شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلار تەزكىرىسى

قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى

1

قەشقەر ۋىلايەتلىك تەزكىرە كومىتېتى تۈزدى

شنجاڭ خەلق نەشرىياتى

«قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى» ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ تەھرىرات خادىملىرى

باش مۇھەررىر:	ئابدۇرۇپ ئېلى
مۇئاۋىن باش مۇھەررلەر:	ئايتۇرا سادىر ئابدۇرېشىت ئابدۇللا
مەسئۇل مۇھەررىر:	خالىدە قادىر
تەرجىمە قىلغۇچىلار:	(ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى) ئابدۇراخمان ھەسەن، ئابدۇرېشىت ئابدۇللا، ئابدۇكېرىم رېشىت، ئابدۇنەبى ئابدۇقاھار، ئابلا تۆمۇر، ئابلەت ئابدۇرېھىم، رېشىت ھاجى، زەيدىنجان مامۇت، زۇنۇن رەھىم، گۈلباھار ئىمىن، مىجىت خۇدابەردى، مىھرىنۇر ئەبەيدۇللا، مۇنەۋۋەر ئابدۇرېشىت، نۇرمانگۈل ئوبۇلقاسىم
تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچىلەر:	(ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى) ئابدۇرېھىم ياقۇپ، ئابلىز ئۇرخۇن، ئابلىمىت ياقۇپ، ئەخمەت روزى، بېلىقنىز مۇھەممەت، پولات ھىمىت، جەمىلە ئابلا، خالىدە قادىر، سابىر ئەلى، غوجا ئەخمەت يۇنۇس، مەمتىمىن ھاشىم، مەھەممەت ھەسەن
تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالغۇچى:	دىلمۇرات مۇسا
مەسئۇل كوررېكتورلار:	جەمىلە ئابلا، بېلىقنىز مۇھەممەت خالىدە قادىر، ئابدۇقادىر ئەخەت ئازادگۈل ئابدۇللا
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى:	مۇرادىل ئابىت

كىرىش سۆز — I

ياۋ يۈكفېڭ

يېڭى ئەسىرنىڭ بېشىدا «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى» نەشردىن چىقتى، بۇ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تارىختىن بۇيانقى تۇنجى تەزكىرىسى، ئۇنىڭ رەسمىي نەشر قىلىنىپ تارقىتىلىشى — ۋىلايىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەدەنىيىتى قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم مېۋىسى، شۇنداقلا ۋىلايىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى قۇتلۇقلاشقا ئەرزىيدىغان بىر چوڭ ئىش. «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»نىڭ نەشردىن چىقىشى بىزنىڭ پارتىيە 16 - قۇرۇلتىيىنىڭ غەلىبىلىك چاقىرىلىشىغا سۈنغان بىر سوۋغىمىز. ئۇ بىزنىڭ ۋىلايەت ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇشىمىز، تارىخنى چۈشىنىشىمىز، رېئاللىقنى ئىگىلەپ كەلگۈسىگە يول ئېچىپ، ۋىلايىتىمىز ئىقتىسادىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى ۋە ئىجتىمائىي ئىشلارنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىزدە جەزمەن ئىجابىي رول ئوينىغۇسى.

قەشقەر ۋىلايىتى ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا، ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان. ۋىلايەتكە 12 ناھىيە (شەھەر) قارايدۇ، ئومۇمىي كۆلىمى 162 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، ئۇ ئۇيغۇرلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون، ۋىلايەت بويىچە 3 مىليون 400 مىڭدىن كۆپرەك نوپۇس بار. بۇ يەر ئۇزاق تارىختا ئىگە، غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن تارتىپلا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى بىلەن ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالاقىسى قىلىپ كەلگەن. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شېنجۇ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى) خەن سۇلالىسى شىنجاڭدا غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسى غەربىي يۇرتنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە، ۋەتىنىمىزنىڭ خەرىتىسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلگەن. ئەينى چاغلاردا قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكتىن سۇلى، ساكارائۇل، يۆلئېرىق، لىپچەۋنز، سارىقول قاتارلىق بەگلىكلەر بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، بۇ يەردە يەنە داڭلىق «ئەشىدىكى تۆت قورغان»نىڭ بىرى بولغان سۇلى قورغىنى بار ئىدى. 15 - ئەسىردە دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئىلگىرى، قەشقەر ئىزچىل تۇرىدە قەدىمىي يىپەك يولىدىكى قاتناش تۈگۈنى، سودا - تاۋار ئۆتكىلى بولۇپ، شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم تۆھپە قوشقان.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شارائىتى ئۇزۇن، بايلىقى مول، «مېۋە - چېۋە ماكانى» دېگەن ئېسىل نامى بار. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقى

جاياغا چىداپ ئىگىلىك يارىتىپ، ئىنتىپاقلىشىپ كۆرەش قىلىپ، بىرىنچىدىن، كەمبەغەل، ئىككىنچىدىن ئاق بولغان، ھەممە كەسىپلەر خارابلاشقان، ھەممە يەر ۋەيرانلىققا تولغان بۇ جايدا پۈختا سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيىلىك ۋە ساغلام، جۇشقۇن، ھاياتىي كۈچكە تولغان سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيىلىك بەرپا قىلدى. بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قىياپىتىدە غايەت زور ۋە چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەر بولدى. ھازىر بۇ يەر مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى چوڭ ۋىلايەت دەرىجىلىك تاۋار پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسىغا ئايلىنىپ، يىللىق پاختا ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 6 مىليون دەنگە يەتتى، ئاشلىق جەھەتتە ئۆزىنى تەمىنلەپ ئىشىنىدىغان بولدى؛ نېفىت، توقۇمىچىلىق، ئېلېكتر، خىمىيە سانائىتى، كۆمۈر، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشنى ئاساس قىلىدىغان سانائەت سىستېمىسى دەسلەپكى قەدەمدە كۆلەملەشتى، بازار ئىستىقبالى كېڭەيدى؛ مول ۋە رەڭدار سىياھەت بايلىقى، چاقناپ تۇرىدىغان پارلاق تارىخىي مەدەنىيەت ئىزناللىرى، ھەيۋەتلىك تەبىئىي مەنزىرىلەر ۋە ئۆزگىچىلىككە ئىگە سىللىي ئۇرۇپ - ئادەتلىرى قەشقەرنى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇتۇپ، سىياھەتچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان قايناق زېمىنغا ئايلاندۇردى؛ ۋىلايەتتە سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەزىيەت مۇقىم، ئىقتىساد راۋاجلانغان، سىلەملەر ئىتتىپاق، چېگرا مۇداپىئەسى مۇستەھكەم بولغان، ئىشىك سىرتقا يەنمۇ كەڭ ئېچىلىنىۋاتقان، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. مۇنداق تەرەققىيات ئىستراتېگىيىسىنى يولغا قويۇشى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن [illegible] ئىلمىي ئاساس كۈچلۈك ئىلھام بېغىشلىدى. بىز بۇ پۈرسەتنى چاقماي تۇتۇپ يۇقىرى ئۈزلىم- [illegible] جۇغرابىيىلىك ئەۋزەللىك بىلەن بايلىق ئۈستۈنلۈكىنى جارى قىلدۇرۇپ- [illegible] كەڭ ئېچىش، كەڭ تەرەققىي قىلدۇرۇش، كەڭ ئېچىش، ئىچكى ۋەزىيەت بارتىب جەنۇب [illegible] ئىچكى سىلەتنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ۋىلايەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرتاق [illegible] ئىشكى ئىرادىسى. قەشقەردىن ئىبارەت «يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت» تەنتەنە

[illegible] 1984 - يىلدىن باشلاپ تۇنۇش قىلىنغاندى، تۇرۇش خىزمىتى [illegible] مۇكەممەل ھەم كاتتا مەدەنىيەت سىستېمىسى بويىچە، مۇقە ھازىرقى ئىشلارغا قويۇلۇپ، قەشقەر [illegible] ئىلمىي ئىشلىتىلىدىغان بولدى. ۋىلايەت تەۋەسىدىكى تەشكىلى تۇرۇلۇشىنىڭ [illegible] ئاساسلىق ئىدارە قىلىنىپ، مىللەت، دىن ئىشلىرى، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، [illegible] ئاساسىي قۇرۇلۇشى، مىللەت ئامىلى ئىتتىپاقلىق جەھەتلەردىكى ئەھۋاللىرى [illegible] ھەققىي جەمھۇرىيىتىنى قۇرۇلغاندىن بۇيان، قەشقەر [illegible] قەلەملىگەن، ھەمدە پەس، تەقدىرداش [illegible] ئاساسلىقلىقىدەك شانلىق تارىخى نۇقتىلىق [illegible] «قامۇس». مەن [illegible] ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئىمتىيازىنى قولۇمغا كەلتۈرۈپ، تەرجىمەدىن [illegible] ئىشلىرىنى ۋە تەھرىر بالكىلىش مەۋىيىسىنى [illegible] داۋاملىق ئۆستۈرۈپ، ھەق-ئۇچۇن خىزمەت قىلىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىشتىن، ئۇ تارىخلىق تەرجىمانلىق [illegible] ھاكىسىيەت يۈكىنى بارىدەك يېرىش، تارىخى ساۋاق، خەلقىي تەربىيىلەش، تەن ئىمارەت ئىجتىمائىي رولىنى تەڭ زور دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئىككىي مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشى ئۈچۈن، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

«قەشقەر ۋىلايىتى تەرجىمىسى» نەشر قىلىنىپ تارقىتىلىۋاتقان پەيتتە، مەن ج ك پ قەشقەر ۋىلايەتلىك

كومىتېتىغا ۋاكالىتەن «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»نى كىتاب قىلىپ پۈتتۈرۈش جەريانىدا جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈپ، يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان، زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن تەزكىرە خادىملىرىغا، «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش خىزمىتى ئۈچۈن ئەقىل ۋە پىلان - تەدبىر كۆرسەتكەن پېشقەدەم كادىرلار، پېشقەدەم يولداشلارغا، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىگە قىزغىن يېتەكچىلىك قىلغان ۋە زور كۈچ بىلەن ياردەم بەرگەن ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىرىگە، مۇتەخەسسىسلەرگە ھەمدە ۋىلايەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارغا ئالىي ئېھتىرام ۋە سەمىمىي تەشەككۈر بىلدۈرىمەن.

2002 - يىل 9 - ئاي

ئىزاھ: بۇ كىرىش سۆزنىڭ ئاپتورى 1996 - يىل 12 - ئايدىن 2003 - يىل 1 - ئاينىڭ 17 - كۈنىگىچە ج ك پ قەشقەر ۋىلايەتلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولغان.

كىرىش سۆز — Ⅱ

شى داگاك

«دەۋر گۈللەنگەندە تەزكىرە تۈزۈلىدۇ. تەزكىرىدە گۈللەنگەن دەۋر بايان قىلىنىدۇ». قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت كادىرلار ۋە ئامما پارتىيە 16-قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىۋاتقان، ئومۇميۈزلۈك ئىرچىللاشتۇرۇۋاتقان ۋەزىيەتتە، «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى» ئون نەچچە يىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق نەشردىن چىقتى. بۇ بىزنىڭ قەدىمكى، تارىخنى ئۆرنەك قىلىپ، ئىسلاھات، تەرەققىيات، مۇقىملىق ئومۇمىيىتى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلىشىمىزدا، غەربنى كەڭ ئېچىش ۋە ئومۇميۈزلۈك سوتسىيالىستىك ھالالىق جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىشىمىزدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

قەشقەر ۋىلايىتى ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئېچىلمىۋاتقان فاينال زېمىن، شۇنداقلا يېڭى ۋەزىيەتتە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە خەلقئارا تېررورچىلىققا قارشى تۇرۇش كۆرىشىنىڭ ئالدىنقى سېپى. 2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان، ئەمگەكچان، ئەقىل پاراسەتلىك، باتۇر ھەر مىللەت قەشقەر خەلقى بۇ گۈزەل، مۇنبەت زېمىننى ئورتاق ئېچىپ، گۈللەندۈرۈپ ۋە قوغداپ، شانلىق تارىخ، مەدەنىيەتنى يارىتتى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا، بۇ جاي شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدىكى مۇھىم كۆزنەك ئىدى، دۇنياغا مەشھۇر يىپەك يولى مۇشۇ يەردە تۇتاشقان. ئۇ چاغلاردا «كارۋانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى، سودىگەرلەر كۈندە كۆتۈلۈپ تۇراتتى»، سودىگەرلەر جەم بولۇپ، مالالار توپلانغان، ئاۋات مەنزىرە شەكىللەنگەنىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «سۇلى نەغمىلىرى» ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ، جۇڭگونىڭ نەغمە ۋە ئۇسۇلىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنىدى. سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرىدىن بۇيان قاراخانىيلار سۇلالىسى، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى، يەكەن خانلىقىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى قەشقەر شەھىرى، يەكەن بىر مەھەل غەربىي يۇرت ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، سەنئەت مەركىزىگە ئايلانغانىدى. شۇ مەزگىللەردە دانىشمەنلەر، باتۇر ئەزىمەتلەر مەيدانغا كېلىپ، ئاجايىپ مۇۋەپپەقىيەتلەرنى يارىتىپ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم سەھىپە ئاچقانىدى. چىڭ سۇلالىسىدىن مىنگوغىچە بولغان مەزگىلدە قەشقەر جەنۇبىي شىنجاڭدىكى باشلامچىلىق ۋە مۇھىم قورغانلىق ئورنىنى داۋاملىق ساقلاپ كەلدى، مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئىشلىرىنى ئومۇميۈزلۈك باشقۇرىدىغان مەسلىھەتچى ئامبال، باش بوغ، دوتەي، جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون قوماندانلىق شتابى قاتارلىق ئارمىيە، ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ئورۇنلىرى تۇرىدىغان مۇھىم توگونگە، شىنجاڭنى مۇقىملاشتۇرۇش، چېگرا رايونىنى ئېچىش، ۋەتەننى قوغداشنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلىغا ئايلاندى. تاجاۋۇزچىلىققا، زۇلۇمغا، ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى تۇرۇش ئىنقىلابىي ئەنئەنىسىگە ئىگە ھەرمىللەت قەشقەر خەلقى نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان ئىچكى - تاشقى دۈشمەنلەرگە قارشى تىللاردا داستان بولغىدەك كۆرەشلەرنى قىلىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ بۇ مۇقەددەس زېمىنىنى ئىسىق قېنى بىلەن قوغداپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرى بۈيۈك ئائىلىسىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى قوغدىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە پارتىيىنىڭ مىللەتلەر، دىن

سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا چىڭ تۇرۇپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش داۋامىدا شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت خەلقى دېڭ شىياۋپىڭ نەزەرىيىسىنىڭ جەۋھىرىنى ئىگىلەپ، جۈڭگوچە سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىپ، ئىسلاھات، تەرەققىيات، مۇقىملىق فاكتورىدا چىڭ تۇرۇپ، باش چۆكۈرۈپ جاپالىق ئىشلەپ، ۋىلايەتنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قىياپىتىنى يېپىيېڭى تۈسكە كىرگۈزدى. بۈگۈنكى قەشقەر ۋىلايىتىدە سىياسەت راۋان، خەلق ئىناق، ھەممە كەسىپ گۈللەنگەن، جەمئىيەت مۇقىم، مىللەتلەر ئىتتىپاق بولغان، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن، سوتسىيالىستىك مادديي مەدەنىيىلىك ۋە مەنىۋى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشىدا مول نەتىجىلەر قولغا كەلگەن، تۇرلۈك ئىشلار كۈنسايىن يۇقىرى ئۆرلەۋاتقان ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. 2002-يىلى ۋىلايەت بويىچە ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 9 مىليارد 842 مىليون يۈەنگە، مالىيە كىرىمى 460 مىليون يۈەنگە، دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 1293 يۈەنگە يەتتى.

«قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى» — ۋىلايىتىمىز تارىخىدىكى تۇنجى سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرە. ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ توغرا رەھبەرلىكى ۋە زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا، تەزكىرە تۈزگۈچىلەر نام - مەنپەئەت قوغلاشماي، كۆپ يىل جاپالىق ئىشلەش ئارقىلىق بۇ تەزكىرىنى پۈتكۈزدى. ئۇنىڭ نەشر قىلىنىشىغا قەشقەر ۋىلايىتىنى قىزغىن سۆيىدىغان، كۆڭۈل بۆلىدىغان تۈزگۈچى، بېكىتكۈچى خادىملارنىڭ يۈرەك قېنى سىڭگەن، ئۇ ۋىلايىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشىنىڭ يەنە بىر مول مېۋىسى. تەزكىرىدە ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شىياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى يېتەكچى قىلىنىپ، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق، دىئالېكتىكا ماتېرىيالىزملىق نۇقتىسىنەزەردە چىڭ تۇرۇش ئاساسىدا، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تەبىئىي مۇھىتى ۋە ھەر قايسى دەۋرلەردىكى سىياسىي، ئىقتىساد، ھەربىي ئىشلار، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى تارىخىي ئەھۋالى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى ئوبېكتىپ ھەم چىن بايان قىلىنغان. مەزمۇنى مول، ماتېرىياللار ئەينەن، تارىخى مىساللار چىن، سان - سېپىرلار توغرا بولغان بۇ تەزكىرە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەرلىك ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان قامۇس بولۇپ قالغۇسى.

مەن «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»نىڭ ۋىلايىتىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى داۋاملاشتۇرۇپ ۋە جارى قىلدۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بۈيۈك تۇغنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە ۋە قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەرگە قارشى تۇرۇشتىكى ئۆگىنىش ماتېرىيالى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، سوتسىيالىزم ۋە كوللېكتىۋىزم تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتىكى دەرسلىك بولۇپ قېلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. بىز بۇ تەزكىرە ئارقىلىق، قەشقەرنى بىلىپ، قەشقەرنى چۈشىنىپ، قەشقەرنى قىزغىن سۆيۈپ، ئۆزىمىزنىڭ قەشقەرنى گۈللەندۈرۈش، يەنە شانلىق ۋەزىيەت يارىتىشتەك تارىخىي مەسئۇلىيەت تۈيغۇسىنى ئۇرغىتىپ، تىرىشچانلىق بىلەن ئەملىي ئىش كۆرۈپ، 21 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى 20 يىللىق مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك تەرەققىيات پۇرسىتىنى چىڭ تۇتۇپ، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش، دۆلەتنى گۈللەندۈرۈشتىكى بىرىنچى مۇھىم ئىشنى چىڭ تۇتۇپ، «ئىككى بولىۇن»نى ئېسىمىزدە چىڭ ساقلاپ، «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش»نى تىرىشىپ ئەملىيەتتىن ئۆتكۈزۈپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش نىشانىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرەش قىلىشىمىز لازىم! «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»نى تۇزۇپ نەشر قىلىشتىكى مەقسەتمۇ شۇ.

2003 - يىل 5 - ئاي

ئىزاھ: بۇ كىرىش سۆزنىڭ ئاپتورى 2003 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ ج ك پ قەشقەر ۋىلايەتلىك كومىتېتىنىڭ ئومۇمىي بولغان.

كىرىش سۆز — III

كامىل ئابدۇللا

«قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى» ئاخىرى نەشردىن چىقتى. بۇ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىمىز قۇرۇلۇشىدىكى بىر چوڭ مۇۋەپپەقىيەت، ئەۋلادلارغا قالدۇرۇلىدىغان، «ھازىرقىلارغا شەرەپ كەلتۈرىدىغان، كېيىنكە-لەرگە نەپ يەتكۈزىدىغان» قىممەتلىك مەنىۋى بايلىق؛ ۋىلايەتتىكى ھەر مىللەت خەلقى قۇنۇقلاشقا ئەرزىيدىغان كاتتا ئىش.

قەشقەر ۋىلايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئۇنىڭ «يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت» دېگەن ئېسىل نامى بار. بۇ يەر قەدىمكى دەۋرلەردە بىرقانچە چوڭ دىنىڭ ئاساسلىق تارقالغان رايونلىرىنىڭ بىرى. بۇددا دىنى، ئىسلام دىنى، خرىستىيان دىنى قاتارلىق دىنلار بۇ يەردە ئۆچ ئالغان ھەمدە ھەممىسى قىممەتلىك ئىزنالارنى قالدۇرغان؛ بۇ يەر يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي كىلاسسىك مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى بولۇپ، «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «تارىخى رەشىدى»، «ئون ئىككى مۇقام» قاتارلىق ئۆچمەس مەدەنىيەت - سەنئەت ئەسەرلىرى دۇنياغا كەلگەن. بۇلار چەت رايونغا جايلاشقان قەشقەر ۋىلايىتىنى مول تارىخىي ئاساسقا ۋە مەدەنىيەت ئاساسىغا ئىگە قىلغان. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ زىمىنى كەڭ، تەبىئىي مەنزىرىسى ئۆزگىچە، ساياھەت بايلىقى ئىنتايىن مول، بوستانلىق، قۇملۇق ۋە ئېگىز تۇزلەڭلىك مەنزىرىسىمۇ ئاجايىپ گۈزەل؛ بۇ يەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇر، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ يىمەك - ئىچمىكى، كىيىم - كېچىكى، تۇرالغۇ ئۆيلىرى، قائىدە - يوسۇنلىرى، ھېيت - ئايەم، كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى، پەرھىزلىرى ۋە باشقا يەنە نۇرغۇن تەرەپلىرىدە ئالاھىدە ئۆزگىچىلىك بار. بۇلار كۆپ جەزبىدارلىققا ئىگە يەرلىك خۇسۇسىيەتلەرنى كۆز ئالدىڭىزدا نامايەن قىلىدۇ؛ ئۇنىڭ ئىچىدىكى تۇرلىرى ئىنتايىن كۆپ بولغان مىللىي ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى ئۆز رەڭدارلىقى بىلەن كۆزنى قاماشتۇرىدۇ، بولۇپمۇ ساياھەتچىلەرنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشىپ كېلىۋاتقان دوپپا، يېڭىسار پىچىقى، زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى، گىلەم، تام نۇسخىلىرى ۋە چالغۇ ئەسۋابلار، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بازارلاردا ناھايىتى داڭق چىقارغان. قەشقەر ۋىلايىتى «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» ۋە «مېۋە - چېۋە ماكانى» دېگەن ئېسىل نام بىلەن پۈتۈن دۇنياغا تونۇلغان. ۋىلايەتنىڭ شەھەر، بازار، يېزا - كەنتلىرى، زاۋۇت - كانلىرى، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ، قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولسىڭىز، كۆڭۈل ئېچىش، مەشرەپ پائالىيەتلىرىگە قاتناشسىڭىز ياكى مىللىي تەنتەربىيە ئويۇنلىرىنى كۆرسىڭىز ۋە ياكى ھەرخىل تاماملىرىغا ئېغىز تەگسىڭىز، ئۇلاردىن قەدىمىي، ساددا ئۆرپ - ئادەتنى، قويۇق مىللىي تۇسنى چوڭقۇر ھېس قىلالايسىز.

قەشقەر — شىنجاڭنىڭ ئىخچام كۆرۈنۈشى، «قەشقەرگە بارمىسىڭىز، شىنجاڭغا بارغان بولمايسىز» دېگەن گەپ شۇنىڭدىن كەلگەن، قەشقەر ئەزەلدىن ئىچكى - تاشقى ساياھەتچىلەر تەلپۈنىدىغان جاي.

قەشقەردە تۇغۇلۇپ، قەشقەردە چوڭ بولغان ھەر مىللەت خەلقى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قان - تەر ئاققۇزۇپ، تىرىشىپ ئىشلەپ، مۇشۇ تۇپراقنى ئاچقان ۋە گۈللەندۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئامىللارنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، تا يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانغا قەدەر، بۇ يەرنىڭ ئىقتىسادى ناھايىتى قالاق بولۇپ كەلگەنىدى. 1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تارىخنىڭ يېڭى بېتى ئېچىلدى، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈپ، جاپاغا چىداپ ئىگىلىك تىكلەپ، سوتسىيالىزمنىڭ داغدام يولىدا چوڭ قەدەم بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئارقا - ئارقىدىن غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى. بولۇپمۇ ج ك پ 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، قەشقەر ۋىلايىتى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتا، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىشتە چىڭ تۇرۇپ، «جاپاغا چىداپ ئىگىلىك يارىتىش، ئەمەلىيەتچىل بولۇپ يېڭىلىققا ئىنتىلىش، ئىتتىپاقلىشىپ ئېلىشىش، چېگرا رايون ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلاش» تىن ئىبارەت قەشقەر روھىنى زور كۈچ بىلەن جارى قىلدۇرۇپ، ۋىلايەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ۋە ئىجتىمائىي ئىشلىرىنى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدۇردى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى خېلىلا يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. نۆۋەتتە، ۋىلايەت بويىچە ئىقتىساد گۈللەنگەن، جەمئىيەت مۇقىم بولغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلاشقان، ئىشلار تەرەققىي قىلىۋاتقان خۇشاللىنارلىق مەنزىرە بارلىققا كەلدى.

مەن قايناق زېمىن قەشقەردە ئۆسۈپ يېتىلگەن ئاز سانلىق مىللەت كادىرى، پارتىيە مېنىڭدەك بىر دېھقان بالىسىنى كومپارتىيە ئەزاسى ۋە دۆلەت كادىرى قىلىپ يېتىشتۈردى. مەن ئىلگىرى - كېيىن يېڭىسار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، باشلىقى، يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى، ۋالىيسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ، جۇڭگو كومپارتىيىسى قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ ئېلىپ بارغان تۈرلۈك ئۇلۇغ ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئۆز بېشىمدىن ئۆتكۈزدۈم. سانسىزلىغان پاكىتلار جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى بولمىغان بولسا، ۋەتىنىمىزنىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنىڭ بولمايدىغانلىقىنى، قەشقەرنىڭ گۈللىنىشى، تەرەققىياتى ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بەختلىك، تىنچ تۇرمۇشىنىڭ بولمايدىغانلىقىنى كۈچلۈك ئىسپاتلىدى. قەشقەر ۋىلايىتى تارىخىنىڭ گۇۋاھچىسى بولۇش سۈپىتىم بىلەن ئىزچىل تۈردە جەمئىيەت، تارىخنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى ۋە تەرەققىياتىنى، بولۇپمۇ پارتىيىمىزنىڭ ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ جاھاننى ئۆزگەرتكەن، يۇرتىمىزنى گۈللەندۈرگەنلىكىدەك ئۇلۇغ نەتىجىلىرى ۋە تارىخىي تەجرىبىلىرىنى خاتىرىلەپ، ئۇنى كىتاب قىلىپ يېزىپ، ئەۋلادلارغا قالدۇرۇشنى ئويلاپ كېلىۋاتاتتىم. «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى» نى كۆرۈپ، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ۋە خاتىرىلەنگەنلەرنىڭ دەل مېنىڭ دېمەكچى ۋە قىلماقچى بولغانلىرىم ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم. «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى» نىڭ نەشر قىلىنىشى مېنىڭ مۇرادىمنى ئىشقا ئاشۇردى.

«قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى» دە ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى يېتەكچى قىلىنىپ، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمدا چىڭ تۇرۇش ئاساسىدا، قەشقەر ۋىلايىتىدە يۈز بەرگەن ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەر ۋە ۋىلايەتنىڭ تارىخىي تەرەققىيات ئىزلىرى يېڭى نۇقتىئىنەزەر، يېڭى ماتېرىيال، يېڭى ئۇسۇل بىلەن ھەقىقىي رەۋىشتە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ نامرات، قالاق ھالەتتىن گۈللەپ ياشناشقا قاراپ يۈزلەنگەنلىكىدەك شانلىق مۇساپىسى تولۇق نامايەن قىلىنغان. ئۇ يېتەكچى ئىدىيىسى توغرا، تۈزۈلۈشى مۇكەممەل، ماتېرىياللىرى ئەينەن، خاسلىقى گەۋدىلەندۈرۈلگەن سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرە بولۇپ،

«ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىش، تارىخنى ساقلاش، خەلقنى تەربىيىلەش» رولىغا ئىگە. قەدىمكىلەر: «ئەلنى ئىدارە قىلغۇچىلار تارىخنى ئۆرنەك قىلىدۇ، يۇرتنى ئىدارە قىلغۇچىلار تەزكىرىنى ئۆرنەك قىلىدۇ» دېگەن. «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»نىڭ رەسمىي نەشردىن چىقىشى ۋىلايىتىمىزنىڭ بۈنگۈدىن كېيىنكى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى قىممەتلىك ئۆرنەك بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. مەن «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»نىڭ كۆپچىلىكىنىڭ قەشقەرنى چۈشىنىش، قەشقەرنى بىلىش، قەشقەرنى گۈللەندۈرۈشتىكى ياخشى ئۇستازى ۋە دوستى بولۇپ قېلىشىنى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى ياخشى دەرسلىك بولۇپ قېلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

خۇشاللىقىمدىن بۇ تەبرىك سۆزىنى يېزىپ چىقتىم، كىرىش سۆز بولۇپ قالغۇسى.

2003 ـ يىل 5 ـ ئاي

ئىزاھ: بۇ كىرىش سۆزنىڭ ئاپتورى 1998 ـ يىل 1 ـ ئايدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى بولغان.

كىرىش سۆز — Ⅳ

ئەكبەر غوپۇر

تەزكىرە — ئۇلادلارغا قالدۇرۇلىدىغان كاتتا ئەسەر. تەزكىرە تۈزۈش ئاسان ئەمەس.

مەن قەشقەرگە كېلىپلا تۇنجى «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى» نىڭ 20 نەچچە يىل جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈش نەتىجىسىدە نەشردىن چىققانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ تولىمۇ خۇرسەن بولدۇم. بۇ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى كاتتا ئىش شۇنداقلا مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدا قولغا كەلگەن زور نەتىجە، بۇنى قۇتلۇقلاشقا ئەرزىيدۇ.

قەشقەر ئۇزاق تارىخقا ئىگە. 15 - ئەسىردە دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئىلگىرى، قەشقەر قەدىمكى يىپەك يولىدىكى مۇھىم ئۆتكەل ۋە تەرەپ - تەرەپتىن جۇغلىغۇ، چەت ئەل سودىگەرلىرى كېلىپ تۇرىدىغان خەلقئارا سودا ئۆتكى شۇنداقلا شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەتىنى ئالماشتۇرۇپ تۇرىدىغان مۇھىم جاي ئىدى. قەدىمقىلاردا «گۈللىنىش دەۋرىدە تەزكىرە تۈزۈلمىسە بولماس» دېگەن گەپ بار، مېنىڭچە تەزكىرىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە دەۋرنىڭ گۈللىنىشىگە تۇرتكە بولماي قالمايدۇ. قەشقەر ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي دەرۋازىسىغا جايلاشقان بولۇپ تاجىكىستان، ئافغانىستان، پاكىستان، قىرغىزستان ۋە ھىندىستان قاتارلىق 5 دۆلەت بىلەن چېگرىلىنىدۇ. قەشقەردە خوتجىراپ، تورغات، ئەركەشتام، قاراسۇ، قەشقەر خەلقئارا ئايروپورتى قاتارلىق 5 پورت چەت ئەلگە ئېچىۋېتىلدى. 1999 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ كورلىدىن قەشقەرگىچە بولغان بۆلىكى تۇتاشتۇرۇلدى، 2004 - يىلى قەشقەر ئايروپورتى ئېچىۋېتىلدى ۋە قەشقەردىن ئىسلامئابادقا ئايروپىلان قاتنىدى، ھازىر قەشقەر دۆلىتىمىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىگە باردىغان خەلقئارا چوڭ يولغا، ئىشكىنى غەربكە ئېچىۋېتىشتىكى ئىستىھكامغا ئايلاندى، ئۇنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى تېخىمۇ گەۋدىلەندى. ئومۇمىيۈزلۈك هاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئۇلۇغ مۇساپىسىدە، قەشقەر دۆلىتىمىز «چېگرا رايونىنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈش، خەلقنى بەيىتىپ، چېگرانى مۇستەھكەملەش» ئىستراتېگىيىسىنى يولغا قويۇۋاتقان ياخشى پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، رايون ئۇستۇنلۇكى ۋە پورت كۆپ بولۇش ئۇستۇنلۇكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، «قۇدرەتلىك قەشقەر قۇرۇپ چىقىش، چوڭ يۇكسىلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، قەشقەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا ئىقتىسادىي

چەمبىرىكمەسكى مەركەزلىك ئورنىنى زور كۈچ بىلەن شەكىللەندۈرۈش» تىن ئىبارەت تەرەققىيات ئىستراتېگىيىسىنى چۈرىدەپ، خەلقنىڭ قەلبىنى ئۈيۈشتۇرۇپ، بارلىق كۈچنى ئىشقا سېلىپ، ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى ئومۇميۈزلۈك ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، «سودىنى باشلامچى قىلىش، سايامەت ئارقىلىق يول ئېچىش، ئۆزگىچە كەسىپ ئارقىلىق يۈكسىلىش، سانائەتتە قىممەتنى ئاشۇرۇش» تىن ئىبارەت تەرەققىيات پىكىر يولى بويىچە «يول ئېچىش، شارائىت يارىتىش، بازا قۇرۇش» تىن ئىبارەت 3 چوڭ قۇرۇلۇشنى تىرىشىپ يولغا قويۇپ، قەشقەرنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى تىرىشىپ تېز، ماس، سىجىل ئىلگىرى سۈرىدۇ.

«قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى» دە قەدىمكى ئىشلار بىلەن ھازىرقى ئىشلار بىرلەشتۈرۈلگەن، مەۋقە ھازىرقى ئىشلارغا قويۇلغان. قەشقەرنىڭ تارىختىن بۇيانقى تەبىئەت، ئىجتىمائىيەت، سىياسىي، ھەربىي ئىشلار، ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىيات ئەھۋالى، بولۇپمۇ ئازادلىقتىن كېيىن ھەر مىللەت خەلقنىڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، سوتسىيالىزم قۇرۇش يولىدا باسقان جاپالىق مۇساپىسى ۋە ياراتقان شانلىق نەتىجىسى دېئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر شۇنىڭدەك تەزكىرىنىڭ تۈزۈلۈش تەلىپى بويىچە سىستېمىلىق، ئىلمىي، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ئاساسىدا بايان قىلىنغان. بۇ، ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىنكىلەرگە يول ئاچىدىغان سوتسىيالىستىك تەزكىرىدۇر. تەزكىرىدە تۇرلەر تولۇق، قەدىمكى بىلەن ھازىرقى ئىشلار گىرەلەشتۈرۈلگەن، ئۇ ۋىلايەت ئەھۋالى ئۇنىۋېرسال ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ماتېرىيال ئامبىرىدۇر.

مەن، ۋىلايىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى، بولۇپمۇ كەڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر ئۆچۈن ئېيتقاندا «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى» ئىنتايىن ياخشى بىر دەرسلىك، ئۇنىڭدا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاق، ئىناق ئۆتۈپ، چەت ئەلنىڭ تاجاۋۇزىغا ئورتاق قارشى تۇرغانلىقى، فېئودالىزم، ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە ئېزىشكە قارشى كۈرەش قىلغانلىقى، بولۇپمۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بارلىققا كەلگەن تارىخىي ئۆزگىرىشلەر بايان قىلىنغان، بىز ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى، ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى ۋە سوتسىيالىزم، كوممۇنىزم تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، ۋىلايىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەشقەرنى كەڭ ئېچىش، گۈللەندۈرۈشكە ئاتلىنىش ئاكتىپلىقىنى ئۇرغۇتۇشىمىز لازىم.

«قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى» سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيىتىمىز ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىمىز قۇرۇلۇشى ئۆچۈن خىزمەت قىلىش مەقسىتىدە يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانى ئەينەن ماتېرىيالدا ۋە مول مەزمۇنلار ئارقىلىق سىستېمىلىق بايان قىلىنغان، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش مەزگىلىدىكى تەجرىبە - ساۋاقلار يەكۈنلەنگەن ۋە يېغىنچاقلانغان.

بىز تەزكىرىنى ئەينەك قىلىپ، تەزكىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىنكىلەرگە يول ئېچىپ، قەشقەرنىڭ گۈزەل كېلەچىكىنى يارىتىش ئۆچۈن يول ئېچىپ ئىلگىرىلىشىمىز كېرەك.

2005 - يىل 12 - ئاي

ئىزاھ: بۇ كىرىش سۆزنىڭ ئاپتورى 2005 - يىل 2 - ئايدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى بولدى.

كىتابنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە

1. «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»دە ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە «ئۇچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى يېتەكچى، ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلەر ئۇلچەم قىلىنىپ، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر ئاساسىدا، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ بىر قانچە مىڭ يىللىق تارىخى بىلەن ھەرقايسى كەسىپلەرنىڭ گۈللىنىش - خارابلىشىش ئەھۋالى خاتىرىلىنىپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى ھەققىي رەۋىشتە بايان قىلىندى.

2. «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»دە قىسىم، باب، پاراگراف، تېما ئاساسىي رامكا، خاتىرە، بايان، تەزكىرە، جەدۋەل، تەرجىمھال، خەرىتە ئاساسىي شەكىل قىلىندى، تۈرلەر توغرىسىغا ئايرىلىپ، تارىخىي ئەھۋاللار ئۇزۇنىسىغا بايان قىلىندى. ئومۇمىي بايان، چوڭ ئىشلار باش تەرەپكە، «قوشۇمچە» ئاخىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. چوڭ ئىشلار يىلنامە شەكلىدە بېرىلدى، ۋەقەلەرنىڭ مۇكەممەللىكىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن بەزى جايلاردا ئىشنىڭ باش - ئاخىرى ئۇلاپ بېرىلدى. پۈتۈن تەزكىرە جەمئىي 36 قىسىم، 163 باب بولۇپ، تەخمىنەن 2 مىليون 800 مىڭ خەتلىك.

3. «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»دە ۋاقىت چېكى جەھەتتە، باشلىنىش چېكى ئىمكانقەدەر شەيئىلەرنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتىغىچە سۈرۈلدى، ئاخىرقى چەك ئومۇمەن 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا توختىتىلدى، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى نۇقتىلىق بايان قىلىندى. ئاخىرقى چەكتىن 2000 - يىلغىچە بولغان ماتېرىيال بوشلۇقىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، «قوشۇمچە» قىسمىغا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1991 - يىلدىن 2000 - يىلغىچە بولغان چوڭ ئىشلىرى، خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئومۇمىي ئەھۋالى كىرگۈزۈلۈپ، ئوقۇرمەنلەرگە قولايلىق يارىتىلدى.

4. «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»نىڭ ماتېرىياللىرىدا ۋىلايەتلىك ئارخىپخانىنىڭ ماتېرىياللىرى ئاساس، ۋىلايەتكە بۇ‌ئاستە قاراشلىق ئورۇنلاردىن تەكشۈرۈپ ئېلىنغان ماتېرىياللار قوشۇمچە قىلىندى، نەقىللەرگە بىر-بىرلەپ ئىزاھات بېرىلمىدى. تەزكىرىدىكى سانلىق مەلۇماتلارنىڭ تولىسىدا ۋىلايەتكە بۇ‌ئاستە قاراشلىق كەسىپىي تارماقلارنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى ئاساس قىلىندى، ئارخىپ قاتارلىق ھۆججەت، ماتېرىياللاردىكى سانلىق مەلۇماتلار قوشۇمچە دەللىلەپ چىقىلدى.

5. «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»دە يېزىق ئارقىلىق بايان قىلىش ئاساس قىلىندى، بىر قىسىم ماتېرىياللار قەدىمكى ئەسەرلەردىن ئېلىنىپ ئىلىندى. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تەزكىرە يېزىقچىلىقى ئومۇمىي قائىدىسى (سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى)»، دۆلەتنىڭ «مەتبۇئاتتا سان - سىفىرلارنىڭ قوللىنىلىشى توغرىسىدا سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلىدىغان بەلگىلىمە»سى قاتارلىق بەلگىلىمىلەرگە ئەمەل قىلىندى.

6. «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»دىكى ئۇلچەم بىرلىكلىرىدە خەلقئارا ئۇلچەم بىرلىكى قوللىنىلدى، ئايرىملىرىدا كونا ئۇلچەم بىرلىكلىرى ۋە ئادەتتىنىپ كەتكەن ئۇلچەم بىرلىكلىرى قوللىنىلدى. پۈل ئۇلچەم بىرلىكى ئادەتتە ئەسلى ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگىنى بويىچە ئېلىنىپ، ھازىرقىسىغا ئايلاندۇرۇپ ھېسابلانمىدى.

7. «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»دە يىلنامىلەر مىنگو ۋە مىنگودىن بۇرۇنقىلىرىدا، ئۆزىنىڭ ئەينى

يىلنامى قوللىنىلىپ، تىرناق ئىچىگە سىلادىيە يىلنامى ئەسكەرتىپ قويۇلدى؛ ئەمما ئايرىملىرى بۇنداق بولمىدى؛ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكىلىرىدە بىردەك سىلادىيە يىلنامى قوللىنىلدى.

8. «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»دە مەمۇرىي رايون، ئىدارە - ئورگان، ئەمەل نامى تارىختىكى ئاتىلىشى بويىچە ئېلىنىدى؛ يەر نامىلىرىدىن تارىختىكى يەر نامىلىرىغا كىرىدىغانلىرى تارىخىي كىتابلاردا قوللىنىلغىنى بويىچە ئېلىنىپ ئىمكانقەدەر تىرناق ئىچىدە ھازىرقى نامى ئەسكەرتىلدى. ئادەم ئىسىملىرى ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئىسمى ئىمكانقەدەر تولۇق يېزىلدى، تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئىسىملىرىدا تارىخىي كىتابلاردا يېزىلغىنى ئاساس قىلىندى. قىسقارتىلغان سۆز - ئىبارىلەر ئەگە باشتا تۇچرىغاندا تولۇق ئاتىلىشى بويىچە ئېلىنىدى ھەمدە ئىزاھات بېرىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، كىتابتا يەنە بەزى ئادەتلەنگەن ئاتاشلارمۇ ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، «يېڭى جۇڭگو» دېگەن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى، «ئاپتونوم رايون» دېگەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى، «ۋىلايەت» دېگەن قەشقەر ۋىلايىتىنى، «ۋىلايەتلىك پارتكوم» دېگەن ج ك پ قەشقەر ۋىلايەتلىك كومىتېتىنى كۆرسىتىدۇ، ۋاھاكازالار.

9. «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»دە «ھايالارغا تەرجىمھال تۈرغۇزماسلىق» پرىنسىپىغا ئاساسەن، شەخسلەر قىسمىدا «شەخسلەر تەرجىمھالى» تەسىس قىلىنىپ، ۋىلايىتىمىزدە تەسىرى بار مەرھۇم شەخسلەرگە يىل تەرتىپى بويىچە تەرجىمھال تۈرغۇزۇلدى، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاخىرقى يىل چېكى 1990 - يىلدىن ھالقىپ كەتكەن ئايرىم شەخسلەرمۇ بار. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە ۋىلايىتىمىزدە بەلگىلىك تەسىر پەيدا قىلغان ۋە گەۋدىلىك تۆھپە قوشقان ھايات شەخسلەرنىڭ ئەھۋالى «ئىش بىلەن ئادەمنى چىتىش» ئۇسۇلى بىلەن ئالاقىدار قىسىم، بابلاردا ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ۋىلايىتىمىزدىكى ئىنقىلابىي قۇربانلار، ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى، 1945 - يىل 9 - ئايدىن ئىلگىرى ئىنقىلابقا قاتنىشىپ دەم ئېلىشقا، پېنسىيەگە چىققان پېشقەدەم كادىرلار ھەمدە ئالىي ئۇنۋانلىق خادىملار جەدۋەللەشتۈرۈلۈپ خاتىرىلەندى.

10. «قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»گە قوشۇمچە قىلىنغان خەرىتىلەر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇلچەش - سىزىش ئىدارىسىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىدىن ئۆتكۈزۈلدى، ئۇنى ناھىيە، شەھەر، ۋىلايەت، ئوبلاستلارنىڭ چېگرىسىنى ئايرىشنىڭ ئاساسى قىلىشقا بولمايدۇ.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز — I
كىرىش سۆز — II
كىرىش سۆز — III
كىرىش سۆز — IV
كىتابنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە
ئومۇمىي بايان 3
چوڭ ئىشلار 15

بىرىنچى قىسىم

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى، رايونلارغا ئايرىلىشى

I باب تەشكىلىي تۈزۈلۈشى 206
§ 1 . غەربىي خەن ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن مىڭ سۇلالىسىغىچە بولغان تەشكىلىي تۈزۈلۈشى 206
§ 2 . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تەشكىلىي تۈزۈلۈشى 211
§ 3 . مىنگو دەۋرىدىكى تەشكىلىي تۈزۈلۈشى 214
§ 4 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى تەشكىلىي تۈزۈلۈشى 215
II باب مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى 217
§ 1 . چىڭ سۇلالىسىدىن مىنگو دەۋرىگىچە رايونلارغا ئايرىلىشى ... 217
§ 2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى رايونلارغا ئايرىلىشى 218

Ⅲ باب ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى 219
§ 1 . قەشقەر شەھىرى 219
§ 2 . قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى 223
§ 3 . قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى 227
§ 4 . يېڭىسار ناھىيىسى 232
§ 5 . يوپۇغا ناھىيىسى 236
§ 6 . پەيزاۋات ناھىيىسى 240
§ 7 . يەكەن ناھىيىسى 244
§ 8 . پوسكام ناھىيىسى 248
§ 9 . قاغىلىق ناھىيىسى 252
§ 10 . مەكىت ناھىيىسى 257
§ 11 . مارالبېشى ناھىيىسى 260
§ 12 . تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى 264

ئىككىنچى قىسىم

تەبىئىي مۇھىتى

I باب گېئولوگىيە، يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى 271
§ 1 . گېئولوگىيە 271
§ 2 . يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى 274
Ⅱ باب كىلىماتى 275
§ 1 . كىلىمات ئالاھىدىلىكى 275
§ 2 . كۈن نۇرى 277
§ 3 . ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 277
§ 4 . ھۆل - يېغىن ۋە سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى 279
§ 5 . بوران، چاڭ - توزان 280
§ 6 . ئۇششۇك 280
§ 7 . فېنولوگىيە 282
Ⅲ باب گىدرولوگىيە 285
§ 1 . يەر ئۈستى سۇيى 285
§ 2 . يەر ئاستى سۇيى 288

IV باب تۇپراق، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر 289
§ 1 . تۇپراق تىپى ۋە تارقىلىشى 289
§ 2 . تۇپراقنىڭ ئوزۇقلۇق ئەھۋالى 292
§ 3 . يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر 293
V باب قېزىلما بايلىق، ياۋايى ھايۋانات، ياۋا ئۆسۈملۈكلەر ... 297
§ 1 . قېزىلما بايلىق 297
§ 2 . ياۋايى ھايۋانات ۋە ياۋا ئۆسۈملۈكلەر 304
VI باب تەبىئىي ئاپەت 305
§ 1 . كەلكۈن 305
§ 2 . قۇرغاقچىلىق 309
§ 3 . بوران 310
§ 4 . قار ئاپىتى، ئۇشۇق 312
§ 5 . مۆلدۈر 313
§ 6 . يەر تەۋرەش 314

ئوچىنچى قىسىم

نوپۇس

I باب نوپۇس سانى ۋە جايلىشىشى 322
§ 1 . نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى 322
§ 2 . نوپۇسنىڭ زىچلىقى ۋە جايلىشىشى 324
II باب نوپۇس قۇرۇلمىسى 326
§ 1 . جىنس قۇرۇلمىسى 326
§ 2 . مەدەنىيەت قۇرۇلمىسى 327
§ 3 . مىللەت قۇرۇلمىسى 331
§ 4 . كەسىپ قۇرۇلمىسى 334
§ 5 . شەھەر - يېزا قۇرۇلمىسى 337
III باب نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى 339
§ 1 . مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 1 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك
تەكشۈرۈش ئەھۋالى 339

§ 2 . مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 2 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى 340
§ 3 . مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 3 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى 340
§ 4 . مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى 341
IV باب پىلانلىق تۇغۇت 342
§ 1 . سىياسەت تەرىبىسى 342
§ 2 . ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش، تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرى 345
§ 3 . ئاپپاراتلار، قوشۇن 347
قوشۇمچە: شىنجاڭ پىلانلىق تۇغۇت جەمئىيىتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى 349

تۆتىنچى قىسىم

مىللەت، دىن

I باب ئاپپاراتلار 353
§ 1 . ۋىلايەتلىك مىللەت - دىن ئىشلىرى كومىتېتى 353
§ 2 . شەھەرلىك، ناھىيىلىك مىللەت - دىن ئىشلىرى ئىدارىلىرى 354
II باب مىللەتلەر 355
§ 1 . مىللەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشى 355
§ 2 . مىللەتلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش 360
§ 3 . مىللەتلەر خىزمىتى 407
§ 4 . مىللەتلەر مۇناسىۋىتى 412
III باب دىن 421
§ 1 . بۇددا دىنى 421
§ 2 . ئىسلام دىنى 425
§ 3 . خرىستىئان دىنى 430
§ 4 . دىن باشقۇرۇش ئەھۋالى 431

بەشىنچى قىسىم

تېرىقچىلىق

I باب ئاپپارات، قوشۇن 440
§ 1 . ئاپپارات 440
§ 2 . قوشۇن 442
II باب ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدىكى ئۆزگىرىش 442
§ 1 . ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى 443
§ 2 . ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى 450
III باب تۇپراق، ئېتىز 455
§ 1 . تۇپراقتىن پايدىلىنىشتىكى رايونلارغا ئايرىلىشى 456
§ 2 . تېرىلغۇ يەرلەرنى ياخشىلاش 470
§ 3 . ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى 473
IV باب زىرائەت تۈرلىرى، مەھسۇلات مىقدارى 476
§ 1 . ئاشلىق زىرائەتلىرى 476
§ 2 . ئىقتىسادىي زىرائەتلەر 482
§ 3 . زىرائەت قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش 485
V باب ئۆسۈملۈك ئاسراش 488
§ 1 . زىرائەتلەردىكى كېسەللىك ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش 489
§ 2 . زىرائەتلەردىكى ھاشارات ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش 494
§ 3 . ئوت - چۆپ زىيانداشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش ... 498
§ 4 . دېھقانچىلىقتا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ كارانتىن قىلىنىشى 498
§ 5 . كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىنى ئالدىن مۆلچەرلەش ۋە ئۇنىڭ ئالدىن مەلۇمات بېرىش 500
VI باب دېھقانچىلىق تېخنىكىسى 501
§ 1 . تېرىقچىلىق تۈزۈمى 501
§ 2 . ئىلمىي ئۇسۇلدا ئوغۇتلاش 503

§ 3 . دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش 505
§ 4 . ئۇرۇق سورتلىرىنى يېتىشتۇرۇش 509
VII باب رايونلارغا ئايرىش، ئىگىلىك باشقۇرۇش 518
§ 1 . يېزا ئىگىلىكىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى 518
§ 2 . ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 521
§ 3 . ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلى 522
§ 4 . مالىيە باشقۇرۇش 526
§ 5 . ھېسابات، تەقسىمات 530

ئالتىنچى قىسىم

باغۋەنچىلىك، قوشۇمچە كەسىپ

I باب ئاپپارات، قوشۇن 538
§ 1 . ئاپپارات 538
§ 2 . قوشۇن 538
II باب قوغۇن - تاۋۇز ۋە مېۋە - چېۋە 539
§ 1 . سورت بايلىقى 540
§ 2 . مېۋە - چېۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى 546
§ 3 . قوغۇن - تاۋۇز ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى 557
§ 4 . مېۋە - چېۋە پىششىقلاپ ئىشلەش 560
§ 5 . پەيزاۋات قوغۇنى 561
III باب كۆكتات 564
§ 1 . كۆكتات سورتى 565
§ 2 . كۆكتات ئىشلەپچىقىرىشى 573
IV باب گۈل - گىياھ ئۆستۈرۈش، ھەسەل ھەرىسى، پىلە بېقىش 579
§ 1 . گۈل - گىياھ ئۆستۈرۈش 579
§ 2 . ھەسەل ھەرىسى بېقىش 583
§ 3 . پىلىچىلىك - ئۇجمىچىلىك 585

يەتتىنچى قىسىم

چارۇنچىلىق

I باب ئاپپارات، قوشۇن 596
§ 1 . ئاپپارات 596
§ 2 . قوشۇن 604
II باب چارۋا - مال بايلىقى 604
§ 1 . چارۋا - مال، ئۆي قۇشلىرى نەسلى 604
§ 2 . ئوتلاق، يەم - خەشەك 615
قوشۇمچە: ۋىلايەتتىكى ئاساسلىق زەھەرلىك ۋە زىيانلىق ئوتلار 620
III باب چارۋىچىلىقنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى 625
§ 1 . مەۋرىي رايونغا ئايرىلىشى 625
§ 2 . نەسىللەرنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى 627
§ 3 . ئوتلاقلارنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى 628
IV باب چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى 630
§ 1 . ئىگىلىك باشقۇرۇش 632
§ 2 . نەسىل ياخشىلاش 634
§ 3 . يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش، ساقلاش 640
§ 4 . ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ۋە قۇرۇلمىسى 641
§ 5 . مەھسۇلات، ئۇنۇم 646
V باب ئوتلاق قۇرۇلۇشى 649
§ 1 . ئوتلاق تەكشۈرۈش 649
§ 2 . ئوتلاق باشقۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش 650
§ 3 . چارۋىچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى 651
§ 4 . ئوتلاقلارنى قوغداش 655
VI باب يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش 657
§ 1 . چارۋا ۋە قۇشلاردا بولىدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر 657
§ 2 . كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش 671

سەككىزىنچى قىسىم

ئورمانچىلىق

I باب ئاپپارات، قوشۇن 700
§ 1 . ئاپپارات 700
§ 2 . قوشۇن 701
II باب ئورمان بايلىقى 701
§ 1 . دەرەخ تۈرلىرى 701
§ 2 . جايلىشىشى 702
III باب ئورمان بىنا قىلىش 706
§ 1 . كۆچەت يېتىشتۈرۈش 706
§ 2 . «ئۈچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشى 708
§ 3 . ئېتىز ـ ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى 711
§ 4 . تۈزلەڭلىكنى كۆكەرتكەن ناھىيە ئۆلچىمىگە يېتىش 712
§ 5 . ئورمانچىلىق مەيدانلىرى قۇرۇلۇشى 714
§ 6 . ئورمانچىلىق كەسپىي ئائىلىلىرى 718
§ 7 . شەھەر ـ بازارلارنى كۆكەرتىش 718
IV باب ئىگىلىك باشقۇرۇش 720
§ 1 . ئورمان يېڭىلاش 720
§ 2 . كۆپ خىل ئىگىلىك 724
V باب ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش ئەھۋالى 725
§ 1 . ئورماندا ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش 725
§ 2 . ئورماننى چەكلىك كېسىش 726
§ 3 . كېسەللىك، ھاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش 728
§ 4 . تەبىئىي مۇھاپىزەت 729

توققۇزىنچى قىسىم

يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرى

I باب ئاپپارات، قوشۇن 736
§ 1 . ئاپپارات 736

§ 2 . قوشۇن 737
II باب يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى 738
§ 1 . ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق سايمانلىرى 738
§ 2 . يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى 740
III باب ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى، باشقۇرۇش خىزمىتى 750
§ 1 . ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى 750
§ 2 . يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ مەشغۇلاتى 755
§ 3 . يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش 757
§ 4 . ماشىنا - سايمانلارنى ياساش 762
§ 5 . يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىغا مەبلەغ سېلىش 762
IV باب يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش 765
§ 1 . رېمونت قىلىش تور - نۇقتىلىرى 765
§ 2 . رېمونت قىلىش تۈزۈمى 768
§ 3 . يېڭىلاش ۋە ئۆزگەرتىش 769
V باب نازارەت قىلىش، تەربىيىلەش 770
§ 1 . كەسپىي قۇرۇلۇش 770
§ 2 . باشقۇرۇش تەدبىرلىرى 771

ئوتتۇنچى قىسىم

بۇر يەر ئۆزلەشتۈرۈش

I باب تارىختىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالى 778
§ 1 . شەرقىي خەن، غەربىي خەن دەۋرلىرىدىن يۈەن دەۋرىگىچە ... 778
§ 2 . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالى 780
§ 3 . مىنگو دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالى 783
§ 4 . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالى 783

II باب يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى 792
§ 1 . تېرىقچىلىق 792
§ 2 . ئورمانچىلىق، باغۋەنچىلىك 802
§ 3 . چارۋىچىلىق 804
§ 4 . يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش 806
§ 5 . سانائەت، قاتناش 809
§ 6 . سودا، تاشقى سودا، ماددىي ئەشيا 812
§ 7 . مائارىپ، مەدەنىيەت، پەن - تېخنىكا، سەھىيە 815
§ 8 . جامائەت خەۋپسىزلىكى، ئەدلىيە 824

ئون بىرىنچى قىسىم

سۇچىلىق

I باب ئاپپارات ۋە قوشۇن 835
§ 1 . ئاپپارات 836
§ 2 . قوشۇن 840
II باب سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشى 841
§ 1 . سۇ باشلاش - يەتكۈزۈش قۇرۇلۇشى 842
§ 2 . سۇ چىقىرىش قۇرۇلۇشى 846
§ 3 . سۇ ساقلاش ئىنشائاتلىرى 851
§ 4 . ماشىنىلاشقان قۇدۇق قۇرۇلۇشى 877
§ 5 . كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئىچىملىك سۇنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى 888
III باب ئېتىز - ئېرىقلارنىڭ سۇغىرىلىشى 892
§ 1 . دەريا ۋادىلىرى ۋە سۇغىرىش رايونلىرى 893
§ 2 . ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشى 897
§ 3 . چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى سۇغىرىش ئەھۋالى 900
§ 4 . سۇ سىڭمەسلەشتۇرۇش قۇرۇلۇشى 901
§ 5 . مەبلەغ تەييارلاش ئىشلىرى 902

IV باب كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش، قۇرغاقچىلىققا تاقا-
بىل تۇرۇش 906
§ 1 . كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش
تۇزۈلمىسى 908
§ 2 . كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشلىرى 909
قوشۇمچە: شېكەركۆل سۇ ئامبىرىنىڭ خەتىرىنى تۇگىتىش 916
قوشۇمچە: توغان يار كېتىش ۋەقەسى 916
V باب گىدرولوگىيىلىك ئۆلچەپ مەلۇم قىلىش، سۇ تەق-
سىملەش 920
§ 1 . گىدرولوگىيىلىك ئۆلچەپ مەلۇم قىلىش 920
§ 2 . سۇ تەقسىملەش 924
§ 3 . سۇ ھەققى يىغىش 927
VI باب سۇ ئېلېكتىرى 929
§ 1 . سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى ۋە ئېلېكتر تورى قۇرۇلۇشى ... 929
§ 2 . سۇ ئېلېكتر ئىشلىرىنىڭ باشقۇرۇلۇشى 939
VII باب سۇ مەھسۇلاتلىرى باقمىچىلىقى 943
§ 1 . سۇ مەھسۇلاتلىرى بايلىقى 944
§ 2 . باقمىچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى 945

ئون ئىككىنچى قىسىم

سانائەت

I باب ئاپپارات، تۇزۈلمە 953
§ 1 . ئاپپارات 953
§ 2 . تۇزۈلمە 954
§ 3 . ئىگىلىك باشقۇرۇش 959
II باب يېنىك سانائەت 962
§ 1 . توقۇمىچىلىق، گۇل بېسىش ۋە بوياش 962
قوشۇمچە: يەكەن ئەتلەس زاۋۇتى 965
§ 2 . باسمىچىلىق 966

§ 3 . تېرە - يۇڭ پىششىقلاپ ئىشلەش 967
§ 4 . يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش 969
III باب ئېغىر سانائەت 972
§ 1 . ماشىنىسازلىق ۋە رېمونتچىلىق 973
§ 2 . ئېلېكتر كۈچى 974
§ 3 . بىناكارلىق ماتېرىياللىرى 977
§ 4 . كۆمۈرچىلىك 979
IV باب نېفىت سانائىتى 981
§ 1 . ئاپپاراتلار 983
§ 2 . نېفىت - گاز تەكشۈرۈش 985
§ 3 . نېفىتلىك ئېچىش 986
§ 4 . نېفىتلىك قۇرۇلۇشى 989
V باب مىللىيچە قول سانائەت 1002
§ 1 . باش كىيىم 1004
§ 2 . كەشتىچىلىك 1009
§ 3 . كۆن - خۇرۇمچىلىق ۋە موزدۇزلۇق 1011
§ 4 . زەرگەرچىلىك 1013
§ 5 . چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ ياسىلىشى 1015
§ 6 . كىچىك مېتال ياسىمىچىلىقى 1018
§ 7 . كۈلالچىلىق 1020
§ 8 . ياغاچچىلىق 1021
§ 9 . كىگىزچىلىك 1022
§ 10 . پىچاقچىلىق 1023

ئون ئۈچىنچى قىسىم

پىرا - بازار كارخانىلىرى

I باب ئاپپاراتلار 1027
§ 1 . ئاپپاراتلارنىڭ تەرەققىيات جەريانى 1027
§ 2 . تەربىيىلەش - مۇلازىمەت مەركىزى 1028

II باب تەرەققىياتى ۋە قۇرۇلمىسى 1028
§ 1 . تەرەققىيات باسقۇچى 1028
§ 2 . كوللېكتىپ كارخانا 1032
§ 3 . يەككە كارخانىلار 1036
III باب ئىگىلىك باشقۇرۇش 1037
§ 1 . تىجارەت شەكلى 1038
§ 2 . ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى 1039
IV باب مەھسۇلات ۋە ئۇنۇم 1042
§ 1 . مەھسۇلات 1042
§ 2 . ئۇنۇم 1045

ئون تۆتىنچى قىسىم

قاتناش

I باب ئاپپارات، قوشۇن 1054
§ 1 . ئاپپارات 1054
§ 2 . قوشۇن 1055
II باب يول، كۆۋرۈك، كېچىك 1058
§ 1 . قەدىمكى يوللار 1058
§ 2 . تاشيول 1063
§ 3 . كۆۋرۈك 1071
§ 4 . كېچىك 1081
III باب ترانسپورت 1084
§ 1 . يۈك ترانسپورتى 1084
§ 2 . يولۇچى ترانسپورتى 1088
§ 3 . ئالاھىدە ترانسپورت 1093
§ 4 . يەككە ئىگىلىكتىكى ترانسپورت 1095
IV باب تاشيول باشقۇرۇش ۋە ئاسراش 1096
§ 1 . تاشيول ئاسراش 1096
§ 2 . يول بويىنى كۆكەرتىش 1100
§ 3 . يول مەمۇرىيىتى 1101

V باب ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش 1102
§ 1 . ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش 1103
§ 2 . ئاپتوموبىل زاپچاسلىرى بىلەن تەمىنلەش 1106
VI باب قاتناشنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش 1107
§ 1 . ئاپتوموبىل باشقۇرۇش 1108
§ 2 . شوپۇرلارنى باشقۇرۇش 1110
§ 3 . بىخەتەرلىك تەربىيىسى 1111
§ 4 . ھادىسىنى بىر تەرەپ قىلىش 1113
قوشۇمچە: تىپىك دېلولاردىن مىسال 1113
§ 5 . يول ئاسراش ھەققى يىغىش 1114
§ 6 . ترانسپورت بازارلىرىنىڭ باشقۇرۇلۇشى 1115
VII باب خەلق ئاۋىئاتسىيىسى 1117
§ 1 . ئاپپارات 1117
§ 2 . ئاۋىئاتسىيە بېكىتى قۇرۇلۇشى 1118
§ 3 . ئاۋىئاتسىيە ترانسپورتى خىزمىتى 1119

ئون بەشىنچى قىسىم

پوچتا - تېلېگراف

I باب ئاپپارات 1124
§ 1 . قەدىمكى ئاپپاراتلار 1124
§ 2 . مىنگو دەۋرىدىكى ئاپپاراتلار 1128
§ 3 . يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى پوچتا - تېلېگراف ئاپپاراتى 1128
II باب پوچتا 1133
§ 1 . پوچتا يولى 1133
§ 2 . مۇلازىمەت تور - نۇقتىلىرى 1137
§ 3 . خەت - چەك كەسپى 1139
§ 4 . پوسۇلكا 1145
§ 5 . گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش 1148
§ 6 . پېرېۋوت، ئامانەت 1148
§ 7 . خەلقئارا پوچتا 1151
§ 8 . پوچتا ماركىسى، پوچتا ماركىسى توپلاش 1152

Ⅲ باب تېلېگراف 1154
§ 1 . تېلېگراممـا 1154
§ 2 . ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون 1164
§ 3 . شەھەر تېلېفونى 1172
§ 4 . يېزا تېلېفونى 1178
Ⅳ باب ئىگىلىك باشقۇرۇش 1182
§ 1 . باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى 1182
§ 2 . تېلېگراف باشقۇرۇش 1184
§ 3 . پوچتا باشقۇرۇش 1187

ئون ئالتىنچى قىسىم

سودا

Ⅰ باب سودا، بازار 1195
§ 1 . قەدىمكى دەۋردىكى سودا 1195
§ 2 . بازار سودىسى 1199
Ⅱ باب دۆلەت ئىلكىدىكى سودا 1213
§ 1 . ئاپپارات، تور ـ نۇقتىلار 1213
§ 2 . كەسپىي شىركەتلەر 1216
§ 3 . تاۋار سودىسى 1229
§ 4 . يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتى 1242
§ 5 . سودا باشقۇرۇش 1245
Ⅲ باب تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپ سودىسى 1255
§ 1 . ئاپپارات، قوشۇن 1256
§ 2 . كەسپىي شىركەتلەر 1260
§ 3 . تۈزۈلمە، باشقۇرۇش 1265
§ 4 . چاي ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش ـ سېتىش 1270
§ 5 . يېزا ئىگىلىك ماددىي ئەشيالىرى بىلەن تەمىنلەش 1273
§ 6 . پاختا ـ چىگە تىجارىتى 1278
§ 7 . قوغۇن ـ تاۋۇز، مېۋە ـ چېۋە تىجارىتى 1284

§ 8 . كۇندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىش - سېتىش..... 1286
§ 9 . تاشلاندۇق نەرسىلەرنى يىغىۋېلىش 1289
IV باب ماددىي ئەشيا 1290
§ 1 . ئاپپارات، قوشۇن 1291
§ 2 . ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش 1295
§ 3 . ماددىي ئەشيا ساقلاش، توشۇش 1301
§ 4 . باشقۇرۇش 1304

ئون يەتتىنچى قىسىم

ئاشلىق، ياغ

I باب ئاپپارات، قوشۇن..... 1318
§ 1 . ئاپپارات..... 1318
§ 2 . قوشۇن 1319
II باب ئاشلىق، ياغ سېتىۋېلىش، سېتىش 1320
§ 1 . يېزىلاردا ئاشلىق، ياغ سېتىۋېلىش، سېتىش ئەھۋالى 1320
§ 2 . شەھەر - بازارلارنى ئاشلىق، ياغ بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالى 1326
§ 3 . كېلىشىم باھادا ئاشلىق، ياغ سېتىۋېلىش، سېتىش ئەھۋالى 1335
III باب ئاشلىق، ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش..... 1337
§ 1 . پىششىقلاپ ئىشلەش شەكلى..... 1338
§ 2 . تىجارەت شەكلى 1339
§ 3 . ئۇسكۇنە، مەھسۇلاتلار..... 1340
§ 4 . يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش 1341
IV باب ئاشلىق، ياغنى زاپاس ساقلاش، توشۇش 1343
§ 1 . ئاشلىق، ياغ ساقلاش 1343
§ 2 . ئاشلىق، ياغ يوتكەش 1351
V باب باشقۇرۇش 1356
§ 1 . باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى 1356
§ 2 . مالىيە باشقۇرۇش..... 1358
§ 3 . باھا باشقۇرۇش..... 1361
§ 4 . سۈپەت تەكشۈرۈش 1362

ئون سەككىزىنچى قىسىم

تاشقى سودا، سايا‌ھەتچىلىك

I باب تاشقى سودا 1367
§ 1 . ئاپپارات ۋە قوشۇن 1370
§ 2 . ئېكسپورت سودىسى 1377
§ 3 . ئىمپورت سودىسى 1395
§ 4 . يۆتكەش، ئىچكى بازاردا سېتىش 1401
§ 5 . ئىگىلىك باشقۇرۇش 1410
II باب پورت 1416
§ 1 . پورت قۇرۇلۇشى 1416
§ 2 . پورت باشقۇرۇش 1418
III باب سايا‌ھەتچىلىك 1420
§ 1 . سايا‌ھەتچىلىك بايلىقى 1421
§ 2 . سايا‌ھەتچىلىك مۇئەسسەسلىرى 1423
§ 3 . ئاساسلىق سايا‌ھەت تۇرلىرى 1426
§ 4 . سايا‌ھەتچىلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى 1428

ئون توققۇزىنچى قىسىم

مالىيە، باج، پۇل مۇئامىلە

I باب مالىيە 1443
§ 1 . ئاپپارات، تۈزۈلمە 1444
§ 2 . مالىيە كىرىمى 1446
§ 3 . مالىيە چىقىمى 1453
§ 4 . مالىيە باشقۇرۇش 1455
II باب باج ئىشلىرى 1460
§ 1 . ئاپپارات 1462

§ 2 . باج تۈزۈمى 1464
§ 3 . باج باشقۇرۇش 1484
III باب پۇل مۇئامىلە 1488
§ 1 . ئاپپارات 1488
§ 2 . پۇل 1493
§ 3 . پۇقرالار پۇل ئامانىتى، ئامانەت قويۇلغان پۇل 1507
§ 4 . كرېدىت 1516
§ 5 . تاشقى پىرىۋوت باشقۇرۇش 1523
§ 6 . سۇغۇرتا 1527

يىگىرمىنچى قىسىم

شەھەر قۇرۇلۇشى، مۇھىت ئاسراش

I باب ئاپپارات، قوشۇن 1534
§ 1 . ئاپپارات 1534
§ 2 . قوشۇن 1537
II باب شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى 1539
§ 1 . قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى 1539
§ 2 . شەھەر - بازار ئومۇمىي پىلانى 1543
§ 3 . شەھەر - بازار مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشى 1546
§ 4 . شەھەر - بازارلاردىكى ئۆي - زېمىنلارنى باشقۇرۇش 1557
§ 5 . يېزا - كەنت قۇرۇلۇشى 1559
III باب مۇھىت ئاسراش 1564
§ 1 . مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى 1564
§ 2 . مۇھىت تەكشۈرۈش 1575
§ 3 . بۇلغىنىشنى تۈزەش 1576
§ 4 . مۇھىت ئاسراشنى باشقۇرۇش 1580

يىگىرمە بىرىنچى قىسىم

ئۇنىۋېرسال ئىگىلىك باشقۇرۇش

I باب پىلان 1585
§ 1 . ئاپپارات، قوشۇن 1585
§ 2 . پىلان، شتات 1586
§ 3 . پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىشى 1593
II باب ستاتىستىكا 1598
§ 1 . ئاپپارات، قوشۇن 1598
§ 2 . ستاتىستىكا تۈزۈمى 1599
§ 3 . ستاتىستىكا قىلىپ ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش 1606
§ 4 . ستاتىستىكا مۇلازىمىتى ۋە نازارەتچىلىك 1606
III باب باھا 1607
§ 1 . ئاپپارات، قوشۇن 1608
§ 2 . باھا 1610
§ 3 . باھا نازارەت قىلىش ۋە تەكشۈرۈش 1645
IV باب سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش 1648
§ 1 . ئاپپارات، قوشۇن 1648
§ 2 . بازار باشقۇرۇش 1651
§ 3 . يەككە ئىگىلىكنى باشقۇرۇش 1656
§ 4 . كارخانىلارنى تىزىملاپ باشقۇرۇش 1659
§ 5 . تاۋار ماركىسى، ئىلان باشقۇرۇش 1663
§ 6 . ئىقتىسادىي توختام باشقۇرۇش 1665
§ 7 . ئىقتىسادنى نازارەت قىلىش - تەكشۈرۈش 1666
V باب ئۆلچەم باشقۇرۇش 1667
§ 1 . ئاپپارات، قوشۇن 1667
§ 2 . ئۆلچەم خىزمىتى 1669
§ 3 . ئۆلچەملەشتۈرۈش خىزمىتى 1676
VI باب تاۋار تەكشۈرۈش 1679
§ 1 . ئاپپارات، قوشۇن 1680

§ 2 . ئېكسپورت تاۋارلىرىنى تەكشۈرۈش 1684
§ 3 . ئىمپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارنى تەكشۈرۈش 1689
§ 4 . ئۇسكۇنە، ئۆلچەش ئىقتىدارى 1690
VII باب هايۋانات ـ ئۆسۈملۈك كارانتىنى 1692
§ 1 . ئاپپارات، قوشۇن 1692
§ 2 . ئاساسىي قۇرۇلۇش، مۇئەسسەسە 1695
§ 3 . كارانتىن خىزمىتى 1696
§ 4 . باشقۇرۇش 1704
VIII باب ئىقتىسادىي تەپتىشلىك 1708
§ 1 . ئاپپارات 1709
§ 2 . ئىقتىسادىي تەپتىشلىك تۈزۈمى 1712
§ 3 . دۆلەت ئىقتىسادىي تەپتىشلىكى 1715
§ 4 . ئىچكى ۋە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەپتىشلىك 1747
IX باب يەر باشقۇرۇش 1750
§ 1 . ئاپپارات، قوشۇن 1750
§ 2 . يەر ئاجرىتىش ۋە پىلانلاش 1751
§ 3 . يەر تەۋەلىكىنى باشقۇرۇش 1753
§ 4 . يەر تەپتىشلىكى 1755
§ 5 . يەر ئېچىش ۋە بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش 1757

بىگىرمە ئىككىنچى قىسىم

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يەرلىك تەشكىلاتلىرى

I باب تەشكىلىي ئاپپارات 1762
§ 1 . جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى جەنۇبىي شىنجاڭ (قەشقەر) رايونلۇق كومىتېتى 1762
§ 2 . ۋىلايەت دەرىجىلىك تەشكىلاتلار 1764
§ 3 . ناھىيە دەرىجىلىك تەشكىلاتلار 1771

II **باب پارتىيە ئەزالىرى قۇرۇلتىيى** 1774
§ 1 . قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتىيە ئەزالىرى قۇرۇلتىيى 1774
§ 2 . قەشقەر ۋىلايەتلىدىكى ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ پارتىيە قۇرۇلتايلىرى 1774
III **باب تەشكىلىي قۇرۇلۇش** 1785
§ 1 . پارتىيىگە ئەزا قوبۇل قىلىش 1785
§ 2 . پارتىيە ئەزالىرىنى تەربىيىلەش 1796
§ 3 . پارتىيىلىك كادىرلارنى باشقۇرۇش 1801
§ 4 . پىشقەدەم كادىرلار خىزمىتى 1808
IV **باب تەشۋىقات - تەربىيە** 1811
§ 1 . مەركىزىي خىزمەت تەشۋىقاتى 1811
§ 2 . كادىرلارنىڭ نەزەرىيىۋى تەربىيىسى 1815
§ 3 . مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەشۋىقات - تەربىيىسى 1818
§ 4 . مەنىۋى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشى 1821
V **باب بىرلىك سەپ خىزمىتى** 1822
§ 1 . ۋەتەنپەرۋەر دېموكراتىك زاتلار خىزمىتى 1822
§ 2 . سودا - سانائەتچىلەر خىزمىتى 1823
§ 3 . مىللەتلەر خىزمىتى 1824
§ 4 . دىن خىزمىتى 1827
§ 5 . تەيۋەنگە قارىتىلغان خىزمەت 1832
§ 6 . سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتى 1832
VI **باب ئىنتىزام تەكشۈرۈش، مەمۇرىي تەپتىشلىك خىزمىتى** ... 1835
§ 1 . ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتى 1835
§ 2 . مەمۇرىي تەپتىشلىك خىزمىتى 1852
VII **باب چوڭ - چوڭ سىياسىي ۋەقەلەر** 1863
§ 1 . دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش 1863
§ 2 . ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش 1864
§ 3 . ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش 1865
§ 4 . يەر ئىسلاھاتى 1866
§ 5 . «ئۇچكە قارشى تۇرۇش»، «بەشكە قارشى تۇرۇش» 1867
§ 6 . ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش 1868

§ 7 . ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش 1869
§ 8 . پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش 1870
§ 9 . ئىستىل تۈزىتىش ۋە ئوڭچىلارغا قارشى كۈرەش 1877
§ 10 . چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش 1878
§ 11 . ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش 1879
§ 12 . سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى 1879
§ 13 . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» 1881
§ 14 . يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش 1885
§ 15 . پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، تەكشۈرۈش 1887
§ 16 . ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى ئاقلاش 1887
§ 17 . زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا قايتا تەربىيە ئېلىشقا بېرىشى 1888
§ 18 . تۈزۈلمە ئىسلاھاتى 1889
§ 19 . مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى 1891

بىكىرىمە ئوچىنچى قىسىم

ھاكىمىيەت، سىياسىي كېڭەش

I **باب خەلق قۇرۇلتىيى** 1898
§ 1 . ئومۇمىي سايلام، ۋەكىل 1899
§ 2 . خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى 1904
§ 3 . خەلق قۇرۇلتىيى خىزمىتى 1907
II **باب ھۆكۈمەت** 1910
§ 1 . قەشقەر ئۇلايىتىنىڭ خەن سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان يەرلىك ھاكىمىيەتلىرى 1910
§ 2 . قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قەشقەردىكى ھۆكۈمرانلىقى 1917
§ 3 . دوغلات قەبىلىسىنىڭ قەشقەردىكى ھۆكۈمرانلىقى 1920
§ 4 . ياركەنت خانلىقى 1921
§ 5 . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر 1925
§ 6 . مىنگو دەۋرىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەت 1931

§ 7 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى يەرلىك ھاكىمىيەت 1933
§ 8 . سىياسىي ئىشلاردىن تاللانمىلار 1948
III باب خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى 1966
§ 1 . ئاپپارات 1967
§ 2 . ناھىيە، شەھەرلىك ئىلگىرىكى بىرقانچە نۆۋەتلىك كومىتېتلار 1969
§ 3 . ئاساسلىق پائالىيەتلەر 1971

يىگىرمە تۆتىنچى قىسىم

پارتىيە - گۇرۇھلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلار

I باب گومىنداڭنىڭ قەشقەردىكى يەرلىك تەشكىلاتلىرى 1977
§ 1 . تەشكىلىي ئاپپارات 1977
§ 2 . ئاساسلىق پائالىيەتلەر 1983
II باب ئاممىۋى تەشكىلاتلار 1984
§ 1 . ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى 1984
§ 2 . دېھقانلار تەشكىلاتى 1995
§ 3 . ياشلار - ئۆسمۈرلەر تەشكىلاتى 1996
§ 4 . ئاياللار تەشكىلاتى 2012
§ 5 . سودا - سانائەت سەھەسىدىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار 2029
§ 6 . مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار 2031
§ 7 . باشقا ئاممىۋى تەشكىلاتلار 2036

يىگىرمە بەشىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى

I باب ئاپپارات 2041
§ 1 . ۋىلايەتلىك ئاپپارات 2041

§ 2 . ناھىيە - شەھەرلىك ئاپپارات 2042
II باب ئېتىبار بېرىش، نەپىقە بېرىش 2045
§ 1 . ئېتىبار بېرىش 2045
§ 2 . نەپىقە بېرىش 2053
III باب ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش، پاراۋانلىق ئىشلىرى 2056
§ 1 . يېزىلاردىكى قۇتقۇزۇش ئىشى 2056
§ 2 . شەھەر - بازارلاردىكى قۇتقۇزۇش 2070
§ 3 . پاراۋانلىق ئىشلەپچىقىرىشى 2072
§ 4 . مېيىپلار خىزمىتى 2080
IV باب ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش 2081
§ 1 . ئېقىپ يۈرگەنلەرنى يىغىپ قايتۇرۇش، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش 2081
§ 2 . ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش 2084
V باب نىكاھ، دەپنە ئىشلىرى 2090
§ 1 . نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاش 2090
§ 2 . دەپنە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش 2093
VI باب چېگرا تەكشۈرۈش 2094
§ 1 . چېگرا تەكشۈرۈش خىزمىتى 2095
§ 2 . ناھىيە - شەھەرلەرنىڭ چېگرىسى 2096
VII باب يەر ناملىرى خىزمىتى 2106
§ 1 . ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى 2107
§ 2 . ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش نەتىجىسى 2109

يىگىرمە ئالتىنچى قىسىم

ئەمگەك، كادىرلار ئىشلىرى

I باب ئەمگەك 2113
§ 1 . ئاپپارات، ئىشچى - خىزمەتچى 2114
§ 2 . ئەمگەك، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش 2116
§ 3 . ئەمگەك كۈچلىرىنى باشقۇرۇش 2120
§ 4 . تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيلەش 2125

§ 5 . مائاش باشقۇرۇش 2128
§ 6 . ئەمگەك سۇغۇرتىسى ۋە پاراۋانلىق 2133
§ 7 . ئەمگەك بىخەتەرلىكىنى تەكشۈرۈش 2135
§ 8 . ئەمگەك كېسىمى چىقىرىش 2139
II باب كادىرلار ئىشلىرى 2140
§ 1 . ئاپپاراتلار 2140
§ 2 . كادىرلارنى باشقۇرۇش 2141
§ 3 . كادىر قوبۇل قىلىش، يۆتكەش ـ سەپلەش 2145
§ 4 . مائاش، پاراۋانلىق 2152
§ 5 . ئۇنۇۋان باھالاش، تەكلىپ قىلىش 2155

بىگىرمە يەتتىنچى قىسىم

تاشقى ئىشلار، مۇھاجىرلار ئىشلىرى

I باب ئاپپاراتلار 2166
§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى 2166
§ 2 . چەت ئەللىك جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئاپپاراتلىرى 2167
II باب چېگرا 2171
§ 1 . جۇڭگو — تاجىكىستان چېگرىسى 2171
§ 2 . جۇڭگو — ئافغانىستان چېگرىسى 2173
§ 3 . جۇڭگو — پاكىستان چېگرىسى 2176
III باب تاشقى ئالاقە 2182
§ 1 . مۇھىم مېھمانلار 2182
§ 2 . خەلقئارالىق ئۆزئارا ياردەم 2192
§ 3 . چەت ئەللىك ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئوقۇغۇچىلار 2194
IV باب ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش 2195
§ 1 . سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن ناھىيە، شەھەرلەر 2195
§ 2 . ئېچىۋېتىلگەن پورتلار 2197
V باب مۇھاجىرلار خىزمىتى 2199
§ 1 . مۇھاجىرلار سىياسىتى 2199

§ 2 . مۇھاجىرلار 2200
§ 3 . باشقۇرۇش 2201

يىگىرمە سەككىزىنچى قىسىم

تاموژنا

I **باب ئاپپارات، قوشۇن** 2207
§ 1 . ئاپپارات 2207
§ 2 . قوشۇن 2209
II **باب نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش** 2211
§ 1 . مال توشۇشنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش 2211
§ 2 . ترانسپورت قوراللىرى ۋە ئۆزى ئىشلىتىدىغان بۇيۇملارنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش 2220
§ 3 . يۈك - تاق نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش 2223
§ 4 . پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتىلگەن ماددىي بۇيۇملارنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش 2230
III **باب تاموژنا بېجى** 2235
§ 1 . تارىخىي تەرەققىيات جەريانى 2235
§ 2 . باج ئېلىش، باجنى كېمەيتىش ۋە كەچۈرۈم قىلىش، قايتۇرۇش ... 2238
IV **باب ئەتكەسچىلىكنى تەكشۈرۈش** 2241
§ 1 . توقۇمىچىلىق، ماشىنا - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرى ئەتكەسچىلىكنى تەكشۈرۈش 2241
§ 2 . ئالتۇن - كۈمۈش، پۇل، ئۇنچە - مەرۋايىت ۋە باشقا بۇيۇملار ئەتكەسچىلىكنى تەكشۈرۈش 2243

يىگىرمە توققۇزىنچى قىسىم

جامائەت خەۋپسىزلىكى، ئەدلىيە

I **باب جامائەت خەۋپسىزلىكى** 2250
§ 1 . ئاپپارات 2250

§ 2 . ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش 2252
قوشۇمچە: تىپىك دېلو مىسالىرى 2254
§ 3 . ئامانلىق باشقۇرۇش 2255
§ 4 . تەرگەۋ قىلىش، قولغا ئېلىش ۋە بېسىلىپ قالغان دېلولارنى ئېنىقلاپ بىرتەرەپ قىلىش 2258
§ 5 . تۈتۈپ تۇرۇش ئورنى 2261
§ 6 . جىنايى ئىشلار رازۋېدكىسى 2266
§ 7 . ئىچكى قوغداش، مۇھاپىزەت 2268
§ 8 . نوپۇس مەمۇرىيىتى 2270
§ 9 . چېگرىدىن كىرىش - چىقىشنى باشقۇرۇش 2271
§ 10 . قاتناش باشقۇرۇش 2273
§ 11 . ئوت ئۆچۈرۈش، ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش 2277
II **باب تەپتىشلىك** 2280
§ 1 . ئاپپارات، قوشۇن 2280
§ 2 . جىنايى ئىشلار تەپتىشلىكى 2287
§ 3 . ئىقتىسادىي تەپتىشلىك 2295
§ 4 . قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىكى 2299
§ 5 . باشقا قانۇن نازارەتچىلىكى 2303
§ 6 . تەپتىش خىزمىتى بويىچە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش 2318
III **باب سوت** 2323
§ 1 . ئاپپارات، قوشۇن 2324
قوشۇمچە: يېزا ئىگىلىك 3 - شى ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى 2328
§ 2 . سوت تۈزۈمى ۋە تەرتىپى 2328
§ 3 . جىنايى ئىشلار سوتى 2336
§ 4 . ھەق تەلەپ سوتى 2342
§ 5 . ئىقتىسادىي ۋە مەمۇرىي سوت 2348
IV **باب ئەدلىيە مەمۇرىيىتى** 2350
§ 1 . ئاپپارات، قوشۇن 2351
§ 2 . ئادۋوكاتلىق، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى 2353
§ 3 . خەلق مۇرەسسەسى 2357
§ 4 . ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش، نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش ... 2361

ئوتتۇرىنچى قىسىم

ھەربىي ئىشلار

I باب ئاپپاراتلار، تۇرۇشلۇق قوشۇن 2369
§ 1 . مىنگودىن ئىلگىرىكى ئاپپاراتلار ۋە تۇرۇشلۇق قوشۇن..... 2369
§ 2 . مىنگو دەۋرىدىكى ئاپپاراتلار، تۇرۇشلۇق قوشۇن..... 2372
§ 3 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئاپپاراتلار، تۇرۇشلۇق قوشۇن 2374
II باب ھەربىي خىزمەت 2380
§ 1 . مىنگو دەۋرىدىكى ھەربىي خىزمەت 2380
§ 2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ھەربىي خىزمەت 2381
III باب ئاممىۋى قوراللىنىش..... 2384
§ 1 . مىنگو دەۋرىدىكى قوغدىنىش تۈزۈمى..... 2384
§ 2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى خەلق ئەسكەرلىرى 2385
IV باب چېگرا مۇداپىئەسى 2391
§ 1 . چېگرا مۇداپىئە لىنىيىسى 2391
§ 2 . چېك سۇلالىسى، مىنگو دەۋرىدىكى چېگرا باشقۇرۇش 2392
§ 3 . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى چېگرا باشقۇرۇش 2393
V باب ھاۋا مۇداپىئەسى..... 2394
§ 1 . مىنگو دەۋرىدىكى مۇداپىئە تۈزۈلمىرى 2394
§ 2 . خەلق ھاۋا مۇداپىئەسى 2395
VI باب ئارمىيە - خەلق مۇناسىۋىتى 2397
§ 1 . ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش، خەلقنى سۆيۈش 2397
§ 2 . يەرلىكنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىش 2399
§ 3 . ئارمىيە - خەلق ئورتاق بەرپا قىلىش..... 2401
§ 4 . خەۋپ - خەتەردىن، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش 2402
VII باب مۇھىم ھەربىي ئىشلار..... 2405
§ 1 . چېك سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى ھەربىي ئىشلار 2405

§ 2 . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەربىي ئىشلار 2410
§ 3 . مىنگو دەۋرىدىكى ھەربىي ئىشلار 2417
§ 4 . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ھەربىي ئىشلار 2421

ئوتتۇز بىرىنچى قىسىم

مائارىپ

I **باب ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى ۋە تەييارلىق مائارىپى** 2429
§ 1 . تەييارلىق مائارىپى 2429
§ 2 . باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى 2431
§ 3 . ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى 2440
II **باب كەسپىي تېخنىكا مائارىپى** 2448
§ 1 . كەسپىي مائارىپ 2448
§ 2 . تېخنىك ئىشچىلار مائارىپى 2452
§ 3 . كەسپىي مائارىپ 2453
§ 4 . ئالاھىدە مائارىپ 2463
III **باب ئالىي مائارىپ** 2465
§ 1 . تەرەققىيات ئەھۋالى 2465
§ 2 . ئىنىستىتۇتلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش 2465
IV **باب چوڭلار مائارىپى** 2468
§ 1 . دېھقان - چارۋىچىلار مائارىپى 2468
§ 2 . ئىشچى - خىزمەتچىلەر مائارىپى 2471
V **باب مائارىپ مەمۇرىيىتى** 2472
§ 1 . چىڭ سۇلالىسى دەۋرى، مىنگو دەۋرىدىكى مائارىپ مەمۇرىيىتى 2472
§ 2 . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى مائارىپ مەمۇرىيىتى 2473
§ 3 . مائارىپ مەمۇرىيىتى ئاپپاراتلىرى 2475
VI **باب خىراجەت، مۇئەسسەسە** 2479
§ 1 . مائارىپ خىراجىتى 2479
§ 2 . مائارىپ مۇئەسسەسىسى 2481

ئوتتۇر ئىككىنچى قىسىم

پەن - تېخنىكا

I **باب ئاپپارات** 2485
§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى 2485
§ 2 . پەن تەتقىقات ئاپپاراتلىرى 2488
§ 3 . پەن - تېخنىكا مۇلازىمىتى ئاپپاراتى 2489
§ 4 . پەن - تېخنىكا جەمئىيەتلىرى 2490
II **باب پەن - تېخنىكا پائالىيىتى** 2493
§ 1 . پەن - تېخنىكا ئالماشتۇرۇش 2493
§ 2 . پەننى ئومۇملاشتۇرۇش تەشۋىقاتى 2495
§ 3 . پەن - تېخنىكا ئارقىلىق تەربىيىلەش، نامراتلارنى يۆلەش 2498
III **باب پەن - تېخنىكا خراجىتى ۋە باشقۇرۇش** 2500
§ 1 . خراجەت 2500
§ 2 . باشقۇرۇش 2502
§ 3 . تېخنىكا بازىرى 2503
IV **باب پەن تەتقىقات نەتىجىلىرى** 2504
§ 1 . نەتىجىلەرنى مۇكاپاتلاش 2504
§ 2 . پاتېنت باشقۇرۇش 2505
V **باب يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش** 2510
§ 1 . ئاپپارات، قوشۇن 2510
§ 2 . ئۆلچەش - مەلۇم قىلىش خىزمىتى 2510
§ 3 . يەر تەۋرەش بىلىملىرى تەشۋىقاتى 2513

ئوتتۇر ئوچىنچى قىسىم

مەدەنىيەت

I **باب ئاپپارات** 2518
§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى 2518

§ 2 . قىسمەن كەسپىي ئاپپاراتلار 2519
II باب مەدەنىيەت - سەنئەت 2525
§ 1 . ئەدەبىيات 2525
§ 2 . مۇزىكا 2534
§ 3 . ئۇسسۇل 2538
§ 4 . سەنئەت ماھارىتى كۆرسىتىش 2541
§ 5 . گۈزەل سەنئەت، خەتتاتلىق، فوتو سۈرەت 2546
III باب كىتاب، ئارخىپ، تارىخ - تەزكىرە 2554
§ 1 . كىتاب 2554
§ 2 . ئارخىپ 2557
§ 3 . تارىخ - تەزكىرە خىزمىتى 2571
IV باب رادىئو، تېلېۋىزىيە، كىنو 2573
§ 1 . رادىئو 2576
§ 2 . تېلېۋىزىيە 2586
§ 3 . كىنو 2596
V باب مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ئاسار ئەتىقىلەر 2600
§ 1 . قەدىمىي خارابىلەر، قەدىمىي ئىمارەتلەر 2601
§ 2 . مۇزەيىدا ساقلىنىۋاتقان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 2631
§ 3 . مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش 2635

ئوتتۇز ئوتتىنچى قىسىم

ئاخبارات چىقىلىق، نەشرىياتچىلىق

I باب ئاپپارات 2640
§ 1 . ئاخبارات ئاپپاراتلىرى 2640
§ 2 . نەشرىيات ئاپپاراتى 2643
II باب گېزىت - ژۇرنال 2643
§ 1 . جەنۇبىي تەڭرىتاغ گېزىتى 2644
§ 2 . قەشقەر گېزىتى 2647
§ 3 . باشقا گېزىت - ژۇرناللار 2652

قوشۇمچە: مىنگو دەۋرىدىكى قەشقەر گېزىتلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش 2655
III باب مۇخبىرلىق، تەھرىرلىك ۋە خەۋەرچىلىك 2657
§ 1 . مۇخبىرلىق خىزمىتى 2658
§ 2 . تەھرىرلىك خىزمىتى 2662
§ 3 . خەۋەرچىلىك خىزمىتى 2670
IV باب خەۋەر بېرىش ۋە تارقىتىش 2676
§ 1 . تەشۋىقات خەۋەرلىرى 2676
§ 2 . گېزىت تارقىتىش 2680
V باب نەشرىياتچىلىق خىزمىتى 2681
§ 1 . ئاپپارات، قوشۇن 2682
§ 2 . نەشرىياتچىلىق كەسپى 2682

ئوتتۇز بەشىنچى قىسىم

سەھىيە، تەنتەربىيە

I باب سەھىيە 2688
§ 1 . ئاپپارات 2689
§ 2 . يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش 2702
§ 3 . ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى ۋە ئاممىۋى تازىلىقنى نازارەت قىلىش 2714
§ 4 . داۋالاش 2719
§ 5 . ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش 2729
§ 6 . ئەنئەنىۋى تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك 2733
§ 7 . تىببىي ماۋارىپ، پەن تەتقىقات 2737
§ 8 . سەھىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش 2747
II باب تەنتەربىيە 2751
§ 1 . ئاپپارات 2751
§ 2 . ئاممىۋى تەنتەربىيە 2753
§ 3 . ماھارەت كۆرسىتىش ھەرىكىتى 2760

ئوتتۇز ئالتىنچى قىسىم

شەخسلەر

I باب شەخسلەر تەرجىمھالى 2771
§ 1 . قەدىمكى زاماندىكى شەخسلەر 2771
§ 2 . يېقىنقى زاماندىكى شەخسلەر 2811
§ 3 . ھازىرقى زاماندىكى شەخسلەر 2825
II باب شەخسلەر جەدۋىلى 2864

قوشۇمچە

بىرىنچى، قەشقەر ۋىلايىتىدە 1991 — 2000 - يىلغىچە بولغان چوڭ ئىشلار 2899
ئىككىنچى، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1991 — 2000 - يىلغىچە بولغان ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئەھۋالى 2949
قوشۇمچە: يەر تەۋرەشكە تاقابىل تۇرۇش - ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش، يۇرت - ماكانىنى قايتا قۇرۇش 2964
ئۈچىنچى، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1991 — 2000 - يىلغىچە بولغان پارتىيە، ھۆكۈمەت تۆت چوڭ رەھبەرلىك بەنزىسىنىڭ ئەزالىرى 2974
خاتىمە 2979
ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاخىرقى سۆز 2982
«قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى»نى تۇزۇش - تەكشۈرۈش ئاپپاراتى ۋە تۇزگۈچى خادىملار 2983
قەشقەر ۋىلايەتلىك تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى 2988

ئومۇمىي بايان

ئومۇمىي بايان

قەشقەر ۋىلايىتى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان، جۇغراپىيىلىك ئورنى شىمالىي پاراللېل ′40°18 — ′35°20قىچە، شەرقىي مېرىدىيان ′79°57 — ′73°20قىچە بولغان ئارىلىقتا. شەرق تەرىپى تەكلىماكان قۇملۇقىغا، شەرقىي شىمال تەرىپى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ كەلپىن، ئاۋات ناھىيىلىرىگە، غەرب ۋە شىمال تەرىپى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاتۇش شەھىرى ۋە ئۇلۇغچات، ئاقتۇ ناھىيىلىرىگە، شەرقىي جەنۇب تەرىپى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ گۇما ناھىيىسىگە تۇتىشىدۇ. غەربىي جەنۇبتا تاجىكستان، ئافغانستان، پاكىستان (پاكىستان كونترولىدىكى كەشمىر) بىلەن چېگرىلىنىدۇ. دۆلەت چېگرىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 888.55 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئەتراپىدا قوشنا دۆلەتلەردىن قىرغىزستان، ئۆزبېكستان، قازاقستان، ھىندىستان قاتارلىقلار بار. ۋىلايەتنىڭ يەر كۆلىمى 162 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 375 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 525 كىلومېتىر كېلىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1990 - يىلدىكى ئومۇمىي ئاھالىسى 2 مىليون 854 مىڭ 553، ئاھالىنىڭ زىچلىقى ھەر كۋادرات كىلومېتىرغا 62.17دىن ئادەم توغرا كېلىدۇ. قەشقەر شەھىرى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى شۇنداقلا شىنجاڭدىكى «جۇڭگونىڭ مەشھۇر تارىخىي ۋە مەدەنىيەت شەھەرلىرى» قاتارىغا كىرگەن بىردىنبىر شەھەر.

1

قەشقەر ۋىلايىتى ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، پۈتكۈل يەر شەكلى غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمال تەرەپكە قاراپ قىيسايغان ھەم سەل - پەل ئېگىز - پەس. غەربىي جەنۇبىي قىسمى پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى تاغلىق رايونغا تەۋە بولۇپ، يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز ھەم خەتەرلىك، بۇ يەردىن تۆۋەنگە قاراپ كەتكەن قىسمى ئىدىرلىق بەلۋاغ بولۇپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ياقىسىنى ئوراپ تۇرىدۇ؛ ئويمانلىقنىڭ مەركىزىي قىسمى كەلكۈن ۋە لاتقا تىنىمسىدىن ھاسىل بولغان يەلپۈگۈچسىمان تۈزلەڭلىك بولۇپ، چوڭ - كىچىك «بوستانلىق»لار جايلاشقان. بۇ — ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئاھالىلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئاساسلىق رايون، ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمى قۇملۇق بىلەن قاپلانغان بولۇپ، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي چېتىگە تەۋە. ۋىلايەت تەۋەسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ ئېگىز جايى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 8611 مېتىر كېلىدىغان دۇنيا بويىچە 2 - ئېگىز چوققا — چوگىر چوققىسى، دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ تۆۋەن جايى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1071 مېتىر كېلىدىغان ماراليېشى ناھىيىسىنىڭ شەرق تەرىپى. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر شەھەر رايونىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 1289 مېتىر كېلىدۇ، ئېگىز تاغلىق رايونىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 4000 مېتىردىن ئاشىدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كىلىماتى تىپىك مۇتىدىل بەلۋاغنىڭ قۇرۇقلۇق تىپىدىكى قۇرغاق كىلىماتىغا كىرىدۇ،

بۇ يەردە پەسللەر ئېنىق ئايرىلىدۇ، كۇن نۇرى يېتەرلىك، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، پارلىنىش مىقدارى چوڭ، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 11.7℃ بولىدۇ، ۋىلايەت بويىچە 5 مىليون 891 مىڭ 200 مو تېرىلغۇ يەر، ئۆزلەشتۇرۇشكە بولىدىغان 20 مىليون مو يەر بار، ئوتلاق كۆلىمى 51 مىليون 167 مىڭ 900 مو، ئورمان كۆلىمى 4 مىليون 552 مىڭ 800 مو كېلىدۇ، ئالاھىدە مول نۇر، ئىسسىقلىق بايلىقىغا ئىگە، كۇن نۇرىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە چۇشۇشى 2740 سائەت، يىللىق يورۇتۇش نىسبىتى 63% ئەتراپىدا، ئوتتۇرىچە ئومۇمىي رادىئاتسىيىسى 139 كىلوكالورىيە — كۋادرات سانتىمېتىر، يىللىق يىغىندا تېمپېراتۇرىسى 4500℃دىن ئاشىدۇ. يەنە بىرقەدەر مول سۇ بايلىقى بار، ۋىلايەت تەۋەسىدە ئاساسلىق دەريا - ئېقىندىن 10ى بار، يەر ئۇستى سۇيىنىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيانقى ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 12 مىليارد 123 مىليون كۇب مېتىر، تۇزلەڭ رايونلارنىڭ پايدىلىنىشقا بولىدىغان يەر ئاستى سۇ مىقدارى 4 مىليارد 460 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. سۇ ئېنېرگىيە بايلىقىنىڭ نەزەرىيىۋى زاپىسى 7 مىليون 600 مىڭ كىلوۋات. 1990 - يىلغىچە چوڭ - كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن 110ى قۇرۇلدى، گېنېراتور سىغىمچانلىقى 60 مىڭ كىلوۋات، چوڭ - ئوتتۇرا تېپتىكى سۇ ئامبىرىدىن 66سى ياسالدى، سۇ يۇزى 2 مىليون 765 مىڭ مو كېلىدۇ. ئاز تېپىلىدىغان ئەتىۋارلىق ياۋايى ھايۋانلاردىن يىلپىز، ياۋاتات، بۇغا، تۈلكە، ئارقار، ئۇلار قاتارلىقلار بار؛ ياۋا ئۇسۇملۇكلەردىن چۇچۇكبۇيا، لوپنۇر كەندىرى، جىغان قاتارلىقلار بار، كۆلىمى 30 مىليون موغا يېتىدۇ، بۇلار كەڭ ئېچىش، پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. قېزىلما بايلىقلاردىن ئالتۇن، مىس، ئالىيومىن، سىنىك، نىكىل، بېرىللىي، تىتان، خرۇستال، چىرىتال، قاشتېشى، نېفىت قاتارلىق 30 نەچچە خىلى بار. بولۇپمۇ نېفىتنىڭ زاپىسى مول، سۈپىتى ياخشى بولۇپ، ئېچىش ئىستىقبالى ئىنتايىن كەڭ. ئالتۇن، قاشتېشى قاتارلىق قېزىلما بايلىقلىرىنى ئېچىش ئىستىقبالىمۇ ناھايىتى ياخشى.

قەشقەر ۋىلايىتى مۇئەييەن سەۋىيىدە ماشىنلاشقان مەشغۇلات ئېلىپ بېرىلىدىغان ۋە سۇغىرىلىدىغان يېزا ئىگىلىكىگە ئىگە بولۇپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك كەسپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا كەڭ ئىستىقبالغا ئىگە. بۇ يەردە ئالا سۈپەتلىك، ئۇزۇن تالالىق پاختا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، بولۇپمۇ ئۇزۇن تالالىق پاختا دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكىلەرنىڭ ئالاھىدە نەزەرىنى تارتىپ تۇرىدۇ. ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن ئاساسلىقى بۇغداي، كۆممىقوناق، شال قاتارلىقلار بار. چارۋىچىلىقتا داڭلىق سورتلاردىن مەكىت دولان چوڭ قۇيرۇقلۇق قويى، تاشقورغاننىڭ داڭباش چوڭ قۇيرۇقلۇق قويى قاتارلىقلار بار. ۋىلايەتنىڭ «مېۋە - چېۋە ماكانى» دېگەن چىرايلىق نامى بار، مېۋە - چېۋىلەرنىڭ سورتى كۆپ، قەنت مىقدارى يۇقىرى، ئۈستۈرۈش كۆلىمى زور، تاۋارلاشتۇرۇپ چىقىرىش نىسبىتى ئۇستۇن بولۇپ، تۇجۇپىلەپ ئىشلەپچىقىرىش ئەملىي كۇچى يېتەرلىك. دۆلەت ئىچى - سىرتىدا داڭلىق سورتلاردىن تاتلىقلىقىدىن تىلنى يارىدىغان پەيزاۋات قوغۇنى، «مېۋە- چېۋە خانىشى» دەپ نام ئالغان ئەنجۇر، «مېۋىلەرنىڭ ئېسىلى» بادام ھەمدە ئۇزگىچە تەمگە ئىگە ئانار، ياڭاق، گىلاس، پىستە، ئۇزۇم قاتارلىقلار بار.

قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە غەربىي رايونغا خاس چۆللۈك، بوستانلىق ۋە مۇزلۇق چوققا، قارلىق چوققا قاتارلىق ئالاھىدە تەبىئىي مەنزىرىلەر بار، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەر يەنە مول تارىخ، مەدەنىيەت جۇغلانمىلىرى مۇجەسسەملەشكەن ھەم ئۇزگىچە قويۇق يەرلىك مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئۆرپ - ئادەتلىرى بىلەن سايامەتچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە تېپىلغۇسىز ئەۋزەل شارائىتلارغا ئىگە. «قەشقەرگە بارمىسىڭىز، شىنجاڭغا بارغان بولمايسىز» دېگەن گەپ شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ يەردە پايانسىز كەتكەن تەكلىماكان قۇملۇقى، دۇنيا بويىچە 2 - ئېگىز چوققا — چوگىر چوققىسى بار؛ «مۇزتاغ ئاتا» دەپ ئاتالغان مۇزتاغ چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 7546 مېتىر ئېگىز بولۇپ، باشقا چوققىلار بىلەن قاتمۇقات تاغلار ئارىسىدا قەد كۆتۈرۈپ، بوي تالىشىپ تۇرىدۇ، قوڭۇر چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 7719 مېتىر ئېگىز بولۇپ، تېك ھەم ھەيۋەتلىكلىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. قوڭۇر چوققىسىنىڭ ھەمشىرىسى بولغان قوڭۇر توققۇز پەللىسى چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن

7595مېتىر ئېگىز بولۇپ، يىل بويى قار بىلەن قاپلىنىپ، ناھايىتى گۈزەل ھەم ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ؛ خانتاجى چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 7295 مېتىر ئېگىز بولۇپ، ئۇستى خەتەرلىك بولغاچقا ھازىرغىچە ئادەم چىقىپ باقمىدى، ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتىر كېلىدىغان سۆگەت مۇزلۇقى جۇڭگو بويىچە 1 - چوڭ مۇزلۇق ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ ئاجايىپ قار - مۇزلۇق چوققىلار دۇنيادىكى ئالپىنىستلارنىڭ ھەۋىسىنى قوزغايدۇ. يەنە ئېگىزلىكتە كۆزنى قاماشتۇرۇپ يالتىراپ تۇرىدىغان قاراكۆل، ئېگىزلىكتىكى تىمتاس ئارىشاق — تاغارما ئارىشىگى، باراقسان ئۆسكەن ئويتاغ ئىپتىدائىي ئورمانلىقى بار. ۋىلايەت تەۋەسىدە يەنە نۇرغۇنلىغان ئانتىروپولوگىيىلىك قەدىمىي لاندشافتلار بار، ئەسكىھىسار قەدىمىي شەھىرى، خانئوي قەدىمىي شەھىرى، شىيتلەر قەدىمىي شەھىرى، توققۇز ساراي قەدىمىي شەھىرىگە ئوخشاش ئاسار ئەتىقلەر بولۇپلا قالماي، 11-ئەسىردىكى قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان ئىككى چولپان — «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ مۇئەللىپى مەھمۇت قەشقەرى بىلەن «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەقبەرىلىرى بار؛ شىنجاڭ بويىچە مۇكەممەل ساقلانغان ئەڭ چوڭ مەسچىت — ھېيتگاھ جامەسى — ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ قەشقەردىكى ئىخچام كۆرۈنىشىدۇر، ھەيۋەتلىك ھەم سىرلىق ئاپپاق خوجا مازىرى ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى مەركەزلىك نامايەن قىلىپ تۇرىدۇ؛ يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ يارانقۇچىسى ئامانىنساخانىمنىڭ مەقبەرىسى؛ مورا بۇددا مۇنارى خارابىسى، ئۇچ بۇرخان غارى بار، ئۇلاردىن باشقا يەنە روسىيە، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ كونا ئىزناسى، تاشقەلئە، مەلىكە قورغىنى قاتارلىقلارمۇ بار. يېقىنقى، ھازىرقى زامانلاردىن بۇيان ۋىلايەت تەۋەسىدىن ئوخشاشمىغان دەۋرلەرگە خاس نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ھەرخىل رويدىكى بۇدلار، شەكلى ئۆزگىچە ساپال قاچىلار، رەڭگا - رەڭ زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى، ھەرخىل يارماقلار، ئىنتايىن سىپتا ئىشلەنگەن يىپەك، پاختا، كەندىر توقۇلمىلىرى قېزىۋېلىندى. بۇلاردىن قەدىمىي مەدەنىيەتنىڭ نۇرلىرى چاقناپ تۇرىدۇ، بۇلار غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئەڭ چىن ۋە ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۆرپ - ئادىتى قەشقەر ۋىلايىتىدە تولۇق گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ، توي - تۆكۈن، نەزىر-چىراغ ئىشلىرىمۇ قەدىمكى تۈسى بويىچە ساقلانغان، كۆزنى چاقنىتىدىغان مىللىي كىيىم - كېچەكلەر ئۆز شۆھرىتىنى يوقاتقىنى يوق، يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇپ، تاتاملىرىنىڭ مەزىللىك تەم - پۇراقلىرىنى تەرىپلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. بۇ يەردە ئۇيغۇرلارنىڭ تىپىك تىلىنى ئاڭلىيالايسىز، «ماددىي ئەشيالار يەرمەنكىسى» دەپ ئاتالغان ئاۋات بازارلىرىنى تاماشا قىلالايسىز، قاينىق، شوخ ناخشا - ئۇسسۇللاردىن ۋە ئوغلاق تارتىشىش، چېلىشىش قاتارلىق مول مەزمۇنلۇق، رەڭگارەڭ ئاممىۋى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىدىن لەززەتلىنەلەيسىز، دارۋازغا ئوخشاش ئەلئارا سېرىك ئويۇنلىرىدىن قەدىمىي، ساددا مىللىي ئۆرپ - ئادەت جۇلالىنىپ تۇرىدۇ.

2

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تارىخى غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشنىڭ يىغىچاقلانغان تارىخىدۇر. قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە، چىن، خەن دەۋرلىرىدە غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكتىن سۇلى، ساكارائۇل، سەپەرباي، لىچىنخەۋنز، يۆلتۇبرىق، سارىقول، سېغىناق، مالۇر، جۇەندۇ، ئەركەشتام قاتارلىق بەگلىكلەر بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە سۇلى بىلەن ساكارائۇل نىسبەتەن چوڭراق بولۇپ، جاڭ چىيەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كەلگەندە مۇشۇ يەرلەرگىمۇ كەلگەن. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە: «سۇلى بەگلىكىدە بەگ سۇلى شەھىرىنى ئىدارە قىلىدۇ، ئۇنىڭدا 1510 ئائىلە، 18 مىڭ 647 ئاھالە بار، 2000 لەشكەر تۇرغۇزۇلغان» دەپ خاتىرىلەنگەن؛ «ساكارائۇل بەگلىكىدە بەگ ساكارائۇل شەھىرىنى ئىدارە قىلىدۇ، بۇ شەھەردە 2339 ئائىلە، 16 مىڭ 373

ئاھالە بار، 3049 لەشكەر تۇرغۇزۇلغان» دەپ خاتىرلەنگەن. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شېنجۇ 2 - يىلى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى) خەن سۇلالىسى ئۇرلى (ھازىرقى بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى ئەشمىنىڭ جەنۇبىدا) غەربىي يۈرت قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ سۇلى، ساكارائول قاتارلىق بەگلىكلەر ئۇنىڭ تەۋەسىدە بولدى، بۇ ۋىلايەت تەۋەسىنىڭ جۇڭگو خەرىتىسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. شەرقى خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ساكارائول بىر مەھەل غەربىي يۈرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلدى، شۇ چاغدىكى 55 بەگلىك ئۇنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىغا بويسۇناتتى. يۇڭپىڭ 17 - يىلى (74 - يىلى) دىن تارتىپ بەن چاۋ سۇلىدا 17 يىل تۇردى، بۇنىڭ بىلەن 65 يىل يېپىق ھالەتتە تۇرغان جەنۇبىي يىپەك يولى قايتا ئېچىلدى. ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىن غەربىي جىن دەۋرىگىچە سۇلى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئەتراپىدىكى ساكارائول، چاش، يۈلئېرىق، سارىقول قاتارلىق بەگلىكلەرنى قوشۇۋېلىپ، غەربىي يۈرتتىكى بىرقەدەر چوڭ يەرلىك ھاكىمىيەتكە ئايلاندى. جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلاردىن سۇي سۇلالىسىغىچە بۇگۈنكى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە ئاساسەن سۇلى، جوجۇق، كاۋاڭتا قاتارلىق بەگلىكلەر ئۇنتى، ئۇلار كۆپ قېتىم ئونتۇرا تۈزلەڭلىككە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىيەنچاڭ 3 - يىلى (658 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەردىن بولغان ئاشىنا قۇلى توپىلىڭنى تىنچىتقاندىن كېيىن، سۇلىدا كېش تۈتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلدى، كېيىن بۇ سۇلى تۈتۈق مەھكىمىسىگە ئۈزگەرتىلدى، مەھكىمە ئاستىدا 15 ئايماق تەسىس قىلىندى، دائىرىسى ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پۈتۈن تەۋەسى ۋە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى قاتارلىق كەڭ زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، شۇ زاماندىكى مەشھۇر «ئەنشىدىكى تۆت قورغان»نىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئۇ غەربىي يۈرت بىلەن ئىچكى جايلارنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى بىرلىكىنى كۈچلۈك قوغداپ، تاڭ سۇلالىسى گۈللەنگەن دەۋرىدىكى يىپەك يولىنىڭ راۋان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيچاڭ 5 - يىلى (840 - يىلى) شىمالىي قۇمۇلۇقتىكى ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلار تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىندى، ئۇيغۇرلار زور كۆلەمدە غەربكە كۆچتى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى سۇلى تەۋەسىگە كەلدى. كېيىن بۇ يەردە قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن سۇلى ئۇنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مۇھىم شەھەر ھەم يانداش پايتەخت بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «قەشقەر» دېگەن نام تارىخ كىتابلىرىدا كۆرۈلۈشكە باشلىدى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ چىڭلى 1 - يىلى (1041 - يىلى) نىڭ ئالدى - كەينىدە قاراخانىيلار سۇلالىسى شەرقىي خانلىق ۋە غەربىي خانلىق دەپ ئىككىگە پارچىلاندى، شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى قەشقەرنى پايتەخت قىلدى، ھازىرقى ۋىلايەت تەۋەسى خانلىققا يېقىن جايلار ئىدى. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جيادىڭ 11 - يىلى (1218 - يىلى) دىن كېيىن ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسى موڭغۇل خانلىقىنىڭ تەۋەسى بولدى. چۈنيۇ 12 - يىلى (1252 - يىلى) موڭغۇللار بېشبالىق قاتارلىق جايلاردا ۋاقىتلىق دۇڭ ۋازارىتى تەسىس قىلدى، قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەر ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ۋىلايەت تەۋەسى چاغاتاي خانلىقى، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا تەۋە جاي بولسىمۇ، لېكىن موڭغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا بولدى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، تەۋەسىدە باشتا چوڭ - كىچىك «يەرلەر» بولۇپ، بىر - بىرىگە بېقىنمىدى، كېيىن «قەشقەر سۇلتانلىقى» دەپ ئاتالغان ئابابەكرى ھاكىمىيىتى بارلىققا كەلدى. جېڭدې 9 - يىلى (1514- يىلى) يەكەن خانلىقى قۇرۇلۇپ، ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى ئۇنىڭ يادرولۇق تەۋەسى ۋە سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە، جۇڭغارلار باش كۆتۈرۈپ يەكەن خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ھىدايىتۇللا (ئاپپاق خوجا)نى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قورچاق ھۆكۈمرانى قىلىپ يۆلەپ تۇرغۇزدى. چىڭ سۇلالىسى جۇڭغار قەبىلىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى رەسمىي يۈسۈندا چىڭ سۇلالىسىنىڭ خەرىتىسىگە كىرگۈزۈلدى. چيەنلۇڭ 24 - يىلى (1758 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى چوڭ-كىچىك خوجىلار يېغىلىشىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، قەشقەردە «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان

مەسلىھەتچى ئامبال» تەسىس قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 8 شەھەر (قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، قاراشەھەر) نىڭ ئىشلىرىنى باشقۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، «ئادەت بويىچە تۇزۇم بېكىتىپ» ھەر قايسى جايلاردا ھاكىمبەگ باشچىلىقىدىكى بەگلىك تۇزۇمىنى ساقلاپ قالدى. گۇاڭشۇ 3 - يىلى (1877 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ياقۇببەگ ئاجاۋۇزچى كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالدى، گۇاڭشۇ 9 - يىلى (1883 - يىلى) بەگلىك تۇزۇمى ۋە «ھەربىي مەھكىمە تۇزۇمى» ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋىلايىتى تەسىس قىلىنىپ، سۇلى مەھكىمىسى، يەكەن مەھكىمىسى، يېڭىسار بۆلۈمىدىن قاراشلىق ۋازارىتى، سارىقول شۆبە مۇداپىئە ۋازارىتى، ئۇدۇن بۆلۈمىدە قاراشلىق ئايمىقى ۋە قەشقەر، پەيزاۋات، قاغىلىق، گۈما، لوپ، كېرىيىدىن ئىبارەت 6 ناھىيىنى باشقۇردى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى يەنىلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى كونا تۇزۇم ساقلاپ قېلىندى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) يامۇل، ۋازارەت، ئايماقلار ناھىيە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتى قەشقەر كونا شەھەر، پەيزاۋات، قاغىلىق، گۈما، كېرىيە، لوپ، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، يېڭىسار، سارىقول، مارالبېشى، خوتەندىن ئىبارەت 12 ناھىيىنى ھەمدە كېيىن قۇرۇلغان مەكىت، ئۇلۇغچات، پوسكام، ئاتۇش، يوپۇغا، قاراقاش ناھىيىلىرىنى باشقۇردى. مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) قەشقەرنىڭ قاغىلىق، گۈما، كېرىيە، لوپ، خوتەن، قاراقاش ناھىيىلىرى يېڭىدىن قۇرۇلغان خوتەن ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) ۋىلايەت بىكار قىلىنىپ، مەمۇرىي رايونغا ئۆزگەرتىلىپ، قەشقەر مەمۇرىي رايونى تەسىس قىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ 3 - مەمۇرىي رايونى قىلىندى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) يەكەن، پوسكام، مەكىت ناھىيىلىرى بىلەن خوتەن رايونىنىڭ قاغىلىق ناھىيىسى قوشۇلۇپ شىنجاڭنىڭ 10 - مەمۇرىي رايونى (يەكەن رايونى) تەسىس قىلىندى، ئۇ يەكەن، پوسكام، مەكىت، قاغىلىق ناھىيىلىرىنى باشقۇردى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 3 - رايون (قەشقەر رايونى)، 10 - رايون (يەكەن رايونى) ئايرىم - ئايرىم ۋىلايەت قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1952 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى قەشقەر شەھىرى قۇرۇلدى. 1954 - يىل 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى قەشقەر شەھىرى ھەمدە قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەر، يېڭىسار، يوپۇغا، پەيزاۋات، مارالبېشى، سارىقولدىن ئىبارەت 7 ناھىيە جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىگە ئۆتتى، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرى ھەم قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1956 - يىل 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى بىلەن يەكەن ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئاقسۇ، خوتەن ۋىلايەتلىرى ھەمدە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتتى؛ ئەسلىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىگە بىۋاستە قاراشلىق ناھىيە (شەھەر)لەر شۇنداقلا ئەسلىدىكى يەكەن ۋىلايىتىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەر يېڭىدىن قۇرۇلغان قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. قەشقەر ۋىلايىتى قەشقەر شەھىرى ۋە قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەر، يېڭىسار، پەيزاۋات، يوپۇغا، مارالبېشى، مەكىت، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، تاشقورغاننى باشقۇرىدىغان بولدى. 1990 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتى قارىمىقىدىكى ناھىيە (شەھەر) لەردە ئۆزگىرىش بولمىدى.

قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسى تارىختىن بۇيان كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جاي. تارىختا بۇ يەردە

ساكلار، چياڭلار، خەنزۇلار، سوغدىلار، توخرىلار، ھۇنلار، تۈركىلەر، ئۇيغۇرلار، قىرغىزلار، قارلۇقلار، تۇبۇتلەر، قىتانلار، موڭغۇللارنىڭ ياشىغان ئىزلىرى بار، ئۇلارمۇ مۇشۇ باي، مۇنبەت تۇپراقنى ئورتاق گۈللەندۈردى ۋە قوغدىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، مىللەتلەرنىڭ ئۆزاق مۇددەتلىك كۆچۈش، قوشۇلۇشى ئارقىلىق ھازىرقىدەك مىللەتلەر ھالىتى شەكىللەندى. ۋىلايەت تەۋەسىدە ئۇيغۇرلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئاندىن قالسا خەنزۇ، تاجىك، خۇيزۇ، قىرغىز، ئۆزبېك، قازاق، مانجۇ، شىبە، موڭغۇل، زاڭزۇ، رۇس قاتارلىق مىللەتلەر بار. 1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلار 2 مىليون 606 مىڭ 775 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %32.91نى؛ خەنزۇلار 203 مىڭ 702 بولۇپ، %14.7نى؛ تاجىكلار 28 مىڭ 37 بولۇپ، %0.98نى؛ باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر 16 مىڭ 39 بولۇپ، %0.56نى ئىگىلىدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تارىخى — ھەر مىللەت خەلقى چەت ئەلنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتكەن كۆرەش تارىخى. ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مۇشۇ زېمىندا ياشاپ كېلىۋاتقان ھەر مىللەت خەلقى ئەزەلدىن بۆلگۈنچىلىككە قەتئىي قارشى تۇرۇپ كەلدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كەلگەندە، ساكارائول، سۇلىلاردىن ئۆتكەندە يەرلىك قەبىلىلەر، ئاقسۆڭەكلەر ۋە ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ قوللاپ - قۇۋەتلىشىگە سازاۋەر بولدى. بەن چاۋ تەۋەلىكتىكى خەلق ئاممىسىنىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، ئىچكى مالىمانچىلىقنى تىنچىتىپ، ھۇنلارغا ئاقابىل تۇرۇپ، ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئەينى چاغدىكى سۇلى، ساكارائولدا «زىرائەتلەر ئوخشاپ، چارۋىلار سەمىرىگەن» جۇشقۇن ۋەزىيەتنى يارىتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، «ئۆڭلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭى» دىن كېيىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى، بىراق يىراقتا يېتىم قالغان سۇلى ئارمىيە - خەلقى خان ئوردىسىغا سادىق بولۇۋەردى. جېنيۇەن 5 - يىلى (789 - يىلى) راھىب ۋۇكۇڭ ھىندىستاندىن قايتىش سەپىرىدە سۇلىدىن ئۆتكەندە سۇلى بېگى قوشۇمچە تۇتۇقى پېيلېڭلىڭ بىلەن سۇلى باسقاۋۇلى لۇياڭلارنىڭ تۇبۇتلەرگە تاقابىل تۇرۇپ چېگرا رايونىنى قوغدىغانلىقىدەك مەنزىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، قاراخانىيلار سۇلالىسى گەرچە يەرلىك بۆلۈنمە ھاكىمىيەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ خانى ئۆزىنى «تابغاچ قاراخان» دەپ، ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان جايلارنى «ئۆۋەن چىن» يەنى جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى دەپ ئاتاپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا ئۆچمەس تۆھپە ياراتتى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن يۈز بەرگەن چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭى، جاھانگىر خوجا توپىلىڭى، يۈسۈپ خوجا توپىلىڭى، يەتتە خوجىلار توپىلىڭى، ۋەلىخان توپىلىڭى ھەممە ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىدەك چوڭ. كىچىك بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلەر ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق زەربە بېرىشى بىلەن مەغلۇب بولدى. مىنگونىڭ 22- يىلى (1933 - يىلى) سابىت داموللا قاتارلىقلارنىڭ قەشقەردە قۇرغان ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قورچاق ھاكىمىيىتىمۇ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشى تۇرۇشى، چەكلىشى بىلەن شەرمەندىچىلەرچە مەغلۇب بولدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 50 - يىللاردا بىر ئۆچۈم مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈش سۇيىقەستىدە بولۇشى، 60 - يىللاردا مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇلار قۇرغان ئەكسىيەتچىل تەشكىلات ۋە ئۇنىڭ ھەرىكىتى، 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قاغىلىقتا يۈز بەرگەن «20- ئاۋغۇست» ۋەقەسى بىلەن قەشقەر شەھىرىدە يۈز بەرگەن «30 - ئۆكتەبىر» ۋەقەلىرى ۋەھاكازالار بۆلگۈنچىلىك قىلىش بىلەن بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ ئوخشاشمىغان دەۋرىدىكى ئىنكاسى بولۇپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەشنىڭ ئۆزاق مۇددەتلىك كۈرەش ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلىدى. ھەر مىللەت خەلقى ھوشيارلىقنى ئۆستۈرۈپ، بايرىقى روشەن ھالدا مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، مىللىي بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا جۈرئەت قىلغان جىنايەتچىلەرگە ھەر ۋاقىت قاخشاتقۇچ زەربە بېرىشى كېرەك. 1981 - يىلىدىن بۇيان ۋىلايەتتىكى ھەر دەرىجىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتلەر

ھەر قاچان سەگەك بولۇپ، مۇقىملىق خىزمەتىنىڭ تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى مەھكەم ئىگىلەپ، بىر قاتار ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى ۋاقتىدا قوللىنىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە ۋە قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەرگە قارشى تۇرۇپ، ھەرخىل جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە ۋە ئافدۇرمىچىلىق، بۆزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىپ، بارلىق مۇقىمسىزلىق ئامىللىرىنى تۈگىتىپ، ئاسان قولغا كەلمىگەن تىنچ ـ ئىتتىپاقلىق ۋەزىيىتىنى ۋە ئىجتىمائىي گۈللىنىش ۋەزىيىتىنى مۇستەھكەملىدى.

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى — قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئومۇمىيتى. 1950 ـ يىلدىن بېرى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتىنى باشتىن ـ ئاخىر گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇپ تۇنتى. بولۇپمۇ 1982 ـ يىلىدىن بۇيان قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتىدە كۆرۈنەرلىك تەرەققىياتلار بولدى. 1982 ـ يىلىدىن باشلاپ ۋىلايەت بويىچە ھەر يىلى 5 ـ ئايدا «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرىبىسى ئېيى» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى ھەمدە ئىلگىرى ـ كېيىن 4 قېتىم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلىپ، 597 ئىلغار كوللېكتىپ، 2157 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى، «خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالمايدۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالمايدۇ، ھەر قايسى مىللەتلەرمۇ بىر ـ بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ» دېگەن ئىدىيە كىشىلەر قەلبىدىن ئورۇن ئالدى. ۋىلايەت بويىچە 8 ناھىيە (شەھەر) ئىلگىرى ـ كېيىن مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتىدىكى نەمۇنىچى ناھىيە (شەھەر) ياكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئارمىيە ـ خەلق ئىتتىپاقلىقى بويىچە نەمۇنىچى ناھىيە (شەھەر) بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە قەشقەر ۋىلايىتى يەنە ھەر مىللەت كادىرلىرى، ئاممىغا ماركسىزملىق مىللەت، دىن قارىشى ۋە پارتىيەنىڭ مىللەت، دىن سىياسىتى تەرىبىسىنى ئېلىپ بېرىپ، «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ۋە پارتىيەنىڭ مىللەت، دىن سىياسىتىنى ھەقىقىي يوسۇندا ئىزچىللاشتۇردى، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە كەسپىي ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۇرۇشكە ئەھمىيەت بەردى. 1990 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى 44 مىڭ 197گە يېتىپ، كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ %07.75نى ئىگىلىدى؛ ئاز سانلىق مىللەتلەردىن بولغان پارتىيە ئەزاسى 72 مىڭ 746گە يەتتى؛ ئاز سانلىق مىللەتلەردىن بولغان كەسپىي تېخنىكا كادىرى 33 مىڭ 700گە يېتىپ، كەسپىي تېخنىكا كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ %73.5نى ئىگىلىدى.

4

قەشقەر ۋىلايىتى بۇنىڭدىن 3000 يىللار ئىلگىرىلا ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جەمئىيەتكە كىرىپ، «شەھەرلەشكەن بەگلىكلەر»نى قۇرۇپ، كەڭ كەتكەن بوستانلىقلارنى بەرپا قىلغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا بۇغداي، شال، تېرىق، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەر ھەمدە ئۈزۈم قاتارلىق كۆپ خىل مېۋە ـ چېۋە، دورىلىق ئۆسۈملۈكلەر تېرىلاتتى. بەن چاۋ بۇ يەرنى: «يېرى كەڭ ۋە مۇنبەت، ئوت ـ چۆپلىرى قويۇق» دەپ ماختىغان. بۇ ئەينى زامانىدا بۇ يەردە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ خېلىلا تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدىمۇ بىر قەدەر ئىلغار تۈمۈر دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە ئىچكىرىنىڭ ئىلغار تېرىقچىلىق ئۇسۇلى قوللىنىلغان. «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە، سۇلىنىڭ كىلىماتى ياخشى، «زىرائەت بولۇق ئۆسىدۇ، مېۋە ـ چېۋىلەر مول» دەپ تەرىپلەنگەن. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شال، كۇنجۇت، باقلا قاتارلىق زىرائەتلەر ئىچكى جايلاردىن بۇ تەۋەگە كىرگۈزۈلۈپ تېرىلغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە يېغىلىقلار تۈپەيلىدىن، ۋىلايەت تەۋەسىدە دېھقانچىلىق ئىقتىسادى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، ئىشلەپچىقىرىش چېكىنىپ كەتكەن. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە دېھقانچىلىق

ئىقتىسادى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلگەن ۋە راۋاجلانغان. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ۋىلايەت تەۋەسىدىكى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ خىلى كۆپەيگەن، بولۇپمۇ مېۋە - چېۋە، باغۋەنچىلىكىنىڭ ئالاھىدە داڭقى چىققان، بۇ يەر تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئاساسلىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىدىغان رايونغا ئايلانغان. چىڭ سۇلالىسى، مىنگو يىللىرى ۋىلايەت تەۋەسىدە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولدى ۋە توختاپ قېلىش ھالىتى كۆرۈلدى. 1949 - يىلى ۋىلايەت بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 86 مىليون 624 مىڭ 800 يۈەن، ئاشلىقلىنىڭ ئومۇمىي ھوسۇلى 235 مىڭ 400 تونىنا، چارۋىنىڭ ئومۇمىي تۇياق سانى 1 مىليون 954 مىڭ 800 تۇياق ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ سەمىمىي غەمخورلۇقىدا، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئورتاق كۆرەش قىلىپ، ئۆتمۈشتىكى بۇقۇسا بىلەن يەر ھەيدەپ، كەتمەن بىلەن يەر ئاغدۇرۇپ، مېڭىپ يۈرۈپ ياكى ئاتلىق يۈرۈپ ئۇرۇق چاچىدىغان قالاق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىن ئاساسىي جەھەتتىن قۇتۇلۇپ، نامرات، قالاق دېھقانچىلىق رايونىنى ئىشلەپچىقىرىش مۇقىم راۋاجلانغان، ھەر قايسى كەسىپلەر كۈنسايىن گۈللەپ - ياشناۋاتقان، خەلق خاتىرجەم ئىگىلىك تىكلەۋاتقان ۋىلايەت قىلىپ قۇرۇپ چىقتى. بولۇپمۇ 1978 - يىلىدىن بۇيان، يېزا ئىگىلىكىدىن ئۈدا 12 يىل مول ھوسۇل ئېلىندى، يېزا ئىسلاھاتى ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلاشتى، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يەنمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا مۇكەممەللەشتى، «بەشتە بىر تۆتاش بولۇش» ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان قوش قاتلاملىق ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى تۈرغۇزۇلۇپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىنتايىن زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليارد 795 مىليون (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 1 مىليارد 445 مىليون يۈەن) يۈەنگە، ئاشلىقلىنىڭ ئومۇمىي ھوسۇلى 1 مىليون 101 مىڭ 300 تونىنغا، پاختا 135 مىڭ 400 تونىنغا، ياغلىق دان 26 مىڭ 200 تونىنغا، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 5 مىليون 57 مىڭ 800 تۇياقتا، دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 600 يۈەنگە يەتتى. ۋىلايەت بويىچە زامانىۋى سۇ باشلاش ئۆستىكىدىن 18ى ياسالدى، 3 مىليون 500 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر ئۆزگەرتىلدى، 2 مىليون مولۇق سالا ئېتىز ياسالدى، يۇقىرى، مۇقىم ھوسۇللۇق يەردىن 1 مىليون 600 مىڭ مو بەرپا قىلىندى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكى قەدىمدىن تارتىپ مەھسۇلاتلارنىڭ نەپىس، چىداملىقلىقى بىلەن تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا داڭ چىقارغان، بولۇپمۇ دوپپا، كىيىم - كېچەك، چالغۇ ئەسۋاب، پىچاق، ئالتۇن - كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرى، فارفور قاچىلار، گىلەم ۋە ئەتلەسلەر ئۆزگىچە. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ئۈدا يۈز بەرگەن ئۇرۇش يېغىلىقى ۋە سىياسىي چىرىكلىك تۈپەيلىدىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە قەشقەر ۋىلايىتى يىراق، چەتكە جايلاشقانلىقتىن، تەۋەسىدە زامانىۋى سانائەت يوق دېيەرلىك ئىدى، خەلق تۇرمۇشىغا لازىمەتلىك سانائەت بۇيۇملىرى دېگۈدەك ئىحكى جايلاردىن، بىر قىسمى چەت ئەللەردىن كىرگۈزۈلەتتى. 1949 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 6 مىليون 440 مىڭ يۈەن ئىدى، پەقەت خۇسۇسىيلار ئاچقان بىر نەچچە ھۈنەرۋەرنچىلىك دۇكىنى ۋە تارقاق تىجارەت قىلىدىغان يەككە ھۈنەرۋەنلەرلا بار ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە، ھەر قايسى جايلار پائال تۈتۈش قىلىپ زامانىۋى سانائەت، كان - كارخانىلىرىنى قۇرۇپ چىقتى. 40 نەچچە يىل تىرىشىش ئارقىلىق قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سانائىتى كىچىكلىكتىن زورىيىپ تېز تەرەققىي قىلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليارد 539 مىليون يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 780 مىليون يۈەن) گە يەتتى، ھەرخىل سانائەت كارخانىسى 560 نەچچىگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 26 مىڭ 300گە يەتتى، چىگىتلىك پاختا ۋە پاختا ئاساسىي خام ماتېرىيال قىلىنغان چىگىت ئايرىش، توقۇمىچىلىق، كىيىم - كېچەك ھەمدە پاختا قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاشتىن ئىبارەت 1 - چوڭ كەسىپ

ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايىتىمىز 80 مىڭ ئۇرچۇقلۇق يىپ ئېگىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولدى؛ ئاشلىق، ياغلىق دان پىششىقلاشتىن ئىبارەت 2 - چوڭ كەسىپ بارلىققا كەلدى، بۇنىڭدا دۆلەت ئىلكىدىكى ئاشلىق، ياغلىق دان پىششىقلاش زاۋۇتىدىن 15ى بار بولۇپ، تىجارەت تۈرى 60تىن ئاشىدۇ؛ يەنە بىناكارلىق ماتېرىياللىرى سانائىتى بار بولۇپ، ئۇلار سېمونت بىلەن خىش ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلىدۇ، سېمونت زاۋۇتىدىن 6سى بولۇپ، يىللىق لاھىيىدىكى ئىقتىدارى 220 مىڭ تونىنا، خىش زاۋۇتىدىن 50 نەچچىسى بولۇپ، يىلىغا 620 مىليون دانە خىش پىشۇرىدۇ؛ ناھىيە، يېزا ئىلكىدىكى كۆمۈر كاندىن 11ى بولۇپ، يىلىغا 250 مىڭ تونىنا كۆمۈر ئالىدۇ. ئۇلاردىن باشقا، يەنە گەچ تاختاي، ئەينەك پولات ياساملىرى، سۇزۇلغۇ، سۇ بىلەن ئىسسىتىش ماتېرىياللىرى قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بېرى يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىلا سۈپەتلىك قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە- چېۋىلەر خام ئەشيا قىلىنغان يېمەكلىك پىششىقلاش سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى. ئۈزۈك خورمىسى، قوغۇن قېقى، شوخلا قىيامى، ھەرخىل مېۋە - چېۋە كونسېرۋاسى، پېۋا، جىغان ئىچىملىكى قاتارلىق مەھسۇلاتلار ۋىلايەت ئىچى - سىرتىدا سېتىلىدى ھەمدە خەلقئارا بازارلارغا كىردى.

قەشقەر ۋىلايىتىدە يېزا - بازار كارخانىلىرى 80 - يىللاردا بەلگىلىك تەرەققىياتقا ئېرىشتى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە يېزا - بازار كارخانىسى 38 مىڭ 837 بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىشلەۋاتقانلار 119 مىڭ 115 كىشى، يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 267 مىليون 990 مىڭ يۈەن بولۇپ، يارانقان پايدىسى 45 مىليون 380 مىڭ يۈەن بولدى. كان مەھسۇلاتى، تېرە - يۇڭ، كۆن - خۇرۇم، ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى، كىيىم- كېچەك، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، گىلەم قاتارلىق 30 تۈر، 300 خىل مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىدىغان بازا رەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئىچىدە قاغلىق ناھىيىسىنىڭ «قارگۈلى» ماركىلىق پۇرچاق ئۇنى ۋىلايەت ئىچى - سىرتىدا سېتىلىپلا قالماي، بەلكى ياپونىيە ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرى ۋە رايونلىرىدىمۇ سېتىلدى.

قەشقەر «يىپەك يولى» دىكى مۇھىم ئېغىز، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى ھەممىدىن بۇرۇنقى خەلقئارا بازار ئىدى. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا بۇ يەردە سودا - سېتىق راۋاجلانغانىدى، سودا كارۋانلىرىنىڭ «ئايىغى ئۇزۇلمەيتتى» ، شۇڭا غەربىي يۇرتتىكى 1 - سودا - سېتىق شەھىرى دەپ ئاتىلاتتى. تاڭ سۇلالىسى گۈللەنگەن دەۋردە، قەشقەر جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرىنىڭ تاۋار ئالماشتۇرۇش مەركىزىگە ئايلانغان بولۇپ، بىر قېتىمدا ئۆتكەن سودا كارۋانلىرى «ئاز بولغاندا ئون نەچچە ئادەم، كۆپ بولغاندا مىڭ ئادەمدىن ئېشىپ كېتەتتى» ، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى ۋە «يىپەك يولى» نىڭ ئاجىزلىشىشى بىلەن قەشقەرنىڭ سودا - سېتىق ئىشلىرى پەيدىنپەي زەئىپلەشتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيىنلۈك دەۋرىگە كەلگەندە، قەشقەرنىڭ سودا - سېتىقى ۋە تاشقى سودىسى بىر ئاز تەرەققىي قىلدى. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە سودا - سېتىق پائالىيەتلىرى تەدرىجىي خارابلىشىپ كەتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر سوۋېت ئىتتىپاقى، پاكىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئىقتىساد ۋە سودىنى پائال تەرەققىي قىلدۇردى. 60 — 70- يىللاردا تاشقى سودا تەرەققىياتى ئاستىلاپ كەتتى. 1978 - يىلدىن كېيىن دۆلەتنىڭ ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشتىن ئىبارەت تۈپ سىياسىتىگە ئاساسەن، قەدىمىي «يىپەك يولى» نىڭ ھاياتى كۈچى قايتىدىن ئەسلىگە كەلدى. قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى، يەكەن ناھىيىسى، قاغلىق ناھىيىسى ھەمدە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى دۆلەتنىڭ تەستىقى بىلەن ئارقا - ئارقىدىن سىرتقا ئېچىۋېتىلدى. جۇڭگو — پاكىستان چېگرىسىغا جايلاشقان خونجىراپ پورتى 3 - دۆلەتكە ئېچىۋېتىلىپ پاكىستان، ھىندىستان، جەنۇبىي ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرگە بېرىپ كەلگىلى بولىدىغان بولدى، يەنە تورغات پورتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، قىرغىزىستانغا ھەمدە ئۇ يەر ئارقىلىق مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرگە بىۋاستە بارغىلى بولىدىغان بولدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە بىۋاستە يەرلىك چېگرا سودىسى بىلەن

شۇغۇللىنىدىغان كارخانا 32گە، تاشقى سودىدا سېتىۋېلىش سوممىسى 43 مىليون 213 مىڭ 300 يۈەنگە يەتتى، تاشقى سودىدا يۆتكەپ بېرىلگەن مال سوممىسى 54 مىليون 217 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى، خونجىراپ چېگرا پورتىدىن 20 مىڭ 200 تادەم (قېتىم)، 330 مىڭ 854 ئاپتوموبىل (قېتىم) كىرىپ چىقتى. تاموژنا باج كىرىمى 706 مىڭ 900 يۈەن بولدى. مەيلى - سايامەت سودا ئىشلىرى بىلەن كەلگەن شياڭگاڭ، ئاۋمېنلىق قېرىنداشلار ۋە چەت ئەللىك دوستلاردىن 25 مىڭ 900 تادەم (قېتىم) كۇتۇۋېلىنىپ، سودىنىڭكىدىن باشقا تاشقى پېرېۋوت كىرىمى 1 مىليون 427 مىڭ 500 يۈەن بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە قەشقەر ۋىلايىتى يەنە ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان توغرا لىنىيىلىك ئالاقىنى كۈچەيتىپ، مەملىكەت بويىچە 140 نەچچە رايون ۋە ئورۇن بىلەن ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئورناتتى، ھەمكارلىق تۈرىدىن 250 نەچچىنى ئىمزالىدى.

ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر خەلقى سودا بىلەن شۇغۇللىنىش ئەنئەنىسىگە ئىگە، بۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپلا ھۆكۈمەت دائىرلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ، سودا قىلىشقا قۇلاي شارائىت يارىتىپ بېرىلگەن، يەككە سودىگەرلەرنىڭ قەدىمى مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىگە دېگۈدەك يەتكەن. بازار — قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئاساسلىق ئېلىم - سېتىم سورۇنى، ئۇنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، 2000 يىلدىن ئارتۇقراق تارىخقا ئىگە. 1949 - يىلدىن كېيىن بازار قۇرۇلۇشىدا ناھايىتى چوڭ تەرەققىيات بولدى، 1990 - يىلى قەشقەر شەھىرىدىكى ئوتتۇرا غەربى ئاسىيا خەلقئارا بازىرى باشلامچى قىلىنغان، پۈتۈن ۋىلايەتكە يېيىلغان بازار تورى شەكىللىنىپ، ھەرخىل تىپتىكى بازارلار 200گە يەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتى مەشھۇر «يىپەك يولى»نىڭ جۇڭگو بۆلۈكىدىكى جەنۇبىي يول بىلەن شىمالىي يول تۇتىشىدىغان جايغا جايلاشقان، ھەر قايسى دەۋرلەردە نۇرغۇن ئادەم كۆچى، ماددىي كۆچ سەرپ قىلىنىپ، قەدىمكى «يىپەك يولى»نى بويلاپ ھارۋا، ئۇلاغ يولى، ئوتتەك ۋە ھەربىي رابا‌تلار ياسالغانىدى. مىنگونىڭ 38- يىلى (1949 - يىلى) غا كەلگەندە، ۋىلايەت تەۋەسىدە ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 653 كىلومېتىر كېلىدىغان بىر تاشيول ۋە 335 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرلىك توپا يوللار بار ئىدى، ترانسپورت قورالى ئاساسەن ئۇلاغ ۋە ئۇلاغ ھارۋىلىرى ئىدى. 1949 - يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت غايەت زور مەبلەغ ۋە زور تۇركۈمدە ئادەم كۆچى سەرپ قىلىپ قاتناش ئىشلىرىنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇردى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، ۋىلايەت بويىچە تاشيول ئاساس، ھارۋا قاتنىشى قوشۇمچە قىلىنغان مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى ۋە چەت ئەللەرگە تۇتىشىدىغان غول قاتناش تورى شەكىللەندى. قەشقەردىن ئۇرۇمچىگە ھەر كۈنى مۇقىم نۆۋەتچى ئايروپىلان قاتناپ تۇرىدۇ، ۋىلايەت بويىچە 331 كىلومېتىر ئاسفالت يول بار، قەشقەر شەھىرىنى مەركەز قىلغان، ھەممە ناھىيە، يېزىلارغا تۇتىشىدىغان تاشيول تورى قۇرۇلۇپ بولدى، 1990 - يىلى يۈك ئوبوروت مىقدارى 161 مىليون 160 مىڭ تونىنا - كىلومېتىرغا، توشۇلغان يولۇچى 5 مىليون 300 مىڭ ئادەم (قېتىم)گە، يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 452 مىليون 480 مىڭ ئادەم - كىلومېتىرغا يەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بارىدىغان ھۆكۈمەت يولى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئېچىلغانىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 21 - يىلى (1895 - يىلى) قەشقەردە تېلېگراف ئالاقىسى يولغا قويۇلدى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) ۋىلايەت تەۋەسىدىكى شەھەر، بازارلاردا تېلېفون ئالاقىسى ئېچىلدى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) ۋىلايەت تەۋەسىدە پوچتا - تېلېگراف ئاپپاراتىدىن 5ى بارلىققا كەلدى، تېلېفونىنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 70 توچكىلىق ئىدى. 1949 - يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت پوچتا- تېلېگراف مۇئەسسەسلىرى قۇرۇلۇشىغا سېلىنىدىغان مەبلەغنى تەدرىجىي كۆپەيتىپ، قەشقەرنىڭ پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرىنىڭ يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈلۈشىنى تېزلەتتى. 1990 - يىلى قەشقەر 90 نەچچە دۆلەت ۋە رايون بىلەن پوچتا ئالاقىسى قىلىدىغان بولدى. تېلېفون كوممۇتاتور سىغىمچانلىقى 15 مىڭ 523كە يەتتى، ئۇزۇن يوللۇق ئالاقىلىشىش شەكىللىرىدىن سۆزلىشىش ھەمراھ، سىكرو دولقۇن، كابېل، ئوچۇق يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق تېلېفون يوللىرى بار، خەلقئارا ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ھەممىسىگە تېلېگرامما يوللىغىلى بولىدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سىياھەتچىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالى پارلاق. بۇ يەرنىڭ تەبىئىتى بىلەن ئېتنوگرافىيىسى جۇلالىنىپ تۇرغاچقا، تارىختىن بۇيان جۇڭگولۇق ۋە چەت ئەللىك سىياھەتچىلەرنى ئۆزىگە تارتىپ كەلدى. 2000 يىلدىن ئارتۇق ئۇزاق تارىخ داۋامىدا جالاق چېيەن، فاشيەن، سۈك يۇن، شۈەن زاڭ، ماركوپولو قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدىكى جۇڭگو - غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئەلچىلىرى قەشقەر تەۋەسىدە توختاپ ئۆتكەن. 1990 - يىلى 100 نەچچە دۆلەت ۋە رايوندىن دۆلەت باشلىقلىرى، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، ھەر ساھە زاتلىرى قەشقەرگە ئېكسكۇرسىيە ۋە سىياھەتكە كەلدى، چېگرىدىن كىرىپ - چىققان ئادەم يىلىغا 50 مىڭدىن ئاشىدۇ.

5

قەشقەر ۋىلايىتى تېررىتورىيىسى جۇڭگو - غەرب مەدەنىيىتى ئالماشتۇرۇلىدىغان تۈگۈنگە جايلاشقان بولۇپ، ھەرخىل مەدەنىيەتلەر بۇ يەردە بىر - بىرى بىلەن ئۇچراشقان، سىڭىشىپ كەتكەن. بۇ يەر يەنە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولۇپ، پارلاق مىللىي مەدەنىيەتنى يېتىلدۈرگەن. قەشقەردىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا نۇرغۇن ئاتاقلىق مۇتەپەككۇرلار، سەنئەتكارلار، تارىخشۇناسلار، شائىرلار ۋە تەرجىمانلار بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: 11 - ئەسىردە ياشىغان ئاتاقلىق مۇتەپەككۇر، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىزگە داڭلىق داستان «قۇتادغۇبىلىك»نى قالدۇرغان؛ ئۇنىڭغا زامانداش مەشھۇر ئالىم مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى تۈزۈپ چىققان؛ 16 - ئەسىردە مىرزا ھەيدەر «تارىخىي رەشىدى» دېگەن مەشھۇر تارىخىي ئەسىرىنى يېزىپ چىققان؛ 17 — 19 ئەسىرلەردە ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا داڭلىق شائىرلاردىن خىرقىتى، زەلىلى، قەلەندەر، مولا سىدىق قاتارلىقلار نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغان؛ زامانىمىزدا جۇتاۋ، قەيۇم تۇردى قاتارلىق بىر تۈركۈم يازغۇچىلار، شائىرلار قەشقەردىن چىقىپ، پۈتۈن مەملىكەتكە يۈزلەندى. قەشقەرنىڭ «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» دەيدىغان ئېسىل نامى بار، سۈيى، تالى سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا سۇلى نەغمىسى ۋە ئۇسسۇللىرى چاڭئەندە مەشھۇر ئىدى. ھازىر قەشقەرنىڭ مىللىي ناخشا - ئۇسسۇللىرى ئۈزگىچە رەڭدارلىققا ئىگە بولۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرى نەغمە - ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر قىسمىغا ئايلاندى، دىلبەر يۇنۇسقا ئوخشاش سەنئەتكارلار دۇنياداڭلىق ناخشىچىلاردىن بولۇپ قالدى. جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردە داڭ چىقارغان ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» — ئۇيغۇرلارنىڭ كىلاسسىك مۇزىكىلىرى مۇجەسسەملەنگەن چوڭ قامۇس، ئۇيغۇر نەغمە - ئۇسسۇل سەنئىتىدىكى تېپىلغۇسىز بايلىق. ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىنىڭ شەكلى ھەرخىل، بۇ يەردە ئەركىن، ئۈزگىرىشچان «قەشقەر سەنمى»، مەكىت، مارالبېشى ناھىيىلىرىدە كەڭ ئومۇملاشقان «دولان ئۇسسۇلى»، ھېيت - ئايەملەردە ئويىنىلىدىغان، كۆلىمى زور، تەنتەنىلىك «ساما» ئۇسسۇلى، ناخشا - ئۇسسۇل بىلەن ماھارەت بىرىكىپ كەتكەن «مەشرەپ» قاتارلىقلار بار.

قەشقەر — بۇددا دىنى، ئىسلام دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشىدىكى باش ئۆتەڭ، مىلادىيە 1 - ئەسىردە بۇددا دىنى قەشقەر ئارقىلىق دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى جايلىرىغا تارقالغان. 11 - ئەسىردە قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى تەدرىجىي يوسۇندا بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ شىنجاڭدا تازا گۈللەنگەندە، قەشقەر ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدىكى مەركىزىگە ئايلانغانىدى. بۈگۈنكى كۈندە، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ، تاجىك، ئۆزبېك، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، قىسمەن خەنزۇلار ۋە باشقا مىللەت كىشىلىرى بۇددا دىنى ۋە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋىلايەت تەۋەسىدە ماۋارىپ ئىنتايىن قالاق ھالەتتە بولۇپ، ساۋاتسىزلار نوپۇسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيتتى. 1949 - يىلى ۋىلايەت تەۋەسىدە ئاران 16 باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر پېداگوگىكا مەكتىپى بولۇپ، مىڭدىن ئارتۇقراق ئوقۇغۇچى، يۈزدىن ئارتۇقراق ئوقۇتقۇچى بار ئىدى،

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمگورلۇقى ۋە ئېتىبار بېرىشى بىلەن ماتارىپ ئىشلىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. 1990 - يىلغا كەلگەندە باشلانغۇچ مەكتەپ 1114كە، ئوقۇغۇچىسى 331 مىڭ 621گە، ئوتتۇرا مەكتەپ 198گە، ئوقۇغۇچىسى 86 مىڭ 427گە يەتتى؛ چوڭلار ئوتتۇرا تېخنىكومى 8گە، ئوقۇغۇچىسى 949غا يەتتى؛ چوڭلار ئالىي تېخنىكومى 2گە، ئوقۇغۇچىسى 940قا يەتتى. 1949 - يىلى ۋىلايەت تەۋەسىدە 2 كىنوخانا، 2 سەنئەت ئۆمىكى بار ئىدى، كۈنۈپخانا يوق ئىدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە، ۋىلايەت بويىچە كەسپىي سەنئەت ئۆمىكى 13كە، كىنو قويۇش ئورنى 362گە، مەدەنىيەت يۇرتى 14كە، كۈنۈپخانا 8گە، مەدەنىيەت پونكىتى 150 نەچچىگە، مەدەنىيەت ئۆيى 1660 نەچچىگە يەتتى؛ رادىئو ئىستانسىسىدىن بىرى، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىدىن 2سى، تېلېۋىزىيە ئۆلاپ تارقىتىش ئىستانسىسىدىن 8ى، ناھىيە دەرىجىلىك سىملىق رادىئو ئۇزىلىدىن 12سى، يېزا دەرىجىلىك رادىئو پونكىتىدىن 150 نەچچىسىي بار بولدى. رادىئو - تېلېۋىزىيىنىڭ قاپلاش دائىرىسى %80 ئۆچۈرىسىگە يەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، «قەشقەر گېزىتى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى»، «يېڭە يولى» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللارنىڭ نەشر قىلىنىشى، يازغۇچىلار، شائىرلار، ئەدەبىي ئوبزورچىلار ۋە ئەدەبىيات مۇنبىرىگە يېڭى قەدەم قويغانلارنى سەنئەت گۈلزارى بىلەن تەمىن ئەتتى. 1987- يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى قۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن ۋىلايەتنىڭ ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقىدىكى بوشلۇقى تولدۇرۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ۋىلايەت تەۋەسىدە ئاز ساندىكى ئەلئارا تېۋىپلار بازار كۈنلىرى يايما ئېچىپ كېسەل كۆرۈپ، دورا ساتاتتى. 30 - يىللاردا قەشقەردە زامانىۋى دوختۇرخانىدىن 2سى بارلىققا كەلدى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) غا كەلگەندە ۋىلايەت تەۋەسىدە شىپاخانا - داۋالاش ئاپپاراتىدىن ئاران 6سى بار ئىدى، كېسەل بولغاندا داۋالىنالماسلىق شەھەر، يېزىلاردا ئومۇمىي ئەھۋال ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ زور كۈچ بىلەن يۆلىشى ۋە كۆڭۈل بۆلۈشى ئارقىلىق ۋىلايەت تەۋەسىدىكى شەھەر، يېزىلاردا دوختۇر - دورا قىس بولۇشتەك قالاق ھالەتكە ئاساسەن خاتىمە بېرىلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە دوختۇرخانا 197گە، كارۋات 8722گە، كەسپىي سەھىيە تېخنىكا خادىمى 7935كە يەتتى. تەتقىقاتچىلىق جەھەتتە، شىنجاڭ بويىچە ئالدىنقى چوڭ تەتقىقاتچىلىق سارىيىدىن بىرى، ھەرخىل تەتقىقاتچىلىق پائالىيەت مەيدانىدىن 5000دىن ئارتۇقى بار، ئۆسمۇرلەر ژاسكېتبول، ژالىبول، پۈتبول تۈرلىرى ۋە بىر قىسىم يېنىك ئاتلېتىكا، قارىغا ئېتىش، سۇ ئۈزۈش تۈرلىرىدە ماھىرلىرىمىز ئاپتونوم رايوندىن بۆسۈپ چىقىپ، مەملىكەتكە يۈزلىنىپ، مەملىكەت بويىچە شۆبە مۇسابىقە رايونلىرىدىكى مۇسابىقىلەردە خۇشاللىنارلىق نەتىجىلەرگە ئېرىشتى.

1984 - يىلدىن بۇيان قەشقەر ۋىلايىتىدە مەنىۋى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىلىپ، زور ئىلگىرىلەش بولدى. ۋىلايەت بويىچە شەھەر، يېزىلاردا «ئومۇمىي خەلق مەدەنىيەتلىك، ئەدەبلىك بولۇش ئېيى»، «بەشنى تەكىتلەش، تۆتتە گۈزەل بولۇش، ئۆچنى سۆيۈش پائالىيىتى»، «ئۆچتە ئەلا بولۇش، بىردىن ئۆگىنىش»، مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش پائالىيىتى قاتار ياپدۇرۇلدى. 1986 - يىلغا كەلگەندە، ۋىلايەت بويىچە رەسمىي نام بېرىلگەن مەدەنىي ئورۇن 767گە، مەدەنىي ئائىلە 21 مىڭ 993كە، «بەشتە ياخشى ئائىلە» 76 مىڭ 7گە، «قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلغان شەھەرلىك ئائىلە» 340 مىڭ 81گە يەتتى، لېكىن قېيىدىن ئۆگىنىشتە ئىلغار بولغان زور بىر تۈركۈم كوللېكتىپ ۋە شەخس تەقدىرلەندى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادى ناھايىتى زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى، شۇنداقتىمۇ ئىلغار رايونلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا يەنىلا خېلى چوڭ پەرق بار. تارىخقا نەزەر سالساق، مۇڭەپپەقىيەت زور؛ كەلگۈسىگە نەزەر تاشلىساق ۋەزىپە ئېغىر، مۇساپە ئۇزاق. قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەرمىللەت خەلقى قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى بىلەن قانائەتلەنمەيدۇ. ئۇلار جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش يولىدا ئىدىيىدە يەنمۇ ئازاد بولۇپ، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، ئارتۇقچىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، يېتەرسىزلىكلەرنى تۈگىتىپ، يەرلىك ئۇستۇنلۇكىنى جارى قىلدۇرۇپ، بايلىق ئۇستۇنلۇكىنى ئىقتىساد ۋە تەرەققىيات ئۇستۇنلۈكىگە ئايلاندۇرۇپ، ئۈزلۈكسىز يول ئېچىپ ئالغا ئىلگىرىلەپ، تېخىمۇ گۈزەل كىلەچەكنى جەزمەن قۇرۇپ چىقىدۇ.

چوڭ ئىشلار

چوڭ ئىشلار

تارىختىن ئىلگىرىكى مەزگىلدىن چىن سۇلالىسى دەۋرىگىچە

(مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3000 - يىلدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 207 - يىلغىچە)

مىلادىيىدىن تەخمىنەن 3000 يىل ئىلگىرى

تارىخىئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ ئەتراپى، جۈملىدىن شىمالىي تەرىپىدىكى تاشموللام، شەرقىي تەرىپىدىكى خانئۆي قەدىمىي شەھەر رايونى، شەھەر ئىچىدىكى ۋىلايەتلىك 2 - تىرانسپورت شىركىتى قوروسى دائىرىسىدىن چوڭراق تاش قوراللار ۋە تۈرمۇش بۇيۇملىرى بايقالغان. بۇلار بۇنىڭدىن بۇرۇنقى 5000 يىللار ئىلگىرىكى يېڭى تاش قورال مەدەنىيىتىگە تەۋە.

جۇ چېڭۈاڭ تەختتە ئولتۇرغان دەۋر (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1115 - يىلدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1079 - يىلغىچە)

جۇ چېڭۈاڭ ۋەزىرلىرى بىلەن گاۋ جىگا (بۇگۈنكى شىنجاڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) تەنتەنىلىك يىغىلىش ئۆتكۈزۈۋاتقاندا غەربىي يۇرتتىكى ساكارائۇل قاتارلىق بەگلىكلەردىن كەلگەن ئەلچىلەر تۆگە، قاشتېشى، ياۋائات قاتارلىقلارنى تەقدىم قىلدى.

جۇ مۇۋاڭنىڭ 13 - يىلى (مىلادىيىدىن تەخمىنەن 994 يىللار ئىلگىرى)

«مۇتيەنزى تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە: جۇ مۇۋاڭ «لەشكەر باشلاپ غەربىي يۇرتنى كەزگەندە «قۇرۇمتاغ چوققىسىغا چىقىپ، پادىشاھ ساربىينى تاماشا قىلغان» ، «ياپيېشىللىققا پۇركەنگەن تاغلارغا چىقىپ، تۆت ئەتراپتىكى دالىغا نەزەر تاشلىغان» يەنى ھازىرقى تاشقورغانغا، قەشقەر ئەتراپلىرىغا، زەرەپشان دەريالىرى بويىغا، قاغىلىقتىكى مىزدارالارغا بارغان.

چۈنچيۇ دەۋرىدىن چىن سۇلالىسى دەۋرىگىچە (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 771 - يىلدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرى 206 - يىلغىچە)

تارىخىئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ۋە تارىخىي خاتىرىلەردىن قارىغاندا، بۇگۈنكى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە

ساكلار، دىلار، چياڭلار قاتارلىق قەدىمىي قەبىلىلەر ياشىغان. چىن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە بۈگۈنكى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە چوڭ، كىچىك كۆچمەن ئىللەر ھەم شەھەر دۆلەتلىرى شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ خان - ئاقساقاللىرىنىڭ تولىسى ساكلاردىن ئىدى.

خەن سۇلالىسى دەۋرى

(مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 206 - يىلدىن مىلادىيە 220 - يىلغىچە)

غەربىي خەن سۇلالىسى خانى ۋېندى زامانىنىڭ چېغىنىۋەن 4 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلى)

ھۇنلارنىڭ ئوڭ قول بىلىك خانى غەربتە توخرىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلدى. بۈگۈنكى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە سۇلى، ساكارائۇل، يۇلتۇبرىق، سەپەرباي قاتارلىق بەگلىكلەر ئارقا - ئارقىدىن ھۇنلارغا قارايدىغان بولدى.

خەن سۇلالىسى خانى ۋۇدى زامانىنىڭ جېغىنىۋەن 3 - يىلىدىن يۈەنشو 3 - يىلغىچە (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 138 - يىلدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 126 - يىلغىچە)

جاڭ چېن توخرىلار زېمىنىغا ئەلچىلىككە كېلىپ بۈگۈنكى قەشقەردىن ئۆتۈپ، پايتەخت چاڭئەنگە (بۈگۈنكى شىئەن شەھىرىگە) يېتىپ بارغاندىن كېيىن، پادىشاھ ۋۇدىغا غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى دوكلات قىلغان. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى بۈگۈنكى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى سۇلى، ساكارائۇل، يۇلتۇبرىق، سارىقول، مالۇر قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ بارلىقىدىن خەۋەر تاپقان.

غەربىي خەن سۇلالىسى خانى ۋۇدى زامانىنىڭ يۈەنشو 4 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 119 - يىلى)

جاڭ چېن ئۇسۇنغا ئەلچىلىككە كېلىپ، يانداش ئەلچىلىرىنى ئەتراپتىكى بەگلىكلەرگە ئەۋەتتى. بۇ ئەلچىلەر تاكى يۈندىك 2 - يىلغىچە (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 115 - يىلغىچە) غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ئەلچىلىرىنى باشلاپ بىربىرلەپ پايتەختكە باردى. شۇنىڭدىن باشلاپ سۇلى، ساكارائۇل، يۇلتۇبرىق، سارىقول، مالۇر قاتارلىق ئىللەرمۇ خەن سۇلالىسى بىلەن ئەلچىلەر ئەۋەتىشىپ باردى - كەلدى قىلىشتى.

غەربىي خەن سۇلالىسى خانى ۋۇدى زامانىنىڭ تەيچۇ 3 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 102 - يىلى)

خەن سۇلالىسىنىڭ سۈتراشىنا سانغۇنى لى گۇاڭلى پەرغانىگە يۈرۈش قىلىپ غەلىبە قىلدى. غەربىي

يۇرتتىكى ئەل بەگلىرى پەرزەنتلىرىنى ئەلچى قىلىپ، لى گۇاڭلى بىلەن ئوردىغا ئەۋەتىپ سوۋغا ـ سالام بېرىشتى. بۇ ئەلچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى «بارىمتاي» قىلىنىپ چاقىرىلغان قالدۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلى، ساكارائۇل، سارىقول، يۆلتۇبرىق، مالور قاتارلىق بەگلىكلەر خەن سۇلالىسىغا قارايدىغان بولدى. خەن سۇلالىسى پىشامشانىڭ غەربىدە جەنۇبىنى قوغدايدىغان ھىراۋۇل قويدى. ئۇلار يالۇاچ چېرىكچىنىڭ باشچىلىقىدا چېدىردا بوزىيەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى.

غەربىي خەن سۇلالىسى خانى شۇەندى زامانىنىڭ يۇەنكاڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 65 ـ يىلى)

ساكارائۇل خانى بىلەن ئۇسۇنلارنىڭ كۈنبېگى ئۇڭكۇبەگنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق ئىدى. ئۇڭكۇبەگ بىلەن خەن سۇلالىسى مەلىكىسى جېبىيۇنىڭ ئوغلى ۋەننىيەنگە ساكارائۇل خانى بەك ئامراق ئىدى. ساكارائۇل خانى ۋاپات بولغاندا، ساكارائۇل بەگلىكىدىكىلەر خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا مەكتۇپ يوللاپ، ۋەننىيەننى ساكارائۇلنىڭ خانى قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، خەن شۇەندى بۇنىڭغا ئىجازەت بەردى. ئۇ چاغلاردا ۋەننىيەن چاقىرىلىپ تۇرۇۋاتاتتى. خەن شۇەندى دەرھال شى چۈڭگونى ئەلچىلىككە تەيىنلىدى. ۋەننىيەن شى چۈڭگونىڭ مۇھاپىزىتىدە ساكارائۇلغا قايتىپ كەلدى. ۋەننىيەن تەختكە چىققاندىن كېيىن، زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلىپ خەلقنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. ئەسلىدىكى ساكارائۇل بېگىنىڭ ئىنىسى قۇتغوي ئەترايىدىكى بەگلىكلەرنى بىرلەشتۇرۇپ، ۋەننىيەن بىلەن شى چۈڭگونى ئۇلتۇرۇپ، ئۆزى تەختكە چىقىۋالدى. كېيىنكى يىلى خەن سۇلالىسى خەن زېڭ بىلەن فېڭ قىلىپ، پەرغانە ئەلچىسىنى دۆلىتىگە ئاپىرىپ قويدى. خەن زېڭ بىلەن فېڭ قىلىپ غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرگە جازا يۇرۇشى قىلىپ، ساكارائۇلغا ھۇجۇم قىلدى، قۇتغوينىڭ قوشۇنى مەغلۇپ بولدى، قۇتغوي ئۆزىنى ئۇلتۇرۇۋالدى. خەن زېڭ، فېڭ قىلىپ ئەسلىدىكى ساكارائۇل خانىنىڭ جىيەننى خان قىلىپ تىكلىدى، شۇنىڭ بىلەن ساكارائۇل بەگلىكىدىكى پاراكەندىچىلىك تىنچىتىلدى.

غەربىي خەن سۇلالىسى خانى شۇەندى زامانىنىڭ شېنجۇ 2 ـ يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلى)

ھۇنلارنىڭ باتسىقانى خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى، ئۇلارنىڭ چاكارلار كاھىبگى ئەسلىدىن ئېلىپ تاشلاندى، قۇس قاتارلىق بەگلىكلەرمۇ بىرلا ۋاقىتتا خەن سۇلالىسىگە قارايدىغان بولدى. خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىكە كەلتۈرگەندىن كېيىن، پىشامشانىڭ غەربىنى قوغدايدىغان يالۇاچ چېرىكچى جېڭ جىڭە قۇسلارنىڭ غەربىي شىمالىنى قوغداش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى، ئۇنى قورۇقچىبەگ قىلىپ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتنى بىرتۇتاش باشقۇردى. ساكارائۇل، يۆلتۇبرىق، سارىقول، مالور قاتارلىق بەگلىكلەر خەن سۇلالىسى تەۋەسىگە ئۆتۈپ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

شىن ۋاڭ ماڭنىڭ شىجيەنگو 1 ـ يىلىدىن 3 ـ يىلىغىچە (9 — 11 ـ يىلىغىچە)

ۋاڭ ماڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن، ھاكىمىيەتنى دۇرۇس يۈرگۈزمىگەچكە، غەربىي يۇرتتىكى

بەگلىكلەرنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويدى، ھۇنلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي يۇرتنى قايتىدىن ئىگىلىۋالدى. پەقەت ساكارائۇل كۆچلۈك بولغانلىقتىن ئەتراپتىكى قوشنا ئەللەر بىلەن بىرلىشىپ، ھۇنلارغا تاقابىل تۇرۇپ، مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى. ساكارائۇلنىڭ خانى يەن شاھزادە ۋاقتىدا بارمىتاي بولۇپ چاڭئەندە خىلى ئۇزاق تۇرغاچقا، خەن سۇلالىسىنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرىگە پىششىق ئىدى. يەن ئىلىگە قايتىپ خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، دۆلەتنى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرىدىن پايدىلىنىپ باشقۇردى ھەمدە ئوغلىنى ئۆز ئەقىدىسى بويىچە تەربىيىلەپ، كۆچۈل رىشتىسىنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد خەن سۇلالىسىدىن ئايرىماسلىقنى جېكىلىدى.

شىن ۋاڭ ماڭنىڭ تىيەنفېڭ 5 - يىلى (18 - يىلى)

ساكارائۇل خانى يەن ئۆلگەندە، ئۇنىڭغا «خەنۇۋدىغا سادىق، جەسۇر بەگ» دەپ نام بېرىلدى. ئۇنىڭ ئوغلى كاڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، داۋاملىق ھۇنلارغا تاقابىل تۇردى. غەربكە چېكىنىشكە ئۆلگۈرەلمىگەن قورۇقچىبەگ لى چۈڭ ھەم ئۇنىڭ لەشكەر - سەرۋازلىرى، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن سىگدىن ئارتۇق كىشىنى پاناھىغا ئالدى. شۇنداقلا ھەمىشە مەكتۇپ يوللاپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ تۇردى، ئۇزىنىڭ خەن سۇلالىسىگە بولغان سەدىقىنى بىلدۈرۈپ تۇردى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى گۇاڭۋۇدى زامانىنىڭ جىيەنۇۋ 5 - يىلى (29 - يىلى)

خېشى سانغۇنى دۇرۇڭ خانلىقىنىڭ ئىرادىسىگە ئاساسەن كاڭغا «خەن سۇلالىسى ئۇچۇن ساكارائۇلدا خىزمەت كۆرسەتكەن تۆھپىكار، پەزىلەتلىك بەگ، غەربىي يۇرت باش تۇتۇقىبېگى» دەپ نام بەردى ھەمدە ئۇنىڭغا غەربىي يۇرتتىكى 55 بەگلىكنى بىرتۇتاش باشقۇرۇشنى بۇيرۇدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى گۇاڭۋۇدى زامانىنىڭ جىيەنۇۋ 9 - يىلى (33 - يىلى)

ساكارائۇل خانى كاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى شىيەن تەختكە ۋارىسلىق قىلدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى گۇاڭۋۇدى زامانىنىڭ جىيەنۇۋ 14 - يىلى (38-يىلى)

ساكارائۇل خانى شىيەن بىلەن پىشامشان خانى يەن خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قىسمەتلىك سوۋۇغا تەقدىم قىلدى ھەمدە غەربىي يۇرتتا قورۇقچىبەگ تەسىس قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. گۇاڭۋۇدى ئونتۇرا تۇلەڭلىكتە ئەمدىلا ئورۇن تۇنتاچقا، ئاۋامنى ئارام ئالدۇرۇش زۆرۈر دەپ قوشۇلمىدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى گۇاڭۋۇدى زامانىنىڭ جىيەنۇۋ 17 - يىلى (41-يىلى)

ساكارائۇل خانى شىيەن يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋۇغا بېرىپ تۇتۇقىبەگ قويۇشنى تەلەپ قىلدى. گۇاڭۋۇدى

شيەنگە ئالدى بىلەن غەربىي يۈرت تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ مۇھۇرى بىلەن ھارۋا - ئاتلىقلارنى ھەدىيە قىلدى، كېيىن دۇنخۇاڭنىڭ ۋالىيسى پېي زۇننىڭ تەكلىپى بويىچە ئۇنىڭغا باش سانغۇن دەپ ئەمەل بېرىپ، تۈتۈقبەگ مۇھۇرىنى تاپشۇرۇشنى بۇيرۇدى. شيەن نارازى بولۇپ، ئۆزىنى باش تۈتۈقبەگ دەپ جاكارلاپ، بەگلىكلەرگە مەكتۇپ ئەۋەتتى، بەگلىكلەرمۇ ئۇنىڭغا بويسۇنۇپ، شيەننى «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتاشتى. «شيەن زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، ئالۋاڭ - ياساقنى ئېغىرلاشتۇرۇپ، كۆپەن قاتارلىق بەگلىكلەرگە قايتا - قايتا مۇجۇم قىلدى، ئەتراپتىكى بەگلىكلەر غەم - ئەندىشە قىلىشتى».

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى گۇاڭۋۇدى زامانىنىڭ 22 - يىلى (46 - يىلى)

ساكارائۇل خانى شيەن باش قورۇقچىبەگنىڭ كېلىلمەيدىغانلىقىنى ئۇقۇپ، پىشامشان خانى ئەنگە خەن سۇلالىسىغا تۈتىشىدىغان يولنى توسۇشنى بۇيرۇدى. ئەن قوبۇل كۆرمەي ئۇنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. شيەن لەشكەر چىقىرىپ پىشامشانغا مۇجۇم قىلدى. ئەن جەڭگە چىقىپ مەغلۇپ بولۇپ، تاغ ئارىسىدا ئۆلدى. شيەن مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ كېتىپ قالدى. شۇ يىلى قىشتا شيەن يەنە كۆپەن بەگلىكىگە مۇجۇم قىلىپ، باشقا خانلىقلارنى قوشۇۋالماقچى بولدى، باشقا بەگلىكلەر مەكتۇپ يوللاپ باش قورۇقچىبەگ ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلىشتى، لېكىن خەن سۇلالىسى ئۇنى رەت قىلدى، شۇنىڭ بىلەن پىشامشان، قوسلار ھونلارغا بېقىندى، شيەن بولسا تېخىمۇ كۆرەڭلەپ كەتتى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى گۇاڭۋۇدى زامانىنىڭ جيەنۇۋ 26 - يىلى (50- يىلى)

ساكارائۇل خانى شيەن پەرغانىنىڭ تاپشۇرىدىغان باج - خىراجىتى ئازلاپ كەتتى دېگەننى باھانە قىلىپ، ئۆزى بىۋاستە 10 نەچچە مىڭ لەشكەرنى باشلاپ، پەرغانىگە مۇجۇم قىلدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى گۇاڭۋۇدى زامانىنىڭ 31 - يىلى (55 - يىلى)

ساكارائۇل خانى شيەن ئۇدۇننى مۇجۇم بىلەن قوشۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇدۇن خانى يۇلىننى «ئىتائەتمەن بەگ» دەپ ئاتىدى. 2 - يىلى ئۇدۇن، ئۇزۇنتات، قۇم، لىنچەۋنز قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرىنى ساكارائۇلغا چاقىرتىپ كېلىپ بىرىنى قويماي ئۆلتۈرۈۋەتتى، بۇ بەگلىكلەرگە قايتىدىن بەگ قويماي، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى سانغۇنلىرىنى ساقلاشقا ئەۋەتتى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى مىڭدى زامانىنىڭ يۇڭچىڭ 3 - يىلى (60 - يىلى)

ساكارائۇل سانغۇنى جۇندىنى ئۇدۇندا قالتىق خارلىدى، پۇقرالارمۇ ئازابقا قالدى. ئۇدۇن ئاقساقاللىرىدىن دۇڭبې بىلەن قېرىنداشلىرى جۇندىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئاقساقال شۇمۇبا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلگەن خەن رۇلۇك قاتارلىقلارغا دۇڭبې ئاكا - ئۇكىلارنى ئۆلتۈرگۈزۈپ، ئۆزىنى ئۇدۇن خانى دەپ جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن شيەن شاھزادىسى، ۋەزىرلىرى ۋە ھەرقايسى بەگلىكلەردىن يىغقان 20 مىڭدەك لەشكەرنى ئەۋەتىپ شۇمۇبانى مۇجۇم قىلدى. شۇمۇبا جەڭگە چىقىپ ساكارائۇل لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. شيەن يەنە بەگلىكلەردىن

10 نەچچە مىڭ لەشكەر توپلاپ، ئۆزى ھۇجۇمغا ئۆتتى. شۇنۇڭا ئۇنىڭ لەشكىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى يوقاتتى. شۇنىڭ قېچىپ دۆلىتىگە كېلىۋالدى. شۇنۇڭا ساكاراۋلغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ ئۇلدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى مىڭدى زامانىنىڭ يۇقىرىك 4 - يىلى (61 - يىلى)

ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى سۇيۇلي قاتارلىقلار شۇنۇڭا ئىنسىنىڭ ئوغلى گۇاڭدېنى بەگ قىلىپ تەينەلەشتى. گۇاڭدې ھەرقايسى بەگلىكلەردىن 30 نەچچە مىڭ لەشكەر توپلاپ ساكاراۋلغا ھۇجۇم قىلدى. ساكاراۋل خانى شىەن مۇداپىئەدە تۇرۇۋالدى. گۇاڭدې پەم بىلەن شىەننى ئالداپ سېپىلدىن چىقىرىپ ئۆلتۈرۈپ، بەگلىكىنى قوشۇۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي شىمالىي ھۇنلار ساكاراۋلغا لەشكەر تارتىپ كېلىپ، ساكاراۋل بېگى شىەننىڭ بارمىتاي ئوغلى بۇجۇجىڭنى ساكاراۋلنىڭ بېگى قىلىپ تىكلىدى. گۇاڭدې ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئىنىسى چىلىنى ساكاراۋلغا بەگ قىلىپ تىكلىدى.

شىمالىي ھونلار ئۇدۇنغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى. گۇاڭدې تەڭ كېلەلمەي شىمالىي ھونلارغا بېقىندى، ساكاراۋل ھەم ئەتراپتىكى سۇلى، يۆلۈبرىق، سارىقول قاتارلىق بەگلىكلەرمۇ ئارقا - ئارقىدىن شىمالىي ھونلارغا بېقىندى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى مىڭدى زامانىنىڭ يۇقىرىك 16 - يىلى (73 - يىلى)

كۇسەن خانى جيەن ئەسكەر باشلاپ بېرىپ، سۇلى بېگى چېڭنى ئۆلتۈرۈپ، بەگلىكنى قوشۇۋالدى، كۇسەننىڭ سول قول بېگى دۇتىنى سۇلى بېگى قىلدى.

خەن سۇلالىسى خانىنىڭ پەرمانى بويىچە كاھىبەگ دۇگۇ لەشكەر باشلاپ جيۇچۈەندىن چىقىپ، شىمالىي ھونلارغا يۈرۈش قىلىپ، تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدا قۇيانخاننى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇيغۇر (ھازىرقى قۇمۇل شەھەر ئەتراپى) نى ئالدى، ئۇيغۇرغولغا كاھىبەگ قويۇپ بوزيەر ئۆزلەشتۇردى. كۇزدە دۇگۇ مۇڭغۇلەت ئەمىر لەشكەر بەن چاۋنى جەنۇبىي يولدىكى بەگلىكلەرگە ئەۋەتتى. قىشتا، بەن چاۋ سۇلىغا ئورۇنلىشىپ، سانغۇن تيەن لۇنى بايكەنت (ھازىرقى پەن توچىڭ) كە ئەۋەتىپ دۇتىنى تىرىك ئۆتتى. بەن چاۋ ئىلگىرىكى سۇلى بېگىنىڭ جىيەنى يۇلبىنى بەگ قىلىپ تىكلەپ، ئۇنىڭ نامىنى ساداقەتمەن بەگ دەپ ئۆزگەرتتى. ئىل - جاماەت بۇنىڭدىن ناھايىتى شاتلاندى. قايتىلاتسن خەن سۇلالىسىغا قارايدىغان بولدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى مىڭدى زامانىنىڭ يۇقىرىك 17 - يىلى (74 - يىلى)

خەن سۇلالىسى خانىنىڭ پەرمانى بويىچە دۇگۇ قاتارلىقلار يەنە قوشۇن باشلاپ دۇنخۇاڭدىن چىقىپ شىمالىي ھۇن خانى قۇيانخاننى باركۆل ئەتراپىدا مەغلۇپ قىلدى. ئالدى - ئارقا قوسلار تەسلىم بولدى. غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، چېن مۇنى قورۇقچىبەگ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇگۈنكى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى سۇلى، ساكاراۋل قاتارلىق بەگلىكلەر غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارايدىغان بولدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى مىڭدى زامانىنىڭ يۈكچىلىك 18 - يىلى (75 - يىلى)

شىمالىي ھونلار كىنگىت (قاراشەھەر)، كۈسەن بەگلىكلىرىنى غەربىي يۇرتىنىڭ قورۇقچىبېگى چېن مۇغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى. كېيىنكى يىلى (76 - يىلى) خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگ مەھكىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. بەن چاۋنىڭ يەككە - يېگانە قىلىپ بەرداشلىق بېرەلمەسلىكىدىن ئەنسىرەپ ئۇنىڭ ئوردىغا قايتىشى توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. سۇلى ئاھالىسى بەن چاۋنىڭ كېتىدىغانلىقىنى بىلىپ ۋەسۋەسىگە چۈشۈپ قالدى، كاھبەگ لى يى: «خەن سۇلالىسى ئەلچىسى بىزنى تاشلاپ كەتسە، بىزنى يەنە كۈسەن بەگلىكى يوقىتىدۇ، خەن سۇلالىسى ئەلچىسىنىڭ كېتىشىنى راستىنلا خالىمايمىز!» دەپ قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئىلىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. بەن چاۋ كەتكەندىن كېيىن، كۈسەن بەگلىكى بىلەن سەپەربايى بەگلىكى قوشۇن چىقاردى. سۇلىدىكى ئىككى قەلئە تەسلىم بولدى. بەن چاۋ ئۇدۇنغا بارغاندا ئۇ يەردىكى كىشىلەر ئۇنى ماڭمۇزمىدى، بەن چاۋ سۇلىغا قايتىپ كېلىپ، ئاسىيلىق قىلغانلارنى ئۆلتۈرۈپ، قوشۇن تارتىپ چىقىپ سەپەربايىنى ئىگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن سۇلى قايتىدىن تىنچلاندى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى جاڭدى زامانىنىڭ جىيەنچۇ 3 - يىلى (78 - يىلى)

قۇم بەگلىكى (ھازىرقى ئونسۇ ناھىيىسى تەۋەسىدە) ئىلگىرى كۈسەننىڭ سۇلىنى ئىلىشىغا ياردەم بەرگەنىدى. شۇ يىلى بەن چاۋ سۇلى، ئۇدۇن، كانجۇت، ئۇزۇنتات قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ 10 مىڭ لەشكىرىنى باشلاپ قۇم بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى جاڭدى زامانىنىڭ جىيەنچۇ 5 - يىلى (80 - يىلى)

بەن چاۋ قوشۇن چىقىرىپ غەربىي يۇرتنى تىنچلاندۇرۇش توغرىسىدا ئوردىغا مەكتۇپ يوللىغاندا ئوردا كېڭىشىپ بىر قارارغا كېلەلمىدى. شىمالىي ھونلار كۈسەننى لەشكەر چىقىرىپ غەربكە يۈرۈش قىلىشقا كۈشكۈرتتى، ساكارائۇل بەگلىكى ئالدىن تەسلىم بولدى. سۇلى كاھبېگى فەن چېن خەن سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، قوشۇن باشلاپ بېرىپ بەن چاۋغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئوردا شۇ گەننى لەشكەر باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، بەن چاۋغا ياردەملىشىپ جەڭ قىلىشقا ئەۋەتتى. خەن سۇلالىسى لەشكەرلىرى فەن چېننىڭ توپىلاڭچى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، سۇلى بەگلىكىنى تىنچلاندۇردى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى جاڭدى زامانىنىڭ جىيەنچۇ 8 - يىلى (83 - يىلى)

ئوردا باسقاق بەگ لى يىنى ئۇسۇن ئەلچىلىرىنى ئۆز بەگلىكىگە ئاپىرىپ قويۇشقا بۇيرۇدى. لى يى ئۇدۇنغا بارغاندا، دەل كۈسەن لەشكەرلىرىنىڭ سۇلىدا تۇرۇۋاتقان بەن چاۋغا ھۇجۇم قىلغان مەزگىلىگە توغرا كەلدى. لېكىن ئالغا ئىلگىرىلەشكە جۈرئەت قىلالماي، ئوردىغا مەكتۇپ يوللاپ، بەن چاۋنى «خوتۇن - بالىلىرى بىلەنلا بولۇپ كەتتى، چەت ئەللىكلەر بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ، ئۆز ئىشلىرىغا باقمىدى» دەپ چاقتى. جاڭدىخان بەن چاۋنىڭ سادىقلىقىنى بىلگەچكە، لى يىنى ئەيىپلىدى ھەمدە ئۇنى بەن چاۋنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىنى قوبۇل قىلىشقا بۇيرۇدى. بۇ ئىشتىن كېيىن بەن چاۋ ئاداۋەت تۇتماي، لى يىنى كەچۈرۈپ، ئۇدۇنغا قايتۇرۇۋەتتى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى جاڭدى زامانىنىڭ يۈەنخې 1 - يىلى (84 - يىلى)

ئوردا مۇۋەققەت ئەمرلەشكەر خې گۈك قاتارلىق 4 كىشىنى 800 لەشكەر بىلەن بەن چاۋغا ياردەم بېرىشكە ئەۋەتتى. بەن چاۋ سۇلى، ئۇدۇن لەشكەرلىرى بىلەن ساكارائۇلغا ھۇجۇم قىلدى. ساكارائۇل بېگى قىممەتلىك سوۋغىلار بىلەن سۇلى بېگى جۇڭنى سېتىۋالغاچقا، جۇك ئاسىيلىق قىلىپ، غەربتىكى ئۇجى قەلئەسىدە تۇرۇۋالدى. بەن چاۋ سۇلى ۋەزىرى چېڭدانى بەگلىككە كۆتۈردى ھەمدە ئۇزىگە قارشى تۇرمايدىغانلارنىڭ ھەممىسىنى جۇڭغا ھۇجۇم قىلىشقا قوزغىدى. يېرىم يىلدىن كېيىن كانجۇت خانى خىل قوشۇنلىرى بىلەن ياردەم بەرگەچكە، بەن چاۋ ئامال قىلالمىدى. شۇ چاغلاردا توخرىلار بىلەن كانجۇتلار يېڭىدىن قۇدىلاشقانىدى. بەن چاۋ توخرىلار خانىغا قىممەتلىك سوۋغا - سالام ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ كانجۇت خانىغا ئەسكەر چېكىنىدۇرۇش ھەققىدە ئەسىھەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى. كانجۇتلار جۇڭنى ئۆز دۆلىتىگە ئېلىپ قايتتى. بەن چاۋ ئۇجى قەلئەسىنى قايتۇرۇۋالدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى جاڭدى زامانىنىڭ يۈەنخې 3 - يىلى (86 - يىلى)

سۇلى بېگى جۇك كۈسەن خانى بىلەن مەخپىي سۈيقەست پىلانلاپ، بەن چاۋغا ئەلچى ئەۋەتىپ يالغاندىن تەسلىم بولدى. بەن چاۋمۇ يالغاندىن تەسلىمنى قوبۇل قىلغان بولدى. جۇك بىر قىسىم لەشكەرلىرى بىلەن بەن چاۋ قېشىغا كەلدى. بەن چاۋ زىياپەت بېرىپ «كۈتۈۋالدى» ھەمدە زىياپەت ئارىلىقىدا جۇڭنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى، لەشكەرلىرىنى يوقاتتى، شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي يول ئېچىلدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى جاڭدى زامانىنىڭ جاڭخې 1 - يىلى (87 - يىلى)

بەن چاۋ ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ 25 مىڭ لەشكىرىنى باشلاپ ھۇنلارغا ۋە كۈسەن بېگىگە بېقىنمۇالغان ساكارائۇلغا ھۇجۇم قىلدى. كۈسەن بېگى سولقانات سانغۇنىنى ئونمۇ، قۇم، سەپەرباي قاتارلىق بەگلىكلەردىن 50 مىڭ لەشكەر ئېلىپ قۇتقۇزۇشقا ئەۋەتتى، بەن چاۋ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، يالغاندىن لەشكەر چېكىنىدۇرگەن بولۇۋالدى. كۈسەن بېگى ئۇنىڭ دامىغا چوشۇپ، ئۇزى 10 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى بىلەن غەربىي چېگرىدا بەن چاۋنى توسۇماقچى بولدى، يەنە ئونمۇ بېگىنى 8000 ئاتلىق لەشكىرى بىلەن شەرقىي چېگرىدا ئۇدۇن قوشۇنىغا قوغلاپ زەربە بېرىشكە بۇيرۇدى. بەن چاۋ ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئاتلانغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، قوشۇنلارنى مەخپىي چاقىرتىپ كېلىپ، تاڭ ئېتىشى بىلەنلا ساكارائۇلنىڭ لەشكەرگاھىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. ساكارائۇل قوشۇنى تېرە - پېرەن بولۇپ كەتتى. بەن چاۋ لەشكەرلىرى 5000 دىن ئارتۇق ئادەمنى قەتلى قىلدى. ساكارائۇل بېگى تەسلىم بولدى. كۈسەن قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ لەشكەرلىرى بۇ ھالىنى كۆرۈپ چېكىنىپ كەتتى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى خېدى زامانىنىڭ يۈخيۈەن 2 - يىلى (90 - يىلى)

توخرىلار خەن سۇلالىسى مەلىكىسىنى خوتۇنلۇققا ئېلىشنى تەلەپ قىلدى، بەن چاۋ ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلماستىنلا ئەلچىسىنى تۇتۇپ قالدى ھەم ئىنتايىن غەزەپلەندى. توخرىلارنىڭ ئوردۇن باسار بېگى شېپ 70 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ ھۇجۇم قىلدى. بەن چاۋ ئەقىل پاراسىتىگە تايىنىپ مۇداپىئىدە چىڭ تۇردى. توخرىلار

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى خېدى زامانىنىڭ يۇقىرىقى 3 - يىلى (91 - يىلى)

بەن چاۋ سۇلىدىن لەشكەر باشلاپ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، كۈسەن بېگى باشچىلىقىدىكى ھۇنلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى تېرە - پېرەن قىلىۋەتتى. قىشتا كۈسەن، قۇم، ئونسۇ قاتارلىق بەگلىكلەر خەن سۇلالىسىغا بەيئەت قىلىشتى. خەن سۇلالىسى قايتىدىن غەربىي يۇرت قوروقچىبەگ، قوروق چېرىكچىبېگى، غەربىي يۇرت دورغابى تەسىس قىلدى. بەن چاۋ قوروقچىبەگ بولۇپ، كۈسەندىكى داۋانقۇم قەلئەسىدە تۇردى. شۇ گەن دورغابلىققا تەينىلىنىپ، سۇلىدا بوزىيەر ئاچتى. سۇلى، ساكارائۇل، يۇلتېرىق، سارىقول قاتارلىق بەگلىكلەر غەربىي يۇرت قوروقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەۋەلىكىدە بولدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى خېدى زامانىنىڭ يۇقىرىقى 9 - يىلى (97 - يىلى)

غەربىي يۇرت قوروقچىبېگى بەن چاۋ گەن يېڭى شەرقىي رىمغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى، ئۇ ھازىرقى پارس قولتۇقىغا بارغاندا قاتتىق بورانغا دۇچ كېلىپ قايتىپ كەلدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى خېدى زامانىنىڭ يۇقىرىقى 14 - يىلى (102 - يىلى)

بەن چاۋ يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ، يۈرتنى سېغىنىپ قايتىپ كېتىش ھەققىدە خېدىخانىغا مەكتۇپ سۇندى، خان ئۇنىڭ پايتەختكە قايتىپ كېلىشى ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭغا «مەشھۇر ئەلچى چېرىكچى» دەپ نام بەردى. بەن چاۋ شۇ يىلى 9 - ئايدا كېسەل سەۋەبىدىن لوياڭدا ئۆلدى. قوروق چېرىكچىبېگى رېن شاڭ غەربىي يۇرت قوروقچىبېگى بولدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى شاڭدى زامانىنىڭ يەنپىڭ 1 - يىلى (106 - يىلى)

غەربىي يۇرت قوروقچىبېگى رېن شاڭ باشقىلارغا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلغاچقا، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر نارازى بولۇپ، ئەسكەر چىقىرىپ ئۇنى سۇلىدا قورشىۋالدى. ئۇ خانغا مەكتۇپ يوللاپ ياردەم تەلەپ قىلدى. خان لياڭ جىننى غەربىي يۇرتنىڭ ئوروقباسار چېرىكچىلىكىگە تەينىلەپ، خېشىدىكى 4 ئىلايەتتە تۇرۇشلۇق چاڭلار، غۇزلاردىن 5000 ئاتلىق لەشكەر باشلاپ بېرىپ قوتۇلدۇرۇشقا ئەۋەتتى. لياڭ جىن بېرىپ بولغۇچە رېن شاڭ قوتۇلۇپ قالدى. خان ئۇنىڭغا قايتىپ كېلىشكە پەرمان چۈشۈردى، ئاتلىقلار قوشۇنى كاھىبگى دۇەن شىنى غەربىي يۇرتنىڭ قوروقچىبەگلىكىگە قويدى. غەربىي يۇرت دورغابى جاۋ بو ئاتلىق قوشۇن كاھىبگى بولدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى ئەندى زامانىنىڭ يۈكچۇ 1 - يىلى (107 - يىلى)

غەربىي يۈرت قورۇقچىبېگى دۇمن شى ئارقا - ئارقىدىن ھۇجۇمغا ئۆچرىدى. ئوردا ئۇ يەرنى يىراق، خەتەرلىك، ياردەم بېرىشكە بىئەپ جاي دەپ قاراپ، دۇمن شىنى قورۇقچىبەگلىكتىن قالدۇردى. ئاتلىق قوشۇن كاھىبگى ۋاڭ خۇڭ لەشكەر باشلاپ بېرىپ دۇمن شىنى كۈتۈۋالدى. غەربىي يۈرتنىڭ ئورۇنباسار چېرىكچىسى لياڭ جىن، غەربىي يۈرت دورغابى جاۋ بو ھەمدە ئۇيغۇرغول، لۇكچۈنلەردە تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان ئەمەلدار-ئەسكەرلەرمۇ قايتىپ كەتتى. ھەربىي ئەمىر لەشكەر بەن يۇڭ بىلەن ئىنىسى بەن شيۇڭ ئۇلارنى دۇنخۇاڭغا بېرىپ كۈتۈۋالدى.

شىمالىي ھۇنلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي يۈرتنى قايتىدىن قولغا چۈشۈرۈپ، باشقا بەگلىكلەرگە تەھدىت سېلىپ، ئالۋان - ياساقنى ئېغىرلاتتى ھەمدە بەگلىكلەرنى ئەسكەر چىقىرىپ ئۆزى بىلەن بىرلىكتە خېشىنى پاراكەندە قىلىشقا زورلىدى. خېشى 10 نەچچە يىل پاراكەندىچىلىكتە قالدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى ئەندى زامانىنىڭ يۈەنچۇ يىللىرى (114 — 119- يىلغىچە)

سۇلى بېگى ئەنگۇ جىنايەتكار تاغىسى چېنپەننى توخرىلار بەگلىكىگە بارىمتاي قىلىپ سۈرگۈن قىلدى، ئۇ توخرىلارنىڭ كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. ئەنگۇ ئۇلۇغ ئەندە ئۇنىڭ ۋارىسلىق قىلىدىغان ئوغلى بولمىغاچقا، ئانىسى دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ، بەگلىكلىكلەر بىلەن بىرگە چېنپەننىڭ ئىنىسىنىڭ خوتۇنىنىڭ قورسىقىدا قالغان بالىسىنى خان قىلىپ تىكلىدى. چېنپەن بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، توخرىلار خانىغا: «ئەنگونىڭ بالىسى يوق، خان نەسەبى ۋەيران بولىدۇ، ناۋادا ئانا تەرەپنىڭ ئادەمى خان بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا قورساقتىكى بالىنىڭ تاغىسى مەن بولىمەن، ئەلۋەتتە مەن خان بولۇشۇم كېرەك» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن توخرىلار بېگى قوشۇن چىقىرىپ چېنپەننى بەگ قىلىپ تىكلەيدۇ. چېنپەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، ساكارائۇلنى قوشۇۋېلىپ، بۇددىزمنى تەرغىب قىلدى، دۆلەتنى تەدرىجىي كۈچەيتىپ، سۇلى بىلەن كۈسەن، ئۇدۇنلارنى غەربىي يۈرتتىكى 3 قۇدرەتلىك بەگلىك قىلىپ تىكلىدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى ئەندى زامانىنىڭ يەنگۇاڭ 2 - يىلى (123 - يىلى)

شەرقىي خەن سۇلالىسى يەنە بىر قېتىم غەربىي يۈرتنى ئىدارە قىلىپ، بەن يۇڭنى غەربىي يۈرت دورغابى قىلىپ تەيىنلەپ، قوشۇن باشلاپ لۇكچۈندە بوزيەر ئاچتى. 2 - يىلى (124 - يىلى) بەن يۇڭ قوشۇن باشلاپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ كىرورانغا كەلدى. كىرۇران بېگى (يەنى پىشامشان بېگى) خەن سۇلالىسىغا بېقىندى. ئۇلاپلا كۈسەن بېگى بەيىسۇ قۇم، ئونسۇ بەگلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ بەن يۇڭنىڭ قوبۇل قىلىشىنى ئىلتىجا قىلدى ۋە بەن يۇڭغا ئەل بولدى. ئۇدۇن، سۇلى خانلىرىمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھۇنلارغا بېقىنغان ئارقا قوس بەگلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا غەربىي يۈرتنى يەنە بىر قېتىم بىرلىككە كەلتۈردى، سۇلى، ساكارائۇل، يۈلبېرىق، سارىقول، مالور قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى غەربىي يۈرت دورغابىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى شۇندى زامانىنىڭ يۈكجىيەن 2 - يىلى (127 - يىلى)

سۇلى خانى چېنپەن خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. خەن سۇلالىسى چېنپەنگە «خەن سۇلالىسىنىڭ باش كاھىبگى» دەپ نام بەردى، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئورنى، مەرتىۋىسى ئاشتى. سۇلى بەگلىكىنىڭ كۈچى تېخىمۇ قۇدرەت تاپتى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى شۇندى زامانىنىڭ يۈكجىيەن 5 - يىلى (130 - يىلى)

سۇلى خانى چېنپەن بارمىتاي ئوغلىنى ساكارائۇل، پەرغانە بەگلىرىنىڭ ئەلچىسى بىلەن بىرگە لوياڭغا ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتتى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى شۇندى زامانىنىڭ ياڭجيا 1 - يىلى (132 - يىلى)

ئۇدۇن بېگى فالگ چيەن ئۇزۇنتات بېگى شىڭنى ئۆلتۈرۈپ، بەگلىكنى ئۆزىگە قوشۇپ، ئوغلىنى ئۇزۇنتاتنىڭ بېگى قىلىپ تىكلىدى. شۇ يىلى دۇنخۇاڭ ۋالىيسى شۇ يۇ سۇلى بېگى چېنپەننى 20 مىڭ قوشۇن چىقىرىپ ئۇدۇننى تارمار قىلىشقا بۇيرۇدى، ئۇ ئەسلىدىكى ئۇزۇنتات بېگى شىڭ بىلەن ئۇرۇقداش بولغان چېڭگونى ئۇزۇنتاتقا بەگ قىلىپ تىكلەپ، ئۇزۇنتاتنى قايتۇرۇۋالدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى شۇندى زامانىنىڭ ياڭجيا 2 - يىلى (133 - يىلى)

سۇلى بېگى چېنپەن ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، شەر، كالا تارتۇق قىلدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى لىڭدى زامانىنىڭ جيەننىڭ 1 - يىلى (168 - يىلى)

سۇلى بېگى چېنپەن شىكارغا چىققاندا كىچىك تاغىسى خېدې ئۇنى ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن خېدې ئۇزىنى بەگ قىلىپ تىكلىۋالدى. يازما ماتېرىياللارغا قارىغاندا، چېنپەننى ئۇنىڭ جيەنى خې دې ئۆلتۈرگەن. چېنپەننىڭ يېشى ۋە ئەينى چاغدىكى تارىختىن قارىغاندا، شۇ چاغدىكى ئابىددىكى خاتىرىلەر توغرا بولۇشى كېرەك، ئۇنىڭ تاغىسى خېدې دېگەننى جيەنى خېدې دېيىش كېرەك.

شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى لىڭدى زامانىنىڭ جيەننىڭ 3 - يىلى (170 - يىلى)

لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ بېگى مېڭ تو ئەۋەتكەن مۇلازىم رېن شى دۇنخۇاڭ قوشۇنىدىن باشلاپ بارغان 500 ئەسكەر، غەربىي يۇرت دورغىبى جاڭ يەن، قورۇلچى ئەمىر لەشكەر ساۋكۇملەر كىنگىسىت، كۈسەن، ئارقاقوسلاردىن توپلىغان قوشۇن بىلەن قوشۇلۇپ 50 مىڭدەك لەشكەر غەربكە يۈرۈش قىلىپ خېدىگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇلار جېنجۇڭ قەلئەسىنى 40 نەچچە كۈن قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ ئالالمىغاچقا ئامالسىز قايتىپ كەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن سۇلى بېگىنى قەستلەش ۋەقەسى ئارقا - ئارقىدىن يۈز بېرىپ تۇردى. لېكىن شەرقىي جەن سۇلالىسى ئوردىسىمۇ بۇنى چەكلەشكە ئامال قىلالمىدى.

«ساۋچۈەن ئابىدىسى» گە ئاساسلانغاندا «قورۇلچى ئەمىر لەشكەر ساۋ كۈەن» «ساۋچۈەن» دېيىلىشى كېرەك.

ۋېي، جىن سۇلالىلىرى، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر، سۇي سۇلالىسى دەۋرلىرى

(مىلادىيە 220 — 618 - يىلغىچە)

ۋېي سۇلالىسى خانى ۋېندى زامانىنىڭ خۇاڭچۇ 3 - يىلى (222 - يىلى)

غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەر ئەلچىلەر ئارقىلىق ۋېي سۇلالىسىگە قىممەتلىك سوۋغا - سالام ئەۋەتىشتى، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۈرت بىلەن بولغان ئالاقە ئەسلىگە كەلدى. ۋېي سۇلالىسى خانى ساۋېيى غەربىي يۈرتتىكى قورۇلچى چېرىكچى بىلەن غەربىي يۈرت دورغابىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى سۇلى، ساكارائۇل، يۆلتېرىق، سارىقول قاتارلىق بەگلىكلەر غەربىي يۈرت دورغابىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۇرۇش كۆپىيىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن بۇ پادىشاھلىقلارنىڭ غەربىي يۈرتنى ئىدارە قىلىشقا چولىسى تەگمىدى، باشقۇرۇش ئېغىزدىلا قالدى. كۆچلۈكلەر زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ ئاجىزلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. جۈملىدىن سۇلى ساكارائۇل، جېنجۇك، جېشې، لىچخەۋىز، سارىقول، جۈندۇ، ئېركەشتام قاتارلىق بەگلىكلەرنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى.

غەربىي جىن سۇلالىسى خانى ۋۇدى زامانىنىڭ تەيشى 1 - يىلى (265 - يىلى)

غەربىي جىن سۇلالىسى ساۋ ۋېينىڭ تۇزۇمى بويىچە، غەربىي يۈرتقا دورغاب قويۇپ لوپنۇر قەلئەسىدە (لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا) تۇرۇپ ئۆزىگە بەيئەت قىلغان بەگلىكلەرنى باشقۇردى. سۇلى قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرى غەربىي جىن پادىشاھى بەرگەن نامىلارنى قوبۇل قىلدى. لوپنۇردىن يايقالغان تارىشا يۈتۈكلەردىن شۇنى بىلىۋالغىلى بولىدۇكى، سۇلى بېگىگە «جىن سۇلالىسىنىڭ تۇرغاق شىغاۋۇلى، باش كاھىبەگ، ئۆزىنى جىن سۇلالىسىگە بېغىشلىغان بەگ، جىن سۇلالىسى بىلەن كۆڭلى يېقىن بەگ» دېگەندەك نامىلار بېرىلگەن.

غەربىي جىن سۇلالىسى خانى خۇيدى زامانىنىڭ يۇڭگاڭ 1 - يىلىدىن شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە (306 — 317 - يىلغىچە)

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە سەككىز بەگلىك يېغىلىقى يۈز بەرگەنلىكى، شىمالىي ھۇنلار بىلەن سىيانپىلارنىڭ جەنۇبقا يۇرۇش قىلىشى تۈپەيلىدىن ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئۈزۈلمىدى. غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاياغلاشتى. شەرقىي جىن سۇلالىسى خانى يۈەندىنىڭ ئەمىر لەشكىرى رۇك جېەنكاڭنى پايتەخت

قىلدى، ئۇ جاڭدەننى ساقلاش بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، غەربىي يۇرتقا قاراشقا چولىسى تەگمىدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتنى لياڭجۇ ئايمىقى ۋاكالىتەن باشقۇرۇپ يەنىلا غەربىي يۇرت دورغابى قويۇۋەردى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى خانى مىڭدى زامانىنىڭ تەينىك 1 - يىلى (323 - يىلى)

ئالدىنقى جاۋ بېگى لىيۇ ياۋ چاڭدەننى ئىگىلەپ، بىر تۇتاش قوشۇن باشلاپ غەربتىكى لياڭجۇ ئايمىقىغا يۈرۈش قىلدى. لياڭجۇ چوپاندارى جالۇ ماۋ ئەلچى ئەۋەتىپ بەيئەت قىلدى. لىيۇ ياۋ جالۇ ماۋنى خەلىپەت بېگى، لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ چوپاندارلىقىغا تەينىلىدى، ئۇ چىن، لياڭ، يى، با، خەن ئايماقلىرىنى، لۇڭشى، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ لەشكىرىي ئىشلىرىنى بىرتۇتاش باشقۇردى، ئۇنىڭغا لياڭ بېگى دېگەن ئوتۇغات نامى بېرىلدى. غەربىي يۇرت نامدا ئالدىنقى جاۋنىڭ قارىسىغىدا بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە يەنىلا جالۇ ماۋنىڭ ۋاكالىتەن باشقۇرۇشىدا بولدى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى خانى چېڭدى زامانىنىڭ شيەنخي 2 - يىلى (327 - يىلى)

ئالدىنقى جاۋ بېگى لىيۇ ياۋ كېيىنكى جاۋ بېگى شى خۇ تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ تۇتۇلدى، لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ چوپاندارى جالۇ جۇن ئالدىنقى جاۋ بەگلىكىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئۇزى بەگ بولۇپ، غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇۋەردى. جالۇ جۇن غەربىي يۇرتنىڭ دورغابلىقىغا قويغان لى بو دېگەن كىشى ئوخشاشلا لوپنۇر قەلئەسىدە تۇرۇپ، سۇلى قاتارلىق بەگلىكلەرنى بىرتۇتاش باشقۇردى. ھازىرقى لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىدىكى لوپنۇر قەلئەسى خارابىسىدىن نۇرغۇن «لى بو مەكتۇپلىرى» تېپىلدى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى خانى چېڭدى زامانىنىڭ شيەنخي 7 - يىلى (332 - يىلى)

جالۇ جۇن ئۆزىنى لياڭ بېگى دەپ جاكارلاپ، ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتىنى قوردى. غەربىي يۇرتتىكى سۇلى قاتارلىق بەگلىكلەر رەسمىي ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى خانى چېڭدى زامانىنىڭ شيەنكاڭ 1 - يىلى (335 - يىلى)

ئالدىنقى لياڭ بېگى جالۇ جۇن سانغۇن ياڭ شۇەننى كىنگىت، كۇسەنلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇ غەلبە قىلغاندىن كېيىن غەربىي يۇرتنى زىلزىلىگە سالدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، جالۇ جۇن غەربىي غۇز چېرىكچىسىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىدى، ياڭ شۇەننى لەشكەر بېشى باسقاق قىلدى. سۇلى قاتارلىق بەگلىكلەر غەربىي غۇز چېرىكچىسىنىڭ بىرتۇتاش باشقۇرۇشىدا بولدى. ئۆزۈن ئۆتمەي غەربىي غۇز چېرىكچىسى يەنە غەربىي يۇرت قوروقچىبەگلىكىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇ لەشكەرلەرگە بىرتۇتاش قوماندانلىق قىلىپ، غەربىي يۇرتقا تەسىر كۆرسىتىپ تۇردى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى خانى مۇدى زامانىنىڭ يۇڭخي 1 - يىلى (345 - يىلى)

ئالدىنقى لياڭ بېگى جالۇ جۇن دۇنخۇاڭ قاتارلىق 3 ئايماق بىلەن غەربىي يۇرت قوروقچىبەگلىكىگە

قاراشلىق 3 كۈرەنى شاجۇ ئايمىقى قىلىپ، ياڭ شۆەننى ئايماق بېگىلىكىگە قويدى. سۇلى قاتارلىق بەگلىكلەر شاجۇ ئايماق بېگىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى خانى مۇدى زامانىنىڭ يۇڭخي 12 - يىلى (356 - يىلى)

جۇڭگونىڭ بۇددا ئىلمى بويىچە 3 چوڭ تەرجىمانىنىڭ بىرى بولغان كۇسەنلىك راھىب كۇمراجىۋا (شۇ يىلى 12 ياش) كەشمىردە بۇددا ئەقىدىلىرىنى ئۆگىنىپ ئېلىگە قايتىپ كېلىشىدە سۇلى بەگلىكىدىن ئۆتتى ۋە بۇ يەردە بىرەر يىلچە تۇرۇپ تېخىمۇ كۆپ نوملارنى كۆردى ھەمدە ھىنايانا مەزھىپىدىن ماھايانا مەزھىپىگە ئۆتتى.

شۇ يىلى ئالدىنقى چىننىڭ داڭلىق راھىبى داۋۇەن سۇلىغا كېلىپ بۇددىزمغا ئىتائەت قىلدى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى خانى شياۋۇۋدى زامانىنىڭ تەييۇەن 1 - يىلى (376-يىلى)

ئالدىنقى چىن بېگى فۇجيەن ئالدىنقى لياڭ بەگلىكىگە جازا يۈرۈشى قىلدى، ئالدىنقى لياڭ بېگى جاڭ تيەنشى مەغلۇپ بولۇپ تەسلىم بولدى، ئالدىنقى لياڭ بەگلىكى يوقالدى. فۇجيەن لياڭ شىنى لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ بەگلىكىگە قويدى. سۇلى قاتارلىق غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەر ئالدىنقى چىنغا قارايدىغان بولۇپ، لياڭجۇ ئايماق بېگىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى خانى شياۋۇۋدى زامانىنىڭ تەييۇەن 3 - يىلى (378-يىلى)

ئالدىنقى چىن لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ بېگى لياڭشى غەربىي يۈرتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، ھەرقايسى ئەل بەگلىرىگە تاۋار - دۇردۇن ئىنئام قىلىپ، ئالدىنقى چىننىڭ قۇدرىتى ۋە ئەخلاق - پەزىلىتىنى تەرغىب قىلدى. سۇلى بېگىمۇ شۇلار قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى خانى شياۋۇۋدى زامانىنىڭ تەييۇەن 6 - يىلى (381-يىلى)

سۇلى بەگلىكى بىلەن پىشامشان، ئۇدۇن بەگلىكلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئالدىنقى چىن ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇردى. غەربىي يۈرتتىن كۇسەن بەگلىكىلا كۇيخۇلارغا تايىنىپ، ئالدىنقى چىن بەگلىكىگە بويسۇنمىدى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى خانى شياۋۇۋدى زامانىنىڭ تەييۇەن 8 - يىلى (383-يىلى)

ئالدىنقى چىن سانغۇنى لۇ گۇاڭ پەرمانغا ئاساسەن لەشكەر تارتىپ كۇسەنگە جازا يۈرۈشى قىلدى. كۇسەن بېگى بوچۇن كۇيخۇ بەگلىكىگە قېچىپ بېرىۋالدى. شۇ يىلى ئالدىنقى چىندىن فۇجيەن لەشكەر باشلاپ جىن

سۇلالىسىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، فېيشۇيدە قاتتىق مەغلۇب بولدى، شۇنىڭ بىلەن بەگلىك كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتتى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى خانى شياۋۋۇدى زامانىنىڭ تەييۇەن 10 - يىلى (385-يىلى)

ئالدىنقى جىن لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ بېگى لياڭ شى ئالدىنقى جىن بەگلىكىنىڭ ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، خان بولۇش ئارزۇسىدا بولۇپ، خان جەمەتىدىكى فۇلۇنى ئۆلتۈردى. لۇ گۇاڭ كۈسەندىن شەرقە قايتقاندا لياڭ شى لەشكەر تارتىپ چىقىپ ئۇنىڭ يولىنى قارشىلاشتى. لۇ گۇاڭ لياڭ شىنى مەغلۇپ قىلىپ، ۋۇۋېي شەھىرىنى ئىگىلەپ، ئۆزىنى لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ بېگى دەپ جاكارلىدى. كېيىنكى يىلى لۇ گۇاڭ ئۆزىنى خان دەپ جاكارلاپ، كېيىنكى لياڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى. سۇلى قاتارلىق بەگلىكلەر ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە بولدى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى خانى شياۋۋۇدى زامانىنىڭ تەييۇەن 19 - يىلى (394-يىلى)

كېيىنكى لياڭ بەگلىكىنىڭ خانى لۇ گۇاڭنىڭ چوڭ ئوغلى لۇ فۇ ئۆتۈقلۇققا تەينىلەندى. قاشقۇۋۇقنىڭ غەربىدىكى ھەربىي ئىشلار، غەربىي يۇرت چېرىكچى بېگى، قۇچۇ ۋە سۇلى قاتارلىق ئەللەر ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى خانى ئەندى زامانىنىڭ لوڭئەن 4 - يىلى (400 - يىلى)

راھىب فاشيەن نوم ئېلىش ئۈچۈن غەربكە ماڭغاندا قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى لىچخەۋز قاتارلىق بەگلىكلەردىن ئۆتتى.

شۇ يىلى دۇنخۇاڭ ۋالىيسى لى سۇڭ ئۆزىنى لياڭ بېگى دەپ ئاتاپ، غەربىي لياڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى. سۇلى قاتارلىق غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرمۇ غەربىي لياڭنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى مىڭيۇەندى زامانىنىڭ تەيچاڭ 6 - يىلى (421-يىلى)

3 - ئايدا شىمالىي لياڭدىن قۇنقۇ مۇڭسۇن لەشكەر تارتىپ دۇنخۇاڭنى ئېلىپ، غەربىي لياڭ بەگلىكىنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن سۇلى قاتارلىق غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە بولدى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى مىڭيۇەندى زامانىنىڭ تەيچاڭ 7 - يىلى (422-يىلى)

3 - ئايدا سۇلى قاتارلىق غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر شىمالىي لياڭ ئەلچىلىرى بىلەن بىرگە سۇڭ

سۈلالىسىگە ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي ۋېي سۈلالىسى خانى تەيۋۈدى زامانىنىڭ تەيىەن 1 - يىلى (435 - يىلى)

سۈلى، كاۋانتا، كۆسەن، ئۈسۈن، پىشامشان، كىنگىت، ياپبان، قوس، سوغدىدىن ئىبارەت 9 بەگلىك شىمالىي ۋېي سۈلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. شۇ چاغلاردا كۆكئارتنىڭ شەرقىي قىسمىدا كاۋانتا بەگلىكى بارلىققا كەلدى (تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدە).

شىمالىي ۋېي سۈلالىسى خانى تەيۋۈدى زامانىنىڭ تەيىەن 2 - يىلى (436 - يىلى)

سۈلى ئەمەلىرى شىمالىي ۋېي سۈلالىسى ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە تارقالدى.

شىمالىي ۋېي سۈلالىسى خانى تەيۋۈدى زامانىنىڭ تەيىەن 3 - يىلى (437- يىلى)

3 - ئايدا سۈلى، كاۋانتا ۋە كۆسەن، ئۈسۈن، كىنگىت، پىشامشان، ياپبان، قوس، سوغدىدىن ئىبارەت 9 بەگلىك يەنە شىمالىي ۋېي سۈلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. تەيۋۈدى ئاتلىق يانداش ئامبال دۆلەت ۋەن، گاۋ مىللەت قاتارلىقلارنى سوۋغا - سالاملار بىلەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، ئۇلارنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلدى.

شىمالىي ۋېي سۈلالىسى خانى تەيۋۈدى زامانىنىڭ تەيىەن 5 - يىلى (439 - يىلى)

سۈلى، كاۋانتا، كۆكيار، پىشامشان، كۆسەن، سوغدى قاتارلىق بەگلىكلەر شىمالىي ۋېي سۈلالىسىگە ئولپان تاپشۇردى. جۈجۈڭ سۈلى بەگلىكىدىن ئايرىلىپ چىققان يېڭى بەگلىك بولۇپ، ئۇنىڭ تەۋەلىكى بۇگۈنكى يەكەن بىلەن قاغىلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ.

شۇ يىلى شىمالىي ۋېي سۈلالىسى غەربىي لياڭ بەگلىكىنى يوقاتتى، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ كۆپىنچىسى غەربىي ۋېي سۈلالىسىگە قارايدىغان بولدى.

شىمالىي ۋېي سۈلالىسى خانى تەيۋۈدى زامانىنىڭ تەيپىڭ جىنجۈن 10 - يىلى (449 - يىلى)

11 - ئايدا سۈلى، كۆسەن، پەرغانە قاتارلىق بەگلىكلەر شىمالىي ۋېي سۈلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي ۋېي سۈلالىسى خانى ۋېنچېڭدى زامانىنىڭ شىنئەن 2 - يىلى (453- يىلى)

3 - ئايدا سۈلى بەگلىكى ۋېي سۈلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. 8 - ئايدا كاۋانتا بەگلىكى

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى ۋېنچېڭدى زامانىنىڭ شىنگۋاڭ 2 - يىلى (455-يىلى)

قىشتا، 10 - ئايدا سۇلى، پېرسىيە پادىشاھلىقلىرى بىرلىكتە شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى ۋېنچېڭدى زامانىنىڭ خېپىڭ 3 - يىلى (462-يىلى)

3 - ئايدا سۇلى، كاۋانتا، كۆكيار، سىغنان قاتارلىق بەگلىكلەر شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. سۇلى بېگى ۋېي سۇلالىسىنىڭ خانى ۋېنچېڭدىغا ئۇزۇنلۇقى 2 گەز كېلىدىغان، ئوتتا كۆيمەيدىغان «ساكيامۇنى كاسايىسى» دىن بىرنى ئەۋەتتى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ھەيران - ھەس قېلىشتى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى ۋېنچېڭدى زامانىنىڭ خېپىڭ 5 - يىلى (464-يىلى)

سۇلى، كاۋانتا، كۆكيار، دىجاگخانىيان قاتارلىق بەگلىكلەر شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قىممەتلىك سوۋغا تەقدىم قىلىشتى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى شىيەنۋېندى زامانىنىڭ خۇاڭشىڭ 4 - يىلى (470-يىلى)

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئەنئەن بېگى يۈەن جېننى لياڭجۇ ئايمىقىنى، غەربىي يۈرتنىڭ لەشكىرى ئىشلىرىنى، غەربىي يۈرت چېرىكچىسىنى باشقۇرۇپ، لياڭجۇ ئايمىقىنى ساقلاشقا ئەۋەتتى. سۇلى، كاۋانتا، كۆكيار قاتارلىق بەگلىكلەر نامدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتتىكى ئەلچى چېرىكچىسىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىدە بولدى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى شياۋۋېندى زامانىنىڭ تەيخې 11 - يىلى (487-يىلى)

قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسى جۇرجانلارنىڭ باشقۇرۇشىدىن قۇتۇلدى. سەردارى ئاپۇغۇر ئىنىسى چۇنچى بىلەن يۈز نەچچە مىڭ تۈتۈننى باشلاپ، موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدىن غەربكە كۆچۈپ كېلىپ، قوسلارنىڭ غەربىي شىمالىدا (بۈگۈنكى ئۇرۇمچى شەھىرى ئەتراپىدا) قاڭقىللار دۆلىتىنى قۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئاپۇغۇر

جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ كىنگىت، كۆسەن، پىشامشان، ئۈدۈن قاتارلىق بەگلىكلەرنى بويسۇندۇردى. كېيىن ئۇلار بۆلۈنۈپ كەتتى، ئاپۇغۇر تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى، چۈنچى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى ئىگىلىدى. سۈلى، كۆكيار قاتارلىق بەگلىكلەر بىرمەھەل قاڭقىللار دۆلىتىگە قارىدى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى شۇەنۇۋدى زامانىنىڭ جېڭىشى 1 - يىلى (504-يىلنىڭ ئالدى - كەينىدە)

ئېغىتالىتلار شەرقتە قاڭقىللارغا مۇجۇم قىلىپ، كىنگىتكىچە كېلىپ چۈنچىنى ئۆلتۈردى. سۈلى، كاۋانتا، كۆكيار قاتارلىق بەگلىكلەر ئېغىتالىتلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.
سۇلىلىق راھىب دارماناندى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ بۇددىزمنى تارقاتتى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى شياۋمىڭدى زامانىنىڭ شېنگۇي 2 - يىلى (518-يىلى)

7 - ئاينىڭ 29 - كۈنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىن ھىندىستانغا نوم ئېلىشقا ماڭغان ئەلچى سۇڭ يۈن بىلەن خۇي شەڭ كۆكيار بەگلىكىگە كەلدى، 8 - ئاينىڭ باشلىرىدا كاۋانتا بەگلىكىگە كەلدى.

غەربىي ۋېي سۇلالىسى خانى فېيدى زامانىنىڭ 1 - يىلى (552 - يىلى)

تۈركلەر جۇرجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، شىمال تەرەپنى بىرتۇتاش باشقۇردى. تۈرك خانلىقى قۇرۇلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، تۈركلەرنىڭ سەردارى تۇمەن (ئىلىكخان) ئىنىسى ئىستەمىنى 10 سەركەردە، يۈزمىڭ كىشىلىك لەشكەر بىلەن غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىپ، غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەرنى تىنچىتتى. سۈلى، كۆكيار قاتارلىق بەگلىكلەر ئۇنىڭغا بېقىندى.

سۇي سۇلالىسى خانى ۋېندى زامانىنىڭ كەيخۇاڭ 1 - يىلى (581 - يىلى)

قىشتا، جەنۇبىي ھىندىستانلىق داڭلىق راھىب دامجدۇ 3 كىشىنى باشلاپ سۈلى بەگلىكىگە كەلدى، ئۇ بۇ يەردە 2 يىلدىن كۆپرەك تۇرۇپ، ھىنايانا مەزھىپى ھەققىدە چۈشەنچە بەردى.

سۇي سۇلالىسى خانى ۋېندى زامانىنىڭ كەيخۇاڭ 3 - يىلى (583 - يىلى)

تۈركلەرنىڭ غەربتىكى خاقانلىرىدىن تاردۇش خاقان بىلەن چوڭ خاقان ئىشبارا تەخت تالاشتى. شۇنىڭ بىلەن خانلىق پارچىلىنىشقا يۈزلەندى. كېيىن غەربىي تۈرك خانلىقى قۇرۇلدى، سۈلى، كۆكيار، كاۋانتا قاتارلىق بەگلىكلەر بۇنىڭغا بېقىندى.

سۇي سۇلالىسى خانى ياڭدى دايي 5 - يىلى (609 - يىلى)

سۇي سۇلالىسى قوشۇنلىرى تۇيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلىپ، بالقاش كۆلى، پىشامشان، چۈرچان ۋىلايەتلىرىنى

تەسىس قىلدى. ياڭدىخان غەربىي كۆزدىن كۆچۈرگىلى چىقىپ خېتى كارىدورىدىكى جاڭيېغا كەلگەندە، سۇلى بەگلىكى ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا بەگلىكلەر ئەۋەتكەن ئەلچىلەر بىلەن كۆرۈشتى.

سۇي سۇلالىسى خانى ياڭدى زامانىنىڭ دايې 11 - يىلى (615 - يىلى)

ئەتىياز 1 - ئايدا سۇلى، ئۇدۇن، بۇخارا، تۈرك قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. شۇ چاغدا غەربىي تۈركلەر سۇلىنغا تۇتۇقبەگ ئەۋەتىپ، دۆلەتكە باج - سېلىق تاپشۇرۇشنى نازارەت قىلدى. سۇلى بېگىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئالپ ئىلتەبىر دەپ نام بەردى، كېيىن قىزىنى سۇلى بېگىگە ياتلىق قىلدى.

تاڭ سۇلالىسى، بەش دەۋر، ئون بەگلىك دەۋرلىرى

(مىلادىيە 618 — 960 - يىلغىچە)

تاڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇڭ زامانىنىڭ جېنگۇەن 9 - يىلى (635 - يىلى)

سۇلى، كاۋانتا قاتارلىق بەگلىكلەر چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئېسىل سوۋغىلار، داڭدار ئاتلارنى تەقدىم قىلدى. شۇنىڭدىن تارتىپ ئولپان تاپشۇرۇش ئۈزۈلۈپ قالمىدى.

تاڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇڭ زامانىنىڭ جېنگۇەن 10 - يىلى (636 - يىلى)

2 - ئايدا سۇلى بېگى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتتى. 12 - ئايغىچە كۆكيارمۇ ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتتى.

تاڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇڭ زامانىنىڭ جېنگۇەن 18 - يىلى (644 - يىلى)

ئەتىيازدا تاڭ سۇلالىسى راھىبى شۈەنزاڭ ھىندىستاندىن نوم ئېلىپ قايتىشىدا كاۋانتا، سۇلى، كۆكيار بەگلىكلىرىدىن ئۆتتى.

تاڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇڭ زامانىنىڭ جېنگۇەن 20 - يىلى (646 - يىلى)

غەربىي تۈرك قاغانى ئىلىبىلگەشىر تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى ھەمدە قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. تەيزۇڭ خان گەرچە توي ئىشىغا ماقۇل دېگەن بولسىمۇ، لېكىن غەربىي تۈركلەردىن كۈسەن، سۇلى، ئۇدۇن، كۆكيار، كاۋانتادىن ئىبارەت 5 بەگلىكنى تويلۇق ئورنىغا بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي تەيزۇڭ خان ئۆلۈپ كەتكەچكە قۇدىلىشىش ئىشقا ئاشمىدى.

تاك سۇلالىسى خانى گاۇزۇك زامانىنىڭ يۈكخوي 2 - يىلى (651 - يىلى)

1 - ئايدا تاك سۇلالىسىنىڭ بېشىبالىق تۈتۈقبېگى ئاشىنا قۇلى تاك سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، قاش دەريا‌سى ئەتراپىدىكى مىڭبۇلاقتا ئوردا قۇردى ۋە ئۆزىنى نۇزارئىشبارا قاغان دەپ جاكارلىدى. سۇلى قاتارلىق جايلار ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئۆتتى.

تاك سۇلالىسى خانى گاۇزۇك زامانىنىڭ شىيەنچىك 3 - يىلى (658 - يىلى)

تاك سۇلالىسى قوشۇنى ئاشىنا قۇلى توپىلىگىنى تىنچىتتى. 5 - ئايدا ئەنشى قورۇقچىبېگ مەھكىمىسىنى كۈسەنگە يۆتكىدى ھەم سۇلى، كۈسەن، ئۇدۇن، كىنگىت، قوچۇدىن ئىبارەت 5 تۈتۈپ تۇرۇلىدىغان ئايماقلارنى باشقۇرىدىغان قورۇقچىبېگ مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن خەنزۇ قوشۇنلىرى غەربىي يۇرتنى قوغداشقا قالدۇرۇلدى. كىنگىت، ئۇدۇن، كۈسەن، سۇلىلار 4 قورغان قىلىندى.

تاك سۇلالىسى خانى گاۇزۇك زامانىنىڭ شىيەنچىك 4 - يىلى (659 - يىلى)

9 - ئايدا تاك سۇلالىسى سۇلى، كۆكيار، شاش، ماغيان، كۇشان، ئۇرەتۆپە، پەرغانە قاتارلىق جايلاردا تۈتۈپ تۇرۇلىدىغان ئايماق - ناھىيىلەردىن 127 نى تەسىس قىلدى.

11 - ئايدا ئىزگىل كۆل ئېركىن تۆمەننىڭ يېتەكلىشى بىلەن سۇلى، كۆكيار، كاۋاتتادىن ئىبارەت 3 بەگلىك ئاسىيلىق قىلىپ، ئۇدۇننى مەغلۇپ قىلدى. تاك سۇلالىسى سول قانات سانغۇن سۇ دېگەنلىكنى سىلاۋچى بەگ سۇيىتىدە توپىلاڭنى تىنچىتىشقا ئەۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن توپىلاڭ ناھايىتى تېزلا تىنچىتىلدى.

تاك سۇلالىسى خانى گاۇزۇك زامانىنىڭ لۇخشو 2 - يىلى (662 - يىلى)

12 - ئايدا سۇخەيجېك پارلىققا بىنائەن كۈسەن بىلەن سۇلىغا جازا يۈرۈشى قىلدى. قوشۇن قايتىپ كېلىۋېتىپ سۇلىنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، غەربىي تۈركلەرنىڭ كۈنەس قەبىلىسى تۇبۇتلەر قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى. سۇ خەيجېك ئۇرۇش قىلىش ئۈگۈل نەرسە - كېرەكلىرىنى بېرىۋېتىپ قايتىپ كەلدى.

تاك سۇلالىسى خانى گاۇزۇك زامانىنىڭ لىندې 2 - يىلى (665 - يىلى)

3 - ئايدا تۇبۇتلەر غەربىي تۈركلەرنىڭ كۈنەس قەبىلىسى سەركەردىلىرى ۋە سۇلى بەگلىكى سەركەردىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، بىرلىكتە ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلدى. تاك سۇلالىسى قوچۇ تۇتۇقى سۇي جېبىيەن، سول قول ياساۋۇل سانغۇن ساۋجىشۇلارنى لەشكەر چىقىرىپ تۇبۇتلەرگە زەربە بېرىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى، تۇبۇتلەر تارمار قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇدۇن مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدى.

تاك سۇلالىسى خانى گاۇزۇك زامانىنىڭ شىيەنفېڭ 1 - يىلى (670 - يىلى)

يار، 4 - ئايدا تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتتىكى 18 ئايماقنى بېسىۋالدى، يەنە ئۇدۇن ئارقىلىق كۇسەن بەگلىكىنىڭ بارخان شەھىرى (ھازىرقى ئاقسۇ شەھىرى)نى ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلىۋالدى. ئوردا كۇسەن، ئۇدۇن، سۇلى، كىنگىتتىن ئىبارەت 4 قورغاننى ئەمەلدىن قالدۇردى.

تاك سۇلالىسى خانى گاۇزۇك زامانىنىڭ شىيەنفېڭ 4 - يىلى (673 - يىلى)

كۇنەس قەبىلىسى جەنۇبتىن تۇبۇتلەر بىلەن، شىمال تەرەپتىن ياغمىلار بىلەن بىرلىشىپ سۇلىغا تەڭلا ھۇجۇم قىلىپ بېسىۋالدى. ئوردا ھۆدەيچى شياۋ سىيېنى شەرقىي تۈرك قوشۇنىنى باشلاپ ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتتى.

12 - ئايدا شياۋسىيېنىڭ قوشۇنى يېتىپ كەلگەندە، كۇنەس قەبىلىسىدىكىلەر قورقۇپ سۇلى بىلەن بىرلىكتە تاك سۇلالىسىگە تەسلىمنامە تاپشۇردى.

ۋۇزېتىيەن زامانىنىڭ تيەنشۇ 1 - يىلى (690 - يىلى)

ۋۇزېتىيەن پۇتۇن مەملىكەتكە «دايۇن نومى»نى تارقاتتى ھەمدە ھەرقايسى ئايماقلارغا دايۇن ئىبادەتخانىسى سېلىش پەرمانى چۈشۈردى. كېيىن سۇلى تۇتۇق مەھكىمىسى ئوردا شەھىرى ئەتراپىدا دايۇن ئىبادەتخانىسىدىن بىرنى سالدى، ئۇ ئۆز كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقى بىلەن غەربىي يۇرتقا تونۇلدى.

ۋۇزېتىيەن زامانىنىڭ چاڭشۇ 1 - يىلى (692 - يىلى)

10 - ئايدا ۋۇزۇيې ھەربىي باشبۇغى ۋاڭ شياۋجيې بىلەن سول قانات ياساۋۇل باش سانغۇن ئاشىنا سادىق زور قوشۇن بىلەن تۇبۇتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، كۇسەن، ئۇدۇن، سۇلى، سۇيابتىن ئىبارەت 4 قورغاننى قايتۇرۇۋالدى.

ۋۇزېتىيەن زامانىنىڭ شېڭلى 1 - يىلى (698 - يىلى)

سۇلى خانى پېيېنجيەن ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

تاك سۇلالىسى خانى جۇڭزۇڭ زامانىنىڭ جىڭلۇڭ 2 - يىلى (708 - يىلى)

11 - ئايدا تۇركەش قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ساغى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ، 20 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر چىقىرىپ، تۆت يولغا بۆلۈنۈپ ئەنشىگە ھۇجۇم قىلدى. 5000 چەۋەندىز بىلەن سۇلىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئەنشىنىڭ باش قورۇقچىبېگى گو يۈەنجېننى قىزىل دەريا‌سى بويىدا قاپسۇالدى. 2 - يىلى

يازدا تاك سۇلالىسى قوشۇنى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى، ساغى تەسلىم بولدى. تاك ئوردىسى ئۇنىڭغا «ئىتائەتمەن قاغان» دەپ نام بەردى. ساغى قوشۇن چېكىنەۋرگەندىن كېيىن، ئەنشىدىكى 4 قورغان تىنچلىنىپ، قىزىل دەريا سىدىكىلەر مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدى.

تاك سۇلالىسى خانى شۇەنزۇك زامانىنىڭ كەييۇەن 7 - يىلى (719 - يىلى)

سۇلى، ئۇدۇن، كۇسەن، كىنگىتتىن ئىبارەت «تۆت قورغان» يارلىقىغا بىنائەن غەربىي يۇرتتىكى سودىگەرلەردىن باج ئالدى. سۇلى بەگلىكىدە چېگرىدىن كىرىپ - چىقىش سودا ىچى ئېلىنىپ سۇلى قورغىنىڭ ھەربىي خىراجىتىگە ئىشلىتىلدى.

تاك سۇلالىسى خانى شۇەنزۇك زامانىنىڭ كەييۇەن 10 - يىلى (722 - يىلى)

9 - ئايدا تۇبۇتلەر كىچىك بولۇر (ھازىرقى كەشمىر) گە جازا يۇرۇشى قىلدى. ئۇنىڭ خانى مۇجىمالىڭ بېشبالىق ھىراۋۇلى جالىڭ شياۋسۇڭدىن يارەم سورىدى. جالىڭ شياۋسۇڭ سۇلىنىڭ نائىپ ئەلچىسى جالىڭ سىنى 4000 چەۋەنداز بىلەن ئەۋەتتى. تۇبۇتلەر تارمار بولۇپ، كىچىك بولۇر مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدى.

تاك سۇلالىسى خانى شۇەنزۇك زامانىنىڭ كەييۇەن 15 - يىلى (727 - يىلى)

راھىب خۇيچاۋ ھىندىستاندىن قايتىشىدا كۆكئارتتىن ئۆتۈپ كۆكئارت قورغىنى ئارقىلىق سۇلىغا كەلدى. ئۇ بۇ يەرنىڭ نامىنى «كاشغەر» دەپ خاتىرىلىگەن.

تاك سۇلالىسى خانى شۇەنزۇك زامانىنىڭ كەييۇەن 16 - يىلى (728 - يىلى)

1 - ئايدا ئوردا ئەدلىيە ۋەزىرى چياۋ مىڭسۇڭنى ھۆدەيچى ئەدلىيە ۋەزىرى قىلدى، ئۇ خانىنىڭ تەمتىكىنى ئېلىپ، سۇلى تۈزۈقى ئامۇجىپىيئەندىگە سۇلى بېگى دېگەن نامنى بەردى.

تاك سۇلالىسى خانى شۇەنزۇك زامانىنىڭ كەييۇەن 27 - يىلى (729 - يىلى)

8 - ئايدا تاك سۇلالىسىگە قاراشلىق چىشى ھىراۋۇلى گەيجىيۈن سۇلى باسقاۋۇلى بىلەن پەرغانە بېگى ئارسلان تارخان قاتارلىقلارنىڭ لەشكەرلىرىنى يۆتكەپ تالاس (ھازىرقى قىرغىزىستاننىڭ تالاس ئەتراپىدا) قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىپ، تۈركەشلەرنىڭ قاغانى ناۋاتبكىن ۋە ئۇنىڭ ئانىسى سۇلۇخاتۇننى قولغا چۈشۈردى. شۇ يەردە قەلئە ياساپ، تاك سۇلالىسىگە قايتىدىغان يارغول مەلىكىسىنى كۈتۈۋالدى.

تاك سۇلالىسى خانى شۇەنزۇك زامانىنىڭ كەييۇەن 29 - يىلى (741 - يىلى)

تېلىلارنىڭ تارشى قەبىلىسى قوزغىلىپ، قاراتاغدىن غەربكە يۇرۇش قىلىپ سۇياب قەلئەسىگە ھۇجۇم

قىلدى. شۇەنزۇڭ خان سۇلى باسقاۋۇلىغا قول ئاستىدىكى سانغۇنى گاۋ شيەنجىنى قوشۇن باشلاپ چىقىپ تارشى قەبىلىسىنى تارمار قىلىشقا بۇيرۇدى.

تاڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ كەيىۋەن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى (722 — 732 - يىلغىچە)

تاڭ سۇلالىسى كاۋانتادا كۆكئارت بوقالى تەسىس قىلدى. بۇ ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق غەربتىكى ھەربىيلەر تۇرۇشلۇق جاي بولدى.

تاڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ تيەنباۋ 6 - يىلى (747 - يىلى)

7 - ئايدا تۇبۇتلەر كىچىك بولۇرنى قوزغىلىشقا مەجبۇر قىلدى. ئەنشىدىكى 4 قورغاننىڭ ئورۇنباسار ھىراۋۇلى گاۋشيەنجى سۇلىنىڭ بوقالى جاۋ چۈكسى قاتارلىقلارنىڭ پىيادە، ئاتلىق ئەسكەرلىرىدىن 10 مىڭ كىشىنى باشلاپ، سۇلىدىن يولغا چىقىپ، كۆكئارتتىن ئۆتۈپ، كىچىك بولۇرغا جازا يۈرۈش قىلدى. تۇبۇتلەرنىڭ لىيەنيۇن، ئانيۇ قەلئەلىرىنى ئىشغال قىلدى. تۇبۇتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، كىچىك بولۇر خانى ھەم تۇبۇتلەرنىڭ مەلىكىسىنى تۇتۇۋېلىپ قايتىپ كەلدى.

تاڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ تيەنباۋ 12 - يىلى (753 - يىلى)

ئەتىياز، 1 - ئايدا سۇلى بېگى پېيگولىياڭ، ياۋجيەن ئايمىقىنىڭ ئەمىر لەشكىرى سۇيىتىدە ئوردىغا سالامغا باردى. ئوردا ئۇنىڭغا ھۆجۇمچى تۆۋكەرلەر كاھىبگى دېگەن نامنى بەردى ھەم ئۇنىڭغا سۇسۇن تون بىلەن ئالتۇن بېلىق سوۋغا قىلدى.

تاڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ جېنيۇەن 5 - يىلى (789 - يىلى)

راھىب ژۇكۇڭ ھىندىستاندىن نوم ئېلىپ قايتىشىدا سۇلىغا كېلىپ، سۇلى بېگى، باش تۇتۇق پېيلېڭلىڭ ھەمدە سۇلى باسقاۋۇلى لۇياڭ بىلەن كۆرۈشتى. شۇنىڭدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، سۇلى قولدىن كېتىپ تۇبۇتلەرگە ئۆتۈپ كەتتى.

تاڭ سۇلالىسى خانى شيەنزۇڭ زامانىنىڭ يۇەنخي 6 - يىلى (811 - يىلى) نىڭ ئالدى - كەينىدە

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادالەت قۇچقان خاقانى غەربكە يۈرۈش قىلىپ، تۇبۇتلەر بىلەن قارلۇقلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ پەرغانىگىچە كېڭەيدى، سۇلى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ كەتتى.

تاڭ سۇلالىسى خانى شيەنزۇڭ زامانىنىڭ يۇەنخي 15 - يىلى (820 - يىلى)

چاڭئەن شىمىڭ ئىبادەتخانىسىنىڭ راھىبى سۇللىق خۇيلىن (737 - يىلى تۇغۇلغان) چاڭئەندە ئۆلدى.

خۇيلىن 13 يىل سەرپ قىلىپ، يۈەنخې 5 - يىلى (810 - يىلى) «نوملار شەرھى» دېگەن 100 جىلدلىق كىتابنى يېزىپ پۈتتۈرگەن. بۇ كىتاب ئىلىم ساھەسىدە ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە.

تاڭ سۇلالىسى خانى ۋېنزۇڭ زامانىسىنىڭ كەيچېكى 5 - يىلى (840 - يىلى)

ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، تەرەپ - تەرەپكە تاراپ كەتتى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ قەشقەر تەۋەسىدە ئولتۇراقلاشتى. قاراخانىيلار خانلىقى قۇرۇلغاندا، بۇ دائىرە خانلىقنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى مۇھىم جاي بولۇپ قالدى.

تاڭ سۇلالىسى خانى جاۋزۇڭ زامانىسىنىڭ جىنخۇ 2 - يىلى (893 - يىلى)

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ چوڭ قاغانى بىلگەكۆل قادىرخان ئۆلدى. چوڭ ئوغلى بازىرخان خانلىققا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنى ئارسلانخان دەپ ئاتاپ، بالاساغۇندا تۇردى (قىرغىزستاندىكى توقماقنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا). ئىككىنچى ئوغلى ئوغۇلچاق ئورۇن باسار قاغان بولۇپ، ئۆزىنى بۇغراخان دەپ ئاتاپ، تالاستا تۇردى. ئۆزۈن ئۆتمەي، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سامانىيلار خانلىقىنىڭ قاغانى ئىسمائىل بىننى مەھمۇدنىڭ قوشۇنى قاراخانىيلار خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، تالاس قورغىنىنى بېسىۋالدى. ئوغۇلچاق قالدۇق لەشكەرلىرىنى باشلاپ كۆكئارتتىن ئۆتۈپ، قەشقەرگە چېكىنىپ كېلىپ، بۇ يەرنى خانلىق پايتەختى قىلدى.

تاڭ سۇلالىسى خانى جاۋزۇڭ زامانىسىنىڭ تەيەنفۇ 4 - يىلى (904 - يىلى)

ئوغۇلچاق قەشقەردىن قوشۇن تارتىپ سامانىيلار خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ غەلىبە قىلالمىدى.

تاڭ سۇلالىسى خانى يۈەندى زامانىسىنىڭ تەيەنيۇ 4 - يىلى (907 - يىلى)

سامانىيلار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىناقسىزلىق پەيدا بولۇپ، خان جەمەتىدىن ناسىر بىننى مەنسۇر قەشقەرگە قېچىپ كەلدى، ئوغۇلچاق ئۇنى ئالاھىدە كۆتۈۋېلىپ، ئۇنىڭ ئاتۇشتا مەسچىت سېلىشىغا رۇخسەت قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئوغۇلچاقنىڭ جىيەنى سۈتۈق بىلەن ناسىرنىڭ باردى - كەلدىسى قويۇقلاشتى، سۈتۈق ئىسلامغا كىردى، شۇنىڭ بىلەن تاغىسى بىلەن بولغان زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىپ كەتتى.

كېيىنكى لياڭ سۇلالىسى خانى مودى زامانىسىنىڭ جېنمىڭ 1 - يىلى (915 - يىلى)

سۈتۈق سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ، ئوغۇلچاقنى ئولتۇردى، ئۆزىنى خان قىلىپ تىكلەپ، بۇغراخان دەپ جاكارلىدى. سۈتۈق خان بولغاندىن كېيىن خانلىقتا ئىسلام دىنىنى كۈچەپ يولغا قويدى.

كېيىنكى تاڭ سۇلالىسى خانى مىڭزۇڭ زامانىسىنىڭ تەيەنچىڭ 5 - يىلى (930- يىلى)

سۈتۈق بۇغراخان قەشقەردىن لەشكەر تارتىپ بېرىپ، سامانىيلار خانلىقىدىن كونا پايتەختى تالاسنى

تارتىۋالدى. كېيىن قەشقەر شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا «ساچىيە» (نۇرلۇق) مەدرىسىسىنى سالدۇرۇپ، مۇدەررىس، تالىپ ۋە تېۋىپلارنى تەربىيىلىدى.

كېيىنكى تاڭ سۇلالىسى خانى مىڭزۇڭ زامانىنىڭ چاڭشىن 4 - يىلى (933-يىلى)

6 - ئايدا سۇنۇق بۇغراخان ئەلچى ئەۋەتىپ قىتان (لياۋ) خانلىقىغا ئولپان تاپشۇردى.

كېيىنكى جىن سۇلالىسى خانى گاۋ زۇ زامانىنىڭ تيەنفۇ 5 - يىلى (940 - يىلى)

2 - ئايدا قىتانلار قاراخانىيلار خانلىقىغا ئەۋەتكەن ئەلچىلەر ئۆمىكى قەشقەرگە كېلىپ ۋەزىپىسىنى تۈگىتىپ دۆلىتىگە قايتتى.

كېيىنكى جىن سۇلالىسى خانى گاۋزۇ زامانىنىڭ تيەنفۇ 7 - يىلى (942 - يىلى)

سۇنۇق بۇغراخان قەشقەردىن لەشكەر تارتىپ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ بالاساغۇندىكى ھۆكۈمرانلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. بالاساغۇن قاغانى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ھاكىمىيىتىدىن يارىدەم تەلەپ قىلغاندا تەلىپى ئىشقا ئاشمىدى. سۇنۇق بۇغراخان بالاساغۇننى ئىگىلىدى.

كېيىنكى جۇ سۇلالىسى خانى شىزۇڭ زامانىنىڭ شيەندې 2 -، 3 - يىللىرى (955-، 956 - يىللىرى)

سۇنۇق بۇغراخان ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئاتۇشقا دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم (ئەسلى ئىسمى بايتاش) خانلىققا ۋارىسلىق قىلىپ ئۆزىنى ئارسلانخان دەپ ئاتىدى.
قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئوردا تېۋىپى ئىمامىدىن قەشقەرى «شەرھى ئەلقانۇن» نى يېزىپ چىقتى.

سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرى

(مىلادىيە 960 — 1368 - يىلغىچە)

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇ زامانىنىڭ جيەنلۇڭ 1 - يىلى (960 - يىلى)

قاراخانىيلارنىڭ خانى مۇسا ئارسلانخان ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى. خۇراسانلىق ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچى دىندار ئوبۇلھەسەن مۇھەممەت كارامەتى قەشقەرگە كېلىپ خانغا يارەملىشىپ خانلىق تەۋەسىدە دىن تارقاتتى. شۇ يىلىلا 200 مىڭ تۈتۈنلۈك تۈرك كۆچمەن چارۋىچىلىرى ئەسلى دىنىدىن ۋاز

كېچىپ، ئىسلام دىنىغا كىردى. 2 - يىلى قەشقەرنىڭ مەركىزىدە تۇنجى خانلىق مەدرىسىسى ۋە خانلىق قىرائەتخانا قۇرۇلدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇ زامانىنىڭ كەيىناۋ 4 - يىلى (971 - يىلى)

2 - ئايدا قىتانلار فېڭ ئېنى قاراخانىيلار خانلىقىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى.
قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن ئۇدۇن لى جەمەتى خانلىقى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى. شۇ يىلى ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ راھىبى جىشيالىڭ ئۇدۇن خانلىقىنىڭ مەكتۇبىنى ئېلىپ سۇڭ ئوردىسىغا بارغاندا، قەشقەرنى تارمار قىلغاندا ئۇسسۇل ئويۇنىيالايدىغان بىر يىلنى قولغا چۈشۈردۈق، بۇ يىلنى خانغا تەقدىم قىلماقچى بولۇۋاتىمىز دېدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇ زامانىنىڭ كەيىناۋ 6 - يىلى (973 - يىلى)

5 - ئايدا مۇسا ئارسلانخان قىتان ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.
مۇسا ئارسلانخان قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتتى. چوڭ ئوغلى ئوبۇل ھەسەن ئەلى خانلىققا ۋارىسلىق قىلدى ھەم ئۆزىنى ئارسلانخان دەپ ئاتىدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇڭ زامانىنىڭ تەيپىڭ شىڭگو 3 - يىلى (978 - يىلى)

2 - ئايدا ئەلى ئارسلانخان قىتان ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇڭ زامانىنىڭ دۇەنگۇڭ 1 - يىلى (988- يىلى)

5 - ئايدا قاراخانىيلار خانلىقى ئەلچى ئەۋەتىپ قىتان ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇردى.
شۇ يىلى ئۇدۇن قاراخانىيلار خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. ئەلى ئارسلانخان لەشكەر تارتىپ چىقىپ، قەشقەر سېپىلى ئاستىدا دۇشمەنلەرنى تېرە - پېرەڭ قىلىپ، ھازىرقى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ كۆكيار دېگەن يېرىگىچە قوغلاپ زەربە بەردى. ئىككى تەرەپ 7 كېچە - كۈندۈز جەڭ قىلىپ قايتىپ كەتتى.

سۇڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇڭ زامانىنىڭ چۇنخۇا 1 - يىلى (990 - يىلى)

6 - ئايدا قاراخانىيلار خانلىقى ئەلچى ئەۋەتىپ قىتان ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇڭ زامانىنىڭ چۇنخۇا 2 - يىلى (991 - يىلى)

ئەلى ئارسلانخان قەشقەردىن خانلىقنىڭ ئاساسىي كۆچىنى باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرائۇننەھر رايونىغا

ھۆجۇم قىلدى. ئۇنىڭ نەۋرە ئىنىسى ھەسەن بۇغراخانمۇ بالاساغۇندىن ئەسكەر چىقىرىپ ماسلىشىپ سامانىيلار خانلىقىنىڭ پايتەختى بۇخارا ھەمدە داڭلىق شەھەر سەمەرقەنتنى ئىشغال قىلدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇڭ زامانىنىڭ جىداۋ 1 - يىلى (995 - يىلى)

11 - ئايدا قاراخانىيلار خانلىقى قىتان ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇڭ زامانىنىڭ جىداۋ 2 - يىلى (996 - يىلى)

قەشقەردىكى بۇددا مۇرىتلىرى ئۇدۇننىڭ قوللىشى بىلەن قوراللىق توپلاڭ كۆتۈرۈپ قەشقەرنى ئىگىلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەلى ئارسلانخان ماۋرا ئۇننەھرە تۈرۈژانقان ئاساسىي كۈچىنى يۆتكەپ توپلاڭنى تىنچىتتى. بىر قىسىم بۇددا مۇرىتلىرى ئۇدۇنغا قېچىپ كەتتى.

11 - ئايدا ئەلى ئارسلانخان قىتانلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئوغلى ئۈچۈن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. قىتان خانى يوللىغ لۈكشۇ قوشۇلمىدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى جېنزۇڭ زامانىنىڭ شىيەنپىڭ 1 - يىلى (998-يىلى)

ئۇدۇن بەگلىكى قاراخانىيلار لەشكەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇرۇش قىلىۋاتقان پەيتىدىن پايدىلىنىپ، قەشقەرنى ئىشغال قىلىۋالدى. كېيىن قاراخانىيلار لەشكەرلىرى شەھەرنى قايتۇرۇۋالدى. ئىككى تەرەپ بۇگۈنكى يېڭىسارنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئوردام ئەتراپىدا كەسكىن جەڭ قىلىشتى. ئەلى ئارسلانخان بۇ ئۇرۇشتا ئۆلدى، ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەد ئىنىنى ئەلى خانلىققا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنى توغان خان (I) دەپ جاكارلىدى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى قەشقەرنى يەنە ئىگىلىدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى جېنزۇڭ زامانىنىڭ شىيەنپىڭ 2 - يىلى (999-يىلى)

قاراخانىيلارنىڭ ئورۇن باسار خاقانى ھەسەن بۇغراخانىنىڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخان ئوتتۇرا ئاسىيادا سامانىيلار خانلىقىنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى بىتچىت قىلغاندىن كېيىن، 140 مىڭ لەشكەر توپلاپ ئۇدۇنلۇقلارغا ھۆجۇم قىلىپ، قەشقەرنى قايتۇرۇۋالدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى جېنزۇڭ زامانىنىڭ جىڭدې 1 - يىلى (1004-يىلى)

يۈسۈپ قادىرخان توغان خان I نى بالاساغۇنغا ھەيدەۋېتىپ، ئۆزى قەشقەرنى تىزگىنلىۋالدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى جېنزۇڭ زامانىنىڭ جىڭدې 2 - يىلى (1005-يىلى)

يازى، 4 - ئايدا قاراخانىيلار خانلىقى قىتانلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. 7 - ئايدا يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى جېنزۇڭ زامانىنىڭ جىڭدې 3 - يىلى (1006-يىلى)

يۈسۈپ قادىرخان قەشقەردىن لەشكەر تارتىپ جەنۇبقا يۈرۈپ، ئۇدۇن بەگلىكىنى يوقاتتى. ئىسلام دىنىنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىغىچە تارقاتتى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى جېنزۇڭ زامانىنىڭ داجۇڭ شياڭفۇ 2 - يىلى (1009 - يىلى)

3 - ئايدا ئۇدۇن خانى (قاراخانىيلار خاقانى) بويلاساغۇن قاتارلىقلارنى سۇڭ سۇلالىسىغا تارتۇق قىلىشقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى ھەم سۇڭ سۇلالىسىدىن ئۇدۇنغا ئەلچى ئەۋەتىشنى ئۆتىنىپ قىلدى. شۇنىڭدىن تارتىپ قاراخانىيلار خانلىقى ئۇدۇنىنىڭ نامىدا ئەلچى ئەۋەتىپ شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىگە ئۆزۈلدۈرمەي ئولپان تاپشۇرۇپ تۇردى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ تىيەنشېڭ 3 - يىلى (1025-يىلى)

12 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قاراخانىيلار خانلىقى ئەلچى لومىيەنگەندو، ئورۇنباسار ئەلچى ئەندۇ، باش نازىر جاۋ دولارنى سۇڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتىپ، قاشتېشى ئىگەر، قايچا، قاشتېشى، تاۋار - دۇردۇن، ئىپار، نۆشۇدۇر، نارتۆگە قاتارلىقلارنى تەقدىم قىلدى. سۇڭ سۇلالىسى قاراخانىيلار خانلىقىغا جەڭ كىيىمى، ئالتۇن بەلۋاغ، 100 سەر كۈمۈش، 200 قۇر كىيىم - كېچەك ئىنئام قىلدى. لومىيەنگەندوغا ئالتۇن بەلۋاغ ھەدىيە قىلدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ تىيەنشېڭ 7 - يىلى (1029-يىلى)

يۈسۈپ قادىرخان قەشقەردىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ توغان خاقان I نى مەغلۇپ قىلىپ بالاساغۇننى ئىگىلەپ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى بولدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ مىڭداۋ 1 - يىلى (1032 - يىلى)

قىشتا، يۈسۈپ قادىرخان قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتتى، چوڭ ئوغلى سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپخان تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنى ئارسلانخان دەپ ئاتىدى.

شىمالىي سۇك سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ كاڭدىڭ 1 - يىلىدىن چىڭلى 1 - يىلىغىچە (1040 -، 1041 - يىللىرى)

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئامۇ دەريا‌سى رايونىدىكى ھۆكۈمرانى ئىبراھىم ئىبنى ناسىر شەرقىي قىسمىدىكى خاقانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولۇپ، ئۆزىنى تابغاچ بۇغرا قاراخان دەپ ئاتىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئىبراھىم لەشكەر چىقىرىپ بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، غەربىي قاراخانىيلار خانلىقىنى شەكىللەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىيلار خانلىقى شەرقىي خانلىق ۋە غەربىي خانلىق دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. شەرقىي خانلىق قەشقەرنى مەركەز قىلدى. خانلىققا ھەسەن جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلدى. قەشقەر، تالاس، ئىسپىجاپ، تاشقورغان، پەرغانىنىڭ شەرقىي قىسمى، يەتتەسۇ ۋادىسى قاتارلىق جايلارنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئالدى. غەربىي قاراخانىيلارغا ئەلى جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلدى، بۇخارانى پايتەخت قىلىپ، ئامۇ دەريا‌سى رايونى ۋە پەرغانىنىڭ غەربىي قىسىملىرىنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئالدى.

شىمالىي سۇك سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ چىڭلى 3 - يىلى (1043- يىلى)

شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىدىن سۇلايمان ئارسلانخان قەشقەردە كېڭەش چاقىرىپ، ئۆزىنىڭ قەشقەر ۋە بالاساغۇن رايونىغا بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغانلىقىنى، ئىنىسى يافان تېكىننىڭ تالاس ۋە ئىسپىجاپ شەھىرىنى، 3 - ئىنىسى ئارسلان ئىلىكخانىڭ پامىرنىڭ غەربىي رايونلىرىنى، تاغىسىنىڭ پەرغانە رايونىنى باشقۇرىدىغانلىقىنى بېكىتتى.

شۇ يىلى تەخمىنەن 10 مىڭ چېدىرلىق قىتان قاراخانىيلار خانلىقى تەۋەسىگە كۆچۈپ كەلدى. ئۇلار پات-پات كېچىدە قەشقەر ۋە بالاساغۇن رايونلىرىغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى.

شىمالىي سۇك سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ چىڭلى 5 - يىلى (1045- يىلى)

11 - ئايدا شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى قىتانلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي سۇك سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ خۇاڭيۇ 4 - يىلى (1052- يىلى)

11 - ئايدا شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى قىتانلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، داڭدار ئات، يىلپىز سوۋۇغا قىلدى. كېيىنكى يىلى 2 - ئايدا قوشنا ئەللەر تاجاۋۇز قىلغانلىقتىن ئەلچى ئەۋەتىپ ياردەم سورىدى.

شىمالىي سۇك سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جيايۇ 2 - يىلى (1057- يىلى)

شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن ئىنىسى مۇھەممەد ئىبنى يۈسۈپ

ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولدى. سۇلايمان يېڭىلىپ ئەسىرگە ئېلىندى. مۇھەممەد ئىبنى يۈسۈپ قەشقەردە تەختكە ئولتۇرۇپ ئۆزىنى بۇغراخان دەپ ئاتىدى.
قەشقەر ساچىيە مەدرىسىسى ئاتۇشتا شۆبە مەدرىسە ئاچتى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جىيايۇ 3 - يىلى (1058- يىلى)

شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ بۇغراخانى مۇھەممەد تەختنى چوڭ ئوغلى ھۈسەينگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. خوتۇنى كىچىك ئوغلى ئىبراھىمنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن، بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ جەمەتىدىكى نۇرغۇن ئادەمنى قەستلەپ ئۆلتۈردى. ھۈسەينىنىڭ ئوغلى مەھمۇت قەشقەرى ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا سەرگەردان بولۇپ يۈردى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جىيايۇ 4 -، 5 - يىللىرى (1059 -، 1060 - يىللىرى)

شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى ئىبراھىم ئانسىنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن بارسخان قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلدى، بۇ قەلئەنىڭ ھۆكۈمرانى ئىنال تېكىن ئۇنى ئەسىرگە ئېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئىبراھىمنىڭ 3 - تاغىسى مەھمۇد ئىبنى يۈسۈپ تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنى توغرۇل قاراخان دەپ ئاتىدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جىيايۇ 8 - يىلى (1063- يىلى)

8 - ئايدا شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى بويلاساغۇننى ئەلچى قىلىپ سۇڭ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇردى.
11 - ئايدا سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسى توغرۇل قاراخان مەھمۇتقا «سادىق، ئىتائەتمەن قاراخان» دەپ نام بەردى. 2 - يىلى 3 - ئايدا بويلاساغۇن ئېلىنگە قايتار چېغىدا سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسى تاۋار - دۇردۇن قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ شىنىڭ 1 - يىلى (1068- يىلى)

ياز، 4 - ئايدا قاراخانىيلار خانلىقى ئەلچى ئەۋەتىپ سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇردى.
غەربىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى ئىبراھىم تابغاچ بۇغراخان ئالەمدىن ئۆتتى. چوڭ ئوغلى ناسىر ئىبنى ئىبراھىم تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى توغرۇل قاراخان مەھمۇت ناسىرخانغا ھۇجۇم قىلدى. كېيىن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خوجەنتنى پاسىل قىلدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ شىنىڭ 2 - يىلى (1069- يىلى)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەشقەردە 18 ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى يېزىپ

پۈتتۈرۈپ، ئۇنى خانلىقىنىڭ ئورۇنباسار خانى ھەسەن ئىبنى بۇغراخانغا تەقدىم قىلدى. خان ئۇنىڭغا «خاس ھاجىپ» مەرتىۋىسىنى بەردى. «قۇتادغۇبىلىك» داستانى جەمئىي 85 باب، 13 مىڭ 290 مىسرا بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەققانىيەتنى ياقلايدىغان، بەختكە ئىنتىلىدىغان، ئەقىل - پاراسەتلىك، قانائەتچان 4 پەرىشتانىڭ ئالىيجاناپ پەزىلىتى بايان قىلىنغان. ئۇ پەلسەپە، لوگىكا، ئەخلاق، ئىستېتىكا، سىياسىي، قانۇن، جەمئىيەتشۇناسلىق قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ شىنىڭ 4 - يىلى (1071-يىلى)

3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى ئۇدۇن خانلىقىنىڭ نامىدا باش سەردار چۇجىننى ئەلچى قىلىپ سۇڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتىپ، ئۇنچە - مەرۋايىت، پىل چىشى، مەستىكى رۇمى، مارجان، گۈللۈك رەخت، نۆشۈدۇر، تۇز، دورا ماتېرىياللىرى، تۆمۈر ساۋۇت - دوبۇلغا، ئات قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ شىنىڭ 5 - يىلى (1072 - يىلى)

قىشتا، شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى، ئەلچى 44 مىڭ تىزىق قىممەتلىكى 31 مىڭ جىڭدىن كۆپرەك مەستىكى رۇمىنى ئېلىپ بېرىپ، 3000 تىزىق تۆۋەنلىتىپ دۆلەت خەزىنىسىگە سېتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا تەلىپى ئورۇندالدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ شىنىڭ 5 - يىلىدىن 7 - يىلىغىچە (1072 — 1074 - يىلىغىچە)

مەھمۇت قەشقەرى باغدادتا ئەرەب تىلىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىپ چىقىپ، ئابباسىيلار خانلىقىنىڭ خەلىپىسى مۇقتەدىگە تەقدىم قىلدى. «دىۋان»دا ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىن ئامۇ دەرياسى، سىر دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەرنىڭ تىللىرى ۋە شۇ‌ئىلىرى خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭغا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ 200 نەچچە كۇبلىت قەدىمىي شېئىر - قوشىقى كىرگۈزۈلگەن. ئۇ ئەينى چاغدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان قامۇس خاراكتېرىدىكى ئەسەردۇر.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ شىنىڭ 6 - يىلى (1073-يىلى)

12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، قاشتېشى، تاۋار - دۇردۇن، مەستىكى رۇمى، قوسته، دېڭىز ئىتى چىۋىقى، گۈللۈك رەخت قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ شىنىڭ 7 - يىلى (1074 - يىلى)

3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئەلچىسى ئاتان ئىنان سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا بېرىپ، قاشتېشى، مەستىكى رۇمى، سىماپ، تۇز، ئىسرىق، نۇشۇدۇر، كەھرىۋا قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلدى.

شۇ يىلى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ توغرۇل قاراخانى مەھمۇت ئالەمدىن ئۆتتى، ئوغلى توغرۇل تېكىن ئۆمەر ئىبنى مەھمۇت تەختكە ۋارىسلىق قىلغىنىغا 2 ئاي بولغاندا، ئورۇنباسار قاغان ھەسەن بىننى سۇلايمان بۇغراخان ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ ئۆزىنى تابغاچ بۇغراخان دەپ ئاتىدى. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللەردە قەشقەرنى مەركەز قىلغان شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە مىسلىسىز گۈللەندى.

شۇ يىلى شەرقىي، غەربىي قاراخانىيلار خانلىقلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇشتىن كېيىن پەرغانىنىڭ شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىغا قارايدىغانلىقى توغرىسىدا كېلىشىم ئىمزالاندى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ شىنىڭ 10 - يىلى (1077- يىلى)

4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى بويلا سىغنان ساغۇننى سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، قاشتېشى، تاۋار - دۇردۇن، ئىگەر - جابدۇق، ئات، مەستىكى رۇمى، قۇستە، مەرۋايىت، ئىسرىق، تۇز، ماسىران قاتارلىقلارنى تەقدىم قىلدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ شىنىڭ يىللىرى (1068 — 1077 - يىلغىچە)

شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى كۆپ بولغاندا بىر، ئىككى يىلدا، ئاز دېگەندە بىر يىلدا بىرقانچە نۆۋەت سۇڭ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇرۇپ تۇردى. تاپشۇرغان نەرسىلىرى قاشتېشى، مەرۋايىت، مارجان، پىل چىشى، مەستىكى رۇمى، قۇستە، گۈللۈك رەخت، كىمخاپ، نۇشۇدۇر، تۇز، قاشتېشى، ئات، دېڭىز ئىتى چۈۋىقى، سىماپ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئولپان تاپشۇرغىلى كەلگەنلەر قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ يارلىقى بويىچە كەلگەنلەر بولمىسمۇ، سۇڭ ئوردىسى ئۇلارغا ئالتۇن بەلۋاغ، پۇل، يىپەك بۇيۇملارنى سوۋغا قىلاتتى. ئولپان تاپشۇرغىلى بارغانلار بۇلاردىن سىرت مەستىكى رۇمى قاتارلىقلاردىن كۆپلەپ ئالغاچ بېرىپ، ئىچكىرىدىكى سودىگەرلەرگە ساتاتتى ياكى ھۆكۈمەتكە، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا يۇقىرى باھادا ساتاتتى. بۇنداق قىلىش ئارقىلىق كۆپ نەپ ئالغىلى بولغاچقا، «ئولپان تاپشۇرغۇچىلار» بارغانسېرى كۆپەيىپ كەتتى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ يۈەنفېڭ 1 - يىلى (1078- يىلى)

6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى شېنزۇڭ خان چاي باشقۇرۇش مەھكىمىسىگە: «ئۇدۇن (شەرقىي قاراخانىيلار

خانلىقى) دىن ئەلچىلىككە كەلگەنلەر چاي سېتىۋالسا باجنى كەچۈرۈم قىلىۋېتىشكە بولىدۇ، ئۇلارنىڭ باج پۇلى يىللىق پۇلدىن چىقىرىۋېلىنسا بولىدۇ» دەپ پەرمان چۈشۈردى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ يۈەنفېڭ 2 - يىلى (1079-يىلى)

10 - ئاينىڭ 13 - كۈنى سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان «دەريا - يوللار تەپسىراتى» دا قىسقىچە مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇدۇن (شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى) دىن ئېلىپ كېلىنگەن ئولپانلاردا خانلىقنىڭ مۆھۈرى بېسىلمىغان بولسا قوبۇل قىلماي، يارلىق بىلەن ئەلچىلەردىن قايتۇرۇۋېتىلىدۇ». ئەگەر خانلىق جەزمەن ئولپان تاپشۇراتتۇق دەپ تۇرۇۋالسا، ئۇنىڭغا يول قويساق بولىدۇ.
10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى سۇڭ ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ يۈەنفېڭ 4 - يىلى (1081-يىلى)

ئەتىياز، 1 - ئايدا شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى ئەلچى ئەۋەتىپ سۇڭ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇردى.
7 - ئايدا شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى ھەسەن بىننى سۇلايمان بۇغراخان قەبىلە سەردارى ئاسىمدىن سۇڭ سۇلالىسىگە خەت ئەۋەتتى، خەت مۇنداق باشلانغان: «جانابلىرىنىڭ كەمىنىسى بەخت - ساتاەتلىك، قۇدرەتلىك، بىلىملىك قاراخان دەپ ئاتىغانلىقلىرى ئۈچۈن بەختلىكمەن. بۇ خەتنىسى كۈن چىقىشتىكى دۇنيانىڭ ئولۇغ خوجىسى خەنزۇ ئاغا ئۆزلەگە يازدىم». خەتتە: ئارىلىقىمىز يىراق بولسىمۇ رىشتىمىز چوڭقۇر باغلانغان، ئىلگىرى 3 قېتىم سۇلالىلىرىگە ئەلچى ئەۋەتكەن بولساقمۇ ئەلچى قايتىپ كەلمىدى، دېيىلگەن. شېنزۇڭ خان بۇ ھەقتە يارلىق چۈشۈرۈپ تەكشۈرۈپ، كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ئىنئاملارنى ئېلىپ ئۆز ئىلىگە قايتىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان. يەنە ئاسىمدىن يول ئارىلىقىنى، قانچە كۈن كېتىدىغانلىقى، ئوغرى - قاراقچىلارنىڭ بار - يوقلۇقىنى سۈرۈشتۈرۈپ، ئۇنىڭدىن غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەر بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى يوللارنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ يۈەنفېڭ 5 - يىلى (1082 - يىلى)

شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىدىكى داڭلىق ئەدىپ ئابدۇل غاپپار بىننى ھۇسەيىن قەشقەرى ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭ «ئۇستازلار ماكانى» ۋە «تاۋارىخى كاشغەر» دېگەن داڭدار ئەسەرلىرى بار. «تاۋارىخى كاشغەر» يوقىلىپ كېتىپ، بىرقانچە ئابزاسلىرى جامال قارشىنىڭ «سۇررا ھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» دېگەن ئەسىرىدە ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭدا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تارىخىغا ئائىت بەزى ئىشلار خاتىرىلەنگەن.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ يۈەنفېڭ 6 - يىلى (1083-يىلى)

تاڭغۇتلار لەنجۇغا ھۇجۇم قىلغاندا، سۇڭ سۇلالىسى يالليۇالغان شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئوت-

چۆپ، ئاشلىق توشۇيدىغان ئادەملىرى بىلەن تۆگىلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. شېنزۇڭ خان بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنغۇچىلارغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى.

5 - ئايدا شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شۇ يىلى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ داڭلىق ئوردا تېۋىپى مۇھەممەد بىننى رەشىد بىننى ئەلى قەشقەرى قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ ئاق كېسەل، ئەرلىك جىنسىي ئاجىزلىق، كۆز كېسەللىكلىرىنى داۋالاش بىلەن تونۇلغانىدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ يۈەنفېڭ 7 - يىلى (1084-يىلى)

11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئات تەقدىم قىلدى. شېنزۇڭ خان يارلىق چۈشۈرۈپ 1 مىليون 200 مىڭ تىزىق پۇل ئىنئام قىلدى.

12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسى قاراخانىيلار خانلىقى تەقدىم قىلغان شىر ئۆچۈن كۆمۈش، شايى - دۇردۇن ئىنئام قىلدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى جېزۇڭ زامانىنىڭ يۈەنيۇ 2 - يىلى (1087 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى جېزۇڭ خان مۇنداق يارلىق چۈشۈردى: قاراخان (شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى) تاپشۇرغان ئولپان ئۆچۈن، بۇرۇنقى قائىدە بويىچە ئىنئام بېرىلسۇن، مەيلى سوۋغا تەقدىم قىلسۇن - قىلمىسۇن ئوخشاشلا 300 مىڭ تىزىق پۇل ئىنئام قىلىنسۇن.

8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى جېزۇڭ خان شەرقىي قاراخانىيلار خاقانىغا ماددىي بۇيۇم ئىنئام قىلىش توغرىسىدىكى چارىنى بېكىتىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى.

10 - ئاينىڭ 13 - كۈنى جېزۇڭ خان: شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى ئەۋەتكەن ئەلچىلەر خانلىقىنىڭ دەستىكى بىلەن سۇڭ سۇلالىسىگە يىل ئاتلاپ بىر قېتىم ئولپان تاپشۇرسا بولىدۇ، قالغان ۋاقىتلاردا شىجۇ، چىنجۇ ئايماقلىرىدا ئەركىن سودا قىلسا بولىدۇ، دەپ يارلىق چۈشۈردى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى جېزۇڭ زامانىنىڭ يۈەنيۇ 4 - يىلى (1089-يىلى)

شۇ يىلى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىگە كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىمۇ قاراخانىيلار خانلىقى ئەلچىلىرىنىڭ سۇڭ سۇلالىسى تەۋەسىدە تۇرىدىغان ۋاقىتنىڭ 100 كۈندىن ئېشىپ كەتمەسلىكىنى بەلگىلىدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى جېزۇڭ زامانىنىڭ يۈەنيۇ 7 - يىلى (1092- يىلى)

2 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ 2 تۈركۈم ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسى چېگرىسىغا

يېتىپ كەلگەندە ئۇلارنىڭ شىجۇ، چىنجۇ ئايماقلىرىدا سودا قىلىشقا رۇخسەت قىلىنىدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى جېزۇڭ زامانىنىڭ شاۋشېڭ 3 - يىلى (1096-يىلى)

ئۇدۇن (شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى) ئولپان تاپشۇرۇش ئۈچۈن سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى لوخۇرۇلىنمەي شاھزادە ئابدۇل مەجىتنىڭ مەكتۇپىنى ئېلىپ باردى. مەكتۇپتا: بەلگىلىمە بويىچە ئولپان تاپشۇرۇش ۋاقتى بولمىغان بولسىمۇ، ساداقىتىمنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئالاھىدە ئەلچى ئەۋەتتىم دېيىلگەن. سۇڭ ئوردىسى لوخۇرۇلىنمەي قاتارلىقلارنىڭ پايتەختكە كىرىشىگە رۇخسەت قىلدى، ئۇلار بىرگە ئېلىپ كەلگەن ئادەم ۋە ئۇلاغنىڭ سانىغا چەك قويمىدى. ئولپان تاپشۇرغۇچى بىلەن بىرگە كەلگەنلەرنىڭ ئوردىغا كىرمەي، شىجۇ ئايمىقىدا سودا قىلىشقا رۇخسەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇدۇن (شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى) خانلىقىنىڭ ھەر 2 يىلدا بىر قېتىم خانىنىڭ مەكتۇپى بىلەن ئولپان تاپشۇرۇشقا كېلىشىنى، ئەگەر شىجۇ، چىنجۇ ئايماقلىرىدىلا سودا بىلەن شۇغۇللانسا، ۋاقتىنى چەكلىمەيدىغانلىقىنى، ئىش تۈگىگەندىن كېيىن قايتىپ كېتىشىنى، سۇڭ سۇلالىسى بەلگىلىمە بويىچە ئولپان تاپشۇرغىلى كەلگەن ئەلچىلەرگە قايتىشىدا يارلىق چۈشۈرۈپ جاۋاب قايتۇرىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى.

7 - ئاينىڭ 14 - كۈنى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى جېزۇڭ زامانىنىڭ شاۋشېڭ 4 - يىلى (1097-يىلى)

ئۇدۇن شاھزادىسى ئابدۇل مەجىت سۇڭ ئوردىسىغا مەكتۇپ يوللاپ، تاڭغۇتلار تەۋەسىدىكى گەنجۇ، شاجۇ ئايماقلىرىغا ئەسكەر چىقىرىپ ھوجۇم قىلغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. سۇڭ خانى قۇۋۇتلەيدىغانلىقىنى، ناۋادا 3 قەلئەنى ئالالايدىغان بولسا، ئۇنى ئالاھىدە تارتۇقلايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

شۇ يىلى سۇڭ سۇلالىسى ئۇدۇن (شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى)، ئەرەب، فەرەڭ ئەللىرىنىڭ سۇڭ سۇلالىسىگە يىل ئاتلاپ ئولپان تاپشۇرۇشىنى بىكار قىلدى.

5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى خانى جېزۇڭ زامانىنىڭ يۈەنفۇ 1 - يىلى (1098-يىلى)

1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي سۇك سۇلالىسى خانى خۇيزۇك زامانىنىڭ چۈشىنىڭ 2 - يىلى (1103-يىلى)

ياز، 4 - ئايدا شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى سۇك سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. شۇ يىلى شەرقىي قاراخانىيلار خاقانى ھەسەن بىننى سۇلايمان بۇغراخان قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتتى. ئوغلى ئەھمەد ھەسەن تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنى ئارسلانخان دەپ ئاتىدى.

شىمالىي سۇك سۇلالىسى خانى خۇيزۇك زامانىنىڭ داگۈەن 1 - يىلى (1107-يىلى)

1 - ئاينىڭ 24 - كۈنى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىدىن سۇك ئوردىسىغا تەبرىكلەشكە ماڭغان ئەلچىلەر فېڭشيالىڭ مەھكىمىسى تەۋەسىدىن ئۆتكەندە ۋالى ۋاڭ جىنۇ ئەتراپلىق كۆتسىگەن. خان بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، بۇ ئىشنى تەكشۈرۈپ ۋاڭ جىنۇنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى.
2 - يىلى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى سۇك سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي سۇك سۇلالىسى خانى خۇيزۇك زامانىنىڭ جېڭخي 7 - يىلى (1117-يىلى)

1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قاراخانىيلار خانلىقى تارتۇقچى ئەلچى ئەۋەتىپ سۇك سۇلالىسىغا ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي سۇك سۇلالىسى خانى خۇيزۇك زامانىنىڭ جېڭخي 8 - يىلى (1118-يىلى)

8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى ئەلچى ئەۋەتىپ سۇك سۇلالىسىغا ئولپان تاپشۇردى. كېيىنكى يىلىمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي سۇك سۇلالىسى خانى خۇيزۇك زامانىنىڭ شۇەنخي 6 - يىلى (1124-يىلى)

9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى سۇك سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

جەنۇبىي سۇك سۇلالىسى خانى گاۋزۇك زامانىنىڭ جيەنيەن 2 - يىلى (1128-يىلى)

قىتان ئاقسۆڭكى ياللۇغ تاشىن سانغۇنى ئەل ئاۋار (يەكچەشمە) نى قىتان قوشۇنلىرىنى باشلاپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى قوشۇنى قەشقەرنىڭ شەرقىدىكى بىرقانچە كۈنلۈك جايدا

قىتان قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ، ئەل ئاۋارنى ئەسىرگە ئالدى.
شۇ يىلى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى ئەھمەد ھەسەن ئارسلانخان قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتتى، ئوغلى ئىبراھىم بىننى ئەھمەد خانلىققا ۋارىسلىق قىلدى.

جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ شاۋشىڭ 4 - يىلى (1134-يىلى)

شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى ئىبراھىم قارلۇق، قاڭقىل قەبىلىلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىپ، قىتانلاردىن ياردەم سورىدى. گۈرخان ياللۇغ تاشنى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوشۇن باشلاپ بالاساغۇننى ئىگىلىۋالدى. شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى ئۇنىڭغا بېقىندى. ياللۇغ تاشنى ئىبراھىمنىڭ قاغان دېگەن نامىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭغا «تۈركمەن ئىلىكخان» (تۈركمەن قاغان) دېگەن ئاتاقنى بەردى. ئىبراھىم خان يەنىلا قەشقەردە قېلىپ، قەشقەر، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىپ، قىتانلار ئۇچۇن باج يىغىشقا مەسئۇل بولدى. قىتانلار قەشقەرگە كەنجى باسقاق ۋە چارلىغۇچى ئەسكەرلەرنى ئەۋەتتى.

جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ شاۋشىڭ 28 - يىلى (1158-يىلى)

غەربىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى چاغرىخان ئەلى قارلۇقلارنىڭ سەردارىغا ھۇجۇم قىلغاندا خارەزىم بەگلىكى قوشۇن چىقىرىپ قارلۇقلارغا ياردەم بەردى. شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ تۈركمەن ئىلىكخانى ئىبراھىم قوشۇن چىقىرىپ غەربىي قاراخانىيلار خانلىقىغا ياردەم قىلدى. كېيىن ئىككى تەرەپ تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالاشتى.
شۇ يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىبراھىم قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتتى، ئوغلى ئەھمەد بىننى ئىبراھىم تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. قىتانلار ئۇنىڭغا شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئەسلى قاغانلىق نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بەردى.

جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى خانى شاۋزۇڭ زامانىنىڭ لۇخشىن 1 - يىلىدىن چېيەنداۋ 4 - يىلىغىچە (1163 — 1168 - يىلىغىچە)

غەربىي قاراخانىيلار خانلىقى قىتانلارنىڭ پەرمانى بويىچە سەمەرقەنت رايونىدىكى قارلۇقلارنى قەشقەرگە بېرىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا مەجبۇرلىغاندا قارلۇقلارنىڭ قوراللىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. كېيىن قارلۇقلارنىڭ قارشىلىق كۈرسىتىش ھەرىكىتى باستۇرۇلدى.

12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە

ئەما شائىر ئەھمەد بىننى مەھمۇت يۈكنەكى ئەينى چاغدىكى قەشقەر تىلى بىلەن دىداكتىكىلىق داستان «ئەتەبەتۈل ھەقايىق»نى يېزىپ چىقتى.

چىڭگىزخان زامانىنىڭ 1 - يىلى (1206 - يىلى)

شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ قوشۇنلىرى بىلەن قىتانلارغا قارشى چىقتى. قىتان خانى گۈرخان مۇھەممەد خاننى ئەسىر ئېلىپ، ئۇنى بالاساغۇنغا ئېلىپ بېرىپ ئەزەربەنت قىلدى.

چىڭگىزخان زامانىنىڭ 6 - يىلى (1211 - يىلى)

نايمان قەبىلىسىنىڭ ئاقساقالى كۈچلۈك قىتان خانى چۈروقنى بالاساغۇندا «شاھىنشاھ» لىقىغا كۆتۈرۈپ، قىتانلار ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالدى. كۈچلۈك زىنداندىن مۇھەممەد بىننى يۈسۈپنى ئېلىپ چىقىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى ھەمدە ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ قەشقەرگىچە ئاپىرىپ قويدى. مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ شەھەرگە كىرىش ۋاقتىدا شەھەردىكى ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن شەھەر قوۋۇقىدا ئۆلتۈرۈلدى، شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى شۇنىڭ بىلەن يوقالدى.

چىڭگىزخان زامانىنىڭ 8 - يىلى (1213 - يىلى)

كۈزدە، كۈچلۈك شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىلگىرىكى خاقانى مۇھەممەد ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىش نىيىتىدە لەشكەر تارتىپ كېلىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى.

چىڭگىزخان زامانىنىڭ 10 - يىلى (1215 - يىلى)

كۈزدە، كۈچلۈك زور ئەسكىرىي كۈچ بىلەن قەشقەر شەھىرىنى ئىگىلىۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇ شەھەردىكى مۇسۇلمانلارنى ئېتىقادىنى، كىيىنىشىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلىدى ھەم قەشقەردىن لەشكەر باشلاپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ خوتەنگە ھۇجۇم قىلدى.

چىڭگىزخان زامانىنىڭ 12 - يىلى (1218 - يىلى)

چىڭگىزخان سانغۇنى جەبەنوياننى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. شەھەر ئىچىدىكى پۇقرالار قوۋۇقنى ئېچىپ قارشى ئالدى. كۈچلۈك ئۇرۇش قىلمايلا قېچىپ كەتتى. ئاخىرىدا ۋاخان دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى تالاس تېغى جىلغىسىدا ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. چىڭگىزخان قەشقەرگە بىر داروغاچ ئەۋەتتى. قەشقەر شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موڭغۇل خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى. كېيىن چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيا ئۈرگەنچ شەھىرىدىكى كاتتا سودىگەر مەھمۇد يالۋاچنى قەشقەرنى باشقۇرۇشقا قويدى.

چىڭگىزخان زامانىنىڭ 20 - يىلىدىن يۇەن سۇلالىسى خانى قۇبلاي زامانىنىڭ جۇڭتۇڭ يىللىرىغىچە (1225 — 1264 - يىلغىچە)

نېستورىيان مەزھىپىدىكى خىرىستىئان دىندارلىرى غەربتە ئەرمىنىيە، پېرسىيە قولتۇقىدىن، شەرقتە

خانبالىق (بېيجىڭ) قىچە بولغان رايونلاردا دىن تارقاتتى. قەشقەر بۇ دىنىڭ 19 - دىنىي رايونى قىلىنىدى. شەھەردە باش دىندار ۋە چېركاۋلار بولدى.

ئوگىدايخان زامانىنىڭ 1 - يىلى (1229 - يىلى)

ئوگىداي خان ياللۇغ چۇساينىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، قەشقەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي يۇرتتىكى تېرىتقىچىلىق رايونلىرىدا ئادەم بېشىغا باج ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ھەربىر ئادەمدىن يىلىغا 2 دەندىن ئاشلىق يىغىۋالدى.

ئوگىدايخان زامانىنىڭ 6 - يىلى (1234 - يىلى)

قەشقەر قاتارلىق جايلار مەھمۇد يالۋاچنىڭ ئوغلى مەسئۇتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

كۆيۈكخان زامانىنىڭ 1 - يىلى (1246 - يىلى)

كۆيۈكخان موڭغۇل خانلىقىغا ۋارىسلىق قىلدى، مەسئۇتنىڭ قەشقەردىكى مەمۇرىي باشقۇرۇش ھوقۇقى ئوخشاشلا ئېتىراپ قىلىنىدى. شۇ يىلنىڭ ئالدى كەينىدە مەسئۇت قەشقەردە مەسئۇدىيە مەدرىسىنى تەسىس قىلدى، تالىپى 1000 غا يەتتى.

مۆڭكۈخان زامانىنىڭ 1 - يىلى (1251 - يىلى)

6 - ئايدا موڭغۇل خانلىقى بېشبالىق قاتارلىق جايلاردا دىۋان ۋازارىتى تەسىس قىلدى، مەسئۇت قاتارلىقلارنى دىۋان ۋازارىتىدە ۋەزىپىگە قويدى. شەرقتە ئۇيغۇرلار زېمىنىدىن ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان كەڭ جايلار ھەمدە قەشقەر ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

مۆڭكۈخان زامانىنىڭ 5 - يىلى (1255 - يىلى)

مەسئۇت دىۋان ۋازارىتىنى سەمەرقەنتكە يۆتكەپ كەتتى. قەشقەر ئۇنىڭ 3 - ئوغلىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى.

يۈەن سۇلالىسى خانى قۇبلاي زامانىنىڭ جۇڭتۇڭ 1 - يىلى (1260 - يىلى)

چاغاتاي خانىنىڭ نەۋرىسى ئارغۇ تەختتە ئولتۇردى. ئارغۇ قەشقەردە 150 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر توپلاپ، چاغاتاينىڭ نەۋرىسى قاراھىلاكۈنىڭ خوتۇنى ئۆرەگىنەنى قوغلاپ چىقاردى.

يۈەن سۇلالىسى خانى قۇبلاي زامانىنىڭ جۇڭتۇڭ 4 - يىلى (1262 - يىلى)

5 - ئايلاردا ئاربۇغ بۇقا ئادەم ئەۋەتىپ ئارغۇنىڭ تەۋەلىكىدىن قوشۇنغا لازىملىق ماددىي ئەشيالارنى يىغىپ

يۈەن سۇلالىسى خانى خۇيزۇڭ زامانىنىڭ جەمئىڭ 9 - يىلى (1349 - يىلى)

قەشقەردە تۇرۇۋاتقان دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى تۇلەك ئىسلامغا كىردى. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن خانلىقتىكى 160 مىڭ موڭغۇل ئىسلام دىنىغا كىردى.

يۈەن سۇلالىسى خانى خۇيزۇڭ زامانىنىڭ جەمئىڭ 23 - يىلى (1363 - يىلى)

تۇغلۇق تۆمۈرخان تۇلدى، ئۇنىڭ تەۋەلىكى قالايمىقانلاشتى. ئوردىدىكىلەر بىلەن ئاداۋىتى بولغان دوغلات ئەمىرى قەمىرىدىن قوشۇنلىرى بىلەن توپلاڭ كۆتۈرۈپ، بىر كېچىدىلا تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ 18 ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى خان دەپ ئاتىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئەڭ كىچىك ئوغلى خىزىر خوجىلا ئەمىرخۇدايداتنىڭ ئانىسىنىڭ قەشقەرگە يوشۇرۇپ قويۇشى بىلەن زىيانكەشلىكتىن قۇتۇلۇپ قالدى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرى

(مىلادىيە 1368 — 1644 - يىلغىچە)

مىڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇ زامانىنىڭ خۇڭۋۇ 8 - يىلى (1375 - يىلى)

دوغلات ئەمىرى خۇدايدات ئىشەنچلىك ئادەملەردىن 21 كىشىنى ئەۋەتىپ، 12 ياشلىق خىزىر خوجىنى قەشقەردىن باشقا جايغا مۇھاپىزەت قىلىپ ئاپىرىپ، زىيانكەشلىكتىن ساقلاپ قالدى.

مىڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇ زامانىنىڭ خۇڭۋۇ 8 - يىلىدىن 12 - يىلغىچە (1375 — 1379 - يىلغىچە)

قەمىرىدىن تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب - شىمالىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بارلاس ئەمىرى تۆمۈر ماۋرا ئۇننەھەر رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىگەندىن كېيىن قەمىرىدىنگە قايتا - قايتا ھۇجۇم قىلىپ قايتا- قايتا يېڭىلدى. ئەڭ ئاخىرقى قېتىم تۆمۈرلەڭ بىۋاستە شىمالىي سەپ قوشۇنىنى باشلاپ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇنىڭ ئوغلى جاھانگىر جەنۇبىي سەپ قوشۇنىنى باشلاپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا قەمىرىدىن مەغلۇپ بولۇپ بەدەخشانغا قېچىپ كەتتى، كېيىن ئۇنىڭ قانداق بولغانلىقى نامەلۇم. شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ كۆپ قىسىم زېمىنى بىرمەھەل تۆمۈرلەڭنىڭ تىزگىنلىشىدە بولدى.

مىڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇ زامانىنىڭ خۇڭۇ 21 - يىلى (1388 - يىلى)

دوغلات ئەمىرى خۇدايدات باشقا جايدىن خىزىر خوجىنى قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ، ئۇنى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى قىلىپ تىكلىدى. خۇدايدات خاننى ھىمايە قىلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەچكە، ئۇنىڭغا 11 تۈرلۈك ئىمتىياز بېرىلدى.

مىڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇ زامانىنىڭ خۇڭۇ 22 - يىلى (1389 - يىلى)

خۇدايدات خىزىرخوجاخان بىلەن بىرگە بېشبالىقتا بېرىپ، خانلىقنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىغا ياردەملەشتى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سەيىد ئەھمەد قەشقەردە نازارەتچى بەگ بولدى.

مىڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇ زامانىنىڭ خۇڭۇ 25 - يىلى (1392 - يىلى)

قەشقەرنىڭ شەيخۇل ئىسلامى، كاتتا ئاقسۆڭەك خوجا مۇھەممەت شېرىپ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۆمۈرلەڭنىڭ نەۋرىسى، سەمەرقەنتنىڭ سەردارى مىرزا ئۇلۇغبەگ نازارەتچى ئەۋەتىپ قەشقەرنى بىرلىكتە باشقۇردى.

مىڭ سۇلالىسى خانى چېڭزۇ زامانىنىڭ يۈڭلې 1 - يىلى (1403 - يىلى)

شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى خىزىرخوجا ئۆلدى. ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى تەخت تالاشتى، ئوغلى شەمشى جاھات تەختكە چىقتى، تۆمۈرلەڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ نەۋرىسى — پەرغانىنىڭ نازارەتچى بېگى ئىسكەندەرنى ئەسكەر باشلاپ بېرىپ قەشقەرگە كىرىشكە، ياركەنت بىلەن ئاقسۇنى تالان - تاراج قىلىشقا ئەۋەتتى.

مىڭ سۇلالىسى خانى چېڭزۇ زامانىنىڭ يۈڭلې 6 - يىلى (1408 - يىلى)

چېڭزۇخان ئىچكى ئىشلار ئەمەلدارى ماتەي، لىدا قاتارلىقلارنى بەدەخشان، قەشقەرلەرگە يوللارنى راۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئەلچىلەرنىڭ، سودا - ساياھەتچىلەرنىڭ بېرىپ كېلىشىگە قولايلىق يارىتىلدى.

مىڭ سۇلالىسى خانى چېڭزۇ زامانىنىڭ يۈڭلې 11 - يىلى (1413 - يىلى)

يازدا قەشقەر ئەلچىسى قوچۇ بۈيۈرغىسى بەگ ئالچىتاي بىلەن بىرگە مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇردى. كۈزدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنت ھۆكۈمرانى ئۇلۇغبەگ پەرغانە ھۆكۈمرانى ئەھمەدنى مەغلۇپ قىلدى. ئەھمەد قەشقەرگە چېكىنىپ كەلدى. 2 يىلدىن كېيىن ئەھمەدنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھىرات ۋە خۇراسانىنىڭ ۋالىيسى يەنى ئۇلۇغبەگنىڭ دادىسى شاھرۇخ قەشقەردىن ھىرانتا ئالداپ ئېلىپ چىقىپ قاماپ قويدى.

مىڭ سۇلالىسى خانى چېڭزۇ زامانىنىڭ يۈڭلې 14 - يىلى (1416 - يىلى)

ئەھمەد قاماپ قويۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قەشقەردىكى نازارەتچى بېگى شاھ توغاي سەمەرقەنتكە ئۇلۇغبەگ

بىلەن سۆھبەتلەشكىلى بارغاندا ئۇنىمۇ قاماپ قويدى، ئۇلۇغبەگ ئۆزىنىڭ يېقىنى سەدىق بىلەن ئەلى ئىككىسىنى قەشقەرنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتتى.

مىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ شۇەندې 4 - يىلى (1429 - يىلى)

چاغاتاي خانىنىڭ ئەۋلادى ساتۇقخان ئۇلۇغبەگنىڭ قوللىشى بىلەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇۋەيسخاننى ئۆلتۈردى. خانلىقتىكى ھەرقايسى قەبىلىلەر بۇنىڭغا قايىل بولمىدى. ساتۇقخان ئائىلاج قەشقەرگە چېكىنىپ كەلگەندە خۇدايداتنىڭ نەۋرىسى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇلۇغبەگ قوشۇن چىقىرىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى ئەسىرگە ئېلىپ سەمەرقەنتكە ئېلىپ بېرىپ بېلىدىن چېپىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

شۇ يىلى ئۇۋەيسخاننىڭ ئوغلى يۇنۇس بىلەن ئەسەن بۇقا I خانلىق تالاشتى، يۇنۇس ئۇلۇغبەگنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى، ئەسەن بۇقا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى بولدى. خۇدايداتنىڭ نەۋرىسى سەيىد ئەھمەدنىڭ ئوغلى سەيىد ئەلىنى ئاقسۇ تەرەپنى ئىدارە قىلىشقا ئەۋەتتى.

مىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ شۇەندې 8 - يىلى (1433 - يىلى)

كۆزدە سەيىد ئەلى دوغلات قەبىلىسىنىڭ قەدىمىي ماكانى قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئەسەن بۇقانىڭ قوللىشى بىلەن ئاقسۇدىن قوشۇن باشلاپ كېلىپ قەشقەرنى ساقلاپ تۇرۇۋاتقان ئۇلۇغبەگ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. 2 - يىلى كۆزدە يەنە ھۇجۇم قىلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قايتىپ كەتتى.

مىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ شۇەندې 10 - يىلى (1435 - يىلى)

كۆزدە سەيىد ئەلى ئاقسۇدىن قوشۇن تارتىپ قەشقەرگە يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىپ غەلبە قىلدى. قەشقەر يەنە دوغلات قەبىلىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى.

مىڭ سۇلالىسى خانى يىڭزۇڭ زامانىنىڭ جېڭتۇڭ 7 - يىلى (1442 - يىلى)

سەيىد ئەلىنىڭ ئوغلى، قەشقەرنىڭ نازارەتچى بېگى سانسىز مىرزا قەشقەردە مەسچىت سالدۇردى (بۈگۈنكى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشى).

مىڭ سۇلالىسى خانى يىڭزۇڭ زامانىنىڭ جىڭتەي 7 - يىلى (1456 - يىلى)

يۇنۇس قوشۇن تارتىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى، سەيىد ئەلى شەرقىي چاغاتاي خانى ئەسەن بۇقاخان بىلەن بىرگە قوشۇن چىقىرىپ يۇنۇس قوشۇنىنى چېكىندۈردى.

مىڭ سۇلالىسى خانى يىڭزۇڭ زامانىنىڭ تيەنشۇن 1 - يىلى (1457 - يىلى)

سەيىد ئەلى قەشقەردە ئۆلدى، چوڭ ئوغلى سانسىز مىرزا دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى بولۇپ، پايتەختنى

يارىكەنتكە يۆتكىدى. ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى قەشقەردە قالدۇرۇپ قويۇشقا بۇيرۇدى، كېيىن مۇھەممەد ھەيدەر سانسىز مىرزا بىلەن زىددىيەتلىشىپ قالغاچقا مۇھەممەد ھەيدەر قەشقەردىن قېچىپ كەتتى.

مىڭ سۇلالىسى خانى يىڭزۇڭ زامانىنىڭ تەنشۇن 7 - يىلى (1463 - يىلى)

قەشقەر مىڭ سۇلالىسىگە ۋاقتىدا ئولپان تاپشۇرمىغاچقا، يىڭزۇڭخان لىيۇفۇ، پۇشەن قاتارلىقلارنى قەشقەرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ ھال سورىدى.

مىڭ سۇلالىسى خانى يىڭزۇڭ زامانىنىڭ تەنشۇن 8 - يىلى (1464 - يىلى)

دوغلات ئەمىرى سانسىز مىرزا ئوۋغا چىققاندا بىخەستەلىكتىن ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ ئۆلۈپ كەتتى. شەرقىي چاغاتاي خانى دوست مۇھەممەتخان قەشقەرگە كېلىپ، سانسىز مىرزىنىڭ خوتۇنىنى ئەمرىگە ئالدى ھەمدە ئۇنىڭ ئوغلى ئابابەكرىنى بىرگە ئېلىپ كەتتى.

مىڭ سۇلالىسى خانى شىەنزۇڭ زامانىنىڭ چېڭخۇا 1 - يىلى (1465 - يىلى)

قەشقەرلىك شائىر لۇتفى (1366 - 1465 - يىلغىچە) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خۇراساندا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» ناملىق ئېپىك داستانى بار. ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىيات مەھنىسىدە «سەنئەت ئۇستازى»، «تىل پادىشاھى» دېگەن نامىلىرى بار.

مىڭ سۇلالىسى خانى شىەنزۇڭ زامانىنىڭ چېڭخۇا 2 - يىلى (1466 - يىلى)

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قەشقەرگە كېلىپ ئۆزۈن ئۆتمەي ئاكىسى سانسىز مىرزىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. لېكىن ئۇ دوست مۇھەممەدخان بىلەن پىكىرده بىرلىككە كېلەلمەي قارشىلىشىپ قېلىپ، غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى يۇنۇس تەرەپكە كەتتى.

قەشقەرلىك ئالىم مۇھەممەد ھىنىي رەشىد ئەلى ئەرەبىستاندىكى مەككە شەھىرىدە ۋاپات بولدى. ئۇ ئىلگىرى ئەرەبلەردىكى 4 چوڭ دانىشمەنلىنىڭ ئەسەرلىرىنى تۈزىتىپ، ئەرەب دۇنياسىدا داڭ چىقارغان.

مىڭ سۇلالىسى خانى شىەنزۇڭ زامانىنىڭ چېڭخۇا 7 - يىلىدىن 14 - يىلغىچە (1471 — 1478 - يىلغىچە)

سانسىز مىرزىنىڭ ئوغلى مىرزا ئابابەكرى ئاقسۇدىن قەشقەرگە قېچىپ كېلىپ، تاغىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا قوشۇلدى. كېيىن يەنە يارىكەنتكە بېرىپ ئۆلۈپ ئۆزى خان بولۇۋالدى. چېڭخۇا 7 - يىلى (1471 - يىلى) دىن باشلاپ يارىكەنتتىن قوشۇن تارتىپ يېڭسارغا يۈرۈش قىلدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئابدۇل قۇددۇسنى سەركەردە قىلىپ، قوشۇن باشلاپ بېرىپ ئېلىشىپ مەغلۇپ بولدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۆزى بىۋاسىتە قوشۇن باشلاپ ئابابەكرىگە ھۇجۇم قىلىپ يەنە مەغلۇپ بولۇپ، يۇنۇسخاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى.

مىلك سۇلالىسى خانى شيەنزۇڭ زامانىنىڭ چېڭخۇا 15 - يىلى (1479 - يىلى)

يۈنۈسخان بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىرلىشىپ قوشۇن باشلاپ، ئابابەكرىگە ھۇجۇم قىلدى. ئابابەكرى ياركەنتكە چېكىنىپ بىرلەشمە قوشۇننى تارمار قىلدى.

مىلك سۇلالىسى خانى شيەنزۇڭ زامانىنىڭ چېڭخۇا 16 - يىلى (1480 - يىلى)

كۇزدە يۈنۈسخان بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يەنە بىر قېتىم بىرلەشمە قوشۇن بىلەن ئابابەكرىگە ھۇجۇم قىلدى. ئابابەكرى بىرلەشمە قوشۇننى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، قەشقەرنى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئابابەكرى قەشقەردە ئۆزىنى «سۇلتان» دەپ ئاتىدى. شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدىن ئايرىلىپ، قەشقەر، ياركەنتنى مەركەز قىلىپ ھاكىمىيەت قۇردى. «تارىخي رەشىدى»دە بۇ ھاكىمىيەت «قەشقەر خانلىقى» دەپىلگەن.

مىلك سۇلالىسى خانى شياۋزۇڭ زامانىنىڭ خۇڭجى 13 - يىلى (1500 - يىلى)

شەرقىي چاغاتاي خانى سۇلتان ئەھمەدخان قوشۇن باشلاپ كېلىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئابابەكرى ياركەنتتە تۇرۇپ قول ئاستىدىكىلەرگە قايتۇرما زەربە بېرىشكە بۇيرۇق قىلدى، ئەمما يېڭىلمىدى. ئەھمەدخان قەشقەرنى ئىشغال قىلدى ۋە قەشقەردە قىشلىدى.

مىلك سۇلالىسى خانى شياۋزۇڭ زامانىنىڭ خۇڭجى 14 - يىلى (1501 - يىلى)

سۇلتان ئەھمەدخان قەشقەردىن قوشۇن تارتىپ ياركەنتكە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى، ئابابەكرى ئۇنى مەغلۇپ قىلدى ۋە قەشقەرنى قايتۇرۇۋالدى.

مىلك سۇلالىسى خانى شياۋزۇڭ زامانىنىڭ خۇڭجى 18 - يىلىدىن ۋۇزۇڭ خان زامانىنىڭ جېڭدې 6 - يىلىغىچە (1505 — 1511 - يىلىغىچە)

ئابابەكرى كۆمۈپ قويۇلغان «ئالتۇن - كۈمۈش» لەرنى تېپىپ چىقىش ئۈچۈن، خوتەن، ياركەنت ۋە قەشقەر سېپىلى ئىچىنى ۋەيران قىلىۋەتتى. قەشقەر قورغىنىنى ھازىرقى تۈمەن دەريا سىنىڭ جەنۇبىغا يۆتكەپ قۇردى. بۇ مەزگىلدە شەھەر ئاھالىسى قاتتىق ئېزىلگەچكە يۇرتىنى تاشلاپ چىقىپ كەتتى. ئابابەكرى پۇقرالارنىڭ ئاغزىنى ئېتىش ئۈچۈن «بۇيرۇقتا خىلاپلىق قىلىپ كۆچتى» دېگەن جىنايى نام بىلەن 3000 كىشىنىڭ پۇتىنى كېسىپ تاشلىدى، يەنە ئۆزىنىڭ ئىككى ئوغلى بىلەن نەۋرە ئىنىسىنى ئۆلتۈردى.

مىلك سۇلالىسى خانى ۋۇزۇڭ زامانىنىڭ جېڭدې 9 - يىلى (1514 - يىلى)

ئەتىيازدا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئەھمەدخاننىڭ ئوغلى سەئىد ئۆزبېكلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن

ساقلىنىش ئۈچۈن شەھەرنى تاشلاپ، قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئاباباەكرى ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن، قەشقەر شەھىرى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى ئاۋامنىڭ ئۆيلىرىنى ۋەيران قىلىۋېتىشنى بۇيرۇدى، ئاھالىلەرنى ياركەنتكە كۆچۈردى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ تۈمەن دەريالىق بويلىرىغا قورغان ياستىپ، 1000 ئەسكەر تۇرغۇزدى، بىرنەچچە يىللىق ئاشلىق، ئوتۇن زاپىسى تەييارلاتتى.

يازدا، سەئىدخان 4700 دىن كۆپرەك ئادەمى بىلەن قەشقەرگە كەردى. ئىككى تەرەپ قوشۇنى دەريا بويىدا كەسكىن جەڭ قىلدى. ئاباباەكرى قوشۇنى تەڭ كېلەلمەي، قورغان ئىچىگە چېكىنىپ مۇداپىئىگە ئۆتتى. سەئىدخان بىرقانچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپمۇ قورغاننى ئالالماي قوشۇنلىرىنى باشلاپ يېڭىسار شەھىرىنى ئالدى. قەشقەر قورغىنىنى ساقلاۋاتقان ئەسكەرلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ شەھەرنى تاشلاپ قېچىشتى.

8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا سەئىدخان قوشۇنىنى باشلاپ ياركەنت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. ئاباباەكرى قېچىپ كەتكەندىن كېيىن ئۆلتۈرۈلدى، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى تېزلىكتە يىمىرىلدى.

9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى سەئىدخان ياركەنت شەھىرىگە كىرىپ، خانلىق تەختىگە چىقىپ ياركەنت خانلىقىنى قۇردى. ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسى خانلىقنىڭ مۇھىم جايلىرىدىن بولۇپ قالدى.

مىڭ سۇلالىسى خانى ۋۇزۇڭ زامانىنىڭ جېڭدې 11 - يىلى (1516 - يىلى)

سەئىدخان بىلەن ئاكىسى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى مەنسۇرخان ئاقسۇنىڭ شەرقىدىكى ئاۋاتتا ئۇچراشتى، سەئىدخان مەنسۇرخانغا مايىل بولغانلىقىنى بىلدۈردى، شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ يارىشىپ، سودا يوللىرىنى ئېچىشتى.

شۇ يىلى ياركەنت خانلىقى مىس پۇل قۇيدۇردى. مىس يارماق قېلىن، تۇشۇكى يوق، كىچىكرەك ئىدى. ئۇستىگە خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىلى ئويۇلدى. ھەر 50 يارماق بىر تەڭگە ھېسابلاندى. سەئىدخان ياركەنت، قەشقەر ئەتراپىدا 10 يىلغىچە دېھقانچىلىق بېجى ئالماسلىقنى، قەشقەردىكى بىر قىسىم دېھقانلارنى ئاقسۇدا تېرىقچىلىق قىلىشقا كۆچۈرۈشنى جاكارلىدى.

مىڭ سۇلالىسى خانى شىزۇڭ زامانىنىڭ جياجىڭ 11 - يىلى (1532 - يىلى)

قەشقەرنىڭ ۋالىيسى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر تۇرشاۋۇل بولۇپ ياركەنت خانلىقىنىڭ خانى سەئىدخان بىلەن بىرگە تىبەتنىڭ لاداق رايونىغا يۈرۈش قىلدى. ئىككىنچى يىلى كەشمىر رايونىغا يۈرۈش قىلدى.

سەئىدخان لاداقتا ھۇجۇم قىلىپ قاراقۇرۇم تېغىدىن ئۆتۈۋاتقاندا ھاۋاشالاق بولغانلىقتىن كېسەل بولۇپ، 2 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى سەپ بىلەن قايتىشىدا يولدا ئۆلدى.

مىڭ سۇلالىسى خانى شىزۇڭ زامانىنىڭ جياجىڭ 12 - يىلى (1533 - يىلى)

سەئىدخانىنىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇرەشىد خانلىققا ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئوردىدىكى مەرتىۋىلىك ۋەزىر سەيىد مۇھەممەد مىرزىنى ئۆلتۈردى، بىر تۈركۈم مىراسخور ئاقسۇلۇقلارنى سۈرگۈن قىلىپ، خانلىق ھوقۇقىنى مۇستەھكەملىدى. سەيىد مۇھەممەد مىرزىنىڭ جىيەنى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر بابۇرنىڭ ئوغلى ھۇمايۇننىڭ قېشىغا پاناھ ئىزدەپ باردى، كېيىن كەشمىرنىڭ ھۆكۈمرانى بولدى.

مىلاد سۇلالىسى خانى شىزۇڭ زامانىنىڭ جياجىڭ 13 - يىلى (1534 - يىلى)

شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى مەنسۇرخان سەئىدخانىنىڭ قازا قىلغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ ئەسكەر چىقىرىپ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى. ئابدۇرەشىدخان قوشۇنلىرىنى باشلاپ جەڭنى كۆتتى، مەنسۇرخان يېڭىلمەي قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا توختىماي ئۇرۇش بولۇپ تۇردى. ياركەنت خانلىقى غەلبە قىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ياركەنت خانلىقى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ بېقىندىلىقىدىن قۇتۇلدى.

مىلاد سۇلالىسى خانى شىزۇڭ زامانىنىڭ جياجىڭ 20 - يىلىدىن 26 - يىلىغىچە (1541 — 1547 - يىلىغىچە)

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كەشمىردە شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىلەن ياركەنت خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى تارىخىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان داڭلىق ئەسەر «تارىخى رەشىدى»نى يېزىپ چىقتى.

مىلاد سۇلالىسى خانى شىزۇڭ زامانىنىڭ جياجىڭ 35 - يىلى (1556 - يىلى)

ئابدۇرەشىدخانىنىڭ خانىشى ئامانىساخان بىلەن قېدىرخان رەتلىگەن ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى — «ئون ئىككى مۇقام» دۇنياغا كەلدى. شۇ يىلى كۆزدە ئامانىساخان ئالەمدىن ئۆتتى.

مىلاد سۇلالىسى خانى شىزۇڭ زامانىنىڭ جياجىڭ 38 -، 39 - يىللىرى (1559 -، 1560 - يىللىرى)

ئابدۇرەشىدخان سەييارە سايامەت قىلىپ خوتەننىڭ جامەدار دېگەن يېرىگە بارغاندا ئالەمدىن ئۆتتى. ئوغلى ئابدۇكېرىم تەختكە ئولتۇردى.

مىلاد سۇلالىسى خانى مۇزۇڭ زامانىنىڭ لۇڭچىڭ 4 - يىلى (1570 - يىلى)

ئابدۇكېرىم خان قوشۇن ئەۋەتىپ تۇرپاننى بېسىۋېلىپ، ئۇنى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا قوشۇۋەتتى، ئىسمى مۇھەممەد سۇلتاننى تۇرپانىنىڭ ژالىيلىقىغا تەينىلىدى.

مىلاد سۇلالىسى خانى شېنزۇڭ زامانىنىڭ ۋەنلى يىللىرى (16 - ئەسىرنىڭ 70 -، 80 - يىللىرى)

ماۋرائۇننەھردىكى نەقشىبەندىيە مەزھىپىدىن خوجا ئىسھاق ۋەلى (قارا تاغلىقلارنىڭ بوۋىسى) ياركەنت خانلىقىغا كېلىپ، قەشقەر، ياركەنت قاتارلىق جايلاردا تەرىقەت تارقاتتى، ئەمما شۇ يەردىكى دىنىي ئۆلىمالارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانلىقتىن، ماۋرائۇننەھرگە قايتىپ كەتتى.

مىلك سۇلالىسى خانى شېنزۇك زامانىنىڭ ۋەنلى 24 - يىلى (1596 - يىلى)

ياركەنت خانى مۇھەممەد خان خوجا ئىسھاق ۋەلىنىڭ ئوغلى مۇھەممەت يەھيا خوجا (خوجا شادى) نى ياركەنتكە چىللاپ كېلىپ، ئۇنى پىر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى خوجىلارنىڭ تەسىر كۈچى جەنۇبىي شىنجاڭدا كۈنسايىن كۈچەيدى.

مىلك سۇلالىسى خانى شېنزۇك زامانىنىڭ ۋەنلى 31 - يىلى (1603 - يىلى)

11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى پورتۇگالىيە ئەيسا مۇخلىسلىرى جەمئىيىتىدىن دىن تارقاتقۇچى بېنوئىت دېگويىس ئوتتۇرا ئاسىيادىن ياركەنت شەھىرىگە كەلدى. ئۇ بۇ يەردە بىر يىل تۇرغاندىن كېيىن، گەنسۇدىكى سۇجۇ ئايمىقىغا كەتتى. ئۇ ئەينى چاغدىكى ياركەنت شەھىرىنى «سودا - سېتىقتا رونىق تاپقان، گەز ماللار توپلانغان، كۆزگە كۆرۈنگەن سودا سورۇنى ئىكەن» دەپ خاتىرىلىگەن.

مىلك سۇلالىسى خانى شېنزۇك زامانىنىڭ ۋەنلى 37 -، 38 - يىللىرى (1609 -، 1610 - يىللىرى)

ياركەنت خانلىقىنىڭ چالىش (قاراشەھەر ئويمانلىقى) تەكى ھۆكۈمرانى مۇھەممەد قاسىم تۇرپاننىڭ باش ۋالىيسى ئابدۇللاخان بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتۈرۈپ ئەھمەدخانغا قارشى تۇردى. ياركەنت خانلىقى شەرقىي، غەربىي خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتتى.

مىلك سۇلالىسى خانى شىزۇك زامانىنىڭ تىەنچى يىللىرى (1621 — 1627- يىلغىچە)

ماۋرائۇننەھردىكى نەقشىبەندىيە تەرىقىتىدىن خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ (ئاق تاغلىقلار بوۋىسى) ياركەنت خانلىقىغا كېلىپ تەرىقەت تارقاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ دىنىي ھوقۇقىنى تالىشىش كۈرىشى باشلىنىپ كەتتى. ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي كۈچىنى يېتىلدۈرۈپ كەسكىن كۈرەش قىلىشتى.

مىلك سۇلالىسى خانى سىزۇك زامانىنىڭ چۈڭجېن 11 -، 12 - يىللىرى (1638-، 1639 - يىللىرى)

شەرقىي ياركەنت خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇللا خان قوشۇن باشلاپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ياركەنتكە كىرىپ خانلىق ئورنىغا ئولتۇردى. ياركەنت خانلىقى بىرلىككە كەلدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرى

(مىلادىيە 1644 — 1911 - يىلغىچە)

چىڭ سۇلالىسى خانى شىزۇ زامانىنىڭ شۇنجى 6 - يىلى (1649 - يىلى)

گەنسۇنىڭ خېشى رايونىدىكى خۇيزۇلار قۇمۇل، تۇرپاندىكىلەر بىلەن بىرلىشىپ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى چىقتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چېگرىنى تاقاپ، ئولپاننى توختىتىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، ياركەنت خانلىقى بىلەن بولغان بېرىش - كېلىشلەرنى توختىتىۋەتتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شىزۇ زامانىنىڭ شۇنجى 12 - يىلى (1655 - يىلى)

ياركەنت خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇللاخان قۇمۇل، تۇرپانلاردا تالان - تاراج قىلىنغان خەنزۇلارنىڭ قايتۇرۇۋېتىش ھەم قۇمۇلدىكى باباخاننى قاماپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى بىلەن ياركەنت خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ئولپان تاپشۇرۇش، سودىلىشىش ئىشلىرى ئەسلىگە كەلدى. ئابدۇللاخان ئەلچى ئەۋەتىپ خانغا مەكتۇپ يوللاپ، چىڭ سۇلالىسى بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شىزۇ زامانىنىڭ شۇنجى 13 - يىلى (1656 - يىلى)

ئابدۇللاخان پايتەختكە 30 ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەلچىلەرنى مول سوۋغا - سالام بىلەن قايتۇردى. ئەلچىلەرنىڭ 4 نار تۆگىسىگە 12 توپ دۇردۇن، مىڭ جىڭ قاشتېشىغا 200 توپ دۇردۇن قايتۇردى. ئۇلاردىن باشقا ئابدۇللاخان ئۇچۇنلا 338 توپ تاۋار، 720 توپ دۇردۇن سوۋغا قىلدى. شۇنداقلا ھەر 5 يىلدا بىر قېتىم ئولپان تاپشۇرۇش ھەققىدە كېلىشتى، يەنە ئەلچىلەرنىڭ بىرگە ئېلىپ كەلگەن باشقا مالىلىرىنى بېيجىڭدىكى «خۇيتۇڭ» سارىيىدا بازارغا سېلىشقا قوشۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شېڭزۇ زامانىنىڭ كاڭشى 1 - يىلى (1662 - يىلى)

ياركەنت خانى ئابدۇللاخان چوڭ ئوغلى يولۋاسنى قەشقەرگە ئەۋەتىپ قەشقەرنىڭ ۋالىيلىقىغا قويۇپ، ئۇنى خانلىقىنىڭ يادرولۇق ھوقۇق دائىرىسىدىن چىقىرىۋەتتى. يولۋاس ئاق تاغلىق خوجا ھىدايىتۇللانىڭ كۆچىگە تايىنىپ دادىسى بىلەن قارشىلاشتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شېڭزۇ زامانىنىڭ كاڭشى 6 -، 7 - يىللىرى (1667-، 1668 - يىلى)

يولۋاس جۇڭغارلارنىڭ ياردەم قىلىشى بىلەن دادىسى ئابدۇللاخاننى ياركەنتتىن ئايرىلىپ ھەج ناۋاپ قىلىشقا

مەجبۇر قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، يولۋاس ياركەنتته خانلىققا ئولتۇردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شېڭزۇ زامانىنىڭ كاڭشى 9 - يىلى (1670 - يىلى)

يولۋاسخان جۇڭغار زەڭگىسى ئوردىنى «قوغداش» قا ئۇەتكەن ئېركەبەگ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئىنىسى ئىسمائىل ياركەنتتىكى قاراتاغلىقلارنىڭ قوللىشى بىلەن خانلىق ئورنىغا چىقتى، شۇنىڭ بىلەن قاراتاغلىقلار قايتىدىن كۈچىيىشكە باشلىدى. ئىسمائىلخان ئاق تاغلىقلار بىلەن خوجا ھىدايىتۇللانى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شېڭزۇ زامانىنىڭ كاڭشى 16 - يىلى (1677 - يىلى)

ئاق تاغلىقلاردىن خوجا ھىدايىتۇللا تىبەتكە بېرىپ، دالاي لاما V كە باش ئۇرۇپ، ئۇنىڭدىن ئاق تاغلىقلارنىڭ كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋېلىشىغا ياردەم بېرىشنى سورىدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شېڭزۇ زامانىنىڭ كاڭشى 19 - يىلى (1680 - يىلى)

ئاق تاغلىقلاردىن خوجا ھىدايىتۇللا دالاي لاما V نىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان مەكتۇپىنى ئېلىپ، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ھۆكۈمرانى غالدانىنىڭ قېشىغا سالامغا باردى. غالدان ھىدايىتۇللانى يول باشلىغۇچى قىلىپ ياركەنت خانلىقىغا يۈرۈش قىلدى. ئاق تاغلىقلارنىڭ ماسلىشىشى بىلەن جۇڭغارلار قوشۇنىسى قەشقەر، ياركەنتلەرنى ئىگىلىدى ھەم ئىسمائىلخاننى تۆتۈۋېلىپ ئىلىغا ئاپىرىۋەتتى، ياركەنت خانلىقى يوقالدى.

غالدان ھىدايىتۇللانى ۋاكالەتچى قىلىپ تەينىلەپ، مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، جۇڭغارلارنى ئاڭجىلىققا تەينىلەپ، مەخسۇس جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەھەرلەرنىڭ باج - سېلىقلىرىنى يىغىشقا قويدى. ھىدايىتۇللا ئۆزىنى «ئاپپاق خوجا» ۋە قەشقەر، ياركەنتنىڭ «پادىشاھ» ى دەپ جاكارلىدى. ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش داۋامىدا ئۇ جۇڭغار خانلىقىنىڭ نامى بىسىلغان پۇللارنى زور مىقداردا قۇيدۇرۇپ، ھەر يىلى جۇڭغار خانلىقىغا 200 مىڭ تەڭگە ھېسابىدا پۇل - پۇچەك ۋە مال تاپشۇرۇپ تۇردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شېڭزۇ زامانىنىڭ كاڭشى 34 - يىلى (1695 - يىلى)

ھىدايىتۇللا خوجا قەشقەردە ئۆلدى. ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىگە 5 كىلومېتىر كېلىدىغان قوغان كەنتىدە دەپنە قىلىندى، بۇ يەر ئاپپاق خوجا مازىرى دېيىلدى. ئۇنىڭ خوتۇنى خانىم پادىشاھ تەخت ۋارىسى بولۇپ، ھىدايىتۇللا خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى يەھيانى ئۆلتۈردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شېڭزۇ زامانىنىڭ كاڭشى 35 - يىلى (1696 - يىلى)

شاھ مەھمۇد جۇراس پارس تىلىدا «ئەنىسەتتالىبىن» (ھەقىقەت ئىزدىگۈچىلەر دوستى) نى يېزىپ پۈتتۈردى. بۇ كىتابتا ياركەنت خانلىقىدىكى ئىسلام دىنى ئۆلىمالىرىنىڭ ئىش ئىزلىرى ۋە قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش جەريانى خاتىرىلەنگەن، ئۇ 17 - ئەسىردىكى شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق

قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىيال.

چىڭ سۇلالىسى خانى شېڭزۇ زامانىنىڭ كاڭشى 54 - يىلى (1715 - يىلى)

جۇڭغار خانى ئولپان تاپشۇرۇشنى ئۈزۈپ قويدى دېگەننى باھانە قىلىپ، قوشۇن تارتىپ بېرىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئاپپاق خوجىنىڭ نەۋرىسى ئەخمەتخان خوجىنى ئائىلىسى بىلەن ئەسىر ئېلىپ، ئىلىغا ئېلىپ بېرىپ نەزەربەنت قىلدى. ئەخمەتخان ئىلىدا 2 ئوغۇللۇق بولدى، چوڭىنىڭ ئىسمى بۇرھانىدىن، كىچىكىنىڭ ئىسمى خوجا جاھان، ئۇلار تارىختا «چوڭ خوجا ۋە كىچىك خوجا» دەپ ئاتالدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شېڭزۇ زامانىنىڭ كاڭشى 57 - يىلى (1718 - يىلى)

موللامۇھەممەد تۇمۇر قەشقەرى ھىندىستانلىق ھەكىم بىرپاي بىرەھمىنىڭ پەلسەپىۋى ئەسىرى «كەلىلە ۋە دەمىنە»نى پارس تىلىدىن ئۇيغۇرچە (چاغاتايچە) گە تەرجىمە قىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شېڭزۇ زامانىنىڭ كاڭشى 60 - يىلى (1721 - يىلى)

جۇڭغار خانلىقى ياركەنتتىكى قاراتاغلىق خوجىلاردىن بولغان دانىيال خوجىنى قەشقەر، ياركەنت، ئاقسۇ، خوتەننىڭ پاشالىقىغا تەيىنلىدى. دانىيالنىڭ 3 - ئوغلى يۈسۈپ قەشقەرنىڭ باش ۋالىيسى بولۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئىلىدا نەزەربەنت قىلىندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شىزۇڭ زامانىنىڭ يۇڭجېڭ 2 - يىلى (1724 - يىلى)

ئۇيغۇر شائىرى خىرقىتى (1634 — 1724 - يىلغىچە) ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرىدىن مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان داستانى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دېگەن ئەسىرى بار.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىيەنلۇڭ 15 - يىلى (1750 - يىلى)

قەشقەرلىك ئەدىپ ھاجى ئاشۇر خەلىپە 16 - ئەسىردە ياشىغان قەشقەرلىك تارىخشۇناس مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» دېگەن ئەسىرىنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچە (چاغاتايچە) گە تەرجىمە قىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىيەنلۇڭ 17 - يىلى (1752 - يىلى)

جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئىلىدا نەزەربەنت قىلىنغان قارا تاغلىقلاردىن بولغان قەشقەرنىڭ باش ۋالىيسى يۈسۈپ تۆرلۈك چارە - ئامالالار بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ كېلىپ، قەشقەر، ياركەنت قاتارلىق جايلارنى قايتىدىن سورىدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۇزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى)

6 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن، شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئىلىدا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان ئاق تاغلىق خوجا بۇرھانىدىننى جەنۇبىي شىنجاڭغا قايتۇرۇپ، شەھەرلەردىكى ئۇيغۇرلارنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي، بۇرھاندىن خوجا ئاق تاغلىقلارنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن، ياركەنتلەرنى تىزگىنلىدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۇزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 21 - يىلى (1756 - يىلى)

جۇڭغارلاردىن ئامۇرسانا توپىلاڭ كۆتۈردى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئىلىدا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان كىچىك خوجا خوجا جاھان توپىلاڭغا ئاۋاز قوشتى. كېيىن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قەشقەرگە قېچىپ كېلىپ ئاكىسى بۇرھاندىن خوجىغا قوشۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۇزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 22 - يىلى (1757 - يىلى)

5 - ئايدا خوجا جاھان بۇرھاندىن خوجىنى بىرلىكتە چىڭ سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلىشقا قۇتراتتى. خوجا جاھان ئۆزىنى «باتۇرخان» دەپ ئاتاپ، ياركەنتنى ئىگىلەپ، قەشقەرنى بېسىپ ياتقان بۇرھاندىن خوجا بىلەن بىرلەشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەھەرلەردىكى بەگ، ئاخۇنلار ھەم ئاق تاغلىقلار مۇخلىسلىرىغا ئات. ئۇلاغ تەييارلاپ، سېپىل - قەلئەلەرنى مۇستەھكەملەش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا تاقابىل تۇرۇشقا تەييارلىق كۆردى. خوجا جاھانىنىڭ تاغىسى ھۈسەين خوجا بىلەن پەرسا خوجا، نەۋرە ئىنىسى تۇردى قاتارلىقلار ئاسىيلىق قىلىشنى خالىماي قىرغىزلار تەۋەسىگە قېچىپ بېرىپ پاناھلاندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۇزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى)

2 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى يارخاشەننى «ئاسىيلارنى تىنچىتىش سانغۇنى» قىلىپ، 10 نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن باشلاپ، ھادىنى يول باشلىغۇچى قىلىپ توپىلاڭنى تىنچىتىشقا بۇيرۇدى. چوڭ - كىچىك خوجىلارمۇ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ قەشقەر، ياركەنتتىن قوشۇن باشلاپ كۆچاغا كەلدى.

8 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى كۆچانى ھۇجۇم بىلەن ئالدى. خوجا جاھان ياركەنتكە، بۇرھاندىن خوجا قەشقەرگە قېچىپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسى قورشاپ يوقىتىش ئەل - تۆكۈس بولماپتۇ دەپ دوتەي مادىشېڭنىڭ كاللىسىنى ئالدى، يارخاشەننى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىدى.

10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن جاۋخوي چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى باشلاپ ياركەنت شەھىر ئەتراپىدا ئاسىيلار قوشۇنى بىلەن كەسكىن جەڭ قىلدى. ئوڭ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، ئۇچ قېتىم غەلىبە قىلدى. ئاسىيلار قوشۇنى سېپىل ئىچىگە چېكىنىپ كىرىۋالدى. چوڭ خوجا بۇرھاندىن قەشقەردىن 5000 كىشىلىك ئاسىيلار قوشۇنىنى باشلاپ ياركەنتكە ياردەمگە كەلدى. جاۋخوي شەھەرنىڭ شەرقىدىكى ياركەنت دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلىشىپ مۇداپىئەدە تۇردى. بۇ دەريا قاراسۇ دەرياسى دەپ ئاتالغاچقا، ئۇ يەردە تۇرۇۋاتقان جاۋخوي گازارمىسى قاراسۇ گازارمىسى دەپ ئاتالغان. چوڭ، كىچىك

خوجىلار قوشۇنى قاراسۇ گازارمىسىنى 3 ئايدىن ئارتۇق قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. قاراسۇ گازارمىسىنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ئىلگىرى - كېيىن 3 قېتىم يارداملىق قوشۇن ئەۋەتتى.
2 - يىلى (1759 - يىلى) 1 - ئايدا قاراسۇ گازارمىسى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدى. جاۋخوي قوشۇنى بىلەن يارداملىق قوشۇن قوشۇلغاندىن كېيىن، ئاقسۇغا چېكىنىپ ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىشقا كىرىشتى. شۇ ئارىلىقتا خوجا جاھانئىڭ ئەۋرە ئىنىسى تۈردى چىڭ سۇلالىسىگە يارداملىشىپ، قىرغىزلاردىن تەشكىللەنگەن ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ قەشقەرديكى بۇرھانىددىنغا ھۇجۇم قىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى)

6 - ئايدا جاۋ خوي ئۈچتۇرپاندىن 15 مىل كېشىلىك قوشۇننى باشلاپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. چوڭ كىچىك خوجىلار يەرلىك ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مال - مۈلكىنى، ئۇلاغلىرىنى غالجىرلارچە بۇلىغاندىن كېيىن، بەدەخشانغا قېچىپ كەتتى.
7 - ئاينىڭ 11 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قەشقەر بىلەن ياركەنتنى ئالدى ھەمدە چوڭ - كىچىك خوجىلار قوشۇنىنى بەدەخشان چېگرىسىدىكى يېشىلكۆلگىچە قوغلاپ بېرىپ، ئۇلار بىلەن كەسكىن ئېلىشتى. ئاسىيلار قوشۇنىدىن 10 نەچچە مىڭ ئادەم ئۆلدى ياكى تەسلىم بولدى. چوڭ - كىچىك خوجىلار خوتۇن - بالا - چاقىسى، يېقىنلىرىدىن 300 دەك ئادەمى بىلەن بەدەخشانغا قېچىپ كەتتى.
7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى بەدەخشان خەلىپىلىكىنىڭ سۇلتانشاھى چوڭ - كىچىك خوجىنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى، شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى بېسىقتۇردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ ئىشنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، بەدەخشاندا «يېشىلكۆل مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتىش تۆھپە تېشى» تۇرغۇزدى.
8 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى مەسلىھەتچى ئامبال شۇخبەينى ياركەنتكە ئىش بېجىرىشكە ئەۋەتتى.
شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى مەسلىھەتچى ئامبال تەسىس قىلىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى 8 شەھەرنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، بىر ئاغلاقچى ئامبال، بىر يارداملىق قويۇپ، قەشقەر، يېڭىسارنىڭ ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىيەنلۇڭ 25 - يىلى (1760 - يىلى)

2 - ئايدا قەشقەرديكى خوجىلار جەمەتىدىن چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن تۇردىنىڭ سىڭلىسى ئىپارخان چىيەنلۇڭ ئوردىسىغا تاللاپ ئاپىرىلدى. 6 - ئايدا ئۇنىڭغا «ئېسىلزادە خانىش» دەپ نام بېرىلدى. كېيىن «ساھىبجامال خانىش» دەپ نام بېرىلدى (چىيەنلۇڭ 53 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندە زۇنخۇادىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي قەبرىگاھىغا قويۇلغان).
4 - ئايدا گادامەت قەشقەرنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەندى. ئۇ ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە خەيرى - ساخاۋەت سېخى سېلىشنى، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللىنىشنى تەشەببۇس قىلدى.
7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى قەشقەرديكى ئاپاق خوجا مازىرىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا مەخسۇس ئادەم ئەۋەتتى.
8 - ئايدا قەشقەر بەشكېرەمدە موللام نىياز ۋەقەسى چىقىپ، چىڭ سۇلالىسى سانغۇنى ئارگۇن تەرىپىدىن تىنچىتىلدى. ياڭ نىڭ قەشقەرنىڭ ياساۋۇل بەگلىكىگە تەينىلەندى. خەي مىڭ قەشقەرنىڭ ئىشلىرىنى بىرتەرەپ

قىلىشقا تەۋەتىلدى.

شۇ يىلدىن باشلاپ چىڭ سۇلالىسى ھەر يىلى قەشقەردىن 3650 جىڭ زاراڭزا، 14 مىڭ 30 جىڭ پاختا غەللە - پاراق ئالدى. يەرلىك ئاھالىلەردىن ئولپان ئۈچۈن 10 سەر ئالتۇن ئالدى. 800 جىڭ ئۈزۈمنىڭ ئورنىغا 80 تەڭگە پۇل ئالدى. 405 مىڭ جىڭ بېدە ئالۇڭگى سالدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوردىغا ۋەخپە قىلىنغان 42 باغدىن 33نى شۇ يەردىكى پۇقرالارغا ئىجارىگە بېرىپ، ئۈز قەرەلىدە ئىجارە پۇلى يىغدى.

شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى بەگلىك باقىۋەندىلىك تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، ئۈرۈپ - ئادەت قاتارلىقلارنى كۆزدە تۇتۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا يەنىلا بەگلەرنى ئەۋەتتى. ھەر بىر شەھەرگە ھاكىمبەگ قويۇپ شۇ شەھەرنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇردى. ئۇنىڭ ئاستىدا ئاشلىق، ئەدلىيە، سۇچىلىق، ئەمىنلىك، دىن، باغۋەنچىلىك، سودا قاتارلىقلارنى باشقۇرىدىغان بەگ قويدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەر دەرىجىلىك بەگلەرگە 3 - دەرىجىدىن 7 - دەرىجىگىچە مەنسەپ بېكىتىپ، بىرلىككە كەلگەن مۇھۇر تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلارنى ئوردىنىڭ رەسمىي خادىمى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ «پاكلىق پۇلى»، «پاكلىق يېرى»، «يانچى» لىرىنىڭ سانىنى، ۋەزىپىسىدىن ئايرىلغاندا بۇخىل تەمىناتنىڭ دەرھال توختايدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. بەگلەرگە ئۈزنى يانغا ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، بەگلەر بىلەن ئاخۇنلارنىڭ قوشۇمچە ۋەزىپە ئۈتۈشىگە بولمايدىغانلىقىنى بەلگىلىدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى)

1 - ئايدا يۇڭ گۈي سول قول تەپتىش بېگى قىلىنىپ قەشقەرنىڭ ئىشلىرىنى بېجىرىشكە ئەۋەتىلدى.

1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى پادىشاھ جەمەتىدىن گۈڭ رۇسۇڭ قەشقەر، ياركەنت قاتارلىق جايلاردىكى 6 - دەرىجىدىن يۇقىرى بەگلەرنى باشلاپ بېيجىڭغا بېرىپ شىنخۇا دەرۋازىسى سىرتىدا خانغا سالام بەردى.

2 - ئايدا خەي مىڭ ئاقسۇغا، شۇ خېدې قەشقەرگە ئىش بېجىرىشكە ئەۋەتىلدى.

4 - ئايدا قەشقەرگە خان ئامبال قويۇلدى، ئېلتۇ يۇڭ گۈيگە ياردەملىشىشكە بۇيرۇلدى.

شۇ يىلى ياركەنتتە تەڭگە ئىدارىسى تەسىس قىلىندى، ياردەمچى تۇساڭئا، مىڭبېشى دەپپەڭلار پۇل قۇيۇشقا مەسئۇل بولدى. قۇيۇلغان پۇللارنىڭ ئوڭ يۈزىگە خەنزۇچە «چىەنلۇڭ تۇڭباۋ» دېگەن 4 خەت، ئارقا يۈزىگە ئۇيغۇرچە ۋە مانجۇچە «ياركەنت» دېگەن خەت چۇشۇرۇلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە كونا - يېڭى پۇل ئىككىدە بىر ھېسسە ئالماشتۇرۇلدى.

يېڭى پۇل بىلەن كۈمۈش پۇلنىڭ سېلىشتۇرما باھاسى دەسلەپتە 50 يارماق بىر سەر كۈمۈشكە تەڭ بولغان بولسا، كېيىنچە ئۆرلەپ 160 — 170 يارماق بىر سەر كۈمۈشكە تەڭ بولۇپ قالدى.

شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى ياركەنت، قەشقەر، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق شەھەرلەردە مۇسۇلمانلارنى كەڭ كۆلەمدە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەسكەر سانىنى قىسقارتتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 27 - يىلى (1762 - يىلى)

2 - ئايدا ياركەنت ھاكىمبېگى قاتارلىقلار 130 ئائىلىلىك ئۇيغۇرنى ئىلغا بوزىەر ئۆزلەشتۇرۇشكە كۆچۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئىنئام ئالدى. شۇ يىلى ياركەنت قاتارلىق شەھەرلەردىن يەنە 214 ئائىلىلىك ئۇيغۇر بوزىەر ئۆزلەشتۇرۇش ئۈچۈن ئىلغا كۆچۈرۈلدى.

3 - ئايدا قەشقەردىكى سول قول تەپتىش بېگى يۇڭ گۈي ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، قەشقەر كونا سېپىلىنىڭ

غەربىي شىمالىغا 2 چاقىرىم كېلىدىغان جايغا شەھەر ياساپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مەھكىمىسى قىلىشنى ئىلتىماس قىلىپ ئىجازەت ئالدى. شەھەر قۇرۇلۇشى 4 - ئايدا باشلىنىپ 8 - ئايدا ئاياغلاشتى (1771 - يىلى چېيەنلۇڭ خان يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇنىڭغا لەينىڭ شەھىرى دەپ نام بەردى).

كۆز، 7 - ئايدا قوقانلىقلار ئېدىگەي ھاجىبەگ بۇيرۇتنىڭ ئىلكىدىكى ئوش قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىۋالدى. چىڭ سۇلالىسى يۇڭ گۈيگە جازا يۈرۈشى قىلىپ قايتۇرۇۋېلىشنى بۇيرۇدى.

شۇ يىلى ئاق تاغلىقلارنىڭ ئىلگىرىكى كاتتىبېشى، قەشقەرلىك ئىسھاق بەگ ئابدۇرېھىم قوقانلىقلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. چېيەنلۇڭ خان بۇاستە يارلىق چۈشۈرۈپ قوقەنت دائىرلىرىنى ئاگاھلاندۇردى.

12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلىدا جاڭجۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلدى، ئۇ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەربىي قىسىملارنى ۋە شۇ دائىرىدىكى مەمۇرىي ئىشلارنى بىرتۇتاش باشقۇرىدىغان بولدى. مۇسۇلمانلار يۇرتلىرىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەسلىھەتچى ئامبال ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، قەشقەرگە يارەمچى ئامبال قويۇلدى، بېگىسارغا ئاغلاقچى ئامبال، ياركەنتكە خان ئامبال ۋە يارەمچى ئامبال قويۇلدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى مەسلىھەتچى ئامبالغا قارىدى.

شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى ئەينى چاغدا قەشقەرنى ئېلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن تۇردىغا «نايىپ بەگ» دەپ نام بەردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چېيەنلۇڭ 28 - يىلى (1763 - يىلى)

ئەتىياز، 1 - ئايدا ھۇنەر - كەسىپ مەھكىمىسىنىڭ يانداش بېگى ناشتۇڭ مەسلىھەتچى ئامبال قىلىپ تەينىلەندى، ئۇ قەشقەر بېگىشەھەردە تۇرۇپ، مۇسۇلمانلار يۇرتلىرى (قەشقەر، بېگىسار، ياركەنت، خوتەن، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان كۆچا، قاراشەھەر) ئىشلىرىنى باشقۇردى.

2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى چېيەنلۇڭ باباشك باشچىلىقىدىكى قوقان تاۋاپ قىلىش ئۆمىكى ئارقىلىق قوقان بېگى ئىبرەتنىغا يارلىق ئەۋەتىپ: «سىزگە كۆپ ئىلتىپات كۆرسەتتىم، قانۇنغا رىئايە قىلىپ، خەلقىمىزنى ياخشى باشقۇرۇڭ، قوشنىلار بىلەن ئىناق ئۆتۈڭ، يارلىق ئىشلاردا قەشقەر، ياركەنتتە تۇرۇشلۇق ئامبالارنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلىڭ» دەپ تەنبىھ بەردى.

3 - ئايدا ئۇرۇنباسار باش ئامبال ئىبرگۈنا يارگەنتكە ئىش بېجىرىشكە ئەۋەتىلدى.

7 - ئايدا ياركەنتنىڭ ئىلگىرىكى خان ئامبىلى شىنجۇ بەگسالىنى بەدەخشانغا ئۇلار ئىگىلىۋالغان چىترالنى ۋە ئۇ يەردىكى ئاھالىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئەۋەتىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. بەگسالى ئاقسۇنىڭ ئىشكىتاغا بېگى قىلىپ تەينىلەندى.

شۇ يىلى قارادۇئان تۇزگەن «بەگلەرگە قوشۇمچە يارەم بېرىش بەلگىلىمىسى» گە ئاساسەن مۇسۇلمانلار يۇرتىغا ھەر دەرىجىلىك بەگدىن 289 ى قويۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر، ياركەنت قاتارلىق 9 شەھەرنىڭ ھاكىمبېگى 3 - دەرىجىلىك، بېگىسار قاتارلىق 7 شەھەرنىڭ 4 - دەرىجىلىك. 5 - دەرىجىلىكدىن يۇقىرى بەگلەرنى جايلار ئالدى بىلەن ئەمەلىي بەگ سانىنىڭ 4 ھەسسىسى بويىچە نامزات كۆرسىتىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا خانىنىڭ تاللاپ تەستىقلىشىغا يوللايدۇ. قالغان ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنى قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى بىلەن ھەرقايسى شەھەرلەردىكى ئامبالار نامزات ئىسىملىكىنى بېكىتىپ، قارا دىۋانىنىڭ تاللاپ تەستىقلىشىغا يوللايدۇ.

شۇ يىلى قەشقەردىن 300 ئائىلىلىك، ياركەنت، خوتەندىن 400 ئائىلىلىك ئىلىغا بىنەم ئېچىشقا كۆچۈرۈلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 29 - يىلى (1764 - يىلى)

5 - ئايدا ياركەنت ھاكىم بېگى ھادى ئىلگىرى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا چېقىپ كەتكەن 73 ئائىلىلىكنىڭ ياركەنتكە قايتىپ كېلىشى توغرىسىدا يوللىغان مەكتۇپ تەستىقلاندى، ئۇلارغا يەر، ئۇرۇق بېرىلدى، ئۇلاردىن ئىلىنىدىغان ئىجارە بېجى كېچىكتۈرۈپ ئېلىنىدىغان بولدى.

6 - ئايدا ياركەنتلىك 220 سودىگەر قايتىپ كېلىپ ئۆز سودىسى بىلەن شۇغۇللاندى. خانئامبال ئېرجىڭئا ئىلگىرى بېكىتىلگەن يىلدا تاپشۇرۇلىدىغان 2000 تەڭگىنى 1500 تەڭگىگە ئازايتىش توغرىسىدا مەكتۇپ يوللىدى.

10 - ئايدا بەدەخشان سەرداری سۇلتانشاھ چىڭ سۇلالىسىدىن چېترالنى تەقدىم قىلىشنى تەلەپ قىلغاندا، ئۇنىڭ تەلىپىگە تەنبىھ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن سۇلتانشاھ ياركەنت خانئامبىلى ئېرجىڭئاغا ئەلچى ئەۋەتىپ خاتالىقىنى تونۇدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 30 - يىلى (1765 - يىلى)

2 - ئايدا ئېرجىڭئا قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى.

3 - ئايدا ئۇچتۇرپان خەلقى چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ناشتۇڭ، كاتاخەيلەر ئەمەلىي ئەھۋالنى يوشۇرغانلىقى ئۈچۈن مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىندى. يۇڭ گۈي قەشقەرنىڭ خانئامبالىلىقىغا تەينىلەندى. ئىلى جاڭجۈنى مىڭ رۇي ھەم قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى ئېرجىڭئالار ئۇچتۇرپاننىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، قوشۇن چېقىرىپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا بۇيرۇلدى. 9 - ئايدا قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى)

مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى ئىشلارنى باشقۇرىدىغان مەسلىھەتچى ئامبال ئۇچتۇرپانغا يۆتكىلىپ مەسلىھەتچى ئامبال بولدى. قەشقەرنى خانئامبال جوكتو باشقۇردى. يېڭسار ئاغلاقچى خانئامبىلى يەنىلا قەشقەر خانئامبىلىغا قارىدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 32 - يىلى (1767 - يىلى)

4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى چىڭ ھۆكۈمىتى چاك جۇننى ئۆز يول خىراجىتى بىلەن قەشقەرگە بېرىپ جوكتوغا ياردەملىشىشنى بۇيرۇدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 33 - يىلى (1768 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى قەشقەر ھاكىمبېگى بىلەن قوقان بېگى ئىردەنبەگ بېيجىڭگە ئەلچى ئەۋەتىپ، شىنخۇا دەرۋازىسى سىرتىدا سالام بەردى.

5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى قەشقەر خانىمبىلى ئىلتۇ ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسىگە جاڭجۈنلىككە يۆتكەلدى. چاخار باش بۇغى ئەنتەي قەشقەرنىڭ خانىمباللىقىغا تەينىلەندى.

شۇ يىلى قەشقەرلىك داڭلىق ئەدىپ مۇھەممەد سادىق قەشقەرى «تەزكىرەئى خوجىگان» نى يېزىپ پۈتتۈردى. ئۇنىڭدا 17 ـ ئەسىردىن بۇيان سوپىزم سەركەردىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن تەكرىتافىنىڭ جەنۇبىغا كېلىپ ئىسلام دىنىنى تارقاتقانلىق جەريانى بايان قىلىنغان. ئۇنىڭ يەنە «تەزكىرەئى بۇغراخان» دېگەن ئەسىرى بار.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 35 ـ يىلى (1770 ـ يىلى)

8 ـ ئايدا قوقاندا ناربوتابەگ تەختكە چىقتى. چىڭ ئوردىسى قوقانغا: «ھەممە ئىشتا قەشقەر، ياركەنت خان ئامبالىلىرىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇش كېرەك» دەپ يەنە بىر قېتىم يارلىق چۈشۈردى.

شۇ يىلى قەشقەرلىك ئەدىپ ئاخۇن مولىلاكالان پارسچە پەلسەپىۋى داستان «رىياز ۇل مۇزەككىرىن» نى يېزىپ پۈتتۈردى. بۇ ئەسەر 1790 ـ يىلى ياركەنتلىك مولىلا مۇھەممەد ئەيسا تەرىپىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 41 ـ يىلى (1776 ـ يىلى)

10 ـ ئايدا گاۋ پۇ ياركەنتنىڭ خانىمباللىقىغا تەينىلەندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 43 ـ يىلى (1778 ـ يىلى)

3 ـ ئايدا ياركەنتنىڭ ھاكىمبېگى ھادى كېسەل بىلەن ئۆلدى. قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى سېتىۋالدى ياركەنتكە بېرىپ ۋەزىپىگە ئولتۇردى. ئوسمان قەشقەرنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەندى.

9 ـ ئايدا ياركەنت ھاكىمبېگى سېتىۋالدى گاۋ پۇنىڭ ئۆز ئالدىغا قاشتېشى قېزىپ، سودىگەرلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ قاشتېشىنى ئىچكىرىگە ئاپىرىپ ساتقانلىقىنى شىكايەت قىلدى. چىڭ ئوردىسى قەشقەر خانىمبىلى يۈك گۈينى دەرھال تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىشقا بۇيرۇدى ھەمدە فۇ شىننى ياركەنتنىڭ خانىمباللىقىغا، چىڭ فۇنى بىللە بېرىپ ھەمكارلىششقا ئەۋەتتى.

10 ـ ئايدا يۈك گۈي يارلىقا بىنائەن ياركەنتكە بېرىپ، ياركەنت خانىمبىلى گاۋ پۇ ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرىنى ياركەنت شەھىرىنىڭ سىرتىدا قانۇن بويىچە جازالىدى.

11 ـ ئايدا قەشقەر خانىمبىلى يۈك گۈي چېپان، شىخشۇ قاتارلىق قاشتېشى چىقىدىغان ئورۇنغا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، خالىغانچە قاشتېشى كولاشنى قاتتىق مەنئى قىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 45 ـ يىلى (1780 ـ يىلى)

8 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى قەشقەرنىڭ 4 ـ دەرىجىلىك خەزىنىچى بېگى ھەيدەرنىڭ ئوغلى ئولۇغ قاتارلىق 3 كىشى بېيجىڭغا سالامغا باردى.

شۇ يىلى بۇرھانىددىننىڭ ئوغلى سامساق خوجا قوقاندىن توختى سوپى قاتارلىق 3 كىشىدىن قەشقەردىكى مولىلا سەپەر، پەرھاد سوپى، مولىلا نەزەر قاتارلىق 5 كىشىگە ھەم يېڭىسارنىڭ ھاكىمبېگى ئالىملارغا خەت

ئەۋەتىپ، قەشقەرنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇشتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 47 - يىلى (1782 - يىلى)

4 - ئايدا قەشقەر خانئامبىلى ئايالڭ يارکەنتنىڭ خانئامباللىقىغا يۆتکەلدى، فۇ شىن بېيجىڭغا قايتۇرۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 49 - يىلى (1784 - يىلى)

5 - ئايدا قەشقەر خانئامبىلى دۇن فۇ خىزمەتتە مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغانلىقتىن ئىلىغا سۈرگۈن قىلىندى. باۋ چېڭ قەشقەرنىڭ خانئامباللىقىغا قويۇلدى.

5 - ئايدا قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى ئوسمانىنى بۇرھانىددىننىڭ ئوغلى سامساق بىلەن خۇپىيانە ئالاقىلاشتى دەپ بۆھتان چاپلىدى. قەشقەر خانئامبىلى يارکەنت خانئامبىلىغا سارىقولدا تۇرۇۋاتقان ھاشىمنىڭ ئىنىسىنى تەكشۈرۈپ تۇتۇشنى بۇيرۇدى.

شۇ يىلى قەشقەر ھاكىمبېگى ئوسمان خانئامبال باۋ چېڭغا سامساقنىڭ مۇرتىلىرىنىڭ قەشقەردە ھەرىكەتلىنىۋاتقانلىقىنى پاش قىلدى. چىڭ ئوردىسى ئوسمانغا يارلىق ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن ئامال قىلىپ سەمەرقەنتتە تۇرۇۋاتقان سامساقنى ئالداپ قەشقەرگە كەلتۈرۈشنى تاپىلىدى. ئوسمان شۇ بويىچە ئىش قىلغان بولسىمۇ نەتىجىسى بولمىدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 50 - يىلى (1785 - يىلى)

ئەتىياز، 1 - ئايدا قەشقەرگە قاراشلىق يېڭىسارنىڭ ھاكىمبېگى ئالىم سامساق بىلەن خۇپىيانە ئالاقە قىلغانلىقى ئۈچۈن قەتلى قىلىندى.

10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قەشقەرنىڭ 4 - دەرىجىلىك ئىشكىتاغا بېگى ھەيدەرگە 3 - دەرىجىلىك پۈپۈكلۈك بۆك ئىنئام قىلىندى.

11 - ئايدا قەشقەر خانئامبىلى دا فۇ يارکەنت خانئامباللىقىغا قويۇلدى. ئايالڭ بېيجىڭگە قايتۇرۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 51 - يىلى (1786 - يىلى)

5 - ئاينىڭ 24 — 27 - كۈنىگىچە قەشقەر، ئۇچتۇرپانلاردا بىرقانچە قېتىم يەر تەۋرىدى. ئاپەت ئانچە ئېغىر بولمىدى، ئۈي، سىپىللارمۇ ئۇرۇلۇپ كەتمىدى.

11 - ئاينىڭ 21 - كۈندىن 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە قەشقەردە ۋابا تارقالدى، 240 تىن كۆپرەك ئات ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىەنلۇڭ 52 - يىلى (1787 - يىلى)

مۇسۇلمانلار يۈرتىنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى ئۇچتۇرپاندىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، يەنىلا قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى دەپ ئاتالدى. مىڭ لياڭ مەسلىھەتچى ئامباللىقتا، يادىڭ قەشقەرنىڭ خانئامباللىقىغا

قويۇلدى.
2 ـ ئايدا قەشقەر خانئامبىلى يادىنىڭ فۇجيەندە ۋەزىپە ئۆتىگەن چاغدا شەخسىي مەنپەئەتنى دەپ قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىق مەسىلىسى تەكشۈرۈلدى ھەمدە قولغا ئېلىندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىيەنلۇڭ 53 ـ يىلى (1788 ـ يىلى)

1 ـ ئايدا قەشقەر ھاكىمبېگى ئوسمان كېسەل بولۇپ ئۆلدى. تۇرپان ئىنانچىخانى ئىسكەندەر يۆتكەپ كېلىندى.
شۇ يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى قوقان داۋىرلىرىگە بىرقانچە رەت نوتا يوللاپ، بۇرھانىددىننىڭ ئوغلى ساماقنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىيەنلۇڭ 55 ـ يىلى (1790 ـ يىلى)

قەشقەر، ياركەنت قاتارلىق جايلاردىكى بەگلەر بىرگە بېيجىڭگە بېرىپ شىنخۇا دەرۋازىسى سىرتىدا خانغا سالام بەردى.
شۇ يىلى قەشقەرنىڭ ئاتۇش كەنتىدىكى مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى 44 بابلىق دىداكتىك، پەلسەپىۋى ئەسەر «سىدىقنامە»نى يېزىپ چىقتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىيەنلۇڭ 56 ـ يىلى (1791 ـ يىلى)

12 ـ ئايدا ياركەنت خانئامبىلى مىڭشىن قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا يۆتكەلدى. قۇمۇل خانئامبىلى لاڭگەن ياركەنتكە خانئامبال بولدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىيەنلۇڭ 58 ـ يىلى (1793 ـ يىلى)

2 ـ ئايدا چىڭ ئوردىسى قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى بۇندىن كېيىن قەشقەرنىڭ ياردەمچى ئامبالىلىقىنى قوشۇمچە ئۈتەيدۇ، دەپ پەرمان چۈشۈردى.
6 ـ ئايدا مەسلىھەتچى ئامبال مىڭشىن ئۇيغۇرلارنى قوقان قاتارلىق جايلارغا چەت ئەللىكلەرگە چېتىشلىق ئىشلارنى بېجىرىشكە ئەۋەتىشنى چىڭ ھۆكۈمىتىگە يوللىمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئېلىۋېتىلدى، يۇڭ باۋ قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا يۆتكەپ قويۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى گاۋزۇڭ زامانىنىڭ چىيەنلۇڭ 59 ـ يىلى (1794 ـ يىلى)

شۇ يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى قەشقەردىكى سودىگەرلەرنىڭ باشقا ئەللەرگە چىقىش سودا ئېغىزلىرىنى بېكىتىپ بەردى ھەمدە ئۇلارغا سودا ئېغىزىدىن چىقىش گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بەردى. خىلاپلىق قىلغۇچىلار جازاغا تارتىلدى.
شۇ يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى مۇسۇلمانلارنىڭ سودا ئېغىزىدىن چىقىپ سودا قىلىش نىزامنامىسىنى بېكىتتى.

ئۇنىڭدا قەشقەردىن سودا قىلىدىغان مۇسۇلمانلار ناۋادا ئىدىگەي، ساربا‌غىش، بۇغۇ، چىلەك قاتارلىق جايلارغا سودىغا بارسا، ئۇلارغا ئېغىزدىن چىقىش گۇۋاھنامىسى بېرىشكە بولىدۇ. يىراقراق قەبىلىلەر تەرىپكە سودىغا چىقماقچى بولغانلارغا گۇۋاھنامە بېرىلمەيدۇ، خىلاپلىق قىلغۇچىلار تۇتۇپ كېلىنىپ باشقا يەرگە پالۋېتىلىدۇ، دېيىلگەن.

شۇ يىلى قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى يۈك يۆسىلاق شەھەر دەرۋازىسى سىرتىدا دۇكانلارنى سېلىپ، ئىچكىرىدىن سودىگەرلەرنى يۆتكەپ كېلىپ تىجارەت قىلدۇردى. شۇ يىلى يۆسىلاق شەھەر ئاھالىسى 10 مىڭغا يەتتى.

چىلك سۇلالىسى خانى رېنزۇك زامانىنىڭ جياچىلك 1 - يىلى (1796 - يىلى)

1 - ئايدا قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەردىكى ئامبالىلارنىڭ ئىشنى ئادىل بېجىرىشى، شۇ جايدىكى پۇقرالارغا يۇز كېلەلەيدىغان بولۇشى ھەققىدە يارلىق چۈشتى.

4 - ئايدا چالۇ لىك قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا يۆتكەپ كېلىندى.

5 - ئاينىڭ 22 - كۈنى قەشقەر، ياركەنتلەردىن ئوردىغا ئات تاپشۇرۇش توختىتىلدى، ئات چۆچەك، ئىلى، ئالتايلاردىن ئېلىنمىدىغان بولدى.

شۇ يىلنىڭ بېشىدا قەشقەر شەھىرىنىڭ ئىچى - سىرتىدىكى ھۆكۈمەتنىڭ 150 ئېغىز ئۆيى پۇقرالارغا ئىجارىگە بېرىلدى، يىللىق ئىجارىسى ۋە ئۇلى پۇلى بولۇپ 39 مىڭ يارماق يىغىۋېلىنىدى.

چىلك سۇلالىسى خانى رېنزۇك زامانىنىڭ جياچىلك 2 - يىلى (1797 - يىلى)

كۇز، 7 - ئايدا قەشقەر، يېڭىسارلارنىڭ ئاشلىق توپلاپ قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىشى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈلدى.

8 - ئايدا سامساق يىلەن ئوبۇلھەسەن قاراتېكىن قەبىلىسىدىن بولغان تاغلىق بۇيرۇت (قىرغىز) لار يىلەن ئۇچرىشىپ، قوشۇن باشلاپ كېلىپ قەشقەرنى پاراكەندە قىلماقچى بولدى.

11 - ئايدا قوقانلىق ناربوتابەگ قەشقەرنى پاراكەندە قىلغان سامساقنى يوقىتىشقا ياردەملەشكەنلىكتىن چىلك ئوردىسى ئۇنىڭغا مارجان، دۇردۇن قاتارلىق مالىلارنى ئىنئام قىلدى.

شۇ يىلى ئاقسۇغا خانئامبال قويۇلدى، ئۇ قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلىغا قارىدى.

چىلك سۇلالىسى خانى رېنزۇك زامانىنىڭ جياچىلك 3 - يىلى (1798 - يىلى)

سامساق قوقاندىن كاتىپى مەمەت نىياز ئارقىلىق چىلك ئوردىسىغا مەكتۇپ يوللاپ، ئالدىنقى يىلى قەشقەرنى پاراكەندە قىلغانلىقىنى ئىزاھلىدى ھەمدە ئوغلىنىڭ بېيجىڭغا سالامغا بېرىشىغا، ئۇزىنىڭمۇ قەشقەرگە قايتىپ بېرىپ ئولتۇراقلىشىشىغا ئىجازەت بېرىشىنى سورىدى، چىلك ئوردىسى ئىجازەت بەرمىدى.

شۇ يىلى يېڭىسارلىق گۇلرەنا پاكىستانغا بېرىش يولىدا قەشقەردە كېسەل بىلەن قازا قىلدى، كىشىلەر ئۇنىڭ سەپەر ئۈچۈن جۇغلىغان ئىنتايىن كۆپ پۇلى بىلەن ھېيتگاھ جامەسىنى كېڭەيتىپ قۇردى.

چىلك سۇلالىسى خانى رېنزۇك زامانىنىڭ جياچىلك 4 - يىلى (1799 - يىلى)

6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى فۇمىڭتا ئورۇن باسار باش بۇغلۇق سالاھىيىتى بىلەن قەشقەرنىڭ ياردەمچى

نازارەتچى ئامبالىققا تەپىنلەندى.

9 - ئايدا چاڭلىق ژەزىپىسىدىن ئايرىلدى. خوجۇن قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىققا تەپىنلەندى.

10 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئاق جىيەكلىك خەنزۇلار قوشۇنىنىڭ ئورۇنباسار باش بۇغى شېن باۋ يېڭسارنىڭ ئاغلاقچى ئامبالىققا يۆتكەپ كېلىندى.

شۇ يىلى قەشقەرلىك قاسىمى ئېپەك داستانى «تەزكىرەئى ئارسلانخان»نى يېزىپ پۈتتۈردى. ئۇ جەمئىي 2112 مىسرا بولۇپ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى ئارسلانخاننىڭ خوتەن بىلەن جەڭ قىلغانلىقى بايان قىلىنغان.

شۇ يىلى قەشقەر قوغاندىن ئەمىر ھۈسەين سەبۇرىنىڭ غەزەل مەسنەۋىيلەر توپلىمى پۈتتۈرۈلدى، بۇلار ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» غا تېكىست قىلىندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 6 - يىلى (1801 - يىلى)

11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى خوجۇن قاتارلىقلار مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ پۇل قىممىتىنى بېكىتىپ بېرىش توغرىسىدا خانغا مەكتۇپ يوللىدى. ھەر سەرنى 260 يارماقتا سۇندۇرۇشقا بولىدىغان بولدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ 7 - يىلى (1802 - يىلى)

10 - ئايدا خوجۇن ياركەنتنىڭ خانئامبالىققا يۆتكەلدى. توجىن قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىققا تەپىنلەندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 8 - يىلى (1803 - يىلى)

12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى توجىن ژەزىپىسىدىن ئايرىلدى. ياركەنتنىڭ يارداەمچى نازارەتچى ئامبىلى خې نىڭ قەشقەرنىڭ يارداەمچى نازارەتچى ئامبالىققا تەپىنلەندى. خې نىڭ ژەزىپە ئۆتىگەن مەزگىللەردە ئۇزۇنىنىڭ كۆرگەن- ئاڭلىغانلىرىنى رەتلەپ «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دېگەن 12 جىلدلىق كىتابنى يازدى. باش ياساۋۇل، ئامبار ياندىش بېگى دا چىڭ ياركەنتنىڭ يارداەمچى نازارەتچى ئامبالىققا قويۇلدى.

12 - ئاينىڭ 23 - كۈنى چىەنچىڭ قوۋۇقىنىڭ ياساۋۇلى لۇڭ فۇ قەشقەرنىڭ يارداەمچى نازارەتچى ئامبالىققا يۆتكەپ كېلىندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 9 - يىلى (1804 - يىلى)

1 - ئايدا ياركەنتنىڭ يارداەمچى نازارەتچى ئامبىلى دا چىڭ خانئامبالىققا تەپىنلەندى.

2 - ئايدا ئىلى ئاغلاقچى ئامبىلى ناچىتاي ياركەنتنىڭ يارداەمچى نازارەتچى ئامبالىققا يۆتكەپ كېلىندى.

6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئورگا خانئامبىلى ئارتاشىدى قەشقەرنىڭ يارداەمچى نازارەتچى ئامبالىققا يۆتكەپ كېلىندى.

8 - ئايدا ياركەنتكە قاراشلىق شەرقىي يولدىكى 13 ھەربىي رابات 6 - ئايدىن كېيىن كەلگەن قىيانىنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. ھەربىي رابانتىن نۇرغۇن ئۇي ئۇرۇلۇپ چوشتى. خانئامبال بۇ ئىشنى يۇقىرىغا يوللاپ

راسخوت ئېلىپ رېمونت قىلدۇردى. ياركەنتنىڭ بارچۇق قاتارلىق كەنتلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىز - ئېرىقلىرىدىن ئېلىنىدىغان زاكات كەچۈرۈم قىلىندى.

شۇ يىلى قەشقەر ھاكىمبېگى ئىسكەندەر قەشقەر مۇسۇلمانلار شەھىرىنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسى سىرتىدا ئۆزى ئۆچۈن چوڭ گۈمبەزلىك قەبرە ياساشقا كىرىشتى (ھازىرقى ئاق مازار) ، بۇ قەبرە 1809 - يىلى پۈتتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 11 - يىلى (1806 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى قەشقەرنىڭ 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبېگى، دولوئىنانچىخانى ئىسكەندەر قاتارلىق 4 كىشى بىرگە بېيجىڭغا بېرىپ، شىيۇەنمېن دەرۋازىسى سىرتىدا خانغا سالام بەردى.

3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى خې نىڭ ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى. ئۇچتۇرپاننىڭ خانئامبىلى جىن چاڭ قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى.

11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى خەنزۇ قوشۇننىنىڭ ئورۇنباسار باش بۇغى جالخانبۇ بېگىسارنىڭ ئاغلاقچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 12 - يىلى (1807 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قەشقەرنىڭ 4 - دەرىجىلىك بېگى قاتارلىق 16 كىشى بېيجىڭغا بېرىپ، شىنۇۋەمېن دەرۋازىسى سىرتىدا خانغا سالام بەردى.

6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى قەشقەر خانئامبىلى ئەيشىكتا تارباغاتاينىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا يۆتكەلدى، ئۇرۇمچىنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى ئېنىسىڭ قەشقەرنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى.

11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى جىن چاڭ ئۇلاستايغا جاڭجۈن بولۇپ يۆتكەلدى. ئۇچتۇرپاننىڭ خانئامبىلى فەن جىيەنفېڭ قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى بولدى. ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ ئۇرۇمچىنى قوغداشقا ئەۋەتىلگەن ئىلى ئاغلاقچى ئامبىلى چېڭ لىن قەشقەرنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 13 - يىلى (1808 - يىلى)

8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى فەن جىيەنفېڭ گۇناھ سادىر قىلغانلىقتىن ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلىنىپ سۈرگۈن قىلىندى. جى ناكەن قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا قويۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 14 - يىلى (1809 - يىلى)

5 - ئايدا جى ناكەن ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى، سۇڭ جۇن 1 - دەرىجىلىك ياساۋۇللۇق مەنسىپى بىلەن قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا قويۇلدى.

7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سۇڭ جۇن شەنشى - گەنسۇنىڭ باش ۋالىيلىقىغا ئۆستۈرۈلدى. ياركەنتنىڭ خانئامبىلى نايەنچېڭ قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا قويۇلدى.

11 - ئاينىڭ 22 - كۈنى قاراشەھەر خانئامبىلى خا فېڭتا قەشقەرنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبالىلىقىغا

يۆتكەلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 15 - يىلى (1810 - يىلى)

1 - ئايدا يارکەنتنىڭ خانئامبىلى يىكېڭئا نايەنچېڭنىڭ ئورنىغا قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا قويۇلدى.

8 - ئايدا يىكېڭئا بەزى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى، تېيې باۋ قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىنى ئۆتكۈزۈۋالدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 16 - يىلى (1811 - يىلى)

9 - ئايدا تېيې باۋ ساماق بىلەن يوشۇرۇن ئالاقە قىلىشقان قەشقەر ئاق تاغلىقلار مۇرتى نەزەر قاتارلىقلارنى قولغا چۈشۈرگەنلىكتىن ئۇنىڭغا ئورۇنباسار باش بۇغلۇق مەنسەپى بېرىلدى. قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى ئىنانچېخان يۇنۇسقا 7 - دەرىجىلىك بەگلىك مەنسەپى بېرىلدى ھەمدە ئىككى يېرىم توپ تاۋار - دۇردۇن، 2 توپ يىپەك ئىنئام قىلىندى. مىڭبېگى ئابدۇللاغا 5 - دەرىجىلىك پۇپۇكلۇك بۆك ئىنئام قىلىندى.

11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى تېيې باۋ جېجياڭغا باش مۇپەتتىش بولۇپ يۆتكەلدى. ئاقسۇنىڭ خانئامبىلى فەن جېيەنفېڭ يەنە قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا قويۇلدى.

11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قەشقەرنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبىلى خافېڭئا ئىلىنىڭ باش بۇغى قىلىپ يۆتكەلدى. گۇچۇڭنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى چىڭگې قەشقەرنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبالىلىقىغا قويۇلدى.

شۇ يىلى قەشقەردىكى مۇسۇلمانلار مەھەللىلىرىدە يەر بېجى كەچۈرۈم قىلىندى. قەشقەرنىڭ ئەسلىدىكى ھاكىمبېگى ئىنانچېخان ئىسكەندەر ئۆلگەندە ئەسلى يۇرتى تۇرپانىنىڭ لۇكچۇنگە ئېلىپ كېلىنىپ قويۇلدى. ئوغلى يۇنۇس ئىنانچېخان بولۇپ قەشقەرنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 17 - يىلى (1812 - يىلى)

7 - ئاينىڭ 24 - كۈنى چىڭگې بىۋاستە قاراشلىق تەپتىش قىلىپ يۆتكەلدى. 3 - دەرىجىلىك ياساۋۇل لىڭ باۋ قەشقەرنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى.

8 - ئايدا فەن جېيەنفېڭ بەزى ئىشلار تۈپەيلىدىن ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى. ئېنچاڭ قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى.

11 - ئاينىڭ 22 - كۈنى لىڭ باۋنىڭ ۋەزىپىسى تۆۋەنلىتىلىپ يۆتكەپ كېتىلدى. قۇمۇلنىڭ خانئامبىلى يۈ فۇ قەشقەرنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 18 - يىلى (1813 - يىلى)

قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى يۇنۇس ئىنانچېخان قوقانىنىڭ خانى ئۆمەرخان بىلەن مەخپىي ئالاقىلەشتى، ئۆمەرخان بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قەشقەردە قوقانىنىڭ قازى بېگى (سودا ئىشلىرىنى ۋاكالىتەن باشقۇرغۇچى) قويۇشنى تەلەپ قىلدى. چىڭ ھۆكۈمىتى بۇنى قاتتىق چەكلىدى. يۇنۇس يەنە جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئاشلىقنى

بېسىۋېلىپ يۇقىرى باھادا سېتىشىغا يول قويىدى. ئۇلار زورلۇق - زومبۇلۇق، قاقتى - سوقتى قىلىپ، 4 ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولدى، ئۇيغۇر پۇقرالار بۇنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتتى.

4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قەشقەردە قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچرىغان ئاھالىلەرگە قەرز ھېسابىدا ئۇرۇق تارقىتىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 19 - يىلى (1814 - يىلى)

3 - ئايدا قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى ئىنانچىخان يۈنۈس ئالدىنقى يىلى موللاسوپى، نىيازسوپى قاتارلىق 4 كىشىنى سامساق بىلەن تىل بىرىكتۈردى دەپ ئۆزۈل قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولغانلىقىغا قارىتا، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ بوۋىسىنىڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنىڭغا كەڭچىلىك قىلىپ، ئۆلۈمدىن كەچۈرۈم قىلدى ۋە ئىلىغا سۈرگۈن قىلىپ مەڭگۈلۈك رەجمىغا ئالدى. خېيلۇڭجياڭغا سۈرگۈن قىلىنغان، تۆھمەت قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن 4 كىشىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېلىندى. قەشقەرنىڭ يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ھاكىمبېگى ئىسھاق ئىلى جاڭجۈنى سۇڭ جۈن بىلەن بىرگە بۇ دېلونى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەچكە ئالاھىدە بىر توپ تاۋار- دۇردۇن بىلەن مۇكاپاتلاندى.

3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى قەشقەرنىڭ يارداملىقچى نازارەتچى ئامبىلى يۇ فۇ سېرىق خوشۇندەكى موڭغۇللارغا ئورۇنباسار باش بۇغ بولدى.

4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قەشقەرنىڭ يارداملىقچى نازارەتچى ئامبىلى ئۇرچىڭتا قاراشەھەرگە خانئامبال قىلىپ يۆتكەلدى. قاراشەھەر خانئامبىلى يۇڭچىڭ قەشقەرگە يارداملىقچى نازارەتچى ئامبال قىلىپ تەيىنلەندى.

11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئېنچاڭنىڭ بېيجىڭگە قايتىشىغا بۇيرۇق بېرىلدى. قۇمۇلنىڭ يارداملىقچى نازارەتچى ئامبىلى، ئورۇنباسار باش بۇغ چىڭ نىڭ قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا قويۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 20 - يىلى (1815 - يىلى)

9 - ئايدا قەشقەر تاشمىلىق كەنتىدىكى زىياۋۇدۇن بىلەن تاغلىق قىرغىزلارنىڭ سەردارى تۇردى ئادەم باشلاپ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئاتخانىسىنى كۆيدۈرۈۋەتتى. يارداملىقچى نازارەتچى ئامبال يۇڭچىڭ قوشۇن چىقىرىپ بېسىقتۇردى، زىياۋۇدۇننى ئۆلتۈرۈۋەتتى، تۇردىنى پارچىلاپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

10 - ئاينىڭ 11 - كۈنى تارباغاتاينىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى سۇڭ فۇ قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا يۆتكەلدى. خوتەننىڭ يارداملىقچى نازارەتچى ئامبىلى گۇڭچۇكېتوبو قەشقەرنىڭ يارداملىقچى نازارەتچى ئامبالىلىقىغا تەيىنلەندى، چىڭ نىڭ يارلىقىغا ئاساسەن بېيجىڭغا قايتتى.

12 - ئاينىڭ 6 - كۈنى زىياۋۇدۇننىڭ توپىلىڭىنى سېزىلمىگەنلىكى سەۋەبىدىن، ئەسلىدە ۋاسسالار مەھكىمىسىگە ئوڭ قول ياندىش بەگلىككە ئۆستۇرۇلمەكچى بولغان چىڭ نىڭ 3 - دەرىجىلىك ياساۋۇللۇقىغا چۈشۈرۈلۈپ، ئۈچتۇرپانغا ئامبال قىلىندى. يۇڭچىڭ 3 - دەرىجىلىك ياساۋۇللۇقىغا چۈشۈرۈلۈپ، قاراشەھەرنىڭ خانئامبالىلىقىغا قويۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 21 - يىلى (1816 - يىلى)

1 - ئايدا ئىلى جاڭجۈنى سۇڭ جۈن قەشقەردىكى زىياۋۇدۇن توپىلىڭىنى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىشتا

يۇقىرىنىڭ ئىجازىتىنى ئالماي، تۇردى بىلەن زىياۋۇددۇننى ئۆلتۈرگەچكە، ۋەلىئەھدى مۇشاۋۇرىلىق مەنسىپى ئېلىپ تاشلىنىپ، بىرتەرەپ قىلىشقا تاپشۇرۇلدى.

1 - ئاينىڭ 26 - كۈنى زىياۋۇددۇن توپىلىڭنى بېسىقتۇرۇشتا كۆچ چىقارغان قەشقەرنىڭ 4 - دەرىجىلىك بېگى باباق، 5 - دەرىجىلىك بېگى پولات بىلەن ئىبراھىملارغا پۈپۈكلۈك بۆك، بابافقا كۆك پۈپۈكلۈك بۆك ئىنئام قىلىندى ھەمدە ئۇلارنىڭ مەنسىپى ئۆستۈرۈلدى.

12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قەشقەرنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبىلى گۈچۈبوزافقا 2 - دەرىجىلىك ياساۋۇللۇق ئىنئام قىلىنىپ، تارباغاتاينىڭ مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا تەينىلەندى. لەشكىرى پىرقىنىڭ ئاقساقالى سۈناغا 3 - دەرىجىلىك ياساۋۇللۇق ئىنئام قىلىنىپ، قەشقەرنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامباللىقىغا تەينىلەندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 23 - يىلى (1818 - يىلى)

11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى سۇڭ فۇ يارلىق بويىچە بېيجىڭغا قايتتى. 2 - دەرىجىلىك ياساۋۇل، ياركەنتنىڭ خانئامبىلى بىن جىڭ قەشقەرگە مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا تەينىلەندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 24 - يىلى (1819 - يىلى)

11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى بىن جىڭ سېرىق قوشۇن موڭغۇللىرىنىڭ ئورۇن باسار باش بۇغى بولدى.

شۇ يىلى قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى بىن جىڭ قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى يۈنۈسنىڭ بېغىدا قوقانلىق سودىگەر سالىجاننىڭ قىزىنى ئۆچرىتىپ قېلىپ، ئۇنى يامۇلغا ئېلىپ كېتىپ نومۇسسىغا تەگدى، سالىجان ئەزەپلەنگەنلىكىدىن قىزىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى بىن جىڭنىڭ يامۇلى قورۇسىغا تاشلاپ ھەيۋە قىلدى. ئىلى جاڭجۈنى چىڭ شياڭ يارلىقىغا بىنائەن تەكشۈرۈشكە كەلدى. مەسئۇلىيەتنى بىن جىڭنىڭ قول ئاستىدىكى جالاڭ دېغۇ، شۇ شەنلەرگە دۆڭگەپ، بىن جىڭنى ئاقلىدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى رېنزۇڭ زامانىنىڭ جياچىڭ 25 - يىلى (1820 - يىلى)

3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى قەشقەرنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبىلى سۈناغا باش ياساۋۇللۇق، شىنجىڭنىڭ خانئامباللىقى بېرىلدى. 3 - دەرىجىلىك ياساۋۇل سېپۇجىڭنا قەشقەرنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامباللىقىغا قويۇلدى.

8 - ئايدا بۇرھانىددىننىڭ نەۋرىسى سامساق ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ 2 - ئوغلى جاھانگىرخوجا 300 ئادەمنى توپلاپ تۇنجى قېتىم قوقاندىن كىرىپ مالمانچىلىق تۇغدۇردى. سېپۇجىڭنا قوشۇن باشلاپ بېرىپ جاھانگىر خوجا ئاسىي قوشۇنىنى توسۇپ كۆپىنچىسىنى يوقاتتى. جاھانگىر خوجا قالغان 20 — 30 ئادەمنى باشلاپ قېچىپ كەتتى. ئىلى جاڭجۈنى چىڭ شياڭ شۇئان قەشقەرگە كېلىپ ۋەقەنىڭ سەۋەبىنى تەكشۈردى ۋە ئاۋامنى تىنچلاندۇردى.

12 - ئايدا چىڭ شياڭ بىن جىڭ، شۇ شەن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قىلمىشى دۇرۇس ئەمەس دەپ مەلۇمات بەردى. چىڭ ھۆكۈمىتى قاتتىق تەكشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئەسلىنى ئېلىپ تاشلاپ قاتتىق سوراق قىلىشنى بۇيرۇدى.

12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى فۇجيەننىڭ تەيۋەن قورغىنىدا ھەربىي باش بۇغ بولغان ژۇلۇڭئاغا ئورۇنباسار باش بۇغلۇق مەنسەپى بېرىلىپ، قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالللىقىغا تەينىلەندى. 3 - دەرىجىلىك ياساۋۇل بەگ، قۇمۇلنىڭ يارداەمچى نازارەتچى ئامبىلى شيۇ كۈن قەشقەرنىڭ يارداەمچى نازارەتچى ئامبالللىقىغا تەينىلەندى.

شۇ يىلدىن باشلاپ ئەنگلىيە تاجاۋۇزچىلىق قولىنى شىنجاڭغا ئۇزارتتى، كەشمىر، بەدەخشان، ھىندىستان، قوقان قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلاردىن شىنجاڭغا زور مىقداردا ئەپيۇن كىرگۈزدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 1 - يىلى (1821 - يىلى)

3 - ئايدا قەشقەرنىڭ ئىلگىرىكى مەسلىھەتچى ئامبىلى بىن جىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ پۇقرالارنى قاقتى-سوقتى قىلغانلىقىنى تەكشۈرمىگەنلىكى، قىلمىشىنىڭ دۈرۈس بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ خېيلۇڭجيانغا سۈرگۈن قىلىندى. جالڭ جىڭ، سۇي شەنلەرنىڭ قىلمىشى ئىنتايىن قەبىھ بولغاچقا بىر يىل تاقاق سېلىنىپ، ئىلغا سۈرگۈن قىلىندى.

10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى قەشقەرگە يېڭىدىن تەينىلەنگەن ھاكىمبەگ مەمەت سېيىتنىڭ ئائىلە ئاۋابىئاتلىرىنى كۆچۈرۈشكە كۈمۈش ئىنئام قىلىندى.

12 - ئايدا ئەنگلىيە سودىگەرلىرى ياركەنتنىڭ ھاكىمبېگىگە ئالاقە ئۈەتىپ، سودا قىلىشقا ئىجازەت بېرىشنى سورىدى. چىڭ ھۆكۈمىتى قەشقەر، ياركەنتلەرنى مۇھىم چېگرا جاي دەپ قاراپ، قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى ژۇلۇڭئاغا ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ كىلىش مۇددىئاسىنى ھەقىقىي ئىگىلەپ، يۇقىرىغا ئەينەن يوللىشىنى بۇيرۇدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 2 - يىلى (1822 - يىلى)

10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ژۇلۇڭئا شىنجىڭنىڭ خانئامبالللىقىغا يۆتكەلدى. قەشقەرنىڭ يارداەمچى نازارەتچى ئامبىلى شيۇ كۈنگە 3 - دەرىجىلىك ياساۋۇل بەگلىك مەرتىۋىسى ئىنئام قىلىنىپ، قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالللىقىغا تەينىلەندى. ئۇچتۇرپاننىڭ خانئامبىلى شۇ كۈن قەشقەرنىڭ يارداەمچى نازارەتچى ئامبالللىقىغا يۆتكەپ كىلىندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 3 - يىلى (1823 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 10 - كۈنى شۇ كۈن خوتەننىڭ خانئامبالللىقىغا يۆتكەلدى، ئىلى ئاغلاقچى ئامبىلى بۇ يەنتەيگە باش ياساۋۇللۇق مەرتىۋىسى بېرىلىپ، قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالللىقىغا قويۇلدى.

1 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بۇ يەنتەي قەشقەرنىڭ يارداەمچى نازارەتچى ئامبالللىقىغا چۈشۈرۈلدى. قاراشەھەر خانئامبىلى يۈڭ چىن قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالللىقىغا يۆتكەلدى. ئىلگىرىكى يارداەمچى نازارەتچى ئامبال شۇكۈن قاراشەھەرنىڭ خانئامبالللىقىغا يۆتكەلدى.

2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قەشقەرنىڭ 6 - دەرىجىلىك مىڭبېگى قاتارلىق 16 كىشى بىرگە بېيجىڭغا بېرىپ، شېنۇۋېمىن دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدا خانغا سالام بەردى.

12 - ئاينىڭ 3 - كۈنى بۇ يەنتەينىڭ بېيجىڭغا قايتىشى ھەققىدە بۇيرۇق چۈشتى، سېيرىق جىيەكلىك

قوشۇننىڭ مۇھاپىزەتچى باش چېرىكچىسى بايەنباتۇر قەشقەرنىڭ يارەمچى نازارەتچى ئامباللىقىغا يۆتكەپ كېلىندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 4 - يىلى (1824 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 22 - كۈنى قەشقەرنىڭ مىراپىبىگى بۇبا قاتارلىق 2 كىشى بېيجىڭغا بېرىپ، شېنۇڭمېن دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدا خانغا سالام بەردى.

9 - ئايدا بايەنباتۇر چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىن 300 نەچچە لەشكەرنى باشلاپ، جاھانگىر خوجا باندىتلىرىنى يوقاتماقچى بولۇپ پامىرغا باردى، ئەمما ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. بايەنباتۇر بۇيرۇتلار جاھانگىر خوجىنى يوشۇرۇپ قويىدى دېگەننى باھانە قىلىپ، قوشۇنلىرىنى مەيلىگە قويۇۋېتىپ، ئۇلارنىڭ يۈزىدىن كۆپرەك ئايال ۋە بالىلىرىنى ئۇلتۇردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 5 - يىلى (1825 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 13 - كۈنى قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى يۈڭ چىنغا سېرىق جىيەكلىك خەنزۇ قوشۇنلىرىنىڭ باش بۇغى دېگەن مەنسەپ بېرىلدى.

9 - ئايدا ئالدىنقى يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جاھانگىر خوجىنى يوقىتىشقا بارغاندا بىگۇناھ كىشىلەرنى قالايمىقان ئۇلتۇرغەنلىكتىن، بۇيرۇتلارنىڭ سەركەردىسى تىلەك قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ كېلىپ، بايەنباتۇرنى قەشقەردە قورشۇالدى. ئىلى جىياڭجۈنى چىڭ شياڭ ئاغلاقچى ئامبال مۇكىدىڭبۈنى قوشۇن باشلاپ يارەمگە بېرىشقا بۇيرۇدى.

10 - ئايدا يۈڭ چىن ئۆلدى. 11 - ئايدا چىڭ شياڭ قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامباللىق ۋەزىپىسىنى ۋاكالىتەن ئۆتەپ تۇرۇشقا بۇيرۇلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي چىڭ شياڭ قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا، قوشۇمچە سېرىق جىيەكلىك خەنزۇ قوشۇنىنىڭ باش بۇغلۇقىغا قويۇلدى. ئۇ ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالغىچە قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامباللىقىنى مۇكىدىڭبۇ ۋەكالىتەن ئۆتەپ تۇردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 6 - يىلى (1826 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قەشقەرنىڭ 4 - دەرىجىلىك سودا بېگى پولات قاتارلىق 5 كىشى بېيجىڭغا بېرىپ، شېنۇڭمېن دەرۋازىسى سىرتىدا خانغا سالام بەردى.

3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۇرۇمچىدىكى يېشىل تۇغلۇق قوشۇنىنىڭ 500 ئەسكىرى، چېرىكى، 500 ئات بىلەن قەشقەرگە مۇداپىئەنى كۈچەيتىش ئۈچۈن يۆتكەپ كېلىندى.

4 - ئاينىڭ 9 - كۈنى چىڭ شياڭنىڭ ئىلىتىجاسىغا ئاساسەن، ئاقسۇنىڭ بەيسى ھاكىمبېگى مەھمۇد ھادى، 5 - دەرىجىلىك خەزىنىچىبەگ سىدىق ۋە ياركەنتنىڭ 4 - دەرىجىلىك ئىشىك ئاغابېگى مۇھەممەت شېرىپ، خوتەن يۈرۈڭقاشنىڭ 4 - دەرىجىلىك ھاكىمبېگى ئابدۇللانىڭ قەشقەرگە كېلىپ ۋەزىپە ئۆتىشىگە رۇخسەت قىلىندى.

6 - ئايدا جاھانگىرخوجا قوقانلىقلار ۋە قىرغىزلاردىن بولۇپ 500 قوراللىق كىشىنى توپلاپ 3 - قېتىم چېگرىدىن كىرىپ، قەشقەرگە 80 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان ئاتۇش كەنتىدە تۇنجى تاياچ بازىسىنى قۇرۇپ،

كەلگە كۆلەمدە پاراكەندىچىلىك سېلىشقا باشلىدى. قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى چىلگ شيالگ 1000 كىشىلىك قوشۇننى قورشاپ يوقىتىشقا ئەۋەتتى. جاھانگىر خوجا دىنىي ئەسەبىيلىكتىن پايدىلىنىپ ئاق تاغلىقلار مۇرتىلىرىدىن 10 مىڭدەك ئادەمنى قۇتۇرتىپ ۋە مەجبۇرلاپ، قەشقەر خەنزۇ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. چىلگ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ مۇداپىئەسى ناھايىتى چىلگ بولغاچقا، ئۇنى بۆسۈپ ئۆتەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن جاھانگىر خوجا قوقاندىن ياردەم سورىدى ھەمدە «ئەگەر مۇسۇلمانلار شەھىرىنى ئالمىدىغان بولسام، سېنىڭ ھىممىتىڭنى ساھىبجامال، قاشتېشى، تاۋار - دۇردۇنلاردىن تەك بەھرىمەن بولۇش، قەشقەرنى سىلەرگە ئايرىپ بېرىش ئارقىلىق قايتۇرىمەن» دەپ ۋەدە بەردى. قوقانلىق مەدەلىخان 300 ئادەمنى باشلاپ قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ جاھانگىر خوجىغا ياردەم بەردى، لېكىن ئۇزاققىچە ئالالمىدى، مەدەلىخان چېكىنىدىغان چاغدا جاھانگىر خوجا ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى قوشۇۋېلىپ، 3000 كىشىلىك قوشۇن تەشكىللىدى.

7 - ئايدا جاھانگىر خوجا قەشقەر مۇسۇلمانلار شەھىرىنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى. ھاكىم بەگ مۇھەممەت سېيىت بىلەن قايتىدىن ۋەزىپىگە قويۇلغان قەشقەرنىڭ ھاكىملىگى ئىنانچىخان يۇنۇس جەڭدە تەك ئۆلدى، يۇنۇسنىڭ ئوغلى زۇھۇرىدىن ئەسىرگە ئېلىنىدى.

8 - ئايدا چىلگ ھۆكۈمىتى ئىلى جاڭجۈنى چالگ يىڭغا «سۇر - ھەيۋەتلىك سانغۇن» دەپ نام بېرىپ، ئالدىنقى سەپتە قوماندانلىق قىلىشقا مەسئۇل قىلدى. شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى يالگ يۈچۈن شەندۇڭنىڭ باش مۇپەتتىشى ۋۇلۇڭئالارنى مەسلىھەتچى قىلىپ، چىلگ قوشۇنىدىن 36 مىڭدىن كۆپرەك ئادەمنى توپلاپ، ئاقسۇ ئەتراپىغا يىغىپ، جاھانگىر خوجانى قورشاپ يوقىتىش جېڭىنى باشلىدى.

8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى جاھانگىر خوجانىڭ باندىت قوشۇنى قەشقەر خەنزۇ شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. مەسلىھەتچى ئامبال چىلگ شيالگ، ياردەمچى نازارەتچى ئامبال شۇرخاشەنلەر ئۆلدى. جاھانگىر خوجا ئۆزىنى «سەيىد جاھانگىر خوجا سۇلتان» دەپ ئاتىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، يېڭسار، ياركەنت، خوتەن قاتارلىق جايلارمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئۇنىڭ قولىغا ئۆتتى. جاھانگىر خوجا قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە 20 نەچچە جاسۇسنى قەشقەرگە ئەۋەتىپ، جاھانگىر خوجىغا مەسلىھەتچى قىلىپ، ئەسكەرلىرىنى مەشىقلەندۈرۈپ، ياردەم بىلەن تەمىن ئەتتى.

10 - ئايدا قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى چىلگ شيائىغا «ۋەلىئەھدى مۇشاۋۇرى» لىق مەرتىۋىسى بېرىلدى.

چىلگ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 7 - يىلى (1827 - يىلى)

2 - ئايدا چىلگ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ 22 مىڭدىن ئارتۇقراق ئادەمدىن تەشكىللەنگەن غوللۇق كۈچى ئاقسۇدىن يولغا چىقىپ مارالبېشىنى ئىگىلدى. 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى چىلگ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قەشقەرنىڭ شەرقىگە 150 چاقىرىم كېلىدىغان شاپتۇلدا جاھانگىر خوجىنىڭ ئاساسىي كۈچىدىن 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى تارمار قىلىپ، قەشقەر شەھىرىگە يېقىنلاپ كەلدى. 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى كەچتە چىلگ سۇلالىسى قوشۇنى 3 يولغا بۆلۈنۈپ قەشقەرگە ئومۇمىي ھۇجۇم قىلدى. 2 - كۈنى سەھەردە قەشقەر خەنزۇ شەھىرى بىلەن قەشقەر كونا شەھەر ئارقا - ئارقىدىن ئىگىلەندى. جاھانگىر خوجا ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن نەچچە 10 ئادەم قېچىپ كەتتى. قەشقەر ئۇرۇشى غەلىبىسىدىن كېيىن، چىلگ سۇلالىسى قوشۇنى غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، يېڭسار، ياركەنتلەرنى ئالدى. 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى چىلگ سۇلالىسى قوشۇنى خوتەنگە كىردى. شۇنىڭ بىلەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ ھەممىسى قايتۇرۇۋېلىندى. جاھانگىر خوجا پامىر ئېگىزلىكىدىكى تاغلار ئارىسىغا قېچىپ كىرىۋالغاندىن كېيىن، چىلگ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئالدىنقى سەپ قوماندانى چالگ لىلگ قاتارلىقلارغا بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا جاھانگىر خوجىنى تىرىك تۇتۇپ كېيىنكى ئاپەتنى تەلتۆكۈس تۈگىتىش ھەققىدە قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈردى.

5 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى قەشقەر، ياركەنت قاتارلىق جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 8 شەھەرنىڭ يېڭى، كونا سېلىقىنى كەچۈرۈم قىلدى.

9 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى شەندۇڭلۇق باش مۇپەتتىش ژۇلۇڭتا قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى. چىڭ رۇي، سۇچىڭتالار قەشقەرنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى. كۇچا بەيسى بېگى ھادىنىڭ نەۋرىسى ئىسھاق جاھانگىر خوجىنى يوقىتىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، قەشقەرنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلىنىپ، ئىنانچىخانلىق مەرتىۋىسى بېرىلدى ۋە ۋاقتىنچە قەشقەرنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبالىلىقىغا قويۇلدى. ئۇ ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىللەردە نامراتلارنى يېغىپ قەشقەر دەريا سىيىدا بىنەم ئۆزلەشتۈردى، قىزىل دەريا كۆۋرۈكى قەلئەسىنى نازارەت قىلىپ ياساتتى.

12 ـ ئايدا ئىلى جاڭجۇنى چاڭ لىڭ، ياساۋۇل بېگى ياڭ فاڭ، خان مۇپەتتىشى نايەنچىڭ قاتارلىقلار قەشقەردە مۇسۇلمانلار يۈرتىنىڭ كېيىنكى ئىشلىرىغا تەييارلىق قىلىشقا بۇيرۇلدى.

12 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى كۇچا خانئامبىلى نايەنباۋ ئورۇنباسار باش بۇغلۇق مەرتىۋىسى بىلەن قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى (ۋەزىپىگە ئولتۇرمىدى).

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 8 ـ يىلى (1828 ـ يىلى)

يىل بېشىدا جاھانگىر خوجا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى چاغاندا مۇداپىئەنى بوشاشتۇرۇپ قويغان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ يەنە 500 دىن كۆپرەك ئادەمنى توپلاپ چېگرىدىن ئۆتۈپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ قارا تېكە تېغىغچە چېكىنىدۈردى. كەسكىن جەڭ قىلىشقاندىن كېيىن، ئورۇنباسار سانغۇن خۇ چاۋ، باش دىۋان دۇەن يۈگۈلار ئۇنى تىرىك تۇتتى.

6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى جاھانگىر خوجا بېيجىڭغا يالاپ ئېلىپ بېرىلىپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ كاللىسى ئېلىندى. يالاپ ئېلىپ بارغان ئەمەلدارلار ئىچىدىن 4 ـ دەرىجىلىك تاج كىيگەن كۇچالىق 5 ـ دەرىجىلىك سودا بېگى سىدىققا 3 ـ دەرىجىلىك پۇپۇكلۇك بۆك، بەش پۇپۇكلۇك تاج تاقىغان قەشقەرنىڭ 6 ـ دەرىجىلىك مىراپ بېگى مامۇتقا 4 ـ دەرىجىلىك پۇپۇكلۇك بۆك ئىنئام قىلىندى.

6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى جاھانگىر خوجا توپلىڭىنى تىنچىتىشتىكى 40 تۆھپىكارنىڭ سۈرىتىنى جۇڭنەنخەيدىكى زىگۇاڭگې زالىغا سىزىش بۇيرۇلدى.

7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى قەشقەرنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبالى سۇچىڭتا موڭغۇل كۆك خوشۇنىنىڭ ئورۇنباسار باش بۇغى قىلىپ تەينىلەندى.

10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى يۈمىلاق شەھىرى ئالدىنقى يىلى ۋەيران قىلىۋېتىلگەنىدى، سۇر ـ ھەيۋەتلىك جاڭجۇن چاڭ لىڭ قەشقەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 20 چاقىرىم كېلىدىغان خەنزۇ شەھىرى (ھازىرقى يېڭىشەھەر) سېلىش توغرىسىدا ئىلتىماس سۇندى. بۇ شەھەر پۈتكەندىن كېيىن، داۋگۇاڭ خان «恢武» دېگەن نامنى بېرىپ، مانجۇ، موڭغۇل، خەنزۇ، ئۇيغۇر يېزىقلىرىدا ئېلان قىلدى.

12 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى قەشقەر، ياركەنت، يېڭىسار، خوتەن شەھەرلىرىدە تۇرۇشلۇق مۇداپىئە سانغۇنى، چارلىغۇچى، باش دىۋان، بەگلەرگە سەپەر خەرىتىسى تارقىتىپ بېرىلدى.

شۇ يىلى بىۋاستە قاراشلىق باش ۋالىي، قەشقەردە تۇرۇشلۇق خان مۇپەتتىشى نايەنچىڭ قەشقەر، ياركەنت، ئاقسۇ شەھىرىدىكى ئامبال يامۇلىدا خەزىنە تەسىس قىلىشنى تەستىقلاتتى.

شۇ يىلى نايەنچىڭ تەستىق ئارقىلىق قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەردە تۇرۇۋاتقىنىغا 10 يىل ياكى 10 يىلدىن ئارتۇق بولغان، چاي، رەۋەن بىسىۋالغان قوقانلىق مۇھاجىرلار ئائىلىسىدىن 289 نى چېگرىدىن قوغلاپ چىقاردى، قوغلاپ چىقىرىلمىغانلىرىنىڭ سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلمىدى، ئۇلارنىڭ شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار

بىلەن تىكاھلىنىشىنى مەنئى قىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 9 - يىلى (1829 - يىلى)

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ياركەنتنىڭ خانئامبىلى جالۇڭئاغا ئورۇنباسار باش بۇغلۇق مەرتىۋىسى بېرىلىپ، قەشقەرنىڭ مۇۋەققەت مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا قويۇلدى. ئۇچتۇرپاننىڭ خانئامبىلى بۇيەنتەي قەشقەرنىڭ چېگرا مۇداپىئە باشبۇغلۇقىغا يۆتكەلدى.

3 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئىھاق چىڭ سۇلالىسىنىڭ توپىلاڭنى تىنچىتىشىدا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «ئىنانچىخان بەزى، تەرتىپ ئامبىلى، قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى، تەدبىرلىك باتۇر» دېگەن مەرتىۋىلەر بېرىلدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئاقسۇنىڭ ھاكىمبېگى ئەھمەد چېنچىمبن ياساۋۇللۇقىغا تەينىلەندى.

7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بۇيەنتەي كېسەللىك سەۋەبىدىن ۋەزىپىسىدىن بوشىتىلدى، يېڭىسارنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى دولۇڭۇ قەشقەرنىڭ چېگرا مۇداپىئە باش بۇغلۇقىغا يۆتكەپ كېلىندى.

8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى جالۇڭئا قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى.

10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى خەنزۇ سېرىق خوشۇنىنىڭ ئورۇنباسار باش بۇغى، قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى جالۇڭئا موڭغول قىزىل خوشۇنىنىڭ ئورۇنباسار باش بۇغلۇقىغا تەينىلەندى.

10 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قەشقەر قىزىل دەريالىسى كۆۋرۈكى قەلئەسىنىڭ قۇرۇلۇشى پۈتكەنلىكتىن، ھاكىمبەگ، ئىنانچىخان ئىھاققا تاۋار - دۇردۇن ئىنئام قىلىندى.

شۇ يىلى قەشقەردە باج ئىدارىسىنىڭ چاي بېجى يېغىشىنى توختىتىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشتى. توختىتىلغان كۈنىگە قەدەر قەشقەر باج ئىدارىسى چاي بېجى ئۈچۈن جەمئىي 6315 سەر كۈمۈش يىغىۋالدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 10 - يىلى (1830 - يىلى)

4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئىلى ئاغلاقچى ئامبىلى تاسقا قەشقەرنىڭ يارداملىق نازارەتچى ئامبالىلىقىغا يۆتكەپ كېلىندى. ئەسلىدىكى يارداملىق نازارەتچى ئامبال ئېرگولۇن ئىلىنىڭ ئاغلاقچى ئامبالىلىقىغا يۆتكەلدى.

7 - ئايدا قوقان مەدەلىخان قوشۇنىدىكىلەر جاھانگىر خوجىنىڭ ئىنىسى يۈسۈپنى ئۈنىمىغىنىغا قارىماي ئېلىپ كېلىپ پاراكەندىچىلىك سالدى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى.

9 - ئايدا قوقان قوشۇنى قەشقەر، يېڭىسار شەھەرلىرىنى قورشىۋالدى، 10 - ئايدا قەشقەر ۋە يېڭىسارنى ئىگىلىۋالدى. قەشقەرنىڭ يارداملىق نازارەتچى ئامبىلى تاسقا جەڭدە ئۆلدى. قوقان قوشۇنلىرى بۆلۈنۈپ ياركەنتكە ھۇجۇم قىلدى.

10 - ئاينىڭ 11 - كۈنى قوقان قوشۇنىدىن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ياركەنت شەھىرىگە يېتىپ كەلدى ۋە ياركەنت شەھىرىنى قورشىۋېلىپ، ئۇنىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. ياركەنتنىڭ خانئامبىلى بىچاڭ 1200 دىن كۆپرەك چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، ياركەنتنىڭ ھاكىمبېگى ئابدۇراخمان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلەر بىلەن ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلىپ، شەھەرنى قوغداپ دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىنى بىرقانچە قېتىم بەربات قىلدى.

11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئۇرۇمچىنىڭ ياساۋۇلبېگى خافېڭئا، ئىلى ئاغلاقچى ئامبىلى شىياۋشۇندەي 3500 نەپەر چىڭ سۇلالىسى ئەسكىرىنى باشلاپ ياركەنتكە قاراپ ئاتلاندى، ئۇلار شەھەرنىڭ جەنۇبىغا 40 چاقىرىم

كېلىدىغان دەريا كۆۋرۈكىدە دۈشمەن بىلەن تۆتۈشتى، دۈشمەنلەردىن نەچچە ئوننى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، يارىكەنتنى قورشاۋدىن قۇتۇلدۇردى.

12 ـ ئايدا خان مۇپەتتىشى چاك لىك چىك سۇلالىسى قوشۇنىدىن 40 مىڭ ئادەمنى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى توپىلاڭنى تىنچىتىشقا كەلدى. قوقان قوشۇنى ئالدىراپ ـ سالدىراپ يېڭسار ۋە قەشقەرنى تاشلاپ قاچتى. قاچقان چاغدا يول بويى تالان ـ تاراج قىلىپ، 12 مىڭ ئادەمنى قوقانغا بۇلاپ كەتتى، سوغۇق، ئاچلىق سەۋەبىدىن نۇرغۇن كىشى ئۆلدى. يېڭسارنىڭ ئۆزىمەچاغرا كەنتىدىن 69 ئۇيغۇر دېھقان باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ، قاراۋۇللارنى ئۆلتۈرۈپ يۇرتىغا قايتىپ كەلدى. يۇسۇپ قوقانغا قېچىپ كېلىپ ئۆزۈن ئۆتمەي ئۆلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 11 ـ يىلى (1831 ـ يىلى)

2 ـ ئايدا جالۇڭتا ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى. خالياڭتا، ياڭ فاڭلار قەشقەرنى قوغدىغۇچى مەسئۇلىتىچى ئامبالىلىققا، ۋۇ جېنتەي قەشقەرنىڭ مۇۋەققەت ئاغلاقچى ئامبالىلىققىغا تەيىنلەندى.

4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى يارىكەنتنىڭ خانئامبىلى بىچاك قەشقەرنىڭ مەسئۇلىتىچى ئامبالىلىقىنى ئۆتكۈزۈۋالدى. باش ياساۋۇل، ئورۇنباسار باش بوغ شۇلىڭتاغا قەشقەرنىڭ يارىمچى نازارەتچى ئامبالىلىقى بېرىلدى.

6 ـ ئايدا چاك لىك قەشقەرگە بېرىپ باندىتلارنى تازىلاش ۋە كېيىنكى ئىشلارنى بىرتەرەپ قىلىشقا بۇيرۇلدى.

كۈز، 7 ـ ئايدا جالۇڭتا قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى ئىنانچىخان ئىسھاقنى ئاسىيلار بىلەن تىل بىرىكتۈردى دەپ تۆھمەت قىلغانلىقتىن جالۇڭتانىڭ كاللىسى ئېلىندى. مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەسئۇلىتىچى ئامبال قەشقەردىن يارىكەنتكە كۆچۈرۈلدى، ئۇ يارىكەنت مەسئۇلىتىچى ئامبىلى دەپ ئاتالدى، باشبوغ قويۇلۇپ، بارچۇقتا تۇرغۇزۇلدى.

10 ـ ئايدا قەشقەرنىڭ يارىمچى نازارەتچى ئامبىلى ئاغلاقچى ئامبالىلىققا ئۆزگەرتىلدى.

11 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئىلى ئاغلاقچى ئامبىلى ئېرگولۇن قەشقەرگە ئاغلاقچى ئامبالىلىققا، گەنسۇ لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ يارىمچى ئورۇنباسار سانغۇنى جۇ يۈشىڭ باشبوغلۇق مەرتىۋىسى بىلەن قەشقەرنىڭ چېگرا مۇھاپىزەت مۇۋەققەت باش بوغلۇقىغا قويۇلدى. يۇنۇسنىڭ ئوغلى زوھۇرىدىن قەشقەرنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەندى.

شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا چىڭ ھۆكۈمىتى قوقانلىقلارنىڭ قەشقەردە سودا قىلىشىغا يول قويدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 12 ـ يىلى (1832 ـ يىلى)

6 ـ ئايدا قوقەنت خانلىقى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. ئالدىنقى يىلى بۇلاپ كەتكەن قەشقەرلىك ئۇيغۇر پۇقرالارنى قايتۇرۇپ بەردى ھەم 100 نەچچە كىشىلىك سودا قوشۇنىنى قەشقەردە سودا قىلىشقا ئەۋەتتى.

چىڭ ھۆكۈمىتى سودا بېجىنى زور دەرىجىدە تەڭشىدى، قەشقەر، يارىكەنتنىڭ سىرتىدىكى قەبىلىلەردىن ياكى بۇيرۇتلاردىن شەھەرگە كىرىپ سودا قىلغۇچىلار بولسا ئۇلاردىن باج ئېلىش بىردەك كەچۈرۈم قىلىندى. شۇ يىلى بارچۇق قەلئەسى سېلىندى، ئاشلىق ساقلىغۇچى قويۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 13 ـ يىلى (1833 ـ يىلى)

3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى يارىكەنتنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى ۋۇجېنتەي قەشقەرنىڭ مۇۋەققەت ئاغلاقچى ئامبالىلىققا

تەيىنلەندى.
3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئىلى ئاغلاقچى ئامبىلى شىلاڭنا قەشقەرنىڭ ئاغلاقچى ئامباللىقىغا يۆتكەپ كېلىندى.
4 - ئايدا قەشقەر، ياركەنتلەرنىڭ داۋگۇالىق 11 ،، 12 - يىللىرىدىكى ئولپانلىرى كەچۈرۈم قىلىندى.
12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى يالڭ يۈچۈن 78 مىڭ 913 سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ، قەشقەر، يېڭىسارلارنىڭ داۋگۇالىق 14 - يىللىق خىراجىتىنى تەييارلىدى.
شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى قوقەنت خانلىقىنىڭ قەشقەردە ئاقساقال (سودىگەرلەر باشلىقى) تۇرغۇزۇپ، ئەنجان سودىگەرلىرىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىغا ماقۇل بولدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇالىق 14 - يىلى (1834 - يىلى)

2 - ئايدا بارچۇقنىڭ مۇداپىئە باشبۇغى ئورۇنباسار سانغۇنلۇققا ئۆزگەرتىلدى.
3 - ئايدا ياركەنت مەسلىھەتچى ئامبىلى چالڭ چىڭ ئورۇمچىنىڭ باش بۇغلۇقىغا تەيىنلەندى، ياركەنتنىڭ يارده‌مچى نازارەتچى ئامبىلى سىندېغا ئورۇنباسار ياساۋۇل بېگىلىك مەرتىۋىسى بېرىلىپ، ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا قويۇلدى.
6 - ئايدا ياركەنت قاتارلىق 3 شەھەردىكى پۇقرالارنىڭ ئاشلىق تاپشۇرۇشى كەچۈرۈم قىلىندى ياكى كېچىكتۈرۈلدى.
7 - ئايدا سۇچېڭنا بارچۇق ۋە قەشقەرلەرنىڭ بىنەم ئېچىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشكە بۇيرۇلدى.
شۇ يىلى شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى يالڭ يۈچۈن 10 مىڭ 300 سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ، قەشقەر، يېڭىسار شەھەرلىرىنىڭ داۋگۇالىق 15 - يىللىق خىراجىتىنى تەييارلىدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇالىق 15 - يىلى (1835 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قەشقەرنىڭ 4 - دەرىجىلىك سودا بېگى سىرقاسىم قاتارلىق 2 كىشى بېيجىڭغا بېرىپ، شىيۇەنمېن دەرۋازىسى سىرتىدا خانغا سالام بەردى.
8 - ئاينىڭ 24 - كۈنى شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى خۇسۇڭنا 85 مىڭ 903 سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ، قەشقەر، يېڭىسار شەھەرلىرىنىڭ داۋگۇالىق 16 - يىللىق خىراجىتىنى تەييارلىدى.
12 - ئاينىڭ 13 - كۈنى شىلاڭنا بېيجىڭغا قايتۇرۇپ كېتىلدى. ئىلى ئاغلاقچى ئامبىلى شۇ چاڭ قەشقەرنىڭ ئاغلاقچى ئامباللىقىغا يۆتكەپ كېلىندى.
شۇ يىلى قەشقەرلىك شائىر ئابدۇرېھىم نىزارنىڭ تارىخىي داستانى «رابىيە - سەئىدىن» يېزىپ پۈتتۈرۈلدى.
شۇ يىلى ئۇيغۇر تېۋىپ سېيىت مۇختەر بۇلاق قەشقەردە «داۋالاش ۋە كۈتۈش» دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ تۈگەتتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇالىق 16 - يىلى (1836 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى قەشقەرنىڭ 5 - دەرىجىلىك ھاكىمبېگى ھەبىبۇللا قاتارلىق 2 كىشى بېيجىڭغا بېرىپ، شىيۇەنمېن دەرۋازىسى سىرتىدا خانغا سالام بەردى.

11 - ئاينىڭ 3 - كۈنى شۇ چاڭ بىلەن مۇداپىئە باش بۇغى لىيۇ يۇنجۇڭ سەۋەبلىك تۇپەيلىدىن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى. گەنسۇ قورغىنىنىڭ باش بۇغى خۇشىڭتاغا موڭغۇل كۆك خوشۇنىنىڭ ئورۇنباسار باش بۇغىلىق مەرتىۋىسى بېرىلىپ، قەشقەرنىڭ ئاغلاقچى ئامبالىلىقىغا قويۇلدى. ئىلى مۇداپىئە باش بۇغى قەشقەرنىڭ مۇداپىئە باش بۇغلۇقىغا تەينىلەندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 17 - يىلى (1837 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ياركەنتنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى ۋۇجىنتەي قەشقەرنىڭ مۇۋەققەت ئاغلاقچى ئامبالىلىقىغا يۆتكەپ كېلىندى. گەنسۇدىكى جىنتاسى بارىگاھىنىڭ ئورۇنباسار سانغۇنى خالجىيىخۇ قەشقەرنىڭ چېگرا مۇداپىئە باشبۇغى بولدى.

1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قەشقەر تاشمىلىقىنىڭ 5 - دەرىجىلىك ھاكىمبېگى ئابدۇرەشىد قاتارلىق 2 كىشى بېيجىڭغا بېرىپ شىيۇەنمېن دەرۋازىسى سىرتىدا خانغا سالام بەردى.

1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئابدۇرەشىدكە 4 - دەرىجىلىك پۇپۇكلۇك بۆك ئىنئام قىلىندى.

2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى گەنسۇ سۇجۇ قورغىنىنىڭ باشبۇغى دۇدې قەشقەرنىڭ مۇداپىئە باش بۇغلۇقىغا يۆتكەلدى.

5 - ئايدا ئاشلىق توشۇغۇچى باش ۋالىي ئېنتېبخېڭتاغا باش بۇغلۇق مەرتىۋىسى بېرىلىپ، ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى.

11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى دۇدې كېسەل سەۋەبىدىن ۋەزىپىسىدىن بوشىتىلدى. شەنشى خېجۇ قورغىنىنىڭ باش بۇغى شۇ خۇاچىڭ قەشقەرنىڭ مۇداپىئە باش بۇغلۇقىغا قويۇلدى.

شۇ يىلى ياركەنت مەسلىھەتچى ئامبىلى ئېنتېبخېڭتا ئېلان چىقىرىپ، ئەيىۋن ئېلىپ سانقان، چەككەنلەرنى تەكشۈرۈپ تۇتۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۇ قاتتىق قىيىن - قىستاقتا ئېلىپ ئېغىر جازالىغاچقا ئەيىۋن چەكلەش دەسلەپكى قەدەمدە ئۇنۇم بەردى. ياركەنتنىڭ تەسىرى بىلەن كوناشەھەر، يېڭىشەھەرلەردىمۇ ئەيىۋن چەكلەش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 18 - يىلى (1838 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 18 - كۈنى قەشقەرنىڭ 4 - دەرىجىلىك بېگى مەمەت رەھىم قاتارلىق 4 كىشى بېيجىڭغا بېرىپ، شىيۇەنمېن دەرۋازىسى سىرتىدا خانغا سالام بەردى.

10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى خۇسۇڭتا 81 مىڭ 800 سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ، قەشقەر، يېڭىسارلارنىڭ داۋگۇاڭ 19 - يىللىق خىراجىتىنى تەييارلىدى.

شۇ يىلى قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى زوھۇرىدىن قەشقەر مۇسۇلمانلار شەھىرىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى يۇمىلاق شەھىرىنى كېڭەيتتى، شەھەر ئېچىنى ئوڭشاپ مۇھىتنى گۈزەللەشتۈردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 19 - يىلى (1839 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى قەشقەرنىڭ 4 - دەرىجىلىك سودا بېگى ياقۇپ قاتارلىق 4 كىشى بېيجىڭغا بېرىپ، شىيۇەنمېن دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدا خانغا سالام بەردى.

2 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى، 2 - دەرىجىلىك تەيجى زوھۇرىدىن بوزىەر ئېچىپ يەر ئۆزلەشتۈرگەنلىكى، مۇسۇلمانلار شەھرىنى رېمونت قىلىشتا كۈچ چىقارغانلىقى ئۈچۈن تەرتىپ ئامبىلى مەرتىۋىسى بېرىلدى.

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى خۇسۇڭتا 95 مىڭ 116 سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ، قەشقەر، يېڭىسارلارنىڭ داۋگۇاڭ 20 - يىللىق خىراجىتىنى تەييارلىدى.

قىش، قەشقەرنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى فۇشىڭتا ئەيپۇنكەشلەرنى قاتتىق تەكشۈرۈپ تۈتۈپ بىرتەرەپ قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئەيپۇن چېكىش دېلوسىدىن 7 سى پاش قىلىنىدى، 400 سەردىن كۆپرەك ئەيپۇن، 6 چىلىمدان قولغا چۈشۈرۈلدى ھەمدە جامائەت ئالدىدا كۆيدۈرۈلدى، ئەيپۇنكەشلەر جازالاندى. بىر تۈركۈم جىنايەتچىلەر ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى ئارقىلىق تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ، 870 سەردىن كۆپرەك ئەيپۇننى تاپشۇردى. فۇشىڭتا يەنە بىرتەرەپتىن ھاكىمبەگنى چېگرا سىرتىدىكى مۇناسىۋەتلىك سودا ئورۇنلىرى بىلەن كەسكىن سۆزلىشىشكە ئورۇنلاشتۇردى، يەنە بىر تەرەپتىن چېگرا ئېچىدىكى چەت ئەللىك سودىگەرلەرنى قاتتىق تەكشۈرۈپ، بىر بۆلۈك چەت ئەللىك سودىگەرلەرنىڭ 2666 سەر ئەيپۇننى تاپشۇرغۇزدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 20 - يىلى (1840 - يىلى)

ياركەنت مەسلىھەتچى ئامبىلى ئېنتېخېڭتا چىڭ ھۆكۈمىتىگە مەكتۇپ يوللاپ: «، چۇەنتەيشياڭ، ، چۇەنجېشاڭ، دەيدىغان سودا نامى بار مادېگۇي، فېڭ يۈسەي قاتارلىق ئەيپۇنكەشلەرنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قولغا چۈشۈردۇق، ئۇلار كۆپ يىللاردىن بۇيان ئەيپۇنكەشلىك قىلىپ يۈرگەن رۇڭ جىشياڭ، فېڭ يۈشيۇلارنى پاش قىلدى. بىز ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قاتتىق سوتلاۋاتىمىز. چەت ئەللىك ئەيپۇنكەشلەر خۇپىيانە ساقلاۋاتقان 263 مىڭ 839 سەر ئەيپۇننى تاشپۇردى» دېدى. ئېنتېخېڭتا يەنە ياركەنتنىڭ ھاكىمبېگى ئىسمائىلغا ياركەنتنىڭ ئەيپۇن چەكلەش ئىشلىرىغا ئىگە بولۇش ھەققىدە بۇيرۇق بېرىپ، ئۇنىڭغا خۇدايىدات (چەت ئەللىك سودىگەرلەرنىڭ كاتتىبېشى) قا ئەگەر يەنە زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى ئېلىپ كىرىدىغان بولسا، ئۇنى جازالايدىغانلىقىنى يەتكۈزۈپ قويۇشنى، ئۇنىڭ ئۇزىنىمۇ نازارەت قىلىشتا مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلدى دەپ بىرتەرەپ قىلىدىغانلىقى ھەققىدە كۆرسەتمە بەردى.

2 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى ئېنتېخېڭتا چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يارلىقىغا ئاساسەن، مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى شەھەرلەردىن يىغۇۋېلىنغان 100 مىڭ سەردىن ئارتۇق ئەيپۇننىڭ ھەممىسىنى ياركەنت شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى ئوچۇقچىلىقتا چەت ئەللىك سودىگەرلەر ۋە يىغىلغان جامائەتكە قارىتىپ تۇرۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. ئەيپۇن 3 كېچە - كۈندۈز كۆيدى. تارىختا بۇ «ياركەنتتە ئەيپۇن كۆيدۈرۈش» دەپ ئاتالدى.

شۇ ئايدا قەشقەردە ئەنگلىيە، روسىيە سودىگەرلىرىدىن تەكشۈرۈپ ئېلىنغان 2260 سەر ئەيپۇن يۇقىرىغا تاپشۇرۇلدى.

4 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ياركەنتنىڭ ھاكىمبېگى ئىسمائىل قەبىلىلەردە تۇرۇۋاتقان چەت ئەللىكلەرنىڭ ئەيپۇنچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، چەت ئەللىك سودىگەرلەرنى جۈملىدىن ئەنگلىيىلىك، روسىيىلىك ئەيپۇنكەشلەرنىڭ 100 مىڭ سەر ئەيپۇننى تاپشۇرغۇزۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. ئۇلارنى تۆۋە قىلدۇردى.

1 - ئايدىن 4 - ئايغىچە قەشقەردە 268 مىڭ 900 سەر ئەيپۇن كۆيدۈرۈلدى. چىڭ ھۆكۈمىتى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى شەھەرلەردە يىغۇۋېلىنغان ئەيپۇنلارنىڭ ھەممىسىنى ياركەنتكە ئېلىپ بېرىشنى، ياركەنت مەسلىھەتچى ئامبىلىنىڭ ئۇنى كۆيدۈرۈشكە نازارەتچىلىك قىلىشىنى بۇيرۇدى.

8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى فۇشىڭتا ئىلىنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا ئۆستۈرۈلدى. تارباغاتاينىڭ مەسلىھەتچى

ئامبىلى خۇاشەنتەي قەشقەرنىڭ ئاغلاقچى ئامباللىقىغا تەينىلەندى.

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى خۇسۇڭتا يارکەنت، بارچۇقلارغا 64 مىڭ 900 سەر، قەشقەر، يېڭىسارلارغا 73 مىڭ سەر كۆموش ئاجرىتىپ، داۋگۇاڭ 21 - يىللىق خىراجىتىنى تەييارلاشقا بۇيرىدى.

10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى گەنسۇ سۇمۇ قورغىنىنىڭ باشبۇغى جۇ كېدىڭ قەشقەرنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتىلدى.

12 - ئايدا يارکەنتنىڭ باش دۋانى لۇ جېنخۇك، مىڭبېشى جۇگۇاڭسەيلەر قول ئاستىدىكىلىرىنىڭ ئەپيۇن ئېلىپ سېتىش، چېكىش ئىشىنى تەكشۈرۈشتە مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغانلىقى سەۋەبىدىن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى.

12 - ئايدا يارکەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى ئېنتېخېكتا شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسىغا قايتىدى. يارکەنتنىڭ يارده‌مچى نازارەتچى ئامبىلى تۇمىكتاغا ياساۋۇلبېگى مەرتىۋىسى بېرىلىپ، مەسلىھەتچى ئامباللىققا تەينىلەندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 21 - يىلى (1841 - يىلى)

قەشقەرلىك شائىر غېربىي (1802 — 1862 - يىلغىچە) نىڭ پەلسەپىۋى داستانى «كىتابى غېرىپ» پۈتتى.

19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرلىك شائىر گۇمنامنىڭ (تەخەللۇسى) لىرىك داستانى «كاشغەر» پۈتتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 22 - يىلى (1842 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قەشقەرنىڭ 5 - دەرىجىلىك ھاكىمبېگى ئابدۇسېمىت قاتارلىق 2كىشى بېيجىڭغا بېرىپ، جۇڭجېڭدىيەن ساربىيدا خانغا سالام بەردى.

6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا خانلىقىدىن نەسرۇللا بەگ ئىبراھىم، پەرسا خوجا قاتارلىق 2 ئەلچىدىن قەشقەرگە خەت ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى قوقان خانلىقىنىڭ ئىگىلىگەنلىكىنى ئۇقتۇردى. يارکەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى تۇمىكتا ئۇلارغا زىيارەت بەردى ۋە سوۋغا - سالام يوللىدى. 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى بۇخارا خانلىقىنىڭ 2 ئەلچىسى قەشقەردىن ئايرىلىپ دۆلىتىگە قايتتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 23 - يىلى (1843 - يىلى)

3 - ئايدا يارکەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى تۇمىكتا بۇيرۇق بويىچە بېيجىڭغا قايتىپ كەتتى. قاراشەھەر خانئامبىلى لىيەنشۇنگە ئورۇنباسار باش بۇغلۇق مەرتىۋىسى بېرىلىپ، يارکەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامباللىققا تەينىلەندى.

8 - ئايدا كەيمىكتا خۇاشەنتەينىڭ ئورنىغا چىقىپ، قەشقەرنىڭ ئاغلاقچى ئامباللىققا تەينىلەندى.

10 - ئايدا يارکەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى لىيەن شۇن بىلەن خوتەننىڭ خانئامبىلى دامىكتا بىر - بىرى ئۈستىدىن مەلۇمات يوللىدى. بۇ ئىش ئىلى جاڭجۇنى يەنتەينىڭ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇلدى. ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان يارکەنت يارده‌مچى نازارەتچى ئامبىلى يى جىڭغا 2 - دەرىجىلىك

ياساۋۇللۇق مەرتىۋىسى بېرىلىپ، ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالللىقىغا قويۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 24 - يىلى (1844 - يىلى)

10 - ئايدا ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى يى جىڭ ئىلىنىڭ ئاغلاقچى ئامبالللىقىغا تەيىنلەندى. ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان شىغاۋۇل پىرقىسىنىڭ دۇڭان بېگى لىن كۇيگە 3 - دەرىجىلىك ياساۋۇللۇق مەرتىۋىسى بېرىلىپ، ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالللىقىغا تەيىنلەندى.

12 - ئايدا لىن زېشۇ بۇيرۇقنا ئاساسەن قەشقەر، ياركەنتكە كېلىپ بۇز يەر ئېچىش ئەھۋالىنى تەكشۈردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 25 - يىلى (1845 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قەشقەرنىڭ 4 - دەرىجىلىك ئىشكىئاغا بېگى ئابدۇخالىق قاتارلىقلار پايتەختكە بېرىپ، جۇڭجېڭدىيەن سارىيىدا خانغا سالام بەردى. ئەتىسى جۇڭخۇاگۈڭ سارىيىدا ئۇلارغا تاماق بېرىلدى.

4 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 3 - كۈنىگىچە لىن زېشۇ قەشقەرگە كېلىپ بۇزىيەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىشلىرىنى تەكشۈردى. شۇ يەردىكى ئاخۇن ھامۇت قاتارلىق كىشىلەرنى چاقىرتىپ كېلىپ باشقا ئەللەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئىگىلىدى. لىن زېشۇ خاتىرىسىگە: «قەشقەر قەلئەسى كىيىكتىن سوقۇلغان بولسىمۇ، تولىمۇ ھەيۋەتلىك ئىكەن، مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى شەھەرلەردە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىكەن» دەپ يازغان.

5 - ئايدا ياركەنتلىك قۇۋان دېگەن كىشى جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بوزرۇكخانىنىڭ قىيامپىتىگە كىرىۋېلىپ قەشقەرلىك تۆمۈرچى ھاۋاز بىلەن بىرلىكتە چېگرا سىرتىدىكى بۇيرۇت (قىرغىز)لار بىلەن بىرلىشىپ يېگىسارغا ھۇجۇم قىلدى. يېگىسار بېگى ئۇيغۇر سەرۋازلىرىنى باشلاپ چىقىپ ئۇلارنى چېكىندۈردى. قۇۋان ئەسىرگە چۈشتى، ھاۋازگە ئوق تېگىپ ئۆلدى.

12 - ئايدا ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى لىن كۈي كېسەل سەۋەبىدىن ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى، ياركەنتنىڭ يارداملىق نازارەتچى ئامبىلى سەيشىيالىتەي مەسلىھەتچى ئامبالللىقىغا تەيىنلەندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 26 - يىلى (1846 - يىلى)

7 - ئايدا قۇۋان دېلوسى ئېنىقىن تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىنمىدى. قۇۋاننىڭ ئەسلى ئىسمى شەمشىدىن بولۇپ، «بوزرۇكخان» ئەمەس، ھەتتا قارشىلىشىش قىلمىشىمۇ بولمىغان، پەقەت ھاراق - شاراپ ئىچىش، قىمار ئويناش، باشقىلارغا تۆھمەت قىلىش، ئايالىلارنىڭ ئىپپىتىگە تېگىش، ئالداپ ئېلىپ كېتىش قاتارلىق ئىشلار بىلەنلا شۇغۇللانغان دەپ، ئەسكەرلىككە تۇتۇپ بېرىلگەن.

شۇ ئايدا قوقاننىڭ نائىب خانى مۇسۇلمانقۇل جىڭ ھۆكۈمىتىدىن تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى شەھەرلەردىكى ۋە بەدەخشان، كەشمىر قاتارلىق جايلاردىكى چەت ئەللىك سودىگەرلەردىن ئېلىنىدىغان باجغا خۇدايىدادنىڭ ئىگە بولۇشىنى، سېرىقيارداڭ باج يىغىش ئۇچۇن قاراۋۇلخانا تەسىس قىلىشنى تەلەپ قىلدى، خۇدايىداد چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ جاۋابىنى كۈتمەيلا سېرىقيارغا ئادەم ئەۋەتىپ قاراۋۇلخانا قۇردى ھەمدە بۇيرۇتلار ئاقساقاللىرىنى چىڭ سۇلالىسى ئىنئام قىلغان پۇپوكلۇك بۆكنى قايتۇرۇپ بېرىشكە قىستىدى. ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى سەيشىيالىتەي ئۇنى قايىل قىلىپ قالتىق سۆكتى. خۇدايىداد قايىل بولۇپ، ئۆز ئالدىغا قۇرۇۋالغان باج يىغىش

قاراۋۇلخانىسىنى ئەملدىن قالدۇردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 27 - يىلى (1847 - يىلى)

ئەتىيازدا جاھانگىر خوجىنىڭ ئىنىسى يۈسۈپ ۋە باھاۋۇددۇنلارنىڭ 7 ئوغلى ئۆزلىرىنى «يەتتە خوجا» دەپ ئاتاشتى، يۈسۈپنىڭ چوڭ ئوغلى مەمەتئىمىن (كاتتا تۆرە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) باش بولۇپ، باھاۋۇددۇننىڭ چوڭ ئوغلى تەۋەككۈل بىلەن 2 - ئوغلى ۋەلىخان ئورۇنباسار بولۇپ، نەچچە مىڭ ئەسكەر بىلەن قوقان چېگرىسىغا كېلىپ، قەشقەرگە باستۇرۇپ كىرىشكە پۇرسەت كۈتۈپ تۇردى.

7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋاسسالار مەھكىمىسى چارروسىيىنىڭ تارباغاتاي، ئىلى، قەشقەرلەر بىلەن سودا ئالاقىسىنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى تەلىپىنى رەت قىلدى.

8 - ئايدا ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى سەيشىيالىتەي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى، يى شەنگە ياساۋۇلبەگلىك مەرتىۋىسى بېرىلىپ، مەسلىھەتچى ئامباللىققا تەينىلەندى.

شۇ ئايدا يەتتە خوجىنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنى قەشقەر كونا شەھرىنى تۆيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلىۋالدى، قەشقەر يېڭىشەھەرگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. ئارقىدىنلا ياركەنت، يېڭىسارلارغا ھۇجۇم قىلدى.

9 - ئايدا توپىلاڭچى قوشۇن لايلىق، مانات، ھالانگىر قاتارلىق ئۆتەڭلەرنى كۆيدۈرۈپ، ئۆتەڭدىكى ئەسكەرلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئانلارنى بۇلاپ كەتتى، خەت - ئالاقە بىر مەھەل ئۈزۈلۈپ قالدى.

شۇ يىلى چارروسىيە قانۇنسىز ھالدا تاشقورغاندا قورغان سالدى.

10 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بارچۇقنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۆتەڭلەردە قاچقۇن دۇشمەننى قورشاپ يوقىتىپ يولنى راۋانلاشتۇردى. ياركەنتتىن بارچۇققا باردىغان يولمۇ راۋانلاشتى.

شۇ ئايدا ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى يى شەن يېڭسارداىن يۈرۈش قىلىپ كۆكراباتقىچە بېرىپ، توپىلاڭچى قوشۇن بىلەن جەڭ قىلىپ غەلىبە قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي يەتتە خوجا توپىلىڭى تىنچىتىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 28 - يىلى (1848 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 17 - كۈنى قوقان خانلىقىدىن مىڭبېشى مۇسۇلمانقۇل قەشقەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ مەكتۇپىنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە يەتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

ئەتىياز، 1 - ئايدا قەشقەردىكى ئاھالىلەرنىڭ تۇرلۇك سېلىقلىرى كەچۈرۈم قىلىندى.

3 - ئايدا ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى يى شەن ئىلىنىڭ مەسلىھەتچى ئامباللىققا يۆتكەلدى. ياركەنتنىڭ يارداملىق نازارەتچى ئامبىلى جى مىڭ مەسلىھەتچى ئامبال قىلىپ ئۆستۈرۈلدى.

4 - ئاينىڭ 9 - كۈنى چىڭ ھۆكۈمىتى قوقانلىقلارنىڭ سودا بېجىنى بۇرۇنقىغا ئوخشاش كەچۈرۈم قىلىشنى، خۇدايىدادنى قويۇپ بېرىشنى تەستىقلىدى. يى شەننى ئىلىغا يۆتكىدى، جى مىڭنى ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامباللىققا تەينىلىدى.

5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قوقانلىقلارنىڭ يېڭىدىن تەينىلەنگەن ئەملدارى 19 كىشىنى باشلاپ مال ئېلىپ قەشقەرگە كەلدى ھەمدە ئالدىنقى يىلى قەشقەر قاتارلىق جايلاردىن تەھدىت سېلىپ ئېلىپ كەتكەن 18 مىڭ 380 ئادەمنى ئارقا - ئارقىدىن قايتۇرۇپ بەردى.

شۇ يىلى قەشقەردىكى ئاھالىلەرنىڭ بارلىق بېجى كەچۈرۈم قىلىندى.

شۇ يىلى ئۇيغۇر شائىرى، قەشقەر بۇلاقبېشىلىق ئابدۇرېھىم نىزارى (1776 — 1848 - يىلغىچە) ئالەمدىن

ئۇنتى. ئۇنىڭ 33 مىڭ مىسرالىق «مۇھەببەت داستانلىرى» قاتارلىق شېئىرلار توپلىمى بار، ئۇنىڭ ئىچىدىكى «رابىيە - سەئىدىن» دېگەن ئەسىرى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 29 - يىلى (1849 - يىلى)

2 - ، 3 - ئايلاردا قوقانغا مەكتۇپ ئېلىپ بارغان قەشقەرلىك بەگ قوقەنىڭ ئوش شەھىرىدە سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن قەشقەر، يېڭىسارلىق 1000 دىن ئارتۇق پۇقرانى قايتۇرۇپ كەلدى؛ 226 قوقانلىق سودىگەر 647 ئات، 870 توپ مال ئېلىپ سودا قىلىش ئۈچۈن قەشقەرگە كەلدى.

4 - ئايدا ياركەنتنىڭ يارەمچى نازارەتچى ئامبىلى دې لىڭ مەسلىھەتچى ئامبال بولدى.

6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى دې لىڭ ياساۋۇل بېگى مەرتىۋىسى بىلەن ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا تەينىلەندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ زامانىنىڭ داۋگۇاڭ 30 - يىلى (1850 - يىلى)

5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى چارروسىيىنىڭ ئىلى، تارباغاتايلاردا سودا قىلىشىنى تەستىقلىدى، قەشقەردە سودا قىلىشقا قوشۇلمىدى.

شۇ يىلى تېكېشىكتا شىرابۇنىڭ ئورنىغا قەشقەرنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى بولدى. لىن زېشۇ بوزىەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالىنى تەكشۈرگەندىن تارتىپ شۇ چاغقىچە قەشقەردە 83 مىڭ 298 مو يەر ئۆزلەشتۈرۈلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى ۋېنزۇڭ زامانىنىڭ شىيەنفېڭ 1 - يىلى (1851 - يىلى)

5 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ قەشقەردە سودا ئېغىزى ئېچىش تەلىپىنى يەنە بىر قېتىم رەت قىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى ۋېنزۇڭ زامانىنىڭ شىيەنفېڭ 2 - يىلى (1852 - يىلى)

7 - ئايدا ياركەنت ھاكىمبېگى ئىنانچىخان ئەھمەد شۇ يىلى بېيجىڭغا بارىدىغانلىقىنى سەۋەب قىلىپ، يول راسخوتى ئۈچۈن ھەر قايسى كەنتلەردىن مىڭ يامبۇ، 2000 دانە قوزا تېرىسىنى قاقتى - سوقتى قىلغانلىقتىن ئەمەلدىن ئېلىپ تاشلاندى.

6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە جاھانگىر خوجىنىڭ ئىنىسى باھاۋۇددۇننىڭ چوڭ ئوغلى تەۋەككۈل بىلەن 2- ئوغلى ۋەلىخان قاتارلىقلار 100گە يېقىن ئادەمنى باشلاپ ئىلگىرى - كېيىن 4 قېتىم قەشقەر، ئۈچتۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى قاراۋۇلخانا ۋە كەنتلەرنى بۆلاپ، ئاممىنىڭ قاتتىق نەپرىتىنى قوزغىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىڭ زەربە بېرىشى بىلەن ئۇلار چېگرا سىرتىغا قېچىپ كەتتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى ۋېنزۇڭ زامانىنىڭ شىيەنفېڭ 3 - يىلى (1853 - يىلى)

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ياركەنت مەسلىھەتچى ئامبىلى دې لىڭ، يارەمچى نازارەتچى ئامبال ۋېي رېنفېڭلار

ئەمەدنىڭ سېلىق چېچىش، پارا ئېلىش ئىشىدىن خەۋەر تېپىپمۇ سۈرۈشتە قىلمىغانلىقى ئۈچۈن جازا پىرقىسىنىڭ قاتتىق بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇلدى. تارباغاتاينىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى قېنىڭ شېن يارکەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالليقىنى ئۆتكۈزۈۋالدى.

3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئىلىنىڭ ھەربىي قوشۇنى قەشقەرگە كېلىپ قەشقەرنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىنى ئۆتكۈزۈۋالدى. قەشقەردىكى كونا قىسىملارنىڭ يازغىچە قەشقەردىن ئايرىلىشى توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىلدى.

10 ـ ئايدا تېكېشىكنا ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ، چاڭ چىڭ قەشقەرنىڭ ئاغلاقچى ئامبالليق ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋالدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى ۋېنزۇڭ زامانىنىڭ شىيەنفېڭ 4 ـ يىلى (1854 ـ يىلى)

1 ـ ئايدا قەشقەرنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى چاڭ چىڭ يارکەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالليقىغا تەينىلەندى. جالپىنتاي قەشقەرنىڭ ئاغلاقچى ئامبالليقىغا يۆتكەپ كېلىندى.

2 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەربىي مۇداپىئە تۈزۈمىدە ئۆزگىرىش بولدى. يارکەنت، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى مۇداپىئە قىسىمدىن 1062 ئەسكەر قىسقارتىلدى. بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان بوشلۇقنى قىسقارتىلغانلار ۋە قېلىشنى خالايدىغانلار ئىچىدىن تولۇقلىدى، بىر قىسمىنى شۇ يەردىن قوبۇل قىلدى.

3 ـ ئايدا يارکەنت، قەشقەرلەرنىڭ داۋگۇاڭ 27 ـ يىللىق ئولپىنى كەچۈرۈم قىلىندى.

8 ـ ئايدا قەشقەر خانىشېرىنقىلىق شاھمۇمۇن ئۆزىنى جاھانگىر خوجىنىڭ ئەۋلادى دەۋېلىپ، قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئېچىتقۇ دېگەن يەردىكى ھەربىي راباتنى، ئۆيلەرنى كۆيدۈرۈپ، ئەسكەرلەرنى ۋە پۇقرالارنى ئۆلتۈردى. مەسلىھەتچى ئامبال چاڭ چىڭ قەشقەرنىڭ 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبېگى مامۇت بىلەن يارکەنتنىڭ 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبېگى ئاقلايدۇلارنى ئەسكەر باشلاپ بېرىپ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى ۋېنزۇڭ زامانىنىڭ شىيەنفېڭ 5 ـ يىلى (1855 ـ يىلى)

2 ـ، 3 ـ ئايلاردا قەشقەردە 100 يارماقلىق، 50 يارماقلىق پۇللار قۇيۇلدى. 100 يارماقلىق پۇلنىڭ ئېغىرلىقى 6.5 مىسقال، 50 يارماقلىق پۇلنىڭ ئېغىرلىقى 4.2 مىسقال، 10 يارماقلىق پۇلنىڭ ئېغىرلىقى 1.5 مىسقال ئىدى. بۇ پۇللار شىيەنفېڭ 9 ـ يىلى (1859 ـ يىلى) غىچە ئىشلىتىلدى.

3 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى يارکەنت تەۋەسىدە ۋە ئۇچتۇرپان، قەشقەرلەردە مىس كان بايقالدى. كانلارنى ئېچىپ، ھەر خىل داچەن پۇللارنى قۇيۇپ، نىسبەت بويىچە ھەربىي تەمىناتقا ئىشلىتىپ، كۈمۈشنىڭ قىسلىقىنى تولۇقلاش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشتى.

7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى جاھانگىر خوجىنىڭ ئەۋلادىدىن ھۈسەن خوجا ئىشان قاتارلىق 13 كىشى قەشقەرنىڭ ئۈستۈن ئاتۇش دېگەن يېرىگە سۇقۇنۇپ كىرىپ پاراکەندىچىلىك تۇغدۇرماقچى بولدى. ئونبېشى ھېزىم بەگ ئۇلارنى پەم بىلەن قولغا چۈشۈرۈپ، يالاپ قەشقەرگە ئاپىرىپ بەردى.

8 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ۋەلىخان 50 — 60 ئادەمنى باشلاپ تۆشۈكتاش ئارقىلىق ئۈستۈن ئاتۇشقا كەلگەندە، ئەسكەرلەر توسۇپ زەربە بەرگەچكە تۆشۈكتاشقا قېچىپ كەتتى. ئەتىسى تەۋەككۈل 400 نەچچە ئادەمنى باشلاپ كېلىپ ئوپالئارتتىكى قاراۋۇلخانىغا ھۇجۇم قىلدى. قەشقەرنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى ۋېيشىنخۇيبۇ زاپاس قىسمىدىكى تېپ شاۋچىنى 400 ئەسكەر بىلەن ئەۋەتىپ ئۇلارنى چېكىندۈردى.

8 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى قەشقەرنىڭ باشبۇغى مۇتئېنتاي ئۈستۈن ئاتۇشنىڭ بەيسۇق، سەيلىئاتا دېگەن جايلىرىدا ۋەلىخان ۋە تەۋەككۈلنى چېكىندۈرگەندىن كېيىن، شۇ جايدا ئەسكەر تۇرغۇزدى.

10 ـ ئايدا ياركەنت مەسلىھەتچى ئامبىلى چالۇ چىڭ ئىلى جاڭجۈنلىكىگە قويۇلدى. قۇمۇل خانئامبىلى چىڭ يېڭگە ياساۋۇل بېگىلىك مەرتىۋىسى بېرىلىپ، ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا قويۇلدى.

11 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ۋېيشىخۈيبۇ ئۇرۇمچىنىڭ باش بۇغلۇقىغا يۆتكەلدى. چېين خېلىق قەشقەرنىڭ ئافلاقچى ئامباللىقىنى ئۆتكۈزۈۋالدى، 12 ـ ئايدا يۆتكەپ كېتىلدى، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ۋېن يۈەن ئۆتكۈزۈۋالدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى ۋېنزۇڭ زامانىنىڭ شىيەنفېڭ 6 ـ يىلى (1856 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى شىيەنفېڭ خان ھەربىي ۋەزىر قاتارلىقلارغا: «ئەگەر قوقان خانى خۇدايارخان ۋەلىخان قاتارلىقلارنى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ جازالىشىغا تاپشۇرۇپ بەرسە، ئۇلار كەڭچىلىككە ئېرىشىدۇ ھەم ئالدىنقى يىلى قەشقەردە پاراكەندىچىلىك قىلىپ قولغا چۈشكەن ھەسەن خوجا ئىشان قاتارلىقلار قويۇپ بېرىلىدۇ» دەپ يارلىق چۈشۈردى.

12 ـ ئايدا يۈ رۇي ۋېن يۈەندىن قەشقەرنىڭ ئافلاقچى ئامباللىقىنى ئۆتكۈزۈۋالدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى ۋېنزۇڭ زامانىنىڭ شىيەنفېڭ 7 ـ يىلى (1857 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى قەشقەرنىڭ 4 ـ دەرىجىلىك سودا بېگى يۈسۈپ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت رېھىم پايتەختكە بېرىپ، ۋۇمېن دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدا خانغا سالام بەردى.

6 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ۋەلىخان قوقانلىق تۆت ـ بەش مىڭ سودىگەرنىڭ ياردىمى بىلەن قوقاندىن قەشقەرگە كىردى، 2 ـ كۈنى قەشقەر كونا شەھەرنى ئىشغال قىلىۋالدى. يۈ رۇي بىلەن باشبۇغ يىجىنئا قەشقەر يېڭىشەھەرگە چېكىندى، باندىتلار قەشقەر يېڭىشەھەرنى سۇغا باستۇرۇۋەتتى ۋە ھۇجۇم قىلدى. 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى يەنە بۆلۈنۈپ بارچۇقتا (ماراليېشى) ھۇجۇم قىلدى. جەنۇبتا ياركەنتكە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. ۋەلىخان قەشقەر قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئىچ پۇشۇغىنى چىقىرىش ئۈچۈن كۈنىگە بىگۈناھ پۇقرادىن نەچچە ئوننى ئۆلتۈردى.

9 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى ئىلى، ئۇرۇمچىلەردىن 8600 ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ خوجىلارنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنىغا قارشى جەڭ قىلدى. قەشقەر يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇردى، قەشقەرنى ئىگىلىدى. ۋەلىخان 18 مىڭدەك ئادەم، مىڭ تۆگە ۋە مال ـ مۈلۈكلەرنى ئېلىپ قوقانغا قېچىپ كەتتى.

10 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوقان خانى خۇدايارخانغا ئولتىماتۇم تاپشۇرۇپ ۋەلىخان قاتارلىق كىشىلەرنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى ئۇقتۇردى. باخاشەن، يىجىنئا قاتارلىق ئەمەلدارلار قەشقەر شەھىرىنى مۇھاپىزەت قىلالمىغانلىقى ئۈچۈن ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى. قەشقەردە سودا ـ سېتىق قىلىۋاتقان قوقانلىق سودىگەرلەرنىڭ قەشقەردە سودا قىلىۋېرىشىگە، باشقۇرۇشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، قەشقەر كونا شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىغا 2 ـ 3 چاقىرىم كېلىدىغان جايلاردىن ئۆيلۈك يەر تاللاپ ئۇي سېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا رۇخسەت قىلىندى.

شۇ يىلى قەشقەرنىڭ ئىلگىرىكى ھاكىمبېگى ئىنانچىخان ئىسھاقنىڭ ئوغلى ئەھمەد قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى بولغان مەزگىلىدە ۋەلىخاننىڭ قىسىملىرىغا قارشىلىق كۆرسىتىشتە يېڭىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ھاكىمبەگلىك

دەرىجىسى تۆۋەنلىتىلىپ ئاقسۇغا مۇۋەققەت ھاكىمبەگ قىلىپ يۆتكەلدى.

شۇ يىلى گېرمانىيىلىك ساياھەتچى ئادولف شلاگىنتۋېيت قەشقەرگە كەلگەندە ۋەلىخان باندىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى ۋېنزۇڭ زامانىنىڭ شىيەنفېڭ 8 - يىلى (1858 - يىلى)

1 - ئايدا قوقان خانلىقى ئەجمىدىننى قەشقەرگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، ۋەلىخاننى شەرىئەت بويىچە جازالاشقا قوشۇلمىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ياركەنت، قەشقەر، يېڭىسار، ئۈچتۇرپان شەھەرلىرىنى مانجۇ - خەنزۇ ئەسكەرلەر بىرلىكتە قوغدايدىغان بولدى. ھەربىي خىراجەتنى تېجەش ئۈچۈن چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى 6 يىلدا ئالماشتۇرۇلىدىغان بولدى.

5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چىڭ ھۆكۈمىتى ئىلىنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى خافۇلى ئوتتۇرىغا قويغان مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى 6 ماددىلىق نىزامغا قوشۇلدى: (1) قەشقەر ئاغلاقچى ئامبىلىنى خانئامبال قىلىش؛ (2) بەگلەرنى تاللاشتا ئېھتىياتچان بولۇش، قاتتىق تەكشۈرۈش؛ (3) ئەتىياز ۋە كۈزدە ئەمەلدارلارنى ئاجرىتىپ قەشقەر ۋە يېڭىسارغا تەۋە چېگرا قاراۋۇلخانىلىرىنى تەكشۈرۈش؛ (4) شۇ جايدىن 700 مىللىي ئەسكەر ئەۋەتىپ قەشقەر كونائەھەرنى مۇداپىئە قىلىش؛ (5) ئاتۇش مىس كانىنى مەڭگۈلۈك پېچەتلىۋېتىش؛ (6) ماتا بېجى ئارقىلىق مىس بېجىنى تولۇقلاش. شۇنىڭ بىلەن بىرگە قەشقەردە ئالدىنقى يىلدىن بۇيان يىغىۋالالمىغان كونا، يېڭى باج سېلىق ۋە ئاشلىق، ئوت - چۆپلەرنى كەچۈرۈم قىلىۋېتىش.

7 - ئايدا قەشقەر باندىتلار تەرىپىدىن تالان - تاراج قىلىنغان مەزگىلدە يەرلىكتىكى ئۇيغۇر دېھقانلارنىڭ تاپشۇرۇپ بولالمىغان كونا - يېڭى بېجى ۋە ئاشلىقى كەچۈرۈم قىلىنىدى.

8 - ئايدا قوقان خانلىقى ئەلچى ئەۋەتتى ھەمدە قەشقەردىن قوقانغا قېچىپ كەتكەن 500 دىن ئارتۇق مۇساپىرنى قەشقەرگە ئېپكېلىپ قويۇپ، دوستانە سودا مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى چىڭ ھۆكۈمىتى قوقانلىقلار بىلەن سودا قىلىشقا قوشۇلدى. چارروسىيىلىك چوقان ۋەلىخانوف سودا كارۋانلىرى بىلەن قەشقەرگە سوقۇنۇپ كىرىۋېلىپ ئاخبارات توپلىدى.

شۇ ئايدا ياركەنتتىكى پاراكەندىچىلىككە ئۈچرىغان جايلاردىن ماتا بېجى ئېلىش كەچۈرۈم قىلىندى.

11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى قەشقەر خانئامبىلى يۇ رۈيگە ئورۇنباسار باش بۇغلۇق مەرتىۋىسى بېرىلىپ، ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا قويۇلدى. گۇ چىڭ قەشقەرنىڭ خانئامبالىلىقىنى ئۆتكۈزۈۋالدى.

باش قىشتا قەشقەردە يېڭىدىن بوزيەر ئۆزلەشتۈرگەن دېھقانلار ئاشلىق تاپشۇرۇشقا قارشى تۇرۇپ، توپلىشىپ ماجىرا تۇغدۇردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى ۋېنزۇڭ زامانىنىڭ شىيەنفېڭ 9 - يىلى (1859 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قەشقەردە چاي، مىلىچ ماللارغا باج ئېلىش تەستىقلاندى. كۈزدە قەشقەردە داۋەن پۇل ئىشلىتىش توختىتىلدى.

7 - ئاينىڭ 19 - كۈنى چارروسىيە ئەلچىسى ئىگناتىيېف «جۇڭگو - چارروسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى»

ئاق مادەللىرىنى چۈشەندۈرۈپ، قەشقەردە چاروسىيە كونسۇلخانىسى قۇرۇشنىڭ ئالاھىدە مۇھىم بولۇپ قالغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

8 - ئايدا كۇي يىلى گۈ چىڭنىڭ خانئامبالللىق ۋەزىپىسىنى ئۈتكۈزۈۋالدى.

12 - ئايدا ياركەنتنىڭ پاردەمچى نازارەتچى ئامبىلى يىلى يۈن مەسلىھەتچى ئامباللىققا تەينىلەندى. شۇ ئايدا خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان يى چىلى ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى بولدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى ۋېنزۇڭ زامانىنىڭ شىيەنفېڭ 10 - يىلى (1860 - يىلى)

11 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى چارروسىيە بىلەن «جۇڭگو - چارروسىيە - بېيجىڭ شەرتنامىسى» (داۋامى) نى ئىمزالىدى. ئۇنىڭدا چارروسىيە قەشقەردە سودا بىلەن شۇغۇللانسا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

شۇ يىلى ياركەنتكە تەۋە توققۇزئوي يۇرتىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئاشلىق بېجى تاپشۇرۇشقا قارشى چىقتى.

شۇ يىلى ياركەنتنىڭ ھاكىمبېگى قاتارلىقلار سېلىق چاچقانلىقتىن ئابدۇساتتار قاتارلىق كىشىلەر ئادەم توپلاپ قارشى تۇرغاچقا ئېغىر ۋەقە كۆرۈلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى ۋېنزۇڭ زامانىنىڭ شىيەنفېڭ 11 - يىلى (1861 - يىلى)

3 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى يىلى يۈن بۇيرۇقتا بىنائەن قەشقەرگە بېرىپ، قەشقەرنىڭ خانئامبىلى كۇي يىلى بىلەن بىرگە جۇڭگو - چارروسىيە سودا ئىشلىرىنى بېجىردى.

4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى قەشقەردە جۇڭگو - چارروسىيە سودىسى باشلاندى.

6 - ئايدا باندىتلار قەشقەرنى پاراكەندە قىلدى. ئىلى مەسلىھەتچى ئامبىلى جىڭ لىيەننىڭ ئاقسۇغا بېرىپ ھۇجۇمنىڭ ئالدىنى ئېلىشىغا بۇيرۇق بېرىلدى.

8 - ئايدا جىڭ لىيەنگە ياركەنتكە بېرىپ، ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى يىلى يۈننىڭ پۇلنى دەپ ئادەم ئۆلتۈرگەنلىكىنى بىر تەرەپ قىلىشقا بۇيرۇق چۈشتى.

شۇ يىلى قەشقەرلىك مۇسۇلمانلار ئىشانە توپلاپ قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئارسلانخاننىڭ قەبرىسىنى كېڭەيتىپ ياساپ چىقتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى مۇزۇڭ زامانىنىڭ تۇڭجى 1 - يىلى (1862 - يىلى)

3 - ئايدا چارروسىيە سودىگەرلىرى قەشقەرنى تىنچ ئەمەسكەن دەپ قاراپ، چارروسىيىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى ئارقىلىق ئىلى جاڭجۈنى چاڭ چىڭغا قەشقەردە سودا قىلىشنى ئاقسۇغا ئۆزگەرتىپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇلمىدى.

4 - ئايدا ياركەنت ھاكىمبېگى ئاقلايدۇ ئۆز ئالدىغا سېلىق سېلىپ، يۇقرالارنى قىينىدى ھەمدە يىلى يۈن بىلەن تىل بېرىكتۈرۈپ خىيانەتچىلىك قىلدى. يىلى يۈن جازالاندى، ئاقلايدۇنىڭ ئىنانچىخانلىق مەرتىۋىسى ئېلىپ تاشلاندى. جىڭ لىيەن ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامباللىقىنى ئۈتكۈزۈۋالدى.

6 - ئايدا خانئامبال كۇي يىلى قەشقەردىكى بەزى بەگلەرنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى خالىغانچە قاقتى - سوقتى قىلىپ پارا ئالغانلىقى، يۇقىرىنىڭ ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشى توغرىسىدا مەلۇمات يوللىدى.

6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى قوقانغا يوشۇرۇنۇۋالغان ۋەلىخان ئەچچە 10 كىشىنى باشلاپ مىڭبۇل

قاراۋۇلخانىسىنىڭ سىرتىدا ئاتلارنى بۆلاپ كەتتى. قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى قۇتلۇق قوشۇن تارتىپ زەربە بەردى.
20 - كۈنى ۋەلىخان يۈزدىن ئارتۇق كىشىنى باشلاپ كېلىپ قەشقەرنىڭ ئىتراپىدىكى سەمەنگە ھۇجۇم قىلدى ھەمدە ئەسكەرلىرىنى ئىككى يولغا بۆلۈپ قاراۋۇلخانىسى بىلەن مىڭيول قاراۋۇلخانىسىغا ھۇجۇم قىلدى. 21 - كۈنى ۋەلىخان 500 — 600 دەك ئەسكەر توپلاپ قەشقەر كونا شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى، قەشقەرنىڭ چېگرا مۇداپىئە باشبۇغى فۇجۇلىڭنا قىزىلنىڭ كۆۋرۈكىدە ۋەلىخاننىڭ ئاتلىق قىسىملىرىنى مەغلۇپ قىلدى. قۇتلۇق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ شەھەرنى قوغدىدى. ۋەلىخان قالدۇق قىسىملىرى بىلەن چېگرا سىرتىغا قېچىپ كەتتى.

6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى قوقان خانلىقىنىڭ قەشقەردىكى باش خۇدايىدادى ياركەنتتە نەزەربەنت قىلىپ قويۇلغان ئەسلىدىكى بېگىسارنىڭ خۇدايىدادىنى قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

7 - ئاينىڭ 19 - كۈنى قۇتلۇق باندىتلارنى تازىلاشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن ئۇنىڭغا 1 - دەرىجىلىك قوش پۆپۈكلۈك بۆك ئىنئام قىلىنىدى ھەم تەرتىپ ئامبىلى مەرتىۋىسى بېرىلدى.

8 - ئاينىڭ 3 — 10 - كۈنىگىچە ۋەلىخان مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ يەنە بىر قېتىم قەشقەرگە پاراكەندىچىلىك سالدى. ۋەلىخانىنىڭ 526 ئادىمى ئۆلدى، ۋەلىخان قېچىپ كەتتى، ئۇنىڭ شېرىكى ئۆلتۈرۈلدى.

شۇ يىلى ياركەنتنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئەمەل سېتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇش تەكلىپىنى بەردى. چىڭ ھۆكۈمىتى ئىنكار قىلماستىن «مۇسۇلمانلار يۇرتىدا ئىنئام قىلىش، مۇكاپاتلاش بەلگىلىمىسى» چىقىرىپ، ھەر دەرىجىلىك ئەمەللەرنىڭ باھاسىنى بېكىتتى، بۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمرانلار تېخىمۇ چېرىكلىشىشكە، ئەمەلدارلارنىڭ ساپاسى تېخىمۇ تۆۋەنلەشكە يۈزلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، ئوردا ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن ئەمەلدارلار چېگرا رايونلارنىڭ جاپالىق ئىكەنلىكىدىن قورقۇپ ۋاقتىدا ۋەزىپىسىگە ئولتۇرمىغاچقا، چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا ۋەزىپە بىلەن باردىغان ئەمەلدارلارنىڭ يولغا چىقىش ۋاقتى ۋە ئاخىرقى چېكىنى بېكىتىشكە مەجبۇر بولدى. مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ رۇخسەت سوراش ئىشلىرىغا ياركەنت مەسلىھەتچى ئامبىلى مەسئۇل بولدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى مۇزۇك زامانىنىڭ تۆتىنچى 2 - يىلى (1863 - يىلى)

2 - ئايدا ياركەنت مەسلىھەتچى ئامبىلى چىڭ لىيەنىڭ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشى بىلەن ئەسلىدىكى مەسلىھەتچى ئامبالنىڭ بارچۇقتا ئالۋان - ياساقنى ئاشۇرۇپ ئېلىشى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ياركەنتنىڭ ئارتۇق قوشۇۋالغان بېجىمۇ ئازايتىلدى ھەمدە ئەمەلدار ئەۋەتىپ تەپسىلىي نىزامنامە بېكىتىلدى.

10 - ئايدا ياركەنت قوشۇنلىرىنىڭ تەمىناتى ئۆچۈن ئىنئام بېرىلىپ، ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلانغان جاساق ئىنانچىخان ئاقلايدۇغا مۇكاپات تەرىقىسىدە قايتۇرۇپ بېرىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى مۇزۇك زامانىنىڭ تۆتىنچى 3 - يىلى (1864 - يىلى)

5 - ئايدا قوقان خانى موللائالىم قۇلخان مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي مەخپىيەتلىكى ۋە ۋەزىيىتىنى ئىگىلەش ئۆچۈن يۇنۇسجاننى قەشقەرگە زىيارەتكە ئەۋەتتى.

6 - ئايدا كۆچادا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى، قوزغىلاڭچى قوشۇن كۆچا شەھىرىنى ھۇجۇم قىلىپ ئالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، قوزغىلاڭ دولقۇنى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا تۆتۈشۈپ، 5 قوزغىلاڭ مەركىزىنى شەكىللەندۈردى، قەشقەرمۇ شۇلارنىڭ بىرى.

6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى خەلق، ئامما يارکەنتكە يۈرۈش قىلىپ، شەھەرنى ئىگىلىدى. يارکەنتنىڭ مەسئۇلىيەتچى ئامبىلى كۆي دۆڭنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۆلدى. 5 - دەرىجىلىك بەگ ناسىر، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد دىنىي ھوقۇق تۈتۈپ كەلگەن ئەلەم ئاخۇن ئەمەتشاھ قاتارلىقلارمۇ ئۆلدى.

7 - ئاينىڭ 29 - كۈنى يېڭىسارداىكى يېشىل تۈغلۇق خوشۇندىكى لەن چۈنغا، قەشقەردىكى يۈز بېشى ۋالى دېچۈن قاتارلىقلار شۇ جايدىكى مۇسۇلمان قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن بىرلەشتى. قەشقەردىكى ئاق تاغلىقلاردىن توختى مامۇت پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قەشقەر كونا شەھەرنى ئىگىلەپ، ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى، قەشقەر يېڭىشەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەرنىمۇ ئىگىلىدى.

يار، قەشقەر پەيزاۋاتلىق خۇيزۇ مۇشتۇمزور جەن شياڭيەن ما يۈەن ئاخۇن بىلەن شېرىكلىشىپ ئاقتۇغا بېرىپ، قىرغىزلارنىڭ بېگى سەدىقنى چىڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇتراتتى. سەدىق جەن شياڭيى، ما يۈەن ئىككىسى بىلەن ناھايىتى تېزلا قوشۇن تەشكىللەپ، قەشقەرنىڭ خانئامبىلى كۆي يىڭ قورشاپ يوقىتىشقا ئەۋەتكەن قوشۇننى بىتچىت قىلدى. ئۆزۈن ئۆتمەي، ئۇلار شەھەرگە يوپۇرۇلۇپ كىردى، جەن شياڭيەن بىلەن ما يۈەنلەر ئۆزلىرىنى ۋەزىر قىلىپ تەينىلىشىپ، سەدىقنى «قەشقەرخانى» قىلىپ تىكلىدى. بېرىم يىلدىن كېيىن، سەدىق خەلقنىڭ مايىل ئەمەسلىكىنى، تەختنىڭ مۇقىم ئەمەسلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، قوقاندا تۇرۇپ قالغان جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇزرۇكنى تەكلىپ قىلىپ، خوجىلار ئەۋلادى دېگەن نام بىلەن ئۇنى قورچاق قىلماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن جەن شياڭيەن باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمسكىنى قوقەنگە ئەۋەتىپ، قوقاندىن بۇزرۇكنى قويۇۋېتىشنى تەلەپ قىلدى. موللا ئالىم قۇلىخان بۇنى قەشقەرنى ئېلىش، كۆچنى كېڭەيتىشنىڭ ئىنتايىن ياخشى پۇرسىتى دەپ بىلدى. بۇزرۇكنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، قول ئاستىدىكى سەركەردىسى ياقۇپبەگنى 50 ئاتلىق ئەسكەر ۋە ئون نەچچە مۇلكى ئەمەلدار بىلەن بۇزرۇكقا ھەمراھ قىلىپ، جەن شياڭيەن بىلەن بىرگە قەشقەرگە ئەۋەتتى.

9 - ئايدا «جۇڭگو - چارروسىيە غەربىي شىمال چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىمى» ئىمزالاندى. كېلىشىمنىڭ 3 - ماددىسىدا: جۇڭگو - چارروسىيە چېگرىسى «كۆكئارتتىن قوقان چېگرىسىغىچە تۈتىشىدۇ» دېيىلىپ، پامىر جۇڭگو چېگرىسى ئىچىگە ئايرىلغانىدى.

11 - ئايدا كۆچا قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى راشىدىن خوجا بۇرھانىدىن قاتارلىقلارنى غەربكە يۈرۈش قىلىشقا بۇيرىدى، شۇ ئايدا كۆچا قوشۇنى قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ، سەدىق بىلەن بىر - بىرىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق كېلىشىمنامىسىنى ئىمزالىدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى مۇزۇڭ زامانىنىڭ تۆتىنچى 4 - يىلى (1865 - يىلى)

ئەتىيازدا، راشىدىنىڭ چوڭ ئوغلى شەيخ نەزەر 7000 كىشىلىك كۆچا قوشۇنىنى باشلاپ يارکەنتكە يۈرۈش قىلدى.

1 - ئايدا ياقۇپبەگ جەن شياڭيىنىڭ يول باشلىشى بىلەن بۇزرۇكنى زورمۇزۇر ئېلىپ مېڭىپ، يول بويى ھەر خىل ئادەملەرنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ تاجاۋۇزچى قوشۇننى كېڭەيتتى. قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە ئۇنىڭ قوشۇنى خېلى چوڭ كۆلەمگە ئىگە بولدى. ياقۇپبەگ قەشقەر مۇسۇلمانلار شەھىرى ۋە ئەتراپتىكى جايلارنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزىنى باش قوماندان دەپ ئاتىدى، بۇزرۇكنى قورچاق قىلدى. قەشقەر مۇسۇلمانلار شەھىرىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، ئەسكىرىي كۈچىنى 6000 دىن ئاشۇرۇپ، تەرەپ - تەرەپكە تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىدى.

5 - ئايدا ياقۇپبەگ قوشۇن باشلاپ بېرىپ يارکەنتكە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. يارکەنتتىكى ئارمىيە، خەلق «ئەنجانلىقلارنى ئۆلتۈرەيلى» دەپ شوئار توۋلاپ، قانلىق كۈرەش قىلدى. ياقۇپبەگ قوشۇنى مەغلۇپ

بولۇپ چېكىندى، لېكىن چېكىنىپ يېڭىسارغا بارغاندا بۇ شەھەرنى ئوڭۇشلۇق ئىشغال قىلىۋالدى. ياركەنت خەلقى ياقۇبېگنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، قوقەنتلىك ئەسكەرلەر ۋە جەڭ ئولجىلىرىنى كۆچالىق راشىدىن ھاكىمىيىتىگە تاپشۇرۇپ، راشىددىندىن ياقۇبېگكە قىستاپ زەربە بېرىشنى تەلەپ قىلدى. كۆچانلىق ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇنى قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، خانىشېرىقتا بىر مەيدان جىددىي جەڭ قىلىپ، ياقۇبېگ قوشۇنىغا قاتتىق زەربە بەردى. ياقۇبېگ ئېغىر يارىلاندى. لېكىن قوماندانلىقتا سەۋەنلىك كۆرۈلگەچكە، يەنە كېلىپ كۆچا يارىدىمچى قوشۇنى يېتىپ كېلىۋىلگەچكە ياقۇپ بەگ ئۇلۇمدىن قۇتۇلۇپ قېچىپ كەتتى.

9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ياقۇپ بەگ قەشقەر يېڭىشەھەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى، يېشىل تۇغلۇق قوشۇنىنىڭ باشلىقى خې بويۇن تەسلىم بولدى. قەشقەرنىڭ خانىمبىلى كۆي يىڭ، يارىدىمچى نازارەتچى ئامبىلى فۇجۇلىڭتا ئۈزىنى پارتىلىتىپ ئۆلۈۋالدى. ياقۇبېگ قەشقەر يېڭىشەھەرنى ئىشغال قىلىپ 7 كۈن تالان - تاراج قىلدى. شۇ يىلى چارروسىيە قوقانىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. قوقانلىق 7000 دىن ئارتۇق قالدۇق ئەسكىرى قەشقەرگە قېچىپ كېلىپ ياقۇبېگكە قوشۇلدى.

شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ياقۇبېگ ياركەنتكە 2 - قېتىم ھۇجۇم قىلدى، ياركەنت ئارمىيە، خەلقى ياقۇبېگنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى.

قىشتا، ياقۇبېگ قىسمىدىكى قىرغىزلار بۇزرۇكنىڭ قەشقەر يېڭىشەھەرنى ئىگىلەپ، ياقۇبېگدىن يۈز ئۆرۈشىنى ھىمايە قىلدى. ياقۇبېگ ياركەنتنىن قايتىپ كېلىپ 41 كۈن جەڭ قىلىپ قەشقەر يېڭىشەھەرنى ئىشغال قىلدى، بۇزرۇكنىڭ ئەگەشكۈچىسى ۋەلىخاننى ئۆلتۈردى ھەمدە بۇزرۇكنى يېڭىساردا نەزەربەنت قىلىپ قويدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى مۇزۇڭ زامانىنىڭ تۆتىنچى 5 - يىلى (1866 - يىلى)

6 - ئايدا ياقۇبېگ قوشۇن باشلاپ بېرىپ ياركەنتكە 3 - قېتىم ھۇجۇم قىلدى. شۇ چاغدا ئىسھاق باشچىلىقىدىكى كۆچا قوشۇنى ياركەنتتە ئاللىبۇرۇن مۇداپىئەدە تۇرغانىدى. مۇسۇلمانلار شەھىرى بىلەن خەنزۇ شەھىرىدە 20 نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن جەڭگە تەييارلانغانىدى. خەنزۇ شەھىرىدىكى مۇسۇلمان قوغدىنىش قوشۇنى كۆچا قوشۇنىدىكى نىياز قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ كېچىدە دۈشمەنگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش تەكلىپىنى بەردى. ئويلىمىغان يەردىن نىياز ئادەم ئەۋەتىپ ياقۇبېگكە مەخپىيەتلىكنى ئاشكارىلىدى. بىرلەشمە قوشۇن پىستىرمىغا ئۇچراپ ئېغىر تالاپەت تارتتى. ئىسھاق بىلەن خەنزۇ شەھىرىدىكى مۇسۇلمانلار قوشۇنىنىڭ كاتتىبېشى دۈشمەنگە تەسلىم بولدى. ياقۇبېگ ياركەنتنى ئىگىلەپ ئۈزۈن ئۆتمەي، خوتەنگە ھۇجۇم قىلدى.

شۇ يىلى بۇزرۇك ياقۇبېگنىڭ قېيىن - قىستاقتا سېلىشتۇرۇن ئەسىرەپ، بىر قىسىم كىشىلەر بىلەن بىرلىشىپ قەشقەر يېڭىشەھەرنى ئىگىلەپ ياقۇبېگدىن قۇتۇلماقچى بولدى؛ بىراق ئۇنى ياقۇبېگ قوقانغا قوغلىۋەتتى. ياقۇبېگ ئاپاق خوجىنىڭ ئۆلادى دېگەن دەستەكتىن پايدىلىنىپ ئالدامچىلىق قىلىش ئۈچۈن، قوقاندىن جاھانگىر خوجىنىڭ جىيەنى مەمەتئىمىننى قورچاق قىلىۋالدى. مەمەتئىمىن ياقۇبېگنىڭ رايىغا باقمىغانلىقىتىن تەختكە چىقىپ 4 ئاي بولار - بولمايلا ياقۇبېگ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

شۇ يىلى ياقۇبېگ ھىندىستان تەۋەلىكىدىكى كەشمىرگە ئەلچىلەر ئۆسكى ئەۋەتىپ، ئەمەلىيەتتە ئەنگلىيىنىڭ قورال - ياراغلىرىغا ئېرىشىشنى مەقسەت قىلغان ئىككى تەرەپ سودا ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مەسلىھەتلەشتى.

شۇ يىلى چارروسىيە قوشۇنى چېگرىغا يېقىن جايدىكى نارىنغا يېتىپ كېلىپ، ياقۇبېگ ھاكىمىيىتى بىلەن ئۈچرىشىپ قالدى. ئىككى تەرەپ بىر - بىرىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق كېلىشىمى ئىمزالىدى، بۇ ئەمەلىيەتتە چارروسىيىنىڭ ياقۇبېگنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا تاجاۋۇز قىلغانلىقىنى ئاستىرتتىن ئېتىراپ

قىلغانلىقى ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىتىگە ياقۇبېگ چارروسىيە بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىشقا قوشۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى مۇزۇك زامانىنىڭ تۆتىنچى 6 - يىلى (1867 - يىلى)

ئەتىياز، 2 - ئايدا ياقۇبېگ «خوجا ئەۋلادى» دېگەننى چۆرۈپ تاشلاپ، قەشقەردە ئۆزىنى «ئاتاقلىق غازى بەدۆلەت» دەپ ئاتاپ، «يەتتە شەھەر» قورچاق ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى.

5 - ئايدا ياقۇبېگ قەشقەردىن زور قوشۇن بىلەن چىقىپ، ئاقسۇ، باي قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، كۇچا راشىدىن ھاكىمىيىتىنى يوقاتتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى مۇزۇك زامانىنىڭ تۆتىنچى 7 - يىلى (1868 - يىلى)

باش يازدا ياقۇبېگ مۇھەممەت نەزەرنى ئەنگلىيە قارامىلقىدىكى ھىندىستانىنىڭ پەنجابقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ئەنگلىيىلىك روبېرت شاۋ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەرگە كەلدى. ياقۇبېگ روبېرت شاۋنى كۆپ قېتىم قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەنگلىيە ئايال پادىشاھلىقىنىڭ قارامىلقىغا ئۆتۈشىنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شاۋ دۆلىتىگە قايتقاندىن كېيىن «قەشقەرگە سەپەر» ناملىق ئەسەرنى يازدى.

ئەنگلىيە قارامىلقىدىكى ھىندىستان ئەمەلدارى خوۋورد، قەشقەر، ياركەنتلەردە پائالىيەت ئېلىپ باردى. شۇ جەريانداڭ ياركەنت دەريالىسىنىڭ مەنبەسىنى مۇقىملاشتۇردى، قۇياشقا قاراپ مېرىدىنئاننى ئۆلچەم قىلىپ قەشقەر ۋە ياركەنت شەھىرىنىڭ ئورنىنى بېكىتتى.

چارروسىيىلىك كرودوف، رېينىتال قاتارلىقلار قەشقەر قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈشتە بولدى. بۇ ئارىلىقتا رېينىتال كىلىمانتا قاراپ ئۆلچەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ قەشقەرنىڭ دېگىز يۈزىدىن قانچىلىك ئېگىز ئىگەنلىكىنى بېكىتتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى مۇزۇك زامانىنىڭ تۆتىنچى 8 - يىلى (1869 - يىلى)

ياقۇبېگ مىرزاشادىنى ھىندىستانغا ھېرىپ ئەنگلىيە بىلەن ئالاقىلىشىشقا ئەۋەتتى. ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق باش ۋالىيسى ئۇنى قوبۇل قىلدى ھەمدە قورال - ياراغ، ئوق - دورا ۋە قورال - ياراغلارنى رېمونت قىلىش - ياساش ئۇسكۇنىلىرىنى بەردى، يەنە ئۇنىڭ ئۇستىلارنى قەشقەرگە ئاپىرىپ، قەشقەردە قورال-ياراغ زاۋۇتى قۇرۇشغا رۇخسەت قىلدى.

شۇ يىلى قەشقەرنىڭ جەنۇبىدىكى قىزىل دەريانا كەلكۇن كەلدى، كەلكۇننىڭ ئەڭ يۇقىرى ئېقىم مىقدارى 1060 كۇب مېتىر بولدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى مۇزۇك زامانىنىڭ تۆتىنچى 9 - يىلى (1870 - يىلى)

شۇ يىلى ياقۇپ بەگ تۇرپان، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارنى ئارقا - ئارقىدىن ئىگىلىدى.

ياقۇبېگ نۇرغۇن ئۇستا - ھۈنەرۋەنلەرنى يۆتكەپ، نۇرغۇن پۇل ئاجرىتىپ ھېيتگاھ جامەسى ۋە ئاپپاق خوجا مازىرىنى رېمونت قىلدۇردى. ھېيتگاھ جامەسى 1872 - يىلى رېمونت قىلىنىپ بولدى. ئاپپاق خوجا مازىرى 1874 - يىلى رېمونت قىلىنىپ ھازىرقى ھالىتى شەكىللەندى.

ئەنگلىيەلىك گراف فورىس روبېرت شاۋنىڭ ھەمراھلىقىدا قەشقەرگە كەلدى. بۇ چاغدا ياقۇبېگ تۈرپاندا جەڭ قىلىۋاتاتتى، ئۇ ئىككىسى قەشقەردە بىر قانچە ئاي تۇرۇپ، 9 - ئايدا ھىندىستانغا قايتىپ كەتتى.

چارروسىيە قوقانىنىڭ ئەسلىدىكى خانى خۇدايارخانغا قەشقەرگە ئادەم ئۆەتىپ، ياقۇبېگنى چارروسىيىگە ئەل بولۇشقا كۆندۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى مۇزۇڭ زامانىنىڭ تۆڭجى 10 - يىلى (1871 - يىلى)

7 - ئايدا چارروسىيە ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ياقۇبېگ ۋەزىيەتنىڭ جىددىيلىكىنى ھېس قىلىپ، جىمەنى شادى مىرزىدىن ئەنگلىيە قارامىلىقىدىكى ھىندىستان ۋالىيسى ۋە ئەنگلىيە ئايال پادىشاھىغا خەت ئۆەتىپ، ئەنگلىيىدىن ياردەم سورىدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى مۇزۇڭ زامانىنىڭ تۆڭجى 11 - يىلى (1872 - يىلى)

5 - ئايدا چارروسىيە باش شتاب ستارىشى لېيتېنانتى كولبارس بارۇن باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قەشقەرگە زىيارەتكە ئەۋەتتى. ئىككى تەرەپ بەس - مۇنازىرە قىلىش ئارقىلىق، چارروسىيە «يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتى» نىڭ قانۇنىيلىقى ۋە ياقۇبېگنىڭ «يەتتە شەھەرنىڭ خانى» ئىكەنلىك ئورنىنى ئېتىراپ قىلدى؛ ئۇنىڭ بەدىلىگە ياقۇبېگ چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەممە جايلىرىدا سودا قىلىشىغا، ئۆتەڭ - ساراي، سودا بانكىسى قۇرۇشىغا قوشۇلدى؛ چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ چېگرا بېجى 2.5% قىلىپ بېكىتىلدى. ئىككى تەرەپ 6 - ئاينىڭ 2 - كۈنى «چارروسىيە - قەشقەر شەرتنامىسى» غا ئىمزا قويدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ياقۇبېگنىڭ سىڭلىسىنىڭ ئوغلى سەيىد ياقۇپخان چارروسىيىدە زىيارەتتە بولدى. سەيىد ياقۇپخان چارروسىيىنى زىيارەت قىلىپ بولغاندىن كېيىن كونستانتىنوپولغا باردى. مەخپىي مۇزلىشىش ئارقىلىق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى: ياقۇبېگ «يەتتە شەھەر» ھاكىمىيىتىنىڭ ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ھامىيلىكى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، سۇلتان ئوسمان ياقۇبېگكە «ئەمىر» دەپ نام بېرىدۇ ھەمدە ئەلچىلەر ئۆمىكىگە 200 دانە مىلتىق ۋە 3 دانە توپ بېرىدۇ. يەنە 10 نەچچە تۈرك ھەربىي ئەمەلدارنى قەشقەرگە بېرىپ ياقۇبېگنىڭ قوشۇنلىرىنى تەربىيىلەپ بېرىشكە، زامانىۋىي ياقۇبېگنىڭ سىياسىي مەسلىھەتچىلىكىگە ئەۋەتىدۇ. ياقۇبېگ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت بايرىقىنى ئاسىدۇ، سۇلتاننىڭ باش مۇرتى ۋە ئىسمى چۈشۈرۈلگەن پۇللارنى تارقىتىدۇ. سەيىد ياقۇپخان قايتىش سەپىرىدە ئەنگلىيە قارامىلىقىدىكى ھىندىستاندا ئۇزاق مۇددەت تۇرۇپ، ئەنگلىيىنىڭ ياقۇبېگنى قوللىشىنى، «يەتتە شەھەر»نى قارامىلىقىدىكى دۆلەتلەر تىزىملىكىگە كىرگۈزۈشنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى

چىڭ سۇلالىسى خانى مۇزۇڭ زامانىنىڭ تۆڭجى 12 - يىلى (1873 - يىلى)

11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئەنگلىيەلىك فورىس 350 نەچچە كىشىلىك ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باشلاپ 2-قېتىم قەشقەرگە كەلدى. 2 - يىلى 3 - ئايدا ھىندىستانغا قايتتى. شۇ ئۆمەك بىلەن قەشقەرگە كەلگەن گېدىن ئۆلچەش ئەترىتى تورغات پورتى قاتارلىق جايلارنى ئۆلچەپ چىقتى. فورىسنىڭ «قۇمغا كۆمۈلگەن شەھەر» دېگەن دوكلاتىدا ھىندىستانىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تاغ ئېغىزى ھەربىي قىسىملارنىڭ خوتەن، ياركەنتلەرگە بېرىشىدىكى چوڭ توسالغۇ ئەمەس دېيىلگەن، ئۆمەكنىڭ باشقا ئەزالىرى يەنە قەشقەر ئەتراپىنىڭ ئەھۋالى ھەمدە

قورغان - قەلئە، قەدىمكى ئىزلارنى تەكشۈردى. ئەنگلىيىنىڭ ھەربىي دوختۇرى بېللېۋ قەشقەر ئەتراپىدىكى دولانلىقلار ئۈستىدە ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.
شۇ يىلى ۋېنگرىيىلىك بولو قەشقەرگە زىيارەتكە كەلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى مۇزۇڭ زامانىنىڭ تۆڭجى 13 - يىلى (1874 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ياقۇپبەگ ئەنگلىيە ئەلچىسى دوگلاس فورسىس بىلەن «ئەنگلىيە - قەشقەر شەرتنامىسى» (جەمئىي 12 مادداً) ئىمزالىدى. شەرتنامىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى مۇنداق: ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ياقۇپبەگنىڭ تەخرىتاغنىڭ جەنۇبىنىڭ ئەمىرى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ؛ ئەنگلىيىنىڭ ھەمدە ئۇنىڭ بېقىندى دۆلەتلىرىنىڭ سودىگەرلىرى تەخرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ئەركىن سودا قىلسا، ئولتۇراقلاشسا بولىدۇ؛ ئەنگلىيە مىللىرىنىڭ تاموژنا بېجى 2.5% تىن ئېشىپ كەتمەيدۇ؛ ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ تەخرىتاغنىڭ جەنۇبىدا يەر، ئۆي، سارايلارنى سېتىۋېلىشىغا يول قويۇلىدۇ؛ ئەنگلىيە تەخرىتاغنىڭ جەنۇبىدا باش ئەلچى دەرىجىلىك ۋەكىل ۋە كونسۇل دەرىجىلىك سودا ۋاكالەتچىسى تۇرغۇزسا بولىدۇ، ۋەھاكازالار.
5 - ئايدا ئەنگلىيە روبېرت شاۋنى قەشقەردە تۇرۇشلۇق تۇنجى دائىمىي ۋەكىلى قىلىپ ئەۋەتتى. ۋەكىلنىڭ ياقۇپبەگكە ھەمىشە مۇناسىۋەتلىك ئەمۋاللارنى تونۇشتۇرۇپ تۇرۇشى ھەمدە مۇۋاپىق تەكلىپ بېرىشى بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەنگلىيىنىڭ قورال - ياراغلىرى قەشقەرگە ئەۋەتىلىپ تۇردى.
شۇ يىلى چارروسىيە پولكوۋنىك رېينتال باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئۆمىكىنى قەشقەرگە ئەۋەتىپ، «ئەنگلىيە - قەشقەر شەرتنامىسى»نى باھانە قىلىپ رېينتالنى چارروسىيىنىڭ قەشقەردە دائىمىي تۇرۇشلۇق ۋەكىلى قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئىككى تەرەپ بىر قانچە قېتىم سۆھبەتلىشىپمۇ نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. چارروسىيە ھەربىي كۈچ ئارقىلىق ياقۇپبەگنى باش ئەگدۈرمەكچى بولدى. شۇ يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا چارروسىيە نارىن دەرياسى بويىغا 20 مىڭدىن ئارتۇقراق ئەسكەر توپلاپ ياقۇپبەگكە جازا يۈرۈشى قىلىشقا تەييارلاندى. 2 - يىلى ئەتىيازدا قوقانلىقلار چارروسىيىگە قارشى كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈرگەچكە 20 مىڭ كىشىلىك چارروسىيە قوشۇنى قوقانغا يېرىشقا مەجبۇر بولغاچقا، بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشماي قالدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۇ 1 - يىلى (1875 - يىلى)

2 - ئايدا قەشقەرلىك سودىگەر بەختى قاتارلىقلار تەخرىتاغدىكى داۋانلاردىن ئۆتۈپ چۆچەككە كېلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇۋەققەت ئىلى جاڭجۈنى رۇڭ چۈن بىلەن كۆرۈشتى ۋە «قەشقەر مۇسۇلمان بەگلىرى»نىڭ مەكتۇبىنى تاپشۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇن چىقىرىپ، ياقۇپبەگنى يوقىتىپ، قولدىن كەتكەن زېمىننى قايتۇرۇۋېلىشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ بۇنىڭغا ھەمكارلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۇ 2 - يىلى (1876 - يىلى)

11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى چارروسىيىنىڭ تۈركىستان ۋالىيسى فون كاۋفمان مايۇر كوروپاتكىن باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئۆمىكىنى ئەۋەتتى. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئوش شەھىرىدىن يولغا چىقىپ تېرەك داۋانىدىن ئۆتۈپ، ئاتلىق 18 كۈندە، 400 كىلومېتىرچە يول بېسىپ قەشقەرگە كەلدى. ياقۇپبەگنىڭ 2 - ئوغلى بەگقولىبەگ ئۇلارنى كۈتۈۋالدى. ئۇلار قەشقەردە بىر ئاي تۇرۇپ، 12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ياقۇپبەگ

بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن قەشقەردىن كورلىغا ماڭدى. شۇ مەزگىلدە كوروپاتكىن قەشقەر كوناشەھەر بىلەن قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ مۇداپىئەسى، ھەربىي ئىشلار، ئىقتىساد قاتارلىق ئەھۋاللىرىنى ئۇقتۇلۇق تەكشۈردى ھەمدە 1879 - يىلى چارروسىيىدە «قەشقەرىيە» دېگەن كىتابنى نەشر قىلدۇردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۈڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۈ 3 - يىلى (1877 - يىلى)

يىل بېشىدا ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى جۇڭگونىڭ ئەنگلىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى گوسۈڭتاۋ ئارقىلىق، چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىشىنى توختىتىشنى، ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى «بېقىندى دۆلەت قىلىپ، خەرىتىگىلا كىرگۈزۈشنى، ئولپان تاپشۇرغۇزماسلىق» نى تەلەپ قىلدى، چىڭ ھۆكۈمىتى بۇنى قانتىق رەت قىلدى.

5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى شىنجاڭنى 13 يىلدىن كۆپرەك ئايا‌غ ئاستى قىلغان ياقۇپبەگ كورلىدا ئۇشتۇمتۇت ئۆلدى.

6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ياقۇپبەگنىڭ كىچىك ئوغلى ھەققۇلىبەگ ياقۇپبەگنىڭ جەسىتىنى كورلىدىن قەشقەرگە ئېلىپ ماڭدى. ئەتىسى ياقۇپبەگنىڭ قالدۇق قىسىملىرى كورلىدا بۇزرۇكخانىنىڭ جىيەنى ھېكمىخان تۆرىنى خان قىلغانلىقىنى جاكارلىدى.

6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ھەققۇلىبەگ ياقۇپبەگنىڭ جەسىتىنى قەشقەر مۇسۇلمانلار شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 30 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان قىزىل دەريا‌سىنىڭ كۆۋرۈكىگە ئەكەلگەندە ئىنىسى بەگقۇلىبەگ قارشى ئېلىشقا چىقارغان پانسات مۇھەممەت زىيا ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى بەگقۇلىبەگ قەشقەردىن ئاقسۇغا ئەسكەر تارتىپ ھېكمىخان تۆرىنى مەغلۇپ قىلىپ ئاقسۇنى ئالدى. ھېكمىخان تۆرە چارروسىيىگە قېچىپ كەتتى. 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بەگقۇلىبەگ ئاقسۇدىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سالدى.

9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنگلىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى گوسۈڭتاۋ ئەنگلىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە نوتا تاپشۇرۇپ، روبېرتنى قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىش توغرىسىدىكى قارارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى ئۇنتۇرىغا قويدى. ئەنگلىيىنىڭ بۇنداق قىلغانلىقى ئەمەلىيەتتە ياقۇپبەگنىڭ جۇڭگونى پارچىلىشىغا ياردەم بەرگەنلىكى دەپ كۆرسەتتى.

10 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ياقۇپبەگنىڭ خوتەندە تۇرۇشلۇق ھاكىمبېگى نىياز «ھەققەتكە قايتقانلىقى» نى جاكارلىدى. بەگقۇلىبەگ ئەسكەر تارتىپ خوتەنگە يۈرۈش قىلدى.

11 - ئايدا بەگقۇلىبەگنىڭ خوتەنگە يۈرۈش قىلىۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ يېشىل تۇغلۇق خوشۇننىڭ سەرداری خې بۈيۈن قەشقەر يېڭىشەھەرنى ئىگىلەپ «ھەققەتكە قايتقانلىقى» نى جاكارلىدى. ياقۇپبەگنىڭ كونا سەركەردىسى دەرھال قەشقەر كوناشەھەرنى قوغداپ قالدى ھەمدە ياقۇپبەگكە تەسلىم بولغان بەي يەنخۇ قىسمىدىكى يۈ شياۋخۇلار بىلەن كېلىشىپ قەشقەر يېڭىشەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. خې بۈيۈ بەرداشلىق بېرەلمەي، لېۋجىنتاڭغا خەت يېزىپ ياردەم سورىدى.

12 - ئاينىڭ 6 - كۈنى بەگقۇلىبەگ بىلەن بەي يەنخۇ بىرلىشىپ قەشقەر يېڭىشەھەردىكى خې بۈيۈن قىسمىلىرىغا قايتا - قايتا ھۇجۇم قىلدى، ئەمما شەھەرنى ئالالمىدى.

12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىن يۈخۇئېن، خۇاڭ ۋەنپىڭ قىسمىلىرى قەشقەر كوناشەھەرنى ئېلىپ، قەشقەر يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇردى. ئەتىسى يۈخۇئېن غەربكە يۈرۈش قىلىپ بەگقۇلىبەگنى ھەم يۈ شياۋخۇلارنى قوغلىدى. خۇاڭ ۋەنپىڭ غەربىي شىمالىغا يۈرۈش قىلىپ، بەي يەنخۇ قىسمىلىرىنى قوغلىدى. 19 - كۈنى يۈخۇئېن مىگيولدا يۈ شياۋخۇنى تىرىك تۇتتى.

12 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىن لىۋ جىنتاڭ قىسىملىرى ياركەنتنى ھۇجۇم قىلىپ ئالدى. 26 ـ كۈنى لىۋ جىنتاڭ قىسىملىرى قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ، جىن شياڭيىن ئاتا ـ بالا، يۈ شياڭخۇ ۋە قورچاق سەركەردە ما يۈەنلەرنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ سازايى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، قەشقەرگە يوشۇرۇنۇۋالغان ئەنگلىيە، ھىندىستان، تۈركىيىلەرنىڭ ياقۇپبەگ ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ھەربىي ئەمەلدارى ۋە مەسلىھەتچىلىرىدىن كۆپلىگەن كىشىلەرنى قولغا ئالدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۈ 4 ـ يىلى (1878 ـ يىلى)

2 ـ ئايدا لىۋجىنتاڭ قەشقەردە چارروسىيىنىڭ تاشكەنت باش ۋالىيسى كاۋفمان بىلەن يەتتە سۇ ئۆلكىسىنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى كولپاكوۋسكىغا نوتا تاپشۇرۇپ، بەي يەنخۇنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى قەشقەردە يېشىل تۇغلۇق خوشۇنىنىڭ سەردارى خې بۈيۈن قاتارلىق 16 كىشىدە ئىلگىرى دۈشمەنگە تەسلىم بولۇش ھەرىكىتى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۈيرۇق بىلەن ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلاندى. كېيىن ھەقىقەتكە قايتىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن گۇناھى كەچۈرۈم قىلىنىدى.

4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى لىۋجىنتاڭ قەشقەردە كولپاكوۋسكىنىڭ نوتىسىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئۇنىڭدا بەي يەنخۇ قاتارلىقلار «مۇساپىر» ھېسابلىنىدۇ، ئۇلارنى تاپشۇرۇشقا بولمايدۇ، جۇڭگو كۇمۇش تۆلىشى كېرەك دېيىلگەن.

11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى بەگقۇلىبەگنىڭ قالدۇق قىسىملىرىدىن ئالداش 300 دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەنجاندىن يولغا چىقىپ قەشقەرنىڭ تاشمىلىق كەنتىگە ھۇجۇم قىلدى.

11 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئالداشنىڭ قىسىملىرى ئويالغا كېلىپ، مازاردا قۇرئان ـ تىلاۋەت قىلىۋاتقاندا ياقۇپبەگ قىسىملىرىنىڭ ئايىغى تەككەن يەرلەردىن باج ـ سېلىق ئېلىنمايدۇ، دەپ جار سالدى. لىۋجىنتاڭ مەھكىمە ئەزاسى لوچاڭيۇ، ياساۋۇل بېگى جاڭ جۇن قاتارلىقلارنى باشلاپ ئالداشقا زەربە بەردى.

11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى قىرغىزلارنىڭ نايمان قەبىلىسى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ياردەملىشىپ ئالداشنى ئېتىپ ئۆلتۈردى.

شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى ياركەنت، قەشقەر، يېڭىسارلاردا قالدى ئىشلار ئىدارىسى تەسىس قىلدى، مارالبېشىدا قالدى ئىشلار شۆبە ئىدارىسى تەسىس قىلدى. قەشقەردە قالدى ئىشلار باش ئىدارىسىنى تەسىس قىلىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى مۇسۇلمانلار ئىھەرلىرىنىڭ قالدى ئىشلىرىنى ئومۇمىي جەھەتتىن ئىگىلىدى. قالدى ئىشلار ئىدارىلىرى يەنە باۋ ـ جياغا ئايرىش، غەللە ـ پاراق ئېلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. جامائەتنى چاقىرتىپ دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئۇرۇقلۇق تارقىتىپ بەردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۈ 5 ـ يىلى (1879 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى چارروسىيىگە ئەل بولغان بوزرۇكنىڭ جىيەنى ھېكمىخان 1000 غا يېقىن ئادەمنى باشلاپ ئەنجاندىن يولغا چىقىپ ئۇلۇغچات قاراۋۇلخانىسىدىن ئۆتۈپ ئاھالىلەرنى بۇلاپ كەتتى، يەنە ئەسكەرلىرىنى بۆلۈپ مىڭيول، بوستانتېرەكلەرگە كەلدى.

1 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ھېكمىخان 1000 دەك ئادەمنى باشلاپ بەلتوقايغا كەلدى. 24 ـ كۈنى لىۋ جىنتاڭ ياساۋۇل بېگى تەن شىندىيەن، فاڭ يۈشىڭلارنى ئەۋەتىپ زەربە بەردى. 30 ـ كۈنى لىۋجىنتاڭ 1860 ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ، قەشقەر يېڭىشەھەردىن بوستانتېرەككە ھۇجۇم قىلدى. ھېكمىخان چارروسىيىگە قېچىپ

كەتتى.

8 - ئاينىك 4 - كۈنى ھېكىمخان قاتارلىقلار چارروسىيىنىك «بۇ قېتىم چوقۇم قەشقەرنى ئېلىش كېرەك، بولمىسا چارروسىيە چېگرىسى ئىچىگە كىرمەسۇن دېگەن بۇيرۇقنىغا ئەمەل قىلمىسا ھەم چارروسىيىنىك بويرۇقى بويىچە قەشقەر، يېڭىسار شەھەرلىرىنى ئالمىسا» دەپ داۋراڭ سېلىشتى. ھېكىمخانىنىك قىسىملىرىدا چارروسىيە تارقاتقان يول خېتى بار ئىدى. ئۇلار ئۇلۇغچاتقىچە كەلدى، كېيىن تاشقورغانغا تاجاۋۇز قىلدى.

9 - ئاينىك 12 - كۈنى لېۋجىنتاك 2000 دىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ تاشقورغانغا يۈرۈش قىلىپ، 24 - كۈنگىچە ھېكىمخانىنىك 2000 دىن ئارتۇق قالدۇق قوشۇنىنى يوقاتتى. دۇشمەن كاتتىباشلىرىدىن 63 كىشىنى تۇتۇۋالدى. قورال - ياراغ، توغ - ئەلەملەردىن مىلك نەچچىنى، ئات، كالا، قويدىن نەچچە مىڭنى ئولجا ئالدى.

شۇ يىلى خې بۇيۇن قەشقەر يېڭىشەھەر شىمالىي دەرۋازىسىنىك سىرتىغا ياساتقان مەسچىت ئۇرۇشتا بۇزۇلۇپ كەتتى. قوشۇندىكى مۇسۇلمانلارنىك نامار ئوقۇشىغا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، لېۋجىنتاك جەنۇبىي دەرۋازىنىك سىرتىغا چوڭ مەسچىت سېلىشنى بۇيرۇدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىك گۈاڭشۇ 7 - يىلى (1881 - يىلى)

2 - ئاينىك 24 - كۈنى چىڭ ھۆكۈمىتى چارروسىيە بىلەن دۆلەتكە ئار - نومۇس كەلتۈرىدىغان «ئىلى شەرتنامىسى»، «قۇرۇقلۇقتىكى سودا يوللىرىنى ئۆزگەرتىش نىزامنامىسى» ۋە ئۇلارنىك قوشۇمچىلىرىنى تۈزدى. «ئىلى شەرتنامىسى» جەمئىي 20 مادداء ئاساسىي مەزمۇنى: يەر بۆلۈپ بېرىش، سودا ئىشلىرىغا يول قويۇش، كونسۇلخانا تەسىس قىلىش، تۆلەم بېرىشتىن ئىبارەت. «يەر بۆلۈپ بېرىش» دېگەن مادداسىدا، قەشقەر رايونى چارروسىيىنىك ئاتالمىش «ھازىرقى چېگرىسى بويىچە چېگرانى بېكىتىش» دېيىلگەن. بۇ چارروسىيىنىك تېخىمۇ كۆپ جۇڭگو زېمىنىنى ئىگىلىۋالغان ئەھۋالدا، يەنە تېخىمۇ كۆپ جۇڭگو زېمىنىنى ئىگىلىۋېلىشى ئۈچۈن تۇرغۇزغان دەستىكى؛ «سودا ئىشلىرىغا يول قويۇش» دېگەن مادداسىدا چارروسىيە سودىگەرلىرى تەكرىتاغىنىك جەنۇبىي ۋە شىمالىدا سودا قىلغاندا «باج ئېلىنمايدۇ»، چارروسىيە سودىگەرلىرى جۇڭگوغا كەلگەندە شىنجاڭنىك چېگرا بويلىرىدىكى 35 قاراۋۇلخانىدىن كىرىپ - چىقىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ، دېيىلگەن. «كونسۇلخانا تەسىس قىلىش» دېگەن مادداسىدا: كونا كېلىشىم بويىچە قەشقەر قاتارلىق جايلاردا «ئۆز ئالدىغا كونسۇلخانا قۇرۇش»قا بولىدۇ، دېيىلگەن.

4 - ئايدا چارروسىيە قەشقەر كوناشەھەر يارباغ دەرۋازىسىدا كونسۇلخانا قۇرۇپ، ئۇزاق مۇددەت كونسۇل تۇرغۇزماقچى بولدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىك گۈاڭشۇ 8 - يىلى (1882 - يىلى)

9 - ئاينىك 5 - كۈنى قەشقەرگە دوتەي قويۇلدى.

11 - ئاينىك 29 - كۈنى چارروسىيىنىك قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىك تۇنجى كونسۇلى پېتروۋسكى قەشقەرگە كېلىپ ۋەزىپىگە ئولتۇردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىك گۈاڭشۇ 10 - يىلى (1884 - يىلى)

6 - ئاينىك 3 - كۈنى «جۇڭگو — چارروسىيە ئىلى شەرتنامىسى»نىك قوشۇمچىسى — «قەشقەر

چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» ئىمزالاندى. بۇ كېلىشىمدە چارروسىيە سىزىپ چىققان چېگرا خەرىتىسى بويىچە، جۈڭگو بىلەن چارروسىيىنىڭ پامىردىكى چېگرىسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ئالدىنقى پامىرنىڭ شىمالىدىكى ئالاي چوققىسىدىن شەرقىي شىمالىدىكى ئۈزبەل تاغ ئېغىزىغا يۆتكەلگەن. بۇنىڭ بىلەن چارروسىيە جۈڭگونىڭ ئىلگىرىكى چېگرىسى ئىچىدىكى ئالاي جىلغىسى بىلەن قوش قورۇق پامىرنى ئىگىلىۋالدى. ئۈزبەل تاغ ئېغىزىنىڭ جەنۇبىدىكى چېگرا كېلىشىمدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە، چارروسىيىنىڭ چېگرىسى شۇ يەردىن غەربىي جەنۇبقا قايرىلغان، جۈڭگونىڭ چېگرىسى دەل جەنۇبقا سوزۇلغان. مۇشۇنداق بولغاندا، ئىككى چېگرا ئوتتۇرىسىدا 45°لۇق «كېلىشىپ بولالمىغان رايون» شەكىللەنگەنىدى. بۇ رايون «جۈڭگو باشقۇرۇۋاتقان چېگرا ئىچىدە» بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قاراۋۇلخانا قۇرۇپ قوغدىدى.

11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى لىۋجىنتاڭنىڭ مەكتۇپ يوللىشى بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ ياساۋۇل بېگى قەشقەرگە يۆتكەلدى، قەشقەرنىڭ چېگرا مۇداپىئە باش بۇغى ئاقسۇغا يۆتكەلدى.

شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىپ، بىر باش مۇپەتتىش، بىر پەرمانبەردار قويدى. جەنۇبىي، شىمالىي شىنجاڭدىكى باش بۇغ مەسلىھەتچى ئامبال، خانئامبال، ئاغلاقچى ئامبال قاتارلىق ئەمەلدارنى بىكار قىلدى. ھاكىمبەگ، ئىشكىئاغا بەگلەرنىڭ ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولغاچقا ئۇلارنىڭ مەرتىۋىسىنى ساقلاپ قالغاندىن باشقا، قالغان بەگلەرنىڭ ھەممىسىنى بىكار قىلدى. قەشقەردە ۋىلايەت تەسىس قىلدى، ئۈنىڭغا سۈلى بېۋاستە قاراشلىق ئايماق (ئايماق مەركىزى قەشقەر خەنزۇ شەھىرى، يەنى ھازىرقى قەشقەر يېڭىشەھەر بولدى)، كوناشەھەر ناھىيىسى (ناھىيە مەركىزى قەشقەر مۇسۇلمانلار شەھىرى يەنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرىدە بولدى) قارىدى. يەكەن بېۋاستە قاراشلىق ئايماق قىلىندى، ئۈنىڭغا قاغىلىق ناھىيىسى قارىدى؛ يېڭىسار، مارالبېشى بېۋاستە قاراشلىق ۋازارەت قىلىندى؛ خوتەن بېۋاستە قاراشلىق ئايماق قىلىنىپ، 2 ناھىيىنى باشقۇردى. قەشقەر دوتەي يامۇلى قەشقەر كوناشەھەردە ئىدى.

شۇ يىلى قەشقەردە پىلىچىلىك ئىدارىسى تەسىس قىلىندى. ئىچكى ئۆلكىلەردىن 100 مىڭ تۇپ ئوچە كۆچىتى يۆتكەپ كېلىندى، يىپەك تارتىش، توقۇش ئۈستىلىرى قەشقەرگە كېلىپ، پىلە بېقىش، يىپەك تارتىش، بوياش ھۈنەرلىرىنى ئۆگەتتى، كېيىن قەشقەردە يىپەك تارتىش ماشىنىسى ياسالدى، چەت ئەلدىن توقۇش ماشىنىسى كىرگۈزۈلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۈك زامانىنىڭ گۈاڭشۈ 11 - يىلى (1885 - يىلى)

5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى خۇاڭ گۈاڭدا قەشقەرگە دوتەيلىككە تەيىنلەندى، بىراق ئۇ كەلمىدى.

9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئەنگلىيىلىك ئىلياس جۈڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن جۈڭگو، ھىندىستان سودا كېلىشىمى ئىمزالاش، سودا ۋەكىلى ئەۋەتىپ قەشقەردە تۈرغۇزۇش ئۈچۈن، 3 - قېتىم جەنۇبىي شىنجاڭغا كەلدى، لېكىن مەقسىتىگە يېتەلمەي، 10 - ئايدا قايتىپ كەتتى.

10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قەشقەردە پىتىراپ يۈرگەن جاڭ دافا، يىراقنى تىنچىتقۇچى سول تۇغلۇق قوشۇندىن گۇدېشەن قاتارلىق 10 كىشى يۈرتىغا قايتىش راسخودى توپلاش ئۈچۈن، سودا دۆكانلىرىنى بۇلىدى. بۇ ئىشتىن كېيىن ئۇلار باشچىلىدىكى 16 كىشى ئۇلتۇرۇۋېتىلدى.

شۇ يىلى %3.10 بويىچە سودا بېجى ئېلىش باشلاندى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئوتەڭ راباتلار قۇرۇلدى.

شۇ يىلى چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى پېتروۋسكىي چارروسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە قۇرۇمتاغدىكى ئالتۇن ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى دوكلات قىلدى. چارروسىيىنىڭ گىرومىچوسكىي بۇيرۇقىغا بىنائەن پەرغانە ئۆلكىسى بىلەن قەشقەرنىڭ چېگرىسىنى بېكىتىش ئۈچۈن كېلىپ،

قەشقەردىن لاداققىچە، پەرغانىدىن كەشمىرنىڭ شىمالىي چېگرىسىغىچە بولغان يوللارنى ئۆلچىدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۇ 12 - يىلى (1886 - يىلى)

5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قەشقەردە تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ياساۋۇل بېگى دۇڭ فۇشياڭ ئاقسۇغا يۆتكىلىپ مۇۋەققەت باشبۇغ بولدى.

6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئۇرۇمچىنىڭ ياساۋۇل بېگى تەن شاڭلىيەن قەشقەرنىڭ تۇنجى ياساۋۇل بېگى بولدى. ئۇ قەشقەر دوتىيى بىلەن بىرلىكتە غەربتىكى 4 شەھەر ۋە چېگرا رايونىنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بولدى.

7 - ئايدا ئەنگلىيىلىك ياڭخازبەند (رۇڭ خېپېڭ) قەشقەرگە كېلىپ، چارروسىيە كونسۇلى پېتروۋسكىي ۋە بېلگىيىلىك مىسسىئونېر ھېنرىك بىلەن كۆرۈشتى. 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ياركەنتكە باردى.

شۇ يىلى چارروسىيىلىك گروم - گىرژىمايلو ئوتتۇرا ئاسىيادىن قەشقەرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھايۋانلارنى تەكشۈردى.

شۇ يىلى باۋۇدۇنھاجى ئاتۇشتا يېگىچە مەكتەپ ئاچتى ۋە ئىسلام ئېپەندى، ھەسەن ئېپەندى، تۇرسۇن ئېپەندى، مەمتىلى ئېپەندى قاتارلىق نەچچە 10 كىشىنى چەت ئەلگە بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتتى.

شۇ يىلى قەشقەردە ۋابا كېسىلى تارقالدى. چارروسىيە ۋابا كېسىلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەتتەسۇ ۋادىسىغا ۋە پەرغانىگە تارقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن زېلاندنى قەشقەرگە ئەۋەتتى. زېلاند ئالمۇتىدىن يولغا چىقىپ نارىن ئارقىلىق قەشقەرگە كەلدى. ئۇنىڭ «قەشقەر ۋە تەخرىتاغ تىزمىلىرىدىكى تاغ ئېغىزلىرى» دېگەن ئەسىرى بار.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۇ 13 - يىلى (1887 - يىلى)

5 - ئايدا يۈەن ياۋلىڭ قەشقەرنىڭ دوتەيلىكىگە تەيىنلەندى.

8 - ئايدا شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى لىيۇجىنتاڭنىڭ شىنجاڭدا تامامىلانغان شەھەر مەھكىمە قۇرۇلۇشىنى مۇكاپاتلاش توغرىسىدىكى مەكتۇپىدا ياركەنت قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ مەھكىمە قۇرۇلۇشى تامامىلاندى دېيىلگەن.

شۇ يىلى «شىنجاڭدا بىنەم ئېچىپ، يەر ئۆزلەشتۇرۇش نىزامنامىسى» تۈرغۇزۇلدى.

شۇ يىلى چارروسىيە ئوفىتسېرى گرومبوچىۋسكىي قوشۇن باشلاپ كېلىپ پامىرغا سۈقۇنۇپ كىردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۇ 14 - يىلى (1888 - يىلى)

يۈەن ياۋلىڭ چىڭ ھۆكۈمىتىگە قەشقەردە ھۆكۈمەت پۇلى ئىدارىسى قۇرۇش توغرىسىدا ئادەم ئەۋەتىش، خۇاپياۋنى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلىتىش، خەزىنە زاپىسىدىن 5000 سەر كۈمۈش قەرز ئېلىپ تۇرۇش توغرىسىدا مەكتۇپ يوللىدى. قىش كىرگەندە پۇل قۇيۇشقا ئادەم ئەۋەتىش، بىر تەرىپىدە « 宝通绪光 » دېگەن خەت، يەنە بىر تەرىپىدە خەنزۇچە « 喀什 » ئۇيغۇرچە «كاشغەر» دېگەن خەت بولغان پۇل قېلىپىنى ياساپ چىقىش توغرىسىدا يەنە مەكتۇپ يوللىدى. پۇلنىڭ ئېغىرلىقى 1.3 مىسقال بولىدى، 500 داچەن بىر سەر كۈمۈشكە تەڭ كېلەتتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۇ 15 - يىلى (1889 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى گەنسۇ شىنىڭ قورغىنىنىڭ باشبۇغى تەن شاڭلىيەنگە قەشقەرنىڭ ياساۋۇل بېگىلىك مەرتىۋىسى بېرىلدى.

7 - ئايدا چارروسىيىلىك پولكوۋنىك پېۋسوف تەكشۈرۈش ئەترىتى گرومبوچېۋسكىينى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئوشتىن چىقىپ پامىر ئارقىلىق قەشقەر قاتارلىق جايلارغا كېلىپ «تەكشۈرۈش» ئىلىپ بېرىشقا ئەۋەتتى.

شۇ يىلى ئەنگلىيىلىك بوۋېر ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى كەشمىردىن يولغا چىقىپ تاشقورغان ئارقىلىق قەشقەرگە كەلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۇ 16 - يىلى (1890 - يىلى)

6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ياساۋۇل بېگى تەن شاڭلىيەن قەشقەردە كېسەل بولۇپ ۋاپات بولدى. ئاقسۇ قورغىنىنىڭ باشبۇغى دۇڭ فۇشياڭ قەشقەرگە ياساۋۇل بېگى بولۇپ كەلدى. قەشقەردىكى 4 شەھەرنىڭ ئەسلىدىكى يارەمچى ئورۇنباسار سانغۇنى خۇاڭ ۋەنپېڭ ئاقسۇ قورغىنىنىڭ باشبۇغى بولدى.

يازدا ئەنگلىيە قورچاق قوشۇنىنى ئالچور پامىرنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يېشىلنۇر كۆلى ئەتراپىغا تاجاۋۇز قىلغۇزۇپ، بۇ جايلار ئەنگلىيىنىڭ زېمىنى دەۋالدى ھەمدە قوراللىق كۈچ بىلەن جۇڭگونىڭ سۈمانتاش قاراۋۇلخانىسىنى ئىگىلىۋالدى.

8 - ئايدا ئەنگلىيە چىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭگو - ئافغانىستانىنىڭ پامىردىكى چېگرىسىنى ئايرىش ھەققىدە سۆھبەت ئېلىپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، چىڭ ھۆكۈمىتىنى سۈمانتاش رايونىنى بۆلۈپ بېرىشكە قىستاپ، ئەنگلىيە كۈچلىرىنى جۇڭگو چېگرىسىغا ئېلىپ كېلىش غەرىزىگە يەتمەكچى بولدى. چىڭ ھۆكۈمىتى «پامىر جۇڭگونىڭ زېمىنى» دەپ بايانات ئېلان قىلىپ، ئۇلار بىلەن چېگرا ئايرىش مەسىلىسى ئۈستىدە قايتا سۆھبەتلىشىشنى رەت قىلدى ھەمدە ئەنگلىيىنىڭ قورچاق قوشۇنىنىڭ سۈمانتاش رايونىدىن چىقىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلدى.

12 - ئايدا شۇڭتسىيلىك سۇڭىن ھېدىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوش رايونىدىن قەشقەرگە كېلىپ، ياڭخازبەند بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن قايتىپ كەتتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۇ 17 - يىلى (1891 - يىلى)

6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى دوتەي شياڭ ياڭجۇغا نوتا تاپشۇرۇپ، تاشكەنتنىڭ باش ۋالىيسى چېگرا تەكشۈرۈپ پامىرغا كېلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. شياڭ ياڭجۇ كونسۇلغا نوتا تاپشۇرۇپ، چولۇ - كىچىك پامىرنىڭ ھەممىسى جۇڭگو زېمىنى، باش ۋالىي پەقەت چېگرالانغان جايغىچە بېرىشقا بولىدۇ، دېدى.

7 - ئايدا چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن 120 كىشىلىك رازۋېدكا ئەترىتى پولكوۋنىك يانۇفنىڭ باشلامچىلىقىدا ئوۋ ئوۋلاشنى باھانە قىلىپ پامىرغا باستۇرۇپ كىردى. ئۇلار يول بويى جۇڭگو قاراۋۇلخانىلىرىنىڭ توسۇشىغا پىسەنت قىلماي، زورلۇق بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەپ، پامىر رايونىدىكى يوللار

ھەمدە چىلاق سۇلالىسى قوشۇننىڭ مۇداپىئە ئەھۋالىنى رازۋېدكا قىلدى شۇنداقلا سۇمانتاشتىكى چىەنلۇڭ خان تۇمچە خاتىرىسى تېشىنى ئوغرىلاپ كەتتى. چىلاق ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا قاتتىق نارازىلىق بىلدۇردى.

8 - ئايدا چارروسىيە تۈركىستان باش ۋالىيسى فېلىۋسكىي ئاشكارا ھالدا «جۇڭگو - چارروسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» دىكى پامىرنىڭ چېگراسىنى بېكىتىشكە مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، چارروسىيە سارىقول بويلىرىدىن مۇزتاغقىچە بولغان ئارىلىقنى چېگرا قىلىدۇ، پۈتكۈل پامىرنى ئىگىلەيدۇ، دەپ جار سالدى.

چىلاق سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۈ 18 - يىلى (1892 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى گەنسۇ - شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى ۋېي گۈاڭتاۋنىڭ قەشقەردە سودا ئىدارىسى قۇرۇش ھەمدە چېگرىدا قاراۋۇلخانا قۇرۇش توغرىسىدىكى تەكلىپى تەستىقلاندى.

6 - ئاينىڭ 2 - كۈنى چارروسىيىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى يانوف ئالاھىدە قوشۇننى باشلاپ پامىرغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، «قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» دە بەلگىلەنگەن «كېلىشىپ بولالمىغان رايون» نى ھەمدە كېلىشىمدە بەلگىلەنگەن جۇڭگوغا تەۋە پامىرنى ئىگىلىۋالدى. 10 - ئايغىچە چارروسىيە قوشۇنى سارىقولنىڭ غەربىدىكى 20 مىل كۇادرات كىلومېتىر كېلىدىغان جۇڭگو پامىر زېمىنىنى ئىگىلىۋالدى.

6 - ئايدا چىلاق ھۆكۈمىتى پامىر چېگرىسىنى ئايرىش ئۈچۈن، پامىردا تۈرۈشلۇق ئاتلىق قوشۇن ۋە 3 گازارما، قاراۋۇلخانىلارنى ۋاقتىنچە سارىقولنىڭ شەرقىگە چېكىندۈردى.

11 - ئايدا سۇ ئاپىتىگە ئۇچرىغان ياركەنتكە قۇتقۇزۇش بېرىلدى.

12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى بىۋاستە قاراشلىق باش ۋالىي لى خۇڭجاڭنىڭ تەستىقلىتىشى بىلەن ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگە تېلېگراف سىمى تارتىش باشلاندى، بۇ لىنىيە گۈاڭشۈ 21 - يىلى (1895 - يىلى) 4 - ئايدا تۈتاشتۇرۇلدى.

يىل ئاخىرىدا ياركەنت، قاغىلىقلاردىكى ئۇشۇك، مۆلدۈر، كەلكۈن، قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچرىغان يەرلەردىن غەللە - پاراق ئېلىش كەچۈرۈم قىلىندى.

شۇ يىلى چەت ئەللىك دىن تارقاتقۇچى لەنسىدىل قەشقەرگە كەلدى، ئۇنىڭ «جۇڭگودىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، كىچىك شىزاڭغا سەپەر» دېگەن كىتابى بار. شۇنىسىيە كاتولىك دىنى جەمئىيىتى دىن تارقىتىش ئۈچۈن قەشقەرگە ئادەم ئەۋەتتى، ئۇلار قەشقەرنى مەركەز قىلىپ تۈرۈپ ياركەنت، قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، ھەتتا ئۈرۈمچىگىچە دىن تارقاتتى.

شۇ يىلى چارروسىيە ئوفىتسېرى يانوف يەنە پامىرغا تاجاۋۇز قىلىپ، جۇڭگو قاراۋۇلخانىسىنى ئىگىلىۋالدى. جۇڭگو بىلەن چارروسىيە ئىككى دۆلەت پامىر چېگرىسى مەسىلىسى ئۈستىدە سۆھبەتلەشتى.

چىلاق سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۈ 19 - يىلى (1893 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 19 - كۈنى قەشقەر كونىشەھەرده تۈرۈشلۇق ياردەمچى سول تۇغلۇق ئاتلىق قوشۇننىڭ بىر تارمىقى بۇلۇڭكۆلگە يۆتكەلدى. 25 - كۈنى يەنە قەشقەر كونىشەھەرنى قوغداپ تۇرۇۋاتقان ئاتلىق قوشۇننىڭ بىر تارمىقى سۇباشقا يۆتكەلدى.

5 - ئاينىڭ 26 - كۈنى قەشقەر كونىشەھەرنى قوغداپ تۇرغان بىر توپچى قىسىم سارىقولغا بېرىپ ئورۇنلاشتى؛ 24 - كۈنى كونىشەھەردىن گەز قاراۋۇلخانىسىغا پىيادىلەر قىسمى يۆتكەلدى.

6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى قەشقەر كونا شەھەردىن يۆتكەلگەن سول تۇغلۇق ئاتلىق قوشۇن چارلۇغا ئورۇنلاشتى.
قەشقەردە كانچىلىق - پۇل قۇيۇش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ (1895 - يىلى كانچىلىق ئىدارىسى بىلەن پۇل قۇيۇش ئىدارىسى ئايرىلدى) 5 مىسقاللىق، 4 مىسقاللىق، 3 مىسقاللىق، 2 مىسقاللىق، بىر مىسقاللىق پۇللار قۇيۇلۇشقا باشلىدى.
يىل ئاخىرىدا ياركەنت قاتارلىق ئايماق، ناھىيىلەردە كەلكۈن ئاپىتى بولغانلىقى تۈپەيلىدىن ئاشلىق، ئوت-چۆپ، ئىجارە ھەققى كەچۈرۈم قىلىندى ھەمدە ئۇرۇقلۇق بېرىپ تۇرۇلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۇ 20 - يىلى (1894 - يىلى)

شۇ يىلى خۇاڭ ۋەنپىڭ قەشقەرگە مۇۋەققەت ياساۋۇل بېگى بولدى.
شۇ يىلى چارروسىيىنىڭ توسالغۇلۇق قىلىشى تۈپەيلىدىن پامىر چېگرىسىنى ئايرىش سۆھبىتىنى داۋاملاشتۇرالمىدى. چىڭ ھۆكۈمىتى چارروسىيە تەرەپكە نوتا تاپشۇرۇپ، «1884 - يىلدىكى كېلىشىمدىكى ھوقۇقسىزنى تا رازى بولغىدەك چۈشەنچە ھاسىل قىلغىچە ساقلاپ قالىمىز» دېدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۇ 21 - يىلى (1895 - يىلى)

2 - ئايدا شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى تاۋ مونىڭ تەستىقلىتىشى بىلەن، ھۆكۈمەت پۇل چىقىرىپ، ئەنگلىيە قارامىلىقىدىكى ھىندىستان قەشقەر، ياركەنت، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن سېتىۋالغان قوللارنى قايتۇرۇۋالدى.
4 - ئايدا جاڭ جۇن قەشقەرگە مۇۋەققەت ياساۋۇل بېگى بولدى.
5 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ تېلېگراف لىنىيىسى تۇرپان، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەرلەرگە تۇتاشتۇرۇلدى، بۇ لىنىيىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 4000 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق بولۇپ، بۇ قۇرۇلۇشقا 2 يىل ۋاقىت، 140 مىڭ سەر كۈمۈش سەرپ قىلىندى.
5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئەنگلىيە سودا مۇخبىرى بېگۇم ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئوش ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىپ، چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى پېتروۋسكىي ۋە ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق سەيلە - ساياھەت ئىشلىرى ئەمەلدارى ما كارتنېينى زىيارەت قىلدى. ئۇنىڭ «غەربىي ئاسىياغا زىيارەت» دېگەن ئەسىرى بار.
7 - ئايدا سىملىق تېلېگراف لىنىيىسى قەشقەردىن جۇڭگو - چارروسىيە چېگرىسىدىكى ئەركەشتام قاراۋۇلخانىسىغا تۇتاشتۇرۇلۇپ، چارروسىيىنىڭ تېلېگراف لىنىيىسىگە ئۇلاندى.
8 - ئايدا سارىقولدا يەر تەۋرىدى.
شۇ يىلى ئۇرۇمچىدە جۇڭگو چارروسىيە سودا باش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئۇرۇمچى ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى سودا ئىشلىرىنى باشقۇردى. قەشقەردىمۇ جۇڭگو - چارروسىيە شۆبە سودا ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سودا ئىشلىرىنى باشقۇردى. بۇلار شىنجاڭ باش مۇپەتتىشىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.
شۇ يىلى چارروسىيە، ئەنگلىيە ئىككى دۆلەت ئالاقە ئالماشتۇرۇپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ئۇقتۇرمايلا ئۆز ئالدىغا جۇڭگوغا تەۋە پامىر رايونىنى بۆلۈشۋالدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۇ 22 - يىلى (1896 - يىلى)

4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى گەز قاراۋۇلخانىسىغا ئەۋەتىلگەن قەشقەر پىيادىلەر قىسمىنىڭ بىر تارمىقى لوپنۇرغا

يۆتكەلدى.

8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى قەشقەردىن سارىقولغا ئۆتىدىغان توپچى قىسىم قەشقەر كونا شەھرىگە قايتۇرۇپ كېلىندى.

11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر كونا شەھرىدە يەر تەۋرىدى، شەھەر، يېزىلاردىكى كەنت، مەھەللىلەردە يەر تەۋرەش تۈپەيلىدىن 73 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 7 ئادەم ئۆلدى، 5 ئادەم يارىلاندى.

شۇ يىلى چارروسىيە سودىگەرلىرى قەشقەردىكى قاراۋۇلخانىلاردىن 420 مىڭ 220 سەر كۈمۈش قىممىتىدە مال كىرگۈزدى، 530 مىڭ 185 سەر كۈمۈش قىممىتىدە مال يۆتكەپ چىقىپ كەتتى.

جۇڭگو - روسىيە داۋشېڭ بانكىسى ئۈرۈمچى، ئىلى، قەشقەرلەردە شۆبە بانكا قۇردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۈ 23 - يىلى (1897 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى لوپنۇردا تۈرۈشلۇق پىيادىلەر قىسمىنىڭ بىر تارمىقى قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېلىندى.

5 - ئاينىڭ 18 - 21 - كۈنلىرى چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى بىر مۇنچە ئەسكەرنى باشلاپ سودىگەر ما سىلىنىڭ دۆكىنىغا كىرىپ 24 بولاق ئەشيانى تېپىپ ئېلىپ كەتتى.

8 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قەشقەرنىڭ شەرقىدە كەلكۈن كېلىپ، كۆۋرۈك ۋە ئۆتەڭلەرنى سۇرۇپ كەتتى. ئىچكىرىگە باندىتلارنى تازىلاشقا يارەمگە كەتكەن قەشقەرنىڭ مۇداپىئە ئاتلىق قىسمىنىڭ بىر تارمىقى قەشقەرگە قايتىپ كەلدى.

10 - ئايدا ئەنگلىيەلىك دىش قەشقەر قاتارلىق جايلارغا كېلىپ يەرلەرنى كەڭ دائىرىدە ئۆلچەپ چىقتى.

شۇ يىلى ئەنگلىيە تاشقورغاندا پوچتا پونكىتى تەسىس قىلدى. بۇ پونكىت ئەنگلىيە ئاخبارات جاسۇسلىرىنىڭ پائالىيەت مەركىزى بولۇپ، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۈرۈشلۇق كونسۇلخانىسىغا ۋە تاشقورغاندا تۈرۈشلۇق ۋاكالەت باشقارمىسىغا تەۋە ئاپپارات ئىدى.

شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىڭ قەشقەردىكى يارەمچى ئورۇنباسار سانغۇنى ياڭ دېجۇن كونا شەھرىنىڭ قۇمدەرۋازا سىرتىدىكى ئەسلىدىكى لەينىڭ شەھەر ئورنىغا يۇمىلاق شەھەرنى ياساتتى، بۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمانلار شەھىرى (كونا شەھەر) سېپىلىنىڭ ئايلانىسى 12.7 چاقىرىمغا يېتىپ، شىنجاڭ بويىچە ئەڭ چوڭ شەھەر بولدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۈ 24 - يىلى (1898 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 20 - كۈنى جاڭ جۈن قەشقەردىن يۆتكىلىپ كەتتى، جاڭ زۇڭبىن مۇۋەققەت ياساۋۇل بېگى بولدى.

4 - ئاينىڭ 2 — 4 - كۈنىگىچە قەشقەردە ھەربىي كۆرەك ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاتلىق قىسىملار پاراتتىن ئۆتتى، ئۇلارنىڭ ھەربىي ماھارىتى، قارىغا ئېتىش مەشىقلىرى كۆزدىن كەچۈرۈلدى.

6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قەشقەر كونا شەھرىدە قاتتىق يەر تەۋرىدى، 425 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 47 ئادەم ئۆلدى، 85 ئادەم يارىلاندى. 2 - كۈنى يەنە يەر تەۋرەپ 34 ئادەم ئۆلدى، يەر تەۋرىگەن رايوندىكى ئۆيلەر پۈتۈنلەي ۋەيران بولدى.

10 - ئايدا قەشقەر كونا شەھرىدە يەر تەۋرەش، مۆلدۈر ئاپىتى كۆرۈلدى.

شۇ يىلى ياركەنت شەھىرى كېڭەيتىپ ياسالدى، تۆت بۇلۇڭغا راۋاق سېلىندى، 2 دەرۋازا ياسالدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۈ 25 - يىلى (1899 - يىلى)

4 - ئاينىڭ 22 ـ 23 - كۈنلىرى قەشقەردە قاتتىق بوران چىقىپ 80 دىن ئارتۇق ستولبىنى ئۇرۇۋەتتى.

7 — 9 - ئايلاردا قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىگە قاراشلىق ئۈستۈن ئاتوش، ئارغۇ قاتارلىق جايلاردا سۇ ئاپىتى يۈز بېرىپ، 3392 مو يەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى، 254 نامرات ئائىلىلىك ئاپەتكە ئۇچرىدى.

شۇ يىلى گېرمانىيىلىك گېئولوگ فېتغور بىلەن خولدېلبېر قەشقەرگە كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇلارنىڭ «بىز بېسىپ ئۆتكەن ئاسىيا» دېگەن ئەسىرى بار.

شۇ يىلى ئۇيغۇر شائىرى تەجەللى (1850 — 1930 - يىلغىچە) ئەرەب، پارس، ئۇيغۇر تىللىرىدا «بەرق تەجەللى ۋە سەبەق مۇجەللى» دېگەن ئەسىرىنى يازدى. كېيىن بۇ كىتاب قەشقەردە تاش باسمىدا بېسىلىپ تارقىتىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۈ 26 - يىلى (1900 - يىلى)

4 - ئايدا تېنجىننىڭ بۇزۇلۇشى بىلەن قاراشلىق باشبۇغى لو رۇڭگۇاڭ قەشقەرگە ياساۋۇل بېگى بولۇپ كەلدى.

7 - ئايدا قەشقەر كوناشەھەر، باي قاتارلىق ئاپەتكە ئۇچرىغان جايلاردىن باج كەچۈرۈم قىلىندى.

11 - ئايدا ئىلىنىڭ باشبۇغى جياۋ داجۇ قەشقەرگە ياساۋۇل بېگى بولۇپ كەلدى.

شۇ يىلى ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ۋېنگىرىيىلىك ئالىم ستەيىن كەشمىردىن قەشقەرگە كېلىپ شىنجاڭدىكى ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتىنى باشلىدى.

شۇ يىلى چارروسىيە سودىگەرلىرى قەشقەردىكى قارواللاردىن 2 مىليون 572 مىڭ 303 رۇبلىلىق مال چىقاردى، بىر مىليون 726 مىڭ 479 رۇبلىلىق مال كىرگۈزدى.

يىل ئاخىرىدا چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى پېتروۋسكىي چارروسىيىنىڭ سارىقول ئۆتىكىدىكىلەر قوغلاپ چىقىرىلدى دېگەننى باھانە قىلىپ، قەشقەرنىڭ ياساۋۇل بېگىنى سارىقول لەشكەر بېشى دەي فۇچېننى ئالماشتۇرۇۋېتىشكە مەجبۇرلىدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۈ 27 - يىلى (1901 - يىلى)

4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ستەيىن ئېكسپېدىتسىيە قىلىپ قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. ئاندىن 12 ساندۇق يادىكارلىقنى ئېلىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق دۆلىتىگە قايتتى. قايتىپ بارغاندىن كېيىن «جۇڭگو تۇركىستانىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە يەر شەكلىنى تەكشۈرۈشتىن دەسلەپكى دوكلات»نى ۋە 2 توملۇق «قەدىمكى خوتەن، جۇڭگو تۇركىستانىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتىن تەپسىلىي دوكلات» دېگەن كىتابنى يازدى.

يىل ئاخىرىدا مارالبېشى، كۇچالار مۇلدۇر، سۇ ئاپىتىگە ئۇچرىغانلىقتىن يەر بېجى كەچۈرۈم قىلىندى.

شۇ يىلى چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى پېتروۋسكىي جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەرنىڭ بەرلىك ئەمەلدارنى تەيىنلەش ئىشىغا ئاشكارا ئارىلاشتى. چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ ئالاقىچىسى شۇ يەرلىك بىر ئايالنى دەپسەندە قىلغانلىقى ئۈچۈن، قەشقەردىكى ھەر ساھە كىشىلىرىدىن 2000 دىن ئارتۇق كىشى يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ نارازىلىق بىلدۈردى، ئۇلار پاجىئەلىك باستۇرۇلدى. قەشقەرنىڭ

مۇۋەققەت ياساۋۇل بېگى جاڭ زۇڭبىن نامايىش قىلغان ئامىنى ئاشكارا قوللىندى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۇ 28 - يىلى (1902 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى چارروسىيىنىڭ بېيجىڭدىكى ئارقىسىدا چىڭ سۇلالىسى قەشقەرنىڭ مۇۋەققەت ياساۋۇل بېگى جاڭ بېننىڭ مەرتىۋىسىنى تۆۋەنلىتىپ، ئاقسۇ قورغىنىنىڭ باش بۇغلۇقىغا قويدى. جاۋ داجۇنى دەرھال قەشقەرگە بېرىپ ياساۋۇل بېگىلىك ۋەزىپىسىگە ئولتۇرۇشنى بۇيرۇدى.

5 - ئايدا سۇڭبن ھېدىن يەنە بىر قېتىم قەشقەرگە كەلدى.

8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى چوشتىن بۇرۇن سائەت 8دە قەشقەردە قاتتىق يەر تەۋرىدى، يەر قاتتىق تەۋرىگەن جايلاردا 10 بالدىن ئېشىپ، 1.5 مىنۇت داۋاملاشتى. تاغلار گۈمۈرۈلۈپ كەتتى، يەرلەر يېرىلدى، 10 مىڭ ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى. مىڭغا يېقىن ئادەم ئۆلدى. ھېيتگاھ جامەسىنىڭ دەرۋازىسى بۇزۇلدى، ئىككى تەرەپتىكى مۇنارنىڭ ئوستى ئۆرۈلۈپ چۈشتى، تاملىرى يېرىلدى. شۇ ئاينىڭ 30 - كۈنى ۋە 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى يەر يەنە تەۋرىدى. شۇنىڭدىن كېيىن 2 يىلغىچە ئانچە - مۇنچە يەر تەۋرەش بولۇپ تۇردى.

9 - ئايدا قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن بۇاستە قاراشلىق ئايماقلىرى مەھكىمە قىلىندى. مەھكىمە ئورنى ئەسلى جايىدا بولۇۋەردى، بارچۇق ۋازارتى مارالبېشى ئايمىقىغا ئۆزگەرتىلىپ، يەكەن مەھكىمىسىگە قارايدىغان بولدى.

شۇ يىلى ئىككىسۇدىكى ھەر قايسى مەھەللىلەر (جاڭزا) بىرلەشتۈرۈلۈپ پوسكام ناھىيىسى قۇرۇلدى، ئۇ يەكەن مەھكىمىسىگە قارىدى. كېيىن مەھكىمە ئورنى گۇمىغا يۆتكىلىپ گۇما ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۇ 29 - يىلى (1903 - يىلى)

2 - ئايدا قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە يەر تەۋرەش ئاپىتى يۈز بەردى، يەرلىكتىن ئېلىنمىدىغان ئاشلىق، ئوت - چۆپ كەچۈرۈم قىلىندى.

8 - ئايدا لاۋروۋسكىي چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇللىقىغا تەيىنلەندى.

9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى فەن شياۋسۇ قەشقەر پۇل قۇيۇش ئىدارىسىنى كۆمۈش پۇل قۇيۇشقا بۇيرىدى.

شۇ يىلى ئامېرىكىلىق گېئولوگ پامبولى، داۋىس، خونتىگتونلار ئوشتىن قەشقەرگە كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

شۇ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك باش باج ئىدارىسىنىڭ قەشقەر كونا شەھەر شۆبىسى قۇرۇلۇپ، شەرقىي شىمال تەرەپتىكى يوللار ئارقىلىق قەشقەرگە كىرىدىغان مالىلاردىن شۇنىڭدەك بۇ يوللاردىن چىقىرىلىدىغان ۋە چەتكە توشۇلىدىغان مالىلاردىن باج ئېلىش باشلاندى.

شۇ يىلى پەيزاۋاتتىكى كەنتلەر بىرلەشتۈرۈلۈپ پەيزاۋات ناھىيىسى قۇرۇلدى، ئۇ قەشقەر يېڭىشەھەر مەھكىمىسىگە قارىدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۇ 30 - يىلى (1904 - يىلى)

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى چىڭ ھۆكۈمىتى جۇڭگو بىلەن چارروسىيە ئوتتۇرىسىدا يېغىلىپ قالغان 1609

ئىشنى چارروسىيە ۋەكىلى بىلەن بىرلىكتە ھەل قىلىش ئۈچۈن، جى رۇينى چارروسىيە ئارقىلىق قەشقەرگە ئەۋەتتى.

شۇ يىلى لانروكونوف چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى بولدى.

شۇ يىلى قەشقەر بايلىرىدىن تۇردى باي بىلەن كېرەمباي ئاكا - ئۇكا ئىككەيلەن پۇل چىقىرىپ يەر تەۋرەشتە يۇز ۋۇلۇپ كەتكەن ھېيتگاھ جامەسىنى رېمونت قىلدۇرۇپ، ئەسلىگە كەلتۈردى.

شۇ يىلى شۇۋېتسىيىلىك يەتتە مىسيونېر قەشقەركوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ يارباغ دەرۋازىسى (ھازىرقى سەمەن يولى) دا بىر چېركاۋ سالدى. شەھەر ئىچىدە بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار 20 دىن ئاشاتتى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۈ 31 - يىلى (1905 - يىلى)

10 - ئايدا گېرمانىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى لېكوك تۇرپاندا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن قەشقەرگە كەلدى. 12 - ئاينىڭ 6 - كۈنى بۇ يەردە گرونۋېدېل بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن يەنە تۇرپانغا كەتتى. ئۇلارنىڭ «جۇڭگو تۈركىستانىنىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرى» دېگەن ئەسىرى بار.

قىشتا يېڭىسارداكەلكۈن ئاپىتى، مۇلدۇر ئاپىتى يۈز بەرگەنلىكتىن يارەم بېرىلدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۈ 32 - يىلى (1906 - يىلى)

4 - ئايدا ئالدىنقى يىلى ئاپەتكە ئۇچرىغان يېڭىسار ۋازارىتىنىڭ ئاشلىق، يەم - خەشەك بېجى كەچۈرۈم قىلىندى.

6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ستەيسن كەشمىر ئارقىلىق يەنە قەشقەرگە كەلدى. 23 - كۈنى ئىنسانشۇناسلىق توغرىسىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن خوتەنگە يۈرۈپ كەتتى.

يازدا يەكەن قاتارلىق جايلاردا بوزيەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈۋاتقاچقا، ئۇلاردىن ئېلىنىدىغان باج كەچۈرۈم قىلىندى.

8 - ئايدا فرانسىيىلىك پائۇل پىللىئوت باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى چارروسىيە ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇ ئۈچ مىڑدان بۇددا خارابىسىنى ئېكسكۈرسىيە قىلدى ھەمدە تامغا خەت يېزىپ خاتىرە قالدۇردى. قەشقەردىكى نۇرغۇن شەھەر ئىزلىرىنى تەكشىلىك خەرىتىسىگە چۈشۈردى.

9 - ئايدا چارروسىيە جۇڭگو - چارروسىيە داۋشېك بانكىسى ئارقىلىق قەشقەرنىڭ دوتىيى يۈەن خۇڭيۈغا 20 مىڭ رۇبلى قەرز پۇل بەردى، بۇ پۇل تورغات ئېغىزىدىن قەشقەرگىچە بولغان يولنى ياساشقا ئىشلىتىلدى، بۇ قەرز پۇل يول بېجى ئارقىلىق قايتۇرۇلىدىغان بولدى.

شۇ يىلى ئەنگلىيىنىڭ سىياسىي ۋاكالەتچىسى خۇلېزىي قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئۆتۈپ قەشقەرگە كەلدى.

شۇ يىلى قەشقەردىن چارروسىيىگە چىقىرىلغان مالنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 6 مىليون 270 مىڭ مارك، چارروسىيىدىن كىرگۈزۈلگەن مالنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 6 مىليون 300 مىڭ مارك؛ قەشقەردىن ھىندىستانغا چىقىرىلغان مالنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 2 مىليون 103 مىڭ مارك، ئەنگلىيە ھىندىستانىدىن كىرگۈزۈلگەن مالنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 1 مىليون 500 مىڭ مارك بولدى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۈ 33 - يىلى (1907 - يىلى)

6 - ئايدا چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى ئۆز دۆلىتىنىڭ خەت - ئالاقىسى ۋە پۇل

پىرىۋوت ئىشلىرىنى بېجىرىش ئۈچۈن، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى ئىچىدە پوچتا ئىدارىسى قۇرۇدى. بۇ پوچتىخانا پوچتا يوللانمىلىرىنى 4 كۈن ئىچىدە ئەركەشتامدىكى چارروسىيە پوچتا بېكىتمىسىگە يەتكۈزۈپ بېرەلەيدىغان بولدى.

8 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ياپونىيە مەسلىھەتچىلەر ۋازارىتىنىڭ مەخپىي بۈيرۇقىغا بىنائەن، شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە كەلگەن ياپونىيىلىك شاۋزو خىنوتىتسومو ئىلىنىڭ ئورۇنباسار باش بۇغىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ قوغدىشى بىلەن قەشقەرگە يېتىپ كەلدى، 25 - كۈنى قەشقەردىن ئايرىلدى. ئۇ قەشقەردە تۇرغان مەزگىلدە ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مەيلە - سايامەت ئىشلىرى ئەمەلدارى ماكارتنى، قەشقەر كونا شەھەرنىڭ ئامبىلى چيەن بىڭخۇەن، يانداش ئامبال ياڭ دېجۇن ۋە چارروسىيە كونسۇلى لانزوكونوفلار بىلەن كۆرۈشتى. خىنوتىتسومو قەشقەر كونا شەھەردە 6500 ئائىلە، 40 مىڭدىن ئارتۇق نوپۇس بارلىقىنى؛ چارروسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ 500 دىن ئاشىدىغانلىقىنى، ھىندىستان سودىگەرلىرىنىڭ 300 دىن ئاشىدىغانلىقىنى، بازاردىكى مالالارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى چارروسىيە مالىرى ئىكەنلىكىنى خاتىرىلىگەن.

شۇ يىلى ئەنگلىيىگە قارايدىغان شياڭگاڭلىق ئەمەلدار كېلىمبىنت ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەنجان ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىپ ئاستىرونومىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

چىڭ سۇلالىسى خانى دېزۇڭ زامانىنىڭ گۈاڭشۈ 34 - يىلى (1908 - يىلى)

2 - ئايدا شىنجاڭنىڭ «تۈرلۈك مالالاردىن بىر تۇتاش سېتىش بېجى ئېلىش نىزامنامىسى» تۈزۈلدى. ئۇزۇنچىدە باش ئىدارە، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ئىدارە تەسىس قىلىندى. 240 جىڭ مال بىر دەن ھېسابلاندى، ھەر قايسى ئىدارىلەر بىردەك ھۆكۈمەت گىرى ئىشلىتىپ باج ئالدى. باج ئېلىنىپ بولغان مالالار باشقا جايلارغا ئېلىپ بېرىلسا، قايتا باج ئېلىنمايدىغان بولدى.

8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئەنگلىيە قەشقەردە باش كونسۇلخانا قۇردى. ئىلگىرىكى مەيلە - سايامەت ئىشلىرى ئەمەلدارى باش كونسۇللۇققا ئۆستۈرۈلدى، ئۇ ئەنگلىيىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان بولدى. شۇ دېخۇا باش كونسۇللۇققا تەبىلەندى.

10 - ئايدا پاۋلوۋ چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى بولدى.

شۇ يىلى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى چيەن بىڭخۇەن قاتارلىقلار قەشقەر كونا شەھەردە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۆتاڭدىن 2نى قۇردى.

شۇ يىلى ئەنگلىيىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى پولكوۋنىك مەنھەيمۇ قەشقەر قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ئىنسانشۇناسلىق بويىچە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ «ئاسىيانى غەربتىن شەرققە كېسىپ ئۆتۈش» دېگەن كىتابى بار.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۈەنتۇڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى)

2 - ئايدا ماكارتنى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى بولدى.

4 - ئايدا چېكەتكە، مۇلدۇر، كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچرىغان يەكەن قاتارلىق مەھكىمە، ۋازارەت، ناھىيىلەرنىڭ بېجى كەچۈرۈم قىلىندى.

7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ياپونىيىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىدىن تاچىبانا تۇرپاندىن قەشقەرگە كېلىپ يېڭۈن رۇك سەنلاك بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن ئۇنىڭ بىلەن بىللە تەكشۈرۈش ئۇچۇن يەكەنگە كەتتى.

8 - ئايدا چارروسىيىنىڭ ئولدېنبورگ باشچىلىدىكى تەكشۈرۈش ئەترىتى پېتىربورگتىن قەشقەرگە كېلىپ، مەسچىت، بۇتخانا، ئۆگكۈرلەرنى بىر ئايدىن ئارتۇق تەكشۈردى، كېيىن قەشقەردىن ئايرىلىپ تۇرپانغا كەتتى.

شۇ يىلى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدە قۇرۇلغان ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى خەنزۇچە شۇتاڭ « 千字文 » (مىڭ خەتلىك دەستۇر)، « 三字经 » (ئۈچ خەتلىك دەستۇر) « 百家姓 » (فامىلىلەر)، « 四字韵语 » (4 خەتلىك قاپىيداش سۆزلەر) دېگەندەك ئاقارتىش خاراكتېرىدىكى دەرسلىكلەرنى تارقاتتى. دەرسنى يامۇل بېكىتكەن ئوقۇتقۇچى ئۆتتى.

يىل ئاخىرىدا سوكوۋ چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇللۇقىغا، بىلوتسى مۇئاۋىن كونسۇللۇققا تەيىنلەندى.

شۇ يىلى ئەنگلىيىلىك لېيتىنانت ئايىدون قەشقەرگە كېلىپ جۇغرافىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

شۇ يىلى قەشقەردە شۆبە پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى ئەنگلىيىلىك سودىگەرلەر يەكەن قاتارلىق جايلاردا جازانىخورلۇق قىلىپ خەلقنى شىلىدى، ئۇيغۇر نامرات دېھقانلار يامۇلغا ئەرز قىلدى. يەكەن ئامبىلى ۋاڭ بۇدۇن رىياسەتچىلىكىدە 8 ماددىلىق نىزامنامە تۈزۈپ چىقىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيىلىك سودىگەرلەر ئاز - تولا ھۇشىنى يىغدى.

شۇ يىللىق ستاتىستىكىدىن قارىغاندا، چارروسىيىلىكلەر قەشقەردە جەشياڭيۇڭ، دېخې، دېشىك قاتارلىق بانكىلارنى قۇرغان. شۇ چاغدا چارروسىيىدىن قەشقەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار 112 ئائىلە، 302 ئادەم (بۇنىڭدىن ئەر 195، ئايال 107) بولۇپ، بۇلارغا چارروسىيە تەرەپتىن بىر شاڭيو قويۇلغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۆھرىتۇڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى)

6 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە قەشقەرنىڭ دوتىيى يۈەن خۇڭيۇ جاڭ يىڭشۈەننى چارروسىيىنىڭ سىياسى پېرىكوپوۋ، كونسۇلى سوكوۋ بىلەن كۆرۈشۈشكە ئەۋەتتى، ئۇلار تويۇن قاراۋۇلخانىسى بىلەن قەشقەردە يىغىلىپ قالغان كونا - يېڭى دېلودىن 2887 نى تېز بىر تەرەپ قىلدى.

قىشتا يۈەن خۇڭيۇ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئۇن ئېكسپورت قىلىشنى چەكلىدى. چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى سوكوۋ باھانە تېپىپ قوشۇلمىدى ھەمدە ئورۇنسىز ھالدا بۇ بۇيرۇقنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

شۇ يىلى يەكەندە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك مەكتىپى قۇرۇلدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۆھرىتۇڭ 3 - يىلى (1911 - يىلى)

8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى جۇڭگو چارروسىيە سودا ئىدارىسىنىڭ قەشقەر شۆبىسى قەشقەر ئالاقە شۆبە ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى.

شۇ يىلى شىنجاڭ پوچتا باش ئىدارىسى يەكەندە شۆبە ئىدارە قۇردى.

شۇ يىلى چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى بېرېنس ئوچۇق - ئاشكارا تىنىملاش، سودا چېكى سېتىش شەكلى ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا قانۇنسىز ھالدا «چارروسىيە مۇھاجىرى» نى كۆپەيتتى، كونسۇل سوكوۋ مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن 2000 پارچە چارروسىيە «ئىسپات قەغىزى» تارقاتتى.

شۇ يىلى ياپونىيىنىڭ ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى 3 - قېتىم جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىپ «ئېكسپېدىتسىيە» قىلدى. ئوتانىنىڭ ئەنگلىيىلىك خىزمەتچىسى خوبوسقا چېچەك چىقىپ قەشقەردە ئۆلدى. تاچىبانا كۆچادىن قەشقەرگە كېلىپ خوبوسنى دەپنە قىلىپ، خوتەنگە يۈرۈپ كەتتى.

جۇڭخۇا مىنگو دەۋرى

(1912 — 1949 - يىلغىچە)

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى)

3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدىكى شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇا بېيجىڭگە تېلېگراممىا يوللاپ، جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى ئېتىراپ قىلدى ھەمدە ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا سوراپ، ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا قەشقەر دوتىيى يۈەن خۇڭيۈنى يوشۇرۇن تەۋسىيە قىلدى. 15 - كۈنى بېيجىڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تېلېگراممىا بۇيرۇقى چۈشۈرۈپ شىنجاڭ باش مۇپەتتىشىنى تۈتۈقا ئۆزگەرتتى.

4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بېيجىڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى يۈەن داخۇانىڭ ئىستېپاسىنى تەستىقلاپ، قەشقەرنىڭ دوتىيى يۈەن خۇڭيۈنى شىنجاڭنىڭ تۈتۈقلۇقىغا تەينىلىدى.

5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قەشقەر گېلاۋخوي جەمئىيىتىنىڭ كاتتىبېشى بېيەن يۈڭفۇ، ۋېي دېشىلار كۆچىلىكنى باشلاپ ۋەقە تۇغدۇرۇپ، سەپەرگە ئاتلىنىش ئالدىدا تۇرغان شىنجاڭنىڭ تۈتۈقى يۈەن خۇڭيۈ ۋە ئۇنىڭ خوتۇنىنى شۇنداقلا يۈەن خۇڭيۈنىڭ مەسلىھەتچى سەركەردىسى تاڭ دېيەنخېڭ، قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ ئامبىلى جاڭ بېڭدو، جاڭ شۇئې قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ تۈتۈقلۇقىغا، قوشۇمچە ئاۋام ئىشلىرى ئورنىنىڭ باشلىقلىقىغا، ۋاڭ شۇزېڭ قەشقەرنىڭ دوتەيلىكىگە، جۇ جىدې قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى.

5 - ئاينىڭ 22 - كۈنى چارروسىيە ئەلچىسى شىنجاڭ قەشقەرنىڭ ئەنسىزچىلىكى تۈپەيلىدىن جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە نوتا تاپشۇرۇپ، بۇ جايىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ مال - مۈلكىنى قوغدىيالمىغانلىقى ئۈچۈن چارروسىيە تەرەپ نائىلاج ئەسكەر ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولدى، ۋاھاكازا دېدى، 24- كۈنى شاڭخەي «مىنلىباۋ» گېزىتى يۇقىرىقى خەۋەرنى تارقاتتى.

6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى جۇڭگو تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى چارروسىيە ئەلچىسى بىلەن سۆزلىشىپ، چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىنىڭ ئەسكەر تۇرغۇزۇشىغا دائىر بەلگىلىمە يوقلۇقىنى، ئەگەر قوغداش ئەترىتى كېلىدىغان بولسا بۇ يەرنىڭ تىنچلىقى ئۈچۈن دەرھال چېكىنىپ چىقىپ كېتىشى كېرەكلىكىنى ئۇقتۇردى. چارروسىيە كونسۇلى بۇنىڭغا پەرۋا قىلماي ئەسكەر ئەۋەتىش مەيدانىدا چىڭ تۇردى.

6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى قەشقەر كوناشەھەردىكى گېلاۋخوي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى جىڭ كۆنشەن قاتارلىقلار ئادەم توپلاپ يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇندى. بۇ ئىش يۈز بەرگەندە جىڭ كۆنشەن قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى.

6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى 840 كىشىلىك چارروسىيە قوشۇنى توپ، پىلىموت، جەڭ ئېتى، ماشىنا قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ مىڭيول قاراۋۇلخانىسىدىن قەشقەرگە كەلدى؛ 7 جايغا بۆلۈنۈپ كوناشەھەرنىڭ يارباغ

دەرۋازىسىغا (ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ ياۋاغ كۆۋرۈكىنىڭ جەنۇبى) كېلىپ ئورۇنلاشتى. يالاڭ زېڭشىن قەشقەرنىڭ ياساۋۇل بېگى بىلەن دوتىيىگە تېلېگراممۇ بېرىپ: «چارروسىيە ئارمىيىسى چېگرىدىن كىرگەن بولسا، بىز تەرەپتىن ئەسكەر كۆپەيتىشنىڭ ھاجىتى يوق، ئىچكى قىسمىنى تەرتىپكە سېلىشقا ھەقلىق ئەمەسمىز، بېرىش لازىم، ئىچكى قىسىم ياخشىلانسا سىرتقى ئاپەت ئۆزلۈكىدىن توگەيدۇ» دېدى.

7 - ئايدا يالاڭ زېڭشىن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە ئالاقە ئەۋەتىپ، چارروسىيە تەرەپ بىلەن قانتتىق سۆزلىشىشنى تەلەپ قىلدى. چارروسىيە تەرەپ ھېچنىمىگە پەرۋا قىلماي قەشقەرگە يەنە 500 ئەسكەر كۆپەيتتى. توپ، پىلىموتلارنى دوتەي يامۇلىغا بەتلەپ قويۇپ، ئاشكارا تەھدىت سالدى. 15 - كۈنى چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى سوكوۋ چارروسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ئارقىلىق يۇەن شىكەينى چىرا ۋەقەسىدىكى «قاتىلنى قاتتىق جازالاش»قا، بۇنىڭ ئۈچۈن ناماقۇل بولۇشقا، زىيانكەشلىككە ئۈچرىغۇچىلارغا نەپىقە بېرىشكە قىستىدى.

ئاي ئاخىرىدا ۋالاڭ بىڭگۈن قەشقەرگە دوتەي بولدى.

8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى يالاڭ زېڭشىن بېيجىڭگە تېلېگراممۇ يوللاش ئارقىلىق چارروسىيە ئەلچىسىگە نوتا تاپشۇرۇپ: قەشقەرگە ئەسكەر ئەۋەتىش «جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشى ئىكەنلىكىنى، چەت ئەللەر بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوقلۇقى»نى، «ئېلىمىزنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز يەتكۈزىدىغان بولسا تاشقى مۇناسىۋەتكە تەسىر يېتىدىغانلىقى»نى بىلدۈردى.

8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چارروسىيە قوشۇنى مۇھاجىر سودىگەرلەرنى قوغداشنى باھانە قىلىپ، قەشقەر كونا شەھەر يارباغ دەرۋازىسىنى پارتلىتىپ كۆيدۈرۈۋەتتى، دەل شۇ چاغدا ئۇشتۇمتۇت قاتتىق يامغۇر يېغىپ ئوتنى ئۆچۈرۈۋەتتى. چارروسىيە قوشۇنى شىددەت بىلەن شەھەرگە كىرىپ ئىغۋاگەرچىلىك قىلدى. قەشقەردىكى ھەر ساھە گېلاۋخۇيىنى ئامانلىق ساقلاش بويىچە ئوڭ، سول ئىككى ئامانلىق ساقلاش باتالىيونى تەشكىللەپ، ئۇلارغا بىۋاسىتە يۆتكىۋ، ۋەيران قىلارنى باش بولۇشقا كۆرسەتتى. بۇنىڭدىن چۆچۈگەن چارروسىيە قوشۇنى قەشقەرگە يەنە 1000 ئەسكەر يۆتكىدى. قەشقەرنىڭ ياساۋۇل بېگى جيا داجۇ يالاڭ زېڭشىننىڭ بۇيرۇقى بويىچە چارروسىيىلىكلەرگە ناماقۇل بولدى ھەمدە چىرا كەنتىدە يۈز بەرگەن ئىشنى بىر تەرەپ قىلغان جۇڭگو تەرەپ ئەمەلدارىنى تەكشۈرۈپ جازالىدى.

9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى چارروسىيە قوشۇنى يەنە بىر قېتىم قەشقەر كونا شەھەرنىڭ يارباغ دەرۋازىسىنى پارتلىتىپ شەھەرگە كىرىپ ئىغۋاگەرچىلىك قىلدى. 2 - يىلى 10 - ئايدا چارروسىيە قوشۇنى چېكىنىپ چىقىپ كەتتى، پارتلىتىۋېتىلگەن قەشقەر كونا شەھەر يارباغ دەرۋازىسىنى چارروسىيە تەرەپ ئەسلىگە كەلتۈردى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ھەر قايسى ئايماق، ناھىيىلەرگە بېرىلىدىغان ھۆكۈمەت خىراجىتى بەلگىلەپ بېرىلدى؛ يەكەن، قەشقەر يېڭىشەھەر 1 - دەرىجە قىلىنىپ ئايلىق ھۆكۈمەت خىراجىتى 600 سەر، قەشقەر كونا شەھەر قاتارلىق ناھىيىلەر 2 - دەرىجە قىلىنىپ ئايلىق ھۆكۈمەت خىراجىتى 500 سەر قىلىپ بېكىتىلدى. بۇنىڭدىن باشقا دائىملىق چىقىملار بۇرۇنقى بويىچە بولدى؛ بۇرۇن كەم بېرىلگەن مەھكىمە مۇراسىمى راسخودى، يېقىلغۇ سەرپىياتى، سىلىق، قوشۇمچە ياردەم قاتارلىقلار شۇ كۈندىن باشلاپ بىردەك كەچۈرۈم قىلىندى، چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا بېكىتىلگەن ھۆكۈمەت راسخوتىدىن بېرىلىدىغان پاكلىق پۇلى توختىتىلدى.

10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ما جەنكۇي قەشقەر كونا شەھەردىكى يارمەچى باتالىيونىنىڭ ئورۇنباسار سانغۇنلىقىغا قويۇلدى.

10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى يالاڭ زەنشۇ قەشقەر كونا شەھەرنىڭ ياساۋۇل بەگلىكىگە تەينىلەندى، ئۇ ۋەزىپىگە ئولتۇرغىچە بولغان مەزگىلدە بۇ ۋەزىپىنى قەشقەر كونا شەھەرنىڭ يارمەچى ئورۇنباسار سانغۇنى يالاڭ دېڭشىن ئۈتەپ تۇرىدىغان بولدى.

شۇ يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە بەزىلەر گومىنداڭ پارتىيىسى تەشكىلاتىنى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. يالاڭ زېڭشىن بۇنى كەسكىن رەت قىلدى ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى.

مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ياڭ زەنشۇ ئىلىدىن قەشقەرگە كېلىپ قۇرۇقلۇق ئارمىيە گېنېرال لېيېتېنانتى دېگەن ھەربىي ئونۋان بىلەن قەشقەرنىڭ ياساۋۇل بېگى، تاشقى ئىشلار ۋەكالەتچىسى بولدى.

1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى چارروسىيە قوشۇنىنىڭ گېنېرالى 1000 كىشىلىك كازاك ئاتلىق قوشۇنى، 500 كىشىلىك توپچى قوشۇنى باشلاپ يەنە قەشقەرگە كەلدى. ئاي ئاخىرىغىچە چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى ئەسكەرلىرىنىڭ سانى 3000 دىن ئاشتى. قەشقەرنىڭ دوتىيى ۋاڭ بىڭگۈن چارروسىيە تەرەپ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئۇلارنى ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ چىقىپ كېتىشكە دەۋەت قىلدى ھەمدە ئۇلارنى يول بويى جۈڭگو قىسىملىرى قوغداپ ئاپىرىپ قويىدىغان بولدى.

3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ۋاڭ بىڭگۈن قەشقەرنىڭ كۆزەتكۈچىلىكىگە تەيىنلەندى. چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ۋاڭ بىڭگۈنگە نوتا تاپشۇرۇپ: جۈڭگو چارروسىيە داۋشېك بانكىسى قىممىتى ئوخشاش بولمىغان 5 خىل تىللا قۇيۇۋاتىدۇ. ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 8 مىليون سەردىن 9 مىليون سەرگىچە بولىدۇ، شۇ يىلنىڭ بېشىدىن باشلاپ ئىشلىتىلىدۇ، جۈڭگو ئەمەلدارلىرى، سودىگەرلىرى قەشقەر، ئىلى، تارباغاتاي شۇنىڭدەك بانكىلىرىدا كۆمۈشكە تىللا ئالماشتۇرۇپ ئىشلەتسە بولىدۇ، دېدى. ياڭ زېڭشىن تېلېگرامما ئارقىلىق خەۋەر قىلغاندىن كېيىن، مەركىزىي ھۆكۈمەت رۇخسەت قىلمىدى.

4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قاتناش مىنىستىرلىكى مەملىكەت بويىچە تېلېگراف ئىدارىلىرىنىڭ دەرىجىسىنى بېكىتتى. قەشقەر تېلېگراف ئىدارىسى 2 - خىلدىكى «ب» دەرىجىلىك تېلېگراف ئىدارىسى بولدى، قەشقەر كونا شەھەر تېلېگراف ئىدارىسى 3 - خىلدىكى «ب» دەرىجىلىك تېلېگراف ئىدارىسى بولدى.

4 - ئايدا قەشقەر يېڭى شەھەر، يەكەن مەھكىمىلىرى ناھىيە قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ئەسلى تەۋەلىكىدىكى ناھىيىلەر قوشۇلۇپ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى بېيجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قاتناش باشلىقى جۇ زىچى چارروسىيىنىڭ جۈڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى كومىنسكىي بىلەن بېيجىڭدا «ئەركەشتامدا جۈڭگو - چارروسىيە تېلېگراف سىملىرىنى تۇتاشتۇرۇش شەرتنامىسى» ئىمزالاپ، بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرىسىدىكى تېلېگراف سىملىرىنى ئۇلاپ، چارروسىيە بىلەن جۈڭگو قەشقەرنىڭ تېلېگراف ئالاقىسىغا قۇلايلىق يارىتىلغان بولدى.

شۇ يىلى قەشقەرنىڭ كۆزەتكۈچىسى بىلەن ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى چىڭ ھۆكۈمىتىگە ھەمكارلىشىپ چېگرا ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ئەنگلىيە مۇھاجىرلىرىنى ئېنىقلىدى، شەرتكە ئۇيغۇن كېلىدىغانلىرىغا گۇۋاھنامە تارقىتىپ بەردى ھەمدە ئۇلارنى تىزىمغا ئالدى؛ پاسپورتى بولمىغان ھەم جۈڭگو تەرەپتىن چېگرىدىن كىرىش ئىسپات قەغىزى قىلىپ بېرىلمىگەنلەر تىزىملانمىدى.

مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى)

5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى قەشقەرنىڭ كۆزەتكۈچىسى يەنە دوتەي قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، چاڭ يۈچېڭ قەشقەرنىڭ مۇۋەققەت دوتەيلىكىگە تەيىنلىنىپ، 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قەشقەرگە دوتەي بولدى.

7 - ئايدا ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ماكارتنى جايلاردىن قەشقەرگە كەلگەن 651 جۈڭگولۇقنى ئالداپ، قانۇنسىز ھالدا ئەنگلىيە تەۋەلىكىگە كىرگۈزۈۋالدى.

10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى قۇرۇقلۇق ئارمىيە گېنېرال مايور يالۇ دېشىڭ قەشقەرنىڭ ياساۋۇل بەگلىكىگە، قوشۇمچە قەشقەر قۇرۇقلۇق ئارمىيە بىرىگادىرلىقىغا تەينىلەندى.

11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى يالۇ زېڭشىن قەشقەرنىڭ دوتىينى چارروسىيە ئەلچىسىگە ئوتلاقلاردا مال - چارۋا بېقىۋاتقان مۇھاجىرلاردىن ئېلىنىدىغان ئوتلاق بېجىنى تولۇق تاپشۇرۇشنى يەتكۈزۈپ قويۇش توغرىسىدا نوتا تاپشۇرۇشقا بۇيرۇدى.

شۇ يىلى قەشقەر كونا شەھەردە چارروسىيىنىڭ 2000چە ئەسكىرى، 10 توپى، ھىندىستانىنىڭ 1000 ئەسكىرى بار ئىدى.

شۇ يىلى قەشقەرنىڭ مال ئېكسپورت قىممىتى 2 مىليون 870 مىڭ يۈەن، ئىمپورت قىممىتى 2 مىليون 830 مىڭ يۈەن بولدى.

شۇ يىلى يالۇ زېڭشىن كەندىر ئۇرۇقىنى قاتتىق مەنئى قىلىش، خەلق ئارىسىغا تارقىلىپ كەتكەن كۆكنار ئۇرۇقىنى تولۇق يەغمۇلىش، قورۇپ ياغ تارتىۋېتىپ تۆپ مەنبىيىدىن يوقىتىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. قەشقەرنىڭ ۋالىيسى چالۇ يۈڭچىن بۇيرۇقنى ۋاقتىدا ناھىيىلەرنىڭ ئىجرا قىلىشىغا يوللىدى.

مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى)

5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى قەشقەرنىڭ ياساۋۇل بېگى يالۇ دېشېڭنىڭ ھەربىي ئۇنۋانى لېيتېنانت گېنېرالللىققا ئۆستۈرۈلدى. شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ چارروسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن يالۇ دېشېڭغا ئوردېن تەقدىم قىلىشىغا رۇخسەت قىلىندى.

5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ستەيىن تۇرپاندىن قەشقەر كونا شەھەرگە قايتىپ كەلدى، 7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئېلىپ كەلگەن 182 ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى ئۇلۇغچات ئارقىلىق دۆلىتىگە ئېلىپ كەتتى.

8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يالۇ زېڭشىن قەشقەرنىڭ دوتىينى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا تۇرۇشلۇق چەت ئەللىكلەرنىڭ ئوغرىلىققا ئېيۇن تېرىشىغا يول قويماسلىق توغرىسىدا ئەنگلىيە، چارروسىيە كونسۇللىرى بىلەن كۆرۈشۈشكە بۇيرۇدى.

9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق ئۈستۈن ئاتۇش كەنتى مەكتىپى تۈركىيىلىك ئوقۇتقۇچى ئەھمەتنى «قۇرئان» ، قوشۇمچە دوختۇرلۇق ۋە ھېساب دەرسى ئۆتۈشكە تەكلىپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، يالۇ زېڭشىن بۇنىڭدىن كېيىن دەرس ئۆتۈشكە جۈڭگو ئوقۇتقۇچىلىرىنىلا تەكلىپ قىلىش، چەت ئەللىكلەرنى تەكلىپ قىلماسلىق ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى.

12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى يالۇ زېڭشىنىڭ ئىشەنچلىك ئادىمى، خۇيزۇ قوشۇنىنىڭ سەردارى ما فۇشىن بۇيرۇقنا بىنائەن 20 نەچچە باتالىيون ئەسكەرنى باشلاپ قەشقەرگە كىردى. 16 - كۈنى ئىلگىرىكى ياساۋۇل بېگى يالۇ دېشىڭ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى، ما فۇشىڭ قەشقەرنىڭ ياساۋۇل بېگى بولدى. ئوغلى ماجىۋۇ يارداملىق دوتەي بولدى. يالۇ زېڭشىن ئۇزىنىڭ ئىنىسى يالۇ زېڭبىڭنى قەشقەرنىڭ مۇۋەققەت دوتەيلىكىگە قويۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

شۇ يىلى يەكەندىكى بىر ئەنگلىيە مۇھاجىرى خەنزۇ لېيۇ چۇنتاڭغا ئېيۇن سېتىپ بەردى. بۇ ئىشتىن كېيىن، يالۇ زېڭشىن يەكەن ئامبىلىغا ئېيۇننى مۇسادىرە قىلىپ قەشقەر دوتىينىڭ كۆيدۈرۈۋېتىشىگە تاپشۇرۇپ بېرىش، جىنايەتچىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا يەرلىك دائىرىلەر ۋە ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىنىڭ جازالاپ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشى توغرىسىدا بىۋاستە تېلېگرامما بۇيرۇقى چۈشۈردى.

مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ۋالۇق مىنچۈەن يالۇق شىڭۈزۇنىڭ ئورنىغا قەشقەر كوناشەھەرنىڭ ياردەمچى مۇھاپىزەتچى سەرداری بولدى. 2 - يىلى 9 - ئايدا ما شاۋشىڭ ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇردى.

3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى سابىق شىنجاڭ مەمۇرىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى شۇ چيەن چالۇق يۈڭچىڭنىڭ مۇۋەققەت دوتەيلىك ۋەزىپىسىنى ئۈتكۈزۈۋالدى.

8 - ئايدا چارروسىيە تەۋەلىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئەسكەر قوبۇل قىلىشقا قارشى قوزغىلالۇق كۆتۈردى. 10 مىڭدىن ئارتۇق كىشى قەشقەرگە قېچىپ كەلدى.

10 - ئايدا چارروسىيە قوشۇنى قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلىپ، 500 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر پۇقرانى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

مىنگونىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ماكارتنى پوچتا بېكەتلىرىنى قوغداشنى باھانە قىلىپ، كانجۇت كانتىبېشىنى 15 كىشىنى باشلاپ كېلىپ جۇڭگونىڭ قاراۋۇلخانىسىغا ئوچۇق-ئاشكارە كىرىشكە ئۇەتتى. يالۇق زېڭشىن تېلېگراممىا بېرىپ ئەسكەر چېكىندۈرۈشنى بۇيرۇدى.

1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى جۇ رۇيچى قەشقەرنىڭ دوتەيى بولدى.

2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئالدىنقى يىلى قەشقەرگە قېچىپ كەلگەن چارروسىيىلىك 1100 ئائىلىلىك مۇساپىر، 20 مىڭدەك ئادەم ھەم 200 نەچچە چارۋا پۇتۇنلەي دۆلىتىگە قايتۇرۇلدى. يالۇق زېڭشىن تېلېگراممىا بېرىپ ئىشلاردا ئادىل بولغان چارروسىيە كونسۇلى مېسكىنغا 2 - دەرىجىلىك «جياخي» ئوردېنى بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ما چۈنرۇڭ قەشقەر كوناشەھەرنىڭ ئوق قانات قاراۋۇل مېڭبېشىلىكىگە تەينىلەندى.

شۇ يىلى قەشقەرلىك كاتتاباي ئۆمەر باي ياربۇغ دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدا پاختا زاۋۇتىسى قۇرۇپ، چارروسىيىلىك تېخنىكىتىن بىرنى يالالاپ ئىشلەتتى؛ بۇ زاۋۇتتا سۇ كۈچى بىلەن ھەربىر كەتلەندۈرۈلىدىغان 4 ماشىنا بولۇپ، ھەر بىر ماشىنا كۈنىگە 6000 كىلوگرام پاختا چىقىراتتى.

شۇ يىلى گېرمانىيىلىك سودىگەر شېرمېر ئاچقان «شۇنفا» بانكىسى قەشقەر كوناشەھەردە دۇكان قۇرۇپ، تېرە، يۇڭ، ئۈچەي قاتارلىقلارنى پىششىقلاپ ئىشلەپ، يېرىم تەييار مەھسۇلاتقا ئايلاندۇرۇپ گېرمانىيىگە ئېلىپ كەتتى، گېرمانىيىدىن مىلىچ مال قاتارلىقلارنى ئېلىپ كېلىپ ساتتى.

شۇ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسى قەشقەر كوناشەھەردىن ئەركەشتام قاراۋۇلخانىسىغا تېلېفون، تېلېگراممىا سىمى تارتتى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو قەشقەر بىلەن چارروسىيە ئارىسىدىكى تېلېگراف ئالاقىسى بىۋاستە يەتكۈزۈلىدىغان بولدى.

شۇ يىلى قەشقەرنىڭ دوتەيى جۇ رۇيچى «بۇيۇك زۇڭتۇڭ»نىڭ زەھەر چەكلەش توغرىسىدىكى بۇيرۇقىنى ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تارقاتقان «ئەپيۇن چەكلەش قوللانمىسى»نى ناھىيىلەرگە تارقىتىش، ئۇنى كۈچۈرۈپ تاملارغا چاپلاش ۋە ھەر ۋاقىت تەشۋىق قىلىش ھەققىدە يولىيورۇق بەردى.

شۇ يىلى قەشقەرنىڭ دوتەيى جۇ رۇيچى ئىبراھىم ئاخۇننى تاشكەنتتىكى ئالاقىچى قىلىپ، ئەنجاندا تۇرۇشلۇق جۇڭگو سودىگەرلەر باشلىقى ئابدۇللا، ئوشتا تۇرۇشلۇق سودىگەرلەر باشلىقى مادات، ناربندا تۇرۇشلۇق سودىگەرلەر باشلىقى مىرياقۇپ ھەمدە تۇركىستانىنىڭ تەكشۈرگۈچىسى، قوشۇمچە دوتەي يامۇلىنىڭ باش تىلماچى لەي خاۋ قاتارلىقلار بىلەن چارروسىيىگە تەۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھەرلەرگە بېرىپ جۇڭگو

مۇھاجىرلىرىنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچراش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتتى. ئۇلار چارروسىيە تەرەپكە پاكىت، ئاساسلارنى كۆرسىتىپ، جۈملىگو مۇھاجىرلىرىنىڭ چارروسىيەدىكى مەنپەئەتىنى قوغدىدى، چارروسىيە تەرەپنى خاتالىقىنى تونۇپ زىيانىنى تۆلەپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. يالاڭ زېكشىن تېلېگراممىا بېرىپ ئىبراھىم ئاخۇنۇنى 7 - دەرىجىلىك «جياخي» ئوردىنى بىلەن مۇكاپاتلىدى، باشقا ئەمەلدارلارنىمۇ مۇكاپاتلىدى؛ يەنە قەشقەرنىڭ دوتىيى جۇ رۇيچىغا چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىغا نوتا تاپشۇرۇپ، مەسئۇلىيىتىنى سۈرۈشتە قىلىپ، زىيانىنى تۆلىتىۋېلىشنى ھەمدە چارروسىيىنىڭ بېيجىڭدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بىلەن كەسكىن سۆزلىشىشكە قۇلايلىق بولسۇن ئۈچۈن ئەھۋالنى يوللاپ تۇرۇشنى بۇيرۇدى.

مىنگونىڭ 7 - يىلى (1918 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 4 - كۈنى يالاڭ زېكشىن قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق جايلارغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، «يىپەك ئىشلەش تېخنىكىسى» دېگەن قوللانمىنى خەنزۇچە - ئۇيغۇرچىگە تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلىشنى، قوللانما بويىچە مەشغۇلات قىلىشنى ئورۇنلاشتۇردى. بۇ قوللانمىدا ئەتىيازلىق، يازلىق ۋە كۈزلۈك يىپەك ئىشلەپچىقىرىشتىكى 2 خىل ئۇسۇل تونۇشتۇرۇلغان.

2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى يالاڭ زېكشىن بېيجىڭگە تېلېگراممىا بېرىپ، چارروسىيەدىن قەشقەرگە كېلىدىغانلارغا بېرىلىدىغان پاسپورتنى بىردەك توختىتىشقا ئىجازەت بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى.

6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئەنگلىيىلىك بېرلى 30 ئەسكەرنىڭ مۇھاپىزىتىدە 28 ئادەمنى باشلاپ، ئاساسلىقى ھەربىي كىيىم - كېچەك قاچىلانغان 80 تۆگە مالنى ئېلىپ قەشقەرگە كەلمەكچى بولدى. يالاڭ زېكشىن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە تېلېگراممىا بېرىپ، ئۇلارنى توسۇشنى ئىلتىماس قىلدى.

8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئەنگلىيە ھىندىستان ئارقىلىق بىر مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتى ئەۋەتكۈزۈپ، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىدا تۇرغۇزدى. بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەنگلىيە ئەلچىسى جۈملىگو تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە جاۋاب بېرىپ، قەشقەر تىنچلانغان ھامان مۇھاپىزەت ئەترىتى چېقىپ كېتىدۇ، دېدى.

8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى يالاڭ زېكشىن قەشقەرلىك چارروسىيە مۇھاجىرى ئۇيغۇر تاھىرخانىنىڭ قەشقەر كونا شەھەردە خانىقا سالدۇرغانلىقىنى، ئەمەت خەلىپىنىڭ يېڭى شەھەردە خانىقا سالدۇرغانلىقىنى، ئۇنى چەكلىگەن بولسىمۇ كېيىن يەنە ئېچىۋالغانلىقىنى، شاھ مەزرەتنىڭ كونا شەھەردە 1500 — 1600 كىشىلىك خانىقا سالدۇرغانلىقىنى، جانقۇۋاننىڭ قەشقەر كونا شەھەردە 700 — 800 كىشىلىك خانىقا سالدۇرغانلىقىنى، خانىقالارغا ئەنگلىيە، چارروسىيە، تۈركىيە ۋە باشقا دۆلەت تەۋەلىكىدىكى كىشىلەر كىرىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن تەكشۈرۈپ پىچەتلەشنى بۇيرىدى.

10 - ئاينىڭ 9 - كۈنى قاتناش مىنىستىرلىكى ئەنگلىيە ماكىنى سىمسىز تېلېگراف چەكلىك شىركىتى بىلەن لەنجۇ، ئۈرۈمچى، قەشقەرلەردە سىمسىز تېلېگراف ئىستانسىسىنى قۇرۇش توختامىغا ئىمزا قويدى. بۇ قۇرۇلۇش يىل ئاخىرىدا باشلانماقچى بولدى.

مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى يالاڭ زېكشىن جۇ رۇيچىغا تېلېگراممىا بېرىپ، ئەگەر سوۋېت روسىيە يېڭى پارتىيىسى (كومىۋنىستىك پارتىيە) ئادەم ئەۋەتىپ قەشقەر بىلەن سودا قىلىشنى تەلەپ قىلسا، ئۇلارنىڭ ئۇرۇشتا مەغلۇپ

بولغان ئاق ئورۇس ئەسكەرلەرنى ۋە مۇساپىرلارنى چېگرىدىن كىرگۈزمەسلىكنى ئەلەپ قىلىش كېرەك دېدى.

6 - ئاينىڭ 11 - كۈنى قەشقەرلىك ئۇيغۇر سودىگەر مۇختار قاتارلىق 11 ئاتلىق كىشى 8 تۈگە مالنى ئېلىپ تېكەسكە ئاپىرىپ ساتماقچى بولۇپ، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى خونىقاي دېگەن يەرگە كەلگەندە، ئاق ئورۇس قىسىملىرىدىن پاۋېلىۋسكىينىڭ قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، مال - مۈلۈكلىرى بۇلاپ كېتىلدى.

7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ياڭ زېڭشىن ما فۇشىڭغا تېلېگرامما بېرىپ، مەيلى ئۇرۇشتا يېڭىلگەن ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى بولسۇن، مەيلى ئۆزلىرىنى مۇساپىر دەۋالغانلار بولسۇن، ئۇلارنى بىردەك تومۇپ چېگرىدىن كىرگۈزمەسلىك كېرەك، دەپ بۇيرۇق قىلدى. يەنە چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى قايتۇرۇپ كېتىلدى، مەيلى كونا پارتىيە بولسۇن، مەيلى يېڭى پارتىيە بولسۇن بېيجىڭ ھۆكۈمىتى ئېتىراپ قىلمىسا، ئېتىراپ قىلمىشقا بولمايدىغان بولدى.

10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى مۇخانۇپ مەغلۇپ بولغان نەچچە يۈز ئەسكەرنى باشلاپ زورلۇق قىلىپ قاراۋۇلخانىدىن ئۆتتى. ياڭ زېڭشىن تېلېگرامما بېرىپ، خەلقئارا ئورتاق قانۇن بويىچە ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ چېگرىدىن ئۆتكۈزۈپ ئورۇنلاشتۇرۇشقا بۇيرۇق بەردى، روسىيە تەرەپ بىلەن 5 مادداىلىق كېلىشىم ئىمزالىغاندىن كېيىن مېڭىشقا رۇخسەت قىلىندى.

شۇ يىلى قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق يۇرت بەگلىرىنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى 6 يىلدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ دەپ بەلگىلىمە چىقىرىلدى.

شۇ يىلى روسىيىگە تەۋە ئوش، ئەنجانلاردا 1500 — 1600 چە ئۇيغۇر جۇڭگو مۇھاجىرى ئاچ - يالىڭاچ قالغاچقا، ياڭ زېڭشىن جۇ رۇيچىگە 500 سەر كۈمۈش بىلەن ئادەم ئەۋەتىپ ئۇلارنى قوتقۇزۇشنى بۇيرۇدى. ئۇلار 500 دىن ئارتۇق مۇھاجىرنى ئېلىپ ئەركەشتامغا كەلگەندە روسىيە تەرەپ ئۇلارنى خالىغانچە ئاختۇرۇپ قىيىن - قىستاققا سالدى.

شۇ يىلى ئەنگلىيە قەشقەرگە «ئالاھىدە ئەلچىلەر ئۆمىكى» ئەۋەتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى ئەنگلىيىنىڭ ھامىلىقىدىكى ھىندىستاننىڭ تەۋەلىكىگە قوشۇۋېلىش مۇمكىنچىلىكى ئۈستىدە ئىزدەندى.

مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى)

ئەتىيازدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئەۋەتكەن ۋەكىللەر ئۆمىكى قەشقەر، ئىلى چېگرىسىغا كېلىپ، شىنجاڭ بىلەن «سوۋېت ئىتتىپاقى - شىنجاڭ ۋاقىتلىق سودا كېلىشىمى» ئىمزالىدى، كېلىشىمدە مۇنداق بەلگىلەندى: سودا ئىشلىرى ئىلى بىلەنلا چەكلىنىدۇ، قەشقەر چېتىلمايدۇ؛ قەشقەر بىلەن تاشكەنت ئوتتۇرىسىدا ۋاقىتلىق سودا ئىشلىرى خادىمى ۋە ئالاقىچى قويۇش ئىشى ۋاقتىنچە كېچىكتۈرۈلىدۇ.

4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى خوتەن قاتارلىق شەھەرلەر قەشقەر ۋىلايىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ خوتەن ۋىلايىتى تەسىس قىلىندى. گۇما، قاغىلىق، خوتەن، كېرىيە، لوپ، قاراقاش، چىرا ناھىيىلىرى خوتەن ۋىلايىتىگە قارىدى.

مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى)

3 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ياڭ زېڭشىن قەشقەرنىڭ دوتىيىگە تېلېگرامما بېرىپ، 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن ئېتىبارەن شىنجاڭدىكى بارلىق ئەنگلىيە سودىگەرلىرىدىن روسىيە سودىگەرلىرىگە ئوخشاش ئىمپورت -

ئېكسپورت بېجى ئېلىش، تاموژنا بېجىنىڭ نىسبىتىنى جاڭجياكونىڭ سوۋېت مېلىدىن ئالىدىغان بېجىنىڭكىگە ئوخشاش قىلىپ ئېلىپ، ئۇنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ چېگرا مۇداپىئە قوشۇنىنىڭ راسخوتى قىلىش، ئېشىپ قالغان قىسمىنى شىنجاڭ ئۆلكىسى تارقاتقان قەغەز پۇلنى يەغۋېلىشقا ئىشلىتىش كېرەك دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى.

11 - ئايدا پوسكام قاغىلىق ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ناھىيە بولدى.

شۇ يىلى قەشقەر پوچتا ئىدارىسى 1 - دەرىجىلىك پوچتا ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ پوچتا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەركەزگە ئايلاندى.

مىنگونىڭ 11 - يىلى (1922 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى تۇ گۈڭچيۇ قەشقەر كونۇشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئامبالىلىقىغا يۆتكەپ كېلىندى.

5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ۋېي چېڭياۋ تۇ گۈڭچيۇنىڭ ئورنىغا قەشقەر كونۇشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى بولدى.

مىنگونىڭ 12 - يىلى (1923 - يىلى)

ما فۇشىڭ قەشقەر يېڭىشەھەر ياساۋۇل بېگى يامۇلدا 8 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ سالدۇرغان كاتتا خۇيزۇ مەسچىتى پۈتتى. ما فۇشىڭنىڭ جېجياڭلىق خوتۇنى تۇغقان يوقلاپ بېيجىڭگە بارغاندا مىلىتارىست ساۋ كۇن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، مافۇشىڭغا يەتتە قىرلىق شەمشەر، بىر قۇر گېنېرال پولكوۋنىك كىيىمى تەقدىم قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ياڭ زېڭشىندا مافۇشىڭنى ئۆلتۈرۈۋېتىش نىيىتى پەيدا بولدى.

10 - ئايدا ياڭ زېڭشىن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ۋە جۇڭگو ئېپيۇن چەكلەش باش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەنگلىيە، روسىيە ئېپيۇن ئەتكەسچىلىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى توسۇشىنى ئىلتىماس قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاشقورغان ئامبىلىغا بۇيرۇق بېرىپ، تاشقورغاندىكى قاراۋۇلخانىلارنىڭ ئېپيۇن يۆتكەپ ساتقۇچىلارنى ئىستايىدىل تەكشۈرۈپ قولغا چۈشۈرۈشنى، بولۇپمۇ بوستان، تاغارما، بۇجاش، كەيىن قاتارلىق پەسىللىك قاراۋۇلخانىلارغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئابغانىستان، بەدەخشان قاتارلىق جايلاردىكى ئېپيۇن ئېلىپ - ساتارلىرىنىڭ چېگرىدىن كىرىشىدىن قاتتىق مۇداپىئە كۆرۈشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تاشقورغاندىكى قاراۋۇلخانىلارنىڭ ئىلگىرىكى ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش ھالىتى ئۆزگەرتىلىپ، ئېپيۇن ئەتكەسچىلىرى ئىستايىدىل تەكشۈرۈلىدىغان بولدى. تاشقورغاندىكى قاراۋۇلخانىلاردىن كىرگۈزۈلىدىغان ئېپيۇن توسۇۋېتىلدى.

مىنگونىڭ 13 - يىلى (1924 - يىلى)

يىل بېشىدا ما فۇشىڭ ياڭ زېڭشىنىڭ ئۆزىنى قەستلىشىدىن ئەنسىرەپ، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونۇشەھەرلەردىن 3000 ئەسكەر ئالدى. ياڭ زېڭشىن ئۇچتۇرپان ئامبىلى ما شاۋۇنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ كېلىپ سۈيىقەست پىلانلىدى، ھەم ئۇنى قەشقەرگە ئەسكەر باشلاپ بېرىپ مافۇشىڭنى يوقىتىشقا بۇيرۇدى. يەنە باش قوماندان ئې يىڭ، شتاب باشلىقى جاڭ زىچىڭلارنى 12 باتالىيون ئەسكەر ئېلىپ ما شاۋۇغا ياردەملىشىشكە بۇيرىدى.

4 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ما شاۋۇ قىسىملىرى پەيزاۋاتقا كەلگەندە ئىككىگە بۆلۈندى. بىر بۆلىكى قەشقەر كونۇشەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ ما فۇشىڭنىڭ ئوغلى ما جىۋۇنى ئېتىپ تاشلىدى؛ يەنە بىر بۆلىكىنى ما شاۋۇ

ئۆزى باشلاپ يېڭىشەھەرگە يۆرۈش قىلىپ ما فۇشىڭنى تىرىك تۇتتى.

4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ما شاۋۇ ما فۇشىڭنى يېڭىشەھەرنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى سىرتىغا يالاپ ئېلىپ چىقىپ ئېتىپ تاشلىدى.

6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ياڭ زېڭشىن قەشقەرنىڭ ياساۋۇل بېگى ما فۇشىڭنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى تېلېگراممىا ئارقىلىق بېيجىڭ ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلدى.

شۇ يىلى ياڭ زېڭشىن قەشقەرگە ياساۋۇل بېگى قويۇشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ھەربىي مەمۇرىي چولاق ھوقۇقنى قەشقەرنىڭ دوتىيىگە تۇتقۇزدى. ما شاۋۇ قەشقەرنىڭ دوتىيى بولدى.

شۇ يىلى شىنجاڭ دائىرىلىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ دەرىجىلىك كونسۇلخانىلارنى قۇرۇش كېلىشىمى ئىمزالىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئۈرۈمچىدە باش كونسۇلخانا، قەشقەر قاتارلىق 4 شەھەردە كونسۇلخانا قۇردى. ئومۇمەن كونسۇلخانا قۇرۇلغان شەھەرلەر بىردەك قارشى تەرەپنىڭ سودا ئىشلىرىغا يول قويىدىغان بولدى. 2 - يىلى جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى مۇناسىۋىتى ئەسلىگە كەلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە كونسۇلخانا قۇرۇشىغا يول قويۇلدى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كونسۇلخانىسى ئەسلىدىكى چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىنىڭ ئورنىدا بولدى.

مىنگونىڭ 14 - يىلى (1925 - يىلى)

قىشتا، ئەنگلىيە ماكىنى سىمسىز تېلېگراف شىركىتى قەشقەردە قۇراشتۇرغان سىمسىز تېلېگراف ئاپپاراتلىرى سىناق تەرىقىسىدە ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى، لېكىن ئۇنۇمى ياخشى بولمىدى.

شۇ يىلى قەشقەر تەۋەسىدە باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ يېقىن ئەتراپتا مەكتەپكە چىقىشىغا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، ياڭ زېڭشىن قەشقەردە بىر ئۇلگىلىك ئالىي باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇشنى، ئۇنىڭ خىراجىتىنى قەشقەر ئەمەلدارلىرىغا تەۋە ئوتلاق، يەرلەردىن ئېلىنغان ئىجارە ھەققىدىن ھەل قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى.

مىنگونىڭ 15 - يىلى (1926 - يىلى)

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى دېڭ زۈەنشيەن چېن رۇڭبىڭنىڭ ئورنىغا قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى بولدى.

مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى)

5 - ئايدا ئاتۇش ئېكساق پۈتبول كوماندىسى قەشقەردە ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانا پۈتبول كوماندىسى بىلەن مۇسابىقىلىشىپ ئۇلارنى يېڭىۋالدى.

6 - ئايدا ئامېرىكىلىق شەرقشۇناس، موڭغۇل تارىخى ۋە ئىچكى قۇرۇقلۇق ئاسىيا تارىخى بويىچە نوپۇزلۇق ئەرباب ئوۋېن لاتتىمور بىلەن ئۇنىڭ ئايالى ئېلىننا شىنجاڭنى تەكشۈرۈشكە كېلىپ قەشقەرگە چۈشتى.

شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئونتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە ئەتراپىدا توپىلاڭ بولدى. جانبەك غازى، قاسىم خوجا، قادىر، ھېيت مۇبارەك باشچىلىقىدىكى باندىتلار قالدۇقى چېگرىدىن ئۆتۈپ قەشقەرگە قېچىپ كېلىشتى.

مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى)

5 - ئايدا بېيجىڭ ھۆكۈمىتى يەكەن مۇسۇلمانلار شەھىرىدە زەرەپشان ناھىيىسى تەسىس قىلىشنى تەستىقلىدى.

شۇ يىلى ئۇلۇغچات ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان قىرغىز ياشلىرىدىن ئىسھاقبېك، ماتى، شايدا قاتارلىق كىشىلەر سوۋېت ئىتتىپاقىگە ھەربىي ئىشلارنى ئۆگىنىشكە ماڭدى.

شۇ يىلى مارالبېشىنىڭ مەكتەپ قاتارلىق كەنتلىرى مەكتەپ ناھىيىسى قىلىندى.

شۇ يىلى مىللىي ھۆكۈمەت دوتەيلىك تۈزۈمىنى بىكار قىلغانلىقىنى جاكارلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتى مەمۇرىي رايونغا ئۆزگەرتىلىپ، شىنجاڭنىڭ 3 - مەمۇرىي رايونى (قەشقەر مەمۇرىي رايونى) بولدى، مەمۇرىي مەھكىمە قەشقەر كونا شەھەردە بولدى، ما شاۋژۇ قەشقەرنىڭ مەمۇرىي باشلىقى بولدى، ناھىيە ئامبالىلىرى ھاكىمغا ئۆزگەرتىلدى.

مىنگونىڭ 18 - يىلى (1929 - يىلى)

سوۋېت ئىتتىپاقى مۇھاجىرى ئېركى بىلەن تاشقى موڭغۇلىيەدىن قەشقەرگە كەلگەن نامان ئەپەندى قاتارلىقلار بىرلىشىپ قەشقەردە غەربچە داۋالاش بويىچە تۇنجى دوختۇرخانا ئاچتى، دوختۇرخانا ئورنى ئۆمەر باينىڭ قورۇسىدا بولدى. دوختۇرخانىنىڭ ئىسمى «ھىلال - ئەھمەر» دوختۇرخانىسى دەپ ئاتالدى.

شۇ يىلى شىنجاڭ پۇل ئىدارىسى ئىشتىن توختىتىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي يەكەن پۇل ئىدارىسىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى)

8 - ئايدا جۇ مىنيى بىلەن قادىر باشچىلىقىدىكى جۇڭگو، فرانسىيە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى شىنجاڭغا كېلىپ قەشقەردە ئۇچراشتى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جىن شۇرېن «سوۋېت ئىتتىپاقى - شىنجاڭ ۋاقىتلىق سودا كېلىشىمى»نى تەستىقلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقى سودىگەرلىرىنىڭ قەشقەردە ئەركىن سودا قىلىشىغا، قەشقەردە مالىيە ئورنى قۇرۇشىغا رۇخسەت قىلدى.

شۇ يىلى ما جۇڭيىڭ قىسىملىرى بىرىنچى قېتىم شىنجاڭغا كىردى. جىن شۇرېن قەشقەردە تۇرۇشلۇق قۇرۇقلۇق ئارمىيە 2 - دېۋىزىيەسىنىڭ باشلىقى ئې يىڭغا ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىش، ئىنىسى جىن شۇجىنى دېۋىزىيە باشلىقلىقىغا تەيىنلەش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى.

شۇ يىلى سەمەن رايونىنىڭ خىلۋاپ كەنتىدە چۇما كېسىلى تارقىلىپ، قەشقەر كونا شەھەرگە خەۋپ سالدى. قەشقەردە تۇرۇشلۇق قىسىملار كېسەللىك رايونىنى قامال قىلدى، «ھىلال - ئەھمەر» دوختۇرخانىسى بىلەن «ساۋسىنتورگ» ئامبۇلاتورىيىسى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئاتلىنىپ كېسەللىكنىڭ يامراپ كېتىشىنى تىزگىنلىدى.

مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى)

5 - ئايدا ستەيىن 4 - قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى، ئۇلار ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ

يەنە بىر گۈرۈپپىسى بىلەن قەشقەردە ئۇچراشتى، ئاي ئاخىرىدا قەشقەردىن ئايرىلىپ تاشقورغانغا بارىدى. خوتەندىن قېرىنداشلىغان سانسكرىت يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار ۋە خەنزۇچە يېزىقتىكى تارىخىي پۈتۈكلەر بىز تەرەپتىن تۈتۈپ قېلىنىدى.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ما جۈڭيىڭ سەركەردىسى ماشىمىڭنى شىنجاڭغا ئەۋەتتى. ئۇ كۆچادىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى تۆمۈر ئىلى بىلەن بىرلىكتە جىن شۇرېنغا قارشى تۇرۇپ، ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى. ئاقسۇنىڭ مەمۇرىي باشلىقى شۇ يېشەن قەشقەردىكى جىن شۇجېنغا جىددىي تېلېگراممىا ئەۋەتتى. جىن شۇجې پولك باشلىقى يالڭ چىڭمىڭنى ئەسكەر باشلاپ ياردەمگە ئەۋەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي ياردەمگە ماڭغان قىسىم مارالبېشىدا تېرە - پېرەن قىلىۋېتىلدى، جىن شۇجې ئۇزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. جىن شۇرېن قەشقەرنىڭ مەمۇرىي باشلىقى ما شاۋۇنى جەنۇبىي شىنجاڭ باندىت تازىلاش قوماندانلىقىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانلىقىغا تەيىنلىدى.

2 - ئاينىڭ 15 - كۈنى مۇھەممەد ئىمىن سابىت داموللا بىلەن تىل بېرىكتۈرۈپ قاراقاشتا قوراللىق توپلاڭ كۆتۈردى، ئارقىدىنلا لوپ، خوتەن، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق جايلارنى ھۇجۇم بىلەن ئىگىلەپ «خوتەن ئىسلام دۆلىتى»نى قۇردى، ئۇزىنى «خوتەن ئەمىرى» دەپ ئاتاپ، سابىت داموللىنى دىنىي داھىلىققا كۆرسەتتى. كېيىن سابىت داموللا قوشۇن باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، گۇما، قاغىلىق، يەكەنلەردىن ئۆتۈپ قەشقەرگە كەلدى.

5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئۆلكە قوشۇنىدىكى قىرغىز باتالىيۇنىنىڭ باشلىقى ئوسمان ئىلى يۈز ئۆرۈپ تۆمۈر ئىلى قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ قەشقەر كوناشەھەرنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى. ما جۈڭيىڭنىڭ ئادىمى ماجەنسالڭ جەنۇبىي شىنجاڭ باندىت تازىلاش قوماندانلىق شتابىنىڭ قوماندانى ما شاۋۇ بىلەن بىرگە قەشقەر يېڭىشەھەرنى ئىگىلىدى.

ئەنگلىيە ھىندىستان ئارقىلىق زور تۇركۈم جاسۇسلارنى قەشقەرگە ئەۋەتتى، تەشۋىقات راسخوتى ئۇچۇن 510 مىڭ روۋبلى ئاجرىتىپ، ئادەم تەشكىللەپ «پانتۇركىزم» ۋە «پانئىسلامىزم» ئىدىيىسىنى تەرغىپ قىلدى.

11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى كېچىدە سابىت داموللا، مۇھەممەت ئىمىن قاتارلىق مىللىي بۆلگۈنچىلەر ئاشكارا ھالدا قەشقەر كوناشەھەردە قورچاق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى قۇردى ھەم «تەشكىلىي پروگراممىا» قاتارلىق ھۆججەتلەرنى ماقۇللىدى. 2 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن قورچاق ھۆكۈمەت قەشقەر كوناشەھەرنىڭ تۆمەن دەريا كۆۋرۈكى بويىدا 20 مىڭ كىشىلىك يىغىن ئېچىپ «بايراق چىقىرىش مۇراسىمى» ئۆتكۈزۈپ، قورچاق ھاكىمىيەت ئەزالىرىنىڭ ئىسىملىكىنى ئېلان قىلدى. سابىت داموللا ئۆزى «دۆلەت ئىشلىرى زۇڭلىسى» بولدى. ئاقسۇدا تۇرۇۋاتقان خوجانىياز ھاجىغا «زۇڭتۇڭ»لۇق ئورنى قويۇپ قويۇلدى. يىغىندىن كېيىن، شەھەر ئىچىدە نامايىش قىلىندى.

11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى سابىت داموللا قۇتلۇق ھاجىنى باش مۇھەررىر قىلىپ، شۇنتىسىيە خىرىستىئان دىنىي جەمئىيىتىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ۋەكالەتخانىسىدا «شەرقىي تۈركىستان ھەپتىلىك گېزىتى»نى (بەزىلەر «ئەركىن ھايات گېزىتى» دەيدۇ) چىقاردى؛ بېرىنچى ئايدىن كېيىن «ئىستىقلالىيەت» ئايلىق ژورنىلىنى چىقىرىپ، قورچاق ھاكىمىيەت رەھبەرلىرىنىڭ ئىسملىكى ۋە مۇھىم ھۆججەتلەرنى بېسىپ كەڭ كۆلەمدە جامائەت پىكرى پەيدا قىلدى.

12 - ئايدا ئەنگلىيە قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى ئارقىلىق سابىت داموللىغا 10 مىڭدىن ئارتۇق قورال - ياراغ ياردەم قىلدى.

شۇ يىلى قەشقەردە قەغەز پۇل، رەخت پۇل بېسىلدى، «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن خەتلەر چوشۇرۇلگەن داچەن قۇيۇلدى، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ بۇرۇن تارقاتقان پۇلى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇلدى.

يىل ئاخىرىدا خوجانىيازھاجى ئاقسۇنى بېسىپ ياتتى. ئۇ سابىت داموللىنىڭ قەشقەردىن ئەۋەتكەن «زۇڭتۇڭ» بولۇش توغرىسىدىكى تەكلىپىگە سوغۇق مۇئامىلە قىلدى. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئېرىشكەندىن كېيىن قىسىملىرىنى باشلاپ قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى.

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى خوجانىياز ھاجى 3000 — 4000 كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ قەشقەر كونا شەھرىگە كىردى.

2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ما جۇڭيىڭنىڭ قىسىملىرىدىكى ما شىمىڭ، ما جەنسالار ما شاۋژۇ قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىپ قەشقەر كونا شەھرىنى ئىگىلىدى. قورچاق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ يوقىتىلغانلىقى جاكارلاندى. سابىت داموللا تاشقورغان چېگرا رايونىغا قېچىپ كەتتى، مۇھەممەتئىمىن خوتەنگە بېرىۋالدى. شۇ يىلى 5 - ئايدا سابىت داموللا ئاقسۇنىڭ قاراتال دېگەن يېرىگە بارغاندا خوجانىياز ھاجى تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىندى، ئۇنى ئۆلكە ئارمىيىسى ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كەتتى، كېيىن تۈرمىدە ئۆلدى.

4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئون مىڭ كىشىلىك ئۆلكە قوشۇنى قەشقەرگە كىردى؛ سوۋېت ئىتتىپاقى قىرغىزىستانىنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى ئەركەشتامدىن ئۆتۈپ چېگرىسىزغا كىرىپ ئۇلۇغچاتتىكى ئىسھاقبېگنىڭ ئاتلىق پولكى بىلەن بىرلىشىپ ھەربىكەت قىلىپ ماجۇڭيىڭنىڭ ئاساسلىق قىسمىنى تارمار قىلدى، ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنى جەنۇب تەرەپتىكى يەكەن، خوتەنگە قاراپ چېكىندى.

8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇرۇش - مالىمانچىلىقلار ئايافلاشتى، شېڭ شىسەي بۇ كۈننى «شىنجاڭنىڭ تىنچ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن خاتىرە كۈنى» قىلىپ بېكىتتى.

8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا شېڭ شىسەي لىيۇ بىڭنى قەشقەر گارنىزۇنىنىڭ قوماندانلىققا، مەھمۇت مۇھىتنى قەشقەر 6 - دېۋىزىيىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلىدى، ما شاۋژۇ قەشقەرنىڭ مەمۇرىي باشلىقلىقىنى داۋاملىق ئۆتىدى.

10 - ئايدا ما جۇڭيىڭنىڭ قىسىملىرىدىن ماخۇسەن قوشۇن باشلاپ خوتەنگە بېرىپ مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىنىسى مەنسۇرنى ئېتىپ ئۆلتۈردى، «خوتەن ئىسلام دۆلىتى» يوقىتىلدى. مۇھەممەتئىمىن ھىندىستانغا قېچىپ بېرىۋېلىپ، داۋاملىق ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللاندى.

شۇ يىلى قەشقەر گارنىزۇنىنىڭ قوماندانى لىيۇ بىڭ بىلەن قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئۆلكە ئارمىيىسى 6 - دېۋىزىيىسىنىڭ باشلىقى مەھمۇت مۇھىتلار قەشقەر كونا شەھرىدە ھىندىستانغا قېچىپ كەتكەن كاتتا بای ئابدۇرېھىمنىڭ قورۇسىدا ھەربىي دوختۇرخانا ئاچتى (بۇگۈنكى قەشقەر ۋىلايەتلىك خەلق دوختۇرخانىسى)، بۇ دوختۇرخانىغا ھەسەن ھاجى مۇدىر، ئابلا ئاخۇن مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. ئەينى چاغدىكى دوختۇرخانىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 1361 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 21 دوختۇر، سېستراسى، 30 كارۋىتى بار ئىدى، بۇلۇم تەسىس قىلىنماي، پەقەت ئامبۇلاتورىيە ۋە كېسەلخانا دەپلا ئايرىلغانىدى. ئابدۇرېھىم بايىنىڭ يەنە بىر ئىسمى كېرىم بولغانلىقتىن بۇ دوختۇرخانا كېرىمباغ دوختۇرخانىسى دەپمۇ ئاتالغان.

شۇ يىلى شېڭ شىسەي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ تاشقورغاندىن لادا قا ئۆتىدىغان ئېغىزنى قامال قىلىپ، ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ئادەم ۋە ئەنگلىيە مالىيىنىڭ چېگرىدىن كىرىشىنى توستى. ئەنگلىيە بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى دېگمان ئۈرۈمچىگە كېلىپ يالۋۇردى. شېڭ شىسەي ئۇنى رەت قىلغاندىن

كېيىن، ئەنگلىيىكلەر، ھىندىستانلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ ماللىرىنىڭ چېگرىدىن كىرىشىنى قاتتىق كونترول قىلىش توغرىسىدا يەنە بۇيرۇق چۈشۈردى، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ تېلېگراممىسىنى ئاپپاراتنى بىكار قىلدى. تاشقورغان بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدىكى ئەنگلىيە پوچتىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، شىنجاڭ، ھىندىستان پوچتا يوللانمىلىرىنى چېگرىدا ئالماشتۇرۇشنى بەلگىلىدى.

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى)

1 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئامانلىق ساقلاش باش ئىدارىسىنىڭ قەشقەر شۆبە ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇ ئاساسلىقى ھەر خىل ئاخباراتلارنى توپلاشقا مەسئۇل بولدى.

3 - ئايدا شېڭ شىسەي ئادەم ئەۋەتىپ 6 - دېۋىزىيىنىڭ باشلىقى مەھمۇت مۇھىتى قەشقەر كونا شەھىرىدە چىقىرىۋاتقان «يېڭى ھايات گېزىتى»نى ئۆتكۈزۈۋالدى.

4 - ئايدا ھۆكۈمەت دائىرىلىرى جىددىي ھەربىكەتكە كېلىپ، ھىندىستانلىق سودىگەرلەرنىڭ ناشقورغان چېگرىسىدىن ئوغۇرلىقچە ئېلىپ كىرگەن 3000 سەر بەدەخشان ئەپيۇنىنى تەكشۈرۈپ قولغا چۈشۈردى. ئەپيۇن جىنايەتچىلىرى جازالاندى.

4 - ئايدا كونا شەھەر ناھىيىسى ھىندىستانلىق سودىگەرلەرنىڭ ئەتراپتىكى ناھىيىلەردىن سېتىۋالغان 4000 سەردىن ئارتۇق نەشىنى بىر يولىلا تەكشۈرۈپ پېچەتلىدى.

4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى كونا شەھەر ناھىيىسىدە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش جەمئىيىتى (ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى) قۇرۇلدى. قەشقەر دىنىي ساھەسىنىڭ مۇتەۋەرى غوپۇر دامۇللا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇدىر ھەيئىتى بولۇپ سايلاندى ھەم ئۇرۇمچىدە چاقىرىلغان شىنجاڭ بويىچە 2 - قېتىملىق خەلق كېڭىشىگە قاتناشتى. قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، شېڭ شىسەينىڭ «6 بۇيۇك سىياسەت»نى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلدى. مەھمۇت مۇھىتىنىڭ خەلق ئىچىدىن يېغىدىغان دەپنە ئىشلىرى ئىئانىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ دىنىي جەمئىيەتلەرنى تەشكىللەپ ۋەخپە مۇلۇكلەرنى زورلۇق بىلەن تارتىۋېلىشىنى توستى. كېيۈز - كەندىرنى ئىلمىي ئاساستا تېرىش، قەشقەرنىڭ تۇقۇمچىلىق ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى.

9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قەشقەردە يەر تەۋرىدى.

شۇ يىلى دېۋىزىيە باشلىقى مەھمۇت مۇھىتى يېقىنلىرىدىن ئىمىن ۋاھىت، ئىمىن ئاخۇن ئىككى كىشىنى «ۋەكىل قىلىپ» نەنجىڭگە ئەۋەتتى، ئۇلار شىنجاڭنىڭ سىياسىي ساھەسىدىكى يۇقىرى قاتلام ئۆكتىچىلەردىن مەسئۇت، ئەيسا ھەمدە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىم ئەمەلدارلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، شېڭ شىسەينىڭ ئەملىنى ئېلىپ تاشلاشنى تەلەپ قىلدى.

شۇ يىلى شېڭ شىسەي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ھەربىي رايون تەسىس قىلدى. قەشقەر 10 - ھەربىي رايون قىلىنىپ، گارنىزون قوماندانلىق شتابى تەسىس قىلىندى، رايون تەۋەلىكىدىكى بارلىق قىسىملار گارنىزۇننىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. مەھمۇت مۇھىتى قۇرۇقلۇق ئارمىيە 7 - دېۋىزىيىسىنىڭ باشلىقلىقىغا ئۆزگەرتىپ قويۇلدى.

شۇ يىلى قەشقەرنىڭ مەمۇرىي باشلىقى ما شاۋۇ ما فۇشىڭنىڭ قالدۇقلىرى تەرىپىدىن ئېتىپ يارلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، داۋالىنىش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىغا يۇرۇپ كەتتى. ۋاڭ باۋچېەن قەشقەرنىڭ مەمۇرىي باشلىقلىقىنى ئۆتكۈزۈۋالدى.

شۇ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۈنجى ئوتتۇرا تېخنىكوم قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن قەشقەر كونا شەھەر ئوردا ئىشىك بولىدا قۇرۇلدى، تۇرکىيىدە ئوقۇپ كەلگەن ھېسامىدىن ھۇ مەكتەپنىڭ تۈنجى مۇدىرلىقىنى ئۆتىدى.

شۇ يىلى كېرەمباغ دوختۇرخانىسى بىلەن «ھىلال - ئەھمەر» دوختۇرخانىسى بىرلەشتۇرۇۋېتىلدى، نامان

ئەپەندى دوختۇرخانا باشلىقى بولدى.
شۇ يىلى قەشقەر 7 - دىۋىزىيىسىنىڭ باشلىقى مەھمۇت مۇھىتى ئادەم ئەۋەتىپ ھېيتگاھ جامەسىنى رېمونت قىلدۇردى.

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى)

5 - ئايدا شېڭ شىسەي قەشقەرنىڭ مەمۇرىي باشلىقى ۋالىڭ باۋچېنگە تېلېگراممىا بېرىپ، قەشقەر ئۇيغۇر ئۆيۈشمىسىنىڭ مۇدىرى غوپۇر دامۇللىنى ئۈرۈمچىگە بېرىپ «كەسپىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى»گە قاتنىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېكسكۇرسىيە ۋە زىيارەتتە بولۇشقا تەكلىپ قىلماقچى بولدى. لېكىن مەھمۇت مۇھىتى توسقۇنلۇق قىلغانلىقتىن ئىشقا ئاشمىدى.
5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى مەھمۇت مۇھىتى ئادەم ئەۋەتىپ كېچىدە غوپۇر دامۇللىنى قەشقەر كونۇشەھەرنىڭ ئۆتۈك بازىرىدا قەستلەپ ئۆلتۈرگۈزدى. ئەتىسى ئۇ يەنە ئادەم ئەۋەتىپ ئۆلۈم نامىزىغا قاتناشتۇردى.
12 - ئايدا مەھمۇت مۇھىتى قەشقەردە قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى مەخپىي پىلانلىدى. 1 - پولكنىڭ پولكوۋنكى خەمىت بۇ ئىشنى ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانى لىيۇ بىڭ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىغا مەخپىي دوكلات قىلدى.
شۇ يىلى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە ماتارىپ ئىدارىسى قۇرۇلدى؛ قەشقەر ئامانلىق ساقلاش شۆبە ئىدارىسى قەشقەر رايونلۇق جامائەت خەپسىزلىكى ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى، ناھىيىلەردىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىلىرى ئۇنىڭغا قارىدى. قەشقەردىكى تۇنجى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى چارۋا مال دوختۇرخانىسى كونۇشەھەردە قۇرۇلدى. شىنجاڭ چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسىنىڭ قەشقەر ئىش بېجىرىش باشقارمىسى قۇرۇلدى، ئۇ ئۇچىنچى ئىنتېرناتسىئونال ئاخبارات ئىدارىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھەربىي ئاخبارات ئورگىنى بولۇپ، مەخسۇس شىنجاڭ ھەم ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ ئاخباراتىنى ئىگىلەيتتى.
شۇ يىلى قەشقەر كونۇشەھەردىكى مەدرىس - مەسچىتلەرنى باشقۇرۇش - رېمونت قىلىش ھەيئىتى ئىئانە توپلاپ، ھېيتگاھ جامەسىنى يەنە بىر قېتىم كېڭەيتىپ رېمونت قىلدى.
شۇ يىلى كېرەمباغ دوختۇرخانىسى بېڭىشەھەردىكى ياڭ جەمەتىنىڭ بېغىدا شۆبە دوختۇرخانا قۇردى.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى)

2 - ئايدا مەھمۇت مۇھىتى توپىلاڭ كۆتۈرۈش ئۈچۈن، 2 - قېتىم يېغىن چاقىردى. يىغىندا 7 - دىۋىزىيىنىڭ شتاب باشلىقى قۇربان سەئىدى قارشى تۇردى، پولك باشلىقى كىچىك ئاخۇن قەشقەر گارنىزۇنىنىڭ قوماندانى لىيۇ بىڭغا مەخپىي يەتكۈزدى.
3 - ئايدا شېڭ شىسەي ئۆلكە بويىچە 3 - نۆۋەتلىك ئاۋام ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىشنى باھانە قىلىپ، مەھمۇت مۇھىتىنى ئۈرۈمچىگە تەكلىپ قىلدى، مەھمۇت مۇھىتى قورقۇپ بېرىشنى رەت قىلدى.
4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى مەھمۇت مۇھىتى ئاقتۇغا ئوۋ ئوۋلاشقا بېرىشنى باھانە قىلىپ ئاز ساندىكى ئەمەلدار ۋە ئەسكىرى بىلەن قەشقەر كونۇشەھەردىن ئايرىلىپ، بېڭسار ئارقىلىق يەكەنگە بارغاندىن كېيىن، ئاشكارا ھالدا قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈردى. زەرەپشان ناھىيىسىنىڭ ھاكىمىنى ئۆلتۈرۈپ، پوسكام، مەكىت قاتارلىق ناھىيىلەرنى ھۇجۇم بىلەن ئىشغال قىلىپ، چىپان تاغلىرىدىن ئايلىنىپ لاداق، كەشمىر ئارقىلىق ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى. مەھمۇت مۇھىتى قەشقەردىن ئايرىلىشتىن ئىلگىرى قىسمىلىرىنى ئابدۇنىياز كامالنىڭ

ۋاكالىتەن باشقۇرۇشىغا تاپشۇردى. ئابدۇنىياز مەھمۇت مۇھىتى قاچقان كۈنى قوشۇننى باشلاپ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، قەشقەردە تۈرۈشلۇق ئۇلكە ئارمىيىسىگە ھۇجۇم قىلدى. مەغلۇب بولغاندىن كېيىن يەكەنگە قېچىپ بېرىۋېلىپ ئۆزىنى «دىۋىزىيە باشلىقى» دەپ جاكارلىدى، خوتەندە تۈرۈشلۇق ماخۇسەن قىسمىلىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ بىرلىكتە قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدا يەنە ئۇرۇش مالىمانچىلىقى كۆتۈرۈلدى.

4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ما خۇسەن قىسمىلىرى قەشقەر كونا شەھەرنى ئىشغال قىلىپ، ئۇلكە ئەمەلدارلىرىنى نەزەربەنت قىلدى.

4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ما خۇسەن يېڭىشەھەر ئايرودرۇمىنى ئىگىلەپ، يېڭىشەھەرنى قورشىۋېلىپ، ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتكە قارشى ئوچۇق بايانات ئېلان قىلدى.

4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ئابدۇنىياز كامال قىسمىلىرى پەيزاۋات، مارالبېشى، مەكىت، ئۇچتۇرپان قاتارلىق ناھىيىلەرنى ئىگىلىۋالدى.

5 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا شېۋاڭ شىسەي ئۇلكە ئارمىيىسىدىن 5000 كىشىنى قەشقەرگە يۆتكىدى.

5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، قوشۇمچە «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ۋەن شىيەنتىڭ ۋاڭ باۋچىيەننىڭ ئورنىغا قەشقەرنىڭ مەمۇرىي باشلىقى بولدى؛ قەشقەر گارنىزۇن شتابىنىڭ شتاب باشلىقى جياڭ يۈفېن لېۋېنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، قەشقەر گارنىزۇن شتابىنىڭ مۇۋەققەت قوماندانى بولدى. قەشقەردە خىزمەتلەرنى تەكشۈرۈۋاتقان ئۇلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى خۇ شۇكاڭ قوشۇمچە تىنچلىق كېڭىشىنىڭ ھەيئەتلىكىگە تەيىنلەندى. قۇربان سەئىدى قەشقەر 7 ـ دىۋىزىيىسىنىڭ دىۋىزىيە باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. ئۇلار قەشقەردە ھەربىي ئۆزگىرىش ئىشلىرىنى ئورتاق بىر تەرەپ قىلىدىغان بولدى.

6 ـ ئايدا شېۋاڭ شېسەي لېۋ جېڭشىننى باش قوماندان قىلىپ، ئۇلكە ئارمىيىسىنى باشلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى توپىلاڭچى قوشۇنغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى.

9 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا كونستانتىنوق باش قوماندان، شاكىر پولك باشلىقى بولغان سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل ئارمىيىسى شېۋاڭ شىسەينىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، تورغات ئېغىزى ئارقىلىق چېگرىدىن ئۆتۈپ، مەۋلانوف قوماندانلىقىدىكى قىرغىز ئاتلىق پولكى ۋە ئۇلۇغچاتتىكى ئىسھاقبېك قوماندانلىقىدىكى قىرغىز ئاتلىق پولكى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلكە ئارمىيىسىگە ماسلىشىپ قەشقەرنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. ئاي ئاخىرىدا قەشقەر كونا شەھەر، يېڭىشەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالدى.

10 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل ئارمىيىسى يەكەننى ئىگىلىدى، ما شىڭكۇي يېڭىشەھەردىن تېلېگرامما بېرىپ تەسلىم بولغانلىقىنى بىلدۈردى، ما خۇسەن مال ـ دۆنيالىرىنى ئېلىپ خوتەن ئارقىلىق ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى، قەشقەردىكى ئۇرۇش مالىمانچىلىقى تىنچىتىلدى. سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ قىرغىز ئاتلىق پولكىنىڭ بىر قىسمى بىلەن ئىسھاقبېكنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكى قەشقەر كونا شەھەرنى ساقلىدى، سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ شاكىر پولكى خوتەننى مۇداپىئە قىلدى.

10 — 12 ـ ئايغىچە شېۋاڭ شىسەي: ئومۇمەن ئىلگىرى تۆمۈر ئەلى، ئوسمان ئەلى، سابىت دامۇللا، ما خۇسەن، مەھمۇت مۇھتىلارغا ئەگىشىپ پاراكەندىچىلىك قىلغانلار ۋە ئەنگلىيىلىك، ھىندىستانلىق سودىگەرلەر بىردەك قولغا ئېلىنىپ تازىلىنىدۇ، دەپ جاكارلىدى. قەشقەر رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بۈيرۇقىغا ئاساسەن قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ۋەن شىيەنتىڭ، يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى سۇڭ شياۋبو، قەشقەر گارنىزۇنى ھەربىي تەمىنات باشقارمىسىنىڭ باشلىقى ۋاڭ رۇشەن، قەشقەر يەرلىك سوتىنىڭ سوراقچىسى شۇخۇڭيۇ قاتارلىق زور بىر تۈركۈم يەرلىك ئورگانلاردىكى ئەمەلدارلار بىلەن ئوقۇنتۇچى، زىيالىلاردىن بولۇپ 5000 دىن كۆپرەك ئادەمنى قولغا ئالدى، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىدىن

پولكوۋنىك شاكىر (بۇ چاغدا قەشقەرنى قوغداشقا يۆتكەپ كېلىنگەن) ھەربىي سوت كوللېگىيىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇپ، سوراق قىلىشقا رىياسەتچىلىك قىلدى.

12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى قەشقەر رايونىدا خائىنلار مۇلكىنى ئېنىقلاش ھەيئىتى قۇرۇلدى. 23 - كۈنىگىچە خائىنلار مۇلكىنى ئېنىقلاش ھەيئىتىنىڭ ئىسىملىكى ئېلان قىلىندى. قەشقەر گارنىزونىنىڭ قوماندانى جيالڭ يۈفېن ھەيئەت باشلىقى، قەشقەرنىڭ مۇۋەققەت مەمۇرىي باشلىقى ئابدۇۋايىت قاتارلىق 9 كىشى مۇئاۋىن ھەيئەت باشلىقى بولدى، 12 ئەزا قويۇلدى، بۇ ھەيئەتنىڭ ئورنى كوناشەھەر ناھىيە سودا - سانائەت ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنىدا بولدى.

شۇ يىلى كوناشەھەر ناھىيىسىدىكى نەشە ساتقۇچى مۇھەممەت قولغا ئېلىنىپ، 26 جىڭ نەشە قولغا چۈشۈرۈلدى. كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى ئەپيۇنكەش ما دياۋشۇ ئەنگلىيە سودىگەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ئەپيۇن ئالماشتۇرۇۋاتقاندا ئەق مەيدانda قولغا چۈشتى.

شۇ يىلى قەشقەردىكى سابىق «يېڭى ھايات گېزىتى» خانىسى ئاساسىدا «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ قەشقەر شۇبىسى قۇرۇلدى، ئۇلكە تەرەپ لى تەييۇنى گېزىتخانا باشلىقلىقىغا ئۆتەتتى، تۇراق ھاجى باش مۇھەررىر، سۇۋېتتە ئوقۇپ كەلگەن خەلپەت، سۇزۇك ھاجى قاتارلىق كىشىلەر مۇھەررىر بولدى. ئۇلار «قەشقەر شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ ئۇيغۇرچىسىنى مىخ مەتبەدە، خەنزۇچىسىنى شاپىگرافتا بېسىپ چىقاردى، راسخۇدىنى قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەسىلدى.

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 29 - كۈندىن 2 - ئاينىڭ 26 - كۈنگىچە قەشقەردە 1 - قېتىملىق ۋە 2 - قېتىملىق ھەيئەتلەر يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىندا شىنجاڭ خەلقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش، ۋەتەننى قوتقۇزۇش ئارقا سەپى ياردەم قىلىش جەمئىيىتى قەشقەر شۇبىسىنى قۇرۇش قارار قىلىندى، ئۇنىڭ ئورنى قەشقەر كوناشەھەر خەلق بىرلەشمىسىنىڭ قورۇسىدا بولدى؛ سابىت باشلىقلىقىغا، گۇەن چىجۇن، ئەبىش مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا قويۇلدى. شۇ يىلى قەشقەر پۇلىغا سۇندۇرغاندا 22 مىليون 268 مىڭ 744 سەر يەنى 91 مىڭ 996 يۈەنلىك مال - مۈلۈك ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سەپىگە يەتكۈزۈپ بېرىلدى.

2 - ئايدا جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ئەزالىرىدىن جوچۇنلىن، زېڭ يۇلياڭلار قەشقەردىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر 48 - پولكىنىڭ مايور دەرىجىلىك لېيەنجاڭلىقىغا تەينىلەندى.

5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى كەچتە قەشقەر كوناشەھەردە تۇرۇشلۇق ئاتلىق ئەسكەرلەر 35 - پولكىنىڭ ئىككى لېيەنى ئەنگلىيە جاسۇسى سادىرنىڭ قۇتراتىشى ۋە ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى تاشقورغان ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ سۈيىقەست قىلىپ پىلانلىشى بىلەن توپىلاڭ كۆتۈردى. ئاتلىق ئەسكەرلەر 48 - پولكى، 31 - پولكى ۋە تاشقورغان چېگرا قاراۋۇل چوڭ ئەترىتى بۇيرۇقتا بىنائەن توپىلاڭنى بېسىقتۇردى.

6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى نەققارى كوناشەھەر ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى.

6 - ئايدا ئامېرىكىنىڭ ماشىنا - ئۈسكۈنىلىرى ئىشلىتىلگەن، ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى قەشقەر ياسمىخانىسى قۇرۇلدى.

9 -، 10 - ئايلاردا قەشقەر كوناشەھەردە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى بىلەن چېتىشلىقى بولغان ئاتالمىش «قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئاتلىق ئەسكەرلەر 31 - پولكى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش قەستىدە بولدى» دېگەن خەلقئارا خاراكتېرنى ئالغان سىياسىي ناھەق دېلو كۆرۈلدى. 31 - پولكىنىڭ باشلىقى ئابدۇقادىر قاتارلىق ئون نەچچە ئۇيغۇر، خەنزۇ ئوفىتسېر قولغا

ئېلىندى. ئۆلكىلىك ج خ ئىدارىسى باشقۇرۇش باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قۇربان نىياز قاتارلىق كىشىلەر بۇ دېلوغا قول تىقتى، شېڭ شىسەي ئىككى قېتىم تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنى ئۆزىتىپ ئۇنى تەكشۈردى.

10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى كوناشەھەر ناھىيىسىدە تۇنجى ئىشچىلار ھەمكارلىق كوپېراتىپى قۇرۇلدى.

12 ـ ئايدا ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى جۇبىن (ماۋزېمىن) بىرلىككە كەلگەن باج ئېلىش قائىدە-نىزامىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، قەشقەردە جەنۇبىي شىنجاڭ باج خىزمىتى يىغىنىنى ئاچتى.

شۇ يىلى قەشقەردىكى ۋەتەنپەرۋەر زات، مۇزەققەت ۋالىي ئابدۇكېرەمخان مەخسۇم سوۋېت ئىتتىپاقىنى زىيارەت قىلىپ، ستالىننىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشتى ھەمدە خاتىرە سۆزىتىكە چۈشتى.

شۇ يىلى كوناشەھەردە مىنگونىڭ 26 ـ يىلىدىكى (1937 ـ يىلىدىكى) توپىلاڭدىن پايدىلىنىپ زور بىر تۈركۈم نەشىنى يوچتا ئارقىلىق چېگرىدىن ئۆتكۈزمەكچى بولغان ئەنگلىيىلىك سودىگەرنىڭ ئۆۋىسىدىن بىرى پاچاقلىنىپ، 490 بولاق نەشە قولغا چۈشۈرۈلدى.

شۇ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك نەشە چەكلەش كومىتېتىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن، قەشقەردىكى ھەر قايسى ناھىيىلەردە بەڭگىلەرنى تىزىملاش، مۆھلەت ئىچىدە تاشلاتقۇزۇش، بەڭگىلەرنى ئېنىقلاش، تاماكا تاشلاشقا نەسىھەت قىلىش ۋە مەجبۇرىي تاشلاتقۇزۇش خىزمىتى ئىشلەندى. تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ئەينى چاغدا ئۇلۇغچاتتا ئەپيۇن چەككۈچىلەر يوقلۇقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قەشقەرنىڭ باشقا ناھىيىلىرىنىڭ ھەممىسىدە خۇمارى تۇتىدىغان بەڭگىلەر بارئىكەن، كوناشەھەر ناھىيىسىدە ئەڭ كۆپ بولۇپ 107 كىشىگە يەتكەن. ئۇلار فاڭشىنمياۋ كوچىسى ۋە شىمالىي چوڭ كوچا ئەتراپىغا مەركەزلەشكەن. بۇنىڭدىن سىرت، مەكىت ناھىيىسىدە 32 كىشى، مارالبېشى ناھىيىسىدە 16 كىشى تىزىمغا ئېلىنغان. نەشىنى تاشلىتىش ئۈچۈن ھەر قايسى ناھىيە مەخسۇس خىراجەت، ئۆي، خادىم ئاجرىتىپ نەشە تاشلاتقۇزۇش ئورنى قۇرغان. نەشە تاشلاتقۇزۇش ئورنى قەشقەردىن دورا سېتىۋېلىپ، بەڭگىلەرنى بىر يەرگە يىغىپ دورا تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلارنى دورىنى يەپ، خۇمارىنى تۇگىتىشكە بۇيرىغان. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتچىلىرى نۆۋەت بىلەن بۇ ئورۇنلارغا بېرىپ، نەشە تاشلاش ئەھۋالىنى نازارەت قىلغان.

شۇ يىلى 3 ـ مەۋرىي رايون (قەشقەر رايونى) غا قاراشلىق ئۇلۇغچات مەۋرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ ئۇلۇغچات ناھىيىسى تەسىس قىلىندى، ناھىيە ئورنى قىزىلئۆي تۆزلەڭلىكىگە يۆتكەلدى؛ پەيزاۋات ناھىيىسى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدىن ئاتوش مەۋرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى ئايرىپ چىقىلدى، ئۇنىڭ ئورنى مەشەت كەنتىدە بولدى.

شۇ يىلى شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن جۇڭگو كومپارتىيىسى گاۋ دېڭباڭ، لى يۇنياڭ، ۋۇ نەيىن، جېڭ يىشېڭ، شۇ لياڭ، چېن پىڭ، چېن چىگيۇەن، جۇ چۇنلىن، خۇ جيەن، چېن جيۇكې، لو نەيتاڭ، ۋاڭ مو، جاۋ خەيفېڭ، زېڭ يۈلياڭ قاتارلىق 14 كومپارتىيە ئەزاسىنى ئىلگىرى ـ كېيىن قەشقەردە ئىشلەشكە ئەۋەتتى. ئۇلار ھۆكۈمەت، مالىيە ـ باج، ماۋارىپ، ئاخبارات، ئارمىيە قاتارلىق تارماقلارغا تەقسىم قىلىنىپ، ۋەزىپە ئۈندى. ئۇلار قەشقەردە ئىشلىگەن مەزگىللەردە، پارتىيە ئەزاسلىق سالاھىيىتىنى ئاشكارىلىماي ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش تەشۋىقاتى ۋە باشقا ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇپ، جان ـ دىلى بىلەن ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. بىرلىك سەپ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن، بۇ 14 كومپارتىيە ئەزاسى ئىلگىرى كېيىن قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە تاشلاندى، 1942 ـ يىل 9 ـ ئايدا قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن يەنىمۇ قايتىپ كەتتى.

مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى)

1 ـ ئايدا گاۋ دېڭباڭ (كومپارتىيە ئەزاسى) قەشقەر رايونلۇق باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا،

كومپارتىيە ئەزاسى لى يۈنيالك (لى جېلياك) قەشقەر رايونلۇق ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا، كومپارتىيە ئەزاسى شۇلياك تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ مۇۋەققەت ھاكىملىقىغا تەيىنلەندى.

2 - ئايناك باشلىرى كومپارتىيە ئەزاسى چېن پىڭ يەكەن يەرلىك باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا، لو نەيتاك مارالبېشى يەرلىك باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى.

3 - ئايدا قەشقەر كونائەھەردە 250 ۋاتلىق قەشقەر چىراغ زاۋۇتى قۇرۇلدى.

4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى كونائەھەر ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى توپىلاك كۆتۈرۈشكە قۇتراتقۇلۇق قىلىۋاتقان ئەنگلىيە جاسۇسى نۇرئاخۇننى نەق مەيدانda قولغا ئالدى.

5 - ئايدا ئۆلكە بويىچە تاشيول يىغىنى ئېچىلدى. ئاقسۇدىن قەشقەرگىچە، قەشقەردىن خوتەنگىچە تۇتىشىدىغان تاشيولنى ياساش قارار قىلىندى. شۇ ئايدا كونائەھەردە قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش - ئاشلىق توپلاش كوممۇنىسى قۇرۇلدى.

6 - ئاي جۇڭگو كومپارتىيىسى قەشقەردە تۇنجى پارتىيە گۈرۈپپىسىنى قۇردى. لى يۈنيالك گۈرۈپپا باشلىقلىقىنى، گاۋ دېڭيالك، ۋۇ نەيىن، ۋاك مو، لو نەيتاك، شۇ لياك، چېن نىڭلار ئەزالىقىنى تۇتتىدى.

قىشتا قەشقەر رايونىدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. ئەينى چاغدا ئۇ «قىشلىق ئۇگىنىش ھەرىكىتى» دەپ ئاتالدى.

قىشتا شىنجاك شىمالىي تاشقورغاندا 500 كىشىلىك چېگرا قاراۋۇل چوك ئەترىتىنى قۇردى. يېڭى ئەسكەرلەر باتالىيۇنى 4 - چوك ئەترىتىنىڭ سىياسىي كومىسسارى خۇ جيەن (جۇڭگو كومپارتىيىسى ئەزاسى) چېگرا قاراۋۇل چوك ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولدى. خۇ جيەن تاشقورغان چېگرا قاراۋۇل چوك ئەترىتىنىڭ كوماندىر، جەڭچىلىرى ۋە ئاۋامنى يېتەكلەپ جۇڭگو - ھىندىستان (ھازىر جۇڭگو - پاكىستان)، جۇڭگو - ئافغانىستان چېگرا لىنىيىلىرىدە خۇنجىراپ، پىيىك، دەپتەر، مەكتېكە، لوپ گەز، سۇ بۇلاق قاتارلىق قاراۋۇلخانىلارنى ياسىدى.

شۇ يىلى قەشقەر كونائەھەردىكى «كېرەمباغ» دوختۇرخانىسى ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت بىۋاستە باشقۇرىدىغان دوختۇرخانا قىلىنىپ، نامى شىنجاك ئۇلكىلىك 3 - دوختۇرخانا قىلىپ بېكىتىلدى. بەي ژېيىنىك دوختۇرخانا باشلىقى بولدى. شۇ يىلى بۇ دوختۇرخانا 21302 كېسەلنى داۋالىدى.

شۇ يىلى قەشقەر رايونىدا پۇل تۈزۈمى ئىسلاھاتى يولغا قويۇلۇپ، يېڭى پۇل تارقىتىلىپ، كونا پۇلغا ئالماشتۇرۇلدى. ئۇلكە پۇلىدىن 4000 سەرگە (كېيىن 6000 سەرگە) يېڭى پۇلدىن بىر يۈەن ئالماشتۇرۇپ بېرىلدى، كونا پۇل ئامما ئالدىدا كۆيدۈرۈۋېتىلدى.

شۇ يىلى شىنجاك سودا باش بانكىسى قەشقەر كونائەھەردە شۆبە بانكا تەسىس قىلدى. قەشقەر رايونلۇق شۆبە چارۋىچىلىق ئىدارىسى، شۆبە مال دوختۇرلۇق باشقارمىسى مال دوختۇرلۇق لابوراتورىيە پونكىتى تەسىس قىلىندى.

شۇ يىلى تاشقورغان چېگرا قاراۋۇل چوك ئەترىتى يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ئەنگلىيىنىڭ جاسۇسلۇق تورىنى پاش قىلىپ قولغا چۈشۈرۈپ، ئەنگلىيە ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىش ئورنىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ خادىملىرىنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىۋەتتى، تاشقورغاندا ئەنگلىيىنىڭ دۆلەت بايرىقىنى چۈشۈرۈۋەتتى.

شۇ يىلى يەكەن ناھىيىسى نەشە سانتۇچى جىنايەتچى ئەمەتيار قاتارلىق 4 كىشىنى قولغا ئېلىپ 32 جىڭ نەشىنى يىغىۋالدى؛ پوسكام ناھىيىسى نەشە سانتۇچى جىنايەتچى ئۆمەرنى قولغا ئېلىپ 6 جىڭ نەشىنى يىغىۋالدى. مەلۇماتقا قارىغاندا، مىنگونىڭ 27 - يىلى 11 - ئايدىن 28 - يىلى 5 - ئايغىچە (1938 - يىلى 11- ئايدىن 1939 - يىلى 5 - ئايغىچە) يەكەن ناھىيىسىدە جەمئىي 2180 جىڭ نەشە يىغىۋېلىندى؛ مىنگونىڭ 27 - يىلى 10 - ئايدىن 28 - يىلى 3 - ئايغىچە (1938 - يىلى 10 - ئايدىن 1939 - يىلى 3 - ئايغىچە)

مارالبېشى ناھىيىسىدە نەشە دېلوسىدىن 9ى پاش قىلىنىپ، جەمئىي 29 جىلك 7 سەر نەشە يىغىۋېلىندى.

مىنگونىك 29 - يىلى (1940 - يىلى)

1 - ئايدا قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە قورال - ياراغ ئېنىقلاش ھەيئىتى قۇرۇلدى. ئومۇمەن خۇسۇسىي قورال - ياراغلىرى، ئوق - دورىلىرى بارلار بىردەك چ خ ئىدارىسىغا تاپشۇردى، قورال - ياراغقا باھاسى بويىچە پۇل قايتۇرۇلدى.

2 - ئاينىك 19 - كۈنى ئەلى داۋۇت قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى.

3 - ئاينىك 4 - كۈنى ژاك مو (جۇڭگو كومپارتىيىسى ئەزاسى) شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بۇيرۇقى بىلەن «شىنجاڭ گېزىتى» قەشقەر شۆبە ئىدارىسىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىگە تەينىلەندى. 9 - ئايدا شىنجاڭ گېزىتى قەشقەر شۆبە ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىنى (مۇۋەققەت باشلىقلىقىنى) ئۈتكۈزۈۋالدى.

3 - ئاينىك 8 - كۈنى ۋۇ نەييىننىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا قەشقەر رايونلۇق ئايالار جەمئىيىتى قەشقەر كونا شەھەردە قۇرۇلدى، گارنىزون قوماندانلىقىنىڭ ئايالى جيالك يۈفېن مۇدىر بولدى، ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى سابىتنىڭ ئايالى بىلەن ۋۇنەييىن مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. بۇ جەمئىيەت قەشقەر تارىخىدا قۇرۇلغان تۇنجى ئايالار تەشكىلاتى بولدى.

5 - ئايدا ئۇلكىگە قاراشلىق 3 - دوختۇرخانا مۇددىتى بىر يىللىق تىببىي خادىملارنى تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى، كۇرسقا جەمئىي 62 كىشى قاتناشتى، قەشقەر كونا شەھەردىنلا 22 كىشى قاتناشتى. بۇ كىشىلەر كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى غەربچە داۋالاش شىپاخانىلىرىدا تايانچلاردىن بولۇپ قالدى.

ئەتىيازدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك مالىيە ئىدارىسى قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەندىن ئىبارەت 3 رايونغا ئۇسۇمسىز قەرز بېرىپ، دېھقانلار ئۈچۈن 30 تونىنا ئەلا سۈيەتلىك سورتلۇق چىگىت كىرگۈزۈپ، 3 رايوننىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىغا يار - يۆلەك بولدى.

6 - ئايدا لى يۈنيالك (جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ئەزاسى) مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا يۆتكەلدى.

6 - ئاينىك 22 - كۈنى قەشقەردە 3 كۈن قاتتىق يامغۇر يافقانلىقتىن كەلكۈن ئاپىتى كۆرۈلدى. قەشقەر كونا شەھەر دەرۋازىسى بىلەن تۇمەن دەريا كۆۋرۈكىنى ئېقىتىپ كەتتى، نۇرغۇن ئۆيلەر ئۇرۇلۇپ چۈشتى. يەكەن دەرياسىدىمۇ كەلكۈن شىددەت بىلەن ئۇرلىدى، دەريا ياقىلىرىدىكى ئېتىزلىقلار سۇ ئاستىدا قالدى. يەكەن، زەرەپشان ئىككى ناھىيە خەلق ئامما سىنى ئاپەتتىن قۇتقۇزۇشقا سەپەرۋەر قىلدى.

7 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ يەر بېجىنى تولۇقلاش توغرىسىدىكى نىزامىغا ئاساسەن، قەشقەر رايونىدا يەر خېتىنى تەكشۈرۈش، ئېتىزلىقلارنى تەكشۈرۈش ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، يەرلەرنى، يەر خېتىنى تەكشۈرۈش، يەر بېجىنى ئېنىقلاش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. بۇ خىزمەتتە يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلغۇچىلارنىڭ قولىدىكى يەر سانى بىلەن ئۇنىڭ قولىدىكى گۇۋاھنامىسى سېلىشتۇرۇلدى، توغرا چىقمىغان بولسا قايتىدىن سېلىشتۇرۇپ يېڭى گۇۋاھنامە تارقىتىپ بېرىلدى ھەمدە يەرلەر يۇقىرى دەرىجىلىك، ئوتتۇراھال، تۆۋەن دەرىجىلىك دەپ 3 دەرىجىگە ئايرىلدى، دەرىجىلەر بويىچە يەر بېجى ئېلىندى.

يازدا چېك جيۇكي (جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ئەزاسى) چېيەن پېڭنىڭ ئورنىغا يەكەن يەرلىك باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەينىلەندى.

10 - ئاينىك 6 - كۈنى شي جېگاڭنىڭ ئەلى داۋۇتنىڭ ئورنىغا قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىگە ھاكىم بولىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلدى.

شۇ يىلى قەشقەر ھاۋارايىنى كۆزىتىش ئورنى قۇرۇلدى، شۇ يىلى ئىش باشلاش ئۈچۈن 150 يۈەن، خىزمەت راسخوتى ئۈچۈن 100 يۈەن ئاجرىتىپ بېرىلدى.

شۇ يىلى قەشقەر تېلېفون ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، 80 تېلېفون ۋە بىردانە كوممۇتاتور ئاپپاراتى قۇراشتۇرۇلۇپ مەخسۇس قەشقەر كوناشەھەر ئىچىدىكى تېلېفون ئالاقىسى ئۈچۈن ئىشلىتىلدى. تېلېفون ئىدارىسى قەشقەر ۋالىسى مەھكىمىسى ئىچىدە تەسىس قىلىنىپ، بىرىنچى دەرىجىلىك ئىدارە قىلىپ بېكىتىلدى.

شۇ يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە قاراشلىق يوپۇغا، ئاچچىق قاتارلىق كەنتلەر بىلەن زەرەپشان ناھىيىسىگە قاراشلىق بىر قىسىم جايلار بىرلەشتۈرۈلۈپ يوپۇغا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى لى يۈنياڭ كۆپ قېتىم قەشقەر رايونىنىڭ ۋالىيىسىغا ئالاقە ئۈچۈن «پاك ئەملدار بولۇش، 6 بۇيۇك سىياسەت» نى ئىجرا قىلىدىغان يېڭى مەمۇرلاردىن بولۇش» تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈشنى ھەمدە مالىيە - باج ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇپ، مەدەنىيەت، ئىقتىساد، ماارىپ، سانائەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشنى تەلەپ قىلدى.

شۇ يىلى يەكەندە شىنجاڭ ئۆلكىلىك 10 - دوختۇرخانا قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى)

1 - ئايدا شىنجاڭدا قۇرۇلۇش زايومى رەسمىي تارقىتىلدى، قەشقەر رايونىدا زايوم سېتىش شۆبە ھەيئىتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە 221 مىڭ 461 يۈەنلىك زايوم سېتىپ چىقىرىلىپ، قەشقەر رايونى سېتىش سوممىسى جەھەتتە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئالدىدا تۇردى.

5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ۋالىڭ مو، گاۋ دېڭباڭلار (كومپارتىيە ئەزالىرى) قەشقەر كوناشەھەردە «قەشقەر ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات گۇرۇپپىسى» نى قۇرۇپ، يايون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قوتقۇزۇش تەشەببۇسىنى تەشۋىق قىلدى. بۇ قەشقەر رايونىدا ئىلگى بۇرۇن قۇرۇلغان ئىجتىمائىي پەنلەرنى تەتقىق قىلىدىغان تەشكىلات.

6 - ئايدا مەكىت ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى شۇ لياڭ (جۇڭگو كومپارتىيە ئەزاسى) خەلق ئاممىسىنى بېتەكلەپ توڭگوزيار ئۆستىڭىنى چاپتى. بۇ قۇرۇلۇش 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاماملاندى. ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 19.5 كىلومېتىر، ئاستى كەڭلىكى 8.5 مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى 18 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 1.72 مېتىر بولۇپ، سۇغىرىش كۆلىمى 300 مىڭ موغا يېتتى.

11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى «شىنجاڭ گېزىتى» ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خادىملىرىنىڭ تەقدىرلەنگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى لى يۈنياڭ، مەكىت ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى شۇ لياڭ قاتارلىق كىشىلەر تەقدىرلەندى.

12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەر خىل يېڭىچە دېھقانچىلىق ماشىنا - ئۇسكۇنىلىرىدىن 192نى كىرگۈزۈپ، قەشقەر كوناشەھەر ئەتراپىدىكى دېھقانلارغا 116نى سېتىپ بەردى.

شۇ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك 3 - دوختۇرخانا دورىگەرلەرنى تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى. كۇرسقا 20 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى. كۇرس ئاخىرلاشقاندىن كېيىن بىر قىسىم كىشىلەر تاللىنىپ قەشقەر ھۆكۈمەت دورىخانىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ دورىخانا ئۇزۇن ئۆتمەي قەشقەر رايونلۇق دورا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى، قالغانلار ھەر قايسى ناھىيىدىكى ساقلىقنى ساقلاش ئورنىغا ئەۋەتىلدى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى)

1 - ئايدا شې جېگالڭ قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىگە مۇۋەققەت ھاكىم بولدى. قەشقەر رايونىدا مىراس بېجى ئېلىش يولغا قويۇلدى.

1 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى جېڭ يېشىڭ (جۇڭگو كومپارتىيىسى ئەزاسى) قاغلىق ناھىيىلىك باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلەندى. 5 ـ ئايدا قاغلىق ناھىيىلىك مەمۇرىيەت ھەيئىتىنىڭ ئەزالىقىغا تەكلىپ قىلىندى.

2 ـ ئايدا ۋاڭ مو «شىنجاڭ گېزىتى» باش ئىدارىسىگە يۆتكەپ كېلىنىپ باش مۇھەررىر بۆلۈمىنىڭ مۇھەررىرى بولدى. ئاقسۇدىن كومپارتىيە ئەزاسى چېن يۈەنچاڭ قەشقەر شۆبە گېزىتخانىسىنىڭ باشلىقلىقىغا يۆتكەپ كېلىندى.

2 ـ ئايدا مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى لى يۈنياڭ ھەر مىللەت ئاممىسىنى يېتەكلەپ 1941 ـ يىل 10 ـ ئايدىن باشلاپ ياساشقا كىرىشكەن 170 نەچچە كىلومېتىرلىق مارالبېشى ـ قەشقەر تاشيولى پۈتتۈرۈلدى.

3 ـ ئايدا جۇ بىن (ماۋ زېمىن) خەلق ئىشلىرى نازارىتىدىكىلەرگە رەھبەرلىك قىلىپ «رايون، كەنت تۈزۈمى تەشكىلىي نىزامنامىسى»نى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويىدى ھەمدە خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ نامى بىلەن ئومۇمىي بۈيرۇق چىقىرىپ شىنجاڭ بويىچە ئىجرا قىلدى. قەشقەر رايونى شۇنىڭغا ئاساسلىنىپ «شاڭيو دېگەنگە» ئوخشاش فېئودالىلىق تۈزۈملەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، رايون، كەنت باشلىقلىرىنى دېموكراتىك سايلاش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى.

4 ـ ئايدا لى يۈنياڭ ئاممىنى يېتەكلەپ 1941 ـ يىل 4 ـ ئايدا ئىشلەشكە كىرىشكەن شوركۆل سۇ ئامبىرى پۈتتۈرۈلدى. بۇ ئامبارنىڭ قۇرۇلۇشىغا يېگى پۇلدىن 800 مىڭ يۈەن سەرپ قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن سۇغىرىش كۆلىمى 330 مىڭ مو كۆپەيتىلدى.

4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى شې جېگاڭ ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى. بو يېچۈن قەشقەر كونا‌شەھەرگە مۇۋەققەت ھاكىم بولدى.

8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى چيۇ گوجېن قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ مۇۋەققەت ھاكىملىقىغا تەينىلەندى.

(2 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئاندىن ۋەزىپىگە ئولتۇردى). شۇ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورگىنىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋە ھۆكۈمەت ئىشىنى قىلىدىغانلار 40قا يەتتى.

9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسى سودا ـ سانائەتچىلەر ئۈيۈشمىسى باشلىقلىرى، كوچا باشلىقلىرى، ئىش بېجىرىش ئورنى مۇدىرلىرى يىغىنى چاقىرىپ، سېپىلنىڭ كەمتۈك جايلىرىنى تولۇقلاش، رېمونت قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى قارار قىلدى.

شۇ يىلى ئوقۇتۇش سۇپىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن قەشقەر ئۇيغۇر ئۈيۈشمىسى قۇرغان قەشقەر ئاددىتتىكى دارىلمۇئەللىمىن ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

شۇ يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۆلكىلىك 3 ـ دوختۇرخانىنىڭ ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمىنى كېڭەيتىپ قۇرۇش ئۈچۈن مەخسۇس پۇل بۆيرۇپ بەردى. دوختۇرخانا باشلىقى بەي ۋېننىڭنىڭ ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلاندى، ئۇنىڭ ئورنىغا شۇ لىنجې دوختۇرخانا باشلىقى بولدى. دوختۇرخانىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن بارلىق دوختۇرلار دۆلىتىگە قايتۇرۇلدى.

شۇ يىلى شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇشقا باشلىدى. يۇ شىن سودا شىركىتى قەشقەر شۆبىسىنىڭ 12 تارماق شىركىتى ئارقا ـ ئارقىدىن ۋەيران بولدى. قەشقەردە مال باھاسى ئۆرلەپ، تۇرلۇك مالىلار قىس بولۇپ كەتتى.

شۇ يىلى قەشقەردىن ئۇلۇغچاتقىچە بولغان يول ياسىلىشقا باشلىدى.

شۇ يىلى زەرەپشان ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ مەمۇرىي رايونلىرى يەكەن ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

قەشقەر تېلېگراف ئىدارىسى شىنجاڭ 7 ـ تېلېگراف ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، دەرىجىسى 2 ـ دەرىجىلىك ئىدارە قىلىپ بېكىتىلدى.

شۇ يىلى 3 ـ مەمۇرىي رايون (قەشقەر رايونى) غا قاراشلىق يەكەن، پوسكام، مەكىت 3 ناھىيە بىلەن

7 ـ رايون (خوتەن رايونى) غا قاراشلىق قاغىلىق ناھىيىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ شىنجاڭ 10 ـ مەمۇرىي رايونى تەسىس قىلىندى. مەھكىمە ئورنى يەكەن ناھىيە بازىرىدا بولدى.

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى)

2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئۆلكە مەركىزى ئۈرۈمچىدە شىنجاڭ تامۇزنىسى قۇرۇلدى. قەشقەر كونا‌شەھرىنىڭ تاش بازىرىدا قەشقەر شۆبە تامۇزنىسى قۇرۇلدى. ئەركەشتام، تاشقورغان، يەكەن ئۇچ ئورۇندا ئۈنىڭ تارماق تامۇزنىسى قۇرۇلدى.

5 ـ ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە خىزمەت قىلىۋاتقان مەسلىھەتچىلىرى، مۇتەخەسسىسلىرى، كوماندىرلىرى، دوختۇرلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن دۆلىتىگە قايتتى.

6 ـ ئايدا ئىسھاقبەك تاشقورغاندا «ئازادلىق تەشكىلاتى» پارتىزانلار ئەترىتى قۇرۇپ شېك شىسەيگە ۋە گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەش قىلدى.

8 ـ ئايدا مىللىي ھۆكۈمەتنىڭ «ھەر قايسى ئۆلكىلەردىكى مەمۇرىي تەپتىش ۋالىيلىرى ۋاقىتلىق نىزامى» غا بىنائەن، شىنجاڭدىكى مەمۇرىي رايونلار ۋىلايەت قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. قەشقەر رايونى (3 ـ رايون)، يەكەن رايونى (10 ـ رايون) ۋىلايەت قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ھەمىسىدە مەمۇرىي تەپتىش ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى يەنىلا قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىدە، يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى يەكەن ناھىيە بازىرىدا تەسىس قىلىندى.

11 ـ ئايدىن 12 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىگىچە شىنجاڭ بويىچە 10 مەمۇرىي تەپتىش ۋالىي مەھكىمىسى تۈرۈشلۇق شەھەرلەردىكى پىزا، بازار، باۋ ـ جىيالارنىڭ نوپۇسىنى تەكشۈرۈش خىزمىتى ئىشلەندى. قەشقەر كونا‌شەھەردە پىزا تەسىس قىلىنمىغانلىقى، بازاردىن 13ى، باۋدىن 115ى، جىيادىن 1229ى، ئاتلىدىن 10 ساڭ 948ى بارلىقى تەكشۈرۈپ چىقىلدى. ئۇ شىنجاڭ بويىچە بىرىنچى دەرىجىلىك ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، قارىمىقىدا خەلق ئىشلىرى، مالىيە، قۇرۇلۇش، ماتارىپتىن ئىبارەت 4 بۆلۈم قۇرۇلدى.

شۇ يىلى جۇڭگو گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىلىك پىرقىسى قۇرۇلدى. شېن لىجۈڭ تۇنجى شۇجىسى بولدى.

شۇ يىلى مال باھاسىنى تۇراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، قەشقەر ۋىلايىتى قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىدە بۇغداي، گۈرۈچ قاتارلىق 9 خىل ئاشلىقنىڭ باھاسىنى بېكىتتى.

شۇ يىلى قەشقەر كونا‌شەھەردە تولۇقسىز كەسىپىي مەكتەپ قۇرۇلدى. ئىككىنچى يىلى توقۇمىچىلىق، پىزا ئىگىلىك، ئاكۇشېرلىق سىنىپلىرى ئېچىلدى.

شۇ يىلى ئاتۇش، يوپۇغا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىلىرىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ ناھىيە قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قارىمىقىدا قەشقەر كونا‌شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، ئاتۇش، پەيزاۋات، يوپۇغا، مارالبېشى، يېڭىسار، ئۇلۇغچات، تاشقورغاندىن ئىبارەت 9 ناھىيە بار بولدى.

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى)

1 ـ ئايدا قەشقەر كونا‌شەھەردە جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە تۇنجى مەركىزىي بالىلار باغچىسى قۇرۇلۇپ، 125 بالا قوبۇل قىلىندى. قەشقەر رايوندا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش بويىچە تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلدى.

قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدە 1000 كىشىنىڭ ساۋاتى چىقىرىلدى.

2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ بويىچە «ئىتتىپاق غالىبىيەت زايومى» تارقىتىلدى، قەشقەر رايونىدا زايوم سېتىش ھەيئىتى قۇرۇلدى، ئەرلەر تەشۋىقات ئەترىتىدىن 10ى، ئاياللار تەشۋىق ئەترىتىدىن 3ى ئۆيمۇ ئۆي تەشۋىق قىلغاندىن سىرت، ئەرلەر تەشۋىقات ئەترىتىدىكىلەر كوچىلارغا چىقىپ تەشۋىق قىلدى. ھەر قايسى ئورگانلارغا سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى تەقسىم قىلىنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى جەمئىي 462 مىڭ 900 يۈەن (شىنجاڭ يېڭى پۇلى بويىچە) لىك زايوم سېتىۋالدى. ناھىيە بازىرىدىكى ساھەلەرلا 178 مىڭ 900 يۈەنلىك سېتىۋېلىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەشەببۇس قىلغان «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش جەزمەن غەلبە قىلىدۇ، شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈش چوقۇم ئىشقا ئاشىدۇ» دېگەن چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشتى.

2 - ئاينىڭ 23 - كۈنى خەن يۇنچېك قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەينىلەندى.

3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قەشقەردە «پىلىچىلىكنى ياخشىلاش ھەيئىتى» قۇرۇلۇپ، «شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىلىچىلىكنى ياخشىلاش ھەيئىتى 3 - رايون شۆبىسى» دەپ ئاتالدى. 16 - كۈنى قەشقەر كوناشەھەردە 2 - قېتىملىق ئومۇمىي ھەيئەتلەر يىغىنى چاقىرىلدى.

3 - ئاينىڭ 19 - كۈنى قەشقەر ئات تەقدىم قىلىش كومىتېتى قۇرۇلۇپ، پۈتۈن ۋىلايەتتىكىلەرنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئۈچۈن ھەربىي ئات تەقدىم قىلىشى چاقىرىق قىلىندى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قەشقەر رايونىغا 1500 ئات تەقدىم قىلىش ۋەزىپىسى چۈشۈردى (يېڭى پۇلغا سۇندۇرغاندا 1 مىليون 50 مىڭ يۈەن). بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىگە تەقسىم قىلىنغىنى 460، يېڭى پۇلغا سۇندۇرغاندا 322 مىڭ يۈەن؛ ناھىيىدىكى ھەر ساھە زاتلىرىغىلا تەقسىم قىلىنغىنى 180، يېڭى پۇلغا سۇندۇرغاندا 126 مىڭ يۈەن. شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇلار يۇقىرىغا تولۇق تاپشۇرۇلدى.

3 - ئايدا قەشقەردە ئاشلىق باھاسى ئۈچقاندەك ئۆرلەپ كەتتى. قەشقەر سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قەشقەر كوناشەھەردە ئاشلىق ساتىدىغان ئورۇن تەييارلاپ، زور مىقدارداً ئاشلىق سېتىپ خەلقنى قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلدۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئاشلىق باھاسى چۈشتى. ھەر بىر كۈرە بۇغدايىنىڭ باھاسى 30 يۈەندىن 26 يۈەنگە، كۆممىستوناقنىڭ 20 يۈەندىن 19 يۈەنگە، ئاق قوناقنىڭ 20 يۈەندىن 18 يۈەنگە، ئاق ئۇننىڭ بىر چارىكى (16 جىڭ) 15 يۈەندىن 14 يۈەنگە چۈشتى.

4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى جىلد بېگىلىكىنىڭ ئورنىغا ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى بولدى. ئۇ ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن دەرھال 6 يىلدىن ئارتۇق يوشۇرۇنۇپ ياتقان جاسۇس رەخىم باينى قويۇپ بەردى. ئۇ قەشقەر كوناشەھەرنىڭ كوچا - رەستىلىرىدە ياپونىيە شىنجاڭغا ھۇجۇم قىلىدۇ، دېگەن ئىغۋالارنى تارقاتتى.

5 - ئاينىڭ 19 - كۈنى تازىلىق ھەرىكىتىنى كەڭ تۈردە يولغا قويۇش ئۈچۈن قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى بازىرىدا ئاھالىلەرنى كەڭ كۆلەمدە تازىلىق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا تەشكىللىدى ھەمدە 11 - ئاينىڭ 3 - كۈنى يەنە كۈزلۈك تازىلىق قىلىدىغانلىقىنى ۋە تازىلىق نەتىجىسىنى تەكشۈرىدىغانلىقىنى بېكىتتى.

6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سۇڭ دېجى خەن يۈڭچىڭنىڭ ئورنىغا قەشقەر كوناشەھەرگە ھاكىم بولدى.

6 - ئايدا تاشقورغان پارتىزانلىرى قورالسىز قوزغىلاڭ كۆتۈردى. 10 - ئايدا تاشقورغان ناھىيىسى ئىچىدىكى تاغارما قاراۋۇلخانىسى بىلەن سۇباشقا ھۇجۇم قىلدى.

6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى يەنى مەملىكەت بويىچە چېكىنىڭ چەكلەش كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت 9دا قەشقەر كوناشەھەرناھىيىسى بازىرى ئىچىدە نەشە ۋە چىلىملەر كۆيدۈرۈلدى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە خادىم ئەۋەتىپ نازارەت قىلدى.

6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا ياردەم بولغان جەڭچىلەر بىلەن دوستلىشىش ھەرىكىتى» گە ئاۋاز قوشۇش ئۈچۈن، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى قەشقەر كوناشەھەر

قاتارلىق 9 ناھىيە جەمئىي 8309.5 يۈەن كۈمۈش تەڭگە ئىئانە قىلدى.

8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر كوناشەھەر ئۇيغۇر ئۆيۈشمىسى كۆلۈمبدا (يەنى ھازىرقى قەشقەر ھېيتگاھ كىنو - تىياتىرخانىسى) قەشقەر خەلق ماتارىپى يۇرتى قۇرۇلۇپ ئۇنىڭ قارىسىقىدا تەشكىلات، ماتارىپ، سەنئەتتىن ئىبارەت 3 بۆلۈم تەسىس قىلىندى ھەم بۇ 3 بۆلۈمنىڭ ئاستىدا خەلق مەكتىپى، كۈتۈپخانا، كۆڭۈل ئېچىش ئۆيى، تىياتىرخانا، ناخشا، مۇزىكا بۆلۈمى قاتارلىقلار قۇرۇلدى.

8 - ئاينىڭ 11 - كۈنى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى يېڭىن ئېچىپ «خەلق ماتارىپى بويىچە مەجبۇرىي مەكتەپكە كىرگۈزۈش ھەيئىتى» تەشكىللىندى ھەمدە ناھىيە ئىچىدە 5 ئورۇندا بازارلىق ھەيئەت تەشكىللەپ، مەكتەپكە كىرمىگەن بالىلارنى ھەمدە ئوقۇشتىن قېلىپ قالغان چوڭلارنى تىزىملاپ ئۇلارنىڭ مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇش ئىشىنى بېجىردى.

8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى «بىر ناھىيە بىر ئايروپىلان ئىئانە قىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم قىلىش» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. قەشقەر ۋىلايىتى جەمئىي 12 ئايروپىلان ئىئانە قىلدى. ئۇنى پۈلغا سۈندۇرغاندا 48 مىليون 325 مىڭ 878 يۈەن بولدى. كوناشەھەر ناھىيىسىلا 4 ئايروپىلان ئىئانە قىلدى، بۇلار «قەشقەر كوناشەھەر — 1»، «قەشقەر كوناشەھەر — 2»، «قەشقەر كوناشەھەر — 3»، «قەشقەر كوناشەھەر — 4» دەپ ئاتالدى.

9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگە يولۇچىلار نۆۋەتچى ئاپتوموبىلى قاتنىدى. ئايدا بىر قېتىم بولۇپ، ھەر قېتىمدا 2 ماشىنا قاتنىدى.

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى قەشقەردە يەر تەۋرىدى، قەشقەر كوناشەھەردە 5 بالغا يەتتى.

شۇ يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە گومىنداڭنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون شتابى قۇرۇلدى. ئورنى قەشقەر يېڭىشەھەردە بولدى، ئۇنىڭغا قاراشلىق 9 - ئاتلىق بريگادا قەشقەر كوناشەھەرگە ئورۇنلاشتى (ھازىرقى قەشقەر ۋىلايەتلىك چ خ باشقارمىسى قوروسى ئىچىدە).

شۇ يىلى ئۆلكىلىك 3 - دوختۇرخانا ئىچكى كېسەللىكلەر كېسەلخانىسى كېڭەيتىپ ياساش قۇرۇلۇشى پۈتتۈرۈلۈپ قەشقەر يېڭىشەھەردىكى شۇبە دوختۇرخانا كۆچۈرۈپ كېلىندى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بۇ دوختۇرخانىنىڭ شتاتىنى 27 قىلىپ مۇقىملاشتۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىچكى، تاشقى بۆلۈمنىڭ مەسئۇل دوختۇرلۇق شتاتى 4، تۇغۇت بۆلۈمى، تېرە كېسەللىكلەر، بەش ئەزا بۆلۈملىرىنىڭ مەسئۇل دوختۇرلۇق ۋە مەسئۇل دورىگەرلىك شتاتى 4، تەكشۈرگۈچى، ئاكۇشىر، دورىگەر شتاتى 3، سېستىرا شتاتى 16، داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى راسخوتى ئۈچۈن 15 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بېرىلدى.

شۇ يىلى قەشقەر كوناشەھەردە قول بىلەن مەشغۇلات قىلىدىغان قەغەز زاۋۇتىدىن بىرى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ راسخوتىنى قەشقەر ئۇيغۇر ئۆيۈشمىسى ئۈستىگە ئالدى.

شۇ يىلى قەشقەر ۋىلايىتى ئىلىكتىرلەشكەن كىنو، پروېيكتور، رادىئو ئارقىلىق ئوقۇتۇش ئەترىتى ۋە سەييارە ئوقۇتۇش ئەترىتى تەشكىللەپ، ھۆكۈمەت تەرەپ قويۇشقا رۇخسەت قىلغان نومۇرلارنى قويدى ھەمدە «ئىلىكتىرلەشكەن ئوقۇتۇش ۋە ئىجتىمائىي تەربىيە سەييارە خىزمەت ئەترىتىنىڭ تەشكىلىي نىزامى»نى ئىلان قىلدى. قەشقەر ۋىلايىتىگە ئىھتىياجلىق كىنو ئاپپاراتى، فىلىم، پروېيكسىيە پلىيونكىسىنى ئۆلكىلىك ماتارىپ نازارىتى تارقىتىپ بەردى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى)

3 - ئاينىڭ 6 - كۈنى شېن لىجۈڭ قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلىنىپ، 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇردى.

3 - ئاينىڭ 16 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك 3 - رايون (قەشقەر) مۇپەتتىش ۋالىي مەھكىمىسىگە يېڭى

ئەمەلدار تەينىلەندى، گۇلاق پېيلىپ ۋالىي، جالاق ئەيسۇلاق مۇئاۋىن ۋالىي بولدى.

4 - ئايدا ئاتۇشتا كەلكۇن كېلىپ قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ بەشكېرەم يېزىسىدىكى 8 كەنتنىڭ 12 يېرىنى، 82 مو بىنەم يەر، 284 مو تېرىلغۇ يەر، 189 مو زىغىر، 122 مو بېدە، ئۇرۇق سېلىنمىغان 66 مو يەر، 48 مىڭ 425 توپ مېۋىلىك ۋە مېۋىسىز دەرەخ، 18 ئېغىز ئۆي قاتارلىقلارنى ئېقىتىپ كەتتى.

5 - ئاينىڭ 22 - كۈنى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى شەھەر ئىچىدىكى خام بازىرىدا ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇردى، ئۇنىڭغا نۇربەگ مەسئۇل بولدى.

8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قەشقەر كوناشەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەردىن ئەچچە 10 مىڭ كىشى قىزىل دەريا بويىدىكى مەيدانغا يىغىلىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلبە قىلغانلىقىنى تەبرىكلىدى. قەشقەركوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى، قوشۇمچە گومىندالڭ ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ باش كاتىپى شېن لىجۇڭ يىغىندا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئاكتىپ ئىشانە بەرگەن ئۇرۇن ۋە شەخسلەرنى تەقدىرلىدى. يىغىن ئەتتىگەن سائەت 8دە باشلىنىپ چۈشتىن كېيىن سائەت 7 گىچە داۋاملاشتى.

8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى تاشقورغان پارتىزانلىرى تاشقورغان ناھىيە بازىرىنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىپ ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت «تاشقورغان ۋالىي مەھكىمىسى»نى قۇردى. «ئۇچ ۋىلايەت» تەرەپ ئىسھاقبېگنى باش قوماندانلىققا ئەۋەتتى ھەم بىر قىسىم مىللىي ئارمىيىنى يارەمگە ئەۋەتتى، ئۇلاپلا پارتىزانلار ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ قەشقەر ۋە يەكەن قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلدى. شۇ جايدا ئۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ ئەسكىرىي كۈچى ناھايىتى كۈچلۈك بولغانلىقتىن ئىككى يولغا بۆلۈنگەن پارتىزانلار ئەتىرىتى ئىلگىرى - كېيىن مەغلۇب بولۇپ تاشقورغانغا چېكىنىپ، قىسىملىرىنى تەرتىپكە سالدى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر يەرلىك تىنچلاندۇرۇش ھەيئىتى قۇرۇلدى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى شېن لىجۇڭ مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى 31 ئەزادىن تەركىب تاپقان قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىلىك كېڭەش قۇرۇلدى، ئىبراھىم ھاجى كېڭەش باشلىقى بولدى.

12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى رېن يىسەن شېن لىجۇڭنىڭ ئورنىغا قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولدى.

شۇ يىلى قەشقەر پوچتا ئىدارىسىنىڭ دەرىجىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ بىرىنچى دەرىجىلىك پوچتا ئىدارىسى قىلىندى.

شۇ يىلى قەشقەر تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدى.

يىل ئاخىرىدا ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ كونسۇلخانا مۇلۇكلىرى ئەنگلىيىگە تەۋە ھىندىستان بىلەن پاكىستانغا ئۆتكۈزۈلۈپ بېرىلدى، كونسۇلخانا ھىندىستان، پاكىستانىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)

3 - ئايدا قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدە يېزا - بازار خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلىپ، يېزا - بازارلار باشلىقى ئۆزگەرتىپ سايلاندى.

5 - ئايدا شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى جاۋ شىگۇاڭ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خىزمەتلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ قەشقەرگە كەلدى.

7 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدىكى شەھەر كوچىلىرىنىڭ نامى ئۆزگەرتىلىپ يېڭىلاندى.

9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى «سابىق باش ۋالىي مەھكىمە» مۇسادىرە قىلىنۋالغان خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى ئېنىقلاشقا ئائىت 7 تۈرلۈك چارە»نى ئېلان قىلدى، ھەمدە ھەر قايسى ناھىيىلەرگە مۇناسىپ ئايپارات قۇرۇپ ئېنىقلانغان مال - مۈلۈكلەرنى ئۆز ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىشنى تاپشۇردى.

9 - ئايدا ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلەندى.

10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ماۋارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى سەيپىدىن ئەزىزنىڭ قەشقەرنىڭ دېموكراتىك سايلام خىزمىتىنى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتتى. سەيپىدىن ئەزىزى قەشقەردە سايلام كومىتېتى قۇردى، %70 ھاكىم، ناھىيىلىك كېڭەش ئەزالىرى دېموكراتىك سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلدى. كېيىن گومىنداڭنىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن سايلام يېرىم يولدا بىكار بولدى. سايلاپ چىقىلغان ئەمەلدارلار يەرلىك دائىرىلەرنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىدى.

11 - ئاينىڭ 3 - كۈنى شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ باش قوماندانى سۇڭ شىلىەن جاۋ شىگۇاڭنى جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ قوماندانلىقىغا قوشۇمچە قەشقەردە تۇرۇشلۇق 42 - كورپۇسنىڭ باشلىقلىقىغا ئەۋەتىپ قەشقەر يېڭىشەھەردە تۇرغۇزدى؛ مەزكۇر كورپۇسنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر 9 - بريگادىسى يەنىلا قەشقەر شەھىردە تۇرۇۋەردى، ئەينى چاغدا ما پىڭلىن بريگادا باشلىقى ئىدى.

شۇ يىلى جاڭ جېجۇڭ شىنجاڭغا كېلىپ «چېكىملىكنى، قىمارنى، پاھىشۋازلىقنى چەكلەش»تىن ئىبارەت «ئۈچ ئاپەتنى يوقىتىش» ھەرىكىتىنى تەشەببۇس قىلدى. شۇ ئارىلىقتا، قەشقەر تامۇژنىسى ئىككىنچى يىلى 4 - ئايدا بۇيرۇقتا بىنائەن «زەھەرلىك چېكىملىكنى چەكلەش، جەرىمانە قويۇشقا دائىر 6 مادداىلىق چارە» نى ئېلان قىلىپ، زەھەرلىك چېكىملىك ئېتكەسچىلىكىنى قاتتىق چەكلەشنى قايتا تەكىتلىدى. قەشقەردە زەھەرلىك چېكىملىكنى چەكلەش ئىشىدا كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىش بولۇپ، ئەپيۇن چەككۈچىلەر، نەشە ساتقان، تېرىغانلارغا بەلگىلىك دەرىجىدە زەربە بېرىلدى.

شۇ يىلى «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ قەشقەر شۇبىسى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىنىپ، گېزىت نامى «ئويغىنىش گېزىتى»گە ئۆزگەرتىلدى. باش مۇھەررىرلىكنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئەمەلەت زىيائى بىلەن ئالىم ئاخۇنلار ئۇستىگە ئالدى. ئىككىنچى يىلى «شىنجاڭ گېزىتى» دېگەن نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ئەمەلەت زىيائى گېزىتخانا باشلىقى بولدى.

مىنگۇنىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى)

1 - ئايدا قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتچىسى 82 دىن 45كە قىسقارتىلدى.

3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئۈرۈمچىدىكى «25 - فېۋرال قانلىق ۋەقەسى» قەشقەردىكى ھەر ساھەنىڭ ھەققانىي غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغىدى. سودىگەرلەر، ئوقۇغۇچىلاردىن مىڭدىن ئارتۇق كىشى كوچىغا چىقىپ كۆچ كۆرسىتىپ نامايىش قىلدى. 24 - كۈنى يەنە كوچىلارغا چىقىپ نامايىش قىلىپ «گومىنداڭ ئارمىيىسى شىنجاڭدىن يوقالسۇن»، «قەغەز پۇل (币 法)نى چەكلەيلى» دېگەنگە ئوخشاش شوئارلارنى توۋلاپ، «ئېنىتېرناتسىئونال شېئىرى»نى جارانلىق ئېيتىپ، قەشقەردە تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ مۇداپىئە ئەسلىھەلىرىنى چاقتى ھەم ئەسكەرلەر بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى.

4 - ئاينىڭ 21 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقلىرىدىن جاڭ جېجۇڭ، ئەخمەتجان قاسىمى، مەسئۇد، ۋاڭ زېڭشەن، ئەيسا، چۇ ۋۇ، لېۋ زېرۇڭ قاتارلىق 10 نەچچە كىشى خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن قەشقەرگە كەلدى. 4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى جاڭ جېجۇڭ قەشقەردىكى ئاممىۋى يىغىلىشنىڭ سۆھبەت يىغىنىدا چەكتىن ئاشقان سۆزلەرنى ئىشلەتكەنلىكتىن ئاممىنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويدى. 5 - ئاينىڭ

7 ـ كۈنى قەشقەر كوناشەھەردىكى 5 — 6 مىڭ ئادەم جاڭ جېجۇڭ چۈشكەن ۋالىي مەھكىمىنى قورشۋالدى.
42 ـ كورپۇسنىڭ باشلىقى جاۋ شىگۈاڭ خەۋەر تېپىپ جاڭ جېجۇڭنى قوتۇلدۇرۇپ ئارمىيە شتابىغا ئېلىپ كەتتى. ئەتىسى سەھەردە جاڭ جېجۇڭ قاتارلىقلار قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى ئايرودرومدىن ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەتتى.

5 ـ ئايدا قەشقەردە تۈرۈشلۇق 42 ـ كورپۇس رەتلىنىپ 42 ـ دېۋىزىيىگە ئۆزگەرتىلدى، جاۋشىگۈاڭ دېۋىزىيە باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى.

مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى)

9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى قەشقەرگە ئۆزۈن يوللۇق تېلېفون سىمى تارتىلدى، ئۈرۈمچى، قۇمۇل، قاراشەھەرلەرگە تېلېفون ئالغىلى بولسىمۇ، لېكىن تېلېفون سىمىنىڭ قارشىلىقى كىچىك بولغاچقا سۆزلىشىش قىيىن بولدى.

شۇ يىلى قەشقەر كوناشەھەرنىڭ كونا قۇمەرۋازا يولىنى كېڭەيتكەنلىكتىن ھېيتگاھ جامەسىنىڭ جەنۇبىي تېمى سىرتىدىكى يولغا قارايدىغان 40 ئېغىز دۇكان چېقىپ تاشلاندى.

مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى)

1 ـ ئايدا قەشقەر كوناشەھەردىكى چەت ئەل مۇھاجىرلىرى ستاتىستىكا قىلىندى. پاكىستانلىق 20 ئائىلە، 36 كىشى، ئافغانىستانلىق 4 ئائىلە، 6 كىشى، ھىندىستانلىق 10 ئائىلە، 22 كىشى، سوۋېت ئىتتىپاقلىق 146 ئائىلە، 597 كىشى.

4 ـ ئاينىڭ بېشىدا جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ قوماندانى قوشۇمچە 42 ـ دېۋىزىيىنىڭ باشلىقى جاۋ شىگۈاڭ ئۈرۈمچىگە بېرىپ، شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ باش قوماندانى تاۋ سىيۈ چاقىرغان ھەربىي ئىشلار يىغىنىغا قاتناشتى. ئاي ئوتتۇرىسىدا جاۋشىگۈاڭ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ قەشقەر كوناشەھەردە تۈرۈشلۇق ئاتلىق 9-بريگادىسىنىڭ باشلىقى ما پېڭلىننى دېۋىزىيە شتابىغا چاقىرتىپ ئۇنىڭغا تىنچلىق بىلەن ھەققەتكە قايتىش مۇددىئاسىنى ئاشكارىلىدى.

6 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى قەشقەردە قاتتىق يامغۇر يېغىپ كەلكۈن كېلىپ نۇرغۇن ئۆي ۋە زىرائەتلەرنى ئېقىتىپ كەتتى.

7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى كوناشەھەر ناھىيە خەلقى كوچىغا چىقىپ نامايىش قىلدى، ھاكىم تۈرسۇن ئېلى قاتارلىقلار ئوق چىقىرىپ باستۇردى، ئامما بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەندى.

7 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى تۈرسۇن ئېلىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئېلىۋېتىپ، گومىنداڭ قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ باش كاتىپى ئابدۇقادىرنى قوشۇمچە مۇۋەققەت ھاكىملىققا تەينىلىدى.

8 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى جاۋ شىگۈاڭ قەشقەردىن قاراشەھەرگە بېرىپ تاۋ سىيۈ بىلەن ئۇچرىشىپ گومىنداڭ قىسىملىرىنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەققەتكە قايتىش چوڭ پىلانى ھەققىدە مەخپىي مەسلىھەتلەشتى.

9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى يەكەندە تۈرۈشلۇق 4 ـ ئاتلىق بريگادىنىڭ تاڭ جىگۇەن قىسمى 7 ـ پولكىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى خۇڭ يادۇڭ قىسىملىرىنى باشلاپ ھەربىي ئۆزگىرىش قىلدى.

9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى تاۋ سىيۈ جاۋ شىگۈاڭغا مەخپىي تېلېگراممىسىنى بېرىپ، تىنچلىق بىلەن ھەققەتكە قايتىشنىڭ ئۆكتىچىلىرى ما چېڭشياڭ (ئاتلىق 1 ـ دېۋىزىيىنىڭ باشلىقى)، لو شۈرېن (179 ـ بريگادىنىڭ

باشلىقى) بىلەن بىر چېكە (78 - دېۋىزىيىنىڭ باشلىقى) ھەربىي ھوقۇقىنى تاپشۇرۇشقا قوشۇلدى، ئۇلار جەنۇبىي شىنجاڭ ئارقىلىق ھىندىستانغا كەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ، ھەقىقەتكە قايتىش چوڭ ۋەزىيىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ چېگىپ كېتىشىگە يول قويۇلسا، دېدى.

9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تاۋ سىيۇ پۈتۈن مەملىكەتكە تېلېگراممىا ئەۋەتىپ، شىنجاڭدىكى گومىندالڭ ئارمىيىسىنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى جاكارلىدى. قەشقەر كونا‌شەھەردە تۇرۇشلۇق ئاتلىق 9-بريگادىنىڭ بىر روتىسى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ قاچتى، بريگادا باشلىقى ما پىڭلىن ئۇنىتسېر جاڭ شياۋنى ئەسكەر باشلاپ قوغلاپ تۇتۇشقا ئەۋەتتى. قاچقانلارنىڭ ھەممىسى تۇتۇپ كېلىنىپ تۇرمىگە قامالدى.

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى جاۋ شىگۇاڭ جۇڭگو كومپارتىيىسى پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىغا جەنۇبى شىنجاڭدىكى 2 مىليون ئارمىيە ۋە خەلقنى باشلاپ كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش توغرىسىدا تېلېگراممىا تېپكىتىنى تەييارلىدى. ئەتىسى سەھەردە تېلېگراممىنى جاۋ شىگۇاڭنىڭ ئورۇنباسارى ۋاڭ فاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى ئارقىلىق ئالدى بىلەن موسكۋادىكى شىنخۇا ئاخبارات ئاگېنتلىقىغا ئەۋەتىپ، ئاندىن بېيجىڭگە يوللاپ، رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىلەن باش قوماندان جۇ دېغا يەتكۈزدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرى

(مىلادىيە 1949 — 1990 - يىلغىچە)

1949 - يىلى

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى قوشۇمچە تەرتىپكە سېلىنغان 42 - دېۋىزىيىنىڭ باشلىقى جاۋ شىگۇاڭ مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى ماۋ زېدۇڭغا تەبرىك تېلېگراممىسى ئەۋەتتى. 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ماۋ زېدۇڭ جاۋ شىگۇاڭغا: «گېنېرال جاۋ شىگۇاڭ 1 - چېسلا يوللىغان تېلېگراممىڭىزدىن خەۋەر تاپتىم، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنى خۇشاللاندۇردى، مەن جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق بارلىق ئوفىتسېر - ئەسكەرلەرنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، ئۆزىنى ئۆزگەرتىپ خەلق ئارمىيىسىدىن بولۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ جاۋاب تېلېگراممىا يوللىدى.

10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ما چېڭشياڭ، لو شۇرېن، يې چېڭلار قەشقەرگە كەلدى. 7 - كۈنى سەھەردە جاۋ شىگۇاڭ ئادەم چىقىرىپ، ئۇ ئۇچەيلەننى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇغ - تۇغقان، يېقىنلىرىنى ھىندىستانغا يولغا سېلىپ قويدى.

11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى جاۋ شىگۇاڭ قەشقەردىكى ھەقىقەتكە قايتقان بارلىق ئوفىتسېر - ئەسكەرلەرنى باشلاپ، قەشقەرگە كىرگەن ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ئىمنوف دېۋىزىيىسىدىكى بارلىق گېنېرال-جەڭچىلەر بىلەن بىرگە قەشقەر مۇسۇلمانلار شەھىرىنىڭ ياربۇغ دەرۋازىسى سىرتىدىكى قوغان كەنتىگە كېلىپ، يولنىڭ ئىككى قېتىدا تۇرۇپ، قەشقەرگە كىرگەن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى غەربىي شىمالىي 1 - دالا ئارمىيىسى 1 - بىكتۇەن 2 - جۇن 4 - شىسىنى كۈتۈۋالدى. 4 - شىگە بۇاستە قاراشلىق ئورگانلار ھەمدە 10 - تۇەن قەشقەردە قالدى. 12 - تۇەن مارالبېشى، پەيزاۋات، يوپۇغا ناھىيىلىرىگە، 11 - تۇەن يەكەن ناھىيىسىگە ئورۇنلاشتى. 2 - جۇنىڭ جۇنجاڭى گو پېڭ، سىياسىي كومىسسارى ۋاڭ ئېنماۋ ۋە 2 - جۇنىڭ

شتابى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

يەرلىكتىكى ھەر مىللەت خەلقى شەھەردىن چىقىپ، يېمەك - ئىچمەك تۈتۈپ، ئۇسسۇل ئويناپ، ناخشا ئېيتىپ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى كۈتۈۋالدى.

12 - ئاينىڭ 13 - كۈنى قەشقەردىكى 30 مىڭ ئارمىيە ۋە خەلق كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ قىزىل دەريا كۆۋرۈكى مەيدانىغا يىغىلىپ، قەشقەرنىڭ تىنچلىق يولىدىن ئازاد بولغانلىقىنى تەبرىكلىدى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ قەشقەرگە كىرگەنلىكىنى كۈتۈۋالدى.

12 - ئاينىڭ 14 - كۈنى گومىنداڭنىڭ ھەقىقەتكە قايتقان قىسمىنىڭ 42 - شىسى يېڭىشەھەردە يىغىن ئاچتى. ئازادلىق ئارمىيە 2 - جۇنىنىڭ باشلىقى گو پېڭ «ھەقىقەتكە قايتقان قىسىم ھەقىقىي، ئۇزۇل - كېسىل ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىپ، ئىسمى - جىسمىغا لايىق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدىن بولۇشى لازىم» دېگەن تېمىدا، 2 - جۇنىنىڭ سىياسىي كومىسسارى ۋاڭ ئېنىاۋ «ھەقىقەتكە قايتىش مەسىلىسى توغرىسىدا» دېگەن تېمىدا سۆز قىلدى.

1950 - يىلى

1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى قەشقەردە ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى قۇرۇلدى، ۋاڭ ئېنىاۋ مۇدىر، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، مەمتىمىن ئىمىنوفلار مۇئاۋىن مۇدىر بولدى، كومىتېت 19 ئەزادىن تەركىب تاپتى. شۇ كۈنى قەشقەردە ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى.

1 - ئاينىڭ 9 - كۈنى قەشقەر رايونىنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپىنى مۇستەھكەملەش، ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، ئازادلىق ئارمىيىنىڭ 4 - شىسى قەشقەرنى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى، 4 - شىنىڭ قوماندانلىق شتابى بىلەن سىياسىي بۆلۈمى قوشۇمچە ئامانلىق ساقلاش شتابى بىلەن سىياسىي بۆلۈمىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى، ياڭ شيۈشەن ئامانلىق ساقلاش شتابىنىڭ قوماندانى، قوشۇمچە سىياسىي كومىسسار بولدى.

1 - ئاينىڭ 24 - كۈنى جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 2 - جۇن پارتكومى ئاساسىدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى قەشقەر رايونلۇق كومىتېتى (قىسقارتىلىپ قەشقەر رايونلۇق پارتكوم دەپ ئاتالدى) قۇرۇشنى تەستىقلىدى. 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر رايونلۇق پارتكوم بىلەن قەشقەر ھەربىي رايون قۇرۇلغانلىقى ھەققىدىكى چوڭ يىغىن بىرلا ۋاقىتتا قەشقەردە ئېچىلدى. قەشقەر رايونلۇق پارتكوم ۋاڭ ئېنىاۋ، گو پېڭ، زو چى، ياڭ شيۈشەن، شۇ گوشيەن، خې جياچەن، ۋۇ زىجيې، جاڭ شيەنكۈيدىن ئىبارەت 8 ئەزادىن تەركىب تاپتى، ۋاڭ ئېنىاۋ شۇجى بولدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن مەمتىمىن ئىمىنوف، سەيدۇللا سەيپۇللايوف ئەزا قىلىندى. رايونلۇق پارتكومغا قەشقەر، ئاقسۇ، يەكەن، خوتەندىن ئىبارەت 4 ۋىلايەتلىك پارتكوم قارىدى. گو پېڭ قەشقەر ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانى، ۋاڭ ئېنىاۋ سىياسىي كومىسسار، ياڭ شيۈشەن، مەمتىمىن ئىمىنوفلار مۇئاۋىن قوماندان، خې شېڭگۇي شتاب باشلىقى، زو چى سىياسىي بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى بولدى. كېيىنكى يىلى 2 - ئايدا قەشقەر رايونلۇق پارتكوم جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق كومىتېتى (قىسقارتىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم دەپ ئاتالدى) قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى يەكەن شۆبە ھەربىي رايونى قۇرۇلدى.

2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قەشقەر شۆبە ھەربىي رايونى تەشكىللەندى، 2 - جۇنىنىڭ 4 - شىسى قوشۇمچە ئۆتىدى، ئۇنى 2 - جۇن ۋاكالىتەن باشقۇردى. شۇ يىلى 5 - ئايدىن باشلاپ قەشقەر ھەربىي رايونى رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى.

2 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنگىچە قەشقەردە تۇنجى نۆۋەتلىك ھەر مىللەت - ھەر

ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 259 ئادەم قاتناشتى. قەشقەر رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى ۋالىڭ ئېنىماۋ «ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى قۇرۇلغان 50 كۈندىن بۇيانقى خىزمەتلەر ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەر» دېگەن تېمىدا دوكلات بەردى. رېن ياڭشەن يىغىنىنى خۇلاسىلىدى. ھەر مىللەت ۋەكىللىرى جۈڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ، بىر نىيەتتە ھەمكارلىشىپ ۋەتەنىمىزنى ئىناق، بەختلىك چوڭ ئائىلە قىلىپ قۇرۇپ چىقىمىز دېيىشتى. يىغىندا ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، باندىت، ئىشپىيونلارنى تازىلاش، باۋ - جيا تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، غەللە - پاراقنى ئورۇنداش، ماۋارىپنى ياخشىلاش قاتارلىقلار توغرىسىدا بېرىلگەن تەكلىپلەر ھەمدە شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن بۇيانقى ئايالالارنىڭ ئازادلىقىغا مۇناسىۋەتلىك تۆنجى قارار ماقۇللاندى.

3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئازادلىق ئارمىيە 2 - جۇن پارتكومىنىڭ ئورگان گېزىتى — «خەلق ئارمىيىسى» نەشر قىلىندى، 1954 - يىل 2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى توختىتىلدى، بۇ گېزىت جەمئىي 49 سان چىقتى.

3 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بىلەن شىنجاڭ شۇبە بيۇروسىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 4- شى پارتكومىنىڭ ئەزالىرى ئاساس قىلىنىپ، ج ك پ قەشقەر ۋىلايەتلىك يەرلىك كومىتېتى قۇرۇلدى؛ ئازادلىق ئارمىيە ئاتلىق ئەسكەرلەر 8 - شى پارتكومىنىڭ ئەزالىرى ئاساس قىلىنىپ، ج ك پ يەكەن ۋىلايەتلىك يەرلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، بۇلار قەشقەر رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىغا يېڭىدىن قۇرۇلغان كوناشەھەر، يېڭىشەھەر، يېڭىسار، پەيزاۋات، مارالبېشى، يوپۇغا، سارىقول (تاشقورغان)، ئاتۇش، ئۇلۇغچاتتىن ئىبارەت 9 ناھىيىلىك پارتكوم قارىدى، زىلىڭ گۇاڭمىڭ ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىنى (1953 - يىل 1 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، فېڭ دا مۇئاۋىن شۇجىلىقىنى (1954 - يىل 6 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى) ئۈتىدى. يەكەن ۋىلايەتلىك پارتكومىغا يېڭىدىن قۇرۇلغان يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، پوسكامدىن ئىبارەت 4 ناھىيىلىك پارتكوم قارىدى، جالڭ شىيەنكۇي ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىنى (1951 - يىل 4 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، شۆ يى (1954 - يىل 8 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، رېن چېن (1951 - يىل 9 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى) مۇئاۋىن شۇجىلىقىنى ئۈتىدى.

4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتى فېئودال باۋ - جيا تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يېزا، كەنت خەلق ھاكىمىيىتىنى قۇردى، ئەسلىدىكى يېزا، بازارلار رايونلۇق مەھكىمىگە، باۋلار يېزىلىق ھۆكۈمەتكە، شەھەردىكى باۋلار مەھەللە مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭ شتاتى يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولدى.

5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر رايونلۇق پارتكومىنىڭ ئورگان گېزىتى — «جەنۇبىي تەڭرىتاغ گېزىتى» (ئۇيغۇرچە) نەشر قىلىندى. 1953 - يىل 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بۇ گېزىتنىڭ خەنزۇچىسىمۇ نەشر قىلىندى. 1956 - يىل 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە نەشرى توختىتىلدى.

7 - ئايدا قاسىمجان قەمبىرى يەكەن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىلىقىغا تەينىلەندى.

8 - ئايدا مەمەت ئەيسا (قىرغىز) قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىلىقىغا تەينىلەندى.

9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ 3 - مەمۇرىي ۋالي تەپتىش مەھكىمىسى شىنجاڭ قەشقەر رايونلۇق مەمۇرىي ۋالي تەپتىش مەھكىمىسى قىلىپ، 10 - مەمۇرىي ۋالي تەپتىش مەھكىمىسى يەكەن رايونلۇق مەمۇرىي ۋالي تەپتىش مەھكىمىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ئۇلار قىسقارتىلىپ قەشقەر ۋالي مەھكىمىسى، يەكەن ۋالي مەھكىمىسى، دەپ ئاتالدى. قەشقەر ۋالي مەھكىمىسى قەشقەر شەھىرىگە، يەكەن ۋالي مەھكىمىسى يەكەن ناھىيە بازىرىغا ئورۇنلاشتى، ئۇلار ئۇلۇكلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاكالەت ئورگىنى بولدى.

9 - ئاينىڭ 5 — 21 - كۈنىگىچە قەشقەر رايونلۇق پارتكوم تۆنجى قېتىم تۆەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىرلار يىغىنى ئاچتى، يىغىنغا 123 ئادەم قاتناشتى. يىغىندا شىنجاڭغا كىرگەندىن بۇيانقى خىزمەتلەر

خۇلاسىلەندى، بۇلار كۆچمە مەركەزلەشتۈرۈپ باندىت، ئىشپىيونلارنى داۋاملىق تازىلاش، جەمئىيەت ئامانلىقىنى مۇستەھكەملەش، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تەربىيىلەشنى چىڭ تۇتۇش، پارتىيە رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت فاڭجېنى ۋە مەركىزىي ۋەزىپىسى بەلگىلەندى.

11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى قەشقەر رايونلۇق پارتكوم ئورگان ژۇرنىلى — «جەنۇبىي شىنجاڭ پارتىيە خەۋىرى»نى نەشر قىلىشنى قارار قىلدى. بۇ ژۇرنال ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تەشۋىقات بۆلۈمى، تەتقىقات ئىشخانىسى ۋە ئىشخانىنىڭ مەسئۇللىقىدا تەھرىرلىنىپ جەمئىي 60 سان چىقىرىلىپ، 1955 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 30ـ كۈنى نەشردىن توختىدى.

1951 ـ يىلى

3 ـ ئاينىڭ 5 — 15 ـ كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، ۋالىي مەھكىمە 1 ـ قېتىملىق 3 دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئاچتى، يىغىنغا 260 كىشى قاتناشتى. يىغىندا ئاساسلىقى دېھقانچىلىق بېجى يىغىش خىزمىتىنى تەكشۈرۈش ۋە خۇلاسىلەش، 1951 ـ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشى مۇھاكىمە قىلىندى.

4 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش توغرىسىدا يولىيورۇق» چىقاردى، شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت بويىچە 1 ـ قېتىملىق ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

4 ـ ئايدا چى چېڭدې يەكەن ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىغا (1956 ـ يىل 6 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، مېڭ شۇلىن مۇئاۋىن شۇجىلىققا (1956 ـ يىل 6 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى) تەيىنلەندى؛ سىدىق مۇسايوف يەكەنىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا تەيىنلەندى (1956 ـ يىل 6 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى قەشقەر رايونلۇق پارتكوم «ئوتتۇرا قاتلام»، «ئىچكى قاتلام»نى تازىلاش ھەققىدە يولىيورۇق» چىقىرىپ، ھەر دەرىجىلىك پارتكومىلاردىن ئەسكىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، كادىرلارنى ئېنىقلاش، ئورگان تەشكىلاتلىرىنى ساپلاشتۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنى تەلەپ قىلدى.

7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى سەيدۇللا سەيپۇللايوف قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەندى. 1953ـ يىل 9 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى.

8 ـ ئايدا بەي يۈەنشىڭ يەكەن ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا تەيىنلەندى، 1955 ـ يىل 6ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى.

شۇ ئايدا قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقى ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ئالدىنقى سەپىگە 3 كۆرەشچى ئايروپىلان، 3 زەمبىرەك ئىئانە قىلدى.

9 ـ ئايدا قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرىدە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتى باشلاندى، بۇ خىزمەت كېيىنكى يىلى 4 ـ ئايغىچە 7 ئاي داۋاملاشتى. قەشقەر ۋىلايىتىدىكى 7 ناھىيە 350 يېزىدا 719 زومىگەر كۆرەش قىلىندى (76 سىگە ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىندى)، كۆرەش مېۋىسىنى بۇغدايغا سۈندۈرغاندا 11 مىليون 820 مىڭ 5.468 كىلوگرام بولۇپ، 131 مىڭ 505 ئائىلىلىك دېھقانغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى؛ دېھقانلار ئۈيۈشمىسىغا 208 مىڭ 351 ئەزا قوبۇل قىلىندى، 6840 رايون، يېزا، كەنت دەرىجىلىك كادىر تەربىيىلەندى ۋە ئۆستۈرۈلدى؛ يەكەن ۋىلايىتىدىكى 4 ناھىيە، 28 رايون، 209 يېزىدا 904

زومىگەر كۆرەش قىلىندى، كۆرەش مەۋسىنى بۇغدايغا سۇندۇرغاندا 16 مىليون 513 مىڭ 4 . 579 كىلوگرام بولۇپ، 116 مىڭ 591 ئائىلىلىك دېھقانغا بۆلۈپ بېرىلدى، دېھقانلار ئۈيۈشمىسىغا 1 مىليون 356 مىڭ 62 ئەزا قوبۇل قىلىندى. 3966 رايون، يېزا، كەنت دەرىجىلىك كادىر تەربىيىلىنىپ ئۆستۈرۈلدى.

10 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ قەشقەر ھەربىي رايونى شىنجاڭ ھەربىي رايونى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى دەپ ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى يەنىلا 2 ـ جۇنىڭ قوماندانلىق شتابى قوشۇمچە ئۆتىدى. گو پىڭ باش قوماندانلىقىنى، ۋاڭ ئېنماۋ سىياسىي كومىسسارلىقىنى ئۈستىگە ئالدى. 11 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى پېكىشەھەر ناھىيىسىدە ناھىيىلىك ئۆزگەرتىش يىغىنى ئېچىلدى.

1952 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم «خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچىلىققا، بىۋروكراتلىققا قارشى تۇرۇش (،ئۈچكە قارشى تۇرۇش،) نى شىددەت بىلەن قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا يولىيورۇق» چىقىرىپ، ھەر دەرىجىلىك پارتكوملاردىن «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىنى نۆۋەتتىكى ئاڭ جىددىي مەركىزىي خىزمەت قاتارىدا ئىشلەشنى، بۇ كۆرەشنى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۆرىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. شۇ كۈنى قەشقەر ۋىلايىتى «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى بويىچە سەپەرۋەرلىك يىغىنى چاقىرىپ، «ئۈچكە قارشى تۇرۇش تۇرۇش » خىزمىتىگە سەپەرۋەر قىلدى ۋە ئۇنىڭغا دائىر خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇردى.

5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قەشقەر تېلېگراف ئىدارىسى قەشقەر — ئۈرۈمچى سىملىق تېلېگراف لىنىيىسى بىلەن ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون لىنىيىسىنى ئاچتى.

5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەمۇرىي كېڭىشىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ بازار رايونى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېزىلار ئاساسىدا قەشقەر شەھىرى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 10ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى ھەمدە قۇرۇلۇش يىغىنى ئېچىلدى.

8 ـ ئاينىڭ 10 — 21 ـ كۈنىگىچە پېكىندىن ج ك پ شىنجاڭ شۆبە بىۋروسىنىڭ 1 ـ شۇجىلىقىغا سايلانغان ۋاڭ ئېنماۋ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىغا رىياسەتچىلىك قىلدى، يىغىندا شىنجاڭ 2 ـ قېتىملىق پارتىيە ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ 2 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيانقى خىزمىتى خۇلاسىلەندى «شىنجاڭ پارتىيە ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ ،شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا يەر ئىسلاھاتىنى يۈرگۈزۈش توغرىسىدىكى قارارى، نى ئىجرا قىلىش توغرىسىدىكى پىلانى» ۋە «چارۋىچىلىق رايونلىرى خىزمىتى توغرىسىدا يولىيورۇق» مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللاندى. يىغىندا يەنە سىرتتىن كەلگەن كادىرلار بىلەن يەرلىك مىللىي كادىرلارنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش مەسىلىسى مۇھاكىمە قىلىنىدى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىگە دائىر ئىشلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى ماۋ زېدۇڭ كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ پاختەكىلە پېزىسىدىكى بارلىق دېھقانلارغا جاۋاب خەت ئەۋەتتى. بۇ خەت يالغۇز پاختەكىلە پېزىسىدىكى بارلىق دېھقانلارغا غايەت زور ئىلھام بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگىمۇ ئىنتايىن زور ئىلھام بولدى.

9 ـ ئايدا قەشقەر ۋە يەكەن ۋىلايەتلىرىدە يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى باشلىنىپ، 2 ـ يىلى 10 ـ ئايدا تاماملاندى. يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى سىياسەتنى تەشۋىق قىلىش، تەكشۈرۈپ چۈشىنىش، سىنىپلارغا ئايرىش،

مۇسادىرە قىلىش، يەغمۇلىش، يەرلەرنى تەقسىم قىلىش ۋە دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇشتىن ئىبارەت 5 باسقۇچ بويىچە ئېلىپ بېرىلدى.

1953 - يىلى

1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم «1953 - يىللىق خىزمەت پروگراممىسى» نى بېكىتتى. بۇ پروگراممىدا 1953 - يىللىق خىزمەت ۋەزىپىسى مۇنداق كۆرسىتىلدى: (1) ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشنى قوللاش؛ (2) يەر ئىسلاھاتىنى تامامлаш؛ (3) ۋەتەنپەرۋەرلىك مەسئۇلات ئاشۇرۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش؛ (4) مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش، مەملىكەت بويىچە چوڭ سايلامنى كۆتۈۋېلىش؛ (5) پارتىيە تەشكىلاتى قۇرۇش، مىللىي كادىرلارنى تەربىيىلەش؛ (6) مەدەنىيەت، تازىلىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش؛ (7) جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قىسىملارنى تەرتىپكە سېلىشنى ياخشى ئىشلەش؛ (8) مىللىي دېموكراتىك بىرلىك سەپنى داۋاملىق كۈچەيتىش.

1 - ئايدا زو چې جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىلىقىغا (1956 - يىل 6 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، چې گو 2 - شۇجىلىقىغا (1956 - يىل 6 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، مەمتىمىن ئىمىنوف شۇجىلىققا (1956 - يىل 6 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى) تەيىنلەندى؛ ۋاڭ دېمىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلەندى (1954 - يىل 6 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم «ئىشلەپچىقىرىش خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىش توغرىسىدا يولىيورۇق» چۈشۈردى.

3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم «بيۇروكراتلىققا، بۇيرۇقۇازلىققا، قانۇن-ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىشقا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا يولىيورۇق» چۈشۈردى.

3 - ئايدا ئازادلىق ئارمىيىنىڭ 2 - جۇن دېگەن نامى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى دېگەن توزۇلمىسى ساقلاپ قېلىنىدى، 2 - جۇن پارتكوممۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايون پارتكومى دەپ ئۆزگەرتىلدى.

7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئاچال ئېتراپىدا 6 بال يەر تەۋرىدى.

7 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئومۇمىي سايلام يېتەكچىلىك ئىشخانىسى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت بويىچە ئاساسىي قاتلام سايلام خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى.

9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتى ئورگان كادىرلىرى ئارا پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى ئۆگىنىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى مەمتىمىن ئىمىنوف مىسالدىن ئارتۇق ئورگان كادىرنى ئۆگىنىشكە سەپەرۋەر قىلدى. بۇ پائالىيەت 1954 - يىل 2 - ئايدا ئاياغلاشتى.

10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋىلايەت، شەھەر دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئاچتى، ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى ۋاڭ دېمىڭ سۆز قىلىپ، مەسئۇلاتنى ئاشۇرۇش - ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئىش كۆرۈش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلدى.

11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئابدۇرېھىم لىتىپنى قەشقەر ۋالىيى مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى (1954 - يىل 6 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى شىنجاڭ «1 ـ ئاۋغۇست» ئۇن زاۋۇتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ 1 ـ شۆبە زاۋۇتى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. بۇ زاۋۇتنى قۇرۇشقا 1952 ـ يىل 8 ـ ئايدا تۈتۈش قىلىنغان، 1955 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى يەرلىككە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، دۆلەت ئىلكىدىكى قەشقەر «1 ـ ئاۋغۇست» ئۇن زاۋۇتى دەپ ئۆزگەرتىلدى.

1954 ـ يىلى

1 ـ ئايدا قەشقەر شەھىرىدە 13 ئائىلىلىك قول ھۈنەرۋەندىن قەشقەر رايونى بويىچە تۇنجى قول ماناپەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەندى.

شۇ ئايدا ئاقتۇ ناھىيىسىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى قەشقەر شەھىرىدە قۇرۇلدى.

2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومى «1954 ـ يىللىق خىزمەت پروگراممىسى»نى تۈزۈپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەركەز قىلىنغان تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشتىن ئىبارەت مەركىزىي ۋەزىپىنى تەكىتلىدى.

2 ـ ئاينىڭ 21 — 27 ـ كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، ۋالىي مەھكىمىسى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىلىرى، ھاكىملار، قۇرۇلۇش بۆلۈملىرىنىڭ باشلىقلىرى، ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى شۇجىلىرىنىڭ بىرلەشمە يىغىنىنى چاقىردى. يىغىندا 1953 ـ يىللىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ھەمدە دېھقانچىلىق بېجى ئېلىش ۋە ئاشلىق سېتىۋېلىش خىزمىتى خۇلاسىلىنىپ، 1954 ـ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

2 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى يەكەن ناھىيىسىنىڭ 6 ـ رايونى زەرەپشات تاجىك ئاپتونوم رايونى (يېزىسى) بولۇپ قۇرۇلدى.

3 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى قاغىلىق ناھىيىسىدە ئازادئاباد تاجىك ئاپتونوم رايونى (يېزىسى) قۇرۇلدى.

3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومى كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ سەمەن رايوندا سىناق تەرىقىسىدە «ئاۋانگارت»، «نۇرلۇق» يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى قۇردى.

5 ـ ئاينىڭ 3 — 17 ـ كۈنىگىچە جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايون پارتكومى بىرلەشمە يىغىن ئاچتى، يىغىنغا 191 كىشى قاتناشتى. يىغىندا ج ك پ 7 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 4 ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ ۋە غەربىي شىمال بېئورۇسى، شىنجاڭ شۆبە بېئورۇسى، شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ (كېڭەيتىلگەن) يىغىنلىرىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى. يىغىندا جەنۇبىي شىنجاڭ رايوندىكى پارتىيىنىڭ ئىچكى ئىتتىپاقلىقى مەسىلىسى تەكشۈرۈلدى. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومنىڭ 1 ـ شۇجىسى زو چى يىغىننى خۇلاسىلىگەندە بۇنىڭدىن كېيىن پارتىيىنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، بۇ قېتىمقى يىغىن ئارقىلىق پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشىنى ئەتراپلىق، سىستېمىلىق تەكشۈردۈق، دەپ كۆرسەتتى.

7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايىتى باشقۇرۇشىدىكى ئاتۇش، ئۇلۇغچات ناھىيىلىرىنىڭ ھەممە يېرى، سارىقول، يېڭىسار، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىلىرىدىكى قىرغىزلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بىر قىسىم جايلار يېڭىدىن قۇرۇلغان قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم رايونى (ئوبلاستى) نىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى.

8 ـ ئاينىڭ 12 — 15 ـ كۈنىگىچە قەشقەر شەھەر رايونىغا سۇ باشلاش قۇرۇلۇشىدا ئىش باشلاندى.

8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇلۇسلىك خەلق ھۆكۈمىتى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى قۇرۇلدى. شۇ كۈنى قەشقەر شەھىرىدىكى مەركىزىي مەيدانىدا داغدۇغىلىق قۇرۇلۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. مەتىمىن ئىسمىنوق جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇدىرلىقىغا، تېخى جۇڭ، قاسىمجان قەمبىرلەر

مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى. جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاكالەت ئورگىنى بولۇپ، ئاقسۇ، يەكەن، خوتەن ۋىلايەتلىرى بىلەن قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ناھىيە (شەھەر) لەر ھەمدە ۋىلايەتكە بېۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ بېۋاستە باشقۇرۇشىدا بولدى؛ ئۇنىڭ بىلەن تەڭ، قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ناھىيىلىك (شەھەرلىك) پارتكوملارمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومىنىڭ بېۋاستە باشقۇرۇشىغا ئۆزگەرتىلدى.

9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى سارىقول ناھىيىسىنىڭ 7 يېزىسى، يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ 19 يېزىسى، كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ 3 يېزىسى يېڭىدىن قۇرۇلغان ئاقتۇ ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلىپ، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

9 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى سارىقول ناھىيىسى ئاساسىدا تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم رايونى (ناھىيىسى) قۇرۇلدى.

10 ـ ئاينىڭ 12 — 28 ـ كۈنىگىچە جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم بېۋاستە قاراشلىق ناھىيىلەرنىڭ شۇجى، ھاكىملىرى بىرلەشمە يىغىنىنى چاقىردى، يىغىنغا 95 كىشى قاتناشتى. يىغىندا ھەمكارلىشىش مەركەز قىلىنغان مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ھەرىكىتى ۋە ئاشلىق سېتىۋېلىش خىزمىتىگە دائىر تەجرىبىلەر يەكۈنلەندى ۋە ئالماشتۇرۇلدى، بۇنىڭدىن كېيىنكى ھەمكارلىشىش مەركەز قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتىگە دائىر ئىشلار مۇزاكىرە قىلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى ھەمدە 5 يىللىق پىلان بېكىتىلدى. رايونلۇق پارتكومنىڭ 1 ـ شۇجىسى زوچى يىغىنىنى خۇلاسىلىدى.

1955 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ھەربىي رايونى جەنۇبىي شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش باشقۇرۇش باشقارمىسى قەشقەر شەھىرىدە قۇرغان ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى يۈرۈشتۇرۇلۇپ توك تارقىتىشقا باشلىدى.

1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى سايىتوف مەخمۇدنى يەكەن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى (1956 ـ يىل 6 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

3 ـ ئاينىڭ 16 — 25 ـ كۈنىگىچە جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمە بىرلىشىپ بېۋاستە قاراشلىق ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ شۇجى، ھاكىم، شەھەر باشلىقلىرى بىرلەشمە يىغىنى چاقىرىپ، شىنجاڭ شۆبە بېيۇروسى (كېڭەيتىلگەن) يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىنى مۇستەھكەملەش، ھەمكارلىق گۇرۇپپىلارنى تەرتىپكە سېلىش، يېزا ئىقتىسادى خىزمىتىنىڭ ئۈستۈرۈش ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلدى.

4 ـ ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش باشقارمىسى ئۆزىگە قاراشلىق قەشقەر دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى، قەشقەر «1 ـ ئاۋغۇست» ئون زاۋۇتى، قەشقەر سۇ ـ ئېلېكتر ئىستانسىسى (ياسىلمۇاتقان)، ياسما زاۋۇتى، ئۇلۇغجات كۆمۈر كېنى ۋە قەشقەر چىنە زاۋۇتىنى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى.

6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى شىنجاڭ شۆبە بېيۇروسى مېڭ شۇلىنىنى يەكەن ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ 2 ـ شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى (1956 ـ يىل 6 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم بۇ يىل قىش، كېلەر يىل ئەتىيازلىق يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىنى قۇرۇش توغرىسىدا يولىيورۇق تارقاتتى.

11 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنىگىچە جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە بىۋاستە قاراشلىق ناھىيىلەر ھەمدە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ يېزا دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىرلىرى يىغىنى چاقىردى، يىغىنغا 1224 ئادەم قاتناشتى. يىغىندا ج ك پ 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 6 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش توغرىسىدىكى قارارى شۇنداقلا شىنجاڭ شۆبە بيۈروسى 3 - نۆۋەتلىك پارتىيە ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ روھىي يەتكۈزۈلدى، كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش مەركەز قىلىنغان خىزمەتلەر خۇلاسىلەندى، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدىكى پىلان بېكىتىلدى، نۆۋەتتىكى كوپېراتسىيە قۇرۇش، كوپېراتسىيىلەرنى تەرتىپكە سېلىش ۋە مالىيە - ئىقتىساد قاتارلىق خىزمەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

12 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى ئۆزگەرتىش 5 كىشىلىك گۇرۇپپىسى ۋە خۇسۇسىي سودا - سانائەتنى ئۆزگەرتىش خىزمەت ئەترىتى (گۇرۇپپىسى) قۇرۇپ، خۇسۇسىي سودا - سانائەتكە بولغان سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى باشلىدى.

1956 - يىلى

2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قەشقەر شەھىرىنىڭ خۇسۇسىي سودا - سانائەت ساھەسى بويىچە 30 خىل كەسىپتىن 2682 ئائىلىگە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلدى. شۇ كۈنى قەشقەر شەھىرىدىكى 50 مىڭدىن ئارتۇق ھەر مىللەت - ھەر ساھە كىشىلىرى قەشقەر شەھىرىدىكى خەلق باغچىسى مەيدانىدا بىرلەشمە كۆڭۈل ئېچىش يىغىنى ئېچىپ، قەشقەر شەھىرىدە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسىنىڭ تولۇق تاماملانغانلىقىنى تەبرىكلىدى.

3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومنىڭ ئەزاسى، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ 2 - مۇئاۋىن مۇدىرى قاسىمجان قەمبىرى جەنىدىي خاراكتېرلىك يۇرۇك تىقىلمىسى كېسىلگە گىرىپتار بولۇپ، داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي ۋاپات بولدى.

3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى شاخاپ ئېتراپىدا 6 بال يەر تەۋرىدى.

3 - ئايدا شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولى قۇرۇلۇشىغا تۈتۈش قىلىندى. بۇ تاشيول قاغىلىق ناھىيىسىدىن باشلىنىپ شىزاڭنىڭ پۇلەن ناھىيىسىگىچە سوزۇلدى، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1458 كىلومېتىر. بۇ قۇرۇلۇشقا شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۈەنى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى قىسىملىرى قاتناشتى. 1957 - يىل 10 - ئايدا تاشيول پۈتۈپ ئاپتوموبىل قاتنىدى.

شۇ ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىگە بىۋاستە قاراشلىق ناھىيە، شەھەرلەر رايوندىن يۇقىرى كادىرلارنىڭ سىياسىي، تارىخىي مەسىلىلىرىنى تەكشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ تەكتىنى ئېنىقلاپ رەتكە تۇرغۇزدى، تەكشۈرۈشتە 1344 كادىر تەكشۈرۈش ئوبيېكتى قىلىندى. بۇ خىزمەت 1958 - يىلى ئاياغلاشتى.

5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى قەشقەر شەھىرىدە جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە تۇنجى دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتى — قەشقەر «1 - ئاۋغۇست» تراكتور پونكىتى قۇرۇلدى ھەم قۇرۇلۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

5 - ئايدا يەكەن ۋىلايىتى يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن تاماملىدى، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىدىن 2272 سى قۇرۇلدى، 128 مىڭ 523 دېھقان ئائىلىسى كوپېراتسىيىگە كىردى، بۇ ۋىلايەت بويىچە دېھقان ئائىلىسىنىڭ %89 نى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن سىرت، يەنە سىناق تەرىقىسىدە 74 ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇلدى، 17 مىڭ 90 دېھقان ئائىلىسى ئالىي كوپېراتىپقا كىردى، بۇلار ۋىلايەت بويىچە دېھقان ئائىلىسىنىڭ %10.5 نى ئىگىلەيدۇ، 24 يېزا كوپېراتسىيىلىشىشنى تاماملىدى.

6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم، جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمە ۋە

يەكەن ۋىلايەتلىك پارتكوم، يەكەن ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە بىرلا ۋاقىتتا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئەسلىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىگە بىۋاسىتە قاراشلىق كوناشەھەر، يېڭىشەھەر، پەيزاۋات، يوپۇغا، مارالبېشى، يېڭىساردىن ئىبارەت 6 ناھىيە بىلەن تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى، شۇنداقلا ئەسلىدىكى يەكەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، مەكىتتىن ئىبارەت 4 ناھىيە يېڭىدىن قۇرۇلغان قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى؛ ئەسلىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئاقسۇ، خوتەن ۋىلايەتلىرى بىلەن قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە يېڭىدىن قۇرۇلغان قەشقەر ۋىلايىتى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىگە ئۆتتى.

6 ـ ئايدا مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى يې جيەنيىڭ قەشقەرگە كېلىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈردى ۋە خىزمەتكە يېتەكچىلىك قىلدى.

7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ج ك پ قەشقەر يەرلىك كومىتېتى، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ رەسمىي قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى، مېڭ شۇلىن قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا، بەي يۈەنشىڭ، لى بو، جۇ باۋجيې، غوجائەخمەت ئابلايوف، لى چۈنفاڭلار مۇئاۋىن شۇجىلىققا تەيىنلەندى؛ ئابدۇرېھىم ئىمىنوف ۋالىيلىققا، ئەن چىمىن، قاسىموف توختى، ئىسمائىل رەھىملار مۇئاۋىن ۋالىيلىققا تەيىنلەندى.

شۇ كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئورگان گېزىتى — «قەشقەر گېزىتى» (خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە نەشرى) «جەنۇبىي تەڭرىتاغ گېزىتى» ئاساسىدا نەشر قىلىندى.

7 ـ ئايدا يەكەن دەرياسىغا كەلكۈن كېلىپ 10 نەچچە كۈن داۋاملاشتى، دەريا بويىدىكى 950 مو تېرىلغۇ يەرنى سۇ بېسىپ كەتتى، كەلكۈن شورکۆل سۇ ئامبىرىنىمۇ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى، 30 نەچچە ئادەم ئۆلدى. ۋىلايەت، ناھىيىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى نەق مەيدانغا بېرىپ، دېھقان ئىشلەمچىلەرنىڭ توغانلارنى توسۇپ خەتەرنى تۈگىتىشىگە قوماندانلىق قىلدى.

10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى نۇقتىلىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشى — يەكەن ناھىيە ئىگەرچى سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى پۈتتى ھەمدە سۇ باشلاش مۇراسىمى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلدى. بۇ قۇرۇلۇشقا 1955ـ يىل 8 ـ ئايدا تۈتۈش قىلىنغان، ئۇنىڭ سىغىمچانلىقى 62 مىليون كۇب مېتىر، تۇغانىنىڭ ئېگىزلىكى 5.5 مېتىر، سۇغىرىش كۆلىمى 200 مىڭ مو كېلىدۇ.

1957 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 21 — 29 ـ كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، ۋالىي مەھكىمە ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىلىرى، ھاكىملار بىرلەشمە يىغىنى چاقىردى. يىغىندا ج ك پ 8 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 2ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى، 1956 ـ يىللىق خىزمەتلەر خۇلاسىلەندى، 1957 ـ يىللىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىن ئىبارەت مەركىزىي خىزمەت مۇزاكىرە قىلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

2 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم يىغىن ئاچتى، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى لى چۈنفاڭ «ۋىلايىتىمىزدە مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ـ ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئىش كۆرۈش ھەرىكىتىنى كەڭ كۆلەمدە، چوڭقۇر، ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن تىرىشايلى» دېگەن تېمىدا سەپەرۋەرلىك سۆزى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت تەۋەسىدە بۇ ھەرىكەت ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى.

4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى «قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كونا يېزىقنى ئىسلاھ قىلىپ، يېڭى يېزىقنى ئومۇملاشتۇرۇش توغرىسىدىكى ئالتە يىللىق پىلانى (لايىھىسى)» نى بېكىتتى، شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت بويىچە ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى.

5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئابدۇرېھىم ئىسمانوف قەشقەر ۋالىيى مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەندى، 1958-يىل 8 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى.

6 — 8 ـ ئايغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش» ئاساسىي تېما قىلىنغان «ئىستىل تۈزىتىش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئىستىل تۈزىتىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى «چوڭ سايراش، چوڭ ئېچىلىشنى قانات يايدۇرۇپ، ئوڭچىلارغا قارشى كۈرەشكە ئاكتىپ تەييارلىق كۆرۈش توغرىسىدا يولىيورۇق» چىقاردى، شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت بويىچە «ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش» كۈرىشى قانات يايدۇرۇلۇپ، 1958 ـ يىل 3 ـ ئايدا ئاياغلاشتى. شۇ ئاردىدا ۋىلايەت بويىچە 346 نادەم «ئوڭچى» قىلىپ بېكىتىلدى.

9 ـ ئاينىڭ 17 — 26 ـ كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىلىرى، ھاكىملار بىرلەشمە يىغىنى چاقىرىپ، يازلىق يىغىم، تەقسىمات تەييارلىقى، يازلىق ئاشلىقنىڭ غەللە ـ پاراق ئېلىش، ئامبىنىڭ ۋەقە تۇغدۇرۇشى قاتارلىق خىزمەتلەرنى خۇلاسىلەپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇردى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى يالقۇن خېتىنىڭ يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ياخشى قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدە سۆز قىلدى، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جۇ باۋجيي يىغىندىن خۇلاسە چىقاردى.

10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى قەشقەر شەھىرىدە يېڭىدىن سېلىنغان تۇرلۇك مالالار بىناسىدا رەسمىي تىجارەت باشلاندى.

10 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ياقۇپ ھاجىنى قەشقەر ۋالىيى مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى.

11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى قەشقەر ۋالىيى مەھكىمىسى «قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1957 ـ يىللىق ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ئاپپاراتلارنىڭ شتاتىنى قىسقارتىش، تەڭشەشتە ئىجرا قىلىدىغان لايىھىسى»نى بېكىتتى. ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ئەسلىدىكى شتاتى قىسقارتىلمىدى، ۋىلايەتنىڭ بىر قىسىم شتاتى مۇۋاپىق ئىخچاملىنىپ، ناھىيە (شەھەر) لەردىكى ئاجىز ئاپپاراتلار كۈچەيتىلدى؛ ۋىلايەتنىڭ ئەسلىدىكى مەمۇرىي شتاتى 562 بولۇپ، 125 ى ئىخچاملاندى. كېيىنكى يىلى 3 ـ ئايدا ئاپپاراتلارنى ئىخچاملاش، خادىملارنى تۆۋەنگە چۈشۈرۈش خىزمىتى ئاياغلاشتى.

11 ـ ئايدا زېلىك گۇاڭمىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانلىقىغا (1962 ـ يىل 7 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، لىيۇ فاشيۇ مۇئاۋىن قوماندانلىققا تەيىنلەندى (1960 ـ يىل 6 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

12 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى بېڭشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئاقساس سۇ ئامبىرىنى كېڭەيتىپ ياساش قۇرۇلۇشى پۈتتى ھەمدە پۈتۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

1958 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم «يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئالغا سىلجىتىش ۋە سوتسىيالىستىك تەلىم ـ تەربىيە ھەرىكىتىنى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈش توغرىسىدا يولىيورۇق» چىقىرىپ، زور كۈچ بىلەن ئېتىز ـ ئېرىق سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ۋىلايەت تەۋەسىدە ئىشلەپچىقىرىش يۇقىرى دولقۇنى قوزغاشنى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە سوتسىيالىستىك تەلىم ـ تەربىيە ھەرىكىتىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

1 ـ ئاينىڭ 20 — 31 ـ كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ئىشلەپچىقىرىش يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا

92 كىشى قاتناشتى. يىغىندا مەملىكەتلىك يېزا ئىگىلىكى يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى؛ 1 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى تەكشۈرۈپ يەكۈنلەندى، 2 ـ بەش يىللىق يېزا ئىگىلىك پىرىك پىلانى ھەم 1958 ـ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى تۈزۈلدى؛ 1958 ـ يىلى يېزا ئىگىلىكىدە «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» نى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ كونكرېت تەدبىرلىرى مۇزاكىرە قىلىندى. يىغىندا 2 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى مەركىزىي ۋەزىپە مۇنداق بېكىتىلدى: دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ھەمكارلىق كوپېراتىپلىرىنى مۇستەھكەملەش، دۆلەت ئىلكىدىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنى پائال راۋاجلاندۇرۇش.

1 ـ ئايدا جۇ جياشىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ سىياسىي كومىسسارلىقىغا تەينىلەندى (1960-يىل 8 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

2 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى قەشقەر سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى (3 ـ دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى) قۇرۇلۇشى كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ لەڭگەر يېزا ساي كەنتىدە باشلىنىپ، 1959 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 11. كۈنى پۈتتى. بۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىغا قىزىل دەريادىن سۇ باشلاندى، لايىھەدىكى گېنېراتورلىرىنىڭ سىغىمچانلىقى 3000×2 كىلوۋات، قۇرۇلۇشقا 10 مىليون 800 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. يىللىق توك تارقىتىش مىقدارى 10 مىليون كىلوۋات سائەت بولۇپ، ئاساسلىقى قەشقەر شەھىرىنى توك بىلەن تەمىنلىدى.

3 ـ ئايدا پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى شېكەركۆل سۇ ئامبىرىنى ياساشقا تۇتۇش قىلىندى، بۇ ئامبار شۇ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى پۈتتى ھەم سۇ باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. سۇ ئامبىرىغا قىزىل دەريادىن سۇ باشلاندى، توغانىنىڭ ئېگىزلىكى 7.1 مېتىر، ئامبار سىغىمچانلىقى 97 مىليون 250 مىڭ كۇب مېتىر، سۇغىرىش كۆلىمى 130 مىڭ مو.

4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرى ھەم قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى قەشقەر شەھىرىدە سائەت ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بويىچە ھەمكارلىق يىغىنى ئېچىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ۋە يەرلىك سائەتنى راۋاجلاندۇرۇشتا قانداق يارەملىشىش، بار ـ يوقنى ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇش قاتارلىق مەسىلىلەردە كەڭ كۆلەملىك مۇزاكىرە ئېلىپ باردى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋۇ كەيجاڭ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ياڭ خېتسىلار يىغىنغا قاتناشتى ۋە سۆز قىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىن 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم (كېڭەيتىلگەن) يىغىن ئاچتى، يىغىنغا 180 نەپەر قاتناشتى. يىغىن 75 كۈن داۋاملىشىپ 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئاياغلاشتى. يىغىندا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم (كېڭەيتىلگەن) يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلۈپ ئىزچىللاشتۇرۇلدى، يەرلىك مىللەتچى ئۇنسۇرلار پاش قىلىندى ۋە تەنقىد قىلىندى. يىغىندا «ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ «يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش ۋە ئۇنى تۈگىتىش توغرىسىدىكى قارارى» نى مۇزاكىرە قىلىپ ئىزچىللاشتۇرۇپ ئىجرا قىلىش توغرىسىدا قارار» ى مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللاندى. يىغىندىن كېيىن، ۋىلايەت بويىچە يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى قاتتىق يايدۇرۇلۇپ، 232 يەرلىك مىللەتچى ئۇنسۇر تەنقىد قىلىندى.

5 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون سىمى تارتىش قۇرۇلۇشى باشلاندى، بۇ لىنىيىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1410 كىلومېتىر كېلىدۇ، قۇرۇلۇش 1959 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى تاماملىنىپ، قەشقەر — ئۇرۇمچى ئارىلىقىدا تېلېفونلىشىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

5 — 8 ـ ئايغىچە قەشقەر ۋىلايىتى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىدا «ئۆچنى ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى» (مەھسۇلاتنى، ئىشنى، مالىيىنى ھۆددىگە بېرىش) نى يولغا قويۇپ ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى ياخشىلىدى.

8 - ئاينىڭ 1 - كۇنى قەشقەر شەھىرىدىكى ھېيتگاھ مەيدانىدا قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت ئاممىسىدىن 15 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم قاتناشقان مەدەنىي بولۇش، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش قەسەمىيات يىغىنى ئېچىلدى.

8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم «ۋىلايەت بويىچە يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىدا ،مەھسۇلاتقا قاراپ ھەق ھېسابلاش، تۈزۈمىنى يولغا قويۇش توغرىسىدا يولىيورۇق» چىقىرىپ، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىدا كۈزگى بۇغداي تېرىلغۇسىدىن باشلاپ، «مەھسۇلاتقا قاراپ ھەق ھېسابلاش» تۈزۈمىنى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى.

8 - ئايدا ئىمنوف ھامىت قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلەندى.

9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم دائىمىي ئەزالار (كېڭەيتىلگەن) يىغىنى ئېچىپ، مەركىزىي كومىتېت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش توغرىسىدىكى جەددىي يولىيورۇقىنى يەتكۈزۈپ، 9 - ئاينىڭ ئاخىرىغا قەدەر ۋىلايەت بويىچە خەلق گۇڭشېسىنى ئاساسىي جەھەتتىن قۇرۇپ بولۇش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى. يىغىندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە گۇڭشې قۇرۇش خىزمىتى تېزلىكتە قانات يايدۇرۇلۇپ، 2 ئايغا يەتمەي ۋاقىت ئىچىدە 660 خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلدى، كېيىن بۇلار 131 گە تەڭشەلدى.

9 - ئاينىڭ 19 -، 20 - كۈنلىرى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى جۇ دې قەشقەردە خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈردى.

9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ ئېگىزيەر خەلق گۇڭشېسىدا نەق مەيدان يىغىنى ئېچىپ، پۈتۈن ۋىلايەتكە «يېڭىسارچە» يەرلىك ئېگىز ئوچاقتا پولات تاۋلاش تەجرىبىسىنى كېڭەيتتى. يىغىندىن كېيىن، ۋىلايەت بويىچە «كەڭ كۆلەمدە پولات - تۆمۈر تاۋلاش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. 3 ئاي ئىچىدە جەمئىي 380 مىڭ ئادەم ئاجرىتىلىپ، 2567 يەرلىك ئېگىز ئوچاق ياسىلىپ، 9470 تونىنا يەرلىك پولات، 2620 تونىنا تۆمۈر تاۋلاندى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەردىن تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىگىچە بولغان تاشيولدا ئاپتوموبىل قاتنىدى.

1959 - يىلى

1 - ئاينىڭ 6 — 16 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم دائىمىي ئەزالار (كېڭەيتىلگەن) يىغىنى ئېچىپ، ج ك پ 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 6 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم (كېڭەيتىلگەن) يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى، 1958 - يىللىق خىزمەتلەرنى خۇلاسىلەپ، خەلق گۇڭشېلىرىنى تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش مەركەز قىلىنغان ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلاشتۇردى.

2 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىچۇسى قۇرۇشنى قارار قىلدى. ئەسلىدىكى ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى شۇجىچۇنىڭ 1 - شۇجىلىقىغا، ئەسلىدىكى مۇئاۋىن شۇجىسى شۇ جىچۇنىڭ شۇجىلىقىغا ئۆزگەرتىلدى. 1962 - يىل 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنىگە كەلگەندە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئۇقتۇرۇشنىڭ روھىغا ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىچۇنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئەسلىدىكى ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى، مۇئاۋىن شۇجىسى دېگەن نامنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

3 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم يىغىن ئاچتى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ 1- شۇجىسى ۋالى ئېنىماۋ يىغىندا سۆز قىلىپ، گۇڭشېلارنى تەرتىپكە سېلىش ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى مەركەز قىلىش، خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا ئەھمىيەت بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ئەنخۇي ئۆلكىسىدىن چېگرا رايونىنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىدىغان تۈنجى تۈركۈمدىكى ياشلار ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار قەشقەرگە يېتىپ كەلدى، ئۇلارنى قەشقەرنىڭ ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىن بولغان 30 مىڭدىن كۆپرەك كىشى قارشى ئالدى.

3 ـ ئايدا قەشقەر ئۇلايىتى رايون دەرىجىلىكتىن يۇقىرى 1017 دىنىي زاتنى يىغىپ «ئىستىل تۈزىتىش» ھەرىكىتى ئېلىپ باردى.

4 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى خوبىي ئۆلكىسىدىن چېگرا رايونىنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىدىغان بىر قىسىم ياشلار ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار قەشقەر شەھىرىگە يېتىپ كەلدى. 2000 دىن كۆپرەك كىشى ئۇلارنى قارشى ئالدى.

4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى قەشقەر ئۇلايەتلىك پارتكوم ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىلىرى، ھاكىملار بىرلەشمە يىغىنى ئېچىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ساناقەت ـ قاتناش بۆلۈمى ئاچقان يەرلىك ساناقەت بىلەن كەلگە تۇرە شۇغۇللىنىش سۆھبەت يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى. يەرلىك ساناقەت بىلەن شۇغۇللىنىش فاكتىنى ھەمدە قانداق قىلىپ يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىش ۋە مەبلەغ جۈغلاش قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇزاكىرە ئېلىپ باردى. يىغىندىن كېيىن، ئۇلايەت بويىچە يەرلىك ساناقەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئىشى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويۇلۇپ، بىر ئايدىن ئارتۇقراق ۋاقىتتا 1004 زاۋۇت قۇرۇلدى. بۇ ئەسلىدىكى زاۋۇت قۇرۇش پىلانىدىكى ساندىن 39.5 ھەسسە كۆپ بولدى.

5 ـ ئاينىڭ 7 — 15 ـ كۈنىگىچە قەشقەر ئۇلايەتلىك پارتكوم، ۋالىي مەھكىمە ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىلىرى، ھاكىملار بىرلەشمە يىغىنى ئېچىپ، چ ك پ 8 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 7 ـ ئومۇمىي يىغىنى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم (كېڭەيتىلگەن) يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى، قەشقەر ئۇلايىتىنىڭ 1959ـ يىللىق خەلق ئىگىلىكى پىلانى ئىجىدىكى بەزى يۇقىرى كۆرسەتكۈچلەرنى تەڭشەش، چوپۇن، كۆمۈر، ئاشلىق، پاختا جەھەتلەردىكى كۆرسەتكۈچلەرنى تۆۋەنلىتىشنى مۇزاكىرە قىلدى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇردى.

5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى زۇلال ياقۇپ (تاجىك) قەشقەر ئۇلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا تەينىلەندى، 1964 ـ يىل 2 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى.

7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى قەشقەر شەھىرىدە يېڭىدىن ياسالغان 2 ـ سودا بىناسى — ئىلمە ـ توقۇلما بۇيۇملار سودا سارىيىدا تىجارەت باشلاندى.

9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى قەشقەر تەنتەربىيە مەيدانىنىڭ پۈتكەنلىك مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنىگىچە قەشقەر ئۇلايەتلىك پارتكوم (كېڭەيتىلگەن) يىغىنى ئاچتى، يىغىنغا 110 ئادەم قاتناشتى. يىغىندا چ ك پ 8 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 8 ـ ئومۇمىي يىغىنى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم (كېڭەيتىلگەن) يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى، ۋالىي مەھكىمە ئورگىنىدىكى بىر قىسىم رەھبىرىي كادىرلاردا ساقلانغان «ئوڭچىللىق» ئىدىيىسى تەكشۈرۈلۈپ تەنقىد قىلىندى، بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى قەشقەر پاختا توقۇمچىلىق ـ بوياقچىلىق بىرلەشمە فابرىكىسىنىڭ ئاساسىي فابرىكا ئۆيىنى سېلىشقا تۆتۈش قىلىندى، بۇ قۇرۇلۇش كېيىنكى يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى پۈتۈپ، توقۇمچىلىق سېخىدا فابرىكىلارنى سىناش مۇراسىمى ۋە بوياش فابرىكىسىنى قۇرۇشقا تۆتۈش قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. 1965ـ يىلى بوياش فابرىكىسى پۈتۈپ، 30 مىڭ ئورچۇقلۇق، 1260 دانە توقۇش ماشىنىسى بولغان، يىلىغا 24 مىليون مېتىر رەختنى بوياش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى شەكىللەندى.

10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى قەشقەر سىمونت زاۋۇتىنىڭ باش زاۋۇت ئۆيىنى سېلىشقا تۆتۈش قىلىندى، كېيىنكى يىلى 2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى پۈتۈپ، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 32 مىڭ تونىنا بولدى.

12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر ۋالىي مەھكىمە ھەمدە ئۇنىڭغا تەۋە ناھىيە (شەھەر) لەردىكى بارلىق ئورگان، تەشكىلات، مەكتەپلەردە «ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش» كۈرىشى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى.

1960 - يىلى

2 - ئاينىڭ 13 — 17 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىلىرى، دېھقانچىلىق مەيدانى پارتكوم شۇجىلىرى يىغىنى ئاچتى. يىغىندا ۋىلايەتنىڭ 1959 - يىلدىكى ئاشلىق، پاختا، يافلىق دان مەھسۇلاتى تەكشۈرۈلۈپ، 1960 - يىلدىكى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش پىلان كۆرسەتكۈچلىرى بېكىتىلدى (تەكشۈرۈلۈپ بېكىتىلگەن مەھسۇلات ۋە پىلان كۆرسەتكۈچلەر ئەمەلىيەتكە ئويغۇن بولماي، يۇقىرى بولۇپ كەتكەن) . يىغىندا يەنە قانداق قىلىپ پايدىلىق شارائىتلاردىن تولۇق پايدىلىنىپ 1960 - يىللىق يېزا ئىگىلىكىدىن مول ھوسۇل ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلىش مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىندى.

4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى يەكەن دەرياسى كۆۋرۈكىنى سېلىشقا تۆتۈش قىلىندى، بۇ كۆۋرۈك 1964 - يىلى پۈتۈپ قاتناش باشلاندى. بۇ كۆۋرۈك پولات چۈۋىلىق - بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 540 مېتىر، كەڭلىكى 9 مېتىر، 2 سۇتكۈچ، 23 تۆۋرۈكى بار. بۇ كۆۋرۈكنى شىنجاڭ قاتناش نازارىتىنىڭ 308 - يول ياساش ئەترىتىنىڭ كۆۋرۈك سېلىش ئەترىتى سالدى. ئۇ خوتەن بىلەن قەشقەرنى تۇتاشتۇرىدىغان تۇنجى.

4 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايىتى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ھەرقايسى سىستېما، ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچى، كادىرلار ئارىسىدا شۇنداقلا شەھەر، يېزىلاردا ئاممىۋى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىلىپ، خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى كەڭ كۆلەمدە، چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلدى.

4 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتى 5 - تۇركۈم ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى، بۇ قېتىمقى ھەرىكەت 1961 - يىل 12 - ئايدا ئاياغلاشتى. 1116 ئادەمنى تازىلاش، ئېنىقلاش ئوبيېكتى قىلىپ بېكىتىپ، تەكشۈرۈپ ئايرىپ، دېلوسىنى تۈرغۇزدى.

6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم «يېزا ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ئارىسىدا ،ئوڭچە قارشى تۇرۇش، (خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچىلىققا، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇش) مەركەز قىلىنغان ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتىدە پولات - تۆمۈر، كۆمۈر جەھەتتە «كىچىك زاماناۋى، ئاممىۋى بولۇش» ئىشخانىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايىتىدە كۆمۈر، تۆمۈرنى كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىش، ترانسپورت ئىشلىرىنى تېزلىتىش ئاساس قىلىنغان «كىچىك، زاماناۋى، ئاممىۋى بولۇش» ، «كىچىك، مەھەللىۋى، ئاممىۋى بولۇش» ھەرىكىتى قوزغالدى.

7 - ئاينىڭ 3 — 7 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم (كېڭەيتىلگەن) يىغىن چاقىردى. يىغىندا مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بيۇروسى شاڭخەي يىغىنىنىڭ ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم (كېڭەيتىلگەن) يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى، رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ئىدىيە، ئىستىل مەسىلىلىرى نۇقتىلىق تەكشۈرۈلدى، كېيىنكى خىزمەت ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

8 - ئاينىڭ 19 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋىلايەت، شەھەر دەرىجىلىك ئىدارە، ئورگان مەسئۇللىرى يىغىنى چاقىردى. يىغىندا ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىچۇسىنىڭ شۇجىسى جۇ باۋجيې «ئاممىنى تېز، كەڭ كۆلەمدە، چوڭقۇر قوزغاپ، خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچىلىققا، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ئاممىۋى خاراكتېرلىك ،ئوڭچە قارشى تۇرۇش، ھەرىكىتىنى تېزلىكتە قوزغايلى» دېگەن تېمىدا سەپەرۋەرلىك سۆزى قىلىپ، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئىدارە، ئورگانلاردا ئاممىنى كەڭ كۆلەمدە قوزغاپ، «ئوڭچە قارشى

تۇرۇش» ھەربكتىنى قانات يايدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.
12 - ئايدا گۇاڭدۇڭ ھەربىي رايونىدىن كەسىپ ئالماشقان 28 كادىر، مەركىزىي كومىتېتتىن تۆۋەنكە چۈشۈرۈلگەن 23 كادىر قەشقەر ۋىلايىتىگە تەقسىملەندى.

1961 - يىلى

1 - ئايدا گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكى پەۋقۇلئاددە زور ئاپەتكە ئۇچرىغانلىقتىن، قەشقەر ۋىلايىتى گەنسۇ ئۇلكىسىگە 25 مىليون كىلوگرام ئاشلىق ياردەم بەردى.
2 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىن 3 - ئاينىڭ 6 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم (كېڭەيتىلگەن) يىغىن چاقىرىپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى خىزمەت يىغىنىنىڭ ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم خىزمەت يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى. يىغىندا قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتى تەھلىل قىلىنىپ، خىزمەت ئىستىلى جەھەتتە ساقلانغان «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلمۇھتىش شامىلى»، «مۇبالىغىچىلىك شامىلى» ۋە ساناشمە، يېزا ئىگىلىك، ئىشلەپچىقىرىشىدا ساقلانغان مەسىلىلەر تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەر مۇزاكىرە قىلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.
4 - ئاينىڭ 1 — 12 - كۈنىگىچە پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە ئۇدا يەر تەۋرىدى، تەۋرەش دەرىجىسى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 8.6 بال بولدى، 5 بالدىن يۇقىرى تەۋرەش 10 قېتىم يۈز بەردى.
7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تىلىۋالدى ئېلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا تەيىنلەندى، 1961 - يىل 11 - ئايدا كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولدى.
7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك 2 - خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ دوختۇرخانا 1958 - يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىغان، 1964 - يىلى قەشقەر تىببىي مەكتەپ قارىمىقىدىكى دوختۇرخانا قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.
8 - ئاينىڭ 2 — 23 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم (كېڭەيتىلگەن) يىغىن چاقىردى، يىغىنغا 103 ئادەم قاتناشتى. يىغىندا مەركىزىي كومىتېت خىزمەت يىغىنىنىڭ ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئۈچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى؛ قەشقەرنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەھەتتىكى تەجرىبە-ساۋاقلىرى يەكۈنلەندى ۋە تەھلىل قىلىندى. تەنقىد ۋە ئۆز - ئۆزىنى تەنقىد قىلىش قانات يايدۇرۇلدى. يىغىن ئىشتىراكچىلىرى ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ رەھبەرلىك ئىستىلى ۋە خىزمەت ئۇسۇلىغا قارىتا بەزى تەنقىد ۋە تەكلىپلەرنى بەردى، ۋىلايەتلىك پارتكوم رەھبەرلىرى ئۆز - ئۆزىنى تەنقىد قىلدى. يىغىندا يەنە سودىنى ئىخچاملاش، شەھەر ئاھالىلىرىنى قىسقارتىش قاتارلىق مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىنىپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى.
10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومدا ئېنىقلاپ قايتۇرۇش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت بويىچە «بىرىنچىدىن تەكشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» تەك «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلمۇھتىش شامىلى» خاتالىقىنى تۈزىتىش قانات يايدۇرۇلۇپ، گۇڭشې كوللېكتىپى ۋە ئەزالارنىڭ ئىقتىسادىي زىيىنى ئېنىقلىنىپ قايتۇرۇلدى ۋە تۆلەپ بېرىلدى.
10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋىلايەتلىك پارتكوم ئالاھىدە رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ۋە ئېنىقلاش - ئايرىش ئىشخانىسى قۇرۇشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت تەۋەسىدە ئېنىقلاپ رەتكە تۇرغۇزۇش خىزمىتى باشلىنىپ، 1958 - يىلىدىن بۇيانقى ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش، «ئوچكە قارشى تۇرۇش»، ئىستىل تۈزىتىش، گۇڭشېنى تەرتىپكە سېلىش ھەرىكىتىدە تەنقىد قىلىنغان ۋە جازا بېرىلگەن 2698 خادىم قايتا تەكشۈرۈلدى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئېنىقلىنىپ، نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

12 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم «مەركىزىي كومىتېت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ،يېزىلاردا سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا يولىيورۇق،نى ئىزچىللاشتۇرۇش توغرىسىدا يولىيورۇق» تارقاتتى، شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت بويىچە يېزىلاردا سوتسىيالىستىك تەربىيە مەركەز قىلىنغان ئىستىل تۈزىتىش، گۇڭشېنى تەرتىپكە سېلىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. بۇ ھەرىكەت 1962- يىل 3 - ئايدا ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى.

يىل ئاخىرىدا قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە پارتىيە، ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىدا ئاپپاراتلارنى ئىخچاملاش، شەھەر، بازار ئاھالىسىنى قىسقارتىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى، بۇ خىزمەت 1963 - يىلى ئاياغلاشتى. ۋىلايەت بويىچە 5282 ئىشچى - خىزمەتچى قىسقارتىلدى، 83 مىڭ 994 شەھەر - بازار ئاھالىسى ئازايتىلدى، شۇنىڭ بىلەن تاۋار ئاشلىق يەيدىغان 83 مىڭ 510 ئادەم ئازايدى، قىسقارتىلىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن ئىشچى - خىزمەتچى ۋە شەھەر - بازار ئاھالىسىدىن 85 مىڭ 994 كىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1962 - يىلى

1 - ئاينىڭ 10 - كۈنى مەكىت ناھىيىسى يەكەن دەرياسىغا سالغان لەيلىمە كۆۋرۈكتە ئاپتوموبىل قاتنىدى.

3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ خەلق تۈرمۈشىنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتە سادىر قىلغان ئېغىر خاتالىقىنى تەنقىد قىلدى. ئۇقتۇرۇشتا مۇنۇلار كۆرسىتىلدى: پەيزاۋات ناھىيىسى ئوزۇقلۇق ئاشلىق ئۇلچىمىنى تۆۋەنلەتكەنلىكى، ئايرىم كادىرلارنىڭ ساختىلىق قىلغانلىقىدىن، ئاز ساندىكى ئاممىنىڭ كېسەل بولۇش، ئۆلۈپ كېتىش، سەرتقا كېتىشىدەك ئېغىر ۋەقە كېلىپ چىقتى. ھەر دەرىجىلىك پارتكوملار ئىلگىرىكى باي ناھىيىسى ۋەقەسى ۋە بۇ قېتىمقى پەيزاۋات ۋەقەسىدىكى ئاچچىق ساۋاقنى ئەستايىدىل قوبۇل قىلىپ، خەلق تۈرمۈشىنى ھەقىقىي ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇپ، مۇشۇنداق مەسىلىنىڭ سادىر بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشى كېرەك.

6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە ۋالىي مەھكىمە «قوشۇنلارنى خەلق، مەمۇرىي ئورۇنلارنى ئىخچاملاش» فاكىجىنىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، «قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ۋىلايەت دەرىجىلىك دۆلەت ئورگانلىرى، پارتىيە گۇرۇھلار، خەلق تەشكىلاتلىرىنىڭ 1962 - يىللىق شتات لايىھىسى»نى بېكىتتى. ئەسلىدە ۋىلايەت دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ مەمۇرىي شتاتى 483 بولۇپ، 133 مەمۇرىي شتات قىسقارتىلدى، 21 ئورۇن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ياكى قوشۇۋېتىلدى.

7 - ئاينىڭ 14 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم «ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى داۋاملىق ئىخچاملاش، شەھەر - بازار ئاھالىسىنى ئازايتىش توغرىسىدا قارار» چىقىرىپ، ۋىلايەت بويىچە يەنە 20 مىڭ شەھەر - بازار ئاھالىسىنى ئازايتىشنى، 7000 ئىشچى - خىزمەتچىنى قىسقارتىشنى تەلەپ قىلدى.

7 - ئايدا خې جياچەن جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانلىقىغا (1964 - يىل 4 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، ۋاڭ جىلىيەن مۇئاۋىن قوماندانلىقىغا، زېڭ گۇاڭمىڭ سىياسىي كومىسسارلىقىغا تەيىنلەندى.

9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە تۆنجى ۋالىي مەكتەپ — قەشقەر پېداگوگىكا ۋالىي تېخنىكومى قۇرۇلدى ھەم ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

11 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدە كادىرلارنى تەكشۈرۈش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، 32 مىڭ 30 كادىر تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى، تەكشۈرۈش ئوبيېكتى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن 648 كىشى تەكشۈرۈلدى ياكى مەخسۇس دېلو تۈرغۈزۈلۈپ تەكشۈرۈلدى. بۇ خىزمەت 1963 - يىلى ئاياغلاشتى.

12 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم «ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ (يېزىلاردا

سوتسىيالىستىك تەربىيە ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا يولىيورۇقى) نى ئىزچىل ئىجرا قىلىش توغرىسىدا يولىيورۇق» تارقاتتى. شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت بويىچە يېزىلاردا سوتسىيالىستىك تەربىيە، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ۋە گۈڭشىلارنى تەرتىپكە سېلىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. بۇ ھەرىكەت 1963. يىل 10 - ئايدا ئاياغلاشتى.

1963 - يىلى

3 ،، 4 - ئايلاردا قەشقەر ۋىلايىتى يېزىلاردا كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار تەشكىلاتلىرىنى مىناق تەرىقىسىدە قۇردى. ئۇلاپلا ۋىلايەت بويىچە جايلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدە كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار گۇرۇپپىسى ياكى ۋەكىللەر گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى؛ چوڭ ئەترەتلەردە كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار كومىتېتى ياكى ۋەكىللەر كومىتېتى قۇرۇلدى.

5 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئىمىنوف ھامىت قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلەندى.

4 — 10 - ئايغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە مەسئۇلاتنى ئاشۇرۇش، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئىش كۆرۈش، «بەشكە قارشى تۆرۈش» (خىيانەتچىلىككە - ئوغرىلىققا، ھايانكەشلىككە، ئىسراپچىللىققا، تارقاقچىلىققا، بيۇروكراتلىققا قارشى تۆرۈش) ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئاراساراي دېگەن يەردە 6 بال يەر تەۋرىدى.

9 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتى قەشقەر يېڭىشەھەر، مەكىت، يەكەن، قاغىلىق، يوپۇغا، مارالبېشى ناھىيىلىرىدە پاختا زاۋۇتى قۇردى.

12 - ئاينىڭ 9 — 26 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم (كېڭەيتىلگەن) يىغىن ئاچتى، يىغىنغا 50 نەچچە ئادەم قاتناشتى. يىغىندا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 9 - ئايدىكى خىزمەت يىغىنى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ 11 - ئايدىكى خىزمەت يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى، 1963 - يىللىق خىزمەتلەر خۇلاسىلەندى، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئوبدان قىلىپ، شەھەر - يېزىلاردا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ھەرىكىتى («تۆتىنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتى يەنى سىياسىنى ئېنىقلاش، ئىقتىسادنى ئېنىقلاش، تەشكىلنى ئېنىقلاش، ئىدىيىنى ئېنىقلاش) ۋە «بەشكە قارشى تۆرۈش» ھەرىكىتىنى داۋاملىق چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1964 - يىلى

1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، ۋالىي مەھكىمە قەشقەر شەھىرىدىكى «1 - ماي» تىياتىرخانىسىدا قارشى ئېلىش كېچىلىكى ئۆتكۈزۈپ، تەنجىن شەھىرىدىن تۇنجى تۇركۈمدە چېگرا رايوننىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قەشقەرگە كەلگەن 75 زىيالىي ياشنى كۈتۈۋالدى.

4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى قەشقەر شەھىرىدە بېتون قۇرۇلمىلىق يول ياساش قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، مۇراسىم ئۆتكۈزۈلدى. بۇ يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.4 كىلومېتىر، كەڭلىكى 12 مېتىر.

5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ 1 - شۇجىسى ۋاڭ ئېنماۋ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مەكىت ناھىيە قىزىلبايراق گۈڭشىسىدا خىزمەتلەرنى كۆزدىن كۆچۈرگەندە، جايلاردىكى خەلق گۈڭشىلىرىنى قىزىلبايراق گۈڭشىسىدىن ئۆگىنىشكە، «بەشتە ياخشى» (ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى ئېرىق - ئۆستەڭ، ياخشى

ئورمان بەلۋېغى، ياخشى بول، ياخشى ئولتۇراق نۇقتىسى) ئۇلچىمى بويىچە تىرىشىپ سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇشقا چاقىرىق قىلدى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ تۆمۈشۈق رايونىدا «2 - نومۇرلۇق كېسەل» (خولېرا) بايقالدى، يۇقۇم ھەرقايسى ناھىيە (شەھەر) لەرگىچە تارقالدى. ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى شاشقىدەك، شەتئى قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن تىببىي خادىملارنىڭ ياردىمى بىلەن، شۇ يىلى 9 - ئايدا يۇقۇمنى ئاساسەن تىزگىنلىدى.

10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى ئاياغلاشتى. ستاتىستىكىدىن قارىغاندا، 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە، ۋىلايەت بويىچە 484 مىڭ 529 ئائىلە، 1 مىليون 723 مىڭ 854 نوپۇس بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 1 مىليون 614 مىڭ 618، خەنزۇ 83 مىڭ 109، باشقا مىللەت 26 مىڭ 127.

12 - ئايدا مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ تۈزلەڭلىك سۇ ئامبىرى — شوركۆل سۇ ئامبىرىنىڭ 1 - قارارلىق قۇرۇلۇشى تاماملىنىپ، 250 مىليون كۇب مېتىر سۇ قاچىلاندى. بۇ سۇ ئامبىرى 1959 - يىل 10 - ئايدىن باشلاپ ياسالغان، 1975 - يىلى 2 - قارارلىق، 1979 - يىلى 3 - قارارلىق قۇرۇلۇشلىرى پۈتكۈزۈلدى، ئامبارنىڭ لايىھەدىكى سىغىمچانلىقى 500 مىليون كۇب مېتىر.

1965 - يىلى

3 - ئاينىڭ 2 — 14 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم يېڭىسار ناھىيىسىدە ئۇچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئاچتى، يىغىنغا 290 ئادەم قاتناشتى. يىغىندا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۈروسى مەملىكەتلىك خىزمەت يىغىنىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ 2 - ئايدىكى خىزمەت يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلۈپ ئىزچىللاشتۇرۇلدى؛ 1964 - يىللىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى تەكشۈرۈلدى ۋە خۇلاسىلەندى؛ 1965 - يىللىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىلىرىنى ئەمەلىيلەشتۇرۇش مۇزاكىرە قىلىندى. قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى مېڭ شۇلىن خىزمەت دوكلاتى بەردى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شۇجىچۈسىنىڭ شۇجىسى، ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى سەيپىدىن ئەزىزى يىغىندا سۆز قىلدى.

4 - ئايدىن 11 - ئايغىچە قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ئاساسىي قاتلامالاردا سايلام ئېلىپ بېرىلدى. ۋىلايەت بويىچە سايلامغا قاتنىشىشقا تېگىشلىك ئادەم 1 مىليون 1982 بولۇپ، ئەمەلىي قاتناشقىنى 839 مىڭ 446. گۇڭشې (بازار) غا ۋەكىل بولۇپ سايلانغىنى 12 مىڭ 46، ناھىيە (شەھەر) گە ۋەكىل بولۇپ سايلانغىنى 2443.

5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ قەشقەر ئۇلاپ تارقىتىش ئۇزىلى قۇرۇلدى.

7 - ئاينىڭ 2 -، 3 - كۈنلىرى گوۋۇيۈەن زوڭلىسى جۇ ئېنلەي بىلەن مۇئاۋىن زوڭلى چېن يىلار ئەرەپ بىرلەشمە جۇمھۇرىيىتى (مىسىر) گە قىلغان دوستانە زىيارىتىنى ئاياغلاشتۇرغاندىن كېيىن، قەشقەرگە كېلىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈردى.

7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئوت ئېلىكتر ئىستانسىسىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلاندى ۋە ئىش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. 1966 - يىل 10 - ئايدا 1 - گېنېراتورلار گۇرۇپپىسى توك تارقاتتى، 1970- يىلى 2 - گېنېراتورلار گۇرۇپپىسى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى. 2 گېنېراتورلار گۇرۇپپىسىنىڭ سىغىمچانلىقى 6000 كىلوۋات بولدى.

7 - ئاينىڭ 27 - كۈنى مارالبېشى ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى ئوتتۇرا ئەترىتىنىڭ باشلىقى قادىر ھېزىم شوركۆل سۇ ئامبىرىدىكى كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇپ، خەتەرنى تۇغىتىش كۈرىشىگە قاتنىشىۋاتقاندا سۇغا چۆكۈپ

كەتكەن 2 ياشنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن بەختكە قارشى قۇربان بولدى. 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنى دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى قادىر ھېزىمغا «خەلقنى سۆيۈش نەمۇنىسى» دەپ نام بەردى.

7 - ئايدا ما رۇيشەن قەشقەر ئۆلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تەينىلەندى، 1979 - يىل 5- ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى.

8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قەشقەر شەھىرىدە يەنە بىر يېڭىچە تۈرلۈك مالالار بىناسى — ھېيتگاھ سودا سارىيى پۈتۈپ تىجارەت باشلىدى. تىجارەت كۆلىمى 1500 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدىغان 2 قەۋەتلىك بۇ سودا سارىيىنىڭ قۇرۇلۇشى 1964 - يىل 9 - ئايدا باشلانغانىدى.

9 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم قەشقەر ئۆلايىتىنىڭ مارالبېشى ۋە مەكىت ناھىيىلىرى تەۋەسىدە شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈمىنىڭ يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنى قۇرۇشنى تەستىقلىدى. 1966 - يىل 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈمىنىڭ يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنى قۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى ھەمدە يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ 4 - باشقۇرۇش رايونى، 2 - فېرما، قەشقەر ئۆلايەتلىك ئىتتىپاق دېھقانچىلىق مەيدانىنى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىگە ئايرىپ بەردى.

10 - ئاينىڭ 10 -، 11 - كۈنلىرى مەركەز ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى، ج ك پ مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بيۇروسىنىڭ ئەزاسى، گوۋۇيۈەننىڭ مۇئاۋىن زۇڭلىسى خې لوڭ قاتارلىقلار ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىسى ۋاڭ ئېنماۋ قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن ۋە مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىغا ۋاكالىتەن قەشقەرگە كېلىپ ھەر مىللەت خەلقىدىن ھال سورىدى.

11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى بىكىتۈەن دۇ شيۇچۈەن (1975 - يىلى ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، خې يۈەنتۇڭ (1968 - يىل 6 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، لياڭ كېشۈن (1967 - يىل 3 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى) لەرنى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ مۇئاۋىن شجاڭلىقىغا، دۇڭ فۇ (1967 - يىلى ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى) نى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارلىقىغا تەينىلىدى.

12 - ئايدا يەن دىڭۈ قەشقەر ئۆلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تەينىلەندى.

12 - ئايدا قەشقەر ئۆلايەتلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى مېڭ شۈلىن يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ سىياسىي كومىسسارلىقى بىلەن پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىنى قوشۇمچە ئۈتىدى (1967 - يىلى ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، چەي ئېنيۈەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ شجاڭلىقىغا، پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تەينىلەندى (1975- يىل 5 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

1966 - يىلى

2 - ئاينىڭ 2 — 23 - كۈنىگىچە قەشقەر ئۆلايەتلىك پارتكوم، ۋالىي مەھكىمە بىرلىكتە ئەتىياز پەسىللىك 3 دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى چاقىردى، يىغىنغا 344 ئادەم قاتناشتى. يىغىندا مەركىزىي كومىتېتنىڭ 1965- يىل 9 - ئايدىكى خىزمەت يىغىنى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 11 - ئايدىكى كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى؛ قەشقەرنىڭ 1965 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى تەكشۈرۈلدى ۋە خۇلاسىلەندى؛ قەشقەرنىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ ئاستا بولۇشىدىكى سەۋەبلەر ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا تەھلىل قىلىندى، بۈنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت، ۋەزىپىلەر مۇزاكىرە قىلىندى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

2 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىن 3 - ئاينىڭ 6 - كۈنىگىچە ۋۇخەن ھەربىي رايونىنىڭ ھەربىي سەپتىن قايتقان 1267 جەڭچىسى، بېيجىڭ ھەربىي رايونىنىڭ ھەربىي سەپتىن قايتقان 36 جەڭچىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بولۇپ 1098 كىشى چېگرا رايونىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن تۇركۈمگە بۆلۈنۈپ يېزا

ئىگىلىك 3. شىسىگە قاراشلىق ھەرقايسى تۈەن - مەيدانلارغا كېلىپ ماكانلاشتى.

5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى مېڭ شۇلىن ۋىلايەت (شەھەر) دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى پارتىيە ئەزالىرى، ئىتتىپاق ئەزالىرى كادىرلىرى يىغىنىدا «پرولېتارىيات مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىغا ئاكتىپ قاتنىشايلى» دېگەن تېمىدا سەپەرۋەرلىك سۆزى قىلدى، شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ۋىلايىتىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكىتى ئومۇميۈزلۈك باشلاندى.

7 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 6 - كۈنىگىچە يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى شائىخەيدىن چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن 4971 زىيالىيىنى ھەرقايسى تۈەن - مەيدانلارغا تۇرىكۈمگە بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇردى.

9 ،، 10 - ئايلاردا جېجىياڭ ئۆلكىسىنىڭ ۋېنجۇ، نىڭبو، شاۋشىڭ دېگەن جايلىرىدىن چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن 3462 ياش تۇرىكۈمگە بۆلۈنۈپ ھەرقايسى تۈەن - مەيدانلارغا ماكانلاشتى.

10 - ئايدا گوۋۇيۈەننىڭ مۇئاۋىن زۇڭلىسى، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى نىي رۇڭجېن قەشقەرگە كېلىپ ئېكسكۇرسىيە، تەكشۈرۈشتە بولدى.

10 — 12 - ئايغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكومىلار بىلەن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئارقا - ئارقىدىن دەرس توختىتىپ «ئىنقىلاب قىلدى»، ئوقۇغۇچىلار ئىچكىرىگە بېرىپ «ئىنقىلابىي كەڭ ئالاقە باغلىدى».

12 - ئاينىڭ 14 — 21 - كۈنىگىچە قەشقەردىكى مىڭغا يېقىن ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم قورۇسىدا جەم ئولتۇرۇۋېلىپ ھەيۋە كۆرسەتتى ھەمدە 48 سائەت ئاچلىق ئېلان قىلىپ، مۇئاۋىن ۋالىي نەن چىمىننىڭ ۋەزىپىسىنى ئېلىپ تاشلاشنى تەلەپ قىلىشتى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋەزىيەتنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن تېلېگراممۇ ئارقىلىق نەن چىمىننىڭ پارتىيە ئىچى - سىرتىدىكى بارلىق ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلدى.

يىل ئاخىرىدا يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى بېيجىڭدىن كەلگەن جەمئىيەت ياشلىرىدىن 2100 كىشىنى ئورۇنلاشتۇردى.

1967 - يىلى

1 - ئاينىڭ 16 - كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا 5 بال يەر تەۋرىدى.

1 - ئاينىڭ 25 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى «ئىسيانچى»لار «ئىنقىلابىي چوڭ بىرلىشىش»نى يولغا قويدى. شۇ كۈنى سائەت 0 دە «ئىسيانچى»لار قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، ۋالىي مەھكىمە، شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك، شەھەرلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، بۇنىڭغا ئۇلاپلا قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيىلەردىمۇ «ھوقۇق تارتىۋېلىش» دولقۇنى كۆتۈرۈلدى.

2 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى كەينى - كەينىدىن 1000 دىن ئارتۇق كادىر جەڭچى چىقىرىپ، ئۇلارنى «ئۆچ ياردەم، ئىككى ھەربىي» (سولچىلارنى قوللاش، سانائەتكە ۋە يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش، ھەربىي ئىدارە قىلىش، ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىش) گە قاتناشتۇردى.

3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، ئىشخانا قارمىقىدا ئۇنىۋېرسال گۇرۇپپا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى، سانائەت - قاتناش گۇرۇپپىسى، مالىيە - سودا گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ، ۋىلايەت بويىچە سانائەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ۋە باشقا ئىقتىسادىي خىزمەتلەرنى باشقۇردى. ئىشخانا مۇدىرلىقىنى قەشقەر شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانى شياۋ

شېنشۇ قوشۇمچە ئۇتتىدى. بۇ ئىشخانا 1969 - يىل 4 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

3 - ئاينىك 25 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئالاقە - خەۋەرلىشىش يېتەكچى ئەترىتىنىڭ جەڭچىسى جاڭ جېنرۇڭ 5 ئۇيغۇر ئاممىنى قوغداش ئۇچۇن، ئۇرکۇپ كەتكەن ئاتنى توسۇپ بەختكە قارشى ۋاپات بولدى. 5 - ئاينىك 6 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئۇنى 1 - دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى دەپ ئەنگە ئالدى.

8 - ئاينىك 14 - كۈنى قەشقەردىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلاردىن «جىلىيەن» ۋە «گۇاڭزۇڭ»لار بىر قىسىم ھەقىقىي ئەھۋالنى چۈشەنمەيدىغان ئاممىنى قۇترىتىپ، قەشقەر شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك ھۆكۈمەت بىناسىدا تۇرۇۋاتقان يەنە بىر ئاممىۋى تەشكىلات «زوزۇڭ» غا ھۇجۇم قىلدى ھەم شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك ھۆكۈمەت بىناسىغا ئوت قويۇپ زور ئىقتىسادىي زىيان كەلتۈردى.

8 - ئاينىك 16 - كۈنى قەشقەردىكى «سەنسۇ» ئاممىۋى تەشكىلاتىدىكى بەزى كىشىلەر قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى «لىيەنۇبي» بىلەن بىرلىكتە دېھقانلارنى تەشكىللەپ، ئاممىۋى تەشكىلات «سەنشىن» ساقلاۋاتقان قىزىل كۆۋرۈككە ھۇجۇم قىلىپ، 2 ئادەمنىڭ ئۆلۈشى، 40 نەچچە ئادەمنىڭ يارىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ۋەقەدىن كېيىن، «سەنشىن» تەشكىلاتى قىزىل كۆۋرۈكنى توسۇۋەتتى. گوۋۇيۈەن زۇڭلىسى جۇ ئېنلەي بۇ ئىشنى سۈرۈشتە قىلىپ، ئەلەم كۆرىشنى توختىتىپ، قاتناشنى قويۇۋېتىشنى تەلەپ قىلدى. 10- ئاينىك 15 - كۈنى يولدىكى توساقلار ئېلىپ تاشلىنىپ قەشقەرنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا بولغان قاتنىشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

8 - ئاينىك 27 - كۈنى قەشقەردىكى قەلەم بىلەن ھۇجۇم قىلىپ ئەلەم بىلەن قوغدىنىش قوماندانلىق شتابىغا قاراشلىق «سەنشىن»، «گۇڭدەي»، «خەلق ئارمىيىسى بۇزيەر ئاچقۇچى تەشكىلاتى» قاتارلىق تەشكىلاتلار ھەقىقىي ئەھۋالنى چۈشەنمەيدىغان 1000 دەك ئادەمنى قۇترىتىپ، دۆڭباغدا تۇرۇشلۇق يېزا ئىگىلىك 3 - شى ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتىدىكى ئاممىۋى تەشكىلات «سىيې» غا قوراللىق ھۇجۇم قىلىپ، 24 ئادەمنىڭ ئۆلۈشى، 47 ئادەمنىڭ يارىلىنىشى، 172 ئادەمنىڭ ئوتۇپ ئۇرۇلۇشى، 8 ئادەمنىڭ مېيىپ بولۇپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

1968 - يىلى

6 - ئاينىك 1 - كۈنى قەشقەردىكى «سەنسۇ» ئاممىۋى تەشكىلاتى قەشقەر شەھىرىدىكى خەلق مەيدانىدا چوڭ يىغىن ئېچىۋاتقاندا يەنە بىر تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلاتىدىن «گۇڭدەي» ۋە «سەنشىن»لار يىغىن مەيدانىدا پاراكەندىچىلىك قىلدى، ئىككى تەرەپ توقۇنۇشۇپ 4 ئادەم ئۆلدى. شۇ كۈنى كەچقۇرۇنلۇقى «سەنسۇ» تەشكىلاتى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومغا ئادەم ئەۋەتىپ، 7 ئادەمنى تۇتۇپ كەتتى، 2 ئادەمنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

7 — 9 - ئايغىچە مارالبېشى ناھىيىسىدىكى ئايرىم رەھبەرلەر سىرتقىۋىيدا «قىستاپ ئىقرار قىلدۇرۇش، ئىقرارنى ئىشىنىپ كېتىش» بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئاتالمىش «ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىپ، سوۋېتكە قېچىش گۇرۇھى» دېگەن يالغان دېلونى پەيدا قىلدى، بۇ ئىشقا 500 دىن ئارتۇق كادىر، ئامما چېتىلىپ ئەدەپلەندى، 6 ئادەم ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلدى، 7 ئادەم مېيىپ قىلىۋېتىلدى.

9 - ئاينىك 23 - كۈنى بىڭتۈەن مۇستەقىل 3 - ئايتوموبىل يېڭىدىكى ئاممىۋى تەشكىلات «سىيې» قەشقەردىكى «سەنسۇ» بىلەن بىرلىشىپ، يەنە بىر ئاممىۋى تەشكىلات «خەلق ئارمىيىسى بۇزيەر ئاچقۇچى» غا قوراللىق ھۇجۇم قىلدى، ئىككى تەرەپتىن 16 ئادەم ئۆلۈپ، 17 ئادەم يارىلاندى.

10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى چېگرا رايوندا 5.5 بال يەر تەۋرىدى.

12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى بىكتۈەن پارتكومى، بىكتۈەن ۋاقىتلىق «مەدەنىيەت ئىنقىلابى كومىتېتى» بېرىزا ئىگىلىك 3 - شى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى كومىتېتى» نىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەستىقلىدى، بۇ كومىتېتقا خې يۈەنۇۋ مۇدىر، خۇاڭ جىن، جاڭ شياۋلياڭ، خۇاڭ يىنجۇلار مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

1969 - يىلى

1 - ئاينىڭ 26 - كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە 5.1 بال يەر تەۋرىدى.

4 - ئاينىڭ 16 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت رەسمىي قۇرۇلدى، لى شۇاڭشېڭ (ھەربىي ۋەكىل) ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى بولدى.

4 - ئاينىڭ 17 — 19 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت 1 - قېتىملىق ئومۇمىي ئەزالار يىغىنى چاقىرىپ، مەملىكەتلىك 9 - قېتىملىق پارتىيە قۇرۇلتىيى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت، شىنجاڭ ھەربىي رايونى 4 دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنىنىڭ روھىنى ئۆگىنىپ ئىزچىللاشتۇردى، ۋىلايەتنىڭ پروليېتارىيات مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىنى قانات يايدۇرۇش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىدى، بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەرنى مۇزاكىرە قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. يىغىندا «ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىنى جانلىق ئۆگىنىش، جانلىق ئىشلىتىش ئاممىۋى ھەرىكىتىنى تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا قارار»، «ۋىلايېتىمىزنىڭ ھەممىلا يېرىنى تېزلىكتە قىزىللاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش توغرىسىدا قارار»، «مەركىزىي كومىتېتنىڭ 28 - ئاۋغۇست، بۇيرۇقىنى ئەملىيلەشتۇرۇش توغرىسىدا 8 ماددىلىق قارار»، «قوراللارنى دەرھال تەل - تۆكۈس، تولۇق يۇقىرىغا تاپشۇرۇش توغرىسىدا قارار» ماقۇللاندى.

7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قەشقەر شەھىرىدىن تۇنجى تۈركۈم زىيالىي ياشلار يېزىلارغا بېرىپ ماكانلاشتى.

7 - ئايدا جياڭ جېۋېن جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانلىقىغا تەينىلەندى، 1978 - يىل 7 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى.

8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» نىڭ كۆكۈل قويۇپ پىلانلىشى، مىللىي بۆلگۈنچى ئۈنسۈر ئاخۇنۇپنىڭ باشلامچىلىق قىلىشى بىلەن شۇ كۈنى كېچىدە ھەقىقىي ئەھۋالنى چۈشەنمەيدىغان بىر بۆلۈك ئامما زور مىقداردا قورال - ياراغلارنى ئېلىپ 2 ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ، جۇڭگو — سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىغا يۈتكىلىپ بېرىپ ئەكسىلئىنقىلابىي بازا قۇرۇشقا ئۇرۇندى. 2 - كۈنى ئۇلار ئاتۇشنىڭ سۇغۇن چارىسى ئەتراپىغا بارغاندا، ۋەقەدىن خەۋەر تېپىپ يېتىپ كەلگەن خەلق قوراللىق كۈچى تەرىپىدىن قورشاپ يوقىتىلىپ بېسىقتۇرۇلدى.

10 - ئايدا خۇاڭ رۇيشياڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ سىياسىي كومىسسارلىقىغا تەينىلەندى، 1981 - يىل 6 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى.

12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت لیۇ چاڭلىننى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەينىلىدى.

1970 - يىلى

1 - ئاينىڭ 22 - كۈنى قەشقەر ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى ئىشچىلار تەشۋىقات تەتىرىتى قەشقەر شەھەرلىك

1 - ئونتۇرا ۋە 2 - ئونتۇرا مەكتەپلەرگە كىردى. ئۇزۇن ئۆتمەي، قەشقەر ئىشچىلار تەشۋىقات ئەترەتلىرى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ناھىيە (شەھەر) لەردىكى مەكتەپلەرگە كىردى.

2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتىدە «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» (نەق ئەكسىلئىنقىلابىي بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش، خىيانەتچىلىككە، ئوغرىلىققا، ھايانكەشلىككە قارشى تۇرۇش) ۋە سىنىپىي قوشۇننى تازىلاش ھەرىكىتى باشلاندى.

3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە 5.5 بال يەر تەۋرىدى.

3 - ئاينىڭ 24 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت ئارمىيە خەلق يىغىلىش ئۇتكۇزۇپ، ۋىلايەت بويىچە 12 ناھىيە (شەھەر) ھەمدە ۋىلايەت، شەھەر دەرىجىلىك ئىدارىلەرنىڭ ھەممىسىدە ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلىدى.

7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومى يېزا ئىگىلىك 4 - شىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى رەخمۇف ئابلىزنى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەينىلىدى، 1975 - يىل 5 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى.

7 - ئاينىڭ 29 - كۈنى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ ئۆردەكلىك يېزىسىنىڭ شىمالىدا 5.8 بال يەر تەۋرىدى.

8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ۋاڭ جېنۇبىن قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەينىلەندى، 1974 - يىل 8 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى.

9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چېگرا رايوندا 5.1 بال يەر تەۋرىدى.

10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى يېزا ئىگىلىك 7 - شىسىنىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارى جاڭ شاۋجۇڭنى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ سىياسىي كومىسسارلىقىغا تەينىلىدى. 1975 - يىل 5 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى.

1971 - يىلى

3 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت شەيشەنىنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەينىلىدى.

4 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چېگرا رايوندا 5 بال يەر تەۋرىدى.

5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك «7 - ماي» كادىرلار مەكتىپى قۇرۇلدى ھەمدە ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايىتىدىكى زور تۈركۈم ئورگان كادىرلىرى «7 - ماي» كادىرلار مەكتىپىگە ئۆگىنىش، ئەمگەككە ئەۋەتىلىپ، «كۆرەش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىش» ئىشى قانات يايدۇرۇلدى. 1972 - يىل 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم «7 - ماي» كادىرلار مەكتىپىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم پارتىيە مەكتىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلدى.

6 - ئاينىڭ 6 — 9 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايىتى پارتىيە ئەزالىرى ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىردى، يىغىندا ئاپتونوم رايونلۇق 2 - قېتىملىق پارتىيە ئەزالىرى ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى، ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلغاندىن بۇيانقى خىزمەتلەرنى خۇلاسىلىدى، كېيىنكى ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلاشتۇردى. لى شۇاڭشىياڭ «9 - قۇرۇلتىيىنىڭ ئىتتىپاقلىق، غالىبىيەت تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ماۋ جۇشىنىڭ ئىنقىلابىي لۇشىيەننىي بويلاپ، باتۇرلارچە ئالغا باسايلى» دېگەن تېمىدا خىزمەت دوكلاتى بەردى، يىغىنغا قاتناشقان ۋەكىللەر

مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق ج ك پ قەشقەر ۋىلايەتلىك 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. 1- قېتىملىق ئومۇمىي ئەزالار يىغىنىنىڭ سايلىشى ھەمدە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ تەستىقلىشى بىلەن 10 دائىمىي ئەزا بارلىققا كەلدى. لى شۇاڭشىڭ شۇجىلىققا، لىيۇ شاۋچى، ۋاڭ جېنۇېن، شيې سەيشەن، ئىسمنوف قېلاخۇنلار مۇئاۋىن شۇجىلىققا تەيىنلەندى.

7 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شىنجاڭ بىكتۈەن پارتكومى جاڭ شياۋلياڭنى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارلىققا تەيىنلىدى. 1975 - يىل 5 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى.

7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ شېكەركۆل سۇ ئامبىرى رايوندا 6 بال يەر تەۋرەپ، 1000 ئېغىزدىن كۆپرەك ئۆي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، 2 ئادەم ئۆلدى، 10 نەچچە ئادەم يارىلاندى. يەر تەۋرەش يۈز بەرگەندىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك تارماقلار دەرھال خىزمەت گۇرۇپپىسى ۋە داۋالاش خادىملىرىنى ئاپەت رايونىغا ئەۋەتىپ يەر تەۋرەشكە تاقابىل تۇرۇش، خەتەردىن قۇتۇلدۇرۇش خىزمەتلىرىنى ئېلىپ باردى.

11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۈەن پارتكومى ۋاڭ چۈنجاۋنى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارلىققا تەيىنلىدى. 1975 - يىل 5 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى.

11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چېگرا رايوندا 5 بال يەر تەۋرىدى.

1972 - يىلى

1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا 3.5 بال يەر تەۋرىدى.

1 - ئاينىڭ 16 - كۈنى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ بىر ئۆي رايوندا 2.6 بال يەر تەۋرىدى.

5 - ئاينىڭ 24 - كۈندىن 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن قەشقەر شۇبە ھەربىي رايونى بىرلەشمە كېڭەيتىلگەن يىغىن چاقىرىپ، پارتىيە 9 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 2- ئومۇمىي يىغىنى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومى كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى. ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى لى شۇاڭشىڭ سۆز قىلىپ جايلاردىن چوقۇم «لىن بياۋنى تەنقىد قىلىش، ئىستىل تۈزىتىش»، «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى، خىزمەتنى، ئۇرۇش تەييارلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش»نى تەلەپ قىلدى.

11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چېگرا رايوندا 5.9 بال يەر تەۋرىدى.

11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم غوجائەخمەت ئابلايوفنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىققا، ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىققا (1974 - يىل 3 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، جۇ باۋجېنى ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ دائىمىي ئەزالىققا، ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىققا، ما رۇيشيەننى ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ دائىمىي ئەزالىققا، ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىققا (1976 - يىل 10 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، زۇلال ياقۇپ (تاجىك)نى ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ دائىمىي ئەزالىققا، ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىققا، قاسىموف توختىنى ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ دائىمىي ئەزالىققا، ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىققا (1974 - يىل 4 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى) تەيىنلىدى.

1973 - يىلى

3 - ئاينىڭ 12 — 15 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋىلايەتكە بىۋاستە قاراشلىق ئىدارىلەردىكى رەھبىرىي كادىرلارنى چاقىرىپ يىغىن ئېچىپ، ئاپتونوم رايونلۇق «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى. قەشقەرنىڭ ئەمەلىيەتتىكە ئاساسەن مۇناسىۋەتلىك تەدبىرلەرنى مۇھاكىمە قىلىپ بېكىتتى. يىغىن «لىن بياۋنى تەنقىد قىلىش، ئىستىل تۈزىتىش»نى چىڭ تۇتۇپ، پۈتۈن پارتىيە ھەربىرىنى كېلىپ، يېزا ئىگىلىكى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىشنى تەلەپ قىلدى.

3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بەي يۈەنشىڭنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ دائىمىي ئەزالىقىغا، ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەيىنلىدى (1979 - يىلى ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا 3.5 بال يەر تەۋرىدى.

5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ۋىلايەت، شەھەر بىرلىشىپ قەشقەر تەنتەربىيە مەيدانى، «1 - ماي» تىياتىرخانىسى، خەلق كىنوخانىسىدا 10 نەچچە مىڭ ئادەم قاتناشقان ئىنقىلابىي چوڭ تەنقىد قىلىش يىغىنى ئاچتى. ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى لى شۇاڭشېڭ سۆز قىلىپ «لىن بياۋنى تەنقىد قىلىش، ئىستىل تۈزىتىش» ھەرىكىتىنى يەنمۇ چوڭقۇر قانات يايدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى شىنجاڭ بىڭتۈەن پارتكومى دۇڭ فۇنى يېزا ئىگىلىك 3 - شىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلىدى (1975 - يىل 5 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاراپ گۈڭشې 2 - چوڭ ئەترىتىدە خولپرا كېسىلى بايقالدى. كېيىن قىسقىغىنا 3 ئاي ئىچىدە ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ناھىيە (شەھەر) لەرگە تارقىلىپ 1712 ئادەم يۇقۇملانىدى، 93 ئادەم ئۆلدى. ۋىلايەتتىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىپ، ئادەم كۆچى، ماددىي كۆچلەرنى كەڭ تۈردە سەپەرۋەر قىلىپ، جىددىي ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش خىزمىتىگە پۈتۈن كۈچى بىلەن ئاتلاندى. 9 - ئايغا بارغاندا يۇقۇم تولۇق كونترول قىلىندى.

10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم نەن چىمىننى ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ دائىمىي ئەزالىقىغا، ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەيىنلىدى (1975 - يىل 4 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

11 - ئاينىڭ 14 — 20 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم يىغىن ئېچىپ، ئاپتونوم رايون چاقىرغان ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش، تارقاقلاشتۇرۇش، چارۋىچىلىق، تاغلارغا، يېزىلارغا بارغان زىيالىيلارنى ياشلار يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزۈپ، لىن بياۋنى تەنقىد قىلىش، ئىستىل تۈزىتىشنى ياخشى قىلىش، پارتىيەنىڭ ئاساسىي لۇشىيەن تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىدى ۋە ئالماشتۇردى. پارتىيە 10 - قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى يەنمۇ تەنقىد ئىزچىللاشتۇرۇپ، «لىن بياۋنى تەنقىد قىلىش، ئىستىل تۈزىتىش» ھەرىكىتىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇشقا ئائىت تەدبىرلەرنى مۇزاكىرە قىلدى. يىغىندا يەنە يېزىلاردا پارتىيەنىڭ ئاساسىي لۇشىيەنى تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇش ۋە ۋىلايەتنىڭ خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتى پىلانىنى بېكىتىش مەسىلىسى نۇقتىلىق مۇزاكىرە قىلىندى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1974 - يىلى

1 - ئايدا ۋاڭ گۇاڭزىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ سىياسىي كومىسسارلىقىغا تەيىنلەندى (1983-

يىل 5 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، شۆبە ھەربىي رايون، قەشقەر شەھەرلىك پارتكوم بىرلىكتە «لىن بياۋنى، كۆڭزىنى تەنقىد قىلىش» سەپەرۋەرلىك يىغىنى چاقىردى.

5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا 5 بال يەر تەۋرىدى.

6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك سۇ ئىلېكتر ئىستانسىسىغا قىيان كېلىپ، كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش توسمىسى ۋە ئۆتۈشمە نورنى ئېقىتىپ كەتتى، ئۇستەك ئېتىلىپ قالدى. سۇ ئىلېكتر ئىستانسىسى توك تارقىتىشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى. 7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى سۇ ئىلېكتر ئىستانسىسى ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، توك تارقىتىشقا باشلىدى.

7 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى قەشقەر خەلق ئەسكەرلىرى قوماندانلىق شتابى قۇرۇلدى.

8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋاڭ جېنۇبىنىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىغا (1978 ـ يىل 11 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، ئىمىن توختىنىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا، ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا (1983 ـ يىل 10 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، جۇ باۋجېينىڭ ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا (1980 ـ يىل 4 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، ما رۇيشەننىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا (1979 ـ يىل 5 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، نەن چىمىڭنىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا (1975ـ يىل 4 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، تالىپ داۋۇتنىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ دائىمىي ئەزالىقىغا، ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا (1979 ـ يىل 2 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، سالىق باۋخېنىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ دائىمىي ئەزالىقىغا، ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا (1974 ـ يىل 11 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، سەيدىخان باراتنىڭ ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەينىلىدى (1979 ـ يىل 2 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

11 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم لۇ لىيەنكۇينىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تەينىلىدى، 1983 ـ يىل 10 ـ ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى.

11 ـ ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئورگىنى، قەشقەر شۆبە ھەربىي رايونى، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناھىيە (شەھەر) لەردىكى قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈملىرى زور بىر تۈركۈم كادىرلارنى گۇڭشې، چوڭ ئەترەت، زاۋۇت، كان ـ كارخانىلارغا ئەۋەتىپ يېزا ئىگىلىكىگە، سانائەتكە ياردەم بەردى.

شۇ يىلى قەشقەر ۋىلايىتى 1700 دىن كۆپرەك كادىر ئاجرىتىپ، يېزىلاردا پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۈشىيەنى تەربىيىسىنى ئېلىپ باردى.

1975 ـ يىلى

2 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىن 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش»، «سانائەتتە داچىگدىن ئۆگىنىش» تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى چاقىرىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 4 — 9 ـ كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت بىرلىكتە تۆنجى نۆۋەتلىك تاغلارغا، يېزىلارغا بارغان زىيالىي ياشلار ئىلغار كوللېكتىپى، ئىلغار شەخسلەر ۋەكىللىرى يىغىنى ئاچتى.

5 ـ ئاينىڭ 20 — 25 ـ كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن يېزا ئىگىلىك 3 ـ شى پارتكومى يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسى شتابىدا بىرلەشمە يىغىن ئېچىپ، يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسىنى قەشقەر ۋىلايىتىگە قوشۇۋېتىش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى. يىغىندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسىنىڭ تەشكىلىي

تۆزۈلۈشى بىكار قىلىندى، قەشقەر ئۆلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى يېزا ئىگىلىك بوزيەر تۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ھەرقايسى دېھقانچىلىق تۈەن - مەيدانلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى.

6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم چەي ئېنيۇەننى قەشقەر ئۆلايەتلىك پارتكومىنىڭ دائىمىي ئەزالىقىغا، مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا (1980 - يىل 3 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، دۇلات فۇ (1982 - يىل 5 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى)، ۋالات چۈنجاۋلارنى ئۆلايەتلىك پارتكومىنىڭ دائىمىي ئەزالىقىغا قوشۇمچە ئۆلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەينىلىدى.

9 - ئاينىڭ 22 - كۈنى لىياڭ خۇەنچىڭ قەشقەر ئۆلايەتلىك يېزا ئىگىلىك بوزيەر تۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلەندى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر ئۆلايىتى قەشقەر شەھىرىدە يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيانقى مۇزەپپەقىيەتلەر كۆرگەزمىسى ئاچتى.

10 - ئاينىڭ 4 — 7 - كۈنىگىچە مەركەز ۋەكىللەر تۈمىكىنىڭ مۇئاۋىن تۈمەك باشلىقى، ج ك پ مەركىزىي كومىتېت ئەزاسى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى تۇ لەنفۇ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى، شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارى خې لىنجاۋ قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا مەركەز ھال سوراش تۈمىكىنىڭ بىر قىسىم ئەزالىرىنى باشلاپ قەشقەرگە كېلىپ ھەر مىللەت خەلقىدىن ھال سورىدى.

10 - ئايدا تۇراق ئىسمائىل جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانلىقىغا تەينىلەندى (1981- يىل 6 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى).

11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قەشقەر ئۆلايەتلىك پارتكوم 1300 دىن كۆپرەك ئادەم ئاجرىتىپ، داجەيچە ناھىيىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمەت تۈمىكى (ئەترىتى) دىن 14 نى تەشكىللەپ، ھەرقايسى ناھىيە (شەھەر) لەر ۋە تۈەن - مەيدانلاردا خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇشقا ئەۋەتتى.

11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى قەشقەر ئۆلايەتلىك پارتكوم «يۈتۈن پارتىيە سەپەرۋەرلىككە كېلىپ كەلگۈچىلەرنى يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ، داجەيچە ناھىيىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن يېڭى تۈھپە قوشايلى» دېگەن مەزمۇندا رادىئو قەسەمىيات يىغىنى ئاچتى، بىر مىليوندىن ئارتۇق ئادەم رادىئودىن يىغىنىنىڭ ئەھلىي ئەھۋالىنى ئاڭلىدى.

12 - ئاينىڭ 15 - 16 - كۈنلىرى قەشقەر ئۆلايىتى بىلەن خوتەن ئۆلايەتلىنىڭ ئەدلىيە ئورگانلىرى پەيلو ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىدا بىرلەشمە يىغىن ئېچىپ، سولاقتا تۇرۇۋاتقان سابىق گومىنداڭنىڭ ناھىيە (تۈەن) دىن يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە خادىملىرى ۋە ئىشچىيونلىرىدىن 101 كىشىنى كەڭچىلىك بىلەن قويۇۋەتكەنلىكىنى ئېلان قىلدى ھەمدە جازا مۇددىتى توشۇپ ئىشقا ئورۇنلاشقان سابىق گومىنداڭنىڭ ناھىيە (تۈەن) دەرىجىلىكتىن يۇقىرى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە خادىملىرى ۋە ئىشچىيونلىرىنى يېڭىۋاشتىن كەسىپ ئالماشتۇرغۇزۇپ ئورۇنلاشتۇردى.

1976 - يىلى

1 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قەشقەر ئۆلايەتلىك پارتكوم، ئىنقىلابىي كومىتېت «داجەيچە ئورۇن ۋە داجەيدىن ئۆگىنىشتىكى ئىلغار ئورۇنلارنى تەقدىرلەش توغرىسىدا قارار» چىقاردى.

2 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قەشقەر ئۆلايەتلىك پارتكوم سۇن پېيلىننى قەشقەر ئۆلايەتلىك يېزا ئىگىلىك بوزيەر تۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەينىلىدى.

3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى چېگرا رايوندا 5.4 بال يەر تەۋرىدى.

9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتى ۋە قەشقەر شەھىرىدىكى ھەر مىللەت ئاممىسىدىن 100 مىڭ ئادەم قەشقەر شەھىرىدىكى خەلق مەيدانىدا ئۆتكۈزۈلگەن رەئىس ماۋ زېدۇڭغا تەزىيە بىلدۈرۈش يىغىنىغا قاتناشتى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى قۇرۇمتاغدا 1.5 بال يەر تەۋرىدى.

10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چېگرا رايوندا 5.1 بال يەر تەۋرىدى.

10 - ئاينىڭ 22 — 24 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت ئارمىيە، خەلق بەس - بەستە چوڭ كۆلەملىك يىغىلىش ۋە ناماىش ئۆتكۈزۈپ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ جياڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنى بىر يولىلا تارمار قىلغانلىقىنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىسى ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى تەبرىكلىدى.

11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت ئارمىيە، خەلقتىن 30 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم قەشقەر شەھىرىدىكى «شەرق قىزارىدى» (ھېيتگاھ) مەيدانى ۋە ۋىلايەتلىك تەنتەربىيە مەيدانىدا لېن بياۋ، جياڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنىڭ پارتىيىدىن ھوقۇق تارتىۋېلىش جىنايىتىنى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش چوڭ يىغىنى ئېچىلدى.

11 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدىن 2 - تۈركۈمدە داجەيچە ناھىيىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتى ئۆمىكىگە ئاجرىتىلغان 7000 دىن كۆپرەك كادىر ھەرقايسى ناھىيە (شەھەر) ھەمدە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا بېرىپ داجەيدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى.

شۇ ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدىن ئاجرىتىلغان 799 كادىر ۋىلايەتكە بىۋاستە قاراشلىق 85 ئورۇنغا بېرىپ ئورۇنلىشىپ، پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۈشەنى تەربىيىسى ۋە «داچىگدىن ئۆگىنىش» ھەرىكىتىنى ئېلىپ باردى.

12 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ئىنقىلابىي كومىتېت بىرلەشمە ئۇقتۇرۇش تارقىتىپ، قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق پەيزاۋات ناھىيىسى، پەيزاۋات باش مەيدانى قاتارلىقلارنى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇشىغا، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق ئاقتۇ ناھىيىسىنى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى، 1977 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ يېڭى تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنىڭ يۈرگۈزۈلىدىغانلىقىنى قارار قىلدى.

1977 - يىلى

1 - ئاينىڭ 10 — 21 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار، تۈەن - مەيدانلار بويىچە مەملىكەتلىك 2 - قېتىملىق يېزا ئىگىلىكىدە داجەي روھىدىن ئۆگىنىش يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزۈش، ئىزچىللاشتۇرۇش يىغىنى چاقىرىپ، جايلاردىن يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش ئاممىۋى ھەرىكىتىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

2 - ئاينىڭ 5 — 11 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 2 - قېتىم سانائەتتە داچىگدىن ئۆگىنىش يىغىنى ئېچىلدى، 500 ئادەم يىغىنغا قاتناشتى. يىغىندا قەشقەردە سانائەتتە داچىگدىن ئۆگىنىش تەجرىبىلىرى يەكۈنلەندى ۋە ئالماشتۇرۇلدى، سانائەتتە داچىگدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتىنى يەنمۇ قانات يايدۇرۇش، تېزلىكتە داچىگچە كارخانىلارنى ئومۇملاشتۇرۇش پىلانى مۇزاكىرە قىلىندى ۋە بېكىتىلدى. يىغىندا يەنە داچىگچە ئورۇندىن 8 گە نام بېرىلىپ، داچىگدىن ئۆگىنىشتىكى ئىلغار ئورۇندىن 110 ى، داچىگدىن ئۆگىنىش بايراقداردىن 3 ى، داچىگدىن ئۆگىنىش ئىلغاردىن 151 ى تەقدىرلەندى.

4 - ئاينىڭ 18 — 28 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن شۆبە ھەربىي رايون بىرلەشمە

خىزمەت يىغىنى چاقىردى. 800 دىن كۆپرەك ئادەم يىغىنغا قاتناشتى. يىغىندا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومى خىزمەت يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى، قانداق قىلىپ ئەملىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ لىن بياۋ، جيالۇ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش ھەرىكىتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، خەلق ئىگىلىكىنى يۈكسەلدۈرۈش قاتارلىق مەسىلىلەر مۇھاكىمە قىلىندى، كېيىنكى بىرنەچچە يىللىق خىزمەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

5 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى قەشقەر ئۇلايەتلىك پارتكوم، شەھەرلىك پارتكوم قەشقەر تەنتەربىيە مەيدانىدا بىرلەشمە چوڭ يىغىن ئېچىپ، ئەملىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ لىن بياۋ، جيالۇ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنى تەنقىد قىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى قاغىلىقنىڭ كۆكيار نېفىتلىكىدە ئېغىر دەرىجىدە قۇدۇقتىن ماي ئېتىلىپ چىقىش ۋەقەسى كۆرۈلدى.

6 ـ ئاينىڭ 13 — 16 ـ كۈنىگىچە يوپۇغا، يېڭسار، مارالبېشى، قەشقەر يېڭىشەھەر قاتارلىق ناھىيىلەردە ئاز كۆرۈلىدىغان قارا يامغۇر، مۆلدۈر ئاپىتى يۈز بېرىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ۋە خەلقنىڭ مال ـ مۈلكىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى.

8 ـ ئاينىڭ 5 — 15 ـ كۈنىگىچە قەشقەر ئۇلايەتلىك پارتكوم ئومۇمىي (كېڭەيتىلگەن) يىغىنىنى ئاچتى، يىغىنغا 149 ئادەم قاتناشتى. يىغىندا جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3. ئومۇمىي يىغىنى ۋە مەملىكەتلىك ئېتىز ـ ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ «جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى تېز تەرەققىي قىلدۇرۇپ، 3 يىل جاپالىق كۈرەش قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قىياپىتىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگەرتىش توغرىسىدىكى قارار»ىنى ئەملىيلەشتۈرۈش مۇزاكىرە قىلىندى، كېيىنكى خىزمەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى قەشقەر ئۇلايەتلىك پارتكوم بىر مىليون كىشىلىك داغدۇغىلىق رادىئو قەسەمىيات چوڭ يىغىنى ئېچىپ، ئۇلايەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنى لىن بياۋ، جيالۇ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنى داۋاملىق چوڭقۇر پاش قىلىپ، تەنقىد قىلىپ، ئېتىز ـ ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىشنىڭ يۇقىرى دولقۇنىنى تېزلىكتە قوزغاشقا سەپەرۋەر قىلدى.

10 ـ ئايدا مەكىت ناھىيىسى گېنېراتور سىغىمچانلىقى 335 كىلوۋات كېلىدىغان تۇزلەشكىلىك سۇ ئامبىرى — قارادۆڭ سۇ ئامبىرىنى ياساپ پۈتتۈردى.

11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى يەكەن ناھىيىلىك خىمىيىۋى ئوغۇت زاۋۇتىنىڭ گەۋدە قۇرۇلۇشىدا ئىش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

12 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى قەشقەر ئۇلايەتلىك پارتكوم لىن بياۋ، جيالۇ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنى پاش قىلىش تەنقىد قىلىش ـ ئېنىقلاش ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

12 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ شېكەركۆل رايونىدا 6 بال يەر تەۋرەپ، 314 ئېغىز ئۆي ئۇرۇلۇپ چۈشتى، 2 ئادەم ئېغىر يارىلاندى، 6 ئادەم يېنىك يارىلاندى.

1978 ـ يىلى

2 ـ ئاينىڭ 22 — 26 ـ كۈنىگىچە قەشقەر ئۇلايىتىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ لىن بياۋ، جيالۇ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش خىزمىتى يىغىنى ئېچىلىپ، قەشقەردە تەكشۈرۈلىدىغان ئوبيېكتلارنىڭ دېلوسىنى بېكىتىشكە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىنىپ، ئېنىقلاش خىزمىتى كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم چوڭ يىغىن ئېچىپ، داجەيچە ناھىيىلەرنى، داچىڭچە كارخانىلارنى ئومۇملاشتۇرۇشقا باردىغان خىزمەت ئۈمىدكىلىرى (ئەترەتلىرى) نى سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ 1 - سەپىگە قىزغىن ئۇزىتىپ قويدى.

3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىدە بولۇپمۇ ئاقتۇ، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق ناھىيىلەردە ئۇدا قار يافدى، ئەڭ ئۇزۇن بولغانلىرىدا 15 كۈن يافدى، يىغىلىپ قالغان قارنىڭ قېلىنلىقى ئەڭ كۆپ بولغانلىرىدا بىر مېتىردىن ئاشتى، ئادەتتىكىلىرى 50 — 60 سانتىمېتىر بولۇپ، خەلق تۈرمۇشى ۋە چارۋىلارنىڭ ئەتىيازدىن ئۆتۈشىگە ناھايىتى چوڭ قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈردى.

4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قەشقەردە كادىرلار سىياسىتىنى ئەملىيلەشتۈرۈشكە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم «قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1978 - يىلدىن 1985 - يىلىغىچە بولغان خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى تەسەۋۋۇرى» نى بېكىتىپ، 1985 - يىلىغا بارغاندا، ۋىلايەتنى يۇقىرى، مۇقىم ھوسۇللۇق سوتسىيالىستىك يېزا ئىگىلىك بازىسى قىلىپ قۇرۇپ چىقىپ، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش، ئاشلىق، ياغلىق دان، پاختا، چارۋا، ئورمانچىلىقتا ئومۇميۈزلۈك «پروگراممۇ» دىكىدىن ئېشىپ كېتىشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەملگە ئاشۇرۇپ، بەلگىلىك كۆلەمگە ئىگە يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش سانائەت سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈشنى يەنى ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتىنى بىر مىليارد 50 مىليون كىلوگرامغا، پاختىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتىنى 800 مىڭ دەنگە يەتكۈزۈش، ياغلىق دانىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتىنى 20 مىليون كىلوگرامغا يەتكۈزۈش، چارۋا ئومۇمىي سانىنى 4 مىليون 200 مىڭ تۇياقتا يەتكۈزۈشنى، كۆمۈرنى 500 مىڭ تونناغا، توك تارقىتىش مىقدارىنى 250 مىليون كىلوۋاتقا، سېمونتنى 200 مىڭ تونناغا، خىمىيىۋى ئوغۇتنى 90 مىڭ تونناغا يەتكۈزۈشنى پىلانلىدى.

5 - ئاينىڭ 9 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋىلايەت بويىچە «ئوقچىلارنىڭ قالپىقىنى ئېلىۋېتىش» خىزمىتى ئىشخانىسىنى قۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش تارقاتتى.

5 - ئاينىڭ 24 - ، 25 - كۈنلىرى قاغىلىق، پوسكام، يەكەن، مەكىت، يېڭىسار، يوپۇغا قاتارلىق ناھىيىلەر قاتتىق بوراننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، بوران قاتتىق چىققان يەرلەردە شامال كۈچى 11 بالغا يېتىپ، 460 مىڭ مو يەردىكى زىرائەتنى زىيانغا ئۇچراتتى، 111 تۈياق چارۋا ئۆلدى.

6 - ئاينىڭ 18 — 23 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم قاغىلىق ناھىيىسىدە، يېزا خىزمەت يىغىنى ئېچىپ، 1978 - يىللىق خىزمەتلەرنى خۇلاسىلىدى، «بىرنى تەنقىد قىلىش، ئىككىگە زەربە بېرىش» كۈرىشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، پارتىيىنىڭ يېزىلارغا قاراتقان ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىنى ياخشى ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئەملىيلەشتۈرۈپ، 1978 - يىللىق يېزا ئىگىلىكىدىن مول ھوسۇل ئېلىش قاتارلىق مەسىلەرنى مۇزاكىرە قىلدى. يىغىندا «ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ نۆۋەتتىكى يېزا ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسى» نى ئەستايىدىل ئەملىيلەشتۈرۈش توغرىسىدا پىكىر» مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللاندى.

6 - ئاينىڭ 20 — 30 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم دائىمىي ئەزالار (كېڭەيتىلگەن) يىغىنى ئېچىپ، ئىستىلنى تۈزىتىشنى، لىن بياۋ، جياڭ چىڭ ئەكسىلىنقىلابىي گۇرۇھىنىڭ تەسىرى ۋە بۈزغۇنچىلىقىدىن پەيدا بولغان ئىدىيە ساپ بولماسلىق، تەشكىل ساپ بولماسلىق، ئىستىل ساپ بولماسلىق مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشنى باشلىدى.

7 - ئايدا لى شۇاڭشېڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانلىقىغا، لۇ دېيى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كوممىسارلىقىغا تەيىنلەندى.

8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ماۋارىپ مىنىستىرلىكىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن قەشقەر پېداگوگىكا ئالىي

تېخنىكومى قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتوتىغا ئۆزگەرتىلىپ ئوقۇش تۈزۈمى 3 يىللىق مەخسۇس كۆرستىن 4 يىللىق تولۇق كۆرس تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى.

9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى قەشقەر ئۇلايەتلىك پارتكوم ئۇلايەتلىك يېزا ئىگىلىك بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسى پارتكومىنىڭ ۋاقى چۈنجاۋ قاتارلىق 19 كىشىدىن تەركىب تاپىدىغانلىقىنى، ۋاقى چۈنجاۋنىڭ قوشۇمچە شۇجىلىقىنى، لياقى خۇەنچىڭنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىنى ئۆتەيدىغانلىقىنى قارار قىلدى.

10 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جاقى جۇڭتاۋ قەشقەر ئۇلايەتلىك پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلەندى.

11 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن ئۇلايەتلىرى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق تەشۋىقات بۆلۈمى بىلەن بىرلىشىپ ئۈيغۇشتۇرغان «جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ فوتو ـ سەنئەت كۆرگەزمىسى» قەشقەر شەھەرلىك كۈتۈپخانىدا ئۆتكۈزۈلدى.

11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى مارالبېشى ناھىيىلىك پارتكوم نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ئاقلاش يىغىنى ئېچىپ، ئاشكارا ھالدا «ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىپ، چەت ئەلگە قېچىش گۇرۇھى» دېگەن يالغان دېلوغا چېتىلغان 500 نەچچە كادىر ۋە ئامما نامىنى ئاقلىدى، شۇ دېلو تۇپەيلىدىن «ئەكسىلئىنقىلابچى» قىلىپ قويۇلغان ھەمدە زىيانكەشلىك قىلىنىپ، ئۆلۈپ كەتكەن 6 يولداشنىڭ نامىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىن 12 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنلىرىگىچە قەشقەر ئۇلايەتلىك پارتكوم خىزمەت يىغىنى ئېچىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ «لىن بياۋ، جياڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىشنى داۋاملىق چوڭقۇرلاشتۇرۇش» ، «بىرنى تەنقىد قىلىش، ئىككىگە زەربە بېرىش كۆرىشىنى دەرھال قانات يايدۇرۇش توغرىسىدىكى يولىيورۇق» نى يەتكۈزدى ھەمدە قەشقەر ئۇلايىتىنىڭ ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ، «بىرنى تەنقىد قىلىش، ئىككىگە زەربە بېرىش» كۆرىشىنى دەرھال قانات يايدۇرۇش مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلىپ ئەمەلىيلەشتۈردى.

12 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم لى دېڭجېينى قەشقەر ئۇلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا قوشۇمچە قەشقەر شەھەرلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى.

12 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا مەكىت ناھىيىلىك پارتكوم يىغىن ئېچىپ، ئاشكارا ھالدا «چەت ئەلگە قېچىش گۇرۇھى» يالغان دېلوسىنى ئاقلاپ، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلارنى ئاقلاپ ئۇلارنىڭ نامىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئايمخان تىلمۇئالدىنى قەشقەر ئۇلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەيىنلىدى.

شۇ ئايدا لىيۇ شېلىن ۋە ئىمىنوۋ ھامىتلار قەشقەر ئۇلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى.

1979 ـ يىلى

2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم لىيۇ چاڭلىنىنى قەشقەر ئۇلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى.

2 ـ ئاينىڭ 4 — 15 ـ كۈنىگىچە قەشقەر ئۇلايەتلىك پارتكوم بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلار مەسئۇللىرى يىغىنىنى ئاچتى، يىغىنغا 230 نەپەر قاتناشتى. يىغىندا جۇڭگو كومپارتىيىسى 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم 3 دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلدى. تەنقىد ۋە ئۆز ـ ئۆزىنى تەنقىد قىلىش قانات يايدۇرۇلدى. قانداق قىلىپ ئۇلايىتىمىز خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يۆتكەش مۇزاكىرە قىلىندى.

2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تىلىۋالدى توختىنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسى قەشقەر شۆبە تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشلىكىگە تەينىلىدى.

3 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، شۆبە مەربىي رايون قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم خەلق قوراللىق كۈچلىرى كومىتېتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلدى.

4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر دەرىجىلىك سوت مەھكىمىلىرى قانۇندا بەلگىلەنگەن ئالاھىدە ئەھۋاللاردىن باشقا، جىنايى ئىشلارنى 1 ـ سوتتا سوتلاش، ھەق تەلەپ دېلولىرىنى بىردەك ئوچۇق سوت ئېچىپ، سوت قىلىشنى باشلىدى.

3 ـ ئايدا ئىسمىنوق ھامىت قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيلىقىغا، لېۋ جىڭشى، لى زۇڭيۈ، لياڭ خۇچىڭلار مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا تەينىلەندى.

4 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم «دۆلەت ئورگانلىرىدا پارتكۇرۇپپا قۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» تارقاتتى. ئۇقتۇرۇشتا قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ھەرقايسى ئىدارە، كومىتېتلار شۇنىڭدەك سوت مەھكىمىسى، تەپتىش مەھكىمىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا پارتىسىپ جەھەتتە پارتكۇرۇپپا قۇرۇلۇشى، پارتكوم تەسىس قىلىنغان دۆلەت ئورگانلىرى بىردەك پارتكۇرۇپپىسىغا ئۆزگەرتىشى كېرەك، دەپ كۆرسىتىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى قەشقەر شەھىرىدىن قاغىلىق ناھىيىسىگىچە بولغان تاغلىق رايونلاردا ئايروپىلان بىلەن يامغۇر ياغدۇرۇش كاتالىزاتور مەشغۇلاتى ئېلىپ بېرىلدى.

6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم دائىمىي ئەزالار يىغىنى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە پارتكۇرۇپپىسى قۇرۇشنى قارار قىلدى. پارتكۇرۇپپا 13 كىشىدىن تەشكىل تاپتى، لېۋ شېلىن، لى دېڭجېيلەر مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم گو چېڭبىننى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ دائىمىي ئەزالىقىغا، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا، جاڭ چۈڭنى مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا تەينىلىدى.

6 ـ ئايدا قەشقەردە تۇرۇشلۇق قىسىملار ئىلگىرى ـ كېيىن سەپىرە گۇرۇپپا چىقىرىپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە «ئۇچنى قوللاش، ئىككى ھەربىي» (سولچىلارنى، ئىشچىلارنى، دېھقانلارنى قوللاش، ھەربىي ئىدارە قىلىش، ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە) خىزمىتىدە پەيدا بولغان، تارىختا قېلىپ قالغان مەسىلىلەرنى تەكشۈردى.

9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى قەشقەر گاس ـ گاچىلار مەكتىپى قۇرۇلدى.

11 ـ ئاينىڭ 15 — 21 ـ كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى يىغىن ئېچىپ، قەشقەرنىڭ ئەھەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ «ئەھەلىيەت ھەقىقەتنى سىناشنىڭ بىردىنبىر ئۆلچىمى» دېگەن مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلدى. ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى جاڭ جۇڭتاۋ سۆز قىلىپ، ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى مەسىلىسىنى ئوگىنىش ۋە مۇزاكىرە قىلىشنى تېزلىكتە ھەرقايسى سەپ، تارماق ۋە ئاساسىي قاتلاملارغىچە كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلدى.

12 ـ ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدە سوتسىيالىستىك قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىقاتى تەربىيىسى پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى.

1980 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم گو گاڭنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن

شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى.

2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئەيسا شاكىرنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ دائىمىي ئەزالىقىغا، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا، ئابلا ئىسمائىلنى مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا، لۇ جەنبىڭنى مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا، ۋاڭ ۋېنچى ۋە ياڭ جيەنجاڭلارنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ دائىمىي ئەزالىقىغا تەيىنلىدى.

2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا 6 بال يەر تەۋرىدى.

2 - ئاينىڭ 21 — 28 - كۈنگىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۇچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىلدى. 328 نادەم يىغىنغا قاتناشتى. يىغىندا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتى كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلۈپ، 1979 - يىللىق خىزمەتلەر خۇلاسىلىنىپ، 1980 - يىللىق خىزمەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قەشقەر ۋىلايەتلىك خىمىيىۋى ئوغۇت زاۋۇتىنى ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىشنى قارار قىلدى.

4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ياڭ جيەنجاڭنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى.

4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم «مىللەتلەر، دىن خىزمىتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ياخشى ئىشلەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» تارقاتتى.

4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى «قەشقەر گېزىتى»: قەشقەر ۋىلايىتىدە «بەشنى بىكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» نەك ھەرخىل ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىەت تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى، مەھسۇلاتقا قاراپ ھەق ھېسابلاشنى يولغا قويغان ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ۋىلايەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 80% ىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى، دەپ خەۋەر قىلدى.

4 - ئاينىڭ 10 — 15 - كۈنگىچە قەشقەر ۋىلايىتى تۇنجى قېتىم پىلانلىق تۇغۇت خىزمەت يىغىنى ئاچتى. مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى لىيۇ شېلىن سۆز قىلىپ جايلاردىن پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى «بىر جۈپ ئەر - خوتۇن بىرلا پەرزەنت كۆرۈش» كە يۆتكىشىنى تەلەپ قىلدى.

4 - ئايدا قەشقەر ماتارىپ ئىنىستىتۇتى قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپ ئالىي تېخنىكوم سىنىپلىرىنى ئاساس، ئوتتۇرا تېخنىكوم سىنىپلىرىنى تەسىس قىلىشنى قوشۇمچە قىلدى.

5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى يەكەن، قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، مارالبېشى، ئاقتۇ ناھىيىلىرى ئىلگىرى-كېيىن قارا بوران ۋە مۆلدۈرنىڭ ھۆجۇمىغا ئۇچراپ، 600 مىڭ مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

5 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ ھاۋالىسىگە ئاساسەن ۋىلايەتلىك ناخشا - ئۇسسۇل ئۆسمىكى ئىچكى موڭغۇل، خېبېي، خېنەن، سەنشى، شەنشى قاتارلىق ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارغا بېرىپ سەييارە ئويۇن قويدى. 3 ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە بۇ ئۆمەك 70 نەچچە مەيدان ئويۇن قويدى. 100 مىڭغا يېقىن كىشى ئويۇن كۆردى.

6 - ئاينىڭ 20 — 23 - كۈنگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم يىغىن چاقىرىپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «شىزاڭ خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى، نى تارقىتىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» نى ئۆگەندى، ئاپتونوم رايون ئاچقان جەنۇبىي شىنجاڭ بۆلىكى يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى، پارتىيەنىڭ مىللەتلەر - دىن سىياسەتلىرىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەملىيلەشتۈرۈپ، تىنچ - ئىتتىپاق بولغان سىياسىي ۋەزىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى تەرەققىياتىنى تېزلىتىش قاتارلىق مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلدى ۋە ئورۇنلاشتۇردى.

7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئاقتۇ ناھىيىسى بىلەن پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ ئەسلى مەمۇرىي تەۋەلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى يەنى ئاقتۇ ناھىيىسىنى يەنىلا

قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا، پەيزاۋات ناھىيىسىنى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىشنى قارار قىلدى.

7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، شەھەرلىك پارتكوم بىرلىكتە «مىللەتلەر سىياسىتى تەشۋىقات ئېيى» پائالىيىتى سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئاچتى. ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى جالال جۇڭتاۋ سەپەرۋەرلىك دوكلاتى بېرىپ، ھەر مىللەت كادىرلىرى ئاممىسىدىن پارتىيەنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرگۈچىلەردىن بولۇشنى تەلەپ قىلدى.

8 - ئاينىڭ 2 - كۈنى شۇ جايدا تۇرۇشلۇق مەلۇم لىيەن ئاممىنىڭ تېرىلغۇ كالىسىنى خاتا ئېتىپ قويىدۇ، 204 - داۋۇبەندىكى ئىشچىلار نارازى بولۇپ ھەربىي ئاپتوموبىلىنى توسىدۇ، جەڭچى گاۋ شۇ قالايىمقانچىلىقتا ئوق چىقىرىپ بىر ئىشچىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ قويىدۇ. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئۈرۈمچى ھەربىي رايونى ھەربىي سوتىنىڭ جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايوندا بۇ دېلونى سوت قىلىۋاتقاندا توپلىشىۋالغان بىر بۆلۈك ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرى بىلەن ئامما سوت زالىغا باستۇرۇپ كىرىپ گاۋ شۇنى بۆلاپ كېتىدۇ، قىسىم رەھبەرلىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، «گاۋ شۇ ۋەقەسى» نى پەيدا قىلىدۇ.

9 - ئاينىڭ 1 — 8 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋىلايەتكە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى رەھبىرىي كادىرلار يىغىنى ئېچىپ، «مەركىزىي كومىتېت شۇجىچۇسىنىڭ شىنجاڭ خىزمىتىدىكى مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلغاندىكى مۇھىم خاتىرىسى»نى ئۆگەندى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئۇچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى ۋە ئىزچىللاشتۇردى، پارتىيەنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش، كادىرلارنى تەڭشەش ۋە خەنزۇ كادىرلارنى «ئىچكىرىگە يۆتكەش» قاتارلىق مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلدى. يىغىندىن كېيىن، خەنزۇ كادىرلارنى مۇددەتكە، تۈركۈمگە ئايرىپ ئىچكىرىگە يۆتكەش سىياسىتىگە قارىتا، خەنزۇ كادىرلاردا ئەنسىزچىلىك پەيدا بولدى، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى، ئامما ئىچىدىمۇ ئىدىيىۋى قالايىمقانچىلىق كېلىپ چىقتى، ئىجتىمائىي تەرتىپتە مۇقىمسىزلىق ئالامەتلىرى كۆرۈلدى.

10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئابلا ئىسمائىل قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيلىقىغا، تىلمۇئالدى توختى ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تەينىلەندى.

11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى قەشقەر 1 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ئاساسىي جەھەتتىن پۈتتى ھەم سىناق تەرىقىسىدە توك تارقاتتى. بۇ ئىستانسا قۇرۇلۇشى 1977 - يىلى باشلانغان بولۇپ، ئومۇمىي گېنېراتور سىغىمچانلىقى 19 مىڭ 500 كىلوۋات.

1981 - يىلى

1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قەشقەر ئۇيغۇر ناھرىياتى رەسمىي قۇرۇلدى.

1 - ئاينىڭ 13 — 16 - كۈنىگىچە قاغىلىق ناھىيىسىدىكى ئىنتايىن ئاز سانىدىكى مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار قاغىلىق بازارلىق تۆگىچى كوچىسى (3 - مەھەللە) مەسچىتىگە ئوت كېتىشتىن پايدىلىنىپ، ھەقسىز ئەھۋالنى بىلمەيدىغان ئاممىنى جەدەل چىقىرىشقا قۇتراتىپ، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قاتارلىق پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا باستۇرۇپ كىرىپ ۋە كوچىلارغا چىقىپ نامايىش قىلىپ، پارتىيە ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى، ج خ كادىر - ساقچىلىرى ھەمدە بىگۇناھ ئاممىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى ئۇردى. ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن قاغىلىق ناھىيىسىدە ھەربىي ھالەت يولغا قويۇلدى، كېيىن ۋەزىيەتنىڭ كەسكىنلىشىشىگە ئاساسەن، ۋەزىيە ئۆتەۋاتقان قىسىم ۋە جامائەت

خەۋپسىزلىكى كادىر - ساقچىلىرى جېدەل قىلغۇچىلارنى مەجبۇرىي يىغىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن قالايمىقانچىلىق تېزلىكتە تىنچىتىلدى.

2 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيەت ئىشخانىسىنىڭ باش مۇھەررلىكىدە توزۇلگەن ئۇنىۋېرسال پەسىللىك ژۇرنال — «قەشقەر» رەسمىي ئاشكارا تارقىتىلدى.

3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ۋىلايەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، ئىتتىپاق كومىتېتى، ئايالار بىرلەشمىسى قاتارلىق 8 ئورۇن بىرلىكتە ۋىلايەتلىك ئىشچىلار مەدەنىيەت سارىيىدا «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل» پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئاچتى.

4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى شىنجاڭ «1 - ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتى ماتېرىيال ئارقىلىق ئوقۇتۇش ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى رەسمىي دەرس باشلىدى.

4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى داغدۇغىلىق ھالدا ھەربىي پارات، مۇراسىم ئۇتكۈزدى.

5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى پەيزاۋات ناھىيىسىدىن ھەسەن ئىسمائىل باشچىلىقىدىكى «شەرقىي تۈركىستان يانغىن پارتىيىسى» ئەكسىلئىنقىلابىي قوراللىق توپىلاڭ قوزغاپ، 103 ئادەمنى توپلاپ ناھىيىلىك خەلق قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمىنىڭ ئوق - دورا ئامبىرىدىن 152 دانە مىلتىق، 80 گىرانات، 28 مىڭ پاي ئوقنى بۇلاپ چىقىپ، ناھىيىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىرى كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ، توپىلاڭچىلارغا قارىتا قوراللىق توسۇپ زەربە بېرىش ۋە قورشاش ئۇسۇلى ئارقىلىق، كۈچلۈك سىياسىي ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى قورالنى تاپشۇرۇش، تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 60 يىللىقىنى داغدۇغىلىق خاتىرىلەش ئۇچۇن ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى، مەمۇرىي مەھكىمە مەدەنىيەت باشقارمىسى، شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتى بىرلىكتە شەھەرلىك كۈتۈپخانىدا ۋىلايەتلىك فوتو سۈرەت ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسى ئۇيۇشتۇردى.

8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى مەركىزىي رادىئو ئىستانسىسىنىڭ 1 - يۇرۇش رادىئو پروگراممىسى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئوتتۇرا دولقۇن 981 كىلوگېرتسا ئاڭلىتىلىشقا باشلىدى.

10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك يەرلىك مەسۇلاتلار شىركىتى زىيالىي ياشلار ماگىزىنىدىن يېڭى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن قەشقەر شەھىرى قىزىلبايراق گۈڭشې (شامالباغ يېزىسى) 2 - چوڭ ئەترەت 3 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدىن ئابدۇكېرىم قادىر قاتارلىق كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا يۇنداپ ئېرىقنى چېپىش سەۋەبى بىلەن ماجىرا تۇغۇلدۇ، يېڭى شىن ئۇۋ مىلتىقى بىلەن ئابدۇكېرىم قادىرنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار بۇ جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن پايدىلىنىپ، ھەقىقىي ئەھۋالنى چۈشەنمەيدىغان ئاممىنى جەسەتنى كۆتۈرۈپ نامايىش قىلىشقا قۇتراتتى، ئادەم توپلاپ غەۋغا چىقىرىپ، ئىلگىرى - كېيىن شەھەرلىك ج خ ئىدارىسى، پېداگوگىكا مەكتىپى قاتارلىق 6 ئورۇنغا باستۇرۇپ كىرىپ، ماشىنىلارنى چاقتى، ئىدارە، مەكتەپ ھەمدە ئاممىۋى سورۇنلارنىڭ مۇئەسسەسىلىرىنى بۇزدى، بىگۇناھ ئاممىدىن 2 نى ئورۇپ ئۆلتۈردى، 59 ئادەمنى ئېغىر يارىلاندۇردى، 570 دىن ئارتۇق ئادەمنى زەخمىلەندۇردى، بۇ ۋەقە «30 - ئۆكتەبىر» ئۇرۇش - چېقىش - بۇلاش ۋەقەسى دەپ ئاتالدى.

11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە قەشقەر ئامانلىق ساقلاش چوڭ ئەترىتى قۇرۇشنى قارار قىلدى.

11 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قەشقەر ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش ئىنىستىتۇتى قۇرۇشنى تەستىقلىدى.

11 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ئۇرۇمچى جەنۇبىي پويىز ئىستانسىسىغا يېقىن جايدا يېڭىدىن سېلىنغان ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ئىش باشقارمىسى بىناسى ئىش باشلىدى.

12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى شىنخۇا ئاگېنتلىقى خەۋىرى: يەكەن ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر كادىر سادىق جۇمە

پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى سىياسەتلەرنى باشلامچىلىق بىلەن ئىجرا قىلىپ، خەلقنىڭ رايىنى گەۋدىلەندۈرگەنلىكتىن، خەلق ۋەكىللىرى ئۇنى ناھىيىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا سايلىدى. نامزاتلار ئىچىدە ئۇنىڭ ئىسمى بولمىغانلىقتىن، ئامما ئۇنى «ساندۇقتىن چىققان مۇئاۋىن ھاكىم» دەپ ئاتاشتى.

12 - ئاينىڭ 23 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك تېلېۋىزىيە فىلىم - تېلېۋىزىيە ئۇلاپ تارقىتىش ئىستانسىسى ئاپپاراتلارنى تەڭشەپ تارقىتىشتا مۇۋەپپەقىيەت قازاندى ھەمدە پروگراممىلارنى مىناق تەرىقىسىدە تارقاتتى.

1982 - يىلى

1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم «قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تىنچ، ئىتتىپاق بولغان سىياسىي ۋەزىيىتىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدا قارار» چىقاردى.

1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك سۇغۇرتا مەركىزى شۆبە شىركىتى قەشقەر ئىشچىلار مەدەنىيەت سارىيىدا ئەسلىگە كېلىپ، قۇرۇلغانلىق ۋە تىجارەت باشلاش سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئاچتى.

1 - ئاينىڭ 19 - كۈنى پەيزاۋات ناھىيىسى داغدۇغىلىق مۇكاپاتلاش يىغىنى ئېچىپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلار تەستىقلاپ «1- دەرىجىلىك ئامانلىقنى ساقلاش نەمۇنىچىسى» دەپ نام بەرگەن قەمبەرگۈل قاتارلىق جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداشتا خىزمەت كۆرسەتكەن خادىملارنى مۇكاپاتلاپ تەقدىرلىدى.

3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم يىغىن ئېچىپ، پەيزاۋات ناھىيىسىدە ئۇزاقتىن بۇيان ئاھالىلەرنىڭ سۇ ئىچىش مەسىلىسىنىڭ ھەل قىلىنىشىغانلىقىنى مەخسۇس مۇزاكىرە قىلىپ، ھەل قىلىش لايىھىسىنى بېكىتتى.

3 - ئاينىڭ 16 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە چوڭ يىغىن ئېچىپ، قەشقەر شەھىرىدە يۇز بەرگەن «30 - ئۆكتەبىر» ۋەقەسىدە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ھىمايە قىلىش، «تۆتتىن زامانىۋىلاشتۇرۇش» قۇرۇلۇشى ۋە دۆلەتنىڭ مال - مۈلكىنى قوغداش يولىدا خىزمەت كۆرسەتكەن 105 شەخسنى ۋە بىر ئىلغار كوللېكتىپنى تەقدىرلىدى.

4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك بويىچە ئۆزلەشتۇرۇش ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، سابىق يېزا ئىگىلىك بويىچە ئۆزلەشتۇرۇش ئىدارىسى باشقۇرۇۋاتقان بارلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۈەن - مەيدانلىرىنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن سىرت، يەنە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىك بويىچە ئۆزلەشتۇرۇش ئىدارىسى باشقۇرۇشىدىكى قىزىلبايراق دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە تورغات چارۋىچىلىق فېرمىسىنىمۇ قوشۇۋالدى.

4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، شەھەرلىك پارتكوم بىرلىكتە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» پائالىيىتىگە سەپەرۋەر قىلىش يىغىنى ئاچتى. مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى ئابلا ئىسمائىل سەپەرۋەرلىك دوكلاتى بېرىپ جايلاردىن 5 — 6 - ئايلاردا قانات يايدۇرۇلىدىغان مىللىي سىياسەت، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى «قوش ئاي پائالىيىتى» گە ئاكتىپ قاتنىشىپ، تىنچ، ئىتتىپاق بولغان سىياسىي ۋەزىيەتنى مۇستەھكەملەش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئاپتونوم رايون بويىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە ھەممىدىن ئاۋۋال قانات يايدۇرۇلغان «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» پائالىيىتى ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن مۇئەييەنلەشتۇرۇلدى ھەم شىنجاڭ بويىچە كېڭەيتىلدى.

5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە داغدۇغىلىق ھالدا «تەبىئىي پەن تېخنىكا ئۇنۇۋانى گۇۋاھنامىسى» تارقىتىش يىغىنى ئاچتى. 501 پەن - تېخنىكا خادىمى تۇنجى قېتىم تېخنىكا ئۇنۇۋانىغا

ئېرىشتى.

5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى شياۋ خېگرۇي بىگتۆەننىڭ مۇئاۋىن شتاب باشلىقلىقىغا، قوشۇمچە يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ باشلىقلىقىغا، پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلەندى. ۋاڭ چۈنجاۋ يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ سىياسىي كومىسسارلىقىغا تەيىنلىنىپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىنى ئۈتەۋەردى.

6 - ئاينىڭ 29 - كۈندىن 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنگىچە ۋىلايەتلىك پارتكوم پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش خىزمىتىنى ئاياغلاشتۇرۇش سۆھبەت يىغىنى ئاچتى، يىغىنغا 110 كىشى قاتناشتى. يىغىندا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم چاقىرغان «ئىككى دېلو»نى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىش ۋە پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش خىزمىتىنى ئاياغلاشتۇرۇش سۆھبەت يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى. قەشقەردە ئىشلەنگەن پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش خىزمىتىنىڭ ئەڭ ئالى ۋە ساقلانغان مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىندى. قەشقەر ۋىلايىتىدە پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش خىزمىتى 3 باسقۇچقا بۆلۈندى. 1 - باسقۇچ، 1977 - يىل 3- ئايدىن 1978 - يىل 8 - ئايغىچە بولۇپ، نۆۋەتتىلىق ھالدا لىن بياۋ، جياڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنىڭ پارتىيىدىن ھوقۇق تارتىۋېلىش ھەرىكىتى بىلەن چېتىشلىقى بار ئادەم ۋە ئىشلار ئېنىقلاندى. ئۇرۇش، چېقىش، بۆلاش ۋەقەلىرى ئېنىقلاندى؛ 2 - باسقۇچ، 1978 - يىل 8 - ئايدىن 1979 - يىل 3- ئايغىچە بولۇپ، مەركەزلىك ھالدا ئۇرۇش، چېقىش، بۆلاش ۋەقەلىرى تەكشۈرۈلدى، «بىرنى تەنقىد قىلىش، ئىككىنگە زەربە بېرىش» كۆرىشى قانات يايدۇرۇلدى؛ 3 - باسقۇچ، 1979 - يىل 4 - ئايدىن 1980 - يىل 12 - ئايغىچە بولۇپ، پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش خىزمىتى قايتا تەكشۈرۈلۈپ ئاياغلاشتۇرۇلدى. شۇ ئارىلىقتا، 791 ئادەم تەكشۈرۈلۈپ 226 سىگە ھەرخىل جازا بېرىلدى، 543 كىشىگە قارىتا پەقەت يەكۈن چىقىرىلىپ جازا بېرىلمىدى ياكى يەكۈن چىقىرىلمىدى، خاتا قىلىپ قويۇلغان 22 ئادەم ئاقلىنىپ تۇزىتىلدى.

6 - ئايدا ۋىلايەت يەنە گومىنداڭنىڭ 20 نەپەر سابىق ناھىيە، تۈمەن دەرىجىلىكتىن تۆۋەن پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە خادىمى ۋە ئىشچىيونىنى كەڭچىلىك بىلەن قويۇۋەتتى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتىدە نوپۇسنى 3 - قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. ۋىلايەت بويىچە (بىگتۆەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) 591 مىڭ 482 ئائىلە، 2 مىليون 376 مىڭ 805 نوپۇس بارلىقى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر بىر مىليون 222 مىڭ 941، ئايال بىر مىليون 153 مىڭ 864؛ خەنزۇ 182 مىڭ 735، ئۇيغۇر 2 مىليون 157 مىڭ 645، باشقا مىللەت 36 مىڭ 425 بولغانلىقى ئېنىقلاندى.

7 - ئايدا قەشقەر ئامىمۇزى مەدەنىيەت سارىيى پۈتۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلدى.

8 - ئاينىڭ 6 - كۈنى مەمۇرىي مەھكىمە شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئۈنۈۋېرسىتېتى قەشقەر شۆبىسىنى قۇرۇشنى تەستىقلىدى. بۇ مەكتەپ 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى رەسمىي قۇرۇلدى ھەمدە ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

8 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سانجى ناھىيىسىدە پېشقەدەم كادىرلار دەم ئېلىش ئورنى قۇرۇشنى تەستىقلىدى.

8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى جۇڭگو، پاكىستان ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتى قونجىراپ تاغ ئېغىزىدا داغدۇغىلىق ھالدا قونجىراپ ئېغىزىنى ئېچىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى.

9 - ئايدا جاڭ چىڭيۈن قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلەندى.

10 - ئاينىڭ 23 — 27 - كۈنگىچە قەشقەر ۋىلايىتى ۋىلايەتلىك ئىشچىلار مەدەنىيەت سارىيىدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، ناھىيە (شەھەر) لەر، ئورۇنلار ۋە تارماقلارنىڭ پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش جەھەتتىكى تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىدى ۋە ئالماشتۇردى. پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى داۋاملىق

ئىزچىللاشتۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشنىڭ ۋەزىپىلىرى ۋە تەدبىرلىرىنى مۇزاكىرە قىلدى. يىغىندا 75 ئىلغار كوللېكتىپ، 128 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى ھەمدە «ۋىلايىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە چىقىرىلغان تەشەببۇسنامە» مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللاندى.

10 - ئايدا ماۋزۇتوى قۇربان قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلەندى.

12 - ئاينىڭ 11 — 20 - كۈنىگىچە ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ئوچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئاچتى، يىغىنغا 377 ئادەم قاتناشتى. يىغىندا مەملىكەتلىك يېزا ئىدېئوۋى سىياسىي خىزمەت يىغىنى ۋە مەملىكەتلىك يېزا ئىگىلىكىنى باشقۇرىدىغان شۇجىلار يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى. 1982 - يىللىق خىزمەتلەرنى خۇلاسىلەش ئاساسىدا، قانداق قىلىپ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزىلىرىدا موتسىيالىزم قۇرۇلۇشىنىڭ يېڭى ۋەزىيىتىنى ئومۇميۈزلۈك يارىتىش مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىندى. يىغىندا مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا يېزا ئىگىلىكىنى قاتلاش پىلانى ۋە 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى شۇنىڭدەك 1983 - يىللىق يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش پىلانى قاراپ چىقىلدى.

12 - ئاينىڭ 24 — 27 - كۈنىگىچە مەمۇرىي مەھكىمە بىلەن قەشقەردە تۇرۇشلۇق قىسىملار بىرلىكتە ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش، ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش، ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش، خەلقنى مۇيۈش خىزمىتى بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلەش يىغىنى چاقىردى. يىغىندا «قوش ھىمايە قىلىش» خىزمىتى تەجرىبىلىرى يەكۈنلەندى ۋە ئالماشتۇرۇلدى، بۇنىڭدىن كېيىنكى «قوش ھىمايە قىلىش» خىزمىتىنى يەنمۇ چوقۇر قاتلاپ يايدۇرۇش خىزمەت تەدبىرلىرى مۇزاكىرە قىلىندى. 119 ئىلغار كوللېكتىپ، 309 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى. يىغىندا يەنە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاۋالىسىغا ئاساسەن، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە «ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش، ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش بويىچە ئىلغار ناھىيە» دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلدى.

1983 - يىلى

1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ۋىلايەتلىك پىلانلىق تۈغۈت تەشۋىقاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى سەپەرۋەرلىك يىغىنى چاقىرىپ، ۋىلايەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنى دۆلەتنىڭ مەنپەئىتى ۋە مىللەتنىڭ ئىستىقبالىنى چىقىش قىلىپ، ئائىلىق ھالدا پىلانلىق تۈغۈتنى يولغا قويۇشقا چاقىردى.

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ۋىلايەت، شەھەر بىرلىكتە 2 - قېتىملىق «ئومۇمىي خەلق مەدەنىيەتلىك، ئەدەپلىك بولۇش ئېيى» پائالىيىتى سەپەرۋەرلىك يىغىنىنى ئېچىپ، شەھەر رايوندىكى ھەر مىللەت ئارمىيە، خەلقنى 2 - قېتىملىق «ئومۇمىي خەلق مەدەنىيەتلىك، ئەدەپلىك بولۇش ئېيى» پائالىيىتىگە تېخىمۇ ئەستايىدىللىق بىلەن ئاكتىپ قاتنىشىپ، مەدەنىيەتلىك، گۈللەنگەن يېڭى قەشقەر قۇرۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشقا سەپەرۋەر قىلدى.

3 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى 487 مىك يۈەن مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ، يېڭىشەھەر ناھىيىلىك «1 - ئاۋغۇست» ئوتتۇرا مەكتىپى، 2 - باشلانغۇچ مەكتىپىگە يېڭىدىن سىنىپ، ياتاق سېلىپ بەردى.

4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، شەھەرلىك پارتكوم ئىشچىلار مەدەنىيەت سارىيىدا قەشقەر شەھەر رايونى بويىچە 2 - قېتىملىق «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» پائالىيىتىگە سەپەرۋەر قىلىش يىغىنى چاقىردى.

4 - ئايدا ۋىلايەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى جۇ گۇاڭخۇا سەھنە ئەسىرىنى يازغان، تەڭرىتاغ كىنو ستۇدىيىسى سۈرەتكە ئالىدىغان رەڭلىك ھېكايە فىلىم «يىراق يۇرتقا

مۇھەببەت» كۆچا ناھىيىسىدە سۈرەتكە تېلىنىشقا باشلىدى.

5 - ئاينىك 1 - كۈنى ۋىلايەتلىك تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى 9 - قانالدا تېلېۋىزىيە نومۇرى كۆرسىتىدىغان تېلېۋىزىيە تارقىتىش ئوسكۇنىسى قۇراشتۇرۇلۇپ بولۇندى ھەمدە ئوسكۇنىلەر، ئاپپاراتلار سىناق قىلىندى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ۋىلايەتلىك تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بىرلا ۋاقىتتا ئىككى يۇرۇش پروگراممىسى تارقىتالايدىغان بولدى.

5 - ئاينىك 12 - كۈنى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى «شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۇەن - مەيدانلىرىدا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇپ ھۆددىگە بېرىش ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۇرۇش توغرىسىدىكى چارىسى (لايىھە)» نى بېسىپ تارقاتتى. شۇنىڭ بىلەن مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇپ ھۆددىگە بېرىش ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يېزا ئىگىلىك 3- شىسىدىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۇەن - مەيدانلىرىدا ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى.

5 - ئاينىك 14 - كۈنى قەشقەردىن پاكىستانغا قاتنايدىغان خەلقئارا پاسساژىرلار ئاپتوموبىلى قاتناشقا باشلىدى.

5 - ئايدا ۋىلايەت كونائىھەر ناھىيىسىنىڭ ئوغۇساق، زەمىن، سايباغ گۈڭشېلىرىدا خەلق گۈڭشېسى تۈزۈلمىسىنى بىكار قىلىپ، چوڭ رايون، كىچىك يېزا قۇرۇش بويىچە نۆۋەتتىدا سىناق قىلىش خىزمىتىنى ئىشلىدى. 1984 - يىل 6 - ئايدىن باشلاپ ۋىلايەت بويىچە خەلق گۈڭشېسى تۈزۈلمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، يېزا (مىللىي يېزا) ۋە بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇش خىزمىتى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى.

5 - ئايدا گاۋ خۇەنچاڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانلىقىغا، تاڭ گۇاڭسەي سىياسىي كومىسسارلىقىغا، جاڭ گۇاڭخۇي، لو چۈەنيۈەنلەر مۇئاۋىن قوماندانلىقىغا، يەن چاڭغا مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارلىقىغا تەينىلەندى.

6 - ئاينىك 1 - كۈنى ۋىلايەتتىكى دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلاردا «پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش» سىياسىتى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى.

6 - ئايدا ئۈرۈمچىدىن قەشقەرگىچە تۆتىشىدىغان تاشيولنى ئۆزگەرتىپ ياساش قۇرۇلۇشى تاماملىنىپ، 1500 كىلومېتىرلىق تاشيول پۈتۈن لىنىيە بويىچە ئاسفالتلاشتۇرۇلدى، يول يۈزى 2 - دەرىجىلىك يول ئۆلچىمىگە يەتتى.

7 - ئايدا مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ خىزمەت بىناسى پۈتۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇپ بېرىلدى.

8 - ئاينىك 9 — 11 - كۈنىگىچە گوۋۇيۈەن زۇڭلىسى جاۋ زىياڭ ۋە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شۇجىچۈسىنىڭ شۇجىسى خۇ چىلى، كاندىدات شۇجى خاۋ جيەنشۇلار ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرى ۋاڭ ئېنماۋ، ئىسمائىل ئەھمەد، چى گو، چېن شېلارنىڭ ھەمراھلىقىدا قەشقەرگە كېلىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈردى.

8 - ئاينىك 10 - كۈنى قۇرۇقلۇق ئارمىيە 12 - دوختۇرخانىسى فىزىكىلىق داۋالاش بۆلۈمىنىڭ مۇدىر دوختۇرى جاڭ يۈخۇا ماشىنا ۋەقەسىگە ئۇچراپ بەختكە قارشى قازا قىلدى. 1984 - يىل 5 - ئايدا ئۈرۈمچى ھەربىي رايونى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى «يولداش جاڭ يۈخۇادىن ئۆگىنىش» توغرىسىدا ئايرىم-ئايرىم قارار چىقاردى. 7 - ئاينىك 25 - كۈنى ئۈرۈمچى ھەربىي رايونى بۈيرۇق چىقىرىپ، جاڭ يۈخۇاغا «چېگرا رايون خەلقى ئۈچۈن جان - دىلى بىلەن خىزمەت قىلغان ياخشى ھەربىي دوختۇر» دېگەن شەرەپلىك نامنى بەردى.

8 - ئاينىك 15 — 22 - كۈنىگىچە ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە «بەشتە ياخشى» يېزا (ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى يول، ياخشى ئېرىق - ئۆستەك، ياخشى ئورمان بەلۋىغى، ياخشى مەھەللە) قۇرۇلۇشى يىغىنى ئاچتى، يىغىنغا 272 ئادەم قاتناشتى. يىغىندا ئاپتونوم رايون خوتەندە چاقىرغان «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشى يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى، قەشقەرنىڭ «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشى خىزمىتى تەجرىبىلىرى

يەكۈنلەندى ۋە ئالماشتۇرۇلدى، «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشىنى يەنمۇ قانات يايدۇرۇش پىلانى ۋە تەدبىرلىرى مۇھاكىمە قىلىندى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

8 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىدىن 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنگىچە ۋىلايەتتىكى ھەر دەرىجىلىك سىياسىي قانۇن، ج خ ئورگانلىرى جىنايى ئىشلار جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش ئۇرۇشىنىڭ 1 ـ جەڭىنى قانات يايدۇردى. جىنايەتچىلەردىن 386 نى قانۇن بويىچە قولغا ئالدى، 443 نى يەشۈپلىپ تەكشۈردى، جىنايەتچىلەر گۇرۇھىدىن 23 نى بىتچىت قىلدى. 1987 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى «قاتتىق زەربە بېرىش» ئايالاشتى، ئالدىنقى ۋە كېيىنكى 3 يىلدا مەركەزلىك ھالدا 9 قېتىم ھەرىكەت ئېلىپ بېرىلدى.

9 ـ ئاينىڭ 11 — 13 ـ كۈنگىچە ج ك پ مەركىزىي كومىتېت ئەزاسى، دۆلەت ئىشلىرى كومىسسارى كالك شېئېن نېغىت مىنىستىرلىكى ۋە ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرى خۇالك كەي، سۇلك خەنلياڭلارنىڭ ھەمراھلىقىدا قەشقەرگە كېلىپ خىزمەتلەرنى تەكشۈردى.

9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى شىنخۇا ئاگېنتلىقى: مارالبېشى ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ياكى يىللىق يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى بىر قاتلانغان 47 ناھىيىنىڭ بىرى بولدى، دەپ خەۋەر قىلدى. بۇ ناھىيىنىڭ 1982 ـ يىللىق يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 52 مىليون 850 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1978 ـ يىلدىكى 26 مىليون يۈەنگە قارىغاندا بىر ھەسسىدىن كۆپرەك ئېشىپ، شىنجاڭ بويىچە تۇنجى «قاتلاشنى ئىشقا ئاشۇرغان ناھىيە»گە ئايلاندى.

10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى شياۋ فېڭرۇي بىكتۇەننىڭ مۇئاۋىن شتاب باشلىقلىقىغا قوشۇمچە يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسىنىڭ باشلىقلىقىغا، پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا تەينىلەندى؛ ۋاڭ چۈنجاۋ يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسىنىڭ سىياسىي كومىسسارلىقىغا، پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا، ج ك پ قەشقەر ۋىلايەتلىك كومىتېتىنىڭ ھەيئەتلىكىگە تەينىلەندى.

10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم «پەن ـ تېخنىكا ئارقىلىق قەشقەرنىڭ ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئائىت مەككىز مەسىلە توغرىسىدا قارار» چىقاردى.

11 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى «قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرى ئىسلاھاتى لايىھىسىنى تەستىقلىغانلىق توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» تارقاتتى. ئۇقتۇرۇشتا: ۋىلايەتلىك پارتكومدا 7 خىزمەت تارمىقى تەسىس قىلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا ۋىلايەتلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى تەسىس قىلىنىدۇ؛ مەمۇرىي مەھكىمىدە 24 خىزمەت تارمىقى تەسىس قىلىنىدۇ؛ خەلق تەشكىلاتلىرىدىن 5 تارماق تەسىس قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى «قەشقەر گېزىتى»: ئۇدا 16 يىل ئاشلىقى يېتىشمەيدىغان، راسخوتى كەمچىل بولۇپ كېلىۋاتقان بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسى 1983 ـ يىلى تۇنجى قېتىم ئاشلىقتا ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنىدىغان، مالىيىدە ئۆز ـ ئۆزىنى قامدىيالايدىغان، كىرىم ـ چىقىمى ئومۇمىي جەھەتتىن تەڭپۇڭ بولالايدىغان بولدى، دەپ خەۋەر بەردى.

12 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم «يولداش شۇ دېنۇپيدىن ئۆگىنىش توغرىسىدا قارار» چىقاردى.

12 ـ ئاينىڭ 27 — 29 ـ كۈنگىچە ۋىلايەت پەن ـ تېخنىكا ئەتىجىلىرىنى تەقدىرلەش يىغىنى چاقىرىپ، 245 تۈرلۈك پەن ـ تېخنىكا ئەتىجىسىنى مۇكاپاتلاپ تەقدىرلىدى.

1984 ـ يىلى

2 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ۋىلايەت، شەھەردىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىرلىكتە قەشقەر شەھىرىنىڭ خەلق مەيدانىدا تۇنجى قېتىم پانۇس بايرىمى ئۆتكۈزدى. خەلق مەيدانى پارات كۆرۈش سەھنىسىگە كىشىلەر كۆپ

توپلىشۋالغانلىقى ئۈچۈن ئۇلى ئولتۇرۇشۇپ، ئالدى تېمى يەكلىنىپ 8 ئادەم ئۆلۈش، 25 ئادەم يارىلىنىشتەك ئېغىر ۋەقە پەيدا بولدى.

2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى شىنخۇا ئاگېنتلىقى: گوۋۈيۈەن قەشقەر شەھىرىنى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن شەھەر قىلىشنى قارار قىلدى، دەپ خەۋەر قىلدى.

2 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومى، قەشقەر شۆبە ھەربىي رايونى پارتكومى ۋە بىڭتۈەن بېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسى پارتكومى بىرلىكتە «ئارمىيە خەلق ئورتاق مەنپەئىتى بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى كەڭ، چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» تارقاتتى. جايلار، قىسىملاردىن تەجرىبىلەرنى يەنمۇ يەكۈنلەپ، پەرقلەرنى تېپىپ چىقىپ، تەدبىرلەرنى بېكىتىپ، ئارمىيە ـ خەلق ئورتاق مەنپەئىتى بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى كەڭ، چوڭقۇر قانات يايدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

3 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ۋىلايەتلىك پارتكوم پارتىيە تارىخى ماتېرىياللىرىنى توپلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ھەم ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ ۋىلايەتلىك تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر ئىشخانىسى بىلەن بىرگە ئىش بېجىردى. ئىشخانا ئورنى ۋىلايەتلىك پارتكوم ئورگىنىدا تەسىس قىلىنىپ، ۋىلايەتلىك پارتكوم ئورگىنىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولىدىغان بولدى. لىياڭ چاڭسۇڭ (1984 ـ يىل 4 ـ ئايدىن 1987 ـ يىل 10 ـ ئايغىچە)، لۇ پېيتىيەن (1984 ـ يىل 3 ـ ئايدىن 1986 ـ يىل 8 ـ ئايغىچە) لەر مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ماۋارىپ مىنىستىرلىكى قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتىنىڭ ئىشتىن سىرتقى ئۇنىۋېرسىتېتى قۇرۇشنى تەكشۈرۈپ تەستىقلىدى.

4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى باشقارمىسى، ئەمگەك ـ كادىرلار باشقارمىسى، پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى بىرلىكتە ۋىلايەتلىك پارتكوم زالىدا يېغىن ئېچىپ 85 ئىلغار پەن ـ تېخنىكا خىزمەتچىسىنى تەقدىرلىدى. قەشقەر ۋىلايىتىدە 20 يىلدىن ئارتۇق خىزمەت قىلغان 2777 پەن ـ تېخنىكا خىزمەتچىسىگە «ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىدىكى پەن ـ تېخنىكا خىزمەتچىسى شەرەپ گۇۋاھنامىسى» بەردى.

4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم گو گاڭنى ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى.

4 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، شەھەرلىك پارتكوم بىرلىكتە ۋىلايەتلىك ئىشچىلار مەدەنىيەت سارىيىدا 3 ـ قېتىملىق «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» پائالىيىتى سەپەرۋەرلىك يېغىنى ئاچتى.

5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بەنگۆتتىكى جۇڭگو ـ پاكىستان چېگرىسىدىكى جۇڭگو تەرەپ دائىرىسىدە كۆلىمى 15 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان جاينى تاشقورغان ياۋايى ھايۋان تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنى تەستىقلىدى.

5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ۋىلايەت بويىچە ناھىيە (شەھەر) لەردە خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ نۆۋەت ئالمىشىش سايلىمى خىزمىتى ئومۇميۈزلۈك ئېلىپ بېرىلدى. ناھىيە (شەھەر) ۋە يېزا (بازار) لار خەلق قۇرۇلتىيى چاقىرىپ، ھاكىم (شەھەر باشلىقى)، مۇئاۋىن ھاكىم (مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى) ۋە يېزا (بازار) باشلىقى، مۇئاۋىن يېزا (بازار) باشلىقلىرىنى سايلاپ چىقتى.

6 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ۋىلايەت ئەسلىدىكى قەشقەر ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش ئىنىستىتۇتىدا يېغىن ئېچىپ، بۇ مەكتەپنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ قەشقەر ماۋارىپ ئىنىستىتۇتىغا ئۆزگەرگەنلىكىنى تەبرىكلىدى.

7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم «ۋىلايەت بويىچە ھەر مىللەت كادىرلىرىنى ئۆزئارا تىل ـ يېزىق ئۆگىنىشكە تەشكىللەش توغرىسىدا قارار» چىقاردى.

8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە تۇنجى ئارمىيە ـ خەلق ئورتاق بەرپا قىلغان مەدەنىيەت پائالىيىتى مەركىزى يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ناھىيە بازىرىدا ياساپ پۈتتۈرۈلدى. بۇ مەركەزنىڭ ئىگىلىگەن

يېرى 1080 كۋادرات مېتىر بولۇپ، ئىچىدە مەدەنىيەت ئۆگىنىش كەچلىك مەكتىپى، كىتاب، گېزىت كۆرۈش ئۆيى، تەنتەربىيە مەيدانى ۋە مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش سورۇنى تەسىس قىلىندى.

8 ـ ئاينىڭ 12 ـ، 13 ـ كۈنلىرى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۈروسىنىڭ ئەزاسى، دۆلەت ئىشلىرى كومىسسارى فالۇ يى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى سۇلۇ خەنلياڭنىڭ ھەمراھلىقىدا قەشقەرگە كېلىپ خىزمەتلەرنى تەكشۈردى.

9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم كادىرلارنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش، كادىر باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تۆۋەنگە چۈشۈرۈش، دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش، قاتلاملار بويىچە مەسئۇل بولۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش توغرىسىدا قارار چىقاردى.

9 ـ ئاينىڭ 4 — 8 ـ كۈنىگىچە مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بەنچەن ئىردىنى چۈ جىجيەنزەن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بادەي قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا قەشقەردە زىيارەت، تەكشۈرۈشتە بولدى.

9 ـ ئاينىڭ 17 — 22 ـ كۈنىگىچە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى يوپۇغا ناھىيىسىدە ئاپتونوم رايون بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ ماتارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش يىغىنى ئاچتى ھەمدە شىنجاڭ بويىچە تۇنجى بولۇپ باشلانغۇچ مەكتەپ ماتارىپىنى ئومۇملاشتۇرغان ۋە ساۋاتسىزلىقنى تۈگەتكەن يوپۇغا ناھىيىسىگە تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش لايىھەتلىك گۈۋاھنامىسىنى تارقىتىپ بەردى.

9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى قەشقەر شەھىرى بىلەن خۇبېي ئۆلكىسى شاشي شەھىرىنىڭ ئاچا ـ سىڭىل شەھەر بولۇشتا قول قويۇش مۇراسىمى شاشىدا ئۆتكۈزۈلدى.

9 ـ ئايدا جۇڭگو ـ پاكىستان چېگرىسىدا يېڭىدىن ياسالغان كۆرۈشۈش پونكىتى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى قونجىراپتا پۈتتى.

10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە ئۇلاپ تارقىتىش تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ تېلېۋىزىيە سىگناللىرىنى سىناق تەرىقىسىدە تارقىتىشى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى، شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت بويىچە 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ھەممىسىدە ئۇلاپ تارقىتىش تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بار بولدى.

10 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈندىن 11 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىگىچە ۋىلايەت تۇنجى قېتىم سىياسىي قانۇن سېپىدىكىلەرنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، 20 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 184 ئىلغار شەخسنى تەقدىرلىدى.

10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى قەشقەر شەھىرى بىلەن لياۋنىڭ ئۆلكىسى دەندۇڭ شەھىرىنىڭ دوست شەھەر بولۇش كېلىشىمىگە ئىمزا قويۇش مۇراسىمى دەندۇڭ شەھىردە ئۆتكۈزۈلدى.

11 ـ ئاينىڭ 6 — 10 ـ كۈنىگىچە ۋىلايەت 2 ـ قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ياخشىلاشتىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ ۋە ئالماشتۇرۇپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ يېڭى ۋەزىيىتىنى يارىتىش جەھەتتىكى تەدبىرلەرنى مۇزاكىرە قىلدى. يىغىندا 69 ئىلغار كوللېكتىپ، 129 ئىلغار شەخس مۇكاپاتلاندى.

11 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى قەشقەر ئايرودرومىنى كېڭەيتىش قۇرۇلۇشى پۈتتى.

11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم خىزمەت بىناسىنىڭ پۈتكەنلىك مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ قەشقەر تارىخىدا شۇ يىلى ئىش باشلاپ، شۇ يىلى پۈتتۈرۈلۈپ، شۇ يىلى ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇپ بېرىلگەن تۇنجى چوڭ قۇرۇلۇش بولدى.

11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم «ۋىلايەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ئورۇن

بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا قارار» چىقاردى.

11 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتى جياڭسۇ ئۇلكىسىنىڭ نەنتۇڭ شەھىرى بىلەن ئىقتىساد - تېخنىكا ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئورناتتى.

12 - ئاينىڭ 3 - كۈنى يەكەن ناھىيىسى قوزىمال يېزىسىنى زەرەپشات تاجىك مىللىي يېزىسى قىلىپ ئۆزگەرتتى.

12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قەشقەر شەھەرلىك رادىئو ئىستانسىسى ئاڭلىتىشنى سىناق قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى.

12 - ئاينىڭ 18 — 26 - كۈنىگىچە ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ئۈچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى چاقىردى، يىغىنغا 450 ئادەم قاتناشتى. يىغىندا پارتىيە 12 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق 3 - نۆۋەتلىك پارتىيە كومىتېتى 3 - ئومۇمىي كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلدى. 1984 - يىللىق خىزمەتلەر خۇلاسىلەندى، قەشقەرنى يەنمۇ گۈللەندۈرۈپ، ئىقتىسادىي خىزمەتتە يېڭى ۋەزىيەت يارىتىش قانارلىق مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىندى.

12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋىلايەتكە بىۋاسىتە قاراشلىق ناھىيە دەرىجىلىك ئورۇنلاردا پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش بويىچە سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئاچتى. ۋىلايەت تەۋەسىدە شۇنىڭ بىلەن تەڭ پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى.

يىل ئاخىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىدە تۇنجى قېتىم ئاشلىق سېتىۋېلىش - سېتىش تەڭپۇڭ بولۇش، ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنىش بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى، سىرتتىن ئاشلىق يۆتكەپ كېلىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى.

1985 - يىلى

1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بىڭتۈەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىىنىڭ ئورگان گېزىتى — «زەرەپشان گېزىتى» (ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە) نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

2 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتى بىلەن يوپۇغا ناھىيىسى ئاپتونوم رايون تارقاتقان «ئىراده ۋە ماھىيەت جەھەتتىن يار - يۆلەك بولۇش»، «نامراتلىقنى تۈگىتىپ بېيىش» لەۋھەسىگە ئېرىشتى.

3 - ئاينىڭ 6 - كۈنى يوسكام ناھىيىسىدە بۇيلۇق تاجىك مىللىي يېزىسى قۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى پەيزاۋات ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى، جۇڭخۇا ئىجتىمائىي ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە بېيجىڭ يېمەكلىك جەمئىيىتى بىرلىكتە بېيجىڭ مىللەتلەر مەدەنىيەت سارىيىدا «شىنجاڭ پەيزاۋات قوغۇنىنى تېتىپ باھالاش يىغىنى» ئاچتى.

3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى مارالبېشى، مەكىت، يەكەندىن ئىبارەت 3 ناھىيە بىرلىشىپ ياسايدىغان مارالبېشى، يەكەن تاشيولى قۇرۇلۇشىدا ئىش باشلاندى. بۇ تاشيولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 239 كىلومېتىر بولۇپ، جەمئىي 100 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىدۇ.

4 - ئاينىڭ 9 — 13 - كۈنىگىچە ۋىلايەت سىياسىي قانۇن خىزمىتى يىغىنى ئېچىپ، جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرى ۋە ئىقتىسادىي جىنايەتلەرگە قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشىنى داۋاملىق، چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى.

4 - ئاينىڭ 25 - 26 - كۈنلىرى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە قەشقەر ئىقتىسادىنى جانلاندۇرۇش مۇزاكىرە يىغىنى ئېچىپ، ئومۇمىي ۋەزىيەتكە نەزەر تاشلاپ، قەشقەر ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈشنىڭ يېڭى يوللىرى ئۈستىدە ئىزدەندى.

5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قەشقەر خەلق رادىئو ئىستانسىسى ئاڭلىتىشنى باشلىدى، مەركىزىي رادىئو ئىستانسىسى ۋە شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ ئۇيغۇرچە پروگراممىلىرىنى ئۇلاپ ئاڭلاتقاندىن باشقا يەنە بىر يۇرۇش ئۆزى تىشلىگەن ئۇيغۇرچە پروگراممىلارنىمۇ ئاڭلاتتى.

5 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شۇ شياۋچېڭ، چېن دېمىنلارنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا، ئابدۇرېھىم قادىرنى ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ ھەيئەتلىكىگە، يالقۇ جەنشى، زىننەت ئۆمەرلەرنى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا تەينىلىدى.

5 ـ ئاينىڭ 14 — 17 ـ كۈنىگىچە ۋىلايەتلىك پارتكوم يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە ئىدىيىۋى ـ سىياسىي خىزمەت يىغىنى ئاچتى، يىغىنغا 120 دىن كۆپرەك ئادەم قاتناشتى. يىغىندا ئىدىيىۋى ـ سىياسىي خىزمەتنى كۈچەيتىشنىڭ تەجرىبىلىرى يەكۈنلىنىپ ئالماشتۇرۇلدى، يېڭى تارىخىي دەۋرده قانداق قىلىپ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت مەركەزنى دەۋر قىلىپ ئىدىيىۋى ـ سىياسىي خىزمىتىده يېڭى ۋەزىيەت يارىتىش قاتارلىق مەسىلىلەر ئورتاق مۇھاكىمە قىلىندى، قەشقەرنىڭ مەدەنىيەتلىك ئورۇن بەرپا قىلىش پىلانى مۇزاكىرە قىلىندى، ۋىلايەتلىك ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئىدىيىۋى ـ سىياسىي خىزمىتى تەتقىقات جەمئىيىتىنى قۇرۇش ئىشى مۇھاكىمە قىلىندى.

5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ھەرقايسى تەرەپلەردىن شتات تەڭشەپ، ۋىلايەت بويىچە تەخمىنەن 400 نەچچە زىيالىيلار ئائىلە ئاۋابىتاتى ۋە پەرزەنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسىنى مەركەزلىك ھەل قىلىشنى قارار قىلدى.

6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى خىزمەت بېجىرىشنى توختىتىشنى، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ كېيىنكى ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىش ئىشخانىسىنى قۇرۇشنى بۇيرۇق قىلدى. 1987 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئەسلىگە كېلىپ قۇرۇلدى ھەم قۇرۇلۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

6 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاۋالىسىغا ئاساسەن مۇكاپاتلاش يىغىنى ئېچىپ، 44 مۇنەۋۋەر پەن ـ تېخنىكا خادىمىنى تەقدىرلەپ مۇكاپاتلىدى.

6 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم «ئىدىيىۋى ـ سىياسىي خىزمەتنى كۈچەيتىش خىزمىتىگە ئائىت بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار» چىقاردى.

6 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قاغىلىق، پوسكام، يېڭىشەھەردىن ئىبارەت 3 ناھىيىگە «باشلانغۇچ مەكتەپ ماتارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش بويىچە لايىقەتلىك گۇۋاھنامىسى» بەردى.

7 ـ ئاينىڭ 25 — 28 ـ كۈنىگىچە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ باش شۇجىسى خۇ ياۋباڭ ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باش شتاب باشلىقى شۇ خۇيزى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى تۆمۈر داۋامەت قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا قەشقەرگە كېلىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈردى.

7 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا 7.1 بال يەر تەۋرىدى.

7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ۋىلايەت، شەھەر بىرلىكتە 4 ـ قېتىملىق «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» پائالىيىتى مەپەرۋەرلىك يىغىنى ئاچتى.

8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسى بىلەن ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ چېگرىلىنىدىغان جايىدىكى تومۇلوتاغ چوققىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا 7.4 بال يەر تەۋرىدى. 9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى يەنە 6.9 بال يەر تەۋرىدى. 48 ئادەم ئۆلدى، 116 ئادەم ئېغىر يارىلاندى، ئىقتىسادىي زىيان 54 مىليون 170 مىڭ يۈەنگە يەتتى. يەر تەۋرەپ بولغاندىن كېيىن، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شۇجىچۇسىنىڭ شۇجىسى

خۇ چىلى، گوۋۇيۈەننىڭ مۇئاۋىن زۇڭلىسى تيەن جيۇنلەر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىسى ۋالڭ ئېنىڭاۋ ۋە ئۆلايەتلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىرى ئىلگىرى - كېيىن ئاپەت رايونىغا كېلىپ، ئاپەت رايونىدىكىلەردىن ھال سورىدى، ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلدى. شۇ يىلى 10- ئايدا ئۈرۈ - ماكانىنى قايتا قۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسىي گەۋدە قۇرۇلۇشى پۈتۈنلەي تۈگەپ، ئاپەت رايونىدىكىلەرنىڭ تۇرمۇشى نورمال ھالەتكە كەلدى.

8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى دۆلەتكە بېۋاستە قاراشلىق ئورگانلار لىكتۇرلار ئۆمىكى قەشقەرگە خىزمەتكە كەلدى.

9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر سانائەت بۆيۈملىرى سودا مەركىزى بىناسىنى سېلىش قۇرۇلۇشىدا ئىش باشلاندى.

9 - ئاينىڭ 9 — 13 - كۈنىگىچە مەركىزي كومىتېت ۋەكىللەر ئۆمىكى سەنئەت ئۆمىكىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىپ ھال سوراش ئۆمىكى — مەركىزي مىللەتلەر ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكى پارتىيە مەركىزي كومىتېتى، گوۋۇيۈەننىڭ چېگرا رايوندىكى ھەر مىللەت خەلقىگە بولغان غەمخورلۇقىنى يەتكۈزۈش يۈزىسىدىن يەكەن، يېڭىشەھەر ناھىيىلىرى ۋە قەشقەر شەھىرىدە ھال سوراش ئويۇنى قويدى.

9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئۆلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە، ئۆلايەتلىك ئىشچىلار مەدەنىيەت سارىيىدا چوڭ يېغىن ئېچىپ، شىنجاڭدا خىزمەت قىلغىنىغا 30 يىلدىن ئاشقان 2388 يولداشقا شەرەپ مېدالى ۋە گۈۋاھنامە بەردى.

9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئۆلايەتلىك تەزكىرە تەھرىر ئىشخانىسى تەھرىرلەپ تۈزگەن «قەشقەر يىلنامىسى» (1985 - يىللىق) ئاشكارا تارقىتىلدى. 1988 - يىلىغا قەدەر 1986 - ، 1987 - يىللىق «قەشقەر يىلنامىسى» نەشر قىلىندى.

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 30 يىللىقىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈلگەن قەشقەر مۇۋەپپەقىيەتلىرى مۇزەيت كۆرگەزمىسى قەشقەر ئامما‌ۋى مەدەنىيەت سارىيىدا كۆرسىتىلدى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تېلېۋىزىيە سۈنئىي ھەمراھىدىن تارقىتىلغان سىگنالنى يەر يۈزىدە قوبۇل قىلىش ئىستانسىسى قۇرۇلۇشى پۈتتى ۋە ئىشقا كىرىشتى.

10 - ئاينىڭ 8 - ، 9 - كۈنلىرى مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقى جۇ ۋېنيۈەن باشچىلىقىدىكى 13 ئادەمدىن تەشكىل قىلىنغان مەركەز ھال سوراش ئۆمىكى پارتىيە مەركىزي كومىتېتى، گوۋۇيۈەننىڭ ھەر مىللەت خەلقىگە بولغان سەمىمي غەمخورلۇقىنى ئېلىپ قەشقەرگە كېلىپ، ھەر مىللەت ئارمىيە، خەلقتىن ھال سورىدى.

10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى يېڭى تېپتىكى كۆپ خىل ئىقتىدارغا ئىگە ئۇنىۋېرسال تەنتەربىيە سارىيى — قەشقەر تەنتەربىيە سارىيىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلاندى.

11 - ئاينىڭ 22 — 24 - كۈنىگىچە ئۆلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە پەيزاۋات ناھىيىسىدە نەق مەيداندا ئىش بېجىرىش يېغىنى ئېچىپ، قانداق قىلىپ پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ نامراتلىق قىياپىتىنى تۈزگەرتىش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلدى.

12 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئۆلايەتلىك، شەھەرلىك بىرلىك سەپ بۆلۈملىرى يېغىن چاقىرىپ، گومىنداڭنىڭ 23 نەپەر ھەقىقەتكە قايتقان خادىملىرىغا «ھەقىقەتكە قايتقانلىق گۈۋاھنامىسى» تارقىتىپ بەردى، قالغان 800 دىن كۆپرەك كىشىگە ھەرقايسى ناھىيە (تۈەن - مەيدان) لار ئارقا - ئارقىدىن گۈۋاھنامە تارقىتىپ بەردى.

12 - ئايدا كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى قەشقەر ئۆلايەتلىك، شەھەرلىك كومىتېتلىرى كەڭ ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ياشلارغا باشلامچىلىق قىلىپ ياساپ چىققان «تۈمەنكۆل ياشلار كۆكەرتىش قۇرۇلۇشى» مەملىكەت

بويىچە مۇنەۋۋەر ياشلار قۇرۇلۇشى بولۇپ باھالىنىپ، ئىتتىپاق مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەقدىرلىشىگە سازاۋەر بولدى.

1986 - يىلى

1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتىدە ساناقتىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى رەسمىي، ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى.

1 - ئاينىڭ 10 — 17 - كۈنىگىچە ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ئۈچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى چاقىردى، يىغىنغا 700 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشتى. يىغىندا 1985 - يىللىق خىزمەتلەر خۇلاسىلىنىپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 7 - بەش يىللىق پىلانى مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللاندى، قەشقەر شەھىرى، مارالبېشى، قاغىلىق، پوسكام ناھىيىلىرى ھەمدە 16 يېزا (بازار)، 19 كارخانا ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى ئىلغار ناھىيە (شەھەر)، يېزا (بازار)، كارخانا بولۇپ تەقدىرلەندى.

3 - ئايدا قەشقەردىن پاكىستانغا باردىغان تاشيولىنىڭ دۆلىتىمىز ئىچىدىكى قىسمىنى كېڭەيتىپ ياساش قۇرۇلۇشى باشلاندى. بۇ قۇرۇلۇش قەشقەر شەھىرىنىڭ توققۇزاق يولى ئېغىزىدىن باشلىنىپ، قونجىراپتىكى جۇڭگو - پاكىستان ئىككى دۆلەت چېگرا پاسىلىغىچە بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 415.8 كىلومېتىر، سېلىنغان ئومۇمىي مەبلەغ 125 مىليون يۈەن. 1988 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بۇ يولدا ئاپتوموبىل قاتنىدى ۋە ئاپتوموبىل قاتناش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

4 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ۋىلايەتلىك مالىيە خىزمىتى يىغىندا ۋىلايەت بويىچە مالىيىنى ھۆددىگە بېرىپ باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇش قارار قىلىندى ھەمدە كونكرېت يولغا قويۇش چارىسى بېكىتىلدى.

4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە «ۋىلايەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە - پوسكامدىن ئۆگىنىشنى كەڭ كۆلەمدە، چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا قارار» چىقاردى.

5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم مەمۇرىي مەھكىمە پوسكام ناھىيىسىدە ئاممىۋى يىغىن ئېچىپ، بۇ ناھىيىگە «ۋىلايەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى. ئاپتونوم رايوننىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىرىدىن ۋاڭ ئېنماۋ، سۇڭ خەنلياڭ، تۆمۈر داۋامەت، تاڭ گۈاڭسەيلەر يىغىنغا قاتناشتى ھەم سۆز قىلدى.

5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇلۇشىدا ئىش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ قۇرۇلۇش يىلىغا 150 مىڭ تونا ماي چەككىلەش سېخى، 60 مىڭ تونناىلىق بىرىكمە ئاممىياك ۋە 110 مىڭ تونناىلىق ئازوت ئوغۇتى ئىشلەپچىقىرىش سېخى، 10 مىڭ تونناىلىق سۇيۇقلاندۇرۇلغان گاز ئىشلەپچىقىرىش سېخى قۇرۇلۇشى ۋە بىر يۈرۈش ياندائىما قۇرۇلۇشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى 1989 - يىل 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى پۈتۈپ سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. 1990 - يىل 4 - ئايدا بۇ قۇرۇلۇش شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇلۇشىنىڭ پۈتكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ھەيئىتى تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈپ لاياقەتلىك بولدى.

5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قونجىراپ ئېغىزى رەسمىي 3 - دۆلەتكە ئېچىۋېتىلدى.

5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قەشقەر پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى بويىقچىلىق سېخىنى كېڭەيتىپ ياساش-ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىدا ئىش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. 1990 - يىل 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى قۇرۇلۇش پۈتتى.

5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، شەھەرلىك پارتكوم بىلەن بىرلىكتە 5 ـ قېتىملىق «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» سەپەرۋەرلىك يېغىنى ئاچتى.

6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ۋىلايەت 1983 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە بولغان يەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە مۇكاپاتلاش يېغىنى ئاچتى. يېغىندا 7 تۈر ۋە 49 يەن تەتقىقات تۈرىگە ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەت بويىچە يەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى مۇكاپاتى تارقىتىلدى، 184 يەن ـ تېخنىكا خىزمەتچىسى تەقدىرلەندى.

6 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ۋىلايەتلىك ئىشچىلار مەدەنىيەت سارىيىدا بىرلەشمە يىغىن ئاچتى. 3000 دىن كۆپرەك ئادەم يىغىنغا قاتناشتى. يېغىندا 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ شاقىراتما تومىسىدا سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئۇيغۇر ئاممىسىنى قۇتقۇزۇۋېلىشتا ئىپادىسى گەۋدىلىك بولغان جى كەييۈەن قاتارلىق 12 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى.

6 ـ ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدە تۇنجى ناھىيە دەرىجىلىك تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى — يەكەن تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى قۇرۇلدى.

7 ـ ئاينىڭ 3 — 5 ـ كۈنىگىچە ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە يېڭىسار ناھىيىسىدە نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىش بويىچە نەق مەيدانا ئىش بېجىرىش يىغىنى ئېچىپ، بۇ ناھىيىنىڭ نامرات بولۇشىدىكى مەۋھۇملۇرنى مۇزاكىرە ۋە تەھلىل قىلىپ، ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ بېيىتىش پىلانى ۋە تەدبىرلىرىنى مۇھاكىمە قىلىپ بېكىتتى.

7 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە «ئۈچ يىل ئىچىدە قەشقەرنى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە نەمۇنىچى ۋىلايەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش توغرىسىدا قارار» چىقاردى.

8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى مەكىت ناھىيىسىگە «مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونى تەنتەربىيىسىدىكى ئىلغار ناھىيە» دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلدى.

8 ـ ئاينىڭ 12 ـ، 13 ـ كۈنلىرى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۈروسىنىڭ ئەزاسى، گوۋۈيۈەننىڭ مۇئاۋىن زۇڭلىسى ۋەن لى قاتارلىقلار مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ۋاڭ ئېنماۋنىڭ ھەمراھلىقىدا قەشقەرگە كېلىپ خىزمەتلەرنى تەكشۈردى.

8 ـ ئاينىڭ 27 — 31 ـ كۈنىگىچە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر تەتقىقاتى ئورنى، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى بىرلەشمىسى، شىنجاڭ پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەنلەر بىرلەشمىسى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ۋە قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە قەشقەر شەھىرىدە مەملىكەتلىك تۇنجى نۆۋەتلىك «قۇتادغۇبىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزدى.

8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدىن 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىگىچە دۆلەت ئىشلىرى كومىسسارى گۇ مۇ قاتارلىق 9 كىشى قەشقەردە تەكشۈرۈشتە بولدى.

9 ـ ئايدا كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ قوغان يېزىسىدا غەيرىي A، غەيرى B تىپلىق جىگەر كېسىلىگە گىرىپتار بولغۇچىلاردىن 174 كىشى بايقالدى، كېسەل دائىرىسى تەدرىجىي ھالدا ۋىلايەتتىكى 12 ناھىيە (شەھەر) گە كېڭەيدى. 1987 ـ يىل 5 ـ ئايغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە يۇقۇملانغانلار 7619 كىشىگە يېتىپ، 41 ئادەم ئۆلدى. يۇقۇملىنىش ئەھۋالى يۇز بەرگەندىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى تىببىي خادىملارنى كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىپ داۋالاشقا پائال تەشكىللىدى. ناھىيە (شەھەر)، يېزىلار، باشقۇرۇش رايونلىرى، كەنتلەردە ئايرىپ داۋالاش نۇقتىلىرى تەسىس قىلىندى، يۇقۇملىنىش ئەھۋالى تەدرىجىي كونترول قىلىندى.

12 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى قەشقەر شەھىرى مەملىكەتتىكى تارىخى، مەدەنىيىتى مەشھۇر 62 شەھەرنىڭ بىرى قىلىندى.

12 ـ ئاينىڭ 27 — 29 ـ كۈنىگىچە ۋىلايەت 3 ـ قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەدرىلەش

يىغىنى ئېچىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىدى ۋە ئالماشتۇردى، 88 ئىلغار كوللېكتىپ، 130 ئىلغار شەخسنى تەقدىرلىدى.

1987 - يىلى

1 - ئاينىڭ 20 — 24 - كۈنىگىچە ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ئۈچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئاچتى، 487 نادەم يىغىنغا قاتناشتى. يىغىندا مەركەز ۋە ئاپتونوم رايونلۇق يېزا خىزمىتى يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلۈپ، 1986 - يىللىق خىزمەتلەر خۇلاسىلەندى، 1986 - يىلى ئىقتىسادىي خىزمەتتە ياخشى نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن قەشقەر شەھىرى ۋە پوسكام، مەكىت، پەيزاۋات، يەكەندىن ئىبارەت 4 ناھىيە، 23 ئىلغار يېزا (بازار) شۇنىڭدەك 16 ئىلغار كارخانا تەقدىرلەندى، 1987 - يىللىق ئىككى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى خىزمىتى مۇھاكىمە قىلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1 - ئاينىڭ 20 — 23 - كۈنىگىچە ۋىلايەت 2 - قېتىملىق يەرلىك سانائەت ۋە يېزا - بازار كارخانىلىرى مەسئۇلاتلىرى كۆرگەزمىسىنى ئۈيۇشتۇردى.

2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە مەمۇرىي مەھكىمە ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى، ۋىلايەتلىك ئىقتىساد كومىتېتى، ئەمگەك، كادىرلار باشقارمىسى، ئىقتىسادىي تەپتىش باشقارمىسىنىڭ «زاۋۇت باشلىقى (دىرېكتور) ۋەزىپىسىدىن ئايرىلغاندا ئىقتىسادىي مەسئۇلىيىتىنى ئىقتىساد جەھەتتىن تەپتىش قىلىش تۈزۈمىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش توغرىسىدىكى دوكلات» نى تەستىقلاپ تارقىتىپ، جايلارنىڭ ئىجرا قىلىشىنى تەلەپ قىلدى.

2 - ئاينىڭ 10 — 12 - كۈنىگىچە ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە قەشقەر مېھمانخانىسىدا تۇنجى قېتىملىق شەھەر خىزمىتى يىغىنى ئېچىپ، ئاپتونوم رايون بويىچە 16 شەھەردە قانات يايدۇرۇلغان «ئۇچتە ياخشى بولۇش، بىردىن ئۆگىنىش» بويىچە مەدەنىي شەھەر بەرپا قىلىش مۇسابىقىسى پائالىيىتىنى خۇلاسىلەش، تەقدىرلەش يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى ۋە ئۆگەندى، يېڭى دەۋرە قانداق قىلىپ شەھەرلەرنىڭ «مەركەزلىك»، «يېتەكچىلىك» رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، قانداق قىلىپ شەھەرلەرنى پىلانلاش، قۇرۇش، باشقۇرۇش مەسلىسىنى مۇھاكىمە قىلدى. ۋىلايەتتىكى 12 ناھىيە (شەھەر) دە «ئۇچتە ياخشى بولۇش، بىردىن ئۆگىنىش» بويىچە مەدەنىي شەھەر بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشقا ئائىت ئىشلار قارار قىلىندى.

2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى مەكىت ناھىيىسى مەركەز كۆكەرتىش كومىتېتى تەرىپىدىن مەملىكەت بويىچە كۆكەرتىش خىزمىتىدىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قەشقەر — ئۈرۈمچى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفونىنى يېرىم ئاپتوماتىك تۇتاشتۇرۇش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى.

4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى مەملىكەت بويىچە تەنتەربىيىدە ئىلغار ناھىيىلەرگە نام بېرىش يىغىنىدا مارالبېشى ناھىيىسىگە «مەملىكەت بويىچە تەنتەربىيىدە ئىلغار ناھىيە» دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلدى.

5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شۇ شياۋچېڭنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى.

5 - ئايدا پوسكام ناھىيىسىنىڭ يىلىغا 28 مىڭ تونىنا سىمونت ئىشلەپچىقىرالايدىغان زاۋۇتى پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى.

6 - ئاينىڭ 11 — 15 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايىتى ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى، ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىكىنى رايونلاشتۇرۇش كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق دۆلەت زېمىنىنى باشقۇرۇش، يېزا

ئىگىلىكىنى رايونلاشتۇرۇش ئىدارىسى بىلەن بىرلىكتە قەشقەر ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىستراتېگىيىسى مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىپ، قەشقەر ئۆلايىتىنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئىستراتېگىيىلىك تەسەۋۋۇرى ۋە يەكەن دەريا سۇ ئېقىنلىرىنى تەكشۈرۈش دوكلاتىغا باھا بېرىپ ۋە ئۇنى مۇھاكىمە قىلىپ، قەشقەر ئۆلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ئۇزۇنمۇددەتلىك رايونلاشتۇرۇشنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالدى.

7 - ئايىنىڭ 3 - كۈنى ئۆلايەتلىك پارتكوم، شەھەرلىك پارتكوم بىرلىكتە ئۆلايەتلىك ئىشچىلار مەدەنىيەت سارىيىدا 6 - قېتىملىق «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئاچتى.

7 - ئايىنىڭ 5 - كۈنى ئۆلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە مەكتەپ ناھىيىسىدە يىغىن ئېچىپ، بۇ ناھىيىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى.

8 - ئايىنىڭ 3 - كۈنى پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى بىنام دەريا سۈسىنى يامغۇر تۈپەيلىدىن 130 نەچچە مېتىر كەڭلىكتە يار ئېلىپ كەتتى. ھەر دەرجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت 2700 دىن ئارتۇق ئارمىيە - خەلقنى تەشكىللەپ، 7 كېچە - كۈندۈز تىرىشىپ جەڭ قىلىپ يارنى ئېتىپ، شېكەركۆل سۇ ئامبىرى ۋە ئاياغ ئېقىندىكى خەلقنىڭ ھاياتى، مال - مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىكىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلدى.

8 - ئايدا ئۈزۈنلۇقى 209 كىلومېتىر، يول ئۇلى كەڭلىكى 12 مېتىر، يەتتە مېتىر كەڭلىكتە ئاسفالت يانتۇزۇلغان، جەمئىي 134 مىليون 800 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان مارالبېشى — يەكەن تاشيولى پۈتتى.

9 - ئايىنىڭ 10 - كۈنى ئۆلايەت، شەھەر بىرلىكتە خەلق كىنوخانىسىدا 2000 دەك ئادەم قاتناشقان ئوقۇتقۇچىلار بايرىمىنى تەبرىكلەش يىغىنى ئاچتى. يىغىندا ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەتلەش، ماۋارىپقا ئەھمىيەت بېرىشتىكى 12 ئىلغار كوللېكتىپ، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىدىكى 5 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 49 مۇنەۋۋەر ماۋارىپ خىزمەتچىسى تەقدىرلەندى.

9 - ئايىنىڭ 10 — 12 - كۈنىگىچە ئۆلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى خىزمىتى يىغىنى ئېچىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى خىزمىتى يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى. قەشقەر ئۆلايىتىدە ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش خىزمىتىنى ئورۇنلاشتۇردى.

9 - ئايىنىڭ 15 - كۈنى ئۆلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە مارالبېشى ناھىيىسىدە يىغىن ئېچىپ، بۇ ناھىيىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بويىچە نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى.

10 - ئايىنىڭ 8 — 10 - كۈنىگىچە ئۆلايەتلىك پارتكوم ناھىيە ۋە يېزىنىڭ نۆۋەت ئالماشتۇرۇش سايلىمى خىزمىتىنى خۇلاسىلەش يىغىنى ئاچتى.

10 - ئايىنىڭ 14 - كۈنى ئۆلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە دائىملىق ئاپپارات قاتارىغا كىرمەيدىغان 51 ئورۇننى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى قارار قىلدى.

10 - ئايىنىڭ 29 - كۈنى ئۆلايەت ئۆلايەتلىك پارتكوم مەجلىسخانىسىدا تۇنجى نۆۋەتلىك پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەنلەر ئىلمىي جەمئىيەتلىرى بىرلەشمىسىنىڭ ۋەكىللەر يىغىنىنى ئاچتى. يىغىندا قەشقەر ئۆلايەتلىك پەلسەپە- ئىجتىمائىي پەنلەر ئىلمىي جەمئىيىتى بىرلەشمىسى قۇرۇلدى، چېن دېسەن بۇ بىرلەشمىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى.

10 - ئايىنىڭ 31 - كۈنى «قەشقەر گېزىتى» دە: «قەشقەر ئۆلايىتىدە سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۇرۇش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى. ئۆلايەت بويىچە سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۇرۇش خىزمىتى 1978 - يىل 5 - ئايدا باشلانغان 9 يىلدىن بۇيان جەمئىي 29 مىڭ 463 دېلو قايتا تەكشۈرۈلۈپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى» دەپ خەۋەر بېرىلدى.

11 - ئايىنىڭ 18 - كۈنى مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى ئەيسا شاكىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي، 58 يېشىدا ئۇرۇمچىدە بەختكە قارشى ۋاپات بولدى.

11 - ئايىنىڭ 24 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 2 - قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، تەرەققىياتى بويىچە

تەقدىرلەش يىغىندا پوسكام ناھىيىسىگە «ئاپتونوم رايون بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بېرىلدى.

1988 - يىلى

1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى شۇ شياۋچىڭ قوشۇمچە يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ 1 - سىياسىي كومىسسارلىقىغا، لىيۇ يۈڭچاڭ سىياسىي كومىسسارلىقىغا، جاۋ شەنجاڭ شى باشلىقلىقىغا تەينىلەندى.

1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى جەنۇبىي شىنجاڭ كۆمۈر - ئېلېكتر سانائىتى شىركىتىنى قۇرۇشنى قارار قىلدى. ئۇ قەشقەر، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى ھازىر بار دۆلەت ئىلكىدىكى بارلىق كۆمۈر ۋە ئېلېكتر ئېنېرگىيە كارخانىلىرىنى بىۋاسىتە بىرتۇتاش باشقۇرىدىغان بولدى.

2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق كۆكەرتىش كومىتېتى، ئورمانچىلىق نازارىتى يېڭىسار، كوناشەھەر، يوپۇغا، پەيزاۋاتتىن ئىبارەت 4 ناھىيىنىڭ ئېتىز - ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرغانلىقىنى تەبرىكلىدى.

3 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىن 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە تۈنجى قېتىملىق نامرات رايونلارنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش خىزمىتى يىغىنى ئاچتى، يىغىنغا 120 ئادەم قاتناشتى. يىغىندا نامراتلارغا يار - يۆلەك بولۇش مەبلىغىنى تارقىتىش، باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىش قاتارلىق مەسىلىلەر مۇھاكىمە قىلىنىپ، نامراتلارغا يار - يۆلەك بولۇش خىزمىتى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 29 — 31 - كۈنىگىچە ۋىلايەت شتاتنى كونترول قىلىش ۋە كادىرلار قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش خىزمىتى يىغىنى ئاچتى. يىغىندا ئاپتونوم رايونىنىڭ شتاتنى كونترول قىلىش، كادىرلار قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش خىزمىتى يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى، مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلاردىكى خادىملارنىڭ شتاتنى كونترول قىلىش ۋە قىسقارتىش مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىندى ھەمدە ۋىلايەتتىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئاممىۋى تەشكىلاتلار، كەسپىي ئورۇنلاردىن 800 دىن كۆپرەك كادىرنى تەڭشەپ ئۆلارنى سىياسىي قانۇن، باج، سودا، سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش قاتارلىق تارماقلارغا تولۇقلاپ، بۇ تارماقلارنىڭ خىزمىتىنى كۈچەيتىشنى قارار قىلدى.

4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى قاغىلىق ناھىيىسى چارباغ بازارلىق يېزا ئامانەت - قەرز كوپېراتىپىنىڭ بوغالتىرى تۇرغۇن قۇربانىنىياز ئامانەت قەرز كوپېراتىپى تىجارەت ئورنىدا دېجورنىلىك قىلىۋاتقاندا تىجارەت ئورنىغا سۇقۇنۇپ كىرگەن بۆلەكچىلار بىلەن قەيسىرانە ئېلىشىپ، 3 يېرىگە ئوق تېگىپ باتۇرلارچە قۇربان بولدى.

1989 - يىل 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنى ئىنقىلابىي قۇربان دەپ تەستىقلىدى.

4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ۋىلايەت، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى، بىڭتۈەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ۋە قەشقەر شەھىرى بىرلىكتە خەلق مەيدانىدا ئارمىيە - خەلق ئورتاق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى - تەرەققىياتىدىكى ئىلغار، نەمۇنە ۋىلايەت بەرپا قىلىش سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئاچتى.

4 - ئايدا مەملىكەتلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى - تەرەققىياتى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنىدا پوسكام ناھىيىسى «مەملىكەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى - تەرەققىياتىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ» بولۇپ باھالاندى.

شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە نەمۇنە ناھىيە بولغان پوسكام ناھىيىسىگە ماتارىپ، سەھىيە ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن 500 مىڭ يۈەن بېرىشنى قارار قىلدى.

5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە يەكەن ناھىيىسىدە داغدۇغۇلۇق يىغىن

ئېچىپ، يەكەن ناھىيىسىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى.

5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە داغدۇغۇلۇق يېغىن ئېچىپ، يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى.

6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ياندۇما يېزىسىدا تۇنجى خولپىرا كېسىلىگە گىرىپتار بولغۇچى بايقالغاندىن بۇيان بۇ كېسەل ۋىلايەت بويىچە 10 ناھىيە (شەھەر) گە تارقىلىپ، 116 كۈن داۋاملاشتى، 1456 كىشى يۇقۇملىنىپ، 27 ئادەم ئۆلدى. يۇقۇم ئەۋالى كۆرۈلگەندىن كېيىن، ۋىلايەتتىكى ھەر دەرىجىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتلەر كەڭ ئامما‌نى يۇقۇملىنىشتىن كونترول قىلىش، يوقىتىشقا پائال تەشكىللىدى.

7 - ئاينىڭ 7 - ، 8 - كۈنلىرى ج ك پ مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بيۈروسىنىڭ ئەزاسى، دۆلەت ئىشلىرى كومىسسارى، دۆلەت ماتارىپ كومىتېتىنىڭ مۇدىرى لى تيېيىڭ قاتارلىقلار ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جانابىلىنىڭ ھەمراھلىقىدا قەشقەرگە كېلىپ تەكشۈرۈشتە بولدى.

9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى 12، 13 ياشلاردىكى ئۇيغۇر قىزى رىزۋانگۈل بەختكە قارشى قەشقەر شەھىرى يارباغ كوچا باشقارمىسى تەۋەسىدىكى 2 مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى سۇ يولى قۇدۇقىغا چۈشۈپ كەتكەنىدى. يې خەنخۇا، مەمەتيۈسۈپ تۇرسۇن قاتارلىق 4 كىشى ئارقا - ئارقىدىن قۇدۇققا سەكرەپ چۈشۈپ ئۇنى قۇتقۇزىدۇ، لېكىن يې خەنخۇا بىلەن مەمەتيۈسۈپ تۇرسۇنلار بەختكە قارشى قۇربان بولىدۇ. 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۇلارنى ئىنقىلابىي قۇربان دەپ تەستىقلىدى.

9 - ئاينىڭ 20 — 22 - كۈنىگىچە ۋىلايەتلىك پارتكوم 15 - قېتىملىق ھەيئەت ئەزالىرى يىغىنى ئېچىپ، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش مەسىلىسىنى مەخسۇس مۇزاكىرە قىلدى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ۋىلايەتلىك رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى تەھرىرلىكىدىكى «قەشقەر تېلېۋىزىيە گېزىتى» نەشر قىلىندى. بۇ گېزىت ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە 2 خىل يېزىقتا بولۇپ ھەپتىدە بىر سان چىقىرىلدى. 1990 - يىل 7 - ئايدا «قەشقەر تېلېۋىزىيىسى» گە ئۆزگەرتىلدى.

11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم خې خۇڭيىڭ، ۋاڭ ئەيشەنلەرنى ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا، مەتىمىن ھەلىمدىننى مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا تەينىلىدى.

11 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە قاغىلىق ناھىيىسىدە يېغىن ئېچىپ، بۇ ناھىيىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى.

11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە كوناشەھەر ناھىيىسىدە چوڭ يېغىن ئېچىپ، بۇ ناھىيىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى.

12 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە پارتىيە 13 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، پاك - دىيانەتلىك بولۇشقا ئائىت 12 ماددىلىق بەلگىلىمىنى تۈزۈپ چىقتى.

12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى مەمۇرىي مەھكىمە «چەت ئەللىك مەبلەغ سالغۇچىلارغا ئېتىبار بېرىش چارىسى»نى تۈزۈپ چىقتى. ئۇ جەمئىي 4 باب، 21 ماددا.

1989 - يىلى

1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قوراللىق ساقچى قىسىملىرىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق قىسمى ساقچىلارغا ئۇنۋان بېرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى.

4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى مەمۇرىي مەھكىمە قەشقەر شەھىرى، يېڭىشەھەر، كوناشەھەر، يېڭىسار، قاغىلىق، پەيزاۋات، يوپۇغا ۋە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىن ئىبارەت 7 ناھىيىنى ۋىلايەت بويىچە 8 نامرات

ناھىيە (شەھەر) قىلىپ بېكىتىپ، سىستېمىلار بويىچە يار - يۆلەك بولۇشنى قارار قىلدى.

5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ۋىلايەتكە بېۋاستە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى پارتىيىلىك رەھبىرلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1989 - يىللىق 8 - قېتىملىق «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» پائالىيىتى ۋە توپلاڭغا قارشى تۇرۇش، تىنچ - ئىتتىپاقلىقنى قوغداش خىزمىتىنى ئورۇنلاشتۇردى.

5 - ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتى مۇھىت ئاسراش ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بەي شاۋ قەشقەر ۋىلايىتىگە تونجى پەن - تېخنىكا مۇئاۋىن ھاكىمى قىلىپ ئەۋەتىلىپ، 2 يىللىق مۇھلەت بىلەن كونا‌شەھەر ناھىيىسىدە ۋەزىپە ئۆتىدى.

6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ «ماشىنا تەقدىم قىلىپ، ماتارىپقا ياردەم بېرىش» نى قارشى ئېلىش يىغىنى ئاچتى. جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى قەشقەرنىڭ ماتارىپ ئىشلىرىغا يار - يۆلەك بولۇش ئۈچۈن 8 دانە ماشىنىنى ھەقسىز تەقدىم قىلدى.

6 — 8 - ئايغىچە ۋىلايەت، شەھەرنىڭ ماتارىپ سىستېمىسىدا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يازلىق تەتىللىك ئۆگىنىش كۇرسى داۋاملىق ئۆيۈشتۇرۇلدى، 2000 دىن ئارتۇق كىشى كۇرسقا قاتناشتى، پارتىيە 13 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 4 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھى ئۆگىنىلدى ۋە ئۆزلەشتۈرۈلدى.

8 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە «باشلامچىلىق بىلەن پاك - دىيانەتلىك بولۇش، چىرىكلەشكەنلەرنى قەتئىي جازالاش توغرىسىدا سەككىز ماددىلىق بەلگىلىمە» تۈزدى.

8 - ئاينىڭ 21 — 23 - كۈنىگىچە ۋىلايەتلىك پارتكوم يېزا (بازار) لارغا ۋەزىپە بىلەن ئەۋەتىلگەن كادىرلار خىزمىتى تەجرىبىلىرىنى ئالماشتۇرۇش سۆھبەت يىغىنى ئېچىپ، ھەر دەرىجىلىك پارتكوملاردىن تۆۋەنگە ئەۋەتىلگەن كادىرلار خىزمىتىنى ئۇزاقتىچە ياخشى تۇتۇشتا چىڭ تۇرۇپ، ئۇنۇم ھاسىل قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ۋىلايەت قاتناش - ترانسپورت بازارلىرىنى تۈزەش، تەرتىپكە سېلىشنى باشلىدى.

9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ۋىلايەت ئوقۇتقۇچىلار بايرىمىنى تەبرىكلەش، تەقدىرلەش يىغىنى ئاچتى. يىغىندا دۆلەت ماتارىپ كومىتېتى، ئەمگەك - كادىرلار مىنىستىرلىكى ۋە مەملىكەتلىك ماتارىپ ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى تەرىپىدىن تەقدىرلەنگەن 47 كىشىنى، ئاپتونوم رايونىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن 68 كىشىنى تەقدىرلىدى. يەنە ۋىلايەت بويىچە ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەتلىگەن ۋە ماتارىپقا ئەھمىيەت بەرگەن 13 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 15 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى.

9 - ئايدا تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىن ئەركەمۇسا، يەكەن ناھىيىسىدىن سەمەر سەمەت، قەشقەر پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسىدىن ئەجىمە روزىلار مەملىكەتلىك ئەمگەك ئەۋزىلىرى ۋە ئىلغار خىزمەتچىلەرنى تەقدىرلەش يىغىندا «مەملىكەتلىك ئەمگەك ئەۋزىلى» بولۇپ باھالاندى.

شۇ ئايدا ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى بىلەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، شياڭگاڭ ۋۇجۇ نەشرىياتى بىرلىكتە تۈزگەن «جۇڭگو شىنجاڭ قەشقەر» ناملىق رەسىملىك توپلام نەشر قىلىندى.

10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى بىرلىكتە يىغىن ئېچىپ، قەشقەر شەھىرىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، تەرەققىياتى ۋە ئارمىيە - خەلق ئىتتىپاقلىقىدىكى ئەۋزە شەھەر» دەپ نام بەردى.

10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك شۇبە تەپتىش مەھكىمىسى ۋە قەشقەر شەھەرلىك تەپتىش مەھكىمىسى كەڭچىلىك قىلىش ۋە قانۇنىي جازالاش سىياسىتىنى ئەقلەشتۇرۇش يىغىنى ئاچتى. يىغىندا 6 جىنايەت گۇماندارى ئەق مەيدانda جىنايىتىنى ئىقرار قىلىپ، ئۆزىنى مەلۇم قىلغانلىقتىن ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلىندى، جاھىللىق بىلەن جىنايىتىنى تاپشۇرمىغان جىنايەت گۇماندارىنى ئەق مەيدانda قولغا ئالدى.

10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ژىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە «سېرىق مەزمۇندىكى نەرسىلەرنى تازىلاش» سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىپ، ھەرقايسى تارماقلاردىن كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، «سېرىق مەزمۇندىكى نەرسىلەر»نى تازىلاش خىزمىتىنى چوڭقۇر، ئۇزاققىچە قانات يايدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى گوۋۇيۈەن زۇڭلىسى لى پېڭ ۋە ئۇنىڭ رەپىقىسى جۇ لىن، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى چيەن چىچىن، جۇڭگو نېفىت - تەبىئىي گاز تەرەققىيات شىركىتىنىڭ باش دىرېكتورى ژاڭ تاۋ قاتارلىقلار مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ژاڭ ئېنماۋ، ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرى سۇڭ خەنلياڭ قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا قەشقەرگە كېلىپ خىزمەتلەرنى تەكشۈردى.

11 - ئايدا ژىلايەت بويىچە 36 توپلام ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى، خەلق قوشاقلىرى ۋە ماقال - تەمسىللىرى رەتلەپ نەشر قىلىندى.

12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى قەشقەر شەھەر رايونىدىكى ئاپتوماتىك تېلېفون مەملىكەتلىك ئۇزۇن يوللۇق ئاپتوماتىك تېلېفون تورىغا كىرگۈزۈلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ قەشقەر رايونىنىڭ تېلېفونى دۆلەت ئىچىدىكى ھەرقايسى چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەرنىڭ تېلېفونىغا بىۋاسىتە ئۇلىنىدىغان بولدى.

12 - ئايدا ژىلايەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدىن جۇ گۈاڭخۇانىڭ «ئاسمان - زېمىن ئارىلىقىدا»، ژىلايەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدىن چېن چىڭنىڭ شېئىرلار توپلىمى «ئىپارخان تۇغۇلغان جايدا»، «قەشقەر گېزىتى»دىن دەي دېپېينىڭ نەسىرلەر توپلىمى «پامىرغا مۇھەببەت» ۋە ژىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسىدىن چۇ يۈەنلياڭنىڭ ھېكايىلەر توپلىمى «تۆلۈن ئاي دولان دەرياسى بويىدىن كۆتۈرۈلدى» لەر شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ، پۈتۈن مەملىكەتكە تارقىتىلدى.

1990 - يىلى

1 - ئاينىڭ 5 — 9 - كۈنىگىچە ژىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ئۈچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئاچتى، يىغىنغا 500 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى. يىغىندا پارتىيە 13 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 5-ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھى ئۈگىنىلدى ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلدى. 1989 - يىللىق خىزمەتلەر خۇلاسىلەندى، ژىلايەتلىك پارتكومنىڭ «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تۈزەش ۋە تەرتىپكە سېلىشنى يەنمۇ ئىلگىرلىتىش ۋە ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش توغرىسىدىكى قارارى»نى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇش توغرىسىدىكى پىكىر»ى مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللاندى، 1990 - يىللىق خىزمەت ۋەزىپىلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

4 - ئاينىڭ 18 — 21 - كۈنىگىچە ژىلايەتلىك پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىن ئېچىپ، ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بارىن يېزىسىدا يۈز بەرگەن «5 - ئاپرىل» ئەكسىلئىنقىلابىي قوراللىق توپلاڭنى تىنچىتىش ئەھۋالىنى ئۇقتۇردى، قەشقەرنىڭ ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ، مۇقىملىق خىزمىتىنى يەنمۇ ياخشى ئىشلەش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى.

4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ژىلايەتلىك پارتكوم «9 - قېتىملىق «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» پائالىيىتىنى ئەستايىدىل قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا ئورۇنلاشتۇرۇش پىكرى» نى تارقاتتى.

4 - ئايدا دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتى پوسكام ناھىيىسىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى ئىلغار ئورۇن» دەپ نام بەردى.

5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ژىلايەتلىك پارتكوم ژىلايەتلىك ئىشچىلار مەدەنىيەت سارىيىدا ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بارىن يېزىسىدا يۈز بەرگەن ئەكسىلئىنقىلابىي قوراللىق توپلاڭنى تىنچىتىشتىكى نەمۇنە كوللېكتىپ، نەمۇنە شەخسلەرنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، 9 نەمۇنە كوللېكتىپ، 120 نەمۇنە شەخسنى تەقدىرلىدى. ئاپتونوم

رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى سۇڭ خەنلياڭ يىغىنغا كېلىپ سۆز قىلدى. مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى ئابدۇغوپۇر سىدىق «ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە چىڭ تۇرايلى» دېگەن تېمىدا سۆز قىلدى.

6 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى، قوراللىق ساقچى قىسىم باش بۆسى قەشقەردىن بارىن يېزىسىدا يۈز بەرگەن ئەكسىلئىنقىلابىي قوراللىق توپلاڭنى تىنچىتىشقا قاتنىشىپ خىزمەت كۆرسەتكەن قوراللىق ساقچى ئوفىتسېر ـ جەڭچىلىرىنى تەقدىرلىدى. ۋۇ يۈڭ، تېيەن چوڭنىڭ ئىككى ئىنىقلابىي قۇربانغا «چېگرا رايون قوغدىغۇچىسى» دېگەن شەرەپلىك نامنى بەردى، قوراللىق ساقچى قەشقەر تارماق ئەترىتىدىكى 12 ئوفىتسېر ـ جەڭچىنى شەرەپ بىلەن 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى دەپ ئەنگە ئالدى.

6 ـ ئاينىڭ 8 — 15 ـ كۈنىگىچە ئاپتونوم رايونىنىڭ «بەشىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش» (ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، يېزىلاردا «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، سۇغىرىشنى بىرتۇتاش باشقۇرۇش، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەشغۇلاتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، چوڭ تېخنىكىلىق تەدبىرلەر ۋە يۇرۇشلەشكەن مۇلازىمەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش) تەجرىبىلىرىنى كېڭەيتىش نەق مەيدان يىغىنى مارالبېشى، مەكىت ناھىيىلىرىدە ئېچىلدى.

6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ رەئىسى جياڭ زېمىن بۇيرۇق چىقىرىپ: ۋالڭ لىجۈڭنى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانلىقىغا، لۇ چۈنخېنى سىياسىي كومىسسارلىقىغا، لىن سەيۇبىننى مۇئاۋىن قوماندانلىقىغا تەيىنلىدى.

6 ـ ئايدا سابىق مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى ئەخمەت قاۋۇل قاتارلىق 3 كىشى زىممىسىدە مۇھىم ۋەزىپە تۇرۇقلۇق خىيانەت قىلىپ چېرىكلىشىپ، ئەخلاقتا بۇزۇلۇپ يامان تەسىر پەيدا قىلغانلىقى ئۈچۈن، مارالبېشى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئەخمەت قاۋۇلنى ناھىيىنىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىپ تاشلاشنى، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى ئابدۇۋەلى ئېلىگە دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتىش جازاسى بېرىشنى، مارالبېشى ناھىيىلىك مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئاۋۇت سابىرغا خىزمەتتىن قوغلاش جازاسى بېرىشنى ھەمدە بۇ دېلونى ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ قانۇن بويىچە بىرتەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇشنى قارار قىلدى.

7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك 4 ـ قېتىملىق نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ـ تىزىملاش خىزمىتى ئايىغلاشتى. ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە: ۋىلايەت بويىچە 623 مىڭ 979 ئائىلە، 2 مىليون 854 مىڭ 553 نوپۇس بارلىقى ئېنىقلاندى؛ بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 2 مىليون 606 مىڭ 773، خەنزۇ 203 مىڭ 702، باشقا مىللەت 44 مىڭ 78.

7 ـ ئاينىڭ 6 — 10 ـ كۈنىگىچە مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى بىلەن ئازادلىق ئارمىيە 3 باش بۆسىنىڭ ھاۋالىسىغا ئاساسەن، باش سىياسىي بۆ ناخشا ـ ئۇسسۇل ئومىكى قەشقەرگە كېلىپ ھال سوراش ئويۇنى قويدى. ناخشا ـ ئۇسسۇل ئومىكىدە ئاساسلىق ئارتىستلاردىن لى شۇاڭجياڭ، كېرىم ئابدۇگۇل، دۇڭ ۋېنخۇالار ئويۇن كۆرسەتتى.

7 ـ ئاينىڭ 26 ـ، 27 ـ كۈنلىرى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسىنىڭ دائىمىي ئەزاسى چياۋ شې ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى سۇڭ خەنلياڭنىڭ ھەمراھلىقىدا قەشقەرگە كېلىپ تەكشۈرۈشتە بولدى.

8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك (شەھەرلىك) جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورۇنلىرى بىرلا ۋاقىتتا جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە زەربە بېرىش بويىچە بىر تۇتاش ھەرىكەتنى قانات يايدۇرۇپ، جىنايەت گۇماندارلىرىدىن 200 دىن ئارتۇقراق ئادەمنى قولغا ئالدى، تۇرلۇك دېلودىن 159 نى پاش قىلدى ھەم بىر

تۈركۈم زاك ماللارنى قولغا چۈشۈردى.

8 - ئاينىك 18 — 23 - كۈنىگىچە ئاپتونوم رايونلۇق 2 - نۆۋەتلىك ياشلار - ئۆسمۈرلەر تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى قەشقەردە ئۆتكۈزۈلدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك تەنھەرىكەت كوماندىسى 5. 1125 ئومۇمىي نومۇر، 39 ئالتۇن مېدال ئېلىشتەك نەتىجىسى بىلەن ئومۇمىي نومۇردا ۋە ئالتۇن مېدال سانى جەھەتتە 1 - بولدى.

8 - ئاينىك 23 -، 24 - كۈنلىرى ۋىلايەت قەشقەر شەھىرىدە قەشقەر ۋىلايەتلىك 1 - قېتىملىق ئىسلام دىنى ۋەكىللىرى يىغىنىنى ئاچتى. يىغىندا ۋىلايەتلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

8 - ئاينىك 25 -، 26 - كۈنلىرى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىك باش شۇجىسى، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىك رەئىسى جياك زېمىن ۋە مەركىزىي كومىتېت شۇجىچۈسىنىك شۇجىسى، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىك باش كاتىپى ياك بەيىك قاتارلىقلار مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشمىنىك مۇئاۋىن رەئىسى، ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنىك مۇدىرى ۋاك ئېنماۋ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىك شۇجىسى سۇك خەنلياك قاتارلىقلارنىك ھەمراھلىقىدا قەشقەرگە كېلىپ خىزمەتلەرنى تەكشۈردى. جياك زېمىن قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىگە «مىللەتلەر قەلبىداش، ھەمنەپەس، تەقدىرداش بولۇپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئۈچۈن ئورتاق كۈرەش قىلايلى» دەپ، جەنۇبىي شىنجاك ھەربىي رايونىغا «جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىپ، ۋەتەننىك چېگرىسىنى قوغدايلى» دەپ بېغىشلىما يېزىپ بەردى.

10 - ئاينىك 25 - كۈنى قەشقەر سۇنئىي ھەمراھ ئارقىلىق ئالاقلىشىش يەرشارى پونكتى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىندى. بۇ قۇرۇلۇش 1987 - يىل 3 - ئاينىك 19 - كۈنى باشلىنىپ، 1989 - يىل 9 - ئاينىك 11 - كۈنى پۈتتى.

11 - ئاينىك 1 - كۈنى قەشقەر شۇبە ھەربىي رايونى ئەسلىگە كېلىپ قۇرۇلدى. سى جاڭباۋ باش قوماندانلىققا، تەن جيۇجاك سىياسىي كومىسسارلىققا تەينىلەندى.

12 - ئاينىك 11 — 13 - كۈنىگىچە ۋىلايەت 4 - قېتىملىق مىللەتلەر ئوتتۇرىاقلىقى - تەرەققىياتى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئاچتى، يىغىندا مىللەتلەر ئوتتۇرىاقلىقى خىزمىتىنىك تەجرىبىلىرى خۇلاسىلەندى، 85 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 142 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى.

12 - ئاينىك 11 - كۈنى ئىسمائىل تىلىۋالدى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىك مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تەينىلەندى.

12 - ئاينىك 15 - كۈنى قەشقەردىكى ھەر مىللەت ئاممىسىدىن 20 مىڭ ئادەم ۋەتەننىك غەربىي چېگرا مۇداپىئەسىنى قوغداش قىسمىدىن قايتقان پېشقەدەم ئەسكەرلەرنى تۇنجى قېتىم ئايروپىلان بىلەن ئۇزىتىپ قويدى.

12 - ئاينىك 27 - كۈنى ۋىلايەت «ئىئانە توپلاپ ماۋارىپقا ياردەم بېرىش» سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىپ، جەمئىيەتتىكى ھەر ساھەنى ماۋارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، ماۋارىپ ئىشلىرىنى قوللاشقا سەپەرۋەر قىلدى.

12 - ئايدا مەكىت، يەكەن، پوسكام، مارالبېشىدىن ئىبارەت 4 ناھىيە مەملىكەتلىك كېۋەز تېرىشتىكى ئىلغار ناھىيىلەر يىغىنىدا «مەملىكەت بويىچە كېۋەز تېرىتچىلىقىدىكى ئىلغار ناھىيە» بولۇپ باھالاندى.

بىرىنجى قىسىم

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى، رايونلارغا ئايرىلىشى

بىرىنچى قىسىم

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى، رايونلارغا ئايرىلىشى

دۇنيا بويىچە 2 - ئېگىز چوققا — چوغىر چوققىسى

قەشقەر ۋىلايىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان، جۇغرافىيىلىك ئورنى شىمالىي پاراللېل '40°18 — '35°20، شەرقىي مېرىدىئان '79°57 — '73°20 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتى 4 قوشنا دۆلەت بىلەن چېگرىلىنىدۇ، غەربتە تاجىكىستان بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربىي جەنۇبتا ئافغانىستان، پاكىستان (پاكىستان كونترولىدىكى كەشمىر) بىلەن قوشنا، چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 888.55 كىلومېتر كېلىدۇ؛ شەرق تەرىپى تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن، شەرقىي شىمال تەرىپى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ كەلپىن، ئاۋات ناھىيىلىرى بىلەن، غەربىي شىمال تەرىپى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاتۇش شەھىرى ۋە ئۇلۇغچات، ئاقتۇ ناھىيىلىرى بىلەن، شەرقىي جەنۇب تەرىپى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ گۇما ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەر كۆلىمى 162 مىڭ كۋادرات كىلومېتر. شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 375 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 525 كىلومېتر كېلىدۇ. ۋىلايەتكە قاراشلىق 12 ناھىيە (شەھەر) ئىچىدە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولۇپ، 52 مىڭ 8.358 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا قاغىلىق ناھىيىسى بولۇپ، كۆلىمى 28 مىڭ 3.266 كۋادرات كىلومېتر، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ 21 مىڭ 700 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ، پوسكام ناھىيىسىنىڭ كۆلىمى ئەڭ كىچىك بولۇپ 68.923 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېرى غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا قىيسايغان ھەم سەل - پەل ئېگىز - پەس، جەنۇبتا قاراقورۇم تېغى، غەربىدە پامىر ئېگىزلىكى بار. شىمالدا تەڭرىتاغ بىلەن، شەرقتە تارىم ئويمانلىقى بىلەن تۇتىشىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئېگىز تاغلىق رايونلارنىڭ 4000 مېتىردىن ئاشىدۇ، ئىدىرلىق بەلۋاغلارنىڭ 1500 مېتىردىن 3000 مېتىرغىچە، تۆزلەڭلىك رايونلارنىڭ 1000 مېتىردىن 1500 مېتىرغىچە كېلىدۇ. ۋىلايەت تەۋەسىدە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7555 مېتىر ۋە 8611 مېتىر كېلىدىغان مۇزتاغ بىلەن

چوڭقۇر چوققىسى بار. گۈزەل، بايلىقلار قەشقەر بوستانلىقى، يەكەن بوستانلىقى قاتارلىقلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ گىرۋىكىنى يەلپۈگۈچسىمان ئوراپ تۇرىدۇ. ئۆلكىمىز تەۋەسىدىكى تاغلىق رايونلارنىڭ كۆلىمى 83 مىڭ 348.45 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 57.09%نى، قۇملۇق كۆلىمى 27 مىڭ 701.27 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، 18.4%نى، تۈزلەڭلىك كۆلىمى 27 مىڭ 429.28 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، 18.79%نى ئىگىلەيدۇ؛ سۇ يۈزى 1412.87 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، 0.97%نى ئىگىلەيدۇ.

قەشقەر ئۆلكىسىنىڭ 1990 - يىلدىكى يېزا ئىگىلىكى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 9 مىليون 768 مىڭ مو، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 5 مىليون 891 مىڭ 200 مو. ئۆلكىمىز بويىچە ھەر خىل تېپتىكى ئوتلاق 31 مىليون 757 مىڭ مو (بىڭتۈەن 3 - شى، ئەمگەك بىلەن ئۇزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى، قىسىملارنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)؛ ئورمان يېرى 4 مىليون 149 مىڭ 800 مو، ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 1.98%. ئۆلكىمىز تەۋەسىدە ھەر بىر كىشىگە ئوتتۇرىچە 86 مودىن يەر توغرا كېلىدۇ، بۇ مەملىكەت بويىچە ئوتتۇرىچە يەر كۆلىمىنىڭ 6.6 ھەسسىسىگە باراۋەر كېلىدۇ، ئاھالىنىڭ زىچلىقى جەھەتتە، ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 17 دىن ئادەم توغرا كېلىدۇ، لېكىن بوستانلىق ئىچىدە ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 93 تىن ئادەم توغرا كەلسە، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا 340 تىن ئادەم توغرا كېلىدۇ، بۇ مەملىكەت بويىچە ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 104 تىن ئادەم توغرا كېلىشتەك زىچلىقتىن يۇقىرى.

I باب

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

§1. غەربىي خەن ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن مىڭ سۇلالىسىغىچە بولغان تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

قەشقەر ئۆلكىسىنىڭ ھازىرقى تەۋەسىدە چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە نۇرغۇنلىغان بەگلىكلەر شەكىللەنگەن. «شەھەر دۆلىتى» ۋە دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنىپ، ئاھالىلەر ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن، سۇلى دۆلىتى بىلەن ساكاراۋۇل بەگلىكلىرىمۇ شۇ جۈملىدىن ئىدى؛ «كۆچمە بەگلىك» تە چارۋىچىلىق ئاساس قىلىناتتى، ئاھالىلەر كۆچمە چارۋىچىلىق تۇرمۇشى كۆچۈرەتتى، سەپەر باي، ئىنەيلەر، يۆلتۇبرىق، سارىقول، ئۇدىيان، ئۇررى قاتارلىق بەگلىكلەرمۇ شۇنداق ئىدى. بۇلار ئىچىدە، سەپەرباي بەگلىكى ھازىرقى مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەسىدە، سۇلى دۆلىتى ھازىرقى قەشقەر شەھىرى ئەتراپى ھەمدە قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر ئەتراپلىرىدا، ساكاراۋۇل بەگلىكى ھازىرقى يەكەن ۋە قاغىلىق ناھىيىسى ئەتراپىدا، يۆلتۇبرىق بەگلىكى ھازىرقى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىدا، ئۇدىيانا بەگلىكى ھازىرقى خونجىراپ داۋانىنىڭ قاغىلىق ناھىيىسى بىلەن پاكىستان (پاكىستان كونترولللۇقىدىكى كەشمىر) چېگرىسى كېسىشكەن جايدا، ئىنەيلەر بەگلىكى ھازىرقى قاغىلىق ناھىيىسى بىلەن تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى كېسىشكەن جايدا، سارىقول بەگلىكى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى

تەۋەسىدە، ئۇررى بەگلىكى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىدە ئىدى.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ جىيەنيۇەن 2 - يىلىدىن يۇەنشۇ 3 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 138 — 126 - يىلغىچە) جالۇ چىەن توخرىلار بەگلىكىگە ئەلچىلىككە بېرىپ قايتىش سەپىرىدە ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىن ئۆتتى ھەم خەن ۋۇدىغا غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى دوكلات قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى سۇلى، ساكارائۇل، سەپەرباي، يۆلئېرىق، ئىنەيلەر، سارىقول، ئۇررى، ئۇدىيانا قاتارلىق بەگلىكلەرنى بىلدى. يۇەنشۇ 4 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 119 - يىلى) جالۇ چىەن ئۇيسۇنلارغا ئەلچىلىككە كەلگەندە، ئۇ كۆپلىگەن نائىب ئەلچىلەرنى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. يۇەندىڭ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 115 - يىلى)، بۇ نائىب ئەلچىلەر غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ئەلچىلىرىنى باشلاپ ئوردىغا قايتىپ كەلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ سۇلى، ساكارائۇل، يۆلئېرىق، سارىقول، ئۇررى قاتارلىق بەگلىكلەر خەن سۇلالىسى بىلەن باردى - كەلدى مۇناسىۋىتى ئورناتتى. تەيچۇ 3 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 102 - يىلى) لى گۇاڭلى لەشكەر باشلاپ غەربتىكى پەرغانىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، زەپەر قۇچۇپ، غەربىي يۇرتنى زىل - زىلىگە سالدى، بەگلىكلەرنىڭ پادىشاھلىرى پەرزەنتلىرىنى ئەلچى قىلىپ، لى گۇاڭلىغا قوشۇپ ئوردىغا سوۋغا تەقدىم قىلىشتى. بۇ ئىشتىن كېيىن، بۇ شاھزادىلەر «بارىستاي» بولۇپ چاقىرىلىپ ئولتۇراقلاشتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، سۇلى، ساكارائۇل، سارىقول، يۆلئېرىق، ئۇررى قاتارلىق بەگلىكلەر رەسمىي خەن سۇلالىسىغا قارىدى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجۇ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60-يىلى) خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت قوروقچىبەگ مەھكىمىسى قۇردى، بۇنىڭ بىلەن سۇلى، ساكارائۇل، يۆلئېرىق، سارىقول، ئۇررى قاتارلىق بەگلىكلەر خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىن دائىرىسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلۈپ، غەربىي يۇرت قوروقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

شىنشي جىيەنگو 1 - يىلىدىن 3 - يىلغىچە (9 —11 - يىلغىچە) ۋالۇ مالۇ ناباب ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى، ھونلار غەربىي يۇرتقا قايتا بېسىپ كىردى، پەقەت ساكارائۇل بەگلىكى كۆچمەيىپ، قۇدرەت تاپقاچقا، ئەتراپىدىكى بەگلىكلەرگە بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىپ، ھونلارغا تاقابىل تۇرۇپ، مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جىيەنۇ 5 - يىلى (29 - يىلى) خېشىنىڭ بۇيۇك سانغۇنى دۇرۇك پەرمانىغا ئاساسەن ساكارائۇل خانى كاڭغا «ساكارائۇلىنىڭ تۆھپىكار پەزىلەتلىك بېگى، غەربىي يۇرتنىڭ بۇيۇك كاھىبگى» دەپ نام بېرىپ، ئۇنىڭغا غەربىي يۇرتتىكى 55 بەگلىككە بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىشنى بۇيرۇدى، ساكارائۇل ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلىكلەر نامىدا شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. يۇڭچىڭ 4 - يىلى (61 - يىلى) ساكارائۇل ئۇدۇن تەرىپىدىن بېسىۋېلىندى. شىمالىي ھونلار يەنە لەشكەر ئەۋەتىپ ئۇدۇننى بويسۇندۇردى، ساكارائۇل بەگلىكى بىۋاستە ئۇدۇنغا، ۋاستىلىك ھالدا شىمالىي ھونلارغا قارىدى، يۇڭچىڭ 16 - يىلى (73 - يىلى) كۆسەن بەگلىكى لەشكەر چىقىرىپ سۇلىنى ئىشغال قىلدى ھەم بۇ بەگلىكنىڭ سول قول سۈيۈرغاللىق بېگى دوتىنى سۇلى بەگلىكىگە پادىشاھ قىلىپ تىكلىدى. شۇ يىلى بەنچاۋ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كەلدى، پىشامشان، ئۇدۇنلار شىمالىي ھونلارنىڭ كونترول‌للىقىدىن ئايرىلدى. بەنچاۋ سۇلىغا كېلىپ، دوتىنى تىرىك تۇتۇپ، سۇلىنىڭ بۇرۇنقى پادىشاھى چىڭنىڭ جىيەنى جۇڭنى يېڭىۋاشتىن سۇلىغا پادىشاھ قىلىپ تىكلىدى. سۇلى بەگلىكى ئەسلىگە كېلىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىغا تەۋە بولدى. يۇڭچىڭ 17 - يىلى (74 - يىلى) شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت قوروقچىبەگ مەھكىمىسىنى قايتىدىن تەسىس قىلدى، شۇنىڭ بىلەن سۇلى، ساكارائۇل، يۆلئېرىق، سارىقول، ئۇررى قاتارلىق بەگلىكلەر قايتىدىن غەربىي يۇرت قوروقچىبەگ مەھكىمىسىگە تەۋە بولدى.

يۇڭچىڭ 18 - يىلى (75 - يىلى) يازدا شىمالىي ھونلارنىڭ كۆشكۈرتىشى بىلەن كۆسەن، كىنگىت بەگلىكلىرى لەشكەر چىقىرىپ غەربىي يۇرتنىڭ تۇتۇق ھىراۋۇلى چېن مۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت قوروقچىبەگ مەھكىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. بەنچاۋ سۇلىدا قېلىپ قالدى ھەمدە

غەربىي يۈرتنى باشقۇردى، سۇلى، ساكارائۇل، يۆلئېرىق، سارىقول، ئۇررى قاتارلىق بەگلىكلەر ۋاقتىنچە بەنچاۋئىلگ بۇيرۇقىغا بويسۇندى، يۈكۈيۈەن 3 - يىلى (91 - يىلى) بەنچاۋ غەربىي يۈرتنى تىنچىتتى، خەن سۇلالىسى قايتىدىن غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلدى، بەنچاۋ غەربىي يۈرت باش قورۇقچىبەگى بولدى، سۇلى، ساكارائۇل، يۆلئېرىق، سارىقول، ئۇررى قاتارلىق بەگلىكلەر يەنە غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. يەنىڭ 1 - يىلى (106 - يىلى) غەربىي يۈرت باش قورۇقچىبەگى رېن شاڭ زالىم بولغاچقا، غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى. ياندۇرقى يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدىن ۋاز كەچتى. شىمالىي ھونلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قىستاپ كىردى، سۇلى، ساكارائۇل، يۆلئېرىق، سارىقول، ئۇررى قاتارلىق بەگلىكلەر يەنە شىمالىي ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارىدى. يەنگۇاڭ 2 - يىلى (123 - يىلى) شەرقىي خەن سۇلالىسى يەنە بىر قېتىم غەربىي يۈرتنى باشقۇرۇپ، بەن يۈكۈنى غەربىي يۈرت دورغاپى قىلىپ تەيىنلىدى، ئۇ لەشكەر باشلاپ لۇكچۈن (ھازىرقى پىچان ناھىيىسىدىكى لۇكچۈن) دە تېرىقچىلىق قىلدى. ياندۇرقى يىلى كىرورلار، كۈسەن، ئۇدۇن، سۇلى قاتارلىق بەگلىكلەر شەرقىي خەن سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، سۇلى، ساكارائۇل، يۆلئېرىق، سارىقول، ئۇررى قاتارلىق بەگلىكلەر شۇنىڭدىن باشلاپ غەربىي يۈرت دورغاپ مەھكىمىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى.

ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىن غەربىي جىن دەۋرىگىچە مەركىزىي ھۆكۈمەت غەربىي يۈرتقا داۋاملىق دورغاپ بېگى قويۇپ، غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەرنى باشقۇردى. بىراق ئىچكى ئۆلكىلەردە ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئۈزۈلمىگەچكە، دۆلەت كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى، غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەر ھەمىشە ئۆز ئالدىغا ئىش كۆردى، ئۆز ئارا ئۇرۇش قىلىپ بىر بىرىنى قوشۇۋالدى. بۇنىڭ ئىچىدە سۇلى بەگلىكى ئەتراپىدىكى ساكارائۇل، جىنجۇڭ، چاش، يۆلئېرىق، سارىقول، ئىنەيلەر، دېرۇ، يۇلدۇز، جۇەندۇ، ئەركەشتام، چىن قاتارلىق بەگلىكلەرنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى.

شەرقىي جىن سۇلالىسىدىكى 16 بەگلىك دەۋرىدە، ئالدىنقى چىن سۇلالىسى بىر مەھەل غەربىي يۈرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئالدىنقى چىن سۇلالىسى يوقالغاندىن كېيىن، غەربىي يۈرت خېشى يۆلۈنمە ھاكىمىيەتلىرىدىن ئالدىنقى لياڭ، كېيىنكى لياڭ، غەربىي لياڭ، شىمالىي لياڭ سۇلالىلىرىنىڭ ۋاكالىتەن باشقۇرۇشىدا بولدى. ئالدىنقى لياڭ سۇلالىسىمۇ غەربىي يۈرتتا دورغاپ بېگى تەسىس قىلدى، غەربىي يۈرت دورغاپ بېگى لى بو لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىدىكى لوپنۇر قورغىنىدا تۇردى؛ كېيىنكى لياڭ سۇلالىسى غەربىي يۈرتتا قورۇقچىبەگ تەسىس قىلدى، كېيىنكى لياڭ خانى لۇ گۇاڭ ئوغلى لۇ فۇنى غەربىي يۈرتنىڭ قورۇقچىبېگى قىلىپ تەيىنلەپ، قۇچۇ (ھازىرقى تۇرپاندىكى ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرى) دا تۇرغۇزدى.

جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، ھازىرقى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدە كاۋاڭتا بەگلىكى بىلەن ۋاخان بەگلىكى مەيدانغا كەلدى، يەكەن ناھىيىسى بىلەن قاغىلىق ناھىيىسى تەۋەسىدە جوجوق بەگلىكى ئۆتتى. بۇ بەگلىكلەر يەنە《柯克柯 • 半悉居 • 迦斫》(قاغىلىق) دەپ تەرجىمە قىلىندى. سۇلى بەگلىكى بۇرۇنقىدەكلا كاشغەر، قەشقەرنىيە دەپ تەرجىمە قىلىندى. ئەينى دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئېفتالىتلار قۇدرەت تېپىپ، گۈللەندى، نەتىجىدە تۇرغۇن بەگلىكلەر ئېفتالىتلارغا بېقىندى بولدى.

غەربىي ۋېي سۇلالىسى خانلىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان 1 - يىلى (552 - يىلى) تۇركلەر باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، تۇرك خانلىقىنى قۇردى. غەربىي ۋېي سۇلالىسى خانى گۇئدى 3 - يىلىدىن شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ تەيەنخي 2 - يىلىغىچە (556 — 567 - يىللىرى) ئىستەمى لەشكەر تارتىپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئېفتالىتلارنى يوقاتتى، سۇلى، جوجوق، كاۋاڭتا قاتارلىق بەگلىكلەر تۇرك خانلىقىغا قارىدى. سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 3 - يىلى (583 - يىلى) غا كەلگەندە تۇرك خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي تارماقلىرىغا پارچىلىنىپ كەتتى، سۇلى، جوجوق، كاۋاڭتا قاتارلىق بەگلىكلەر غەربىي تۇركلەرگە تەۋە بولدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ جەنگۈەن 9 - يىلى (635 - يىلى) سۇلى بەگلىكى ئولپان تاپشۇرۇش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى باشلىدى، لېكىن، ئوخشاشلا غەربىي تۈركلەرگە تەۋە بولىۋەردى. جەنگۈەن 20 - يىلى (646 - يىلى) غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىشبارا خاقانى تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىشنى تەلەپ قىلدى، تاڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇڭ ئۇنىڭغا كۈسەن، ئۇدۇن، سۇلى، جوجوق، كۆكئارت (كاۋانتا) دىن ئىبارەت 5 بەگلىكنى سوۋغا - سالام قىلىپ ئايرىپ بېرىشنى بۇيرۇدى. كېيىن تاڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇڭ كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتتى، نەتىجىدە قۇدىلىشالمىدى، سوۋغا - سالاملارمۇ قوبۇل قىلىنمىدى. شەيخىچاڭ 2 - يىلى (657 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى تۈرك خانلىقىنى يوقاتتى، سۇلى، جوجوق، كوكئارتلار رەسمىي تاڭ سۇلالىسىغا تەۋە بولدى. كۆكئارت، جوجوق بەگلىكلىرىنىڭ سۇلى بېگى بىلەن تۇغقاندارچىلىقى بولغاچقا، تاڭ سۇلالىسى 3 بەگلىكنى بىرلەشتۈرۈپ سۇلى دۆلىتى قۇرۇپ، ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. بېگى خانغا تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى ئوتوغات ئىبرىدىغان بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، تاڭ سۇلالىسى سۇلى تۇتۇقبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلدى، ئۇنىڭغا 15 ۋاسسال ئايمىقى قارىدى؛ بىراق، ھازىرقى مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەسى كۈسەن تۇتۇقبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق «سەپەرباي ئايمىقى» بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا، تاڭ سۇلالىسى يەنە سۇلى قورغىنى قۇرۇپ، ئىچكى ئۆلكىلەردىن 1000 دىن ئارتۇق لەشكەر يۆتكەپ چىقىپ، بۇ يەردە تۇرغۇزدى، بۇ لەشكەرلەر ئەنشى قورۇقچىبېگىنىڭ قوماندانلىقىدا بولدى، ئۇ «ئەنشىدىكى تۆت قورغان» نىڭ بىرى بولدى. كەيىۋەن يىللىرى (713 — 741 - يىللىرى) تاڭ سۇلالىسى ئەسلىدىكى كاۋانتا بەگلىكىنىڭ پايتەختىدە پامىر قورولى تەسىس قىلىپ، لەشكەر تۇرغۇزۇپ چېگرانى قوغدىدى. ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ غەربىدىكى چېگرا مۇداپىئە قورول سەپىلى ئىدى.

جېنيۈەن 7 - يىلى (791 - يىلى) تۇبۇتلەر ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى ئىشغال قىلدى، سۇلى دۆلىتى تۇبۇتلەرنىڭ تىزگىنلىشىدە بولدى. يۈەنخې يىللىرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلى (تەخمىنەن 813 — 820- يىللىرى) ئۇيغۇرلار خانى لەشكەر چىقىرىپ غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىپ، تۇبۇتلەر بىلەن قارلۇقلارنىڭ بىرلەشمە لەشكەرلىرىنى يېڭىپ، پەرغانە ئويمانلىقىغىچە يېتىپ باردى، سۇلى ئۇيغۇرلار خانلىقى زېمىنىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى. كەيچېنگ 5 - يىلى (840 - يىلى) ئۇيغۇر خانلىقى يېمىرىلىپ، سۇلى دۆلىتى مۇستەقىل بولدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەندې يىللىرى (963 — 967 - يىللىرى) قاراخانىيلار سۇلالىسى پامىرنىڭ ئىچى - سىرتىغىچە كېڭەيدى. دۇنخۇاڭدا مىراس قالغان ئەسەرلەردە خاتىرىلىنىشىچە، ئەينى چاغدىكى سۇلى پادىشاھى (Tazik Tsun Hien 大石宗享) دەپ ئاتالغان. ئۇ ئىسلام دىنىغا ئۆزگەرتىپ، قاراخانىيلار (دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ئۇدۇن يېزىقىدىكى مىراس ئەسەر P5538a غا قارالسۇن) سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. كەيياۋ 3 - يىلى (970 - يىلى) سۇلى بىلەن ئۇدۇن ئوتتۇرىسىدا دىنىي ئۇرۇش بولدى. ئۇدۇن لەشكەرلىرى سۇلىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ پايتەختىنى ئىگىلەپ سۇلى پادىشاھىنىڭ خوتۇنى، پەرزەنتلىرىنى ئەسىر ئېلىپ، ئۇسسۇل ئويناتقۇچىلارنى بىر پىلنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئۇنى سۇڭ سۇلالىسىغا ئولپان قىلىپ تاپشۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي سۇلى قاراخانىيلار سۇلالىسى زېمىنىغا قوشۇلۇپ، غازات قىلىشنىڭ ئالدىنقى بازىسىغا ئايلاندى. شەيخىپىڭ يىللىرى (998 — 1003 - يىللىرى) سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى يۈسۈپ ئىبنى ھەسەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ چوڭ خانى ئەھمەد بىلەن يانداش خانى ناسىر ئارسلانخان ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ قەشقەر (ئەسلىدىكى سۇلى دۆلىتىنىڭ پايتەختى) نى ئىگىلەپ ئۇزۇنى قادىرخان دەپ ئاتىدى. جىڭدې 3 - يىلى (1006 - يىلى) يۈسۈپ قادىرخان قوشۇن چىقىرىپ ئۇدۇننى ھالاك قىلدى، كۆچى زورايغانىپرى غەربكە يۈرۈش قىلىپ زومىگەرلىك تالىشىپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بالاساغۇننى ئىگىلەپ، بۇيۇك خانغا ئايلاندى. قەشقەر يۈسۈپ قادىرخان باش كۆتۈرۈپ چىققان جاي ۋە شەرقتىكى مۇھىم قورغان بولغاچقا، ئۇنىڭ ئورنى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. كاڭ دىڭ 1 - يىلى (1040 - يىلى) قاراخانىيلار

سۇلالىسى شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى ۋە غەربىي قاراخانىيلار سۇلالىسى دەپ 2 گە بۆلۈنۈپ كەتتى، شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان قەشقەرنى پايتەخت قىلدى.

جەنۇبىي سۈڭ سۇلالىسىنىڭ شاۋشىن 4 - يىلى (1134 - يىلى) غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن يوللىغ تاشىن قوشۇن باشلاپ شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا كىرىپ، شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇردى. قەشقەر يەنىلا شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولۇۋەردى، لېكىن غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ زېمىن دائىرىسىگە كىردى. جيادىنىڭ 11 - يىلى (1218 - يىلى) چىڭگىزخان بۈيۈك سەركەردە جەبە نويانىنى قوشۇن باشلاپ لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تارتىۋالغان كۈچلۈكنى تۇتۇپ ئۇلتۇرۇشكە ئەۋەتتى، بۇنىڭ بىلەن قەشقەر موڭغۇل خانلىقىنىڭ سۈيۈرغاللىق يېرىگە ئايلىنىپ قالدى، باۋچىڭ 1 - يىلى (225 - يىلى) چىڭگىزخان غەربتە ئوتتۇرا ئاسىياغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، نۆسرەت قازاندى ۋە ئۇ زېمىنلارنى ئوغۇللىرىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەردى. قەشقەرنىڭ ئەتراپىدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىنى 2 - ئوغلى چاغاتايغا سۈيۈرغال قىلىپ بەردى. چۈنيۇ 11 - يىلى (1251 - يىلى) موڭغۇل خانى بېشبالىق قاتارلىق جايلاردا ۋاقتىلىق دىۋان ۋازارىتى تەسىس قىلدى، قەشقەر ئەتراپى گەرچە چاغاتاي خانلىقىنىڭ سۈيۈرغاللىقىدىكى زېمىن بولسىمۇ، لېكىن شەھەر ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىنى بېشبالىق ۋاقتىلىق دىۋان بېگى باشقۇردى. شىيەنچۇن 5 - يىلى (1269 - يىلى) ئوگتاي خان قايدۇ بىلەن چاغاتاي خان دۇۋا باشچىلىقىدىكى غەربىي شىمال موڭغۇللىرىدىن بولغان ئۇرۇقداش خانلار توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، موڭغۇل بۈيۈك خانى قۇبلايغا قارشى چىقىپ، ھەدىسلا قەشقەرگە كىرىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى.

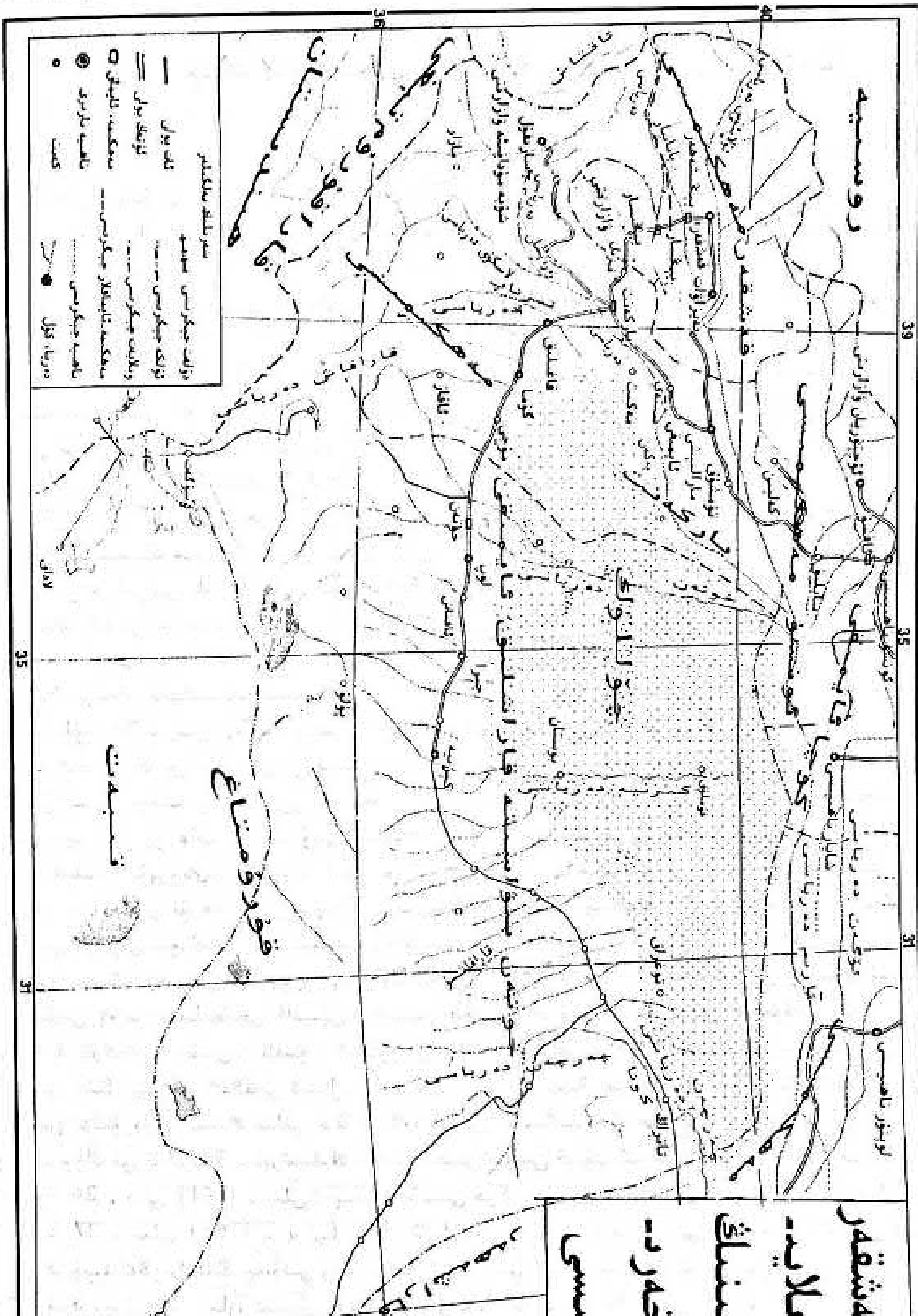
يۈەن سۇلالىسى خانى قۇبلاي زامانىسىنىڭ جيۈەن 11 - يىلى (1274 - يىلى) يۈەن سۇلالىسى قوشۇنى شەرقتە پاراكەندىچىلىك قىلىۋاتقان قايدۇ، دۇۋا ئاسىيلار قوشۇنىنى قوغلاپ چىقاردى. يۈەن سۇلالىسى ئوردىسى ھازىرقى قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەرگە ئەمەلدار ئەۋەتىپ پۈقرالاردىن ھال سوراتتى، يەنە يەكەندىكى دەريا بويىدا 13 ئۆتەڭ تەسىس قىلدى، جيۈەن 26 - يىلى (1289 - يىلى) يۈەن سۇلالىسى خوتەن ئايغاقچى مەھكىمىسىنىڭ باش ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، شۇنىڭ بىلەن قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلار كەينى - كەينىدىن قايدۇ، دۇۋا ئاسىيلار قوشۇنىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. كېيىن، ھازىرقى قەشقەر تەۋەسى چاغاتاي خانلىقىغا قارىدى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. جيۈەن 6 - يىلى (1346 - يىلى) دوغلات قەبىلىسىدىن ئەمىر بولاجى تۇغلۇق تۆمۈرنى خانلىققا كۆتۈردى. تۇغلۇق تۆمۈر قوشۇن ئەۋەتىپ غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىپ، بىر مەھەل چاغاتاي خانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈردى، لېكىن ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، چاغاتاي خانلىقى يەنە شەرقىي ۋە غەربىي قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. قەشقەر، يەكەنلەر شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا قارىدى. ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئوخشاشلا دوغلات قەبىلىسى سەركەردىلىرى ئىگىلىدى.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا دوغلات قەبىلىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلار چاك - چېكىدىن بۆلۈنۈپ، بىر بىرىگە بويسۇنمىدى. «مىڭ سۇلالىسى ئوردا خاتىرىلىرى»دە خاتىرىلىنىشىچە، بۇ يەردىكى ھۆكۈمدارلار ھەمىشە مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئايرىم ئولپان تاپشۇرغان، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر، ياركەنتنىڭ كاتتىلىرىمۇ بار ئىدى. چېڭخۇا 16 - يىلى (1480 - يىلى) مىرزا ئابابەكرى ياركەنت، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ، ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئاتاپ ئوچۇقتىن - ئوچۇق شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، يەرلىك ھاكىمىيەت قۇردى. بۇ ھاكىمىيەت «تارىخىي رەشىدى»دە «قەشقەر خانلىقى» دەپ ئاتالدى. جېڭدې 9 - يىلى (1514- يىلى) چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى سۇلتان ئەھمەدخاننىڭ ئوغلى سەئىدى ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن، قەشقەر، ياركەنت، يېڭىسار، خوتەن قاتارلىق جايلاردا يەرلىك ھاكىمىيەت قۇرۇپ، يار كەنتنى پايتەخت قۇرۇپ، «ياركەنت خانلىقى» دەپ ئاتىدى. ھازىرقى قەشقەر رايونى ياركەنت خانلىقىغا بېقىن مۇھىم جاي بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ياركەنت، قەشقەرلەر ئۇنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت مەركىزى ۋە ھەربىي ئىشلاردىكى مۇھىم قورغىنى بولدى.

2 § . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

ياركەنت خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئوتتۇرا ئاسيا ئىسلام دىنى «خوجا» كۈچلىرى شىنجاڭغا كىرىپ دىنىي ھوقۇقنى ئىگىلەپلا قالماستىن، بەلكى تەدرىجىي سىياسىي كۈرەشكە ئارىلاشتى. كېيىن خوجا كۈچلىرى «ئاق تاغلىق» ، «قارا تاغلىق» دەپ 2 مەزھەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى، ياركەنت خانلىقىنىڭ ھۆكۈمدارلىرى ھوقۇق ـ مەنپەئەت تالىشىپ، ھەمىشە بىر مەزھەپنى قوللاپ، يەنە بىر مەزھەپكە زەربە بەردى، خوجىلار كۈچلىرىنىڭ سىياسىي تەسىرى كۈنسايىن كۈچەيدى. ياركەنت خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمائىلخان قاراتاغلىقلارنى قوللاپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ سەردارى ھىدايتۇلا (ئاپپاق خوجا) نى شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقاردى، ھىدايتۇللا تىبەتنىڭ دالاي لاماسى ئارقىلىق جۇڭغارلارنىڭ سەردارى غالداندىن ياردەم سورىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 19 ـ يىلى (1680 ـ يىلى) غالدان «ئاق تاغلىقلار» مۇرتىلىرىنىڭ يول باشلىشى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا باستۇرۇپ كىرىپ، ياركەنت خانلىقىنى يوقىتىپ، قورچاقلارنى يۆلەپ تۇرغۇزدى، ھىدايتۇللانى جەنۇبىي شىنجاڭغا ۋاكالىتەن نازارەت قىلىشقا قويدى. ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى «ئاقتاغلىقلار» نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ، جۇڭغارلارنىڭ بېقىندىسى بولدى. كاڭشى 54 ـ يىلى (1715 ـ يىلى) غا كەلگەندە جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ سەردارى سېۋىن ئارۇبدان جەنۇبىي شىنجاڭغا لەشكەر چىقىرىپ، بۈيرۇقتا قۇلاق سالمىغان خوجا ھۆكۈمدارلىرىنى باستۇرۇپ، «ئاق تاغلىقلار» دىن بولغان خوجا ئەھمەد ۋە ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىنى ئىلىغا يالاپ ئېلىپ بېرىپ تەقىپ ئاستىغا ئالدى. كېيىن «قاراتاغلىق» خوجادانىيالىنى جايلارنى ئىلكىگە ئېلىشقا ئەۋەتتى، ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى يەنە «قاراتاغلىقلار» مەزھىپى خوجىلار كۈچلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتۈپ، ئوخشاشلا جۇڭغار قەبىلىسىگە بېقىندى.

چىيەنلۇڭ 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى غەربتە جۇڭغار قەبىلىسىگە جازا يۈرۈشى قىلغاندا ئەھمەدنىڭ چوڭ ئوغلى بۇرھاندىن بىلەن كىچىك ئوغلى خوجا جاھان (چوڭ ـ كىچىك خوجىلار) چىڭ سۇلالىسى تەرەپتە تۇرۇپ، يول باشلىغۇچى بولۇپ خىزمەت كۆرسەتتى. جۇڭغار قەبىلىسى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، چىيەنلۇڭ بۇرھاندىننى جەنۇبىي شىنجاڭغا قايتىپ، مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى پۇقرالارنى تەسلىم بولۇشقا دالالەت قىلىشقا بۇيرۇدى، قەشقەر، ياركەنت قاتارلىق جايلار بۇرھاندىننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قايتتى. ئۇزاق ئۆتمەي، خوجاجاھان بۇرھاندىننى توپلاڭ كۆتۈرۈشكە قوتراتتى. چىيەنلۇڭ 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى «چوڭ ـ كىچىك خوجىلار» توپلىڭىنى تىنچىتتى. ھازىرقى قەشقەر رايونى چىڭ سۇلالىسى تېررىتورىيىسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلدى. چىڭ ھۆكۈمىتى قەشقەردە «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ۋەزىر مەسلىھەتچى ئامبىلى» تەسىس قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 8 چوڭ شەھەر (قەشقەر، يېڭىسار، ياركەنت، خوتەن، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچا، قاراشەھەر) نىڭ ئىشلىرىنى مەخسۇس باشقۇردى. ئۇنىڭدىن باشقا، بىردىن ئاغلاقچى ئامبال، ياردەمچى نازارەتچى ئامبال قويۇپ، قەشقەر، يېڭىسارنىڭ ئىشلىرىنى مەخسۇس باشقۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئادەتتىكىدەك بەگلىكتىن پايدىلىنىپ، «بەگلىك تۈزۈمى» نى يولغا قويۇپ، چوڭ قورغانلارغا 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىم بەگدىن بىردىن قويۇپ شۇ جايىنىڭ خەلق ئىشلىرىنى باشقۇردى. چىيەنلۇڭ 26 ـ يىلى (1761 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ياركەنتكە ئامبال ۋە ئاغلاقچى ئامبال قويدى. چىيەنلۇڭ 27 ـ يىلى (1762 ـ يىلى) 10 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ئىلى جياڭجۈنىدىن بىرنى قويۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ھەربىي ئىشلار ۋە خەلق ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇردى، قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى خان ئامبىلى ئىلى جياڭجۈننىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. چىيەنلۇڭ 31 ـ يىلى (1766ـ يىلى) مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى ئىشلارنى باشقۇردىغان مەسلىھەتچى ئامبال ئۈچتۇرپانغا يۆتكىلىپ، قەشقەرگە

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ خەرىتىسى

ئامبال قويۇلدى. چېيىنلۇق 52 - يىلى (1787 - يىلى) مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى ئىشلارنى باشقۇرىدىغان مەسلىھەتچى ئامبال قەشقەرگە يۆتكەلدى. داۋگۇلۇق 11 - يىلى (1831 - يىلى) «مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى ئىشلارنى باشقۇرىدىغان مەسلىھەتچى ئامبال» قەشقەردىن ياركەنتكە يۆتكەلدى، قەشقەرگە ئاغلاقچى ئامبال قويۇلدى. شېيەنفېلۇق 8 - يىلى (1858 - يىلى) ئاغلاقچى ئامبال يەنە ئامبال دەپ ئۆزگەرتىلدى.

تۆڭچى 4 - يىلى (1865 - يىلى) قوقەندلىك ھەربىي ئەمەلدار ياقۇپ بەگ قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلىپ، تەڭرىتاغنىلىق جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى كەلگە زېمىننى بېسىۋېلىپ، «يەتتە شەھەر خانلىقى»نى قۇردى. گۇاڭشۇ 3 - يىلى (1877 - يىلى) شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى چىلگە سۇلالىسى قوشۇنىنىلگە ياقۇپ بەگ باندىتلىرىنى يوقۇتۇشىغا ياردەملەشتى، چىلگە سۇلالىسى شىنجاڭغا بولغان باشقۇرۇشنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

گۇاڭشۇ 8 - يىلى (1882 - يىلى) قەشقەرگە دوتەي قويۇلدى، كېيىن ھەربىي ئىشلار مەھكىمىسگە ئۆزگەرتىلدى. بۇ مەھكىمە 2 مەھكىمە، بىر بۆاستە قاراشلىق ۋازارەت، بىر شۆبە مۇھاپىزەت ۋازارىتى، بىر بۆاستە قاراشلىق ئايماق، بىر ئايماق، 6 ناھىيىنى باشقۇرىدىغان بولدى. ۋالىي مەھكىمىسى قەشقەر كونا شەھەرگە ئورۇنلاشتى.

سۇلى يامۇلى: داۋگۇلۇق 7 - يىلى (1827 - يىلى) جاھانگىر خوجا توپىلىگى تىنچىتىلىپ، قارقا (ھازىرقى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى)دا قەشقەر يېڭى خەنزۇ شەھىرى — «نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ھەربىيلەر شەھىرى» قۇرۇلدى. بۇ شەھەر ئۇيغۇر تىلىدا «يېڭىشەھەر» دەپ ئاتالدى. گۇاڭشۇ 9 - يىلى (1883 - يىلى) خەنزۇ شەھىرى ھاكىمىيەت ئورنى قىلىنىپ، مەسلىھەتچى ئامبال ۋە ياردەمچى ئامبالار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، سۇلى بۆاستە قاراشلىق ئايمىقى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭغا قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى قارىدى. گۇاڭشۇ 28 - يىلى (1902 - يىلى) سۇلى بۆاستە قاراشلىق ئايمىقىنىلگە دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ، سۇلى يامۇلى قىلىندى. قەشقەر كوناشەھەر، يېڭىشەھەر، يوپۇغىدىن ئىبارەت 2 ناھىيە ۋە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ئاقتۇ ناھىيىسىنىلگە بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى، بايتوقاي قاتارلىق 6 جايدا بىر قەدەر چوڭراق مەھەللىلەرمۇ بار ئىدى.

قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى: گۇاڭشۇ 9 - يىلى (1883 - يىلى) ئولانسۇ دەريالىنىلگە يۇقىرىدىكى 11 مەھەللە - كەنت قەشقەر كوناشەھەرگە ئايرىپ بېرىلىپ، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى تەسىس قىلىندى. ناھىيە تەۋەسىدە سەمەن قاتارلىق 9 مەھەللە ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى بۈيرۇت (قىرغىز) لارنىلگە 5 قەبىلىسى بار ئىدى. دەسلەپ تەشكىللەنگەندە، تەۋەلىكى ھازىرقى قەشقەر كوناشەھەر، ئۇلۇغچات، ئاتۇش، ئاقتۇ ناھىيىلىرى ۋە قەشقەر شەھىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

پەيزاۋات ناھىيىسى: گۇاڭشۇ 29 - يىلى (1903 - يىلى) سۇلى يامۇلىغا قارايدىغان پەيزاۋات دېگەن يۇرت ئايرىپ چىقىلىپ، پەيزاۋات ناھىيىسى تەسىس قىلىندى. ئۇنىلگە تەۋەسىدە پەيزاۋات قاتارلىق 4 مەھەللە بار ئىدى. دەسلەپ تەشكىللەنگەندە، ھازىرقى پەيزاۋات ناھىيىسىنىلگە ھەممە يېرى ۋە ئاتۇش ناھىيىسىنىلگە بىر قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.

يەكەن يامۇلى: گۇاڭشۇ 8 - يىلى (1882 - يىلى) يەكەن بۆاستە قاراشلىق ئايمىقى تەسىس قىلىندى، ئايماق يەكەن شەھىرىگە ئورۇنلاشتى، ئۇ قاغىلىق ناھىيىسىنىمۇ باشقۇراتتى. گۇاڭشۇ 28 - يىلى (1902- يىلى) يەكەن بۆاستە قاراشلىق ئايمىقىنىلگە دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ يەكەن يامۇلى قىلىندى. سارىقول شۆبە مۇداپىئە ۋازارىتى، مارالبېشى ئايمىقى، قاغىلىق ناھىيىسى، پوسكام ناھىيىسىنى (كېيىن گۇما ناھىيىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن) باشقۇردى؛ يەكەن يامۇلى تەۋەسىگە بەشكەنت قاتارلىق 17 مەھەللە قارىدى.

سارىقول شۆبە مۇداپىئە ۋازارىتى: گۇاڭشۇ 28 - يىلى (1902 - يىلى) سارىقول شۆبە مۇداپىئە ۋازارىتى تەسىس قىلىندى، ئۇنىلگە باشقۇرۇش دائىرىسى ھازىرقى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى ۋە ئاقتۇ ناھىيىسىنىلگە غەربىي جەنۇبىدىكى 27 مەھەللىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

مارالبېشى ئايمىقى: داۋگۇاڭ 12 - يىلى (1832 - يىلى) ھازىرقى مارالبېشى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئاقساقمارال ئەتراپىدا مارالبېشى شەھىرى قۇرۇلدى ھەمدە ئاشلىق ئەمەلدارى قويۇلدى. گۇاڭشۈ 9 - يىلى (1883 - يىلى) مارالبېشى بۆلۈستە قاراشلىق ۋازارتى، سۈ ئىنشائاتى، ئاۋامغا يار - يۆلەك بولۇش، كېسىم ۋازارتى تەسىس قىلىندى. گۇاڭشۈ 28 - يىلى (1901 - يىلى) مارالبېشى ئايمىقىغا ئۆزگەرتىلدى، ئايماق بارچۇققا يۆتكەلدى، ناھىيە تەۋەسىدە چىتەي كەنتى قاتارلىق 8 مەھەللە جۈملىدىن ھازىرقى مارالبېشى ۋە مەكتىتىن ئىبارەت 2 ناھىيە بار ئىدى.

قاغلىلىق ناھىيىسى: گۇاڭشۈ 9 - يىلى (1883 - يىلى) قاغلىلىق ناھىيىسى تەسىس قىلىندى، ناھىيە يامۇلى قاغلىلىققا ئورۇنلاشتى. دەسلەپ تەشكىللەنگەندە، ناھىيە تەۋەسى ھازىرقى قاغلىلىق، گۇما ۋە پوسكامدىن ئىبارەت 3 ناھىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. بەشئېرىق، ئىككىسۈ قاتارلىق 10 چوڭ مەھەللە بار ئىدى.

پوسكام ناھىيىسى: گۇاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى) يەكەن يامۇلىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىككىسۈدىكى كەنتلەر يەنى زەرەپشان دەرياسى بويىدا پوسكام ناھىيىسى تەسىس قىلىنىپ ناھىيە يامۇلى گۇمىغا يۆتكەلدى.

گۇما ناھىيىسى: گۇاڭشۈ 29 - يىلى (1903 - يىلى) پوسكام ناھىيىسى يامۇلى گۇمىغا يۆتكىلىپ، گۇما ناھىيىسى قىلىپ تەسىس قىلىندى. دەسلەپتە قۇرۇلغاندا ئارا مەھەللە قاتارلىق 38 مەھەللە بولۇپ، يەكەن يامۇلىغا قارىدى.

يېڭسار بۆلۈستە قاراشلىق ۋازارتى: چېيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) بۇ يەردە قورغان ياسالدى، ياندۇرقى يىلى باشبۇغ تەسىس قىلىندى، كېيىن مۇئاۋىن تۇتۇق ۋەزىپىسىدىكى ياساۋۇل يانداش بەگ قويۇلدى. چېيەنلۇڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) ئاغلاقچى ئامبال قويۇلدى. گۇاڭشۈ 9 - يىلى (1883 - يىلى) ئافلاقچى ئامبال ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېڭسار بۆلۈستە قاراشلىق ۋازارتى تەسىس قىلىنىپ، ھازىرقى يېڭسار ناھىيىسى تەۋەسىنى باشقۇردى. ئۇ دەسلەپ قۇرۇلغاندا، لاۋا كەنتى قاتارلىق 66 مەھەللە بار ئىدى.

خوتەن بۆلۈستە قاراشلىق ئايمىقى: گۇاڭشۈ 9 - يىلى (1883 - يىلى) خوتەن ئامبىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، خوتەن بۆلۈستە قاراشلىق ئايمىقى تەسىس قىلىندى، ئايماق ئاۋۇال خوتەن ناھىيىسىگە ئورۇنلاشتى. گۇاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى) يەنە لوپ كەنتى ئايرىپ چىقىلىپ لوپ ناھىيىسى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا لوپ، خوتەن ناھىيىلىرى قارىدى.

لوپ ناھىيىسى: گۇاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى) لوپ ناھىيىسى تەسىس قىلىندى، دەسلەپتە قۇرۇلغاندا 23 مەھەللە بار ئىدى.

كېرىيە ناھىيىسى: گۇاڭشۈ 9 - يىلى (1883 - يىلى) كېرىيە ناھىيىسى تەسىس قىلىندى، ناھىيە يامۇلى دەسلەپتە قاراقاشقا ئورۇنلاشتى، كېيىن كېرىيە (ھازىرقى ناھىيە بازىرى) گە يۆتكەلدى.

§ 3 . مىنگو دەۋرىدىكى تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى كونا تۈزۈم داۋاملاشتۇرۇلۇپ، قەشقەر دوتىيىگە قاراشلىق دائىرە ئۆزگەرتىلمىدى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) 4 - ئايدا سۈلى، ياركەنت مەھكىمىلىرى، خوتەن بۆلۈستە قاراشلىق ئايمىقى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇلارغا قاراشلىق ناھىيىلەرمۇ قەشقەر دوتىيىگە قارىدى؛ ئۇلاردىن باشقا، يېڭسار بۆلۈستە قاراشلىق ۋازارتى يېڭسار ناھىيىسى، سارىقول شۆبە مۇداپىئە ۋازارتى، مارالبېشى ئايمىقى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلدى. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) قارىقاش ناھىيىسى تەسىس قىلىندى.

مىنگونىاڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) 4 - ئاينىاڭ 8 - كۈنى خوتەن دوتىيى قەشقەر دوتىيىدىن ئايرىم تەسىس قىلىندى، ئەسلىدە قەشقەر دوتىيىگە قاراشلىق قاغىلىق، گۇما، كېرىيە، لوپ، خوتەن، قاراقاش ناھىيىلىرى خوتەن دوتىيىنىاڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى.

مىنگونىاڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى) 11 - ئايدا پوسكام قاغىلىقتىن ئايرىپ چىقىلىپ، پوسكام ناھىيىسى تەسىس قىلىندى. مىنگونىاڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) مىنگو ھۆكۈمىتى دوتەيلىك تۈزۈمنى بىكار قىلغانلىقىنى جاكارلىدى، شۇنىڭدىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتى مەمۇرىي رايونغا ئۆزگەرتىلىپ، شىنجاڭنىاڭ 3- مەمۇرىي رايونى دەپ ئاتالدى ۋە ئەسلى تەۋەسىدىكى ناھىيىلەرنى باشقۇرىۋەردى. مىنگونىاڭ 17 - يىلى (1928- يىلى) يەكەن ناھىيىسى يەكەن، زەرەپشان ناھىيىسىگە ئايرىلدى. شۇ يىلى مارالبېشى ناھىيىسىنىاڭ مەكىت كەنتىدە مەكىت ناھىيىسى تەسىس قىلىندى. مىنگونىاڭ 18 - يىلى (1929 - يىلى) ئۇلۇغچات شۆبە ناھىيىسى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى. مىنگونىاڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) ئۇلۇغچات مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىاڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ ئۇلۇغچات ناھىيىسى تەسىس قىلىندى. شۇ يىلى پەيزاۋات ناھىيىسىنىاڭ ئاستىن ئاتۇش كەنتىدە ئاتۇش مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىندى. مىنگونىاڭ 29- يىلى (1940 - يىلى) قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىاڭ يوپۇغا، ئاچچىق كەنتلىرى زەرەپشان ناھىيىسىنىاڭ بىر قىسىم جايلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ يوپۇغا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىندى. مىنگونىاڭ 32- يىلى (1943 - يىلى) ئاتۇش مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىاڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ ئاتۇش ناھىيىسى قۇرۇلدى. يوپۇغا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىاڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ يوپۇغا ناھىيىسى تەسىس قىلىندى.

مىنگونىاڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) يەكەن ناھىيىسى بىلەن زەرەپشان ناھىيىسى يەنە بىرلەشتۈرۈلۈپ يەكەن ناھىيىسى دەپ ئاتالدى. شۇ يىلى، شىنجاڭ 10 - مەمۇرىي رايونى (يەكەن رايونى) تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭغا ئەسلىدە 3 - مەمۇرىي رايون (قەشقەر رايونى) غا قارايدىغان يەكەن، پوسكام، مەكىت ناھىيىلىرى ۋە 7 - مەمۇرىي رايون (خوتەن رايونى) غا قارايدىغان قاغىلىق ناھىيىسى ئايرىپ چىقىلىپ ئۇنىڭغا قارايدىغان بولدى. باش مەھكىمە يەكەن ناھىيىسىدە تەسىس قىلىندى.

مىنگونىاڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) شىنجاڭنىاڭ 3 - مەمۇرىي رايونى (قەشقەر) قەشقەر ۋىلايىتىگە، 10 - مەمۇرىي رايونى (يەكەن) يەكەن ۋىلايىتىگە ئۆزگەرتىلدى، قەشقەر مەمۇرىي تەپتىش ۋالىي مەھكىمىسى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيە بازىرى (ھازىرقى قەشقەر شەھەر رايونى) غا، يەكەن مەمۇرىي تەپتىش ۋالىي مەھكىمىسى يەكەن ناھىيە بازىرىغا ئورۇنلاشتى. قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەر، سارىقول، ئۇلۇغچات، ئاتۇش، مارالبېشى، پەيزاۋات، يوپۇغا، يېڭىسار ناھىيىلىرى يەنىلا ئۇنىاڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت ناھىيىلىرى يەكەن مەمۇرىي تەپتىش ۋالىي مەھكىمىسىنىاڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

§ 4 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

1949 - يىل 9 - ئاينىاڭ 25 — 26 - كۈنلىرى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولدى. شۇ يىلى 11- ئاينىاڭ 26 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىاڭ 2 - جۇنى قەشقەر ۋە يەكەن ۋىلايەتلىرىگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ، ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتىگە ياردەم بەردى.

1950 - يىل 3 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتى بىلەن يەكەن ۋىلايىتىنىاڭ ناھىيىلىرىدە خەلق ھۆكۈمىتى ئارقا-

ئارقىدىن قۇرۇلدى، 2 ئۆلايەتنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىدە ئۆزگىرىش بولمىدى.

1952 - يىلى قەشقەر كونائاھەر ناھىيە بازىرىدىكى 4 رايون ۋە شەھەر ئەتراپى رايونىدىكى 13 يېزا، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ 1 - رايونىنىڭ بىر قىسىم جايلىرى ئايرىپ چىقىلىپ قەشقەر شەھىرى قۇرۇلدى. ئۇمۇ قەشقەر ئۆلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

1954 - يىل 1 - ئايدا ئاقتۇ ناھىيىسىنى قۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، يېڭىسار، قەشقەر كونائاھەر، ئۇلۇغچات ۋە سارىقول ناھىيىلىرىنىڭ 31 يېزىسى ئۈنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى. 7 - ئايدا قەشقەر ئۆلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئاتۇش، ئۇلۇغچات ناھىيىلىرى ۋە سارىقول، يېڭىسار، قەشقەر كونائاھەر ناھىيىلىرىنىڭ بىر قىسىم قىرغىزلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلىرى يېڭىدىن قۇرۇلغان قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىغا ئايرىپ بېرىلدى. 9 - ئايدا ئاقتۇ ناھىيىسى قۇرۇلدى، ھەم قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۈنىڭغا قاراشلىق ناھىيە (شەھەر) لەر يېڭىدىن قۇرۇلغان جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىگە قارىدى. ئۈنىڭدىن باشقا، ئاقسۇ، خوتەن، يەكەن ئۆلايەتلىرى ۋە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىمۇ ئۈنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى سارىقول ناھىيىسىنىڭ مەمۇرىي رايونلىرى ئاساسىدا تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قۇرۇلۇپ، ئوخشاشلا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا بولدى.

1956 - يىل 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى بىلەن يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلدى، جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى بىۋاستە باشقۇرغان ناھىيە (شەھەر) لەر — قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونائاھەر، يېڭىسار، يوپۇغا، پەيزاۋات، مارالبېشى ۋە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىلىرى شۇنداقلا يەكەن ۋالىي مەھكىمىسىگە قاراشلىق ناھىيىلەر — يەكەن، پوسكام، مەكىت، قاغىلىق ناھىيىلىرى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى.

1969 - يىل 4 - ئاينىڭ 16 - كۈنى قەشقەر ئۆلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. ئۈنىڭ قارىمىقىدىكى ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشىدە ئۆزگىرىش بولمىدى. 1971 - يىل 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى قەشقەر ئۆلايىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

1976 - يىل 12 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت بىرلىكتە ئۇقتۇرۇش تارقىتىپ 1977 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ قەشقەر ئۆلايىتى قارىمىقىدىكى پەيزاۋات ناھىيىسىنى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى قارىمىقىدىكى ئاقتۇ ناھىيىسىنى قەشقەر ئۆلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى قارار قىلدى، 1980 - يىل 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى يەنە ئاقتۇ ناھىيىسى بىلەن پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ ئەسلىدىكى مەمۇرىي رايون تەۋەلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلدى.

1979 - يىل 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قەشقەر ئۆلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قەشقەر ئۆلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە دەپ ئۆزگەرتىلدى.

1990 - يىلغا قەدەر قەشقەر شەھىرى ۋە قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونائاھەر، يېڭىسار، پەيزاۋات، يوپۇغا، مارالبېشى، مەكىت، يەكەن، پوسكام، قاغىلىقتىن ئىبارەت 10 ناھىيە ۋە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قەشقەر ئۆلايىتىنىڭ قارىمىقىدا بولۇپ كەلدى.

II باب

مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى

§ 1 . چىڭ سۇلالىسىدىن مىنگو دەۋرىگىچە رايونلارغا ئايرىلىشى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 8 - يىلى (1882 - يىلى) قەشقەر شۆبە مۇپەتتىش ۋىلايىتى تەسىس قىلىندى، كېيىن ھەربىي ئىشلار مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى. ئۇ سۇلى مەھكىمىسى — قەشقەر كوناشەھەر، پەيزاۋاتتىن ئىبارەت 2 ناھىيىنى باشقۇردى؛ ياركەنت يامۇلى — سارىقول شۆبە مۇداپىئە ۋازارىتى، مارالبېشى ئايمىقى ۋە قاغىلىق، گۇمىدىن ئىبارەت 2 ناھىيىنى باشقۇردى؛ خوتەن بۇاستە قاراشلىق ئايمىقى — لوپ، كېرىيىدىن ئىبارەت 2 ناھىيىنى باشقۇردى؛ يېڭىسار بۇاستە قاراشلىق ۋازارىتىنىمۇ باشقۇردى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا يەنىلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى كونا تۈزۈم قوللىنىلدى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) سۇلى، يەكەن يامۇلى، خوتەن بۇاستە قاراشلىق ئايمىقى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلىپ، تەۋەلىكىدىكى باشقا ناھىيىلەر بىللە بىللەن قەشقەر ۋىلايىتىگە قارىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە يېڭىسار ۋازارىتى، مارالبېشى ئايمىقى، سارىقول ۋازارىتىمۇ ناھىيىگە ئۆزگەرتىلدى. شۇ چاغدىكى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى سۇلى، قەشقەر كوناشەھەر، پەيزاۋات، قاغىلىق، گۇما، كېرىيە، لوپ، يەكەن، يېڭىسار، سارىقول، مارالبېشى، خوتەندىن ئىبارەت 12 ناھىيىنى باشقۇردى. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) قاراقاش ناھىيىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى 13 ناھىيىنى باشقۇردى.

مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئەسلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى قاغىلىق، گۇما، كېرىيە، لوپ، خوتەن، قاراقاش ناھىيىلىرى يېڭىدىن قۇرۇلغان خوتەن ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى.

مىنگونىڭ 10 — 32 - يىلى (1921 — 1943 - يىلى) ۋىلايەت تەۋەسىدە پوسكام، يەكەن، مەكىت، ئۇلۇغچات، ئاتۇش، يوپۇغا قاتارلىق ناھىيىلەر قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) شىنجاڭ 10 - مەمۇرىي رايونى (يەكەن رايونى) قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئەسلى قەشقەر مەمۇرىي رايونىغا قاراشلىق يەكەن، پوسكام، مەكىت ناھىيىلىرى شۇنىڭدەك 7 - مەمۇرىي رايون (خوتەن رايونى) غا قاراشلىق قاغىلىق ناھىيىسى يەكەن رايونىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىگە قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەر، سارىقول، ئۇلۇغچات، ئاتۇش، مارالبېشى، پەيزاۋات، يوپۇغا، يېڭىسار ناھىيىلىرى، يەكەن ۋالىي مەھكىمىسىگە يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت ناھىيىلىرى قارىدى، دېمەك، 2 ۋالىي مەھكىمىسىگە 13 ناھىيە قارىدى.

§ 2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى رايونلارغا ئايرىلىشى

1949 - يىل 9 - ئايدا شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغان مەزگىلدە، قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىدە ئۆزگىرىش بولمىدى. 1950 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى بىلەن يەكەن ۋىلايىتىنىڭ ناھىيىلىرىدە خەلق ھۆكۈمىتى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى.

1952 - يىل 5 - ئايدا قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيە بازىرىدىكى 4 رايون ۋە شەھەر ئەتراپى رايونىدىكى 13 يېزا ۋە قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى 1 - رايونىنىڭ بىر قىسىم مەھەللە - كەنتلىرى ئايرىپ چىقىلىپ، قەشقەر شەھىرى قۇرۇلدى، ئۇ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

1954 - يىل 1 - ئايدا يېڭىسار، قەشقەر كونا‌شەھەر، ئۇلۇغچات ۋە سارىقول ناھىيىلىرىنىڭ 31 يېزىسى ئايرىپ چىقىلىپ ئاقتۇ ناھىيىسىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈلدى، ناھىيە بازىرى ئەسلىدىكى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ 6 - رايونى ئاقتۇدا بولدى. 9 - ئايدا ئاقتۇ ناھىيىسى قۇرۇلدى ۋە يېڭىدىن قۇرۇلغان قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى، شۇ يىلى 7 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتى باشقۇرۇشىدىكى ئاتۇش، ئۇلۇغچات ناھىيىلىرى ۋە سارىقول، يېڭىسار، قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىلىرىنىڭ بىر قىسىم قىرغىزلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلىرىنى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى.

شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا‌شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، يوپۇغا، پەيزاۋات، مارالبېشى، سارىقول ناھىيىلىرى يېڭىدىن قۇرۇلغان جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى؛ يەكەن ۋالىي مەھكىمىسىمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى. 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئەسلىدىكى سارىقول ناھىيىسىنىڭ مەمۇرىي رايونلىرى ئاساسىدا تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قۇرۇلدى.

1956 - يىل 6 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى بىلەن يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋالىي مەھكىمە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئەسلىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى باشقۇرۇشىدىكى ناھىيە، شەھەرلەر ھەم يەكەن ۋالىي مەھكىمىسىگە تەۋە 4 ناھىيە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى. قەشقەر ۋىلايىتى قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا‌شەھەر، يېڭىسار، پەيزاۋات، يوپۇغا، مارالبېشى، مەكىت، پوسكام، يەكەن، قاغىلىق ناھىيىلىرى، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنى باشقۇردى.

1977 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتى قارىمىقىدىكى پەيزاۋات ناھىيىسى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇشىغا؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاقتۇ ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى. 1980 - يىل 7 - ئايدا ئاقتۇ ناھىيىسى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇشىغا، پەيزاۋات ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا‌شەھەر، يېڭىسار، پەيزاۋات، يوپۇغا، مارالبېشى، مەكىت، پوسكام، يەكەن، قاغىلىق، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنى باشقۇردى؛ ۋىلايەت بويىچە 26 بازار، 4 كوچا باشقارمىسى، 141 يېزا (بۇنىڭ ئىچىدە سىللىي يېزا 3)، 952 ئاھالىلەر كومىتېتى، 2188 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى تەسىس قىلىندى، بۇنىڭدىن باشقا شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش

قۇرۇلۇش بېكىتۈلمىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسىنىڭ شتابى ۋە ئۇنىڭ 14 تۈەن ـ مەيدانمۇ ۋىلايەت تەۋەسىگە قۇرۇلاشتى.

Ⅲ باب

ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

1 § . قەشقەر شەھىرى

1. ئورنى ۋە كۆلىمى

قەشقەر شەھىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان. زېمىنى شىمالىي پارالليل ′35°39 — ′25°39، شەرقىي مېرىدىئان ′04°76 — ′56°75 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 13 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 19 كىلومېتر، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 3. 96 كۋادرات كىلومېتر، شەھەر رايونى كۆلىمى 10 كۋادرات كىلومېتر. قەشقەر شەھىرى، شەرق، غەربتە قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، شىمالدا قۇمالتاغ ئارقىلىق ئايرىلىپ قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاتۇش شەھىرى بىلەن قوشنا؛ جەنۇبتا قىزىل دەرياسى ئارقىلىق قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ. قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۇرۇمچى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1473 كىلومېتر.

2. تەرەققىيات جەريانى ۋە رايونلارغا ئايرىلىشى

1952 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ بازىرىدىكى 4 رايون ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى 13 يېزا يېڭىشەھەر ناھىيىسى 1 ـ رايونىنىڭ بىر قىسىم مەھەللە، كەنت، يېزىلىرى ئايرىپ چىقىلىپ قەشقەر شەھىرى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىگە قارىدى. 1953 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن قەشقەر شەھىرى شىنجاڭ ئۇلكىسى بىۋاستە باشقۇرىدىغان شەھەر قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ۋاكالىتەن رەھبەرلىك ۋە نازارەت قىلدى. 1954 ـ يىل 5 ـ ئايدا قەشقەر ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي رايونى قۇرۇلدى، قەشقەر شەھىرى يەنىلا ئۇلكە قارىمىقىدىكى شەھەر بولۇپ قېلىۋەردى ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى ۋاكالىتەن رەھبەرلىك ۋە نازارەت قىلىدىغان بولدى. 1956 ـ يىل 6 ـ ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، قەشقەر شەھىرى تا ھازىرغىچە قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولۇپ كەلمەكتە.

1990 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر شەھىرى باشقۇرۇشىدا چاسا، يارباغ، ئۆستەڭبويى، قۇمەرۋازا قاتارلىق 4 كوچا باشقارمىسى، 38 ئاھالىلەر كومىتېتى؛ شەھەر ئەتراپى رايونىدا شامالباغ، نەزەرباغ، دۆلەتباغ قاتارلىق

3 يېزا، 2 دېھقانچىلىق مەيدانى بار بولدى.

3. نوپۇسى ۋە مىللەتلىرى

1953 - يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ نوپۇسى 97 مىڭ 160 ئىدى، 1964 - يىلى 104 مىڭ 988 گە، 1982 - يىلى 173 مىڭ 296گە، 1990 - يىلى 215 مىڭ 437گە يەتتى. 1990 - يىلىدىكى ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە، ئەر 108 مىڭ 782، ئايال 106 مىڭ 655؛ شەھەر - بازار نوپۇسى 155 مىڭ 490، يېزا نوپۇسى 59 مىڭ 947.

قەشقەر شەھىرى بويىچە 1990 - يىلدىكى ئۇيغۇر 164 مىڭ 876، خەنزۇ 47 مىڭ 362، خۇيزۇ 989، ئۆزبېك 1183، قىرغىز 190، مانجۇ 153، باشقا مىللەتلەر 837.

4. جۇغراپىيىلىك مۇھىتى

قەشقەر شەھىرى قىزىل دەريالىق لانتا تۈزلەڭلىكىگە جايلاشقان، جەنۇب ۋە شىمال تەرىپىدىن 2 دەريا ئېقىپ ئۆتىدۇ. شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى قىزىل دەريالىق مۇزلۇق چوققىلاردىن ئېرىگەن سۇ ۋە يامغۇر سۇيى، بۇلاق سۇيىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ شەھەر ئىچىدىكى ئۇزۇنلۇقى 14 كىلومېتىر، يىللىق سىرغىم مىقدارى 2 مىليارد 59 مىليون كۇب مېتىر، شىمالىي قىرغىقى ئېگىز، جەنۇبىي قىرغىقى پەس. بۇلاق سۇيىنى ئاساس قىلغان تۆمەن دەريالىق شەھەر رايونىنىڭ شىمالىي تەرىپىنى غەربتىن شەرققە توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 25 كىلومېتىر، يىللىق سىرغىم مىقدارى 126 مىليون كۇب مېتىر. شەھەر مەركىزىي رايونى تۆمەن دەريالىنىڭ جەنۇبى، قىزىل دەريالىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئېگىزلىككە جايلاشقان. پۈتكۈل يەر شەكلى شىمالىي تەرىپى ئېگىز، جەنۇبىي تەرىپى پەس، دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ ئېگىز نۇقتىسى 1502 مېتىر، ئەڭ تۆۋەن نۇقتىسى 1264 مېتىر، دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 1289 مېتىر.

قەشقەر شەھىرىنىڭ كىلىماتى مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ قۇرۇقلۇق تىپىدىكى قۇرغاق كىلىماتىغا كىرىدۇ. 4 پەسىل ئېنىق ئايرىلىدۇ، ياز پەسلى ئۇزۇن، قىش پەسلى قىسقا، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 11.7℃قا يېتىدۇ. 1 - ئاي ئەڭ سوغۇق بولۇپ، ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 6.5℃ — قا، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا 24.4℃ — قا يېتىدۇ. 7- ئاي ئەڭ ئىسسىق بولۇپ، ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 25.9℃قا، مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرا 40.1℃قا يېتىدۇ؛ يىللىق ئوتتۇرىچە قىروسىز مەزگىلى تەخمىنەن 215 كۈن. كۈن نۇرىنىڭ يىللىق يورۇتۇش ۋاقتى 2822 سائەتكە يېتىدۇ؛ يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 62.7 مىللىمېتىرغا، سۇنىڭ يىللىق ئەڭ زور پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2633 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. غەربىي شىمال شامىلى كۆپ چىقىدۇ، شامالنىڭ ئوتتۇرىچە تېزلىكى سېكۇنتىغا 25 مېتىرغا، بەزىدە بوراننىڭ ئەڭ يۇقىرى تېزلىكى سېكۇنتىغا 35 مېتىرغا يېتىدۇ. بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10.2 كۈن قۇم - بورانلىق كۈن بولىدۇ، 25.6 كۈن قۇم ئۆچىدۇ، 106.8 كۈن چاڭ - توزان ئۆرلەيدۇ. ئاساسلىق ئاپەت خاراكتېرلىك ھاۋارايى بولسا قۇرغاقچىلىق، قۇم بوران، قۇرغاق ئىسسىق شامال قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

5. ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى

1949 - يىلدىن ئىلگىرى قەشقەر شەھىرىدە بيۇروكراتلار ۋە باي سودىگەرلەرنىڭ تۇرالغۇلىرى ھەمدە چەت ئەللىك قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىلىرىن باشقا، ئادەتتىكى تىجارەتچىلەر ۋە ئاھالىلەرنىڭ قۇرۇلۇشى پاكار، ياغاچ كېسەك قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر ئىدى، شەھەر ئىچىدىكى يوللارمۇ توپۇلۇق يول ئىدى. 1952 - يىلى قەشقەر شەھىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى ئومۇمىيۈزلۈك پىلانلاش، تەدرىجىي يولغا قويۇپ ئۆزگەرتىش تەدبىرىنى قوللىنىپ، شەھەر مەمۇرىيىتى قۇرۇلۇشىدا ناھايىتى زور

تەرەققىياتلارنى بارلىققا كەلتۈردى. شەھەر رايوندا 4 يول كېسىشكەن «ئازادلىق» يولى بىلەن «خەلق» يولى ئوق لىنىيە قىلىنغان ئارىلاشما شەكىلدىكى يول تورى شەكىللەندى، «ئازادلىق» يولى، «خەلق» يولى بېتون يول قىلىپ ياسالدى. يولنىڭ كەڭلىكى 32 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 5.8 كىلومېتىر. 1990 - يىلى شەھەر ئىچىدە ئاسفالت يولدىن 12 سى ياسالدى، ئۇزۇنلۇقى 25.25 كىلومېتىر؛ ئامىۋى كۆكۈلمەيدان كۆلىمى 1143 مو، كوچىلاردىكى پىشىل يەر، يول بويلىرىدىكى دەرەخلىقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 نەچچە كىلومېتىر، 580 مىڭ تۈپ ھەر خىل دەرەخ تىكىلدى، شەھەرنىڭ پىشىللىق بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 20.5% كە يەتتى؛ شەھەر ئىچىدىكى يوللارغا ئەۋرەز تۈرۈبىسى ۋە سۇ بىلەن تەمىنلەش تۈرۈبىلىرى كۆمۈلدى، ئاساسلىق يوللارنىڭ ئىككى قاسىتىدا بىنالار قەد كۆتۈردى، كىنوخانا، تىياتىرخانا ھەم سودا تور - نۇقتىلىرى شەھەر رايونىغا ئورۇنلاشتى، بولۇپمۇ ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ ئەتراپى تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى. «خەلق» مەيدانى، «خەلق» باغچىسى ۋە شەرقىي كۆل باغچىسى كىشىلەرنىڭ بايراملاردا يىغىلىش ئۆتكۈزىدىغان ۋە تەنتەربىيە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان ئاساسلىق سورۇنغا ئايلاندى.

قەشقەر شەھىرى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئۇششاق قول ھۈنەرۋەنچىلىكتىن باشقا زامانىۋى سانائەت يوق ئىدى. 30 نەچچە يىل قۇرۇلۇش قىلىش ئارقىلىق، قەشقەر شەھىرى تەرەققىي قىلىپ يېنىك سانائەت ئاساس قىلىنغان، دەسلەپكى قەدەمدە كۆلەملەشكەن يېڭى تېپتىكى شەھەرگە، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. قەشقەر شەھىرىنىڭ 1990 - يىلدىكى خەلق ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 330 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە، ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 606 مىليون 560 مىڭ يۈەنگە، مىللىي دارامەت 226 مىليون 80 مىڭ يۈەنگە يەتتى. مالىيە كىرىمى 43 مىليون 367 مىڭ يۈەنگە، چىقىمى 49 مىليون 773 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1990 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە سانائەت كارخانىسىدىن 116سى (قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شەھەردە تۇرۇشلۇق كارخانىلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) بارلىققا كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 50، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىدىكى كارخانا 66. سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 84 مىليون 84 مىڭ يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 56 مىليون 220 مىڭ يۈەن) گە يەتتى. شەھەردە يېنىك سانائەت، توقۇمىچىلىق، بويياقچىلىق، خۇرۇم، سېمونت، ئېلېكتر سانائىتى بارلىققا كەلدى، يەنە ھەر خىل پىششىقلاش كەسىپلىرى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ياساش، ماشىنا رېمونت قىلىش قاتارلىق 19 خىل كەسىپ بارلىققا كەلدى. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ھۈنەر - سەنئەت بويۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشىمۇ خېلىلا تەرەققىي قىلدى، قاشتېشى، ئونچە - مەرۋايىتتىن ئىشلەنگەن زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى، دوپپا، كەشتە، ئۆتۈك ھەمدە ھەر خىل مىللىي چالغۇلار ئىچكى - تاشقى بازارلاردا ياخشى باھاغا ئېرىشتى. شۇ يىلى شەھەر بويىچە 53 مىڭ 729 تونىنا سېمونت (ئىلايەتنىڭ شەھەر ئىچىدىكى كارخانىسىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، 47 مىڭ 802 پار بەتىنگە، 390 تونىنا سۇلغات كىسلاتاسى، 56 تونىنا كالتسىي كاربىد، 1646 يېڭىلانغان بالون، 476 تونىنا مىخ، 1051 دانە مىللىي چالغۇ، 310 كۋادرات مېتىر گىلەم، 2.819 تونىنا بىرىكمە يەم - خەشەك، 2229 تونىنا پىۋا ئىشلەپچىقىرىلدى، بىر يىلدا 3 مىليون 800 مىڭ تونىنا تۇرۇبا سۇيى بىلەن تەمىنلەندى، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغ 26 مىليون 580 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئۆتكەن يىلدىكىدىن 59.64% ئاشتى؛ يېڭىلاش، ئۆزگەرتىشكە سېلىنغان مەبلەغ 4 مىليون 950 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 71.28% ئاشتى؛ شۇ يىلى تۇراقلىق مۇلۇككە كۆپەيتىپ سېلىنغان مەبلەغ 21 مىليون يۈەنگە يېتىپ، 97.18% ئاشتى؛ ئاشيولدا توشۇلغان يۈك 300 مىڭ تونىنغا، يولۇچى 1 مىليون 100 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە يەتتى؛ ئورۇندالغان پوچتا - تېلېگراف كەسپىي ئومۇمىي مىقدارى 1 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە، پوچتا - تېلېگراف كەسپىي ئومۇمىي مىقدارى 4 مىليون 851 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

شەھەر تەۋەسىدە 3 يېزا، 2 دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 51 مىڭ 900 مو تېرىلغۇ يېرى بار، يېزا ئىگىلىكى ئاساس قىلىنىپ بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەز، شال، كۆكتات، ياغلىق دان، قوغۇن - تاۋۇز قاتارلىقلار

تېرىلىدۇ. 1990 - يىلى شەھەر بويىچە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 42 مىليون 340 مىڭ يۈەن (1980-يىلىدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 17 مىليون 515 مىڭ يۈەن) گە يەتتى، تېرىلغۇ كۆلىمى 66 مىڭ 300 مو بولۇپ، 15 مىڭ 206 تونна ئاشلىق، 232 تونна پاختا، 171 تونна ياغلىق دان، 20 مىڭ 33 تونна كۆكتات ئېلىندى. شۇ يىلى 230 مو يەردە ئورمان بىنا قىلىندى، 54 مو يەردە كۆچەت يېتىشتۇرۇلدى، 128 مىڭ تۈپ كۆچەت تىكىلدى. يىل ئاخىرىدا قولدا 79 مىڭ 200 تۈياق چارۋا قالدى؛ بىر يىلدا 795 تونна ھەر خىل تاۋار گۆش، 1010 تونна سۈت، 442 تونна تۇخۇم بىلەن تەمىنلەندى. بېلىق بېقىلىدىغان سۇ كۆلىمى 364 مو بولۇپ، 59 تونна تاۋار بېلىق بىلەن تەمىنلەندى. يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ كىرىمى 54 مىليون 913 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 27.%10 ئاشتى.

1990 - يىلى شەھەر بويىچە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 315 مىليون 840 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 7 مىليون 830 مىڭ يۈەن؛ شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 5. 1080 يۈەنگە، يېزىلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 519 يۈەنگە يەتتى. يىل ئاخىرىدا شەھەر بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 19 مىڭ 870 گە، يىللىق مائاش ئومۇمىي سوممىسى 38 مىليون 566 مىڭ يۈەنگە يەتتى، شەھەر - بازارلاردا ئىش كۈتۈپ تۇرۇۋاتقان 1556 كىشى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شەھەر - يېزا ئاھالىلىرى بانكىغا ئامانەت قويغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 396 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى 614 ئائىلە 3049 كىشى نامراتلىقتىن قۇتۇلدى. يېڭىدىن 2 پاراۋانلىق كارخانىسى قۇرۇلۇپ، 30 مېيىپ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

قەشقەر شەھىرى تارىختىن بۇيان ۋەتەنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى ۋە تاشقى ئالاقە كۆزنىكى بولۇپ كەلدى. 1990 - يىلغا قەدەر قەشقەر شەھىرىنىڭ سىرتقى جايلار بىلەن بولغان قاتنىشى ئىنتايىن راۋانلاشتى، يوللىرى تەرەپ - تەرەپكە تۇتاشتى، چوڭ تېپتىكى ئايروپىلانلار قونالايدىغان پۈقرالار ئايرودرومى بار، ھەر كۈنى نۆۋەتچى ئايروپىلان، ئاپتوبۇسلار جاي - جايلارغا قاتناپ تۇرىدۇ.

6. پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە، تەنتەربىيە

1990 - يىلى قەشقەر شەھىرى بويىچە ئوتتۇرا دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇنۋانى بار پەن - تېخنىكا خادىمى 918 گە يەتتى. شەھەردىكى ئالىي مەكتەپ 3، ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي مەكتەپ 9، ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپ 26 (مىللىي مەكتەپ 14)، ئوقۇغۇچىسى 13 مىڭ 309 (مىللىي 9756)؛ كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپ 2، ئوقۇغۇچىسى 23 مىڭ 783 (مىللىي 20 مىڭ 712). ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 1309 (مىللىي 921). شۇ يىلى مائارىپ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 1 مىليون 600 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا، شەھەردە 10 كىنو - تىياتىرخانا، 3 سەنئەت ئۆمىكى، 2 ئاممىۋى كۈتۈپخانا بار، كۈتۈپخانىدا ساقلىنىۋاتقان كىتاب 130 مىڭدىن ئاشىدۇ، بىر تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى (يەر ئۈستى سۈنئىي ھەمراھ قوبۇل قىلىش ئۈسكۈنىسى بار)، بىر رادىئو ئىستانسىسى بار. كۈنىگە ئۈيغۇرچە، خەنزۇچە 3 قېتىم پروگراممىا كۆرسىتىدۇ.

قەشقەر شەھىرى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئۈسكۈنىلىرى ئاددىي داۋالاش ئورنىدىن 2 سى ۋە دورىخانىدىن بىرى بار ئىدى. 1990 - يىلى شەھەر بويىچە دوختۇرخانا 11گە، كەسپىي سەھىيە تېخنىكا خادىمى 2000 دىن كۆپرەككە، دوختۇرخانىلاردىكى كارىۋات 1300 گە يەتتى. تىببىي داۋالاش مۇئەسسەسلىرى پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتى، ھەر خىل يەرلىك كېسەللىكلەر، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئۇنۇملۇك تىزگىنلەندى. شەھەردە يازلىق تەنتەربىيە مەيدانى، ئۇلچەملىك 400 مېتىرلىق يۈگۈرۈش يولى بار يېنىك ئاتلېتىكا مەيدانى ۋە پۈتبول مەيدانى بار، ھەر يىلى 941 مەيدان (قېتىم) ھەر خىل تەنتەربىيە مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، مۇسابىقىغا 21 مىڭ ئادەم (قېتىم) قاتنىشىدۇ. ئۇلايەت بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرىدا، قەشقەر

شەھىرىنىڭ تەنھەرىكەتچىلىرى 24 ئالتۇن مېدال، 10 كۈمۈش مېدال، 10 مىس مېدال ئالدى؛ 3 تەنھەرىكەتچى ۋىلايەت رېكورتىنى يۇزدى. مەملىكەتلىك مېيىپلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە ئويۇل ئاغۇن 5 - دەرىجىلىك مېيىپلارنىڭ چويۇن توپ ئېتىش ۋە دىسكا ئېتىش تۈرلىرىدە 1 - لىككە ئېرىشتى.

قەشقەر شەھىرى شىنجاڭ بويىچە «جۇڭگونىڭ مەشھۇر تارىخى ۋە مەدەنىيەت شەھەرلىرى» قاتارىغا كىرگەن بىردىنبىر شەھەر، ئۇنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ناھايىتى ئۇزۇن. شەھەر تەۋەسىدە مەشھۇر ئاسار ئەتىقىلەردىن 10 نەچچىسى بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغانلىرىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەقبەرىسى، ئاپپاق خوجا (ئىپارخان) مازىرى، ھېيتگاھ جامەسى قاتارلىقلار بار. بۇ قەدىمىي ئىمارەتلەرنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا مەلۇم تەسىرى بار.

§ 2 . قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى

1. ئورنى ۋە كۆلىمى

قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ غەربىي شىمالىغا، قىزىل دەريا سىلەن گەز دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى تىنما تۈزلەڭلىككە جايلاشقان. جۇغرافىيىلىك كوئوردىناتى شىمالىي پاراللېل 39°28′ — 38°50′، شەرقىي مېرىدىئان 76°47′ — 75°47′ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، شەرق تەرىپى پەيزاۋات، يوپۇغا ناھىيىلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، جەنۇبىي تەرىپى يېڭىسار ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، غەربى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاقتۇ ناھىيىسى بىلەن قوشنا، شىمالىي تەرىپى قىزىل دەريا سى ئارقىلىق قەشقەر شەھىرى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ. شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 106 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 69 كىلومېتىر، يەر كۆلىمى 2193.2 كۋادرات كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە قۇملۇق كۆلىمى 832 مىڭ 800 مو بولۇپ، 25.3% نى ئىگىلەيدۇ. ناھىيە تەۋەسىنىڭ يېرى دېڭىز يۈزىدىن 1310 — 2515 مېتىر ئېگىز.

2. تەرەققىيات جەريانى ۋە رايونلارغا ئايرىلىشى

قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى غەربىي يۇرتتىكى سۇلى دۆلىتى تۇرغان جاي. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، پادىشاھلىقنىڭ تۇرۇشلۇق جايى سۇلى قورغىنى دائىرىسى تەخمىنەن ھازىرقى قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەر، پەيزاۋات، يوپۇغا، يېڭىسار، ئاقتۇ ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجۇ 2- يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى) غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىن جىن سۇلالىسىغىچە سۇلى ئىلگىرى - كېيىن جېنجۇلۇق، ساكارائۇل، چاش، يۆلئېرىق، ئىنەيلەر، سارىقول، يىرو، يۇلتۇز، جۇەندۇ، ئەركەشتام قاتارلىق بەگلىكلەرنى قوشۇۋالدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەنچېڭ 2 - يىلى (657 - يىلى) دىن كېيىن، سۇلىدا كېش تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ 15 ئايماقنى باشقۇردى، ئۇ ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارىدى. 10 — 12 - ئەسىرىنىڭ باشلىرىدا سۇلى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي جايى بولۇپ قالدى، كېيىن غەربىي لياۋ سۇلالىسىغا قارىدى. يۈەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، موڭغۇل خانلىقى، بېشبالىق ۋاقىتلىق دۇۋان ۋازارىتى، چاغاتاي خانلىقى، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ سۇيۇرغاللىق يېرى بولدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ جېڭدې 9 - يىلى (1514- يىلى) ياركەنت خانلىقىنىڭ مۇھىم يېرى بولۇپ قالدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا جۇڭغار خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. چيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چىڭ سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىرگۈزۈلۈپ

قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى، ئاغلاقچى ئامبىلى، خان ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. داۋگۇاڭ 7 - يىلى (1827- يىلى) قەشقەر خەنزۇلار شەھىرى (لەينىڭ شەھىرى، يۇمىلاق شەھەر) ئۇرۇش ئوتى ۋە سۇ ئاپىتىدە ۋەيران بولغاچقا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قارقادا يېڭىدىن خەنزۇلار شەھىرى بىنا قىلدى. گۇاڭشۇ 9 - يىلى (1883 - يىلى) يېڭى قۇرۇلغان شەھەر مەركىزىي جاي قىلىنىپ، سۇلى بىۋاستە قاراشلىق ئايسىقى تەسىس قىلىندى، ئۇ قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىمۇ باشقۇردى ۋە قەشقەر دوتىيىگە قارىدى. گۇاڭشۇ 28. يىلى (1902 - يىلى) ئايماق مەھكىمىگە ئۆزگەرتىلىپ، سۇلى يامۇلنىغا بىۋاستە قارايدىغان جاي قىلىندى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، قەشقەر دوتەيلىكىگە، مەمۇرىي باشلىق مەھكىمىسىگە، شىنجاڭ 3 - مۇپەتتىشلىك ۋالىي مەھكىمىسى (قەشقەر)گە تەۋە بولدى، ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىسىگە قارايدۇ.

1990 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە 3 بازار، يەنى قەشقەر يېڭىشەھەر بازىرى، يايچان بازىرى، خانئېرىق بازىرى، 12 يېزا يەنى بارىن، ياندۇما، يامانيار، باغچى، تازغۇن، يېڭئېرىق، قومۇشئېرىق، تاغارچى، ئەرمۇدۇن، ئارال، يېڭئاۋات، ھاراپ؛ 6 مەيدان (فېرما) يەنى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانى، باغۋانچىلىك مەيدانى، پىلە - ئۈزۈقچىلىق مەيدانى، سورتلۇق ئۈزۈقچىلىق مەيدانى، نەسىللىك چوشقا فېرمىسى، سۇ مەھسۇلاتلىرى مەيدانى؛ 218 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 4 ئاھالىلەر كومىتېتى بار.

3. نوپۇس ۋە مىللەتلىرى

قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ نوپۇسى 1953 - يىلى 161 مىڭ 728 ئىدى؛ 1964 - يىلى 168 مىڭ 353 كە، 1982 - يىلى 211 مىڭ 25كە؛ 1990 - يىلى 245 مىڭ 649 غا يەتتى. 1990 - يىلدىكى نوپۇس ئىچىدە ئەر 125 مىڭ 768، ئايال 119 مىڭ 881؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 218 مىڭ 14، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 22 مىڭ 523، باشقا نوپۇس 5112؛ شەھەر، بازار نوپۇسى 66 مىڭ 118، يېزا، كەنت نوپۇسى 179 مىڭ 531.

1990 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر 231 مىڭ 452، خەنزۇ 13 مىڭ 497، قىرغىز 412، خۇيزۇ 217، باشقا مىللەتلەر 71.

4. جۇغراپىيىلىك مۇھىتى

قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى قەشقەر دەريا‌سى تىنىما تۈزلەڭلىكىگە جايلاشقان بولۇپ، يەر شەكلى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قىيسايغان، يەر تۈزۈلۈشى تۆز، ئېگىز - پەسلىك پەرقى چوڭ ئەمەس، يانتۈلۈقى تەخمىنەن 1/10000. ناھىيە تەۋەسىدە 3 دەريا بار، قىزىل دەريا‌سىدىن يىلىغا 150 مىليون كۇب مېتىر، گەز دەريا‌سىدىن يىلىغا 325 مىليون كۇب مېتىر، كۇسەن دەريا‌سىدىن يىلىغا 63 مىليون كۇب مېتىر سۇ ئالىدۇ.

قەشقەر يېڭىشەھەر كىلىماتىدا كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ پەرقى چوڭ، ھۆل - يېغىن ئاز، سۇنىڭ پارىغا ئايلىنىشى كۈچلۈك، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى ئۇزۇن، كىلىماتى قۇرغاق، يىللىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 11.8℃. 7 - ئايدا ئەڭ ئىسسىق بولۇپ، ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 25.8℃قا، مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرا 40.1℃قا يېتىدۇ؛ 1 - ئاي ئەڭ سوغۇق بولۇپ، ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 6.5℃ - قا، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا 24.4℃ - قا يېتىدۇ. يىلدا ئوتتۇرىچە 2822 سائەت كۈن نۇرى چۈشىدۇ، ئوتتۇرىچە ھۆل-يېغىن مىقدارى 64 مىللىمېتىر. ئۆتكەن يىللاردىكى ئوتتۇرىچە قىروسىز مەزگىلى 215 كۈن، ئەتىياز، ياز پەسلىدە دائىم غەربىي شىمال بورىنى چىقىدۇ، بوراننىڭ ئەڭ يۇقىرى تېزلىكى سېكۇنتىغا 27 مېتىرغا يېتىدۇ. ئۆتكەن يىللاردىكى ئوتتۇرىچە قۇم بوراتلىق ھاۋارايى 13 كۈن بولۇپ، ئاساسەن 3 — 7 - ئايلارغىچە بولغان ۋاقىتلارغا مەركەزلەشكەن. كەلكۈن، مۆلدۈر، قارا بوران، بوران قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەر يۇز بېرىپ تۇرىدۇ.

5. تەبىئىي بايلىقى

1) يەر بايلىقى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ يەر كۆلىمى 3 مىليون 289 مىڭ مو، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىقچىلىق قىلىشقا باب يەر 832 مىڭ مو بولۇپ، 25.8% نى، چارۋىچىلىققا باب يەر 1 مىليون 185 مىڭ مو بولۇپ، 36%نى؛ قۇملۇق كۆلىمى 832 مىڭ مو بولۇپ، 25.3%نى ئىگىلەيدۇ. تېرىلغۇ يەر 580 مىڭ 800 مو بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 17.66%نى ئىگىلەيدۇ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە 3.1 مو تېرىلغۇ يەر توغرا كېلىدۇ. تېرىلغۇ يەرلەر تەكشى بولۇپ بىر - بىرىگە تۇتاش، توپا قاتلىمى چوڭقۇر، كۆپ قىسىم يەرلەر تېرىقچىلىق قىلىشقا ماس كېلىدۇ، ئوغۇت، سۇ ساقلىيالايدۇ، كۆپ خىل زىرائەت ۋە ئورمان ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق كېلىدۇ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن مەشغۇلات ئېلىپ بېرىشقا بولىدۇ. ناھىيىنىڭ تۇپرىقى 7 تۇپراق گورۇپپىسىغا يەنى لايلاتما تىنما تۇپراق، زەي تۇپراق، شاللىق تۇپراق، چىملىق تۇپراق، شور تۇپراق، سازلىق تۇپراق ۋە قۇم - بوران تۇپراققا ئايرىلىدۇ، 33 تۇپراق تۈرى بار.

2) سۇ بايلىقى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى تەۋەسىدە 3 دەريا بار، يەر ئاستى سۈيىنىڭ يىللىق سىرغىم مىقدارى 540 مىليون كۇب مېتىر؛ ئېچىشقا بولىدىغان يەر ئاستى سۈيىنىڭ زاپىسى 321 مىليون كۇب مېتىر؛ 9 سۇ ئامبىرى بار، ئۇنىڭ سىغىمچانچىلىقى 51 مىليون 600 مىڭ كۇب مېتىر. 18 غول ئۆستەڭ بار، ئۇزۇنلۇقى 209 كىلومېتىر؛ تارماق ئۆستەڭ 77 بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 551 كىلومېتىر؛ ئۇزۇنلۇقى 977 كىلومېتىر كېلىدىغان 37 ئوق ئېرىق بار. ناھىيە تەۋەسىدىكى سۇ يۈزى 55 مىڭ 700 مو كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە بېلىقچىلىققا باب كېلىدىغىنى 11 مىڭ 800 مو.

3) ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك بايلىقى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ياۋا ئۆسۈملۈك بايلىقى نىسبەتەن مول، ئۆسۈملۈك بايلىقى بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەز، ياغلىق داننى ئاساس قىلىدۇ؛ ئۇنىڭدىن قالسا يەنە شاپتۇل، ئۆرۈك، ئامۇت، ئالما، ئۈزۈم، گىلاس، ياڭاق، ئەنجۈر، بادام، قوغۇن، تاۋۇز، بېھى، زىرە، چۈچۈكبۇيا قاتارلىقلار بار. ھايۋانات، قۇش تۈرلىرىدىن سېغىزخان، ئاق قۇچقاچ، قارلىغاچ، كاككۇك، ئۆردەك، ياۋا توشقان، تىيىن، قاغا قاتارلىقلار بار. بۇ ناھىيە پىلەچىلىكتىمۇ ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق ناھىيىلەرنىڭ بىرى.

4) ئوتلاق بايلىقى ناھىيە تەۋەسىدىكى ئۈنۈملۈك ئوتلاق كۆلىمى 1 مىليون 185 مىڭ مو بولۇپ، يەر كۆلىمىنىڭ 36%نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە، تەبىئىي ئوتلاق 1 مىليون 141 مىڭ مو بولۇپ، 96.3%نى، بەرپا قىلىنغان ئوتلاق 44 مىڭ 300 مو بولۇپ، 3.7%نى ئىگىلەيدۇ. ئوتلاقلارنىڭ كۆپىنچىسى شورلاشقان چىملىق ياكى چىملىق شورلۇق يەرلەر بولۇپ، سۈپىتى ناچار، ئوت - چۆپنىڭ يىللىق ھوسۇلى ئاز، ئوت - چۆپ سۈپىتى ناچار. پايدىلىنىش ئۈنۈمى تۆۋەن. يىللىق ئوت - چۆپ مىقدارى 698 مىليون 700 مىڭ جىڭ، 222 مىڭ تۇياق چارۋا سىغىدۇ.

5) ئورمان بايلىقى 1990 - يىلى ئورمان كۆلىمى 350 مىڭ موغا، ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 8.7%كە يەتتى.

6. ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى

قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە ئاساسلىقى بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەز، ياغلىق دان قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ يېزىلىرى يەر ئىسلاھاتى، كوپېراتسىيىلىشىش، خەلق گۇڭشېسى، ئىشلەپچىقىرىش ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى قاتارلىق ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈردى، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ،

بېلىقچىلىق ئومۇميۈزلۈك راۋاجلاندى. 1984 - يىلدىكى يېزا ئىگىلىك ئومۇمي مەھسۇلات قىممىتى 66 مىليون 430 مىڭ يۈەن (1980 - يىلدىكى ئوزگەرمەس باھا، توۋەندىمۇ شوندىق) گە يەتتى. 1990 - يىلى يېزا ئىگىلىك ئومۇمي مەھسۇلات قىممىتى 224 مىليون 830 مىڭ يۈەن (ئوزگەرمەس باھا بويىچە 113 مىليون 390 مىڭ يۈەن) گە، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 544 مىڭ 300 موغا، ئېلىنغان ئاشلىق 89 مىڭ 69 تونىغا، ئېلىنغان پاختا 11 مىڭ 6 تونىغا، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 460 مىڭ تۇياقنا يەتتى. شۇ يىلى 6900 مو يەردە ئورمان بىنا قىلىندى، 2 مىليون 170 مىڭ تۇپ كۆچەت تىكىلدى، ناھىيە بويىچە كىشى بېشىغا 400 تۇپتىن ئورمان توغرا كېلىدۇ. پۈتتۈرۈلۈپ يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن سالا ئېتىز 448 مىڭ مو، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئوچۇن سۇ ئىشلىتىشكە 1583 قۇدۇق قېزىلدى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا، بازار كارخانىلىرىنىڭ كىرىمى 17 مىليون يۈەنگە يەتتى. 1949 - يىلدىن ئىلگىرى قەشقەر يېگانەھەر ناھىيىسىدە ئاران بىر نەچچە قول ھۇنەرۋەنچىلىك كارخانىسىلا بار ئىدى، 40 يىللىق تەرەققىيات ئارقىلىق يەرلىك سانائەتتە چوڭ ئوزگىرىش بولدى، ھازىر سىمونت، كۆمۈرچىلىك، توقۇمىچىلىق، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ياساش، رېمونتچىلىق، ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى، چىگىت يېغى تارتىش، چىگىت ئايرىش، قەغەزچىلىك ھەمدە ئوڭ تارتىش، يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش سانائەتلەر بارلىققا كەلدى. 1990 - يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 86 مىليون 520 مىڭ يۈەن (ئوزگەرمەس باھا بويىچە 42 مىليون 210 مىڭ يۈەن) گە يەتتى. شۇ يىلى 1 مىليون 104 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى، 18 مىڭ 925.5 تونىا سىمونت، 4033 تونىا ئىسسىز كۆمۈر، 3886 تونىا ئىسلىق كۆمۈر، 1611 تونىا كوكس، 195.6 تونىا قەغەز، 40 تونىا پوزمە قەغەز، 1219.5 تونىا يېمەكلىككە ئىشلىتىلىدىغان چىگىت يېغى، 538 تونىا ئىچىملىك، 655.5 تونىا پاختا يىپ ئىشلەپچىقىرىلدى. 8753.4 تونىا چىگىت ئايرىلدى. 4950 تونىا ئوڭ تارتىلدى. پوچتا - تېلېگراف كەسپىي مىقدارى 830 مىڭ يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى 250 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، ناھىيە بازىرىغا 3238 ئاپتوماتىك تېلېفون ئورنىتىلدى.

1990 - يىلى قەشقەر يېگانەھەر ناھىيىسى بويىچە ئىجتىمائىي ئاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 67 مىليون 160 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 21 مىليون 830 مىڭ يۈەن. يېزىلاردا كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن يىللىق كىرىم 509.53 يۈەنگە يەتتى، ناھىيە بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 8995 بولۇپ، ئوتتۇرىچە يىللىق كىرىمى 2047.94 يۈەنگە يەتتى. بازار - يېزىلاردا بانكىغا ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 59 مىليون 880 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بازارلاردا ئىش كۈتۈپ تۇرغان 334 كىشى ئىشقا ئورۇنلاشتى. يېزىلاردا 2876 نامرات ئائىلە نامراتلىقتىن قۇتۇلدى، ناھىيە بويىچە نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش نىسبىتى %80كە يەتتى. ناھىيە بويىچە 15 يېزا (بازار) دا قېرىلار ساناتورىيىسى قۇرۇلۇپ، 145 ئادەم بېقىلدى، 200 كارۋات سەپلەندى. بازار - يېزىلاردىكى ھەر خىل ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ئوبيېكتلىرىدىن 4090 ئادەم (قېتىم) دۆلەتنىڭ قۇتقۇزۇشىغا ئېرىشتى. يىللىق ھەر خىل مال - مۈلۈك سۇغۇرتا سوممىسى 50 مىليون يۈەنگە يەتتى، 12 كارخانا كارخانا مال - مۈلۈك سۇغۇرتىسىغا، 86 ئائىلە ئائىلە مال - مۈلۈك سۇغۇرتىسىغا، 3279 كىشى كوللېكتىپ جىسمانىي سۇغۇرتىغا، 901 ئادەم ئاددىي جىسمانىي سۇغۇرتىغا قاتناشتى.

قەشقەر يېگانەھەر ناھىيىسى قەشقەر شەھىرىگە يېقىن، قاتناش - ترانسپورت قۇلايلىق، قەشقەر شەھىرىدىن خوتەنگە ۋە يەزاۋات، يوپۇغا، ئاقتۇ ناھىيىلىرىگە بارىدىغان تاشيوللار ناھىيە تەۋەسىدىن ئوتىدۇ. ناھىيە بويىچە 15 يېزا (بازار) غا ئاپتوبۇس قاتنايدۇ، يېزىدىن كەنتلەرگە بارىدىغان يوللارمۇ راۋان، 10 يېزىغا نۆۋەتچى ئاپتوبۇس قاتنايدۇ. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە تاشيول ترانسپورتىدا 1637 تونىا يۈك توشۇلدى، يۈك ئوبوروت مىقدارى 1 مىليون 980 مىڭ تونىا - كىلومېتىرغا، توشۇلغان يولوچى 1 مىليون 810 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە، يولوچى ئوبوروت مىقدارى 29 مىليون 950 مىڭ ئادەم - كىلومېتىرغا يەتتى؛ 140 مىڭ يۈەن پايدا يارىتىلدى.

7. پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

1990 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى بويىچە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكىسى ئورۇنلاردا ئىشلەيدىغان تەپسىلي پەن - تېخنىكا خادىمى 638 گە يەتتى. 1949 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە ئاران 20 باشلانغۇچ مەكتەپ بار ئىدى. 1990 - يىلدىكى ئوتتۇرا تېخنىكوم بىر، ئوقۇغۇچىسى 101 (ھەممىسى ئۇيغۇر)؛ ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپ 15 (مىللىي مەكتەپ 14)، ئوقۇغۇچىسى 8163 (مىللىي 7444)، ئادەتتىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 74 (مىللىي مەكتەپ 73)، ئوقۇغۇچىسى 29 مىڭ 655 (مىللىي 28 مىڭ 667). شۇ يىلى مائارىپ ئاساسىي قوزۇلۇشىغا 149 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 985 كۇادرات مېتىر سىنىپ رېمونت قىلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە مەدەنىيەت يۇرتى، مەدەنىيەت پونكىتى، كىنوخانا ۋە كىنو قويۇش ئەترىتىدىن 16سى بار.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە تىببىي داۋالاش ئاپپاراتى 23كە، كەسپىي سەھىيە تېخنىكا خادىمى 352 گە، دوختۇرخانىلاردىكى كارۋات 486 (ناھىيە بازىرىدىكىسى 201، يېزا - بازارلاردىكىسى 285) غا يەتتى. 1986 - يىلى ناھىيىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ نەتىجىلىرى كۆرۈنەرلىك بولدى، نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى %8.10 تۆۋەنلەپ، «مەملىكەت بويىچە پىلانلىق تۇغۇت تەربىيىسىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشتى. 1986 - يىلى ناھىيە ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن «ئۆسمۇر - نوتىلار پۈتبول مۇسابىقىسى» دا 1 - لىككە ئېرىشتى. 1998 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە تەنتەربىيىدە ئىلغار ناھىيە بولۇپ باھالاندى. ئاپتونوم رايونلۇق ياش - ئۆسمۈرلەر تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدا قىزلار «ب» گۇرۇپپىسىنىڭ 100 مېتىر، 200 مېتىرغا يۈگۈرۈشىدە ئالتۇن مېدال ئالدى. 1989 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا (بازار) لاردا دېھقان، چارۋىچىلار تەنتەربىيە جەمئىيىتى قۇرۇلدى، يېزىلاردا تەنتەربىيە، مەدەنىيەت پونكىتلىرى ئومۇميۈزلۈك قۇرۇلدى. 1990 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق 2 - نۆۋەتلىك ياش - ئۆسمۈرلەر تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدا ناھىيە كوماندىسى ئوغۇللارنىڭ 400 مېتىرغا يۈگۈرۈشى، 400 مېتىرغا توسالغۇلۇق ئاتلاپ يۈگۈرۈشى، 100 × 4 مېتىرلىق كۆچ ئۇلاپ يۈگۈرۈش بويىچە 3 تۇرده 1 - لىككە ئېرىشتى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 12 قېتىم تۈرلۈك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، يېزا (بازار) لاردا 53 قېتىم تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، كۆزده ناھىيىلىك تۆنجى قېتىملىق «مول ھوسۇل لوتۇقىسى» نى تالىشىش بويىچە دېھقانلار ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاممۇي تەنتەربىيە پائالىيىتىنى ئالغا سىلجىتىلدى.

ناھىيە تەۋەسىده 1967 - يىل 7 - ئايدا ياسالغان، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى باشقۇرىدىغان ناھىيىلىك ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقى خاتىرە ئورنى بار.

§ 3. قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى

1. ئورنى ۋە كۆلىمى

قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ غەربىي شىمالىغا، قىزىل دەريا سىدىن بىلەن گەز دەريا سىدىن ھاسىل بولغان تىنما تۈزلەڭلىكىنىڭ ئوستۇنكى قىسمىغا جايلاشقان. ئورنى شىمالىي پاراللېل ′39°42 — ′38°59، شەرقىي مېرىدىئان ′76°38 — ′75°21 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ناھىيە تەۋەسى شەرقتە پەيزاۋات ناھىيىسى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە يېقىن، غەربتە ئۇلۇغچات ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، جەنۇبتا قەشقەر

يېگىشەھەر، ئاقتۇ ناھىيىلىرى بىلەن قوشنا، شىمالدا ئاتۇش شەھىرى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ. ئوتتۇرىسىغا قەشقەر شەھىرى جايلاشقان. ناھىيە تەۋەسىنىڭ يېرى ئوتتۇرىچە دېگىز يۈزىدىن 1328 مېتىر ئېگىز. شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 113 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 91 كىلومېتىر، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 4149 كۋادرات كىلومېتىر. ناھىيە بازىرىدىن قەشقەر شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 15 كىلومېتىر، ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچى شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 1482 كىلومېتىر.

2. تەرەققىيات جەريانى، رايونلارغا ئايرىلىشى

قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ قەشقەر مۇسۇلمانلار شەھىرى ياكى كونا‌شەھەر دېگەن نامى بار. قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانى قەشقەر يېگىشەھەر ناھىيىسى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 9 - يىلى (1883 - يىلى) قەشقەر كونا‌شەھەردە قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسى تەسىس قىلىندى، ھازىرقى قەشقەر كونا‌شەھەر، ئۇلۇغچات، ئاتۇش، ئاقتۇ ناھىيىلىرى ۋە قەشقەر شەھىرى ئۈنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى، ئۇلار قەشقەر دوتىيىگە قاراشلىق سۇلى بۈاستە قاراشلىق ئايمىقىغا قارايتتى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) قەشقەر دوتىيىگە قارىدى. مىنگونىڭ 18 - يىلى (1929 - يىلى) نىڭ ئالدى - كەينىدە قەشقەر مەمۇرىي رايونىغا قارىدى، مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) قەشقەر مەمۇرىي مۇپەتتىش ۋالىي مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى ۋە ئۈنىڭغا قارىدى. 1949 - يىلى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىگە قارىدى، 1952 - يىل 9 - ئايدا قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسى بازىرىدىن 4 رايون ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى 13 يېزا ئايرىپ چىقىلىپ، قەشقەر شەھىرى قۇرۇلغاچقا، قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تۈققۇزاق بازىرىغا كۆچۈپ چىقىپ، تاھازىرغىچە قەشقەر ئۇلايتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

1990 - يىلى قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىدە 17 يېزا، بىر بازار يەنى ئوپال، تاشمىلىق، تېرىم، بۇلاقسۇ، سايباغ، زەمىن، ئوغۇساق، پاختەكلە، سەمەن، خاڭدى، لەڭگەر، مۇش، ئاققاش، بەشكېرەم، قوغان، يېگىئۆستەڭ، ئاۋات ۋە توققۇزاق بازىرى، سورتلۇق ئۇرۇقچىلىق مەيدانى، چارۇچىلىق فېرمىسى، ئورمانچىلىق مەيدانى، بېلىقچىلىق مەيدانى، ھەسەلچىلىك مەيدانى، باغۋەنچىلىك مەيدانى، كۆچەتخانا بار بولدى؛ بۇ يېزىلاردا 229 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 2575 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى بار.

3. نوپۇسى ۋە مىللەتلىرى

قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 1953 - يىلى 169 مىڭ 656، 1964 - يىلى 221 مىڭ 242 ئىدى، 1982 - يىلى 273 مىڭ 883 كە، 1990 - يىلى 337 مىڭ 278 گە يەتتى. 1990-يىلدىكى ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئەر 173 مىڭ 916، ئايال 163 مىڭ 362؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 312 مىڭ 53، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 18 مىڭ 557، باشقا نوپۇس 377؛ شەھەر - بازار نوپۇسى 18 مىڭ 557، يېزا، كەنت نوپۇسى 318 مىڭ 716.

1990 - يىلى قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر 334 مىڭ 156، خەنزۇ 2343، قىرغىز 597، خۇيزۇ 64، ئۆزبېك 59، باشقا مىللەتلەر 123.

4. جۇغراپىيىلىك مۇھىتى

قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ جەنۇب، شىمال، غەرب تەرىپىنى تاغ قورشاپ تۇرىدۇ. شىمالدا قارا تاغ، ئاقتاغ، قۇمالتاغ، بوزتاغ، قاراڭغۇلۇق تېغى، غەربتە قۇمالتاغ، ھەزىرىتى موللام تېغى، ئادامتاش تاغ، قىزلامتاغ، جەنۇبتا تېرەكلىك تېغى بار. قاراتاغ چوققىسى ئېگىز ئېگىز چوققا بولۇپ، دېگىز يۈزىدىن 3244 مېتىر ئېگىز. تاغلىق رايونلار ناھىيە بويىچە يەر كۆلىمىنىڭ 4% . 54نى ئىگىلەيدۇ. ناھىيىنىڭ شەرق تەرىپى

قىزىل دەريانىڭ بىلەن گەز دەريانىڭ يەلپۇگۈچسىمان ئېقىن چۆكۈندىسى ۋە قىزىل دەريانىڭ تىنما تۈزلەڭلىكىدىن تۇبارەت. بۇ 2 دەريا تاغدىن چىقىپلا ناھىيە تەۋەسىنى ئۆزۈنسىغا كېسىپ ئۆتكەچكە، يەر شەكلى ئالاھىدە، ئارىلىقلىرىدا تىك يار، چوڭقۇر جىلغىلار بار.

قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى مۇتىدىل بەلۋاغىنىڭ چۆل كىلىمات بەلۋېغىغا تەۋە. يىر يىلدا ئوتتۇرىچە 2870.6 سائەت كۈن نۇرى چۈشىدۇ. قۇياشنىڭ يىللىق رادىئاتسىيە مىقدارى 148 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىر. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى تۆۋەنلىكلەردە ℃11.2قا، تاغلىق رايونلاردا ℃9قا، مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرىسى ℃39.6قا، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرىسى ℃25.2 ـ قا يېتىدۇ. يىللىق ھۆل-يېغىن مىقدارى 72.2 مىللىمېتىر، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2537.8 مىللىمېتىر. يىللىق ئوتتۇرىچە قىروسىز مەزگىلى 212 كۈن، ئەڭ ئاز بولغاندا 177 كۈن، ئەڭ كۆپ بولغاندا 235 كۈن بولىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە مۇز تۇتۇش مەزگىلى 12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن ياندۇرقى يىلى 2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىگىچە بولىدۇ، يەرنىڭ ئەڭ چوڭقۇر توڭلاش دەرىجىسى 60 — 90 سانتىمېتىرغىچە بولىدۇ. ناھىيە تەۋەسىدە يىل بويى شەرقىي جەنۇب بورىنى كۆپ چىقىدۇ، 4 — 6 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا بوران كۆپ چىقىدۇ، شامالنىڭ ئوتتۇرىچە تېزلىكى سېكۇنتىغا 2 — 3.5 مېتىرغا يېتىدۇ. ئاپەت خاراكتېرلىك ھاۋارايى ھادىسىلىرىدىن مۇلدۇر، بوران، قۇرۇق ئىسسىق شامال، ئۇششۇك قاتارلىقلار پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ.

5. تەبىئىي بايلىقى

1) سۇ بايلىقى سۇ سىستېمىسىدىن ئاساسلىقى قىزىل دەريانى (ناھىيە تەۋەسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 105 كىلومېتىر)، گەز دەريانى (ناھىيە تەۋەسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 74 كىلومېتىر)، ئۇنگدىن قالسا چاقماق، تۆمەن دەريالىرى بار. نورمال يىللاردا بۇ دەريالارغا كېلىدىغان ئومۇمىي سۇ مىقدارى كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى %50 بويىچە ھېسابلاندى) 859 مىليون 300 مىڭ كۇب مېتىر، بۇلاق سۇيى 233 مىليون 300 مىڭ كۇب مېتىرنى قوشقاندا، 1 مىليارد 93 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ، ھەر بىر كىشىگە ئوتتۇرىچە 4013 كۇب مېتىر سۇ توغرا كېلىدۇ. ئىشلىتىشكە بولىدىغان 86 قۇدۇق، 9 سۇ ئامبىرى بار، سۇ ئامبىرىدا بىر يىلدا ساقلىنىدىغان سۇ مىقدارى 41 مىليون 900 مىڭ كۇب مېتىر. سۇ ئېنېرگىيىسىنىڭ زاپاس مىقدارى 112 مىڭ 590 كىلوۋات، بېلىقچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان سۇ يۈزى 8887 مو.

2) يەر بايلىقى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 6 مىليون 220 مىڭ مو، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 683 مىڭ 500 مو. تۇپراق تىپىنى 9 تىپ، 23 كەنجى تىپ، 29 ئۇرۇقداش، 28 تۈر، 45 ئۇزگەرگەن تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە سۇغىرىلما تىنما تۇپراق ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %78نى، زەي تۇپراق %20نى، شاللىق تۇپراق %2نى ئىگىلەيدۇ؛ ئورگانىك مادىدا مىقدارى ئوتتۇرىچە %0.8نى، تولۇق ئازوت %0.056نى ئىگىلەيدۇ، تېز ئۈنۈملۈك ئازوت 33 ppm، تېز ئۈنۈملۈك فوسفور 2ppm، تېز ئۈنۈملۈك كالىي 352ppm.

3) ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك بايلىقى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە ھايۋانات، ئۆسۈملۈك بايلىقى نىسبەتەن مول، ئۆسۈملۈك بايلىقىدىن ئاساسەن بۇغداي، شال، كۆممىقوناق، ئاق قوناق، زىغىر، زاراڭزا، ئاپتاپپەرەس، كېۋەز، بېدە، شوخلا، پىدىگەن، مۇچ، يېمىشلىك، تۈرۈپ، كەرەپشى، پالەك، كۈدە، سەۋزە، چامغۇر، تەرخەمەك، كاۋا، تاۋۇز، قوغۇن قاتارلىقلار بار. بەشكېرەم يېزىسىدا ئەنجۇر، ئۈزۈم ۋە ئاز تېپىلىدىغان پىستە قاتارلىقلار بەك ئوخشايدۇ. ئاۋاتتىن تاتلىق ئانار، يېگىئۆستەڭدىن توغاچ ۋە يارما شاپتۇل، سەمەن، قوغاندىن گىلاس، تاشمىلىقتىن داڭلىق گۈلە چىقىدۇ. ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن 31 ئائىلە،

103 تۈر بار، بۇنىڭ ئىچىدە جىغان بايلىقى مول بولۇپ، 21 تۈرگە يېتىدۇ، ئۇ شىنجاڭ بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ. ئۇي ھايۋانلاردىن كالا، ئات، قوي، چوشقا، قېچىر، ئېشەك، توشقان، توخۇ، غاز، ئۆردەك قاتارلىقلار بار؛ ياۋايى ھايۋانلاردىن تۈلكە، بۆرە، جەرەن، ياۋا توشقان، قىرغاۋۇل، ياۋا ئۆردەك، كىرپە، چاشقان، تۈمۈر تۈمشۇق، مۇشۇكياپىلاق، قاراقۇشقاچ، ئاق قۇشقاچ، ھۆپۈپ، سېغىزخان، پاختەك، قاغا قاتارلىقلار بار. سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن تاپان بېلىق، لاققا بېلىق، خاپانباش بېلىق، بېيجىڭ يېسى بېلىقى، ئوتخور بېلىق قاتارلىق بېلىقلار ۋە 5 خىل يەرلىك بېلىق بار.

4) ئوتلاق بايلىقى　128 پارچە تەبىئىي ئوتلاق بار، كۆلىمى 853 مىڭ مو بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 7.13% نى ئىگىلەيدۇ؛ ئۇنىڭدىن باشقا 1 مىليون 800 مىڭ مو چۆللۈك ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈك يېرى بار، چارۋا باققىلى بولىدۇ. يەنە 31 ئائىلىگە تەۋە 96 خىل ئوت - چۆپ بار. تەبىئىي ئوتلاقلارنى 4 چوڭ تۈر، 30 ئوتلاق تىپىغا ئايرىشقا بولىدۇ.

5) ئورمان بايلىقى　تۈزلەڭلىكتىكى بىنا قىلىنغان ئورمان، چۆللۈكتىكى تەبىئىي ئورمان، دەريا، جىلغىلاردىكى ئىككىلەمچى ئورمان كۆلىمى 365 مىڭ 379 مو بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 5.87% نى ئىگىلەيدۇ.

6) قېزىلما بايلىق　دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈلىشىچە تۈز، گەچ، ھاك تېشى، نېفىت، ئالتۇن قاتارلىقلار بار.

6. ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر كونا شەھىر ناھىيىسى يەر ئىسلاھاتى، كوپېراتسىيىلىشىش، خەلق گۈڭشىسى، ئىشلەپچىقىرىش ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى قاتارلىق ئىجتىمائىي تۈزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈردى، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق قاتارلىقلار كەسىپلەردە ناھايىتى زور تەرەققىياتلار بولدى. 1985 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 183 مىليون 480 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 230 مىليون 653 مىڭ 400 يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 123 مىليون 96 مىڭ 800 يۈەن) گە، ئېلىنغان ئاشلىق 116 مىڭ 57 تونناغا، ئېلىنغان پاختا 8097 تونناغا، ئېلىنغان ياغلىق دان 4236 تونناغا، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 485 مىڭ 400 گە يەتتى. چۆپۈر، قوي يۈڭى 432 تونناغا، ئۆچكە، قوي تېرىسى 85 مىڭ 100 پارچىگە، تىۋىت 477 كىلوگرامغا، تۆگە يۈڭى 2 تونناغا، كالا تېرىسى 4400 پارچىگە يەتتى. شۇ يىلى 19 مىڭ 35 مو يەردە ئورمان بىنا قىلىندى، 6223 مو يەردە كۆچەت يېتىشتۈرۈلدى. پارچە - پۈرات يەرلەرگە 2 مىليون 784 مىڭ تۈپ كۆچەت تىكىلدى. 32 مىڭ 456 تونىنا ھۆل مېۋە ئېلىندى، 72 تونىنا بېلىق تۇتۇلدى. شۇ يىلى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ كىرىمى 10 مىليون 940 مىڭ يۈەنگە، خۇسۇسىي كارخانىلارنىڭ كىرىمى 28 مىليون 220 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1987 — 1990 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە 9 يېزىغا 20 كىلومېتىر ئۆزۈنلۇقتا 35 كىلوۋولتلۇق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلدى. 800 × 1 كىلوۋولتلۇق ترانسفورماتور پونكىتىدىن بىرى قۇرۇلدى، 124 كىلومېتىر 10 كىلوۋولتلۇق توك يەتكۈزۈش سىمى تارتىلدى.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ يەرلىك سانائەتنۇ تەرەققىي قىلدى. 1990- يىلى ماشىنا رېمونت قىلىش، سېمونت، توك چىقىرىش، تۈز ئىشلەش، گىلەم توقۇش، ئۇن - ياغ تارتىش قاتارلىق كىچىك تىپتىكى كارخانىدىن 67 سى بارلىققا كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 9، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 58. 1990 - يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 61 مىليون 963 مىڭ يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 29 مىليون 55 مىڭ يۈەن) گە يەتتى. ناھىيىلىك

قۇيمىچىلىق زاۋۇتى ياسىغان قازان پاكستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە سېتىلدى. شۇ يىلى 4 مىليون 890 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى، 6656.3 تونا پاختا چىقىرىلدى، 365 تونا پاختا يېپ ئېگىرىلدى، 1135.27 تونا سۇ يېغى، 2999.5 تونا ئۇن تارتىلدى، 42 مىليون 529 مىڭ دانە خىش پىشۇرۇلدى، 2426 دانە مەش قۇيۇلدى، 1248.3 تونا يودلۇق تۇز، 57.6 تونا ھەر خىل شىرشىم خورما قاق، بالاق، كونسېرۋا، 60 تونا جىغان ئىچىملىكى ئىشلەپچىقىرىلدى، 393 تونا پاختا تۇنى يىغۇۋېلىندى. پوچتا - تېلېگراف كەسىپىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 550 مىڭ تونىغا يەتتى. شۇ يىلى ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف بىناسى پۈتۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلدى. 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 500 دانە ئاپتوماتىك تېلېفون ئىشلىتىشكە باشلىدى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە تاۋارلارنىڭ ساپ سېتىۋېلىنىش سوممىسى 83 مىليون 770 مىڭ يۈەنگە، ساپ سېتىلىش سوممىسى 47 مىليون 460 مىڭ يۈەنگە، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 29 مىليون 850 مىڭ يۈەن (يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 21 مىليون 300 مىڭ يۈەن) گە، بازار سودىسىدا پۈتۈشۈش سوممىسى 57 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 9003 بولۇپ، يىللىق مائاش سوممىسى 20 مىليون 328 مىڭ يۈەنگە يەتتى. يېزىلاردىكى كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن يىللىق ساپ كىرىم 440.62 يۈەنگە، بازار - يېزىلاردا بانكىغا ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 96 مىليون 270 مىڭ يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى 2254 ئائىلە، 9156 كىشى نامراتلىقتىن قۇتۇلدى، ناھىيە بويىچە نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئەملگە ئاشتى. ناھىيە بويىچە قېرىلار ساناتورىيىسىدىن 11ى قۇرۇلۇپ، 64 قېرى بېقىلىۋاتىدۇ؛ يېتىملار مەكتىپىدىن بىرى قۇرۇلۇپ، 53 يېتىم بالا تەربىيىلىنىۋاتىدۇ.

قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە تاشيوللار تەرەپ - تەرەپكە تۇتاشتى، ناھىيە بازىرىدىن يېزىلارغا تۇتاشتۇرۇلغان يول 434 كىلومېتىرغا يەتتى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە تاشيولدا توشۇلغان يولۇچى 1 مىليون 533 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە، يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 15 مىليون 310 مىڭ ئادەم - كىلومېتىرغا، توشۇلغان يۈك 318 مىليون 370 مىڭ تونا - كىلومېتىرغا يەتتى.

7. پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

1990 - يىلى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە ئوتتۇرا دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇنۋانى بار پەن - تېخنىكا خادىمى 576 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 11، ھەر خىل ئىلمىي جەمئىيەت ۋە جەمئىيەت 21گە، ئەزاسى 2101گە يەتتى. 1949 - يىلى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە بىرمۇ ئوتتۇرا مەكتەپ يوق ئىدى. 1990 - يىلى ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 193 (مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ 192)، ئوقۇغۇچىسى 43 مىڭ 300 (مىللىي 43 مىڭ 81)، ئوقۇتقۇچىسى 1846 (مىللىي 1793)؛ ئوتتۇرا مەكتەپ 24 (مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ 23)، ئوقۇغۇچىسى 9250 (مىللىي 9062)، ئوقۇتقۇچى 846 (مىللىي 819). بىر پارتىيە مەكتىپى، بىر ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى، بىر ئىشچى- خىزمەتچىلەر مەكتىپى، 20 مەخسۇس ئوقۇتقۇچى بار، كۆرسانتى 215؛ 20 قارار دېھقانلار ساۋات چىقىرىش كۆرسى ئېچىلدى، كۆرسقا 9788 كىشى قاتنىشىپ، 6689 كىشى ساۋات چىقاردى. ئۇنىڭدىن باشقا، ناھىيە بويىچە 12 يېزىدا مەدەنىيەت مەركىزى، 5 يېزىدا مەدەنىيەت پونكتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى ئۇيغۇر مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن مەدەنىي يېزا (بازار) بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى.

1949 - يىلى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە بىرمۇ دوختۇرخانا يوق ئىدى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ناھىيە، يېزا دەرىجىلىك دوختۇرخانا (پونكىت) 20گە، زاۋۇت، كانلاردىكى شىپاخانا 6گە، تىببىي خادىم 395كە، كەنت ساقلىق ساقلاش خادىمى 523كە، دوختۇرخانىلاردىكى كارۋات 685كە يەتتى. خاڭدى، سايباغ،

زەمىن، ئوغۇساق، يېڭىتۇستەك يېزىلىرىنىڭ 29 غا يەتتى، 2 بازاردا ئىچىملىك سۇنى ياخشىلاش. كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش قۇرۇلۇشى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلىپ، 2.76 كىلومېتىر تۇرۇبا ياتقۇزۇلۇپ، 32 مىڭ 236 ئادەمنىڭ، 57 مىڭ 100 تۈياق چارۋىنىڭ ئىچىدىغان سۇيى ھەل قىلىندى. 1987 — 1990 - يىلغىچە ئىچىملىك سۇنى ياخشىلاش - كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن مەخسۇس 24 قۇدۇق كولاندى، سۇ بىلەن تەمىنلەش پونكىتىدىن 22 سى قۇرۇلدى، سۇ مۇنارىسىدىن 5ى، ئېگىز سۇ كۆلچىكىدىن بىرى ياسالدى، بېسىملىق باكتىن 20سى، سۇ ناسوسىدىن 24ى ئورنىتىلدى، 320.5 كىلومېتىر تۇرۇبا ياتقۇزۇلدى، سۇ بىلەن تەمىنلەش نۇقتىسىدىن 627 سى قۇرۇلۇپ، 83 مىڭ 425 كىشى ۋە 162 مىڭ 825 تۈياق چارۋىنىڭ ئىچىملىك سۇيى ھەل قىلىندى.

قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ يېزا (بازار) لىرىدا تەنتەربىيە پائالىيەت سورۇنلىرى، قىرائەتخانا، كىنوخانا (ئەترەت)، مەدەنىي پائالىيەت ئۆيى، تېلېۋىزور كۆرۈش ئۆيى، رادىئو پونكىتى قاتارلىق مەدەنىي كۆكۈل ئېچىش پائالىيەت ئورۇنلىرى بارلىققا كەلدى. 1988 - يىلى ئۆلايەت بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن مۇسابىقىدە قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئۆسمۈرلەر يېنىك ئاتلېتىكا كومانىدىسى 14 تۈرە 1 - بولدى، بالىلارنىڭ ئومۇمىي ماھارىتىدە ئاپتونوم رايونىنىڭ رېكورتىنى بۇزۇپ تاشلىدى، چېلىشچى جۇماخۇن جۈكگوچە چېلىشىشتا ئاپتونوم رايون بويىچە 1 -، مەملىكەت بويىچە 3 - بولدى. 1990 - يىلى قەشقەر ئۆلايىتىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئۆسمۈرلەر يېنىك ئاتلېتىكا تاللاش مۇسابىقىسىدا قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ كوماندىسى 8 تۈرە 1- لىككە، بىر تۈرە 2 - لىككە ئېرىشتى. ئاپتونوم رايونلۇق 2 - نۆۋەتلىك ياشلار - ئۆسمۈرلەر تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدا قۇربان مۇسا 73 كىلوگرامليقلار بويىچە ئەرلەرنىڭ ئەركىن چېلىشىشىدا 2 - لىككە ئېرىشتى.

قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسى تەۋەسىدە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن ئاتاقلىق ئۇيغۇر تىلشۇناسى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەقبەرىسى، خانئوي قەدىمىي شەھىرى ۋە مورا بۇددا مۇنارى، ئوپۇلات كەنتىدىكى قەدىمىي شەھەر خارابىسى ھەمدە مىڭيول تاش ئابىدىسى بار.

1985 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسى ۋە مۇش يېزىسىدا 7.4 بال كۈچلۈك يەر تەۋرەپ، 4633 ئائىلە ئاپەتكە ئۇچرىدى، 157 كىشى يارىلاندى، 45 كىشى، 319 تۈياق چارۋا ئۆلدى، 21 مىڭ 69 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، ئىقتىسادىي زىيان 23 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە يەتتى. يەر تەۋرىگەندىن كېيىن دۆلەتنىڭ زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشى ھەمدە پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ غەمخورلۇقىدا، ھەر مىللەت خەلقى 57 كۈن جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىپ، يۇرت-ماكانىنى قايتا قۇرۇپ، خارابىلىقتا يېڭى مەھەللىلەرنى بەرپا قىلدى.

4 §. يېڭىسار ناھىيىسى

1. ئورنى ۋە كۆلىمى

يېڭىسار ناھىيىسى قەشقەر ئۆلايىتىنىڭ غەربىگە جايلاشقان، شىمالىي پاراللېل ′03°39 — ′32°38، شەرقىي مېرىدىئان ′52°77 — ′48°75 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. يەر كۆلىمى 12. 4668 كۋادرات كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 90 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 60 كىلومېتىر. غەرب، جەنۇب، شىمال تەرەپى ئاقتۇ ناھىيىسىگە تۇتىشىدۇ، شەرقىي شىمالدا قەشقەر يېڭىشەھەر، يۇپۇغا ناھىيىسى بىلەن قوشنا، شەرقتە يەكەن ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ناھىيە بازىرىدىن قەشقەر شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 68 كىلومېتىر، ئۈرۈمچى شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 1541 كىلومېتىر.

2. تەرەققىيات جەريانى ۋە رايونلارغا ئايرىلىشى

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شېنجۇ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى) ھازىرقى ناھىيە تەۋەسى جۇڭگونىڭ تېررىتورىيىسىگە كىرگۈزۈلۈپ، غەربىي يۇرت قوروقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارىغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى «چوڭ، كىچىك خوجىلار» نىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، بۇ يەردە قورغان ياساتقۇزدى. ياندۇرقى يىلى بۇ يەردە باشبۇغ تەسىس قىلىنىپ چېگرا ئىشلىرىنى باشقۇردى. چىەنلۇڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) ئاغلاقچى ئامبال تەسىس قىلىندى، ئۇ قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. گۇاڭشۈ 9 - يىلى (1883 - يىلى) ئاغلاقچى ئامبال ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېڭىسار بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتى تەسىس قىلىندى، ئۇ قەشقەر دوتىيىگە تەۋە بولدى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) ناھىيىگە ئۆزگەرتىلىپ، نامى «يېڭىسار» ناھىيىسى دەپ ئاتالدى ھەمدە يەنىلا قەشقەر دوتىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. قەشقەر مەمۇرىي باش مەھكىمىسى، مەمۇرىي مۇپەتتىش ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

1990 - يىلى يېڭىسار ناھىيىسىگە بىر بازار، يەنى يېڭىسار بازىرى؛ 13 يېزا، يەنى بازار، ماڭشەن، سۇگەت، ئېگىز يەر، قىزىل، ئۆچا، ئەگۈس، لومبا، چولپان، توپلۇق، يېڭىيەر، ساغان، سىيىتلە يىزىلىرى؛ 5 مەيدان، يەنى سورتلۇق ئۇرۇقلۇق مەيدانى، بادام ئورمانچىلىق مەيدانى، كۆچەتخانا، مۇغال ئورمانچىلىق مەيدانى، بېلىقچىلىق مەيدانى، يېزا باشقۇرۇشىدىكى 10 دېھقانچىلىق مەيدانى؛ 4 ئاھالىلەر كومىتېتى، 14 ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 150 كەنت كومىتېتى قارىدى.

3. نوپۇسى ۋە مىللەتلىرى

يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 1953 - يىلى 168 مىڭ 419 ئىدى، 1964 - يىلى 121 مىڭ 150 كە، 1982 - يىلى 153 مىڭ 552 گە، 1990 - يىلى 186 مىڭغا يەتتى. 1990 - يىلى ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە، ئەر 95 مىڭ 167، ئايال 90 مىڭ 833؛ يېزا نوپۇسى 152 مىڭ 522، غەيرىي شەھەر - بازار نوپۇسى 33 مىڭ 478.

1990 - يىلى يېڭىسار ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر 182 مىڭ 162، خەنزۇ 3053، قىرغىز 632، خۇيزۇ 68، باشقا مىللەتلەر 85.

4. جۇغراپىيىلىك مۇھىتى

يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ يەر شەكلى غەربىي جەنۇبى ئېگىز، شەرقىي شىمالى پەس، يەر تۈزۈلۈشى، غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا قىيسايغان، غەربىي تەرىپى ئاق ئېگىز بولۇپ دېڭىز يۈزىدىن 2256 مېتىر ئېگىز، شەرقىي تەرىپى ئاق پەس بولۇپ دېڭىز يۈزىدىن 1212 مېتىر ئېگىز. ناھىيە بازىرى دېڭىز يۈزىدىن 1297.5 مېتىر ئېگىز، دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئادەتتە 1600 مېتىرغا يەتمەيدۇ، تاغ ئالدى ئېدىرلىقلىرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1643 — 2256 مېتىرغىچە كېلىدۇ. تەخمىنەن 70 كىلومېتىر كېلىدىغان قاراق ئېدىرلىقى ئەگۈس يېزىسىدىن باشلىنىپ، غەربتىن شەرقتە ناھىيە تەۋەسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، ناھىيىنى جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت 2 قىسىمغا بۆلۈۋەتكەن.

يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ كىلىماتى قۇرغاق، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، ھۆل - يېغىن ئاز، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى كۈچلۈك، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.7℃قا، مۇتلەق ماكسىموم تېمپېراتۇرىسى 40.4℃قا يېتىدۇ، مۇتلەق مىنىموم تېمپېراتۇرىسى 24.6℃ - قا يېتىدۇ. ئوتتۇرىچە قىروسىز مەزگىلى 212 كۈن. يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل -

يېغىن مىقدارى 69.8 مىللىمېتىر، سۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2159.7 مىللىمېتىر بولۇپ، ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 31 ھەسسىسىگە باراۋەر كېلىدۇ. بىر يىلدا ئوتتۇرىچە 2747.3 سائەت كۈن نۇرى چۈشىدۇ. ناھىيە تەۋەسىدە غەربىي شىمال بورىنى كۆپ چىقىدۇ، مومېنتلىق ئەڭ زور بوران تېزلىكى سېكۇنتىغا 40 مېتىرغا يېتىدۇ. ئاپەت خاراكتېرلىك ھاۋارايى قۇرغاقچىلىق، چاڭ - توزان، قۇرۇق ئىسسىق شامال، مۆلدۈر قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

5. تەبىئىي بايلىقى

1) يەر بايلىقى　يېڭسار ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ يېرى 630 مىڭ مو، ساپ تېرىلغۇ يېرى 366 مىڭ مو، ئوتتۇرىچە 1.97 مو تېرىلغۇ يەر توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا 93 مىڭ مو ئورمانلىق، 230 مىڭ مو ئوتلاق، ئۆزلەشتۈرۈشكە بولىدىغان 680 مىڭ مو بىنام يەر بار. توپا قاتلىمى چوڭقۇر ھەم قېلىن، قۇمسۇز تۇپراق، شېغىللىق قۇمسۇز تۇپراق 87%نى ئىگىلەيدۇ، قايتا شورلىشىدىغان يەر كۆلىمى 216 مىڭ مو بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 34.2%نى ئىگىلەيدۇ، ئومۇمىي تۇز مىقدارى 0.4% — 0.5% ئارىلىقىدا بولىدۇ، يۇقىرى بولغاندا 1.25% تەن ئاشىدۇ.

2) سۇ بايلىقى　يېڭسار ناھىيىسىدىكى ئاساسلىق دەريا كۆسەن دەرياسىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 632 مىليون كۇب مېتىر، سۇنىڭ يىللارغا تەقسىملەنگەن سىرغىم مىقدارى 307 مىليون كۇب مېتىر، ئېگىز يەر دەرياسىنىڭ يىللىق سىرغىم مىقدارى 71 مىليون كۇب مېتىر، ئوتتۇرىچە كەلگەن سۇ مىقدارى 70 مىليون 300 مىڭ كۇب مېتىر، ناھىيە بويىچە ئاق قىر، ياشلار سۇ ئامبىرى، كەڭشۈەر، لەڭگەر، شەرق قىزاردى قاتارلىق 5 ئوتتۇرا، كىچىك سۇ ئامبىرى ياسالدى، ئۇلارنىڭ سىغىمچانلىقى 27 مىليون كۇب مېتىر، بۇلاق سۇيى يېتەرلىك، سىرغىم مىقدارى مۇقىم، يىللىق سىرغىم مىقدارى 136 مىليون كۇب مېتىر. ئېچىشقا بولىدىغان سۇ ئېنېرگىيىسى بايلىقى 5 مىليارد 200 مىليون كىلوۋات، يىللىق توك تارقىتىش مىقدارى 7 مىليون 610 مىڭ كىلوۋات. شەرق قىزاردى، كامپا، مۇغال، ئېگىز يەر قاتارلىق جايلاردا ئوتتۇرا، كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىدىن 4ى قۇرۇلدى. ئومۇمىي گېنېراتور سىغىمچانلىقى 4480 كىلوۋات.

3) ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك بايلىقى　ناھىيە تەۋەسىدە بۇغداي، كۆممەقوناق قاتارلىق 14 خىل زىرائەت بار. ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن كېۋەز، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، كۆكتات قاتارلىق 46 خىل زىرائەت بار. ياغلىق دان زىرائەتلىرىدىن ئاپتاپېرەس، زىغىر، كونجوت، زاراڭزا قاتارلىق 7 خىل زىرائەت بار. يەم - خەشەك، يېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرىدىن بېدە، قاشقا بېدە، غوللۇق كەندىر، كەندىر پۇرچاق، ئامۇرقا بار. يەم - خەشەك قىلىنىدىغان ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن قومۇش ۋە باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ھەر خىل ئوت - چۆپلەر بار. ئۆي ھاۋايۋانلىرىدىن قوي ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، يەنە كالا، ئېشەك، تۆگە، چوشقا، ئىت، مۇشۇك، توشقان قاتارلىقلار بار. ئۆي قۇشلىرى توخونى ئاساس قىلىدۇ، يەنە ئۆردەك، غاز قاتارلىقلار بار. ياۋايى قۇشلاردىن قىرغاۋۇل، ئۇلار، بۇركۇت، قاغا، ئاق قۇشقاچ، سېغىزخان قاتارلىقلار بار. تاپان بېلىق، لاققا بېلىق، ئوتخور بېلىق قاتارلىق سۇ جانلىقلىرى بار.

4) ئورمان بايلىقى　84 خىل دەرەخ بار، بۇنىڭ ئىچىدە ماتېرىيال ئورمىنى 10 خىل، مېۋىلىك دەرەخ 12 خىل. بۇ ناھىيىنىڭ سەمەت ئۆزۈكى قېقى ۋە بادىمى شىنجاڭ بويىچە داڭلىق.

5) قېزىلما بايلىقى　ئاساسلىق قېزىلما بايلىقلاردىن كۆمۈر، گرانت تاش، فوسفات، ئالىيۇمىن، ھاك تېشى قاتارلىقلار بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئوستۇنكى قاتلامدىكى كۆمۈر زاپىسى 25 مىليون تونناغا، ھاك تېشى زاپىسى 36 مىليون 160 مىڭ تونناغا كۆپرەككە يېتىدۇ.

6. ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى

1949 - يىلدىن ئىلگىرى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئىنتايىن قالاق ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن يېزىلار يەر ئىسلاھاتى، كوپېراتسىيىلىشىش، خەلق كۆمۈنىسى، ئىشلەپچىقىرىش ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى قاتارلىق ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈردى، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىقتا ناھايىتى زور تەرەققىياتلار بولدى. 1985 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 43 مىليون 388 مىڭ يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا) گە يەتتى. 1990 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 107 مىليون 591 مىڭ 900 يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 68 مىليون 403 مىڭ 900 يۈەن) گە، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى تېرىلغۇ كۆلىمى 373 مىڭ 500 موغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغان داندىق زىرائەت 286 مىڭ 500 مو. ھوسۇلى 67 مىڭ 828 تونىنا؛ تېرىلغان كېۋەز 86 مىڭ 900 مو، ھوسۇلى 5200 تونىنا؛ تېرىلغان ياغلىق دان 10 مىڭ 100 مو، ھوسۇلى 3048 تونىنا. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 20 مىڭ 84 كىلوۋات، ئىشلىتىلگەن خىمىيىۋى ئوغۇت 6000 تونىنا. يىل ئاخىرىدا قولدا 285 مىڭ تۈياق چارۋا قالدى، 24 مىڭ 574 تونىنا سىلوس ياسالدى. شۇ يىلى 10 مىڭ 361 مو يەردە ئورمان بىنا قىلىندى، 10 مىڭ 387 مو يەردىكى ئورمان ساقلىنىپ قالدى. بىر يىلدا يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 4 مىليون 59 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. گېنېراتور سىغىمچانلىقى 1400 × 2 كىلوۋات سائەت بولغان مۇغال سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلاندى. يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ كىرىمى 19 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1949 - يىلدىن ئىلگىرى يېڭىسار ناھىيىسىدە سانائەت يوق ئىدى، 30 نەچچە يىللىق قۇرۇلۇش قىلىش ئارقىلىق، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا كۆمۈر، ئېلېكتر، سېمونت، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ياساش، رېمونت قىلىش، گىلەمچىلىك، ئاياغ كىيىم تىكىش، قوشۇمچە يېمەكلىك ئىشلەش قاتارلىق كەسىپلەر شەكىللەندى. 1985 - يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 7 مىليون 714 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 38 مىليون 760 مىڭ يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا) گە يەتتى. بىر يىلدا 7 مىليون 614 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى. 3533 تونىنا ئۆلچەملىك ئۇن تارتىلدى، 639 تونىنا يەم - خەشەك، 45 تونىنا يېمەكلىك، 8 مىليون 720 مىڭ دانە خىش، 3417.8 تونىنا ساپ پاختا ئىشلەپچىقىرىلدى. داڭقى ھەممە يەرگە تارقالغان يېڭىسار پىچىقى ئۇزاق تارىخقا ۋە قويۇق مىللىي تۇسكە ئىگە ئەپسى سەنئەت بۇيۇمى بولۇپ، ئۇنىڭ ھازىر 13 خىلى بار، 1990 - يىلى يېڭىسار پىچىقىدىن 161 مىڭ دانە سوقۇلۇپ، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا سېتىلدى. 1990 - يىلى 25 مىڭ دانە دېھقانچىلىق سايمىنى ياسالدى، 2301 كۆتۈرات مېتىر گىلەم توقۇلدى، 215 تونىنا بالاق ئىشلەندى. بىر يىلدا پوچتا - تېلېگراف كەسپىي مىقدارى 271 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى، شۇ يىلى 520 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان پوچتا - تېلېگراف بىناسى پۈتتى، 500 توچكىلىق توغرا يوللۇق تېلېفون ئالماشتۇرۇش كومۇتاتورى قۇراشتۇرۇلدى.

1990 - يىلى يېڭىسار ناھىيىسى بويىچە تاۋارلارنىڭ سېتىۋېلىنىش سوممىسى 48 مىليون 870 مىڭ يۈەنگە، سېتىلىش سوممىسى 30 مىليون 470 مىڭ يۈەنگە، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 41 مىليون 30 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 11 مىليون 360 مىڭ يۈەن؛ دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن يىللىق كىرىمى 389 يۈەن، ناھىيە بويىچە ھەر بىر كىشىگە توغرا كەلگەن ئاشلىق 365 كىلوگرام، يېزىلاردا ھەر بىر كىشىگە توغرا كەلگەن ئاشلىق 444.7 كىلوگرام. يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 6791 (ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكىسى 5824) بولۇپ، يىللىق مائاش سوممىسى 14 مىليون 210 مىڭ يۈەن (ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ 11 مىليون 717 مىڭ يۈەن) گە يەتتى. بىر يىلدا نامراتلارنى

يۆلەش پۈلىدىن 3 مىليون 655 مىڭ يۈەن تارقىتىلدى، 4256 ئائىلە، 14 مىڭ 448 كىشى نامراتلىقتىن قۇتۇلدى. يىل ئاخىرىغىچە 17 مىڭ 133 ئائىلە، 67 مىڭ 846 ئادەم نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش ئۇلچىمىگە يەتتى. بازار - يېزىلاردا بانكىغا ئامانەت قويۇلغان پۈلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 19 مىليون 37 مىڭ 600 يۈەن، تۇرلۇك قەرز پۇل قالدۇقى 62 مىليون 35 مىڭ يۈەن.

قەشقەر شەھىرىدىن خوتەنگىچە بولغان تاشيول يېڭىسار ناھىيىسى تەۋەسىنى شىمالدىن جەنۇبقا كېسىپ ئۆتىدۇ. 1990 - يىلى تاشيولدا توشۇلغان يۈك 3960 تونىنىغا، يۈك ئوبوروت مىقدارى 3 مىليون 137 مىڭ تونا - كىلومېتىرغا، توشۇلغان يولۇچى 435 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە، يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 25 مىليون 740 مىڭ ئادەم - كىلومېتىرغا يەتتى. ناھىيە بويىچە 8 يېزىنىڭ يولىغا ئاسفالت يانتۇزۇلدى؛ باشقا 4 يېزىدا ئاددىي تاشيول ياسالدى، يولۇچى توشۇش، مال يۆتكەش ئىنتايىن قولايلىق.

7. پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

1990 - يىلى يېڭىسار ناھىيىسىدىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇنۇملۇق بار پەن - تېخنىكا خادىمى 226؛ ئوتتۇرا مەكتەپ 14 (مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ 13)، ئوقۇغۇچىسى 5470 (مىللىي 5224)، باشلانغۇچ مەكتەپ 56 (مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ 55)، ئوقۇغۇچىسى 25 مىڭ 702؛ ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 1651، بۇنىڭ ئىچىدە ئوقۇتقۇچى 1163 (مىللىي 1632). ناھىيىدە 2 كىنوخانا بار، يەنە رادىئو ئىستانسىسى، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى، سەنئەت ئۆمىكى، سېرك ئۆمىكى ۋە يېزىلاردا 16 كىنو قويۇش ئەترىتى بار. تىببىي داۋالاش، ساقلىق ساقلاش ئاپپاراتىدىن 23ى بار، بۇنىڭ ئىچىدە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكىسى 17؛ كەسپىي سەھىيە تېخنىكا خادىمى 300، دوختۇرخانىلاردىكى كارۋات 524. ناھىيە بويىچە 10 قېتىم تۇرلۇك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى، يېزا - كەنتلەردە 192 قېتىم تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىدىن 3347سى، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىدىن 2265ى تەنتەربىيىدە ئۇلچەمگە يەتتى.

ناھىيە تەۋەسىدە قەدىمىي قۇرۇلۇشلاردىن بازار ئىچىگە جايلاشقان ھېيتگاھ مەسچىتى بار. 30 نەچچە يىلدىن بۇيان يېڭىسار ناھىيىسىدە زور بىر تۈركۈم قەھرىمان، نەمۇنىچىلار مەيدانغا كەلدى، ئۇلار ئىچىدە 1962 - يىلدىكى جۇڭگو - ھىندىستان چېگرىسىدا ئۇزۇنسۈزنى قوغداپ قايتۇرما زەربە بېرىش ئۇرۇشىدا ۋەتەن ئۈچۈن ئۆزىنى تەقدىم قىلىپ، دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن ئۇرۇش قەھرىمانى دەپ نام بېرىلگەن ئىنقىلابىي قۇربان ئىسمائىل مەمەت، چېگرا رايون خەلقىنىڭ بەختى، مەنپەئىتى ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ ئىشلىگەن يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ سابىق پارتكوم شۇجىسى شۇي دېنۇيى بار.

§ 5 . يوپۇغا ناھىيىسى

1. ئورنى ۋە كۆلىمى

يوپۇغا ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئوتتۇرىسىغا، گەز دەريالىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى تىنما تۈزلەڭلىككە جايلاشقان. ئورنى شىمالىي پاراللېل ′39°22 — ′38°46، شەرقىي مېرىدىئان ′77°25 — ′76°25 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. شىمالدا پەيزاۋات ناھىيىسى، غەربتە قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، جەنۇب تەرەپى يەكەن ناھىيىسى بىلەن قوشنا، شەرقىي جەنۇبى مەكىت ناھىيىسىگە ياندىشىدۇ، شەرقىي شىمالىي تەرەپى مارالبېشى ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىدۇ. يېرىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 93 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 56 كىلومېتىر، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 3327.1 كۋادرات كىلومېتىر (يېزا ئىگىلىك 3-

شىسىنىڭ 42 ـ تۆەن ـ مەيدانىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە). ناھىيە بازىرىدىن قەشقەر شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 81 كىلومېتىر، ئۇرۇمچى شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 1560 كىلومېتىر.

2. تەرەققىيات جەريانى ۋە رايونلارغا ئايرىلىشى

يوپۇغا ناھىيىسى ئەسلىدە قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، تارىخىي تەرەققىيات ئۆزگىرىشى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) يوپۇغىدا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىندى، ئۇ شىنجاڭ 3 ـ (قەشقەر) مۇپەتتىشلىك ۋالىي مەھكىمىسىگە قارىدى؛ مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ يوپۇغا ناھىيىسى قىلىندى. 1949 ـ يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىگە قاراپ كەلدى. 1954ـ يىل 8 ـ ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ بۇيرۇقىدا باشقۇرۇشىدا بولدى. 1956 ـ يىل 4ـ ئايدا قەشقەر ۋىلايىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن تاماز بىرغىچە قەشقەر ۋىلايىتىگە تەۋە بولۇپ كەلمەكتە.

1990 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا يوپۇغا ناھىيىسىگە بىر بازار، 8 يېزا يەنى يوپۇغا بازىرى، يوپۇغا، يەكشەنبە بازار، ئەشمە، سىيەك، تېرىم، بايئاۋات، ئاچچىق، ئاخۇنلۇقۇم يېزىلىرى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق مەيدانىدىن 5 ى، يەنى سورتلۇق ئۇرۇقچىلىق مەيدانى، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق مەيدانى، نەسىللىك چارۋا فېرمىسى، ئورمانچىلىق مەيدانى، كالا فېرمىسى قارىدى، يېزا (بازار) قارمىقىدا 99 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 561 كەنت گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ 26.5 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسىنىڭ 42 ـ تۆەن ئورگىنى بار.

3. نوپۇسى ۋە مىللەتلىرى

يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 1953 ـ يىلى 59 مىڭ 553 ئىدى، 1964 ـ يىلى 71 مىڭ 336 گە، 1982 ـ يىلى 95 مىڭ 195كە، 1990 ـ يىلى 109 مىڭ 947 گە (يېزا ئىگىلىك 3 ـ شى 42 ـ تۆەن ـ مەيدانىنىڭ نوپۇسىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) يەتتى. 1990 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئەر 56 مىڭ 327، ئايال 53 مىڭ 620؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 98 مىڭ 296، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 11 مىڭ 651، باشقا نوپۇس 79؛ بازار نوپۇسى 12 مىڭ 578، يېزا ـ كەنت نوپۇسى 97 مىڭ 369.

1990 ـ يىلى يوپۇغا ناھىيىسىدە ئۇيغۇر 107 مىڭ 425، خەنزۇ 2487، خۇيزۇ 9، باشقا مىللەت 26.

4. جۇغراپىيىلىك مۇھىتى

يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ يەر تۈزۈلۈش تىپى قەشقەر تۈزلەڭلىكىنىڭ بۇرۇنقى يوپۇغا قۇرغاق دېلتىسىنىڭ يەلپۇگۈچسىمان ئېقىندى گىرۋىكىدىكى ئالدىنقى تۈمشۇق تىپىغا تەۋە. ناھىيە تەۋەسىدىكى جەنۇب شىمال يۆنىلىشىدىكى يەر شەكلى بىر قەدەر زور دەرىجىدە ئېگىز ـ پەس، ئازراق يانتۇ بولۇپ، شەرق غەربىي يۆنىلىشىدىكى يانتۇلۇقى سەل چوڭراق (1/1000 — 1/4000) دېھقانچىلىق تېرىلغۇ رايونلىرى ئاساسەن غەرب ھەم شەرق تەرەپتىكى تارغۇن ـ مەكىت تاشيولىنى بويلاپ تارقالغان. جەنۇبىي ۋە شىمالىي تەرىپى چۆللۈك ھەم قۇملۇق، سازلىقلار گىرەلىشىپ كەتكەن بىنام دالا ھېسابلىنىدۇ.

يوپۇغا ناھىيىسى مۆتىدىل بەلۋاغىنىڭ قۇرۇقلۇق تىپىدىكى قۇرغاق كىلىمات بەلۋېغىغا تەۋە. 4 پەسىل ئېنىق ئايرىلىدۇ. كىلىماتى قۇرغاق، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، يامغۇر ئاز ياغىدۇ. سۇنىڭ پارىغا ئايلىنىشى كۈچلۈك، ئەتىياز، يازدا قۇم ـ بورانلىق، چاڭ ـ توزانلىق ھاۋارايى كۆپ كۆرۈلىدۇ، قىروسىز مەزگىلى ئۇزۇن. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.7℃قا، مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرىسى 41.8℃قا

يېتىدۇ، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرىسى 23.4℃- قا چۈشىدۇ. يىللىق ئومۇمىي مىقدارى 52.8 مىللىمېتىر، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2584 مىللىمېتىر، قىروسىز مەزگىلى 214 كۈن، بىر يىلدا 2762 سائەت كۈن نۇرى چۈشىدۇ، 19 كۈن ئەتراپىدا بوران چىقىدۇ. بۇ جاي تۆۋەن ئېقىنغا جايلاشقاچقا، يەرنىڭ زەيلىشىپ كېتىشى ئېغىر، ھەمىشە قۇرغاقچىلىق، قارابوران، مۆلدۈر قاتارلىق ئاپەتلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرىدۇ.

5. تەبىئىي بايلىقى

1) يەر بايلىقى　يوپۇغا ناھىيىسىدە 264 مىڭ 600 مو تېرىلغۇ يەر، 164 مىڭ 800 مو ئورمانلىق، 11 مىڭ 400 مو مېۋىلىك باغ، 946 مىڭ 700 مو ئوتلاق بار، ھەر بىر كىشىگە ئوتتۇرىچە 2.4 مودىن تېرىلغۇ يەر توغرا كېلىدۇ، ئۇنۇملۇك سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 220 مىڭ 700 مو. ناھىيە بويىچە 90.8% تېرىلغۇ يەر شورلۇق يەرگە كىرىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئېغىر دەرىجىدە شورلاشقان يەر كۆلىمى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 21.7% نى، ئوتتۇراھال ۋە يېنىك شورلاشقان يەر كۆلىمى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 96%نى ئىگىلەيدۇ. تۆپرىقىنىڭ ئوزۇقلۇق مىقدارى تۆۋەن بولۇپ، «فوسفور كەم، ئازوت ئاز، كالىي كۆپ» بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

2) سۇ بايلىقى　ناھىيە تەۋەسىدىكى ئاساسلىق سۇ مەنبەسى — گەز دەرياسىنىڭ ئەڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى يوپۇغا دەرياسى بولۇپ، سۈيى مول يىللىرى ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 438 مىليون كۇب مېتىرغا، سۈيى ئەڭ مول يىللىرى 691 مىليون كۇب مېتىرغا، سۈيى ئاز يىللىرى 298 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. دەريا سۈيى ئېقىنى پەسىل ۋە كىلىماتنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. سۇ مول يىللىرى ئەتىياز پەسلىدىكى سۇ مىقدارى ئوتتۇرىچە يىللىق سۇ مىقدارىنىڭ 15.67%نى، ياز پەسلىدىكى سۇ مىقدارى يىللىق سۇ مىقدارىنىڭ 46.08%نى، كۈز پەسلىدىكى سۇ مىقدارى 22.15%نى، قىش پەسلىدىكى سۇ مىقدارى 16.11%نى ئىگىلەيدۇ. دەريا سۈيى تەركىبىدە قۇم، شېغىل كۆپ بولۇپ، تاقاقلاردا قالغان قۇم مىقدارى كۈز پەسلىدە 7.32 كىلوگرام/كۇب مېتىرغا، ياز پەسلىدە 27 كىلوگرام/كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ گىدرو گېئولوگىيىلىك ئەھۋالى نىسبەتەن مۇرەككەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەر ئاستى سۈيىنىڭ كۆمۈلۈشى چوڭقۇر، ئېچىش نىسبەتەن قىيىن، يوشۇرۇن سۇ زاپىسى 236 مىليون كۇب مېتىردىن 250 مىليون كۇب مېتىرغىچە، سۈيىنىڭ كۆپ قىسمى كۆچلۈك مىنېرالاشقان (3 — 10 گرام / لىتىر) بولغاچقا، ھەم ئېچىشكە ھەم سۇغىرىشقا باب كەلمەيدۇ.

3) ھايۋانات ۋە ياۋا ئۆسۈملۈك بايلىقى　ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن ئاساسلىق كۆزگى بۇغداي، يازغى بۇغداي، ئارپا، كۆممىقوناق، ئاققوناق، تېرىق، يېشىل پۇرچاق، سېرىق پۇرچاق قاتارلىقلار؛ ياغلىق دان زىرائەتلىرىدىن ئاساسەن ئاپتاپپەرەس، زىراڭزا، كەندىر ۋە زىغىر قاتارلىقلار؛ ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن كېۋەز، تاماكا، زىرە قاتارلىقلار؛ ئوت - چۆپ زىرائەتلىرىدىن بېدە، قاشقا بېدە، ياۋا كەندىر، تۆكلۈك ياۋا كۆك پۇرچاق قاتارلىقلار؛ كۆكتاتلاردىن پېسۇلىك، تۇرۇپ، چامغۇر، شوخلا، مۇچ قاتارلىق 30 نەچچە تۈرى بار. قوغۇن تۇرىدىكىلەردىن ئاساسەن قوغۇن، تاۋۇز بار. دورىلىق ئۆسۈملۈكلەردىن چۇچۇكبۇيا، زىراڭزا، ئالىقات، توشقان زەدىكى قاتارلىق 150 تۈرى بار. ئۆي ھايۋانلىرىدىن ئېغىر يۈك تارتقۇچى ئات، رون ئېتى، ئېشەك (گۈەنجۈك ئېشىكى)، قاراكۆل ئەلتېرە قويى قاتارلىق 10 دىن كۆپرەك نەسلى بار. ئۆي قۇشلىرىدىن توخۇ، ئۆردەك، غاز قاتارلىقلار بار. ياۋايى ھايۋانلاردىن تۈلكە، تۈلۈم چاشقان، قىرغاۋۇل، جەرەن، ياۋا توشقۇز، بۈركۈت قاتارلىقلار بار. ھاشارات تۈرى 200 دىن ئاشىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە

دېھقانچىلىققا زىيانلىق ھاشارات تۈرى 160 نەچچە خىل.

6. ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان يوپۇغا يېزىلىرى يەر ئىسلاھاتى، كوپېراتسىيىلىشىش، خەلق گۇڭشىسى، ئىشلەپچىقىرىش ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى قاتارلىق ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كۆچۈرۈپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. 1985 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 39 مىليون 495 مىڭ 100 يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 101 مىليون 679 مىڭ 700 يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 49 مىليون 788 مىڭ يۈەن) گە يەتتى، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 264 مىڭ 600 مو، ئاشلىق تېرىلمىدىغان يەر كۆلىمى 167 مىڭ 500 مو (ئېگىز تېرىلغۇ كۆلىمى 60 مىڭ مو)، ئومۇمىي ھوسۇلى 37 مىڭ 9.732 تونناغا كېڭەز كۆلىمى 87 مىڭ 200 مو (سۇلياۋ يوپۇق يېپىلىپ تېرىلغان كۆلەم 72 مىڭ مو)، ئېلىنغان ساپ پاختا 8.7687 تونىا. شۇ يىلى 807 تونىا ياغلىق دان، 1317 تونىا مېۋە - چېۋە، 1024 كىلوگرام پىلە غوزىسى ئېلىنىدى. 5896 مو يەردە ئورمان بىنا قىلىنىدى، يىل ئاخىرىدا قولدا 193 مىڭ 600 تۈياق چارۋا قالدى. شۇ يىلى 1016 تونىا گۆش، 6.68 تونىا قوي يۇڭى، 237 تونىا سۈت، 58 مىڭ 500 پارچە قوي تېرىسى، 21 مىڭ پارچە ئۆچكە تېرىسى، 1.14 تونىا تۇخۇم، 3.5 تونىا بېلىق ئېلىنىدى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 21 مىڭ 241 كىلوۋاتقا، ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىنغان كۆلەم 174 مىڭ موغا يەتتى. 2557.1 تونىا خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىلدى. ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا 795 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى، يېڭىدىن 207 پارچە، 31 مىڭ 360 مو يۇقىرى ئۆلچەملىك سالا ئېتىز بەرپا قىلىنىدى. يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ كىرىمى 10 مىليون 429 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1949 - يىلى يوپۇغا ناھىيىسىدە ئۇششاق قول - ھۈنەرۋەنلەرلا بار ئىدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى ياساش، رېمونت قىلىش، چېگىت ئايرىش، كۆمۈركان قاتارلىق كارخانىلار بارلىققا كەلدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 41 مىليون 456 مىڭ 600 يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 19 مىليون 414 مىڭ 800 يۈەن) گە يەتتى، 2 مىليون 230 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى (سۇ ئېلېكتىرى 515 مىڭ كىلوۋات سائەت)، 3365 تونىا ئۇن، 804.9 تونىا ياغ تارتىلدى، 457 تونىا بىرىكمە يەم - خەشەك ئىشلەندى، 4869 تونىا چېگىت ئايرىلدى. 31 تونىا پاختا تېۋىتى، 4 مىليون 190 مىڭ دانە خىش، 1112 كۋادرات مېتىر سېمونت قۇيۇلما، 4400 قۇر مىللىيچە كىيىم - كېچەك ئىشلەپچىقىرىلدى. شۇ يىلى تۇراقلىق مۇلۇككە 5 مىليون 170 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى، پوچتا-تېلېگراف كەسپىنىڭ قىممىتى 259 مىڭ 59.484 يۈەنگە يەتتى.

1990 - يىلى يوپۇغا ناھىيىسىدە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 48 مىليون 830 مىڭ يۈەن (يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 11 مىليون 860 مىڭ يۈەن) گە يەتتى. يىل ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 4904 (ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكىسى 3963، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكىسى 941) گە، يىللىق ماڭاش سوممىسى 10 مىليون 354 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى. دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 426.51 يۈەنگە، بازار - يېزىلاردا بانكىغا ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 30 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بىر يىلدا 200 مىڭ يۈەن ئىجتىمائىي قۇنتۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە نامرات ئائىلىلەرگە بېرىلگەن قۇنتۇزۇش پۇلى 154 مىڭ يۈەن، بەشتە كاپالەتلەندۇرۇلمىدىغان ئائىلىلەرگە بېرىلگىنى 20 مىڭ يۈەن، 2253 نامرات ئائىلە نامراتلىقتىن قۇتۇلدى. بىر يىلدا 7 تۈرلۈك سۇغۇرتا تۈرى يولغا قويۇلدى، سۇغۇرتا كىرىمى 340 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 97 مىڭ يۈەن تۆلەم تۆلەندى.

ئاشقورغاندىن مەكتكىچە بولغان ئاشيول يوپۇغا ناھىيىسى تەۋەسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ، بۇ يول ئوتتۇرا ئوق قىلىنىپ يېزا، كەنتلەرگىچە قاتناش تورى شەكىللەندى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاشيولدا توشۇلغان يۈك ئوبوروت مىقدارى 10 مىليون 800 مىڭ تونىنا - كىلومېتىرغا يەتتى.

7. پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

1990 - يىلى يوپۇغا ناھىيىسىدە يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋانى بار پەن - تېخنىكا خادىمىدىن 8ى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋانى بار خادىمدىن 208 ى بار بولدى؛ ئوتتۇرا مەكتەپ 10 (مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ 9)، ئوقۇغۇچىسى 3049 (مىللىي 2858) ؛ باشلانغۇچ مەكتەپ 87 (مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ 86) ، ئوقۇغۇچىسى 12 مىڭ 854 (مىللىي 12 مىڭ 548) ، ناھىيىدە مەدەنىيەت يۇرتى، كىنوخانا، دوختۇرخانا، يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى بارلىققا كەلدى، يېزىلاردا شىپاخانا، كەنتلەردە داۋالاش پونكىتى قۇرۇلدى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە تىببىي داۋالاش، ساقلىق ساقلاش ئاپپاراتى 11گە، دوختۇرخانىلاردىكى كارۋات 285كە، كەسپىي ساقلىق - ساقلاش تېخنىكا خادىمى 213 كە يەتتى.

§ 6 . پەيزاۋات ناھىيىسى

1. ئورنى ۋە كۆلىمى

پەيزاۋات ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شىمالىغا، قەشقەر تىنما تۈزلەڭلىكىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان. شىمالىي پاراللېل ′39°47 — ′39°17، شەرقىي مېرىدىئان ′78°05 — ′76°20 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. شەرقى مارالبېشى ناھىيىسى بىلەن چېگىرداش، غەربى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، جەنۇبى يوپۇغا ناھىيىسىگە ياندىشىدۇ، شىمالى ئاتۇش شەھىرى، غەربىي شىمالى قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 141 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 79 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 6670 كۋادرات كىلومېتىر. ناھىيە بازىرىدىن قەشقەر شەھىرىگىچە بولغان ئاشيول مۇساپىسى 76 كىلومېتىر، ئۇرۇمچى شەھىرىگىچە بولغان ئاشيول مۇساپىسى 1338 كىلومېتىر.

2. تەرەققىيات جەريانى ۋە رايونلارغا ئايرىلىشى

پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭكى بىلەن ئوخشاشلىق كېتىدۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى) قەشقەر يېڭىشەھەر ئايمىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، پەيزاۋات ناھىيىسى تەسىس قىلىندى ۋە قەشقەر دوتەيلىكىگە قارىدى. مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928- يىلى) دىن كېيىن قەشقەر مەمۇرىي باشلىق مەھكىمىسى، قەشقەر مەمۇرىي مۇپەتتىشلىك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى، جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى، قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلدى. 1977 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى، 1980 - يىل 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى باشقۇرۇش تەۋەلىكى ئەسلىگە كەلگەندىن تارتىپ ھازىرغىچە قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلمەكتە.

1990 - يىلى پەيزاۋات ناھىيىسىگە 11 يېزا يەنى تېرىم، جامباز، غولتوغراق، قىزىلبويى، مىشا، شاپتۇل، قوشئاۋات، قىزىلسۇ، گۈللۈك، ئۆردەكلىك، يېڭىمەھەللە يېزىلىرى؛ 2 بازار، يەنى بارىن، شېكەركۆل بازىرى، 7 ئاھالىلەر كومىتېتى، 262 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 414 ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى قارىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ناھىيە تەۋەسىدە بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىىنىڭ پەيزاۋات باش مەيدانى، قالغۇچ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى بار.

3. نوپۇسى ۋە مىللەتلىرى

پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 1953 ـ يىلى 152 مىڭ 768 ئىدى، 1964 ـ يىلى 161 مىڭ 307 گە، 1982 ـ يىلى 218 مىڭ 442 گە، 1990 ـ يىلى 262 مىڭ 928 گە يەتتى. 1990 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئەر 135 مىڭ 711، ئايال 127 مىڭ 217؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 249 مىڭ 182، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 17 مىڭ 916، باشقا نوپۇس 94؛ شەھەر ـ بازار نوپۇسى 17 مىڭ 590، يېزا، كەنت نوپۇسى 245 مىڭ 338.

1990 ـ يىلى پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر 259 مىڭ 372، خەنزۇ 3384، خۇيزۇ 80، ئۆزبېك 31، باشقا مىللەتلەر 61.

4. جۇغراپىيىلىك مۇھىتى

پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ شىمال، غەرب، جەنۇب تەرىپىنى تاغ ئوراپ تۇرىدۇ، شەرقتىن غەربكە قاراپ تەدرىجىي ئوچۇقچۇلۇقتا سەل قىيسايغان يېرىم يېپىق تۆزلەڭلىككە تەۋە، يەر تۈزۈلۈشىنىڭ ئومۇمىي يۆزلىنىشى بولسا غەربى ئېگىز، شەرقى پەس، شىمالى ئېگىز، جەنۇبى پەس، يانتۇلۇقى مىڭدىن بىردىن ئۈچ مىڭدىن بىرگىچە، يېرى دېگىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە 1190 مېتىر ئېگىز. يەر يۈزىنىڭ مورفولوگىيىلىك مەنزىرىسىنى بوراندىن ھاسىل بولغان قۇم دۆڭلۈك، شورلۇق چۆللۈك، ھازىرقى زامان دەريا تىنمىسى بوستانلىقى دەپ 3 تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ كىلىماتى مۆتىدىل، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ پەرقى چوڭ، ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئاز، مۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى كۆپ، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.7℃، مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرىسى 41.2℃، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرىسى 22.1℃ .. يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 54 مىللىمېتىر، مۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2251.1 مىللىمېتىر بولۇپ، ھۆل ـ يېغىن مىقدارىنىڭ 42 ھەسسىسىگە باراۋەر كېلىدۇ. بىر يىلدا ئوتتۇرىچە 2923.3 سائەت كۈن نۇرى چۈشىدۇ، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا پەرقى 14.3℃، يىللىق ئوتتۇرىچە قىروسىز مەزگىلى 233 كۈن. ھەر يىلى 3 ـ ئايدا غەربىي شىمال بورىنى كۆپ چىقىدۇ، بوران ئاپىتى، مۆلدۈر ئاپىتى ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى ھەمىشە كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ.

5. تەبىئىي بايلىقى

1) يەر بايلىقى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر 1 مىليون 52 مىڭ 100 مو (پەيزاۋات باش مەيدانى ۋە قالغۇچ دېھقانچىلىق مەيدانىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە). بۇنىڭ ئىچىدە ئېغىر شورلاشقان يەر 661 مىڭ 500 مو بولۇپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 62.83%نى، ئوتتۇراھال شورلاشقان يەر 224 مىڭ 600 مو بولۇپ، 20.95%نى؛ يېنىك شورلاشقان يەر 150 مىڭ 300 مو بولۇپ، 14.28%نى ئىگىلەيدۇ. تېرىلغۇ يەر 602 مىڭ 300 مو. تۇپراق ئومۇمىي كۆلىمىنى سۇغىرىلما تىنما تۇپراق، زەي تۇپراق، چىملىق تۇپراق، شور تۇپراق، سازلىق تۇپراق، قۇم ـ بوران تۇپراق ۋە قوڭۇر چۆل تۇپراقتىن ئىبارەت تۇپراق تۈرىگە ئايرىشقا بولىدۇ.

2) سۇ بايلىقى ناھىيە تەۋەسىدە ئاساسلىق دەريادىن 3ى بار، قىزىل دەريا ناھىيە تەۋەسىدە قەشقەر دەريا دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 280 كىلومېتىر، سىرغىم مىقدارى 710 مىليون كۇب مېتىر؛

پەيزاۋات دەرياسىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتىر؛ تەلۈچۈك دەرياسى، ئۇ تەلۈچۈك ئېگىزلىكىدىن باشلىنىدۇ. ناھىيە تەۋەلىكىدىكى ئۇزۇنلۇقى 55 كىلومېتىر، بۇ دەريانىڭ پەيزاۋات ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئومۇمىي سىرغىم مىقدارى 900 مىليون كۇب مېتىر. ناھىيە بويىچە ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 452 كىلومېتىر كېلىدىغان 11 ئاساسلىق سۇغىرىش ئۆستىڭى بار.

3) هايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك بايلىقى　دانلىق زىرائەتلەردىن بۇغداي، كۆمىسقوناق، شال بار؛ ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن كېۋەز، قىچا، كۆكتات، قوغۇن، تاۋۇز بار. يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلاردىن قوغۇن، زىرە، چۇچۇكبۇيا بار، پەيزاۋات قوغۇنىنىڭ ئالەمگە مەشھۇر نامى بار. بۇ قوغۇنىنىڭ شاپىقى نېپىز، ئېتى قېلىن، چۈرۈك، تاتلىق، ئۇزۇن ساقلىغىلى بولىدۇ، ھوسۇلى يۇقىرى، ئىچكى ئۇلكىگەرگە سېتىلىدۇ ۋە ئېكسپورت قىلىنىدۇ، ئۇ پەيزاۋاتنىڭ كوزۇر مەھسۇلاتىدۇر. ئۇي هايۋانلىرىدىن كالا، قوي، ئات، ئېشەك، قېچىر، چوشقا قاتارلىقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە پەيزاۋاتتا بېقىلغان قوينىڭ گۆشى مېزىلىك، غەيرىي تەمى يوق، سېمىز لېكىن يېغى يوق، ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ھەر خىل ياۋايى هايۋانلارمۇ بار.

4) ئورمان بايلىقى　ناھىيە بويىچە دەل - دەرەخ كۆلىمى 628 مىڭ 600 مو، بۇنىڭ ئىچىدە بىنا قىلىنغان ئورمان ۋە ئېتراپقا تىكىلگەن ئورمان كۆلىمى 212 مىڭ 600 مو، تەبىئىي تارقاق ئورمان كۆلىمى 41 مىڭ 600 مو، ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 6.24%، ياغاچ ماتېرىيال زاپىسى 71 مىڭ 600 كۇب مېتىر. دەرەخ تۈرى بايلىقىدىن 25 ئائىلە، 37 ئۇرۇقداش، 67 تۈرى بار. بۇنىڭ ئىچىدە مېۋىلىك دەرەخلەردىن شاپتۇل، ئۆرۈك، ئامۇت، ئۈزۈم، ئەشپۇت، ئالما، ئەنجۇر، بەھى، ئانار، ئۇجمە، قارا ئۆرۈك، گىلاس، جىگدە، چىلان، يانغاق، بادام، كاۋاۋاچىن قاتارلىقلار بار.

5) ئوتلاق بايلىقى　پەيزاۋات ناھىيىسىدە 3 مىليون 610 مىڭ مو ئوتلاق بار. بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمى 1 مىليون 450 مىڭ مو بولۇپ، ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 40%نى ئىگىلەيدۇ، بەرپا قىلىنغان ئوتلاق 215 مىڭ 400 مو، قوش قەۋەت ئوتلاق 156 مىڭ 600 مو، باشقىلىرى تەبىئىي ئوتلاق. تەبىئىي ئوتلاقلار قومۇش، يانتاق قاتارلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى ئاساس قىلىدۇ.

6. ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى

پەيزاۋات ناھىيىسى يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىدىغان ناھىيە. 1950 - يىلدىن باشلاپ يېزىلار يەر ئىسلاھاتى، كوپېراتسىيىلىشىش، خەلق گۇڭشىسى، ئىشلەپچىقىرىش ھوددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى قاتارلىق ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلارنى باشتىن كەچۈردى، يېزا ئىگىلىكىدە ناھايىتى زور تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈردى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 1985 - يىلى 90 مىليون 670 مىڭ 200 يۈەنگە، 1990- يىلى 144 مىليون 337 مىڭ 700 يۈەن (1980 - يىلدىكى ئۇزگەرمەس باھا) گە يەتتى. 606 مىڭ 100 مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، 111 مىڭ 288 تونىنا ئاشلىق، 9510 تونىنا پاختا، 4059 تونىنا ياغلىق دان، 104 مىڭ تونىنا قوغۇن (ئاپتونوم رايون ئىچى ۋە سىرتىغا سېتىلغىنى 67 مىڭ تونىنا، بۇنىڭدىن 11 - نۆۋەتلىك ئاسىيا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى تەمىنلەنگىنى 800 تونىنا)، 49.09 تونىنا زىرە ئىلىندى. يىل ئاخىرىدا قولدا 558 مىڭ 400 تۈياق چارۋا قالدى. شۇ يىلى 17 مىڭ 900 مو يەردە ئورمان بىنا قىلىندى، 45 مىڭ 800 مو ساي قورشىلىپ ئورمان بىنا قىلىندى. ناھىيە بويىچە 589 مىڭ مو باغ بار. ئاپتونوم رايونلۇق كۆكەرتىش ھەيئىتىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدا ئاپتونوم رايون بويىچە ئورمانچىلىق قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ناھىيە بولۇپ باھالاندى. شۇ يىلى يېزا ئىگىلىك ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 2 مىليون 531 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، قەشقەر ئىلىكتر توري 8 يېزا (بازار)، 93 كەنت، 237 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 270 مىڭ ئائىلىنى قاپلىدى، توك ئابونېچىلىرى ناھىيە بويىچە توك ئابونېچىلىرىنىڭ 50%نى ئىگىلىدى،

يىل ئاخىردا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 15 مىڭ 824.55 كىلوۋاتقا، ئىشلىتىلگەن خىمىيىۋى ئوغۇت 11 مىڭ 762 تونىغا، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ كىرىمى 24 مىليون يۈەنگە يەتتى.

1950 - يىلدىن ئىلگىرى، پەيزاۋات ناھىيىسىدە قول سانائەت كارخانىسى ئاز ئىدى. 1990 - يىلى دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرىنى ياساش، رېمونت قىلىش، توك چىقىرىش، ئۇن، ياغ تارتىش، يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى بارلىققا كەلدى. شۇ يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 28 مىليون 42 مىڭ يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا) گە يەتتى. شۇ يىلى 81 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى، 7031.87 تونا چىگىت ئايرىلدى، 5527.79 تونا ئۇن تارتىلدى، 5454 پارچە تېرە ئىلىندى. پوچتا - تېلېگراف كەسپىي مىقدارى 239 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى. ئاساسىي قۇرۇلۇشقا 1 مىليون 170 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

1990 - يىلى پەيزاۋات ناھىيىسىدە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 66 مىليون 800 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 22 مىليون 650 مىڭ يۈەن. دېھقانلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 588.16 يۈەن، يېزىلاردا كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە 470.14 كىلوگرام ئاشلىق توغرا كەلدى. ناھىيە بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 5571گە، يىللىق ئوتتۇرىچە مائاشى 2327 يۈەنگە، بازار - يېزا ئاھالىلىرى بانكىغا ئامانەت قويغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 44 مىليون 180 مىڭ يۈەنگە يەتتى، خەلق ئىشلىرى مىنىستىرلىكى 200 مىڭ يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى ئاجرىتىپ بەردى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 17 مىڭ 553 ئائىلە، 74 مىڭ 179 ئادەم نامراتلىقتىن قۇتۇلدى.

پەيزاۋات ناھىيىسىدە ئاساسلىق ئاشيولدىن 3ى بار، يەنى پەيزاۋاتتىن قەشقەرگىچە بولغان ئاشيول، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 75 كىلومېتر؛ پەيزاۋاتتىن ئۈرۈمچى - قەشقەر ئاشيولىغا ئوتىشىدىغان غول ئاشيول، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتر؛ پەيزاۋاتتىن يوپۇغا ناھىيىسىگىچە بارىدىغان ئاشيول، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 كىلومېتر. ئۇنىڭدىن باشقا، يېزا، كەنتلەرگە ئاپتوبۇس قاتنايدىغان بولدى. 1990 - يىلى ناھىيە، يېزا يوللىرىدىن 2911ى ياسالدى، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1902.3 كىلومېتر. ناھىيىلىك ئاپتوموبىل كالونى شۇ يىلى 1676 تونا يۈك، 183 مىڭ 679 ئادەم (قېتىم) يولۇچى توشىدى.

7. پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇنۇانى بار پەن - تېخنىكا خادىمى 622گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئۇنۇانى بارلار 24؛ باشلانغۇچ مەكتەپ 1950 - يىلدىكى 26 دىن 112گە يەتتى (مىللىي مەكتەپ 111)، ئوقۇغۇچىسى 29 مىڭ 803 (مىللىي 29 مىڭ 548)؛ ئوتتۇرا مەكتەپ 14 (مىللىي مەكتەپ 13)، ئوقۇغۇچىسى 6219 (مىللىي 6063)؛ ئوقۇتقۇچى 442 (مىللىي 404)؛ كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپ بىر، ئوقۇغۇچىسى 653، ئوقۇتقۇچىسى 21؛ ئۇنىڭدىن باشقا، ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى يەسلى بىر، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەر باشقۇرۇشىدىكى يەسلى 19. ناھىيە بازىرىدا بىر مەدەنىيەت يۇرتى، بىر سەنئەت ئۆمىكى، بىر يازلىق كىنوخانا، يېزىلاردا كىنو قويۇش ئەتىرىتىدىن 21ى بار. ناھىيىلىك رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ ئۇلاپ تارقىتىش ئىستانسىسى ھەر كۈنى قەشقەر تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ پروگراممىلىرىنى ئۇلاپ تارقىتىدۇ. ناھىيە بويىچە 251 كەنتتە (ئومۇمىي كەنتنىڭ %90نى ئىگىلەيدۇ) قىرائەتخانا قۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە تىببىي داۋالاش، ساقلىق ساقلاش ئاپپاراتىدىن 16سى، كەسپىي ساقلىق ساقلاش تېخنىكا خادىمىدىن 5349ى، دوختۇرخانىلاردا 450 كارۋات بار. ناھىيە بويىچە 12 قېتىم ھەر خىل تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئوتكۈزۈلدى. شۇ يىلى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ تەنھەرىكەتچىلىرى ئاپتونوم رايون ئوتكۈزگەن تۇرلۈك تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرىدە 7 ئالتۇن مېدال، بىر كۈمۈش مېدال، 2 مىس مېدال ئالدى.

§ 7 . يەكەن ناھىيىسى

1. ئورنى ۋە كۆلىمى

يەكەن ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبىغا، يەكەن دەريا‌سى ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا، شىمالىي ئېقىنىغا، قۇرۇمتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي چېتىگە جايلاشقان. شىمالىي پاراللېل 39°15′ — 37°27′، شەرقىي مېرىدىئان 77°40′ — 76°10′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، شەرقىي جەنۇبى يەكەن دەريا‌سىنى پاسىل قىلىپ پوسكام، قاغىلىق ناھىيىلىرى بىلەن يانداشىپ تۇرىدۇ، شەرقىي شىمالدا مەكىت ناھىيىسى بىلەن قوشنا، غەربىي شىمالدا يوپۇغا، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربى يېڭىسار ناھىيىسى ۋە ئاقتۇ ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، غەربىي جەنۇبى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن قوشنا. ناھىيە زېمىنىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 190 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 56 كىلومېتىر، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 8195.6 كۋادرات كىلومېتىر. ناھىيە بازىرىدىن قەشقەر شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 192 كىلومېتىر، ئۈرۈمچىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 1666 كىلومېتىر.

2. تەرەققىيات جەريانى ۋە رايونلارغا ئايرىلىشى

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ساكارائۇل خانى خانلىق مەھكىمىسىنى يەكەن قورغىنىدا تەسىس قىلدى، ئۇنىڭ زېمىنى ھازىرقى يەكەن ناھىيىسى ئەتراپلىرى ئىدى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شېنجۇ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى) غەربىي يۇرت قوروقچىبېگىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە زەرەپشان دەپ ئاتىلىپ سۇلىغا قارىدى. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى ئۇدۇنغا قارىدى، كېيىن قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياركەنت دەپ ئاتىلىپ چاغاتاي خانلىقى، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا قارىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ساكارائۇل خانلىقىنىڭ پايتەختىگە يېقىن جاي بولدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە جۇڭغار خانلىقىنىڭ كونترولىلىقىدا بولدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) ياركەنت قورغىنى بىنا قىلىندى، چىيەنلۇڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ياركەنتتە ئامبال، ئاغلاقچى ئامبال قاتارلىقلارنى تەسىس قىلدى. داۋگۇاڭ 11 - يىلى (1831 - يىلى) «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەسلىھەتچى ئامبال» ياركەنتكە كېلىپ ئورۇنلىشىپ «ياركەنت مەسلىھەتچى ئامبىلى» دەپ ئاتالدى. گۇاڭشۈ 8 - يىلى (1882 - يىلى) ياركەنت بۇ‌ۋاستە قاراشلىق ئايمىقى تەسىس قىلىندى، ياركەنت قورغىنى ئايلىق ئورنى قىلىندى، قاغىلىق ناھىيىسىنى باشقۇردى. گۇاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى) ياركەنت بۇ‌ۋاستە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ ياركەنت يامۇلى قىلىنىپ سارىقول شۆبە مۇداپىئە ۋازارىتى، مارالبېشى ئايمىقى، قاغىلىق ناھىيىسى، گۇما ناھىيىلىرىنى باشقۇردى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) ياركەنت يامۇلى يەكەن ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، قەشقەر دوتەيلىكىگە قارىدى. مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) يەكەن ناھىيىسى زەرەپشان، يەكەن دەپ 2 ناھىيىگە ئايرىلدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) زەرەپشان ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، مەمۇرىي رايونى يەنىلا يەكەن ناھىيىسىگە قوشۇۋېتىلدى. شۇ يىلى، شىنجاڭ 10 - مەمۇرىي رايونى (يەكەن رايونى) يېڭىدىن تەسىس قىلىندى، باش مەھكىمە يەكەندە تەسىس قىلىندى. يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت ناھىيىلىرى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) يەكەن مەمۇرىي رايونى يەكەن ۋىلايىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1956 - يىلى يەكەن ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى 4 ناھىيە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1990 - يىلى يەكەن ناھىيىسىگە 7 رايون، 22 يېزا ، 7 بازار قارىدى. 7 رايون مۇنۇلار: تومۇشتەك، ئىشقۇل، ئودانلىق، قوشراپ، ئېلىشقۇ، ئاۋات، بەشكەنت؛ 22 يېزا: گۈلباغ، مىشا، ئارال، چارەك، تومۇشتەك، يېڭىشتوستەك، ئىشقۇل، پەكچى، تاغارچى، ئودانلىق، ئارسلانباغ، كاچۇك، قوشراپ، دامىي، قوشئېرىق، دۆڭئۆستەك، ئالامەت، ئازادباغ، باغ ئاۋات، قاراسۇ، ياقا ئېرىق، زەرەپشان تاجىك مىللىي يېزىسى؛ 7 بازار: يەكەن، چارەك، ئېلىشقۇ، خاڭدى، ئاۋات، بەشكەنت، ئىگەرچى. ناھىيە بويىچە 479 كەنت كومىتېتى، 9 ئاھالىلەر كومىتېتى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭدىن سىرت يەنە 7 مەيدان بار.

3. نوپۇسى ۋە مىللەتلىرى

يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 1953 - يىلى 343 مىڭ 197 ئىدى، 1964 - يىلى 349 مىڭ 635 كە، 1982 - يىلى 450 مىڭ 854كە، 1990 - يىلى 537 مىڭ 703 كە يەتتى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئەر 275 مىڭ 405، ئايال 262 مىڭ 298؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 400 مىڭ 456، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 71 مىڭ 171، باشقا نوپۇس 1607؛ شەھەر - بازار نوپۇسى 201 مىڭ 269، يېزا - كەنت نوپۇسى 460 مىڭ 56.

1990 - يىلى يەكەن ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر 512 مىڭ 436، خەنزۇ 19 مىڭ 747، رۇس 36، ئۆزبېك 1384، خۇيزۇ 981، قىرغىز 817، قازاق 84، باشقا مىللەتلەر 207.

4. جۇغراپىيىلىك مۇھىتى

يەكەن ناھىيىسىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا قىيسايغان بولۇپ، تاغلىق رايونلاردىن تۈزلەڭلىككە قاراپ ئۆتكۈنچى تەرتىپ بويىچە پۈرۈلمە دولقۇن ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ناھىيە تەۋەسىنى جۇغراپىيىلىك 8 بۆلەككە ئايرىشقا بولىدۇ، يەنى تاغ ئېتىكىدىكى جىلغىلىق رايون، تاغ ئالدىدىكى يەلپۈگۈچسىمان تىنما گىرۋەك رايونى، يەكەن دەرياسى تىنما تۈزلەڭلىك رايونى، شەرق، غەرب يەلپۈگۈچسىمان گىرۋەك تاشقىن بەلۋاغ رايونى، دەريا ساھىلى، دەريا ئارىسىدىكى ئويمان رايون، قۇم - سايلىق رايون، تىزناپ دەريا غول دېلتىسىدىن ئىبارەت. يېرى دېگىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە 1231.2 مېتىر ئېگىز، غەربىي جەنۇبىدىكى تاغلىق رايون قىيالىقلارنىڭ رەت تەرتىپى بويىچە بارا - بارا ئېگىزلەپ بارىدۇ، ئەڭ ئېگىز يېرى 4554 مېتىر كېلىدۇ. تاغلىق يەر ناھىيە بويىچە ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 39%نى، تۈزلەڭلىك 60.39%نى ئىگىلەيدۇ.

يەكەن ناھىيىسى مۇتىدىل بەلۋاغنىڭ قۇرۇقلۇق تىپىدىكى كىلىماتىغا تەۋە، توت پەسىل ئېنىق ئايرىلىدۇ، كىلىماتى قۇرغاق، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، سۇنىڭ پارىغا ئايلىنىشى كۈچلۈك، نۇر تولۇق چۈشىدۇ، تېمپېراتۇرا پەرقى نىسبىتەن چوڭ. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.4℃قا يېتىدۇ، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرىسى -27.7℃، مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرىسى 41℃، يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 44 مىللىمېتىر، تاغلىق رايونلاردا 93 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. سۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە پارىغا ئايلىنىش مىقدارى 2236 مىللىمېتىر بولۇپ تەخمىنەن ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 56 ھەسسىسىگە باراۋەر كېلىدۇ، يىللىق ئوتتۇرىچە نىسپىي نەملىكى 53%. يىل بويى غەربىي شىمال شامىلى كۈچ چىقىدۇ، شامالنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تېزلىكى سېكۇنتىغا 1.9 مېتىرغا يېتىدۇ. 4 - ئايدىن 6 - ئايغىچە بولغان ۋاقىتلاردا قۇم ئارىلاش بوران كۈچ چىقىدۇ. بەزىدە بورانىنىڭ تېزلىكى سېكۇنتىغا 40 مېتىرغا يېتىدۇ. يىلىغا ئوتتۇرىچە 2965 سائەت كۈن نۇرى چۈشىدۇ، قىروسىز مەزگىلى يىلىغا ئوتتۇرىچە 210 كۈنگە يېتىدۇ، بوران، مۇلدۇر ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپەتلىرى ھەمىشە يۈز بېرىپ تۇرىدۇ.

5. تەبىئىي بايلىقى

1) يەر بايلىقى　يەكەن ناھىيىسىدە تېرىشقا بولىدىغان يەر 1 مىليون 840 مىڭ مو، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 1 مىليون 360 مىڭ مو، يېزا نوپۇسى بويىچە ھېسابلىغاندا كىشى بېشىغا 3 — 5 مودىن تېرىلغۇ يەر توغرا كېلىدۇ. تۈپرىقى 7 تۈپراق گۇرۇپپىسىغا، 13 كەنجى گۇرۇپپىغا، 10 ئۇرۇقداشقا، 20 تۈرگە، 19 ئۈزگەرگەن تۈرگە ئايرىلىدۇ. پۈتكۈل تۈپراق كۆلىمى ئىچىدە سۇغىرىلما تىنما تۈپراق كۆلىمى كۆپ، تارقىلىشى كەڭ بولۇپ، 49.6% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، زەي تۈپراق 18.35%، چىملىق تۈپراق 17.6%، سازلىق تۈپراق 1.51%، شور تۈپراق 0.81%، قوڭۇر چۆل تۈپراق 0.5%، قۇم - بوران تۈپراق 11.1% نى ئىگىلەيدۇ.

2) سۇ بايلىقى　يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى يەكەن دەريالىق بولۇپ، بۇ دەريانىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى ئۈزۈنلۇقى 192 كىلومېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىما مىقدارى 6 مىليارد 450 مىليون كۇب مېتىر؛ ئۇنىڭدىن قالسا تىزناپ دەريالىق بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىما مىقدارى يەكەن دەريالىنىڭ 8 دىن بىرىگە توغرا كېلىدۇ. ناھىيە تەۋەسىدە سۇ ئامبىرىدىن 21ى بولۇپ، يىللىق سۇ ساقلاش مىقدارى 175 مىليون كۇب مېتىر. يەر ئاستى سۇ زاپىسى تەخمىنەن 1 مىليارد 52 مىليون كۇب مېتىر. ناھىيە بويىچە پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ يۈزى 550 مىڭ مودىن ئارتۇقراق بولۇپ، بىلىقچىلىقىنى راۋاجلاندۇرۇشتا يوشۇرۇن كۈچى ناھايىتى زور. ناھىيە تەۋەسىدە سۇ ئېنېرگىيە بايلىقى زاپىسى 4 مىليون 180 مىڭ كىلوۋات، ھازىرغا قەدەر ئىلېكتر ئىستانسىسىدىن 2سى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ گېنېراتور سىغىمچانلىقى 7700 كىلوۋات.

3) ھايۋانات ۋە ئوسۇملۇك بايلىقى　دانلىق زىرائەتلەردىن بۇغداي، ئارپا، كۆمىسقوناق، شال، سىرىق پۇرچاق، ماش قاتارلىقلار؛ ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن كېۋەز، خاسىك، قىچا قاتارلىقلار؛ قوغۇن، كۆكتات تۈرلىرىدىن تاۋۇز، قوغۇن، يېسۈملىك، شوخلا قاتارلىقلار؛ يېشىل ئوغۇت تۈرىدىكىلەردىن قاشقا بېدە، ياۋا كەندىر، ئاپتاپپەرەس قاتارلىقلار بار. ياۋا ئوسۇملۇكلەردىن يانتاق، چىغ، قارانىكەن قاتارلىق 370 نەچچە خىلى بار. دورىلىق ئوسۇملۇكلەردىن چۆچۈكبۇيا، قانتېپەر قاتارلىق 15 خىلى بار. ئوي ھايۋانلىرىدىن ئوچقە، قوي، ئات، كالا، ئېشەك، قوش لوككىلىق توگە قاتارلىقلار؛ ياۋايى ھايۋانلاردىن تۈلكە، ياۋا توشقاق، بۆرە، يىلپىز، تىيىن قاتارلىقلار؛ ئوي قۇشلىرىدىن توخو، ئوردەك، غاز، كۇركە توخو قاتارلىقلار؛ ياۋايى ئۇچار قۇشلاردىن پاختەك، سېغىزخان، ئاققۇشقاچ، قاغا؛ تاغلىق رايونلاردا ئولار قاتارلىق ئەتىۋارلىق قۇشلار بار. ھاشاراتلار بايلىقىدىن ھازىر 300 نەچچە تۈرى بايقالدى، تەكشۈرۈپ نام بېرىلگەنلىرىدىن 10 ئەترەت، 24 ئائىلە، 74 تۈرى بار.

4) ئورمان بايلىقى　يەكەن ناھىيىسىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا تەبىئىي ئورمان بايلىقى نىسبەتەن مول، بۇنىڭ ئىچىدە شەمشاد تەخمىنەن 8000 مو. 514 مىڭ 600 مو يەردىكى بىنا قىلىنغان ئورمان ساقلاپ قېلىندى، ئۇنىڭدىن باشقا پارچە - پۈرات يەرلەرگە 4 مىليون 570 مىڭ توپ كۆچەت تىكىلدى. 1990-يىلغا قەدەر «ئوچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى سىستېمىسى دەسلەپكى قەدەمدە كۆلەملەشتى، ناھىيە بويىچە ساقلاپ قېلىنغان ئورمان 140 مىليون توپ، ئورمان زاپىسى مىقدارى 1 مىليون 505 مىڭ 500 كۇب مېتىر.

5) ئوتلاق بايلىقى　يەكەن ناھىيىسىدە 3 مىليون مودىن كۆپرەك ئوتلاق بار، بۇنىڭ ئىچىدە تاغلىق رايونلاردىكى چۆللۈك ئوتلىقى 713 مىڭ 332 مو بولۇپ، 23.8%نى، تاغلىق ئوتلىقى 142 مىڭ 576 مو بولۇپ، 4.7%نى، سوغۇق ئېگىزلىك ئوتلىقى 169 مىڭ 852 مو بولۇپ، 5.6%نى، تۈزلەڭلىكتىكى

چىملىق ئوتلاق 1 مىليون 970 مىڭ 979 مو بولۇپ، 65.7%نى، سازلىق ئوتلاق 11 مىڭ 498 مو بولۇپ، 0.38%نى ئىگىلەيدۇ.

6) قېزىلما مەھسۇلاتلار بايلىقى 1990 - يىلغىچە بايقالغانلىرىدىن ئالتۇن (كېپەك ئالتۇن)، مىس، تۆمۈر، قوغۇشۇن، سىنك، فوسفور، گۈڭگۈرت، گەچ، چىرىمتال، كولئولىست، كۋارتس، خرۇستال، قاشتېشى بار. ئۇنىڭ زاپىسى تېخى تەكشۈرۈلمىدى. 1953 - يىلدىن باشلاپ ئىسلىق كۆمۈر، ئىسسىز كۆمۈر قېزىلمۇاتىدۇ، يىلىغا 100 مىڭ تونىنا كۆمۈر قېزىلىدۇ.

6. ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى

يەكەن ناھىيىسى دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق ئۇنۇمۇرسال تەرەققىي قىلغان يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى. 1950 - يىلدىن بۇيان يېزىلار يەر ئىسلاھاتى، كوپېراتسىيىلىشىش، خەلق گۈڭشىسى، ئىشلەپچىقىرىش ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى قاتارلىق ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈردى، يېزا ئىگىلىكىدە ناھايىتى زور تەرەققىياتلار قولغا كەلدى. 1985 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 152 مىليون 938 مىڭ 100 يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 495 مىليون 916 مىڭ 900 يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 257 مىليون 995 مىڭ 900 يۈەن) گە يەتتى. 1 مىليون 132 مىڭ 700 مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، ئېلىنغان ئاشلىق 249 مىڭ 542 تونىنغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 128 مىڭ تونىنا، كۆمىسقونداق 106 مىڭ 544 تونىنا، شال 10 مىڭ 398 تونىنا، پاختا 30 مىڭ 20 تونىنا، ياغلىق دان 4864 تونىنا، 37 مىڭ 987 مو يەردە ئورمان بىنا قىلىندى، يىل ئاخىرىدا قولدا 810 مىڭ تۈياق چارۋا قالدى. شۇ يىلى 202 تونىنا چوشقا گۆشى، 2057 تونىنا كالا گۆشى، 3025 تونىنا قوي گۆشى، 125 تونىنا سۈ مەھسۇلاتى، 362 تونىنا پىلە غوزىسى ئېلىندى. سۈچىلىق قۇرۇلۇشىغا 1 مىليون 185 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. يېزا، بازار كارخانىلىرىنىڭ كىرىمى 55 مىليون 33 مىڭ يۈەنگە، مەھسۇلات قىممىتى 56 مىليون 363 مىڭ 900 يۈەنگە، پايدىسى 13 مىليون 845 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1950 - يىلدىن ئىلگىرى يەكەن ناھىيىسىدە زامانىۋى سانائەت يوق ئىدى، 1950 - يىلدىن كېيىن كۆمۈر، سېمونت، ئېلېكتر، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش، ئۇن - ياغ تارتىش، يېمەكلىك پىششىقلاش، ھاراق، گىلەمچىلىك، قول ھۈنەرەكچىلىكى، چالغۇ ئەسۋاب ياساش، ياغاچچىلىق، كۆمۈرچىلىك، بىناكارلىق قاتارلىق سانائەت كارخانىلىرى قۇرۇلدى. 1990 - يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 185 مىليون 72 مىڭ يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 94 مىليون 865 مىڭ يۈەن) گە يەتتى، 26 مىليون 403 مىڭ 800 كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى، 102 مىڭ تونىنا كۆمۈر، 500 تونىنا سۇلياۋ يوپۇق، 117 تونىنا سوپۇن، 19 مىليون 500 مىڭ دانە خىش ئىشلەپچىقىرىلدى، 11 مىڭ 850 تونىنا ئۇن، 2018 تونىنا ياغ تارتىلدى، 19 مىڭ 961.7 تونىنا ساپ پاختا، 1979 تونىنا بىرىكمە يەم - بوغۇز، 270.8 تونىنا پىچىنە - پىرەنىك، 47.3 تونىنا كەمپۇت، 278.8 تونىنا ئاچچىقسۇ ئىشلەپچىقىرىلدى. شۇ يىلى 2 مىليون 700 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، گېنېراتور سىغىمچانلىقى 1300 كىلوۋات بولغان 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى، 790 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، مىللىيچە كىيىم - كېچەك زاۋۇتى قۇرۇلۇشى، 1 مىليون 500 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان پاختا - چىگە شىركىتى پاختا زاۋۇتىنىڭ تەۋەت ئايرىش سېخى قۇرۇلۇشى، 1 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنغان ناھىيە بازىرىنى سۇ بىلەن تەمىنلەش پونكىتى قۇرۇلۇشى، 124 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان 2 سۇ مۇنارى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى. پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 1 مىليون 335 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 136 مىليون 290 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 52

مىليون 260 مىڭ يۆەن، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 550 يۆەنگە يەتتى. يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 19 مىڭ 22گە، يىللىق ماڭاش سوممىسى 37 مىليون 550 مىڭ يۆەنگە يەتتى. بازارلاردا ئىش كۈتۈپ تۇرۇۋاتقان ياشلاردىن 192سى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بازار - پېزىلاردا بانكىغا ئامانەت قويغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 108 مىليون 20 مىڭ يۆەنگە يەتتى. شۇ يىلى 1858 ئائىلە، 6321 ئادەم نامراتلىقتىن قۇتۇلدى، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش نىسبىتى %95.77 بولدى. ناھىيە بويىچە سۇغۇرتا كىرىمى 2 مىليون 561 مىڭ يۆەنگە يەتتى، 673 مىڭ يۆەن تۆلەم تۆلەندى.

يەكەن ناھىيىسى يەكەندىن قەشقەر شەھىرىگە، يەكەندىن خوتەنگە باردىغان تاشيول ئۆتىدىغان يول بۆلىكىگە جايلاشقان، قاتناش قۇلايلىق. پېزا، كەنتلەرنى تۇتاشتۇرىدىغان غول يوللار ئارقا - ئارقىدىن ياسالدى، يوللار ئاساسىي جەھەتتىن كەنتلەرگىچە تۇتاشتۇرۇلدى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە تاشيولدا توشۇلغان يۈك ئوبوروت مىقدارى 40 مىليون 316 مىڭ تونىنا - كىلومېتىرغا، يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 127 مىليون 777 مىڭ 900 ئادەم - كىلومېتىرغا يەتتى.

7. پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

1990 - يىلى يەكەن ناھىيىسى بويىچە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلاردا ئىشلەۋاتقان پەن - تېخنىكا خادىمى 4955 كە يەتتى؛ ئادەتتىكى ياشلانغۇچ مەكتەپ 201 (مىللىي ياشلانغۇچ مەكتەپ 203)، ئوقۇغۇچىسى 64 مىڭ 32 (مىللىي 62 مىڭ 137)، ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپ 30 (مىللىي مەكتەپ 29)، بۇنىڭ ئىچىدە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 23 (مىللىي مەكتەپ 22)، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ 2، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 6، ئوقۇغۇچىسى 13 مىڭ 713 (مىللىي 12 مىڭ 776)؛ بىر يىلدا مائارىپ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 6 مىليون 329 مىڭ يۆەن مەبلەغ سېلىش پىلانلانغاندى، ئەمەلىيەتتە 6 مىليون 355 مىڭ يۆەن سېلىندى. پېزىلاردا يەنە ھەر خىل پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى، ئەزاسى 1620 گە يەتتى. ناھىيە دەرىجىلىك تىببىي داۋالاش، سەھىيە ئاپپاراتىدىن 5ى، پېزا (بازار) دەرىجىلىك تىببىي داۋالاش ئاپپاراتىدىن 29ى، كەسپىي ساقلىق ساقلاش تېخنىكا خادىمىدىن 933ى، دوختۇرخانىلاردا 1222 كارۋات بار. ئاپتونوم رايونلۇق 2 - نۆۋەتلىك ياش - ئۆسمۈرلەر تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە يەكەن كوماندىسى 4 ئالتۇن مېدال ئالدى. بىر يىلدا پېزا (بازار) دىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلار 36 قېتىم ھەر خىل تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى. مۇسابىقىغا 3600 ئادەم قاتناشتى. 1990 - يىلى يەكەن ناھىيىسى ئاپتونوم رايونلۇق تەنتەربىيە كومىتېتى، باش ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى تەرىپىدىن ئاپتونوم رايون بويىچە ئىشچى - خىزمەتچىلەر تەنتەربىيسى خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە بولۇپ باھالاندى.

يەكەن ناھىيىسى پارلاق تارىخىي مەدەنىيەتكە ئىگە، سۈك، يۆەن سۇلالىلىرىدىن بۇيان نۇرغۇن داڭلىق ئەدەب، شائىرلار ئۆتكەن. مەسىلەن: مەھەممەت سىدىق زەللىي، قۇتبىدىن شاھ، ئابدۇللاتاخۇن، شېرىپ ئاخۇن خەستە قاتارلىقلار. سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ خانى ئابدۇرېشىت خانىنىڭ كىچىك خانىشى ئامانىنىساخانىنىڭ باشچىلىقىدا رەتلەنگەن ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» تا بۈگۈنچىگە تارقىلىپ كەلمەكتە.

§ 8 . پوسكام ناھىيىسى

1. ئورنى ۋە كۆلىمى

پوسكام ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبىغا، يەكەن دەرياسى بىلەن تىزناپ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىنىڭ ئارىلىقىدىكى تىنما تۈزلەڭلىككە جايلاشقان. ئورنى شىمالىي پاراللېل ′38°11 — ′37°55، شەرقىي

مېرىدىئان ′77°28 — ′76°55 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. شەرقى ۋە جەنۇبى قاغىلىق ناھىيىسى بىلەن قوشنا، غەربى ۋە شىمالى يەكەن دەريالىرى ئارقىلىق يەكەن ناھىيىسى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ. يېرىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 61 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 23 كىلومېتىر، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 923.68 كۋادرات كىلومېتىر. ناھىيە بازىرىدىن قەشقەر شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 218 كىلومېتىر، ئۈرۈمچى شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 1692 كىلومېتىر.

2. تەرەققىيات جەريانى ۋە رايونلارغا ئايرىلىشى

پوسكام ناھىيىسىنىڭ تەرەققىيات جەريانى قاغىلىق ناھىيىسى بىلەن ئوخشاش، پوسكام ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ بىر قىسمى ئىدى، مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى) 11-ئاينىڭ 10 - كۈنى قاغىلىق ناھىيىسىدىن ئايرىپ چىقىلىپ پوسكام ناھىيىسى تەسىس قىلىنىپ، قەشقەر دوتەيلىكىگە قارىدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) دىن كېيىن، 10 - مەمۇرىي رايون يەكەن مەمۇرىي مۇپەتتىشلىك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. 1956 - يىلى يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن تاھازىرغىچە قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلمەكتە.

1990 - يىلى پوسكام ناھىيىسىگە بىر رايون، 2 بازار، 10 يېزا، 4 مەيدان قارىدى. بۇلار: كۆيباغ رايونى، پوسكام بازىرى، كۆيباغ بازىرى، پوسكام، يىما، گۈلباغ، سەيلى، ئىككىسۇ، تۇغچى، كۆيباغ، ئاقتام، ئايكۆل، بۇيلۇق ناھىيىلىك مىللىي يېزىسى ھەمدە يەرلىك دۆلەت ئىلكىدىكى پوسكام دېھقانچىلىق مەيدانى، سورتلۇق ئۈرۈقچىلىق مەيدانى، باغۋەنچىلىك مەيدانى، ئورمانچىلىق مەيدانىدىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن باشقا جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت بازىسى ۋە نېفىت خىمىيە سانائىتى 3 - زاۋۇتى ناھىيە تەۋەسىدىكى كۆيباغ بازىرىغا جايلاشقان.

3. نوپۇسى ۋە مىللەتلىرى

پوسكام ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 1953 - يىلى 48 مىڭ 755 ئىدى، 1964 - يىلى 86 مىڭ 403كە، 1982 - يىلى 117 مىڭ 197گە، 1990 - يىلى 149 مىڭ 226گە يەتتى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئەر 76 مىڭ 379، ئايال 72 مىڭ 847؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 110 مىڭ 571، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 37 مىڭ 457، باشقا نوپۇس 1198؛ شەھەر - بازار نوپۇسى 21 مىڭ 429، يېزا - كەنت نوپۇسى 127 مىڭ 797.

1990 - يىلى پوسكام ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر 122 مىڭ 649، خەنزۇ 22 مىڭ 882، تاجىك 3032، خۇيزۇ 449، قىرغىز 64، باشقا مىللەتلەر 150.

4. جۇغراپىيىلىك مۇھىتى

پوسكام ناھىيىسىنىڭ يەر شەكلى غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا پەسىيىپ بارىدۇ، يەر تۈزۈلۈشى نىسبىتەن تۈز، ئۇنىڭ يەر شەكلىنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ 4 رايونغا ئايرىشقا بولىدۇ: بىرىنچىسى، غەربىي جەنۇبى چۆللۈك گىرۋىكىدىكى ئېگىزلىك بولۇپ، يەر تۈزۈلۈشى نىسبەتەن ئېگىز، دېڭىز يۈزىدىن 1315 ~ 1490 مېتىر ئېگىز؛ ئىككىنچىسى، ئوتتۇرا قىسىم تۈزلەڭلىك بولۇپ، تۈپرىقى مۇنبەت، دېڭىز يۈزىدىن 1235 ~ 1315 مېتىر ئېگىز، بۇ ناھىيە بويىچە ئاساسلىق دېھقانچىلىق رايونى ھېسابلىنىدۇ؛ ئۈچىنچىسى، شەرقىي جەنۇبىدىكى زەي يەرلەر بولۇپ، يېرى ئېغىر شورلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن 1225 ~ 1280 مېتىر ئېگىز. تۆتىنچىسى، غەربىي شىمالدىكى يەكەن دەريالىرى قىرغىقىدىكى پەلەمپەي يەرلەر بولۇپ، تۈپرىقى يەڭگىل شورلاشقان زەي تۈپراق، دېڭىز يۈزىدىن 1251 ~ 1260 مېتىر ئېگىز، بۇ كېڭەز، شال ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاساسلىق رايون.

پوسكام ناھىيىسى مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ قۇرۇقلۇق تىپىدىكى قۇرغاق كىلىماتىغا كىرىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 4℃ . 11قا يېتىدۇ، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرىسى 23℃ - ، مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرىسى 39 . 8℃ بولىدۇ. يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 1 . 64 مىللىمېتىر، سۈنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2320 مىللىمېتىر. بىر يىلدا 6 . 2716 سائەت كۈن نۇرى چۈشىدۇ. قىروسىز مەزگىلى 217 كۈن. ناھىيە تەۋەسىدە غەربىي شىمال بورىنى كۆپ چىقىدۇ، 4 — 7 - ئايغىچە بوران كۆپ چىقىدۇ، قۇرغاق ئىسسىق شامال، مۆلدۈر قاتارلىق ئاپەتلەر ھەمىشە يۈز بېرىپ تۇرىدۇ.

5. تەبىئىي بايلىقى

1) يەر بايلىقى　پوسكام ناھىيىسىنىڭ تېرىلغۇ يېرى 422 مىڭ 800 مو، مۇتلەق كۆپ قىسىم تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ياخشى، ھاۋا ئۆتكۈزۈشچانلىقى خېلىلا ياخشى، يەر ئاستى سۇ ئورنى مۇۋاپىق، سۇ چىقىرىش يوللىرى راۋان، شور ئاپىتى يېنىك بولۇپ، كۆپ خىل زىرائەتلەرنى تېرىشقا باب كېلىدۇ. ناھىيە بويىچە تۈپراق تىپىنى تىنىما تۈپراق، زەي تۈپراق، چىملىق تۈپراق، سازلىق تۈپراق، شور تۈپراق، قوڭۇر چۆل تۈپراق دەپ 6 تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

2) سۇ بايلىقى　پوسكام ناھىيىسىدىكى ئاساسلىق دەريا يەكەن دەرياسى بولۇپ، ناھىيە تەۋەسىدىكى ئۈزۈنلۇقى 56 كىلومېتىر، سۇ مول يىللىرى ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 6 مىليارد 374 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ، سۇ كۆپ يىللىرى ئەملي باشلىنىدىغان سۇ مىقدارى 550 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ؛ تىزناپ دەرياسىنىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيانقى يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 772 مىليون كۇب مېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە باشلانغان سۇ مىقدارى 80 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ كەلدى. ناھىيە بويىچە يەر ئاستى سۈيىنىڭ يىللىق تولۇقلىنىش مىقدارى 500 مىليون كۇب مېتىر. ناھىيىدە سۇ ئامبىرىدىن 2 سى بولۇپ، يىللىق سۇ ساقلاش مىقدارى 8 مىليون كۇب مېتىر، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي گېنېراتور سىغىمچانلىقى 5846 كىلوۋات كېلىدىغان كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن 14ى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى.

3) ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك بايلىقى　دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن ئاساسەن بۇغداي، كۆمىسقوناق، شال، زىغىر، ئاققوناق، ئاپتاپپەرەس، زاراڭزا، كۈنجۈت، سىرىق پۇرچاق، ماش، تاماكا، زىرە، بېدە، تاتلىق ياڭيۇ، يېمىشىلەك، تۇرۇپ، شوخلا، مۇچ، تاۋۇز، قوغۇن قاتارلىقلار بار. دورىلىق ئۆسۈملۈكلەردىن توشقان زەدىكى، چۇچۇكبۇيا، چاكاندا، ئالقات، پاقا يوپۇرمىقى قاتارلىقلار بار. ئۆي ھايۋانلىرىدىن كالا، قوي، ئات، ئېشەك، تۆگە قاتارلىقلار، ئۆي قۇشلىرىدىن توخۇ، ئۆردەك، غاز قاتارلىقلار؛ پلىچىلىككە دائىرلىرىدىن پىلە، ھەسەل ھەرىسى قاتارلىقلار بار. ياۋايى ھايۋانلاردىن ئاساسلىقى تۈلكە، تۈلۈمچاشقان، كىرپە، پاختەك، سېغىزخان، ئاق قۇشقاچ قاتارلىقلار بار. ھاشارات بايلىقىدىن 14 ئەترەت، 65 ئائىلە، 155 تۈرى توپلاندى.

4) ئورمان بايلىقى　پوسكام ناھىيىسىدە 165 مىڭ 400 مو يەردە ئورمان، 11 مىڭ 500 مو يەردە ئىقتىسادىي ئورمان ۋە ھەر خىل مېۋىلىك باغ، 12 مىڭ 400 مو يەردە مۇھىت ئاسراش ئورمىنى بىنا قىلىندى، ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 8 . 1% كە يەتتى.

5) ئوتلاق بايلىقى　پوسكام ناھىيىسىدىكى تەبىئىي ئوتلاق بايلىقلىرىنىڭ بىرى تاغلىق چۆللۈك ئوتلاق بولۇپ، قاغلىق، يەكەن، ئاقتۇ ناھىيىلىرىگە تەۋە، ئۇنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 400 مىڭ مو، چارۋا بېقىشقا بولىدىغان كۆلىمى 100 مىڭ مو؛ ئىككىنچىسى، شورلاشقان چىملىق ئوتلاق بولۇپ، يەر يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ قاپلاش نىسبىتى 30% — 50%، كۆلىمى 140 مىڭ مو؛ ئۈچىنچىسى، يېقىلغۇ ئورمىنى ئوتلىقى بولۇپ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 80%كە يېتىدۇ، كۆلىمى 26 مىڭ مو.

6. ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى

1950 - يىلدىن كېيىن پوسكام ناھىيىسىنىڭ يېزىلىرى يەر ئىسلاھاتى، كوپېراتسىيىلىشىش، خەلق گۈڭشېسى، ئىشلەپچىقىرىش ھۈددىگەرلىك مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى قاتارلىق ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈردى، يېزا ئىگىلىكى ئۆزلۈكسىز راۋاجلاندى. 1985 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 51 مىليون 31 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 176 مىليون 186 مىڭ 200 يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 91 مىليون 652 مىڭ 700 يۈەن) گە يەتتى، يىل ئاخىرىدىكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 382 مىڭ 700 مو بولۇپ، ئېلىنغان ئاشلىق 88 مىڭ 800 تونىنا، ساپ پاختا 10 مىڭ 999 تونىنا، ياغلىق دان 989 تونىنا، مېۋە - چېۋە 3181 تونىنا، قوغۇن - تاۋۇز 3163 تونىنا، كۆكتات 9287 تونىنا، پىلە غوزىسى 16.6 تونىنا، يىل ئاخىرىدا قولدا 223 مىڭ تۇياق چارۋا قالدى. 1553 تونىنا گۆش، 119 تونىنا قوي يۇڭى، 114 تونىنا سۈت، 240 تونىنا تۇخۇم، 82 تونىنا بېلىق ئېلىندى. شۇ يىلى 10 مىڭ 297 مو يەردە ئورمان بىنا قىلىندى، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 35 مىڭ 280 كىلوۋاتقا يەتتى، شۇ يىلى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا 58 مىليون 316 مىڭ 800 يۈەن سەرپ قىلىندى، ئىشلىتىلگەن خىمىيىۋى ئوغۇت 9628 ناتۇرا تونىنغا يەتتى، يېزىلاردا 2 مىليون 110 مىڭ كىلوۋات سائەت توك ئىشلىتىلدى، ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا سېلىنغان مەبلەغ 5 مىليون 589 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى. يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ كىرىمى 35 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 34 مىليون 559 مىڭ 800 يۈەنگە، پايدىسى 2 مىليون 731 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى.

1950 - يىلدىن ئىلگىرى پوسكام ناھىيىسىدە سائەت يوق ئىدى. كېيىن ئارقا - ئارقىدىن پاختا زاۋۇتى، ئۇن زاۋۇتى، ياغ زاۋۇتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ياساش - رېمونت قىلىش زاۋۇتى، ماشىنا رېمونت قىلىش، سايمان زاۋۇتى، سۇ - ئېلېكتر ئىستانسىسى، باسما زاۋۇتى، زامانىۋى خۇمدان، كۆمۈركان قاتارلىق كارخانىلار قۇرۇلدى. 1990 - يىلى سائەت مەھسۇلات قىممىتى 74 مىليون 90 مىڭ يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 36 مىليون 35 مىڭ يۈەن) گە يەتتى، ناھىيە بويىچە سائەت ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 3 مىليون 837 مىڭ 800 يۈەن مەبلەغ سېلىندى. 18 مىليون 490 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى، 44 مىڭ تونىنا كۆمۈر، 12 مىڭ تونىنا سېمونت، 50 مىليون 810 مىڭ دانە خىش ئىشلەپچىقىرىلدى، 5681 تونىنا ئۇن تارتىلدى، 7179.7 تونىنا چىگىت ئايرىلدى. 1380.4 تونىنا ياغ تارتىلدى، 90 تونىنا پارۋاي ئۈسكۈنىسى، 49 تونىنا سۈلياۋ تاغار ئىشلەپچىقىرىلدى. بىر يىلدا 3 مىليون 210 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 6 يېزا، بىر مەيداندىكى 51 كەنتتە ئېچىلمىك سۇنى ياخشىلاپ - كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش قۇرۇلۇشى قىلىندى. شەھەر تېلېفونى ئاپتوماتىك كومۇتاتورى ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. يېڭىدىن 7500 مېتىر سىم تارتىلدى. پوچتا-تېلېگراف كەسپىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 523 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 53 مىليون 840 مىڭ يۈەن (يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 18 مىليون 640 مىڭ يۈەن) گە، يېزا سودا بازارلىرىنىڭ يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى 15 مىليون 440 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە يىل ئاخىرىدىكى ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكتىكى ئىشچى - خىزمەتچى 4985 بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرىچە ماڭاشى 2164.7 يۈەنگە؛ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 2468 بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرىچە ماڭاشى 1432.4 يۈەنگە، دېھقانلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 721.5 يۈەنگە يەتتى. بازار، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ بانكىغا ئامانەت قويغان پۇلىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 68 مىليون 106 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە قەبرىلار ساناتورىيىسىدىن 12 سى بار، ئۇنىڭدا بېقىلىۋاتقان بېتىم - يېسىر ۋە قېرى 174، كوللېكتىپ بېقىۋاتقان بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئادەم 251. يىلنىڭ تارقىتىلىدىغان نەپقە پۇلى ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق

قۇتقۇزۇش خىراجىتى 226 مىڭ يۈەن.

پوسكام ناھىيىسىدە قاتناش ـ ترانسپورت ئىشلىرى راۋانلاشتى، قەشقەر شەھىرىدىن خوتەنگە بارىدىغان تاشيول ناھىيە تەۋەسىنى شىمالدىن جەنۇبقا كېسىپ ئۆتىدۇ. ناھىيە بازىرىدىن ھەر قايسى يېزا ـ كەنتلەرگىچە ئاپتوموبىل قاتنىدى، ئاساسلىق تاشيوللار ئاساسىي جەھەتتىن ئاسفالتلاشتۇرۇلدى، ئورمان يوللارغا سايە تاشلاپ تۇرىدۇ. 1990 ـ يىلى 1 مىليون 860 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ يېڭىدىن 21.8 كىلومېتىر يولغا ئاسفالت ياتقۇزۇلدى؛ ناھىيە بويىچە تاشيولدا توشۇلغان يۈك ئوبوروت مىقدارى 3 مىليون 588 مىڭ تونىنا ـ كىلومېتىرغا، توشۇلغان يولۇچى 212 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە، يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 1 مىليون 380 مىڭ ئادەم ـ كىلومېتىرغا يەتتى.

7. پەن ـ تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

1990 ـ يىلى پوسكام ناھىيىسىدىكى پەن ـ تېخنىكا خادىمى 551گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكىسى 493. 1950 ـ يىلى 12 باشلانغۇچ مەكتەپ، 3000 ئوقۇغۇچى بار ئىدى. 1990 ـ يىلدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ 12 (مىللىي مەكتەپ 11)، ئوقۇغۇچىسى 4373 (مىللىي 3647)؛ باشلانغۇچ مەكتەپ 43 (مىللىي مەكتەپ 40)، ئوقۇغۇچىسى 16 مىڭ 281 (مىللىي 14 مىڭ 224)، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 1586. بىر يىلدا مائارىپ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 4 مىليون 120 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 23 مىڭ 878 كۋادرات مېتىر سىنىپ، ياتاق يېڭىدىن سېلىندى، كېگەيتىلدى ۋە رېمونت قىلىندى، ھەر دەرىجىلىك تىببىي داۋالاش، ساقلىق ساقلاش ئاپپاراتى 13كە، كەسپىي ساقلىق ساقلاش تېخنىكا خادىمى 273كە، دوختۇرخانىلاردىكى كارۋات 383كە يەتتى. ئاپتونوم رايونلۇق 2 ـ نۆۋەتلىك ياش ـ ئۆسمۈرلەر تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە پوسكام ناھىيىسى كوماندىسى 12 ئالتۇن مېدال، 8 كۈمۈش مېدال، 5 مىس مېدال ئالدى.

1978 ـ يىلى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئوتۇمىي يىغىنىدىن كېيىن پوسكام ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادى تېز تەرەققىي قىلدى. 1986 ـ يىل 5 ـ ئايدا ئاپتونوم رايوننىڭ تەستىقلىشى بىلەن قەشقەر ۋىلايىتى پوسكام ناھىيىسىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنىچى ناھىيە» دەپ نام بەردى. 1987 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى «ئاپتونوم رايون بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنىچى ناھىيە» دەپ نام بەردى. 1988 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى گوۋۇيۈەن پوسكام ناھىيىسىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ» دېگەن شەرەپلىك نامنى بەردى.

دۆلەتنىڭ 7 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى نۇقتىلىق قۇرۇلۇش تۈرى — پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قاتارلىق 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇش 1986 ـ يىل 5 ـ ئايدا كۆيباغ بازىرىدا باشلاندى. 1989ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى پۈتۈپ، سىناق قىلىش ئارقىلىق تولۇق مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى.

§ 9. قاغىلىق ناھىيىسى

1. ئورنى ۋە كۆلىمى

قاغىلىق ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبىغا، قاراقۇرۇم تېغى ۋە قۇرۇمتاغنىڭ ئېتىكىگە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىنىڭ شىمالىي گىرىۋىكىگە جايلاشقان. ئورنى شىمالىي پاراللېل ′38°34 — ′35°28،

شەرقىي مېرىدىئان 78°30′ — 76°07′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. يېرىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 326 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 120 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 28 مىڭ 300 كۋادرات كىلومېتىر. ناھىيە تەۋەسى شىمالدا مەكىت ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، شەرقتە گۇما ناھىيىسى بىلەن قوشنا، غەربىي شىمالى پوسكام، يەكەن ناھىيىلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربىي جەنۇبى يەكەن ناھىيىسى، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، جەنۇبىي قىسمى قاراقۇرۇم تېغى ئارقىلىق ھىندىستان كونترولللۇقىدىكى كەشمىر بىلەن چېگرىلىنىدۇ. دۆلەت چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 82 كىلومېتىر كېلىدۇ. ناھىيە بازىرىدىن قەشقەر شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 254 كىلومېتىر، ئۈرۈمچىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 1513 كىلومېتىر.

2. تەرەققىيات جەريانى ۋە رايونلارغا ئايرىلىشى

قاغىلىق ناھىيىسى شەرقىي خەن ۋە غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، شىمالىي قىسمى ساكاراۋلۇغا، ئوتتۇرا قىسمى لۇچەۋنز بەگلىكىگە (كۆكيار مەركەز قىلىنغان)، غەربىي جەنۇبى قىسمى يۆلتۇبرۇق بەگلىكىگە تەۋە ئىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىن كېيىن، ئۇنىڭ شىمالىي قىسمى كېش بەگلىكى (غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى، ساكاراۋلۇنى مەركەز قىلغان) گە، غەربىي جەنۇبى جوجوق بەگلىكى (غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يۆلتۇبرۇق بەگلىكى تۇرغان جاي) گە تەۋە بولدى. بۇ يەرلىك ھاكىمىيەتلىرى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىغا ئولپان تاپشۇراتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە، ھازىرقى ناھىيە تەۋەسىنى جوجوق بەگلىكى باشقۇردى، كېيىن تاڭ سۇلالىسىغا قارايدىغان سۇلى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. سۇلۇك، يۇمەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ئۇدۇن، قاراخانىيلار خاندانلىقى، غەربىي لياۋ سۇلالىسى، موڭغۇل خانى بېشبالىق دۆۋان ۋازارىتى، چاغاتاي خانلىقى، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يار كەنت بەگلىكىگە تەۋە ئىك يېقىن جاي ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا جۇڭغار خاندانلىقىغا قارىدى، چېيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چىڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىن خەرىتىسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلدى. قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى، ياركەنت مەسلىھەتچى ئامبال ۋە ئامبالارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. گۇاڭشۈ 9- يىلى (1883 - يىلى) قاغىلىق ناھىيىسى قۇرۇلدى، ناھىيە يامۇلى قاغىلىقتا ئورۇنلاشتى ۋە يەكەن بۇاستە قاراشلىق ئايمىقىغا قارىدى (كېيىن ياركەنت مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى). قاغىلىق ناھىيىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا ھازىرقى قاغىلىق بازىرى، گۇما ۋە پوسكام ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مىنگودىن كېيىن، قاغىلىق ناھىيىسى بىر مەھەل خوتەن مەمۇرىي رايونىغا تەۋە بولدى، مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942- يىلى) يەكەن مەمۇرىي رايونى باشقۇرىدىغان بولدى. 1956 - يىلى يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن تارتىپ تاھازىرغىچە قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى (مەمۇرىي مەھكىمە) نىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلمەكتە.

1990 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسىگە قاغىلىق بازىرى، چارباغ، ئۇششارباش بازارلىرى، 17 يېزا يەنى لوق، بەشئېرىق، تېتىر، تۇگىچى، چاسامچىت، جاڭگىلىئەسكى، جايتېرەك، بارىن، غوجائېرىق، شاخاپ، يىلقىچى، سايباغ، يېتىملىقۇم، زۇڭلاق، كۆكيار، شىخشۇ، چىپان، 5 مەيدان، 9 ئاھالىلەر كومىتېتى، 301 كەنت كومىتېتى، 731 تەبىئىي كەنت قارىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ناھىيە تەۋەسىدە يېزا ئىگىلىك 3 - شىنىڭ 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، ۋىلايەتلىك كوئېنلۇن ئورمانچىلىق مەيدانى بار.

3. نوپۇس ۋە مىللەتلىرى

قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 1953 - يىلى 170 مىڭ 36 ئىدى، 1964 - يىلى 190 مىڭ 304كە، 1982 - يىلى 254 مىڭ 173كە، 1990 - يىلى 302 مىڭ 204كە يەتتى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئەر 154 مىڭ 627، ئايال 147 مىڭ 577؛ شەھەر، بازار نوپۇسى 56 مىڭ

80، يېزا نوپۇسى 246 مىڭ 124.

1990 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر 282 مىڭ 913، خەنزۇ 15 مىڭ 167، قازاق 35، خۇيزۇ 575، قىرغىز 884، تاجىك 1634، ئۆزبېك 955، موڭغۇل بىر، تاتار 8، مانجۇ 18، شىبە 5، باشقا مىللەتلەر 9.

4. جۇغراپىيىلىك مۇھىتى

قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ يەر شەكلى مۇرەككەپ، تاغلىق، تاغ ئارىسىدىكى ئويمانلىق، تۈزلەڭلىك ۋە قۇملۇق قاتارلىق ھەر خىل يەر تۈزۈلۈشىگە ئىگە بولۇپ، تاغلىق يەر %76نى ئىگىلەيدۇ. ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى شۇكى، يېرىنىڭ جەنۇبى ئېگىز، شىمالى پەس، 4 گېئومورفولوگىيىلىك بىرلىككە ئىگە: جەنۇبىدىكى ئېگىز تاغلىق بەلۋاغلار دېگىز يۈزىدىن 3500 مېتىردىن كۆپرەك ئېگىز، ئەڭ ئېگىز يېرى دېگىز يۈزىدىن 7664 مېتىر ئېگىز (تىرام كەنلى چوققىسى)، تاغ تۈزۈلۈشى ھەيۋەتلىك، تىك، يەر شەكلى پارچىلىنىپ ئۆڭۈلۈپ كەتكەن، جىلغىلارنىڭ كېسىشى چوڭقۇر، قەدىمىي مۇزلۇقلارنىڭ كۆچلۈك يىمىرىلىش ۋە توڭلىتىش تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرغاچقا، ئۇچلۇق چوققا ھەمدە بېلىق ئومۇرتقىسىمان ھەرە چىشلىق تاغ ئومۇرتقىسى شەكىللەنگەن؛ ئوتتۇرا قىسىمدىكى ئوتتۇراھال تاغلىق بەلۋاغلار قۇرۇمتاغ تىزمىسىدىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، دېگىز يۈزىدىن 1500 — 3500 مېتىر ئېگىز، تاغ تۈزۈلۈشىنىڭ ئېگىز - پەسلىكى چوڭراق، ئادەتتە توپا قاتلىمى ناھايىتى قېلىن، شىمالىي قىسىمدىكى تىنىما يەلپۈگۈچسىمان بەلۋاغ تىنىما چۆكۈندە تۈزلەڭلىك بولۇپ، دېگىز يۈزىدىن 1280 ~ 1500 مېتىر ئېگىز؛ شەرقىي شىمالىدىكى قۇملۇق - چۆللۈك بەلۋاغنىڭ يەر تۈزۈلۈشى پەس ھەم تەكشى، قۇم دۆڭلىرى ئېگىز - پەس، دېگىز يۈزىدىن 1200 مېتىر ئەتراپىدا ئېگىز.

قاغىلىق ناھىيىسى مۇتىدىل بەلۋاغنىڭ قۇرۇقلۇق تىپىدىكى كىلىماتىغا كىرىدۇ، تېمپېراتۇرا پەرقى خېلىلا چوڭ، 4 پەسلىنىڭ ئايرىلىشى ئېنىق، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى تولۇق، ئىسسىقلىق مىقدارى مول، مۆل - يېغىن ئاز، قۇرغاق، بوران كۆپ چىقىدۇ. تۈزلەڭلىكنىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.3℃، مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرىسى 39.5℃، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرىسى 22.7℃ -، ئوتتۇرىچە قىروسىز مەزگىلى 228 كۈن. بىر يىلدا 2740 سائەت كۈن نۇرى چۈشىدۇ. ئادەتتە يەر قاتلىمى 50 سانتىمېتىردىن تۆۋەن توڭلايدۇ، ئەڭ چوڭقۇر بولغاندا 75 سانتىمېتىر توڭلايدۇ. جەنۇبىي قىسىمدىكى تاغلىق رايونلار شىمالىي قىسىمدىكى پارالليل تاغ ئومۇرتقىسى ۋە ئېگىزلىكىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا، قۇياش نۇرى چۈشىدىغان ۋاقىت ئادەتتە %5 — %30كىچە ئاز بولىدۇ. نىسبەتەن تاررا‌ق جىلغىلاردا %23 — %30كىچە بولىدۇ. تۈزلەڭلىكتە يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 54 مىللىمېتىر، جەنۇبىي قىسىمدىكى تاغلىق رايونلاردا يىللىق ھۆل-يېغىننىڭ مىقدارى 350 — 400 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. ئاپەت خاراكتېرلىك ھاۋارايىدىن قۇرغاقچىلىق، تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق توك ئاپىتى، ئۇششۇك، قارابوران (قار)، كەلكۈن، مۆلدۈر، بوران ۋە قۇم بوران، قۇرغاق ئىسسىق شامال قاتارلىقلار بار.

5. تەبىئىي بايلىقى

1) يەر بايلىقى　قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 42 مىليون 399 مىڭ 500 مو، بوستانلىق كۆلىمى 1 مىليون 575 مىڭ 600 مو، بوستانلىق ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %3.7نى، تاغلىق يەر %76.38نى، قۇم - شېغىللىق، چۆللۈك يەر %19.89نى ئىگىلەيدۇ. بوستانلىق ئىچىدە دېھقانچىلىق تېرىلغۇ يېرى 781 مىڭ 700 مو، ئورمان يېرى 123 مىڭ 600 مو، ئوتلاق 148 مىڭ 300 مو، 82 مىڭ 700 مو يول ۋە تۇرالغۇ ئۆي قاتارلىق دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلمەيدىغان يەر بار. دېھقانچىلىق رايونلىرىدا تۇپراق سۈپىتى قۇملۇق تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ. يەلپۈگۈچسىمان ئېقىن چۆكۈندىسىدىن ھاسىل

بولغان ئوتتۇرا قىسمى قوڭۇر چۆل تۇپراقتىن سۇغىرىلما تىنما قوڭۇر چۆل تۇپراقتا ۋە سۇغىرىلما تىنما تۇپراقتا ئايلانغان، يەلپۇگۈچسىمان ئېقىن چۆكۈندىسىدىن ھاسىل بولغان يۇقىرى قىسمى تاغلىق چۆل تۇپراق ۋە قوڭۇر چۆل تۇپراقتىن تەركىب تاپقان، يەلپۇگۈچسىمان ئېقىن چۆكۈندىسىدىن ھاسىل بولغان تۆۋەن قىسمى سۇغىرىلما تىنما تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ، يەلپۇگۈچسىمان بەلۋاغلار زەي تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ، چۆللۈكنىڭ چەت گىرۋەكلىرىدە يەنە ئاز ساندا چىملىق تۇپراق، سازلىق تۇپراق ۋە قۇم بوران تۇپراق بار.

2) سۇ بايلىقى قاغلىق ناھىيىسىدە ئاساسلىق دەريا - ئېقىنلاردىن تىزناپ دەريالىرى، ئۇلۇغئۆستەڭ دەريالىرى، چىپان دەريالىرى ۋە كۆكيار دەريالىرى بار، ئۇلار قۇرۇمتاغدىن باشلىنىدۇ، ئومۇمىي سىرغىم مىقدارى 1 مىليارد 379 مىليون كۇب مېتىر. ئوتتۇرىچە 1299 كۇب مېتىر سۇ توغرا كېلىدۇ، سۇدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى تەخمىنەن 36%. ناھىيە بويىچە سۇ يۈزى 100 مىڭ 600 مو، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ يۈزى 12 مىڭ 600 مو. 6 سۇ ئامبىرىدا ساقلىنىدىغان سۇ 140 مىليون كۇب مېتىر، يەر ئاستى سۇيىنىڭ زاپاس مىقدارى 200 مىليون كۇب مېتىر، ئېچىشقا بولىدىغىنى 100 مىليون كۇب مېتىر.

3) ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك بايلىقى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، كۆمىسقوناق، شال، كېۋەز، قىچا قاتارلىقلار؛ مېۋە - چېۋىلەردىن شاپتۇل، ئامۇت، ئالما، ئۈزۈم، بادام، پىستە، قوغۇن-تاۋۇز قاتارلىق 10 نەچچە تۈرگە تەۋە ئاز كەم 500 سورتى بار، بۇنىڭ ئىچىدە قاغلىق يانچىقى مەملىكەت بويىچە داڭلىق، 1990 - يىلى 1500 تونىنا ياڭاق ئېلىندى، ئۇنىڭ مېۋىسى چوڭ، پوستى نېپىز، مېغىزى ئاسان ئاجرايدۇ، مېغىز نىسبىتى يۇقىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. دورىلىق ئۆسۈملۈكلەردىن چاكاندا، ئەڭلىك ئوت، چۇچۇكبۇيا، قانتېپەر قاتارلىقلار بار. ئۇي ھايۋانلىرىدىن قاغلىق قويى بار. ئۇ سۈپەتلىك يېرىم يىرىك يۈڭ چىقىدىغان نەسىل، تەمبەل، يېتىلگەن قوينىڭ ئېغىرلىقى 30 — 50 كىلوگرام كېلىدۇ، گۆشى تەملىك، يىلىغا 1 — 1.5 كىلوگرامغىچە يۈڭ قىرقىۋالغىلى بولىدۇ. ياۋايى ھايۋانلاردىن ياۋا تۇڭگۇز، تۈلكە، ئىت ئېيىق، بۆرە، سۇغۇر، مۇشۇكياپىلاق، ئۇلار، ئاققۇ قاتارلىقلار بار.

4) ئورمان بايلىقى قاغلىق ناھىيىسىنىڭ ئورمان يېرى كۆلىمى 423 مىڭ 700 مو، بۇنىڭ ئىچىدە تەبىئىي ئورمانلىق 300 مىڭ مو، تۈزلەڭلىكتىكى بىنا قىلىنغان ئورمان 128 مىڭ 800 مو؛ ئىھاتە ئورمىنى 30 مىڭ 700 مو، يېقىلغۇ ئورمىنى 16 مىڭ 800 مو، ماتېرىيال ئورمىنى 10 مىڭ 800 مو، باشقا ئورمان 6500 مو، باغ قاتارلىق ئىقتىسادىي ئورمان 38 مىڭ 800 مو.

5) قېزىلما بايلىقى ھازىرغىچە بايقالغان قېزىلما بايلىقلىرىدىن نېفىت، كۆمۈر، ئالتۇن، كۆمۈش، مىس، تۆمۈر، قوغۇشۇن، قاشتېشى، تاش سوپۇن، خرۇستال، مەر - مەر تاش، ئىسلاندىيە شىپاتى، زۇمرەت تاش، كالتسىت، سىلىكون دىئوكسىد، تالك، چىرىمتال، تاش پاختا، گەچ، تاش تۈزى قاتارلىق 20 نەچچە خىلى بار.

6. ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى

قاغلىق ناھىيىسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان ناھىيە. 1950 - يىلىدىن كېيىن، يېزىلار يەر ئىسلاھاتى، كوپېراتسىيىلىشىش، خەلق گۈڭشېسى، ئىشلەپچىقىرىش ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىەت تۈزۈمى قاتارلىق ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكىنى ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندۇردى. 1990 - يىلى يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 260 مىليون 263 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 149 مىڭ 700 تونىنا ئاشلىق، 11 مىڭ 195 تونىنا پاختا، 2700 تونىنا ياغلىق دان ئېلىندى، يىل ئاخىرىدا 716 مىڭ 700 تۈياق چارۋا قالدى. 4170 تونىنا گۆش، 518 تونىنا قوي يۇڭى، 430 تونىنا تۇخۇم

ئېلىندى. شۇ يىلى 11 مىڭ 300 مو يەردە ئورمان بىنا قىلىندى، 16 مىڭ 200 تونىنا مېۋە - چېۋە، 79.5 تونىنا پىلە غوزىسى ئېلىندى، سۇ مەھسۇلاتلىرى بېقىلىدىغان سۇ كۆلىمى 3341 مو، تۈتۈلغان بېلىق 82 تونىنا. ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 6 مىليون 886 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 29 مىڭ 564 كىلوۋاتقا، ئىشلىتىلگەن خىمىيىۋى ئوغۇت 10 مىڭ 702 تونىنغا، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 33 مىليون 691 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1990 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسى بويىچە سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 70 مىليون 149 مىڭ يۈەنگە، تارقىتىلغان توك 10 مىليون 188 مىڭ 400 كىلوۋات سائەتكە، ئىشلەپچىقىرىلغان سۇ يېغى 1456 تونىنغا، سۇلياۋ يوپۇق 303 تونىنغا، قېزىلغان قاشتېشى 120 تونىنغا يەتتى. پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 1 مىليون 90 مىڭ يۈەنگە يەتتى. دۆلەت 1977 - يىلى كۆكيار يېزىسىدا تۇنجى نېفىت گازى قۇدۇقىنى قازغاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ مۇقەددىمىسى باشلاندى.

1990 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسى بويىچە تاۋارلارنىڭ سېتىۋېلىنىش قىممىتى 106 مىليون 20 مىڭ يۈەنگە، سېتىلىش قىممىتى 148 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 74 مىليون 490 مىڭ يۈەنگە، دېھقانلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 528.2 يۈەنگە يەتتى. ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە يىللىق ماتاشى 2267.98 يۈەنگە، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە يىللىق ماتاشى 1691.92 يۈەنگە يەتتى. بازار - يېزا ئاھالىلىرى بانكىغا ئامانەت قويغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 57 مىليون 10 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

قاغىلىق ناھىيىسى شەرقتە خوتەن، جەنۇبتا شىزاڭنىڭ ئالى رايونىغا باردىغان دەرۋازا، ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. يەكەندىن قەشقەرگە، قاغىلىقتىن پوسكامغا باردىغان غول تاشيول لىنىيىسى ناھىيە تەۋەسىنى كېسىپ ئۆتىدۇ، ناھىيە بازىرىدىن ھەر قايسى يېزىلارغىچە ئاپتوبۇس قاتنايدۇ، قاتناش قۇلايلىق. 1990 - يىلى يېڭىدىن 11 كىلومېتىر يولغا ئاسفالت ياتقۇزۇلدى، ناھىيە بازىرىدىن 19 يېزىغا تۆتىشىدىغان تاشيولنىڭ 15 يېزىغا تۆتىشىدىغان بۆلىكىگە ئاسفالت ياتقۇزۇلدى. بىر يىلدا تاشيولدا توشۇلغان يولۇچى 450 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە، يۈك ئوبوروت مىقدارى 3 مىليون 710 مىڭ تونىنا - كىلومېتىرغا يەتتى.

7. پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە پەن - تېخنىكا خادىمى 4324 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇنۋانى بارلار 442؛ يېزىلاردا ئوتتۇرا مەكتەپ، كەنتلەردە باشلانغۇچ مەكتەپ بار، ئوتتۇرا مەكتەپ 23 (مىللىي مەكتەپ 21) ئوقۇغۇچىسى 10 مىڭ 414 (مىللىي 9463)؛ باشلانغۇچ مەكتەپ 116 (مىللىي مەكتەپ 110)، ئوقۇغۇچىسى 37 مىڭ 670 (مىللىي 35 مىڭ 397)؛ ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 2570 (مىللىي 2360)، دېھقانلار ئىشتىن سىرتقى مەكتەپتە 225 سىنىپ، 8042 كۆرسانت بار؛ 51 مىڭ 381 دېھقان ھەر خىل تېخنىكا بويىچە تەربىيىلەندى؛ ساۋات چىقىرىش سىنىپىدىن 383ى بار بولۇپ، 8640 كۆرسانتى بار. ناھىيە بويىچە 92.5% مەكتەپ ئۆيى خىش، ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ناھىيە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئاساسىي جەھەتتىن خەتەرلىك سىنىپ بولماسلىقىنى ئىشقا ئاشۇرغان بولۇپ، ئاپتونوم رايونىنىڭ 300 مىڭ يۈەن بىلەن مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى. ناھىيە بويىچە 36 دوختۇرخانا ۋە شىپاخانا، 2 يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى، 570 تېببىي خادەم، دوختۇرخانىلاردا 591 كارۋات بار. 1990 - يىل 11 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 24 - كۈنىگىچە ناھىيىدە تۇنجى نۆۋەتلىك دېھقانلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، 1008 تەنھەرىكەتچى مۇسابىقىگە قاتناشتى.

ناھىيە تەۋەسىدە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن ئوششارباش بازىرىدىكى بۇت بۇرخان خرىستىئان دىنى

خارابىسى، چىپان بېزىسىدىكى بۇت ئۆڭكۈر خرىستىئان غارى، لوق بېزىسىدىكى شىمىتيا قاغان شەھىرى خارابىسى، كۆكيار بېزىسىدىكى مىرزاتاباۋكرى قەدىمىي قەلئەسى، بېتىملىقۇم بېزىسىدىكى تەجەللى مەقبەرىسى قاتارلىقلار بار.

§ 10 . مەكىت ناھىيىسى

1. ئورنى ۋە كۆلىمى

مەكىت ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شەرقىگە، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي گىرۋىكىگە جايلاشقان. ئورنى شىمالىي پاراللېل ′39°22 — ′38°25، شەرقىي مېرىدىئان ′79°05 — ′77°28 ئارلىقىغا توغرا كېلىدۇ. جەنۇبى قاغلىق ناھىيىسىگە قوشنا، غەربتە يەكەن ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، شىمالدا يەكەن دەرياسى ئارقىلىق ماراللېبشى ناھىيىسى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ. شەرقتە تەكلىماكان قۇملۇقى ئارقىلىق خوتەن ۋىلايىتىنىڭ گۇما ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. يېرىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ كەڭ يېرى 136 كىلومېتىر، شەرقتىن جەنۇبقا ئۇزۇنلۇقى 160 كىلومېتىر، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 15 مىڭ 200 كۋادرات كىلومېتىر. ناھىيە بازىرىدىن قەشقەر شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 175 كىلومېتىر، ئۇرۇمچىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 1410 كىلومېتىر.

2. تەرەققىيات جەريانى ۋە رايونلارغا ئايرىلىشى

مەكىت ناھىيىسى مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) 8 - ئايدا ماراللېبشى ناھىيىسىدىن ئايرىپ چىقىلىپ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلدى. ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ماراللېبشى ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى بىر مۇھىم بازار بولۇپ، قەشقەر مەمۇرىي رايونىغا قارايتتى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) يەكەن مۇپەتتىشلىك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. 1956 - يىلى يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى (مەمۇرىي مەھكىمە) گە قاراپ كەلمەكتە. 1990- يىلى مەكىت ناھىيىسىگە 9 يېزا، بىر بازار، 4 مەيدان قارىدى. ئۇلار بازارجەمى، شۇھىتدۆڭ، يانتاق، تۇمەنتال، غازكۆل، قىزىلئاۋات، قۇمقۇسار، ھاڭغىتلىق، قۇرما، مەكىت بازىرى ۋە «1 - ماي» ئورمانچىلىق مەيدانى، توغراقلىق مەيدانى، باغۋەنچىلىك مەيدانى، سورتلۇق ئورۇقچىلىق مەيدانىدىن ئىبارەت. ناھىيە تەۋەسىدە تۇرۇشلۇق ئورۇنلاردىن بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىمىنىڭ 43 ،، 45 ،، 46 - تۇەنلىرى، «ئالغا» سۇ ئامبىرى باشقارمىسى ۋە شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ مەلۇم قىسىم دېھقانچىلىق مەيدانى (چاسا مەيدان) بار.

3. نوپۇسى ۋە مىللەتلىرى

مەكىت ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 1953 - يىلى 67 مىڭ 559 ئىدى، 1964 - يىلى 87 مىڭ 390 گە، 1982 - يىلى 145 مىڭ 559 غا، 1990 - يىلى 168 مىڭ 231 گە يەتتى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئەر 86 مىڭ 105، ئايال 82 مىڭ 126؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 140 مىڭ 513، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 26 مىڭ 980، باشقا نوپۇس 738؛ شەھەر - بازار نوپۇسى 20 مىڭ 216، يېزا - كەنت نوپۇسى 148 مىڭ 15.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە 22 مىللەت بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 143 مىڭ 115، خەنزۇ 24 مىڭ 541، خۇيزۇ 460، ئۆزبېك 25، باشقا مىللەتلەر 90.

4. جۇغراپىيىلىك مۇھىتى

مەكىت ناھىيىسى تەۋەسى يەكەن دەريا‌سى ۋە تىزناپ دەريا‌سىدىن ھاسىل بولغان يەلپۈگۈچسىمان بوستانلىق توزلەكلىكى بولۇپ، يەر توزۇلۇشى تەكشى، ئومۇمىي يەر شەكلى غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا قىيسايغان، ئادەتتە يەر يۈزىنىڭ يانتۇلۇقى ئىككى مىڭ بەش يۈز بىردىن ئۇچ مىڭ بەش يۈزدە بىرگىچە، قۇملۇق گىرۋەكلىرىگە يېقىن جايلىرىدا يەر توزۇلۇشى ئېغىز - پەس، بىنام، قۇم دۆڭلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن. مۇغرىش رايونى تەۋەسىنىڭ يەر شەكلى بىلەن يەر ئۈستى توزۇلۇشىنىڭ پەرقى چوڭ ئەمەس، يەر شەكلىنىڭ يانتۇلۇقى نىسبەتەن تەكشى. ناھىيە زېمىنى قۇملۇقنىڭ چەت گىرۋىكىگە جايلاشقاچقا، قۇرۇقلۇق كىلىماتى ئىنتايىن روشەن، ئىسسىقلىق مىقدارى مول، قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈشى يېتەرلىك، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى كۈچلۈك، يازدا قاتتىق ئىسسىق، قىشتا سوغۇق بولىدۇ، ئەتىيازدا بوران كۆپ چىقىدۇ، كۈزدە ھاۋارايى ياخشى بولىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.8℃، مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرىسى 42.1℃، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرىسى 22.4℃ ـ، يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 42.3 مىللىمېتىر، سۇنىڭ ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2349 مىللىمېتىر. بىر يىلدا ئوتتۇرىچە 2806.3 سائەت كۈن نۇرى چۈشىدۇ. ئۈنكەن يىللاردا قىرووسىز مەزگىلى ئوتتۇرىچە 217 كۈن بولىدى، شامالنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تېزلىكى سېكۇنتىغا 1.9 مېتىرغا يېتىدۇ.

5. تەبىئىي بايلىقى

1) يەر بايلىقى　مەكىت ناھىيىسىنىڭ يەر بايلىقى مول، دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 736 مىڭ مو، ساپ تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 609 مىڭ مو. 1990 - يىلدىكى ئەمەلىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 530 مىڭ مو بولۇپ، يېزا نوپۇسىغا ئوتتۇرىچە 4.5 مودىن توغرا كېلىدۇ، ئوتتۇرىچە تېرىلغۇ يەر 1.14 مو بولدى. يەر قاتلىمى قېلىن، كۆپ قىسمى قۇم تۇپراق، تۇپراقنىڭ قايتا شورلىشىپ كېتىشى نىسبەتەن ئېغىر، قۇۋۇتى جەھەتتە ئورگانىك ماددا، ئازوت، فوسفور ئاز، كالىي كۆپ.

2) سۇ بايلىقى　ناھىيە تەۋەسىدە 2 دەريا بار، بۇ دەريالارغا 800 مىليون كۇب مېتىر سۇ كېلىدۇ. بىرى يەكەن دەريا‌سى بولۇپ، ناھىيە تەۋەسىدىن ئۆتىدىغان ئۈزۈنلۇقى 180 كىلومېتىر، ئۇنىڭ سۈيى ناھىيىگە كەلگەن سۇ مىقدارىنىڭ %52نى ئىگىلەيدۇ؛ يەنە بىرى، تىزناپ دەريا‌سى بولۇپ، ناھىيە تەۋەسىدىن ئۆتىدىغان ئۈزۈنلۇقى 56 كىلومېتىر، سۈيى ناھىيىگە كەلگەن سۇ مىقدارىنىڭ %47.2نى ئىگىلەيدۇ. ناھىيە تەۋەسىدە سۇ باشلىنىدىغان غول ئۆستەڭدىن 21ى بولۇپ، ئومۇمىي ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 202 كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. سۇغىرىش كۆلىمى 777 مىڭ 900 مو. ناھىيە بويىچە چوڭ، كىچىك سۇ ئامبىرىدىن 7 سى بار، بۇ ئامبارلارغا يىلىغا 76 مىليون كۇب مېتىر سۇ قاچىلىنىدۇ. ناھىيە بويىچە ماشىنىلاشقان قۇدۇقتىن 414 ى، سۇ چىقىرىش پونكىتىدىن 8ى بار، پايدىلىنىلغان يەر ئاستى سۈيىنىڭ مىقدارى تەخمىنەن 100 مىليون كۇب مېتىر.

3) ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك بايلىقى　دائىق زىرائەتلەردىن بۇغداي، كۆممىقوناق، شال، ئاققوناق، پۇرچاق قاتارلىقلار؛ ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن كېۋەز، زىرە، خاسەك، ئاپتاپپەرەس، زاراڭزا، تاماكا قاتارلىقلار بار. بۇ ناھىيە ئاپتونوم رايون بويىچە كېۋەز تېرىش سالمىقى ئەڭ زور ناھىيە بولۇپ، مەملىكەت ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ پاختىچىلىق بازىسى قىلىنغان ناھىيىلەرنىڭ بىرى. 133 خىل كۆكتات سورتى، 123 خىل مېۋە - چېۋە سورتى بار، بۇنىڭ ئىچىدە سۈپىتى ئالاھىدە بولۇپ شىنجاڭ بويىچە داڭق چىقارغان «كۆك

پىشما» ئۆرۈكى، ئامۇتتىن «كۆك ئامۇت»، قوغۇندىن «مەكىت قوغۇنى»، «مامۇت قازى»، «ئاق كۆكچى» لەر بار. دورىلىق ئۆسۈملۈكلەردىن توشقان زەدىكى، ئالىقات، چۇچۇكبۇيا، پاقا يوپۇرمىقى قاتارلىقلار بار. چارۋىلاردىن كالا، ئات، ئېشەك، قېچىر، تۆگە، چوشقا قاتارلىقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە كۆپ يىللاردىن بۇيان شۇ يەردە شالغۇتلاشتۇرۇپ، يېتىشتۈرۈلگەن يەرلىك ئەلا نەسىللىك مەكىت دولان قويى بار. ياۋايى ھايۋانلاردىن ياۋا تۈڭگۈز، جەرەن، تۈلكە، يىلان، ياۋا توشقان، قىرغاۋۇل، كىرپە قاتارلىقلار بار.

4) ئورمان بايلىقى مەكىت ناھىيىسىنىڭ بىپايان قۇملۇقتىكى بوستانلىق دېگەن نامى بار. 1990 - يىلى ساقلىنىپ قالغان تەبىئىي توغراقلىق 371 مىڭ مو، ئومۇمىي زاپىسى 513 مىڭ كۇب مېتىر، بىنا قىلىنغان ئىقتىسادىي ئورمان 11 مىڭ 700 مو. ناھىيە بويىچە ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 2.2%، دېھقانچىلىق رايونىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 23%.

6. ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى

مەكىت ناھىيىسى يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى شۇنداقلا مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق كېۋەز تېرىلىدىغان ناھىيە، ئاپتونوم رايون بويىچە پاختا ھوسۇلى يۇقىرى ناھىيە. 1950 - يىللىدىن باشلاپ يېزىلار يەر ئىسلاھاتى، كوپېراتسىيىلىشىش، خەلق گۈزىشىسى، ئىشلەپچىقىرىش ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى قاتارلىق ئىجتىمائىي ئۈزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈردى، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلاندى، دېھقانلارنىڭ كىرىم سەۋىيىسى خېلىلا يۇقىرى. 1990 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 290 مىليون 657 مىڭ 300 يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 181 مىليون 25 مىڭ يۈەن) گە يەتتى. 73 مىڭ 750 تونىنا ئاشلىق، 20 مىڭ 260 تونىنا پاختا ئېلىندى. يىل ئاخىرىدا قولدا 385 مىڭ تۇياق چارۋا قالدى، 107 تونىنا بېلىق تۇتۇلدى، 29.6 تونىنا پىلە غوزىسى ئېلىندى. ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىكىدىن قىلىنغان ساپ كىرىم 128 مىليون 620 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ناھىيىنىڭ ئېنېرگىيە - ئېنېرگىيە ئاساسىي قۇرۇلۇشىدا ئۇنۇم كۆرۈنەرلىك بولدى، ناھىيە ئېنېرگىيەنى ساالالاشتۇرۇش، ئىھاتە ئورمىنى بىلەن تورلاشتۇرۇش، ئۆستەڭلەرنى يۇرۇشلەشتۇرۇشنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئىشقا ئاشۇرۇپ «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشى بويىچە تەجرىبە يارىتتى. يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش سەۋىيىسىنۇ خېلىلا يۇقىرى، ماشىنا بىلەن ھەيدەلگەن يەر ھەيدەلگەن يەر كۆلىمىنىڭ 90%نى، ماشىنا بىلەن تېرىلغان يەر 83%نى ئىگىلىدى.

سانائەت كارخانىلىرىدىن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش، ئۇن، ياغ تارتىش، پاختا چىقىرىش، ماشىنا رېمونت قىلىش، ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى، مەتبەئەچىلىك قاتارلىقلار بار. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 41 مىليون 456 مىڭ 600 يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 19 مىليون 414 مىڭ 800 يۈەن) گە يەتتى. شۇ يىلى 2 مىليون 230 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى، 3516 تونىنا ئۇن، 804.8 تونىنا سۇ يېغى تارتىلدى. 4869 تونىنا چېگىت ئايرىلدى، ناھىيە بويىچە تۇراقلىق مۇلۇككە 5 مىليون 470 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 187 مىڭ 63 يۈەنگە يەتتى.

1990 - يىلى ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 57 مىليون 680 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە يىل ئاخىرىدا نەق بار ئىشچى - خىزمەتچى 4904 بولۇپ، يىللىق ئومۇمىي مائاش سوممىسى 10 مىليون 354 مىڭ 700 يۈەن بولدى. دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 428.51 يۈەنگە، بازار- يېزا ئاھالىلىرى بانكىغا ئامانەت قويغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 30 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە قىيىنچىلىقى بار 2253 ئائىلە نامراتلىقتىن قۇتۇلدى، سۇغۇرتا كىرىمى 300 مىڭ يۈەنگە، بېرىلگەن تۆلەم 99 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

مەكىت ناھىيىسىنىڭ ھەممە يېزىلىرىغا ئاپتوموبىل قاتنايدۇ، ناھىيە تەۋەسىدىن چىقسىلا مارالبېشى —

4. جۇغراپىيىلىك مۇھىتى

مەكىت ناھىيىسى تەۋەسى يەكەن دەريا‌سىدىن ھاسىل بولغان يەلپۈگۈچسىمان بوستانلىق تۈزلەڭلىكى بولۇپ، يەر تۈزۈلۈشى تەكشى، ئومۇمىي يەر شەكلى غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا قىيسايغان، ئادەتتە يەر يۈزىنىڭ يانتۇلۇقى ئىككى مىڭ بەش يۈز بىردىن ئۈچ مىڭ بەش يۈزدە بىرگىچە، قۇملۇق گىرۋەكلىرىگە يېقىن جايلىرىدا يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز - پەس، بىنام، قۇم دۆڭلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن. سۇغىرىش رايونى تەۋەسىنىڭ يەر شەكلى بىلەن يەر ئۈستى تۈزۈلۈشىنىڭ پەرقى چوڭ ئەمەس، يەر شەكلىنىڭ يانتۇلۇقى نىسبەتەن تەكشى. ناھىيە زېمىنى قۇملۇقلىقتىن چەت گىرۋىكىگە جايلاشقاچقا، قۇرۇقلۇق كىلىماتى ئىنتايىن روشەن، ئىسسىقلىق مىقدارى مول، قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈشى يېتەرلىك، كېچە بىلەن كۈندۈزلۈك تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، سۇلىنىڭ پارغا ئايلىنىشى كۈچلۈك، يازدا قاتتىق ئىسسىق، قىشتا سوغۇق بولىدۇ، ئەتىيازدا بوران كۆپ چىقىدۇ، كۈزدە ھاۋارايى ياخشى بولىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.8℃، مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرىسى 42.1℃، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرىسى -22.4℃، يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 42.3 مىللىمېتىر، سۇلىنىڭ ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2349 مىللىمېتىر. بىر يىلدا ئوتتۇرىچە 2806.3 سائەت كۈن نۇرى چۈشىدۇ. ئۆتكەن يىللاردا قىرووسىز مەزگىلى ئوتتۇرىچە 217 كۈن بولدى، شامالنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تېزلىكى سېكۇنتىغا 1.9 مېتىرغا يېتىدۇ.

5. تەبىئىي بايلىقى

1) يەر بايلىقى　مەكىت ناھىيىسىنىڭ يەر بايلىقى مول، دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 736 مىڭ مو، ساپ تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 609 مىڭ مو. 1990 - يىلدىكى ئەمەلىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 530 مىڭ مو بولۇپ، يېڭا نوپۇسقا ئوتتۇرىچە 4.5 مودىن توغرا كېلىدۇ، ئوتتۇرىچە تېرىلغۇ يەر 1.14 مو بولدى. يەر قاتلىمى قېلىن، كۆپ قىسمى قۇم تۇپراق، تۇپراقنىڭ قايتا شورلىشىپ كېتىشى نىسبەتەن ئېغىر، قۇۋۇتى جەھەتتە ئورگانىك ماددا، ئازوت، فوسفور ئاز، كالىي كۆپ.

2) سۇ بايلىقى　ناھىيە تەۋەسىدە 2 دەريا بار، بۇ دەريالارغا 800 مىليون كۇب مېتىر سۇ كېلىدۇ. بىرى يەكەن دەريا‌سى بولۇپ، ناھىيە تەۋەسىدىن ئۆتىدىغان ئۈزۈنلۇقى 180 كىلومېتىر، ئۇنىڭ سۈيى ناھىيىگە كەلگەن سۇ مىقدارىنىڭ 52%نى ئىگىلەيدۇ؛ يەنە بىرى، تىزناپ دەريا‌سى بولۇپ، ناھىيە تەۋەسىدىن ئۆتىدىغان ئۈزۈنلۇقى 56 كىلومېتىر، سۈيى ناھىيىگە كەلگەن سۇ مىقدارىنىڭ 47.2%نى ئىگىلەيدۇ. ناھىيە تەۋەسىدە سۇ باشلىنىدىغان غول ئۆستەڭدىن 21ى بولۇپ، ئومۇمىي ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 202 كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. سۇغىرىش كۆلىمى 777 مىڭ 900 مو. ناھىيە بويىچە چوڭ، كىچىك سۇ ئامبىرىدىن 7 سى بار، بۇ ئامبارلارغا يىلىغا 76 مىليون كۇب مېتىر سۇ قاچىلىنىدۇ. ناھىيە بويىچە ماشىنىلاشقان قۇدۇقتىن 414 ى، سۇ چىقىرىش پونكىتىدىن 8ى بار، پايدىلىنىلغان يەر ئاستى سۈيىنىڭ مىقدارى تەخمىنەن 100 مىليون كۇب مېتىر.

3) ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك بايلىقى　دانلىق زىرائەتلەردىن بۇغداي، كۆمىسقوناق، شال، ئاققوناق، پۇرچاق قاتارلىقلار؛ ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن كېۋەز، زىرە، خاسەك، ئاپتاپپەرەس، زاراڭزا، تاماكا قاتارلىقلار بار. بۇ ناھىيە ئاپتونوم رايون بويىچە كېۋەز تېرىش سالمىقى ئەڭ زور ناھىيە بولۇپ، مەملىكەت ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ پاختىچىلىق بازىسى قىلىنغان ناھىيىلەرنىڭ بىرى. 133 خىل كۆكتات سورتى، 123 خىل مېۋە - چېۋە سورتى بار، بۇنىڭ ئىچىدە سۈپىتى ئالاھىدە بولۇپ شىنجاڭ بويىچە داڭق چىقارغان «كۆك

پىشما» ئۆرۈكى، ئامۇتتىن «كۆك ئامۇت»، قوغۇندىن «مەكىت قوغۇنى»، «مامۇت قازى»، «ئاق كۆكچى» لەر بار. دورىلىق ئۆسۈملۈكلەردىن توشقان زەدىكى، ئالىقات، چۇچۇكبۇيا، پاقا يوپۇرمىقى قاتارلىقلار بار. چارۋىلاردىن كالا، ئات، ئېشەك، قېچىر، تۆگە، چوشقا قاتارلىقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە كۆپ يىللاردىن بۇيان شۇ يەردە شالغۇتلاشتۇرۇپ، يېتىشتۈرۈلگەن يەرلىك ئەلا نەسىللىك مەكىت دولان قويى بار. ياۋايى ھايۋانلاردىن ياۋا تۇشقۇز، جەرەن، تۈلكە، يىلان، ياۋا توشقان، قىرغاۋۇل، كىرپە قاتارلىقلار بار.

4) ئورمان بايلىقى مەكىت ناھىيىسىنىڭ بىپايان قۇملۇقتىكى بوستانلىق دېگەن نامى بار. 1990 - يىلى ساقلىنىپ قالغان تەبىئىي توغراقلىق 371 مىڭ مو، ئومۇمىي زاپىسى 513 مىڭ كۇب مېتىر، بىنا قىلىنغان ئىقتىسادىي ئورمان 11 مىڭ 700 مو. ناھىيە بويىچە ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 2.2%، دېھقانچىلىق رايونىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 23%.

6. ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى

مەكىت ناھىيىسى يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى شۇنداقلا مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق كېۋەز تېرىلىدىغان ناھىيە، ئاپتونوم رايون بويىچە پاختا ھوسۇلى يۇقىرى ناھىيە. 1950 - يىلىدىن باشلاپ يېزىلار يەر ئىسلاھاتى، كوپېراتسىيىلىشىش، خەلق كۆمۈنىسى، ئىشلەپچىقىرىش ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى قاتارلىق ئىجتىمائىي ئۈزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈردى، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلاندى، دېھقانلارنىڭ كىرىم سەۋىيىسى خېلىلا يۇقىرى. 1990 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 290 مىليون 657 مىڭ 300 يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 181 مىليون 25 مىڭ يۈەن) گە يەتتى. 73 مىڭ 750 تونىنا ئاشلىق، 20 مىڭ 260 تونىنا پاختا ئېلىندى. يىل ئاخىرىدا قولدا 385 مىڭ تۇياق چارۋا قالدى، 107 تونىنا بېلىق تۇتۇلدى، 29.6 تونىنا پىلە غوزىسى ئېلىندى. ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىكىدىن قىلىنغان ساپ كىرىم 128 مىليون 620 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ناھىيىنىڭ ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىدا ئۇنۇم كۆرۈنەرلىك بولدى، ناھىيە ئېتىزلارنى سالالاشتۇرۇش، ئىھاتە ئورمىنى بىلەن تورلاشتۇرۇش، ئۆستەڭلەرنى يۇرۇشلەشتۇرۇشنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئىشقا ئاشۇرۇپ «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشى بويىچە تەجرىبە يارىتتى. يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش سەۋىيىسىمۇ خېلىلا يۇقىرى، ماشىنا بىلەن ھەيدەلگەن يەر ھەيدەلگەن يەر كۆلىمىنىڭ 90%نى، ماشىنا بىلەن تېرىلغان يەر 83%نى ئىگىلىدى.

سانائەت كارخانىلىرىدىن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش، ئۇن، ياغ تارتىش، پاختا چىقىرىش، ماشىنا رېمونت قىلىش، ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى، مەتبەئىچىلىك قاتارلىقلار بار. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 41 مىليون 456 مىڭ 600 يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 19 مىليون 414 مىڭ 800 يۈەن) گە يەتتى. شۇ يىلى 2 مىليون 230 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى، 3516 تونىنا ئۇن، 804.8 تونىنا سۇ يېغى تارتىلدى. 4869 تونىنا چىگىت ئايرىلدى، ناھىيە بويىچە تۇراقلىق مۇلۇككە 5 مىليون 470 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 187 مىڭ 63 يۈەنگە يەتتى.

1990 - يىلى ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 57 مىليون 680 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە يىل ئاخىرىدا نەق بار ئىشچى - خىزمەتچى 4904 بولۇپ، يىللىق ئومۇمىي مائاش سوممىسى 10 مىليون 354 مىڭ 700 يۈەن بولدى. دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 428.51 يۈەنگە، بازار- يېزا ئاھالىلىرى بانكىغا ئامانەت قويغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 30 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە قىيىنچىلىقى بار 2253 ئائىلە نامراتلىقتىن قۇتۇلدى، سۇغۇرتا كىرىمى 300 مىڭ يۈەنگە، بېرىلگەن تۆلەم 99 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

مەكىت ناھىيىسىنىڭ ھەممە يېزىلىرىغا ئاپتوموبىل قاتنايدۇ، ناھىيە تەۋەسىدىن چىقسىلا ماراليېشى —

يەكەن ناھىيولى، تازغۇن — مەكىت ناھىيولى، مەكىت — يەكەن ناھىيولى بار، يولۇچى، يۈك تىرانسپورتى قۇلايلىق. 1990 - يىلى ناھىيولدا توشۇلغان يۈك 10 مىليون 800 مىڭ تونىنا - كىلومېتىرغا، يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 13 مىليون 310 مىڭ ئادەم - كىلومېتىرغا يەتتى.

7. پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

1990 - يىلى مەكىت ناھىيىسى بويىچە ئالىي ئۇنۋانى بار پەن - تېخنىكا خادىمى 8گە، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 208گە يەتتى؛ ئوتتۇرا مەكتەپ 10 (مىللىي مەكتەپ 9)، ئوقۇغۇچىسى 2440 (مىللىي 2261)؛ ئوتتۇرا تېخنىكوم بىر، ئوقۇغۇچىسى 252، باشلانغۇچ مەكتەپ 87 (مىللىي مەكتەپ 86)، ئوقۇغۇچىسى 12 مىڭ 813 (مىللىي 12 مىڭ 469). شۇ يىلى مائارىپ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 1 مىليون 700 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى. ناھىيە بويىچە تىببىي داۋالاش، ساقلىق ساقلاش ئىپپاراتىدىن 11 ى، دوختۇرخانىلاردا 285 كارۋات، 218 كەسپىي تىببىي خادىم بار. ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەردە مۇنتىزىم يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت مەيدانىدىن 4ى، ژاسكېتبول مەيدانىدىن 28ى، پۇتبول مەيدانىدىن 4ى بار. 1982 - يىلى ناھىيىلىك تەنتەربىيە كومىتېتى تۇنجى نۆۋەتلىك ئىشچى - خىزمەتچىلەر يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى. ناھىيە بويىچە 9 يېزىدا مەدەنىيەت پائالىيىتى پونكىتى، 78 مەدەنىيەت - تەنتەربىيە پائالىيەت ئۆيى قۇرۇلدى، مەكىت ناھىيىسىنىڭ دېھقانلار رەسىمى ۋە «دولان مەشرېپى» نىڭ شىنجاڭنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا داڭقى بار.

§ 11 . مارالبېشى ناھىيىسى

1. ئورنى ۋە كۆلىمى

مارالبېشى ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي شىمالىغا، قەشقەر دەريالىق، يەكەن دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي شىمال گىرۋىكىگە جايلاشقان. ئورنى شىمالىي پاراللېل ′18°40 — ′42°38، شەرقىي مېرىدىئان ′52°79 — ′18°77 ئارلىقىغا توغرا كېلىدۇ. شەرقى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئاۋات ناھىيىسى، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ قاراقاش ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبى يەكەن، مەكىت ناھىيىلىرى، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ گۇما ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، غەربى پەيزاۋات، يوپۇغا ناھىيىلىرى، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاتۇش شەھىرى، ئاقچى ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، شىمالىي تەرىپى تەكرىتاغ تىزمىسىدىكى كەلپىن تاغ سىستېمىسى ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ كەلپىن ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. ناھىيە زېمىنىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 318 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 134 كىلومېتىر. ئومۇمىي يەر كۆلىمى تەخمىنەن 21 مىڭ 700 كۋادرات كىلومېتىر. ناھىيە بازىرىدىن قەشقەر شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 276 كىلومېتىر، ئۈرۈمچى شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 1255 كىلومېتىر.

2. تەرەققىيات جەريانى ۋە رايونلارغا ئايرىلىشى

غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھازىرقى مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەسى سەپەر باي بەگلىكى تۇرۇشلۇق جاي ئىدى. ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىن جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگىچە كۇسەنگە قارىدى. سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە سۇلى بەگلىكىگە تەۋە بولدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ناھىيە تەۋەسىدە ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق سەپەرباي ئايمىقى بار ئىدى. سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە قاراخانىيلار خانلىقى،

غەربىي لياۋ، موڭغۇل خانلىقى، بېشبالىق ۋاقىتلىق دەۋان ۋازارىتى، چاغاتاي خانلىقى، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياركەنت خانلىقىنىڭ زېمىنىگە تەۋە بولدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، جۇڭغار خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. چېيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چىڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىن خەرىتىسىگە كىرگۈزۈلدى ۋە قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى، ياركەنت مەسلىھەتچى ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 12 - يىلى (1832 - يىلى) مارالبېشى بېۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىگە قارىدى، گۈاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى) مارالبېشى ئايىمىقىغا ئۆزگەرتىلىپ ياركەنت يامۇلىغا قارىدى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) مارالبېشى ئايىمىقى مارالبېشى ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلىپ قەشقەر دوتەيلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ياركەنت مەمۇرىي مۇپەتتىشلىك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. 1956 - يىلى يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى (مەمۇرىي مەھكىمە) نىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلمەكتە.

1990 - يىلى مارالبېشى ناھىيىسىگە 4 بازار، يەنى مارالبېشى، سېرىقبۇيا، ئاۋات، ئاچال؛ 8 يېزا يەنى چاربېغ، دۆلەتباغ، ئاناركۆل، شامال، ئاقسامارال، ئالاغىر، چوڭقۇرچاق، يېڭىئۆستەڭ؛ 5 دېھقانچىلىق-ئورمانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىسى يەنى سورتلۇق ئۇرۇقچىلىق مەيدانى، باغۋەنچىلىك مەيدانى، شامال چارۋىچىلىق مەيدانى، شاقۇ ئورمانچىلىق مەيدانى قارىدى. ناھىيە بويىچە 222 مەمۇرىي كەنت، 835 تەبىئىي كەنت بار. ناھىيە تەۋەسىدە تۇرۇشلۇق ئورۇنلاردىن بېكتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ 8 تۇەن - مەيدانى ۋە سۇ باشقارمىسى ھەمدە ئەدلىيە نازارىتىگە قاراشلىق قاراقىلچىن ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى بار.

3. نوپۇس ۋە مىللەتلىرى

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 1953 - يىلى 132 مىڭ 243 ئىدى، 1964 - يىلى 158 مىڭ 160كە، 1982 - يىلى 256 مىڭ 936گە، 1990 - يىلى 303 مىڭ 291گە يەتتى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئەر 160 مىڭ 710، ئايال 142 مىڭ 581؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 251 مىڭ 93، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 50 مىڭ 324، باشقا نوپۇس 1874؛ بازار نوپۇسى 70 مىڭ 467، يېزا نوپۇسى 232 مىڭ 824.

1990 - يىلى مارالبېشى ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر 260 مىڭ 60، خەنزۇ 41 مىڭ 656، خۇيزۇ 1045، ئۆزبېك 89، مانجۇ 78، موڭغۇل 60، باشقا مىللەتلەر 303.

4. جۇغراپىيىلىك مۇھىتى

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا قىيمايغان، شىمالىي قىسمىدىكى چېگرا سىزىقى تاغلىق رايون، شەرقىي جەنۇبىي تەرىپى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئىچىدە بولۇپ، تەكلىماكان قۇملۇقىغا تەۋە. ناھىيە تەۋەسىدىكى يەرلەرنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى شىمالىي تەرىپىدىكى تاغلىق رايونلارنىڭ 2000 ~ 2500 مېتىرغىچە، ئوتتۇرا قىسمى ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى يەرلەرنىڭ 1100 — 1180 مېتىرغىچە. ناھىيە بويىچە بوستانلىق يەكەن دەريا‌سى بىلەن قەشقەر دەريا‌سى بويلىرىدىكى تۈزلەڭلىككە مەركەزلەشكەن بولۇپ، غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا سوزۇلغان تار ۋە ئۇزۇن يەر شەكلىنى ھاسىل قىلغان، بوستانلىق كۆلىمى تەخمىنەن 11 مىليون 950 مىڭ مو.

مارالبېشى ناھىيىسى مۇتتەدىل بەلۋاغ كىلىماتىغا كىرىدۇ. 4 پەسىل ئېنىق ئايرىلىدۇ، كىلىماتى قۇرغاق، يامغۇر ئاز ياغىدۇ، بوران، قۇم كۆپ، كۈن نۇرى يېتەرلىك، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى كۈچلۈك. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.7℃، مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرىسى 42.7℃، مۇتلەق مىنىمۇم

تېمپېراتۇرىسى 2℃ 24ـ. يىللىق ئوتتۇرىچە قىرووسز مەزگىلى 220 — 230 كۈن، يىلىغا ئوتتۇرىچە 2900 — 3100 سائەت كۈن چۈشىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 45.1 مىللىمېتىر، سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2083.5 مىللىمېتىر. شەرقىي شىمال شامىلى كۆپ چىقىدۇ، ئوتتۇرىچە شامال تېزلىكى سېكۇنتىغا 1.7 مېتىرغا، شامالنىڭ ئەڭ زور تېزلىكى سېكۇنتىغا 28 مېتىرغا يېتىدۇ. ئاساسلىق تەبىئىي ئاپەتلەردىن قۇم بوران، مۆلدۈر، ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق، يازدىكى كەلكۈن قاتارلىقلار بار.

5. تەبىئىي بايلىقى

1) يەر بايلىقى　مارالبېشى ناھىيىسىدە 4 مىليون 600 مىڭ مو ھېنەم يەر بار، بۇنىڭ ئىچىدە ياخشىراق يەر 2 مىليون مو؛ تېرىلغۇ يەر 1 مىليون 100 مىڭ مو (ناھىيىگە تەۋەسى 600 مىڭ مو)، بۇنىڭ ئىچىدە سالالاشتۇرۇلغان كۆلەم 82%. ئوتلاق تەخمىنەن 1 مىليون مو (ناھىيە باشقۇرۇشىدىكىسى 800 مىڭ مو)، ھازىر پايدىلىنىلىۋاتقىنى 300 مىڭ مو.

2) سۇ بايلىقى　مارالبېشى ناھىيىسىدە ئاساسلىقى 2 دەريا بار، بىرى غەربىي جەنۇبتىن ناھىيە دائىرىسىگە كىرىدىغان يەكەن دەريالىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 350 كىلومېتىر، يىلىغا 820 مىليون كۇب مېتىر سۇ كېلىدۇ، يەنە بىرى، قەشقەر دەريالىسى بولۇپ، ئىلگىرى ئۇنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى مۇساپىسى 160 كىلومېتىر كېلەتتى. كېيىن يۇقىرى ئېقىندا سۇ ئامبىرى ياسالغاچقا ئېقىن ئۇزۇلۇپ قالدى. ناھىيىگە قاراشلىق سۇ ئامبىرىدىن 3ى بولۇپ، يىللىق سۇ سىغىمچانلىقى 86 مىليون 800 مىڭ كۇب مېتىر، يېزا ئىگىلىك 3 - شىستىنىڭ شوركۆل سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ سىغىمچانلىقى 500 مىليون كۇب مېتىر. ناھىيە بويىچە سۇ يۇزى كۆلىمى 42 مىڭ مو، يەر ئاستى سۇ زاپىسى 200 مىليون كۇب مېتىر، ماشىنىلاشقان قۇدۇقتىن 1100ى بار، يىلىغا 4 مىليون كۇب مېتىر سۇ تارتىلىدۇ.

3) ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك بايلىقى　دانلىق زىرائەتلەردىن بۇغداي، كۆممىقوناق، شال، ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن كېۋەز، تاماكا، قېزىلچا، زىرە، پۇرچاق - ماش؛ ياغلىق دان زىرائەتلىرىدىن زىغىر، زاراڭزا، ئاپتاپپەرەس قاتارلىقلار، قوغۇن، تاۋۇز، كۆكتاتتىن 30 نەچچە خىلى بار، مارالبېشى ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق كېۋەز تېرىلىدىغان ناھىيە، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە زور مىقداردا لوپنۇر ياۋا كەندىرى ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. مېۋىلەردىن ئۈزۈك، شاپتۇل، ئالما، ياڭاق قاتارلىقلار بار. دورىلىق ئۆسۈملۈك بايلىقىدىن توشقان زەدىكى، زاراڭزا، ئالقات قاتارلىق 50 نەچچە خىلى بار. مارالبېشى ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە چۇچۇكبۇيا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان نۇقتىلىق ناھىيە. ئۇي ھايۋانلىرىدىن كالا، ئات، قوي، ئۈچكە، تۆگە قاتارلىقلار، ئۇي قۇشلىرىدىن توخۇ، ئۆردەك، غاز قاتارلىقلار بار، سۇ مەھسۇلاتلىرىدىن كارپ بېلىقى، ناپان بېلىق، ئوتخور بېلىق قاتارلىق 9 خىلى بار، يەنە ئاز ساندا بۇلغۇن بار. مارالبېشىنىڭ بېلىق كاۋىسىنىڭ داڭقى پۈتۈن شىنجاڭغا تارالغان. ياۋايى ھايۋانلاردىن بۇغا، تۈلكە، جەرەن، قىرغاۋۇل قاتارلىقلار بار.

4) ئورمان بايلىقى　مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئورمان كۆلىمى زور، دەرەخ تۈرلىرى كۆپ، نەق بار تۈتاش كەتكەن توغراقلىق 1 مىليون 200 مىڭ مو بولۇپ، مەملىكەت بويىچە توغراق ئورمىنىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى نۇقتىلىق ناھىيە قىلىپ بېكىتىلدى. ناھىيە بويىچە يەنە 100 مىڭ مو قىزىل يۇلغۇن بار، باشقا دەرەخ تۈرلىرىدىن سۇۋادان تېرەك، جىگدە، قارىياغاچ، ئارچا قاتارلىقلار بار. ناھىيە تەۋەسىدىكى ئورمانلىقلاردا يەر مەدىكى (موگۇ) زور مىقداردا ئۆسىدۇ، مارالبېشى يەر مەدىكىنىڭ نامى شىنجاڭغا تارالغان.

5) قېزىلما بايلىقى　بايقالغانلىرىدىن تۆمۈر، مىس، تىتان، قوغۇشۇن، فوسفور، ھېقىق، ئامېتىستېت، خۇڭتېشى تېشى، چاسا ئالماس، ئالماس، ھاك تېشى، گەچ ۋە تاش تۈز قاتارلىقلار بار. تاش تۈزدىن باشقىلىرى تېخى قېزىلمىدى.

6. ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى

مارالبېشى ناھىيىسى ئەزەلدىن دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىقنى تۈزۈرۈك كەسىپ قىلىپ كەلدى. 1950 - يىلدىن باشلاپ يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىدا ناھايىتى زور تەرەققىياتلار بولدى. 1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە مارالبېشىنىڭ ئىقتىسادى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا نامى چىققان 8 نامرات ناھىيىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. 1978 - يىلدىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ ئىشلەپچىقىرىش تېز ئاشتى. 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 1978 - يىلدىكى 25 مىليون 911 مىڭ يۈەندىن 52 مىليون 24 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 100.8% ئېشىپ، مەملىكەت بويىچە مەھسۇلات قىممىتىنى بىر قاتلىغان 47 ناھىيىنىڭ بىرىگە ئايلاندى. 1990 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 172 مىليون 990 مىڭ يۈەنگە يەتتى (ئۆزگەرمەس باھا). تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 582 مىڭ 800 مو بولۇپ، 92 مىڭ 828 تونىنا ئاشلىق، 20 مىڭ 964 تونىنا پاختا، 1520 تونىنا ياغلىق دان ئېلىندى. يىل ئاخىرىدا قولدا 707 مىڭ 100 تۇياق چارۋا قالدى. 29 مىڭ 964 مو يەردە ئورمان بىنا قىلىندى، 25 مىڭ 92 تونىنا مېۋە - چېۋە ئېلىندى. ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 3 مىليون 185 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 35 مىڭ 742 كىلوۋاتقا يەتتى.

سانائەتتە ئاساسلىق ئۇن تارتىش، پاختا چىقىرىش، دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش، توك چىقىرىش، خىش پىشۇرۇش، بىناكارلىق - قۇرۇلۇش، بورا توقۇش، ياغ تارتىش، ئاياغ كىيىم تىكىش، تۇمۇرچىلىك قاتارلىق كارخانىلار بارلىققا كەلدى. 1990 - يىلى ناھىيىگە قاراشلىق سانائەت كارخانىسى 46 بولۇپ، سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 55 مىليون 300 مىڭ يۈەنگە يەتتى (ئۆزگەرمەس باھا). بىر يىلدا 6 مىليون 634 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى، 876 تونىنا تۇز ئىشلەندى، 15 مىڭ 33. 75 تونىنا چىگىت ئايرىلدى، 1. 8850 تونىنا ئۇن تارتىلدى. بىر يىلدا ئاساسىي قۇرۇلۇشقا 6 مىليون 970 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 1 مىليون 91 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى.

1990 - يىلى مارالبېشى ناھىيىسى بويىچە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 85 مىليون 640 مىڭ يۈەنگە، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە يىللىق كىرىمى 1069 يۈەنگە يەتتى. يىل ئاخىرىدىكى ئومۇمىي ئىشچى - خىزمەتچى 8337 بولۇپ، يىللىق ئومۇمىي مائاش سوممىسى 180 مىليون 79 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى. بازار - يېزا ئاھالىلىرى بانكىغا ئامانەت قويغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 60 مىليون 870 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 791 مىڭ يۈەن سۇغۇرتا ھەققى يىغىلدى. 210 مىڭ يۈەن تۆلەم تۆلەندى.

مارالبېشى ناھىيىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مۇھىم ئۆتەڭ بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ «دەرۋازا»سى. ناھىيە تەۋەسىدە 3 ئاساسلىق يول يەنى ئۈرۈمچى - خوتەنمۇ ئاشىيولى، مارالبېشى - يەكەن ئاشىيولى، مارالبېشى - تۇمشۇق ئاشىيولى بار. 1990 - يىلى ناھىيىلىك ترانسپورت شىركىتى 10 مىڭ 190 تونىنا يۈك توشىدى، يۈك ئوبوروت مىقدارى 6 مىليون 510 مىڭ تونىنا - كىلومېتىرغا، توشۇلغان يولۇچى 177 مىڭ 400 ئادەم (قېتىم) گە، يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 20 مىليون 630 مىڭ ئادەم - كىلومېتىرغا يەتتى.

7. پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

1990 - يىلى مارالبېشى ناھىيىسىدىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇنۋانى بار پەن - تېخنىكا خادىمى 471، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئۇنۋانى بارلار 16. 1950 - يىلدىن ئىلگىرى ئوتتۇرا مەكتەپ يوق ئىدى، 1990- يىلدىكى ئادەتتىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ 2 (مىللىي مەكتەپ بىر)، ئوقۇغۇچىسى 1231 (مىللىي 984)، ئوقۇتقۇچى 88 (مىللىي 67)، تولۇقسىز ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ 106 (مىللىي مەكتەپ 104)،

ئوقۇغۇچىسى 31 مىڭ 171 (مىللىي 30 مىڭ 124)، ئوقۇتقۇچى 1468 (مىللىي 1398). بىر يىلدا ماتارىپ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 681 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى. ناھىيىدە ساۋات چىقىرىش سىنىپىدىن 176 سى ئېچىلدى، مەدەنىيەت مەركىزىي پونكىتىدىن 180ى، كۈتۈپخانىدىن 175ى ئەسلىگە كەلدى. ناھىيە بويىچە تىببىي داۋالاش، ساقلىق ساقلاش ئاپپاراتىدىن 4ى، شىپاخانىدىن 12 سى، ساقلىق ساقلاش تېخنىكا خادىمىدىن 470ى، دوختۇرخانىلاردا 563 كارۋات بار. بىر يىلدا ناھىيىلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتىپىنىڭ تەنھەرىكەت كومانىدىسى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك تۈرلۈك تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرىدە 11 ئالتۇن مېدال، 54 كۈمۈش مېدال ئالدى. ناھىيىلىك تەنتەربىيە كومىتېتى ئاپتونوم رايونلۇق 2 - نۆۋەتلىك ياش - ئۆسمۈرلەر تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى. مارالبېشى ناھىيىسى يەنە بىر قېتىم دۆلەت تەنتەربىيە كومىتېتى تەرىپىدىن مەملىكەت بويىچە تەنتەربىيە خىزمىتىدىكى 10 ئىلغار ناھىيىنىڭ بىرى بولۇپ باھالاندى.

مارالبېشىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ئۇزۇن، ناھىيە بازىرىنىڭ تەخمىنەن 60 كىلومېتىر شەرقىدە توقتۇز ساراي قەدىمىي شەھەر خارابىسى (تاڭ سۇلالىسى پادىشاھ سېپىلى) بار، ئۇ يەردىن نۇرغۇن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزىۋېلىندى؛ ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا چوڭ تىم، كىچىك تىم، قوش تىم دېگەن 3 جايدىكى قەدىمىي بىناكارلىق خارابىسى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش رايونى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 2 - جۇن 4 - شى 12 - تۇمەن 1952 - يىلى ياسىغان ئىنقىلابىي قۇربانلار خاتىرە مۇنارىسى بار، شەھەر ئىچىدە سۇغا چۆشۈپ كەتكەن ئامما قۇتقۇزۇش ئۇچۇن شەرەپ بىلەن قۇربان بولغان، دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى «خەلقنى سۆيۈش نەمۇنىچىسى» دەپ نام بەرگەن ئىنقىلابىي قۇربان قادىر ھېزىمىنىڭ قەبرىسى بار.

12 §. تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى

1. ئورنى ۋە كۆلىمى

تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا، قاراقۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان. ئورنى شىمالىي پاراللېل ′40°38 — ′37°35، شەرقىي مېرىدىئان ′20°77 — ′33°71 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. شەرقتە قاغىلىق، يەكەن ناھىيىلىرى بىلەن، شىمالدا ئاقتۇ ناھىيىسى بىلەن قوشنا؛ غەربى تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، غەربىي جەنۇبى ئافغانىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن، جەنۇبى پاكىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن تۇتىشىدۇ. ناھىيە تەۋەسىنىڭ شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 140 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 178 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 25 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر. ناھىيە بازىرىدىن قەشقەر شەھرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 200 كىلومېتىر، ئۈرۈمچى شەھرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 1765 كىلومېتىر.

2. تەرەققىيات جەريانى ۋە رايونلارغا ئايرىلىشى

غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ناھىيە تەۋەسىدە سارىقول، سىغنان، يۆلئېرىق، ئۇدىيانا قاتارلىق 8 كىچىك بەگلىك بار ئىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ يەر دېرو دەپمۇ ئاتالغان. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە قايتىدىن سارىقول ۋە يېرو دەپ ئىككىگە ئايرىلدى ۋە سۇلىغا بەيئەت قىلدى. جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەردىن

تالاق سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە ناھىيە تەۋەسىدە كاۋانتا، ۋاخان بەگلىكى قاتارلىق بەگلىكلەر بار ئىدى. تالاق سۇلالىسىنىڭ كەيىنكى يىللىرى بۇ يەردە كۆكئارت بوۋالى تەسىس قىلىنىدى. سۇلۇك، يۇمەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ئاۋۋال ئۇدۇن، كېيىن قاراخانىيلار خانلىقى، غەربىي لياۋ، موڭغۇل خانلىقى، چاغاتاي خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياركەنت (مەئىدىيە) خانلىقىغا قارىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگىنلۇك 24 - يىلى (1759 - يىلى) چىڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىن دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى. گۇاڭشۇ 28 - يىلى (1902 - يىلى) سارىقول شۆبە مۇداپىئە ۋازارىتى تەسىس قىلىنىدى ۋە ياركەنت يامۇلىغا قارىدى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) سارىقول ۋازارىتى سارىقول ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، قەشقەر دوتەيلىكىگە، مەمۇرىي مەھكىمىگە ۋە قەشقەر ۋىلايىتىگە قارىدى. 1954 - يىل 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قۇرۇلدى ۋە ھازىرغىچە قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى (مەمۇرىي مەھكىمىسى) گە تەۋە بولۇپ كەلمەكتە.

1990 - يىلى ئاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىگە بىر بازار، يەنى ئاشقورغان بازىرى؛ 11 يېزا يەنى تاغارما، تىزناپ، ئاشقورغان، دەفتەر، ۋەچە، بەلدىر، ماريالاق، قوغۇشلۇق، داتۇلاق، بۇلۇمسار ۋە كۆكيار قىرغىز مىللىي يېزىسى؛ 2 مەيدان (فېرما) يەنى مازار تەسىللىك قوي فېرمىسى، بۇزۇرداش ئورمانچىلىق مەيدانى - چارۋىچىلىق فېرمىسى قارىدى. ناھىيە بويىچە 3 ئاھالىلەر كومىتېتى، 34 كەنت كومىتېتى، 71 تەبئىي كەنت، 85 دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق نۇقتىسى بار.

3. نوپۇسى ۋە مىللەتلىرى

ئاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 1953 - يىلى 15 مىڭ 108 ئىدى، 1964- يىلى 11 مىڭ 876گە، 1982 - يىلى 20 مىڭ 153كە، 1990 - يىلى 24 مىڭ 618 گە يەتتى. 1990- يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئەر 12 مىڭ 593، ئايال 12 مىڭ 25؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 19 مىڭ 204، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 5337، باشقا نوپۇس 77؛ بازار نوپۇسى 3711، يېزا نوپۇسى 20 مىڭ 907.

1990 - يىلى ناھىيىدىكى تاجىك 21 مىڭ 748، ئۇيغۇر 1712، قىرغىز 1459، خەنزۇ 563، باشقا مىللەتلەر 30.

4. جۇغراپىيىلىك مۇھىتى

ئاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى غەربىي جەنۇبى ئېگىز، شەرقى پەس. يېرى دېگىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە 4000 مېتىر ئېگىز، ناھىيە بازىرى دېگىز يۈزىدىن 3022 مېتىر ئېگىز. ناھىيە تەۋەسىدە مۇزلۇق چوققىلار قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، جىلغىلار گىرەلىشىپ كەتكەن، ئىدىرلىقلار ئېگىز - پەس. قۇرۇمتاغ، قاراقۇرۇم تېغى، ھىندىقۇش تېغى ۋە تەڭرىتاغدىن ئىبارەت 4 چوڭ تاغ تىزمىسى بۇ يەردە بىرىكىپ «دۇنيا ئۆگزىسى»نى شەكىللەندۈرگەن. قاراقۇرۇم تېغىدىكى چوگىر چوققىسى دۇنيا بويىچە 2 - ئېگىز چوققا بولۇپ، دېگىز يۈزىدىن 8611 مېتىر ئېگىز. شىمالىي تەرىپىدە «مۇزتاغ ئاتا» دەپ ئاتىلىدىغان مۇز تاغ چوققىسى بولۇپ، دېگىز يۈزىدىن 7546 مېتىر ئېگىز، يىل بويى موز - قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ، مۇزلۇقنىڭ قېلىنلىقى 50 — 70 مېتىر، موز - قار بىلەن قاپلانغان كۆلەم تەخمىنەن 200 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

ئاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى سوغۇق مۇتىدىل بەلۋاغنىڭ ئىنتايىن قۇرغاق سوغۇق كىلىمات رايونىغا كىرىدۇ، سوغۇق، ئىللىق دەپ 2 پەسلىگە ئايرىلىدۇ. تېمپېراتۇرىسى تۆۋەن، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، ھاۋاسى شالاڭ، قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈشى تولۇق، قىش ئۇزۇن، ياز قىسقا. ئېگىز تاغلىق بىلەن جىلغىلارنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ. مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرىسى 32℃، مۇتلەق مىنىمۇم

تېمپېراتۇرىسى 39.1℃ ـ، يىللىق ئوتتۇرىچە قىرووسىز مەزگىلى 74.3 كۈن، يىللاردىن بۇيانقى يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 68.3 مىللىمېتىر. ھۆل - يېغىن كۆپىنچە دېگىز يۈزىدىن 3900 — 4900 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان ئېگىز جايلارغا مەركەزلەشكەن. توك قىبلىنىلىقىسى ئاك چوڭقۇر بولغاندا 177 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ. يىل بويى كۆپرەك شىمال بورىنى چىقىدۇ، شامال كۈچى 7 — 8 بال، شامال كۈچى ئاك كۈچلۈك بولغاندا 12 بالغا يېتىدۇ. ئاپەت خاراكتېرلىك ھاۋارايى ئاساسلىقى قۇرغاقچىلىق، بوران، چالما توزاندىن ئىبارەت.

5. تەبىئىي بايلىقى

1) يەر بايلىقى　ئاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە 288 مىك 900 مو يەر بار، بۇنىك ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 58 مىك 400 مو بولۇپ، 20.4%نى؛ تېرىشقا بولىدىغان بىنەم يەر 230 مىك مو بولۇپ، 79.6%نى ئىگىلەيدۇ؛ سازلىق يەر 1000 مو. تۈپرىقى تاغلىق قوڭۇر كالتىسىيلىق تۈپراق، ئېگىز جىلغا چىملىق تۈپراق، تاغلىق قاراچىلان تۈپراق، تاغلىق قوڭۇر چۆل تۈپراق، ئېگىز جىلغا سازلىق تۈپراق، ئېگىز تاغلىق چۆل تۈپراق، سوغۇق چۆل تۈپراقتىن ئىبارەت 7 گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ.

2) سۇ بايلىقى　ئاشقورغاندا ئاساسلىقى يەكەن دەريالىرى (زەرەپشان دەريالىرى)، ئاشقورغان دەريالىرى، تاغارما دەريالىرى، ۋەچە دەريالىرى، ماريالىك دەريالىرى، داتۇك دەريالىرى، بۇلۇمسار دەريالىرى، پىلىك دەريالىرى، كىچىك داتۇك دەريالىرى، راسكام دەريالىرى قاتارلىق دەريالار بار، ئۇلار ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالىرىغا مەنسۇپ. يەكەن دەريالىرى ناھىيىنى شەرقىي جەنۇبتىن شىمالغا كېسىپ ئۆتىدۇ، ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 290 كۇب مېتىر. ئاشقورغان دەريالىرى تاغدۇمباش دەريالىرى بىلەن قاراچى كۆل دەريالىرىنىك قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. ئاشقورغان دەريالىرى جەنۇبتىن شىمالغا ئېقىپ ناھىيە تەۋەسىنى كېسىپ ئۆتىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 240 كىلومېتىر، يىللىق سىرغىم مىقدارى 1 مىليارد 582 مىليون كۇب مېتىر. سۇ ئېنېرگىيىسى بايلىقى مول.

3) يەر ئىسسىقلىق بايلىقى　ئاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە ئارىشاك مەنبەسى (مىنېرال بۇلاق) نىسبەتەن كۆپ، چوڭقۇراقلىرىدىن يانبۇلاق، تاغارما ئىسسىق بۇلىقى، ماريالىك، دەفتەر ئىسسىق سۇ بۇلاقلىرى بار. بۇلاق سۇيىنىك تېمپېراتۇرىسى ئوتتۇرىچە 65℃قا يېتىدۇ، سۇنىك ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا ئوتتۇرىچە 2 لىتىر. نۆۋەتتە تاغارمىدىكى ئىسسىق بۇلاقتىن پايدىلىنىۋاتىدۇ، باشقىلىرىدىن پايدىلىنىلمىدى.

4) ھايۋانات، ئۆسۈملۈك بايلىقى　ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، ئارپا، كۆممىقوناق قاتارلىقلار؛ مېۋىلىك دەرەخلەردىن شاپتۇل، ئۈرۈك، ئالما، يانچاق قاتارلىقلار؛ دەل - دەرەخلەردىن تېرەك، سۆگەت، چىنار، ئارچا، قارىغاي قاتارلىقلار، دورىلىق ئۆسۈملۈكلەردىن قار لەيلىسى، ئەڭلىك ئوت، چاكاندا، يەر مەدىكى، قانتېپەر، كىرەش، مەرزەنجۇش قاتارلىقلار؛ ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن بېدە، كۆك بېدە، ياۋا سەي پۇرچاق، ياۋا يېسىباش، ياۋا ئارپا، رۇخسىگۈل قاتارلىق ھەر خىل پۇرچاق ئائىلىسى ۋە باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئوت تۇرلىرى بار. ياۋايى ھايۋانلاردىن يىلپىز، بۆرە، تۈلكە، ياۋا توشقان، ياۋا تۆگە، ئالاتاغلىق ئۆچكە قاتارلىقلار بار، پامىر ئارقارى دۇنياداكەم ئۇچرايدىغان قىممەتلىك ياۋايى ھايۋانلارنىك بىرى. ئۇچار قۇشلاردىن بۇركۇت، كۆك قوتان، سار، كەكلىك، سۇقسۇر ھەمدە ھەر خىل تاغ قۇشقاچلىرى بار، ئۇلار كەم ئۇچرايدىغان قىممەتلىك دورا ماتېرىيالىدۇر. بېلىقلاردىن يوغان باش بېلىق، قىلىن كالپۇك بېلىق قاتارلىقلار بار.

5) ئورمان بايلىقى　ناھىيە بويىچە 70 مىك 100 مو ئورمان بار، بۇنىك ئىچىدە تەبىئىي ئورمان 29 مىك 700 مو بولۇپ، 42.4%نى، بىنا قىلىنغان ئورمان 49 مىك 400 مو بولۇپ،

57.6%نى ئىگىلەيدۇ. تەبىئىي ئورمان ئاساسلىقى تاشقورغان دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى ۋە شەرقىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونلارغا تارقالغان.

6) ئوتلاق بايلىقى ناھىيە بويىچە 6 مىليون 91 مىڭ مو ئوتلاق بار، بۇنىڭ ئىچىدە تەبىئىي ئوتلاق 5 مىليون 958 مىڭ مو بولۇپ، 97.6%نى ئىگىلەيدۇ، بەرپا قىلىنغان ئوتلاق 133 مىڭ مو.

7) قېزىلما بايلىقى 1990 - يىلىغا قەدەر بايقالغان قېزىلما بايلىقلاردىن تۆمۈر، مىس، ئالىيومىن، گۈڭگۇرت، چىرىمتال، خۇرۇستال، ئالتۇن، ئالماس، قوغۇشۇن، كۆمۈر، تاشپاختا قاتارلىقلار بار. ئەتىۋارلىق مېتال تۇرلىرى كۆپ، تۆمۈر زاپىسى تېخىمۇ مول، زور مىقداردىكى قېزىلما بايلىقلار ئېچىلىش ئالدىدا تۇرىۋاتىدۇ.

6. ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى

تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن. تەبىئىي شارائىتىـــى ناچار، قاتناش - تىرانسپورت قۇلايســـــز بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارلارنىڭ ئونۇمى تۆۋەن. 1987 - يىلدىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، كەڭ دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپچانلىقى قوزغىتىـــلدى، سانائەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئۈزلۈكسىز ئاشتى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 10 مىليون 514 مىڭ 100 يۈەن (1980 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 5 مىليون 121 مىڭ 600 يۈەن) گە يەتتى. تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 56 مىڭ 500 مو بولۇپ، 3711.5 تونىنا ئاشلىق ئېلىندى. 1107 مو يەردە ئورمان بىنا قىلىندى، يىل ئاخىرىدا قولدا 139 مىڭ تۈياق چارۋا قالدى. شۇ يىلى 77.63 تونىنا قوي يۇڭى، 1854 تونىنا قوي، كالا سۈتى، 27 مىڭ 100 پارچە كالا، قوي تېرىسى ئېلىندى. يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 870 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ئاساسى نىسبەتەن ئاجىز ئىدى، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان خېلى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 250 مىڭ يۈەن (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە 229 مىڭ يۈەن، يېزا باشقۇرۇشىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ 5500 يۈەنمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) گە يەتتى. بىر يىلدا 115 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى، قاۋالتىردىن 4120 دانە قاۋالتىر بۇيۇم، 623 دانە ياغاچ ئۆي جاھازىسى ياسالدى. پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 200 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلى جۇڭگو - پاكىستان خەلقئارا پوچتا يولى ئېچىلىپ، پوچتا ئالماشتۇرۇش باشلاندى.

80 - يىللاردىن كېيىن، سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى خېلىلا تېز بولۇپ، سودا توري دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى، يېزا (مەيدان) لاردا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلدى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 8 مىليون 860 مىڭ يۈەنگە يەتتى. دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 287 يۈەنگە يەتتى. بازار ئاھالىلىرى بانكىغا ئامانەت قويغان پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 1 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى 296 ئائىلە، 1659 ئادەم نامراتلىقتىن قۇتۇلدى.

تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى يىپەك يولى ئۈستىدىغان يول، ھاۋىر قەشقەر - تاشقورغان تاشيولى بار، بۇ يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 294 كىلومېتىر، يول يۈزى كېگەيتىلىپ، ئۆزگەرتىپ ياسالدى، جۇڭگو - پاكىستان دوستلۇق تاشيولىدا ئاپتوموبىل قاتنىدى. ناھىيە بويىچە 9 يېزىغا ئاپتوبۇس قاتنايدۇ، 1990 - يىلى قاتناش-تىرانسپورت شىركىتى تاشيولدا توشۇغان يۈك 1549 تونىنغا، يۈك ئوبوروت مىقدارى 610 مىڭ تونىنا - كىلومېتىرغا، يولۇچى 10 مىڭ 500 ئادەم (قېتىم) گە، يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 3 مىليون 820 مىڭ ئادەم - كىلومېتىرغا يەتتى.

7. پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە

1949 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە ئاھالىسىنىڭ %90ى ساۋاتسىز ئىدى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇنۋانى بار پەن - تېخنىكا خادىمىدىن 119ى بار بولدى؛ باشلانغۇچ مەكتەپ 16 (مىللىي مەكتەپ 15)، ئوقۇغۇچىسى 4234 (مىللىي 4136)، مەخسۇس ئوقۇنقۇچى 181، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى %97كە يەتتى. شۇ يىلى مائارىپ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 720 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. ناھىيىدە كىنوخانا، رادىئو ئۇزېلى، مەدەنىيەت يۇرتى، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى قاتارلىق مۇئەسسەسىلەر بار، ئاممىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشى زور دەرىجىدە بېيىتىلدى. 1949 - يىلدىن ئىلگىرى، بۇ يەردە دوختۇر، دورا كەمچىل ئىدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيىلىك دوختۇرخانىدىن بىرسى، يېزىلىق شىپاخانىدىن 13ى، ئارىشاق ساناتورىيىسىدىن بىرى، كەسپىي ساقلىق ساقلاش تېخنىكا خادىمىدىن 101ى، دوختۇرخانىلاردا 115 كارۋات بار. ئاممىنىڭ كېسەل كۆرسىتىش، داۋالىنىشىغا تولىمۇ قولايلىق بولدى. 1990- يىلى ۋېلىسىپىت مىنىپ شەھەرنى ئايلىنىش مۇسابىقىسى، 10 كىلومېتىرلىق مارافونچە يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى قاتارلىق تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرى قانات يايدۇرۇلدى.

تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى ئۇزاق تارىخ ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە، ناھىيە تەۋەسىدە قەدىمىي يادنكارلىقلاردىن قىزقورغىنى، تاش قەلئە قاتارلىق 8 ئورۇن بار.

ئىككىنچى قىسىم

تەبىئىي مۇھىتى

ئىككىنچى قىسىم

تەبىئىي مۇھىتى

يەكەن دەريياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى ئاراتاش دەريياسى بۆلىكى

قەشقەر ۋىلايىتى ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان. ئۇ تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ئۇچىدا بولۇپ، ئۇچ تەرىپىنى تاغ ئوراپ تۇرىدۇ، بىر تەرىپى ئوچۇق ۋە ئۇزۇنچە يەر تۈزۈلۈش شارائىتىغا ئىگە، شىمال تەرىپىدە جەنۇبىي تەڭرىتاغ تىزمىسى توغرىسىغا ياتىدۇ، غەرب تەرىپىدە پامىر ئېگىزلىكى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، جەنۇبىي قىسمىدا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان قاراقۇرۇم تېغى، قۇرۇمتاغ تىزمىسى بار، شەرقىي قىسمى پايانسىز كەتكەن تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئىبارەت، يەكەن دەريياسى بىلەن قەشقەر دەريياسى ۋادىسىدىكى تۈزلەك بوستانلىق ئىككى دەريا ئارىسىغا يېشىل ياقۇتتەك قىستىلىپ تۇرىدۇ. گېئولوگىيىلىك قۇرۇلمىسى تارىم پلاتفورمىسى ۋە تەڭرىتاغ، شىمالىي قۇرۇمتاغ گېئوسىنكلىنالىلىق پۈرۈلمە بەلۋېغىنى ئاساس قىلغان تېكتونىكىلىق بىرلىكلەردىن تەركىب تاپقان. بۇ بوستانلىقنىڭ ئەتراپىنى تاغلار ئوراپ تۇرغانلىقى، ئىچكى قۇرۇقلۇققا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، ھىندى ئوكيانىنىڭ نەم ھاۋاسى يېتىپ كېلەلمەيدۇ، شىمالىي مۇز ئوكيانىنىڭ سوغۇق ھاۋاسىمۇ بىرقەدەر تەستە يېتىپ كېلىدۇ، بۇ ھال قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قۇرۇقلۇق تىپىدىكى قۇرغاق، مۆتىدىل كىلىماتىنى شەكىللەندۈرگەن، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر لاندشافتى تولاراق چۆل لاندشافتىنى نامايەن قىلىدۇ. تاغلىق رايونىنىڭ سۇلىرى يىغىلىپ، تۈزلەك بوستانلىقنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن شارائىت يارىتقان.

I باب

گېئولوگىيە، يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى

§1. گېئولوگىيە

قەشقەر ۋىلايىتى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي گىرۋىكىگە جايلاشقان، ئۇنىڭ يېرى قۇرۇمتاغ

گېئولوگىيىلىك پۈرۈلمە بەلۋېغى ۋە تارىم پلاتفورمىسىدىن ھالقىپ ئۆتىدۇ، يەر قاتلىمىنى ئايرىغاندا، ئۇ تارىم رايونى ۋە قۇرۇمتاغ تاغلىق رايونىغا مەنسۇپ.

1. يەر قاتلىمىنىڭ ئالاھىدىلىكى

1) پروتېروزوي ئېرا تېمى (Pt)　پروتېروزوي يەر قاتلىمى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئاقسوداۋان، قارائىرىق دەريالىرىنىڭ بۇقىرى ئېقىمى قاتارلىق رايونلارغا تارقالغان، ئۇلار قىسمەن يەر قاتلىمى بىلەن ئۇزۇك ھالەتتە تېگىشىپ تۇرغاچقا، تۆۋەن چېكى تېخى تەكشۈرۈپ ئېنىقلانمىدى. ئاساسلىق تاغ جىنسلىرىدىن تارشا جىنس، مەرمەر تاش، كۋارتس قاتارلىقلار بار، بۇلار مۇشۇ رايوننىڭ كرىستال ئاساسىنى شەكىللەندۈرگەن.

2) پالېئوزوي ئېرا تېمى (Pz)　يەر قاتلىمى ئاساسلىقى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى غەربىي قۇرۇمتاغ تاغلىق رايونىغا تارقالغان بولۇپ، قاغلىق ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدىكى كەڭ رايونلارغا جايلاشقان، ئاساسلىق تاغ جىنسلىرى ئوتتۇراھال - تېپىز ھالەتتە ئۇزۇگەرگەن تارشا جىنس، خىللىت، مەرمەرتاش، قۇمتاش قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان، بۇلار مۇشۇ رايوننىڭ يېپىنچا قاتلىمىنى شەكىللەندۈرگەن.

3) مېزوزوي ئېراتېمى (Mz)　يەر قاتلىمى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى تەكرىتاغ، قۇرۇمتاغ تاغلىرى ئوتتۇرىسىغا ۋە قۇرۇمتاغنىڭ شىمالىي گىرۋىكىدىكى مېزوزوي ئېراتېمى يەر قاتلىمىغا پارچە - پۈرات تارقالغان، بۇنىڭ ئىچىدە يۇرا سىستېمىسى (J) كەڭ كەڭ تارقالغان بولۇپ، كۆمۈرلۈك قاتلىمى ھېسابلىنىدۇ.

4) كاينوزوي ئېراتېمى (Cz)　يەر قاتلىمى ئاساسلىقى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى تۆزلەڭلىكلەرگە، قۇملۇق - چۆللۈكلەرگە ۋە دەريا ئېقىمى رايونلىرىغا تارقالغان، بۇنىڭ ئىچىدە تىنما تۆزلەڭلىك، بوستانلىق قاتارلىقلار قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ياشاش ماكانى ھېسابلىنىدۇ، ئاساسلىقى تۆتىنچى دەۋردىكى قۇمساز تۆپراق، سېغىز ئەت تۆپراق، قۇم شېغىل قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان.

(1) ئۇچىنچى سىستېما (E)

ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئۇچىنچى سىستېما يەر قاتلىمىنىڭ ئاساسلىق شەكلى قۇمتاش، ئەشمە قۇمتاش، شېغىل تاش، سېگىر تاش قاتلىمى، تاشتۆز قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

(2) تۆتىنچى سىستېما (Q)

1. ئاستىنقى پالىستوتسېن ئوتدېلى (Q_1)　بۇ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى تۆزلەڭلىك رايونلارنىڭ ئاستىدىكى 280 مېتىر چوڭقۇرلۇققا جايلاشقان، جىنسلار دەريا - كۆل فاتسىيىلىك لاتقىلاردىن ھاسىل بولغان. شۇ چاغلاردىكى قەدىمكى جۇغراپىيىلىك مۇھىتنى قۇرغاقچىلىق، چۆل - جەزىرە كىلىماتىدىكى تۆزلەڭلىك بولۇپ، كۆل بويىدىكى رايونلار ئىدى.

2. ئوتتۇرا پالىستوتسېن ئوتدېلى (Q_2)　بۇ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى تۆزلەڭلىك رايونلارنىڭ ئاستىدىكى 180 مېتىردىن 280 مېتىرغىچە بولغان چوڭقۇرلۇققا جايلاشقان، تاغ جىنس خۇسۇسىيىتى بولسا تۆۋەن قىسمى كۆلرەڭ يۇمشاق قۇم ئارىلاش ئاز مىقداردىكى ئىككىلەمچى قۇم توپىدىن، ئۈستۈنكى قىسمى كۆلرەڭ قوڭۇر قۇم توپا ئارىلاش ئاز مىقداردىكى نېپىز يۇمشاق قۇمدىن ئىبارەت.

3. ئۈستۈنكى پالىستوتسېن ئوتدېلى (Q_3)　بۇ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى تۆزلەڭلىكلەرگە كەڭ تارقالغان، تاغ جىنس خۇسۇسىيىتى بولسا تۆۋەن قىسمى كۆلرەڭ قوڭۇر، سېرىق رەڭلىك قۇرام تاشلار ياكى قۇم - شېغىللىق يېرىك، ئوتتۇراھال قۇمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، قۇم قەۋىتىدە بەزىدە لاي ئارىلاش قۇم - شېغىل ۋە ئەينەكسىمان جىسىملار ھەم نېپىز سېغىزسىمان تۆپراق بار، ئۇنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن 100 مېتىر

كېلىدۇ. يۇقىرىقى قىسمى قۇم ـ شېغىل، ئۇستۈنكى قىسمى كۇلرەڭ سېرىق سېغىزسىمان تۈپراقتىن تەركىب تاپقان، قېلىنلىقى 5 — 8 مېتىرغىچە كېلىدۇ. بۇ چاغلاردا كىلىمات يەنمۇ قۇرغاقلىشىپ، دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ رولى كۈچەيگەچكە، كۆللەر كىچىكلەشكە باشلىغان، دەريا دېلتا چۆكمىسى — قەشقەر دېلتىسى چۆكمىسى ھاسىل بولغان.

4. گولوتسېن ئوتدېلى (Q_4) تىنمىسى بۇ دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ 1 ـ باسقۇچلۇق تېررااسا ۋە دەريا قىنى رايونىغا جايلاشقان، تېررااسالارنىڭ جىنس خۇسۇسىيىتى يۇمشاق قۇم بىلەن قۇمسىمان توپا كىرىشكەن قاتلامدىن تەركىب تاپقان، دەريا قىنىنىڭ جىنس خۇسۇسىيىتى قۇم ـ شېغىلنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا ئوتتۇراھال يۇمشاق قۇم بولۇپ، قېلىنلىقى تەخمىنەن 3 مېتىر كېلىدۇ. شامال يېغىندا قاتلىمى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شۇ جايدىكى قۇمدىن ھاسىل بولغان، يېڭى تۇزۇلمە ھەرىكىتى تىنما تۇزلەڭلىكنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، قۇملۇقنىڭ پەيدا بولۇشى ئۈچۈن مەنبە ھازىرلىغان. شۇ چاغدىكى قەدىمكى جۇغراپىيىلىك مۇھىت كىلىماتىنىڭ يەنمۇ قۇرغاقلىشىشى بولۇپ ئىپادىلىنەتتى. ئۇ ئاساسەن پالىستوتسېن ئېپوخاسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى كۈچلۈك تۇزۇلمە ھەرىكىتى تۈپەيلىدىن جەنۇبتىكى چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىنىڭ يەنمۇ كۆتۈرۈلۈشى ھەمدە جەنۇبتىن كەلگەن نەم ھاۋانىڭ توسۇلۇپ قېلىشىدىن پەيدا بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە دەريا ـ ئېقىن تىنمىلىرىنىڭ رولىمۇ زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ بارغان ۋە تىنما دائىرىسى كۈنسايىن كىچىكلىگەن، شامالنىڭ تەسىرى كۈنسايىن كۈچىيىپ، كەڭ كۆلەمدە قۇملۇق شەكىللەنگەن.

2. تۈزۈلمە ئالاھىدىلىكى

قەشقەر ژىلايىتى تارىم پلاتفورمىسى، غەربىي قۇرۇمتاغ پۈرۈلمە سىستېمىسى، قاراقۇرۇم پۈرۈلمە سىستېمىسىدىن ئىبارەت. 1 ـ دەرىجىلىك 3 گېئوتېكتونىكىلىق بۆلەكتە توغرىسىغا كېسىپ ياتىدۇ. شىمالىي قىسمىدىكى تۈزلەڭلىك، رايونلار، قۇملۇق رايونلار ۋە تاغ ئالدى پەس تاغلىق رايونلاردىكى كەڭ رايونلار تارىم پلاتفورمىسىغا — تارىم سۈپىسىمان تەكشىلىكىگە — غەربىي جەنۇب ئولتۇرۇشمىسى — قەشقەر ئويۇلمىسىغا تەۋە. قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىن كۆدەنىڭ شىمالىغىچە بولغان رايونلار غەربىي قۇرۇمتاغ پۈرۈلمە سىستېمىسى — چارلۇق — كورلاق ھەقىقىي گېئوسىنكلىنالىلىق پۈرۈلمە بەلۋېغى (گېرىتسېن مەزگىلى) گە مەنسۇپ. كۆدەنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار قاراقۇرۇم پۈرۈلمە سىستېمىسى — ئاقسايچىن كۆتۈرۈلمىسى، دەريا ساھىلىدىكى ئىككىلەمچى گېئوسىنكلىنالىلىق پۈرۈلمە بەلۋاغ (يەنشەن ھەرىكىتى مەزگىلى) قا تەۋە.

تېكتونىكىلىق لىنىيىسى شىمالدىن غەربكە ـ جەنۇبتىن شەرقە يۆزلىنىشنى ئاساس قىلىدۇ. چوڭقۇر يېرىلمىلار تولۇق يېتىلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە قىزىلتاغ ـ كوسىراپ چوڭقۇر يېرىلمىسى تارىم پلاتفورمىسى بىلەن غەربىي قۇرۇمتاغ پۈرۈلمە سىستېمىسىنى ئايرىپ تۇرىدىغان پاسىل ھېسابلىنىدۇ. كەڭشۈەر چوڭقۇر يېرىلمىسى غەربىي قۇرۇمتاغ پۈرۈلمە سىستېمىسى بىلەن قاراقۇرۇم پۈرۈلمە سىستېمىسىنى ئايرىپ تۇرىدىغان پاسىل ھېسابلىنىدۇ.

3. ماگما ھەرىكىتى

قەشقەر ژىلايىتى تەۋەسىدىكى گېئولوگىيىلىك دەۋرنىڭ ماگما ھەرىكىتى بىرقەدەر كۈچلۈك بولۇپ، ئاساسلىقى قۇرۇمتاغ ۋە قاراقۇرۇم تېغىغا جايلاشقان، قۇرۇمتاغقا ئاساسلىقى گېرىتسېن مەزگىلىدىكى گرانىت تاش، گرانىتلىق دىئورىت قاتارلىقلار تارقالغان. قاراقۇرۇم تېغىغا ئاساسلىقى يەنشەن ـ ھىندىچىنى مەزگىلىدىكى گرانىت تاش، گرانىتلىق دىئورىت، كالىي شپاتلىق گرانىت تاش قاتارلىقلار تارقالغان.

§ 2 . يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ زېمىنى كەڭ بولۇپ، تارىم ئويمانلىقى ۋە پامىر ئېگىزلىكى، قاراقۇرۇم تېغى، قۇرۇمتاغدىن ئىبارەت 2 چوڭ گېئومورفولوگىيىلىك بۆلەكتە كېسىپ ياتىدۇ. ئوتتۇرا قىسمى دېڭىز يۈزىدىن 1000 — 1500 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى تۈزلەڭلىك رايونلاردىن ئىبارەت، شەرقى تەكلىماكان قۇملۇقىغا تۇتىشىدۇ، قالغان ئۈچ تەرىپى تاغ بىلەن ئورالغان. شىمال تەرىپىدە غەربىي جەنۇبىي تەڭرىتاغ ئالدىدىكى تارماق تاغ تىزمىسى — كەلپىن تېغى بار، غەرب تەرىپىدە پامىر ئېگىزلىكى، جەنۇب تەرىپىدە قۇرۇمتاغ ۋە قارا قۇرۇم تاغ تىزمىسى بار. ۋىلايەت تەۋەسىدە دۇنيا بويىچە 2 - ئېگىز چوققا، شىنجاڭدىكى ئەڭ ئېگىز چوققا — چوغىر چوققىسى بار، ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 8611 مېتىر ئېگىز، داڭلىق مۇزتاغ چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 7540 مېتىر ئېگىز. ۋىلايەتنىڭ يەر شەكلى ئومۇمىي جەھەتتىن جەنۇبىي ۋە غەربىي قىسمى ئېگىز، شىمالىي ۋە شەرقىي قىسمى پەس، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ۋە نىسپىي ئېگىزلىك پەرقى بويىچە تۈزلەڭلىك رايون، پەس تاغلىق رايون، ئوتتۇراھال ئېگىز تاغلىق رايون ۋە ئېگىز تاغلىق رايون، قۇملۇق رايوندىن ئىبارەت 4 گېئومورفولوگىيىلىك بىرلىككە ئايرىلىدۇ.

1. تۈزلەڭلىك رايون

بۇ، ئاساسەن تاغ تىزمىلىرىدىكى تاغ ئېتىكى رايونى ۋە دەريا - ئېقىن ۋادىسىدىكى تىنما تۈزلەڭلىكتىن ئىبارەت بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن تەخمىنەن 1000 — 1500 مېتىرغىچە ئېگىز، نىسپىي ئېگىزلىك پەرقى نەچچە 10 مېتىردىن ئاشمايدۇ. ئاساسلىقى قەشقەر دەريا ۋادىسى، كۇسەن دەريا ۋادىسى، يەكەن دەريا سىستېمىسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى رايونىغا جايلاشقان. بۇ يەرلەر كۆپىنچە بوستانلىق، ئوت - چۆپلۈك بولۇپ، يەر تۈزۈلۈشى شىمالىي، غەربىي قىسمى ئېگىز، جەنۇبىي، شەرقىي قىسمى پەس، بۇ، ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان ئاساسلىق رايون.

2. پەس تاغلىق رايون

بۇ، دېڭىز يۈزىدىن 1500 — 2500 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان تاغلىق رايوندىن ئىبارەت، نىسپىي ئېگىزلىك پەرقى 50 — 200 مېتىرغىچە كېلىدۇ. بۇ ئاساسەن غەربىي، جەنۇبىي تەڭرىتاغدىكى تاغ ئالدى رايونلاردىن ئىبارەت. بۇ ئاساسەن قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىي قىسمى ۋە يېزاۋات، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ شېكەركۆل - ئاچال رايونلىرىغا جايلاشقان، بۇ يەردە ئاتوش تېغى، كەلپىن تېغى قاتارلىقلار بار.

3. ئوتتۇراھال ئېگىز تاغلىق رايون ۋە ئېگىز تاغلىق رايون

دېڭىز يۈزىدىن 2500 — 3000 مېتىرغىچە بولغان جايلار ئوتتۇراھال ئېگىز تاغلىق رايونىغا كىرىدۇ، ئۇ قۇرۇمتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى تاغلىق رايونىغا تەۋە. ئاساسلىقى پوسكام، قاغىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقتاش - چىپان ئېتراپلىرىغا جايلاشقان. بۇ رايونلارنىڭ شىمالىي قىسمى تارىم ئويمانلىقى بولۇپ، كەڭ كۆلەمدە سېرىق توپىلىق يېپىنچا قاتلىمى بار.

دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3000 مېتىردىن ئاشىدىغان جايلار ئېگىز تاغلىق رايونىغا كىرىدۇ، قۇرۇمتاغ تىزمىسى ۋە قاراقۇرۇم ئاساسىي تاغ تىزمىسىغا تەۋە، قاغىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىغا، تاشقورغان تاجىك

ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىگە جايلاشقان. بۇ رايوننىڭ يەر شەكلى كەسمىسى چوڭقۇر بولۇپ، مۇ سىستېمىسى تەرەققىي قىلغان، تاغلىرى تىك بولۇپ، كۆپىنچە 5000 مېتىردىن ئاشىدىغان چوققىلار بار، چوققىلاردا يىل بويى قار ئېرىمەيدۇ.

4. قۇملۇق رايون

بۇ رايون دېگىز يۈزىدىن تەخمىنەن 1100 مېتىر ئېگىز بولۇپ، تارىم ۋەيمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قۇملۇق رايوننىڭ بىر قىسمىغا تەۋە. ئاساسلىقى 2 رايونغا ئايرىلىدۇ.

1) بۇغرا قۇم چۆللۈكى يەكەن ناھىيىسىنىڭ شىمالى، قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. يەر شەكلى ئومۇمىي جەھەتتىن غەرب تەرىپى ئېگىز، شەرق تەرىپى پەس بولۇپ، يەر يۈزىنىڭ يانتۇلۇق دەرىجىسى 1.3%.

2) تەكلىماكان قۇملۇق رايونى بۇ، قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى، مەكىت ناھىيىسىنىڭ شەرقىگە ۋە ماراليېشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان.

بۇ رايونغا دولقۇنسىمان قۇم بارخانلىرى تارقالغان، كۆپىنچىسىدە قۇملۇق يەر ۋە شامال يالىغان تۆپىلىك قاتارلىق مورفولوگىيىلىك لاندشافىت شەكىللەنگەن، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ناھايىتى ئاز ئۆسكەن.

Ⅱ باب

كىلىماتى

قەشقەر ۋىلايىتى شىمالىي مۆتىدىل بەلۋاغا، ياۋروپا — ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكى قىسمىغا جايلاشقان، دېگىز - ئوكيانىدىن يىراق، يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى جەھەتتە ئوچ تەرىپىنى تاغ ئوراپ تۇرغان، شەرقىي قىسمى ئوچۇق پېرىم يېپىق شەكىللىك ئويمانلىقتىن ئىبارەت. شۇڭا ھاۋا كىلىماتى قۇرغاق بولۇپ، يامغۇر ئاز ياغىدۇ، ئىللىق مۆتىدىل بەلۋاغىنىڭ قۇرۇقلۇق تىپىدىكى قۇرغاق كىلىمات رايونىغا مەنسۇپ. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ دائىرىنىڭ يەر شەكلى مۇرەككەپ، ئېگىزلىك پەرقى چوڭ. كىلىماتنىڭ گورىزونتال جايلىشىش ۋە ۋېرتىكال جايلىشىش پەرقى روشەن بولۇپ، ۋىلايەتنىڭ ئۆزىگە خاس كىلىمات شارائىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

§ 1. كىلىمات ئالاھىدىلىكى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ئالاھىدە بولۇپ، قۇياش رادىئاتسىيىسى، ئاتموسفېرا مۇھىتى ۋە ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ ئورتاق تەسىرى ئارقىسىدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدە كىلىمات شەكىللەنگەن، مۆتىدىل بەلۋاغ ھاۋارايى سىستېمىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايلا قالماستىن، بەلكى مۇز ئوكيان ھاۋا ماسسىسى شۇنداقلا

سۇبتروپىك بەلۋاغ ھاۋا ماسسىسى ھەتتا تۆۋەن كەڭلىكىنىڭ ھاۋارايى سىستېمىسى بۇ رايونغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇ غەرب شامىلى بەلۋېغى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قۇرۇقلۇق تىپىدىكى كىلىمات ئالاھىدىلىكىنىمۇ، يەنە كېلىپ ئويمانلىقتىكى قۇرغاق كىلىمات ئالاھىدىلىكىنىمۇ ئىگە. ئاساسلىق ئىپادىسى شۇكى، سوغۇق بىلەن ئىسسىقنىڭ پەرقى چوڭ، تېمپېراتۇرىنىڭ يىللىق ئۆزگىرىشى، سوتكىلىق ئۆزگىرىشى ۋە يىللار ئارا ئۆزگىرىشى چوڭ، ھاۋاسى قۇرغاق، ھۆل - يېغىن ئاز، پارلىنىشى تېز، قۇرۇقلۇق تىپىدىكى كىلىمات ئالاھىدىلىكى روشەن، ئاپتېپى كۈچلۈك، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى تولۇق. بۇلۇتلۇق، يامغۇرلۇق ھاۋا ئازراق بولىدۇ، تەكرىتاغنىڭ توسۇپ تۇرۇشى تۈپەيلىدىن، كىلىماتى شىمالىي شىنجاڭغا ئوخشىمايدۇ؛ ھەرخىل ئاپەت خاراكتېرلىك ھاۋارايى بىرقەدەر كۆپ، قۇرغاقچىلىق، قۇم - بوران ئىنتايىن گەۋدىلىك، تەبىئىي ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى ئاجىز.

5 كۈنلۈك سىيرىلما ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىنىڭ مۇقىملىقى ئارقىلىق 0℃ ۋە 20℃ نى پەسىل ئايرىش ئۆلچىمى قىلىش ماقۇللاندى، 0℃ تىن كىچىك ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولسا قىش پەسلى، 20℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولسا ياز پەسلى، 0℃ تىن 20℃ قىچە بولسا ئەتىياز پەسلى، 20℃ تىن 0℃ قىچە بولسا كۈز پەسلى بولىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 4 پەسىل ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

1. ئەتىياز پەسلى

بىر يىلدا ئوتتۇرىچە 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئەتىياز كىرىدۇ، 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ، ۋاقتى 100 كۈنگە يېتىدۇ. بۇ مەزگىلدە سوغۇق ئىللىق ھاۋانىڭ ئالمىشىش ھەرىكىتى كۈچ بولىدۇ. ھاۋارايى كۈچ ئۆزگىرىدۇ، تېمپېراتۇرا ئۆزگىرىشى چوڭ. باش ئەتىيازدا تېمپېراتۇرا تېز ئۆرلەيدۇ. تۇرلۇك پايدىسىز ھاۋارايى كۆپ. مەسىلەن: بوران چىقىدۇ، قۇم - بورانلىق ھاۋارايى كۆرۈلىدۇ، چاڭ - توزان ئۆرلەيدۇ، تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەيدۇ، قار - يامغۇر، مۆلدۈر يېغىدۇ ۋەھاكازا. پەسىللىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا تەخمىنەن 14.3℃ بولىدۇ.

2. ياز پەسلى

بىر يىلدا ئوتتۇرىچە 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ياز كىرىدۇ، 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ، ۋاقتى 98 كۈنگە يېتىدۇ. بۇ مەزگىلدە دىسق ئىسسىق بولىدۇ. تومۇز ئىسسىق ئاز بولىدۇ. كۈن نۇرى تولۇق چۈشىدۇ، نۇر سۇنى ئىسسىتىۋېتىدۇ (ئاساسلىقى دەريا سۇيى)، مۇشۇ پەسلىدە تومۇز ئىسسىق تېمپېراتۇرىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ، ھەرخىل ئىسسىقپەرەس زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە ئىنتايىن باب كېلىدۇ. پەسىللىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 24.6℃ بولىدۇ.

3. كۈز پەسلى

بىر يىلدا ئوتتۇرىچە 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كۈز كىرىدۇ، 11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ، ۋاقتى 81 كۈنگە يېتىدۇ. بۇ مەزگىلدە ھاۋا سالقىن بولىدۇ. تېمپېراتۇرا تېز تۆۋەنلەيدۇ، ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ سوتكىلىق پەرقى بىرقەدەر چوڭ بولىدۇ. بەزىدە تۆۋەن تېمپېراتۇرا، بالدۇر ئۇششۇك چۈشۈش تۆپەيلىدىن زىيان كېلىپ چىقىدۇ. پەسىللىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 11.7℃ بولىدۇ.

4. قىش پەسلى

بىر يىلدا ئوتتۇرىچە 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قىش كىرىدۇ، يانداۋرقى يىلى 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ، ۋاقتى 88 كۈنگە يېتىدۇ. بۇ مەزگىلدە ھاۋا ئوچۇق ھەم بۇلۇتلۇق بولىدۇ، قار ئاز يېغىدۇ،

شامال ئاجىز بولىدۇ، كۆپىنچە چاك - توزانلىق، تۇمانلىق ھاۋارايى كۆرۈلىدۇ، بەزىدە ئۇششۇك چۈشىدۇ، پەسىللىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا ℃3.8 بولىدۇ.

§ 2 . كۈن نۇرى

قەشقەر ۋىلايىتىدە بىر يىلدا كۈن نۇرىنىڭ ئوتتۇرىچە چۈشۈش ۋاقتى 2740 سائەتكە يېتىدۇ، ئەڭ ئۇزۇن بولغان يىللىرى 3233.6 سائەتكە يېتىدۇ. بۇ 1963 - يىلى كۆرۈلدى. كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئەڭ قىسقا بولغان يىللىرى 2390.7 سائەتكە يەتتى، بۇ 1972 - يىلى كۆرۈلدى. ئەڭ ئۇزۇن بولغان يىل بىلەن ئەڭ قىسقا بولغان يىل ئارىلىقىدىكى پەرق 842.9 سائەت بولۇپ، نورمال يىلدىكىنىڭ %85.9 — %116.2 گىچە بولدى. كۈن نۇرىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە چۈشۈش نىسبىتى %60، ئەڭ كۆپ بولغاندا %73، ئەڭ ئاز بولغاندا %54 گە يېتىدۇ. زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش پەسلى 3 - ئايدىن 10 - ئايغىچە بولىدۇ، بۇ مەزگىلدە كۈن نۇرىنىڭ ئوتتۇرىچە چۈشۈش ۋاقتى 2097 سائەت بولۇپ، پۈتۈن يىلدىكىنىڭ %75 نى ئىگىلەيدۇ.

§ 3 . ھاۋا تېمپېراتۇرىسى

1. ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى ℃11.7 بولۇپ كەلدى، 1956 - يىلى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ ℃13.1، 1974 - يىلى ئەڭ تۆۋەن بولۇپ ℃10.5 بولدى. ئەڭ يۇقىرى يىل بىلەن ئەڭ تۆۋەن يىلنىڭ پەرقى ℃2.6 بولۇپ، نورمال يىللاردىكىنىڭ %89.7 — %120 گە توغرا كەلدى.

50 - يىللاردىن تارتىپ 1990 - يىلغا قەدەر يىللىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ئۆرلەشكە قاراپ يۆزلەندى. 50 - يىللاردا ℃11.6 ئىدى، 60 - يىللاردا ℃11.7، 70 - يىللاردا ℃11.8، 80 - يىللاردا ℃11.8 بولۇپ، ℃0.2 ئۆرلىدى. 1951 — 1988 - يىلىغا قەدەر يىللىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ تەرتىپلىك ئۆلچەم پەرقى ℃0.5 بولدى، ئەگەر ئامپلىتۇدادىكى بىر ھەسسە ئۆلچەم پەرقىنى نورمال دەپەك ئۇنىڭ ئۆزگىرىش دەرىجىسى ℃0.5± بولىدۇ، ℃5 بولسا نورمال بولغان بولىدۇ. ئۇ 3 دەرىجىگە بۆلۈنىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر يۇقىرى يىل 6 يىل بولۇپ، %15.8 نى؛ بىرقەدەر تۆۋەن بولغان يىل 7 يىل بولۇپ، %18.4 نى، نورمال بولغان يىل 25 يىل بولۇپ، %65.8 نى ئىگىلىدى. دېمەك، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 10 يىلدا تەخمىنەن 6 يىل نورمال بولدى. 2 يىل بىرقەدەر يۇقىرى، 2 يىل بىرقەدەر تۆۋەن بولدى.

قىش پەسلى (12 - ئايدىن 2 - ئايغىچە)، قىشتا ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا ℃3.8 بولىدۇ، ئەڭ يۇقىرى بولغان يىلى يەنى 1978 - يىلى قىشتا ℃0.9 قا يېتىپ، ℃3.1 يۇقىرى بولدى؛ ئەڭ تۆۋەن بولغان يىلى يەنى 1974 - يىلى قىشتا ℃8.6 قا يېتىپ، ℃4.6 - تۆۋەن بولدى. ئەڭ يۇقىرى بولغان يىل بىلەن ئەڭ تۆۋەن بولغان يىلنىڭ ئۆزگىرىشى ئوتتۇراھال بولۇپ، %22.5 — %215 كىچە بولدى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قىش پەسلىدە ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ يىللار ئارا ئۆزگىرىشى ناھايىتى زور بولۇپ، ئىنتايىن تۇراقسىز. قىش پەسلىدىكى ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ تەرتىپ ئۆلچىمى ℃1.4 بولىدۇ. ئەگەر

℃2.5- — ℃5.5 قىچە بولسا نورمال، ℃2.5- تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولسا يۇقىرىراق ھېسابلىنىدۇ. ℃5.5- تىن تۆۋەن ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولسا تۆۋەنرەك ھېسابلىنىدۇ. 1951 — 1988 - يىلغىچە قىشلىق ھاۋا تېمپېراتۇرىسى يۇقىرىراق بولغان ۋاقىت 10 يىلغا يېتىپ، %26.3 نى، تۆۋەنرەك بولغان ۋاقىت 6 يىلغا يېتىپ، %15.8 نى، نورمال بولغان ۋاقىت 22 يىل بولۇپ، %57.9 نى ئىگىلىدى.

ياز پەسلى (6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە)، يازدا ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا ℃24.6 قا يېتىدۇ، ئەڭ يۇقىرى بولغان يىلى يەنى 1956 - يىلى ℃27 قا، ئەڭ تۆۋەن بولغان يىلى يەنى 1987 - يىلى ℃23.3 قا يەتتى، ئەڭ يۇقىرى بولغان يىل بىلەن ئەڭ تۆۋەن بولغان يىلدىكى تېمپېراتۇرا ئۆزگىرىشى %94.3 — %109.3 كىچە بولدى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ياز پەسلىدە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ئىنتايىن تۇراقلىق. ياز پەسلىدە ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ تەرتىپلىك ئۆلچەم پەرقى ℃0.6 قا يېتىدۇ. ئەگەر بىر ھەسسىلەنگەن ئۆلچەملىك پەرقنى نورمال دېسەك، بىر ھەسسىدىن چوڭ ۋە ئاز بولغان ئۆلچەم پەرقى بىرقەدەر يۇقىرى ۋە بىرقەدەر تۆۋەن تېمپېراتۇرا ھېسابلىنىدۇ. ياز پەسلىدىكى ھاۋا تېمپېراتۇرىسى يۇقىرىراق بولغان ۋاقىت 6 يىل بولۇپ، %15.8 نى، تۆۋەنرەك بولغان ۋاقىت 10 يىل بولۇپ، %26.3 نى، نورمال بولغان ۋاقىت 22 يىل بولۇپ، %57.9 نى ئىگىلىدى. بۇنى قىش پەسلىدىكى ھاۋا تېمپېراتۇرىسى بىلەن سېلىشتۇرساق نورمال يىل نىسبىتى ئوخشاش بولىدۇ، بىرقەدەر يۇقىرى بولغان يىل بىلەن بىرقەدەر تۆۋەن بولغان يىلنىڭ نىسبىتى دەل ئەكسىچە بولىدۇ.

2. ئېكستىرېمۇم ھاۋا تېمپېراتۇرىسى

مۇتلەق ماكسىمۇم ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ئوتتۇرىچە ℃37.4 قا يېتىدۇ، 1958 - يىلى ℃40.6 قا يەتتى. 1972 - يىلى ℃34.6 بولدى. ئۇنىڭ ئۆزگىرىش نورمال قىممىتى %92.5 — %107.2 كىچە بولدى. دېمەك، يىللىق مۇتلەق ماكسىمۇم ھاۋا تېمپېراتۇرىسى بىرقەدەر مۇقىم بولدى. يىللىق مۇتلەق مىنىمۇم ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ئوتتۇرىچە ℃18.2- بولدى، 1958 - يىلى قىشتا ℃24.4-، 1987 - يىلى ℃11.8- بولدى، ئۇنىڭ ئۆزگىرىش نورمال قىممىتى %64.8 — %134.1 كىچە بولدى. دېمەك، قىش پەسلىدە ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ يىللار ئارا ئۆزگىرىشى چوڭ بولۇپ، مۇقىم بولمىغان تىپقا كىرىدۇ.

3. جۇغلانما تېمپېراتۇرا

1. ℃0 تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان جۇغلانما تېمپېراتۇرا

ئۇنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتى ℃4672 بولۇپ، ئەڭ كۆپ بولغان 1956 - يىلى ℃5201 قا، ئەڭ ئاز بولغان 1951 - يىلى ℃4508 قا يەتتى، ئەڭ كۆپ بولغان يىل بىلەن ئەڭ ئاز بولغان يىلنىڭ پەرقى ℃693 بولدى، ئۆزگىرىش دائىرىسى نورمال قىممەتنىڭ %96.5 تىن %111.3 كىچە بولغان دائىرىسىدە بولدى. ئۇ تۇراقلىق تىپقا تەۋە. تەرتىپلىك ئۆلچەم پەرقى ℃115 بولۇپ، بىر ھەسسىلەنگەن ئۆلچەم پەرقىنى نورمال دېسەك، بىر ھەسسىدىن ئاز ياكى چوڭ بولغان ئۆلچەم پەرقى بىرقەدەر ئاز بولغان يىل ۋە بىرقەدەر كۆپ بولغان يىلغا ئايرىلىدۇ. ئەڭ يۇقىرى بولغان يىل 8 يىل بولۇپ، %21 نى، بىرقەدەر تۆۋەن بولغان يىل 6 يىل بولۇپ، %15.8 نى، نورمال بولغان يىل 24 يىل بولۇپ، %63.2 نى ئىگىلىدى.

2. ℃10 تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان جۇغلانما تېمپېراتۇرا

ئۇنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتى ℃4237 قا يېتىدۇ، ئەڭ يۇقىرى بولغان 1956 - يىلى ۋە 1973 - يىلى ℃4609 قا يەتتى، ئەڭ تۆۋەن بولغان 1953 - يىلى ℃3920 بولدى، ئەڭ يۇقىرى بولغان يىل بىلەن ئەڭ تۆۋەن يىلنىڭ پەرقى ℃689 بولۇپ، ئۆزگىرىش دائىرىسىنىڭ نورمال قىممىتى %92.5 — %108.8 كىچە بولدى، بۇ مۇقىم تىپقا كىرىدۇ. تەرتىپلىك ئۆلچەم پەرقى ℃132 قا يېتىدۇ. بىرقەدەر يۇقىرى بولغان يىل

10 يىل بولۇپ، 27% نى، بىرقەدەر تۆۋەن بولغان يىل 10 يىل بولۇپ، 27% نى، نورمال بولغان يىل 17 يىل بولۇپ، 45.9% نى ئىگىلىدى.

3. 15℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان جۇغلانما تېمپېراتۇرا

ئۇنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتى 3591℃ بولۇپ، ئەڭ يۇقىرى بولغان 1956 - يىلى 4350℃ قا يەتتى، ئەڭ تۆۋەن بولغان 1964 - يىلى 2961℃ بولدى، ئەڭ يۇقىرى بولغان يىل بىلەن ئەڭ تۆۋەن بولغان يىلنىڭ پەرقى 1389℃ بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزگىرىش نورمال قىممىتى 82.5% — 121.1% كەچە بولدى. تەرتىپلىك ئۇلچەم پەرقى 242℃ بولدى، بىرقەدەر يۇقىرى بولغان يىل 8 يىل بولۇپ، 21.6% نى، بىرقەدەر تۆۋەن بولغان يىل 7 يىل بولۇپ، 18.9% نى، نورمال بولغان يىل 22 يىل بولۇپ، 9.5% نى ئىگىلىدى، بۇ ئاساسەن مۇقىم تېپقا كىرىدۇ.

4. 20℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان جۇغلانما تېمپېراتۇرا

ئۇنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتى 2491℃ بولدى، ئەڭ يۇقىرى بولغان 1956 - يىلى 3925℃ قا يەتتى؛ ئەڭ تۆۋەن بولغان 1974 - يىلى ئاران 1263℃ بولدى، ئەڭ يۇقىرى بولغان يىل بىلەن ئەڭ تۆۋەن بولغان يىلنىڭ پەرقى 2662℃ بولدى. ئۇنىڭ ئۆزگىرىش نورمال قىممىتى 50.7% — 157.6% كەچە بولدى. يىللار ئارا ئۆزگىرىشى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئىنتايىن تۇراقسىز تېپقا كىرىدۇ. تەرتىپلىك ئۇلچەم پەرقى 382℃ بولدى، بىرقەدەر يۇقىرى بولغان يىل 9 يىل بولۇپ، 24.3% نى، بىرقەدەر تۆۋەن بولغان يىل 6 يىل بولۇپ، 16.2% نى، نورمال بولغان يىل 22 يىل بولۇپ، 59.5% نى ئىگىلىدى.

§ 4. ھۆل - يېغىن ۋە سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 61.5 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ، 1974 - يىلى ئەڭ كۆپ بولۇپ، 146.2 مىللىمېتىر بولغانىدى؛ 1979 - يىلى ئەڭ ئاز بولۇپ ئاران 17.3 مىللىمېتىر بولدى، ئەڭ كۆپ بولغان يىلى ئەڭ ئاز بولغان يىلدىكىنىڭ 8.5 ھەسسىسىگە تەڭ كەلدى، ئۇنىڭ ئۆزگىرىش نورمال قىممىتى 26.8% — 226.3% كەچە بولۇپ، ئىنتايىن تۇراقسىز بولغان تېپقا مەنسۇپ.

50 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە ھۆل - يېغىن كۆپەيىشكە قاراپ يۆزلەندى، 50 - يىللاردا ھۆل - يېغىن ئوتتۇرىچە 61.3 مىللىمېتىر بولغان بولسا، 60 - يىللاردا 61.4 مىللىمېتىر، 70 - يىللاردا 65.4 مىللىمېتىر، 80 - يىللاردا 67.7 مىللىمېتىر بولدى.

1951 — 1988 - يىلغا قەدەر يىللىق ھۆل - يېغىننىڭ تەرتىپلىك ئۇلچەم پەرقى 22.6 مىللىمېتىر بولدى، بىر ھەسسە ئۇلچەم پەرقى ئىچىدە بولسا نورمال، بىر ھەسسە ئۇلچەم پەرقىدىن چوڭ بولسا ياكى ئاز بولسا بىرقەدەر كۆپ ۋە بىرقەدەر ئاز بولدى، بىر قەدەر كۆپ بولغان يىلى 8 يىل بولۇپ، 21% نى، بىرقەدەر ئاز بولغان يىلى 7 يىل بولۇپ، 18.4% نى، نورمال يىلى 23 يىل بولۇپ، 60.5% نى ئىگىلىدى.

بىر يىلنىڭ ئەتىياز، ياز پەسىللىرىدە ھۆل - يېغىن مىقدارى يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ تەخمىنەن 70% نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ياز پەسلىدىكى ھۆل - يېغىن مىقدارى 36% نى، ئەتىياز پەسلىدىكىسى 34% نى، قىش پەسلىدىكىسى 15% نى، كۈز پەسلىدىكىسى 15% نى ئىگىلەيدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىدە سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى ئوتتۇرىچە 2487 مىللىمېتىر بولۇپ، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارىنىڭ 1390 مىللىمېتىرغا تەڭ كېلىدۇ. ئېتىزلاردا پارغا ئايلىنىش مىقدارى 886 مىللىمېتىر بولۇپ، ئەملىك بىلەن تەمىنلىنىش ۋە ئېھتىياج پەرقى 712 مىللىمېتىر.

§ 5 . بوران، چاڭ - توزان

بوران دېگىنىمىز مومېنتلىق بوران تېزلىكى سېكۇنتىغا 17 مېتىردىن تېز ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان ۋە ياكى ئەڭ زور شامال كۈچى 8 بالدىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان بورانىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئەتىياز، ياز پەسلىدىكى ئاساسلىق مېتېئورولوگىيىلىك ئاپەتلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئاساسلىقى غەربىي شىمال بورىنى چىقىدۇ، يىللىق ئوتتۇرىچە بورانلىق كۈن 19.7 كۈنگە يېتىدۇ. يىللىق، ئايلىق ئۆزگىرىشى خېلى زور، ئەڭ كۆپ بولغان يىللىرى 36 كۈن، ئەڭ ئاز بولغان يىللىرى 11 كۈن بولىدۇ. بوران ئاساسلىقى 4 - ئايدىن 7 - ئايغىچە بولغان ۋاقىتلارغا مەركەزلەشكەن، بۇنىڭ ئىچىدە 5 - ئايدىن 6. ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا بوران ئەڭ كۆپ چىقىدۇ، ئوتتۇرىچە 4 — 5 كۈن بوران چىقىدۇ، ئەتىياز پەسلى بوران مەيلى كۆچلۈكلۈك جەھەتتە بولسۇن ياكى داۋاملىشىش ۋاقتى جەھەتتە بولسۇن، ئۇ بىر يىلدا ئەڭ ئەۋجىگە چىققان ۋاقىت ھېسابلىنىدۇ. بوراننىڭ ئەڭ زور مومېنتلىق تېزلىكى سېكۇنتىغا 35 مېتىرغا يېتىدۇ. بوران كۈچى 12 بال بولۇپ، 6 كۈن داۋاملىشىدۇ. داۋاملىشىش ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا 15 سائەتكە يېتىدۇ. ياز پەسلىدە بوران كۆپىنچە ئۆتكۈنچى خاراكتېردە بولىدۇ، دۇاملىشىش ۋاقتى قىسقا بولىدۇ، شامال كۈچى ئەتىياز پەسلىدىكىدەك كۈچلۈك بولمايدۇ.

يىللىق ئوتتۇرىچە چاڭ - توزانلىق ۋاقىت 10 كۈن بولىدۇ، ئەڭ كۆپ بولغاندا 19 كۈن، ئەڭ ئاز بولغاندا 4 كۈن داۋاملىشىدۇ، چاڭ - توزان كۆپىنچە بوران بىلەن تەڭ پەيدا بولىدۇ.

§ 6 . ئۇششۇك

ئۇششۇك پەيدا بولۇش ۋاقتى بويىچە باش ئۇششۇك (دەسلەپكى ئۇششۇك) ۋە كېيىنكى ئۇششۇك (ئاخىرقى ئۇششۇك) دەپ ئايرىلىدۇ. باش ئۇششۇك كۆز پەسلىدە، ئاخىرقى ئۇششۇك ئەتىياز پەسلىدە پەيدا بولىدۇ. شەكىللىنىش سەۋەبى بويىچە ئادۋېكسىيىلىك ئۇششۇك، رادىئاتسىيىلىك ئۇششۇك ۋە ئىككىسى تەڭ مەۋجۇت بولغان ئۇنىۋېرسال ئۇششۇك دەپ ئايرىلىدۇ. يىللار ئارا ئۆزگىرىشى زور بولىدۇ. دېھقانچىلىقنىڭ مۇھىم پەسىللىرىدە، زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىدىكى سەزگۈر مەزگىللەردە زىيىنى زور بولىدۇ، يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق، سۇ مەنبەسىدىن پايدىلىنىشتا بىرقەدەر روشەن چەكلەش رولىنى ئويناىدۇ. ئۇششۇكنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۆز جايىنىڭ يەر شەكلى ۋە يەر ئاستى قاتلىمى قاتارلىقلار جەھەتتە پەرق چوڭ بولىدۇ. ئادەتتە ئاخىرقى ئۇششۇكنىڭ ئەتىياز پەسلىدىكى يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق، سۇ مەنبەسىدىن پايدىلىنىشنى چەكلەش رولى كۆز پەسلىدىكىدىن تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ، شۇڭا ئاخىرقى ئۇششۇكنىڭ زىيىنى باش ئۇششۇكنىڭ زىيىنىدىن ئېغىر بولىدۇ.

تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق توك ئايىتى دېگىنىمىز زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش مەزگىلىدە تېمپېراتۇرىنىڭ تۆۋەن بولۇشى، ئىسسىقلىقنىڭ يېتىشمەسلىكى تۆپەيلىدىن زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە ماس كەلمەي، زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش تېمپېراتۇرىسى ئاستىراق، پىشىش ۋاقتىنىڭ كېچىكتۇرۇلۇشى ياكى پىشماسلىقى، ياخشى پىشماسلىقى ياكى بىنورمال تۆۋەن تېمپېراتۇرا تۆپەيلىدىن مېۋىلەش ئەزالىرىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك مېخانىزمىنىڭ چەكلىمىگە ئۇچرىشى ياكى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى تۆپەيلىدىن مېۋىلەش نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى ياكى پىچەكلىرىنىڭ كۆپىيىشى، دان ئېغىرلىقىنىڭ ئازىيىپ كېتىشى، ئاخىرقى ھېسابتا ھوسۇلنىڭ ئازىيىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشتەك يېزا ئىگىلىك مېتېئورولوگىيىسى ئاپىتىنى كۆرسىتىدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىدە ھەرخىل دەرىجىدىكى ئۇششۇكنىڭ پەيدا بولۇش ۋاقىت جەدۋىلى

جەدۋەل: 2 — 1

نامى	دەسلەپكى ئۇششۇك			ئاخىرقى ئۇششۇك		
دەرىجىسى / ۋاقتى / تۈرى	دەسلەپكى كۈن/ئاي	ئوتتۇرا كۈن/ئاي	كېيىنكى كۈن/ئاي	كېيىنكى كۈن/ئاي	ئوتتۇرا كۈن/ئاي	دەسلەپكى كۈن/ئاي
ئوتتۇرىچە	17/10	22/10	27/10	21/4	2/4	21/3
ئەڭ بۇرۇن	1/10	1/10	7/10	29/3	14/3	7/3
ئەڭ كېيىن	10/11	10/11	15/11	24/5	14/5	14/5
ئەڭ بۇرۇنقى بىلەن ئەڭ كېيىنكىسىنىڭ ئايلىق ۋاقتى	40	40	39	56	62	69

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1989 - يىلغىچە بولغان ئاساسلىق كىلىمات ئامىللىرى ئەھۋالى (1)

جەدۋەل 2 — 2

ئامىللار / رايونلار	يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا (℃)	مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرا (℃)	مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا (℃)	ئوتتۇرىچە سوتكىلىق پەرقى (℃)	قىروسىز مەزگىل (كۈن)	سوتكىلىق ئەڭ يۇقىرى ℃ كۈن سانى (كۈن)	سوتكىلىق ئەڭ تۆۋەن ℃ كۈن سانى (كۈن)	≥0℃ جۇغلانما تېمپېراتۇرا (℃)	≥10℃ جۇغلانما تېمپېراتۇرا (℃)
قەشقەر شەھىرى	11.7	40.1	—24.4	12.9	21.3	72.6	33.4	4665	4231
پەيزاۋات	11.6	41.2	—22.5	14.3	20.7	9.9	39.1	4656	4237
يوپۇغا	11.7	41.8	—23.4	15	23.4	95.9	47.9	4710	4326
يېڭسار	11.5	40.4	—23.6	13.4	20.6	71.4	34.7	4616	4192
يەكەن	11.5	41.5	—23.5	13.6	21.1	78.6	35.1	4587	4147
پوسكام	11.4	38.8	—23	13.3	20.8	72.9	31.9	4558	4116
قاغىلىق	11.4	39.5	—22.7	13.2	21.1	69.7	34.9	4543	4057
مارالبېشى	11.8	42.7	—24.2	14.2	22.8	93.9	53.1	4804	4446
مەكىت	11.7	42.1	—22.4	14	21.5	88.5	30.5	4652	4260
تورغات	—3.7	23.8	—36.6	11.9	2.9		15.3	732	
تاشقورغان	3.3	32	—39.1	14.6	10.5	0.7	107.1	233.1	1489

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1951 — 1989 - يىلغىچە بولغان ئاساسىي كىلىمات ئامىللىرى ئەھۋالى (2)

جەدۋەل: 2 — 3

ئامىللار / رايونلار	يىللىق ئوتتۇرىچە مىقدارى - ھۆل - يېغىن (مىللىمېتىر)	سوغۇلۇق ئاق زور يېغىن مىقدارى (مىللىمېتىر)	سۇنۇق پارما ئاپلىنىش نىسبىي (گېكتو پاسكال)	ھۆل - يېغىنلىق كۈن سانى (كۈن)	مۇلدۇرلۇق كۈن سانى (كۈن)	بورانلىق كۈن سانى (كۈن)	ئاق شەبنەملىك كۈن سانى (كۈن)	ئوتتۇرىچە بوران تېزلىكى (مېتىر/سېكونت)	كۈن نۇرى چۈشكەن نىسبىتى (%)	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقتى (سائەت)	پارلىنىش مىقدارى (مىللىمېتىر)
قەشقەر شەھىرى	62.9	32.7	7.3	25.1	0.6	20.9	104.4	1.8	6.1	2730.7	2437.1
پەيزاۋات	58.6	34.8	7.5	25	0.6	10.4	76.5	1.3	6.6	2924.9	2149.2
يوپۇغا	55.9	41	6.8	24.2	0.3	17.6	63.9	2.1	6.3	2773.5	2533
يېڭىسار	67.6	32.7	7.3	27.6	0.7	11.5	94.3	1.4	6.3	2783.9	2214.4
يەكەن	46.7	43.5	7.7	21.1	0.2	8.4	109.6	1.7	6.7	2963	2290.2
پوسكام	48.6	34.5	8.1	20.3	0.1	8.9	93.1	2	6	2663.5	2241.9
قاغىلىق	53	38.7	6.8	24.2	0.3	5	66.1	2	6.3	2791.3	2414.2
مارالبېشى	44.9	39.8	7.1	21.9	0.8	6.6	89.5	1.7	6.5	2815.6	2165.3
مەكىت	42.7	24.7	8.2	20	0.3	10.5	99.3	1.8	6.4	2855.2	2275.2
تورغات	23.1	43.3	2.9	11.5	1.4	65.1	141.5	3.3	6.8	3017.2	
تاشقورغان	69.3	38.2	3.2	39.2	1.6	34.1	122.5	2.1	6.4	2861	2311.9

§7 . فېنولوگىيە

ئەتىياز پەسلىدە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئىقلىم ئەھۋالى مۇنداق بولىدۇ: قار - مۇزلار، توڭلار ئېرىپ، چارۋا ماللار تۆللەشكە باشلايدۇ، بۇ ئەتىيازلىق زىرائەتلەرنى تېرىش مەزگىلى ھېسابلىنىدۇ. كۆزگى بۇغداي كۆكەرگەن، بېدە كۆكلىگەن، قارا ياغاچ بىخلانغان، ئۆرۈك چېچەكلىگەندە، ئېتىزلار ئوسا قىلىنىپ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئارقا - ئارقىدىن باشلىنىدۇ. قەشقەردە باش ئەتىياز تەخمىنەن 2 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 3. ئاينىڭ باشلىرىغىچە بولىدۇ، كەچ ئەتىياز ۋاقتى تەخمىنەن 4 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 5 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە بولىدۇ.

ياز پەسلىدە ھاۋا ئىسسىپ كېتىدۇ، ئەتىيازدا تېرىلغان زىرائەتلەر سارغىيىپ پىشىدۇ، بۇ دەل - دەرەخلەرنىڭ بۈك - باراقسان بولۇش ۋاقتى، يېزا ئىگىلىكى يازلىق يېغىم، يازلىق تېرىلغۇ قاتارلىقلارنىڭ ئەڭ ئالدىراش پەيتىگە قەدەم قويىدۇ، باش ياز 5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 6 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە بولىدۇ، تومۇز ئىسسىق مەزگىلى 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولىدۇ، 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ياز ئاخىرلىشىدۇ.

كۆز پەسلىدە كىلىمات ئالاھىدىلىكى مۇنداق بولىدۇ: ھاۋا كىلىماتى سوۋۇشقا باشلايدۇ، كەچ كۆزلۈك زىرائەتلەر ئارقا - ئارقىدىن پىشىپ ھوسۇل يىغىلىدۇ، قىشلىق زىرائەتلەر تېرىلىشقا باشلايدۇ. تەخمىنەن 9-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ۋە ئاخىرلىرىغىچە كۆز پەسلى ھېسابلىنىدۇ.

قىش پەسلىدە كۆزگى بۇغداي ئۈسۈشتىن توختايدۇ، تۈپراق توڭلاشقا باشلايدۇ، ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرى ئاساسەن ئاخىرلىشىدۇ، چارۋىلار قىشلاقلارغا يۆتكىلىپ، قىش ئۆتكۈزۈشكە تەييارلىق كۆرۈلىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىدە كۆپىنچە 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن ياندۇرقى يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە قىش پەسلى بولىدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە بۇغدايلارنىڭ فېنولوگىيىلىك ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 4 بىرلىكى: ئاي/كۈن

زىرائەت نامى	تىپى	ۋەكىللىك سورتى	تېرىش مەزگىلى	مايسا ئۇنۇش مەزگىلى	چاتاقلاش مەزگىلى	كۆكۈرۈش مەزگىلى	بوغۇم چىقىرىش مەزگىلى	باشاقلاش مەزگىلى	چېچەكلەش مەزگىلى	سۈتلىنىش مەزگىلى	پىشىش مەزگىلى	ھوسۇلنى يىغىش مەزگىلى
كۆزگى بۇغداي	چىلگە	ناۋشەن 6898	25/9 10/10	1/10 23/10	20/10 28/11	20/2 28/2	11/4 16/4	1/5 3/5	7/5 10/5	27/5 30/5	1/6 8/6	13/6 20/6
	تارا	قىزىل كۆزگى بۇغداي	29/9 10/10	1/10 23/10	15/10 8/10	20/2 28/2	18/4 27/4	14/5 17/5	20/5 25/5	6/6 11/6	18/6 21/6	25/6 5/7
	كەنجى	شىنجاڭ كۆزگىسى 2 - نومۇر	25/9 10/10	1/10 23/10	16/10 28/11	20/2 28/2	18/4 23/4	16/5 20/5	22/5 28/5	10/6 13/6	24/6 29/6	10/7 15/7
بازلىق بۇغداي	تارا	قەشقەر باقبۇقى	13/3 25/3	28/3 1/4				15/5 20/5			18/6 26/6	7 - ئاينىڭ بېشى ۋە ئوتتۇرىسى

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە كۆممىقوناقنىڭ فېنولوگىيىلىك ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 5 بىرلىكى: ئاي/كۈن

ۋەكىللىك سورتى	تىپى	تېرىش مەزگىلى	مايسا ئۇنۇش مەزگىلى	باشاقلاش مەزگىلى	پىشىش مەزگىلى	ھوسۇل يىغىش مەزگىلى
مىشا چىلگە قوڭىقى	چىلگە	10/7 — 20/6	15/7 — 25/6	10/8 — 4/8	ئوتتۇرىسى، ئاخىرى/9	9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىسى، ئاخىرى
ۋۇدەنزاۋ	تارا	15/6 — 8/6	20/6 — 14/6	15/8 — 8/8	30/9 — 20/9	20/10 — 11 - ئاينىڭ باشلىرى
ۋۇيۇخۇاڭ	كەنجى	5/4 — 4 - ئاي ئوتتۇرىسى	20/4 — 18/4	25/7 — 15/7	ئوتتۇرىسى/8 — ئاخىرى/8	9 - ئاينىڭ باشلىرى، ئوتتۇرىسى

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە شالنىڭ فېنولوگىيىلىك ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 6 بىرلىكى: ئاي/كۈن

ۋەكىللىك سورتى	تىپى	تېرىش مەزگىلى	كۆچۈرۈش مەزگىلى	بوغۇم چىقىرىش مەزگىلى	باشاق چىقىرىش مەزگىلى	پىشىش مەزگىلى	ھوسۇلنى يىغىش مەزگىلى
يەرلىك سورت	چىلگە	20/5 — 18/5	30/6 — 24/6	26/7 — 25/7	15/8 — 8/8	12/9 — 5/9	9 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرى، ئاخىرى

دۆلەت بايرىسى 20	ئارا	18/5 — 20/5	24/6 — 30/6	14/8 — 16/8	26/8 — 29/8	23/9 — 27/9	10 - ئاينىڭ باشلىرى
جوڭگىلك 129	ئارا كەنجى	18/5 — 20/5	30/6 — 5/7	14/8 — 16/8	27/8 — 29/8	29/9 — 3/10	10 - ئاينىڭ باشلىرى، ئونتۇرىسى

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە كېۋەزنىڭ فېنولوگىيىلىك ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 7

بىرلىكى: ئاي/كۈن

ۋەكىللىك سورتى	تېپى	تېرىش مەزگىلى	مايسا ئۈنۈش مەزگىلى	غوزلاش مەزگىلى	چېچەكلەش مەزگىلى	ئېچىلىش مەزگىلى
9 — 108	قۇرۇقلۇق پاختىسى	10/4	25/4	4/6	2/9	14/9
تارىلاشما 2	ئۇزۇن تالالىق پاختا	11/4	24/4	4/6	24/6	26/8

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ئاساسلىق دەرەخلەرنىڭ فېنولوگىيىلىك ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 8

بىرلىكى: ئاي/كۈن

دەرەخ خىلى	بىخ چىقىرىش مەزگىلى	چېچەكلەش مەزگىلى	ئۇرۇقى پىشىش مەزگىلى	بويۇرماق تاشلاش مەزگىلى	ئۈسۈش مەزگىلى (كۈن)
كۈمۈش تېرەك	3 - ئاينىڭ باشلىرى	4 - ئاينىڭ باشلىرى	4 - ئاينىڭ ئونتۇرىلىرى	11 - ئاينىڭ باشلىرى	250 — 240
شىنجاڭ تېرىكى	2 - ئاينىڭ ئاخىرى 3 - ئاينىڭ باشلىرى	4 - ئاينىڭ باشلىرى	4 - ئاينىڭ ئونتۇرىلىرى	10 - ئاينىڭ ئاخىرى	250 — 240
سۆگەت	3 - ئاينىڭ باشلىرى	4 - ئاينىڭ باشلىرى	5 - ئاينىڭ ئونتۇرىلىرى	10 - ئاينىڭ ئاخىرى	
ئۇجمە	4 - ئاينىڭ باشلىرى	4 - ئاينىڭ ئونتۇرىلىرى	5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى	10 - ئاينىڭ ئاخىرى	
ئەرمۇدۇن	4 - ئاينىڭ ئونتۇرىلىرى	5 - ئاينىڭ باشلىرى	9 - ئاينىڭ ئونتۇرىلىرى	10 - ئاينىڭ ئاخىرى	
ئاق ئاكاتسىيە	4 - ئاينىڭ باشلىرى	5 - ئاينىڭ باشلىرى	10 - ئاينىڭ ئونتۇرىلىرى	10 - ئاينىڭ ئاخىرى	
چىنار	5 - ئاينىڭ باشلىرى	4 - ئاينىڭ ئاخىرى	9 - ئاينىڭ ئونتۇرىلىرى	10 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى	
سوپۇن دەرىخى (گېلىدىتسىيە)	4 - ئاينىڭ باشلىرى	4 - ئاينىڭ ئاخىرى	10 - ئاينىڭ ئونتۇرىلىرى	10 - ئاينىڭ ئاخىرى	
چوكا دەرىخى (كاتالپا)	3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى	4 - ئاينىڭ باشلىرى	10 - ئاينىڭ ئونتۇرىلىرى	11 - ئاينىڭ باشلىرى	
چۇلۇك دەرىخى	4 - ئاينىڭ باشلىرى	5 - ئاينىڭ باشلىرى	9 - ئاينىڭ باشلىرى	11 - ئاينىڭ باشلىرى	

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ فېنولوگىيىلىك ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 9 بىرلىكى: ئاي/كۈن

مېۋە نامى	تىپى	يىغ سۈرۈش مەزگىلى	چېچەكلەش مەزگىلى	تۈگۈشكە باشلىغان مەزگىلى	يوك ـ بارافسان بولۇش مەزگىلى	مېۋىسى پىشىش مەزگىلى	تۈگۈشتىن توختاش مەزگىلى	يوپۇرماق تاشلاش مەزگىلى
ئانۇت	چىلگە	30/3	13/4	17/4	6/5	10/8	29/5	10/11
	ئارا	29/3	12/4	15/4	4/5	25/9	30/5	20/11
	كەنجى	29/3	13/4	16/4	1/5	20/10	30/5	20/11
ئالما	چىلگە	3/4	17/4	18/4	15/5	5/6	7/6	25/11
	ئارا	31/4	16/4	18/4	16/5	25/9	5/6	5/12
	كەنجى	3/4	19/4	23/4	17/5	10/10	5/6	10/12
ئۈرۈك	چىلگە	30/3	4/4	17/4	4/5	28/5		7/11
	ئارا	30/3	2/4	17/4	4/5	12/6		5/11
	كەنجى	30/3	2/4	17/4	4/5	12/6		5/11
شاپتۇل	چىلگە	30/4	13/4	21/4	10/5	10/7		10/11
	ئارا	30/3	13/4	21/4	8/5	15/8		10/11
	كەنجى	29/3	12/4	17/4	3/5	1/10	30/5	27/10
ئۈزۈم	چىلگە	10/4	10/5	20/5	5/6	20/8	10/10	20/11
	ئارا	15/4	15/5	20/5	5/6	30/8	15/10	20/11
	كەنجى	20/4	20/5	25/5	5/6	10/9	15/10	20/11

Ⅲ باب

گىدرولوگىيە

§1 . يەر ئۈستى سۇيى

قەشقەر ۋىلايىتى دائىرىسىدە قەشقەر دەريالى بىلەن يەكەن دەريالىدىن ئىبارەت 2 چوڭ سۇ سىستېمىسى بار، ئاساسلىق دەريادىن 10 ى بار.

1. قەشقەر دەريا سۇ سىستېمىسى

بۇ سۇ سىستېمىسى قىزىل دەريانىڭ ئاساس قىلىدۇ، بۇ، غەربىي - جەنۇبىي تەڭرىتاغ ۋە پامىر ئېگىزلىكىدىن باشلىنىدىغان 6 دەريا ئېقىنىدىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭدىن باشقا بوغاز دەريا بولۇپ، ئۇ قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى دائىرىسىدە، دەريا ۋادىسىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 6.5×10^4 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 45.5×10^8 كۇب مېتىر بولۇپ كەلدى، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ دەريا تارىم دەريا سىستېمىسىنىڭ بىر باشلىنىش مەنبەسى ئىدى، باش ۋە ئوتتۇرا ئېقىنلىرىدىكى سۇغىرلىدىغان رايونلار سۇنى باشلاپ كەلگەچكە، قەشقەر دەريا سىستېمىسىنىڭ مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا كۆپ يىل قۇرۇپ كەتتى، پەۋقۇلئاددە تاشقىن بولغان يىللاردىلا دەريا سۇيى بوڭكۆل سۇ ئامبىرى ۋە قىسمەن ئويمانلىقلارغا ئېقىپ كىرىدىغان بولدى.

1) قىزىل دەريا سىستېمىسىدىكى ئەڭ چوڭ دەريا بولۇپ، قىرغىزستان تەۋەسىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 6048 مېتىر ئېگىز بولغان تىراپىزىيە چوققىسىدىن باشلىنىدۇ، غەربتىن شەرققە ئېقىپ، جۇڭگوغا كىرىدۇ، دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 778 كىلومېتىر، جۇڭگو تەۋەسىدىكى ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 600 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ دەريا ئۇلۇغچات، قەشقەر كوناشەھەر، قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر، پەيزاۋات ناھىيىلىرىدىن ئوتۇپ، توغراق قۇملۇقىنىڭ شىمالىي قىسمىدا ئاخىرلىشىدۇ.

قىزىل دەريا سىستېمىسىنىڭ كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 20.99×10^8 كۇب مېتىر بولۇپ كەلدى.

2) گەز دەريا پامىر ئېگىزلىكىدىكى قوڭۇر تېغى بىلەن مۇزتاغ چوققىسىدىن باشلىنىدۇ، ئېقىنى ئاساسەن قار - مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن تولۇقلىنىدۇ، ئوتتۇرا ۋە پەس تاغلىق جايلاردىكى ئېقىنى ياز، كۈز پەسىللىرىدىكى قارا يامغۇردىن ھاسىل بولغان كەلكۈن سۈيىدىن تولۇقلىنىدۇ. بۇ دەريانىڭ يۇقىرىقى ئېقىمى قاراكۆل دەريا بىلەن مۇجى دەريا سىستېمىسىنىڭ بۇلۇڭكۆل ئەتراپىغا تەۋە بولغان تاغ ئارىسىدىكى ئويمانلىقلاردا قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 374 كىلومېتىر بولۇپ، تاشمىلىق سۇ باشلاش تۈگۈنىنىڭ يۇقىرىقى تەرىپىدىكى سۇ يىغىلىش كۆلىمى 10 مىڭ 140 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ دەريا ئاقتۇ، قەشقەر كوناشەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر ۋە يوپۇغا ناھىيىلىرىدىن ئېقىپ ئوتۇپ، يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى قۇملۇقنىڭ چېتىدە ئاخىرلىشىدۇ.

گەز دەريا سىستېمىسىنىڭ كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 11.26×10^8 كۇب مېتىر بولۇپ كەلدى.

3) كۇسەن دەريا پامىر ئېگىزلىكىدىكى قوڭۇر تاغنىڭ شەرقىي قىسمىدىن باشلىنىدۇ، غەربىي قىسمى گەز دەريا بىلەن، شەرقىي قىسمى ئېگىزيار دەريا بىلەن قوشنا، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ سۇغىرىش رايونلىرىغا ئېقىپ كىرىدۇ. يۇقىرىقى ئېقىمىدا چىمگەن دەريا غول ئېقىنغا قوشۇلىدۇ، سامان گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ يۇقىرىسىدىكى سۇ يىغىلىش كۆلىمى 2169 كۋادرات كىلومېتىرغا يېتىدۇ، دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 200 كىلومېتىر بولۇپ، ئاقتۇ، يېڭسار، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىرىدىن ئېقىپ ئوتۇپ، ئاخىرىدا بۇغرا قۇم چۆلىدە يوقاپ كېتىدۇ.

كۇسەن دەريا سىستېمىسىنىڭ كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 6.352×10^8 كۇب مېتىر بولۇپ كەلدى.

4) ئېگىز يار دەريا بۇ دەريا غەربىي قۇرۇمتاغ تىزمىسىنىڭ ساسكەنت ۋە ئاقتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن باشلىنىدۇ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 90 كىلومېتىر. كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 1.001×10^8 كۇب مېتىرغا يېتىدۇ، دەريا سۈيىنىڭ بىر قىسمىدىن يېڭسار سۇغىرىش رايونى پايدىلىنىدۇ، يەنە بىر قىسمى تاغ ئالدىدىكى چۆل - جەزىرىلەردە يەر ئاستىغا سىڭىپ يەر ئاستى سۈيى ھاسىل قىلىدۇ.

5) چاقماق دەريا بۇ دەريا ئۇلۇغچات ناھىيىسى دائىرىسىدىكى تورغات تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىن باشلىنىدۇ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 180 كىلومېتىر، بۇ دەريا تاغدىن چىققاندىن كېيىن، دەريا

سۈيىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئاتۇش ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئۈستۈن ئاتۇش يېزىسى توسۇپ قېلىپ يەر سۇغىرىدۇ. دەريانىڭ ئۈستۈن ئاتۇش دائىرىسىدىكى قىسمى جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى تارمىققا ئايرىلىدۇ، جەنۇبىي تارمىقى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى بەشكېرەم يېزىسىغا ئېقىپ كىرىدۇ، بۇ، بەشكېرەم دەريا دەپ ئاتىلىدۇ.

چاقماق دەريانىڭ كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 1.896×10^8 كۇب مېتىر بولۇپ كەلدى.

6) تۇمەن دەريا سى بۇ دەريا قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى لەڭگەر يېزىسىنىڭ قىشلاق ئېتراپىدىن باشلىنىدۇ، بۇ جاي قىزىل دەريانىڭ قەدىمكى ئېقىنىدىكى بۇلاق سۇلىرى ئاقىدىغان بەلۋاغقا تەۋە بولۇپ، ئېقىنى بۇلاق سۇيى ئارقىلىق تولۇقلىنىدۇ، يامغۇر، كەلكۇن مەزگىللىرىدە، تۇمەن دەريانىڭ يەنە مىڭيول، مۇش دائىرىسىنىڭ تاغ ئالدىدىكى كەلكۇنى، ھۆل - يېغىن قوشۇلۇپ، دەريانىڭ شىددەتلىك تاشقىن كېلىدۇ. بۇ دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 38 كىلومېتىر، غەربتىن شەرققە ئاقىدۇ، قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاز مىقداردىكى سۇ قىزىل دەريانىڭ سۇيىغا قۇيۇلىدۇ، قالغان كۆپ قىسمى يېڭى ئۆستەڭ يېزىسىنىڭ سۇغىرىش رايونىغا كىرىدۇ، بۇ دەريانىڭ كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 1.12×10^8 كۇب مېتىر بولۇپ كەلدى.

2. يەكەن دەريا سۇ سىستېمىسى

بۇ ئېقىم يەكەن دەريا سىنى ئاساس قىلىدۇ، يەكەن دەريا سىنىڭ 4 باشلىنىش مەنبەسى قاراقۇرۇم تاغلىرى ۋە قۇرۇمتاغدىكى دەريالاردىن ھاسىل بولغان، بۇ ۋادىنىڭ كۆلىمى 9.89×10^9 كۇادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 75.73×10^8 كۇب مېتىر بولۇپ كەلدى.

1) يەكەن دەريا سى بۇ دەريا قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن باشلىنىدۇ، يۇقىرىقى قىسمىغا قۇرچىن دەريا سى ۋە تاشقورغان دەريا سى قوشۇلىدۇ، غول ئېقىنى شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا ئېقىپ، قۇرچىن دەريا سى قوشۇلغاندىن كېيىن جەنۇبتىن شىمالغا ئاقىدۇ، قورۇق لەڭگەر گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ ئايلاغ تەرىپىدە تاشقورغان دەريا سى قوشۇلغاندىن كېيىن شەرقىي شىمالغا ئاقىدۇ. قاغىلىق، تاشقورغان، يەكەن، پوسكام، مەكىت ۋە مارالبېشىدىن ئىبارەت 7 ناھىيىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاخىرىدا تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ تارىم دەريا سىغا قۇيۇلىدۇ، بۇ، تارىم دەريا سى مەنبەلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇ شىنجاڭ بويىچە 3 - چوڭ دەريا ھېسابلىنىدۇ.

يەكەن دەريا سىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1165 كىلومېتىر كېلىدۇ، كېۋپ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 65.25×10^8 كۇب مېتىر بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي سۇ مىقدارىنىڭ 50% نەدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ. ئادەتتىكى يىللاردا دەريا سۇيىدىن پۈتۈنلەي بوستانلىقلار پايدىلىنىدۇ ۋە سەرپ قىلىنىدۇ، بۇ چاغدا تارىم دەريا سىغا قوشۇلىدىغان سۇ بولمايدۇ، سۇ مول بولغان يىللاردا ياكى زور كەلكۇن كەلگەن يىللاردا قىسمەن دەريا سۇيى تارىم دەريا سىغا قوشۇلىدۇ.

2) تىزناپ دەريا سى بۇ دەريا غەربىي قۇرۇمتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى دەريالاردىن باشلىنىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 335 كىلومېتىر، كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 8.144×10^8 كۇب مېتىر بولۇپ كەلدى، بۇ دەريا قاغىلىق، پوسكام، يەكەن ناھىيىلىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، مەكىت ناھىيىسى دائىرىسىنىڭ چېتىدە ئاخىرلىشىدۇ.

3) ئۇلۇق دەريا بۇ دەريا قۇرۇمتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن باشلىنىدۇ، قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمى ئارقىلىق تەكلىماكان قۇملۇقىغا كىرىپ كېتىدۇ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 157 كىلومېتىر، كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 1.56×10^8 كۇب مېتىر بولۇپ كەلدى.

4) كۆكيار دەرياسى　بۇ دەريا قۇرۇمتافدىكى ياس بۇلۇڭىدىن باشلىنىدۇ، قاغلىق ناھىيىسى ئارقىلىق قۇملۇققا كىرىپ يوقاپ كېتىدۇ، تاغ رايونىدىكى ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 120 كىلومېتىر، سىرغىمى بۇلاق سۇيى ۋە يامغۇر سۇيى بىلەن تولۇقلىنىدۇ، كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 0.7795×10^{8} كۇب مېتىر بولۇپ كەلدى.

§ 2. يەر ئاستى سۇيى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەر ئاستى سۇيى بايلىقى ئېدىرلىق رايون ۋە تۇزلەڭلىك رايوندىن ئىبارەت 2 قىسىمغا بۆلۈنىدۇ.

1. ئېدىرلىق رايون

ئېدىرلىق رايونلار يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئۇنۇملۇك تولۇقلىنىش مىقدارىنىڭ تەپسىلاتىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىڭ.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئېدىرلىق رايونلىرىدىكى يەر ئاستى سۇيىنىڭ تولۇقلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 10　　بىرلىكى: 100 مىليون كۇب مېتىر

تۈرى / دەريا ۋادىسى	دەريادىكى ئاساسىي ئېقىن مىقدارى	دەريا قىنىدىكى يوشۇرۇن ئېقىن مىقدارى	تاغ ئالدى ئوچۇق بۇلاق سۇيى مىقدارى	تاغ ئالدى يان يۆنىلىشلىك ئېقىن مىقدارى	جەمئىي
ۋىلايەت بويىچە جەمئىي	29.3493	0.6292	4.3805	1.2723	35.6213
يەكەن دەريالىق ۋادىسى	17.1700	0.5292	2.8505	1.2635	21.3132
قەشقەر دەريالىق ۋادىسى	12.1793	0.1000	1.5300	0.0038	13.8013

2. تۇزلەڭلىك رايون

يەر ئاستى سۇيىنىڭ تولۇقلىنىش مىقدارى جەھەتتە سىڭىش ئارقىلىق تولۇقلىنىش مىقدارى 7 مىليارد 434 مىليون كۇب مېتىر، تەپسىلاتىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىڭ.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تۇزلەڭلىك رايونلىرىدىكى يەر ئاستى سۇيىنىڭ تولۇقلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 11

دەريا ۋادىسى	ھۆل - يېغىننىڭ سىڭىشى	چېقىپ يانغا سىڭىشى	دەريانىڭ سىڭىشى	ئۆستەڭ - ئېرىقلارنىڭ سىڭىشى	ئېتىزلارغا قايتىشى	سۇ ئامبىرى، قۇدۇقلارغا سىڭىشى	تۇزلەڭلىك يەر ئاستى سۇيىنىڭ تولۇقلىنىشى	ئېچىشقا بولىدىغان مىقدارى (سىنبرالىشى 29)
جەمئىي	0.102	1.799	18.585	46.291	4.178	3.385	74.34	27.30
يەكەن دەريالىق	0.102	1.179	0.512	31.246	1.777	2.548	46.40	20.03
قەشقەر دەريالىق		0.620	9.073	15.045	2.401	0.801	27.94	7.27

تۆزلەڭلىك رايونلاردىكى 6 تولۇقلاش قىسمىدىن قارىغاندا، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئاساسلىق تولۇقلىنىش مەنبەسى جەھەتتە تاغلىق رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇيى ئۆز ئەتراپىدىن تولۇقلانغاندىن باشقا، مۇتلەق كۆپ قىسىم تۆزلەڭلىكەردە ۋېرتىكال يۆنىلىش بويىچە تولۇقلىنىدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەر ئاستى سۇ بايلىقى مول، ئېچىش دەرىجىسىگە ئاساسەن ئېچىش ئېغىتسىنىتى P=0.6 بويىچە ھېسابلىغاندا، تۆزلەڭلىكلەردىكى يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئېچىلىش مىقدارى 4 مىليارد 460 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە مىنېرالللىشىش دەرىجىسى ھەر بىر لىتىرىنىڭ 2 گرامدىن تۆۋەن بولغان يەر ئاستى سۇيىنى ئېچىش مىقدارى 2 مىليارد 730 مىليون كۇب مېتىر.

Ⅳ باب

تۇپراق، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر

§ 1. تۇپراق تىپى ۋە تارقىلىشى

قەشقەر ۋىلايىتىدە تۇپراق تەبىئىي خاراكتېر ئالاھىدىلىكى ۋە شەكىللىنىشى بويىچە تۆۋەندىكىدەك تىپلارغا ئايرىلىدۇ: چۆل تۇپراق، بىنەم تۇپراق، يېرىم سۇلۇق تۇپراق، سۇلۇق تۇپراق، شور تۇپراق، سۇنىئىي تۇپراق، ئېگىز تاغ تۇپرىقىدىن ئىبارەت. تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، ۋىلايەت بويىچە تۇپراق 14 تۇپراق تۈرىگە، 28 كەنجى تۈرگە، 29 تۇپراق ئۇرۇقدىشىغا ئايرىلىدۇ، تېرىلغۇ يەر تۇپرىقى 64 خىلغا بۆلۈنىدۇ.

1. لايلاتما تۇپراق

لايلاتما تۇپراق قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تارقىلىش كۆلىمى ئەڭ زور تېرىلغۇ يەر تۇپرىقى بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەت كەلكۈن سۇيىدىن پايدىلىنىپ سۇغىرىش جەريانىدا، سۇنىڭ تەركىبىدىكى مەلۇم مىقداردىكى تۇپراق دانىچىسى ۋە ئورگانىك ماددىلار سۇ بىلەن تەڭ ئېتىزلارغا كىرىپ، پەيدىنپەي تىنما ھاسىل قىلىدۇ، ھەر يىلى ئېتىزلىقلارغا قۇيۇلغان قىغ قوشۇلۇپ، يەر ئاغدۇرۇش، تېرىقچىلىق شارائىتىدا تۇپراق قاتلىمى پەيدىنپەي قېلىنلىشىپ پەيدا بولىدۇ. ئۇنىڭ كۆلىمى 5 مىليون 662 مىڭ 817 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە تېرىلغۇ يەر تۇپراق كۆلىمىنىڭ 48.84% نى ئىگىلەيدۇ.

2. زەي تۇپراق

زەي تۇپراق قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئاساسلىق تېرىلغۇ يەر تۇپرىقىنىڭ بىر خىلى ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ كۆلىمى 4 مىليون 152 مىڭ 267.4 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر تۇپرىقىنىڭ 35.81% نى ئىگىلەيدۇ. زەي تۇپراق چىملىق تۇپراق، چۆپلۈك شور تۇپراق، ئورمان چىملىق تۇپرىقى، سازلىق تۇپراق قاتارلىق تەبىئىي تۇپراقلار ئاساسىدا بوزيەر ئېچىش، تۇپراقنى ئۆزگەرتىش ئارقىسىدا شەكىللەنگەن.

3. شاللىق تۇپراق

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شاللىق تۇپرىقى چىملىق تۇپراق، سازلىق تۇپراق ئاساسىدا، ئۇزۇن مۇددەت سۇ قۇيۇپ پىشۇرۇش، شال ئۆستۈرۈش ئارقىلىق شەكىللەنگەن بىرخىل تېرىلغۇ يەر تۇپرىقىدۇر، ئۇنىڭ كۆلىمى 29 مىڭ 637 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر تۇپراق كۆلىمىنىڭ 0.26% نى ئىگىلەيدۇ.

4. چىملىق تۇپراق

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى چىملىق تۇپراق كۆلىمى 12 مىليون 391 مىڭ 3.150 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە تۇپراق كۆلىمىنىڭ 5.65% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ يەر ئاستى سۇيىنىڭ بىۋاسىتە سىڭىشى ئارقىلىق، ئۇنىڭدا يېتىلگەن چىمدىن ئىبارەت يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋە مۇئەييەن بىئولوگىيىلىك تىنىش جەريانىدا يېتىلگەن يېرىم سۇلۇق تۇپراقتىن ئىبارەت. ئاساسلىق تۇپراقنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ئۆستۈنكى قەۋەتتىكى تۇپراقنىڭ ئورگانىك ماددىلىرىنىڭ جۇغلىنىشى ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى تۇپراقنىڭ پەسىل خاراكتېرلىك ئوكسىدلىنىشى ئارقىسىدا ئەسلىگە كېلىش، ئالمىشىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چىملىق تۇپراق كىگىزسىمان چىملىق تۇپراق، ئورمانلىق چىملىق تۇپراق ۋە لايلاتما چىملىق تۇپراقتىن ئىبارەت 3 كەنجى تۇپراققا بۆلۈنىدۇ.

5. سازلىق تۇپراق

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى سازلىق تۇپراقنىڭ كۆلىمى 396 مىڭ 1.61 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە يەر كۆلىمىنىڭ 0.81% نى ئىگىلەيدۇ، ئاساسلىق تۇپراقنىڭ شەكىللىنىش جەريانى كەسمە يۈزىنىڭ ئۆستۈنكى قىسمىدىكى چىرىندا ماددىلارنىڭ جۇغلىنىش جەريانى، كەسمە يۈزىنىڭ ئاستىنقى قىسمىدىكى يوشۇرۇن يېتىلىش جەريانى ۋە شورلىشىش قوشۇمچە جەريانىدىن ئىبارەت. سازلىق تۇپراق قۇرۇقلۇق سازلىق تۇپراق ۋە شورلۇق سازلىق تۇپراقتىن ئىبارەت 2 كەنجى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. سازلىق تۇپراقنىڭ زىلىرى چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىن ئۇنى دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق يېرى قىلىشقا بولىدۇ.

6. شور تۇپراق

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شور تۇپراق كۆلىمى 17 مىليون 312 مىڭ 8.291 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە يەر كۆلىمىنىڭ 7.9% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ، مۇئەييەن كىلىمات، ئانا جىنس، يەر شەكلى، گىدرولوگىيە ۋە گىدروگېئولوگىيىلىك ، يېپىنچا ئۆسۈملۈك قاتارلىق تەبىئىي شارائىت ۋە ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىنىدۇ. شور تۇپراق چىملىق شور تۇپراق ۋە شور تۇپراق (يەنى تىپىك شور تۇپراق) تىن ئىبارەت 2 كەنجى تۈرگە ئايرىلىدۇ. چىملىق شور تۇپراقنىڭ مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتى بار. تىپىك شور تۇپراقنىڭ بەزى جايلىرىدا شورغا چىداملىق شالاڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ، بەزى جايلىرىدا شور ئېچىلىپ قالغاچقا، يېپىنچا ئۆسۈملۈك ئۆسمەيدۇ.

7. قوڭۇر چۆل تۇپراق

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى قوڭۇر چۆل تۇپراق كۆلىمى 31 مىليون 230 مىڭ 844 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە يەر كۆلىمىنىڭ 14.3% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ 4 كەنجى تۈرگە ئايرىلىدۇ، ئۇسسۇق، مۆتىدىل بەلۋاغلاردىكى ئىنتايىن قۇرغاق چۆل كىلىماتى شارائىتىدا يېتىلگەن زونالىق تۇپراق ھېسابلىنىدۇ. ئالىي دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلەرنىڭ رولى ئىنتايىن ئاجىز بولىدۇ، ئۇ ھەمىشە ھاك، ئېرىشچان تۇز ۋە كالتسىي كاربوناتنىڭ يىغىندىسىدىن ئىبارەت. يېپىنچا ئۆسۈملۈك شالاڭ ھەم ئاددىي ئۆسىدۇ، كۆپىنچىسى شىرنىلىك، چوڭقۇر

يىلتىزلىق، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق يېرىم چاتقاللىق ۋە چاتقاللىق چۆل تىپىگە تەۋە. قوڭۇر چۆل تۇپراق ئۆزلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، لايلاتما تۇپراققا ئايلىنىشقا باشلايدۇ.

8. قۇمسار تۇپراق

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قۇمسار تۇپراق كۆلىمى 41 مىليون 770 مىڭ 2.690 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە يەر كۆلىمىنىڭ 19.1% نى ئىگىلەيدۇ، قۇمسار تۇپراقنىڭ يېتىلىش جەريانىغا ئاساسەن، ئۇ كۆچمە قۇمسار تۇپراق، يېرىم مۇقىم قۇمسار تۇپراق مۇقىم قۇمسار تۇپراق ۋە لايلاتما قۇمسار تۇپراقتىن ئىبارەت 4 كەنجى تۈرگە ئايرىلىدۇ.

9. قارا چىلان تۇپراق

قارا چىلان تۇپراق، مۆتىدىل، يېرىم قۇرغاق يايلاق بەلۋېغىدا يېتىلگەن زونالىق تۇپراق ھېسابلىنىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىدىكى قارا چىلان تۇپراق كۆلىمى 3 مىليون 793 مىڭ 6.480 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە يەر كۆلىمىنىڭ 1.73% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ تۇپراقنىڭ پەقەت سۇس چىلان تۇپراقتىن ئىبارەت بىرلا كەنجى تۈرى، سۇس چىلان تۇپراق بىلەن تېرىلىدىغان سۇس چىلان تۇپراقتىن ئىبارەت 2 تۇپراق ئۇرۇقدىشى بار.

10. قوڭۇر كالتسىيلىق تۇپراق

قوڭۇر كالتسىيلىق تۇپراق ۋىلايەت دائىرىسىدىكى يېرىم چۆل زونالىق تۇپراق ھېسابلىنىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىدىكى قوڭۇر كالتسىيلىق تۇپراق كۆلىمى 4 مىليون 359 مىڭ 7.286 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە يەر كۆلىمىنىڭ 1.99% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ تۇپراقنىڭ پەقەت قوڭۇر كالتسىيلىق تۇپراقتىن ئىبارەت بىرلا تۈرى، قوڭۇر كالتسىيلىق تۇپراق ۋە تېرىلىدىغان قوڭۇر كالتسىيلىق تۇپراقتىن ئىبارەت 2 خىل تۇپراق ئۇرۇقدىشى بار.

11. دەريا ۋادىسىدىكى چىملىق تۇپراق

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ دەريا ۋادىسىدىكى چىملىق تۇپراق ئېگىزلىكلەرگە جايلاشقان يېرىم سۇلۇق تۇپراق ھېسابلىنىدۇ، كۆلىمى 402 مىڭ 2.439 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە يەر كۆلىمىنىڭ 0.18% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ تۇپراق دەريا ۋادىسىدىكى چاتقاللىق چىملىق تۇپراق ۋە چىملىق تۇپراقتىن ئىبارەت 2 كەنجى تۈرگە ئايرىلىدۇ.

12. دەريا ۋادىسىدىكى سازلىق تۇپراق

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ دەريا ۋادىسىدىكى سازلىق تۇپراق ئېگىزلىككە جايلاشقان سۇلۇق تۇپراق ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ كۆلىمى 332 مىڭ 340 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە يەر كۆلىمىنىڭ 0.15% نى ئىگىلەيدۇ.

13. تاغلىق چىملىق تۇپراق

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تاغلىق چىملىق تۇپراق كۆلىمى 24 مىليون 237 مىڭ 4.722 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە يەر كۆلىمىنىڭ 11.1% نى ئىگىلەيدۇ، تاغلىق چىملىق تۇپراق ئېگىز سوغۇق رايونلارغا جايلاشقان بولۇپ، يېزا ئىگىلىكىدە پايدىلىنىشقا باب كەلمەيدۇ.

14. سوغۇق چۆل تۇپراق

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى سوغۇق چۆل تۇپراق كۆلىمى 52 مىليون 582 مىڭ 897 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە يەر كۆلىمىنىڭ 24% نى ئىگىلەيدۇ، دېڭىز يۈزىدىن 3800 — 5200 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان قۇرغاق سوغۇق ئېگىز تاغلارغا ياكى كەنجى ئېگىز تاغلاردىكى چۆللۈك جايلارغا تارقالغان، كەسمە يۇز قاتلاملارغا

ئايرىلىشى روشەن ئەمەس، ئۇنىڭ تۆپراق ھاسىل قىلغۇچى ئانا ماددىلىرىدىن يارىدارلىق تىنمىسى، كەلكۈن تىنمىسى، مۇزلۇق تىنمىسى ۋە قالدۇق تىنما قاتارلىقلار بار.

§ 2 . تۆپراقنىڭ ئوزۇقلۇق ئەھۋالى

1. ئومۇمىي ئوزۇقلۇق ئەھۋالى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تۆپراق تەركىبىدىكى ئومۇمىي ئوزۇقلۇق ئەھۋالى مۇنداق: بىرىنچىدىن، تۆپراقنىڭ ئورگانىك ماددا تەركىبى تۆۋەن، فوسفور، ئازوت تەركىبى ئاز، كالتسىي مول بولۇپ، مىكرو ئېلېمېنتلار بەزىدە ئىنتايىن كەمچىل. ئىككىنچىدىن، تۆپراقنىڭ شورلىشىشنىڭ زىيىنىغا ئۇچرىغان كۆلىمى زور. ئۈچىنچىدىن، تۆپراقنىڭ قېتىشىش، فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى ناچار. تېرىلغۇغا باب مەزگىلى قىسقا، تېرىلغۇ سۈپىتى ناچار، يەر يۈزىدىكى چالمىلار چوڭ بولغاچقا، مايىسىنىڭ ئۈنۈپ چىقىشى ۋە يىلتىزىنىڭ يېتىلىشىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ. ئەسا ئوغۇت بىلەن تەمىنلەش ئىقتىدارى بىرقەدەر ياخشى، زاپاس كۆچى خېلى تولۇق. تۆتىنچىدىن، تۆپراق سۈپىتى يەڭگىل، قۇمساز بولۇپ، تېز ئىسسىيدۇ، تېرىغچىلىق قىلىش، زىرائەتلەرنىڭ مايسا چىقىرىشى ئاسان، بىراق، تۆشۈكچىلىرى چوڭ، ھاۋا ئۆتۈشچانلىقى كۈچلۈك بولغاچقا، ئورگانىك ماددىلارنىڭ جۇغلىنىشىغا پايدىسىز، نەملىكنى ۋە ئوغۇت قۇۋۋىتىنى ساقلاش ئىقتىدارى ناچار، مايسا كىچىك، زاپاس كۈچى يېتەرسىز.

2. ئوزۇقلۇق ئەھۋالى

1) تۆپراقنىڭ ئورگانىك ماددا مىقدارى　قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىدىكى تېرىلغۇ قەۋىتى (0 — 20 سانتىمېتىر) نىڭ تۆپراق تەركىبىدىكى ئورگانىك ماددا مىقدارىنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتى 0.9017% كە يېتىدۇ، ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ تۆپراق تەركىبىدىكى ئورگانىك ماددا مىقدارىمۇ ئوخشاش ئەمەس. قەشقەرنىڭ تۇزلۇقلۇق رايونلىرىدا تېمپېراتۇرا يۇقىرى، كىلىمات قۇرغاق، تۆپراقتىكى ئورگانىك ماددىلارنىڭ جۇغلىنىشى ئاز، پارچىلىنىشى تېز، ئورگانىك ماددا مىقدارى ئومۇمىيۈزلۈك تۆۋەن بولغاچقا، كونا تېرىلغۇ يەر تۆپرىقى ھېسابلانسىمۇ، پىشىش دەرىجىسى بىرقەدەر يۇقىرى بولسىمۇ، ئورگانىك ماددا مىقدارى دېگۈدەك يۇقىرى ئەمەس، ئورگانىك ماددا مىقدارى 0.90% تىن ئاشىدىغان 7 ناھىيە بار، بۇنىڭ ئىچىدە تاشقورغان ناھىيىسى تاغلىق رايون بولغاچقا، ئورگانىك ماددا مىقدارى بىرقەدەر يۇقىرى بولۇپ، 1.71% كە يېتىدۇ، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ 1.17%، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ 1.11%، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ 0.95%، يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ 0.93%، مەكىت ناھىيىسىنىڭ 0.92%، يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ 0.91%؛ ئورگانىك ماددا ۋىلايەت بويىچە ئوتتۇرىچە قىممەتتىن تۆۋەن بولغانلىرى قاغىلىق، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، قەشقەر شەھىرى، پوسكامدىن ئىبارەت 5 ناھىيە (شەھەر) بولۇپ، بۇلار ئىچىدە قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ ئەڭ تۆۋەن بولۇپ، ئاران 0.69% كە يېتىدۇ.

2) تۆپراقتىكى ئازوت ماددىسى　تۆپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىيالىغا ئاساسلانغاندا، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تۆپراقتا ئازوت ماددىسىنىڭ ساقلىنىشى كۆپ ئەمەس ئىكەن. 0 — 20 سانتىمېتىرغىچە بولغان تۆپراقتىكى تولۇق ئازوت مىقدارى ئەڭ يۇقىرى بولغان تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە 0.133% كە، پەيزاۋات ناھىيىسىدە 0.079% كە، مارالبېشى ناھىيىسىدە 0.074% كە، مەكىت ناھىيىسىدە 0.072% كە، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە 0.068% كە، قاغىلىق ناھىيىسىدە 0.07%

كە يېتىدۇ. ئىشقاردا پارچىلىنىدىغان ئازوتنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇنىڭ مىقدارى ئومۇمىيۈزلۈك تۆۋەن بولغان. ۋىلايەت بويىچە ئوتتۇرىچە 31.3ppm بولۇپ، ئازوت بىلەن تەمىنلەش سەجىللىقى %5.1.

3) تۆپراقتىكى فوسفور مىقدارىسى قەشقەر ۋىلايىتىدە تۆپراق تەركىبىدە تولۇق فوسفور مىقدارى ئومۇمىيۈزلۈك بىرقەدەر يۇقىرى، ئادەتتە ئۇنىڭ مىقدارى 0.045 — 0.06 كىچە بولۇپ، بىرقەدەر مول. تېز ئۈنۈم بېرىدىغان فوسفور بىلەن بىرقەدەر كۆپ ئوغۇتلانغان جايلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا جايلاردا مىقدارى ئومۇمىيۈزلۈك تۆۋەن. ۋىلايەت بويىچە تېرىلغۇ يەر تۈۋرىقىنىڭ ۋەزمىنلىك ئوتتۇرىچە قىممىتى 4.2ppm، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر شەھرىنىڭ 8.2ppm، يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ 4.9ppm، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ 4.8ppm، قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ 4.7ppm، مارالبېشى، مەكىت ناھىيىسىنىڭ 4.3ppm، يەكەن ناھىيىسىنىڭ 3.7ppm، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ 3.6ppm، قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ 3ppm، پوسكام ناھىيىسىنىڭ 2.9ppm، يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ 2.8ppm، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ 9.2ppm. ۋىلايەت بويىچە تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ %90 تىن كۆپرەك تۆپرىقىدا فوسفور كەمچىل.

4) تۆپراقتىكى كالىي مىقدارىسى تۆپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىيالىغا ئاساسلانغاندا، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تۆپرىقىدىكى تولۇق كالىي مىقدارى %2 ئەتراپىدا بولغان، تېز ئۈنۈم بېرىدىغان كالىينىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارى 234ppm گە يەتكەن، ناھىيە (شەھەر) لەرنى بىرلىك قىلغاندا ئوتتۇرىچە مىقدارى 200ppm دىن كۆپرەك بولغان، ئايرىم جايلاردا بىرقەدەر تۆۋەن بولغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا باشقا جايلاردا خېلى مول.

5) تۆپراقتىكى مىكرو ئېلېمېنتلار بۇ، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئاساسلىق تۆپراق تىپىنىڭ ئۈستۈنكى قاتلىمى (0 — 20 سانتىمېتر). مىكرو ئېلېمېنتلاردىن بورنىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارى 1.86ppm بولۇپ، مىقدارى مول؛ سىنكنىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارى 1.38ppm بولۇپ، مىقدارى ئوتتۇرا دەرىجىلىك؛ تۆمۇرنىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارى 14.84ppm بولۇپ، مىقدارى مول؛ مانگانىنىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارى 5.17ppm بولۇپ، مىقدارى كەمچىل؛ مىسنىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارى 2.62ppm بولۇپ، مىقدارى مول.

§ 3 . يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر تارىم چۆللۈكى سوپتروپىك بەلۋاغنا تەۋە. تۈرلەشكىلەردىكى بەلۋاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرگە ئولترا قۇرغاق رايونلاردا ئۆسىدىغان چاتقاللار ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئاندىن قالسا ئۇششاق يېرىم چاتقال ۋە يېرىم چاتقاللار بار. ئۇنى ئېتىز - ئېرىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكى، چىملىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكى، سازلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكى، ئېگىز تاغ يېپىنچا ئۆسۈملۈكى، چۆل - باياۋان يېپىنچا ئۆسۈملۈكى قاتارلىق كۆپ خىل تۈرلەرگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

1. ئېتىزلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى

ئېتىزلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ئۆستۈرۈلگەن زىرائەت، مېۋىلىك ئورمان ۋە ئېتىز - ئېرىقلاردىكى ئوت - چۆپلەردىن تەركىب تاپقان، ئۇ ئاساسلىقى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى كەڭ سۇغىرىلىدىغان بوستانلىقلارنىڭ تۆپراق تىپى بولغان لايلاتما تۆپراق، نەم تۆپراق، شاللىقلارغا تارقالغان.

1) ئۆستۈرۈلىدىغان زىرائەتلەر بۇلاردىن بۇغداي، كۆممىقوناق، ئاققوناق، شال،

كېۋەز، ئاپتاپپەرەس، زاراڭزا، زىغىر، قوغۇن - تاۋۇز، بېدە، قاشقا بېدە، تېرىق، سوك، يېشىل پۇرچاق، سېرىق پۇرچاق، كەندىر، كۈنجۈت، قىچا، زىرە، خاسەك، يېسۈملەك، تۇرۇپ، چامغۇر، پىياز، كۆدە، پەمىدۇر، پېدىگەن، مۇچ، كاۋا، قاپاق قاتارلىقلار بار.

2) مېۋىلىك دەرەخلەر بۇلاردىن ئۈرۈك، شاپتۇل، ئالما، بادام، قارائۇرۇك، گىلاس، ياڭاق، ئۈزۈم قاتارلىقلار بار.

3) دەل - دەرەخلەر بۇلاردىن سۇۋادان تېرەك، ئاق تېرەك، مىرزا تېرەك، سۆگەت، قارىياغاچ، ئاكاتسىيە، جىگدە، ئۇجمە، ئەرمۇدۇن قاتارلىقلار بار.

4) ئېتىز - ئېرىقلاردىكى ئوت - چۆپلەر بۇلاردىن قومۇش، يانتاق، كۆك بۇيا، پاقا يوپۇرماق، مامكاپ، سېمىز ئوت، ئىت يانگىقى، زاغزاق، كۈرمەك ئوت، شۇمبۇيا، سېرىقئوت، بۇدۇشقاق، كۈلرەك يېشىل لەيلا، پايزا، خوغا قاتارلىقلار بار.

2. چىملىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر

چىملىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئاساسەن ۋىلايەت تەۋەسىدىكى دەريا - ئېقىنلارنىڭ دېلتىسى، تىرراسا، دەريا ئارىلىقلىرى ۋە يەلپۈگۈچسىمان ئازگاللار، سۇ ئامبارلىرىنىڭ ئەتراپلىرىغا تارقالغان، تۇپرىقى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە شورلاشقان. يەر ئاستى سۇ ئورنى بىرقەدەر يۇقىرى، يەر ئاستى سۈيىنىڭ مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، بىئولوگىيىلىك شارائىتىدا پەرق چوڭ، شورلاشقان چىملىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن تەركىب تاپقان بىئولوگىيىلىك - ئېكولوگىيىلىك ئالاھىدىلىك جەھەتتىمۇ پەرق ناھايىتى چوڭ. تۈرلىرىدىن ئاساسەن شورغا چىداملىق ھەرخىل باشاقلىق ئوت - چۆپلەر ۋە ياۋا ئوت - چۆپلەر بولۇپ، بەزىلىرى ئېغىر شورلاشقان شارائىتتىمۇ شەكىلنى ئۆزگەرتىپ ئۆسۈپېرىدۇ. تۈركۈم تۈرلىرىنىڭ تەشكىللىنىشى ۋە قۇرۇلمىسى بىرقەدەر ئاددىي، قاپلىنىش دەرىجىسى ئادەتتە 20% — 70% كېچە بولىدۇ.

1) قومۇش تۈركۈمى سىستېمىسى ئۇ ئىنتايىن كەڭ تارقالغان شورلۇق ئۆسۈملۈكى بولۇپ، تۈركۈملىرىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى مۇنداق: (1) قومۇش بىلەن شورغا چىداملىق ئۆششاق باشاقلىق ئوت - چۆپلەردىن تۈركۈم ھاسىل قىلغان، ئۇلارنىڭ ئۆستۈنلۈككە ئىگە تۈرلىرىدىن ئىجىرىق، ئارىلاش ئۆسىدىغان ئايراۋۇقى، چىغ، زاغزاق، يانتاق ۋە قوڭغۇراق تىكەن، ئاق تىكەن، قارا تىكەن قاتارلىق چانقاللار بار. (2) قومۇش بىلەن شورغا چىداملىق ياۋا ئوت - چۆپلەردىن تەركىب تاپقان تۈركۈمى. بۇ قومۇشنى ئاساس قىلىدۇ، ئارىلاش ئۆسكەن چۆچۈكبۇيا، ياۋا كەندىر، شالاڭ يوپۇرماقلىق يانتاق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. (3) قۇرغاق ۋە شورلىشىش ئېغىر بولغان مۇھىتتا، قومۇش ئارىسىدا شالاڭ يوپۇرماقلىق يانتاق، ياۋا كەندىر، چۆچۈكبۇيا شالاڭ ئۆسىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا ئاندا - ساندا يۇلغۇن ۋە كۆرۈك چانقىلى بار. (4) زەي شورلاشقان چىملىق تۇپراق، چىملىق شورلۇقلاردا، قاتتىق غوللۇق پاكار قومۇش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. يەر بېغىرلاپ ئۆسىدۇ، قومۇشنىڭ غولى قاتتىق بولۇپ، كۈلرەك، يېشىل كېبلىدۇ. توپلىرى بەزىدە شالاڭ بەزىدە قويۇق بولىدۇ، شالاڭ يوپۇرماقلىق يانتاق، شور چېچىكى، سۇۋاق قاتارلىقلار شالاڭ ئۆسىدۇ. يايلاقلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، قومۇش تۈركۈمىنىڭ بىرىنكشى ئادەتتە قومۇش+ئايراۋۇق، قومۇش+چۆچۈكبۇيا، قومۇش+يانتاق، قومۇش+ئىجىرىق، قومۇش+زاغزاق، قومۇش+قارا ئىجىرىقتىن ئىبارەت.

2) ئىجىرىق تۈركۈمى سىستېمىسى ئىجىرىق ئۇششاق باشاقلىق شورلۇق يېپىنچا ئۆسۈملۈك بولۇپ، باشقا ياۋا ئوت - چۆپلەر بىلەن بىرلىشىپ كالونىيە ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ياۋا ئوت - چۆپلەر ئاساسەن شورلۇق پاقا يوپۇرمىقى، مامكاپ، سۇۋاق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت؛ بەزىلىرى قارا ئىجىرىق، پاكار قومۇشلار بىلەن بىرلىشىپ كالونىيە ھاسىل قىلىدۇ. شورلىشىشنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ كالونىيە تەركىبىدە يۇلغۇن، يوزمان، شورلۇق بوغۇم كۆرۈك قاتارلىق تىپىك شورلۇق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى پەيدا

بولىدۇ.

3) چىغ تۈركۈمى سىستېمىسى كۆپىنچە تۈپراقنىڭ شورلىشىشى ئاجىزراق، يەر ئاستى سۈيى بىلەن تەمىنلىنىشى تولۇق بولغان شورلۇق چىملىق تۈپراقلارغا تارقالغان، ئارىلاش، شالاڭ ئۆسىدىغان ئىجىرىق، قومۇش، غازتاپان قاتارلىقلار بار، ئايرىم ئەھۋاللاردا يەنە بىرقەدەر كۆپرەك ئۆسىدىغان قوڭغۇراق تىكەن، يۇلغۇن قاتارلىق چاتقاللارمۇ بار.

4) باشقىلار چىملىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ باشقا تۈرلەرگە تەۋە بولغان تىپلىرىدىن يەنە توغراق (بوزتوغراق) - ئازگال چىملىق، چاتقال - ئازگال چىملىقى، جىگدە - ئازگال چىملىقى بار.

(1) توغراق (بوزتوغراق) - ئازگال چىملىقى: بوز توغراق - قومۇشلار، يۇلغۇن، چۇچۇكبۇيا، يانتاقلار بىلەن بىللە ئۆسىدۇ، باراقسانلىق دەرىجىسى 0.1% — 0.2% كە، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 35% — 50% كە يېتىدۇ؛ توغراق - يۇلغۇن - ئوت - چۆپلەرنىڭ باراقسانلىق دەرىجىسى 19% كە، يۇلغۇننىڭ قاپلاش دەرىجىسى 6% كە، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 2% كە يېتىدۇ؛ بوز توغراق — يانتاق+چوڭ گۈللۈك ياۋا كەندىرلەر قومۇش، چۇچۇكبۇيىلار بىلەن بىللە ئۆسىدۇ، ئۇنىڭ باراقسانلىق دەرىجىسى 20% — 25% كە، يانتاقنىڭ ئايرىم قاپلاش دەرىجىسى 14% كە، ئومۇمىي قاپلاش دەرىجىسى 11% كە يېتىدۇ، بوز توغراق-يۇلغۇن - زاغزاق؛ بوزتوغراق - يۇلغۇن - يانتاقتىن ئىبارەت. (2) چاتقال - ئازگال چىملىقى: يۇلغۇن-يانتاق+كۆرۈك، سۇۋاق، زاغزاق، شورلۇق بوغۇم كۆرۈك، چۇچۇكبۇيا، قارا تىكەن قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئۆسىدۇ، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 25% — 45% كە يېتىدۇ، يۇلغۇن - چۇچۇكبۇيا+يانتاقلار قارا تىكەن، قومۇش، قوڭغۇراق تىكەن، ئىجىرىق قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئۆسىدۇ، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 24% — 35% كە يېتىدۇ، يۇلغۇن - يانتاقلار قومۇش، چوڭ گۈللۈك ياۋا كەندىر، كۆرۈك، شورا، زاغزاق، ئېشەك قومىچى قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئۆسىدۇ، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 15% — 40% كە يېتىدۇ؛ يۇلغۇن - چوڭ گۈللۈك ياۋا كەندىر+چۇچۇكبۇيىلار يانتاق، قارا تىكەن، قومۇش، زاغزاق، ئاق بۇيا قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئۆسىدۇ، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 35% — 55% كە يېتىدۇ؛ يۇلغۇن - زاغزاق، چوڭ گۈللۈك ياۋا كەندىرلەر چۇچۇكبۇيا، يانتاق، قارا تىكەن، سۇۋاق قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئۆسىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاندا بوزتوغراق، توغراقلارمۇ تارقالغان، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 30% — 35% كە يېتىدۇ؛ يۇلغۇن كۆرۈكلەر سۇۋاق، يانتاق، قارا تىكەن، قومۇش قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئۆسىدۇ، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 35% ئەتراپىدا. (3) جىگدە - ئازگال چىملىقى: جىگدە - ئۇششاق قومۇش، قارا ئىجىرىق، كۆك چېچەك بىلەن بىللە ئۆسىدۇ، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 80% — 90% كە يېتىدۇ، جىگدە - قومۇش+قارا ئىجىرىقلار ئېشەك قومىچى، مامكاپ، ياتما بوز تىكەن بىلەن بىللە ئۆسىدۇ، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 35%.

3. سازلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكى

ۋىلايەت تەۋەسىدىكى سازلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ئاساسەن ئېقىندى تۈزلەڭلىكلەردىكى سۇ يىغىلىپ قالغان ئويمان يەر، يەلپۈگۈچسىمان يەر ئاستى سۈيى بار يەر، ساي تاشقىن ساھىلىغا تارقالغان. تۈپراق تىپى سازلىق تۈپرىقىدىن ئىبارەت. تۈركۈمنى شەكىللەندۈرىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ئېگىز - ئېگىز باشاقلىق ئۆسۈملۈكلەر، يېكەن ۋە قىياقلار ئائىلىسىگە تەۋە ئۆسۈملۈكلەر بولۇپ، بۈك - باراقسان، بۇ رايوندىكى ئاساسىي تىپلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ئۇششاق قومۇش+توم پىيىزەك+توڭغۇز تېرىغى+يېكەن بۇلار سۇ پايىسى، شور چېچىكى بىلەن بىللە ئۆسىدۇ، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 50%.

2) ئۇششاق قومۇش+شور چېچىكى بۇلار توم پىيىزەك، ئېشەك قومىچى، تاغ سېغىزى، بوز تىكەن، نىمراز، قارا شورالار بىلەن بىللە ئۆسىدۇ، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 85% —

90% كە يېتىدۇ.

3) توم پېيىزەك توڭغۇز تېرىقى　بۇلار قومۇش، شور چېچەكى، قارا ئىجىرىق، ئېشەك قومىچى، مېھراز، بوز تىكەن، ئىجىرىق، يانتاق قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئۆسىدۇ. توم پېيىزەكنىڭ ئايرىم قاپلىنىش دەرىجىسى 60%. توڭغۇز تېرىقنىڭ قاپلىنىش دەرىجىسى 35%.

4) يېكەن　ئۇ قومۇش، توڭغۇز تېرىقى، ئۇزۇن قىلتىرىقلىق مۇشۇك قۇيرۇق ئوت بىلەن بىللە ئۆسىدۇ، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 30% — 40% كە يېتىدۇ.

4. چۆللۈك يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى

ئىلايەت تەۋەسىدىكى چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ئاساسەن پەۋقۇلئادده قۇرغاق شارائىتتا ئۆسىدىغان چاتقاللاردىن تەركىب تاپقان، بۇلار تاغ ئالدى يەلپۈگۈچسىمان ئېقىن چۆكۈندىسى، ئېدىرلىقلار، تىنما تۈزلەڭلىك قاتارلىقلارغا جايلاشقان، تۇپراق تىپى قوڭۇر چۆل تۇپراققا كىرىدۇ، بەلۋاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر تېپىغا مەنسۇپ. بۇ رايوندىكى ئاساسىي تىپلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) مېۋىلىك سۇۋاق تۇركۈمى سىستېمىسى　ئاساسلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن مېۋىلىك سۇۋاق، قامغاق، يانتاق، ئەمەن بار، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى ئاران 1% — 2% كە يېتىدۇ.

2) ئادىراسمان تۇركۈمى سىستېمىسى　ئاساسلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن ئادىراسمان، تۆگە تاپىنى، شورلۇق كۆرەك، كۆرۈك، شاخ پۇتاقسىز ئېشەك قومىچى، يوپۇرماقسىز ئوت سېيگەك قاتارلىقلار بار. ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 5% ئەتراپىدا.

3) يوپۇرماقسىز ئوت سېيگەك تۇركۈمى سىستېمىسى　ئاساسلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن ئوت سېيگەك، ئاق تىكەن، قامراق قاتارلىقلار بار، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 5% ئەتراپىدا.

4) ئاچماق ئېشەك قومىچى تۇركۈمى سىستېمىسى　ئاساسلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن ئاچماق ئېشەك قومىچى، تۆگە تاپىنى قاتارلىقلار بار، ئومۇمىي قاپلىنىش دەرىجىسى 5%كە يەتمەيدۇ.

5. تاغلىق يەر يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى

ئېگىز تاغ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ئاساسەن پامىر ئېگىزلىكى ۋە غەربىي قۇرۇمتاغقا جايلاشقان. تۇپراق تىپى قوڭۇر چۆل تۇپراق، قوڭۇر كالتسىي تۇپراق ۋە چىلان تۇپراقتىن ئىبارەت. يېپىنچا ئۆسۈملۈك تىپلىرىدىن ھەم چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى، ھەم چۆل ئوتلاق، ئوتلاق چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى بار. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تىك بەلۋاغلىرى ئاددىي بولۇپ، بەلۋاغسىمان پاسىلى روشەن ئەمەس.

1) پامىر ئېگىزلىكى　دېڭىز يۈزىدىن 3000 — 3300 مېتىرغىچە ئېگىز يەردە ئۆسىدىغان چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ئاساسەن ياستۇقسىمان ئۇششاق يېرىم چاتقاللاردىن تەركىب تاپقان، شالاڭ ئۆسكەن پامىر چاكاندىسى، ھال رەڭ ئەمەن، كەتىرا، غازتاپان قاتارلىقلارنى ئاساس قىلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 3300 مېتىردىن كۆپرەك ئېگىز بولغان جايلاردا ئوتلاقلاشقان چۆللۈك بار. بۇ يەردە تۈزلەردىن يۇقىرىدا ئېيتىلغان چاكاندا، ئەمەن تۈرىدىكى ئۆسۈملۈكلەردىن باشقا يەنە قۇملۇق سېلبۇغى، قارا يوپۇرماقلىق قوغىجاي، سۇزگۈچسىمان ئەركەك چۆپ، تەلۈە كەتىرا قاتارلىقلار بار. دېڭىز يۈزىدىن 3600 — 3900 مېتىرغىچە ئېگىز يەردە ئاساسلىقى يەر بېغىرلاپ ئۆسىدىغان تەسكەندىن شەكىللەنگەن كىچىك يېرىم چاتقال چۆللۈكلىرى بار. دېڭىز يۈزىدىن 3900 — 4700 مېتىرغىچە ئېگىز يەر ئېگىز سوغۇق چۆل ھېسابلىنىدۇ، ئوت - چۆپ تۈرلىرى

ئاساسەن ئاجانىيە، ھال رەڭ ئەمەن، قۇملۇق سېلىۋىسى، تىپچاق، ئېگىز سوغۇق رايونلاردا ئۆسىدىغان قامراق، غازتاپان، ئېگىز سوغۇق جايلاردا ئۆسىدىغان قۇرۇتقا، قارىغان، ياپىلاق سەبدەگۈل، سوسار غالداق، ئوتلاقتا بالدۇر پىشىدىغان باشاقلىق ئۆسۈملۈك قاتارلىقلار بار، دېڭىز يۈزىدىن 4700 مېتىردىن كۆپرەك ئېگىز يەردە سوسار غالداق، ئاق نورۇز، پامىر لەيلىسى قاتارلىق تاغ مۇزلۇقلارغا باب ئۆسۈملۈكلەر شالاڭ ئۆسىدۇ.

2) غەربىي قۇرۇمتاغ تاغلىق رايونى دېڭىز يۈزىدىن 2200 — 3000 مېتىرغىچە ئېگىز يەرلەردە قەشقەر ئەمىنى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، قىلتاماق، ياۋا مۇيۋرگە بىللە ئۆسىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 3000 — 3400 مېتىرغىچە ئېگىز يەرلەردە قەشقەر ئەمىنى + قىلتاماق ئۇششاق يوپۇرماقلىق قارىغان بىللە ئۆسىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 3400 — 4000 مېتىرغىچە ئېگىز يەردە بىر خىل ئاق ئەمەن + تىپچاق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇلار بىلەن پىلىكئوت، چىغىرتماق، كىلەپ بىللە ئۆسىدۇ؛ يەنە بىر خىلى تىپچاق+ ئاق ئەمەن+كىلەپ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، چىغىرتماق، قەشقەر ئەمىنى بىللە ئۆسىدۇ، دېڭىز يۈزىدىن 4000 مېتىردىن كۆپرەك ئېگىز يەردە تىپچاق+كىلەپ ئاساس قىلىنىدۇ، ئاق ئەمەن، تىپچاق بىللە ئۆسىدۇ، ئۇلار بىردەك چۆل يايلىقى، يايلاق چۆللۈكىدىن ئىبارەت 2 چوڭ تىپقا تەۋە.

V باب

قېزىلما بايلىق، ياۋايى ھايۋانات، ياۋا ئۆسۈملۈكلەر

§1. قېزىلما بايلىق

قەشقەر ۋىلايىتىدە قارا مېتال، رەڭلىك مېتال، قىممەتلىك مېتال، خىمىيە ساناڭتى، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى بايلىقلىرىدىن چىرىمتال، خرۇستال، خروم، فوسفور، گۈڭگۈرت، كۆمۈر، ياقۇت، قاشتېشى، تۆمۈر، مىس، سىنك، قىممەتلىك شىپات، ئىسلاندىيە شىپاتى، ئاپاتىت، سىنكا، سېغىز توپا، ھاك تېشى، گەچ، سىگنىرتاش، تەبىئىي گاز، ئالماس، گرانت تاش، دولومىت، مەرمەرتاش، تاشپاختا قاتارلىق مېتال ۋە غەيرىي مېتاللدىن ئىبارەت 24 خىل قېزىلما بايلىق بايقالدى. ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكى جايلارغا تارقالغان: گرانت پېگماتىتلىك تىپتىكى ئاق چىرىمتال رۇدىسى ۋە ئاز ئۈچرايدىغان مېتال قېزىلمىلىرى غەربىي قۇرۇمتاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىن پولتىيىپ چىققان بەلۋاغلاردا پەيدا بولىدۇ؛ شىكارن تىپلىق، ئىسسىق سۇيۇقلۇق تىپىدىكى تۆمۈر، مىس، قوغۇشۇن، سىنك ۋە پېگماتىتلىك ئىسسىق سۇيۇقلۇق تىپىدىكى خرۇستال كېنى ئاساسەن جەنۇبىي، شىمالىي قۇرۇمتاغ پۈرۈلمە بەلۋېغىدا يېتىلگەن؛ تېكىلىك ئۆزۈلمە بۈلىكى ۋە كەلپىن ئۆزۈلمە بۈلىكىدە ئىسسىق سۇيۇقلۇق تىپىدىكى رەڭلىك مېتاللار ۋە بارىت، قاشتېشى، سىمانتاش، ئىسلاندىيە شىپاتى، ئاپاتىت، تاشتۇز كېنى قاتارلىقلار يېتىلگەن؛ كۆمۈر، سېغىز توپا، ئاق چىرىمتال، ھاك تېشى، سىگنىر تاش كۆپىنچە تارىم پلاتفورمىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئولتۇرۇشما يەرلەردىن چىقىدۇ؛ قەشقەر ئولتۇرۇشمىسى، قاغىلىق ئولتۇرۇشمىسى، مەكىت يانتۇلۇقىدا نېفىت ۋە تەبىئىي گاز بار، ماراللېبىشى كۆتۈرۈلمىسىدىن ئالماس چىقىدۇ.

1. كۆمۈر

قەشقەر ۋىلايىتىدە كۆمۈرنىڭ تارقىلىش دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ، كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىلىدىغان جايدىن 22 سى بار، كۆمۈرنىڭ يىراق كەلگۈسى زاپىسى 40 مىليون 230 مىڭ تونىنا، بۇنىڭ ئىچىدە كانسۇ كۆمۈر كېنىنىڭ زاپىسى 11 مىليون 977 مىڭ 200 تونىنا، يېڭسار كۆمۈر كېنى (ساستېمكە كۆمۈر كېنى) نىڭ زاپىسى 4 مىليون 800 مىڭ تونىنا، يەكەن ناھىيىسى قاراتۈز كۆمۈر كېنىنىڭ زاپىسى 23 مىليون 450 مىڭ تونىنا.

2. تۆمۈر كېنى

قەشقەر ۋىلايىتىدە تۆمۈركان نۇقتىسىدىن 5 ى بار، تۆمۈر مىقدارى 22% — 46% كە، قىسمەن كان نۇقتىلىرىنىڭ 50% — 60% كە يېتىدۇ، ئۇنىڭدا يەنە ۋانادىي، تىتان، مىس، قوغۇشۇنمۇ بار.

1) تىتانو ماگنېتىت كېنى　ئۇنىڭ 2 كان نۇقتىسى بار، ۋانادىي، تىتانو ماگنېتىت كېنى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ۋاجىدى تېغىغا جايلاشقان. رۇدا تەركىبىدە تۆمۈر مىقدارى مول بولۇپ، 20% — 49.99% كە، ئۇنۇمسىز تۆمۈر رۇدا مىقدارى 15% — 19.99% كە، تىتان دىئوكسىد مىقدارى 5.3% كە، ۋانادىي ئوكسىد مىقدارى 0.14% كە يېتىدۇ، تۆمۈر رۇدىسىنىڭ گېئولوگىيىلىك زاپىسى 100 مىليون تونىنا، تىتان دىئوكسىدنىڭ گېئولوگىيىلىك زاپىسى 6 مىليون تونىغا، ۋانادىي ئوكسىد زاپىسى 130 مىڭ تونىغا يېتىدۇ.

2) خالكو پېرروتىن كېنى　بۇ كان قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ كۈدە دېگەن يېرىگە جايلاشقان. ئېنىقلانغان تۆمۈر رۇدا مىقدارى C1+C2 دەرىجىلىك بولۇپ، 174 مىڭ 700 تونىغا يېتىدۇ، مىس رۇدىسى مىقدارى 17 مىڭ 400 تونىنا بولۇپ، مىس مېتال مىقدارى 4 مىليون 767 مىڭ تونىغا يېتىدۇ، شىنجاڭ گېئولوگىيە ئىدارىسىنىڭ پەن - تېخنىكا كومىتېتى قايتا تەكشۈرۈپ ئۇنىڭ زاپىسىنى C2 دەرىجىلىك دەپ تەستىقلىدى.

3) تاغارما تۆمۈر كېنى　بۇ كان تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى تاغارما يېزىسىنىڭ 20 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى خۇلاڭكۆر جىلغىسىغا جايلاشقان. يەر ئوستىنى تەكشۈرگەندە تۆمۈر مىقدارى 38.4% — 58.19% كىچە، شىنجاڭ گېئولوگىيە قېزىلما بايلىق ئىدارىسىنىڭ پەن - تېخنىكا كومىتېتى تەستىقلىغان C1+C2 زاپىسى 524 مىڭ تونىنا.

4) كاندۇر داۋىنى ماگنېتىت كېنى　بۇ كان تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى كاندۇر داۋىنى ئەتراپىدىكى لايلاق جىلغىسىنىڭ تارماق جىلغىسىغا جايلاشقان، گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە 4 مۇستەقىل كان گەۋدىسى بارلىقى، تۆمۈر مىقدارى 20.14% — 65.73% كىچە، ئوتتۇرىچە 46.9% ئىكەنلىكى، سىنىك مىقدارى 0.01% — 23.02% كىچە، ئوتتۇرىچە 1.5% ئىكەنلىكى، يەر يۈزىدە ئېچىلىپ قالغان تۆمۈر رۇدىسى مىقدارى 1 مىليون 60 مىڭ تونىنا، مېتاللىق سىنىك مىقدارى 15 مىڭ تونىنا ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى.

5) خىمىزەنجەن تۆمۈر كېنى　بۇ كان شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولىنىڭ 321 كىلومېتىرلىق يېرىگە جايلاشقان، كان رايون تەۋەسىدىكى تۆمۈرنىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارى 31.8% كە، زاپىسى 6 مىليون 74 مىڭ تونىغا يېتىدۇ.

3. ئاز ئۇچرايدىغان مېتال قېزىلما بايلىقى

1) قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ يۇرۇڭتاقات قوغۇشۇن - سىنىك كېنى　بۇ كان

قاغلىق ناھىيىسى چېپان كەنتىنىڭ 40 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان، كان گەۋدىسى لىنزا شەكىللىك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 45 مېتىر، كەڭلىكى 10 مېتىر، مېتال سىنىڭ 22.5 تونىنا، مېتال قوغۇشۇن 22.5 تونىنا.

2) نىكېل كېنى بۇ كان تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قورغان كەنتىنىڭ 1.2 كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان، چوڭ - كىچىك 39 كان گەۋدىسى بار، مەدەن تىپى زىچ كاللەكسىمان ۋە كۇنجۇتسىمان نىكېل مىقدارى 0.11% — 0.32% كىچە، ئوتتۇرىچە C23%. مېتال رۇدىلىرى ئاساسلىقى خىرومىت، پىكوتىت، ماگنىتبت قاتارلىقلار، غەيرىي مېتال كانلىرىدىن سېرپېنتىن، تالك، تربىمولىت قاتارلىقلار بار. گېئولوگىيىلىك زاپىسى 5 مىليون 520 مىڭ تونىنا.

3) ۋولفرام كېنى بۇ تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ مىگمىتىكە چېگرا مۇداپىئە مەلۇم قىسمى ئورۇنلاشقان شىمالىي تاغ دۆمبىلىگە جايلاشقان، يەر ئۈستىدىكى سورتى بىرقەدەر مول، بىراق ۋولفرام مىقدارى ئىنتايىن ئاز.

4) ئۈچ ئېلېمېنتلىق بېرىللىي كېنى بۇ كان تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان، بىۋاستە ئارىلىقى 150 كىلومېتىر كېلىدۇ، قاتناش قۇلايسىز، C2 دەرىجىلىك زاپىسى 13.73 تونىنا.

5) نادىر مېتاللار كان نۇقتىسى بۇ مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ۋاجىدى تېغىغا جايلاشقان. بۇ كان گەۋدىسىدە كاربونات تومۇرچىسى بولۇپ، ئاپاتىت بىلەن بىللە پەيدا بولغان، يەككە كانلاردىكى نادىر مەدەن مىقدارى 0.3% — 2% كىچە، ئەڭ كۆپ بولغاندا 5.43% كە يېتىدۇ. Nb_2O_3نىڭ تەركىبى 0.057%، ئۇنۇمۇرسال پايدىلىنىشتا مەلۇم قىممەتكە ئىگە.

4. خىمىيە سانائىتى خام ماتېرىيال كېنى

1) پېرىت كېنى بۇ كان ئاساسلىقى قاغلىق ناھىيىسىگە جايلاشقان، 2 ئورۇندىن پېرىت چىقىدۇ. بىرى قاغلىق ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئارقا تاغقا جايلاشقان، بىۋاستە ئارىلىقى 110 كىلومېتىر، كان رايونىدا ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان 20 نەچچە جاي بار. تەخمىنەن بىر كىلومېتىر سوزۇلغان، رۇدا تېپلىرى ئاساسلىقى كۇنجۇتسىمان چېچىلما ھالەتتە بولۇپ، ئاساسلىق رۇدىلار، پېرىت، پېرروتىت (ماگنىتلىق سېرىق تۆمۈر رۇدىسى) تىن، ئىككىلەمچى رۇدىلار سېرىق مىس رۇدىسى، گالېنىتتىن تەركىب تاپقان، تومۇرتاش مىنېرالىرى ئاساسلىقى كۋارتىس، كالتسىت قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. سېرىق تۆمۈر رۇدىسىنىڭ زاپىسى 270 مىڭ تونىنا، گۈڭگۇرت 60 مىڭ تونىنا، مېتال مىس 432 تونىنا. يەنە بىرى قاغلىق ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، بىۋاستە ئارىلىقى 178 كىلومېتىر. كان رايونىدا 5 كان گەۋدىسى بار، بۇنىڭ ئىچىدە 3 - نومۇرلۇق كان گەۋدىسى ئاساسلىق كان گەۋدىسى بولۇپ، مەدەن تېپلىرى كاللەكسىمان ۋە كۇنجۇتسىمان چېچىلما ھالەتتىن ئىبارەت 2 خىلغا ئايرىلىدۇ، ئالدىنقىسى ئاساسەن سېرىق تۆمۈر رۇدىسى، كېيىنكىسى سېرىق تۆمۈر رۇدىسىدىن باشقا يەنە سفالېرىتمۇ بار. رۇدا تەركىبىدىكى گۈڭگۇرتنىڭ ئوتتۇرىچە سورتى 26.35%، سېرىق تۆمۈر رۇدىسىنىڭ C2 دەرىجىلىك زاپىسى 37 مىڭ تونىنا.

2) تەبىئىي گۈڭگۇرت كېنى بۇ كاننىڭ بىرى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى راسكامغا جايلاشقان، ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا بىۋاستە ئارىلىقى 128 كىلومېتىر كېلىدۇ. تەبىئىي گۈڭگۇرت ھاك تاش قاتلىمىغا جايلاشقان، ھاك تاشنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىدا مول، كان گەۋدىسىنىڭ قېلىنلىقى 2 — 3 مېتىر، ئۇزۇك قاتلىمى 2 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا مىنېرالاشقان، مۇلچەرلەنگەن سورتى 10% — 15% كە يېتىدۇ، مول بولغانلىرى 20% تىن ئاشىدۇ، گۈڭگۇرت رۇدىسىنىڭ زاپىسى 100 مىڭ تونىدىن كۆپ. يەنە

بىرى قاغلىق ناھىيىسى تەۋەسىدىكى شىنجاڭ — شىزاڭ تاشيولىنىڭ يەكەن دەرياسى جەنۇبىي قىرغىقىدىكى ھەيدۇقسالانقا جايلاشقان، گۈڭگۈرت كېنىنىڭ گەۋدىسى كۆزارتسلىق چىمار جىنس بىلەن قېلىن قاتلاملىق ھاك تاش ئوتتۇرىسىدا بارلىققا كەلگەن، لىنزىسىمان ھالەتتە، مۇلچەرلەنگەن سورتى 5% — 15% كېچە، ئاق ياخشى بولغاندا 30% — 40% كېچە بولىدۇ، گۈڭگۈرت رۇدىسىنىڭ زاپىسى 10 مىڭ تونىنا ئەتراپىدا.

3) فوسفور كېنى　3 جايدا كان نۇقتىسى بار، بىرىنچىسى، مارالبېشى ناھىيىسىدىكى 5. داۋېنىنىڭ شەرقىدىكى فوسفورلۇق قۇمتاش بولۇپ، ئۇ ئۇرۇمچى — قەشقەر تاشيولىدىكى شېكەر كۆلىنىڭ 41 كىلومېتىر شەرقىگە جايلاشقان، كان گەۋدىسى 2 قاتلامغا بۆلۈنىدۇ، تۆۋەن قاتلىمى قاتلاملىمان ھالەتتە بولۇپ، بىرقەدەر مۇقىم، 5 كىلومېتىرغا سوزۇلىدۇ، قېلىنلىقى 1 — 1.5 مېتىرغىچە، فوسفورلۇق پىنتوكسىد مىقدارى ئادەتتە 1% كە، ئۈنۈملۈك فوسفور 0.5% — 0.8% كە يېتىدۇ، يۇقىرى قاتلىمى لىنزاسىمان ھالەتتە كېلىدۇ، يۇنىلىشى تۇراقلىق ئەمەس، ئۇزۇنلۇقى 250 مېتىر، قېلىنلىقى 0.15 — 0.47 مېتىرغىچە، فوسفورلۇق پىنتوكسىد 4.44% — 9.98% كە، ئۈنۈملۈك فوسفور 2% كە يېتىدۇ، يۇقىرى قاتلامدىكى مۇلچەرلەنگەن گېئولوگىيىلىك زاپىسى 370 مىڭ تونىنا، تۆۋەن قاتلامدىكى زاپىسى 4000 تونىنا. ئىككىنچىسى، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ۋاجىدى تېغى فوسفور كېنى بولۇپ، ئۇ، مارالبېشى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا بۇۋاستە 45 كىلومېتىر كېلىدىغان يەكەن دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى ۋاجىدى تېغىغا جايلاشقان. بۇ رايوندا چوڭ، كىچىك كان گەۋدىسىدىن 40 ى بايقالدى، ئادەتتىكى ئۇزۇنلۇقى 10 — 60 مېتىرغىچە، ئاق ئۇزۇنى 102 — 135 مېتىرغىچە، قېلىنلىقى 1 — 10 مېتىرغىچە كېلىدۇ. كان گەۋدىسىنىڭ شەكلى تومۇرسىمان، لىنزىسىمان ۋە يېسىمۇق شەكلىدە بولۇپ، رۇدا تىپلىرى كالتسىي-فوسفور كىسلاتالىق جىنس تىپىگە كىرىدۇ، ئۇنىڭ سۇپىتى ئادەتتە 3.2% — 3.76% كېچە، تەركىبى ئاق ئاز بولغاندا 0.05% كە، ئاق كۆپ بولغاندا 14.49% كە يېتىدۇ. مۇلچەرلەنگەن C دەرىجىلىك رۇدا مىقدارى 1 مىليون 146 مىڭ 500 تونىنا. ئۇچىنچىسى، شېكەركۆلدىكى فوسفورلۇق قۇمتاش، ئۇنىڭ ئورنى شېكەركۆل مېھمانخانىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا بۇۋاستە 7 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان، فوسفورلۇق قۇمتاش قاتلام ھالەتتە بولۇپ، يۇنىلىشى بىرقەدەر مۇقىم، قېلىنلىقىنىڭ ئۆزگىرىشى چوڭ ئەمەس، قېلىنلىقى 0.60 — 1.43 مېتىرغىچە، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 1.13 مېتىر، فوسفور رۇدىسى تەركىبىدىكى ئۈنۈملۈك فوسفور (P_2O_5) بولۇپ، 0.8% تىن يۇقىرى، قېلىنلىقى 0.5 مېتىر كېلىدىغان بۆلىكىدىكى مۇلچەرلەنگەن زاپىسى 600 مىڭ تونىنا.

4) سېرىپېنتىن كېنى　بۇ يەكەن ناھىيىسىنىڭ 120 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان. سېرىپېنتىن تالالىق سېرىپېنتىننى ئاساس قىلىدۇ، ئانتىگورىت ۋە يېلىملىق سېرىپېنتىن ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، سېرىپېنتىن تەركىبىدىكى ماگنىي ئوكسىد مىقدارى 31.05% — 46.92% كېچە، ئوتتۇرىچە مىقدارى 37% كە، تېمىتان دىئوكسىد مىقدارى 29.27% — 6.92% كېچە، ئوتتۇرىچە 37% كە يېتىدۇ، ئۇ كالتسىي - ماگنىي - فوسفور ئوغۇتىنىڭ سانائەت تەلىپىگە يېتىدۇ، ئۇنىڭ زاپىسى 2 مىليارد 400 مىليون تونىنىدىن ئاشىدۇ.

5) تاشتۇز　بۇنىڭ 2 جايدا كان مەنبەسى بار. بىرىنچىسى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ تاشملىق تاشتۇز كېنى، ئۇ قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا بۇۋاستە 38 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. كان رايونى تەۋەسىدە 2 قەۋەت رۇدا بار، 1 - قەۋىتىنىڭ كۆرۈنۈپ تۇرغان يېرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 600 مېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن 300 مېتىر، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 720 مېتىر، 2 - قەۋىتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 670 مېتىر، كەڭلىكى 15 — 200 مېتىرغىچە، كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان يېرىنىڭ قېلىنلىقى 4

مېتىردىن ئاشىدۇ. ئاساسلىقى تاشتۇز، قورامتاش، سىگىرتاش، ئانگىدرىت، ئاق چىرىمتالدىن تەركىب تاپقان، ناترىي خىلورىد مىقدارى ئادەتتە 65% دەرىجىسى 2 - دەرىجە، ئەمما يود تەركىبى بىرقەدەر تۆۋەن بولۇپ، ئۇنى چەككىلەپ ئاجرىتىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ، رۇدا مىقدارىنى ھېسابلىغاندا، 1 - قەۋىتىنىڭ گېئولوگىيىلىك زاپىسى 2 مىليون 640 مىڭ تونىنا، ناترىي خىلورىدنىڭ گېئولوگىيىلىك زاپىسى 1 مىليون 709 مىڭ تونىنا. ئىككىنچىسى، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ تۆزتاغ كېنى بولۇپ، ئۇ مارالبېشى ناھىيىسى بازىرىنىڭ جەنۇبىغا بېۋاستە 45 كىلومېتىر كېلىدىغان ۋاجىدى تېغىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىي يان تەرىپىگە جايلاشقان. ئۇ، سوۋۇلمىسمان تىندۇرما جىنس قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان، 1 — 3 مېتىرغىچە قېلىنلىقتا بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا تەخمىنەن 5 كىلومېتىر سوزۇلغان، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 200 — 800 مېتىرغىچە كېلىدۇ، ئاساسلىق رۇدا مىنېرالىرىدىن تاشتۇز بار، تاشتۇز تومۇرىنىڭ كەڭلىكى 0.5 — 16 سانتىمېتىرغىچە، ئادەتتە 2 — 5 سانتىمېتىرغىچە كېلىدۇ، قۇمتاش پارچىلىرىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس، چوڭلىرى 20 — 30 سانتىمېتىر، كىچىكلىرى بىرقانچە مىللىمېتىر كېلىدۇ. ئۇۋۇاق مىنېرال مىقدارى 40% — 70% كىچە، تاشتۇز مىقدارى 35% — 60% كىچە، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40% كە يېتىدۇ، ئۇ، 3 - دەرىجىگە تەۋە كېلىدۇ، ساپ تاشتۇزنىڭ گېئولوگىيىلىك زاپىسى 300 مىڭ تونىنا.

5. بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە ئۇنىڭ مېتاللوئىد كانلىرى

1) ئاق چىرىمتال كېنى 3 جايدا ئاق چىرىمتال كېنى بار. بىرىنچىسى، قاغلىق ناھىيىسىنىڭ ئېلىمبېنتلىق ئاق چىرىمتال كېنى. بۇ، قاغلىق ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا بېۋاستە 150 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. گرانتلىق پېگماتىت تىپلىق ئاق چىرىمتال كېنىغا تەۋە. سانائەتتىكى ئاق چىرىمتالنىڭ گېئولوگىيىلىك زاپىسى 700 تونىنا، چىرىمتالنىڭ رۇدا نىسبىتى ئەڭ ئاز بولغاندا ھەر كۇب مېتىرىنىڭ 65.5 كىلوگرامغا، ئادەتتە ھەر كۇب مېتىرىنىڭ 2795.20 كىلوگرامغا، ئەڭ كۆپ بولغاندا ھەر كۇب مېتىرىنىڭ 37.170 كىلوگرامغا يېتىدۇ. ئىككىنچىسى، چەپەئاق چىرىمتال كېنى، بۇ، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بازىرىنىڭ 20 — 40 كىلومېتىر شەرقىگە جايلاشقان، ئۇ گرانتلىق پېگماتىت تىپىدىكى چىرىمتال كېنىغا تەۋە. ئاق چىرىمتاللىق پېگماتىتنىڭ 13 تومۇرىنى تەكشۈرگەندە ئۇنىڭ 4 تومۇرىدىكى گېئولوگىيىلىك زاپىسى 10 تونىنا بولۇپ چىقتى، مىنېراللىشىشى تەكشى ئەمەس، ئادەتتە خام چىرىمتالنىڭ مىنېرالليق نىسبىتى ھەر كۇب مېتىرىنىڭ 30 — 40 كىلوگرامغا، ئەڭ كۆپ بولغاندا ھەر كۇب مېتىرىنىڭ 100 كىلوگرامغا يېتىدۇ. رۇدا تومۇرىنىڭ كۆلىمى كىچىك، ئوچۇقچىلىقتا ئېچىشقا باب كېلىدۇ. ئۇچىنچىسى، راسكام ئاق چىرىمتال كېنى، بۇ تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا بېۋاستە 120 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان، گرانتلىق پېگماتىت تىپلىق ئاق چىرىمتال كېنىغا مەنسۇپ. رۇدا تەركىبلىك پېگماتىت تومۇرىدىن 6 سى بار، بۇنىڭ ئىچىدە 5 تومۇردا ئاق چىرىمتال رۇدا دائىرىسى بار، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت قىممىتىگە ئىگە 2 تومۇر بولۇپ، مۇلچەرلەنگەن خام چىرىمتالنىڭ مىنېرال نىسبىتى ھەر كۇب مېتىرىنىڭ 50 كىلوگرام ۋە 150 كىلوگرامغا يېتىدۇ، گېئولوگىيىلىك زاپىسى 202 تونىنا.

2) تاشپاختا كېنى بۇ كان يەكەن ناھىيىسىنىڭ كۆز بۇلاق جىلغىسىغا جايلاشقان، ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا بېۋاستە 120 كىلومېتىر كېلىدۇ، كان ياتمىسى تىپى ئۇلترا ئاساسلىق جىنس تىپىدىكى تالالىق يىلان پوستلىق تاش پاختىغا تەۋە، تاشپاختا رۇدىسى تەبىئىي ئېچىلىپ قالغان بولۇپ، تەرتىپسىز سوقۇچاق ھالەتتىي شەكىللەندۇرگەن، ئۇزۇن ئوقى جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان، ئۇزۇنلۇقى 190 مېتىر، كەڭلىكى 32 — 123 مېتىر كېلىدۇ، تاشپاختا تالاسنىڭ ئۇزۇنلۇقىسى ئادەتتە 0.7 — 6 مىللىمېتىرغىچە، ئاز بىر قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 — 16 مىللىمېتىرغىچە كېلىدۇ. كان گەۋدىسىدە

ئاساسلىقى V ، VI ، VII دەرىجىلىك تاشپاختا بار، C2 دەرىجىلىك زاپىسى 41 مىلياد 67 تونىنا، گېئولوگىيىلىك زاپىسى 23 مىلياد 666 تونىنا.

3) كرىستال كېنى　بۇ كان تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى پىر دېگەن جايغا جايلاشقان، بىۋاستە ئارىلىق 97 كىلومېتىر كېلىدۇ. كان ياتمىسى تىپى ئونتۇرا - تۆۋەن تېمپېراتۇرىدا قىزىپ قويۇقلاشقان جىنس تومۇرى تىپىدىكى كرىستاللىق رۇدا بولۇپ، ئۇنىڭ تومۇر گەۋدىسى ئادەتتىكى، ئادەتتە ئۇزۇنلۇقى 1 — 5 مېتىرغىچە، ئېڭى ئۇزۇن بولغاندا 15 مېتىر كېلىدۇ، قېلىنلىقى ئادەتتە 0.05 — 0.3 مېتىرغىچە، ئېڭى قېلىنى 0.8 مېتىر، كرىستالىنىڭ دىئامېتىرى ئادەتتە 1.5 — 4 سانتىمېتىرغىچە، ئۇزۇنلۇقى 5 — 8 سانتىمېتىرغىچە كېلىدۇ.

4) ياقۇت، قاشتېشى كېنى　5 جايدا ياقۇت، قاشتېشى كېنى بار، بىرىنچىسى، داتۇڭ يۆمشاق قاشتېشى كېنى (تاش بازار يۆمشاق قاشتېشى كېنى) تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بازىرىنىڭ 80 كىلومېتىر شەرقىگە جايلاشقان، كان تىپى كونتاكىت ئۆتۈشمە تىپىدىكى يۆمشاق قاشتېشى كېنىسى ھېسابلىنىدۇ. كان رايونىدا 9 كان ياتمىسى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 1.4 — 18 مېتىرغىچە، قېلىنلىقى 0.1 — 0.6 مېتىرغىچە بولۇپ ئوخشاش ئەمەس. رۇدىسى ئاساسلىقى يېشىل قاشتېشىدىن، بىر قىسمى بوز قاشتېشىدىن تەركىب تاپقان، مۆلچەرلەنگەن گېئولوگىيىلىك زاپىسى 1382.78 تونىنا، ھازىر ئازكەم 2000 تونىنا قېزىۋېلىندى. ئىككىنچىسى، مەردارا يۆمشاق قاشتېشى كېنى بولۇپ، ئۇ قاغىلىق ناھىيىسى تەۋەسىدىكى خان ياپلاق جىلغىسىنىڭ غەربىدىكى 4358 ئېگىزلىك ئەتراپىدىكى پۈرۈق جىلغىسىغا يېقىن قىيالىقتا جايلاشقان. بۇ كان چېڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئېچىلىشقا باشلىغان، ھازىرغىچە ئېچىلمۇاتىدۇ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 115 مېتىر، كەڭلىكى 3 — 5 مېتىرغىچە، ئېڭى چوڭقۇر قېزىلغان كان ئۆڭكۈرى 30 مېتىرغا يېتىدۇ، كۆك قاشتېشى كۆپ، بوز قاشتېشى ئاز. ئۇنىڭدىن نەچچە مىڭ تونىنا قېزىلدى، ھازىر زاپىسىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس. ئۇچىنچىسى، شويانوت يۆمشاق قاشتېشى كېنى بولۇپ، چوگ دەريانى تارماق ئېقىنىنىڭ شويانوت جىلغىسىنىڭ شىمالىدىكى ئېقىن بېشىغا جايلاشقان، قاتلىشى قىيىن، كۆك قاشتېشى رۇدىسىنىڭ قېلىنلىقى 0.7 — 3.6 مېتىرغىچە، ئۇزۇنلۇقى 37 مېتىر، قېلىنلىقى 0.5 — 3.2 مېتىرغىچە بولغان كۆك قاشتېشىدىن تەركىب تاپقان. مۆلچەرلەنگەن ماتېرىيالاردىن قارىغاندا 2000 تونىدىن كۆپرەك قېزىلغان، ھازىر يەنىلا قېزىش ئونۇم بەرمەكتە. ئۆتىنچىسى، يۇلۇڭ يۆمشاق قاشتېشى كېنى بولۇپ، قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ خالاستان دەريانى بىلەن شىخشۇ دەريانى ئوتتۇرىسىدىغان جايىنىڭ بىر كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان. 3 كان تومۇرى بار، يېشىل قاشتېشى، بوز قاشتېشى ئىلگىرى نەچچە مىڭ تونىنا قېزىلغان، ھازىر يەنىلا قېزىلمۇاتىدۇ. بەشىنچىسى، دۆڭلىك قاشتېشى كېنى، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ داتۇڭ يېزىسىغا 7 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان، دۆڭلىك يېشىل قاشتېشى تومۇرىدىن 2 سى بار، 1 - تومۇرلۇق تومۇرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 مېتىر، قېلىنلىقى 2 مېتىر. 2 - تومۇرلۇق تومۇرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 مېتىر، قېلىنلىقى 0.1 — 1.4 مېتىرغىچە.

5) ئالماس كېنى　بۇ كان مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ۋاجىدى تېغىغا جايلاشقان، كىمبېرلىت تاغ جىنسى ئۆڭكۈرىدىن 8 ى، تاغ جىنسى تومۇرىدىن 34 ى بار، مەركەزلەشكەن بەلۋاغسمان ھالەتتە تارقالغان، بەلۋېغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 — 4 كىلومېتىر كېلىدۇ، كەڭلىكى نەچچە يۈز مېتىر كېلىدىغان دائىرىگە جايلاشقان، كۆلىمىنىڭ چوڭلىرى 100×180 كۋادرات مېتىر، كىچىكلىرى 10×10 كۋادرات مېتىر، تاغ جىنس تومۇرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1200 مېتىر، كەڭلىكى 1.6 — 2.2 مېتىرغىچە، قىسقىلرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 مېتىر، كەڭلىكى 1.5 مېتىر كېلىدۇ. ئالماس كرىستالىنىڭ شەكلى 8 يۈزلۈك، رومبا شەكلىدىكىسى 12 يۈزلۈك.

6) هاك تاش كېنى ئاساسلىقى 5 ئورۇنغا جايلاشقان.

(1) مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ يۇقىرىنبا هاك تاش كېنى بۇ كان مارالبېشى ناھىيە بازىرىنىڭ 50 كىلومېتىر شەرقىگە جايلاشقان. تېپىز دېڭىز چۆكمىسى تېپىدىكى هاك رۇدىلىرى ياتمىسىغا كىرىدۇ. 3 قەۋەتلىك رۇدا بولۇپ، 1 - قەۋىتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 750 مېتىر، قېلىنلىقى 11 مېتىر، 2 - قەۋىتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 600 مېتىر، قېلىنلىقى 5 — 12 مېتىرغىچە، 3 - قەۋىتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 120 مېتىر، قېلىنلىقى 6.5 مېتىر. هاك تاش قاتلىمىنىڭ سۇپىتى ياخشى، 1 - دەرىجىلىك بولۇپ، مۆلچەرلىنىشچە 3 قەۋەت رۇدىنىڭ تاغ ئۆستىدىكى زاپاسى تەخمىنەن 2 مىليون 200 مىڭ تونىنا كېلىدۇ، كان قاتلىمىنىڭ ئۇزۇك - ئۇزۇك داۋاملاشقان قىسمى نەچچە مىڭ كىلومېتىر بولۇپ، زاپاسى ئىنتايىن كۆپ.

(2) ئاراتاش هاك كېنى بۇ كان يەكەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا تەخمىنەن بۇاستە 82.5 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان، قاتنىشى قۇلايلىق، كان ياتمىسىنىڭ تېپى تېپىز دېڭىز تىنما هاك تاش ياتمىسى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1000 مېتىر، ئېڭ قېلىن يېرى 100 مېتىر، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 76 مېتىر، رۇدىسى 1 - دەرىجىلىك سىلىكاتلىق سېمونت خام ماتېرىيالىدىن ئىبارەت، رۇدا زاپاسى C2 دەرىجىلىك بولۇپ، 10 مىليون 264 مىڭ 700 تونىنا كېلىدۇ، گېئولوگىيىلىك زاپاسى 9 مىليون 687 مىڭ 300 تونىنا.

(3) چېپان هاك تاش كېنى بۇ كان قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ 65 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان، مەمۇرىي رايون ئايرىمىسى جەھەتتە چېپان يېزىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، قاتنىشى قۇلايلىق، كان ياتما تېپى تېپىز دېڭىز تىنما تېپىدىكى هاك تاش ياتمىسىغا كىرىدۇ، كان قاتلىمىنىڭ كان رايونىغا كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ئۇزۇنلۇقى 1500 مېتىر، قېلىنلىقى 80 مېتىر، 2 - دەرىجىدىكى كان قاتلىمىنىڭ ئۈستى ئوچۇق قىسمى 1200 مېتىر، قېلىنلىقى 240 مېتىر كېلىدۇ، بۇ جايدىكى رۇدىنىڭ سۇپىتى ياخشى، مېتال ئېرىتىشتە پايدىلانغىلى بولىدۇ، ئاساسلىق كان قاتلىمىنىڭ گېئولوگىيىلىك زاپاسى 60 مىليون تونىنا.

(4) ئوپال سىكىرتاش هاك كېنى بۇ كان قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا بۇاستە 32 كىلومېتىر كېلىدىغان ئوپال يېزىسى تەۋەسىگە جايلاشقان، قاتنىشى قۇلايلىق، كان ياتمىسى تېپى لاگۇنا چۆكمىسى تېپىدىكى سىكىرتاش كېنى بولۇپ، سىكىرتاش رۇدا قاتلىمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 600 مېتىر كېلىدۇ، 4 قەۋەت، قېلىنلىقى 16 — 60 مېتىرغىچە بولۇپ ئوخشاش ئەمەس، كان قاتلىمىنىڭ ئوتتۇرىچە ئومۇمىي قېلىنلىقى 101 مېتىر، گېئولوگىيىلىك زاپاسى 24 مىليون تونىنا. هاك تاش لىنزا شەكىللىك بولۇپ، رۇدىلىرى توق كۆلرەڭ. ئاساسلىق رۇدىلىرىدىن كالتسىت بار، مۆلچەرلەنگەن گېئولوگىيىلىك زاپاسى 160 مىڭ تونىنا.

(5) قارا تۇز هاك تاش كېنى بۇ كان يەكەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا بۇاستە 100 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان، مەمۇرىي رايون ئايرىمىسى جەھەتتە قوشراپ يېزىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە، قاتنىشى قۇلايلىق، كان ياتمىسى تېپى تېپىز دېڭىز تىنمىسى هاك تاش كان ياتمىسىغا تەۋە بولۇپ، كان قاتلىمىنىڭ غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان ئۇزۇنلۇقى 20 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ، قېلىنلىقى 70 — 80 مېتىر، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 75 مېتىر، رۇدا تېپى كاللەكسىمان بولۇپ، قۇرۇلمىسى تەكشى، چاكلىرى يېتىلگەن، ئاساسلىق رۇدا تەركىبى كالتسىتتىن تەركىب تاپقان، سىلىكاتلىق سېمونتنىڭ 1 -، 2 - دەرىجىلىك بۇيۇم سانائىتى تەلىپىگە ئۇيغۇن، مۆلچەرلەنگەن گېئولوگىيىلىك زاپاسى 50 مىليون تونىنىدىن ئاشىدۇ، هاك تاشىنىڭ ئۈستىدە پالېئوزوي ئېراسىغا تەۋە سىكىرتاش قاتلىمى بار، كان قاتلىمى مۇقىم، 10 كىلومېتىر سوزۇلغان، كەڭلىكى 300 مېتىر، رۇدىسى ئاساسەن كاللەكسىمان ئاق گەجدىن تەركىب تاپقان، سۇپىتى خېلى ياخشى، سېمونت قاتۇرغۇچ قاتارىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ، ئادەتتىكى بىنالارنىڭ مودېلى ۋە ئامىنو سۇلفات كىسلاتاسى قاتارلىق بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە خىمىيە سانائىتى ماتېرىيالى قىلىشقا بولىدۇ، مۆلچەرلەنگەن

گېئولوگىيىلىك زاپاسى 200 مىليون تونىنىدىن ئاشىدۇ.

7) سۈگىرتاش كېنى　ئاساسلىقى 4 ئورۇنغا جايلاشقان.

(1) ئاراتاش سۈگىرتاش كېنى　بۇ كان يەكەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا بىۋاستە 77 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان، قوشراپ يېزىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە. رۇدا تىپى لاگۇنا چۆكمىسى تىپىدىكى سۈگىرتاش كان ياتمىسىغا مەنسۇپ، كان ياتمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 كىلومېتىر، كەڭلىكى 0.5 — 0.7 كىلومېتىرغىچە دائىرىدە بولۇپ، سۈگىرتاش قاتلىمىنىڭ ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 366.5 مېتىرغا يېتىدۇ، رۇدىسى بوزرەڭ. ئاساسلىقى قاتتىق سۈگىرتاش ۋە ئاز ساندىكى تالاسسىمان سۈگىرتاشتىن تەركىب تاپقان. رۇدىسىنىڭ دەرىجىسى 2 ـ دەرىجىلىك، مۆلچەرلەنگەن گېئولوگىيىلىك زاپاسى 500 مىليون تونىنىدىن ئاشىدۇ.

(2) چېپان سۈگىرتاش كېنى　بۇ كان قاغلىق ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا بىۋاستە 65 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان، چېپان يېزىسىنىڭ دائىرىسىدە بولۇپ، قاتلىشى قۇلايلىق. كان ياتمىسى تىپى لاگۇنا چۆكمىسى تىپىدىكى سۈگىرتاش كان ياتمىسىغا تەۋە. رۇدا قاتلىمىنىڭ ئۈستى ئوچۇق جايى 630 مېتىر، قېلىنلىقى 150 مېتىر. رۇدىسى ئاق، تالالىق سۈگىرتاش ۋە ئاز ساندىكى سۈگىرتاشتىن تەركىب تاپقان، رۇدىسىنىڭ سۇپىتى 1 ـ دەرىجىلىك، مۆلچەرلەنگەن گېئولوگىيىلىك زاپاسى 30 مىليون تونا.

(3) زۇباش سۈگىرتاش كېنى　بۇ كان يېڭسار ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىغا بىۋاستە 26 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان. مەۋرىي رايون ئايرىمىسى جەھەتتە توپلۇق يېزىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە. كان ياتمىسى تىپى لاگۇنا چۆكمىسى تىپىدىكى سۈگىرتاش كان ياتمىسىغا مەنسۇپ. ئۇزۇن ئوقى 225 مېتىر. رۇدىسى ئاق، ئاساسلىقى تالاسسىمان سۈگىرتاش ۋە قاتتىق سۈگىرتاشتىن تەركىب تاپقان، رۇدىسىنىڭ دەرىجىسى 1 ـ دەرىجىلىك، مۆلچەرلەنگەن گېئولوگىيىلىك زاپاسى 1 مىليون 240 مىڭ تونا.

(4) تاشمىلىق سۈگىرتاش كېنى　بۇ كان قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ تاشمىلىق يېزىسىدىن 5 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان، رۇدىسىنىڭ سۇپىتى 1 ـ دەرىجىلىك، مۆلچەرلەنگەن گېئولوگىيىلىك زاپاسى 580 مىڭ تونا.

8) مەرمەر تاش كېنى　بۇ كان قاغلىق ناھىيىسىنىڭ ئاق قۇرۇم دېگەن يېرىگە يەنى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا بىۋاستە 100 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان، شىنجاڭ — شىزاڭ تاشيولىنىڭ ئىككى تەرىپىگە تارقالغان بولۇپ، قاتلىشى قۇلايلىق، كان ياتمىسى تىپى رايون دائىرىلىك ئۈزگەرگەن مەرمەر تاش كان ياتمىسىغا تەۋە، ئۈستى ئوچۇق كۆلىمى 46 كۋادرات كىلومېتىر، قېلىنلىقى 600 مېتىرغا يېتىدۇ. رۇدىسى ئاق بۆلەكسىمان، 2 كۋادرات كىلومېتىردىكى ئۈستى ئوچۇق كۆلەم بويىچە ھېسابلىغاندا، ئۈستى ئوچۇق جاينىڭ ئېگىزلىكى 100 مېتىر بولۇپ، تەخمىنەن 200 مىليون كۇب مېتىر زاپاسى بار.

9) باشقىلار　قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە يەنە كان نۇقتىلىرى ئاز ئەمەس، ئۇران، تورىي، سىنك، قوغۇشۇن قاتارلىق قېزىلما بايلىقلار بار، زاپاسى ئاز، قاتلىشى قىيىن بولغاچقا، گېئولوگىيە تارماقلىرى تېخى تەكشۈرمىدى.

2 §. ياۋايى ھايۋانات ۋە ياۋا ئۆسۈملۈكلەر

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ زېمىنى كەڭ ۋە مۇرەككەپ، ئېگىز تاغلار، چۆل ـ جەزىرىلەر، بوستانلىقلار ۋە سۇ ساھىلى قاتارلىقلار بار، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تارىخى ئۇزۇن، بىئولوگىيىلىك بايلىقى مول.

1. ياۋا ئۆسۈملۈكلەر

قەشقەر ۋىلايىتىدە ياۋا ئۆسۈملۈك بايلىقىنىڭ 52 ئائىلىسى، 123 ئۇرۇقدىشى، 501 تۈرى بار، بۇنىڭ ئىچىدە تالالىق ئۆسۈملۈكلەردىن لوپنۇر كەندىرى، يېكەن ۋە بىنالارغا، قەغەزچىلىكتە ئىشلىتىلىدىغان قومۇش، دورىلىق ئۆسۈملۈكلەردىن قار لەيلىسى، ئەڭلىك ئوت، قانتېپەر، مامىكاپ، شىقىلداق، پاقا يوپۇرمىقى، شۇمبۇيا، مەرزەنجۇش، قۇچاققول، چاچرانتۇ، ئىزغول، كەتىرا، توشقان زەدىكى، يەر مەدىكى، چۇچۇكبۇيا، ئالىقات قاتارلىقلار بار. لوپنۇر كەندىرى، چۇچۇكبۇيا، جىغان قاتارلىقلارنىڭ كۆلىمى 30 مىليون موغا يېتىدۇ.

2. ياۋايى ھايۋانات

قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە ياۋايى ھايۋانلاردىن ئارقار، تاغ ئۆچكىسى، تىبەت بۆكسىنى، ئاق يىلپىز، بۆرە، ئېيىق، ئۈلار، سۇغۇر، جەرەن، ياۋا توشقۇز، تۈلكە، توشقان قاتارلىقلار بار، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەتلىك 1-دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ياۋايى ھايۋانلاردىن يىلپىز بار؛ 2 - دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋانلاردىن سۇلەيسۇن، ئارقار، تاغ ئۆچكىسى، كۆكمەت بار، 3 - دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋانلاردىن قىزىل تۈلكە، سۇغۇر، قوڭۇر ئېيىق، ئاق توشقان، ئۈلار قاتارلىقلار بار، بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاق لەيلەك، قارا لەيلەك، چوڭ - كىچىك ئاققۇ، كەكلىك قاتارلىق 20 نەچچە خىل ئەتىۋارلىق قۇش بار. 80 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ۋىلايەت تەۋەسىگە ئېغىپ كىرگەن خادىملار تېز كۆپەيدى، ياغاچ ئورمانلارنى قالايمىقان كېسىش، دورىلىق ئۆسۈملۈكلەرنى قالايمىقان كولاش، ياۋايى ھايۋانلارنى تۈتۈپ ئۆلتۈرۈشكە دائىر دېلولار ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەردى. 1990 - يىلىغا قەدەر تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداش رايونىدا تەخمىنەن 60 — 80 گىچە يىلپىز بار ئىدى، ئۇمۇ ئازىيىشقا قاراپ يۈزلەندى، تاغ ئۆچكىسى توپلىشىپ ياشايدىغان جايلاردا چارۋىچىلار خالىغانچە ئوۋلىغاچقا، تاغ ئۆچكىسىدىن 400 — 500 لا قالدى.

VI باب

تەبىئىي ئاپەت

§ 1. كەلكۈن

قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاساسلىق دەريا - ئېقىندىن 10 ى بار، سۇ كۆپ كەلگەن يىللاردا يىللىق سىرغىم مىقدارى 600 مىليون كۇب مېتىردىن ئاشىدىغان 5 دەريا بار، يەنى يەكەن دەريا سى (6 مىليارد 450 مىليون كۇب مېتىر)، قىزىل دەريا سى (2 مىليارد 20 مىليون كۇب مېتىر)، گەز دەريا سى (985 مىليون كۇب مېتىر)، تىزناپ دەريا سى (770 مىليون كۇب مېتىر)، كۇسەن دەريا سى (636 مىليون كۇب مېتىر). ياز پەسلىدە (6 - ئايدىن 9 - ئايغىچە) 5 دەريانىڭ ئومۇمىي سۇ مىقدارى يىللىق ئومۇمىي سۇ مىقدارىنىڭ 55% — 75% نى ئىگىلەيدۇ، سۇ مىقدارى تەخمىنەن 7 مىليارد كۇب مېتىرغا يېتىدۇ، سۇ كۆپ كەلگەن يىللارنىڭ ياز پەسلىدە سۇ مىقدارى 10 مىليارد 890 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ، 5 دەريانىڭ كۈنلۈك

ئونتۇرىچە ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 1300 كۇب مېتىرغا يەتمىسە نورمال سۇغىرىش مەزگىلى ھېسابلىنىدۇ، سېكۇنتىغا 1800 كۇب مېتىردىن ئېشىپ كەتسە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە قىسمەن كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىدۇ، سېكۇنتىغا 2500 كۇب مېتىردىن ئېشىپ كەتسە بىرقەدەر ئېغىر دەرىجىدە كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىدۇ.

يەكەن دەريا‌سى قەشقەر ژىلايىتى بويىچە 1 - چوڭ دەريا بولۇپ، سۇ مول بولغان يىللىرى يىللىق سىرغىم مىقدارى 9 مىليارد 520 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. ياز پەسلىدە كەلكۈن كۈچ بولغاندا 7 مىليارد 89 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يىللىق سىرغىم مىقدارى 12 يىل 7 مىليارد كۇب مېتىردىن ئېشىپ كەتتى، ئومۇمەن ئېيتقاندا، يەكەن دەريا‌سىدىكى كەلكۈن پەللىسىنىڭ ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 1000 كۇب مېتىردىن ئېشىپ كەتكەن ۋاقىت 7 كۈن داۋاملاشسا كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىپ، زىرائەتلەرنى سۇ بېسىپ كېتىدۇ، دەريا قاشلىرى، توغان، چۆشۈرگىلەر ۋە دامبىلار، سۇ باشلاش ئېغىزلىرىنى ئېقىتىپ كېتىدۇ، دۆلەت مالىيە كۈچى چەكلىك بولغاچقا، يېقىنقى مەزگىللەردە چوڭ تېپتىكى سۇ تەڭشەيدىغان سۇ ئامبارلىرىنى قۇرۇپ، كەلكۈننى ئازايتىشقا ئامال بولماي، كەلكۈننى ئۈزۈل - كېسىل تىزگىنلىگىلى بولمايۋاتىدۇ.

قەشقەر ژىلايىتىدە ئادەتتىكى كەلكۈن ئاپىتى پەيدا قىلىدىغان ئىقتىسادىي زىيان تەخمىنەن 16 مىليون يۈەن، ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەلكۈن ئاپىتى پەيدا قىلىدىغان ئىقتىسادىي زىيان تەخمىنەن 35 مىليون يۈەن، ئېغىر كەلكۈن ئاپىتى پەيدا قىلىدىغان ئىقتىسادىي زىيان تەخمىنەن 50 مىليون يۈەندىن ئاشىدۇ، ئادەتتىكى ئاپەت يۈز بەرگەن چاغلاردا كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش نۇقتىلىرى، چۆشۈرگە، سۇ باشلاش ئېغىزلىرىنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش، خەۋپ - خەتەردىن قۇتۇلدۇرۇش ئىشلىرى ئۈچۈن كۈنىگە تەخمىنەن 20 مىڭ ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلىنىدۇ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئاپەت يۈز بەرگەن چاغلاردا، كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش، خەۋپ - خەتەردىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ھەر كۈنى تەخمىنەن 50 مىڭ ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلىنىدۇ، ئاپەت ئېغىر بولغان چاغلاردا كۈنىگە تەخمىنەن 100 مىڭ ئەمگەك كۈچى ئىشقا سېلىنىدۇ.

باشقا دەريالارنىڭ كەلكۈن پەللىسى يەكەن دەريا‌سىنىڭكىدەك ئېغىر بولمىسىمۇ، لېكىن ئاپەت پەيدا بولۇش دەرىجىسى ھەرقايسى دەريا سۇيچىلىق قۇرۇلۇشىدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش ئۇلچىمى ۋە كەلكۈن پەللىسىنىڭ داۋاملىشىش ۋاقتىغا ئاساسەن ئوخشاش بولمايدۇ. يازما خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ژىلايەت تەۋەسىدە ئېغىرراق بولغان سۇ ئاپىتى تۆۋەندىكىچە:

(1) شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ داگۇەن 4 - يىلى (1110 - يىلى) يەكەن دەريا‌سىدا پەۋقۇلئاددە ئېغىر كەلكۈن ئاپىتى يۈز بەرگەن، دەريا سۇيى ئىزلىرىغا ئاساسەن ھېسابلاپ كۆرۈشمىزچە، كەلكۈن پەللىسى سېكۇنتىغا 10 مىڭ كۇب مېتىردىن ئېشىپ كەتكەن، بىر كېچىدىلا يەكەن ناھىيىسىدىكى 3 - قەدىمىي شەھەر قەلئەسى — كۆل شەھىرىنى ۋەيران قىلىۋەتكەن.

(2) چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ 9 - يىلى (1804 - يىلى) يەكەن دەريا‌سى بويىدىكى شەرقىي يول ھەربىي رايونلارنى سۇ بېسىپ كەتكەن.

(3) چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 6 - يىلى (1880 - يىل 9 - ئاي) يەكەن دەريا‌سىغا زور كەلكۈن كەلگەن، قەشقەر گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ كەلكۈن ئىزلىرىنى ھېسابلاپ كۆرۈشىمىزچە، كەلكۈن يۇقىرى پەللىگە چىققاندا سېكۇنتىغا 9140 كۇب مېتىرغا يەتكەن.

(4) چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 17 - يىلى (1892 - يىلى) يەكەندە كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىپ، 4385 مو يەرنى سۇ بېسىپ كەتكەن، ئاشلىق ۋە يەم - خەشەكلەر پۈتۈنلەي نابۇت بولغان.

(5) مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 8 - ئاينىڭ 11 - كۈنى تىزناپ دەريا‌سىغا كەلكۈن كېلىپ، دەريا قاشلىرىنى بۇزۇۋەتكەن، مەكىت ناھىيىسىنىڭ تامشېرىق، تاۋاقچى، ئازغۇن، خەيماكەن، بۇلاقچى قاتارلىق

كەنتلىرىدىكى 51 ئېغىز ئۆي، 11 مو قوغۇن - تاۋۇز بېرى، 56 مو زىغىر، 403 مو كېۋەز، 502 مو كۆمىسقوناق بېرىنى سۇ بېسىپ كەتكەن، ئۆي - ئىمارەتلەر دېگۈدەك ۋەيران بولغان. ھەرخىل زىرائەت مايسىلىرىنى سۇ يىلتىزى بىلەن ئېقىتىپ كەتكەن. زىرائەتلەردىن قىلچە ھوسۇل ئېلىنمىغان.

(6) مىنگونىاق 38 - يىلى (1949 - يىلى) 8 - ئاينىاق 10 - كۈنى يېڭسار ناھىيىسىنىاق تاغلىق رايونىدا زور كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىپ، خەلق ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىغان، 6046 مو تېرىلغۇ يەرنى سۇ بېسىپ كەتكەن، 192 دەن 8 كۈرە 7 شىاق 5 ئوچۇم ئاشلىق زىيانغا ئۇچرىغان، 5 ئادەم ئۆلگەن، 150 ئېغىز ئۆي- ئىمارەت ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، 408 كالا، 17 مىاق 500 تىۇياق قوي، 6 ئات، 13 تىۆگىنى سۇ ئېقىتىپ كەتكەن.

(7) 1950 - يىل 4 - ئاينىاق 25 - كۈنى ۋە 5 - ئاينىاق 4 -، 6 - كۈنىگە قەدەر قارا يامغۇر يېغىپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىاق تاغ ئېتىكىدىكى جايلاردا كەلكۈن پەيدا بولغان. يېڭسار ناھىيىسىنىاق تۆۋىز ئۆسىڭىنىاق كۆپلىگەن جايلىرىنى كەلكۈن بۈرۈپ تاشلىغان، 500 مودىن ئارتۇق تېرىلغۇ يەر، 30 ئېغىزدىن ئارتۇق ئۆي ۋەيران بولغان. يەكەن ناھىيىسىنىاق غەربىي تەرىپىدىكى ئۆستەڭىنىاق باش بۆلىكىدىكى 2 جايدىن يار ئېلىپ كەتكەن، قەشقەردىن خوتەنگە بارىدىغان، قەشقەردىن ئاقسۇغا بارىدىغان يوللارنىاق كۆپلىگەن جايلىرىنى كەلكۈن سۈيى بۈرۈۋەتكەن.

(8) 1952 - يىل 7 - ئاينىاق ئاخىرلىرىدا قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ئۈدا 2 - 3 كۈن يامغۇر يېغىپ، قىزىل دەرياسىغا كەلكۈن كەلگەن، قىسمەن كەلكۈن سۈيى مۇش يېزىسىدىن يار ئېلىپ تۇمەن دەرياسىغا قۇيۇلغان. قىزىل كۆۋرۈكىدە تەكشۈرۈلگەن كەلكۈن سۈيىنىاق ئەڭ كۆپ ئېقىش مىقدارى سېكۇنتىغا 394 كۇب مېتىرغا يەتكەن، كەلكۈن تەخمىنەن 3 — 7 كۈنگىچە داۋاملاشقان، كەلكۈن سۈيى دامبىدىن ھالقىپ قەشقەر شەھىرىنىاق ئەتراپىدىكى ئايلانما تاشيول، قىزىل كۆۋرۈكى ۋە دەريانىاق تۆۋەن ئېقىمىدىكى ئۆي - ئىمارەتلەرنى بۈرۈپ تاشلىغان، تۆۋەن ئېقىمىدىكى پەيزاۋات ناھىيىسى تەۋەسىدىكى بىنام، بۇقالا، جايىتخاق دېگەن جايلارنى سۇ بېسىپ كەتكەن، شۇنىاق بىلەن بىللە يەكەن ۋىلايىتىدە قاتتىق يامغۇر يېغىپ، تاغ كەلكۈنى كېلىپ، 6900 مودىن ئارتۇق يەرنى سۇ بېسىپ كەتكەن.

(9) 1956 - يىل 7 - ئايدا يەكەن دەرياسىغا قارلارنىاق ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان زور كەلكۈن كەلگەن، كاچۇاق گىدرولوگىيە پونكىتىنىاق ئەمەلىي ئۆلچىشچە، كەلكۈن پەللىسىنىاق ئەڭ زور ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 1280 كۇب مېتىرغا يەتكەن، كەلكۈن 10 نەچچە كۈن داۋاملاشقان. يەكەندە 200 نەچچە تۇياق قوي، 3 كالىنى كەلكۈن ئېقىتىپ كەتكەن، 30 نەچچە ئادەم ئۆلگەن. دەريا ساھىلىدا ئوتۇن تېرىۋاتقان 10 نەچچە دېھقانىنى دەريانىاق ئوتتۇرىسىدىكى ئارالدا كەلكۈن سۈيى قاپسۇالغان، بىرقانچە كۈندىن كېيىن ئۇلار خەۋپ- خەتەردىن قۇتۇلغان.

(10) 1959 - يىل 8 - ئاينىاق 29 - كۈنى يەكەن دەرياسىغا تۇيۇقسىز كەلكۈن كەلگەن، ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 2460 كۇب مېتىرغا يەتكەن، يەكەن ناھىيىسىدە 4473 مو تېرىلغۇ يەرنى كەلكۈن بۈرۈۋەتكەن، 101 تۇياق قوينى ئېقىتىپ كەتكەن، 32 ئېغىز ئۆينى ۋەيران قىلغان، بىر ئادەم ئۆلگەن.

(11) 1960 - يىل 4 - ئاينىاق 25 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 3 تىن 6 گىچە قىزىل دەرياسىنىاق يۇقىرقى ئېقىمىدىكى تاغلىق رايون قاپقا تاغ ئېغىزى ئەتراپىدا قارا يامغۇر ياغقان. قارا يامغۇر يېغىشتىن ئىلگىرى كۆپلەپ مۆلدۈر چۈشكەن، جايلاردىكى مۆلدۈرنىاق قېلىنلىقى 0.25 — 0.30 مېتىرغىچە بولغان، مۆلدۈر دېتامېتىرىنىاق چوڭلىرى 5 — 6 مىللىمېتىرغا يەتكەن، قارا يامغۇر مىقدارى تەخمىنەن 50 مىللىمېتىرغا يەتكەن، يەر يۈزىدىكى ئېقىنلار قوشۇلۇپ، تاغ كەلكۈنى ھاسىل بولۇپ، نۇرغۇنلىغان لاي -

لاتقىلارنى ئېقىتىپ كېلىپ، دەريانىڭ قاشالىرى ۋە سۇ ئۆتكۈزىدىغان نولارنى بۇزۇپ تاشلىغان، ئۆستەڭگە لاتقا توشۇپ كەتكەن، بۇنىڭ بىلەن قەشقەر 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى توك تارقىتىشنى 5 كۈن توختىتىپ قويغان، ئاۋات سۇغىرىش رايونىدىكى 32 مىڭ مو تېرىلغۇ يەرنىڭ سۇغىرىلىشى 9 كۈن توختاپ قالغان، زور ئىقتىسادىي زىيان كېلىپ چىققان.

(12) 1961 - يىل 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى يەكەن دەرياسىغا تۆيۈقسىز پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن (توغان يار ئېلىپ كېتىش تېپلىق) كەلگەن، كاچۇڭ گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ ئۆلچىشىچە كەلكۈن پەللىسىنىڭ ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 6270 كۇب مېتىرغا يەتكەن، يەكەن ناھىيىسىدە 10 مىڭ 841 مو زىرائەتنى كەلكۈن بېسىپ كەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە 6610 مو يەر پەقەت ھوسۇل چىقمايدىغان دەرىجىدە نابۇت بولغان، چوڭراق سۇ باشلاش ئېغىزىدىن 6 نى كەلكۈن سۈيى بۇزۇۋېتىلگەن، 52 مىڭ جىڭ بۇغداي، 13 كىمە، 117 تۈياق قوي، 12 ئېشەكنى سۇ ئېقىتىپ كەتكەن، 124 ئېغىز ئۆي ۋەيران بولغان، 7 ئادەم ئۆلگەن (دەريادىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان كىمە ئۆرۈلۈپ كېتىپ، 44 ئادەم سۇغا چۈشۈپ كەتكەن، 7 كىشى ئۆلگەن)، 43 قۇتقۇزغۇچى خادىم ئىز دېرەكسىز يوقاپ كەتكەن. كەلكۈن ئېرىق، ئۆستەڭلەرگە چۈشۈپ، سۇغىرىش رايونىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى چوڭ - كىچىك سۇچىلىق مۇئەسسەسىدىن 157 نى ۋەيران قىلىۋەتكەن. كەلكۈن ئۆتۈپ كېتىپ، يېرىم ئاي بولغاندا ئاندىن سۇغىرىش رايونلىرى سۇغىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن، زىرائەتلەر ئومۇمىيۈزلۈك قۇرغاقچىلىققا ئۇچراپ ھوسۇل كەملەپ كەتكەن، ناھىيە بويىچە بۇۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 5 مىليون يۈەندىن ئاشقان.

(13) 1973 - يىل 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى يەكەن دەرياسىدا قار ئېرىپ ھاسىل بولغان كەلكۈن پەللىسىنىڭ ئېقىن مىقدارى كاچۇڭ گىدرولوگىيە پونكىتىدا سېكۇنتىغا 2220 كۇب مېتىرغا يەتكەن. يەكەن ناھىيىسىدە كەلكۈن بۇزۇۋېتىلگەن ۋە بېسىپ كەتكەن تېرىلغۇ يەر 4366 موغا، مېۋىلىك باغ 121 موغا يەتكەن، 3 ئەترەتنىڭ ئات ئېغىلىنى ئېقىتىپ كەتكەن، 371 ئېغىز ئۆينى بۇزۇۋېتىلگەن، 45 مىڭ تۇپتىن ئارتۇق دەل-دەرەخ نابۇت بولغان.

(14) 1987 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قىزىل دەرياسىنىڭ تاغلىق رايونىدا شىددەتلىك قارا يامغۇر يېغىپ، قارا بەل گىدرولوگىيە پونكىتىدا كەلكۈن پەللىسىنىڭ ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 520 كۇب مېتىرغا يەتتى، كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش، خەۋپ - خەتەردىن قۇتقۇزۇش ئېقىن مىقدارى (سېكۇنتىغا 400 كۇب مېتىر) نىڭ 30% ىدىن ئېشىپ كەتكەن، شىددەتلىك كەلكۈن دەريا بويلاپ ئېقىپ، تەلۈچۈك دەريالىرى، سوغۇ توغراق توغىنى، كامان چۆشۈرگىسى، يېڭىئاۋات توغىنى قاتارلىق ئىنشائاتلارنى بۇزۇپ تاشلىغان، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ شاپتۇل، يېڭىمەھەللە يېزىلىرى ۋە قالغۇچ دېھقانچىلىق مەيدانى، ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدىكى سۇ باشلاش ئۆستەڭلىرىدە 11 كۈن سۇ توختاپ قالغان، 300 مىڭ مو زىرائەت قۇرغاقچىلىققا ئۇچرىغان، 6 يېزا، 2 مەيداندا ئادەملەر بىلەن چارۋىلارنىڭ سۇ ئىچىشى قىينىلاشقان، ئىقتىسادىي زىيان 5 مىليون 300 مىڭ يۈەنگە يەتكەن.

(15) 1987 - يىل 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ تاغلىق رايونىدا بىر سائەتتىن كۆپرەك شىددەتلىك يامغۇر يېغىپ، يېغىن مىقدارى 100 مىللىمېتىرغا يەتتى، تىركچىك، ئاقسۇ ئېترالىرىدا كەلكۈن قوشۇلۇپ، شىددەت بىلەن پەسكە ئېقىپ، ئوچار، ئەگۈز، سۆگەت، توپلۇق يېزىلىرىنىڭ 6631 مو يېرىنى، 55.8 كىلومېتىر يولىنى، 126 چۆشۈرگۈسىنى، 194 كۆۋرۈك - سۇئېگۈچىنى نابۇت قىلغان، 1353 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۆشكەن، 553 دېھقان ئائىلىسى ئاپەتكە ئۇچرىغان، 57 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 5.2 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت ۋە نۇرغۇنلىغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى زىيانغا ئۇچرىغان، ئىقتىسادىي زىيان 5 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە يەتكەن.

1959 — 1990 - يىلغىچە قىسمەن يىللاردا يەكەن دەرياسىغا كەلگەن كەلكۇن

جەدۋەل: 2 — 12

يىللار	يىللىق ئېقىن مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	ئەڭ زور كەلكۇن پەللە- سىنىڭ ئېقىن مىقدارى (سېكۇنت/كۇب مېتىر)	كەلكۇن سۇيى سېكۇد- تىغا 1000 كۇب مېتىر- دىن ئاشقان ۋاقىت	ئاپەت دەرىجىسى
1959	8 مىليارد 8 مىليون	2460 (ئۇشتۇمتۇت)	7	ئادەتتىكى ئاپەت
1961	8 مىليارد 397 مىليون	6270 (ئۇشتۇمتۇت)	22	ئېغىر ئاپەت
1966	6 مىليارد 870 مىليون	1550 (قارا يامغۇر)	9	ئادەتتىكى ئاپەت
1967	7 مىليارد 825 مىليون	1560 (قار ئېرىگەن)	21	ئوتتۇراھال ئاپەت
1971	7 مىليارد 831 مىليون	4570 (ئۇشتۇمتۇت)	17	ئوتتۇراھال ئاپەت
1973	8 مىليارد 805 مىليون	2220 (قار ئېرىگەن)	33	ئېغىر ئاپەت
1977	7 مىليارد 590 مىليون	2670 (قار ئېرىگەن)	22	ئوتتۇراھال ئاپەت
1978	7 مىليارد 990 مىليون	4760 (ئۇشتۇمتۇت)	23	ئېغىر ئاپەت
1983	7 مىليارد 220 مىليون	1560 (قار ئېرىگەن)	19	ئوتتۇراھال ئاپەت
1984	7 مىليارد 490 مىليون	4570 (ئۇشتۇمتۇت)	31	ئېغىر ئاپەت
1988	7 مىليارد 470 مىليون	1670 (قار ئېرىگەن)	23	ئوتتۇراھال ئاپەت
1990	7 مىليارد 740 مىليون	1300 (قار ئېرىگەن)	22	ئوتتۇراھال ئاپەت

§ 2 . قۇرغاقچىلىق

قۇرغاقچىلىق قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كىلىماتىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى، قۇرغاقلىشىش دەرىجىسى 14.4 بولۇپ، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش ۋە يېغىن نىسبىتى 7 : 22 بولىدۇ، ئۇ مەڭگۈلۈك قۇرغاق كىلىماتقا تەۋە.

ۋىلايەت تەۋەسىدە يېزا ئىگىلىكى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سۇ ئاساسەن تاغلىق رايونلاردىكى ھۆل - يېغىن ئارقىلىق تولۇقلىنىدىغان دەريا سۇيىدىن كېلىدۇ، ئەمما سۇنىڭ پەسللەرگە تەقسىم قىلىنىشى تەكشى بولمىغاچقا، دائىم «يازدا كەلكۇن، ئەتىيازدا قۇرغاقچىلىق» ۋەزىيىتى كۆرۈلىدۇ، ھەتتا ياز پەسلىدە قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىدۇ، ئۇ يېزا ئىگىلىكى، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزىدۇ، ئۇ كۆزگى بۇغداينىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىدە ئېھتىياجلىق بولغان سۇ بىلەن تەمىنلەشكە ئېغىر تەھدىت سالىدۇ، كېۋەز قاتارلىق زىرائەتلەرنى ئەتىيازدا تېرىش ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئۆسۈشىگە، ئېكىز تېرىلغۇسى خىزمىتىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ۋە كۆزلۈك ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئاساسلىق مېتېئورولوگىيىلىك ئاپەت ۋە ئۇنىڭ كۆرسەتكۈچ ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 13

ئاپەت نامى	ۋاقتى	كۆرسەتكۈچى	ئاساسلىق زىيانغا ئۇچرايدىغىنى
ئەتىيازلىق قۇرغاقچىلىق	3 — 6 - ئاي	دەريا سۈيى ئاز	كۆزگى بۇغداي، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ، ئېگىز تېرىلغۇسى
قايتىلانما ئەتىياز سوغۇقى	4 — 5 - ئاي	تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەش≤8℃	كېۋەز، كۆكتات، مايسا، چارۋىچىلىق
قۇم - بوران	4 — 7 - ئاي	8 بال≥، 2 سائەت≥	كۆزگى بۇغداي، كېۋەز، مېۋىلىك دەرەخ، قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتاتلار
ئاخشىمى ئۈششۈك	4 - ئاي	يەر تېمپېراتۇرىسى≥2℃	كېۋەز قاتارلىقلارنىڭ مايسىسى
تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق ھۆل - يېغىن	4 — 5 - ئاي	5℃ — 8℃، 5 كۈن≥	يامغۇر ئۇرۇق ھەم يېڭى سېمىتىۋېتىدۇ
مۇلدۇر	4 — 9 - ئاي	دىئامېتىرى≤5 سانتىمېتىر	ئومۇمىيۈزلۈك مېخانىكىلىق زىيان
قۇرۇق ئىسسىق شامال	5 — 6 - ئاي	30مېتىر/ سېكۇنت ≥، 30%>	كۆزگى بۇغداي، كۆكتات
يامغۇر ئاپىتى	3 — 5 - ئاي	سوتكىلىق يامغۇر مىقدارى≤0.1 سانتىمېتىر	يەرنىڭ چالمىلىشىشى، مايسا زىيانغا ئۇچرايدۇ
كوندېكسىيىلىك ھاۋارايى	5 — 9 - ئاي	بوران، قارا يامغۇر، مۇلدۇر	زىرائەت زىيانغا ئۇچرايدۇ
قارا يامغۇرلۇق تاغ كەلكۈنى	7 — 8 - ئاي	سوتكىلىق يامغۇر مىقدارى 30 سانتىمېتىر≤	دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قاتناش، سۇچىلىق
تومۇز ئىسسىق	7 — 8 - ئاي	تېمپېراتۇرا35℃≤5 كۈن≤	كۆممىقونىنىڭ چاڭلىشىشى ناچارلىشىدۇ
يازلىق كەلكۈن	7 — 9 - ئاي	قارا يامغۇر تېپى، تېمپېراتۇرا ئۆرلەش تېپى	دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قاتناش، سۇچىلىق
دەسلەپكى ئۈششۈك	7/9 دىن 10 - ئاي بېشىغىچە	يەر تېمپېراتۇرىسى≤2℃	كېۋەز، كۆزلۈك ئاشلىق، كۆكتات
ئۈششۈك ئاپىتى	7/8 دىن 9 - ئاي غىچە	تېمپېراتۇرا≤16℃ 5 كۈن≤	كېۋەز، كۆزلۈك ئاشلىق، پىشىش
سوغۇق (كېچىلۈك يىل تېمپېراتۇرىسى)	9 — 11 - ئاي	تېمپېراتۇرا تېز تۆۋەنلەش≤0℃	كەچكۆز زىرائەتلىرى، قىشلىق تولا ياتقۇزۇش، چارۋىچىلىق
قەھرىتان سوغۇق	2 — 12 - ئاي	تېمپېراتۇرا≤20℃ 5≤ كۈن	مېۋىچىلىك، چارۋىچىلىق زىيانغا ئۇچرايدۇ
تاغلىق رايوندىكى قاتتىق قار تۆۋەن تېمپېراتۇرا	12 — 3 - ئاي	قارلىق ماما چوڭقۇرلۇقى ≤ 30cm تېمپېراتۇرا	چارۋىچىلىق زىيانغا ئۇچرايدۇ
ئۇدا قۇرغاقچىلىق	3 — 10 - ئاي	ئۇدا شور ئۆرلەش	دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئېغىر زىيانغا ئۇچرايدۇ

§ 3 . بوران

1966 - يىل 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى مەكىت ناھىيىسىدە ئازكەم 10 سائەت بوران چىقتى. ئەڭ زور بوران كۈچى 8 بالغا يەتتى، كەچتە يەنە ئۇششۈك ئاپىتى يۈز بەردى، بۇنىڭ بىلەن كېۋەز ئاپەتكە ئۇچراپ

زىيان پەيدا بولدى.

1966 - يىل 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 3 تىن يېرىم كېچىگىچە يېڭسار ناھىيىسىدە يېرىم كۈن 10 بالدىن يۇقىرى غەربىي شىمال بورىنى چىقتى، بوراننىڭ مومېنتلىق ئەڭ زور تېزلىكى سېكۇنتىغا 40 مېتىرغا يەتتى، بۇنىڭ زىرائەتلەرگە بولغان زىيىنى ئىنتايىن زور بولدى، ناھىيە بويىچە ئاپەتكە ئۇچرىغان كېۋەز كۆلىمى 6539 موغا، ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆممىقوناق كۆلىمى 2057 موغا يەتتى.

1966 - يىل 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى يەكەن ناھىيىسىنىڭ 11 - گۈڭشېمىدا 24 سائەت بوران چىقتى، بوران كۈچى 10 بالدىن ئېشىپ كەتتى، نەتىجىدە 12 مىڭ 440 مو كېۋەز ئاپەتكە ئۇچرىدى، تېرىلغان 9727 مو يەر نابۇت بولدى، بۇ تېرىلغان يەر كۆلىمىنىڭ %49 نى ئىگىلەيدۇ.

1978 - يىل 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ۋىلايەت بويىچە قاتتىق بوران چىقتى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن سېكۇنتىغا ئەڭ زور تېزلىكى 28 مېتىرغا يەتتى، 5 سائەت داۋاملاشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەتنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان يەكەن، پوسكام، قاغىلىق ناھىيىلىرىدە بوراننىڭ ئەڭ زور مومېنتلىق تېزلىكى سېكۇنتىغا 32 مېتىرغا يەتتى، يەكەن ناھىيىسىدە 32 مىڭ 500 مو كېۋەز، 30 مىڭ مو كۆممىقوناق ئاپەتكە ئۇچرىدى، 7112 مو يەر قايتا تېرىلدى؛ 23 مىڭ مو بۇغداي ئاپەتكە ئۇچراپ، 10 مىڭ 750 مو يەردىكى بۇغداي قۇرۇپ كەتتى، 3400 مو يەر قايتىدىن تېرىلدى؛ 8500 تۇپ دەرەخنى بوران ئۆرۈۋەتتى. قاغىلىق ناھىيىسى بويىچە ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 522 مىڭ موغا يەتتى، بۇ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %84.8 نى ئىگىلىدى. بۇغداي ھوسۇلى %20، مېۋە - چېۋە ھوسۇلى %40 كېمەيىپ كەتتى، 18 مىڭ تۇپ دەل - دەرەخنى بوران ئۆرۈۋەتتى.

1980 - يىل 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەكەن، قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭسار، مارالبېشى، ئاقتۇ ناھىيىلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك 3 - شىستىكا 41 -، 42 - تۈەن - مەيدانلىرى بوران ئاپىتىگە ئۇچرىدى، 600 مىڭ مودىن كۆپرەك زىرائەت ئاپەتكە ئۇچراپ، ئېغىر زىيان بولدى.

1981 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 — 22 - كۈنىگىچە، يېڭسار ناھىيىسى بىر قېتىم قاتتىق بوراننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، كۈندۈزى 6 — 7 بال، كېچىسى 8 بال بوران چىقتى، بوران 37 سائەت داۋاملاشتى، بۇ دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى ناھايىتى زور زىيانغا ئۇچراتتى. ئاپەتكە ئۇچرىغان ئومۇمىي يەر كۆلىمى 30 مىڭ مودىن ئاشتى.

1983 - يىل 4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى يېڭسار، يوپۇغا، مەكىت، يەكەن، پەيزاۋات، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەردىن ئىبارەت 7 ناھىيە 9 بال بوراننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، بوران 4 سائەت داۋاملاشتى. ئەتىسى ئەتىگەندە تېمپېراتۇرا بىراقلا تۆۋەنلەپ، 1.2℃ - قا، يەر تېمپېراتۇرىسى تۆۋەنلەپ، 5.7℃ قا چۈشۈپ قالدى، بۇنىڭ بىلەن زىرائەتلەر غايەت زور دەرىجىدە زىيانغا ئۇچرىدى. مەلۇمات قىلىنىشچە، 68 مىڭ مو كېۋەز، 58 مىڭ مو بۇغداي ۋە كۆممىقوناق قاتارلىق زىرائەتلەر ئاپەتكە ئۇچرىغان، قىسمەن چارۋىلار ئۆلگەن، بىر قىسىم ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ چۈشكەن.

1986 - يىل 5 - ئاينىڭ 14 — 22 - كۈنىگىچە ۋىلايەت بويىچە قاتتىق بوران چىقتى، زىرائەتلەرنىڭ ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 780 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كېۋەز 400 مىڭ مودىن ئاشتى، نابۇت بولغان زىرائەت كۆلىمى ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمىنىڭ %30 نى ئىگىلەيدۇ، 14 مىڭ 800 تۈياق چارۋا ئۆلدى، 373 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، ۋىلايەت بويىچە بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 19 مىليون يۈەندىن ئاشتى.

1988 - يىل 5 - ئاينىڭ 18 — 19 - كۈنلىرى قەشقەر شەھىرى، يەكەن قاتارلىق جايلاردا 8 — 9 بال بوران چىقتى، قالغان جايلاردا 5 — 6 بال بوران چىقتى. بوران قەشقەر شەھىرى ئەتراپىغا جايلاشقان ناھىيە (شەھەر) لەردىكى كېۋەز، كۆكتات، مېۋىلىك كۆچەتلەرنى زىيانغا ئۇچراتتى. كۆكەرگەن يوپۇرماقلارنىڭ بىر قىسمى يىرتىلىپ كەتتى، كۆچەت شاخلىرى سۇندى، غولى ۋە قوۋزاقلىرىمۇ زىيانغا ئۇچرىدى، زىيانغا

ئۇچراش كۆلىمى %10 كە يەتتى.

1989 - يىل 5 - ئاينىڭ 24 — 26 - كۈنىگىچە ۋىلايەت بويىچە ئومۇميۈزلۈك بوراننىڭ ھاۋارايى كۆرۈلدى، بوران ئۈدا 3 كۈن داۋاملاشتى، بوران كۈچى ئومۇميۈزلۈك 6 — 7 بالغا يەتتى، قەشقەر شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ناھىيىلەر (قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يوپۇغا، مەكىت، يېڭىسار) دە ئەڭ زور بوران كۈچى 8 — 9 بالغا يەتتى. 24 - كۈنى قەشقەردە بوراننىڭ مومېنتلىق تېزلىكى سېكۇنتىغا 23 مېتىرغا يەتتى. 25 - كۈنى سېكۇنتىغا 20 مېتىر، 26 - كۈنى سېكۇنتىغا 22 مېتىر بولدى. 24 - كۈنى يوپۇغىدا سېكۇنتىغا 25 مېتىر تېزلىكتە بوران چىقتى. بۇ جايلاردىكى كېۋەز، بۇغداي، ياغلىق دان ۋە تۈرلۈك قوغۇن-تاۋۇز، كۆكتات قاتارلىقلار ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى، قىسمەن زىرائەتلەر قۇرۇپ كەتتى، تېرىلغان يەرلەر قايتا تېرىلدى، دەل - دەرەخلەر، ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ چۈشتى، چارۋىچىلار ئۆلۈپ كەتتى ۋاھاكازالار، يېزىلاردا زىيان نەچچە مىليون يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى قاغىلىق ناھىيىسىدە يەنە بوران چىقىپ، ئەڭ زور بوران كۈچى 9 بالغا يەتتى، مومېنتلىق تېزلىكى سېكۇنتىغا 22 مېتىرغا يەتتى، بوران تەخمىنەن 3 سائەت داۋاملاشتى.

4 § . قار ئاپىتى، ئۇششۇك

1955 - يىل 4 - ئايدا تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە قاتتىق قار يېغىپ، تاغلارنى قاپلىدى، يېزىلارنىڭ چارۋىچىلىق كوپېراتىپلىرىدا يەم - خەشەك تۇگەي دەپ قالدى، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى قوشۇنلىرى 70 مىڭ كىلوگرام يەم - خەشەك ئاجرىتىپ ياردەم قىلدى.

1958 - يىل 12 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 1962 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگە قەدەر بولغان 4 يىلدا، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە قاتتىق قار ياغدى، قىش پەسلىدە يايلاقلاردا قارنىڭ قېلىنلىقى 50 سانتىمېتىردىن ئېشىپ كەتتى، ھەر قېتىمدا 10 مىڭ تۈياقتىن ئارتۇق چارۋا ئۆلدى.

1971 - يىل 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە يۈز بەرگەن دەسلەپكى ئۇششۇك ئاپىتى تاشقورغاننىڭ يېزىلىرىدىكى ئاشلىق ھوسۇلىنى %23 كېمەيتىۋەتتى، تىزناپ يېزىسىنىڭ ئاشلىق ھوسۇلى %21 كېمەيىپ كەتتى.

1976 - يىل 2 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا، قەشقەر ۋىلايىتىدە 100 يىلدىن بۇيان ئاز كۆرۈلگەن بىر قېتىملىق قار ئاپىتى يۈز بەردى، قارنىڭ قېلىنلىقى 20 — 46 سانتىمېتىرغا يەتتى، تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، 52 گۈڭشىدا 1696 ئېغىز ئۆيۈ ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، 6 كىشى يارلانغان، 8 كىشى ئۆلگەن، 797 ئېغىل - قوتان، 98 ئامبار ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، 4152 تۈياق چارۋا ئۆلگەن، 52 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق زىيان بولغان، بۇغداينىڭ ئاپەتكە ئۇچراش كۆلىمى 750 مىڭ موغا يەتكەن.

1978 - يىل 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئاقتۇ، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق ناھىيىلىرىدىكى قىسمەن گۈڭشي - ئەترەتلىرىدە ئۈدا 7 — 8 كۈن قار ياغدى، ئەڭ ئۇزۇن يافقان جايلاردا 15 كۈنگە يەتتى، قارنىڭ قېلىنلىقى بىر مېتىردىن ئېشىپ كەتتى، ئادەتتە 50 — 60 سانتىمېتىر قار ياغدى، ئۇ چارۋىلارنى ئەتىيازدىن ئۆتكۈزۈشتە ۋە خەلق تۇرمۇشىدا ئىنتايىن زور قىيىنچىلىقلارنى پەيدا قىلدى.

1983 - يىل 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە 10 نەچچە يىلدىن بۇيان كۆرۈلمىگەن قاتتىق قار ياغدى، قارنىڭ ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 30 سانتىمېتىرغا يەتتى، بەزى جايلاردا بىر مېتىردىن ئاشتى.

1986 - يىل 1 - ئاينىڭ 3 — 10 - كۈنىگىچە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە تارىختا ئاز

كۆرۈلمىدىغان قاتتىق سوغۇق ھاۋارايى داۋاملاشتى، سوتكىلىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ℃ 30- تىن تۆۋەن بولدى، تارىختىكى ئوخشاش مەزگىللىك ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسىدىن ℃ 20 تۆۋەن بولدى.

1987 - يىل 11 - ئاينىڭ 24 — 27 - كۈنىگىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاز كۆرۈلمىدىغان بىر قېتىملىق جۇدۇنلۇق ھاۋارايى پەيدا بولۇپ، تېمپېراتۇرا ℃ 22 تۆۋەنلىدى. تېمپېراتۇرىنىڭ سوتكىلىق ئەڭ زور تۆۋەنلەش نىسبىتى %10.3 كە يەتتى. ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا ℃ 11.1- قا چۈشتى. بۇ قېتىمقى جۇدۇن شەھەر - يېزا خەلقىنىڭ تۇرمۇشىغا خېلى زور تەسىر يەتكۈزدى ۋە قۇلايسىزلىقلارنى ئېلىپ كەلدى.

1989 - يىل 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئەتتىگەندە پەيزاۋات ناھىيىسىدە ئۈششۇك ئاپىتى يۈز بەردى، 20 مىڭ 632 مو كېۋەز ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1956 مو كېۋەز قايتا تېرىلدى، 15 مىڭ 627 مو كېۋەز تولۇقلاپ ېبرىلدى.

1990 - يىل 3 - ئاينىڭ 21 — 25 - كۈنىگىچە يەكەن ناھىيىسىدە ئۇدا يامغۇر ۋە قار ئارىلاش يامغۇر ياغدى، ھۆل - يېغىن مىقدارى 26.9 مىللىمېتىرغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تاغلىق رايونلاردا 21 — 24 - كۈنىگىچە قار ياغدى، قارنىڭ قېلىنلىقى 10 سانتىمېتىرغا يەتتى، 26 - كۈنى تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەپ ℃ 1- قا چۈشۈپ قالدى ھەمدە ئەتتىگەندە ئېغىر ئۈششۇك ئاپىتى يۈز بەردى، ناھىيە بويىچە 29 يېزا، 499 كەنت ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىغان قوشراپ رايونى، ئودانلىق رايونى، توم ئۆستەڭ رايونى، ئىشقول رايونى قاتارلىق 18 يېزا (بازار) بولۇپ، 11 مىڭ 200 ئاھالە ئاپەتكە ئۇچرىدى، 799 ئائىلە، 3196 كىشى ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىدى، يايلاقلارنى قار بېسىپ كەتتى، 276 ئېغىز ئۆي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، 285 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 33 تۇياق چوڭ چارۋا، 152 تۇياق ئۇششاق چارۋا ئاپەتكە ئۇچرىدى، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 7008 كۇۋادرات مېتىر ياتقى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، ئىقتىسادىي زىيان 1 مىليون 200 مىڭ يۈەندىن ئاشتى.

§ 5 . مۆلدۈر

مۆلدۈر قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئەتىياز، ياز پەسىللىك كىلىماتىدىكى مۇھىم ھاۋارايى ئالاھىدىلىكىنى ھېسابلىنىدۇ. مۆلدۈر ئەسلىدە تاغلىق رايونلاردا ياكى ئېدىرلىقلاردا كۆرۈلۈپ تۇراتتى، ھازىر ئاساسلىق شامال يۆنىلىشىنىڭ تۆزلەڭلىكلەرگە يۆتكىلىشىگە ئەگىشىپ، ئاساسلىق يول بولغان شىمالىي، غەربىي ۋە غەربىي شىمال يوللىرىدىن ئىبارەت 3 يول ئارقىلىق مۆلدۈر ياغدىغان بولدى ھەمدە غەربىي - شىمالىي يولدا كۆپرەك كۆرۈلمىدىغان بولدى. مۆلدۈرنىڭ تارقىلىشى تاغلىق رايونلاردا تۆزلەڭلىكلەردىكىدىن كۆپ. تاغلىق رايونلاردا يىللىق ئوتتۇرىچە مۆلدۈر ياغدىغان كۈن ئازكەم 2 كۈنگە يېتىدۇ، ئەڭ كۆپ بولغاندا 5 كۈنگە يېتىدۇ؛ تۆزلەڭلىكلەرنىڭ شىمالىي قىسمىدا يىللىق ئوتتۇرىچە مۆلدۈر ياغدىغان ۋاقىت 0.6 — 0.8 كۈنگىچە بولىدۇ، بىر يىلدا ئەڭ كۆپ بولغاندا 4 قېتىم ياغدۇ، تۆزلەڭلىكلەرنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا 0.2 — 0.4 كۈنگە يېتىدۇ، بىر يىلدا ئەڭ كۆپ بولغاندا 2 قېتىم ياغدۇ. بۇ دائىرىدىكى مۆلدۈر 3 - ئايدىن 10 - ئايغىچە بولغان مەزگىللەردە كۆرۈلىدۇ، ئەمما ئاساسلىقى 5 - ۋە 6 - ئايلارغا مەركەزلىشىدۇ.

1963 - يىل 5 - ئاينىڭ 22 - كۈنى مارالبېشى ناھىيىسىدە يافقان ئەڭ چوڭ مۆلدۈرنىڭ ئېغىرلىقى 300 گرامغا، ئاپەتكە ئۇچرىغان ئېتىز كۆلىمى 120 مىڭ موغا يەتتى.

1964 - يىل 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ لومپا گۇڭشىمى 7 - چوڭ ئەترىتىدە مۆلدۈر ياغدى، مۆلدۈرنىڭ دىئامېتىرى كەپتەر تۇخۇمىدەك چوڭلۇقتا، ئەڭ چوڭلىرى ياڭاقتەك بولۇپ، كۆممىقوناق، كېۋەز مايسىلىرىنى پۈتۈنلەي نابۇت قىلىۋەتتى.

1965 - يىلى يەكەن ناھىيىسىدە دەريانىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى 3 گۈڭشىدا پەۋقۇلئادەتە زور مۇلدۇر ياغدى، ئەڭ چوڭقۇرلۇقى دىئامېتىرى تەخمىنەن 5 سانتىمېتىر كېلىدۇ، يەر يۈزىنى 15 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا مۇلدۇر قاپلاپ كەتتى، 3400 مودىن ئارتۇق يەردىكى زىرائەت نابۇت بولدى.

1974 - يىل 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى سائەت 17 دە، يەكەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدىكى كاچۇڭ رايونىدا 19 مىنۇت مۇلدۇر ياغدى، مۇلدۇر قۇچقاچىنىڭ تۇخۇمىدەك بولۇپ، 18 چوڭ ئەترەت، 34 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ 3600 مودىن كۆپرەك كۆممىقوناقى، كېۋىزىنى ئاپەتكە ئۇچراتتى.

1975 - يىل 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى يوپۇغا ناھىيىسىدە ئومۇمىيۈزلۈك مۇلدۇر ياغدى. مۇلدۇرنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ دىئامېتىرى 10 سانتىمېتىردىن، ئەڭ چوڭىنىڭ ئېغىرلىقى بىر جىڭدىن ئاشتى. ئاپەتكە ئۇچرىغان رايونلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 كىلومېتىر، كەڭلىكى 3 كىلومېتىر بولۇپ، 99 ئادەم يارلاندى (12 ئادەم ئېغىر يارلاندى)، نۇرغۇن چارۋا ۋە ئۇچار قۇش - ھايۋانلار ئۆلدى، 1400 مودىن ئارتۇق يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1987 - يىل 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى يوپۇغا ناھىيىسى پەۋقۇلئادەتە زور مۇلدۇرنىڭ ھوجۇمىغا ئۇچرىدى، مۇلدۇرنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ دىئامېتىرى 2.3 سانتىمېتىرغا يەتتى، مۇلدۇر 3 مىنۇت داۋاملاشتى.

1988 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى كېچە سائەت 23 ئەتراپىدا يەكەن ناھىيىسىنىڭ 75 كىلومېتىر شىمالىدىكى ئۇرۇقچىلىق مەيدانى، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق مەيدانى تەۋەسىدە مۇلدۇر ياغدى، مۇلدۇر 4 مىنۇت داۋاملاشتى، ئەڭ ئۇزۇن بولغان جايلاردا 10 مىنۇت داۋاملاشتى. مۇلدۇرنىڭ دىئامېتىرى 2 - 3 سانتىمېتىرغا ئەڭ چوڭىنىڭ دىئامېتىرى 7 سانتىمېتىرغا يەتتى. يەر يۈزىگە توپلانغان مۇلدۇرنىڭ ئەڭ زور قېلىنلىقى 20 سانتىمېتىرغا يەتتى.

§ 6 . يەر تەۋرەش

قەشقەر ۋىلايىتى غەربىي، جەنۇبىي تەڭرىتاغ يەر تەۋرەش بەلۋېغى بىلەن تارىمنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى قۇرۇمتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى يەر تەۋرەش بەلۋېغى تۇتاشقان رايونغا جايلاشقان، يەر تەۋرەش كۆپ يۈز بېرىدۇ. شۇڭا خەلق ئارىسىدا «40 يىلدا بىر قېتىم يەر تەۋرەيدۇ» دەيدىغان گەپ تارقالغان. 1900 — 1990- يىلغىچە بۇ تەۋەدە 67 قېتىم 5 بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرىگەنلىكى خاتىرىلەنگەن، تارىختىكى يەر تەۋرەشكە ئائىت ھۆججەت، خاتىرىلەر بىرقەدەر ئاز، ئەڭ بۇرۇنقى يەر تەۋرەش خاتىرىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىيەنفېڭ 3 - يىلى (1853 - يىلى) 11 - ئايدىكى يېڭسار ناھىيىسىدىكى يەر تەۋرەشتىن ئىبارەت. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئەڭ ئېغىر يەر تەۋرەش چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 28 - يىلى (1902 - يىلى) يۈز بەرگەن، ئاتۇشنىڭ شىمالىدا 8.25 بال قاتتىق يەر تەۋرىگەن، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىلىرىدە يەرنىڭ يېرىلىش دەرىجىسى 9° قا يەتكەن. 1953 - يىلدىن باشلاپ يەر تەۋرەش تەپسىلىي خاتىرىلىنىشكە باشلىدى. 1970- يىلدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايىتىدە 2 بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرەش خاتىرىلىنىشكە باشلىدى.

1985 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى سائەت 20 دىن 41 مىنۇت ئۆتكەندە، قەشقەر ۋىلايىتى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسى بىلەن قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئۇلۇغچات ناھىيىسى تۇتاشقان جايدا 7.4 بال يەر تەۋرىدى، مىكرولۇق كۆزىتىلگەن يەر تەۋرەش مەركىزىنىڭ ئورنى شىمالىي پاراللېل 39°4′، شەرقىي مېرىدىئان 75°2′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، يەر تەۋرەش مەنبەسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى تەخمىنەن 20 كىلومېتىر. ماكرولۇق كۆزىتىلگەن يەر تەۋرەش مەركىزىنىڭ ئورنى شىمالىي پاراللېل 39°31′، شەرقىي مېرىدىئان 75°21′3″ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئەتىگەندە سائەت 4 تىن 45 مىنۇت ئۆتكەندە يەنە 6.8 بال قالدۇق يەر تەۋرىدى.

بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەشتە ئەڭ زور يېرىلىش دەرىجىسى 9° بولدى، 9° لۇق 2 رايون دائىرىلەپ چىقىلدى، ئۇنىڭ بىرى ئوپالدىكى 9° لۇق رايون بولۇپ، ئۇ ئوپال يېزىسىنىڭ 5 ـ، 7 ـ كەنتلىرىدىن شۇ يېزىنىڭ ئات فېرمىسىغىچە بولغان جايىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايوننىڭ شىمالىي غەرب يۆنىلىش ئۇزۇنلۇقى 15 كىلومېتىر، كەڭلىكى 1.5 كىلومېتىر، كۆلىمى 14 كۋادرات كىلومېتىر. يەنە بىرى، ئۇلۇغچات 9° لۇق رايون. 8° لۇق رايون قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسىدىن ئۇلۇغچات ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىگىچە تارقالغان، كۆلىمى تەخمىنەن 526 كۋادرات كىلومېتىر. يەر تەۋرىگەن چاغدا كۆپ ساندىكى كىشىلەر سىرتتا بولغاچقا، ئۆلۈش ـ يارىلىنىش ئانچە كۆپ بولمىدى. 9° لۇق رايون تەۋەسىدىكى ئۆيلەر ئاساسىي جەھەتتىن ئۆرۈلۈپ چۈشتى ياكى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، يەر يۈزىدىكى كۆپلىگەن جايلار يېرىلىپ كەتتى، يەردىن سۇ ۋە لاي قۇم ئېتىلىپ چىقتى، ئەڭ زور يېرىقنىڭ كەڭلىكى 1.5 مېتىرغا يەتتى. بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەش ئېغىر بۇزغۇنچىلىق پەيدا قىلدى، 68 كىشى ئۆلدى، 284 كىشى يارىلاندى، 30 مىڭ ئېغىزدىن ئارتۇق ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى ياكى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، ئىقتىسادىي زىيان 100 مىليون يۈەندىن ئاشتى.

1900 — 1990 ـ يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەر تەۋرەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 14

يىل، ئاي، كۈن	يەر تەۋرىگەن ۋاقىت	بال	مېرىدىئان	پاراللېل	يەر تەۋرەش مەركىزى
1904 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى	05:00′	6	78.0°	40°	مارالبېشى ناشكول
1910 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى	15:36′12″	6.3/4	76.0°	37°	ناشقورغان قونجىراپنىڭ شەرقى
1925 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى	04:11′33″	5.1/4	78°	40°	مارالبېشى ناقىركۆل
1925 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى	16:34′30″	6	76.5°	37°	قاغىلىق شىخشۇ يېزىسىنىڭ غەربى
1927 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 30. كۈنى	21:56′47″	6	78.0°	38.5°	مەكىتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قۇملۇق
1928 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى	17:	(5)	75.6°	39.5°	قەشقەر كوناشەھەر مۇش يېزىسى
1928 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى	09:33′56″	(5)	77.6°	39.8°	پەيزاۋات 5 ـ داۋېن
1929 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 16. كۈنى	10:	(5)	77.8°	44.0°	مارالبېشى ناقىركۆل
1929 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى	02:	5	74.9°	37.0°	ناشقورغان مەكتىكە
1930 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 31. كۈنى	00:15′42″	(5)	76.3°	39.3°	قەشقەر بېگىشەھەر تازغۇن يېزىسىنىڭ شەرقى
1931 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى	12:	(5)	76.6°	39.4°	پەيزاۋات شاپتۇل يېزىسىنىڭ جەنۇبى
1931 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى	11:	(5)	74.0°	37.5°	ناشقورغان قاراسۇنىڭ شەرقىي جەنۇبى
1935 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى	19:32′42″	5.1/4	76.1°	39.3°	بېگىشەھەر تازغۇن يېزىسىنىڭ شەرقى
1935 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 29. كۈنى	14:36′00″	5.1/2	77.8°	40.2°	مارالبېشى ناقىركۆل

1939 - يىل 5 - ئاينىڭ 30- كۈنى	08:52′43″	5.1/2	76.7°	39.4°	پەيزاۋات بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى
1943 - يىل 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى	19:32′42″	5.1/2	78.4°	40.0°	مارالبېشى ئاچال
1945 - يىل 10 - ئاينىڭ 21- كۈنى	15:53′52″	5	77.0°	38.0°	قاغىلىق مازارنىڭ جەنۇبى
1947 - يىل 11 - ئاينىڭ 17- كۈنى	18:28′03″	5	76.4°	37.1°	قاغىلىق شىخشۇ بېزىسىنىڭ غەربى
1949 - يىل 8 - ئاينىڭ 12- كۈنى	15:38′28″	5.1/4	76.3°	39.8°	پەيزاۋات گۇللۈك بېزىسى
1952 - يىل 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى	16:09′20″	5	77.4°	39.3°	پەيزاۋات غولتوغراق بېزىسىنىڭ شىمالى
1953 - يىل 1 - ئاينىڭ 23 - كۈنى	08:27′38″	5	73.2°	40.1°	مارالبېشى تاقىركۆل
1953 - يىل 2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى	07:22′22″	5.1/2	77.4°	39.8°	پەيزاۋات غولتوغراق بېزىسىنىڭ شەرقىي شىمالى
1953 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى	11:09′04″	5	77.9°	40.2°	مارالبېشى تاقىركۆل
1953 - يىل 3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى	01:35′39″	5.1/2	78.2°	39.9°	مارالبېشى ئاچالنىڭ غەربى
1953 - يىل 5 - ئاينىڭ 29- كۈنى	05:04′43″	5	75.1°	33.2°	ئاشقورغان تاغارما بېزىسىنىڭ غەربىي شىمالى
1953 - يىل 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى	03:02′08″	6	78.3	39.9	مارالبېشى ئاچالنىڭ غەربىي جەنۇبى
1953 - يىل 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى	04:43′33″	5.1/4	78.3°	40.0°	مارالبېشى ئاچالنىڭ غەربىي جەنۇبى
1953 - يىل 12 - ئاينىڭ 4- كۈنى	15:50′54″	5.1/4	77.4°	39.8°	پەيزاۋات غولتوغراق بېزىسىنىڭ شەرقىي شىمالى
1953 - يىل 12 - ئاينىڭ 21- كۈنى	09:42′03″	5.1/4	75.1°	38.0°	ئاشقورغان تاغارما بېزىسىنىڭ غەربى
1955 - يىل 2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى	22:51′55″	5	78.2°	40.0°	مارالبېشى ئاچالنىڭ غەربىي شىمالى
1955 - يىل 5 - ئاينىڭ 22- كۈنى	20:28′47″	5	77.6°	39.8°	پەيزاۋات غولتوغراق بېزىسىنىڭ شەرقىي شىمالى
1956 - يىل 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى	15:12′24″	6	77.1°	37.6°	قاغىلىق سايباغ بېزىسىنىڭ ئۇزۇنلۇك كەنتى
1961 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى	23:18′26″	6.3/4	77°48	39°55	پەيزاۋات 5 - داۋېن
1961 - يىل 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى	17:46′39″	6.4	77.8°	39.9°	پەيزاۋات 5 - داۋېن
1961 - يىل 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى	14:47′07″	5.5	77.8°	39.8°	پەيزاۋات 5 - داۋېنىنىڭ جەنۇبى
1961 - يىل 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنى	02:17′05″	5	77.7°	39.8°	پەيزاۋات 5 - داۋېنىنىڭ غەربىي جەنۇبى
1961 - يىل 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنى	09:33′51″	5.1/2	77.7°	39.8°	پەيزاۋات 5 - داۋېنىنىڭ غەربىي جەنۇبى
1961 - يىل 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى	00:31′39″	6.6	77.7°	39.8°	پەيزاۋات 5 - داۋېنىنىڭ غەربىي جەنۇبى
1961 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى	21:33′27″	5.3	77.7°	39.8°	پەيزاۋات 5 - داۋېنىنىڭ غەربىي جەنۇبى
1961 - يىل 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى	04:56′15″	5	77.5	39.9°	پەيزاۋات 5 - داۋېنىنىڭ غەربىي

1961 - يىل 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى	14:34'32"	5	77.5°	39.9°	پەيزاۋات 5 - داۋەنتىڭ غەربىي
1961 - يىل 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى	21:51'36.6"	5	77.7°	39.8°	پەيزاۋات 5 - داۋەنتىڭ غەربىي جەنۇبىي
1961 - يىل 12 - ئاينىڭ 16- كۈنى	05:51'07"	5.1/4	77.1°	39.3°	پەيزاۋات قالىغۇچ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىنىڭ جەنۇبىي
1961 - يىل 12 - ئاينىڭ 30- كۈنى	15:08'30"	5.5	77.6	39.9	پەيزاۋات 5 - داۋەنتىڭ غەربىي
1962 - يىل 11 - ئاينىڭ 26- كۈنى	13:29'35"	5.7	77.4°	39.9°	پەيزاۋات 5 - داۋەنتىڭ غەربىي
1963 - يىل 6 - ئاينىڭ 26- كۈنى	22:09'19"	6	76.7°	36.4°	تاشقورغان خونجىراپنىڭ شەرقىي جەنۇبىي
1965 - يىل 6 - ئاينىڭ 22- كۈنى	13:49'25.8"	5	77.5°	36.3°	قاغىلىق شىخشۇ يېزىسىدىكى مازارنىڭ شەرقىي جەنۇبىي
1965 - يىل 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى	12:51'24"	5.3	77.4°	38.2	تاشقورغان راڭكۆلنىڭ جەنۇبىي
1966 - يىل 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى	19:42'51"	5	78.0°	40.2°	مارالبېشى ناقىركۆلنىڭ شىمالى
1967 - يىل 5 - ئاينىڭ 28- كۈنى	03:05'04.8"	5.9	77.7°	36.1°	قاغىلىق مازارنىڭ شەرقىي جەنۇبىي
1970 - يىل 7 - ئاينىڭ 29- كۈنى	13:50'57"	5.9	77.46°	40.07°	مارالبېشى ناقىركۆل
1971 - يىل 7 - ئاينىڭ 27- كۈنى	20:48'30"	5	77.25°	39.59°	مارالبېشى ناقىركۆلنىڭ غەربىي
1971 - يىل 8 - ئاينىڭ 7 - كۈنى	23:21'48"	5.4	77.44°	36.14°	قاغىلىق مازارنىڭ شەرقىي جەنۇبىي
1972 - يىل 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى	02:37'22"	5.4	75.12°	37.54°	تاشقورغان تىزناپ يېزىسى
1974 - يىل 3 - ئاينىڭ 23- كۈنى	18:07'59"	5.3	77.01	38.47	يوپۇغا بايئاۋاتنىڭ جەنۇبىي
1974 - يىل 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى	05:12'44"	5	76.54	36.42	قاغىلىق شىخشۇ يېزىسىنىڭ غەربىي
1977 - يىل 12 - ئاينىڭ 19- كۈنى	00:47'12"	6.2	77.25°	39.54°	پەيزاۋات 5 - داۋەن
1980 - يىل 2 - ئاينىڭ 14- كۈنى	06:09'34.9"	5.8	77.12°	36.52°	قاغىلىق شىخشۇ يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي
1981 - يىل 9 - ئاينىڭ 24- كۈنى	05:30'56"	5	73.8°	37.8°	تاشقورغان قاراسۇنىڭ غەربى
1982 - يىل 3 - ئاينىڭ 7 - كۈنى	20:24'15"	5.5	74.2°	33.4°	تاشقورغان راڭكۆلنىڭ غەربىي جەنۇبىي
1982 - يىل 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى	16:01'16"	5	76.9°	36.4°	قاغىلىق مازارنىڭ غەربى
1982 - يىل 9 - ئاينىڭ 30- كۈنى	13:44'49"	5	74.0°	38.2°	تاشقورغان مورغاپ
1983 - يىل 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى	18:39'36"	5.4	75.30°	39.12°	قەشقەر كونا شەھەر ئوپال يېزىسىنىڭ جەنۇبىي
1985 - يىل 8 - ئاينىڭ 23- كۈنى	20:41'58"	7.4	75.6°	39.35°	قەشقەر كونا شەھەر مۇش يېزىسىنىڭ شىمالى
1985 - يىل 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى	04:45'51"	6.8	75.51°	39.35°	قەشقەر كونا شەھەر لەڭگەر يېزىسىنىڭ شىمالى
1985 - يىل 10 - ئاينىڭ 4 - كۈنى	07:53'50"	5	75.4°	39.4°	قەشقەر كونا شەھەر ئوپال يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالى
1988 - يىل 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى	23:31'10.6"	5.2	75.31°	39.39°	قەشقەر كونا شەھەر يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالى

ئۇچىنچى قىسىم

نوپۇس

ئۈچىنچى قىسىم

نوپۇس

غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە «غەربىي يۈرت بەگلىكلىرى» ئىچىدىكى نۇرغۇن بەگلىكلەر جايلاشقانىدى، بۇنىڭ ئىچىدە سۇلى، ساكارائۇل بەگلىكلىرى بىرقەدەر چوڭ ئىدى، شۇ چاغدا سۇلى بەگلىكىدە 1510 ئائىلە، 18 مىڭ 647 كىشى، 2000 ئەسكەر بار ئىدى؛ ساكارائۇل بەگلىكىدە 2339 ئائىلە، 16 مىڭ 373 كىشى، 3049 ئەسكەر بار ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، «يىپەك يولى» نىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، سۇلى، ساكارائۇل بەگلىكلىرى بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدا سودا قىلىدىغان ئاھالىلەر كۆپىيىشكە باشلىدى، 3 پادىشاھلىق دەۋرىدە نوپۇس كۆپىيىپ، 100 مىڭ كىشىدىن ئېشىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇرۇش مالىمانچىلىقىنىڭ كۆپىيىشى ۋە تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ يۈز بېرىپ تۇرۇشىغا ئەگىشىپ، نوپۇس بەزىدە ئۆزگىرىپ تۇردى، سوڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە سۇلى بەگلىكىنىڭ نوپۇسى ئاران 20 مىڭ كىشىدىن ئارتۇقراقلا ئىدى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى نوپۇس كۆپەيدى، كەيچىك 5 - يىلى (840 - يىلى) نوپۇس كۆپىيىپ 80 مىڭدىن ئاشتى. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە دۇنپىڭ 1 - يىلى (1234 - يىلى) قەشقەر نوپۇسى 100 مىڭدىن ئاشتى. نوپۇسنىڭ تەرەققىيات - ئۆزگىرىش جەھەتتىن ئېيتقاندا، قەشقەر تەۋەسىدىكى قەدىمكى نوپۇسنىڭ مېخانىكىلىق كۆپىيىشى تەبىئىي كۆپىيىشتىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى: كۆپ مىللەت قوزغىلىسى، يۆتكىلىپ تۇرۇش نىسبىتىنىڭ كۆپ بولۇشى، نوپۇسنىڭ زىچلىقى ۋە جايلىشىشىنىڭ بىرقەدەر تارقاق بولۇشىدىن ئىبارەت بولۇپ، پەقەت شەھەر - بازارلارغىلا بىرقەدەر مەركەزلەشكەنىدى، يېزا ئاھالىسى قەشقەر تەۋەسىدىكى ھەرقايسى كەنتلەرگە تارقاق ئولتۇراقلاشقانىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 37 - يىلى (1772 - يىلى) قەشقەردە 9986 ئائىلە، 60 مىڭ 789 كىشى بار ئىدى. چىيەنلۇڭ 47 - يىلى (1782 - يىلى) 14 مىڭ 54 ئائىلە، 66 مىڭ 413 كىشىگە يەتتى. گۇاڭشۈنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە، «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە خاتىرلىنىشىچە: قەشقەر ۋىلايىتىدە 287 مىڭ 75 ئائىلە، 1 مىليون 400 مىڭ 18 كىشى بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە سۇلى مەھكىمىسىدە 101 مىڭ 447 ئائىلە، 478 مىڭ 269 كىشى بولغان، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە 38 مىڭ 31 ئائىلە، 173 مىڭ 818 كىشى بولغان. مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ نوپۇسى 225 مىڭ 658، قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسىنىڭ نوپۇسى 108 مىڭ 727، يەكەن ناھىيىسىنىڭ نوپۇسى 96 مىڭ 10غا يەتتى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) غا كەلگەندە قەشقەر ۋىلايىتى بىلەن يەكەن ۋىلايىتىدىكى جەمئىي نوپۇس 1 مىليون 460 مىڭ 822گە يەتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن قەشقەر تەۋەسىدىكى نوپۇس 1 مىليون 516 مىڭ 690گە يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۈسۈشىگە، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە نوپۇسنىڭ كۆچۈشىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ۋىلايەت نوپۇسىنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتى تېزلەشتى. 1976 - يىلى خەنزۇلار نوپۇسىغا قارىتا پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقاتى يولغا

قويۇلدى. 1979 ـ يىلىغا كەلگەندە خەنزۇلار ئىچىدە ئومۇميۈزلۈك پىلانلىق تۇغۇت يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى، 1989 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە پىلانلىق تۇغۇت يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى، شۇنىڭ بىلەن نوپۇسنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتى ئۇنۇملۈك تىزگىنلىنىپ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ئاستىلىشىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. 1990 ـ يىلىغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇس سانى 2 مىليون 854 مىڭ 553 بولدى.

I باب

نوپۇس سانى ۋە جايلىشىشى

§1 . نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى

قەشقەر ۋىلايىتى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي گىرۋىكىگە جايلاشقان، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 162 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر، 1990 ـ يىلى ئونىڭغا 12 ناھىيە (شەھەر) قارايدىغان بولدى. تارىختا بۇگۈنكى قەشقەر ۋىلايىتى زېمىنى تۈرلۈك مەمۇرىي رايونلارغا تەۋە بولغاچقا، نوپۇس سانىنى ئېلىش تازا ئومۇميۈزلۈك بولۇپ كېتەلمىدى. مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) قەشقەر ۋىلايىتى بىلەن يەكەن ۋىلايىتىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 1 مىليون 460 مىڭ 822 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 899 مىڭ 535، يەكەن ۋىلايىتىنىڭ 561 مىڭ 287. جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1949 ـ يىلىغا كەلگەندە ستاتىستىكا قىلىنغان نوپۇس 403 مىڭ 851 ئائىلە، 1 مىليون 516 مىڭ 690 بولۇپ، نوپۇس كۆپىيىش باسقۇچىغا كىردى. 1964 ـ يىلدىكى مەملىكەت بويىچە 2 ـ قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ۋىلايەت بويىچە ئائىلە 504 مىڭ 319غا، ئومۇمىي نوپۇس 1 مىليون 785 مىڭ 46گە يېتىپ، ئائىلە %89.124، نوپۇس %69.117 كۆپەيدى. 1982 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە 3 ـ قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈلگەندە، ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي ئائىلە 593 مىڭ 9 بولۇپ، 1949 ـ يىلدىكىدىن %84.146، نوپۇس 2 مىليون 380 مىڭ 732گە يېتىپ، %97.156 كۆپەيدى.

1990 ـ يىلدىكى مەملىكەت بويىچە 4 ـ قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە، ۋىلايەت بويىچە ئائىلە 623 مىڭ 979غا، نوپۇس 2 مىليون 854 مىڭ 533كە يەتتى. 1949 ـ يىلغا سېلىشتۇرغاندا، ئائىلە %51.154، نوپۇس %21.188 كۆپەيدى. دېمەك، قەشقەر ۋىلايىتىدە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى بىرقەدەر گەۋدىلىك بولدى، بولۇپمۇ جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈشىگە، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى كاپالەتكە ئېرىشتى، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى تېز بولدى، بۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى: تۇغۇلۇش نىسبىتى يۇقىرى، تەبىئىي كۆپىيىشى تېز، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسىنىڭ نىسبىتى زور، يېزا نوپۇسىنىڭ نىسبىتى زور، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ قۇرۇلمىسى جەھەتتە يېشى كىچىك، مەدەنىيەت ساپاسى تۆۋەن بولۇش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. شۇ يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 2 مىليون 650 مىڭ 851گە يېتىپ،

ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 86.92%نى ئىگىلىدى؛ خەنزۇلار نوپۇسى 203 مىڭ 702گە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 14.7%نى؛ پېزا نوپۇسى 2 مىليون 340 مىڭ 656 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 99.81%نى ئىگىلىدى.

قەشقەر ۋىلايىتى نوپۇسىنىڭ 1949 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە كۆپىيىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 — 1

بىرلىكى: ئائىلە، ئادەم

تۈرلەر / يىللار	ئومۇمىي ئائىلە	ئومۇمىي نوپۇس	بۇنىڭ ئىچىدە		تۇغۇلۇش نىسبىتى ‰	ئۆلۈش نىسبىتى %	نوپۇسنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى %
			ئەر	ئايال			
1949	403851	1516690	789743	726947			
1950	407461	1537669	801218	736451			
1951	413991	1565230	814636	750594			
1952	420840	1580769	825464	755305			
1953	430975	1615777	845138	770594			
1954	420142	1614867	838628	766239			
1955	423157	1617631	836751	780880			
1956	419278	1613370	833717	779653			
1957	432338	1634764	842182	792582			
1958	440329	1669742	854092	815650			
1959	447658	1703613	879309	824304			
1960	456647	1714012	872991	841021			
1961	473278	1755786	904921	850865			
1962	486800	1761022	896127	864895			
1963	496778	1742671	882667	860004			
1964	504319	1785046	914262	870784			
1965	502546	1767889	901368	866521			
1966	515480	1847949	943785	904164			
1967	526485	1887371	959157	928214			
1968	541054	1913779	972626	941153			
1969	561081	1968730	996359	972371			
1970	572464	2004203	1011871	992332			
1971	586534	2035190	1025393	1009797			
1972	586180	2062068	1041979	1020089			
1973	615759	2094821	1057351	1037470			
1974	611571	2150081	1080741	1069340			
1975	615483	2178421	1104552	1073869	36.57	15.85	20.72
1976	585933	2119024	1063610	1055414	27.8	13.54	14.29
1977	588837	2127819	1074748	1053071	27.7	14.9	12.81
1978	586910	2171137	1074744	1072393	22.23	13.41	8.82
1979	587712	2168399	1083933	1084466	26.06	15.56	10.5
1980	589683	2194034	1094856	1091178	27.42	16	11.42
1981	601965	2328231	1182438	1145793	26.33	14.9	11.48
1982	593009	2380732	1217392	1163340	27.51	12.34	15.17
1983	595933	2390644	1217127	1173517	26.87	12.54	14.34

13.3	12.16	25.46	1196070	1248851	2444921	580441	1984
15.03	11.31	26.34	1218088	1270066	2488154	604039	1985
15.66	10.2	25.86	1315059	1218494	2533553	584379	1986
17.69	10.66	28.35	1342791	1245393	2588184	592742	1987
14.31	8.81	23.12	1360866	1269044	2629910	595753	1988
18.71	7.61	26.32	1385291	1293953	2679244	602383	1989
16.57	8.04	24.71	1387093	1467460	2854553	623979	1990

§ 2 . نوپۇسنىڭ زىچلىقى ۋە جايلىشىشى

1. نوپۇسنىڭ زىچلىقى

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، قەشقەر ۋىلايىتى ۋە يەكەن ۋىلايىتىنىڭ نوپۇسى 1 مىليون 460 مىڭ 822 بولۇپ، نوپۇسنىڭ زىچلىقى ھەربىر كۋادرات كىلومېتىرغا 8.97 كىشىدىن توغرا كەلگەن. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، قەشقەر ۋىلايىتىدە نوپۇسنىڭ جايلىشىشى ۋە زىچلىقى جەھەتتە ناھايىتى زور ئۆسۈش بولدى. جۇغرافىيىلىك ئورنى ۋە قاتناش قاتارلىق جەھەتلەردىكى شەرتلەرنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، بۇ تەۋەدىكى نوپۇسنىڭ جايلىشىشى بىرقەدەر تارقاق بولدى، ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى: شەھەر رايونلىرىدا، ناھىيىلەردە ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر بىرقەدەر مەركەزلىك، يېزا، كەنت، چۆل - جەزىرىلەردە ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر بىرقەدەر تارقاق بولۇشتىن ئىبارەت بولدى. نوپۇسنىڭ زىچلىقىدىمۇ پەرق بىرقەدەر چوڭ، ناھىيە (شەھەر)لەر نوپۇسنىڭ زىچلىق جەھەتتىكى پەرقى چوڭ بولدى، نوپۇسى بىرقەدەر كۆپ ناھىيە (شەھەر)لەردىن: قەشقەر شەھىرى، يەكەن ناھىيىسى، قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى، پەيزاۋات ناھىيىسى، قاغىلىق ناھىيىسى، مارالبېشى ناھىيىسى بار. يۇقىرىقى ناھىيە (شەھەر)لەردىكى نوپۇسنىڭ زىچلىقى بۇ تەۋەدىكى باشقا ناھىيىلەرگە قارىغاندا زور بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر شەھىرىدە ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، ھەربىر كۋادرات كىلومېتىرغا 1087.3 كىشىدىن توغرا كېلىدۇ؛ نوپۇسى ئازراق بولغان ناھىيىلەردىن: يېڭىسار، پوسكام، يوپۇغا، مەكىت، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بار، يۇقىرىقى ناھىيىلەردىكى نوپۇسنىڭ زىچلىق دەرىجىسى تۆۋەن، بۇنىڭ ئىچىدە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە ھەربىر كۋادرات كىلومېتىرغا ئاران 0.36 ئادەم توغرا كېلىدۇ. 1949 - يىلى نوپۇسنىڭ زىچلىقى ھەربىر كۋادرات كىلومېتىرغا 9.36 كىشىدىن توغرا كېلەتتى، شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزلۈكسىز ئېشىپ باردى، 1953 - يىلغا كەلگەندە ھەربىر كۋادرات كىلومېتىرغا 9.97 كىشىدىن، 1975 - يىلغا كەلگەندە ھەربىر كۋادرات كىلومېتىرغا 13.44 كىشىدىن، 1982 - يىلغا كەلگەندە ھەربىر كۋادرات كىلومېتىرغا 14.7 كىشىدىن، 1990 - يىلغا كەلگەندە ھەربىر كۋادرات كىلومېتىرغا 17.62 كىشىدىن توغرا كېلىپ، 1949 - يىلدىكى ھەربىر كۋادرات كىلومېتىردىكى نوپۇسقا قارىغاندا 7.99 كىشى ساپ كۆپەيدى.

2. نوپۇسنىڭ جايلىشىشى

قەشقەر ۋىلايىتى شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 10 دىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ، تەبىئىي شارائىت ۋە قاتناش شارائىتى، شۇنداقلا باشقا شارائىتلارنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، ۋىلايەت بويىچە نوپۇس

قەشقەر شەھىرگە ۋە يەرلىرى خېلى مۇنبەت بولغان ناھىيە، يېزا (بازار) قاتارلىق جايلارغا بىرقەدەر مەركەزلەشكەن، ئېگىزلىك رايونلىرىدا، مەسىلەن تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە نوپۇسنىڭ جايلىشىش زىچلىق دەرىجىسى مۇناسىپ ھالدا خېلى تۆۋەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە نوپۇس بىرقەدەر تارقاق ئورۇنلاشقان. 1990-يىلى ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇس 2 مىليون 854 مىڭ 553، كۆلىمى 162 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئونتۇرىچە زىچلىقى ھەربىر كۋادرات كىلومېتىرغا 17.62 كىشىدىن توغرا كېلىدۇ، ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ نوپۇس سانى بويىچە رەت تەرتىپى تۆۋەندىكىچە: يەكەن ناھىيىسى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى، قاغىلىق ناھىيىسى، مارالبېشى ناھىيىسى، پەيزاۋات ناھىيىسى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى، قەشقەر شەھىرى، يېڭىسار ناھىيىسى، مەكىت ناھىيىسى، پوسكام ناھىيىسى، يوپۇغا ناھىيىسى، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى. تەپسىلىي ئەھۋالنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىڭ.

مەملىكەت بويىچە 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى ھەم زىچلىق ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 — 2

بىرلىكى: ئادەم

تۈرلەر / ناھىيە (شەھەر) لەر	1953 - يىلى		1964 - يىلى		1982 - يىلى		1990 - يىلى	
	ئومۇمىي نوپۇس	ھەربىر كۋادرات كىلومېتىر جايدىكى نوپۇس	ئومۇمىي نوپۇس	ھەربىر كۋادرات كىلومېتىر جايدىكى نوپۇس	ئومۇمىي نوپۇس	ھەربىر كۋادرات كىلومېتىر جايدىكى نوپۇس	ئومۇمىي نوپۇس	ھەربىر كۋادرات كىلومېتىر جايدىكى نوپۇس
قەشقەر شەھىرى	101909	514.33	150539	759.76	177454	895.6	215437	1087.3
قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	169666	38.42	221242	50.1	277941	62094	337260	76.37
قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى	161988	60.02	168353	62.38	210981	78.17	245649	91.01
يېڭىسار ناھىيىسى	168419	43.18	121150	31.06	155460	39.86	187745	48.14
يەكەن ناھىيىسى	338200	41.27	352236	42.98	450739	54.99	537710	65.61
پوسكام ناھىيىسى	82044	88.82	84603	91.59	113543	122.92	149226	161.56
قاغىلىق ناھىيىسى	170036	6.01	190202	6.72	254137	8.98	311633	11.01
مارالبېشى ناھىيىسى	132166	6.25	162716	7.69	257691	12.18	303291	14.34
يوپۇغا ناھىيىسى	59533	19.85	71336	23.77	95195	31.72	110825	36.93
پەيزاۋات ناھىيىسى	155146	23.1	161982	24.13	221156	32.93	262928	39.15
مەكىت ناھىيىسى	67559	4.44	88672	5.83	146023	9.61	168231	11.07
تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى	9091	0.13	12015	0.18	20412	0.302	24618	0.36
ۋىلايەت بويىچە	1615777	9.97	1785046	11.02	2380732	14.7	2854553	17.62

II باب

نوپۇس قۇرۇلمىسى

§1. جىنس قۇرۇلمىسى

قەشقەر ۋىلايىتىدە نوپۇسنىڭ جىنس پەرقى نىسبىتى ئاساسىي جەھەتتىن نورمال دائىرىدە بولۇپ كەلدى، ئومۇمىي ئادەم سانى ئىچىدە جىنس پەرقى نىسبىتى (ئاياللار 100 بولغاندا) ئەڭ يۇقىرى بولغان چاغ 1953-يىلى بولۇپ، 109.68 : 100 بولدى، ئەڭ تۆۋەن بولغان چاغلاردا 99 : 100 بولدى. يىللاردىن بۇيانقى ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئەرلەر ئاياللاردىن ئەڭ كۆپ بولغان ۋاقىت 1953 - يىلى بولۇپ، ئەرلەر ئاياللاردىن 74 مىڭ 589 كىشى كۆپ بولدى، 1979 - يىلى ئاياللار ئەرلەردىن 533 كىشى كۆپ بولدى، دېمەك، 1949 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسى نوپۇسنىڭ جىنس پەرقى نىسبىتىدە ئىزچىل ھالدا نورمال ھالەتنى ساقلاپ كەلدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1949 — 1990 - يىلغىچە نوپۇس جىنس پەرقى نىسبىتى ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 — 3

يىللار	جىنس پەرقى نىسبىتى (ئاياللار 100)	يىللار	جىنس پەرقى نىسبىتى (ئاياللار 100)	يىللار	جىنس پەرقى نىسبىتى (ئاياللار 100)	يىللار	جىنس پەرقى نىسبىتى (ئاياللار 100)
1949	100 : 108.63	1960	100 : 103.8	1971	100 : 101.54	1982	100 : 104.64
1950	100 : 108.79	1961	100 : 106.35	1972	100 : 102.15	1983	100 : 103.72
1951	100 : 108.53	1962	100 : 103.61	1973	100 : 101.92	1984	100 : 104.41
1952	100 : 109.28	1963	100 : 102.64	1974	100 : 101.07	1985	100 : 104.27
1953	100 : 109.68	1964	100 : 104.99	1975	100 : 102.86	1986	100 : 92.66
1954	100 : 109.45	1965	100 : 104.02	1976	100 : 100.78	1987	100 : 92.75
1955	100 : 107.15	1966	100 : 104.38	1977	100 : 102.06	1988	100 : 93.25
1956	100 : 106.93	1967	100 : 103.33	1978	100 : 100.22	1989	100 : 93.41
1957	100 : 106.26	1968	100 : 103.34	1979	100 : 99.95	1990	100 : 105.79
1958	100 : 104.71	1969	100 : 102.47	1980	100 : 100.33		
1959	100 : 106.68	1970	100 : 101.97	1981	100 : 103.19		

1989 - يىلى گوۋۇيۈەن 1990 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سائەت 0دىن باشلاپ مەملىكەت بويىچە 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشنى قارار قىلدى، قەشقەر ۋىلايىتىدە ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس

تەكشۈرۈش نەتىجىسى مۇنداق بولدى: يىللاردىن بۇيانقى نوپۇسنىڭ جىنس پەرقى ئۆزگىرىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولدى، ئومۇمىي يۇزلىنىشى جىنس پەرقى نىسبىتى نورمال بولغان ئەھۋال ئاستىدا نوپۇسنىڭ جىنس پەرقى ئومۇمىي نوپۇس سانىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئېشىپ باردى. ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئەر 1 مىليون 467 مىڭ 463، ئايال 1 مىليون 387 مىڭ 90.

§ 2 . مەدەنىيەت قۇرۇلمىسى

قەشقەر ۋىلايىتى — نوپۇسى بىرقەدەر كۆپ، نوپۇسنىڭ مەلۇماتى بىرقەدەر تۆۋەن رايون. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى بۇ يەردە پەقەت ئاز ساندىكى ناھىيىلەردە بىر قانچىدىن باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ بار ئىدى، ۋىلايەت بويىچە ئادەتتىكى دارىلمۇئەللىمىندىن 2سى، باشلانغۇچ مەكتەپتىن 107سى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە دىنىي مەكتەپنىڭ نىسبىتى كۆپ سانىنى ئىگىلەيتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 1953 - يىلدىن باشلاپ، قەشقەر ۋىلايىتىدە ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپتىن 3 ى قۇرۇلدى، ۋىلايەتتىنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرى ساغلام راۋاجلاندى. شۇ يىلى ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 1328، ئوتتۇرا دەرىجىلىك 2 دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 1195، 314 باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 96 مىڭ 34 ئىدى. 1953 - يىلدىن 1964 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرى مىسلىسىز راۋاجلاندى، ۋىلايەت بويىچە جەمئىي 739 باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 218 مىڭ 337گە؛ 72 ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 26 مىڭ 441گە، ئوتتۇرا دەرىجىلىك 2 كەسپىي مەكتەپ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 560قا يەتتى. ۋىلايەت بويىچە 6 ياشتىن ئاشقان 1 مىليون 536 مىڭ 712 نوپۇس ئىچىدە ماۋارىپتا تەربىيىلەنگەن نوپۇس 487 مىڭ 231 بولۇپ، 6 ياشتىن ئاشقان نوپۇسنىڭ %31.71نى تەشكىل قىلدى؛ بۇنىڭ ئىچىدە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 218 مىڭ 337 بولۇپ، 6 ياشتىن ئاشقان ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %14.21نى؛ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم ئوقۇش تارىخىغا ئىگىلەر 199 مىڭ 824 بولۇپ، 6 ياشتىن ئاشقان نوپۇسنىڭ %13نى؛ مەخسۇس كۇرس ئوقۇش تارىخىغا ئىگىلەر 18 مىڭ 977 بولۇپ، 6 ياشتىن ئاشقان نوپۇسنىڭ %1.24نى؛ باشقا ئوقۇش تارىخىغا ئىگىلەر 50 مىڭ 93 بولۇپ، 6 ياشتىن ئاشقان نوپۇسنىڭ %3.26نى؛ ساۋاتسىزلار ياكى چالاساۋاتلار 1 مىليون 49 مىڭ 481 بولۇپ، 6 ياشتىن ئاشقان نوپۇسنىڭ %68.29نى تەشكىل قىلدى.

1982 - يىلى مەملىكەت بويىچە 3 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇس 2 مىليون 380 مىڭ 732 بولۇپ چىقتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن نوپۇس 5517 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %0.23نى؛ ئالىي مەكتەپتە ئوقۇغانلار 1474 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %0.062نى؛ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغانلار 90 مىڭ 576 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %3.8نى؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغانلار 255 مىڭ 133 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %10.72نى؛ باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇغانلار 731 مىڭ 94 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %30.71نى ئىگىلىدى. 12 ياشتىن ئاشقان ساۋاتسىزلار ياكى چالا ساۋاتلار 714 مىڭ 315 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %30نى ئىگىلىدى، 1990 - يىلى مەملىكەت بويىچە 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تۇرلۇك ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ 1600 نەچچىگە، 6 ياشتىن ئاشقان نوپۇسنىڭ 2 مىليون 321 مىڭ 59غا يەتكەنلىكى مەلۇم بولدى، ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا (ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى) مەلۇماتقا ئىگىلەر 19 مىڭ 599 بولۇپ،

6 ياشتىن ئاشقان ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %84.0نى؛ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ (ئوتتۇرا تېخنىكوممۇ شۇنىڭ ئىچىدە) مەلۇماتىغا ئىگىلەر 150 مىڭ 611 بولۇپ، 6 ياشتىن ئاشقان ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %6.49نى؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 347 مىڭ 71 بولۇپ، 6 ياشتىن ئاشقان ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %14.95نى؛ باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 1 مىليون 186 مىڭ 822 بولۇپ، 6 ياشتىن ئاشقان ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %51.13نى؛ ساۋاتسىزلار ياكى چالا ساۋاتلار 616 مىڭ 956 بولۇپ، 6 ياشتىن ئاشقان ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %26.58نى ئىگىلىدى.

1990 - يىلى مەملىكەت بويىچە 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكى قەشقەر ۋىلايىتى نوپۇسنىڭ ياش ۋە جىنس پەرقى ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 — 4　　بىرلىكى: ئادەم

تۈرى / يېشى	جەمئىي	ئەر	ئايال	جىنس پەرقى نىسبىتى (ئاياللار 100)
0 — 4 ياش	441752	222616	219136	100:101.59
5 — 9 ياش	376512	189580	186932	100:101.42
10 — 14 ياش	281290	147179	134111	100:109.74
15 — 19 ياش	293011	153836	139175	100:110.53
20 — 24 ياش	270760	132500	138260	100:95.83
25 — 29 ياش	198769	100005	98764	100:101.26
30 — 34 ياش	163423	83530	79893	100:104.55
35 — 39 ياش	156159	78219	77940	100:100.36
40 — 44 ياش	150344	76655	73689	100:104.03
45 — 49 ياش	117644	60875	56769	100:107.23
50 — 54 ياش	104693	54118	50575	100:107.01
55 — 59 ياش	77530	42151	35379	100:119.14
60 — 64 ياش	79423	43625	35798	100:121.86
65 — 69 ياش	51919	29812	22107	100:134.85
70 — 74 ياش	42226	23557	18649	100:126.32
75 — 79 ياش	20108	12330	7838	100:157.31
80 — 84 ياش	16108	9074	7034	100:129
85 — 89 ياش	6086	3787	2299	100:164.72
90 — 94 ياش	4429	2584	1845	100:140.05
95 — 99 ياش	2085	1270	815	100:155.83
100 ياشتىن ئاشقانلار	222	140	82	100:170.73

جەدۋەل: 3 — 5

بىرلىكى: ئادەم

مىللىتى	جەمئىي			ئالىي مەكتەپنىڭ تولۇق كۇرسى			ئالىي مەكتەپنىڭ مەخسۇس كۇرسى			ئوتتۇرا تېخنىكوم			تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ			تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ			باشلانغۇچ مەكتەپ		
	پۈتۈن	ئەر	ئايال	پۈتۈن	ئەر	ئايال	پۈتۈن	ئەر	ئايال	پۈتۈن	ئەر	ئايال	پۈتۈن	ئەر	ئايال	پۈتۈن	ئەر	ئايال	پۈتۈن	ئەر	ئايال
جەمئىي	1704103	902678	801425	8517	5802	2715	11082	7296	3768	45131	26054	19077	105480	61179	44301	347072	200975	146097	1186821	601372	585449
خەنزۇ	162879	94791	68088	1984	1299	685	4718	2995	1723	11062	6015	5047	32288	18059	14229	61609	37931	23678	51218	28492	22726
موڭغۇل	229	122	107	6	4	2	10	5	5	30	8	22	41	26	15	67	35	32	75	44	31
خۇيزۇ	3407	2020	1387	30	21	9	61	32	29	174	96	78	468	249	219	1202	740	462	1472	882	590
زاڭزۇ	107	79	28	1	1		1		1	7	3	4	10	8	2	49	43	6	39	24	15
ئۇيغۇر	1515171	792996	722175	6335	4357	1978	6092	4105	1987	32959	19258	13701	71312	41884	29428	279753	159193	120560	1118720	564199	554521
مانجۇ	367	235	132	8	7	1	18	11	7	40	26	14	89	53	36	128	88	40	84	50	34
قازاق	176	139	37	6	5	1	4	3	1	28	16	12	27	23	4	58	53	5	53	39	14
قىرغىز	2857	1651	206	28	22	6	28	24	4	86	62	24	113	73	40	567	386	181	2035	1084	951
تاجىك	15343	8668	6675	58	51	7	93	86	7	585	475	110	701	557	144	2630	1894	736	11276	5605	5671
ئۆزبېك	2498	1366	1132	43	25	18	40	25	15	110	67	43	231	145	86	609	363	246	1465	741	724
باشقا مىللەتلەر	1069	611	458	18	10	8	17	10	7	50	28	22	200	102	98	400	249	151	384	213	171

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ 1990 - يىلى مەملىكەت بويىچە 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكى مەكتەپتە ئوقۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 — 6

بىرلىكى: ئادەم

تۈرى / مىللىتى	جەمئىي			ئالىي مەكتەپنىڭ تولۇق كۇرسى			ئالىي مەكتەپنىڭ مەخسۇس كۇرسى			ئوتتۇرا تېخنىكوم			تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ			تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ			باشلانغۇچ مەكتەپ		
	پىغەندىسى	ئەر	ئايال	پىغەندىسى	ئەر	ئايال	پىغەندىسى	ئەر	ئايال	پىغەندىسى	ئەر	ئايال	پىغەندىسى	ئەر	ئايال	پىغەندىسى	ئەر	ئايال	پىغەندىسى	ئەر	ئايال
جەمئىي	444844	229599	215245	2033	1077	956	1761	802	959	6939	3215	3724	16854	8239	8615	55101	29960	25141	362156	186306	175850
خەنزۇ	35113	17786	17327	578	268	310	532	229	303	1678	717	961	5652	2711	2941	7625	3920	3705	19048	9941	9107
ئۇيغۇر	402012	207511	194501	1410	779	631	1183	543	640	5101	2399	2702	10868	5337	5531	46582	25466	21116	336868	172987	163881
خۇيزۇ	858	453	405	8	6	2	8	2	6	23	8	15	67	24	43	141	75	66	611	338	273
قىرغىز	872	521	351	18	15	3	12	11	1	21	19	2	28	19	9	90	52	38	703	405	298
تاجىك	4913	2787	2126	5	5		15	14	1	73	52	21	134	103	31	494	362	132	4192	2251	1941
ئۆزبېك	617	313	304	8	3	5	4	1	3	8	4	4	47	19	28	96	46	50	434	240	214
موڭغۇل	64	29	35	1	1		1		1	6		6	7	4	3	8	2	6	41	22	19
باشقا مىللەتلەر	395	199	196	5		5	6	2	4	29	16	13	50	22	28	65	37	28	239	109	130

1990 - يىلى مەملىكەت بويىچە 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ناھىيە (شەھەر) لىرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاياسىدىكى ساۋاتسىز، چالا ساۋاتلار

جەدۋەل: 3 — 7

ناھىيە (شەھەر) لەر	15 ياشتىن يۇقىرىلار (ئادەم)			ساۋاتسىز، چالا ساۋات (ئادەم)			ساۋاتسىز، چالا ساۋاتلارنىڭ 15 ياشتىن يۇقىرىلار ئىچىدە تىڭشىلىغان نىسبىتى (%)		
	جەمئىي	ئەر	ئايال	جەمئىي	ئەر	ئايال	يىغىندىسى	ئەر	ئايال
جەمئىي	1598516	819034	779482	477045	227501	249544	29.84	27.78	32.01
قەشقەر شەھىرى	107511	53383	54128	19512	8475	11037	18.15	15.88	20.39
قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	200450	103819	96631	54390	26438	27952	27.13	25.47	28.93
قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسى	141748	72488	69260	37176	17528	19648	26.23	24.18	28.37
يېڭىسار ناھىيىسى	106597	54624	51973	28011	13576	14435	26.28	24.85	27.77
پوسكام ناھىيىسى	76164	38808	37356	23058	11428	11630	30.27	29.45	31.13
يەكەن ناھىيىسى	323469	164780	158689	93297	45378	47919	28.84	27.50	30.20
قاغىلىق ناھىيىسى	175327	89748	85579	46717	22886	23831	26.65	25.50	27.85
مەكىت ناھىيىسى	88004	44821	43183	29511	14235	15276	33.53	31.76	35.38
بوپۇغا ناھىيىسى	65137	33288	31849	20830	9903	10927	31.98	29.75	34.31
پەيزاۋات ناھىيىسى	151853	79086	72767	61107	29261	31846	40.24	37	43.76
مارالبېشى ناھىيىسى	148884	77399	71485	58824	26759	32065	39.51	34.57	44.86
تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى	13372	6790	6582	4612	1634	2978	34.49	24.06	45.24

§ 3 . مىللەت قۇرۇلمىسى

قەشقەر ۋىلايىتى — تارىختىن بۇيان كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن رايون، 1990 - يىلدىكى مىللەت سانى 18، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ تەخمىنەن 86.92% نى تىگىلەيدۇ، ئۇلار ۋىلايەت بويىچە 12 ناھىيە (شەھەر) گە جايلاشقان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەملىكەت بويىچە 4 قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش مەزگىلىدە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مىللەت تەركىبى مۇنداق بولدى: 1953 - يىلى 1 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ۋاقتىدا ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇس 1 مىليون 615 مىڭ 777 بولۇپ چىقتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 1 مىليون 567 مىڭ 69 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 96.99% نى؛ خەنزۇ 8214 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.51% نى؛ قىرغىز 21 مىڭ 228 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 1.31% نى؛ تاجىك

1949 — 1990 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتى نوپۇسىنىڭ مىللەت قۇرۇلمىسى

جەدۋەل: 3 — 8

تۈرى / يىللار	ئۇمۇمىي نوپۇس (ئادەم)	ئۇيغۇر		خەنزۇ		خويزۇ		تاجىك		قىرغىز		تۆزبېك		قازاق		رۇس		تاتار		باشقا مىللەتلەر	
		سانى (ئادەم)	ئۇمۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	سانى (ئادەم)	ئۇمۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	سانى (ئادەم)	ئۇمۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	سانى (ئادەم)	ئۇمۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	سانى (ئادەم)	ئۇمۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	سانى (ئادەم)	ئۇمۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	سانى (ئادەم)	ئۇمۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	سانى (ئادەم)	ئۇمۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	سانى (ئادەم)	ئۇمۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	سانى (ئادەم)	ئۇمۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)
1949	1516690	1472615	97.1	7610	0.5	1164	0.08	11390	0.75	19804	1.31	3577	0.24	71	0.005	67	0.004	52	0.003	340	0.2
1950	1537669	1493043	97.11	7709	0.5	1178	0.08	11518	0.75	20061	1.3	3624	0.24	71	0.005	68	0.004	53	0.003	344	0.2
1951	1565230	1519098	97.1	7854	0.5	1201	0.08	12483	0.8	20367	1.3	3683	0.24	72	0.004	69	0.004	54	0.003	349	0.2
1952	1580769	1533590	97.02	8016	0.5	1226	0.08	12874	0.81	20757	1.31	3753	0.24	73	0.004	70	0.004	55	0.003	355	0.2
1953	1615777	1567069	96.99	8214	0.51	1264	0.08	13594	0.84	21228	1.31	3847	0.24	72	0.004	71	0.004	56	0.003	362	0.22
1954	1614867	1575420	97.56	12930	0.8	1277	0.08	14194	0.88	6640	0.41	4019	0.25	90	0.004	43	0.003	43	0.003	211	0.01
1955	1617631	1574760	97.35	16006	0.99	1310	0.08	14258	0.88	7550	0.45	3442	0.21	56	0.003	42	0.003	27	0.002	180	0.01
1956	1613370	1568300	97.21	19430	1.2	1378	0.08	14428	0.89	6788	0.42	2779	0.17	43	0.002	22	0.001	19	0.001	183	0.01
1957	1634764	1593538	97.4	18081	1.11	1203	0.08	13926	0.85	4954	0.3	2713	0.17	39	0.002	22	0.001	31	0.002	254	0.02
1958	1669742	1623033	97.2	24876	1.49	1001	0.06	14644	0.88	4017	0.24	1915	0.11	70	0.004	13	0.0008	16	0.001	157	0.01
1959	1703613	1642167	96.4	38528	2.26	1405	0.08	14737	0.87	4245	0.25	2203	0.13	112	0.004	11	0.0007	28	0.002	177	0.01
1960	1714012	1642407	95.82	48730	2.84	941	0.05	14787	0.86	3455	0.2	2430	0.14	97	0.004	52	0.003	16	0.001	1097	0.064
1961	1755786	1653950	94.2	78283	4.46	2635	0.15	14823	0.84	3492	0.2	2055	0.11	138	0.005	49	0.003	12	0.0007	349	0.2
1962	1761022	1659012	94.2	77781	4.42	2857	0.15	14968	0.85	3952	0.22	2031	0.12	113	0.004	22	0.001	11	0.0006	275	0.2
1963	1742671	1639675	94.1	77835	4.47	3535	0.20	14863	0.85	3722	0.21	2285	0.13	198	0.01	8	0.0005	17	0.001	533	0.3
1964	1785046	1671336	93.63	87695	4.91	3788	0.23	15296	0.86	3975	0.22	2395	0.13	243	0.01	33	0.002	24	0.001	361	0.02
1965	1767889	1648405	93.31	93553	5.31	3350	0.19	15534	0.89	4361	0.25	2064	0.12	266	0.015	10	0.001	28	0.002	318	0.02
1966	1847949	1678870	90.85	142628	7.72	3415	0.18	15711	0.85	4185	0.23	2221	0.12	363	0.02	16	0.001	23	0.001	517	0.03
1967	1887371	1710191	90.61	150204	7.96	3986	0.21	16036	0.85	3982	0.21	2017	0.11	476	0.03	13	0.001	36	0.002	430	0.02

0.03	638	0.001	23	0.001	16	0.03	614	0.11	2175	0.24	4666	0.86	16413	0.22	4179	8.09	154858	90.4	1730197	1913779	1968
0.02	481	0.001	24	0.0002	5	0.02	404	0.1	2033	0.26	5072	0.86	16917	0.23	4453	8.16	160733	90.34	1778608	1968730	1969
0.02	330	0.001	30	0.0002	6	0.02	411	0.09	1900	0.24	4777	0.85	16983	0.22	4314	7.97	159673	90.6	1815779	2004203	1970
0.02	335	0.001	24	0.0002	8	0.02	352	0.09	1792	0.25	5142	0.86	17461	0.214	4317	8.17	166218	90.39	1839541	2035190	1971
0.02	399	0.001	25	0.0002	9	0.01	283	0.08	1639	0.2	4207	0.84	17400	0.22	4480	8.22	169523	90.4	1864103	2062068	1972
0.02	384	0.001	20	0.0001	11	0.01	317	0.095	2008	0.2	4135	0.85	17829	0.22	4593	8.27	173207	90.33	1892317	2094821	1973
0.02	434	0.001	22	0.0001	9	0.01	269	0.093	1994	0.19	4148	0.88	18650	0.23	4892	8.15	175284	90.43	1944379	2150081	1974
0.02	365	0.001	23	0.0001	8	0.01	258	0.093	2033	0.214	4598	0.87	19002	0.21	4612	7.87	171449	90.71	1976069	2178421	1975
0.02	347	0.001	23	0.0001	4	0.01	214	0.089	1893	0.21	4405	0.95	20178	0.19	4129	5.85	124011	92.08	1963824	2119024	1976
0.01	234	0.001	34	0.0001	4	0.01	139	0.09	1918	0.19	4032	0.94	20023	0.19	3963	5.96	126924	92.61	1970548	2127819	1977
0.01	301	0.001	23	0.0001	6	0.01	163	0.08	1826	0.19	4197	0.93	20251	0.18	3940	6.17	133873	91.32	1982575	2147137	1978
0.01	291	0.001	24	0.0003	7	0.008	166	0.08	1747	0.2	4389	0.97	21007	0.17	3757	6.43	139392	92.12	1997619	2168399	1979
0.03	745	0.002	44	0.0002	7	0.007	144	0.085	1882	0.21	4342	0.98	21539	0.15	3304	6.19	135818	92.35	2026209	2194034	1980
4.88	113691	0.001	23	0.0001	4	0.004	104	0.087	2024	0.17	4062	0.95	22180	0.13	3084	5.78	134554	87.96	2047805	2328231	1981
4.89	116457	0.001	23	0.0001	3	0.005	126	0.09	2204	0.18	4215	0.96	22940	0.13	3066	5.8	138127	87.92	2093152	2380732	1982
4.1	97956	0.0005	11	0.0003	8	0.006	147	0.1	2467	0.19	4461	0.96	22905	0.15	3467	5.6	133779	88.89	2124948	2390644	1983
4.93	120534	0.0004	12	0.0006	12	0.007	159	0.09	2127	0.16	3924	0.98	23915	0.14	3335	5.51	134786	88.17	2155683	2444921	1984
5.02	126300	0.0008	21	0.0007	16	0.006	123	0.11	2359	0.18	4433	0.97	24257	0.13	3279	5.31	132222	88.2	2194634	2488154	1985
6.4	162095															5.34	135357	88.26	2236101	2533553	1986
5.01	129645	0.0008	21	0.0009	27	0.007	201	0.09	2537	0.17	4525	1	25815	0.14	3607	5.42	140274	88.15	2281532	2588184	1987
4.87	127992	0.0011	30	0.0009	24	0.008	235	0.11	2834	0.253	6111	1.04	27341	0.14	3699	5.4	142693	87.83	2318951	2629910	1988
4.62	123792	0.0008	23	0.0011	32	0.008	224	0.12	3133	0.19	5002	1	27070	0.14	3633	5.29	142805	87.98	2373530	2679244	1989
0.008	2211	0.0007	17	0.0018	51	0.007	210	0.12	3539	0.17	4867	0.98	28037	0.18	5144	7.14	203702	91.32	2606775	2854553	1990

13 مىڭ 594 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %84.0نى؛ باشقا مىللەتلەر نوپۇسى 5672 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %35.0نى ئىگىلىدى. 1964 - يىلى 2 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇس 1 مىليون 785 مىڭ 46 بولۇپ چىقتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 1 مىليون 671 مىڭ 336 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %93.63نى، خەنزۇ 87 مىڭ 695 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %4.91نى؛ تاجىك 15 مىڭ 296 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %0.86نى؛ قىرغىز 3975 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %0.22نى؛ باشقا مىللەتلەر نوپۇسى 6744 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %0.38نى ئىگىلىدى. 1982 - يىلى 3 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇس 2 مىليون 380 مىڭ 732 بولۇپ چىقتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 2 مىليون 93 مىڭ 152 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %87.92نى؛ خەنزۇ 138 مىڭ 127 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %5.8نى؛ تاجىك 22 مىڭ 940 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %0.96نى؛ باشقا مىللەتلەر نوپۇسى 126 مىڭ 513 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %0.42نى ئىگىلىدى. 1990 - يىلى 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇس 2 مىليون 854 مىڭ 533 بولۇپ چىقتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 2 مىليون 606 مىڭ 775 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %91.32نى؛ خەنزۇ 203 مىڭ 702 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %7.14نى؛ تاجىك 28 مىڭ 37 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %0.98نى ئىگىلىدى؛ باشقا مىللەتلەر نوپۇسى 16 مىڭ 39 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %0.56نى ئىگىلىدى.

1949 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى 1949- يىلدىن ئىلگىرىكىسىگە قارىغاندا سۈرئىتى ئەڭ تېز بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 1949 - يىلدىكىگە قارىغاندا %177.02؛ قازاقلار %295.77؛ خۇيزۇلار %441.92؛ تاجىكلار %246.15 كۆپەيدى؛ خەنزۇلار چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىش، ئاھالىلەرنى كۆچۈرۈش، ھەربىي سەپتىن بوشىغان، كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە كادىر يۆتكەش قاتارلىق تۈرلۈك ۋاستىلار ئارقىلىق قەشقەر ۋىلايىتىگە كەلگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ نوپۇسى 1949 - يىلدىكى 7610دىن 203 مىڭ 702گە يەتتى، مېخانىك ھالدا كۆپىيىش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى بولدى، 70 - يىللاردا پىلانلىق تۇغۇت يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، خەنزۇلار نوپۇسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى تۆۋەنلەپ، ۋىلايەت بويىچە ھەرقايسى مىللەتلەر ئىچىدە ئەڭ ئاخىرىدا تۇردى.

4 § . كەسىپ قۇرۇلمىسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە زامانىۋى سانائەت ئاساسىي جەھەتتىن يوق ئىدى، ئاھالىلەر ئاساسەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول سانائەت، سودا بىلەن شۇغۇللىناتتى، مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ نوپۇسى ئىچىدە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 64 مىڭ 699، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 4686، سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 17 مىڭ 123، سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 31 مىڭ 302 ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىدە يىرىك يېزا ئىگىلىكى ئۇل قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى ھەمدە سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈلدى، مۇلازىمەت، يېمەك - ئىچمەك كەسىپلىرىمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ راۋاجلاندى، 1949 - يىلدىن 1957- يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە قۇرۇلغان ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 34 (بىكتۇەن كارخانىلىرى بۇنىڭ سىرتىدا) كە، قول سانائەت كارخانىسى 243كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كوپىراتىپ 200، ئىشلەپچىقىرىش ئىسمېنا - گۇرۇپپىسى 43، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلاردا ئىشلەۋاتقان ئىشچى - خىزمەتچى

2169غا يەتتى (بىكتۇەن سانائەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر بۇنىڭ سىرتىدا) . 1958 - يىلدىن باشلاپ 1980 - يىلغا قەدەر ۋىلايەت بويىچە سانائەت قۇرۇلۇشى تېز راۋاجلاندى، كارخانا ئەسلىدىكى 277دىن 518گە يەتتى، سانائەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 8821گە، ئاساسىي قۇرۇلۇش ئىشچى - خىزمەتچىسى 1346گە، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇچىلىق، ھاۋارايى ساھەسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 8669غا، قاتناش - ترانسپورت ساھەسىدىكىلەر 1153كە، سودا يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتىدىكىلەر 11 مىڭ 221گە، شەھەر جامائەت ئىشلىرى ساھەسىدىكىلەر 539غا، پەن ۋە مەدەنىيەت، ماارىپ، ساھىيە ساھەسىدىكىلەر 21 مىڭ 555 كە، پۈل مۇئامىلە تارماقلىرىدىكىلەر 821گە، دۆلەت ئورگانلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرىدىكىلەر 9558گە يەتتى؛ كەسىپكار 63 مىڭ 683كە، يەرلىك يېزا ئىگىلىكى نوپۇسى 1 مىليون 831 مىڭ 839غا يەتتى. 1981 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كەسىپكار 99 مىڭ 713كە، يەرلىك يېزا ئىگىلىكى نوپۇسى 1 مىليون 908 مىڭ 922گە يەتتى. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە نوپۇسنىڭ كۆپىيىش ئېھتىياجى بويىچە يەرلىك يېزا ئىگىلىكى نوپۇسىنىڭ 2 ،، 3 - كەسىپلەرگە يۆتكىلىشىدىمۇ بىرقەدەر زور ئۆزگىرىشلەر بولدى، بولۇپمۇ ھەرقايسى ساھەلەردىكى كەسىپكارلار ھەسسىلەپ كۆپەيدى، ۋىلايەتنىڭ ھەرقايسى ساھە، ھەرقايسى كەسىپلىرىدىكى كەسىپكارلار نوپۇسىدا تۆپ ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى، 1990 - يىلغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە ھەرقايسى ساھە، ھەرقايسى كەسىپلەرنىڭ تەرەققىياتى بىرقەدەر تولۇق بولدى، ۋىلايەت بويىچە كەسىپكارلار نوپۇسىنى تەپسىلىي ئايرىغاندا مۇنداق: سانائەت نوپۇسى 66 مىڭ 24، يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 2 مىليون 340 مىڭ 656، گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قىدىرىپ تەكشۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار 746، بىناكارلىق ساھەسىدىكىلەر 15 مىڭ 798، قاتناش - ترانسپورت، پوچتا - تېلېگراف، ئالاقە ساھەسىدىكىلەر 12 مىڭ 654، سودا، ئاسىۇدى يېمەك - ئىچمەك ساھەسى، ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش، سېتىش ۋە ئامبارداا ساقلاش ساھەسىدىكىلەر 36 مىڭ 302، ئۆي - زېمىن باشقۇرۇش، جامائەت ئىشلىرى، ئاھالىلەر مۇلازىمىتى ۋە مەسلىھەت بېرىش مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 7994، مەھىيە، تەنتەربىيە ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 9985، ماارىپ، مەدەنىيەت، سەنئەت ۋە رادىئو- تېلېۋىزىيە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 32 مىڭ 974، ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئۇنىۋېرسال تېخنىكا مۇلازىمىتى ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 250، پۈل مۇئامىلە، سۇغۇرتا ساھەسىدىكىلەر 4442، دۆلەت ئورگانلىرىدىكى، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلاردىكىلەر 30 مىڭ 771، باشقا ساھەدىكىلەر 153. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ۋە ساھەلەر ئوتتۇرىسىدىكى تەڭشەش جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ۋە تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشنى كۆزدە تۇتقان، كەسىپكارلارنىڭ كۆپىيىشى ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسكەنلىكىدىنمۇ دېرەك بېرىدۇ. 1949 - يىلدىن 1990 - يىلغا قەدەر ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئېھتىياجى ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەڭشىلىشىگە ئەگىشىپ، بۇ مەزگىلدىكى سانائەت قۇرۇلمىسىدىمۇ تاقىۋېتىش، توختىتىش، قوشۇۋېتىش ۋە ئۆزگەرتىۋېتىش بارلىققا كېلىپ، سانائەت نوپۇسىدا كېمىيىش ئەھۋالى كۆرۈلدى، بولۇپمۇ 1961 - يىلدىن 1964 - يىلغا قەر ۋىلايەت بويىچە ئاز كەم 40 مىڭ كىشى ئىخچاملىنىپ ياكى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلۈپ، سانائەت نوپۇسىدا كېمىيىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى، 1958 - يىلدىكىگە سېلىشتۇرغاندا سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇس %31 ئازايدى. 1972 - يىلدىن كېيىن، سانائەت نوپۇسىدا يەنە تېز كۆپىيىش ئەھۋالى بارلىققا كەلدى، كۆپىيىش ھەجمى %37 ئەتراپىدا بولدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش ۋە تېرىقچىلىقنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش ئارقىلىق، سانائەت نوپۇسى بىلەن يەرلىك يېزا ئىگىلىكى نوپۇسى ئىچىدە يېڭى ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى، 2 ،، 3 - كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يېزا ئىگىلىك نوپۇسى

كۆپەيدى، 1984 - يىلغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 1981 - يىلدىكى 386 مىڭ 875تىن 441 مىڭ 371گە يېتىپ، 14.09% ئاشتى؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 1 مىليون 841 مىڭ 356دىن 2 مىليون 3550كە يېتىپ، 8.81% ئاشتى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە كەسىپكارلار نوپۇسى 1 مىليون 446 مىڭ 54كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق، سۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1 مىليون 227 مىڭ 961، سانائەتتىكىلەر 66 مىڭ 24، ئاساسىي قۇرۇلۇشتىكىلەر 15 مىڭ 798، قاتناش - تىرانسپورتتىكىلەر 12 مىڭ 654، سودا، يېمەك - ئىچمەك ساھەسىدىكىلەر 36 مىڭ 302، پەن - ماۋارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە ساھەسىدىكىلەر 43 مىڭ 209، ئورگان، خەلق تەشكىلاتلىرىدىكىلەر 30 مىڭ 924، باشقا ساھەدىكىلەر 13 مىڭ 182. ساھە جەھەتتىن قارىغاندا، قەشقەر ۋىلايىتىدە يىرىك يېزا ئىگىلىكى ۋە 2 ،. 3 - كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار يىلدىن يىلغا ئاشتى، ئېشىش سۈرئىتى باشقا ساھەدىكىلەرگە قارىغاندا تېز بولدى، بولۇپمۇ 2 ،. 3 - كەسىپتىكىلەرنىڭ سانى ھەسسىلەپ كۆپەيدى، قەشقەر ۋىلايىتى يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان رايون بولغاچقا، يېزا ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئەڭ كۆپ. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 2 مىليون 340 مىڭ 656، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 499 مىڭ 624.

1949 — 1990 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى قىسمەن يىللاردا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ساھەلەر بويىچە نوپۇس قۇرۇلمىسى

جەدۋەل: 3 — 9

يىللار / تارماقلار		1955 - يىلى		1964 - يىلى		1982 - يىلى		1990 - يىلى	
		ئادەم سانى	%	ئادەم سانى	%	ئادەم سانى	%	ئادەم سانى	%
ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئومۇمىي سانى		15700		51278		103768		1446054	
بۇنىڭ ئىچىدە ساھەلەرگە چاپلىشىش	سانائەت تارمىقى	1110	7.07	4398	8.58	18472	17.8	66024	4.57
	ئاساسىي قۇرۇلۇش تارمىقى			628	1.22	2456	2.37	15798	1.09
	دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق تارماقلىرى	319	2.03	13887	27.08	12433	11.98	1227961	84.92
	قاتناش - تىرانسپورت تارمىقى	818	5.21	560	1.09	2303	2.22	12654	0.88
	سودا، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت ساھەسى	3867	24.63	11996	23.39	19596	18.88	36302	2.51
	شەھەر جامائەت ئىشلىرى			556	1.08	914	0.88	8740	0.6
	پەن، مەدەنىيەت، ماۋارىپ، سەھىيە	4101	26.12	10611	20.69	22432	21.62	43209	2.99
	پۈل مۇئاملە تارمىقى			1148	2.24	9681	9.33	4442	0.31
	دۆلەت ئورگانلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرى	5485	34.94	7494	14.61	15391	14.83	30924	2.14

§ 5 . شەھەر - يېزا قۇرۇلمىسى

چىلە سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى) قەشقەر دوتەيلىكىگە سۇلى مەھكىمىسى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى، پەيزاۋات ناھىيىسى، يەكەن مەھكىمىسى، سارىقول ۋازارىتى، مارالبېشى ئايمىقى، قاغىلىق ناھىيىسى، يېڭىسار ۋازارىتى قاتارلىقلار قارايتتى، جەمئىي نوپۇسى 791 مىڭ 59 ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەر - بازار نوپۇسى تەخمىنەن 69 مىڭ 455 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %8.78نى ئىگىلەيتتى.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى)، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئومۇمىي نوپۇس 1 مىليون 516 مىڭ 690گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەر - بازار نوپۇسى 92 مىڭ 615، يېزا نوپۇسى 1 مىليون 424 مىڭ 75. شەھەر - بازار نوپۇسى ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ تەخمىنەن %6.1نى، يېزا ئىگىلىك نوپۇسى تەخمىنەن %93.9نى ئىگىلىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى شەھەر - بازار نوپۇسى يىلمۇ يىل كۆپەيدى. 1953 - يىلى مەملىكەت بويىچە تۇنجى قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى شەھەر - بازار نوپۇسى 119 مىڭ 302گە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %7.4نى ئىگىلىدى. 1964 - يىلى مەملىكەت بويىچە 2 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ۋىلايەت تەۋەسىدىكى شەھەر-بازار نوپۇسى 166 مىڭ 903كە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %9.4نى ئىگىلىدى. 1964 - يىلى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى شەھەر - بازار نوپۇسى خەلق ئىگىلىكىنى ئومۇميۈزلۈك تەڭشەش تۈپەيلىدىن، زور ھەجىمدە قىسقارتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ 1 - سېپى كۆچەيتىلدى. شەھەر - بازار نوپۇسىنىڭ نىسبىتىدە ئازراق تۆۋەنلەش بولدى. 1963 - يىلى ۋىلايەت بويىچە شەھەر - بازار نوپۇسى 1961 - يىلدىكى 187 مىڭ 627دىن 153 مىڭ 62گە چۈشۈپ، %18.4 ئازايدى. شۇنىڭدىن كېيىن شەھەر - بازار نوپۇسى ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى، 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، نوپۇس باشقۇرۇش خىزمىتى بىرمەھەل كونترول قىلىنمىدى، شۇنىڭ بىلەن شەھەر - بازار نوپۇسى يەنە كۆپەيدى. 1982 - يىلى مەملىكەت بويىچە 3 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ۋىلايەتتىكى شەھەر - بازار نوپۇسى 407 مىڭ 830غا يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %13.17نى ئىگىلىدى. 1982 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە تېز راۋاجلىنىش دەۋرىگە قەدەم باستى، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى نوپۇسنىڭ شەھەر-بازارلارغا كىرىش قەدىمىنى تېزلەتتى. شۇ جەريانىدا ۋىلايەت بويىچە نوپۇس، بولۇپمۇ شەھەر - بازار نوپۇسىنىڭ نىسبىتى يىلمۇ يىل كۆپەيدى، بۇ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى شەھەر - بازار نوپۇسىنىڭ كۆپەيىشى ئەڭ تېز بولغان مەزگىل بولدى، 1990 - يىلغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە شەھەر - بازار نوپۇسى 499 مىڭ 624كە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %17.5نى ئىگىلىدى.

1949 — 1990 - يىلغىچە ۋىلايەت تەۋەسىدىكى شەھەر - بازار نوپۇسى ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا كۆپەيىش ۋەزىيىتىدە تۇرۇپ كەلدى، بۇ جەريانىدا ئايرىم يىللاردا سىياسەتنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن تۆۋەنلىگەنلىرى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسىي جەھەتتىن نورمال نىسبەت بويىچە كۆپىيىپ باردى، 1990 - يىلغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە شەھەر - بازار نوپۇسى 1949 - يىلدىكىگە قارىغاندا 407 مىڭ 9 كىشى ساپ كۆپەيدى، 5.4 ھەسسە ساپ ئاشتى، يىللىق ئوتتۇرىچە كۆپەيگەن ئادەم 9691 بولدى.

بۇنىڭدىن باشقا، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى شەھەر - بازار نوپۇسى نىسبىتىنىڭ ۋىلايەت بويىچە 12 ناھىيە (شەھەر)گە تارقىلىشى تەكشى ئەمەس. 1952 - يىلى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ناھىيە (شەھەر) لەردە شەھەر- بازار

نوپۇسنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى مۇنداق ئىدى: شەھەر - بازار نوپۇسى بىرقەدەر مەركەزلەشكەن ۋە كۆپرەك بولغان ناھىيە (شەھەر) لەردىن قەشقەر شەھىرىدە شەھەر - بازار نوپۇسى 32 مىڭ 110 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %3.42نى؛ يەكەن ناھىيىسىدە بازار نوپۇسى 18 مىڭ بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %5.7نى؛ قاغىلىق ناھىيىسىدە بازار نوپۇسى 11 مىڭ 371 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %7.2نى؛ پىچىسار ناھىيىسىدە بازار نوپۇسى 7370 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %4.7نى؛ مەكىت ناھىيىسىدە بازار نوپۇسى 8420 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %13.3نى ئىگىلىدى. باشقا ناھىيە بازارلىرى نوپۇسنىڭ شۇ ناھىيە نوپۇسىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى بىرقەدەر تۆز ئىدى، يوپۇغا ناھىيىسىدە بازار نوپۇسى 1800 بولۇپ، %3.24نى؛ مارالبېشى ناھىيىسىدە بازار نوپۇسى 3500 بولۇپ، %2.8نى؛ پەيزاۋات ناھىيىسى ۋە سارىقول ناھىيىسىنىڭ %2.2نى؛ قەشقەر پېچىشەھەر ناھىيىسى ۋە قەشقەر كونائەھەر ناھىيىسىنىڭ %2نى ئىگىلىدى؛ ئەڭ ئاز بولغان پوسكام ناھىيە بازىرىنىڭ نوپۇسى 147 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %0.2نى ئىگىلىدى.

1953 -، 1964 -، 1982 -، 1990 - يىللاردىكى مەملىكەت بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناھىيە (شەھەر) بازارلىرىنىڭ نوپۇس ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 — 10

ناھىيە (شەھەر)	1953 - يىلى			1964 - يىلى			1982 - يىلى			1990 - يىلى		
	ئومۇمىي نوپۇس (ئادەم)	شەھەر (بازار) نوپۇسى (ئادەم)	ئومۇمىي نوپۇسنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	ئومۇمىي نوپۇس (ئادەم)	شەھەر (بازار) نوپۇسى (ئادەم)	ئومۇمىي نوپۇسنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	ئومۇمىي نوپۇس (ئادەم)	شەھەر (بازار) نوپۇسى (ئادەم)	ئومۇمىي نوپۇسنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	ئومۇمىي نوپۇس (ئادەم)	شەھەر (بازار) نوپۇسى (ئادەم)	ئومۇمىي نوپۇسنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)
ۋىلايەت بويىچە جەمئىي	1615777	119302	7.38	1785046	166903	9.35	2380732	407830	17.13	2854553	499624	17.5
قەشقەر شەھىرى	101909	48808	47.9	150539	80143	53.24	177454	133863	75.44	215437	158352	73.5
قەشقەر كونائەھەر ناھىيىسى	169656	1000	0.6	221242	2319	1.05	277941	15390	5.54	337260	24888	7.38
قەشقەر پېچىشەھەر ناھىيىسى	161998	3167	1.95	168353	12652	7.52	210981	25109	11.9	245649	27124	11.04
پىچىسار ناھىيىسى	168419	11534	6.84	121150	5881	4.85	155460	16103	10.36	187745	21598	11.5
يوپۇغا ناھىيىسى	59553	2557	4.29	71336	1553	2.18	95195	8409	8.83	110825	10336	9.33
پەيزاۋات ناھىيىسى	155146	4346	2.8	161982	4169	2.57	221156	12084	5.46	262928	17916	6.81
مارالبېشى ناھىيىسى	132166	4022	3.04	162716	9893	6.08	257691	47014	18.24	303291	50324	16.59
يەكەن ناھىيىسى	338200	24615	7.28	352236	24648	6.99	450739	56635	12.56	537760	71785	13.35
پوسكام ناھىيىسى	82044	1033	1.26	84603	4325	5.11	113543	21314	18.77	149226	37457	25.1
قاغىلىق ناھىيىسى	170036	12128	7.13	190202	18086	9.51	254137	39395	15.5	311633	47527	15.25
مەكىت ناھىيىسى	67559	5712	8.45	88672	7403	8.35	146023	24854	17.02	168231	26980	16.04
تاشقورغان تاجىك تاۋابنوم ناھىيىسى	9091	380	4.18	12015	647	5.38	20412	4660	22.83	24618	5337	21.68

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى شەھەر - بازار نوپۇسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 — 11

يىللار	ئومۇمىي نوپۇس (ئادەم)	شەھەر - بازار نوپۇسى (ئادەم)	ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	يىللار	ئومۇمىي نوپۇس (ئادەم)	شەھەر - بازار نوپۇسى (ئادەم)	ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)
1949	1516690	92615	6.11	1975	2178421	214749	9.86
1953	1615777	119302	7.38	1978	2171137	249975	11.51
1957	1634764	144321	8.83	1980	2194034	289198	13.18
1961	1755786	187627	10.69	1982	2380732	407830	17.13
1964	1785046	166903	9.35	1985	2488154	464208	18.66
1968	1913779	187564	9.8	1990	2854553	499624	17.5
1972	2062068	178513	8.66				

1949 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى شەھەر - بازار نوپۇسىنىڭ ھەرقايسى يىللاردىكى نىسبىتى مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن يۇقىرى بولمىدى، قەشقەر شەھىرىدىلا شەھەر نوپۇسىنىڭ نىسبىتى يىللاردىن بۇيان ئىزچىل تۆردە مەملىكەت بويىچە ئوتتۇرىچە سەۋىيىدىن يۇقىرى تۇرۇپ كەلدى، باشقا 11 ناھىيىدە ھەرقايسى يىللاردا مەملىكەت بويىچە ئوتتۇرىچە سەۋىيىگە يەتمىدى.

Ⅲ باب

نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى

§1. مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 1 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى

1953 - يىل 4 - ئايدا قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرى دۆلەت مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، ئومۇمىي سايلام ۋە نوپۇس تەكشۈرۈش كومىتېتى قۇرۇپ، ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى دائىرىسىدىكى 12 ناھىيە (شەھەر)، 76 رايون، 671 يېزا، 328 مەمۇرىي كەنتتىكى نوپۇسنى تىزىملاپ چىقتى، ۋاقتى مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش بېكىتىلگەن ۋاقىت، يەنى، شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سائەت 24كىچە بولدى. تەكشۈرۈپ تىزىملاش نەتىجىسى مۇنداق بولدى: ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئائىلە 430 مىڭ 975، بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكى ئائىلە 389 مىڭ 611، شەھەر - بازارلاردىكى ئائىلە 41 مىڭ 364؛ ئومۇمىي نوپۇس 1 مىليون 615 مىڭ 777، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 845 مىڭ 183، ئايال 770 مىڭ 594؛ ۋىلايەت تەۋەسىدە 18 مىللەت بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 1 مىليون 567 مىڭ 69، تاجىك 13 مىڭ 594، خەنزۇ 8214، ئۆزبېك 3847، باشقا 14 ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 23 مىڭ 53.

§ 2 . مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 2 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى

1964 - يىل 3 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتى گوۋۇيۈەننىڭ مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 2 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش توغرىسىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇشىنى ئەملىيلەشتۈرۈپ، چ خ باشقارمىسى، خەلق ئىشلىرى باشقارمىسى، ستاتىستىكا باشقارمىسىنىڭ ھەمكارلىشىشى، ۋىلايەتلىك پارتكوم رەھبەرلىرىنىڭ باشلامچىلىقىدا، نۆۋەتتىدا سىناق قىلىنغان 5 خىزمەت گۇرۇپپىسىنى ئۆزىتىپ، ۋىلايەت دائىرىسىدە مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 2 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشنى يولغا قويۇشقا باشلىدى. شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سائەت 24تە، ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش نەتىجىسى مۇنداق بولدى: ۋىلايەت بويىچە ئائىلە 504 مىڭ 319، نوپۇس 1 مىليون 785 مىڭ 46، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 914 مىڭ 262، ئايال 870 مىڭ 784؛ يېزا نوپۇسى 1 مىليون 575 مىڭ 489، شەھەر - بازار نوپۇسى 209 مىڭ 557؛ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى 18 مىللەت ئىچىدە ئۇيغۇر 1 مىليون 671 مىڭ 336، خەنزۇ 87 مىڭ 695، تاجىك 15 مىڭ 296، قىرغىز 3975، خۇيزۇ 3788، ئۆزبېك 2295، باشقا 12 ئاز سانلىق مىللەت نوپۇسى 661؛ نوپۇسنىڭ مەلۇماتىدا ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى ئوقۇش تارىخىغا ئىگىلەر 18 مىڭ 977، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇش تارىخىغا ئىگىلەر 199 مىڭ 824، باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىدىكىلەر 218 مىڭ 337، ساۋاتسىز، چالا ساۋاتلار 1 مىليون 49 مىڭ 481.

§ 3 . مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 3 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى

1982 - يىلى نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ تىزىملاشتىن بىر كۆرۈنۈش

1982 - يىل 2 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتى گوۋۇيۈەن ئىلان قىلغان «نوپۇسنى 3 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش چارىسى»گە ئاساسەن، ۋىلايەت بويىچە نوپۇسنى 3 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشكە باشلىدى، ۋىلايەتلىك پارتكوم رەھبەرلىرىنىڭ باشلامچىلىقىدا نوپۇسنى 3 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا ۋىلايەت، ناھىيە، گۈڭشېدىن ئىبارەت 3 دەرىجىلىك ئىشخانا تەسىس قىلىندى، خىزمەت تەييارلىق كۆرۈش، تەكشۈرۈش قاتارلىق باسقۇچلارغا بۆلۈنۈپ ئىشلەندى.

ئۇنىڭ ۋاقتى 1982 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سائەت 0گىچە بولدى، تەكشۈرۈش تىزىملاشنىڭ نەتىجىسى مۇنداق بولدى: ۋىلايەت بويىچە ئائىلە 593

مىلك 9، نوپۇس 2 مىليون 380 مىڭ 732، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 1 مىليون 217 مىڭ 392، ئايال 1 مىليون 163 مىڭ 340؛ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 1 مىليون 972 مىڭ 902، شەھەر - بازار نوپۇسى 407 مىڭ 830؛ ۋىلايەت بويىچە 18 مىللەت ئىچىدە، ئۇيغۇر 2 مىليون 157 مىڭ 642، خەنزۇ 188 مىڭ 689، خۇيزۇ 4020، تاجىك 22 مىڭ 942، قىرغىز 4269، ئۆزبېك 2223، باشقا مىللەتلەر نوپۇسى 947؛ مەلۇماتى جەھەتتە ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگىلەر 16 مىڭ 995، ئوتتۇرا تېخنىكوم ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىدىكىلەر 90 مىڭ 576، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىدىكىلەر 255 مىڭ 133، باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىدىكىلەر 731 مىڭ 94، 12 ياشتىن يۇقىرى ساۋاتسىز ۋە چالا ساۋاتلار 714 مىڭ 315. تىزىملاش نەتىجىسى قايتا تەكشۈرۈلدى ۋە تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىندى، تۈرلۈك كۆرسەتكۈچلەر بىردەك دۆلەتلىك سۈپەت ئۆلچىمىگە يەتتى ياكى ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتتى.

4 § . مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى

1989 - يىل 8 - ئايدا ئاپتونوم رايون ۋە گوۋۈيۈەننىڭ ئالاقىدار تەستىقىغا ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايىتىدە مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشكە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا 20 نەچچە نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلدى. ئالدى بىلەن ۋىلايەت تەۋەسىدە ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش بېتەكچىلىرى ۋە ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرگۈچىلەرنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ، نۆۋەتتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى رەسمىي باشلاندى.

1990 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سائەت 0 بولغان ۋاقىت مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش ۋاقىت ئۆلچىمى قىلىندى، تىزىملاش نەتىجىسى مۇنداق بولدى: ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي ئائىلە 623 مىڭ 979، بۇنىڭ ئىچىدە شەخسىي ئائىلە 621 مىڭ 379، كوللېكتىپ ئائىلە 2600. ئومۇمىي نوپۇس 2 مىليون 854 مىڭ 553، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 1 مىليون 467 مىڭ 460 بولۇپ، %51.4نى؛ ئايال 1 مىليون 387 مىڭ 90 بولۇپ، %48.59نى ئىگىلىدى؛ شەھەر - بازار نوپۇسى 499 مىڭ 624. ۋىلايەت بويىچە 18 مىللەت ئىچىدە ئۇيغۇر 2 مىليون 606 مىڭ 775 بولۇپ، %91.32نى؛ خەنزۇ 203 مىڭ 702 بولۇپ، %7.14نى؛ باشقا مىللەتلەر نوپۇسى 44 مىڭ 76 بولۇپ، %1.54نى ئىگىلەيدۇ. نوپۇسنىڭ مەلۇماتى جەھەتتە، ۋىلايەت بويىچە 6 ياشتىن يۇقىرى نوپۇس 2 مىليون 221 مىڭ 59، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي مەكتەپ (ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى) مەلۇماتىدىكىلەر 19 مىڭ 599 بولۇپ، %0.84نى؛ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ (ئوتتۇرا تېخنىكومۇ شۇنىڭ ئىچىدە) مەلۇماتىدىكىلەر 150 مىڭ 611 بولۇپ، %6.49نى؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىدىكىلەر 347 مىڭ 72 بولۇپ، %14.95نى؛ باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىدىكىلەر 1 مىليون 186 مىڭ 821 بولۇپ، %51.13نى؛ ساۋاتسىز ياكى چالا ساۋاتلار 616 مىڭ 956 بولۇپ، %26.58نى ئىگىلەيدۇ؛ ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقانلار 448 مىڭ 444. نوپۇسنىڭ نىكاھلىنىش ئەھۋالى جەھەتتە: ۋىلايەت بويىچە 15 ياشتىن يۇقىرى نوپۇس ئىچىدە نىكاھلانمىغانلار 324 مىڭ 363 بولۇپ، %18.48نى، جۈرىسى بارلار 1 مىليون 237 مىڭ 305 بولۇپ، %70.5نى؛ جۈرىسى ئۆلۈپ كەتكەنلەر 103 مىڭ 352 بولۇپ، %5.89نى؛ نىكاھتىن ئاجرىشىپ كەتكەنلەر 89 مىڭ 976 بولۇپ، %5.13نى ئىگىلەيدۇ. تۇغۇت يېشىدىكى ئاياللار: ۋىلايەت بويىچە 15 ياشتىن 64 ياشقىچە بولغان تۇغۇت يېشىدىكى ئاياللار

786 مىڭ 242، پەرزەنتى يوقلار 210 مىڭ 701، بىردىن 3كىچە پەرزەنتى بارلار 289 مىڭ 694، 4تىن 9غىچە پەرزەنتى بارلار 260 مىڭ 328، 10 دىن كۆپرەك پەرزەنتى بارلار 25 مىڭ 519، ھەربىر تۇغۇت يېشىدىكى ئايالنىڭ ئوتتۇرىچە كۆرگەن پەرزەنتى 2.97، بېقىۋاتقان پەرزەنتى 2.28. ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش نەتىجىسى ئەڭرىشكە ئېلىنىپ تەكشۈرۈلدى، ئەڭرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈش كۆلىمى 56 مىڭ 975 كىشى بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %2نى ئىگىلىدى. نەتىجىدە بۇ قېتىمقى نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىيالىنىڭ كومپيۇتېردا ئومۇميۈزلۈك بىر تەرەپ قىلىنىش سۈپىتىنىڭ تامامەن لايىقەتلىك بولغانلىقى ئىسپاتلاندى.

IV باب

پىلانلىق تۇغۇت

قەشقەر ژىلايىتىدە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى 70 - يىللارنىڭ بېشىدىن تارتىپ قانات يايدۇرۇلدى، ئۇ چاغلاردىكى سىياسەتتە پىلانلىق تۇغۇت خەنزۇلار نوپۇسى ئىچىدىلا تەشەببۇس قىلىندى ۋە تەشۋىق قىلىندى، ئاڭلىق ھالدا ئۆزى ئىختىيار قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلدى، قانۇنىق بەلگىلىمە چىقىرىلمىدى، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە پىلانلىق تۇغۇت يولغا قويۇلمىدى. 80 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ سالمىقى ئاشۇرۇلدى، شەھەر، يېزىلاردىكى خەنزۇلار نوپۇسىغا قارىتا پىلانلىق تۇغۇت يولغا قويۇلدى ھەمدە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتى ۋە ئۇنىڭ پايدىسى تەشۋىق قىلىنىپ، پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇش ئۈچۈن ياخشى ئىدىيىۋى ئاساس سېلىندى.

1988 - يىل 4 - ئايدا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى» ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، تەشقەر ژىلايىتىدە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىدىكى تەشۋىقات، باشقۇرۇش، تېخنىكا مۇلازىمىتى ژىلايەتتىكى ھەرمىللەت خەلقى ئارىسىدا قانات يايدۇرۇلدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ژىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇس 1975 - يىلدىكى 2 مىليون 178 مىڭ 421دىن 2 مىليون 854 مىڭ 553كە يېتىپ، تۇغۇلۇش نىسبىتى %57.36دىن %7.24گە چۈشتى، تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى %72.20دىن %57.16گە چۈشتى. نوپۇسنىڭ شىددەت بىلەن كۆپىيىش ۋەزىيىتى ئۇنۇملۇك تىزگىنلەندى، نوپۇسنىڭ قارىغۇلارچە كۆپىيىشى، ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىلىشى پەيدىنپەي ئۆزگەرتىلدى، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى پەيدىنپەي ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ماسلىشىش يولىغا قاراپ ماڭدى.

§1. سىياسەت تەربىيىسى

70 - يىللارنىڭ بېشىدا قەشقەر ژىلايىتى ژىلايەت تەۋەسىدە پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇ چاغلاردا مەركەز «شەھەر - يېزا خەلقى ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇتنى زور كۈچ

بىلەن تەشۋىق قىلىش ۋە تەشەببۇس قىلىش، ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونى بۇنىڭ سىرتىدا بولۇش» نى تەلەپ قىلغاندى، قەشقەر ۋىلايىتى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، ئاساسلىقى، خەنزۇلار نوپۇسىغا قارىتا سىياسەت تەشۋىقاتى ئېلىپ باردى. پىلانلىق تۇغۇتنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى ۋە مۇناسىۋەتلىك بىلىملەر تەشۋىق قىلىندى، ئەرلەر ئېزىز، ئايالار خار دەپدىغان قاراش ئىدىيە جەھەتتىمۇ يەنىمۇ ئۆزگەرتىلىپ، كېچىكىپ نىكاھلىنىش، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش، ساغلام پەرزەنت كۆرۈپ، ئوبدان بېقىش تەشەببۇس قىلىندى. پىلانلىق تۇغۇتنى ئاڭلىق بولۇش، ئۆزى ئىختىيار قىلىش پرىنسىپى بولغا قويۇلدى.

70 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە گۇۋۇيۈەن «مەملىكەت بويىچە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىگە ئائىت مەلۇمات بېرىش يېغىنى توغرىسىدىكى دوكلات» نى تەستىقلاپ تارقىتىپ، ھەر دەرىجىلىك پارتكوملارغا پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىش، پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى كۈندىلىك ئىشلار كۈنتەرتىپىگە قويۇشنى تەكلىپ قىلدى. قەشقەر ۋىلايىتىدە بۇ خىزمەتكە ۋىلايەتنىڭ بىر نەپەر رەھبىرى مەسئۇل بولدى. ھەر دەرىجىلىك پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك تەشكىلاتلىرى ۋە ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرى تولۇقلاندى ۋە كۈچەيتىلدى، دەرىجىمۇ دەرىجە تۆتىدىغان ئادەم بولۇش، ھەممىلا جايدا باشقۇرىدىغان ئادەم بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى، سىياسەت جەھەتتە مۇنۇلار بەلگىلەندى: يېزىلاردا ئەر - ئايالالارنىڭ ئوخشاش ئوخشاش ھەق بېرىشنى يولغا قويۇش، «ئەرلەر ئوغلى يوق، قىزى بار ئائىلىلەرگە ئىنچ كۈيئوغۇل بولۇپ ماكانلىشىش» زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىندى؛ ئىشچى قوبۇل قىلغاندا، ئوخشاش شارائىتتا «ئوغلى يوق، قىزى بار ئائىلىلەر» گە ئالدىن ئېتىبار بېرىلدى؛ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش پاراۋانلىقى، ئەمگەك سۇغۇرتىسى قاتارلىق جەھەتلەردە ئەرلەر ئېزىز، ئايالالار خار دەپدىغان كونا ئادەت ئۆزگۈل - كېسىل تازىلاندى، پاناھسىز قېرى - چۆرىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىندى، شۇنىڭ بىلەن پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ چوڭقۇر راۋاجلىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى تەشۋىقات خىزمىتى ياخشى ئىشلەندى، مەسىلە ئاممىنىڭ ئۆزى ئىختىيار قىلىش ئاساسىدا پەيدىنپەي ھەل قىلىنىپ، «ئەر - ئايال ئىككى تەرەپنىڭ پىلانلىق پەرزەنت كۆرۈش مەجبۇرىيىتى بار»، «كېچىكىپ نىكاھلىنىش، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈشكە ئىلھام بېرىش كېرەك» دېگەن تەلەپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

1979 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقاتى خىزمىتىدە گېزىت، رادىئو، قارا تاختا گېزىتى، گۈڭشې ئەزالىرى يېغىنى، لوزۇنكا چاپلاش، ئەدەبىيات - سەنئەت ئويۇنلىرىنى كۆرسىتىش قاتارلىق كۆپ خىل شەكىللەردىن پايدىلىنىپ، كادىرلار ۋە ئاممىغا تەشۋىقات - تەربىيە ئېلىپ باردى. بىر قىسىم خەنزۇ ئامما دۆلەتنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، پىلانلىق تۇغۇتنى ئاڭلىق يوسۇندا يولغا قويۇپ، 2 ياكى 3 پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن تۇغۇت چەكلەش تەدبىرىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن قوللاندى.

80 - يىللاردا قەشقەر ۋىلايىتى پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقاتى خىزمىتىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى، بولۇپمۇ 1988 - يىل 4 - ئايدا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى» ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ۋىلايەت كەڭ كۆلەملىك تەشۋىقات - تەربىيە پائالىيىتىنى تەشكىللىدى. ۋىلايەتلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى ئاساسىي قاتلاملارغا بېرىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 20 نەچچە قېتىم پارتىيە، ھۆكۈمەت كادىرلىرى، ئىشچى - دېھقانلار، دىنىي زاتلار، زىيالىيلار قاتارلىقلارنىڭ تەكشۈرۈش يىغىنلىرىنى ئاچتى، ئۇلارغا «بۇ بەلگىلىمە» نى تەشۋىق قىلدى، ھەر تەبىقە زاتلىرىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇشقا بولغان تونۇشى ۋە پىكىرلىرىنى ئىگىلىدى؛ بۇ جەريانداا ۋىلايەت ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىدىكى تەشۋىقات ماتېرىياللىرىدىن 5000دىن كۆپرەكنى تەرجىمە قىلىشقا ۋە بېسىشقا تەشكىللەپ، ئۇنى ۋىلايەتتىكى كەنت ئاھالىلىرى كومىتېتلىرىغا قەدەر تارقاتتى ھەمدە باشقا ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە (شەھەر) لەر بىلەن ئالماشتۇرۇشقا

ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆلايەتتىكى ناھىيە (شەھەر) لەر يەنە رادىئو، گېزىت، تام گېزىتى، تەشۋىقات ئىشكابى، پروپېكسىيە پليونكىسى، ئەدەبىيات - سەنئەت ئويۇنلىرى، كىچىك گېزىت، قىسقا خەۋەر گېزىتى قاتارلىق كۆپ خىل ۋاستىلاردىن پايدىلىنىپ تەشۋىقات ئېلىپ باردى، ناھىيە (شەھەر) لىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتلىرى ئاساسىي قاتلاملارغا بېرىپ، تۇغۇت يېشىدىكى ئاياللارنى بىر بىرلەپ تىزىملاپ چىقتى ھەمدە كارتىلىق ئارخىپ تۈرغۇزۇپ، ھامىلىدارلىقتىن ساقلىنىش دورا، سايمانلىرىنى ھەربىر ئائىلىلەرگە قەدەر تەشۋىق قىلدى ۋە تارقاتتى، ئىشلىتىش ئۇسۇلىنى ئۆگەتتى؛ بەزى ناھىيە (شەھەر) لەر يەنە يېزىلاردا سۈرەت كۆرگەزمىسى ۋە گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ يىغىنى قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق پىلانلىق تۇغۇت روھى ۋە بەلگىلىمىسىنى تەشۋىق قىلىشقا تەشكىللىدى.

تەشۋىقات ئۇنۇمىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن، قەشقەر ۋىلايىتى «پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات - تەربىيە ئېيى» پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، ۋىلايەت، ناھىيە (شەھەر) لەردە «پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات ئېيى» غا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىلىرى ۋە ئىشخانىلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى، پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى جايلاردىكى پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات - سەپەرۋەرلىك يىغىنلىرىغا رياسەتچىلىك قىلىپ، تەشۋىقات، سەپەرۋەرلىك ئېلىپ باردى، خىزمەتنى كونكرېت ئورۇنلاشتۇردى، ئايرىم ناھىيە (شەھەر) لەر گۈڭشې رەھبەرلىرى ۋە تىببىي خادىملار قاتناشقان پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات تېلىفون يىغىنلىرىنى ئېچىپ، «ئۇچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى» ۋە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، ياشلار ئىتتىپاقى تەشكىلاتى، ئاياللار بىرلەشمىسى تەشكىلاتلىرىنىڭ يىغىنىدىن پايدىلىنىپ سەپەرۋەر قىلدى؛ ئايرىم يېزا (بازار) لىق پارتكومىلارنىڭ شۇجىلىرى كەنتلەرگە بېرىپ، ئايلىنىپ يۈرۈپ ئاممىنى سەپەرۋەر قىلدى ھەمدە تىببىي داۋالاش ئەترەتلىرىنى بىر تەرەپتىن تەشۋىق قىلىش، بىر تەرەپتىن مۇلازىمەت قىلىشقا تەشكىللىدى، ئاممىنى پىلانلىق تۇغۇت داۋالاش تېخنىكا مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ۋىلايەتتىكى ناھىيە (شەھەر) لەر سۆھبەت يىغىنى، ئۆگىنىش كۇرسلىرىنى ئېچىش ئارقىلىق، ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتىلغان پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنى كۆپ شەكىل، كۆپ يوللار ئارقىلىق كەڭ تەشۋىق قىلدى، نەتىجىدە ۋىلايەت بويىچە 90% ئەتراپىدىكى ئامما تەربىيىگە ئىگە بولۇپ، پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ ئۆڭۈشلۇق قانات يايدۇرۇلۇشى ئۈچۈن ياخشى ئاممىۋى ئاساس سېلىندى.

1982 - يىلدىن كېيىن ۋىلايەت ھەر يىلى 2 — 3 - ئايلاردا «پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات - تەربىيە ئېيى» پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ تۇردى. بۇ مەزگىلدە ناھىيە (شەھەر) لەر شۇ يىلدىكى خىزمەت ئەھلىيىتىگە بىرلەشتۇرۇپ، كۆپ خىل شەكىللەرنى قوللىنىپ، ئاساسىي قاتلاملارغا بېرىپ، تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىشلىدى. ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆسكى ۋىلايەتلىك تەشۋىقات ئېيى پائالىيىتىگە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، ئۆزلىرى تەييارلىغان پىلانلىق تۇغۇت ئاساسىي تېمىسىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئويۇنلىرىنى ناھىيە (شەھەر)، يېزا (بازار) لارغا ئاپىرىپ سەييارە كۆرسەتتى؛ ۋىلايەتلىك رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى پىلانلىق تۇغۇتقا ئائىت مەخسۇس پروگراممىلارنى قەرەللىك ھالدا ئاڭلىتىش. كۆرسەتمىنى ئورۇنلاشتۇردى، كىنوخانا، تىياتىرخانىلار كىنو قويۇشتىن ئىلگىرى پىلانلىق تۇغۇت مەخسۇس تېمىسىدىكى ھۆججەتلىك فىلىم ۋە پروپېكسىيە پليونكىلىرىنى كۆرسىتىپ تۇردى؛ پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات ئاپتوموبىللىرى چىقىرىلىپ، دەم ئېلىش، ھېيت - بايرام كۈنلىرىدە، شەھەر، يېزا بازارلىرىدا پىلانلىق تۇغۇت مەخسۇس ئۇنىڭلىغۇ لېنتىلىرى ئاڭلىتىلدى، تەشۋىقات شوئارلىرى چاپلاندى، پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقاتى كەيپىياتى زور كۈچ بىلەن بەرپا قىلىندى. تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلغاندىن سىرت، ۋىلايەتتە يەنە 9- ئاينىڭ 25 - كۈنى «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ مەملىكىتىمىز نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىنى تىزگىنلەش مەسىلىسى توغرىسىدا بارلىق كومپارتىيە ئەزالىرى، كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ئەزالىرىغا چىقارغان ئۇچۇق خېتى» ئېلان قىلىنغان خاتىرە كۈنىنىڭ ئالدى - كەينىدە، دۇنيادا 5 مىليارد ئاھالە خاتىرە كۈنى (1987 - يىل 7 - ئاينىڭ

11 - كۇنى) قاتارلىق مەزگىللەردە، مەركەزلىك تەشۋىقات پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت ئېڭى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتىلدى.

گەۋدىلىك تەشۋىقات ياخشى ئېلىپ بېرىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلايەت بويىچە دائىملىق تەشۋىقات باشتىن ئاخىر قەتئىي داۋاملاشتۇرۇلۇپ كەلدى، ئۇلايەت، ناھىيە (شەھەر) دىن ئىبارەت 2 دەرىجىلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتلىرى 1990 - يىلدىن كېيىن بىرلىكتە «قەشقەر ئۇلايىتىدە پىلانلىق تۇغۇت» ھەم «نوپۇس ۋە تۇرمۇش» گېزىتىنى چىقاردى. گېزىتنىڭ مەزمۇنى مول بولۇپ، خەۋەرلەرگە سۈرەت قوشۇپ بېرىلىپ، پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتى بىلەن ساۋات بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ گېزىت خەلق ئاممىسىنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشتى، بۇ گېزىتنىڭ خەنزۇچىسى 137 سان، ئۇيغۇرچىسى 24 سان چىقىرىلدى. ئومۇمىي تىراژى 563 نۇسخا بولۇپ، تەشۋىقات دائىرىسى %70تىن ئاشتى.

ئۇلايەت، ناھىيە (شەھەر) دىن ئىبارەت 2 دەرىجىلىك ئورۇنلار يەنە «قەشقەر گېزىتى» ئىدارىسى بىلەن بىرلىشىپ «نوپۇس ۋە كەلگۈسى» دېگەن تېمىدا مۇكاپاتلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلىش پائالىيىتىنى ئۇتكۇزدى، قىسمەن ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتلىرى يەنە «پىلانلىق تۇغۇت توغرىسىدا قىسقا خەۋەرلەر»، «پىلانلىق تۇغۇت خەۋەرلىرى»نى نەشر قىلدى.

پىلانلىق تۇغۇت كادىرلىرىنىڭ كەسپىي سەۋىيىسى ۋە ئىدىيىۋى ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئۇلايەتتىكى ھەر دەرىجىلىك پىلانلىق تۇغۇت تارماقلىرى يۇقىرى دەرىجىلىك ئالاقىدار تارماقلارنىڭ بېتەكچىلىكى ئارقىسىدا، ئۆزىدىن بىر دەرىجە تۆۋەن پىلانلىق تۇغۇت كادىرلىرىنى ئىش ئورنى بويىچە تەربىيىلىدى. تەربىيىلەش مەزمۇنى ئاساسەن، پىلانلىق تۇغۇت ئاساسىي نەزەرىيىسى، كەسپىي بىلىملىرى ۋە پىلانلىق تۇغۇت ماھارىتى ھەم ئارخىپ باشقۇرۇش، مەمۇرىي قانۇن - نىزاملار قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى. پىلانلىق تۇغۇت سىستېمىسىغا يېڭىدىن كىرگەنلىكى خادىملار بىردەك قاتتىق تەربىيىلەنگەندىن كېيىن ئاندىن ئىشقا قويۇلدى.

1990 - يىلغا كەلگەندە ئۇلايەت بويىچە 384 پىلانلىق تۇغۇت كادىرى ئۇچۇن ھەر دەرىجىلىك تۇرلۇك تەربىيىلەش كۇرسىدىن 68 قارار ئېچىلدى، 1976 ئادەم (قېتىم) تەربىيىلەندى، تەربىيىلىنىش نىسبىتى %90كە يەتتى.

2 §. ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش، تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرى

1. ئۇزاق ئۇنۇملۇك تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرى

1990 - يىلدىن ئىلگىرى، ئاساسەن خەنزۇلار نوپۇسىغا قارىتا بوغۇش، ئۇزۇك سېلىشتىن ئىبارەت 2 تۇرلۈك ئۇزاق ئۇنۇملۇك تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرى تەشۋىق قىلىندى ۋە يولغا قويۇلدى؛ ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا ئاساسلىقى، تەشۋىقات - تەربىيە ئېلىپ بېرىلىپ، قاتتىق بەلگىلىمە چىقىرىلمىدى، ئۇزۇن تۇغۇت چەكلەشنى تەلەپ قىلغانلار، بېتەكچىلىك ۋە مۇلازىمەت بىلەن تەمىن ئېتىلدى. 1984 - يىلى ئۇلايەت بويىچە تۇغۇت يېشىدىكى 19 مىڭ 994 ئەر - ئايالغا تۇرلۈك تۇغۇت چەكلەش تەدبىرى قوللىنىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇزاق ئۇنۇملۇك تۇغۇت چەكلەش تەدبىرى قوللىنىلغىنى 12 مىڭ 22. 1990 - يىلغا كەلگەندە ئۇلايەت بويىچە تۇغۇت يېشىدىكى 529 مىڭ 931 ئايالدىن 217 مىڭ 556سى تۇغۇت چەكلەش تەدبىرى قوللاندى، ئۇنىۋېرسال تۇغۇت چەكلەش نىسبىتى %41.51 بولدى؛ 49 مىڭ 976 ئايال ئۇزاق ئۇنۇملۇك تۇغۇت چەكلەش تەدبىرى قوللاندى، ئۇزاق ئۇنۇملۇك تۇغۇت چەكلەش نىسبىتى %9.43 بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلارنىڭ ئۇنىۋېرسال تۇغۇت چەكلەش نىسبىتى %41.05، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ %37.07 بولدى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 1985 — 1990 - يىلغىچە ئۇزاق ئۇنۇملۇك ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش، تۇغۇت چەكلەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 — 12　　بىرلىكى: ئادەم

يىللار	نىكاھلانغان تۇغۇت پىشىدىكى ئايالار	ئۇزاق ئۇنۇملۇك تۇغۇت چەكلەش تەدبىرى قوللانغانلار				ئۇزاق ئۇنۇملۇك تۇغۇت چەكلەش نىسبىتى %	شۇ يىلى ئۇزاق ئۇنۇملۇك تۇغۇت تۇيغۇرات. سىنى قىلغۇزغانلار
		جەمئىي	بوغدۇرغان ئۇر	بوغدۇرغان ئايال	ھالقا سالغۇرغان، تېرىگە كۆمگۈرگەنلەر		
1985	339271	15551	127	4854	10570	3.89	6587
1986	410196	15117	166	4834	10113	3.68	5613
1987	453955	22010	260	7513	14237	4.85	6593
1988	465645	25981	240	8639	17102	5.58	7456
1989	501926	51339	285	9854	41200	10.23	14464
1990	529931	49976	375	11685	37916	9.43	16946

2. قىسقا ئۇنۇملۇك تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرى

قىسقا ئۇنۇملۇك تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرى، ئاساسلىقى، دورا، سايمان بولۇپ، ئۇنىڭ تۈرلىرىدىن ئۇزاق ئۇنۇملۇك ئوكۇل، قىسقا ئۇنۇملۇك تابلېتكا، ئۇزاق ئۇنۇملۇك تابلېتكا، سىرتىغا سۈركەيدىغان دورا، ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش قاپچۇقى قاتارلىقلار بار. زور كۆچ بىلەن تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق، 70 - يىللاردا ۋىلايەتتىكى كۆپ سانلىق خەنزۇلار ئۆزلىرىگە باب كېلىدىغان قىسقا ئۇنۇملۇك ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش، تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرىنى ئاكتىق قوللاندى، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدىمۇ بىر قىسىم كىشىلەر قىسقا ئۇنۇملۇك ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش، تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرىنى قوللاندى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، ۋىلايەتلىك، ناھىيە (شەھەر) لىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتلىرى دورا، سايمان بىلەن تەمىنلەش، باشقۇرۇش خىزمىتىنى كۈچەيتتى، دورا باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويدى، ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش، تۇغۇت چەكلەش دورا، سايمانلىرى توغرىسىدىكى بىلىملەرنى ئاممىغا تەشۋىق قىلدى، دورا، سايمان ئىشلەتكۈچىلەرگە قارىتا قەرەللىك ھالدا زىيارەت قىلىپ تۇرۇش تۈزۈمى ئورناتتى، 1990 - يىلغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە دورا، سايمانلارنىڭ تارقىتىلىش نىسبىتى %15تىن %60كىچە بولدى، دورا، سايمانلارنى ئىشلىتىش بىلىملىرىنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى %29كە، زىيارەت قىلىش نىسبىتى %81كە، ھەربىر كىشىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ يېتەكچىلىك قىلىش نىسبىتى %80كە، دورا، سايمانلارنىڭ ئىشلىتىلىپ ئۇنۇم بېرىش نىسبىتى %97كە يەتتى.

3. ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش دورا، سايمانلىرى بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالى

پىلانلىق تۇغۇت، ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش دورا، سايمانلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتى نوپۇسنى تىزگىنلەش ئىستراتېگىيىلىك نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، «تەشۋىقات - تەربىيىنى ئاساس قىلىش،

ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىشنى ئاساس قىلىش، دائىملىق خىزمەتنى ئاساس قىلىش» تەك «ئوچۇق ئاساس قىلىش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ ئۇزلۇكسىز چوڭقۇر راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ مۇھىم ماددىي كاپالىتى بولدى.

پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ كەڭ قانات يايدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش دورا، سايمانلىرىنى پىلانلىق باشقۇرۇش ۋە ئۇلار بىلەن تەمىنلەش، تارقىتىشمۇ پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتى، دورا، سايمانلارنىڭ تۈرلىرى ئىچىدە، ئاساسلىقى، تۇغۇت چەكلەش ئۇزۇكى، قىسقا ئۇنۇملۇك A18، ئۇزاق ئۇنۇملۇك تابلېتكا، ئۇزاق ئۇنۇملۇك ئوكۇل، تېز ئۇنۇملۇك تابلېتكا، تۇغقان يوقلاش كۈمىلىچى، ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش قاپچۇقى ۋە ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش پەردىسى قاتارلىقلار بار. ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ پىلانلىق تۇغۇت تارماقلىرى پىلان بويىچە ۋىلايەتكە كېلىپ دورا ئېلىپ، پىلانلىق تۇغۇت جەھەتتىكى كەسپىي ۋە قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى كادىرلارغا دەرىجىمۇ دەرىجە تارقاتتى ھەمدە ئېھتىياجغا ئاساسەن ئىشلەتكۈچىلەرنىڭ قولىغا يەتكۈزۈپ بەردى.

1985 - يىلدىن ئىلگىرى ئاساسەن خەنزۇلار ئاھالىسى ۋە قىسمەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاممىسى تەمىنلەندى. 1985 - يىلدىن كېيىن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى تەشۋىقات باسقۇچىغا قەدەم قويدى، ئاساسىي ئىچىدە تۈرلۈك ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش، تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرىنى ئاڭلىق قوللىنىدىغان كىشىلەر پەيدىنپەي كۆپەيىپ، ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش دورا، سايمانلىرى بىلەن تەمىنلەش مىقدارى ئاشتى. دورا، سايمانلار بىلەن تەمىنلەشتە تارقىتىش ۋە پارچە سېتىشتىن ئىبارەت 2 خىل تۈزۈم يولغا قويۇلدى، يەنى يېزا (بازار) ئورگانلىرى، ئورۇنلىرىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت كەسپىي، قوشۇمچە كادىرلىرىغا دورا، سايمانلار تارقىتىپ بېرىلگەندىن باشقا، ناھىيە (شەھەر) لەردىمۇ تولۇقلاپ تارقىتىش يولى سۈپىتىدە ھەرخىل ساندىكى پارچە سېتىش نۇقتىلىرى تەسىس قىلىندى. شەھەر، يېزىلاردا دورا ئىشلىتىدىغانلار ئۈچۈن «دورا ئېلىش كارتىسى» تەسىس قىلىندى، يېزا، كەنتلەرنىڭ پىلانلىق تۇغۇت كادىرلىرى دورا ئىشلەتكۈچىلەرنى قەرەللىك زىيارەت قىلدى ھەمدە زىيارەت كارتىسىنى تولدۇردى. ۋىلايەت بويىچە ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش دورا، سايمانلىرى بىلەن تەمىنلەش خىزمىتىدە پىلاننى ئەملىيلەشتۈرۈش، تەشكىلنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، يولنى راۋانلاشتۇرۇش، ئاممىغا قولايلىق يارىتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

3 § . ئاپپارات، قوشۇن

1978 - يىلدىن ئىلگىرى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت كەسپىنى ۋىلايەتلىك، ناھىيە (شەھەر) لىك سەھىيە تارماقلىرى قوشۇمچە باشقۇردى. 1978 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ۋىلايەتلىك سەھىيە ئىدارىسىدا رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، ئىشخانىغا 4 شتات سەپلەپ بېرىلدى. 1979 - يىل 10 - ئايدا پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەرتىپكە سېلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەلىپى بويىچە، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ناھىيە (شەھەر) لىرىدە ناھىيە دەرىجىلىك پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى، ئارقىدىنلا خادىملارنىڭ ئۆزگىرىشى تۇپەيلىدىن تەرتىپكە سېلىندى. ۋىلايەتتە يېزىلىق (بازارلىق) پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىلىرى 1990- يىلدىن كېيىن ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ۋىلايەتلىك، ناھىيە (شەھەر) لىك، يېزا (بازار) لىق پىلانلىق تۇغۇت باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى شەكىللەندى.

1. ۋىلايەتلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى

قەشقەر ۋىلايىتىدە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى 1974 - يىلى باشلاندى، خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى، ئاساسلىقى، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى خەنزۇلار ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش بولدى، ئۇنىڭ خىزمەت ئاپپاراتىنىڭ تەكتى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە سەھىيە باشقارمىسىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسى ئىدى. 1984- يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇ مۇئاۋىن ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورۇن بولۇپ، ۋىلايەتلىك سەھىيە باشقارمىسى قوشۇمچە باشقۇردى، كومىتېتقا 3 شتات سەپلەپ بېرىلدى. 1985- يىل 5 - ئايدا پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورۇن قىلىپ بېكىتىلدى، قارىمىقىدا مەمۇرىي ئىشخانا، كەسپىي ئىشخانا تەسىس قىلىندى، ئىش ئورنى مەمۇرىي مەھكىمىدە بولدى. 1988 - يىل 10- ئاينىڭ 4 - كۈنى 5 مەمۇرىي شتات، 7 كەسپىي شتات تەسىس قىلىنىپ، 12 شتات بېكىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچى بىر. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئەھلىي مەمۇرىي شتات 5، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچى بىر، قارىمىقىدا، كەسپىي ئورۇنلاردىن پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات - تېخنىكا بېتەكچىلىك ئورنى، پىلانلىق تۇغۇت دورا، سايمانلىرى بىلەن تەمىنلەش پونكتى بار.

1) ۋىلايەتلىك پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات - تېخنىكا بېتەكچىلىك ئورنى

1985 - يىل 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ۋىلايەتلىك پىلانلىق تۇغۇت بېتەكچىلىك پونكتى قۇرۇلدى، ئۇ ۋىلايەتلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىنىڭ قارىمىقىدىكى كەسپىي ئورۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا 5 كەسپىي شتات سەپلەپ بېرىلدى. 1988 - يىل 8 - ئاينىڭ 11 - كۈنى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە «قەشقەر ۋىلايەتلىك پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات - تەربىيە بېتەكچىلىك ئورنى قۇرۇش توغرىسىدا قارار» توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش تارقاتتى، بۇ ئورۇن مۇئاۋىن ناھىيە دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولۇپ، شتاتى 20 قىلىپ بېكىتىلدى، كەسپىي جەھەتتە ۋىلايەتلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىغا قارايدىغان بولدى، ئۇنىڭ كەسپىي خىزمىتى، ئاساسلىقى، تەشۋىقات - تەربىيە، كادىرلارنى تەربىيىلەش، تۇغۇت چەكلەش تېخنىكا مۇلازىمىتى ۋە ساغلام تۇغۇش، ئوبدان بېقىش ھەققىدە بېتەكچىلىك قىلىش، پىلانلىق تۇغۇت دورا، سايمانلىرى بىلەن تەمىنلەشنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات - تەربىيە بېتەكچىلىك ئورنى ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 2600 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭ 1577 كۋادرات مېتىر كۆلەمدىكى بىر ئىشخانا بىناسى بار، قارىمىقىدا بىر ئىشخانا، 3 بۆلۈم تەسىس قىلىندى ھەمدە پىلانلىق تۇغۇت تېخنىكا بېتەكچىلىكى ئامبۇلاتورىيىسى تەسىس قىلىندى.

2) قەشقەر ۋىلايەتلىك پىلانلىق تۇغۇت دورا، سايمانلىرى بىلەن تەمىنلەش پونكتى

1989 - يىل 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پىلانلىق تۇغۇت دورا، سايمانلىرى بىلەن تەمىنلەش پونكتى قۇرۇلدى، ئۇ ۋىلايەتلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىغا قارايدىغان بۆلۈم دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولۇپ، كەسپىي شتاتى 4 قىلىپ بېكىتىلدى ۋە ۋىلايەتلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىنىڭ ئىشخانىسىدا ئىش بېجىردى. ئاساسلىق كەسىپ دائىرىسى: ۋىلايەتلىك دورا، سايمانلىرى يىللىق پىلانىنى تۈزۈش، جەملەش، تەكشۈرۈش، يۇقىرىغا يوللاپ تەھلىل قىلىش ۋە ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ دورا، سايمانلىرىنى تۇزۇش، جەملەش، تەكشۈرۈش، ئاجرىتىپ بېرىش، تەقسىملەشكە مەسئۇل بولۇش، شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلار ۋە ھەرقايسى زاۋۇت، كان، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنى دورا، سايمانلار بىلەن تەمىنلەش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش؛ سېتىۋېلىنغان دورا، سايمانلارنىڭ سانى ۋە باھاسى ھەم ناھىيە دەرىجىلىك ئامبارلاردا ساقلىنىۋاتقان دورا، سايمانلارنى نازارەت قىلىش، تەكشۈرۈش، ئاممىنى بىخەتەر، يۇقىرى ئۈنۈملۈك، سۈپەتلىك ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش دورا، سايمانلىرى بىلەن تەمىنلەش؛ دورا، سايمانلار خىراجىتىنى باشقۇرۇش، ئىشلىتىشكە مەسئۇل بولۇش، ناھىيە

(شەھەر) لەرنىڭ دورا، سايمانلارنى باشقۇرۇش خىزمىتىگە كەسپىي جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىش، دورا، سايمانلارنى باشقۇرۇش، مال سانقۇچىلارنى كەسپىي جەھەتتىن تەربىيىلەش خىزمىتىنى ئىشلەش، تۇرلۈك باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، يېزا (بازار)، كەنت ـ مەھەللىلەر تورلىرى قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇش ھەمدە ئىلغار تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ، ئاساسىي قاتلاملارنىڭ خىزمەتلىرىنى تەكشۈرۈش، خۇلاسىلەش، باھالاپ سېلىشتۇرۇش، سىناش، مۇكاپاتلاش، جازالاش قاتارلىق خىزمەتلەرنى چىڭ تۇتۇشتىن ئىبارەت بولدى.

2. ناھىيە (شەھەر) لىك ئاپپاراتلار

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناھىيە (شەھەر) لىك پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى ئاپپاراتلىرى پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتلىرى، پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات ـ يېتەكچىلىك پونكىتلىرى، پىلانلىق تۇغۇت دورا، سايمانلىرىنى باشقۇرۇش، تەمىنلەش پونكىتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. 1976 ـ يىل 4 ـ ئايدا مارالبېشى ناھىيىسى ئەڭ ئالدى بىلەن پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى رەھبەرلىك ئاپپاراتى قۇردى. 1978 ـ يىل 8 ـ ئايدا قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى، 1983 ـ يىل 5 ـ ئايدا قەشقەر شەھىرى، 1984 ـ يىل 4 ـ ئايدا پوسكام ناھىيىسى، 1988ـ يىل 6 ـ ئايدا مەكىت ناھىيىسى، 1989 ـ يىل 5 ـ ئايدا يېڭىسار ناھىيىسى، 1989 ـ يىل 6 ـ ئايدا پەيزاۋات ناھىيىسى، 1990 ـ يىل 3 ـ ئايدا قەشقەر كونا‌شەھەر ۋە قاغىلىق ناھىيىلىرى، 1990 ـ يىل 7 ـ ئايدا تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى، 1991 ـ يىل 8 ـ ئايدا يوپۇغا ناھىيىسى، 1992 ـ يىلى يەكەن ناھىيىسى ئارقا-ئارقىدىن پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى رەھبەرلىك ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇپ چىقتى.

ئارقىدىنلا جايلاردا ئاپتونوم رايون، ۋىلايەتنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ئۆز ناھىيە (شەھەر) لىرىنىڭ ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، يەرلىك كادىرلار تارماقلىرى تەرىپىدىن ئاپپارات، خادىملارنىڭ شتاتى بېكىتىلدى، خادىملار سەپلەپ بېرىلدى. ناھىيە (شەھەر) لىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتلىرى بۆلۈم دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورۇن بولدى، تەشۋىقات ـ يېتەكچىلىك پونكىتى پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى قارمىقىدىكى مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولدى، دورا، سايمان پونكىتى (بۆلۈمچىسى) تەشۋىقات ـ يېتەكچىلىك قارمىقىدىكى مۇلازىمەت كەسپىي ئورنى بولدى. 1990 ـ يىلغا كەلگەندە قەشقەر ۋىلايىتىدە ناھىيە (شەھەر) لىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتلىرىدىكى ئەمەلىي بار ئادەم 56گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت كادىرى 28.

[قوشۇمچە] شىنجاڭ پىلانلىق تۇغۇت جەمئىيىتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى

شىنجاڭ پىلانلىق تۇغۇت جەمئىيىتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى 1985 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى قۇرۇلدى. بۇ جەمئىيەت دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ئىجتىمائىي كۈچلەرنى كەڭ تەشكىللەپ ۋە سەپەرۋەر قىلىپ، پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقاتىنى ياخشى ئىشلەش، نوپۇس نەزەرىيىسى ۋە تۇغۇت چەكلەش، ساغلام تۇغۇش بىلىملىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش، خەلق ئاممىسىنىڭ پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش ئاڭلىقلىقىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن قۇرۇلغان ئاممىۋى تەشكىلات ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭ پىلانلىق تۇغۇت جەمئىيىتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۆز قۇرۇلۇشىنى ئۆزلۈكسىز كۈچەيتىپ، ۋىلايەت، ناھىيە، يېزىدىن ئىبارەت ھەر دەرىجىلىك جەمئىيەت تەشكىلاتلىرىنى پەيدىنپەي قۇرۇپ چىقتى، ئەزا قوبۇل قىلىپ، تۇرلۈك پائالىيەتلەرنى ئاكتىپ قانات يايدۇردى. بۇ جەمئىيەت تەشكىللەش، تەرەققىي قىلىش جەريانىدا ھەر دەرىجىلىك جەمئىيەتلەرنىڭ سۈپىتىگە ئەھمىيەت بەردى، يىغىندا

سايلاش ئارقىلىق ھەر دەرىجىلىك جەمئىيەتلەرنىڭ كېڭەشلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. كېڭەش پەرلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ رەھبەرلىرى ۋە ئالاقىدار تارماقلارنىڭ مەسئۇللىرىنى، شۇنداقلا پىلانلىق تۇغۇت مەسىلىسىگە كۆڭۈل بولىدىغان جەمئىيەتتىكى ئاقىللار ۋە دىنىي زاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. ھەر دەرىجىلىك جەمئىيەتلەر قۇرۇلغاندىن كېيىن، پائالىيەت ئارقىلىق تەرەققىياتنى قولغا كەلتۈرۈش، تەرەققىيات ئارقىلىق پائالىيەتنى ئىلگىرى سۈرۈش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ شارائىتى ۋە ئوبيېكتىپ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، تۈرلۈك پائالىيەتلەرنى ئۆز جايىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا يارىشا ئىش كۆرگەن ھالدا قانات يايدۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇردى. جەمئىيەت قانات يايدۇرغان ئاساسلىق پائالىيەتلەر: تەشۋىقات پائالىيىتىدە، كۆپ خىل شەكىللەردىن پايدىلىنىپ ئاممىغا نوپۇس ۋە پىلانلىق تۇغۇت، ساغلام تۇغۇش، ئوبدان بېقىش بىلىملىرىنى كەڭ تەشۋىق قىلدى؛ مۇلازىمەت پائالىيىتىدە ئاساسىي قاتلاملاردىكى پىلانلىق تۇغۇت تارماقلىرىنىڭ تۇغۇت يېشىدىكى ئاممىنى تەشكىللەپ، تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشىگە ياردەم بەردى، جەمئىيەت ئەزالىرىنى تۇغۇت چەكلەش ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغان ئائىلىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئائىلە ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشىپ بېرىشكە تەشكىللىدى. قىسمەن جەمئىيەتلەر يەنە پىلانلىق تۇغۇت دورا دۇكانلىرىنى قۇرۇپ، ئاممىغا قۇلايلىق يارىتىپ بەردى ھەمدە سۇغۇرتا پائالىيىتىنى ئاكتىپ قانات يايدۇردى.

1990 - يىلغا كەلگەندە جەمئىيەت ئەزاسى 18 گە، كېڭەش ئەزاسى 18 گە، قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى خىزمەتچى خادىم 2 گە يەتتى. ۋىلايەت بويىچە 12 ناھىيە (شەھەر)، 172 يېزا (بازار)، كوچا ئىش باشقارمىسى ۋە 2464 مەھۇرىي كەنتتە پىلانلىق تۇغۇت جەمئىيەتلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى، يەنە 247 كارخانا، كەسىپي ئورۇندىمۇ ئاساسىي قاتلام جەمئىيەت تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى.

تۆتىنچى قىسىم

مىللەت، دىن

تۆتىنچى قىسىم

مىللەت، دىن

قەشقەر ۋىلايىتى قەدىمدىن بۇيان كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جاي. تارىختا ساكلار، چاۋلار، سوغدىلار، ھونلار، جورجانلار، تۈركلەر، ئېفتالىتلار، چىگىللەر، ياغمىلار، ئۇيغۇرلار، خاككاسلار (قىرغىزلار)، قارلۇقلار، تۇبۇتلەر، قىتانلار، خەنزۇلار ۋە باشقا يەرلىك ئاھالىلەر بۇ يەردە تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان؛ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زاماندىن بۇيان، قەشقەر ۋىلايىتى يەنىلا كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جاي بولۇپ كەلدى. دائىم تۇرۇشلۇق مىللەتلەردىن ئۇيغۇر، خەنزۇ، تاجىك، قىرغىز، ئۆزبېك، خۇيزۇ، موڭغۇل، مانجۇ، تاتار، قازاق، شىبە قاتارلىق 10 نەچچىسى بار. تىرىشچان، باتۇر ھەر مىللەت خەلقى ھالال تەرى ۋە ئىسسىق قېنى ئارقىلىق، بۇ گۈزەل ماكاننى ئورتاق گۈللەندۈردى ۋە قوغدىدى. بۇ مىللەتلەر شامان دىنى، ئاتەشپەرەسلىك دىنى، بۇددا دىنى، ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى، دىن سىياسىتى ئىزچىل ئىجرا قىلىندى، ۋىلايەت تەۋەسىدە ئولتۇراقلاشقان ھەر مىللەت خەلقى بىردەك بايباراۋەر بولدى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى يەنمۇ كۈچەيدى، دىنىي پائالىيەتلەر پەيدىنپەي قانۇن - تۈزۈم يولىغا كىردى. «خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالماسلىق، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالماسلىق، ھەرقايسى مىللەتلەرمۇ بىر - بىرىدىن ئايرىلالماسلىق» دەك باراۋەر، ئىتتىپاق بولغان، ئۇزۇنارا ھەمكارلىشىدىغان سوتسىيالىستىك يېڭىچە مىللەتلەر مۇناسىۋىتى پەيدىنپەي كۈچەيدى، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئىشلار ۋە مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى يەنمۇ راۋاجلاندى.

I باب

ئاپپاراتلار

§ 1 . ۋىلايەتلىك مىللەت - دىن ئىشلىرى كومىتېتى

80 - يىللاردىن ئىلگىرى قەشقەر ۋىلايىتىدە مەخسۇس مىللەت، دىن خىزمىتى ئاپپاراتى يوق ئىدى،

مىللەت، دىن خىزمىتىگە ۋىلايەتلىك پارتكوم بىرلىك سەپ بۆلۈمى مەسئۇل بولاتتى، ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنىڭ توغرا، ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، 1980-يىل 2 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك مىللەت - دىن باشقارمىسى قۇرۇلدى، بۇ باشقارما ۋىلايەت بويىچە مىللەت، دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى. 1985 - يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «دىن خىزمىتى ئاپپاراتلىرىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» نىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، مىللەت - دىن ئىشلىرى ئىدارىسى ۋىلايەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى باشقارمىسى ۋە دىن ئىشلىرى باشقارمىسىغا ئايرىلدى، ھەر قايسىسىنىڭ شتاتى 7 كىشىدىن قىلىپ بېكىتىلدى. ئۇلار ۋىلايەت بويىچە مىللەت، دىن خىزمىتىنى بىر تەرەپ قىلىدىغان بولدى. 1990 - يىللارغا كەلگەندە خىزمەت ئېھتىياجىغا ئاساسەن 2 باشقارما قوشۇۋېتىلدى، ئۇ «مىللەت - دىن ئىشلىرى باشقارمىسى» دەپ ئاتالدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا، مىللەت بۆلۈمى، دىن ئىشلىرى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى ھەمدە پارتكۇرۇپپا تەسىس قىلىندى، بۇ باشقارمىغا 15 شتات بېكىتىلدى، ئۇنىڭغا قاراشلىق ۋىلايەتلىك ئىسلام دىنىي جەمئىيىتى (كەسپىي ئورۇن) گە 3 شتات، ئورگان مۇلازىمەت مەركىزىگە بىر شتات بېكىتىلدى.

§ 2 . شەھەرلىك، ناھىيىلىك مىللەت - دىن ئىشلىرى ئىدارىلىرى

1984 - يىلدىن بۇرۇن، قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيە (شەھەر) لەردە مىللەت - دىن ئىشلىرى ئىدارىسى تەسىس قىلىنمىغانىدى، مىللەت، دىن ئىشلىرى خىزمىتىگە ناھىيىلىك پارتكوملارنىڭ بىرلىك سەپ بۆلۈملىرى مەسئۇل بولاتتى. 1985 - يىلدىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «دىن باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» نىڭ روھىغا ئاساسەن، ناھىيە (شەھەر) لەردە مىللەت - دىن ئىشلىرى ئىدارىلىرى تەسىس قىلىندى، بۇ ئىدارىگە 3تىن 5كىچە شتات بېكىتىلدى، بۇ ئىدارە ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە، ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ بۆلۈمىگە ھەمكارلىشىپ، ناھىيە (شەھەر) تەۋەسىدىكى مىللەت، دىن ئىشلىرى خىزمىتىنى بىر تەرەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ناھىيە (شەھەر) لەردە ئىسلام دىنى جەمئىيەتلىرى قۇرۇلدى، بۇ جەمئىيەتكە بىر شتات بېكىتىلدى، بۇ جەمئىيەت ئىسلام دىنىغا مۇناسىۋەتلىك دىنىي خادىملارنى ۋەزىپىگە قويۇش، ئۆگىنىش ۋە مەسچىتلەرنى باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى.

بۇنىڭدىن باشقا، ناھىيە (شەھەر) لىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتلىرى ۋە سىياسىي كېڭەشلەرمۇ مىللەت، دىن، مۇھاجىرلار ئىشلىرى كومىتېتلىرىنى تەسىس قىلدى، بۇ كومىتېت مىللەت، دىن ئىشلىرى خىزمىتىگە مەخسۇس مەسئۇل بولدى، تەكلىپ لايىھىلەرنى بىر تەرەپ قىلدى، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلدى، تەۋسىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى، خەلق قۇرۇلتىيى، سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئۆز دائىرىسىدىكى مىللەت، دىن جەھەتلەردە كېلىپ چىققان مەسىلىلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشى ئۈچۈن ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى.

II باب

مىللەتلەر

§ 1 . مىللەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشى

قەشقەر ۋىلايىتى پامىر ئېگىزلىكى (كۆكئارت) نىڭ شەرقىي ئېتىكىگە جايلاشقان، يېپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا، جەنۇبىي يوللىرى بۇ جايدا تۇتىشىدۇ، ئۇ تارىختا جۇڭگونىڭ «غەربىي دەرۋازىسى» دەپ ئاتالغان. بۇ جاي قەدىمدىن بۇيان شەرق بىلەن غەربتىكى مىللەتلەرنىڭ ئالاقىلىشىش، يۆتكىلىش يوللىرى ۋە كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ كەلدى. كۆپلىگەن مىللەتلەر (قەبىلىلەر) بۇ جايدا تۇرمۇش ئىزنالىرىنى قالدۇرۇپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە، پارلاق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنى ئورتاق ياراتتى، بۇ گۈزەل ماكاننى ئاچتى ۋە گۈللەندۈردى.

يەن، شاك سۇلالىلىرىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، كۆكئارت ئەتراپىدا دىلار، چاڭلار قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەر ئولتۇراقلىشىپ كەلگەنىدى. «مۇتەئەزى تەزكىرىسى»دە بايان قىلىنىشىچە (مىلادىيىدىن تەخمىنەن 994 يىل ئىلگىرى)، بۇ يەردە «تۇرا»، «ئوماي» قاتارلىق بەگلىكلەر ئۆتكەن. ئەسىنيە، يېغىلىق دەۋرلىرىدە، ئارخېئولوگىيىلىك بايقاش ۋە تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى دائىرىسىدە ساكلار، دىلار، چاڭلار قاتارلىق مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان، بۇلارنىڭ ئىچىدە ساكلار ئوتتۇرا دېگىز تېپىدىكى ئاق تەنلىكلەر ئېرقىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇزاق قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللىتى ھېسابلىناتتى. ئۇلارنى گىرىكلار، رىملىقلار «ساكا» (SAKA) دەپ، پارسلار «ساكيا» دەپ، ھىندىستانلىقلار «ساكلار» دەپ ئاتايتتى، جۇڭگونىڭ «تارىخنامە» ۋە «خەننامە» دېگەن كىتابلىرىدا «ساكلار» دەپ ئاتالغان. ساكلار، ئاساسلىقى، ئوتتۇرا ئاسىيادىن جۇڭگونىڭ ئىلى دەريالىق ۋادىسىغا قەدەر بولغان رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى جايلاشقان تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي گىرۋىكىدىن، پامىر ئەتراپلىرىغىچە تارقالغانىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ھونلار توخرىلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلدى، ئەسلىدە ئىلى دەريا ۋادىسىدا بەگلىك قۇرغان ساكلارنىڭ بېگى توخرىلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، نائىلاج ھازىرقى كەشمىر ئەتراپلىرىغا يۆتكەلدى، نۇرغۇنلىغان ساكلار پەيدىنپەي سۇلى، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشتى. ساكلار شۇنىڭ بىلەن بىرقانچە بەگلىككە تارقىلىپ كەتتى، سۇلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئەركەشتام، جوغدو قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرى ۋە ئاھالىلىرى ساكلاردىن تەركىب تاپتى. بوستانلىقلاردىكى ساكلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، يايلاقلاردىكى ساكلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. ساكلارنىڭ تىلى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ شەرقىي ئىران تىل تۈركۈمىگە مەنسۇپ. غەربىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، «ساكلار» دەيدىغان بۇ بىر مىللەتنىڭ ئىسمى پەيدىنپەي يوقىلىشقا باشلىدى، بۇ مىللەت ئادەملىرى ئۇسۇنلار، توخرىلار ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى باشقا قەدىمكى مىللەتلەر ئارىسىغا قوشۇلۇپ كەتتى. چاڭلار خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرگە تەۋە بولۇپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى دەسلەپكى ئاھالىلەر دەپ قارىلاتتى، ئەسلىدە ئۇلار ھازىرقى شەنشىنىڭ غەربىي رايونلىرى ۋە گەنسۇ، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردا

ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىاتتى، كېيىن غەربىي يۇرت قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەلدى. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە قۇرۇمتاغنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان چاڭلارنىڭ نۇرغۇن «بەگلىك» لىرى قۇرۇلدى، ئۇلار چارۋىچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتىدە يۆلئېرىق، لىچەۋۇز، سېغىناق قاتارلىق بەگلىكلەر بار ئىدى. دىلار «تۇرالار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇلار تۈرك تىل سىستېمىسىدىكى مىللەت بولۇپ، ئۇلار ئەسلىدە شەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالىي، غەربىي قىسمى ۋە گەنسۇ قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلاشقانىدى، ئۇلار چاڭلار بىلەن ئۇزاق مۇددەت ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقتىن، ئۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللاندى، چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە دىلار، چاڭلار بىلەن بىللە غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كېلىپ، قۇرۇمتاغ ۋە قاراقۇرۇم تاغلىرى ئەتراپىدا كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە مۇنداق دەپ خاتىرىلەنگەن: كۆكئارت ۋە ئونىڭ شەرقىدىكى يۆلئېرىق، سارىقول، سېغىناق قاتارلىق ئەللەردىكى ئىرقلار «غۇزلاردىن ئۈزگىنچە بولۇپ، چاڭلار ۋە دىلارغا تەۋە ئىدى».

چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە سوغدىلار ياشايتتى. سوغدىلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مىللەت بولۇپ، ئەسلىدە ياشارتىش دەرياسى (سىر دەرياسى)، ئوكسۇس دەرياسى (ئامۇ دەرياسى) بويلىرىدا ياشايتتى، ئۇلار دېھقانچىلىق بىلەن ياكى تەرەپلەردە سودا - سېتىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. چىن سۇلالىسى بىلەن خەن سۇلالىسى ئالمىشىدىغان دەۋرلەردە سوغدىلار ھازىرقى قەشقەر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا تۆۋەن ئېقىنىدىكى رايونلاردا كۆپلەپ ماكانلاشتى. «سۇلى» دېگەن ئىسىم سوغدىلارنىڭ شەرقىي يەرلىك شۇنسىدە «سۇلۇق» (sulek) دېگەن سۆزدىن كەلگەن. دېمەك، بۇ ئەتراپلاردا سوغدىلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيتتى، شۇڭا ئۇزى ئولتۇراقلاشقان جايلارنى «سۇلى» (سۇلۇق) دەپ ئاتاشقان. سوغدىلار ئاق تەنلىكلەرنىڭ ئىران ئىرقىغا تەۋە بولۇپ، تىلى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ شەرقىي ئىران تىل تۈركۈمىگە مەنسۇپ ئىدى. ئۇلار بۇددا، ئاتەشپەرەسلىك، مانى دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلاتتى، ئۇلار بىرقەدەر يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغاندىن سىرت، يەنە باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا ۋە تارقىتىشقا ماھىر ئىدى. ئۇلار شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيىتىنى ھەم يېپەك يولىنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ناھايىتى زور تۆھپە قوشتى. تالاس سۇلالىسىدىن كېيىن، تارىم ئويمانلىقىدىكى سوغدىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. بۈنىڭدىن باشقا، مۇشۇ مەزگىللەردە، غەربىي يۇرتتىكى سىياسىي قۇرۇلمىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، توخرىلار، ئۇسۇنلار، ھونلار، سىيانپىلار قاتارلىق مىللەتلەر ئارقا-ئارقىدىن غەربىي يۇرتقا كەلدى، ئۇنىڭ تەسىرى ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتىنى قاپلىدى. خەنزۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدى غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلغاندىن بۇيان، غەربىي يۇرتقا كەلدى، سۇلى، ساكارائۇل شەھەرلىرىدە خەنزۇلار كۆپلەپ ئولتۇراقلاشتى. ۋاڭمالاڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ساكارائۇلنىڭ خانى كالاڭ غەربىي يۇرت تۆتۈقبېگى لى چۈك ۋە ئونىڭ ۋەزىر - ۋۇزرا، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن مىڭدىن ئارتۇق كىشىنىڭ ساكارائۇلغا كېلىپ پاناھلىنىشىنى كۆتۈۋالغانىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جاڭدى، خېبى دەۋرلىرى (مىلادى 74 - يىلدىن 102 - يىلغا قەدەر) گە كەلگەندە، بەن چاۋ غەربىي يۇرتنى تىنچىتىش جەريانىدا سۇلىنى بازا قىلىپ، بۇ يەردە بوز يەر ئېچىپ قوشۇن تۇرغۇزدى، شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇنلىغان خەنزۇلار بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىن ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىگە قەدەر، بۇ يەردىكى خەنزۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىچكىرىگە قايتىپ كەتتى، يەنە بىر قىسمى ئىدىقۇت خانلىقىغا كۆچۈپ كەتتى، يەرلىك ئاھالىلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەنلىرىمۇ بار.

ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە، غەربىي يۇرت ۋە يېپەك يولىنى تىزگىنلەشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، جورجانلار، قاڭگىللار، ئېفتالىتلار، تۈركلەر قاتارلىق قەبىلىلەر ئارقا - ئارقىدىن

غەربىي يۇرتقا كىردى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيەنشىڭ 5 - يىلى (402 - يىلى) جورجانلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدا قەد كۆتۈرۈشكە باشلىدى، ئۇلارنىڭ كۈچلىرى ئىچكىرلەپ غەربىي يۇرتنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغىچە يېتىپ كەلدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 11 - يىلى (487 - يىلى) قاغقىللارنىڭ پۈۋۈرغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئايپۇرغۇر 100 مىڭدىن ئارتۇق ئائىلىنى باشلاپ جورجان خانلىقىدىن ئايرىلىپ، غەربكە كۆچۈپ، ئالدى قاغقىلنىڭ غەربىي شىمالىدا (ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھىرى ئەتراپىدا) بەگلىك قۇردى ھەمدە جورجانلار بىلەن دۇشمەنلەشتى، ئىككى تەرەپنىڭ يېغىلىقى ئۈزۈلمەي داۋاملاشتى. ئاردىدن ئۈزۈن ئۆتمەي قاغقىللار لەشكەر چىقىرىپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى بەگلىكلەرنى تىزگىنلىدى، سۇلى، چىغناق قاتارلىق بەگلىكلەر بىر مەھەل قاغقىللارغا بېقىندى. قاغقىللار يەنە «تېلىلار»، «تۈرالار» دەپمۇ ئاتىلاتتى، كېيىنكى مەزگىللەردە «تۈلۈس» دېگەن ئىسىم بىلەن داڭق چىقاردى، ئۇلار چارۋىچىلىققا تايىنىپ ياشايتتى، تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ تۈرك تىلى گۇرۇپپىسىغا تەۋە بولۇپ، يېزىقى يوق ئىدى. ھازىرقى قەشقەر ۋىلايەت تەۋەسىگە كىرگەن قاغقىللارنىڭ كۆپىنچىسى كېيىنكى مەزگىللەردە باشقا تۈرك قەبىلىلىرى ۋە يەرلىك قەبىلىلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جېڭشى تۇنجى يىلى (504 - يىلى) نىڭ ئالدى - كەينىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادا بەگلىك قۇرغان ئېفتالىتلار يەنە شەرققە يۈرۈش قىلىپ، قاغقىللارغا ھۇجۇم قىلدى، قاغقىللارنىڭ قولىدىن سۇلى، چىغناق، كاۋانتا قاتارلىق بەگلىكلەرنى تىزگىنلەش ھوقۇقىنى تارتىۋالدى، ئېفتالىتلار ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى دائىرىسىدە ھەربكەت قىلاتتى. ئېفتالىتلار يەنە غەربنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا «ئاق ھونلار» دەپ ئاتالغان. ئۇلار ئەسلىدە ئالتۇنتاغ (ھازىرقى ئالتاي تېغى) دا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئوغۇزلار ۋە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە بەگلىك قۇرغان قاغقىللار بىلەن بىر مەنبەدىن ئىدى. ئېفتالىتلارنىڭ يېزىقى يوق بولۇپ، ئاتەشپەرەسلىك، نېستورىيان، مانىي دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلاتتى، 563 - يىلدىن 567- يىلغا قەدەر، ئۇلار تۈركلەر ۋە پارسلار تەرىپىدىن گۇمران قىلىندى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى، سۇلى، سىغناق، كاۋانتا قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئېفتالىتلار يەنە يەرلىك قەبىلىلەر ۋە تۈركلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى. تۈركلەر شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ فېيدى 1 - يىلى (552 - يىلى) قۇدرەت تاپقاندى، ئاردىدن ئۈزۈن ئۆتمەي ئۇلار غەربىي يۇرتنى تىزگىنلىدى. «تۈرك» دېگەن سۆز «باتۇر»، «پىشىپ يېتىلگەن»، «قىزغىن» دېگەن مەنالارغا ئىگە. ئۇلار جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرلىرىدىكى غەربىي شىمال مىللىتى بولۇپ، بەزىلەر ئۇلارنى ھونلاردىن كەلگەن دېسە، يەنە بەزىلەر ئۇسۇنلارنىڭ ئەۋلادلىرى دېيىشىدۇ، ئۇلارنىڭ تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسىنىڭ تۈرك تىلى گۇرۇپپىسىغا تەۋە. 5 - ئەسىردە تۈركلەر ئالتۇنتاغنىڭ جەنۇبىدا كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولۇپ، تۇمۇر تاۋلاش بىلەن داڭق چىقارغاندى، ئۇلار باشتا جورجانلارغا تەۋە ئىدى، كېيىن پەيدىنپەي كۈچەيدى. تۈركلەر كىگىز ئۆيدە ئولتۇرىدۇ، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، ئوۋچىلىق بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىدۇ، ئۇلارنىڭ يېزىقى، ئەمەلدارلىق تۈزۈمى، جىنايى ئىشلار قانۇنى، باج ئېلىش مىزانلىرى قاتارلىقلار بار ئىدى. تۈركلەرنىڭ سۇلى، چىغناق، كاۋانتا قاتارلىق بەگلىكلەردىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ تۈرغۇزۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى تۈركلەردىن ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار پەيدىنپەي كۆپەيدى. يەرلىك ئاھالىلەر سىياسىي، مەدەنىيەت، ئىقتىساد قاتارلىق مۇھىتلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، پەيدىنپەي تۈركلەشتى. ئۇلار دەسلىپىدىكى تىلى ۋە قىسمەن ئۇرۇپ - ئادەتلىرىنى تاشلاپ، پەيدىنپەي تۈرك تىلىنى قوللاندى ۋە ئۇلارنىڭ قىسمەن ئۇرۇپ-ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، غەربىي تۈركلەر تارىم ئويمانلىقىدىكى ئەللەرنى ئۆزىنىڭ ئىلكىدىكى مۇھىم زېمىن قىلىپ، تىزگىنلەشنى كۈچەيتتى. جېنگۇەن 20- يىلى (646 - يىلى)، غەربىي تۈركلەر تاڭ سۇلالىسى بىلەن قۇدىلاشتى، تاڭ تەيشۇ ئۇلارغا سۇلى، جوجوق، كۆكئارت، ئۇدۇن، كۇسەندىن ئىبارەت 5 بەگلىكنى «تويلۇق سوۋغات» قىلىپ ئايرىپ بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ قەتئىي رەت قىلىشىغا ئۇچرىدى.

سۈي، تالاس سۇلالىلىرى دەۋرلىرىگە كەلگەندە، مەركىزي ھۆكۈمەتنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىچكىرى ئۇلكىلەردىن تۇركۈم - تۇركۈملىگەن خەنزۇلار چېگرىنى مۇھاپىزەت قىلىش، ئەمەل تۇتۇش، جان بېقىش ئۈچۈن غەربىي يۇرتقا كەلدى، ئۇلارنىڭ سانى غەربىي خەن سۇلالىسىدىكىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ تۇرالغۇ جايى ئىدىقۇت ئېتراپىدىن غەربىي يۇرتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغىچە كېڭەيدى، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى سۇلىدىن كۈسەنگىچە بولغان لىنىيىدە مەركەزلىك ئورۇنلاشتى. تالاس سۇلالىسى ھازىرقى قەشقەر تەۋەسىدە سۇلى بازىرى، سۇلى تۇتۇق مەھكىمىسى (ئۇنىڭ قارىمىقىدا 15 ئايماق بار ئىدى) قاتارلىق غەربىي، مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىنى تەسىس قىلدى، ئۇزاق مۇددەت قوشۇن تۇرغۇزۇپ، بۇ يەرنى قوغدىدى ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈردى. مەلۇماتقا قارىغاندا، تالاس سۇلالىسى سۇلىدا 7 ئورۇندا بوز يەر ئاچقان، كۆلىمى تەخمىنەن 350 گېكتارغا يېتىدۇ. تالاس سۇلالىسى دەۋرىدە مەركىزي ھاكىمىيەت بىلەن غەربىي يۇرتنى تالىشىدىغان ئاساسلىق كۈچ تۇبۇتلەر بولدى، جېنگۇەن 18 - يىلى (644 - يىلى) تۇبۇتلەر تەسىر دائىرىسىنى كۆكشائىر ئېتراپىغا قەدەر كېڭەيتتى، لوڭسۇ 2 - يىلى (662 - يىلى) تالاس سۇلالىسى قوشۇنلىرى تۇنجى قېتىم تۇبۇت قوشۇنلىرى بىلەن سۇلىنىڭ جەنۇبىدا ئۇچراشتى. 755 - يىلى «ئوڭلۇك - سۆيگۈن توپىلىڭى» دىن كېيىن تۇبۇتلەر تالاس سۇلالىسى كۈچىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ كۆپ قىسمىنى پەيدىنپەي تىزگىنلىدى، تۇبۇتلەر ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى شەك - شۇبھىسىز ھالدا سۇلى، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىغا تەسىر كۆرسەتتى. 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچى زورىيىشقا باشلىدى، ئۇلار غەربىي يۇرتقا تۇبۇتلەر بىلەن تالاش - تارتىش قىلىپ، سۇلى، كۇسەن قاتارلىق جايلارنى ئارقا - ئارقىدىن تىزگىنلىدى، قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەرنى ئارقا - ئارقىدىن بويسۇندۇردى. ئۇيغۇرلاردىن تارىم ئويمانلىقىدا ئولتۇراقلىشىدىغانلار پەيدىنپەي كۆپەيدى، بۇ، كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە قاراپ كۆپلەپ كۆچۈشى ئۈچۈن ئىجتىمائىي شەرت - شارائىت ھازىرلىدى. ئۇيغۇر خانلىقى غەربىي يۇرتنىڭ كۆپ قىسمىنى تىزگىنلىگەندىن كېيىن، ئۇلارغا ئەل بولغان تۆلۈس قەبىلىسىنىڭ بىر قىسمى ئاسىلار (ياغمىلار) پەيدىنپەي سۇلى، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كىردى. ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇلار قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى. ئۇلار ئات ئۈستىدە ئوق ئېتىشقا ماھىر ئىدى، جەڭدە باتۇرلۇق كۆرسەتكەن ئارقىلىق داڭق چىقارغانىدى، كېيىنكى مەزگىللەردە كۆپىنچىسى يەرلىك قەبىلىلەرگە ۋە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

تالاس سۇلالىسىنىڭ كەيچىك 5 - يىلى (840 - يىلى) قۇمۇلۇقنىڭ شىمالىدا خانلىق قۇرغان ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى چېچىلىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق بىر تارمىقى غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كېلىپ، تەخرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى جايلاردا ماكانلاشتى. قەدىمدىن بۇيان ئارقا - ئارقىدىن تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلارغا، جۈملىدىن ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىگە كېلىپ ماكانلاشقان يەرلىك مىللەتلەر، مەسىلەن: ساكلار، چاڭلار، دىلار، سوغدىلار، خەنزۇلار، ياغمىلار قاتارلىق قەبىلىلەر باشقا مىللەتلەر بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ئالاقە قىلىش ۋە قوشۇلۇش ئارقىسىدا، پەيدىنپەي «ئۇيغۇرلىشىپ» باردى، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئاخىرى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

سۇلۇك، يۇەن سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە، ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى ئارقا - ئارقىدىن قاراخانىيلار سۇلالىسى، قارا قىتانلار، موڭغۇل خانلىقى، چاغتاي خانلىقى ۋە شەرقىي چاغتاي خانلىقىغا تەۋە بولۇپ كەلدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە دىنىي تەسىرگە ئۇچرىغانلىقتىن، بىر قىسىم ئەرەبلەر، پارسلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار قەشقەرگە كېلىپ دىن تارقاتتى، ھۆكۈمەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى، سودا قىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم كىشىلەر ماكانلىشىپ، پەيدىنپەي يەرلىك كىشىلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى، ھازىرقى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ خانئېرىق بازىرىدىكى «شەيخ» لەرنىڭ يەرلىك شۇنسىدە يەنىلا بىر قىسىم پارس تىل-ئاتالغۇلىرى ساقلىنىپ كەلمەكتە. قارا قىتانلار خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قىتان، موڭغۇل، خەنزۇ

قاتارلىق مىللەتلەر يەنە بۇ يەرگە كەلدى. قىتانلار ئەسلىدە شەرقىي شىمالدىكى لياۋخې دەريياسىنىڭ بۇقىرقى ئېقىمى ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقانىدى، ئۇلارنىڭ تىلى مانجۇ، توڭگۇس تىلىغا تەۋە ئىدى، كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، تۈرك تىلىنى ئومۇميۈزلۈك قوللاندى، ئۇيغۇر خانلىقى يېمىرىلگەندىن كېيىن، زور تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرلار قىتانغا قېچىپ كەلدى، شۇڭا «قىتانلارنىڭمۇ يېرىمى ئۇيغۇر» دېگەن گەپ سۆز تارقالغان. قىتانلار خەنزۇلار مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە بىر قەدەر قاتتىق ئۇچرىغان مىللەت بولۇپ، ئۇلار خەنزۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي يۈرتتا تارقىلىشىدا ئىنتايىن زور رول ئوينىغان. قارا قىتانلار خانلىقى گۈمران بولغاندىن كېيىن، قىتانلارنىڭ كۆپىنچىسى يەرلىك خەلقلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى. بۇ يەرگە كەلگەن موڭغۇللار ئاساسلىقى، چاغاتاي سىستېمىسىدىكى دوغلات قەبىلىسى ئىدى. بۇ قەبىلە ماكانلىشىپ، نۇرغۇن يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، بولۇپمۇ دوغلات قەبىلىسىدىكى موڭغۇللار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن پەيدىنپەي يەرلىكلەشتى. 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى موڭغۇللار تىل، ئۇرۇپ - ئادەتتىن تارتىپ چىراي ئالاھىدىلىكىگە قەدەر ئاساسىي جەھەتتىن يەرلىكلەشتى، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىكلىرى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە، مىللەتلەرنىڭ يەنمۇ ئىلگىرلەپ قوشۇلۇپ كېتىشى، كۆچۈشى ئارقىلىق، ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ئاساسىي قۇرۇلمىسى شەكىللەندى. شۇ جەرياندا، يەكەن خانلىقى مەزگىللىرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتى گۈللىنىش مەزگىلىگە قەدەم قويۇپ، سول نەتىجىلەر قولغا كەلدى. «ئون ئىككى مۇقام»، «تارىخى رەشىدى»، «تاۋارىخ» قاتارلىق ئۆلمەس ئەسەرلەر ھەم خىرقىتى، زەلىلى، مىرزا ھەيدەر قاتارلىق زور تۈركۈمدىكى مەشھۇر شائىرلار، ئەدىبلەر بارلىققا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولۇشتەك ئورنىغا ئاساس سېلىندى. بۇ دەۋردە شەكىللەنگەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆزبېكلىرىنىڭ كۆپىنچىسى سودا بىلەن بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىپ ماكانلاشتى؛ جەنۇبقا كۆچكەن بۇيرۇتلار (قىرغىزلار) قەشقەرنىڭ غەربىدىكى تاغلىق رايونلارغا ماكانلىشىپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. بۈنىڭدىن باشقا، پامىر ئېگىزلىكىدە ئولتۇراقلاشقانلار ئىچىدە سارىقوللۇقلار (تاجىكلار) بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ ئىران تىلى گۇرۇپپىسىغا تەۋە ئىدى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، زور تۈركۈمدىكى مانجۇ، خەنزۇ، خۇيزۇ، شىبە، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەر تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ھەر قايسى جايلارغا ئورۇنلاشتى. قەشقەر (ھازىرقى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى، قەشقەر شەھىرى) ۋە يەكەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، ھەربىي ئىشلاردىكى مۇھىم بازىسى بولۇپ كەلدى. بۇ جاي ئۇزاق ۋاقىتلار داۋامىدا «مۇسۇلمان يۇرتلىرى ئىشلىرى بويىچە مەسلىھەتچى ئامبال» تۇرىدىغان جاي ھەم ۋىلايەت، مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي بولۇپ كەلدى، مانجۇ، خەنزۇ، خۇيزۇ ئەمەلدارلار ھەم لەشكەرلەردىن باشقا، سودىگەرلەر ۋە پۇقرالارمۇ بۇ يەرگە توپلاشتى. قەشقەر يېڭىشەھەر قەشقەردىكى «خەنزۇلار شەھىرى» بولۇپ، شەھەر ئەتراپىدا خەنزۇلارنىڭ 8 مەھەللىسى بار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ئۇيغۇر، خەنزۇ، ئۆزبېك، قىرغىز، تاجىك، خۇيزۇ، مانجۇ قاتارلىق مىللەتلەر ئورتاق ياشايدىغان، توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ھازىرقى زامان مىللەتلىرىدىن تەركىب تاپقان قۇرۇلما شەكىللەندى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) قەشقەر ۋىلايىتى (3 - رايون) نىڭ نوپۇسى 957 مىڭ 402گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 902 مىڭ 883 (3 نەپەر تارانچىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) بولۇپ، 94.3%؛ خەنزۇ 2731 بولۇپ، 0.29%؛ ئۆزبېك 2480 بولۇپ، 0.26%؛ تاجىك 7202 بولۇپ، 0.75%؛ قىرغىز 41 مىڭ 338 بولۇپ، 4.32%؛ خۇيزۇ 651 بولۇپ، تەخمىنەن 0.07%نى ئىگىلىدى؛ بۇلاردىن باشقا، قازاق 34، تاتار 44، رۇس 11، مانجۇ 6، سولۇن 5، شىبە 4، موڭغۇل بىر بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.01%نى ئىگىلىدى.

§ 2 . مىللەتلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى مىللەت 18، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، خەنزۇ، تاجىك، خۇيزۇ، قىرغىز، ئۆزبېكتىن ئىبارەت 6 مىللەت ئاھالىسى بىرقەدەر كۆپ، بۇنىڭدىن باشقا، يەنە قازاق، موڭغۇل، مانجۇ، شىبە، داغۇر، رۇس قاتارلىق مىللەتلەرمۇ بار.

1. ئۇيغۇرلار

1) ئېتنىك مەنبەسى «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز بۇ مىللەتنىڭ ئۆزىنى ئاتىشى بولۇپ، «ئۇيغۇشۇش»، «بىرلىشىش»، «ئىتتىپاقلىشىش» دېگەن مەنىگە ئىگە. بۇ ئىسىم ئوخشاش بولمىغان تارىخىي مەزگىللەردە خەنزۇچىدا ھەرخىل تەرجىمە قىلىنىپ كەلدى. بۇ مىللەتنىڭ مەنبەسى تۈرالار (تۈرانىيلار) غىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ. تۈرالار ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى كۆچمە چارۋىچى مىللەت بولۇپ، شاك، جۇ دەۋرلىرىدە شىمالىي كۆل (ھازىرقى بايقال كۆلى) ئەتراپىدا ياشايتتى. چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە، تۈرالار ھون، سىيانپى مىللەتلىرىگە تەۋە بولدى. جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇلار ئۆزىنى «قاڭغىللار» دەپ ئاتاشتى، ئۇلار چاقى ئىنتايىن چوڭ ئۇلاغ ھارۋىسىنى ئىشلەتكەچكە، «ئېگىز ھارۋىلىقلار» دەپمۇ ئاتالدى. ئۇلارنىڭ ھەربىرى مەركىزى موڭغۇلىيە ئېگىزلىكى ھەم تەڭرىتاغ ۋە قۇجۇ ئەتراپىغا يۆتكەلدى. «ئېگىز ھارۋىلىقلار» قەبىلىسىدە ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئۇيغۇرلار بولۇپ، سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىشىدىغان بولدى. تېيەنباۋ 3 - يىلى (744 - يىلى) ئۇلارنىڭ كاتتىۋېشى كۆل بىلگە 19 قەبىلە بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنى تەشكىللەپ، ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. كەيچېك 5 - يىلى (840 - يىلى) ئۇيغۇر خانلىقى خاككاسلار (قىرغىزلار) قاتارلىق قەبىلىلەر تەرىپىدىن گۈمران قىلىندى، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى چۆۋۈلۈپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە كۆچتى. ئونتۇرا ئاسىيا ھەم قەشقەرگە كۆچكەن ئۇيغۇرلار باشقا ئۇلۇسلار بىلەن بىرلىشىپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرۇپ، ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى ھەمدە بۇرۇندىن تارتىپ قەشقەردىكى سۇلى، ساكارائۇل قاتارلىق جايلاردا ياشاپ كەلگەن يەرلىك كىشىلەر ھەم ياغما، چىگىل، قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەر شۇنداقلا بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان خەنزۇلار، پارسلارغا قوشۇلۇپ كەتتى، كېيىن يەنە بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن قىتان، موڭغۇللارنى ئاسسىملاتسىيە قىلىپ، يېڭى مىللەت ئورتاق گەۋدىسىنى پەيدىنپەي شەكىللەندۈردى. «ئۇيغۇر» دېگەن مىللەت نامىنىڭ ھازىرقى خەنزۇچە يېزىلىشى مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935- يىلى) رەسمىي بېكىتىلدى. دېمەك، قەدىمدىن بۇيان قەشقەر ۋىلايىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تارىم ئويمانلىقىدا ياشاپ كەلگەن يەرلىك مىللەتلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ.

ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئەمگەكچان، باتۇر، ئەقىل - پاراسەتلىك خەلق بولۇپ، باش ئەگمەيدىغان قەتئىيلىك بىلەن تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇپ ھەم ئۆزگەرتىپ، چۆللەرنى بوستانلىقلارغا ئايلاندۇردى؛ ئۇلار ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، تاشقى دۈشمەنلەرگە ۋە بۆلگۈنچىلەر پەيدا قىلغان توپىلاڭلارغا تاقابىل تۇرۇش، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى، تەرەققىياتى ھەم ۋەتەننىڭ باي - قۇدرەتلىك بولۇشى يولىدا زور تۆھپە قوشتى.

2) نوپۇسنىڭ جايلىشىشى ئۇيغۇرلار مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەندىن كېيىن، ئىزچىل ھالدا قەشقەر تەۋەسىدىكى ئاساسلىق مىللەت بولۇپ كەلدى. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشچە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) قەشقەردە ئۇيغۇرلاردىن 14 مىڭ 56 ئائىلە، 66 مىڭ 413 كىشى بولغان، يەكەندە ئۇيغۇرلاردىن 15 مىڭ 574 ئائىلە، 65 مىڭ 495 كىشى

بولغان. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە قەشقەر ۋىلايىتىدە 287 مىڭ 75 ئائىلە، 1 مىليون 400 مىڭ 18 كىشى بولغان، تاغلىق رايونلاردىكى قىرغىزلار، تاجىكلار، شەھەر رايونىدىكى ئاز سانلىقى خەنزۇلار، مانجۇلار، خۇيزۇلار، ئۆزبېكلەردىن باشقىسى ئۇيغۇرلار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر يېڭىشەھەر مەھكىمىسىدىكىسى 164 مىڭ 318، قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىدىكىسى 173 مىڭ 18، پەيزاۋات ناھىيىسىدىكىسى 134 مىڭ 501، مارالبېشى ناھىيىسىدىكىسى 61 مىڭ 311، يەكەن مەھكىمىسىدىكىسى 195 مىڭ 286، قاغىلىق ناھىيىسىدىكىسى 118 مىڭ 564 بولۇپ، بۇ جايدىكى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %99ىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلىگەن. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلار 616 مىڭ 591 ئائىلە، 1 مىليون 826 مىڭ 698 كىشى بولغان؛ مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار 616 مىڭ 591 ئائىلە، 1 مىليون 826 مىڭ 698 كىشى بولغان؛ ئۇلارنىڭ نىسبىتى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %98ىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلىگەن. قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلار شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار نوپۇسىنىڭ %45ىنى ئىگىلىگەن.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق تۈرلۈك ئىشلارنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، زور تۈرگىمدىكى خەنزۇلار ۋە باشقا مىللەتلەردىن بولغان قۇرۇلۇشچىلار ھۆكۈمەتنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ ھەم تەقسىماتقا بويسۇنۇپ، قەشقەرنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىشقا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ۋىلايىتىدە مىللەت تەركىبى كۆپەيدى، خەنزۇلار ھەم باشقا مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى نىسپىي ھالدا ئاشتى، بىراق ئۇيغۇرلار نوپۇسى باشتىن - ئاخىر مۇتلەق كۆپ سانلىق ئىگىلىدى، ئۇلار ئىزچىل ھالدا ئومۇمىي نوپۇسنىڭ تەخمىنەن %90 نى ئىگىلەپ كەلدى. 1982 - يىلدىكى مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 3 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ۋىلايەت بويىچە ئۇيغۇرلار نوپۇسى 2 مىليون 93 مىڭ 152گە يېتىپ، ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %88نى ئىگىلىدى. 1990 - يىلى مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلار نوپۇسى 2 مىليون 606 مىڭ 775كە يېتىپ، ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %91نى، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار نوپۇسىنىڭ %30نى ئىگىلىدى.

ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار نوپۇسى جايلاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقان، ۋىلايەتتىكى ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ كەنت - مەھەللىلىرىگە تارقالغان بولۇپ، كۆپىنچىسى يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ؛ شەھەر (بازار) لەردە ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ بىر قىسمى ھۆكۈمەت خىزمەتچىسى، ئوقۇتقۇچىلار، ئىشچىلار، يەنە بىر قىسمى شەھەر رايونىدا بولۇپ ئوقەت، سودا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ياكى قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

3) ئىقتىسادىي تۈرمۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن ئاساسلىقى كۆچمە چارۋىچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى، «ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ ياشايتتى»، ئۇلارنىڭ مۇقىم مەھەللىسى ھەم ئۆيى - ماكانى يوق ئىدى. ئۇلار ئۆيى ھايۋانلىرىدىن، ئاساسلىقى، قوي، ئاندىن قالسا ئات، كالا، تۆگە قاتارلىقلارنى باقاتتى. ئۇيغۇرلار ئات بېقىشتا داڭ چىقارغان بولۇپ، مول تەجرىبىگە ئىگە ئىدى، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ھۇنەر - سەنئىتى بار ئىدى. تاڭ تەيزۇڭنىڭ 8 تۈلپارى ھەم ئوردا ئاتلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇرلار تەمىنلىگەنىدى. ئات بېقىش ئۇيغۇرلار ئىگىلىكىنىڭ ئاساسلىق قىسمى ئىدى، ئۇلار ئاتتىن ئۇرۇشتا، يول يۈرۈشتە، ئوۋ ئوۋلاشتا، بەيگىلەردە پايدىلانغاندىن سىرت، باشقا ئىشلەپچىقىرىش - تۈرمۇش بۇيۇملىرىنىمۇ ئاتقا تېگىشىپ سودا قىلاتتى. ئات ئۇيغۇرلار ئېكسپورت سودىسىدىكى ئاساسلىق تاۋار ئىدى.

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن ھەمدە قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، شۇ يەردىكى سۇلىلىقلار، ساكارائۇللۇقلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ماكانلىشىپ، دېھقانچىلىق، قوشۇمچە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. ئۇلار ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ، بوز يەر ئېچىپ، ئېتىز بەرپا قىلىپ، بۇقۇسا، كەتمەن قاتارلىق تۆمۈر سايمانلارنى ياسىدى، ئارپا، بۇغداي، سوك، تېرىق، كېۋەز، مۇچ قاتارلىقلارنى تېرىپ،

كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك ئېھتىياجىنى قامدىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شاپتۇل، ئۆرۈك، ئەشپۇت، ئامۇت، ئانار، ئۈزۈم قاتارلىق نۇرغۇن مېۋىلىك كۆچەتلەرنى تىكتى ھەم قوغۇن - تاۋۇز تېرىپ، تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاپ، ئائىلە ئىقتىسادىي كىرىسىنى تولۇقلىدى.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇجمە ئۆستۈرۈش، پىلە بېقىش، كېۋەز تېرىش ئۇلارنىڭ يېپەكچىلىك، باپكارچىلىق، يېپ ئېگىرىش، ماتا توقۇشنى ئۆگىنىۋېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى، تۆمۈر سايمانلارنى ئىشلىتىش ئۇلارنىڭ كان قېزىش، مېتال تاۋلاشنى ئۆگىنىۋېلىشى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىشنى ئىلگىرى سۈردى، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى ياساپلا قالماي، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى، ئالتۇن - كۈمۈش زىبۇ زىننەتلىرىنى ياسىدى؛ تاۋار بازارلىرىنىڭ ئېچىلىشى قول سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى تېخىمۇ تېزلەتتى، ئۇلار ياسىغان قاشتېشى بۇيۇملىرى ئاسىيا - ياۋروپا بازارلىرىغا ئېلىپ بېرىلىپ سېتىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرىغا سوۋغات قىلىدىغان مۇھىم بۇيۇملىرىغا ئايلاندى. ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، شەھەر كۆلىمىمۇ ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، قەشقەر، ياركەنتلەر ئادەتتىكى كۆپ، سودىسى تەرەققىي قىلغان مۇھىم شەھەرلەرگە ئايلاندى، مارالبېشى، پەيزاۋات، قاغىلىق، پوسكامۇ خېلى كۆلەملەشكەن مۇھىم بازارلارغا ئايلاندى.

ئاز كەم مىڭ يىل تەرەققىي قىلىش ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىگىلىكى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان، باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، قول سانائەت ۋە سودىنى قوشۇمچە قىلغان ئىگىلىك بولۇپ قېلىپلاشتى.

4) ئۆرپ - ئادەتى

(1) كىيىم - كېچىكى　ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم - كېچىكى تۈرلۈك تارىخىي باسقۇچلاردا تۈرلۈك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ كەلدى. قەدىمكى زاماندا ئۇيغۇرلار ئۆڭچىلىق، جەڭ قىلىش بىلەن شۇغۇللانغاچقا بىر قەدەر ئۈزۈن كىيىملەرنى كىيەتتى، ھايۋان تېرىسىدىن كىيىم تىكىپ كىيەتتى، كېيىنكى مەزگىللەردە پاختا يىپ، يېپەك بارلىققا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن پاختا ۋە يۇڭلاردىن ئارىلاشتۇرۇپ رەخت توقۇپ كىيىم كىيىدىغان بولدى. ھازىرقى زامان جەمئىيىتىگە قەدەم باسقاندىن كېيىن، كىيىم - كېچەك ماتېرىياللىرى كۆپەيدى، پاختا رەخت، تاۋار، دوردۇن، يېپەكلەر كىيىم تىكىدىغان خېلى ياخشى ماتېرىيالغا ئايلاندى، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا تېرە كىيىملەر ئازايدى ۋە ئىزى ئۆچتى.

كىيىم - كېچەكلەر پوسۇنىمۇ ئۈزلۈكسىز ئۆزگەردى. بۇرۇن ئەرلەر چاپان، تۇماق كىيەتتى، ئاياللار ئۈزۈن كۆينەك كىيىپ رومال ئارتاتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسكەنلىكى تۈپەيلىدىن، ئەنئەنىۋى كىيىم - كېچەكلەر مودا كىيىملەرگە يول بېرىشكە باشلىدى. 50 - ، 60 - يىللاردا جۇڭسەن فورمىسى، ھەربىي فورما، سىرىپ تىكىلىدىغان كىيىملەر كىيىلەتتى. 80 - يىللاردىن كېيىن، يىگىتلەر ئەنئەنىۋى مىللىي كىيىم - كېچەكلىرىنى سېلىۋېتىپ، كاستيۇم - شىم، جىلىتكە، پادىچىلار شىمى، تاقا چىققۇچىلار كىيىمى، مانۇق كىيىم ۋە پلاش كىيىدىغان بولدى، ئاياللار ئۈزۈن كۆڭلەك كىيگەندىن باشقا، يەنە كاستيۇم - يوپكا ياكى يېپەك جىلىتكە، پۇتىغا ئۈزۈن پايپاق كىيىدىغان، قاتلاق يوپكا، پلاتا - يوپكا ۋە ئۈزۈن - قىسقا يوپكىلارنىمۇ كىيىدىغان بولدى، شۇنىڭدەك كىيىمنىڭ پوسونىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدىغان بەلنى قىسىپ تۇرىدىغان ۋە سېرىتمىلىق كىيىملەرنى كىيىدىغان بولدى. كىيىملەرنىڭ رەختلىرى ئىلگىرى پاختا رەخت بولسا، ھازىر ئۇ ئۆزگىرىپ گىرىپتىشىن، دۇخاۋا، تەتىللا، مەخمەل، يۇڭ رەخت قاتارلىقلار بارلىققا كەلدى. ئومۇمەن، بۇرۇنقىدىن زور دەرىجىدە ئۆزگەردى، ئەمما ئەنئەنىۋى كىيىملەر يەنىلا يېزىلاردا كەڭ كۆلەمدە ساقلىنىپ

تۇرماقتا.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم - كېچەكى ئادەتتە ئەرەنچە كىيىم ۋە ئايالچە كىيىم كېچەكلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئەرەنچە كىيىم - كېچەكلەر باش كىيىم، تاش كىيىم، ئىچ كىيىمدىن ئىبارەت ئۈچ خىلغا بۆلىنىدۇ.

(1) باش كىيىم: ئۇنىڭ ئىشلىتىلگەن رەختى ۋە رولىغا قاراپ دوپپا، تۇماقتىن ئىبارەت ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. دوپپا ياز، كۈز پەسىللىرىدە كىيىلىپ، ئاپتاپنىڭ باشنى بۇزاستە چېقىشىدىن ساقلايدۇ؛ تۇماق قىش، ئەتىياز پەسىللىرىدە كىيىلىپ سوغۇقتىن ساقلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە قالپاق، قۇلاقچا كىيىدىغانلارمۇ بار. دوپپا قەدىمكى زامانىدا «بۆك» دەپمۇ ئاتىلاتتى، كېيىن ئۇ «دوپپا» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. ئۇنىڭ تۈرلىرى ئىنتايىن كۆپ، شاپاق دوپپا ئادەتتە ئاق رەخت، ئاق يىپەك رەختلەردىن تىكىلىدۇ، ئاق يىپتىن تىكىلىدىغانلىرىمۇ بار، ئادەتتە بۇنداق دوپپىنى كىيىدىغانلار كۆپ. دۇخاۋا دوپپا كۆپىنچە دۇخاۋا ۋە تاۋارلاردىن تىكىلىدۇ؛ بادام دوپپا قارا دۇخاۋا، تاۋار رەختلەردىن تىكىلىدۇ، ئۇنىڭ چېكىلىكى ۋە ئۈستىگە بادام گۈل، ياڭاق شەكلى نەقىشلەنگەن بولۇپ، چوڭ سۈپەت كۆرۈنىدۇ، كۆپىنچە توي - تۆكۈنلەرگە قاتناشقان ياكى ئۇرۇغ-تۇغقانلارنى يوقلاشقا بارغان چاغدا كىيىلىدۇ؛ گىلەم دوپپىغا نۇرغۇن گۈل چېكىلگەن بولۇپ، ئوتتۇرا ياشلىق ۋە ياشانغان ئاياللار مۇنداق دوپپىغا ئامراق؛ چىمەن دوپپا تېگى ئېقىش كەلگەن رەختلەردىن تىكىلىدۇ، قارا مەخمەلدىن جىيەك قىلىنىدۇ، تېخنىكىلىق بىر تەرەپ قىلىش ئارقىلىق شەكلى يۇمىلاق ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ، ئۇ ئۇيغۇرلاردا كۆپ كىيىلىدىغان دوپپىنىڭ بىر خىلى، ئۇنى ئەرلەر كۆپ كىيىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، مۇنداق دوپپا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىگە ھەدىيە قىلىدىغان ئەڭ ياخشى سوۋغىسى ھېسابلىنىدۇ. تۇماق كۆپىنچە قوي تېرىسىدىن تىكىلىدۇ، ئۇنىڭ خىللىرى ھەرخىل بولۇپ، بەزىلىرى يۇمىلاق، بەزىلىرى تاغقا ئوخشايدۇ، يەنە بەزىلىرى ئېگىز، ئۇچلۇق بەزىلىرى پەس كېلىدۇ، بۇلاردا شۇ جايىنىڭ ھاۋا كىلىماتى، گۈمانىتارلىق ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. (2) تاش كىيىم: ئادەتتە «چاپان» ۋە «شىم» دەپ ئاتىلىدۇ. چاپان ئۇزۇن چاپان، قىسقا چاپان، پاختىلىق چاپان، يېيلىك چاپانلارغا بۆلۈنىدۇ، ئۇزۇن چاپانلارنىڭ پېشى كەڭ بولىدۇ، تۇگمىسى بولمايدۇ، يېلىگە بەلۋاغ باغلىنىدۇ؛ شىم يېيلىك شىم، پاختىلىق شىم، تېرە شىم قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ؛ (3) ئىچ كىيىم: ئاساسلىقى، كۆينەك بولۇپ، بۇنداق كۆينەكلەرنىڭ يېڭى ئۇزۇن، يېڭى قىسقىلىرىمۇ بولىدۇ، ئۇزۇن كۆڭلەكنىڭ يېڭى قولنى يېپىپ تۇرىدۇ، ئېتىكى تىزدىن ئاشىدۇ، ئوخشىمايدىغان يېرى ياقىسى ھەرخىل بولىدۇ، ياقىلىرىنىڭ شەكلى يۇمىلاق ئويۇلغان تۇز ياقىلىق ۋە ئۆرمە ياقىلىقلىرىمۇ بار، ئالدى ئوچۇق كۆينەك ۋە خالتىسىمان كۆينەكلەرمۇ بولىدۇ.

ئاياللارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىمۇ باش كىيىم، تاش كىيىم ۋە ئىچ كىيىملەرگە بۆلۈنىدۇ. (1) باش كىيىم: دوپپا ۋە ياغلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. ئاياللار ئەرلەر بىلەن ئوخشاش كىيىدىغان چىمەن دوپپىدىن باشقا، مارجان دوپپىلارمۇ بار، بۇ دوپپىلار دۇخاۋا ئۈستىگە گۈلنىڭ كەشتىلىنىشى بىلەن تىكىلىدۇ، شەكلى يۇمىلاق ۋە تۆت چاسا بولىدۇ، ئۈستىگە ھەرخىل ئۆنچە - مارجانلار قويۇلۇپ تۇرلۈك گۈل نۇسخىلىرى چۇشۇرۇلۇپ مارجان دوپپا قىلىنىدۇ. رومال يېپتىن توقۇلىدۇ ۋە داكىدىن تەييارلىنىدۇ، رومالار ئاق، سېرىق، كۆكۈچ، قىزىل رەڭلەردە بولىدۇ، يېشى چوڭراق ئاياللار ئاق رومال ئارتىدۇ. ئوتتۇرا ياشلىق ئاياللار ۋە ياش ئاياللار سېرىق، كۆكۈچ، قىزىل رومال ئارتىدۇ. ئادەتتە رومال ئارتقاندىن كېيىن بېشىغا يەنە دوپپا كىيىپ رومالنى باسۇرىدىغان ئادەتمۇ بار. (2) تاش كىيىم ئىچىدە شىم - چاپان ۋە كۆڭلەك پەلتۇ بولىدۇ، ئاياللار كىيىدىغان چاپان ئەرلەر كىيىدىغان چاپانغا ئوخشايدۇ، ياقىسى مۇرىسىگە تۆتاشتۇرۇپ تىكىلىدۇ، چاپاننىڭ پېشى تىزدىن ئاشىدۇ، ئادەتتە يانچۇق قىلىنمايدۇ، تۇگمە بېكىتىلمەيدۇ، ياكى يېپ بىلەن ياسالغان بەلۋاغ باغلىنىدۇ، چاپاندىن باشقا يەنە جىلىتكىمۇ بار. جىلىتكە ئادەتتە كۆينەكنىڭ ئۈستىگە كىيىلىدۇ، ئەستىرى بولىدۇ، ياقىسى يۇمىلاق ياكى ئۆرمە ياقىلىق بولىدۇ، يېڭى بولمايدۇ، ئۇچ يانچۇق تىكىلىدۇ؛ شىم

ئۇزۇن شىم، قىسقا شىم، پاختىلىق شىم، تېرە شىملارغا بۆلۈنىدۇ. ئۇزۇن شىمنىڭ ئېغى كەڭ بولىدۇ، پۇشقىقى كەڭ بولىدۇ، قىسقا شىم تىزدىن ئاشىدۇ، يېپ رەخت ۋە گۈللۈك رەخت ۋە ياكى ئەتلەستىن تىكىلىدۇ، قانداق رەختتىن تىكىلىشى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىغا ۋە شەخسىنىڭ قىزىقىشىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ، تېرە شىم بۇرۇن كىيىلەتتى؛ ھازىر كىيىلمەيدۇ، پاختىلىق شىم قىش ۋاقتىدا كىيىلىدۇ، ئىچ كۆينەك تىزدىن ئاشىدۇ، ياقىسى بولمايدۇ، كەڭ بولىدۇ، ئۇخلاش ۋاقتىدا كىيىلىدۇ؛ جۇۋا ئۇچكە، قوي تېرىلىرىدىن تىكىلىدۇ، سىرتىغا تاۋار دۇردۇن ۋە يۈك رەختلەر قاپلىنىدۇ، ئۇزۇنلۇقى تىزدىن ئاشىدۇ، ياقىسى بولمايدۇ، يانچۇق بولمايدۇ، بېلىگە بەلۋاغ باغلىنىدۇ، تېرە كىيىملەر كۆپىنچە قوزا تېرىسىدىن تىكىلىدۇ، سىرتىغا يېپەك، يۈك رەختلەر ئىشلىتىلىدۇ، تۆلكە قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن ياقا سېلىنىدۇ.

ئاياغ كىيىم، 60 - يىللاردىن ئىلگىرى مەيلى ئاياللار بولسۇن ياكى ئەرلەر بولسۇن، كۆندىن تىكىلگەن ئۆتۈك كىيەتتى، 80 - يىللاردىن كېيىن يېزىلاردا بىر قىسىم ياشانغان كىشىلەر بۇنداق ئۆتۈكنى كىيگەندىن باشقا، تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، كۆپىنچە كىشىلەر خۇرۇم ئاياغ، لاتا ئاياغ ۋە توپچىلار ئاياغلىرىنى كىيىدىغان بولدى.

بۇ كىيىم - كېچەكلەردە كۆپىنچە قەدىمكى زامان ئۇيغۇر كىيىملىرىنىڭ قىياپىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، بولۇپمۇ چاپان، تۇماق، چورۇق قاتارلىقلاردا قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى تېخىمۇ كۆپ ساقلاپ قېلىنغان. ئۇ بىزنىڭ مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قوغداش جەھەتتىن ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

(2) يېمەك - ئىچمىكى　ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمىكى ئىنتايىن زور ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، كۆپىنچە ئۇن يېمەكلىكلىرىنى ئاساس قىلىدۇ، كۈندىلىك ئەنئەنىۋى ئاساسلىق يېمەكلىكلەردىن نان بار، نان نەچچە مىڭ يىللىق تارىختا ئىگە، نان قەدىمكى زاماندا «ئەتمەك» دەپ ئاتالغان. ئىسلام دىنى قەشقەرگە تارقالغاندىن كېيىن، «نان» دېگەن ئىسىم بارلىققا كەلگەن. ئوتۇن ياكى كۆمۈرده تونۇر قىزىتىلىپ، نان يېقىلىدۇ. نانىنىڭ تۈرلىرى ئىنتايىن كۆپ، كۆپ ئۇچرايدىغانلىرىدىن گۆش نان، ياغ نان، گىرده نان، شىرمەن نان، ھەمەك نان، زاغرا نان قاتارلىقلار بار. پولو ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيىت، بايراملارنى ئۆتكۈزگەندە، مېھمان كۈتكەندە ۋە توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىدا كەم بولسا بولمايدىغان بىر خىل يېمەكلىكى ھېسابلىنىدۇ، ئاساسەن قول بىلەن ئۇچۇملاپ يېيىلىدۇ. قوي گۆشى، پىياز، سەۋزىلەر ياغدا قورۇلغاندىن كېيىن، سۇ قۇيۇلۇپ، گۈرۈچ دۇملىنىدۇ. پولونىڭ ئۇستىگە پېتىرمانتا سېلىنسا تېخىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ. لەغمەن ئادەتتە كۆپ يېيىلىدىغان تاماق، ئۇنىڭدىن باشقا قوي گۆش شورپىسى، كاۋاپ، سامسا، پېتىرمانتا، بولاق مانتا، جۇۋاۋا، چۆچۈرە، سۇيۇقئاش، قورۇما تاماق، يۇتازا، ئۇماچ قاتارلىقلارمۇ بار. ئۆپكە - ھېسسىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ياخشى كۆرىدىغان ئەنئەنىۋى يېمەكلىكلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، قوينىڭ ئۇچەي، ئۆپكىلىرىدىن تەييارلىنىدۇ. گۆش ئاساسلىقى، قوي، كالا، توخو، بېلىق گۆشلىرىدىن ئىبارەت، كۆكتاتلاردىن كۆپىنچە، چامغۇر، يېسۇنلەك، قاتكۆك، سەۋزە، ياڭيۇ قاتارلىقلار ئىستېمال قىلىنىدۇ.

بۇ يېمەكلىكلەر جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى نامرات ئەمگەكچىلەر ئېغىز تەگمىش قىيىن بولغان يېمەكلىكلەر ئىدى. ئەمگەكچىلەر كۆپىنچە زاغرا نان يېگەن، ئۇماچ ئىچكەندىن باشقا، ئۇرۇك، شاپتۇل قاتارلىق مېۋىلەر بىلەن يېرىم ئاچ تۇرمۇش كەچۈرەتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇيغۇر خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى ئۇزلۇكسىز ياخشىلىنىپ، يۇقىرقى يېمەكلىكلەر كىشىلەرنىڭ داستىخىنىدىكى نازۇ - نېمەتلەرگە ئايلاندى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇر خەلقى يەنە قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋىلەرنى ياخشى كۆرىدۇ، دېھقانلارنىڭ

ئائىلىلىرىدە مېۋىلىك باغلار بولىدۇ، يەنە قوغۇن - تاۋۇزلارمۇ تېرىلىدۇ. نەچچە يۈز يىللىق تىكىپ ئۆستۈرۈش، پەرۋىش قىلىش ئارقىلىق يېڭىسار ناھىيىسىدىكى سەمەت ئۆرۈكى، پەيزاۋات قوغۇنى، يوپۇغىنىك تاۋۇزى، قەشقەر كونائىھەر بەشكېرىم ئانىرى ۋە ئۈزۈملىرى مەملىكەت بويىچە داڭقى چىققان ئېسىل يېمەكلىكلەرگە ئايلاندى.

(3) تۈرالغۇسى ئۇيغۇرلار ئادەتتە بىر قەۋەتلىك ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ، ئۆي كېسەكتىن سېلىنىدۇ، ئۆينىڭ ئۆگزىسى تۈز بولىدۇ، ئۆيلەر ئەتراپىغا ھويلا تام چۆرىلىدۇ. دەرۋازىسى كۆپىنچە جەنۇبقا ياكى شىمالغا قارىتىلغان بولىدۇ، ھەرگىز غەرب تەرەپكە قارىتىلمايدۇ. ئادەتتىكى ئۆيلەردە ياتاق ئۆي، مېھمانخانا، قوتان، ئامبار ۋە ئايۋانلار بولىدۇ. ئۆينىڭ بەكرەك ئىشلىگەنلەرنىڭ ياتىدىغان ئۆيى، مېھمانخانىسى، سۇخانىسى، نان ياقىدىغان ئۆيى، خالاسى ۋە سالقىندايدىغان ئايۋانلىرى بولىدۇ، ئۇيغۇرلار ئۆيلىرىنى بېزەشكە دىققەت قىلىدۇ، ئۆي ئەتراپى، تۆۋرۈك، ئۆينىڭ تورۇسلىرى نەقىشلىنىدۇ، تورلۇك گۈل - گىياھلارنىڭ نەقىشلىرى چۈشۈرۈلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۆي تېخىمۇ چوڭ سۈبەت، چىرايلىق كۆرۈنىدۇ. ئۆيدە ئولتۇرىدىغان ۋە ياتىدىغان سۇپا ياسىلىدۇ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن بىر گەز كېلىدۇ. تاملارغا گەچ ياكى خىش بىلەن تەكچە چىقىرىلىدۇ، تەكچىگە ھەرخىل بۇيۇملار ياكى بېزەكلەر تىزىپ قويۇلىدۇ، ئۆيگە گىلەم، كىگىز، شىرداق سېلىنىدۇ، تام ئەتراپىغا زەدىۋال تارتىلىدۇ، ئورۇس ساندۇقى ۋە ھەرخىل رەختىكى كېسىم ئىشكاپلىرى ۋە يوتقان، كۆرپە، ياستۇق قويۇلىدىغان كارۋات، كات بولىدۇ. 80 - يىللاردىن كېيىن نۇرغۇن ئائىلىلەردە تېلېۋىزور، كىر ئالغۇ، ئۇنئالغۇلار بارلىققا كېلىپ، ئۆيلەر تېخىمۇ زامانىۋى تۈس ئېلىشقا باشلىدى. ھويلىلاردىكى سۇپا ئۇستىدە پىشايۋان بولىدۇ، ئاستىدا گەمە ئۆيلىرى بولىدۇ. ئۇ كەك ۋە سالقىن بولۇپ، مېھمان كەلگەندە ھويلا - ئارامىلاردا مېھمان كۈتۈلىدۇ. مېھمان كەلمىگەندە، سالقىنداش، ئۇخلاش، تاماق يېيىشتە پايدىلىنىلىدۇ. ئادەتتىكى ئۆيلەردە ئۇستەل - ئورۇندۇق قويۇلمايدۇ. ھەربىر ئائىلىدە بىر قانچە يوتقان، كۆرپە ئارتۇق بولىدۇ، كۆرپىلەرنىڭ كەڭلىكى 70 — 80 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر 70 — 80 سانتىمېتىردىن 3 — 4 مېتىرغىچە بولىدۇ، كۆرپە كەچتە ئاستىغا سېلىنىدۇ، كۈندۈزى مېھمانلارغا سېلىپ بېرىلىدۇ. ئۆينىڭ ئەتراپىغا پايانداز كۆرپە سېلىنىپ، ئوتتۇرىغا داستىخان سېلىنىدۇ، تاماق داستىخان ئۈستىگە قويۇلۇپ، مېھمان كۈتۈلىدۇ. 90 - يىللاردىن كېيىن شەھەرلەردىكى بىر قىسىم ئاھالىلەر بىنا ئۆيلەردە ئولتۇراقلاشتى، خىش ئۆي سېلىندى، ئۆيلەرگە كىرىسلو، شىرە قويۇلىدىغان بولدى، ئاشخانا سايمانلىرىدا بۇرۇنقى ساپال ۋە ياغاچتىن ياسالغان چىلەك، چۆمۈچ، قوشۇقلارنىڭ ئورنىنى مىس، ئالیۇمىن، تۆمۈر، كۆمۈش ۋە فارفوردىن ياسالغان بۇيۇملار ئىگىلىدى.

(4) مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ئەھۋالى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلىرىدە ئاساسلىقى ئەر - خوتۇن مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلغان كىچىك ئائىلە تۈزۈمى يولغا قويۇلغان، ئائىلە ئەزالىرى ئادەتتە بۇاستە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولغان ئۇچ ئەۋلاد ئادەم بىلەن چەكلىنىدۇ، كۆپ پەرزەنتلىك ئائىلىلەردە بالىلار چوڭ بولۇپ، ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولغاندىن كېيىن، باشقا ئۆي تۇتۇپ بېرىلىدۇ، ئائىلىدە بىرەر بالىسى قېلىپ ئاتا - ئانىسىغا يۆلەنچۈك بولىدۇ، ئاتا - ئانا بالىلارغا ئىسىم قويۇش، بېقىش، تەربىيەلەش، ئۆيلۈك - ئوچاقلىق قىلىش مەجبۇرىيىتىنى ئۆتەيدۇ، پەرزەنتلەر ئاتا - ئانىلىرىنى بېقىش، ئاخىرەتلىكىنى ئۇزۇتۇش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىدۇ. ئائىلە ئەزالىرى بىر - بىرىگە كۆيۈنىدۇ، ئۆزئارا يارەملىشىدۇ، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ بىرەرسى ياشانغاندا پەرزەنتى بولمىسا، باشقا ئاكا، ئۇكا، ئاچا، سىڭىللىرى ھەم ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئۇنى قېرىغاندا باقىدۇ ۋە ئۇلۇمىنى ئۇزۇتىدۇ، ئاتا - ئانىسىز قالغان گۈدەكلەرنى بىر تۇغقان ئاكا، ئاچىلىرى بېقىپ چوڭ قىلىدۇ.

مۇلۇككە بۇاستە تۇغقانلار ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئېرى ۋاپات بولسا، ئايالى ۋە پەرزەنتلىرى مىراسقا ۋارىسلىق قىلىدۇ، ياكى ئايالى، پەرزەنتلىرى يېرىمىدىن ئۇلىشىدۇ، ياكى ئايالى 8 دىن بىر قىسمىغا،

پەرزەنتلىرى 8 دىن 7 قىسمىغا ئېرىشىدۇ. پەرزەنتلىرى مىراسىنى تەقسىم قىلغاندا، قىزلارغا ئوغۇللار ئېرىشكەن مىراسنىڭ يېرىمى بېرىلىدۇ. ۋاپات بولغان، ياشانغان كىشىلەرنىڭ پەرزەنتلىرى بولماي، ئاتا - ئانىسى بولۇپ قالسا، مىراستىن قەرزى كۆتىرىۋېتىلگەندىن كېيىن قالغىنىنىڭ 3تىن 2 قىسمىغا دادىسى، 3 تىن بىر قىسمىغا ئايالى ئېرىشىدۇ، ئايالى، پەرزەنتلىرى بولمىسا، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىشنى تۇغقانلىرى بەلگىلەيدۇ. مىراس باشقا بىۋاستە ئورۇق - تۇغقانلىرىغىمۇ بېرىلىدۇ. ئۇچ ئەۋلاد ئىچىدە دادا ئالدى بىلەن ۋاپات بولسا، چوڭ دادىسى 6دىن بىر قىسىم مىراسقا ئېرىشىدۇ، بىراق چوڭ دادىسىنىڭ مۇلكى نەۋرىگە تەقسىم قىلىنمايدۇ، ناۋادا ۋەسىيەت قالدۇرغان بولسا، شۇ ۋەسىيەت بويىچە بېجىرىلىدۇ؛ ۋاپات بولغۇچىنىڭ دادا بىر ئاچا - سىڭلىسى بولسا، بۇ ئاچا - سىڭىل 3 تىن بىر قىسىم مىراسقا ئېرىشەلەيدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ پەرزەنتلىرى ۋە دادىسى، شۇنداقلا بىر تۇغقان ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىللىرى بولمىسا، ئانا مىراسىنىڭ 3 تىن بىر قىسمىغا ئېرىشىدۇ، قالغان قىسمى مەسچىتنىڭ ۋەخپىسى قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىشقا تاپشۇرۇلىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئوغلى كىچىك بولۇپ، مۇستەقىل تۇرمۇش كۆچۈرەلمىسە، مىراس ۋاقتىنچە مەسچىتنىڭ ساقلاپ بېرىشىگە تاپشۇرۇلۇپ، بالا چوڭ بولغاندىن كېيىن ئۆزىگە قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇنداق مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ئۇسۇلىدا ئىسلام دىنىنىڭ شەرىئەتلىرىدىكى بەلگىلىمىلەر ئاساس قىلىنغان. يېتىم جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، مىراس تەقسىماتى دۆلەتنىڭ ئالاقىدار قانۇنلىرى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدىغان بولدى.

(5) نىكاھ ئىشلىرى　قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ ئىشلىرىدا كونا جەمئىيەتتە ئادەتتە نامراتلارغا نىسبەتەن بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى، نىكاھلىنىش ئۆز مىللىتى ئىچىدە چەكلىنەتتى، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان كىشىلەر بىلەن نىكاھلىنىشقا رۇخسەت قىلىنمايتتى. ئەمما پۇلى بار ئەرلەر كۆپ خوتۇنلۇق بولسا بولاتتى، ئۇلارنىڭ بىردىن ئۈچكىچە توقال ئېلىشىغا بولاتتى (ئىسلام دىنىنىڭ شەرئىتى بويىچە بىر ئەرنىڭ 4 خوتۇنلۇق بولۇشىغا يول قويۇلاتتى). نىكاھقا ئاتا - ئانىلار ئىگە بولاتتى، پەرزەنتلىرىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشىگە بولمايتتى. ئاتا - ئانىلار قوشۇلغاندىن كېيىن، ئاخۇن نىكاھ ئوقۇپ قويسىلا بولاتتى. ئۇلار كېلىشىلمەي، ئاجىرىشىدىغان چاغدا، ئەرلەر ئۈستۈن ئورۇننى ئىگىلەيتتى، 3 قېتىم «تالاق» دېسىلا، ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتى ئۈزۈلگەن بولاتتى. ئايالالارنىڭ نىكاھتىن ئاجىرىشىش ئەركىنلىكى يوق ئىدى، ئۇلار تۆۋەندىكى 2 خىل ئەھۋال ئاستىدىلا، ئاجىرىشىش تەلىپىنى قويالايتتى، بۇنىڭ بىر خىلى، ئېرى سىرتقا چىقىپ كېتىپ كۆپ يىلغىچە قايتىپ كەلمىگەن، ئىز - دېرىكى بولمىغان ئەھۋال؛ يەنە بىر خىلى، ئېرى بىلەن يېرىم يىلغىچە بىر جايدا بولمىغان، ئېرى خوتۇنىنىڭ يېمەك - ئىچمەك، كىيىم-كېچەكى بىلەن كارى بولمىغان ئەھۋال ئىدى. يۇقىرقى 2 خىل ئەھۋالنىڭ بىرەرسى كۆرۈلسە، قازىغا ئەرز قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن نىكاھتىن ئاجراشتۇرۇلاتتى. نىكاھتىن ئاجراشقان چاغدا ئايالالارنىڭ تويلۇق مۇلۇكلىرىنى ئېلىپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلىناتتى. پەرزەنتلىرىنىڭ 7 ياشتىن كىچىكلىرى ئانىسىغا بېرىلەتتى، ئۇلار چوڭ بولغاندىن كېيىن دادىسىغا قالاتتى. نىكاھتىن ئاجراشقاندىن كېيىن، ئەر - ئايال ئىككى تەرەپنىڭ قايتىدىن توي قىلىشىغا رۇخسەت قىلىناتتى. ئەمما ئايالار 100 كۈن ياكى 6 ئاي 10 كۈن ئۆتكىچە كۈتۈپ تۇرۇشى كېرەك ئىدى، بۇ ئارقىلىق ئايالالارنىڭ ھامىلدار بولغان، بولمىغانلىقى ئايدىڭلاشتۇرىلاتتى، بۇ ۋاقىت ئەرلەرگە يارىشىۋېلىش ئۈچۈن ئويلىنىش ۋاقىت چېكى قىلىپ بېرىلەتتى، ناۋادا ئايالار ھامىلدار بولغان بولسا، نىكاھتىن ئاجرىشىشقا رۇخسەت قىلىنمايتتى؛ خوتونى تالاق قىلىۋېتىلگەن مەزگىلدە ئەرلەر يارىشىۋېلىش نىيىتىگە كەلسە، ئايالار باشقا بىر كىشىنى تېپىپ توي قىلىپ، ئاجراشقاندىن كېيىن ئاندىن ئەسلىدىكى ئەر بىلەن يارىشىۋالاتتى. ئايالالارنىڭ كۆتۈپ تۇرۇش مەزگىلىدىكى تۇرمۇش خىراجىتىگە ئەرلەر مەسئۇل بولاتتى، ئەگەر ئەر تەرەپ تۇرمۇش خىراجىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالمىسا، ئايالار ھامىلدار بولمىغان

بولسىلا مۇددەتتىن ئىلگىرى قايتا ياتلىق بولۇشىغا رۇخسەت قىلىناتتى. ئېرى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئايالى ئانىسىگىگە قايتىپ كېتىشكە ياكى قايتا ياتلىق بولۇشقا ھوقۇقلۇق بولاتتى، بۇنىڭغا قېيىن ئانىلارنىڭ ئارىلىشىش ھوقۇقى بولمايتتى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلاردا بىر ئاندىن تۇغۇلغانلار ياكى ئېمىلدەش قىز - يىگىتلەرنىڭ ئۆزئارا توي قىلىشى قاتتىق چەكلىنىدۇ. ئايالى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئېرىنىڭ ئۇنىڭ سىڭلىسى ياكى ئاچىسىنى ئەمرىگە ئېلىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ، ئاكىسىنىڭ ئايالىنى ئۆكسىنىڭ ئېلىشىغىمۇ رۇخسەت قىلىنىدۇ، ئۆكسى ۋاپات بولسا، ئاكىسىنىڭ ئۆكسىنىڭ ئايالىنى ئەمرىگە ئېلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، «نىكاھ قانۇنى» ئىزچىل ئىجرا قىلىندى، ئەر - ئايالالار باراۋەر بولمايدىغان «تالاق تۈزۈمى» ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، قوش نىكاھلىنىش، بالدۇر نىكاھلىنىش چەكلەندى، ئەركىن مۇھەببەتلىشىش تەشەببۇس قىلىندى، ئاتا - ئانىلارنىڭ نىكاھ ئىشلىرىغا چات كىرىۋېلىشىغا قارشى تۇرۇلدى. ھازىر ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر قىز - يىگىتلەر ئاتا - ئانىسى قوشۇلغاندىن كېيىن، ئەركىن مۇھەببەتلىشىپ توي قىلىدىغان بولدى.

توي تەرتىپى يەنىلا ئەر تەرەپ ئەلچىلەر ئەۋەتىپ قىز تەرەپكە قۇدىلىشىش تەلىپىنى قويۇش ئارقىلىق بولىدۇ، قۇدىلىشىشقا پۈتۈشۈلگەندىن كېيىن تويلۇق ئاپىرىپ بېرىلىدۇ، توي كۈنى بېكىتىلگەندىن كېيىن توي تەييارلىقىغا كىرىشىپ كېتىلىدۇ. توي داغدۇغىلىق، قىزغىن كەيپىياتتا ئۆتكۈزۈلىدۇ، توي ئادەتتە 2 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ. بىرىنچى كۈنى قىز تەرەپنىڭ ئۆيى ئىنتايىن مول يېمەكلىكلەرنى تەييارلاپ، تاڭ سەھەردىلا ئەر مېھمانلارنى كۈتۈشكە باشلايدۇ، چۈشتىن كېيىن ئايال مېھمانلارنى كۈتىدۇ، مېھمانلار ئاساسەن كېلىپ-كېتىپ بولغاندىن كېيىن، نىكاھ ئوقۇلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە ئەر - ئايال مېھمانلار نان، قورداق، پولو بىلەن كۈتۈۋېلىنىدۇ. كەچ كىرگەندە قىز كۆچۈرۈلىدۇ، يىگىت قولداشلىرى ۋە ئەر تۇغقانلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئاپتوموبىل، ھارۋىلارغا ئولتۇرۇپ، داقا - دۇمباق ساداسى ئىچىدە، قىزنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. ئۇغۇل قېيىن ئاتا، قېيىن ئانىسىغا سالام بېرىدۇ. ساھىپخانا بىلەن مېھمانلار ئۆزئارا سالاملاشقاندىن كېيىن، مەشرەپ ئويناشقا باشلايدۇ. ئاخۇن ھۆكۈمەت بەرگەن توي خېتىنى كۆرگەندىن كېيىن، قىز ۋە يىگىتتىن توي قىلىشقا رازى بولغان، بولمىغانلىقىنى سوراپ جاۋابىنى ئالىدۇ، ئاندىن 2 پارچە نانىنى تۇزغا تۇگۈرۈپ، قىز - يىگىت ئىككى تەرەپنىڭ ۋەكىلىگە بېرىپ، قىز - يىگىتكە يېگۈزۈشنى تاپىلايدۇ، بۇ جاپا-مۇشەققەت، ھوزۇر - ھالاۋەتنى تەڭ كۆرۈش، تەڭ ياشاپ، تەڭ قېرىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. نىكاھ ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، قىزنىڭ يۈزىگە رومال سېلىنىدۇ، ئاتا - ئانىسى ئۇنى تالاغا ئېلىپ چىقىدۇ، ئايال مېھمان ۋە ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى ئۇلارنى ئۇزىتىدۇ، يىگىتنىڭ ئانىسى قىزنى ئاپتوموبىل بىلەن يۆتكەپ ئۆيىگە ئېلىپ ماڭىدۇ (كونا جەمئىيەتتە ئاتلىق ياكى چوڭ ھارۋىدا ئېلىپ ماڭاتتى) . ئۇلار يولدا داقا-دۇمباق ياڭرىتىپ يىگىتنىڭ ئۆيىگە يېتىپ كېلەي دېگەندە، ئاپتوموبىل توختايدۇ، كېلىن بىر پارچە گىلەمگە ئولتۇرغۇزىلىدۇ، 4 ئەركىشى ئىشىك ئالدىدا گۈلخان بولۇپ كۆيۈۋاتقان ئوتتىن گىلەمنى كۆتۈرۈپ ئۆتىدۇ، ئاندىن قىز - يىگىت ئىككى تەرەپنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھوجرىسىغا ئېلىپ كىرىلىدۇ. ئەتىسى كۆيئوغۇل تەرەپتە يۈزئاچقۇ مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ، يىگىت - قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، دوستلىرى مۇراسىمدا ھازىر بولىدۇ، يىگىت تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، دوستلىرى كېلىنىنىڭ يۈزىنى ئاچقاندىن كېيىن، يىگىت بىلەن كېلىن ۋە كۆپچىلىك بىرلىكتە ئۇسسۇل ئويناپ كۆڭۈل ئاچىدۇ، كەچ بولغاندا قىز قولداشلىرى قىز - يىگىتنى ھوجرىسىغا ئېلىپ كىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن توي مۇراسىمى ئاخىرلىشىدۇ.

(6) ئۇلۇم - يېتىم ئىشلىرى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلار ۋاپات بولغاندا ئىسلام دىنىدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە، ۋاقتىدا يەرلىككە قويۇلىدۇ، مېيىت ئادەتتە كېچە ئۆتكۈزمەي يەرلىكىدە قويۇلىدۇ، شۇ

كۈنى ۋاپات بولسا، شۇ كۈنى دەپنە قىلىنىدۇ، ئەتىگىنى ۋاپات بولسا پېشىندە، ئاخشىمى ۋاپات بولسا ئەتىسى بامدادتا دەپنە قىلىنىدۇ. جان ئۈزۈشتىن ئىلگىرى، ئائىلە تەۋەلىرى ئاخۇننى دۇئا - تىلاۋەت قىلىشقا تەكلىپ قىلىدۇ، ئۇرۇق - تۇغقان، دوستلىرىمۇ دۇئا قىلىشىپ ۋىدالىشىدۇ. پەرزەنتلىرى كېلىپ ۋەسىيەتنى قوبۇل قىلىدۇ. جان ئۈزگەندىن كېيىن ئائىلە تەۋەلىرى ئۇرۇق - تۇغقان، دوستلىرىغا خەۋەر قىلىدۇ ھەمدە ئۈزۈن چاپان، باش كىيىم كىيىپ ياكى بېشىغا سەللە يۆگەپ ھازا ئاچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاخۇن ئۆيگە تەكلىپ قىلىنىپ، مېيىت يۇيۇلۇپ كېپەنلىككە ئېلىنىدۇ (ئۆلگۈچى ئايال بولسا بۇۋى ياكى ياشانغان ئاياللار يۇيۇپ كېپەنلىككە ئالىدۇ). ئەرلەرنىڭ كېپىنى 5 پارچە خامدىن، ئاياللارنىڭ كېپىنى 5 پارچە خامدىن تەييارلىنىدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ پۇتۇن بەدىنى كېپەنگە ئېلىنىدۇ، ئاندىن مەسچىتتىن جنازا ئېلىپ كېلىنىپ، مېيىت جنازىغا سېلىنىدۇ، جنازا مەسچىتكە كۆتۈرۈپ ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، ئاخۇن مېيىت نامىزىنى چۈشۈرىدۇ، ئاندىن كېيىن مېيىت قەبرىستانغا ئېلىپ بېرىلىپ يەرلىككە قويۇلىدۇ. ئاياللارنىڭ مېيىت ئۈزىتىشقا بېرىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. قەبرىستانلىققا بېرىشىغىمۇ رۇخسەت قىلىنمايدۇ. قەبرە تاش گۆر، ئىچ گۆر دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. تاش گۆرنىڭ چوڭقۇرلۇقى 2 مېتىر، ئېگىزلىكى بىر مېتىر، كەڭلىكى بىر مېتىر بولىدۇ، جەسەتنىڭ بېشى شىمالغا، پۇتى جەنۇبقا، يۈزى قىبلىگە قارىتىپ قويۇلىدۇ، قەبرە ئېغىزى ئېتىلىدۇ، قەبرە ئۈستىگە بېلىق سىرتى شەكلىدە توپا دۆۋىلىنىدۇ.

مېيىت دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن، جامائەت ئۆلۈم بولغان ئۆيگە قايتىدۇ. ئاندىن يەنە بىر قېتىم دۇئا-تىلاۋەت قىلىپ، مەرھۇمنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىگە تەسەللى بېرىدۇ. ئادەتتە ئۆلۈم بولۇپ 40 كۈن ئۆتكىچە ئائىلە تەۋەلىرى قارىلىق تۇتىدۇ، قارىلىق تۇتقان مەزگىللەردە ئەرلەر چاچ، ساقاللىرىنى ئالدۇرمايدۇ، ئاياللار چاچلىرىنى تارمايدۇ، ئەر - خوتۇن بىر يەردە بولمايدۇ، ئائىلە بويىچە كۆڭۈل ئېچىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلمايدۇ. مېيىت يەرلىكىدە قويۇلۇپ، ئۇچى، يەتتىسى، قىرقى بولغاندا، نەزىرە بېرىلىدۇ، مەرھۇمغا ئاتاپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىنىدۇ.

(7) قائىدە - يوسۇنلار　قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلار قائىدە - يوسۇنغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. تەڭ دەرىجىلىكلەر يۈز كۆرۈشكەندە قول ئېلىشىپ كۆرىشىپ، ھال - ئەھۋال سورىشىدۇ، چوڭلار ئۇرۇق- تۇغقان، دوست - بۇرادەرلەر بىلەن ئۇچراشقاندا ئوڭ قولىنى كۆكرەككە قويۇپ ئېگىلىپ «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ سالام بېرىدۇ، قارشى تەرەپمۇ «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دەپ سالام بېرىدۇ ياكى ئۆزئارا ئۇچراشقاندا «تىنچلىقمۇ، تىنچ - ئامان تۇردىلىمۇ» دەيدۇ. ئاندىن كېيىن قول ئېلىشىپ ھال - ئەھۋال سورىشىدۇ. ئۆيگە كىرگۈچىلەر ئەڭئەنۇى ئادەت بويىچە ئۆي ئىچىدىكى كىشىلەرگە ئالدى بىلەن سالام بېرىدۇ، يولدا كېتىۋاتقانلار توختاپ تۇرغانلارغا ئاۋۋال سالام بېرىدۇ، ياشلار چوڭلارغا ئاۋۋال سالام بېرىدۇ، مەرتىۋىسى تۆۋەنرەكلەر مەرتىۋىسى يۇقىرىراقلارغا ئالدى بىلەن سالام بېرىدۇ. ئاياللار كۆرۈشكەندە ئۆزئارا مەڭگۈنى يېقىشىدۇ، قۇچاقلىشىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۆزئارا ھال - ئەھۋال سورىشىدۇ، كىچىكلەر چوڭلارغا سالام بەرگەندە قول ئېلىشمايدۇ، يېشى چوڭلار تەشەببۇسكارلىق بىلەن كىچىكلەردىن ھال - ئەھۋال سوراپ، ئۇلارغا غەمخورلۇقىنى ۋە مېھرى - مۇھەببىتىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۆيگە مېھمان كەلگەندە ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالىدۇ، مېھمانلار قايتىدىغان چاغدا تالاغا چىقىپ ئۇزۇتۇپ قويىدۇ. مېھمان كۈتكەندە ئەر ساھىبخانا ئەر مېھمانىنى، ئايال ساھىبخانا ئايال مېھمانىنى كۈتىدۇ، ئادەتتە ئەر - ئايال مېھمانلار ئايرىم ئولتۇرىدۇ. مېھمانلار ئولتۇرىدىغان چاغدا چوڭلار ياكى مەرتىۋىسى يۇقىرىراقلار تۆردىن ئورۇن ئالىدۇ، قالغانلار ئادەتپلىك ھالدا بىر - بىرىگە ئورۇن بېرىپ ئولتۇرىدۇ. ھەممەيلەن ئاياغ كىيىمىنى سېلىۋېتىپ، سۇپىغا چىقىپ بەدەشقان قۇرۇپ ياكى يۈكۈنۈپ ئولتۇرىدۇ، پۇتنى ئالدىغا سوزۇشقا ياكى تاپىنىنى ئادەم تەرەپكە قارىتىشقا بولمايدۇ. تاماقتىن ئىلگىرى ئەر ساھىبخانا قولىغا ئاپتوۋا - چىلاپچا ئېلىپ مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىدۇ، ئاندىن كېيىن داستىخانغا يېمەكلىك تىزىلىدۇ، مېھمانلار قولىنى يۇغاندىن كېيىن ھەرگىز سىلكىمەسلىكى لازىم،

ساھىپخانا تاماق قاچىسىنى سۈنغاندا ئىككى قولى بىلەن سۈندۈ، مېھمانلارمۇ ئىككى قولى بىلەن ئالىدۇ، قاچىنى بىر قولى بىلەن سۈنۈش ياكى ئېلىش ئەدەپسىزلىك دەپ قارىلىدۇ، ئىزالانغاندا قاچىدىكى يېمەكلىكنى خالىغانچە ئاستىن - ئۈستۈن قىلىشقا ياكى تاماقنى يەرگە تۆكۈۋېتىشكە بولمايدۇ. باشقىلار بىلەن بىللە ئىزالانغاندا خالىغان يەرگە تۆكۈرۈش، بۈرنىنى تاشلاش، ئەسنەش ياكىسى ئوسۇرۇشقا بولمايدۇ، بۇلار ئەخلاقسىزلىق ۋە ياكى تەربىيە كۆرمىگەنلىك دەپ قارىلىدۇ.

ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىنى يوقلىغىلى بارغاندا، كۆپىنچە قەنت - گېزەك، چاي ياكى رەخت ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھېيت - بايرام ئۆتكۈزگەن ياكى نەزىر قىلغان، خەتنە توي بولغان چاغدا گۆش، يېمەكلىك ياكى رەخت ئېلىپ بېرىلىدۇ، توي - تۆكۈنلەرگە چاقىرىلغانلار بارىدۇ، ئۇلۇم - يېتىم ئىشلىرى كۆرۈلسە، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى، قولۇم - قوشنىلىرى چاقىرىلمىغان تەقدىردىمۇ پەتنگە بېرىپ، ھال-ئەھۋال سورايدۇ ياكى مېيىت ئۈزىتىش ئىشلىرىغا يارەملىشىدۇ، ھازىردارلارغا تەسەللى بېرىدۇ.

(8) ئىسىم قويۇش قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمى ئادەتتە ئۆز ئىسمىنىڭ كەينىگە دادىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇش بىلەن ھاسىل قىلىنىدۇ، مەسىلەن: داۋۇت تۇردى دېسەك، داۋۇت شۇ كىشىنىڭ ئىسمى، تۇردى دادىسىنىڭ ئىسمى بولىدۇ. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، كىشى ئىسىملىرىغا قۇرئان كەرىمدە تىلغا ئېلىنغان 99 پەيغەمبەرنىڭ ئىسمى قويۇلىدىغان بولدى، مەسىلەن: ئەلى، يۇنۇس، مۇھەممەد، سۇلايمان، داۋۇت دېگەندەك. جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، كىشىلەر ئىدىيىدە ئازاد بولدى، شۇڭا ئۇلار بالىلىرىغا ئىسىم قويغاندا، ئەنئەنىۋى ئىسىملارنى قويغاندىن باشقا، يەنە دەۋر ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىسىملارنىمۇ قويۇشقا باشلىدى، مەسىلەن: ئازاد، ئەركىن، بەختىيار قاتارلىقلار. بەزى بالىلارغا گۈل - گىياھ، ھايۋانلارنىڭ ئىسمى قويۇلىدۇ، مەسىلەن: ئانارخان، يولۋاس قاتارلىقلار. يەنە بەزى ئىسىملاردا ئۇلارنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرى ئىپادىلىنىدۇ، مەسىلەن: بەزىلەر بالىسىنىڭ تۇرۇپ قېلىشىنى ئارزۇ قىلىپ توختى، تۇرسۇن، خۇدابەردى دېگەندەك ئىسىملارنى قويىدۇ؛ بالىلىرىنىڭ ئائىلە ئەھۋالىنىڭ ناچار بولۇشتەك تەسىرگە ئۇچرىشىنى خالىمايدىغانلار، تۇرمۇشتا چىداملىق بولۇشىنى ئويلايدىغانلار تاش، تۆمۈر، ئالتۇن دېگەندەك ئىسىملارنى قويىدۇ، چۈنكى، بۇلار تەبىئەت دۇنياسىدا مەڭگۈ چىرىمەيدىغان مادىدىلارنىڭ ئىسىملىرى؛ بالىلىرىغا كۆز تەگمەسلىكنى، نورمال ئۆسۈپ يېتىلىشىنى ئويلايدىغانلار سۈپۈرگە، ئەخلەت دېگەندەك ئىسىملارنىمۇ قويىدۇ. ئادەتتە ئوغۇللارنىڭ ئىسمى كەينىگە ئاخۇن، جان، باي دېگەن سۆزلەر، قىزلارنىڭ ئىسمى كەينىگە گۈل، قىز دەيدىغان سۆزلەر قوشۇلۇپ كېلىدۇ.

ئىسىم قويۇش مۇراسىمى كۆپىنچە بالا تۇغۇلۇپ ئۇچىنچى كۈندىن بەشىنچى كۈنگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئاتا - ئانىلار قويىدىغان ئىسمىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويىدۇ ياكى ئۆيدىكىلەر باشقا ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن قويماقچى بولغان ئىسمىنى بېكىتىدۇ، ئىسىم قويىدىغان كۈنى ئاخۇن ياكى شۇ جايدىكى ئابرويلۇق مويسىپىت ۋە ياكى بۇۋاقنىڭ چوڭ دادىلىرى تەكلىپ قىلىنىدۇ، ئىسىم قويغۇچى قۇرئان كەرىمدىكى سۈرىلەرنى ئوقۇغاندىن كېيىن، بۇۋاقنى قولىغا ئېلىپ يېڭى ئىسمى بىلەن چاقىرىدۇ ھەمدە بۇۋاقنى يەرگە قويۇپ ئىككى يۈسلىتىدۇ، بۇۋاقنىڭ يىغا ئاۋازى ئاڭلانغاندىن كېيىن، دادىسى بۇۋاقنى قولىغا ئېلىپ ئىسمىنى چاقىرىدۇ، بۇۋاق ئورۇندا ياتقان ئانىسىنىڭ قولىغا بېرىلىدۇ، شۇنداق قىلىپ ئىسىم قويۇش مۇراسىمى ئاخىرلىشىدۇ.

(9) پەرھىزلەر قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنى قائىدىسى بويىچە، ھاراق ئىچىش، قىمار ئويناش، تاماكا چېكىش، چوشقا گۆشى ۋە يىرتقۇچ ھايۋانلار، يىرتقۇچ قۇشلار، ئىت، ئېشەك، قېچىر گۆشلىرى ۋە كېسەل، ھارام بولۇپ قالغان قوي، كالا، توخو گۆشلىرىنى يېيىشتىن پەرھىز تۇتىدۇ، قېنى چىقىرىلمىغان يېمەكلىكلەر، ئۈستى ئوچۇق تۇرۇپ قالغان يېمەكلىكلەر، تاشلىۋېتىلگەن يېمەكلىكلەردىن پەرھىز تۇتىدۇ، چوڭلار ئالدىدا قالايمىقان شاۋقۇن - سۈرەن چىقىرىش، چاقچاق قىلىش، تاماكا چېكىش،

مەيدە - دۇمبىلىرىنى ئوچۇق قويۇش، كۆلچەك ۋە ئېرىقلارغا، ئاشخانا، تۆز تۆكۈلگەن يەرگە ۋە يول ئۈستىدە چوڭ - كىچىك تەرەت قىلىش، ئەخلەت، يۇندا تۆكۈشتىن پەرھىز تۇتىدۇ؛ يەنە ئايالالارنىڭ رومال ئارتماي بېشىنى ئوچۇق قويۇشى، ئەرلەر ئالدىدا كىيىم يۆتكەپ گىرىم قىلىشى ياكى ياسىنىشى، چاچ تارىشى، ياشلارنىڭ ئاممىۋى سورۇنلاردا چوڭلاردىن ئورۇن تالىشىشى، ئۆي ئىچى ۋە ئاممىۋى سورۇنلاردا ئوسۇرىشى، بۇرۇننى تاشلىشى، قالايمىقان تۆكۈرۈشى، ئاغزىنى ئەتمەي چۈشكۈرۈشى، توپا - چاڭلارنى قېقىشى، بەدىنىنى قاشلىشى، تاپانلىرىنى قاشلىشى پەرھىز قىلىنىدۇ.

(10) ھېيت - بايراملار　قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلار تۆۋەندىكى ھېيت - بايراملارنى ئۆتكۈزىدۇ.

1. قۇربان ھېيت　قۇربان ھېيت قۇربانلىق قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ، قۇربان ھېيت ئەرەبچىدە «ھېيت قۇربان» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىبتىشلارغا قارىغاندا، ئىبراھىم پەيغەمبەر بىر كۈنى كېچىدە چۈشىدە ئاللانى كۆرۈپتۇ، ئاللا ئۇنىڭغا ئوغلى ئىسمائىلنى قۇربانلىق قىلىشنى بۇيرۇپتۇ. ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ بۇيرۇقىنى ساداقەتلىك بىلەن ئىجرا قىلاي دەپ تۇرغاندا، ئاللا مالا ئىكە جىبرائىل ئارقىلىق ئۇنىڭغا بىر قوچقار يەتكۈزۈپ بېرىپ، قوچقارنى ئوغلىنىڭ ئورنىدا قۇربانلىق قىلىشنى بۇيرۇپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئەرەب مىللىتى ئارىسىدا ھەر يىلى قۇربانلىق قىلىش ئۇرۇپ - ئادەتى شەكىللەنگەن ئىكەن. مىلادى 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىسلام دىنىنى بەرپا قىلغاندىن كېيىن، بۇ ئۇرۇپ - ئادەتكە ۋارىسلىق قىلىندى ھەمدە ئىسلام دىنىنىڭ ھېجرىيە كالېندارى بويىچە زۇلھەججە ئېيى (12 - ئاي) نىڭ 10 - كۈنى قۇربان ھېيت كۈنى قىلىپ بەلگىلەندى. بۇ كۈندە ئىقتىسادىي شارائىتى يار بېرىدىغان ئاتىلىلەرنىڭ ھەممىسىدە قوي سويۇلىدۇ، 7 ئائىلە بىرلىشىپ بىر كالا ياكى تۆگە سويىسمۇ بولىدۇ، قۇربانلىق قىلغان گۆش 3كە بۆلۈنىدۇ، ئۇنىڭ بىر قىسمى كەمبەغەللەرگە سەدىقە قىلىپ بېرىلىپ، قۇربانلىق قىلغۇچىنىڭ خەيرىخالىقى ئىپادىلىنىدۇ. شۇ كۈنى مۇسۇلمانلار سەئۇدى ئەرەبىستانىغا بېرىپ مەككىدە ھەج قىلىدىغان ئاخىرقى بىر كۈن بولىدۇ، شۇ كۈنكى ھەج - تاۋاب ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ھاجىغا ئايلىنىدۇ. مىلادىيە ۋە ھېجرىيە يىللىرى ئوتتۇرىسىدا بىر يىلدا بىر نەچچە كۈن پەرق بولغاچقا، ھەر يىللىق قۇربان ھېيت كۈنى مۇقىم بولمايدۇ.

2. روزا ھېيت　روزا ھېيت ئەرەبچە «ئىيد فىتر» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە ھېجرىيە كالېندارىدىكى 9 - ئاي رامىزان ئېيى بولىدۇ. رامىزان باشلانغان ۋە ئايغاقلاشقاندا ھىلال ئايىنى كۆرۈش ئۈلچەم قىلىنىدۇ. شۇڭا رامىزان بەزىدە 29 كۈن، بەزىدە 30 كۈن بولىدۇ، بىر ئايلىق رامىزاندىن كېيىن ئىسلام كالېندارى بويىچە شەۋۋال ئېيى (10 - ئاي) نىڭ 1 - كۈنى روزا ھېيت كۈنى دېيىلىدۇ. رامىزان مەزگىلىدە مۇسۇلمانلار ھەر كۈنى تاڭ سۈزۈلۈشتىن ئىلگىرى ۋە كۈن پاتقاندىن كېيىن غىزالىنىدۇ، جىنسى نەپسى چەكلىنىدۇ، رامىزان تۇتمىغانلارمۇ يېمەك - ئىچمەكتىن تۆزىنى تارتىدۇ، ھەرگىز ئاممىۋى سورۇنلاردا يەپ ئىچمەيدۇ. قېرى، ئاجىز، كېسەل، مېيىپلار، ھامىلدار ئايالالار ۋە بالىلار رامىزان تۇتمىسمۇ بولىدۇ، ئايالالار ھېيز مەزگىلىدە رامىزان تۇتمىسمۇ بولىدۇ.

ئىككى ھېيتتىكى پائالىيەت كۆپىنچە مەسچىتتە ئۆتكۈزۈلىدۇ، ھېيتتىن ئىلگىرى ھەممە ئائىلىلەر ئۆيلىرىنى پاكىزلايدۇ ۋە ساقىزا سالىدۇ، نان ياقىدۇ، پىچىنە - پىرەنىكلەرنى تەييارلايدۇ، قوغۇن، تاۋۇز، يېمەك - ئىچمەكنى ھازىرلايدۇ، يېڭى كىيىم تىكتۇرىدۇ. مۇسۇلمانلار ھېيت كۈنى رەتلىك كىيىنىپ، مەسچىتكە بېرىپ، ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ، ھېيت نامىزىدا ئىمام قىرائەت قىلىدۇ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىسلام دىنىنى بەرپا قىلىش جەريانىدىكى تۆھپىلىرىدىن تەپسىر قىلىدۇ. ئاندىن كېيىن كىشىلەر ياشانغانلارنىڭ باشلامچىلىقىدا، مەسچىت ئالدىدىكى مەيدانغا چىلىنغان ناغرا - سۇنايغا تەڭكەش قىلىپ، ساما ئۇسسۇل ئويناپ، ھېيتنى خۇشال - خۇرام ئۆتكۈزىدۇ، چوڭلار ۋە ياشانغانلار ھېيت كۈنى ئەتىگەندە تۆپراق بېشىغا چىقىپ ئۆلگەن ئۇرۇق - تۇغقان، ئەجداتلىرىنى يات ئېتىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۇرۇق - تۇغقان، دوستلىرىنىڭكىگە بېرىپ يەتىلەيدۇ.

3. نوروز بايرىمى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى بايرىمى ھېسابلىنىدۇ. ھەر يىلى دېھقانلار كالىنداری بويىچە ئەتىيازلىق كۈن - تۈن تەڭلەشكەن كۈنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە يېڭى يىل ھېسابلىنىدۇ، ئۇ كۈنى كىشىلەر ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، يېڭى بىر يىلغا قەدەم قويغانلىقىنى تەبرىكلىشىدۇ، يېڭى بىر يىلدا مول ھوسۇل ئېلىشنى، ھەممە ئىشلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولۇشىنى تىلەيدۇ.

5) تىل - يېزىقى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسى تۈرك تىللىرى تۈركۈمى ئۇيغۇر، قارلۇق تىل گۇرۇپپىسىنىڭ ئۇيغۇر تىل تارمىقىغا تەۋە. ئۇيغۇرلار تارىختا ئۇيغۇر تىلى، توخرى تىلى، كۆسەن تىلى، ئۇدۇن تىلى، سوغدى تىلى، ئىران تىلى، تۈرك تىلى، چاغاتاي تىلىنى ئىشلەتكەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى 14 - ئەسىردە بارلىققا كەلگەن چاغاتاي تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى قەشقەر تەۋەسىدىكى قەبىلىلەرنىڭ تىلى ئانچە ئوخشاپ كەتمەيتتى. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلى ھۆكۈمەت تىلىغا ئايلاندى، ئۇيغۇر تىلى پەيدىنپەي خاندانلىقتىكى چوڭ تىلغا ئايلىنىپ، باشقا تىللارنىڭ ئورنىنى ئاستا - ئاستا ئىگىلىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، تۈرك تىلىنى يولغا قويدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلى تۈركلىشىپ، خاقانىيە تىلى بارلىققا كەلدى. 14 - ئەسىردە چاغاتاي خانلىقى ئۇيغۇرلار رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، قەشقەر تىلى، يەنى ئەرەب تىلى بىلەن پارس تىلىنىڭ تەسىرى ئاستىدا شەكىللەنگەن چاغاتاي تىلى تارىم ۋادىسىنىڭ قەدىمكى تۈرك تىلى ئاساسىدا پەيدىنپەي شەكىللەندى. كېيىن چاغاتاي تىلى باشقا مىللەتلەرنىڭ بىر قىسىم سۆزلۈكلىرىنى، جۈملىدىن نۇرغۇنلىغان خەنزۇچە تىل - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلدى ھەمدە 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىغا ئاز - تولا ئۆزگەرتىش كىرگۈزگەندىن كېيىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى شەكىللەندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى يازما ئۆلچەملىك تىل ۋە رايون دىئالېكتلىرىغا بۆلىنىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ دىئالېكت رايونى 4 دىئالېكت رايونىغا بۆلۈنىدۇ، قەشقەر دىئالېكت رايونى قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەر، يېڭىسارنى؛ يەكەن دىئالېكت رايونى پوسكام، قاغىلىقنى؛ پەيزاۋات دىئالېكت رايونى پەيزاۋات، يوپۇغنى؛ دولان دىئالېكت رايونى مەكىت، مارالبېشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

دىئالېكت رايونلىرىدىكى تىل تاۋۇشى ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ، مەسىلەن: سوزۇق تاۋۇش قىسمىنى ئالساق، تاۋۇش ئورنىنىڭ ماسلىشىشى لەۋلەشكەن ھالەتنىڭ ماسلىشىشىدىن كۆچلۈكرەك بولىدۇ، ئۇزۇك تاۋۇش قىسمى ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدا ئاجىزلاشمايدۇ، بەزى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلاردا قەدىمكى ئوقۇلۇش ئاھاڭى ساقلىنىپ قالغان، ۋاھاكازالار. ئەمما تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى، كۆپىيىشى، ئازىيىشى قاتارلىق جەھەتلەردە ئانچە ئوخشىشىپ كەتمەيدىغان جايلىرىمۇ بار.

ئۇيغۇر يېزىقى — ھازىرقى زامان ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن يېزىق. ئۇيغۇرلار دەسلەپتە تۈرك يېزىقىنى قوللاندى، تۈرك يېزىقى تەسۋىرى يېزىق بولۇپ، مىلادى 7 — 8 - ئەسىرلەردە قوللىنىلدى. ئۇنىڭدا ئەرەبلەرنىڭ 23 ھەرپىدىن پايدىلىنىلىپ، تۈركلەرنىڭ مىللەت ياكى قەبىلىنى ئىپادىلەيدىغان بىر قىسىم بەلگە - ئالامەتلىرى ئىشلىتىلگەن، ئاندىن بىر قىسىم مەنە ئىپادىلىگۈچى بەلگە - ئالامەتلەر قوللىنىلغان. مەسىلەن، ئاي ☾ ، ئوقيا ↑ ، ئۇي ⇑ ئەڭ دەسلەپكى تۈرك يېزىقىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. بۇ خىل تۈرك يېزىقى نوقۇل ھالدىكى ئېلىپبەلىك يېزىق، شۇنداقلا نوقۇل ھالدىكى بوغۇملۇق يېزىق بولماستىن، بەلكى بوغۇم بىلەن تاۋۇش ئېلىمېنتى بىرلەشكەن يېزىق ھېسابلىنىدۇ، ئۇ 38 دىن 40 قىچە بولغان بەلگە - ئالامەتلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئادەتتە ئوڭدىن سولغا قاراپ توغرىسىغا يېزىلىدۇ، ئەمما سولدىن ئوڭغا قاراپ توغرىسىغا يېزىلىدىغانلىرىمۇ بار، سۆز بىلەن سۆز ئارىلىقى (:) قوش چېكىت ئارقىلىق ئايرىلىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ئەرەب يېزىقىنى مەنبە قىلغان سوغدىلار يېزىقى قوللىنىلدى. ئۇيغۇر خانلىقى

قۇرۇلغاندىن كېيىن، سوغدى يېزىقى ئاساسىدا ئۇيغۇر يېزىقى ئىجاد قىلىنىدى. ھەتتا ھازىرقى كىتابلىرىدا ئۇ «ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتالدى، بۇ، قەدىمكى زامانداشلىرىمىز تۈركلىرى، تۈركەش تۈركلىرى ئىشلەتكەن يېزىق بولۇپ، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارمۇ مۇشۇ يېزىقنى قوللانغانىدى. ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىي جەھەتتىن بىر خىل ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ، 23 ھەرپ (بەلگە) دىن تەركىب تاپقان. دەسلەپتە ئۇ ئوڭدىن سولغا قاراپ توغرىسىغا يېزىلاتتى، كېيىن يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ تىكىگە يېزىلىدىغان بولدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنى كەڭ قوبۇل قىلدى، ئۇزاقتىن بېرى قوللىنىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىقنى قوللاندى، تارىخنامىلاردا ئۇ «خاقانىيە يېزىقى» دەپ ئاتىلىدۇ. چاغاتاي خانلىقى قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، خاقانىيە يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىش ئاساسىدا، تۈرك تىلىنى قوللىنىدىغان مىللەتلەر بىر تۇتاش قوللىنىدىغان بىر خىل ئەرەب يېزىقى سىستېمىسىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىق بارلىققا كەلدى، ئۇ چاغاتاي خانلىقىدا كەڭ قوللىنىلغانلىقتىن «چاغاتاي يېزىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل يېزىق 13 - ئەسىردىن تارتىپ تا 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە قوللىنىلدى. چاغاتاي يېزىقىدا 32 ھەرپ بار. ئۇنىڭدا ئەرەب يېزىقىدىكى 28 ھەرپ ۋە سوزۇق تاۋۇش a ھەرپى، ئۇزۇك تاۋۇش t،η ھەرپى ھەم بىر قەدەر كەڭ قوللىنىلىدىغان 5 ئۇزۇك تاۋۇش بەلگىسى قوللىنىلدى، پارس يېزىقىدىن 34 ھەرپ قوبۇل قىلىنىپ ئىشلىتىلدى.

چاغاتاي يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى سۆزدىكى ئورنىنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇنىڭ باش ھەرپ، ئوتتۇرا ھەرپ، ئاياغ ھەرپ، يالغۇز ھەرپتىن ئىبارەت شەكىللىرى بولىدۇ، ئوڭدىن سولغا قاراپ توغرىسىغا يېزىلىدۇ. بوغۇم قۇرۇلمىسىدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، ئەرەبچە - پارسچە سۆزلەر ئېتىمولوگىيىسىگە مەنسۇپ سۆزلەرنىڭ بوغۇم قۇرۇلمىسى ئەرەب - پارس تىللىرىنىڭ ئىملا قائىدىسى بويىچە يېزىلىدۇ، تۆپ سۆز بىلەن قىسمەن قوشۇمچىلار بىر - بىرىگە ئۇلانمايدۇ، ئىملا قائىدىسىدە مورفولوگىيە پرىنسىپىغا رىئايە قىلىنىدۇ. ئەمما چاغاتاي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىدە ئەسلىدە بار بولغان ۋە سىرتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان مۇرەككەپ ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. شۇڭا 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن ئىلگىرى، چاغاتاي تىلىنىڭ قېلىپلاشقان گرامماتىكا قائىدىسى يوق ئىدى. 1954 - يىلى شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقى ئىملا قائىدىسىنى ئېلان قىلدى، بۇنىڭ بىلەن چاغاتاي يېزىقى، يەنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى قېلىپلىشىشقا يۈزلەندى.

1965 - يىلى ئۇيغۇر يېزىقى ئەسلىدىكى ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا لاتىن ئېلىپبەسىگە ئۆزگەرتىلدى، بۇ «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى» دەپ ئاتالدى ھەمدە ھۆججەت، گېزىت - ژۇرنال، كىتاب، دەرسلىكلەردە رەسمىي قوللىنىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1982- يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى يەنە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلىپ، لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. 1983- يىلى تىلشۇناسلار تەشكىللىنىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېلىپبەسى تۈزۈپ چىقىلدى، بۇ ئېلىپبە 1984 - يىلدىن باشلاپ كېڭەيتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى تېخىمۇ قېلىپلاشتى ۋە ئىلمىيلاشتى.

2. خەنزۇلار

1) كۆچۈپ كېلىش ۋە ئولتۇراقلىشىش تارىخى

غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، خەنزۇلارنىڭ ئەجدادلىرى قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىپ، تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. ئۇلار يەرلىك خەلقلەرگە ئاشلىق تېرىشنى ئۆگەتتى. چىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە خەنزۇلار غەربىي يۇرتتا ئۇزلۇكسىز پەيدا بولۇپ، ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى «سودا

يولى» دا قاتناپ تۇردى. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئېچىشى، ئىدارە قىلىشىغا ئەگىشىپ، سۇلى، ساكارائۇل قاتارلىق غەربىي يۇرت ئەللىرىگە كېلىدىغانلار تېخىمۇ كۆپەيدى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تىجارەت قىلدى، بەزىلىرى ھاكىمىيەت باشقۇرۇش بىلەن شۇغۇللاندى، كۆپىنچىسى ئەسكەر بولدى ياكى بوز يەر ئۆزلەشتۈردى ۋە ياكى شەھەرلەرنى قوغدىدى. يۇەنكاڭ 1 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 65- يىلى) خەنزۇلاردىن شى چۈگو ساكارائۇلنىڭ نائىپ بەگلىكىگە تەينىلەندى؛ غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، ھونلار ساكارائۇلغا پاراكەندىلىك سالدى، ساكارائۇل بېگى يەن ساكارائۇلدا قالغان خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، تاجاۋۇزچىلىققا تاقابىل تۇرۇپ، ھونلارغا بىرلىكتە زەربە بەردى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، بەن چاۋ 36 كىشىنى باشلاپ ئۇدۇننى ئەل قىلدى، سۇلىنى تىنىچلاندۇرۇپ، سۇلىدا 18 يىل تۇردى ھەمدە خانغا مەلۇماتنامە يوللاپ، خانلىق پەرمانى بىلەن مىڭلىغان خەن سۇلالىسى لەشكەرلىرىنى يۆتكەپ كېلىپ، قەشقەردە ئۇزاق ۋاقىت تۇرغۇزدى، ساكارائۇلنىڭ بىر كەنتىدە بوز يەر ئېچىپ ئاشلىق ۋە يەم - خەشەك تەييارلاپ، ئەل زېمىنىنى قوغدىدى. تالىق سۇلالىسى دەۋرىدە سۇلى تۇتۇق مەھكىمىسى ۋە سۇلى بازىرى قۇرۇلغان چاغدا، بۇ يەرگە ئولتۇراقلاشقان خەنزۇ ئەمەلدارلار، لەشكەرلەر، سودىگەرلەر 10 مىڭ كىشىدىن ئېشىپ كەتتى، سۇلى قوشۇنىنىڭ ئۇزىدىلا 5000 — 6000 خەنزۇ ئەسكەر بار ئىدى، ئۇلار قەشقەردە بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ياشىدى، جەڭدە ئۆلگەن ياكى ئېچكىرى ئۆلكىگە قايتقانلىرىدىن باشقا، بۇ يەردە قالغانلىرى يەرلىك ئاھالىلەرگە ئاسىمىلاتسىيە بولۇپ كەتتى. قاراخانىيلار سۇلالىسى مەزگىلىدە، بۇ يەردە ياشىغان خەنزۇلارنىڭ ئۇرۇپ - ئادەتى ۋە ئىسىم - فامىلىسىمۇ تۈركلەشتى ھەم ئىسلاملاشتى. مەسىلەن: بەزىلىرىنىڭ ئىسمى ئوغۇل مۇھەممەد تاۋغاچ، بەزىلىرىنىڭ ئىسمى ھەسەن تاۋغاچ دەپ ئاتالدى. ئوغۇل، ھەسەن دېگەن سۆز ئۇنىڭ ئىسمى بولۇپ، تاۋغاچ ئۇنىڭ فامىلىسى بولىدۇ، مەنىسى مەن «كۈن چىقار جايدىكى كەلگ جاھانىنىڭ خەنزۇ يەر ئىگىسى تاغسىنىڭ كاتتا خوجىدارى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇنداق ئىسىملار 1080 - يىلدىن 1735 - يىلغىچە بولغان ۋەسىقىلەردە ئۇچرايدۇ، بۇ، بۇ ئادەملەرنىڭ يەرلىك خەلقلەر تەرىپىدىن ئاسىمىلاتسىيە قىلىنغانلىقى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتىپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، قەشقەر، يەكەن، قاغىلىقلار ئاۋات سودا رايونلىرىغا ئايلاندى، مارالبېشى قاتارلىق جايلار ئاشلىق ماكانىغا ئايلاندى، سودا قىلىش، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن بۇ يەرگە كەلگەن خەنزۇلار تېخىمۇ كۆپەيمىشكە باشلىدى. چيەنلۇڭ 27 - يىلى (1762- يىلى) قەشقەردە خەنچىڭ (خەنزۇلار شەھىرى) قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ يەرنى قوغداۋاتقان ھەربىي خەنزۇ ئەمەلدارلار، لەشكەرلەر ۋە چاكار - مۇلازىم قاتارلىقلار مىڭغا يەتتى. چيەنلۇڭ 59 - يىلى (1794- يىلى) غا كەلگەندە، قەشقەردىكى خەنچىڭنىڭ يۇمىلاق شەھەر دەرۋازىسى سىرتىدا يەنە ئېچكىرىدىن كەلگەن مىڭغا يېقىن خەنزۇ سودىگەر ئولتۇراقلىشىپ سودا بىلەن شۇغۇللاندى.

داۋگۇاڭ 8 - يىلى (1828 - يىلى) جاھانگىر خوجا توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 10 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بىر جايغا قەشقەر يېڭىشەھىرى (يەنى ھازىرقى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى) قۇرۇلدى، شەھەر ئاساسەن دېگۈدەك خەنزۇ ئەمەلدارلار ۋە سودىگەرلەر، قول ساناۋچىلەرگە تولدى، يەنە مىڭلىغان خەنزۇ لەشلەرلەر شەھەر سىرتىغا ئورۇنلاشتى، ھۆكۈمەت ئايرىم بەرگەن كەلگ زېمىندا 8 كەنت قۇرۇپ، بوز يەر ئېچىپ ماكانلىشىپ، «بوزيەر ئاچقۇچىلار» دەپ ئاتالدى، بۇ كەنتلەر پېكىچىلگ، تاڭجى، دېيى، تەيىپلگ، ئەنتۇلگ، جېنيۇەن، يۇگۇنبگ، يۇگۈشەن كەنتلىرىدىن ئىبارەت. بۇ يەردىكى لەشكەرلەر ئۇرۇش بولغاندا شەھەرنى قوغداپ جەڭ قىلاتتى، ئۇرۇش بولمىغاندا يەر تېرىپ ئۆزىنى باقاتتى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە خوتەن، سىچۇەن، شەنشى، گەنسۇدىن كەلگەنلەر بىر قەدەر كۆپ ئىدى. مۇشۇ مەزگىلدە ئۇرغۇنلىغان يەرلەر مارالبېشى، يەكەن، يېڭىسار قاتارلىق جايلاردا كەنت قۇرۇشقا ئايرىپ بېرىلدى، ئېچكىرى

ئۆلكىلەردىن خەنزۇلار ئائىلە تەۋەلىرىنى ئېلىپ، بۇ جايغا بوزيەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا كەلدى. داۋگۇلۇق 14 - يىلغا كەلگەندە (1834 - يىلى) مارالبېشىدا بوزيەر ئاچقۇچىلار 360 تىن ئاشتى، داۋگۇلۇق 17 - يىلى (1837 - يىلى) 800 كىشىدىن ئاشتى. شۇ مەزگىللەردە يېڭسارىدا 300 نەچچە خەنزۇ بار ئىدى، يەكەندىمۇ بوزيەر ئاچقۇچىلار ئاز ئەمەس ئىدى. ياقۇپ بەگ شىنجاڭغا بالايىئاپەت ئېلىپ كەلگەندە، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆلتۈرۈلدى، مەسىلەن، يېڭسارىدىكى 300 نەچچە خەنزۇ سۇلىدىكى خې بۈيۈننىڭ بۈيرۇقى بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ھەمكارلىشىپ ياقۇپ بەگ باندىتلىرىنى جازالاشقا قاتناشقاندى، ئۇلار ياقۇپ بەگنىڭ قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن پۈتۈنلەي ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى، بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر يېڭسار ناھىيىسىدە «خەنزۇلار قەبرىستانلىقى» نىڭ خارابىسى ساقلىنىپ تۇرماقتا. مۇشۇ مەزگىللەردە سۇلىدىكى 8 كەنتتىمۇ خەنزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆلتۈرۈلدى، ھايات قالغان خەنزۇلار يەنىلا ئۆز ئورنىدا تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. گۇاڭشۇ 30 - يىلى (1904 - يىلى) غا كەلگەندە، مارالبېشىدا خەنزۇلاردىن يەنىلا 124 ئائىلە؛ 388 كىشى قالدى، بۇلاردىن ئەر 272، ئايال 116 ئىدى؛ سۇلىدىكى 8 كەنتتە خەنزۇلاردىن 32 ئائىلە، 700 نەچچە ئادەم بار ئىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن زوزۇڭتاڭنىڭ شىنجاڭنى تىنچىتىش ۋە شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، تۇرکۈم - تۇرکۈملىگەن خەنزۇلار شىنجاڭغا كېلىشكە باشلىدى، ھەربىيلەر، ئەمەلدارلاردىن باشقا، دېھقانلار، سودىگەرلەرمۇ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىكى خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى. شۇ چاغدا يەكەندە تېيەنجىننىڭ ياڭلىۋچېڭ بازىرىدىن كەلگەن 100 نەچچە سودىگەر سودا قىلاتتى، قاغىلىقتىمۇ 100 نەچچە خەنزۇ سودىگەر سودا قىلاتتى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى بىرقەدەر مۇقىم بولدى، بىر قىسىم خەنزۇلار ئاھالىسى ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا كېلىپ ماكانلاشتى، قەشقەر تەۋەسىدىكى خەنزۇلار نوپۇسى بىر قەدەر مۇقىم بولدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى)، مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى)، مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭدا يېغىلىقلار كۆپەيدى، خەنزۇلار نوپۇسىنىڭ كۆپىنچىسى چېچىلىپ كەتتى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) بۆلگۈنچى ئۇنسۇلاردىن مامۇت يەكەن بازىرىدىكى خەنزۇلار نوپۇسىنى قىرىپ تۈگەتتى. ئەمما جەمئىيەت تىنچلانغاندىن كېيىن، يەنە بىر قىسىم خەنزۇلار سودا قىلىش، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن بۇ يەرگە كەلدى، شەرقىي شىمالدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بىر قىسىم ھەربىيلەر سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ، جاي - جايلاردا كۆن كەچۈرۈشكە باشلىدى. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ئۇلايەت بويىچە خەنزۇلار نوپۇسى 3385كە يەتكەن (بۇلارنىڭ ئىچىدە قەشقەر ئۇلايىتىدىكىسى 2731، يەكەن ئۇلايىتىدىكىسى 654)، ئۇلار شىنجاڭ بويىچە خەنزۇلار نوپۇسىنىڭ %1نىلا ئىگىلىگەن. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ئۇلايەت بويىچە خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى 7610 بولۇپ، ئۇلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %0.5نى ئىگىلىگەن. بۇ ئادەملەردىن شەھەر ئىچىدە ئۆزىنىڭ خەنزۇ مىللەت ئايرىمىسىنى ساقلاپ قالغانلار «كونا شىنجاڭلىق» دەپ ئاتالغاندىن باشقا، يېزىلاردا تۇرۇپ قالغانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۇيغۇرلارغا ئاسسىملاتسىيە بولدى، ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىسىنى سۇرۇشتۇرسىڭىز، بەزىلەر كونا جەمئىيەتتىكى ئائىلە شەجەرىسىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۆزىنىڭ ئەسلى يۇرتىنى ئېيتىپ بېرەلەيدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداش ئۈچۈن، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 2 - جۇنى قەشقەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى تۇرلۇك كادىرلار، ئوقۇغۇچىلار، چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بەرگۈچى ياشلارمۇ تۇرکۈم - تۇرکۈملەپ قەشقەر ئۇلايىتىگە يۆتكىلىپ كېلىپ ئىشلىدى ياكى يېزىلارغا ماكانلىشىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللاندى.

1960 - يىلى ئىچكىرى ئۆلكىلەردە تەبىئىي ئاپەت يۈز بەردى، گەنسۇ، شەنشى، چىڭخەي، نىڭشيا، جيالڭسۇ، سىچۈەن، خېبېي، شەندۇڭ تەۋەلىكىدىكى ئاپەتكە ئۇچرىغان 10 مىڭلىغان ئاھالىلەر ھەرقايسى ناھىيىلەرگە ئەمگەك ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، كېيىن يەنە زور تۈركۈمدىكى ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەر زاۋۇت - كان، ئىمارىلارغا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1990 - يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ۋىلايەت بويىچە خەنزۇلار نوپۇسى 203 مىڭ 700گە يېتىپ، 1949 - يىلدىكىگە قارىغاندا 26 ھەسسىدىن كۆپرەك ئېشىپ، ۋىلايەت بويىچە جەمئىيەت نوپۇسىنىڭ %14.7نى ئىگىلىگەن.

ئۇزۇن ۋاقىت قەشقەردە ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلار ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ھەر مىللەت خەلقى بىلەن قولغا قول تۇتۇشۇپ ئىلگىرلەپ، ئورتاق كۆرەش قىلىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ زېمىنىنى قوغداپ كەلدى، شۇنداقلا قەشقەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. بولۇپمۇ 50 - يىللاردىن كېيىن شىنجاڭغا كەلگەن تۇرلۇك زىيالىيلار ۋە تېخنىك خادىملار جاپا - مۇشەققەتتىن قورقماي، چېگرا رايونغا ئاكلىق ھالدا ئۆزىنى بېغىشلاپ، ئۇن - تىنسىز خىزمەت قىلىپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ كۈچىيىشى، چېگرا مۇداپىئەسىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ئۈچۈن غايەت زور تۆھپە قوشتى.

2) نوپۇسنىڭ جايلىشىشى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇس سانىدا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. كەسپى بويىچە ئالغاندا، تولاراق ئورگان كادىرلىرى، ئوقۇتقۇچىلار، ھەربىيلەر، سودا خادىملىرى، تېخنىكلار، ئىشچىلاردىن ئىبارەت، ئاز قىسمى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كۆپىنچىسى شەھەر - بازارلارغا ئورۇنلاشقان، ئاز ساندىكىسى يېزىلارغا ئورۇنلاشقان. ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ھەممىسىدە ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلار بار. مەلۇماتقا قارىغاندا، 1949- يىلى قەشقەر شەھىرىدە 1200 خەنزۇ بار بولغان، 1989 - يىلغا كەلگەندە 142 مىڭ 805كە يەتكەن؛ قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە 1949 - يىلى 100 خەنزۇ بولغان، 1989 - يىلغا كەلگەندە 2126گە يەتكەن؛ يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە 1949 - يىلى 1530 خەنزۇ بولغان، 1989 - يىلغا كەلگەندە 10 مىڭ 46گە يەتكەن. يېڭىسار ناھىيىسىدە 1949 - يىلى 200 خەنزۇ بولغان، 1989 - يىلغا كەلگەندە 2352گە يەتكەن؛ پوسكام ناھىيىسىدە 1949 - يىلى 200 خەنزۇ بولغان، 1989 - يىلغا كەلگەندە 18 مىڭ 771گە يەتكەن؛ يەكەن ناھىيىسىدە 1949- يىلى 1600 خەنزۇ بولغان، 1989 - يىلغا كەلگەندە 12 مىڭ 220گە يەتكەن؛ قاغىلىق ناھىيىسىدە 1949- يىلى 430 خەنزۇ بولغان، 1989 - يىلغا كەلگەندە 14 مىڭ 866گە يەتكەن؛ مەكىت ناھىيىسىدە 1949 - يىلى 200 خەنزۇ بولغان، 1989 - يىلغا كەلگەندە 10 مىڭ 798گە يەتكەن؛ يوپۇغا ناھىيىسىدە 1949 - يىلى 100 خەنزۇ بولغان، 1989 - يىلغا كەلگەندە 2385كە يەتكەن؛ پەيزاۋات ناھىيىسىدە 1949 - يىلى 200 خەنزۇ بولغان، 1989 - يىلغا كەلگەندە 2596گە يەتكەن؛ مارالبېشى ناھىيىسىدە 1949 - يىلى 200 خەنزۇ بولغان، 1989 - يىلغا كەلگەندە 8302گە يەتكەن؛ تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە 1949 - يىلى 200 خەنزۇ بولغان، 1989 - يىلغا كەلگەندە 564كە يەتكەن. بۇ ناھىيە (شەھەر) لەر ئىچىدە خەنزۇلار نوپۇسى كۆپرەك بولغانلىرى، ئاساسەن، قەشقەر شەھىرى، يەكەن، قەشقەر يېڭىشەھەر، پوسكام، قاغىلىق، مارالبېشى، مەكىت ناھىيىلىرىدىن ئىبارەت. قەشقەر شەھىرىدە ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە جايلاشقانلىقتىن، ئىدارە - ئورگان، كارخانىلار كۆپرەك، شۇڭا خەنزۇلارمۇ كۆپ، يەكەن، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىرىدە تۇرۇشلۇق قوشۇنلار كۆپ، پوسكام، قاغىلىق ناھىيىلىرىدە نېفىت ئېچىش بازىسى بار، تېخنىكلار، ئىشچىلار كۆپ، مارالبېشى، مەكىت ناھىيىلىرى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونى بولغاچقا، بۇ ناھىيىلەردە بوزيەر ئۆزلەشتۇرگۈچى جەڭچىلەر كۆپ، مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ بىر قانچە ناھىيە (شەھەر) گە ۋىلايەت بويىچە خەنزۇلار نوپۇسىنىڭ %80ى مەركەزلەشكەن.

3) ئۆرپ - ئادەتلىرى

(1) نىكاھلىنىش ئەھۋالى　قىزلارنىڭ كونا جەمئىيەتتە ھەنزۇلاردا يىگىتلەرنىڭ ئۆيلىنىشى، قىزلارنىڭ ياتلىق بولۇشى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق ئىدى، ئوغۇللار نىكاھلىنىش بېشىغا يەتكەندە، قايسى ئائىلىدە مۇڭاپىق لايىق بولسا، شۇ ئائىلىگە ئەلچىلەر بېرىپ توي قىلىش تەلىپىنى قوياتتى، ئەلچىلەر توي قىلىش تەلىپىنى قويغاندىن كېيىن، قىز تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى باشقا كىشىلەرگە ھاۋاله قىلىش ئارقىلىق يىگىتنىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرۈپ، مۇڭاپىق كەلدى دەپ قارىسا قىزنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى يىگىت تەرەپكە ئۇقتۇراتتى، يىگىت تەرەپ رەسمال تەكلىپ قىلىپ، مۇڭاپىق بولغان - بولمىغانلىقىنى رەسمىيلەشتۈرۈپ، ئاندىن يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىپ، توي قىلىش خېتى ۋە پۈتۈشكەن تويلۇقنى قىز تەرەپكە يوللاپ بېرەتتى ھەمدە توي ۋاقتىنى پۈتۈشەتتى. چاي ئىچۈرىدىغان چاغدا، يىگىت تەرەپ ئايال مېھماندىن ئىككىنى تەكلىپ قىلىپ، ئەلچى بىلەن بىرلىكتە تويلۇق كىيىم - كېچەك، پەرداز بۇيۇملىرى ۋە خام گۆشنى قىز تەرەپكە يەتكۈزۈپ بېرىپ، چاي ئىچۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزەتتى، قىز تەرەپ ئەلچىلەر ۋە ئايال مېھمانلارنى قىرغىن كۈتۈۋالغاندىن باشقا، يەنە ئۇلار ئىلىپ كەلگەن خام گۆشنى سۇدا چالا پىشۇرۇپ، يۆگەپ ئەلچىلەرنىڭ ئىلىپ كېتىشىگە بېرەتتى، بۇ ئارقىلىق «ئىشنىڭ تامام بولغانلىقى» ئىپادىلىنەتتى، ئاندىن كېيىن توي ۋاقتى پۈتۈشۈلەتتى. توي قىلغان چاغدا، يىگىتنىڭ ئۆيىدىكىلەر كېلىننى تەختىراۋان بىلەن يۆتكەيتتى، يىگىت قېيىن ئاتا، قېيىن ئانىسىغا سالام بەرگەندىن كېيىن، كېلىننىڭ بېشىغا قىزىل رومال ئارتىلىپ، يىگىت ئائىلىسىگە ئىلىپ كېلىنەتتى، قىز كۆچۈرۈش قوشۇنىنىڭ ئالدىدا دائقا - دۇمباق چالغۇچىلار يول ئاچاتتى، كەينىدە قىز - يىگىت قولداشلىرى ۋە ئەلچىلەر تەختىراۋانغا ئەگىشىپ ماڭاتتى، قىز مېلىنى كۆتۈرگۈچىلەر قوشۇنىنىڭ ئىلگىرلىشىگە ئەگىشىپ، كەيىمىيات قىرغىن، يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلەتتى. ئۇلار يىگىتنىڭ ئۆيىگە بارغاندىن كېيىن، يىگىت كېلىننى تەختىراۋاندىن كۆتۈرۈپ چۈشۈرەتتى ۋە يۇكۇنۇپ ئاسمان-زېمىنغا، ئاتا - ئانىسىغا تازىم قىلاتتى ھەمدە ئەر - خوتۇنلار بىر - بىرىگە تازىم قىلاتتى، ئاندىن كېيىن يىگىت قىزنىڭ بېشىدىكى رومالنى ئىلىپ تاشلاپ، قەدەھ ئالماشتۇرۇش ھارىقىنى ئىچىپ، ھۇجرىسىغا كىرەتتى.

يېڭى جۈپگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، توي - تۆكۈن مۇراسىملىرى ئىسلاھ قىلىندى، ياشلار توي قىلغاندا خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىدىن توي خېتىنى ئالغاندىن كېيىن، توي مۇراسىمى ئۆتكۈزىدىغان بولدى. توي مۇراسىمىغا يىگىت بېشى رىياسەتچىلىك قىلىدۇ، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى ۋە ئۆز ئورنىدىكى رەھبەرلەر، ئىشداشلىرى قاتنىشىدۇ، يىگىت بېشى توي مۇراسىمىنىڭ باشلانغانلىقىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، تالادا پوچاقزىلار ئېتىلىپ تەبرىكلىنىدۇ، ئاندىن كېيىن يىگىت بىلەن قىز ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسىغا، كەلگەن مېھمانلارغا تازىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ، ئۆزئارا تازىم قىلىپ، ھۆرمەت بىلدۈرۈپ قەدەھ ئالماشتۇرۇش ھارىقىنى ئىچىدۇ، نىكاھ گۇۋاھچىسى سۆز قىلىدۇ. ئاندىن كېيىن توي زىياپىتى باشلىنىدۇ، يىگىت بىلەن قىز گەلگەن مېھمانلارغا بىر - بىرلەپ ھۆرمەت شارابى تۇتقاندىن كېيىن، كۆپچىلىك ھاراق تېپىشمىقى ئويناپ، بەھۈزۇر يەپ - ئىچىپ كۆڭۈل ئاچىدۇ. كەچتە ھۇجرىغا كىرىش ئويۇنى بولىدۇ. مۇشۇ بىر قانچە يىلدىن بېرى تېجەشلىك بىلەن توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش تەشەببۇس قىلىنغاچقا، كوللېكتىپ توي مۇراسىمى ۋە سەيلى - سایاھەت توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش كۆپەيدى.

(2) دەپنە ئىشلىرى　ھەنزۇلار ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئومۇمىيۈزلۈك يەرلىككە قويۇلۇپ دەپنە قىلىنىدۇ، جان ئۈزگەندىن كېيىن قەغەز ياكى رەخت بىلەن يۈزى يېپىپ قويۇلىدۇ، ئاندىن كېيىن مېيىت يۇيۇلىدۇ، چىرايى تۈزەشتۇرۇلىدۇ، باش كىيىم، ئاياغ كىيىم، كىيىم - كېچەكلىرى كەيدۈرۈلىدۇ، مېيىت ئۆكەككە سېلىنىپ توختىتىپ قويۇلىدۇ، مېيىت ئۆيى تەسىس قىلىنىپ ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىنىڭ ماتەم تۇتۇشىغا قۇلايلىق يارىتىلىدۇ، ئاندىن 3 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن مېيىت ئۆكەك بىلەن

يەرگە دەپنە قىلىنىدۇ. دەپنە قىلىشتىن ئىلگىرى ئىدارە - ئورۇن ياكى ئورۇق - تۇغقانلىرى مەرھۇم ئۇچۇن دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ، ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەندە، مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكىسى دوست - بۇرادەرلىرى، ئورۇق - تۇغقانلىرى، ئىدارە - ئورۇنلار گۈلچەمبىرەك، مەرسىيەنامە، تەزىيەنامە تەقدىم قىلىپ، ماتەم بىلدۈرىدۇ. دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن بالىۋاقىلىرى 49 كۈن قارىلىق تۇتىدۇ، 3 كۈن، 7 كۈن، 100 كۈن، بىر يىل بولغاندا تۇپراق بېشىغا بېرىپ قەغەز كۆيدۈرۈپ، دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ.

(3) بايراملىرى ئاساسلىقى، چاغان، يۇەنشياۋ بايرىمى، چوكانتال مەۋسۈمى، تاغزۇغزا چاغنىي، تاۋۇز چاغنىي قاتارلىقلار. چاغان كونىلاردا «يېڭى يىل» دەپ ئاتىلىدۇ. چاغاندىن ئىلگىرى ھەممە ئائىلە ئۆي-ھويلىلىرىنى پاكىز تازىلايدۇ، چاغانلىق مال سېتىۋالىدۇ، يېڭى كىيىم - كېچەك تىكتۇرىدۇ. ھارپا كۈنى (قەمەرىيە 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى) ھەممە ئائىلە چاغانلىق بېغىشلىما، چاغانلىق رەسىم چاپلايدۇ، پوجاغزا ئاتىدۇ، يېڭى يىلنى كۈتۈۋېلىپ، كونا يىلنى ئۇزىتىدۇ، كەچتە جەم بولۇش تامىقى يەيدۇ، يېڭى ياشقا كىرگەنلىكىنى تەبرىكلەيدۇ. چاغانىڭ بىرىنچى كۈنى كىچىكلەر چوڭلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ پەتىلەيدۇ، ئاندىن كېيىن ئورۇق - تۇغقانلىرى، دوست - بۇرادەرلىرى ئۇزۇنارا پەتىلىشىدۇ.

يۇەنشياۋ بايرىمى، ئۇ «پانۇس بايرىمى»، «كىچىك چاغان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، دېھقانلار كالىنداري بويىچە 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ، بۇ كۈنى كىشىلەر يۇەنشياۋ (ئىچىگە شېكەر تۇغۇلگەن، نومى گۈرۈچىنىڭ ئۇنى بىلەن تەييارلانغان يېمەكلىك) يەيدۇ، پانۇس ئويۇنى ئوينايدۇ، پوجاغزا ئاتىدۇ، بۇ، شۇ يىلقى چاغانىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

چوكانتال مەۋسۈمى، دېھقانلار كالىنداري بويىچە 3 - ئاي (مىلادىيە 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى) دا ئۆتكۈزۈلىدۇ، بۇ سوغۇق تائام بايرىمى بىلەن بىللە كەلگەچكە، ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە كىشىلەر ئەجدادلىرىنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىشىدۇ، مەرھۇم تۇغقانلىرىنىڭ قەبرىسىنى سۈپۈرىدۇ.

تاغزۇغزا چاغنىي، دېھقانلار كالىنداري بويىچە 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ۋەتەنپەرۋەر شائىر چۈيۈەننى ئەسلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ھەممە ئائىلىلەردە تاغزۇغزا يەيدۇ.

تاۋۇز چاغنىي، دېھقانلار كالىنداري بويىچە 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ، بۇ كۈن دەل كۈز پەسلىنىڭ ئوتتۇرىسى بولغاچقا، «ئاراكۈز بايرىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كۈنى كېچىسى ھەممە ئائىلىلەردىكىلەر خۇشال - خۇرام بىر يەرگە جەم بولۇپ، ئاي توقاچ، مېۋە - چېۋە، قوغۇن - تاۋۇز يەپ، پوتۇن ئائىلىنىڭ جەم بولغانلىقى، ئىناق ئۆتىۋاتقانلىقىنى تەبرىكلەيدۇ.

(4) يېمەك - ئىچمىكى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى خەنزۇلارنىڭ كۈپىنچىسى ئۇن يېمەكلىكلىرىنى ئاساس قىلىدۇ، جەنۇبلۇقلار گۈرۈچ، تاتلىق يېمەكلىكلەرگە ئامراق بولسىمۇ، ئەمما، بۇ يەردە ئۇزاق تۇرغانلار بۇ يەرنىڭ ئادىتىگە كۆنۈپ، ئۇن يېمەكلىكلىرى يەيدىغان بولۇشتى. ئۇلار دائىم يەيدىغان ئۇن - يېمەكلىكلىرى لەغمەن، سۈيۈقئاش، سومىيەن، ھور نان، مانتا، جۇۋاۋا، چۆچۈرە، قاتلىما، پىلتە قۇيماقتىن ئىبارەت، يەرلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر يەيدىغان نان، سامسا قاتارلىقلارنىمۇ ئىستېمال قىلىدۇ، گۈرۈچ تامىقى، ئۇماچ، پولۇمۇ ئېتىپ يەيدۇ. تاماق ئۇستىلىدە ھەمىشە يېيىلىدىغان كۆكتاتلاردىن يېسۈملەك، يازلىق كۆك يېسۈملەك، پىياز، سامساق، پىدىگەن، پەمىدۇر، تورۇپ، چېچەك سەي، يېمىسى تاسما، پۇرچاق، كانۋال پۇرچىقى، ياڭيۇ، تەرخەمەك، ئاچچىق كاۋا، ئاغىچىخان قاتارلىقلار بار، توخۇ، ئۆردەك، بېلىق، قوي، كالا گۆشلىرى ئاساس قىلىنىدۇ، چوشقا گۆشى يەيدىغانلارمۇ بار.

4) تىلى ۋىلايەت تەۋەسىدە ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى گەنسۇ، شەنشى، خېنەن، سىچۈەن، خۇنەن، خۇبېي، جيانگسۇ، ئەنخۇي، خېبېي قاتارلىق ئۆلكىلەردىن كەلگەن، ياشانغانلار يەنىلا ئۆز يۇرتى تەلەپپۇزى ئارقىلىق كىشىلەر بىلەن سۆزلىشىدۇ، ياشلىرى شىنجاڭدا تۇغۇلغانلىقى، مۇھىت تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن شىنجاڭچە خەنزۇ ئەدەبىي تىلىدا سۆزلەيدۇ، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە سۆزلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلەيدىغانلارمۇ بار. بۇلار ئۆزىگە خاس بىر خىل يەرلىك دىئالېكتىنى شەكىللەندۈرگەن.

3. خۇيزۇلار

1) كۆچۈپ كېلىش ۋە ئولتۇراقلىشىش تارىخى

خۇيزۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرەبلەر، پارسلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تارىختا جۇڭگوغا كىرگەندىن كېيىن، خەنزۇ، موڭغۇل، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەت تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىشى ۋە ئۇنىڭغا قوشۇلۇشى ئارقىسىدا، يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىسى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شەكىللەنگەن بىر مىللەت ھېسابلىنىدۇ.

خۇيزۇلار يۇەن سۇلالىسى مەزگىلىدە قەشقەرگە كىرىشكە باشلىدى. يۇەن سۇلالىسىنىڭ جەمئىي 25 - يىلى (1288 - يىلى) غا كەلگەندە، يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شەنشى، گەنسۇلۇق 1500 ئائىلىلىك خۇيزۇ ۋە خەنزۇ دېھقانىنى خوتەن، قەشقەرگە كېلىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە كۆچۈردى، يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خۇيزۇ ھۈنەرۋەنلىرىدىن دېگەن كىشىنى دارۇغاچلىققا بېكىتتى. چىڭ سۇلالىسى مەزگىلىگە كەلگەندە زور تۈركۈمدىكى خۇيزۇلار قەشقەرگە كەلدى، ئۇلار سودا قىلىش ياكى لەشكەر بولۇپ جەڭ قىلىش ۋە ياكى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللاندى. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرلىنىشچە، چىەنلۇڭ 5 - يىلى (1740 - يىلى) يەكەندە شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ۋېينەن ناھىيىسىدىن كەلگەن خۇيزۇ سودىگەر جاۋجۇن سودا بىلەن شۇغۇللاندى، ئۇ 3 يۈرۈش مېھمانخانا سېتىۋالغان، بىر ئاشخانا ئاچقان، 15 قېچىر، 709 تۆگە بېقىپ، ئۇزۇن يول يۈرۈپ توشۇپ سېتىش بىلەن شۇغۇللانغان. چىەنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) شىنىڭ دېگەن جايدىن كەلگەن 4 نەپەر خۇيزۇ سانغۇننىڭ بىرى بولغان گاۋتىيەنشى جاۋخۇيغا ئەگىشىپ خوجا جاھاننى جازالاش ئۇچۇن، نۇرغۇن خۇيزۇ لەشكەرلەرنى باشلاپ يەكەنگە كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن كىشىلەر يەكەن، قەشقەرلەردە تۇرۇپ قالدى. زوزۇڭتاڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغان چاغدا، شەنشىلىك خۇيزۇلاردىن تەشكىللەنگەن «بەش تۇغلۇق قوشۇن» ياقۇپ بەگ باندىتلىرىنى يوقاتقاندىن كېيىن، بۇ يەردە قېلىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، قەشقەر ئەتراپىغا ماكانلاشتى. ئۇنىڭدىن باشقا، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، مەھەللە قۇرۇش ئۇچۇن، گەنسۇ، شەنشىدىن نۇرغۇنلىغان خۇيزۇلارنى كۆچۈرۈپ كەلدى. چىەنلۇڭ 35 - يىلى (1770 - يىلى) مارالبېشىدا 100دىن ئارتۇق خۇيزۇ مەھەللە قۇرۇش بىلەن شۇغۇللاندى، ئۇلار ناھىيە دائىرىسىدىكى ئومۇمىي نوپۇس جەھەتتە ئىككىنچى ئورۇننى ئىگىلىدى. يەكەندە چىەنلۇڭ 45 - يىلى (1780 - يىلى) دىن باشلاپ، شۇنىڭدىن كېيىنكى 1856 ،. 1861 ،. 1905 ،. 1911 - يىللىرىدا 5 تۈركۈمدە خۇيزۇلار ۋىلايەت تەۋەسىگە يۆتكەپ كېلىنىپ، يەكەن مانجۇ كۆلى ئەتراپىغا مەركەزلىك ھالدا ماكانلاشتۇرۇلدى. تۇڭجى 12 - يىلى (1873- يىلى) شەنشى - گەنسۇدىكى خۇيزۇلار قوزغىلىڭچىلار شىنجاڭغا چېكىنىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ 300دىن ئارتۇق ئائىلە تەۋەلىرىمۇ يەكەندە پاناھلاندى، ئۇلار ئالامەت ۋە ئوردا ئىشىكى قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتى. ھازىرغا قەدەر يەنىلا يەكەندە تۇرۇۋاتقان شا، خەن، جۇ، جاۋ، يالڭ قاتارلىق كونا خۇيزۇ ئاھالىلىرى ئەنە شۇ چاغدا يەكەنگە كۆچۈپ كەلگەن. يەنە بىر قىسىم دىنىي زاتلار چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئارقا - ئارقىدىن يەكەنگە بىلىم تەھسىل قىلىش ئۇچۇن كەلدى. چىەنلۇڭ 49 - يىلى (1784 - يىلى) گەنسۇنىڭ جىڭيۈەن ناھىيىسىدىكى خۇيزۇلاردىن تيې ژېنشى قاتارلىق 8 كىشى يەكەنگە كېلىپ، ئىراندىن كەلگەن دىن تارقاتقۇچى مەرۋېشاھ ئەزەمنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئىسلام دىنى دەستۇرلىرىنى ئۆگەندى. چىەنلۇڭ 57 - يىلى (1792 - يىلى) يەنە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خۇيزۇلاردىن لى زىجۇڭ قاتارلىق 18 كىشى يەكەنگە كېلىپ، ئىسلام دىنى دەستۇرلىرىنى ئۆگەندى. جياچىڭ 5 - يىلى (1800 - يىلى) دىن كېيىن، گەنسۇلۇق خۇيزۇلاردىن خۇپىيە بېيجۇڭ تەرىقىتىدىكى تۇنجى مويسىپىت ما باۋجېن بۇ يەردىكى مەدرىسكە كېلىپ تەلىم ئالدى ۋە ئۇستازىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە «بېيجۇڭ تەرىقىتى»نى بەرپا قىلدى. ئۇنىڭ ئۇرۇغ - ئەۋلادلىرى تا 1953 - يىلغىچە يەنىلا يەكەنگە ئۇستاز تۇتقىلى كېلىپ تۇردى.

جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدە بىر قىسىم خۇيزۇ ئەمەلدارلار، مەسىلەن: ما فۇشياڭ، ما شاۋژۇ، ما جەنسياڭ، خەن جېنشى قاتارلىقلار بىر مەھەل قەشقەر، يەكەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى نۇرغۇن خۇيزۇلار نامىغا ھەۋەس قىلىپ قەشقەرگە جان بېقىش ئۈچۈن كەلدى. مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى)، مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) 2 تۈركۈم خۇيزۇ ئاھالىسى يەكەنگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ خۇيزۇ ھۆكۈمرانلار تەختتىن ئۆلاپ چۈشكەندىن كېيىن، ئۇلار قوماندانلىق قىلغان بىر قىسىم ئەسكەرلەر يۈرتلىرىغا قايتالماي، قەشقەردە ئولتۇراقلىشىپ قالدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكوملارنى تۈگەتكەن نۇرغۇن خۇيزۇ ئوقۇغۇچىلار قەشقەرگە خىزمەتكە تەقسىم قىلىنىدى. 1960 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە يەنە نەچچە مىڭ خۇيزۇ ئاھالىسى ئاپەت تۈپەيلىدىن بۇ يەرگە كېلىپ ۋىلايىتىمىزنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىدە ئەمگەككە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، خۇيزۇلار نوپۇسى شۇنىڭ بىلەن يىلدىن يىلغا كۆپەيدى. 1949 - يىلى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى خۇيزۇلار نوپۇسى 1164 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %0.08 نى ئىگىلەيتتى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ئۇلار كۆپەيىپ 5144كە يېتىپ، ۋىلايەت بويىچە نوپۇسنىڭ %0.18 نى ئىگىلەپ، ھەرقايسى مىللەتلەر نوپۇسى ئىچىدە 4 - ئورۇنغا چىقتى.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ جىيۇەن يىللىرىدىن تارتىپ ھېسابلىغاندا، خۇيزۇلارنىڭ قەشقەرگە كېلىپ ماكانلاشقان تارىخى 700 يىلدىن ئاشىدۇ، قەشقەر، يەكەندە ئۇزاق ۋاقىت ئولتۇراقلاشقانلىرىغىمۇ 300 — 400 يىل بولدى. 1983 - يىلى يەكەن ناھىيىسىنىڭ تېرىمباغ كەنتىدىكى 260 يىللىق تارىخقا ئىگە خۇيزۇلارنىڭ بىر قەبرىسىدىن جويۇڭشياڭ دەپ ئىمزا قويۇلغان (دىنىي ئىسمى ئابدۇللا) بىر پارچە قەبرە تېشى قېزىۋېلىندى، ئۇنىڭغا قەبرە ئىگىسىنىڭ چاڭ سۇلالىسىنىڭ شىيەنفېڭ 6 - يىلى (1856 - يىلى) دەپنە قىلىنغانلىقى يېزىلغان، شۇ جايدىكى پېشقەدەملەرنىڭ دېيىشىچە، جۇيۇڭشياڭ بۇ يەرگە دەپنە قىلىنىشتىن ئىلگىرى، بۇ جايدا نەچچە يۈز خۇيزۇ دەپنە قىلىنغانىكەن. بۇ، خۇيزۇلارنىڭ بۇنىڭدىن 300 يىل ئىلگىرى قەشقەر بوستانلىقىنى ئاچقانلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

بىر نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان، بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان خۇيزۇلار باشقا مىللەتلەر خەلقى بىلەن ئىناق بىللە ئۆتۈپ، جاپا - مۇشەققەت، ھوزۇر - ھالاۋەتنە بىللە بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىشچان، باتۇرلۇق روھى ئارقىلىق، يۇرت - ماكانىنى قوغداپ، تۈرمۈش شارائىتىنى ياخشىلاپ، ئۆزلىرىنى بۇ گۈزەل بوستانلىقنىڭ خوجايىنلىرىدىن بىرىگە ئايلاندۇردى. چاڭ سۇلالىسىنىڭ شىيەنفېڭ يىللىرىدا (1851 — 1861 - يىلغىچە) بۇ جايدىكى خۇيزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلار بىرلىكتە ھەققانىيەتچى قوشۇن تەشكىللەپ، خوجا ئەۋلادى ۋەلىخان قاتارلىقلارنىڭ يەكەن، قەشقەرگە پاراكەنچىلىك سىلىشىغا زەربە بېرىپ، ۋەتەنىڭ بىرلىكىنى قوغدىدى. مۇھىتنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، بۇ يەرگە بۇرۇن كەلگەن خۇيزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇيغۇرچىنى ئۆگىنىۋالدى، بىر قىسمى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. بىر قىسىم كىشىلەر ئاتا - بوۋىسىنىڭ سودىغا ماھىر بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، باش قاتۇرۇپ تىجارەت قىلىپ قەشقەر، يەكەندىكى چوڭ - چوڭ سودىگەرلەرگە ئايلاندى. 30 - يىللاردا يەكەندىكى خا، ما، لىپ، ۋاڭ، خەن فامىلىلىك 5 ئائىلە خۇيزۇ سودىگەر دۇڭگۇەندىكى 900 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى بازارنى ئىگىلىدى. قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى ۋۇ، چېەن فامىلىلىك خۇيزۇلار پۇرچاق ئۈيۈتمىسى، لەڭپۇك ئۈنى، جياڭيۇ، ئاچچىقسۇ ياساش دۇكانلىرى، مۇسۇلمانچە پىچىنە - پىرەنىك دۇكانلىرى ۋە جۇڭازخانا، توڭمەن قاتارلىقلارنى ئېچىپ، بىر قانچە ساھەنىڭ بازىرىنى مونوپول قىلىۋالدى. خۇيزۇلار قەشقەردىن ئىبارەت بۇ زېمىننى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەريانىدا ئۆزىنىڭ تېگىشلىك تۆھپىسىنى قوشتى.

2) نوپۇسنىڭ جايلىشىشى مىنگودىن بۇرۇن، خۇيزۇلار نوپۇسى ئاساسەن قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، مارالبېشى، قاغىلىق ناھىيىلىرىگە جايلاشقانىدى. مىنگونىڭ 33 - يىلى

(1944 - يىلى) دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، قەشقەر يېگىشەھەر ناھىيىسىدە 432، يەكەن ناھىيىسىدە 350، مارالبېشى ناھىيىسىدە 108، قاغىلىق ناھىيىسىدە 104 خۇيزۇ بولغان. باشقا ناھىيىلەردە ئانچە - مۇنچە خۇيزۇلار ئولتۇراقلىشىپ قالغانىدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ھەربىيلەر، خىزمەتچىلەر، سودىگەرلەر بولۇپ، ئاز ساندىكىلىرى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، خۇيزۇلارنىڭ سانى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى، ئولتۇراقلىشىش دائىرىسىمۇ ئۇزلۇكسىز كېڭەيدى. قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېگىشەھەر، يەكەن، قاغىلىق، مارالبېشى ناھىيىلىرىدىن باشقا، پوسكام، مەكىت ناھىيىلىرىمۇ خۇيزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارغا ئايلاندى، كەسىپ قۇرۇلمىسى جەھەتتە خىزمەتچىلەر، دېھقانلار، ھەربىيلەردىن باشقا، ئىشچىلار، تېخنىك خادىملارمۇ كۆپەيدى. بىر مۇنچىسى يەككە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، خۇيزۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەك - ئىچمەك كەسپىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، مەسىلەن ئاشخانا، پېچىنە - پىرەنىك دۆكانلىرىنى ئاچتى، چوڭ تەخسىلىك توخۇ قورۇمىسى، لەغمەن قاتارلىق ئالاھىدىلىككە ئىگە يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇپ ساتتى.

ئولتۇراقلىشىش ئالاھىدىلىكى جەھەتتە ئۇلار يەنىلا كۆپ قىسمى تارقاق ئولتۇراقلىشىش، ئاز قىسمى مەركەزلىك ئولتۇراقلىشىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، قىسمەنلىرى شەھەر - بازارلارغا تارقاق ئولتۇراقلاشقاندىن باشقا، كۆپىنچىسى يېزىلارغا ئولتۇراقلاشتى، مەسىلەن، قەشقەر يېگىشەھەر ناھىيىسىنىڭ يېگىشەھەر بازىرى، يەكەن ناھىيىسىنىڭ يەكەن بازىرى، چارباغ يېزىسى، ئودانلىق يېزىسى، مىشا يېزىسى، ئىشقۇل يېزىسى، تاغاچى يېزىسى، ئازادباغ يېزىسى، قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ شاخاپ يېزىسى، پوسكام ناھىيىسىنىڭ كۆيباغ بازىرى، مەكىت ناھىيىسىنىڭ «قىزىل نۇر» دېھقانچىلىق مەيدانى، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ مارالبېشى بازىرى، 51- تۈەن قاتارلىق جايلاردا خۇيزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان.

3) ئۆرپ - ئادىتى

(1) نىكاھلىنىش ئەھۋالى خۇيزۇلار باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، نىكاھلىنىشنى بىر خىل مۇقەددەس بۇرچ دەپ ھېسابلايدۇ. ئومۇمەن شەرت - شارائىتى بار خۇيزۇلار توي قىلىپ، ئائىلە قۇرۇپ ياشايدۇ، بولمىسا، بۇ ئىسلام دىنى شەرىئىتىگە ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەدىسلىرىگە ئۇيغۇن ئەمەس دەپ قارىلىدۇ. ئاتا - ئانىلار قورامىغا يەتكەن پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆي - ئوچاقلىق بولۇشىدا مەسئۇلىيەتنى زىممىسىگە ئالىدۇ، پەرزەنتلىرى ئۆي - ئوچاقلىق بولغان ھامان ئاتا - ئانىلار مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلغان بولىدۇ، خۇيزۇلار بۇنى «يۈكنى يەڭگىللىتىش» دەپ ئاتايدۇ.

خۇيزۇلارنىڭ نىكاھلىنىش ئەھۋالى ئادەتتە ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا نىكاھلىنىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ، مۇسۇلمان ئەمەس مىللەتلەر بىلەن نىكاھلىنىشنى قاتتىق چەكلەيدۇ، خۇيزۇلار مۇسۇلمان ئەمەس ئەر - ئاياللار بىلەن نىكاھلىنىشقا توغرا كەلسە، ئۇلار ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشى، «ئىمان ئېيتىش مۇراسىمى» ئۆتكۈزۈشى، خۇيزۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە توي قىلىشى كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا، بىر ئانىنى ياكى ئىنىكئانىنى ئەمگەن قىز - يىگىتلەرنىڭ ئۆزئارا توي قىلىشىمۇ چەكلىنىدۇ.

خۇيزۇلار ئۆتمۈشتە نىكاھلىنىشقا فېئودالىلارچە چات كېرىۋېلىش ئۇسۇلىنى قوللىناتتى، پەرزەنتلەر پۈتۈنلەي ئاتا - ئانىسىنىڭ رايىغا باقاتتى. «نىكاھ قانۇنى» ئىزچىل ئىجرا قىلىنغاندىن كېيىن، نىكاھقا چات كېرىۋېلىش، نىكاھ سودىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئەركىن مۇھەببەتلىشىش تەشەببۇس قىلىندى، بىراق ئۆتمۈشتىكى بىر قىسىم ئۇسۇللار شەكىل جەھەتتە يەنىلا ساقلاپ قېلىندى. قىز - يىگىتلەر ئەركىن مۇھەببەتلەشكەن ياكى باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق توي قىلىشقا قوشۇلغان چاغدا، يىگىت ئاتا - ئانىسىغا ئېيتىشى كېرەك، يىگىتنىڭ ئاتا - ئانىسى ئەلچىلەرنى قىزنىڭ ئۆيىگە ئەۋەتىپ توي قىلىش تەلىپىنى قويىدۇ، «ئېغىز ئېچىش سوۋغىسى» (قەنت - گېزەك، چاي، ياڭاق، چىلاندىن ھەرقايسىسىدىن بىر بولاقتىن تەييارلىنىدىغان 4 خىل رەڭدىكى سوۋغات) بېرىلىدۇ، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ئوغۇلنىڭ ئائىلە ئەھۋالىنى

ئىگىلەيدۇ ھەمدە يېقىن ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىنىڭ پىكىرىنى ئېلىپ، تويې قىلىشقا قوشۇلغاندىن كېيىن، ئەلچىلەر ئىككىنچى قېتىم جاۋاب ئالغىلى بارغاندا، سۇۋغاتلارنى ئېلىپ قالمىغانلىقىنى دەپ قۇدىلىشىشقا قوشۇلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ، قوشۇلمىسا سۇۋغاتلارنى قايتۇرۇۋېتىدۇ. قۇدىلىشىشقا پۈتۈشكەندىن كېيىن، مەلۇم بىر كۈننى تاللاپ تويلۇقنى ئەۋەتىپ بېرىپ، تويې كۈننى بېكىتىدۇ. تويې كۈنى مېھمانلار ئۈچۈن زىياپەت تەييارلىنىدۇ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى سۇۋغا - سالام ئېلىپ كېلىدۇ. كېلىن كۆچۈرىدىغان چاغدا، يېگىت نىكاھلانغان يېگىتنى ئۆزىنىڭ قولدىكى قىلىپ، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا قىزنىڭ ئۆيىگە نىكاھ مۇراسىمى ئۆتكۈزۈشكە بارىدۇ، ئۇلار قىزنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن تونۇشۇپ، سالاملىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئاخۇن نىكاھلىنىش گۇۋاھنامىسىنى كۆرۈپ بولۇپ نىكاھ ئوقۇيدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتى رەسمىي بېكىتىلىپ، نىكاھلىنىش مۇراسىمى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، كېلىن تويې قىلغان ئايالالارنىڭ قولداش بولۇشى ئارقىسىدا، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىنىڭ ئۆزىتىشى بىلەن يېگىتنىڭ ئۆيىگە ماڭىدۇ، تويې ئاپتوموبىلى يېگىتنىڭ ئىشكى ئالدىغا كەلگەندە، قېيىن ئاتا- قېيىن ئانىلار ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالىدۇ، كەچتە ھۆجرا ئويۇنى بولىدۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە كېلىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر بىر لېگەن مانتىنى قىز - يېگىتكە ئەۋەتىپ بېرىدۇ، بۇ «كۆزنى ئېچىش مانتىسى» دەپ ئاتىلىدۇ، شۇ ئارقىلىق تويدىن كېيىنكى كۈنلىرىنىڭ شېرىن ۋە بەختلىك ئۆتۈشىگە تىلەكداشلىق بىلدۈرۈلىدۇ. قىزنىڭ ئۆيىدىكىلەر يېگىتنىڭ ئۆيىگە بېرىپ يوقلايدۇ. كېلىن قېيىن ئانا ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئارىدىن 3 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، يېگىت بىلەن قىز سالامغا بارىدۇ، يېڭى توي قىلغان ئەر- خوتۇنلار بىلەن قېيىن ئاتا، قېيىن ئانا بىرلىكتە سۇۋغاتلارنى ئېلىپ، قىزنىڭ ئۆيىگە مېھمان بولۇشقا بارىدۇ، بۇ ئارقىلىق كېلىننىڭ ئاتا - ئانىسىغا بولغان رەھمىتى بىلدۈرىلىدۇ. ئارقىدىنلا يېڭى توي قىلغان ئەر - خوتۇنلار، قىزنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىر - بىرلەپ تونىشىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت تويىنى يېڭىچە ئۆتكۈزۈشنى تەشەببۇس قىلىپ كەلدى، خۇيزۇ ياشلىرىمۇ سەيلى - ساياھەت تويى، كوللېكتىپ توي مۇراسىملىرىغا قاتنىشىدىغان بولدى، ئەمما ئەنئەنىۋى نىكاھلىنىش شەكلى يەنىلا خۇيزۇلارنىڭ نىكاھلىنىش شەكلىدە ئاساسىي ئېقىمدا تۇرۇپ كەلمەكتە.

توي قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپ چېقىشالمىسا، نىكاھتىن ئاجرىشىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ، ئەمما كېلىننىڭ ئارىدىن 100 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن قايتا ياتلىق بولۇشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ، بۇ «چەكلىنىش مەزگىلى» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇنداق بەلگىلىنىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ئىككى تەرەپنىڭ يارىشىۋېلىشىغا ئويلىنىش پۇرسىتى بېرىش، شۇنداقلا كېلىننىڭ ھامىلدار بولغان - بولمىغانلىقىنى بىلىشتىن ئىبارەت، شۇنداق قىلغاندا زۆرۈر بولمىغان تالاش - تارتىشلاردىن ساقلىنىپ قالغىلى بولىدۇ. بۇرۇن بىر ئەۋرە ئاكا - سىڭىللار ئوتتۇرىسىدا توي قىلىدىغانلار بىر قەدەر كۆپ ئىدى، بۇ «تۇغقانلار تېخىمۇ يېقىن تۇغقان بولۇشۇش» دەپ ئاتىلاتتى، «نىكاھ قانۇنى» ئىزچىل ئىجرا قىلىنغاندىن كېيىن، مۇنداق قىلىش چەكلەندى.

(2) دەپنە ئىشلىرى خۇيزۇلار مېيىتنى يەرگە دەپنە قىلىدۇ، ئاددىي ۋە تېز دەپنە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئەتىگىنى ۋاپات بولسا كەچتە دەپنە قىلىنىدۇ، كەچتە ۋاپات بولسا ئەتىسى دەپنە قىلىنىدۇ، مېيىتنى ساقلاش ۋاقتى 3 كۈندىن ئاشمايدۇ، تىنىق توختىغاندىن كېيىن مېيىت ئۆيىگە قويۇلۇپ، بېشى شىمالغا، پۇتى جەنۇبقا، يۈزى قىبلىگە قىلىپ ياتقۇزۇلىدۇ. ئائىلىدىكىلەر ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، دوست - بۇرادەرلىرىنگە خەۋەر قىلىدۇ، ئۇلار كېلىپ ماتەم تۇتىدۇ. مېيىت يەرلىككە قويۇلۇشتىن ئىلگىرى قۇرئان ئوقۇلىدۇ، مېيىت يۇيۇلىدۇ، ئەرلەرنىڭ مېيىتنى ئەرلەر، ئايالالارنىڭ مېيىتنى ئايالالار يۇيىدۇ، مېيىتنىڭ چېچى چۈشۈرۈلمەيدۇ، تىرنىقى ئېلىنمايدۇ، يۇيۇلغاندىن كېيىن ئۈزۈنلۇقى 12 مېتىردىن ئاشمىغان، ئايەت يېزىلغان چولاق - كىچىك ئىككى پارچە ئاق رەختە كېپەنلىك تەييارلىنىدۇ (ئايالالارغا بىر پارچە كېپەن كۆپ بولىدۇ)، مېيىت كېپەن بىلەن ئورالغاندىن كېيىن، مېيىتنىڭ ئېغىز، باش، پۇت قاتارلىق جايلىرىغا مۇز پارچىسى قويۇپ

قويۇلىدۇ، ئىپار چېچىلىپ سېسىپ كېتىشتىن ساقلىنىدۇ، ئاندىن كېيىن مېيىت جىنازىغا سېلىنىپ، مەسچىتكە ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەرھۇمنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى جىنازىنى مەسچىتكە كۆتۈرۈپ بارىدۇ، مەسچىتتە ئاخۇن مېيىت نامىزى ئوقۇيدۇ، ئاخۇن قۇرئان كەرىمدىن سۈرە - ئايەتلەرنى ئوقۇپ ئاللادىن مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىنى كەچۈرۈم قىلىشىنى تىلەيدۇ، مەرھۇمنىڭ باقى ئالەمدە خاتىرجەم بولۇشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرىدۇ، مېيىت قەبرىستانلىققا ئېلىپ بېرىلىپ، كولانغان لەھەتكە قويۇلىدۇ، لەھەت تەخمىنەن 2 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا كولانغان گۇرۇنىڭ غەرب تەرىپىدىن ئېچىلىدۇ، ئۈستى دۆگىلەك، ئاستى تۆت چاسا بولىدۇ، ئېگىزلىكى تەخمىنەن بىر مېتىر كېلىدۇ، ئۇ مېيىت پانتۇدەك ئۇزۇنلۇقتا كولىنىدۇ. مېيىت يەرلىكىدە قويۇلغاندىن كېيىن بېشى شىمالغا، پۇتى جەنۇبقا، يۈزى غەربكە قارىتىلىپ ئوڭدىسىغا قويۇلىدۇ، ئاندىن كېسەك بىلەن لەھەت ئېغىزى ئېتىلىدۇ، تاش گۈر توپا بىلەن تىندۇرۇلىدۇ، ئارتۇق توپىلار تۆپىسىگە دۆۋىلىنىپ، دۆمبەل شەكىلدە تۇپراق ياسىلىدۇ، مېيىت ئۇزاتقاندا ئايالارنىڭ بىللە بېرىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، قەبرىستانلىققا كىرىشىگىمۇ رۇخسەت قىلىنمايدۇ. مېيىت يەرلىككە قويۇلغاندا، ئاخۇن سۈرە - ئايەتلەرنى ئوقۇپ، خەتمە قۇرئان قىلغاندا ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ يىغلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، ھەممەيلەن بەس - بەستە گۈرگە توپا تاشلاپ مەرھۇمغا بولغان تەزىيسىنى ئىپادىلەيدۇ. مېيىت يەرلىككە قويۇلۇپ 3 - كۈنى، 7 - كۈنى، 14 - كۈنى، 40 - كۈنى، 100 - كۈنى بولغاندا، يىلى توشقاندا ئۆيدە ئاخۇنۇملار سۈرە - ئايەت ئوقۇپ، مەرھۇم ئۈچۈن دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ. جۈمە كۈنلىرى، قۇربان ھېيىت، روزا ھېيىت كۈنلىرى مەرھۇمنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر تۇپراق بېشىغا بېرىپ مەرھۇمنى ياد ئېتىدۇ. مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدا كەيگەن كىيىم - كېچەكلىرى ئاساسىي جەھەتتىن باشقىلارغا نەزىرە قىلىپ بېرىلىدۇ.

پاناسىز قەبرى - چۆرىلەر ياكى ئىگە - چاقسىز ياقا يۇرتتىن كېلىپ قالغانلار ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خۇيزۇلار بەس - بەستە ئاخىرەتلىك ئىشلىرىغا ياردەم قىلىدۇ.

(3) ھېيت - بايراملىرى خۇيزۇلارنىڭ ھېيت - بايراملىرى ئاساسلىقى روزا ھېيت، قۇربان ھېيت ۋە مەۋلۇت كۈنىدىن ئىبارەت. بۇ ھېيت - بايراملارنى ئۆتكۈزۈش ئۈسۈلى باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەرگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بىراق خۇيزۇلار روزا ھېيتىنى چوڭ ھېيت سۈپىتىدە ئۆتكۈزىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى: بۇ كۈن رامىزاندىن كېيىنكى تۇنجى كۈن ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ھېيت نامراتلارغا ياردەم بېرىپ بايلىقتىن تەڭ بەھرىمەن بولۇش ئەھمىيىتىگە ئىگە. شۇ كۈنى ھەممە ئائىلىلەر پوشكال، ساڭزا سالىدۇ، كىشىلەر ھېيت نامىزىدىن كېيىن تۇپراق بېشىغا چىقىدۇ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى يوقلايدۇ، دوست - بۇرادەرلىرىنى زىيارەت قىلىدۇ، مېھمان كۈتىدۇ، مەسچىتلەردە سەدىقە بېرىپ، ياشانغان، ئاجىز، كېسەلمەن، مېيىپ، تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار، پاناسىز قەبرى - چۆرى، ئىگە - چاقسىز كىشىلەرگە ھەيرى - ساخاۋەت قىلىدۇ.

(4) يېمەك - ئىچمىكى خۇيزۇلار تازىلىققا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ، شەھەر - بازارلاردا تۇرۇۋا سۈيى سىستېمىسى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى ۋە ھازىرقى يېزىلاردا ھەممە ئائىلىلەردە سۇ ئالىدىغان كۇب - ئىدىشلار بولىدۇ، كۇب - ئىدىشلارنىڭ ئېغىزى ئېتىلىدۇ، مەھەللىلەردە ئورتاق ئىشلىتىدىغان قۇدۇقلارغا ئورتاق ئىشلىتىدىغان چىلەك ئىشلىتىلىدۇ، قۇدۇقنىڭ ئېغىزى يېپىلىدۇ، بۇ ئارقىلىق پاسكىنا نەرسىلەرنىڭ قۇدۇق ئىچىگە چۈشۈپ كېتىشىدىن ساقلىنىلىدۇ. ئادەتتىكى چاغلاردا قول يۇغاندا ئىشقۇرىق، چۆگۈن ئىشلىتىلىدۇ، تەشتەكتە قول يۇمايدۇ، يۇيۇنغاندا مەخسۇ ئاسما چىلەك ئىشلىتىلىدۇ، ھازىر كىشىلەر كۆپىنچە يۇشتا يۇيۇنىدىغان بولدى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان بۇلاق، كۆللەردە قول، پۇت يۇيۇشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، ئات - ئۇلاغ سۇغىرىشقا، كىر قاتلارنى يۇيۇشقا تېخىمۇ رۇخسەت قىلىنمايدۇ.

يېمەكلىكتە ئۇن يېمەكلىكلىرى ئاساس قىلىنىدۇ. ئاساسلىق يېمەكلىك تۇرلىرىدىن لەغمەن، سومىكەن،

ئۇزۇپ تاشلىغان ئاش، كەسمە چۇپ، جۇۋاۋا، مانتا، هوردا پىشۇرۇلغان ۋە ياغدا پىشۇرۇلغان قاتلىما، سوغۇق ئاش، راڭپىزا، تاۋا ئېنى بار، ئۇلار پولو، سامسا، نان، ئۇماچ قاتارلىقلارنىمۇ ئىستېمال قىلىدۇ. ھېيت ۋاقتىدا پوشكال، ساڭزا، تولغىما قۇيماق، بوغۇرساق ۋە پېچىنە - پىرەنىكلەر بىلەن مېھمانلارنى كۈتىدۇ. قورۇمىلاردىن پىنتاك، گۆش بىلەن ياغنىلىق قۇرۇمىسى، قازان كاۋېپى، دۇملىمە كالا گۆشى، توخۇ قورۇمىسى، شېكەر يالتىلغان بېلىق، چۇچىمەل قورۇپ تەييارلانغان بېلىق قاتارلىقلار بار. گۆشتە قوي، كالا گۆشى ئاساس قىلىنىدۇ، توخۇ، ئۆردەك، غاز، بېلىق، توشقان قاتارلىق هايۋانلارنىڭ گۆشىمۇ ئىستېمال قىلىنىدۇ، ئەمما يېيىلىدىغان قوي، كالا ۋە ئۆي قۇشلىرىنى دىنى بىلىمگە ئىگە قاساپلار ئىسلام دىنى ئۇسۇلى بويىچە سويۇشى، كانىيىدىن قانىنى چىقىرىۋېتىشى لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا ئىستېمال قىلىشقا بولىدۇ. چوشقا، ئىت، ئېشەك، قېچىر قاتارلىق كۆشىمەيدىغان هايۋانلار ۋە بارلىق يىرتقۇچ ياۋايى هايۋانلارنىڭ گۆشى هەم هەر قانداق هايۋاننىڭ قېنى ئىستېمال قىلىنمايدۇ.

چاي ئىچكەندە ئادەتتە قارا چاي ياكى قېنىق دەملەنگەن چاي ئىچىلىدۇ، مېهمان كەلگەندە ئايرىم چەينەكتە چاي دەملىنىدۇ. ئاقچايگۈل چېيى ياكى كىشمىش، گۈلە، قەنت - گېزەك سېلىنغان «بەش خىل تەمدىكى چاي» دەملىنىدۇ، ئۈزۈق - تۈلۈك، دوست - بۇرادەرلىرىنى يوقلاپ بارغاندا چاي، ناۋات سوۋغات سۈپىتىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

(5) كىيىم - كېچەكى ئونتۇرا ياشلىق ئەرلەر ئىچىگە ئاق كۆينەك، تېشىغا توق رەڭلىك جىلىتكە كىيىشكە ئامراق، ياشانغانلار قارا كىيىم كىيىشكە ئامراق، ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ئۇدۇل پەشلىك قىسقا كۆينەك كىيىلىدۇ، ياقىسى يېپىشىپ تۇرىدىغان، تۈگمىسى چەك ئېتىلىدىغان قىسقا كۆينەكنىڭ ئۈستىگە جىلىتكە كىيىلىدۇ. شىمى چوڭ هەم ئۇزۇن بولۇپ هوشۇقتىن ئاشىدۇ، پۈشقىقى تۇرۇلگەن بولىدۇ، ئاق جىيەكلىك دوپپا كىيىلىدۇ، قىش كۈنلىرى تون ياكى چاپان كىيىلىدۇ. ئايالار ئۇدۇل پەشلىك كالتە چاپان كىيىدۇ، چاپاننىڭ ئۈستى تار، ئاستى كەڭ بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تىزدىن ئاشىدۇ، بېشىغا رومال ئارتىلىدۇ. يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، نۇرغۇنلىغان خۇيزۇلار ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن كىيىم - كېچەكلىرىنى يېڭىلاپ يېڭى پوسۇنغا ئۆزگەرتتى، ئەرلىرى جۈڭشەن فورمىسى، هەربىي فورما، كاستيۇم - شىم كىيىدىغان، ئايالار كاستيۇم - يوپكا ياكى قىسقا يەڭلىك كىيىملەرنى كىيىدىغان ئادەت خېلى ئومۇملاشتى.

4) تىلى مىللىي سۆزلاشسى دەۋرىدىن ئىلگىرى خۇيزۇلار ئەرەبلەشكەن پارس تىلىدا سۆزلەيتتى. مىللىي سۆزلاشسى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، خۇيزۇلارنىڭ ئۆزئارا ئىكاھلىنىشى، خۇيزۇچە كىيىم كېيىشى، خۇيزۇچە سۆزلىشىش، خۇيزۇچە ئىسىم - فامىلىلەرنى قوللىنىشى مەنئى قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن خۇيزۇلار پەيدىنپەي ئانا تىلىدىن ئايرىلىپ، ئومۇميۈزلۈك خەنزۇچە تىل - يېزىقنى قوللىنىدىغان بولدى، شۇنداق قىلىپ بىرقانچە يۈز يىل ئۆتكەندىن كېيىن، خۇيزۇلار خەنزۇچە تىل - يېزىقنا كۆنۈپ كەتتى. قەشقەردە تۇرۇۋاتقان خۇيزۇلار ئۆزاق مۇددەت ئوخشاش بولمىغان جۇغراپىيەۋى شارائىتتا، باشقا مىللەتلەر كىشىلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشتا بىللە بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىككە ئىگە جەنۇبىي شىنجاڭ تىلىنى شەكىللەندۈردى. قەشقەردىكى خۇيزۇلارنىڭ بۇ تىلى ئۇيغۇرچە ئاهاڭدا بولۇپ، ئۇنىڭغا نورغۇنلىغان ئەرەبچە، پارسچە، ئۇيغۇرچە سۆز ئاتالغۇلار كىرگۈزۈلگەن.

خۇيزۇلارنىڭ تىلىدا دائىم ئۇچرايدىغان ئەرەبچە، پارسچە سۆزلۈكلەر تۆۋەندىكىچە:

«ئاللا» خۇدا دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: ئاللا! قانداق قىلارمەن؟

«ئىلىم» بىلىم دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: بۇ ئاخۇنۇمنىڭ ئىلمى چوڭقۇر.

«ئىمان» ئېتىقاد دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: ئىمان خۇيزۇلارنىڭ تۈپ ئاساسى.

«ۋەز» نەسىهەت دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: ئاقىللارنىڭ ئېيتقان ۋەزى ياخشى بولدى.

«ھالال» قانۇنلۇق دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: بۇ ئۇسۇل ھالال.
«ھارام» ئىسلام شەرىئىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس، دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: قىمار ئويناش ھارام.
«ئەمەل» ساۋابلىق ئىش دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: ئۇنىڭ ئائىلىسى ئەمەل قىلمۇاتىدۇ.
«دۇنيا» ھازىرقى دۇنيا دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: ئادەم دۇنيادا ياشىغاندا كۆپرەك ساۋابلىق ئىش قىلىشى لازىم.
«يەتە» مەدىنە دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: مەن بىرەيلەنگە 2 يۈەن يەتە بەردىم.
«نامار» ئىبادەت قىلىش دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: ھازىر نامار ۋاقتى بولدى.
«دوستى» دوست دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: ئۇ بىزنىڭ دوستىمىز.
«خۇدا» ئاللا دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: ھەممە ئىشلىرىمىز خۇداغا ئامانەت.
«ئابدەست» تاھارەت دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: ئابدەست قىلىپ بولۇپ ئاندىن تۇپراق بېشىغا بارايلى.
«غۇسىل» چوڭ تاھارەت دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: غۇسىل قىلىپ ئاندىن جۈمە نامىزىغا بارايلى.
«دۇئا» دۇئا - تىلاۋەت قىلىش دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: بىز دۇئا قىلايلى.
«ياري» سۆيگۈنۈم دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: ئۇ مېنىڭ يارىم.
خۇيزۇلار كۆپ ئىشلىتىدىغان ئۇيغۇرچە سۆز - ئاتالغۇلارمۇ بار، مەسىلەن:
«بازار» بازار دېگەن مەنىگە ئىگە. مەسىلەن: بىز بازارغا باردۇق.
«پايدائىزا» پايدا دېگەن مەنىگە ئىگەن. مەسىلەن: بۇ ئىشنى قىلساق نېمە پايدىسى بار.
تۇرمۇشتا قەشقەردىكى كونا خۇيزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇيغۇرچە سۆزلىيەلەيدۇ، بەزى چاغلاردا سۆز قىلغاندا ئۇيغۇرچە خەنزۇچىنى ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۆزىگە خاس جەنۇبىي شىنجاڭ خۇيزۇلار تىلىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، قەشقەردىكى خۇيزۇلارنىڭ سۆزلىرىدە مەدرىسە تىلىمۇ پات - پات ئۇچراپ تۇرىدۇ. دەللىلىنىشچە، مەدرىسە تىلى يۈەن سۇلالىسى مەزگىللىرىدە خۇيزۇلارنىڭ ئاممىباب تىلىدا كەڭ تارقالغان، كېيىن خۇيزۇلار خەنزۇچە سۆزلەشكە ئۆزگەرتكەن، مەدرىسە تىلى دىنى دەرس تىلى بولۇپ قالغان. مەدرىسە تىلىدا بىر مۇنچە ئەرەبچە، پارسچە سۆز - ئىبارىلەر ساقلىنىپ قالغان، ئۇنىڭ گرامماتىكا ئالاھىدىلىكى مۇنداق: خەنزۇچە پېئىل + ئەرەبچە ياكى پارسچە ئىسىملاردىن ھاسىل قىلىنغان پېئىل - تولدۇرغۇچى قۇرۇلمىسى (مەسىلەن نامار ئوقۇش) دېكى سۆزلۈكلەر، ياكى خەنزۇچە سۈپەت سۆزى + ئەرەب (پارس) چە ئىسىملار ئارىلاش قۇرۇلمىدىكى سۆزلۈكلەرنى شەكىللەندۈرگەن (مەسىلەن خەنزۇچە كىتاب).

خۇيزۇچە مەدرىسە تىلىدا ئەرەب (پارس) چە سۆزلۈكلەر قوللىنىلغاندا، ئەسلىدىكىسى ئاھاڭ بوغۇم قۇرۇلمىسى تولۇق قوللىنىلىدۇ، خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغاندا ئەسلىدىكى ئاھاڭ تىرىشىپ ساقلاپ قىلىنىدۇ، تەرجىمە ئاھاڭى، تەقلىد قىلىش ياكى شەكلەن تەرجىمە قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلمايدۇ. مەدرىسە تىلىدىكى ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر ياكى خەنزۇچە تىلدىن ئۆزگەرگەن تىللارنىڭ قەيەردىن كېلىشىدىن قەتئىي نەزەر، مەدرىسە تىلىغا قوشۇلغان ھامان، ئۇ ئىسلام دىنىدىكى مەزمۇنغا ئىگە بولىدۇ، مەنىسىمۇ ئۆزگىرىش پەيدا بولىدۇ.

4. تاجىكلار

1) ئېتنىك مەنبەسى تاجىكلار قەدىمكى زاماندا كۆكئارت رايونى (ھازىرقى پامىر ئېگىزلىكى) دە ياشايدىغان نۇرغۇنلىغان مىللەت (قەبىلە)لەر، مەسىلەن ساكلار، سوغدىلار بىلەن باشقا مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن بارلىققا كەلگەن بىر مىللەت ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ھىندى - ياۋروپا ئىرقىغا تەۋە، تىلى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ ئىران تىلى گۇرۇپپىسىدىكى پامىر تىلى تارمىقىغا مەنسۇپ.

تاجىكلارنىڭ ئەجدادلىرى — ساكلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە پامىر ئېگىزلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ غەربىي يۇرت رايونىدا ياشىغانىدى. ئۇلار چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە كۆكئارت ئەتراپىدا «سارىقول»، «ئۇررى»، «جوغدو» قاتارلىق ئۇششاق بەگلىكلەرنى قۇردى، كېيىن بۇ بەگلىكلەر بىرقانچە قېتىم پارچىلاندى ۋە بىرلەشتى، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە «دېرۋ»غا ئايلاندى، ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە «يىرۋ»غا ئايلىنىپ، سۇڭى بەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدىن تارتىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىگە قەدەر، كۇچى ھىندى دەرياسىنىڭ يۇقىرقى ئېقىمىدىكى كەشمىرنىڭ شىمالىي قىسمىنى تىزگىنلەشكە يېتىدىغان كاۋانتا پادىشاھلىقىنى قۇردى. «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»دا خاتىرلىنىشىچە، بۇ پادىشاھلىق ئۆزىنى «جەننەتى سارىقول» دەپ ئاتىغان، بۇنىڭ مەنىسى ساڭ تىلىدا «كاۋانتا جەننىتى» دېگەن بولىدۇ. تاڭشۇەنزۇڭنىڭ كەيپىۋەن يىللىرىدا، ئۇيغۇتلەر قەشقەرنى ئىگىلىدى، كاۋانتا دۆلىتى مۇنقەرز بولدى، تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن «كۆكئارت قورولى» تەسىس قىلدى، ئۇ «غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى»نىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. سۇڭ سۇلالىسى، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ يەر «سارىقول» دەپ ئاتالدى. بۇ يەر شۇ مەزگىللەردە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قاراخانىيلار سۇلالىسى، قارا قىتان، موڭغۇل، چاغاتاي خانلىقى، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى، يەكەن خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. چىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە مانجۇلار تاجىكلار بىلەن قىرغىزلارنى ئوخشاش بىر مىللەت دەپ خاتا قارىغاچقا، ئۇلارنى «بۈيرۇت» دەپ ئاتاشتى، ئۇلار ئۆزغان جايىنى «مۇسۇلمانلار يۇرتى» دەپ ئاتاشتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى ئاتىشى بويىچە «تاجىك» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

«تاجىك» دېگەن سۆزنىڭ كۆپ خىل ئىزاھاتى بار، ئەمما تاجىك خەلقىنىڭ ئۆز سۆزى بويىچە ئالغاندا، «تاجىك» دېگەن سۆز «خان تاجىسى» دېگەن مەنىگە ئىگە ئىكەن، «تاجىك» دېگەن سۆز «تاج» دېگەن ئاتالغۇدىن كېلىپ چىققان («تاج» دېگەن سۆز تاجىكچە «خان تاجىسى» دېگەن مەنىگە ئىگەن، «تاجىدار» (تاج كەيگۈچى كىشى)، «تاجىيەك» (بىردىن بىر تاج) دېگەن سۆزلەرنىڭ پەيدىنپەي ئۆزگىرىشىدىن پەيدا بولغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تاجىكلارنىڭ قەھرىمانى رۇستەم ئىنتايىن زور قەھرىمانلىق كۈرسىتىپ، بارلىق ۋەھشىي، زۇلمەتلىك ۋە رەزىل كۈچلەرنى يوقاتقاندىن كېيىن، خەلق بەخت - ساۋادەتكە ئېرىشكەن، تاجىك خەلقىنىڭ ئەجدادلىرىدىن كەي خۇسراۋ، كەي قۇبات، كەي كاۋۇس، جەمشىد ۋە نوشىرۋان قاتارلىقلار ئىگىلىرى - كېيىن بولۇپ پادىشاھ بولغان، ئۇلار بېشىغا تاج تاقاپ غەربتىن شەرققىچە بولغان نۇرغۇن زېمىنلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئۇلارنىڭ پۇقرالىرىمۇ شاھ تاجىسىغا تەقلىد قىلىپ ھەرخىل رەڭدىكى چىرايلىق «تاج»لارنى ياساپ، بېشىغا كىيىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ئادىل پادىشاھ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى بەختلىك پۇقرالار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يىراق - يېقىندىكى ھەر قايسى ئەللەر ئۇلارنى «تاجىكلار» (تاجىلىق كىشىلەر) دەپ ئاتىشىدىغان بولغان.

قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى تاجىكلار «سارىقول تاجىكلىرى» ۋە «ۋاخان تاجىكلىرى» دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ، «سارىقول تاجىكلىرى» دېگىنىمىز تاشقورغان، ئاقتۇ، غەربىي پامىردا ياشاۋاتقان تاجىكلارنى كۆرسىتىدۇ، «ۋاخان تاجىكلىرى» دېگىنىمىز 19 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن كېيىن ئافغانىستاندىن شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قاغىلىق، گۇما، پوسكام، يەكەن ناھىيىلىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان تاجىكلار، شۇنداقلا كېيىنكى مەزگىللەردە ئارقا - ئارقىدىن ۋاخان كارىدورىدىن كۆچۈپ كەلگەن تاجىكلارنى كۆرسىتىدۇ.

تاجىك خەلقى ئۆزىنىڭ ئىشچان، باتۇرلۇق روھى ئارقىلىق، پامىر ئېگىزلىكىدىكى نۇرغۇن جىلغىلارنى ئاچتى، ئۆزلىرىنىڭ ئىسىق قېنى ئارقىلىق ۋەتەننىڭ غەربىي قىسمىدىكى مۇھىم دەرۋازا تاشقورغانىنى قوغدىدى، يەنە گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭغا ئاكتىپ قاتناشتى،

شىمالىي شىنجاڭدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا كۆچلۈك يارىدەم بەردى، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا قاخشاتقۇچ زەربە بەردى. تاجىكلار شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى توغۇنلۇك رايونغا ئولتۇراقلاشقاچقا، غەرب بىلەن شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئالماشتۇر ۋلۇشى داۋامىدا ئىلغار مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى بېيىتىپ، شۇنداقلا شەرق مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئالماشتۇر ۋلۇشىغا مۇھىم تۆھپە قوشتى.

2) نوپۇسنىڭ جايلىشىشى　تاجىكلار ئاساسلىقى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىگە ئولتۇراقلاشقان، خاتىرىلەرگە قارىغاندا، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سارىقولدا 650 ئائىلە، 5000 نوپۇس بار ئىكەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، سارىقول شۆبە مۇداپىئە ۋازارىتىدە 1562 ئائىلە، 9201 نوپۇس بولغان. مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، سارىقولدا 9673 نوپۇس بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 5189، ئايال 4484. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944- يىلى) دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، شىنجاڭ بويىچە تاجىكلارنىڭ نوپۇسى 8210 بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر ۋىلايىتىدىكىسى 8154، جۈملىدىن تاشقورغاندا 7178، پوسكامدا 385، يەكەندە 346، قاغىلىقتا 219، قەشقەر كونىشەھەردە 18، مارالبېشىدا 8. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، شىنجاڭ بويىچە تاجىكلارنىڭ نوپۇسى 8208 بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر ۋىلايىتىدىكىسى 8152.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1953 - يىلى مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 1 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە، شىنجاڭ بويىچە تاجىكلارنىڭ نوپۇسى 14 مىڭ 460قا يەتكەنلىكى ئېنىقلاندى. 1964 - يىلى مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 2 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە شىنجاڭ بويىچە تاجىكلارنىڭ نوپۇسى 16 مىڭ 231گە يەتكەن. 1982 - يىلى مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 3 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە، شىنجاڭ بويىچە تاجىكلارنىڭ نوپۇسى 26 مىڭ 484كە يەتكەن. بۇ تاجىكلار قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى، خوتەن ۋىلايىتى قاتارلىق جايلاردا 5000دىن ئاشمىغاندىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئولتۇراقلاشقان. 1990 - يىلى مەملىكەت بويىچە نوپۇسنى 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە، شىنجاڭ بويىچە تاجىكلارنىڭ نوپۇسى 33 مىڭ 512گە يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر ۋىلايىتىدە ئولتۇراقلاشقانلىرى 28 مىڭ 37، قىزىلسۇ ئوبلاستىدىكىلەر 3981، خوتەندىكىلەر 917، باشقا ۋىلايەتتىكىلەر 577. قەشقەر ۋىلايىتىدە ئولتۇراقلاشقان تاجىكلار ئىچىدە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە ئولتۇراقلاشقانلار 21 مىڭ 264.

تاجىك خەلقى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، دېھقانچىلىقنى قوشۇمچە قىلىدۇ، يەكەن، پوسكام، قاغىلىقتىكى تاجىكلار دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئۆزۈن مۇددەت ياشىغانلىقتىن، دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، ئىنتايىن ئاز ساندىكى بىر قىسمى شەھەر - بازارلاردا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، سودا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ياكى دۆلەت كادىرلىرى، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

3) ئۆرپ - ئادەتلىرى

(1) نىكاھلىنىش ئەھۋالى　تاجىكلار قەدىمدىن بۇيان بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ كەلدى ھەمدە ئۇنى ئۆرپ - ئادەتكە ئايلاندۇردى، ئەمما كونا جەمئىيەتتە بىر قىسىم پۇلدارلار ياكى چارۋا ئىگىلىرىدە بىر ئەر كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش ئەھۋالىمۇ مەۋجۇت ئىدى. نىكاھلىنىش مۇناسىۋىتىدە ئاكا-ئۇكا، ئاچا - سىڭىللارنىڭ ئۆزئارا نىكاھلىنىشى مەنئى قىلىنغاندىن سىرت، باشقا تۇغقانلار، مەسىلەن: ئاتا ۋە ئانا تەرەپتىن جىيەن تۇغقانلار، بىر ئەۋرە ئاكا - ئۇكا ۋە شىرەم ئاچا - سىڭىللارنىڭ ئۆزئارا نىكاھلىنىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بوغۇن پەرقى ۋە ياشىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ، نىكاھ ئىشىغا ئاتا-

ئانسى ئارىلىشىدۇ، پۇتۇنلەي ئاتا - ئانىسىنىڭ ئارزۇسى بويىچە بولىدۇ. كونا جەمئىيەتتە بالدۇر نىكاھلىنىدىغانلار كۆپ بولۇپ، ئوغۇللار ئادەتتە 15 — 16 يېشىدا، قىزلار 13 — 14 يېشىدىلا توي قىلاتتى. تاجىكلار نىكاھتىن ئاجرىشىش، تالاق قىلىشنى نومۇس دەپ بىلگەچكە، بالىلىرىنى بېتىم قىلىشنى كەچۈرگىلى بولمايدىغان جىنايەتنىڭ بىرى دەپ ھېسابلايدۇ، شۇڭا، نىكاھتىن ئاجرىشىدىغانلار، خوتۇننى تالاق قىلىدىغانلار ئاز، ئېرى ۋاپات بولغان تەقدىردىمۇ بالىلىرى بار تۇل ئاياللارنىڭ باشقىدىن ياتلىق بولۇشى ئىنتايىن ئاز كۆرۈلىدۇ. چوڭ ئائىلىدە، ئاكىسى ۋاپات بولسا ئۇكىسى ئۇنىڭ ئايالىنى ئەمرىگە ئېلىش ئادىتى بار. پەرزەنتلىرى بوق تۇل ئاياللار باشقىدىن ياتلىق بولماقچى بولسا، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۇيىگە قايتىپ كېلىپ، ئاتا - ئانىسى تەرىپىدىن قايتىدىن ياتلىق قىلىنىدۇ. يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، باراۋەر، ئەركىن بولغان نىكاھ تۈزۈمى ئورنىتىلدى. قىز - يىگىتلەرنىڭ توي مۇراسىمى ئۆزى ئىختىيار قىلىش ئاساسىدا، ئاتا - ئانىسى قوشۇلغان ئەھۋالدا ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى، ھەمدە ئۇ تاجىكلار مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولدى.

قىز - يىگىتلەر ئۆزئارا لايىق ئىزدىگەندە، بىر نەرسە ئارقىلىق مېھرى - مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىشىدۇ. ھەمىيان ئارقىلىق مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىش: يىگىت ئۆزى ياخشى كۆرگەن قىزغا مۇھەببىتىنى ئىپادىلىگەندە، كۆپىنچە قىزلار يۈز تۇرانە ھالدا كۈلۈپ قويۇپ جاۋاب بەرمەيدۇ، ناۋادا قىز يىگىتنىڭ مۇھەببىتىنى قوبۇل قىلسا، قىز ئۆزى كۆڭۈل قويۇپ كەشتىلەپ ئىشلىگەن ھەمياننى يىگىتنىڭ قولىغا ئاستا تۇتقۇزۇپ قويىدۇ ھەم ھەمياننا كۆيگەن بىر تال سەرەڭگە ياغمچىنى سېلىش ئارقىلىق مېھرى - مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىشىدۇ. سىزنىڭ ئىشقىڭىزدا، يۈرۈكۈم كۆيۈپ كۈل بولدى، دېگەننى ئىپادىلەيدۇ. يىگىت قاپچۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قىزنىڭ يېپ بىلەن تىكىلگەن كىچىك سېيرىق خالتىغا دەرھال بىر تال ئۈرۈك مېغىزىنى سېلىپ قىزغا تەقدىم قىلىدۇ، بۇ، پۈتكۈل قەلبىمنى سىزگە ئاتىدىم، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئوغلاق تارتىش ئارقىلىق مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىش: ئوغلاق تارتىش مەيدانىدا ئات مىنگەن يىگىت ئوغلاقنى تېقىمىغا قىسىپ، ئەتراپتىكىلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ۋە چاۋاك سادالىرى ئىچىدە مەيدانىنى بىر ئايلىنىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ غەلبە بۈيۈمى ئوغلاقنى تاماشا كۆرۈپ تۇرغان بىر قىزنىڭ ئالدىغا تاشلايدۇ. يىگىتنىڭ بۇ ھەرىكىتى شۇ قىزغا بولغان مېھرى - مۇھەببىتىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ چاغدا قىز يىگىتنىڭ مېھرى - مۇھەببىتىنى قوبۇل قىلسا، دەرھال يېنىدىكى يېشى چوڭراق ئايالغا ئۆزىگە ۋاكالىتەن كەشتە تىكىلگەن قول ياغلىقنى يىگىتنىڭ ئېتىنىڭ بېشىغا چىگىپ قويۇشنى ھاۋاله قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن مەيداندىكىلەر بارىكاللا ئېيتىپ ئالقىش ياڭرىتىدۇ. ئۇسسۇل ئارقىلىق مۇھەببىتىنى ئىپادىلەش: خوشال - خورام ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناۋاتقان چاغلاردا، يىگىتلەر زىل نەي ساداسىغا جۈر بولۇپ، مۇزىسىنى چىقىرىپ قېقىپ، ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. يىگىت شۇ ئەتراپتا تۇرغان قىزغا ئۆزىنىڭ ئېسىل ئۇسسۇل ماھارىتى ئارقىلىق مۇھەببىتىنى ئىپادىلەپ، قىزلارنىڭ ياقتۇرۇشى ۋە مۇزىستىگە ئېرىشىدۇ. قىز يىگىتنى ياخشى كۆرۈپ قالغان بولسا، ئۆزىنىڭ قىزىل ياغلىقىنى يىگىتنىڭ سول مۇزىسىگە ئارتىپ قويۇپ، مېھرى - مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىدۇ.

ئاشىق - مەشۇقلىرى مۇناسىۋىتى بېكىتىلىپ، ئىككى تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىلىرى قوشۇلغاندىن كېيىن، ئوغۇلنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر بىر قانچە ئورۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى ياكى چوڭراق قولۇم - قوشنىلىرىدىن بىرەر ئايرىلىق كىشىنى تاللاپ، قىزنىڭ ئائىلىسىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىدۇ. ئەلچىلەر ئىلىپ بارىدىغان سۆزلەر: كىيىم - كېچەك، زىننەت بۇيۇملىرى ۋە بىر قوي. قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر يېقىن ئورۇق - تۇغقانلىرىنى يىغىپ، ئەلچىلەرنى كۈتۈۋالىدۇ. ئەلچىلەر ئىشىكتىن كىرگەن ھامان، قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرگە قۇدىلىشىش ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدۇ، ھەمدە: «ئەلچى بولۇش گۈناھ ئەمەس، كېلىشەلمەي كېتىپ قېلىش گۈناھ» دەيدۇ. قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئوغۇل ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلغان-قىلمىغانلىقى توغرىسىدا جاۋاب بېرىدۇ. ئەگەر قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر قوشۇلسا ئەلچىلەر قىز ئائىلىسى ۋە كېلىننىڭ قولىغا سۈيۈپ رەھمەت ئېيتىدۇ. ئارقىدىنلا چاي ئىچۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئوغۇل

ئائىلىسىنىڭ بىر ئاساسلىق ئايال تۇغقىنى قىزنىڭ ھۆجرىسىغا كىرىپ، قىزغا ئۆزى ئېلىپ كەلگەن ھالقا، ئۆزۈكنى تاقاپ، قىزنى رومالنى تېڭىپ قويىدۇ. ئاندىن كېيىن ئىككى تەرەپ تويلۇقنىڭ كونكرېت سانى ۋە توي قىلىش ۋاقتىنى مەسلىھەتلىشىپ بېكىتىدۇ. قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئەلچىلەر ئېلىپ كەلگەن قوينى سويۇپ، ئۇلارنى مېھمان قىلىپ، قۇدىلىشىشقا كېلىشكەنلىكىنى تەبرىكلەيدۇ.

توينىڭ ئالدىنقى 2 كۈنىدە، قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن ئوغۇلنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر دائا - دۇمباق چېلىپ، بەخت تىلەيدۇ. يەنى ئىككى تەرەپنىڭ ئاساسلىق ئۇرۇق - تۇغقانلىرى تەرەپ - تەرەپتىن ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلىدۇ، ئەمما ئەڭ ئالدى بىلەن كەنتتە شۇ بىر يىل ئىچىدە بەختسىزلىككە ئۇچرىغان (ئاساسلىقى ئۆلۈم بولغان) ئۆيدىكىلەرنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇلارنى ئۆز ئۆيىدە قىزغىن مېھمان قىلىدۇ، ئاندىن كېيىن داپنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويۇپ، ئۇلاردىن قايغۇ يېشىنى سۈرتىۋېتىپ، يېگىدىن توي قىلىدىغان قىز - يىگىت ئۇچۇن بەخت تىلەشنى سورايدۇ. ئەگەر ئۇلار داپنى چالسا، بۇ توي قىلىشتىن ئىلگىرىكى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىغا قوشۇلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

توي كۈنلىرى ئادەتتە قوي - كالا سەمرىگەن ئالتۇن كۈز پەسىللىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. توي 3 كۈن ئۆتكۈزۈلىدۇ، بىرىنچى كۈنى چۈشتە يىگىت ۋە قىز ئۆز ئۆيلىرىدە داغدۇغىلىق ھالدا يۇيۇنۇپ، پاك بولۇش ۋە توي كىيىمى كىيىش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ، مۇبارەكلەپ كەلگەن ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىنى كۈتۈۋالىدۇ. يىگىتنىڭ توي كىيىمى: تۇماقتا قىزىل، ئاق ئىككى خىل رەڭدىكى لېنتا ياكى رەخت چىگىلىدۇ، يىگىت گۈل كەشتىلەنگەن كۆينەك ۋە چاپان كىيىدۇ، بېلىگە گۈل كەشتىلەنگەن بەلۋاغ باغلايدۇ، گۈل كەشتىلەنگەن ئۇزۇن پايپاق ۋە قىزىل ئۆتۈك كىيىدۇ. قىزنىڭ توي كىيىمى: گۈللۈك دوپپىسىنىڭ ئالدىغا سىلىسلا (كۆمۈش رەڭ كىچىك زەنجىر) ئېسىلىدۇ، قۇلىقىغا چوڭ كۆمۈش ھالقا سېلىنىدۇ، 4 تال ئۇرۇمە چېچىنىڭ ئۇچىغا قىزىل يىپەك چۆچا باغلىنىدۇ. ئۇزۇن قىزىل كۆينەكنىڭ ئۈستىگە چوڭ قىزىل چاپان كىيگۈزۈلىدۇ. چىرايلىق باش بېزەك، مارجان، كۆكرەك بېزەكلىرى ۋە ئۇرۇمە چاچ بېزەكلىرى تاقىلىدۇ، گۈل كەشتىلەنگەن ئۇزۇن پايپاق ۋە قىسقا قىزىل ئۆتۈك كىيگۈزۈلىدۇ، يىگىت، قىزنىڭ چىمەلتىكىگە ئۇزۇك تاقىلىدۇ، ئۇزۇككە 4 تىن قىزىل، ئاق لېنتا باغلىنىدۇ. بارلىق تەييارلىق پۈتكەندە، دىنىي زات يىگىتكە قاراپ دۇئا قىلىدۇ، دۇئا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، تونۇر يېنىغا باغلاپ قويۇلغان قوينى دەرھال سويۇپ، يىگىتنىڭ توي مەرىكىسىنى يامان ۋەسۋەسىدىن خالاس قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، قىزنىڭ توي قىلىپ بۇ ئۆيگە كەلگەندىن كېيىن يەيدىغان تۇنجى گۆشلۈك تامىقىنى تەييارلايدۇ. ئارقىدىنلا، يىگىتنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە ئۇرۇق - تۇغقان، دوستلىرى بەسبەستە يىگىتنىڭ توي كىيىمىگە ئۇن چېچىپ بەخت تىلەيدۇ، ئاندىن كېيىن يىگىت 2 قولداشىنىڭ ھەمراھلىقىدا، پۈتۈن بەدىنىنى سوزۇك سۇدا يۇيۇپ، پاكلىنىدۇ ھەمدە قولداشلىرىنىڭ چاقچاق قىلىشى ۋە ياردەم بېرىشى بىلەن توي كىيىمىنى كىيىدۇ. قىزنىڭ ئائىلىسىدە قىز ئۆز ھۆجرىسىدىن سىرتقا چىقمايدۇ. ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى ئېلىپ كەلگەن يېمەكلىك، نەرسە - كېرەك، زىبۇ زىننەت، كىيىم - كېچەككە يىگىت بىلەن قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۇن چېچىپ، بەخت - ساادەت تىلەيدۇ. مېھمانلار كېلىپ بولغاندىن كېيىن، يىگىت بىلەن قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر توينى قۇتلۇقلاشقا كەلگەن مېھمانلارنى كۈتۈۋالىدۇ، كۆپچىلىكنىڭ خۇشال - خورام ناخشا - ئۇسسۇللىرى ئارقىلىق توي مەرىكىسى باشلىنىپ كېتىدۇ.

ئەتىسى 2 ئائىلە شۇ كەنت دائىرىسىدە تېخىمۇ كەڭ كۆلەملىك كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ئۆتكۈزىدۇ.

3 - كۈنى چۈشتىن ئىلگىرى كېلىن كۆچۈرۈلىدۇ. كېلىننىڭ كۆچۈرگەندە يىگىت ئاتقا مىنىپ، ئۆيلەنگەن بىر يىگىت ۋە بىر تۇركۈم ئۆيلەنمىگەن يىگىتلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا، مۇزىكا - ساز چالغان پېتى قىزنىڭ ئائىلىسىگە قاراپ يول ئالىدۇ، يولدا ئاتقا مىنگەن يىگىتلەر بىر تەرەپتىن ئوغلاق تارتىپ، بىر تەرەپتىن توي ناخشىسى ئېيتىپ ماڭىدۇ، قىزنىڭ ئائىلىسىگە بارغاندا نۇرغۇن كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالىدۇ،

بۇ چاغدا يىگىتنىڭ ھەمراھلىرى ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەن ئوغلاقنى تاشلاپ، «دۇمباق» ئويۇنىنى باشلىۋېتىدۇ، يىگىت ۋە ئۇنىڭغا قولداش بولۇپ كەلگەنلەر ئاتقا مىنىپ ئوغلاقنى تالىشىدۇ، قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر دەرھال بېرىپ ئۇنى توسماقچى بولۇپ، يىگىت ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ ئاتلىرىنى ئۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئوغلاقنا يېقىنلاشتۇرمايدۇ، ئەگەر يىگىت ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئوغلاقنى قولىغا چۈشۈرسە، مۇكاپاتقا ئېرىشىدۇ، دۇمباق ئويۇنى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەندە، يىگىت ئاتقا مىنىپ، قىز ئائىلىسىنىڭ ئىشىك ئالدىغا كېلىدۇ. قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئۇنى داغدۇغىلىق كۈتۈۋالىدۇ. قىزنىڭ 2 قولدىشى سېرىق ماي سېلىنغان 2 قاچا سۈتلۈك چايىنى يىگىتكە سۇنىدۇ، يىگىت ئىچىپ بولغاندىن كېيىن ئاتتىن چۈشىدۇ. بۇ چاغدا قىزنىڭ ئائىلىسىدىكى چوڭلار يىگىت ۋە پەدەرخان (نىكاھ گۇۋاھچىسى) قاتارلىق كىشىلەرنىڭ دولىسىغا ئۇن چېچىپ تەبرىكلەيدۇ. يىگىت ئۆيگە كىرگەن چاغدا قىز ئائىلىسىنىڭ ئايال مېھمانلىرى ئىشىكنى توسۇۋېلىپ كىرگۈزمەيدۇ، يىگىتنىڭ ئابرويلۇق بىر ۋەكىلى بۇرۇن پۈتۈشۈپ قويغان سۇۋغاتنى قىزنىڭ ئائىلىسىگە تاپشۇرىدۇ، قىز ئائىلىسىدىن بىر قانچە چوڭ كىشى ئۈي ئىچىدە ئولتۇرۇپ، تاپشۇرۇۋېلىنغان سۇۋغاتنى بىر-بىرلەپ تەكشۈرۈپ كۆرىدۇ، قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئۇنىڭدىن ئەڭ ياخشى كىيىمنى تاللاپ كېلىسىگە كىيگۈزىدۇ، يىگىت ئائىلىسىدىن كەلگەن بىر ئايال مېھمان ئالدى بىلەن ئۆيگە كىرىپ، قىزنى ياساندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، كۆچىلىك ئاندىن ئۆيگە كىرىدۇ. ئارقىدىنلا توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ، تويغا قاتناشقىلى كەلگەن چوڭلار ۋە ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلەر بار ئەھۋالدا يىگىت بىلەن قىز بىر يەردە تۇرىدۇ. ھەر قايسىسىغا 2 ئايال (بىرسى نىكاھلىق بولغان، بىرسى نىكاھلىق بولمىغان) ھەمراھ بولىدۇ. دىنىي زات خەلپە مۇراسىمىغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ توي خېتىنى ئېلىپ، تەكشۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن، نىكاھ ئوقۇيدۇ. پەدەرخان بىر قاچا شاكارانى كۆتۈرۈپ كېلىپ، يىگىت بىلەن قىزغا بىر ئوتلامدىن ئېچۈرىدۇ، ئاندىن ئازراق گۆش ۋە نان يېگۈزىدۇ. يىگىت بىلەن قىز بىر - بىرىگە قىزىل، ئاق لېنتا باغلانغان ئۈزۈكنى سۇۋغا قىلىشىدۇ. بۇ نىكاھ مۇناسىۋىتىنىڭ بېكىتىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ تەرتىپ ئورۇندالغاندىن كېيىن، قىز ئائىلىسى بەلگىلىگەن بىر ئايال يىگىت ۋە قىزغا قەنت - گېزەك چاچىدۇ، بالىلار ئولىشىپ كېلىپ، تالاپ ئالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا توي مۇراسىمىنى كۆرگىلى كەلگەن مېھمانلار بىر - بىرلەپ قىز-يىگىتنى تەبرىكلىشىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆمۈرۋايەت بەختلىك بولۇپ، پەرزەنت كۆرۈپ، مەڭگۈ بىللە ئۆتۈشىگە تىلەكداشلىق بىلدۈرىدۇ، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىمۇ قىز - يىگىتنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئۇلارنى تەبرىكلەيدۇ. يىگىت قېيىن ئاتا - قېيىن ئانىسىنىڭ قوللىرىنى سۆيۈپ سالام بېرىپ، مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئاندىن كېيىن كۆچىلىك ساز - ناخشا ساداسى ئىچىدە ئاتقا مىنىپ، ئوغلاق تارتىپ، يېڭى ئەر - خوتۇنلارنى تەبرىكلەيدۇ. كەچ كىرىشكە ئاز قالغاندا، قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر سۈت چاي، سېرىق ماي ۋە پىشۇرۇقلار ئارقىلىق مېھمانلارنى مېھمان قىلىدۇ. گۈگۈم چۈشكەندە، كېلىن يۆتكىگەن قوشۇن ئۆيلىرىگە قايتىشقا باشلايدۇ، قىز ئاتا - ئانىسى ۋە ئاكا - ئۇكىلىرى ھەم ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىگە خوشلىشىپ سالام بېرىپ، ئاتا - ئانىسى ۋە ئاكا - ئۇكىلىرىنىڭ باققان ئەجرىگە مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرىدۇ، ئاندىن كۆز يېشى قىلىپ، ئاتقا چىقىدۇ، يىگىت بىلەن بىر ئاتقا مىنىپ يىگىتنىڭ ئۆيىگە قاراپ ماڭىدۇ، يول ئۈستىدە يىگىت قولداشلىرى يەنىلا ئوغلاق تارتىپ، ساز چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ ماڭىدۇ. ئۇلار يىگىتنىڭ ئۆيىگە بارغاندىن كېيىن، ئىشىك ئالدىدا داغدۇغىلىق كېلىن كۈتۈۋېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ، يەرگە قىزىل پايانداز سېلىنىدۇ، قېيىن ئاتا سېرىقماي سېلىنغان سۈتلۈك چايىنى كۆتۈرۈپ كېلىپ، يىگىت - قىزغا ئۈزىتىدۇ، قىز بىلەن يىگىت تازىم قىلغان پېتى ئىككى قوللاپ ئېلىپ، چايىنى ئىچىپ بولغاندىن كېيىن ئاتتىن چۈشىدۇ، يىگىتنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر يېڭى ئەر - خوتۇنلارنىڭ دولىسىغا ئۇن چېچىپ بەخت تىلەپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنى ھۇجرىسىغا ئېلىپ كىرىدۇ.

تويدىن كېيىنكى 3 - كۈنى، پەدەرخان ۋە قىز ئائىلىسىنىڭ ئالاقىدار تۇغقانلىرى ھەم دىنىي زاتلار

يېمەكلىك، سوۋغات ۋە بىر قوينىڭ گۆشىنى ئېلىپ، يىگىتنىڭ ئائىلىسىگە مېھمان بولۇشقا كېلىدۇ، قىزنىڭ 3 كۈندىن بۇيان ئېچىلمىغان يۈزىنى ئاچىدۇ. پەدەرخان ئۆز قولى بىلەن قىزنىڭ بېشىدىكى رومالنى ئېلىۋەتكەندىن كېيىن، قىز پەدەرخان ئېلىپ كەلگەن ئۇن، ياغ، سۈت ۋە ئۇن بىلەن نان يېپىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ يېڭى ئائىلىسىدە يېڭى تۇرمۇشىنى باشلىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، ئاندىن كېيىن يىگىتنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر قوي سويۇپ، قىزنىڭ ئائىلىسىدىن كەلگەن مېھمانلارنى كۈتۈۋالىدۇ ھەمدە قىزنىڭ ئائىلىسىدىن كەلگەن ھەربىر مېھمانغا كىيىم - كېچەك قاتارلىق سوۋغاتلارنى قويىدۇ. ئاندىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، قىز - يىگىت قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ئۇلارنى يوقلايدۇ، قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قوي سويۇپ ئۇلارنى كۈتۈۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن توينىڭ ئاياغلاشقانلىقى جاكارلىنىدۇ.

(2) دەپنە ئىشلىرى　　تاجىكلارنىڭ دەپنە ئىشلىرى ئىسلام دىنى ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ تەلىپى ھەم ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىكى بىر قىسىم تەرتىپلەر ۋە قەدىمدىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن ئادەت بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

مەرھۇم جان ئۈزۈشتىن ئىلگىرى ۋەسىيەت قالدۇرىدۇ، مەرھۇمنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ، كۆزلىرىگە ياش ئالغان ھالدا ئۇنىڭ ۋەسىيىتىنى ئاڭلايدۇ. جان ئۈزگەندە، دىنىي زاتلار ياكى يېشى چوڭراق كىشىلەر مەرھۇمنىڭ چىرايىغا قاراپ تۇرۇپ، دۇئا - تەگبىر قىلىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ كۆزلىرىنى يۇمدۇرىدۇ.

بىرەر ئادەم ۋاپات بولسا، يىراق - يېقىنغا ئادەم ئەۋەتىلىپ خەۋەر قىلىنىدۇ، ئومۇمەن شۇ كەنتىكى ئادەملەر تۇغقان - يات بولۇشى، ئەر - ئايال، قېرى - ياش بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىسى تەكلىپ قىلىنىدۇ ھەمدە ماتەمگە كەلگەن كىشىلەرگە كېتىدىغان نەرسە، ئوتۇن - قوراي، تۇرالغۇ جاي، يوتقان - كۆرپە ۋە يەم - خەشەكلەر ھازىرلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆلۈم بولغان ئۆيدىكىلەر ئۆينى پاكىز يىغىشتۇرىدۇ، مەرھۇمنىڭ بىر قانچە ئۇرۇق - تۇغقىنى مېيىتنى تەختىراۋانغا قويۇپ يۇيىدۇ، كېپەنلىك كىيدۈرىدۇ، مەرھۇم ئەر كىشى بولسا چاچ ساقاللىرى ئېلىنىدۇ، پۇتۇن بەدىنى يۇيۇلىدۇ، ئايال كىشى بولسا چاچلىرى يۇيۇلۇپ ۋە ئۆرۈلۈپ، كۆكرىكى ئالدىغا قويۇلىدۇ. يۇيۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، مەرھۇمنىڭ بېشى قىبلىگە قارىتىلىپ يانتۇزۇلىدۇ، ئوستىگە گۈل كەشتىلەنگەن يوپۇق يېپىلىدۇ، باش ۋە ئاياغ قىسمىغا بىردىن نوكچا يورۇتۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن ۋىدالىشىدۇ.

مەرھۇمنىڭ بەدىنى يۇيۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، مەرھۇمنىڭ ئۆيىدىكىسى ئەر تۇغقانلار قاتار بولۇپ ئولتۇرۇپ، ھازا ئاچىدۇ، ئايال تۇغقانلار كۆك كۆينەك كىيىپ، بېشىغا كۆكۈش ياغلىق ئارتىپ، سۆيىدا ئولتۇرۇپ ھازا ئاچىدۇ، ئۆلۈم پەتىسىگە كەلگەنلەر ئۆيگە قاتار بولۇپ كىرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەرلەر مۇسىبەتلىك بولغان ئەر تۇغقانلىرىنى قۇچاقلاپ يىغلايدۇ ھەمدە تاماكا تۈتۈپ، تەسەللىي بېرىدۇ، ئاياللار بولسا، مۇسىبەتلىك بولغان ئايال تۇغقانلىرىنىڭ قولىنى تۇتۇپ يىغلايدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئادەم ئەۋەتىلىپ گۆر تەييارلىنىدۇ. تاجىكلار خېلى بۇرۇندىن تارتىپلا ئولتۇراقلىشىپ ياشىغاچقا، ھەربىر جەمەتنىڭ مۇقىم قەبرىستانلىقى بولىدۇ، قەيەردە قازا قىلىشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى ئۆز جەمەتىنىڭ قەبرىستانلىقىغا قويۇلىدۇ، قەبرە تەييارلىغاندا، بىرەيلەن ئالدى بىلەن يەرنى قازىدۇ، ئۆلۈم بولغان ئۆيدىكىلەر ئۇنىڭغا سوۋغات بېرىدۇ، مەرھۇمنىڭ جىنسىغا قاراپ، ئەر بولسا خەنجەر، ئايال بولسا قايچا تەقدىم قىلىدۇ. قەبرە كولاش جەريانىدا قانداق قىيىنچىلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن قەتئىينەزەر، باشقا جايغا ئۆزگەرتىلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئادەم توپىدىن يارالغان، توپىغا قايتقاندا، ئۆزىگە تەۋە جايغىلا قايتىش لازىم ئىكەن. قەبرە تۆت چاسا شەكىلدە بولۇپ، تىك كولىنىدۇ. تاش بىلەن تەكشى ياسىلىدۇ، ئەرلەرنىڭ يەرلىكى ئەرلەرنىڭ بېلىغا كەلگۈدەك چوڭقۇرلۇقتا، ئاياللارنىڭ دولىسىغا كەلگۈدەك

چوڭقۇرلۇقتا كولىنىدۇ.

مېيىت ئۆيدە بىر كۈن تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن يەرلىكدە قويۇلىدۇ. يەرلىكدە قويۇشتىن ئىلگىرى دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى مېيىتنى ئىشىك ئالدىغا كۆتۈرۈپ ئېلىپ چىقىدۇ، دىنىي زات ياكى خەلىپىلەر ئىسلام دىنى قائىدىسى بويىچە دۇئا - تەگبىر قىلىدۇ، ناماز ئوقۇيدۇ، ئاندىن كېيىن قەبرە يېقىن بولسا، مېيىت كىگىزگە يۆگىلىپ، ئۈستىگە گۈل كەشتىلەنگەن يوپۇق يېپىلىپ، شوتىغا قويۇلۇپ، ئالدى - كەينىدە 4 تىن ئادەم ئۆڭەت بىلەن كۆتۈرۈپ، قەبرىستانلىققا تېز ئېلىپ بېرىلىپ دەپنە قىلىنىدۇ. يېراق بولسا تۆگىگە ئارتىلىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. مېيىتنى ئېلىپ ماڭغان تۆگە كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغۇدەك ياساندۇرۇلىدۇ، بولۇپمۇ، كىچىك بالىنىڭ مېيىتىنى ئېلىپ ماڭغان تۆگە ئەدىيال، گۈل كەشتىلەنگەن تۇرلۇك بۆيۇملار، دۇخاۋا قاتارلىقلار بىلەن چىرايلىق زىننەتلىنىدۇ. ھازىر تاشيول بولغاچقا، مېيىت ئاپتوموبىل بىلەن توشۇلىدىغان بولدى، ئاپتوموبىللارمۇ ئوخشاشلا چىرايلىق بېزىلىدۇ. مېيىت ئۆيدىن كۆتۈرۈپ ئېلىپ چىقىلغاندىن كېيىن، ئۆيدىكىلەر ئۆينىڭ ئۆتكۈنچى ئېتىۋېتىدۇ ھەمدە ئوچاقنا ئوت قالايدۇ، ئەگەر ئۆيدە ھامىلدار ئايال بولسا، ھامىلدار ئايال كېپەندىن بىر تال يىپ سۇغۇرۇپ ئېلىپ، تىرنىقىغا يۆگەۋالىدۇ، بۇ ئارقىلىق بۇنىڭدىن كېيىنكى تۇغۇتىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىنى تىلەيدۇ.

جامائەت تۆپراق بېشىغا بارغاندىن كېيىن، مەرھۇمنى مەخسۇس بىر ئادەم يەرلىكدە قويىدۇ. مەرھۇم گۆرده يۈزىنى قىبلىگە قىلىپ ياتقۇزىلىدۇ، كېپەنلىكتىن باشقا گۆرگە ھېچقانداق نەرسە قويۇلمايدۇ. گۆرنىڭ ئۈستى تۆت چاسا تاش تاختا بىلەن يېپىلىدۇ ھەمدە ئەتراپى شېغىل تاشلار بىلەن تىندۇرىلىدۇ، ئۈستىگە بىر قەۋەت سامان چېچىلىدۇ، ئاندىن كېيىن گۆر كولىغاندا چىققان توپىنىڭ ھەممىسى گۆرنىڭ ئۈستىگە دۆۋىلىنىدۇ. مېيىت دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن دىنىي زات يەنە بىر قېتىم خەتمە قۇرئان قىلىدۇ، جامائەت مەرھۇمنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنىڭ قولىنى بىر - بىرلەپ سۈيۈپ، ھازىرلارلارغا تەسەللىي بېرىدۇ، ئاندىن كېيىن كەنتكە قايتىپ، قوللىرىنى يۇيۇپ ئۆيگە كىرىدۇ، نەزىر قىلىنغان قوتاز ياكى كالا گۆشى سېلىنغان تاماق «پېتىر»نى يەيدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى تۆگىگەندىن كېيىن، ھازىرلار مەرھۇم ئۆچۈن قەبرە ياسايدۇ. ياشانغانلارنىڭ قەبرىسىنىڭ ئۈستى يۇمىلاق بولۇپ، لاي سۈۋىلىدۇ، ياشلارنىڭ قەبرىسى تۆت چاسا بولۇپ، ئالدى بىلەن لاي سۈۋىلىدۇ، ئاندىن كېيىن ھاك بىلەن ئاقارتىلىدۇ، قەبرىنىڭ ئۈچىغا قىزىل رەڭ سۈركىلىدۇ.

ئەگەر مەرھۇم شۇ جايدىكى تەسىرى بار ئەرباب بولسا، ئۆيدىكىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى يار بەرسە، مەرھۇمغا مەقبەرە ياكى گۈمبەز ياسىلىدۇ. مەقبەرە ياكى گۈمبەزنىڭ تاملىرىغا مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى پائالىيەتلىرىگە سىمۋول قىلىنىدىغان رەسىملەر سىزىلىدۇ، شۇنداقلا ئات، كالا، قوي، گۈل - گىياھ، ئۇۋ مىلتىقى، ئۇۋ ئىتى قاتارلىقلارنىڭ رەسىمى سىزىلىدۇ، رەسىمنىڭ ئەتراپىغا چىرايلىق قاپارتما نەقىشلەر چېقىرىلىدۇ.

مېيىت دەپنە قىلىنغان كۈنى پىلىك كۆيدۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇراسىمغا دىنىي زات رىياسەتچىلىك قىلىدۇ، قازا قىلغۇچىنىڭ ئۆيىدىكىلەر بىر سېمىز قوينى تەييارلاپ، كاڭنىڭ ئالدىغا باغلايدۇ، دىنىي زات خەلىپە دۇئا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، قوي سويۇلىدۇ، پاختىدىن ئىشلىگەن پىلىك قوينىڭ يېغىغا سىلىنىپ ياندۇرۇلىدۇ. بىر تەرەپتىن خەلىپە پىلىك ئايەتلىرىنى ئوقۇيدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن «خادىم» دەپ ئاتىلىدىغان بىر كىشى قوي گۆشىنى قازانغا سېلىپ پىشۇرىدۇ، پىلىك ئايىتى تۆگىگەندىن كېيىن خادىم قوي گۆشىنى قازاندىن ئېلىپ كۆچىلىككە ئۆلەشتۇرىدۇ، كۆچىلىك گۆشنى بىگەچ مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئىش - پائالىيەتلىرىنى ئەسلەيدۇ. ئەمما مەرھۇمنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، مەسىلەن، ئاتا - ئانىسى، بالىلىرى، ئايالى، ئاكا - ئۇكىلىرى، ئاچا - سىڭىللىرى بۇ گۆشنى يېمەسلىكى لازىم. پىلىك كۆيدۈرۈش مۇراسىمى ئاياغلاشقاندا، مەرھۇمنىڭ ئۆيىدىكىلەر قوي تېرىسى ۋە ئازراق گۆشنى خەلىپىگە تەقدىم قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا

بىر چاپان كىيگۈزۈپ رەھمىتىنى بىلدۈرىدۇ.

تاجىكلار يەنە قازا قىلغۇچىغا قارىلىق تۆتۈشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. قازا قىلغۇچى ياشانغان كىشى بولسا، قارىلىق تۆتۈش ۋاقتى بىر يىل ئەتراپىدا بولىدۇ؛ ياش تۇرۇپ قازا قىلغان بولسا، 3 يىل ئەتراپىدا قارىلىق تۆتىدۇ. قارىلىق تۆتۈش مەزگىلىدە، مەرھۇمنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ قىزىل ياكى رەڭگى ئوچۇق كىيىملەرنى كىيىشىگە رۇخسەت قىلىنمايدۇ. چوكانلار مارجان، ئۈزۈك، ھالقا قاتارلىق بېزەكلىرىنى تاقىمايدۇ. مەرھۇمنىڭ ئۆيىدىكىلەر بىر ھەپتە ئىچىدە كىيىم يۇمايدۇ، ئەرلەر 2 ھەپتە ئىچىدە چاچ - ساقاللىرىنى ئالدۇرمايدۇ. ئۆلۈم بولغان ئۆيدە بىر - ئىككى يىلغىچە توي ۋە باشقا ھەر قانداق تەبرىكلەش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلمايدۇ. يېرىم يىل ئىچىدە چارشەنبە ۋە جۈمە كۈنلىرىدىن باشقا ھەر كۈنى تاڭ ئېتىشتىن ئىلگىرى مەرھۇمنىڭ ئايالى ۋە ئۆيدىكىلەر قەبرىستانلىققا بېرىپ يىغلايدۇ، كۈندۈزى قەبرە ئالدىغا تۇرلۈك يېمەكلىكلەرنى قويىدۇ، بىر يىل ئىچىدە قاتتىق كۆلمەيدۇ، پات - پات يىغا ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. قارىلىق تۆتقان مەزگىلدە پىلىك بايرىمى ۋە قۇربان ھېيتتا تۆپراق بېشىغا بارغاندىن باشقا، يەنە ئۆچ نەزىرىسى، يەتتە نەزىرىسى، قىرىق نەزىرىسى، يىل نەزىرىسىدىن ئىبارەت 4 نەزىر ئۆتكۈزۈلۈپ، خەتمە قۇرئان قىلىنىدۇ.

قارىلىق ۋاقتى توشقاندىن كېيىن، كەنتتىكىلەر چوڭلارنىڭ رىياسەتچىلىكىدە «قارىسىنى ئوشتۇش كۈنى» نى بېكىتىپ، مۇسىبەت بولغان ئۆيگە خەۋەر قىلىدۇ. بۇ كۈندە ھەربىر ئائىلىدىكى ئايالار تاق نان (3 ياكى 5) ۋە بىر پارچە رەخت كۆتۈرۈپ بارىدۇ، ئەرلەر ئۆستىرا ۋە بىلەي تاشنى ئېلىپ، مۇسىبەت بولغان ئۆيگە بارىدۇ. جامائەت يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، ساھىپخانا داستىخان سېلىپ، مېھمانلارغا چاي قۇيىدۇ، چايدىن كېيىن، ئايال مېھمانلار ئېلىپ كەلگەن نەرسىلىرىنى لېگەنگە سېلىپ، 2 قوللاپ سۇندۇ، ساھىپخانا رەھمەت ئېيتىدۇ، كەلگەن مېھمانلارنىڭ چوڭلىرى سۇپىدىن چۈشۈپ، ئۇلارغا تەسەللىي بېرىپ: «ئەل ھۆكمىللا، ئەمدى شۈكرى قىلىڭلار» دەيدۇ. ئارقىدىنلا مۇسىبەت بولغان بۇ ئۆيدىكىلەر بىر قوينى يېتىلەپ كېلىپ، دۇئا قىلدۇرغاندىن كېيىن سويىدۇ ۋە قازانغا سېلىپ پىشۇرىدۇ، گۆش پىشىشتىن ئىلگىرى مېھمانلار ھازىردار ئەرلەرنىڭ چاچ - ساقاللىرىنى ئالىدۇ، ھازىردار ئايالارنىڭ كىيىملىرىنى يەڭگۈشلەيدۇ. گۆش پىشقاندا ساھىپخانا گۆشنى ئېچىقىپ مېھمانلارنى كۈتىدۇ، گۆش يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن ساھىپخانا كەلگەنلەرگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، ئۇلارنى ئۇزۇتۇپ قويىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قازا تۆتۈش ۋاقتى ئاخىرلىشىدۇ.

(3) ھېيت - بايراملىرى تاجىكلار — ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەت، ئۇلارنىڭ ھېيت-بايراملىرى باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەرگە ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئەمما پەرقلىنىدىغان ئازراق جايلىرىمۇ بار.

1. قۇربان ھېيت تاجىكلارنىڭ قۇربان ھېيتىنى ئۆتكۈزۈش ۋاقتى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا مىللەتلەر بىلەن تامامەن ئوخشاش، ئوخشىمايدىغان يېرى ئۇلار قۇربانلىق قوي تەييارلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. قۇربان ھېيتتىن بىر يىل ئىلگىرى، ساغلىقلار قوزىلىغان مەزگىلدە ھەممە ئائىلىلەر قۇربانلىق قىلىدىغان قوينى تاللاشقا باشلايدۇ. ئۇلار كۆزى قارا، يۈڭى ئاق قوزىنى ئالاھىدە تاللاپ، ئۇنىڭغا بەلگە سېلىپ، ئۇنى قۇربان ھېيتتا قۇربانلىق قىلىدىغان قوي قىلىدۇ. ھېيت يېتىپ كېلەي دېگەندە، بۇ قوينى قۇربانلىق قىلىشتىن ئىلگىرى قوينىڭ كۆز ۋە باشقا يەرلىرىنى چىرايلىق تۇزەشتۇرىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۇنى ئۆگزىگە ئېلىپ چىقىپ سويىدۇ، قوينى سويغاندىن كېيىن قوينىڭ قېنىنى بالىنىڭ پىشانىسى ۋە مەڭزىگە سۈركەپ قۇتلۇق تىلەيدۇ. ئۇلار قوينى پۈتۈن پىشۇرىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۇنى شۇ پېتى تاجىكلارنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنىغا يەنە جامائەتخانا (مەسچىتكە ئوخشاش) گە ئاپىرىپ، ئالاقىدار خادىملارغا تاپشۇرىدۇ. قۇربان ھېيت نامىزى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ھەممەيلەن داستىخان ئەتراپىدا رەتلىك ئولتۇرۇپ، بىر تۇتاش تەقسىم قىلىنغان گۆشنى يېگەچ، بىر يىل ئىچىدە يۇز بەرگەن ئىشلار توغرىسىدا پاراڭلىشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن

بىللە كەلگۈسى توغرىسىدىكى ئارزۇ - ئارمانلىرىنى خۇشال - خورام ئىزھار قىلىدۇ. گۈش يېيىلىپ بولۇپ، دۇئا قىلىنغاندىن كېيىن، كۆپچىلىك توپ - توپ بولۇپ، ھېيتلايدۇ. ئادەت بويىچە، ھېيت مەزگىلىدە قىز-چوكانلار يېڭنە ئىش قىلمايدۇ، يىپ ئېگىرسىمەيدۇ. چەت - يىراق، تاغلىق رايونلاردا ئادەتتە جامائەتخانا بولمايدۇ، چارۋىچىلار بەلگىلىگەن جايغا يىغىلىپ ناماز ئوقۇيدۇ، بىرلىكتە قۇربانلىق قىلىنغان گۆشنى يەيدۇ. قۇربان ھېيتىنىڭ 2 - كۈنى جىمى ئائىلىلەر نەزىرگە ئاتىغان ئۇن ياكى تاماقلىرىنى ئېلىپ، تۇپراق بېشىغا بېرىپ، ئۆلگەنلەر ئۈچۈن نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزىدۇ.

2. روزا ھېيتى تاجىكلارمۇ روزا ھېيت ئۆتكۈزىدۇ، ئەمما مەزھىپى ئوخشاش بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭغا بەك ئېتىبار بېرىپ كەتمەيدۇ. ئۇلار روزا ھېيت نامىزىنى ئوتەيدۇ، ئۆزئارا پەتىلەيدۇ، ئەمما روزا تۇتمايدۇ.

3. چوڭگۈن باھار بايرىمى «نوروز بايرىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ تاجىكچە «يېڭى كۈن»، «يېڭى يىل» ياكى «باش باھار» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە. ئۇنى يېڭى يىلنىڭ تۇنجى كۈنى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. بۇ بايرام ئىنسانلار تەبىئەتكە ئومۇميۈزلۈك چوقۇنىدىغان مەزگىلدە ئومۇملاشقان. ئۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نۇرغۇن كۆچمە چارۋىچى ياكى يېرىم كۆچمە چارۋىچى شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى بار ئىدى، ئۇلار يايلاق چارۋىچىلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، بىر يىلنى ئەتىياز ۋە كۈزدىن ئىبارەت ئىككى پەسىلگىلا ئايرىيتتى. ئەتىياز پەسلى يېڭى تۇرمۇشنىڭ باشلىنىشى بولغاچقا، ئۇ «نوروز» دەپ ئاتىلاتتى. ھەر يىلى ئەتىيازدا ئوتلاققا كۆچۈشتىن ئىلگىرى، داغدۇغىلىق نوروز پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلەتتى، ئاندىن كېيىن بىر يىللىق ئوت ۋە سۇ قوغلىشىپ، ھەربىر قىلىدىغان كۆچمە چارۋىچىلىق تۇرمۇشى باشلىناتتى. ئوتتۇرا ئەسىرگە كەلگەندە، ئاسترونومىيىنىڭ تەرەققىياتى تۈپەيلىدىن، كىشىلەرنىڭ مەۋسۇم توغرىسىدىكى قارىشىدا ئۆزگىرىش بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئەتىياز پەسلىدىكى كۈن - تۈن تەڭلىشىدىغان بۇ كۈنده (ئادەتتە مىلادىيە 3 - ئايىنىڭ 21 - كۈنىدە) نوروز بايرىمى ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇۋاتقان بىر قىسىم شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى سۇلالىلىرىمۇ ھەر يىلى بۇ ئەنئەنىۋى بايرامنى داغدۇغىلىق تەبرىكلەيدىغان بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار پادىشاھ جەمشىت دەل نوروز كۈنى تەختكە ئولتۇرغان دەپ قارىغاچقا، بۇ بايرامنى ھەرىيلى تەبرىكلەيدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى نوروز بايرىمى شەكىللەنگەن.

تاجىكلار چوڭگۈن باھار بايرىمىنى يېڭى بىر يىلدىكى گۈزەل ئارزۇلارنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا تىلەكداشلىق بىلدۈرۈش كۈنى دەپ قارايدۇ. بايرام ھارپىسىدا ھەممە ئائىلىلەردە ئۆينىڭ ئىچى ۋە سىرتى پاكىز تازىلىنىدۇ، قىش كىرگەندىن بۇيانقى يىغىلىپ قالغان نەرسىلەر ئادالىنىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۆينىڭ تاملىرىغا بەزىبىر رەسىملەر، نەقىشلەر سىزىلىدۇ، ھەمدە ئۇن چېچىلىپ بەخت تىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە تۇرلۇك بايراملىق يېمەكلىكلەر تەييارلىنىدۇ، بايرامدا يەيدىغان نانلار يېقىلىدۇ. بايرام كۈنى كىشىلەر ئۆزلىرى سايلاپ چىققان «چوڭگۈن» (كىشىلەرنىڭ بايرامنى تەبرىكلىشىگە باشلامچىلىق قىلىدىغان رەھبەر) نىڭ باشلامچىلىقىدا ئۆي-ئۆيلەرگە بېرىپ پەتىلەيدۇ، ئۇلار ئىشىكتىن كىرگەن ھامان: «بايرىمىڭىزغا مۇبارەك بولسۇن» دېيىشىدۇ، ساھىبخانا: «ئۆزلىرىدىن بولغاي» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئارقىدىنلا چوڭگۈن ۋە باشقا مېھمانلارنىڭ دولىسىغا ئۇن چېچىلىپ بەخت تىلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار قىزغىن مېھمان قىلىنىدۇ. تەييارلانغان يېمەكلىكلەر داستىخانغا قويۇلىدۇ، چوڭگۈن ئۆز قولى بىلەن نانىنى پارچىلاپ، بىسمىللا دەپ ئاغزىغا بىر پارچە سالىدۇ، ئاندىن كېيىن ھەممەيلەن تاماقتا قول ئۇزىتىدۇ. بۇ كۈنى ئايالالار ئۆيدە مېھمان كۈتىدۇ، بالىلار ئەرلەر بىلەن بىللە پەتىلەشكە بارىدۇ. قىزلار، كېلىنلەر بايراملىق قۇيماقلىرىنى ئېلىپ، ئاتا - ئانىسىنىڭ، ئۇرۇق - تۇغقان، دوستلىرىنىڭ بايرىمىنى تەبرىكلەشكە بارىدۇ. بايرام 3 كۈن ئۆتكۈزۈلىدۇ.

4. پىلىك بايرىمى «بارات بايرىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، سەۋەبى بۇ بايرام دەل ھىجرىيە 8 - ئايىنىڭ

14 ـ، 15 ـ كۈنلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

پىلىك بايرىمى 2 كۈن ئۆتكۈزۈلىدۇ. تۇنجى كۈنى كەچتە «ئۆيدە پىلىك ياسىلىدۇ»، ئالدى بىلەن يافقا چىلانغان پاختا كۈلىغا يۆگىلىپ، ئۆيدىكى ھەربىر كىشى ئۆچۈن 2 دىن پىلىك ياسىلىدۇ، ئاندىن كېيىن پىلىك قۇم توشقۇزۇلغان چوڭ تەشتەككە سانچىلىدۇ. كېچىدە ئۆيدىكىلەر پىلىك سانچىلغان تەشتەكنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇرىدۇ، رىياسەتچى ئالدى بىلەن دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدۇ، ئاندىن كېيىن ھەربىر كىشىنىڭ ئىسمىنى چاقىرىدۇ، بۇ ئارقىلىق مەيداندا كىم ـ كىملەرنىڭ بارلىقىنى بىلىدۇ. ئارقىدىنلا پىلىك ياندۇرۇلۇپ، قىرائەت قىلىنىپ، ئاللادىن ئىلتىپات تىلىنىدۇ، ئائىلىدىكى چوڭ ـ كىچىك ھەممەيلەن پىلىككە قاراپ تۇرۇپ ئۆزئارا بەخت تىلەيدۇ. مۇراسىم ئاياغلاشقاندىن كېيىن، بايراملىق يېمەكلىكلەر بۆلۈپ بېرىلىدۇ. ئەتىسى كىشىلەر ئۆزئارا پەتىلىشىدۇ، كېچىسى «قەبرىستانلىقتىكى پىلىك» مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۆي ـ ئۆيلەردە ۋاپات بولغان تۇغقانلىرىغا ئاتاپ ئالاھىدە قوي سويىلىدۇ ھەمدە تۇرلۇك يېمەكلىكلەر تەييارلىنىدۇ، كېچىسى بۇلار قەبرىستانلىققا ئېلىپ بېرىلىپ، نەزىر ـ چىراغ قىلىنىدۇ. قەبرىستانلىقتىكى پىلىك ياندۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر ئائىلە كىشىلىرى يەردە يۇكۈنۈپ ئولتۇرۇپ: «ئەجدادلىرىم، بۇ دۇنيادا بىزگە كۆرسەتكەن ھىممەتلىرىڭلارنى ئۇنتۇپ قالمىدۇق، ئۇلۇغ روھىڭلار ئېسىمىزدە بار، خاتىرجەم بولۇڭلار، ئارزۇيۇڭلارنى يەردە قويمايمىز، روھىڭلار بىزگە مەدەت بەرگەي» دەپ دۇئا قىلىدۇ، ئاندىن كېيىن ھەلقۇم بولۇپ ئولتۇرۇپ، ئۆزى ئېلىپ كەلگەن يېمەكلىكنى يەيدۇ.

«قەبرىستانلىقتىكى پىلىك» مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئۆي ـ ئۆيلەردە مەشئەل يېقىلىپ، ئاللادىن بەخت ـ سائادەت تىلىنىدۇ. بالىلار تالادا گۈلخان ياقىدۇ ھەمدە گۈلخان ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ ھەرخىل ئويۇنلارنى ئويناپدۇ.

پىلىك بايرىمى تاجىكلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرى ئاتەشپەرەسلىك دىنىغا ئېتىقاد قىلغان چاغدىكى ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

5. زوھۇر بايرىمى　ئۇ يەنە «سۇ باشلاپ كېلىش بايرىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ دېھقانچىلىق ئىشلىرى بايرىمىغا كىرىدۇ. تاجىكلار ئولتۇراقلاشقان تاشقورغان رايونىنىڭ كىلىماتى سوغۇق، ئاھالىلىرى شالالىق بولۇپ، قىش پەسلىدە تاغ ـ دەريالار قار ـ مۇز بىلەن قاپلىنىدۇ، ئەتىياز يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ مۇزنى چوقۇپ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرگە سۇ باشلاپ، تېرىلغۇ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، ئۇنى يەككە ئائىلىلەر بويىچە ئورۇنداپ بولۇش مۇمكىن ئەمەس، بۇنىڭ ئۈچۈن پۈتۈن كەنتتىكىلەر بىرلىكتە ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. زوھۇر بايرىمى مۇشۇ ئاساستا شەكىللەنگەن. ھەر يىلى بايرام يېتىپ كېلەي دەپ قالغاندا ھەممە ئائىلىلەر ئاساسلىق ئېرىق-ئۆستەڭلەردىكى مۇزغا توپا چاچىدۇ (توپا چاچسا مۇزنىڭ ئېرىش سۈرئىتى تېزلىشىدۇ)، تۇرلۇك سايمانلارنى تەييارلاپ، بايراملىق 3 چوڭ نان ياقىدۇ (بىرسى ئۆيدە قالىدۇ، 2 سى سۇ باشلاش ئىش ئورنىغا ئېلىپ بېرىلىدۇ). سۇ باشلىغان كۈنى پۈتۈن كەنتتىكىلەر مىراپنىڭ باشلامچىلىقىدا ئات مىنىپ سۇ باشلاش نۇقتىلىرىغا بېرىپ مۇز چوقۇيدۇ. سۇ ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرگە باشلانغاندىن كېيىن، ئۇلار سۇغا ئەگىشىپ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى چېپىپ تاكى ئېتىز بېشىغا كەلگۈچە ئوڭشايدۇ. بۇ چاغدا كىشىلەر بىر يەرگە توپلىنىپ، ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەن بايراملىق نانلىرىنى يەيدۇ، بالىلار بىر ـ بىرىگە سۇ چېچىپ ئويناپدۇ. ئاندىن كېيىن كىشىلەر بىللە دۇئا قىلىپ، ھاۋارايىنىڭ ئوبدان بولۇشى، زىرائەتتىن مول ھوسۇل ئېلىنىشىنى تىلەيدۇ. ئارقىدىنلا داغدۇغىلىق ئوغلاق تارتىش، بەيگە مۇسابىقىلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، سۇ باشلاپ كېلىشنىڭ مۇڭدىپىيەتلىك بولغانلىقى تەبرىكلىنىدۇ.

6. چتوچىتر بايرىمى　بۇ بايرام «تېرىلغۇ بايرىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ «سۇ باشلاش بايرىمى» دىن كېيىنلا رەسمىي ئۇرۇق سالغان تۇنجى كۈندە ئۆتكۈزۈلىدۇ.

بۇ بايرام بولغاندا جەمئى ئائىلىلەر نان ياقىدۇ، «دەريا» دېگەن بىر خىل تاماقنى ئېتىدۇ (ئارپىنى يەنجىپ،

سۈدا پىشۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئۇۋاقلانغان ئىرىمچىكنى ئارىلاشتۇرۇپ ئېتىلمىدىغان بىر خىل تاماق) بۇ تاماق بىلەن، بايرامنى تەبرىكلىگىلى كەلگەن مېھمانلار كۆتۈۋېلىنىدۇ، بايرام پەتىسىگە كەلگەن مېھمانلار ئۆيدىن چىققاندا، ئايالىلار ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن چىقىپ سۇ چاچىدۇ، بۇ ئارقىلىق مول ھوسۇلنى تىلەيدۇ ھەمدە كالا باقىدىغان يەم - خەشەكنى بۇقا ياكى سوقا شەكلىدە قىلىپ، كالىغا بېرىدۇ، ئاندىن كېيىن سىمۇول خاراكتېرىدە يانچۇقىغا ئازراق ئۇرۇق سېلىپ، چىقىۋاتقان ئىس بىلەن تەك، تەجرىبىلىك دېھقانلارنى يەرگە ئۇرۇق سېلىشقا تەكلىپ قىلىدۇ، قالغان كىشىلەر چاپىنىنىڭ پىشىنى كۆتۈرۈپ، ئۇرۇقنى قوينىغا سېلىپ، ئېلىپ كېتىدۇ، بۇ ئاشلىقتىن مول ھوسۇل ئالىدىغانلىقتىن دېرەك بېرىدۇ. ئارقىدىنلا ئۇلار ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ، زەربەدارلىق بىلەن ئۇرۇق تېرىپ، بىر يىللىق دېھقانچىلىقنى باشلىۋېتىدۇ.

تاجىكلارنىڭ بۇ بايرام پائالىيەتلىرى تاجىكلارنىڭ قەدىمدىن بۇيان تەبىئەت، جەمئىيەت، كىشىلىك مۇناسىۋەتكە باغلىنىشلىق بولغان پەلسەپىۋى قارىشى ۋە تاجىرىكلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى، شۇنداقلا دىنىي پائالىيەت شەكىللىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، تاجىكلارنىڭ تۇرلۇك ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، بۇ تاجىك مىللىتى ئۆرپ - ئادەتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

(4) يېمەك - ئىچمىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان تاجىكلار سۈت يېمەكلىكلىرى، ئۇن يېمەكلىكلىرى ۋە گۆش ئىستېمال قىلىشنى ئاساس قىلىدۇ. دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى تاجىكلار ئۇن يېمەكلىكلىرىنى ئاساس قىلىدۇ، سۈت ۋە گۆشنى قوشۇمچە قىلىدۇ. ئۇلار ھەركۈنى ئەتىگەن، چۈش، كەچتە غىزالىنىدۇ. يېمەك - ئىچمەكلەرنىڭ سۈپىتى ئائىلىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ ئوخشىمايدۇ. ئادەتتىكى چاغلاردا ناشتىسىغا نان يېيىلىپ، سۈتلۈك چاي ئىچىلىدۇ، چۈشتە سۈيۇقئاش ياكى ئۈماچ ئىچىلىدۇ، كەچتە بىر قەدەر ياخشى تاماق يېيىلىدۇ، كۆپىنچە گۆشلۈك تاماق ئاساس قىلىنىدۇ. بۇرۇن قوشۇمچە يېمەكلىكلەر ئاز بولاتتى، كۆكتاتلار ناھايىتى ئاز يېيىلەتتى، ھازىر بۇنداق ئەھۋال ئۆزگەردى. قاچا - قۇمۇچلىرى بۇرۇن تولاراق ياغاچتىن ياسىلاتتى، مەسىلەن: ياغاچ ئاياق، ياغاچ قوشۇق، تەختە قاتارلىقلار، ھازىر تۆمۈر، ئاليۇمىن ۋە سۈلياۋدىن ياسالغان نەرسىلەر كۆپەيدى.

يېمەك - ئىچمەك تۈرلىرى تۆۋەندىكىچە:

شىربىلىنجى: سۈتكە گۈرۈچ سېلىنىپ قاينىتىلىپ پىشۇرۇلىدىغان ئۈماچ.

شىل تەلەت: سۈت بىلەن يۇغۇرۇلغان خېمىر يېيىلىپ ياپىلاقلىنىپ، سۈتكە سېلىنىپ قاينىتىلىپ پىشۇرۇلىدىغان چۆپ.

بۇلماق: سۈتكە سېرىق ماي قوشۇلۇپ، ئۇن چېلىنىپ پىشۇرۇلىدىغان سۈتلۈك ئۈماچ.

تەلەت: ئېرىگەن سېرىق ماي سۈركەلگەن نان.

خاكس: سېرىق مايغا ئۇن قوشۇلۇپ پىشۇرۇلىدىغان ھالۋا.

ئۈماچ: ئاق ئۇن ياكى كۆممىقوناق ئۇنى بىلەن پىشۇرۇلىدىغان تاماق.

زاربن: قاينىتىلغان ئۈماچقا سېرىق ماي ۋە قايماق سېلىنىپ، ئاندىن ئازراق مۇز سېلىنىپ ياسىلىدىغان ئۈماچ.

بۇلاردىن باشقا پولو، گۆش، شويلا، سۈيۇقئاش، نان، قاتلىما، ئىرىمچىك، قۇرۇت قاتارلىق تاماملار ئىستېمال قىلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، تاجىكلار سۈتلۈك چايغا تامراق كېلىدۇ. پەمىل چاي ياكى قارا چاي قاياۋاتقان سۈغا سېلىنىپ، ئازراق پىشۇرۇلغان سۈت ۋە تۇز سېلىنىدۇ. تاجىكلار ئۇنى «ئەتكەن چاي» دەپ ئاتايدۇ، ئۇ ئەتىگەنلىك تامىقىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئىچىملىك ھېسابلىنىدۇ.

(5) كىيىم - كېچىكى تاجىكلارنىڭ كىيىم - كېچىكى پاختىلىق كىيىم ۋە جىلىتكىنى ئاساس قىلىدۇ، 4 پەسىلدە يەڭگۈشلەپ كىيىدىغان كىيىملىرىنىڭ پەرقى چوڭ ئەمەس. ئايالىلارنىڭ كىيىم -

كېچەكلىرى بىرقەدەر ئۇزگىچە بولۇپ، مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئەرلەر ئادەتتە ياقىسىغا گۈل كەشتىلەنگەن كۆينەك كىيىدۇ، سىرتىغا قارا چاپان كىيىدۇ، گۈل كەشتىلەنگەن بەلۋاغ باغلايدۇ. ئۇلار قىش پەسلىدە سىرتىغا رەخت قاپلانمىغان جۇڭا ياكى چاپاننى ئۇزى تىكىپ كىيىۋالىدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن، تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، نۇرغۇن كىشىلەر سوكنو تون كىيىدىغان بولدى.

ئاياللار ئادەتتە ئۇزۇن كۆينەك كىيىدۇ، ياشانغان ئاياللار كۆك، يېشىل كۆينەك كىيىدۇ، قىز - چوكانلار قىزىل، سېرىق كۆينەك كىيىدۇ، ئۇزۇن شىم كىيىدۇ. ئۇلار ياز پەسلىدە كۆينەكنىڭ ئۈستىگە جىلىتكە كىيىدۇ، قىشتا سىرتىغا چاپان كىيىدۇ.

باش كىيىم: ئەرلەر تۇماق كىيىدۇ، تۇماق قارا مەخمەل ياكى ئاق تاۋاردىن ناشلىق قىلىنىپ، سۇپەتلىك كۆرپە تېرە بىلەن تىكىلىدۇ. تۇماققا گۈل نەقىشلىنىدۇ، تۇماقنىڭ جىيەكلىرىدىن بۇدرە يۇڭ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ياشانغانلار قارا مەخمەلدە تىكىلگەن تۇماق كىيىدۇ، ياشلار ئاق تاۋاردا تىكىلگەن تۇماق كىيىدۇ. ئەرلەر ياز كۈنلىرى ئاق رەخت بىلەن گۈل تىكىلگەن شەيدا دوپپا كىيىدۇ. ئاياللار چىرايلىق كەشتىلەنگەن كالتا دوپپا كىيىدۇ. بۇ تۇماقنىڭ ئەتراپى ۋە ئۈستىگە تۇرلۇك نەپىس گۈل - گىياھلار نەقىشى چۈشۈرۈلگەن، كەينى تەرىپى بىر قەدەر ئۇزۇن بولۇپ، بويۇننى ئاسرايدۇ.

ئاياغ كىيىم، ئەر - ئاياللارنىڭ ئەتىياز، يازدا ئۆيدە توقۇغان ئۇزۇن پايپىقى بولىدۇ. قىشتا كىگىز پايپاق كىيىدۇ، تېشىغا ئارقارنىڭ تېرىسى بىلەن تىكىلگەن چورۇق كىيىدۇ، چورۇقنىڭ ئاستىغا كالا تېرىسى بىلەن چەم سېلىنغان بولۇپ، سۇدىن، سوغۇقتىن ساقلايدۇ ھەم يەڭگىل، چىداملىق بولىدۇ. يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەز پەسلىدە ئۆتۈك ياكى تېرە ئاياغ كىيىم، قىشتا قىشلىق خۇرۇم ئاياغ كىيىدىغان بولدى.

ئەنئەنە تەسىرى تۇپەيلىدىن تاجىك ئاياللىرى ياسىنىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ كىيىملىرى چىرايلىق بولۇشتىن باشقا، نىكاھلانغان ئاياللار سىرتقا چىققاندا، ئۇچېۋرىجەكلىك گۈل كەشتىلەنگەن بەلۋاغ باغلايدۇ، رومال ئارتىدۇ، ياش ئاياللار مەيدىسىگە «ھالقا» دەپ ئاتىلىدىغان يۇمىلاق چوڭ كۈمۈش بېزەك، مارجان، سىرغا ۋە چاچ بېزەكلىرىنى تاقايدۇ؛ ياشانغان ئاياللار ئۇزۇن ئۇرۇمە چاچ قويىدۇ، ئۇنىڭغا بېزەك ئاسمايدۇ؛ ئوتتۇرا ياشلىق ئاياللار چېكە چاچ قويۇپ، بىر ئۇرۇمە چاچ سالىدۇ؛ يېڭىدىن توي قىلغان ئاياللار تۆت ئۇرۇمە چاچ سالىدۇ، ئۇرۇمە چاچنىڭ ھەربىرىگە بىرقاتار ئاق تۇگمە ياكى تەڭگىنى ئېسىپ، بېزەك قىلىدۇ؛ قىزلار چېكە چاچ قويمايدۇ، تۆت تال ئۇرۇمە چاچقا تۇگمە قاتارلىق بېزەكلەرنى ئاسمايدۇ، تولاراق ئۇششاق مىس زەنجىر بىلەن چاچلىرىنى بىر - بىرىگە باغلايدۇ.

(6) ئائىلە، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ئەھۋالى تاجىكلار ئۇزاق مۇددەتلىك ئېتنودالىق جەمئىيەتتە بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولۇش تۇزۇمىدىكى چوڭ ئائىلىنى شەكىللەندۈردى، ئۇلار قانتىق بولغان ئائىلە باشلىقلىق تۇزۇمىنى ساقلاپ كەلدى، ئادەتتە يېشى چوڭ ئەر شۇ ئائىلىنىڭ باشلىقى بولىدۇ، ئۇ باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋە تۇرمۇشىنى ئائىلە باشلىقلىرى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئاتا - ئانىسى ھايات ۋاقتىدا ئوغۇللىرى ھەرگىز ئۆي ئايرىپ چىقىپ كەتمەيدۇ، ئۇنداق بولمىسا، جامائەتنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ. ئائىلە باشلىقلىقى تۇزۇمى مانا مۇشۇنداق ئەنئەنىۋى ئۇسۇل بويىچە داۋاملاشقان. ئانىسى ۋاپات بولسا، ئادەتتە ئانىسى ۋارىسلىق قىلىدۇ، ئانىسى ۋاپات بولسا، چوڭ ئوغلى ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئېيى يەڭگىلەر ئوتتۇرىسىدا چوڭ ئوغۇلنىڭ ئايالى ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ. كېلىن ۋە ياش بوغۇنلار ئېغىر ئۆي ئەمگەكنى زىممىسىگە ئالىدۇ، ئەمما ئاتا - ئانىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، جان سانمىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ئەسلىدىكى ئائىلە ئۇنچىۋالا كۆپ ئادەمنى سىغدۇرالمىسا، كەنت ئاقساقاللىرىنىڭ كېڭىشىشى ئارقىلىق ئاكا - ئۇكىلارمۇ ئۆي ئايرىپ چىقىپ كەتسە بولىدۇ. بۇنداق قىلغاندا، تاجىكلارنىڭ چوڭ

ئائىلىسى ئادەتتە بىر قانچە كىچىك ئائىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بەزى چاغلاردا ئائىلە باشلىقلىرى (چوڭ ئاكىسى) مۇ كىچىك ئائىلىلەرنى بىرلىك قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى تەقسىم قىلىدۇ، مەسىلەن: ئائىلە باشلىقى بىر كىچىك ئائىلىنى چارۋىچىلىققا مەسئۇل قىلسا، ئۇنداقتا بۇ كىچىك ئائىلىنىڭ باشلىقى ئۆزىنىڭ پەرزەنتلىرى ۋە ئايالىنى ئېلىپ، يىل بويى چارۋىچىلىق مەيدانىدا چارۋا بېقىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، چارۋا بېقىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلايدۇ، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى چوڭ ئائىلە ۋاقتى - ۋاقتىدا تەمىنلەپ تۇرىدۇ. ئەما كىچىك ئائىلە باشلىقى چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئۆز مەيلىچە بىر تەرەپ قىلىشقا بولمايدۇ. بىر-بىرىگە بېقىنىدىغان مۇناسىۋەت چوڭ ئائىلىنىڭ تۇراقلىقلىقىنى ساقلايدۇ، بارلىق ئائىلە ئەزالىرى بىر-بىرىگە كۆيۈنۈپ، ئۆزئارا ئىناق ياشايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى بىرقەدەر قالاق بولغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ شەك - شۈبھىسىزكى، ئىنتايىن زۆرۈر بولغان تولۇقلىما ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى مەلۇم دەرىجىدە كاپالەتلەندۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەمگەك كۆچى قىس، تۇرمۇشى نامرات بولغان بىر قىسىم ئائىلىلەرنىمۇ قامدايدۇ.

تاجىكلارنىڭ مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ئەنئەنىۋى ئادىتى مۇنداق: ئوغۇللار ۋارىسلىق ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدۇ، قىزلارنىڭ ئادەتتە ۋارىسلىق ھوقۇقى بولمايدۇ. دادىنىڭ مىراسىنى ئادەتتە ئوغۇللىرى تەڭ بۆلۈشىدۇ. ئوغلى بولمىسا چوڭ بىر ئائىلىدە بىللە ياشاۋاتقان ئاكا - ئۈكىلار ياكى جىمەن ئوغۇللار ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئوغۇللار مال - مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش جەريانىدا، چوڭ ئوغلىنىڭ مىراسىنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ، ئانا بىلەن ياتلىق قىلىنمىغان قىزنىڭ تۇرمۇشىغا مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلغۇچى مەسئۇل بولىدۇ. ئۇي ئايرىپ چىققان ئاكا - ئۈكىلار ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئوغلى بولمىسا، ئايالىمۇ قايتا ياتلىق بولمىغان بولسا، مىراسقا ئايالى ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئانا - ئانىسى ۋاپات بولغاندا، ئوغلى بولمىسا، قىزى مىراسقا ۋارىسلىق قىلىشمۇ بولىدۇ. بىراق، ئۇيگە كۆيئوغۇل كىرگەندىن كېيىن ئاندىن ۋارىسلىق قىلىشقا بولىدۇ، ناۋادا قىزى ياتلىق بولۇش يېشىغا يەتمىگەن بولسا، مىراسنى ئېلىپ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ئۇيگە كېتىپ تۇرمۇش كۆچۈرىشىمۇ بولىدۇ. ياتلىق بولغان قىزلارنىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقى بولمايدۇ. ئەگەر قازا قىلغۇچىنىڭ ھېھقانداق مىراس ۋارىسى بولمىسا، ئۇنىڭ مال - مۈلكىنى دىنىي ساھەدىكىلەر بىر تەرەپ قىلىدۇ.

(7) قائىدە - يوسۇن تاجىكلار — مېھماندوست، ئەدەب قائىدىلىك مىللەت، قائىدە - يوسۇنى ئاددىي ۋە سەمىمىي بولۇپ، مېھمانلارنىڭ تۇغقان بولۇشى ياكى بولماسلىقى، چوڭ ياكى كىچىك بولۇشى، قايسى مىللەتتىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مېھمان كەلسىلا ياكى قونۇپ قالىدىغان يولۇچىلار كەلسىلا، ساھىبخانا ئوخشاشلا قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ.

1. مېھمان كۈتۈش قائىدىسى پامىر رايونىدا تاغلار ئېگىز، يوللار خەتەرلىك، شۇڭا مېھمانلارغا سەمىمىي مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، شۇڭا تاجىكلار مېھمانلارنى ئىنتايىن ھۆرمەتلەيدۇ. مېھمان ئاتقا مىنىپ، ساھىبخانىنىڭ ئىشىك ئالدىغا كەلگەندە، ساھىبخانا قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ، مېھمانىنى يۆلەپ ئاتتىن چۈشۈرۈپ، قولىدىكى قامچىسىنى ئالىدۇ. ئەگەر مېھمان قامچىنى ساھىبخانىغا بەرسە، ئۇ شۇ مېھمانىنىڭ بۇ ئۈيدە دەم ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ساھىبخانا مېھمانىنىڭ ئېتىنى باغلاپ قويۇپ، مېھمانىنى ئۆيگە تەكلىپ قىلىدۇ. ئۆيگە كىرگەندىن كېيىن ئايال ساھىبخانا كۆرپە سالىدۇ، ئۇلار ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئاندىن مېھمانىنىڭ كەينىگە ياستۇق قويۇپ بېرىدۇ، مېھمانىنىڭ ئۆتۈكىنى سېلىشىغا يارەملىشىدۇ. ئاندىن كېيىن ئىككى تەرەپ ئۆزئارا ھال ئەھۋال سورايدۇ، ساھىبخانا: «خۇشامەت (خۇش كەپسىز)!» دېسە، مېھمان: «بارىكاللا (ناھايىتى خۇشالمەن)» دەيدۇ. ئاندىن كېيىن ساھىبخانا مېھمانىنى يېتىپ ئارام ئېلىشقا تەكلىپ قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مېھمان ئۇزاق ۋاقىت ئاتلىق يول يۈرۈپ يەتكەن ھاردۇقىنى چىقىرىپ، ئازراق ئارام ئېلىۋالىدۇ، ئايال ساھىبخانا ئاق ياخشى يېمەك - ئىچمەكلەر بىلەن مېھمانىنى كۈتىدۇ، ئەگەر مېھمان قونۇپ قالسا، ساھىبخانا كەچتە ياخشى تاماق تەييارلاپ، مېھمانىنى كۈتۈۋالىدۇ. ئۇخلاشتىن ئىلگىرى ساھىبخانا مېھمانغا

ياتىدىغان ئورۇن سالىدۇ، ساھىبخانا مېھمان ئۈچلاپ قالغاندىن كېيىن ئۇنىڭ يېنىدىن كېتىدۇ. مېھمان ماڭىدىغان چاغدا، ساھىبخانا مېھماننىڭ ئېتىنى تەييار قىلىدۇ، ئاتنى يېتىلەپ، ئىشىك ئالدىغىچە ئەكېلىپ، مېھماننى ئاتقا مىندۈرۈپ، قامچىسىنى قولىغا ياندۇرۇپ بېرىپ: «خوش بول (خەيرخوش)» دەپ مېھماننى يولغا سالىدۇ. يېقىن ئۇرۇق - تۇغقىنى كەلسىمۇ، يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلار كەلسىمۇ مۇشۇنداق قىلىدۇ، تاجىكلار مېھمانلارنى كۈتكەنلىكىدىن ھېچقانداق ھەق ئالمايدۇ. ئۆزبېكلەر تۈرمۈشى ئانچە باياشات بولمىسىمۇ، يولۇچىلارنىڭ ياتاق، تاماق جەھەتتىكى قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشىغا كۈچىنىڭ بېرىچە ياردەملىشىدۇ.

2. ئۆزئارا كۆرۈشۈش　ئەرلەر كۆرۈشكەندە قوللىرىنى سۈيىدۇ ياكى قۇچاقلىشىدۇ، چوڭلار كىچىكلەرنىڭ پىشانىسىغا سۈيىدۇ، كىچىكلەر چوڭلارنىڭ ئالقىنىغا سۈيىدۇ. ئايالار كۆرۈشكەندە، چوڭلار كىچىكلەرنىڭ كۆزى ياكى پىشانىسىگە سۈيىدۇ، كىچىكلەر چوڭلارنىڭ ئالقىنىغا سۈيىدۇ. تەڭ دېمەتلىكلەر بىر - بىرىنىڭ مەڭزىگە سۈيۈپ كۆرۈشىدۇ، يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلار ئاغزىغا سۈيۈپ كۆرۈشىدۇ. ئۆتمەشتە، ئەر - ئايالارنىڭ يېشى ئوخشىشىپ كەتسە، ئايالار ئەرلەرنىڭ قولىنى سۈيۈپ كۆرۈشەتتى، ياكى ئەرلەر ئايالارنىڭ پىشانىسىغا ئالقىنىنى قويۇپ كۆرۈشەتتى، ھازىر ئادەتتە قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدىغان بولدى. ئەگەر ئەرلەر يېقىن تۇغقان بولسا ياكى يېشى چوڭ بولسا، ئايالار ئۇلارنىڭ ئالقىنىغا سۈيىدۇ، ئايالار ئۆزئارا ئۆچراشقاندا ئېغىزى بىلەن سۆيۈشۈپ كۆرۈشىدۇ. كۆرۈشمىگىنىگە ئۇزاق بولغان يېقىن تۇغقانلار ئۆچراشقاندا، ئۇزاق ھال ئەھۋال سورىشىدۇ، مەسىلەن: سالامەتلىك ئەھۋالى، ئۆيدىكى چوڭ - كىچىكلەرنىڭ ئەھۋالى، چارۋىلارنىڭ كۆپەيىش، زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش ئەھۋالى قاتارلىقلارنى سورىشىدۇ ھەمدە ئۆزئارا قۇچاقلىشىدۇ. خوشلىشىدىغان چاغدا ساھىبخانا ئۇرۇق - تۇغقان، دوستلىرىغا يولدا يەيدىغان يېمەكلىك بېرىدۇ، ئادەتتە بىر خالتا قۇرۇت سوۋغا قىلىدۇ.

3. يېمەك - ئىچمەك ئادىتى　تاجىكلار تاماق يېگەندە ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەت ۋە قائىدە - يوسۇنلارغا ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۆيدە ئولتۇرغاندا ئۆينىڭ تۆرى ۋە پەگاسى بولىدۇ، چوڭلار ۋە مېھمانلار تۆردە ئولتۇرىدۇ، باشقىلار ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇرىدۇ، ئوتتۇرىغا داستىخان سېلىنىدۇ، چاي ۋە تاماق ئولتۇرغان رېتى بويىچە بىر - بىرلەپ سۇنىلىدۇ. تاماق يېگەندە كىشىلەر قالايمىقان سۆز - چاقچاقلارنى قىلمايدۇ، پۈتۈنلەي تاپىنىنى خەققە كۆرسىتىپ ئولتۇرمايدۇ، تاماقتىن كېيىن دەرھال قوپۇپ كەتمەي، ساھىبخانا داستىخانىنى يىغىپ بولغان ۋە باشقىلار بىلەن بىللە دۇئا قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئورنىدىن تۇرىدۇ.

ئەگەر ساھىبخانا مېھمانىنى قوي سويۇپ كۆتۈۋالسا، ساھىبخانا جەزمەن قوينى مېھماننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىشى، مېھمان كۆزدىن كۆچۈرۈپ بولۇپ، رازى بولغانلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن سويۇشى كېرەك. تاماق تارتىلغاندا ساھىبخانا ئالدى بىلەن ئەڭ ھۆرمەتلىك مېھمانغا قوينىڭ بېشىنى سۇنىدۇ، مېھمان گۆشتىن بىرپارچە كېسىپ يەپ، ئاندىن ئۇنى ئىككى قوللاپ ساھىبخانىغا قايتۇرۇپ بېرىدۇ. ساھىبخانا يەنە جىگەر بىلەن ياغنى مېھماننىڭ يېيىشىگە سۇنىدۇ. ئاندىن كېيىن ساھىبخانا قولىغا پىچاقنى ئېلىپ، پىچاقنىڭ سېپىنى مېھماننىڭ قولىغا سۇنۇپ، مېھمانىنى گۆشنى پارچىلاشقا تەكلىپ قىلىدۇ، گۆش تەكشى پارچىلانغاندىن كېيىن، ھەربىر كىشى بىر ئۇلۇشتىن ئېلىپ يەيدۇ، تاماق يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، كۆپچىلىك دۇئا قىلىدۇ، مېھمان داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن ئاندىن داستىخاندىن ئايرىلىپ، «رەھمەت» دەپ بولۇپ، سىرتقا چىقىدۇ. داستىخانغا كەلگەن مېھمانلار ئەر - ئايال ئارىلاش بولسا، ئادەتتە ئەر - ئايالار ئايرىم ئولتۇرىدۇ. ئۇرۇغ-تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى كەپقالسا، ئۇلارنىڭ مەيلى ئايال ياكى ئەر، قېرى ياكى ياش بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى تۆرگە باشلىنىپ، قىزغىن كۆتۈۋېلىنىدۇ.

4. ئايالىلارنى ھۆرمەتلەش قائىدىسى　تاجىك ئايالىرىنىڭ ئورنى ئەرلەردىن تۆۋەن بولسىمۇ، بەزى سورۇنلاردا قاتناشقا ھۆرمەتلىنىدۇ. مەسىلەن: كۆچمىلىك بىلەن بىللە مېھمانغا بارسا ياكى توي - تۆكۈن، نەزىر-چىراغ، پەتىلەشكە قاتناشسا، ساھىبخانا جەزمەن مېھمانلار ئىچىدىكى يېشى ھەممىدىن چوڭ ئايالنى ئەڭ

ھۆرمەتلىك مېھمان قاتاردا كۆرىدۇ. شۇ ئايال ئالدى بىلەن ئۆيگە كىرىشكە تەكلىپ قىلىنىدۇ، قالغان مېھمانلار ئىچىدىكى ئايالار ئالدى بىلەن، ئەرلەر كېيىن، چوڭلار ئالدى بىلەن، كىچىكلەر كېيىن كىرىش تەرتىپى بويىچە ئۆيگە كىرىدۇ. تاجىكلارنىڭ ئۆيىدىكى سۇپىنىڭ ئوڭ تەرىپى تۆر ھېسابلىنىدۇ، سول تەرىپى پەگا ھېسابلىنىدۇ. مېھمانلار ئۆيگە كىرگەندىن كېيىن ئايال مېھمانلار ئوڭ تەرەپتە ئولتۇرىدۇ، ئەر مېھمانلار سول تەرەپتە ئولتۇرىدۇ. ئايال مېھمانلار ئىچىدە يېشى ئەڭ چوڭى ئوڭ تەرەپتىكى بىرىنچى ئورۇندا ئولتۇرىدۇ. ئەگەر مېھمانلارغا ئاتاپ قوي سويۇلغان بولسا، گۆش كەلتۈرۈلگەن چاغدا ساھىبخانا ئۆزلىرى ئەڭ مېزىلىك دەپ قارىغان قوينىڭ يېشى ۋە قويرۇق يېغىنى لېگەنگە ئېلىپ، ئالدى بىلەن يېشى ئەڭ چوڭ ئايال مېھمانىنىڭ ئالدىغا قويىدۇ. ئاددىتتىكى چاغلاردا ئۆچراشقاندا، يېشى كىچىك ئەر - ئايالار يېشى چوڭ ئايالنىڭ ئالقىنىغا سۆيۈپ ھۆرمىتىنى بىلدۈرىدۇ.

(8) پەرھىز قىلىشى تاجىكلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى ئۈچۈن، چوشقا، ئات، ئېشەك، ئىت، بۆرە، ئېيىق، تۈلكە، سۇغۇر، توشقان ۋە مۇشۇك قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ گۆشىدىن پەرھىز تۇتىدۇ ھەمدە ھەرقانداق ھايۋاننىڭ قېنىدىن پەرھىز تۇتىدۇ. ئومۇمەن گۆشىنى يېگىلى بولمىدىغان ھايۋاننى سويغان چاغدا، دۇئا - تەگبىر ئوقۇلۇشى كېرەك، سويۇلماي ئۆزى ئۆلۈپ قالغان ھايۋاننىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ. تاجىكلار ھاراق، تاماكىنى چەكلىمەيدۇ، بىراق، ھاراق ئىچكەندىن كېيىن قائىدىگە خىلاپ ئىشلارنى قىلىشنى چەكلەيدۇ.

4) تىل - يېزىقى تاجىكلارنىڭ تىلى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى ئىران تىل گۇرۇپپىسىنىڭ پامىر تىل تارمىقىغا تەۋە. تۇرالغۇ شارائىتى ئوخشاش بولمىغاچقا، قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى تاجىكلار سارىقول تاجىك تىلىدا ۋە ۋاخان تاجىك تىلىدا سۆزلىشىدۇ.

سارىقول تاجىك تىلى تاشقورغانلىقلار كۆپ قىسىم تاجىكلىرى قوللىنىدىغان تىل ھېسابلىنىدۇ. بۇ تىل قەدىمكى زامانىدىكى ساك تىلى، سوغدى تىلىدىكى بىر قىسىم ئاتالغۇلارنى ساقلاپ قالغان، مەسىلەن: قۇياش، يۇرەك، تاش، ئېغىز قاتارلىق بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى پارس تىلى، ئۇلۇغەملىك تاجىك ئەدەبىي تىلى ۋە پامىر تىلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدا 41 تاۋۇش بولىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە 9 سوزۇق تاۋۇش، 32 ئۈزۈك تاۋۇش بولىدۇ، سۆز - ئاتالغۇلىرى مول بولۇپ، سۆز ياساش ئۇسۇلى كۆپ خىل بولىدۇ، بۇ بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى ۋە قوشۇش ئۇسۇلى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ، باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بىرقەدەر كۆپ، مەسىلەن، ئۇيغۇر، خەنزۇ، ئەرەب ياۋروپا تىللىرىدىن ۋە ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بار. سۆز تەۋەلىكىدە گرامماتىكا ئالاھىدىلىكى ۋە سىمانتىكا جەھەتتىن ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش، پېئىل، رەۋىش، ئالدى يارىمچى سۆز، ئارقا يارىمچى سۆز (باغلىغۇچى)، ئىملىق سۆزلەر، ئۇندەش سۆزلەر قاتارلىق سۆزلەر بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئىسىم بىلەن پېئىل ئەڭ چوڭ ئىككى تۈر ھېسابلىنىدۇ، ئالماش بىلەن سان ئىسىم كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. سۈپەت، رەۋىش، ئىملىق سۆزلەر ئېنىقلىغۇچىلار تۈرىگە كىرىدۇ، ئالدى يارىمچى سۆز، ئارقا يارىمچى سۆز ۋە باغلىغۇچى سۆزلەر يارىمچى سۆزلەر كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ، ئۇندەش سۆزى ئۆزىگە خاس بىر تۈر ھېسابلىنىدۇ. جۈملە تۈزۈلۈشىدىكى سۆز بىرىكمىلىرى تەڭداش سۆزلەر بىرىكمىسى، ئىگە - خەۋەر سۆز بىرىكمىسى، ئېنىقلىغۇچى سۆز بىرىكمىسىنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ، جۈملە ئاددىي جۈملە ۋە قوشما جۈملىگە ئايرىلىدۇ، ئاددىي جۈملە يەنە خەۋەر جۈملە، سوراق جۈملە، بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۇندەش جۈملىگە بۆلىنىدۇ، قوشما جۈملە تەڭداش قوشما جۈملە، تاللىما قوشما جۈملە، بېقىندى قوشما جۈملە ۋە ئارىلاش قوشما جۈملە قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

ۋاخان تاجىكلىرىنىڭ تىلى ئافغانىستان، تاجىكىستان، پاكىستان دائىرىسىدە ئولتۇراقلاشقان تاجىكلار قوللىنىۋاتقان تىل ھېسابلىنىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، تاشقورغانلىقلار دەپتەر ۋە ۋەشىدى تاجىكلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ۋاخان كارىدورىدىن كەلگەچكە، ۋاخان تىلىدا سۆزلەيدۇ. ۋاخان تىلىدا 36 سوزۇق تاۋۇش، 36 ئۈزۈك تاۋۇش بار، بوغۇم تۈزۈلۈش قانۇنىيىتى ۋە جۈملە تۈزۈلۈش قۇرۇلمىسى

سارىقول تاجىكلىرىنىڭ تىلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئوخشىمايدىغان يېرى جۈملە تەركىبىدە پەقەت ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى ۋە قىستۇرما سۆزلەرلا بولىدۇ، ئادەتتە ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى ئىگە بولىدۇ، پېئىل ئاساسىي جەھەتتىن خەۋەر بولىدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تاجىكلار كۈندىلىك تۇرمۇشتا تاجىكچە سۆزلەيدۇ، مەدەنىيەت، ماارىپ ۋە ھۆكۈمەتنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىدىلا ئۇيغۇرچە سۆزلىشىدۇ.

تاجىكلارنىڭ ئۆيىدە، بالىلار كىچىكىدىن باشلاپلا تاجىكچە ئۆگىنىدۇ، ئادەتتىكى ئەھۋاللاردا تاجىكلار ئۆيىدە باشقا تىللارنى ئىشلەتمەيدۇ. تاجىكلار جەمئىيىتىدە ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىمۇ تاجىكچە سۆزلىشىدۇ، ئۇلار ئۆزئارا ھال - ئەھۋال سورىغاندا، توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ ئىشلىرىدا، ھېيت - بايراملاردا، مېھمان كۈتكەندە، سودا - سېتىق ئىشلىرىدا تاجىكچە سۆزلىشىدۇ. بىر قىسىم كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدىمۇ تاجىكچە سۆزلىشىدۇ. مەكتەپلەردە ئوقۇتۇشتا ئۇيغۇر تىلى قوللىنىلىدۇ، ئەمما ئوقۇتقۇچىلار بىلەن ئوقۇغۇچىلار دەرستىن سىرت پىكىر ئالماشتۇرغاندا يەنىلا تاجىكچە سۆزلىشىدۇ. تۆزلەشكەندە ئولتۇراقلاشقان بىر قىسىم تاجىكلار ئۇيغۇرلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقاچقا، دائىم ئۇيغۇرچە سۆزلىشىدۇ، ئۇلارنى قوش تىللىقلار دېيىشكە بولىدۇ.

تاجىكلارنىڭ يېزىقى: تاجىكلار قەدىمكى زاماندا ساك يېزىقىنى قوللىناتتى، ئوتتۇرا ئەسىردە دارى يېزىقىنى قوللاندى، يېقىنقى زاماندا ئافغانىستان قاتارلىق ئەللەردىكى تاجىكلار قوللانغان يېزىقنى قوللاندى. 1936 - يىلىدىن باشلاپ، ئۇيغۇرچە يېزىقنى قوللاندى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەكتەپلەر، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا يەنىلا ئۇيغۇرچە يېزىق قوللىنىلدى. 1958 - يىلى تاجىكلارنىڭ بىر قانچە ئالىمى تاجىك تىلىنى ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئاساسىدا، لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى سارىقول تاجىكلىرىنىڭ 37 ترانسكرىپسىيەلىك ھەرپىنى ئىجاد قىلدى، ھەمدە بۇ ترانسكرىپسىيەلىك بەلگە سىستېمىسىنى قوللىنىپ، تاجىك تىل فونېتىكىسى، لېكسىكىسى ۋە گرامماتىكىسىغا ئائىت ماتېرىياللارنى يېزىپ چىقتى. ئەمما ئۇ ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلمىدى. ھازىر ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا يەنىلا ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلۇاتمدۇ، بىر قىسىم تاجىك زىيالىيلىرى ئىلمىي ئىجادىيەت پائالىيەتلىرىدە تاجىك يېزىقى (ئافغانىستان، تاجىكستاندا قوللىنىلۇاتقان يېزىق) نى قوللىنىدۇ.

5. قىرغىزلار

1) ئېتنىك مەنبەسى ۋە كۆچۈش تارىخى قىرغىزلار — قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە ئولتۇراقلاشقان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى خەن، ۋېي، جىن، تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە «خاككاس»، يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە «قىرغىز»، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «بۈيرۈت» دەپ ئاتالدى. «بۈيرۈت» جۇڭغارىيە موڭغۇللىرىنىڭ قىرغىزلارنى ئاتىشى بولۇپ، «ئېگىز تاغ ئاھالىلىرى» دېگەن مەنىگە ئىگە، كېيىن باشقا مىللەتلەرمۇ ئۇلارنى مۇشۇنداق دەپ ئاتىدى. ئۇلارنىڭ مىللەت تەرەققىياتى جەريانىدا، ئوغۇز، ئۇيغۇر، قىتان، موڭغۇل، قازاق، ئۇزبېك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تەركىبى ئۇلارغا قوشۇلۇپ، ھازىرقى زامان قىرغىز مىللىتىنى شەكىللەندۈردى.

قىرغىزلارنىڭ ئۆزى قىرغىز دېگەن سۆزنى «قىر ئوغۇز» (تاغ ئوغۇزلىرى)، «قىر ئوغۇز» (تاغ - دەريالىغا يانداش كىشىلەر)، «قىرىق جۇز» (قىرىق قەبىلە)، «قىرغىز» (تاغدىكى كۆچمە چارۋىچىلار) دەپ ئاتىغان سۆزلەردىن كەلگەن دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ، بۇ رىۋايەتلەر بىلەن قىرغىزلارنىڭ تارىخى، ئېتنىك مەنبەسى، تۇرمۇش شارائىتىنىڭ مۇئەييەن باغلىنىشى بار. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قىرغىزلارنىڭ مىللەت نامىنى «قىرغىز» دەپ ئاتاشنى قارار قىلدى، شۇنىڭدىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر مۇشۇنداق قوللىنىلىپ كەلدى.

2) نوپۇسنىڭ جايلىشىشى مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) قەشقەر ۋىلايىتىدىكى

قىرغىزلارنىڭ نوپۇسى 41 مىڭ 995 (يەكەن ۋىلايىتى شۇنىڭ ئىچىدە) بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر كونا شەھەردىكىسى 2169، پەيزاۋاتتىكىسى 6175، يېڭىسارىدىكىسى 13 مىڭ 952، ئۇلۇغچاتتىكىسى 15 مىڭ 326، يەكەندىكىسى 240، قاغىلىقتىكىسى 411. 1947 - يىلى بۇ سان يەنىلا ساقلىنىپ قالدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1953 - يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى قىرغىزلارنىڭ نوپۇسى 47 مىڭ 154كە يەتكەن. 1954 - يىلى ئۇلۇغچات، قەشقەر كونا شەھەر، يېڭىسارىدىن ئىبارەت 3 ناھىيىدىكى قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان جايلار قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىغا ئايرىپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت تەۋەسىدىكى قىرغىزلار سانى تېز ئازىيىپ كەتتى. 1990 - يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ۋىلايەت بويىچە قىرغىزلارنىڭ نوپۇسى 4867 بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.17% نى، ئاپتونوم رايون بويىچە قىرغىزلار نوپۇسىنىڭ تەخمىنەن 2.8% نى ئىگىلىگەن.

ۋىلايەت تەۋەسىدىكى قىرغىزلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئادەتلەنگەنلىكتىن، كۆپىنچىسى تاغلىق رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان، ئىنتايىن ئاز سانىدىكى دۆلەت مەمۇرلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلار شەھەر - بازارلاردا ئولتۇراقلاشقان، 1984 - يىلدىن كېيىن، بىر قىسىم قىرغىزلار شەھەرگە كىرىپ سودا قىلىپ، شەھەردە ئولتۇراقلاشتى.

3) ئۆرپ - ئادەتى

(1) نىكاھ ئىشلىرى قىرغىزلار بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق تۈزۈمىنى يولغا قويغان. ئۆتمۈشتە ئايالىدىن پەرزەنتلىرى بولمىسا ياكى ھاللىقراق ئائىلىلەر بولسا، ئىسلام دىنىدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە، بىر ئەر كۆپ خوتۇنلۇق بولىدىغان ئەھۋاللار بولۇپ تۇراتتى، ئەمما ئۇ ئومۇمىيۈزلۈك ئەمەس ئىدى. توي قىلغاندىن كېيىن، ئاساسلىقچە ئاجراشسا بولمايتتى، ئاجراشسا جامائەت پىكرىنىڭ ئېيىبلىشىگە ئۇچرايتتى. نىكاھتىن ئاجراشمىسا بولمايدىغانلار بولسا ئىككى تەرەپنىڭ ئاۋۇل، ئۇرۇق ۋە قەبىلە ئاقساقاللىرى ھەم دىنىي يۇقىرى قاتلامدىكىلەر كېسىم چىقىراتتى.

قىرغىز قىز - يىگىتلەرنىڭ نىكاھلىنىشى ئادەتتە قۇدىلىشىش، نىكاھتا پۇتۇشۇش، چاي ئىچۈرۈش، توي قىلىشتىن ئىبارەت 4 باسقۇچنى باشتىن كەچۈرىدۇ. قۇدىلىشىشتىن ئىلگىرى، يىگىتنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر نىكاھ سودىسى قىلىشتەك كونا ئادەت بويىچە نۇرغۇن چارۋا ۋە باشقا مۇلۇكلەرنى باسقۇچلارغا بۆلۈپ، قىز تەرەپكە ئاپىرىپ بېرىش ئۈچۈن تەييارلايدۇ. ئۇلار بۇ سوۋغاتلارنى تەييارلاپ قويغاندىن كېيىن، بىر كۈننى تاللاپ قىزنىڭ ئائىلىسىدە قۇدىلىشىش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ. يىگىتنىڭ ئاتا - ئانىسى، ئۇرۇق - تۇغقان، دوستلىرى، ئۇرۇق ۋە قەبىلە ئاقساقاللىرى، ئاۋۇل ئاقساقاللىرى، شۇنداقلا دىنىي زاتلارنىڭ ھەمراھلىقىدا، پىشۇرۇلغان بىر پۇتۇن قوي ۋە بىر قانچە چارۋا، شۇنداقلا باشقا سوۋغاتلارنى قىزنىڭ ئائىلىسىگە ئېلىپ بېرىپ، قۇدىلىشىش تەلىپىنى رەسمىي ئوتتۇرىغا قويىدۇ. قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرمۇ ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، دوستلىرى، ئۇرۇق، قەبىلە، ئاۋۇل ئاقساقاللىرى ۋە شۇ جايدىكى دىنىي زاتلارنى تەكلىپ قىلىپ، قوي سويۇپ مېھمانلارنى كۈتۈۋالىدۇ، يىگىت بىلەن قىزنىڭ دادىلىرى كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا نىكاھ توختامىغا ئەمەل قىلىشقا قەسەم قىلىدۇ. ئاندىن كېيىن ئۇلار نىكاھتا پۇتۇشۇش كۈنىنى تاللاپ، تويلۇق ۋە توي قىلىش كۈنىنى بېكىتىدۇ. نىكاھتا پۇتۇشۇلگەندىن كېيىن، توي قىلىشتىن بىر يىل ياكى بىرنەچە يىل ئىلگىرى چاي ئىچۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. توي ئىنتايىن داغدۇغىلىق بولىدۇ، ئادەتتە 3 كۈن ئۆتكۈزۈلىدۇ. 1 - كۈنى قىز بىلەن يىگىتنىڭ ئاتا - ئانىلىرى قوي سويۇپ، ئۇرۇق - تۇغقان، دوستلىرىنى كۈتۈۋالىدۇ، بۇ «چاي مۇراسىمى» دەپ ئاتىلىدۇ، مۇراسىمدا توي ئىشلىرى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ، ئىشانە پۇل يىغىلىدۇ، تولۇق ھوقۇقلۇق توي رىياسەتچىسى ياكى توي ۋەكىللىرى سايلاپ چىقىلىدۇ. يىگىت توي ۋەكىللىنىشىنىڭ باشلامچىلىقىدا بارلىق تويلۇق ۋە تويدا سېلىنىدىغان بېلەيزۇكنى ئېلىپ قىزنىڭ ئائىلىسىگە بارىدۇ، قىز ئائىلىسىنىڭ توي رىياسەتچىسى قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ چىقىپ ئۇلارنى كۈتۈۋالىدۇ، ئىككى

تەرەپنىڭ توي رىياسەتچىلىرى تاغ باغرى يىغىنى ئېچىپ، توي تەرتىپى توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىدۇ. ئەتىسى توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئالدى بىلەن توي رىياسەتچىسىتوي مۇراسىمىنىڭ باشلانغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ، قىزنىڭ ئائىلىسىدىن ئابرويلۇق بىر ئايال كەلگەن مېھمانلارغا قۇرۇت، قەنت ـ گېزەك، گۈلە قاتارلىقلارنى چېچىپ، تەبرىكلەيدۇ. يىگىتنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر قىزنىڭ ئائىلىسىگە تويلۇق ۋە كىيىم ـ كېچەكلەرنى ھەدىيە قىلىدۇ، ئاندىن كېيىن قومۇز ساداسى ئىچىدە قىز ـ يىگىتلەر ئۈسسۈلغا چۈشىدۇ، قىز ـ يىگىت بىرلىكتە توي رىياسەتچىسى ۋە ئاخۇنلىنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ. ئاخۇن نىكاھ ئوقۇپ بولۇپ، بىر پارچە قۇرۇت ياكى بىر پارچە نانىنى ئىككىگە بۆلۈپ، قىز ـ يىگىتكە بېرىدۇ، ئۇلار بۇنى شۇ جايدىلا يەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن تويىنىڭ ئاساسىي تەرتىپى ئاياغلىشىدۇ. ئاندىن كېيىن داستىخان سېلىنىدۇ، 3 ـ كۈنى قىز كۆچۈرۈلىدۇ، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى يىگىتنىڭ توي ۋەكىلى ۋە كەلگەن مېھمانلارغا سوۋغا تەقدىم قىلىدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، «نىكاھ قانۇنى» تەشۋىق قىلىنىپ، تىجەشلىك ئىش كۆرۈش تەشەببۇس قىلىنغاچقا، قىرغىزلارنىڭ بۇنداق توي ئادىتىدە زور ئۆزگىرىش بولدى، ئومۇمەن نىكاھلىنىدىغانلار ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادي ئەھۋالىغا قاراپ، تىجەشلىك بىلەن ئىش كۆرۈدىغان بولدى، نىكاھ سوۋىسى ئادىتى تاشلاندى. ئاخۇنىنىڭ نىكاھ ئوقۇشىمۇ توي خېتى ئالغاندىن كېيىن ئوقۇلىدىغان بولدى. بۇرۇنقىدەك ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا دىن ئارىلىشۇالمىدىغان قىلىقلار تامامەن ئۆزگەرتىلدى.

(2) دەپنە ئىشلىرى　قىرغىزلارنىڭ دەپنە ئىشلىرى ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئائىلىدە بىرەر كىشى ۋاپات بولسا، ئايرىم كىگىز ئۆي تەييارلىنىدۇ، كىگىز ئۆينىڭ سول بۇرجىكىگە مەرھۇمنىڭ باش كىيىمى، كىيىملىرى، قامچىسى ئېسىلىدۇ، ئىشىك ئالدىغا بىر قارا توغ ئېسىلىدۇ، مېيىت كىگىز ئۆي ئىچىگە قويۇلىدۇ. مۇسىبەت بولغان ئائىلىدىكىلەر قارا كىيىم كىيىپ، ئايالالار قارا رومال ئارتىپ، غەربكە قاراپ تۇرۇپ يىغا ـ زارە قىلىدۇ، مەرسىيە ئوقۇيدۇ. ئەرلەر ياكى ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئات چاپتۇرۇپ ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوستلىرى، ئاۋۇل، ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرگە بېرىپ خەۋەر قىلىدۇ. ئاخۇن كېچە ـ كۈندۈز مەرھۇمنىڭ يېنىدا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدۇ، ئائىلىدىكىلەر مېيىتنىڭ يېنىدا نۆۋەت بىلەن ئولتۇرىدۇ. دەپنە مۇراسىمىغا كەلگەنلەر ئات بىلەن كېلىۋېتىپ يىغلايدۇ، مەرھۇمنىڭ ئۆيىگە تەخمىنەن بىر چاقىرىم قالغاندا ئاتتىن چۈشىدۇ، مەرسىيە ئوقۇيدۇ، مەرھۇم يانقۇزۇلغان كىگىز ئۆيگە پىيادە كىرىپ، بۇ ئۆيدىكى كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە ماتەم بىلدۈرىدۇ. مېيىت دەپنە قىلىنىشتىن ئىلگىرى ئاخۇن مەرھۇمنىڭ ئاغزىغا سۇ تېمىتىپ، ئۇنىڭ جەننەتكە كىرىشىنى تىلەيدۇ. مېيىت سۇغا ئېلىنىپ، كېپەنگە ئورىلىدۇ، ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا، 3 قەۋەت، ئايال بولسا 5 قەۋەت كېپەنگە ئورۇلۇپ، جىنازا ئىچىگە ئېلىنىدۇ، مېيىتقا رەڭگى ئوچۇق دۇخاۋا ياكى قىزىل رەخت يېپىلىدۇ. جىنازا مەسچىتكە ياكى تۇز يەرگە كۆتۈرۈپ ئاپىرىلىپ، ئاخۇنىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە مېيىتنىڭ نامىزى چۈشۈرۈلىدۇ، ئاندىن كېيىن جىنازا قەبرىستانلىققا ئېلىپ بېرىلىپ، مېيىت دەپنە قىلىنىدۇ. قىرغىزلار مېيىتنى گۆر كولاپ دەپنە قىلىدۇ، گۆر ئادەتتە 2 مېتىردىن كۆپرەك چوڭقۇرلۇقتا كولىنىدۇ. گۆرنىڭ ئوك تەرىپىدىن لەھەت ئېغىزى ئېچىلىدۇ، مېيىت شۇ ئېغىزدىن لەھەتكە كىرگۈزۈلىدۇ، بېشى شىمالغا، پۇتى جەنۇبقا، يۈزى قىبلىگە قارىتىلىپ ياتقۇزۇلىدۇ، ئاندىن كېيىن گۆر تىندۇرۇلۇپ توپا دۆۋىلىنىدۇ. تۇپراق بېشىغا ياغاچ ياكى تاش قويۇلۇپ بەلگە قىلىنىدۇ. دەپنە قىلىنىپ، 3 ، 7 ـ ۋە 40 ـ كۈنلىرى ۋە بىر يىل بولغاندا ئاخۇن تەكلىپ قىلىنىپ، نەزىر بېرىلىپ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىنىدۇ، مەرھۇمنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر 40 كۈن ئىچىدە چاچلىرىنى تارتمايدۇ، چاچ ـ ساقال ئالمايدۇ ۋە يۈزلىرىنى يۇمايدۇ، بىر ھەپتىگىچە يېڭى كىيىم ۋە گۈللۈك كىيىم كەيمەيدۇ، ھازا كىيىملىرىنى كىيىپ يۈرۈيدۇ، توي قىلمايدۇ. بىر يىل بولغاندا نەزىر ـ چىراغ مۇراسىمى ئايانلاشقاندا ئۇلار ئاندىن ھازا كىيىملىرىنى سېلىۋېتىپ، قارىلىقنى ئېلىۋېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قارىلىق تۈتۈش مەزگىلى ئايانلاشقان بولىدۇ.

(3) ھېيت ـ بايراملىرى　قىرغىزلارنىڭ ھېيت ـ بايراملىرى ئاساسەن قۇربان ھېيت، روزا ھېيت،

نوروز بايرىمىدىن ئىبارەت، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە جوروبوز بايرىمى، شىرنا بايرىمى بار.

قۇربان ھېيت ۋە روزى ھېيت دىنىي بايرام بولۇپ، بۇ ھېيتلارنى ئۆتكۈزۈش ئۈستىلى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا مىللەتلەرگە ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بىراق، ئۇزۇنگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكىمۇ بار. ھېيتتىن ئىلگىرى ھەممە ئائىلىلەردە ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىكلەر ھەربىرىدىكە كىيىم، ھويلا - ئارام، ئېغىل-قوتانلارنى تازىلاپ، يونغان - كۆرپىلەرنى يۇيۇپ ئاپتاپقا سالىدۇ، يۇيۇنۇپ كىيىمىنى يېڭىلايدۇ. ئەرلەر قوي، كالا سويىدۇ، ئاياللار ھېيتلىق يېمەكلىكلەرنى تەييارلايدۇ. ھېيت كۈنىگە ئەتىگىنى ياشانغان ئەرلەر مەسچىتكە بېرىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ، ئاندىن ئۆزئارا پەتىلىشىدۇ، پەتىلىگەندىن كېيىن بىر يەرگە جەم بولۇپ پاراڭ سېلىشىدۇ ياكى قومۇز چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ كۆڭۈل ئاچىدۇ. ياشلار ئادەتتە ھېيت نامىزىغا بارمايدۇ، ئۇلار بىر يەرگە جەم بولۇپ، تۈپتۈز ئوتلاقتا ئوغلاق تارتىش، بەيگە، چېلىشىش، كۈچ سىنىشىش، ئات ماھارىتى كۆرسىتىش قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. قىزلار ۋە چوكانلار بىر يەرگە يىغىلىپ، ئوسۇل ئويناش، ناخشا ئېيتىش، تېپىشماق تېپىش، ئېلانگۈچ ئۇچۇش، ياغلىق تاشلاش قاتارلىق ئويۇنلارنى ئويناپدۇ. كەچ كىرگەندە پۈتكۈل ئاۋۇلدىكىلەر چوڭ زىياپەت ئۆتكۈزىدۇ، بارلىق ئاۋۇل كىشىلىرى ئۆيلىرىدىكى ھېيتلىق يېمەكلىكلىرىنى ئېلىپ تۈپتۈز ئوتلاققا سېلىنغان داستىخانغا قويىدۇ، بۇ داستىخان ئۆز ئۆيلىرىدىكى ئۆزۈنلۇقتا بولۇپ، ئۇنىڭغا ھەممە ئۆيلەرنىڭ يېمەكلىكلىرى تىزىلىدۇ، ئەر - ئايال، ياش-ئەچچە ئون مېتىر ئۆزۈنلۇقتا بولۇپ، ئۇنىڭغا ھەممە ئۆيلەرنىڭ يېمەكلىكلىرى تىزىلىدۇ، ئەر - ئايال، ياش-قېرى ھەممەيلەن داستىخان يېنىغا كېلىپ ئولتۇرىدۇ. يېشى چوڭراق بىرەيلەن ھېيتلىق تەبرىك سۆزى سۆزلەيدۇ، پۈتكۈل ئاۋۇل كىشىلىرىنىڭ ۋە چارۋىلارنىڭ ئامان - ئېسەن بولۇشى، تۇرمۇشىنىڭ بەختلىك بولغاندىن كېيىن، كۆپچىلىك ئۆزئارا قەدەھنى قولىغا ئېلىپ، كۆپچىلىككە بەخت تىلەيدۇ. چوڭلار سۆزلەپ ئۈتۈشىنى تىلەيدۇ، ئاندىن كېيىن قەدەھنى قولىغا ئېلىپ، كۆپچىلىككە بەخت تىلەيدۇ. چوڭلار سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن، كۆپچىلىك ئۆزئارا قەدەھ كۆتۈرىدۇ، چوڭلار ياشلارنىڭ پىشانىسىگە سۆيىدۇ. كەچلىك ئاساقتىن كېيىن كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلىدۇ، قومۇزنىڭ تەڭكەش قىلىنىشى ئارقىسىدا يالغۇز كىشىلىك ناخشا، ئەر - ئاياللار ئېيتىشىشى، ئوسۇل بولىدۇ، ئايدىڭدا نەرسە - كېرەك ئېلىش، ئات بەيگىسى پائالىيىتى كىچىچە ئۆتكۈزۈلىدۇ، ناخشا - ئوسۇل توختىمايدۇ.

نوروز بايرىمى قىرغىزلارنىڭ ئەنئەنىۋى بايرىمى بولۇپ، مۆچەل يىلى بويىچە باش ئاي كۈنى، يەنى ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئەتراپىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ بايرام كونا يىلنى ئۇزىتىپ، يېڭى يىلنى كۈتۈۋېلىش مەنىسىگە ئىگە. بايرام كۈنى ئەتىگەندە ھەممە ئائىلىلەردە ئارچا شاخلىرى كۆيدۈرۈلىدۇ، ئائىلە باشلىقلىرى نوروز ناخشىسى ئېيتىدۇ: «ئالاس، بۇلاس، جىن - شەيتانلار نېرى كەت، كونا يىل ئۆتۈپ كەتتى، يېڭى يىل كەلدى، ئىشلىرىمىز ئايمۇ ئاي ئوڭۇشلۇق بولغاي، بۇ يىلىمىز ئامان - ئېسەن ئۆتكەي» دەپ توۋلايدۇ، ئائىلە باشلىقلىرى بىر تەرەپتىن ناخشا ئوقۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن كۆيۈۋاتقان شاخنى قولىغا ئېلىپ، ئۆيدىكىلەرنىڭ بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ، ئۆيدىكىلەرنىڭ يېڭى يىلدا ئامان - ئېسەن، خۇشال - خورام بولۇشىنى تىلەيدۇ. ئاندىن كېيىن ئۇلار ئىس چىقىۋاتقان شاخنى ئېغىل - قوتانىنىڭ ئىشىكىگە ئاپىرىپ، چارۋا مالىلارنى ئۇنىڭ ئاستىدىن ئۆتكۈزۈپ، يېڭى بىر يىل ئىچىدە چارۋا مالىلارنىڭ سېمىز - تەمەن بولۇشى، كۆپىيىشى، ئاۋۇلىنى تىلەيدۇ. ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن ھەممە ئائىلىلەرنىڭ ئىشىك ئالدىدا گۈلخان يېقىلىدۇ، ئۆيدىكى ئەر - ئايال، قېرى - ياشلار ۋە چارۋىلار گۈلخانىنى ئاتلاپ ئۆتىدۇ، بۇ ئارقىلىق جىن، شەيتانلار قوغلىنىدۇ. مۇشۇ بىر يىلدا يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر، ھەرخىل كېسەللىكلەر، تەبىئىي ئاپەتلەر ۋە يامانلىقلاردىن نېرى بولۇش، يېڭى بىر يىلدا ئامان - ئېسەن، خۇشال - خورام ۋە ساغلام بولۇش ئۈمىد قىلىنىدۇ.

نوروز بايرىمى ئادەتتە 3 كۈندىن 15 كۈنگىچە ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئالدىنقى بىر ھەپتىدە ئەرلەر بايرام ئۆتكۈزگەندە ئايالالار ئۆيگە قارايدۇ؛ كېيىنكى بىر ھەپتىدە ئايالالار بايرام ئۆتكۈزگەندە ئەرلەر ئۆيگە قارايدۇ. بايرامدىن كېيىن بىر يىللىق ئىشلەپچىقىرىش پاشلىنىپ كېتىدۇ.

جوروبوز بايرىمى قىرغىزلارنىڭ يەنە بىر ئەنئەنىۋى قەدىمكى بايرىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ۋاقتى

ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 9 - كۈنگىچە بولىدۇ. بۇ بايرام ئاساسلىقى جوروبوز دەپ ئاتىلىدىغان بىر قىرغىز قەھرىمانىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن بارلىققا كەلگەن.

شونا بايرىمى، «شىمىنەي بايرىمى»، «ئىلتەيىش بايرىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇمۇ قىرغىزلارنىڭ ئەنئەنىۋى بايرىمى ھېسابلىنىدۇ، بۇ بايرامنىڭ ۋاقتى تەخمىنەن ھەر يىلى تومۇزدىكى 6 - 7 - ئايلاردا بولىدۇ. بۇمۇ قىرغىزلارنىڭ مىللىي قەھرىمانىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن شەكىللەنگەن بايرام ھېسابلىنىدۇ.

(4) يېمەك - ئىچمەكى　قىرغىزلار بىر كۈندە 2 ۋاق تاماق يېيىشكە ئادەتلەنگەن، ئەتىگەنلىك ناشتىسى ئاددىي بولىدۇ، كەچلىك تامىقى مول بولىدۇ. بىر كۈنلۈك 2 ۋاق تاماق گۆش ۋە سۈت ياسالمىلىرىدىن ئايرىلمايدۇ. بۇغداي، يالىڭاچ ئارپا، كۆكتاتلار قوشۇمچە يېمەكلىك دەپ قارىلىدۇ. ياز، كۈز پەسىللىرىدە كۆپرەك سۈت، پىشلاق، قايماق، خام قايماق، گۆش ۋە ئۇن يېمەكلىكلىرى ئىستېمال قىلىنىدۇ. قىش، ئەتىياز پەسىللىرىدە گۆش، قۇرۇت، سېرىق ماي، ئۇن يېمەكلىكلىرى ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئالاھىدە تەمدىكى يېمەكلىكلەردىن تونۇر كاۋىپى، شورپا، قورما، قېزا - قارتا، پىشلاق، سۈزمە، قۇرۇت، قايماق، سېرىق ماي، قاتلىما، ھورنان، ياغ نان، قېتىق قۇيۇلغان چۆپ قاتارلىقلار بار.

قىرغىزلار ھېيت - بايراملاردا يەنە قۇيماق، بوغۇرساق، سامسا، چۆچۈرە، ساڭزا، ئاتلا، پولو، لەغمەن، ھورقاتلىما، ھەمەك قاتارلىقلارنى يەيدۇ.

قىرغىزلارنىڭ ئىچىملىكلىرى ئاساسەن بوزا ۋە قېمىزدىن ئىبارەت.

(5) كىيىم - كېچەكى　قىرغىزلار چارۇچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاچقا، چارۋا مال تېرىسى، يۇڭى ۋە ھايۋانلارنىڭ تېرىسىگە رەخت قاپلاپ تىكىلگەن كىيىملەرنى كۆپرەك كىيىدۇ، ئەرلەر ئادەتتە ياقىسىغا گۈل كەشتىلەنگەن دۇگىلەك ياقىلىق ئاق كانۋاي كۆينەك كىيىدۇ، ئۈستىگە قوي تېرىسى ياكى كۆك، قارا پاختىلىق ياقىسىز ئۇزۇن چاپان كىيىدۇ، بېلىگە كەمەر ياكى گۈللۈك بەلۋاغ باغلايدۇ، ئىچىگە شىم، تېشىغا كەۋىك، قارا چىبەرقوت ياكى باشقا رەختلەردىن تىكىلگەن كەڭ پۇشقاقلىق شىم ياكى تېرە شىم كىيىدۇ. بېشىغا قوي يۇڭىدىن تىكىلگەن ئاق قالپاق ياكى تۈلكە تېرىسى، ياقلان تېرىسىدىن تىكىلگەن تەلپەك كىيىدۇ. پۇتىغا ئۈتۈك ياكى ئۈزى تىكىۋالغان چورۇق، دەپسە، كىگىز پايپاق كىيىدۇ. ياتلىق بولمىغان قىزلار ئادەتتە بېشىغا قىزىل دۇخاۋىدىن تىكىلگەن دوپپا ياكى قاما، سۇغۇر تېرىسىدىن تىكىلگەن، مارجان، پۇيۇك ۋە پەي ئورنىتىلغان قىزىل دوپپا كىيىدۇ، ئۇزۇن كۆينەك ياكى پۈرمە كۆڭلەك كىيىۋالىدۇ، ئۈستىگە تۈرلۈك نەقىش چۇشۇرۇلگەن، كۆمۈش تۇغمە ياكى مىس تۇغمە قادالغان رەڭلىك دۇخاۋا جىلىتكە كىيىدۇ، پۇتىغا نەقىشلەنگەن چىرايلىق ئۈتۈك كىيىدۇ. توي قىلغان ئايالىلار قىزىل، يېشىل رومال ئارتىدۇ، قىزىل، يېشىل بىنەپشىرەڭ چاپان ۋە قىزىل يوپكا كىيىدۇ، قىش پەسلىدە يوپكا ئىچىگە پاختىلىق شىم ياكى يۇڭ شىم كىيىدۇ، يازدا يوپكا ئىچىگە يېلەڭ شىم كىيىدۇ، پۇتىغا پايپاق كىيىدۇ، شىمىنەڭ پۇچقىقىنى پايپاق ئىچىگە قىستۇرىدۇ. ئونتۇرا ياش، ياشانغان ئايالىلار ئاق ئۇزۇن رومال ئارتىدۇ، كۆكۈش، قارا چاپان ۋە تون كىيىدۇ، ئۈرۈمە چاچلىرىغا كۆمۈشتىن ياسالغان تۈرلۈك بېزەكلەرنى تاقايدۇ.

ھازىرقى زامانداا خەنزۇ كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئەرلەردىن كاستيۇم - شىم، جۇڭسەن فورمىسى، جىلىتكە كىيىدىغانلار يىلدىن يىلغا كۆپەيدى، ئايالىلارمۇ بازارلاردا كەڭ تارقالغان كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىشكە باشلىدى، پەقەت ياشانغان كىشىلەرلا ئەنئەنىۋى كىيىملەرنى كىيىدۇ.

(6) ئائىلە، مال - مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش　قەدىمكى زامانداا قىرغىزلار قەبىلىلەر بويىچە توپ ياشايتتى. ھازىر قىرغىزلار كۆپىنچە بوۋا - مومىلىرى، ئاتا - ئانىلىرى ۋە ئۇي - ئوچاقلىق بولمىغان پەرزەنتلىرى بىلەن بىر ئائىلە تۈزىدۇ. مال - مۈلۈك شۇ ئائىلىنىڭ ئورتاق ئىگىدارچىلىقىدا بولىدۇ. قىزلار ياتلىق قىلىنغاندىن كېيىن، تەبىئىي ھالدا ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىلىپ ياشايدۇ، ئوغۇللار ئۆيلۈك بولغاندىن كېيىن قىسمەن مال - مۈلۈككە ئىگە بولۇپ، ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىلىپ ئايرىم ئۇي تۇتۇپ، مۇستەقىل ياشايدۇ.

كەنجى ئوغلى ئاتا - ئانىسى بىلەن بىللە قېلىپ، ئۇلار بىلەن بىللە ئولتۇرىدۇ، ئاتا - ئانىسىنىڭ مۇلكىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. بۇرۇن ئائىلە باشلىقلىرى ئائىلىدە مۇتلەق نوپۇزغا ئىگە بولاتتى، پەرزەنتلەر ئاتا- ئانىسىغا، ئايالىلار ئەرلىرىگە بويسۇنۇشى شەرت ئىدى، ئايالىلارنىڭ نىكاھتىن ئاجرىشىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ھوقۇقى يوق ئىدى، قىز پەرزەنتلەرنىڭ مال - مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولمايتتى. يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بۇنداق باراۋەرسىزلىك ھادىسىلىرى پەيدىنپەي يوقالدى.

ئائىلىدە تەرتىپ مۇنداق بولىدۇ: چوڭ دادىسى، چوڭ ئانىسى، دادىسى، ئانىسى، ئوغلى، قىزى ۋە ئۇلارنىڭ بالىلىرى، كېلىنىنىڭ ئورنى ئەڭ تۆۋەن بولىدۇ. ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئىش تەقسىماتى مۇنداق بولىدۇ: چوڭ دادىسى ۋە دادىسى ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە تاشقى مۇناسىۋەتلەرگە مەسئۇل بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە مۇۋاپىق قاتنىشىدۇ؛ چوڭ ئانىسى ۋە ئانىسى ئائىلە ئىشلىرىنىڭ ئاساسلىق باشقۇرغۇچىسى بولىدۇ، ئەرلەر چارۋىچىلىق، تېرىقچىلىق، ئورۇش - يىغىش، ئوۋ ئوۋلاش قاتارلىق ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئوغۇل بالىلار چارۋا باقىدۇ، ئايالىلار ئاساسلىقى ئۆي ئىشلىرىنى قىلىدۇ.

(7) قائىدە - يوسۇنلار يۇز كۆرۈشۈش قائىدىسى: قىرغىزلار يۇز كۆرۈشكەندە بىر - بىرىدىن ھال-ئەھۋال سورايدۇ. يات كىشىلەر يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندىمۇ بىر - بىرىگە ئىگىلىپ سالام بېرىدۇ ۋە يول بوشىتىدۇ. ھەتتا بىر كۈندە بىر قانچە قېتىم يۇز كۆرۈشكەن تەقدىردىمۇ، نەچچە كۈن كۆرۈشمىگەنگە ئوخشاش بىر - بىرىدىن سەممىي ھال سورىشىدۇ. تەڭ دەرىجىلىك ئەرلەر قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، ھال - ئەھۋال سورىشىدۇ، كىچىكلەر چوڭلارنى كۆرگەندە سالام بېرىپ، ھال - ئەھۋال سورايدۇ. ئايالىلار ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ ۋە سۆيۈشۈپ ھال - ئەھۋال سورايدۇ، تەڭ دەرىجىلىكلەر بىر - بىرىنىڭ مەڭزىگە سۆيىدۇ، كىچىكلەر چوڭلارنىڭ قولىغا، چوڭلار كىچىكلەرنىڭ پېشانىسىگە سۆيىدۇ.

مېھمان كۈتۈش قائىدىسى: مېھمانلار ئىشىك ئالدىغا كەلگەندە، ساھىبخانا پۈتۈن ئائىلىدىكىلەر بىلەن سىرتقا چىقىپ ئۇلارنى كۈتۈۋالىدۇ، ئەر - ئايالىلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا چوڭلار باشتا، كىچىكلەر ئاياغدا قاتار تۇرىشىدۇ، ئەرلەر ئىشىكنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، ئايالىلار ئىشىكنىڭ سول تەرىپىدە تۇرىشىدۇ. ئەگەر كەلگەن مېھمان ئاتلىق بولسا، ساھىبخانا مېھمانىنى يۆلەپ ئاتتىن چۈشۈرىدۇ، ئاندىن كېيىن مېھمانىنى ئۆيگە باشلاپ كېلىدۇ، مېھمان قامچىسىنى ئاتنىڭ ئىگىرىگە ئېلىپ قويىدۇ، قامچىنى ئېلىپ، ئادەم بار يەرگە ۋە كىگىز ئۆيگە كىرىشكە بولمايدۇ. ئەر مېھمانىنىڭ قېشىغا ئەر ساھىبخانا بېرىپ ھال - ئەھۋال سورايدۇ ۋە ئۇنى ئۆيگە تەكلىپ قىلىدۇ، ئايال مېھمانىنىڭ ئالدىغا ئايال ساھىبخانا بېرىپ ھال - ئەھۋال سورايدۇ ۋە ئۆيگە تەكلىپ قىلىدۇ. ئەگەر ئەر ساھىبخانا ئۆيدە بولمىسا، كەلگەن مېھمان ئەر بولسا، ئايال ساھىبخانىمۇ مېھمانىنى كۈتۈۋېرىدۇ. مېھمان ئۆيگە كىرگەندىن كېيىن، ساھىبخانا مېھمانلارنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ، ئۇلار ياش تەرتىبى بويىچە ئولتۇرىدۇ. ئاندىن كېيىن مېھمانىنىڭ قولىغا سۇ ئېلىنىدۇ. ساھىبخانا بىر قولىغا ئاپتاۋا، يەنە بىر قولىغا چىلاپچا ئېلىپ، مېھمانىنىڭ قولىغا سۇ بېرىدۇ، كەينىدە بىرەيلەن مېھمانغا قولىنى ئېرىتىش ئۈچۈن لۆڭگە سۇنىدۇ، ئەگەر مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بەرگۈچى بىر ئادەم بولسا، لۆڭگىنى دولىسىغا ئارتىۋالىدۇ، مېھمان قولىنى يۇغاندىن كېيىن شۇ لۆڭگىگە قولىنى ئېرىتىدۇ. ئەگەر ئەر ساھىبخانا ئۆيدە بولمىسا، بىر مېھمان ئۇنىڭ ئورنىدا سۇ بېرىدۇ.

مېھمانلار ئولتۇرغاندا بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرىدۇ ياكى يۇكىنىپ ئولتۇرىدۇ، پۇتىنى ئۇزىتىشقا بولمايدۇ. ئاماق يېگەندە قاتتىق گەپ قىلىشقا ياكى كۈلۈشكە بولمايدۇ، ساھىبخانا مېھمانلارنى گۆشكە تەكلىپ قىلغاندا، مېھمانىنىڭ سالاھىيىتىگە قاراپ رېتى بويىچە قوينىڭ بېشى، قۇيرۇقى، تاغاق سۆڭىكىنى تەقدىم قىلىپ، مېھمانغا ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مېھمان گۆشنى ئالغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن بىر پارچە كېسىپ،

ساھىبخانىغا بېرىپ، ساھىبخانا ئايالغا قايتۇرۇپ، مېھماننىڭ ساھىبخانا ئايالىنىڭ جاپالىق ئەمگىكىگە بولغان مىننەتدارلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مېھمان تاماق يېگەندە تاماق ئېشىپ قالسا، ساھىبخانا خۇش بولىدۇ، بۇ مېھماننىڭ يېتەرلىك ئوزۇقلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. يەپ بولالمىغان گۆشنى مېھمان ئېلىپ كەتسە، ساھىبخانا تېخىمۇ خۇش بولىدۇ. تاماق يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، ساھىبخانا بىلەن مېھمان بىرلا ۋاقىتتا دۇئا قىلىپ، خۇدا بەرگەن نازۇ - نېمەتلەرگە رەھمەت ئېيتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە مېھمان ساھىبخانىغا رەھمەت ئېيتىدۇ. مېھمان كېتىدىغان چاغدا ئىشىكتىن كەينىچە مېڭىپ چىقىپ، ساھىبخانا بىلەن خوشلىشىدۇ، ساھىبخانا پوتون ئائىلىدىكىلەر بىلەن ئىشىك ئالدىغا چىقىپ ئوزىتىدۇ. ئاتلىق كەلگەن مېھماننىڭ ئېتىنى ساھىبخانا يېتىلەپ كېلىدۇ، ھەمدە مېھمانىنى يوللاپ ئانقا مىندۈرىدۇ. مېھمان ئانقا مىنگەندىن كېيىن ئاستا يۈرۈپ كېتىدۇ، ساھىبخانا ئوي ئىچىگە كىرىپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن ئېتىنى قامچىلاپ تېز كېتىپ قالىدۇ.

(8) پەرھىز تۇتۇشى　قىرغىزلار قارا رەڭدىن پەرھىز تۇتىدۇ، ئىت، ئېشەك، چوشقا گۆشلىرى ۋە ھارام بولۇپ قالغان ھايۋانلارنىڭ گۆشلىرىدىن پەرھىز تۇتىدۇ. ئوي ئىچىدە ئوسۇرۇش، مىشقىرىش، تۇكۇرۇش، چۈشكۈرۈش، توپا - چاڭلارنى قېقىش، بەدىنىنى قاشلاش، تاپىنىنى تاتىلاش قاتارلىقلارنى مەنئى قىلىدۇ.

4) تىل - يېزىقى　قىرغىز تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىل گۇرۇپپىسىغا تەۋە شەرقىي ھون تىلى تارمىقىنىڭ قىپچاق تىلى گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ، ئۇ باشقا تۈركىي تىللارغا ئوخشاش ئۇلانما تىللار تۈركۈمى تىپىغا كىرىدۇ.

قىرغىز تىلىدا 34 تاۋۇش بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈزۈك تاۋۇش 20، سوزۇق تاۋۇش 14 (قىسقا سوزۇق تاۋۇش 8، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش 6)، باشقا تۈركىي تىللارغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشنىڭ مەۋجۇدلۇقى قىرغىز تىلىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ.

قىرغىز تىلىنىڭ باشقا تۈركىي تىللار مىللەتلىرىنىڭ تىلى بىلەن پەرقلىنىدىغان جايى شۇكى، بۇ تىلدا بىر قەدەر كۆپ قەدىمكى تۈرك تىل سۆزلۈكلىرى ۋە ئالاھىدىلىكى ساقلىنىپ قالغان، بۇنىڭدىن سىرت، چەتئەل كىرگەن سۆزلەر بىرقەدەر كۆپ، خەنزۇچە، موڭغۇلچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىن باشقا، يەنە رۇسچە، ئىنگلىزچە سۆزلەرمۇ بار. يېڭى جۈملىگو قۇرۇلغاندىن كېيىن خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر قىرغىز تىلىدا تېخىمۇ كۆپەيدى. بىر قىسىم خەنزۇچە سۆزلەر قىرغىزچە سۆزلەر بىلەن بىرىككەندىن كېيىن قىرغىز تىلىدا دائىم ئىشلىتىلىدىغان سۆزگە ئايلاندى، مەسىلەن: «سۇڭپىياز» دېگەن سۆزنى ئالساق، ئۇنىڭ «سۇڭ» ئاتالغۇسى خەنزۇچە، «پىياز» دېگەن ئاتالغۇسى قىرغىزچە ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى تۇپەيلىدىن، ئەرەب، ئىران تىللىرىدىكى بىر قىسىم ئاتالغۇلارمۇ قىرغىز تىلى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىندى. مەسىلەن: ناماز، ئاخۇن قاتارلىقلار، بۇنىڭدىن باشقا، قىرغىز تىلىدىكى چارۋىچىلىق جەھەتتىكى سۆزلۈكلەر مول، قىرغىز تىلىدىكى سۆزلەت سۆزلىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارى كۈچلۈك ۋە جانلىق.

قىرغىز تىلى جەنۇب دىئالېكتى ۋە شىمال دىئالېكتىدىن ئىبارەت 2 خىلغا بۆلۈنىدۇ. شىمال دىئالېكتى ھازىرقى زامان ئۆلچەملىك ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساس قىلىدۇ، ئۇ ھازىرقى زامان قىرغىز ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى قىرغىزلار مۇشۇ دىئالېكتنى قوللىنىدۇ. جەنۇب دىئالېكتى دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى قىرغىزلار ئارىسىدا قوللىنىلىدۇ، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى قىرغىزلار جەنۇب دىئالېكتىنى قوللىنىدۇ.

ئالاقىدار ماتېرىياللار ۋە بىر قىسىم چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتىدىن مەلۇم بولۇشىچە، قىرغىزلار مىلادىيىدىن تەخمىنەن 2 ئەسىر ئىلگىرى، ئۆز يېزىقى تەسۋىرى يېزىقىنى ئىجاد قىلغان. بۇ خىل يېزىق كېيىن ئورخۇن - يەنسەي رونىك يېزىقىغا ئايلانغان، چۈللۇكنىڭ شىمالىدىكى يەنسەي دەرياسى ۋادىسىغا ئولتۇراقلاشقان ئورخۇن - يەنسەي رونىك يېزىقىغا ئايلانغان، چۈللۇكنىڭ شىمالىدىكى يەنسەي دەرياسى ۋادىسىغا ئولتۇراقلاشقان قەدىمكى قىرغىزلار ئىزچىل تۇرده مۇشۇ يېزىقنى قوللانغان. ئۇلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، تەڭرىتاغ ۋە

پامىردا ئولتۇراقلاشقان قىرغىزلار چاغاتاي يېزىقىنى قوللىنىدىغان بولدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، سىلاۋىيان ئېلىمپېيىسى ئاساسىدىكى قىرغىز يېزىقى ۋە لاتىن ئېلىمپېيىسى ئاساسىدىكى قىرغىز يېزىقى قوللىنىلدى. ھازىر چاغاتاي يېزىقى ئاساسىدىكى قىرغىز يېزىقى قوللىنىلۋاتىدۇ. چاغاتاي يېزىقى ئەرەبچە ھەرپلەرنى ئاساس قىلغان خاقانىيە يېزىقى (قاراخانىيلار يېزىقى) دىن ئۆزگىرىپ بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا 32 ھەرپ بار، ھازىرقى زامان قىرغىز يېزىقى ئىسلاھ قىلىنىش ئارقىلىق، 30 ھەرپلىك قىرغىز يېزىقىنى شەكىللەندۈردى.

6. ئۆزبېكلەر

ئۆزبېك مىللىتى ئەسلىدە سىر دەريا ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان. مىللەت نامى 14 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى قىپچاق خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئۆزبېكخاننىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان، ئۇ دانا ۋە باتۇر خان بولۇپ، غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپادىكىلەر «ئۆزبېكلەر» دېگەن ئىسىم ئارقىلىق ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى ئاتىغان. 16 - ئەسىردە ئۆزبېكلەر بۇخارا، سەمەرقەنت، تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزبېك خانلىقىنى قۇردى. ئۇلار بۇ جايلاردىكى سوغدىلار، توخرىلار، پارسلار، موڭغۇللار، تۈركلەرنى ئاسسىمىلاتسىيە قىلىپ، ئۆزبېك مىللىتىنى شەكىللەندۈردى.

چىڭ سۇلالىسى دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، زور تۈركۈمدىكى ئۆزبېكلەر سودا قىلىش ئۈچۈن قەشقەر، يەكەنگە كەلدى، مىلادىيە 1865 - يىلى قوقان خانلىقىنىڭ ئوفىتسېرى ياقۇپبەگ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، يەنە 10 مىڭدىن ئارتۇق ئۆزبېك شىنجاڭغا كەلدى. ياقۇپبەگ باندىتلىرىنىڭ توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، بۇ ئادەملەرنىڭ كۆپىنچىسى شىنجاڭدا ئولتۇراقلىشىپ قېلىپ، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى. شۇ چاغلاردا ئۇلار «ئەنجانلىقلار» ياكى «سەمەرقەنتلىكلەر» دەپ ئاتىلاتتى. مىنگونىڭ 23. يىلى (1934 - يىلى) چاقىرىلغان شىنجاڭنىڭ 2 - قېتىملىق ئاۋام قۇرۇلتېيىدا «ئۆزبېك» دېگەن سۆز بۇ مىللەتنىڭ نامى قىلىپ بېكىتىلدى.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) قەشقەردىكى ئۆزبېك 2480، يەكەندىكى ئۆزبېك 878 ئىدى. كېيىن ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يۇرتلىرىغا قايتتى، 1990 - يىلغا كەلگەندە قەشقەردىكى ئۆزبېك 3560قا يەتتى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى سودا بىلەن شۇغۇللانغاچقا شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشتى. ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىدۇ ۋە ئۇيغۇرچە سۆزلەيدۇ.

7. باشقا مىللەتلەر

يۇقىرىدا ئېيتىلغان مىللەتلەردىن باشقا، قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە يەنە تاتار، موڭغۇل، مانجۇ، قازاق، شىبە، دۇڭشياڭ، سالا، تۇجيا، مياۋزۇ، ياۋزۇ، جۇاڭزۇ قاتارلىق مىللەتلەر بار. بۇ مىللەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن قىسمەندىن كەسىپ ئالمىشىپ ياكى مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن تەشكىلنىڭ تەقسىماتىغا بويسۇنۇپ قەشقەرگە خىزمەتكە كەلگەن، بەزىلىرى ئاپەت تۈپەيلىدىن شىنجاڭغا تىرىكچىلىك قىلىش ئۈچۈن كەلگەن. ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ئەسلىدىكى جايدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتىگە ئوخشايدۇ.

§ 3. مىللەتلەر خىزمىتى

قەشقەر ۋىلايىتى ۋە ناھىيە (شەھەر) لەردە مىللەت، دىن ئىشلىرى ئاپپاراتلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى ۋىلايەتلىك، ناھىيە (شەھەر) لىك پارتكوملار بىرلىك سەپ بۆلۈملىرىنىڭ مىللەت، دىن

مەسىلىلىرىنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئاكتىپ ۋە مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىش ئاساسىدا، مىللەتلەر خىزمىتىنى يەنمۇ كۈچەيتتى.

1. مىللەتلەر خىزمىتى يېغىنى

مىللەتلەر خىزمىتى يېغىنى قەرەللىك چاقىرىلىپ، خىزمەتتە ساقلانغان مەسىلىلەر تەكشۈرۈلدى ۋە يەكۈنلەندى، يېڭى خىزمەت ۋەزىپىلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلىپ، ئەھۋاللار چوڭقۇر ئىگىلەندى، مەسىلىلەر بايقالسا ۋاقتىدا پارتكومغا دوكلات قىلىپ ھەل قىلىندى.

2. مىللىي يېزىلارنىڭ قۇرۇلۇشى

1954 - يىلى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشلارنى باشقۇرۇش جەھەتتىكى دېموكراتىيە ھوقۇقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ۋە گوۋۇيۈەننىڭ 1983 - يىل 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىكى «مىللىي يېزىلارنى قۇرۇش مەسىلىسى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش»ىنىڭ روھىغا ئاساسەن، يەنە تاجىك، قىرغىز مىللەتلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا 3 مىللىي يېزا قۇردى.

1) بۇيلۇق تاجىك يېزىسى　پوسكام ناھىيە بازىرىنىڭ 23 كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان، يېزىلىق ھۆكۈمەت بۇيلۇقتا، يېزىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 9.2 كۋادرات كىلومېتىر، ئۇنىڭغا 3 كەنت، 12 كەنت ئاھالە گۇرۇپپىسى، 429 ئائىلە، 1599 كىشى قارايدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە تاجىك 872 بولۇپ، 53.6% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇيغۇر 833، خەنزۇ 178. يېزا قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى پوسكام ناھىيە تۇغچى يېزىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. 1954 - يىل 4- ئايدا تاجىك مىللىي ئاپتونوم يېزىسى قۇرۇلدى. 1962 - يىل 4 - ئايدا بۇ مىللىي ئاپتونوم يېزا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1984 - يىل 12 - ئايدا يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. كۆلىمى 53 كۋادرات كىلومېتىر، نوپۇسى 429 ئائىلە، 1770 كىشى، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە 3 كەنت ئاھالە كومىتېتى، 11 كەنت ئاھالە گۇرۇپپىسى بار. يېزىنىڭ يەر شەكلى مۇرەككەپ، تۇپرىقى چۆل، لايلاتما تۇپراق، يېرى ئۇنۇمسىز بولۇپ، زىرائەتلەرنىڭ مەھسۇلات مىقدارى تۆۋەن، دېھقانلارنىڭ كىرىمىمۇ بىرقەدەر تۆۋەن.

2) زەرەپشات تاجىك يېزىسى　يەكەن ناھىيىسى بازىرىنىڭ 50 كىلومېتىر غەربىدە، يېزىلىق ھۆكۈمەت قوزىمالدا، بۇ يېزا 1954 - يىل 2 - ئايدا قۇرۇلغان، ئۇ چاغدا يېزا بويىچە ئومۇمىي كۆلەم 160 كۋادرات كىلومېتىر، نوپۇسى 1382 ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە تاجىك 747 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 53.3% نى ئىگىلەيتتى. 1958 - يىلى گۇڭشېلىشتىن كېيىن، بۇ يېزا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، چارەك گۇڭشېنىڭ 4 - چوڭ ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1984 - يىل 12 - ئايدا خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، «تاجىك مىللىي يېزىسى» دېگەن نام ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. يېزىنىڭ كۆلىمى 75 كۋادرات كىلومېتىرغا ئازايدى، ئومۇمىي نوپۇسى 576 ئائىلە، 2207 كىشى، بۇنىڭ ئىچىدە تاجىك 915 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 41%نى ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 6 كەنت ئاھالە كومىتېتى، 23 كەنت ئاھالە گۇرۇپپىسى بار. بۇ يېزا تاغ ئالدىدىكى تۈزلەڭلىككە جايلاشقان، تۇپرىقى چۆل لايلاتما تۇپراق، يېرى ئۇنۇمسىز بولۇپ، زىرائەتلەرنىڭ مەھسۇلات مىقدارى تۆۋەن، دېھقانلارنىڭ كىرىمىمۇ بىرقەدەر تۆۋەن.

3) كۆكيار قىرغىز مىللىي يېزىسى　تاشقورغان ناھىيە بازىرىنىڭ 30 كىلومېتىر غەربىگە جايلاشقان. يېزىلىق ھۆكۈمەت كۆكياردا بولۇپ، 1985 - يىلى قۇرۇلغان. يېزا بويىچە ئومۇمىي نوپۇس

100 ئائىلە، 634 كىشى، بۇنىڭ ئىچىدە قىرغىز 632 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %99نى ئىگىلەيدۇ، 3 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى بار. يېزا يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ، ئاساسىي كەسىپ چارۋىچىلىقتىن ئىبارەت، قىسمەن چارۋىچىلار يالىڭاچ ئارپا، ئارپا تېرىپ ئوزۇقلۇق قىلىدۇ.

3. مىللىي يېزىلارنىڭ ئىگىلىكى راۋاجلاندۇرۇلدى

مىللىي يېزىلار ئورۇنلاشقان جايلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئىنتايىن ناچار. ئالدى بىلەن سۇ ئىشلىتىش قىيىن، ئىشلەپچىقىرىش سۈيىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايلا قالماستىن، ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ سۇ ئىچىشىمۇ ئىنتايىن قىيىن. بۇ جايلاردىكىلەر يىل بويى كۆلنىڭ سۈيىنى ئىچىدۇ. ئاندىن قالسا، ماتارىپ ئارقىدا قالغان، مۇنتىزىم ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر يوق. تاۋار ئوبوروتى راۋان بولمىغانلىقى، سودا مۇئەسسەسىلىرى تولۇق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئاممىنىڭ تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىشى قۇلايسىز، ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنى سېتىش قىيىن، داۋالاش ئاپپاراتلىرى تولۇق ئەمەس ئىدى. كېسەل كۆرسىتىش ئۈچۈن يېقىن ئەتراپتىكى يېزىلارغا بېرىشقا توغرا كېلىدۇ، ئاساسا بۇ جەھەتتە ئىنتايىن قىينىلىدۇ.

مىللىي يېزىلار قۇرۇلغاندىن كېيىن، ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەردىكى پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىك ئورگانلىرىنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى، ھەرمىللەت كادىرلىرى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ جاپالىق تىرىشىشى ۋە ئالاقىدار تارماقلارنىڭ يار - يۆلەكتە بولۇشى ئارقىسىدا، بۇ مەسىلەر ھەل بولدى، تۇرلۇك ئىشلارنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى.

1985 - يىلى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىرقەدەر زور ھەجىمدە ئاشتى. سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 698 مىڭ 695 يۈەنگە يەتتى، 1990 - يىلى 7 مىليون 693 مىڭ 850 يۈەنگە يېتىپ، 1985 - يىلىدىكىدىن 2 ھەسسىدىن كۆپرەك قاتلاندى، ئاساسلىق دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى: ئاشلىق 1985 - يىلى 3 مىليون 895 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى، 1990 - يىلى 7 مىليون كىلوگرامغا يېتىپ، 1985 - يىلىدىكىدىن 3 مىليون 150 مىڭ كىلوگرام، يەنى %80.8 ئاشتى، ئوتتۇرىچە ئاشلىق 833.5 كىلوگرامغا يېتىپ، 1985 - يىلىدىكىدىن 27 كىلوگرام ئاشتى؛ پاختا: 1985 - يىلى 162 مىڭ 637 كىلوگرامغا يەتتى، 1990 - يىلى 911 مىڭ 479.5 كىلوگرامغا يېتىپ، 1985 - يىلىدىكىدىن 748 مىڭ 537 كىلوگرام، يەنى 4.6 ھەسسە ئاشتى. چارۋا مال: 1985 - يىلى 17 مىڭ 392 تۇياقتا، 1990 - يىلغا كەلگەندە، 27 مىڭ 514 تۇياقتا يەتتى. باغۋەنچىلىك، يېزا بازار كارخانىلىرىمۇ مۇناسىپ ھالدا راۋاجلاندى، بولۇپمۇ زەرەپشات تاجىك يېزىسىنىڭ بادەمى، بۇيلۇق تاجىك يېزىسىنىڭ چىلىنى مەلۇم كۆلەمگە يېتىپ، پايدا ئېلىشقا باشلىدى.

ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىدا كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئۆزلۇكسىز ياخشىلاندى. زەرەپشات تاجىك يېزىسىدا 10 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا تاش يانقۇزۇلغان ئېرىق - ئۆستەك ياسالدى، 2 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى، 1500 مو سالا ئېتىز بەرپا قىلىندى، 40 كىلومېتىر تاشيول ياسالدى. بۇيلۇق تاجىك يېزىسىدا 13 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا سۇ سىغىمى ئېرىق - ئۆستەك ياسالدى، سۇ ئىچىدىغان بىر قۇدۇق قېزىلدى، بىر سۇ مۇنارىسى ياسالدى، 12.5 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا سۇ تۇرۇبىسى ئورنىتىلدى، 25 سۇ بىلەن تەمىنلەش نۇقتىسى قۇرۇلۇپ، سۇ بىلەن تەمىنلەش قىيىنچىلىقى ھەل بولدى.

ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەر ماتارىپى يىلمۇ يىل مۇكەممەللەشتى. زەرەپشات ۋە بۇيلۇقتىن ئىبارەت 2 مىللىي يېزا ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى، 3 يېزىدا باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى ھەمدە باشلانغۇچ مەكتەپلەر رېمونت قىلىندى ۋە يېڭىلاندى، ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە ھەرىيلى 40 تىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدۇ،

15 ياشلانغۇچ مەكتەپكە 100دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدۇ. ئوقۇتۇش سۈپىتى بۇرۇنقىغا قارىغاندا ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۆستى.

خەلق تۇرمۇشى مۇناسىپ ھالدا يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، 3 مىللىي يېزىدىكى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى ئۆزلۈكسىز ئاشتى. 1985 - يىلى 139 يۈەن ئىدى، 1990 - يىلى 454 يۈەنگە يېتىپ، 3 ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى. ئالدىن بېيىغان بىر قىسىم دېھقان، چارۋىچىلار ئىلىكتر ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىۋالدى، تېلىۋىزور، كىر ئالغۇلار پەيدىنپەي دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئۆيىگە كىرىشكە باشلىدى.

4. مىللەتلەر بىرەدەك بابباراۋەر بولۇش سىياسىتى پۈتۈن كۈچ بىلەن ئىزچىللاشتۇرۇلدى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك پارتكومىلار ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى ۋە ئۇنى تولۇق جارى قىلدۇردى، ناھىيىنىڭ ھاكىمى، مۇئاۋىن ھاكىملىرى، رايون، يېزا باشلىقلىرى شۇ جايدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىدىن بولغاندىن باشقا، ئورگان، بۆلۈم، ئىشخانا كادىرلىرىنىڭ كۆپىنچىسىمۇ ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىدىن بولدى. 1954 - يىلدىن كېيىن مەركەز ئىلان قىلغان «ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى» بويىچە چاقىرىلغان ھەر نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىدىمۇ ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىللىرى %85تىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلدى. ھەر نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىدا ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى خادىملار سايلىنىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ھۆكۈمەت، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، سوت، تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، ھۆكۈمەت خىزمىتى توغرىسىدا تەنقىد - تەكلىپلەر بېرىلدى. 1984 - يىلى ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ دائىمىي كومىتېتلىرى ۋۇجۇدقا كەلگەندىن كېيىن، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋەكىللەرنى ئاساسىي قاتلاملارغا بېرىپ، خىزمەتلەرنى تەكشۈرۈشكە ھەمشە تەشكىللەپ تۇردى، ياكى يىغىپ چاقىرىپ ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلاتلارنى ئاڭلاپ تۇردى، ھۆكۈمەت خىزمىتىنى نازارەت قىلدى. سىياسىي كېڭەشلەرمۇ ئەزالارنى يېزىلارغا، زاۋۇت - كان، كارخانىلارغا، مەكتەپلەرگە بېرىپ، خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە پات - پات تەشكىللەپ تۇردى، جەمئىيەتتە ئىنكاس بىر قەدەر چوڭراق بولۇۋاتقان مەسىلەر ئۈستىدە تەكشۈرۈپ - تەنقىد قىلىپ، پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتلەرگە مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردى. بۇلار دېموكراتىيە دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنى جارى قىلدۇرۇشى ئۈچۈن ياخشى كەيپىيات ياراتتى.

5. ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئىشلىرى راۋاجلاندۇرۇلدى

ئاز سانلىق مىللەتلەرگە بېرىلىدىغان ياردەم خىراجىتىدىن تولۇق پايدىلىنىلىپ، ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت، ماارىپ، سەھىيە ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا ياردەم بېرىلدى ۋە يار - يۆلەكتە بولۇندى. 1980 - يىلدىن بۇيان، ئاپتونوم رايون قەشقەر ۋىلايىتىگە ئاز سانلىق مىللەتلەرگە بېرىلىدىغان ياردەم خىراجىتىدىن جەمئىي 4 مىليون 870 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بەردى، ۋىلايەتلىك مىللەت-دىن ئىشلىرى ئىدارىسى قىسمەن پۇلنى زاپاس تۇرلەرگە ئىشلىتىشكە ئىلىپ قالغاندىن باشقا، قالغىنىنى ناھىيە (شەھەر) لەرگە ئايرىپ بەردى، بۇ پۇل ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت، ماارىپ، سەھىيە ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلدى. 1981 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسىگە 50 مىڭ يۈەن بېرىلدى، بۇ پۇل كۆكيار گۈڭشېنىڭ پۇسا كەنتىدىكى تاجىك دېھقانلىرىنىڭ تراكتور سېتىۋېلىشىغا ئىشلىتىلدى. 1985 - يىلدىن

1988 - يىلغا قەدەر، قەشقەر شەھىرى، يېڭىسار، يوپۇغا قاتارلىق ناھىيەلەرگە 150 مىڭ يۈەن بېرىلدى، بۇ پۇل 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىگە قاراشلىق گىلەمچىلىك فابرىكىسى، مىللىي كىيىم - كېچەك تىكىش فابرىكىسى، مۇسۇلمانچە يېمەكلىكلەر زاۋۇتى، كونسېرۋا زاۋۇتىنىڭ ئۈسكۈنە سېتىۋېلىشىغا ئىشلىتىلدى.

1980 - يىلدىن 1990 - يىلغا قەدەر قەشقەر شەھىرى، يەكەن، قەشقەر كونا شەھەر، پوسكام، يېڭىسار قاتارلىق ناھىيە (شەھەر) لەرگە 50 مىڭ يۈەندىن بېرىلدى، بۇ پۇل مەكتەپلەرنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلدى. 1980 — 1981 - يىللىرى ناھىيىلەرگە 50 مىڭ يۈەندىن پۇل يېزا - بازارلار مەدەنىيەت پونكىتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىش ئۈچۈن ئايرىپ بېرىلدى.

بۇ مەبلەغلەر ئۆز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، بىر قىسىم رايونلاردا مەبلەغ قىس بولۇش قىينچىلىقىنى يەڭگىللىتىپ، جايلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت، ماارىپ ئىشلىرىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولدى.

6. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى پائالىيىتى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇلدى

1982 - يىلدىن بۇيان، ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ھەر يىلى 5 - ئايىنى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى پائالىيىتى قىلىپ بەلگىلىدى، مىللەت، دىن ئىشلىرى ئىدارىسى يۇقىرىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى، بىرلىك مەپ بۆلۈمىگە ماسلىشىپ ياكى ھەمكارلىشىپ، پىلان تۈزۈپ چىقىپ، ۋىلايەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى پائالىيىتىنى كەڭ ۋە چوڭقۇر قانات يايدۇردى، كادىرلار ۋە پارتىيە، ئىتتىپاق ئەزالىرى ھەم ھەرقايسى تەبىقىلەردىكى زاتلارنى پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى ۋە ماركسىزملىق مىللەت نەزەرىيىسىنى چوڭقۇر ئۆگىنىشكە تەشكىللىدى. ئورۇنلار ۋە شەخسلەرنىڭ «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئەھدىنامىسى» تۈزۈپ چىقىلدى ھەمدە مەخسۇس دوكلات يىغىنلىرى، سۆھبەت يىغىنلىرى، زېھىن سىناش مۇسابىقىلىرى، نۇتۇق سۆزلەش يىغىنلىرىنى ئېچىش، تام گېزىتى، قارا تاختا گېزىتى چىقىرىش، رادىئو - تېلېۋىزىيىدە تەشۋىق قىلىش، دوستلۇق مەكتەپلىرى، دوستلۇق ئىسمىنا - گۈرۈپپىلىرى، دوستلۇق قوراللىرىنىڭ قۇرۇش، ئۆزئارا ئۆگىتىش، ئۆزئارا ئۆگىنىش ۋە كەسپىي ماھارەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈش قاتارلىق مول مەزمۇنغا ئىگە پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە كېڭىيىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. ھەر دەرىجىلىك پارتكومىلارنىڭ قارارى بويىچە، پارتىيە - ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى پارتىيە-ئىتتىپاقتا ئەزا قوبۇل قىلغان ئىلغار پارتىيە - ئىتتىپاق ياچېيكىلىرى ۋە مۇنەۋۋەر پارتىيە - ئىتتىپاق ئەزالىرىنى، خىزمەتتە نەمۇنە ئورۇنلار ۋە ئىلغار خىزمەتچىلەرنى سايلىغان چاغدا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ياخشى بولغا قويۇش، مىللىي سىياسەتنى توغرا ئىجرا قىلىش مۇھىم شەرتلەرنىڭ بىرى قىلىندى ھەمدە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا ئۆلچەمگە يېتىش شەرتلىرى بەلگىلەندى، ھەرقايسى ئورۇنلاردا ئۆلچەمگە يېتىش پائالىيەتلىرى قانات يايدۇرۇلدى، ھەرقايسى ئورۇنلار رەھبەرلىرىنىڭ ئەھۋالدىن دوكلات قىلىش يىغىنى قەرەللىك ئېچىلىپ، تەجرىبىلەر ئالماشتۇرۇلدى، تونۇش ئۆستۈرۈلدى، ساقلانغان مەسىلىلەر ھەل قىلىندى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى پائالىيىتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا قارار راۋاجلىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. يەنە ھەر 2 يىلدىن 4 يىلغىچە بولغان ئارلىقتا بىر قېتىم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، تەرەققىياتى بويىچە نەمۇنىچى ئورۇن ۋە ئۆلچەمگە يەتكەن ئورۇنلار، شۇنداقلا ئىلغار شەخسلەر باھالاپ چىقىلىپ تەقدىرلەندى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە مەمۇرىي مەھكىمە نەتىجىلەرنى مۇستەھكەملەش، يېڭى ۋەزىيەت يارىتىش ئۈچۈن، 1982 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بويىچە 4 قېتىم تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، 316 ئىلغار كوللېكتىپ، 530 ئىلغار شەخسنى تەقدىرلىدى، ھەمدە پوسكام، مەكىت،

قاغىلىق، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، مارالبېشى، يەكەن ناھىيىلىرىگە «ۋىلايەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنىچى ناھىيە» دەپ نام بەردى، قەشقەر شەھىرى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئارمىيە ـ خەلق ئىتتىپاقلىقى بويىچە نەمۇنىچى شەھەر بولدى.

ئاپتونوم رايون قەشقەر ۋىلايىتىدىكى 26 ئورۇنغا «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بويىچە نەمۇنىچى ئورۇن» دەپ، 45 نەپەر ھەر مىللەت كادىرى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچى، دېھقانغا «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار شەخس» دەپ نام بەردى؛ پوسكام، مەكىت، مارالبېشى ناھىيىلىرىگە «ئاپتونوم رايون بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنىچى ناھىيە» دەپ نام بەردى.

دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى پوسكام ناھىيىسىگە «مەملىكەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنىچى ناھىيە» دەپ نام بەردى، ۋىلايەتلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى قاتارلىق 10 ئورۇنغا «مەملىكەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى ئىلغار ئورۇن» دەپ نام بەردى، تۇرمۇن نۇر، ۋۇ گۈاڭدى قاتارلىق 13 كىشىگە «مەملىكەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى ئىلغار شەخس» دەپ نام بەردى.

بۇ نەمۇنىچى ئورۇنلار ۋە شەخسلەرنىڭ ئىش پائالىيەتلىرى جايلاردا گېزىت ـ ژۇرناللار، تېلېۋىزىيە، رادىئودا تولۇق تەشۋىق قىلىندى ھەمدە كادىرلار، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر، دېھقان ـ چارۋىچىلار ئۆگىنىشكە تەشكىللەندى، بۇنىڭ بىلەن ئامما چوڭقۇر تەربىيە ئالدى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ياخشى يولغا قويۇش ئىشەنچى يەنمۇ چىڭىتىلدى.

§ 4 . مىللەتلەر مۇناسىۋىتى

قەشقەر ۋىلايىتى — كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان رايون، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى رايون خاراكتېرلىك ئىگىلىك ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بارغانسېرى چىپىلاشتى، بارغانسېرى قويۇقلاشتى، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئۆزىگە خاس تۆھپىلىرىنى قوشتى.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ھون ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھى خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ، غەربكە قاراپ كەڭ كۆلەمدە قوراللىق تاجاۋۇز قىلىپ، غەربىي يۇرتنى ئىشغال قىلىپ، يېپەك يولىنى ئۇزۇپ تاشلاشقا، غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك دوستانە ئالاقىسىنى ئۇزۇپ تاشلاشقا ئۇرۇنغان چاغدا، ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ھەرمىللەت خەلقى قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. شۇ چاغدا، ساكارائۇل بېگى يەن ئۇز پۇقرالىرى ۋە پەرزەنتلىرىگە: «بۇگۈنكى دۇنيادا خەن سۇلالىسىغا ئىتائەت قىلمىسڭ، ئۇنىڭغا ۋاپاسىزلىق قىلىشقا بولمايدۇ» دېدى. يەنىنىڭ بۇ گەپلىرى غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇشتەك ئورتاق يۇرۇڭ ساداسىغا ۋەكىللىك قىلدى. يەنىنىڭ باشلامچىلىقىدا ساكارائۇل بەگلىكى خەلقى ھونلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىگە قارشى قەھرىمانە كۈرەش قىلدى، ساكارائۇل بېگى يەن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى كاڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلدى، ئۇ ھونلارغا قارشى قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشتە داۋاملىق چىڭ تۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى غەربىي يۇرت قوروقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ ئۇرۇش مالسامانچىلىقىدا قېپقالغان ئادەملىرى ۋە ئائىلە تاۋابئاتلىرىدىن مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى ئامال قىلىپ قوغداپ، ئاخىرى غەربىي يۇرتنى ھونلارنىڭ قولىدىن خەن سۇلالىسىنىڭ قوينىغا قايتۇرۇپ كەلدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ يۈكپىڭ 16 ـ يىلى (73 ـ يىلى) ھونلارنىڭ كۆچى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا يەنە بىر قېتىم كىرىپ، بۇ تەۋەدىكى ھەر مىللەت خەلقى يەنە بىر قېتىم چوڭقۇر ئازاب ـ ئوقۇبەت

ئىچىدە قالدى. مانا مۇشۇنداق خەتەرلىك پەيتتە بەنچاۋ 36 سەرۋازنى غەربىي يۇرتقا باشلاپ كەلدى. ئۇ يول ئۈستىدە كىرورانىي ئالدى، ئۇدۇننى قولغا چۈشۈردى، سۇلىنى قايتۇرۇۋالدى، بۇ، غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھەمايىسىگە ئېرىشتى. شۇ مەزگىللەردە بەنچاۋ ھونلارنىڭ تۆمۇر تاپىنى ئاستىدا ياشاۋاتقان بۇ يەردىكى ھەرمىللەت خەلقىگە چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلغانلىقى ۋە ئۇلارنى چۈشەنگەنلىكى، شۇنداقلا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنى ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، غەربىي يۇرتتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر خەلقىنىڭ تولۇق ئىشەنچىسى ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. جىيەنچيۇ 1 - يىلى (76 - يىلى) بەنچاۋ خەن سۇلالىسى چۈشۈرگەن بۇيرۇقنا بىنائەن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قايتىدىغان چاغدا، خەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتىگە بويسۇنۇشنى تەكرارلىغان ئىرادىسى دەپ قارايدىغان سۇلى خەلقى قاتتىق غەم قىلدى ۋە ئالاقزادە بولدى، بەنچاۋلىقلار بۇ يەردىن كېتىشكە زادى كۆزى قىيمىدى. سۇلى بەگلىكىنىڭ كاھىبگى لىڭ «خەن سۇلالىسى ناۋادا سۇلىدىن ۋاز كەچسە، سۇلى ھونلار تەرىپىدىن دەپسەندە قىلىنىدۇ، شۇڭا خەن سۇلالىسى ئەلچىسىنىڭ كېتىشىگە زادى چىداپ تۇرالمايمەن!» دەپ چوقان سالدى ۋە قىلچىنى سۇغۇرۇپ ئۆزىنى بوغۇزلىۋېلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ قېلىپ قېلىشىنى تەلەپ قىلدى. ئۇدۇندا، بەنچاۋ غەربىي يۇرتتىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ سەمىمىي ھېسسىياتىدىن ئاخىرى تەسىرلىنىپ، پادىشاھنىڭ بۇيرۇقىغا پىسەنت قىلماي، جاسارەت بىلەن سۇلىغا قايتىپ كەلدى ۋە ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك ئۇلۇغۋار ئىشنى ئورۇندىدى. بۇ، بۈگۈندىن 2000 يىل ۋاقىت ئىلگىرى بۇ تەۋەدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ خەلقى بىلەن ئورتاق ھالدا بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرغانلىقىنى، ئۇلاردا ھېچقىسىم ھېچكىمدىن ئايرىلالمايدىغان سەمىمىي، مىللىي مېھرى - مۇھەببەت بارلىقىنى تولۇق ئىپادىلىدى.

تالاك سۇلالىسىدىن كېيىن، بۇ تەۋەدە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان قارلۇق، ياغما ۋە خاككاس قاتارلىق قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەپرىقىچى ھاكىمىيىتى بارلىققا كەلدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى يەرلىك تەپرىقىچى ھاكىمىيەت بولسىمۇ، بىراق ئۇ باشتىن - ئاخىر ئۆزىنى جۇڭگودىكى بىر شىمالىي سۇلالە، جۇڭگونىڭ بىر قىسمى دەپ قارايتتى، بۇ سۇلالىدە ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلگەن تەڭگە پۇلغا «تاۋغاچ قارىخان» دېگەن خەتلەر ئويۇلغان، ئۇنىڭ مەنىسى «جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى خانلىق» دېگەن بولىدۇ. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، قاراخانىيلار سۇلالىسى سۇڭ سۇلالىسىغا كۆپ قېتىم مەكتۇپ يوللاپ، سۇڭ سۇلالىسىغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. يۈەنفېڭ 4 - يىلى (1081 - يىلى) قاراخانىيلار سۇلالىسى سۇڭ سۇلالىسىگە يوللىغان نامىدە سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھىنى «كۇن چىقار جايدىكى كەڭ جاھانىنىڭ خەنزۇ يەر ئىگىسى تاغىسىنىڭ كاتتا خوجىدارى» دەپ ئاتىغان. بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خاندانلىق بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتى، يەنى قانداشلىق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىگەن.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، چىيەنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلاڭ قوزغاپ، مۇستەقىل ئىسلام دۆلىتى قۇرۇشقا ئۇرۇندى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۆز ۋاقتىدا قوشۇن ئەۋەتتى، چىيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىگى تىنچىتىلدى. بۇ جەنايى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى تىنچىتىش جەريانىدا ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر، قىرغىز خەلق ئامىسى باشتىن - ئاخىر جەڭنىڭ بىرىنچى سەپتە بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ جەڭ قىلىپ، بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى تىنچىتىش ئۈچۈن غايەت زور تۆھپە قوشتى. مەسىلەن: چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ ئاسىي قوشۇنلىرى بىلەن يەكەن قارا سۇ ۋادىسىدا (ھازىرقى پوسكام تەۋەسىدە) تىركىشىش ۋەزىيىتىدە تۇرۇپ، جىددىي ئەھۋالدا قالغاندا، ئۇيغۇر سەركەردىلەردىن تۇردى خوجا (يەنى ئىپارخانىڭ ئاكىسى) پامىر ئېگىزلىكىنىڭ بۆلۈڭكۆل دائىرىسىدە نەچچە يۈز كىشىلىك قىرغىز ئاتلىق ئەسكەرنى تەشكىللەپ، ئاسىي قوشۇنلارنىڭ چوڭ

بارگاهى بولغان قەشقەر شەھىرىگە كېچىلەپ تۆيۈقسىز ھۇجۇم قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئاسىي قوشۇنلار تېرە-پېرەن بولۇپ، تارقاق ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، ئاسىي قوشۇنلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ قاراسۇ بارگاھىنى ھۇجۇم قىلىدىغان كۈچلىرى تارقىلىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن ھۇجۇمدا قالغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا كۈچلۈك ياردەم بېرىلدى. يەنە مەسىلەن، چوڭ - كىچىك خوجىلار بۆلگۈنچىلىك بايرىقىنى ئوچۇق - ئاشكارا كۆتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن دۈشمەنلىشىشنى جاكارلىغان پەيتلەردە، چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ بەشىنچى تاغىسى ھۈسەين خوجا، ئالتىنچى تاغىسى پەرسا ۋە بىر نەۋرە ئىنىسى تۇردى قاتارلىق ئۆز جەمەتىنىڭ ئادەملىرى ئارقا - ئارقىدىن ئۇلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك قىلمىشلىرىغا قاتتىق تاقابىل تۇردى، ئۇلارنىڭ توسۇشى ئۈنۈم بەرمىگەندىن كېيىن، قەشقەرنىڭ ئەتراپىدىكى تاغلىق رايونلارغا پاناھلىنىپ بېرىۋالدى ھەمدە قىرغىز چارۋىچىلار بىلەن بىللە كۈچ توپلاپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى كەلگەندە قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە تەييارلاندى. يەنە مەسىلەن، چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولۇپ، بەدەخشانغا قاچقاندىن كېيىن، بەدەخشان ھاكىم بېگى سۇلتان شاھ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ، قوشۇنلىرىنى باشلاپ بېرىپ، چوڭ - كىچىك خوجىلارنى تىرىك قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ ئاسىيلىق قىلغان چوڭ - كىچىك خوجىلار بىلەن بىر دىنىي مەزھەپتە ئىكەنلىكىگە قارىماي، دۆلەتنىڭ، مىللەتنىڭ غۇرۇرىنى كۆزدە تۇتۇپ، ھەققانىيەت يولىدا ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن ۋاز كېچىپ، كەسكىنلىك بىلەن چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ كاللىسىنى ئالدى.

چىڭ سۇلالىسى توپلاڭنى تىنچىتىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن خادىملارنى تەقدىرلەش ئۈچۈن، چىەنلۇڭ 27-يىلى (1762 - يىلى)، پادىشاھ چىەنلۇڭنىڭ يارلىق چىقىرىشى بىلەن تۇردىغا «قەشقەرنى ئالغان تۆھپىكار» دەپ نام بەردى، ھەمدە ئۇنى دۆلەتكە يۆلەكچى ئەركانىەگىلىككە تەيىنلىدى. بۇ تۇردى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، دۆلەتنىڭ توپلاڭنى تىنچىتىشىغا ياردەم بېرىش يولىدا قوشقان تۆھپىسىگە بېرىلگەن ئەڭ ئالىي مۇكاپات ئىدى. كېيىن تۇردى سىڭلىسى ئىپارخان ۋە 2 تاغىسىنى ئېلىپ، بېيجىڭغا چىەنلۇڭ خان ھوزۇرىغا سالامغا باردى، ئوردا ئۇنىڭغا ئالاھىدە تۇرالغۇ جاي ئاجرىتىپ بەردى، مال - مۈلۈك ئىنئام قىلدى، ئۇلارنى بېيجىڭغا ئولتۇراقلىشىشقا ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە ئىپارخانىنى ئارقا ئوردىغا كىرگۈزدى، شۇنىڭ بىلەن ئىپارخان توغرىسىدا تۇرغۇن ھېكايىلەر بارلىققا كەلدى.

چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىننىڭ ئوغلى سامساق خوجا قەشقەرگە يېقىن بولغان قوقان خانلىقىغا قېچىپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 6 - يىلى (1826 - يىلى) 7 - ئايدا، سامساقنىڭ 2 - ئوغلى جاھانگىر 200دىن ئارتۇق ئادەم ۋە نەچچە 10 ئەنجانلىقنى باشلاپ كېلىپ، سۇلتان سۈتۈق بۇغراخان مازىرىنى تاۋاب قىلىش باھانىسى بىلەن ئاتۇشقا كېلىپ توپلاڭ كۆتۈردى. ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 4 شەھەرنى قولغا چۈشۈرۈپ ئېرىشكەن ئولجىلىرىنى تەقسىم قىلىش، قەشقەرنى قوقان خانلىقىغا بۆلۈپ بېرىش شەرتى بىلەن، قوقان خانلىقىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ياردەملىشىشنى تەلەپ قىلدى. قوقان خانلىقى ئەۋەتكەن 10 مىڭدىن ئارتۇق تاجاۋۇزچىنىڭ ياردەملىشىشى ئارقىسىدا، جاھانگىر خوجا ئارقا - ئارقىدىن قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى، ھەمدە قەشقەردە ئۆزىنى «سۇلتان» دەپ ئېلان قىلىپ، ئەكسىيەتچىل خوجىلار ھاكىمىيىتىنى قۇردى. شۇ يىلى 8 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلى سانغۇنى چاڭ لىڭنى «سۇر - ھەيۋەتلىك سانغۇن» بولۇپ 36 مىڭ كىشىلىك لەشكەرگە باشچى بولۇپ، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، جاھانگىر خوجىنى تازىلاشقا ئەۋەتتى. ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر، قىرغىز، تاجىك قاتارلىق ھەرمىللەت خەلقى دۈشمەنگە قارشى بىر سەپتە تۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بىللە جەڭ قىلىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن يەنە بىر قېتىم غايەت زور تۆھپە قوشتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قەشقەر، يېڭىسار، يەكەنگە يۈرۈش قىلىش جەريانىدا، نۇرغۇن ئۇيغۇرلار چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۈچۈن دۈشمەن ئەھۋالىنى چارلاپ، يول

باشلىغۇچى بولدى. مارالبېشى، پەيزاۋاتلاردىكى بىر قانچە قېتىملىق جەڭلەردە نۇرغۇن ئۇيغۇرلار تەشكىللىنىپ جەڭگە قاتناشتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قەشقەرگە بارغان چاغدا، شۇ جايدىكى ئۇيغۇرلار 10 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا قاتار بولۇپ، بولۇنۇڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ ئۇلارنى قارشى ئالدى ھەمدە ئالدىنقى سەپكە يارەدەم بېرىش قوشۇنىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن تەشكىللەپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ئات، ئاشلىق، يەم - خەشەك، ھارۋا، پاختىلىق كىيىم ئىئانە قىلدى، كۆۋرۈك، يول ياساپ بەردى، بۇلاق كۆزىنى ئېچىپ، قۇدۇق قېزىپ، ئوق، دورا، قورال - يارىغ توشۇپ بەردى. جاھانگىر خوجا لەشكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ قاچقان چاغدا، قەشقەر دائىرىسىدىكى 600دىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئۇزلۇكسىز سەپ بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ئەگىشىپ، قاچقان باندىتلارنى قوغلاپ تۇتۇشقا قاتناشتى. قىرغىزلار جاھانگىر خوجا ئاغىنىڭ ئىچكىرىسىگە قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، تەشەببۇسكارلىق بىلەن دۇشمەن ئەھۋالىنى رازۇنتكا قىلغاندىن باشقا، يەنە تەشكىللىنىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ، جاھانگىر خوجا مۇكۇۋالغان قارا تېكە تېغىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جاھانگىر خوجىنى تىرىك تۇتۇشىغا يارەملەشتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 8 - يىلى (1828 - يىلى) 6 - ئايدا جاھانگىر خوجا قەشقەردىكى 6 - دەرىجىلىك بەگ ماموت ۋە كۇچادىكى 5 - دەرىجىلىك بەگ سىدىق قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەت زاتلىرىنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئېلىپ مېڭىشى ئارقىسىدا بېيجىڭگە يەتكۈزۈلۈپ، شەھەرىستانىنىڭ ۋۇمېن دەرۋازىسى سىرتىدا ئەسىر قىلىپ ساقلاندى.

جاھانگىر خوجا توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، داۋگۇاڭ 10 - يىلى (1830 - يىلى) 9 - ئايدا قوقان تاجاۋۇزچىلىرىدىن جاھانگىر خوجىنىڭ ئاكىسى يۈسۈپ «خوجا ئەۋلادى» دېگەن ۋۇنسىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، 20 مىڭ لەشكەر تارتىپ، قەشقەرگە يەنە بىر قېتىم تاجاۋۇز قىلدى. قەشقەر تەۋەسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى يۇنىڭدىن 2 يىل ئىلگىرى جاھانگىرنىڭ ئۇزلىرىگە ئېغىر بالايى - ئاپەت ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالمىغانىدى، ئۇلار خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ رەزىل ئەپتى - بەشىرىسىنى ئېنىق بىلەتتى، شۇڭا دىنىي مەزھەپ سۈرۈشتۈرمەي، ئەر - ئايال، ياش - قېرى دېمەي، ھەممەيلەن دۇشمەنگە قارشى كۆرەشكە بارلىق كۈچى بىلەن ئاتلاندى. يۈسۈپ خوجا يەكەن شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالغان چاغدا، يەكەننىڭ ھاكىمبېگى ئابدۇراخمان يەكەننىڭ خان ئامبىلى بى چاڭنىڭ شەھەرنى قوغدىشىغا زور كۈچ بىلەن يارەملەشتى، ئۇ شەھەر سىرتىدىكى ئاھالىلەرنى شەھەر ئىچىگە كۆچۈرۈپ كەلدى، ئاھالىلەرگە يۇرت - ماكانىنى قوغداشنىڭ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشنىڭ زور ئەھمىيىتىنى ئۆزى تەشۋىق قىلدى ھەمدە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، بىر قانچە مىڭ ئۇيغۇر لەشكەرنى يىغىپ، جەڭگە مەدەت بەردى، شۇنىڭ بىلەن تاجاۋۇزچىلارنىڭ كۆپ قېتىملىق تاجاۋۇزى تارمار قىلىندى. تاجاۋۇزچى قوشۇنلار يەكەن شەھىرىگە شىددەت بىلەن قايتارما ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، پۈتكۈل شەھەردىكى ھەر مىللەت ئامىسى بىلەن تاجاۋۇزچى ئەسكەرلەر ئوتتۇرىسىدا ھايات-ماماتلىق جەڭ بولدى، ئاخىرى دۇشمەنلەر شەھەر سىرتىغا قوغلاپ چىقىرىلدى، 300دىن ئارتۇق باندىت تىرىك قولغا چۈشتى. 11 - ئايدا قوقەند ئاتلىق ئەسكىرىدىن 6000 دىن ئارتۇق كىشى يەكەنگە يەنە بىر قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلدى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى يەكەن ھاكىمبېگى ئابدۇراخمانىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، جان تىكىپ ئېلىشىپ، شەھەرنى قوغدىدى، دۇشمەن قوشۇنلىرى كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ ئالالماي چېكىنىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئابدۇراخمان يەنە ئۇيغۇر لەشكەرلەرنى باشلاپ، 40 نەچچە چاقىرىم جايغىچە قوغلاپ بېرىپ زەربە بەردى. 12 - ئاينىڭ 28 — 29 - كۈنلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئارقا - ئارقىدىن يېڭىسار، قەشقەردىن ئىبارەت 2 شەھەردىكى مۇھاسىرىنى يېمىردى، قوقان تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى ئالاقزادە بولۇپ قاچتى. قەشقەر ھەر مىللەت خەلقى بىر نىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، دۇشمەنگە ئورتاق قارشى تۇرۇپ، 3 ئاي جاپالىق جەڭ قىلىپ، قوقان تاجاۋۇزچىلىرىنى مەغلۇپ قىلدى، بۇ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ دۇشمەنگە قارشى تۇرۇشتىكى قۇدرەتلىك كۈچىنى

تولۇق نامايەن قىلدى.

داۋگۇالىق 10 - يىلىدىن 20 - يىلىغىچە (1830 - يىلدىن 1840 - يىلغىچە)، قوقان تاجاۋۇزچىلىرى هازىرقى تاشقورغان تاجىكلىرى ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا يەنە كۆپ قېتىم تاجاۋۇز قىلدى، ئۇلار تاجىكلار ۋە چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرۇۋاتقان چىلىك سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ قېتىم باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشىگە دۇچ كەلدى. داۋگۇالىق 10 - يىلى (1830 - يىلى) 10 - ئايدا قوقان قوشۇنلىرىدىن 1000دىن ئارتۇق كىشى سارىقولغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، هاكىمبەگ مەمەتشائى تۇتۇپ كەتتى، زور تۇرکۇمدىكى ئاهالىلەر ۋە چارۋىلارنى بۇلاپ كەتتى. تاجىكلار شورشۇ جاكزىسىنىڭ 5 - دەرىجىلىك بېگى ساھىتنىڭ باشلامچىلىقىدا قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىپ، قوقان باندىتلىرىنى چېكىندۈردى. داۋگۇالىق 15 - يىلى (1835 - يىلى) قوقان يەنە بىر قېتىم سارىقولغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى، سارىقول هاكىمبېگى قولچاق تاجىك خەلقىگە باشلامچىلىق قىلىپ، قەتئىي قارشىلىق كۆرسەتتى، قوقان لەشكەرلىرىدىن 20 نەچچە كىشىنى ئۆلتۈردى، تاجاۋۇزچىلارنىڭ هۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپ، تاجاۋۇزچىلار بۇلاپ كەتكەن كالا - قويلارنى قايتۇرۇۋالدى. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، قوقان تاجاۋۇزچىلىرىدىن 2000دىن ئارتۇق كىشى يەنە كەلگە كۆلەمدە بېسىپ كەلدى. قولچاق ۋە ئۇنىڭ نەۋرىسى ئىتتىپاقشاھ كۆچلىكىنى باشلاپ چىقىپ، باتۇرلارچە قارشىلىق كۆرسەتتى، ئۇلار ئىككىلىسى جەڭدە ئۆلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تاجىك خەلقى تۇرانشاھنىڭ رەھبەرلىكىدە تەشكىللىنىپ، تاجاۋۇزچىلارغا زەربە بەردى. داۋگۇالىق 17 - يىلى (1837 - يىلى) 6 - ئايدا، تۇرانشاھ قوقان قوشۇنلىرى بۇلاڭچىلىق قىلىش ئۈچۈن سىرتقا چىقىپ كەتكەن، شەهەر بوش قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇشتۇمتۇت زەربە بېرىپ، قوقانلىنىڭ ئارقا سەپ خادىملىرىنى تىرىك تۇتتى، ئۇلارنى يەكەنگە ئاپىرىپ، چىلىك سۇلالىسى هۆكۈمىتىنىڭ ئۇلۇم جازاسى بېرىشىگە تاپشۇرۇپ بەردى. تاجىك خەلقىنىڭ باتۇرانە قارشىلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، قوقان باندىتلىرىنىڭ جىنايى سۇيىقەستى مەغلۇپ بولدى، ئاخىرى ئۇلار سارىقولدىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى، ۋەتەننىڭ مۇقەددەس تۇپرىقى غەلىبىلىك قوغدالدى.

داۋگۇالىق 23 - يىلىدىن شىيەنفېك 7 - يىلىغىچە (1843 - يىلدىن 1857 - يىلغىچە)، قەشقەردە يەنە قوقان تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ قوللىشى ئاستىدىكى 7 خوجا توپىلىڭى ۋە ۋەلىخان توپىلىڭى يۈز بەردى. بۇ 2 قېتىملىق توپىلاڭ خوجىلارنىڭ تىرىلدۈرۈش - بۆلگۈنچىلىك توپىلىڭى بولۇپ، قەشقەردىكى هەرمىللەت خەلقىنىڭ باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشىگە دۇچ كەلدى. شىيەنفېك 7 - يىلى (1857 - يىلى) 6- ئايدا ۋەلىخان قەشقەرگە 3 - قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، تاشمىلىق، بارىندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ 5- دەرىجىلىك هاكىمبېگى، سۈيۇرغاللىق بەگ مەمەتربهىشاھ ئۇيغۇر خەلقىنى قوللىرىغا قورال ئېلىپ قاراۋۇلخانىنى قاتتىق قوغداشقا چاقىردى. ئۇ بۆلگۈنچىلەرنىڭ تەسلىم بولۇشقا قىزىقتۇرۇشلىرىنى كۆپ قېتىم سۆكۈپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تەشەببۇسكارلىق بىلەن چىلىك سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۈچۈن دۇشمەن ئەھۋالىنى چارلاپ بەردى، هەتتا ئۇيغۇرلاردىن تەشكىللەنگەن ئاتلىق قوشۇننى ئۆزى باشلاپ بېرىپ، دۇشمەنلەرگە باتۇرلۇق بىلەن قوغلاپ زەربە بەردى، توپىلاڭچى قوشۇنلار يېڭسارغا پاراكەندىلىك سالغاندا، يەكەندە تۇرۇۋاتقان يېڭسارنىڭ سابىق هاكىمبېگى خۇدابەردى دەرهال ئەسكەر باشلاپ، يېڭسارغا بېرىپ، توپىلاڭچى قوشۇنلارغا قارشى هەل قىلغۇچ جەڭ قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ۋەلىخانىنىڭ قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولۇپ، تاغ ئىچىگە قاچقاندىن كېيىن، قەشقەردىكى قىرغىز هاكىمبېگ قۇتلۇق 600دىن ئارتۇق ئۇيغۇر، قىرغىز ئاممىسىنى باشلاپ، قاتمۇقات تاغلار ئىچىگە كىرىپ، دۇشمەننى مۇهاسىرىگە ئېلىپ، قوغلاپ توسۇپ زەربە بېرىپ، چىلىك سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ۋەلىخان باندىتلىرىنى يوقىتىشىغا هەمكارلاشتى. نەچچە 10 نەپەر ئۇيغۇر، قىرغىز ئەمەلدار توپىلاڭنى تىنچىتىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن چىلىك سۇلالىسى هۆكۈمىتىنىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. مەسىلەن يەكەنلىك هاكىمبېگى، ئىنانچىخان دەرىجىلىك ئەمەلدارى ئەخلەت، يەكەنلىك 4 - دەرىجىلىك ئىشىكئاغا بېگى بەدىردىن مەھەممەت ئىمىن جەڭدە ئالاهىدە تۆھپە كۆرسەتكەچكە، ئايرىم - ئايرىم هالدا قوش كۆزلۈك توزپەر

بىلەن تارتۇقلاندى، ئوردىدا پادىشاھ ئالدىدا مېڭىش ۋە شاھ ئوردىسى ئالدىدا مېڭىش شەرتىمگە ئېرىشتى.

تۆڭجى 4 - يىلى (1865 - يىلى) قوقەنتنىڭ نايىب خانى موللا ھېلىمقۇل ئوفتىسېرى ياقۇببەگنى بۇزرۇك خان بىلەن بىللە 30 مىڭ كىشىلىك لەشكەرنى باشلاپ، قەشقەرگە يەنە بىر قېتىم تاجاۋۇز قىلىشقا ئەۋەتتى. تۆڭجى 6 - يىلى (1867 - يىلى) ياقۇببەگ ھۆكۈمرانلىقىدىكى «يەتتە شەھەر دۆلىتى» قۇرۇلدى. ياقۇببەگ ئۆزىنى «بەدەۋلەتخان» (كائتا دۆلەتمەن خان) دەپ ئاتىدى. بۇ ئەكسىيەتچىل بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قوقەن تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ شىنجاڭدا قۇرغان فېئودالىلىق دىنىي مۇستەملىكىچى ھاكىمىيىتى ئىدى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەنلىكلەرنى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى قىلىپ، تاشقى جەھەتتە ئەنگلىيە، روسىيە، تۈركىيەلەرگە بېقىندى، ئىچكى جەھەتتە ۋەھشىيانە مىللىي زۇلۇم ۋە ئىقتىسادىي تالان - تاراجنى يولغا قويدى، بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئىشلىرى مىسلىسىز تاران - تاراجقا ئۇچرىدى.

ياقۇببەگنىڭ قانلىق ھۆكۈمرانلىقى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ باتۇرانە قارشىلىقىنى قوزغىدى. ياقۇببەگ دەسلەپكى قېتىمدا قەشقەرگە كەلگەندە، مۇشەررەپ شاھبەگ، ئەزىز جاللات، موللا ئىبراھىم قاتارلىق كىشىلەر باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم ئۇيغۇر يۇقىرى قاتلام زاتلىرى ياقۇببەگنى يوقىتىۋېتىشنى بىردەك تەشەببۇس قىلغاچقا، ياقۇببەگ تەرىپىدىن ئەزەربەت قىلىندى، ئۇلار تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن يەنە ئادەم تەشكىللەپ، ياقۇببەگكە داۋاملىق قارشىلىق كۆرسەتتى، ئەمما ئۇلار دەھشەتلىك ھالدا باستۇرۇلدى. يەكەندە ئۇيغۇرلار ئاممىسى: «ئەنجانلىقلارنى ئۇلتۇرۇۋېتەيلى» دېگەن شوئارلارنى توۋلاپ، ياقۇببەگ تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىغا جاسارەت بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى، بۇنىڭ بىلەن ياقۇببەگ قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. يەكەندە ياقۇببەگ يەنە يەرلىك خوجىزۇ قوراللىق كۈچلەرنىڭ قەيسەرانە قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى. قەشقەردە قەشقەرنىڭ سابىق ھاكىمبېگى ئابدۇرېھىم قاتارلىق كىشىلەر مېڭىر جاپا - مۇشەققەتلەرنى يېگۈپ، ياقۇببەگنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇپ، بېيجىڭگە بېرىپ، چىڭ سۇلالىسىدىن ياردەم سورىدى. ئۇلار چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ شىنجاڭغا بېرىپ توپلاڭنى تىنچىتىدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، يەنە تەشەببۇسكارلىق بىلەن جەڭگە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلدى، ئۇز ئىختىيارلىقى بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنغا يول باشلىغۇچى بولدى. قەشقەرلىك سودىگەر بەختى قاتارلىق كىشىلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇ جايدىكى ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرىنىڭ ھاۋالىسىغا بىنائەن، يېقىن يول بىلەن تاغ داۋانلارنى ئېشىپ، ئۇزۇن يول يۈرۈپ شىمالىي شىنجاڭغا بېرىپ، ئىلىنىڭ مۇۋەققەت جائجۇنى روڭجۇەنگە «قەشقەر مۇسۇلمان بەگلىرىنىڭ تەلەپنامىسى»نى سۇندى، قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ۋاكالىتەن، چىڭ سۇلالىسىغا ئۇزلىرىنىڭ ۋەتەنگە تەلىپۇندىغانلىقى، بىرلىكنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقى ھەمدە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ھەمكارلىشىپ، قولدىن كەتكەن زېمىنلارنى قايتۇرۇۋېلىشقا بەل باغلىغانلىقى، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن قاراقچىلارنى تولۇق يوقىتىشتەك كۆچلۈك ئارزۇسىنى ئىپادىلىدى. قەشقەر شەھىرىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلەر چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ يېتىپ كېلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۇز ئىرادىلىرى بويىچە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئىچكىرىدىن كېلىۋاتقانلىقى توغرىسىدىكى كىشىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان نۇرغۇن ھېكايىلەرنى توقۇپ، ئۇزىگە تەسەللىي بېرىدى. بىر رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: پەيزاۋات دېگەن يەردە بىر ئادەم يەرنى ھەيدەپ بولۇپ يەرگە ئۇرۇق ساپتۇ، بىرسى ئۇنىڭدىن «ۋاي دوستۇم نېمە تېرىۋاتىسىز؟» دەپ سورىسا ئۇ: «ئەلۋەتتە خىتاي تېرىۋاتىمەن (چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى دېمەكچى)» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ، سوئال سورىغان ئادەم بۇنى ئاڭلاپ خۇشال ھالدا كېتىپ قاپتۇ. بۇ رىۋايەتتە قەشقەردىكى كەڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ بالدۇرراق كېلىشىگە تەشنا بولۇۋاتقانلىقى، ئىمكانقەدەر تېزراق تاجاۋۇزچىلارنى قوغلىۋېتىپ، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداشتەك ساداسى ئىپادىلەنگەن.

گۈاڭشۈ 2 - يىلى (1876 - يىلى) 4 - ئايدىن گۈاڭشۈ 4 - يىلى (1878 - يىلى) 1 - ئايغىچە چىڭ

سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زوزۇڭتاڭنى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئەۋەتتى، زوزۇڭتاڭنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى زور قوشۇنى قولدىن كەتكەن زېمىنلارنى قايتۇرۇۋېلىش جەڭىدە، كەڭ ئۇيغۇر خەلقى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جەڭ قىلىشىغا ماسلاشتى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا يول باشلىغۇچى، خەۋەر يەتكۈزگۈچى بولدى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ئاشلىق، يەم - خەشەك تەييارلاپ بەردى، قوي - كالا ئەقدىم قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ياقۇبېگنى جازالاش جېڭىدە ھېچقايسى شەھەر، بازاردىكى ئادەملەر چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا بىر پايمۇ ئوق ئاتمىدى، ئۇنىڭ ئەكسىچە نۇرغۇن شەھەر، بازارلاردىكى ئامما چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا قولدىن كېلىشىچە ياردەملەرنى قىلدى.

ھازىرقى زامان تارىخىغا قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، جاھانگىرلار يەرلىك مىللىي، دىنىي يۇقىرى قاتلام ئەربابلاردىن پايدىلىنىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلىش ئارقىلىق، ئۇزلىرىنىڭ شىنجاڭنى بۆلۈشۈۋېلىشتەك جىنايى مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، شىنجاڭدا ھەدەپ پائىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىنى تەرغىپ قىلىپ، ئۇنى ئۇزلىرىنىڭ شىنجاڭنى پارچىلاش، ئېلىمىزنىڭ زېمىنىنى يۇتۇۋېلىشىدىكى ئىدىيىۋى، نەزەرىيىۋى ئاساسى قىلدى. ئۇلارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇلار «شەرقىي تۈركىستان» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، ئۇزلۇكسىز بۆلگۈنچىلىك بىلەن شۇغۇللاندى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى 510 مىڭ رۇپىيىدىن ئىبارەت زور خىراجەت سەرپ قىلىپ، سابىت دامۇللا، مۇھەممەد ئىمىن قاتارلىق بىر تۈركۈم فېئودال - پومېشچىكلار ۋە ئەسەبىي دىنىي يۇقىرى قاتلام زاتلارنى سېتىۋېلىپ ھەم ئۇزىگە تارتىپ، قەشقەردە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دېگەن قورچاق ھاكىمىيەتنى قۇراشتۇرۇپ چىقتى. ئۇلارنىڭ بۇ جىنايى قىلمىشى قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەتئىي قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، زور تۈركۈمدىكى ئامما بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ مەۋجۇدلۇقى ۋە ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلمىشتىن باش تارتتى، ئۇلارنىڭ ئاتالمىش «پەرمانى»نى ئىجرا قىلمىدى، غەللە - پاراق ۋە باج تاپشۇرمىدى. تاشقورغاننىڭ بۆلۈكچۈل دائىرىسىدىكى تاجىك ۋە قىرغىز چارۋىچىلار زوراۋانلىقتىن قورقماي، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» بۇ رايونغا ئەۋەتكەن چارۋا ۋە ئاشلىق، يەم - خەشەك يىغقۇچى خادىملارنى قوغلىۋەتتى. 2 - يىلنىڭ بېشىدا، قۇرۇلغىنىغا 3 ئاي بولمىغان بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت چاك - چېكىدىن يېمىرىلىپ كەتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەغلۇبىيەتنىگە تەن بەرمىگەن بىر قىسىم دۇشمەن ئۇنسۇلار يەنىلا «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن ئەبجىقى چىقىپ كەتكەن بايراقنى ئۇزلۇكسىز كۆتۈرۈۋېلىپ، دىندىن پايدىلىنىپ، ئالا توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، ۋەقە تۇغدۇرۇپ، كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى خەلق ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇزلىرىنىڭ ۋەتەننى پارچىلاش، چەت ئەل دۇشمەن كۈچلىرىگە ببقىنىشتەك خام خىيالىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئۇرۇندى. ئۇلارنىڭ جىنايى قىلمىشى كۆپ يىللاردىن بۇيان مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىنى ئالغان، ئەمەلىي تۈرمۇشتا كومپارتىيە رەھبەرلىكى بولمىسا، ئۇزىنىڭ بەختلىك تۈرمۇشىنىڭ بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن، ۋەتەننى قىزغىن سۆيىدىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغدايدىغان، ئورتاق راۋاجلىنىش، ئورتاق بەيمشىنى جان - دىل بىلەن كۆزلەيدىغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەتئىي قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى.

1981 - يىلى پەيزاۋات ناھىيىسىدە كومپارتىيە رەھبەرلىكىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، ۋەتەننى پارچىلاش، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام دۆلىتى» قۇرۇشنى مەقسەت قىلغان «27 - ماي» ئەكسىلئىنقىلابىي قوراللىق توپىلىڭى يۈز بەرگەن چاغدا، زوراۋانلار 100 نەچچە ئادەمنى توپلاپ، قورال - ياراغ ئامبىرىنى بۇلىدى، بۇ ئىش ناھىيىلىك قوراللىق خىزمەت بۆلۈمىدىكى بىر ئايال تەرىپىدىن بايقىلىپ قالدى، بۇ ئايال چېچەنلىك بىلەن توپىلاڭچىلاردىن ئۇزىنى قاچۇرۇپ، يېرىم ياشقا كىرگەن بالىسىغىمۇ قارىماي، كېچىلەپ 7 كىلومېتىر يولنى پىيادە يۈرۈپ، ناھىيە بازىرىغا بېرىپ، خەلق قوراللىق خىزمەت بۆلۈمىگە دېلونى مەلۇم قىلدى، بۇنىڭ بىلەن

ناھىيىلىك پارتكوم ئۆز ۋاقتىدا يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلىك ئورگانلىرىغا دوكلات قىلدى ھەمدە توپلاڭنى تىنچىتىش قوماندانلىق شتابى ۋە توپلاڭنى تىنچىتىش قوشۇنىنى دەرھال تەشكىللەپ، كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ، خەلق ئاممىسىغا تايىنىپ، يەردە قاپقان، ئاسماندا تور قۇرۇپ، توپلاڭچىلارنى خەلق ئاممىسىنىڭ مۇھاسىرىسىنىڭ ئىچىگە ئالدى.

توپلاڭچىلار تېخى قورال تاشلىمىغان چاغدا، ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ كادىرى سابىروپ خەۋپ - خەتەرگە پىسەنت قىلماي، كۆكرەك كېرىپ ئالدىغا چىقىپ، ھاياتىنىڭ خەۋپ - خەتەرگە ئۇچرىشىغا قارىماي، ئۆز ناھىيىسىدىكى دىنىي زاتلارنى باشلاپ، توپلاڭچىلار توپلىشىۋالغان جىگدىلىككە بېرىپ، پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلدى، بىر ئوچۇم بۇزۇق ئادەملەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ ئەكسىلىنقىلابىي جىنايى سۈيقەستلەر بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى باتۇرلۇق بىلەن پاش قىلدى، بۇنىڭ بىلەن قايمۇققان بىر تۈركۈم كىشىلەر قوراللىرىنى تاشلىدى. توپلاڭچىلار تەرەپكە قاچقاندىن كېيىن، خەلق ئاممىسى ج خ تارماقلىرىغا ماسلىشىپ، قاچقۇنلارنى تۇتۇشۇپ بەردى، تارقىلىپ كەتكەن قورال - ياراغلارنى يىغىۋالدى، توپلاڭچىلارنىڭ ھەممىسىنى ناھايىتى تېزلىكتە تۇتتى.

1981 - يىل 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قەشقەردە جىنايى ئىشلار دېلوسى تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان، بىر ئوچۇم بۇزۇق ئۇنسۇلار ۋە ئەكسىلىنقىلابچىلار بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، ھەقسىز ئەھۋالنى بىلمەيدىغان ئادەملەرنى قۇتراتىپ، خەنزۇ خەلقى ئاممىسىغا قارىتا كەڭ كۆلەمدە ئۇرۇش - چېقىش، بۇلاش ئېلىپ بارغان ئېغىر قانلىق ۋەقە — «30 - ئۆكتەبىر ۋەقەسى» يۈز بەردى. شۇ مەزگىلدە ئىنتايىن ئاز ساندىكى مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇلار غەرەزلىك ھالدا «مىللەت مەنپەئىتىنى قوغدايلى» دېگەن بايراقنى كۆتۈرۈۋالدى، ئەمما ئۇلار ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قەتئىي قوغدايدىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغدايدىغان ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى، ئىشچىلىرى ۋە شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىي پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاڭلىق ھالدا قوزغىلىپ، بىر ئوچۇم توپلاڭچىلار ۋە مىللىي بۆلگۈنچىلەرگە قارشى قەتئىي كۈرەش قىلدى. ئۇلار تۈرلۈك ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ پوزىتسىيىسىنى بايرىقى روشەن ھالدا ئىپادىلەپ، ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاشقا قەتئىي قارشى تۇردى، ئۆزلۈكسىدن قوزغىلىپ، خەنزۇلار ئاممىسىنى قوغدىدى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغدىدى، بۇنىڭ بىلەن تىللاردا داستان بولغۇدەك تەسىرلىك ئىش پائالىيەتلەر بارلىققا كەلدى.

توپلاڭچىلار پېداگوگىكا ئىنستىتوتىغا بۆسۈپ كىرىپ، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ۋە ئوقۇغۇچىلارنى ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاشقا قاتنىشىشقا كۈشكۈرتمەكچى بولغاندا، ئىنستىتوتتىكى 700دىن ئارتۇق ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى ۋە 200دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى قەتئىي قارشىلىق كۆرسەتتى، ھېچكىم ئۇرۇش - چېقىش، بۇلاش ھەرىكەتلىرىنى قوللىمىدى ۋە ئۇنىڭغا قاتناشمىدى. تەنتەربىيە فاكۇلتېتىدىكى 100 نەچچە نەپەر ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچى تەشەببۇسكارلىق بىلەن تەشكىللىنىپ، مەكتەپنىڭ مۇھىم مۇئەسسەسلىرى ۋە ھالقىلىق جايلىرىنى قوغدىدى. 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى كەچتە خەنزۇ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار توپلاڭچىلار ۋە قايمۇققان ئاممىنىڭ قاتتىق ئۇرۇشىغا دۇچ كەلگەن ئەھۋالدا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ خەۋپ - خەتىرىگە پىسەنت قىلماي، كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ بەدىنى ئارقىلىق تاش - توقماقلارنى توستى. ماتېماتىكا فاكۇلتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بەختى قاپسىلىپ قېلىپ، بىنادىن سەكرىمەكچى بولغان ئوقۇغۇچى نيۇ ۋېينى قوغداپ قۇتۇلدۇرۇپ قالدى، يەنە ماتېماتىكا فاكۇلتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى سۇڭ ۋېنشيائنى ئىشخانىغا يوشۇرۇپ قويۇپ، خەۋپ-خەتەردىن ساقلاپ قالدى. قەشقەر شەھەرلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ كادىرى مەمەتتۇرسۇن 24 نەپەر باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى ئولتۇرغان ئاپتوموبىلنىڭ توسۇلۇپ قالغانلىقى، شوپۇر ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تارقىتىۋېتىلگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئادەم ئۇرغۇچى قاتىللارغا غەزەپ بىلەن ۋارقىراپ: «سىلەرنىڭ ئادەم

ئۇرۇشۇملار قانۇنغا خىلاپ، مەن سوت مەھكىمىسىنىڭ كادىرى، سىلەرنى كەچۈرمەيمەن!» دېدى ھەمدە 19 نەپەر ئوقۇغۇچىنى بىر - بىرلەپ ئۆيىگە يەتكۈزۈپ قويدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك شېكەر - تاماكا - ھاراق شىركىتىنىڭ مۇئاۋىن دىرېكتورى لۇ ۋېنجيې ۋە كادىرى ما فۇچېڭنى زوراۋانلار ئاپتوموبىلدىن سۆرەپ چۈشۈپ، قاتتىق ئۇرغاندا، شوپۇر كامىلجان لۇ ۋېنجيېنى چەك قۇچاقلىۋېلىپ، ئۆز بەدىنى ئارقىلىق لۇ ۋېنجيېنى قوغداپ قالدى. 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىدىن لىيۇ لىچېڭ قاتارلىق 5 خەنزۇ كادىر تەپتىش مەھكىمىسىگە يوشۇرۇنۇۋالغاندا، 70 — 80 نەپەر غەۋغا تۆغدۇرغۇچى ئۇلارنى ئىزدەپ بۇ يەرگە بۆسۈپ كىردى، ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان بىر ئايال كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ: «سىلەر نېمە قىلماقچى، بۇ يەردە خەنزۇلار يوق» دەپ ۋارقىراپ، خەنزۇ يولداشلارنى قوغداپ قالدى. ئۇستەك بويى كوچا باشقارمىسى نوربېشى ئاھالىلەر كومىتېتى ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى پاتەمخان 2 خەنزۇ ئايال ۋە 2 خەنزۇ بالىنى توپلاڭچىلارنىڭ قوغلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، دەرھال ئۇلارنى ئۆيگە ئەكىرىۋېلىپ، ئۇلارغا ئاز سانلىق مىللەت كىيىمىنى كەيدۈرۈپ قويدى ھەمدە ئۇلارنى بىر - بىرلەپ ئۆيگە ئاپىرىپ قويدى. جەنۇبىي شىنجاڭ بىناكارلىق شىركىتىنىڭ سىرچىسى قادىر سېيىت خەلق كىنوخانىسى ئالدىدا مۇشۇ شىركەتتىكى باشقىلار تەرىپىدىن ئۇرۇپ يارىلاندۇرۇلغان 3 خەنزۇ خىزمەتچىنى ئۆچىرىتىپ قېلىپ، دەرھال ئۇلارنى يۈدۈپ ئۆيگە ئېلىپ كېلىپ، يارىلىرىنى تېڭىپ، دوختۇرخانىغا داۋالىنىشقا ئاپىرىپ قويدى. مانا مۇشۇنداق خەتەرلىك پەيتلەردە خەنزۇلارغا ياردەم قىلغان ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىللارنىڭ تەسىرلىك ئىش پائالىيەتلىرى نەچچە 10 يىللىق ئورتاق خىزمەت مۇساپىسىدە، ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇلارنى چوڭقۇر قېرىنداشلارچە مېھرى - مۇھەببەت ئورناتقانلىقىنى، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش، خەنزۇلارنى چەتكە قېقىشنىڭ كىشىلەر رايىغا ياقمايدىغانلىقىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ ئۈيۈلتاشتەك چەك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ قويدى.

1982 - يىلدىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ يولبورۇقىغا ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ۋە ناھىيە (شەھەر) لىك، يېزا (بازار) لىق ھەر دەرىجىلىك پاتكوملار، ھۆكۈمەتلەر مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش تەربىيىسىنى ھەر دەرىجىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتلەرنىڭ مۇھىم ئىشلار كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزدى. كۆپ يىللىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئارقىلىق، ئۆزئارا ئىناق ئۆتۈش، ئۆزئارا ياردەملىشىش، ئىتتىپاقلىق - دوستلۇق، ئورتاق ئىلگىرىلەشتەك يېڭىچە مىللەتلەر مۇناسىۋىتى يەنمۇ كۈچەيدى. ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى تارىختىكى دۈشمەنگە ئورتاق لەنەت - نەپرەت ياغدۇرۇش، تاشقى دۈشمەنلەرگە ئورتاق ناقابىل تۇرۇشتەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، ھەمىدىلەن مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئۆچۈن تۆھپە قوشتى، بۇ جەريانىدا ئىتتىپاقلىشىدىغان، ئۆزئارا ياردەملىشىدىغان، قولغا قول تۇتۇشۇپ ئالغا ئىلگىرلەيدىغان، بىر - بىرىگە تايىنىدىغان نۇرغۇن تەسىرلىك ئىش - پائالىيەتلەر بارلىققا كەلدى. يېڭىسار ناھىيىسىدىكى خەنزۇ دېھقان خۇاڭ جىننەي بىلەن ئۇيغۇر دېھقان قاسىم بىر - بىرىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدۇ. خۇاڭ جىننەي قاسىمنىڭ ئائىلىسىنىڭ تۇرمۇشتا قىينىلىپ قالغىنىنى كۆرۈپ، ھەر يىلى قىشتا ئۇنىڭغا قالايدىغان كۆمۈر ئاپىرىپ بېرىدۇ. قاسىم قىزىنى ياتلىق قىلىش سەۋەبى بىلەن قىينىچىلىققا ئۇچرىغاندا، خۇاڭ جىننەي ئۇنىڭغا نەق پۇل ياردەم قىلىدۇ. قاسىم مۇنداق دەيدۇ: «مېنىڭ ئۆز ئاكامدىنمۇ يېقىن بىر خەنزۇ ئاكام بار». ئۇلارنىڭ قوشنىلىرىمۇ ئۇلارنى بىر جۇپ ئاكا - ئۇكىلار دەپ ماختىشىدۇ، خۇاڭ جىننەي يەنە بىر ئۇيغۇر ئوغۇل بالىنى تا 24 ياشقا كىرىپ، ئۆيلەپ قويغانغا قەدەر باقىدۇ. پوسكام ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ خىزمەتچىسى چاڭ شۇڭبۇ ئاتا - بوۋىسىدىن قېپقالغان تېڭىقچىلىق ھۈنىرىدىن پايدىلىنىپ، بىر پۈتمۇ ھەق ئالماي، ھەر قانداق چاغدا سۇنۇق بىمارلىرى كەلسە، ئۇلارنىڭ سۇنۇقىنى تاڭىدۇ، ئامما سەمىمىي ھالدا ئۇنى «چاڭ ئاچا» دەپ ئاتىشىدۇ. پوسكام ناھىيىلىك كۆمۈركان ئىشچىسى مەمەت قاسىمنىڭ بالىسى ئافرىپ قالىدۇ، ئەمما، ئۇ ئايالىنى روھىي كېسىلگە گىرىپتار بولغان خەنزۇ كان ئىشچىسى چاڭ جىبىڭنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ئۇنىڭ

بالىسىغا قاراشقا ئەۋەتىدۇ، نەتىجىدە ئۆزىنىڭ بالىسى ئۆلۈپ كېتىدۇ. قەشقەر بېگىشەھەر ناھىيىسىدىكى ئازادلىق ئارمىيە مەلۇم قىسمىنىڭ جەڭچىسى جالاڭ جېنىرۇك بىر قېتىم ھەربىيلەرنىڭ ئات ھارۋىسىنى ھەيدەپ ۋەزىپە ئىجرا قىلىۋاتقاندا، ئات ئوشتۇمتوپ ئۆركۈپ كېتىپ، ھارۋىنى ئېلىپ، ئادەملەر بار جايغا قاراپ قاچىدۇ، ئۇ خەلق ئامىسىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ خەۋپ - خەتىرگە ئۈچرىشىغا قارىماي، بەدىنى ئارقىلىق ئۆركىگەن ئاتنى توتۇۋېلىپ، بىر مەيدان تالاپەتتىن ساقلىنىپ قالىدۇ، ئەسما ئۆزى ھارۋىنىڭ چاقى ئاستىدا قېلىپ جان ئۈزىدۇ. ياخشى ھەربىي دوختۇر جالاڭ يۇخۇا قىسىم تۇرۇشلۇق جايدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئامىسىنى غەمدىن قوتۇلدۇرۇش يولىدا بالدۇرلا ئۆلۈپ كېتىدۇ، ئامىا قايغۇ - ھەسرەتكە تولغان ھالدا: بىر سىرداش دوستىمىزدىن ئايرىلدۇق، دېيىشىدۇ. ھەر يىلى چوكانتال مەۋسۈمى مەزگىلىدە ئۇلار تۇپراق بېشىغا چىقىپ، ئۇنىڭ قەبرىسىنى سۈپۈرىدۇ، ئۇنىڭ خەلق ئامىسى ئۈچۈن قىلغان ياخشى ئىشلىرىنى ياد ئېتىدۇ. بۇ شەخسلەر خەلق ئامىسىنىڭ ئۆگىنىش ئۈلگىسىگە ئايلىنىپ، ئامىنىڭ مەدھىيىلىشىگە سازاۋەر بولدى.

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئۆزلۈكسىز كۈچەيتىلگەنلىكتىن، ھەر مىللەت كادىرلار ۋە ئامما باراۋەرلىك ئاساسىدا مۇئامىلە قىلىشىپ، ئىناق ئۆتۈپ، ئۆزئارا ئىشىنىپ، ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىپ، ئۆزئارا چۈشىنىپ، ئۆزئارا ئۆگىنىپ، ئۆزئارا قوللاپ كەلدى، «ئىككى ئايرىلالماسلىق (خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالماسلىق، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالماسلىق)» ئىدىيىسى كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى. ھەممەيلەن مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئىدىيىسىگە ئىگە بولىدىغان، مىللىي سىياسەتنى چۈشىنىدىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئەھمىيەت بېرىدىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ياخشى ئىش قىلىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى.

III باب

دىن

قەشقەر ۋىلايىتى — غەرب بىلەن شەرقنىڭ قاتناش تۈگۈنىگە جايلاشقان، قەدىمدىن بۇيان كۆپ خىل دىن بىللە مەۋجۇد بولۇپ كەلگەن رايون، ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن ئىلگىرى، ئاتەشپەرەسلىك دىنى، بۇددا دىنى، مانى دىنى، نىستۇرى دىنى قاتارلىق كۆپ خىل دىنلار مەشھۇر يىپەك يولىنى بويلاپ، ئارقا - ئارقىدىن بۇ يەرگە تارقالدى. ئىسلام دىنى قەشقەرگە تارقالغاندىن كېيىن، باشقا دىنلار پەيدىنپەي يوقالدى. كېيىن خرىستىئان دىنى، كاتولىك دىنىمۇ قەشقەر تەۋەسىگە تارقالدى. ھازىر قەشقەردە ئولتۇراقلاشقان ھەر مىللەت خەلقى ئىچىدە، ئۇيغۇر، قىرغىز، تاجىك، ئۆزبېك، خۇيزۇ، دۇڭشياڭ، قازاق، تاتارلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئاز ساندىكى خەنزۇلار خرىستىئان دىنى، كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، رۇسلار پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، مانجۇلار شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدى.

§ 1 . بۇددا دىنى

بۇددا دىنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 6 - ئەسىردىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 5 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا

شىمالىي ھىندىستاندىكى كەپىلە ۋەستۇ (ھازىرقى نېپال تەۋەسىدە) بەگلىكىنىڭ شاھزادىسى گەۋتەمە سىددارتە (كېيىنكىلەر «ساكيەمۇنى» دەپ ئاتىغان) تەرىپىدىن بەرپا قىلىنغان، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1 - ئەسىردە ھىندىستانلىق راھىبلار كەشمىر ئارقىلىق، ئۇدۇنغا تارقاتقان، نەچچە 10 يىلدىن كېيىن يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ياكى كەشمىر ئارقىلىق سۇلىغا تارقالغان، كېيىن يەنە يىپەك يولى ئارقىلىق، ساكارائۇل، كۇسەن قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

بۇددا دىنى: ئادەمنىڭ ھاياتىدىكى شەيئىلەر تۇرلۇك مۇناسىۋەتلىك ئاسسىللارنىڭ ئورناق رول ئويناغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، ئۆزگەرمەيدىغان نەرسە ۋە ئىلكىدە تۇتىدىغان ئىگە بولمايدۇ، ئازاب ئوقۇبەتلىك كىشىلىك ھاياتتىن پەقەت ئىستىقامەت قىلىش ئارقىلىق قۇتۇلغىلى بولىدۇ؛ ئادەم ھاياتىنىڭ ئەسلىيىتىدە ساختىلىق، جاھىللىقنى تۈگىتىپ، دىيانىغا ئولتۇرۇپ ئىستىقامەت قىلىش، تەركىدۇنيا بۇلۇش لازىم، بۇ دۇنيا قۇرۇق، بۇددانا يېقىنلىشىش كېرەك، دەپ قارايدۇ. ئەينى يىللاردا يېغىلىلار ئۆزلىمەي داۋاملىشىپ تۇرغاچقا، ئىقتىساد خاراپلىشىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ناچارلىشىپ، پۇقرالار گاڭگىراپ قالغان روھىي دۇنياسىغا تەسەللىي بېرىدىغان بىر خىل ئەقىدىنىڭ بولۇشىنى ئۈمىد قىلغانلىقتىن، سىرتتىن تارقىلىپ كەلگەن بۇ دىننى ناھايىتى تېزلىكتە قوبۇل قىلدى.

بۇددا دىنى سۇلىدا مىلادىيە يىلغا يېقىن تارقالدى، ئۇنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئەۋج ئالغان ۋاقتى پەقەت مىلادىيە 2 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى، يەنى بەنجاۋ سۇلىدىن كېيىنكى ئۇزۇن ئۆتمىگەن چاغ بولدى، شۇ چاغلاردا (مىلادىيە 114 - يىلدىن 120 - يىلغىچە) سۇلى بەگلىكىنىڭ بېگىنىڭ ئىسمى ئارگۇ بولۇپ، ئۇ تاغىسى چىنپەن بىلەن سىياسىي كۈز قاراش جەھەتتە چېقىشالمىغانلىقتىن چىنپەننى توخرىلارنىڭ كۈشان سۇلالىسىغا سۈرگۈن قىلىدۇ. ئويلىمىغان يەردىن چىنپەن بەختسىزلىكتىن ئامەتكە ئېرىشىدۇ، توخرىلار بەگلىكىدە كۈشان خانى ئۈنى ئېزىز مېھمان قاتاردا ئەتىۋارلايدۇ، ئۈنى بۇتخانىغا ئۇرۇنلاشتۇرۇپ قويىدۇ. ئۇ بۇددا نوملىرىنى ئۆگىنىدۇ، ئىككەيلەن ئىنتايىن يېقىن بولۇشۇپ كېتىدۇ. سۇلىنىڭ بېگى ئارگۇ ئۆلگەندە ئۇنىڭ ئوغلى يوق بولغاچقا، خانىش چىنپەننىڭ جىيەن ئوغلى چىيەنغۇنى سۇلىنىڭ بېگى قىلىشقا كۆرسىتىدۇ، چىنپەن بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۆزى چىيەنغۇنىڭ تاغىسى بولغاچقا، ئۆزىنىڭ ھوقۇقىغا تېخىمۇ ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بار، دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كۈشان خانىنىڭ زور كۈچ بىلەن مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، قوشۇن باشلاپ سۇلىغا قايتىپ كېلىپ تەختنى تارتىۋالىدۇ. ئاردىدىن ئۆزاق ئۆتمەي چىنپەن جاسارەتكە كېلىپ، ئەلنى گۈللەندۈرۈشكە تىرىشىپ، سۇلى بەگلىكىنى غەربىي يۇرتتىكى كاتتا كۈچلۈك بەگلىككە ئايلاندۇرىدۇ. چىنپەن كۈشان سۇلالىسىگە بارغاندا، دەل جانىسىنگا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتاتتى، جانىسىنگا بۇددا دىنىغا قاتتىق چوقۇناتتى، بۇ چىنپەننىڭ بۇددا دىنىغا بەيئەت قىلىشىغا تەسىر كۆرسەتتى. چىنپەن يۇرتىغا قايتىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، بۇددا ساڭرام - ئىبادەتخانىلىرىنى كەڭ كۆلەمدە ياساتتى، بۇددا بۇرخان نوملىرىنى زور كۈچ بىلەن جارى قىلدۇردى، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنچۇ 7 - يىلى (120 - يىلى) گە كەلگەندىن كېيىن، بۇددا دىنى سۇلى بەگلىكىدە ئاساسلىق ئورۇندىكى دىنغا ئايلاندى، شۇنداقلا سۇلى غەربىي يۇرتتا بۇددا دىنىنى تارقىتىدىغان مەركىزىي جايلارنىڭ بىرسىگە ئايلاندى. تالڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن 18 - يىلى (644- يىلى) ئەتىيازدا، راھىب شۈەنزاڭ نوم ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ھىرىپ قايتىش سەپىرىدە سۇلىدىن ئۆتكەن چاغدا، سۇلى بەگلىكىنىڭ بېگى ۋە پۇقرالىرىنىڭ «بۇددا دەرمە» لىرىگە قاتتىق ئىشىنىدىغانلىقىنى، بۇ جايدا چوڭ- كىچىك نەچچە يۈز ساڭرام - بۇدخانىلارنىڭ بارلىقىنى، بۇددا دىنى راھىبلىرىنىڭ بىر تۈمەندىن ئاشىدىغانلىقىنى كۆردى، قاغىلىقتا نەچچە ئون ساڭرام بولغان، ھالبۇكى غەربىي يۇرتتىكى مەشھۇر بۇددا مەدەنىيىتى مەركىزى بولغان ئۇدۇن بىلەن كۈسەندە 100 نەچچىدىن بۇدخانا بار ئىدى، بۇددا دىنى راھىبلىرى 5000دىن كۆپرەك ئىدى. شۈەنزاڭ سۇلى بەگلىكىدە بۇددا دىنى ئىشلىرىنىڭ مىسلىسىز گۈللەنگەنلىكىنى كۆرۈپ، غەربىي يۇرت ھەممىنىڭ ئالدىدا تۇرىدىكەن، دېگەن. «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە سۇلىدىكى بۇددا

دىنى ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن. بىراق، سۇلى بەگلىكىدە ئېتىقاد قىلىدىغىنى ھىنايانا مەزھىپىدىكى بۇددا دىنى بولۇپ، ئۇ ئېتىقاد قىلىدىغان ماھايانا دىنىنىڭ تەشەببۇسلىرى بىلەن ئوخشاش بولمىغاچقا، «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دىكى سۇلىغا ئائىت باشقا جەھەتلەردىكى ئەھۋاللار كۆپ خاتىرىلەنمىگەن.

سۇلىدا بۇددا دىنىنىڭ ئەۋج ئېلىشىدىكى يەنە بىر بەلگە سەجدە قىلىدىغان بۇرسۇڭ ئەردىنى كۆپ، يەنى بۇدلار كۆپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ تاۋاپ قىلىدىغان مۇقەددەس جايىغا ئايلىنىپ قالدى. مىلادىيە 4 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، مۇتەۋەر راھىب داۋۇەن ئۆزىنىڭ «بۇددا يۇرتى خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغان: «سۇلى ئېلىدە بۇددا ھاممالىرى بار، ھاممام قىزىل سەندەل ياغىچىدىن ياسالغان، ئۈزۈنلۇقى 4 گەز كېلىدۇ، مۇنداق ھاممامدىن بەگ ئوردىدا پايدىلىنىدۇ». بۇ يەردە دېيىلگەن «بۇددا ھاممالىرى» ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇددا پىرى ساكيامۇنىدىن قالغان تەۋەرۈك بولۇپ، ئۇ «بۇددا دىنىنىڭ گۈھىرى» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئادەتتە ئۇ تېپىلغۇسىز قىممەتلىك نەرسە بولسىمۇ، ئۇنى سۇلى بەگلىكىدە تاپقىلى بولىدىكەن، ئۇ ئوردىدا ئىشلىتىلىدىكەن، بۇ، شۇ چاغلاردا بۇددا دىنى ساھەسىدە كارامەت ئىش بولغان. داڭلىق راھىب جىمىڭ ئەنەتكەك (قەدىمكى ھىندىستان) گە بېرىپ، نوم ئېلىپ قايتاشىدا سۇلىدىن ئۆتكەندە، ئوردىدا يەنە «بۇددا چۆچىكى» ۋە تاشتىن ياسالغان «بۇددا تۈكۈرۈك قاچىسى» قاتارلىق بۇددا پىرى تەۋەرۈكلىرىنىڭ بارلىقىنى كۆردى. «بۇددا چۆچىكى» ئېيتىشلارغا قارىغاندا ساكيامۇنى ئىستىقامەت قىلغاندا ئىشلىتىدىغان تاۋاق ئىكەن، «بۇددا تۈكۈرۈك قاچىسى» ئۇ تۈكۈرۈكىنى قاچىلايدىغان تۈكۈرۈكدان ئىكەن. مۇشۇنداق بۇددا گۈھەرلىرىنىڭ تېپىلغانلىقى ۋە ئىشلىتىلگەنلىكى، شۇ چاغقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىنتايىن شەرەپلىك بىر ئىش ھېسابلىنىدۇ. كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى يەنە بىر ئىش شۇكى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ خېپىڭ 3-يىلى (462 - يىلى) سۇلىنىڭ بېگى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىكى گاۋزۇڭ توباغا 2 جاڭدىن كۆپرەك ئۈزۈنلۇقتىكى «ساكيامۇنى كاساياسى»نى تەقدىم قىلغان. ئۇ چاغلاردا پادىشاھ ۋېن چىڭدى بۇ گەپكە ئانچە ئىشەنمەي، بۇ كاساياننىڭ راست ياكى ساختىلىقىنى تەكشۈرمەكچى بولغان، كىشىلەرگە ئۇنىڭ ئوتتا كۆيدۈرۈڭ، بىتىشكە بۇيرۇغان، توپتوغرا بىر كۈن كۆيدۈرسىمۇ كاسايا كۆيمىگەن، ئۇنىڭغا قاراپ تۇرغان مۇلكى ۋە ھەربىي ئەمەلدارلاردىن 100 نەچچە كىشى قاتتىق ھەيران بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىشەنگەن، بۇددا كارامىتىنىڭ چەكسىزلىكىنى ھېس قىلغان. ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ كاسايا بەلكىم تاشپاختىدىن توقۇلغان بولۇشى مۇمكىن، ئەمدى ساكيامۇنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئۇنى كەيگەن - كەيمىگەنلىكىگە كەلسەك، بۇنىڭغا بىر نېمە دېيىش قىيىن. ئەمما سۇلى بەگلىكى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا، كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى چىنپەدىن كېيىنكى 3 ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، بۇددا پىرى تەۋەرۈكلىرىنى ھەقىقەتەن كۆچەپ ئىزدىدى ۋە ئۇنى ئىشلەتتى، يۇقىرىدا خان ئۇرۇق - جەمەتلىرىدىن تۇۋەندە پۇقرالارغا قەدەر ھەممىسى بۇددا دىنىنىڭ «ئۇچ گۈھىرى» (يەنى بۇددا، دەرمە، راھىب) گە چوقۇنماي قالمىغان، بۇ شەك - شۇبھىسىز.

سۇلىدا بۇددا دىنىنىڭ ئەۋج ئېلىشىدىكى يەنە بىر ئىپادە نوم ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ كۆپ بولۇشىدىن ئىبارەت. غەربىي يۇرتنىڭ مۇتەۋەر راھىبى كۈماراجىۋا ئالدىنقى لىياڭ سۇلالىسىنىڭ تەيشى 1 - يىلى (356 - يىلى) سۇلىدا ھىنايانا نوملىرىنى بىر يىل ئۆگىنىپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر مەنىسىنى تولۇق بىلىش دەرىجىسىگە يېتىپ، شۇ جايدىكى بۇددا دىنى ساھەسىدىكىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشتى ھەمدە سۇلى بېگىگە تونۇشتۇرۇلدى، ئۇ سۇلى راھىبلىرىغا ھىنايانا مەزھىپىنىڭ نوملىرىدىن «نوم چاقىنى پىقىرىتىش دەستۇرى» ۋە باشقا بۇددا نوملىرىدىن دەرس سۆزلىدى. ھىندىستاننىڭ بۇداشۇناسلىق تەرجىمانى دەرمەگۈپتەمۇ سۇلىغا كېلىپ، بۇ جايدىكى راھىبلارغا بۇددا نوملىرىدىن 2 يىل دەرس ئۆتتى. تاڭ شۇەنزاڭ ھىندىستاندىن نوم ئېلىپ ۋەتەنگە قايتقان چاغدا، نوم ئارتىلغان يىل تېيىلىپ سۇغا چۈشۈپ كېتىپ، نۇرغۇن قىممەتلىك نوملار يوقاپ ۋە بۇزۇلۇپ كەتتى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 18 - يىلى (644 - يىلى) ئەتىيازدا تاڭ شۇەنزاڭ ئۆتەر يولىدا كۆكئارت ئارقىلىق سۇلىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ يەردە نوملارنى تولۇقلاش، كۆچۈرۈش ئىشى بىلەن شۇغۇللاندى.

بۇددا دىنىنىڭ ئەڭ ئېلىشى ئارقىسىدا، ساڭرام - بۇدخانىلار سېلىنغاندىن باشقا، بۇددا دىنى مۇرىتلىرىمۇ ئۆزىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان جايلارنى تاللاپ، بۇددا رەسىمى سىزىلغان ئۆڭكۇرلەرنى ياساشقا باشلىدى. ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ قالغان قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئۇچ مېڑۈان غارى ئەينى چاغدىكى بۇددا دىنى مۇرىتلىرى ياسىغان ئۆڭكۇرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دەللىلىشىچە، ئۇچ مېڑۈان غارى شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان، ئۇ ھازىر بىزگە مەلۇم بولغان ئېلىمىزنىڭ غەربىي رايونىدا ساقلىنىپ قالغان ئەڭ قەدىمكى بۇددا دىنى غارى ھېسابلىنىدۇ، بۇ غار «جۇڭگودىكى مەشھۇر يادىكارلىقلار لۇغىتى»گە كىرگۈزۈلدى. بۇنىڭدىن باشقا، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى قاغىلىق ناھىيىسىدە يەنە بۇد ئۆڭكۇر بۇددا غارىمۇ بار، ئۇ ھىنايانا مەزھىپىدىكى راھىبلارنىڭ ئىستىقامەت قىلىدىغان جايى بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان. ئەمدى بۇددا ساڭراملىرىنىڭ خارابلىرىگە كەلسەك، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلگىرى ياسالغانلىرىنىڭ ئىزى قالمىدى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن ياسالغانلىرىدىن بىر، ئىككىنى تاپقىلى بولىدۇ. تەكشۈرۈلۈپ دەللىلىنىشىچە، «مورا بۇددا مۇنارى» تاڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ياسالغان بۇددا دىنى قۇرۇلۇشىنىڭ خارابىسى ئىكەن.

«مورا» دېگەن سۆز ئۇيغۇرچىدا «تۆتۈن چىقىدىغان جاي» دېگەن مەنىدە، بەلكىم بۇ خارابىنىڭ ئورنىدىكى 2 مۇنارنى شۇ جايدىكى ئامما قەدىمكى زامانىدىكى ئىس كۆتۈرۈلىدىغان تىم دەپ قارىغاچقا، مۇشۇنداق ئىسىم قويغان بولۇشى مۇمكىن، ئەمەلىيەتتە، بۇ يەر قەدىمكى سۇلى بەگلىكى ئەتراپىدىكى بىر داڭلىق بۇددا ساڭرامى خارابىسى بولۇپ، ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ 20 نەچچە كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان قومۇلتاغ تىزمىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بىر قۇم بارخانىدىن ئىبارەت. بۇددا مۇنارىنى ئەينى يىللاردا بۇدخانىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بولۇپ، جەنۇبقا قارايتتى، ھازىر ئۇ تاغنىڭ كەينىدە بولۇپ، چۆل جەزىرىگە قارايدۇ، ئۇنىڭ جەنۇبىدا چاقماق دەرياسىنىڭ قەدىمكى ئېقىن قىنى بار، ئۇ نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى خانئۆي قەدىمكى شەھىرىگە ئۇدۇل جايلاشقان. بۇ ئەتراپتىن قېزىۋېلىنغان ساپال پارچىلىرى، پۇل ۋە تاشلۇېتىلگەن كارىزلار، غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى ئاق قاش تىم قەدىمكى تۇرخارابىسى قاتارلىقلار بۇ يەرنىڭ ئەينى يىللاردا ئادەم زىچ ئولتۇراقلاشقان، يەرلىرى مۇنبەت، ئېقتىسادى گۈللەنگەن جاي ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئېنىقلانمىغان بۇ خارابىنى كۆزىتىشىمىزچە، بۇ خارابىلىقنىڭ كۆلىمى خېلى چوڭ ئىكەن، ئۇنىڭدا 2 بۇددا مۇنارىسىدىن باشقا، شەرقىي جەنۇبى تەرىپىدە بىر قاتار راھىبلار ھوجرىلىرى بار، دۆڭنىڭ ئاستىدىكى قۇملۇقتا بىر كىلومېتىردەك سوزۇلغان بىر قاتار قەدىمكى كارىزلارمۇ بار، ئۇ بۇدخانا راھىبلىرىنىڭ سۇ ئېچىشى ئۈچۈن كولانغان بولۇپ، شەرقىي جەنۇبى تەرىپىدە بىر مۇنارمۇ بار، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دەللىلىشىچە، بۇ ھىندىستاندىكى بۇددا دىنى ئىمارەتلىرىدە مەخسۇس شەرىە، يەنى جەسەت كۆلى قويۇلىدىغان ئىمارەت ھېسابلىنىدىكەن. غەربىي شىمالىي تەرىپىدە بىر بۇددا مۇنارى بار، بۇ بۇدخانىنىڭ مەركىزىي بىناسى بولۇپ، ئۇستىدە قوڭغۇراقلىق بىنا ياكى بۇدساداۋاخانا ياسالغان بولۇشى مۇمكىن. مورا بۇددا مۇنارىسى جايلاشقان جايدىن بۇ خارابىنىڭ شەكلى ۋە تۈزۈلۈشىگە، بولۇپمۇ راھىبلارنىڭ ھوجرىسى ۋە بۇدخانا خارابىسىنىڭ ئاستى گەچ بىلەن قاتۇرۇلغان ھەشەمەتلىك بېزىلىشىگە قارىغاندا، بۇ بۇدخانىنىڭ ئەينى يىللاردا سۇلى بەگلىكىدىكى ئورنى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان بۇددا دىنى ئىمارىتى ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ، بەلكىم سۇلى بەگلىكىنىڭ بەگ جەمەتىدىكىلەر مەخسۇس پايدىلىنىدىغان بۇدخانا بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ياسالغان ۋاقتى ۋە بۇدخانىنىڭ ئىسمى بەلكىم تېخنىقۇ 1 - يىلى (690 - يىلى) ۋۇزېتيەن جۇ دەۋرىدە جايلارغا ئومۇمىيۈزلۈك بۈيرۇق چىقىرىپ ياساتقان «دايۇن بۇدخانىسى» ياكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ جۇڭزۇڭ يىللىرى (705 - يىلىدىن 709 - يىلىغىچە) دۆلەت بۈيرۇق چىقىرىپ ياساتقان شۆلۈك بۇدخانىسى بولۇشى مۇمكىن.

ۋىلايەت تەۋەسىدىكى قاغىلىق ناھىيىسىدە بىر بۇدخانا خارابىسى بار، ئۇمۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان، ھازىر ئۇ «بۇد بۇرھان بۇدخانا خارابىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. مىنگونىڭ 18 - يىلى (1929 - يىلى) دىن ئىلگىرى

بۇ بۇدخانىنىڭ خارابىسىدە ۋەيرانە تۆيلەر بار ئىدى، ئۇستىگە بۇددا رەسىملىرى سىزىلغانىدى، كېيىن كىشىلەر ئۇنى بۇزۇۋەتكەچكە، ئىزى يوقاپ كەتتى.

بۇددا دىنى سۇلى بەگلىكىدە 6 ئەسىردىن كۆپرەك راۋاج تاپتى، تالاي سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگە كەلگەندە يوقىلىشقا قاراپ يۈزلەندى. شىمالدىكى كۇچىدە چارۋىچى سىللەتلەر پات - پات پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغاچقا، كەلگ كۆلەمدىكى بۇددا دىنى مۇراسىملىرىنىڭ كۆپلەپ ئۆتكۈزۈلۈشى ۋە خەلق تۇرمۇشىدىكى سېلىقلار ئېغىرلىشىپ بارغاچقا، كىشىلەرنىڭ بۇددا دىنىغا بولغان ئېتىقادى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلىيالمىغانلىقى، شۇنداقلا ئۇلارغا روھىي جەھەتتىن تەسەللىي بېرەلمىگەنلىكى سەۋەبىدىن، كىشىلەرنىڭ بۇددا دىنىغا بولغان قىزغىنلىقى پەيدىنپەي يوقالدى. بۇددا دىنى سۇلىدا زاۋاللىققا قاراپ يۈزلىنىشكە باشلىدى. كەيۋەن 15 - يىلى (727 - يىلى) چاۋشيەنلىك مۆتىۋەر راھىب ھېپ - چو غەربىي يۇرتقا بۇددا دىنىنى تەكشۈرۈشكە كەلدى، ئۇ كۇسەن، ئۇدۇنلار توغرىسىدا يازغان خاتىرىسىدە، «ئۇ يەردە بۇدخانلار، راھىبلار كۆپ» دېدى، دېمەك، بۇدخانلار بىلەن راھىبلارنىڭ سانى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، بۇددا دىنى ئىشلىرى يەنىلا گۈللەپ ياشناش دەۋرىدە تۇرغان، ئۇ سۇلىدىكى بۇددا دىنى توغرىسىدا يازغان خاتىرىسىدە، بۇ يەردە «بۇدخانا ۋە راھىبلار بار، ھىنايانا ئەقىدىسى تارالغان» دېگەن گەپنىلا قىلدى، بۇنىڭ مەنىسى سۇلىدىكى بۇدخانا ۋە راھىبلار ئانچە كۆپ ئەمەس، دېگەنلىك بولىدۇ، دېمەك، بۇ چاغدا سۇلىدىكى بۇددا دىنى ئەھۋالى شۇنىڭدىن 80 يىل ئىلگىرى تالاي شۇەنزاڭنىڭ سۇلىغا كەلگەن ۋاقتىدىكىگە يەتمەيدۇ، دېگەن گەپ. مىلادىيە 10 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنى قەشقەرگە تارقالدى، بۇددا دىنى شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىكى تارىخىي سەھنىسىدىن ئورۇن بوشاتتى، سۇلىدىكى ئاساسىي دىننىڭ ئورنىنى ئىسلام دىنى ئىگىلىدى. بۇددا دىنى ئۈي - ئىمارەتلىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراشقا باشلىدى، شۇنىڭدىن كېيىنكى 20 نەچچە يىلدا قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن ئۇدۇن ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولدى، بۇ ئۇرۇش مۇشۇ تەۋەدىكى بۇددا دىنى ئۈي - ئىمارەتلىرىنى تېخىمۇ چوڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى، بەختكە يارىشا قېلىپ قالغانلىرى يۇقىرىدا ئېيتىلغان بىر قانچىسىلا.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، بۇددا دىنى يەنە قەشقەر قاتارلىق جايلاردا تارقىلىشقا باشلىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جايلاردا بۇدخانلارنى سېلىشقا رىياسەتچىلىك قىلدى، راھىبلارنى بۇددا دىنى ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭدىن ئىلگىرى جۇڭخار خانلىقىدىكى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلەر توققۇز بۇلاق مەنزىرە رايونىدا 3 بۇدخانا سالدۇرغانىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 27 - يىلى (1762 - يىلى) گە كەلگەندە، قەشقەردىكى خان ئامبىلى يۇمىلاق شەھەردە «ۋەنشۇ ئىبادەتخانىسى» سالدۇردى، كېيىن قەشقەر بېگىشەھەردە «ئەۋلو كىتېشۇەرە راۋۇقى (شەپەتكار بۇددا راۋۇقى) سالدۇردى، بۇلارغا تېبەت بۇددا دىنى لامالىرى رىياسەتچىلىك قىلىپ، بۇددا نوملىرىنى تەشۋىق قىلدى. خوجىلارنىڭ ئەۋلادلىرى توپىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن، بۇ ساڭرامىلار ۋەيران قىلىندى، قەشقەر بېگىشەھەردىكى ئەۋلو كىتېشۇەرە راۋۇقى تا يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانغا قەدەر ساقلىنىپ قالغانىدى، ئەمما «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا يەنە ۋەيران قىلىۋېتىلدى.

§ 2 . ئىسلام دىنى

1. تارقىلىشى

ئىسلام دىنى مىلادىيە 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بارلىققا كەلگەن، ئۇنى ئەرەبىستانلىق مۇھەممەد ئىلايھىسسالام ئەرەب يېرىم ئارىلىدا بەرپا قىلغان. مىلادىيە 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، قەشقەرگە سۇرگۈن قىلىنغان ئوتتۇرا ئاسىيالىق سامانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسى ناسىر ئىبنى مەنسۇر ئىسلام دىنىنى قەشقەر

تەۋەسىگە تارقاتتى. قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا تۇنجى بولۇپ بەيئەت قىلغان مۇسۇلمان ھېسابلىنىدۇ. ناسىر ئەسلىدە سامانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىسمائىلنىڭ ئوكسى بولۇپ، ئاكىسى بىلەن قارشىلىشىپ قالغاچقا، ئامالسىزلىقتىن قەشقەرگە قېچىپ كەلگەنىدى. تالاك سۇلالىسىنىڭ جەنۇبى 2 - يىلى (893 - يىلى) پايتەختتىنى قەشقەرگە كۆچۈرگەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى بۇغراخان ئوغۇلچاق بارلىق كۈچلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، سىياسىي جەھەتتىن ھەمكارلىشىش، كونا رەقىبىگە ئورتاق تاقابىل تۇرۇش، يەنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ۋاقىتلىق پايتەختى تالاس شەھىرىنى ئىشغال قىلىۋالغان سامانىلار سۇلالىسىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، بۇ قاچقۇن شاھزادىنى قىزغىنلىق بىلەن كۈتۈۋالدى، ھەمدە قەشقەرنىڭ 40 كىلومېتىر شىمالىدىكى ئاتۇشتا ناسىرغا ماكانلىشىدىغان جاي ئاجرىتىپ بەردى، ھەمدە بىر مەسچىت سېلىپ ناسىر ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ پايدىلىنىشىغا بەردى.

مەلۇم بىر كۈنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر مۇسۇلمانلار سودا كارۋىنى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن، ئاتۇشقا بېرىپ، مەسچىتتە نامىاز ئوقۇدى. دەل شۇ چاغدا ئوغۇلچاقنىڭ جىيەن ئوغلى، ئەسلىدىكى سۇلالىدىكى چولاق خان ئارسلانخان بازىلنىڭ ئوغلى سۇتۇق دەل ئۇزۇنىڭ 39 نەپەر ياساۋۇلىنى ئېلىپ، ئاتۇش ئەتراپىدا ئوۋ ئوۋلاۋاتاتتى. ئۇ نامىاز ۋاقتى بولۇپ قالغىنىنى كۆرۈپ، ھېلىقى سودا كارۋىنىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئارقىسىدىكى شۇنچە كۆپ قىممەت باھا مالىلىرىغا پىسەنت قىلماي، ئىخلاسمەنلىك بىلەن قىبلىگە قاراپ نامىاز ئوقۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇزىنى ئۇنۇتقان بۇنداق ئېتىقاد روھى ۋە قانىتىق دىنىي ئىنتىزامىنىڭ بەلكىم كەلگۈسىدىكى ئۇلۇغ ئىشىدا كۈچلۈك سىياسىي مۇجەسسەملەشتۈرۈش كۈچى ۋە ھەربىي كۈچكە ئايلىنىشى مۇمكىنلىكىنى، بۇ ئارقىلىق رەقىبىنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقلىرىنى بىتچىت قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى كۈچلۈك ھېس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تاغىسىنىڭ تەكرار تاپىلاشلىرىغا قارىماي، پۈرسەت تاپسىلا ئاتۇشقا بېرىپ، ناسىرنى ئىزدەپ، ئىسلام دىنى بىلىملىرىنى ئۆگەندى. ساتۇق ناسىرنىڭ يېتەكلىشى ئارقىسىدا، قەتئىيلىك بىلەن ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى ھەمدە ياساۋۇللىرى ۋە ياشلار ئارىسىدا مۇسۇلمانلارنى يوشۇرۇنچە كۆپەيتتى، ئۇ «قۇرئان كەرىم» نى قېتىرقىنىپ ئوقۇيلا قالماستىن، بەلكى ئۇزۇنىڭ ئىسمىنى ئابدۇلكەرىمگە ئۆزگەرتتى. ساتۇق 10 نەچچە يىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق، ئەتراپىغا بىر نەچچە يۈز نەپەر مۇسۇلمانىنى توپلىدى. كېيىنكى لىياك سۇلالىسىنىڭ جەنىمىك 1 - يىلى (915 - يىلى) ساتۇق ئوردىدا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، ئۇز تاغىسى ئوغۇلچاقنى ئۆلتۈرۈپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى، ئۆزىنى «بۇغراخان» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ساتۇق بۇغراخان ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئىسلام دىنىنى كۈچەپ يولغا قويدى. ئۇنىڭ ئوغلى مۇسا ئارسلانخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئىسلاملاشتۇرۇش ھەرىكىتىنى يەنمۇ قوزغىدى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جەنلۇك 1 - يىلى (960 - يىلى) 200 مىڭ تۈتۈندىكى ئازكەم 1 مىليون تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. شۇ يىلى مۇسا ئارسلانخان ئىسلام دىنىنى «دۆلەت دىنى» دەپ جاكارلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىسلام دىنى ئىككى ئەۋلاد ھۆكۈمرانلارنىڭ تەخمىنەن ئازكەم بېرىم ئەسىر ۋاقىت يولغا قويۇشى ئارقىلىق، ئاخىرى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاساسلىق دىنىغا ئايلاندى.

2. دىنىي ئەقىدە، دىنىي مەزھەپلەر

ئىسلام دىنى بىرلا ئاللاغا ئېتىقاد قىلىدىغان بىر خۇدالىق دىن بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» گە ئەمەل قىلىدۇ، مۇرتىلىرىدىن ئاللاغا، پەرىشتىلەرگە، ھەدىسكە، روسۇلىللاغا ئىشىنىش، ئاخىرەتتە تىرىلىدىغانلىققا مەھشەرگاھتىكى سوراقتا ئىشىنىش؛ «قۇرئان كەرىم» نى ئوقۇش، نامىاز ئوقۇش، روزى تۇتۇش، زاكات بېرىش، ھەج قىلىشتىن ئىبارەت 5 پەرزە چىلىك تۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. كىشىلەردىكى ۋاپاسىزلىق قىلىش، ئالداش-گوللاش، قارا چاپلاش، تۆھمەت قىلىش، خىيانەت قىلىش، پارىخورلۇق قىلىش، ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش، جېدەل تېرىش، جازانىخورلۇق قىلىش، ئاجىز قولۇم - قوشنىلىرىنى بوزەك قىلىش، باھادا ئادىل بولماسلىق،

كەم تارتىپ بېرىش، بېسىمدارلىق قىلىش، دەلىل - ئىسپاتنى يوشۇرۇش، يوق يەردىن چاتاق چىقىرىش، كىشىلەرنى مەۋەبسىز زەخمىلەندۈرۈش ۋە ئۆكتەملىك قىلىش، ۋەھشىيلىك قىلىش، خاس پايدا ئېلىش، رەھىمسىزلىك قىلىش، بۇلاڭچىلىق قىلىش، تالان - تاراج قىلىش، قاقتى - سوقتى قىلىش، زىناخورلۇق قىلىش، قىمار ئويناش، ئوغرىلىق قىلىش، ھاراق ئىچىش قاتارلىقلار چەكلىنىدۇ. ياشانغانلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئىززەتلەش، ئۆزئارا يارەملىشىش، ئۆزئارا كۆيۈنۈش، ئۆزئارا ياخشى مۇئامىلە قىلىش، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇش، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىغا قىزغىنلىق بىلەن بېرىلىش تەشەببۇس قىلىنىدۇ. خەلىپىلىك ئورنىغا ۋارىس تاللاش مەسىلىسىدە، ئىسلام دىنى 2 چوڭ مەزھەپكە، يەنى سۈننىي ۋە شىئە مەزھەپلىرىگە بۆلۈنىدۇ.

1) سۈننىي مەزھىپى ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى «ئەھلى سۈننەت ۋەل جەمائە»، «ئەنئەنچىلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ، ئىسلام دىنىدىكى ئەڭ چوڭ، تارقىلىشى ئەڭ كەڭ بولغان بىر خىل مەزھەپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەزھەپ ئابابەكرى، ئۆمەر، ئوسمان ۋە ئەلىيلەر (ئومەيلاشتۇرۇلۇپ «تۆت چاھاريار» دەپ ئاتىلىدۇ) لەرنىڭ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ قانۇنلۇق ۋارىسلىرى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، «قۇرئان كەرىم»نى ئاللا نازىل قىلغان مۇقەددەس كىتاب دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ، «ھەدىس»نى «قۇرئان كەرىم»نىڭ تولۇقلىمىسى دەپ قارايدۇ ھەمدە ئۆز مەزھىپىدىكى 6 چوڭ «ھەدىس» توپلىمىغا ئاساسەن ئۆزىنىڭ تەلىماتى ۋە شەرئىتلىرىنى بەرپا قىلىپ، ھەنەفىيە، شافىئىيە، مالىكىيە، ھەنبەلىيەدىن ئىبارەت 4 چوڭ نوپۇزلۇق فىقھىيەنى شەكىللەندۈرگەن. قەشقەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپىنچىسى مۇشۇ مەزھەپتە بولۇپ، ئىمام ھەنەفىيىنىڭ شەرئىتىگە ئەمەل قىلىدۇ. سۈننىي مەزھىپى يەنە دىنىي خادىملارنىڭ دىنىي ئەقىدە، ئىستىقامەت ئۇسۇلى جەھەتتىكى تونۇشىدىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن ئەنئەنچىلەر، ئىشانلار، ۋەھھابىيلار مەزھەپلىرىگە ئايرىلدى.

ئەنئەنچىلەر بىر خۇدالىق دىندا قانتىق چىڭ تۇرىدۇ، بەندىلەر بىلەن ئاللاھ ئوتتۇرىسىدا «ۋاستىچى» بولىدۇ دەيدىغان تەلىماتقا قارشى تۇرىدۇ، ئەۋلىيالار، مازار - ماشايىخلار، مۇقەددەس نەرسىلەرگە چوقۇنۇشقا قارشى تۇرىدۇ، ئەۋلىيا، ئەنبىيالارغا ھۆرمەت قىلساق بولىدۇ، چوقۇنۇشقا بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ. شەرئەت، دىنىي ئەمەللەرگە ئەھمىيەت بېرىدۇ، تەرىقەتنى تەشەببۇس قىلمايدۇ.

ئىشان مەزھىپى تەسەۋۋۇفچىلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئادەتتە ئۇلار گۆشسىز تاماق يېگەنلىكى، قوي يۇڭىدىن توقۇلغان كىيىملەرنى كىيگەنلىكى ئۈچۈن «سوپىلار» دەپ ئاتالغان («سوپى» دېگەن سۆز ئەرەبچە «قوي يۇڭى» دېگەن مەنا بېرىدۇ)، ئىشانلار سىرلىق مۇھەببەت، پان ئىسلاھچىلىق ۋە مەرپەتچىلىكنى تەرغىب قىلىدۇ، چىن كۆڭلىدىن ئىستىقامەت قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ، «تەۋھىد (ئىلاھ بىلەن ئادەمنىڭ بىرلىكى)» ئىستىقامەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى قىلىنغاچقا، ئۇ «سىرلىقلاشتۇرغۇچىلار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئىشانلار ھەنەفىيە مەزھىپىنىڭ شەرئىتىگە ئەمەل قىلىدۇ، ئەمما، تەرىقەت ئىستىقامىتىنى تەشەببۇس قىلىپ، مۇرتلاردىن 5 پەرزنى ئورۇندىغاندىن باشقا، سىرلىق ئۇسۇل بىلەن ئۇستازلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە زىكىر قىلىش ئارقىلىق، «ئاللانىڭ ۋىسالىغا يېتىش» يولىدا ئەمەل - ئىبادەت قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ھەمدە، مۇرتلاردىن ئەۋلىيالار، مازار - ماشايىخلارغا چوقۇنۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، مازار - ماشايىخلارنى ساۋاب قىلىشنى بەيتۇل ھەرەمنى ساۋاب قىلغانلىق بولىدۇ دەپ تەرغىپ قىلىدۇ. پىنھان يۈرىدىغان ئۇممەتلەر قوبۇل قىلىنىدۇ. ئىمامىلارنىڭ ۋارىسلىق ئۇزۇمى يولغا قويۇلىدۇ، مۇرتلار ۋارىسلىق قىلىدۇ ياكى ئىمام ئۇزى ياخشى كۆرىدىغان ئىقتىدارلىق شاگىرتىغا ئۇتۇنۇپ بېرىدۇ. ئىشانلار يەنە ئىستىقامەت ئۇسۇلى ئوخشىمىغاچقا، قادىرىيە، خۇفىيە، كۇبرىيە، چەستىيە، سوھرە، ۋەردىيە، مەۋلىيە، نەقشىبەندىيە مەزھەپلىرىگە بۆلۈنىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئىشان مۇرتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى نەقشىبەندىيە مەزھىپىگە تەۋە بولۇپ، ئۇلار ئىشان كالان مەزھىپىدىكى نۇرغۇنلىغان ئىشانلارنىڭ قوماندانلىقىغا بويسۇنىدۇ.

19 - ئەسىردە قەشقەر، يەكەنلەر ئىشانلار ھەرىكىتىنىڭ مەركىزى بولدى، 80% ئاھالە ئىشانلارغا مۇرىت

بولدى. ئىشانلار تەرىقەت ئىستىقامەتلىرىنى سۆزلىگەچكە، ھەنەفىيىە مەزھىپىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئىشان مەزھىپىدىكى بىر قىسىم ئەھلىلەر ئامىننىڭ جىسمانىي ۋە روھىي ساغلاملىقىغا تەسىر يەتكۈزدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 50 ـ، 60 ـ يىللاردا بىر قىسىم ئىشان مۇرىتلىرى يەنە ھۆكۈمەتكە قارشى ھەرىكەتلەرگە قاتنىشىپ، ھۆكۈمەتنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرىدى. 1978 ـ يىلى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيىنىڭ مىللەت ـ دىن سىياسىتى ئەملىيلەشتۈرۈلۈپ، دىن باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى.

ۋەھابىيىە مەزھىپى يېقىنقى بىر مەزگىل ئىچىدە قەشقەرگە تارقالدى، ھۆنىڭ ئادىمى 1000 ئەتراپىغا يېقىنلاشتى.

2) شىئە مەزھىپى ئىسلام دىنىدىكى سۈننىي مەزھىپىگە قارشى ئاساسىي مەزھەپ بولۇپ، ئەسلىدە ئەلىگە ئەگەشكەن ئادەملەردىن تەشكىللەنگەن سىياسىي گۇرۇھ ئىدى، كېيىن ئاستا ـ ئاستا ئۆزگىرىپ، دىنىي مەزھەپكە ئايلاندى. بۇ مەزھەپنىڭ قارىشىچە، ھاشىم جەمەتىدىن كېلىپ چىققان ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىلا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قانۇنى ۋارىسى بولىدۇ. ئۇلار ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى ئىلاھلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى «سەئىدلەر» دەپ ئاتايدۇ؛ «قۇرئان كەرىم» دىكى «يوشۇرۇن مەنە»نى تەكىتلەيدۇ؛ ئەۋلىيالار، مازار ـ ماشايىخلارغا چوقۇنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىمامنىڭ ۋارىسلىق نەسەبلىرى، ئىمام سانى ۋە كىمنىڭ ئاخىرقى ئىمام ئىكەنلىكى قاتارلىق تەشەببۇسلىرى ئوخشىمايدۇ، شىئە مەزھىپىدىكىلەر يەنە زەيدىلار، 7 ئىمام مەزھىپى، 12 ئىمام مەزھىپى قاتارلىق مەزھەپلەرگە بۆلۈنىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تاجىكلار 7 ئىمام مەزھىپى (ئىسمائىلىيە مەزھىپى) گە ئېتىقاد قىلىدۇ، يەكەندىكى ئاز ساندىكى ئۇيغۇرلار 12 ئىمام مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ.

3. پائالىيەت نۇقتىلىرى

ئەنئەنىچىلەر مەزھىپىدىكى مۇرىتلارنىڭ پائالىيەت نۇقتىلىرى مەدرىس، مەسچىتلەردىن ئىبارەت؛ ئىشان مەزھىپىدىكى مۇرىتلارنىڭ پائالىيەت نۇقتىسى خانىقا بولىدۇ.

1) مەدرىسە ئىسلام دىنىنىڭ تۈرلۈك كىتابلىرىنى ئوقۇش ۋە ئەھلىرىنى ئادا قىلىش سورۇنى ھېسابلىنىدۇ، تارىختا قەشقەردىكى مەدرىسەلەر ئىككىگە بۆلۈنەتتى، ئۇنىڭ بىرسى «قارىخانا» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپ بولۇپ، ئاساسلىقى بالىلارغا ئەرەب ئېلىپبەسى ئۆگىتىلىدۇ، تاۋۇشلارنى قوشۇپ ئوقۇش ۋە ناماز توغرىسىدىكى دەسلەپكى بىلىم قاتارلىقلار ئۆگىتىلىدۇ، ئوقۇغۇچىلار 4 ياشتىن 14 ياشقىچە بولغان بالىلار ۋە ئۆسمۈرلەر بولىدۇ. قارىخانا ئادەتتە يېقىن ئەتراپتىكى مەسچىت ياكى خەلپەت (دىن ئوقۇتقۇچى) لەرنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ، ئوقۇغۇچىلار بېرىپ كېلىپ ئوقۇيدۇ. 2 ـ سى مەدرىسە بولۇپ، ئوتتۇرا، يۇقىرى دەرىجىلىك دىنىي مەكتەپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ مەخسۇس دىنىي خادىملارنى تەربىيىلەيدۇ. ئوقۇش مەزمۇنى 13 پارە ئىسلام دىنىنىڭ 13 مۇقەددەس كىتابى بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى «قۇرئان كەرىم»، «ھەدىس» لەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ ئىلمىي تەۋھىد، ئىلمىي فىقھە، ئىلمىي نۇجۇم، ئەدەبىيات ۋە ئەرەب، پارس گرامماتىكىلىرى قاتارلىقلارغا بېرىپ تاقىلىدۇ، ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى قارىخانىنى پۈتتۈرگەن مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلار بولىدۇ.

مىلادىيە 10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن، 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىغا قەدەر، قەشقەردە نۇرغۇن قارىخانا ۋە مەدرىسەلەر بار ئىدى. قەشقەر شەھەر رايونىدا ۋە ئەتراپىدىكى چوڭ ـ كىچىك كوچىلار، مەھەللە، كەنتلەردە خەلق قۇرغان قارىخانىلار 60 — 70تىن ئاشاتتى، مەدرىسە 30دىن ئاشاتتى، ناھىيە (شەھەر) لەردىمۇ 20 — 30 يەردە قارىخانا بار ئىدى، 2 — 3تىن مەدرىسە بولاتتى، 1958 ـ يىلى دىنىي ئىسلاھاتتا بۇ دىنىي ئوقۇش يۇرتلىرىنىڭ ھەممىسى تاقىۋېتىلدى.

مەدرىسلەر ئىچىدە، بىر قەدەر داڭلىقراقلىرىدىن قەشقەر خانلىق مەدرىسى، ساقىيە مەدرىسى، قاغىلىقتىكى جامە مەدرىسى، پوسكامدىكى سالك مەدرىس، گۈلباغ مەدرىسى قاتارلىقلار بۇنىڭدىن 500 نەچچە يىل ئىلگىرى سېلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە قەشقەر خانلىق مەدرىسى مىلادىيە 960 - يىلدىن 970 - يىلغا قەدەر بولغان تارىلىقتا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ 2 - چوڭ خانى مۇسا تارسلانخان تەرىپىدىن سالدۇرۇلدى، ئۇنىڭغا «خانلىق مەدرىسى» دەپ ئىسىم قويۇلدى، ئۇ شۇ چاغدىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئالىي ماتارىپ ئاپپاراتى ھېسابلىنىدۇ. مەدرىسدە تاساسەن ئىسلام دىنى خادىملىرى تەربىيىلەندى، تاساسلىق دەرسى «قۇرئان كەرىم» قاتارلىق دىنىي جەھەتتىكى زۆرۈر ئوقۇشلۇقلار بولدى، بۇنىڭدىن باشقا، ئىلمىي نوچۇم (ئاستىرونومىيە)، جۇغراپىيە، تىببىي ئىلىم ھەم باشقا تەبىئىي پەن ۋە ئەدەبىياتقا ئائىت بىلىملەر ئۆگىتىلدى. 13 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرا تاسىيادىكى مەشھۇر سىياسىئون مەسئۇت بەگ قەشقەرنى باشقۇرغان چاغدا، بۇ مەدرىسنى كېڭەيتىپ سالدى، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار ئەلگ كۆپ بولغاندا مىڭغا يەتتى، بۇ مەدرىسە ئوتتۇرا تاسىيادىكى ئەلگ چوڭ مەسئۇدىيە ئىنستىتۇتى بىلەن ئوخشاش نامدا تاتالدى. شۇنىڭدىن كېيىن قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان فېئودال يەرلىك ھاكىمىيەتلەر مەزكۇر مەدرىسنى ئۆزىنىڭ خانلىق مەدرىسىمى دەپ قارىدى. بۇ جەرياندا قەشقەر تەۋەسىدىكى نۇرغۇن داڭلىق تاخۇنلار مۇشۇ مەدرىسنى ئوقۇپ چىققانلار ئىدى.

2) مەسچىتلەر مەسچىتلەر ھېيتگاھ مەسچىتى، جۈمە مەسچىتى، ئادەتتىكى مەسچىت قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

ھېيتگاھ مەسچىتىنىڭ بىنالىرى ھەيۋەتلىك، تارىخى ئۇزۇن، سىغدىغان ئادەمى كۆپ بولۇپ، مۇسۇلمانلار ئامما‌سىنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنى ھېسابلىنىدۇ، ئۇ ئادەتتە چوڭ - چوڭ ھېيت - ئايەملەردە ئىبچىۋېتىلىپ، نامار ئوقۇلىدۇ. جۈمە مەسچىتىنىڭ كۆلىمى چوڭراق بولۇپ، تاساسەن جۈمە نامىزى ئوقۇيدىغانلار ئۆچۈن ئىبچىۋېتىلىدۇ، ئۇنىڭدا مېيىت نامىزىمۇ ئوقۇلىدۇ. ئادەتتىكى مەسچىتلەر ئۆچۈنمۇ ئىبچىۋېتىلىدۇ، مۇخلىسلار ئادەتتە نامار ئوقۇيدىغان سورۇن ھېسابلىنىدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىدە بىرقەدەر داڭلىقراق مەسچىتلەردىن قەشقەر ھېيتگاھ مەسچىتى، قاغىلىقتىكى جامە مەسچىتى، يەكەندىكى جامە مەسچىتى، ئارنا مەسچىتى قاتارلىقلار بار. ھېيتگاھ مەسچىتى 1442 - يىلى ياسالغان، يەر كۆلىمى 22.25 مو بولۇپ، تەخمىنەن 16 مىڭ 820 كۆادرات مېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭدا 60 — 70 مىڭ ئادەم نامار ئوقۇيالايدۇ، ئۇ ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئورنى ھېسابلىنىدۇ. جامە مەسچىتى 1540 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە ياسالغان، يەر كۆلىمى 3646 كۆادرات مېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭدا 5000دىن ئارتۇق ئادەم نامار ئوقۇيالايدۇ. جامە مەسچىتى 1636 - يىلدىن 1652- يىلغا قەدەر بولغان تارىلىقتا ياسالغان، كۆلىمى 1760 كۆادرات مېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭدا 1000 دىن ئارتۇق ئادەم نامار ئوقۇيالايدۇ. ئارنا مەچىتى 1470 - يىلى ياسالغان، ئۇنىڭدا 5000 دىن ئارتۇق ئادەم نامار ئوقۇيالايدۇ.

3) خانىقا ئىشان مەزھىپىدىكىلەرنىڭ پائالىيەت نۇقتىسى بولۇپ، كۆپىنچە مازارلاردا تەسىس قىلىنىدۇ. ئىشانلار بۇ يەرلەردە مۇرىتلىرىغا ۋەز ئېيتىدۇ، تەپسىر سۆزلەيدۇ، مۇرىتلارنىڭ ئىستىقامەت قىلىشىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ.

ۋىلايەت بويىچە تەسىرى چوڭراق بولغان قەدىمكى مازالاردىن 10 نەچچىسى بار، ئۇلارغا تامامەن ئىسلام دىنىنى تارقىتىش يولىدا شۆھرەت بولغان كىشىلەر ياكى ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى مەشھۇر ئەربابلار دەپنە قىلىنغان. بىر قەدەر داڭلىقراقلىرىدىن ئاپپاق خوجا مازىرى، ئوردام مازىرى، ئالتۇن مازار، يۈسۈپ قادىرخان مازىرى، زۇڭلاڭ مازىرى، ئارسلانخان مازىرى قاتارلىقلار بار.

ئاپپاق خوجا مازىرى قەشقەر شەھىرىگە جايلاشقان، ئۇ ئىسلام دىنىدىكى «ئاق تاغلىقلار» نىڭ ئىمامى

ھىدايىتۈللا دەپنە قىلىنغان جاي. ئوردام مازىرى يېڭسار ناھىيىسى بىلەن قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى تۆتىشىدىغان جايغا جايلاشقان بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ چوڭ خانى سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئەۋرىسى ئەلى ئارسلانخان دەپنە قىلىنغان جاي. خانىرىلەرگە قارىغاندا، ئارسلانخان شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شىيەنپىڭ 1 - يىلى (998 - يىلى) بۇ يەردە خوتەن بۇددىسلىرى قوشۇنى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلغاندا ئۆلگەن ۋە مۇشۇ جايغا دەپنە قىلىنغان. ئالتۇن مازار يەكەن ناھىيىسىگە جايلاشقان بولۇپ، يەكەن خانلىقىدا تۇنجى خانلار دەپنە قىلىنغان جاي ھېسابلىنىدۇ. يۈسۈپ قادىرخان مازىرى يەكەن ناھىيىسىگە جايلاشقان بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ 4 - چوڭ خانى يۈسۈپ قادىرخان دەپنە قىلىنغان جاي. زۇڭلاك مازىرى قاغىلىق ناھىيىسىگە جايلاشقان، ئۇ مىلادىيە 10 - ئەسىردىكى قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن ئۇدۇن ئوتتۇرىسىدىكى جەڭدە شەھىت بولغان مۇخلىسلارنىڭ قەبرىسى ھېسابلىنىدۇ.

4) دىنىي زاتلار يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، جايلاردىكى ئەنئەنىچىلەردە ئەلەم، مۇفتى، قازى، رەئىستىن ئىبارەت 4 ئاخۇن جايلارنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى چاڭگىلىدا تۇتاتتى. ئەلەم جايلارنىڭ دىن ئىشلىرى بويىچە ئالىي ھۆكۈمرانى بولۇپ، ئومۇمىي ھوقۇقنى چاڭگىلىدا تۇتاتتى، ئۇ «ھەززەت» دەپمۇ ئاتىلاتتى. مۇفتى دىنىي ئەقىدىلەرنى ئىزاھلاشقا مەسئۇل بولۇپ، شەرىئەتكە خىلاپ ۋەقەلەرنى بىر تەرەپ قىلاتتى، شۇڭا ئۇ ئەلەمدىن قالسا 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان ئاخۇن ھېسابلىناتتى. قازى شەرىئەتكە خىلاپلىق قىلىنغان دېلولارنى سوراشقا مەسئۇل بولۇپ، ئەلەم، مۇفتىلاردىن قالسا ئۈچىنچى ئورۇندا تۇراتتى. رەئىس جىنايى ئىشلار قانۇنىنى چاڭگىلىدا تۇتاتتى. شەرىئەتكە خىلاپلىق قىلغان مۇخلىسلارنى قازى سوراق قىلىپ، مۇفتى جىنايىتىنى بېكىتىپ، ئەلەم تەستىقلاپ، ئاندىن رەئىسنىڭ ئادەم تەشكىللەپ ئىجرا قىلىشىغا تاپشۇراتتى. جىنايىتى يېنىك بولسا جەرىمانە قويۇلاتتى، ئېغىر بولسا دەررىگە بېسىلاتتى ۋە جەرىمانە قويۇلاتتى.

مەسچىتلەردە خاتىپ، ئىمام، مەزىندىن ئىبارەت 3 دىنىي ۋەزىپىدىكى خادىم بولىدۇ، كەنت، بازارلاردىكى مەسچىتلەردە ئىمام ۋە مەزىنلا بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئىمام مەسچىت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ، مۇسۇلمانلارنىڭ ھەر كۈنى 5 ۋاخ نامازغا ئوقۇشىغا ۋە ھېيت نامازلىرىنى ئوقۇشىغا رەھبەرلىك قىلىدۇ؛ خاتىپ ھېيت نامازلىرى ۋە خەتمە قۇرئان قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ؛ مەزىن ئەزان توۋلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ. دىنىي ۋەزىپىدىكى بۇ خادىملارنىڭ چىقىمى ۋەخپى كىرىمىدىن بېرىلىدۇ ۋە مەسچىتنىڭ ھوشۇر زاكاتلىرىدىن چىقىم قىلىنىدۇ، مۇسۇلمانلارنىڭ ھەدىيە قىلىدىغانلىرىمۇ بار.

ئىشان مەزھىپىدىكىلەر بىر - بىرىگە بېقىنمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا دىنىي ۋەزىپىدىكى خادىملىرى بولىدۇ. ئىشانلارنىڭ قول ئاستىدا خەلىپە، سوپى، ھاپىز، بۇۋىلەر بولىدۇ، ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىش تەقسىماتى بولىدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، دىن ئىسلاھاتى ئارقىلىق چوڭ - چوڭ جامەلەرگە خاتىپ، ئىمام، مەزىنلەر قويۇلدى، ئادەتتىكى مەسچىتلەرگە ئىمام، مەزىنلا قويۇلدى. ئىشانلارنىڭ ھەربىرى چەكلەندى، دىنىي زاتلار ئەمگەككە قاتنىشىپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ياشايدىغان بولدى، ئاز ساندىكىلىرىگە ھۆكۈمەت تۇرمۇش يارىدەم پۇلى بەردى.

§ 3 . خرىستىئان دىنى

خرىستىئان دىنىنىڭ قەشقەر ۋىلايىتىگە تارقالغان ۋاقتى ناھايىتى ئۇزاق. مىلادىيە 10 - ئەسىردىن ئىلگىرى قەشقەرگە تارقالغان نىستۇرىيان دىنى دەل خرىستىئان دىنىنىڭ نىستۇرىيان مەزھىپى ھېسابلىنىدۇ. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ لىزۇڭ دەۋرىگە كەلگەندە، قەشقەر نىستۇرىيان دىنىنىڭ 19 - رايونى قىلىپ ئايرىلىپ،

چېركاۋلار سېلىنىدى. ئىسلام دىنى قەشقەرگە تارقالغاندىن كېيىن، نىستۇرىيان دىنى پەيدىنپەي يوقىلىپ، مەۋجۇد بولۇشتىن قالدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 18 - يىلى (1892 - يىلى) خرىستىئان دىنى يەنە شۇڭتىسيە خرىستىئان دىنى خەير - ساخاۋەت جەمئىيىتىنىڭ دىن تارقاتقۇچىلىرى تەرىپىدىن قەشقەرگە تارقالدى. دىن تارقاتقۇچى لانسىدىلىنىڭ باشلامچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم دىن تارقاتقۇچىلار قەشقەرنى مەركەز قىلىپ، پەيدىنپەي سىرتقا كېڭەيدى. خرىستىئان دىنى گۈاڭشۇ 21 - يىلى (1895 - يىلى) يەكەنگە تارقالدى، شۇەنتۇڭ 1 - يىلى (1909- يىلى) قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە تارقالدى، مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) يېڭىسارغا تارقالدى، شۇنىڭ بىلەن ئاستا - ئاستا خرىستىئان دىنىنىڭ قەشقەردە تارقىلىش توري شەكىللەندى. ئۇلار دىن تارقىتىش جەريانىدا، ئىنجىلخانا، دارىلئىتام ۋە دىنىي جەمئىيەت دوختۇرخانىلىرىنى ئېچىپ، جايلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئېتىقادى ۋە قىزىقىشىنى قولغا كەلتۈردى ھەمدە باسما زاۋۇتى قۇرۇپ، ئۇيغۇرچە «ئىنجىل»، «مۇناجات» قاتارلىق دىنىي كىتابچىلارنى تەرجىمە قىلىپ بېسىپ تارقاتتىپ، جايلاردا ئاز سانلىق مىللەت مۇرىتلىرىنى كۆپەيتتى.

گۈاڭشۇ 30 - يىلى (1904 - يىلى) شۇڭتىسيە خرىستىئان دىنى خەير - ساخاۋەت جەمئىيىتى قەشقەردە رەسمىي ۋاكالەتخانا قۇردى ھەمدە قەشقەر كونا شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدە كىچىك تېپتىكى بىر چېركاۋ سالدۇردى، 3 ئەر دىن تارقاتقۇچى، 4 ئايال دىن تارقاتقۇچى ھەر كۈنى 20 نەچچە مۇخلىس بىلەن بۇ يەردە مەسا قىلدى. مىنگونىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى) دىن كېيىن شۇڭتىسيە خرىستىئان دىنى خەير- ساخاۋەت جەمئىيىتىنى ئەنگلىيە سېتىۋالدى، دىن تارقاتقۇچىلار دوختۇرلۇق قىلىش، دىن تارقىتىش ۋاستىلىرى ئارقىلىق ئاخبارات توپلاپ، ئەنگلىيە ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) نىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، قەشقەردە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دېگەن قورچاق ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ جەمئىيەت يەنە بۇ ھاكىمىيەت ئۈچۈن گىزىت - ژۇرنال، پۇل بېسىپ بەردى. شۇ مەۋسۇملار توپەيلىدىن شىنجاڭ ئۇلكىلىك چېگرا مۇداپىئە باش ۋالىسى شېڭ شىسەي مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934- يىلى) 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا بۈيرۇق چۈشۈرۈپ، شۇڭتىسيە خرىستىئان دىنىنىڭ قەشقەردە تۈرۈشلۇق ۋاكالەتخانىسىنى تاقىۋەتتى، ئۇنىڭ كۆپ قىسىم خادىملىرى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى، شۇنىڭ بىلەن چەت ئەل دىن تارقاتقۇچىلىرىنىڭ قەشقەردىكى پائالىيىتىگە خاتىمە بېرىلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىچكىرى ئۇلكىلەردىكى بىر قىسىم دىنغا ئىشەنگۈچى خادىملار قەشقەرگە كېلىپ، ئىشلەمچى بولۇش داۋاسىدا خرىستىئان دىنىنى يەنە قەشقەرگە ئېلىپ كەلدى. 1990- يىلىدىكى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى، يەكەن ناھىيىسى، پوسكام ناھىيىسى، قاغىلىق ناھىيىسىدە خرىستىئان دىنىي مۇرىتلىرى پائالىيەت ئېلىپ بارغان، ئاز دېگەندە 20 — 30 كىشى، كۆپ بولغاندا 100 نەچچە كىشى ھەرىكەت قىلغان. ئۇلارنىڭ رەسمىي دىنىي ۋەزىپىدىكى خادىملىرى يوق، چېركاۋلىرىمۇ يوق، ئەمما قەرەللىك ھالدا ئۆزلىرى سايلاپ چىققان چاقىرغۇچىلارنىڭ ئۆيىگە يىغىلىپ، «ئىنجىل»، «مۇناجات» ئوقۇپ، مەسا قىلغان. جايلاردىكى مۆكۈمەتلەر ئۇلارنى باشقۇرۇشقا باشلىدى.

§ 4 . دىن باشقۇرۇش ئەھۋالى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ئىسلام دىنى ئۆز مۇرىتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى، ئائىلە تۇرمۇشى، جەمئىيەتنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىغا ئارىلىشاتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، دىنىنىڭ ھۆكۈمەت باشقۇرىدىغان قانۇن، ماتارىپ، نىكاھ قاتارلىق ئىشلارغا ئارىلىشىشى قەتئىي مەنئى قىلىنىدى؛ پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى بىر قاتار سىياسەت، قانۇن، بەلگىلىمىلەرنى تۆۋۈپ چىقىپ، پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ۋە نورمال دىنىي پائالىيەتلىرىگە كاپالەتلىك قىلدى، دىنىي سورۇنلار ۋە دىنىي پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە كۈچەيتتى.

1958 - يىلى ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلمىدىغان ۋە زىيان يەتكۈزىدىغان، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ سىياسەت، ئەمىر- پەرمانلىرى بىلەن بىۋاسىتە توقۇنۇشىدىغان دىنى تۈزۈملەر ئىسلاھ قىلىندى. دىنىي زاتلارغا تەربىيە بېرىش ئارقىلىق ۋاراسلىق قىلىپ كېلىنمۇۋاتقان ئىمامىلىق تۈزۈمى، مەسچىت، مازارلارنىڭ بېرىڭە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى، مەسچىتلەرنىڭ ئەمگەك ھاشار تۈزۈمى، مەجمۇرلاش خاراكتېرىدىكى دىنىي سېلىق تۈزۈمى، دىنغا ئىشەنمىگۈچىلەرگە زورلانغان، ئىشلەپچىقىرىشقا توسقۇنلۇق قىلىدىغان ۋە مال - مۈلۈكنى ئىسراپ قىلىدىغان دىنىي پائالىيەت تۈزۈمى، نىكاھ ئەركىنلىكىگە ئارىلىشىدىغان ۋە ئايالالارنى ئېزىدىغان، كەمسىتىدىغان تۈزۈملەر، بالىلارنى دىنىي ئەقىدە ئۆگىنىشكە ۋە روزى تۇتۇشقا زورلاش تۈزۈمى، ئاممىنىڭ مەدەنىيەت، كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى چەكلەش تۈزۈمى، ئاخۇنلار ئەمگەككە قاتناشماسلىق تۈزۈمى، مۇسۇلمانلارغا دىنىي جازا بېرىش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. بۇ جەھەتتىكى ئىسلاھاتلار ئارقىلىق، دىنىنىڭ فېئودالىق ئىقتىسادىي بازىسى گۈمران قىلىندى، مەسچىت، مازارلارنىڭ ۋەخپە يەرلىرى، چارۋىچىلىق مەيدانلىرى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كوللېكتىپ ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان فېئودالىق تۈزۈمگە خاتىمە بېرىلدى، دىنىي فېئودالىق ئىمتىيازلار، جۈملىدىن مەسچىتلەر مەھكىمە شەرئى تەسىس قىلىش، ھەق - تەلەپ دەۋالىرىغا، نىكاھ ئەركىنلىكىگە ئارىلىشىش، ئايالالارنى ئېزىش ۋە كەمسىتىش، مەدەنىيەت - ماتارىپ ئىشلىرىغا ئارىلىشىش قاتارلىقلار بىكار قىلىندى؛ بۇنىڭدىن باشقا، جەمئىيەت تەرتىپى، خىزمەت تەرتىپىگە توسقۇنلۇق قىلىدىغان، ئاممىنىڭ مەدەنىيەت، كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى چەكلەيدىغان، ئاممىنىڭ جىسمانىي، مەنىۋى ساغلاملىقىغا خەۋپ- خەتەر يەتكۈزىدىغان قالاق ئادەتلەرمۇ سوتسىيالىزم جەمئىيىتىگە ماسلاشقان ھالدا ئىسلاھ قىلىندى، ئۇزاق مۇددەت مۇسۇلمانلار ئاممىسىنىڭ يەلكىسىدىن بېسىپ تۇرغان مەنىۋى ۋە ماددىي جەھەتلەردىكى سېلىقلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، پارتىيېنىڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدىكى ئىناۋىتى كۈچەيتىلدى. 1966 - يىلدىن 1976- يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا، «سول» سىياسەت يولغا قويۇلۇپ، تۇرغۇنلىغان مەسچىت، ئىبادەتخانىلار تاقىۋېتىلدى، دىنىي زاتلار تارقىتىۋېتىلدى، بۇ دىنغا ئىشەنگۈچى ئامما بىلەن پارتىيە ئوتتۇرىسىدا ئازارلىق پەيدا قىلدى.

دۆلەت، ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى دىنىي زاتلار بىلەن سەمىمىي سۆھبەتلەشمەكتە.

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، دىن سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر بىر قىسىم مەسچىتلەرنى دىنغا ئىشەنگۈچى ئاممىغا قايتۇرۇپ بېرىشنى تەستىقلىدى، چېقىۋېتىلگەن مەسچىتلەرنى چېقىۋەتكۈچى ئورۇن مەسئۇل بولۇپ زىيانىنى تۆلەپ بەردى، دىن باشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق، ئۇنى ئامما ئۆزى ياسىدى. 1984 - يىلغا كەلگەندە، ۋىلايەتتىكى ناھىيە (شەھەر) لەردە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر كەنتكە بىردىن مەسچىت توغرا كەلدى، ھەتتا بەزى كەنت ئاھالە گۇرۇپپىلىرىدا پائالىيەت سورۇنىمۇ بار بولدى، بۇ، دىنغا ئىشەنگۈچى ئاممىنىڭ تەلىپىنى تولۇق قاندۇردى. ئەمما بىر قىسىم كىشىلەر ھۆكۈمەتنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى خاتا چۈشىنىپ، دىن قويۇۋېتىلدى، ھۆكۈمەتنىڭ كارى بولمايدىغان بولدى دەپ قاراپ، ئۆزى ئىختىيار قىلىپ پۈل ئىشانە

قىلىش، مەبلەغ جۇغلاش ئارقىلىق كەلگۈسىدە مەسچىت ياسىدى، ھەتتا شەخسلەر ئاچقان دىنىي مەكتەپلەرمۇ بارلىققا كەلدى. ئاخۇنلار نىكاھقا ئارىلاشتى، باشقىلارنى دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشقا زورلايدىغان ئەھۋاللار ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كەلدى. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتلەر پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ دىن سىياسىتىنىڭ چوڭقۇر ۋە ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىش ئۈچۈن، دىنىي زاتلارنىڭ سۆھبەت يىغىنىنى ئېچىپ، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ دىن سىياسىتىنى ئۆگەندى ۋە مۇزاكىرە قىلدى، بارلىق دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ قانۇن - تۈزۈم يولىغا كىرگۈزۈلۈشى، ئاممىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى بولىدىغانلىقى، دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىنىڭمۇ بولىدىغانلىقى، دىننىڭ دۆلەتنىڭ مەۋقۇرى، ئەدلىيە، ماارىپ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقى قاتىتا تەكىتلەندى. دىندىن پايدىلىنىپ قانۇنسىز پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىش ۋە دىنىي تونۇغا ئورۇنۇۋېلىپ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىش بىلەن شۇغۇللانغان بۇزۇق كىشىلەرگە قەتئىي زەربە بېرىلدى، دىنىي ئەسەبىيلىك چەكلەندى.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1988 - يىل 11 - ئايدا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى»نى تارقاتتى. قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتلەر يۇقىرىنىڭ يولىورۇقى بويىچە ئۆگىنىش كۈرسىلىرى ئېچىپ، دىنىي زاتلارنى بۇ بەلگىلىمىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللىدى، ھەمدە دىنغا ئىشەنگۈچى بارلىق ئاممىغا تەشۋىق قىلدى، دىنىي زاتلارنى ئىسلام دىنى شەرئىتى ۋە دىن ئەخلاقى بويىچە، سوتسىيالىستىك ئەخلاق تەلىپىگە ماس كېلىدىغان ئىجابىي ئامىللاردىن پايدىلىنىپ، ئاممىغا ۋەتەنپەرۋەرلىك، دىننى سۆيۈش، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىغا رىئايە قىلىش، سوتسىيالىستىك قانۇنلۇشقا ئاكتىپ قاتنىشىش توغرىسىدا تەربىيە بېرىشكە يېتەكلىدى.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1990 - يىل 8 - ئايدا يەنە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى» ۋە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي ۋەزىپىدىكى خادىملارنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى»نى ئېلان قىلدى. بۇ ئىككى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ۋىلايەت، ناھىيىدىن ئىبارەت 2 دەرىجىلىك ئورۇنلاردا دىن باشقۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى، يېزا - بازارلاردا دىنىي پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇش كومىتېتلىرى قۇرۇلدى، مەۋرۇي كەنتلەردە دىنىي پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى، مەسچىتلەردە مەسچىت باشقۇرۇش ھەيئىتى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن 4 دەرىجىلىك دىنىي پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇش تورلىرى شەكىللەندى ھەمدە باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ناھىيە (شەھەر) بىلەن يېزا (بازار) لار، يېزا (بازار) لار بىلەن كەنتلەر، كەنتلەر بىلەن مەسچىت باشقۇرۇش ھەيئەتلىرى مەسئۇلىيەتنامە ئىمزالاپ، ئۆز ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ، زىچ ماسلىشىپ، دىنىي پائالىيەتلەرنى ياخشى باشقۇردى.

1990 - يىل 7 - ئايدىن كېيىن، جايلار بىر يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ۋىلايەت بويىچە دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى تەرتىپكە سالدى ۋە تىزىملىدى. بۇنىڭدىن كېيىن مەسچىتلەرنى رېمونت قىلغان، كېڭەيتكەن، قايتا سالغاندا ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈش لازىملىقى ئېنىق جاكارلاندى، ئۆز ئالدىغا ئىش باشلاشقا ۋە ئاممىغا سېلىق چېچىشقا رۇخسەت قىلىنمىدى، بارلىق ئىئانىلەرنىڭ ھەممىسى ئاممىنىڭ ئۆز ئىختىيارىدا بولۇشى، قالايمىقان سېلىق چاچقۇچىلارغا قانۇن بويىچە جازا كۈرۈلىدىغانلىقى بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دىنىي زاتلاردىن ئىمتىھان ئېلىنىپ، ئارخىپ تۈرغۇزۇلدى، دىنىي ۋەزىپە ئۆتەش سالاھىيەتنامىسى تارقىتىلدى. تەرتىپكە سېلىش، ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق، تەستىقتىن ئۆتكۈزمەي تۇرۇپ، مەسچىتلەرنى ئۆز مەيلىچە قايتا سېلىش، كېڭەيتىش قىلمىشلىرى مەنئى قىلىندى. قانۇن - نىزام، سىياسەتلەرگە رىئايە قىلمىغان بىر قىسىم دىنىي زاتلارنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش سالاھىيىتى بىكار قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە دىنىي زاتلارنىڭ ئۆگىنىش، دوكلات قىلىش تۈزۈمى ئورنىتىلدى، يېزا (بازار) لار ھەر ئايدا بىر قېتىم، كەنتلەر ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم دىنىي زاتلارنى يىغىپ، ئۆگىنىش قىلدى، ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۆگىنىپ، بىر تەرەپتىن دىنىي پائالىيەت جەريانىدا كېلىپ چىققان مەسىلىلەرنى دوكلات قىلدى، ھەل قىلىش چارىلىرىنى مۇزاكىرە قىلىپ ئوتتۇرىغا قويدى. يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئىجتىمائىي مۇقىملىققا پايدىسىز ئەھۋاللار بىخ ھالىتىدە تۇگىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن بارلىق دىنىي پائالىيەتلەر قانۇن - تۈزۈم يولىغا سېلىندى.

بەشىنچى قىسىم

تېرىقچىلىق

بەشىنچى قىسىم

تېرىقچىلىق

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش تارىخى ئۇزۇن. ۋىلايەت تەۋەسىدىكى قەشقەر دەريالىق يەكەن دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىنىدىكى تۇزلاقلىك رايون بىر قەدىمىي بوستانلىق بولۇپ، يىراق قەدىمىي دەۋردىلا ئىنسانلار بۇ جايدا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ۋىلايەت تەۋەسىدە دېھقانچىلىق خېلى راۋاجلانغانىدى، «خەننامە»دە «سۇلىدىن ئاشلىق، ئۇزۇم، ھەر خىل مېۋە - چېچە چىقىدۇ، ئېتىزلارغا قىغ قويۇلىدۇ»، سارىقول قاتارلىق بەگلىكلەردە ئېتىزلار ساكارائولىنىڭ «ۋاكالىتەن باشقۇرۇش، ۋاكالىتەن تېرىش»غا بېرىلەتتى دەپ خاتىرىلەنگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ يۈئېپىڭ 17 - يىلى (74-يىلى) بەن چاۋ سۇلىغا كەلگەندە ھەمدە بۇ يەرنى بازا قىلىپ شىمالىي ھونلارغا زەربە بەرگەندە، «بۇ يەرنىڭ يەرلىرى مۇنبەت ۋە كەڭرى، ئۆسۈملۈكلىرى بۈك - باراقسان ئۆسىدۇ» دەپ ماختىغانىدى، بۇ شۇ چاغلاردا بۇ جايىنىڭ تېرىنچىلىقىنىڭ ناھايىتى تەرەققىي تاپقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ، ۋېي، جىن سۇلالىسى دەۋرلىرىدە، ۋىلايەت تەۋەسىدە كېۋەز كەڭ كۆلەمدە تېرىلىشقا باشلىدى. بۈگۈنكى كۇندە سارالبېشى توققۇزساراي خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان پاختا توقۇلمىلىرى، مەشئەل پاختا، پاختا رەخت، چىگىت قاتارلىق نەرسىلەر بۇنى ئىسپاتلايدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۈرت خاتىرىسى»دە ساكارائول (بۈگۈنكى يەكەن ئىتراپى)، سۇلى (بۈگۈنكى قەشقەر، قەشقەر يېڭىشەھەر ئىتراپى) قاتارلىق تۇزلاقلىقلاردىكى ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ «يەرلىرى مۇنبەت، زىرائەتلىرى بولۇق، دەل - دەرەخلىرى بۈك - باراقسان، مېۋە - چېۋىلىرى ئوخشىغان» دەپ خاتىرىلەنگەندىن باشقا، يەنە ئۇنىڭدا تاغلىق رايوندىكى كاۋانتا بەگلىكى (بۈگۈنكى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى ئىتراپى) دە «قاتمۇ - قات تاغلار بىر - بىرىگە تۇتاشقان، تۇزلاقلىقلىرى تار» بولسىمۇ، لېكىن «ئارپا، بۇغداي كۆپ ئۆستۈرۈلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. دېمەك، ئەينى زاماندا ۋىلايەت تەۋەسىدە تېرىنچىلىق ناھايىتى كەڭ تارقالغان. مەڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، يەكەن خانلىقى تەۋەسىدە بۇغداي، شال، تېرىق، ئارپا، قوناق، سۇلۇ، ماش - پۇرچاق، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، كۆكتات، ئاپتاپپەرەس، بېدە قاتارلىقلار تېرىلىدىغان بولدى. زىرائەت تۈرلىرى كۆپەيدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ «ئۇجمە قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەر ئىنتايىن كۆپ بولغان»، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە بىلەن تولغان جاي بولۇپ قالدى، بولۇپمۇ باغۋەنچىلىك ھۇنەر - سەنئىتىدە داڭق چىقاردى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئۇزاق تارىخىي ئۆزگىرىش ئارقىلىق، ۋىلايەت تەۋەسىدە فېئودال يانچىلىق تۈزۈمىنى ئاساسىي بەلگە قىلغان دېھقانچىلىق شەكىللەندى. فېئودالىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر توسقۇنلۇق قىلغانلىقتىن، تېرىنچىلىق ئۆزۈن مۇددەت بىر ئىزدا توختاپ قالدى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى قالاق، ئىگىلىك باشقۇرۇش يىرىك ھالەتتە تۇرۇپ كەلدى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى)، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى يەكەن ناھىيىسىدە ئاشلىقنىڭ مو بېشى ھوسۇلى ئاران 24.6 كىلوگرام، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە ئاران 69.71 كىلوگرام بولدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە تەرەققىيات سەۋىيىسىدە ئىنتايىن زور ئۆزگىرىش ۋە ئۆسۈش بولدى، ئۇ 5 تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتتى.

بىرىنچى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىل (1949 - يىلدىن 1957 - يىلغا قەدەر). بۇ مەزگىلدە كونا ھاكىمىيەت پاچاقلىنىپ، يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلدى، باندىتلارنى تازىلاش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، ئۆسۈمنى ئازايتىش، يەر ئىسلاھاتى، فېئودالىلىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىگە خاتىمە بېرىش ئارقىلىق يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە راۋاجلاندۇرۇلدى. ۋىلايەت بويىچە تېرىلغۇ يەرلەر كۆلىمى 1949 - يىلدىكى 4 مىليون 406 مىڭ مودىن كۆپەيىپ، 1957- يىلى 6 مىليون 249 مىڭ موغا يېتىپ، 41.4% ئاشتى. يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.46% تىن ئاشتى. ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 4 مىليون 145 مىڭ مودىن كۆپەيىپ، 5 مىليون 712 مىڭ موغا يېتىپ، 37.8% ئاشتى، ۋىلايەت بويىچە ئېگىز زىرائەتلىرىنىڭ تېرىلىش كۆلىمى 153 مىڭ 100 مودىن ئېشىپ، 535 مىڭ 600 موغا يېتىپ، 2.5 ھەسسە كۆپەيدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق كۆلىمى ئاساسلىقى كۆمىسقوناق، شال قاتارلىقلارنىڭ 144 مىڭ 800 مودىن كۆپەيىپ، 433 مىڭ 100 موغا يېتىپ، 1.99 ھەسسە ئاشتى، ئېگىزغا تېرىلىدىغان كۆكتات، يەم - خەشەك كۆلىمى 8300 مودىن كۆپەيىپ، 23 مىڭ 100 موغا يەتتى. مۇشۇ مەزگىلدە، بىرىنچى تېرىم ۋە ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي ھوسۇلىمۇ، بىرلىك ھوسۇلىمۇ ئېشىپ باردى؛ ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي ھوسۇلى 1949 - يىلدىكى 235 مىڭ 400 تونىدىن كۆپەيىپ، 1957 - يىلى 375 مىڭ 600 تونىغا يېتىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5.3% تىن ئېشىپ باردى. پاختىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1949- يىلدىكى 3000 تونىدىن كۆپەيىپ، 1957 - يىلى 10 مىڭ 500 تونىغا يەتتى، ياغلىق دانىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1949 - يىلدىكى 4700 تونىدىن كۆپەيىپ، 1957 - يىلى 9900 تونىغا يېتىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 8.6% تىن ئېشىپ باردى. ئاشلىق، پاختا، ياغلىق دانلارنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىدا ئېشىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى.

بۇغداي ئورۇش

ئىككىنچى، خەلق گۇڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلى (1958 - يىلىدىن 1962 - يىلىغا قەدەر). بۇ مەزگىلدە قەشقەر ۋىلايىتىدە سۇ ئىنشائاتلىرى ياساش ۋە بوز يەر ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلىشنى مەركەز قىلغان يېزىلارنىڭ «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى، تېرىلغۇ

يەر كۆلىمى، تېرىش كۆلىمى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئاشتى. ئەمما، يېزىلاردا يۇقىرى كۆرسەتكۈچ، يۇقىرى دەرىجىدە ھەللە - پاراق ئېلىش ۋە ئاشلىق سېتىۋېلىش، مۇبالىغىچىلىك شاملى، مۇلۇكنى ئومۇملىشىش قىلىۋېتىش شاملى ۋە قارىغۇلارچە قوماندانلىق قىلىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلگەنلىكتىن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى گاھى ئۆرلەپ، گاھى پەسلەپ كەتتى. مۇشۇ مەزگىلدە ۋىلايەت بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 1958 - يىلىدىكى 6 مىليون 249 مىڭ 300 مودىن كۆپەيىپ، 1962 - يىلى 6 مىليون 902 مىڭ 700 موغا يېتىپ، %10.5 ئاشتى؛ زىرائەتلەرنىڭ بىرىنچى تېرىم ۋە ئېگىزغا تېرىلغان ئومۇمىي كۆلىمى 1958- يىلىدىكى 6 مىليون 471 مىڭ 900 مودىن كۆپەيىپ، 1962 - يىلى 7 مىليون 301 مىڭ 500 موغا يېتىپ، %12.8 ئاشتى. ۋىلايەت بويىچە بىرىنچى تېرىم ۋە ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى: ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ 1958 - يىلىدىكى 445 مىڭ 400 تونىدىن ئازىيىپ، 1962 - يىلى 443 مىڭ 300 تونىغا چۈشۈپ قېلىپ، %4.96 كېمەيدى؛ پاختىنىڭ 1958 - يىلىدىكى 17 مىڭ 100 تونىدىن ئازىيىپ، 1962- يىلى 11 مىڭ 100 تونىغا چۈشۈپ قېلىپ، %35.1 كېمەيدى. ياغلىق دانىنىڭ 1958 - يىلىدىكى 11 مىڭ 500 تونىدىن ئازىيىپ، 1962 - يىلى 8800 تونىغا چۈشۈپ قېلىپ، %23.5 كېمەيدى، ۋىلايەت بويىچە زىرائەتلەرنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئازىيىپ كەتتى.

ئۇچىنچى، «ئۇچ يىللىق تەبىئىي ئاپەت» دىن كېيىنكى يېزا ئىقتىسادىنى تەڭشەش مەزگىلى (1963 - يىلىدىن 1966 - يىلىغا قەدەر). 1962 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ۋە ئىقتىسادىي سىياسەتلەر تەڭشەلدى، يېزا نوپۇسى تۇراقلاشتۇرۇلدى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا قايتا ئۆرلەش، تەرەققىي قىلىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. ۋىلايەت بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 1963 - يىلىدىكى 6 مىليون 948 مىڭ 800 مودىن كۆپەيىپ، 1966 - يىلى 7 مىليون 250 مىڭ 300 موغا يېتىپ، %4.34 ئاشتى؛ بىرىنچى تېرىم ۋە ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتلەر كۆلىمى 1963 - يىلى 7 مىليون 417 مىڭ 300 مودىن كۆپەيىپ، 1966- يىلى 7 مىليون 955 مىڭ 200 موغا يېتىپ، %7.3 ئاشتى؛ كېۋەز كۆلىمى 1963 - يىلىدىكى 789 مىڭ 800 مودىن كۆپەيىپ، 1966 - يىلى 1 مىليون 42 مىڭ 100 موغا يېتىپ، تۇنجى قېتىم 1 مىليون مو كېۋەز تېرىش ئۆتكىلىدىن ئۆتتى. زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتىمۇ، بىرلىك مەھسۇلاتىمۇ ئۆستى.

تۆتىنچى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلى (1967 - يىلدىن 1977 - يىلىغىچە). بۇ مەزگىلدە ئىجتىمائىي داۋالغۇش يېزىلارنىڭ مۇقىملىقىغا ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر يەتكۈزدى، تۈرلۈك زىرائەتلەرنىڭ نىسبىتى بۇزۇلۇپ كەتتى. ۋىلايەت بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىدە يىلمۇ يىل ئازىيىش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى. 1967 - يىلىدىكى 7 مىليون 311 مىڭ 400 مودىن ئازىيىپ، 1977 - يىلى 6 مىليون 620 مىڭ 400 موغا چۈشۈپ قالدى؛ زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى 1967 - يىلىدىكى 8 مىليون 103 مىڭ 400 مودىن ئازىيىپ، 1977 - يىلى 7 مىليون 507 مىڭ 800 موغا چۈشۈپ قالدى. زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتىدا ئاشلىق مەھسۇلاتى ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىم بولدى، پاختىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتىدا تۆۋەنلەش كۆرۈلدى، ياغلىق دانىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى گاھى ئۆرلەپ، گاھى چۈشۈپ تۇردى.

بەشىنچى، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، تەرەققىيات مەزگىلى (1978 - يىلىدىن 1990 - يىلىغىچە). 1978- يىلى چ ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنى ئېچىلغاندىن كېيىن، يېزىلاردا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى، يېزىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى تەڭشەلدى، يېزا ھەمكارلىق ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى ۋە مۇستەھكەملەندى، ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلار ۋە دېھقانلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك باشقۇرۇش ھوقۇقى كېڭەيتىلدى، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىشنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان مەسئۇلىيەت تۈزۈمى كەڭ يولغا قويۇلدى، دېھقانچىلىق - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىش باھاسى پەيدىنپەي يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، يېزىلاردا بىر قىسىم باج كېمەيتىلدى ۋە

كەچۈرۈم قىلىندى، يېزا ئىگىلىكىگە سېلىنمىدىغان سېلىنما كۆپەيتىلدى. مۇشۇ مەزگىلدە، تېرىقچىلىقنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى پائال ۋە سالماق قەدەم بىلەن تەڭشىلىپ، ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى مۇۋاپىق ئازايتىلدى، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيتىلدى، تەبىئىي بايلىق ئۈستۈنلۈكىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، «ئاساسىي مۇجۇمنى بىرلىك مەھسۇلاتقا قارىتىش، ئومۇمىي مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇلدى. ئۇلايەت بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 1978 - يىلى 6 مىليون 621 مىڭ 500 مودىن 5 مىليون 893 مىڭ موغا ئازايتىلدى، يەنى 5.4% ئازايدى، زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى 1978 - يىلىدىكى 7 مىليون 632 مىڭ 500 مودىن 7 مىليون 299 مىڭ 900 موغا ئازايتىلدى، يەنى 5% ئازايدى. ئۇلايەت بويىچە زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى مۇنداق بولدى: ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1978 - يىلىدىكى 615 مىڭ تونىدىن كۆپەيىپ، 1990 - يىلى 1 مىليون 101 مىڭ 300 تونىغا يېتىپ، 79% ئېشىپ، تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى؛ پاختىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1978 - يىلىدىكى 16 مىڭ 300 تونىدىن كۆپەيىپ، 1990- يىلى 135 مىڭ 400 تونىغا يېتىپ، 7.3 ھەسسە ئېشىپ، تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى رېكورت يارىتىلدى؛ ياغلىق دانىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1978 - يىلىدىكى 13 مىڭ 700 تونىدىن كۆپەيىپ، 26 مىڭ 200 تونىغا يېتىپ، 91% ئاشتى. ئۇلايەت بويىچە زىرائەتلەرنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىمۇ بىر قەدەر زور ھەجىمدە ئاشتى. 1990 - يىلى ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 247 كىلوگرامغا يېتىپ، 1978 - يىلىدىكى 99.5 كىلوگرامدىن 1.48 ھەسسە ئاشتى، پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 76 كىلوگرامغا يېتىپ، 1978- يىلىدىكى 19.5 كىلوگرامدىن 2.9 ھەسسە ئاشتى، ياغلىق دانىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 223 كىلوگرامغا يېتىپ، 1978- يىلىدىكى 76.5 كىلوگرامدىن 1.92 ھەسسە ئاشتى. بۇ مەزگىلدە، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى يېرىك ئىگىلىكتىن تۈجۈپلىك ئىگىلىككە قاراپ بۇرالدى، ئاشلىق، پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى تۆۋەن مەھسۇلات ھالىتىدىن ئوتتۇرا مەھسۇلات سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈلدى؛ ئاشلىق يۆتكەپ كىرىدىغان ھالەت ئاشلىق يۆتكەپ چىقىرىدىغان ھالەتكە ئۆزگەردى، ئۇلايەت ئاشلىقتا ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنىدىغان بولدى. 1978 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە، ئۇلايەت بويىچە جەمئىي 150 مىليون جىڭ ئاشلىق يۆتكەپ كېلىنگەندى، 1984 - يىلى ئاشلىق يۆتكەپ كىرىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلىپ، سىرتقا جەمئىي 66 مىليون كىلوگرام ئاشلىق يۆتكەپ بېرىلدى. كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە ئاشلىق 1978 - يىلىدىكى 271.8 كىلوگرامدىن كۆپەيىپ 410 كىلوگرامغا يەتتى، مۇتلەق كۆپ ساندىكى يېزا - كەنتلەر نامراتلىق تېپىدىن تويۇنۇش - كىيىنىش تېپىغا ئۆتتى، دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 1979 - يىلىدىكى 85.78 يۈەندىن كۆپەيىپ، 1990 - يىلى 600 يۈەنگە يەتتى، نامرات ئائىلە 1985 - يىلىدىكى 138 مىڭدىن ئازىيىپ، 1990- يىلى 30 مىڭ 200 ئائىلىگە چۈشۈپ، 78.2% ئازايدى.

I باب

ئاپپارات، قوشۇن

§1. ئاپپارات

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا قەشقەر دوتەي مەھكىمىسى باش بوغ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭدا

ئوقەتچىلىك، مالىيە، ماتارىپ، ئىچكى ئىشلاردىن ئىبارەت 4 بۆلۈم تەسىس قىلىندى. مىنگونىاق 18 - يىلى (1929 - يىلى) غا كەلگەندە دوتەيلىك مەمۇرىي رايونغا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، باش مەمۇر مەھكىمىسىدە يەنىلا ئوقەتچىلىك قاتارلىق بۆلۈملەر تەسىس قىلىندى. مىنگونىاق 32 - يىلى (1943 - يىلى) باش مەمۇر مەھكىمىسى مەمۇرىي مۇپەتتىش ۋالىي مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئوقەتچىلىك بۆلۈمى قۇرۇلۇش بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. بۇ مەزگىلدە ھەر قايسى ناھىيىلەردە مۇناسىپ ئاپپاراتلار تەسىس قىلىنىپ، يېزا ئىگىلىكى قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل قىلىندى، بىراق، يېزا ئىگىلىكىگە باشتىن ئاخىر سىلىنمىدى.

1950 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى شىنجاڭ ئۇلكىلىك 3 - مەمۇرىي رايونى (قەشقەر ۋىلايىتى) مۇپەتتىش ۋالىي مەھكىمىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئەسلىدىكى ئاپپاراتلار ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىنى باشقۇرىدىغان قۇرۇلۇش بۆلۈمىنى ساقلاپ قالدى. 1954 - يىل 8 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىاق قارىسىقىدا قۇرۇلۇش باشقارمىسى تەسىس قىلىندى، ئۇنىاق ئىچىدە دېھقانچىلىق-ئورمانچىلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، ۋىلايەتنىاق دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى بىر تۇتاش باشقۇردى. 1956 - يىل 6 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىگە قوشۇۋېتىلدى، 7 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتى تەشكىللىنىپ، ئۇنىاق قارىسىقىدا قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1959 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلۇش بۆلۈمى دېھقانچىلىق-چارۋىچىلىق ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، 1962 - يىل 5 - ئايدا يەنە، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» قانات يايدۇرۇلغاندىن كېيىنكى 2 - يىلى 3 - ئاينىاق 20 - كۈنى قەشقەر شۆبە ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، ئۇنىاق قارىسىقىدا دېھقانچىلىق-چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، 1969 - يىل 4 - ئاينىاق 12 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، ئۇنىاق قارىسىقىدا ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، ئۇنىاق ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىگە مەسئۇل دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 1971 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسىنىاق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى دېھقانچىلىق ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1974 - يىل 2 - ئاينىاق 1 - كۈنى دېھقانچىلىق ئىدارىسى دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1979 - يىل 2 - ئاينىاق 20 - كۈنى ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىگە ئۆزگەرتىلىپ، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق ئىدارىسى ساقلاپ قېلىندى. كېيىنكى يىلى 7 - ئاينىاق 2 - كۈنى ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق ئىدارىسى دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1981 - يىلى دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق باشقارمىسى بۆلۈۋېتىلىپ، دېھقانچىلىق باشقارمىسى، ئورمانچىلىق باشقارمىسى قۇرۇلدى.

80 - يىللارنىاق ئوتتۇرا، كېيىنكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قەشقەر باغۋەنچىلىك - مېۋە - چېۋە تەرەققىيات مەركىزى، پىلىچىلىك - يىپەكچىلىك تەرەققىيات مەركىزى، ۋىلايەتلىك يېزا ئىقتىسادى مەركىزىي پونكىتى، باغۋەنچىلىك - پىلىچىلىك بۆلۈمى، يەر باشقۇرۇش ئىشخانىسى قۇرۇلدى. بۇ جەريانداقەشقەر، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، يوپۇغا، پەيزاۋات، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت، مارالبېشى، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىن ئىبارەت 12 ناھىيە (شەھەر) دىمۇ مۇناسىپ ھالدا يېزا ئىگىلىك ئاپپاراتلىرى قۇرۇلدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ۋىلايەتنىاق يېزا ئىگىلىك كارخانا - كەسىپىي ئورۇنلىرىدىن: قەشقەر يېزا ئىگىلىك مەكتىپى، قەشقەر ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورنى، ۋىلايەتلىك ئۇرۇق باشقۇرۇش پونكىتى، ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش مەركىزى پونكىتى، باغۋەنچىلىك - مېۋە - چېۋە تەرەققىيات مەركىزىي پونكىتى، پىلىچىلىك - يىپەكچىلىك تەرەققىيات مەركىزى، قەشقەر ھايۋانات - ئۇسۇملۇك كارانتىن ئورنى، يېزا ئىگىلىك رادىئو مەكتىپىنىاق قەشقەر شۆبىسى، يېزا ئىگىلىك مەكتىپىنىاق ئېنېرگىيە ئىشخانىسى، قەشقەر يىپەك فابرىكىسى قاتارلىقلار بار بولدى.

§ 2 . قوشۇن

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 50 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرى، ھەر يىلى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى يېزا ئىگىلىك ئالىي تېخنىكوم ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوملىرىنى پۈتتۈرگەن بىر تۈركۈم ئوقۇغۇچى تەقسىم قىلىنىپ، يېزا ئىگىلىك تارماقلىرى تولۇقلاندى. 70 - يىللارغا كەلگەندە، ژىلايەتنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى، جەمئىي ئىشچى - خىزمەتچى 1905كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە مەمۇرىي كادىر 249، كەسپىي تېخنىكا خادىم 277.

1983 - يىلى ژىلايەت بويىچە يېزا ئىگىلىك ئورۇنلىرىدا 4085 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە يەكەن ناھىيىسىدە 874، قاغىلىق ناھىيىسىدە 750، يوپۇغا ناھىيىسىدە 547، پەيزاۋات ناھىيىسىدە 131، مەكىت ناھىيىسىدە 148، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە 8. تۈرلۈك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا كادىرى 750 گە يېتىپ، ئىشچى - خىزمەتچى ئومۇمىي سانىنىڭ 18.36%نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە، تولۇق كۇرسنى پۈتتۈرگەنلەر 97 (12.9%نى ئىگىلەيدۇ)، مەخسۇس كۇرسنى پۈتتۈرگەنلەر 74 (9.8%نى ئىگىلەيدۇ)، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر 481 (64.1%نى ئىگىلەيدۇ)، ئوقۇش تارىخى يوقلار 78 (13.2%نى ئىگىلەيدۇ)؛ كەسپىي قوشۇن، ئاگرانوملۇق، ئۆسۈملۈك ئاسراش، تۇپراق ئوغۇت، باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىك، يېزا ئىقتىسادى، مالىيە - بوغالتىرلىق قاتارلىق 18 كەسىپتىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ ئىچىدە ئاگرانوم، ئۆسۈملۈك پەرۋىش قىلىش كەسپىدىكىلەر 480 (ئومۇمىي سانىنىڭ 64%نى ئىگىلەيدۇ)، ئۆسۈملۈك ئاسراش كەسپىدىكىلەر 79 (10.53%نى ئىگىلەيدۇ)، پىلىچىلىك كەسپىدىكىلەر 36 (4.8%نى ئىگىلەيدۇ)، باغۋەنچىلىك كەسپىدىكىلەر 32 (4.3%نى ئىگىلەيدۇ)، يېزا ئىقتىسادى كەسپىدىكىلەر 24 (3.2%نى ئىگىلەيدۇ)، تۇپراق ئوغۇت كەسپىدىكىلەر 10 (1.3%نى ئىگىلەيدۇ)، مالىيە، بوغالتىرلىق كەسپىدىكىلەر 32 (4.3%نى ئىگىلەيدۇ)، باشقا كەسپىتىكىلەر 1.54%نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئاگرانوم 112 بولۇپ، ئومۇمىي ئادەم سانىنىڭ 14.9%نى؛ يارداملىچى ئاگرانوم 151 بولۇپ، 20.1%نى؛ تېخنىك 91 بولۇپ، 12.1%نى؛ كەسپىي ئۇنۇملۇق يوقلار 396 بولۇپ، 52.9%نى ئىگىلەيدۇ.

1990 - يىلىغا كەلگەندە قەشقەر ژىلايىتىدە كەسپىي تېخنىكا كادىرى 1590 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئۇنۇملۇقلار 66، ئوتتۇرا ئۇنۇملۇقلار 245.

Ⅱ باب

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدىكى ئۆزگىرىش

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇش ھارپىسىدا ژىلايەت تەۋەسىدىكى كەڭ يېزىلار فېئودال يانچىلىق

تۈزۈمى ئاساسىدىكى يەر ئىگىلەش تۈزۈمى ئاستىدا تۇراتتى، پومپىشچىكلا سىنىپى ئۆز ئىلكىدىكى كۆپلىگەن يەرلىرىگە تايىنىپ دېھقانلارنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن 50- يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، پارتىيەنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى قاتارلىق يايدۇرۇلۇپ، فېئودالىلىق يەر ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى يوقىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن يەر تېرىغۇچىلار يەرگە ئىگە بولدى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد بولدى. ئەمما ئائىلىلەر ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان بېزا يەككە ئىگىلىكى بېزا ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۈيغۇن كەلمەي قالدى. 50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىدە يېزىلاردا باشلانغۇچ ۋە ئالىي كوپېراتىپلار جۈش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. 1957 ـ يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش ئىشقا ئاشۇرۇلدى، 2397 ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇلۇپ، 394 مىڭ ئائىلە كوپېراتىپقا كىردى، بۇ دېھقان ئائىلىلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ %2.99نى ئىگىلىدى. كېيىنكى يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ يولبورۇقىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ۋىلايەت بويىچە 10 ناھىيە (شەھەر) دە خەلق گۇڭشېسىدىن 94ى قۇرۇلدى، 407 مىڭ 400 ئائىلە گۇڭشېغا كىردى. «بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي» بولۇشنى بىر تەرەپلىمە قوغلىشىش، نامرات تۇتۇشنى يولغا قويۇش، مۇلۇكنى ئومۇمىنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى چىقىرىشقا ئوخشاش ئەھۋاللار تۈپەيلىدىن، يېزىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئۆزگىرىش تۆۋەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىگە زادىلا ماس كەلمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «سول» چىللىق خاتالىقىنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن تەسىر كۆرسىتىشى، بولۇپمۇ ئون يىل داۋاملاشقان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىغا بۇزغۇنچىلىق بەردى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئېغىر دەرىجىدە بوغۇپ قويدى. ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 1978 ـ يىلى ئېچىلغان 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزىلاردا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزىلىرى، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ۋە بىرتۇتاش باشقۇرۇش بىلەن تارقاق باشقۇرۇش بىرلەشتۈرۈلگەن قوش قاتلاملىق تۈزۈلمە يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچقاندەك راۋاجلاندى. 1990- يىلىغا كەلگەندە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 1 مىليارد 290 مىليون يۈەنگە يەتتى، دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 600 يۈەنگە يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 151 يۈەن، يەنى %33.6 ئاشتى.

§1. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى

1. فېئودالىلىق يەر ئىگىلەش تۈزۈمى

50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا يېزىلاردا يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىشتىن ئىلگىرى، قەشقەردىكى كەڭ يېزىلار يەنىلا فېئودالىلىق جەمئىيەتتە تۇرۇۋاتاتتى، پومپىشچىكلار ۋە باشقا ئېكسپىلاتاتور سىنىپلار فېئودالىلىق يەر ئىگىلەش تۈزۈمىگە تايىنىپ نۇرغۇن يەر ۋە بىر قىسىم يانچىلارغا ئىگە بولۇۋالغانىدى، يەنە سۇ مەنبەسى ۋە ئەگەك قورالىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلىۋالغانىدى. ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ئىنتايىن ئاددىي بولۇپ، ئاساسلىقى كەتمەن، بۇقۇسا، ئورغاق بىلەن مەشغۇلات قىلىناتتى. 1949 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر ۋىلايىتى بىلەن يەكەن ۋىلايىتىنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى 1 مىليون 516 مىڭ 690، تېرىلغۇ يېرى 4 مىليون 406 مىڭ 300 مو ئىدى، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ %7نى ئىگىلىگەن پومپىشچىكلار سىنىپى %50تىن كۆپرەك يەرنى ئىگىلىگەنىدى، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ %60ىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلىگەن كەمبەغەل، يالالانما دېھقانلار ئاران %20 تېرىلغۇ يەرنى ئىگىلىگەنىدى. ۋىلايەت تەۋەسىدە يانچىلىق تۈزۈم، يېرىم يانچىلىق تۈزۈم، فېئودالىلىق

ئىجارىكەشلىك تۈزۈمى ۋە ياللانما تۈزۈم تەك مەۋجۇت ئىدى، فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە شەكىللىرىدىن ئورتاقلىشىپ تېرىش، ئىجارىگە بېرىش، ياللاپ ئىشلىتىش، قەرز بېرىش، ئۆيىنى ئىجارىگە بېرىش، چارۋا. ئۇلاغلارنى ئىجارىگە بېرىش قاتارلىق شەكىللەر بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئورتاقلىشىپ تېرىش ۋە ئۆي ئىجارىگە بېرىش ئارقىلىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئاساسلىق ئېكسپىلاتاتسىيە ئۇسۇلى ئىدى.

1) ئورتاقلىشىپ تېرىش ئورتاقلىشىپ تېرىش ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ ئوبيېكتى ئاساسەن كەمبەغەل، ياللانما دېھقانلار ئىدى. ئاساسلىق شەكلى ئىككى خىل ئىدى، بىرىنچىسى، پومېشچىكلار يەر ۋە ئاز مىقدارda دەسمايە چىقىراتتى، ئورتاقلاشقانلار كالا، ئۇرۇقلۇق، ئوغۇت، سايمان ۋە پۇتۇن ئەمگەك كۈچىنى چىقىراتتى؛ ئىككىنچىسى، پومېشچىكلار يەر، كالا، ئۇرۇقلۇق، ئوغۇت، سايمان چىقارسا، بارلىق ئەمگەك كۈچىنى ئورتاقلاشقانلار چىقىراتتى، يەر ئىجارىسى ئېلىنغان ھوسۇلنىڭ 50% — 60%نى ئىگىلەيتتى، ئايرىم جايلاردا 80%تىن ئېشىپ كېتەتتى. ئورتاقلاشقانلار ئورتاقلىشىپ تېرىغاندا چىققان ھوسۇلنىڭ $\frac{1}{2}$ قىسمىغا ياكى $\frac{1}{3}$ قىسمىغا ئېرىشەتتى، غەللە - پاراقنى پومېشچىك ياكى ئىككى تەرەپ ئۈستىگە ئالاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئورتاقلاشقان ئىجارىكەش دېھقانلار پومېشچىككە يەنە 3 ئايدىن 7 ئايغىچە ھەقسىز ئىشلەپ بېرەتتى.

2) يەرنى ئىجارىگە بېرىش يەرنى ئىجارىگە بېرىش ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ ئوبيېكتى كەمبەغەل، ياللانما دېھقانلار ئىدى. يەر ئىجارىسىگە بىرەك نەرسە - كېرەك بېرىلەتتى، تاپشۇرۇشتا نەق تاپشۇرۇش ئۇسۇلى ئاساس قىلىناتتى، ئىجارىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان يەرلەرنىڭ يەر بېجى، ئۇشرە - زاكات ئاشلىقى (يىللىق ھوسۇلنىڭ ئوندىن بىر قىسمى مەسچىتكە تاپشۇرۇلىدۇ) ۋە باشقا نەرسىلەرنى پومېشچىكلار چىقىراتتى؛ ئىجارىسى بىر قەدەر ئاز بولغان يەرلەرنىڭ يەر بېجى، ئۇشرە - زاكات ئاشلىقى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئىجارە ئالغۇچى چىقىراتتى.

3) ياللاش شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشتىن ئىلگىرى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى پومېشچىكلار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر ئائىلىدە 2 دىن 5 كىچە يىللىقچى ئىشلىتەتتى، پومېشچىكلار نەرسە - كېرەكلەرنى ئىش ھەققىگە سۇندۇرۇپ، ياللانغۇچىلارغا ئىش ھەققى قىلىپ بېرەتتى. مەيلى يىللىقچى بولسۇن ياكى مەدىكار بولسۇن، ئىش ھەققى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى، يىللىقچىلارنىڭ يىللىق ئىش ھەققى بۇغدايغا سۇندۇرغاندا 376 كىلوگرام بولاتتى، كۈندىلىك ئىش ھەققى ئەر ئەمگەك كۈچىنىڭ 3.75 كىلوگرام كۆمىسقوناق، ئايال ئەمگەك كۈچىنىڭ 0.75 كىلوگرام كۆمىسقوناق بولاتتى. ئىش ھەققى ئاز بولغانلىقتىن ئۇستىگە ھەمىشە نېسىە قالدۇرۇلاتتى.

4) قەرز بېرىش قەشقەر ۋىلايىتىدە كۆپىنچە ئاشلىق قەرز بېرىلەتتى، ئەتىيازدا بېرىلگەن قەرز كۈزدە قايتۇرۇلاتتى، ئۆسۈمى 50% — 100%گىچە بولاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا قەرز ئېلىپ، ئۇنى ئىشلەپ بېرىپ قايتۇرۇش ئۇسۇلىمۇ بار ئىدى. ئادەتتە كەمبەغەل ياللانما دېھقانلار ئەتىيازدا بىر جىڭ كۆمىسقوناق ئۇتنە ئالسا، يازدا ياكى كۈزدە 40 كۈندىن 80 كۈنگىچە ئەمگەك قىلىپ بېرىپ قايتۇراتتى. شۇ چاغدىكى ئىش ھەققى بويىچە ھېسابلىغاندا، بېرىم يىللىق ئۆسۈمى 200% — 400%گىچە بولاتتى.

5) ئۆي ئىجارىگە بېرىش كونا جەمئىيەتتە ۋىلايەت تەۋەسىدە ئۆي ئىجارىسى ئەمگەك ئارقىلىق تۆلىنىدىغان ئۆي ئىجارىسىنى ئاساس قىلاتتى، ئىجارە ئالغۇچى ھەر 7 — 10 كۈندە ئۆي ئىگىسى ئۈچۈن، بىر، 2 كۈن ئىش قىلىپ بېرەتتى، ئۆي ئىجارىسى ئالدىن تۆلىنەتتى.

6) چارۋا ئۇلاغ ئىجارىگە بېرىش كەمبەغەل - ياللانما دېھقانلار پومېشچىك، باي دېھقانلاردىن ئوغۇت يىغىش، ئىشلىتىش ئۈچۈن قوي - كالا ئىجارە ئالاتتى. 2 كالا ئىجارە ئېلىپ بىر كۈن

يەر ئاغدۇرسا، ئىجارە ھەققى ئۇچۇن 2 جاڭ كۆمىسقوناق بېرەتتى، ياكى 3 ـ 5 كۇن ئىشلەپ بېرەتتى. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، ئوتتۇرا دېھقانلار كۆمىسقوناق بېرىشنى خالايتتى، كەمبەغەل، يالانما دېھقانلار كۆپىنچە ئىشلەپ بېرىش ئارقىلىق تۆلەيتتى. كەمبەغەل، يالانما دېھقانلار پومېشچىكلاردىن چارۋا ـ ئۇلاغ ئارىيەت ئالسا، يېرىم يىللىق ئۆسۈمى كۆپىنچە 100% دىن ئېشىپ كېتەتتى.

2. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى

پومېشچىكلار كۇرەشكە تارتىلدى، دېھقانلار شادلىققا چۆمدى.

1950 ـ يىل 1 ـ ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى سەمەن رايونىنىڭ 9 ـ يېزىسى بىلەن يەكەن ناھىيىسى 2 ـ رايونىنىڭ 3 ـ يېزىسىنى تۇنجا قېتىم، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشنى سىناق قىلدى. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش خىزمىتى ھەققىدە «بەش چاره» تۈت سىياسەت»نى بېكىتتى. «بەش چاره»: (1) پومېشچىكلار، باي دېھقانلار 1950 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن كېيىن، ئىجارە ھەققىنى قايتۇرۇشى، كېمەيتىشى لازىم. (2) دېھقانلارنىڭ ئىش ھەققىنى تۇنۇۋېلىپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان زومىگەر پومېشچىكلار ئومۇمەن 1950 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن كېيىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىق تولۇق قايتۇرۇشى لازىم، ئۇنىڭدىن بۇرۇنقىسىنى ئەھۋالغا قاراپ قايتۇرسا بولىدۇ. باي دېھقانلار 1950 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن كېيىنكىسىنى قايتۇرۇشى كېرەك. بۇرۇنقىسىنى كەچۈرۈم قىلىشقا بولىدۇ؛ (3) زومىگەر پومېشچىكلار ئىگىلىۋالغان دېھقانلارنىڭ يەر ۋە مال ـ مۈلكىنى قايتۇرۇشى شەرت. (4) خەلق ھۆكۈمىتى تۈلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلغان پومېشچىكلار، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ يەرلىرى، مال ـ مۈلۈكلىرى مۇسادىرە قىلىنىدۇ؛ (5) يەرلەر داۋاملىق تەقسىملىدۇ. «تۆت سىياسەت»: (1) ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىگە تەگمەسلىك؛ (2) باي دېھقانلارنىڭ ئىقتىسادىنى ساقلاپ قېلىش سىياسىتىگە خىلاپلىق قىلماسلىق؛ (3) چارۋىچىلىققا بۇزغۇنچىلىق قىلماسلىق؛ (4) سودا ـ سانائەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلماسلىق. ھەر مىللەت دېھقانلىرىنىڭ سىنىپىي ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومنىڭ رەھبەرلىرى ھەر قايسى جايلاردا دېھقانلار ئۈيۈشمىسى تەشكىلاتلىرىنى پائال راۋاجلاندۇردى. دېھقانلار ئۈيۈشمىسى تەشكىلاتلىرى كەمبەغەل ـ يالانما دېھقانلارنىڭ مۇتلەق رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تۇرغۇزدى، ھەمدە بىر قىسىم ئوتتۇرا دېھقانلارنى دېھقانلار ئۈيۈشمىسىغا قوبۇل قىلدى. 1950 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە دېھقانلار ئۈيۈشمىسى ئەزاسى 230 مىڭ 745كە يېتىپ، دېھقانلار ئومۇمىي سانىنىڭ 24%نى ئىگىلىدى، يەكەن ۋىلايىتىدە دېھقانلار ئۈيۈشمىسى ئەزالىرى 135 مىڭ 606گە يېتىپ، دېھقانلار ئومۇمىي سانىنىڭ 24.4%نى ئىگىلىدى.

1952 ـ يىلى ئەتىياز پەسلىگە قەدەر قەشقەر ۋىلايىتىدە 719 زومىگەر، پومېشچىك كۇرەشكە تارتىلدى، 116سىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى؛ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشقا بىرلەشتۇرۇپ

50 كىشى باستۇرۇلدى، 248 مىڭ 850 مو يەر تەكشىلدى. كېمەيتىلگەن ئىجارە ھەققىنى ئاشلىقتا سۇندۇرغاندا، 4 مىليون 567 مىڭ 500 جىڭ كېلىدۇ. قايتۇرۇلغان ئىجارە ھەققى 2 مىليون 520 مىڭ 600 جىڭ بولدى؛ 77 مىڭ 692 ئائىلىلىك دېھقان مېۋىگە ئېرىشتى، ئۇ ئومۇمىي دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ 65.6% نى ئىگىلەيدۇ. ئائىلە بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 349 جىڭ مېۋە توغرا كەلدى، كۆپ بولغانلىرى 8400 جىڭ، ئاز بولغانلىرى 24 جىڭ كۆرەش مېۋىسىگە ئىگە بولدى. زومىگەر پومېشچىكلار قايتۇرغان ئالتۇن 223 سەر، كۆمۈش تەكشە 11 مىڭ 148 يۈەن، كونا پۇل 81 مىليون 891 مىڭ يۈەن، ئالتۇن بىلەزۈك 16 جۈپ، تىللا 1822 دانە، يامبۇ 641 دانە، ئالتۇن ھالقا ۋە زەر دوپپا 261 بولدى. يەكەن ۋىلايىتىدە تەكشىلگەن يەر 148 مىڭ 900 مو، ھېساب ئېلىنغان كۆرەش مېۋىسى 26 مىليون 259 مىڭ جىڭ، كېمەيتىلگەن ئىجارە ئاشلىققا سۇندۇرغاندا 3 مىليون 61 مىڭ جىڭ، قايتۇرۇلغان ئىجارە 3 مىليون 707 مىڭ جىڭ بولدى؛ 116 مىڭ 600 ئائىلىگە كۆرەش مېۋىسى تەقسىم قىلىندى، ئۇ ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ 85.3% نى ئىگىلەيدۇ، ئائىلە بېشىغا 283.2 جىڭدىن توغرا كەلدى.

ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتى سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە ھېئوداللىق كۆچلەرنى ئاجىزلاشتۇردى، ئەمما ھېئوداللىق يەر تۇزۇمىنى ئۆزگەرتەلمىدى. ھېئوداللىق يەر تۇزۇمى يەنىلا يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولىۋەردى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش-زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدىن كېيىن، ھەر مىللەت نامرات دېھقانلار يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ، يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى پائال تەلەپ قىلدى.

1952 - يىل 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم يەر ئىسلاھاتى پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى، يەر ئىسلاھاتىنىڭ ئاساسىي سىياسىتىنى جاكارلىدى، بۇ: «كەمبەغەل دېھقان، يالالنما دېھقانلارغا تايىنىش، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش، باي دېھقانلارنى بىتەرەپ قالدۇرۇش، ھېئوداللىق تۈزۈمىنى قەدەممۇ قەدەم يوقىتىش، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش» ، «يەر ئىسلاھاتىدا مەسچىتلەرنى قەتئىي قوغداش، مەسچىتلەرنىڭ يەر سىياسىتىنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇش» تىن ئىبارەت. شۇ يىلى 9 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تۇنجى قارارلىق يەر ئىسلاھاتى 56 يېزىدا تاماملاندى، 11 مىڭ 300 مو تېرىلغۇ يەر، 2621 تۈياق چارۋا، 12 مىڭ 412 دانە دېھقانچىلىق سايمىنى، 18 مىڭ 735 ئېغىز ئۆي - ئىمارەت، 415 مىڭ 600 جىڭ ئاشلىق، 14 مىڭ 90 دانە ئۆي جاھازى مۇسادىرە قىلىندى، يىغىۋېلىندى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 1953 - يىل 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە 2 - قارارلىق يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى، 3901 كادىر قاتناشتى، 105 يېزىدا تاماملاندى، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر كونا شەھەرنىڭ 25 يېزىسى قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ 20 يېزىسى، يېڭىسارنىڭ 14 يېزىسى، پەيزاۋاتنىڭ 11 يېزىسى، ئاتۇشنىڭ 12 يېزىسى، يوپۇغنىڭ 7 يېزىسى، مارالبېشىنىڭ 16 يېزىسى بار. 185 مىڭ 700 مو تېرىلغۇ يەر (تېرىلغۇ يەرنىڭ 28.8% نى ئىگىلەيدۇ) ، 3228 تۈياق چارۋا، 19 مىڭ 900 دانە دېھقانچىلىق سايمىنى، 9332 ئېغىز ئۆي-ئىمارەت، 204 مىڭ 200 جىڭ ئاشلىق مۇسادىرە قىلىندى، يىغىۋېلىندى. 1953 - يىل 3- ئاينىڭ بېشىدىن 6 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە 3 - قارارلىق يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى، 3341 كادىر قاتناشتى، 114 يېزىدا تاماملاندى، مۇشۇ قارارغا 62 مىڭ 200 مو تېرىلغۇ يەر، 1697 تۈياق ئۇلاغ، 8144 دانە دېھقانچىلىق سايمىنى، 3674 ئېغىز ئۆي - ئىمارەت، 67 مىڭ 900 جىڭ ئاشلىق مۇسادىرە قىلىندى. يىغىۋېلىندى. شۇ يىلى 8- ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە 4 - قارارلىق يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى، 2483 كادىر قاتناشتى، 86 يېزىدا تاماملاندى، 190 مىڭ 200 مو يەر، 3122 تۈياق چارۋا، 5532 دانە دېھقانچىلىق سايمىنى، 66 مىڭ 700 جىڭ ئاشلىق مۇسادىرە قىلىندى.

يەكەن ۋىلايىتىدە يەر ئىسلاھاتى 1952 - يىل 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 12 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە سىناق قىلىندى، ئۇنىڭغا 2945 كادىر قاتناشتى، 30 يېزىدا سىناق قىلىش ۋەزىپىسى تاماملاندى. 1953-

يىل 10 - ئايغا قەدەر 34 يېزىدا پومپىچىكلارنىڭ 761 مىڭ 600 مو تېرىلغۇ يېرى، 39 مىڭ 900 ئېغىز ئۆيى، 93 مىڭ 800 تۈياق ئۇلىغى، 44 مىڭ 200 دانە دېھقانچىلىق سايمىنى، 462 مىڭ 300 جىڭ ئاشلىقى مۇسادىرە قىلىندى ۋە ئۆتكۈزۈۋېلىندى.

يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، ۋىلايەت تەۋەسىدە يەر تېرىغۇچىلار يەرگە ئىگە بولدى، قەد كۆتۈرگەن دېھقانلار يەرنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد بولدى، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى مىسلىسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى، ھوسۇلى كۆرۈنەرلىك ئاشتى. 1953 - يىلى بۇغداينىڭ مو بېشى ھوسۇلى بۇرۇنقى 144 جىڭدىن كۆپىيىپ 193 جىڭغا يەتتى.

3. يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش

1) ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 1950 — 1952 - يىلغىچە تۈرلۈك دېموكراتىك ئىسلاھاتلار جەريانىدا، قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرىنىڭ قىسمەن يېزىلىرىدا لاپقۇتلىشىش خاراكتېرىدىكى ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى مەيدانغا كەلدى. بىر قانچە ئائىلىلىك ياكى نەچچە ئون ئائىلىلىك دېھقان ئىختىيارىي تەشكىللىنىپ، بىرلىكتە ئەمگەك قىلىپ، لاپقۇتلىشىپ ئۆز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈپ، دېھقان ئائىلىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئەمگەك كۈچى، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلدى، يەر، ئۇلاغ، دېھقانچىلىق سايمىنى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى دېھقانلارنىڭ خۇسۇسىي ئىلكىدە بولدى. ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى دائىملىق ۋە ۋاقىتلىق دەپ 2 خىل ئىدى. دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىنىڭ ئەزالىرى بىر قەدەر مۇقىم بولۇپ، ئاز مىقدارىدا ئومۇمىي مۈلكى بار ئىدى، يىل بويى لاپقۇتلىشىپ، ئۆز ئارا يارەملىشىپ بولاتتى؛ ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى كۆپىنچە دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەۋسۇمىدا تەشكىللىنىپ، ئىشلەپچىقىرىشتا ئۆز ئارا يارەملىشەتتى، لاپقۇتلىشىش يەككە ئىشلەشكە قارىغاندا ئەۋزەل بولۇپ، ئۇلاغ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئەمگەك كۈچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈردى، دېھقانلارنىڭ كوللېكتىپچىللىق قارىشىنى يېتىلدۈردى، ئۇ يېزىلاردا يەككە ئىگىلىكتىن سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىككە ئۆتۈشتىكى باشلانغۇچ شەكىل ئىدى.

1953 - يىلى ئەتىيازدا قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ سەمەن رايونى 5 - يېزىسىدىكى 4 ئائىلىلىك كەمبەغەل دېھقان، 2 ئائىلىلىك ئوتتۇرا دېھقاندىن تەركىب تاپقان تۇرسۇن مەمەت ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 34 مو بۇغداي تېرىپ، شۇ يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىرلىك مەھسۇلاتىنى 549 جىڭغا يەتكۈزدى، بۇ شۇ جايىنىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتىنىڭ 3.4 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، قەشقەر ۋىلايىتىدە ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 19 مىڭ 73 كە يەتتى، قاتناشقان دېھقان ئائىلىسى 94 مىڭ 131 گە يېتىپ، دېھقان ئائىلىلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ %8.24نى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 297 بولۇپ، 2003 ئائىلە بار ئىدى. كېيىنكى يىلىنىڭ ئاخىرىدا ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى تەرتىپكە سېلىندى. تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن ۋىلايەت بويىچە ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 16 مىڭ 866 گە يەتتى، ئۇنىڭدىكى ئائىلە 145 مىڭ 82 گە يېتىپ، دېھقان ئائىلىلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ %39نى ئىگىلىدى.

2) ھەمكارلىق كوپېراتىپى 1953 - يىل 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى «يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا يارەملىشىش - ھەمكارلىشىش توغرىسىدا قارار (لايىھە)»، «يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدا قارار» چىقىرىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا يارەملىشىش، ھەمكارلىشىشنىڭ لۇشەن، فاڭجېن، سىياسەت، ئۇسۇللىرىنى ئېنىق بەلگىلىدى. 1954 - يىلى ئەتىيازدا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم سىناق تەرىقىسىدە كوپېراتىپ قۇرغۇچى كادىرلارنى تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى ھەمدە قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ سەمەن رايونىدا سىناق تەرىقىسىدە «ئاۋانگارت»، «نۇر» دېھقانچىلىق كوپېراتىپلىرىنى قۇردى. كوپېراتىپ يېڭى قۇرۇلغاندا كوپېراتىپ ئەزالىرى

ئىختىيار قىلىش، ئۆز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە، خۇسۇسىي يەر، ئۇلاغ، چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمىنى قاتارلىق ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كوپېراتىپنىڭ بىر تۈتاش باشقۇرۇشىغا تاپشۇردى، كوپېراتىپ پايدىنى بىر تۈتاش تەقسىم قىلدى، يەرگە ئوخشاش ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئۆچۈن ئۆلچەم بويىچە ھەق بەردى. كوپېراتىپ ئەزالارنى كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىشقا تەشكىللەپ، ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى بىر تۈتاش تەقسىم قىلدى، قىسمەن يەرلەرگە قارىتا ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى يولغا قويۇپ، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئۆزگەرتتى. شۇ يىلى ۋىلايەت تەۋەسىدە 37 ناھىيلىك كوپېراتىپ قۇرۇلدى. كېيىنكى يىلى 5 - ئايدا ۋىلايەت تەۋەسىدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى 544كە يەتتى، كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىلىرى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ %80ىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى.

1955 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتى يېزىلاردا جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. 1956 - يىل 3 - ئايدا قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ سەمەن رايونىدا ئەڭ ئالدى بىلەن ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى قۇرۇلدى، يەرگە قاراپ پايدا تەقسىم قىلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ خۇسۇسىي يەرلىرى كوللېكتىپنىڭ ئىگىدارلىقىغا ھەقسىز ئۆتكۈزۈلدى؛ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئىختىيار قىلىش، ئۆز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە باھالا سۈندۇرۇلۇپ كوپېراتىپقا قوشۇۋېتىلدى، شۇنىڭ بىلەن يەر، ئۇلاغ، چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئومۇمىنىڭ مۈلكىگە ئايلاندۇرۇلدى؛ «ئەمگەككە قاراپ ھەق ئېلىش» تىن ئىبارەت سوتسىيالىستىك تەقسىمات پرىنسىپى يولغا قويۇلدى، ئەزالارنىڭ قالدۇق يېرى ۋە ئائىلە قوشۇمچە كەسپى ئۆچۈن ئاز مىقدارداً ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ساقلاپ قېلىندى. ئالىي كوپېراتىپ پىلان بويىچە ئىش تەقسىم قىلىش ۋە ھەمكارلىشىش ئاساسىدا، ئەزالارنى كوللېكتىپ ئەمگەكلەرگە تەشكىللىدى. ئەمگەك كىرىمى جەھەتتە، دېھقانچىلىق بىجى تاپشۇرۇلغان ۋە دۆلەتنىڭ بىر تۈتاش سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى ئورۇندالغان، ئىشلەپچىقىرىش چىقىمى، جامائەت فوندى، پاراۋانلىق فوندى چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىن، قالغان ئەمگەك كىرىمى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى بويىچە ئەمگەك پۈتكى شەكلى بىلەن تەقسىم قىلىنىدى.

1957 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە قەشقەر ۋىلايىتىدە يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ئىشقا ئاشۇرۇلدى، ئالىي كوپېراتىپتىن 2397 سى قۇرۇلدى، كوپېراتىپقا قاتناشقان ئائىلە 394 مىڭغا يەتتى، بۇ دېھقان ئائىلىسى ئومۇمىي سانىنىڭ %2.99ىنى ئىگىلىدى.

4. خەلق گۈڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش

1958 - يىل 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى «يېزىلاردا خەلق گۈڭشېلىرىنى قۇرۇش توغرىسىدا قارار» چىقاردى، قەشقەر ۋىلايىتى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ قارارى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن، باشقا جايلارنىڭ خەلق گۈڭشېلىرىنى سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇش تەجرىبىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ھەر قايسى ناھىيە (شەھەر) لەردە خەلق گۈڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم پۈتۈن ۋىلايەتتە 10 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە خەلق گۈڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ بولۇشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە 2000 دىن ئارتۇق كادىرنى گۈڭشې قۇرۇش خىزمىتىنى ئىشلەش ئۈچۈن جايلارغا ئەۋەتتى، 1958 - يىل 10 - ئايدا مارالبېشى، يېڭسار، پەيزاۋات، قەشقەر خىزمىتىنى ئىشلەش ئۈچۈن جايلارغا ئەۋەتتى، 1958 - يىل 10 - ئايدا مارالبېشى، يېڭسار، پەيزاۋات، قەشقەر شەھىرىدىن ئىبارەت 10 ناھىيە يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا‌شەھەر، يەكەن، پوسكام، مەكىت، قاغىلىق، قەشقەر شەھىرىدىن ئىبارەت 10 ناھىيە (شەھەر) دە، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ خەلق گۈڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. شۇ يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە خەلق گۈڭشېسىدىن 94ى قۇرۇلدى. 407 مىڭ 400 ئائىلە خەلق گۈڭشېسىغا كىردى. بۇنىڭ

بىلەن باشلانغۇچ بېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىدىن ئالىي بېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىغا، ئۇنىڭدىن كېيىن خەلق گۇڭشېسىغا قەدەر، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكنى تۇۋرۈك قىلغان بېزا ئىقتىسادي تۈزۈلمىسى پەيدىنپەي شەكىللەندى.

خەلق گۇڭشېلىشىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە «بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇمي» بولۇش بىر تەرەپلىمە قوغلىشىلىپ، مۇلۇك ئومۇميۈزلۈك ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىلدى، تەمىنلەش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، جامائەت ئاشخانىلىرى قۇرۇلدى، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» يولغا قويۇلدى، ئەمگەك كۈچلىرى ھەقسىز تەڭشەلدى ۋە يۆتكەلدى، بۇنىڭ بىلەن «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شاملى»، «تەڭشەش، يۆتكەش شاملى» كېلىپ چىقتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىغا ئېغىر بەرھەم بەردى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر يەتكۈزدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر قانچە يىلدا، بۇ مەسىلىلەر نۇرغۇن تەڭشەش تەدبىرلىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق پەيدىنپەي تۈزىتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما تەقسىمات جەھەتتىكى «تەڭ تەقسىماتچىلىق»، «داشقازانىنىڭ تامىقىنى تەڭ يېيىش» يەنىلا ئۇزاققىچە ساقلىنىپ تۇردى، ئۇنىڭ ئۈستىگە «سول» چىل خاتالىقنىڭ تەسىرى، «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقىنى قىرقىش»، يەككە ئىگىلىكنى چەكلەش دېگەندەك سەۋەبلەر بىلەن، بېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئۈزۈن مۇددەت بىر ئىزدا توختاپ قالدى ۋە ناھايىتى ئاستا تەرەققي قىلدى.

1953 — 1957 - يىلغىچە قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرىدە بېزا ئىگىلىكنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 1

يىللار	دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئائىلە سانى	ھەمكارلىق گۇرۇپپا		دېھقانچىلىق چارۋىچىلىق كوپېراتىپى		كوپېراتىپ، گۇرۇپپىغا قاتناشقان ئائىلىلەر سانى	
		گۇرۇپپا سانى	ئائىلە سانى	كوپېراتىپ سانى	ئائىلە سانى	جەمئىي (ئائىلە)	ئومۇمىي دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئائىلىلەر- دە ئىگىلىكنى (%)
1953	389611	16866	94131	2	18	94149	24.20
1954	384758	16866	145082	37	1296	16903	38.04
1955	385644	20700	179889	544	16855	196744	51.02
1956	387055		2412	4167	375000	375000	93.80
1957	396906			2397	394033	394033	99.20

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى بېزا خەلق گۇڭشېسى تەشكىلاتلىرىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 2

يىللار	گۇڭشې	چوڭ ئەترەت	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	گۇڭشېدىكى ئائىلە سانى	گۇڭشې توپۇسى	بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق توپۇسى	گۇڭشېدىكى ئەمگەك كۈچى	بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق ئەمگەك كۈچى
1958	81	2192	10309	407972	1496660	38898	809683	28397

30509	714357	43392	1493625	421604	9396	2081	106	1961
26473	731330	41913	1511501	437498	10111	2086	149	1962
42332	714153	57408	1501447	442997	9891	1832	107	1966
58736	719881	97336	1790632	506512	11628	2185	134	1977
48240	715708	90221	1805332	496336	11744	2254	134	1980

§ 2 . ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئىسلاھاتى

1. مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۇرمۇشى

مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ، ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۇرمۇشى ئالدى بىلەن يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ ئاچچىق بىزنىسىدا يولغا قويۇلدى.

ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 1978 - يىلدىكى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئاز سانلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدە مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۇرمۇشى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. كېيىنكى يىللىي ۋىلايەتتىكى ھەر قايسى ناھىيە (شەھەر) لەر دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ «ئۇچ قالدۇرۇق» سىياسىتىنى پەيدىنپەي ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، ئائىلىلەرگە يەم - خەشەك بېرى، باغ بېرى، ئوتۇن - ئورمان بېرى ئايرىپ بەردى. تەرتىپكە سېلىشتىن ئىلگىرى قالدۇرۇق يەر ۋىلايەت بويىچە تېرىلغۇ يەرنىڭ 8.6% نى ئىگىلەيتتى، تەرتىپكە سېلىشتىن كېيىن 13.5% نى ئىگىلەيدىغان بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتۇن ئورمىنى تىكىش ئۈچۈن ئايرىپ بېرىلگەن بوز يەر 37 مىڭ 200 مو بولدى. ۋىلايەت بويىچە چارۋىسى يوق 66 مىڭ 300 ئائىلىگە ياكى سۈندۈرۈش، قەرز بېرىش يولى بىلەن كوللېكتىپنىڭ چارۋىسىدىن 86 مىڭ 600 تۇياق چارۋا تەڭشەپ بېرىلدى. مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۇرمۇشى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، خەلق گۇڭشىلىرىنىڭ «ئۇچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىكنى يولغا قويۇش، ئەترەتنى ئاساس قىلىش» ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى پەيدىنپەي ئۆزگەرتىلدى، مۇلۇكچىلىك قۇرۇلمىسى ۋە تەقسىمات ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ، خەلق گۇڭشىسىدا ئىشلەپچىقىرىش ئاساسلىرى يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلىشىپ كېتىش ۋە تەقسىماتتىكى تەڭ تەقسىماتچىلىق ئىللەتلىرى تۈگىتىلدى. مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۇرمۇشى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، دېھقانلار ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقىغا ئىگە بولدى، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى ھەسسىلەپ ئاشتى، بۇنىڭ بىلەن بىزا كادىرلىرى ۋە ئاممىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۇرمۇشى يولغا قويۇشقا بولغان ئىشەنچى يەنمۇ كۈچەيدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدە «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش»، گۇرۇپپىغىچە ھۆددىگە بېرىش، ئۇرۇقلۇق ئاشلىق بېرىگە مەسئۇلىيەت ئېتىزلىرىنى قوشۇشقا ئوخشاش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۇرمۇشى يولغا قويغان

ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى 9000 دىن ئېشىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ئومۇمىي سانىنىڭ %84نى ئىگىلىدى.

80 - يىللاردا قەشقەر ۋىلايىتىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 11 ناھىيە 768 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى تۈرلۈك تېپتىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈملىرىنى يولغا قويدى، مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ شەكلى ئاساسىي جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك 9 خىل بولدى:

ئۇزۇقلۇق ئاشلىق يېرىگە مەسئۇلىيەت ئېتىزىنى قوشۇش بۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ھەر بىر ئائىلىدىكى نوپۇس بويىچە، «ئادەمگە قاراپ ئۇزۇقلۇق ئاشلىقىنى بەلگىلەش، يەرگە قاراپ مەھسۇلات مىقدارىنى بەلگىلەش، مەھسۇلاتقا قاراپ يەرنى بەلگىلەش» چارىسىنى قوللىنىپ، دېھقان ئائىلىلىرىگە ئۇزۇقلۇق ئاشلىق يېرى سۈپىتىدە مەلۇم مىقدارداً تېرىلغۇ يەر ئايرىپ بەردى، «ئۇزۇقلۇق ئاشلىق يېرى» گە ئاشلىق تېرىشقىلا رۇخسەت قىلىنىپ، باشقا ئىقتىسادىي زىرائەت تېرىشقا رۇخسەت قىلىنمىدى، ئاشلىقنى كۆپ ئالغانلار كۆپ يەيدىغان، ئاز ئالغانلار ئاز يەيدىغان بولدى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ بىر تۈتاش تەقسىماتىغا قاتناشتۇرۇلمىدى، دۆلەت، كوللېكتىپ ئولارنى ئۇزۇقلۇق ئاشلىق بىلەن تەمىنلىمەيدىغان بولدى. مەسئۇلىيەت ئېتىزى كوللېكتىپنىڭ ئىلكىدە بولدى، «بەشنى بىر تۈتاش قىلىش، تۆتنى بېكىتىش» يولغا قويۇلدى، يەنى ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى بىر تۈتاش ھېسابات، تەقسىمات قىلدى، تېرىلغۇ يەر، دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى بىر تۈتاش باشقۇردى، ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى بىر تۈتاش تۈزدى، يەرنى بىر تۈتاش مۇغاردى، كېسەللىك - ھاشارات ئاپەتلىرىنىڭ بىر تۈتاش ئالدىنى ئالدى ۋە تىزگىنلىدى؛ ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى گۆڭشې ئەزالىرىغا يەر، مەھسۇلات مىقدارى (پاختا، قوغۇن - تاۋۇز- مېۋە - چۆپ قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ مەھسۇلات قىممىتى)، نوموز، خىمىيىۋى ئوغۇتنى بېكىتىپ بەردى. «تۆتنى بېكىتىش» تە ھۆددە ئەمگەك كۆچلىرىگىچە ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى بىلەن ھۆددىگە ئالغۇچى دېھقان ئىقتىسادىي توختام تۈزۈپ، ئىككى تەرەپنىڭ مەسئۇلىيىتى، ھوقۇقى ۋە مەنپەئىتىنى بېكىتتى. مەھسۇلات سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش، كىرىمنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، چوڭ ئەترەت پاختىنى بىۋاستە پاختا - كەندىر سېتىۋېلىش پونكىتلىرىغا ئاپىرىپ سېتىشنى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئائىلە بويىچە بىر تۈتاش راسچوت قىلىشنى، كۆممىقوناقنى ھۆددە ۋەزىپىسى بويىچە ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە تاپشۇرۇشنى بەلگىلىدى، مۇكاپاتلاش - جازالاش چارىسىدە، تولۇق مۇكاپاتلاش، تولۇق تۆلەش يولغا قويۇلدى، يىل ئاخىرىدا بىر قېتىمدىلا نەقلەشتۈرۈلدى. «ئۇزۇقلۇق ئاشلىق يېرىگە مەسئۇلىيەت ئېتىزىنى قوشۇش»نى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى 3676 بولۇپ، ئومۇمىي ئەترەت سانىنىڭ %26.33نى ئىگىلىدى. بۇلار ئاساسلىقى قەشقەر كونا شەھەر، پوسكام، يوپۇغا، يېڭىسار قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ ئەترەتلىرى بولۇپ، قاپلاش دائىرىسى %90تىن ئاشتى.

مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە كۆتۈرە بېرىش ۋىلايەت بويىچە قىسمەن گۆڭشې، ئەترەتلەر بۇغداي قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرى ئۈستىدە مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە كۆتۈرە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى. بەزى چوڭ ئەترەت، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى، شال، كۆممىقوناق ئۈستىدىمۇ مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە كۆتۈرە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى. بۇ خىل مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يەكەن قاتارلىق ناھىيىلەر يولغا قويدى. ۋىلايەت بويىچە جەمئىي 2250 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى بۇ تۈزۈمنى يولغا قويدى، ئۇلار ئەترەت ئومۇمىي سانىنىڭ %14.19نى ئىگىلىدى.

ئىشنى ئائىلىلەرگە كۆتۈرە بېرىش بۇنىڭدا چوڭ ئەترەت بىرلىك قىلىنىپ، كوللېكتىپنىڭ تېرىلغۇ يەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %10 — %15ى كوللېكتىپنىڭ ئورمان يېرى قىلىپ قالدۇرۇلدى؛ %10 — %15 تېرىلغۇ يەر ئاھالىلەرنى تەڭشەش ئېھتىياجى ئۈچۈن زاكاس يەر قىلىپ قالدۇرۇلدى؛ %40 يەر ئۇزۇقلۇق ئاشلىق ئېتىزى قىلىندى، قالغان يەر مەسئۇلىيەت ئېتىزى قىلىندى.

ھەر بىر ئات ئۈچۈن 1 ـ 2 مو يەم ـ خەشەك يېرى، 2 مو بېدىلىك قالدۇرۇلدى. گۈڭشي، ئەترەت كوللېكتىپىنىڭ ماتېرىيال ئورمىنى ئەزالارنىڭ باشقۇرۇشىغا ھۆددىگە بېرىلىپ، 10 يىلدا ئورمان كىرىمىنىڭ 10%ى مۇكاپات قىلىپ بېرىلمىدىغان بولدى، باشقۇرۇش ياخشى بولماي زىيان كۆرۈلسە، شۇ يىلى دېھقان تۆلەيدىغان بولدى؛ كوللېكتىپنىڭ ئوتۇن ئورمىنى كۆلەم بويىچە ھۆددىگە بېرىلدى، 3 ـ 10 موغىچە ئورمان 3 يىلدىن 5 يىلغىچە ھۆددىگە بېرىلىپ، 20 يۈەندىن 60 يۈەنگىچە مۇكاپات بېرىلمىدىغان بولدى. بۇ تۈزۈم ئاساسلىقى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ ھەر قايسى گۈڭشي ـ ئەترەتلىرىدە ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى. ئۈنىڭدىن باشقا قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر شەھىرى قاتارلىق ناھىيىلە (شەھەر) لەردىكى 3503 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ئىشنى ئائىلىلەرگە كۆتۈرە بېرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويدى. بۇ ئومۇمىي ئەترەت سانىنىڭ 29.78%نى ئىگىلىدى.

بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش　بەشنى بېكىتىش ئەمگەك كۈچىنى، يەرنى، مەھسۇلاتنى، نوموزنى، خىمىيىۋى ئوغۇتنى بېكىتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ مۇكاپاتلاش چارىسى ئۈچ خىل بولدى: بىرىنچىسى، مەھسۇلاتنىڭ ئاشقان قىسمىنى تولۇق مۇكاپات قىلىپ بېرىش، بۇ ئۇسۇلنى قوللانغانلار ناھايىتى ئاز بولدى؛ ئىككىنچىسى مەھسۇلاتنىڭ ئاشقان قىسمىنىڭ 60%نى مۇكاپات قىلىپ بېرىش، 40% نى كوللېكتىپقا قالدۇرۇش، بۇ ئۇسۇلنى قوللانغانلار بىر قەدەر كۆپ بولدى؛ ئۈچىنچىسى، مەھسۇلاتنىڭ ئاشقان قىسمىنىڭ 50%نى مۇكاپات قىلىپ بېرىش، 50%نى كوللېكتىپقا قالدۇرۇش، بۇ ئۇسۇلنى قوللانغانلارمۇ بىر قەدەر ئاز بولدى. مەھسۇلات كېمەيسە كەتسە، كېمەيگەن قىسمىنىڭ 30%ى بويىچە جازالاش چارىسى قوللىنىلدى، تولۇق جازالاش چارىسىنى قوللانغان ئايرىم ئەترەتلەرمۇ بولدى. تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى پۈتۈن ناھىيە بويىچە «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويدى، ئۈنىڭدىن باشقا قەشقەر يېڭىشەھەر، يوپۇغا، مارالبېشى، مەكىت قاتارلىق ناھىيىلەردىكى 84 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى مۇشۇنداق ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويدى. ئۇلار ئومۇمىي ئەترەت سانىنىڭ 3.71% نى ئىگىلىدى.

نورمىلىق باشقۇرۇش، بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىش　مارالبېشى، يەكەن، يوپۇغا، قاغىلىق، يېڭىسار، قەشقەر يېڭىشەھەر قاتارلىق ناھىيىلەردە 80 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 15 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى «نورمىلىق باشقۇرۇش، بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىش» مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويدى. بۇلار ئومۇمىي ئەترەت سانىنىڭ 0.98%نى ئىگىلىدى.

بىر تۇتاش باشقۇرۇش، مەھسۇلاتنى ئەمگەك كۈچىگە بىرلەشتۈرۈش　مارالبېشى، مەكىت، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق ناھىيىلەردە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 2110 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى مەھسۇلاتنى ئەمگەك كۈچىگە بىرلەشتۈرۈش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويدى، بۇلار ئەترەت ئومۇمىي سانىنىڭ 17.94%نى ئىگىلىدى.

گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىش　قەشقەر كونا شەھەر، يەكەن قاتارلىق ناھىيىلەردە 4 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى مۇشۇ ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويدى، ئۇلار ئەترەت ئومۇمىي سانىنىڭ 0.03%نى ئىگىلىدى.

ئۈنىڭدىن باشقا، ۋىلايەتتە يەنە 26 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى كەسپىي ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويدى، بۇلار ئەترەت ئومۇمىي سانىنىڭ 2.0%نى ئىگىلىدى؛ 64 چارۋىچىلىق ئاساسىي ھېسابات ئورنىدا پادا بويىچە ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

1983 ـ يىلىدىن 90 ـ يىللارغىچە قەدەر قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزىلىرى ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا يولغا قويۇلغان ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى بىر قانچە يىللىق تاللاش، سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش

تارقىلىق، ئائىلە ھۆددىگەرلىكى ئاساسىدىكى مەھسۇلاتنا بىرلەشتۇرۇپ ھۆددىگە بېرىش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى، يەنى ئائىلىلەرگە چوڭ كۆتۈرە بېرىش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىدىن ئىبارەت بولدى.

2. بىر تۇتاش باشقۇرۇش بىلەن تارقاق باشقۇرۇش بىرلەشتۇرۈلگەن قوش قاتلاملىق تۈزۈلمە

ئەشقەر ۋىلايىتى مەھسۇلاتنا بىرلەشتۇرۇپ ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئىگىلىك باشقۇرۇش قېلىپلاشمىغانلىقى، توختام قانۇنىنىڭ ئۇنۇمى ياخشى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، توختامغا خىلاپلىق قىلىش قىلمىشلىرى پات - پات يۈز بېرىپ تۇردى؛ كوللېكتىپنىڭ مۈلكىگە خىيانەت قىلىندى، كوللېكتىپنىڭ مۈلكى يۆتكەپ ئىشلىتىلدى، ھەقسىز تەقسىملەشتىلدى، زىيان ۋە ئىسراپچىلىق ئېغىر بولۇپ، كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ ئەمەلىي كۈچى ئاجىزلىشىپ كەتتى؛ ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى تەسىرىگە ئۇچرىدى، يېزا - كەنت پارتىيە ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ چاقىرىق كۈچى، ئۈيۇشتۇرۇش كۈچى ئاجىزلاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كىچىك ھەم تولۇق بولۇپ ئائىلە ئىگىلىكىدە نۇرغۇن تەرەپلەر ئەمگەك ۋاستىلىرى، ئەمگەك ئوبيېكتلىرى ۋە ئەمگەكچىلەر ساپاسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىدى، ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى ئاستا بولدى. ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىلگەندىن كېيىن، ئوخشاش بىر مالا ئېتىزغا بىر قانچە خىل زىرائەت تەڭ تېرىلىپ، سوغىرىش، تېرىش - ئۇرۇق سېلىش، ئۆسۈملۈك ئاسراش قاتارلىق جەھەتلەردە قىيىنچىلىق تۇغۇلدى. مۇستەقىل، تارقاق بولغان ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش، ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ئەمەلىيلىشىشىنى قىيىنلاشتۇرۇپ، ئەنئەنۋى يېزا ئىگىلىكىنىڭ زامانىۋى يېزا ئىگىلىكىگە قاراپ يۈرۈلۈش باشلىنىشىغا تەسىر يەتكۈزدى.

«ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىكى ۋە يېزا خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى قارارى» غا ۋە مەھسۇلاتنا بىرلەشتۇرۇپ ھۆددىگە بېرىش جەريانىدا كېلىپ چىققان مەسىلىلەرگە ئاساسەن، ۋىلايەت، مەكىت، مارالبېشى، يەكەن قاتارلىق ناھىيىلەردە مەھسۇلاتنا بىرلەشتۇرۇپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىشتىن ئىبارەت ئاساسىي شەكىلنى يەكۈنلەش ئاساسىدا، «بەشنى بىر تۇتاش قىلىش»نى (يەنى ئىشلەپچىقىرىشنى بىر تۇتاش پىلانلاش، ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى مەركەز قىلغان يېزىلارنىڭ «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىنى بىر تۇتاش تەشكىللەپ يولغا قويۇش، دېھقانچىلىقنىڭ ماشىنىلاشقان مەشغۇلاتىنى بىر تۇتاش قىلىش، چوڭ - چوڭ تېخنىكىلىق تەدبىرلەرنى بىر تۇتاش قوللىنىش، تۇرلۈك مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلەشنى بىر تۇتاش ئېلىپ بېرىش) نى يولغا قويۇپ، ئائىلىلەرنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى چۆرىدەپ، بىر ئائىلە ئۈزۈك ئالدىغا قىلالمايدىغان ياكى ياخشى قىلالمايدىغان بىر تۇتاش مۇلازىمەتنى ياخشى ئېلىپ باردى. شۇنىڭدىن كېيىن، ۋىلايەت بويىچە ناھىيىلەردە يولغا قويۇلغان «بەشنى بىر تۇتاش قىلىش» نىڭ شەكلى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولدى، ھەمىسىدە ئىجتىمائىيلاشقان بىر تۇتاش مۇلازىمەت سىستېمىسىنى ياخشى يولغا قويۇش مۇھىم نۇقتا بولدى. ناھىيە، يېزا، كەنتلەر بىر تۇتاش ئىگىلىك باشقۇرۇش مەزمۇنىغا ئاساسەن كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئىجتىمائىيلاشقان مۇلازىمەتنى بىر تۇتاش يولغا قويدى. ۋىلايەت بويىچە 165 يېزا (بازار) دا، 96 دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى، 147 يېزا ئىقتىسادىي مۇلازىمەت باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى.

ۋىلايەتنىڭ «بەشنى بىر تۇتاش قىلىش»تىن ئىبارەت ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلى تېرىقچىلىقتىن باشلاندى، تەجرىبىلەرنى ئۈزلۈكسىز يەكۈنلەش ئاساسىدا، قوش قاتلاملىق ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى، ئورمانچىلىق، باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق ساھەلىرىگە كېڭەيتىلدى.

دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىدىكى بەشنى تۇتاش قىلىش تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى: (1) بىر تۇتاش پىلانلىق باشقۇرۇش؛ (2) بىر تۇتاش تەڭشەش؛ (3) ماي بىلەن بىر تۇتاش تەمىنلەش؛ (4) بىر تۇتاش رېمونت قىلىش ۋە زاپچاسلار بىلەن بىر تۇتاش تەمىنلەش؛ (5) تېخنىكا جەھەتتىن بىر تۇتاش تەربىيىلەش ۋە بىر تۇتاش تەكشۈرۈش - سىلىشتۇرۇپ باھالاش؛ «بەشنى بىر تۇتاش قىلىش» ئارقىسىدا يېزا ئىگىلىكىنىڭ ماشىنىلىشىشى تېز راۋاجلاندى، 1989 - يىلى ۋىلايەت بويىچە تۇرلۇك تراكتور 12 مىڭ 181 گە، ئومۇمىي مەشغۇلات مىقدارى 41 مىليون 100 مىڭ موغا يەتتى، ئورمانچىلىقتىكى «بەشنى بىر تۇتاش قىلىش» تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى: (1) بىر تۇتاش پىلانلاش؛ (2) بىر تۇتاش كۆچەت قويۇش؛ (3) بىر تۇتاش مۇغىرىش؛ (4) كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىنىڭ بىر تۇتاش ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى توگىتىش؛ (5) بىر تۇتاش كېسىش ۋە يېغىلاش. باغۋەنچىلىك ئىشلىرىدىكى «بەشنى بىر تۇتاش قىلىش» تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى: (1) بىر تۇتاش پىلانلاش؛ (2) بىر تۇتاش كۆچەت بىلەن تەمىنلەش؛ (3) تېخنىكىنى بىر تۇتاش قېلىپلاشتۇرۇش؛ (4) بىر تۇتاش يەغىش، ساقلاش، توشۇش ۋە سېتىش؛ (5) بىر تۇتاش مۇكاپاتلاش. جازالاش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش. چارۋىچىلىقتىكى «بەشنى بىر تۇتاش قىلىش» تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى: (1) ئىشلەپچىقىرىشنى بىر تۇتاش پىلانلاش؛ (2) چوڭ - چوڭ پەن - تېخنىكا تەدبىرلىرىنى ۋە سورت ياخشىلاشنى بىر تۇتاش ئېلىپ بېرىش؛ (3) يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ بىر تۇتاش ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش؛ (4) يايلاق قوزۇلۇشى ۋە باشقۇرۇشنى بىر تۇتاش ئېلىپ بېرىش؛ (5) چارۋىچىلىقتىكى ماشىنىلاشقان مەشغۇلاتنى بىر تۇتاش ئېلىپ بېرىش. سۇچىلىق قوزۇلۇشىدىكى «بەشنى بىر تۇتاش قىلىش» تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى: (1) ئەمگەك كۈچلىرىنى بىر تۇتاش تەقسىملەش، مەبلەغنى بىر تۇتاش پىلانلاش؛ (2) بىر تۇتاش پىلانلاپ قوزۇلۇش قىلىش؛ (3) بىر تۇتاش باشقۇرۇش، سۇ مىقدارىنى مۇۋاپىق تەقسىملەش؛ (4) ماشىنا مەشغۇلاتىنى بىر تۇتاش قىلىش، سۇ - تۆپراقنى ئېچىش بىلەن بىر تۇتاش شۇغۇللىنىش؛ (5) كەلكۈن سۇيىدە سۇغىرىشنى بىر تۇتاش قىلىش، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى بىر تۇتاش ياخشىلاش.

«بەشنى بىر تۇتاش قىلىش» نىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى مۇستەھكەملەپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ جەلپ قىلىش كۈچى» ئۈيۈشتۇرۇش كۈچىنى ئاشۇردى، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1985 - يىلىدىكى ئەھۋالنى 1979 - يىلىدكى ئەھۋالغا سېلىشتۇرغاندا ۋىلايەت بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 579 مىليون 244 مىڭ 800 يۈەن ئېشىپ، 238.76% كۆپەيدى؛ سېلىنغان ئومۇمىي مەبلەغ 330 مىليون 738 مىڭ يۈەن كۆپەيىپ، 142.06% ئاشتى؛ ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ ئېشىش نىسبىتى 51.31% بولدى؛ پاختىنىڭ ئېشىش نىسبىتى 273.19% بولدى؛ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىم 181.2 يۈەن ئېشىپ، 2.75 ھەسسە كۆپەيدى.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 70% كەنتته قوش قاتلاملىق ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئورنىتىلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، ھەر قايسى يېزا - كەنتلەر ھۆددىگە ئالغۇچىلارنىڭ كىرىمىنىڭ ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جامائەت جۇغلانمىسىغىمۇ ئەھمىيەت بەردى. شۇ يىلى، ۋىلايەت بويىچە كوللېكتىپقا قالدۇرۇلغان مەبلەغ 68 مىليون 590 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 5 يىل ئىلگىرىكىگە قارىغاندا 4.4 ھەسسە كۆپەيدى. يېزا ئىگىلىكى ئۈدا ئېشىش ۋەزىيىتىنى ساقلاپ قالدى، ئالدىنقى يىلدىكىگە قارىغاندا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليارد 230 مىليون يۈەن كۆپەيدى (ئۆزگەرمەس باھا بويىچە)؛ ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1 مىليون 101 مىڭ تونناغا يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىگە قارىغاندا 55 مىليون 313 مىڭ كىلوگرام ئاشتى؛ پاختىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 135 مىڭ 400 تونناغا يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىگە قارىغاندا 54 مىڭ 300 تونىنا كۆپەيىپ، 66.9% ئاشتى؛ دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 600 يۈەنگە يېتىپ، ئالدىنقى

يىلدىكىگە قارىغاندا 151 يۈەن كۆپەيىپ، 33.6% ئاشتى. بىر يىل ئىچىدە 20 ساق ئائىلە نامراتلىقتىن قۇتۇلدى، جەمئىي نامراتلىقتىن قۇتۇلغان ئائىلە ئەسلىدىكى نامرات ئائىلە ئومۇمىي سانىنىڭ 90%نى ئىگىلىدى. شۇنداق قىلىپ مەركەز ۋە ئاپتونوم رايون ئوتتۇرىغا قويغان «ئۇچ يىلدا كۆپ قىسمىنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش، بەش يىلدا ئاساسىي جەھەتتىن نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش» نىشانى ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

Ⅲ باب

تۇپراق، ئېتىز

قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى 12 ناھىيە (شەھەر) ئوخشاش بولمىغان دەريا ۋادىلىرىغا ياكى ئوخشاش بىر ۋادىنىڭ يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىنلىرىغا جايلاشقان، ۋادا ئوخشاش بولمىسا، تۇپراق ھاسىل قىلغۇچى ئانا ماددىمۇ پەرقلىنىدۇ، ئوخشاش بىر ۋادىنىڭ گىدروگېئولوگىيىلىك شارائىتىمۇ پەرق بولىدۇ، تېرىقچىلىقتا تۇپراقنىڭ پىشىش دەرىجىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن تۇپراقنىڭ قۇۋۋەتلىنىشىمۇ پەرق بولىدۇ. تۇزلۇقلۇك رايونلىرىدىكى تېرىلغۇ يەرلەر ئۇچ چوڭ دەريا ۋادىسىغا بۆلۈنگەن، يەنى قىزىل دەريا ۋادىسى، بۇ قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى، قەشقەر شەھىرى، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ گەز - كۆسەن دەريا ۋادىسى: ئۇ قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى، يېڭىسار ۋە يوپۇغا ناھىيىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ يەكەن دەريا ۋادىسى: ئۇ قاغىلىق، پوسكام، يەكەن، مەكىت ۋە مارالبېشى ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇچ چوڭ ۋادا ئىچىدە، 0 — 20 سانتىمېتىرغىچە بولغان تۇپراقتىكى ئورگانىك ماددا قىزىل دەريا ۋادىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، 1.003%، گەز دەريا - كۆسەن دەريا ۋادىسىنىڭ 2 - ئورۇندا بولۇپ، 0.899%، يەكەن دەريا ۋادىسىنىڭ سەل تۆۋەن بولۇپ، 0.847%. قىزىل دەريا ۋادىسىدىكى تۇپراقنىڭ ئورگانىك ماددىسى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن گەز - كۆسەن دەريا ۋادىسىنىڭكىگە قارىغاندا 6.1%، يەكەن دەريا ۋادىسىنىڭكىگە قارىغاندا 18.4% يۇقىرى، تۇپراقنىڭ تولۇق ئازوتلۇق تەركىبىمۇ قىزىل دەريا ۋادىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، 0.071%، گەز - كۆسەن دەريا ۋادىسىنىڭ 2 - ئورۇندا بولۇپ، 0.062%، يەكەن دەريا ۋادىسىنىڭ 0.056%. ئىشقاردا گىدرولىزلىنىدىغان ئازوت مىقدارى گەز — كۆسەن دەريا ۋادىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى بولۇپ 41.6ppm، قىزىل دەريا ۋادىسىنىڭ 29.8ppm، يەكەن دەريا ۋادىسىنىڭ 28.3ppm، تېز ئۈنۈملۈك فوسفورنىڭ مىقدارى قىزىل دەريا ۋادىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، 4.5ppm، يەكەن دەريا ۋادىسىنىڭ 4ppm، گەز، كۆسەن دەريا ۋادىسىنىڭ بىر قەدەر تۆۋەن بولۇپ 3.9ppm. تېز ئۈنۈملۈك كالىي مىقدارى گەز - كۆسەن دەريا ۋادىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، 433.1ppm، يەكەن دەرياسىنىڭ 2 - ئورۇندا بولۇپ، 240ppm، قىزىل دەريا ۋادىسىنىڭ 234.5ppm. تۇپراقتىكى ئورگانىك ماددا ۋە تولۇق ئازوت مىقدارىدا يۇقىرى ئېقىندىن تۆۋەن ئېقىنغا قاراپ قانۇنىيەتلىك ھالدا ئۆزگىرىش كۆرۈلىدۇ، ئادەتتە يۇقىرى ئېقىنىنىڭ تۆۋەن، تۆۋەن ئېقىنىنىڭ يۇقىرى بولىدۇ، تېز ئۈنۈملۈك ئوزۇقلۇق ماددىلاردا روشەن قانۇنىيەتلىك ئۆزگىرىش كۆرۈلمەيدۇ. تۇپراقتىكى ئورگانىك ماددا قىزىل دەريا ۋادىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ

0.87%، تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ 1.11% بولۇپ، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭكىگە قارىغاندا 37% يۇقىرى، تولۇق ئازوت پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ كونا شەھەر ناھىيىسىگە قارىغاندا 33.8% يۇقىرى، تېز ئۈنۈملۈك فوسفور تەركىبى ئوتتۇرا ئېقىندىكى قەشقەر شەھىرى بىلەن قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىرىنىڭ بىر قەدەر يۇقىرى بولىدۇ. تېز ئۈنۈملۈك كالىي تەركىبى يۇقىرى ئېقىنىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا قارىغاندا يۇقىرى بولىدۇ.

§ 1 . تۇپراقتىن پايدىلىنىشتىكى رايونلارغا ئايرىلىشى

قەشقەر ۋىلايىتى تۇپراقتىن پايدىلىنىش بويىچە 10 رايون، 16 كەنجى رايونغا بۆلۈنىدۇ.

1. قەشقەر دەريا ۋادىسى يەلپۈگۈچسىمان تىنما تۇزلاقلىكتىكى قۇۋۇشەتلەپ تۇپرىقى ياخشىلىنىدىغان ئاشلىق - پاختا رايونى (I)

بۇ رايون قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى 10 يېزا (بازار)، قەشقەر شەھىرىدىكى 2 يېزا، قەشقەر يېڭىسار ناھىيىسىدىكى 7 يېزا (بازار)، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى 3 يېزا (بازار)، يېزا ئىگىلىك 3 - شىدىكى 2 تۆۋەن - مەيدانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ قەشقەر بوستانلىقىدىكى ئاساسلىق دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ بىرى، كۆلىمى 2304 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 1.6% نى ئىگىلەيدۇ.

بۇ رايون قىزىل، گەز ۋە كۈسەن دەريالىرىدىن ئىبارەت 3 دەريا سىستېمىسىدىكى يەلپۈگۈچسىمان تىنىدۇرمىلاردىن تەركىب تاپقان، بۇ رايون يەلپۈگۈچسىمان تىنما ئۆچىدىن تىنما گىرۋىكىگىچە غەربتىن شەرققە قاراپ قىيسايغان يانتۈلۈقى $\frac{1}{50}$دىن $\frac{1}{200}$گىچە، ئوتتۇرا يانتۈلۈقى $\frac{1}{200}$ بولۇپ، يانتۈلۈق دەرىجىسى چوڭ. بۇ رايوندا بىر قەدەر تەكشى تۇزلاقلىكلاردىن باشقا، يەنە دەريا ئارىسى تېررااسالىرى، ئويمان يەرلەر، شۇنداقلا تاغ كەلكۈنىنىڭ يېرىشىدىن شەكىللەنگەن ئېگىز - پەس مىكروكاندۇكلۇق يەر شەكىللىرى بار، يەنە قىسمەن جايلاردا بوران، شامالنىڭ يىمىرىشىدىن پەيدا بولغان يارداقلىقلارمۇ بار.

تېرىلغۇ يەر تۇپراقلىرى ئىچىدە لايلاتما تۇپراق (يەڭگىل شورلاشقان لايلاتما تۇپراق)، زەي تۇپراق، شاللىق تۇپراقلار بار. تۇزلاقلىكلاردىكى لايلاتما تۇپراقنى ئاساس قىلغان يەرلەر ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 70%ىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ، يەلپۈگۈچسىمان گىرۋەكنىڭ يەر ئاستى سۇيى تېشىپ چىقىدىغان جايلىرىدا تۇپراقنىڭ ئۈستۈنكى قاتلىمى يىغىلىپ قالغان سۇنىڭ كۆتۈرۈشى بىلەن كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ تۇپراقنىڭ زەيلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، شۇڭا بۇ بەلۋاغدا كەڭ كەتكەن زەي تۇپراق بار؛ دەريا ئارىسىدىكى ئويمان يەرلەر پەس بولغانلىقى ۋە گىدروگېئولوگىيىلىك شارائىتىنىڭ تۈزگىرىشى تۇپەيلىدىن، ئۇ يەرلەردە ئۈيۈپ يېتىلگەن شاللىق تۇپرىقى شەكىللەنگەن؛ قاقاس يەرلەرنىڭ تۇپرىقى ئاساسەن شورلاشقان چىمىلىق تۇپراق ۋە چىمىلىق شور تۇپراق بولۇپ، يەلپۈگۈچسىمان تىنىدۇرمىنىڭ گىرۋەك قىسمىغا جايلاشقان، ھازىر بۇ يەرلەردە بوز يەر كۆپىنچىسى يايلاق بولۇپ، چارۋا باقىدىغان رايونلارغا ئايلاندى، بەزىلىرى سۇ مەنبەسى بار يەرلەردە بوز يەر ئېچىلغان ئوتۇن ئورمانلىقى قىلىندى. ئۇنىڭ كىلىمات ئەھۋالى بوستانلىقتىكى باشقا دېھقانچىلىق رايونلىرىدىن كۆپ يەرقلەنمەيدۇ، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، پارلىنىش مىقدارى كۆپ، قىروسىز مەزگىلى ئۇزۇن بولىدۇ، قىروسىز مەزگىلى 200 كۈندىن 220 كۈنگىچە بولىدۇ، كۆپ خىل زىرائەتلەر ۋە مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈشىگە باب كېلىدۇ، ئەمما زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش مەزگىلىدە كۆپىنچە بوران، مۆلدۈر ئاپەتلىرى بولۇپ

تۇرىدۇ، يەر يۈزىنىڭ سۇيى ئاساسلىقى قىزىل، گەز، كۆسەن دەريالىرىدىن كېلىدۇ، بۇ دەريالار مۇزلۇق، قارلىق تاغ سۇيى ۋە تاغلىق رايونلارغا يافقان ھۆل - يېغىنلار ئارقىلىق تولۇقلىنىدىغان دەريا - ئېقىنلار بولۇپ پەسىل خاراكتېرى بىر قەدەر روشەن بولىدۇ، يىل پەسلىدە سۇنىڭ مىقدارى كۆپرەك بولىدۇ، ئۇلارنىڭ سۇيى بىلەن ئېتىزلىقلار سۇغىرىلغاندىن باشقا، يەنە ئارتۇق سۇ بىلەن ئورمانلىقلار، يايلاقلار سۇغىرىلىدۇ. سۇنى تەڭشەپ ئىشلىتىش ئۈچۈن، بۇ رايون دائىرىسىدە نۇرغۇن سۇ ئامبىرى ياسالدى، سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى ئاساسىي جەھەتتىن مۇكەممەللەشتى. ئېتىزلاردا «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇش دەسلەپكى قەدەمدە كۆلەملەشتى. ئەمما سۇغىرىش ئۈسۈلى يەنىلا بىر قەدەر قالاق بولۇۋاتىدۇ، ئۇلۇغ سۇ بىلەن باستۇرۇپ سۇغىرىش، تۆتاش سۇغىرىش ئۈسۈلى قوللىنىلغاچقا، يەر ئۈستى سۇيى كۆپلەپ سىڭىپ كېتىپ، تۇپراقتىكى ئۇزۇقلۇق ماددىلار ئېقىپ كېتىۋاتىدۇ، يەنە قىسمەن يەر ئاستى سۇ ئورنى ئۆرلەپ، قايتا شورلىشىشنى پەيدا قىلىۋاتىدۇ. يەلپۇگۈچسىمان بەلۋاغنىڭ گىرۋەك قىسمىدىكى يەر ئاستى سۇيىنىڭ تېشىپ چىقىشى بىر قەدەر ئېغىر بولۇپ، يىلىغا تەخمىنەن 400 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ، بۇ يەر ئۈستى سۇيىدىكى پەسىل خاراكتېرلىك تەكشىسىزلىكنى تولدۇرىدۇ، ئەتىيازلىق قۇرغاقچىلىقنى يەڭگىللىتىدۇ ۋە كۆزدىكى تېرىقچىلىقنى سۇ بىلەن قامدايدۇ. يەر ئاستى سۇيىنىڭ سۈپىتى بىر قەدەر ياخشى، زاپىسى بىر قەدەر مول بولۇپ ئېچىشقا بولىدۇ.

بۇ رايون 3 كەنجى رايونغا بۆلۈنىدۇ:

1) قىزىل دەريا ۋادىسىدىكى سۇ - تۇپراق ساقلاش، قۇۋۇەتنى ئاشۇرۇش كەنجى رايونى (I_1) بۇ رايون قىزىل دەريا ۋادىسىنىڭ يەلپۇگۈچسىمان تىندۇرما قىسمىغا تەۋە، كۆلىمى 4.668 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 0.5% نى ئىگىلەيدۇ، بۇ رايون 2 بۆلەككە بۆلۈنگەن، يەنى دەريا ئارىسىدىكى ئويمان يەردىكى زەي چىقىرىۋېتىلىپ چۆگۈر ئاغدۇرۇلۇپ شال تېرىلىدىغان بۆلەك (I_{1-1}) ، بۇ بۆلەك قىزىل دەرياسىنىڭ دەريا ئارىلىقىدىكى ئويمان جايلارغا جايلاشقان، تۇپرىقى ئاساسەن شاللىق تۇپرىقىدىن ئىبارەت. تارىختىن بۇيان شال تېرىش ئاساس قىلىنىپ كەلگەن دەريا سۇيى ئۇرۇپ تۇرغاچقا، چىقىش يوللىرى راۋان ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە زەي چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى مۇكەممەل ئەمەس، شۇڭا يوشۇرۇن يېتىلىش ئەھۋالى ئېغىر، بۇ ھال شال مەھسۇلاتىنىڭ ئېشىشىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ.

2) گەز دەريا ۋادىسىدىكى زەي چىقىرىۋېتىش، شورنى تىزگىنلەش ئارقىلىق تۇپراقنى ياخشىلاش، قۇۋۇەتلەش كەنجى رايونى (II_2) بۇ رايون گەز دەريا ۋادىسىنىڭ يەلپۇگۈچسىمان تىندۇرما قىسمىغا تەۋە، كۆلىمى 6.887 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 0.6% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ رايونمۇ 2 بۆلەككە بۆلۈنىدۇ، بۇنىڭ بىرى سۇ - تۇپراق ساقلىنىپ ئاشلىق، پاختا تېرىلىدىغان بۆلەك (I_{2-1}) ، دائىرىسى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال، تاشمىلىق يېزىلىرىنى ۋە بۇلاقسۇ يېزىسىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، تۇپرىقى كۆلرەك لايلاتما يېنىك شورلاشقان كۆلرەك لايلاتما تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ، قىسمەن جايلىرىدا يەڭگىل شورلاشقان زەي تۇپراقسۇ بار، ئاشلىق، پاختا ئىشلەپچىقىرىش ئاساس قىلىنىدۇ، قاقاس يەرلەرگە كەلگەندە كۆلەمدە ئوتۇن ئورمىنى تىكىلگەن. بۇ رايونغا پات-پات تاغ كەلكۇنى كېلىپ ئېتىز - ئېرىق، يوللارنى ۋەيران قىلىدىغان، سۇ - تۇپراقنى ئېقىتىپ كېتىدىغان ئەھۋال بىر قەدەر ئېغىر. ئەمەلىي ئۆلچەشتىن قارىغاندا، ئەڭ زور كەلكۇن پەللىسى سېكۇنتىغا 146 مېتىرغا يېتىپ، جۇڭگو - پاكىستان تاشيولىنى نابۇت قىلىپ تۇرىدۇ. يەنە بىر بۆلىكى زەي چىقىرىۋېتىلىپ شور تىزگىنلەنگەن ئاشلىق - كېۋەز رايونى (I_{2-2}) ، ئۇنىڭ دائىرىسى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ 2 يېزىسى ۋە قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ بىر يېزىسىنىڭ قىسمەن رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ بۆلەك گەز دەرياسى يەلپۇگۈچسىمان تىندۇرمىسىنىڭ چېتىگە جايلاشقاچقا، يەر ئاستى سۇيى تېشىپ چىقىپ تۇپراقنىڭ سۇ تەركىبىنى زىيادە كۆپەيتىۋېتىدۇ، شۇڭا شورلىشىش بىر قەدەر ئېغىر، تۇپراقنىڭ قۇۋۇەتى تۆۋەن بولىدۇ.

3) كۆسەن دەريا ۋادىسىدىكى سۇ - تۇپراقنى ساقلاش، قۇۋۇەتلەش كەنجى رايونى (I_3)

بۇ رايون يېڭسار ناھىيىسىدىكى 7 يېزا (بازار)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 748 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 0.5% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ كەنجى رايوننىڭ جەنۇبىي، غەربىي قىسىملىرى تاغلىق رايون ۋە تاغ ئالدى يەلپۈگۈچسىمان تىندۇرما بەلۋاغدىن ئىبارەت، ناھىيە زېمىنىنىڭ سىرتىدا جەنۇبىي قىسمى تاغلىق رايونغا ئىچكىرىلەپ كىرىدۇ. ھۆل - يېغىن مەركەزلەشكەن دائىرىسى كەڭ، يېغىن مىقدارى تۆۋلەكلىك رايونلارنىڭكىدىن كۆپ، قارا يامغۇر كۆپ يېغىپ، تاشيوللارنى ۋەيران قىلىدۇ، ئېتىزلارنى يالاپ يېرىپ كېتىدۇ، ئاپەت ئېغىر بولىدۇ، تۇپرىقى كۇلرەڭ لايلاتما تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ، شورلىشىش زىيىنى بار، تۇپراقنىڭ سۇپىتى قۇمساز بولۇپ، ئورگانىك ماددا تەركىبى ئاز، نەملىك ۋە قۇۋۇەتنى ساقلاش ئىقتىدارى ناچار، قۇرغاقچىلىق ئاپىتى بولۇپ تۇرىدۇ، بۇلار يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا تەسىر يەتكۈزىدىغان ئاساسلىق توسالغۇ ئامىلى. بۇ كەنجى رايون مەھسۇر سەمەت ئۆزۈكى چىقىدىغان جاي بولۇپ، ھازىر بار بولغان ئۆزۈكلۈكتىن پايدىلىنىش ئاساسىدا تۇنۇش كەتكەن ئۆزۈكزارلىقلارنى بەرپا قىلىش ئارقىلىق، بۇ رايوننى ۋىلايەتنىڭ ئۆزۈك بازىسى قىلىپ قۇرۇپ چىقىش كېرەك، سۇ - تۇپراقنىڭ ئېقىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بۇ رايوندا تۇرلۈك ئىھاتە ئورمانلىرىنى سۇ - تۇپراقنى ساقلايدىغان ئورمانلارنى بىنا قىلىشقا ھەمدە كۆپ خىل كەلكۈندىن ساقلىنىش مۇئەسسەسلىرىنى ياساشقا توغرا كېلىدۇ.

2. قەشقەر دەريالىق تۆۋلەكلىكىدىكى شور تىزگىنلىنىپ، تۇپرىقى ياخشىلىنىدىغان ئاشلىق - پاختا رايونى (II)

بۇ رايون قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان، دائىرىسى قەشقەر شەھىرى ۋە قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىدىكى تۆت يېزا (بازار)نى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى 12 يېزا (بازار)نى، يېڭسار ناھىيىسىدىكى 3 يېزا (بازار)نى، پەيزاۋاتتىكى بىر يېزا (بازار)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 3443.6 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 2.3% نى ئىگىلەيدۇ.

تېرىلغۇ يەر تۇپرىقىدا شورلاشقان لايلاتما تۇپراق، شورلاشقان زەي تۇپراق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، دەريا ساھىلىدا كىچىك كۆلەمدىكى شاللىق تۇپرىقى پارچە - پۇرات تارقالغان قاقاسلىقلاردىكى تۇپراق ئاساسەن شورلاشقان چىملىق تۇپراق، چىملىق شور تۇپراق، قۇم بورانلىق تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ، يەنە كىچىك دائىرىدىكى سازلىق تۇپراقمۇ بار. بۇ رايون قىزىل دەريالىق، گەز دەريالىق، كۆسەن دەريالىق تىندۇرما تۆۋلەكلىكىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن بۆلىكىگە جايلاشقان، جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسىملىرى تاغلىق رايون. شەرقىي قىسمى ئېگىز پەس بولۇپ، ئومۇمىي يەر شەكلى غەربتىن شەرققە قاراپ قىيسايغان، ئوتتۇرىچە يانتۇلۇقى $\frac{1}{230}$، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1220 — 1340 مېتىر. بۇ يەر تۆۋلەكلىك كىلىماتى رايونغا تەۋە. يەر ئۈستى سۇيىنى قىزىل دەريالىق، گەز دەريالىق، كۆسەن دەريالىق تەمىنلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە قىزىل دەريالىقنىڭ سۇيى بىر قەدەر مۇقىم، گەز، كۆسەن دەريالىرىنىڭ سۇ مەنبەلىرىگە كاپالەتلىك قىلىش بىر قەدەر قىيىن.

بۇ رايوننى 3 كەنجى رايونغا ئايرىشقا بولىدۇ:

1) قىزىل دەريا ۋادىسىدىكى شورنى تىزگىنلەش، قۇم ئارىلاشتۇرۇش ئارقىلىق تۇپراقنى قۇۋۇەتلەش كەنجى رايونى (II_1)

بۇ رايون قىزىل دەريا تىندۇرما تۆۋلەكلىكىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن ئېقىنىغا كىرىدۇ، ئۇ قەشقەر شەھىرى ۋە قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى 8 يېزا (بازار)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 999.6 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ

%0.7نى ئىگىلەيدۇ. تۇپرىقى شورلاشقان قىزىل لايلاتما تۇپراق، شورلاشقان قىزىل زەي تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ. ئاز مىقداردا شاللىق تۇپرىقى ۋە قىزىل لايلاتما تۇپراق بار، تۇپراقتىكى ئورگانىك ماددا تەركىبى تەخمىنەن %0.9، تولۇق ئازوت %0.064. تۇپراقتىكى شور مىقدارى ئومۇمىيۈزلۈك بىر قەدەر يۇقىرى، تۇپراق بىر قەدەر يېپىشقاق، ئورگانىك ماددىسى ئاز، تۇپراق قۇرۇلمىسى ياخشى ئەمەس، شۇڭا قۇرۇغاندا چالمىلىشىپ، ئاسان ئەزگىلى بولمايدۇ، نەملەشكەندە لاي بولۇۋالىدۇ، تېرىلغۇ مەزگىلى قىسقا، ئاسان چالمىلىشىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭغا قۇم ئارىلاشتۇرۇپ، يېپىشقانلىقىنى ئۆزگەرتىش، زەي چىقىرىۋېتىش سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، قاقاس يەرلەردىن پايدىلىنىپ ئوتۇن ئورمىنى، ئىقتىسادىي ئورمان بىنا قىلىپ، ئورمان بىلەن قاپلىنىش دەرىجىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، يەر ئاستى سۇ ئورنىنى تۆۋەنلىتىش ھەمدە يېشىل ئوغۇت، بېدە قاتارلىق قۇۋۇەت زىرائەتلىرىنى ئاكتىپ كېڭەيتىپ، تۇپراقنى قۇۋۇەتلەندۈرۈش لازىم.

2) گەز دەريا ۋادىسىدىكى شورنى تىزگىنلەپ، تۇپراقنىڭ قۇۋۇەتلەش قۇۋۇتىنى ئاشۇرۇش كەنجى رايونى (II_2) ئۇ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى، پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى 8 يېزا (بازار)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 776 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ %0.5نى ئىگىلەيدۇ، تېرىلغۇ يەر تۇپرىقى شورلاشقان كۆلرەڭ لايلاتما تۇپراق، شورلاشقان كۆلرەڭ زەي تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ. تۇپراقنىڭ شور مىقدارى يۇقىرى شۇنداقلا جايلىشىش دائىرىسى چوڭ ھەم ئومۇمىيۈزلۈك بولۇپ، ستاتىستىكىغا قارىغاندا، شورلاشقان تۇپراق تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ %91نى ئىگىلەيدۇ، تۇپراقنىڭ قۇمى جىغراق بولغاچقا، نەملىكنى ۋە قۇۋۇەتنى ساقلاش ئىقتىدارى ناچار. ئۇنىۋېرسال ياخشىلاش تەدبىرنى قوللىنىپ، شورلىشىنى تىزگىنلەشكە توغرا كېلىدۇ. يەنە تۈرلۈك ئورمان تورى قۇرۇلۇشىنى ياخشى قىلىپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئوتۇن ئورمىنى كۆلىمىنى كېڭەيتىپ، يەرنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش دەرىجىسىنى ئاشۇرۇپ، بوراندىن مۇداپىئەلىنىش - قۇمنى تىزگىنلەش ئارقىلىق ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ياخشى سۈپەتلىك ئايلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش كېرەك.

3) كۆسەن دەريا ۋادىسىدىكى شورنى تىزگىنلەپ، تۇپراقنى قۇۋۇەتلەش كەنجى رايونى (II_3) ئۇ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى، يېڭىسار ناھىيىسىدىكى 6 يېزا (بازار)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 1668 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ %1.1نى ئىگىلەيدۇ، تېرىلغۇ يەر تۇپرىقى شورلاشقان كۆلرەڭ لايلاتما تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ، قاقاس يەرلەردە چىملىق شورتۇپراق، قۇمسىاق تۇپراق كۆپرەك.

3. قەشقەر دەريا غول دېلتىسىدىكى شورنى تىزگىنلەپ تۇپراقنىڭ قۇۋۇەتنى ئاشۇرۇش، بوراندىن مۇداپىئەلىنىش - قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇش يولغا قويۇلغان ئاشلىق - ئىقتىسادىي زىرائەت رايونى (III)

بۇ رايون تۈزلەڭلىك كىلىماتى رايونىغا تەۋە. ئۇ پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى 9 يېزا (بازار)نى ۋە پۈتكۈل يوپۇغا ناھىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 12 مىڭ 186 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %8.4نى ئىگىلەيدۇ. تېرىلغۇ يەر تۇپرىقى زەي تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ، ئومۇمىيۈزلۈك شورلاشقان بولۇپ، شورلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى، تېرىلغۇ يەر ئىچىدە شورلىشىش كۆلىمى %92.5نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ ئۈلايەت بويىچە شورلىشىش ئەڭ ئېغىر رايون ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، ئوتتۇرا دەرىجىدە شورلاشقان تۇپراق، يوپۇغا ناھىيىسىدە تېرىلغۇ يەرنىڭ %40.1نى، پەيزاۋات ناھىيىسىدە %24.8نى ئىگىلەيدۇ؛ ئېغىر شورلاشقان تۇپراق، يوپۇغا ناھىيىسىدە تېرىلغۇ يەرنىڭ %19.5نى، پەيزاۋات ناھىيىسىدە %59.2نى ئىگىلەيدۇ. شۇڭا، پەيزاۋات ناھىيىسىدە ئېغىر شورلىشىش ئاساسىي ئورۇندا، يوپۇغا ناھىيىسىدە

ئوتتۇراھال شورلىشش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، قاقاس يەرلەرنىڭ تۇپرىقى چىملىق شور تۇپراق، شورلاشقان چىم تۇپراق، قۇم بوراندىن ھاسىل بولغان تۇپراق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

بۇ رايون قىزىل، گەز دەريا دېلتىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئوتتۇرىچە يانتۇلۇقى $\frac{1}{570}$. يەر ئوستى سۇيىدىن قىزىل دەريالىق سۇيى (قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن پەيزاۋات دەريالىق دەپ ئاتىلىدۇ) ۋە گەز دەريا سۇيى بار. گەز دەرياسىدا يازلىق كەلكۇننىڭ كېلىش ۋاقتى كېيىنرەك، ئەتىيازلىق قۇرغاقچىلىق كۆپرەك بولىدۇ. يەر ئاستى سۇيىنىڭ سۇپىتى ئومۇمەن ئوتتۇرا ۋە ئېغىر دەرىجىدە مىنېرالاشقان سۇ تىپىغا كىرىدۇ، پايدىلىنىش نىسبىتى يۇقىرى ئەمەس. بۇ رايون 3 كەنجى رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) قىزىل دەريا ۋادىسىدىكى زەي چىقىرىلىپ، شورلىرى يۇيۇلىدىغان كەنجى رايون (III_1)　بۇ پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى 9 يېزا (بازار) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 5033.6 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 3.5% نى ئىگىلەيدۇ، تۇپرىقى شورلاشقان قىزىل زەي تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ، شور تەركىبى كۆپ، قۇۋۇتى ئاجىز.

2) گەز دەريا ۋادىسىدىكى زەي چىقىرىلىپ، شور تىزگىنلىنىپ، تۇپرىقى ياخشىلىنىدىغان كەنجى رايون (III_2)　بۇ رايون پوتكۇل يوپۇغا ناھىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 2142 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 1.5% نى ئىگىلەيدۇ. تۇپرىقى شورلاشقان كۆلرەڭ زەي تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ، قىزىل دەريالىق ۋادىسى بىلەن يەنى زەي چىقىرىلىپ، شور تىزگىنلىنىپ تۇپراقنىڭ قۇۋۇتى يېتىشتۇرۇلىدىغان كەنجى رايونغا سىلىشتۇرغاندا، بۇ رايوننىڭ تۇپرىقى قۇمسالىق بولۇپ، قۇۋۇتى بىر قەدەر تۆۋەن، تۇپراقنىڭ نەملىكنى، قۇۋۇتىنى ساقلاش ئىقتىدارى ناچار، سۇ مەنبەسى كەمچىل.

3) قۇرغاق دېلتىلاردىكى دەرەخ تىكىپ، ئوت - چۆپ تېرىپ، قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇپ، تۇپرىقى ياخشىلىنىدىغان كەنجى رايون (III_3)　بۇ رايون پەيزاۋات، يوپۇغا ناھىيىلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى توغراق قۇم، بۇغرا قۇمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 5010 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 4.3% نى ئىگىلەيدۇ، بۇ رايوننىڭ تۇپرىقى ئاساسلىقى كۆچمە قۇم - بوران تۇپرىقىغا كىرىدۇ، شۇڭا چۆل بويلىرىدا پىلانلاش، كەلكۇن سۇيىدىن پايدىلىنىپ سۇغىرىش ئارقىلىق يۇلغۇن يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋە ئوتلاق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، بوراندىن مۇداپىئەلىنىپ قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇش، ئاپەتنى ئازايتىش ھەمدە بۇ رايوننى پائال ئۆزگەرتىپ، دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ چارۋىچىلىق مەيدانلىرىغا ئايلاندۇرۇش كېرەك.

4. يەكەن دەريالىق تۆزلەڭلىكىنىڭ يۇقىرى بۆلىكىدىكى تۇپراق قۇۋۇقەتلەندۇرۇلۇپ، ياخشىلىنىدىغان ئاشلىق - پاختا ۋە مېۋە - چېۋە رايونى (IV)

بۇ رايون قاغىلىق ناھىيىسىدىكى 14 يېزا (بازار) نى، پوتكۇل پوسكام ناھىيىسىنى، يەكەن ناھىيىسىدىكى 16 يېزا (بازار) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 5150.4 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 3.5% نى ئىگىلەيدۇ. تۇپرىقى سېرىق لايلاتما تۇپراق، شورلاشقان سېرىق زەي تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ. تۇپراقنىڭ سۇپىتى قۇمسالىق بولۇپ، ئورگانىك ماددا تەركىبى تۆۋەن، نەملىك ۋە قۇۋۇقەت ساقلاش ئىقتىدارى ئاجىز. ئاشلىق، كېۋەز تېرىلسا، مايسا ياخشى ئۈنۈپ چىقىدۇ، بىراق كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە قۇۋۇقەتى

ئاجىزلاپ كېتىدۇ. يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 1. 34 — 1. 54 مىللىمېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 11.2℃ — 11.7℃ بولىدۇ، قىروسىز مەزگىلى ئۇزاق، ئاشلىق، كېۋەز ۋە قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە ئۈستۈرۈشكە، پىلىچىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ياپ كېلىدۇ. يەر ئۈستى سۇيى ئاساسەن يەكەن دەريا سۇيى ۋە تىزناپ دەريالىرى سۇيىدىن كېلىدۇ، يەكەن دەريالىرىنىڭ سىرغىم مىقدارى كۆپ، تىزناپ دەريالىرىنىڭ سىرغىم مىقدارى ئاز، بىراق بۇ ئىككى دەريانىڭ ئېقىش مىقدارىنىڭ پەسىللىك ئۆزگىرىشى زور، تاشقىن مەزگىلى كېيىن بولىدۇ، ھەمىشە ئەتىيازدا قۇرغاقچىلىق پەيدا بولۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا بىر قەدەر چوڭ تەسىر يەتكۈزىدۇ. بۇ رايوندا يەر ئاستى سۇ زاپىسى بىر قەدەر مول، سۈپىتى خېلى ياخشى، ئەتىياز پەسلىدە كېرەكلىك سۇنى تەڭشەش ئۈچۈن ئۇنى ئىشقا بولىدۇ، بۇ رايونىنى 2 كەنجى رايونغا ئايرىشقا بولىدۇ:

1) تىزناپ دەريا ۋادىسىدىكى تۇپراق قۇۋۇەتلەندۈرۈلۈپ ياخشىلىنىدىغان كەنجى رايون (IV_1) بۇ رايون قاغلىق ناھىيىسىدىكى 12 يېزا (بازار) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 11 مىڭ km^2 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 0.7% نى ئىگىلەيدۇ. تۇپرىقى ئاساسەن سېرىق لايلاتقا تۇپراق، ئاندىن قالسا زەي لايلاتقا تۇپراق بار. 1981 - يىلىدىن بۇيان يەر قۇۋۋىتىنى يېتىلدۇرۇشكە ئەھمىيەت بېرىلىپ، كۆپ خىل ئوسۇل قوللىنىلىپ، قاشقا بېدە، كۆك ماش قاتارلىق زىرائەتلەر كىرىشتۇرۇپ تېرىلدى ۋە ئېگىز ئورۇنغا تېرىلدى، ھازىرغا قەدەر يېشىل ئوغۇت كۆلىمى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 20%ىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى. بۇنىڭ بىلەن تۇپراقنىڭ قۇۋۋىتى ئېشىپ، ئاشلىق، پاختا بىرلىك مەھسۇلاتىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە كۆچلۈك تۈرتكە بولدى.

2) يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى تۇپراق قۇۋۋىتەلەندۈرۈلۈپ ياخشىلىنىدىغان كەنجى رايون (IV_2) بۇ رايون قاغلىق ناھىيىسىدىكى 12 يېزا (بازار) نى، پۈتكۈل پوسكام ناھىيىسىنى، يەكەن ناھىيىسىدىكى 16 يېزا (بازار) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 4050 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 2.8% نى ئىگىلەيدۇ. تۇپرىقى سېرىق لايلاتقا تۇپراق، شورلاشقان زەي تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە سېرىق لايلاتقا زەي تۇپراق 6%تىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ. شورلاشقان زەي تۇپراق ئىچىدە يەڭگىل دەرىجىدە شورلاشقان قىسىم 85%تىن كۆپرەك بولۇپ، شورلىنىش زىيىنى قىسمەن رايونلاردا چوڭراق تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ئاساسلىقى يېشىل ئوغۇت، بېدە ۋە پۇرچاق تېپىدىكى زىرائەتلەرنى كېڭەيتىپ تېرىش ئارقىلىق، يەرنىڭ قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇپ، تۇپراقنى ياخشىلاشقا توغرا كېلىدۇ.

5. يەكەن دەريا تۆزلەڭلىكىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىدىكى شورنى تىزگىنلەپ، تۇپراقنىڭ قۇۋۋىتى ئاشۇرۇلىدىغان ئاشلىق - پاختا - چۆچۈكبۇيا رايونى (V)

بۇ رايونىنىڭ دائىرىسى پۈتكۈل مەكىت ناھىيىسىنى، مارالبېشى ناھىيىسىدىكى 5 يېزا (بازار) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 4527.2 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 3.1% نى ئىگىلەيدۇ. تۇپرىقى شورلاشقان سېرىق زەي تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ. تەخمىنەن تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 85%ىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا، شورلاشقان سېرىق لايلاتقا تۇپراق بار. تەبىئىي تۇپراقلاردىن چىملىق شور تۇپراق، قۇم - بوران تۇپرىقى، ئورمان چىملىق تۇپرىقى بار. بۇ رايونىنىڭ يەر شەكلى تۆز بولۇپ، ئوتتۇرىچە يانتۇلۇقى $\frac{1}{600}$ دىن $\frac{1}{1000}$، يەر ئاستى سۇ ئورنى تەخمىنەن 2 — 3 مېتىر. بۇ رايوندىكى يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى يۇقىرى بولۇپ، شورلىشىش زىيىنى بار، شامال كۆچى زور، قۇم- بوران قاتتىق. سۇغىرىش سۇ مەنبەسىدە ئاساسلىقى يەكەن دەريا سۇغا تايىنىدۇ، قىسمەن جايلار تىزناپ دەريا سۇيىنىڭ سۇيى بىلەن

سۇغىرىلىدۇ. يەكەن دەريالىسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا كەڭ كەتكەن تەبىئىي توغراقلىق ۋە ئىككىلەمچى توغراقلىقلار بار. بۇ رايون 2 كەنجى رايونغا بۆلۈنىدۇ.

1) تىزناپ دەريا ۋادىسىدىكى دەرەخ تىكىش، ئوت - چۆپ تېرىش ئارقىلىق تۇپرىقى ياخشىلىنىش، قۇۋۋەتتى ئاشۇرۇلمىغان كەنجى رايون (V_1) بۇ رايون پۈتكۈل مەكىت ناھىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كۆلىمى 2590 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 1.8% نى ئىگىلەيدۇ. تۇپرىقى شورلاشقان سېرىق زەي تۇپراق، شورلاشقان سېرىق لايلاتقا تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ. شور تېپى خىلورىدلار - سۇلفات كىسلاتا تۇزلىرىنى ئاساس قىلىدۇ.

2) يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى شورنى تىزگىنلەش قۇۋۋەتنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق تۇپراق ياخشىلىنىدىغان كەنجى رايون (V_2) ئۇنىڭ دائىرىسى مارالبېشى ناھىيىسىدىكى 5 يېزا (بازار)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 1937.2 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 1.3%نى ئىگىلەيدۇ. تۇپرىقى شورلاشقان سېرىق زەي تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە يەڭگىل دەرىجىدە شورلاشقان جايلار تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 20%نى، ئوتتۇرا دەرىجىدە شورلاشقىنى 50%نى، ئېغىر دەرىجىدە شورلاشقىنى 30%نى ئىگىلەيدۇ. تۇپراقنىڭ تۇزلۇق قۇۋۋەت تەركىبى بىر قەدەر تۆۋەن. تۇپراقنى ياخشىلاشتا «شورنى تىزگىنلەش»، تۇپراقنىڭ قۇۋۋەتنى يېتىلدۇرۇش ئاساسىي ھۆجۇم نىشانى قىلىنىدۇ.

6. يەكەن دەريالىق تۆزلەڭلىكىنىڭ تۆۋەن بۆلەكلەنگەن قۇۋۋەتنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق، تۇپراق ياخشىلىنىدىغان ئاشلىق - پاختا، چۆچۈكبۇيا رايونى (VI)

بۇ رايون مارالبېشى ناھىيىسىدىكى 5 يېزا (بازار)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 29 مىڭ 168 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 20%نى ئىگىلەيدۇ. تېرىلغۇ يەر تۇپرىقى شورلاشقان سېرىق زەي تۇپراقنى ئاساس قىلىدۇ، تۇپرىقىنىڭ قۇۋۋەت تەركىبى تۆۋەن، شورلىشىشى ئومۇمىيۈزلۈك. بۇنىڭ ئىچىدە يەڭگىل دەرىجىدە شورلاشقان يەرلەر تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 17.2%نى؛ ئوتتۇرا دەرىجىدە شورلاشقىنى 47.7% نى، ئېغىر دەرىجىدە شورلاشقىنى 35.1%نى ئىگىلەيدۇ، تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ 100%ى شورلاشقان تۇپراق بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا ۋە ئېغىر دەرىجىدە شورلاشقىنى 82.8%نى ئىگىلەيدۇ. بۇ رايون 3 كەنجى رايونغا ئايرىلىدۇ:

1) يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى شورنى تىزگىنلەش، قۇۋۋەتنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق قۇۋۋەت يېتىلدۇرۇش تۇپرىقى ياخشىلىنىدىغان كەنجى رايون (VI_1)

ئۇ مارالبېشى ناھىيىسىدىكى 5 يېزا (بازار)نى ئۆندىقلا ئەتراپىدىكى قاقاس يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 6792 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 4.7%نى ئىگىلەيدۇ.

2) يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى توغراقلىقنى مۇھاپىزەت قىلىش كەنجى رايونى (VI_2) ئۇنىڭ دائىرىسى يەكەن دەريالىسىنىڭ ئىككى قىرغىقىغا جايلاشقان ئەسلىدىكى توغراقلىقلار (شالاڭ ئورمان يەرلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ تۆت ئەتراپى ئىچىدىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 1462.8 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 1%نى ئىگىلەيدۇ. تۇپرىقى ئورمانلىق-چانقاللىق - چىم تۇپراق.

3) يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى ئوت - چۆپ تېرىپ، دەرەخ تىكىپ بوراندىن مۇداپىئەلىنىش، قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇش ئارقىلىق تۇپرىقى ياخشىلىنىدىغان كەنجى رايون (VI_3) دائىرىسى تەكىلىماكان قۇملۇقىنىڭ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 20 مىڭ 931.2 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 14.3% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ رايوندا قۇم - بوران تۇپرىقى كۆپرەك كۆچمە تىپقا كىرىدۇ، بۇ رايونىنى كەڭ كۆلەمدە تۇپتىن تىزگىنلەش ھازىرچە مۇمكىن ئەمەس. ئاساسلىقى ئۇنىڭ گىرۋىكىدىكى دېھقانچىلىق رايونىغا يېقىن يەرلەردە سۇ مەنبەسى ھەل بولغان شارائىتتا ئوت - چۆپ تېرىپ دەل - دەرەخ تىكىشكە، پەيدىنپەي مەركىزىي قىسمىغا قاراپ كېڭەيتىپ، يېشىل تام ھاسىل قىلىپ، قۇم - بوراننىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىغا بولغان زىيىنىنى ئازايتىشقا توغرا كېلىدۇ.

7. شىمالىي تاغلىقتىكى ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان رايون (Ⅶ)

بۇ رايون ئاساسلىقى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي تىزمىسى بولۇپ، كۆلىمى 5841.6 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 4% نى ئىگىلەيدۇ. تاغ گەۋدىسى كۆپىنچە ئېچىلىپ قالغان تاغ جىنسلىرىدىن تەركىب تاپقان. تۇپراق تەركىبى بىر قەدەر ئاز، كۆپىنچە تاشلىق قوڭۇر چۆل تۇپرىقىدىن ئىبارەت. بۇ رايوننىڭ سۇ مەنبەسى قىس، ئەمما پات - پات شىددەتلىك قارا يامغۇر يېغىپ تۇرىدۇ، كەلكۇن تاغنى، يەلپۇگۈچسىمان تىندۇرمىلارنى بويلاپ شىددەت بىلەن بېسىپ كېلىپ، ئېتىز - ئېرىقلارنى، قاتناش مۇئەسسەسلىرىنى ۋەيران قىلىدۇ، سۇ ۋە تۇپراقنى ئېغىر دەرىجىدە ئېقىتىپ كېتىدۇ. كەلكۇننىڭ زىيىنىنى توسۇش ئۈچۈن مۇۋاپىق دەرىجىدە كەلكۇندىن مۇداپىئەلىنىش مۇئەسسەسلىرىنى ياساش كېرەك.

تاغلىق رايوندا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر شالاڭ بولۇپ، لويلا ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈكلەرنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇ — قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، ئۆسۈش مەزگىلى قىسقا، سۈپىتى ناچار، چارۋا بېقىش قىممىتى ئىنتايىن تۆۋەن ئۆسۈملۈك.

8. غەربىي تاغلىقتىكى ئېچىش ئالدىدا تۇرغان رايون (Ⅷ)

ئۇنىڭ دائىرىسى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى، يېڭىسار ناھىيىسى بىلەن قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى تۇتىشىدىغان تاغلىق رايوندىكى يەلپۇگۈچسىمان تىندۇرما تۈزلەڭلىكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاغلارنىڭ كۆپىنچىسى ئېچىلىپ قالغان تاغ جىنسلىرىدىن تەركىب تاپقان، يەلپۇگۈچسىمان تىندۇرما تۈزلەڭلىك ياكى تاش - شېغىللىق سايلارنىڭ تۇپرىقى تاشلىق قوڭۇر چۆل تۇپرىقىغا، شېغىللىق قوڭۇر چۆل تۇپرىقىغا تەۋە. كۆلىمى 2315.2 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 1.6% نى ئىگىلەيدۇ.

بۇ تاغلىق رايوندا ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، ئەمما پات - پات قارا يامغۇر ياغىدۇ، شۇڭا يەلپۇگۈچسىمان تىندۇرما تۈزلەڭلىكنى كۆپىنچە كەلكۇن يالاپ كەتكەچكە، يەر شەكلى بۈزۈلۈپ كەتكەن، بۇ يەر دە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر شالاڭ بولۇپ، لويلا ئائىلىسىدىكى شۇڭاق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇ رايون ۋىلايەتنىڭ چارۋىچىلىقىدا چارۋا - مالىلار تاغقا كىرىدىغان ئاساسلىق يول، بۇ يەردىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى چارۋىلار يول ئۈستىدە يەپ ئۆتىدۇ.

بۇ رايوندا 3 تۈزلۈق تاغ بار، تۈز جىنسلىرىنى كەلكۇن يالاپ دېھقانچىلىق رايونلىرىغا ئېلىپ كېلىدۇ، بۇ رايون قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى گەز دەريا ۋادىسىغا تارقالغان ئېتىزلارنىڭ شورلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان تاشقى مەنبە.

9. غەربىي جەنۇبىي تاغلىقتىكى ئوتلىقى ياخشىلىنىدىغان چارۋىچىلىق - دېھقانچىلىق رايونى (IX)

بۇ رايون تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى 10 يېزا (بازار)، ئىككى چارۋىچىلىق مەيدانىدىن تەركىب تاپقان، كۆلىمى 50 مىڭ 472.4 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 34.6% نى ئىگىلەيدۇ.

بۇ رايوندا كەڭ دائىرىلىك ئوتلاقلار بار، تېرىلغۇ يەر ئاران 63 مىڭ 356 مو كېلىدۇ، بۇ رايون ئېگىز، سوغۇق تاغلىق رايونغا جايلاشقانلىقى، تېمپېراتۇرىسى تۆۋەن، قىروسىز مەزگىلى قىسقا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆسۈش مەزگىلى بىر قەدەر قىسقا بولغان ئارپا، يازغى بۇغداي، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىشقىلا باب كېلىدۇ. تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ تۈپرىقى كالتسىيلىق قوڭۇر تۈپراقنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇ تېرىلغۇ يەرنىڭ 66.03% نى ئىگىلەيدۇ. ئاندىن قالسا كالتسىيلىق چىلان رەڭ تۈپراق بولۇپ، تېرىلغۇ يەرنىڭ 23.97% نى ئىگىلەيدۇ؛ چىملىق تۈپراق تېرىلغۇ يەرنىڭ 10% نى ئىگىلەيدۇ. بەزى جايلاردا تۈپراق قاتلىمى بىر قەدەر نېپىز، تۈپراقتا شېغىل كۆپ، تۈپراق مۇھىت شارائىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئۈنۈمدىكى ئورگانىك ماددىنىڭ تەركىبى ئونتۇرا ھېساب بىلەن 1.71% كېلىدۇ. تولۇق ئازوت تەركىبى 0.133%، تولۇق فوسفور تەركىبى 0.08%، تېز ئۈنۈملۈك كالىي تەركىبى 200ppm دىن يۇقىرى.

بۇ رايوندىكى تاغلىق رايونلاردا يالىڭاچ تاغ جىنسلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، تۈپرىقى تاغلىق رايون تۈپرىقى، چىملىق تۈپراق، كالتسىيلىق چىلان تۈپراق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت، ئۈنۈمدا چاكاندا، ئەمەن، لويلا، باشاقلىق ئۆسۈملۈكلەر، جۈخارگۈل ئائىلىسىدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ، يازلىق، كۆزلۈك ئوتلاقلارنىڭ تۈپرىقى كۆپىنچە كالتسىيلىق چىلان تۈپراق، تاغلىق يەر چىملىق تۈپرىقىغا كىرىدۇ، قىشلىق، ئەتىيازلىق ئوتلاقلارنىڭ تۈپرىقى ساي چىملىق تۈپرىقى، سازلىق تۈپراققا كىرىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ساي چىملىق تۈپراقلىق ئوتلاق ئەلا سۈپەتلىك ئوتلاق ھېسابلىنىدۇ. تاغلىق رايونلاردىكى ئوتلاقلاردا چارۋا مال سانىنى تىزگىنلەش، زىيادە كۆپ مال بېقىپ ئوتلاق بايلىقىنىڭ بۈزۈلۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك. پەس، زەي ئوتلاقلارنى ئۆزگەرتىش، چارۋىلاردا كۆرۈلىدىغان كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىنى ئازايتىش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوتلاقلارنىڭ سۈچىلىق شارائىتىنى ياخشىلاش، سۇغىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش لازىم.

10. جەنۇبىي تاغلىقتىكى ئۇنۇمۇبرسال تۇزلىدىغان دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونى (X)

بۇ رايوننىڭ دائىرىسى قاغلىق ناھىيىسىدىكى 4 يېزا (بازار)، يەكەن ناھىيىسىدىكى 2 يېزا (بازار) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى 30 مىڭ 581.37 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 20.9% نى ئىگىلەيدۇ.

بۇ رايوندىكى تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ تۈپرىقى سېرىق لايلاتقا تۈپراقنى ئاساس قىلىدۇ، تاغلىق رايوندا كالتسىيلىق قوڭۇر رەڭ تۈپراق، كالتسىيلىق چىلان تۈپراق، قوڭۇر چۆل تۈپرىقى، سوغۇق چۆل تۈپرىقى، چىملىق تۈپراق قاتارلىق تۈپراقلار بار. تېرىلغۇ يەرلەر كۆپىنچە دەريا جىلغىلىرىنىڭ بېرىنچى تېررااسالىرىغا جايلاشقان، قۇرۇلۇش تەركىبى يۇقىرى ئەمەس، ئورگانىك ماددا تەركىبى ئونتۇرا ھېساب بىلەن 1% ئەتراپىدا بولىدۇ. تاغلىق يەر تۈپرىقىدا لويلا، جۈخارگۈل، باشاقلىق ئۆسۈملۈكلەر ئائىلىسىدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر شالاڭ ئۆسىدۇ. تاغنىڭ تەسكەي باغرىدا كىچىك كۆلەمدە قارىغاي تېپىدىكى دەل - دەرەخلەر ئۆسىدۇ.

بۇ رايوندا دەريا - ئېقىنلاردىن يەكەن دەريا سى، تىزناپ دەريا سى، ئۇلۇغ دەريا سى، چىپان دەريا سى بار. يەكەن دەريا سى بىلەن تىزناپ دەريا سىدىن باشقا، كىچىك ئېقىنلار تاغلىق رايوندىن ئېقىپ چىققاندىن كېيىن تاش - شېغىللىق سايلاردا قۇرۇپ كېتىدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىدە تۆپراقنى ياخشىلاش - تۆپراقتىن پايدىلىنىشنىڭ رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 3

ۋاكالەتلىك نومۇرى	رايون نامى	ۋاكالەتلىك نومۇرى	كەنجى رايون نامى	ۋاكالەتلىك نومۇرى	بۆلەك نامى	ئاساسىي تۆپراق تىپى	ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئاساسلىق مەسىلە ھەم تۆپنى ياخشىلاش تەدبىرى	پايدىلىنىش نىشانى	كۆلىمى (كۋادرات/كىلومېتىر)	ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %
I	قەشقەر دەريا ۋادىسى يەلپۈگۈچسىمان تىنما تۆزلۈكلىكىدىكى تۆۋەنلەپ تۆپرىقى پاتقاقلىشىدىغان ئاشلىق - پاختا رايونى					لاپلاتقا تۆپراق، زەي تۆپراق، شاللىق تۆپراق	قۇۋۇشى تۆۋەن، قۇرۇلمىسى ناچار، سۇ - تۆپراق ئېقىپ كېتىدۇ. ئورگانىك ئوغۇت ئىنتى كۆپەيتىش، ئاشلىق بىلەن بېشىل ئوغۇتنى نۆۋەت بىلەن تېرىش ئۇزۇنمىنى يولغا قويۇش، ئىھاتە ئورمان سېلىش؛ ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى قىلىش، سۇ - تۆپراقنىڭ ئېقىشىنى تىزگىنلەش	ئاشلىق، كېۋەز ۋە قوغۇن - تاۋۇز كۆكتات، مېۋە - چېۋە	2304	1.6
		I 1	قىزىل دەريا ۋادىسىدىكى سۇ - تۆپراقنى ساقلاش، قۇۋۇشنى ئاشۇرۇش كەنجى رايونى			قىزىل لايلا- تقا تۆپراق، شورلاشقان قىزىل زەي تۆپراق	تۆپراق قۇۋۇشى تۆۋەن، سۇ - تۆپراقنىڭ ئېقىشى خىلى ئېغىر. بېشىل ئوغۇت ئىنتىسى. ئىنتى كېۋەزلىتىش، ئىھاتە ئورمان سېلىش، سۇ ۋە تۆپراق ئىنىڭ ئېقىشىنى تىزگىنلەش	ئاشلىق، پاختا تاساس، قوغۇن- تاۋۇز، مېۋە، كۆكتات فوشۇمچە	668.4	0.5
				I 1—1	دەريادىكى ئويسان يەر، زەي چىقىر- ئېرىق سۇ، شورلاشقان قىزىل زەي تۆپراق	شاللىق تۆپراق، شورلاشقان قىزىل زەي تۆپراق	تۆپراق زىيادە زەي، گلېيزاتسىيە ئېغىر، زەي چىقىرۋېتىش راۋان ئەمەس، سۇغا- رىش سىستېمىنى مۇكەممەل قىلىش، تۆلكە - بىننەم يەر زىرائەتلىرىنى نۆۋەت- لەشتۇرۇپ تېرىش، چوڭقۇر ھەيدەش، تاۋا- تاپقا سېلىش	كۆكتات	57.2	0.1
				I 1—2	سۇ، تۆپراقنى ساقلاش، قۇم تاۋ- لاشتۇ- رۇپ، سۇنىمەت قىلىنىدۇ. خان ئاش- لىق، پاختا بۇ- لىكى	قىزىل لاي- لاتقا تۆپراق، شورلاشقان قىزىل زەي تۆپراق	تۆپراق چالمىلىشىدۇ. قۇۋۇشى تۆۋەن، سۇ، تۆپراق ئېقىشى ئېغىر. ئورگانىك ئوغۇتنى كۆپەيتىش، بېشىل ئوغۇت نىسبەتنى ئاشۇرۇش، قۇم تۆ- كۈش، ئىھاتە ئورمان- لىرىنى سېلىش	ئاشلىق، پاختا، قوغۇن- تاۋۇز، مېۋە، كۆكتات	611.2	0.4

I	قەشقەر دەريا ۋادىسىدىكى تىنما توزلاقلىكىدىكى قۇۋنىتىپ تۇيۇرۇش ياخشىلىنىدىغان رايونى	I 2	گەز دەريا ۋادىسىدىكى زەي چىقىرۇۋېتىش، شورۇش تىزگىنلەش تارقىلىق تۇيۇرافنى ياخشىلاش - قۇۋنىتىلغان كەنجى رايونى		كۆلەڭ لاي، لاتقا تۇيراق، شورلاشقان، كۆلەڭ زەي تۇيراق		تۇيراق قۇۋنىتى تۆۋەن، قۇمسى كۆپ، شور زېمىنى ئېغىر، زەي چىقىرۇۋېتىش تورى قۇرۇش، شورنى مۇۋاپىق ئېقىتۇۋېتىش، بېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرىنى تېرىش، تۇيراقنىلاق قۇرۇلسە سىنى ياخشىلاش	ئاشلىق، پاختا	887.6	0.6
				I 2-1	سۇ، تۇيراقنى ساقلايدىغان ئاشلىق، پاختا بۇلسىكى	شورلاشقان كۆلەڭ زەي تۇيراق	قۇۋنىتى تۆۋەن، سۇ - تۇيراقنىلاق ئېغىشى ئېغىر، شورنىلاق زېمىنى كۆپ، بېشىل ئوغۇت زىرائىتى تېرىش، زەي چىقىرىپ شورنى يۇيۇش، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش	ئاشلىق، پاختا	681.6	0.5
				I 2-1	زەي چىقىرۇۋېتىش سۇ - تۇيراقنىلاق ئېغىشى ئېغىر، شورلاشقان كۆلەڭ زەي تۇيراق		پەر ئاستى سۇ ئورنى يۇقىرى، شورلىشىش زېمىنى ئېغىر، زەي چىقىرۇۋېتىش سىستېمىسى قۇرۇش، كۆچەت شەكىش، ئوت - چۆپ تېرىش	ئاشلىق، پاختا	206	0.1
		I 3	كۆسەن دەريا ۋادىسىدىكى سۇ - تۇيراقنى ساقلاش، قۇۋنىتىلغان كەنجى رايونى		كۆلەڭ لاي، لاتقا تۇيراق		قۇۋنىتى تۆۋەن نەملىكنى ساقلاش، قۇۋۇت بېرىش ئىقتىدارى ناچار، سۇ - تۇيراق ئېغىشى ئېغىر، كەلكۇندىن مۇداپىئەلەنمىش ئىملىھاتى ياساش، ئىمارەت ئورمان تىكىش، بېشىل ئوغۇت زىرائىتىنى كېڭەيتىپ تېرىش	ئاشلىق، پاختا، مېۋە (ئۈزۈك)	748	0.5

يۇقىرىدىكى جەدۋەلنىڭ داۋامى

ۋاكالەتچى نومۇرى	رايون نامى	ۋاكالەتچى نومۇرى	كەنجى رايون نامى	ئاساسىي تۇيراق تىپلىرى	ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىشتىكى مەسىلىلەر ھەم ئۇنى ياخشىلاش تەدبىرلىرى	پايدىلىنىش ئىشانى	كۆلىمى (كۋادرات/ كىلومېتر)	ئومۇمىي كۆلەمدە ئىگىلىگەن %
II	قەشقەر دەريالىق توزلاقلىكىدىكى شور تىزگىنلىنىپ،			شورلاشقان لاي، لاتقا تۇيراق، شورلاشقان زەي تۇيراق	تۇيراقنىڭ يېپىشقاقلىقى ئېغىر، قۇۋنىتى تۆۋەن، شورلىشىش زېمىنغا تۇيراپدۇ. قۇم تۆكۈپ يېپىشقاقلىقنى ئۆزگەرتىش، بېشىل ئوغۇت زىرائىتىنى كېڭەيتىپ تېرىش، زەي چىقىرۇۋېتىش سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئېتىز ئىمارەت ئورمانى، يېقىلغۇ ئورمانى سېلىش	ئاشلىق، پاختا، مېۋە - چېۋە	3443.6	2.3
		II 1	قەزىل دەريا ۋادىسىدىكى شورنى تىزگىنلەش، قۇم ئالدىنى ئېلىش، قۇم ئالدىنى رېلاشتۇرۇش تارقىلىق تۇيراقنى قۇۋنىتىش لازىم كەنجى رايونى	شورلاشقان لاي، لاتقا قەزىل تۇيراق، شور - لاشقان قەزىل نەم زەي تۇيراق	قۇۋنىتى تاسان چالمىلىشدۇ. قۇۋنىتى تۆۋەن، شورلىشىش خەۋپى بار. قۇم تۆكۈپ يېپىشقاقلىقنى ئۆزگەرتىش، زېمىنى چىقىرۇۋېتىش سىستېمىسى يۇيۇش، ئورگانىك ئوغۇتنى كۆپەيتىپ بېرىش	ئاشلىق، پاختا، مېۋە (ئۈزۈك، ئانار، ئەنجۈلا ئەنجۈر)	999.6	0.7

II	تۆپرىق پاخشىلىنىدىغان تاشلىق - پاختا - مېۋە رايونى	II 2	گەز دەريا ۋادىسىدىكى شورلۇق تىزگىنلەپ، تۆپراقنى قۇۋۇنلاش كەنجى رايونى	شورلاشقان لايى لاتقا كۆلرىلىك تۆپراق، شور- لاشقان كۆلرىلىك زەي تۆپراق	تۆپراقنىلىك شورى كۆپ. قۇۋۇشى تۆۋەن، زەي چىقىر- رىش سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش. كۆچەت تىكىش، ئوت. چۆپ تېرىش، بىئولوگىيىلىك پاخشىلاش	تاشلىق، پاختا	776	0.5
		II 3	كۆسەن دەريا ۋادىسىدىكى شورلۇق تىزگىنلەپ، تۆپراقنى قۇۋۇنلاش كەنجى رايونى	كۆلرىلىك لايلاتقا تۆپراق	قۇمسالى، قۇۋۇشى تۆۋەن، شورلىشىش تېغىر، تېرىق - ئۇستەخانى سۇ سىغىمى قىلىش. كىچىك تار كورمان بەلۋېغى بەرپا قىلىش، بېغەر، بېشىل ئوغۇت زىرائەتنىنى كېڭەيتىش	تاشلىق، پاختا	1668	1.1
III	قەشقەر دەريا قۇرغاق دېلتىسىدىكى شورلۇق تىزگىنلەپ، تۆپراقنى قۇۋۇنلاش، بوراندىن مۇداپىئەلىنىش، قوشنى ئۇرۇقلاشتۇرۇش بولغا قوزغاش تاشلىق - ئىقتىسادىي زىرائەت رايونى			شورلاشقان زەي تۆپراق، قۇم - بوران تۆپرىقى، شور- لاشقان زەي جىم تۆپراق	تۆپراقنىلىك قۇرۇلمىسى ناچار. شورى تېغىر، قۇۋۇشى تۆۋەن، قۇم - بوران زىيىنىغا تۆچرايدۇ. زەينى قاچۇرۇش، شورنى يۇيۇش، سۇغىرىش تۈزۈمىنى ئىلاھ قىلىش، كۆچەت تىكىش، ئوت. چۆپ تېرىش	تاشلىق، پاختا ۋە قوغۇن، زىرە	12.186	8.4
		III 1	قىزىل دەريا ۋادىسىدىكى زەي چىقىرىپ شور يۇيۇلىدە- غان كەنجى رايون	شورلاشقان قە- زىل زەي تۆپ- راق	يەر ئاستى سۇ ئورنى يۇقىرى. شورلىشىش تېغىر. تۆپراق چالمىلشىدۇ. زەي چىقىرىش سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، نورمە- لىق سۇغىرىش، يەر تۈز- لەش، قۇم تۆكۈپ ياخشىلاش	تاشلىق، پاختا، قوغۇن، زىرە	5033.6	3.5
		III 2	گەز دەريا ۋادىسىدىكى زەي چىقىرىپ، شورنى تىزگىنلە- گەنجى رايونى	شورلاشقان كە- نۇلرىلىك زەي تۆپراق	يەر ئاستى سۇ ئورنى يۇقىرى. شورلىشىش تېغىر، قۇۋۇشى تۆۋەن. زەي چىقى- رىشتىش يولىنى ھەل قىلىش، تېرىق - ئۇستەخلەر- نى سۇ سىغىمى قىلىش، كۆچەت تىكىش، ئوت - چۆپ تېرىش. قۇۋۇشنى تاشۇرۇش	تاشلىق، پاختا ۋە زىرە	2142	1.5
		III 3	قۇرغاق دېلتە- لاردىكى دەرەخ تىكىپ، ئوت- چۆپ تېرىپ قۇمنى تۇراقلا- شتۇرۇپ، تۆ- رىقى ياخشىلە- نىدىغان كەنجى رايون	قۇم - بوران تۆپرىقى، شور- لاشقان جىم تۆپراق	قۇم بوران زىيىنى تېغىر. تۇرلۇك شاماە كورمىنى قوبۇش، كۆچەت تىكىش، چارۋا ئوت - چۆپلىرىنى تېرىش	ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش	5010.1	3.40

IV	يەكەن دەريا تۆزلەڭلىكىنىڭ بۆڭسى بۆلۈكىدىكى تۆۋرات تۆۋرىسىدىكى ياغلىشىدىغان تاشلىق، ياغما مېۋە رايونى		لايلاتما تۆۋراق، شورلاشقان زەي تۆۋراق	تۆۋرىقى قۇمسالاق، تەلىكسىز ساقلىشى، قۇۋزىت بېرىشى ناچار، قۇۋزۇستى تۆۋەن، ئورگانىك ئوغۇتنى كۆپەيتىش، بېشىل ئوغۇت زىرائەتسىنى كۆپەيتىپ تېرىش، تېرىلغۇ قېتىم سانىنى ئازايتىش	ئاشلىق، باغما ۋە مېۋە - چېۋە، پىلە، ئۈجمە	5150.4	3.5
		IV 1	تىزناپ دەريا ۋادىسىدىكى تۆۋراق قۇۋزىت لەندۇرۇپ، ياغىشلىنىدىغان كەنجى رايون	سېرىق لايلاتما تۆۋراق، شورلاشقان زەي تۆۋراق	قۇۋزۇستى تۆۋەن، سۇ - تۆۋراق ئەكسى ئەسىس، ئەتىيازدا قۇرغاقچىلىق ئاسان يۈز بېرىدۇ. يەر قۇۋزۇستىنى ئاشۇرۇش، سۇ مەنبەسىنى كېڭەيتىش، يەر ئاستى سۈيىنى ئىجىپ پايدىلىنىش	ئاشلىق، باغما، مېۋە - چېۋە (ئاساسەن ئانار يانىاق، ئالما) پىلىچىلىك	1100.4	0.7
		IV 2	يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى تۆۋراق قۇۋزىت لەندۇرۇلۇپ ياغىشلىنىدىغان كەنجى رايون	سېرىق لايلاتما تۆۋراق، شورلاشقان زەي تۆۋراق	قۇمى كۆپ، ئورگانىك مادداز، ئاشلىق بىلەن بېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرىنى تۆۋەنلەشتۈرۈپ تېرىشنى كېڭەيتىش، خىمىيىۋى ئوغۇتنى قېتىمغا بۆلۈپ بېرىش، ئورگانىك ئوغۇتنى كۆپەيتىش، تېرىلغۇ قېتىم سانىنى ئازايتىش	ئاشلىق، باغما، مېۋە - چېۋە (ئاساسەن ئۈزۈم، تۇرۇك) پىلىچىلىك	4050	2.8
V	يەكەن دەريا تۆزلەڭلىكىنىڭ ئۇتتۇرا بۆلۈكىدىكى شورنى تىزگىنلەپ، تۆۋراقنىڭ قۇۋزۇشى ئاشۇرۇلىدىغان ئاشلىق - باغما - چۆچۈكبۇيا رايونى			شورلۇق سېرىق زەي تۆۋراق، شورلۇق سېرىق لايلاتما تۆۋراق	يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئورنى يۇقىرى، تۆۋراقنىڭ شورى كۆپ، قۇۋزۇشى تۆۋەن، قۇم، بوران كۆپ. زەي چىقىرىۋېتىش مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئاشلىق بىلەن بېشىل ئوغۇت زىرائىتىنى تۆۋەنلەشتۈرۈپ تېرىش، بېغە، بېشىل ئوغۇتنى ئاشۇرۇش، ئورلۇك ئىمكانە ئورمان بىنا قىلىش، بۇراندىن مۇداپىئەلىنىش قۇمنى ئۇراقلاشتۇرۇش، چۆچۈكبۇيا بايلىقىنى ئاسراش	ئاشلىق، باغما، چۆچۈكبۇيا	4527.2	3.1
		V 1	تىزناپ دەريا ۋادىسىدىكى كۆچمە تەكىش، ئوت - چۆپ تېرىش ئارقىلىق تۆۋەن يانىشلىمە خىدمەتكە كەنجى رايون	شورلۇق سېرىق زەي تۆۋراق	تۆۋراق قۇۋزۇستى تۆۋەن، شورلىشىش ئېغىرراق، قۇم - بوران كۆپ. زەي چىقىرىپ، شورنى يۇيۇش، كۆچمە تەكىش، ئوت - چۆپ تېرىش، تۆۋراقنى قۇۋزۇشنى لەندۇرۇش، بوراندىن مۇداپىئەلىنىش، قۇمنى ئۇراقلاشتۇرۇش	ئاشلىق، باغما ھەم چۆچۈكبۇيا	2590	1.8
		V 2	يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى شورنى تىزگىنلەش، قۇۋزۇشنى لەندۇرۇش، تۆۋراقنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق تۆۋەن يانىشلىمە خىدمەتكە كەنجى رايون	شورلۇق سېرىق زەي تۆۋراق	شورلاشقان، قۇم - بورنى ئېغىر. زەي چىقىرىۋېتىش مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئورلۇك ئىمكانە ئورمانى قوبۇش، تەبىئىي ئورمان ھەم چۆچۈكبۇيا بايلىقىنى قوغداش	ئاشلىق، باغما ھەم چۆچۈكبۇيا	1937.2	1.3

VI	يەكەن دەريا تۆۋەنلىك تۈزلەڭلىكىدىكى تۆۋەنقى ياخشىلىنىدىغان تاشلىق، ياختا، چوڭچۆكبۇيا رايونى		يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى تومراقلىقنى مۇھايىزەت قىلىش كەنجى رايونى	شورلاشقان سېرىق - زەي تۆپراق قۇم بو- ران تۆپرىقى شورلاشقان چىم تۆپراق، ئور- مان چاتقاللىق چىم تۆپراق	قۇۋۇشى تۆۋەن، شورلىشىش ئېغىر، قۇم - بوران كۆپ، تومراقلىق ھەم چوڭچۆكبۇيا مۇھاپىزەت رايونى قۇرۇش، چېقىرىش يوللىرىنى راۋانلاشتۇرۇش، ئېتىز ئىھاتە ئورمىنى سېلىش، بېشىل ئوغۇت زىرائىتى ھەم بېدە، تېرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش	تاشلىق، ياختا تاسالى قىلىنىدۇ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق بىرلەشتۈرۈلىدۇ	29.168	20
		VI 1	يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى شورنى تىزگىنلەش، قۇۋۇشنى تاقىلىق تۆپرىقى ياخشىلاش قىلىنىدىغان كەنجى رايون	شورلاشقان سېرىق زەي تۆپراق	قۇۋۇشى تۆۋەن، شورلاشقان، قۇم - بوران ئېغىر، زەي چېقىرىش مېتېئورىنى ياخشىلاش، كۆچەت تىكىش، ئوت - چۆپ تېرىش، تۆپراق- نى قۇۋۇشتىن قوغداش	تاشلىق، ياختا، چوڭچۆكبۇيا	6792	4.7
		VI 2	يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى تومراقلىقنى مۇھايىزەت قىلىش كەنجى رايونى	شورلاشقان چىم تۆپراق، ئورمان چاتقال چىم تۆپرىقى	مۇ قىسى، ئورمان زىيادە كېسىلگەن، ئورمان قاتۇنىنى قەتئىيلەشتۈرۈش، ئاشقۇرۇش تۈزۈمىنى كۈچەيتىش، مۇزاپىق كېسىش، يېڭىلاش، كەلكۈن سۈيىدە مۇغدىرلىش	ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق	1462.8	1
		VI 3	يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى ئوت - چۆپ تېپىش ئېكسكۇرسىيە لىنىيىسى بويىدا، دىن مۇداپىئە- لىنىيە قۇمنى تۇراقلاشتۇ- رۇش تارقىلىق تۆپرىقى ياخشى- لىنىدىغان كەنجى رايون	قۇم - بوران تۆپرىقى	مۇ قىسى، قۇم بوران كۈچەيگەن تۈردۇ، مۇ مەنبەسىنى ھەل قىلىش، قۇملۇقنىڭ گىرۋەكلىرىدە كۆچەت تىكىش، ئوت - چۆپ ئۈستۈرۈش تارقىلىق بوراندىن مۇداپىئە- لىنىش - قۇمنى تۇراقلاشتۇ- رۇش	ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش	20913.2	14.3
VII	شىمالىي تاغلىقنىڭ ئېچىلىدىغان رايون		قوڭۇر چۆل تۆپراق	تاش جىنسلار ئېچىلىپ قالغان، قۇرغاق، مۇ قىسى، بېيىنچا ئۆسۈملۈكلەر تاز، ياغىشلاش قىيىن	ئېچىلىش تالدىدا	5841.6	4
VIII	غەربىي تاغلىقنىڭ ئېچىلىدىغان رايون		قوڭۇرچۆل تۆپراق	قۇرغاق، مۇ قىسى، بېيىنچا ئۆسۈملۈكلەر تاز، قۇرام تاش، شېغىل كۆپ، 3 تۆز تاغ بار، يەنىمۇ ئېچىپ پايدىلىنىشنى كۈتمەكتە	ئېچىلىش تالدىدا	2315.2	1.6
IX	غەربىي تاغلىقتىكى ئوتلاق، كۆك ئوتلاق دېھقانچىلىق رايونى		كالتسىيلىق قوڭۇر تۆپراق، تاغلىق چىم تۆپرىقى، كالتسىيلىق بېغىر- رەڭ تۆپراق، قوڭۇر چۆل تۆپراق	ئوتلاق مۇ ئەسلىدىكى ناچار، كۆپلىگەن يايلاقنىڭ ئوت - چۆپى تاز، ئەينى ئوتلاقنى قوغداش، مۇنتىزىم ئوتلاق بەرپا قىلىش، مۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى ياخشىلاش، ياۋايى ھايۋانات پايدىلىنىشى قوغداش	چارۋىچىلىق تاساسى، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە قىلىنىدۇ	50472.4	34.6
X	جەنۇبىي تاغلىقتىكى تۈزلەڭلىك دېھقانچىلىق رايونى		قوڭۇر چۆل - تۆپراق، كالتسىيلىق قوڭۇر تۆپراق، سېرىق لايلاقا تۆپراق، تاغلىق چىم تۆپراق	تېرىلغۇ يەرنىڭ قۇۋۇشى تۆۋەن، تاغلىق يەرنىڭ بېيىنچا ئۆسۈملۈكلىرى شالاڭ، ئوت - چۆپ مەھسۇلاتى تۆۋەن، ئورگانىك ئوغۇتنى كۆپەيتىپ، يەر قۇۋۇشتىنى ئاشۇرۇش، ئوتلاقنى ياخشىلاش، يىلانلىق چارۋا بېقىش، ياۋايى ھايۋانات پايدىلىنىشى قوغداش، ئورمانلارنى مۇزاپىق كېسىش ھەم يېڭىلاش، مۇ مەنبەسىنى بېكىتۈرۈش	تاشلىقنى تاساس قىلىش، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى بىرلەشتۈرۈش	30581.4	20.9

§ 2 . تېرىلغۇ يەرلەرنى ياخشىلاش

1959 - يىل 3 - ئايدىن 1960 - يىل 2 - ئايغىچە ۋە 1979 - يىل 4 - ئايدىن 1984 - يىل 12- ئايغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە تۆۋەن ھوسۇللۇق يەر، شورلاشقان يەرلەر 2 قېتىم تەكشۈرۈلدى ۋە رايونلارغا ئايرىلدى. 2 - قېتىملىق تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولدىكى، ۋىلايەت بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 8 مىليون 159 مىڭ 600 مو (ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر) بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا، تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز كۆلىمى 5 مىليون 749 مىڭ مو، بۇ ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ %46.70نى ئىگىلەيدۇ. شورلاشقان يەر كۆلىمى 4 مىليون 798 مىڭ مو، بۇنىڭ ئىچىدە يەڭگىل دەرىجىدە شورلاشقان يەر كۆلىمى 2 مىليون 333 مىڭ مو، ئوتتۇرا دەرىجىدە شورلاشقان يەر كۆلىمى 1 مىليون 502 مىڭ مو، ئېغىر دەرىجىدە شورلاشقان يەر كۆلىمى 963 مىڭ مو بولۇپ، تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز كۆلىمىنىڭ %46.83نى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا چالمىلىق يەر كۆلىمى 130 مىڭ مو بولۇپ، تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز كۆلىمىنىڭ %2.26نى ئىگىلەيدۇ، يالانما يەر كۆلىمى 28 مىليون 650 مىڭ مو بولۇپ، تۆۋەن ھوسۇللۇق يەر كۆلىمىنىڭ %4.96نى ئىگىلەيدۇ؛ نېپىز تۇپراقلىق يەر كۆلىمى 536 مىڭ مو بولۇپ، تۆۋەن ھوسۇللۇق يەر كۆلىمىنىڭ %9.32نى ئىگىلەيدۇ.

شورنى تىزگىنلەپ، تۇپراقنى ياخشىلاپ قۇۋۋەتلەش جەھەتتە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقى قوللانغان ئاساسلىق تەدبىرلەر تۆۋەندىكىدەك بولدى: شورنى چىقىرىۋېتىش، يەنى غول زەي چىقىرىش سىستېمىسىغا تايانماي شورنى يۇيۇش، بۇنىڭدا شور تەركىبى بىر قەدەر يەڭگىل ھەم بىر قەدەر مۇنبەت تۇپراقلىق يەرلەردە ئېرىق - ئۆستەك چېپىپ، قىر سېلىپ، سۇ باشلاپ شورنى چىقىرىۋېتىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، بۇنىڭدا ئاساسەن «سۇغىرىش زەي چىقىرىۋەتمەسلىك - زەي چىقىرىپ شورنى يۇيۇش ئۇنۇمۇرسال تىزگىنلەش ۋە يەر قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇش، مۇستەھكەملەش» تىن ئىبارەت 3 باسقۇچ بېسىپ ئۆتۈلدى. تۇپراقنى ياخشىلاش جەھەتتە «شورسىزلاندۇرۇش - قايتا شورلىشىش - يەنە شورسىزلاندۇرۇش» تىن ئىبارەت جەريان بېسىپ ئۆتۈلدى.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا زەي چىقىرىش، شورنى يۇيۇپ يەر تۈزلەش ئاساس قىلىندى، ئۇنىڭدا ئېرىق چېپىپ، قىر سېلىپ، سۇ باشلاپ كېلىپ، تۇپراقنىڭ ئۇستۈنكى قاتلىمىدىكى شور ئويمان يەرگە چىقىرىۋېتىلدى، بۇنداق شورسىزلاندۇرۇش ئۇسۇلى ئىنتايىن قىممەت توختايتتى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، سالا ئېتىز قۇرۇلۇشىغا بىرلەشتۈرۈپ، كەڭ كۆلەمدە زەيلىك چېپىپ، زەي چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى بەرپا قىلىندى. بۇ مەزگىللەردە يەكەن ناھىيىسى 3 - گۇڭشېسىنىڭ تاغارچى چوڭ ئەترىتى داڭلىق شورتاڭلىق بولۇپ، تېرىلغۇ يېرىنىڭ %70ى ئېغىر دەرىجىدە شورلىشىپ كەتكەن ئىدى، ئاشلىقنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى ئاران 30 — 35 كىلوگرامغىچە بولاتتى. 1958 - يىلىدىن باشلاپ، بۇ جايىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىدە كەڭ كۆلەمدە زەيكەش چېپىلىپ، ھەر 50 — 100 مېتىرغىچە بولغان ئارىلىقتا بىردىن زەيكەش چېپىلدى، چوڭ ئەترەت بويىچە جەمئىي 145 زەيكەش چېپىلدى، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 150 نەچچە كىلومېتىر كېلىدۇ، يەنە كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىشقا بىرلەشتۈرۈپ، زەي چىقىرىلىپ زەي - شورلۇق يەرلەرنىڭ %60ى ياخشىلاندى، يۇقىرى ھوسۇللۇق ئېتىزدىن 1300 نەچچە مو بارلىققا كەلتۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاساسلىق ئۇسۇللاردىن «يېپىش، ئالماشتۇرۇش، سۈپۈرۈش، قىرىش» ئۇسۇللىرى قوللىنىلدى، يېپىش دېگەندە، شورنىڭ ئۇستىگە شېغىل، ئوت - چۆپ يېپىپ، شورلىشىپ كېتىشنىڭ ئالدى ئېلىندى؛ ئالماشتۇرۇش دېگەندە، توپىسىنى ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، يەنى، شورلۇق يەرنىڭ ئۇستۈنكى قاتلىمىدىكى توپا

ئېلىۋېتىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ياخشى توپا يەڭگۈشلەندى؛ سۈپۈرۈش دېگەندە، ئەتىيازدا قار ئېرىپ بولغاندىن كېيىن، ئۈستۈنكى قەۋەتكە يىغىلىپ قالغان شور سۈپۈرۈۋېتىلدى؛ قىرىش دېگەندە، ئېغىر شورلاشقان يەرلەرنىڭ ئۈستۈنكى قاتلىمىدا شەكىللەنگەن شور قىرىلىپ، يىراقتا ئاپىرىۋېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئەتىيازدا تىرنىلاش، مەھەللىۋى ئوغۇتنى كۆپ بېرىش، چوڭقۇر ئاغدۇرۇش، كۆزدە ئاغدۇرۇپ توڭ يانقۇزۇش، قۇم تۆكۈپ كۆمۈش قاتارلىق تەدبىرلەر قوللىنىلدى.

50 - يىللاردىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر يەر تۈزلەشنى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئاساسىي خىزمەت سۈپىتىدە تۇتتى. ھەر يىلى قىش پەسلىدە ئاممىۋى خاراكتېرلىك يەر تۈزلەش ھەرىكىتىنى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويدى. جايلار بوز يەر ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلىش ۋە تۈپراقنى شورسىزلاندۇرۇشقا بىرلەشتۈرۈپ، كەڭ كۆلەمدە يەر تۈزلىدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، سالالاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا بىرلەشتۈرۈپ، يەنە سالا ئېتىزلار كاتەكچىلىرىگە ئايرىپ تۈزلىنىپ، كاتەكچىلەرنىڭ ئېگىز - پەسلىك پەرقى 5 — 6 سانتىمېتىردىن ئاشمايدىغان قىلىندى. ئۈستەڭلەردە سۈنىڭ سىڭىپ كېتىشى تۈپەيلىدىن يەر ئاستى سۇ ئورنى ئۆرلەپ، تۈپراقنىڭ قايتا شورلىشىپ كېتىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب بولۇپ قالدى. بۇنىڭغا قارىتا قەشقەر ۋىلايىتى ئۈستەڭلەرنى سۇ سىڭىمى قىلىش خىزمىتىگە ئەزەلدىن ئەھمىيەت بېرىپ، بۇنى تۈپراقنىڭ قايتا شورلىشىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش، شورلۇق بەرلەرنى ياخشىلاشتىكى تۈپ تۈزەش ۋاستىسى قىلدى.

70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا، كېيىنكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، زەيكەش چېپىش، سالالاشتۇرۇش، يەر تۈزلەش، ئۈستەڭلەرنى سۇ سىڭىمى قىلىش ئىشى چاڭ تۈتۈلۈش بىلەن تەڭ، كۆپ ئوغۇتلاش، يېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرى، بېدە تېرىش، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش، شاخ - شۇمبىلارنى ئېتىزدا قالدۇرۇش، تۈجۈپىلەپ تېرىش، ئىلغار دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش قاتارلىق تەدبىرلەر قوللىنىلىپ، يەرنىڭ قۇۋۋىتى ئاشۇرۇلۇپ، تۈپراق ياخشىلاندى، شورنى تىزگىنلەش خىزمىتىدە يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. 70- يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 80 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ياندۇما گۈڭشېمىدا 120 مىڭ مو يەرنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى شورلۇق قاقاس يەر ئىدى، 1977 - يىلىدىن باشلاپ، جەمئىي 11 غول زەيكەش (72 كىلومېتىر)، 350 تارماق زەيكەش چېپىلدى. يۇلغۇن، جىگدە قاتارلىق شورغا چىداملىق دەرەختىن 3 مىليون تۈپتىن ئارتۇق تىكىلىپ، 26 مىڭ مو ئوت - چۆپ - ئورمان تەركىبلىك ئوتلاق بەرپا قىلىنىپ، 21 مىڭ تۈياق چارۋا بېقىلدى. 1978 - يىلى يوپۇغا ناھىيىسى قاقاس يەرلەرنى يېزا، كەنت، دېھقان ئائىلىلىرىگە بۆلۈپ بېرىپ، مۇكاپاتلاش تۈزۈمىنى يولغا قويدى، ئۇلار ئېغىر شورلىشىپ كەتكەن قاقاس يەرلەرگە كەلكۈن سۈيىنى باشلاپ، يۇلغۇن، توغراق كۆچەتلىرىنى تىكىپ، 50 مىڭ مودىن ئارتۇق يەردە تەبىئىي يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى ئەسلىگە كەلتۈردى. شورلىشىش بىر قەدەر يەڭگىل بولغان 40 مىڭ مو قاقاس يەرگە جىگدە كۆچىتى تىكتى، شۇنىڭ بىلەن قاقاس شورلۇق يەرنى جىگدە، يۇلغۇن، توغراق قاتارلىق شورغا چىداملىق دەرەخلەر ۋە ئوت - چۆپلۈكلەرگە تولغان قوش قاتلاملىق ئوتلاققا ئايلاندۇردى. 1984 - يىلىدىكى ئەھۋالنى 1980 - يىلدىكىگە سېلىشتۇرغاندا، ناھىيە بويىچە ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 24%، پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 1.7 ھەسسە ئاشتى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىم 84 يۈەندىن 287 يۈەنگە يەتتى، 2 - قېتىملىق تۈپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى باشلانغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىدە تۈپراقنى ياخشىلاپ قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇش، شورنى تىزگىنلەش خىزمىتى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش باسقۇچىغا قەدەم قويدى، يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەدبىرلەردىن باشقا كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش، يېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرىنى تېرىش، شاخ - سامانلارنى ئېتىزدا قالدۇرۇش، ئوغۇت توپلاش، ئوغۇت ئېچىتىش، سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ ئۈستۈرۈش، سۇغىرىشنى، باشقۇرۇشنى ياخشىلاش قاتارلىقلار شورنى ھەر تەرەپلىمە تىزگىنلەپ، تۈپراقنىڭ قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇشنىڭ ئۇزۇنئېرسال تەدبىرلىرى قاتارىدا تۇتۇلۇپ، تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تۆپراقنى 2 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئېنىقلانغان شورلىشىپ كەتكەن تېرىلغۇ يەر كۆلىمى

جەدۋەل: 5 — 4

ناھىيە (شەھەر)	شور يەرنىڭ تېرىلغۇ يەردە ئىگىلىگىنى %	بۇنىڭ ئىچىدە			ناھىيە (شەھەر)	شور يەرنىڭ تېرىلغۇ يەردە ئىگىلىگىنى %	بۇنىڭ ئىچىدە		
		يەڭگىل	ئوتتۇراھال	ئېغىر			يەڭگىل	ئوتتۇراھال	ئېغىر
جەمئىي	58.7	49.8	30.2	20	پەيزاۋات	92.1	16	24.8	59.2
قەشقەر شەھىرى	79.2	46.6	36.2	17.2	يەكەن	43.3	95.8	2.8	1.4
قەشقەر كونا شەھەر	53.4	80.1	12.2	7.7	پوسكام	40.6	94.8	4.2	1
قەشقەر يېڭىشەھەر	89.5	34.3	52.1	13.6	قاغىلىق	3.6	86.1	13.9	
يېڭىسار	36.4	24.5	54.7	20.8	مەكىت	94.5	54.6	36.3	9.1
يوپۇغا	94.3	43.4	40.1	16.5	مارالبېشى	100	17.2	47.7	35.1

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1949 — 1990 - يىللارغىچە بولغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى ۋە بىرىنچى تېرىم ھەم ئېچىز تېرىلغۇ كۆلىمى

جەدۋەل: 5 — 5

بىرلىكى: تۆمەن مو

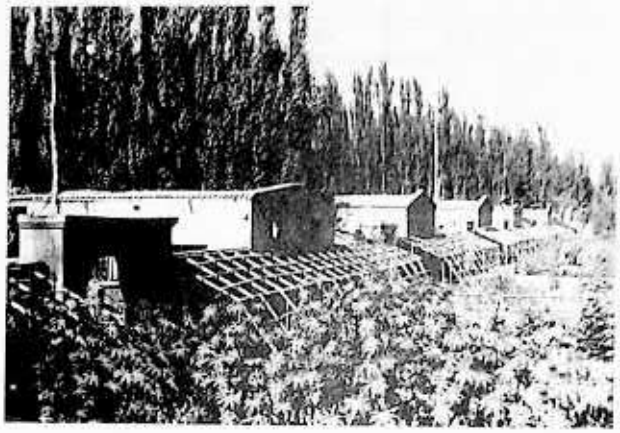
تۈرلەر / يىللار	تېرىلغۇ يەر كۆلىمى	بۇنىڭ ئىچىدە			باشقىلار
		قاتلىق	كېۋەز	يافلىق دان	
1949	440.63	334.10	27.03	23.58	29.54
1950	453.63	345.34	29.90	25.30	29.32
1951	480.19	367.57	35.22	26.21	29.26
1952	507.63	387.01	40.69	28.70	28.10
1953	539.72	422.70	40.77	29.78	28.38
1954	547.24	432.22	38.65	29.78	30.17
1955	562.95	435.61	46.22	35.82	31.48
1956	581.04	430.86	68.75	36.48	28.22
1957	591.25	447.37	58.97	36.22	27.68
1958	624.93	499.88	66.28	36.81	43.99
1959	656.17	492.20	71.79	35.32	44.74
1960	703.47	581.50	76.90	35.71	57.89
1961	705.37	604.89	74.66	26.05	46.74
1962	690.27	592.19	71.65	24.17	41.28
1963	694.88	598.96	78.98	24.44	38.86
1964	697.53	530.02	85.78	24.46	38.49
1965	704.15	622.43	96.76	25.84	37.70

38.86	23.51	104.21	628.81	725.03	1966
41.54	24.33	100.86	643.45	731.14	1967
35.03	21.47	90.54	605.65	694.63	1968
34.18	20.09	84.32	590.03	693.16	1969
36.47	19.65	80.93	611.74	681.79	1970
36.49	19.71	78.62	608.42	667.59	1971
40.94	21.12	79.27	577.99	657.70	1972
41.76	21.89	82.11	571.12	659.74	1973
43.38	22.55	83.76	595.50	666.10	1974
44.49	20.83	83.73	589.14	656.27	1975
46.57	21.27	78.99	591.10	669.45	1976
47.26	19.58	79.98	603.39	662.04	1977
51.69	17.83	82.86	618.29	662.15	1978
54.89	17.58	83.60	608.74	658.86	1979
55.09	19.06	86.69	590.38	652.27	1980
42.71	18.43	110.27	556.61	647.35	1981
58.79	18.71	116.08	533.06	640.82	1982
69.27	16.37	116.01	518.86	634.74	1983
83.21	15.79	116.55	501.10	623.43	1984
95.54	14.70	109.26	501.63	602.73	1985
104.81	14.89	124.94	480.21	593.29	1986
105.16	17.01	157.28	488.11	588.27	1987
107.40	15.71	163.60	445.46	586	1988
96.68	13.41	163.55	450.73	588.61	1989
94.82	11.75	177.14	446.07	589.12	1990

§ 3 . ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سۇغىرىش رايونلىرىنى كەڭ كۆلەمدە ئۆزگەرتىپ قۇرۇش خىزمىتىنى 1964 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋاڭ ئېنماۋ مەكىت ناھىيىسىنىڭ يېزا خىزمىتىنى كۆزدىن كۆچۈرگەن چاغدا ئوتتۇرىغا قويغان. شۇ چاغدا بۇ ناھىيىنىڭ قىزىلبايراق گۈڭشىسى (يانتاق يېزىسى) نىڭ ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى يەكۈنلەنگەندە «ئون كۆپ، بەش ياخشى، بىر كۆچلۈك بولۇش» تەجرىبىسى ئوتتۇرىغا قويۇلدى، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى ئېرىق - ئۆستەڭ، ياخشى يول، ياخشى ئورمان بەلۋېغى، ياخشى مەھەللە قۇرۇلۇشىنى ئىبارەت بولدى، شۇنىڭ بىلەن «بەشتە ياخشى» سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇلۇش شوئارى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر قايسى ناھىيە (شەھەر) لەردە كەڭ كۆلەمدە ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش يۈزىرى دولقۇنى قوزغالدى، ۋىلايەتنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرى ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇش قوماندانلىق شتابى ۋە ئىشخانىسى تەسىس قىلىپ، تۈپراقنى ياخشىلاش، سۇنى تىزگىنلەشنى ئاساس قىلغان ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى راسا چىڭ تۇتتى. 1976-يىلىدىن كېيىن، يېزىلارنىڭ ئۆلچەملىك سۇغىرىش رايونى قۇرۇلۇشى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلدى، بەرپا قىلىنغان ھەر بىر مو ئۆلچەملىك سۇغىرىش رايونىغا 8 يۈەن يارەم پۇلى بېرىلدى، شۇ مەزگىلدە، ھەر

قايسى ناھىيىلەر قۇرۇلۇش ئەترەتلىرىنى قۇرۇپ، مەبلەغ جۇغلاپ، يېزا ئىگىلىك رايونلىرىنى پىلانلاش ۋە تۈپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىپ، «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇش مەزمۇن قىلىنغان ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى تېخىمۇ پۇختا، تېخىمۇ ياخشى بولغا قويدى.

يېزىلارنىڭ «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشى مەكتەت ناھىيىسىنىڭ قىزىلسايراق ئۇقۇشىدا باشلاندى.

1980 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى ناھىيە (شەھەر) لىرىدىكى يېزىلاردا: «سۇغىرىش رايونىنى باشقۇرۇشتىن سۇ ئېلىش، سۇغىرىشتىن ئۇنۇم ھاسىل قىلىش» شوئارى ئوتتۇرىغا قويۇلدى، جايلاردىن سۇ يەتكۈزۈشنى سىستېمىلاش، تۇرۇش: يەنى ئېرىق - ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى ۋە سۇ سىغىمى قىلىش قۇرۇلۇشىنى تاماملاش، كۆۋرۈك، سۇئېگىز، چۈشۈرگىلەرنى تولۇق يۈرۈشلەشتۈرۈش؛ سۇغىرىش رايونىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش يەنى سالا ئېتىز قۇرۇلۇشىنى ئاساسىي جەھەتتىن تامامىلاش، سۇغىرىش رايونى ئىچىدىكى يول، ئورمان، ئۆستەڭ ۋە كۆۋرۈك، چۈشۈرگە، سۇئېگىز قۇرۇلۇشىنى تەل قىلىش، يەر ئاستى سۇيىدىن پايدىلىنىش، قۇرغاقچىلىقتىمۇ، ھۆلچىلىكتىمۇ ھوسۇل ئېلىشقا، مۇقىم ۋە يۇقىرى ھوسۇل ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلىش؛ سۇغىرىشنى باشقۇرۇشنى ئىلمىيلاشتۇرۇش يەنى سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش، سۇغا قاراپ يەرنى بەلگىلەش، يەرگە قاراپ مەھسۇلاتنى بېكىتىش تەلەپ قىلىندى.

1985 - يىلىغا كەلگەندە، ۋىلايەت بويىچە 2 مىليون 450 مىڭ 300 مو سالا ئېتىز، 350 مىڭ مو ئۆلچەملىك سۇغىرىش رايونى بەرپا قىلىندى، قۇرغاقچىلىقتىمۇ، ھۆلچىلىكتىمۇ ھوسۇلغا كاپالەتلىك قىلىنغان كۆلەم 3 مىليون 10 مىڭ موغا، ماشىنا بىلەن سۇغىرىلىنغان كۆلەم 277 مىڭ موغا، توك بىلەن سۇغىرىلىنغان كۆلەم 126 مىڭ 400 موغا يەتتى. 551.5 كىلومېتىر شېغىل يول ياسالدى؛ ۋىلايەت بويىچە 46 مىڭ 523.7 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئېرىق - ئۆستەڭ ئىچىدە 1579.2 كىلومېتىرى سۇ سىغىمى قىلىندى (بۇنىڭ ئىچىدە سۇلياۋ يېيىتىپ سۇ سىغىمى قىلىنغىنى 55.907 كىلومېتىر) . دەريا ۋادىلىرىنى پىلانلاش ئاساسىدا، سۇغا قاراپ يەر بېكىتىلدى، ئېھتىياجغا قاراپ سۇ بىلەن تەمىنلەش پرىنسىپى ئاساسىدا، سۇچىلىقنىڭ تەرەققىيات پىلانى تۈزۈپ چىقىلدى، سۇچىلىقنى مەركەز قىلىش، سۇغىرىش رايونلىرىنى يۈرۈشلەشتۈرۈش، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى سۇ سىغىمى قىلىشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان يېزىلارنىڭ «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشى ياخشى ئېلىپ بېرىلدى. 7 - بەش يىللىق پىلانىنىڭ ئاخىرقى مەگىلىگە كەلگەندە، بۇ يەر رايونىنىڭ %70 دە دەريا، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى سىستېمىلاشتۇرۇش، ئېرىق - ئۆستەڭ سىستېمىسىنى قۇرۇلۇشلاشتۇرۇش، سۇغىرىش رايونىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش، باشقۇرۇشنى ئىلمىيلاشتۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

ئېرىق - ئۆستەڭ سىستېمىسىنى قۇرۇلۇشلاشتۇرۇشنىڭ ئۆلچىمى مۇنداق بولدى: زەي چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش سىستېمىسى پىلاندىكى تەلەپكە ئويغۇن بولۇش، ئېقىتىپ كەتمەيدىغان، لاتقا تىندۇرمايدىغان بولۇش، تۇرلۇك ئىنشائاتلار، يۈرۈشلەشكەن ئەسلىمىلەر تولۇق بولۇش، سۇ باشلاش، سۇ قايدۇرۇش، سۇ بۆلۈش تىزگىنلىك بولۇش، پايدىلىنىش جانلىق بولۇش؛ ئۆستەڭلەرنىڭ كەسمە يۈزى ئۆلچەملىك بولۇش، سۇ سىغىمى قىلىنغان، كۆكەرتىلگەن بولۇش. غول ئۆستەڭلەرنىڭ %70تىنى سۇ سىغىمى قىلىش، قۇرۇلۇش خاراكتېرلىك سۇ سىغىمى قىلىنغان كۆلەم %30تىن ئاشقان بولۇش، قۇرۇلۇش ئەسلىمىلىرىنىڭ مۇكەممەل بولۇش نىسبىتى

%95تىن ئاشقان بولۇش، ئەڭ ياخشىسى بىر كەنتتە بىر خول ئۆستەڭ ئارقىلىق 1000 مودىن 2500 موغىچە يەرنى سۇغىرىش، ھۆددىگە ئېلىپ باشقۇرۇشقا قولاي بولۇش، قاتنىشى قولاي، خەۋەر ـ ئالاقىسى راۋان بولۇش.

سۇغىرىش رايونلىرىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش تەلىپى مۇنداق بولدى: سۇغىرىش رايونىنىڭ سۇ مەنبەسىگە كاپالەتلىك قىلىش، سۇ قىسى، ئەسلا شارائىتى بار جايلاردا ماشىنا ۋە توك بىلەن سۇ چىقىرىپ سۇغىرىشنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، دەريا سۇيىنىڭ كاپالەتلىك نىسبىتى %75كە يەتكەن ئەھۋال ئاستىدا، زىرائەتلەرنى ئۆز ۋاقتىدا مۇۋاپىق سۇغىرىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش؛ تېرىلغۇ يەرنىڭ %70تىنى ئۆلچەملىك سالا ئېتىزلارغا ئايلاندۇرۇش، يەرلەرنى تۈزلەش، ئېرىق ئارقىلىق سۇغىرىش ۋە باشقا ئىلغار سۇغىرىش ئۇسۇللىنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇش؛ زەي چىقىرىۋېتىش راۋان بولۇش، شورلۇق رايونلاردا زەي چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى «چوڭقۇر، قويۇق، راۋان بولۇش» تەلىپىگە ئۈيغۇن بولۇش، يەر ئاستى سۇ ئورنى كىرىتىك چوڭقۇرلۇقنىڭ ئاستىدا بولۇش، يىلتىز سىستېمىسى ھەرىكەت قاتلىمىدىكى تۇپراقنىڭ شور مىقدارى %20تىن تۆۋەن بولۇش؛ ئۆستەڭلەرنىڭ ئۇزۇملۇك پايدىلىنىش كوئېففىتسېنتى %50تىن ئېشىش، ئاساسىي زىرائەتلەرنىڭ سۇ ئېكۇنۇمالېنتى: بىر جىڭدىن بىر يېرىم جىڭغىچە بولغان ئاشلىقنىڭ بىر كۇب مېتىر سۇ، يېرىم جىڭ پاختىنىڭ بىر كۇب مېتىر سۇ بولۇش.

سۇغىرىشنى باشقۇرۇشنى ئىلمىيلاشتۇرۇش تەلىپى مۇنداق بولدى: سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش، ئوخشاش بولمىغان زىرائەتلەرنىڭ تۇرلىرى، تۇپراقنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە سۇ مەنبەسىنىڭ سۇ بىلەن تەمىنلەش شارائىتىغا ئاساسەن، مۇۋاپىق بولغان سۇغىرىش، سۇ بىلەن تەمىنلەش پىلانى تۈزۈپ چىقىش، باستۇچلۇق سۇ بىلەن تەمىنلەش مىقدارى پىلانلىق سۇ بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ %10ىدىن ئېشىپ كەتمەسلىك ياكى ئۇنىڭدىن كەم بولۇش؛ سۇ ئۆلچەش ئەسلىھەلىرى تولۇق بولۇش، كۇب مېتىر بويىچە ھەق ئېلىشنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇش. ئۆلچەش، يۇرۇشلەشتۈرۈش، سۇغىرىش ماتېرىياللىرى توغرا، تولۇق بولۇش، سۇغىرىش رايونىنىڭ سۇ ئىشلىتىش ئەھۋالىنى ھەر 10 كۈندە بىر قېلان قىلىپ تۇرۇش؛ ئىلمىي يوسۇندا سۇغىرىش، سۇغىرىشنى مىناق قىلىش ئارقىلىق، تۇرلۇك زىرائەتلەرنى مۇۋاپىق سۇغىرىش تۈزۈمىنى بەلگىلەش، نورمىدىن ئاشۇرۇپ سۇغىرىشنى قەتئىي مەنئى قىلىش، تۇپراقنىڭ ئۇزلۇكسىز ياخشىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش؛ ئىلمىي سۇغىرىش ئۇسۇلى ۋە سۇغىرىش تېخنىكىسىنى قوللىنىش، تېرىلغۇ يەرنىڭ %80ىنى چۆنەكلەپ سۇغىرىشنى تەلەپ قىلىش، شارائىتى بار جايلار پۈركۈپ سۇغىرىش، تېمىتىپ سۇغىرىش، سىڭدۈرۈپ سۇغىرىش ئۇسۇللىرىنى ۋە باشقا ئىلغار سۇغىرىش ئۇسۇللىرىنى مىناق قىلىش؛ سۇغىرىش رايونلىرىنىڭ قاتناش، خەۋەر-ئالاقە ئىشلىرى راۋان بولۇش، سۇ مىقدارىنى تەڭشەش توغرا ۋە جانلىق بولۇش. ئۇنىڭدىن باشقا، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش بىلەن سۇ ئېلېكتر ئىشلىرىنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈش، سۇدىن ئۇنۇمۇبرسال پايدىلىنىشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ۋە شەھەر ـ يېزىلاردىكى ئېنېرگىيە قىسلىقىنى ھەل قىلىش؛ سۇ بايلىقىنى ئېچىپ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، يەر ئاستى سۇيى بىلەن يەر ئۈستى سۇيىنى بىر گەۋدە قىلىپ، ئۇلاردىن ئۇنۇمۇبرسال پايدىلىنىش، تولۇق پايدىلىنىش مەقسىتىگە يېتىش كېرەك. زەي چىقىرىۋېتىش بىلەن سۇغىرىشنى بىرلەشتۈرۈپ، تۇپراقنى ياخشىلاپ شورنى تىزگىنلەپ، بىرلىك مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش كېرەك.

1988 ـ يىلىغا كەلگەندە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ «يېزىلاردىكى بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىدا ناھايىتى زور نەتىجىلەر قولغا كەلدى. مۇقىم ئېرىق ـ ئۆستەڭلىك سالا ئېتىزدىن جەمئىي 22 مىڭ 779 پارچە ياسالدى، كۆلىمى 3 مىليون 714 مىڭ 500 مو كېلىدۇ. تۆت ئەتراپىدا ئورمان بەلۋېغى ۋە ئوتتۇرىدا يوللىرى بار ئېتىز 18 مىڭ 447 پارچىگە يەتتى، كۆلىمى 2 مىليون 944 مىڭ 300 مو كېلىدۇ. ئاساسىي جەھەتتىن تاختا ئېتىزلار شەكىللەندى ۋە 8994 پارچە، بىر مىليون 35 مىڭ 900 مو يەر تۈزلەندى. تراكتور بىلەن تېرىقچىلىق قىلغىلى بولىدىغان كەڭ ئېتىز 7448 پارچە بولۇپ، 1 مىليون 611 مىڭ موغا يەتتى. بۇنىڭ

ئىچىدە، ئۆلچەملەشكەن سۇغىرىش رايونلىرىدىكى سالا ئېتىز (ئىنشائاتلىرى تولۇق) 1932 پارچە بولۇپ، 3 مىليون 560 مىڭ مو كېلىدۇ. يول 10 مىڭ 861 بولۇپ، 17 مىڭ 711.45 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە شېغىل ياتقۇزۇلغان يول 1308 بولۇپ، 3192 كىلومېتىر؛ ئېتىز يوللىرى 24 مىڭ 250 بولۇپ، 16 مىڭ 809.3 كىلومېتىر كېلىدۇ. مەھەللە 11 مىڭ 501 بولۇپ، 202 مىڭ 258 ئائىلە ئولتۇراقلاشتى، ياسالغان سۇغىرىش باش ئۆستىنكى، تارماق غول ئۆستەڭلەر 288 گە، ئۇزۇنلۇقى 3026 كىلومېتىرغا يەتتى؛ تارماق ئۆستەڭ 3655 بولۇپ، 8064.6 كىلومېتىرغا يەتتى. ئوق ئېرىق 14 مىڭ 229 بولۇپ، 15 مىڭ 443.5 كىلومېتىرغا يەتتى. دېھقانچىلىققتىكى ئۇششاق ئېرىق 28 مىڭ 920 بولۇپ، 19 مىڭ 321.9 كىلومېتىرغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە سۇ سىكمەسى قىلىنغان سىمونتلانغان، تاش تىزىلغان ئۆستەڭ 125 بولۇپ، 644.6 كىلومېتىرغا يەتتى؛ سۇلياۋ يوپۇق سېلىنغان ئۆستەڭ 35 بولۇپ، 137.9 كىلومېتىرغا يەتتى. زەيكەشتىن 5272 سى چېپىلىپ، 13 مىڭ 730.5 كىلومېتىرغا يەتتى، 37 مىڭ 781 ئىنشائات ياسالدى (بۇنىڭ ئىچىدە مەزمۇت ئىنشائات 16 مىڭ 823)؛ تۇرلۇك ئورمان كۆلىمى 1 مىليون 180 مىڭ موغا، دەرەخ سانى 450 مىليون تۈپكە يەتتى؛ بۇنىڭ ئىچىدە بوراندىن مۇداپىئەلىنىدىغان ئىھاتە ئورمان بەلۋېغى 25 مىڭ 351 بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 19 مىڭ 223 كىلومېتىرغا، كۆلىمى 282 مىڭ موغا، دەرەخ سانى 101 مىليون تۈپكە يەتتى.

IV باب

زىرائەت تۇرلىرى، مەھسۇلات مىقدارى

§ 1 . ئاشلىق زىرائەتلىرى

1. بۇغداي

بۇغداينىڭ قەشقەردە ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ئۇزۇن. ھازىرغا قەدەر 2600 يىلدىن كۆپرەك تېرىلىش تارىخىغا ئىگە. «ۋېينامە» سۆلى بەگلىكى» دېگەن كىتابتا: «يەرلىرىگە كۆپىنچە شال، تېرىق، كەندىر، بۇغداي.....، كېيۈز تېرىلىدۇ» دېيىلگەن. دېمەك، بۇغداي بۇ جايىنىڭ ئاساسلىق ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ بىرى. ئىلگىرى ئىقتىسادىي شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، بۇغداي ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى تۆۋەن ئىدى، ئۇرۇق قول بىلەن چېچىلاتتى، جىق تېرىلىپ ئاز ھوسۇل ئېلىناتتى، 1949 - يىلى ۋىلايەت بويىچە بۇغداي كۆلىمى 1 مىليون 325 مىڭ 600 مو بولۇپ، بىرلىك مەھسۇلاتى ئاران 63 كىلوگرام ئىدى، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 164 مىڭ 400 تونناغا يېتەتتى. 1957 - يىلىغا كەلگەندە 1 مىليون 884 مىڭ موغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 71 كىلوگرامغا، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 263 مىڭ 700 تونناغا يەتتى، يىلىغا 5.4% ئاشتى. 1985- يىلى 3 مىليون 125 مىڭ 900 موغا، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 493 مىڭ تونناغا يەتتى، 1990 - يىلى 2 مىليون 550 مىڭ 500 مو بولدى، بىرلىك مەھسۇلاتى 226 كىلوگرامغا، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 576 مىڭ 600 تونناغا يەتتى.

50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا قىزىل كۆزگى بۇغداي، ئاق كۆزگى بۇغداي، باقىبۇق بۇغداي قاتارلىق

كومبايىن بىلەن بۇغداي ئورۇلماقتا

يەرلىك سورتلار ئاساس قىلىپ تېرىلاتتى، بۇ سورتلار شورلۇق، ئۇنۇمسىز يەرلەرگە باب كېلەتتى، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق ئىدى، كەلگ تېرىپ ئاز ھوسۇل ئېلىشقا ماسلاشقانىدى. 60 - يىللاردىن كېيىن، ئارقا - ئارقىدىن سىرتتىن «شىمالىي جۇڭگو 187»، «ئۇكرائىنا 83» قاتارلىق سورتلار كىرگۈزۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى «قەشقەر 1 - نومۇرلۇق» بۇغداينى يېتىشتۇرۇپ تېرىشنى كېڭەيتتى. 70 - يىللارغا كەلگەندە، ۋىلايەت بويىچە بۇغداي كۆلىمى 2 مىليون 500 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە «شىمالىي جۇڭگو 187»، «يىما 1 - نومۇر»، «ئۇكرائىنا 83» قاتارلىق سورتلار تەخمىنەن 1 مىليون مو كۆلەمنى ئىگىلىدى، «قەشقەر 1 - نومۇرلۇق» بۇغدىيىنىڭ كۆلىمى 700 مىڭ مودىن ئاشتى، يەرلىك كۆزگى بۇغداي 700 مىڭ مودىن كۆپرەك يەرگە تېرىلدى. سىرتتىن كىرگۈزۈلۈپ 1 مىليون مو يەرگە تېرىلغان بۇغداي سورتى ئىچىدە 60%ى «شىمالىي جۇڭگو 187» نومۇرلۇق بۇغداي بولدى، بۇ سورت 6 - ئاينىڭ ئاخىرىلىرىدا پىشىدۇ، ئېگىز تېرىلغۇسىغا پايدىلىق. ۋىلايەت بويىچە ئېگىز تېرىلغۇ كۆلىمى 1952 - يىلى 210 مىڭ مو ئىدى، 1975 - يىلى 1 مىليون 40 مىڭ موغا يەتتى، ئېگىز قونىقى 1952 - يىلى 130 مىڭ مو ئىدى، 1975 - يىلى 660 مىڭ موغا يېتىپ، 4 ھەسسە كېڭەيدى. ئەمما، «شىمالىي جۇڭگو 187»، «ئۇكرائىنا 83» قاتارلىق سورتلار يوپۇرماق پىتى، دات كېسىلى، قۇرۇق ئىسسىق شامال قاتارلىقلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەچكە، بىرلىك مەھسۇلاتى، سۇيىتى كۆڭۈلدىكىدەك بولماي كەلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ چاغدا خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى قاتارلىقلار يېتەرلىك بولمىغاچقا، بۇغداينىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى ئىزچىل تۆۋرەپ 75 — 80 كىلوگرامغىچە بولۇپ كەلدى.

1978 - يىلىدىن كېيىن «تاڭشەن 6898» بۇغدىيىنى ۋىلايىتىمىزدە ئۇلۇغ كۆرسىتىپ ئومۇملاشتۇرۇش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى، بۇغداي تېرىقچىلىقىدا جانلىنىش بارلىققا كەلدى. بۇ سورت ئالاھىدە بالدۇر پىشار سورت بولۇپ، ئادەتتە 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا، يەنى «شىمالىي جۇڭگو 187» بۇغداي سورتىدىن 10 كۈن ئەتراپىدا، «قەشقەر 1 - نومۇرلۇق» بۇغدىيىدىن 15 — 20 كۈن بالدۇر پىشىدۇ، ئۇ مەھسۇلاتى يۇقىرى، سورتى ياخشى بولۇش، كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىگە تاقابىل تۇرۇش، قۇرۇق ئىسسىق شامالدىن ساقلىنىش، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى يۇقىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، شۇڭا ئۇ يېزىلاردا ناھايىتى تېز ئومۇملاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، «تاڭشەن 6898» بۇغدىيى ۋە ئېگىز كۆممىقونىقىنىڭ شالغۇت سورتى بولغان «بېيجىڭ چىلگە قونىقى 8 - نومۇرلۇق»، «مودەن 86 — 21» قاتارلىق سورتلار يۇرۇشلەشتۇرۇلۇپ، ۋىلايەت بويىچە «بىر يىلدا ئىككى قېتىم ھوسۇل ئېلىش»، ئىككى خىل چىلگە سورتىنى يۇرۇشلەشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئەندىزە بارلىققا كەلتۈرۈلدى. «تاڭشەن 6898» بۇغدىيى 1978 - يىلى ئاپتونوم رايوننىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ۋىلايەت بويىچە كەلگ كۆلەمدە ئومۇملاشتۇرۇلدى، كۆلىمى ۋىلايەت بويىچە بۇغداي كۆلىمىنىڭ 88%ىنى ئىگىلىدى. 1978 - يىلىدىن 1990 - يىلىغا قەدەر، جەمئىي 15 مىليون 576 مىڭ مو يەرگە كېڭەيتىلىپ، ئومۇمىي مەھسۇلاتى جەمئىي 3 مىليارد 250 مىليون كىلوگرامغا، يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان مەھسۇلات قىممىتى 460 مىليون يۈەنگە يەتتى.

1989 - يىلى «تاڭشەن 6898» بۇغدىيىنىڭ كۆلىمى 2 مىليون 36 مىڭ 800 موغا يېتىپ، بۇغداي

كۆلىمىنىڭ %79نى ئىگىلەپ، «شىمالىي جۇڭگو ـ 187»، «بىما 1 ـ نومۇر» قاتارلىق كىرگۈزۈلگەن سورتلارنىڭ ۋە قىسمەن يەرلىك سورتلارنىڭ ئورنىنى ئالدى. 1990 ـ يىلى تېرىقچىلىقنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى تەڭشەلگەنلىكتىن، ۋىلايەتنىڭ بۇغداي كۆلىمى 1978 ـ يىلىدىكى 2 مىليون 783 مىڭ 400 مودىن 2 مىليون 550 مىڭ 500 موغا چۈشۈرۈلۈپ، 232 مىڭ 900 مو ئازايتىلدى؛ بىرلىك مەھسۇلات بولسا، 1978 ـ يىلىدىكى 81.5 كىلوگرامدىن كۆپەيىپ، 1990 ـ يىلى 226 كىلوگرامغا يېتىپ، 1.77 ھەسسە ئېشىپ، يىلىغا %8.9 تىن كۆپەيىپ باردى؛ ئومۇمىي مەھسۇلات 1978 ـ يىلىدىكى 455 مىڭ 700 تونىدىن كۆپەيىپ، 1990 ـ يىلى 576 مىڭ 600 تونىغا يېتىپ، %26.5 ئېشىپ، يىلىغا %2 تىن كۆپەيىپ باردى. شۇنداق قىلىپ قەشقەر ۋىلايىتى بۇغداي ئىشلەپچىقىرىشىدا تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېشىشتىن ئونتۇراھال ھوسۇل ئېلىش سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈلدى.

2. كۆممىقوناق

تاغدەك دۆۋىلەنگەن كۆممىقوناق

كۆممىقوناقنىڭ ۋىلايەت تەۋەسىدە ئۆستۈرۈلۈش تارىخى بۇغداي، شال، ئاققوناق، كېۋەز قاتارلىق زىرائەتلەردىن كېيىنرەك، چېيەنلۇك 37 ـ يىلى (1772 ـ يىلى) ژوجياك تۈزگەن «مۇسۇلمان يۈرتلىرى تەزكىرىسى» نىڭ «بەش ئاشلىق» قىسمىدا كۆممىقوناق بوق ئىدى، كۆممىقوناقنىڭ تېرىلىشى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا كىتاب بولۇپ چىققان «شىنجاڭدىكى يۈرتلار تەزكىرىسى»دە كۆرۈلىدۇ. شۇەنتۇڭ 3 ـ يىلى (1911 ـ يىلى) چىققان «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»نىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈش قىسمىدا مۇنداق دەپ خاتىرىلەنگەن: سۇلىدا «... ئادەم كۆچى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىنىدۇ، شال، بۇغداي، قوناق تېرىلىپ، ھەر يىلى جەم ھوسۇل ئېلىنىدۇ». پەيزاۋاتتا «... ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، كۆممىقوناق تېرىلىدۇ؛ يەنە زىغىر، كېۋەز تېرىلىدۇ؛ مېۋىلەردىن ئۈزۈك بار». يەكەنىڭ «يەرلىرى كۆپىنچە قۇمالىق بولغاچقا ئارپا، كۆممىقوناق، كېۋەز تېرىشقا باب كېلىدۇ....».

50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ۋىلايەت تەۋەسىدە كۆممىقوناقنىڭ ئاساسەن ئاق سىبرىق جاغدا، سىبرىق كۆممە (سىبرىق خانىش)، دۆڭلىك ئات چىش قونىقى، چاۋشىيەن ئات چىش قونىقى دېگەن سورتلىرى، قاغۇي (يېڭسار كۆممىقونىقى)، تاش چىلگە ئەنجان چىلگىسى، ئۇششاق ئات چىش قوناق قاتارلىق يەرلىك سورتلىرى تېرىلاتتى. بۇ سورتلارنىڭ شېخى يوغان ۋە ئېگىز بولغاچقا ئاسان يېتىۋالاتتى ۋە سۇنۇپ كېتەتتى، كېسەللىك ۋىرۇسى، قىزىل ئۆمۈچۈكنىڭ زىيىنىغا ئاسان ئۇچرايتتى، ئۆسۈش ۋاقتى ئۇزاق، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى تۆۋەن بولۇپ، بىرلىك ھوسۇلى ئاران 50 — 100 كىلوگرامغىچە بولاتتى.

60 — 70 ـ يىللاردا «بىما 1 ـ نومۇر»، «شىمالىي جۇڭگو 187» قاتارلىق بۇغداي سورتلىرى كەڭ ئومۇملىشىپ، ئېگىز قونىقىنىڭ تېرىلىش ۋاقتى 10 كۈن ئالدىغا سۈرۈلدى. 1978 ـ يىلى ئېگىز قونىقى كۆلىمى 868 مىڭ 500 موغا يېتىپ، %35.8نى ئىگىلىدى، بىرلىك مەھسۇلات 1949 ـ يىلىدىكى 80.1 كىلوگرامدىن كۆپەيىپ، 125 كىلوگرامغا يېتىپ، 44.9 كىلوگرام ئاشتى. ئومۇمىي مەھسۇلات 1949 ـ يىلىدىكى 125 مىڭ 600 تونىدىن كۆپەيىپ، 1978 ـ يىلى 302 مىڭ 700 تونىغا يەتتى.

1978 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە ۋىلايەت «ۋۇدەن چىلگە قونىقى»، «ئالتۇن مۇنار» قاتارلىق ئېگىز كۆممىقونىقى سورتلىرىنى كىرگۈزۈپ كەلگە دائىرىدە كېڭەيتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئېگىز ئورنىغا يەرلىك تارا پىشار كۆممىقوناقنى تېرىشقىمۇ ئەھمىيەت بەردى. جاغدا كۆممىقوناقنىڭ تېرىلىش كۆلىمى تېز ئازايدى، بۇ كۆلەم 1978 - يىلىدىكى 1 مىليون 557 مىڭ 600 مودىن ئازىيىپ، 1983 - يىلى 1 مىليون 101 مىڭ موغا چۈشۈپ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 100 مىڭ موغا يېقىن ئازايدى. ئېگىز كۆممىقونىقىنىڭ كۆلىمى 1978 - يىلى كۆممىقوناق ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 35.8% ىنى ئىگىلەيتتى، 1983 - يىلى 48.4% ىنى ئىگىلىدى. «ۋۇدەن چىلگە قونىقى»، «ئالتۇن مۇنار» قاتارلىق يەككە كۆممىقوناق سورتلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ئارقىسىدا، بىرلىك مەھسۇلات 200 ~ 250 كىلوگرامغا يەتتى، بەزى جايلاردا 300 ~ 350 كىلوگرامغا يەتتى، 1983 - يىلى كۆممىقوناقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 329.3 كىلوگرامغا يېتىپ، قەشقەردە ئاشلىق يۈتكەپ كېلىدىغان تارىخقا خاتىمە بېرىلدى.

1983 - يىلىدىن كېيىن، بالدۇر پىشىدىغان يۇقىرى ھوسۇللۇق شالغۇت كۆممىقوناق سورتى بولغان «بېيجىڭ چىلگە قونىقى 8 - نومۇر» قەشقەر ۋىلايىتىدە كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشتۇرۇلدى، ئۇنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 400 ~ 450 كىلوگرامغىچە بولدى، يۇقىرى بولغاندا 600 كىلوگرامغا يەتتى، بۇ بالدۇر پىشىدىغان يۇقىرى ھوسۇللۇق «تاڭشەن 6898» بۇغدىيى بىلەن يۈرۈشلەشتۇرۇپ تېرىلىپ، ئەسلىدىكى «يىلدا ئىككى قېتىم ھوسۇل ئېلىشنى يۈرۈشلەشتۇرۇش» «ئىككى خىل چىلگە سورتىنى يۈرۈشلەشتۇرۇپ تېرىش» قا ئۆزگەرتىلدى، بىرىنچى تېرىم بىلەن ئېگىز تېرىمنى قوشقاندا مو بېشىدىن بىر تونىنا ھوسۇل ئېلىش نىشانى ئىشقا ئاشۇرۇلدى. «ئىككى خىل چىلگە سورتىنى يۈرۈشلەشتۇرۇپ تېرىش» نىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن تېرىقچىلىق تۈزۈمى ۋە كەسىپ قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش بولدى. كۆممىقوناقنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى 1983 - يىلىدىكى 2 مىليون 133 مىڭ 100 مودىن 1989 - يىلى 1 مىليون 708 مىڭ 400 موغا چۈشۈپ، 424 مىڭ 700 مو ئازايدى. جاغدا كۆممىقوناق كۆلىمى 1983 - يىلىدىكى 1 مىليون 101 مىڭ مودىن ئازىيىپ، 1989- يىلى 160 مىڭ 800 موغا چۈشتى. ئېگىز كۆممىقونىقىنىڭ كۆلىمى 1983 - يىلى كۆممىقوناق ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 48.4% ىنى ئىگىلىگەن بولسا، 1989 - يىلى 90.6% كە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «ئىككى خىل چىلگە سورتىنى يۈرۈشلەشتۇرۇپ تېرىش» ئارقىسىدا جاغدا كۆممىقوناق كۆلىمى مۇۋاپىق قىسقارتىلدى، بۇنىڭدىن ئاجرىتىلىدىغان يەرگە ئىقتىسادىي زىرائەت تېرىلدى، پاختا، قوغۇن- تاۋۇز، مېۋە- چېۋە زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلۇپ، تېرىقچىلىق كىرىمى ئاشۇرۇلدى ۋە دېھقانچىلىقنىڭ ياخشى سۈپەتتە ئايلىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. 1989 - يىلى كۆممىقوناقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 532.5 كىلوگرامغا، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 454 مىڭ 900 تونىنا يېتىپ، 1982 - يىلىدىكىدىن 103 مىڭ 600 تونىنا كۆپەيىپ، يىلىغا 3.8% تىن ئېشىپ بارىدى.

3. شال

بۇنىڭدىن 1500 يىل ئىلگىرى ۋىلايەت تەۋەسىدە شال تېرىلىشقا باشلىغان، ئاساسلىقى قەشقەر دەرياسى، يەكەن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەر، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق قاتارلىق جايلارغا تارقالغانىدى. شال ئىشلەپچىقىرىشى سۇ مەنبەسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغاچقا ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ئىزچىل تۆردە بىر قەدەر تاز بولۇپ كەلگەنىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، شال تېرىلغۇ كۆلىمىمۇ شۇنىڭغا پارىشا كېڭەيدى. 1949 - يىلىدىكى 212 مىڭ 400 مودىن كېڭىيىپ، 1958 - يىلى 352 مىڭ 300 موغا يەتتى، بۇ قەشقەردە شال كۆلىمىنىڭ تەرەققىياتى ئەڭ يۇقىرى بولغان بىر يىل بولدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 20 يىلدا تېرىلغۇ كۆلىمى ئىزچىل 200 مىڭ مو ئەتراپىدا بولۇپ كەلدى، 1989 - يىلى 121 مىڭ

200 موغا چۈشۈپ قالدى، بۇ يېڭى جۈگگو قۇرۇلغاندىن بۇيانقى شال كۆلىمى ئەڭ ئاز بولغان بىر يىل بولدى، 1989 - يىلىدىكى شال تېرىلغۇ كۆلىمى 141 مىڭ 700 مو، 1990 - يىلى 133 مىڭ 900 مو بولدى.

شال ئىشلەپچىقىرىشىدا قىلتىرىقسىز شال، ئاق قىلتىرىقلىق شال، سېرىق قىلتىرىقلىق شال، سېرىق قىلتىرىقلىق قېلىن قاسراقلىق چىلەك شال، بىنەپشىرەڭ قىلتىرىقلىق شال قاتارلىق يەرلىك سورتلار ئاساس قىلىنىدى. تېرىش ئۈسۈلىدا ئىلگىرى قول بىلەن چېچىش ئاساس قىلىناتتى. بۈنداقتا شالنىڭ قويۇق شالاڭلىقى تەكشى بولمايتتى، شاللىقتا ياۋا ئوت - چۆپلەر كۆپ ئۈسۈپ، ئوناش قىيىن، بىرلىك مەھسۇلات ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى. 30 يىلدا بىرلىك مەھسۇلاتى ئىزچىل تۆۋەن 60 — 100 كىلوگرام ئەتراپىدا بولۇپ كەلدى. 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن ئاشلىق كۆلىمى ئازايدى، شال كۆلىمىمۇ شۇنىڭغا يارىشا ئازايدى. «78 — 11»، «دۆلەت بايرىمى 20- نومۇر» قاتارلىق شال يېڭى سورتلىرىنىڭ كىرگۈزۈلۈشى، ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ۋە ئۆستۈرۈش تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى ئارقىسىدا، بولۇپمۇ 1986 - يىلى شال تىكىش ماشىنىسى بىلەن شال تىكىش تېخنىكىسى كېڭەيتىلگەندىن كېيىن، قول بىلەن مايسا تىكىش تېخنىكىسى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، شالنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1985 - يىلى بىرلىك مەھسۇلات 202.85 كىلوگرام، ئومۇمىي مەھسۇلات 50 مىڭ 800 تونىنا بولدى، 1989 - يىلى يېڭى جۈگگو قۇرۇلغاندىن بۇيان شال كۆلىمى ئەڭ ئاز بولغان بىر يىل بولدى، ئاران 121 مىڭ 200 مو تېرىلدى، بىراق، بىرلىك مەھسۇلات 237.9 كىلوگرامغا، ئومۇمىي مەھسۇلات 66 مىڭ 300 تونىنىغا يەتتى. 1990 - يىلى 128 مىڭ 900 موغا، بىرلىك مەھسۇلات 275 كىلوگرامغا يەتتى.

ئالا سورتلۇق شالدىن ھوسۇل ئېلىنىدى.

4. ئاققوناق

ئاققوناقنىڭ ھەشقەر ۋىلايىتىدە تېرىلىش تارىخى 2000 يىلدىن ئاشىدۇ، ئاساسلىقى ھەشقەر كونىشەھەر، ھەشقەر يېڭىشەھەر، پەيزاۋات قاتارلىق جايلاردا تېرىلىدۇ، كۆپىنچە يەرلىك سورتلاردىن پاختا، مىكيان قوناق، ئاق مەللە، ئېكراق قاتارلىقلار تېرىلاتتى. يارچە - پۈرات تېرىلىدىغانلىرىدىن كۆپ باشاقلىق ئاققوناق ۋە يېرىم قوناق، كاپرۇتا دېگەندەك سورتلىرى بار ئىدى. ئاققوناق ئايرىم تېرىلىدىغان ئاققوناق ۋە ئېگىزغا تېرىلىدىغان ئاققوناق دەپ 2 خىلغا ئايرىلاتتى، كۆپىنچىسى كۆزگى بۇغداي يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن ئېگىز ئورنىغا تېرىلىپ، بىر يىلدا 2 قېتىم ھوسۇل ئالغىلى بولاتتى.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئاققوناق بۇ جايدا بەلگىلىك تېرىلغۇ كۆلىمىگە ئىگە بولدى، 1949 - يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 79 مىڭ 900 مو، بىرلىك مەھسۇلاتى 86.7 كىلوگرام ئىدى، 1955 - يىلىغا كەلگەندە كۆلىمى 175 مىڭ 500 موغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 115.2 كىلوگرامغا يەتتى. 1960 - يىلى تېز كۆپەيىپ، 386 مىڭ 500 موغا يېتىپ، ئالدىنقى 10 يىللىق ئوتتۇرىچە سەۋىيىدىن 2.5 ھەسسە ئاشتى، بىرلىك مەھسۇلات ئازىيىپ 75.49 كىلوگرامغا چۈشتى. كۆممىقوناق كۆلىمى تېز ئاشقاچقا، ئېتىز - ئېرىق باشقۇرۇشىغا قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلدى، سۇ، ئوغۇت ۋە ئەمگەك كۆچلىرى يېتىشمىدى، بۇنىڭ بىلەن ھوسۇل كېمىيىپ كەتتى، بۇ ۋىلايەت بويىچە ئاققوناق كۆلىمى ئەڭ يۇقىرى، مەھسۇلاتى ئەڭ تۆۋەن بولغان بىر يىل بولدى،

1963 - يىلى كۆلىمى 292 مىڭ موغا چۈشۈپ قالدى، بىرلىك مەھسۇلاتى 73.6 كىلوگرام بولدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 10 يىلدا، ئاققۇناق كۆلىمى 200 مىڭ — 300 مىڭ موغىچە ئارتىلىقتا بولۇپ كەلدى، بىرلىك مەھسۇلاتى ئاران 65 ~ 85 كىلوگرامغىچە بولدى.

چ ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 1978 - يىلدىكى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، كەسىپ قۇرۇلمىسى ۋە تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسى بىر قەدەر زور دەرىجىدە تەڭشەلدى، ئېڭىز كۆممىقونىقىنىڭ كۆلىمى يىلمۇ يىل كېڭەيمەكتە، ئاققوناقنىڭ ئورنىنى پەيدىنپەي ئىگىلىدى. 1981 - يىلى ئاققوناق كۆلىمى 146 مىڭ 800 موغا چۈشتى، 1989 - يىلى كۆلىمى ئاران 14 مىڭ 400 مو، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 2 مىليون 653 مىڭ كىلوگرام بولدى. ۋىلايەت بويىچە ئاققوناقنى ئاساسلىق يەم - خەشەك، ئوت - سامان ئورنىدا ئىشلىتىدىغان تارىخقا خاتىمە بېرىلدى.

5. ئۇششاق قارا ئاشلىقلار

ۋىلايەت دائىرىسىدە ئۇششاق قارا ئاشلىقلاردىن ئارپا، چۇچۇن قوناق، تېرىق، يېشىل پۇرچاق، قارا پۇرچاق، سېرىق پۇرچاق، كۆك پۇرچاق قاتارلىقلار بار، ئۇلار ۋىلايەتنىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا بەلگىلىك ئورۇننى ئىگىلەيدۇ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

1) ئارپا، چۇچۇن قوناق، تېرىق ئارپا قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئاساسلىق ئۇششاق قارا ئاشلىقنىڭ بىرى، ئۇ ئاساسەن قەشقەر كونائىھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، پەيزاۋات، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، ئاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان، ئارپىنىڭ ئۆسۈش ۋاقتى قىسقا بولۇپ، بالدۇر پىشىدۇ، بىرلىك مەھسۇلاتى ئۇششاق قارا ئاشلىقلار ئىچىدە بىر قەدەر يۇقىرى، ئېڭىز ئورۇنغا تېرىشقا ئەپلىك. ئۇ ئاشلىق قىس مەۋسۈمدە ئاشلىق ئۈزۈكچىلىكىنى ھەل قىلىشتا رول ئوينىغاندى. ئۇ يەنە ئەلا سۈپەتلىك بوغۇز ۋە سانائەت خام ئەشياسى ھېسابلىنىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن مىنگو دەۋرىگە قەدەر، ئارپا بۇ رايوندا مۇئەييەن تېرىلغۇ كۆلىمىگە ئىگە بولۇپ كەلدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئارپا ئىشلەپچىقىرىشى بىر قەدەر زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. 1955- يىلى ئارپا كۆلىمى 700 مو، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 20 مىڭ كىلوگرام ئىدى، 1965 - يىلىغا كەلگەندە، كۆلىمى 233 مىڭ موغا، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 16 مىليون 382 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى، بۇ قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ئارپا تېرىلغۇ كۆلىمى ئەڭ زور، مەھسۇلاتى ئەڭ يۇقىرى بولغان يىل بولدى. 1978 - يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 210 مىڭ 400 مو بولدى. بۇ چاغدا كۆپىنچە قۇر ئارىلاپ تېرىش ئاساس قىلىنىدى. 80 - يىللاردا تېرىقچىلىق تۈزۈمىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش مەۋىسىي يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئارپا پەيدىنپەي شاللىۋېتىلدى، 1983 - يىلىدىن 1990 - يىلغىچە كۆلەم ئىزچىل تۆردە 10 مىڭ مو ئەتراپىدا بولۇپ كەلدى، كۆپىنچە پارچە - پۇرات تېرىلدى.

چۇچۇن قوناق ئاساسلىقى يەم - خەشەك قىلىنىدۇ، ئاشلىق ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ، قۇر ئارىلاپ تېرىش ئاساس قىلىنىدۇ، قىسمەن ناھىيىلەردە پارچە - پۇرات تېرىلىدۇ. 1958 - يىلى كۆلىمى 900 مو ئىدى، 1972 - يىلى 39 مىڭ 800 موغا يېتىپ، چۇچۇن قوناق تېرىلغۇ كۆلىمى ئەڭ يۇقىرى بولغان يىل بولدى. 1980 - يىلى 13 مىڭ مو بولدى، شۇنىڭدىن كېيىن تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، ئېڭىز ئورۇنغا تېرىلىدىغان چۇچۇن قوناق كۆلىمى ئازىيىپ كەتتى، 1990 - يىلىغا كەلگەندە 900 موغا چۈشۈپ قالدى، پەقەت پارچە - پۇرات يەرلەرگە تېرىلدى.

تېرىق تېرىقچىلىقى مىنگو دەۋرىدىلا بار ئىدى، ئۇ بالدۇر پىشىدۇ، ئۆسۈش ۋاقتى 70 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ، كەنجى بۇغداي ئېڭىزلىنىڭ ئورنىغا تېرىشقا باب كېلىدۇ، ۋىلايىتىمىزدە ئۇششاق قارا ئاشلىقلار ئىچىدە مەلۇم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. تېرىقنىڭ 1987 - يىلدىكى تېرىلغۇ كۆلىمى 8000 مو بولۇپ، يىللىق مەھسۇلاتى

662 مىڭ 200 كىلوگرام، 1988 - يىلدىكىسى 1000 مو بولۇپ، يىللىق مەھسۇلاتى 76 مىڭ كىلوگرام، 1989 - يىلدىكىسى 1500 مو بولۇپ، يىللىق مەھسۇلاتى 136 مىڭ 500 كىلوگرام بولدى.

2) پۇرچاق تېپىدىكىلەر　ئاساسلىقى قارا پۇرچاق، سېرىق پۇرچاق، يېشىل پۇرچاق، كۆك پۇرچاق قاتارلىقلار بار. يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا‌شەھەر قاتارلىق ناھىيىلەرگە تارقالغان. يەكەن ناھىيىسىدە تېرىلغۇ كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ، تۇرمۇ بىر قەدەر كۆپ. 1949-يىلى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى پۇرچاق كۆلىمى 5000 مو ئىدى، 1957 - يىلىغا كەلگەندە 41 مىڭ موغا يەتتى. 70 - يىللاردىن كېيىن، پۇرچاق تېرىش تۈپراقنىڭ قۇۋۇتىنى ئاشۇرۇشتىكى بىر خىل تەدبىر سۈپىتىدە كېڭەيتىلدى، سېرىق پۇرچاق چىلگە كۆممىقونىقا كىرىشتۇرۇپ تېرىلىدۇ، يېشىل پۇرچاق ئېگىز كۆممىقونىقا كىرىشتۇرۇپ تېرىلىدۇ ياكى ئېگىز ئورۇنغا تۇتاش تېرىلىپ، ئاغدۇرۇپ يېشىل ئوغۇت قىلىنىدۇ، تۇتاش تېرىش كۆلىمىمۇ خېلى چوڭ، 1978 - يىلى دادۇر كۆلىمى 21 مىڭ 800 مو (بىرىنچى تېرىم) بولدى. 1985-يىلىدىن كېيىن ۋىلايەت پۇرچاق تۇرىدىكىلەرنى راۋاجلاندۇرۇشنى تۈپراقنىڭ قۇۋۇتىنى ئاشۇرۇشتىكى بىر ئاساسىي تەدبىر سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويدى، پۇرچاق تۇرىدىكىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىدا بىر ئاز راۋاجلىنىش بولدى. 1989 - يىلى ئاشلىق زىرائەتلىرى بىلەن پۇرچاق كىرىشتۇرۇپ تېرىلغان كۆلەم 533 مىڭ 200 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سېرىق پۇرچاقنىڭ 142 مىڭ 800 موغا، يېشىل پۇرچاقنىڭ 385 مىڭ 400 موغا يەتتى. 1990 - يىلى ئومۇمىي كۆلەم 493 مىڭ 600 مو بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە سېرىق پۇرچاقنىڭ 250 مىڭ 100 مو، يېشىل پۇرچاقنىڭ 243 مىڭ 500 مو بولدى.

§2. ئىقتىسادىي زىرائەتلەر

1. كېۋەز

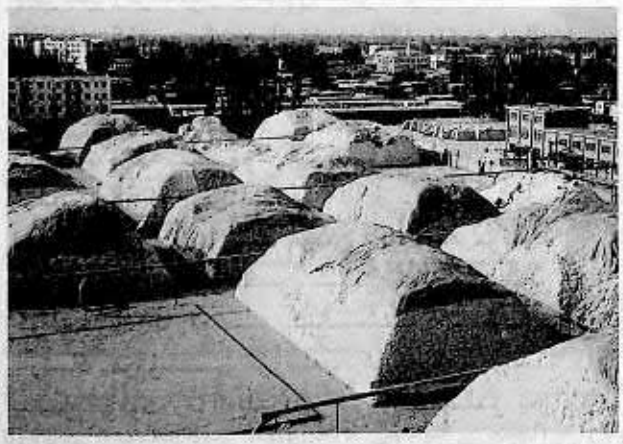
ۋىلايەت تەۋەسىدە كېۋەزنىڭ تېرىلىش تارىخى ئۇزۇن. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ھازىرقى قەشقەر دەريا‌سى، يەكەن دەريا‌سى ۋادىسىدا كېۋەز تېرىلىشقا باشلىغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە كېۋەز ئىشلەپچىقىرىشى تۆۋەن ھوسۇل، تۆۋەن سەۋىيە ھالىتىدە تۇراتتى. 1949 - يىلى كېۋەز كۆلىمى 270 مىڭ 300 مو، بىرلىك ھوسۇلى 16.53 كىلوگرام، ئومۇمىي ھوسۇلى 3043 تونا ئىدى. 1959 - يىلىغا كەلگەندە، كېۋەز كۆلىمى 717 مىڭ 900 موغا، بىرلىك ھوسۇل 28.5 كىلوگرامغا، ئومۇمىي ھوسۇلى 20 مىڭ 500 تونىغا يەتتى. 60-يىللارنىڭ باشلىرىدا كېۋەز ئىشلەپچىقىرىشى تېز تۆۋەنلەپ كەتتى. 1962 - يىلى كېۋەز كۆلىمى 716 مىڭ 500 مو بولدى، ئومۇمىي ھوسۇلى 11 مىڭ 100 تونىغا چۈشۈپ، 1959 - يىلىدىكىدىن 45.9% ئازىيىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن مەركەزنىڭ «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» قائىدىنى ئىزچىللاشتۇرۇ‌لغانلىقى، ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن پېخىز ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى قايتا يۇكسىلىشكە

مىك مولۇق كېۋەزلىك

باشلىدى. 1966 - يىلىغا كەلگەندە كېۋەز كۆلىمى جەھەتتە تۇنجى قېتىم 1 مىليون مولۇق چوڭ تۈتكەلدىن ئۈتۈلدى، ئومۇمىي مەھسۇلات 29 مىڭ 100 تونىغا يەتتى. 1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، «ئاشلىقنى تۇنقا قىلىش» بىر تەرەپلىمە هالدا تەكىتلەنگەنلىكتىن، ۋىلايەتنىڭ پاختا ئىشلەپچىقىرىشى تۇۋەنلەپ كەتتى، 1976 - يىلى كېۋەز كۆلىمى 789 مىڭ 900 موغا چۈشۈپ قالدى، ئۇ 1966 - يىلىدىكىدىن 252 مىڭ 200 مو، يەنى 24.2% ئازىيىپ كەتتى: بىرلىك مەھسۇلات 25.5 كىلوگرام بولدى، ئومۇمىي مەھسۇلات 20 مىڭ 200 تونىنا بولۇپ، 1966 - يىلىدىكىدىن 8900 تونىنا، يەنى 30.8% ئازىيىپ كەتتى. 80 - يىللاردىن باشلاپ، ۋىلايەتنىڭ پاختا ئىشلەپچىقىرىشىدا «پاكار، قويۇق، بالدۇر» بولۇشتىن ئىبارەت ئۈستۈرۈش تېخنىكىسى قوللىنىلىپ، سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز ئۈستۈرۈش تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى ۋە خىمىيىۋى ئۇسۇلدا تىزگىنلەش، خىمىيىۋى ئۇسۇلدا تېزلىتىش تېخنىكىسى پاداشتۇرۇپ قوللىنىلدى، «پاكار، قويۇق، بالدۇر» بولۇش تېخنىكىسىنى قوللانغاندا ئادەتتە هەر مو يەردە قالدۇرۇلغان تۇپ سانى بۇرۇنقى 5000 تۇپتىن 8000 تۇپكە، هەتتا 12 مىڭ تۇپتىن كۆپرەككە يەتكۈزۈلدى. بالدۇر تېرىپ، سۈپەتلىك پاخىلاش ئارقىسىدا، قىرو چۈشۈشتىن ئاۋۋال ئېچىلىپ بولىدىغانلىرى ئىلگىرى 60% بولغان بولسا، 1990 - يىلى 80%كە يەتتى، سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ ئۈستۈرۈش تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن، بىر قېتىم سېلىنغان ئۇرۇقنىڭ تولۇق مايسىلىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى، يەنە ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق، قىش پەسلىدىكى ئۈششۈككە بەرداشلىق بېرىش، قىشلىق توك يانقۇزۇلىدىغان ئاق يەرنى كۆيەيتىش، سۈلياۋ يوپۇق يېپىش دائىرىسىنى كېڭەيتىش، سۈنى مۇۋاپىق تەڭشەپ ئىشلىتىش ئارقىلىق ئەتىياز پەسلىدىكى زىرائەتلەرگە كېرەكلىك سۇ جەھەتتىكى زىددىيەت يەڭگىللىتىلدى. ۋىلايەت بويىچە سۈلياۋ يوپۇق يېپىلغان كېۋەز 1982- يىلى 540 مو بولغان بولسا، 1990 - يىلى 1 مىليون 350 مىڭ موغا يەتتى. 9 يىل ئىچىدە سۈلياۋ يوپۇق يېپىلغان كېۋەز كۆلىمى 5 مىليون 900 مىڭ موغا يەتتى. كۆپ يىللىق تەجرىبىدىن مەلۇم بولدىكى، سۈلياۋ يوپۇق يېپىلغان كېۋەزنىڭ هەر موسىدا ئادەتتىكى كېۋەزنىڭكىگە قارىغاندا 30% سۇنى تېجەپ قالغىلى بولىدۇ، ساپ پاختىنى ئادەتتىكى كېۋەزنىڭكىگە قارىغاندا مو بېشىغا 17.5 كىلوگرام ئاشۇرغىلى بولىدۇ. مۇشۇ يول بىلەن جەمئىي ئاشۇرۇلغان مەھسۇلات 103 مىڭ 300 تونىنغا يېتىپ، كۆلەم جەھەتتە 1 مىليون مولۇق تۈتكەلدىن تۈتۈش، ئومۇمىي مەھسۇلات 1 مىليون دەندىن ئېشىش، بىرلىك مەھسۇلات 100 جىڭدىن ئېشىش، مو بېشى كىرىمى 100 يۈەندىن ئېشىش، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىم ئىچىدە پاختا كىرىمى 100 يۈەندىن ئېشىشتەك يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى هەمدە مو بېشىغا 150 كىلوگرام ساپ پاختا چىقىدىغان تۈتاش بۇلەكلەرمۇ بارلىققا كەلدى.

كېۋەز سورتى جەھەتتە «ئارمىيە كېۋەزى 1- نومۇر»، «چوڭ غوزلىق كېۋەز»، «يېڭى قۇرۇقلۇق چىلگە كېۋەز 1 - نومۇر» قاتارلىق سورتلار پىلانلىق كېڭەيتىلىپ، «108فۇ» كېۋەزنىڭ ئورنىغا قويۇلدى. 1988 - يىلىدىن كېيىن يەنە «يېڭى قۇرۇقلۇق 1 - نومۇر» (زەھەرسىز) ئۇلگە كۆرسىتىش ئاساسىدا كېڭەيتىلدى.

نايلىنىپ سىرتقا توشۇلۇش ئالدىدا تۇرغان پاختا.

7 - بەش يىللىق پىلان (1986 — 1990 - يىلغىچە) مەزگىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، ۋىلايەت مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش نىشانى ۋە تېخنىكىسى بويىچە هۆددىگەرلىكىنى قاتلاملۇ قاتلام يولغا

قويدى، بۇنىڭدا رەھبەرلەر، تېخنىكلار ۋە ئاممىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنى بىرلەشتۈرۈش ئۈسۈلى قوللىنىلدى، 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 1400 كادىر ۋە 400 تېخنىكا خادىمى 108 مىڭ مو كېۋەزلىكنى ھۆددىگە ئالدى، مو بېشى ساپ پاختا مەھسۇلاتى 150 كىلوگرام بولغان زور بىر تۈركۈم كېۋەزلىكلەر بارلىققا كەلتۈرۈلدى. 1983 - يىلى يوپۇغا ناھىيىسىدىكى 63 ئائىلىلىك گۈرۈپپا ئەزاسى 63.6 مو كېۋەزدىن مو بېشىغا 150 كىلوگرام پاختا ئالدى، مارالبېشى ناھىيىسىدە سۈلياۋ يوپۇق يېپىلغان 5000 مو كېۋەزلىكتىن مو بېشىغا 104.5 كىلوگرام پاختا ئېلىندى.

1990 - يىلى كېۋەز كۆلىمى 1980 - يىلىدىكى 866 مىڭ 900 مودىن كۆپەيىپ 1 مىليون 771 مىڭ 400 موغا يەتتى، 10 يىلدا 904 مىڭ 500 مو كۆپەيدى، يىلىغا 7.4%تىن كۆپەيىپ باردى. ئومۇمىي مەھسۇلات 21 مىڭ 800 تونىدىن كۆپەيىپ، 135 مىڭ 400 تونىغا يېتىپ، 113 مىڭ 600 تونا ئاشتى؛ يىلىغا 17.9% تىن كۆپەيىپ باردى.

پاختىچىلىق كەسىپىنىڭ تەرەققىياتى يېزا ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، پاختا كىرىمى 1980 - يىلىدىكى 89 مىليون يۈەندىن كۆپەيىپ، 1990 - يىلى 1 مىليارد 105 مىليون يۈەنگە يېتىپ، 12.4 ھەسسە ئاشتى. بۇ كىرىم تېرىقچىلىق كىرىمىنىڭ 65.5%نى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمنىڭ 70.5%نى ئىگىلىدى.

2. ياغلىق دان زىرائەتلىرى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ياغلىق دان زىرائەتلىرىدە زىغىر، قىچا، ئايتاپپەرەس ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، خاسلاق، كۈنجۈت، زاراڭزا پارچە - پۇرات تېرىلىدۇ، بۇ يەردە كۆپ تېرىپ، ئاز ھوسۇل ئېلىش ئەنئەنىسى داۋاملىشىپ كەلدى. بۇنىڭ ئىچىدە زىغىرنىڭ ۋىلايىتىمىزدە تېرىلىش تارىخى 2000 يىلدىن ئاشىدۇ، ئاساسەن يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، قەشقەر كونائەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، پەيزاۋات، قەشقەر شەھىرى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ۋىلايەتنىڭ ياغلىق دان زىرائەتلىرى ئادەتتە بىر قەدەر ناچارراق يەرلەرگە تېرىلىدۇ، تېرىقچىلىقتى تۇجۇپىلەنمەيدۇ، ئۇرۇق سېلىش ۋاقتى بىر قەدەر كېيىن بولىدۇ، ئېتىز پەرۋىشى، ئوغۇتلاش كەمدىن كەم بولىدۇ.

3. باشقا زىرائەتلەر

قەشقەر ۋىلايىتىدە يەنە كۆكتات، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، ياڭيۇ، بېدە، يېشىل ئوغۇت قاتارلىق زىرائەتلەر ئۆستۈرۈلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە كۆكتات كۆلىمى ئىزچىل تۇردە 100 نەچچە مىڭ مو بولۇپ كەلدى، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە كۆلىمىمۇ 100 مىڭ مو ئەتراپىدا بولۇپ كەلدى، ياڭيۇ نەچچە مىڭ مولا تېرىلىپ كەلدى. بېدە كۆلىمى 1958 - يىلىدىن 1984 - يىلىغىچە ئىزچىل تۇردە 100 مىڭ مودىن 150 مىڭ موغىچە بولۇپ كەلدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئېڭىز تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ ئۆزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، يەرنىڭ قۇۋۋىتىنى تۆۋەنلەپ كەتكەچكە، بېدە، يېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرىنى تېرىش ئارقىلىق يەر قۇۋۋىتى ئاشۇرۇلدى، 1988 - يىلى بېدە كۆلىمى 427 مىڭ موغا يەتتى، 1989 - يىلى ئارىلاشتۇرۇپ تېرىلغان يېشىل ئوغۇت زىرائەت كۆلىمى 232 مىڭ 500 موغا يەتتى.

ھۆپپىدە ئېچىلىپ كەتكەن ئايتاپپەرەس.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئەنئەنىۋى زىرائەتلەر ئاساسەن ئاشلىق، كېۋەز، ياغلىق داندىن ئىبارەت، بۇ يەردە يىرىك تېپىتىكى تېرىقچىلىق يولغا قويۇلاتتى، تېرىلغۇ كۆلىمى ئاز ئىدى، ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى 75.83% نى ئىگىلەيتتى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تۆۋەن ئىدى. 50 - يىللاردا «ئاشلىقنى تۆنتا قىلىش» تەكتىلەنگەچكە، ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى نىسبىتى يەنىلا ناھايىتى زور بولدى. 60 - يىللاردىن باشلاپ نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، يېڭى تېپىتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى كېڭەيتىلدى، يەر 15 سانتىمېتىر ئەتراپىدا چوڭقۇر ئاغدۇرۇلدى، يېزا ئىگىلىكىگە سېلىنمىنىڭ ئاشۇرۇلۇشى ۋە يېزىلاردا ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا، ئاشلىق مەھسۇلاتى 500 مىليون كىلوگرامدىن ئۆتتى. 1966 - يىلىدىن 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى چەكلىمىگە ۋە تەسىرگە ئۇچرىدى، تۇرلۇك زىرائەتلەرنىڭ نىسبىتى جەھەتتىكى تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلدى. 80 - يىللاردىن باشلاپ، يېزىلاردا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، تېرىقچىلىقنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، ئاشلىق كۆلىمى قىسقارتىلىپ، كېۋەز كۆلىمى ئاشۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۈدا راۋاجلاندى، 1990- يىلى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى 7 مىليون 299 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق كۆلىمى 4 مىليون 460 مىڭ 700 مو بولۇپ، 1978 - يىلدىكىدىن 27.9% ئازايدى، مەھسۇلاتى 1 مىليون 101 مىڭ 300 تونىغا يېتىپ، 1978 - يىلدىكىدىن 78.9% ئاشتى؛ كېۋەز كۆلىمى 1 مىليون 771 مىڭ 400 موغا، مەھسۇلاتى 135 مىڭ 400 تونىغا يېتىپ، 1978 - يىلدىكىدىن 7.3 ھەسسە ئاشتى.

§3. زىرائەت قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش

تېرىقچىلىقتىكى ئەنئەنىۋى زىرائەتلەر ئاساسەن ئاشلىق، كېۋەز، ياغلىق داندىن ئىبارەت 3 چوڭ تۈرگە بۆلىنىدۇ. 40 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت تەۋەسىدىكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 4 مىليون 406 مىڭ مو ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى 3 مىليون 341 مىڭ مو بولۇپ، 75.83% نى ئىگىلەيتتى، كېۋەز كۆلىمى 270 مىڭ مو بولۇپ، 6.13% نى ئىگىلەيتتى؛ ياغلىق دان كۆلىمى 236 مىڭ مو بولۇپ، 5.36% نى ئىگىلەيتتى. ئاشلىق، پاختا، ياغلىق داننىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى، 1949 - يىلى ئاشلىق 235 مىڭ 400 تونىنا، بىرلىك ھوسۇلى 71.64 كىلوگرام، پاختا 3000 تونىنا، بىرلىك ھوسۇلى 11.53 كىلوگرام، ياغلىق دان 4700 تونىنا، بىرلىك ھوسۇلى 20.3 كىلوگرام بولدى.

50 - يىللاردا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئوتتۇرىغا قويغان ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشىيەنگە ئاساسەن، يېزا ئىگىلىكىگە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلۈپ، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئورنىتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد قىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. خەلق ئاممىسىنىڭ تويۇنۇش مەسىلىسىدىن ئىبارەت ئەڭ تۇپ مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا يەنىلا ئاشلىقنى تۆنتا قىلىش تەكتىلەندى، ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى نىسبىتى ناھايىتى زور بولدى.

1957 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 6 مىليون 249 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى 4 مىليون 470 مىڭ موغا يېتىپ، 71.53% نى ئىگىلىدى؛ كېۋەز كۆلىمى 589 مىڭ موغا يېتىپ، 9.43% نى ئىگىلىدى؛ ياغلىق دان زىرائەتلىرى كۆلىمى 362 مىڭ موغا يېتىپ، 5.79% نى ئىگىلىدى، ۋىلايەت بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 145 مىليون 201 مىڭ 900 يۈەنگە

يېتىپ، 1949 - يىلىدىكىدىن 58 مىليون 577 مىڭ 100 يۈەن ئاشتى، بۇنىڭ ئىچىدە، ئاشلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 36.1%نى ئىگىلىدى. 1958 - يىلى ئاشلىقنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە مىقدارى 266.75 كىلوگرام، پاختىنىڭ 10.25 كىلوگرام، ياغلىق داننىڭ 6.8 كىلوگرام بولدى، 1949 - يىلىدىكىگە قارىغاندا خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىر قەدەر زور دەرىجىدە ياخشىلاندى.

1958 - يىلدىن باشلاپ، خەلق گۈڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە «سول» چىل ئىدىيىنىڭ تەسىرى بىلەن يېزا ئىقتىسادىدا گاھى ئۆرلەش، گاھى پەسلەش ھالىتى كۆرۈلدى. شۇ يىلى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى 6 مىليون 741 مىڭ 900 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ 4 مىليون 998 مىڭ 800 مو بولۇپ، 74.15%نى ئىگىلىدى؛ كېۋەزنىڭ 662 مىڭ 800 مو بولۇپ، 9.8% نى ئىگىلىدى، ياغلىق داننىڭ 368 مىڭ 100 مو بولۇپ، 5.5%نى ئىگىلىدى. 1962 - يىلى ئاشلىق، كېۋەز كۆلىمى بىر ئاز ئاشتى، ياغلىق دان كۆلىمى ئازىيىپ كەتتى. 2 - يىلى ۋىلايەت پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۈستۈرۈش» فاڭجېنىنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇپ، يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ۋە ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىنى تەڭشىدى، يېزا ئىگىلىك مەبلىغىنى كۆپەيتتى، ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى تېزلەتتى، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى مۇستەھكەملىدى ۋە يېڭىدىن ئاشۇردى. 1966 - يىلى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ئومۇمىي كۆلىمى 7 مىليون 955 مىڭ 200 مو بولۇپ، 1963 - يىلىدىكىدىن 7.3% ئاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق كۆلىمى 6 مىليون 288 مىڭ 100 مو بولۇپ، 4.98% ئاشتى، ئومۇمىي مەھسۇلات 523 مىڭ 200 تونناغا يېتىپ، تۇنجى قېتىم 500 مىليون كىلوگرامدىن چوڭ ئوتكەلدىن ئوتتى؛ كېۋەز كۆلىمى 1 مىليون 42 مىڭ 100 موغا يېتىپ، 30.3% ئاشتى؛ ياغلىق دان زىرائەتلىرى كۆلىمى ئازىيىپ، 50 - يىللاردىكى سەۋىيىگە يەتمىدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، دېھقانلارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسپى، بازار سودىسى ۋە قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى چەكلىنىپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىغا بەرھەم بېرىلدى، «ئاشلىقنى تۇنقا قىلىش، ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلاندۇرۇش» فاڭجېنى بىر تەرەپلىمە ھالدا ئىجرا قىلىنىپ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ نىسبىتىدىكى تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلدى، ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيتىلىپ، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى ئازىيىپ كەتتى، ئاشلىق كۆپ تېرىلىپ ھوسۇل ئاز ئېلىندى. 1968- يىلى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 7 مىليون 529 مىڭ 900 مو بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق 80.43%نى ئىگىلىدى، كېۋەز ئاران 12.02%نى، ياغلىق دان 2.9%نى ئىگىلىدى. ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1967 - يىلى 513 مىڭ 300 تونىنا بولغان بولسا، 1972 - يىلى 4766 تونناغا چوشۇپ قالدى؛ پاختىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1967 - يىلى 27 مىڭ 300 تونىنا بولغان بولسا، 1972 - يىلى 14 مىڭ 100 تونناغا چوشۇپ قالدى، 1977 - يىلغا قەدەر ئەسلىدىكى سەۋىيە ئەسلىگە كېلەلمەي، ئاران 18 مىڭ 500 تونىنا بولۇپ، 1967 - يىلىدىكىدىن 8800 تونىنا ئازىيىپ، 32.2% كېمەيدى؛ ياغلىق دان ئومۇمىي مەھسۇلاتى ئىزچىللاشتۇرۇشنى قارار قىلدى، تېرىقچىلىقنىڭ ئېچكى‌قۇرۇلمىسىنى پائال، سالماق قەدەم بىلەن تەڭشەپ، ئاشلىق كۆلىمىنى مۇۋاپىق ئازايتىپ، كېۋەز كۆلىمىنى كېڭەيتتى، شۇنىڭدىن كېيىن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئۈدا 13 يىل ئىزچىل راۋاجلاندى. 1990 - يىلغا كەلگەندە زىرائەت قۇرۇلمىسى 1978 - يىلىدىكىگە قارىغاندا خېلى زور دەرىجىدە ئۆزگەردى. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ كۆلىمى: ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى 7 مىليون 299 مىڭ موغا يېتىپ، 382 مىڭ مو ئازىيىپ، 5% تۆۋەنلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق

كۆلىمى 4 مىليون 460 مىڭ 700 مو بولۇپ، 1 مىليون 272 مىڭ 200 مو ئازىيىپ، 27.9% كېمەيدى؛ كېۋەز كۆلىمى 1 مىليون 771 مىڭ 400 موغا يېتىپ، 942 مىڭ 800 مو كۆپەيىپ، 1.14 ھەسسە ئاشتى؛ ياغلىق دان كۆلىمى 117 مىڭ 500 مو بولۇپ، 60 مىڭ 800 مو ئازىيىپ، 34.1% كېمەيدى. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ مەھسۇلاتى: ئاشلىق مەھسۇلاتى 1 مىليون 101 مىڭ 300 تونىنغا يېتىپ، 485 مىڭ 900 تونىنا ئېشىپ، 78.9% كۆپەيدى؛ پاختا مەھسۇلاتى 135 مىڭ 400 تونىنغا يېتىپ، 119 مىڭ 100 تونىنا ئېشىپ، 7.3 ھەسسە كۆپەيدى؛ ياغلىق دان مەھسۇلاتى 26 مىڭ 200 تونىنغا يېتىپ، 91.2% ئاشتى. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى: ئاشلىقنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 247 كىلوگرامغا يېتىپ، 1978 - يىلىدىكى 99.5 كىلوگرامدىن 1.48 ھەسسە ئاشتى؛ پاختىنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 76 كىلوگرامغا يېتىپ، 1978 - يىلىدىكى 19.5 كىلوگرامدىن 2.9 ھەسسە ئاشتى؛ ياغلىق داننىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 223 كىلوگرامغا يېتىپ، 1978 - يىلىدىكى 76.5 كىلوگرامدىن 1.92 ھەسسە ئاشتى. كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە مىقدار: كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئاشلىق 409.2 كىلوگرامغا يېتىپ، 122.55 كىلوگرام ئېشىپ، 42.8% كۆپەيدى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان پاختا 50.3 كىلوگرامغا يېتىپ، 42.7 كىلوگرام ئېشىپ، 5.82 ھەسسە كۆپەيدى؛ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ياغلىق دان ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 9.73 كىلوگرامغا يېتىپ، 3.38 كىلوگرام ئېشىپ، 53.2% كۆپەيدى.

1990 - يىلى يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليارد 290 مىليون 437 مىڭ 700 يۈەنگە يېتىپ، 1978 - يىلىدىكىدىن 1 مىليارد 54 مىليون 601 مىڭ 600 يۈەنگە يېتىپ، 4.47 ھەسسە ئاشتى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 36.1% ئېشىپ باردى. بۇنىڭ ئىچىدە تېرىقچىلىقنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليارد 46 مىليون 385 مىڭ 600 يۈەنگە يېتىپ، 858 مىليون 297 مىڭ 200 يۈەن كۆپەيىپ، 4.56 ھەسسە ئاشتى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 36.2% ئېشىپ باردى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئاشلىق، پاختا، ياغلىق دان ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى ۋە كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە مىقدار

جەدۋەل: 5 — 6

تۈرلەر / يىللار	ئاشلىق		پاختا		ياغلىق دان	
	ئومۇمىي مەھسۇلات (تۇەن تونا)	ئوتتۇرىچە كىشى بېشىغا (كىلوگرام)	ئومۇمىي مەھسۇلات (تۇەن تونا)	ئوتتۇرىچە كىشى بېشىغا (كىلوگرام)	ئومۇمىي مەھسۇلات (تۇەن تونا)	ئوتتۇرىچە كىشى بېشىغا (كىلوگرام)
1949	23.54	165.6	0.3	2.14	0.47	3.28
1958	44.54	266.75	1.71	10.25	1.15	6.9
1964	49.81	277.95	1.35	7.55	1.19	6.7
1973	53.22	254.05	2.48	11.85	1.62	7.7
1978	61.54	286.65	1.63	7.6	1.37	6.35
1980	62.15	283.3	2.18	9.35	1.3	5.95
1985	89.19	377.6	5.8	24.55	2.41	10.2

10.9	2.62	26.55	6.39	404.1	97.29	1986
9.73	2.62	50.3	13.54	409.2	110.13	1990
3.3	4.81	7.23	8.79	2.38	3.88	1949 — 1985 - يىل. غىچە يىللىق ئېشىش %ى
7	8.45	18.2	19.9	4.02	5.44	1978 — 1985 - يىل. غىچە يىللىق ئېشىش %ى
- 38.30		13.6	16.2	0.3	2.5	1986 — 1990 - يىل. غىچە يىللىق ئېشىش %ى

V باب

ئۆسۈملۈك ئاسراش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىدە دۆلەتنىڭ ھەر قايسى دەۋرلەردە تۈزگەن ئۆسۈملۈك ئاسراش فاكتىنى ئىجرا قىلىندى. 1950 - يىلدىن 1955 - يىلغىچە «ئالدىنى ئېلىشنى تىزگىنلەشتىن ئەلا كۆرۈش» فاكتىنى ئىجرا قىلىندى؛ 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا «كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش دائىرىسىنى پائال كېڭەيتىش، دورا، ئەسۋابلاردىن تولۇق پايدىلىنىش، دېھقانچىلىق تېخنىكىسى تەدبىرلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ، بالدۇر ئۇزۇل - كېسىل ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش» فاكتىنى ئىجرا قىلىندى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن ۋە 60 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە «ئۆمۈمىيۈزلۈك ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش، نۇقتىلىق يوقىتىش»، «ئۆمۈمىيۈزلۈك ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش، مەھەللىۋى ئۆسۈل بىلەن زامانىۋى ئۆسۈلنى بىرلەشتۈرۈش، ئۆمۈمىيۈزلۈك يوقىتىش، نۇقتىلىق تازىلاش» فاكتىنى ئىجرا قىلىندى. 1963 - يىلىدىن 1974 - يىلغىچە «ئالدىنى ئېلىش بىلەن تىزگىنلەشنى تەڭ تۇتۇش، ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش، مەھەللىۋى ئۆسۈل بىلەن يەرلىك ئۆسۈلنى بىرلەشتۈرۈش، ئۆمۈمىيۈزلۈك ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش، بىخەتەر، ئۈنۈملۈك بولۇش» فاكتىنى ئىجرا قىلىندى. 1975 - يىل 5 - ئايدا مەملىكەتلىك ئۆسۈملۈك ئاسراش خىزمىتى يىغىنىدا، «تىزگىنلەشكە ئەھمىيەت بېرىپ ئالدىنى ئېلىشقا سەل قاراش» ئاساسىدىكى نوقۇل دېھقانچىلىق دورىلىرىغا تايىنىپ ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش ئىدىيىسى تۈزىتىلدى، ئۆسۈملۈك ئاسراش خىزمىتىنىڭ «ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش، ھەر تەرەپلىمە ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش» فاكتىنى تۈزۈپ چىقىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۆسۈملۈك ئاسراش خىزمىتى ساغلام تەرەققىيات يولىغا ماڭدى.

§1. زىرائەتلەردىكى كېسەللىك ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش

1. ئاشلىق زىرائەتلىرىدىكى كېسەللىك ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش

1) بۇغداي دات كېسىلى بۇغداي دات كېسىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى بۇغدايلىقلاردا كۆرۈلىدىغان ئاساسلىق كېسەللىكلەرنىڭ بىرى. بۇنىڭدا يوللۇق دات كېسىلى ئاساسىي ئورۇندا، يوپۇرماق دات كېسىلى 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ، غول دات كېسىلى ئىنتايىن ئاز يۈز بېرىدۇ. بۇ كېسەللىك 1950 -، 1954-، 1959 -، 1964 - يىللىرى كۆپ تارقالدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1959 - يىلى دات كېسىلىنىڭ يۈز بېرىش كۆلىمى ئەڭ چوڭ، زىيىنى ئەڭ ئېغىر بولدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە 2 مىليون 650 مىڭ مو بۇغداي تېرىلغاندى، ھەممە بۇغدايلىقتا دات كېسىلى يۈز بەردى، ئېغىر ئاپەت بولغان كۆلەم 350 مىڭ موغا يەتتى، بۇغداي مەھسۇلاتى 20% ئەتراپىدا ئازىيىپ كەتتى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا، كېيىنكى مەزگىللىرىدە، ۋىلايەتتە كېسەللىككە قارشى تۇرالايدىغان «قەشقەر 1 - نومۇر» ۋە بالدۇر پىشىدىغان كېسەللىكتىن خالىي بولالايدىغان «تاڭشەن 6898» غا ئوخشاش بۇغداي سورتلىرى كېڭەيتىلىشكە باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن بۇغداي دات كېسىلى يىلمۇ يىل ئازايدى. بەزى يىللاردا ئېغىرلىقلاردا دات كېسىلى زادى ئۇچرىمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن كىلىمات سەۋەبى ۋە سورتلارنىڭ كېسەللىككە قارشى تۇرۇش ئىقتىدارىنىڭ ناچارلىشىشى تۈپەيلىدىن، بۇغداي دات كېسىلى 1987- يىلى ۋە 1990 - يىلى قىسمەن ناھىيە (شەھەر) لەردە يەنە تارقالدى.

كېسەللىك ۋە ھاشارات ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش.

بۇغداي دات كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەشتە، 50 — 60 - يىللاردا ئاساسلىقى ئامما سەپەرۋەر قىلىنىپ، دەسلەپكى مەزگىللەردە توپىغا كۆمۈش، يوپۇرمىقىنى قىرقىۋېتىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، كېيىنكى مەزگىللەردە كۈل چېچىش، تۈز سۈيى چېچىش، ئاممونىي نىترات (نىتروئامىن) ۋە ھاك - گۈڭگۇرت بىرىكمىسى چېچىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلدى. 1960 - يىلى ئايروپىلان ئىشقا سېلىنىپ، دات كېسىلىنىڭ ئالدى ئېلىندى ۋە تىزگىنلەندى. 70 - يىللاردا ئاساسەن ھاك - گۈڭگۇرت بىرىكمىسى چېچىش، دېشۇنا، سىتورىد قاتارلىق دېھقانچىلىق دورىلىرىنى چېچىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 80 - يىللاردا ئاساسەن دېشۇنا ۋە تېرىئادېمىفون چېچىلدى. بولۇپمۇ تېرىئادېمىفون چېچىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ بۇغداي دات كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش رولى ياخشى بولدى.

2) بۇغداي قارا كۆيە كېسىلى ۋىلايىتىمىزدە بۇغداي قارا كۆيە كېسىلى ئاساسەن بۇغداي پارقىراق قارا كۆيە كېسىلى ۋە بۇغداي تورسىمان قارا كۆيە كېسىلى دەپ 2 خىل بولىدۇ، بۇغداي پارقىراق قارا كۆيە كېسىلى كۆپرەك يۈز بېرىدۇ. بۇ كېسەللىك ھەر قايسى ناھىيە (شەھەر) لەردە كۆرۈلۈپ تۇردى،

بولۇپمۇ 50 - يىللاردا ئىنتايىن ئېغىر يۇز بەردى، ئادەتتە بۇغداي ئېتىزلىرىدا كېسەللىك يۇز بېرىش نىسبىتى 10% — 20% كە يەتتى، ئېغىر بولغان جايلاردا 50%تىن ئېشىپ كەتتى. بۇغداي قارا كۆيە كېسىلى ئېغىر بولغاچقا خامانغا قوشۇلغان كالا، ئېشەكلەرنىڭ تۆكلىرى قارىداپ كەتتى، بۇغدايدىن تارتىلغان ئۇنمۇ كۆلرەڭ بولۇپ قالدى، ئۇ «سېمونت ئۇن» دەپ ئاتىلىپ، يېگىلى بولمىدى.

60 - يىللاردا ۋىلايەت ئاگراسونىي ئۇرۇققا ئارىلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى كېڭەيتتى، شۇنىڭ بىلەن بۇغداي قارا كۆيە كېسىلىنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى تۆۋەنلەپ، 0.1% — 1% كە چۈشتى. 70 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئاگراسونىي ئىشلىتىش مەنئى قىلىندى، بىر مەھەل ئۇنىڭ ئورنىغا دەسستىدىغان يېڭى دېھقانچىلىق دورىسى بولمىغاچقا، بۇ كېسەللىك ھەر قايسى ناھىيىلەردە يەنە روشەن ھالدا قايتا كۆرۈلدى، 1978- يىلى قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىدە بۇغداي قارا كۆيە كېسىلىنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى ئۆرلەپ 3.9% — 20.5%گىچە چىقتى، ئايرىم ئېتىزلاردا 40% كە يەتتى. 1983 - يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ يېڭى ئۆستەڭ، ئاققاش چوڭ ئەترەتلىرىنىڭ بۇغدايلىقلىرىدا قارا كۆيە كېسىلىنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى 30%كە يەتتى، ئەڭ ئېغىر بولغاندا 59.6%كە يەتتى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا كارىبىندازىم، كاپتان، زىرام، بېنزېن گىكساخلورىد، پېنتاخلورونىتروبېنزېن، دىكسون، توپسىن قاتارلىق دېھقانچىلىق دورىلىرىنى ئۇرۇقنا ئارىلاشتۇرۇش ئۇسۇلى كېڭەيتىلىشكە باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن بۇغداي قارا كۆيە كېسىلى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇغداي قارا كۆيە كېسىلى بىر قىسىم چەت - يىراق رايونلاردا ئانچە - مۇنچە پەيدا بولدى. 1990 - يىلى يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئالمەت يېزىسىدا 20 مىڭ مو بۇغدايلىقتا يۇز بەردى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كېسەل پەيدا بولۇش نىسبىتى 10.5%كە يەتتى، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 17% كە يېتىپ، بۇغداي ئىشلەپچىقىرىشىغا ئېغىر زىيان يەتكۈزدى.

3) بۇغداي يېپىسمان قۇرت كېسىلى　بۇغداي يېپىسمان قۇرت كېسىلى ۋىلايىتىمىزدىكى بۇغدايلىقلاردا كۆرۈلىدىغان ئېغىر كېسەللىكلەرنىڭ بىرى. 1956 - يىلى يەكەن ناھىيىسىنىڭ 2 - ۋە 3 - رايونلىرىدا بۇ كېسەللىك پەيدا بولدى، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ كېسەللىك توغرىسىدا خاتىرە يوق. 1957 - يىلى يەكەن ناھىيىسىنىڭ 9 رايونىنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، بۇغداي يېپىسمان قۇرت كېسىلىنىڭ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن پەيدا بولۇش نىسبىتى 11.6% كە يەتكەن، ناھىيە بويىچە شۇ يىلى 5 مىليون جىڭ ئەتراپىدا بۇغداي زىيان بولغان. 1958 - يىلى بۇ كېسەلنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى ئۆرلەپ، 17.53% گە يەتتى، شۇ يىلى 8 مىليون جىڭ ئەتراپىدا بۇغداي زىيان بولدى، بۇغداي يېپىسمان قۇرت كېسىلى بۇغداي شىرىنلىق باشاق كېسىلى بىلەن بىللە يۇز بېرىدۇ، 1971 - يىلى پوسكام ناھىيىسىدە بۇغداي شىرىنلىق باشاق كېسىلى ئاپىتى تۇپەيلىدىن 20 مىڭ مودىن ئارتۇق بۇغداي بۇزۇۋېتىلدى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، بۇغداي يېپىسمان قۇرت كېسىلى قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا‌شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، پەيزاۋات قاتارلىق ناھىيىلەردە بىر قەدەر ئېغىر بولدى.

بۇغداي يېپىسمان قۇرت كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەشتە ئاساسەن تۇز سۈيى ياكى لاي سۇ بىلەن ئۇرۇق تاللاش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ئۇرۇقلۇق بۇغدايدىكى قۇرت لېچىنكىلىرى يوقىتىلدى، بۇ ئۇسۇل بۇغداي يېپىسمان قۇرت كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەشتە ئاساسلىق رول ئويناندى. 1976- يىلىدىن كېيىن ۋىلايەت باقىبۇق، «قەشقەر 1 - نومۇر»، «6814»، «تاڭشەن 6898» قاتارلىق بۇغداي سورتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىپ، كېسەل يۇقتۇرغان «شىمالىي جۇڭگو 187» قاتارلىق سورتلارنىڭ ئورنىغا قويدى، بۇ بۇغداي يېپىسمان قۇرت كېسىلىنى تىزگىنلەشتە مۇھىم رول ئويناندى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇغداي يېپىسمان قۇرت كېسىلى ۋىلايەت تەۋەسىدە ئايرىم ئېتىزلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ناھايىتى ئاز كۆرۈلدى.

4) شال ۋاباسى　شال ۋاباسى — شالدا كۆرۈلىدىغان ئاساسلىق كېسەللىك. 1962 - يىلىدىن

ئىلگىرى بۇ كېسەل ناھايىتى ئاز يۈز بېرەتتى. 1964 - يىلى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ پاختەكلە يېزىسىدىكى شاللىقلاردا شال ۋابا كېسىلى بايقالدى، ئۇنىڭ زىيىنى ئېغىر بولمىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، شال ۋابا كېسىلى ۋىلايەت بويىچە ھەر يىلى يۈز بېرىپ تۇردى. 1978 - يىلى يەكەن، پوسكام، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر شەھىرى قاتارلىق ناھىيە (شەھەر) لەردە كەڭ كۆلەمدە شال ۋابا كېسىلى يۈز بەردى، كېسەللىك يۈز بېرىش نىسبىتى %40گە يېتىپ، ئېغىر زىيان پەيدا قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى يۈز بېرىپ تۇردى، ئەمما چوڭ زىيان بولمىدى.

60 - يىللاردا شال ۋابا كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەشتە ئاساسەن ئاگراسون - ھاك ئارىلاشمىسىنى چېچىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، باش باھاردا شال پاخلىنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە ئۇرۇقنى %1 بىرلىك ھاك سۈيىگە چىلاش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 70 - يىللاردا ئاساسلىقى كېسەللىك يېڭى پەيدا بولغاندا 1:600 ھەسسىلەنگەن %40لىك شال ۋابا دورىسى چېچىلدى. 80 - يىللاردا «جۇڭگو 129»قا ئوخشاش كېسەلگە ناقابىلچان سورتلار كېڭەيتىلدى. 1990 - يىلى كىلىمات شارائىتى تۇپەيلىدىن ۋە سورتلارنىڭ كېسەلگە ناقابىلچانلىقى ئاجىزلاپ كەتكەنلىكتىن، ۋىلايەتنىڭ ئاساسلىق شال ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ناھىيىلىرىدە شال ۋابا كېسىلى يۈز بەردى، شۇ چاغدا دېھقانچىلىق دورىسى قىس بولغاچقا، شال ئىشلەپچىقىرىشىغا بەلگىلىك زىيان يەتتى.

5) كۆممىقوناق ئىرۇس كېسىلى 1954 - يىلىدىن باشلاپ، ۋىلايىتىمىزدە كۆممىقوناق (ئاساسلىقى سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن سورتلار) ئىرۇس كېسىلىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ تۇردى، بۇ كېسەللىك يۈز بەرگەندە كۆممىقوناق دەسلەپكى ئۇسۇش مەزگىلىدىلا قۇرۇپ كەتتى، بۇ ھال شۇ يىللىق كۆممىقوناق ھوسۇلىغا بىۋاستە تەسىر يەتكۈزۈپلا قالماي، سىرتتىن ئەلا سورتلارنى كىرگۈزۈشكىمۇ ئېغىر تەھدىت پەيدا قىلدى. 1958 - يىللىرىدىكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا بۇ كېسەللىك تاشقورغان ناھىيىسىدىن باشقا ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ھەممىسىدە كۆرۈلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر، پەيزاۋات، يەكەن قاتارلىق ناھىيىلەردە ئەڭ ئېغىر بولغاندى. كېسەللىك يەڭگىل بولغان رايونلاردا كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى %2دىن %53كىچە، ئېغىر بولغان رايونلاردا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن %30 ئەتراپىدا بولدى، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا %90تىن ئېشىپ كەتتى. 1957 - يىلىدىن كېيىن قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر، پەيزاۋات ناھىيىلىرى جاغدا كۆممىقوناقنى تېرىشنى ئائىلاج توختاتتى.

كۆممىقوناق ئىرۇس كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەشتە، كېسەلگە ناقابىلچان سورتلارنى تېرىش، ئاساسلىق ئىرۇس تارقىتىدىغان ھاشارات - شال ئۇچار پىتىنى يوقىتىش، تېرىش مەزگىلىنى تەڭشەش، بىرىنچى تېرىمدا كۆممىقوناق تېرىمايى ئاققوناق تېرىشقا ئوخشاش تەدبىرلەر قوللىنىلدى. يۇقىرىقى تەدبىرلەر قوللىنىلغاندىن كېيىن، كۆممىقوناق ئىرۇس كېسىلىنىڭ تارقىلىشى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى. شۇنىڭدىن كېيىن «ئىككى چىلگە سورتىنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش» ئۇسۇلى كەڭ دائىرىدە كېڭەيتىلىپ، بىرىنچى تېرىمدا تېرىلغان كۆممىقوناق كۆلىمى پەيدىنپەي ئازايتىلدى، ئېغىز چىلگە قونىقى كەمدىنكەم يۇقۇملىنىدىغان بولدى.

6) ئاشلىق زىرائەتلىرىدە كۆرۈلىدىغان باشقا كېسەللىكلەر ئاشلىق زىرائەتلىرىدە يەنە بۇغداي قىرۇسمان پاختىلىشىش كېسىلى، بۇغداي ئىرۇس كېسىلى، كۆممىقوناق كۈيىباش كېسىلى، ئاققوناقنىڭ ھەر خىل كۈيىباش كېسىلى، تېرىق قارا باشاق كېسىلى قاتارلىقلار بار. بولۇپمۇ ئاققوناقتا كۆرۈلىدىغان تۈرلۈك كۈيىباش كېسىلى، كۆممىقوناق كۈيىباش كېسىلى 60 — 70 - يىللاردا ۋىلايەت تەۋەسىدە خېلى ئېغىر يۇز بەردى. 80 - يىللاردا تېرىقچىلىق تۈزۈمىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى، سورتلارنىڭ يېڭىلىنىشى ۋە ئۇرۇقلۇقتا دورا ئارىلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ كېڭەيتىلىشى بىلەن كېسەللىك ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى.

2. ئىقتىسادىي زىرائەتلەردە كۆرۈلىدىغان كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش

1) كېۋەزنىڭ يىلتىزى چىرىش كېسىلى　كېۋەزنىڭ يىلتىزى چىرىش كېسىلى كېۋەزنىڭ تېز قۇرۇش كېسىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ قەشقەر ۋىلايىتىدە كېۋەزنىڭ مايسا مەزگىلىدە ئومۇمىيۈزلۈك كۆرۈلىدىغان بىر خىل كېسەللىك. يەڭگىل بولغاندا يېتىلىشى ئاستا بولىدۇ، ئېغىر بولغاندا ئۇرۇق سەپ كېتىپ ئۇنەلمەيدۇ ياكى مايسا ئۇنگەندىن كېيىن قۇرۇپ كېتىپ، مايسىلار شالاڭلىشىپ كېتىدۇ. 1964- يىلى يەكەن ناھىيىسىدىكى 4 رايونىنى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، قۇرۇقلۇق كېۋەزىدە كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى ئەڭ تۆۋەن بولغاندا 5%، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 80% بولغان؛ ئۇزۇن تالالىق پاختىنىڭ كېسەللىك يۈز بېرىش نىسبىتى ئەڭ تۆۋەن بولغاندا 13%، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 100%گە يەتكەن، بەزى كېۋەزلىكلەردە قۇرۇپ كېتىش نىسبىتى 2% — 7% كېچە بولغان، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تازغۇن رايونىدا كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى 36% — 43% گىچە بولغان.

ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەشتە ئاساسلىقى بىرىنچىدىن، ئۇرۇقنى مۇۋاپىق ۋاقىتتا سېلىش، ئىككىنچىدىن، ئۇز ۋاقتىدا كولتىۋاتسىيە قىلىپ يەرنى يۇمشىتىش، بولۇپمۇ يامغۇردىن كېيىن ۋاقتىدا كولتىۋاتسىيە قىلىپ، كېۋەز مايسىلىرىنىڭ ئۆسۈش شارائىتىنى ياخشىلاش، كېسەلگە تاقابىلچانلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىم، شۇنداق قىلغاندا يىلتىز قۇرۇش كېسىلىنىڭ يۈز بېرىشىنى زور دەرىجىدە يەڭگىللەتكىلى بولىدۇ.

2) كېۋەز مۇڭگۈزداغ كېسىلى　كېۋەز مۇڭگۈزداغ كېسىلى ۋىلايەت تەۋەسىدە كۆپ ھەم ئومۇمىيۈزلۈك يۈز بېرىدىغان كېسەللىك. 1953 - يىلى ۋىلايەت تەۋەسىدە پەيدا بولۇش نىسبىتى 50% — 75% بولدى، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 100% گە يەتتى، ئەڭ تۆۋەن بولغاندىمۇ 10% — 20% بولدى. مۇھىت شارائىتى كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىشىگە باب كېلىپ قالسا، يۇمران يوپۇرماق ۋە يېتىلگەن يوپۇرماق تۇتاش قۇرۇپ، غوزىلار كۆپلەپ تۆكۈلۈپ كېتىدۇ، ھەمدە كېۋەز تۇپى بىلەن قۇرۇپ كېتىدۇ.

50 — 60 - يىللاردا، ئۇرۇقنى ئاگراسونغا ئوخشاش دېھقانچىلىق دورىلىرىغا ئارىلاشتۇرۇش، ئىسسىق سۇغا چىلاش، چىگىتنى گۈڭگۈرت كىسلاتاسى ئارقىلىق تەڭتىسزلەندۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلى ئومۇملاشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن مۇڭگۈزداغ كېسىلىنىڭ زىيان يەتكۈزۈش دەرىجىسى روشەن تۆۋەنلىدى، شۇنىڭدىن كېيىن ۋىلايەت ئۇزۇن تالالىق پاختىنى كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتتى، كېۋەزنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە كەلگەندە، غول مۇڭگۈزداغ كېسىلى ئىنتايىن ئېغىر بولدى، كېسەل تەككەن كېۋەزنىڭ غولى شامالدا ياكى ئادەملەر ئېتىز پەرۋىشى قىلىۋاتقاندا ئاسان سۇنۇپ كېتىپ، پاختا مەھسۇلاتىغا ئىنتايىن زور تەسىر يەتتى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا پوسكام، قەشقەر كونا‌شەھەر قاتارلىق ناھىيىلەردە كېۋەز مۇڭگۈزداغ كېسىلى يەنىلا يۈز بېرىپ تۇردى.

3) كېۋەز سارغىيىش كېسىلى　50 - يىللاردا يوپۇغا ناھىيىسىدە كېۋەزنىڭ سارغىيىش كېسىلى بايقالدى. 70 — 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئۇرۇقلۇق كارتىسىنى قىلىش بەلگىلىمىسى بويىچە تەڭشەلمىگەچكە، ۋىلايەتتىكى 11 پاختىچىلىق ناھىيىسى (شەھىرى) دە كېۋەز سارغىيىش كېسىلى كۆرۈلدى. بۇ كېسەل كۆپىنچە كېۋەزنىڭ غوزىلاش مەزگىلىدە يۈز بەردى، 1986 - يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ يانبۇلاق دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى بىر پارچە كېۋەزلىكتە يۈز بېرىش نىسبىتى 50%دىن ئېشىپ كەتتى.

كېۋەز سارغىيىش كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەشتە، ئاساسلىقى، بىرىنچىدىن ئۇسۇلۇك كارتىسىنى خىزمەتنى ياخشى ئىشلەش لازىم؛ ئىككىنچىدىن، تۇۋەتلەشتۇرۇپ تېرىش تۇزۇمىنى ئومۇملاشتۇرۇش؛ ئۇچىنچىدىن كېسەللىككە تاقابىلچان سورتلارنى تاللاپ يېتىشتۇرۇش تەدبىرلىرىنى كۆرۈش كېرەك.

4) كېۋەز سولىشىش كېسىلى 1963 - يىلى يەكەن ناھىيىسىنىڭ كېۋەز تەجرىبە پونكىتىدا كېۋەز سولىشىش كېسىلى بايقالدى، بۇ چاغدا تۇرلۈك ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش تەدبىرلىرى قوللىنىلغان بولسىمۇ، بۇ كېسەللىك يەنىلا ئۇزلۇكسىز سىرتقا كېڭىيىپ كەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، خىزمەتتىكى سەۋەنلىك تۈپەيلىدىن، كېۋەز سولىشىش كېسىلى، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ھەر قايسى ئاساسلىق پاختىچىلىق رايونلىرىغا تارقىلىپ كەتتى. 1980- يىلىدىن ئىلگىرى پوسكام، ناھىيىسىدە كېۋەز سولىشىش كېسىلى بايقالمىغاندى، ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قارىغۇلارچە ئۇرۇق كىرگۈزگەنلىكتىن، 1981 - يىلى ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدا سولىشىش كېسىلى بايقالدى ھەمدە ئۇ تېز يامراپ كەتتى. كېيىن ئۇرۇقچىلىق مەيدانى بۇ ئۇرۇقنى 2 - يېزىغا ئاپىرىپ كۆپەيتكەنلىكتىن، سولىشىش كېسىلى 2 - يېزىغىمۇ تارقالدى. 1989 - ۋە 1990 - يىلىدىكى تەكشۈرۈشتە، پوسكام ناھىيىسىنىڭ ھەممە يېزىسىدا كېۋەز سولىشىش كېسىلى يۈز بەرگەنلىكى مەلۇم بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا مەكىت، قاغىلىق، مارالبېشى، قەشقەر شەھىرى قاتارلىق جايلاردىمۇ كېۋەز سولىشىش كېسىلى بايقالدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ قەشقەر ھايۋانات - ئۆسۈملۈك كارانتىن ئورنىنىڭ ئايرىپ چىقىشى، بېتىشتۇرۇشى ۋە ئېنەك بىلەن تەكشۈرۈشى ئارقىلىق، يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ ئوچا يېزا 12 - چوڭ ئەترىتى، 18 - چوڭ ئەترىتى ۋە يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ بايئاۋات يېزا 6 - ئەترەت 3 - كىچىك ئەترىتىدە كېۋەز سولىشىش كېسىلىنىڭ تارقالغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى.

كېۋەز سولىشىش كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەشتە، ئۆسۈملۈك كارانتىنىنى كۈچەيتىپ، كېسەلنىڭ سىرتقا كېڭىيىپ كېتىشىدىن قاتتىق ساقلىنىش، كېسەللىك يەڭگىل بولغان ئېتىزلاردا ئۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشنى يولغا قويۇش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى؛ بولۇپمۇ سۇغا، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق ھالەتتە ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەرنى ئۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش كېۋەز سولىشىش كېسىلىنى تىزگىنلەشتە ياخشى رول ئوينىدى، كېسەللىك ئېغىر بولغان ئېتىزلاردا كېسەلگە تاقابىلچان سورتلارنى تېرىش كېڭەيتىلدى.

5) قوغۇن ئاق توزغاق كېسىلى قوغۇن ئاق توزغاق كېسىلى ۋىلايەتنىڭ ھەممە ناھىيىسىدە يۈز بەردى، كېسەللىك يۈز بەرگەن ئېتىزلاردا ھوسۇل ئومۇمەن 10% — 20% كېمەيىپ كەتتى، ئېغىر بولغاندا 50%تىن كۆپرەك كېمەيىپ كەتتى، قوغۇن ئاق توزغاق كېسىلى ۋىلايەت تەۋسىيە ئادەتتە 6- ئاينىڭ ئاخىرىدىن 7 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە يۈز بېرىشكە باشلاپ، 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئەۋج كېتەتتى.

50 — 60 - يىللاردا ئاساسلىقى گۈڭگۈرتتىن ياسالغان دورىلار ئارقىلىق ئاق توزغاق كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىندى ۋە تىزگىنلەندى. 80 - يىللاردا ھەر قايسى ناھىيە (شەھەر)لەر 15%لىك تېرىئادىمېغۇن ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش ئۆسۈلىنى زور كۈچ بىلەن كېڭەيتىپ، ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلدى.

6) قوغۇن ۋىرۇس كېسىلى 60 - يىللاردا قوغۇن ۋىرۇس كېسىلى قەشقەر، قەشقەر كونا شەھەر قاتارلىق جايلاردا ئومۇمىيۈزلۈك تارقالدى، بالدۇر يۈز بەرگەن يىللاردا ھوسۇل ئىنتايىن ئاز بولدى، كېچىكىپ يۈز بەرگەن يىللاردا ھەر بىر تۈپ پىلەكتە بىرلا قوغۇن چۈشۈپ، ھوسۇلغىمۇ ۋە سۈپەتكىمۇ ئېغىر تەسىر يەتتى. 70 - ۋە 80 - يىللاردا قوغۇن ۋىرۇس كېسىلى ۋىلايەت دائىرىسىدە قىسمەن جايلاردا يۈز بەردى.

60 - يىللاردا ئاساسلىقى پەرۋىش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى ياكى كېسەل پىلەك كېسىۋېتىلىپ ئېتىزدىن نېرى يەرگە ئاپىرىپ كۆيدۈرۈشكە ئوخشاش ئۆسۈللار ئارقىلىق كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىندى ۋە تىزگىنلەندى.

80 - يىللاردا سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ ئۆستۈرۈش ۋە دورا بىلەن ئالدىنى ئېلىش، تىزگىنلەش تەدبىرلىرى قوللىنىلغاچقا، بۇ كېسەللىك يەڭگىل دەرىجىدە يۈز بەردى.

7) ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىكى باشقا كېسەللىكلەر　ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئىقتىسادىي زىرائەتلەردە يۇقىرىدىكى كېسەللىكلەردىن باشقا، يەنە قوغۇننىڭ زەمبۇرۇغ خاراكتېرلىك يوپۇرماق قۇرۇپ كېتىش كېسىلى، قوغۇن قىروسمان پاختىلىشىش كېسىلى، زاراڭزا ئاق توزغاق كېسىلى، ئاپتاپپەرەس دات كېسىلى، ئاپتاپپەرەسنىڭ ساغرىپ سولىشىش كېسىلى، تاۋۇزنىڭ قۇرۇپ كېتىش كېسىلى، زىغىردىكى سېرىق يۆگەي، قوغۇنلۇقتا ئۇنىدىغان شۇمبۇيا قاتارلىقلار بار، بولۇپمۇ شۇمبۇينىڭ قوغۇن قاتارلىقلارغا يەتكۈزىدىغان زىيىنى ئېغىر.

شۇمبۇينىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى ئاساسلىق تەدبىرلەر: (1) يۇلۇۋېتىش؛ (2) بىئولوگىيىلىك دېھقانچىلىق دورىسى «798» نى ئىشلىتىش؛ (3) چېچەك، غولىنى كېسىۋەتكەندىن كېيىن نېغىت تېمىتىش؛ (4) 10%لىك نىتروئامىن سۈيۇقلۇقىنى چېچىش قاتارلىقلار.

§2. زىرائەتلەردىكى ھاشارات ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش

1. ئاشلىق زىرائەتلىرىدىكى ھاشارات ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش

1) بۇغداي كۆك پىتى　ۋىلايەت تەۋەسىدىكى بۇغداي كۆك پىتىدىن ئاساسلىقى بۇغداي ئاچا تومۇر كۆك پىتى، بۇغداي ئۇزۇن نەيچىلىك كۆك پىتى، باشاقلىق ئۆسۈملۈكلەرگە چۈشىدىغان ئۇزۇن نەيچىلىك كۆك پىت ۋە بۇغداي قوش قۇيرۇقلۇق كۆك پىتى قاتارلىقلار بار، بولۇپمۇ بۇغداي ئاچا تومۇر كۆك پىتى بىلەن ئۇزۇن نەيچىلىك كۆك پىت 50 — 60 ـ يىللاردا ھەر يىلى دېگۈدەك پەيدا بولۇپ تۇردى، 80 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشچە بۇغداي باشاق تارتقان مەزگىلدە، بۇغداي ئۇزۇن نەيچىلىك كۆك پىتى ئاساسلىق تارقىلىپ، ئەۋرىشكە ئومۇمىي سانىنىڭ 68.5% — 96.3%نى ئىگىلىگەن؛ بۇغداي ئاچا تومۇر كۆك پىتى، بۇغدايىنىڭ كۆزگى مايىسى مەزگىلىدە ئۇزۇن نەيچىلىك كۆك پىتقا قارىغاندا كۆپرەك تارقىلىپ ئەۋرىشكە ئومۇمىي سانىنىڭ 89.12% — 92.09%نى ئىگىلىگەن. بۇغداي كۆك پىتى بۇغدايدىن باشقا يەنە ئاققوناق، ئارپا ۋە شالغىمۇ زىيان سېلىپ، ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ ھوسۇلىغا ناھايىتى ئېغىر تەسىر كۆرسىتىدۇ. 1962 ـ يىلى بۇغداي كۆك پىتى ئەك ئېغىر بولغان يىل بولدى، شۇ يىلى كۆك پىت ئاپىتىگە ئۇچرىغان ئاققوناق، بۇغداي يېرىدىن 52 مىڭ مو يەر بۇزۇۋېتىلىپ قايتا تېرىلدى. 1971 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە 2 مىليون مو بۇغدايلىقتا كۆك پىت ئاپىتى ئومۇميۈزلۈك يۈز بەردى، ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە دەرھال ئالاقىدار تارماقلاردىكى تېخنىكا خادىملىرىنى ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش ئۈچۈن يېزىلارغا ئەۋەتتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تارماقلىرى دورا ۋە سايمانلارنى يېزىلارغا تەييارلاپ بېرىپ، كۆك پىت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئېھتىياجىنى قامدىدى. 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا كۆك پىت ئاپىتى ئېغىر يۈز بەرگەچكە يېڭىسار، يەكەن قاتارلىق ناھىيىلەردە ئايروپىلان بىلەن ئالدىنى ئېلىش ـ تىزگىنلەش تەدبىرى قوللىنىلدى. 80 ـ يىللاردا چىلگە بۇغداي سورتى بولغان «تاڭشەن 6898» كېڭەيتىلىپ، بىرىنچى تېرىمغا تېرىلىدىغان ئاققوناق ئورنىغا ئېڭىز كۆمىستونلىقى تېرىلىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن بۇغداي كۆك پىتى ئاپىتى يىلدىن يىلغا ئاز يۈز بېرىدىغان بولدى.

ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەشتە، 80 ـ يىللاردىن ئىلگىرى ئاساسلىقى، كۆل، شاپتۇل يوپۇرماق سۈيى، «666» پاراشوكى قاتارلىقلار چېچىلدى. 70 ـ يىللاردا ئۇرۇق «1059» دورىسىغا چىلىنىدىغان بولدى، بۇ ئارقىلىق كۆز پەسلىدە بۇغداي مايىسىغا چۈشكەن كۆك پىتىنىڭ ئالدى ئېلىندى ۋە يوقىتىلدى، ئەتىيازدا

ئاساسلىقى %40لىك ئوكسىدلانغان روگور ۋە «1605» دورىسى چېچىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تېرىقچىلىق تۈزۈمىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى ۋە سورتلارنىڭ يەڭگۈشلىنىشى ئارقىسىدا، كۆك پىت ئاپىتى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى.

2) بۇغداي تېرىلىش قۇرتى بۇغداي تېرىلىش قۇرتى قەشقەر ۋىلايىتىدە پات - پات كۆرۈلۈپ تۇردى. 70 - يىللاردىن كېيىن، يەر ئاغدۇرۇپ تولۇق يانتۇزۇشنىڭ زور كۆچ بىلەن يولغا قويۇلۇشى، 80 - يىللاردا ھالدۇر پىشىدىغان 2 خىل زىرائەتنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش تېخنىكىسىنىڭ زور كۆچ بىلەن كېڭەيتىلىشى ئارقىسىدا، بۇغداي تېرىلىش قۇرتىنىڭ يازدىن ئۆتۈش مۇھىتى بۇزۇپ تاشلاندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ زىيانكەشلىكى تىزگىنلەندى.

ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەش تەدبىرلىرى: (1) يەرنى ئاغدۇرۇپ، قىشتا تولۇق يانتۇزۇش ئارقىلىق تېرىلىش يوپۇرماق كانىسى قۇرتىنىڭ ياشاش شارائىتىنى يوقىتىش؛ (2) بۇغداي يېڭى باشاق تارتقاندا 666 پاراشوكىنى چېچىپ، تېرىلىش قۇرتى لېچىنكىلىرىنىڭ قۇرتقا ئايلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش.

3) كۆممىقوناق يوپۇرماق كانىسى كۆممىقوناق يوپۇرماق كانىسى ۋىلايەتتىكى 11 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ھەممىسىدە پەيدا بولدى، يەڭگىل بولغاندا كۆممىقوناقنىڭ يوپۇرماقلىرى ساغرىپ، ئاق داغلار پەيدا بولىدۇ، ئېغىر بولغاندا كۆممىقوناق بالدۇر سولىشىپ، ئۇرۇقى پىچەكلىشىدۇ، ئادەتتە ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆممىقوناقنىڭ ھوسۇلى %13 — %15 كېمەيىپ كېتىدۇ. 80 - يىللاردىن ئىلگىرى بىرىنچى تېرىم كۆممىقوناقلاردا كۆپ بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپ يىللارغىچە ئۇدا تېرىلغاچقا كۆممىقوناق كانىسى ھەر يىلى يۈز بېرىپ تۇردى. 1979 - يىلى قەشقەر شەھىرى بېكئۈستەڭ يېزىسىنىڭ 8 - چوڭ ئەترىتىدە 100 موغا يېقىن كۆممىقوناق يوپۇرماق كانىسىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، بالدۇرلا قۇرۇپ كېتىپ ھوسۇل %80تىن كۆپرەك كېمەيىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن بىرىنچى تېرىم كۆممىقونىقى يىلدىن يىلغا ئازايتىلىپ، ئېغىز كۆممىقونىقى كۆپلەپ تېرىلدى، بۇنىڭ بىلەن كۆممىقوناق يوپۇرماق كانىسى يىلدىن يىلغا ئازىيىپ، ئومۇمەن چوڭ ئاپەت پەيدا قىلالمىدى.

كۆممىقوناق كانىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەشتە ئاساسەن %40 لىك ئوكسىدلانغان روگور، %20 لىك 3 خىلورلۇق كانا يوقىتىش دورىسى قاتارلىق دېھقانچىلىق دورىلىرى ئىشلىتىلدى.

4) ئاشلىق زىرائەتلىرىدىكى باشقا زىياندىش ھاشاراتلار قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاشلىق زىرائەتلىرىگە زىيان يەتكۈزىدىغان يۇقىرىقى زىياندىش ھاشاراتلاردىن باشقا يەنە شال چۈنىنى، بۇغداي غول چۈنىنى، چېكەتكە قاتارلىقلار بار. 50 - يىللاردا يېڭىسار، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا‌شەھەر قاتارلىق ناھىيىلەردە چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى. 1954 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتىدە چېكەتكە يوقىتىش قوماندانلىق شتابى قۇرۇلدى. قوماندانلىق شتابى كۆپ قېتىم يىغىن ئېچىپ، چېكەتكە يوقىتىشنىڭ كونكرىت تەدبىرلىرىنى مۇھاكىمە قىلدى. چېكەتكە ئاپىتى پەيدا بولغان ئېتىزلىقلارغا چېكەتكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش دورىلىرىنى چېچىش ئاساس قىلىندى، ئادەم كۈچى بىلەن يوقىتىش قوشۇمچە قىلىندى. «جەنۇبىي تەڭرىتاغ گېزىتى»نىڭ 1954 - يىل 6 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىكى سانىدا، يېڭىسار، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىلىرىدە 1 - باسقۇچلۇق ئادەم كۈچى بىلەن چېكەتكە يوقىتىش ئۈچۈن جەمئىي 15 مىڭ 400 ئادەم ئىشقا سېلىنىپ، 10 كۈن ئىچىدە 19 مىڭ 100 مو پەردىكى چېكەتكە يوقىتىلدى، دەپ خەۋەر بېرىلدى.

2. ئىقتىسادىي زىرائەتلەرگە چۈشىدىغان زىياندىش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش

1) كېۋەز تېرىپىسى كېۋەز تېرىپىسى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى پاختىزارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك تارقالغان، ئۇ كېۋەز مايسىلىغان چاغدا چۈشىدىغان ئاساسلىق زىياندىش ھاشارىتىنىڭ بىرى. 50 -

يىللاردىكى تەكشۈرۈشتە، كېۋەز مايىسلىرىنىڭ ئاپەتكە ئۇچراش نىسبىتى %100گە، يوپۇرماقلارنىڭ بۈزۈلۈش نىسبىتى %50 — %90 كە يەتكەن، غوزىسىز كېۋەز نىسبىتى %10 ئەتراپىدا بولغان، يۇقىرى بولغاندا %30 كە يەتكەن، كۆپ غوزىلاپ كېتىش نىسبىتى %50گە، يۇقىرى بولغاندا %80 گە يەتكەن. يەكەن ناھىيىسىدە 1958 - يىلدىكى تەكشۈرۈشتە كۆپ غوزىلاپ كەتكەن كېۋەزنىڭ ئۇششۇك تېگىشتىن ئىلگىرى ئېچىلغان پاختىسى ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ ئاران %40نى ئىگىلىگەن، نورمال كېۋەز تۇپىنىڭ %79.8 بولغان، 60 — 70 - يىللاردا مەكىت، مارالبېشى، يەكەن ناھىيىلىرىدە دورا بىلەن ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش چارىسى قوللىنىلىپ، دېھقانچىلىق دورىلىرىدىن 666، DDT، %40 لىك روگۇر قاتارلىقلار ئىشلىتىلدى، كېيىن خىلوردىن ياسالغان 666 قاتارلىق دورىلارنى ئىشلىتىش مەنئى قىلىنىپ، %40لىك ئوكسىدلانغان روگور، DDV قاتارلىقلار ئىشلىتىلدى. 80 - يىللاردا كېۋەزنى سۈلياۋ بوپۇق يېپىپ ئۆستۈرۈش، ئۇرۇقلۇق چىگىتنى دورىغا ئارىلاشتۇرۇش ۋە دورا بىلەن ئالدىنى ئېلىش ھەم تىزگىنلەشكە ئوخشاش چارىلەر قوللىنىلىپ، تەرىپىسى تىزگىنلەندى.

2) كېۋەز پىتى ۋىلايەت تەۋەسىدە كېۋەز قارا پىتى، كېۋەز ئۇزۇن نەيچىلىك پىتى ۋە كېۋەز پىتى پەيدا بولىدۇ. 1986 - يىلىدىن ئىلگىرى ئاساسلىقى كېۋەز قارا پىتى ۋە كېۋەز ئۇزۇن نەيچىلىك پىتى پەيدا بولدى. ئالدىنقىسى قىسمەن كېۋەزلىكلەردە پەيدا بولۇپ، ۋاقتى بىر قەدەر قىسقا بولدى، كېيىنكىسىنىڭ زىيان سېلىش ۋاقتى بىر قەدەر ئۇزۇن بولدى. 1963 - يىلى يەكەن، مارالبېشى ناھىيىلىرىدە كېۋەز پىتى ئاپىتى بولغانلىقى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار. 1986 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىلىرىنىڭ كېۋەزلىكلىرىدە كېۋەز پىتى ئاپىتى بايقالدى. 1987 - يىلى كېۋەز پىتى مارالبېشى، مەكىت، يەكەن، قەشقەر يېڭىشەھەر قاتارلىق ناھىيىلەردە كەڭ كۆلەمدە پەيدا بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاپەت ئېغىر بولغان كۆلەم 223 مىڭ 400 موغا يېتىپ، 7 مىليون 670 مىڭ يۇەندىن ئارتۇق زىيان بولدى. ئالدىنى ئېلىش-تىزگىنلەش ئارقىلىق، 1988 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كېۋەز پىتىنىڭ يۈز بېرىش كۆلىمى ئازىيىپ، 40 مىڭ مودىن ساھ ئاشتى. 2 - يىلدىكى تەكشۈرۈشتە، كېۋەز پىتىنىڭ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى 11 پاختىچىلىق ناھىيە (شەھەر) سىنىڭ ھەممىسىدە پەيدا بولغانلىقى مەلۇم بولدى.

ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەش تەدبىرلىرى: (1) باش باھاردا گۈل - گىياھ ۋە كۆكتاتلاردىكى قىشتىن ئۆتكەن پىتلارنى ۋە نىمفىلارنى دورا بىلەن بىر تەرەپ قىلىش؛ (2) 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا ھىندى پەرەڭگۈلىگە ئوخشاش ئۆسۈملۈكلەردىكى ئەمدى تۇخۇملاۋاتقان نىمفىلارنى دورا بىلەن يوقىتىش؛ (3) 5 - ئاينىڭ باشلىرىدا كېۋەزلىكلەرنى تەكشۈرۈشنى كۈچەيتىپ، كېۋەز پىتى پەيدا بولغان غولغا دورا سۈرتۈپ، ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش. %40 لىك ئوكسىدلانغان روگۇرنى 1:5 ھەسسىلەپ سۈيۇقلاندۇرۇپ ياكى %50لىك ئۇزۇن ئۇنۇملۇك كىروئوكسىفوسنى 1:10 ھەسسىلەپ سۈيۇقلاندۇرۇپ، غولغا سۈركەش؛ (4) كېۋەز چۈنىكى ئېتىلىپ بولغاندىن كېيىن، كېۋەز پىتى كۆرۈلسە %80لىك DDVنى توپا بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ كېۋەزلىككە چېچىپ كېۋەز پىتىنىڭ زىيىنىنى تىزگىنلەش.

3) كېۋەز غوزا قۇرتى بۇ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى 11 پاختىچىلىق ناھىيە (شەھەر) سىنىڭ ھەممىسىگە تارقالغان. بۇ 50 - يىللاردا كېۋەزگە ئانچە ئېغىر زىيان سالالمىدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 70 - يىللارغا قەدەر يەكەن، مەكىت قاتارلىق ناھىيىلەردە دېھقانچىلىق دورىسى ئارقىلىق ئالدى ئېلىندى ۋە تىزگىنلەندى. 1988 - يىلى يەكەن ناھىيىسىدە دەسلەپكى مەزگىللەردىكى كېۋەز پىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەشتە، دورا مۇزاپىق ئىشلىتىلمەي، كۈشەندىلەر قىرىلىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن كېيىنكى مەزگىلدە غوزا قۇرتى يامراپ كېتىپ، مىڭ مودىن ئارتۇق يەردىكى كېۋەز بۈزۈۋېتىلدى. پوسكام ناھىيىسىدە شۇ يىلى 50 مىڭ مودىن ئارتۇق يەردە غوزا قۇرتى پەيدا بولۇپ، غوزىلارنىڭ تۆكۈلۈپ كېتىش نىسبىتى %20گە،

كۆپ بولغاندا %40 — %50كە يېتىپ مەھسۇلاتقا ۋە سۈپەتكە بىر قەدەر ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى.

ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەش چارىسى: (1) كېۋەزلىكلەرنىڭ پەرۋىشىنى كۈچەيتىش، «پاكار، قۇيۇق، بالدۇر بولۇش» تەدبىرلىرىنى كېڭەيتىش؛ (2) دورا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەش، 2 - ئەۋلاد غوزا قۇرتىنىڭ 1 - 2 ياشلىق لېچىنكىلىرى ھەر 100 تۈپ كېۋەزدە 35 كە يەتكەن چاغدا، دورا چېچىپ ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەش.

4) كېۋەز قارىغۇ چىرىپاشكىسى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى كېۋەز قارىغۇ چىرىپاشكىسى ئىچىدە ئوت - چۆپ قارىغۇ چىرىپاشكىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئاندىن قالسا بىدە قارىغۇ چىرىپاشكىسى ۋە ئۇششاق يوپۇرماق قارىغۇ چىرىپاشكىسى بار، ئۇلار كېۋەزنىڭ غوزىلاش مەزگىلىدىكى زىياندىش ھاشاراتلارنىڭ بىرى. 60 - يىللاردىن ئىلگىرى، ھەر قايسى پاختىچىلىق ناھىيە (شەھەر) لىرىدە قارىغۇ چىرىپاشكا ئاپىتى بىر قەدەر ئېغىر يۈز بېرىپ، كېۋەز غوزىسى كۆپلەپ تۆكۈلۈپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن كېۋەزلەر ھوسۇل بەرمىدى. 70 - يىللاردىن كېيىن زىرائەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇژاپىتقىلىشىپ، قارىغۇ چىرىپاشكا زىيىنى يېنىكلىدى. 1990 - يىلى مەكىت ناھىيىسىدە كېۋەز قارىغۇ چىرىپاشكىسى ئاپىتى ياز بەرگەن كۆلەم 100 مىڭ مودىن ئېشىپ كەتتى، شۇڭا نائىلاج دورا بىلەن ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەشكە توغرا كەلدى.

5) كېۋەز يوپۇرماق كانىسى ئاساسەن يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، مارالبېشى، يوپۇغا، پەيزاۋات قاتارلىق ناھىيىلەرگە تارقالغان. مارالبېشى ناھىيىسىدە 1959 - يىلى كېۋەز يوپۇرماق كانىسى پەيدا بولغان كۆلەم 2903 موغا يېتىپ، زىيانلىنىش نىسبىتى %95 بولدى، 1962 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىركىتىنىڭ 41 - تۈركۈمدە كېۋەز يوپۇرماق كانىسى 2929 مو يەردە پەيدا بولۇپ، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ %87.5 نى ئىگىلىدى، زىيانلانغان تۇپ نىسبىتى %34كە يەتتى. 1984 - يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ دۆلەتباغ يېزا 5 - چوڭ ئەترىتى ۋە 6 - چوڭ ئەترىتىدە كېۋەز يوپۇرماق كانىسى كېۋەزنىڭ غول - يوپۇرماقلىرىنى پۈرلەشتۈرۈپ، ئۆسۈشىگە تەسىر يەتكۈزدى.

كېۋەز يوپۇرماق كانىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەشتە، %20لىك 3 خىلورلۇق كانا ئۇلتۇرۇش دورىسى ياكى %40لىك ئوكسىدلانغان روگور سۇيۇقلۇقى چېچىلدى. ئەگەر كېۋەز يوپۇرماق كانىسى ئومۇمىيۈزلۈك ھەم ئېغىر دەرىجىدە يامراپ كەتسە، مۇددەتتىن ئىلگىرى سۈغىرىش تەدبىرىنى قوللىنىپ، كېۋەز يوپۇرماق كانىسىنىڭ زىيىنىنى ئۈنۈملۈك تىزگىنلەش كېرەك.

3. باشقا زىياندىش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇلارنى تىزگىنلەش

1) يەر يولۇسى تېپىدىكىلەر ۋىلايەت تەۋەسىدە پەيدا بولغان يەر يولۇسى ئىچىدە سېرىق يەر يولۇسى ئاساسىي ئورۇندا، باشقا يەر يولۇسى 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇلار ئارىلاش پەيدا بولىدۇ. كۆممىقوناق، ئاققوناق، كېۋەز، كۆكتات، قوغۇن -تاۋۇز، بىدە قاتارلىقلارغا زىيان يەتكۈزىدۇ. 50 — 70- يىللاردا يەر يولۇسى كۆممىقوناق، ئاققوناق، كېۋەزگە پات - پات زىيان سېلىپ، ھەمىشە مايىسلارنى قىرىۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئايرىم ئېتىزلارنى بۇزۇپ قايتىدىن تېرىشقا توغرا كەلدى.

ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەشتىكى ئاساسلىق تەدبىرلەر: ئورەك كولاپ قېرى يەر يولۇسىنى ئالداپ ئۇلتۇرۇش؛ ھەر قايسى ئەۋلاد يېتىلگەن يەر يولۇاسلىرىنى يوقىتىش، باش ئەتىيازدا قىشتىن ئۇتكەن ئەۋلادلار ھەدەپ قوچاقتا ئايلىنىۋاتقان مەزگىلىدە قوچاقلارنى قېزىپ يوقىتىش؛ ھەر قايسى ئەۋلاد لېچىنكىلار بىر - 2 ياشقا كىرگەندە، دورا چېچىپ ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى. 70 - يىللاردا يۇقىرىقى تەدبىرلەردىن باشقا يەنە «666» نى ئۇرۇقتا ئارىلاشتۇرۇش، %6لىك 666 نەم پاراشوكىنى ئىشلىتىش

ئارقىلىق يوقىتىلدى. 80 - يىللاردا سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانلىقى ۋە 2 خىل بالدۇر پىشار زىرائەتنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش تېخنىكىسى قوللىنىلغانلىقتىن، يەر يولۇسىنىڭ ئەتىيازلىق زىرائەتلەرگە بولغان زىيىنى زور دەرىجىدە ئازايدى، ئەمما ئېگىز كۆمىسقونىقى بىلەن كۆزلۈك كۆكتاتلارغا بەزىدە خېلى ئېغىر زىيان سېلىپ تۇردى.

2) باشقا يەر ئاستى زىياناش هاشاراتلار يەر ئاستى زىياناش هاشاراتلىرىدىن يەر يولۇسىدىن باشقا يەنە موزايىبشى، سېرىق سىم قۇرت، گىلەمبىيە چۈنىنى قاتارلىقلار بار، ئۇلارنىڭ زىيىنى ئانچە ئېغىر ئەمەس، ئايرىم يىللاردا ئايرىم ئېتىزلارغا مەلۇم دەرىجىدە زىيان سالىدۇ.

§ 3 . ئوت - چۆپ زىياناشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش

1983 - يىلى ئېتىزلاردىكى ئوت - چۆپلەرنى تەكشۈرۈشتە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئېتىزلاردا 49 ئائىلە، 136 ئۇرۇقداشقا مەنسۇپ 220 خىل ئوت - چۆپ بارلىقى مەلۇم بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە، بۇغدايلىقلاردا ئاساسەن يۆگەي، كىچىك خوخا تىكەن، ياقما بوزا تىكەن، يانتاق قاتارلىق ئوت - چۆپلەر ئۆسىدۇ؛ كېۋەزلىكلەردە ئاساسەن كۆرمەك ئوت، يۆگەي، ئىت يالقىقى، تۇغمىگۈل، ئاق لويلا قاتارلىقلار ئۆسىدۇ؛ شالىلىقلاردا ئاساسلىقى كۆرمەك ئوت، تۇغىنەكلىك پىيزەك، چىڭگىل، ئەگرى سۇناي، شەبنەم ئوت، شاپ قاتارلىق ئوت. چۆپلەر ئۆسىدۇ؛ كۆكتاتلىقلاردا كۆرمەك ئوت، سېمىز ئوت، كۆلرەك لويلا، ئاق لويلا، شۇمبۇيا، تۇغمىگۈل قاتارلىق ئوت - چۆپلەر ئۆسىدۇ؛ بېدىلىكلەردە ئاساسەن سېرىق يۆگەي قاتارلىق ئوت - چۆپلەر ئۆسىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئېتىز قىرلىرىدا دائىم ئۇچرايدىغان ئوت - چۆپلەردىن بۇيا، شالدىر بۇيا، تۇداري، پاقا يوپۇرمىقى، ياۋا خەنتەك، بۇدۇشقاق، بوزتىكەن، قوممېغىز، ياۋا سۇپۇرگە، يانتاق، قومۇش قاتارلىقلار ئۆسىدۇ.

50 — 60 - يىللاردا ئوت - چۆپلەر ئاساسلىقى يۇلۇش ۋە كولتىۋاتسىيە قىلىش ئارقىلىق يوقىتىلاتتى. 70 - يىللاردىن باشلاپ، ۋىلايەتتە خىمىيىۋى ئۇسۇل بىلەن ئوت يوقىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 1975 - يىلى MCPA ئارقىلىق بۇغدايلىقلاردىكى كەڭ يوپۇرماقلىق ئوت - چۆپلەر ۋە شالىلىقلاردىكى پىزەك قاتارلىق ئوت - چۆپلەر يوقىتىلدى، پروپانىل ئارقىلىق شالىلىقلاردىكى تۇغىنەكلىك پىزەك يوقىتىلدى. ئوت - چۆپ يوقىتىش دورىسى ئارقىلىق كۆمىسقوناقلىق، كېۋەزلىكلەردىكى ئوت - چۆپلەر يوقىتىلدى. 80 - يىللاردا نىترووفىن ئارقىلىق كۆمىسقوناق، كېۋەز، كۆكتات ئېتىزلىرىدىكى ئوت - چۆپلەر يوقىتىلىدىغان بولدى، لى گۈرۈندىن پايدىلىنىپ، كېۋەزلىكلەردىكى ئوت - چۆپلەر يوقىتىلىدىغان، ساتۇرن، مولىناتتىن پايدىلىنىپ، شالىلىقلاردىكى تۇغىنەكلىك پىزەك يوقىتىلىدىغان بولدى، %48لىك لۇلىلىك ئارقىلىق كۆكتاتلىقلار، كېۋەزلىكلەردىكى ئوت - چۆپلەر يوقىتىلىپ، بىر قەدەر ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى.

§ 4 . دېھقانچىلىقتا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ كارانتىن قىلىنىشى

1. ئاپپارات

1957 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئۆسۈملۈك كارانتىن پونكتى قەشقەردە شۆبە پونكىت قۇرۇدى، ئۇنىڭدا

4 خادىم ئىشلەپ، ۋىلايەت بويىچە ئۆسۈملۈكلەرنى كارانتىن قىلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى، 1965 - يىل 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئاپتونوم رايونىنىڭ تەستىقى بىلەن قەشقەردە ھايۋانات - ئۆسۈملۈك كارانتىن ئورنى قۇرۇلۇپ، ئىچكى - تاشقى ئۆسۈملۈك كارانتىن خىزمىتىنى ئومۇميۈزلۈك زىممىسىگە ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەرلىك ئۆسۈملۈك ئاسرىغۇچى كادىرلار بىلەن بىرلىكتە، كېۋەز سولىشىش (سارغىيىش) كېسىلى، خاسىڭ يىپ قۇرت كېسىلى، بۇغداي ھال كېسىلى قاتارلىقلارنى ئومۇميۈزلۈك ياكى نۇقتىلىق تەكشۈرۈپ، بۇ كېسەللىكلەرنىڭ ۋىلايەت تەۋەسىدە تارقىلىش ۋە زىيان يەتكۈزۈش ئەھۋالىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئېنىقلاپ چىقتى.

1983 - يىل 1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى گوۋۇيۈەن «ئۆسۈملۈك كارانتىن نىزامى»نى، شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق - بېلىقچىلىق - ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكى «ئۆسۈملۈك كارانتىن نىزامى (دېھقانچىلىق قىسمى)نى يولغا قويۇش تەپسىلىي قائىدىسى»نى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايون «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئۆسۈملۈك كارانتىن قىلىشنى يولغا قويۇش چارىسى»نى ئېلان قىلدى، يۇقىرىقى ھۆججەتلەرنىڭ روھىغا ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ھەر قايسى ناھىيىلەردە ئۆسۈملۈك كارانتىن خادىملىرى سەپلەندى، ئىچكى كارانتىن خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى؛ تاشقى كارانتىن قىلىشقا قەشقەر ۋىلايەتلىك ھايۋانات - ئۆسۈملۈك كارانتىن ئورنى مەسئۇل بولدى. 1990 - يىل 9 - ئايدا ۋىلايەت بويىچە ئىچكى كارانتىن مەخسۇس خادىمىدىن 20 كىشى سەپلەندى.

2. كارانتىن ئوبيېكتى

ۋىلايەت تەۋەسىدە ئۆسۈملۈك ئاسراش جەھەتتىكى كارانتىن ئوبيېكتى ئاساسەن 3: بىرىنچى، قىسمەن يۇز بەرگەن كېسەللىك، ھاشارات، ئوت - چۆپ ئاپەتلىرى، ئىككىنچى، خەۋپ - خەتىرى چوڭ بولغان كېسەللىك، ھاشارات، ئوت - چۆپ ئاپەتلىرى، ئۈچىنچى، ئۇرۇقلۇق، كۆچەت بىلەن بىللە ئادەملەر تارقىتىدىغان كېسەللىك، ھاشارات ئوت - چۆپ ئاپەتلىرى. دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق - بېلىقچىلىق مىنىستىرلىكى [1983] 157 - نومۇرلۇق ھۆججەتتە ئېلان قىلغان دېھقانچىلىقتا ئۆسۈملۈك كارانتىن ئوبيېكتى ۋە كارانتىن قىلىشقا تېگىشلىك ئۆسۈملۈك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىسىملىكىگە 16 خىل ئوبيېكت كىرگۈزۈلدى، ئۇلار: شال باكتېرىيىلىك يوللۇق داغ كېسىلى، كېۋەز سارغىيىش كېسىلى، كېۋەز سولىشىش كېسىلى، تاتلىق ياڭيۇ ۋابا كېسىلى، تاتلىق ياڭيۇ راك - ئۆسمە كېسىلى، ئاپلىسىن چۈنىنى، بۇغداي 1 - نومۇرلۇق كېسىلى، ئامېرىكا ئاق كېپىنكىسى، بۇغداي قارا پاشىسى، ئۇزۇم يىلتىز قۇرتى، ئالما يوپۇرماق پىتى، ئالما قۇرتى، ئاپلىسىن پېرلا چۈنىنى، مەستەك، ئاپلىسىن سېسىش كېسىلى، ئاشلىق ئالا تىكەنلىك سالجىسى. 1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ [1986] 128 - نومۇرلۇق ھۆججەتتە 19 ئوبيېكتى تولۇقلاندى، ئۇلار: شال يوپۇرماق قۇرۇش كېسىلى، بۇغداي ئال كېسىلى، كېۋەز قىزىل غوزا قۇرتى، تۇرلۇك پۇرچاق مىتىسى، ئاشلىققا چۈشىدىغان مىتە قۇرت، ئۇجمە يىگىلەش كېسىلى، ئۇجمە پىتى، ئۇزۇم قارا چېچەك كېسىلى، ئۇزۇمنىڭ ئاقىرىپ سېسىپ كېتىش كېسىلى، قالقاندار قاسراقلىق قۇرت، ئالما ئۇششاق ئالتۇن قوڭغۇزى، ئالما سۇزۇك قاناتلىق پەرۋانىسى، ئالما چوقما بىخ - يوپۇرماق كېپىنكىسى، دولانا قىزىل ئۇمۇچىكى، نەشپۈت قوۋزاق پەرۋانىسى، شاپتۇل ئۇزەك قۇرتى، ئالما ئۇزەك قۇرتى، نەشپۈت چوڭ ئۇزەك قۇرتى، بېدە ئۇرغى ھەرىسى قاتارلىقلار بار. قەشقەر ۋىلايىتى كارانتىن ئوبيېكتلىرىغا ئاساسەن كارانتىن قىلىنىدىغان ئۆسۈملۈك ۋە ئۆسۈملۈك مەھسۇلاتلىرىنى كارانتىن قىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە كارانتىن قىلىشقا تېگىشلىك دېھقانچىلىق ئۆسۈملۈك ئۇرۇقلىرى ئىچىدە: بۇغداي، كۆممىقوناق، ئاققوناق، شال، پۇرچاق تۇرىدىكىلەر، قوغۇن - تاۋۇز، قىچا، چارۋا ئوت ئۇرۇقى، ياڭيۇ، تاتلىق ياڭيۇ قاتارلىقلار بار؛ كۆچەت ۋە ئۇلاقلىقلار: ئالما، ئۇزۇم، ئامۇت، شاپتۇل، ئۇرۇك، شېكەر قومۇشى، ئۇجمە، گۈل قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ غولى ۋە

يىلتىزى قاتارلىقلار؛ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى: ئاشلىق، يەم - خەشەك، دورا ماتېرىياللىرى قاتارلىقلار (ۋاقتىنچە بۇنىڭ ئىچىگە قوغۇن، تاۋۇز، قۇرۇق ئۈزۈم، قاق، چۇچۇكبۇيا كىرگۈزۈلمىدى)، ئىچكىرىگە توشۇلمىدىغان ئالما، نەشپۈت، شاپتۇل، ئۈرۈك قاتارلىق ھۆل مېۋىلەر بار.

5 § . كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىنى ئالدىن مۆلچەرلەش ۋە ئۇنىڭدىن ئالدىن مەلۇمات بېرىش

1957 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى مارالبېشىدا تۇنجى كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىنى ئالدىن مۆلچەرلەش ۋە ئۇنىڭدىن ئالدىن مەلۇمات بېرىش پونكىتى قۇرۇلدى. 1958 — 1962 - يىلغىچە يەنە قەشقەر شەھىرى، يەكەن ناھىيىسىدە زىرائەتلەردىكى كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىنى ئۆلچەش - مەلۇم قىلىش مەركىزي پونكىتلىرىنى قۇرۇلدى. 1966 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 11 ناھىيە (شەھەر) دە ئۆسۈملۈك ئاسراش تېخنىكا كادىرلىرى سەپلەندى، ئۇلار زىرائەتلەردىكى كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، تىزگىنلەش، تەكشۈرۈش ۋە ئۆلچەپ مەلۇم قىلىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1979 - يىلى يەكەن، قەشقەر يېڭىشەھەر، پەيزاۋات، مەكىت ناھىيىلىرىدە زىرائەتلەردىكى كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىنى ئۆلچەش - مەلۇم قىلىش مەركىزي پونكىتلىرى قۇرۇلدى. 1985 - يىلى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق - بېلىقچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ زىرائەتلەردىكى كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىنى ئۆلچەش - مەلۇم قىلىش باش پونكىتى 100 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، قەشقەر شەھىرىدە رايون خاراكتېرلىك كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىنى ئۆلچەش - مەلۇم قىلىش مەركىزي پونكىتى قۇردى، بۇ پونكىت رايونلار ئوتتۇرىسىدا كۆچمەنغان، تارقىلمىغان كېسەللىك - ھاشارات ئاپەتلىرىنى نازارەت قىلىش، ئۆلچەش، مەلۇم قىلىش بويىچە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالدى، كېيىن بۇ پونكىت يەكەن ناھىيىسىگە يۆتكەلدى.

70 - يىللاردىن ئىلگىرى زىرائەتلەردىكى كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىنى ئۆلچەش، مەلۇم قىلىشتا، ئاساسلىقى، ھاشارات - كېسەللىك ئاپىتىنىڭ يۈز بېرىش، يامراش ئەھۋالىنى ئېتىزلارغا بېرىپ تەكشۈرۈش، مېتېئورولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنىۋېرسال تەھلىل قىلىش، شۇ ئاساستا زىرائەتلەردىكى كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىنى ئۆلچەپ، ئالدىن مەلۇمات بېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. مۇشۇ مەزگىلدە ۋاك جىگىرۇ يەكەندە سېرىق يەر يولۇسىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، مەزگىل ئارىلىقى ئۇسۇلى ئارقىلىق يەر يولۇسىنىڭ پەيدا بولۇش مەزگىلىنى ئالدىن مۆلچەرلەشنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ پوسكام، مەكىت قاتارلىق ناھىيىلەر پروفېسسور جاك شۆزۇ ئوتتۇرىغا قويغان ئۇنۇملۇك يىغىندا تېمپېراتۇرا ئۇسۇلى ئارقىلىق بىرىنچى ئەۋلاد ئالما قۇرتىنىڭ تۇخۇملاش ۋاقتىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، دورا بىلەن ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەشكە پېتەكچىلىك قىلدى؛ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى دەي شۇنتاۋ كۆپ يىللىق تەكشۈرۈشكە ئاساسەن، كۆممىقوناق يوپۇرماق كانىسى توپى سانىنىڭ ئازىيىشى ياكى كۆپىيىشىنىڭ شۇ يىلىدىكى تېمپېراتۇرا ئەھۋالى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدىغانلىقىنى، بولۇپمۇ باش باھارنىڭ 3 - ئايلىرى ۋە باش يازدىن تارتىپ 6 - ئايغىچە بولغان تېمپېراتۇرا ئۆزگىرىشىنىڭ 7 — 8 - ئايلاردا كانا پەيدا بولۇش ئەھۋالىنىڭ ئېغىر - يەڭگىل بولۇشىنى بەلگىلەيدىغان پېتەكچى ئامىل ئىكەنلىكىنى، ئېتىزلارنى سۇغىرىش ۋاقتىنىڭ بالدۇر - كېيىن بولۇشى، سۇغىرىش قېتىم سانىنىڭمۇ كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىنىڭ يەڭگىل ياكى ئېغىر بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ رايوندىكى كېسەللىك - ھاشارات ئاپىتىنىڭ پەيدا بولۇش ئەھۋالىغا ئاساسەن، يەر يولۇسى، كېۋەز تىرىپسى، كېۋەز قارىغۇ چىرىپاشكىسى، كېۋەز پىتى، كېۋەز قىزىل

ئۇمۇچۇكى ۋە بۇغداي دات كېسىلىنىڭ ۋىلايەت بويىچە نۇقتىلىق ئۆلچەپ مەلۇم قىلىش ئوبيېكتى بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى، ئۇ قىسقارتىپ «بەش خىل ھاشارات، بىر خىل كېسەللىك» دەپ ئاتالدى.

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەت ئۇنۇمۇپرسال تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى داۋاملىق قوللىنىپ، ئۆلچەپ مەلۇمات بەرگەندىن باشقا، سانلىق مەلۇمات ستاتىستىكا ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۆلچەش - مەلۇمات بېرىش شەكلىدى، يەكەن ناھىيىلىك ئۆلچەش - مەلۇمات بېرىش پونكتى ئالاقىدار تەھلىل ئۇسۇلى، بۇئاستە قىممەتلىك سخىما ئۇسۇلى، ماركوف زەنجىرى تەھلىل ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، سېرىق يەر يولۇسى، بۇغداي كۆك پىتىنىڭ پەيدا بولۇش يۇزلىنىشىنى ئالدىن مۆلچەرلىدى؛ پەيزاۋات ناھىيىلىك ئۆلچەش - مەلۇمات بېرىش پونكتى كۆپ ئاسىللار بويىچە ئۇنۇمۇپرسال مەلۇمات بېرىش تەڭلىمىسى، ئىككى مەنبەلىك رېگرېسسىيە تەڭلىمىسى، ماركوف زەنجىرى تەھلىلىنى قوللىنىپ، بۇغداي كۆك پىتىنىڭ پەيدا بولۇش دەرىجىسى، يەر يولۇسىنىڭ ئەدەپ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن مەزگىلىنى ئالدىن مۆلچەرلىدى، مەزگىل ئارلىقى ئۇسۇلى ئارقىلىق يەر يولۇسىنىڭ پەيدا بولۇش مەزگىلىنى ئالدىن مۆلچەرلىدى ھەمدە سېرىق يەر يولۇسى، بۇغداي كۆك پىتى، كېۋەز پىتىنىڭ ماكانغا تارقىلىش تىپى ۋە ئەۋرىشكە ئېلىش تېخنىكىسى ئوستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۆلچەش - مەلۇم قىلىشنىڭ توغرىلىق دەرىجىسىنى يۇقىرى كۆتۈردى.

1983 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى ئاپتونوم رايونلۇق ئۇسۇملۇك ئاسراش پونكتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش كۆرسەتكۈچىنى تەتقىق قىلىش ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇردى، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، پوسكام، پەيلو، قەشقەر يېزا ئىگىلىك مەكتىپى قاتارلىق ئورۇنلاردىن ئاجرىتىلغان خادىملار بۇغداي كۆك پىتى، غوزا قۇرتى، كېۋەز قارىغۇ چىرىپاشكىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش كۆرسەتكۈچىنى تەتقىق قىلدى. نەتىجىدە، بۇغداي ئۇزۇن نەيچىلىك كۆك پىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەش كۆرسەتكۈچى: دان تۇتۇش مەزگىلىدە 100 تال باشاقتا 500 دانە كۆك پىت بولۇش دەپ بەلگىلەندى؛ 2 - ئەۋلاد كېۋەز غوزا قۇرتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەش كۆرسەتكۈچى: 100 تۇپ كېۋەزدە بىر - ئىككى ياشلىق لېچىنكىدىن 35ى بولۇش دەپ بەلگىلەندى؛ كېۋەز قارىغۇ چىرىپاشكىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەش كۆرسەتكۈچى: 100 تۇپ كېۋەزدە پېتىلگەن قۇرت ياكى نىمفىدىن 10ى بولۇش، ياكى 100 قېتىم تور سالغاندا تورغا چۈشكەن پېتىلگەن قۇرت 45 بولۇش دەپ بەلگىلەندى؛ يۇقىرىقى كۆرسەتكۈچلەرگە يەتكەندە، دورا چېچىپ ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەش كېرەكلىكى بەلگىلەندى. بۇ 3 خىل زىيانداش ھاشاراتنىڭ ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەش كۆرسەتكۈچى ئاپتونوم رايونلۇق ئۇسۇملۇك ئاسراش پونكتىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى ھەمدە شىنجاڭ بويىچە كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىپ قوللىنىلىپ، كۆرۈنەرلىك ئىقتىسادىي ئۈنۈم، ئېكولوگىيىلىك ئۈنۈم ۋە ئىجتىمائىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى.

VI باب

دېھقانچىلىق تېخنىكىسى

§ 1 . تېرىقچىلىق تۈزۈمى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئەنئەنىۋى تېرىقچىلىق تۈزۈمى نۆۋەتلەشتۈرۈپ دەم ئالدۇرۇش، ئاق قالدۇرۇش

ئاساسىدىكى تېرىقچىلىق توزۇمى ياكى يىلدا بىر قېتىم ھوسۇل ئېلىنىدىغان توزۇم ئىدى، نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىشمۇ يولغا قويۇلاتتى، بۇنىڭدا ئادەتتە بۇغداي←كۆممىقوناق←كېۋەز←شال←زىغىر تەرتىپى بويىچە نۆۋەتلەشتۈرۈلەتتى. تېرىقچىلىق تېخنىكىسى يېرىك ۋە قويال ئىدى، كەتمەن، بۇقۇسا قاتارلىق سايمانلار ئىشلىتىلەتتى. يەر ئات، كالا بىلەن 6 — 10 سانتىمېتىرغىچە ھەيدىلەتتى. ئاساسلىق تېخنىكىلىق تەدبىرلەر: (1) توپىنى يۇمشىتىش؛ (2) ئۇرۇق سېلىش؛ (3) ھوسۇل يىغىشتىن ئىبارەت ئىدى. 50 - يىللاردا شۇدىگەر قىلىپ تېرىقچىلىق قىلىش توزۇمى يولغا قويۇلدى يەنى بىر - ئىككى يىل زىرائەت تېرىغاندىن كېيىن ئاق تاشلاپ قويۇلاتتى. شۇدىگەر قىلىش مەزگىلىدە، ئاغدۇرۇپلا قويۇلۇپ، سۇغىرىلمايتتى ۋە ئوغۇتلانمايتتى. 60. يىللاردىن باشلاپ يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرى كېڭەيتىلدى، يەر 15 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا ھەيدىلىدىغان بولدى، نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىش توزۇمى ئومۇمىۋزلۈك يولغا قويۇلدى.

1. نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش

1) بىر ئاشلىق، بىر ئوغۇت

بۇغداي + قاشقا بېدە (2 — 3 يىل تەكرارلىنىدۇ)←كۆممىقوناق ياكى كېۋەز

بۇغداي + ئېڭىزغا تېرىلىدىغان قىچا ياكى كەندىر، زىغىر، پۇرچاق تېپىدىكى يېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرى (2 — 3 يىل تەكرارلىنىدۇ)←كۆممىقوناق ياكى كېۋەز.

پەن - تېخنىكا خادىملىرى تېرىقچىلىققا يېڭەكچىلىك قىلماقتا.

2) ئىككى ئاشلىق، بىر يېشىل ئوغۇت

بۇغداي لېنتىسىمان تېرىلىدۇ + قاشقا بېدە كىرىشتۈرۈپ تېرىلىدۇ + ئارا پىشار كۆممىقوناق كىرىشتۈرۈپ تېرىلىدۇ←كۆزگى بۇغداي ياكى ئەتىيازدا كېۋەز تېرىلىدۇ (بۇغداي، كۆممىقوناق لېنتىسىمان تېرىلىدۇ، بۇغداي ئورمىسىدىن كېيىن كۆممىقوناق ۋە قاشقا بېدە تەك ئۇنىدۇ).

بۇغداي←ئېڭىز كۆممىقونىقىغا سېپىرىق پۇرچاق (يېشىل پۇرچاق) ياكى كەندىر ئارىلاشتۈرۈپ تېرىلىدۇ←كۆزگى بۇغداي.

3) ئىككى يىلدا ئۈچ ئاشلىق، بىر يېشىل ئوغۇت

كۆزگى بۇغداي + قاشقا بېدە كىرىشتۈرۈپ تېرىلىدۇ←كۆزگى بۇغداي←ئېڭىز كۆممىقونىقى.

كۆزگى بۇغداي + ئېڭىز يېشىل پۇرچىقى (كەندىر)←كۆزگى بۇغداي←ئېڭىز كۆممىقونىقى.

كۆزگى بۇغداي + قاشقا بېدە كىرىشتۈرۈپ تېرىلىدۇ←كېۋەز ياكى ئېڭىز كۆممىقونىقى + كېۋەز.

2. كىرىشتۈرۈپ تېرىش

ۋىلايەت تەۋەسىدە 60 — 70 - يىللاردىن باشلاپ كىرىشتۈرۈپ تېرىش ئۇسۇلى يولغا قويۇلدى، ئاساسلىق ئۇسۇلى: (1) كۆممىقوناقنىڭ كەڭ ياكى تار قۇرلىرى ئارىلىقىغا لېنتىسىمان شەكىلدە يېشىل پۇرچاق ياكى سېپىرىق پۇرچاق كىرىشتۈرۈپ تېرىلدى، كۆممىقوناق بىلەن سېپىرىق پۇرچاقنىڭ تېرىلىش نىسبىتى 1:2، 2:4، 2:6 قاتارلىق ئۇسۇل بويىچە بولدى، كۆپىنچە 1:2 ئۇسۇلى قوللىنىلدى؛ (2) كۆممىقوناق بىلەن سېپىرىق پۇرچاق ئارىلاشتۈرۈپ تېرىلىدۇ؛ (3) سېپىرىق پۇرچاق، يېشىل ئوغۇت ئايرىم تېرىلدى.

بۇ بىر نەچچە خىل ئۇسۇلدا كۆك پۇرچاقنى ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش ئاساس قىلىنىدى، بۇنىڭدا ئاشلىق مەھسۇلاتى ئاشتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇپراق قۇۋۋىتىلەندى، كۆلەم ھەر يىلى 500 مىڭ مو كېڭىيىپ كەلدى.

3. ئىككى چىلگە سورتىنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش

70 - يىللاردا يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىملىرى تەجرىبە - تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، ئېڭىزغا تېرىش مەشغۇلاتىدا «ئىككى چىلگە سورتىنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش» ئەندىزىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. كىرىشتۇرۇپ تېرىش شەكلى مۇنداق بولدى: چىلگە كۆزگى بۇغداي بىلەن چىلگە كۆممىقوناقنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش؛ چىلگە كۆزگى بۇغداي بىلەن چىلگە شالنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش، يەنى «تاڭشەن 6898» بۇغداي سورتى بىلەن «ۋۇدەن» ، ياكى «بېيجىڭ چىلگە قونىقى 8 - نومۇرلۇق» ، «مودەن 86 — 21» قاتارلىق چىلگە كۆممىقوناقلارنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش. ۋىلايەت بويىچە 1982 - يىلىدىن 1985 - يىلغىچە «ئىككى چىلگە سورتىنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش» كۆلىمى 2 مىليون 715 مىڭ 200 مو بولدى، ئېڭىز كۆممىقونىقى 1976- يىلىدىكى 657 مىڭ مودىن كېڭەيىپ، 1990 - يىلى 1 مىليون 556 مىڭ 900 موغا يەتتى، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1976 - يىلىدىكى 580 مىليون كىلوگرامدىن كۆپەيىپ، 1990 - يىلى 1 مىليارد 102 مىليون كىلوگرامغا يەتتى.

§ 2 . ئىلمىي ئۇسۇلدا ئوغۇتلاش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى يېزىلاردا يەرلەر كەمدىنكەم ئوغۇتلىناتتى، يەر ئوغۇتلاشتا گەندە، كونىتام توپىسى، كەپتەر مايىقى، كۈل ئىشلىتىلەتتى، بەزى چاغلاردا كۆكتاتلىققا كۈنجۈرە، قۇيۇلاتتى. 50 — 60 - يىللاردا قەشقەر ۋىلايىتىدە ئوغۇت توپلاش - ئوغۇت ئېچىتىش ھەرىكىتى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلدى. «ئائىلىلەردە ھاجەتخانە، ئېغىل - قوتان بولۇش» تەشەببۇس قىلىندى. 70- يىللاردا يىل بويى ئوغۇت توپلاش بىلەن زەربىدارلىق بىلەن ئوغۇت توپلاش چارىسى بىرلەشتۇرۇپ قوللىنىلدى. ئېغىل - قوتان قىغلىرى توپلاندى، ھاجەتخانا سېلىندى، يۇقىرى تېمپېراتۇردا ئوغۇت ئېچىتىلدى.

ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 1978 - يىلدىكى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزىلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى پەيدىنپەي يولغا قويۇلدى. ئىلمىي ئۇسۇلدا ئوغۇتلاش يولى تۆتۈلۈپ، «مەھەللىۋى ئوغۇتنى ئاساس قىلىش، مەھەللىۋى ئوغۇت بىلەن خىمىيىۋى ئوغۇتنى ئۆز ئارا بىرلەشتۇرۇش» ئاڭچىنى ئىزچىللاشتۇرۇلدى. ئوغۇتلاش ئۇسۇلى جەھەتتە ئازوتلۇق، فوسفورلۇق ئوغۇتلارنى ماسلاشتۇرۇش، خىمىيىۋى ئوغۇتنى چوڭقۇر كۆمۈش ۋە ئوغۇت زىرائەتلىرىنى تېرىش تەشەببۇس قىلىندى، بۇ كېيىن رېتسىپلىق ئوغۇت بىلەن ئوغۇتلاش، سەر خىل رېتسىپلىق ئوغۇت بىلەن ئوغۇتلاش، يەرنى ئۆلچەپ رېتسىپلىق ئوغۇت بىلەن ئوغۇتلاش ھەم مىكرو ئېلېمېنت ئوغۇتلىرى ۋە ئۇسۇملۇك ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭشىگۈچى دورىلار بىلەن نىشانلىق ئوغۇتلاشقا قاراپ راۋاجلاندى.

1. مەھەللىۋى ئوغۇت

50 - يىللاردىن باشلاپ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى دېھقانلار دائىملىق ئىشلىتىدىغان مەھەللىۋى ئوغۇت مۇنۇلار بولدى: (1) گەندە؛ (2) چارۋا مال قىغى؛ (3) ئۆي قۇشلىرى مايىقى؛ (4) ئارىلاشما قىغ؛ (5) كۈنجۈرە. ئاساسلىق زىرائەتلەرنىڭ ھەر موسىغا ئادەتتە ئورگانىك ئوغۇتتىن 2000 — 3000 كىلوگرامغىچە ئوغۇت قۇيۇلدى، مەھەللىۋى ئوغۇت بېرىلگەن يەر تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ %60تىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى.

2. يېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرى

50 - يىللاردا بۇيا، تىكەن ۋە باشقا ئوت - چۆپلەر ئوغۇت قىلىنىدى، بۇنىڭ مىقدارى ناھايىتى ئاز بولدى، ئاساسلىقى ئېگىز ئورۇنغا يېشىل پۈرچاق، كۆك ماش، قىچا قاتارلىق يېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرى تېرىلدى.

1958 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 124 مىڭ 144 مو بېدە تېرىلدى، مو بېشىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 415.5 كىلوگرام بېدە ئېلىندى. 1966 - يىلىدىن كېيىن قاشقا بېدىنى ئاساس قىلغان تۇرلۈك يېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرى كېڭەيتىلدى. 70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەت بويىچە يېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرىنىڭ كۆلىمى بىر ئىزدا توختاپ قالدى. 1976 - يىلىدىن 1978 - يىلىغا قەدەر، يېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرىنىڭ كۆلىمى كېڭىيىشكە باشلىدى. 1978 - يىلى تېرىلغان تۇرلۈك يېشىل ئوغۇت زىرائەت كۆلىمى 607 مىڭ مودا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قاشقا بېدە 245 مىڭ مودا يەتتى. 1983 - يىلى ۋىلايەت بويىچە تېرىلغان تۇرلۈك يېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرىنىڭ كۆلىمى 600 مىڭ مو، بۇنىڭ ئىچىدە بېدە 165 مىڭ 600 مو بولدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 2 يىلدا ۋىلايەت يېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرىنىڭ كۆلىمىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتتى، 1984 - يىلى 974 مىڭ مو يەرگە تېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بېدە 157 مىڭ 100 مو بولدى.

3. خىمىيىۋى ئوغۇت

1955 - يىلى سىناق تەرىقىسىدە ئۇلۇغ كۆرسىتىلدى، كېيىنكى يىلدىن باشلاپ خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىلدى، 1957 - يىلى 150 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت يۆتكەپ كېلىندى. ئۇلار ئامموني نىترات، ئامموني سۇلفات، كالتسىي سۇپېرفوسفات ئوغۇتلىرى بولۇپ، قىسمەن ئېتىزلارغا سىناپ بېرىلدى. 1964 - يىلى خىمىيىۋى ئوغۇت تېز كۆپەيمەپ، 13 مىڭ 232 تونناغا يەتتى، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا ئامموني نىترات ئىدى، ئاز مىقداردا ئورنىيە ۋە فوسفور ئوغۇتىمۇ بار ئىدى. ئومۇمىي كۆلەم بويىچە ھېسابلىغاندا، ھەر مو يەرگە ئاران 1.7 كىلوگرام خىمىيىۋى ئوغۇت بېرىلدى. ئوغۇتلىغاندا قول بىلەن چېچىش ۋە چۇنەكلەپ ئوغۇتلاش ئۇسۇلى تەڭ قوللىنىلدى. خىمىيىۋى ئوغۇت چوڭقۇر كۆمۈلسە ئادەتتە تېيىز كۆمۈلگەنگە قارىغاندا مەھسۇلات 10% — 15% ئاشتى. خىمىيىۋى ئوغۇتنىڭ پايدىلىنىش نىسبىتى 10%دىن كۆپرەك يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1966 - يىلىدىن 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە خىمىيىۋى ئوغۇتنىڭ ئىشلىتىلىش مىقدارى بەزىدە ئۆرلەپ، بەزىدە چۈشۈپ تۇردى. خىمىيىۋى ئوغۇتنىڭ بېرىكمە فوسفور ئوغۇتى، بېرىكمە ئوغۇت، ئامموني ئىككى فوسفات، ئورنىيە، ئامموني نىترات ئوغۇتلىرى سېتىۋېلىندى، ئۇلار ئاساسىي ئوغۇت ۋە قوشۇمچە ئوغۇت قىلىندى، قوشۇمچە ئوغۇتلاش ئاساس قىلىندى. 80 - يىللاردا ئىلمىي ئۇسۇلدا ئوغۇتلاش يولغا قويۇلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 364 مىڭ 152 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىلدى، مو بېشىغا ئىشلىتىلگەن مىقدار 49.9 كىلوگرامغا يەتتى. ئازوتلۇق ئوغۇت بىلەن فوسفورلۇق ئوغۇتنىڭ نىسبىتى 1:0.79 بولدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدە 1980 — 1990 - يىلغىچە ئىشلىتىلگەن خىمىيىۋى ئوغۇت مىقدارى ۋە ئاشلىق بىلەن پاختا بىرلىك مەھسۇلاتىنىڭ تەڭ قەدەمدە ئېشىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 7 بىرلىكى: كىلوگرام

يىللار / تۈرلەر	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
مو بېشىغا بېرىلگەن خىمىيىۋى ئوغۇت	11.36	8.52	10.57	13.15	18.26	21.69	22.82	20.29	31.39	4.57	49.90

ئاشلىق بىرلىك مەھسۇلاتى	105.3	116.7	132.8	150.3	165.6	177.8	202.6	221.1	227.1	232.05	246.9
پاختا بىرلىك مەھسۇلاتى	25.2	27.8	30.95	33.45	44.05	53.15	51.15	50	52.15	49.15	76.5

4. مىكرو ئېلېمېنت ئوغۇتى

قەشقەر ۋىلايىتىدە 1982 - يىلىدىن باشلاپ مىكرو ئېلېمېنت ئوغۇتى ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، دېھقانچىلىق نازارىتى يەرلىك ئوغۇت باشقارمىسىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر، پوسكام، يەكەن، مارالبېشى دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتلىرى مىكرو ئېلېمېنت ئوغۇتىنى ئېتىزلاردا سىناق قىلىشقا قاتناشتى ۋە بۇ خىزمەتنى زىمىمسىگە ئالدى. سىناق قىلىش ئارقىلىق، سىنىك ئوغۇتىنىڭ ۋىلايىتىمىزدە زىرائەتلەرنىڭ مەھسۇلاتىنى كۆرۈنەرلىك ئاشۇرىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى. 1985 - يىلىدىن باشلاپ كەڭ ئېتىزلاردا كېڭەيتىلىپ قوللىنىلدى، كېڭەيتىلگەن كۆلەم 10 مىڭ 140 موغا يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن يىلمۇ يىل كېڭەيتىلدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە 6 يىلدا جەمئىي كېڭەيتىلگەن كۆلەم 1 مىليون 168 مىڭ موغا يەتتى. كۆپ نۇقتىلىق كىچىك رايونلاردا تەجرىبە قىلىش ۋە چوڭ ئېتىزلاردا ئولگە كۆرسىتىش ئارقىلىق، ئۇرۇقتا ئارىلاشتۇرۇشنىڭ ئۈنۈمى ئەڭ ياخشى بولدى، ئەمگەك ۋە ۋاقىت تېجەپ قېلىنىدى، ھەر كىلوگرام ئۇرۇقتا 2 — 3 گرام ئارىلاشتۇرۇلدى؛ چېچىش قويۇقلۇقى 0.1% — 0.5% بولدى. سىنىك ئوغۇتى بېرىلگەن بۇغداينىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 19.6 كىلوگرام ئېشىپ، مەھسۇلات 8.2% كۆپەيدى؛ ساپ پاختىنىڭ 8.8 كىلوگرام يەنى 9.7% ئاشتى، ئۇنىڭدىن باشقا مەھسۇلات ئاشۇرىدىغان زەمبۇرۇغ، «يوپۇرماق گۆھىرى» دېگەنلەرنىڭ مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇش ئۈنۈمىمۇ ياخشى بولدى.

§ 3. دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەر دېھقانچىلىق تەجرىبە پونكىتى، قەشقەر سۇغىرىش تەجرىبە پونكىتى، قەشقەر يېزا ئىگىلىك مېتېئورولوگىيە تەجرىبە پونكىتى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى، ئۇلار بىرلىشىپ ئىش بېجىرىپ، خىزمەتنە ئۆز ئارا ماسلاشتى. ھەمكارلىق تۈرلىرى كۆزگى بۇغداي، يازغى بۇغداي، كۆممىقوناق، ئاققوناق ۋە كېۋەز قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ تېرىلىش ۋاقتى، سېلىنىدىغان ئۇرۇق مىقدارى، ئۇرۇق سېلىش ئۇسۇلىنى بەلگىلەش، زىرائەت سورتلىرىنى يېغىش، سورت كىرگۈزۈپ تەجرىبە قىلىش، سورتلارنى سېلىشتۇرۇش، زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش مەزگىلىگە قاراپ ئوخشاشمىغان سۇغىرىش قېتىم سانى، سۇغىرىش مىقدارى، ئوخشاشمىغان سۇغىرىش ئۇسۇلى قاتارلىق سۇغىرىش تۈزۈمى ئۈستىدە تەجرىبە ئېلىپ بېرىش ۋە زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش مەزگىلىدىكى ھاۋا تېمپېراتۇرىسى، يەر تېمپېراتۇرىسى قاتارلىق مېتېئورولوگىيە ئامىللىرىنى كۆزىتىش ۋە تەتقىق قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى، بۇ خىزمەت 3 يىل داۋاملاشتى. بۇ خىزمەت ئارقىلىق دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن زىرائەتلەرنىڭ ئەلا سورتلىرىدىن كۆزگى بۇغداينىڭ ئەلا چىلگە سورتى «بىما 1 - نومۇر»، ئەلا كەنجى سورتى — باقمبۇق؛ كېۋەز سورتلىرىدىن قۇرۇقلۇق كېۋەزنىنىڭ چىلگە سورتى «C3173»، ئارا پىشار سورتى — «108 فو» قاتارلىق سورتلار ھەمدە بۇ ئەلا سورتلارغا مۇناسىپ بولغان تېرىلىش ۋاقتى، سېلىنىدىغان ئۇرۇق مىقدارى، ئۇرۇق سېلىش ئۇسۇلى ۋە مۇۋاپىق سۇغىرىش تېخنىكىسى قاتارلىقلار يەتكۈزۈپ بېرىلدى.

1952 - يىلى يەكەن ناھىيىسىدە دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى قۇرۇلدى. 1954 -

يىلىدىن 1956 - يىلىغىچە ۋىلايەتنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتلىرى قۇرۇلدى. 1982 - يىلى ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش مەركىزىي پونكىتى قۇرۇلدى. 1990 - يىلى بۇ پونكىتلار ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى مەركىزىگە ئۆزگەرتىلدى، ئاساسىي قاتلامدىكى رايون، گۇڭشي، يېزىلاردىمۇ دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىدىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 147 سى قۇرۇلدى.

1957 - يىلى قىشتا قەشقەر يېزا ئىگىلىك مەكتىپى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر دېھقانچىلىق تەجرىبە پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قەشقەر سۇغىرىش تەجرىبە پونكىتى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە يۆتكىلىپ قايتا قۇرۇلدى، مېتېئورولوگىيە تەجرىبە پونكىتى يەكەن ناھىيىسىگە يۆتكەلدى. 1959 - يىلى ئەتىيازدا قەشقەر ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى قۇرۇلۇپ، بىر قىسىم خادىملار پەن تەتقىقات پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر قىسىم خادىملار دېھقانچىلىق پەن تەتقىقاتى ۋە دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى، شۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىقتا ئۆستۈرۈش-پەرۋىش قىلىش سەۋىيىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

1. بۇغداي

50 — 60 - يىللاردا بۇغداي ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى ئۈستىدىكى تەتقىقات ئاساسەن بۇغداي تېرىش ئۇسۇلى، بۇغداي تېرىش مەزگىلى، ئۇرۇق مىقدارى، سۇغىرىش - ئوغۇتلاش تۈزۈمى ۋە ئونىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان ماشىنا بىلەن يەر ھەيدەش، تىرنىلاش، ئۇرۇق سېلىش، يىغىش مەشغۇلاتلىرى قاتارلىقلارنى چۆرىدەپ ئېلىپ بېرىلدى، قول بىلەن ئۇرۇق چېچىش قۇرلاپ تېرىشقا، چۇنەكلەپ تىكىش - چۇنەكلەپ ئۇرۇق سېلىشقا ئۆزگەرتىلدى؛ ئۇلۇق سۇ بىلەن باستۇرۇپ سۇغىرىش چۇنەكلەپ سۇغىرىشقا، ئاز سۇ بىلەن تۇجۇبىلەپ سۇغىرىشقا ئۆزگەرتىلدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 80 - يىللارغا قەدەر «تاڭشەن 6898» بۇغدىيى كىرگۈزۈلدى، ئۇنى ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى تەتقىق قىلىنىپ قېلىپلاشتۇرۇلدى، بۇلار: (1) ئۇرۇقلۇقنى ئىنچىكىلەپ تاللاش، دورا بىلەن بىر تەرەپ قىلىش؛ (2) يەرنى ئاغدۇرۇپ ئايتاپقا سېلىش، بالدۇر تېرىش، نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش، «چوڭقۇر، ئىنچىكە، تولۇق، تەكشى، پاكىز بولۇش، نەملىكنى ساقلاش» تىن ئىبارەت 6 سۆزلۈك ئۇلچەمگە يەتكۈزۈش؛ (3) مەھسۇلاتقا قاراپ ئوغۇت تەييارلاش، فوسفورلۇق ئوغۇتنى ئارىلاشتۇرۇپ ئۇرۇق سېلىش؛ (4) ۋاقتىدا ئۇرۇق سېلىشقا دىققەت قىلىش؛ (5) ئاساسىي مايسىلارغا ئەھمىيەت بېرىش، باشاق سانىنى ئاساسىي نىشان قىلىش؛ (6) قىشلىق توك يانقۇزۇش، نەملىكنى ساقلاش، مايسىنىك بالدۇر ئونۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش؛ (7) تىرنا سېلىپ نەملىك ساقلاش، يەرنىڭ تېمپېراتۇرىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش؛ (8) خەسىيىۋى ئوغۇتنى بالدۇر ھەم چوڭقۇر بېرىپ شاخلاش، باشاقلاشنى ئىلگىرى سۈرۈش؛ (9) چېچەكلەرنىڭ ئۇششاقلاپ چېكىنىشىدىن ساقلىنىش، چېچەكلەرنى ساقلاپ قېلىش، دانىنى كۆپەيتىش؛ (10) ھوسۇلنى ۋاقتىدا يىغىۋېلىش. بۇ تەتقىقات نەتىجىسى 1983 - يىلى دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

1981 - يىلىدىن باشلاپ كۆزگى بۇغدايدىن يۇقىرى ۋە مۇقىم ھوسۇل ئېلىش، تەننەرخنى تۆۋەنلىتىش، كەڭ كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىش ئەندىزىسى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلدى، تەتقىقات نەتىجىسى قەشقەر ۋىلايىتىدە كەڭ كۆلەملىك «يۇقىرى، مۇقىم ھوسۇل ئېلىش، تەننەرخنى تۆۋەنلىتىش»، سورتنى ئالماشتۇرۇش ئىشلەپچىقىرىش ئەندىزىسىنىڭ مۇنداق بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى: (1) ئالا سورت «تاڭشەن 6898»نى كېڭەيتىش؛ (2) ئاساسىي سورتنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىدىكى بىخلىنىش - باشاق چىقىرىش قانۇنىيىتى، باشاقنىڭ يېتىلىش قانۇنىيىتى، دان تۇتۇش قانۇنىيىتىدىن ئىبارەت 3 چوڭ قانۇنىيەتنى ئىگىلەش؛ (3) بەش تۈرلۈك تېخنىكا ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچىنى بەلگىلەش: يەنى مەھسۇلات تۈركۈمىنىڭ فورمانسىيە كۆرسەتكۈچى،

مەسئۇلات سەۋىيىسى - ئوغۇتلاش كۆرسەتكۈچى، يۇقىرى، مۇقىم ھوسۇل ئېلىش - ئاز سۇغىرىش كۆرسەتكۈچى، مايىسىغا قاراپ پەرۋىش قىلىش ھالىتى كۆرسەتكۈچى، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى ھاسىل قىلىش كۆرسەتكۈچىدىن ئىبارەت 5 تۈرلۈك تېخنىكا - ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچىنى بەلگىلەش؛ (4) يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن ھوسۇللۇق رايونلاردا، يۇقىرى مۇقىم ھوسۇل ئېلىش، تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىش، سورتنى ئالماشتۇرۇشنىڭ يوللىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش، يەنى تۆۋەن ھوسۇللۇق رايونلاردا ئاساسەن ئۆسۈش شارائىتى بىلەن بۇغداينىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ھەل قىلىش، تۇپراق، سۇ، ئوغۇت ئاساسىنى ياخشى قۇرۇش؛ ئوتتۇرا ھوسۇللۇق رايونلاردا ئاساسەن سۇيەنلىك، يۇقىرى ھوسۇللۇق سورتلارنى كېڭەيتىش، ئوغۇتنى كۆپ بېرىش، پەرۋىش قىلىش تېخنىكىسىنى ياخشىلاش؛ يۇقىرى ھوسۇللۇق رايونلاردا يۇقىرى ھوسۇل ئېلىش قانۇنىيىتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تېپىش ئاساسىدا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش شارائىتىنى ياخشىلاش، شاخلاش - باش چىقىرىش نىسبىتىنى ۋە نۇر ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش نىسبىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش. بۇ تەتقىقات نەتىجىسى 1985 - يىلى ئاپتونوم رايوننىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ چىلگە بۇغداي «تاڭشەن 6898» بىلەن «8 - نومۇرلۇق بېيجىڭ چىلگە قونىقى» كۆممىقوناقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىشتىن ئىبارەت «ئىككى چىلگە سورتنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش» ئارقىلىق يۇقىرى ھوسۇللۇق ئۈستۈرۈشنىڭ پەرۋىش قىلىش تېخنىكىلىق تەدبىرى ئوستىدە نۇقتىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىلدى، تەتقىقات نەتىجىسى 1989 - يىلى مەملىكەتنىڭ دېھقانچىلىقتا مول ھوسۇل ئېلىش بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا، ئاپتونوم رايوننىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

70 - يىللاردا كۆزگى بۇغداي، يازغى بۇغداينى ھوسۇللۇق ئۈستۈرۈش تېخنىكىسى ۋە كەڭ دائىرىدە مول ھوسۇل ئېلىش تەجرىبىسى كېڭەيتىلىشكە باشلىدى. خىمىيىۋى ئوغۇتنى چوڭقۇر بېرىش، ئوغۇت بىلەن ئۇرۇقنى بىللە سېلىش، خىمىيىۋى ئۈسۈلدا ئوت - چۆپ يوقىتىش، خىمىيىۋى ئۈسۈل ئارقىلىق زىرائەتلەرنىڭ يېتۈلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش قاتارلىق تېخنىكىلار كېڭەيتىلدى. 70 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىن 80- يىللارغا قەدەر قەشقەر ۋىلايىتىدە «تاڭشەن 6898» ئومۇميۈزلۈك كېڭەيتىلدى. 1977 — 1985 - يىلغىچە كېڭەيتىلگەن كۆلەم 1 مىليون 500 مىڭ موغا يېتىپ، كۆزگى بۇغداي ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %60نى ئىگىلىدى، كەڭ يېزىلاردا «تاڭشەن 6898» نى كېڭەيتىش قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى، ئېڭىز تېرىلغۇ كۆلىمى 1976 - يىلىدىكى 960 مىڭ مودىن كۆپەيىپ، 1985 - يىلى 1 مىليون 850 مىڭ موغا يەتتى، شۇنداق قىلىپ چىلگە بۇغدايدىن ھوسۇل ئېلىنغاندىن كېيىن، ئېڭىزغا كۆممىقوناق تېرىيدىغان «ئىككى خىل چىلگە سورتنى كىرىشتۈرۈش» تىن ئىبارەت تېرىقچىلىق تۈزۈمى شەكىللەندى.

2. كۆممىقوناق

50 — 60 - يىللاردا ئەنئەنىۋى يېرىك ئۈستۈرۈش ئاساسىدا بەزى ئاساسىي تېخنىكىلىق ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلىپ، ئەتىيازدا سۇغىرىپ ھەيدەپ ئۇرۇق چېچىش، كۈزدە ھەيدەپ، قىشتا توك يانقۇزۇپ، ئەتىيازدا نەملىكنى ساقلاپ ئۇرۇق سېلىشقا ئۆزگەرتىلدى، چاسىلاپ ئۈۋلاپ تېرىش، قۇرلاپ تېرىش، كولتىۋاتسىيە قىلىپ ئوت ئوتاش ۋە سۈنئىي چاڭلاشتۇرۇشقا ئوخشاش تېخنىكىلىق تەدبىرلەر قوللىنىلىپ، بەزى يۇقىرى ھوسۇل رېكورتلىرى يارىتىلدى. مارالبېشى ناھىيىسى 1958 - يىلى 200 مىڭ مو يەردىكى كۆممىقوناقنىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتىنى 1000 جىڭدىن ئاشۇرۇپ، گۈۋژۈيۈەننىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

70 - يىللاردا بەزى يەرلىك ئېڭىز قوناق سورتلىرى تېرىلدى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 100 مىڭ موغا يېقىن كۆلەم كۆپەيتىلدى. 1978 — 1983 - يىلغىچە جاغدا قوناق تېز ئازايتىلىپ، «ۋۈدەن

چىلگىسى» ، «ئالتۇن مۇنار»غا ئوخشاش سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن ئېگىز قونىقى سورتلىرى كەلگە كۆلەمدە كېڭەيتىلدى. 1983 - يىلىدىن كېيىن «بېيجىڭ چىلگىسى 8 - نومۇرلۇق» قونىقنى كېڭەيتىش ئاساس قىلىندى، 1984 - يىلى 2000 مو يەرگە، 1985 - يىلى 20 مىڭ مو يەرگە، 1986 - يىلى 285 مىڭ 700 مو يەرگە تېرىلىپ، ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتى 400 — 450 كىلوگرامغا يەتكۈزۈلدى، يۇقىرى بولغاندا 600 كىلوگرامغا يەتتى. سورتلارنىڭ ئۈزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئەنئەنىۋى بىرىنچى تېرىم كۆمىسقونىقىنىڭ كۆلىمى جىددىي ئازىيىپ كەتتى، 1985 - يىلى ئېگىز كۆمىسقونىقى كۆلىمى 1 مىليون 320 مىڭ مودا بېتىپ، 1949- يىلدىكى 4.5% تىن 67%گە كۆتۈرۈلدى. 80 - يىللاردا ئاساسلىقى كۆمىسقوناق سورتلىرىنى كېڭەيتىش جەھەتتە شالغۇت ئۇستۇنلۇكىدىن پايدىلىنىش خىزمىتى چىڭ تۇتۇلدى. 1985 - يىلىغا كەلگەندە ئۆلايەت بويىچە كۆمىسقوناقنىڭ يەككە شالغۇت سورتى 499 مىڭ مو يەرگە تېرىلىپ، بىرىنچى تېرىم ۋە ئېگىز تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 6.4% 24نى ئىگىلىدى.

3. شال

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، شال تېرىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان رايونلاردا «مۇۋاپىق تېرىلىش مىقدارىنى بەلگىلەش، يەرنى توجۇپىلەپ ۋە يىرىك توزلاش، قول بىلەن ئۇرۇق چېچىشنى ماشىنا بىلەن بىۋاستە ئۇرۇق سېلىشقا ئۆزگەرتىش، سۇغىرىش جەھەتتە ئاۋۋال تېيىز كېيىن چوڭقۇر سۇغىرىش»تەك ئىلمىي ئۇسۇل ئومۇملاشتۇرۇلدى. چ ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 1978 - يىلدىكى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئونسۇ ناھىيىسىدىن كىرگۈزۈلگەن «1 — 78» شال سورتى تەجرىبە قىلىش، ئۇلۇغ كۆرسىتىش، كېڭەيتىش ئارقىلىق بىرىنچى تېرىمدا تېرىلىدىغان ئاساسلىق سورت قىلىندى، «شىنجاڭ شېلى 1 - نومۇر» ئېگىزغا تېرىلىدىغان ئاساسلىق سورت قىلىندى.

4. كېۋەز

50 - يىللاردا ئاساسلىقى كېۋەزنى ئاساسىي ئېتىزلاردا ئۇستۇرۇش تەجرىبىسى ئېلىپ بېرىلىپ، كېۋەز تېرىلىش ۋاقتىنىڭ 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن 12 - كۈنىگىچە بولۇشى دەسلەپكى قەدەمدە بەلگىلەندى، قىزىل تۇپراقتا كېۋەز تېرىش، مايىسىنى ساقلاپ قېلىش مەسلىسى ھەل قىلىندى؛ مۇۋاپىق قويۇق تېرىلىپ، قۇر ئارىلىقى 60 سانتىمېتىردىن 45 — 50 سانتىمېتىرغا ئۆزگەرتىلدى؛ سېيالكا بىلەن ئۇرۇق سېلىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، كېۋەز مايىسىلىغاندىن كېيىنكى ئېتىز پەرۋىشى كۈچەيتىلىپ، مايسا تاقلاش، مايسا مۇقىملاشتۇرۇش، كولتىۋاتسىيە قىلىش، سۇغىرىش، ئوغۇتلاش قاتارلىق بىر يۈرۈش تېخنىكىلار قوللىنىلىدىغان بولدى. 60 — 70 - يىللاردا كۆلەم ئاز - تولا كېڭەيتىلگەن، ئومۇمىي مەھسۇلات مۇناسىپ دەرىجىدە ئاستا - ئاستا ئاشقاندىن باشقا، ئىزچىل تۇردە 50 - يىللاردىكى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى قوللىنىلدى، بىرلىك مەھسۇلات ئىزچىل تۇردە 16 — 25 كىلوگرامغىچە (ساپ پاختا) بولۇپ كەلدى، ئەڭ يۇقىرى بىرلىك مەھسۇلات 30 كىلوگرامغا، ئومۇمىي مەھسۇلات 628 مىڭ دەنگە يەتتى.

1982 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىشنى 478 مو يەردە سىناق قىلدى، سىناق ئېتىزلىرىدىن مول ھوسۇل ئېلىش شەرتى ئاستىدا، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 124 كىلوگرامغا يەتكۈزۈلدى، شۇنىڭدىن كېيىن سۇلياۋ يوپۇق يېپىش كۆلىمى يىلمۇ يىل كېڭەيتىلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سۇلياۋ يوپۇق يېپىلغان كېۋەزلىك كۆلىمى 1 مىليون 300 مىڭ مودا يەتتى، ئوغۇتلاش، قويۇق تېرىش ۋە كېۋەز تۈپلىرى تۈركۈمىنىڭ باب كېلىش قۇرۇلمىسىنى تەجرىبە قىلىش ۋە كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈش خىزمەتلىرى ئىشلىنىپ، سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ ئۇسۇلۇش تېخنىكىسى يەكۈنلەپ چىقىلدى. 1987 - يىلى سۇلياۋ يوپۇق يېپىلغان كېۋەزلىكلەردە پاكار، قويۇق، بالدۇر بولۇشتىن ئىبارەت ئۇستۇرۇش تېخنىكىسى

كېڭەيتىلدى، ھەر مودا ھوسۇل ئېلىنىدىغان تۇپ سانى 8000 تۇپ ئەتراپىدا بولدى، تۇپلەرنىڭ قۇر ئارىلىقى 14 × 50 سانتىمېتىر بولدى، بالدۇر ئۇرۇق سېلىنىپ، بالدۇر پەرۋىش قىلىنىپ، بالدۇر پېتىلىش ئىلگىرى سۈرۈلدى، بالدۇر ئۇچىنى ئۈزۈش ئارقىلىق تۇپلەر پاكارلاشتۇرۇلدى، غوزلار مۇقىم ۋە كۆپ بولدى، بالدۇر پىشىپ سولاشمىدى؛ ئۇنىڭدىن باشقا يۇقىرى سېلىنما سېلىش ۋە خىمىيىۋى تىزگىنلەش يولغا قويۇلدى؛ تۇجۇپىلەپ تېرىقچىلىق قىلىندى، خىمىيىۋى ئوغۇت سېلىنمىسى كۆپەيتىلدى. خىمىيىۋى تىزگىنلەش ئارقىلىق جەق شاخلاپ كېتىشنىڭ ئالدى ئېلىندى، غوزلار كۆپەيتىلدى. 1990 - يىلى 230 مىڭ تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىلدى، كېۋەزلىكلەردە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن مو بېشىغا 31.49 كىلوگرام خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىلدى، خىمىيىۋى تىزگىنلەش كۆلىمى 1 مىليون 100 مىڭ موغا يېتىپ، كېۋەزلىك كۆلىمىنىڭ 73% نى ئىگىلىدى، پاكارلاشتۇرۇش دورىسى، فىنىسباۋغا ئوخشاش تەڭشىگۈچى دورىلار ئىشلىتىلىپ پاختا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ سىجىل، مۇقىم ئېشىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى، پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

§ 4 . ئۇرۇق سورتلىرىنى يېتىشتۇرۇش

50 - يىللاردا كۆپىنچە مەھەللىۋى، يەرلىك ئۇرۇقلار ئىشلىتىلدى، 60 - يىللاردىن باشلاپ ئۈزلىمىزدە يېتىشتۇرۇلگەن سورتلارنى تېرىشنى كېڭەيتىش ئاساسىدا، ئەلا سورتلۇق زىرائەت ئۇرۇقلىرى پائال كىرگۈزۈلدى. ئۇرۇق كىرگۈزۈپ سىناپ تېرىش، ئۇلۇغ كۆرسىتىپ كۆپەيتىش، بېكىتىپ ئومۇملاشتۇرۇش تەرتىپى بويىچە ئىلگىرى - ئاخىر «تاڭشەن 6898» ، «جىغىلك 1 - نومۇر» ، «نەندۇەن 1 - نومۇر» بۇغداي سورتلىرى كىرگۈزۈلدى، يېتىشتۇرۇلدى ۋە كېڭەيتىلدى. 90 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ۋىلايەت تەۋەسىدە 11 ئۇرۇقچىلىق مەيدانى، 5 ئەلا سورتلۇق كېۋەز ئىشلەپچىقىرىش بازىسى، ئۇچ كۆممىقوناق شالغۇت سورتىنى يېتىشتۇرۇش بازىسى قۇرۇلدى.

1. يەرلىك ئۇرۇق

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تۇرلۇك زىرائەتلەرنىڭ يەرلىك سورتلىرى ئىنتايىن مول، ئاساسلىق سورتلار ئىچىدە ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن كۈزگى بۇغداي، كۆممىقوناق، ئاققوناق، شال قاتارلىقلار، ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن كېۋەز، تاماكا قاتارلىقلار بار.

1) ئاشلىق زىرائەتلىرى

(1) بۇغداي ئادەتتىكى بۇغداي، زىچ باشاقلىق بۇغداي، قاتتىق دانلىق بۇغداي، سوقمىچاق بۇغداي، پولشا بۇغدىيى، شىنجاڭ بۇغدىيى، شەرق بۇغدىيى قاتارلىقلار بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئادەتتىكى بۇغداينىڭ ئۈزگەرگەن تۈرلىرى ئەڭ كۆپ، تارقىلىشىمۇ ئەڭ كەڭ. بۇغداينىڭ ئۈزگەرگەن ئاساسلىق سورتلىرىدىن باقمبۇق، قىزىل كۈزگى بۇغداي، ئاق كۈزگى بۇغداي، قارا قىلتىرىقلىق يازغى بۇغداي ۋە قەشقەر ئاق يازغىسى بار. شىنجاڭ بۇغدىيى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۈزگىچە يېگى سورت ھېسابلىنىدۇ. ئۇ 1963 - يىلى كۆزدە جۇڭگو يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى سورت بايلىقى تەتقىقات ئىشخانىسىنىڭ باھالىشى ئارقىلىق، شەرق بۇغدىيىنىڭ بىر كەنجى تۈرى قىلىپ بېكىتىلدى. كېيىن خىرومۇسوما گۇرۇپپىسى تەتقىقاتىدا، ئۇنىڭ (1981- يىلى) 6 ھەسسىلىمە تەن گۇرۇپپىسى 2N=42 گە تەۋە ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى، شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ بۇغدىيى دېگەن نامغا ئۈزگەرتىلدى.

يېگى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاپتونوم رايون تەۋەسىدىكى يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورۇنلىرى

تاللاپ يېتىشتۇرگەن يېڭى سورتلار بىردەك ئۇزىمسىزدە يېتىشتۇرۇلگەن سورت دەپ ئاتالدى، قەشقەر ۋىلايىتىدە كېڭەيتىلگەن كۆزگى بۇغداي يېڭى سورتلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. قەشقەر كۆزگىسى 1 - نومۇر، 2 - نومۇر، 3 - نومۇر: ئۇرۇق ۋاكالەت نومۇرلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا «2 - 1975»، «5.9.2-56»، «3026» دىن ئىبارەت 3 خىل سورت قەشقەر ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورنىدىكى ۋالك جىلىيەننىڭ تاللاپ يېتىشتۇرۇشى ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن. 1975-يىلى ۋىلايەت تەكشۈرۈپ نامىنى بېكىتىپ كېڭەيتتى، بۇنىڭ ئىچىدە «قەشقەر 1 - نومۇر» نىڭ كېڭەيتىلىش كۆلىمى چوڭ بولدى. 1982 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە 607 مىڭ مو يەرگە كېڭەيتىلدى. بۇ سورت ۋىلايىتىمىزدە 15 يىل كېڭەيتىلدى، كېيىن «تاڭشەن 6898» چىلگە سورتىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى بىلەن پەيدىنپەي شاللىۋېتىلدى. «قەشقەر 2 - نومۇر» نىڭ بىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى «شىنجاڭ كۆزگىسى 2 - تومۇرلۇق» قا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ھوسۇلى «شىنجاڭ كۆزگىسى 2 - نومۇر» غا يەتمەيدۇ، شۇڭا تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇ كېڭەيتىلمەيدىغان بولدى. «قەشقەر 3 - نومۇر» بالدۇر پىشىدىغان سورتقا تەۋە بولۇپ، 1979 - يىلى كېڭەيتىلىش كۆلىمى 53 مىڭ موغا يەتكەندى. 1982 - يىلدىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىنى «تاڭشەن — 6898» ئىگىلىدى.

2. «قەشقەر كۆزگىسى 4 - نومۇر»: بۇنى قەشقەر يېزا ئىگىلىك مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى نېلىڭ يۈزبەن «شىمالىي جۇڭگو 187 - نومۇرلۇق» بۇغدايىنى ساپلاشتۇرۇپ بولۇق ئۆستۈرۈش سىستېمىسى ئارقىلىق تاللاپ يېتىشتۇرگەن. ئۇنىڭ غولى قىزىل بولغاچقا ئەسلى ئىسمى قىزىل غوللۇق 187 - نومۇرلۇق بۇغداي دەپ ئاتىلاتتى. 1977 - يىلى ۋىلايەت تەكشۈرۈپ نامىنى بېكىتىپ كېڭەيتتى. 1979 — 1981 - يىلغىچە كېڭەيتىلىش كۆلىمى ھەر يىلى 119 مىڭ مودىن 134 مىڭ موغىچە بولدى. 1983 - يىلىغا كەلگەندە «تاڭشەن 6898» بۇغداي ئومۇملاشتۇرۇلغاچقا شاللىۋېتىلدى.

3. «قەشقەر كۆزگىسى 5 - نومۇر»: بۇنى يەكەن ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتىدىكى لىۋ چاڭلىن شالغۇتلاشتۇرۇپ تاللاپ يېتىشتۇرگەن، ئۇرۇق ۋاكالەت نومۇرى 701 — 70 ئىدى، 1984 - يىلى ۋىلايەت تەكشۈرۈپ نامىنى بېكىتىپ كېڭەيتتى. 7 يىل ئومۇملاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1988 - يىلى كېڭەيتىلگەن كۆلەم 76 مىڭ موغا يەتتى. بۇ سورتنىڭ يېتىلىش ۋاقتى «تاڭشەن 6898» گە قارىغاندا 5 كۈندىن 7 كۈنگىچە كېيىن بولغاچقا، 2 چىلگە سورتنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش ئۇسۇلىغا باب كەلمەيدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ سورت پەيلو دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن يېزا ئىگىلىك 3 - شى 42 - تۈەن - مەيدانىنىڭ قاشقا بېدە بىلەن كىرىشتۇرۇپ تېرىيدىغان ئاساسىي بۇغداي سورتى بولۇپ قالدى.

4. «قەشقەر كۆزگىسى 6 -، 7 - نومۇر»: بۇنى يەكەن ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدىكى ۋالك شىلىن شالغۇتلاشتۇرۇپ يېتىشتۇرۇپ چىققان. «قەشقەر 6 - نومۇر» (ئۇرۇق ۋاكالەت نومۇرى 9 — 83) غولى ئېگىز بولغاچقا ئاسان يېتىۋالاتتى، ھوسۇلى «تاڭشەن 6898» گە يەتمەيتتى. 1989 - يىلى ۋىلايەت تەكشۈرۈپ نامىنى بېكىتكەندىن كېيىن ئومۇملاشتۇرۇلمىدى، شۇ يىلى ئومۇملاشتۇرۇلغان كۆلەم 25 مىڭ مو بولدى. «قەشقەر 7 - نومۇر» (ئۇرۇق ۋاكالەت نومۇرى 3 — 83) ۋىلايەت تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈپ نامى بېكىتىلىپ كېڭەيتىلگەنىدى، بۇ سورتنىڭ غولى پاكار، ئاسان يېتىۋالمايدۇ، ھوسۇلى يۇقىرى، ئارىلىق قالدۇرۇپ كۆممىقوناقنى كىرىشتۇرۇپ تېرىشقا باب كېلىدۇ. 1993 - يىلى 194 مىڭ 600 مو يەردە كېڭەيتىلدى. بۇغداي دات كېسىلىگە تاقابىل تۇرالمىغانلىقى، سۇپىتى ناچار بولغانلىقى ئۈچۈن 1994 - يىلى ئاران 66 مىڭ 800 مو يەرگە تېرىلدى.

5. «قەشقەر بوز يەر 1 -، 2 - نومۇر»: «قەشقەر بوز يەر 1 - نومۇر» نى يېزا ئىگىلىك 3 - شى دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا ئورنىدىكى فالك جېنشى شالغۇتلاشتۇرۇپ يېتىشتۇرۇپ چىققان، ئەسلى ئۇرۇق ۋاكالەت نومۇرى «34»، 1984 - يىلى ۋىلايەتنىڭ تەكشۈرۈپ نامىنى بېكىتىشى بىلەن كېڭەيتىلدى، «قەشقەر

بوزيەر 2 ـ نومۇر»نى يېزا ئىگىلىك 3 ـ شى 41 ـ تۆۋنى يېتىشتۇرگەن ئەسلى ئۇرۇق نومۇرى 11 — 78 1989 ـ يىلى ۋىلايەت تەرىپىدىن تەكشۈرۈپ نامى بېكىتىلىپ كېڭەيتىلگەن.

6. «شىنجاڭ كۆزگىسى — 2 ـ نومۇر» : بۇنى ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاشلىق تەتقىقات ئورنىدىكى چىن زۇشۇەن يېتىشتۇرگەن. 1975 ـ يىلى ۋىلايەت ئومۇملاشتۇرۇشنى قارار قىلغاندىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىدە 17 يىل ئومۇملاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1982 ـ يىلى ئومۇملاشتۇرۇلغان كۆلەم ئەڭ زور بولۇپ، 382 مىڭ موغا يەتكەنىدى.

(2) كۆممىقوناق قاتتىق دانلىقلار تېپىغا كىرىدۇ، دېنى سېرىق، ئاق، يېنەپشە دەپ 3 چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ، سېرىق، ئاق كۆممىقوناق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۆسۈش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقىغا قاراپ 4 خىلغا بۆلۈپ، تۈرگە ئايرىلدى ۋە نام بېرىلدى. (1) كەنجى سورتلار: ۋەكىللىك سورتلار ئىچىدە مۇنۇلار بار: مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ھەقتىمي جاغدا قونىقى (دېنى ئاق) ، ئۇنىڭ ھوسۇلى يۇقىرى، سۈپىتى ياخشى؛ (2) ئارا سورت: دېنى ئاق بولىۋن ياكى سېرىق بولىۋن، بىردەك ئارا جاغدا دەپ ئاتىلىدۇ؛ (3) ئارا-چىلگە سورت: ۋەكىللىك سورتلار ئىچىدە يېڭىسارنىڭ سەمەتخان، قاغۇي، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئاق بۇقا سورتى بار؛ (4) چىلگە سورتلار، ۋەكىللىك سورتلاردىن يەكەن ناھىيىسىنىڭ مىشا چىلگىسى، قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ تاش چىلگە، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ جانباز، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ بۇراۋىدۇن، يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ تېۋىز چىلگىسى قاتارلىقلار بار.

تاللاپ يېتىشتۇرۇلگەن يېڭى سورتلاردىن «قەشقەر يەككە 1 ـ نومۇر» «(يەكەن يەككە 2 ـ نومۇر) بار. بۇ سورتنى يەكەن ناھىيىلىك دېھقانچىلىق پەن ـ تېخنىكا ئورنىدىن گۇ زۇشىن، شاۋشەنلىيەن يېتىشتۇرگەن، 1989 ـ يىلى ۋىلايەت بېكىتىپ نام بەرگەن، ئاساسەن يەكەن ناھىيىسىدە كېڭەيتىلدى. 1989 — 1990 ـ يىللىرى كېڭەيتىلگەن كۆلەم ئەڭ زور بولۇپ، 130 مىڭ مودىن 145 مىڭ موغىچە بولدى.

(3) ئاققوناق 4 ـ ئايدا تېرىلىدىغان ئاققوناقنىڭ ۋەكىللىك سورتىدىن «قارا مەللە» ، «مەللە» دېگەن سورتلار بار؛ 6 — 7 ـ ئايلاردا تېرىلىدىغان ۋەكىللىك سورتىدىن «مېكيان» بار.

(4) شال يەرلىك سورتلاردىن ئاق قىلتىرىقلىق، ئاق قاسراقلىق، قاسرىقىدا تۈكچىلىرى بار، دېنى ئاق سورت ئاساسىي سورت تېپى ھېسابلىنىدۇ، ۋەكىللىك سورتلىرىدىن قەشقەر ئاق قىلتىرىقلىق شال، خوتەن شېلى، شىتەي شېلى بار.

2) ئىقتىسادىي زىرائەتلەر

(1) كېۋەز يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ھەممە ناھىيىلەردە ئافرىقا ئەرەب كېۋىزى، قارا چىگىتلىق كېۋەز ۋە سورتى ناچارلاشقان ئامېرىكا كېۋىزى تېرىلاتتى، ئافرىقا ئەرەب كېۋىزى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورۇنلىرى يېتىشتۇرگەن يېڭى سورتلاردىن قەشقەر ۋىلايىتىدە تۆۋەندىكى بىر قانچە خىلى تېرىلدى.

1. «قەشقەر601» : قەشقەر ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق پەن ـ تەتقىقات ئورنىدىكى لو جيېشىك، تۇرغۇن، لىيۇ لەنفاڭلار مۇشۇ ئورۇن 1965 ـ يىلىدىن ئىلگىرى يېتىشتۇرگەن شالغۇتلىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادىغا بېگىشلاشتىن «735» دەپ نومۇر سېلىش ئاساسىدا تاللاپ يېتىشتۇرگەن. 1983 ـ يىلى ۋىلايەت بېكىتىپ نام قويغاندىن كېيىن ئومۇملاشتۇرۇلدى. بۇ سورتنى «108 فۇ» بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئەلا سورتقا خاس گەۋدىلىك خۇسۇسىيىتى بولمىغاچقا، تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەندىن كېيىن قاغىلىق ناھىيىسىدە 2 يىل ئومۇملاشتۇرۇپلا شاللىۋېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1984 ـ يىلى كېڭەيتىلگەن كۆلىمى 36 مىڭ 400 مو بولدى.

2. چوڭ غوزىلىق كېۋەز: پەيلو دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى لىك جىسەي «108 فۇ» سىستېمىسىدىن تاللاپ يېتىشتۇرگەن، ئاساسەن مارالبېشى ناھىيىسىدە كېڭەيتىلدى. 1980 ـ يىلى ئۇرۇق قاتاردا كىرگۈزۈلدى، يىللاردىكى كېڭەيتىلىش كۆلىمى 100 نەچچە مىڭ مودىن 200 نەچچە مىڭ موغا يەتتى. 1986-

يىلى يەكەن، پوسكام، مەكىت، قاغىلىق، يېڭسار، پەيزاۋات قاتارلىق ناھىيىلەردە 584 مىڭ 600 مو يەرگە كېڭەيتىلدى. بۇ سورتنىڭ ئۈسۈش مەزگىلى بىر قەدەر ئۇزۇن بولۇپ، قىرو چۈشۈشتىن ئىلگىرى ئېچىلىشى «ئارمىيە كېۋنزى — 1 - نومۇر» غا يەتمەيدۇ، شۇڭا 1987 - يىلى تېرىلىش كۆلىمى 496 مىڭ 800 موغا چۈشتى، 1988 - يىلى مارالبېشى ناھىيىسىدىن باشقا ناھىيىلەردە تېرىش توختىتىلدى.

3. «ئارمىيە كېۋنزى — 1 - نومۇر»: يېزا ئىگىلىك 2 - شى دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنىدىكى يالڭ شۇشىن يېتەكچىلىكىدە، ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن تەكشۈرۈپ بېكىتىلىپ ئومۇملاشتۇرۇلغان. 1984 - يىلى مەكىت، قەشقەر يېڭىشەھەر، پەيزاۋات، يەكەن قاتارلىق ناھىيىلەر ئۇرۇق كىرگۈزۈپ، ئۇلگە كۆرسىتىش كۆلىمى 40 مىڭ 700 موغا يەتتى. 1985 - يىلى ۋىلايەت ھەممە ناھىيىلىرىدە ئومۇملاشتۇرۇشنى قارار قىلدى. 1986 - يىلى كېڭەيتىلگەن كۆلەم 568 مىڭ 600 موغا يەتتى. 1987 - يىلىدىن باشلاپ قەشقەر پاختىچىلىق رايونىدىكى ئاساسلىق سورتقا ئايلاندى. كېڭەيتىلگەن كۆلەم يىلدىن يىلغا ئاشتى. 90 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە بىر مىليون مودىن ئاشتى.

4. «يېڭى قۇرۇقلۇق چىلگە كېۋنزى — 1 - نومۇر»: بېكتۆەن يېزا ئىگىلىك 7 - شىىنىڭ شايبەدى تەجرىبە پونكىتى يېتىشتۇرگەن، ئاپتونوم رايون تەكشۈرۈپ نام بەرگەن، ئۇرۇق ۋاكالەت نومۇرى: «691»، 1986- يىلى ئالدى بىلەن قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىدە ئۇلگە كۆرسىتىلىپ، 9990 مو يەرگە كېڭەيتىلدى، 1987- يىلىدىن باشلاپ، يېڭسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق قاتارلىق ناھىيىلەردە كېڭەيتىلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كېڭەيتىلگەن كۆلەم 322 مىڭ 400 موغا يەتتى.

5. يېڭى قۇرۇقلۇق ئارا كېۋنزى — 1 - نومۇر»: بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنىدىكى خى زۇڭشياڭ، جاڭ جىجېن يېتىشتۇرگەن. 1988 - يىلى ئاپتونوم رايون تەكشۈرۈپ، نام بېرىپ كېڭەيتكەن. شۇ يىلى 1000 كىلوگرام ئۇرۇقلۇق كىرگۈزۈلۈپ يوپۇغا ناھىيىسىدە ئۇلگە كۆرسىتىش يۈزىسىدىن كېڭەيتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ۋىلايەت بويىچە 9 ناھىيىدە كېڭەيتىلگەن كۆلەم 228 مىڭ موغا يەتتى، كېيىن بۇ سورتنىڭ غولى ئاساسەن يېتىۋالىدىغان، غوزا پوستى قېلىن، غوزىسىنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى كىچىك، پاختىسىنى تېرىش قىيىن بولۇپ، ناچار شارائىتقا تاقابىل تۇرۇشچانلىقى ۋە ماسلىشىشچانلىقىمۇ «ئارمىيە كېۋنزى — 1 - نومۇر»غا يەتمىگەنچە، كېڭەيتىلىش كۆلىمى يىلدىن يىلغا ئازىيىپ كەتتى.

6. «يېڭى قۇرۇقلۇق ئارا كېۋنزى — 3 - نومۇر»، ئەسلى ئىسمى «يەكەن 73 - لىنىيە» دەپ ئاتىلاتتى. يەكەن ناھىيىلىك دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنىدىكى خۇاڭ زېمىن يېتىشتۇرگەن. بۇ — ئاپتونوم رايون دائىرىسىدە يېتىشتۇرۇلگەن سولۇشۇش كېسىلىگە چارشى تۇنجى سورت ھېسابلىنىدۇ. 1989 - يىلى ئاپتونوم رايون تەكشۈرۈپ بېكىتىپ نام بېرىپ كېڭەيتكەندى، ئاساسلىقى يەكەن، پوسكاملاردا، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ قارىقاش ناھىيىسىدە كېڭەيتىلدى.

(2) ناماكا　ناماكىنى دېھقانلار پارچە - پۇرات تېرىدى، ئاپتاپتا قاقلىنىدىغان تېپتىكى سېرىق ناماكىنىڭ غولى، يوپۇرمىقى ئارىلاشتۇرۇلۇپ موخورکا ئىشلەندى.

(3) زىغىر　يەرلىك سورتلاردىن قىزىل زىغىر ۋە ئاق زىغىر بار. تاللاپ يېتىشتۇرۇلگەن سورتلاردىن «قەشقەر زىغىرى — 801 - نومۇر» بار بولۇپ، ئەسلى سورت لىنىيىسىنىڭ ۋاكالەت نومۇرى «7331» ئىدى، بۇنى قەشقەر ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنىدىكى يې يۈيۈەن تاللاپ يېتىشتۇرگەن. 1983 - يىلى ۋىلايەت تەكشۈرۈپ بېكىتىپ نام بەرگەندىن كېيىن 1984 - يىلى ئاساسلىقى يەكەن ناھىيىسىدە 32 مىڭ مو يەرگە كېڭەيتىلدى. قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ كېۋنز كۆلىمى يىلمۇ يىل ئاشقاچقا، زىغىر كۆلىمى يىلدىن يىلغا ئازىيىپ كەتتى، بۇ سورت تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەندىن كېيىن ئاساسلىقى سەنشى، گەنسۇ، تيەنجىن قاتارلىق ئۇلكە - شەھەرلەردىكى زىغىر ئىشلەپچىقىرىدىغان رايونلاردا كېڭەيتىلدى.

(4) ئاپتاپپەرەس　ۋىلايەت تەۋەسىدە ئاق، قارا، چار ئاپتاپپەرەسلەر بار.

(5) پۇرچاق تېپىدىكىلەر ۋىلايەت تەۋەسىدە پوستى يېشىل، ئىچى سېرىق پۇرچاق، پوستسىز، ئىچىمۇ سېرىق پۇرچاق بار.

2. سورتلۇق ئۇرۇقلارنى كىرگۈزۈش

1) ئاشلىق زىرائەتلىرى

(1) بۇغداي يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتى بۇغداي سورتلىرىنى كىرگۈزۈشتىن مۇنداق بىر قانۇنىيەتنى تېپىپ چىقتى: ئوخشاش كەڭلىكتىكى جايلاردىن سورت كىرگۈزۈشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ. ئومۇمەن شىمالىي جۇڭگو رايونىدىن كىرگۈزۈلگەن سورتلار كۆپ يىل تېرىلغاندىن كېيىن ياخشىلىنىپ كېتىدۇ، تۇپلىرى ئېگىز ئۆسىدۇ، بېيىجىڭ، تيەنجىن، تاڭشەن رايونلىرى كۆزگى بۇغداي سورتلىرىنى كىرگۈزىدىغان ئەڭ ياخشى رايون ھېسابلىنىدۇ.

1952 - يىلى ئاپتونوم رايون سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كۆزگى بۇغداي سورتى — «ئۆكرائىنا 0246»نى كىرگۈزدى؛ 1957 - يىلى «ئۆكرائىنا 83»، «ئۆكرائىنا 84»لەرنى كىرگۈزدى؛ 1960 - يىلى «ئودېسسا 16»، «زادا 186» لەرنى كىرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، غەربىي شىمال، شىمالىي جۇڭگو رايونلىرىدىن «بىما 1 - نومۇر»، «جىڭخوي 26» ۋە «شىمالىي جۇڭگو 187» قاتارلىق سورتلارنى كىرگۈزۈپ، ئۇلگە كۆرسىتىپ كېڭەيتىش ئۈچۈن قەشقەر ۋىلايىتىگە تەقسىم قىلدى. بۇ سورتلار بالدۇر پىشىش، دات كېسىلىگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغاچقا، مەلۇم دائىرىدە كېڭەيتىلدى. ئەمما، 60 - يىللاردا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى بىر قەدەر تۆۋەن، سۇچىلىق شارائىتى ناچار بولغاچقا، بۇ سورتلار قۇرغاقچىلىققا قارشى تۇرۇش ئىقتىدارى جەھەتتە يەرلىك سورتلارغا يېتەلمىدى، شۇنىڭ بىلەن ياخشى سورتلارنى كېڭەيتىش چەكلىمىگە ئۇچرىدى. 1972 - يىلى يەكەن ناھىيىلىك دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى شەنشى يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن تاڭشەن ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى يېتىشتۇرگەن «تاڭشەن 6898» بۇغداي ئۇرۇقىنى كىرگۈزدى، سىناپ تېرىغاندا، بالدۇر پىشىش، مول ھوسۇل بېرىش ئىقتىدارىنىڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىدى. 1974 - يىلى بۇ سورت ۋىلايەتنىڭ كۆزگى بۇغداي سورتلىرىنى رايونلاشتۇرۇپ تەجرىبە قىلىشقا قاتناشتۇرۇلۇپ كېڭەيتىلىدىغانلىقى تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى. 1983 - يىلى كېڭەيتىلگەن كۆلەم 1 مىليون 163 مىڭ 600 موغا يېتىپ، ۋىلايەت بويىچە ئاساسلىق تېرىلىدىغان بۇغداي سورتى بولۇپ قالدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كېڭەيتىلگەن كۆلەم 2 مىليون 90 مىڭ موغا يەتتى. بۇ سورت بالدۇر پىشىش، يۇقىرى ھوسۇل بېرىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، ئېگىزىغا شالغۇت چىلگە كۆممىقوناق تېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر يىلدا 2 قېتىم ھوسۇل ئېلىنىدىغان 2 چىلگە سورتنى يۇرۇشلەشتۇرۇپ تېرىش تۈزۈمى ئىشقا ئاشۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ سورت جەنۇبىي شىنجاڭدىكى باشقا ۋىلايەت (ئوبلاست) لەردىمۇ ناھايىتى تېز كېڭەيتىلدى.

1972 - يىلى يەكەن ناھىيىلىك دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى تيەنجىن رايونلۇق دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنىدىن «جىنفېڭ 1 - نومۇرلۇق» بۇغداي سورتىنى كىرگۈزدى. ئۇ چاغدا بۇ بۇغدايىنىڭ دېنى ئاسان تۆكۈلۈپ كەتكەچكە، كېڭەيتىش كېرەكلىكى بېكىتىلمىدى، كۆپ يىل تېرىلىپ، تەبىئىي تاللاشتىن ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، دېنى تۆكۈلۈش خۇسۇسىيىتى يىلمۇ يىل ئاجىزلىشىپ باردى. 1988 - يىلى ۋىلايەت تەكشۈرۈش ئارقىلىق كېڭەيتىشنى بېكىتتى. 90 - يىللارنىڭ بېشىدا ۋىلايەت بويىچە كېڭەيتىلگەن كۆلەم 452 مىڭ موغا يەتتى.

1985 - يىلى ۋىلايەتلىك ئۇرۇقچىلىق پونكىتى سەنشىدىن كىرگۈزگەن «نەندۇ‌ەن 1 - نومۇر» سىناپ تېرىلىپ، 1989 - يىلى كېڭەيتىش بېكىتىلدى. كېڭەيتىلگەن كۆلەم 447 مىڭ 300 موغا يەتتى.

(2) كۆممىقوناق دائىملىق سورتلارنى كىرگۈزۈش ۋە كېڭەيتىش. 50 - يىللاردا «ئالتۇن خانىش»

سورتى كىرگۈزۈلدى. 60 - يىللاردا دۆڭلىك ئات چىشى ئاق كۆممىسى، چاۋشىيەن ئات چىشى ئاق كۆممىسى، «ئالتۇن مۇنار»، گۈما ئات چىشى ئاق كۆممىسى قاتارلىق سورتلار كىرگۈزۈلۈپ ئۇلگە كۆرسىتىش يۈزىسىدىن كېڭەيتىلدى، يۇنىك ئىچىدە «ئالتۇن خانىش» نىك ھوسۇلى يۇقىرى، ماسلىشچانلىقى بىر قەدەر كۈچلۈك بولۇپ چىقتى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا «ئالتۇن خانىش» نىك ئورنىنى كۆممىقوناق شالغۇت سورتى ئىگىلىدى؛ دۆڭلىك ئات چىشى ئاق كۆممىسى بىلەن چاۋشىيەن ئات چىشى ئاق كۆممىسىنىڭ ھوسۇلى يۇقىرى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئوغۇت قۇۋۇتىنى سەزىيىسى بىر قەدەر تۆۋەن، ماسلىشىچانلىقى ناچارراق بولغاچقا، كېڭەيتىلمىدى؛ «ئالتۇن مۇنار»، گۈما ئات چىشى ئاق كۆممىسىنىڭ ئۈسۈش مەزگىلى 90 كۈن ئەتراپىدا بولۇپ، ئېگىزلىغا «شىمالىي جۇڭگو 187» بىلەن كىرىشتۈرۈپ تېرىغاندا، دېھقانلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى، ھەر يىلى كېڭەيتىلگەن كۆلەم 300 مىڭ موdىن 400 مىڭ موغىچە بولدى.

شالغۇت كۆممىقوناقنىڭ كىرگۈزۈلۈشى ۋە كېڭەيتىلىشى. 60 - يىللاردا ۋىلايەتلىك ئۇرۇقچىلىق پونكىتى (1961 - يىلى) يېزا ئىگىلىك 1 - شىمىدىن «ۋېيېئېر 156 - نومۇرلۇق» قوش شالغۇت سورتى «ئارمىيە قوش 1 - نومۇر» ۋە ئۇنىڭغا يانداشتۇرۇپ تېرىلىدىغان 2 يەككە شالغۇت سورت ۋە ئۆزىدىن چاڭلىشىدىغان تۆت لىنىيە كىرگۈزۈلۈپ، 1962 - يىلى مەركەزلىك ھالدا قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ياپچان بازىرىدا ئۇلگە كۆرسىتىش يۈزىسىدىن كۆپەيتىلدى. 1963 - يىلى پەيلو دېھقانچىلىق مەيدانى بىر يەككە شالغۇت سورتىنى، قاغىلىق ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى ئۆزىدىن چاڭلىشىدىغان سورت لىنىيىسىنى كۆپەيتىش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالدى، ھەر قايسى ناھىيىلەر قوش شالغۇت سورتىنى كۆپەيتىش ۋە كېڭەيتىش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالدى، ھەر يىلى كېڭەيتىلگەن كۆلەم 300 مىڭ موdىن ئاشتى، 70 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە كېڭەيتىش توختىتىلدى.

70 - يىللاردا يەكەن ناھىيىلىك دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى 1972 - يىلى شەنشىدىن ۋۇدەن چىلگە قونىقى كىرگۈزدى. 1973 - يىلى ۋىلايەتلىك ئۇرۇقچىلىق پونكىتى شىمالىي جۇڭگو رايونىدىن كۆممىقوناقنىڭ يەككە شالغۇت سورتىدىن 13نى كىرگۈزدى، 1974 - يىلى 12 نۇقتىدا سىناق قىلىش ئارقىلىق، ئۇنىڭدىن ۋۇدەن چىلگە قونىقى، تەيخاك ئاق كۆممىسى، ئاق سېرىق يەككە شالغۇت بەيدەن 4 - نومۇر، جېگدەن 2- نومۇر، جىدەن 2 - نومۇر قاتارلىق يەككە شالغۇت سورتلار تاللاپ چىقىلىپ، ھەر قايسى ناھىيىلەردە ئۇلگە كۆرسىتىش يۈزىسىدىن كېڭەيتىلدى، 1979 - يىلىغا كەلگەندە، ۋىلايەت بويىچە كۆممىقوناقنىڭ شالغۇت سورتى كېڭەيتىلگەن كۆلەم 900 مىڭ موdىن ئاشتى.

80 - يىللاردا «تاڭشەن 6898» بۇغدىيىنىڭ كېڭەيتىلىشى بىلەن، كۆممىقوناقنىڭ ئۈسۈش مەزگىلى بىر قەدەر قىسقىراق بولغان شالغۇت سورتىنى يانداشتۇرۇپ ئېگىز ئورنىغا تېرىشقا توغرا كەلدى. 1984 - يىلى «بېيجىڭ چىلگىسى 8 - نومۇر»، «مۇدەن 8621» دىن ئىبارەت يەككە شالغۇت سورت «تاڭشەن 6898» بۇغدىيىغا يانداشتۇرۇلۇپ ئېگىز ئورنىغا تېرىلدى، ئۇ «ۋۇدەن چىلگىسى»، «تەيخاك ئاق كۆممىسى» قاتارلىق شالغۇت سورتلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. 1989 - يىلى ۋىلايەت بويىچە شالغۇت كۆممىقوناق كېڭەيتىلگەن كۆلەم 1 مىليون 287 مىڭ موغا يەتتى، يۇنىك ئىچىدە «بېيجىڭ چىلگىسى 8 - نومۇر» نىك كۆلىمى 712 مىڭ مو، «مودەن 8621» نىك 261 مىڭ 400 مو، «شادەن 2 - نومۇر» نىك 145 مىڭ مو بولدى.

(3) شال　1961 - يىلى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى يېزا ئىگىلىك 1 - شىمى ساجىگزا 1 - تۆەن - مەيدانىدىن «جۇڭگىك 129» شال سورتىنى كىرگۈزۈپ ئاساسلىقى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ پاختەكلە يېزىسىدىكى قاراسۇ ئەتىيازلىق تېرىلغۇ رايونىدا كېڭەيتتى. بۇ سورت 10 نەچچە يىل تېرىلدى، 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شال ۋابا كېسىلىگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىزلاپ كەتكەنلىكتىن شاللىۋېتىلدى. ئەينى يىللاردا كېڭەيتىلگەن كۆلەم 15 مىڭ مو ئەتراپىدا بولدى، 1985- يىلى 33 مىڭ 600 موغا يەتتى. 1973 - يىلى يەكەن ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى ئونۇ

ناھىيىسىدىن «دۆلەت بايرىمى 20» سورتىنى كىرگۈزدى، بۇ سورتنىڭ پىشىپ يېتىلىش ۋاقتى بىر قەدەر قىسقا بولۇپ، بۇغداي ئورمىسىدىن كېيىن مايسا تىكىش يولى بىلەن تېرىشقا باب كېلەتتى. شۇڭا ئۇ يەرلىك ئاق قىلتىرمۇقلىق شالىنىڭ ئورنىنى پەيدىنپەي ئىگىلەپ، يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى شال تېرىلىدىغان رايونلارنىڭ ئاساسلىق سورتىغا ئايلاندى. ئەينى يىللاردا كېڭەيتىلگەن كۆلەم 11 مىڭ مودىن 44 مىڭ موغىچە بولدى، 1988 - يىلى 51 مىڭ موغا يەتتى.

(4) ئاققوناق 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا بېيجىڭدىن كۆچ باشاقلىق ئاققوناق كىرگۈزۈلۈپ، ئاساسلىقى قەشقەر شەھىرىدە كېڭەيتىلدى، بۇغداي ئورۇقلىنىغاندىن كېيىن ئېگىزغا تېرىلسا مو بېشىدا 200 — 250 كىلوگرامغىچە ھوسۇل بېرەتتى. ئۇنىڭ غولى پاكار بولۇپ، شاخلاش تىپىدىكى كۆچ باشاقلىق سورتقا تەۋە بولغاچقا، كۆچ باشاقلىق ئاققوناق دەپ ئاتالدى. قەشقەر دېھقانلىرى ئۇنى بېيجىڭ ئاققونىقى دەپ ئاتاپ ئالغىشلىدى، ئۇ 20 يىلغا يېقىن كېڭەيتىلدى، ھەر يىلى 3000 — 5000 مو يەرگە تېرىلدى.

70 - يىللاردا سەنشىدىن «سەنشى شالغۇت 5 - نومۇرلۇق» ئاققوناق سورتى كىرگۈزۈلۈپ، قىزىل دەريا ۋادىسىدىكى ئاققوناق تېرىلغۇ رايونىدا ئۇلگە كۆرسىتىپ كېڭەيتىلدى، بىرلىك مەھسۇلات 250 — 350 كىلوگرامغىچە بولدى، ھەر يىلى 10 مىڭ مو ئەتراپىدا تېرىلدى، كېيىن ئېگىزغا تېرىلىدىغان شالغۇت كۆممىقوناقنىڭ ئومۇملىشىشى ئارقىسىدا شاللىۋېتىلدى.

ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى 70 - يىللاردا خەينەنداۋ ئارىلىدىن كافورتا سورتىنى كىرگۈزدى، 1970 - يىلى ۋىلايەت تەكشۈرۈش ئارقىلىق كېڭەيتىشنى بېكىتتى، كېيىن ئاققوناق تېرىلىدىغان رايونلاردا ئۇنىڭ ئورنىغا شالغۇت كۆممىقوناق تېرىش ئومۇملاشقانلىقتىن كېڭەيتىش قىممىتىنى يوقاتتى.

2) كېۋەز 1953 - يىلى ئاپتونوم رايون سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كېۋەزنىڭ «C—3113» سورتىنى كىرگۈزۈپ، ئۇلگە كۆرسىتىپ كېڭەيتتى، شۇنىڭ بىلەن بۇ سورت ئافرىقا ئەرەب كېۋەزى، قارا چىگىتلىك كېۋەز ۋە چېكىنگەن ئەجنەبىي كېۋەزنىڭ ئورنىنى پەيدىنپەي ئىگىلىدى. شۇ قېتىم سورت ئالماشتۇرۇلغاندىن كېيىن ساپ پاختا مەھسۇلاتى 28% ئاشتى، ساپ پاختا بىلەن چىگىتلىك پاختا نىسبىتى 7% يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، تالاسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.43 مىللىمېتىردىن 1.11 مىللىمېتىرغىچە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1956 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ساپ پاختا بىرلىك مەھسۇلاتى 1949 - يىلىدىكى 2.11 كىلوگرامدىن كۆپىيىپ 4.23 كىلوگرامغا يەتتى.

1955 - يىلى ئاپتونوم رايون سوۋېت ئىتتىپاقىدىن «108 فۇ» سورتىنى كىرگۈزدى، سىناپ تېرىش نەتىجىسىدە ئۇنىڭ مەھسۇلاتى C—3173 كە قارىغاندا كۆرۈنەرلىك يۇقىرى بولدى. 1957 - يىلى كۆپلەپ ئۇرۇق يۇتكەپ كېلىنىپ، كۆپەيتىپ ئومۇملاشتۇرۇلدى، 1959 - يىلى «108 فۇ» «C—3173» نىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى، بىر ناھىيىدە بىر خىل كېۋەز تېرىش ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، «108 فۇ» ئاساسلىق سورتقا ئايلاندى. 1984 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 1 مىليون 188 مىڭ مو يەرگە كېڭەيتىلدى. 1985 - يىلى پاختا بېسىلىپ قالغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە تالاسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 29 مىللىمېتىرغا يەتمەيچە شاللىۋېتىلدى.

60 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، شىنجاڭدا ئۇزۇن تالالىق پاختا ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايون سوۋېت ئىتتىپاقىدىن «8763N» سورتىنى كىرگۈزدى. 70 - يىللاردا يەنە «C—6022»، «C—6302» قاتارلىق سورتلارنى كىرگۈزدى. بۇ سورتلار ھەر قايسى ناھىيىلەردە ئۇلگە كۆرسىتىپ كېڭەيتىلدى. ئۇزۇن تالالىق پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى بىر قەدەر تۆۋەن بولغانلىقى، خەلقئارا بازاردىكى باھاسى تۆۋەنلىكى بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇزۇن تالالىق پاختا ئىشلەپچىقىرىشىدا 2 قېتىم ئۇرلەش، 2 قېتىم نۆۋەتلەش ئەھۋالى كۆرۈلدى، ھەر يىلى 30 مىڭ مودىن 100 مىڭ موغىچە كۆلەمدە كېڭەيتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1966 - يىلى، 1979 - يىلى كۆلىمى ئەڭ زور بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا 150 مىڭ 500 مو ۋە 161 مىڭ 600 موغا يەتتى. 80 - يىللارغا كەلگەندە بازار باھاسى تۆۋەنلەپ كەتكەچكە ئىشلەپچىقىرىش پەيدىنپەي توختىتىلدى.

3. سورتلۇق ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش

1) ئومۇمىي ئەھۋال　50 - يىللاردا قەشقەردە سورتلۇق ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش خىزمىتى ئىشلەنمىدى. «108 فۇ» سورتلۇق ئۇرۇقى كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، مەركەزلىك ھالدا ساپلىقىنى قوغداپ كۆپەيتىش خىزمىتى ئىشلەنمىگەچكە، 1960 - يىلىغا قەدەر 3 يىل ئىچىدە ھەر قايسى ناھىيىلەردە «108فۇ» سورتى بىلەن C3173 سورتى ئارىلىشىپ كېتىپ، ساپلىق دەرىجىسى 50% — 60% چۈشۈپ كەتتى. 60. يىللاردىن باشلاپ ۋىلايەتتە سورتلۇق ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش خىزمىتى ئۇرۇق كىرگۈزۈپ سىناپ تېرىش، ئۇلگە كۆرسىتىپ كۆپەيتىش، كېڭەيتىشنى بىكىتىش تەرتىپى بويىچە ئىلىپ بېرىلدى. ئومۇمەن يېڭى سورتلارغا قارىتا مەركەزلىك ھالدا ئۇلگە كۆرسىتىپ كۆپەيتىش، سورتلارنى رايونلاردا سىناشنى كۆپ نۇقتىلاردا ئىلىپ بېرىش، سىناپ تېرىش بىلەن تەجرىبە قىلىشنى بىرلەشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

تۇرلۇك زىرائەت ئۇرۇقلىرىنى يېتىشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئاساسەن ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ ئۇرۇقچىلىق مەيدانلىرى زىممىسىگە ئالدى. ئۇرۇقچىلىق مەيدانلىرىنىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمى، سورتلارنى ئايرىپ كۆپەيتىش جەھەتلەردە قىممىتىچىلىقى بولغاچقا ۋىلايەت بويىچە دەرىجىگە ئايرىپ كۆپەيتىش چارىسى قوللىنىلدى.

سورتلۇق بۇغداي ئۇرۇقىغا بولغان ئېھتىياج كۆپ بولغاچقا، ھەر قايسى ناھىيىلەردە ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى ئۇرۇقنى ساپلاشتۇرۇش، يېڭىلاش ئىشىغا مەسئۇل بولدى، ئاندىن ئىشلەپچىقىرىلغان ئۇرۇق سورتىنى ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق پونكىتى نۇقتا تاللاپ، مەركەزلىك ھالدا كۆپەيتتى، ئىشلەپچىقىرىلغان 1 - ئەۋلاد ئۇرۇقنى ھەر قايسى يېزىلار بىر - ئىككى كەنتتە مەركەزلەشتۇرۇپ كۆپەيتتى، ئىشلەپچىقىرىلغان 2 - ئەۋلاد ئۇرۇقنى يېزىلار ئاشلىققا ئۇرۇقلۇق تېگىشىش، باھا پەرقىنى تولۇقلاپ بېرىش چارىسى بىلەن ھەر قايسى كەنتلەرگە تەقسىم قىلىپ، ئالماشتۇرۇشقا تەشكىللىدى. 80 - يىللاردا ۋىلايەت بويىچە ھەر قايسى ناھىيىلەردە ناھىيە، يېزا، كەنتتىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش - يەڭگۈشلەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1972 - يىلى يەكەن ناھىيىلىك دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى «تاڭشەن 6898» ئۇرۇقىدىن 100 گرام ئەتراپىدا كىرگۈزدى، 1974 - يىلى ۋىلايەت بۇ سورتنى رايون ئايرىپ سىناق قىلىشقا تەشكىللەپ، يەكەندە مەركەزلىك كۆپەيتتى، 1988 - يىلى كېڭەيتىشنى بىكىتتى، 1989 - يىلى يەكەن ناھىيىسىدىن «تاڭشەن 6898» سورتلۇق ئۇرۇقتىن 150 مىڭ كىلوگرام يۆتكەپ چىقىلىپ، ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ مەركەزلەشتۇرۇپ ئۇلگە كۆرسىتىپ كۆپەيتىشى، كېڭەيتىشگە تەقسىملەپ بېرىلدى، ۋىلايەت بويىچە 1990 - يىلى كېڭەيتىلگەن كۆلەم 2 مىليون 90 مىڭ موغا يەتتى. شۇنداق قىلىپ بۇ سورت ۋىلايىتىمىزدىكى ئاساسلىق بۇغداي سورتى بولۇپ قالدى.

شالغۇت كۆمىسقوناق چەتتىن چاڭلىشىدىغان زىرائەت بولۇپ، ماكان جەھەتتىنمۇ، زامان جەھەتتىنمۇ قالتىس ئايرىپ كۆپەيتىشكە توغرا كېلىدۇ. سورت سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ۋىلايەت كۆمىسقوناق سورتى بازىسى قۇرۇپ، شالغۇت كۆمىسقوناق ئىشلەپچىقىرىشىدا ۋىلايەت، ناھىيىدىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك كۆپەيتىش - يېتىشتۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. 1977 - يىلىدىن باشلاپ، ۋىلايەت قاغىلىقتىكى جەنۇبىي شىنجاڭ كۆمىسقوناق ئۇرۇقى يېتىشتۇرۇش بازىسىدا كۆمىسقوناقنىڭ ئۇرۇقىدىن چاڭلىنىپ يېتىلگەن ئۇرۇقنى شىنجاڭ كۆمىسقوناق ئۇرۇقى يېتىشتۇرۇش بازىسىدا كۆمىسقوناقنىڭ ئۇرۇقىدىن چاڭلىنىپ يېتىلگەن ئۇرۇقنى 900 مو يەردە كۆپەيتىپ، 121 مىڭ 700 كىلوگرام ئۇرۇق ئىشلەپچىقىرىپ، كېلەر يىلىسى ئۇرۇق يېتىشتۇرۇشكە ئىشلىتىش ئۈچۈن ناھىيىلەرگە بەردى، ناھىيىلەر شالغۇتلاشتۇرۇپ ئۇرۇق يېتىشتۇرۇشكە مەسئۇل بولدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش كۆلىمى 25 مىڭ 799 موغا يېتىپ، 3 مىليون 186 مىڭ كىلوگرام ئۇرۇق ئىشلەپچىقىرىلىپ، كۆمىسقوناق ئۇرۇقىنىڭ سۈپىتىگە ۋە ئىشلىتىلىش مىقدارىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

ئۇرۇقلۇق چىگىتنى ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى ساپلاشتۇرۇپ، يېڭىلاپ ئىشلەپچىقاردى، ناھىيىلىك

ئۇرۇقچىلىق باشقۇرۇش پونكتى بىر - ئىككى يېزىنى تاللاپ، ئۇرۇقنى ساپلاشتۇرۇپ كۆپەيتىش رايونى بەرپا قىلىپ، ئۇ يەردە ئەسلى ئۇرۇقلۇقنىڭ 1 ـ، 2 - ئەۋلادلىرىنى مەركەزلىك كۆپەيتتى. ئەسلى ئۇرۇقلۇق چىگىتىنىڭ 3 - ئەۋلادىنى چوڭ - چوڭ ئېتىزلاردا كۆپەيتىش، يېگىلاش تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، كېۋەز چىگىتلىرىنىڭ ئەلالاشتۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى.

2) بازا قۇرۇلۇشى 1961 - يىلى قەشقەر يېگىشەھەر، مەكىت، قاغىلىق، يوپۇغا ناھىيىلىرىدە ئۇرۇقچىلىق مەيدانلىرى قۇرۇلدى، شۇنىڭدىن كېيىنكى 12 يىلدا قەشقەر شەھىرى، پوسكام، يېڭىسار، يەكەن، قەشقەر كونا شەھەر، مارالبېشى، پەيزاۋات ناھىيىلىرىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇرۇقچىلىق مەيدانلىرى قۇرۇلدى. ھەر قايسى ناھىيە (شەھەر) لىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانلىرى مەمۇرىي جەھەتتىن ناھىيە (شەھەر) لىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولىدىغان يېزا دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن قىلىندى. ۋىلايەت بويىچە 11 ناھىيىنىڭ ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدا 44 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، ھەر يىلى 13 مىڭ 200 تونىنا سورتلۇق ئۇرۇق ئىشلەپچىقاردى. 90 - يىللارنىڭ بېشىدا ۋىلايەتتە ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدىن 11ى، سۈپەتلىك پاختا بازىسى ناھىيىسىدىن 4 ى، شالغۇت كۆمىسقوناق ئۇرۇقى يېتىشتۇرۇش بازىسىدىن 3 ى بارلىققا كەلدى.

(1) سۈپەتلىك پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى دۆلەت پاختا ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، 1985 - يىلى مەخسۇس خىراجەت ئاجرىتىپ، ھەر قايسى پاختىچىلىق ئۆلكە (رايون) لىرىدە تۈركۈمگە بۆلۈپ، سۈپەتلىك پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ناھىيىلىرىنى قۇرۇشقا كىرىشتى. مارالبېشى ناھىيىسى 1985- يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ پاختىچىلىق رايونىدىكى سورتلۇق پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ناھىيىلىرى قاتارىغا تۇنجى بولۇپ كىرگۈزۈلدى. مەكىت ناھىيىسى 1986 - يىلى مەملىكەت بويىچە 2 - تۈركۈمدە سۈپەتلىك پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ناھىيىلىرى قاتارىغا كىردى. 90 - يىللارنىڭ بېشىدا يەكەن، قەشقەر كونا شەھەر، يوپۇغا ناھىيىلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن سۈپەتلىك پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ناھىيىلىرى قاتارىغا كىردى. بۈنىڭ ئىچىدە مارالبېشى، مەكىت ناھىيىلىرىنىڭ ھەر قايسىسىغا دۆلەت 2 مىليون 500 مىڭ يۈەندىن مەبلەغ سېلىپ، ئۇلارغا سۈپەتلىك چىگىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇپ بەردى، ئۇچ سۈپىلىق چىگىت چىقىرىش ماشىنىسى ۋە يۇرۇشلەشكەن پاختا تايلاش ماشىنىسى، ھەرە چىشلىق تىۋىت ئايرىش ئۈسكۈنىسى سەپلەپ بەردى، يەنە كۆپۈكسىمان كىسلاتا ئارقىلىق تىۋىت ئايرىش سېخى قۇردى، بۈنىڭ سائەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى بىر تونىنغا يېتىدۇ. ھەر بىر ناھىيىدىكى چىگىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش - پىششىقلاش ئىقتىدارى 50 مىڭ دەندىن 70 مىڭ دەنگىچە بولدى، يەنى 1000 — 1400 تونىنا ساپ پاختىنى پىششىقلاش ئىقتىدارىغا ۋە يىلىغا 2400 — 3000 تونىنا چىگىتنى كۆپۈكسىمان كىسلاتا بىلەن بىر تەرەپ قىلىش، پىششىقلاش ئىقتىدارىغا ئىگە بولدى.

1986 - يىلى قاغىلىق، يەكەن، يوپۇغا ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانلىرىغا دېھقانچىلىق نازارىتى مەبلەغ سېلىپ بىر سۈپىلىق سورتلۇق چىگىت چىقىرىش زاۋۇتى قۇرۇپ بەردى، ئاساسلىق بۇ زاۋۇتلار شۇ مەيدانىدىكى سورتلۇق چىگىتلەرنى پىششىقلىدى، بۈنىڭ ئىچىدە يەكەن ناھىيىسىنىڭ سورتلۇق چىگىت ئايرىش زاۋۇتى ئىككى سۈپىلىق پاختا زاۋۇتى قىلىپ كېڭەيتىپ قۇرۇلۇپ، ناھىيە بويىچە سورتلۇق پاختا سېتىۋېلىش - پىششىقلاش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالدى.

ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ ئەلا پاختا سورتلىرىنىڭ ساپلىقىنى ساقلاش - كۆپەيتىش رايونلىرى سورتلۇق چىگىت ئايرىش زاۋۇتلىرى ۋە پاختا - چىگە تارماقلىرىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن ئىشلەيدىغان چىگىت ئايرىش زاۋۇتلىرى تۇرۇشلۇق يېزىلاردىكى سورتلۇق چىگىت ساپلىقىنى قوغداش - كۆپەيتىش رايونلىرىدا بەرپا قىلىندى، ئۇلارنى ھەر قايسى ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق پونكتلىرى تېخنىكا جەھەتتىن باشقۇرۇش ۋە يېتەكلەشكە مەسئۇل بولدى.

(2) كۆممىقوناق سورتلىرىنى كۆپەيتىش بازىسى بۇ بازىدىن ئاساسەن 2 سى بار، بىرى، قاغلىق ناھىيىسىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ كۆممىقوناق ئۇرۇقلۇق يېتىشتۈرۈش بازىسى، ژىلايەت بويىچە شالغۇت كۆممىقوناقلىنىڭ ھەر يىللىق تېرىلىش كۆلىمى 1 مىليون 650 مىڭ مو ئەتراپىدا بولدى، ئۇرۇقلۇققا بولغان ئېھتىياجنى قامداش ئۈچۈن، 1985 - يىلى ئاپتونوم رايون پۈل ئاجرىتىپ، قاغلىق ناھىيىسىدە جەنۇبىي شىنجاڭ كۆممىقوناق ئۇرۇقلۇقى يېتىشتۈرۈش بازىسى قۇردى، بۇ بازا ھەر يىلى ئۆزىدىن چاڭلىشىدىغان ئۇرۇق سورتىنى 900 — 1000 مو يەردە يېتىشتۈرۈش، يەككە شالغۇت ئۇرۇقىنى 5000 — 6000 مو يەردە يېتىشتۈرۈش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالدى. بازىنىڭ ئۇرۇقلۇق پىششىقلاپ ئىشلىشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايون مەبلەغ سېلىپ، سىغىمچانلىقى 60 تونىنا كېلىدىغان كۆممىقوناق ئۇرۇقلۇقىنى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى قۇردى. بۇ زاۋۇت باشاق قۇرۇتۇش، دان ئايرىش، دان قۇرۇتۇش، ئۇرۇقلۇقنى ئىنچىكىلەپ تاللاش، دورا ئالماشتۇرۇش ۋە مىقدارلىق ئوراپ - قاچىلاش قاتارلىق يۇرۇشلەشكەن پىششىقلاپ ئىشلەش ئۈسكۈنىلىرىگە ئىگە بولدى. پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىنىڭ ئىگىلىگەن يىر كۆلىمى 4500 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە 1000 كۋادرات مېتىرلىق ئۇرۇقلۇق ئامبىرى، 300 كۋادرات مېتىرلىق ئۇرۇقلۇق پىششىقلاش بىناسى، 300 كۋادرات مېتىرلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياتقى، ئىشخانا ۋە 2000 كۋادرات مېتىرلىق سىمونتلانغان ئاپتاپقا سېلىش مەيدانى بار، يىلىغا 1500 تونىنا ئەتراپىدا ئۇرۇقلۇق كۆممىقوناق پىششىقلاپ ئىشلەيدۇ. يەنە بىرى، تاۋار ئاشلىق بازىسى ناھىيىلىرىنىڭ كۆممىقوناقلىرىنى پىششىقلاش زاۋۇتى، قەشقەر كونىشەھەر، يەكەن ناھىيىلىرى 1989 - يىلى ئاپتونوم رايونىنىڭ تاۋار ئاشلىق بازىسى ناھىيىلىرى قۇرۇلۇشىغا كىرگۈزۈلدى، ئاپتونوم رايون مەبلەغ سېلىپ، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىدە پىششىقلاپ ئىشلەش سىغىمچانلىقى 60 تونىنا كېلىدىغان، يەكەن ناھىيىسىدە 30 تونىنا كېلىدىغان زاۋۇت قۇردى، بۇلار كۆممىقوناق باشاقلىرىنى قۇرۇتۇش، دان ئايرىش، ئىنچىكە تاللاش، مىقدارلىق ئوراپ - قاچىلاش ئىشلىرىنى قىلىدىغان پىششىقلاش زاۋۇتى بولۇپ قالدى.

VII باب

رايونلارغا ئايرىش، ئىگىلىك باشقۇرۇش

§1. يېزا ئىگىلىكىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى

قەشقەر ژىلايىتى قەدىمىي دېھقانچىلىق رايونى بولۇپ، ئۇچىش تارىخى ئۇزۇن، ژىلايەت تەۋەسىدىكى دېھقانلار يەر شەكلى، يەر قىياپىتى، تۇپراق سۈپىتى جەھەتتىكى پەرق ۋە تۇپراقنىڭ قۇۋۇتىنى شۇنىڭدەك يەر ئاستى سۇ ئورنىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە ئاساسەن خېلى بۇرۇنلا ئوخشاش بولمىغان تېرىقچىلىق رايونلىرىنى ئۆز جايىنىڭ شارائىتىغا قاراپ ئايرىپ چىققاندى. 1981 - يىل 4 - ئايدا قەشقەر ژىلايەتلىك يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش ئىشخانىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ژىلايەت تەۋەسىدىكى تارىختا شەكىللەنگەن دېھقانچىلىق رايونلىرىنى تەكشۈرۈش ئاساسىدا، يېزا، رايونلارنى دېھقانچىلىققا قاراپ ئايرىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ژىلايەتتىكى دېھقانچىلىق يېزا، رايونلىرىنى يېگىۋاشتىن پىلانلاپ، ژىلايەت تەۋەسىنى يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنىۋېرسال ئىچىش بويىچە 4 رايونغا ئايرىپ چىقتى.

1. پامىر ۋە قۇرۇمتاغ تاغلىق يېرىدىكى چارۋىچىلىق - ئورمانچىلىق - ئېنېرگىيە مەنبەسىنى ئېچىش رايونى

بۇ رايون قاغىلىق، يەكەن، قەشقەر كونا‌شەھەر، پەيزاۋات، مارالبېشىدىن ئىبارەت 5 ناھىيىدىكى تاغلىق رايونىنى ۋە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ بارلىق زېمىنىنى ئۆندا‌قلا قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ شىخشۇ يېزىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جەمئىي 13 يېزا، 2 مەيدان قارايدۇ، ئومۇمىي كۆلىمى 90 مىڭ 131.5 كۋادرات كىلومېتىر، 135 مىليون مو يەر بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 61.74% نى ئىگىلەيدۇ. رايون دائىرىسىدە ئېگىز تاغ، سۈبئالپ بەلۋاغ ئېگىزلىك يايلاقلىرى 12 مىليون 730 مىڭ مو كېلىدۇ، ئومۇمىي چارۋا سانى 140 مىڭ تۇياق، ئاھالىسى 23 مىڭ بولۇپ، كىشى بېشىغا 6 تۇياقتىن چارۋا توغرا كېلىدۇ. تېرىلغۇ يەر 62 مىڭ مو بولۇپ، 3 مىليون 431 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق ئىشلەپ چىقىرىلىدۇ، كىشى بېشىغا 159 كىلوگرام ئاشلىق توغرا كېلىدۇ، ئورمان رايونىنىڭ كۆلىمى 517 مىڭ 500 مو بولۇپ، ئومۇمىي ئورمان زاپىسى 295 مىڭ كۇب مېتىر كېلىدۇ. تۇپراق تىپى كالتسىيلىق چىلان تۇپراق، كالتسىيلىق قوڭۇرۇڭ تۇپراق، قوڭۇر چۆل تۇپرىقى، سوغۇق چۆل تۇپرىقى، تاغلىق چىملىق تۇپراققا كىرىدۇ. بۇ رايوندا چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ. بۇ رايون ئىستىقلىقنى خالايدىغان زىرائەتلەر تېرىلىدىغان ئاخىرقى چەككە كىرىدۇ، غەربىي قىسمىدىكى تاشقورغان دەريا جىلغىسىدا ئاز مىقدارىدا تېرىقچىلىق قىلىنىدۇ، ئاساسەن يازغى بۇغداي، يالىڭاچ ئارپا، پۇرچاق تېپىدىكى زىرائەتلەر تېرىلىدۇ.

2. قەشقەر دەريا ۋادىسىدىكى تىنما تۇزلاشقان جايلاشقان ئاشلىق-پاختىچىلىق - باغۋەنچىلىك - ئورمانچىلىق رايونى

بۇ رايون قەشقەر دەريا‌سى ۋادىسىغا جايلاشقان، قەشقەر شەھىرى، يوپۇغا، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىرىنىڭ ھەممىسىنى شۇنداقلا قەشقەر كونا‌شەھەر، يېڭىسار، پەيزاۋاتتىن ئىبارەت 3 ناھىيىدىكى تۇزلاشقانلىرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 15 مىڭ 100 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 35% 10 نى ئىگىلەيدۇ. تەۋەسىدە 71 يېزا، 892 كەنت، ناھىيىلەرگە قاراشلىق 29 ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق مەيدانى بار، يەنە بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىتىنىڭ 4 دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە بىر چ خ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى بار. ئومۇمىي ئاھالىسى 1 مىليون 197 مىڭ 100، يېزا ئاھالىسى 967 مىڭ 900، يېزىلاردىكى ئەمگەك كۈچى 362 مىڭ 900. بۇ رايوننىڭ تۇپرىقى ئاساسەن لايلانما تۇپراق ۋە زەي تۇپراق، ۋادىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا شور تۇپراق ۋە قالدۇق شور تۇپراقلار بار. تۇپراقنىڭ قۇۋۇتى ۋە ئورگانىك ماددىلىرى بىر قەدەر تۆۋەن، ئادەتتە 6 - دەرىجىدىن تۆۋەن بولىدۇ، تۆۋەن ئېقىندىكى تۇزلاشقانلاردە يەر ئاستى سۇ ئورنى يۇقىرى، تۇپراقنىڭ شورلىشىشى ئېغىر، تۇپراقنىڭ قۇرغاق، شورلۇق بولۇشى، يەرنىڭ ئۇنۇمسىز بولۇشى زىرائەت ھوسۇلىنى ئاشۇرۇشقا تەسىر يەتكۈزىدۇ. بۇ رايون دائىرىسىدە نۇر ۋە ئىسسىقلىق ئوخشاش بىر مەزگىلدە بىر يىلدا 2 قېتىم ھوسۇل ئېلىش ياكى 2 يىلدا 3 قېتىم ھوسۇل ئېلىشنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىيالايدۇ، كۆپ خىل زائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە باب كېلىدۇ، كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشقا پايدىلىق. 1985 - يىلى 2 مىليون 686 مىڭ 100 مو تېرىلغۇ يەر بولۇپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.24 مودىن، ھەر بىر ئەمگەك كۈچىگە 7.39 مودىن توغرا كەلدى، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 333 مىليون 378 مىڭ كىلوگرام بولۇپ، كىشى بېشىغا 278.5 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى. پاختىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 19 مىليون 175 مىڭ كىلوگرام، ياغلىق دانىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 16 مىليون 913 مىڭ 500 كىلوگرام بولدى، چارۋا مالىلارنىڭ ئومۇمىي تۇياق سانى 1 مىليون 601 مىڭ 900 تۇياق بولۇپ، كىشى بېشىغا 1.74 تۇياقتىن توغرا كەلدى؛ مېۋىلىك باغ

157 مىڭ 300 مو، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 47 مىليون 516 مىڭ 650 كىلوگرام بولۇپ، كىشى بېشىغا 36.695 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى.

بۇ رايوندا ئاشلىق ۋە پاختا ئىشلەپچىقىرىش ئاساس قىلىنىدۇ، باغۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ئۈزاقتىن داڭقى بار، پەيزاۋات قوغۇنى، پىستە، ئەنجۈر، گىلاس، بادام، سەمەت ئۈرۈكى گۈلسى، شاپتۇل، ئانار قاتارلىقلار بۇ جايىنىڭ ئۇستۇنلۇككە ئىگە مەھسۇلاتلىرى ھېسابلىنىدۇ.

3. يەكەن دەريا تۈزلەڭلىكىدىكى ئاشلىق، پاختىچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، ئورمانچىلىق رايونى

بۇ رايون قاغىلىق، يەكەن، مارالبېشى ناھىيىلىرىنىڭ تۈزلەڭلىرىنى ۋە پوسكام، مەكىت ناھىيىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئومۇمىي كۆلىمى 42 مىڭ 300 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتى ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 29% نى ئىگىلەيدۇ، تەۋەسىدە 81 يېزا، 1232 كەنت، ناھىيىگە قاراشلىق 29 دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق مەيدانى، بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسىنىڭ 11 دېھقانچىلىق مەيدانى، بىر چارۋىچىلىق فېرمىسى، ئارمىيىنىڭ بىر چارۋىچىلىق، بىر دېھقانچىلىق مەيدانى بار. يەنە ج خ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىدىن بىرى بار، ئومۇمىي ئاھالىسى 1 مىليون 269 مىڭ 600، ئۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئاھالىسى 1 مىليون 38 مىڭ 700، يېزا ئەمگەك كۈچى 400 مىڭ. بۇ رايوننىڭ تۇپرىقى ئاساسەن لايلاتقا ۋە زەي تۇپراق ھەم قىسمەن توغراقلىق تۇپرىقى ۋە چىملىق تۇپراقتىن ئىبارەت، تىزناپ دەريا دېلتىسى قىسمىدا ۋە يەكەن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قىسمەن رايونلاردا شور تۇپراق ۋە قالدۇق شور تۇپراقلار بار، كۆپ قىسىم رايونلارنىڭ تۇپراق سۈپىتى تۆۋەن، قۇۋۋىتى بىر قەدەر ئاجىز بولۇپ، ئادەتتە 5، 6 دەرىجە كېلىدۇ، يۇقىرى ئېقىنغا جايلاشقان قاغىلىق، پوسكام، يەكەن ناھىيىلىرىنىڭ ئىسسىقلىق شارائىتى تۆۋەن ئېقىنغا جايلاشقان مەكىت، مارالبېشىغا يەتمەيدۇ، ئۇ بىر يىلدا بىر قېتىم ھوسۇل ئېلىشقا ئارتۇقلۇق قىلىدۇ، بىر يىلدا 2 قېتىم ھوسۇل ئېلىشقا يەتمەيدۇ، ئەمما زىرائەتلەرنىڭ ماسلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق بولسا، 2 يىلدا 3 قېتىم ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ، كېۋەز تېرىش شارائىتى ئانچە پايدىلىق ئەمەس، بولۇپمۇ، قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ بىر قەدەر ناچار، ئەمما تۆۋەن ئېقىنغا جايلاشقان مەكىت، مارالبېشى ناھىيىلىرىنىڭ يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق مىقدارى ئەڭ مول بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئېكستېرىموم تېمپېراتۇرا ئەڭ يۇقىرى رايون، شۇنداقلا ۋىلايەت بويىچە پاختىچىلىق بازىسى ھېسابلىنىدۇ، بولۇپمۇ يەكەننىڭ شىمالىي قىسمى ۋە مەكىت ناھىيىسىنىڭ شەرق، غەرب تەرەپلىرىدىكى قۇملۇقنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ياز پەسلىدە تېمپېراتۇرا ئىنتايىن يۇقىرى بولىدۇ، ئەڭ يۇقىرى ماكسىموم تېمپېراتۇرا 42.1 سېلسىيە گىرادۇسقا چىقىدۇ، ھۆل ـ يېغىن ئىنتايىن ئاز، يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 34.1 مىللىگىرام. كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، تۇپرىقى يۇمشاق، ئىنچىكە تالالىق پاختا تېرىشقا ئىنتايىن پايدىلىق، شۇڭا كۆڭۈلدىكىدەك ئەلا سۈپەتلىك پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ھېسابلىنىدۇ.

1985 ـ يىلىدىكى تېرىلغۇ يەر 4 مىليون 75 مىڭ 700 مو بولۇپ، كىشى بېشىغا 3.21 مودىن توغرا كەلدى. ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 608 مىليون كىلوگرام بولۇپ، كىشى بېشىغا 478.89 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى، پاختىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 47 مىليون 366 مىڭ كىلوگرام، ياغلىق دانىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 8 مىليون 462 مىڭ 500 كىلوگرام بولدى، چارۋىنىڭ ئومۇمىي تۇياق سانى 2 مىليون 585 مىڭ 600 تۇياق بولۇپ، كىشى بېشىغا 2.1 تۇياقتىن توغرا كەلدى، مېۋىلىك باغ ئومۇمىي كۆلىمى 143 مىڭ 300 مو بولدى.

بۇ رايون قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئاساسلىق ئاشلىق، پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ھېسابلىنىدۇ،

چارۋىچىلىق، پىلىچىلىك، باغۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشىمۇ ناھايىتى تەرەققىي تاپقان، قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ ئانىرى، ئالمىسى، ئامۇتى، قارا يوپۇرماقلىق ئۆرۈكى، قاغىلىق، يەكەن ناھىيىلىرىنىڭ ياڭىقى، يەكەنىڭ بادىمى ئۇزاقتىن داڭلىق. مەكىتىنىڭ دولان چوڭ قۇيرۇقلۇق قويى، قاغىلىقنىڭ يېرىم ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى بىر قەدەر ياخشى نەسىل ھېسابلىنىدۇ، يەكەن، مەكىت، مارالبېشى ناھىيىلىرىنىڭ پاختىسىنىڭ سۈپىتى ياخشى، مەھسۇلاتى يۇقىرى، تاۋارلىق نىسبىتى يۇقىرى، بۇ ناھىيىلەر ۋىلايەتنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشقا مۇھىم تۆھپە قوشۇپ كەلدى. پوسكام نېفىت بازىسىدىكى 3 قۇرۇلۇشتا، يىلىغا 150 مىڭ تونىنا نېفىت، 12 مىڭ تونىنا سۈيۇقلاندۇرۇلغان گاز، 60 مىڭ تونىنا بىرىكمە ئامىياك ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، بۇ قۇرۇلۇش پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تېز تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى.

4. ھازىرچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتا پايدىلانغىلى بولمايدىغان شەرقىي قىسىمدىكى قۇملۇق رايون

بۇ رايون تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ گىرۋىكىگە جايلاشقان بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 21 مىڭ 834 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، يېرى كەك، قۇرغاق، ھۆل - يېغىن ئاز، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى شالاڭ بولۇپ، ھازىرچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتا پايدىلىنىش قىممىتى يوق، ئۇ چاك - توزانلىق ھاۋا ۋە قۇم - بوراننىڭ مەنبەسى بولۇپ، قۇمنىڭ ئېتىز - ئېرىقلارنى بېسىپ كېتىشىدىن ھەر ۋاقىت پەخەس بولۇشقا توغرا كېلىدۇ.

§ 2 . ئىشلەپچىقىرىش پىلانى

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر ۋە يەكەن ۋىلايەتلىرىدە ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى، ئەمگەك كوچى ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى، مەبلەغ ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى، ئۇلاغ - سايمان ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى، ئۇرۇق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قاتارلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى، ھەر بىر ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى بىرلىك قىلىنىپ ئىشلەپچىقىرىش پىلانى تۈزۈلۈپ، ئىشلەپچىقىرىش، ئىگىلىك باشقۇرۇشنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

1954 - يىلى قەشقەر شەھىرى ۋە يەكەن ناھىيىسىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى 5 — 7 كىشىلىك باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇپ، كوپېراتىپنىڭ مۇدىرى، مۇئاۋىن مۇدىرى، بوغالتىرى، ئامبارچىسى ۋە ھەر قايسى ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىلىرىنىڭ باشلىقلىرى قاتناشقان يىغىن چاقىرىپ، ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى مۇزاكىرە قىلدى، كوپېراتىپ ئەزالىرى يىغىنىنى قەرەللىك ياكى قەرەلسىز ئېچىپ، ئىشلەپچىقىرىش پىلانى ۋە ھەر قايسى باسقۇچلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش خىزمىتىنى مۇھاكىمە قىلدى.

1958 - يىل 8 - ئايدا يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئىمكانىيىتىگە قاراپ كوپېراتىپنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى تۈزدى، بۇ پىلان دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش، ئەمگەك تەشكىلاتلىرى ئۇلاغ كۈچىدىن پايدىلىنىش، مالىيە چىقىمى، كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ دارامەت كۆرسەتكۈچى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. ھەر قايسى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى كوپېراتىپنىڭ پىلانىغا ئاساسەن كونكرېت يولغا قويۇش پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ھەر قايسى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى يەنە تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى پىلانى ۋە ئوغۇت توپلاش پىلانىنى تۈزۈپ، ئوغۇت توپلاش ۋەزىپىسىنى ھەر قايسى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە تەقسىم قىلدى، قەشقەر

ۋە كۆپ قىسىم ناھىيىلەردىكى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇردى. ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىشتىن ئىلگىرى، ھەر قايسى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە، تۆۋەندىن يۇقىرىغىچە قايتا - قايتا مۇزاكىرە قىلىپ، بولۇپمۇ پىشقەدەم دېھقانلارنىڭ پىكرىنى ئېلىپ، ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى تەپسىلىي تۈزۈپ چىقتى ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلان بىلەن قىسقا مۇددەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈش چارىسىنى قوللىنىپ، پىلانىنى ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈردى.

60 - يىللاردا قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى گۈڭشې، ئەتىرەتلەر يىللىق پىلان، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ ئەمگەك گۈڭى ۋە ئوغۇت پىلانى، شۇنداقلا دارامەت تەقسىماتى پىلانىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بەردى، دۆلەتكە غەللە - پاراق تاپشۇرۇش، كوللېكتىپ (چوڭ ئەترەت، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى) گە پىرسەنت قالدۇرۇش ۋە گۈڭشې ئەزالىرىغا شەخسىي دارامەت بېرىشتىن ئىبارەت 3 ئىشنى ئەمەلىيلەشتۈردى. «يىللىق ئىشنى ئالدىن بىلىش»نى ئىشقا ئاشۇردى. ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى ئالدى بىلەن چوڭ ئەترەتتىكى كەمبەغەل دېھقان - تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار ئاكتىپلىرى بىلەن ئەترەت كادىرلىرى بىرلىكتە مۇزاكىرە ۋە مۇھاكىمە قىلىپ، دەسلەپكى پىلان لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، پۈتكۈل چوڭ ئەترەتتىكى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار ۋە گۈڭشې ئەزالىرى ئاممىسىنىڭ تەكرار مۇزاكىرە قىلىشىغا سۇندى، ئاندىن كېيىن كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار ۋەكىللىرى، ئەترەت كادىرلىرى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىۋاتقان كادىرلار بىلەن بىرلىكتە ئېتىزلارغا بېرىپ، بىرمۇ بىر مۇزاكىرە قىلىپ، پىلانىنى ئېتىزلارغىچە ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، كۆرسەتكۈچ، تەدبىر، يەردىن ئىبارەت ئۆچنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇردى.

70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا جايلار رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ «پىلان تۈزگەندە ئاممىنى قوزغاش، ئىمكانىيەت قالدۇرۇشقا دىققەت قىلىش كېرەك» دېگەن يولىورۇقىغا ئاساسەن، كەڭ پىكىر ئالغاندىن كېيىن، يۇقىرىدىن چۈشۈرگەن ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچى بويىچە دەسلەپكى پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاممىنىڭ تولۇق مۇزاكىرە قىلىشىغا تاپشۇردى، بىر قانچە قېتىم تۈزىتىلگەندىن كېيىن، ئاخىرىدا ئەمەلىيەتكە بىر قەدەر ئۇيغۇن كېلىدىغان يىللىق پىلان تۈزۈپ چىقىلدى. پىلان تۈزۈش جەريانىدا، «ئاشلىقنى تۇنجا قىلىش، ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلاندۇرۇش» قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ تېرىلىش كۆلىمى مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى. تاۋۇز، كۆكتات قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ تېرىلىش كۆلىمى مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

80 - يىللاردا ۋىلايەتلىك دەرىجىلىك ھەر قايسى گۈڭشې (يېزا، بازار)، كەنت، مەھەللىلەر ئائىلىلەرگە مەسئۇلانە بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىگە ۋە بىر تۇتاش باشقۇرۇش بىلەن تارقاق باشقۇرۇش بىرلەشتۈرۈلگەن قوش قاتلاملىق ئىگىلىك باشقۇرۇشنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، ھەر يىللىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى ھۆددىگە بېرىش يولى بىلەن كۆپ قىسمىنى ھەر بىر دېھقانلىق ھۆددىگە ئالغان يەرلەرنىڭچە ئەمەلىيلەشتۈردى، ئاز بىر قىسمىنى كوللېكتىپ بىر تۇتاش باشقۇرۇش يولى بىلەن ئەملگە ئاشۇردى. ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانى ھەر يىلى خالىسانە ئەمگەك قىلىش ۋە كوللېكتىپ مەبلەغ سېلىشقا ئوخشاش يوللار بىلەن ئورۇندالدى.

§ 3 . ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلى

1 . گۈڭ باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىنىڭ دەرىجىسى باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك

كوپىراتىپنىڭ كۆتۈرۈلدى، يەر، دېھقانچىلىق سايمىنى، تېرىلغۇ ئۇلىغى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى دېھقانلارنىڭ ئۆز ئىلكىدە بولدى، دېھقانلار كوپىراتىپنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا گۈلۈك (ئەمگەك كۈچى، ئۇلاغ كۈچى، دېھقانچىلىق سايمىنى قاتارلىقلار) ۋە يەر قوشۇپ، يىللىق دارامەت تەقسىماتىغا قاتناشتى. ئادەتتە ئۇلاغ كۈچى، دېھقانچىلىق سايمىنى ۋە ئوغۇت قاتارلىقلارنىڭ ھەققى مۇقىم ئىدى، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى سۈپىتىدە دارامەتتىن تۇتۇپ قېلىنىدى. دېھقانلارنىڭ ئەمگىكى ئۈچۈن ئەمگەك قىلغان جايىنىڭ يېراق - يېقىنلىقى، ئەمگەكنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكى، تېخنىكىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى، ئىشنىڭ قىيىن - ئاسانلىقى، تېخنىكىلىق تەلەپ ۋە مەشغۇلات ۋاقتى، مىقدارىغا قاراپ دېموكراتىك يوسۇندا باھالاپ نورمۇر خاتىرىلەندى. نورمۇرنى يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپىنىڭ نورمۇر خاتىرلىگۈچىسى «ئەمگەك نورمۇرلىرىنى خاتىرىلەش دەپتىرى» گە يېزىپ بەردى، بۇ نورمۇر يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپىنىڭ دارامەت (پايدا) تەقسىماتىغا قاتنىشىشتا ئاساس قىلىنىدى. باشتا مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق، بىر ئات 3 گۈلۈك، بىر جۈپ كالا 3 گۈلۈك، 3 ئېشەك 2 گۈلۈك قىلىپ بېكىتىلدى (بىر گۈلۈك 10 نورمۇرغا تەڭ). گۈلۈك باھالاپ نورمۇر خاتىرىلەشتە نورمۇرنى مۇقىم، باھالاشنى جانلىق قىلىش پرىنسىپى ئىزچىللاشتۇرۇلغاندىن باشقا، يەنە ئادەتتە ئەمگەكلەردە مەسىلەن ئېشەك بىلەن قېغ توشۇغاندا، ئېشەككە ئارتىلىدىغان قېغىنىڭ مىقدارى ۋە توشۇش قېتىم سانى بەلگىلىنىپ، ھۆددىگە بېرىلدى. نورمىدىن ئاشۇرسا نورمۇر قوشۇپ بېرىلدى، ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمىسا نورمۇرى تارتىلدى، مۇشۇنداق يوللار بىلەن ئەمگەك ئۈنۈمى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

1954 - يىل 6 - ئايدا باشلانغۇچ كوپىراتىپقا قاتناشتۇرۇلغان يەرنىڭ ھەققى ۋە ئۇلاغ، ئوغۇت، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ ھەق ئۇلچىمى بېكىتىلدى.

1958 - يىلى خەلق گۈڭشىسى ئومۇملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، تەمىنات تۈزۈمى بىلەن ئىش ھەققى تۈزۈمى بىرلەشتۇرۇلگەن تەقسىمات تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ئەمگەك تەشكىلاتلىرىدا، ئۆزلىرىگە تەۋە ئەمگەك كۈچلىرى مۇقىم ئىشلەپچىقىرىش كىچىك ئەترەتلىرى، ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىلىرى (ياكى كەسىپىي گۇرۇپپىلار) غا ئايرىلىپ، «مەھسۇلاتقا قاراپ گۈلۈك بېكىتىش» (يەنى مەھسۇلاتقا قاراپ ھەق ھېسابلاش) چارىسى يولغا قويۇلدى.

60 - يىللاردا ۋىلايەت بويىچە ھەر قايسى گۈڭشې - ئەترەتلەر گۈلۈك باھالاپ نورمۇر خاتىرىلەشتە، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ئومۇمەن كوللېكتىپ ھۆددىگە ئېلىش، شەخسلەرنىڭ قىلغان ئىشىنى خاتىرىلەش؛ شەخسلەر ھۆددىگە ئېلىش، ئىشقا قاراپ گۈلۈك خاتىرىلەش؛ كوللېكتىپ ھۆددىگە ئېلىش، شەخسلەرنىڭ گۈڭشىنى جانلىق باھالاش؛ ۋاقىتلىق گۈلۈك بەلگىلەش، نورمۇرنى دېموكراتىك باھالاپ بېكىتىشتىن ئىبارەت 4 خىل شەكىل قوللىنىلدى. سانائەت، قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشىدا، ئومۇمەن مەھسۇلات قىممىتىگە قاراپ گۈلۈك بېكىتىش، ئىش ۋە سۈپەتكە قاراپ گۈلۈك بېكىتىش، مەھسۇلاتقا قاراپ گۈلۈك بېكىتىشىدىن ئىبارەت 3 خىل شەكىل قوللىنىلدى. چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا، مۇقىم نورمۇرغا مۇكاپاتنى قوشۇش چارىسى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى.

70 - يىللاردا ۋىلايەتتىكى گۈڭشې، ئەترەتلەر، ئومۇمەن ئەمگەكنى مەشغۇلات گۇرۇپپىلىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرىپ، مەسئۇلىيەتنى ئادەمگىچە ئەمەلىيلەشتۈردى، «تۆتنى بېكىتىش، بىرنى باھالاش»، يەنى ئەمگەك كۈچى، ۋەزىپە، سۈپەت، ھەقنى بېكىتىش، ئەمگەك پوزىتسىيىسىنى باھالاش چارىسى بويىچە گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ ئەمگەك نورمۇرىنى ئەقىلگە مۇۋاپىق باھالاشنى يولغا قويۇپ، ئىشچانلارنى مۇكاپاتلاش، ھورۇنلارنى جازالاشنى ئىشقا ئاشۇردى.

80 - يىللاردا ئائىلىلەرگە چوڭ كۆتۈرە بېرىشنى ئالاھىدىلىك قىلغان ئائىلىلەرگە مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش ئاساسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى. ئەمگەك باشقۇرۇش جەھەتتە «بەشنى بىر تۇتاش قىلىش» مۇلازىمىتى ئاساسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش - ئىگىلىك باشقۇرۇش

شەكلى پەيدىنپەي ئومۇملاشتۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن نەچچە 10 يىل داۋاملاشقان نورمىلىق باشقۇرۇش، گۇڭ باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش تۈزۈمى ئاساسىي جەھەتتىن توختىدى.

2. ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت ھۆددىگەرلىكى

50 - يىللاردا يەر ئىسلاھاتى ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئىسلاھاتتىن كېيىن، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى دېھقان - چارۋىچىلار ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش يولىغا پەيدىنپەي قەدەم قويىدى، كوپېراتىپلاردا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى تۈرغۇزۇلدى. 1954 - يىلى ۋىلايەت تەۋەسىدە ئىش بېشىغا قاراپ ئىشلەش تۈزۈمى، ئىشنى ۋاقىتلىق، پەسىللىك ھۆددىگە ئېلىش تۈزۈمى ۋە ئىشنى، مەھسۇلاتنى يىللىق ھۆددىگە ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1956 - يىلى ھەر قايسى كوپېراتىپلار ئەزالارنىڭ ئۆيىنىڭ يېراق-يېقىنلىقى، كادىرلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنىڭ ئىگىلىنىش ئەھۋالى، يەرنىڭ ياخشى - ناچارلىقى ھەم جايلىشىش ئەھۋالى قاتارلىقلارغا ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرەتلىرى ياكى ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىلىرىغا (45 ئائىلىدىن يۇقىرى بولسا ئەتىرەتلەرگە) ئايرىلىپ، تېرىقچىلىق رايونلىرى ئايرىپ چىقىلدى ۋە مۇقىملاشتۇرۇلدى. ئىش بېشىغا قاراپ گۇڭ خاتىرىلەش، ئىشنى ۋاقىتلىق ھۆددىگە ئېلىش، ئىشنى كىچىك بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە ئېلىش چارىسى يولغا قويۇلدى، تەكشۈرۈش تۈزۈمى ئورنىتىلدى. كونا كوپېراتىپلار ئىشنى پەسىللىك ھۆددىگە بېرىش ياكى يىللىق ھۆددىگە بېرىش چارىسىنى قوللاندى؛ ناھىيىدىكى نۆۋەتلىق يېزىلار ئىشنى ۋە مەھسۇلاتنى يىللىق ھۆددىگە بېرىش چارىسىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويدى. 1957 - يىلى ئەتىيازدا، قەشقەر شەھىرى بىرىنچى بولۇپ مەھسۇلاتنى ھۆددىگە بېرىش، ئىشنى گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىشنى يولغا قويۇپ، مەھسۇلاتنىڭ ئاشقان قىسمىنىڭ 60% — 70% نى ئەتىرەتكە مۇكاپات قىلىپ بەردى، 30% — 40% نى دارامەتكە قوشۇپ بارلىق كوپېراتىپ ئەزالىرىغا تەقسىم قىلدى. كېيىنكى يىلى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىنىڭ 90% ى يولغا قويغان «ئۈچ ھۆددە» ياكى «ئىككى ھۆددە» مەسئۇلىيەت تۈزۈمىدە ساقلانغان يېتەرسىزلىكلەر كۆزدە تۇتۇلۇپ، «مەھسۇلاتقا قاراپ ئىشنى بېكىتىش» تۈزۈمى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. كۆزلۈك تېرىلغۇ مەزگىلىدە «مەھسۇلاتقا قاراپ ئىشنى بېكىتىش» پرىنسىپى بويىچە ئىشنى، مەھسۇلاتنى ھۆددىگە بېرىش شەكلى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ۋىلايەتلىك پارتكوم «ۋىلايەت بويىچە يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىدا «مەھسۇلاتقا قاراپ ھەق ھېسابلاش، چارىسىنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇش توغرىسىدا يوليورۇق» چىقاردى، ئۇنىڭدا «مەھسۇلاتقا قاراپ ھەق ھېسابلاشنىڭ كونكرېت قەدەم - باسقۇچلىرى ۋە ئۇسۇللىرى» بەلگىلەندى. شۇ مەزگىلدە خەلق گۇڭشىلىرى ئىشنى، مەھسۇلاتنى، تەننەرخنى ھۆددىگە بېرىشتىن ئىبارەت ئۇچنى ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى ئاساسىدىكى ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇردى. ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەتىرەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرەتلىرىگە قارىتا «ئۇچنى ھۆددىگە بېرىش، بىرنى مۇكاپاتلاش»، «تۆتنى مۇقىملاشتۇرۇش» تۈزۈمىنى يولغا قويدى. ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەتىرەتلىرى ئەمگەك كۆچى، يەر، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرەتلىرىنىڭ ئىشلىتىشىگە مۇقىملاشتۇرۇپ بەردى، ئۇلار تىزىملاپ رويخەتكە ئالدى، ئىختىيارىي ئىشلىتىشكە يول قويىدى. ماسلاشتۇرغان چاغدا، ئۇزۇن ئىختىيار قىلىش، ئۇزۇنا ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپى بويىچە ئىش كۆردى. ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرەتلىرى مەشغۇلات گۇرۇپپىلىرىغا قارىتا نورمىلىق باشقۇرۇش ۋە ئىشنى كىچىك دائىرىدە ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. مەشغۇلات گۇرۇپپىلىرى كوپېراتىپ ئەزالىرىغا قارىتا ئىشنى باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ ئەمگەك ھەققىنى «ئەمگەك نومۇرلىرىنى خاتىرىلەش دەپتىرى» ۋە «كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ ئەمگەك نومۇرى قوللانمىسى»غا ۋاقتىدا خاتىرىلەپ تۇردى. ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرەتلىرى مالىيە كىرىم - چىقىمى، ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى، ئەمگەك نومۇرلىرىنى قەرەللىك ئېلان قىلىپ،

گۈڭشي ئەزالىرىنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلدى.

ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزي كومىتېتىنىڭ 1978 - يىلدىكى 3 - ئومۇمي يىغىنىدىن كېيىن، ۋىلايەت ئەمگەك كۆچى، زىرائەت تېرىلىدىغان يەر، ئوغۇت، مەھسۇلات مىقدارى، نوموزنى بېكىتىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرسا مۇكاپاتلاش، مەھسۇلات كېمىيىپ كەتسە جازالاشتىن ئىبارەت «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» چارىسىنى مەھسۇلاتنى مەشغۇلات گۇرۇپپىلىرىغا ھۆددىگە بېرىش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى. مەشغۇلات گۇرۇپپىلىرى مۇقىملاشتۇرۇلۇپ، «مەھسۇلاتقا قاراپ ئىشنى بېكىتىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلارنى مۇكاپاتلاش» تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتلىرىنىڭ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرىنى يەنىلا ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى بىر تۈتاش باشقۇردى، مۇڭاپىق تەقسىم قىلدى؛ ئۇرۇقلۇق، سۇنى بىر تۈتاش تەقسىم قىلدى، ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش راسخوتلىرىنى بىر تۈتاش باشقۇردى.

1981 - يىل 4 - ئايدا ۋىلايەت بويىچە 11 مىڭ 768 ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتىدە ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئۇنىڭ شەكلى ئاساسي جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك 9 خىل بولدى: (1) ئۈزۈقلۇق ئاشلىق ئېتىزىغا مەسئۇلىيەت ئېتىزىنى قوشۇش ئاساسىدىكى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى؛ بۇ تۈزۈمنى يولغا قويغان ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى 3822 بولۇپ، ئەترەت ئومۇمي سانىنىڭ %32.5نى ئىگىلىدى؛ (2) مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى، بۇ تۈزۈمنى يولغا قويغان ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى 663 بولۇپ، ئەترەت ئومۇمي سانىنىڭ %5.6نى ئىگىلىدى؛ (3) ئىشنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى؛ بۇ تۈزۈمنى يولغا قويغان ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتلىرى 2002 بولۇپ، ئەترەت ئومۇمي سانىنىڭ %17نى ئىگىلىدى؛ (4) بىر تۈتاش ئىگىلىك باشقۇرۇش، مەھسۇلاتنى ئەمگەككە باغلاش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى؛ بۇ تۈزۈمنى يولغا قويغان ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى 868 بولۇپ، ئەترەت ئومۇمي سانىنىڭ %7.4نى ئىگىلىدى؛ (5) ئىشنى گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى؛ بۇ تۈزۈمنى يولغا قويغان ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى 1391 بولۇپ، ئەترەت ئومۇمي سانىنىڭ %11.8نى ئىگىلىدى؛ (6) «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش»، مەھسۇلاتنى گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى؛ بۇ تۈزۈمنى يولغا قويغان ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى 813 بولۇپ، ئەترەت ئومۇمي سانىنىڭ %6.9نى ئىگىلىدى؛ (7) نورمىلىق باشقۇرۇش، ئىشنى كىچىك بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى؛ بۇ تۈزۈمنى يولغا قويغان ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى 1183 بولۇپ، ئەترەت ئومۇمي سانىنىڭ %10.1نى ئىگىلىدى. (8) كەسپي ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى؛ بۇ تۈزۈمنى يولغا قويغان ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى 26 بولۇپ، ئومۇمي سانىنىڭ %0.2نى ئىگىلىدى؛ (9) چارۋىچىلىقتا ئاساسي ھېسابات بىرلىكى بولغان 64 ئورۇندا چارۋا پادىسىنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بۇ ئومۇمي سانىنىڭ %0.5نى ئىگىلىدى. باشقىلار 936 بولۇپ، ئومۇمي سانىنىڭ %7.9نى ئىگىلىدى.

1983 - يىلى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى نۆۋەتتىدا سىناق قىلىش ئارقىلىق، ناھىيە مىقياسىدا چارۋىچىلىقنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويدى. كونكرېت ئۇسۇلى مۇنداق بولدى: چارۋىلارنى نوپۇس ياكى ئەمگەك كۆچى نىسبىتى بويىچە ئائىلىلەرنىڭ بېقىشىغا بەردى، ئوتلاقلارنى چارۋىلارغا ئوتتۇرىچە توغرا كېلىش مىقدارى بويىچە چارۋا بىلەن بىللە ئائىلىلەرگە بەردى؛ تېرىلغۇ يەرلەرنى نوپۇسقا ئوتتۇرىچە توغرا كېلىش مىقدارى ياكى نوپۇس بىلەن ئەمگەك كۆچىنىڭ نىسبىتى بويىچە ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بەردى. ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتلىرى گۈڭشي ئەزالىرىغا قارىتا چوڭ ھۆددىنى يولغا قويدى. يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى، چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى تاپشۇرۇش - سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسى، يەم-خەشەك تاپشۇرۇش - سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسى، جامائەت جۇغلانمىسى ۋە تۇرلۇك پىرسەنتلەرنى قالدۇرۇش ۋەزىپىسىنى ھۆددىگە بەردى، ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتلىرى چارۋىلارنىڭ نەسلىنى بىر تۈتاش ياخشىلاش، ئوت-

چۆپلەرنى بىر تۈتاش تۈستۇرۇش، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە تۈگىتىشنى بىر تۈتاش قىلىش، ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇپ، چارۋىلارنى ساقلاپ قېلىش ئىشىنى بىر تۈتاش ئېلىپ بېرىش، سۈ ئېلىكتر ئەسلىھەلىرىنى بىر تۈتاش ئىشلىتىشتىن ئىبارەت «بەشنى بىر تۈتاش قىلىش»نى يولغا قويدى.

1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى پەيدىنپەي مۇقىملاشتى.

§ 4 . مالىيە باشقۇرۇش

1. مالىيە تۈزۈلمىسى

يېزىلاردىكى ھەمكارلىق ئىقتىسادىي تەشكىلاتلىرىنىڭ مالىيە باشقۇرۇشى يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە باشلاندى، شۇ چاغدا ئومۇمەن كوپېراتىپنىڭ بارلىق ئىچكى مالىيە چىقىملىرى ۋە مەبلەغنىڭ ئىشلىتىلىشى دېموكراتىك يول بىلەن مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق قارار قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى يىللىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى تۈزگەندە مالىيە پىلانىنى تۈزۈپ، كوپېراتىپ ئەزالىرى چوڭ يىغىنى ياكى كوپېراتىپ ئەزالىرى قۇرۇلتىيىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشىغا سۇنۇش تەلەپ قىلىندى.

1958 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ھەر قايسى گۈڭشىلاردا مالىيە رەھبەرلىك ئاپپاراتى قۇرۇلدى. چوڭ ئەترەتلەرنىڭ بوغالتىر، كاسسىر، ئامبارچى، ئاشخانا بوغالتىرى قاتارلىق مالىيە خادىملىرىدىن 17 مىڭدىن ئارتۇق كىشى تەربىيىلەندى.

1960 - يىل 4 - ئايدىن باشلاپ گۈڭشىلار «ئون كۈندە بىر قېتىم ھېساب بوغۇش، بىرىنچى كۈنى تامغا چاپلاش، ئىككىنچى كۈنى باھالاپ سېلىشتۇرۇش، ئۈچىنچى كۈنى خۇلاسىلەش» ، ھەر 10 كۈندە 4 كۈننى تۇتۇش، ھەر ئايدا 12 كۈننى تۇتۇشتىن ئىبارەت مالىيە تۈزۈمىنى ئىزچىللاشتۇردى. ۋىلايەت بويىچە ھەر قايسى گۈڭشىلارنىڭ مالىيە تۈزۈمى بىر قەدەر مۇكەممەل، ھېسابات دەپتەرلىرى تولۇق بولدى، گۈڭشى ئەزالىرىغا مالىيە كىرىم - چىقىم ئەھۋالىنى قەرەللىك ئېلان قىلىپ تۇرىدىغان بىرىنچى خىلدىكى ئەترەت (ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى، تۇغۇندىسۇ ئوخشاش) يىل بېشىدىكى 42.5% 56.2%كە يەتتى؛ ئىككىنچى خىلدىكى ئەترەت يېلىنىڭ بېشىدا ۋە ئاخىرىدا بىردەك 31%نى ئىگىلىدى؛ مالىيە ھېسابات دەپتىرى تولۇقسىز، كىرىم - چىقىم ئىشلىرى قالايمىقان، بۇزۇپ چېچىپ، ئىسراپ قىلىش ئەھۋالى بىر قەدەر ئېغىر بولغان ئۈچىنچى خىلدىكى ئەترەت يىل بېشىدىكى 26.5% تىن ئازىيىپ 12.8%گە چۈشتى.

1962 - يىل 2 - ئاينىڭ 13 - كۈنى مەركەزنىڭ [1962] 49 - نومۇرلۇق ھۆججىتى — «يېزا خەلق گۈڭشىلىرىنىڭ ئاساسىي ھېسابات بىرلىكىنى ئۈزگەرتىش مەسىلىسى توغرىسىدا يولىيورۇق»نىڭ روھىغا ئاساسەن، ئاساسىي ھېسابات بىرلىكىنى چوڭ ئەترەتتىن ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە چۈشۈرۈش، گۈڭشىنىڭ مالىيە خىزمىتىنى باشقۇرىدىغان ئاپپارات قۇرۇش، مەخسۇس كادىر ۋە گۈڭشى بوغالتىر تەربىيىلىرىنى سەپلەش قارار قىلىندى. ۋىلايەتتە ۋاقتىنچە مەخسۇس كادىردىن 2 — 3ى سەپلەندى، ناھىيە (شەھەر) لەردە سەپلەش قارار قىلىندى. گۈڭشىلاردا بىردىن بوغالتىر تەربىيىچىسى سەپلەندى. 60 - يىللارنىڭ بىردىن 2 گىچە كىشى سەپلەندى، گۈڭشىلىرىدا خەلق گۈڭشىلىرى ياكى باشقۇرۇش رايونلىرى بىرلىك قىلىنىپ ئونتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىدە يېزىلاردا خەلق گۈڭشىلىرى ياكى باشقۇرۇش رايونلىرى بىرلىك قىلىنىپ مەركەزلىك ھالدا ھېسابات تۈرغۇزۇش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا مالىيە باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش، مالىيە ھېساباتنى، ماددىي ئەشيالارنى، نەق پۇلنى،

نومۇرنى ئېنىقلاشنى بارلىق ھېسابات بىرلىكلىرىنىڭ بىر تۈرلۈك دائىملىق تۈزۈمگە ئايلاندۇرۇش تەكىتلەندى.

1983 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە مەمۇرىي مەھكىمە يېزا ئىگىلىك باشقارمىسى پارتكۇر ۋىپىسىنىڭ «گۈڭشي، ئەترەتلەرنىڭ مالىيىسىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ ياخشى ئىشلەش توغرىسىدىكى دوكلات»نىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەلەپكە ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى، ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرى، گۈڭشىلارنىڭ بىر تۈتاش ئىگىلىك باشقۇرۇش دائىرىسىدىكى خىزمەتلىرى (گۈڭشي - ئەترەت كارخانىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) داۋاملىق ياخشى ئىشلەندى، دېھقان ئائىلىلىرى، كەسپىي ئائىلىلەر (نۆۋەتلىق ئائىلىلەر) ۋە بىرلەشمە گەۋدىلەرگە ھۆددىگە بېرىش خىزمىتى ياخشى ئىشلەندى. ھېسابات دائىرىسى جەھەتتە، ئىلگىرى يالغۇز ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى بويىچىلا ھېسابات قىلىش ئائىلە، گۇرۇپپا، ئەترەت، گۈڭشي - ئەترەت كارخانىسى، يېڭى بىرلەشمە گەۋدە قاتارلىقلار بويىچە كۆپ شەكىللىك، كۆپ قاتلاملىق ھېسابات قىلىشقا ئۆزگەرتىلدى؛ ئىلگىرى نوقۇل يېزا ئىگىلىك ھېسابىتى يېزا ئىگىلىك، سانائەت، سودا كەسىپلىرىنىڭ ھېساباتىغا ئۆزگەرتىلدى. ھېسابات قىلىش جەھەتتە، ئىلگىرىكى بوغالتىرلىق ھېسابانىنى ئاساس قىلىش ئۇسۇلى ئۆزگەرتىلىپ، بوغالتىرلىق ھېسابىتى، ستاتىستىكا ھېسابىتى ۋە كەسىپى ھېسابانىنى بىرلەشتۈرۈش، ھېساب ئىچىدىكى ھېسابات بىلەن ھېساب سىرتىدىكى ھېسابانىنى تەڭ قىلىش ئاساسىدىكى ئۇنىۋېرسال ھېسابات يولغا قويۇلدى. ھېساب خاتىرىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە بوغالتىرلارنىڭ ھەم كىرىم - چىقىم بويىچە ھېساب خاتىرىلەش ئۇسۇلىنى بىلىدىغان، ھەم دېبىت - كرېدىت ۋە كۆپىيىش - ئازىيىش بويىچە ھېساب خاتىرىلەش ئۇسۇلى قاتارلىق كۆپ خىل ھېساب خاتىرىلەش ئۇسۇلى بىلىدىغان بولۇشى تەلەپ قىلىنىدى. كوللېكتىپنىڭ مەبلىغىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، مەبلەغنىڭ ئىشلىتىش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، 1985- يىلى ۋىلايەت يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى باشلۇۋەتتى، ناھىيە ۋە يېزىلاردا يېزا ھەمكارلىق ئىگىلىك باشقۇرۇش - مۇلازىمەت پونكىتلىرى ئومۇمىيۈزلۈك قۇرۇلدى. شۇ يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، ۋىلايەت بويىچە يېزا (بازار)لاردىكى ئىگىلىك باشقۇرۇش - مۇلازىمەت پونكىتلىرى كوللېكتىپ مەبلىغىنى مەركەزلەشتۈرۈپ بىر تۈتاش باشقۇرغان 7 ناھىيە، 76 يېزا (بازار) بىر تۈتاش باشقۇرغان كوللېكتىپ مەبلەغ ئومۇمىي سوممىسى 42 مىليون 185 مىڭ 600 يۈەنگە، بۇنىڭ ئىچىدە نەق پۇل ۋە ئامانەت پۇل 21 مىليون 75 مىڭ 300 يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلىغا بارغاندا يېزىلاردىكى ئىگىلىك باشقۇرۇش مۇلازىمەت پونكىتلىرى بىر تۈتاش باشقۇرغان مەبلەغ بىر تاز ئاشتى.

2. مالىيىنى ئېنىقلاش ۋە تەرتىپكە سېلىش

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە جايلاردىن مۇنۇلارنى تەلەپ قىلدى: جايلار ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى كۈچەيتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش خىزمىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش خادىملىرىنى تەربىيىلەپ، كوللېكتىپنىڭ مال - مۈلكىنى ئېنىقلاپ، رويخەتكە ئېلىپ تىزىملاپ، بىرمۇ بىر دېرىكىنى ئېلىشى لازىم. ئومۇمەن ئىشلەتكۈچى ئائىلىلەرگە مۇقىملاشتۇرۇپ بېرىلگەنلەرنى بولسا، ئىشلەتكۈچىلەرگە ئىمزا قويدۇرۇپ ھېساباتقا كىرگۈزۈش لازىم. تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرى باھاغا سۈندۇرۇلۇپ گۈڭشي ئەزالىرىغا تەقسىملۇق قىلىنغان بولسا، پۇلىنى ئۆز قەرىلىدە تۇتۇۋېلىش لازىم؛ ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى يىللاردىن بۇيان سۈرەپ كېلىۋاتقان يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلىنى ۋە دېھقانلارغا ئارتۇق چىقىم قىلىنغان پۇل، قۇرۇق ھۆججەت بېرىلگەن پۇللارنى بىر بىرلەپ ئېنىقلاپ، يىلمۇ يىل قايتۇرۇش لازىم. كوللېكتىپ نېمى قالدۇرغان گۈڭشي ئەزالىرىنىڭ پۇل - مالىلىرى ھەققىدە مۇددەتكە بۆلۈپ قايتۇرۇش چارىسىنى كېلىشىپ بەلگىلەپ، گۈڭشي ئەزالىرىغا ئېلان قىلىش لازىم. مالىيىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش لازىم. قەشقەر كونا شەھەر، يېڭىسار، يوپۇغا، يەكەن،

قاغلىق، مەكىت، قەشقەر شەھىرىدىن ئىبارەت 7 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، گۈڭشې ۋە چوڭ ئەترەت كادىرىدىن 821 ى ئاجرىشىپ، 2775 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ مالىيىسى تەرتىپكە سېلىنغان. تۈرلۈك ئىقتىسادىي مەسىلىسى بار كىشىلەردىن 2986 سى ئېنىقلاپ چىقىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشې كادىرى 45، چوڭ ئەترەت كادىرى 705، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى كادىرى 1505، گۈڭشې ئەزاسى 731. خىيانەت قىلغان، ئوغرىلىغان، كۆپ يەپ كۆپ ئىگىلىۋالغان، قەرز ئېلىۋالغان ۋە كەم چىققان ئەرسە-كېرەكلەرنىڭ قىممىتى 571 مىڭ 434 يۈەن بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە نەق پۇل 286 مىڭ 723 يۈەن، ئاشلىق 747 مىڭ 471.5 كىلوگرام، پاختا 523.5 كىلوگرام، ياغلىق دان 14 مىڭ 11 كىلوگرام، ياغ 800 كىلوگرام، چارۋا 1382 تۇياق، باشقا مال مۈلۈكنىڭ قىممىتى 47 مىڭ 931 يۈەن. قايتۇرۇۋېلىنغان مال-مۈلۈكنى باھاغا سۈندۈرغاندا 286 مىڭ 393 يۈەنگە يېتىدۇ.

1984 - يىلى ئاپتونوم رايونىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ بۆلۈكى بويىچە مالىيىنى تەرتىپكە سېلىش، تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش گۇرۇپپىسىنىڭ ئارىلاپ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدا، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ گۈڭشې - ئەترەت مالىيىسىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتى لايىقەتلىك بولدى، ۋىلايەتكە «گۈڭشې - ئەترەت مالىيىسىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتا لايىقەتلىك» دېگەن لەۋھە بېرىلدى. 1986 - يىلى كوللېكتىپنىڭ مەبلىغىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى كونكرېت تەلەپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى: ھەر قايسى يېزا (بازار) لار ھەر قايسى كەنتلەرنىڭ، كەنت ئاھالە گۇرۇپپىلىرىنىڭ مەبلىغىنى ۋە بانكىدىكى ئامانەت پۇلىنى ياخشى باشقۇرۇشى، كوللېكتىپنىڭ مال - مۈلكىنى ياخشى باشقۇرۇشى، ئارتۇق چىقىم قەرز پۇلى جۇملىدىن چارۋىلار باھاغا سۈندۈرۈلۈپ ئاساسلىقىرىگە بېرىلگەندىن كېيىنكى قەرز پۇل، ھۆددىگەرلىك توختاتمىدا نەقلەشمىگەن پۇل ۋە چوڭ ھۆددىدىن كېيىنكى شەخسىي قەرز پۇلىنى ئۆز قەرەلىدە قايتۇرۇۋېلىش، باشقا ھەقدارلىق، قەرزدارلىق ئىشلىرىنى ئېنىقلاپ، راسچوت قىلىش، قەرەللىك تەپتىشلەش، باشقۇرۇش مالىسىغىنى ئاشۇرۇش لازىم.

3. قەرز پۇلىنى ئېنىقلاش

1979 - يىلى گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ ئارتۇق چىقىم قەرز پۇلى مەسىلىسى توغرىسىدا ۋىلايەت يېزا ئىقتىسادىي سۆھبەت يىغىنى چاقىرىپ، مۇنۇلارنى تەلەپ قىلدى: ھەر دەرىجىلىك كادىرلار قاتلاممۇ قاتلام باشلامچى بولۇپ، قەرز پۇلىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن قايتۇرۇشى لازىم. ھەر يىلى ئالدىن تەقسىمات قىلغاندا بىر قېتىم، يىل ئاخىرىدىكى تەقسىماتنى راسچوت قىلىشنىڭ ئالدى - كەينىدە بىر قېتىم چىڭ تۇتۇپ، مەركەزلىك ھالدا يىغۇۋېلىش لازىم. دۆلەت كادىرلىرى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يېزىلاردىكى ئائىلە تاۋابىئاتلىرى كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە ئاكتىپ قاتنىشىشى، ئوزۇقلۇق ئاشلىقى يېتىشمىسە ئاۋۋال نەق پۇل تاپشۇرۇپ، ئاندىن ئاشلىق ئېلىشى، نېسى قالدۇرماسلىقى لازىم.

1982 - يىل 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ۋىلايەت خەلق گۈڭشېلىرىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش يىغىنىنى چاقىرىپ، ھەر قايسى ناھىيە (شەھەر) لەردە ئارتۇق چىقىم قەرز پۇلىنى يىغۇۋېلىش خىزمىتىگە مەخسۇس مەسئۇل بەنزە قۇرۇشى، بۇ بەنزىنىڭ ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىدە ئىش ئېلىپ بېرىشىنى قارار قىلدى. يىغىندا ئاساسەن تۆۋەندىكى چارىلەرنى قوللىنىش بەلگىلەندى: ناھىيە، گۈڭشې ئەترەت كادىرلىرى قەرز پۇلىنى باشلامچىلىق بىلەن قايتۇرۇش، ئىدارە - ئورگانلار زىچ ماسلىشىپ، بەلگىلەنگەن قەرەل ئېچىدە ئىش ھەققىدىن پەيدىنپەي تۇتۇپ قېلىش. قەرەلى ئۇتۇپ كېتىپ قايتۇرمىسا، بانكىنىڭ ئۆسۈم نىسبىتى بويىچە ئۆسۈمىنى قوشۇپ قايتۇرۇۋېلىش. گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ قەرز پۇلىنى ئېنىقلىغاندا، ئەترەت گۈڭشې ئەزالىرىغا قەرز بولۇپ قالغان پۇلىنى شۇ ئەزانىڭ قەرزىنىڭ ئورنىغا تۇتۇال قېلىش. قەرزدار ئۇلۇپ كەتكەنلىكى، سىرتقا كۆچۈپ كېتىپ دېرىكىنى ئالغىلى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، قەرزنى قايتۇرۇۋېلىش مۇمكىن بولمىسا،

ئامىنىڭ دېموكراتىك مۇزاكىرىسىدىن ئۆتكۈزۈپ، گۈڭشېنىڭ تەستىقى بىلەن قەرزنى كۆتۈرۈۋېتىش. كۆتۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، ھېسابتىن ئۆچۈرۈۋەتمەي، قەرزدارنىڭ دېرىكى بايقالغاندا قەرزنى داۋاملىق سۈيلەش، قەرز قايتۇرۇشنى رەت قىلغانلاردىن قىلمىشى ئېغىرلىرىغا تېگىشلىك جازا بېرىش.

1984 - يىلى ھەر قايسى ناھىيە (شەھەر) لەردىن ئالاقىدار خادىملارنى ئويۇشتۇرۇپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ ئارتۇق چىقىم قەرز پۈلىنىڭ كۆپىيىش سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلىش، تەدبىر قوللىنىپ، ئارتۇق چىقىم قەرز پۈلى مەسلىسىنى مۇمكىنقەدەر تېز ھەل قىلىش تەلەپ قىلىندى. 1984-يىلى گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ ئارتۇق چىقىم قەرز پۈلى ئالدىنقى يىلدىكىدىن 14.82% ئېشىپ، 36 مىليون 549 مىڭ يۈەنگە يەتتى، قەرزدار ئائىلە 17.84% كۆپەيىپ، 229 مىڭ 128 كە يېتىپ، ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ 49.57%نى ئىگىلىدى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر ئائىلىگە 159 يۈەندىن توغرا كەلدى، ئارتۇق چىقىم قەرز پۈلى ئازايغانلىرى پەقەت 3 ناھىيە بولدى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ 13.32%، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ 13.29%، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ 6.74% ئازايدى، قالغان ناھىيىلەرنىڭ قەرز پۈلى ئازايماي كۆپەيىپ كەتتى. بىر قەدەر كۆپرەك ئاشقان ناھىيىلەردىن پوسكام، يەكەن ناھىيىلىرى بار، پوسكامنىڭ 19.139% ئېشىپ، 1 مىليون 396 مىڭ 100 يۈەندىن 3 مىليون 199 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى، يەكەنىڭ 28.74% ئېشىپ، 2 مىليون 610 مىڭ 300 يۈەندىن 4 مىليون 549 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى.

1987 - يىلى يەكەن ناھىيىسى ئونۇملۇك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، قەرز قايتۇرۇۋېلىشنى چىڭ تۇتۇپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجە ھاسىل قىلدى. ناھىيە بويىچە جەمئىي قايتۇرۇۋېلىنغان قەرز پۇل 19 مىليون 433 مىڭ 900 يۈەنگە يېتىپ، قايتۇرۇۋېلىشقا تېگىشلىك پۇلنىڭ 84.5%نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1986 - يىلىدىن ئىلگىرىكى قەرز پۇلدىن 4 مىليون 512 مىڭ 200 يۈەن قايتۇرۇۋېلىندى، بۇ يىللىق قايتۇرۇۋېلىش پىلانىنىڭ 80.4%نى ئىگىلىدى؛ 1987 - يىلى نەقلەشتۇرۇشكە تېگىشلىك تۇرلۇك توختام پۇلىدىن 4 مىليون 911 مىڭ 700 يۈەن پۇل قايتۇرۇۋالدى، بۇ نەقلىشىشكە تېگىشلىك توختام پۇلىنىڭ 88.7%نى ئىگىلىدى. ناھىيە بويىچە بانكىغا ئامانەت قويۇلغان مەبلەغ 8 مىليون 720 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئۇچۇن مەبلەغ جۇغلاندى. باشقا ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ قەرز پۇلنى قايتۇرۇۋېلىش خىزمىتىدە ياخشىلىنىش بولسىمۇ ۋەزىيەت يەنىلا ئېغىر بولدى.

1989 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە كوللېكتىپ مەبلىغىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 264 مىليون 139 مىڭ 100 يۈەن بولدى، دۆلەت كادىرلىرى، دېھقانلارنىڭ گەدىنىدىكى قەرز پۇل 113 مىليون 633 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئومۇمىي سانىنىڭ 43.3%نى ئىگىلىدى، بۇ 1989 - يىلىدىكى ۋىلايەت بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي سېلىنمىسىنىڭ 26%نى ئىگىلىدى. شۇڭا، ۋىلايەت كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ، قەرز پۇلنى قايتۇرۇۋېلىشنى قارار قىلدى ۋە مۇنۇلارنى بەلگىلىدى: بىرىنچى، مەمۇرىي ۋاستىلار ئارقىلىق كوللېكتىپنىڭ مەبلىغىنى باشقۇرۇشقا ئارىلىشىشقا، دېھقانلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇقىغا دەخلى تەرۇز يەتكۈزۈشكە يول قويۇلمايدۇ، «يۆتكەلگەن، باشقا ئىشقا ئىشلىتىۋېلىنغان، ئىگىلىۋېلىنغان» مەبلەغلەرنىڭ يىغۇۋېلىشقا تېگىشلىك ئۆسۈمىنى ئۆز ۋاقتىدا يىغۇۋېلىش كېرەك ھەمدە ئېنىقلاش، تەرتىپكە سېلىش نەتىجىسىنى دېھقانلارغا ئېلان قىلىش لازىم، ئىككىنچى، پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار، دۆلەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، ئۇلارنى قەرز قايتۇرۇشقا سۈيلەش كېرەك؛ ئۈچىنچى، قەرز قايتۇرۇش پىلانى تۈزۈپ چىقىش، قايتۇرۇش ئىقتىدارى يوق، ئەمما ئارتۇق ئەمگەك كۈچى بار دېھقان ئائىلىلىرىگە قارىتا، ئىشلەپ بېرىش ئارقىلىق قەرز قايتۇرۇش چارىسىنى قوللىنىپ، قەرز قىلىنغان مەبلەغنى مەددىي ئەمگەك جۇغلانمىسىغا ئايلاندۇرۇش لازىم؛ تۆتىنچى، ھاللىق ئائىلىلەر ئىگىلىۋالغان كوللېكتىپنىڭ مەبلىغىنى قايتۇرۇشنى رەت قىلسا، قەرز پۇلنى ئۆسۈمى بىلەن قوشۇپ ئېلىش چارىسىنى قوللىنىپ يىغۇۋېلىش لازىم.

§ 5 . ھېسابات، تەقسىمات

1. ھېسابات

دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەننەرخ ھېساباتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى 1980 - يىلى باشلاندى، شۇ چاغدا يەكەن ناھىيىسىنىڭ مىشا گۇڭشې 15 - چوڭ ئىتر•ت 4 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى سىناق نۇقتىسى قىلىپ بېكىتىلدى. نۇقتىدا سىناق قىلىش خىراجىتىنى دېھقانچىلىق نازارىتى ئاجرىتىپ بەردى، ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق ئىدارىسى ۋە ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى بىردىن كەسپىي كادىرنى سىناق قىلىشقا مەسئۇل قىلىپ بېكىتتى. چوڭ ئىتر•تنىڭ بوغالتىرى تۇرلەرنى كۇندىلىك تەننەرخ ھېسابات د•پتىرىگە خاتىرلەش ۋە ئەھۋال يىغىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ بوغالتىرى ئۇلاغ كۇچى مەشغۇلاتى، ماشىنا مەشغۇلاتىغا كېتىدىغان گۇڭ ۋە خىراجەت چىقىمىنى خاتىرلەشكە مەسئۇل ئامبارچى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى چىقىمىنى خاتىرلەشكە مەسئۇل بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە يەكەن، قاغىلىق، مەكىت ناھىيىلىرىدە بىردىن ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى تاللىنىپ، بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەز قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ تەننەرخ ھېساباتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى ئىشلەندى، شارائىتى بار باشقا ناھىيىلەرمۇ نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى.

1984 - يىلى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك باشقارمىسىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش بۆلۈمى بىلەن قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى سەمەن گۇڭشېسى 10 - چوڭ ئىتر•ت، 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەننەرخ ھېساباتىنى سىناق قىلىش خىزمىتىنى ئېلىپ باردى، ئاساسلىقى بۇغداي، ساماق قاتارلىقلار ھېسابات ئوبيېكتى قىلىندى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ بوغالتىرى تەننەرخ ھېسابات تۇرلىرىنى خاتىرلەش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. ۋىلايەتتىن چۈشكەن تەننەرخ ھېساباتىغا مەسئۇل كەسپىي كادىرنىڭ يېتەكچىلىكىدە، تەننەرخنى تۇرگە ئايرىش، جەملەش، تەھلىل قىلىش ۋە تەتبىقلاش خىزمىتى ئىشلەندى. نۇقتىدا سىناق قىلىش ئارقىلىق پۈتكۈل ۋىلايەتلىك خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىندى.

2 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا تەننەرخ ھېسابات تۇرلىرى ۋە ئوبيېكتلىرىنى كېڭەيتىش ئۇچۇن، ۋىلايەت يېزا ھەمكارلىق ئىگىلىكى بوغالتىر تەربىيىچىلىرى ۋە كۆپ خىل ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى تەننەرخ ھېساباتى كۇرسى ئاچتى، ئۇگىنىشكە كۆپ خىل ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بويىچە تەننەرخ ھېساباتى خىزمىتىنى قانات يايدۇرغان قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، قاغىلىق، مارالبېشى، تاشقورغان ناھىيىلىرى ۋە قەشقەر شەھىرىدىكى يېزا ئىقتىسادىي كادىرلىرى قاتناشتى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى 174 تىن 187 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 177 سى دېھقانچىلىق قىلىنغان ئورۇن 1984 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى 174 تىن 187 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 177 سى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بويىچە تەننەرخ ھېساباتى نۇقتىسى قىلىندى، 10ى كۆپ خىل ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بويىچە تەننەرخ ھېساباتى نۇقتىسى قىلىندى، يېزا دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بويىچە تەننەرخ ھېساباتى قىلىنغان ئائىلە 1714، كۆپ خىل ئىگىلىك بويىچە تەننەرخ ھېساباتى قىلىنغان ئائىلە 26 بولدى. ۋىلايەت بويىچە تەننەرخ ھېسابات ئوبيېكتى جەمئىي 16 خىل بولدى، ئۇلار: بۇغداي، كۆممىقوناق، شال، كېۋەز، پۇرچاق، ساماق، خاسىاق، ئۇرۇق، ئالما، ئۈزۈم، ياڭاق، توخۇ، قوي، كالا، سۈتتىن ئىبارەت.

1986 - يىلى جايلار ئالدىنقى يىللىق تەننەرخ ھېساباتىدا بىرلىك مەھسۇلات تۇڭ•ن بولۇش، چىقىم كۆپ بولۇش مەسلىسىنىڭ ساقلانغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، تەننەرخ ھېساباتىنى د•پتىرگە كۇندىلىك خاتىرلەش خىزمىتىنى داۋاملىق ياخشى ئىشلەش بىلەن بىللە، ھېسابات ماتېرىياللىرىنى يىغىنچاقلاش، تەھلىل قىلىش، يۇقىرىغا يوللاش ۋە نەتىجىلەرنى تەتبىقلاش خىزمەتلىرىنى ئىشلەپ، ھېسابات نۇقتىلىرىغا ۋە دېھقان ئائىلىلىرىگە

پېتەكچىلىك قىلدى. يۇقىرى چوڭۇرۇپ بەرگەن ئىشلەپچىقىرىش پىلانىغا ۋە بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ ھەر قايسى ئامىللىرىنى مۇۋاپىق تەڭشەپ، ئىشلەپچىقىرىشنى پائال راۋاجلاندۇرۇپ، ئاز سېلىنما بىلەن كۆپ ھوسۇل ئېلىش مەقسىتىگە يەتتى. ھېسابات نۇقتىلىرى ۋە ھېسابات ئائىلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىملاشتۇرۇش ئاساسىدا، ئايرىملىرىنى تەڭشەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، كۆپ خىل ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى (ئەنجۈر، ئانار، پىلە غوزىسى، بادام، ماتا) تەننەرخ ھېسابات نۇقتىلىرىنى كېڭەيتتى، بۇغداي، كۆمىسقوناق، شال، كېۋەزنىڭ ئومۇمىي تەننەرخىنى ئالدىنقى يىلدىكىدىن 7% چۈشۈردى، پايدا نىسبىتىنى 8% ئاشۇردى.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك (شەھەرلىك) يېزا ئىقتىسادىي تارماقلىرى نۇقتا تاللاش، مەخسۇس ئادەمنى مەسئۇل قىلىپ بېكىتىش، كەسپىي خادىملارنى تەربىيىلەش، تەكشۈرۈش، ھەيدەكچىلىك قىلىش، مەلۇمات جەدۋەللىرىنى جەملەپ، خۇلاسىلەپ تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، تەننەرخ ھېسابات نۇقتىلىرى ۋە تەننەرخ ھېسابات ئائىلىلىرىگە پېتەكچىلىك قىلدى، يارىملىق، ئىلغار دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكىسىنى قوللىنىپ، پەن - تېخنىكا تەركىبىنى ئاشۇرۇپ، تۈجۈپلىك ئىگىلىكنى يولغا قويۇپ، بىرلىك مەھسۇلات تەننەرخىنى تۆۋەنلەتتى، مەھسۇلات مىقدارى ۋە كىرىمىنى ئاشۇردى.

2. تەقسىمات

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش - ئىگىلىك باشقۇرۇش دارامىتىنىڭ تەقسىماتىدا تۈپ ئۆزگىرىش بولدى. 1950 - يىلى ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى دېھقانلار تاپشۇرىدىغان باجنى ئىسلاھ قىلدى، «بايلارنىڭكىنى كۆپەيتىش، كەمبەغەللەرنىڭكىنى ئازايتىش، ئوتتۇرىدىكىلەرنىڭكىنى مىدىرلاتماسلىق» تىن ئىبارەت غەللە - پاراق تۈزۈمىنى تۈزۈپ چىقتى، پومېشچىك، باي دېھقان، ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ دارامەت تەقسىماتىنى ئېنىق بەلگىلىدى. ئوخشاش بولمىغان نىسبەتتە ئۆلارنىڭ كىرىمىنى غەزىنىلەشتۈردى، ئوخشاش بولمىغان تەبىقە، سىنىپلارنىڭ دارامەت تەقسىماتىنى تەڭشىدى.

50 - يىللارنىڭ بېشىدا قەشقەر ۋىلايىتى، يەكەن ۋىلايىتىدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەتلەر مەركەزنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ باردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىختىيار قىلىش، ئۆز ئارا مەنپەئەت يەنكۆزۈش ئاساسىدا، دېھقانلارنى تەشكىللىنىپ ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىنى قۇرۇشقا چاقىردى. ئىشلەپچىقىرىش - ئىگىلىك باشقۇرۇش دارامىتىنىڭ تەقسىماتىدا يېڭى ئۆزگىرىشلەر بولدى. باشتا، ئومۇمەن لاپقۇتلىشىش - ھەمكارلىشىش يولى تۇتۇلۇپ، گۇڭغا گۇڭ ئالماشتۇرۇش (ئادەم گۇڭغا ئۇلاغ گۇڭنى ئالماشتۇرۇش، ئادەم گۇڭغا ئادەم گۇڭنى ئالماشتۇرۇش، ياكى ئەق پۇل بېرىش ئورنىغا ئىشلەپ بېرىش)، ئۆتتە ئالغان ئۇرۇقلۇققا ئۇرۇقلۇق قايتۇرۇش (ياكى ئاشلىققا ئالماشتۇرۇش)، دارامەت (ساپ دارامەت) نى دۆلەت بىلەن دېھقان (ئائىلە) لار ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىش چارىسى يولغا قويۇلدى.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ پېتەكچىلىكىدە يەر، چوڭ چارۋا، چوڭ تېپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى پاي قىلىپ قوشۇلۇپ، پايدا تەقسىم قىلىنىدىغان باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى تەشكىللەندى. كوپېراتىپ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك خاراكتېرى ۋە ھەمكارلىق خاراكتېرىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپلىمە خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى. تەقسىمات ئۇسۇلى جانلىق ۋە خىلمۇ خىل ئىدى. بىرىنچىدىن، ئەمگەككە قاراپ (ئادەم گۇڭى نومۇرى، ئۇلاغ گۇڭى نومۇرى، ئوغۇت نومۇرى) تەقسىم قىلىش بىلەن يەر (پاي سانى) گە قاراپ تەقسىم قىلىش بىرلەشتۈرۈلگەن نىسبەتلىك تەقسىمات تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجى، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ جارى قىلدۇرۇلۇشى ۋە كوپېراتىپ ئەزالىرى ئامما

ئېگىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ ئەمگەك ھەققىنىڭ دارامەت تەقسىماتىدىكى نىسبىتى پەيدىنپەي ۋە سالماقلىق بىلەن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، شۇنداقلا ئۇلاغ كۆچى ۋە ئوغۇت قوشقان كوپېراتىپ ئەزالىرىمۇ مۇۋاپىق ھەق ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى؛ ئىككىنچىدىن، كوپېراتىپ ئەزالىرى كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتناشسا، ئۇلارغا ئەمگەك كۈنىگە قاراپ ھەق بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ شۇ يىلى ئېلىشقا تېگىشلىك ئەمگەك ھەققى ئومۇمىي سوممىسى مۇنداق بولدى: ئومۇمىي نومۇرنى كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ تەقسىمات ئومۇمىي سوممىسى (ئومۇمىي كىرىمدىن شۇ يىلدىكى ئومۇمىي چىقىمنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىنكى ساپ كىرىمنىڭ، دۆلەتكە باج تاپشۇرۇلغان، پىرسەنت قالدۇرۇلغان، جۇغلانما تولۇق قالدۇرۇلغاندىن كېيىنكى كوپېراتىپ ئەزالىرىغا تەقسىم قىلىنمىدىغان قىسمى) غا بۆلۈپ، ھەر بىر ئەمگەك كۈنىنىڭ قىممىتى چىقىرىلدى، ئۈنى ھەر بىر كوپېراتىپ ئەزاسىنىڭ ئەمگەك كۈنى سانىغا كۆپەيتىپ، شۇ ئەزانىڭ شۇ يىلى ئېلىشقا تېگىشلىك ئەمگەك ھەققى ئومۇمىي سوممىسى چىقىرىلدى. 1955-يىلى يەنە پۈتۈن يىللىق ئومۇمىي تەقسىمات توغرىسىدا بەلگىلىمە چىقىرىلدى، ئومۇمەن ئۈدۈللۇق خامان ئېلىپ، ئۈدۈللۇق تەقسىم قىلىش چارىسى قوللىنىلدى. ئۇ مۇنداق ئۇچ خىل ئۇسۇلدا ئېلىپ بېرىلدى؛ بىرىنچى خامان ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىغا قاراپ ئالدىن قەرز بېرىپ تۇرۇپ، كېيىن راسخوت قىلىنىدى؛ ئىككىنچىسى، ئاۋۋال يەر ھەققى (يەر ئىجارىسى) نى ئاندىن كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنىڭ ھەققى ۋە قوشقان باشقا ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغىنى بېرىپ تۇرۇپ، ئاخىرىدا ئەمگەككە قاراپ پايدا تەقسىم قىلىنىپ، ھېسابات بىر بىرلەپ ئۈزۈلدى؛ ئۈچىنچىسى، زىرائەت تۇرلىرىگە قاراپ، ئېلىنىپ بولغان بىر خىل زىرائەتنىڭ ھوسۇلى ياكى سېتىلغان ئىقتىسادىي زىرائەت كىرىمى يەر ھەققى، تېرىلغۇ ئۇلاغ ھەققى، ئەمگەك دارامىتى نىسبىتى بويىچە تەقسىم قىلىنىپ، ئاخىرىدا ئانچوت قىلىندى. ئالدىنقى 2 خىل تەقسىمات ئۇسۇلىنى قوللانغان يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى بىر قەدەر كۆپ بولدى. ئومۇمىي نومۇر ئېنىقمۇ، ھەر قايسى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىشنى ئاساس قىلىش، ھەققىگە تەڭ ئېتىبار بېرىش پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇردى. ئومۇمەن كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىنغان پايدىنىڭ نىسبىتى %60 ئەتراپىدا بولدى. مەكىت، پوسكامدىكى 63 يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىنىڭ ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ ئومۇمىي كىرىمىدىن ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى ۋە جامائەت فوندى، پاراۋانلىق فوندىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن ئەمگەككە قاراپ تەقسىملەنگەن پايدا %2.70نى، يەر ھەققى %2.29نى ئىگىلىگەن، جامائەت فوندى، پاراۋانلىق فوندى ئومۇمەن ئاران %3 ئەتراپىدا بولغان.

ھەر قايسى ناھىيە (شەھەر) لەردىكى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى كادىرلىرىنىڭ ئىش ھەققى ئاساسەن مۇنداق 3 خىل بولدى: (1) شۇ كادىرنىڭ خىزمەت ئەھۋالىغا قاراپ، كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ دېموكراتىك مۇزاكىرىسى ئارقىلىق، ئادەتتىكى كوپېراتىپ ئەزالىرى ئېرىشكەن ئەمگەك كۈنىنىڭ ئوتتۇرىچە سانىدىن سەل يۇقىرى بولغان ئەمگەك كۈنى بويىچە نومۇر بېرىلدى؛ (2) ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، شۇ كادىرنىڭ ئەملىي خىزمەت ئەھۋالىغا قاراپ ئايمۇ ئاي نومۇر بېرىلدى؛ (3) كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ دېموكراتىك مۇزاكىرىسى ئارقىلىق، پەسىل بويىچە مۇقىم نومۇر بېرىلىپ، ھەر ئاينىڭ ئوتتۇرىچە نومۇرى چىقىرىلدى، ئاي ئاخىرىدا خىزمىتىنىڭ ياخشى-يامانلىقىغا قاراپ نومۇر مۇۋاپىق كۆپەيتىلدى ياكى ئازايتىلدى.

نومۇرنىڭ ئېشىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ھەر قايسى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى مۇلچەرلەنگەن مەھسۇلاتنىڭ %90ى بويىچە تەقسىمات ئېلىپ باردى. ھەر قايسى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى يازلىق يېغىم ۋاقتىدىكى ئالدىن تەقسىماتتا «ئومۇم بىلەن خوسۇسىيغا تەڭ ئېتىبار بېرىش، ئاز تۇتۇپ قېلىپ كۆپ تەقسىم قىلىش» پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇردى. ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى تۇتۇپ قالمىغان تۇرلەر، ئومۇمەن دېھقانچىلىق بىجى جامائەت فوندى، پاراۋانلىق فوندى، ئۇرۇقلۇق، سۇچىلىق پۇلى، ئىجارىگە ئالغان يەرنىڭ

پارتىيە ۋە ئىجارە پۇلىدىن ئىبارەت بولدى، تەقسىمات نىسبىتى كۆپ ساندىكى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىنىڭ 75:25 ئەتراپىدا بولدى، ئاز ساندىكى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىنىڭ 70:30 نىسبەتتە بولدى. بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلىلەر ۋە ھوسۇلى كېمىيىپ كەتكەن ئائىلىلەرگە قارىتا، جايلار ئاساسىي جەھەتتىن «ھوسۇلى كۆپ كېمەيگەنلەرگە كۆپ ئېتىبار بېرىش، ئاز كېمەيگەنلەرگە ئاز ئېتىبار بېرىش، كېمەيمىگەنلەرگە ئېتىبار بەرمەسلىك» پرىنسىپى بويىچە ئىش كۆردى. ئەمگەك كۆچى كەم بولغان تۈل، يېتىم- يېسىر ئەزالارغىمۇ تەقسىماتتا مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىلدى.

1958 - يىلى ۋىلايەتلىك پارتكوم «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ۋەزىيىتى ۋە تەلىپىگە ئاساسەن ئۇچىنى ھۆددىگە بېرىش (ئىشنى، مەھسۇلاتنى، مالىيىنى ھۆددىگە بېرىش) ياكى ئىككىنى ھۆددىگە بېرىش (ئىشنى، مەھسۇلاتنى ھۆددىگە بېرىش) تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى. يىل ئاخىرىدىكى ئومۇمىي تەقسىماتتا تۈتۈپ قىلىش نىسبىتى بىلەن گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ دارامىتىنىڭ ئېشىش نىسبىتى نامۇۋاپىق بولۇۋاتقان مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى «خەلق گۈڭشىلىرىنىڭ تەقسىماتىدىكى تۈتۈپ قىلىش نىسبىتى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، مۇنۇلارنى كۆرسەتتى: %90تىن كۆپرەك گۈڭشې ئەزاسىنىڭ دارامىتىنىڭ ئالدىنقى يىلدىكىدىن ئېشىشىغا، %10 گۈڭشې ئەزاسىنىڭ دارامىتىنىڭ كېمەيىپ كەتمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلغان ئەھۋال ئاستىدا، تۈتۈپ قىلىنىدىغان قىسمىنى %42تىن ئاشۇرۇشقا، %45گە، ھەتتا %50 گە يەتكۈزۈشكە بولىدۇ. %90تىن يۇقىرى گۈڭشې ئەزاسىنىڭ دارامىتىنىڭ 1958 - يىلىدىكىدىن ئېشىشىغا، %10 گۈڭشې ئەزاسىنىڭ دارامىتىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن كېمەيىپ كەتمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، كوللېكتىپنىڭ جامائەت جۇغلانمىسىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ھەققى فوندىنى مۇۋاپىق كېڭەيتىشكە بولىدۇ. تەقسىماتتا %40 — %45 تۈتۈپ قىلىنسا، بۇنىڭ ئىچىدە جامائەت جۇغلانمىسى (جۈملىدىن جامائەت پاراۋانلىق فوندى) ئومۇمىي دارامەتنىڭ %10 — %12نى ئىگىلەپ، 1958 - يىلىدىكىدىن %40 — %45 ئاشسا بولىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى ئومۇمىي دارامەتنىڭ %20 — %25نى ئىگىلەپ، 1958- يىلىدىكىدىن %20 — %40، ئەڭ كۆپ بولغاندا %50 ئاشسا بولىدۇ. دۆلەتنىڭ بېجى ئومۇمىي دارامەتنىڭ %6 — %11نى، باشقۇرۇش چىقىمى ئومۇمىي دارامەتنىڭ %0.5نى ئىگىلىسە بولىدۇ، قالغان %60چە قىسمى گۈڭشې ئەزالىرىغا تەقسىم قىلىنىدۇ.

تەمىنات تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش تۈزۈمى ئەملىيلەشتۈرۈلدى، بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلە ۋە قىيىنچىلىقى بار ئائىلىلەرگە قارىتىلغان تەقسىماتتا، سىياسەت - بەلگىلىمىلەر بويىچە تولۇق ھۆددىگە ئېلىش ۋە مۇۋاپىق ياردەم بېرىش چارىسى قوللىنىلدى. ئۇرۇقلۇق ئاشلىق تەقسىماتىدا، «60 ماددا» دىكى بەلگىلىمە بويىچە ئائىلىلەرگە بىر قېتىمدىلا تەقسىم قىلىپ بېرىش چارىسى يولغا قويۇلدى. چوڭ ئەترەتنىڭ ۋاكالىتەن باشقۇرۇپ، مۇددەتكە بۆلۈپ تارقىتىپ بېرىشىنى خالايدىغان ئاز ساندىكى گۈڭشې ئەزالىرىغا ئاشلىق ئېلىش كىنىشكىسى بېرىلدى، ئاشقان ئاشلىق سىياسەت بويىچە ئەقلەشتۈرۈلدى.

60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ ئۇرۇقلۇق ئاشلىق تەقسىماتى خىزمىتىنىڭ كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇنداق بولدى: (1) ئاساسىي ئۇرۇقلۇق ئاشلىقىغا ئەمگەك نومۇرى ئاشلىقىنى قوشۇپ تەقسىم قىلىش چارىسىنى قوللىنىش، بۇنىڭدا ئاساسلىق ئۇرۇقلۇق ئاشلىقى بىلەن ئەمگەك نومۇرى ئاشلىقىنىڭ نىسبىتى 3 ئۈلۈش - 7 ئۈلۈش ياكى 2 ئۈلۈش - 8 ئۈلۈش بولدى؛ (2) ئادەمگە قاراپ ئۇرۇقلۇق ئاشلىق نورمىسىنى بەلگىلەشتىن ئىبارەت تەقسىمات چارىسىنى يولغا قويۇپ، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ چىشلەش پرىنسىپىنى گەۋدىلەندۈرۈش، گۈڭشې ئەزالىرىغا تەقسىم قىلىنىدىغان ئومۇمىي ئۇرۇقلۇق ئاشلىقىدىن %1 —%2نى تۈتۈپ قىلىپ، ئۇنى ئەمگەك مۇكاپات ئاشلىقى قىلىش؛ (3) ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىنىدىغان ئۇرۇقلۇق ئاشلىقىغا ئېتىبار بېرىلىدىغان ئۇرۇقلۇق ئاشلىقىنى قوشۇپ تەقسىم قىلىش ئۇسۇلىنى يولغا قويۇش. ئۇ ئۇسۇل سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش بىلەنلا چەكلىنىدۇ، ئۇنۇمى ياخشى بولغان ئەترەتلەر داۋاملىق قوللانسا بولىدۇ؛

مەسىلە كۆپ كۆرۈلگەن ئەترەتلەر بۇ ئۇسۇلنىڭ ئورنىغا ئاساسىي ئوزۇقلۇق ئاشلىقىغا ئەمگەك نومۇرى ئاشلىقىنى قوشۇپ تەقسىم قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشى كېرەك. بۇنىڭغا قوشۇپ يەنە، ئوزۇقلۇق ئاشلىق تەقسىماتىدا مەيلى قايسى خىل ئۇسۇل قوللىنىلسۇن، ئۇلاغنىڭ گۈڭىغا ۋە ئوغۇتقا ئاشلىق بېرىشكە بىردەك پول قويۇلمايدۇ دەپ بەلگىلەندى.

1973 - يىلى دارامەت تەقسىماتى نىسبىتى ئۈستىدە مۇنداق تەلەپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى: دۆلەت ۋە كوللېكتىپ تارماقلار ئالىدىغىنى تەقسىم قىلىنىدىغان ئومۇمىي دارامەتنىڭ 40% چامىسىنى ئىگىلىسە بولىدۇ، گۈڭشي ئەزالىرىغا تەقسىم قىلىنىدىغان قىسمى تەقسىم قىلىنىدىغان ئومۇمىي دارامەتنىڭ 60% چامىسىنى ئىگىلىسە بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئېلىپ قالىدىغان جامائەت فوندى 3% — 7% بولىدۇ.

1982 - يىلى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى يېزا خەلق گۈڭشېلىرى ئاپتونوم رايون ئوتتۇرىغا قويغان «ئالتىنى ئاشۇرۇش، ئىككىنى تۆۋەنلىتىش» نىڭ 8 تۈرلۈك ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچىنىڭ 7 سىنى ئورۇندىدى، يەنى ئاساسلىق مەھسۇلاتلارنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئاشۇرۇش، ئومۇمىي دارامەتنى ئاشۇرۇش، دۆلەتكە قوشقان تۆھپىنى ئاشۇرۇش، ئەزالارنىڭ كىشى بېشىغا تەقسىم قىلىنغان ئوتتۇرىچە دارامىتىنى ئاشۇرۇش (1980 - يىلى 48 . 72 يۈەن ئىدى، 1981 - يىلى 23 . 89 يۈەن بولۇپ، 73 . 16 يۈەن، يەنى 23% ئاشتى)، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغان ئاساسلىقلارنى كۆپەيتىش، كوللېكتىپقا قالدۇرۇلغان پىرسەنتىنى ئاشۇرۇش (1 مىليون 349 مىڭ يۈەن ئاشتى)، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى تۆۋەنلىتىش (4 . 59 پىرسەنت پوئېنت تۆۋەنلىدى). گۈڭشي ئەزالىرىنىڭ ئارتۇق چىقىم قەرز پۇلىنى تەڭلەشتۇرۇش كۆرسەتكۈچىنى ئورۇندىدى. ۋىلايەتتىكى 12 ناھىيە (شەھەر) دىن قەشقەر كونا شەھەر، يېڭىسار ناھىيىسى، قەشقەر شەھىرى 8 تۈرلۈك ئىقتىسادىي تەكشۈرۈش كۆرسەتكۈچىنى ئومۇميۈزلۈك ئورۇندىدى، قەشقەر يېڭىشەھەر، پەيزاۋات ناھىيىلىرى 7 تۈرلۈك كۆرسەتكۈچنى ئورۇندىدى، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى نامرات ناھىيىلەردىن بولغان قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، پەيزاۋات، مارالبېشى ناھىيىلىرى ئىشلەپچىقىرىشنى زور ھەجىمدە ئاشۇرۇپ، گۈڭشي ئەزالىرىنىڭ تەقسىمات كىرىمىنىمۇ زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈپ، نامرات - قالاق قىياپىتىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئۆزگەرتتى.

80 - يىللاردا قەشقەر ۋىلايىتىدە ئائىلىلەر بويىچە مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىشنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ پەيدىنپەي يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا، نەچچە 10 يىل يولغا قويۇلغان كوللېكتىپ بىر تۇتاش ئىگىلىك باشقۇرۇش، بىر تۇتاش ھېسابات قىلىش، ئىگىلىك باشقۇرۇش مەۋقەلىرىنى بىر تۇتاش تەقسىم قىلىش شەكلى ئۆزگەرتىلدى. يېزىلاردىكى كوللېكتىپ ئىقتىسادىي تەشكىلاتلارنىڭ دارامەت تەقسىماتى خىزمىتىدە، ئاساسەن، يىل بېشىدا دۆلەت چۇشۇرگەن ئىشلەپچىقىرىش پىلان كۆرسەتكۈچى ۋە شۇ چاغدىكى ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن، بىر (ياكى باشقا كەسىپ) ھۆددىگەرلىك توختامى ئارقىلىق، ئىشلەپچىقىرىش - ئىگىلىك باشقۇرۇش دارامىتىنىڭ تەقسىمات مۇناسىۋىتى بەلگىلەندى، يازلىق يېغىم، كۈزلۈك يېغىم مەزگىلى ۋە يىل ئاخىرىدا (ياكى ھەر ئاي، ھەر پەسلىدە) تەقسىمات توختام بويىچە نەقلەشتۇرۇلدى. كوللېكتىپنىڭ قالدۇرۇقى، يېزىنىڭ بىر تۇتاش غەملىمە پۇلى ۋە دۆلەت بېجىنى نەقلەشتۇرۇش ئەھۋالى ئايرىم تۈر قىلىپ كۆرسىتىلىپ، ئائىلىمۇ ئائىلە ئېلان قىلىندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن 1990 - يىلغا قەدەر كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ دارامەت تەقسىماتى چارىسىدە ئۆزگىرىش بولمىدى.

ئالتىنچى قىسىم

باغۇ-ئۆزەنچىلىك، قوشۇمچە كەسىپ

ئالتىنچى قىسىم

باغۋەنچىلىك، قوشۇمچە كەسىپ

قەشقەر ۋىلايىتى مەشھۇر «مېۋە - چېۋە ماكانى» بولۇپ، مېۋىلىك دەرەخ ۋە قوغۇن - تاۋۇز ئۆستۈرۈش تارىخى ئۇزۇن. «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»دە: ئۇشا بەگلىكى (ھازىرقى يەكەن ئەتراپى) نىڭ «يەرلىرى مۇنبەت، زىرائەتلىرى بولۇق، دەل - دەرەخلىرى باراقسان، گۈل - گىياھ، مېۋە - چېۋىلىرى مول»؛ كېش بەگلىكى (سۇلى ھازىرقى قەشقەر بوستانلىقى) نىڭ «زىرائەتلىرى بولۇق، گۈل - گىياھ، مېۋە-چېۋىلىرى مول»؛ ساكاراۋۇل بەگلىكى (ھازىرقى قاغىلىق ئەتراپى) دە «تېرىقچىلىق ئاساس قىلىنىدىكەن، ئۈزۈم، نەشپۈت، قوۋۇن ئالما قاتارلىق مېۋىلەر ناھايىتى مول ئىكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان «ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى»دە: كاشغەر ئەتراپىدىكى جايلاردا «ئاجايىپ گۈزەل باغلار، ئۈزۈملۈكلەر بار ئىكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان چۈن يۈەننىڭ «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم» دېگەن كىتابىدا: «يار كەنتىدە داڭلىق زىرائەتلەر تېرىلىدىكەن، ئۇ يەر مېۋە - چېۋە، قوغۇن - تاۋۇز ئۆستۈرۈشتە جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىكەن» دەپ يېزىلغان.

بۇ ۋىلايەتنىڭ كىلىماتى ئىللىق، قۇياش نۇرى تولۇق، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى زور بولۇپ، مېۋە - چېۋە، قوغۇن - تاۋۇز ئۆستۈرۈشكە ۋە قەنت تەركىبىنىڭ توپلىنىشىغا ئىنتايىن مۇۋاپىق. يەرلىك دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىنىڭ ئالدى - كەينىگە، ئېتىزلارنىڭ قىر - ياقىلىرىغا تال - باراڭ ۋە ئۈجمە قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنى تىكىدىغان ئەنئەنىۋى ئادىتى بار. شۇڭا بۇ يەردە ھۆل - قۇرۇق مېۋە - چېۋىلەر بىر يىلنىڭ تۆت پەسلىدە ئۈزۈلۈپ قالمايدۇ، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ھەممىلا جايدا ئۈچراتقىلى بولىدۇ. قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە ئىشلەپچىقىرىش يەرلىك خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلىنىپ كەتكەن.

ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە، قەشقەر ۋىلايىتىدە مېۋىلىك دەرەخ بايلىقىدىن 9 ئائىلە، 17 ئۇرۇقداش، 36 تۇر؛ 42 خىل قوغۇن سورتى، 45 خىل تاۋۇز سورتى بارلىقى مەلۇم بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا، كۆكتاتچىلىقمۇ مۇناسىپ تەرەققىي قىلغان، بولۇپمۇ 1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن، «يېزا ئىگىلىكىنى پەن - تېخنىكا ئارقىلىق گۈللەندۈرۈش» ستراتېگىيىسى يولغا قويۇلۇپ، «كۆك - تاق قۇرۇلۇشى» ئۈچۈن يېڭى يول ئېچىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە گۈلچىلىك - پىلىچىلىككە ئوخشاش قوشۇمچە كەسىپ ئۈچۈنمۇ يېڭى ۋەزىيەت يارىتىلدى.

I باب

ئاپپارات، قوشۇن

§ 1 . ئاپپارات

مىنگو دەۋرىدە بۇ ۋىلايەتنىڭ باغۋەنچىلىكىنى مۇپەتتىش ۋاڭلىي مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلۇش بۆلۈمى باشقۇراتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، 1954 - يىلدىن باشلاپ، باغۋەنچىلىك تېخنىكا كادىرلىرى مەپلەندى. 1959 — 1962 - يىلغىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، قارىماقىدا ئىشلەپچىقىرىش كەسپىي بۆلۈمچىسى قۇرۇلدى، بۇ بۆلۈمچە ۋىلايەتنىڭ دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىكىگە كونكرېت يېتەكچىلىك قىلدى. 1974 — 1979 - يىلغىچە ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق ئىدارىسى قارىماقىدا باغۋەنچىلىك - ئورمانچىلىق گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ، باغۋەنچىلىك تېخنىكا كادىرىدىن 2 سى مەپلەندى. 1982 - يىلى ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسى قارىماقىدا باغۋەنچىلىك - پىلىچىلىك بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، تېخنىكا كادىرى 3كە كۆپەيتىلدى. 1985 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسىدا ئاسلىدىكى باغۋەنچىلىك - پىلىچىلىك بۆلۈمى ئاساسىدا، قەشقەر باغۋەنچىلىك - مېۋىچىلىك تەرەققىيات مەركىزى ۋە قەشقەر پىلىچىلىك - يىپەكچىلىك تەرەققىيات مەركىزىدىن ئىبارەت مۇئاۋىن ناھىيە دەرىجىلىك 2 ئورۇن قۇرۇلدى. باغۋەنچىلىك - مېۋىچىلىك تەرەققىيات مەركىزى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باغۋەنچىلىك (قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، كۆكتات) ئىشلەپچىقىرىش - سېتىش خىزمىتىنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. 1986 — 1987 - يىللىرى قاغىلىق، يەكەن، قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىلىرىدە ئارقا - ئارقىدىن باغۋەنچىلىك پونكىتى ياكى باغۋەنچىلىك - پىلىچىلىك پونكىتى قۇرۇلدى. 1989 - يىلى قەشقەر شەھىرى، پوسكام، يوپۇغا، پەيزاۋات ناھىيىلىرىدىمۇ باغۋەنچىلىك پونكىتى ياكى باغۋەنچىلىك - پىلىچىلىك پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇلار ناھىيە (شەھەر) لىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى ياكى دېھقانچىلىق تېخنىكا مۇلازىمىتى مەركىزىي پونكىتلىرىغا قارىدى.

§ 2 . قوشۇن

50 — 60 - يىللاردا قەشقەر ۋىلايىتىدە باغۋەنچىلىك تېخنىكا كادىرلىرى بىر قەدەر ئاز ئىدى. 70 - يىللاردا بولۇپمۇ 1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ۋىلايەتنىڭ باغۋەنچىلىك تېخنىكا كادىرلىرى قوشۇنى تەدرىجىي كۆپەيدى. 1977 — 1982 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتى قەشقەر كونا‌شەھەر، قەشقەر بېگىشەھەر، يەكەن، پەيزاۋا، ساۋخۇ (ھازىرقى يېزا ئىگىلىك 3-شىتىسىنىڭ 41 - تۈەنى) دا مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۆلاش - پەرۋىش قىلىش بويىچە 5 قارار كۆرس ئاچتى، كۆرسقا 280 نەچچە ئادەم قاتناشتى. 1984 - يىل 12 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتى قەشقەر شەھىرىدە مېۋىلىك دەرەخ

ئۆستۇرۇش بويىچە بىر قارار كۆرس ئاچتى، كۆرسقا 60 ئادەم قاتناشتى. 1985 - يىل 7 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتى يېڭسار ناھىيىسىدە مېۋىلىك دەرەخ كۆچىتى يېتىشتۇرۇش كۆرسى ئاچتى، كۆرسقا 180 ئادەم قاتناشتى. 1985 - يىلدىن كېيىن ھەر يىلى ۋىلايەت، ناھىيە (شەھەر) يېزىدىن ئىشلەت 3 دەرىجىلىك ئورۇنلىق ھەمسىدە بىر - ئىككى قارار باغۋەنچىلىك تېخنىكا كۆرسى ئېچىلىپ تۇردى، قىسمەن ناھىيىلەردە باغۋەنچىلىك تېخنىكىسىنى باشقۇرۇش خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان دېھقانلار تېخنىكا مۇلازىمەت ئەترەتلىرى ئارقا-ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، زور بىر تۈركۈم دېھقان تېخنىكلار يېتىشتۇرۇلۇپ، ۋىلايەتلىك باغۋەنچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پايدىلىق شارائىت يارىتىلدى.

70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە باغۋەنچىلىك تېخنىكا خادىمىدىن 32 سى بار بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە: تولۇق كۆرس ۋە مەخسۇس كۆرسنى پۈتتۈرگەنلەر 14، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر 18. 80-يىللاردىن باشلاپ، ئۇنۇڭ باھالاندى، 9 كىشى ئاگرونوم، 5 كىشى ياردەمچى ئاگرونوم ئۇنۋانى ئالدى. 1990-يىلغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە باغۋەنچىلىك پەن - تېخنىكا خادىمى 112 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 47، ئالىي تېخنىكوم (مەخسۇس كۆرس) مەلۇماتىغا ئىگىلەر 43، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 13، باشقىلار 9. ئالىي ئاگرانوم 6، ئاگرانوم 24، ياردەمچى ئاگرانوم 27، تېخنىك 26.

Ⅱ باب

قوغۇن - تاۋۇز ۋە مېۋە - چېۋە

قەشقەر ۋىلايىتى دۇنياداكى قەدىمىي مېۋە - چېۋە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان رايونلارنىڭ بىرى. بۇ يەردە مېۋە-چېۋىنىڭ تۈرى كۆپ، بايلىقى مول، ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ئۇزۇن. قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى ئاز ئۇچرايدىغان مېۋىلىك دەرەخلەرگە دائىر ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، بەزى سورتلار بۇنىڭدىن 2000 يىلدىن ئىلگىرى يەنى خەنۇۋدى زامانىدىلا ئۆستۈرۈلۈشكە باشلىغان. ئۇزۇم تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگەن؛ ئانار خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا كەلگەن چاغدىلا، ئۇرۇك چىن - خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا بۇ يەردە ئۆستۈرۈلگەن؛ ئەنجۈر تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىن تارتىپلا ئۆستۈرۈلۈشكە باشلىغان. بادام يېپەك يولى ئارقىلىق پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى 1300 يىلدىن ئاشىدۇ؛ پىستە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمىي مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ قەشقەر تەۋەسىدە ئۆستۈرۈلگىنىگمۇ 1300 يىلدىن ئاشتى. ئۇنىڭدىن باشقا قارا ئۇرۇك، ئېھى قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۆستۈرۈش تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن.

قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى داۋامىدا، مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈش بويىچە مول تەجرىبە توپلاپ، ئۆز يېرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، ھەر خىل ئۇزۇمچىلىككە ئىگە يەرلىك سورتلارنى يېتىشتۈرۈپ چىققان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ياۋروپا ۋە ئاسىيادىكى باشقا رايونلاردىن تۇرلۇك يوللار ئارقىلىق كىرگۈزۈلگەن مېۋىلىك دەرەخ سورتلىرىنى يەر شارائىتىغا كۆندۈرۈپ ئۆستۈرۈپ، ئۇز جايىنىڭ مېۋىلىك دەرەخ بايلىقىنى تېخىمۇ بېيىتقان.

§1 . سورت بايلىقى

1978 — 1982 - يىلغىچە ئېلىپ بېرىلغان قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مېۋىلىك دەرەخ بايلىقىنى تەكشۈرۈشتە، ۋىلايەت بويىچە 9 ئائىلە، 17 ئۇرۇقداش، 36 تۈردىكى مېۋىلىك دەرەخ بارلىقى مەلۇم بولدى. 1979 - يىلدىكى ئاپتونوم رايون بويىچە قوغۇن - تاۋۇز سورتىنى تەكشۈرۈشتە ۋە 1980 - يىلدىكى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ يەرلىك قوغۇن سورتى بايلىقىنى تەكشۈرۈشتە، ۋىلايەت بويىچە قوغۇنىنىڭ 42 خىل، تاۋۇزنىڭ 45 خىل سورتى بارلىقى، بۇنىڭ ئىچىدە پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى قوغۇن سورتىنىڭ 30 خىلدىن ئاشىدىغانلىقى، يەنە كېلىپ چىققە، ئاراجاغدا، جاغدا سورتلىرىنىڭ تولۇق ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.

1. مېۋىلىك دەرەخ سورت بايلىقى

1) سورتلار　ۋىلايەت تەۋەسىدە مېۋىلىك دەرەخ سورتىدىن 9 ئائىلە، 17 ئۇرۇقداش، 36 تۈر بار.

(1) ئازغان ئائىلىسى (Rosacoae)

1. ئالما ئۇرۇقدىشى (Malus) دىن: ئالما (Mpumia)، شىنجاڭ ياۋا ئالمىسى (M. siere rsiic[ldb] Roem) تاش ئالما، ياۋا تاش ئالما (M. baccota[L]Borkh) بار.

2. نەشپۈت ئۇرۇقدىشى (Pyrus) دىن: قوم ئامۇت (P. pyrifolia[Burn]Nakai)، ئاق ئامۇت (P. bretschneideri Rehd)، كۆزلۈك ئامۇت (P. ussuriensis Maxim)، لاك ئامۇت (P. communsis L)، ياۋا ئامۇت (P. betuloefolia)، شىنجاڭ نەشپۈتى (P. sIrkiangensis Rii)، چۆچەك ياۋا ئامۇتى (P. armeniacaefolia) بار.

3. بېھى ئۇرۇقدىشىدىن: بىر خىل بېھى (Cydonia oblonga Mill) لا بار.

4. دولانا ئۇرۇقدىشىدىن: دولانا (Cracaegus Pinnatifide Bge) بار.

5. شاپتۇل ئۇرۇقدىشى: (Amygdalus) دىن: شاپتۇل (ئادەتتىكى شاپتۇل) (A. Persica L) شىنجاڭ شاپتۇلى (A. ferganensis kou. etkost)، توقاچ شاپتۇل (A. Persica L. vorcmpressa Bean)، تۇغاچ (A. persica L . varracipersica) ياپلاق شاپتۇل (A. communis L) شىكاڭ ياپلاق شاپتۇلى (A. tangutica Korsh) موڭغۇل ياپلاق شاپتۇلى (A. mongolqica Maxin) rii بار.

6. ئۆرۈك ئۇرۇقدىشىدىن: ئادەتتىكى ئۆرۈك (a. VULGARIS lAM) بار.

7. ئالۇچا ئۇرۇقدىشىدىن: ئادەتتىكى ئالۇچا (P. salicina Lindi)، ياۋرۇپا ئالۇچىسى (P. donesticaL)، كۆك سۇلتان ئالۇچىسى (P. cerasifera Ehrh) بار.

8. گىلاس ئۇرۇقدىشىدىن (Cerasus): ياۋروپا تاتلىق گىلاسى (C. aviun [L]Moench)، ياۋروپا ئاچچىق گىلاسى (C. vulgaris Mill) بار.

(2) ئۈزۈم ئائىلىسى (Vituceae)

ئۈزۈم ئۇرۇقدىشى (Vitis) دىن: ياۋروپا ئۈزۈمى (V. vinfera L)، ئامېرىكا ئۈزۈمى (V. labrusca L)، غۇنچە ئۈزۈم (V. flexuosa Thund) بار.

(3) ئانار ئائىلىسى (Punica)

ئانار ئۇرۇقدىشى (Punica) دىن: ئانار (P. gvanatum L) بار.

(4) ئۇجمە ئائىلىسى (Moraceae)

1. ئۇجمە ئۇرۇقدىشى (Morus) دىن: ئاق ئۇجمە (M. alba L)، قارا ئۇجمە (M. nigra L) بار.

2. ئەنجۈر ئۇرۇقدىشىدىن: ئەنجۈر (Ficus Carica L) بار.
(5) شىلۋە ئائىلىسى (Rhamnaceae)
چىلان ئۇرۇقدىشى (Zizyphus) دىن: چىلان (Ziuiuba Mill) بار.
(6) ياڭاق ئائىلىسى (Juglandaceae)
ياڭاق ئۇرۇقدىشى (Joglns) دىن: ياڭاق (J. regia L) بار.
(7) خورما ئائىلىسى (Ebe naceae)
ھالۋابىدىت ئۇرۇقدىشى (Diospyros) دىن: ھالۋابىدىت (D. kakil)، كاۋكاز خورمىسى (D. lotus L) بار.
(8) سىر دەرىخى ئائىلىسى (Anacardiaceae)
جۇڭگو پىستىسى ئۇرۇقدىشى (Pistacia) دىن: پىستە (P. vera L) بار.
(9) جىغان ئائىلىسى
جىگدە ئۇرۇقدىشىدىن جىگدە (Elaegnum angustifalia L) بار.

2) سورتلارنىڭ جايلىشىشى قەشقەر ۋىلايىتى ئۇزاق مۇددەتلىك ئۆستۈرۈش تارىخىي شارائىتىدا ناھايىتى نۇرغۇن ئىسىل مېۋىلىك دەرەخ بايلىقىنى ساقلاپ قالدى. نۇرغۇن ئىسىل سورتلارنىڭ يەككە تۈزلىرى، قېرىنداش ياكى يېرىم قېرىنداش سورتلىرى (سىستېمىسى) غىمۇ ئىگە بولدى.

(1) ئۇچىسلىك مېۋە تۈرىدىكى مېۋىلىك دەرەخ سورتىدىن: شاپتۇل، بادام، ئۈرۈك، ئامۇت، گىلاس، چىلان قاتارلىقلار بار.

1. شاپتۇل ئاساسلىق ئۆستۈرۈلىدىغان جايلار: قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر بېگىشەھەر قاتارلىقلار. ئومۇمىي كۆلىمى 71 مىڭ 743 مو، ھوسۇلى 22 مىڭ 510 تونا. شاپتۇلنىڭ ئاساسلىق 5 تۈرى بار. يەنى توغاچ، بۇنىڭ سىرتىق توغاچ، مېغىزى ئاتلىق سىرتىق توغاچ، ئالا توغاچ، قارا توغاچتىن ئىبارەت 4 خىلى بار؛ شىنجاڭ شاپتۇلى، بۇنىڭ شىنجاڭ كۆزلۈك شاپتۇلى، مېغىزى ئاتلىق شىنجاڭ شاپتۇلىدىن ئىبارەت 2 خىلى بار؛ ئادەتتىكى شاپتۇل، بۇنىڭ ئوپال چوڭ شاپتۇلى، جاغدا قىزىل شاپتۇل، ئەش شاپتۇل، سىرتىق شاپتۇلدىن ئىبارەت 4 خىلى بار. بۇنىڭ ئىچىدە كونسېرۋا ئىشلەشكە باب كېلىدىغان سىرتىق شاپتۇل بايلىقى مول بولۇپ، 1981 - يىلدىكى تەكشۈرۈشتە ئۇنىڭ 30 خىلدەك سورتى بارلىقى ئېنىقلاندى، ئېڭ ئەلا سورتلىرىدىن: پوسكام 2 - 12 - 1 نومۇرلۇق، سىرتىق ئەش شاپتۇل، تېرىم 2 - 4 نومۇرلۇق؛ تېرىم 3 - 8 نومۇرلۇق سىرتىق ئەش شاپتۇل بار. توقاچ شاپتۇللاردىن شىنجاڭ سىرتىق توقاچ شاپتۇلى بار. سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن سورتلاردىن جىنگاڭ زاۋشېڭ، چۈشياڭمېي، جۇيزاۋشېڭ، گاڭشەنبەي، شىنۇڭ شىرىنلىك شاپتۇلى، بالدۇر پىشار شىرىنلىك شاپتۇل، فېڭخۇا يۇيلۇ، داجيۇباۋ، پېزەك شاپتۇل، قوشۇق شاپتۇل، شېنجېن شىرىنلىك شاپتۇلى، شاڭخەي شىرىنلىك شاپتۇلى، فېيچېڭ شىرىنلىك شاپتۇلى، چوڭ توقاچ شاپتۇل، ساخۇا قىزىل توقاچ شاپتۇلى بار.

2. بادام ئاساسلىقى قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر، بېگىسار، يەكەن قاتارلىق ناھىيىلەردىن چىقىدۇ. ئۇنىڭ 1990 - يىلدىكى كۆلىمى 11 مىڭ 600 مو، ھوسۇلى 178 تونا. ئاساسلىق ئەلا سورتلىرى ئىچىدە مېغىزى قاتتىق باداملاردىن: چوڭ بادام؛ ئۇچىسى ئاراخىل باداملاردىن: ياپىلاق ئۇچلۇق بادام، سىرتىق ئاق بادام، ساغۇچ ئۇزۇن ئۇچلۇق بادام، ئۇچلۇق بادام، بىسلىق چوڭ بادام، ياپىلاق قوڭۇر بادام، قىلىن قۇلاقلىق بادام، يۇمۇلاق ئاق پوستلىق بادام، قوش مېغىزلىق چوڭ بادام، ئورغاق بادام، يېرىم ئايسىمان بادام ۋە قوش مېۋىلىك بادام؛ قەغەز بادام تۈرلىرىدىن: ئۇزۇنچاق قەغەز بادام، ياپىلاق ئۇچلۇق بادام، كەڭ قۇلاقلىق قەغەز بادام، ئۇچلۇق ئاق پوستلىق بادام، سىرتىق پوستلىق بادام قاتارلىقلار بار.

3. ئۈرۈك ئاساسلىقى قەشقەر كونا شەھەر، بېگىسار، يەكەن، قاغىلىق قاتارلىق ناھىيىلەردىن

چىقىدۇ. ۋىلايەتتىمىز قالغان ناھىيىلىرىدىمۇ بار، كۆلىمى 245 مىڭ 951 مو، ھوسۇلى 89 مىڭ 420 تونىنا. پىششىقلاپ ئىشلەشكە باب كېلىدىغان ئەڭ ئەلا سورتلىرىدىن: سېرىق خۇۋىنە، سەمەت ئۈرۈكى، خۇۋىنە ئۈرۈك بار؛ ھۆل پېتى يېيىشكە بولىدىغان سورتىغا كەلسەك، ۋىلايەت بويىچە ھۆل پېتى يېيىشكە بولىدىغان ئۈرۈك ئەلا سورتى كۆپ بولۇپ، 1982 - يىلدىكى تەكشۈرۈشتە 30 نەچچە خىلدىن ئاشىدىغانلىقى مەلۇم بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى: مايسەم، ئەنجانى، ئاق ياغلىق ئۈرۈك، ئاخۇن ياغلىق ئۈرۈك، ياغلىق ئۈرۈك، جانانى، يۇسۇپ ھاجىلاردىن ئىبارەت.

4. ئالۇچا　ئاساسلىقى قەشقەر شەھىرى، قاغىلىق، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىلىرىدىن چىقىدۇ. كۆلىمى 7.9868 مو، ھوسۇلى 10 مىڭ 6.855 تونىنا. بۇنىڭ ئاساسلىق سورتلىرىدىن: غەينۇلە، ئامىلە، جامىلە، قارا ئۈرۈك بار. ئۇنىڭدىن باشقا سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن سورتلاردىن يۇخۇاڭ ئالۇچىسى، ھېقىق ئالۇچىسى بار.

5. گىلاس　قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كوناشەھەر قاتارلىق جايلاردىن چىقىدۇ، كۆلىمى 259 مو، ھوسۇلى 9.84 تونىنا. ناھىيە (شەھەر) لەردە ئاچچىق گىلاسلار ئۈستۈرۈلگەندىن باشقا، ئەلا سورتلىرىدىن قوقان گىلاس، قاپاق گىلاسلارمۇ بار.

6. چىلان　قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كوناشەھەر، يەكەن، پوسكام قاتارلىق ناھىيىلەردىن چىقىدۇ. كۆلىمى 5383 مو، ھوسۇلى 349 تونىنا. يەرلىك سورتلاردىن ئاساسلىقى قەشقەر سوقا چىلىنى، قەشقەر يۇسلاق چىلىنى، سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن سورتلاردىن: شىنجاڭ چىلىنى، چوڭ چىلان، لىڭباڭ چىلىنى، زەنجاڭ چىلىنى بار.

(2) مېغىز تۇرىدىكى مېۋىلىك دەرەخ سورتلىرىدىن:　ئالما، نەشپۈت، دولانا قاتارلىقلار بار.

1. ئالما　ئاساسلىقى قاغىلىق، پوسكام، يەكەن، مەكىت ناھىيىلىرىدىن چىقىدۇ. كۆلىمى 32 مىڭ 610 مو، ھوسۇلى 13 مىڭ 913 تونىنا. يەرلىك ئالما سورتلىرى ئىچىدە كېڭەيتىپ تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بولىدىغانلىرى بەك ئاز. ھازىر ئۈستۈرۈلمۇاتقان سورتلارنىڭ كۆپىنچىسى 60 - يىللاردىن كېيىن ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، 80 خىلدىن ئاشىدۇ، كۆپ قېتىم دەلىللەش ئارقىلىق، قىزىل دۆلەت نۇرى، قىزىل ئالما، سېرىق ئالما، كۆك ئالما، چىنگۈەن، ھىندىستان ئالمىسى قاتارلىق سورتلارنى كېڭەيتىپ تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بولىدۇ دەپ قارالدى.

2. نەشپۈت　قەشقەر ۋىلايىتىمىزنىڭ ھەممە ناھىيىلىرىدىن چىقىدۇ. كۆلىمى 36 مىڭ 681 مو، ھوسۇلى 21 مىڭ 468 تونىنا. يەرلىك سورتلار ئاز ساندىلا ئۈستۈرۈلىدۇ. يەرلىك سورتلاردىن قەشقەر نەشپۈتى، كۆك ئامۇت بار؛ سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن سورتلاردىن 50 نەچچىسى بولۇپ، كېڭەيتىپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بولىدىغانلىرى داڭشەن نەشپۈتى، سوقىچاق ئامۇت، پېيزەك ئامۇت، كورلا نەشپۈتى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

3. دولانا　ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ ئاساسلىقى چوڭ دولانىدىن ئىبارەت.

4. بېھى　قەشقەر شەھىرى، يەكەن، قاغىلىق ناھىيىلىرىدىن چىقىدۇ. كۆلىمى 5.388 مو، ھوسۇلى 641 تونىنا. بۇنىڭ ئاساسلىقى ئالما تېپىدىكى بېھى، ئامۇت تېپىدىكى بېھى ۋە جاغدا بېھىدىن ئىبارەت سورتلىرى بار.

(3) شىرنىلىق مېۋە تۇرىدىكى مېۋىلىك دەرەخ سورتلىرىدىن:　ئۈزۈم، ئانار، ئەنجۈر، ئۇجمە قاتارلىقلار بار.

1. ئۈزۈم　قەشقەر ۋىلايىتىمىزنىڭ ھەممە شەھەر - ناھىيىلىرىدە ئۈستۈرۈلىدۇ. كۆلىمى 45 مىڭ 736 مو، ھوسۇلى 19 مىڭ 917 تونىنا. كىشمىش قىلىپ قۇرۇتۇشقا باب كېلىدىغان ئۈزۈمسىز سورتلاردىن ئاق ئۈزۈم بار. ھۆل پېتى يېيىشكە بولىدىغان سورتلاردىن قەشقەر ئاق ئۈزۈمى، قىزىل مۇناقى، ئاق مۇناقى، قىزىل چىلگە ئۈزۈم، كۆك چىلگە ئۈزۈم بار، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كونۇسسىمان قىزىل چۇرۇك ئۈزۈم، گۈشلۈك

سايۋا، بىر ئۇرۇقلۇق ئۇزۇم، چىرىس، خوتەن قىزىل ئۇزۇمى بار، ئۇنىڭدىن باشقا سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن جۈيفېك قاتارلىق ھۆل پېتى يېيىشكە بولىدىغان ئەلا سورتلار بار. ھاراق ئىشلەشكە بولىدىغان سورتلاردىن سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن فرانسىيە كۆك ئۇزۇمى بار.

2. ئانار قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونىشەھەر، قاغىلىق ناھىيىلىرىدىن چىقىدۇ. كۆلىمى 8573.6 مو، ھوسۇلى 6858 تونىنا. ئۇنىڭ ئاساسلىق سورتلىرى چوڭ ئۇرۇقلۇق ئاتلىق ئانار، سۇزۇك ئۇرۇقلۇق ئانار، ئاق ئۇرۇقلۇق ئانار، ئاچچىق ئانارلاردىن ئىبارەت.

3. ئەنجۈر قەشقەر كونىشەھەر، قەشقەر شەھىرى قاتارلىق ناھىيە (شەھەر)لەردىن چىقىدۇ. كۆلىمى 4921.4 مو، ھوسۇلى 3330.8 تونىنا، يەرلىك سورتلاردىن بىرىلا بار.

4. ئۈجمە قەشقەر كونىشەھەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردىن چىقىدۇ. ۋىلايەت بويىچە ئۈجمە دەرىخى 10 مىليون 197 مىڭ 100 تۈپ بولۇپ، ھوسۇلى 3330.9 تونىنا. ئاق ئۈجمىدىن باشقا، يەنە قارا ئۈجمە، شانۈت بار.

5. باشقىلار ۋىلايەتتە يەنە شىرنىلىك مېۋە تۇرلىرىدىن بۇلجۇرگەن قاتارلىقلار بار.

(4) قاتتىق پوستلۇق مېۋىلىك دەرەخ سورتلىرى

1. ياڭاق ئاساسەن يەكەن، قاغىلىق قاتارلىق ناھىيە (شەھەر)لەرگە تارقالغان، كۆلىمى 284.9 مو، ھوسۇلى 42.7 تونىنا. ئاساسلىق سورتلىرى قەغەز ياڭاق، سويما ياڭاق. بۇنىڭ ئىچىدە قەغەز ياڭاق ۋە ئاق تۇپلۇك تىنچىدىكى ياڭاق كۆپرەك.

2. پىستە قەشقەر كونىشەھەر قاتارلىق ناھىيىلەردىن چىقىدۇ. كۆلىمى 233.1مو، ھوسۇلى 10 تونىنا ئەتراپىدا. ئاساسەن ئۇزۇنچاق پىستە (جاغدا) ۋە يۇمىلاق پىستە (چىلگە) دەپ 2 خىلغا ئايرىلىدۇ.

2. قوغۇن - تاۋۇز سورت بايلىقى

1) قوغۇن ئاساسلىق سورتلاردىن ناشپىكەر، پوستىنپىياز، شېكەر شىرىن، خامانچى، تەرە، قاراقاش، چارچۇرۇك، كۆرەك، چار قوغۇن، ئۇزە قوغۇن، قارا كۆسەي، مامۇت قازى، ئاق كۆكچى، قارا كۆكچى قاتارلىقلار بار. كۆزلۈك قوغۇنلاردىن كۆزلۈك ئاپتۇۋا، ئالاغىر، قاراكۆكچى، ساز كۆكچى، قارا كۆسەي قاتارلىقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە قارا كۆسەينىڭ سورتى خىل، ساقلاشقا - توشۇشقا چىداملىق بولۇپ، سىرتقى جايلاردىكى بازارلارغا كىرىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن سورتلاردىن پايدىلىق كۆمۈش قوغۇن، سېرىق چىلگە، تورلاش قوغۇن، ئېتى قىزىل قوغۇن، «1 - ئاۋغۇست» قوغۇنى، قاراقاش تاتلىق قوغۇنى قاتارلىقلار بار.

2) تاۋۇز قەشقەرنىڭ تاۋۇز سورتى بايلىقىمۇ مول. ئاساسلىق بالدۇر پىشىدىغان سورتلاردىن چىلگە تاۋۇز بار؛ ئاراجاغدا سورتلاردىن 40 - نومۇرلۇق تاۋۇز، تارىم چوڭ تاۋۇزى، ئاق تاۋۇز، قارا تاۋۇز، سۇۋېت ئىتتىپاقى 3 - نومۇرلۇق تاۋۇزى ۋە قىزىل ئەلا سورتلۇق 2 - نومۇرلۇق تاۋۇزلار بار.

3. سۈپەتلىك سورتلارنى تاللاپ تونۇشتۇرۇش

1) سەمەت ئۆرۈكى ئەسلىدە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېڭىسار ناھىيىسىدىكى ئەگۈس يېزىسى ئەتراپىدىن چىقاتتى. ھازىر قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سۈپەتلىك مېۋىلىك دەرىخى سۈپىتىدە كېڭەيتىلمەكتە. 1987-يىلى يېڭىسار ناھىيىسى يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن 10 چوڭ سۈپەتلىك تاۋار ئۆرۈك ئىشلەپچىقىرىش بازىسى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

سەمەت ئۆرۈكىنىڭ دانىسى يوغان، پىشقاندىن كېيىنكى رەڭگى سۇزۇك بولغاچقا «مۇز تاغدىكى قاشتېشى»

دەپ ئاتالدى. سەمەت ئۈزۈكىنىڭ ئېتى سېرىق، شىرنىلىك بولۇپ، ئۈچكىسى ئاسان ئاجرايدۇ. تەركىبىدىكى ئېرىشچان قاتتىق ماددا %26، قەنت مىقدارى %1.3، ئىشقار مىقدارى %1.3 بولۇپ، كۆپ خىل ۋېتامىن، ئاقسىل ۋە مىكرو ئېلىمېنتلار بار. ئۈنىڭدىن شىرشىم گۈلە ۋە ئۈزۈك شىرنىسى ئىشلىگىلى بولىدۇ. ئۈنىڭ مېغىزى ناتلىق، مېغىز نىسبىتى %35 بولۇپ، ۋېتامىن B17 تەركىبى بار، راكنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولىغا ئىگە. مېغىز مۇيى ئىشلىگىلىمۇ بولىدۇ.

سەمەت ئۈزۈكىنىڭ قەشقەردە ئۈستۈرۈلۈش تارىخى ئۇزۇن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇنجى ۋە كاڭشى يىللىرىدا يېڭسار ناھىيىسىنىڭ ئەگۈس ئەتراپىدا سەمەت ئاغۇن ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر يىگىتى ئۈتكەن، ئۇنىڭ ئائىلىسى نامرات بولغاچقا، سىرتقا ئىشلىگىلى چىقىپ كەتكەن، ئۇ ئۈزىبېكستاندا ئىشلەمچىلىك قىلىۋاتقان مەزگىلدە، شۇ جايدا قۇرغاقچىلىققا ۋە سوغۇققا چىداملىق ھەمدە مېۋىسى كارامەت ياخشى بىر خىل ئۈزۈك دەرىخىنى بايقاپ قاپتۇ. شىنجاڭغا قايتىدىغان چاغدا، شۇ ئۈزۈك دەرىخىدىن بىر كۆز ئېلىۋېلىپ قاپاقتىكى سۇغا چىلاپ قويۇپتۇ. ئۇ يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئەشۇ كۆزنى يەرلىك ئۈزۈك دەرىخىگە ئۇلاپ، كۆڭۈل قويۇپ پەرۋىش قىلىپتۇ ھەمدە ئۈزۈلدۇرمەي ئۇلاپ، كۆلىمىنى يىلدىن يىلغا كېڭەيتىپتۇ. ئۇلانغان ئۈزۈكلەر مېۋە بېرىپتۇ. ئۈزۈكنىڭ دانىسى يوغان بولغاچقا، شۇ جايدىكى كىشىلەرنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە سازاۋەر بوپتۇ. كېيىنكىلەر سەمەت ئاخۇننى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن، بۇ ئۈزۈككە «سەمەت ئۈزۈكى» دەپ نام قويۇپتۇ.

سەمەت ئۈزۈكى — ئارا جاغدا سورتقا تەئەللۇق بولۇپ، 6 - ئايىنىڭ ئاخىرلىرىدا پىشىدۇ. سەمەت ئۈزۈكىنى تۇنجۇزۇش ئۇچاي، ئادەتتە 2 - 3 يىلدا مېۋە بېرىدۇ، 10 يىلدا كۆپلەپ مېۋە بېرىش مەزگىلىگە كىرىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، تېخنىكا خادىملىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز يېتىشتۇرۇشى ئارقىلىق، سەمەت ئۈزۈكى 1 - نومۇرلۇق، 2 - نومۇرلۇق، سوقا سەمەت ئۈزۈكى قاتارلىق سورتلار بارلىققا كەلدى.

2) بادام　　ياپلاق شاپتۇلمۇ دېيىلىدۇ، ئۇ ئازغان ئائىلىسىدىكى يوپۇرماق تاشلايدىغان غول ئۈسۈملۈككە تەۋە بولۇپ، سۈپەتلىك يادىچ غوللۇق يادىلىق دەرەخ سورتىدۇر.

بادام مېغىزى داڭلىق، قاتتىق مېۋە بولۇپ، تەمى تاتلىق، ئاسان ھەزىم بولىدۇ، مايى تەركىبىدە، ئاقسىل ۋە كۆپ خىل ۋېتامىن مول، دورىلىق قىممىتى يۇقىرى. قەشقەر ئۇيغۇر تىبابىتى دورىلىرىنىڭ %60 رېتسېپىدا بادام تەركىبى بار، دېمەك، ئۇ ئىنتايىن ياخشى ساغلاملىقنى ئاشۇرۇش دورىسى ھېسابلىنىدۇ. راك كېسىللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈنۈمىگە ئىگە. شۇنىڭ بىلەن بىللە بادام يەنە ئالىي دەرىجىلىك سۈ يېغى ۋە يېمەكلىك پىشىقلاپ ئىشلەش خام ئەشياسى.

بادامنىڭ يادىچى قاتتىق، رەڭدار، كۆركەم بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئىقتىسادىي ئورمان سورتى ۋە باغ - ئورمانچىلىق، كۆكەرتىش جەھەتتىكى دەرەخ سورتى. بادام قەشقەر ۋىلايىتىدە كەڭ كۆلەمدە ئۈستۈرۈلىدۇ، سورتى 20 خىلدىن ئاشىدۇ. ئاساسلىقى يېڭسار ناھىيىسى، قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر، قاغىلىق، يەكەن ناھىيىسى قاتارلىق جايلاردىن چىقىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە يېڭسار ناھىيىسىدىكى بادامنىڭ سورتى سەرخىل. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە بادام كۆلىمى 11 مىڭ 600 موغا، ھوسۇلى 178 توننىغا يەتتى.

بادام دەسلەپتە كۆچەتخانىدا ئۈستۈرۈلىدۇ. كۆچىتى بىخلانغاندىن كېيىن ئۇلىنىپ، بىر يىلدىن كېيىن يۆتكەپ ئۈستۈرۈلىدۇ. بادام قاتتىق تەلەپ بويىچە باشقا دەرەخ چېچەكلىرى بىلەن چاڭلاشتۇرۇلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ «يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلار ئارا توي قىلىش»ى قاتتىق مەنئى قىلىنىدۇ. شۇڭا ئۇنى ئۈستۈرۈدىغان چاغدا، چاڭلاشتۇرۇلىدىغان دەرەخ تۈرلىرىنى سەپلەش كېرەك.

بادام نۇرخۇمار، قۇرغاقچىلىققا، شورغا چىداملىق، ئۈسۈشى تېز بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، كۆچىتىنى تىكىپ 3 - 4 يىلدىن كېيىن مېۋە بېرىشكە باشلايدۇ، 8 - 12 يىلدا كۆپلەپ مېۋە بېرىدۇ. 40-50 يىلدا قېرىش مەزگىلىگە قەدەم قويۇپ، مېۋە بېرىش مۇقتىدارى تۆۋەنلەيدۇ.

3) ئانار — يوپۇرماق ئاشلايدىغان كىچىك چانقال ئۆسۈملۈك بولۇپ، يىلتىزى ۋە غولى كۆپ شاخلايدۇ. ئانار دانچىسىدا كاربون سۇ بىرىكمىلىرى ۋە ۋىتامىن C تەركىبى بولغاچقا، يېگەندە سالقىن تاتلىق سېزىم پەيدا بولىدۇ، شۇڭا ئۇ مېۋە - چېۋىلەرنىڭ سەر خىلى ھېسابلىنىدۇ. ئانارىدا ئوزۇقلۇق مول بولۇپلا قالماستىن، يەلكى ئۇنىڭ دورىلىق قىممىتىمۇ بەك يۇقىرى. ئۇنىڭ يىلتىزى، غولى، يوپۇرمىقى، سويىپىقىدىن دورا ياساشقا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە چېچىكى قىپقىزىل بولۇپ، ئېچىلىش مەزگىلى ئۇزۇن، مېۋىسى ئالاھىدە، كۆركەم بولۇپ، ئادەمگە ھوزۇر بەخش ئېتىدۇ. ئانار ساقلاشقا - توشۇشقا چىداملىق بولۇپ، كۆپىنچە دوست - بۇرادەرلەرگە سوۋغات قىلىنىدۇ.

قەشقەر ئانىرى تاتلىق ئانار ۋە ئاچچىق ئانار دەپ 2 خىلغا ئايرىلىدۇ. ئانار سورتلىرىدىن چوڭ قىزىل ئۇرۇقلۇق تاتلىق ئانار، سۇزۇك قىزىل ئۇرۇقلۇق تاتلىق ئانار ۋە چوڭ قىزىل ئۇرۇقلۇق ئاچچىق ئانار بار.

ئانار كۆپ ھاللاردا تۆپ كۆچۈرۈش ۋە قەلەمچە تىكىش شەكلى ئارقىلىق يېتىشتۈرۈلىدۇ. تۆنجى قېتىملىق چېچىكى 5 - ئاينىڭ ئاخىرىلىرىدا ئېچىلىدۇ. 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرا - ئاخىرىلىرىدا 2 ـ، 3 - قېتىملىق چېچىكى ئېچىلىدۇ. 1 ـ، 2 - قېتىملىق چېچىكى كۆپ مېۋە بېرىدۇ. ئاخىرقى چېچىكىدە چۈشكەن مېۋىسى پىشمايدۇ، شۇڭا ئۇنى ئېلىۋېتىش كېرەك. مېۋىسىنىڭ يېتىلىش ۋاقتى 120 كۈندىن ئاشىدۇ.

ئانار سوپىتروپىك بەلۋاغ مېۋىلىك دەرىخىگە تەۋە بولۇپ، قۇمسالىق تۈپراقنى ياخشى كۆرىدۇ. سوغۇققا بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى ناچار. شورلۇق - زەي تۈپراقتا ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. قىش پەسلىدە كۆمۈپ قىشتىن چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ. 11 - ئاينىڭ باشلىرىدا كۆمۈلۈپ، 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ياكى 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئېچىلىدۇ. يېتىلىش مەزگىلىدىكى تېمپېراتۇرا 10℃ — 38℃قىچە، مۇۋاپىق تېمپېراتۇرا 20℃ — 30℃قىچە، 16℃ - تا ئۈششۈپ قالىدۇ.

4) ياڭاق ئاساسلىقى، ئادەتتىكى ياڭاق ۋە شىنجاڭ ياۋا ياڭىقى بار. 12 ناھىيە (شەھەر) دە ئۆستۈرۈلىدۇ ھەمدە ئۆستۈرۈش تارىخى ئۇزۇن. يېڭىدىن تاللاپ يېتىشتۈرۈلگەن سورتلاردىن شىنفېڭ، شىنلۇ، شىنگۇاڭ بار. ياڭاق مېغىزىنىڭ تەركىبىدە ئوزۇقلۇق ماددا مول، مايى مىقدارى 50.5% — 71.6%كىچە بولىدۇ، تەركىبىدە سىنك، فوسفور قاتارلىق مىكرو ئېلېمېنتلار بار.

ياڭاق تولۇق پىشقاندىن كېيىن يىغۇۋېلىنىدۇ. بۇنداق بولغاندا، ھوسۇلى كۆپىيىپلا قالماستىن، يەلكى مېغىز چىقىش نىسبىتىمۇ يۇقىرى، شۇنداقلا ئۇرۇقلۇق ياڭاقنىڭ يېخلىنىش نىسبىتى يۇقىرى بولىدۇ. ياڭاقنىڭ پوستى ئۆزلۈكىدىن ئاجرىلىپ چىقمايدۇ. ئادەتتىكى ئۇسۇل شۇكى، ياڭاق يىغۇۋېلىنغاندىن كېيىن ئۈينىڭ ئىچىگە دۆۋىلەپ قويۇلىدۇ، ئوستىگە ئوت - چۆپ يېپىلىپ تېمپېراتۇرا ئۆرلىتىلىدۇ، شۇنداق قىلغاندا ياڭاقنىڭ پوستىدىن ئايرىلىشى تېزلىشىدۇ. بەزىدە 100PPM — 500 لىك ئېتىفون ياڭاق پىشىشتىن 10-25 كۈن ئىلگىرى چېچىلىپ، پوستى سەرىق پىشىل رەڭگە كىرگۈزۈلىدۇ. بۇ چاغدا ياڭاق دەرىخى ئىرغىتىلسىلا ياڭاقلار پوستىدىن ئاجراپ يەرگە چۈشىدۇ.

ياڭاقنى ئوستۇرۇش ئۇسۇلى ئاددىي، مېغىزى توق ياڭاقنى تاللاپ تېرىسا بولۇۋېرىدۇ. كۆچەتنىڭ دىئامېتىرى بىر سانتىمېتىرغا يەتسىلا ئوڭلىسا بولىدۇ. بىر يىلدىن كېيىن كۆچۈرۈپ تىكىلىدۇ. ياڭاق دەرىخىنى شېخى ئارقىلىق ئۇلاشقىمۇ بولىدۇ.

5) پىستە مېۋىسى پىشقاندىن كېيىن شاكىلىنىڭ ئۈچى ئۆزلۈكىدىن يېرىلىپ مېغىزى كۆرۈنۈپ قالىدۇ.

پىستە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمىي دەرەخ سورتلىرىنىڭ بىرى. پىستىنىڭ قەشقەردە ئۆستۈرۈلۈاتقىنىغا 1300 يىلدىن ئاشتى، ئۇ ئاساسەن چىلگە پىستە ۋە جاغدا پىستە دەپ 2 خىلغا بۆلۈنىدۇ.

پىستە دۇنيا بويىچە قاتتىق پوستلىق 4 چوڭ مېۋىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئاقسىل 20.6%كە يېتىدۇ. پىستە ئاقسىل، مايى، شېكەر، ۋىتامىن تەركىبى ئۇنۇمۇرسال تولۇقلىنىدىغان ساقلىق ساقلاش تەبىئىي يېمەكلىكى ھېسابلىنىدۇ.

پەستە — يوپۇرماق تاشلايدىغان كىچىك غوللۇق دەرەخ. ئۇنىڭ ئەركەك - چىشسىمان ئايرىم بولىدۇ. ئۇ قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، ئىسسىققا، قۇمسىڭ تۇپراققا ئامراق، كۆپ هاللاردا ئېتىزغا تېرىپ ئۆستۈرۈلىدۇ، ئۈنۈپ 2 — 3 يىللىق بولغاندا ئۇلاشقا بولىدۇ. بىر يىلدىن كېيىن كۆچەت مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ.

§ 2 . مېۋە - چېۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

1. كىلىمات شارائىتى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 10 ℃ — 12 ℃ تىن يۇقىرى. 1 - ئايدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 6 ℃— — 8 ℃—، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرىسى 24.4 ℃—؛ 7 - ئايدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 25 ℃ — 26 ℃، مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرىسى 40.1 ℃ بولىدۇ. ئادەتتە دەسلەپكى قىرو مەزگىلى 10 - ئاينىڭ باشلىرىدىن 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە؛ ئاخىرقى قىرو مەزگىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرىلىرىدىن 4 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە، قىروسىز مەزگىل 210 — 230 كۈنگىچە بولىدۇ. 10 ℃ تىن يۇقىرى يېغىندى تېمپېراتۇرا 4000 ℃ — 5000 ℃ قا؛ قۇياشنىڭ يورۇتۇش ۋاقتى 200 — 210 كۈنگە؛ 4 - ئايدىن 9 - ئايغىچە 1500 سائەتتىن 1700 سائەتكە يېتىدۇ. سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2000 — 2900 مىللىمېتىر، يىللىق هۆل - يېغىن مىقدارى ئادەتتە 50 — 65 مىللىمېتىر بولىدۇ، هۆل - يېغىن ئاز، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى كۆپ، شۇڭا قۇرغاق قۇرۇقلۇق تېپىدىكى هاۋا كىلىمانى ئالاهىدە روشەن. كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى زور، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاغدىكى قار سۈيىگە ئايلىنىپ تېرىقچىلىق قىلىنىدىغان بولغاچقا، يوپۇرماق تاشلايدىغان مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈشىگە ئىنتايىن باب كېلىدۇ.

1 . ئۆرۈك　ئۆرۈكنىڭ قەشقەردە ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ئۇزۇن، كۆلىمى زور بولۇپ، ئادەتتىكى تۇپراقتا ئۆسۈۋېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، ئوبدان ئاينىمىدۇ. تەكشۈرۈش ماتېرىيالىغا قارىغاندا، ئۆرۈك دەرىخى 30℃— — 40℃— قىچە بولغان تۆۋەن تېمپېراتۇرىغا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ. هەر قايسى ئۆسۈش مەزگىللىرىنىڭ چەكلىمە تېمپېراتۇرىسى مۇنداق: تۇپراقتىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 4 ℃ — 5 ℃ بولغاندا، يىلتىز سىستېمىسى هەرىكەتكە كېلىدۇ، 6 ℃ — 7 ℃ بولغاندا، بىخ سۈرۈشكە باشلايدۇ. 9 ℃ — 10 ℃ بولغاندا چېچەكلەيدۇ، 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى دەسلەپكى چېچىكى ئېچىلىدۇ، 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى تولۇق كۆپلەپ چېچەكلەيدۇ، ئاخىرقى چېچىكى 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئېچىلىدۇ. چېچەكلەش مەزگىلى 11 كۈن داۋاملىشىدۇ. 2℃— — 3℃— تېمپېراتۇرىدا ئۇششۇيدۇ، چېچەك مەزگىلىدە قۇم - بوراڭلىق هاۋارايىسى بەكمۇ زىيانلىق.

ئۆرۈكلۈك باغدىكى شاتلىق.

ئۆرۈك دەرىخىنىڭ يېتىلىش مەزگىلى ۋە يېغىندى تېمپېراتۇرا: بالدۇر پىشىدىغان مايسەم، ئاق ئۆرۈك قاتارلىقلار چېچەكلىگەندىن تارتىپ پىشقىچە 50 - 60 كۈن كېتىدۇ، 10 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ يېغىندى تېمپېراتۇرا 1500 ℃ — 1700 ℃ بولىدۇ. كېيىن پىشىدىغان خۇۋەينە، قارا ئۆرۈك قاتارلىقلارنىڭ پىشىشىغا

100 كۈنچە ۋاقىت كېتىدۇ. 10℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ يېغىندى تېمپېراتۇرا 2000 ℃ بولىدۇ.

2) ئامۇت ئوخشاش بولمىغان سورتلارنىڭ تېمپېراتۇرىغا بولغان تەلىپىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئادەتتە، 4 - ئاينىڭ ئاخىرىلىرىدىن 7 - ئايغىچە ئايرىلىشقا باشلايدۇ. تەكشۈرۈلۈشچە، ئامۇت دەرىخىنىڭ دەسلەپكى چېچەكلەش مەزگىلى 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، تولۇق چېچەكلەش مەزگىلى 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، توختاش مەزگىلى 4 - ئاينىڭ 19 - كۈنى بولۇپ، 12 كۈنچە داۋاملىشىدىكەن. ئادەتتىكى بىخ مەزگىلىگە مۇۋاپىق تېمپېراتۇرا 5℃-، چېچەك ئايرىلىپ چىقىش مەزگىلىگە مۇۋاپىق تېمپېراتۇرا 3.5℃ —، چېچەك ئېچىلىشتىن بىر - ئىككى كۈن ئىلگىرى 1.5℃- 2℃- قىچە بولغان تۆۋەن تېمپېراتۇرىغا دۇچ كەلسە چېچەك ئۇششۇپ كېتىدۇ.

ئامۇتنىڭ ھەر قايسى يېتىلىش مەزگىلىدىكى چەكلىمە تېمپېراتۇرىسى مۇنداق: كۈندىلىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 7℃ — 8℃گىچە بولغاندا بىخ زورىيىدۇ. 4 - ئاينىڭ ئالدىنقى 10 كۈندىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 14℃ — 15℃ قىچە بولغاندا چېچەكلەيدۇ. تېمپېراتۇرا 20℃ — 26℃قىچە بولغاندا ئۇسۇشى تېزلىشىدۇ، 30℃ تىن ئېشىپ كەتسە، فوتوسىنتېز رولىغا پايدىسىز بولىدۇ. ئامۇت دەرىخىنىڭ قىشتىن ئۆتۈش تېمپېراتۇرىسى 30℃- ئەتراپىدا بولىدۇ، شۇڭا بۇ جايدىكى ئامۇت دەرەخلىرىنىڭ تۇپىگە ھاك سۈركەلمىسىمۇ قىشتىن ئامان - ئېسەن ئۆتىدۇ.

3) ئالما ئالمىنىڭ تېمپېراتۇرىغا بولغان تەلىپى ئامۇتنىڭكىگە ئوخشايدۇ. بىراق، چېچەك مەزگىلى ئامۇت دەرىخىدىن سەل كېچىكىدۇ. ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئالمىنىڭ ئۇستۈرۈلۈشىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 7℃ — 14℃ قىچە؛ ياز پەسلىدە 6 — 8 - ئايغىچە بولغان مەزگىلدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 18℃ — 24℃قىچە بولسا بولىدىكەن، 26℃تىن ئېشىپ كەتسە ئالمىنىڭ ئۇسۇشى چەكلىمىگە ئۇچرايدىكەن، ئەتىياز پەسلىدە يەرنىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 3℃ بولسا، يىلتىز سىستېمىسى ۋە يەر ئۈستى قىسمى ھەرىكەتلىنىشكە باشلايدۇ. ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 5℃ — 7℃قىچە بولسا يوپۇرماق بىخلىرى ئۇسۇشكە باشلايدۇ. 17℃ — 18℃قىچە بولغاندا چېچەكلەشكە باشلايدۇ. دەسلەپكى چېچەك 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئېچىلىدۇ، 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى تولۇق چېچەكلەيدۇ، چېچەكلەش مەزگىلى 19 كۈن بولىدۇ. ئالمىنىڭ ئۇسۇشىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان تېمپېراتۇرا 20℃ — 30℃قىچە، چېچەك بىخلىرى بۆلۈنۈش مەزگىلى 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى باشلىنىپ، 9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى تاماملىنىدۇ، بۇ ۋاقىتتا تېمپېراتۇرا 20℃ — 28℃قىچە بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ، 20℃ تىن تۆۋەن ياكى 30℃ تىن يۇقىرى بولسا، چېچەك بىخلىرىنىڭ بۆلۈنۈشىگە پايدىسىز. ئۇششۇك تېگىشىنىڭ چەكلىمە تېمپېراتۇرىسى: چېچەك بىخلىنىڭ ھەرىكەتلىنىش مەزگىلىدە 7℃-، چېچەكلەش مەزگىلىدە 4℃- (ئاتلىق چېچەكنىڭ 3℃-، ئاتلىق چېچەكنىڭ 1℃—، تۆرەلمىنىڭ 1℃-)، چېچەك مەزگىلىدە ئۇششۇك پەيدا بولسا چېچەك نابۇت بولىدۇ. ئۇششۇك ئەھۋالى يېنىكرەك بولسا مېۋىسى غەيرىي شەكىلدە بولۇپ قالىدۇ، ئەگەر غۇرىسىغا ئۇششۇك تەگسە (تېمپېراتۇرا 1℃ — 2℃ قىچە بولسا)، ئۇششۇك تەككەن جاي زىيانغا ئۇچرايدۇ، مېۋىسىنىڭ سۈپىتى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. ئۈيغۇ مەزگىلى ۋە قىشتىن بىخەتەر ئۆتۈش ئالدىدىكى چەكلىمە تېمپېراتۇرىسى: ئەڭ سوغۇق بولغان ئايدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 12℃ بولسا بولىدۇ، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا نولدىن تۆۋەن 30℃ قا چۈشۈپ قالسا، ئۇششۇك پەيدا بولىدۇ، نۆلدىن تۆۋەن 35℃ قا چۈشكەندە توڭلاپ قالىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قىش پەسلىدىكى ئەڭ سوغۇق ئايىنىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى ۋە ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى چەكلىمە تېمپېراتۇرىدىن يۇقىرى بولغاچقا، ئادەتتە قىش پەسلىدە ئالما ئاساسىي جەھەتتىن ئۇششۇپ قالمايدۇ. ئەمما 7 — 8 - ئايلاردا داۋاملىق يۇقىرى تېمپېراتۇرا كۆرۈلسە ئالما مېۋىسىنىڭ سۈپىتى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ.

4) ئۈزۈم　ئۈزۈم يۇقىرى تېمپېراتۇرا، قۇرغاق ۋە قۇياش نۇرى تولۇق بولغان ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ياخشى كۆرىدۇ. بۇ ۋىلايەتنىڭ ئۈزۈمچىلىكتىكى ئېكولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى ئومۇمەن ياۋروپا - ئاسىيانىڭ شەرق سورتىغا ياتىدۇ، مەسىلەن: كىشمىش ئۈزۈم، مۇناقى ئۈزۈم، خوتەن قىزىل ئۈزۈمى، قەشقەر ئۈزۈمى قاتارلىقلار.

تەكشۈرۈلگەن ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ۋىلايەت بويىچە ئۈزۈم بىخ سۈرگەندىن تارتىپ تولۇق پىشقانغا قەدەر كېتىدىغان ۋاقىت ۋە 10℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ يىغىندى تېمپېراتۇرا مۇنداق بولىدىكەن: بالدۇر پىشىدىغان سورتىنىڭ 120 — 140 كۈن، يىغىندى تېمپېراتۇرا 2200℃ — 2900℃؛ نورمال مەزگىلدە پىشىدىغان سورتىنىڭ 130 — 160 كۈن، يىغىندى تېمپېراتۇرا 2900℃ — 3400℃؛ كېيىن پىشىدىغان سورتىنىڭ 160 — 200 كۈن، يىغىندى تېمپېراتۇرا 3500℃ — 4000℃.

يەر تېمپېراتۇرىسى 7℃ بولغاندا، يىلتىز سىستېمىسى ھەرىكەتلىنىشكە باشلايدۇ. كۈنلۈك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 10℃ — 12℃ بولغاندا بىخ سۈرۈشكە باشلايدۇ، تېمپېراتۇرىنىڭ ئۆرلىشىگە ئەگىشىپ ئۈسۈش سۈرئىتى تېزلىشىدۇ، بۇنىڭغا مۇۋاپىق تېمپېراتۇرا 25℃ — 30℃، چېچەك مەزگىلىدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 15℃تىن يۇقىرى، پىشىشقا مۇۋاپىق تېمپېراتۇرا 28℃ — 32℃ بولسا بولىدۇ، 20℃ تىن يۇقىرى بولغاندا پىشىشى تېزلىشىدۇ. ئۈزۈمنىڭ ئوخشاش بولمىغان تۈرى ۋە سورتى ئوتتۇرىسىدىكى سوغۇققا بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى ۋە ئوخشاش بولمىغان توقۇلما ۋە ھۈجەيرىلەرنىڭ سوغۇققا بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى ناھايىتى چوڭ پەرقلىنىدۇ. بىر يىللىق بولغان شاخلىرىغا باب كېلىدىغان تېمپېراتۇرا 20℃ ~ 22℃ بىخ كۆزىگە باب كېلىدىغىنى 20℃ ~ 26℃ كېچە، كۈن شاخلىرىغا باب كېلىدىغىنى 24℃ ~ 26℃ بولىدۇ. ئەتىياز پەسلىدە تېمپېراتۇرا 1℃ — قا چۈشۈپ قالسا تالنىڭ يۇمران نوتىلىرى ۋە يوپۇرماقلىرى ئۈششۈپ قالىدۇ، 0℃ قا چۈشۈپ قالسا چېچىكى توڭلاپ قالىدۇ. كۈز پەسلىدە تېمپېراتۇرا 3℃ ~ 5℃ قا چۈشسە يوپۇرمىقى ۋە مېۋىسى ئۈششۈپ قالىدۇ. بۇ يەرنىڭ قىش پەسلىدىكى ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى بىر يىللىق تال نوتىلىرى ۋە بىخ كۆزى بەرداشلىق بېرەلەيدىغان دائىرىدە بولىدۇ. لېكىن باش ئەتىيازدىكى قۇرۇق شامالنىڭ تال شاخلىرىنى قۇرۇتىۋېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئادەتتە تالنى كۆمۈپ قىشتىن ئۆتكۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ، 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى كۆمۈلۈپ 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 4 - ئايىنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىلدە ئېچىلىدۇ.

5) ئانار　جەنۇبتىن شىمالغا يۆتكەلگەن مېۋىلىك دەرەخ بولۇپ، مۆتىدىل، قۇياش نۇرى تولۇق ۋە كۆچلۈك مۇھىتنى ياخشى كۆرىدۇ، نەملىككە چىدامىلىق كېلىدۇ. ئانار چېچىكى قاپاق شەكىللىك ۋە قوڭغۇراق شەكىللىك بولىدۇ، چېچەك بىخى ئارىلاشما بىخ بولىدۇ. 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرلىرى چېچەكلەيدۇ، چېچەكلەش مەزگىلى ئۈزۈنراق بولىدۇ.

ئانارنىڭ سوغۇققا بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى ناچار، شورغا چىدامسىز. قىش پەسلىدە كۆممىسە قىشتىن ئۆتەلمەيدۇ. يېتىلىش مەزگىلىدىكى تېمپېراتۇرا 10℃ — 38℃، مۇۋاپىق تېمپېراتۇرا 20℃ — 30℃ بولىدۇ، 12℃ـ تېمپېراتۇرىدا تال - چۈنغىلىرى ئۇششۇپ كېتىدۇ، 16℃ـ تېمپېراتۇرىدا ئۇششۇك ئېغىرلايدۇ، ئۇنىڭ سوغۇققا بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى ئۈزۈمدىن ناچار.

ئانارنى كۆمۈش ۋە ئېچىش ۋاقتى ئاساسىي جەھەتتىن ئۈزۈمنىڭكىگە ئوخشايدۇ. ئەتىيازدا 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تېمپېراتۇرا 18℃ تىن يۇقىرىلىغاندا بىخ سۈرۈشكە باشلايدۇ. 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 6- ئاينىڭ ئاخىرىغىچە بولغان مەزگىلدە چېچەكلەيدۇ، چېچەكنىڭ ساقلىنىش ۋاقتى ئۈزۈنراق بولىدۇ، تەخمىنەن 9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا پىشىدۇ. مېۋىسىنىڭ يېتىلىش مەزگىلى 120 كۈندىن ئاشىدۇ، 10℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ يىغىندى تېمپېراتۇرا 1900℃ — 3000℃ بولىدۇ.

2. مېۋە ھوسۇلى

80 - يىللاردا قاغىلىق ناھىيىلىك باغۋەنچىلىك مەيدانى ئالمىدىن مول ھوسۇل ئالدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مېۋىچىلىك تارىخى ئۇزۇن بولسىمۇ، لېكىن يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن، كېسەللىك ھاشارانلارنىڭ زىيىنى ئېغىر، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇرۇش مالىمانچىلىقى بولغاچقا، باغلار چۆلدەرەپ قېلىپ، مېۋە ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى بەكمۇ تۆۋەن ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېھقانلارنىڭ ئاكتىپچانلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئۇلار دېھقانچىلىقنى تىرىشىپ راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىللە، ئۆيلىرىنىڭ ئالدى - كەينىگە ۋە پارچە - پۇرات يوش يەرلەرگە مېۋىلىك كۆچەت تىكىپ، ھويلا - ئارامليرىدا باغ ئەھيا قىلىپ، مېۋىچىلىكنى تېز ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە راۋاجلاندۇردى. 1952 - يىلغا كەلگەندە، ۋىلايەت بويىچە مېۋىلىك دەرەخ 4 مىليون 376 مىڭ 859 تۈپكە يېتىپ، 1949 - يىلدىكى 3 مىليون 186 مىڭ 666 تۈپتىن 658 مىڭ 193 تۈپ كۆپەيدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە ئېلىنغان مېۋە 18 مىليون 386 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، 1949 - يىلدىكىدىن 4 مىليون 77 مىڭ كىلوگرام ئاشتى.

1954 - يىلى ئۇلكىلىك دېھقانچىلىق بازارىتىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك باغۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىش فاكتورىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىشقا ئەھمىيەت بەردى. شۇ چاغدا، جەنۇبىي شىنجاڭ مەۋرىي مەھكىمىسى باغۋەنچىلىك تېخنىكا خادىملىرىدىن 2 نى سەپلەپ بەردى ھەمدە 1955 - يىلى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى مېۋىلىك دەرەخلەرنى دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈپ چىقتى. قاغىلىق ناھىيىسىدە مېۋىلىك دەرەخ بويىچە ئولگە كۆرسىتىش باغچىسى ئاساس، ئەترەت - گۇرۇپپىلار نىشان قىلىنىپ، تېخنىكا تەتقىقاتى كومىتېتى قۇرۇلدى، بۇ كومىتېت «ئۆگىتىش - ئۆگىنىشنى ھۆددىگە بېرىش» توختامى تۈزۈپ، تېخنىكا تايانچىلىرىنى پىلانلىق تۇردە تەربىيىلەپ، پۈتكۈل ناھىيىدىكى مېۋىچىلىككە بولغان تېخنىكا يېتەكچىلىكىنى كۈچەيتىپ، مېۋىچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. مۇشۇ جەريانىدا ئالدى بىلەن مېۋىلىك كۆچەت يېتىشتۇرۇش چىڭ تۇتۇلدى. 1953 - يىلى كۆچەت يېتىشتۇرۇش ئىشى باشلاندى، بۇ چاغدا دۆلەت باشقۇرۇشىدىكى كۆچەتخانىلاردا كۆچەت يېتىشتۇرۇلگەنلىك سىرتىدا، ئاممىۋى كۆچەت يېتىشتۇرۇش خىزمىتى كۆپلەپ قانات يايدۇرۇلمىدى. 1958 - يىلى گۈگشې - ئەترەتلەرنىڭ كوللېكتىپ ئورمانچىلىق مەيدانلىرى كۆپلەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، بەزى كۆچەتخانىلار ئاددىي ھالدىكى ئومۇمىي پىلان تۈزۈپ، مۇقىم مۇنتىزىم كۆچەتخانا قۇرۇشقا تەرەققىي قىلدى، بۇنىڭ بىلەن، ۋىلايەتلىك ئورۇك، ياڭاق، شاپتۇل ۋە ئۈجمە قاتارلىق ئادەتتىكى ئىقتىسادىي ئورمان كۆچىتى ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجى ئاساسىي جەھەتتىن قاندۇرۇلدى.

1958 - يىلدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»تىن كېيىن، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىر تەرەپلىمە ھالدا ئەكتىلەنگەچكە باغۋانلار بۈزۈلۈپ، مېۋىلىك دەرەخلەر قالايمىقان كېسىلىپ، مېۋىچىلىك زور بۈزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، ھوسۇل يىلدىن يىلغا ئازىيىپ كەتتى. ۋىلايەت بويىچە مېۋە ھوسۇلى 1958 - يىلدىن ئىلگىرىكى 143 مىليون 125 مىڭ 500 كىلوگرامدىن 1963 - يىلدىن ئىلگىرىكى 54 مىليون 177 مىڭ كىلوگرامغا چۈشۈپ قالدى. تۆۋەنلەش نىسبىتى 62.15% بولۇپ، 88 مىليون 948 مىڭ 500 كىلوگرام ئازىيىپ كەتتى.

1963 - يىلدىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتى ئاپتونوم رايونلۇق ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، مۇناسىپ ئىقتىسادىي سىياسەت ۋە تەڭشەش تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، بىر مودىن تۆۋەن بولغان مېۋىلىك باغلارنى كۆڭۈلدىكىدەك ئازالارنىڭ باشقۇرۇشىغا قايتۇرۇپ بېرىشنى قارار قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە كۆڭۈلدىكىدەك ئازالىرىنىڭ ئۆي ئەتراپى، يول بويى، ئېرىق - ئۆستەڭ بويلىرىغا ۋە ئېتىز قىرغاقلىرىغا مېۋىلىك كۆچەت تىكىشكە ئىلھام بەردى. بۇنىڭ بىلەن، مېۋىلىك باغ كۆلىمى تېز كېڭەيىپ، باشقۇرۇش كۆرۈنەرلىك كۈچەيىپ، مېۋىلىك باغلار ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى. ۋىلايەت بويىچە مېۋە ھوسۇلى 1965 - يىلى 1962 - يىلدىكى 54 مىليون 177 مىڭ كىلوگرامدىن 71 مىليون 256 مىڭ 500 كىلوگرامغا يېتىپ، 17 مىليون 79 مىڭ 500 كىلوگرام ئاشتى. ئەمما بۇ مەزگىلدە مېۋە سېتىۋېلىش، ساقلاش - يۆتكەش، سېتىش، پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىقلار يەنىلا ئوبدان ھەل قىلىنمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشلەپچىقىرىش رايونلىرى تارقاق بولۇش، كۆلەم چەكلىمىسى قاتارلىق ئامىللار تۆپەيلىدىن، مېۋىچىلىك كەسپى ناتۇرال ئىگىلىك ھالىتىدە تۇرۇپ قالدى، ھوسۇل يىغىلغان پەسىللەردە ئېشىندى قېلىش، كېيىن تەمىنلەش ئېھتىياجىنى قامدىيالماسلىق ئەھۋاللىرى كۆرۈلدى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، مېۋىچىلىك ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. 1966 - يىلى ۋىلايەت بويىچە مېۋە ھوسۇلى 106 مىليون 415 مىڭ كىلوگرام ئىدى، 1976 - يىلى 31 مىليون 954 مىڭ 500 كىلوگرامغا چۈشۈپ قېلىپ، 74 مىليون 460 مىڭ 500 كىلوگرام يەنى 69.97% ئازىيىپ كەتتى.

1978 - يىلى ئېچىلغان ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن، بۇ ۋىلايەتتە باشقا ئىشلەپچىقىرىشقا ئوخشاش، مېۋىچىلىكتىمۇ مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن باغۋەنچىلىك يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا كىردى. 1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە مېۋىلىك باغ كۆلىمى 279 مىڭ 140 موغا، مېۋە ھوسۇلى 84 مىليون 93 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، 1978 - يىلدىكىدىن مېۋىلىك دەرەخ كۆلىمى 1.75 ھەسسە، مېۋە ھوسۇلى 1.6 ھەسسە كۆپەيدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدە ھەر بىر كىشىگە توغرا كېلىدىغان مېۋە مىقدارى مەملىكەتنىڭ مەۋىسىدىن يۇقىرى بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭ ھەمدە دۇنيانىڭ ئوتتۇرىچە مەۋىسىدىن تۆۋەن. تەكشۈرۈلگەن ئاھۋالغا قارىغاندا، 1985 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مېۋە ھوسۇلى 84 مىڭ 100 تونىنا بولۇپ، مەملىكەتنىڭ 0.9% نى، شىنجاڭنىڭ 17%نى ئىگىلىگەن. بىر يىلدا ھەر بىر كىشىگە توغرا كېلىدىغان مېۋە دۇنيا بويىچە 63.38 كىلوگرام، جۇڭگو بويىچە 9.61 كىلوگرام، شىنجاڭ بويىچە 35.91 كىلوگرام، قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 35.6 كىلوگرام بولغان. دېمەك، قەشقەردە كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان مېۋە دۇنيانىڭ ئوتتۇرىچە مەۋىسىدىن 27.78 كىلوگرام، شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرىچە مەۋىسىدىن 0.31 كىلوگرام ئاز، مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىچە مەۋىسىدىن 25.99 كىلوگرام كۆپ بولغان.

1986 - يىلغا كەلگەندە، ۋىلايەت بويىچە مېۋىلىك دەرەخ كۆلىمى 343 مىڭ 723 موغا، شۇ يىلى يېڭىدىن كۆپەيگەن كۆلەم 74 مىڭ 436 موغا، مېۋە بەرگەن كۆلەم 204 مىڭ 535 موغا يەتتى، ئۇنىڭدىن باشقا پارچە-پۇرات يەرلەرگە 248 مىڭ 276 تۈپ ئالما كۆچىتى، 176 مىڭ 684 تۈپ ئامۇت كۆچىتى تىكىلدى. ۋىلايەت بويىچە ئېلىنغان مېۋە 111 مىڭ 5.689 تونىغا يەتتى. بۇ مەزگىلدە قوللىنىلغان ئاساسلىق تەدبىرلەر مۇنۇلار: بىرىنچى، ئىسلاھات چىڭ تۇتۇلۇپ، ئاپپاراتلار قۇرۇپ چىقىلدى، ۋىلايەتتە باغۋەنچىلىك تەرەققىيات مەركىزى ۋە بىر قىسىم ناھىيىلەردە باغۋەنچىلىك خىزمەت پونكىتلىرى قۇرۇلدى. ئىككىنچى، كۆچەت يېتىشتۇرۇش ۋە ئۇلاش تېزلىتىلدى؛ ئۈچىنچى، مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئانىلىق كۆچىتىنى يېتىشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بېرىلىپ، كۆچەتلەرنىڭ سورتلۇق نوتىسىغا ۋە كۆز ئۇلاش ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىندى؛ تۆتىنچى، باغ پەرۋىشى كۈچەيتىلدى، كونا باغلارنى ئۆزگەرتىش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىلدى؛ بەشىنچى،

باغۋەنچىلىك پەن تەتقىقاتى ۋە پەن - تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش خىزمىتى كۈچەيتىلدى. بولۇپمۇ، ۋىلايەت بويىچە مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش، بىر تۈتاش بولۇش بىلەن ئايرىپ باشقۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش، «بەشتە بىر تۈتاش بولۇش» ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان قوش قاتلاملىق ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، باغۋەنچىلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. يېڭى باغلار ئەھيا قىلىنىپ، «بەشنى بىرلىككە كەلتۈرۈش»، يەنى پىلانلاشنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، تەكشىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، دەرەخ تۈرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، دەرەخ سورتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، تېخنىكىلىق باشقۇرۇشنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە چاڭ تۈرۈلۈپ، تاۋار بازىسىنى ئۇلچەملەشتۈرۈش تەلىپىگە يەتكۈزۈلدى. نەتىجىدە ۋىلايەتنىڭ مېۋىچىلىكى يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. 1989 - يىلى ۋىلايەت بويىچە مېۋىلىك باغ كۆلىمى 457 مىڭ 726 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالما 30 مىڭ 467 مو، ئامۇت 38 مىڭ 165 مو، ئۈزۈم 49 مىڭ 606 مو، شاپتۇل 71 مىڭ 59 مو، ئۈرۈك 238 مىڭ 393 مو، چىلان 5329 مو، باشقىلار 24 مىڭ 407 مو. بۇنىڭ ئىچىدە شۇ يىلى يېڭىدىن كۆچەيتىلگەن باغ كۆلىمى 31 مىڭ 750 مو، مېۋە بەرگەن كۆلەم 256 مىڭ 954 مو، 1989- يىلى، ۋىلايەت بويىچە ئېلىنغان ھەر خىل مېۋە 165 مىڭ 323 تونىنغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئالما 13 مىڭ 646 تونىنا، ئامۇت 21 مىڭ 353 تونىنا، ئۈزۈم 22 مىڭ 181 تونىنا، شاپتۇل 19 مىڭ 29 تونىنا، ئۈرۈك 85 مىڭ 196 تونىنا، چىلان 575 تونىنا، باشقىلار 2603 تونىنا. شۇ يىلى، ۋىلايەت بويىچە باغ كۆلىمىمۇ، مېۋە ھوسۇلىمۇ تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىدىن ئېشىپ روشەن ئىجتىمائىي ئۈنۈم ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈم قولغا كەلتۈرۈلدى.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مېۋىلىك دەرەخ كۆلىمى 464 مىڭ 6 موغا يېتىپ، 1949 - يىلدىكى 15 مىڭ 821 مونىڭ 29.3 ھەسسىسىگە، 1978 - يىلدىكى 119 مىڭ 200 مونىڭ 3.89 ھەسسىسىگە؛ ئېلىنغان مېۋە 172 مىڭ 483 تونىنغا يېتىپ، 1949 - يىلدىكى 1838.6 تونىنىڭ 93.8 ھەسسىسىگە، 1978 - يىلدىكىنىڭ 5.46 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى. باغ كۆلىمى ۋىلايەت بويىچە 7 مىليون 300 مىڭ مو دېھقانچىلىق زىرائىتى كۆلىمىنىڭ 4.6%نى ئىگىلىدى. 1986 - يىلدىكى باھا بويىچە ھېسابلىغاندا، 1990- يىلدىكى مېۋە مەھسۇلات قىممىتى 120 مىليون 173 مىڭ 100 يۈەنگە يېتىپ، ۋىلايەت بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى بولغان 1 مىليارد 370 مىليون يۈەننىڭ 8.75%نى ئىگىلىدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە مېۋىنىڭ تاۋار مىقدارى 21 مىڭ 5.466 تونىنغا يەتتى، سىرتقا ھۆل مېۋىلەردىن ئاساسلىقى ئالما - ئەشپۈت؛ قۇرۇق مېۋىلەردىن گۈلە، ياڭاق، قاق، ئۈرۈك مېغىزى، شىرشىم گۈلە ۋە پىشىقلاپ ئىشلەنگەن مېۋە سېتىلدى. ۋىلايەتنىڭ ھۆل - قۇرۇق مېۋىلىرى ئاساسەن ئۇرۇمچى، گۇاڭدۇڭ، فۇجيەن، جياڭسۇ ۋە شەرقىي شىمالدىكى مۇناسىۋەتلىك ئۆلكە - شەھەرلەرگە سېتىلدى.

3. مېۋە - چېۋە ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىدە بىر تۈركۈم ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى دۆلەت باغۋەنچىلىك مەيدانلىرى ياكى يېزا - ئېتىزلەر باشقۇرۇشىدىكى باغۋەنچىلىك مەيدانلىرى ۋە مېۋىلىك باغلار قۇرۇلدى. 80 - يىللارغا قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، گەرچە باغ كۆلىمى تېز كۆپەيگەن بولسىمۇ، لېكىن ئالدىنقى مەزگىلدە ۋىلايەت بويىچە ئەھيا قىلىنغان باغلارنىڭ كۆپىنچىسى ھويلا - ئارام تىپىدىكى ئارىلاشما كىچىك باغلار بولدى. قەشقەر باغۋەنچىلىك مەركىزى رايونلاشتۇرۇش پىلانىنى ئىشلىگەندە ئۈرۈك، ئاق كىشمىش ئۈزۈم، قارا ئۈرۈك، ئانار، بادام ۋە قوغۇندىن ئىبارەت 6 چوڭ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بازىسى قۇرۇپ چىقىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە نادىر مېۋىلىك دەرەخلەرنى ۋە باشقا ھۆل مېۋە تۈرلىرىنى مۇۋاپىق تەرەققىي قىلدۇردى.

1986 - يىلدىن باشلاپ، باغۋەنچىلىك ئومۇمىي پىلانىغا ئاساسەن، مېۋىلىك دەرەخ بازىسى قۇرۇلۇشى تۈتۈلدى. بىرىنچىدىن، «ئۇچ ئۆزگەرتىش» يەنى ئەنئەنىۋى كىچىك تىپتىكى باغلارغا كۆچەتلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ تىكىشتىن بازىغا قاراپ ئۆزگەرتىش، ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەش خاراكتېرىدىكى ھويلا - ئارام ئىشلەپچىقىرىشىدىن تاۋار ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۆزگەرتىش، يەرنىڭ باشقۇرۇشتىن ئىلمىي ئۇسۇلدا تۈجۈپلەپ باشقۇرۇشقا ئۆزگىرىش ئىلگىرى سۈرۈلدى؛ ئىككىنچىدىن، مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئانىلىق كۆچەتخانا قۇرۇلۇشى تۈتۈلۈپ، بازا قۇرۇلۇشى ئىلا سۈپەتلىك كۆچەتلەر بىلەن تەمىن ئېتىلدى؛ ئۈچىنچىدىن، ئالدىنقى 3 يىللىق كۆچەت يېتىشتۇرۇش چىقى تۈتۈلۈپ، بازا قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجى قاندۇرۇلدى؛ تۆتىنچىدىن، كونا باغلارنى ئۆزگەرتىش كۆچەيتىلدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە مېۋىلىك دەرەخلەرنى كۆلەملىك باشقۇرۇش، بازا قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، 32 مىڭ پاپسالاشتۇرۇلغان بازا باغ يېڭىدىن ئەھيا قىلىنىپ، ئۇزۇم، ئانار كۆچەتلىرى يېتىشتۇرۇلىدىغان ئانىلىق كۆچەتخانا يېڭىدىن قۇرۇلغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇق كۆچىتىگە ئىلا سورتلار ئۇلاندى، ئانىلىق كۆچەتخانىدىن 5000 مو ئۆزگەرتىپ ئەھيا قىلىندى، ناچار سورتلۇق ئۇرۇق كۆچەتلىرى ئۇلاق تۈۋى قىلىنىپ ئۇنىڭغا قارا ئۇرۇق ئۇلىنىپ، قارا ئۇرۇق ئانىلىق كۆچەتخانىسى قۇرۇپ چىقىلدى. ۋىلايەت بويىچە ھەر خىل مېۋىلىك دەرەخ ئانىلىق كۆچەتخانىسىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 7786 موغا، ھەر خىل مېۋىلىك دەرەخ كۆچەتخانىسى 3000 موغا يەتتى. 9 مىليون تۈپتىن ئارتۇق كۆچەت ساقلاپ قېلىندى. ئۇلانغان ھەر خىل مېۋىلىك دەرەخ كۆچىتى 943 مىڭ تۈپكە يەتتى، ئۆزگەرتىلگەن، پۈتالغان كونا باغ كۆلىمى 15 مىڭ موغا يېتىپ، 1985 - يىلدىكىنىڭ 3.5 ھەسىسىگە توغرا كەلدى. 16 مىڭ 200 مو كۆلەمدىكى مېۋىلىك دەرەخلەردە كۆرۈلۈش ئېھتىمالى بولغان كېسەللىك ۋە زىياندىاش ھاشاراتلارنىڭ ئالدى ئېلىندى. شۇنداق قىلىپ ئېلىنغان مېۋە 1985 - يىلدىكى 80 مىڭ تونىدىن 100 نەچچە مىڭ تونىغا يەتتى.

كۆلەملىك باشقۇرۇش ۋە بازا قۇرۇلۇشىنى ئوبدان ئىشلەش ئۈچۈن 1986 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى جەنۇبىي جۇڭگو يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، تروپىك - سۇبتروپىك مېۋىلىك دەرەخ تەتقىقات ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى خۇاڭ چاڭشۇ، ئاپتونوم رايونلۇق باغۋەنچىلىك ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىپى ياڭ چېڭشى ۋە خېبېي ئۇلكىلىك دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى مېۋىلىك دەرەخ تەتقىقات ئورنىنىڭ مۇئاۋىن تەتقىقاتچىسى چېن جېڭشىن قاتارلىق مۇتەخەسسىسلەرنى قەشقەرگە تەكلىپ قىلدى، ئۇلار باغلارنى كۆزدىن كەچۈردى ۋە لېكسىيە سۆزلىدى.

دۆلەت ئىگىلىكىدىكى باغۋەنچىلىك مەيدانلىرىنى ياخشى قۇرۇپ چىقىش ۋىلايەت بويىچە مېۋىلىك دەرەخ تاۋار بازىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا باشلامچىلىق ۋە ئۈلگە كۆرسىتىش رولىنى ئويناندى. 1958 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسى ۋىلايەتنىڭ تەستىقى ئارقىلىق دۆلەت باغۋەنچىلىك مەيدانى قۇرغاندىن كېيىن، 60 - يىللاردا يەكەن، قەشقەر يېڭىشەھەر، مەكىت ناھىيىلىرىدە ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى دۆلەت باغۋەنچىلىك مەيدانلىرى قۇرۇلدى. 70 - يىللاردا مارالبېشى، پوسكام ۋە قەشقەر كوناشەھەر قاتارلىق ناھىيىلەردىمۇ ناھىيە باشقۇرىدىغان ياكى دۆلەت ياردەم بېرىدىغان خەلق باشقۇرىدىغان باغۋەنچىلىك مەيدانلىرى قۇرۇلدى. 1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن، باغۋەنچىلىك مەيدانلىرى «بىر كەسىپنى ئاساس قىلىش كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش، ئومۇملاشتۇرۇپ پايدىلىنىش، ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلاندۇرۇش» قائىدىسىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، پارتىيىنىڭ يېزا ئىقتىسادىي سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئەملىيلەشتۈرۈپ، ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، مېۋىچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 1990 - يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا ۋىلايەت بويىچە ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى 7 باغۋەنچىلىك مەيدانىدا 759 ئىشچى - خىزمەتچى، 20 مىڭ 575 مو يەر، 9464 مو باغ بار ئىكەن، بۇنىڭ ئىچىدە مېۋە بەرگەن كۆلەم 3771 مو، ئېلىنغان مېۋە 5354 تونىنا بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە شۇ يىلى ئېلىنغان مېۋىنىڭ 11.3%نى تەشكىل قىلغان؛ ئومۇمىي

مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون 681 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1980 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باها بويىچە ھېسابلىغاندا، ۋىلايەت بويىچە شۇ يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %9نى ئىگىلىگەن؛ تۇراقلىق مۇلۈككە سېلىنغان مەبلەغ 4 مىليون 570 مىڭ يۈەنگە يەتكەن. شۇ يىلى مەكىت، يەكەن، قاغىلىق ناھىيىلىرىدىكى باغۋەنچىلىك مەيدانلىرى زىيانىنى تۈگىتىپ پايدىنى ئاشۇرغان ھەمدە يۇقىرىغا پايدا تاپشۇرغان، ئەڭ كۆپ تاپشۇرغان پايدا 500 مىڭ يۈەن ئەتراپىدا بولغان. باشقا 4 ناھىيىدىكى باغۋەنچىلىك مەيدانلىرى ئىشلەپچىقىرىشتا ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەش مەۋقەسىگە يەتكەن.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 1949 — 1957 - يىلغىچە بولغان مېۋىلىك دەرەخ

جەدۋەل: 6 — 1 بىرلىكى: تۈپ

يىللار	جەمئىي	ئالما	ئۈزۈم	شاپتۇل	ئۆرۈك	ياڭاق	ئەشپۈت	ئانار	باشقىلار
1949	3718666	95462	735662	1117523	1341209	45254	185882	16887	180887
1950	3697549	92037	726798	1163337	128676	44746	181478	19129	201348
1951	3816104	95071	732262	1202062	1316596	54722	194904	19129	201358
1952	4376589	93496	740348	1772590	1316484	49434	187650	20277	196580
1953	3672137	103201	729804	1192629	1231871	48564	151637	20165	193816
1954	3589305	109121	747544	1041995	1261955	51970	158107	21105	197508
1955	3980057	119517	862780	1271144	1282573	53581	162100	21547	206809
1956	3691925	117378	728333	1195193	1210927	54944	166393	21255	197502
1957	3973446	127345	802488	1277148	1263771	56215	182826	35893	227760

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 1949 — 1980 - يىلغىچە ئېلىنغان مېۋە

جەدۋەل: 6 — 2 بىرلىكى: تۇمەن جىڭ

يىللار	جەمئىي	ئالما	ئۈزۈم	شاپتۇل	ئۆرۈك	ياڭاق	ئەشپۈت	ئانار	باشقىلار
1949	1838.60	8.30	73.35	399.65	779.40	155.45	344.40	12.80	75.25
1950	1998.25	43.50	179.05	788.70	454.40	396.10	119.30	9.60	7.60
1951	1968.20	9.15	76.30	435.50	856.90	163.25	338.55	13.30	75.25
1952	2246.30	51.05	188.95	874.40	497.35	428.60	125.35	10.25	74.35
1953	1979.40	10.45	77.10	465.90	879.90	177.20	286.05	13.40	69.40
1954	2409.70	55.85	204.45	977.85	517.45	458.40	109.15	10.75	75.80
1955	2591.30	12.70	357.35	558.10	1071.80	188.45	318.05	5.80	79.05
1956	2375.55	62.50	244.35	966.75	684.75	178.5	116.25	11.05	80.40

102.65	21.55	359.40	38.30	1202.55	702.85	132.55	11.10	2570.95	1957
	516.10	812.35	105.40	6851.35	5068.65	513.45	550.65	14312.55	1958
	668.30	618.20	107.10	8162.65	5078.80	525.65	516.95	15630.55	1959
	662.35	493	107.05	4775.15	3783.85	529	365.75	10609.10	1960
	595.45	584.60	127.35	5187.65	4135.15	420.60	269.10	11192.75	1961
	248.70	357.70	72.80	2680.30	2097.45	288.45	254.10	5926.85	1962
	423.75	486.80	56.40	2111.50	1802.40	333.75	259.50	5417.70	1963
	367.60	457.75	74.10	1948.45	2154.10	775.55	208.05	5911.50	1964
	290.15	404.85	80.60	3159.35	2259.55	681.45	195.30	7125.65	1965
	509.85	729.05	68.60	4366.10	3658.70	1181.80	196	10641.50	1966
	545.05	648.90	110.30	2857.30	3228.90	1023.70	232.25	8530.10	1967
	405.40	461.41	64.85	2306.70	2868.50	940	171.20	7153.20	1968
	654.40	457.25	58.70	2296.95	2789	906.10	185.15	7138.85	1969
	231.95	227.25	55	1608.60	1649.65	478.70	133.95	4330.10	1970
	2226.50	185.10	42	1413.45	1577.45	387.50	69.10	3859.10	1971
	342.85	275.60	45.75	1637.20	1734.05	381.80	176.40	3632.25	1972
	342.85	275.60	45.75	1637.20	1734.05	381.80	176.40	4547.60	1973
	30.60	188.15	28.40	1433.25	1433.40	400.90	164.45	4321.75	1974
	226.45	351.10	62.30	1137.10	551.50	298.70	238.80	2803.65	1975
	236	355.40	48.95	1094.75	924.95	365.95	218.40	3195.45	1976
	172.80	219.70	53.20	1033.70	622.10	358.30	230.65	2637.25	1977
	163.60	372.40	34	1143.05	795.90	498.25	187.20	3160.40	1978
	183.70	339.25	32.85	883.55	712.35	370.20	274.45	2764	1979
	166.60	533.10	28.65	1135.95	880.35	470.45	261.50	3447.95	1980

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 1985 — 1990 - يىلغىچە ئېلىنغان مېۋە

جەدۋەل: 6 — 3 بىرلىكى: تونىا

يىللار	جەمئىي	ئالما	نەشپۈت	ئۈزۈم	شاپتۇل	ئۆرۈك	چىلان	ياڭاق	باشقىلار
1985	84093	68825.5	10829	11182.5	4050.2	6667.4	66.2	1225.3	456
1986	111689.5	7765.6	14860.7	13872.4	3802.9	10684.3	84		467
1987	139171.8	10499.1	1599.8	20068.6				1225.3	

1988	151193	14107	20374	21927	5048.8	12892.8	185	1306	830.4
1989	165323	13046	21353	22181	3805.8	17039.2	115	2068	520.6
1990	172483	13913	21468	19917	22510	89420	394		4861

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 1985 — 1990 - يىلغىچە مېۋىلىك دەرەخ تىكىلگەن كۆلەم

جەدۋەل: 6 — 4 بىرلىكى: مو

تۈرى / يىللار		1985	1986	1987	1988	1989	1990
ئەسلى كۆلىمى	جەمئىي	279146	343723	398902	436844	457726	464006
	ئالما	18733	21158	23245	26657	30467	32610
	ئەشپۇت	29118	33081	34520	37613	38165	36681
	ئۈزۈم	32578	41885	45919	50540	49606	45736
	شاپتۇل	54794	62429	69696	71946	71509	71743
	ئۆرۈك	122736	162707	198446	219953	238393	245951
	چىلان	1938	2823	4696.5	5098	5329	5383
	باشقىلار	19249	19640	22379.5	25037	24407	25902
مېۋىگە كىرگەن كۆلىمى	جەمئىي	168981	204535	226378	246953	256945	266670
	ئالما	12729	14436	16140	17564	18323	18251
	ئەشپۇت	20851	27933	24769	25888	23468	23370
	ئۈزۈم	20585	24905	27724	31468	31195	30153
	شاپتۇل	35920	41188	42608	44736	41843	41912
	ئۆرۈك	69008	90543	104706	117507	133172	142179
	چىلان	1087	1287	1586	1618	1502	2435
	باشقىلار	8851	9243	8344.5	8172	7442	8406

4. پەن - تېخنىكىنى كېڭەيتىش ئەھۋالى

1985 - 1986 - يىللىرى قەشقەر ۋىلايىتى قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە ئىشلەپچىقىرىشتا ئاپتونوم رايونلۇق 7 تۈرلۈك پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى، بۇنىڭ ئىچىدە: 1 - دەرىجىلىك مۇكاپات بىر، 2 - دەرىجىلىك مۇكاپات بىر، 3 - دەرىجىلىك مۇكاپات 5؛ 35 تۈر ۋىلايەت دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى، بۇنىڭ ئىچىدە : 1 - دەرىجىلىك مۇكاپات بىر، 2 - دەرىجىلىك مۇكاپات 4، 3 - دەرىجىلىك مۇكاپات 30. ئاساسلىق پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۆرۈك كۆچىتىنى ئۇلاش ۋە ئانىلىق كۆچەتخانىلارنى ئۆزگەرتىپ قۇرۇش؛ تۆۋەن ھوسۇللۇق باغلارنى ئۆزگەرتىش، كونا باغلارنى يېڭىلاش؛ ئاق كىشمىش ئۈزۈم

كۆچىتى يېتىشتۇرۇش ۋە ئانىلىق كۆچەتخانا قۇرۇش؛ نادىر مېۋىلىك دەرەخ كۆچىتىنى يېتىشتۇرۇش ۋە كۆچەتخانا قۇرۇش؛ پەيزاۋات ناھىيىسىدە ئەلا سورتلۇق قوغۇندىن مول ھوسۇل ئېلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. نۆۋەتلىق تېخنىكا تۈرلىرىنى كېڭەيتىشتە روشەن ئۈنۈم قولغا كەلتۈرۈلۈپ، ۋىلايەتنىلىك قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە-چېۋە ئىشلەپچىقىرىشى تېز تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. 1985 - يىلى، باغ پەرۋىشى ۋە كونا باغلارنى ئۆزگەرتىش خىزمىتىگە ئومۇميۈزلۈك ئەھمىيەت بېرىلگەچكە، ھوسۇل يىلدىن يىلغا ئاشتى، ئېلىنغان مېۋە 85 مىليون كىلوگرامغا يېتىپ، 1984- يىلدىكىدىن %70 ئاشتى. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش تەلىپى بويىچە، تارقاق بولۇش بىلەن ياپىلاشتۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش، ياپىلاشتۇرۇشنى ئاساس قىلىش، كوللېكتىپ (ھەمكارلىق) بىلەن شەخسلەر بىردەك ئاتلىنىش فائېجىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ھەر خىل كۆچەت مەنبەسىدىن پايدىلىنىپ، 104 مىڭ مو باغ بەرپا قىلىش ۋەزىپىسى ئورۇندالدى. بۇ ئۇتۇقنى 15 يىللىق مېۋىلىك دەرەخ تەرەققىيات كۆلىمىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىغا باراۋەر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈرۈك 74 مىڭ مو، ئۈزۈم 10 مىڭ مو، باشقا مېۋىلىك دەرەخلەر 20 مىڭ مو.

1) تۆۋەن ھوسۇللۇق باغلارنى ئۆزگەرتىش　1986 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ يېتىملىقۇم يېزا دەمىر كەنتى سىناق قىلىش - ئۇلگە كۆرسىتىش نۇقتىسى قىلىنىپ، 50 مو كۆلەمدىكى 20 يىللىق بولغان تۆۋەن ھوسۇللۇق كونا باغلارنى ئۆزگەرتىش بويىچە يۆرۈشلەشكەن تېخنىكا يولغا قويۇلۇپ، ئەتراپتىكى 7 كەنتنىڭ 260 مو كۆلەمدىكى بېغىنى ئۆزگەرتىش خىزمىتى يېتەكلەندى، نەتىجىدە كېيىنكى يىلى ھوسۇل بىر قاتلاندى. 1988 - يىلى بۇ كەنتتىكى باغلارنىڭ ئومۇمىي ھوسۇلى 93 تونناغا يېتىپ، 1985 - يىلدىكىدىن 1.3 ھەسسە؛ بىرلىك ھوسۇلى 1800 كىلوگرامغا يېتىپ، 3.6 ھەسسە؛ ئومۇمىي كىرىمى 35 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 7 ھەسسە ئاشتى. يەكەن ناھىيىسىدە 1986 - يىلى 1835 مو تۆۋەن ھوسۇللۇق باغ، 32 مىڭ 920 توپ تۆۋەن ھوسۇللۇق دەرەخ يۇقىرى ھوسۇللۇق قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، نەتىجىدە قۇرت چۈشكەن مېۋە نىسبىتى ئەسلىدىكى %82 — %98تىن %4.02كە تۆۋەنلىدى؛ ئۆزگەرتىلگەن كونا باغ كۆلىمى 1613 مو، مېۋىلىك دەرەخ 29 مىڭ 34 توپ بولۇپ، ئۆزگەرتىلگەن ئۇلانغان يىلىلا كۆكلىدى ۋە چېچەكلىدى، تۈتۈش نىسبىتى %97كە يەتتى ھەمدە ئومۇملاشتۇرۇپ باشقۇرۇش تەدبىرلىرى قوللىنىلغانلىقتىن، ھوسۇل 2 يىلدا 1.5 ھەسسە ئاشتى.

مېۋىلىك دەرەخنى مۇقىم راۋاجلاندۇرۇش جەريانىدا، ھاشارات يوقىتىش، ئوغۇتلاش، پۇتاش قاتارلىق ئۇنۇمۇبرسال تېخنىكا تەدبىرلىرى داۋاملىق كۆچەيتىلىپ، كونا باغلار ئۆزگەرتىلدى. 1989 - يىلغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە ئۆزگەرتىلگەن باغ كۆلىمى 13 مىڭ 538 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆزگەرتىلگەن - ئۇلانغان باغ كۆلىمى 9124 مو بولۇپ، ھوسۇلنى ئاشۇرۇش، سورت سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ئەملگە ئاشۇرۇلدى، بىر قىسىم مېۋىلەر ئاپتونوم رايون بويىچە سۈپەتلىك مېۋىگە ئايلىنىپ، تاۋار نىسبىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. سىرتقا سېتىش مىقدارى 4800 تونناغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە شياڭگاڭ، ئاۋمېن، شېنجېن، گۇاڭجۇ قاتارلىق رايونلارغا سېتىلغىنى 580 تونا، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا پونكىتى ناھىيە بويىچە 8 يېزىدا ئۈرۈك دەرىخىنى ئۇلاپ سەمەت ئۈرۈكى ۋە خۇۋەينىگە ئۆزگەرتىش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىش كۆلىمىنى 350 موغا، 7160 تۈپكە، كېڭەيتىلگەن كۆلەمنى 800 موغا، 16 مىڭ 600 تۈپكە، ئومۇمىي كۆلەمنى 1150 موغا، 23 مىڭ 760 تۈپكە، تۈتۈش نىسبىتىنى %100كە يەتكۈزدى.

2) ئۈرۈك كۆچىتىنى يېتىشتۇرۇش ۋە ئۇلاش　1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 18 مىڭ 56 توپ ئۈرۈك كۆچىتى ئۆزگەرتىپ ئۇلاندى، سورتى يەكۈشلەندى، بۇنىڭ تۈتۈش نىسبىتى %94كە يەتتى. بىر خىل تەدبىر ئارقىلىق سورت سۈپىتى ھوسۇلى ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشتىمۇ ئىبارەت 3 خىل نەتىجە قولغا كەلتۈرۈلدى. 1986 - يىلى يېڭسار ناھىيىسىدە 425 مىڭ توپ ئۈرۈك كۆچىتى

ئۇلىنىۋىدى، تۇتۇش نىسبىتى %89كە يېتىپ، 1985 - يىلىدىكىدىن 300 مىڭ تۇپ كۆپەيدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەگۈس يېزىسىدا ئۇلانغان ئۈزۈك كۆچىتى 128 مىڭ تۇپ بولۇپ، تۇتۇش نىسبىتى %85.7كە يەتتى، 110 مىڭ تۇپ ئۈزۈك كۆچىتى تۇتتى؛ ناھىيە بويىچە يېڭىدىن قۇرۇلغان ئۇلۇغ كۆرىستىش كۆچەتخانىسى 3068 مو بولۇپ، بۇنىڭغا تىكىلگەن 39 مىڭ 884 تۇپ، كۆچەتنىڭ تۇتۇش نىسبىتى %90.8كە يېتىپ، 1985-يىلىدىكىدىن %19.6 كۆپەيدى؛ سۇپەتلىك، مول ھوسۇللۇق ئۇلۇغ كۆرىستىش كۆلىمى 112 مو بولۇپ، بۇنىڭ بىرلىك ھوسۇلى 1435 كىلوگرامغا يېتىپ، 1985 - يىلىدىكى بىرلىك ھوسۇل 1127.5 كىلوگرامدىن 307.5 كىلوگرام ئاشتى. ساق مېۋە نىسبىتى %95 تىن كۆپرەككە يەتتى. قەشقەر كونائەھەر ناھىيىسىدە قۇرۇلغان ئۈزۈك ئانىلىق كۆچەتخانا كۆلىمى 1220 مو بولۇپ، ئۇنىڭغا تىكىلگەن 36 مىڭ تۇپ كۆچەتنىڭ تۇتۇش نىسبىتى %97كە يەتتى.

3) زىياندىاش ھاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش قانىلىق ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا پونكىتى قوڭۇر قۇيرۇقلۇق زەھەرلىك كېپىنەك ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئالغان-يوقاتقان كۆلەم 1615 موغا، ئۇنۇمى %95كە يېتىپ، مېۋىگە قۇرت چۈشۈش نىسبىتى %25 تۆۋەنلىدى؛ يېڭسار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا پونكىتى ئالما زىياندىاش كېپىنىكى زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئالغان - يوقاتقان كۆلەم 1400 موغا، ئۇنۇمى %94كە يېتىپ، مېۋىگە قۇرت چۈشۈش نىسبىتى %25 تۆۋەنلىدى.

4) ئاق كىشمىش ئۈزۈمىنى يېتىشتۇرۇش ۋە ئانىلىق كۆچەتخانا قۇرۇش 1985 - يىلى پوسكام ناھىيىلىك باغۋەنچىلىك مەيدانى ئاق كىشمىش ئۈزۈم كۆچىتى يېتىشتۇرگەن كۆلەم 11 مو بولۇپ، كۆچەتلەرنىڭ ساپلىق دەرىجىسى %90.6كە، تۇتۇش نىسبىتى %69.2 كە يەتتى، ھەر مو يەردە ساقلاپ قېلىنغان كۆچەت 13 مىڭ 148 تۇپ بولدى؛ ئاق كىشمىش ئۈزۈم ئانىلىق كۆچەتخانا قۇرۇش كۆلىمى 250 مو بولۇپ، كۆچەتلەرنىڭ ساپلىق دەرىجىسى %90.5، تۇتۇش نىسبىتى %93.5 بولدى. يەكەن ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا پونكىتىنىڭ ئاق كىشمىش ئۈزۈم كۆچىتى يېتىشتۇرۇش كۆلىمى 8 مو بولۇپ، كۆچەتلەرنىڭ ساپلىق دەرىجىسى %100كە يەتتى، تۇتۇش نىسبىتى %66.9 بولدى، ھەر مو يەردە 6200 كۆچەت ساقلاپ قېلىندى. 1986 - يىلى پوسكام ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا پونكىتى قۇرغان ئاق كىشمىش ئانىلىق كۆچەتخانىسى 200 مو بولۇپ، كۆچەتلەرنىڭ تۇتۇش نىسبىتى %90كە، ساپلىق دەرىجىسى %92.4كە يەتتى، تالنىڭ ئۈزۈنلۇقى 50 — 90 سانتىمېتىرغىچە بولۇپ، يىرىك ئۇلچەمگە يەتتى.

§ 3 . قوغۇن - تاۋۇز ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

1. ئۆستۈرۈش تارىخى

قوغۇننىڭ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن. شىمالىي سۇلالىسى دەۋرىدىكى لى فاڭ يازغان «تەبىيەت ھېكايەتلىرى» دە: «خەن مىڭدى (58 — 76 - يىللىرى) يىنگۈيلۇق، ئۇ قوغۇن يەپ چۈش كۆرگەن، قوغۇن بەكمۇ تېتىپ كەتكەن. شۇ چاغدا دۇنخۇاڭلىقلار خانغا ئاجايىپ قوغۇن ئەقدىم قىلغان، ئۇ 隆穹 (چىۋڭلۇڭ) دېيىلگەن. . . » دەپ يېزىلغان. 隆穹 سۆزى قوغۇن سۆزىنىڭ خەنزۇچە 库洪 دېگەن ئاھاڭ تەرجىمىسىنى كۆرسىتىدۇ. مانا بۇ شىنجاڭ قوغۇننىڭ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا تۇنجى قېتىم پۈتۈلۈشى بولۇپ، مىلادىيە 58 - يىلدىن بۇرۇنلا شىنجاڭدا قوغۇن ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى گې خۇڭ يازغان «كىمياگەرلىك» دېگەن كىتابتا: «قۇرۇمتاغ ئېتىكىدە شەكلى كاۋۇغا ئوخشايدىغان بىر خىل قاشتېشى كاۋا بار» دېيىلگەن. قاشتېشى كاۋا — قوغۇن دېمەكتۇر. بۇنىڭدىن شۇ جايدا

قەشقەر قوغۇنى

قوغۇن ئۆستۈرۈلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. پەيزاۋات، مارالبېشى، مەكىت قاتارلىق جايلار شىنجاڭدىكى داڭلىق قوغۇن چىقىدىغان رايونلار ھېسابلىنىدۇ. مارالبېشىدىكى توققۇز ساراي خارابىلىقىدىن 3 خاندانلىققا تەۋە قوغۇن ئۈرۈقىنىڭ شاكىلى چىققان، بۇنىڭ ئىچىدە جەنۇبىي ـ شىمالىي سۈزىلىلەر (4 — 6 ئەسىر) گە تەۋە بولغان A بۇتخانىدىن 11 تال قوغۇن ئۈرۈقىنىڭ شاكىلى چىققان. قالغان 2 جايدىكى شىمالىي سۈزىك سۈزالىسى ۋە يۇەن سۈزالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى — مىڭ سۈزالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا تەۋە بولغان. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئوخشاش بولمىغان شەكىلدىكى 11 تال قوغۇن ئۈرۈقى شاكىلىنىڭ ئاشقى شەكلىدىن قارىغاندا، ئوخشاش بولمىغان تىپ ۋە سورتلۇق قوغۇن ئۈرۈقى ئىكەنلىكى ئېنىق بولۇپ، بۇ ئۈرۈقلار بۈگۈنكى كۈندە تېرىلىۋاتقان قوغۇن تىپى ۋە سورتلىرى ئۈرۈقى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ، ئاشقى شەكلى تېخىمۇ ئوخشاش ئىكەن. بۇنىڭ ئىچىدە سوقمچاق شەكىللىك (0.5 — 1 مىللىمېتىرغىچە) بۇدۇر ـ چوقۇر سىر تال ئۈرۈق بولۇپ، ھازىر تېرىلىۋاتقان «شېكەر شېرىن» ئۈرۈقىغا ئامامەن ئوخشاپ كېتىدۇ. ئالما ئۈرۈقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان يەنە بىر ئۈرۈق ھازىر تېرىلىۋاتقان قارا كۆسەينىڭ ئۈرۈقىغا بەك ئوخشايدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار شۇنى ئىسپاتلاپ بەردىكى، ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ جەنۇبىي شىمالىي سۈزىلىلەر دەۋرىدە (420 — 589 ـ يىللىرىغىچە) قەشقەر ۋىلايىتىدە قوغۇن تېرىش ئاھايىتى ئومۇملاشقان ھەمدە ئوخشاش بولىغان سورتلۇق قوغۇنلار ئۆستۈرۈلگەن.

تاۋۇز ئەسلىدە ئافرىقىدا ئۆستۈرۈلگەن. يازما ماتېرىياللارغا ۋە چەت ئەل ئارخېئولوگلىرىنىڭ مىسىردىكى قەدىمىي قەبرىلەردىن قېزىپ چىقارغان تاۋۇز ئۈرۈقىغا ۋە قالدۇق يوپۇرماقلىرىغا ئاساسەن مۆلچەرلىنىشىچە، بۇنىڭدىن 5000 — 6000 يىل ئىلگىرىلا قەدىمكى مىسىردا تاۋۇز تېرىلىشقا باشلىغان. دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە قاچاندىن ئارتىپ تاۋۇز تېرىلىشقا باشلىغانلىقىغا كەلسەك، «شىنجاڭ قوغۇن-تاۋۇز تەزكىرىسى» دېگەن كىتابتىكى تاۋۇز تېرىش ھەققىدىكى تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، مۇنداق 3 خىل كۆز قاراش بار: بىرى، 5 ـ، 6 ـ ئەسىرلەردە جەنۇبىي شىمالىي سۈزىلىلەر دەۋرىدە تېرىلغان؛ يەنە بىرى، 10 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، 5 بەگلىك دەۋرىدە تېرىلغان؛ ئۈچىنچىسى، 12 ـ ئەسىردە، دۆلىتىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدا تاۋۇز تېرىش جەنۇبىي سۈڭ سۈزالىسى (1129 — 1143 ـ يىلغىچە) دەۋرىدىن باشلانغان. يۇقىرىدىكى 3 خىل كۆز قاراشتىن كېيىنكى 2 خىل كۆز قاراشنىڭ بىر قەدەر ئىشەنچلىكلىكىنى ئارخېئولوگىيىلىك دەلىللىگەن. شىنجاڭدا تاۋۇز ئۆستۈرۈلۈش مەسىلىسىگە كەلسەك، ماتېرىياللاردىن قارىغاندا 9 ـ ئەسىر (مىلادىيە 841 ـ يىلى) دىن باشلاپ، شىنجاڭ تەۋەسىدە كۆپلەپ تاۋۇز تېرىلغان. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تاۋۇز ئۆستۈرۈش تارىخى مەسىلىسى توغرىسىدا، ھازىرغا قەدەر يازما ماتېرىياللار تېپىلمىدى. مۆلچەرلىنىشىچە، ئەڭ كېچىككەندىمۇ 841 ـ يىلى بۇ يەردە كۆپلەپ تاۋۇز تېرىلغان بولۇشى مۇمكىن.

2. كۆلەم، ھوسۇل

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، جايلار ئاشلىقنى تۆنتا قىلىش، كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇرۇش داۋامىدا، قوغۇن ـ تاۋۇز ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانلىق باشقۇرۇش ئىزىغا سېلىپ،

كوللېكتىپ باشقۇرۇش بىلەن شەخسلەر باشقۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش چارىسىنى قوللىنىپ، قوغۇن - تاۋۇز ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇردى. 50 - يىللاردىن 70 - يىللارغىچە، قوغۇن - تاۋۇز ئىشلەپچىقىرىشى ئاساسىي جەھەتتىن ېېكىنمە شەكىلدىكى ئىگىلىك ھالىتىدە تۇرۇپ كەلدى. 80 - يىللارغا قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، قوغۇن - تاۋۇز ئىشلەپچىقىرىشى بازار ئىگىلىكىنىڭ تەسىرىگە زور دەرىجىدە ئۇچرىدى. 1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە قوغۇن - تاۋۇز كۆلىمى 225 مىڭ 700 موغا، ئومۇمىي ھوسۇلى 229 مىڭ 500 تونناغا يەتتى.

1986 - يىلى ۋىلايەت بويىچە قوغۇن - تاۋۇز تېرىلغۇ كۆلىمى، ئومۇمىي ھوسۇلى ۋە كىشى بېشىغا توغرا كېلىش مىقدارى تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىدىن ئېشىپ كەتتى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە قوغۇن - تاۋۇز كۆلىمى ئاساسىي جەھەتتىن 130 مىڭ مو ئەتراپىدا مۇقىملاشتى.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە قوغۇن - تاۋۇز تېرىلغۇ كۆلىمى 126 مىڭ 200 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 1.72% نى ئىگىلىدى؛ بىرلىك ھوسۇلى 2328 كىلوگرام، ئومۇمىي ھوسۇلى 294 مىڭ تونىنا بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە قوغۇن كۆلىمى 98 مىڭ 100 مو، بىرلىك ھوسۇلى 2043 كىلوگرام، ئومۇمىي ھوسۇلى 20 مىڭ 41.85 تونىنا، كىشى بېشىغا توغرا كەلگىنى 113 كىلوگرام بولدى. قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ئېلىنغان قوغۇن - تاۋۇز 229 مىڭ 500 تونناغا يېتىپ، مەملىكەت بويىچە قوغۇن- تاۋۇز مىقدارىنىڭ 3%نى، شىنجاڭ بويىچە قوغۇن - تاۋۇز مىقدارىنىڭ 22%نى ئىگىلىدى، كىشى بېشىغا توغرا كەلگىنى شىنجاڭنىڭ سەۋىيىسى (74.53 كىلوگرام) دىن ئېشىپ كەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى قوغۇن - تاۋۇز تېرىش، ھوسۇل ئېلىش، مەھسۇلات قىممىتى ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 5

تۈرى / يىللار	كۆلىمى (مىڭ مو)	ھوسۇلى (تونىنا)	1980 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا		1986 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا	
			باھا (يۈەن)	مەھسۇلات قىممىتى (مىڭ يۈەن)	باھا (يۈەن)	مەھسۇلات قىممىتى (مىڭ يۈەن)
1986	26.47	328687.6		5155.92		6653.9
1988	19.97	294250		4552.95	252.33	7424.67
1989	14.53	253878		3952.52		9730.46
1990	12.62	293789		4479		13077.34

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1985 — 1990 - يىلغىچە قوغۇن ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 6

تۈرى / يىللار	قوغۇن - تاۋۇز			بۇنىڭ ئىچىدە: قوغۇن			ھەر ئادەمگە توغرا كېلىشى (كىلوگرام)
	كۆلىمى (مىڭ مو)	بىرلىك ھوسۇلى (كىلوگرام)	ئومۇمىي مەھسۇلاتى (مىڭ تونىنا)	كۆلىمى (مىڭ مو)	بىرلىك ھوسۇلى (كىلوگرام)	ئومۇمىي مەھسۇلاتى (مىڭ تونىنا)	
1985	22.57	1017	22.50	17.40	1047	18.2	88.3
1986	26.47	1241.7	32.87	19.67	1392	27.4	126.4

1987	21.75	1292	28.09	16.70	1596	26.7	108
1988	19.97	1473	29.43	14.81	1506	22.3	113
1989	14.53	1747	25.39	11.52	1744	20.1	97.6
1990	12.62	2328	29.38	9.81	2043	20	113

پەيزاۋات ناھىيىسى ۋىلايەت بويىچە قوغۇن ئىشلەپچىقىرىشتىكى نۇقتىلىق رايون. 1979 - يىلى ئاپتونوم رايون قوغۇن - تاۋۇز بايلىقىنى تەكشۈرگەندە، پەيزاۋات ناھىيىسىنى شىنجاڭ بويىچە قوغۇن ئىشلەپچىقىرىشتىكى داڭلىق رايون دەپ ئېتىراپ قىلدى. 80 - يىللاردا پەيزاۋات ناھىيىسى يېزىلارنىڭ كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ، شۇ جايىنىڭ تەبىئىي شارائىت ئۈستۈنلۈكىنى جارى قىلدۇرۇپ، قوغۇنچىلىقنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، بۇ كەسىپنى يېزىلارنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىشىدىكى كۈزۈر مەھسۇلات قىلىپ تۇتۇپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. 1986 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە قوغۇن تېرىلغان كۆلەم 77 مىڭ 800 موغا يېتىپ، 1985 - يىلدىكىدىن %38 كېڭەيدى؛ ئومۇمىي ھوسۇلى 194 مىڭ 500 كىلوگرامغا يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن %46 ئاشتى، قوغۇن كۆلىمى ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ %10.2 نى ئىگىلىدى. 90 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ناھىيە بويىچە قوغۇن تېرىلغان كۆلەم ئازكەم 50 مىڭ موغا يېتىپ ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ %6.6نى ئىگىلىدى.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئېلىنغان قوغۇن - تاۋۇز 293 مىڭ 800 كىلوگرام بولۇپ، 1980 - يىلدىكى ئۇزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلىغاندا مەھسۇلات قىممىتى 44 مىليون 790 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ۋىلايەت بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %27.3نى ئىگىلىدى.

§ 4 . مېۋە - چېۋە پىششىقلاپ ئىشلەش

50 - يىللاردىن ئىلگىرى بۇ ۋىلايەتتە دېھقانلار ئاساسەن تۇزغا چىلاش ۋە ئاپتاپتا قۇرۇتۇشتىن ئىبارەت پىششىقلاپ ئىشلەش ئۇسۇلىنى قوللىناتتى. 50 - يىللاردىن كېيىن، بولۇپمۇ 1978 - يىلدىن كېيىن، ۋىلايەتتە بىر قىسىم مېۋە - چېۋە پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىلىرى: قەشقەر ۋىلايەتلىك «كوئېنلۇن» يېمەكلىك زاۋۇتى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك مېۋە - چېۋە پىششىقلاپ زاۋۇتى، پەيزاۋات ناھىيىلىك مېۋە - چېۋە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، يېڭىسار ناھىيىلىك كۆسەن دەريالىق مېۋە - چېۋە زاۋۇتى، يەكەن ناھىيىلىك مېۋە - چېۋە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك مېۋە - چېۋە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى قاتارلىقلار قۇرۇلدى.

ۋىلايەتلىك «كوئېنلۇن» يېمەكلىك زاۋۇتى 1958 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، 520 ئىشچى - خىزمەتچىسى، 12 مىليون يۈەنلىك تۇراقلىق مۇلكى بار، بۇ زاۋۇت 1985 - يىلى 50.3 تونىنا قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە قېقى، 118 مىڭ قۇتا ھەرخىل مېۋە كونسېرۋاسى ئىشلەپچىقاردى. 1989 - يىلى 6 مىليون 350 مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي قىممەت يارىتتى. يېڭىسار ناھىيىلىك كۆسەن دەريالىق مېۋە - چېۋە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى 1985 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، 217 ئىشچى - خىزمەتچىسى، 1 مىليون 880 مىڭ يۈەنلىك تۇراقلىق مۇلكى بار. يىلىغا 500 تونىنا گۈلە، 200 تونىنا مېۋە قېقى، 400 تونىنا مېۋە كونسېرۋاسى ئىشلەپچىقىرالايدۇ. 1990- يىلى مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، شۇ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە پەن - تېخنىكا

تەرەققىياتى مۇكاپاتلىغا، ئۆزۈك مەھسۇلاتىنى تەرەققى قىلدۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىن ئۇنۇمۇبرسال پايدىلىنىش جەھەتتە «ئۇچقۇن» پىلانى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، مەملىكەت بويىچە يېنىك سانائەت كۆرگەزمىسى كۈمۈش مېدال مۇكاپاتىغا، يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكىنىڭ سۈپەتلىك مەھسۇلات مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

1979 — 1985 - يىلغىچە باغۋەنچىلىكنىڭ تەرەققى قىلىشى، مەھسۇلات مىقدارىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، مېۋە - چېۋە پىشىقلاپ ئىشلەش سانائىتىمۇ تەرەققى قىلدى. قەشقەر يېگىشەھەر، قەشقەر كونىشەھەر، يېڭىسار، يەكەن، مارالبېشى، قاغىلىق، پەيزاۋات قاتارلىق ناھىيىلەردە دۆلەت ئىلكىدىكى ناھىيە باشقۇرغان ياكى يېزا باشقۇرغان مېۋە - چېۋە پىشىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرى قۇرۇلۇپ، ھەرخىل مېۋە كونسېرۋاسى، گۈلە، مېۋە مۇرابباسى ۋە مېۋە ھارىقى، مېۋە شىرنىسى قاتارلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقاردى.

§ 5 . پەيزاۋات قوغۇنى

مول ھوسۇل ئېلىنغان پەيزاۋات قوغۇنى.

پەيزاۋات قوغۇنى دېگەندە ئاساسەن قارا كۆسەي سورتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ، شىنجاڭدىكى سۈپەتلىك قوغۇن سورتلىرىنىڭ بىرى، شۇڭا مەملىكەتنىڭ جاي - جايلىرىغا سېتىلىۋاتىدۇ، بۇ قوغۇن سورتى پەيزاۋات ناھىيىسىدىن چىققاچقا «پەيزاۋات قوغۇنى» دەپ ئاتالغان. پەيزاۋات قوغۇنى — قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە ئىچىدىكى ئەتىۋارلىق مەھسۇلات، ئۇنىڭ ئېتى قېلىن، چۆرۈك، سۇلۇق، تاتلىق، پۇراقلىق، شاپىقى نېپىز، ساقلاشقا ۋە توشۇشقا چىداملىق كېلىدۇ، ئادەتتە يىل ئاتلاپ كېلەر يىلى ئەتىيازغىچە ساقلىغىلى بولىدۇ. بۇ قوغۇن تۇنجى قېتىم بازارغا سېلىنغاندىلا كىشىلەرنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىپ «جۇڭگو قوغۇن شاھى» دەپ تەرىپلەنگەن.

پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ ھەرخىل قوغۇن سورتلىرىنى تېرىش تارىخى ئۇزۇن. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا پەيزاۋات ناھىيىسى ئەتراپىدىن قېزىلغان جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە ئائىت «مومىيا» ئىچىدىن قوغۇن ئۇرۇقى ۋە قوغۇن شاپىقى چىققان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شائىر يوللىغ چۇساينىڭ «شۇ يىلى كۆزدە پىشار ئەشۇ شەھرىن قوغۇن، يېگىلى بولار كېلەر يىلى ئەتىيازغىچە» دېگەن مىسرالىرىدا پەيزاۋات قوغۇنىنىڭ ساقلاشقا چىداملىق ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى سۈرەتلەپ بېرىلگەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېخىلۇك يىللىرىدا، پەيزاۋات قوغۇنى ئوردىغا تارتۇق قىلىنىدىغان بۇيۇملار قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، ھەر يىلى 9 — 10 - ئايلاردا يەرلىك ئەمەلدارلار تەجرىبىلىك قوغۇنچىلارنى تەشكىللەپ، پەيزاۋات قوغۇنىدىن تاللاپ ئاستانىگە ئەۋەتىپ بەرگەن.

پەيزاۋات قوغۇنىدا كۆپ خىل ۋىتامىن ۋە ئۆسۈملۈك تالالىرى بار، ئۇنىڭ ۋىتامىن C تەركىبى ھەرخىل مېۋە - چېۋە ئارىسىدا 1 - ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ بەلغەم بوشىتىش، يۆتەل توختىتىش، قىزىتمىنى ياندۇرۇش، ئۆپكىنى سىلىقداش، جىگەرنى قۇۋۇەتلەش، ھەزىم قىلىشقا ياردەم بېرىش، تېرىنى يۇمشىتىش، ھۆسۈننى گۈزەللەشتۈرۈش، قاننى راۋانلاشتۇرۇش ۋە ماددا ئالماشتۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە، بولۇپمۇ كىچىك بالىلار ۋە

هامىلىدار ئاياللارغا نىسبەتەن يېتىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، بەدەننى كۈچلەندۈرۈش، تەننى ساغلاملاشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ. ئەگەر كەچلىك تاماقتىن كېيىن يېيىلسە ئۇخلاشقا پايدىلىق بولىدۇ.

1. سورتى

پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ قوغۇن سورتى بايلىقى 20 خىلدىن ئاشىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىش كۆلىمى كۆپرەك بولغىنى 7 خىل. بۇ 7 خىل سورت پىشىش مەزگىلىگە ئاساسەن، جاغدا، ئاراجاغدا، چىلگە دەپ ئايرىلىدۇ.

1) جاغدا　بۇنىڭ ئىچىدە قاراكۆسەي ئاساسلىق سورت بولۇپ، كېيىنرەك پىشىدۇ، پىشىش مەزگىلى 120 — 130 كۈنگىچە بولىدۇ. قوغۇن سوقىچاق شەكىللىك بولۇپ، ئېغىرلىقى 5.6 كىلوگرام كېلىدۇ. شاپىقى قارامتۇل يېشىل رەڭدە، يېرىم تورلاشقان، نېپىز ئەمما مۇستەھكەم؛ ئېتى ئاپلىسسىن رەڭگىدە، قېلىن - چۈرۈك، تەملىك، مېزىلىك بولىدۇ، بۇ قوغۇنىنىڭ قەنت تەركىبى 13% — 14% ئەتراپىدا، بۇ قوغۇن ساقلاش ۋە توشۇشقا چىداملىق بولۇپ، كېيىنكى يىلى 4 - ئايغىچە تەمى ئۆزگەرمەيدۇ. بىرەر يېرى سېسىپ قالغان تەقدىردىمۇ، پۈتۈن قوغۇنىنىڭ تەمى ئۆزگەرمەيدۇ. مو بېشى ھوسۇلى 2 تونىنىدىن يۇقىرى.

2) ئاراجاغدا (86 - نومۇرلۇق)　بۇ سورتنىڭ پىشىش مەزگىلى 115 كۈن بولۇپ، قوغۇن دانىسى تەخمىنەن 50 كۈندە يېتىلىدۇ. بۇ قوغۇنىنىڭ شەكلى ئۇزۇنچاق، شاپىقى سېرىق، قارامتۇل يېشىل يوللۇق بولىدۇ، ئېتى قېلىن، ماندارىن رەڭلىك، چۈرۈك كېلىدۇ. ئۇ ساقلاش - توشۇشقا ئەپلىك، قەنت تەركىبى ئوتتۇرىچە 14%.

3) چىلگە (چىلگە، كۆكچى)　بۇ سورتنىڭ پىشىش مەزگىلى 90 — 100 كۈنگىچە بولۇپ، قوغۇن دانىسى 45 كۈندە يېتىلىدۇ، ئۇنىڭ شەكلى سوقىچاق، شاپىقى ماندارىن رەڭگىدە، تورلاشقان بولۇپ، ساقلاش - توشۇشقا چىداملىق، قەنت تەركىبى ئوتتۇرىچە 14%.

2. ئۆستۈرۈش

پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ ھاۋا كىلىماتى مۆتىدىل قۇرغاق كىلىمات تىپىغا تەۋە بولۇپ، قۇياش نۇرى تولۇق، ھۆل - يېغىن ئاز، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى زور، يىللىق قىروسىز مەزگىلى 230 كۈن، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى 14.3℃، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 11℃ بولۇپ، قوغۇن تېرىشقا ئىنتايىن مۇۋاپىق كېلىدۇ.

پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى ھەرخىل سورتلۇق قوغۇنلار قۇرغاق رايونلاردا تېرىشقا باب كېلىدۇ، قوغۇن ئەت توپىلىق ياكى قۇمسالىق، شور تەركىبى مۇۋاپىق توز يەرلەرگە تېرىلىدۇ. قوغۇنلۇق كۆكتات تېرىلغان يەرلەردىن يىراق بولۇشى كېرەك. يەر تۈزلىنىپ بولغاندىن كېيىن، تۈپراقىنىڭ يۇمشاقلىقىنى ساقلاش لازىم، چۈنكى قوغۇننى تېرىشتىن ئىلگىرى ياكى تېرىپ بولغاندىن كېيىن ئاچسىمۇ بولىدۇ، ئەمما چۈنەك توز بولۇشى، چۈنەكنىڭ ئىككى قىرغىقى ۋە باش - ئايىغى تەكشى بولۇشى كېرەك. سۈلياۋ ياپقاندا، ئۇنى يەر يۈزىگە چىقىق يېپىشتۇرۇش لازىم.

1) تېرىش　قوغۇننى يەرنىڭ نەملىك ئەھۋالى مۇۋاپىق بولغاندا تېرىش لازىم، تېرىش چوڭقۇرلۇقى 3 — 4 سانتىمېتىر بولسا بولىدۇ، ھەر بىر ئۆۋىغا 3 — 4 تال ئۇرۇق سېلىش، تۆپ ئارلىقى 40 — 45 سانتىمېتىر بولۇش، ئۇنى يۇمشاق نەم توپا بىلەن كۆمۈش لازىم.

2) ئوغۇتلاش　قوغۇن ئوغۇت خالايدۇ، شۇڭا تېرىغاندا ئاساسىي ئوغۇتنى تولۇق بېرىش، مايسا مەزگىلىدە قوشۇمچە ئوغۇتلاش، سويما سالغاندا فوسفورلۇق ئوغۇت، كالىيلىق ئوغۇت بېرىش لازىم.

3) سۇغىرىش　قوغۇن چۈنەك ئىچىپ سۇغىرىلىدۇ. قوغۇنچى دېھقانلارنىڭ سۇغىرىش

تەجرىبىسى شۇكى، دەسلەپكى سۈنى تولۇق قۇيۇش، مايسا مەزگىلىدە ئەپچىللىك بىلەن سۇغىرىش؛ سويما يوغىناپ قوغۇن بولغاندا پات - پات سۇغىرىپ سۇغا قاندۇرۇش؛ سويما تۈك تاشلىغاندىن كېيىن، سۈنى ئازراق قۇيۇش، قوغۇننى تېرىپ بولغاندىن كېيىن 40 — 45 كۈندە بىر قېتىم قانغۇدەك سۇغىرىش؛ سويمىسى مۇشتۇمدەك بولغاندا 2 - قېتىملىق سۇيىنى قۇيۇش، ئاندىن ھەر 10 — 15 كۈندە بىر قېتىم سۇغىرىش لازىم. سۇ قۇيغاندا چۆنەكنى بەك تولدۇرۇۋەتمەي، ئازراق يېرىم قۇيۇش، قوغۇننى ئۈزۈشكە 20 كۈن قالغاندا سۇغارماسلىق كېرەك.

4) قوغۇننى ئۆرۈش، يېپىش قوغۇن رەسمىي پىتىلگەندىن كېيىن، قوغۇننى بىر - ئىككى قېتىم ئۆرۈش، ھەر قېتىمدا بىر نىشانغا قارىتىپ ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئۆرۈش ھەمدە قۇياش نۇرىنىڭ قوغۇننى چېقىۋېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قوغۇننى پىلەك بىلەن يېپىش كېرەك.

5) كېسەللىك ۋە زىياندىاش ھاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش قوغۇنچىلىق قىلغاندا قوغۇننىڭ ھەرقايسى ئۆسۈش مەزگىلىدە ئاق توزان كېسىلى، شۈمبۇيا چىقىش، قوڭۇر داغ چۈشۈش ۋە كۈك پىت، قىزىل ئۆمۈچۈك قاتارلىق ھاشاراتلارنىڭ زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم.

3. ئىشلەپچىقىرىش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ قوغۇن ئىشلەپچىقىرىشى دېھقانلارنىڭ ئۆزلىرى يېپىش ئۈچۈن تېرىيدىغان كىچىك ئىشلەپچىقىرىشتىن بىراقلا تاۋارلاشقان ئۆزگىچە كەسىپكە تەرەققىي قىلدى. بولۇپمۇ 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ قوغۇن ئىشلەپچىقىرىشى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. 1985 - يىلى 56 مىڭ 500 مو قوغۇن تېرىلىپ، 84 مىڭ تونىنا ھوسۇل ئېلىندى؛ 1986- يىلى كۆلىمى 81 مىڭ 700 موغا، ھوسۇلى 130 مىڭ تونىنغا؛ 1990 - يىلى كۆلىمى 62 مىڭ موغا، ھوسۇلى 110 مىڭ تونىنغا يەتتى.

4. سېتىش

70 - يىللاردىن ئىلگىرى پەيزاۋات ناھىيىسى قوغۇن ئىشلەپچىقىرىشىدا ئۈزى يېيىشنى ئاساس قىلاتتى، ئاشقان قىسمى بازاردا يايما ئېچىلىپ سېتىلاتتى، سىرتقا توشۇلىدىغان قوغۇن ناھايىتى ئاز ئىدى. 80 - يىللاردىن كېيىن، بازارلارنىڭ ئېچىۋېتىلىشى، ئىگىلىكنىڭ جانلاندۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، پەيزاۋات ناھىيىسى ئىچكى ئۇلكىلەردىكى چوڭ - ئوتتۇرا شەھەرلەردە كۆپ قېتىم پەيزاۋات قوغۇننى كۆرگەزمە قىلىپ سېتىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، پەيزاۋات قوغۇننىڭ داڭقىنى چىقاردى، سېتىش يوللىرىنى يىلدىن يىلغا كېڭەيتىپ، بازارلارنى ئۇزلۇكسىز زورايتتى. 1982 - يىلى سېتىلغان قوغۇن 21 مىڭ تونىنغا يەتتى.

1985 - يىل 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى پەيزاۋات ناھىيىسى بېيجىڭدىكى مىللەتلەر مەدەنىيەت سارىيىدا شىنجاڭنىڭ پەيزاۋات قوغۇننى تېتىپ بېقىش كۆرىكى ئۆتكۈزدى. كۆرەككە قەدەم تەشرىپ قىلغان مەركەز رەھبەرلىرى ۋە 300 دەك يېمەكلىكشۇناس پەيزاۋات قوغۇننى تېتىپ كۆرگەندىن كېيىن ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ماختاشتى. نەق مەيداندىكى ئالىملار بېغىشلىما - شېئىرلارنى يېزىشىپ، پەيزاۋات قوغۇنىدىن ئالغان تەسىراتلىرىنى بايان قىلىشتى. مەركىزىي تېلۋىزىيە ئىستانسىسى، بېيجىڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ۋە گېزىت ساھەسىدىكىلەر بەس - بەس بىلەن خەۋەر بېرىشتى، شۇنىڭ بىلەن پەيزاۋات قوغۇنى بىر مەھەل بېيجىڭنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. شۇ يىلى 34 مىڭ تونىنا پەيزاۋات قوغۇنى سېتىلدى.

1986 - يىلى باھار بايرىمى مەزگىلىدە، پەيزاۋات ناھىيىسى شېنياڭ، ۋۇخەن، چاڭشا، شاڭخەي، نەنجىڭ، ژۇشى، گۇاڭجۇ قاتارلىق جايلاردا ئارقا - ئارقىدىن پەيزاۋات قوغۇننى تېتىپ بېقىش كۆرىكى ئۆتكۈزۈپ،

قاتتىق زىلزىلە قوزغىدى. شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى گۈاڭجۇدىكى 59 - نۆۋەتلىك گۈاڭجۇ يەرمەنكىسىدە، پەيزاۋات قوغۇنى ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ئۆزگىچە سورتى ئارقىلىق شياڭگاڭ، ئاۋمېندىكى مېۋە-ساھەسىدىكى زاتلارنى ھەيران قالدۇردى. ئۇلار: كېيىنكى يىلى 4 - ئايدىمۇ مۇشۇنداق مېزىلىك شېرىن قوغۇنتى بېگىلى بولۇش ھەققىدەتەن ئادەمنىڭ ئەقلىگە سىغمايدۇ دېيىشتى. شۇ يىلى 70 مىڭ تونىنا قوغۇن سېتىلدى.

1988 - يىلى پەيزاۋات قوغۇنى «شىنجاڭ گۈلتاجىسى» دېگەن سودا ماركىسىنى تىزىملىتىشقا ئىلتىماس قىلدى. 1990 - يىلى ئاسىيا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى تەييارلىق كومىتېتى پەيزاۋات قوغۇنىنى ئاسىيا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە بېكىتىلگەن ئالاھىدە مەھسۇلات قاتارىغا كىرگۈزدى، پەيزاۋات قوغۇنى بېيجىڭ، شاڭخەي، تيەنجىن، گۈاڭجۇ، ۋۇخەن، جېگجۇ، شىئەن، شېنجېن، ئەنجىڭ، ۋۇشى، شېنياڭ قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدە سېتىلدى. شۇ يىلى 41 مىڭ تونىنا پەيزاۋات قوغۇنى سېتىلدى.

Ⅲ باب

كۆكتات

كۆكتات لاپىسى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئىقتىسادى قالاق، خەلقنىڭ تۇرمۇشى نامرات، شەھەر - يېزىلارنىڭ ئىگىلىكى خاراب ئىدى. كۆكتاتلار پارچە - پۇرات يەرلەرگە تېرىلىپ، بازارلاردا ئەركىن سېتىلاتتى، دېھقانلار ئۆزى ئىشلەپچىقارغان كۆكتاتنى ئۆزى ساتاتتى. سورتىمۇ ئاز بولۇپ، سەۋزە، چامغۇر، پىياز، تۇرۇپ قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. كۆكتات يېتىشتۇرۇش تېخنىكىسى ئىنتايىن قالاق، تېرىقچىلىق ئۇسۇلى قوپال، سورتى ئاددىي ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىگىلىكنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، كۆكتاتچىلىق پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشتى، ئىلگىرىكىدەك ھوسۇل تۆۋەن بولۇش، سۈپىتى ناچار بولۇش، ئۆزىلا يەپ تۈگىتىشتەك ئىشلەپچىقىرىش ھالىتى ئۆزگەرتىلدى. كۆكتاتچىلىقىنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئۈزلۈكسىز ياخشىلىنىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، 1956 - يىلى قەشقەردە كۆكتات ئىشلەپچىقىرىش ۋە كۆكتات بىلەن تەمىنلەش مەسىلىسى مۇھىم ئىشلار كۈنتەرتىپىگە قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن كۆكتات ئىشلەپچىقىرىشتا ئۇلۇغ كۆرسىتىش چىڭ تۇتۇلۇپ، نۇقتا ئارقىلىق ئومۇمىي دائىرە يېتەكلەندى، كۆكتاتلارنى كۈنگەي پارنىكلاردا ئەتىياز پەسلىدە يېتىشتۇرۇش ۋە ئۈنۈمۈرسال ئۇسۇتۇرۇش جەھەتتىكى تېخنىكىلىق تەدبىرلەر زور كۈچ بىلەن كېڭەيتىلدى. كۈنگەي پارنىكلار يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ،

كىچىكلىكتىن زورىيىپ، 1 ـ 2 خىل كۆكتات مايىسىنى يېتىشتۇرۇش 6 ـ 7 خىل كۆكتات مايىسى يېتىشتۇرۇشكە تەرەققىي قىلدى. كۆكتاتلارنىڭ بازارغا كىرىش ۋاقتى ئالدىغا سۈرۈلدى، ھوسۇلى كۆپەيتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە شىمالدىكى رايونلاردىن بىر قىسىم ئېسىل كۆكتات ئۇرۇقلىرى كىرگۈزۈلۈپ، سىناق تەرىقىسىدە كېڭەيتىلدى. 70 ـ يىللاردىن كېيىن شەھەر كۆكتاتچىلىقىدا «شەھەر ئەتراپى كۆكتاتچىلىقىنى ئاساس قىلىش» فاكتورى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، بازا قۇرۇلۇشى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىلدى. 80 ـ يىللاردىن كېيىن، مەھسۇلات ئىگىلىكىدىن تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا بۇرۇلۇش قىلىنىپ، كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى، شەھەر ئەتراپىدىكى كۆكتات تاۋار بازىسىنىڭ 3 لىنىيىلىك ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش خىزمىتى يەنمۇ كۈچەيتىلدى. كۆكتات ئۈستۈرۈش ساھەسى شەھەردىن ناھىيە بازارلىرىغىچە، تۇزلەشلىكتىن سوغۇق تاغلىق رايونلارغىچە زور دەرىجىدە كېڭەيتىلدى.

1980 ـ يىلدىن ئىلگىرى، كۆكتات تىجارىتىدە پىلان بويىچە تەقسىملەش يولغا قويۇلغانىدى. 1980 — 1984 ـ يىلغىچە يەكەن ناھىيە بازىرىدا ئەتىياز ـ ياز پەسىللىك كۆكتاتلارنى يېرىم ئېچىۋېتىش ئومۇميۈزلۈك ئېچىۋېتىشكە ئۆزگەرتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە قەشقەر شەھەر ئەتراپىدىكى بەزى كۆكتاتچى دېھقانلار شەھەرگە كىرىپ كۆكتات سېتىپ، ئۆزى ئىشلەپچىقارغان كۆكتاتلارنى ئۆزى سېتىشقا باشلىدى. 1983ـ يىل 5 ـ ئايدا قەشقەر شەھىرىنىڭ شەھەر رايونىدىكى خەلق غەربىي يولى ۋە يۇمىلاق شەھەر يولىدىكى 2 بازار ئۈستىدە ئېلىپ بارغان 6 كۈنلۈك تەكشۈرۈشىدىن قارىغاندا، بازارغا سېلىنغان كۆكتات سورتى 7 خىل، مىقدارى 48.60 تونىغا يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىلكىدىكى ماگىزىنلار سېتىۋالغىنى 19.33 تونىنا بولۇپ، بازارغا سېلىنغان كۆكتاتنىڭ 31.2% نى؛ بازاردا سېتىلغىنى 41.15 تونىنا بولۇپ، 68% نى ئىگىلىگەن. بۇ مەزگىل ئاساسىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىسلاھاتقا تەييارلىق كۆرۈش باسقۇچى ئىدى. 1984 — 1988 ـ يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە «قويۇۋېتىش بىلەن باشقۇرۇش بىرلەشتۈرۈلۈپ» پىلان بىلەن بازارنى بىرلەشتۈرۈش يولغا قويۇلدى، شەھەر ئەتراپىدىكى كۆكتاتلىقلارنىڭ كۆلىمىنى باشقۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئومۇمىي مىقدارىنىڭ تەڭپۇڭلۇقى ئىگىلەندى. مۇشۇ ئالدىنقى شەرت ئاستىدا، بازار بىلەن بازار قويۇۋېتىلدى ۋە جانلاندۇرۇلدى، دۆلەت ئىگىلىكى، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەردىن ئىبارەت كۆپ يوللۇق ئوبوروت يولغا قويۇلدى. بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلان ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېتەكچى خاراكتېرلىك پىلان كېڭەيتىلدى. 1985 ـ يىلى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە خىزمەت يىغىنىدا قەشقەر شەھىرىنىڭ كۆكتات بىلەن تەمىنلەش خىزمىتىدە، ياز ۋە ئەتىيازلىق كۆكتات بازىرىنى ئېچىۋېتىشنى قارار قىلدى، بۇنىڭ بىلەن 35 يىل داۋاملاشقان بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ـ سېتىشنى ھۆددىگە ئېلىش تۈزۈلمىسى بۇزۇپ تاشلىنىپ، قويۇۋېتىش بىلەن باشقۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش يولغا مېڭىلدى. 1988 — 1990 ـ يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى كۆكتات بازارلىرى ئومۇميۈزلۈك قويۇۋېتىلدى، شەھەر ئەتراپىدىكى كۆكتات بازلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ۋە كۆكتاتنى توپ سېتىش بازارلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بېرىلىپ، كۆكتات بازىرى پۈتۈنلەي قويۇۋېتىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندى.

§ 1 . كۆكتات سورتى

1. يېسۇبلەك تۇرى

ۋىلايەت تەۋەسىدىكى يېسۇبلەك سورتى ئاساسەن 9 خىل، قەشقەر چوڭ يېسۇبلىكى: بۇ دېھقان ئائىلىلىرى تاللىغان سورت بولۇپ، قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە ئاساسلىق تېرىلىدىغان سورت؛ قاراشەھەر يېسۇبلىكى: 1966 ـ يىلى قاراشەھەردىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ قەشقەر شەھىرىدە ۋە باشقا

ناھىيىلەردە پارچە - پۇرات تېرىلىدۇ؛ ماناس ئاق يېسۇبلىكى: 1983 - يىلى ماناستىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا پارچە - پۇرات تېرىلىدۇ؛ قاراكۆك يېسۇبلەك: 1972 - يىلى تېخنىستىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر ئۆلايىتىدە پارچە - پۇرات تېرىلىدۇ: كاللەكبەسەي: جايلاردا كۆپ يىللاردىن بۇيان ئاز ساندا تېرىلىپ كېلىۋاتىدۇ؛ چوڭ باشلىق يېسۇبلەك: خېنەن ئۆلكىسىنىڭ جېڭجۇ شەھىرىدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۆلايىتىمىزدە ئاز ساندا تېرىلىدۇ؛ يەكەن كىچىك يېسۇبلىكى: يەكەندىن كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۆلايىتىمىزدە پارچە - پۇرات تېرىلىدۇ؛ ياڭاقسىمان چوڭ يېسۇبلەك: 1972 - يىلى تېخنىستىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرىدە پارچە - پۇرات تېرىلىدۇ؛ شېنياڭ تېز ئۆسەر يېسۇبلىكى: 1979. يىلى شېنياڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرىدە ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

2. كاللەكبەسەي تۈرى

1) تۈگۈلمە كاللەكبەسەي　　بۇنىڭ ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك 8 خىلى بار: يەنى، يەرلىك چىلگە كاللەكبەسەي (قەشقەردە بالدۇر چىقىدىغان كاللەكبەسەي) مۇشۇ يەردە تاللانغان بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ؛ «باھار گۈلى»، (شالغۇت 1 - ئەۋلاد)، بۇ سورت 1983 - يىلى شىنجاڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ھەممىلا جايدا تېرىلىدۇ؛ «باھارنى كۈتۈۋېلىش»، بۇ سورت 1977 - يىلى شېنياڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا تېرىلىدۇ؛ «سېرىق يوپۇرماق»، 1974 - يىلى دالىيەندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۆلايەتنىڭ ھەممە ناھىيىلىرىدە تېرىلىدۇ؛ يەرلىك جاغدا كاللەكبەسەي، قەشقەر ئۆزى تاللىغان سورت بولۇپ، شەھەر ئەتراپىدا ۋە باشقا ناھىيىلەردە تېرىلىدۇ؛ «جىڭفېڭ»، بۇ سورت 1982 - يىلى بېيجىڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرىدە ۋە قوشنا ناھىيىلەردە ئاز كۆلەمدە تېرىلىدۇ؛ چوڭ يوپۇرماقلىق چوڭ كاللەكبەسەي، 1976 - يىلى لەنجۇدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا ۋە قوشنا ناھىيىلەردە ئازراق تېرىلىدۇ؛ قەشقەر قىشلىق كاللەكبەسىيى، مۇشۇ جايدا كۆپ يىللاردىن بۇيان تېرىلىپ كەلگەن سورت بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا تېرىلىدۇ.

2) چەلەك　　1972 - يىلى تېخنىستىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا پارچە-پۇرات تېرىلىدۇ.

3) چېچەكسەي　　گوللاندىيىنىڭ پومزەكسىمان چېچەكسىيى بولۇپ، 1979 - يىلى شاڭخەيدىن كەلتۈرۈلگەن، جايلاردا ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

3. ياپراقلىق كۆكتات تۈرى

1) پالەك　　بۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 2 خىلى بار:

(1) ئۇچلۇق يوپۇرماقلىق پالەك　　بۇ سورتنىڭ تېرىلىپ كەلگىنىگە ئۇزۇن يىللار بولدى، جايلاردا تېرىلىدۇ. يوپۇرمىقى نەيزە شەكىللىك بولۇپ، نېپىز بولغاچقا تېز پىشىدۇ، ئۇنىڭ ئۇرۇقى تىكەنلىك بولىدۇ.

(2) يۇمىلاق يوپۇرماقلىق پالەك　　بۇ سورتنىڭ تېرىلىپ كەلگىنىگە ئۇزۇن يىللار بولدى، جايلاردا تېرىلىدۇ. يوپۇرمىقى يۇمىلاق ياكى سوقىچاق شەكىللىك بولىدۇ، يوپۇرمىقى چوڭ ۋە قېلىن بولۇپ، تەستە پىشىدۇ، ئۇرۇقىنىڭ تىكىنى يوق.

2) كىچىك يېسۇبلەك　　بۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 3 خىلى بار:

(1) 5 - ئايلىق يېسۇبلەك　　1977 - يىلى شاڭخەيدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، جايلاردا تېرىلىدۇ.

(2) قارا مايلىق يېسۇبلەك　　1972 - يىلى جېڭجۇدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۆلايەت تەۋەسىدە ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

(3) ئاق غوللۇق مايلىق يېمىشۈبلەك شاڭخەيدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا تېرىلىدۇ.

3) قىزىل بۇغداش بۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 2 خىلى بار:

(1) ئۇچلۇق يوپۇرماقلىق قىزىل بۇغداش شۇ جايدىكى دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ۋە يېقىن ناھىيىلەردە ئازراق تېرىلىدۇ.

(2) يۇمىلاق يوپۇرماقلىق قىزىل بۇغداش 1979 - يىلى شاڭخەيدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ۋە ھەرقايسى ناھىيىلەردە تېرىلىدۇ.

4) يۇمغاقسۇت يەرلىك دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، قەشقەرنىڭ ھەممىلا يېرىدە تېرىلىدۇ.

5) يوپۇرماقلىق قىچا بۇ تۆۋەندىكى 3 تۈرگە ئايرىلىدۇ:

(1) تاختا يوپۇرماقلىق چامغۇرسىمان قىچا 1979 - يىلى شېنيانڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ھەرقايسى جايلاردا تېرىلىدۇ.

(2) گۈللۈك يوپۇرماقلىق چامغۇرسىمان قىچا 1977 - يىلى شېنيانڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا تېرىلىدۇ.

(3) يېرىق يوپۇرماقلىق چامغۇرسىمان قىچا 1979 - يىلى شېنيانڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا تېرىلىدۇ.

6) ئەركەك ئەمەن بۇ تۆۋەندىكى 2 خىلغا ئايرىلىدۇ:

(1) گۈللۈك يوپۇرماقلىق ئەركەك ئەمەن 1981 - يىلى شاڭخەيدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ئاز مىقدارda تېرىلىدۇ.

(2) تاختا يوپۇرماقلىق ئەركەك ئەمەن 1977 - يىلى شاڭخەيدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ئاز مىقدارda تېرىلىدۇ.

7) كەرەپشە بۇ ئۈيۈل كەرەپشە ۋە كاۋاك كەرەپشە دەپ 2 خىلغا ئايرىلىدۇ.

(1) ئۈيۈل كەرەپشە 1972 - يىلى تېيەنجىندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەرنىڭ ھەممە يېرىدە تېرىلىدۇ.

(2) كاۋاك كەرەپشە 1972 - يىلى تېيەنجىندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەرنىڭ ئاساسلىق سورتى ھېسابلىنىدۇ.

4. يىلتىز بوغۇزلۇق تۇرى

1) تۇرۇپ بۇ تۆۋەندىكى 13 خىلغا بۆلۈنىدۇ:

(1) كىچىك ئاق تۇرۇپ يەرلىك دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، قەشقەر شەھىرىدە ۋە ھەرقايسى ناھىيىلەردە تېرىلىدۇ.

(2) چوڭ ئاق تۇرۇپ يەرلىك دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا تېرىلىدۇ.

(3) قىزىل تۇرۇپ يەرلىك دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، جايلاردا ئومۇميۈزلۈك تېرىلىدۇ.

(4) سۇلۇق تۇرۇپ 1977 - يىلى شېنيانڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا تېرىلىدۇ.

(5) بەنچىگزا بۇ يەردە تېرىلغىنىغا كۆپ يىللار بولغان، يەرلىك دېھقانلارنىڭ ئاساسلىق سورتى ھېسابلىنىدۇ.

(6) يەرلىك بەنچىگزا يەرلىك دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا تېرىلىدۇ.

(7) شىنلىمبې　1965 - يىلى تېمەنجىندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپى ۋە قوشنا ناھىيىلەرگە تارالغان.

(8) چىياۋتوچىك　1975 - يىلى شېنيانىدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، يەرلىك ئاساسىي سورتلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

(9) قەشقەر كۆك تۈرۈپى　يەرلىك دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا تېرىلىدۇ.

(10) شەندۇڭ كۆك تۈرۈپى　1972 - يىلى شەندۇڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ۋىلايەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا پارچە - پۈرات تېرىلىدۇ.

(11) لۇبافېن　1972 - يىلى شىئەندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرىگە ۋە يېقىن ئەتراپتىكى ناھىيىلەرگە تارالغان ئاساسلىق سورت.

(12) قىشلىق تۈرۈپ　1974 - يىلى جېڭجۇدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا پارچە - پۈرات تېرىلىدۇ.

(13) داخۇڭپاۋ　1972 - يىلى تېمەنجىندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا پارچە-پۈرات تېرىلىدۇ.

2) سەۋزە　بۇنىڭ 2 خىل سورتى بار:

(1) سېرىق سەۋزە　يەرلىك دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئاساسلىق ئۆستۈرۈلىدىغان سورتلارنىڭ بىرى.

(2) قىزىل سەۋزە　يەرلىك دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاساسلىق ئۆستۈرۈلىدىغان سورتلارنىڭ بىرى.

3) چامغۇر　بۇنىڭ 2 خىل سورتى بار:

(1) ئاق چامغۇر　يەرلىك دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ئاساسلىق تېرىلىدىغان سورت.

(2) سۆسۈن چامغۇر　يەرلىك دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، ھەرقايسى جايلاردا ئۆستۈرۈلىدۇ، ۋىلايەت بويىچە ئاساسلىق سورت ھېسابلىنىدۇ.

4) غوللۇق ئۈسۈڭ　بۇنىڭ 2 خىل سورتى بار:

(1) ئۇچلۇق يوپۇرماقلىق ئۈسۈڭ　بۇ سورتنىڭ بۇ يەردە تېرىلىش تارىخى ئۇزۇن.

(2) يۇمىلاق يوپۇرماقلىق ئۈسۈڭ　بۇ خىل سورتنىڭ تېرىلىش تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ئاساسلىق سورتى ھېسابلىنىدۇ.

5. شوخلا تۇرى

1) شوخلا　بۇنىڭ تۈۋەندىكىدەك 14 خىل سورتى بار:

(1) بېيجىڭ 10 - نومۇرلۇق　1972 - يىلى بېيجىڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا تېرىلىدۇ.

(2) بېيجىڭ بالدۇرپىشار　1975 - يىلى بېيجىڭدىن كەلتۈرۈلگەن.

(3) زاۋفېن 2 - نومۇرلۇق　1972 - يىلى بېيجىڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېرىلىدۇ.

(4) قوشۇلما 8 - نومۇرلۇق　1982 - يىلى بېيجىڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئومۇميۈزلۈك تېرىلىدۇ.

(5) چۈنكۈي 1979 - يىلى شېنيالىق شەھىرىدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا تېرىلىدۇ.

(6) نۇخدا — 23 1983 - يىلى بېيجىڭلىق شەھەرلىك كۆكتات شىركىتىدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

(7) نۇخدا — 24 1972 - يىلى بېيجىڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىغا ۋە ناھىيىلەرگە تارالغان.

(8) جۇيخۇالىق جياچېن 1967 - يىلى شىئەندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

(9) ئالجىرىيە چوك شوخلىسى 1972 - يىلى شىئەندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدىكى ئايرىم جايلاردا تېرىلىدۇ.

(10) يەرلىك شوخلا يەرلىك دېھقانلار ئۆزى تاللىغان سورت بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا تېرىلىدىغان كېيىن پىشىدىغان سورت.

(11) فېڭشوخۇلىق 1982 - يىلى باۋجىدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

(12) چياڭلىلەيشۇ 1980 - يىلى شېنياڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ۋە قوشنا ناھىيىلەردە تېرىلىدۇ.

(13) چياڭفېلىق 1983 - يىلى بېيجىڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

(14) شېھنفېلىق 4 - نومۇرلۇق 1980 - يىلى «1 - ئاۋغۇست» پېزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتىدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېرىلىدۇ.

2) مۇچ بۇنىڭ تۆۋەندىكى 6 خىل سورتى بار:

(1) ئۇچلۇق مۇچ قەشقەردە ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، ھەرقايسى جايلارنىڭ ئاساسلىق سورتى ھېسابلىنىدۇ.

(2) دۇنيا چېمپىيونى 1972 - يىلى شېنياڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەردە ئومۇميۈزلۈك تېرىلىدۇ.

(3) چاۋشيەن مۇچى 1972 - يىلى شىئەندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ۋە قوشنا ناھىيىلەردە تېرىلىدۇ.

(4) چاسا پانۇس شەكىللىك قاپاق مۇچ 1974 - يىلى شاڭخەيدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

(5) غۇزمەك مۇچ بۇ يەردە تېرىلغىنىغا كۆپ يىللار بولدى، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا تېرىلىدۇ.

(6) قاپاق مۇچ شەھەر ئەتراپىدا تېرىلغىنىغا كۆپ يىللار بولدى، ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

3) پېدىگەن بۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 7 خىل سورتى بار:

(1) يەتتە يوپۇرماقلىق پېدىگەن 1974 - يىلى بېيجىڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

(2) چوك يۇمىلاق پېدىگەن 1974 - يىلى تىيەنجىندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېرىلىدۇ.

(3) يۇمىلاق ئاق پېدىگەن 1974 - يىلى باۋجىدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەردە پارچە - پۇرات

تېرىلىدۇ.

(4) لامپۇچكىسىمان پېدىگەن　1974 - يىلى شىمالدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

(5) بېيجىڭ چوڭ يۇمىلاق پېدىگىنى　1972 - يىلى بېيجىڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپى ۋە قوشنا ناھىيىلەردە تېرىلىدۇ. ئاساسلىق سورتلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

(6) لەنجۇ پېدىگىنى　1974 - يىلى لەنجۇدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا تېرىلىدۇ، ئاساسلىق سورتلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

(7) يەرلىك سوقمىچاق پېدىگەن　يەرلىك دېھقانلارنىڭ ئاساسلىق سورتى ھېسابلىنىدۇ.

6. تەرخەمەك تۈرى

1) تەرخەمەك　ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 5 خىل سورتى بار:

(1) جىنىيەن 4 - نومۇرلۇق　1972 - يىلى تېيەنجىندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ۋە قوشنا ناھىيىلەردە تېرىلىدۇ.

(2) چاڭچۇن مىجى　1979 - يىلى شېنياڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېرىلىدۇ.

(3) قارا نوكچا　1972 - يىلى شىمالدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا تېرىلىدۇ.

(4) فېنشاڭ سىگۈا　1972 - يىلى تېيەنجىندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، 70 - يىللاردا قەشقەر شەھەر ئەتراپىنىڭ ئاساسلىق سورتى ئىدى.

(5) يېرسەن　1977 - يىلى شېنياڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

2) ئامېرىكا كاۋىسى　بۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 4 خىل سورتى بار:

(1) يۇۋوخۇ　مۇشۇ جايدا تېرىلىۋاتقىنىغا ئۇزۇن يىللار بولدى، ھەرقايسى جايلاردا تېرىلىدۇ. ئۇلايەتنىڭ ئاساسلىق سورتلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

(2) ئاق پوستلۇق كاۋا　يەرلىك ئۇزۇن تاللىغان سورت بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا پارچە-پۇرات تېرىلىدۇ.

(3) ئالجىرىيە ئامېرىكا كاۋىسى　1972 - يىلى تېيەنجىندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدىكى كۆكتات ئەترەتلىرىدە تېرىلىدۇ.

(4) يەرلىك ئامېرىكا كاۋىسى　يەرلىك دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا پارچە - پۇرات تېرىلىدۇ.

3) كاۋا　بۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 2 خىل سورتى بار:

(1) يۇمىلاق كاۋا　يەرلىك دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، ھەرقايسى جايلاردا تېرىلىدۇ.

(2) مانتا كاۋىسى　يەرلىك دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېرىلىدۇ.

4) قىشلىق كاۋا　بۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 2 خىل سورتى بار:

(1) يېشىل پوستلىق قىشلىق كاۋا　1972 - يىلى تېيەنجىندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېرىلىدۇ.

(2) ئاق پوستلىق قىشلىق كاۋا　1972 - يىلى شىمالدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېرىلىدۇ.

5) تەرخەمەك كاۋا ژېشىيەن 2 - نومۇرلۇق 1972 - يىلى شىنەندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا پارچە - پۇرات تېرىلىدۇ.

6) سەي كاۋىسى ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 2 خىل سورتى بار:

(1) ئاق پوستلىق سەي كاۋىسى جېڭجۇدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا پارچە - پۇرات تېرىلىدۇ.

(2) گۈللۈك پوستلىق سەي كاۋىسى 1979 - يىلى شىنەندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ھەرقايسى جايلاردا پارچە - پۇرات تېرىلىدۇ.

7) ئاغچىخان (قازانيۇغۇچ) 1972 - يىلى تېنجىندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، شەھەر ئەتراپىدا پارچە - پۇرات تېرىلىدۇ.

8) ئاچچىق كاۋا (ئاق ئاچچىق كاۋا) 1981 - يىلى خېنەندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

7. پۇرچاق تۇرى

1) يېسى پۇرچاق ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 3 خىل سورتى بار:

(1) ساقسا 1976 - يىلى بېيجىڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ۋە ھەرقايسى ناھىيىلەردە تېرىلىدۇ.

(2) زاۋفېك 1979 - يىلى شېنياڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدىكى ئاساسلىق سورتلارنىڭ بىرى.

(3) خېنەن گۈشلۈك پۇرچىقى 1977 - يىلى شېنياڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا تېرىلىدۇ. ئاساسلىق سورت ھېسابلىنىدۇ.

2) جيائۇدۇ ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 5 خىل سورتى بار:

(1) يەر جيائۇدۇسى 1979 - يىلى تۈركىيەن ناھىيىسىدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

(2) قىزىل تۈمشۇق قارلىغاچ 1972 - يىلى شىنەندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېرىلىدۇ.

(3) يىنۇك 81720 1981 - يىلى خۇبېيدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

(4) شىبەنچىك 1979 - يىلى شېنياڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا تېرىلىدۇ.

(5) كۆك جيائۇدۇ يەرلىك دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدىكى ئاساسلىق سورتلاردىن بىرى.

3) ياپىلاق پۇرچاق قاش پۇرچاق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ بىنەپشىرەك قاش پۇرچاق ۋە كۆك قاش پۇرچاق دەپ 2 خىلغا ئايرىلىدۇ. 1966 - يىلى تېنجىندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېرىلىدۇ.

8. پىياز - سامساق تۇرى

1) پىياز ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 2 خىل سورتى بار:

(1) ئاق پىياز　يەرلىك دېھقانلارنىڭ سورتى بولۇپ، ھەرقايسى ناھىيىلەردە تېرىلىدۇ، يەرلىكنىڭ ئاساسلىق سورتى ھېسابلىنىدۇ.

(2) قىزىل پىياز　1973 - يىلى شىنجاڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا ۋە ھەرقايسى جايلاردا تېرىلىدۇ.

2) سامساق　ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 2 خىل سورتى بار:

(1) سۆسۈن سامساق　بۇ يەردە تېرىلغىنىغا كۆپ يىللار بولدى. قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا تېرىلىدۇ.

(2) ئاق سامساق　1983 - يىلى باي ناھىيىسىدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

3) كۆدە　بۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 3 خىل سورتى بار:

(1) يەرلىك كۆدە　يەرلىك دېھقانلار سورتى بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا ۋە قوشنا ناھىيىلەردە تېرىلىدۇ.

(2) مالىيەن كۆدىسى　بۇ جايدا تېرىلىۋاتقىلى كۆپ يىللار بولدى، ھەرقايسى ناھىيىلەردە تېرىلىدۇ.

(3) خەنجۇك قىشلىق كۆدىسى　1980 - يىلى شىنجاڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، شەھەر ئەتراپىدا تېرىلىدۇ.

4) غولپىياز　بۇ يەرلىك سورت بولۇپ، جاڭچىۋ غولپىيىزىغا تەۋە، ئۇ 1961 - يىلى شەندۇڭدىن كەلتۈرۈلگەن، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۆستۈرۈلىدۇ، ھازىر ئاساسلىق سورت بولۇپ قالدى.

9. ياڭچىۋ تۇرى

1) ياڭچىۋ (مەككە چامغۇرى)　يەرلىكنىڭ ئاساسلىق يازلىق ياڭچىۋسى، بۇ يەرلىك ئۇزۇن تاللىغان سورت بولۇپ، ھەرقايسى ناھىيىلەردە تېرىلىدۇ.

2) تاتلىق زەنجۈبىل　قەشقەر شەھىرىدە تېرىلىۋاتقىنىغا كۆپ يىللار بولدى، ئانچە - مۇنچە تېرىلىدىغان سورت.

10. باشقا كۆكتاتلار

1) موگۇ　بۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 3 خىل سورتى بار:

(1) قوش سپورالىق موگۇ　1979 - يىلى سىچۈەندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ دۆلەتباغ يېزىلىق تەجرىبە پونكىتىدا ئۆستۈرۈلىدۇ.

(2) ئادەتتىكى موگۇ　1981 - يىلى نەنجىڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدا ۋە قوشنا ناھىيىلەردە ئۆستۈرۈلىدۇ.

(3) فېخۇبي موگۇسى　1982 - يىلى شاڭخەي يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى يېمەكلىك زەمبۇرۇغى تەتقىقات يۇرتىدىن كەلتۈرۈلگەن.

2) سەرەبىل　1982 - يىلى شەندۇڭدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپى ۋە قوشنا ناھىيىلەردە ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ.

3) كىچىك قەغەزگۈل　يەرلىكتە ئۆستۈرۈلىۋاتقىلى كۆپ يىللار بولدى، قەشقەر شەھەر

ئەتراپىدا ئاز مىقدارىدا تېرىلىدۇ.

4) سۇ لەيلىسى 1982 - يىلى شىئەندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قەشقەر شەھەر ئەتراپى ۋە قوشنا ناھىيىلەردە ئاز مىقدارىدا تېرىلىدۇ.

§ 2. كۆكتات ئىشلەپچىقىرىشى

1. كۆكتات ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ رايونلاشتۇرۇلۇشى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە تېرىقچىلىق تۈزۈمىگە ئاساسەن، كۆكتات ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساسىي جەھەتتىن 3 تېرىقچىلىق ھەمكارلىق رايونىغا ئايرىش مۇمكىن:

1) قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەردىن ئىبارەت «بىر شەھەر، ئىككى ناھىيە» كۆكتاتچىلىق ھەمكارلىق رايونى قەشقەر شەھىرى ۋىلايەتلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى تۇرۇشلۇق جاي، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، قاتناش مەركىزى، ئۇ قەشقەر دەريا سى ۋە قىزىل دەريا سى ۋادىلىرىغا جايلاشقان. قىش پەسلىدە قاتتىق سوغۇق بولۇپ، تېمپېراتۇرا تۆۋەن بولىدىغان بولغاچقا، يەر ئۈستى كۆكتاتچىلىقىدا ئەتىياز ۋە كۈزدە تېرىشتىن ئىبارەت 2 چوڭ تېرىقچىلىق شەكلى شەكىللەنگەن. قىشتىن ئۆتىدىغان كۆكتات تۈرىدىن پالەك، كۈدە، ئۇسۇك؛ باش ئەتىيازدا چىقىدىغان كۆكتاتلاردىن قىزىل تۇرۇپ، ئاق تۇرۇپ، بەنجىگزا، كىچىك تۇرۇپ ۋە مايلىق يېسۇۋېلەك، كەرەپشە، سۇڭچىياز؛ ئەتىيازلىق - يازلىق كۆكتاتلاردىن تەرخەمەك، شوخلا، مۇچ، پېدىگەن، سەي كاۋىسى، يېسى پۇرچاق، جيائدۇ؛ كۈزلۈك، قىشلىق كۆكتاتلاردىن چوڭ يېسۇۋېلەك، چامغۇرسىمان قىچا، سەۋزە، كۆك تۇرۇپ، ياڭيۇ، ئاچچىق كاۋا، قىشلىق كاۋا، ئاغچىخان قاتارلىقلار بار.

قۇياش نۇرى تولۇق چۈشىدىغان پارنىك، چوڭ لاپاسلىق پارنىكلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكا سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى بولۇپ، 60 - يىللاردا بىر يىلدا بىر قېتىم تېرىيالايدىغان بولسا، 70 - يىللاردىن كېيىن تەرەققىي قىلىپ، بىر يىلدا 2 ياكى 3 قېتىم تېرىيالايدىغان بولدى.

2) يەكەن، پوسكام، قاغىلىق ۋە پوسكام نېفىت بازىسىدىن ئىبارەت «ئۈچ ناھىيە، بىر بازار» كۆكتاتچىلىق ھەمكارلىق رايونى پوسكام نېفىت بازىسى 70 - يىللاردىن كېيىن قۇرۇلدى. يەكەن ناھىيىسى شەندۇك ئۆلكىسى شىڭشيەن ناھىيىلىك ئاشلىق - ياغ ئېكسپورت شىركىتىنىڭ قۇۋۋەت تېجەش تېپىدىكى قۇياش نۇرى پارنىكىدا تېرىقچىلىق قىلىش تېخنىكىسىنى كەلتۈرۈپ، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنىنىڭ 70 مو يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ، چوڭ لاپاسلىق پارنىكلارنى ياساپ، قىش پەسلىدە تەرخەمەك، شوخلا ۋە سەي كاۋىسى قاتارلىق سورتلارنى تېرىپ يۇقىرى ھوسۇل ئالدى. ئىقتىسادىي ئۈنۈمىمۇ ناھايىتى ياخشى بولدى. شۇ جايدىكى تېرىقچىلىقتا تازا ئوخشايدىغان سورتلاردىن كۈدە، غولپىياز، يېسى پۇرچاق، جيائدۇ، مۇچ، ياڭيۇ، چوڭ يېسۇۋېلەك قاتارلىقلار بار. ئۇلار زىرائەت ئارىلىقىغا كىرىشتۈرۈپ تېرىلىپ، تەكرار تېرىش كۆرسەتمە سانى ئاشۇرۇلۇپ، مەھسۇلاتى كۆپەيتىلىپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ئۆستۈرۈلدى.

3) مارالبېشى ناھىيىسى كۆكتات تېرىقچىلىق رايونى بۇ ناھىيە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي قىسمىغا، يەكەن دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇپ، توپا قاتلىمى قېلىن، تۈپرىقى مۇنبەت، قەشقەر — ئۈرۈمچى تاشيولىغا يېقىن. مارالبېشى — يەكەن تاشيولى بۇ ناھىيىنىڭ 6 يېزا،

2 مەيدان، 4 بازىرنى كېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ ناھىيە ئاقسۇ ۋىلايىتى ۋە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن چېگرىداش بولۇپ، قاتنىشى قۇلايلىق. 80 - يىللاردىن ئىلگىرى، ئاساسەن ئەتىياز ۋە كۈزدە تېرىشتىن ئىبارەت 2 چوڭ تېرىقچىلىق شەكلىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. 90 - يىللارغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، زېمىن ئۈستۈنلۈكى جارى قىلدۇرۇلۇپ، مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان يەرلەردە كۆكتاتچىلىق تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. قۇۋۋەت تېجەش تېپىدىكى قۇياش نۇرى پارنىكىدا تېرىقچىلىق قىلىش تېخنىكىسى كەلتۈرۈلۈپ، باش ئەتىياز ۋە قىش پەسلىدە تەرخەمەك، شوخلا ۋە سەي كاۋىسى قاتارلىق كۆكاتلار تېرىلىپ، ئۇز ناھىيىسىنىڭ بازارلىرى تەمىنلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئاقسۇ، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارغا ئاپىرىپ سېتىلدى.

2. كۆكتاتچىلىق بازىسىنىڭ قۇرۇلۇشى

70 - يىللاردىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتى شەھەرلەرنىڭ كۆكتات تېرىش - تەمىنلەش خىزمىتىنى مۇھىم ئىشلار كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئورۇنلاشتۇرغان، تەكشۈرگەن، خۇلاسىلىگەن چاغدا، كۆكاتچىلىقنىمۇ ئورۇنلاشتۇردى، تەكشۈردى، خۇلاسىلىدى. ۋىلايەتلىك پىلان كومىتېتى ۋە ۋىلايەتلىك تەمىنات، سودا كوپېراتىپى كۆكتاتچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەشنى شۇ جاينىڭ تەمىنلەش پىلانىغا كىرگۈزدى ھەمدە كۆكتاتچى دېھقانلارغا قارىتا ئاشلىق بىلەن كۆكتاتنى چېتىلدۇرۇپ ئۇلارنى تاۋار ئوزۇقلۇق ئاشلىق ۋە سۇ بېغى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش - تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەشنى يولغا قويدى.

80 - يىللارغا قەدەم قويغاندىن كېيىن شەھەرلەردىكى ئىگىلىك ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلاشتۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، كارخانىلارنىڭ تىجارەت مېخانىزمى ئۆزگەرتىلىپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلۇپ، ماكرولۇق تەڭشەش كۈچەيتىلىپ، ۋىلايەت بويىچە كۆكتات ئىشلەپچىقىرىش يەنمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى، بولۇپمۇ قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ كۆكتات ئىشلەپچىقىرىشى خېلى تېز راۋاجلاندۇرۇلدى، بازا قۇرۇلۇشى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە قىلىنىپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، پەيزاۋات، مارالبېشىدىن ئىبارەت 8 ناھىيە (شەھەر) نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئومۇمىي كۆكتات تېرىلغۇ كۆلىمى 109 مىڭ 8.601 موغا، ئومۇمىي ھوسۇلى 341 مىڭ 1.177 تونىنغا يەتكەن، ئوتتۇرىچە بىرلىك ھوسۇلى 0.52 تونىنا ئېشىپ، 17% كۆپەيگەن، بۇنىڭ ئىچىدە كۈز - قىش پەسىللىك كۆكتات كۆلىمى 2515 مو، يەنى 3.5% ئازايتىلغان. ۋىلايەت بويىچە مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان يەرلەردىكى كۆكتات كۆلىمى تېز تەرەققىي قىلغان. ۋىلايەت بويىچە مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان يەر كۆلىمى 17 مىڭ 2.972 موغا يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ كۆكتاتچىلىقىدا نەتىجە كۆرۈنەرلىك بولغان. پارنىك كۆلىمى 6.1454 موغا، چوڭ لاپاسلىق پارنىك كۆلىمى 6.1263 موغا يېتىپ، بازارلارنى كۆكتات بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن ئاساس سېلىنغان.

3. تېخنىكا كېڭەيتىش

ۋىلايەتتە ھەر دەرىجىلىك باغۋەنچىلىك - كۆكتاتچىلىق تەشكىلىي ئاپپاراتلارنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كۆكتاتچىلىق تېخنىكا سەۋىيىسى روشەن ئۆستى. ۋىلايەت، شەھەردىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك كۆكتاتچىلىق پەن تەتقىقاتىغا ۋە كۆكتاتچىلىق كەسپىي خادىملىرىنى تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بەردى. ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا ساقلىنىۋاتقان ئەملىي مەسىلىلەر كۆزدە تۇتۇلۇپ، ھەمكارلىشىپ ئۆتكەلگە مۇجۇم قىلىش، پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋە يېڭى تېخنىكىلارنى كېڭەيتىش خىزمىتى ئۈيۇشتۇرۇلدى.

1) سۇپەتلىك ئۇرۇقلار كەلتۈرۈلدى ۋە تاللاپ يېتىشتۇرۇلدى، كېڭەيتىلدى

قەشقەر تۇرلۇك يوللار ئارقىلىق، 100 خىلدىن ئارتۇق كۆكتات سورتلىرىنى كەلتۈردى، تاللاپ يېتىشتۇردى

ۋە كېڭەيتتى. ئاساسلىق كۆكتات سورتلىرى 2 ـ 3 قېتىمدىن، بەزىلىرى ھەتتا 3 — 4 قېتىمدىن يەڭگۈشلىنىپ بولدى، بۇ ئارقىلىق سورتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدىكى رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى. 60 ـ يىللاردا قەشقەر شىنلىمپي تۈرۈپى، قاش جاڭدۇ، شەندۇڭ فولپىيىزنى كەلتۈرگەن ۋە كېڭەيتكەندى. 70 ـ يىللاردا شىمال تەرەپتىن چەلەك، تاختا يوپۇرماقلىق چامغۇرسىمان قىچا، كاللەكبەسەي، چوڭ يوپۇرماقلىق چوڭ كاللەكبەسەي، دوكتۇر پومزەكسىمان چېچەكسەي، بېيجىڭ 10 ـ نومۇرلۇق، قوشۇلما 8ـ نومۇرلۇق ۋە بالدۇر چاڭلىشىدىغان 2 ـ نومۇرلۇق شوخلا، قەشقەر تېز ئۆسەر بېسۇبلىكى، چوڭ بېسۇبلەك، لۇبافېن تۈرۈپى، تۆچمالك، يۇپلاق لوبۇ، شەندۇڭ تۈرۈپى، ئاق يۇمىلاق پېدىگەن، بېيجىڭ چوڭ يۇمىلاق پېدىگىنى، تېەنجىن دامىن پېدىگىنى، لەنجۇ پېدىگىنى، لامپىسمان پېدىگەن، چاڭچۇن مىسى ۋە جنىيەن 4ـ نومۇرلۇق تەرىخەمەك، ئاغجىغان، خىش كاۋا، ئاق پوستلىق ۋە گۈل پوستلىق سەي كاۋىسى، قىزىل تۈمشۇق قالىغاچ جياڭدۇسى، خېنەن گۈشلۈك جياڭدۇسى قاتارلىقلار كەلتۈرۈلدى. شۇ جايدا كۆپ يىل تېرىلىپ ئۇنۇمى ياخشى بولغان سورتلار: كۆك جياڭدۇ، بەنچىگزا، يۇمىلاق يوپۇرماقلىق ۋە ئۇچلۇق يوپۇرماقلىق پالەك، يۇمىلاق يوپۇرماقلىق ۋە ئۇچلۇق يوپۇرماقلىق ئوسۇك، يۇمغاقسۇت، مالىيەن كۈدىسى، يېۋوخۇ، ئاق پوستلۇق قىشلىق كاۋا، كۆك پوستلۇق قىشلىق كاۋا، سۈسۇن سامساق، چېچەكسەي، تاتلىق زەنجىۋىل قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. 80 ـ يىللاردا ئاساسلىقى، بىر قىسىم كۆكتاتلارنىڭ يانداشما سورتى ياكى شالغۇت سورتى، مەسىلەن: كاللەكبەسەي، «باھار گۈلى»، جۇڭگو كاللەكبەسىيى 11 ـ، جۇڭگو كاللەكبەسىيى 12 ـ، جېڭنېك، چىڭنېك، ۋەنلېك؛ چوڭ بېسۇبلەكتىن: كىچىك شالغۇت 56، قاراشەھەر بېسۇبلىكى، شىنكېك 70، يەكەن بېسۇبلىكى، ماناس بېسۇبلىكى، جىنسەي 3 ـ نومۇرلۇق؛ شوخلىدىن: چياڭلى مىشۇ، چياڭنېك، كانادا 8 ـ نومۇرلۇق، زاۋفېك، زاۋكۈي، فېڭشۇخۇك، شىيەنفېك 4 ـ نومۇرلۇق قاتارلىقلار تاللاپ يېتىشتۇرۇلدى ۋە كېڭەيتىلدى. 1990 ـ يىلى جايلاردا سورتلارنى نۆۋەتلىق سېلىشتۇرۇپ سىناش ۋە «داڭلىق، ئالاھىدە، ئەلا» سورتلۇق كۆكتاتلارنى كەلتۈرۈپ سىناش ئېلىپ بېرىلدى، مەسىلەن: چوڭ بېسۇبلەك سورتى، شوخلا سورتى، كەرەپشە سورتى، يېسى پۇرچاق سورتى قاتارلىقلار سېلىشتۇرۇپ سىنالدى. شۇنىڭدەك بىر قىسىم ئالاھىدە كۆكتات سورتلىرى، مەسىلەن: كاۋاك سەي، يۇمىلاق يوپۇرماقلىق سېكسەي، يۇمغاقسۇت، يېشىل چېچەكسەي، سۈسۇن چېچەكسەي، سۈسۇن نېلۇپەر ئۇچقانات، تېەنچۇن لوبۇ قاتارلىقلار كەلتۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن باشقا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن شوخلا سورتلىرى كەلتۈرۈلدى، سىناق قىلىندى ۋە كېڭەيتىلدى، بۇ خىزمەت ئاساسلىقى قىزىل ھېقىق 140، UC — 82 ۋە 478 قاتارلىق 3 خىل سورت ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلدى.

2) سورت بايلىقى تەكشۈرۈلدى ۋە رەتلەندى 50 — 60 ـ يىللاردا بولۇپمۇ 70ـ يىللاردىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتى شىمالدىن كەلتۈرگەن كۆكتات سورتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى شۇ جايدا ئۆزاق مۇددەت تېرىپ ئۆستۈرۈش، ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق، شۇ جاينىڭ ئاساسلىق سورتىغا ئايلىنىپ كەتتى. بەزىلىرى ساپلاشتۈرۈش ئارقىلىق، ئەلا سورتلاردىن بولۇپ قالدى. بەزىلىرى بولسا قىممەتلىك ئۆرۈق ماتېرىيالغا ئايلاندى. شۇ جاينىڭ كۆكتات سورتى بايلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە تەكتىنى ئېگىلەش، سورت سۈپىتى بايلىقى ماتېرىيالىنى رەتلەش، توپلاش، بۇ سورتلاردىن تولۇق پايدىلىنىش ۋە ئۇنىڭ يوقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش يۈزىسىدىن، 1982 ـ يىلى ۋىلايەتلىك رايونلاشتۇرۇش ئىشخانىسىنىڭ بىرتۇتاش مەشكىللىشى ۋە رەھبەرلىك قىلىشى بىلەن، قەشقەر شەھەرلىك رايونلاشتۇرۇش ئىشخانىسى خادىملارنى تەشكىللەپ، شەھەر ئەتراپىدىكى يەرلىك سورت بايلىقىنى تەكشۈرۈش ـ رەتلەش خىزمىتىنى ئىشلىدى ھەمدە شۇ يىلى «قەشقەر شەھىرىدىكى كۆكتات سورت بايلىقىنى تەكشۈرۈش» دوكلاتىنى يېزىپ چىقتى. مەلۇماتقا قارىغاندا، كۆكتات سورتى 8 تۈر، 80 نەچچە خىل ئىكەن. 1984 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ باغۋەنچىلىك ئورنى شىنجاڭ بويىچە ۋىلايەتلەردىكى كۆكتات سورتى بايلىقىنى تەكشۈردى. قەشقەر ۋىلايىتى بۇ خىزمەتكە ماسلىشىش ئۈچۈن، ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورنى، قەشقەر باغۋەنچىلىك مېۋە ـ

چېۋە تەرەققىيات مەركىزى، قەشقەر شەھەرلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا پونكىتى، ئۇرۇقچىلىق شىركىتى ۋە كۆكتات شىركىتى قاتارلىق ئورۇنلاردىكى كەسپىي خادىملارنى تەشكىللەپ بۇ خىزمەتكە قاتناشتۇردى. ئالاقىدار ئورۇنلارنىڭ زور كۈچ بىلەن مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، قەشقەر شەھىرىنىڭ ئەتىيازلىق كۆكتات، ئەتىيازلىق-يازلىق كۆكتات، كۈزلۈك - قىشلىق كۆكتات سورتى بايلىقى نۇقتىلىق تەكشۈرۈپ چىقىلدى ھەمدە سورتلارنى خاتىرىگە ئېلىش، سۈرەتكە تارتىش خىزمىتى ئىشلەندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق قاتارلىق جايلارنىڭ كۆكتات سورتى تەكشۈرۈپ كۆرۈلدى. 1985 - يىلى بىر قىسىم جايلاردىكى كۆكتات سورتىنى تولۇقلاپ تەكشۈرۈش ۋە يىغىش خىزمىتى باشلىنىپ، بۇ ئىش 2 يىلدا تاماملاندى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە شۇ يەردە تېرىپ ئۈستۈرۈلىدىغان كۆكتات سورتلىرى: ئاساسلىقى كۆك يېسۈھلەك، قەشقەر چوڭ يېسۈھلىكى، شۇ جايىنىڭ چىلگە - ئارا جاغدا كاللەكبەسىيى، يەرلىك شوخلا، چوڭ - كىچىك سۇلۇق تۇرۇپ، قىزىل سۇلۇق تۇرۇپ، قەشقەرنىڭ قىزىل - ئاق چامغۇرى، سەۋزە، ئۇچلۇق يوپۇرماقلىق قىزىلبۇغداش، يۇمىلاق يوپۇرماقلىق قىزىلبۇغداش، چوڭ يوپۇرماقلىق قىزىلبۇغداش، باش پىياز، يەرلىك غولپىياز، يەرلىك كۈدە، يەرلىك يېسى پۇرچاق، يەرلىك كۆك مۇچ، قاپاق مۇچ قاتارلىقلار ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.

3) چوڭ لاپاسلاردا ئۈستۈرۈش تېخنىكىسى كېڭەيتىلدى　1979 - يىلى دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ باغۋەنچىلىك - پىلىچىلىك باشقارمىسى شىنجاڭ بويىچە كۆكتات لاپاسلىرى نەق مەيدان يىغىنى ئاچتى. 1980 - يىلى قەشقەر شەھىرى ۋە قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك باغۋەنچىلىك مەيدانى سىناق قىلىنىپ پولات چۈنقىلىق چوڭ لاپاستىن 4 نى قۇراشتۇرۇپ، سىنىك سۈۋالغان نېپىز تاملىق، قۇراشتۇرما شەكلىدىكى پولات تۇرۇبىلىق چوڭ لاپاس ياساشنى سىناق قىلدى ۋە كېڭەيتتى. 1981 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 2 - قېتىملىق چوڭ لاپاس قۇراشتۇرۇش بويىچە كۆرس ئېچىلدى ھەمدە لاپاس قۇراشتۇرۇشتا قىيىنچىلىقى بار ئورۇنلارغا نەق مەيداندا يېتەكچىلىك قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر تۇتاش مال زاكاس قىلىش، زاپچاس سېتىۋېلىش، توشۇش رەسمىيىتى بېجىرىش قاتارلىق ئىشلارغا يارەملىشىلدى. شۇ يىلى قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەر، يەكەن، مارالبېشى قاتارلىق ناھىيە (شەھەر) دە 4، 14 مو كۆلەمدىكى 22 چوڭ لاپاس قۇراشتۇرۇلۇپ، كۆكتاتلارنى قۇياش نۇرى چۈشىدىغان پارنىكلاردا، چوڭ لاپاسلاردا ئۈستۈرۈش تېخنىكىسى يەنمۇ سىناق قىلىندى ۋە كېڭەيتىلدى. 1983 - يىلى ۋىلايەت پارنىك - لاپاسلاردا كۆكتات ئۈستۈرۈش تېخنىكىسى بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى ئاچتى. يىغىنغا قاتناشقان ۋەكىللەر قەشقەر شەھىرى شامالباغ يېزا 4 - چوڭ ئەترىتىدىكى ۋە يېزا ئىگىلىك 3 - شى يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورنىدىكى پارنىك - چوڭ لاپاسلاردىكى يۇرۇشلەشمە كۆكتات ئۈستۈرۈش تېخنىكىسىنى ۋە قۇرۇلما تېپىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىش ۋە ئۆگىنىش ئارقىلىق زور ئىلھام ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، مۇھاپىزەت قىلىنمىدىغان يەرلەردىكى پارنىكلار، چوڭ لاپاسلار بىر يىلدا بىر، ئىككى قېتىم ياكى ئۇچ قېتىمدىن كۆكتات تېرىش، قۇرۇلما ئېقىشدارى، كۆپ قەۋەتلىك يېپىش، ماس كېلىدىغان سورت، ئۈستۈرۈش شەكلى، كېسەللىك - زىيانداش ھاشاراتلار زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش قاتارلىق يەككە تۈردىكى ۋە ئۇنۇمۇبرسال تېخنىكا مەسىلىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات ۋە ئىزدىنىش ئېلىپ بېرىلدى. شۇ يىلى قۇراشتۇرۇلۇپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەن چوڭ لاپاسقا تېرىلغان تەرخەمەكنىڭ مو بېشى ھوسۇلى 5877 كىلوگرامغا يېتىشتەك رېكورت يارىتىلىپ، ئاپتونوم رايون بويىچە چوڭ لاپاسلارنى تەجرىبە قىلىش ۋە كېڭەيتىش پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

4) سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كۆكتات ئۈستۈرۈش تېخنىكىسى كېڭەيتىلدى

سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كۆكتات ئۈستۈرۈش — قەشقەر ۋىلايىتى 80 - يىللاردا كىرگۈزگەن بىر تۈرلۈك يېڭى تېخنىكا بولۇپ، ئىلمىي تەتقىق قىلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىدا سىناق قىلىش، ئۇلگە كۆرسىتىش

ۋە كېڭەيتىش ئارقىلىق، نۇرغۇن تەتقىقات نەتىجىلىرى قولغا كەلتۈرۈلدى. مەسىلەن: ئوخشاش بولمىغان سۈلياۋ يوپۇق تۈرى، ئاق، كۆلرەڭ، قارا رەڭلىك سۈلياۋ يوپۇقلارنىڭ ئۇنۇمى ئۇستىدىكى سىناق؛ سۈلياۋ يوپۇقنىڭ تۈپراقنىڭ تېرىقچىلىق قاتلىمىدىكى سۇ، تېمپېراتۇرا، ئوغۇت مۇھىتى ئېلېمېنتلىرىنى ئۆزگەرتىشى ئۇستىدىكى سىناق ۋە تەتقىقات؛ سۈلياۋ يوپۇقنىڭ ئوخشاش بولمىغان كۆكتات سورتى، قوغۇن تۈرىدىكى زىراڭەتلەرنى ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىغا بولغان تەسىرى ئۇستىدىكى سىناق ۋە تەتقىقات؛ سۈلياۋ يوپۇقنىڭ تۈپراقتىكى كېسەللىك - زىياندا ش ھاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ۋە ياۋا ئوت - چۆپلەرنىڭ ئۆسۈشىنى تىزگىنلەش جەھەتتىكى رولى ئۇستىدىكى سىناق ۋە تەتقىقات قاتارلىقلار. كۆكتاتلار سۈلياۋ يوپۇق بېپىپ تېرىلسا ئادەتتە مۇددەتتىن 15 — 18 كۈن بۇرۇن پېتىلىدىكەن، ھوسۇلنى 31.1% ئاشۇرغىلى بولىدىكەن، سۈلياۋ يوپۇق بېپىپ تېرىلغان تاۋۇز مۇددەتتىن 12 كۈن بۇرۇن پىشىدىكەن، ھوسۇلى 7% — 8% ئاشىدىكەن. 1986 - يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ۋىلايەت بويىچە سۈلياۋ يوپۇق بېپىپ تېرىلغان قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات كۆلىمى 4000 موغا يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە قوغۇن - تاۋۇز 2205 مو ئىكەن. سۈلياۋ يوپۇق بېپىپ تېرىش تېخنىكىسى مەبلەغ ئاز كېتىدىغان، تېز ئۇنۇم بېرىدىغان، ئاددىي ھەم قولايلىق بولغان، «ئۇچنى قوغداش، بىردىن مۇداپىئە كۆرۈش» رولىنى ئويناىدىغان. بالدۇر پېتىلدۇرۇش ۋە يۇقىرى ھوسۇل ئېلىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدىغان تېخنىكا ھېسابلىنىدۇ.

5) مايسا يېتىشتۈرۈش تېخنىكىسى ئىسلاھ قىلىندى 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا كۆكتات مايسىلىرىنى يېتىشتۈرۈشتە، كۆپ ھاللاردا يەرلىك ئۇسۇل قوللىنىلاتتى، مەسىلەن: داستا مايسا يېتىشتۈرۈش، كۈنگەي ئېتىزلاردا مايسا يېتىشتۈرۈش قاتارلىقلار. كېيىن سوغۇق مايسىزارلىق، ئىسسىق مايسىزارلىقتا ۋە پارنىكلاردا مايسا يېتىشتۈرۈلدى. 70 - يىللاردا ئومۇمەن لاپاس ۋە پارنىكلاردا مايسا يېتىشتۈرۈلدى. قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدىكى بەزى كۆكتاتچىلىق ئەتىرەتلىرى مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان يەرلەردىكى پارنىكلاردا مەركەزلەشتۈرۈپ مايسا يېتىشتۈرۈش، بىرتۇتاش باشقۇرۇشنى يولغا قويدى. 80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە، پەن تەتقىقات ۋە تېخنىكا كېڭەيتىش تارماقلىرى يەر ئىستىقلىقى سىزىقىدىن پايدىلىنىپ مايسا يېتىشتۈرۈش ئۇسۇلىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويدى. 1990 - يىلى پارنىكتا مايسا يېتىشتۈرۈش، تېمپېراتۇرىنى كونترول قىلىشتەك يېڭى تېخنىكا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلدى. مايسا يېتىشتۈرۈش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىش بىلەن بىللە جايلار ئىشلەپچىقىرىش ئەھلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، مايسا يېتىشتۈرۈش ئۇسكۇنىلىرىنى ئۆزگەرتىش، مايسا يېتىشتۈرۈش مەزگىل تېمپېراتۇرىسى ۋە نەملىك دەرىجىسىنى كونترول قىلىش، سۇ - ئوغۇت شارائىتى، مايسا يېشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ۋە مايسا يېتىشتۈرۈش ئۇلچىمى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىپ، خېلى ياخشى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. مايسا يېتىشتۈرۈش مەزگىلى ئىلگىرىكى 2 - ئايىنىڭ باشلىرىدا يېتىشتۈرۈشتىن بىرقانچە ئاي ئالدىغا سۈرۈلدى. مەسىلەن: 10 - ئايدا يېتىشتۈرۈلگەن مۇچ، شوخلا، پېدىگەن مايسىلىرىنى كېيىنكى يىلى 1 -، 2 - ئايىنىڭ باشلىرىدىلا كۆچۈرگىلى بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كۆكتاتنىڭ بالدۇر پېتىلىپ بازارغا بالدۇرراق كىرىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولۇپلا قالماستىن، كېيىنكى مەزگىلدىكى تېرىم قېتىمىنى ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ۋاقىتنى قولغا كەلتۈرگىلى، ھوسۇلنى ئاشۇرۇپ ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرگىلىمۇ بولىدىغان بولدى.

6) كېسەللىك - زىياندا ش ھاشاراتلار زىيىنىنىڭ ئالدى ئېلىندى، يوقىتىلدى

ئەشقار ۋىلايىتىنىڭ كۆكتاتچىلىقىدىكى ئاساسلىق كېسەللىك — زىياندا ش ھاشاراتلار: كىرىست گۈللۈكلەر ئائىلىسى كۆكتات ۋېروسى كېسەللىكى، سولىنىپ سېسىش كېسەللىكى، قىروسىمان پاختىلىشىش

كېسەللىكى، پېدىگەن ئائىلىسى كۆكتات ۋېروسى كېسەللىكى، بالدۇر تارقىلىشچان يۇقۇملۇق كېسەل، پېدىگەننىڭ قۇرۇپ كېتىش كېسەللىكى؛ مۇچ پاختىلىشىش كېسەللىكى؛ ياكىيۇ ۋېروسى كېسەللىكى، ھالقىسىمان سېپىش كېسەللىكى، كېچىكىپ تارقىلىدىغان يۇقۇملۇق كېسەل؛ كاۋا ئائىلىسى كۆكتات تۇرلىرىدىن قوغۇن - تاۋۇز توزان كېسەللىكى، پىلەك قۇرۇپ كېتىش كېسەللىكى، تەرخەمەكنىڭ قىروسىمان پاختىلىشىش كېسەللىكى، ئاق توزان كېسىلى، باكتېرىيە خاراكتېرلىك بۇرجەكلىك داغ كېسەللىكى؛ پۇرچاق ئائىلىسى تۇرىدىكى كۆكتات تۇرلىرىدىن ئالا يوپۇرماق كېسەللىكى؛ باشقا كۆكتات كېسەللىكلىرىدىن كەرەپشىدىكى داغ چۈشۈش كېسەللىكى، پالەك ۋە پىيازدىكى قىروسىمان پاختىلىشىش كېسەللىكى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. زىياندىش قۇرتلار، ئاساسلىقى كۆك پىت، كاپۇستا پەرۋانىسى، توزان قاناتلىق كېپىنەك، قىزىل ئۆمۈچۈك، كېۋەز پىتى، يەر يولۇسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. يەنە شىمالىي جۇڭگو موزايىبىشى، سېرىق بۇرگە، يوپۇرماق تومۇزغىسى، قارا ئېشەك قۇرتى قاتارلىقلارمۇ بار.

50 - يىللاردىن بۇرۇن ئائىلە بويىچە تېرىقچىلىق قىلىنىدىغان بولغاچقا، كۆلەم كىچىك، سورت ئاددىي بولغانلىقتىن، كۆكتاتلاردىكى كېسەللىك - زىياندىش ھاشاراتلارنىڭ زىيىنى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەنمىگەن. 50 - يىللاردا كۆكتاتلارنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش ۋە كېسەللىك - ھاشاراتلارنىڭ زىيىنىدىن ئالدىن مەلۇمات بېرىش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكتىن، زىيان يىلدىن يىلغا ئېغىرلىشىپ كەتكەنىدى. 1956 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە يېسۈپلەك ۋېروسى كېسەللىكى شەھەر ئەتراپىدىكى كۆكتاتچىلىق رايونلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك پەيدا بولدى. 10 چوڭ ئەترەت، 30 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، 248 مو يەردىكى يېسۈپلەكتىن 100 موەك يەردىكى يېسۈپلەك پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان، بۇ يېسۈپلەك ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %40 نى ئىگىلىگەن، شەھەر بويىچە يېسۈپلەك تېرىلغان يېرىمدىن كۆپرەك يەردىن ھوسۇل چىقمىغان. پۈتۈنلەي تۈگەشمىگەن يېسۈپلەك يېرىدىمۇ مايسىلار تولۇق ئۇنمىگەن، ياخشى ئۆسمىگەچكە، تۈزۈك ھوسۇل ئالغىلى بولمىغان. ۋىروس كېسەللىكىنىڭ زىيىنى تۈپەيلىدىن، نۇرغۇن ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى داۋاملىق تۇردە يېسۈپلەك تېرىشقا ئامالسىز قالغان، نەتىجىدە، بازارنى يېسۈپلەك بىلەن تەمىنلەش جىددىيلىشىپ كەتكەن، يېسۈپلەك ۋېروسى كېسەللىكى يېسۈپلەككە ئېغىر زىيان يەتكۈزۈپلا قالماستىن، بەلكى تۇرۇپ، چامغۇر قاتارلىق كىرىست گۈللۈكلەر ئائىلىسىدىكى كۆكتاتلارغىمۇ زىيان يەتكۈزگەن. 70 - يىللاردىن كېيىن، جايلار كۆكتاتنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، كېسەللىك - زىياندىش ھاشاراتلارنىڭ زىيىنىدىن ئالدىن مەلۇمات بېرىش ۋە ئونىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىنى كۈچەيتكەچكە، كۆكتاتلاردىكى كېسەللىك - زىياندىش ھاشاراتلارنىڭ زىيىنى، بولۇپمۇ يېسۈپلەكتىكى «ئۈچ چوڭ» كېسەللىك زىيىنى ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدىغان بولدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا قىسمەن رايونلار ياكى ئايرىم يەرلەردە قىشلىق يېسۈپلەكتە كېسەللىك پەيدا بولدى. ئەمما ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، كېسەللىك ئەھۋالى بەك ئېغىر بولمىدى، بولۇپمۇ قىشلىق يېسۈپلەكتىكى «ئۈچ چوڭ» كېسەللىكىنىڭ زىيىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئونۇملۇك كونترول قىلىندى. ئادەتتىكى ئەھۋالدا يۇقىرى ھوسۇل، يۇقىرى ئونۇمگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلغىلى بولدى. 90 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە، قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەردىن ئىبارەت «ئىككى ناھىيە، بىر شەھەر» دە مۇچ پاختىلىشىش كېسەللىكى يۈز بەرگەن ھەمدە يىلدىن يىلغا كېڭىيىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەنىدى. ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى نەتىجىسىدە، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش بويىچە ھەمكارلىشىپ ئۇنىكەلگە ھۇجۇم قىلىش يولغا قويۇلۇپ، تۈپراقنى دېزىنفېكسىيە قىلىش ۋە يىلتىزىغا سۇ قۇيۇش قاتارلىق چارىلار قوللىنىلىپ، كېسەللىك زىيىنىنىڭ تارقىلىشى ئاساسىي جەھەتتىن كونترول قىلىندى.

IV باب

گۈل ـ گىياھ ئۆستۈرۈش، ھەسەل ھەرىسى، پىلە بېقىش

§ 1 . گۈل ـ گىياھ ئۆستۈرۈش

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ كۆچەت تىكىش، گۈل ئۆستۈرۈش ئادىتىنى يېتىلدۈرگەن، ئۇلار ئۆيلىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىگە مېۋىلىك دەرەخلەرنى قويۇش، گۈل ـ گىياھلارنى تېرىشنى ياخشى كۆرىدۇ، تەشتەكلەردە گۈل ئۆستۈرۈشكە تېخىمۇ ھېرىسمەن. ھەر يىلى ئەتىياز كەلگەندە، كەنت ـ مەھەللىلەردە چېچەكلەر ئېچىلىپ، تال ـ سۆگەتلەر يېشىللىققا پۈركۈنىدۇ؛ ياز ـ كۈز پەسىللىرىدە بولسا، ھويلا ـ ئارامگاھلار دەل ـ دەرەخلەرگە پۈركۈنىدۇ. قەزىل گۈل، ئۈجمە يوپۇرماقلىق مودەنگۈل، ئانارگۈل قاتارلىقلار كۆزنى تېخىمۇ قامаشتۇرىدۇ.

1 . ئۆستۈرۈلۈش ئەھۋالى

50 ـ يىللاردا قەشقەر شەھىرىدە خەلق باغچىسى قۇرۇلدى. دەسلەپتە مېۋىلىك كۆچەت ۋە چوڭ غوللۇق دەرەخلەر (تېرەك، سۆگەت، توغراق، قارىغاي، ئارچا، ئاكاتسىيە قاتارلىقلار) تىكىش ئاساس قىلىندى. 60ـ يىللاردىن باشلاپ پارنىك ياسىلىپ، شىمالىي شىنجاڭدىن ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىن بىر يىللىق سامان غوللۇق، 2 يىللىق سامان غوللۇق، كۆپ يىللىق سامان غوللۇق ۋە ياغاچ غوللۇق گۈل ـ گىياھلار كەلتۈرۈلۈپ، باغچىغا كىرگەن سايаھەتچىلەرنىڭ ھوزۇرلىنىشىغا سۇنۇلدى.

70 ـ يىللاردا ئىقتىسادىي شارائىتىنىڭ تەدرىجىي ياخشىلىنىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، گۈل ئۆستۈرۈش قەدىمىۋى قەدىم تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. قەشقەر خەلق باغچىسى سىرتقا قارىتا ئۇرۇق، كۆچەت ۋە گۈل نوتىسى بىلەن تەمىنلەشنى يولغا قويدى. باھاسىمۇ تۆۋەن بولدى. ناھىيە (شەھەر) لەردىكى ئىدارە ـ ئورۇنلارنىڭ ئىشخانىلىرىغىمۇ گۈل تەشتەكلىرى تىزىلىدىغان بولدى، شۇنداق قىلىپ گۈل ئۆستۈرۈش شەھەر ـ بازارلاردا ئومۇملاشتى.

80 ـ يىللاردا قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئىدارە ـ ئورۇنلاردا ۋە ناھىيىلەردىكى ئاساسلىق ئىدارە ـ ئورۇنلاردا ھەمدە بىر قىسىم ئائىلىلەردە گۈللۈكلەر بەرپا قىلىندى، بىنانىڭ، ئۆيلەرنىڭ ئالدى ـ كەينىگە، بالكۇن، دېرىزىلەرگە ئومۇمىيۈزلۈك گۈل ـ گىياھلار تېرىلدى ۋە قويۇلدى. قەزىلگۈل، جۇغۇارگۈل، سۆگەتگۈل، تۈياقگۈل ۋە ياپىلاق كاكتۇس قاتارلىقلار ئەڭ مودا بولدى.

90 ـ يىللارغا قەدەم قويغاندىن كېيىن كىشىلەرنىڭ گۈلدىن ھوزۇرلىنىش تەلىپى تېخىمۇ يۇقىرى بولغاچقا، پىگانگۈل، قۇندۇزگۈل، تەبەسسۇم شاھزادىگۈل، چوڭ گۈللۈك شاھزادىگۈل قاتارلىق سوغۇققا، ئاپتاپقا چىداملىق داڭلىق گۈللەر پەيدىنپەي كەلتۈرۈلۈشكە باشلىدى. قارىغاي ـ ئارچا تۈرلىرىدىن: لىكوپودىئۇم

قارىغىيى، ئات قۇيرۇق قارىغاي، كۆك ئارچا، ئاراۋ كارىيە قاتارلىقلار كەلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە جەنۇبىي جۇڭگونىڭ گۈل - گىياھ سورتلىرىدىن كاۋچۇك دەرىخى، ئاگاۋا گۈلى، سېكاس دەرىخى قاتارلىقلار كەلتۈرۈلدى. گۈل - گىياھ كەسپى تەدرىجىي تاۋارلىشىش يولغا سېلىندى. شۇنداق قىلىپ، قەشقەر شەھىرىدە ۋە ناھىيىلەردە باھار پەسلىدە ئۆزى ئۆستۈرۈپ ئۆزى ساتىدىغان ۋە سىرتقى جايلاردىن كېلىپ گۈل ساتىدىغان گۈلچىلەرنى كۆرگىلى بولىدىغان بولدى. قەشقەر شەھەرلىك خەلق باغچىسىنىڭ گۈل مايىسلىرى ۋە گۈل ئورۇقلىرىمۇ بازارلارغا يوزلەندۈرۈلدى.

2. گۈل - گىياھ تۈرلىرى

گۈل - گىياھ تۈرىنى ھوزۇرلىنىش قىممى بويىچە غول، يوپۇرماق، چېچەك، مېۋە دەپ ئايرىشقا؛ ئۆسۈش مەزگىلى بويىچە بىر يىللىق، كۆپ يىللىق دەپ ئايرىشقا؛ غولىنىڭ خاراكتېرى بويىچە سامان غوللۇق، ياغاچ غوللۇق، ئەتلىك دەپ ئايرىشقا؛ بوتانىكا قائىدىسى بويىچە ئايرىشقا بولىدۇ. ھوزۇرلىنىش قىممى بويىچە تۈرگە ئايرىغاندا، ۋىلايەتتىكى گۈل - گىياھلارنى ئومۇمەن تۆۋەندىكى 3 تۈرگە ئايرىش مۇمكىن:

1) گۈل چېچىكىدىن ھوزۇرلىنىشنى ئاساس قىلىش　جۇخارگۈل (قەشقەر ۋىلايىتىدە 20 دەك سورتى بار)؛ سامان غوللۇق بىگۈنىيە (چوڭ يوپۇرماقلىق بىگۈنىيە ۋە كىچىك يوپۇرماقلىق بىگۈنىيە، ياپونىيە بىگۈنىيىسى) قاتارلىقلار، ياغاچ غوللۇق بىگۈنىيە (قىزىلگۈلنىڭ 10 نەچچە خىل سورتى بار)؛ مۇدەنگۈل، چۇغلۇقگۈل؛ كامىللىيە گۈلى، ئەتىرگۈل، يەسمەنگۈل، قىزىل پەرەڭگۈل، سۇگەتگۈل؛ ئانارگۈل، گلادىئولۇس؛ شەلپەرگۈل؛ نەركەسگۈل، تىكەنلىك يالمانقۇلاق، تاسما كاكتۇس، چايان كاكتۇس؛ كاكتۇس تۈرىدىن: ياپىلاق كاكتۇس، شاپىلاق كاكتۇس، قىزىلگۈل، شارسىمان كاكتۇس، باشسىمان كاكتۇس، پىيازەكگۈل، ھەمشۇا، لەيلىگۈل، كىچىك تۇغمىگۈل؛ مەخمەلگۈل؛ لەيلىقازاق؛ كەترەن تۈرىدىن: چوڭ گۈللۈك شاھزادىگۈل، پانۇسگۈل، قۇندۇزگۈل، ئېگىرگۈل، قوناقگۈل، تاجىگۈل، گۈلچىمەن، سكلامىن قاتارلىقلار.

2) مېۋىسىدىن ھوزۇرلىنىشنى ئاساس قىلىش　ئانار، ئاپلېسىن، ئەنجۈر، ئۈزۈم، بۆلدۇرگەن قاتارلىقلار.

3) يوپۇرمىقىدىن ھوزۇرلىنىشنى ئاساس قىلىش　سېكاس (تۆمۈر دەرەخ)، ئاگاۋا، ئەجدىھار تىللىق كەترەن، ئەتلەس گۈل، قارلىغاچ تاپان، زەر قىرغاق قىزىلگۈل، قىرغاق قىزىلگۈل، چىنىگۈل، «سەنچى» مىموزا ۋە قارىغاي - ئارچا قاتارلىقلار.

3. گۈل - گىياھلارنىڭ جايلىشىشى

80 - يىللاردىن بۇرۇن گۈل - گىياھ سورتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قەشقەر شەھەرلىك خەلق باغچىسى، قەشقەر شەھەر رايونى ۋە ئاساسلىق ئىدارە - ئورۇنلارنىڭ ھويلىلىرى، ئىشخانىلاردا ئۆستۈرۈلەتتى. 80 - يىللاردىن كېيىن، ۋىلايەتتىكى ھەرقايسى ئورۇنلاردا گۈللۈك بەرپا قىلىنىدى ۋە ھەرخىل گۈل تەشتەكلىرى قويۇلدى، قەشقەر شەھەر رايونىدىكى ھەر مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئائىلىسىنىڭ 95% تىن ئارتۇقىدا گۈل تەشتەكلىرى بار بولدى. 80% شەھەر ئاھالىسى ھويلىلىرىغا گۈل تېرىيدىغان بولدى. ئەنئەنىۋى سورتلاردىن باشقا، يېڭىدىن كەلتۈرۈلگەن سورتلار ئاساسەن قەشقەر شەھىرىگە جايلاشتى. ئۈنىڭدىن باشقا، گۈللۈك، باغچا كۆپرەك بولغان يەكەن، مارالبېشى، پوسكام، مەكىت قاتارلىق ناھىيىلەر بارلىققا كەلدى، شەھەر ئەتراپىدىكى دېھقان ئائىلىلىرىدىن گۈل تېرىيدىغانلار كۆپرەك، چەت رايونلاردا بولسا ئازراق بولدى. كەڭ يېزىلاردا تەشتەك گۈللىرىنىڭ سورتى ناھايىتى ئاز بولدى، ئۇلار ئاساسلىقى ھويلا - ئارامىلارنى ۋە ئۆي

ئالدىنى گۈزەللەشتۇرۇش ئۇچۇن، ئۇزۇم، ئانار، ئەنجۇر، ئازغان، قارائۇرۇك، غەينۇلە، تۇگمىسگۇل، ھەشقىپىچەك قاتارلىقلارنى ئۆستۇردى.

4. ئۆستۇرۇش تېخنىكىسى

1) شەكلى

(1) شەھەر - بازارلارنى كۆكەرتىش يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە ۋە جايلاردا يېقىنقى يىللاردىن بۇيان قۇرۇلغان كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدىكى مەيدان ۋە قىر - چۆنەكلەرگە، يەر ئۆستى سۇيى ئاقىدىغان ئېرىنچىلارغا گۈل - گىياھ تىكىلدى. كۆكەرتىش ئۇچۇن تىكىلگەن ئاساسلىق دەرەخ تۇرلىرى چىنار، پاۋلونىيە، سېسىق چۇلۇك، ئەرمۇدۇن، سېدە، قارىغاي، ئارچا، سۆگەت قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

(2) مايسا تىكىش ئاساسلىقى مايسىلار كۆپەيتىلدى ۋە ھويلا ئىچىدىكى بوش يەرلەرگە تېرىلدى.

(3) پارنىكتا ئۆستۇرۇش قەشقەر شەھەرلىك خەلق باغچىسى، ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى، يېزا ئىگىلىك 3 - شى دېھقانچىلىق تېخنىكا ئورنى، ۋىلايەتلىك كادىرلار ساناتورىيىسى، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدىكى كەنتلەر ۋە ئاز ساندىكى ناھىيە، ئىدارىلاردا تەييارلانغان مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان گۈلخانا ۋە مايسا يېتىشتۇرۇش پارنىكلىرىدا ئۆستۇرۈلدى.

(4) لاپاس ئىچىدە يېتىشتۇرۇش سۇلياۋ يوپۇق يېپىلغان چوك لاپاسلاردا ياكى ئوتتۇرا - كىچىك لاپاسلاردا ئۆستۇرۈلدى.

(5) تەشتەكتە ئۆستۇرۇش ئاساسلىقى ھويلا - ئارام، ئۆي ئىچىنى گۈزەللەشتۇرۇش ئۇچۇن، گۈللەرنىڭ خىلى، يېشى، ئۆسۈش ئەھۋالى ۋە بىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان يەر ۋە چوك - كىچىك تەشتەكلەرگە تېرىپ ئۆستۇرۈلدى.

2) تېخنىكا گۈل - گىياھلارنىڭ ئۆسۈشى، ئاساسلىقى سۇ، نۇر، ھاۋا تېمپېراتۇرىسى، ئىسسىقلىق، ئوزۇقلۇق تەركىبى قاتارلىق 5 چوك ئاسلىغا تايىنىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتى گۈل ئۆستۇرۈشتە، ئۆۋەندىكى تېخنىكىلىق تەلەپلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك.

1. گۈلچىمەن، كاكتۇس، سۆگەتگۈل، فېكىس، تۇگمىسگۈل، تاجىگۈل قاتارلىق نۇرخۇمار گۈللەرنى تېرىغاندا، قۇياش نۇرىنىڭ تولۇق چۈشۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

2. كەترەت، قارلىغاچ تاپان، سامان غوللۇق پىگونىيە، نەركەز، تۇتۇنگۈل قاتارلىق سايىغا چىداملىق گۈللەر دىففوزىيىلىك نۇر، چېچىلمانۇر، قايتۇرما نۇرغا مۇھتاج بولىدۇ. شۇڭا گۈل تەشتەكلىرىنى ئاپتاپ چۈشمەيدىغان ياكى ئالا - كۆلەڭگە، نۇر ئاجىز جايلارغا قويۇش كېرەك. نەركەزگۈل كۆچلۈك نۇرنى خالىمايدۇ.

3. ئىسسىقلىقنى خالايدىغان گۈل - گىياھلارغا قارىتا، شارائىت ھازىرلاپ ئىسسىقلىققا كاپالەتلىك قىلىش، قىشتا ئۆي ئىچىگە ئەكىرىش لازىم. لېكىن كۆرنەتا چاتقىلىنى يەردە ئۆستۇرۈشكە بولىدۇ، قىزىل گۈل كۆمىسىمۇ قىشتىن چىقالايدۇ.

4. سۇ خالايدىغان گۈل - گىياھلارنى تولۇق سۇغىرىش كېرەك. لېكىن ئادەتتە غولى، يوپۇرمىقى قېلىن بولغانلىرى قۇرغاقچىلىققا چىداملىق كېلىدۇ. مەسىلەن: كاكتۇس ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ يەر ئاستى يىلتىزى، غولى ۋە ياغاچ غوللۇق گۈللەر قۇرغاقچىلىققا چىداملىق كېلىدۇ. ئۇنى تەشتەكتە ئۆستۈرگەندە ئېھتىياجىغا قاراپ سۇ قۇيۇش كېرەك؛ ئادەتتە تەشتەك گۈللىرىگە ياز پەسلىدە ھەر كۈنى بىر قېتىم سۇ قۇيسا بولىدۇ. قىش پەسلىدە ئۆيدىكى گۈللەرگە 20 كۈندە بىر قېتىم سۇ قۇيۇش لازىم، تەشتەكنىڭ ئىچى بەك نەم بولۇپمۇ كەتمەسلىك، بەك قۇرۇپمۇ كەتمەسلىكنى پرىنسىپ قىلىش كېرەك. نەرگىزگۈلنىڭ تېمپېراتۇرا تەلىپى كۆپ بولسىمۇ، ئەمما يىلتىزى سۇدا تۇرسا ئاندىن ياخشى ئۆسۈپ ئېچىلالايدۇ.

5. ھاۋا تەڭشەش: گۈل - گىياھلار يەر ئۈستى قىسمى بىلەن يەر ئاستى يىلتىز قىسمىدىكى ھاۋانىڭ، ئاساسلىقى تۇپراقتىكى تېمپېراتۇرىنىڭ تەڭلىشىپ تۇرۇشىغا مۇھتاج. ئوچۇق يەردە ياكى كۆچەتخانىدا گۈل ئۆستۈرىدىغانلار ۋاقتىدا كۆلتىۋاتسىيە قىلىشى ۋە ئاساسىي ئوغۇتنى تولۇق بېرىشى لازىم. تەشتەككە گۈل تېرىماقچى بولغاندا، مىنېرال توپا ھازىرلاش لازىم. بۇنىڭدا مۇنداق 3 خىل توپىنى بىرلەشتۈرۈش ئۈسۈلىنى قوللىنىشقا بولىدۇ: ئۇچتىن بىر كۆكتاتلىق توپىسى، ئۇچتىن بىر يۇمشاق قۇم، ئۇچتىن بىر كالا، ئات، قوي قېغى، بۇنىڭغا يەنە 2‰ لىك (سۇپىتى بويىچە ھېسابلاپ) ئامموني فوسفاتلىق خىمىيىۋى ئوغۇتنى تولۇق ئارىلاشتۇرسا بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، چىرىندى توپا ئىشلىتىشكە توغرا كەلگەندە كۆزدە يىغىۋالغان غازاتقىلارنى يەرگە كۆمۈپ ئېچىتىپ، ئۇنىڭغا ئۇچتىن بىر پىششىق توپا ئارىلاشتۇرسا بولىدۇ، كۆلتىۋاتسىيە قىلىپ توپىسىنى يۇمشىتىش لازىم، چۈنكى تەشتەكتىكى گۈللەرنىڭ توپىسى ئاسانلا قېتىۋالىدۇ. شۇنداق، گۈلنىڭ ئۆسۈش دەۋرىدە، تەشتەكنىڭ چۆرىسىنى بويلاپ چوڭقۇر كۆلتىۋاتسىيە قىلىش كېرەك. چوڭقۇرلۇقى تەشتەكنىڭ يېرىمغىچە، دائىرىسى 1 ـ 2 سانتىمېتىرغىچە، ھەر قېتىملىق كۆلتىۋاتسىيىنىڭ دىئامېتىرى ئۇچتىن بىرگىچە بولسا بولىدۇ، ئايدا بىر قېتىم كۆلتىۋاتسىيە قىلىش لازىم.

6. ئوزۇقلۇق تەركىبىنى تەڭشەش: قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تۇپرىقى شورلۇق تۇپراقتا تەۋە. بۇ خىل تۇپراق سۇ تەركىبىنىڭ پارغا ئايلىنىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان شورنىڭ قېپقېلىشىدىن بولغان. نەتىجىدە ئېلېمېنتلار يېتىشمەسلىك كېسىلى كېلىپ چىقىدۇ، بۇ ئاساسەن، تۆمۈر ماددىسىنىڭ يېتىشمەسلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. تۆمۈر ماددىسىنىڭ يېتىشمەسلىكى ئاساسەن يوپۇرماقلارنىڭ سارغىيىپ كېتىشى، چۈشۈپ كېتىشى، گۈلنىڭ سولىشىشى، خۇنۇكلىشىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇنى ھەل قىلىشنىڭ چارىسى شۇكى، 2‰ لىك تۆمۈرلۈك سولفات سۇيۇقى بىلەن گۈلنى ھەپتىدە بىر قېتىمدىن 2 قېتىم سۇغىرىش لازىم. كالىي يېتىشمەسلىك كېسىلىگە كەلسەك، غولى ۋە يوپۇرمىقى كىچىكلەپ كېتىش، پاكارلىشىپ كېتىش؛ ئۆسۈش - چېچەكلەش ئەھۋالى ياخشى بولماسلىقتا ئىپادىلىنىدۇ، بۇنىڭغا قارىتا، 3‰ لىك ئامموني دېگىدروگېن كالىي ئوغۇتىنى ئېرىتىپ ئۇنى ھەر ھەپتىدە بىر قېتىمدىن ئۈدا 3 ھەپتە قۇيۇش لازىم.

7. تەشتەكتىكى توپىنى ئالماشتۇرۇپ ھاۋانى، ئوزۇقلۇق تەركىبىنى ھەل قىلىش: كۆپ يىللىق گۈللەرنىڭ توپىسىنى ئەڭ ياخشىسى ھەر يىلى بىر قېتىم ئالماشتۇرۇش كېرەك، ئەڭ كۆپ بولغاندا 3 يىلدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى لازىم. توپىنى ئالماشتۇرۇشتىن بىر كۈن بۇرۇن سۇنى جىقراق قۇيۇپ، ئەتىسى توپىنى تۆكۈش كېرەك. توپىنى چىقارغاندىن كېيىن پىچاق بىلەن گۈلنىڭ ئۈلۈك يىلتىزلىرىنى كېسىۋېتىش (3 سانتىمېتىر ئەتراپىدا)، ئاندىن تاشتەككە يېڭى توپىنى تۆكۈپ گۈلنى تىكىش لازىم. تەشتەكنى يەڭگۈشلەشنىڭ ئەڭ ئوبدان ۋاقتى 3 ـ ئاينىڭ باشلىرى.

ئۇنىڭدىن باشقا، گۈللەرنى سۇدا يېتىشتۇرۇش تېخنىكىسىنى قوللىنىش مەسلىسى بار. مەكىت ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى 1980 ـ يىلدىن باشلاپ گۈلنى سۇدا يېتىشتۇرۇش ئۇسۇلىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، بەلگىلىك تەجرىبە ۋە ئۇنۇمنى قولغا كەلتۈردى. ئۇلار ئەتلەس گۈل، مارجانگۈل، سامان غوللۇق تۆت پەسىللىك پىگۈنىيە، ئاق قىرغاقلىق قىزىلگۈلنىڭ ئاممىباب دورىلىق رېتسېپىنى ئىشلەپ چىقتى ۋە ئەڭ ياخشى ئىشلىتىش قويۇقلۇق دەرىجىسىنى بېكىتتى. ئۇلارنىڭ تەجرىبىسىگە قارىغاندا، ئامموني فوسفات، كالىي نىترات، مىس سۇلفات، ماگنىي سۇلفات، مانگان سۇلفات، تۆمۈرلۈك سۇلفات، بورات پاراشوكى قاتارلىق 8 خىل ئوغۇتنى ئۇندەك ئارىلاشتۇرۇپ ئۇنى 4‰ لىك قويۇقلۇقتا كەلتۈرۈپ، ئوزۇقلۇق سۇيۇقلۇقى سۈپىتىدە گۈلگە چاچسا بولىدىكەن، بۇ رېتسېپ بارلىق تەشتەك گۈلى ۋە تۇپراقتا تېرىلىدىغان گۈللەرگە نىسبەتەن ياخشى ئوغۇت ۋە تولۇق، ئېلېمېنتلىق مىنېرال سۇيۇقلۇق ھېسابلىنىدۇ.

§ 2 . ھەسەل ھەرىسى بېقىش

1959 - يىل 3 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ بەشكېرەم يېزىسىدا ۋىلايەتلىك ھەسەل ھەرىسى بېقىش مەيدانى قۇردى. 1976 - يىلى بۇ مەيدان قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدىكى ھازىرقى كونا ئايرودروم يولى 20 - نومۇرلۇق قورۇغا كۆچۈرۈلدى. مەيداندىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەر مەيدان قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردىكى 3 كىشىدىن ھازىر 29 كىشىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 5، ھەر ھاقچى 11، تەجرىبە قىلىش، پىششىقلاپ ئىشلەش خادىمى 13. 1959 — 1988 - يىلغىچە، قەشقەر ۋىلايىتى ئىلى ۋىلايىتىدىن 50 ساندۇق ھەسەل ھەرىسى كىرگۈزۈپ، ھازىر 440 ساندۇققا، ھەسەل مىقدارىنى ئەسلىدىكى 1.2 تونىدىن 24.6 تونىغا يەتكۈزدى. بۇ مەيدان ۋىلايەتكە 80 دىن ئارتۇق تېخنىك ئىشچى تەربىيىلەپ بەردى، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ۋىلايەت - ئوبلاستلار ئۈچۈن 1969 ساندۇق ھەسەل ھەرىسى يېتىشتۈرۈپ بەردى. سۈپەتلىك ئانا ھەرىدىن 98 نى بېقىپ يېتىشتۈردى. 1976 - يىلى ساپ نەسىللىك ئىتالىيە ئانا ھەسەل ھەرىسىدىن 2 سى كەلتۈرۈلگەنىدى، شۇ يىللا 45 كە يەتكۈزۈلۈپ، بۇنىڭدىن 32 سى نۇقتىلىق ناھىيىلەرگە يارىدەم ئۈچۈن بېرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ۋىلايەت بويىچە 5 ناھىيىدە ھەسەل ھەرىسى بېقىش مەيدانى قۇرۇلدى. 1986 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك ھەسەل ھەرىسى بېقىش جەمئىيىتى قۇرۇلدى. 1990 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە ھەسەل ھەرىسى بېقىش قوشۇنى 163 كە يەتتى.

1. ھەسەل مەنبەسى

قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە ھەسەل مەنبەسى بولىدىغان ئۆسۈملۈكلەر بەك مول، ئۇلارنىڭ سورتى كۆپ، چېچەك مەزگىلى ئۇزۇن، تارقىلىشى كەڭ. پەسىل ئىلگىرى - كېيىنلىكى بويىچە تۆۋەندىكىچە ئايرىشقا بولىدۇ: تېرەك، سېدە قاتارلىق گۈل چېچى مەنبەسى ئۆسۈملۈكلىرى 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چېچەكلەيدۇ، چېچەك مەزگىلى 7 — 10 كۈن بولىدۇ. ئۇرۇك، شاپتۇل، ئامۇت، ئالما، غەيرىلە قاتارلىق ھەسەل مەنبەسى بولىدىغان مېۋىلىك دەرەخلەر ۋىلايەت بويىچە 460 مىڭ مو بولۇپ، 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئارقا - ئارقىدىن چېچەكلەشكە باشلاپ، 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنلىرى ئەتراپىدا ئاخىرلىشىدۇ. چېچەك مەزگىلى 20 كۈنچە بولىدۇ، بۇلار كۆپ ناھىيىلەرگە تارالغان. سۈگەت مەجنۇنتال ۋە يەرلىك سۈگەت دەپ ئايرىلىدۇ. بۇ شىرنا توزاق مەنبەسى ئۆسۈملۈكلىرىنى تولۇقلايدىغان ھەسەل مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. بۇلار 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا چېچەكلەيدۇ، چېچەك مەزگىلى 7 — 10 كۈن بولىدۇ. ئاكاتسىيە — ھەسەل مەنبەسى ئۆسۈملۈكلەرگە تەۋە دەرەخ بولۇپ، بۇ يەردە ئاز مىقداردا بار. بۇ 5 - ئاينىڭ بېشىدا چېچەكلەيدۇ، چېچەك مەزگىلى 7 — 10 كۈن بولىدۇ. جىگدە — نان جىگدە ۋە قاغا جىگدىدىن ئىبارەت 2 خىلغا ئايرىلىدۇ، بۇ ھەممە يەردە بار، 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن ئارتىپ ئارقا - ئارقىدىن چېچەكلەشكە باشلاپ، 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئەتراپىدا ئاخىرلىشىدۇ. چېچەك مەزگىلى 15 — 20 كۈن بولىدۇ، جىگدە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باھار پەسلىدىكى ئەڭ بالدۇر ئەسقاتىدىغان ھەسەل مەنبەسى بولۇپ، ھەر بىر توپ ھەسەل ھەرىسى جىگدە چېچەكىدىن 15 — 20 كىلوگرامغىچە ھەسەل يىغالايدۇ. يانتاق، كەندىر ئاساسەن مارالبېشى ناھىيىسىدىكى جاڭگاللاردا بولۇپ، 6 - ئاينىڭ باشلىرىدا چېچەكلەپ، 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ. ئۇنىڭ چېچەك مەزگىلى 45 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ، ھاشارات زىيىنى بولمىغان، يامغۇر كۆپ ياغقان يىللاردا، ھەر بىر توپ ھەسەل ھەرىسى ئۇنىڭدىن 25 — 30 كىلوگرام ھەسەل يىغالايدۇ. كېۋەزگە كەلسەك، بۇ ۋىلايەتتە تېرىلىدىغان كېۋەز كۆلىمى 2 مىليون مو ئەتراپىدا بولۇپ، بۇمۇ ھەسەل مەنبەسىنى تولۇقلايدۇ، كېۋەز 7 — 8 - ئايلاردا چېچەكلەيدۇ، چېچەك مەزگىلى 30 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ.

كېۋەز ھەسسە ناھىيە (شەھەر) دە تېرىلىدۇ. ئاپتاپپەرەس قەشقەر يېگىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەر، پەيزاۋات، يوپۇغا، يېڭىسار، يەكەن، پوسكام قاتارلىق ناھىيىلەردە تېرىلىدۇ. بۇ 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چېچەكلەپ، 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاخىرلىشىدۇ. بۇلۇق ئېچىلىش مەزگىلى 35 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ، ئادەتتىكى يىللاردا ھەر بىر توپ ھەسەل ھەرىسى ئۈنىڭدىن 25 — 40 كىلوگرام ھەسەل يىغالايدۇ. ئۇ ئاساسلىق ھەسەل مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ.

2. سورتى

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەسەل ھەرىسى سورتى ئاساسلىقى ئىتالىيە ھەسەل ھەرىسى ۋە كانىنىي ئالاند ھەرىسىدىن ئىبارەت.

1) ئىتالىيە ھەسەل ھەرىسى　　بۇ سېرىق ھەرە سورتىغا تەۋە بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئاساسلىق ھەسەل ھەرىسى سورتى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، توپ بويىچە تەرەققىي قىلىشى مۇقىم، ئانا ھەرىنىڭ تۇخۇملاش ئىقتىدارى كۈچلۈك، جىنسقا بۆلۈنۈش خاراكتېرى ئاجىز، چوڭ - ئوتتۇرا تېپىتكى ھەسەل مەنبەسىنى يىغىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئۇ رايىش بولۇپ، كۆندۈرۈش ئاسان، باشقۇرۇش قۇلايلىق؛ يېتەرسىزلىكى شۇكى، ھەسەل يىغىشتىكى نىشانلاش ئىقتىدارى ناچار، پارچە - پۈرات ھەسەل مەنبەلىرىدىن پايدىلىنىشقا ماھىر ئەمەس، لىچىنكىلىرىغا ئاسانلا كېسەل يۇقىدۇ، سوغۇققا بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى ناچار، قىشتىن چىقىشتىكى يەم - خەشەك سەرپىياتى كۆپرەك. بۇ خىل ھەرىلەر قىش پەسلى قىسقا، ئىللىق - نەم بولغان، ياز پەسلى قۇرغاق، ھەسەل بېرىش مەزگىلى ئۇزاقراق بولغان رايونلاردا بېقىشقا تازا باب كېلىدۇ.

2) كانىنىي ئالاند ھەرىسى　　بۇ ھەرە قارا رەڭلىك ھەرە سورتىغا تەۋە. ئۇ، ھەسەل يىغىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، رايىش، كۆندۈرۈش ئاسان، قىشتىن چىقىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، قاراقچىلىق خاراكتېرى ئاجىز، چوڭ - ئوتتۇرا تېپىتكى ھەسەل مەنبەسى ۋە پارچە - پۈرات ھەسەل مەنبەسىدىن پايدىلىنىشقا ماھىر، كېسەلگە ناقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك، قىشتىن چىقىشقا كېرەكلىك يەم - خەشەكلەرنى تېجەش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. كانىنىي ئالاند ھەرىسى قىش پەسلى ئۇزۇن، ياز پەسلى قىسقا ھەم قاتتىق ئىسسىق بولىدىغان جايلاردا بېقىشقا باب كېلىدۇ، ئۇنىڭ يېتەرسىزلىكى شۇكى، ئانا ھەرىنىڭ تۇخۇملاش ئىقتىدارى ناچار، ھەرە توپىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كانىنىي ئالاند ھەرىسىنى بېقىشتىكى مەقسىتى ئىتالىيە ھەسەل ئانا ھەرىسى بىلەن كانىنى ئالاند ئەركەك ھەرىسىنى جۈپلەشتۈرۈش ئارقىلىق، جۈپلەشكەن ئانىلىق ھەرىنىڭ جىنس ھالىتىنى سەرخىللاشتۇرۇپ، سورتىنى ياخشىلاپ، ھەرە توپىنىڭ ناقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ۋە ھەسەل يىغىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، بىرقەدەر ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت.

3. ھەسەل ئىشلەپچىقىرىش

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ھەسەل ئىشلەپچىقىرىشىدا ۋىلايەتلىك ھەرە بېقىش مەيدانى تايانچ قىلىنىدۇ، بۇ يەردە ھەرە توپى بېتىشتۈرۈلۈپ، سورتى ياخشىلىنىپ، ھەسەل ھەرىسى بېقىش جەھەتتىكى پەن - تېخنىكا كۆچەيتىلىپ، كېسەللىك ۋە ھاشاراتلار زىيىنىنىڭ ئالدى ئېلىنىپ ۋە ئۇ تىزگىنلىنىپ، ھەسەل مەنبەسى تولۇق ئېچىلىپ، يوشۇرۇن كۆچلەر قاتتىق قېزىلىپ، ۋىلايەتنىڭ ھەسەل ھەرىسى بېقىش ئىشلىرىدا خېلى زور تەرەققىياتلار قولغا كەلتۈرۈلدى.

يېڭى ھەسەل مەنبەسىنى ئېچىپ، ياز پەسلىدىكى ھەسەل مەنبەسى يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1977 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ باي ناھىيىسىدە قىچىدىن ئىبارەت يېڭى ھەسەل مەنبەسى بولغان

ھەرە بېقىش مەيدانى قۇرۇلدى.

1985 - يىلى يېڭى مەھسۇلات يارىتىش ئۈچۈن، قەشقەر ۋىلايەتلىك ھەسەل ھەرىسى بېقىش مەيدانى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ، ھەسەل مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىپ كېلىپ، ھەسەل گاز سۈيى ئىشلەپچىقىرىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. 1986 - يىلى ھەسەل ھەرىسى بېقىش مەيدانىدا تەجرىبە گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، كۆپ ساندۇق ھەسەل ھەرىسى بېقىشنى سىناق قىلىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى ھەمدە ھەسەل شەربىتى ئىشلەپچىقىرىلدى. 1989 - يىلى «ئانا ھەرە مۇرايباسى» نى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىشتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى، 108 كىلوگرام ئانا ھەرە مۇرايباسى، 120 كىلوگرام ھەرە چېڭى ئىشلەپچىقىرىلدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە ھەسەل مىقدارى 181.9 تونىغا يېتىپ، 1959 - يىلدىكى 1.2 تونىنا مەھسۇلاتنىڭ 151.6 ھەسسىسىگە، ھەرە توپى تەرەققىي قىلىپ 6240 ساندۇقتا يېتىپ، 1959 - يىلدىكى 50 ساندۇقنىڭ 124.8 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى.

§ 3 . پىلىچىلىك - ئۇجمىچىلىك

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پىلە - ئۇجمە ئىشلەپچىقىرىش تارىخى ئۇزۇن. جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىلا سۇلى ئىچكى ئۆلكىلەردىن پىلە ئۇرۇقى كەلتۈرۈپ، پىلىچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرغان. «سۇلى كىمخابى» غەربىي يۇرتتىكى جايلاردا سېتىلغان، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە چەت ئەللەردە داڭق چىقارغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسى يەنە يەكەن، قەشقەرلەردە پىلە - ئۇجمىچىلىك ئىدارىسى تەسىس قىلىپ، ئىچكى ئۆلكىلەردىن توقۇمىچى، پىلىچى ئۇستىلارنى تېخنىكا ئۆگىتىش پىلە - ئۇجمىچىلىك كەسپىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىشقا تەكلىپ قىلغان. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940- يىلى) قەشقەر يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 20 مىڭ قۇتا پىلە ئۇرۇقى ئىمپورت قىلىپ، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەر، يېڭىسار، يەكەن، قاغىلىق ناھىيىلىرىنىڭ بېقىشىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. سوۋېت ئىتتىپاقى قەشقەر ۋىلايىتىدە سودا شىركىتى تەسىس قىلىپ، پىلە ئۇرۇقىنى بىۋاسىتە تارقاتتى ۋە پىلە غوزىلىرىنى سېتىۋالدى. قەشقەر يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى ئالدى بىلەن پىلە ئۇرۇقىنى دېھقانلارنىڭ بېقىشىغا ھەقسىز تارقىتىپ بەردى، ئاندىن دېھقانلار پىلە غوزىسىدىن چىقارغان يىپەكلەرنى يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىگە سېتىپ بەردى. ھەر بىر قۇتا پىلە غوزىسى ئۇچۇن 1 - دەرىجىلىك مەشۇتتىن 7 سەر 5 مىسقال؛ 2 - دەرىجىلىك مەشۇتتىن 9 سەر 3 مىسقال؛ 3 - دەرىجىلىك مەشۇتتىن 12 سەر 5 مىسقال تاپشۇرۇش بەلگىلەندى. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941- يىلى) تىجارەت ئۇسۇلى ئۆزگەرتىلىپ، پىلە ئۇرۇقى دېھقانلارغا سېتىپ بېرىلدى، ھەر بىر قۇتا پىلە ئۇرۇقىنىڭ باھاسى 8.5 كۈمۈش تەڭگە بولدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پىلە - ئۇجمىچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، پىلە ئۇرۇقى يېتىشتۇرۇش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىشقا ئادەم ئەۋەتتى. بۇ ئارىلىقتا خەنزۇ تېخنىكلاردىن جاۋ فېڭباۋ ۋە جالاق جېمىن قاتارلىقلار يەكەندە ئىشلەشكە تەكلىپ قىلىندى. يەكەنگە ئەسلى سورتتىن 100 مىڭ قۇتا بېرىلىپ، بۇنىڭدىن 73 مىڭ قۇتىسى قۇرۇلۇش ئىدارىسى، يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى، يەرلىك سودىگەرلەر ئۈيۇشمىسى، ئۇيغۇر ئۈيۇشمىسى ۋە يەكەن ناھىيىلىك 1 - رايون، خەنزۇ ئۈيۇشمىسى، بازار باشلىقى ئىش باشقارمىسى قاتارلىق ئورۇنلارغا تەقسىم قىلىندى. قالغان 27 مىڭ قۇتىسى باشقا ئىدارە - ئورگانلارغا ۋە رايونلۇق مەھكىمىلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. شۇ چاغدا، سېچۇەن، جياڭسۇ قاتارلىق ئۆلكىلەرنىڭ چارىسى قوللىنىلىپ، پىلە ئۇرۇقى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن دېھقانلارغا تارقىتىپ بېرىلدى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945-

يىلى) جاڭ جىمىن ۋە جاۋ فېڭباۋلار يەكەندە پىلە ئۇرۇقى زاۋۇتى قۇرۇپ، شۇ يىلى پىلە ئۇرۇقىنى ئىشلەپچىقاردى.

مىنگو دەۋرىدە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پىلە غوزىسىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ھۈنەر - سەنئىتى ۋە تىجارەت شەكلى ئىنتايىن قالاق ئىدى، دېھقانلار مەشۇت ئايرىش، قاقلاپ قۇرۇتۇشتەك پىششىقلاپ ئىشلەش ئۇسكۇنىلىرى بولمىغان شارائىتتا، ئۇزى ئىشلەپچىقارغان پىلە غوزىلىرىنى ئۇزى قۇرۇتۇپ، يەرلىك ئۇسۇلدا مەشۇت چىقىرىپ، ئاندىن «يۇشمن» يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىگە سېتىپ بېرەتتى. شىركەتنىڭ «پىلە - ئۇجمىچىلىك تىجارىتى ھەققىدىكى تەپسىلىي پرىنسىپ» دا سېتىۋېلىش شەكلى بەلگىلەندى ھەمدە ھەرقايسى ناھىيە، رايونلاردا ئىش بېجىرىش ئورنى تەسىس قىلىنىپ، ئۇلار مەخسۇس مەشۇت سېتىۋالدى. سېتىۋېلىش سودىسى داۋامىدا دېھقانلارغا قۇلايلىق بولغان بەزى جانلىق چارىلەر قوللىنىلدى، مەسىلەن: نەق پۇل ئالمەن دېگەنلەرگە نەق پۇل، مال ئالمەن دېگەنلەرگە مەشۇت بېرىلدى، باھا مۇڭاپىق بولدى.

1. ئۇجمە كۆچىتى تىكىش

مىنگو دەۋرىدە قەشقەر، يەكەنلەردە دېھقانلار تارقاق ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا، ئۇجمە كۆچەتلىرى ئاساسلىقى ئۆينىڭ ئالدى - كەينىگە ۋە ئېتىز ياقىلىرىغا تىكىلەتتى، بۇ، پارچە - پۇرات كۆچەت ھېسابلىناتتى، دەرەخ تېپى جەھەتتە ھەممىسى غوللۇق دەرەخ ئىدى. ئۆينىڭ ئەتراپىغا ئاق ئۇجمە، ئېتىز ياقىلىرىغا قارا ئۇجمە قويۇلاتتى.

دېھقانلار ئاق ئۇجمىنى بىر خىل مېۋىلىك دەرەخ دەپ قارايتتى. ئاق ئۇجمە ئۇرۇقسىنىڭ كۆپەيىش ئىقتىدارى بولمىسمۇ، لېكىن شىرنىلىك بولۇپ، قەشقەردىكى ئاساسلىق ئۇجمە سورتى ھېسابلىنىدۇ. قارا ئۇجمىنىڭ يوپۇرمىقى كىچىك، مېۋىسى سۆسۈن قارا، تەمى چۈچۈمەل بولىدۇ، ئۇنىڭغا ئاق ئۇجمىنى ئانىلىق قىلىپ ئۇلىسا بولىۋېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاز ساندا چېقىر ئۇجمە، دورىلىق ئۇجمە بار. ئۇنىڭدىن باشقا بىرخىل كىچىك ئۇجمە بولۇپ، پەقەت ئانىلىق چېچىكلا ئېچىلىدۇ، چېچىكىنىڭ شەكلى ئاق ئۇجمىدىن كىچىكرەك بولىدۇ، بۇنداق ئۇجمە پارچە - پۇرات تىكىلىدۇ، ئۇنىڭ سانى چەكلىك.

1970 - يىلى يەكەن ناھىيە 7 - گۈڭشې (ئىشقول) دىكى ئورمانچىلىق تېخنىكا كادىرى يۈي فۇشىڭ بىلەن 2 - گۈڭشېدىكى پىلە - ئۇجمىچىلىك كادىرى ئەمەت روزى ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق ئىدارىسىدىكى پىلە - ئۇجمىچىلىك تېخنىكا كادىرلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە بىرلىشىپ ئاق ئۇجمە قەلەمچىسىنى سىناق قىلىپ تىكىپ كۆپەيتىشتە مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. شۇ يىلى 7 - گۈڭشې كۆچەتخانىسى 3.5 مو يەرگە قەلەمچە تىكىپ، تۇتۇش نىسبىتىنى 92% كە يەتكۈزدى. شۇ يىلى قەلەمچىسىنىڭ ئېگىزلىكى 2 مېتىرغا، ھەر مو يەردىكى ئۇجمە كۆچىتى 2000 تۈپكە يېتىپ، ئادەتتىكى قائىدە بويىچە ئۇجمە كۆچىتىنى 4 يىلدا يېتىشتۇرۇشتەك جەريان قىسقارتىلدى. 1977 — 1985 - يىلغىچە يەكەن ناھىيىسى 1027 مو يەرگە ئۇجمە قەلەمچىسى تىكىپ، 2 مىليون 710 مىڭ تۈپ سۈپەتلىك ئۇجمە كۆچىتى يېتىشتۇردى. بۇ چاغدا ۋىلايەت مىقياسىدا كېڭەيتىلدى.

70 — 80 - يىللاردا قەشقەر ۋىلايىتى سالا ئېتىزلاردىكى سۇغىرىش ئېرىقلىرى بويىغا ئۇجمە كۆچىتى تىكىشنى يولغا قويدى. قاغىلىق، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن ناھىيىلىرىنىڭ ياپالاشقان ئۇجمىلىك قۇرۇش جەريانىدىكى ساۋاتلىرى قوبۇل قىلىنىپ، سالا ئېتىزلاردىكى سۇغىرىش ئېرىقلىرى بويىغا ئۇجمە كۆچىتى تىكىش لايىھىسى تۈزۈپ چىقىلدى، بۇ، ئالدى بىلەن قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە سىناق قىلىنىدى، ئۇلگە كۆرسىتىلدى، كېڭەيتىلدى. بۇ چارىنىڭ ياخشىلىقى شۇكى، دېھقانچىلىق بىلەن يەر، سۇ، ئوغۇت تالاشمايدۇ، مۇھاپىزەت ئورمىنى سۈپىتىدە شامالدىن مۇداپىئە كۆرۈش رولىنى ئويناپدۇ.

1984 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 4790 مو يەردە كۆچەت يېتىشتۇرۇلۇپ، 2 مىليون 480 مىڭ

تۆپ ئۇچمە كۆچىتى تىكىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە سۇغىرىش ئېرىقلىرى بويىغا تىكىلگەن ئۇچمە كۆچىتى 1 مىليون 620 مىڭ تۆپ، دېھقانلار تىككەن ئۇچمە كۆچىتى 860 مىڭ تۆپ، 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي ئۇچمە دەرىخى 12 مىليون تۈپكە يېتىپ، ھەربىر دېھقانغا 6.4 تۈپتىن توغرا كەلدى.

2. پىلە بېقىش

1) پىلىخانا قۇرۇلۇشى

50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ۋىلايەت ئېھتىياجلىق پىلە ئۇرۇقلىرىنى سىرت ئۆلكىلەردىن يۆتكەپ كېلىش ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ يار ـ يۆلەك بولۇشى تارقىتىدا، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ تەستىقى تارقىلىق، 1956 ـ يىلى يەكەندە پىلە ئۇرۇقى مەيدانى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ لايىھىدىكى يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 40 مىڭ قۇتا قىلىپ بەلگىلەندى. 1959 ـ يىلى دېھقانچىلىق نازارىتى جياڭسۇدىن تەجرىبىلىك ياش ـ ئوتتۇرا ياش 40 پىلىچى دېھقانىنى بۇ مەيدانىدا ئىشلەشكە تەكلىپ قىلدى ھەمدە پىلە ـ ئۇچمىچىلىك تېخنىكا كادىرلىرىنى سەپلەپ بەردى.

يەكەن ناھىيىسىدىكى تېخنىكا خادىملىرى پىلە بېقىش تېخنىكىسىنى ئۆگەنمەكتە.

1961 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ تەستىقى تارقىلىق، قەشقەر بېكىشەھەر ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدىكى خۇاڭ رۇيشې قەشقەر بېكىشەھەر ناھىيىلىك پىلە ئۇرۇقى مەيدانى قۇردى. بۇ مەيدان ئەسلىدىكى گۈڭشې باشقۇرۇشىدىكى پىلە ئۇرۇقى مەيدانى ئاساسىدا قۇرۇلدى. يەكەن، قەشقەر بېكىشەھەر ناھىيىلىرىدىكى پىلە ئۇرۇقى مەيدانلىرى مەبلەغ يېتىشمەسلىك قىيىنچىلىقىنى يېڭىپ، شارائىت ھازىرلاپ، پىلە ئۇرۇقى ئىشلەپچىقىرىپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پىلە ـ ئۇچمىچىلىك كەسپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئۇل سالدى. 1956 — 1989 ـ يىلغىچە قاغىلىق، پوسكام، يەكەن، قەشقەر بېكىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەر، بېكىسار ناھىيىلىرىدە 6 كورپۇس كۆيلىتىش ئورنى قۇرۇلدى. 1980 — 1989 ـ يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتى ئىچكى ئۆلكىلەردىن 50 مىڭدىن ئارتۇق پىلە پەتنۇسى سېتىۋالدى. 200 كورپۇستىن ئارتۇق پىلىخانىنى يېڭىدىن سالدى ۋە ئۇزگەرتىپ سالدى. يۇلارنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 40 مىڭ كۋادرات مېتىردىن ئېشىپ كەتتى، ۋىلايەت بويىچە پىلە بېقىش نۇقتىسى 200 دىن كۆپرەككە يەتتى.

2) قوشۇن

1955 — 1959 ـ يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتى جياڭسۇ، سىچۇەن، گۈاڭدۇڭ قاتارلىق ئۆلكىلەردىكى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكومىلارنىڭ پىلە ـ ئۇچمىچىلىك كەسپىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن 20 نەچچىنى قوبۇل قىلدى. ئۇلار قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پىلە ـ ئۇچمىچىلىك كەسپىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۇرغۇن تېخنىك خادىملارنى تەربىيەلەپ ئىجابىي تۆھپىلەرنى قوشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەرقايسى ناھىيىلەردە يېزا ئىگىلىك تېخنىكا كېڭەيتىش پونكىتلىرى قۇرۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، ئادەتتە ناھىيىلىك پونكىتلارغا 2 — 4 كىچە، كۆپ بولغاندىمۇ بىردىن تېخنىك سەپلەپ بېرىلدى. ۋىلايەتنىڭ پىلە ـ ئۇچمىچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ھەر دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈپ، يېزا ئىگىلىك تارماقلىرى پىلە ـ ئۇچمىچىلىك پىلانىنى تۈزۈپ چىقىدىغان بولدى؛ تېخنىكا كېڭەيتىش پونكىتلىرى تېخنىكا كۈرسلىرىنى ئاچىدىغان ۋە تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىدىغان بولدى؛ ھەر دەرىجىلىك تاشقى سودا تارماقلىرى پىلە غۇزلىرىنى سېتىۋېلىشقا ۋە ھۆل غۇزلارنى بىرتەرەپ

قىلىشقا مەسئۇل بولدى.

1977 - يىلى يەكەن پىلە ئۇرۇقى مەيدانىدا يەكەن پىلە - ئۇجمىچىلىك تېخنىك ئىشچىلىرى مەكتىپى قۇرۇلدى، بىر مەيدان باشلىقى مەكتەپ قۇرۇشقا ۋە كۇندىلىك باشقۇرۇش خىزمەتلىرىگە مەسئۇل قىلىندى. مەيدان بىر تېخنىك ۋە بىر تەرجىمانىنى ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلىدى. شۇ يىلى خوتەن، قەشقەردىكى ئوتتۇرا تېخنىكوم بىر تۇتاش ئىمتىھانغا قاتناشقان ئوقۇغۇچىلاردىن 40 نى قوبۇل قىلىپ، 2 يىل ئوقۇتقاندىن كېيىن ئەسلى ئورنىغا خىزمەتكە تەقسىم قىلدى (بۇ مەكتەپ بىر قارار ئېچىلغاندىن كېيىن توختاپ قالدى). 1978 - يىلى بىر قارار قىسقا مۇددەتلىك كۇرس ئېچىلىپ، مۇئەييەن مەلۇماتى بار 89 ياش دېھقان مەخسۇس تەربىيىلىنىپ، پىلە - ئۇجمىچىلىك جەھەتتىكى دېھقان ېيتەكچىلەردىن بولۇپ قالدى. 1985 - يىلى دېھقانچىلىق نازارىتى قەشقەر ۋىلايىتىدىن تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن 12 ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىنى قوبۇل قىلىپ، قەشقەردە بىر يىل خەنزۇچە ئۆگەتكەندىن كېيىن، جياڭسۇدىكى سۇجۇ پىلە - ئۇجمىچىلىك مەخسۇس پەنلەر مەكتىپىگە ئوقۇشقا ئەۋەتتى. كېيىنكى كۇنلەردە پىلە - ئۇجمىچىلىك كەسپىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى قوشقاندا، 32 تېخنىكا خادىمى تەربىيىلەپ چىقىلدى. 1986 - يىلى كۇزدە بۇ ۋىلايەت ۋىلايەت - ناھىيىلەردىكى شتاتلىق ياش كادىرلاردىن 17 نى تاللاپ ئەنخۇي يېزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتىغا ئەۋەتىپ 2 يىل تەربىيىلىدى.

3) تېخنىكا كېڭەيتىش　1975 - يىلى يەكەن پىلە ئۇرۇقى مەيدانىنىڭ تېخنىكا كادىرى لىڭ جىيۇ شىنجاڭنىڭ ھاۋاسى قۇرغاق، بوران كۇپ، ئۇجمە يوپۇرمىقىدا توپا - چاڭ كۇپ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرنى كۇزدە تۇتۇپ، ئالدى بىلەن ھۆل يوپۇرماقتا پىلە قۇرتىنى تېمەن بېقىش تەجرىبىسىدە مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. 1979 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى كىچىك پىلە قۇرتلىرىنى ئورتاق بېقىش تەجرىبىسى قىلىپ، تەجرىبىلەرنى يەكۇنلەپ، ۋىلايەت بويىچە ئومۇملاشتۇردى. ئىلگىرى قەشقەر ۋىلايىتى، شىنخەن، شىنجيۇ ۋە چاڭلىشىقا قارشى سورتلارنى ئىشلەتكەنلىكتىن، پىلىچىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشالمىغانىدى. 1984 - يىلدىن باشلاپ، شەنشى ئۆلكىلىك پىلە - ئۇجمىچىلىك تەتقىقات ئورنىدىن، «شەنسەن 2 - نومۇرلۇق» يېڭى پىلە سورتىنى كەلتۈرۈپ، پىلە ئۇرۇقى مەيدانىدا ئۇدا 3 يىل سىناق قىلىۋىدى، ھەر خىل ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ ۋە ئىقتىدار ئەسلىدىكى سورتتىن يۇقىرى بولدى. شۇڭا 1988- يىلى ۋىلايەت بويىچە «شەنسەن 2 - نومۇرلۇق» ئوتتۇرا سىستېما 266×732 (چاڭلاشتۇرۇشقا قارشى) سورت كېڭەيتىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن 266×732 (چاڭلاشتۇرۇشقا قارشى) 4 مەنبەلىك شالغۇت سورت سورت كېڭەيتىلدى. بۇ سورت يېزىلاردا سىناق تەرىقىسىدە بېقىپ كېڭەيتىلگەندىن كېيىن، پىلىكارلارنىڭ ئىنكاسى ياخشى بولدى. ئۇنىڭ ئەۋزەللىكى قۇرتلارنىڭ تىرىلىشى تەكشى، يېتىلىشى نورمال، يەيدىغان ئۇجمە يوپۇرمىقى مىقدارى كۆپ، غوزا قەۋىتى نىسبىتى يۇقىرى (كونا سورتقا قارىغاندا غوزا نىسبىتى 4% يۇقىرى) بولۇشتا ئىپادىلەندى، ئىقتىسادىي ئۈنۈمىمۇ كۆرۈنەرلىك يۇقىرى بولدى.

1986 — 1987 - يىللىرى قەشقەر يىپەكچىلىك فابرىكىسى «شەنسەن 2 - نومۇرلۇق» يىپەكنىڭ سۈپىتىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، بۇ سورت غوزىسىدىكى يىپەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى «شىنجيۇX»، «شىنخەن» سورتىدىن 400 مېتىر كۆپ، يىپەكنىڭ سارغىيىپ كېتىش ئەھۋالى تۆۋەن ئىكەنلىكى مەلۇم بولۇپ، غوزىنىڭ سۈپىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەچكە، تەننەرخى تۆۋەنلىدى، مەشۇتنىڭ دەرىجىسى ئۆسۈپ، يىپەكچىلىك فابرىكىلىرىنىڭ ياقتۇرۇشىغا سازاۋەر بولدى.

3. پىلە غوزىسىنى ئىشلەپچىقىرىش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ غوزا ئىشلەپچىقىرىشى ئاساسەن يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، مەكىت ناھىيىلىرىگە مەركەزلەشكەن، قەشقەر كوناشەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر قاتارلىق ناھىيىلەر 2 - ئورۇندا تۇراتتى. 1949 — 1952 - يىلغىچە دېھقانلار ئۆزى باققان پىلىدىن ئۆزى يىپەك

ئىشلەپ، ئۆزى ساتاتتى، ئۆزى پىششىقلاپ ئىشلەيتتى. دۆلەت تېخى غوزا - مەشۇت سېتىۋېلىش ئاپپاراتلىرىنى تەشكىل قىلمىغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىشتا كۆلەم شەكىللەنمىگەنىدى. يېزىلاردا يەر ئىسلاھاتى ۋە كوپېراتسىيلىشىش دولقۇنىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، پىلە - ئۇجمىچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش پىلانىغا كىرگۈزۈلدى ھەمدە ھەر دەرىجىلىك ناھىيە سودا تارماقلىرى غوزا سېتىۋېلىش ئورنى قىلىپ بېكىتىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن ۋىلايەتنىڭ پىلە - ئۇجمىچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئىسلىگە كەلدى ۋە راۋاجلاندى.

90 - يىللاردا قەشقەر بېپەك زاۋۇتىدىكى ئىشچىلار بېپەك تارنىمافتا.

1955 - يىلى سابىق يەكەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق 4 ناھىيىگە 9461 قۇتا پىلە ئۇرۇقى تارقىتىلىپ، شۇ يىلى 6.7 تونىنا غوزا سېتىۋېلىندى، ھەر بىر قۇتا پىلە ئۇرۇقىنىڭ بىرلىك ھوسۇلى 7.1 كىلوگرام بولدى. 1956 - يىلىغا كەلگەندە پىلە ئۇرۇقىنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى 22 مىڭ 800 قۇتىغا، غوزا مىقدارى 260 تونىغا، بىرلىك ھوسۇلى 11.4 كىلوگرامغا يەتتى. پىلىچىلىك ۋىلايەت بويىچە جەنۇبتىكى 4 ناھىيىدىن ناھىيە (شەھەر) گە كېڭەيدى، پىلە - ئۇجمىچىلىك ئىشلەپچىقىرىشىمۇ يىلدىن يىلغا راۋاجلاندى. 1959 - يىلى ۋىلايەت بويىچە پىلە بېقىش بىر يىلدا بىر قېتىم بېقىشتىن بىر يىلدا 3 قېتىم بېقىشقا ئۆزگەردى، شۇ يىلى تارقىتىلغان پىلە ئۇرۇقى 57 مىڭ 300 قۇتىغا، غوزا ھوسۇلى 401.28 تونىغا يېتىپ، تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى. 1960 - يىلى يەنە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، 82 مىڭ 800 قۇتا پىلە ئۇرۇقى تارقىتىلدى. بۇ مەزگىل — قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پىلە - ئۇجمىچىلىكىدە يۇقىرى دولقۇن كۆتۈرۈلگەن مەزگىل بولدى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ۋىلايەتنىڭ پىلە - ئۇجمىچىلىك كەسپى تۆۋەنلەپ قالدى.

80 - يىللاردىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتى پىلە - ئۇجمىچىلىكنى تەرەققىيات پىلانىغا يېگىۋاشتىن كىرگۈزدى. 1982 - يىل 3 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدە پىلە - ئۇجمىچىلىك قوماندانلىق شتابى قۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پىلە - ئۇجمىچىلىكىنى ئىسلىگە كەلتۈرۈش - گۈللەندۈرۈش ئومۇمىي پىلانى تۈزۈپ چىقىلىپ، ئۇجمە كۆچىتى تىكىش، پىلە بېقىش جەھەتتىكى مۇكاپاتلاش چارىسى ئوتتۇرىغا قويۇلدى، كىچىك تېپتىكى پىلىخانىلارنى سېلىشقا مەخسۇس پۇل ئاجرىتىلىپ، دېھقانلارنىڭ پىلە - ئۇجمىچىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا ئىلھام بېرىلدى. 3 يىللىق تىرىشىش ئارقىلىق، ئۇجمە كۆچىتى تىكىش ۋە پىلە غوزىسى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە مىسلى كۆرۈلمىگەن بۇرۇلۇش ھاسىل بولدى. 1984 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 15 مىڭ قۇتا پىلە ئۇرۇقى بېقىلىپ، غوزا ھوسۇلى 204 تونىغا يەتكۈزۈلۈپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 12% ، 1981- يىلدىكىدىن بىر ھەسسە ئاشۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەتىياز پىلىسى 13 مىڭ 800 قۇتا، ئومۇمىي ھوسۇلى 192 تونىنا؛ كۈز پىلىسى 1400 قۇتا، ئومۇمىي ھوسۇلى 12 مىڭ تونىنا بولۇپ، ئوتتۇرىچە بىرلىك ھوسۇلى 13.6 كىلوگرامغا يەتتى. 1986 - يىلدىن باشلاپ پىلە غوزىسى ھوسۇلى يىلدىن يىلغا تېز ئاشتى. 1989- يىلغا كەلگەندە پىلە غوزىسىنىڭ ھوسۇلى 409.98 تونىغا يېتىپ، تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىدىن ئېشىپ كەتتى.

يەتتىنچى قىسىم

چارۋىچىلىق

يەتتىنچى قىسىم

چارۋىچىلىق

ئېگىزلىكتە مال بېقىش

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ چارۋىچىلىقى تىپىك دېھقانچىلىق رايونى چارۋىچىلىقىغا مەنسۇپ. چارۋا مالنىڭ %87ى تۈزلەڭلىكتىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا بېقىلىدۇ؛ يەم - بوغۇزنىڭ %70ى دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىدىن كېلىدۇ. ۋىلايەت بويىچە 12 ناھىيە (شەھەر) ئىچىدە پەقەت بىرلا چارۋىچىلىق ناھىيىسى، بىرلا چارۋىچىلىق يېزىسى، 4 يېرىم دېھقانچىلىق - يېرىم چارۋىچىلىق يېزىسى بار.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ چارۋىچىلىقى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. «جۇ سالنامىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە، يۇنىگدىن 3000 يىللار ئىلگىرى غەربىي جۇ پادىشاھلىقى «چېگجۇ مەرىكىسى» ئۆتكۈزگەندە، يەكەندىكى ساكارائۇل قاتارلىق بەگلىكلەر تۆگە، ئاق قاشتېشى، ئارغىماق قاتارلىقلارنى ھەدىيە قىلغان. شۇ چاغدا ھازىرقى قەشقەر رايونىنىڭ چارۋىچىلىقى خېلىلا كۆلەمگە ئىگە بولغان. چىن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھازىرقى قەشقەر رايونىدىكى بەزى يەرلىك قەبىلىلەر كۆچمە چارۋىچىلىقنى ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش شەكلى قىلغان بولۇپ، «سۇ، ئوت - چۆپ قوغلىشىپ ئولتۇراقلاشقان» ھەمدە ئۇرغۇن «كۆچمە ئەل»لەرنى، مەسىلەن: يۈئېبىرىق، كولبا، جۇەندۇ، ئەركەشتام، ئۇررى، سارىقول قاتارلىق بەگلىكلەرنى قۇرغان. دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ كۆچمە چارۋىچىلار ئۆزلۈكسىز ئولتۇراقلىشىپ، دېھقانچىلىق قەدىمىي قەدىم چارۋىچىلىقنىڭ ئورنىنى باسقان. ئەمما بۇ رايوندىكى ھەر قايسى جايلار، مەسىلەن: قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا يەنىلا چارۋىچىلىق تەڭ ئېلىپ بېرىلغان. تاجىكلار بۇ رايوندا چارۋىچىلىق بىلەن ئاساسلىق شۇغۇللانغان مىللەت بولۇپ، «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە تاجىك قەبىلىسى قۇرغان كاۋاتتا بەگلىكىدە كالا، ئات، تۆگە، قوي بېقىش ئاساس قىلىنغان، قوشۇمچە تېرىقچىلىق قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، قىرغىزلارمۇ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆپىنچە تاغ ئارىسىدىكى يايلاقلاردا ياشىغان.

مىنگو دەۋرىدە، شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتتە ئوقەتچىلىك نازارىتى قۇرۇلغان، ئۇ ئوتلاقلارنى قوغدىغان، ئەسىلىك چارۋا فېرمىلىرىنى قۇرغان، بوغاز چارۋىلارنى ئۇلتۇرۇشنى مەنئى قىلغان. قەشقەر ۋىلايەتلىك

دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانى (فېرمىسى) مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى «ساغلىق قوي، تېرىلغۇ كالىلىرىنى ئۆلتۈرۈشنى چەكلەش چارىسى»نى تۈزۈپ چىقىپ، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىنى مەلۇم دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. لېكىن مالىيە مەنبەسىنىڭ كەمچىل بولۇشى، مال باھاسىنىڭ تېز ئۆرلەپ كېتىشى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر مائاشىنىڭ بېرىلمەسلىكى سەۋەبىدىن 40 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە چارۋىچىلىق ئورگانلىرى ئىسمى بار، جىسمى يوق بولۇپ قالدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سىياسىي جەھەتتىكى چىرىكلىك، فېئودال پومېشچىك، چارۋىدارلارنىڭ پاجىئەلىك تالان - تاراج قىلىشى ئارقىسىدا، چارۋىچىلىق ئۇزۇن مەزگىل ناھايىتى تۆۋەن سەۋىيىدە تۇرۇپ قېلىپ، تەرەققىي قىلالمىدى. 1949- يىلى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندا قەشقەر ۋىلايىتىدە يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا ئاران 1 مىليون 954 مىڭ 767 تۇياق ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كالا 325 مىڭ 585، ئات 32 مىڭ 551، ئېشەك 263 مىڭ 70، قېچىر 98، تۆگە 1246، ئۇچكە 362 مىڭ 551، قوي 969 مىڭ 666.

جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ چارۋىچىلىقى تېز تەرەققىي قىلدى. بۇ مەزگىل ئومۇمەن 4 تەرەققىيات باسقۇچىغا بۆلۈنىدۇ:

1 - باسقۇچ (1950 — 1956 - يىلغىچە) تېز تەرەققىي قىلغان مەزگىل. بۇ مەزگىلدە پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە ۋىلايەتتىكى دېھقان - چارۋىچىلار چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى دېموكراتىك ئىسلاھاتنى ۋە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىقنى موتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندىدى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئورناتتى، مۇتلەق كۆپ ساندىكى دېھقان - چارۋىچىلار دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق كوپېراتىپلىرى ۋە ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىغا كىردى. ھەر دەرىجىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەتلەر چارۋىچىلىققا ئېتىبار بېرىش سىياسىتى، چارۋىلارنى قوغداش تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇپ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «چارۋىلارغىمۇ، چارۋىچىلارغىمۇ مەنپەئەت يەتكۈزۈش» سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، چارۋىچىلارنى ئۆز ئارا ھەمكارلىشىپ بۆرە ئۆلتۈرۈش، زىياندىشلارنى يوقىتىش، قىشلىق ئوت - چۆپ غەملەشكە تەشكىللەپ، چارۋىچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، تۇرلۇك چارە - تەدبىرلەر ئارقىلىق چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇردى. 1956 - يىلغا كەلگەندە، قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 1949- يىلىدىكى 1 مىليون 954 مىڭ 800 تۇياقتىن 2 مىليون 787 مىڭ 300 تۇياققا يېتىپ، 832 مىڭ 500 تۇياق كۆپەيدى، يىلىغا ئوتتۇرىچە 5.02% كۆپەيىپ باردى.

2 - باسقۇچ (1957 — 1966 - يىلغىچە) تەرەققىيات ئەگرى - توقايلىقلارنى باشتىن كەچۈرگەن مەزگىل. بۇ مەزگىلدە 3 يىل ھوسۇل كەملىدى، 7 يىل ھوسۇل ئاشتى. 1957 - يىلىمۇ، 1958 - يىلىمۇ ھوسۇل كەملىدى، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بەزى جايلاردا چارۋىلارنى باھاغا سۈندۈرۈپ كوپېراتىپقا كىرگۈزۈش ئىشى مۇۋاپىق بولمىغاچقا، ئامما چارۋىلارنى سېتىۋەتتى، ئۆلتۈرۈۋەتتى، بەزى جايلاردا تېرىلغۇ كالىلىرى قارىغۇلارچە شاللىۋېتىلدى. 1958 - يىلدىكى خەلق گۇڭشىسى قۇرۇش ۋە «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە قىشلىق ئوت - چۆپ غەملەشكە سەل قارالغاچقا، چارۋىلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، يېزا ئىقتىسادىي خىزمىتىدىكى مەسىلىلەر كۆزدە تۇتۇلۇپ، ئىشنى، ھوسۇلنى، تەننەرخنى ھۆددىگە بېرىشتىن ئىبارەت «ئۈچنى ھۆددىگە بېرىش» ۋە مۇكاپاتلاش - جازالاش تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئۆزىگە قالدۇرۇلغان چارۋىلارغا قارىتا پايغا سۈندۈرۈپ كوپېراتىپقا كىرگۈزۈش، كوپېراتىپقا كىرىشنى خالىمىغانلارنىڭ شەخسىي بېقىشىغا يول قويۇش چارىسى قوللىنىلىپ، چارۋىچىلىق ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. چارۋا 1963 - يىلى 3 مىليوندىن ئېشىپ، 3 مىليون 29 مىڭ تۇياققا يەتتى، 1966 - يىلى 3 مىليون 507 مىڭ 700 تۇياققا يېتىپ،

1956 - يىلىدىكىسىدىن 720 مىڭ 400 تۇياق ساپ كۆپەيتىپ، ئوتتۇرىچە %2.33 تىن ئېشىپ باردى.

3 - باسقۇچ (1967 — 1976 - يىلغىچە) چېكىنىش مەزگىلى. بۇ مەزگىلدە 1973 — 1974 - يىللىرى بىر ئاز كۆپەيگەننى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان يىللاردا كېمەيتىپ كەتتى. 1976 - يىلى قولدا قالغان چارۋا 1966 - يىلدىكى 3 مىليون 507 مىڭ 700 تۇياقتىن 2 مىليون 807 مىڭ 100 تۇياققا چۈشۈپ قالدى. يىلىغا ئوتتۇرىچە %2.2تىن كېمەيدى.

4 - باسقۇچ (1976 — 1990 - يىلغىچە) مۇقىم تەرەققىي قىلىش مەزگىلى. بۇ مەزگىلدە قەشقەر ۋىلايىتىدە پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىغا ئاساسەن كۆپ خىل شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1984 - يىلى ۋىلايەت ئەسلىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى خەلق گۈزىشىلىرىغا تەۋە 1 مىليون 312 مىڭ 700 تۇياق چارۋىنى پۈتۈنلەي باھاغا سۈندۇرۇپ ئائىلىلەرگە قايتۇرۇپ، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئائىلىلەر بويىچە بېقىشىغا بەردى، يەرلىك دۆلەت ئىلكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرىغا ۋە چارۋىلارغا كەلسەك، قاغىلىق ناھىيىلىك پۈسا چارۋىچىلىق فېرمىسىدا يەنىلا نورما بەلگىلەپ «ھۆددىگە بېرىش، مۇكاپاتلاش» مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن تاشقىرى، قالغان چارۋىلارغا قارىتا باھاغا سۈندۇرۇپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى ۋىلايەت چارۋىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىنى كاپالەتلەندۈردى، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 1976 - يىلدىكى 2 مىليون 807 مىڭ 100 تۇياقتىن 1990 - يىلى 5 مىليون 57 مىڭ 800 تۇياقتا يېتىپ، 2 مىليون 250 مىڭ 700 تۇياق ساپ كۆپەيدى، يىلىغا ئوتتۇرىچە %4.03 ئاشتى.

1990 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ چارۋىچىلىقىدا ئۈدا 13 يىل مول ھوسۇل ئېلىندى، چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 361 مىليون يۈەنگە (1980 - يىلدىكى ئۇزگەرمەس باھا) يېتىپ، 1980 - يىلدىكىدىن %73.68 ئاشتى؛ يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان ھەر خىل چارۋا 5 مىليون 57 مىڭ 800 تۇياققا يېتىپ، 1949 - يىلدىكى 1 مىليون 954 مىڭ 800 تۇياقتىن 3 مىليون 103 مىڭ تۇياق ساپ كۆپەيىپ، يىلىغا ئوتتۇرىچە %2.35 ئېشىپ باردى، 1976 - يىلدىكى 2 مىليون 807 مىڭ 100 تۇياقتىن 2 مىليون 250 مىڭ 700 تۇياق ساپ كۆپەيدى. شۇ يىلى قولدىن چىقىرىلغان چارۋا 1 مىليون 481 مىڭ 100 تۇياققا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تاۋار چارۋا 954 مىڭ 800 تۇياق بولۇپ، چارۋىلارنىڭ قونۇلدىن چىقىرىلىش نىسبىتى %29.3، تاۋار نىسبىتى %64.5 بولدى؛ شۇ يىلى كۆپەيىپ قالغارغا قوشۇلغان ياش چارۋا 1 مىليون 798 مىڭ 700 تۇياققا يېتىپ، 1979 - يىلدىكى 969 مىڭ 500 تۇياقتىن 829 مىڭ 200 تۇياق ساپ كۆپەيدى. يىل ئاخىرىدا كۆپەيگەن چىشى چارۋا 2 مىليون 678 مىڭ 800 تۇياق بولۇپ، چىشى چارۋا نىسبىتى %52.96 بولدى. يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان ئۆي قوشى 2 مىليون 720 مىڭغا يەتتى.

چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ۋىلايەت تەمىنلىنىدىغان گۆش، سۈت، تۇخۇم ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى، تەمىنلەنگەن گۆش 1959 - يىلى 1896.5 تونىا، 1969 - يىلى 2296.3 تونىا، 1979 - يىلى 3091.1 تونىا، 1983 - يىلى 4747.78 تونىا، 1990 - يىلى 36 مىڭ 283 تونىا بولدى؛ سۈت 1959- يىلى 641 مىڭ 700 كىلوگرام، 1969 - يىلى 830 مىڭ 900 كىلوگرام بولغان بولسا، 1979 - يىلى 1 مىليون 819 مىڭ 300 كىلوگرامغا، 1990 - يىلى 1 مىليون 837 مىڭ 100 كىلوگرامغا يەتتى؛ تۇخۇم 1990 - يىلى 4905 تونىا بولۇپ، شەھەر - يېزىلاردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۈنسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان تۈرمۇش ئېھتىياجى ئاساسەن قاندۇرۇلدى.

I باب

ئاپپارات، قوشۇن

1 § . ئاپپارات

1. مەمۇرىي ئاپپارات

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) شىنجاڭ ئۇلكىلىك قۇرۇلۇش نازارىتىدە چارۋىچىلىقنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى تەسىس قىلىندى، قەشقەردە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانى (فېرمىسى) تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا چارۋىچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ۋىلايەتنىڭ چارۋىچىلىق خىزمىتىنى باشقۇرىدىغان بولدى، ئۇنىڭ خىراجەت ۋە خادىملىرى نازارەت تەرىپىدىن بىۋاستە سەپلەپ بېرىلدى. چارۋىچىلىق ئىدارىسىنىڭ ۋەزىپىسى: چارۋىچىلىق مەمۇرىيىتىنى يۈرگۈزۈش، ئۇزۇنگە قاراشلىق چارۋا دوختۇرخانىسى، نەسىللىك چارۋا فېرمىسى، چېتىشتۇرۇش ئورۇنلىرىنى چارۋا كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش، ئۆي قۇشلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش قاتارلىق خىزمەتلەرنى تەشۋىق قىلىش، يولغا قويۇش ۋە كېڭەيتىشكە ئۈيۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) ئۇلكىلىك قۇرۇلۇش نازارىتى مەمۇرىي رايونلاردا قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىپ، شۇ رايون تەۋەسىدىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان بولدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ دوكلاتىنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاپ، ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە قوشۇۋەتتى، شۇنىڭغا ئاساسەن قەشقەر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانى (فېرمىسى) قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلۇش بۆلۈمىگە تەۋە قىلىندى، بۇ بۆلۈم ناھىيىلەرنىڭ كەسپىي ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىشقا مەسئۇل بولدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ۋىلايەت تەۋەسىدىكى چارۋىچىلىقنى قەشقەر، يەكەن ۋالىي مەھكىمىلىرىنىڭ قۇرۇلۇش بۆلۈملىرى باشقۇراتتى. 1954 - يىل 8 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چارۋىچىلىقنى مەركىز مەھكىمە باشقۇرىدىغان بولدى. 1957 - يىل 7 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى بىلەن يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، يەنىلا قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، بۇ بۆلۈم ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ چارۋىچىلىقىنى باشقۇرىدىغان بولدى.

1959 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ نامى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى، 1962 - يىل 5 - ئايدا يەنە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە چارۋىچىلىقنى قەشقەر شۆبە ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى ۋە قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى بىر تۇتاش

باشقۇردى. 1969 - يىل 9 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسىدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، 1971 - يىل 1 - ئايدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسىنىڭ نامى يېزا ئىگىلىك ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1974 - يىل 2 - ئايدا دېھقانچىلىق ئىدارىسىنىڭ نامى دېھقانچىلىق-ئورمانچىلىق ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1978 - يىل 4 - ئايدا چارۋىچىلىق ئىدارىسى دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق ئىدارىسىدىن ئايرىپ چىقىلىپ ۋىلايەتتىكى 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ چارۋىچىلىقىنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان بولدى. 1981 - يىل 4 - ئايدا چارۋىچىلىق ئىدارىسىنىڭ نامى چارۋىچىلىق باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلدى، ھازىرغىچە شۇنداق ئاتىلىۋاتىدۇ.

1978 - يىل 4 - ئايدا چارۋىچىلىق ئىدارىسى ئايرىم تەسىس قىلىنغاندا بېكىتىلگەن شتاتى 16 ئىدى، 1985 - يىل 5 - ئايدا چارۋىچىلىق باشقارمىسىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن شتاتى 16 بولدى، باشقارما ئىچىدە ئىشخانا، كەسپىي بۆلۈم، فېرما باشقۇرۇش بۆلۈمى، پەن - ماتارىپ بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمىدىن ئىبارەت 5 بۆلۈم، ئىشخانا تەسىس قىلىندى.

2. كەسپىي ئاپپارات

1) چارۋا - مال دوختۇرلۇق، سەھىيە، يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 7 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك قۇرۇلۇش نازارىتى قەشقەردە چارۋا - مال دوختۇرخانىسى قۇردى، بۇ دوختۇرخانا قارىمىقىدا ئۇلۇغچات (ھازىرقى ئۇلۇغچات ناھىيىسى)، زەرەپشان، مارالبېشىدا 3 شۆبە دوختۇرخانا ۋە ئۇلۇغچات چېگرا كارانتىن ئورنى تەسىس قىلىندى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) چارۋا - مال دوختۇرخانىسى كەسپىي جەھەتتە قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلدى، ناھىيىلىك شۆبە چارۋا - مال دوختۇرخانىلىرى بۇنىڭغا مۇناسىپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىدىكى شۆبە چارۋا - مال دوختۇرخانىسى 5كە كۆپەيتىلدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) قەشقەر رايونلۇق (3 - رايونلۇق) چارۋا - مال دوختۇرخانىسى 3 - رايونلۇق چارۋا - مال دوختۇرخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، قەشقەر چارۋا - مال دوختۇرخانىسى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى، 1956 - يىلى يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى قوشۇۋېتىلگەندە، ئەسلىدىكى يەكەن چارۋا - مال دوختۇرخانىسى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، شۇ چاغدا 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ھەممىسىدە چارۋا - مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى. 1957 - يىلى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى چارۋا - مال دوختۇرخانىسى چارۋا - مال دوختۇرلۇق پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى، 1958 - يىلى چارۋا - مال دوختۇرلۇق دىئاگنوز - تەجرىبىخانىسى قۇرۇلدى. 1959 - يىلى ۋىلايەت بويىچە يېزىلاردا چارۋا - مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى. 1960 - يىلى ۋىلايەتلىك چارۋا - مال دوختۇرلۇق پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، چارۋا - مال دوختۇرلۇق دىئاگنوز تەجرىبىخانىسىغا قوشۇۋېتىلدى، ناھىيىلىك، چارۋا - مال دوختۇرلۇق پونكىتلىرى شۇ جايدىكى دېھقانچىلىق تارماقلىرىدا قۇرۇلغان «دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق - چارۋىچىلىق خىزمەت پونكىتى»غا قوشۇۋېتىلدى. 1963 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك چارۋا - مال دوختۇرلۇق دىئاگنوز تەجرىبىخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك چارۋا-مال دوختۇرلۇق پونكىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شتاتلىق ئىشچى - خىزمەتچىسى 21 نەپەر بولدى، ناھىيىلىك چارۋا - مال دوختۇرلۇق پونكىتلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1985 - يىل 2 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك چارۋا - مال دوختۇرلۇق پونكىتى قەشقەر ۋىلايەتلىك چارۋا-مال دوختۇرلۇق پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى شتاتى 116 قىلىپ بېكىتىلدى. 1988 - يىل 2 - ئايدا شتاتى 116دىن 50كە قىسقارتىلدى. 1990 - يىل 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى شتاتى

قايتىدىن تەكشۈرۈلۈپ 40 قىلىندى. شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق مۇكۈمىتىنىڭ «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئۆي ھايۋانلىرى، ئۆي قۇشلىرى كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش نىزامىنى يولغا قويۇش چارىسى» توغرىسىدىكى [1989] 9 - نومۇرلۇق پەرمانىغا ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايەتلىك شتات كومىتېتى چارۋا - مال دوختۇرلۇق - سەھىيە نازارەتچىلىك - باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ بىلەن چارۋا-مال دوختۇرلۇق پونكىتىنىڭ بىر ئاپپارات بولۇش، ئىككى ئۈنۈمكا ئېسىشنى تەستىقلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ۋىلايەت بويىچە 12 ناھىيە (شەھەر) دىمۇ ئارقا - ئارقىدىن چارۋا - مال دوختۇرلۇق سەھىيە نازارەتچىلىك باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك چارۋا - مال دوختۇرلۇق پونكىتى قەشقەر ۋىلايەتلىك چارۋا - مال دوختۇرلۇق - سەھىيە - يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلىپ، چارۋىچىلىق باشقارمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى مۇئاۋىن ناھىيە دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن قىلىپ بېكىتىلدى، شتاتى 40قا تەڭشەلدى.

2) چارۋىچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش مەركىزىي پونكىتى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، چارۋا - مال، ئۆي قۇشلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتىگە ۋىلايەتلىك چارۋا - مال دوختۇرلۇق پونكىتى بىلەن ناھىيىلىك چارۋا - مال دوختۇرلۇق پونكىتلىرى مەسئۇل بولدى. 1979- يىل 2 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۆي قۇشلىرى نەسلىنى يېتىشتۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، 1981 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى، بۇ پونكىت ئاساسلىقى سۈيۇق ئازوت ۋە سۈيۇقلاندۇرۇلغان ئىسپېرما ئىشلەپچىقىرىپ، قەشقەر ۋىلايىتى ۋە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنى چارۋا - مال نەسلىنى ياخشىلاشتا ئېھتىياجلىق سۈيۇق ئازوت ۋە سۈيۇقلاندۇرۇلغان ئىسپېرما بىلەن تەمىنلىدى. 1985 - يىل 2 - ئايدا ۋىلايەتلىك چارۋا - مال دوختۇرلۇق پونكىتىدا تەسىس قىلىنغان چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى ۋىلايەتلىك ئۆي ھايۋانلىرى نەسلىنى يېتىشتۇرۇش پونكىتىغا قوشۇۋېتىلىپ، نامى قەشقەر ۋىلايەتلىك چارۋا - مال ئۆي قۇشلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى، شتاتى 33 قىلىپ بېكىتىلدى. 1988 - يىل 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى شتاتى ئەسلىدىكى 33 تىن 50كە كۆپەيتىلدى، 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى چارۋا - مال پەن تەتقىقات ئورنى ئەسلىدىن قالدۇرۇلۇپ، ۋىلايەتلىك چارۋا - مال، ئۆي قۇشلىرى نەسلىنى ياخشىلاش پونكىتىغا قوشۇۋېتىلدى ۋە قايتىدىن تەكشۈرۈپ يېزا دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن قىلىپ بېكىتىلىپ، 55 شتات بېرىلدى. 1990 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك چارۋا - مال ئۆي قۇشلىرى نەسلىنى ياخشىلاش پونكىتى قەشقەر ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش مەركىزىگە ئۆزگەرتىلدى ۋە مۇئاۋىن ناھىيە دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن قىلىپ بېكىتىلدى، شتاتى 45 قىلىپ تەڭشەلدى.

3) ئوتلاقچىلىق خىزمىتى مەركىزىي پونكىتى 1974 - يىلدىن ئىلگىرى قەشقەر ۋىلايىتىدە مەخسۇس ئوتلاقچىلىق خىزمىتى ئاپپاراتى يوق ئىدى. 1974 - يىلى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە ئوتلاقچىلىق خىزمىتى پونكىتى قۇرۇلدى، بۇ ۋىلايەتتە ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان ئوتلاقچىلىق خىزمىتى ئاپپاراتى بولۇپ قالدى. 1984 - يىل 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ تەستىقى بىلەن قەشقەر ۋىلايەتلىك ئوتلاقچىلىق خىزمىتى پونكىتى قۇرۇلدى، 2 - يىلى 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى شتاتى 17 قىلىپ بېكىتىلدى. 1986 - يىلى ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق باشقارمىسى ياپچان، ئوغۇساق يەم - خەشەك پونكىتلىرىنى ئوتلاقچىلىق پونكىتىغا قوشۇۋېتىشنى قارار قىلدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرى 11 ناھىيە (شەھەر) دە ئوتلاقچىلىق پونكىتلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. 1988 - يىل 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى شتاتى ئەسلىدىكى 17 دىن 33كە كۆپەيتىلدى. 7 - ئاينىڭ 14 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئوتلاق نازارەتچىلىكى پونكىتى قۇرۇلۇپ، يېزا دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن قىلىپ بېكىتىلدى، 12 شتات بېرىلدى. يىل ئاخىرىدا قەشقەر شەھىرىدىن باشقا 11 ناھىيىنىڭ ھەممىسىدە ئوتلاق نازارەتچىلىكى ئورنى قۇرۇلدى. 1989 - يىل 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئوتلاقلاردىكى ھاشارات ئەھۋالىنى كۆزىتىش - مەلۇم قىلىش پونكىتى قۇرۇلدى. 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ۋىلايەتلىك ئوتلاق نازارەتچىلىكى پونكىتى، ھاشارات ئەھۋالىنى كۆزىتىش - مەلۇم قىلىش پونكىتى

ۋىلايەتلىك ئوتلاقچىلىق پونكىتىغا قوشۇۋېتىلىپ، شتاتى 25 قىلىپ بېكىتىلدى. 1990 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئوتلاقچىلىق خىزمىتى پونكىتىنىڭ نامى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئوتلاقچىلىق خىزمىتى مەركىزىي پونكىتىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئوتلاقچىلىق نازارەتچىلىكى ئورنى، ھاشارات ئەھۋالىنى كۆزىتىش - مەلۇم قىلىش پونكىتى بىلەن 3 ۋېۋسكا ئېسىلىپ، بىر يۈرۈش ئورگان بولۇپ بىرلىشىپ ئىش بېجىردى. مۇئاۋىن ناھىيە دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن قىلىنىپ چارۋىچىلىق باشقارمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، شتاتى 33كە تەڭشەلدى.

4) چارۋىچىلىق پەن تەتقىقاتى ئورنى 1985 - يىلى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى قۇرۇشنى تەستىقلىدى. 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ۋىلايەتلىك شتات كومىتېتى ئۇنىڭ شتاتىنى 13 قىلىپ بەلگىلىدى. 1988 - يىل 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئەسلىدىكى شتاتى 22گە كۆپەيتىلدى. 1989 - يىل 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى چارۋىچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، چارۋا - مال، ئۆي قۇشلىرىنىڭ ئەسلىنى ياخشىلاش پونكىتىغا قوشۇۋېتىلدى. 1990 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، يېزا دەرىجىلىك كەسپى ئورۇن قىلىندى، شتاتى 20گە تەڭشەلدى.

5) چارۋا - مال دوختۇرىسى، يەم - خەشەكنى نازارەت قىلىش پونكىتى 1988 - يىل 7 - ئايدا ۋىلايەتلىك چارۋا - مال دوختۇرىسى، يەم - خەشەكنى نازارەت قىلىش پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇ چارۋىچىلىق باشقارمىسىغا قاراشلىق يېزا دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولدى، شتاتى 12 قىلىپ بېكىتىلدى، ناكى 1990 - يىلغىچە 9 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. دورا، يەم - خەشەك نازارەت قىلىش پونكىتىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ (جۈملىدىن بېكتۇەننىڭ تۆمۈر - مەيدانلىرىنىڭ) دورا، يەم - خەشەك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تىجارەت قىلىش ئىشلىرىنىڭ سۈپىتىنى نازارەت قىلىش ۋە تەكشۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى.

3. كارخانا ئاپپاراتلىرى

1) مارالبېشى شامال چارۋىچىلىق فېرمىسى بۇ فېرما مارالبېشىنىڭ شامال يېزىسىغا جايلاشقان، مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) قۇرۇلغان. 1954 - يىلى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. 1957 - يىلى ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى قايتىدىن شامال چارۋىچىلىق فېرمىسى بولۇپ قۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى بىۋاستە رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى. 1959 - يىل 11 - ئايدا مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ رەھبەرلىك قىلىشىغا چۈشۈرۈپ بېرىلدى. ھەمدە نامى يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى شامال چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1964 - يىل 5 - ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ئۆزى رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى. 1971 - يىلى يەنە مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ رەھبەرلىك قىلىشىغا چۈشۈرۈپ بېرىلدى، ھازىرغا قەدەر مارالبېشى ناھىيىسى رەھبەرلىك قىلىۋاتىدۇ.

1954 - يىلى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندە 1804 تۇياق قوي، 290 تۆگە، بىر ئات، 2 ئېشەك ۋە باشقا مال - مۈلۈك بولۇپ قىسمىتى 53 مىڭ 380 يۈەن خەلق پۇلىغا توغرا كېلەتتى. 1957 - يىلى قايتىدىن قۇرۇلغاندا ھەر خىل چارۋا - مال 5289 تۇياق ئىدى، 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا مەركۇر فېرمىنىڭ يەر كۆلىمى 70 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتلاق 66 مىڭ مو، تېرىلغۇ يەر 2800 مو؛ ئومۇمىي نوپۇسى 710، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچى - خىزمەتچى 170، ئومۇمىي چارۋا 5546 تۇياق، بۇنىڭ ئىچىدە كالا 194، ئات 30، ئېشەك 35، قېچىر 3، قوي 1600، تۆگە 3684.

1990 - يىلى چارۋىچىلىق فېرمىسى 215 تونىا ئاشلىق، 52 تونىا گۆش، 4.5 تونىا قوي يۇڭى، 2876 پارچە ھەر خىل تېرە، 5 تونىا سۈت ئالدى، 1746 تۇياق قوي، تۆگە سېتىپ، شۇ يىلى 31 مىڭ يۈەن

پايدا ئالدى.

2) ۋىلايەتلىك نەسىللىك چارۋا فېرمىسى　بۇ فېرما قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ مۇش يېزىسىغا جايلاشقان. 1966 - يىل 5 - ئايدا ئەسلىدىكى قەشقەر ژالىي مەھكىمە ئورگىنىنىڭ قوشۇمچە كەسىپ مەيدانى (1960 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلغان) ئاساسىدا قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ مۇش يېزا مىكىيول چوڭ ئەترىتى بىلەن بىرلىشىپ قۇرۇلغان، ئۇنىڭغا قەشقەر ژالىي مەھكىمىسى بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى، ئۇنىڭ قارىسىدا ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەترىتى، چارۋىچىلىق ئەترىتى ۋە 3 دېھقانچىلىق ئەترىتى شۇنىڭدەك قەشقەر ئىش باشقارمىسى تەسىس قىلىندى، 10 - ئايدا قەشقەر ژالىي مەھكىمىسى ھەسەلچىلىك مەيدانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنى چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى، 1973 - يىل 8 - ئايدا ھەسەلچىلىك مەيدانىنىڭ خانتۆڭ دېھقانچىلىق مەيدانى ۋىلايەتلىك نەسىللىك چارۋا فېرمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، نەسىللىك چارۋا فېرمىسىنىڭ خانتۆڭ شۆبە مەيدانى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىسىدا دېھقانچىلىق ئەترىتى تەسىس قىلىندى.

1966 - يىلى فېرما قۇرۇلغاندا 169 ئىشچى - خىزمەتچىسى، 3300 مو تېرىلغۇ يېرى، 670 تېرىلغۇ ئۇلىغى، 200 مو بېغى بار ئىدى. شۇ يىلى 75 تونا ئاشلىق، 4 تونا مېۋە - چېۋە، كۆكتات، 2.5 تونا پاختا ئېلىپ 4000 يۈەن پايدا ئالدى. 1973 - يىلى ۋىلايەتلىك ھەسەلچىلىك مەيدانىنىڭ دېھقانچىلىق ئەترىتى بىلەن قوشۇۋېتىلگەندە بۇ مەيدانىنىڭ يەر كۆلىمى 30 مىڭ مو ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتلاق كۆلىمى 25 مىڭ مو. 1990 - يىلى فېرمىنىڭ ئومۇمىي چارۋىسى 2066 تۇياقتا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كالا 422 (نەسلى ياخشىلانغان ئالا ئىنەك 303 بولۇپ، %71.8نى ئىگىلەيدۇ)، ئېشەك 74، ئات 8، قېچىر 2، قوي 1243، ئۆچكە 52، چوشقا 265.

1990 - يىلى فېرما 554 تونا ئاشلىق، 37 تونا گۆش، 1.1 تونا قوي يۇڭى، 136 تونا ھەر خىل تېرە، 570 تونا سۈت ئىشلەپچىقىرىپ، 237 مىڭ يۈەن پايدا ئالدى.

3) يوپۇغا نەسىللىك چارۋا فېرمىسى　بۇ فېرما يوپۇغا ناھىيە تېرىم يېزىسىنىڭ غەربىگە جايلاشقان. ئۇ 1965 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلغان، ئۇ چاغدا 506 تۇياق ھەر خىل چارۋىسى بار ئىدى. فېرما ئۆز ناھىيىسىگە نەسىللىك چارۋا يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن سىرتقى جايلاردىن دون ئېتى، ئادىن خوز ئېتى، ئورلۇق ئېتى، سوۋېت ئېتى، گۈەنجۇك ئېشكى، قاراكۆل قويى قاتارلىق نەسىللەرنى كىرگۈزۈپ ئۇلارنى ساپ نەسلى بويىچە كۆپەيتىشنى يولغا قويدى، گۈەنجۇك ئېشكى، قاراكۆل قويىنى نۇقتىلىق كۆپەيتتى.

فېرمىنىڭ 1990 - يىلدىكى ئاھالىسى 466، يەر كۆلىمى 27 مىڭ 537 مو، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتلاق 2560 مو. تېرىلغۇ يەر 1400 مو. شۇ يىلى 290 تونا ئاشلىق ئېلىندى، چارۋا 2637 تۇياقتا يەتتى، چارۋا ئىچىدە كالا 233 (نەسلى ياخشىلانغان ئالا ئىنەك 9، %3.86 نى ئىگىلەيدۇ)، ئات 35، گۈەنجۇك ئېشكى 144، قېچىر 8، قوي 2164 (بۇنىڭ ئىچىدە قاراكۆل قوي 1400 تۇياق بولۇپ، %64.7 نى ئىگىلەيدۇ). ئۆچكە 53، فېرما شۇ يىلى 8 تونا گۆش، 4.1 تونا قوي يۇڭى، 223 تونا ھەر خىل تېرە، 3 تونا سۈت ئېلىپ 77 مىڭ يۈەن پايدا ئالدى.

4) تاشقورغان ئىنەك فېرمىسى　1967 - يىلى قۇرۇلغان. شۇ چاغدا بېيجىڭدىن 10 ئالا ئىنەك كەلتۈرۈلدى. بۇ فېرما ئېگىز، سوغۇق تاغلىق رايوندا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىنەكلەرنىڭ ماسلىشىشچانلىقى ناچار بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە بېقىش - پەرۋىش قىلىش ياخشى بولمىغاچقا، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى تۆۋەن بولۇپ، مالىيىنىڭ تولۇقلىما بېرىشىگە تايىنىتتى. 1990 - يىلى بۇ فېرمىنىڭ ھەر خىل چارۋىسى ئاران 154 تۇياقتا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كالا 29 (ئالا ئىنەك 20)، ئات 3، تاشقورغان قويى 122، فېرما شۇ يىلى 7000 يۈەن زىيان تارتتى.

5) قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىلىك يېڭىشەرىق چارۋىچىلىق فېرمىسى بۇ ئەسلىدە قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدىكى پارچەيەر ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى بولۇپ، 1958 - يىل 7 - ئايدا 5 كەنتتىكى 13 ئائىلىلىك چارۋىدار تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن. 1961 - يىل 2 - ئايدا سابىق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى پارچەيەر قويچىلىق فېرمىسى، يېڭىشەرىق ئىنەك فېرمىسى، پارچەيەر ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى، بۇلاقسۇ گۈڭشېسىنىڭ 2 دېھقانچىلىق چوڭ تەرىتسىنىڭ بىرلىشىشى ئارقىلىق پارچەيەر ئەسلىلىك چارۋىچىلىق فېرمىسى بولۇپ تەشكىللەندى. فېرمىدىكى چارۋا - مالالار دۆلەت، كوللېكتىپ، چارۋىداردىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئىگىلىكتە بولدى. 1963 - يىلى كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى قىسمى ئەسلىدىكى گۈڭشېغا ئايرىپ بېرىلدى. 1990 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ۋە چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ تەستىقى بىلەن يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئۆزگەرتىلىپ، نامى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيە يېڭىشەرىق چارۋىچىلىق فېرمىسى دەپ ئاتالدى.

فېرما قوزۇلغاندا 6200 تۇياق چارۋا بار ئىدى، 1966 - يىلى 8000 تۇياققا يەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى 24 يىلدا چارۋا - مال يىلمۇ يىل ئازىيىپ كەتتى، 1990 - يىلغا كەلگەندە ئاران 1259 تۇياق چارۋا قالدى، بۇنىڭ ئىچىدە كالا 139، ئات 10، ئېشەك 34، قوي 1042، ئۆچكە 34، فېرمىنىڭ يەر كۆلىمى 7000 مو، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتلاق 5640 مو، پايدىلىنىشقا بولمىدىغان ئوتلاق 2000 مو، ئومۇمىي نوپۇس 168. ئىشچى-خىزمەتچى 41. شۇ يىلى 75 تونىنا ئاشلىق، 7.7 تونىنا ھەر خىل گۆش، بىر تونىنا قوي يۇڭى، 136 پارچە تېرە ئېلىندى، 51 مىڭ يۈەن زىيان كۆرۈلدى.

6) تاشقورغان نەسىللىك قوي فېرمىسى بۇ ئەسلىدە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى تاشقورغان چارۋىچىلىق فېرمىسى بولۇپ، 1958 - يىلى قوزۇلغان. 1959 - يىلى ئەسلىدىكى گۈڭشېدىكى چارۋىدارلارنىڭ چارۋا مالىلىرى قايتۇرۇۋېتىلىپ، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى ئەسلدىن قالدۇرۇلۇپ، گۈڭشې باشقۇرۇشىدىكى 5 چارۋىچىلىق فېرمىسى قوزۇلدى. 1963 - يىلى تىزناپ، دەپتەر گۈڭشېلىرىدىكى چارۋىدارلارنىڭ چارۋا مالىلىرى ۋە سودا - سانائەتچى ھاجىنىڭ چارۋا - مالىلىرى ئاساس قىلىنىپ، مازاردا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1980 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بىلەن بۇ فېرما يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئۆزگەرتىلىپ، نامى تاشقورغان ناھىيىلىك نەسىللىك قوي فېرمىسى دەپ ئاتالدى. نەسىللىك قوي فېرمىسىنىڭ ئوتلىقى 41 مىڭ 400 مو، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتى ئورۇنلىنىدىغان ئوتلاق 6404 مو. نوپۇسى 423، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچى - خىزمەتچى 173.

1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ھەر خىل چارۋا - مال 14 مىڭ 927 تۇياققا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كالا 319، ئات 64، ئېشەك 83، تۆگە 37، تاشقورغان قويى 3645، ئۆچكە 779. شۇ يىلى 1.5 تونىنا ئاشلىق، 10 تونىنا گۆش، 2.65 تونىنا يۇڭ، 231 پارچە ھەر خىل تېرە، بىر تونىنا سوت ئېلىندى، سېتىلغان مەھسۇلات كىرىمى 364 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تاشقورغان قويىنى سېتىشتىن قىلىنغان كىرىم 52.26% نى ئىگىلىدى، شۇ يىلى 244 مىڭ يۈەن پايدا ئېلىندى.

7) قاغىلىق ناھىيىلىك پۇسا چارۋىچىلىق فېرمىسى بۇ فېرما قاغىلىق ناھىيىسىدىكى كۆكيار يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، ئەسلىدە قاغىلىق ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى پۇسا چارۋىچىلىق فېرمىسى ئىدى. 1958 - يىل 3 -ئايدا 16 ئائىلىلىك چارۋىدار تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 3 چارۋىچىلىق ئەترىتى، بىر دېھقانچىلىق ئەترىتى، بىر قوشۇمچە كەسىپ ئەترىتى تەسىس قىلىنغان. 1980 - يىلى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بىلەن يەرلىك دۆلەت

ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئۆزگەرتىلىپ، قاغىلىق ناھىيىلىك پۈسا چارۋىچىلىق فېرمىسى دەپ ئاتالدى.

فېرما قۇرۇلغاندا 5032 تۈياق چارۋىسى بار ئىدى، 1968 - يىلى 18 مىلك 396 تۈياققا يەتتى. 1990- يىلدىكى چارۋىسى 16 مىلك 705 تۈياق، بۇنىلك ئىچىدە كالا 1058، ئات 72، ئېشەك 311، تۆگە 44، قوي 14 مىلك 437 (بۇنىلك ئىچىدە ئىنچىكە يۈڭلۈق قوي 11 مىلك 63 بولۇپ، فېرمىدىكى چارۋا مالىنىلك 23.66%نى، ئومۇمىي قوينىلك 63.76%نى ئىگىلىدى)، ئۆچكە 783.

فېرمىنىلك ئوتلاق كۆلىمى 30 مىلك مو، تېرىقچىلىق قىلىشقا بولىدىغان يەر 550 مو؛ نوپۇسى 946، بۇنىلك ئىچىدە ئىشچى - خىزمەتچى 347. 1990 - يىلى 84.25 تونىنا ئاشلىق، 80 تونىنا گۆش، 25.6 تونىنا يۇڭ، 1082 پارچە تېرە، 12 تونىنا سۈت ئېلىندى، ساپ پايدا 782 مىلك يۈەنگە يەتتى، بۇنىلك ئىچىدە چارۋىچىلىق كىرىمى ئومۇمىي كىرىمىنىلك 47.47%نى ئىگىلىدى.

8) قەشقەر شەھەرلىك ۋاپ ئىنەك فېرمىسى　　بۇ فېرما قەشقەر شەھىرىنىلك شەرقىي جەنۇبىدىكى ۋاپ كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، شەھەر مەركىزى بىلەن بولغان ئارىلىقى 7.75 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ فېرما 1964 - يىلى ئەسلىدىكى شەھەرلىك پارتكوم قوشۇمچە كەسىپ مەيدانى ئاساسىدا قۇرۇلغان، شۇ چاغدا 12 ئالا ئىنەك بولۇپ، كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىدا ئىدى. 1990 - يىلدىكى تېرىقچىلىق قىلىشقا بولىدىغان يېرى 320مو، ئىشچى - خىزمەتچىسى 57، ئىنەك 125 بولۇپ، بازارنى 350 تونىنا سۈت بىلەن تەمىنلىدى، ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنى 324 مىلك 300 يۈەنگە، پايدا ۋە باج 16 مىلك يۈەنگە يەتتى.

9) قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك نەسىللىك چوشقا فېرمىسى　　فېرما شتابى ناھىيە بازىرىنىلك بىر كىلومېتىر غەربىگە جايلاشقان، ئاساسلىق ئوتلاق، تېرىلغۇ يەرلىرى باغچى يېزىسىنىلك شىمالىدا. بۇ فېرما 1975 - يىلى ئەسلىدىكى ناھىيىلىك سۈپەتلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى چارۋىچىلىق ئەترىتى ئاساسىدا قۇرۇلغان. 1990 - يىلدىكى ئوتلىقى 4800 مو، تېرىلغۇ يېرى 600 مو، ئىشچى - خىزمەتچىسى 64. بۇ فېرما نەسىللىك قارا گۆش تېپىدىكى چوشقىنى كۆپەيتىشنى ئاساسىي ھۈجۇم نىشانى قىلىپ، جەمئىيەتنى نۇرغۇن نەسىللىك چوشقا بىلەن تەمىنلىدى. 1990 - يىلى قولدا قالغان چوشقا 1004.

10) قاغىلىق ناھىيىلىك نەسىللىك چارۋا فېرمىسى　　بۇ فېرما قاغىلىق ناھىيىسىدىكى جاڭگىلئەسكى يېزىسىنىلك شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، 1978 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلغان، شۇ چاغدا نوپۇسى 150 ئىدى. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 162 مىلك مو، بۇنىلك ئىچىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 30 مىلك 903 مو. بۇ فېرما قاغىلىقنىلك يېرىم يىرىك يۈڭلۈق قوينى بېقىشنى ئاساس قىلىدۇ. فېرما قۇرۇلغان چاغدا قاغىلىق يېرىم يىرىك يۈڭلۈق قويدىن ئاران 277 تۈياق بار ئىدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە كۆپەيىپ 1659 تۈياققا يەتتى.

11) يوپۇغا ئىنەك فېرمىسى　　ئۇنىلك تەكتى يوپۇغا ناھىيىلىك نەسىللىك چوشقا فېرمىسى بولۇپ، 1987 - يىلى ئىنەك فېرمىسىغا ئۆزگەرتىلدى. بۇ ئىنەك قوي، ئۆي قۇشلىرى قاتارلىقلار تىجارىتى قىلىدىغان يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا. 1990 - يىلدىكى چارۋىسى 405 تۈياق. بۇنىلك ئىچىدە ئالا ئىنەك 22، قوي 105، چوشقا 278، ئۇنىڭدىن باشقا 2000 دىن ئارتۇق توخۇسى بار. مەيدانىنىلك ئومۇمىي يەر كۆلىمى 218 مو، نوپۇسى 172، بۇنىلك ئىچىدە ئىشچى - خىزمەتچى ۋە ئەمگەك كۈچى 98.

12) يەكەن ناھىيىلىك نەسىللىك ئۆي قۇشلىرى فېرمىسى　　بۇ 1972 - يىلى قۇرۇلغان يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئالدۇر قۇرۇلغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى توخۇ فېرمىسى، فېرما قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، جەمئىيەتنى ھەر يىلى 35 مىڭدىن ئارتۇق چوجە بىلەن تەمىنلىدى. 80 - يىللارنىلك ئاخىرقى مەزگىلدە ھەر يىلى 100 مىڭدىن ئارتۇق چوجە بىلەن

تەمىنلەيدىغان بولدى. 1990 - يىلى بۇ فېرمىنىڭ 1 مىليون يۈەندىن ئارتۇق تۇراقلىق مۇلكى، 45 ئىشچى-خىزمەتچىسى بار بولدى.

13) قەشقەر شەھەرلىك نەسىللىك ئۆي قۇشلىرى فېرمىسى بۇ ئەسلىدە قەشقەر شەھەرلىك يانبۇلاق سۈپەتلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ توخۇ فېرمىسى ئىدى. 1990 - يىلى ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدىن ئايرىلىپ چىقتى، 1989 - يىلى ئەسلىدىكى ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق باشقارمىسىنىڭ چارۋىچىلىق-سانائەت - سودا شىركىتى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن 3 بىرلەشمە توخۇ فېرمىسى بىلەن قوشۇلۇپ نەسىللىك ئۆي قۇشلىرى فېرمىسى بولۇپ قۇرۇلدى. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 180 مو، نوپۇسى 149، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچى-خىزمەتچى 58، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان توخۇ 40 مىڭ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون يۈەنگە يەتتى.

14) قاغىلىق ناھىيىلىك نەسىللىك ئۆي قۇشلىرى فېرمىسى بۇ فېرما 1983-يىلى قۇرۇلدى، 1987 - يىلى ئۇردەكچىلىككە ئۆزگەرتىلدى، كېيىن تىجارەت ئۇنۇمى ناچار بولغاچقا، ئۇردەكچىلىكنى توختاتتى. 1990 - يىلى 500 دىن ئارتۇق توخۇ باقتى.

15) مەكىت ناھىيىلىك نەسىللىك قوي فېرمىسى بۇ فېرما ناھىيىلىك ئونلاقچىلىق پونكىتى ئاساسىدا ئۆزگەرتىلىپ قۇرۇلغان. 1983 - يىلى 43 تۇياق دولان قويى بار ئىدى، 1985-يىلى 102 تۇياققا يەتتى. تېرىلغۇ يېرى 72 مو. 1990 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 42، ئىگىلىگەن يېرى 2000 مو (تېرىلغۇ يېرى 800 مو)، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان دولان قويى 735 تۇياق. 1985 — 1990 - يىلغىچە جەمئىيەتنى 1192 تۇياق نەسىللىك قوي بىلەن تەمىنلىدى.

16) يېڭسار ناھىيىلىك يەم - خەشەك پونكىتى 1974 - يىلى ئەسلىدىكى يېڭسار ناھىيىلىك چاقا كۆچەتچىلىك مەيدانىدا يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى نەسىللىك چارۋا فېرمىسى قۇرۇلۇپ، ئىنەك، گۈەنجۇك ئېشكى، تاشقورغان قويى قاتارلىق نەسىللىك چارۋا - ماللار كەلتۈرۈلدى، ئىگىلىك باشقۇرۇشى ياخشى بولماسلىقى، بېقىش تېخنىكىسى ناچار بولۇش سەۋەبىدىن ئۇنۇمى تۆۋەن بولغاچقا، 1986-يىلى كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدىكى يەم - خەشەك پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى ۋە پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولىدىغان بولدى.

17) كۆچەيتىلگەن يەم - خەشەك زاۋۇتى بۇ زاۋۇت قەشقەر شەھىرىدە بولۇپ 1986-يىلى قۇرۇشقا تەييارلىق قىلىنغان، 1987 - يىل 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق باشقارمىسىنىڭ يەم - خەشەك زاۋۇتى قۇرۇشقا كېرەكلىك يەر ئۇچۇن ئايرودروم رايونىدىكى سايلىقتىن 100 مو يەر ھەل قىلىپ بېرىش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى تەستىقلاندى، شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى 11 ئىشچى قوبۇل قىلىندى. يەم - خەشەك زاۋۇتىدا ئىشخانا، ئىشلەپچىقىرىش سېخى، تەمىنلەش - سېتىش بۆلۈمى قاتارلىق ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا زاۋۇت بويىچە 18 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

18) چارۋىچىلىق - سانائەت - سودا بىرلەشمە كارخانا شىركىتى بۇ شىركەت 1985 - يىل 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا 3 بىرلەشمە توخۇ فېرمىسى (چارۋىچىلىق-سانائەت - سودا شىركىتى، قەشقەر شەھەرلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، شامالباغ يېزىسىدىن ئىبارەت 3 ئورۇن بىرلىشىپ باشقۇرىدۇ)، چارۋىچىلىق بويىچە قودۇق قېزىش ئەترىتى، گۆش ماگىزىنى قاتارلىق ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى، 47 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1989 - يىل 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شىركەتلەرنى ئېنىقلاپ تەرتىپكە سېلىش جەريانىدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق - سانائەت - سودا شىركىتىنىڭ قۇدۇق قېزىش ئەترىتى 1990 - يىل 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى چارۋىچىلىق باشقارمىسىنىڭ مەيدان باشقۇرۇش بۆلۈمىنىڭ ۋاكالىتەن باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

§ 2 . قوشۇن

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ چارۋىچىلىق سىستېمىسىدا ئاران 10 كادىر بار ئىدى، 50 — 60 ـ يىللاردا 100 گە يەتتى. 80 ـ يىللاردا ئىشچى ـ خىزمەتچى 1000غا يەتتى. 1990 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە چارۋىچىلىق سىستېمىسىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچى 3305كە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە شتاتلىق ئىشچى ـ خىزمەتچى 2379 بولۇپ، ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ %71.98نى؛ شتات سىرتىدىكى خادىم 926 (ھەممىسى ئىشچى) بولۇپ، ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ %28.02نى، شتاتلىق كادىر 1207 بولۇپ، ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ %36.52نى؛ شتاتلىق ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ %50.24نى، شتاتلىق ئىشچى 1172 بولۇپ، ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ %35.46نى، شتاتلىق ئىشچى. خىزمەتچىنىڭ %49.26نى ئىگىلىدى. شتات سىرتىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچى 926، 1207 كادىر ئىچىدە مەمۇرىي كادىر 247 بولۇپ، ئومۇمىي كادىرنىڭ %20.5نى، پەن-تېخنىكا كادىرى 960 بولۇپ، ئومۇمىي كادىرنىڭ %79.5نى ئىگىلىدى. پەن ـ تېخنىكا كادىرلىرى قوشۇنىدا مال دوختۇرى 726 بولۇپ، %76.54نى؛ چارۋىچىلىق كادىرى 182 بولۇپ، %18.96نى؛ ئوتلاق باشقۇرغۇچى 52 بولۇپ، %5.4نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئۇنۋانى بارلار 12 بولۇپ، پەن-تېخنىكا خادىملىرىنىڭ %1.25نى؛ ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 102 بولۇپ، %10.63نى؛ باشلانغۇچ ئۇنۋانى بارلار 621 بولۇپ، %64.7نى، يارىمچى ئۇنۋانى بارلار 267 بولۇپ، %77.81نى، تېخنىك دەرىجىلىكلەر 354 بولۇپ، %36.88نى ئىگىلىدى. ئىشچىلار ئىچىدىكى تېخنىك ئىشچى 1180 بولۇپ، ئومۇمىي ئىشچىنىڭ %56.24نى؛ ئادەتتىكى ئىشچى 918 بولۇپ، %43.76نى ئىگىلىدى.

II باب

چارۋا ـ مال بايلىقى

§ 1 . چارۋا ـ مال، ئۆي قۇشلىرى نەسلى

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى چارۋا ـ مال، ئۆي قۇشلىرى نەسلىنىڭ كۆپىنچىسى يەرلىك داڭلىق نەسىلەر، بۇنىڭ ئىچىدە نەسىللىك ۋە نەسلى ياخشىلانغانلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ %26.69نى، نەسىللىك ئۆي قۇشلىرى %45نى ئىگىلەيدۇ. قوي، ئۆچكە بۇ ۋىلايەتتىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ، تاشقورغان قويى، دولان قويى، قاغىلىق يىرىك يۇڭلۇق قويى 3 چوڭ يەرلىك نەسىللىك سورت ھېسابلىنىدۇ. كالا ئاساسلىقى يەرلىك كالا بولۇپ، ئاز ساندا موڭغۇل كالىسى، قىرغىز كالىسى ۋە قوتاز بار. سىرتتىن

كەلتۈرۈلگەن ئەلا نەسىللىك كالىلار بىلەن يەرلىك كالىلار شالغۇتلاشتۇرۇلۇپ، نەسىل ياخشىلاشتا دەسلەپكى ئۇنۇم كۆرۈلدى. سىمېنتال كالىسى، شارولاي كالىسى، شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى، ئالا كالا قاتارلىق ئەلا نەسىللىك كالا ۋە نەسلى ياخشىلانغان كالىدىن 196 مىڭ 500ى بار، بۇنىڭ ئىچىدە نەسلى ياخشىلانغان سىمېنتال كالىسى ئەڭ كۆپ بولۇپ، 86 مىڭ 500گە يەتتى. ئېشەك بۇ ۋىلايەتتىكى ئىش ئۈلاغلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ، ئۇ مىنىش، يۈك ئارتىش، باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىش قاتارلىق كۆپ خىل ئىقتىدارغا ئىگە، يەرلىك ئېشەكنىڭ ماسلىشىچانلىقى ناھايىتى كۈچلۈك، سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن گۈەنجۇك ئېشەكى ئارقىلىق يەرلىك ئېشەكلەرنىڭ نەسلى ياخشىلاندى، نەسلى ياخشىلانغان ئېشەك 10 مىڭغا يېتەي دەپ قالدى، ئۇي قۇشلىرى تۇرىدىن توخۇ، ئۆردەك، غاز، بۆدۈنە، كۇركە قاتارلىقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە توخۇ 99% تىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ.

1. قوي نەسلى

1) قاغىلىق قويى شىنجاڭدىكى يەرلىك ئېسىل نەسىللەرنىڭ بىرى، ئۇ يېرىم يىرىك يۇڭلۇق قويغا مەنسۇپ بولۇپ، گىلەم توقۇلىدىغان سۈپەتلىك يۇڭ چىقىدىغانلىقى بىلەن مەشھۇر. قاغىلىق قويىنىڭ ئېرسىيەت ئىقتىدارى مۇقىم، ماسلىشىش ئىقتىدارى ياخشى. كېسەلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك، گۈش بېرىش ئىقتىدارى ناھايىتى ياخشى.

(1) نەسىل ئالاھىدىلىكى يۇزى سوزۇنچاق، بۇرۇن سۆڭىكى بىر ئاز كۆتۈرۈلۈپ چىققان، قۇلىقى ئۇزۇن بولۇپ پەسكە ساڭگىلاپ تۇرىدۇ (تەخمىنەن 13% كىچىك قۇلاق قوي بار). قوشقارلارنىڭ كۆپىنچىسى چوڭ مۇڭگۈزلۈك، ساغىلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى مۇڭگۈزسىز بولىدۇ (ئاز ساندىكى ساغىلىقلارنىڭ يۇقىرىغا قاراپ يۆگەلگەن مۇڭگۈزى بار)، بوينىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇراھال بولۇپ بىر قەدەر ئىنچىكە، جۇغى كىچىك، كۆكرەك قىسمىنىڭ كەڭلىكى يېتەرسىز، دۇمبىسى تەكشى - تۆز، سافرىسى ئولتۇرغۇچ سۆڭىكىدىن ئېگىزرەك؛ چىداملىق، بېچىرىم، سۆڭىكى كىچىكرەك، تۆيىقى كىچىك، ئەمما چىڭ، شاش، بوغۇزلۇق، قۇيرۇقى كىچىك، بۇ قويلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ قۇيرۇقى ساڭگىلاپ تۇرىدۇ، قۇيرۇقى دىڭ، تۆز، ئۇچلۇق كېلىدىغانلىرىمۇ بار. يۇڭىنىڭ رەڭگى مۇرەككەپ بولۇپ، كۆپىنچىسى ئاق، ئالماچىلىرى 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. يۇڭى پۈتۈنلەي قارا ۋە قوڭۇر قويلارمۇ بار، دۇمبە يۇڭى بىر قەدەر ئۇزۇن، قاپلاش دەرىجىسى بىر قەدەر ياخشى، دۇمبە يۇڭى ئالدى پۈتىنىڭ جەينىكىگىچە، ئارقا پۈتىنىڭ ئوشۇقىغىچە ئۆسىدۇ. قورساق يۇڭى بىر ئاز قىسقا بولىدۇ.

(2) ئېغىرلىقى قاغىلىق قويىنىڭ ئېغىرلىقى 5 چىشلىق بولۇشتىن ئىلگىرى يېشىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئېشىپ بارىدۇ. 5 چىشلىق بولغاندا، ئەڭ چوڭ ئېغىرلىققا يېتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئېغىرلىقى يىلمۇ يىل تۆۋەنلەپ بارىدۇ. لېكىن مۇنداق بىنورماللىق ئانچە كۆپ بولمايدۇ. يېتىلگەن قويلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 33.25 كىلوگرام، قوچقارنىڭ 39.6 كىلوگرام، ساغىلىقنىڭ 28.2 كىلوگرام بولىدۇ.

(3) ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى يۇڭى يىلدا 2 قېتىم قىرقىۋېلىنىدۇ. ئەتىيازدا كۆپىنچە 5 - ئايدا، كۈزدە 9 - ئايدا قىرقىلىدۇ. يېتىلگەن قوچقاردىن 1.82 كىلوگرام، ساغىلىقتىن 1.27 كىلوگرام، بېشىغا توشقان قويدىن 1.24 كىلوگرام يۇڭ چىقىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا كۈزلۈك يۇڭ ئەتىيازلىق يۇڭدىن 12.59% كۆپ چىقىدۇ.

(4) قوي يۇڭىنىڭ تالاسى تېرىك ھالدىكى سۈپەتلىك يۇڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولىدۇ، چوڭ قويلارنىڭ ئىنچىكە يۇڭى 19.44%نى، ئىككى تېپىلغۇ يۇڭى 33.28%نى، يېرىك يۇڭى 43.09%نى ئىگىلەيدۇ. يۇڭ سۈپىتى بىر قەدەر ياخشى بولىدۇ، پەقەت باش، 4 پۇت ۋە قورساق قىسمىدىلا قىلچاڭ يۇڭ

ئۆسىدۇ. كۆزلۈك يۈڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 سانتىمېتىردىن ئاشىدۇ، دۇمبە يۈڭنىڭ ھەر كۆادرات سانتىمېتىر يەردىكى زىچلىقى 2452 تال بولۇپ، قوچقارلىرىنىڭ ساغلىقلارنىڭكىدىن 8.76% زىچ بولىدۇ. ئوتتۇرىچە ئىنچىكىلىكى 32.23 مىكرون بولۇپ، قوي يۈڭىنىڭ سۈپىتى دانىسىگە سۈندۈرغاندا 50 تال، يۈڭدىكى ماي نىسبىتى 3.67% بولىدۇ.

(5) كۆرپە　ئادەتتە 3 ئايلىق بولغاندا سويۇلسا كۆرپىسىنىڭ سۈپىتى نىسبەتەن ياخشى، تېرىسى نېپىز، يۇڭى شالاڭ بولىدۇ. يىرىك تىۋىتلىك يۈڭنىڭ نىسبىتى زور، ئۆرۈلمىسى تەكشى، بۈدۈر - بۈدۈر بولىدۇ. قول بىلەن تۇتقاندا سىلىق بىلىنىدۇ، جۇلاسى كۆزنى چاقنىتىدۇ، تېرە تاختىسىنىڭ ھەجمى 15 — 20 كۆادرات سانتىمېتىر كېلىدۇ.

(6) گۆش - سۈتى　ساغلىق قويلارنىڭ ئەڭ چوڭلىرىنىڭ بىرلىك گۆش چىقىش نىسبىتى 51.51%، ئىچ يېغى 1.2 كىلوگرام بولىدۇ. ئۇنىڭ گۆش سۈپىتى نىسبەتەن ياخشى بولۇپ، مۇسكۇل تالاسى يۇمران، ماي تەركىبى تۆۋەن، تەمى مېزىلىك، شۆە پۇرىقى تۆۋەن، ئۇ، ناھايىتى ئوبدان سەمىرىيدۇ، مەلۇماتقا قارىغاندا، قوتاندا 1:3.93 بويىچە يەم - خەشەك بىلەن بېقىلسا كۈنىگە ئېغىرلىقى 130 گرامدىن ئارتۇق ئاشىدىكەن. قوزىلار سۈتتىن ئايرىلغاندىن كېيىن ساغلىقنى ئادەتتە 80 كۈن سېغىشقا بولىدۇ. ھەر بىر ساغلىقتىن كۈنىگە 350 گرام ئەتراپىدا سۈت سېغىۋېلىنسا، مۇشۇ 80 كۈندە چىققان سۈتتىن 250 گرام سېرىق ماي، 2.5 كىلوگرام قۇرۇت ئېلىشقا بولىدۇ.

(7) كۆپىيىش ئىقتىدارى　بۇنىڭدا چېتىشتۇرۇش ئاساس قىلىنىدۇ. قوچقار بىلەن ساغلىقلار ئارىلاش بېقىلىدىغان پادىدا بىر تۈياق قوچقار بىلەن 20 — 30 تۈياق ساغلىقنى ئۇرۇقلاندۇرغىلى بولىدۇ. ساغلىقلار بىر يىلدا كۆپ قېتىم كۆيلەيدۇ. كۆيلەشنىڭ داۋاملىشىش مەزگىلى 16 — 19 كۈنگىچە بولىدۇ. ساغلىقلار ئادەتتە يىلدا بىرنى قوزىلايدۇ. دېھقانچىلىق رايونىدا بېقىش شارائىتى ئوبدان بولغاندا قوش كېزەك تۇغىدىغانلارمۇ بولىدۇ. قوشكېزەك قوزا نىسبىتى 8% — 10%، كۆپىيىش نىسبىتى 121.04% بولىدۇ.

2) دولان قويى　شىنجاڭنىڭ ئەلا سۈيەتلىك گۆش ۋە يېغىدىن تەڭ پايدىلىنىشقا بولىدىغان نەسلى بولۇپ، سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن قويلار بىلەن يەرلىك قويلار چېتىشتۇرۇلۇپ، تاللاپ ئۆستۈرۈش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، گۆشى كۆپ چىقىدۇ ھەم يۇمران بولىدۇ؛ دۇمبە يۈڭىدا تىۋىت تەركىبى بىر قەدەر كۆپ، يۇڭ سۈپىتى بىر قەدەر ياخشى، كۆپىيىش نىسبىتى يۇقىرى بولۇپ، بالدۇر يېتىلىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە؛ ئۇزۇقلىنىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، يېگەن يەم - خەشەكى بىكار كەتمەيدىغان، گۆش قويى ئىشلەپچىقىرىشنى تەشكىللەشتىكى كۆڭۈلدىكىدەك نەسىل.

(1) نەسىل ئالاھىدىلىكى　دولان قويىنىڭ بېشى ئۇزۇنچاق قاڭشارلىق، قۇلىقى يوغان ھەم سالپاڭ ۋە كەڭ بولىدۇ، ئايرىم قويلارنىڭ قۇلىقى كەينىدە كىچىك گادا بولىدۇ؛ قوچقارلىرىنىڭ كۆپلىرى مۈڭگۈزسىز ياكى قۇرت مۈڭگۈزلۈك، ساغلىقلىرى مۈڭگۈزسىز بولىدۇ؛ بوينى ئىنچىكە ھەم ئۇزۇن كېلىدۇ؛ بېجىرىم، جۇغى چوڭ. قۇرۇلمىسى زىچ، تۆشى كەڭ ھەم ئىچىگە كۆمۈرۈلەڭگۈ، قوۋۇرغىسى يۇمىلاق، دۇمبىسى تەكشى كېلىدۇ، بەل ۋە سافرىسى كەڭ، ئارقا پۇتىنىڭ بۇلجۇڭ گۆشى كۆپ بولىدۇ؛ قۇيرۇقى چوڭ، قۇيرۇق ئويۇقچىسى چوڭقۇر بولىدۇ (قىسمەن قويلارنىڭ قۇيرۇق ئويۇقچىسى ئۆستىدە كىچىك تۇگۈنچەك بولىدۇ)؛ پۇت - قوللىرى توم، ساغلام، تۇياقلىرى مەزمۇت كېلىدۇ. ئۇنىڭ كۆپىيىش ئورگانلىرى ياخشى يېتىلىدۇ. يۇڭى ئاساسەن بوز بولىدۇ. دولان قويىنى يۇڭ سۈپىتىگە 2 چوڭ تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ: يېرىم يىرىك يۇڭلۇق يۇڭى ئاساسەن بوز بولىدۇ. دولان قويىنى يۇڭ سۈپىتىگە 2 چوڭ تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ: يېرىم يىرىك يۇڭلۇق تىپتىكلىرىنىڭ سېنى زىلۋا، ئۇزۇنراق، قۇيرۇقى «W» شەكىللىك بولىدۇ، يۇڭى كۆپىنچە كۆلرەڭ ۋە بوز بولىدۇ. يۇڭىنىڭ سۈپىتى بىر قەدەر ياخشى بولۇپ، تىۋىت تەركىبى كۆپ، يۇڭى ئاساسەن يېرىم يىرىك يۇڭ ھېسابلىنىدۇ. يىرىك يۇڭلۇق تىپتىكلىرىنىڭ بەدەن تۇزۇلۇشى قوپال، سېنى قىسقاراق، يۇڭى يىرىكرەك كېلىدۇ، قۇرغاق، جانسىز، يۇڭى كۆپ بولىدۇ. يۇڭىنىڭ رەڭگى كۆپىنچە قېنىقراق بولىدۇ، قوزىلىرىنىڭ

يۇك رەڭگى يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ كۆلرەڭگە ئۆزگىرىدۇ.

(2) بەدەن ئېغىرلىقى يېڭى تۇغۇلغاندىكى بەدەن ئېغىرلىقى خېلىلا ئېغىر بولىدۇ، يالغۇز ئەركەك قوزىلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 5.3 كىلوگرام، ئۇرۇق ئېغىر بولغاندا 6.8 كىلوگرام، قوشكېزەك قوزىلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 4.95 كىلوگرام؛ يالغۇز چىشى قوزىلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 5.1 كىلوگرام، ئۇرۇق يۇقىرى بولغاندا 6.4 كىلوگرام؛ قوشكېزەك چىشى قوزىلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 4.07 كىلوگرام كېلىدۇ. 4 ئايلىق بولۇپ سۇتتىن ئايرىلغاندا ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 42.1 كىلوگرام، ئۇرۇق ئېغىر بولغاندا 43 كىلوگرام كېلىدۇ. قوزىلىرىنىڭ ئۆسۈش سۈرئىتى ئۇرۇق تېز بولىدىغان باسقۇچ سۇتتىن ئايرىلغاندىن كېيىنكى بىر ئايدىن 3 ئايغىچە بولغان ۋاقىت. يېتىلگەن قويلار ئېغىرراق بولۇپ، بىر ياشلىق بولغان قوچقارنىڭ ئېغىرلىقى ئۇرۇق ئېغىر بولغاندا 111 كىلوگرامغا يېتىدۇ، قورامىغا يەتكەن قوچقارنىڭ ئېغىرلىقى 140.5 كىلوگرام كېلىدۇ؛ بىر ياشلىق ساغلىقنىڭ ئېغىرلىقى ئۇرۇق ئېغىر بولغاندا 69.5 كىلوگرامغا، قورامىغا يەتكەن ساغلىقنىڭ ئېغىرلىقى ئۇرۇق ئېغىر بولغاندا 108 كىلوگرامغا يېتىدۇ.

(3) ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى دولان قوينىنىڭ يىل بويى قوتان يەم - خەشەكى بىلەن بېقىلغان شارائىتتا گۆش بېرىش ئىقتىدارى خېلىلا ياخشى بولۇپ، سويۇلۇش نىسبىتى يۇقىرى بولۇپلا قالماستىن گۆش چىقىش نىسبىتىمۇ يۇقىرى بولىدۇ. شۇ يىللىق قويلارنىڭ ئۆسۈشى تېز، يېتىلىشى بالدۇر بولۇپ، سۇتتىن ئايرىۋېتىلگەندىن كېيىن ئېغىرلىقى تېز ئاشىدۇ، يېشىغا يېتىشتىن ئىلگىرى سويۇلۇش نىسبىتى 53% — 56% بولىدۇ. دولان قوينىنىڭ گۆشى يۇمران، تەملىك بولۇپ، غەيرىي پۇراق بولمايدۇ، قوزىلىرىنىڭ گۆشى تېخىمۇ مېزىلىك بولۇپ، يەرلىك ئاسما ئۇنىڭغا بەك ئامراق. يېتىلگەن قوچقارنىڭ سويۇلۇش نىسبىتى ئالدى يۇقىرى بولغاندا 60%تىن ئاشىدۇ. يۇك مىقدارىغا كەلسەك، قوچقاردىن ئوتتۇرىچە 2.63 كىلوگرام، ساغلىقتىن 1.75 كىلوگرام يۇڭ قىرقىۋېلىنىدۇ.

(4) كۆپىيىش ئىقتىدارى دولان قوي بىر قەدەر يۇقىرى كۆپىيىش ئىقتىدارىغا ئىگە. جىنسىي ئىقتىدارى بالدۇر يېتىلىدۇ. ئەركەك قوزىلىرى ئادەتتە 6 — 7 ئايلىق بولغاندا جىنسىي ئىقتىدارى پىشىپ يېتىلىدۇ؛ دەسلەپكى چېتىشىشى بالدۇر بولىدۇ؛ چىشى قوزىلار 6 — 8 ئايلىق بولغاندا ئۇرۇقلىنىدۇ، باقا ساغلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى قوزىلايدۇ. ساغلىقلارنىڭ كۆيلەش مەزگىلى 15 — 18 كۈنگىچە بولىدۇ، كۆيلەش 24 سائەتتىن 48 سائەتكىچە داۋاملىشىدۇ. بوغازلىق ۋاقتى 150 كۈن بولىدۇ. ئادەتتە 2 يىلدا 3 قېتىم قوزىلايدۇ، ئېتى ئوبدانراقلىرى بىر يىلدا 2 قېتىم قوزىلايدۇ. قوچقاردىن پايدىلىنىش قەرەلى 5 — 8 يىل، ساغلىقلاردىن پايدىلىنىش قەرەلى 10 — 11 يىل بولىدۇ، بىر تۈياق ساغلىق ھايات‌تىدا 15نى، ئەڭ كۆپ بولغاندا 20دىن ئارتۇق قوزىلايدۇ. كۆپىيىش نىسبىتى 140.19% بولىدۇ.

3) تاشقورغان قويى بۇرۇنقى نامى سىزگى قويى ئىدى، «دامباش قويى» دەپمۇ ئاتالغان، بۇ قوي ئاساسلىقى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ دامباش رايونىغا تارقالغان. بۇ قوينىڭ جۇغى چوڭ، يېتىلىشى بالدۇر بولۇپ، گۆش - ياغ بېرىش ئىقتىدارى ياخشى، يەم - خەشەك تاللىمايدۇ، ئېگىزلىكتىكى سوغۇق، قۇرغاق بولغان ئېكولوگىيىلىك مۇھىتقا ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك.

(1) نەسىل ئالاھىدىلىكى بۇ قوينىڭ جۇغى چوڭ، بېشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوتتۇراھال، قاڭشارلىق، بۇرۇن تۈشۈكى چوڭ، كۆپ ساندىكىلىرىنىڭ قۇلىقى چوڭ، سالپاڭ كېلىدۇ. ئاز ساندىكىلىرىنىڭ قۇلىقى چولاق ۋە كىچىك بولىدۇ. قوچقار ۋە ساغلىقلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مۈڭگۈزسىز بولىدۇ، ئاز ساندىكى قوچقارلىرىنىڭ ئارقىغا قاراپ يۇگەلگەن قىسقا مۈڭگۈزى بولىدۇ، قىسمەن ساغلىقلارنىڭ سۈپىتى ئۆزگەرگەن مۈڭگۈزى بولىدۇ، قىسمەن قوچقارلارنىڭ بوينىدا، كۆكرەك قىسمىدا، شالاڭ قىسقا يايلى بولىدۇ. ئاز ساندىكى قويلارنىڭ ئېڭەك ئاستىدا ئەمچەكسىمان ئۆسمىسى بولىدۇ. كۆكرەك قىسمى ئانچە يېتىلگەن بولمايدۇ. بېلى ئۆز، ساغرىسى كەڭ ۋە قېلىن بولىدۇ، قۇيرۇقى چوڭ بولۇپ، ئۆڭەنگە ساڭگىلىمايدۇ، كاسىسى ئۇچىدا

تېيىز بىر ئويمانچۇق بولۇپ، ئۇ سىممېترىيىلىك ئىككى بۆلەككە بۆلۈنگەن بولىدۇ، بىر قىسىم قويلارنىڭ تۆرەلمە چوڭقۇرلۇقى ئوستىدە ئۆسمە بولىدۇ. ئارقا گەۋدىسى يېتىلگەن بولۇپ، پوت - قوللىرى ئۇزۇن ۋە بەستىلىك بولىدۇ، بولۇپمۇ ئارقا پۇتى كۆچلۈك بولۇپ، ئوك - سولغا قايرىلالايدۇ، تۇياقلىرى ناھايىتى چىڭ بولىدۇ. ساغلىقلارنىڭ يىلىنىنىڭ يېتىلىشى ياخشى بولىدۇ. بۇ قويلارنىڭ يۈڭ رەڭگى مۇرەككەپ بولۇپ، قارا ۋە بوز رەڭدىكىلىرى ئاساسىي ئورۇندا، چىپار ۋە ئاق رەڭدىكىلىرى 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ، ئاز ساندىكىلىرى كۆلرەڭ بولىدۇ.

(2) ئېغىرلىقى　دەسلەپ تۇغۇلغاندىكى ئېغىرلىقى: تۇنجى تۇغقان ساغلىقىنىڭ تاق ئەركەك قوزىسىنىڭ ئېغىرلىقى 3.64 كىلوگرام، چىشى قوزىسىنىڭ ئېغىرلىقى 3.37 كىلوگرام كېلىدۇ، ئىلگىرى قوزىلىغان ساغلىقنىڭ كېيىن تاق ئەركەك قوزىسىنىڭ ئېغىرلىقى 4.08 كىلوگرام، تاق چىشى قوزىسىنىڭ ئېغىرلىقى 3.67 كىلوگرام كېلىدۇ. قۇرامىغا يەتكەن قوچقارلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 73.73 كىلوگرام، ساغلىقلىرىنىڭ 58.18 كىلوگرام كېلىدۇ.

(3) ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى　يۈڭ ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىغا كەلسەك، قۇرامىغا يەتكەن قوچقارلىرىدىن 1.5 كىلوگرام، ساغلىقلىرىدىن 1.12 كىلوگرام؛ بىر يېرىم ياشلىق قوچقارلىرىدىن 0.7 كىلوگرام، ساغلىقلىرىدىن 0.62 كىلوگرام يۈڭ چىقىدۇ. دۇمبە يۇڭىنىڭ سۇپىتى 2 چوڭ تىپقا ئايرىلىدۇ. بىرىنچىسى، يىرىك يۈڭ تىپى، دۇمبە يۇڭى ئىچىدە جانسىز يۈڭ بىر قەدەر كۆپ، تۇتۇم يۈڭ نىسبىتى ئاز بولىدۇ، يەنە بىر تىپى يېرىم يىرىك يۈڭ تىپىگە يېقىنراق بولۇپ، ئىككى تىپلىق يۈڭ بىلەن ئۆزەكسىز يۇڭىنىڭ سالمىقى بىر قەدەر زور بولىدۇ، ئۇنىڭ يۇڭى گۈش قويلىرى يۈڭ قۇرۇلمىسىغا تەۋە بولۇپ، كۆپىنچىسى تالاسسىز يۇڭدىن شەكىللەنگەن بولىدۇ، يۈڭ ئاستىدىكى تۇتۇنىڭ ئوتتۇرىچە ئۇزۇنلۇقى 9.61 سانتىمېتىر. يىرىك يۇڭىنىڭ ئوتتۇرىچە ئۇزۇنلۇقى 12.27 سانتىمېتىر كېلىدۇ. يېتىلگەن قوچقارلىرىنىڭ سويۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 55.6 كىلوگرام، گۈش ئېغىرلىقى 27.64 كىلوگرام؛ ساغلىقلىرىنىڭ ئېغىرلىقى 51.7 كىلوگرام، گۈش ئېغىرلىقى 25.55 كىلوگرام كېلىدۇ.

(4) كۆپىيىش ئىقتىدارى　جىنسىي يېتىلىشى بالدۇر بولىدۇ، ئەركەك قوزىلىرى 6 - ئايدا، چىشى قوزىلىرى 9 ئايدا يېتىلىدۇ، قوچقارلىرىدىن 6 — 7 يىل پايدىلىنىشقا بولىدۇ. ساغلىقلىرى ھايات‌تا 5 — 6نى قوزىلايدۇ، كۆپىنچە تاق قوزىلايدۇ، كۆپىيىش نىسبىتى 105%.

4) قەشقەر ئۆچكىسى　بۇ قەدىمىي يەرلىك نەسىل، قەشقەر ئۆچكىسى ئېگىزگە يامىشىشقا ئامراق بولۇپ، خالىغانچە ھەرىكەتلىنىدۇ، يەم - خەشەك تاللىمايدۇ، كېسەلگە تاقابىل تۇرالايدۇ. ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى تېز، كۆپىيىش نىسبىتى يۇقىرى، ماسلىشىچانلىقى كەڭ.

(1) نەسىل ئالاھىدىلىكى　بېشى كىچىك، قاڭشىرى تەكشى - تۈز ياكى ئازراق ئويۇلغان، بۇرۇن تۆشۈكى چوڭ، پىشانىسى كەڭ، جۇغى كىچىك، قۇلىقى سالپاك كېلىدۇ. ئەركەكلىرىنىڭمۇ، چىشلىرىنىڭمۇ كۆپىنچىسى مۈڭگۈزلۈك بولۇپ، مۈڭگۈزلۈك يېرىم يۇمىلاق شەكىلدە ئېگىلىپ تۇرىدۇ ياكى بىر قەدەر تىك ھالدا ئارقىغا قاراپ تىك ئۆسىدۇ، مۈڭگۈزىنىڭ ئۇچى بىر ئاز ئارقىغا ئېگىلگەن بولىدۇ. چېكە چۈپۈرى پىشانىسىگە ساڭگىلاپ تۇرىدۇ. ئېڭىكى ئاستىدا ساقىلى بولىدۇ. تېكىسىنىڭ ساقىلى چىشىنىڭكىدىن ئۇزۇن بولىدۇ. بوينىنىڭ ئۇزۇنلۇقى مۇڭاپىق، ئالدى گەۋدىسى خېلى ياخشى يېتىلگەن، كەينى گەۋدىسى ئاستاراق يېتىلىدۇ، بەل ئالدى تەكشى - تۈز، سۆڭگىچى ساغرىسىدىن ئېگىزرەك بولىدۇ. 4 پۇتى بېجىرىم، تۇياقلىرى چىڭ، چىچاڭى ئۇستىگە قايرىلىپ تۇرىدۇ. دۇمبە چۈپۈرى دۇمبە سىزىقىنى پاسىل قىلىپ 2 تەرەپكە ساڭگىلايدۇ. ئۇنىڭ چۈپۈرى ئۇزۇن ھەم يىرىك، ئىنچىكە ھەم، قىسقا تۇتۇتقىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. يىرىك چۈپۈرى ئالدىنقى پاقالچىقىنى ئوشۇقسىمان، ئارقا پاقالچىقىنى تىزىغىچە يېپىپ تۇرىدۇ. چىشلىرىنىڭ يېلىنى يوغان بولىدۇ.

(2) ئېغىرلىقى تۇنجى تۇغۇلغان ئەركەك ئوغلاقنىڭ ئېغىرلىقى 2.08 كىلوگرام، چىشى ئوغلاقنىڭ ئېغىرلىقى 1.91 كىلوگرام؛ سۈتتىن ئايرىلغاندا ئەركەك ئوغلاقنىڭ ئېغىرلىقى 11.9 كىلوگرام، چىشى ئوغلاقنىڭ ئېغىرلىقى 10.8 كىلوگرام؛ يېتىلگەن تېكىنىڭ ئېغىرلىقى 32.1 كىلوگرام، چىشى ئۆچكىنىڭ ئېغىرلىقى 27.6 كىلوگرام كېلىدۇ.

(3) ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى تىۋىت ئېلىش، چۈپۈر قىرقىش دېھقانچىلىق رايونلىرىدا كۆپىنچە 5 - ئايدا، تاغلىق رايونلاردا 6 - ئايدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. مارالبېشى ناھىيىسىدە يېتىلگەن ئۆچكىدىن 91.15 گرام، تېكىدىن 140 گرام تىۋىت ئېلىنىدۇ. يېتىلگەن تېكىدىن 0.57 كىلوگرام، ئۆچكىدىن 0.25 كىلوگرام چۈپۈر قىرقىۋېلىنىدۇ. يېتىلگەن تېكىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە گۈش بېرىش نىسبىتى 43.57%، چىشى ئۆچكىلەرنىڭ 40.27%، شۇ يىلدىكى ئەركەك ئوغلاقنىڭ 39.31% بولىدۇ. ئوغلاق تۇغۇلغاندىن كېيىن ئۆچكىلەرنىڭ سۈت بېرىش مەزگىلى 150 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ، ئوتتۇرىچە كۈنلۈك 0.4 — 0.7 كىلوگرامغىچە سۈت سېغىلىدۇ، ئېلىنىدىغان ئومۇمىي سۈت 100 — 120 كىلوگرامغا يېتىدۇ.

(4) كۆپىيىشى جىنسى جەھەتتە 4 — 6 ئايدا يېتىلىدۇ. تۇنجى ئۇرۇقلىنىش يېشى 1.5 ياش. كۆيلەش مەزگىلى 20 — 48 سائەتكىچە، بوغازلىق مەزگىلى 150 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ، ئادەتتە يىلدا بىرنى تۇغىدۇ، كۆپىيىش نىسبىتى 115% — 117%.

5) باشقا نەسىللەر قەشقەر ۋىلايىتىدە يەنە شىنجاڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى، نەسلى ياخشىلانغان قاراكۆل، ئەلتىبرە قويى، نوۋېشى قويى، سۈت ئۆچكىسى، لياۋنىڭ گەيشەن ناھىيىسىنىڭ تىۋىتلىك ئۆچكىسى قاتارلىق نەسىللەر بار.

(1) شىنجاڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى بۇ سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن نەسىل بولۇپ، ئاساسلىقى قاغلىق ناھىيىسىنىڭ تاغلىق رايونلىرىغا تارالغان، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باشقا ناھىيىلىرىدىمۇ ئاز - تولا بار، ئىنچىكە يۇڭلۇق قوينىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ناھايىتى تۆۋەن. ئېلىنىدىغان يۇڭ 4 — 8 كىلوگرامغىچە بولىدۇ، ساپ يۇڭ نىسبىتى 40%كىمۇ يەتمەيدۇ.

(2) نەسلى ياخشىلانغان قاراكۆل ئەلتىبرە قويى بۇ نەسىل قاراكۆل قويى بىلەن داڭلىق يەرلىك قويلارنى دەرىجە بويىچە شالغۇتلاشتۇرۇش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن. بۇ نەسىل قاراكۆل قوينىڭ سىرتقى قىياپەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، بېشى بىر ئاز ئۇزۇنچاق، قاڭشارلىق ۋە سالپاق كېلىدۇ. ئالدى پۇتىنىڭكى ئىككى مۇڭگۈز ئارىلىقىدا چىرمىشىپ كەتكەن يۇڭ بولىدۇ. قوچقارلىرىنىڭ كۆپىنچىسى بۈرمىسىمان مۇڭگۈزلۈك بولىدۇ. مۇڭگۈز ئۇچى ئىككى تەرەپكە بىر ئاز چىقىپ تۇرىدۇ. سىنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇراھال، گەۋدىسى پاكاراق، ساغرا قىسمى قىيپاش، 4 پۇتى پۇختا. قۇيرۇقىنىڭ تۈۋى كەڭ ھەم چوڭ بولۇپ، زور مىقدارىدا ياغ يىغالايدۇ. قۇيرۇقى S شەكىللىك ئەگمە بولۇپ، ئوشۇقىغىچە ساڭگىلاپ تۇرىدۇ. دۈمبە يۇڭى ئاساسەن قارا بولىدۇ. يۇڭ رەڭگىنىڭ ئۆزگىرىشى ساپ قانلىق قاراكۆل قويى ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. يېتىلگەن قوچقارلىرىنىڭ بەدەن ئېغىرلىقى 53.83 كىلوگرام، ساغلىقلىرىنىڭ بەدەن ئېغىرلىقى 39.34 كىلوگرام كېلىدۇ، يېتىلگەن قويلاردىن 2.15 — 2.41 كىلوگرام يۇڭ قىرقىۋېلىنىدۇ. كۆپىيىش نىسبىتى 105%، نورمال بېقىلغان شارائىتتا، قوزىلغان ساغلىق 120 كۈن سېغىلىدۇ، سۈت مىقدارى 50 كىلوگرامغا يېتىدۇ. يېتىلگەن قوچقارلىرىنىڭ سەمىرىگەندە گۈش بېرىش نىسبىتى يۇقىرى بولغاندا 56.9%كە، ساغلىقلارنىڭ 51.15%كە، شۇ يىلدىكى ئەركەك پاقالانلارنىڭ گۈش بېرىش نىسبىتى 45.67%كە، ساپ گۈشى 7.88 كىلوگرامغا يېتىدۇ.

(3) نوۋېشى قويى بۇ يېڭىسار قاتارلىق جايلارغا تارقالغان يەرلىك داڭلىق نەسىل. جۈغى قاغلىق قوينىڭكىدىن بىر ئاز چوڭ بولىدۇ، نەسىل ئالاھىدىلىكى قاغلىق قويىغا يېقىن بولۇپ، ئاق رەڭدىكىلىرى كۆپ سانلى ئىگىلەيدۇ، بۇ قوينىڭ سانى بىر قەدەر ئاز بولۇپ، تەخمىنەن 10 مىڭ تۇياق ئەتراپىدا.

(4) سۈت ئۆچكىسى ۋە تىۋىت ئۆچكىسى يەرلىك نەسىلدىن باشقا شانلىق سۈت ئۆچكىسى، شۇھبىتسارىيە سۈت ئۆچكىسى، جۇڭۇبي چۇپۇرلۇق ئۆچكىسى، لياۋنىڭ گەيشەن ناھىيىسىنىڭ تىۋىت ئۆچكىسى قاتارلىق نەسىللەر سىرتتىن كەلتۈرۈلدى. ھازىر بار سانى كۆپرەك بولغىنى لياۋنىڭ گەيشەن ناھىيىسىنىڭ تىۋىت ئۆچكىسى بولۇپ، چىقىدىغان تىۋىتىنىڭ كۆپلۈكى ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكىدۇر.

2. كالا نەسلى

1) يەرلىك كالا ئەسلى نەسىل بولۇپ، ئىش كالىسى تېپى ئاساس قىلىنىدۇ. ئاز ساندىكىلىرىنى ھەم ئىشلىتىشكە بولىدۇ. ھەم گۆشىدىن پايدىلىنىلىدۇ.

(1) نەسىل ئالاھىدىلىكى بېشى بەك چوڭ، كەلكە ۋە ئېغىر بولىدۇ. پىشانىسى كەڭ بولۇپ، كۆزى چوڭ ھەم تومپىيىپ تۇرىدۇ، كۆپ ساندىكىلىرىنىڭ بوينى قىسقا ھەم كىچىك، ئاز ساندىكىلىرىنىڭ بوينى قىسقا ھەم يوغان بولىدۇ. بۇقىلىرىنىڭمۇ، ئىنەكلىرىنىڭمۇ كۆپ ساندىكىسى مۈڭگۈزلۈك بولىدۇ. مۈڭگۈزى ئۇزۇن ھەم ئۇچى ئىنچىكە بولۇپ، يۇقىرىسىغا قاراپ ئۆسىدۇ. سەرى پەس ھەم ئۇچلۇق بولىدۇ. ئالدى گەۋدىسى ئارقا گەۋدىسىگە قارىغاندا ئوبدان پىتىلگەن، دۇمبە ۋە بېلى سەل ئويمان، سۆڭگىچى ئېگىزرەك، ساغرا قىسمى ئۆزۈن، شەكىلدە بولۇپ، جۈدەك ۋە ئۇچلۇق كېلىدۇ، 4 پاقالچىقى ئىنچىكە ھەم قىسقا، تۇياقلىرى پۇختا بولىدۇ، ئىنەكلىرىنىڭ يېلىنى كىچىكرەك بولۇپ، سۈت ۋېنالىرى ئېنىق بولمايدۇ. يۇڭىنىڭ رەڭگى قالايمىقان بولۇپ، قىزىل، قوڭۇر، قارامتۇللىرى كۆپرەك بولىدۇ. ئۇنىڭ سانى تەخمىنەن 100 مىڭ ئەتراپىدا.

(2) ئېغىرلىقى پىتىلگەن بۇقىلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 114 سانتىمېتىر، سىن ئۇزۇنلۇقى 143 سانتىمېتىر، كۆكرەك ئايلانىسى 153 سانتىمېتىر، شىراق ئايلانىسى 15 سانتىمېتىر كېلىدۇ. پىتىلگەن ئىنەكلىرىنىڭ بەدەن ئېگىزلىكى 103 سانتىمېتىر، سىن ئۇزۇنلۇقى 114.5 سانتىمېتىر، كۆكرەك ئايلانىسى 129 سانتىمېتىر، شىراق ئايلانىسى 13.3 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

(3) ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى سۈت ۋە گۆش بېرىش ئىقتىدارى تۆۋەنرەك، بېقىلىش شارائىتى ياخشى بولسا 80 — 130 كىلوگرام گۆش چىقىدۇ، ئادەتتە 80 — 100 كىلوگرام گۆش چىقىدۇ، سويۇلۇش نىسبىتى 40% — 50% بولىدۇ. كۇنىگە ئوتتۇرىچە 1.5 — 2 كىلوگرام سۈت بېرىش مەزگىلى 4 — 6 ئاي بولۇپ، 300 گرام ئەتراپىدا سۈت ئېلىنىدۇ. ئىشلەش ئىقتىدارى ياخشى، بىر جۈپ كالا بىلەن كۇنىگە 4 — 6 مو يەر ئاغدۇرغىلى بولىدۇ.

2) قوتاز ئۇنىڭ تارقالغان تېررىتورىيىسىدىن قارىغاندا، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى قوتاز نەسىلىنىڭ تىبەت قوتىزى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار.

(1) نەسىل ئالاھىدىلىكى تاشقى كۆرۈنۈشى ياۋا كالىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ بېشى قوپال، ئېغىر، بوينى قىسقا، كەلكە بولىدۇ، كۆزى چوڭ بولۇپ پولتىيىپ چىقىپ تۇرىدۇ. پىشانە يۈڭى قويۇق ئۇزۇن ھەم بۇدۇر بولىدۇ. قۇلىقى كىچىك، بۇرۇن تۆشۈكى چوڭ ھەم كەلكە بولىدۇ، مۈڭگۈزسىزلىرى 64%نى، مۈڭگۈزلۈكلىرى 36%نى ئىگىلەيدۇ، بۇ نەسىل ئاساسلىقى پامىر ئېگىزلىكىگە تارقالغان. مۈڭگۈزلۈك ئىنەكلىرىنىڭ ئىككى ئىنچىكە ئۇزۇن مۈڭگۈزى بولۇپ، پىشانىسىنىڭ ئوستىدىن يۇقىرىغا ۋە سىرتقا قارىغان بولىدۇ، مۈڭگۈزى ئارقىغا ياكى ئىچىگە قاراپ يۆگىلىپ تۇرىدىغانلىرىمۇ بار؛ مۈڭگۈزلۈك بۇقىلىرىنىڭ ئىككى قوپال چوڭ مۈڭگۈزى بولىدۇ، قوتازنىڭ مۈڭگۈزى زىچ ھەم پۇختا، رەڭگى كۆكۈچ بولىدۇ، مۈڭگۈز ئوستىدە ياش چەمبىرىكى بار. ئىنەكلىرىنىڭ بوينى ئىنچىكە بولۇپ، بويۇن ئۇزۇنلۇقى مۇڭاپىق، بويۇن ئاستىدا ئازراق ساڭگىلىما گۆش بولىدۇ، بۇقىلىرىنىڭ بوينى قوپال ھەم كەلكە مۇسكۇللىرى پىتىلگەن بولىدۇ، سەرى يۇقىرى بولۇپ، كەينىگە قايرىلىپ تۇرىدۇ. كۆكرەك قىسمى ياخشى پىتىلگەن بولۇپ، يېپىلىپ تۇرىدۇ. دۇمبە، بەللىرى قىسقا ھەم تەكشى (ئايرىملىرى زەمبىل بەل بولىدۇ)، قورساق ئايلانىسى يۇمىلاق چوڭ بولىدۇ،

ئېگىزلىكتىكى قوتازلار

قوۋۇرغىلىرى زىچ بولۇپ، ئەگرى سىزىق ھاسىل قىلىدۇ. قۇيرۇقى قىسقا بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ئادەتتە بەدىنىنىڭ 1/3 ئىدىن ئاشمايدۇ. قۇيرۇقى قىسقا، ئۇزۇن يۇڭلۇق بولۇپ، ئۇنىڭ چېچىلىپ تۇرۇشى ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇقىلىرىنىڭ قۇيرۇق ئۇزۇنلۇقى 55 — 60 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ 4 پۇتى قىسقا، توم، تۇياقلىرى مەزمۇت كېلىدۇ. دۇمبە يۇڭى ئارىلاشما شەكىللىك تۇزۇلگەن، يال يۇڭى قىسقا ھەم ئۇزۇن بولۇپ دۇمبە يۇڭىنىڭ سىرتقى قاتلىمىنى شەكىللەندۈرىدۇ، تېۋىت يۇڭى ئىنچىكە ھەم قىسقا بولۇپ، ئىچكى قاتلام ھاسىل قىلمايدۇ. بەدىنىنىڭ يان تەرىپىدىكى يېپىنچا يۇڭىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ. بۇقا ۋە ئاختا قوتازنىڭ يال يۇڭى تېخىمۇ ئۇزۇن بولىدۇ. يۇڭ رەڭگى ئاساسەن قارا بولىدۇ. كۆلرەڭ، جىگەر ئاق ۋە قوڭۇر رەڭلەر 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ.

(2) ئېغىرلىقى يامىر ئېگىزلىكىدىكى يېتىلگەن ئاختا قوتازنىڭ بەدەن ئېغىرلىقى 379.29 كىلوگرام، يېتىلگەن ئىنەك قوتازنىڭ 245.67 كىلوگرام كېلىدۇ. قۇرۇمتاغ تاغلىق رايونىدىكى يېتىلگەن بۇقا قوتازلارنىڭ بەدەن ئېغىرلىقى 458.24 كىلوگرام، ئاختا قوتازنىڭ 389.48 كىلوگرام، ئىنەك قوتازنىڭ 276.2 كىلوگرام كېلىدۇ.

(3) ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى بىر يىلدىن سۈت مىقدارى تۆۋەنرەك. موزىيى ئەمگەننى چىقىرىۋەتكەندە بىر يىلدا 150 كىلوگرام ئەتراپىدا سۈت سېغىۋېلىنىدۇ. يېتىلگەن بۇقا قوتازدىن 69.28%، ئىنەك قوتازدىن 53.7% گۆش چىقىدۇ. قوتازلارنىڭ تېۋىت، يۇڭى، جىنسىي، گەۋدىسى ۋە ياشايدىغان رايونى بويىچە پەرقلىق بولىدۇ. تاشقورغاننىڭ تاغلىق رايونىدىكى ئاختا قوتازدىن ئوتتۇرىچە 970 (550 — 1500) گرام تېۋىت، 640 (200 — 1300) گرام يۇڭ، قاغىلىقنىڭ شېخشۇ دېگەن يېرىدىكى قوتازلاردىن ئوتتۇرىچە 0.8 — 1 كىلوگرامغىچە ئارىلاشما يۇڭ چىقىدۇ.

يوللىرى ئەگرى - بۈگرى، قاتناش قۇلايسىز بولغان تاغلىق رايونلاردا قوتاز ئاساسلىق قاتناش - ترانسپورت قورالى بولۇپ، ئۇنىڭ «ئېگىزلىكتىكى قولۇاق» دېگەن نامى بار. بىر جۈپ ئاختا قوتاز بىلەن كۈنىگە 1.52 مو يەر ئاغدۇرغىلى بولىدۇ. ئەمما 70 — 75 كىلولگرام يۈكنى كۆتۈرۈپ كۈنىگە 40 كىلومېتىر يول ماڭالايدۇ (جۈملىدىن 10 كىلومېتىر كېلىدىغان ئىككى داۋاننى كېسىپ ئۆتىدۇ).

(4) كۆپىيىش ئىقتىدارى ئوتلاق شارائىتى ياخشىراق بولغاندا، ئادەتتە بۇقىلىرى 2 ياش، ئىنەكلىرى 2.5 ياش بولغاندا جىنسىي جەھەتتە پىشىپ يېتىلىدۇ. بۇقىلىرىنىڭ تۇنجى جۈپلىشىش پېشى 4 — 5 ياش، ئىنەكلىرىنىڭ 3.5 ياش بولىدۇ. ھەر يىلى 7 - ئايدىن 9 - ئايغىچە بولغان ۋاقىت كۆيلەش - جۈپلىشىش مەزگىلى بولۇپ، كۆيلەشنىڭ داۋاملىشىش ۋاقتى 48 سائەتتىن 60 سائەتكىچە بولىدۇ. بوغازلىق ۋاقتى 270 كۈن (260 — 285 كۈن) بولىدۇ. بۇقىلىرىدىن 5 — 6 يىل، ئىنەكلىرىدىن 6 — 8 يىل پايدىلىنىشقا بولىدۇ. ئىنەكلىرى ئادەتتە 2 يىلدا بىر موزاي ياكى 3 يىلدا 2 موزاي تۇغىدۇ. ھاياتىدا 5 — 6 نى تۇغىدۇ. قاغىلىقتىكى شېخشۇ قوتىزىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى 39.5% — 58.8%گىچە، تاشقورغان قوتىزىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى 40.1% بولىدۇ.

3) نەسلى ياخشىلانغان ئالا كالا بۇ كالا سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن ساپ قانلىق ئالا كالا نەسلى بىلەن يەرلىك كالىنى دەرىجە بويىچە شالغۇتلاشتۇرۇش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن.

(1) نەسىل ئالاھىدىلىكى　گەۋدىسى بىر قەدەر چوڭ بولىدۇ، ئىنەكلىرىنىڭ بېشى كۆركەم، مۈڭگۈزى ئىنچىكە بولۇپ، ئالدى تەرىپى يۇقىرىغا ئىگىلىگەن بولىدۇ، بوينى ئىنچىكە ئۇزۇن بولۇپ، ئىككى تەرىپىدىكى تېرىسىدە ئىنچىكە قاتلاملىرى بولىدۇ. سەرىنىڭ كەڭلىكى نورمال، دۇمبىسى تۈز، قوۋۇرغىسى ئەگمە ۋە يۇمىلاق، سۆڭگىچى كەڭ، ساغرىسى سەرىدىن ئېگىزرەك، كاسسىسى ئۇزۇن، قورسىقى ياخشى يېتىلگەن بولىدۇ. قۇيرۇقى ئىنچىكە ۋە ئۇزۇن، 4 پاقالچىكى ئۇزۇن ۋە مەزمۇت، كەينى پۇتلىرىنىڭ ئارىلىقى كەڭ كېلىدۇ. كۆپىنچىلىرىنىڭ يېلىنى يوغان، چاسا شەكىلدە بولۇپ، سۈت ۋىناسى تەرەققىي قىلغان، ئەمچەكلىرىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى مۇۋاپىق، سۈت قۇدۇقلىرى يوغان ھەم چوڭقۇر بولىدۇ. بەدىنىنىڭ قىرلىرى ئېنىق كۆرۈنىدۇ، مۇسكۇللىرى ئوبدان يېتىلگەن بولىدۇ. كەينى گەۋدىسى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، تېنى شىنا شەكىلدە بولىدۇ. رەڭگى ئاساسەن ئالا كېلىدۇ. لېكىن كالىلارنىڭ ئۆز ئارا پەرقى خېلى چوڭ بولىدۇ، بەزىلىرى پۇتۇنلەي دېگۈدەك قارا بولىدۇ، بەزىلىرىدە بولسا قارا ناھايىتى ئاز بولىدۇ. كۆپىنچە پىشانىسىدە قاشقىسى بولىدۇ. بۇرنى ئادەتتە قارا بولىدۇ (بەزىلىرىنىڭ گۆش رەڭ بولىدۇ)، تۇيىقى كۆپىنچە قارا كېلىدۇ. بۇقىلىرىنىڭ ئالدى گەۋدىسى تەرەققىي قىلغان بولىدۇ.

(2) ئېغىرلىقى　يېڭى تۇغۇلغان ئەركەك موزايلىرىنىڭ ئېغىرلىقى 38 — 40 كىلوگرام، چىشى مۇزايلىرىنىڭ 36 — 42 كىلوگرام كېلىدۇ. يېتىلگەن ئىنەكلىرىنىڭ ئادەتتىكى ئېغىرلىقى 500 — 730 كىلوگرام، بۇقىلىرىنىڭ 1000 — 1200 كىلوگرام كېلىدۇ. ياش ئىنەك 18 ئايلىق بولۇپ ئېغىرلىقى 350 كىلوگرامدىن ئاشقاندا ئۇرۇقلاندۇرۇشقا بولىدۇ. 6 ئايلىق بولۇشتىن ئىلگىرى ئەركەك مۇزايلىرىنىڭ ئېغىرلىقى كۈنىگە 700 — 850 گرام چىشى مۇزايلىرىنىڭ 500 — 650 گرام، ئېشىپ بارىدۇ.

(3) ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى　ياخشى شارائىتتا بېقىلسا، ئىنەكلىرى 3500 — 5000 كىلوگرام سۈت بېرىدۇ. سۈتىنىڭ ماي نىسبىتى ئادەتتە تۆۋەنرەك بولىدۇ، ئوتتۇرىچە ماي نىسبىتى 3.33% بولىدۇ.

كۆرۈنۈشى ياخشى بولغان سۈزۈي ئىنەكنىڭ ئوتتۇرىچە گۆش چىقىش نىسبىتى 52.59% بولۇپ، 371.45 كىلوگرام گۆش چىقىدۇ. ساپ گۆش ئېغىرلىقى 255.75 كىلوگرام كېلىدۇ، 12 ئايلىق بولغان بۇقىلىرىنىڭ سويۇلۇش ئالدىدىكى ئېغىرلىقى 321 كىلوگرام، چىقىدىغان گۆشى 175.5 كىلوگرام بولۇپ، گۆش چىقىش نىسبىتى 54.35% بولىدۇ.

(4) كۆپىيىشى　ئىنەكلىرىنىڭ تۇغۇپ بولغاندىن كېيىنكى تۇنجى كۆيلەش ۋاقتى ئوتتۇرىچە 55.6 كۈن (13 — 123)، كۆيلەشنىڭ دەۋرىيلىك مەزگىلى 21.8 كۈن (15 — 30 كۈن) بولىدۇ، ئىنەكلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە تۇنجى ئۇرۇقلاندۇرۇلۇش يېشى 19.6 ئاي بولىدۇ. تۇنجى ئۇرۇقلاندۇرۇش ۋاقتىدىكى ئېغىرلىقى يېتىلگەنلىرىنىڭ 70%كە يېتىدۇ. تۇنجى تۇغۇدىغان ئىنەكلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە بوغازلىق ۋاقتى تاق تۇرەلمىنىڭ 276.88 كۈن، قوشكېزەك تۇرەلمىنىڭ 267.5 كۈن؛ ئىلگىرى تۇغقان ئىنەكلەرنىڭ تاق تۇرەلمىنىڭ 277.72 كۈن، قوشكېزەك تۇرەلمىنىڭ 272.7 كۈن بولىدۇ. كۆپىيىش نىسبىتى 90.2%

4) سىمېنتال كالىسى　ئەسلىدە ئالپىس تېغىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى سېمون جىلغىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەچكە، مۇشۇنداق ئاتالغان بولۇپ، ئىشلىتىلىدىغان، سۈت بېرىدىغان، گۆش بېرىدىغان نەسىل.

بۇ نەسىل، تېز ئۆسۈش، جۈغى چوڭ بولۇش، كۆپ گۆش چىقىش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، يۇقى ئاچ قىزىل، ئاق ئالا بولىدۇ، باش قىسمى ئاق ياكى كىچىك ئاق قاشقىلىق بولىدۇ. باش قىسمىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى سۈزۈك، ئاغزى كەڭ، كۆزى يوغان كېلىدۇ، بوينى ئوتتۇراھال ئۇزۇن بولۇپ، سەرى بىلەن ئوبدان جېپسىلىشىدۇ، كۆكرەك ۋە گەۋدىسى پەسرەك كېلىدۇ. ھەمدە يۇمىلاق شەكىلدە بولىدۇ. مۇسكۇلى تەرەققىي قىلغان، كەپىياتى مۇتىدىل بولۇپ، يايلىتىپ بېقىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ.

سىمېنتال كالىسىنىڭ گەۋدىسى ئېگىز، چوڭ بولىدۇ، يېتىلگەن بۇقىلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 145 سانتىمېتىردىن ئاشىدۇ، ئىنەكلىرىنىڭ ئادەتتە 120 — 130 سانتىمېتىر كېلىدۇ. يېتىلگەن بۇقىلىرىنىڭ

ئېغىرلىقى 1000 كىلوگرام، ئىنەكلىرىنىڭ ئېغىرلىقى 650 كىلوگرام ئەتراپىدا كېلىدۇ. گۆش چىقىش نىسبىتى 52% — 64%، ساپ گۆش نىسبىتى 52% بولىدۇ. ئېغىرلىقى كۆنىگە ئوتتۇرىچە ئاز كەم بىر كىلوگرام ئاشىدۇ. ئوتتۇرىچە 2200 كىلوگرام سۈت بېرىدۇ. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ۋىلايەت بويىچە بار بولغان ھەر قايسى ئۆلادقا تەۋە سىمېنتال كالىسى 6200.

3. ئات - ئېشەك نەسىللىرى

1) قەشقەر ئېشىكى

(1) نەسىل ئالاھىدىلىكى نەسىل ئالاھىدىلىكى پاكار، كىچىك، بەدەن تۈزۈلۈشى پۇختا، قۇرۇلمىسى ئېپلىك بولۇپ، ھاڭگىلىرىنىڭ گەۋدىسى مىدىلىرىنىڭكىدىن چوڭ بولىدۇ. بېشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوتتۇراھال، قۇلىقى ئۇزۇن ۋە سەزگۈر، قۇلىقى ئىچىدە ئاق تۈك بولىدۇ. پىشانىسى كەڭ، بۇرنى قىسقا، كۆزى چوڭ، ئۇتكۇر كېلىدۇ. بۇرنى، كۆزى، ئاغزى ئەتراپى ئاق، كۆكرىكى تارراق بولىدۇ. ئارقا گەۋدىسى تەرەققىي قىلغان، بېلى قىسقا، سافرىسى قىيپاش بولىدۇ، قۇيرۇقى ئۇچلۇق بولۇپ، ئوشۇقىغا چۈشىدۇ. پۇتلىرى قىسقا، ئىنچىكە، مەزمۇت بولىدۇ. تۇياقنىڭ رەڭگى كۆپىنچىلىرىنىڭ كۈلرەڭ بولىدۇ. 245 ئېشەكنىڭ تۇياقنىڭ رەڭگىگە دائىر مەلۇماتقا قارىغاندا، كۈلرەڭلىكلىرى 64%نى (جۈملىدىن سۇس كۈلرەڭلىرى 88 بولۇپ، 36%نى، قېنىق كۈلرەڭلىرى 65 بولۇپ، 28%نى)، قارا رەڭلىرى 33%نى، قوڭۇر رەڭلىرى 2%نى، پاختەك تۈتى رەڭلىرى 7.0%نى، ئاق رەڭلىرى 3.0%نى ئىگىلىگەن. قورساق تۈكى كۆپىنچىلىرىنىڭ ئاقچۇن بولىدۇ. ئېشەك ياۋاش كېلىدۇ.

(2) ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى سۈرەش، كۆتۈرۈش، مىنىشكە ئىشلىتىلىدۇ. يۈك سۈرەش ئېغىرلىقى ئەڭ كۆپ بولغاندا 700 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ، كۆتۈرۈش كۆچى ئەڭ كۆپ بولغاندا 280 كىلوگرامغا يېتىدۇ. يىل بويى ئىشلىتىلىپ تۇرىدىغان قەشقەر ئېشىكى قۇم تاشلىق يوللاردا 600 كىلوگرام يۈك سۈرىيەلەيدۇ. توپلىق يوللاردا 200 — 300 خىش (560 — 700 كىلو ئېغىرلىقتىكى) نى ئۇدا 10 ساەتتىن ئارتۇق سۈرىيەلەيدۇ. قىسقا ئارىلىقتا 150 كىلوگرام يۈكنى كۆتۈرۈپ سېكۇنتىغا 1.4 مېتىرلىق سۈرئەت بىلەن كۈنىگە 40 كىلومېتىر يول ماڭالايدۇ. مىنىسە بىر چوڭ ئادەم ۋە بىر كىچىك بالىنى كۆتۈرەلەيدۇ. بۇ ئېشەك پاكار، كىچىك بولغاچقا، يەر ئاغدۇرۇشقا ئاز ئىشلىتىلىدۇ.

(3) كۆپەيتىش ئىقتىدارى ھاڭگا، مىدىلەرنىڭ نەسىل قالدۇرۇشنى باشلاش يېشى 2 — 2.5 ياش، كۆپەيتىش چەكلىمىسى 12 يىل بولىدۇ. ئادەتتە 1.5 — 2 يىلدا بىرنى خوتەكلەيدۇ، ھاياتىدا 6 — 8نى خوتەكلەيدۇ. ئېرسىيەت ئىقتىدارى تۇراقلىق ھاڭگىلىرىنىڭ 4 — 6 ياشلىق چېغى جۈپلىشىشنىڭ ئەۋج ئالغان مەزگىلى بولىدۇ.

(4) ماسلىشىش ئىقتىدارى بۇ ئېشەك قەشقەر ۋىلايىتىگە كەڭ تارقالغان بولۇپ، قەشقەر تۇزلەڭلىكىدىن قۇرۇمتاغ تىزمىلىرىغىچە، پامىر ئېگىزلىكىدىن تەكلىماكان باغرىدىكى بوستانلىقلارغىچە بولغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە كۆپەيەلەيدۇ. مەيلى يازنىڭ پىژغىرىم ئىسقىغا بولسۇن ياكى قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇقلىرىغا بولسۇن، ھەممىسىگە ماسلىشالايدۇ ھەمدە ئوبدان بولغان ئىشلەش ئىقتىدارىنى نامايان قىلالايدۇ.

قەشقەر ئېشىكىنىڭ ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، يەم - خەشەك تاللىمايدۇ، كېسەلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئىشلەمچىلىك ئىقتىدارى ياخشى، ئېشەكنىڭ سانى كۆپ بولۇپ، دېھقان، چارۋىچىلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنىڭ بىرىدۇر.

2) گۈەنجۇك ئېشىكى ئەسلىدە شەنشىنىڭ گۈەنجۇك تۇزلەڭلىكىدىن كەلتۈرۈلگەن. قەشقەر ۋىلايىتى 1985 - يىلى بۇ نەسىلنى كەلتۈرۈشكە باشلاپ يەرلىك نەسىل بىلەن شالغۇتلاشتۇرۇپ، ئېشەك نەسلىنى ياخشىلىدى، ھازىر نەسلى ياخشىلانغان ئېشەك 10 مىڭدىن ئاشىدۇ، ئۇ ئاساسلىقى يوپۇغا ناھىيىسىگە تارقالغان بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە چوڭ ئېشەك نەسىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

گۆنجۈك ئېشىكسىنىك تەن قۇرۇلۇشى پۈختا، ئېگىز ھەم چوڭ، قۇرۇلمىسى مۇۋاپىق، بەدىن شەكلى ئۇزۇنچاقراق. بېشى بىر قەدەر چىرايلىق، كۆزى يوغان بولۇپ چاقناپ تۇرىدۇ. قۇلىقى دىك، بويىنى ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئالدى كۆكرىكى بىر قەدەر كەڭ، قوۋۇرغىسى زىچ يۇمىلاق كېلىدۇ. بەل - دۇمبىسى تۈز، قورساق قىسمى تولۇق، ساغرىسى قىسقا ۋە قىيپاش. پۇتلىرى راۋرۇس، مۇسكۇللىرى ئېنىق، بوغۇملىرى قۇرغاق، پەيلىرى تەرەققىي قىلغان، تۇياقلىرى مۇستەھكەم، مېڭىش - تۇرۇشى جانلىق، ھەرىكىتى تېتىك. تۇكسىنىك رەڭگى ئاساسەن قارا.

3) ئات　قەشقەر ۋىلايىتىدە خاس نەسىل شەكىللەنمىدى، كۆپىنچىسى سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن. ئانگو-دون ئېتى، ئاردىن ئېتى، قازاق ئېتى، ئىلى ئېتى، بارىكۆل ئېتى قاتارلىق نەسىللەر كەلتۈرۈلدى. كۆپىنچىسى ئاساسا ئىستىخىيىلىك سېتىۋېلىپ كەلتۈرگەن. قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاتنىك سانى كۆپ ئەمەس، بۇ ھال چارۋىچىلىققا زور تەسىر كۆرسەتمەيدۇ.

4. ئۆي قۇشلىرى نەسىللىرى

1) يەرلىك سوقۇشتۇرۇش توخۇسى　قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئاساسا توخۇ سوقۇشتۇرۇشنى ياخشى كۆرگەچكە چوڭ، ساغلام - تېمەن، سوقۇشۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك توخۇلارنى تاللاپ، نىشانلىق بېقىش ئارقىلىق يەرلىك خوراز نەسلىنى شەكىللەندۈرگەن.

نەسىل ئالاھىدىلىكى: تاجىسى كىچىك بولىدۇ، خورازلارنىڭ كۆپىنچىسى ياپىلاق ۋە توم تاجىلىق كېلىدۇ. ئۇنىڭ تاجىسى ۋە ساقىلى قىزىل بولىدۇ. كۆزى قىزىللىرى كۆپرەك، ئاز ساندىكىسىنىڭ كۆزى قوڭۇر كېلىدۇ. تۇمشۇقى كۆپىنچە قوڭۇر، قىسقا، ئەگمە ھەم توم بولىدۇ. بويىنى ئۇزۇن ھەم توم، پەيلىرى تولۇق پاقىراق، چىرايلىق كېلىدۇ، پېيىنىك رەڭگى ئاساسەن قارا، چىپار، قوڭۇرىكىلىك بولىدۇ. يوتا مۇسكۇللىرى تەرەققىي قىلغان، تىرناقلىرى توم، پاقالچاقلىرى ئۇزۇن كېلىدۇ. تىك تۇرغاندا ھەيۋەتلىك تېمەن كۆرۈنىدۇ. ئادەتتە يېتىلگەن توخۇنىڭ ئېغىرلىقى 2.5 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ.

يەرلىك توخۇنىڭ تۇخۇم تۇغۇش نىسبىتى تۆۋەنرەك. يىلدا 60 — 80 تۇخۇم تۇغىدۇ. تۇخۇم شاكىلى كۆپىنچە قوڭۇر بولىدۇ. تۇخۇم بېسىشچانلىقى كۈچلۈك بولۇپ، ھەر ئۇۋدا 25 ئەتراپىدا تۇخۇم باسىدۇ.

2) سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن توخۇ نەسىللىرى　قەشقەر ۋىلايىتى شىنيۇلۇ گۆش توخۇسى، روس توخۇسى، كىببىرت توخۇسى، ئاپوئاكس گۆش توخۇسى، خونبورو گۆش توخۇسى، 220ى تۇخۇم توخۇسى، بىرۇك گۆش توخۇسى، لېخكورىن سىستېمىسىدىكى توخۇ نەسىللىرى، رومان توخۇسى، ئىساخ توخۇسى، بېيجىڭ ئاق توخۇسى، خەيلەن توخۇسى قاتارلىق 20 دىن ئارتۇق توخۇ نەسلىنى كەلتۈردى. 1990-يىلغا كەلگەندە ئاساسلىقى لېخكورىن، لوك، ئىساخ، رومان، بېيجىڭ ئاق توخۇسى قاتارلىق نەسىللەر بار بولدى.

5. باشقا چارۋا نەسىللىرى

1) تۆگە　قەشقەر تۆگىسىنىڭ بەدىن تۈزۈلۈشى چوڭ، ئېگىز، گەجگىسى قىسقىراق، قوپال، يۇڭى قېلىن بولىدۇ. كۆپىنچىسىنىڭ بېشى كىچىك ھەم زىلۋا، سەل - پەل شىناسمان كېلىدۇ. تۇمشۇقى ئۇچلۇق، قاڭشىرى تۈز، پىشانىسى ئويمانراق بولىدۇ. لوككا تۆۋى كەڭرەك، كۆپىنچىسى چوڭ لوككىلىق بولىدۇ، ئىككى لوككىنىڭ ئارىلىقى 30 سانتىمېتىرچە كېلىدۇ، لوككىسىنىڭ ئېگىزلىكى 20 — 40 سانتىمېتىر بولۇپ، قىيپاشراق يۇمىلاق شەكىلدە بولىدۇ. پۇتلىرى توم، تېمەن، كۈچلۈك كېلىدۇ. ئالدى پاقالچىقى كۆپىنچە چوڭ، تۈز، ئارقا پاقالچىقى قىلچ شەكىلدە بولىدۇ، تاپىنى كۈچلۈك مۇڭگۈز ماددىسىدىن

ئونلاۋانقان تۆگىلەر

شەكىللەنگەن، ئالدى تاپىنى چوڭ ھەم قېلىن، يۇمىلاق، ئارقا تاپىنى كىچىك ھەم نېپىز توخۇم شەكلىدە بولىدۇ، ھەر بىر تاپىنى 2 پارچىگە بۆلۈنىدۇ.

ئادەتتە يېتىلگەن تۆگىنىڭ ئېگىزلىكى 175 سانتىمېتىردىن ئاشىدۇ، ئېغىرلىقى 478 — 582 كىلوگرام كېلىدۇ. تۆگە ئاساسلىقى قاغلىق، يەكەن، قەشقەر كونىشەھەر، مارالبېشى، پەيزاۋات، تاشقورغان قاتارلىق ناھىيىلەرگە تارالغان، يوڭ ئارتىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ياخشى، ئادەتتە 150 — 200 كىلوگرامغىچە يوك كۆتىرىدۇ، ھارۋىغا قېتىلسا بىر تونىنىدىن ئارتۇق يوك سۆرىيەلەيدۇ. ئادەم مىنسە ئاستا ماڭىدۇ، ئەمما ئۇزاققىچە بەرداشلىق بېرىدۇ، ئادەتتە بىر كۈندە 7 سائەتتە 80 — 100 كىلومېتىر يول باسىدۇ. ئۇنى داۋاملىق ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

2) چوشقا قەشقەر ۋىلايىتىدىكى چوشقا نەسىلىنىڭ ھەممىسى سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن، ئوكرائىنا ئاق چوشقىسى، خۇنەن ئىگنىباك چوشقىسى، جىياڭسۇ شىنخۇەي چوشقىسى، رۇئىچاك چوشقىسى، داۋروك چوشقىسى، دانىمە ئۇزۇن تەنلىك چوشقىسى، يۈكشىيا چوڭ چوشقىسى قاتارلىق نەسىللەر بار.

§ 2 . ئوتلاق، يەم - خەشەك

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تەبىئىي ئوتلاق كۆلىمى 51 مىليون 167 مىڭ 900 مو، بۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلەم 43 مىليون 69 مىڭ 700 مو بولۇپ، ئومۇمىي يەركۆلىمىنىڭ %26.69نى ئىگىلەيدۇ. بۇ ۋىلايەتتىكى ئوتلاق ئىچىدە تاغلىق رايون ئوتلىقى 15 مىليون 190 مىڭ مو بولۇپ، %47.83نى؛ تۆزلەڭلىكتىكى ئوتلاق 16 مىليون 566 مىڭ 900 مو بولۇپ، %52.17نى ئىگىلەيدۇ. تەبىئىي ئوتلاقلارنىڭ ئەزەرىيىۋى چارۋا سىغدۇرۇش مىقدارى 2 مىليون 83 مىڭ تۈياق قوي بىرلىكى، بۇنىڭ ئىچىدە بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ۋە ھەربىي قىسىم، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ 248 مىڭ 100 تۈياق قوي بىرلىكى.

دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى شاخ - شۇمبىلىرى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى چارۋىلارنىڭ ئاساسلىق يەم - خەشەك مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. 1985 - يىلدىكى ئوتلاق مەنبەسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشكە قارىغاندا، ۋىلايەت بويىچە يىلدا يېغىۋېلىنغان ھەر خىل دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى شاخ - شۇمبىسى 1 مىليارد 175 مىليون 765 مىڭ 500 كىلوگرام، بۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت بويىچە بېقىلىدىغان چارۋىنىڭ %21نى ئىگىلەيدىغان 2 مىليون 477 مىڭ 900 تۈياق قوينى باقالىي بولىدۇ. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى شاخ - شۇمبىلىرى، ئورمانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى، كېپەك - توپان قاتارلىق سانائەت قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئەزەرىيىۋى جەھەتتىن مال سىغمچانلىقى 13 مىليون 880 مىڭ 900 تۈياق قوي بىرلىكى ئىدى، ئەمما پىششىقلاپ ئىشلىگەندىكى پايدىلىنىش نىسبىتى ئاران %59.52 بولۇپ، ئەمەلىيەتتىكى سىغمچانلىقى 8 مىليون 261 مىڭ 600 تۈياق بولدى.

1. ئوتلاق

1) تەبىئىي ئوتلاق　قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تەبىئىي ئوتلاقلار ئاساسەن تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي چېتى، غەربىي قۇرۇمتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكى ۋە پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان، يەر شارائىتى بويىچە، مارالبېشى - پوسكام بۆلۈكى، قاغىلىق بۆلۈكى ۋە تاشقورغان بۆلۈكىدىن ئىبارەت 3 چوڭ قىسمغا بۆلۈنىدۇ. ئوتلاق تۈرىنى كونكرېت 13 تۈر، 25 كەنجى تۈر، 61 گۇرۇپپا، 128 تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ.

(1) ئېگىزلىكتىكى سوغۇق ئوتلاق تۈرى　بۇ ئېگىزلىكتىكى سوغۇق ئوتلاقنىڭ كەنجى تۈرى ۋە ئېگىزلىكتىكى سوغۇقتا ئۆسىدىغان ئىسسىق ھالەتلىك يېپىنچا ئۆسۈملۈك كەنجى تۈرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئاساسلىقى دېڭىز يۈزىدىن 3600 — 4200 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان غەربىي قۇرۇمتاغ تىزمىسىدىكى ئېگىز تاغ، پەسرەك ئېگىز تاغ بەلۋاغلىرىنىڭ تەسكەي تەرىپىگە ۋە دېڭىز يۈزىدىن 3600 — 4600 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدىكى قىسمەن جايلارغا تارقالغان، كۆلىمى 3 مىليون 388 مىڭ مو بولۇپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلەمنىڭ 7.9%نى ئىگىلەيدۇ.

(2) تاغلىقتىكى ئوتلاق تۈرى　بۇ ۋىلايەتتىكىسى ئاساسلىقى تاغلىق ئوتلىقىنىڭ كەنجى تۈرى بولۇپ، غەربىي قۇرۇمتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 3000 — 3600 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان ئوتتۇرا ھال تاغلىق بەلۋاغقا جايلاشقان، ئۇنىڭ كۆلىمى 1 مىليون 158 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 2.7%نى ئىگىلەيدۇ.

(3) ئېگىز، سوغۇق بىنەم يەرلەردىكى ئوتلاق تۈرى　بۇ ۋىلايەتتىكىسى ئاساسلىقى ئېگىز سوغۇق بىنەم يەردىكى ئوتلاقنىڭ كەنجى تۈرى بولۇپ، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدىكى تاشقورغان دەريا-سى ساھىلىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 3600 — 4600 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان ئېگىزلىككە جايلاشقان، بۇ خىلدىكى ئوتلاقنىڭ كۆلىمى 6 مىليون 399 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 14.9%نى ئىگىلەيدۇ.

(4) تاغلىق جايدىكى بىنەم ئوتلاق تۈرى　بۇ ۋىلايەتتىكىسى ئاساسلىقى تاغلىق جايدىكى بىنام كەنجى تۈرى بولۇپ، ئاساسلىقى غەربىي قۇرۇمتاغنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 2800 — 3200 مېتىرغىچە ئېگىزلىكتىكى پەس تاغلىق بەلۋاغ قىسمىغا جايلاشقان، بۇ تۈردىكى ئوتلاق كۆلىمى 1 مىليون 611 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 3.7%نى ئىگىلەيدۇ.

(5) ئېگىز سوغۇق جايلاردىكى ئوتلاقلاشقان بىنەم تۈرى　بۇ ۋىلايەتتىكىسى ئاساسلىقى قۇم-شېغىللىق سوغۇق ئېگىزلىكتىكى ئوتلاقلاشقان بىنەم كەنجى تۈرى بولۇپ، ئاساسلىقى پامىر ئېگىزلىكىدىكى تاشقورغان جىلغىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمىلىرىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 3900 — 4400 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان قىيپاش تاغ باغرى ۋە جىلغىلاردىكى لاتقىلىق تىنما تاغ ئالدىدىكى يانتۇ تۈزلەڭلىككە جايلاشقان. ئوتلاق كۆلىمى 5 مىليون 305 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 12.3%نى ئىگىلەيدۇ.

(6) تاغلىقلاردىكى ئوتلاقلاشقان بىنەم تۈرى　بۇ تاغلىق جايدىكى ئوتلاقلاشقان بىنەم كەنجى تۈرى ۋە تاغلىق جايدىكى توپا قاتلاملىق ئوتلاقلاشقان بىنەم كەنجى تۈرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئاساسلىقى قۇرۇمتاغدىكى دېڭىز يۈزىدىن 3000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئوتتۇرھال ۋە پەسرەك تاغ بەلۋاغلىرىغا جايلاشقان. كۆلىمى 1 مىليون 14 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 4.5%نى ئىگىلەيدۇ.

(7) ئېگىز، سوغۇق جايدىكى بىنەم تۈرى　بۇ قۇم - شېغىللىق ئېگىز سوغۇق جايدىكى بىنەم، ئېگىز سوغۇق جايدىكى تاشلىق بىنەم ۋە توپىلىق بىنەمدىن ئىبارەت 3 كەنجى تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئاساسلىقى دېڭىز يۈزىدىن 3600 — 4600 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان قۇرۇمتاغ تاغلىق رايونى ۋە پامىر

ئېگىزلىكىنىڭ ئېگىز تاغلىرى، پەسرەك تاغلىرىنىڭ قۇرغاق بەلۋاغلىرىغا جايلاشقان. كۆلىمى 4 مىليون 530 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 10.5%ىنى ئىگىلەيدۇ.

(8) تاغلىق جايدىكى بىنەم تۇرى بۇ ۋىلايەتتىكىسى ئاساسلىقى توپا قاتلاملىق بىنەم كەنجى تۇرى بولۇپ، قۇرۇمتاغنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 2200 — 3200 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان پەس تاغلىق بەلۋاغلىرىغا جايلاشقان. پامىر ئېگىزلىكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 3000 — 3800 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان ئوتتۇراھال تاغ بەلۋاغلىرىغىمۇ جايلاشقان. كۆلىمى 2 مىليون 510 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 1.8%ىنى ئىگىلەيدۇ.

(9) تۇزلەڭلىكتىكى بىنەم تۇرى بۇ قۇملۇق بىنەم، قۇم شېغىللىق بىنەم، شېغىللىق بىنەم، شور توپلىق بىنەمدىن ئىبارەت 4 كەنجى تۇرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇلار ئاساسلىقى مارالبېشى، مەكىت بوستانلىقى ئەتراپى ۋە قاغلىق ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ ئالدى تۇزلەڭلىكلىرىگە جايلاشقان. كۆلىمى 686 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 1.6%ىنى ئىگىلەيدۇ.

(10) ئېگىز سوغۇق جايدىكى چىملىق تۇرى بۇ ئېگىز سوغۇق جايدىكى چىملىق ۋە ئېگىز سوغۇق جايدىكى سۇغىرىلىدىغان چىملىق تۇرىدىن ئىبارەت ئىككى كەنجى تۇرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار ئاساسلىقى دېڭىز يۈزىدىن 3000 — 3700 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي ئېتىكىگە جايلاشقان، قۇرۇمتاغقىمۇ ئاندا - ساندا جايلاشقان، كۆلىمى 1 مىليون 492 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 3.5%ىنى ئىگىلەيدۇ.

(11) ئېگىز، سوغۇق جايدىكى دەريا قىنى چىملىق تۇرى ۋىلايەتتە پەقەت ئېگىز سۇغۇق جايدىكى دەريا قىنى چىملىقىنىڭ كەنجى تۇرى بار بولۇپ، ئاساسلىقى دېڭىز يۈزىدىن 3600 — 4200 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان غەربىي قۇرۇمتاغدىكى ئېگىز تاغ ۋە پەسرەك تاغ بەلۋاغلىرىنىڭ تەسكەي تەرىپىگە جايلاشقان. ئۇنىڭدىن باشقا تاشقورغاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قاراقورۇم تېغىغىمۇ ئاز ساندا جايلاشقان. كۆلىمى 304 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 0.7% نى ئىگىلەيدۇ.

(12) پەس يەرلەردىكى چىملىق تۇرى بۇ، سۇ بېسىپ كەتكەن پەس يەرلەردىكى چىملىق، شورلۇق پەس يەرلەردىكى چىملىق، ساىلىشىپ كەتكەن پەس يەرلەردىكى چىملىق، سۇغىرىلىدىغان پەس يەرلەردىكى چىملىق، شالاڭ ئورمان بار پەس يەرلەردىكى چىملىقتىن ئىبارەت 5 كەنجى تۇرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ، قەشقەر تۇزلەڭلىكىدىكى ئوتلاقلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ، زەرەپشان دەريا سى، قەشقەر دەريا سى بويىدىكى لانقىلىق، تىنما تۇزلەڭلىكلەردىكى ئويمانلىقلارغا، ئېتىز - ئېرىق ئارىلىقلىرىغا ۋە بوستانلىق بىلەن قۇملۇق تۇتىشىپ كەتكەن گىرۋەك بەلۋاغلارغا جايلاشقان، كۆلىمى 13 مىليون 746 مىڭ مو بولۇپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاقنىڭ 32%ىنى ئىگىلەيدۇ.

(13) تۇزلەڭلىكتىكى ئاساسلىق تۇرى بۇ ۋىلايەتتىكىسى ئاساسلىقى ئوت - چۆپى ئېگىز ئۆسىدىغان ساىلىق كەنجى تۇرى بولۇپ، يەكەن، مارالبېشى دائىرىسىدىكى يەكەن دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىمىدىكى تىنما تۇزلەڭلىكنىڭ ئورمان جايلىرىغا تارقالغان، بۇ يەردە قومۇش كۆپ ئۆسىدىغان بولغاچقا، يىغلىما سۇ كۆپ بولۇپ، چارۋا - مالىلار ئوتلىيالمايدۇ، شۇڭا ئوت - چۆپلەر ئورۇۋېلىنىپ قۇرۇتۇلۇپ ياكى سىلوسلىنىپ مال بېقىلىدۇ. بۇنىڭ كۆلىمى 28 مىڭ مو.

2) بەرپا قىلىنغان ئوتلاق بەرپا قىلىنغان ئوتلاقلار ئاساسلىقى «قوش قەۋەتلىك ئوتلاق» ۋە تېرىلغان بېدە، ئاز ساندىكى تېرىلغان ئوت - چۆپ يەرلىرىدىن ئىبارەت.

(1) «قوش قەۋەتلىك ئوتلاق» قەشقەرنىڭ دېھقان، چارۋىچىلىرى بۆلەكلەر بويىچە تىككەن، زىچلىقى 0.3 تىن كىچىك بولغان جىگدە ئورمانلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتلىشى، بۇنداق يېتىشتۇرۇلگەن ئوتلاقنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ 2 قەۋەت يېپىنچىلىق، ئۈستۈنكى قەۋىتى غوللۇق دەرەخ، چاتقال دەرەخ، تۆۋەنكى

قەۋىتى ئوتلاق بولىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ «قوش قەۋەتلىك» ئوتلاق قۇرۇلۇشى 1963 - يىلى باشلانغان، دېھقان، چارۋىچىلار ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، كەڭ كۆلەمدە جىگدە تىكتى، بۇنىڭدا ئاساسلىقى شىمالدىن مۇداپىئەلىنىش - قۇم تۇراقلاشتۇرۇش، شورنى تىزگىنلەپ، تۇپراقنى ياخشىلاش، ئوتۇن قىسلىقىنى پەسەيتىش كۆزلەنگەن. 1976 - يىلغا كەلگەندە بۇخىل ئوتلاق كۆلىمى 100 مىڭ مودىن ئاشتى. 1977 - يىلى ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق تارماقلىرى تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئامما ئىجاد قىلغان «ئورمان ئارقىلىق ئوت. چۆپ يېتىشتۇرۇش، ئوت - چۆپ ئارقىلىق ئورمانىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئورمان بىلەن ئوت - چۆپنى بىرلەشتۈرۈپ دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ چارۋىچىلىقىنى راۋاجلاندۇرۇش» تەجرىبىسىنى يەكۈنلەپ چىقتى ھەمدە ئۇنى ۋىلايەت بويىچە تېزلىكتە كېڭەيتتى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بۇ خىل ئوتلاق كۆلىمى 913 مىڭ 400 موغا يەتتى.

(2) بېدە تېرىش　　بېدە — سۈپەتلىك ئوت - چۆپ بولۇپ، «يەم - خەشەك شاھى» دېگەن نامى بار. ئۇنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى، مەيلى يېشىل پېتى ياكى قۇرۇتۇلسۇن ياكى ئارىلاشما قىلىنسۇن، ئۇنىڭ تەمى ناھايىتى ياخشى. مۇڭاپىق پەيتته ئورۇلسا ئاقسىل مىقدارى (قۇرۇتۇلغان ھالەتته) %26كە، ھەزىم بولۇش نىسبىتى %78كە يېتىدۇ. كۆك بېدىنى ۋېتامىن، مىنېرال ماددىلار مول، ئۇنى ھەر خىل چارۋا ۋە ئۇي قۇشلىرى ياخشى كۆرىدۇ. 1985 - يىل 7 - ئايدا باش شۇجى خو ياۋباڭ قەشقەرگە كېلىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرگەندە «چارۋىچىلىق — قەشقەرنىڭ يېزا ئىقتىسادىدىكى ئۈچ چوڭ تۈۋرۈكىنىڭ بىرى، ئۇنى 1 - ئورۇنغا قويۇش لازىم» دەپ كۆرسەتتى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايىتى يېزا - كەنتلەرنىڭ كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەشتە، چارۋىچىلىقنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىنى گەۋدىلەندۈرۈشنى، ئۇنى يەردىن پايدىلىنىشتا نۇقتىلىق گەۋدىلەندۈرۈشنى «2:2:6» نىسبەتتىن يەنى تېرىقچىلىق ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ %60نى، ئورمانچىلىق %20نى، چارۋىچىلىق %20نى ئىگىلەشنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى. تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسىدا ئاشلىق %50نى، ئىقتىسادىي زىرائەت %30نى، ئوت - چۆپ %20نى ئىگىلەيدىغان بولدى. يەردىن پايدىلىنىشنىڭ مۇشۇ قۇرۇلمىسىغا ئاساسەن، 1985 - يىلى يېڭىدىن 147 مىڭ مو يەرگە بېدە تېرىلدى، بۇ تارىختا بېدە ئەڭ كۆپ تېرىلغان يىل بولدى، بېدە كۆلىمى 300 مىڭ موغا يەتتى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە 299 مىڭ 500 مو بېدە ساقلىنىپ قالدى.

(3) ئوت - چۆپ تېرىش　　بۇنداق ئوتلاقلار ئاساسلىقى تاغلاردىكى چارۋا رايونلىرىدا بولۇپ، ھازىر ئاران 25 مىڭ مو كېلىدۇ. نەزەرىيىۋى چارۋا سىغدۇرۇش مىقدارى 32 مىڭ تۇياق قوي بىرلىكى.

3) ئوت - چۆپ　　قەشقەر ۋىلايىتىدە سۈپەتلىك ئوت - چۆپ 120 خىل بولۇپ، شىنجاڭدىكى ئوت - چۆپنىڭ %20.5نى ئىگىلەيدۇ، سۈپەتلىك ياۋا ئوت - چۆپلەر ئاساسلىقى مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

(1) تېپچاق　　باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئوت - چۆپ بولۇپ، ئىككى خىل بولىدۇ: باشاقسىمان سوغۇقتا ئۆسىدىغان تۈگىگۈز ياكىقى، بۇ، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى تاغلىق ئوتلاقلارغا، ئېگىز سوغۇق جايلاردىكى ئوتلاقلارغا ۋە بىنەم ئوتلاقلارغا كەڭ تارقالغان توپ ھاسىل قىلغۇچى ئۆسۈملۈك تۈرى: تەمە كەڭ ئېكولوگىيە ھەجملىك ئۆسۈملۈك، بۇ ئېگىز سوغۇق جايلاردىكى ئوتلاق ئۆسۈملۈكىگە مەنسۇپ بولۇپ، بىنەم ئوتلاقلاردا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

(2) قوڭۇرباش　　باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئوت - چۆپ بولۇپ، 3 خىل بولىدۇ؛ قۇرۇمتاغ قوڭۇر بېشى، بۇ ئاساسلىقى ئېگىز سوغۇق ئوتلاقلار، تاغلىق ئوتلاقلاردا ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئوتلاقلاردىكى ئوت - چۆپ ئىچىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ؛ ئوتلاق قوڭۇر بېشى، بۇ، تاغ ئارىسىدىكى دەريا جىلغىلىرى، ئورمان ئاستىدىكى تۈزلەڭ دەريا ساھىلىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاساسلىقى تاغلىق جايلارنىڭ دەريا جىلغىلىرىدىكى چىملىق ئوتلاق ۋە تۈزلەڭلىكتىكى يەر تۈزۈلۈشى پەس چىملىق ئوتلاقلاردا ئۆسىدىغان ھەمراھ ئوت - چۆپ؛ ئېگىز تاغ قوڭۇر بېشى، بۇ ئېگىز سوغۇق بىنەم ئوتلاقلاردا ئۆسىدىغان توپ ھاسىل قىلغۇچى تۈر، ئېگىز

سوغۇق جايلاردىكى چىملىقتا ئۆسىدىغان ھەمراھ ئوت - چۆپ.

(3) سەلەۋ باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئوت - چۆپ بولۇپ، 4 خىل بولىدۇ: سۆسۈن چېچەك سەلەۋ، بۇ ئېگىز سوغۇق ئوتلاقلاردىكى ئاساسلىق توپ ھاسىل قىلغۇچى سۈپەتلىك ئوت - چۆپ سورتى؛ قىسقا چېچەكلىك سەلەۋ، بۇ ئاساسلىقى قۇرۇمتاغ پامىر ئېگىزلىكىگە كەڭ تارقالغان، ئېگىز سوغۇق بىنەم ئوتلاقلار، تاغلىق بىنەملاشقان ئوتلاقلار، ئېگىز سوغۇق جايلاردىكى بىنەملاشقان ئوتلاقلار، تاغدىكى بىنەملاشقان ئوتلاقلاردا توپ ھاسىل قىلىدىغان ئوت - چۆپ؛ قىلتىرىقلىق سەلەۋ، بۇ تاغلىق جايلاردىكى بىنەم ئوتلاقلارغا بىر قەدەر كەڭ تارقالغان. قۇرۇمتاغ سەلەۋى، بۇ قۇرۇمتاغدىكى پاكار تاغ بەلۋاغلىرىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، تاغلىق جايدىكى ئوتلاقلاشقان بىنەملارگە، بىنەملاشقان ئوتلاقلار ۋە تاغلىق ئوتلاقلاردا ئۆستۈنلۈككە ئىگە بولغان مۇھىم ھەمراھ ئوت - چۆپتۇر.

(4) كىرپىباش باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئوت - چۆپ بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىدە قىلتىرىقلىق كىرپىباش، ئەگرى قىلتىرىقلىق كىرپىباش قاتارلىق تۈرلىرى بار، بۇلار تاغلىق جاي ئوتلاقلىرى ئېگىز سوغۇق جاي ئوتلاقلىرى ۋە بىنەملىشىپ كەتكەن ئوتلاقلاردا ئۆسىدىغان ئاساسلىق ھەمراھ ئوت - چۆپ.

(5) ئاپىخان باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، تاغلىق جايلاردىكى دەريا جىلغىلىرىدىكى چىملىقلارنىڭ ھەمراھ تۈرى. تۈزلەڭلىكلەردىكى ئېرىق - ئۆستەڭ بويلىرىدا، تاشلىنىپ قالغان بىنەم قاتارلىق ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە جايلاردا كىچىك بۆلەكلەر بويىچە تارقالغان.

(6) سولو باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، تاغ ئارىسىدىكى جىلغىلار، يەم - خەشەك تېرىلغان يەرلەر ۋە ئېتىز - ئېرىقلاردا كۆپ ئۇچرايدىغان ھارام ئوت.

(7) كونۇرباش باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، تاغلىق يەرلەر، تۈزلەڭلىكلەر، سۇ يامراپ كەتكەن يەرلەردىكى چىملىقلار ۋە شورلىشىپ كەتكەن پەس يەرلەردىكى چىملىقلاردا توپ ھاسىل قىلىدىغان تۈر، بىنەملىشىپ كەتكەن ئوتلاق ۋە تاغلىق جايلاردىكى ئوتلاقلاردىمۇ ئۆسىدۇ.

(8) قارائىجرىق باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، شورلاشقان پەس يەرلەردىكى چىملىقلاردا توپ ھاسىل قىلىدىغان تۈر، ئورمان ئاستىدىكى ئېرىق - ئۆستەڭ بويلىرىدا ئۆشۈشاق قاتلاملارنى شەكىللەندۈرىدۇ.

(9) غىشە باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك ئاساسلىقى مەركىزىي تاغ بەلۋاغلىرىدىكى چىملىق ئوتلاقلاردا، كەنجى ئېگىز تاغلىق بەلۋاغلاردىكى قۇرغاق ئوتلاق چىملىقلىرىدا ئۆسىدىغان، تاغلىق جايلارنىڭ دەريا جىلغىلىرىدىكى چىملىقلار ۋە يەم - خەشەك تېرىلغان يەرلەردە توپ ھاسىل قىلىدىغان تاغلىق ئوتلاقلاردا كۆپىنچە ھەمراھ ھېسابلىنىدىغان تۈر.

(10) كالا تۇكسىمان كىگىز ئوت قىياق ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، تۈزلەڭلىك ۋە دەريا جىلغىلىرىغا كەڭ تارقالغان، پەس يەردىكى چىملىقلاردا توپ ھاسىل قىلىدىغان تۈر.

(11) شۇۋاق قىياق ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئېگىز سوغۇق جايلاردىكى چىملىق ئوتلاقلاردا توپ ھاسىل قىلىدۇ.

(12) مۇخ شۇۋاق ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئاساسلىقى ئاق تۈمشۇق مۇخ، يىلتىز يوپۇرماقلىق مۇخ، قارا چېچەك مۇخلاردىن ئىبارەت، ئېگىز تاغلار ئارىسىدىكى دەريا جىلغىلىرىنىڭ شورلىشىپ كەتكەن چىملىقلىرى ۋە ئېگىز سوغۇق يەردىكى چىملىقلاردا توپ ھاسىل قىلىدۇ ياكى ھەمراھ بولۇپ ئۆسىدۇ.

(13) كەتىرا پۇرچاق ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك، ئېگىز تاغ كەتىراسى ئېگىز، سوغۇق ئوتلاقلاردىكى ھەمراھ ئوت - چۆپ تۈرى ھېسابلىنىدۇ.

(14) تەلۋە بېدە پۇرچاق ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك، بۇ ئاساسلىقى مۇزلۇق دەريا تەلۋەبېدىسى بولۇپ، ئېگىز تاغ بەلۋاغلىرى، كەنجى ئېگىز تاغ بەلۋاغلىرىدا ئۆسىدىغان، ئېگىز، سوغۇق جايلاردىكى ئوتلاقلار ۋە ئېگىز، سوغۇق جايلاردىكى بىنەملىشىپ كەتكەن ئوتلاقلاردا توپ ھاسىل قىلىدىغان ياكى ھەمراھ بولىدىغان تۈر.

(15) ئەمەن　مۇرەككەپ گۈللۈكلەر ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئاساسلىقى قۇرۇمتاغدىكى سايلىقلار ۋە بىنەملىشىپ كەتكەن ئوتلاقلاردا توپ ھاسىل قىلىدۇ. پاسسر ئېگىزلىكىدە بولسا، ئېگىز، سوغۇق بىنەملەر ۋە بىنەملىشىپ كەتكەن جايلاردا توپ ھاسىل قىلىدۇ، ئۇ، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئاساسلىق تەبىئىي ئوت - چۆپلەرنىڭ بىرى.

(16) تۆگە يۇڭسىمان لويلا　لويلا ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك. ئۇنىڭ تارقىلىشى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئوتلاقلارنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ ئېگىز، سوغۇق جايلاردىكى بىنەملەشكەن ئوتلاق، ئوتلاقلاشقان بىنەم، تاغلىق جايدىكى ئوتلاقلاشقان بىنەم يەرلەردە توپ ھاسىل قىلىدۇ.

(17) تاغ پىيىزى　گۈلسىماق ئائىلىسىگە تەۋە ئۆسۈملۈك بولۇپ، تاغلىق جايلاردىكى قۇرغاق ئوتلاق ۋە بىنام ئوتلاقلاردا ئۆسىدىغان ھەمراھ تۈر.

(18) تاغ كۈدىسى　گۈلسىماق ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، مۇھىتقا ماسلىشىچانلىقى كەڭ، ئۇ كەنجى ئېگىز تاغ، دەريا جىلغىلىرى، بىنەم يەرلەرگە تارقالغان بولۇپ، ئوتلاقلاشقان بىنەملەر، بىنەملەشكەن ئوتلاقلار، تاغلىق يەرلەردىكى ئوتلاقلار، ئېگىز، سوغۇق ئوتلاقلاردا ھەمراھ بولۇپ ئۆسىدىغان ياكى تارقاق ئۆسىدىغان تۈر.

(19) شالدىر بۇيا　پورچاق ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك، ئۇ ئاساسلىقى چوڭ دەريا ئېقىمىدىكى سايلىق، دەريا تېرراسىسى، قەدىمىي دەريا قىنىغا تارقالغان بولۇپ، پەس يەرلەردىكى چىملىق ئوتلاقلاردا توپ ھاسىل قىلىدىغان ياكى ئاساسلىق ھەمراھ بولىدىغان تۈر.

(20) يېتىشتۇرۇلگەن ئوت - چۆپ　ئاساسلىقى بىدە، پورچاق ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈكلەر بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۆسۈش تارىخى ئۇزۇن، ئۇ ئاساسلىق يېتىشتۇرۇلىدىغان ئوت - چۆپلەرنىڭ بىرى. چۆچۈكبۇيا پورچاق ئائىلىسىگە مەنسۇپ ئۆسۈملۈك بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئەتىۋارلىق ئوت - چۆپلەرنىڭ بىرى، ئۇ ئاساسلىقى دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى ئوتلاقلارغا تارقالغان. 1988 - يىلى مارالبېشى، قەشقەر كونا‌ھەر قاتارلىق ناھىيىلەردە تېرىپ يېتىشتۇرۇلدى. 1990 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە ساقلىنىپ قالغان چۆچۈكبۇيا كۆلىمى 20 مىڭ مودىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، 1977 - يىلدىن باشلاپ تاشقورغان، قەشقەر يېڭىشەھەر قاتارلىق ناھىيىلەردە باشقا ئوت - چۆپلەرنى يېتىشتۇرۇش سىنىقى ئېلىپ بېرىلدى، كۆلىمى 40 مىڭ موغا يەتتى. بۇلار ئاساسلىقى قوڭۇر باش، باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك؛ غىشە ئوتى، باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك؛ مۇڭ، قىياق ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك؛ شۇئاق، مۇرەككەپ گۈللۈكلەر ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك؛ كەتىرا، پورچاق ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك؛ تۆگە يۇڭسىمان لويلا، لويلا ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك؛ قىلتىرىقلىق ئارپا، باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك؛ تەلۋە ئوت، باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك؛ قىزىل ماشسىمان ئوت پورچاق ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈكلەردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا تاشقورغان، مارالبېشى يېڭىسار، قەشقەر يېڭىشەھەر، پەيزاۋات قاتارلىق ناھىيىلەردە قوم سېغىرلىك، قىلتىرىقسىز ئارپا، قاشقا بىدە، تارانباش، ئۇششاق يوپۇرماقلىق قاراغان، بىنەپشە باشاقلىق ئاددىي ياسسن، ئەتلىكئوت، مېكسىكا جۈگەرى، دانلىق قىزىل بۇغداش قاتارلىق ئوت - چۆپ سورتلىرىنى يېتىشتۇرۇش تەجرىبىسى ئېلىپ بېرىلدى. لېكىن سۇ كەمچىل بولغاچقا كېڭەيتىلمىدى.

[قوشۇمچە] ۋىلايەتتىكى ئاساسلىق زەھەرلىك ۆسۈملۈكلەر ھەققىدە ئۇقتۇرۇش

ۋىلايەت تەۋەسىدە زەھەرلىك ئوتلارنىڭ 8 خىلى بار. يەنى: (1) قۇچقاچ تىلى، بۇ قامچىئوت ئائىلىسىدىكى

ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئاساسلىقى دېڭىز يۈزىدىن 1200 — 1300 مېتىرغىچە بولغان دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى، ئېرىق - ئۆستەك بويلىرىدا ئۆسىدۇ. بۇ ئاساسلىقى قەشقەر كونائەھەر، قاغىلىق، تاشقورغان ناھىيىلىرىگە تارقالغان، (2) سۇلازىسى، بۇ قامچىئوت ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئېرىق - ئۆستەك بويلىرىدا ئۆسىدۇ. ئۇ ئاساسلىقى قاغىلىق ناھىيىسىگە تارقالغان. (3) يوپۇرماقسىز ئىت سىيگەك، ئۇ قىرىق بوغۇم ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، تاغ ئالدىدىكى يانتۇ تۈزلەڭلىك، تاشلىنىپ قالغان بىنەم يەرلەر ۋە قوم بارخانلىرىدا ئۆسىدۇ. بۇ ئاساسلىقى يېڭىسار ناھىيىسىگە تارقالغان. (4) تۈدارى، بۇ كرىست گۈللۈكلەر ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئاساسلىقى تاشلىنىپ قالغان بىنەم يەر ۋە ئېتىز - ئېرىق ئەتراپلىرىغا تارقالغان. (5) ئادىراسمان، بۇ ئوغرىتىكەن ئائىلىسىدىكى كۆپ يىللىق ئۆسۈملۈك، بولۇپ قۇرغاق تاشلاندۇق يەرلەر ۋە قوم بارخانلىرىدا ئۆسىدۇ. ئۇنىڭ تارقىلىشى كەڭ بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ھەممە ناھىيىلىرىدە ئۆسىدۇ. (6) بۇيا، بۇ پۇرچاق ئائىلىسىدىكى كۆپ يىللىق ئۆسۈملۈك بولۇپ، تاشلاندۇق بىنەم يەرلەر ۋە ئېتىز - ئېرىق ئەتراپلىرىغا تارقالغان. (7) ئىت يانغىقى، بۇ پىدىگەن ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئاساسلىقى تۈزلەڭ رايونلاردىكى ئېتىز - ئېرىقلار ۋە كۆكتاتلىقلارغا تارقالغان. (8) ئىت ئۈزۈمى، بۇ پىدىگەن ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئاساسلىقى تۈزلەڭ رايونلاردىكى دەريا بويلىرى، ئېتىز - ئۆستەڭ ئەتراپى ۋە باغلارغا تارقالغان.

ۋىلايەت تەۋەسىدە زىيانلىق ئوت - چۆپلەر ئاساسلىقى ئوغرىتىكەن، شۇمبۇيا. ئوغرىتىكەن ئوغرىتىكەن ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى تۈزلەڭلىك ۋە تاغلىق رايونلارنىڭ ھەممىسىگە تارقالغان، ئاساسلىقى دەريا بويلىرىدا، تاشلاندۇق بىنەم ۋە قوم بارخانلىرىدا ئۆسىدۇ. شۇمبۇيا پۇرچاق ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئاساسلىقى قاغىلىق ناھىيىسىدىكى ئۇشارباش يېزىسىنىڭ تەسكەي تەرەپلىرى ۋە تاشقورغان ناھىيىسىدىكى مازار نەسىللىك قوي فېرمىسىنىڭ تاغ باغرىدىكى ئېرىق بويلىرىدا ئۆسىدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئاساسلىق ئوت - چۆپلەرنىڭ ئوزۇقلۇق تەركىبى

جەدۋەل: 7 — 1

تۈرى	يېتىلىش مەزگىلى	سۇ تەركىبى	يىرىك ئاقسىل	يىرىك مای	يىرىك تالا	تازىتمىز تازلانما ماددا	يىرىك مىنېرال ماددا	كالتسىي	فوسفور
باشاقسىمان ئۆتكۈز يانغىقى	باراخسان چېچەك	7.13	8.15	2.32	2.96	47.58	5.05	0.27	0.075
تەمە	چېچەك مۇددىتى	8.13	8.75	2.87	2.42	48.90	8.88	0.99	0.21
ئوتلاق قوڭۇر بېشى	دەسلەپكى چېچەك	8.2	12.82	2.68	30.5	41.75	4.5	0.37	0.2
	چېچەكلەش		8.43	2.45	40.82	42.25	6.07	0.44	0.2
بىنەپشە سەلەۋ	چېچەكلەش	7.82	10.58	4.46	27.21	42.34	7.29	0.53	0.05
قىسقا چېچەكلىك سەلەۋ	ئۇرۇق		10.25	4.19	34.63	42.8	9.89	2.42	0.8
ئاپىخان	باشاق چىقىرىش	7.89	11.51	2.24	31.57	35.82	10.22	0.56	0.097
چىغ	تۇنجى مېۋە	12.6	11.39	2.93	30.7	38.74	3.62	0.32	0.12
كۆنۈر باش	سۈت باشاق	8.86	7.42	8.08	30.13	39.64	10.91	0.48	0.078
قارا ئىجرىق	باش تارتىش	7.36	6.26	2.38	22.47	48.64	12.95	0.50	0.182

قوموش	چېچەكلەش	10.89	18.86	5.58	31.69	22.02	10.96	0.25	0.114
	مېۋە بولۇش	8.03	8.65	2.25	30.9	43.18	11.73	0.17	0.089
قىسىل يوپۇرماقلىق شۇاق	مېۋە بولۇش	10.05	11.99	4.22	27.86	37.95	7.93	0.58	0.172
سېرىق چېچەكلىك يانتاق		8.58	15.90	1.75	20.67	42.76	10.34	3.41	0.161
شالاڭ يوپۇرماقلىق يانتاق		7.23	14.17	1.796	28.07	40.5	8.69	1.39	0.208
چۈچۈكبۇيا	مېۋە مەزگىلى	9.28	10.97	2.96	22.5	46.18	8.11	0.72	0.142

2. يەم - خەشەك

قەشقەر ژىلايىتىنىڭ يەم - خەشەك بايلىقى مول بولۇپ، ھەر يىلى چارۋا مالالار 1 مىليارد 900 مىليون كىلوگرام دېھقانچىلىق زىرائىتى شاخ - شۇمبىسى، 3 مىليارد 880 مىليون كىلوگرام ئورمانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى، 500 مىليون كىلوگرام توپان - كېپەك بىلەن تەمىنلىنىدۇ، نەزەرىيىۋى جەھەتتىن 13 مىليون 880 مىڭ 900 تۇياق قوي بىرلىكىگە يېتىدۇ. 1990 - يىلى ئەمەلىي تەمىنلەنگەن چارۋا 8 مىليون 261 مىڭ 600 تۇياق قوي بىرلىكى بولدى، لېكىن دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى يەم - خەشەك بايلىقىنىڭ ئەمەلىي پايدىلىنىش نىسبىتى 59.52% بولدى.

1) دانلىق زىرائەت ۋە پۇرچاق تۇرىدىكى يەم - بوغۇز بۇ ئاساسلىقى تۆۋەندىكىدەك 2 خىل بولىدۇ:

(1) دانلىق زىرائەت يەم - بوغۇزى بۇ، دانلىق زىرائەتنىڭ ھەقىقىي دېنىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ كۆممىقوناق، ئارپا، ئاق قوناق، سۆك، يالىڭاچ ئارپا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كۆممىقوناق - توخۇ، چوشقا ۋە باشقا نەسىللىك چارۋا، بوغاز چارۋىلارنىڭ ناھايىتى ياخشى قۇۋۋەتلىك بوغۇزى بولۇپ، ھەر يىلى توخۇ باقسىچىلىقىغا 120 مىليون كىلوگرام، چوشقا باقسىچىلىقىغا 1 مىليون كىلوگرام، كالا، قوي قاتارلىق نەسىللىك چارۋا، بوغاز چارۋىلارنى بېقىشقا ئازكەم 700 مىڭ كىلوگرام يەم - بوغۇز كېتىدۇ، دېمەك، كۆممىقوناق چارۋا - مالالار، ئۆي قۇشلىرىغا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان يەم - بوغۇزدۇر. سىلوس قىلىنىدىغان كۆممىقوناق كۆپىنچە بۇغداي ئورىمۇبلىنغاندىن كېيىن ئېگىز ئورنىغا تېرىلىدۇ. ئاساسلىقى ئۇنىڭ ھوسۇلى يۇقىرى، سۇيىتى ياخشى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ، ھەر يىلى 9 — 10 - ئايلاردا سىلوس ياسىلىپ زاپاس ساقلىنىپ، قىش ۋە ئەتىيازدا ئىشلىتىلىدۇ، ئادەتتە ھەر 7 — 9 كىلوگرام كۆممىقوناق سىلوسىدا تەخمىنەن بىر كىلوگرام كۆممىقوناق دېنى بولىدۇ، شۇڭا ئۇ قۇرۇق ئوت - چۆپ ۋە بوغۇز ئالاھىدىلىكىنى ھازىرلىغان بولىدۇ؛ كۆممىقوناقنى كۆك پېتى ئۇماچلاش قەشقەر ژىلايىتىدە كۆپ قوللىنىلمايدۇ، ئاساسلىقى ئىنەك فېرمىلىرى ۋە چوشقا فېرمىلىرىدا قوللىنىلىدۇ. چوشقا باقىدىغان ژاقىتتا كۆپىنچە ئۇماچلىنىدۇ. باشقا دانلىق زىرائەتلەرلەر ئانچە كۆپ يەم - بوغۇز قىلىپ ئىشلىتىلمەيدۇ. تېرىق قاتارلىقلار كەپتەر، شاتۇت، قۇچقاچ قاتارلىق قۇش تۇرلىرىنى بېقىشتا بىر قەدەر كۆپ ئىشلىتىلىدۇ.

(2) پۇرچاق تۇرىدىكى يەم - بوغۇز سېرىق ماش، كۆك پۇرچاق، ماش قاتارلىقلار چوشقا، ئۆي قۇشلىرىنىڭ ئاساسلىق ئاقسىللىق يېمىدۇر، چوشقا باققۇچىلار كۆپىنچە دۇملەپ پىشۇرۇلغان ياكى تالقان قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنى ئوزۇقلۇقلارغا ئارىلاشتۇرۇپ باقىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سېرىق ماش ئىشلىتىلىش مىقدارى ئەڭ كۆپ بولغا ئاقسىللىق يەم - بوغۇزدور، توخۇ باققۇچىلار ھەر يىلى 4000 تونىنا، چوشقا باققۇچىلار 600 تونىنا سېرىق ماشقا ئېھتىياجلىق بولىدۇ. سېرىق ماشتا كالا، قوي باقىدىغانلار كۆپ ئەمەس.

2) دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى تېپىدىكى يەم - بوغۇز شاخ - شۇمبا تۇرى ۋە كېپەك - توپان تۇرنىگە ئايرىلىدۇ.

(1) شاخ - شۇمبا تۇرىدىكى يەم - بوغۇز كۆممىقوناق شېخى، بۇغداي سامىنى، شال پاخىلى، ئاق قوناق شېخى، سېرىق ماش، ماش شادىلىرى، زىغىر غولى، كېۋەز تېپىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىلدىكى يەم - خەشەك تەركىبىدە تالا مىقدارى يۇقىرى، يىرىك ئاقسىل، ۋېتامىن، كالتسىي، فوسفور مىقدارى ناھايىتى تۆۋەن بولۇپ، تەمى ناچار، ئوزۇقلۇق قىممىتى ناھايىتى تۆۋەن بولىدۇ. كۆشگۈچى ئۈي ھايۋانلىرى ئۈچۈن شاخ - شۇمبا تۇرىدىكى يەم - خەشەكتىن بىر قەدەر ياخشى پايدىلىنىلىدۇ، ئونىڭ ئۈستىگە دېھقانچىلىق رايونلىرىدا سۇپەتلىك ئوتلاق كەمچىل بولىدۇ، شۇڭا بۇ خىلدىكى يەم - خەشەكلەر دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى ھەر خىل ئۈي ھايۋانلىرىنىڭ مۇھىم يەم - خەشەك بايلىقى ھېسابلىنىدۇ. ماماق، كۆممىقوناق شېخى ئاساسلىق يەم - خەشەك، ئۇلاغ باقىدىغان چاغدا بىر ئاز يەم - بوغۇز قوشۇپ، ئونىڭ تەمى ياخشىلىنىدۇ. باشقا دېھقانچىلىق زىرائىتى شاخ - شۇمبىلىرىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن بولۇپ، ئادەتتە ھېچقانداق پىششىقلانماي بىۋاستە چارۋا بېقىلىدۇ، بۇنداق بولغاندا ئىسراپچىلىق چوڭ بولىدۇ. مەسىلەن: قوناق شېخىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى ئاران 35% بولىدۇ. 1990 - يىلى شاخ - شۇمبا تۇرىدىكى يەم - خەشەك مىقدارى 2 مىليارد كىلوگرام بولۇپ، پايدىلىنىلغىنى 1 مىليارد 200 مىليون كىلوگرام بولدى، بۇنىڭ نەزەرىيۋى جەھەتتىكى مال سىغىمچانلىقى 2 مىليون 537 مىڭ 800 تۆياق قوي بىرلىكى بولىدۇ، پەقەت ساماننىڭ مىقدارىلا 800 مىليون كىلوگرام بولۇپ، نەزەرىيۋى جەھەتتە 1 مىليون 531 مىڭ تۆياق قوي بىرلىكىنى باقالىي بولىدۇ. كېپەك - توپان مىقدارى 210 مىليون كىلوگرام بولۇپ، بۇنىڭدا نەزەرىيۋى جەھەتتىن 356 مىڭ تۆياق قوي بىرلىكىنى باقالىي بولىدۇ.

(2) كېپەك - توپان تۇرىدىكى يەم - بوغۇز بۇ شال پىتىسى، ئاق قوناق پىتىسى، سېرىق ماش قاسرىقى، ماش قاسرىقى، چىگىت پوستى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كېپەك - توپان تۇرىدىكى يەم-خەشەكلەرنىڭ ئۇزۇقلۇق قىممىتى ناھايىتى تۆۋەن، تەمى ناچار، ئونىڭ ئۈستىگە بۇ ۋىلايەتتە ئېنېرگىيە كەمچىل بولغاچقا، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يېقىلغۇ قىلىنىدۇ. چىگىت شاكىلى قوي، كالا يېمەكى قىلىنغاندىن تاشقىرى ئاساسەن پايدىلىنىلمايدۇ.

3) ئورمانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى يەم - خەشەكى بۇ، بەرپا قىلىنغان ئورمان بەلۋاغلىرى، مېۋىلىك دەل - دەرەخلەرنىڭ مال چارۋا يەيدىغان غازاڭلىرى ۋە دىئامېتىرى 0.3 سانتىمېتىردىن تۆۋەن بولغان شاخ ھەم قىسمەن ئۇرۇق - مېۋە قاتارلىقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار قەشقەردىكى يەنە بىر ئاساسلىق يەم - خەشەك مەنبەلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئاممىنىڭ غازاڭ يېغىپ مال - ۋاران باقىدىغان ئادىتى بار. غازاڭ يېغىشتا كۆزدە چۈشكەن غازاڭ ئاساس قىلىنىدۇ، دەل - دەرەخلەرنى پۈتاشقا بىرلەشتۈرۈپ، ھارام شاخ ۋە يوپۇرماقلاردىن يەم - خەشەك تەييارلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە جىگدە، تېرەك ۋە ئاكاتسىيە غازاڭلىرىدا ئۇزۇقلۇق ئەڭ مول، ئاقسىل تەركىبى ئەڭ يۇقىرى، يىرىك تالا تەركىبى ئەڭ تۆۋەن، ئۇ يۇمران يېيىشلىك بولۇپ، ئۈي ھايۋانلىرىنىڭ قىش پەسلىدىكى مۇھىم تولۇقلىما يېمەكلىكىدۇر. 1990- يىلى ۋىلايەت بويىچە ئورمانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلات مىقدارى 3 مىليارد 590 مىليون كىلوگرامغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىلغىنى 1 مىليارد 790 مىليون كىلوگرام، نەزەرىيۋى جەھەتتە بۇنىڭ بىلەن 3 مىليون 785 مىڭ 200 تۆياق قوي بىرلىكىنى باقالىي بولىدۇ.

4) سانائەت قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى يەم - خەشەكى ئاشلىق - ياغ پىششىقلاپ

ئىشلەش ۋە يىمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ نۇرغۇنلىغان قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى ئۆي هايۋانلىرى، ئۆي قۇشلىرى يەم - خەشەكى قىلىشقا بولىدۇ. سانائەت قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى يەم - خەشەكلىرىنى كېپەك - توپان تۇرى، كۇنجۇرە - تىرىپ تۇرى ۋە ئارزاق تۇرىگە ئايرىشقا بولىدۇ. بۇ يەردىكى سانائەت قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى يەم - خەشەكى ئاساسلىقى كېپەك - توپان تۇرى ۋە كۇنجۇرە - تىرىپ تۇرىدىن ئىبارەت، توپان- كېپەكتە پۇتۇنلەي چارۋا بېقىلىدۇ. كۇنجۇرە - تىرىپ تۇرىدىكىسىنىڭ تەخمىنەن 25% ئۇلاغقا بېرىلمەستىن، بۇاستە ئوغۇت قىلىنىپ يەرگە ئىشلىتىلىدۇ.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كېپەك - توپان تۇرىدىكى يەم - خەشەك 777 مىليون 471 مىڭ كىلوگرام بولۇپ، ھەممىسىدە ئۇلاغ بېقىلدى؛ كۇنجۇرە - تىرىپ تۇرىدىكى يەم - خەشەك 119 مىليون كىلوگرام بولۇپ، ئۇلاغ بېقىلغىنى پەقەت 29 مىليون 750 مىڭ كىلوگرام، قالغان 89 مىليون 250 مىڭ كىلوگرامى ئۇلاغقا بېرىلمەي بۇاستە ئوغۇت قىلىنىپ ئېتىزغا چېچىلىپ، يەم - خەشەك بايلىقى زور دەرىجىدە ئىسراپ قىلىۋېتىلدى. كۇنجىرىنىڭ كۆپرەكى چىگىت كۇنجۇرىسى بولۇپ، توخۇ، كالا، قويلارنىڭ ئاقسىللىق ئوزۇقلۇقىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. توخۇ بېقىشتا ئارىلاشتۇرۇلۇش نىسبىتى 7% — 10% بولىدۇ. چىگىت كۇنجۇرىسى تەركىبىدە فېنول مىقدارى يۇقىرىراق بولغاچقا، كالا - قويلارنىڭ فېنولدىن زەھەرلىنىش ھادىسىلىرى كۆپرەك بولىدۇ. 1990 - يىلى يوپۇغىدا تۆۋەن فېنوللۇق كېۋەز سىناق تەرىقىسىدە تېرىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى. ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق باشقارمىسى تۆۋەن فېنوللۇق كېۋەز شادىسىنى تالقان قىلىپ، كىچىك قوي پادىلىرىنى بېقىش تەجرىبىسى ئېلىپ بېرىپ، بۇنى سامان ئورنىدا ئىشلىتىپ ئۇلاغ بېقىشقا بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېڭى يەم - خەشەك مەنبەسىنى ئېچىشى ئۈچۈن يېڭى يول ئېچىپ بەردى.

5) هايۋانات خاراكتېرلىك يەم - خەشەك　　بۇ ئاساسلىقى سويۇلغان ئۇلاغ - قۇشلاردىن ئاققان تەرسلەر (قان، ئىچ ئەزالىرى)، پىلە مايىقى، پىلە قۇرتى قورچىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ خىلدىكى يەم - خەشەكلەرنىڭ ئاقسىل تەركىبى يۇقىرى. ئاقسىل سۇپىتى ياخشى، قۇۋۇتى ۋە كۆل تەركىبى يۇقىرى، كالتسىي، فوسفور نىسبىتى مۇۋاپىق بولۇپ، ھەر خىل چارۋا - مال، ئۆي قۇشلىرىنىڭ سۇپەتلىك ئاقسىللىق ئوزۇقلۇقى ھېسابلىنىدۇ. توخۇ بېقىش كەسپىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئاقسىللىق يەم- خەشەك بارغانسېرى يېتىشمەي قالدى. ئىمپورت قىلىنىدىغان بېلىق پارشۇگىنىڭ باھاسى قىممەت بولۇپ، كۆپلىگەن كەسپىي ئائىلىلەر بەرداشلىق بېرەلمىدى، شۇڭا ۋىلايەت بويىچە پىلە قورچاقلىرىدىن پايدىلىنىلدى. تەجرىبىلەر پىلە قورچاقلىرىنى قىسمەن ھالدا بېلىق تالقىنى ئورنىدا ئىشلىتىپ توخۇ بېقىلسا مىكىيانلارنىڭ توخۇم تۇغۇشىغا تەسىر كۆرسەتمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئۇزاق مۇددەت پىلە قورچاقلىرى توپىنى ئىشلىتىلمە غەيرىي پۇراق پەيدا بولىدۇ، بۇ توخۇ بېقىشتا دىققەت قىلىش زۆرۈر بولغان مەسىلە. قەشقەر ۋىلايەتلىك سۈڭەك تالقىنى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى 1986 - يىلى قۇرۇلغان يەككە ئىگىلىكتىكى زاۋۇت بولۇپ، ئۇسكۇنىلىرى ئاددىي، مەھسۇلات سۇپىتى تازىلىق ئۆلچىمىگە يەتمەيدۇ، شۇڭا توخۇ باققۇچىلار كۆپىنچە ئاقسۇ، ئۇرۇمچىدىن سۈڭەك تالقىنى كەلتۈرىدۇ.

6) مىنېرالىق يەم - خەشەك　　كۆپىنچە تاش پاراشوكىدىن پايدىلىنىپ چوشقا، قۇشلارنىڭ يەم - خەشەكى تەركىبىدىكى مىنېرال (كالتسىي، فوسفور) نىڭ كەمى تولۇقلىنىدۇ. ھەر يىلى ئىشلىتىلىدىغان مىقدارى 1500 تونىدىن ئاشىدۇ، بۇنىڭ كۆپىنچىسى جايلاردىكى سېمونت زاۋۇتلىرىدا پىششىقلاپ ئىشلىنىدۇ. گەچ پاراشوكى كالتسىي تولۇقلايدىغان يەنە بىر مىنېرالىق يەم - خەشەك خۇرۇچى بولۇپ، 1982 — 1988-

يىلغىچە كەلگۈسىدە ئىشلىتىلىدى، چۈنكى گەج تەركىبىدە كىسلاتالىق مالىكولا بولغانلىقى ئۈچۈن يەم - خەشەككە قوشۇلۇش نىسبىتى مۇڭاپىق بولمىسا، دائىم دېگۈدەك چوشقا، ئۇي قۇشلىرىنىڭ ئىچى سۇرىدۇ. ياكى بالا ناشلۇۋېتىدۇ. شۇڭا ھازىر گەج پاراشوكى كۆپ ئىشلىتىلمەيدىغان بولدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش مەركىزىي پونكىتى 1989 - يىلى ۋىلايەتلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ قوللىشى بىلەن تەبىئىي سىبئولىت بىلەن تۇخۇم توخۇلىرى بېقىش سىنىقى ئېلىپ بېرىشتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، سىبئولىتنى ئېچىش ۋە ئونىڭدىن پايدىلىنىشنىڭ يېڭى يولىنى ئاچتى. ئونىڭدىن باشقا مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەسىدە بىر ئورۇندا بۇغداي تامىقىسمان تاش رۇدا تومۇرى بولۇپ، چارۋا - مال ۋە ئۇي قۇشلىرىنىڭ ياخشى مىنېرالىق ئوزۇق مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئېچىپ پايدىلىنىشنى كۈتمەكتە.

Ⅲ باب

چارۋىچىلىقنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى

§1 . مەمۇرىي رايونغا ئايرىلىشى

قەشقەر ۋىلايىتىدە 12 ناھىيە (شەھەر) بولۇپ، مەمۇرىي رايونغا ئايرىلىشى بويىچە، چارۋىچىلىقنى چارۋىچىلىق ناھىيىسى، يېرىم دېھقانچىلىق - يېرىم چارۋىچىلىق ناھىيىسى ۋە دېھقانچىلىق ناھىيىسىدىكى يېرىم دېھقانچىلىق يېرىم چارۋىچىلىق رايونىدىن ئىبارەت 3 چوڭ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

1. چارۋىچىلىق ناھىيىسى

قەشقەر ۋىلايىتىدە بىرلا چارۋىچىلىق ناھىيىسى — تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بار. ئۇ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ غەربىدە، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي قىسمىدا بولۇپ، شىمالىي پاراللېل ′38°40 — ′35°37، شەرقىي مېرىدىئان ′77°01 — ′73°20 ئارىلىقىغا جايلاشقان، شەرقتە قاغىلىق، پوسكام، يەكەن ناھىيىلىرى بىلەن، غەربتە تاجىكىستان بىلەن، جەنۇبتا پاكىستان (پاكىستان كونترولىدىكى كەشمىر) ۋە ئافغانىستان بىلەن تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 52 مىڭ 8.358 كۋادرات كىلومېتىر.

بۇ ناھىيىدە 6 مىليون 91 مىڭ مو ئوتلاق بار، بۇنىڭ ئىچىدە تەبىئىي ئوتلاق 5 مىليون 958 مىڭ مو بولۇپ، 97.6% نى ئىگىلەيدۇ، بەرپا قىلىنغان ئوتلاق 133 مىڭ مو، تاشقورغان دەريالىق جەنۇبتىن شىمالغا ئېقىپ پۈتۈن ناھىيىنى كېسىپ ئۆتىدۇ، ئۇ ناھىيە بويىچە چارۋىچىلىقنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى، بۇ ناھىيە يەرلىك داڭلىق قوي پادىلىرىغا سىرتتىن باشقا قان كەلتۈرۈپ، ئۇزاق مۇددەت نىشانلىق ھالدا يۇقىرى گۆش-ياغلىق قويلارنى تاللاپ يېتىشتۈرۈش ئارقىلىق تاشقورغان ماي قۇيرۇقلۇق قوينى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ، تاغلىق رايوننىڭ سوغۇق ھاۋاسىغا ماسلىشىدىغان ئەلا نەسىل بولۇپ، ئاساسلىقى تاشقورغاننىڭ دەپتەر، تاشقورغان، تىزناپ، تاغارما، ۋاچا، بەلدىر، ماريان يېزىلىرى ۋە مازار نەسىللىك قوي فېرمىسىغا شۇنىڭدەك

قاغىلىق، يەكەن، قەشقەر كونائىھەر قاتارلىق ناھىيىلەرگىمۇ تارقالغان.

1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە قولدا قالغان چارۋا 135 مىڭ تۇياق بولۇپ، كىشى بېشىغا 6.5 تۇياقتىن توغرا كەلدى، ۋىلايەت بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇردى.

2. يېرىم دېھقانچىلىق - يېرىم چارۋىچىلىق ناھىيىسى

قاغىلىق ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېرىم دېھقانچىلىق يېرىم چارۋىچىلىق ناھىيىسى بولۇپ، شىمالىي پاراللېل ′38°34 — ′35°28، شەرقىي مېرىدىئان ′78°30 — ′76°8 ئارىلىقىغا جايلاشقان. ئۇ شىمالدا مەكىت بىلەن تۇتىشىدۇ، شەرقتە خوتەن ۋىلايىتىنىڭ گۇما ناھىيىسى بىلەن قوشنا، غەربىي شىمالدا پوسكام، يەكەن ناھىيىلىرى بىلەن، غەربىي جەنۇبتا يەكەن، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىلىرى بىلەن، جەنۇبىدىكى قارا قۇرۇم تاغلىرى پاكىستان (پاكىستان كونترولللۇقىدىكى كەشمىر) بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبىي قىسمىدىكى شېخىشۇ يېزىسى تاغلىق رايونغا جايلاشقان بولۇپ، چارۋىچىلىق يېزىسى ھېسابلىنىدۇ، ئۇنتۇرا قىسمىدىكى ئونتۇراھال تاغلىق بەلۋاغدىكى كۆكيار يېزىسى ۋە چىپان يېزىسى، ئۇشار باش بازىرىنىڭ كۆپ قىسمى، زۇڭلاك يېزىسىنىڭ قىسمەن تېررىتورىيىسىدە ئېگىز - پەس تاغلار بولۇپ، چارۋىچىلىقنىڭ ئىگىلىگەن سالمىقى زوررائق، كۆكيار، چىپان يېزىلىرى، ئۇشارباش بازىرى، زۇڭلاك يېزىسى يېرىم دېھقانچىلىق - يېرىم چارۋىچىلىق يېزىلىرىدۇر.

شىخشۇ يېزىسىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 13 مىڭ 900 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، 1990 - يىللىق چارۋىچىلىق كىرىمى 2 مىليون 471 مىڭ يۈەنگە يەتتى، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 45 مىڭ 700 تۇياق بولۇپ، كىشى بېشىغا 6.33 تۇياقتىن، چارۋىچىلارنىڭ ئونتۇرىچە ساپ كىرىمى 599 يۈەندىن توغرا كەلدى. كۆكيار يېزىسىنىڭ 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋىسى 85 مىڭ 700 تۇياق بولۇپ، كىشى بېشىغا 6.33 تۇياقتىن توغرا كەلدى، چارۋىچىلىق كىرىمى 3 مىليون 326 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، يىللىق يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي كىرىمى 6 مىليون 806 مىڭ 200 يۈەننىڭ 48.72% نى ئىگىلىدى، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئونتۇرىچە ساپ كىرىمى 970 يۈەن بولدى، چىپان يېزىسىنىڭ 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋىسى 44 مىڭ 600 تۇياق بولۇپ، كىشى بېشىغا 4.33 تۇياقتىن توغرا كەلدى، چارۋىچىلىق كىرىمى 2 مىليون 79 مىڭ 200 يۈەن بولۇپ، يىللىق يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي كىرىمى 7 مىليون 630 مىڭ يۈەننىڭ 27.25% نى ئىگىلىدى، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئونتۇرىچە كىرىمى 453 يۈەن بولدى. ئۇشارباش بازىرىنىڭ 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ساقلىنىپ قالغان چارۋىسى 67 مىڭ 300 تۇياق بولۇپ، كىشى بېشىغا 4.33 تۇياقتىن توغرا كەلدى، چارۋىچىلىق كىرىمى 2 مىليون 58 مىڭ 500 يۈەن بولۇپ، يىللىق يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي كىرىمى 11 مىليون 790 مىڭ يۈەننىڭ 17.46% نى ئىگىلىدى. دېھقانلارنىڭ ئونتۇرىچە كىرىمى 465 يۈەن بولدى. زۇڭلاك يېزىسىنىڭ 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋىسى 16 مىڭ 400 تۇياق بولۇپ، كىشى بېشىغا 3.25 تۇياقتىن توغرا كەلدى.

3. دېھقانچىلىق ناھىيىسىدىكى يېرىم دېھقانچىلىق - يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ دېھقانچىلىق ناھىيىسىدىكى يېرىم دېھقانچىلىق - يېرىم چارۋىچىلىق رايونى ئاساسلىقى يەكەن ناھىيىسىگە قاراشلىق قوشراپ يېزىسى بولۇپ، 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋىسى 16 مىڭ 600 تۇياق، چارۋىچىلىق كىرىمى 907 مىڭ 800 يۈەن. كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن چارۋا 4 تۇياقتىن ئاشىدۇ، دامسى يېزىسىنىڭ 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋىسى 24 مىڭ تۇياق، چارۋىچىلىق كىرىمى 2 مىليون 276 مىڭ يۈەن، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن چارۋا 3 تۇياق.

§ 2 . نەسىللەرنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى

1 . قوي

قەشقەر ۋىلايىتىدە قويلارنىڭ نەسىل تۈرى ناھايىتى كۆپ، ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى بەدەن شەكلى ۋە تاشقى قىياپىتىگە ئاساسەن، تۆۋەندىكى نەسىللەرگە ئايرىلىدۇ:

1) ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي بۇ قوي ئاساسلىقى قاغىلىقنىڭ تاغلىق رايونلىرىغا تارقالغان، پەيزاۋات، مارالبېشى، يەكەن، مەكىتلەردىمۇ ئاز ساندا بار. 1990 - يىلغا كەلگەندە ساپ قانلىق ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي 11 مىڭ 300 تۇياقتا، ئىنچىكە يۇڭلۇق مېتىس قوي 80 مىڭ 300 تۇياقتا يەتتى.

2) يېرىم يىرىك يۇڭلۇق قوي بۇنىڭ ئاساسلىقى قاغىلىق قويى، نوۋشى قويى قاتارلىق نەسىللىرى بار. قاغىلىق قويى قاغىلىق، يەكەن، پوسكام قاتارلىق ناھىيىلەرگە تارقالغان. 1990 - يىلى قاغىلىق قويى تەخمىنەن 666 مىڭ 400 تۇياقتا يەتتى. نوۋشى قويى يېڭسار ناھىيىسىگە تارقالغان، سانى ئازراق بولۇپ، 100 مىڭ تۇياقتا يەتمەيدۇ.

3) ماي قويۇرۇقلۇق قوي بۇ ئاساسلىقى تاشقورغان قويى، دولان قويى بولۇپ، سۈپەتلىك گۆشلۈك قوي نەسلى ھېسابلىنىدۇ. تاشقورغان قويى دامباش بەلۋېغىغا تارقالغان، پەيزاۋات، قەشقەر كونا شەھەر، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردىمۇ بار. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە تاشقورغان قويى تەخمىنەن 427 مىڭ 700 تۇياقتا يەتتى. دولان قويى ئاساسلىقى مەكىت، مارالبېشى ناھىيىلىرىگە تارقالغان. 1990 - يىلى بۇ قوي تەخمىنەن 281 مىڭ 700 تۇياقتا يەتتى.

4) ئەلتىبىرە قويى بۇ ئاساسلىقى قاراكۆل ئەلتىبىرە قويى ۋە ئۇنىڭ مىتىسلىرى بولۇپ، يوپۇغا، قاغىلىق، مارالبېشى ۋە پەيلۇ دېھقانچىلىق مەيدانىغا تارقالغان. 1990 - يىلى ئەلتىبىرە قويى 12 مىڭ تۇياقتا يەتتى.

2 . ئۆچكە

قەشقەردە ئۆچكە ئاساسلىقى مارالبېشى، يەكەن، مەكىت، يوپۇغا، پەيزاۋات، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەرلەرگە تارقالغان. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئۆچكە 527 مىڭ 800 تۇياقتا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە مىتىسلاشتۇرۇلغان تىۋىت ئۆچكىسى 1551 تۇياق بولۇپ، ئاساسلىقى قاغىلىق، يوپۇغا، مارالبېشى، پەيزاۋات قاتارلىق ناھىيىلەرگە تارقالغان. ساپ قانلىق سۇت ئۆچكىسى 648 تۇياق، مىتىسلاشتۇرۇلغان سۇت ئۆچكىسى 1999 تۇياق بولۇپ، تاغدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرىغا تارقالغان. مارالبېشى، يوپۇغا، مەكىت، يېڭسار ناھىيىلىرىدىمۇ ئاز ساندا بار.

3 . ئېشەك

ۋىلايەتنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان. 1990 - يىلى ئېشەك 398 مىڭ 700گە يەتتى، ئۇلار يەكەن، قاغىلىق ناھىيىلىرىگە ئاساسەن كۆپ تارقالغان، بۇ ئىككى ناھىيىدە 137 مىڭ 300 ئېشەك بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي ئېشەكنىڭ 34.44% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا قىسمەن گۇمانجۇڭ شالغۇت ئېشىكى بار بولۇپ، ئۇ ئاساسلىق يوپۇغا ناھىيىسىگە تارقالغان.

4 . كالا

كالا قەشقەر شەھىرىدە ئازراق بولغاندىن تاشقىرى، ناھىيىلەردە خېلىلا كۆپ. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە

يەرلىك كالا 408 مىڭ 900گە، ئەلا نەسىللىك ۋە نەسلى ياخشىلانغان كالا 196 مىڭ 500گە يەتتى. يەرلىك كالا ئىچىدە ئاساسلىقى يەرلىك سېرىق كالا ۋە قوتاز بار. تاشقورغاندا، قاغىلىقنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا تېرىلغۇ كالىسى كۆپرەك، يەكەن، پوسكامنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا بىر قىسىم قوتاز بار. بىپايان بوستانلىقلاردىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا نۇرغۇن يەرلىك كالا بار.

5. ئات

يەرلىك ئاتلاردىن ئاساسلىقى تاجىك ئېتى، مارالبېشى ئېتى بولۇپ، مارالبېشى، پەيزاۋات، قەشقەر كونا شەھەر، تاشقورغان قاتارلىق ناھىيىلەرگە تارقالغان. ئارىلاشما قانلىق ئات يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەردە بىر قەدەر كۆپ. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئات 48 مىڭ 400گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە مارالبېشى ئېتى 10 مىڭ 500 بولۇپ، ئومۇمىي ئاتنىڭ 21.65%نى ئىگىلىدى.

6. تۆگە

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 4500 تۆگە بولۇپ، ئاساسلىقى قاغىلىق، يەكەن، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، مارالبېشى، پەيزاۋات، تاشقورغان قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

7. ئۆي قۇشلىرى

بۇ ۋىلايەتتە ئاساسلىقى توخۇ، ئۆردەك، غاز قاتارلىقلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاز ساندا بۆدۈنە، كۆركە قاتارلىقلارمۇ بار. ئۆردەك، غازلار ئاساسلىقى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا تارقالغان. بۆدۈنە يېقىندا سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئاساسلىقى قەشقەر بوستانلىقىغا تارقالغان.

§ 3. ئوتلاقلارنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئوتلاقلىرىنى يەر تۈزۈلۈشى، ھاۋارايى، سۇ مەنبەسى، يېپىنچا ئۆسۈملۈك قاتارلىق ئامىللارغا ئاساسەن تۆزلەك دېھقانچىلىق رايونى ئوتلىقى ۋە تاغلىق چارۋىچىلىق رايونى ئوتلىقى دەپ ئىككى چوڭ قىسىمغا ئايرىشقا بولىدۇ.

1. تۆزلەك دېھقانچىلىق رايونى ئوتلىقى

تۆزلەك دېھقانچىلىق رايونى ئوتلىقى 4 پەسىللىك ئوتلاققا مەنسۇپ بولۇپ، كۆلىمى 15 مىليون 691 مىڭ 200 مو، بۇنىڭ ئىچىدە پادىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق 14 مىليون 67 مىڭ 800 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 30.67%نى ئىگىلەيدۇ. نەزەرىيىۋى جەھەتتىن مال سىغىمچانلىقى 1 مىليون 147 مىڭ 300 تۇياق قوي بىرلىكى.

2. تاغلىق چارۋىچىلىق رايونى ئوتلىقى

تاغلىق چارۋىچىلىق رايونى ئوتلىقىنى يايلاق، يايلاق - كۆزلەك، كۆكلەم - كۆزلەك، قىشلاق، قىشلاق-كۆكلەم، قىشلاق - كۆكلەم - كۆزلەك، تەبئىي ئوتى ئورۇنلىنىدىغان ئوتلاققا ئايرىشقا بولىدۇ.

1) ياياق　بۇ ئاساسلىقى تاغلىق ۋە تاشقورغان ناھىيىلىرىدە بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 3600 مېتىر ئېگىز بولغان ئېگىز تاغ ۋە يېسىرەك تاغلىق بەلۋاغلارغا جايلاشقان، كۆلىمى 5 مىليون 301 مىڭ

300 مو، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق 5 مىليون 142 مىڭ 400 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئوتلاق كۆلىمىنىڭ %16.67 نى ئىگىلەيدۇ. نەزەرىيىۋى جەھەتتىن مال سىغىمچانلىقى 1 مىليون 200 تۇياق قوي بىرلىكى.

2) كۆكلەم - كۈزلەك ئاساسلىقى تاشقورغان، قاغىلىق يەكەن ناھىيىلىرىنىڭ تاغلىق رايونلىرىغا تارقالغان، دېڭىز يۈزىدىن 3200 — 4100 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئوتتۇراھال تاغلىق بەلۋاغلار ۋە پەسرەك تاغلىق بەلۋاغلارغا جايلاشقان. كۆلىمى 21 مىليون 923 مىڭ 600 مو، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق 15 مىليون 905 مىڭ 500 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئوتلاق كۆلىمىنىڭ %42.85 نى ئىگىلەيدۇ. نەزەرىيىۋى جەھەتتىن مال سىغىمچانلىقى 851 مىڭ 400 تۇياق قوي بىرلىكى.

3) كۆكلەم - كۈزلەك ئاساسلىقى تاشقورغان ناھىيىسىدىكى كاراچىك، دەفتەر، مازارنىڭ تاشقورغان دەريالىق جىلغىسىنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى جايلىرىغا ھەمدە ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونىنىڭ يېرىم كۇنگەي يېرىم تەسكەي جايلىرىنىڭ يۇقىرىسىغا جايلاشقان. كۆلىمى 827 مىڭ 500 مو، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق 826 مىڭ مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئوتلاق كۆلىمىنىڭ %1.74 نى ئىگىلەيدۇ، نەزەرىيىۋى جەھەتتىن مال سىغىمچانلىقى 52 مىڭ 900 تۇياق قوي بىرلىكى.

4) قىشلاق ئاساسلىقى تاشقورغان ناھىيىسىدىكى تاشقۇدۇق تېغىنىڭ غەربىدىكى ئويمان جىلغىغا جايلاشقان. كۆلىمى 888 مىڭ 500 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئوتلاق كۆلىمىنىڭ %1.74 نى ئىگىلەيدۇ. نەزەرىيىۋى جەھەتتىن مال سىغىمچانلىقى 54 مىڭ 900 تۇياق قوي بىرلىكى.

5) قىشلاق - كۆكلەم ئاساسلىقى تاشقورغان دەريالىق ۋادىسى، ۋاچا دەريالىق ۋادىسى، قاغىلىقتىكى چىپان دەريالىق ۋادىسى، قەشقەر كونا شەھەرنىڭ ئوپال، تاشمىلىق قاتارلىق رايونلىرىنىڭ تاغ ئالدى تۈزلەڭلىكلىرىگە ۋە پەس تاغلىق بەلۋاغلارغا جايلاشقان. كۆلىمى 1 مىليون 517 مىڭ 700 مو، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق 1 مىليون 284 مىڭ 700 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئوتلاق كۆلىمىنىڭ %2.96 نى ئىگىلەيدۇ. نەزەرىيىۋى جەھەتتىن مال سىغىمچانلىقى 74 مىڭ 300 تۇياق قوي بىرلىكى.

6) قىشلاق - كۆكلەم - كۈزلەك ئاساسلىقى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 3300 — 3600 مېتىر ئېگىز بولغان ئوتتۇراھال تاغلىق بەلۋاغلىرىدىكى تەسكەي ۋە يېرىم تەسكەي دۆڭلۇكلەرگە جايلاشقان. كۆلىمى 5 مىليون 18 مىڭ مو، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 4 مىليون 854 مىڭ 700 مو بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئوتلاق كۆلىمىنىڭ %9.80 نى ئىگىلەيدۇ، نەزەرىيىۋى جەھەتتىن مال سىغىمچانلىقى 318 مىڭ 100 تۇياق قوي بىرلىكى.

7) ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان تەبىئىي ئوتلاق — ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان تەبىئىي ئوتلاقنىڭ كۆپىنچىسى ھاۋاسى نەم رايونلارغا، مەسىلەن: ئويمان يەرلەر، ئېقىنلار لانقا تاشلىغان يەرلەرنىڭ تۆۋەن ئېقىمى، دەريا بويلىرى ۋە سازلىقتا ئايلانغان ئوتلاقلارغا جايلاشقان، تاشقورغاندىكى تاغارما دەريالىق ۋادىسى، زەرەپشان دەريالىق ساھىلىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىمى، قاغىلىقتىكى تىزناپ دەريالىق، قەشقەر دەريالىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىمى قاتارلىق جايلاردا بىر قەدەر زور كۆلەملىك ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان تەبىئىي ئوتلاقلار بار. بۇ ئوتلاقلارنىڭ ئاساسىي تەركىبىي قىسمى قومۇش، گىشالۇ، ئىجىرىق، چۇچۇكبۇيا، يۇمران ئوت، قوغىجاي قاتارلىقلاردىن ئىبارەت، بۇلارغا ئارىلىشىپ، ياۋا ئوت - چۆپلەرمۇ ئېگىز ئۆسىدۇ.

دەريا ساھىللىرى، ساىلىقلاردىكى ئوتلاقلاردا باشاقلىقلار ئاشلىسى، قىياق ئاشلىسىدىكى ئوت - چۆپلەر ۋە ئارىلاش ئوت - چۆپلەر ئۆسىدۇ. بۇنداق ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان ئوتلاقلارنىڭ مەھسۇلاتى يۇقىرى، يەم - خەشەك قىممىتى ئوتتۇراھال بولىدۇ. ئوتلاق ھەققىدىكى ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، قەشقەر

ۋىلايىتىدىكى ئوتى ئورۇۋىلىنىدىغان تەبىئىي ئوتلاق كۆلىمى 4 مىليون 491 مىڭ 600 مو بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ %65.11 نى ئىگىلەيدىكەن، نەزەرىيىۋى جەھەتتىن مال سىغىمچانلىقى 2 مىليون 82 مىڭ 900 تۇياق قوي بىرلىكى.

IV باب

چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ چارۋىچىلىقى خوسۇسىي ئىگىلىكتە بولۇپ، چارۋىلارنىڭ كۆپ قىسمى پومېشچىك، باي دېھقان، چارۋىدارلارنىڭ ئىگىلىكىدە ئىدى، زور كۆپ ساندىكى نامرات دېھقانلارنىڭ چارۋىسى يوق ئىدى. چارۋىچىلارنىڭمۇ ئاز ساندا چارۋىسى بار ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چارۋىچىلىق تۈزۈلمىسى چارۋىلارنى كۆپەيتىش، ساقلاپ قېلىش، ھەمكارلىشىش ـ كوپېراتسىيىلىشىش، خەلق گۇڭشىسى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان مەزگىلنى بېشىدىن كۆچۈردى.

50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا چارۋىچىلىق رايونلىرىغا قارىتا «كۆرەش قىلماسلىق، تەقسىم قىلماسلىق، سىنىپىي تەركىب ئايرىماسلىق» سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ، چارۋىلارنى كۆپەيتىش، ساقلاپ قېلىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. دېھقان ـ چارۋىچىلار خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەمكارلىقىدا تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرىنى تەشكىل قىلدى، بۇ كوپېراتىپ تېرە، تىۋىت، يۇڭلارنى يىغىۋالدى، ئۆي لازىمەتلىكلىرى، مەسىلەن: خىش چاي، تۇز، رەختلەر بىلەن تەمىنلىدى.

1953 ـ يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە خەلق ھۆكۈمىتى چارۋىچىلارنى چارۋىچىلىق ھەمكارلىشىش ـ كوپېراتسىيىلىشىش تەشكىلاتى قۇرۇشقا تەشكىللىدى. 1955 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا تاشقورغاندا دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن 13ى بارلىققا كەلدى، بۇنىڭغا 44 ئائىلە قاتناشتى، ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن 110ى قۇرۇلدى، بۇنىڭغا 351 ئائىلىلىك چارۋىچى قاتناشتى. ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىغا قاتناشقان چارۋىچى ئائىلىسى ئومۇمىي چارۋىچى ئائىلىنىڭ %67.24 نى تەشكىل قىلدى.

1956 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى كوپېراتىپ قۇرۇش خىزمىتى گۇرۇپپىسى ئۆتۈپ، تاشقورغان ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە ھەمكارلىشىپ، مۇشۇ ناھىيىنىڭ تاغارما يېزىسىدىكى شوناپ كەنتىدە قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە تۇنجى چارۋىچىلىق كوپېراتىپى «تاڭ نۇرى» كوپېراتىپىنى سىناق تەرىقىسىدە قۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، چارۋىدارلار ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتتى. چارۋىدارلارنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى مۇنداق بولدى: (1) ئاساسلىق ئىمگەككە قاتناشماي، چارۋىلارنى ياللانمىلارغا باقتۇرۇش. 1955 ـ يىلدىن تارتىپ ئالدىغا ھېسابلىغاندا ئۇدا 3 يىل ئۆزىنىڭ ئومۇمىي كىرىمىنىڭ %60 نى ئىگىلەش؛ (2) ئىگىلىگەن چارۋا مېلى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، قويغا سۇندۇرغاندا 600 تۇياقتىن ئېشىپ كېتىش. شۇنىڭ بىلەن بىللە، دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى چارۋىچىلىقنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشمۇ تەڭ قەدەمدە ئېلىپ بېرىلدى.

1957 ـ يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە چارۋىچىلىق كوپېراتىپىدىن 77سى، يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى

قەرمىدا بېقىلىۋاتقان تۇخۇم توخۇلىرى

چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن 2سى قۇرۇلدى، كوپېراتىپقا كىرگەن چارۋىچى ئائىلىسى 2227 بولۇپ، ئومۇمىي چارۋىچى ئائىلىسىنىڭ 96.44% نى تەشكىل قىلدى. 1958 - يىلى ئەتىيازغا كەلگەندە، ۋىلايەت بويىچە 90%تىن كۆپ چارۋىچى چارۋىچىلىق كوپېراتىپىغا كىردى ھەمدە ھۆكۈمەت يىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن 3ى قۇرۇلۇپ 40 ئائىلىلىك چارۋىچى فېرمىغا كىردى. چارۋىچىلىق كوپېراتىپىنىڭ كۆلىمى ئومۇمەن 30 ئائىلىلە ئەتراپىدا بولدى.

1959 - يىلى ۋىلايەتنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرى، بېرىم دېھقانچىلىق - بېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 14 خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلدى، گۇڭشېغا قوشۇلغان چارۋا (دېھقانچىلىق رايونىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) 2 مىليون 202 مىڭ 800 تۇياق بولۇپ، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋىنىڭ 28.84% نى تەشكىل قىلدى. خەلق گۇڭشېلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا قارىتا ئومۇمىيۈزلۈك ئومۇمىي مولۇكچىلىكتە بولۇش يولغا قويۇلۇپ، دېھقان - چارۋىچىلارغا ناھايىتى ئاز ساندا چارۋا قالدۇرۇلدى. 1962 - يىلى قالدۇرۇق چارۋا ئۇلچىمى كېڭەيتىلىپ، ھەر بىر ئائىلىگە نوپۇسنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ بىردىن 3 كىچە ئىنەك، 5 — 15كىچە قوي، بىردىن 2 گىچە ئات - ئېشەك قالدۇرۇلدى.

1966 — 1976 - يىلىغىچە ئېلىپ بېرىلغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە قالدۇرۇق چارۋا ئۇلچىمى قەدىمقى قەدەمگە ئازايتىلدى، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقىنى كېسىش» بورىنى چىقىرىلىپ، «بارلىق بايلىق ئومۇمنىڭ بولۇش، چارۋا مەسئۇلاتلىرىنى شەخسلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا سېتىشىغا يول قويماسلىق» بولغا قويۇلدى.

1980 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ: «يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتىدە سىناق تېرىقىسىدە يولغا قويۇلمىغان بىر نەچچە بەلگىلىمە»سىدە يېزىلار، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى گۇڭشې ئەزالىرى باقمىغان قالدۇرۇق چارۋىغا چەك قويماسلىق، چارۋىسى يوق ياكى چارۋىسى ئاز گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ قالدۇرۇق چارۋىنى كۆپەيتىشىگە پائال يار - يۆلەك بولۇش، يېزىلاردىكى ھەر بىر ئائىلىلىك گۇڭشى ئەزاسىغا بىر پۇڭدىن 5 پۇڭغىچە يەم - خەشەك يېرى ئايرىپ بېرىش، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا شەرت - شارائىتقا قاراپ ئۆزلىرى بەلگىلەش ئوتتۇرىغا قويۇلدى. قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاساسلىقى «بېكىتىش، ھۆددىگە بېرىش، مۇكاپاتلاش» (چارۋا پادىسىنى بېكىتىش، مەسئۇلاتنى ئاشۇرۇش ۋەزىپىسىنى بېكىتىش، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى بېكىتىش، مۇكاپات - جازانى بېكىتىش) تىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى تېزلىتىلدى. يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 1980 - يىلدىكى 3 مىليون 520 مىڭ تۇياقتىن 1983 - يىلى 4 مىليون 140 مىڭ 400 تۇياققا يەتتى، چارۋا مەسئۇلاتى تېز كۆپەيدى، ئېلىنغان گۆش 8943 توننىدىن 10 مىڭ 907 توننىغا، سۈت 1471.4 توننىدىن 5.6096 توننىغا، يۇڭ 8.1188 توننىدىن 5.2066 توننىغا، تېرە 355 مىڭ 400 پارچىدىن 614 مىڭ 700 پارچىگە يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ۋىلايەت جايلارنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، ئوخشاش بولمىغان شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى تەرەققي قىلدۇردى، باھاغا سۈندۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش، چارۋىلارنى، پادىلارنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش، باھا قويۇپ ئائىلىلەرگە قايتۇرۇشتىن ئىبارەت كۆپ خىل شەكىللەرنى قوللىنىپ، چارۋىچىلىقنى تەرەققي قىلدۇردى، يۇنىڭ يىلەن دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ

چارۋا - مال بېقىش ئاكتىپچىللىقى قوزغالدى، تاۋار چارۋا، تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋا قاتارلىقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچى يىلسېرى ئېشىپ باردى، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان ئومۇمىي چارۋا 1985 - يىلدىكى 4 مىليون 31 مىڭ 700 تۇياقتىن 1990 - يىلى 5 مىليون 57 مىڭ 800 تۇياقنا يەتتى، 5 يىلدا 25.45% ساپ ئاشتى. تاۋار چارۋا نىسبىتى 27.7%كە، تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋا نىسبىتى 50.78%كە يەتكۈزۈلۈپ، ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى.

§ 1 . ئىگىلىك باشقۇرۇش

1. باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ چارۋىچىلىقتىكى ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى دېھقانچىلىق رايونى، تاغلىق رايون ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش خاراكتېرىنىڭ ئوخشىماسلىقى بويىچە پەرقلىق بولدى، ماكرولۇق تىزگىنلەش، پىلانلىق باشقۇرۇش ئاساس قىلىندى.

1) دۆلەت ئىلكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرى 50 - يىللاردىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش مەزگىلىدە ۋىلايەت تەۋەسىدە 4 دۆلەت ئىلكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى، 3 ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇلدى (كېيىن 1980 - يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئۆزگەرتىلدى).

دۆلەت ئىلكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرىغا قارىتا 3 دەرىجىلىك (ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت، ناھىيە دەرىجىلىك) پىلانلىق باشقۇرۇش، ئەترەتنى ئاساس قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. يىل بېشىدا ئىشلەپچىقىرىش پىلانى بېكىتىلىپ، كىرىم - چىقىم تەڭپۇڭلاشتۇرۇلدى، دۆلەت، كوللېكتىپ، شەخسىنىڭ تەقسىمات نىسبىتى بېكىتىلدى. چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى ناھىيىلىك مالىيە ئورگىنى ۋە ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىققا مەسئۇل تارماقلار ئارقىلىق چارۋىچىلىق نازارىتى، مالىيە نازارىتىگە يوللىنىپ، پايدا قىسمى دۆلەت مالىيىسىگە تاپشۇرۇلىدىغان، زىيانلىق دۆلەت ئۈستىگە ئالىدىغان بولدى. 1980. يىلدىن كېيىن دۆلەت ئىلكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئۈز ئالدىغا ئىگىلىك باشقۇرۇش، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، دۆلەت ئالاقىدار بەلگىلىمە بويىچە چارۋىچىلىق بېجى ئالغاندىن سىرت، پەقەت فېرمىلارنىڭ ئەملىي ئەھۋالىغا ئاساسەن مەخسۇس تۈردىكى خىراجەت (مەسىلەن: ئىجتىمائىي - مەۋرىي چىقىم، ئاساسىي قۇرۇلۇش خىراجىتى، نەسىل كىرگۈزۈش خىراجىتى، ئوتلاق قۇرۇلۇشى خىراجىتى قاتارلىقلار) چۈشۈرۈپ بېرىلدى.

ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا چارۋا ئىگىلىرىنىڭ فېرمىغا قوشقان چارۋىسى ئادەتتە پاي بويىچە باھالىغا سۈندۈرۈلدى، پاي بويىچە ئۈسۇم ھېسابلاندى، چارۋا ئىگىلىرى فېرمىدا مۇناسىپ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان بولسا، ئۇنىڭ ئىقتىدارىغا قاراپ خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئىگىلىك بىر تۇتاش باشقۇرۇلدى. دۆلەت ئوتلاق قۇرۇلۇشى، يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش، ئېغىل - قوتان سېلىش قاتارلىق جەھەتلەردە مەدەت بەردى ھەمدە چارۋىچىلارنى ئولتۇراقلاشتۇرۇش مەسلىسىنى ھەل قىلدى. فېرما ئىگىلىكىدە پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولدى، ئۇلار زىيان تارتقاندا ناھىيە مالىيىسى ياردەم بەردى. 1980 - يىلدىن كېيىن يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئۆزگەرتىلىپ، باشقا دۆلەت ئىلكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرى بىلەن ئوخشاش مۇئامىلە قىلىندى.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە دۆلەت ئىلكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن 83ى بولۇپ، كۆپىنچىسىدە

مەسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش، تېرىش بىلەن بېقىشنى بىرلەشتۈرۈش نىشانغا قاراپ تەرەققىي قىلدۇرۇلدى.

2) كوللېكتىپ ئىگىلىك خەلق گۇڭشىلىرى ۋە قىسمەن دېھقانچىلىق مەيدانلىرى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدىكى چارۋىلارنىڭ كۆپىنچىسى كوللېكتىپ ئىگىلىككە مەنسۇپ بولدى. گۇڭشىلاردا ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى قىلىندى، گۇڭشې ۋە چوڭ ئەترەتلەر قۇرغان چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، چارۋىچىلىقنى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى باشقۇردى. ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئۆز ئىلكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، مۇستەقىل ھېسابات قىلىش، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇشنى يولغا قويۇپ، ئىشلەپچىقىرىش دارامەت تەقسىماتىنى بىۋاستە تەشكىللەيدىغان بولدى. 1980 - يىلدىن كېيىن ۋىلايەتتىكى ناھىيە، يېزىلار كوللېكتىپ ئىلكىدىكى چارۋىلارنى قەدىمىۋى قەدىم باھاغا سۈندۇرۇپ ئائىلىلەرگە قايتۇردى ياكى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بەردى.

2. ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلى

ۋىلايەتتىكى دۆلەت چارۋىچىلىق فېرمىلىرى ئىچىدە كەسپىي ۋە مەبلەغ جەھەتتە ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت، ناھىيىدىن ئىبارەت 3 دەرىجە بويىچە باشقۇرۇلىدىغان چارۋىچىلىق فېرمىسى 7، كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى فېرما بىر؛ ئۇنىڭدىن باشقا يېزىلارغا قاراشلىق كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرى، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار قارىمىقىدا تەسىس قىلىنغان ھەر خىل تىپتىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى 67.

دۆلەت ئىلكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرى ئىگىلىك باشقۇرۇشتا مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان مۇئەسسەتانىيە بولۇپ، پىلانلىق ئىگىلىك پرىنسىپى بويىچە، پىلانلىق ئىگىلىك باشقۇرۇشنى يولغا قويۇپ، ئۇزاق مۇددەتلىك، يىللىق ۋە باسقۇچلۇق پىلانلارنى تۈزۈپ چىقتى. ئۇزاق مۇددەتلىك پىلان ئادەتتە 3 — 5 يىل بولۇپ، ۋىلايەتنىڭ خەلق ئىگىلىكى ئۇزاق مۇددەتلىك ئومۇمىي پىلانى بىلەن ئاساسەن بىردەك بولدى. 1978-يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن يەنە 6 - بەش يىللىق، 7 - بەش يىللىق پىلانلارنى تۈزۈش ئىسلىگە كەلتۈرۈلدى. چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنىڭ 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە چارۋىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كۆپىيىشى 4%، 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە 7.3% بولدى، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يىلىغا 8% تىن ئېشىپ، پىلاندىكى نىشان ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالدى. يىللىق پىلان ئۇزاق مۇددەتلىك ئومۇمىي پىلان ئاساسىدا يىللارغا بۆلۈپ تۈزۈلىدىغان بولدى ۋە باشقۇرۇش نىشانى بويىچە يىلمۇ يىل يولغا قويۇلدى، ئۇ ئۇزاق مۇددەتلىك پىلانغا قارىغاندا تېخىمۇ ئېنىق، كونكرېت بولدى. باسقۇچلۇق پىلاندا ماكرولۇق تەڭشەش - تىزگىنلەش پىلانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئەسلى ئېھتىياجغا ئاساسەن، قىسمەن تەڭشەپ تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلدى.

كوللېكتىپ ۋە يەككە ئىگىلىكتىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە، ماكرولۇق تەڭشەش - تىزگىنلەشنى ئاساس قىلىش يولغا قويۇلدى، ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىققا مەسئۇل تارماقلار خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئومۇمىي پىلانىدىكى كۆرسەتكۈچىگە ئاساسەن، ھەر قايسى كەسىپلەردىكى تېخنىكا ئورۇنلىرى (چارۋىچىلىق، مال دوختۇرلۇق، ئوتلاقچىلىق) نىڭ ئاساسىي كەسپىنى ئاساس قىلىپ تۈرلەرگە بۆلۈپ، ۋىلايەتنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئومۇمىي پىلانى ۋە يىللىق پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ ئاندىن ئۇنى تۈرلەر بويىچە ناھىيىلەرنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن بۆلدى، ئۇنى، ناھىيىلىك، شەھەرلىك، يېزىلىق، بازارلىق ھۆكۈمەتلەر قاتلاممۇ قاتلام ئەمەلىيلەشتۈردى، ھەر دەرىجىلىك چارۋىچىلىق تارماقلىرى ئۇنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى نازارەت قىلىشقا ئۈيۈشتۈرۈلدى. ۋىلايەتنىڭ چارۋىچىلىق تارماقلىرى ھەر يىلى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش مەۋسۇمىگە ئاساسەن، تەكشۈرۈش، سىلىشتۈرۈپ باھالاشنى تەشكىللىدى؛ كەسپىي تېخنىكا تارماقلىرى جايلارنىڭ كونكرېت

ئەھۋالىغا ئاساسەن، پىلان نىشانىنى ئاساس قىلىپ، ئوخشاش بولمىغان شەكىلدىكى تەربىيىلەش كۇرسلىرىنى ئاچىتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە جايلارغا بېرىپ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، قەشقەر ۋىلايىتىدە 1980 — 1990 - يىلغىچە «كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى ھۆددىگە بېرىش» ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى. يەنى چارۋىلارنىڭ ئومۇمىي تۈياق سانىغا ئاساسەن، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش زىچلىقىنىڭ %98تىن يۇقىرى بولۇشى، ئالدىنى ئالىدىغان ھەر بىر تۈياق چارۋا ئۈچۈن 0.30 — 0.75 يۈەن ئالدىنى ئېلىش خىراجىتى ئېلىش بېكىتىلدى، جايلاردىكى چارۋىچىلىق تارماقلىرى ئۇرۇقلاندۇرۇش، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. بۇنىڭ 80 - يىللاردىكى يەرلىك كالىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاشنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى رولى ناھايىتى زور بولدى.

§2 . نەسىل ياخشىلاش

1. قوي نەسلىنى ياخشىلاش

1) يېرىم يىرىك يۇڭلۇق قوي نەسلىنى ياخشىلاش　بۇنىڭدا ئاساسلىقى قاغلىق قويى ئاساس قىلىنىدى. قاغلىق قويى چىقىدىغان مەركىزىي رايون ئاساسلىقى قاغلىقتا، ئۇ يەردە بۇ قويدىن تەخمىنەن 380 مىڭى بولۇپ، ئومۇمىي قوينىڭ %57ىنى ئىگىلەيدۇ. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قاغلىق، يەكەن قاتارلىق جايلار بۇ نەسلىنىڭ ساپ قانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بەردى. 1951- يىلى قاغلىق ناھىيىسىدە 25 مىڭ 461 تۈياق قوچقار تاللاپ چىقىلدى، 1995 - يىلى يەكەن ناھىيىسىدە 35 تۈياق قوچقار تاللاپ چىقىلدى ھەمدە قىسىملارنىڭ چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدىن نەسىللىك قوچقارلار ئارىيەتكە ئېلىنىپ، يەرلىك ئاق ساغلىقلارنى تاللاپ نەسىلەندۈرۈش خىزمىتى ئىشلەندى.

1986 - يىلى لىنكولىن نەسىللىك قوچقىرىدىن 8ى كەلتۈرۈلۈپ، قاغلىق ناھىيىسىدە قان قۇيۇشلۇق مېتىسلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلدى. قاغلىق قويى ئىچىدىكى يېرىم يىرىك يۇڭلۇق قويلارنىڭ يۇڭ سۈپىتى، گۆش بېرىش ئىقتىدارى نۆقتىلىق ياخشىلاندى. ئۇنىڭ مېتىس ئەۋلادلىرىنىڭ «ئاستا خاراكتېرلىك ئۆپكە يالليۇفى»غا ئاسان گىرىپتار بولۇپ قالىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يۇڭ سۈپىتى، قىرقىۋېلىنىدىغان يۇڭ مىقدارىدا مەلۇم دەرىجىدە ئۆسۈش بولدى، ئۇلايەتلىك چارۋا مال، ئۆي قۇشلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش پونكىتىنىڭ قاغلىق نەسىللىك چارۋا فېرمىسى، قارا باسمان تەجرىبە پونكىتى ۋەئۇشار باش يېزىلىرىدا ئېلىپ بارغان قان قۇيۇشلۇق مېتىسلاشتۇرۇش سىنىقى يېشىغا توشقان قوينىڭ قىرقىۋېلىنىدىغان ئەڭ زور يۇڭ مىقدارى 5.5 كىلوگرامغا يېتىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. كېيىن يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالاي يېرىم يۇڭلۇق قويى كەلتۈرۈلۈپ، قان قۇيۇشلۇق مېتىسلاشتۇرۇش ئارقىلىق قاغلىق قوينىڭ گۆش بېرىش ئىقتىدارى ئۆستۈرۈلدى. قاغلىق قويى ئىچىدىكى يېرىم يىرىك يۇڭلۇق قويلارنىڭ ئۆز نەسلىنى تاللاپ يېتىشتۇرۇش جەريانىدا پادا ئىچىدىكى سۈپەتلىك قوچقارلاردىن نەسىل تاللاش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان تاللاپ جۈپلەشتۈرۈشنىڭ ئۇنۇمى بىر قەدەر زور بولدى. 1990 - يىلى 5000 تۈياقتىن ئارتۇق نەسىللىك قوچقار تاللىنىپ، ئۇرۇقلاندۇرۇشقا ئىشلىتىلدى. بۇنىڭدىن 572 تۈياققا نەسىللىك چارۋا لايىقەتلىك كىنىشكىسى بېرىلدى، بىر يىلدا 208 مىڭ 400 تۈياق يېرىم يىرىك يۇڭلۇق قوي نەسىل ياخشىلاش يۇزىسىدىن ئۇرۇقلاندۇرۇلدى.

2) گۆش قوينىڭ نەسلىنى ياخشىلاش　كۆپ يىل نەسىل ياخشىلاش ئارقىلىق ياخشى نەتىجىگە ئېرىشىلدى. قولدىن چىقىرىلغان يەككە قوينىڭ گۆشى 1981 - يىلدىكى 25.11 كىلوگرامدىن 1990-

يىلى 16 كىلوگرامغا يېتىپ، تاۋار گۆش مىقدارى 3.75 كىلوگرام ساپ گۆشكە ئېرىدى.

(1) تاشقورغان ماي قوي رۇقلۇق قويى 50 - يىللارنىڭ بېشىدا بۇ نەسىل جايلارنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىدى. 1952 - يىلى يەكەن ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتىدىكى 3 نەسىللىك قوينىڭ 2 سى تاشقورغان قويى ئىدى، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ناھىيە ھەر يىلى تاشقورغان قويىنى كەلتۈردى. ھازىر يەكەندە تاشقورغان قويى ۋە ئوننىڭ مېتىسىدىن 32 مىڭ 400ى بار. 1959 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى ئاپتونوم رايونىنىڭ «يۇڭ قويىنى ئاق قويغا، تېرە قويىنى قارا قويغا ئۇزگەرتىش» ھەققىدىكى يولىيورۇقىنىڭ روھىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، تاشقورغان قويىنى ئاق قويغا ئۇزگەرتىشنى قارار قىلىپ قارغۇلار شىنجاڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويىنى كەلتۈرۈپ، قان ئارىلاشتۇرۇپ چىقاردى، قىسمەن تاشقورغان قويى ئىنچىكە يۇڭلۇق مېتىس قويغا ئۇزگەرتىلدى، تېخىمۇ ئېغىر بولغىنى شۇكى، مۇجى ئەتراپىدا بۇ نەسىل قۇرۇپ كەتكىلى تاسلا قالدى. 1964 - يىلى تاشقورغان ناھىيىلىك نەسىللىك قوي فېرمىسى قۇرۇلدى، تاشقورغان قويىنى كۆپەيتىش فېرمىنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىسى قىلىندى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، نەسىللىك قوي فېرمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. يەرلىك چارۋىچىلار بۇ نەسىللىك قويىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىغان بولغاچقا، باھاسى باشقا نەسىللەردىن يۇقىرى بولدى. 1972 - يىلى دۆلەت تاشقورغان ناھىيىسىدىن مۇشۇ نەسىلدىن 220 تۇياق يۆتكەپ، ئىچكى جايلار ۋە ئاپتونوم رايون ئىچىدىكى ناھىيىلەرگە تەقسىملەپ بېرىشنى پىلانلىدى، 1974 - يىلى تاشقورغان ناھىيىسى تاشقورغان نەسىللىك قوي فېرمىسىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، قوي پادىلىرىنى ئۇرۇلۇكسىز كۆپەيتتى، 1974 — 1980 - يىلغىچە بۇ فېرما جەمئىيەتنى 8000 تۇياقتىن ئارتۇق سۈپەتلىك نەسىللىك قوي بىلەن تەمىنلىدى. 1980 - يىلدىكى ماتېرىيالنى 1959 - يىلدىكى ماتېرىياللارغا سېلىشتۇرغاندا، نەسلىنىڭ چېكىنىشىگە يۇزلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ، ئوننىڭ بەدەن شەكلى، بەدەن ئېغىرلىقى قاتارلىقلاردا تۆۋەنلەش بولغان.

1990 - يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ۋىلايەت بويىچە 427 مىڭ 700 تۇياق تاشقورغان قويى بار ئىكەن، بۇنىڭ ئىچىدە تاشقورغاندىكىسى 282 مىڭ 200 تۇياق بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي قوينىڭ 45.93% نى تەشكىل قىلىدىكەن.

(2) دولان قويى بۇ نەسىلنىڭ گەۋدىسى زور، ئۆسۈپ يېتىلىشى تېز بولۇپ، شۇ يىلدىكى قوزىسىنى مەمىرىتىپ سويۇشقا بولىدۇ؛ جىنسىي جەھەتتىن يېتىلىش بالدۇر (8 — 10 ئايلىق بولغاندا جۈپلىشىشكە بولىدۇ)؛ قوشكېزەك تۇغۇش نىسبىتى يۇقىرى (20% — 25% كىچە)؛ كۆپىيىش نىسبىتى يۇقىرى، 4 پەسلىنىڭ ھەممىسىدە كۆيلەيدۇ. بىر يىلدا 2 ياكى 2 يىلدا 3نى تۇغدۇ؛ گۆش چىقىش نىسبىتى 52%تىن يۇقىرى؛ گۆشى سۈپەتلىك، مەززىلىك بولۇپ، غەيرىي پۇرىقى يوق.

دولان قويى چۆل - جەزىرىلەردىكى قۇرغاق، ئىسسىق ھاۋارايىغا نىسبەتەن بىر قەدەر يۇقىرى ماسلىشىشچانلىقىغا ئىگە، يەم - خەشەك تاللىمايدۇ، ئوتنى ئېغىلدا بېقىش ئاساس، ئوتلىتىپ بېقىش قوشۇمچە قىلىنىدۇ، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا بېقىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ. دولان قويىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىش نۇقتىسىدا گۆش يېتىشمەسلىكنى ھەل قىلىشنىڭ ياخشى يولى.

1985 - يىل 8 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك تۇنجى نۇقتىلىك تېخنىكا ئالماشتۇرۇش يىغىنىدا مەكىت ناھىيىسى دولان قويىنىڭ قوچقىرىنى كۆرگەزمە قىلدى، ئوننىڭ ئېسىل ئالاھىدىلىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ يۇكسەك دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ۋە چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ رەھبەرلىرى، مۇتەخەسسىسلەر كۆپ قېتىم مەخسۇس مەكىت ناھىيىسىگە بېرىپ تەكشۈرۈپ، دولان قويىنىڭ ئېسىل ئالاھىدىلىكى ۋە تەرەققىيات ئىستىقبالىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈردى. 1986 - يىلى ئاپتونوم رايون جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 3 ۋىلايەت، بىر ئوبلاست بويىچە ئاچقان نامراتلارنى يۆلەش يىغىنىدا دولان قويىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش دېھقانلارنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ بېيىتىشتىكى مۇھىم تەدبىرلەرنىڭ بىرى قىلىندى،

شۇنىڭ ئۈچۈن دولان قويىنى كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىپ، گۆش ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش تېمىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ نامراتلارنى يۆلەش تۈرىگە، يەنى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ «ئۈچقۇن پىلان»غا كىرگۈزۈلدى.

شىنجاڭنى ئەلا نەسىللىك قوي بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەت دولان قويى ئۈچۈن تېخنىكا ياردىمى ۋە سېلىنمىنى كۆپەيتتى. مەكىت ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت دولان قويىنىڭ تەرەققىياتىغا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەردى. كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، ئامىۋى تاللاپ بېتىشتۇرۇش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ، دولان قويىنىڭ سۈپىتىنى ئۈستۈردى. ئۇدا 3 يىل چوڭ ھەجىمدە كۆپەيتتى. 1986 - يىلدىن كېيىن جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى ۋىلايەت، ئوبلاستلار مەكتىتىن 26 مىڭ 700 تۇياق نەسىللىك قوي سېتىۋالدى. 1990 - يىلغا قەدەر ۋىلايەت بويىچە دولان قويى 281 مىڭ 700 تۇياقتا يەتتى.

(3) گۆش پاقلىنى　قاغلىق ناھىيىسى 1986 - يىلى لىنكۆلىن نەسىللىك قوچقىرىدىن 8نى كەلتۈرۈپ، قاغلىق ناھىيىسىدىكى يېرىم يېرىك يۇڭلۇق قويلارنىڭ يۇڭ سۈپىتىنى ياخشىلاپ، گۆش بېرىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈردى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە دولان قويى نەسلىنى تاللاپ بېتىشتۇرۇش خىزمىتىنى ئىشلىدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك چارۋا - مال، ئۇي قۇشلىرى نەسلىنى ياخشىلاش پونكىتى 10 ئادەم (قېتىم) ئەۋەتىپ، ناھىيىلىك نەسىللىك قوي فېرمىسىغا ھەمكارلىشىپ 1000 تۇياق قوي ئۇستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى، ناھىيىلىك نەسىللىك قوي فېرمىسىنىڭ 200 تۇياق قويىنى باھالاپ دەرىجىگە ئايرىپ، دەسلەپكى قەدەمدە يادرولۇق پادىنى شەكىللەندۈردى. ۋىلايەت بويىچە تاشقورغان قويى ۋە دولان قويى ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان يەرلىك گۆش قويلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلايدىغان كۆپەيتىش سىستېمىسى شەكىللەندۈرۈلدى. 1987 - يىلى تاشقورغان قويى ۋە ئۇنىڭ نەسلى ياخشىلانغان قويى 320 مىڭ 19 تۇياقتا، دولان قويى ۋە ئۇنىڭ نەسلى ياخشىلانغان قويى 150 مىڭ 64 تۇياقتا يەتتى، ساپ قانلىق ۋە نەسلى ياخشىلانغان قوي ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي قوينىڭ 16.3% نى ئىگىلىدى. ۋىلايەتلىك چارۋا - مال ئۇي قۇشلىرى نەسلىنى ياخشىلاش پونكىتى 1988-يىلى نەسىللىك دولان قويىدىن 6 تۇياق سېتىۋېلىپ، دولان قويىنىڭ توڭلىتىلغان ئىسپېرمىسى بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇشنى سىناق قىلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. 1989 - يىلغا قەدەر بىرىكتۈرۈلگەن توڭلىتىلغان ئىسپېرمىدىن 14 مىڭ تال تەييارلىنىپ، قەشقەر يېڭىشەھەر، پوسكام، يەكەندە يەرلىك قويلارنى توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇشنى سىناق قىلىش خىزمىتى ئىشلەندى. ۋىلايەت 1988 - يىلى لىنكولىن قويىنىڭ توڭلىتىلغان ئىسپېرمىسىنى كەلتۈرۈپ، يەكەن، پوسكام قاتارلىق جايلارنىڭ ئارىلاشما قانلىق قويلىرىنى سىناق تەرىقىسىدە ئۇرۇقلاندۇردى. 1989 - يىلى ئەنگلىيەنىڭ مۇڭگۈزلۈك ساتېرقويى ۋە سۇففولك قويىنى كەلتۈرۈپ، 1990 - يىلى مەكىت، مارالبېشى، قەشقەر كوناشەھەر، يەكەن، يوپۇغا قاتارلىق جايلاردىكى دولان قويى ۋە ئارىلاشما قانلىق قويلار ئۇستىدە قان قۇيۇشلۇق مېتىسلاشتۇرۇش ۋە دەرىجىلىك مېتىسلاشتۇرۇش قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان نەسىل ياخشىلاش سىنىقىنى ئېلىپ بېرىپ، گۆش پاقلىنى يېتىشتۇرۇش مۇساپىسىنى تېزلەتتى.

3) ئەلتىرە قويىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش　ئەلتىرە قويىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاشتا ئاساسلىقى قاراكۆل ئەلتىرە قويى نەسلى كەلتۈرۈلۈپ، يەرلىك داڭلىق قويلار دەرىجىلىك مېتىسلاشتۇرۇلدۇ.

60 - يىللاردا ۋىلايەت بويىچە جايلار ئەلتىرە قويىنىڭ چۆللۈك يېرىم چۆللۈك ئوتلاقلارغا ماسلىشىش ئالاھىدىلىكى ۋە بازارنىڭ ئەلتىرىگە بولغان ئېھتىياجىغا ئاساسەن، كۆچا نەسىللىك قوي فېرمىسىدىن ساپ قانلىق ئەلتىرە قويىنى كىرگۈزۈپ، ساپ قان بويىچە كۆپەيتىپ يېتىشتۇرۇپ ۋە مېتىسلاشتۇرۇپ نەسىل ياخشىلىدى. 1980 - يىلدىن بۇرۇن قاراكۆل ئەلتىرە قويى ئۇستىدە نۇقتىدىن ئومۇمىي دائىرىگە كېڭەيتىش دەرىجە بويىچە مېتىسلاشتۇرۇش ئاساس قىلىنىپ، نەسىل قاتتىق تاللىنىپ جۈپلەشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلدى. بېقىش - باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى، شۇنداق قىلىپ نەسلى ياخشىلانغان قويىنىڭ سۈپىتى ساپ قانلىق قويىنىڭ

سۈپەت ئۆلچىمىگە يېقىنلاشتى. نەسلى ياخشىلانغان ئەۋلاد سانىنىڭ كۆپەيمىشىگە ئەگىشىپ، تۇنجى تۇغۇلغان قوينىڭ ئېغىرلىقىغا يۈزلىنىشى ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئۆسۈپ يېتىلىش سۈرئىتى تېز بولدى، سۈتتىن ئايرىلغاندىن كېيىن تېزلىكتە يەرلىك نەسىل ۋە بىرىنچى ئەۋلاد مېتىس قويلارغا يېتىشتۇرۇلۇپ ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىپ كۆچلۈك ئىرسىيەتچانلىقىنى ئىپادىلىدى. 1971 - يىلى يوپۇغا ناھىيىسىدىلا نەسلى ياخشىلانغان ئەلتېرە قوي 6001 تۇياقتا يېتىپ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي قوينىڭ %16نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1 - ئەۋلاد نەسلى ياخشىلانغان قوي 2570، 2 - ئەۋلاد نەسلى ياخشىلانغان قوي 1248، 3 - ئەۋلاد نەسلى ياخشىلانغان قوي 583، 4 - ئەۋلاد نەسلى ياخشىلانغان قوي 440. 1973 - يىلى ژىلايەت قاراكۆل ئەلتېرە قوينىڭ نەسلىنى ياخشىلاشنى مەركىزي ۋەزىپە قىلىپ بېكىتتى، 1978 - يىلى يوپۇغا، مەكىت، قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، مارالبېشى قاتارلىق ناھىيىلەر قاراكۆل ئەلتېرە قويى يېتىشتۇرۇش بازىسى قىلىپ بېكىتىلىپ، ئەلتېرە قوينىڭ نەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتى ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. مەركىزي يېتىشتۇرۇش رايونى بولغان پەيلۇ دېھقانچىلىق مەيدانى، 45 - تۈەن، يوپۇغا ناھىيىسى قاتارلىق جايلاردا رەھبەرلىك ئەھمىيەت بەرگەچكە، بېقىش-باشقۇرۇش شارائىتى بىر قەدەر ياخشى بولغاچقا، ئومۇمىيۈزلۈك ياخشىلاش مەۋىيىسىگە يەتتى. 1980 - يىلغا كەلگەندە، ژىلايەت بويىچە 60 مىڭ تۇياق ساپ قانلىق، نەسلى ياخشىلانغان ئەلتېرە قويى ئىچىدە ئالىلىرى %63.59كە يەتتى. پىلىسمان بۇدرە يۇڭلۇقلارنىڭ ئىگىلىكىدىن نىسبىتى خېلىلا يۇقىرى بولدى. يۇقىرى ئەۋلاد مېتىس قويلار %12.88كە يەتتى، ئالاھىدە دەرىجىلىك ۋە 1 - دەرىجىلىك ئەلتېرە قويى تەخمىنەن تۆتتىن بىرگە يەتتى، دەرىجە سىرتىدا قالغىنى %9.14لا بولۇپ، قالغانلىرى 3 - دەرىجىدىن يۇقىرى بولدى. شۇ يىلى ژىلايەت بويىچە ئەلتېرە قويى 60 مىڭ 103 تۇياقتا يەتتى.

1980 - يىلدىن كېيىن بازار ئىگىلىكىنىڭ تەڭشىلىشى تۇپەيلىدىن، ئەلتېرە قوينىڭ تەرەققىياتى توسقۇنلۇققا ئۇچراپ، كۆپەيمىش ئىقتىدارى ناھايىتى تېز تۆۋەنلەپ كەتتى. نۇرغۇنلىغان كېيىنكى ئەۋلاد قويلار ئەلتېرە قوينىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ھازىرلىيالمىدى. 1990 - يىلى قاراكۆل ئەلتېرە قويىدىن 12 مىڭ تۇياقلا قالدى. رايونلاشتۇرۇش تەلىپىگە ئاساسەن، يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ تېرىم، باي، ئاۋات، سىيەك يېزىلىرى قاراكۆل ئەلتېرە قوينى نۇقتىلىق كۆپەيتىدىغان بازا قىلىندى.

2. ئۆچكە نەسلىنى ياخشىلاش

قەشقەر ئۆچكىسى يەرلىك ئۆچكە بىلەن سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن ئۆچكىلەرنى بىرىكتۈرۈپ ئۇزاق مۇددەتلىك تەبىئىي تاللاش ۋە سۈنئىي تاللاش ئارقىلىق شەكىللەندۈرۈلگەن قەدىمىي نەسىل.

1949 - يىلى قەشقەر ژىلايىتىدە 322 مىڭ 600 تۇياق ئۆچكە بار ئىدى. 1950 - يىلدىن باشلاپ، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كەڭ چارۋىچىلارنىڭ ئۆچكە تىۋىتى ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا رەھبەرلىك قىلىپ، چارۋىچىلارنىڭ كىرىمىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن كۆپلىگەن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئۆچكىلەرنىڭ سۈت مىقدارىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، 1965 - يىلى يەكەننىڭ ساپ قانلىق نەسىللىك ئۆچكىسىدىن 74ى (بۇنىڭ ئىچىدە تېبەت 14، چىشى ئۆچكە 60)، مېتىس سۈت ئۆچكىسىدىن 326سى كەلتۈرۈلدى. 1973 - يىلى نىكشيادىن ئوتتۇراھال قىل چۇپۇرلۇق نەسىللىك ئۆچكىسىدىن 120 تۇياق كەلتۈرۈلدى. بۇنىڭ كۆپىنچىسى ئاق چۇپۇرلۇق، يېتىلىشى بېجىرىم ئۆچكە بولۇپ، سوغۇققا چىداملىق، ئىسسىققا، كېسەللىككە ناقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئوزۇق تاللىماسلىق قاتارلىق ئېسىل ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

1980 - يىلى ژىلايەت بويىچە 771 مىڭ 700 تۇياق ئۆچكە بولۇپ، ئومۇمىي چارۋىنىڭ %21.87نى ئىگىلىدى، دېمەك ئۇ 2 - چوڭ چارۋا تۈرى بولدى. 1985 - يىلى ئۆچكە 538 مىڭ بولۇپ، 3 - ئورۇندا تۇردى. ئومۇمىي چارۋىنىڭ %13.34نى ئىگىلەپ، 8.53 پىرسەنت پوئېنتى ئازلاپ كەتتى. 1988 - يىلى

مارالبېشى ناھىيىسى تېۋىت ئۆچكىسىنى كۆپەيتىش يازىسى قىلىپ بېكىتىلىپ، ئۆچكە نەسلىنى ياخشىلاش ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. شۇ يىلى لياۋنىڭنىك گەيشىەن ناھىيىسىدىن 113 تۆياق تېۋىت ئۆچكىسى كەلتۈرۈلۈپ، مارالبېشىنىڭ شامال چارۋىچىلىق فېرمىسى، قىزىل ئېقىن يېزىسى قاتارلىق جايلاردا سىناق تەرىقىسىدە بېقىلدى، ئۇنىڭ ماسلىشىشچانلىقى يۇقىرى بولۇپ، ھەر بىر ئۆچكىدىن ئوتتۇرىچە 350 گرام تېۋىت چىقىدۇ.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئۆچكە 504 مىڭ تۆياقتا بەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە نەسلى ياخشىلانغان ئۆچكە 4190 تۆياق (ساپ قانلىق ۋە ئارىلاشما قانلىق نەسىللىك سوت ئۆچكىسى 2647 تۆياق، ساپ قانلىق ۋە ئارىلاشما قانلىق تېۋىت ئۆچكىسى 1551 تۆياق)، بىر يىلدا نەسلىنى ياخشىلاش يۈزىسىدىن 1999 تۆياق سوت ئۆچكىسى، 1022 تۆياق تېۋىت ئۆچكىسى ئۇرۇقلاندۇرۇلدى.

3. ئېشەك نەسلىنى ياخشىلاش

قەشقەر ئېشىكى ئاسىيا ئېشەكلىرى ئىچىدىكى موڭغۇل ئېشىكىگە مەنسۇپ بولۇپ، كەلگە بېزا ۋا چارۋىچىلىق رايونلىرىغا تارقالغان. بۇ نەسىل يەم - خەشەك تاللىمايدۇ، ئۇنىڭ ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك. مەيلى ئومۇم باقسۇن ياكى خۇسۇسىيلار باقسۇن، يەم - خەشەكنىڭ كۆپرەكى ئات، قوي، كالىلارغا بېرىلىدۇ. «ئات ياخشىسىنى يەيدۇ، كالا تويغىچە يەيدۇ، ئېشەككە ئار قالمايدۇ» دېگەن تەمسىل بار. ئاچارراق بولغان بېقىش-باشقۇرۇش شارائىتى قەشقەر ئېشىكىنىڭ جۈغى كىچىك بولۇپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

قەشقەر ئېشەكلىرىنىڭ گەۋدىسى كىچىك بولۇش ھالىتى كۆزدە تۇتۇلۇپ، 1979 - يىلدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايىتى گۈەنجۈك ئېشىكىنى كەلتۈرۈپ، يەرلىك نەسىللەرگە قارىتا مېتىسلاشتۇرۇپ نەسىل ياخشىلاشنى ئېلىپ باردى. يوپۇغا ناھىيىسىدە بۇنىڭ ئۈنۈمى ئەڭ زور بولدى، چوڭ چارۋا فېرمىسىدا 100دىن ئارتۇق مېتىسلاشتۇرۇلغان ئېشەك بولۇپ، ئۇنىڭ بەدەن شەكلى كۆرۈنۈشى گۈەنجۈك ئېشىكىگە يېقىنلاشقان. 1990-يىلى ۋىلايەت بويىچە ئېشەك 398 مىڭ 700گە يېتىپ، ئومۇمىي چارۋا مالنىڭ 8.2% نى ئىگىلىدى. يەكەن، قاغىلىق، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىرىدىكى ئېشەكنىڭ سانى ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي سانىنىڭ يېرىمىغا يېقىنلاشىپ، 48.33% كە يەتتى.

4. يەرلىك كالا نەسلىنى ياخشىلاش

ئىنەك باقمىچىلىقى

قەشقەر كالىسى موڭغۇل كالىسى ئىچىدىكى كىچىك تىپلىق نەسىلگە مەنسۇپ بولۇپ، باش قىسمى يوغان ۋە ئېغىر، پىشانىسى ئويمانراق كېلىدۇ. كۆپ ساندىكىلىرى مۈڭگۈزلۈك بولۇپ، مۈڭگۈز شەكلى ئوخشايدۇ، كۆپ ساندىكىلىرىنىڭ مۈڭگۈزى يۇقىرىغا ئۆرلەپ ئالدىغا ئېگىلگەن بولىدۇ. كونستىتۇتسىيىسى قوپال، گەۋدىسىنىڭ يېتىلىشى ئانچە ياخشى ئەمەس، بولۇپمۇ ئىنەكلىرىنىڭ كىرىست قىسمى سەردىن ئېگىز كېلىدۇ (بۇقىلىرىنىڭ بۇنىڭ ئەكسىچە)، سىنى يوي ئېگىزلىكىدىن بىر ئاز چوڭ بولىدۇ، بەدەن ئۇزۇنلۇقى ئىندىكسى 120گە يەتمەيدۇ، بۇ ئىشلىتىش تىپىدىكى بەدەن شەكلىنىڭ ئالاھىدىلىكى. ئارقا گەۋدىسى قىسقا، ئارقا پاقالچىقى ئالدى پاقالچىغا قارىغاندا تەرەققىي قىلغان. تۆياقلىرى چىڭ بولىدۇ. كالىنىڭ قارا رەڭلىكلىرى كۆپ بولىدۇ. سېرىقلىرى 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇزۇق تاللىماسلىق،

كېسەللىككە ناقابىل تۇرۇش، كەيپىياتى مۇتىدىل، ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك بولۇش قاتارلىق بىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

يەرلىك كالا گۆش بېرىش، سۈت بېرىش، ئىشقا ياراش قاتارلىق كۆپ خىل ئىقتىسادىي رولغا ئىگە. ئىش جەھەتتە كۆپىنچە يەر ھەيدەش، يۈك سۆرەش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. ئوتتۇرىچە بەدەن ئېغىرلىقى 160 — 230 كىلوگرامغىچە كېلىدۇ. كۈندىلىك سۈت مىقدارى 1.5 كىلوگرام، يىللىق سۈت مىقدارى 300 كىلوگرامغا يەتمەيدۇ.

1950 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ چارۋىچىلىقىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى قەشقەر يەرلىك كالىسىنى كۆزدىن كەچۈرگەندە قەشقەرنىڭ موڭغۇل كالىسىنى تاللاپ پېتىشتۈرۈشنى ئاساسلىق نىشان قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1952 - يىلى يەكەن ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى قارا شەھەردىن 5 موڭغۇل نەسىللىك كالىسىنى يۆتكەپ كېلىپ، يەرلىك كالا نەسلىنى ياخشىلاشنىڭ تۈنجى قەدىمىنى باستى. ۋىلايەت شۇنىڭدىن كېيىن يەنە قارا ئالا ئىنەكنى، شۇۋېيتسارىيە ئارىلاشما نەسىللىك كالىسىنى (سىمېنتال مېتىس كالىسىنى) كەلتۈرۈپ، نەسىل ياخشىلاش يۈزىسىدىن ئۇرۇقلاندۇرۇش سىنىقى ئېلىپ باردى. 1963 - يىلدىكى تەكشۈرۈش ئارقىلىق مېتىس 1 - ئەۋلاد ئىنەكنىڭ بەدەن ئېگىزلىكى 125.4 سانتىمېتىر بولۇپ، يەرلىك ئىنەككە قارىغاندا 21.8 سانتىمېتىر ئېگىز ئىكەنلىكى؛ بەدەن ئۇزۇنلۇقى 134.6 سانتىمېتىر بولۇپ، 17.3 سانتىمېتىر كۆپەيگەنلىكى؛ شىراق ئايلانمىسىنىڭ 3.7 سانتىمېتىر كۆپەيگەنلىكى؛ بەدەن ئېغىرلىقىنىڭ 1.3 ھەسسە ئاشقانلىقى؛ كۈنلۈك سۈت مىقدارىنىڭ 8 — 12.5 كىلوگرامغا يەتكەنلىكى؛ مېتىسلاشتۇرۇش ئۈنۈمىنىڭ كۆرۈنەرلىك بولغانلىقى مەلۇم بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئارادو كالىسى، تەيجۇەن كالىسى، نەنياڭ كالىسى كەلتۈرۈلدى، ماسلىشىشچانلىقى تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن، ۋىلايەت ئالا ئىنەك بىلەن ئارادو كالىسىنى ئاساس قىلىپ يەرلىك كالىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاشنى بەلگىلىدى. 1979 - يىلى توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇش تېخنىكىسى كىرگۈزۈلۈپ، تاغلىق رايونلاردىن باشقا، كەڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىغچە سىمېنتال كالىسى، ئالا كالا، شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى، شادولاي كالىسى قاتارلىق نەسىللەرنى توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇش ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. 1989 - يىلى يەكەندە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، مېتىس 1 - ئەۋلاد كالىنىڭ دەسلەپ تۇغۇلغان مۇزىيىنىڭ ئېغىرلىقى يەرلىك كالىنىڭكىدىن 3.3 — 9.9 كىلوگرامغىچە يۇقىرى بولغان؛ يېشىغا توشقاندىكى بەدەن ئېغىرلىقى 17.6 — 49.7 كىلوگرامغىچە ئاشقان؛ مېتىس ئەۋلاد سانىنىڭ كۆپەيىشىگە ئەگىشىپ بەدەن ئېغىرلىقى داۋاملىق ئېشىپ بارغان. مېتىس 1 - ئەۋلاد 2 ياشلىق ئىنەكنىڭ بەدەن ئېغىرلىقى 233.3 كىلوگرام بولۇپ، يەرلىك كالىلاردىن 46.7 كىلوگرام، 2 - ئەۋلاد 2 ياشلىق ئىنەكنىڭ بەدەن ئېغىرلىقى 248 كىلوگرام بولۇپ، يەرلىك كالىلاردىن 117.7 كىلوگرام ئاشقان. مېتىس 1 - ئەۋلاد كالىنىڭ كۈنلۈك سۈت مىقدارى 4 كىلوگرام بولۇپ، يەرلىك كالىدىن 2.5 كىلوگرام، 2 - ئەۋلادنىڭ 6 كىلوگرام بولۇپ، 4.5 كىلوگرام، 3 - ئەۋلاد كالىنىڭ 8 كىلوگرام بولۇپ، 6.5 كىلوگرام يۇقىرى بولغان. سېغىن مەزگىلى يەرلىك كالىنىڭكىدىن 23 كۈندىن كۆپرەك كۆپ بولغان؛ مېتىسلاشتۇرۇلغان كالىنىڭ يىللىق سۈت مىقدارى 1000 كىلوگرامغا يېقىنلاشقان، مېتىسلاشتۇرۇلغان ھەر بىر كالىنىڭ ساپ كىرىمى پەقەت چىققان سۈت مىقدارىدىلا يەرلىك كالىنىڭكىدىن 171 يۈەن ئارتۇق بولغان. چىققان گۆش مىقدارىمۇ زور ھەجىمدە ئاشقان. مېتىس كالىنىڭ گۆش مىقدارى يەرلىك كالىنىڭكىدىن 60 كىلوگرام ساپ كۆپەيگەن.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە نەسلى ياخشىلانغان كالا 200 مىڭ 700 (بۇنىڭ ئىچىدە ئالا كالا 75 مىڭ 100، شاروللاي كالىسى 8800، سىمېنتال كالىسى 86 مىڭ 500، شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى 33 مىڭ 100) گە يېتىپ، ۋىلايەتتىكى 605 مىڭ 400 كالىنىڭ %39.1 نى ئىگىلىدى. شۇ يىلى نەسىل ياخشىلاش يۈزىسىدىن توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇلغان كالا 104 مىڭ 900 بولۇپ،

ئۇرۇقلاندۇرۇپ نەسىل ياخشىلاش دائىرىسى 41 مىڭ 645 كە يەتتى. ئۇلايەت بويىچە ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتىدىن 305 ى بار.

1989 - يىلى ئۇلايەتتىمىڭ يەرلىك كالىلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش ئۈنۈمى ئۈستىدە، ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا سىمېنتال كالىسى قاتارلىق ئەلا نەسىللىك كالا بىلەن مېتىسلاشتۇرۇلغان كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ بەدەن شەكلى، ئۈسۈپ يېتىلىشى، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى يەرلىك كالىدىن روشەن يۇقىرى بولغان، قولدا قالغان ھەر بىر كالىنىڭ تەمىنلەيدىغان تاۋار گۆشى 1980 - يىلدىكى 5.38 كىلوگرامدىن 15.1 كىلوگرامغا؛ تاۋار سۈت مىقدارى 1980 - يىلدىكى 2.02 كىلوگرامدىن 20.26 كىلوگرامغا ئۆسكەن، قولدىن چىقىرىلغان ھەر بىر كالىنىڭ گۆش مىقدارى 1981 - يىلدىكى 1.84 كىلوگرامدىن 113 كىلوگرامغا ئۆسكەن.

3 §. يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش، ساقلاش

1. يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش

1) قۇرۇق ئوت - چۆپنى پىششىقلاپ ئىشلەش　　قۇرۇق ئوت - چۆپ ئۈيى ھايۋانلىرىنى ئېغىلدا بېقىش مەزگىلىدىكى ئاساسلىق ئوزۇقلۇق. قۇرۇق ئوت - چۆپنى پىششىقلاپ ئىشلەش: تاغلىق رايونلاردا ئورۇقلاپ ساقلايدىغان، قىشلىق ئوت - چۆپلەرنى ئاساس قىلىشنى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ شاخ - شۇمبىلىرىنى توغراش، پارچىلاشنى ئاساس قىلىشنى ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. دېھقانچىلىق رايونلىرىدا قۇرۇق ئوت - چۆپنى پىششىقلاپ ئىشلەش 50 - يىللاردا باشلانغان بولۇپ، مىقدارى كۆپ ئەمەس ئىدى. 1987 - يىلى ئۇلايەت بويىچە 8376 تونىا سامان، 80 تونىا بېدە؛ 1988 - يىلى 33 مىڭ 668 تونىا سامان، 3267 تونىا بېدە، 1989 - يىلى 35 مىڭ 420 تونىا سامان، 2043 تونىا بېدە ئۇۋىتىلدى. 1990- يىلى 4072 تونىا سامان، 18 مىڭ 25 تونىا بېدە ئۇۋىتىلدى، 215 مىڭ 769 تونىا ئوت - چۆپ توغرالدى؛ ئۇلايەت بويىچە يىلىغا 8 مىليون تونىدىن كۆپرەك سامان ئېلىنغان بولۇپ، ئۇۋىتىلغىنى 65.1%نى، يىلىغا ئېلىنغان بېدە 32 مىڭ تونىا بولۇپ، پىششىقلاپ ئىشلەنگىنى 27.6%نى ئىگىلىدى.

2) يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش　　1978 - يىلدىن ئىلگىرى، قەشقەر ئۇلايىتىدە مەخسۇس يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان زاۋۇت يوق ئىدى، باقمىچىلار كېرەك قىلىدىغان يەم - خەشەك بىرلا خىل بولۇپ، ئاساسلىقى كېپەك، توپان، تېرىپ ۋە كۆكتات يوپۇرمىقى ئىدى. باقمىچى كەسپىي ئائىلىلەرنىڭ راۋاج تېپىشى نەتىجىسىدە، ئاشلىق پىششىقلاپ ئىشلەش تارماقلىرى، نوقۇل ھالدا كېپەك بىلەن تەمىنلەشتىن قەدەممۇ قەدەم 2نى بىرلەشتۇرگەن (قوناق ئۇنى بىلەن كېپەكنى)، 3نى بىرلەشتۇرگەن (قوناق ئۇنى، كېپەك، كۈنجىرىنى) يەم - خەشەك بىلەن تەمىنلەشكە ئۆتتى. 1985 - يىلى ناھىيە، شەھەرلەردە ئاشلىق تارماقلىرىنىڭ نازارەت قىلىپ باشقۇرۇشىدىكى يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرى قۇرۇلۇپ ئارىلاشما يەم - خەشەك ئىشلەپچىقىرىلدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ئاشلىق سىستېمىسىغا قاراشلىق يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇت (شىركەت) لىرى 16گە يەتتى. (بىر سوقمىك تالقانلاش زاۋۇتىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئۇلارنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ئىقتىدارى 50 مىڭ تونىا (تاق ئىسمېنانىڭ) ئىدى. ئەمەلىيەتتە 20 مىڭ تونىا ئىشلەپچىقاردى. بۇ زاۋۇتلار ئىشلەپچىقارغان يەم - خەشەكنىڭ ئوزۇقلۇق تەركىبى تولۇق بولمىغاچقا، قىسمەن چارۋىچىلىق فېرمىلىرى ئۆز ئالدىغا يەم - خەشەك پىششىقلاش سېخلىرىنى قۇردى.

1988 - يىلى ئۇلايەتتىمىڭ چارۋىچىلىق سىستېمىسى ئالاقىدار فېرمىلاردا 14 يۇرۇش كىچىك تىپتىكى يەم-خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنا گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىپ، قىسمەن فېرمىلارنىڭ يەم - خەشەك

پىششىقلاپ ئىشلەش مەسلىسىنى ھەل قىلدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا چارۋىچىلىق سىستېمىسى 1 مىليون يۆن مەبلەغ مەبلەپ، غەربىي گېرمانىيىدە ئىشلەنگەن يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنىسىنى كىرگۈزدى. بۇنىڭ ناق ئىسمېنا بويىچە يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 10 مىڭ تونىنا. بۇ ماشىنا كومپيۇتېر ئارقىلىق كونترول قىلىنىدىغان بولۇپ، چوشقا، توخۇ، كالا، قوي، بېلىق قاتارلىقلارنىڭ ئارىلاشما يېمىنى، تۇرلۇك يەم - خەشەك سەپلىمىلىرىنى ۋە قويۇقلاشتۇرۇلغان يەم - خەشەكلەرنى ئىشلەپچىقىرىشقا بولىدۇ. بۇ ماشىنا 1990 - يىلى قۇراشتۇرۇلۇپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى.

2. يەم - خەشەكنى سىلوسلاش ۋە ئاممىياكلاشتۇرۇش

ئوت - چۆپ سىلوسلاش 1963 — 1966 - يىلغىچە يەكەن ناھىيىسىدە سىناق قىلىنىدى، 4 يىلدا 200 تونىنا ئوت - چۆپ سىلوسلاندى. كېيىن سىلوسلاش ئىشى داۋاملاشتۇرۇلمىدى. 1983 — 1985 - يىلغىچە يەكەن ناھىيىسىدە تېخنىكا جەھەتتە ئۇلگە كۆرسىتىش سىنىقى ئېلىپ بېرىلىپ، 3 يىلدا 1000 تونىنا سىلوس ياسالدى. 1986 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كىچىك كۆلەمدە كېڭەيتىلدى، شۇ يىلى 54 مىڭ تونىنا سىلوس ياسالدى، 10 مىڭ تونلىق ناھىيىدىن 4 ى بارلىققا كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە يوپۇغا ناھىيىسى يېزا ئىگىلىكىنىڭ مىنىستىرلىكىنىڭ تەقدىرلەش شەرتىگە يېتىپ تەقدىرلەندى. 1987 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كېڭەيتىلىپ، 396 مىڭ تونىنا سىلوس ياسالدى، بۇنىڭ ئىچىدە يەكەن، قاغىلىق ناھىيىلىرى 50 مىڭ تونلىق ئۆتكەلدىن ئۆتتى. ئۇنىڭدىن باشقا 10 مىڭ تونلىق ناھىيىدىن 6 سى بارلىققا كەلدى. 1988 - يىلى سىلوس ياساش ئاساسلىقى گىچە كىرىدى، ۋىلايەت بويىچە 512 مىڭ تونىنا سىلوس ياسالدى. 4 ناھىيە 50 مىڭ تونلىق ئۆتكەلدىن ئۆتتى، جۈملىدىن قاغىلىق ناھىيىسى ياسىغان سىلوس 100 مىڭ تونلىدىن ئېشىپ كەتتى.

1989 - يىلدىن كېيىن سىلوس سۇپىتىگە كاپالەتلىك قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى، شۇ يىلى 508 مىڭ 300 تونىنا سىلوس ياسالدى. 1990 - يىلى ياسالغان سىلوس 532 مىڭ تونىنغا يەتتى، سىلوس ياساش تېخنىكىسى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ۋە كېڭەيتىلىپ، چارۋىچىلىقتىكى يېرىك بېقىش ئىگىلىكى ئۆزگەرتىلدى.

يەم خەشەكنى ئاممىياكلاشتۇرۇش 1988 - يىلى باشلاندى. ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق باشقارمىسى كەسپىي كادىرلارنى ئاپتونوم رايونغا يەم - خەشەكنى ئاممىياكلاشتۇرۇش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىشكە ئەۋەتتى، يەكەن ناھىيىسىدە قانات يايدۇرۇلغان تېخنىكىدا ئۇلگە كۆرسىتىش سىنىقى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. 1989 - يىلى يەكەن ناھىيىسىدە رەسمىي كېڭەيتىلدى. شۇ يىلى 125 تونىنا سامان ئاممىياكلاشتۇرۇلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كېڭەيتىلىپ، 350 تونىنا سامان ئاممىياكلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە يەكەن ناھىيىسىنىڭ 200 تونىنا. شۇنىڭدىن كېيىن سامان ئاممىياكلاشتۇرۇش چارۋىچىلىق خىزمىتىنىڭ كۇن تەرتىپىگە رەسمىي كىرگۈزۈلدى.

§ 4 . ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ۋە قۇرۇلمىسى

1. چارۋا سانى

1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى، چارۋىچىلىقنى قوغداش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ بىرقاتار سىياسەت ۋە تەدبىرلىرىنى تۈزدى، ھەر دەرىجىلىك چارۋىچىلىق ئاپپاراتلىرى ۋە تېخنىكا مۇلازىمەت قوشۇنىنى بەرپا قىلدى، ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىشنى تەشكىللىدى. دۆلەت ئىلكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنى تەرەققىي قىلدۇردى، ئاممىنى قوزغاپ بۆرە يوقىتىش، ئوت - چۆپ ئورۇش، ئېغىل - قوتان

بىقىلىۋاتقان ئاق قوزلار

ياساش، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش، يەم - خەشەك بىششىقلاپ ئىشلەش، ئوتلاق سۈ قۇرۇلۇشى، چارۋا يولى، ئاھالىلەر ئولتۇراق ئۇقتىسى قۇرۇش قاتارلىقلارنى قانات يايدۇردى، بولۇپمۇ قالدۇرۇق چارۋىنىڭ چېكىسى ئەملدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى تېخىمۇ تېز بولدى، ئۆلايەت بويىچە ئومۇمىي چارۋا 1949 - يىلدىكى 1 مىليون 954 مىڭ 800 تۇياقتىن 1990 - يىلى 5 مىليون 57 مىڭ 800 تۇياقتا يېتىپ، 1949 - يىلدىكىدىن 3 مىليون 103 مىڭ تۇياق، 1966 - يىلدىكى 3 مىليون 507 مىڭ 700 تۇياقتىن 1 مىليون 550 مىڭ 100 تۇياق، 1976 - يىلدىكى 2 مىليون 807 مىڭ 100 تۇياقتىن 2 مىليون 250 مىڭ 700 تۇياق ساپ كۆپەيدى.

1990 - يىلى قولدا قالغان چارۋا 1949 - يىلدىكى 1 مىليون 954 مىڭ 700 تۇياقتىن 5 مىليون 57 مىڭ 800 تۇياقتا يېتىپ، 1.59 ھەسسە كۆپەيدى، يىللىق بەلەمپەيسىمان كۆپىيىشى 2.35% بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئات 32 مىڭ 600 دىن 49 مىڭ 400 گە يېتىپ، 51.53% كۆپەيدى، يىللىق بەلەمپەيسىمان كۆپىيىشى 1.02% بولدى؛ كالا 325 مىڭ 700 دىن 605 مىڭ 900 گە يېتىپ، 85.88% كۆپەيدى، يىللىق بەلەمپەيسىمان كۆپىيىشى 1.53% بولدى. ئېشەك 263 مىڭ 100 دىن 408 مىڭ 200 گە يېتىپ، 55.1% كۆپەيدى، يىللىق بەلەمپەيسىمان كۆپىيىشى 1.08% بولدى؛ تۆگە 1200 دىن 4400 گە يەتتى؛ قوي 969 مىڭ 700 تۇياقتىن 3 مىليون 368 مىڭ تۇياقتا يېتىپ، 247.32% كۆپەيدى، يىللىق بەلەمپەيسىمان كۆپىيىشى 3.08% بولدى؛ تۆچكە 362 مىڭ 500 تۇياقتىن 527 مىڭ 800 تۇياقتا يېتىپ، 45.56% كۆپەيدى، يىللىق بەلەمپەيسىمان كۆپىيىشى 0.92% بولدى؛ چوشقا بوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 17 مىڭ 900 گە يەتتى.

تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋىلارنىڭ نىسبىتى مال پادىلىرىنىڭ كۆپىيىش ئىقتىدارىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقى ئۈچۈن، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا چارۋىچىلىقنى قوغداش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويدى. تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋا 1950 - يىلدىكى ئاز كەم 750 مىڭدىن 1966 - يىلى 1 مىليون 516 مىڭ 900 تۇياقتا يەتتى، 16 يىلدا چىشى چارۋا 767 مىڭ تۇياق ساپ كۆپەيدى، تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋا نىسبىتى 43.24% كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تۇغۇش يېشىدىكى ئىنەك نىسبىتى 38.84%، تۇغۇش يېشىدىكى ساغلىق قوي نىسبىتى 45.57% بولدى. 1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ قالدۇرۇق چارۋىسىغا قارىتا قاتتىق تىزگىنلەش تەدبىرى قوللىنىلغاچقا، چارۋا سانى ۋە تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋا زور ھەجىمدە ئازىيىپ كەتتى. 1978 - يىلىغا كەلگەندە تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋىلارنىڭ نىسبىتى 35.43% كە چۈشۈپ قالدى. 80 - يىللاردا يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، چارۋىچىلىق يۆنىرى سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدى. 1986 - يىلى تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋا 2 مىليون 34 مىڭ 200 گە، تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋا نىسبىتى 50.46% كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تۇغۇش يېشىدىكى ئىنەك 208 مىڭ 900 بولۇپ، ئومۇمىي كالىنىڭ 36.75% نى، تۇغۇش يېشىدىكى ساغلىق قوي 1 مىليون 469 مىڭ 900 تۇياقتا يېتىپ، ئومۇمىي قوينىڭ 54.24% نى تەشكىل قىلدى.

چارۋىچىلىقنىڭ سىجىل تەرەققىي قىلىش ۋەزىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قەشقەر ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق باشقارمىسى پەن - تېخنىكا خىزمەتچىلىرىنى يېزىلاردىكى چارۋىچىلىقنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئانالىز قىلىپ، باشقا ۋىلايەت (ئوبلاست) لەرنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىپ، تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋىلارنىڭ نىسبىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «بۆسۈش كۆرسەتكۈچى» جەھەتتىكى ماكرولۇق تەدبىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا، يولغا قويۇش تەدبىرلىرىنى ئومۇميۈزلۈك ئورۇنلاشتۇرۇپ، تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋا نىسبىتىنى يەنە بىر پەللىگە كۆتۈرۈشكە ئۈيۇشتۇردى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋا 2 مىليون 468 مىڭ تۇياقنى يېتىپ، ئومۇمىي چارۋىنىڭ %50.78 نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە تۇغۇش يېشىدىكى ئىنەك 213 مىڭ 800 بولۇپ، ئومۇمىي كالىنىڭ %34.43 نى، تۇغۇش يېشىدىكى ساغلىق قوي 1 مىليون 868 مىڭ 200 تۇياقنا يېتىپ، ئومۇمىي قوينىڭ %58.23 نى ئىگىلىدى.

قەشقەر ۋىلايىتى 1959 - يىلىلا قويلارنى «بىر يىلدا ئىككى تۇللىتىش، ئىككى يىلدا ئۈچ تۇللىتىش» تىن ئىبارەت كۆپەيتىش - ئۇرۇقلاندۇرۇش تەجرىبىسىنى يولغا قويۇپ، دورا ئارقىلىق كۆيلىتىشنى ئىلگىرى سۈرۈش سىنىقى ئېلىپ بېرىپ، بىر يىلدا بىرنى تۇللىتىش، بالا تاشلىۋەتسە تولۇقلاپ ئۇرۇقلاندۇرماسلىقتەك ئادەتنى بۇزۇپ تاشلىدى. 1961 - يىلى چارۋىچىلىقتا مەسئۇلاتنى ئاشۇرۇشنىڭ ئوتلاق، يەم - خەشەك، سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش، ئۇرۇقلاندۇرۇش، كۆپەيتىش، باشقۇرۇش، قوغداش، قۇرۇلۇش قىلىشتىن ئىبارەت 8 تۈرلۈك تەدبىرى ئىزچىللاشتۇرۇلغانلىقتىن، 1966 - يىلىغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە ئېلىنغان تۇل 914 مىڭ تۇياقنا، تۇل ئېلىش نىسبىتى %60.25 كە، ئەي بولغان تۇل 837 مىڭ تۇياقنا، ئەي بولۇش نىسبىتى %91.58 كە، كۆپىيىش - ئەي بولۇش نىسبىتى %55.18 كە يەتتى. مۇشۇ بىرنەچچە تۈرلۈك كۆرسەتكۈچتە تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى رېكورت يارىتىلدى. 1988 - يىلدىن تارتىپ تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋىلارنىڭ نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش، تۇل ئېلىش - ئەي قىلىپ كۆپەيتىش، ئاخىرىدا ئومۇمىي سانىنى ئاشۇرۇش مەقسەت قىلىنغان ئۇقۇم پەيدىنپەي شەكىللەندۈرۈلۈپ، تۇل ئېلىش - ئەي قىلىش نىسبىتى مۇقىم ئۆستۈرۈلدى. 1990- يىلىغا كەلگەندە ئېلىنغان تۇل 1 مىليون 947 مىڭ 600 تۇياققا، ئەي قىلىنغان تۇل 1 مىليون 797 مىڭ 800 تۇياققا، تۇل ئېلىش - ئەي قىلىش نىسبىتى %72 كە يەتتى. يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 5 مىليون 22 مىڭ 400 تۇياققا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋا 2 مىليون 468 مىڭ تۇياق.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە قىسمەن يىللاردىكى تۇل ئېلىش - ئەي بولۇش ئەھۋالىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

جەدۋەل: 7 — 2 بىرلىكى: تۇمەن تۇياق، %

يىللار / تۈرى	كۆپىيىپ ئەي بولغىنى		ئەي بولغان تۇل		ئەي بولۇش نىسبىتى
	سانى	%	سانى	%	
1951	37.65	40.81	34.25	90.97	37.12
1952	45.75	40.64	31.70	69.27	28.15
1954	51.95	57.37	34.38	66.28	37.97
1957	52.40	48.79	36.68	70	34.15
1962	77.31	51.81	64.18	83.02	43.01
1966	91.40	60.25	83.7	91.58	55.18
1967	76.48	50.24	64.23	84.10	42.25
1969	43	33.03	38	88.37	29.19

54.92	81.29	56.52	67.56	69.53	1978
75.17	88.10	96.95	85.32	110.01	1979
61.05	90.86	97.94	67.19	107.79	1981
56.27	79.06	98.20	71.18	124.21	1982
54.14	91.93	97.28	58.89	105.82	1984
59.86	92.46	130.29	64.74	140.91	1987
63.25	93.08	150.09	69.95	167.70	1989
72	92.30	179.78	78.90	194.76	1990

2. چارۋا، ئۇي قۇشلىرى قۇرۇلمىسى

1) مال پادىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ چارۋىسى ئاساسلىقى قوي، ئۆچكە، چوشقا ۋە كالا. ئېشەك، تۆگە، قېچىر قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئىچىدە قوي قەشقەر ۋىلايىتىدە كەڭ تارقالغان، ئۇنىڭ نەسلى كۆپ، شۇنداقلا ئۇ ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ ئاساسلىق گۆش يېمەكلىكلىرىنىڭ بىرى. 1984 - يىلىغا كەلگەندە كالا سان جەھەتتە ئۆچكىدىن ئېشىپ، قويدىن قالسىلا 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان بولدى.

1953 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاران 97 تۈياق چوشقا بار ئىدى، 60 - يىللاردا قەشقەر ۋىلايىتىگە ئېھتىياجلىق چوشقا گۆشى ۋىلايەت سىرتىدىن يۆتكەپ كېلىنىدى. 1966 - يىلى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەندىن ئىبارەت 4 ناھىيە (شەھەر) دە سىناق تەرىقىسىدە چوشقا فېرمىسى قۇرۇپ، چوشقا گۆشى جەھەتتىكى جىددىيلىكنى يەسەيتىشنى تەستىقلىدى. 1970- يىل 5 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت تۇنجى قېتىم چوشقىچىلىق يىغىنى ئېچىپ، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەردىن چوشقا بېقىشنى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، ئوغۇت مەنبەسىنى كۆپەيتىش جەھەتتىكى مۇھىم ۋەزىپە سۇپىتىدە چىڭ تۇتۇپ ئەمەلىيلەشتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيە، گۇڭشې (مەيدان) لاردا چوشقا بېقىش ئىشخانىسى، چوڭ ئەترەتلەردە چوشقا بېقىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ھەمدە (1) چوشقا كۆچۈكى سېتىپ بەرسە 12.5 كىلوگرام بوغۇز بېرىش؛ (2) دېھقان ئائىلىلىرى بىر سېمىز چوشقا سېتىپ بەرسە 50 كىلوگرام بوغۇز بېرىش؛ (3) گۇڭشې كوللېكتىپى ۋە شەخسلەر بىر سېمىز چوشقا سېتىپ بەرسە چوشقا ئېغىرلىقىنىڭ 7% ى بويىچە گۆش بىلىتى بىلەن مۇكاپاتلاش قاتارلىق مۇكاپاتلاش چارىلىرى تۈزۈلدى. 1972 - يىلى چوشقا بېقىشتا تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى رېكورت يارىتىلدى، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چوشقا 100 مىڭ 300 گە يەتتى.

1977 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ «چوشقا بېقىشنى ئورۇنلاشتۇرۇش توغرىسىدىكى پىكىر» ىدە مۇنۇلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى: ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ چوشقا بېقىشىغا قارىتا ئىختىيارلىق پرىنسىپىنى قوللىنىش لازىم، چوشقا بېقىش چوشقا فېرمىلىرى، ئىشلەپچىقىرىش-قۇرۇلۇش بېكىتۈنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئاممىا ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. 1990 - يىلىغا كەلگەندە قولدا قالغان چوشقا 17 مىڭ 900گە چۈشۈپ قېلىپ، ئومۇمىي چارۋىنىڭ ئاران 0.35% ىنى ئىگىلەيدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىدە تېرىلغۇ، ئىش ئۆلۈغلىرى ئومۇمىي چارۋا مالىنىڭ 12.73% ىنى ئىگىلەيدۇ. بۇلار ئاساسلىقى كالا، ئېشەك، ئات، تۆگە، قېچىردىن ئىبارەت، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ كالىسى ۋە ئىش ئېشەكلىرى ئاساسىي گەۋدە قۇرۇلمىسى ھېسابلىنىدۇ. 1982 - يىلى كوللېكتىپنىڭ چارۋا مالىلىرى باھاغا سۈندۈرۈلۈپ ئائىلىلەرگە قايتۇرۇپ بېرىلىپ، ئائىلىلەر بويىچە باشقۇرۇلغاندىن كېيىن، تېرىلغۇ كالىسى پەيدىنپەي كۆپەيدى، يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان تېرىلغۇ كالىسى 1981 - يىلدىكى 146 مىڭ 700 دىن 1984 - يىلى

206 مىڭ 200 گە يەتتى، تېرىلغۇ كالىلىرىنىڭ قولدا قالغان ئومۇمىي كالىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى 34.88% تىن 41.99% كە ئۆرلىدى. 1990 - يىلى ئومۇمىي تېرىلغۇ كالىسى 245 مىڭ 200 گە يېتىپ، ئومۇمىي كالىنىڭ 49.5% نى ئىگىلىدى. تېرىلغۇ كالىسىدىن تاشقىرى، قەشقەر ۋىلايىتىدە يەنە خېلى ساندا ئېشەك، ئات، تۆگە، قېچىر قاتارلىق ئىش ئۇلاغلىرى بار.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت خەلقى كۆپىنچە كالا ۋە قوي گۆشىنى ئاساسلىق يېمەكلىك گۆش قىلىدۇ، ئۆچكە بېقىشتا سۈت ۋە تېۋىت ئېلىش ئاساسىي مەقسەت قىلىنىدۇ. 1982 - يىلى قولدا قالغان ئۆچكە 845 مىڭ 400 تۇياق ئىدى. 1990 - يىلى ئاران 507 مىڭ 800 تۇياق ئۆچكە قېلىپ، ۋىلايەتتىكى ئومۇمىي چارۋىنىڭ 10.04% نىلا ئىگىلىدى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە قىسمەن يىللاردىكى تېرىلغۇ، ئىش ئۇلاغلىرى

جەدۋەل: 7 — 3 بىرلىكى: تۇمەن تۇياق، %

يىللار / تۈرى	ئومۇمىي جەمئىي	ئومۇمىي چارۋىدا ئىگىلىگىنى %	بۇنىڭ ئىچىدە					
			تېرىلغۇ كالىسى	ئومۇمىي كالىدا ئىگىلىگىنى %	ئات	ئېشەك	قېچىر	تۆگە
1981	46.61	12.10	14.76	34.88	2.56	28.76	0.08	0.54
1984	53.63	13.45	20.62	41.99	2.75	29.80	0.12	0.34
1986	55.91	13.21	22.57	38.25	3.19	29.77	0.16	0.22
1987	59.29	13.30	24.49	38.77	3.54	30.82	0.15	0.29
1988	59.36	12.71	21.95	39.5	3.61	30.39	0.14	0.27
1989	59.97	12.34	25.14	37.16	3.48	31	0.12	0.23
1990	60.90	12.09	24.52	40.50	3.67	32.21	0.12	0.38

2) ئۆي قۇشلىرى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۆي قۇشى تۇرلىرىدىن توخۇ، ئۆردەك، غاز، بۆدۈنە، كۆركە قاتارلىقلار بار، بۇنىڭ ئىچىدە توخۇ 99% نى ئىگىلەيدۇ.

1978 - يىلدىن ئىلگىرى بۇ ۋىلايەتتە توخۇ بېقىش ئىستىخىسىلىك ھالدىكى تارقاق بېقىشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن تېز تەرەققىي قىلدى. 1983 — 1990 - يىلغىچە سىرتتىن سۈپەتلىك توخۇ نەسلى ئارقا - ئارقىدىن كەلتۈرۈلۈپ، توخۇ بېقىش يېڭى باسقۇچقا قەدەم قويدى. 1985 - يىلى نەسىللىك چۈجىدىن 1 مىليون 441 مىڭ 300 ى كۆپەيتىلىپ، شەھەر - بازارلار ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى توخۇچىلىقتا ئەلا نەسىلەشتۈرۈش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 1987 - يىلى ئەلا نەسىللىك توخۇلار يېزا - كەنتلەرگە كېڭەيتىلدى. 1989- يىلى توخۇ باققۇچى ئائىلە 477 گە، بېقىلغان توخۇ 168 مىڭ 100 گە يەتتى؛ 33 ئائىلىۋى توخۇچىلىق فېرمىسى قۇرۇلۇپ، 43 مىڭ 600 توخۇ بېقىلدى، 2 تۈر بويىچە بېقىلغان توخۇ 211 مىڭ 700 گە يېتىپ، قولدا قالغان 2 مىليون 817 مىڭ 900 توخۇنىڭ 7.51% نى ئىگىلىدى. 1990 - يىلى كەسپىي توخۇ باققۇچى ئائىلىلەرنىڭ ئائىلىۋى توخۇ فېرمىسىدا بېقىلغان توخۇ 214 مىڭ 800 گە يېتىپ، بېقىلغان ئومۇمىي توخۇنىڭ 7.89% نى ئىگىلىدى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە قىسمەن يىللاردا بېقىلغان ئۆي قۇشلىرى ۋە ئۆي قۇشلىرى قۇرۇلمىسى ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 4 بىرلىكى: تۇمەن دانە، %

تۈرى / يىللار	ئۆي قۇشلىرى ئومۇمىي سانى	توخۇ			ئۇردەك، غاز	
		سانى	ئۆي قۇشلىرى ساندا ئىگىلىگىنى %	بۇنىڭ ئىچىدە ئالا نەسىللىك توخۇ	سانى	ئۆي قۇشلىرى ساندا ئىگىلىگىنى %
1950	49.02				0.40	0.82
1953	45.10	48.62	99.18		0.26	0.52
1960	69.95	44.84	99.42		0.56	
1961	61.06	69.39				
1963	86.13	85.29			0.84	
1965	93.79	2.79			1	
1985	188.45	186.19		164.00	2.26	1.20
1986	202.8	200.13	98.68		2.67	1.32
1987	298.2	295.46	99.08	119.28	2.74	0.92
1988	24.04	250.31	98.55		3.73	1.45
1989	181.79	278.06	98.31	112.24	4.15	1.69
1990	272					

§ 5 . مەھسۇلات، ئۇنۇم

1. مەھسۇلات

1) گۆش، سۈت 70 - يىللاردىن 1990 - يىلغا قەدەر چارۋا مەھسۇلاتى يىلمۇ يىل ئېشىپ باردى. 1972 - يىلى ئېلىنغان سۈت ئاران 1033.5 تونا، قوي - ئۆچكە سۈتى 576.5 تونا ئىدى. 1990- يىلى ئېلىنغان سۈت 28 مىڭ 314 تونىغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كالا سۈتى 18 مىڭ 317 تونا، قوي - ئۆچكە سۈتى 9943 تونا. بولۇپمۇ يەرلىك كالىلارنى توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇنلاندۇرۇش تېخنىكىسى كىرگۈزۈلگەن ۋە كېڭەيتىلگەنلىكتىن، كالا سۈتى تېز ئاشتى، 1989 - يىلى ئېلىنغان سۈت 1982 - يىلدىكىدىن 15 مىڭ 966.5 تونا ساپ ئاشتى، ئاشقان قىسمى 1973 — 1982 - يىلغىچە بولغان 10 يىللىق سۈت مەھسۇلاتى 15 مىڭ 842 تونىدىنمۇ 123.83 تونا كۆپ بولدى، كالا سۈتىنىڭ ئومۇمىي سۈت مەھسۇلاتىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى 1977 - يىلدىكى 74.3% تىن 1989 - يىلى 87.85% كە ئۆرلىدى.

2) يۇڭ، تېرە 1956 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاشقى سودا يۇڭ - تۈۋىت، ئۆچەي زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، چارۋا مەھسۇلاتىنى پىششىقلاپ ئىشلەش يەككە باشقۇرۇشتىن كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىشقا يۆزلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. 1964 - يىلى تورغات پورتى سۈۋېت ئىتتىپاقىغا ئېچىۋېتىلدى، ئاشقى سودا يۇڭ، تۈۋىت، ئۆچەي زاۋۇتى قول بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەشتىن ماشىنىلاشقان ۋە يېرىم ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆزگەردى. 1990 - يىلى ئومۇمىي قوي يۇڭى ۋە چۇپۇر 3 مىليون 714 مىڭ كىلوگرامغا

يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قوي يۈڭى 3 مىليون 492 مىڭ كىلوگرام، چۈپۈر 222 مىڭ كىلوگرام. دېمەك، يۈڭ ۋە چۈپۈر 1979 - يىلدىكى 1 مىليون 103 مىڭ 300 كىلوگرامدىن 3.3 ھەسسە ماپ ئاشتى. 1990- يىلى ئېلىنغان ھەرخىل تېرە 1 مىليون 309 مىڭ 800 پارچە بولۇپ، 1979 - يىلدىكىدىن 3.6 ھەسسە ئاشتى، بۇنىڭ ئىچىدە كالا تېرىسى 87 مىڭ 800 پارچە بولۇپ، 438.65%، قوي تېرىسى 1 مىليون 62 مىڭ 400 پارچە بولۇپ، 460.93%، ئۆچكە تېرىسى 159 مىڭ 600 پارچە بولۇپ، 57.72% ئاشتى. ۋىلايەت تەۋەسىدە پىششىقلاپ ئىشلىنىدىغان تېرە، يۈڭ مەھسۇلاتلىرى ۋە يېرىم تەييار مەھسۇلاتلاردىن خرۇم چاپان، تۇماق، ئاياغ كىيىم قاتارلىقلار بارلىققا كەلدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك چاي - چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى 1985 - يىلى 666 مىڭ 128 كىلوگرام ھەرخىل يۈڭنى پىششىقلاپ ئىشلىدى، بۇنىڭ ئۇمۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 4 مىليون 10 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 75 تونىنا ئۆچكە تىۋىتىنى پىششىقلاپ ئىشلىدى، بۇنىڭ مەھسۇلات قىممىتىنى 22 مىليون 750 مىڭ يۈەنگە يەتتى. لېكىن پىششىقلاپ ئىشلەش ئىقتىدارى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتە چەكلىمىگە ئۇچرىغانلىقتىن، كۆپ مىقداردىكى تېرە، يۈڭ ئىنتايىن تۆۋەن باھادا سىرتقا ئېقىپ كەتتى. مەسىلەن: ئېشەك تېرىسى خېنەن، جياڭسۇ، جېجياڭلارغا بۇۋاستە سېتىۋېتىلدى، بىر پارچە ئېشەك تېرىسى ئاران 10 — 20 يۈەنگىلا يارىدى؛ ئۇنىڭدىن باشقا، توشقان يۈڭى، توخۇ پېيى، ماموق قاتارلىقلار ئېچىپ پايدىلىنىشنى كۈتمەكتە.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە قىسمەن يىللاردىكى كالا، قوي، چوشقا گۆشىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

جەدۋەل: 7 — 5

بىرلىكى: تونىنا

تۈرى / يىللار	ئۇمۇمىي گۆش	بۇنىڭ ئىچىدە					
		كالا گۆشى	ئۇمۇمىي مىقدارغا نىسبەتەن %	قوي گۆشى	ئۇمۇمىي مىقدارغا نىسبەتەن %	چوشقا گۆشى	ئۇمۇمىي مىقدارغا نىسبەتەن %
1953	2196.39	1193.19	54.33	1003.2	45.68		
1958	3559	1233	36.64	2160	60.69	166	4.67
1969	3275.22	722.52	22.06	2340	71.45	112.70	6.49
1970	3757.72	824.72	21.95	2736	72.81	197	5.24
1973	3130	740	34.74	1080	50.7	310	14.55
1980	8716	2129.5	23.81	5335.5	59.66	1251	13.99
1981	21886.5	16811	23.62	4752	66.71	323.50	4.55
1985	14876	3045	31.36	11189	70.19	282	1.77
1989	28716	9958	33.13	18310	60.92	448	1.49
1990	34763	11885	32.8	22333	61.63	545	1.5

3) قوش ۋە تۇخۇم 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە بازارغا سېلىنغان ئۇي قۇشى 2 مىليون 217 مىڭغا يەتتى، بۇنىڭ كۆپىنچىسى توخۇ، ئۇنىڭدىن باشقا ئاز ساندىكى ئۆردەك، غاز ۋە بۆدۈنمۇ بار. قەشقەر شەھىرىدە 1990 - يىلى ھەر كىلوگرام توخۇنىڭ ئوتتۇرىچە بازار باھاسى 4.50 يۈەندىن 5 يۈەنگىچە بولۇپ، كالا، قوي گۆشىنىڭ بازار باھاسىدىن 2 يۈەندىن 2.50 يۈەنگىچە، چوشقا گۆشىنىڭ بازار باھاسىدىن 1 يۈەندىن 1.50 يۈەنگىچە تۆۋەن بولدى، ھەر كىلوگرام توخۇمنىڭ ئوتتۇرىچە بازار باھاسى 4.50 يۈەندىن 4.70 يۈەنگىچە بولدى. يەم - خەشەكنىڭ بازار باھاسى يۇقىرى، توخۇنىڭ باھاسى تۆۋەنرەك بولۇۋاتقان ئەھۋالدا

شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئائىلىدە توخۇ بېقىش ئادىتىدىن ۋاز كېچىپ، بازارغا چىقىپ توخۇ، تۇخۇم سېتىۋالىدىغان بولدى. بىر يىلدا بېقىلغان توخۇ ۋە ئېلىنغان تۇخۇم 490.5 تونناغا يېتىپ، 1982-يىلدىكىدىن 406.86 تونىنا ساپ ئاشتى.

2. مەھسۇلاتنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىشى

1) گۆش　1953 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاۋار گۆش ئارانلا 2196.39 تونىنا بولۇپ، كىشى بېشىغا 1.5 كىلوگرامدىن توغرا كېلەتتى. 1958 - يىلى ئاۋار گۆش 2559 تونناغا يېتىپ، كىشى بېشىغا 2.27 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى. 1969 - يىلى 3275.22 تونىنا بولۇپ، كىشى بېشىغا 1.76 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى. 1980 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئېلىنغان گۆش 8943 تونناغا يېتىپ، كىشى بېشىغا 3.85 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە 36 مىڭ 238 تونناغا يېتىپ، كىشى بېشىغا 15.81 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى.

2) سۈت　كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان سۈت ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ پەرقلىق بولدى. ۋىلايەت سۈت كالىسى نەسلىنى كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى، ئاھالىلەر ئاساسەن قوي. ئۆچكە سۈتىنى ئىستېمال قىلاتتى. 1959 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئېلىنغان سۈت 641.7 تونىنا بولۇپ، كىشى بېشىغا 0.4 كىلوگرامدىن، 1969 - يىلى 830.9 تونىنا بولۇپ، كىشى بېشىغا 0.45 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى. 10 يىلدا ئۆزگىرىش چوڭ بولمىدى. ۋىلايەت شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، جايلاردىن كۆپلىگەن ئالا ئىنەك كەلتۈرۈپ، جايلارنىڭ يەرلىك سۈت كالىلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلىشىغا تەقسىملەپ بەردى. 1980 - يىلى ئېلىنغان سۈت 1960 - يىلدىكىدىن 640.5 تونىنا كۆپەيىپ، 1471.4 تونناغا يېتىپ، كىشى بېشىغا توغرا كەلگىنى 0.18 كىلوگرام ئېشىپ، 0.63 كىلوگرامغا يەتتى.

1979 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى نەسىللىك كالا ئىسپېرمىسى بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇش تېخنىكىسىنى كىرگۈزۈپ، نەسلى ياخشىلانغان كالا سانىنى يىلمۇ - يىل كۆپەيتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالا ئىنەك ۋە سىمېنتال قاتارلىق ھەم سۈت، ھەم گۆش بېرىدىغان نەسىللەر كالا نەسلىنى ياخشىلاشتا كۆپ سانىنى ئىگىلىدى، نەتىجىدە ئېلىنغان سۈت تېز ئاشتى. 1990 - يىلى ئېلىنغان سۈت 25 مىڭ 315 تونناغا يېتىپ، كىشى بېشىغا 90 كىلوگرامدىن كۆپرەكتىن توغرا كەلدى.

3) قۇش تۇخۇمى　1990 - يىلى قۇش تۇخۇمى 490.5 تونناغا يېتىپ، 1982 - يىلدىكىدىن 406.87 تونىنا ساپ ئاشتى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغىنى 1982 - يىلدىكى بىرىم كىلوگرامغا يەتمەيدىغان ھالەتتىن 17.5 كىلوگرامغا كۆپەيدى.

3. مەھسۇلات قىممىتى

1949 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 6.68% نىلا ئىگىلەيتتى؛ 1959 - يىلى چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتىنىڭ نىسبىتى 10.25% كە ئۆرلىدى؛ 1965 - يىلى چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتىنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى 10.23% بولدى. 1979 - يىلى 11.33% كە ئۆرلىدى. 1989 - يىلى 11.2% بولدى. 1990-يىلى چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 10.25% نى ئىگىلىدى.

دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ چارۋا بېقىشتىن قىلغان كىرىمى يىلمۇ يىل ئېشىپ باردى. ۋىلايەت بويىچە چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 1966 - يىلى 23 مىليون 532 مىڭ 600 يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرىچە ئەمگەك كىرىمى 14.72 يۈەن، 1979 - يىلى 27 مىليون 491 مىڭ 900 يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرىچە ئەمگەك كىرىمى

15.02 يۆەن، 1982 - يىلى 63 مىليون 612 مىڭ 900 يۆەنگە يېتىپ، ئوتتۇرىچە ئەمگەك كىرىمى 33.83 يۆەن، 1989 - يىلى 115 مىليون 685 مىڭ 700 يۆەنگە يېتىپ، ئوتتۇرىچە ئەمگەك كىرىمى 56.65 يۆەن، 1990 - يىلى 132 مىليون 187 مىڭ 500 يۆەنگە يېتىپ، ئوتتۇرىچە ئەمگەك كىرىمى 62.16 يۆەن بولدى. چارۋىچىلىقتىكى ئەمگەك كۈچلىرى بويىچە ھېسابلىغاندا، ئوتتۇرىچە ئەمگەك كىرىمى 1966 - يىلى 140.67 يۆەن، 1979 - يىلى 173.74 يۆەن، 1982 - يىلى 323.73 يۆەن، 1989 - يىلى 542.01 يۆەن، 1990- يىلى 594.83 يۆەن بولدى.

V باب

ئوتلاق قوۇرۇلۇشى

§ 1 . ئوتلاق تەكشۈرۈش

قەشقەر ۋىلايىتى ئوتلاق تەكشۈرۈشنى تۇنجى قېتىم 1960 - يىلى باشلىدى. ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كومىتېتى، چارۋىچىلىق نازارىتى ۋە جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەشكىللىگەن شىنجاڭنى ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش ئەترىتى 1960 - يىل 10 - ئايدىن 12 - ئايغىچە بولغان 2 ئاي ۋاقىت ئىچىدە ئوتلاق تەشكۈرۈشنى تاماملىدى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە ۋىلايەت بويىچە 12 ناھىيە (شەھەر) دىكى ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 33 مىليون 828 مىڭ مو ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى (ئاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدىكى جۇڭگو - سوۋېت تالاش - تارتىش قىلىۋاتقان ئوتلاق كۆلىمى بۇنىڭ سىرتىدا) .

2 - قېتىملىق ئوتلاق، يەم - خەشەك مەنبەسىنى تەكشۈرۈش 1981 - يىلى باشلىنىپ، 1987 - يىلى ئاخىرلاشتى، بۇ 7 يىلدا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئوتلاق، يەم - خەشەك مەنبەسى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى. ئاساسلىقى: 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ناھىيە دەرىجىلىك ئوتلاق، يەم - خەشەك بايلىق مەنبەسىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى يېزىپ چىقىلدى؛ ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ 10 مىڭدىن بىر ئوتلاق تۈرى خەرىتىسى، ئوتلاق دەرىجىسىنى باھالاش خەرىتىسى، ئوتلاقتىن پايدىلىنىشنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى خەرىتىسى سىزىپ چىقىلدى. ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ئوتلاق، يەم - خەشەك بايلىق مەنبەسىگە دائىر مەلۇمات جەدۋىلى قوللانمىلىرى تۈزۈلدى؛ ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ئوتلاقلىرىدىكى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ نامليرى خاتىرىلەندى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1960 - يىلى ئوتلاق بايلىق مەنبەسىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 6 بىرلىكى: تۇمەن تۇياق، تۇمەن مو

بايلاق، كۆزلەك		قىشلاق، كۆكلەم		يىللىق ئوتلاق		ئومۇمىي جەمئىي	
كۆلىمى	چارۋا سىغىمى	كۆلىمى	چارۋا سىغىمى	كۆلىمى	چارۋا سىغىمى	كۆلىمى	چارۋا سىغىمى
95.10	81.50	865.8	59.5	1565.8	157	3382.80	298

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1987 - يىلدىكى ئوتلاق ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 7　　بىرلىكى: تۇمەن مو

تۈرى / ناھىيە - شەھەرلەر	ئومۇمىي يەر كۆلىمى	تەبىئىي ئوتلاق ئومۇمىي كۆلىمى	تەبىئىي ئوتلاقلارنىڭ پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى	بۇنىڭ ئىچىدە	
				ئوتى ئۇرۇقلىنىدىغان تەبىئىي ئوتلاق	بەرپا قىلىنغان ئوتلاق	بەرپا قىلىنغان ئوتلاق كۆلىمى
جەمئىي	19170.50	5116.79	4306.97	449.16	15.32	25.12
قەشقەر شەھىرى	16.50	0.27	0.19			0.10
قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	542.07	55.19	50.17	5.47	2.94	5.22
قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى	326.71	130.9	110.23	17.58	2.28	1.59
مارالبېشى ناھىيىسى	3109.66	592.40	568.99	148.19	0.2	1.49
پەيزاۋات ناھىيىسى	1140.82	110.80	99.97	50.16	2.55	1.68
يوپۇغا ناھىيىسى	445.75	165.94	132.46	55.12	1.9	2.07
يېڭىسار ناھىيىسى	586.59	53.93	40.19	5.29	0.19	1.63
مەكىت ناھىيىسى	1505.62	226.5	220.08	81.75	0.61	1.05
يەكەن ناھىيىسى	1308.83	304.25	234.26	63.16	2.7	5.92
پوسكام ناھىيىسى	121.49	22.07	19.93	2.54	6.72	0.78
قاغىلىق ناھىيىسى	4216.46	871.05	842.08	11.76	1.23	3.59
تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى	5850	2583.49	1988.42	8.14		

§ 2 . ئوتلاق باشقۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش

1. ئوتلاق باشقۇرۇش

1963 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناھىيىلەر ئۆزلىرىگە قاراشلىق ئوتلاق بايلىق مەنبەلىرى ئۈستىدە تولۇق كېڭىشىش پرىنسىپىنى قوللىنىپ، ئوتلاق مەسلىسىنى مۇۋاپىق ھەل قىلدى، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى پېي شىمىن باشچىلىق قىلىپ، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسىم ۋە يەرلىكتىكى ئالاقىدار تۇرۇنلارنى ئوتلاق بايلىقىنى ۋە ئوتلاقتىن پايدىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشكە تەشكىللەپ، قىسىم بىلەن يەرلىك، يەرلىكتىكى گۇڭشې - ئەترەتلەر بىلەن گۇڭشې - ئەترەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چارۋا باقىدىغان ۋە ئوتى ئۇرۇقلىنىدىغان ئوتلاقلارنىڭ دائىرىسىنى بېكىتىپ، قىسىم بىلەن يەرلىك، يەرلىكتىكى گۇڭشې- ئەترەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئوتلاق ئىختىلاپىنى ھەل قىلدى.

1988 - يىل 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونىنىڭ «ھەر دەرىجىلىك ئوتلاق نازارەت قىلىش ئورۇنلىرىنى قۇرۇش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» نىڭ روھىغا ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئوتلاق نازارەتچىلىك ئورنى قۇرۇلدى.

1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ناھىيىلەردە ئارقا - ئارقىدىن ناھىيە دەرىجىلىك ئوتلاق نازارەتچىلىك ئورۇنلىرى قۇرۇلدى. ۋىلايەت، ناھىيىلەردە چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ سىنىقى ئارقىلىق لايىقەتلىك بولغان نازارەتچىلىك قوشۇنى كۇنسېرى تولۇقلاندى، بۇ قوشۇن قەرەل، تۈركۈم بويىچە ئىش ئورنىغا چىقىپ، جايلاردا «ئوتلاق قانۇنى» نىڭ يولغا قويۇلۇشىنى نازارەت قىلىدىغان بولدى. 1989 - يىلى ۋىلايەتلىك ئوتلاق نازارەتچىلىك ئورنى ناھىيە، يېزا، كەنتلەرگە «ئوتلاق ئىشلىتىش گۇۋاھنامىسى» تارقىتىپ بەردى. ۋىلايەت، ناھىيە، يېزا، كەنتلەر رادىئو، تېلېۋىزىيە، لوزۇنكا، تەشۋىقات ئاپتوموبىللىرىدىن پايدىلىنىپ، «ئوتلاق قانۇنى» ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ «ئوتلاق قانۇنى، نى يولغا قويۇش تەپسىلىي پرىنسىپى» نى ئومۇميۈزلۈك تەشۋىق قىلدى. 1990 - يىل 4 - ئايدىكى مەلۇماتتا قارىغاندا، جايلار رادىئودا 104 قېتىم تەشۋىقات ئېلىپ بارغان، 33 قېتىم تەشۋىقات ئاپتوموبىلى چىقارغان، 7 پارچە پۈختا تەشۋىقات تاختىسى ياسىغان، 2000 پارچىدىن ئارتۇق شوئار چاپلىغان.

ئوتلاق نازارەتچىلىك تارماقلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك نازارەتچىلەر «ئوتلاق قانۇنى» نى ممزان قىلىپ، ۋىلايەتنىڭ ئوتلاق نازارەتچىلىك خىزمەت مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالدى، ئۇلار ۋىلايەت بويىچە يۈز بەرگەن 140 تىن ئارتۇق قانۇنغا خىلاپ دېلودىن 110 نى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىپ، دېلو ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتىنى 78% كە يەتكۈزدى.

2. ئوتلاقتىن پايدىلىنىش

1) رايونلارغا ئايرىپ، نۆۋەتلەشتۈرۈپ چارۋا بېقىش قەشقەر ۋىلايىتى ئوتلاقتىكى ئوت - چۆپلەرنىڭ ئۈسۈش ۋە ئۇي ھايۋانلىرىنى يايلىتىپ باققاندىكى يەم - خەشەك ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئوتلاقلارنى پىلان بويىچە مۇۋەييەن تارماق رايونلارغا ئايرىدى ھەمدە بەلگىلىك ۋاقىتتا رايون ئارىلاپ تەرتىپ بويىچە نۆۋەت بىلەن چارۋا باقىدىغان بولدى. بىرىنچىدىن، پەسىللىك ئوتلاقلاردا نۆۋەت بىلەن چارۋا بېقىلدى. تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن قاغىلىق ناھىيىسىدىكى چارۋىچىلار ئوت - چۆپلەرنى ئارام ئېلىپ ئۈزۈنى ئوڭۇشلۇق ئىشلىتىشكە ئىگە قىلىپ، مال سىغدۇرۇش ئىقتىدارىنى ئۈستۈرۈش ئۈچۈن ئۆزلۇكسىز تاغلىق رايونلاردىكى پەسىللىك ئوتلاقلاردا يۆتكىلىپ يۈرۈپ نۆۋەت بىلەن چارۋا بېقىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. ئىككىنچىدىن، ئوتلاقلار قاشالىنىپ نۆۋەت بىلەن چارۋا بېقىلدى. ۋىلايەتنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ بىئولوگىيىلىك قاشالاپ، رايونغا ئايرىپ نۆۋەت بىلەن چارۋا بېقىش ئادىتى بار. ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن، جايلار 80 - يىللارنىڭ بېشىدا سىم تور بىلەن قاشالاشنى كېڭەيتىپ، مۇئەييەن نەتىجىگە ئېرىشتى. 1990 - يىلغىچە 437 مىڭ 600 مو ئوتلاق قاشالاندى.

2) ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان ئوتلاقتىن پايدىلىنىش ئورۇۋېلىنىدىغان ئوت - چۆپتىن چارۋىچىلىقتا كەڭ پايدىلىنىلغاندىن باشقا، ئۇ يەنە يېقىلغۇ قىلىش، ئۇي سېلىش، توقۇش، قەغەز ياساشتا ئىشلىتىلىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئوتلاقلارنى ئومۇميۈزلۈك ستاتىستىكىلاش ماتېرىيالىغا قارىغاندا، قەشقەر ۋىلايىتىدە ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان ئوتلاق كۆلىمى 4 مىليون 491 مىڭ 600 مو بولۇپ، چارۋىچىلىقتا پايدىلىنىش نىسبىتى 30% ئەتراپىدا ئىكەن.

§3. چارۋىچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى

1. چارۋىچىلىق سۇ قۇرۇلۇشى

قەشقەر ۋىلايىتىدە چارۋىچىلىق سۇ قۇرۇلۇشى 1978 - يىلى باشلاندى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى چارۋىچىلىق

سۇ ئىشلىرىدا مەخسۇس تۇردىكى قۇرۇلۇش ئاساسەن يوق ئىدى. چارۋىچىلىق سۇ قۇرۇلۇشى ئاساسەن سۇغىرىش ئېرىق - ئۆستەڭلىرى، كۆۋرۈك، سۇ ساقلاش كۆلچىكى ياساش، قۇدۇق قېزىش ۋە كىچىك سۇ ئامبارلىرىنى ياساش ۋە كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى قۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2. ئولتۇراقلىشىش نۇقتىلىرى ۋە ئېغىل - قوتان قۇرۇلۇشى

50 - يىللارنىڭ بېشىدا ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر چارۋىچىلىق ناھىيىلىرى ۋە يېزىلىرىدىكى چارۋىچىلارغا ئولتۇراقلىشىش، ئېغىل - قوتان قۇرۇلۇشى خىراجىتى ئاجرىتىپ بەردى. 1952 — 1953 - يىللىرى 3887 ئېغىل - قوتان ياسالدى، بۇنىڭغا ئەسلىدە بار 2032 ئېغىل - قوتانىنى قوشقاندا 786 مىڭ 600 تۈياق چارۋا سىغدىغان بولدى.

60 — 70 - يىللاردا ئولتۇراقلىشىش نۇقتىسى ۋە ئېغىل - قوتان قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولدى. 1981 - يىلىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ۋىلايەت بويىچە چارۋىچىلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيى 35 مىڭ 569 ئېغىز بولۇپ، 16 مىڭ 95 ئائىلىلىك چارۋىچى ئولتۇراقلاشقان، چارۋا مالىلارنىڭ ئېغىل - قوتىنى 1 مىليون 167 مىڭ 508 گە، ئوت - چۆپ ئامبىرى 32 مىڭ 901 ئېغىزغا، چارۋا يولى 55 مىڭ 522 كىلومېتىرغا يەتكەن. تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى ۋە قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا يەنە 30 نەچچە مىڭ ئائىلىلىك چارۋىچىنىڭ تۇرالغۇ جايى يوق ئىكەن. 1982 — 1990 - يىلغىچە ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرگە كۆپ تەرەپتىن مەبلەغ ئەملەپ، تاغلىق رايوندىكى چارۋىچىلار ئۈچۈن 28 مىڭ 829 ئېغىز ئۆي سېلىپ بېرىپ 5367 ئائىلىلىك چارۋىچىنى ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. 25 مىڭ 587 ئېغىل - قوتان (بۇنىڭ ئىچىدە پۈختا ئېغىل - قوتان 1853)، 1107 ئوت - چۆپ ئامبىرى سېلىپ بەردى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 1981 — 1990 - يىلغىچە بولغان چارۋىچىلىق سۇ قۇرۇلۇشى ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 8

يىللار \ تۈرى	سۇغىرىش ئېرىق - ئۆستەڭى (كىلومېتىر)	كۆۋرۈك	قېزىلغان قۇدۇق		سۇ ساقلاش كۆلچىكى		قېزىلغان بۇلاق	كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى	كىچىك سۇ ئامبىرى
			ئومۇمىي سانى	بۇنىڭ ئىچىدە: ماشىنىلاشقان قۇدۇق	ئومۇمىي سانى	بۇنىڭ ئىچىدە: كۆل			
1981	46673	4782	1476	40	6226	3481		12	44
1982	115	44	115	85		150	2		
1983	7847	291	221		373	5	36		
1984	720	1091	846		840		417		5
1985	742	610			178	7			10
1986	2206	400	103	9	335			4	6
1987	2112	519	155	2	334	3	64		
1988	1832	2062	2969	31	738	500			
1989	3742	4681	911	106	416	553			
1990	1773	989	334	36	328	328			

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ 1982 — 1990 - يىلغىچە بولغان ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 9

تۈرى / يىللار	چارۋىچىلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆيى (ئېغىز)	ئېغىل - قوتان	بۇنىڭ ئىچىدە پۈختا ئېغىل - قوتان	ئوت - چۆپ ئامبىرى (ئېغىز)	چارۋا يولى (كىلومېتىر)
1982	2120	244		280	69
1983	7	21			500
1984	1323	5368	1284		2724
1985	4410	8975			426
1986	500	800		54	2815
1987	7925	1725	11	530	626
1988	10295	6024	1308	43	5770
1989	1806	1319			19771
1990	443	1111	250	200	978

3. ئوتلاق بەرپا قىلىش قۇرۇلۇشى

قەشقەر ۋىلايىتىدە تەبىئىي ئوتلاق ئاز، سۈپىتىمۇ ناچار، تەبىئىي ئوتلاقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىلىرىنىڭ نۇرغۇن يېزا، بازارلىرى، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى، چارۋىچىلىق تۈەن - فېرمىلىرى 1960 - يىلدىن باشلاپ، ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ئىش كۆرۈپ، جىگدە تىكىپ، تۈپراقنى ياخشىلاپ، شامالدىن مۇداپىئە كۆرۈپ، قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇپ، تەبىئىي ئوتلاقنى ياخشىلاش، ئوتلاق بەرپا قىلىشنىڭ يېڭى يولىنى تېپىپ چىقتى. ئومۇمىي پىلان تەلىپىگە ئاساسەن، يېپىنچا ئۆسۈملۈكى بىرقەدەر ناچار شورلىشىپ كەتكەن پەس چىملىق يەرلەردە ئۆسۈتەك چېپىپ، ئوخشاش بولمىغان رەت - ئارىلىق بويىچە جىگدە تىكتى. جىگدە دەرىخى بىئولوگىيىلىك زەي قاچۇرۇش رولىغا ئىگە بولۇپ، ئوت - چۆپلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە، ئورمان بىلەن ئوت - چۆپ بىرلەشتۈرۈلگەن بەرپا قىلىنغان ئوتلاق قۇرۇلۇشىغا پايدىلىق. ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى بۇ خىل ئوتلاقنى «قوش قەۋەتلىك ئوتلاق» دەپ بېكىتتى. جىگدە غازنىڭ، مېۋىسى، شاخ - شۇمبىسى، دەرەخ ئاستىدا ئۆسكەن ئوت - چۆپلەر يۇقىرى دەرىجىلىك يەم - خەشەك ھېسابلىنىدۇ. قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى دۆلەت مەبلەغ سېلىش بىلەن ئامما مەبلەغ جۇغلاشنى بىرلەشتۈرۈش شەكلىنى قوللىنىپ، 1 مىليون 790 مىڭ توپ جىگدە دەرىخى ئەھيا قىلدى. 1980- يىلغا كەلگەندە 30 مىڭ مو قوش قەۋەتلىك ئوتلاق بەرپا قىلدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە يېڭىدىن 329 مىڭ 900 مو ئوتلاق بەرپا قىلىندى، ئوتلاقنىڭ ساقلىنىپ قېلىش كۆلىمى 432 مىڭ 300 موغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە بەرپا قىلىنغان قوش قەۋەتلىك ئوتلاق 171 مىڭ 600 مو، ساقلاپ قېلىنغىنى 218 مىڭ 500 مو، ئامما تېرىغان ئوت - چۆپ 57 مىڭ 200 مو، ساقلاپ قېلىنغىنى 91 مىڭ 200 مو، تېرىلغان بېدە 101 مىڭ 100 مو، ساقلاپ قېلىنغىنى 112 مىڭ 600 مو.

1981 — 1985 - يىلغىچە يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان ئوتلاق 640 مىڭ 100 موغا، ساقلاپ قېلىنغان كۆلىمى

852 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە «قوش قەۋەتلىك ئوتلاق» 323 مىڭ 600 مو، ساقلاپ قېلىنغىنى 448 مىڭ 400 مو، ئاساسا تېرىغان ئوت - چۆپ 159 مىڭ 200 مو، ساقلاپ قېلىنغىنى 189 مىڭ 400 مو، تېرىلغان بېدە 157 مىڭ 300 مو، ساقلاپ قېلىنغىنى 214 مىڭ 200 مو.

1986 — 1989 - يىلغىچە يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان ئوتلاق 917 مىڭ 200 مو ، ساقلاپ قېلىنغان كۆلىمى 1 مىليون 515 مىڭ 500 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە «قوش قەۋەتلىك بەرپا قىلىنغان ئوتلاق» 508 مىڭ 800 مو، ساقلاپ قېلىنغىنى 819 مىڭ 200 مو، ئاساسا تېرىغان ئوت - چۆپ 225 مىڭ 500 مو، ساقلاپ قېلىنغىنى 327 مىڭ 800 مو، تېرىلغان بېدە 182 مىڭ 900 مو، ساقلاپ قېلىنغىنى 308 مىڭ 500 مو.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان ئوتلاق 131 مىڭ 200 مو، ساقلاپ قېلىنغىنى 1 مىليون 568 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان ئوتلاق 43 مىڭ 100 مو، تېرىلغان بېدە 48 مىڭ 700 مو، ساقلاپ قېلىنغىنى 299 مىڭ 500 مو.

4. ئوتلاق ياخشىلاش

قەشقەر ۋىلايىتىدە ئوتلاقلار پىلانلىق يېتىشتۇرۇلدى ۋە ياخشىلاندى. 1988 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ ئۈششارباش، كۆكيار قاتارلىق يېزىلىرىنىڭ پەس تاغلىق ئوتلاقلىرىدا ئايروپىلاندا ئوت - چۆپ تېرىش ئەندىزىسى سىناق قىلىنىپ، ئوتلاقلارنى ئۆزگەرتىش - ياخشىلاش ئۈچۈن ئاساس سېلىندى. تەجرىبە ئىسپاتلىدىكى پەس تاغلىق بەلۋاغلاردىكى ئوتلاقلارغا سۇپەتلىك چارۋا ئوت - چۆپلىرى تېرىلسا، 540 كىلوگرام ئوت - چۆپنى ئارتۇق ئالغىلى بولىدىكەن.

1981 - يىلدىن ئىلگىرى ۋىلايەت بويىچە ئۆزگەرتىلگەن - ياخشىلانغان ئوتلاق 352 مىڭ 900 مو ئىدى. 1981 — 1985 - يىلغىچە ئۆزگەرتىلگەن - ياخشىلانغان ئوتلاق 546 مىڭ 200 مو بولۇپ، ساقلاپ قېلىنغىنى 564 مىڭ 600 موغا يەتتى. 1986 — 1989 - يىلغىچە ئۆزگەرتىلگەن - ياخشىلانغان ئوتلاق 831 مىڭ 900 مو بولۇپ، ساقلاپ قېلىنغىنى 933 مىڭ 700 موغا يەتتى. 1990 - يىلى ياخشىلانغان ئوتلاق 321 مىڭ 200 مو بولۇپ، ساقلاپ قېلىنغىنى 892 مىڭ 300 موغا يەتتى. 1981 — 1990 - يىلغىچە بولغان 10 يىلدا ياخشىلانغان ئوتلاق 1 مىليون 640 مىڭ 100 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سۇغىرىلىدىغان ئوتلاق 1 مىليون 346 مىڭ 100 مو بولۇپ، ساقلاپ قېلىنغان كۆلىمى 892 مىڭ 300 مو، ياخشىلاش ئارقىلىق ئوتلاقلارنىڭ ھەر موسىنىڭ ئوتتۇرىچە قۇرۇق ئوت - چۆپ مىقدارى 1980 - يىلدىكى 24.6 كىلوگرامدىن 1990 - يىلى 36.8 كىلوگرامغا يەتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەر ۋىلايىتى ئوتلاقلارنى قاشالاش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ ياخشىلاپ، قوغداپ، ئوتلاقلارنىڭ ئوت - چۆپ چىقىش ئىقتىدارىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. قاشالاش تاغلىق رايونلار، تۈزلەڭلىكتىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان شارائىتى بويىچە ئايرىم لايىھىلەندى، تاغلىق رايونلارنىڭ ئوتلاقلىرىدا سىم تور بىلەن قاشالاش، تۈزلەڭلىكلەردە بىئولوگىيىلىك قاشالاش ۋە سىم تور بىلەن قاشالاشنى بىرلەشتۈرۈش چارىسى قوللىنىلدى.

1980 - يىلى ۋىلايەت بويىچە قاشالانغان ئوتلاق 49 مىڭ 500 مو بولۇپ، ساقلاپ قېلىنغىنى 49 مىڭ 300 مو؛ 1981 — 1985 - يىلغىچە قاشالانغان ئوتلاق 137 مىڭ 700 مو بولۇپ، ساقلاپ قېلىنغىنى 134 مىڭ مو؛ 1986 — 1989 - يىلغىچە قاشالانغان ئوتلاق 242 مىڭ 200 مو بولۇپ، ساقلاپ قېلىنغىنى 282 مىڭ 800 مو. 1990 - يىلغا قەدەر قاشالانغان ئوتلاق 141 مىڭ 900 مو بولۇپ، ساقلاپ قېلىنغىنى 419 مىڭ 200 مو.

§ 4 . ئوتلاقلارنى قوغداش

قەشقەر ۋىلايىتىدە ھاشارات تۇرکۈمىدىن 3 ئەترەت، 4 ئائىلە، 20 نەچچە تۇر، چاشقان تۇرکۈمىدىن بىر ئەترەت، 4 ئائىلە، 15 تىن ئارتۇق تۇر بار.

1. ئوتلاقلاردا ھاشارات يوقىتىش

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 7 - ئايدا يەكەن، پەيزاۋات ناھىيىلىرىنىڭ دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىدا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ ئېغىر زىيان سالدى.

1956 - يىل 5 - ئايدا قەشقەر كونا‌شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، قاغىلىق، مەكىت ناھىيىلىرىدىكى 18 رايونىڭ 70 مىڭ مودىن ئارتۇق دېھقانچىلىق ئېتىزى ۋە قىسمەن ئوتلاقلىرىدا چېكەتكە پەيدا بولدى، ئۇنىڭ ئاساسلىق تۈرى، ئاسىيا ئۇچار چېكەتكىسى، ئىتالىيە چېكەتكىسى، تۈركمەنىستان چېكەتكىسى ۋە قىسمەن يەرلىك چېكەتكە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى. ھاشارات زىچلىقى يۇقىرى بولغاندا بىر كۈادرات مېتىر يەرگە 1000 دىن، ئاز بولغاندا 150 تىن، ئوتتۇرىچە 500 دىن توغرا كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ 7 - رايونىدىكى 44 مو بۇغدىيىنى پۈتۈنلەي يەپ تۈگىتىۋەتتى. قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ 55 مىڭ مو دېھقانچىلىق ئېتىزىدا چېكەتكىنىڭ زىچلىقى بىر كۈادرات مېتىر يەرگە 100 دىن توغرا كەلدى. قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ئەملي ئەھۋالنى دېھقانلىق نازارىتىگە مەلۇم قىلدى. دېھقانچىلىق نازارىتى ۋاقتىدا 20 مىڭ كىلوگرام «666» پاراشوكى، 52 دانە قولدا ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان دورا پۈركۈگۈچ، 100 يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ بەردى، ۋىلايەت ئۇزى 600 يۈەن غەملەپ، 5000 ئەمگەك كۈچىنى تەشكىللەپ، ئوراك قىزىپ ھاشارات يوقىتىش، توپلاپ كۆيدۈرۈش، دەرەخ شېخى بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈش، يەمچۈك بىلەن زەھەرلەش ۋە دورا پۈركۈش چارىلىرىنى قوللىنىپ ھاشاراتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە ئۇنى يوقىتىشقا كىرىشتى. 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنىگە قەدەر قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىدە 6777 مو، يەكەن ناھىيىسىدە 1300 مو يەردىكى ھاشارات يوقىتىلدى، قاغىلىق ناھىيىسىدە 4583 كىلوگرام، قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىدە 318 كىلوگرام چېكەتكە ئۇرۇپ ۋە كۆيدۈرۈپ يوقىتىلدى. 1957 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە كىچىك گەۋدىلىك، ئۇچلۇق تۇمشۇقلۇق قاناتلىق چېكەتكە پەيدا بولدى، شۇ چاغدا ئالاقىدار تارماقلار سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر ئايروپىلان كىرگۈزۈپ چېكەتكە يوقاتتى.

1978 - يىل 8 - ئايدا تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ تىزناپ، تاغارما، ۋەچە دېگەن يەرلىرىدىكى ئوتلاقلار ۋە ئېتىزلاردا كىچىك تەگلىك ئۇچلۇق قاناتلىق چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى. ئاپەت يۈز بەرگەن كۆلەم 70 مىڭ مۇغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق ئېتىزى 800 مۇ، ھاشارات زىچلىقى ھەر كۈادرات يەردە 30 — 40 دانىغىچە بولدى. چارۋىچىلىق باشقارمىسى تېخنىك خادىملارنى، 2 توننا دېھقانچىلىق دورىسى، 8 دانە دورا پۈركۈگۈچ بىلەن ئەۋەتىپ مەزكۇر ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تارماقلىرىدىكى 20 دىن ئارتۇق تېخنىك خادىمنى تەشكىللەپ، 20 نەچچە كۈن باتۇرانە ئېلىشىش ئارقىلىق چېكەتكە ئاپىتىنى ئاساسەن كونترول قىلدى.

1987 - يىل 7 - ئايدا پوسكام ناھىيىسىدىكى كۆيباغ يېزىسى ياسىدون چوڭ ئەترىتىنىڭ 4800 مو ئوتلىقى ۋە دېھقانچىلىق ئېتىزىدا كىچىك تەگلىك ئۇچلۇق قاناتلىق چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى، ھەر كۈادرات مېتىر يەردىكى ھاشارات زىچلىقى 25 — 67 دانىگە، كۆپ بولغاندا 87 دانىگە يەتتى. ناھىيىدە ھاشاراتنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، كونكرېت خىزمەتكە ناھىيىلىك ئۇسۇملۇك ئاسراش پونكتى مەسئۇل

قىلىندى، بىر دانە «جىنغىباق» 40 تېپىلىق ماتورلۇق يۇدما تۇمانلاتقۇچ، 3 دانە «تەيشەن» 18 تېپىلىق تۇمانلاتقۇچ، 16 ئەمگەك كۈچى چېكەتكە يوقىتىشقا تەشكىللەندى، ئۇلار %50 لىك مونۇك روتوپۇس ۋە %50 لىك پېتىرىن مېيىنى ئىشلىتىپ، 7 - ئاينىڭ 21 - كۈندىن 30 - كۈنگىچە 2500 مو يەردىكى ھاشاراتنىڭ ئالدىنى ئالدى ۋە يوقاتتى، ھاشاراتنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئۇنۇمى %95 تىن يۇقىرى بولدى.

1988 - يىل 8 - ئايدا تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ تاغارما، بەلدىر يېزىلىرىنىڭ 80 مىڭ مودىن ئارتۇق ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان ئوتلىقىدا كىچىك تەگلىك ئۇچلۇق قاناتلىق چېكەتكە ئاپتى يۇز بەردى، ھاشارات زىچلىقى ھەر كۈادرات مېتىر يەرگە 28 دىن، كۆپ بولغاندا 52 دانىدىن توغرا كەلدى. نەق مەيدانىنى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا شۇ چاغدا %30 چېكەتكە جۈپلىشىپ بولغان، ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش ۋاقتى قولدىن كېتىپ قالغاچقا، يوقىتىشقا ئامال بولمىدى.

1989 - يىل 7 - ئايدا تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ قارا چىگىل، تۆگىمەنسۇ، شېغىل دەڭ ئوتلىقىدا كېپىنەك قۇرتى، دەپتەر يېزىسىنىڭ ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان ئوتلىقى، دېھقانچىلىق ئېتىزىدا (كۆك پۈرچاق تېرىلغان يەردە) يېپىشقاق كېپىنەك ئاپتى يۇز بەردى. 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئوتلاقچىلىق پونكتى 2 تېخنىك خادىمنى ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپ، كېپىنەك قۇرتى يۇز بەرگەن ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 15 مىڭ مو ئىكەنلىكىنى، ھەر كۈادرات مېتىر يەردىكى ھاشارات زىچلىقىنىڭ 40 دانىگە يەتكەنلىكىنى، 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قار ياغقاچقا، %70 تىن ئارتۇق زىيانداش ھاشاراتنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئۆلگەنلىكىنى، چوڭ ئاپەت كۆرۈلمىگەنلىكىنى، يېپىشقاق كېپىنەك ئاپتى يۇز بەرگەن يەر 1000 مو (كۆك پۈرچاق تېرىلغان 100 مو يەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) بولۇپ، ھەر كۈادرات مېتىر يەردىكى ھاشارات زىچلىقىنىڭ 36 دانىگە يەتكەنلىكىنى ئېنىقلىدى. ناھىيىلىك چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ئىدارىلىرى 80 كىلوگرام «DDV» 3 دانە تۇمانلاتقۇچ، 4 تېخنىك خادىم، 12 ئەمگەك كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئىشىنى ئېلىپ باردى.

ئۇلايەتتىكى ئوتلاقلاردا چېكەتكىلەرنىڭ ئۇستۇن تۇرلىرىنىڭ تارقىلىشى، زىيان سېلىش دەرىجىسىنى ئېنىقلاش، تەرەققىيات يۇزلىنىشىنى ئىگىلەش ئۈچۈن، چېكەتكىنى ئالدىن كۆزىتىش، ئالدىن مەلۇم قىلىش ئېلىپ بېرىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا توغرا بېتەكچىلىك قىلىندى. 1989 - يىل 8 - ئايدا ئۇلايەتلىك ئوتلاقچىلىق پونكتى «قەشقەر ئۇلايىتىنىڭ ئوتلاقلىرىدىكى ئۇستۇن تۇردىكى چېكەتكە ئاپتى يۇز بېرىدىغان رايونلارنى بۆلەكلەر بويىچە تەكشۈرۈش» نى تاماملىدى ھەمدە پوسكام، قەشقەر يېڭىشەھەر، تاشقورغان ناجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە چېكەتكە ۋە چېكەتكە ئاپتى رايونىدىن 6 نى ئايرىپ چىقتى.

1990 - يىلى بېڭسار ناھىيىسىنىڭ سۇگەت يېزىسىدا چېكەتكە ئاپتى يۇز بەردى، ئاساسلىق تۇرى ئىنچىكە تەگلىك ۋە بېگىز باشلىق چېكەتكىدىن ئىبارەت بولدى. چېكەتكە يۇز بەرگەن كۆلەم 20 مىڭ موغا، ئوتتۇرىچە ھەر كۈادرات مېتىر يەردىكى چېكەتكە زىچلىقى 13 كە يەتتى. ناھىيە 400 كىلوگرام دېھقانچىلىق دورىسى، 5 دانە تۇمانلاتقۇچ سېتىۋېلىپ، 20 ئەمگەك كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، 6 - ئاينىڭ 9 - كۈندىن 20 - كۈنگىچە ھاشارات يوقاتتى، ئۇنىڭ ئۇنۇمى %87 بولدى.

2. ئوتلاقتا چاشقان يوقىتىش

1988 - يىلدىن ئىلگىرى قەشقەر ئۇلايىتىنىڭ ئوتلاقلىرىدا چاشقان ئاپتى يۇز بەرگەن كۆلەم، زىيان دەرىجىسى ۋە تۇرى توغرىسىدا پايدىلىنىدىغان ئاساس يوق. 1989 - يىلى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چارباغ يېزىسىدىكى 60 مىڭ مو يەردە ھىندىستان قارىغۇ چاشقىنى ئاپتى يۇز بەردى، ئوتتۇرىچە ھەر گېكتار ئوتلاقتىكى چاشقان 18 گە يەتتى، مەزكۇر ناھىيە 100 مىڭ تابلېت ئالىيۇمىن فوسفىد ئىشلىتىپ چاشقان يوقاتتى، چاشقان يوقىتىش ئۇنۇمى %85 تىن ئاشتى.

1990 - يىلى مارالبېشى ناھىيىلىك باغۋەنچىلىك مەيدانى، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ غولتوغراق يېزىسى،

يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ تېرىم يېزىسى، يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ سۆگەت يېزىسى قاتارلىق جايلاردا چاشقان ئاپىتى يۈز بەردى، ئاپەت يۈز بەرگەن يەر كۆلىمى 80 مىڭ موغا يەتتى، چاشقان تۈرى ھىندىستان قارىغۇ چاشقىنى بولۇپ، ھەر گېكتار ئوتلاقتىكى چاشقان 12 — 55 دانىغىچە بولدى، بۇ مەزگىلدە 3 ناھىيە 60 مىڭ كىلوگرام ئالىيۇمىن فوسفىد بىلەن 110 ئەمگەك كۈچى (قېتىم) نى ئىشقا سېلىپ، 38 كۈن چاشقان يوقاتتى، چاشقان يوقىتىش ئۈنۈمى %87 تەن ئاشتى.

VI باب

يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش

§ 1 . چارۋا ۋە قۇشلاردا بولىدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر

1. ئۆي ھايۋانلىرىدا بولىدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر

1) ئاقسىل كېسەللىكى بۇ ئۆتكۈر كونتاكتلىق يۇقۇملۇق كېسەللىك بولۇپ، كالا، تۆگە، قوي ۋە چوشقىلارغا يۇقىدۇ، ئادەملەرگىمۇ يۇقىدۇ. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) 3 — 8 - ئايغىچە مەكىت، قەشقەر كوناشەھەر، پوسكام، قاغىلىقتا بۇ كېسەللىك يۈز بەرگەن، شۇ چاغدا «يامان تەگدى» كېسىلى دەپ ئاتالغان، زىيان سېلىش دائىرىسى كەڭ بولغان.

1959 - يىلى ئەتىيازدا قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاقسىل كېسىلى يۈز بەردى، شىنجاڭ «1 - ئاۋغۇست» پېنزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتى چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى 50 نەچچە ئوقۇغۇچىنى باشلاپ شۇ يىلى 3 - ئايدا قەشقەر كوناشەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن ناھىيىلىرىگە كېلىپ، ئالدىنى ئېلىش- يوقىتىشقا ھەمكارلاشتى. 1965 - يىلى ۋىلايەتنىڭ قىسمەن ناھىيىلىرىدە يەنە مۇشۇ كېسەل يۈز بەردى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ئىچكىرىدىكى 13 ئۆلكىنىڭ مال دوختۇرلۇق تېخنىك خادىملىرىدىن تەشكىللەنگەن يۇقۇملۇق كېسەللىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئەترىتى كېلىپ يۇقۇمنى يوقىتىشقا ھەمكارلاشتى.

1981 - يىل 12 - ئايدا پوسكام ناھىيىسىدە ئېپىدېمىيە كۆرۈلۈپ، كېسەل تەگكەن چارۋا 120 — 3000 تۇياقتا، يۇقۇم نۇقتىسى 2 چوڭ ئەتراپتىن 6 چوڭ ئەتراپتكە كېڭەيدى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ قېتىمقى يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ شىزائىنىڭ ئالى رايونىدىن تارقالغانلىقى ئېنىقلاندى.

«ۋىلايەتنىڭ ھايۋانات يۇقۇملۇق كېسەللىكى تەزكىرىسى» دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 111 يېزىسىدا مۇشۇ كېسەللىك يۈز بەرگەن. يىللاردىن بۇيان يۇقىرى زىچلىقتا ئىممۇنىتېتلاش ۋە ۋاكسىنا ئەملەش ئارقىلىق قەشقەر ۋىلايىتىدە 1983 - يىلدىن كېيىن بۇ كېسەل تۈگىتىلدى.

2) بروتسېللىيوز كېسەللىكى ئادەمگىمۇ، ھايۋانلارغىمۇ يۇقىدىغان ئاستا خاراكتېرلىك

يەرلىك كېسەللىك، چىشى چارۋىلارنىڭ بوغاز بولماسلىقى، بوغاز چارۋىلارنىڭ بالا تاشلىۋېتىشى ۋە بوغۇملىرىنىڭ ياللۇغلىنىشى، ئەركەك چارۋىلارنىڭ ئۇرۇقدىنىنىڭ ياللۇغلىنىشى بۇ كېسەللىكنىڭ ئالامەتلىرىدۇر. 1974 — 1982 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە 64 مىڭ 999 كالا، قوي قاتارلىق چارۋا - مال ئۈستىدە يۇقۇم تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىپ، 4202 تۈياق مۈسىبەت (نورمالسىز) چارۋا تەكشۈرۈپ تېپىلدى، مۈسىبەتلىك نىسبىتى 6.4% بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە يۇقۇم تەكشۈرۈلگەن كالا 1893، بۇنىڭدىن مۈسىبەت چىققىنى 58 بولۇپ، مۈسىبەتلىك نىسبىتى 3%، قوي، ئۆچكە 62 مىڭ 638 تۈياق، بۇنىڭدىن مۈسىبەت چىققىنى 4100 تۈياق، مۈسىبەتلىك نىسبىتى 6.6%.

9 يىل ۋاكسىنا بىلەن ئىممۇنىتېتلاش ئاساس قىلىنغان ئۇنۇمۇبرسال ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئارقىلىق، كالىلاردىكى ئوتتۇرىچە مۈسىبەتلىك نىسبىتى 3% تىن 1.3% كە، قوي - ئۆچكىلەردىكى ئوتتۇرىچە مۈسىبەتلىك نىسبىتى 6.5% تىن 0.58% كە چۈشتى. 1988 - يىلدىن باشلاپ، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، مەكىت، يېڭىسارلاردا بروتسېللىيوز كېسىلىنى ۋاسكىنا بىلەن ئىممۇنىتېتلاش ئۇنۇمىنى تەكشۈرۈش خىزمىتى ئىشلەندى، قەشقەر يېڭىشەھەردە بروتسېللىيوز كېسىلى دۆلەت ئېلان قىلغان مۇقىملاشتۇرۇپ كونترول قىلىنغان رايون ئۆلچىمىگە، قالغان ناھىيە شەھەرلەردە ئاساسەن كونترول قىلىنغان رايون ئۆلچىمىگە يەتتى.

3) كۆيدۈرگە　　بىر خىل قەدىمىي يۇقۇملۇق كېسەللىك بولۇپ، ئەرەبلەر ئۇنى «پېرسىيە ياللۇنى» دەپ ئاتىغان، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرىدە ئادەملەردىكى كۆيدۈرگە «غەلۋىرەك»، ھايۋانلاردىكى كۆيدۈرگە «كۆيدۈرگە» دەپ ئاتالغان. بۇ كېسەللىك قەشقەر ۋىلايىتىدە ئادەم ۋە چارۋىلارغا كەڭ تارقالغان، ۋىلايەت بويىچە 111 يېزىدا بۇ كېسەللىك يۈز بەرگەن. 1975 — 1985 - يىلغىچە 15 مىڭ 915 ئادەم مۇشۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملاندى، بۇنىڭدىن 77 كىشى ئۆلۈپ كەتتى، ئۆلۈش نىسبىتى 0.48% بولدى. كۆيدۈرگە تاياقچە باكتېرىيىسى سپورا ھاسىل قىلىۋالغاندىن كېيىن، تۇپراقتا 10 نەچچە يىل ياشىيالايدۇ. يەرلىك مىللەتلەر چارۋىلارغا بۇ كېسەل يۇققانلىقىنى سەزسە، كۆپىنچە شۇ يەردىلا ئۆلتۈرۈپ، قېنىنى يوقىتىۋېتىدۇ، چۈنكى يۇقۇملانغان چارۋا قېنىدىكى سپورا ھاسىل قىلغان تاياقچە باكتېرىيە سۈت، ئوت - چۆپ ئارقىلىق باشقا ھايۋانلارغا يۇقىدۇ. بۇ — ۋىلايەتتە كۆيدۈرگە كېسىلىنى ئاسانلىقچە يوقاتقىلى بولماسلىقىنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىنىڭ بىرى.

4) تېتانۇس　　تېتانۇس ئالغا توكسىن قوزغايدىغان جاراھەتلىنىش، زەھەرلىنىش خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەل بولۇپ، ئادەمگىمۇ، چارۋىغىمۇ يۇقىدۇ، بۇ كېسەلنى كۆپ ھاللاردا پىچىش ۋە سىرتقى جاراھەت كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. 1949 — 1980 - يىلغىچە بولغان مەلۇماتقا قارىغاندا، ۋىلايەت بويىچە 62 يېزا (بازار) دىكى 113 مىڭ 159 تۈياق چارۋىدا بۇ كېسەل كۆرۈلۈپ، 2740 تۈيىقى ئۆلگەن، ئۆلۈش نىسبىتى 20.82% بولغان.

5) پاستېرېللىيوز كېسىلى　　ھەرخىل ئۆي ھايۋانلىرى، ئۆي قۇشلىرى ۋە ياۋايى ھايۋانلاردا بولىدىغان، ھالاك قىلغۇچى پاستېرېللا تاياقچە باكتېرىسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىر خىل يۇقۇملۇق كېسەلنىڭ ئومۇمىي نامى، بۇ بىر خىل جەددىي خاراكتېرلىك كېسەل بولۇپ، سېپتىتسېمىيە ۋە ياللۇغ خاراكتېرلىك قان چىقىشنى ئاساسىي بەلگە قىلىدۇ.

كېسەلنىڭ چوشقا پاستېرېللىيوز كېسىلى (چوشقىلاردىكى ئۆپكە كېسىلى)، كالا پاستېرېللىيوز كېسىلى (كالىلاردىكى قاناش خاراكتېرلىك سېپتىتسېمىيە كېسىلى)، توشقان پاستېرېللىيوز كېسىلى دېگەندەك تۈرى بار، ئۇنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى ھەققىدە ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان.

6) نېكرو باتسىللىيور كېسىلى　　بۇ كېسەل تېرە ۋە تېرە ئاستى توقۇلمىلىرىدا كۆرۈلىدىغان نېكروزنى بەلگە قىلىدۇ. بۇ كېسەل قەشقەر شەھىرى، مەكىت، يەكەن، قاغىلىق، قەشقەر

بېكىشەھەر، پەيزاۋات، مارالبېشى قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى.

7) ئات ماڭقا كېسىلى بۇ ئات، ئېشەك، خېچىرلارغا زىيان يەتكۈزىدىغان بىرخىل ئاستا خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەل، ئادەملەرمۇ يۇقۇملىنىدۇ. 1938 - يىلى قەشقەر مال دوختۇرلۇق شۆبە پونكىتى ئاتلارنىڭ ماڭقا كېسىلىنى كارانتىن قىلغان، لېكىن، كارانتىن خاتىرىسى قالدۇرمىغان. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50- يىللىرىدا ئاتلارنىڭ ماڭقا كېسىلىنى كارانتىن قىلىش خىزمىتى بازارلاردىكى ئېلىش - سېتىش ۋە سويۇلۇش ئالدىدا ئېلىپ بېرىلىش بىلەنلا چەكلەندى. 60 - يىللارغا كەلگەندە، كارانتىندا مۇسىبەت چىققان ئاتلار چەت- ياقا جايلارغا يىغىلىپ، بېقىش - باشقۇرۇش ئارقىلىق ساغلام قۇلانلار يېتىشتۈرۈلدى. 70 - يىللاردا مۇسىبەت چىققان ئاتلار تىررامپىستىن بىلەن داۋالاندى، ئەما ئۇنۇمى تازا ياخشى بولمىدى. 80 - يىللاردىن ھازىرغىچە كارانتىندا مۇسىبەت چىققان ئاتلار ئېتىپ بىرتەرەپ قىلىنىۋاتىدۇ.

1958 — 1989 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە 153 مىڭ 36 ئاتنىڭ ماڭقا كېسىلى كارانتىن قىلىنىپ، مۇسىبەت ئاتنىن 503 ى تېپىپ چىقىلدى، مۇسىبەتلىك نىسبىتى 0.32% بولدى. 1990 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مال دوختۇرلۇق - يۇقۇملۇق كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش باش پونكىتى خادىملارنى ئەۋەتىپ ئاتلارنىڭ ماڭقا كېسىلىنى سىناپ تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، كونترول قىلىش ئۇلچىمىگە ئاساسەن يەتكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى.

8) قاراسان كېسىلى ئادەتتە «قاراپۇت كېسىلى» دېيىلىدۇ، كالىلارنىڭ بولجۇڭ گۆش تولغان قىسىملىرىدا گازلىق، يالليۇغلۇق سۇلۇق ئىششىق پەيدا بولىدۇ. قەشقەر بېكىشەھەر، قەشقەر كونائاھەر، پەيزاۋات، يوپۇغا، مەكىت ناھىيىلىرىنىڭ 14 سۇلۇق بېزىسىنىڭ 36 كەنتىدە يۈز بەردى، بۇ كېسەل رايون خاراكتېرىگە ئىگە.

9) ئاتلارنىڭ يۇقۇملۇق كەم قانلىق كېسىلى بۇ كېسەل مۇشۇ ۋىلايەتتىكى ئات ئۇرۇقدىشىدىكى ھايۋانلارغا ئېغىر زىيان يەتكۈزىدىغان بىرخىل باكتېرىيىلىك ئاستا خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەل بولۇپ، ئات، ئېشەك، قېچىرلارنى يۇقۇملاندۇرىدۇ، كلىنىكىلىق ئاساسىي ئىپادىسى، قىزىش، كەم قانلىق، قاناش، سېرىق چۈشۈش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. 1988 - يىلدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايىتىدە مەزكۇر كېسەل كارانتىن قىلىندى، 1988 — 2003 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە 325 مىڭ 390 ئات كارانتىن قىلىندى، 619 ئات مۇسىبەت چىقتى. مۇسىبەت نىسبىتى 0.19% بولدى؛ 858 مىڭ 793 ئېشەك كارانتىن قىلىندى، مۇسىبەت چىققىنى 70، مۇسىبەت نىسبىتى 0.008% بولدى. بولۇپمۇ 1999 — 2003 - يىلغىچە ھەر يىلى 2 قېتىم كارانتىن قىلىش تەدبىرى قوللىنىلىپ، مۇسىبەتلىك نىسبىتى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەتىلىپ، ناھايىتى ياخشى پاكلاشتۇرۇش ئۇنۇمى قولغا كەلتۈرۈلدى.

10) ئاتلارنىڭ تارقىلىشچان زۇكام كېسىلى 1973 — 1977 - يىلغىچە بۇ كېسەل پوسكام، قاغىلىق، يېڭىسار ناھىيىلىرىنىڭ 27 يېزىسىدىكى ئات ئۇرۇقدىشىدىكى ھايۋانلاردا كۆرۈلدى، 7900 ئات مۇشۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملاندى. 90 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەت بويىچە ئات ئۇرۇقدىشىدىكى 285 مىڭ 577 ھايۋان مۇشۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملىنىپ 3417 سى ئۆلدى.

11) ساقاۋ كېسىلى ساقاۋ كېسىلى زەنجىرسىمان ساكوككى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئات، قېچىر، ئېشەكلەردە كۆرۈلىدىغان جىددىي خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەل. ئۇ ئاساسەن ئېڭەك ئاستىدىكى لىمفا بېزى ئاقما يىرىڭلىق يالليۇغلىنىشتا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ تارقىلىش ياكى ئېپىزوئوتىيە خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، ئاساسلىقى قۇلۇنلارغا زىيان يەتكۈزىدۇ، ۋىلايەت بويىچە ھايۋانلاردا بولىدىغان كېسەللىكنى تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇماتقا قارىغاندا، بۇ كېسەل ئاساسلىقى پوسكام، قاغىلىق، يېڭىسار، يەكەن، يوپۇغا، مارالبېشى، مەكىت ناھىيىلىرىگە تارقالغان. 1960 — 1988 - يىلغىچە يۇقىرىدىكى 7 ناھىيىنىڭ 72 يېزىسىدىكى 2799

ئات، ئېشەكتە بۇ كېسەل يۇز بېرىپ، 603 ى ئۆلگەن، ئۆلۈش نىسبىتى 21.5% بولغان.

12) كالا ئۆپكە كېسىلى　1957 — 1963 - يىلغىچە يېڭسار، مارالبېشىدا بۇ كېسەل يۇز بەردى. كېسەل بولغان 440 كالىدىن 73 ى ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى 10.5% بولدى. ھايۋانلار كېسەللىكىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش داۋامىدا كوملىمېنت باغلاش رېئاكسىيىسى بىلەن 10 ناھىيىدە (يەكەن، پوسكام بۇنىڭ سىرتىدا) 214 كالىنىڭ سېۋورتكىسى تەكشۈرۈلگەندە مۇسبەتلىك رېئاكسىيىلەنگىنى 24 بولدى، مۇسبەتلىك نىسبىتى 11.2% بولدى.

13) كالا تۇبېركۇلىيۇز كېسىلى　كالا تۇبېركۇلىيوز تاياقچە باكتېرىيىسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان، ئەدەمگىمۇ، چارۇغىمۇ يۇقىدىغان ئاستا خاراكتېرلىك يۇقۇمۇق كېسەل. تاشقورغاندىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسىدە يۇقۇملىنىش كۆرۈلدى. 1989 - يىلى ھايۋانلار كېسىلىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرگەندە، ژىلايەت بويىچە 4083 كالا تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭدىن 58 دە مۇسبەتلىك رېئاكسىيە كۆرۈلدى، مۇسبەتلىك نىسبىتى 1.42% بولدى، ئەسىللىك كالىلارنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى يەرلىك كالىلاردىن يۇقىرى بولدى.

14) قوشۇمچە تۇبېركۇلىيۇز　ئاساسەن كالىلاردا يۇز بېرىدۇ، كېسەل ئالاستى ئاستا خاراكتېرلىك كاتارلىق ئۆچەي يالليۇغىدىن ئىبارەت. ھايۋانلار كېسەللىكىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش داۋامىدا قوش تىپلىق ساپلاشتۇرۇلغان تۇبېركۇلىن بىلەن تېرە ئىچى ھالەت ئۆزگىرىشى رېئاكسىيىسى قىلىنىپ، ژىلايەت بويىچە 4080 كالا تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭدىن مۇسبەتلىك رېئاكسىيىلەنگىنى 16، مۇسبەتلىك نىسبىتى 0.39% بولدى. بۇ كېسەل ئاساسلىقى يېڭسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت، پەيزاۋات قاتارلىق ناھىيىلەرگە تارقالغان.

15) ئاكتىنومىكوز كېسىلى　بۇ كېسەل توغرىسىدا 50 - يىللاردا خاتىرە قالدۇرۇلدى. 1951 — 1983 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا قەشقەر، يوپۇغا، مەكىت، يەكەن ناھىيىلىرىدە 340 كالىدا بۇ كېسەل كۆرۈلدى، بۇنىڭدىن 80 ى ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى 28.3% بولدى.

16) كالىنىڭ ياماق خاراكتېرلىك كاتارلىق قىزىتمىسى　بۇ كېسەللىك ۋىروسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان، كالىلاردا بولىدىغان بىرخىل جىددىي خاراكتېرلىك، قىزىتمىلىق يۇقۇملۇق كېسەللىك بولۇپ، ئۇنىڭ ئالاھىدە بەلگىسى كالىنىڭ باش قىسمىدىكى شىللىق پەردىدە جىددىي خاراكتېرلىك كاتارلىق فىبرىن يالليۇغى پەيدا بولىدۇ ھەمدە مۇڭگۈز پەردە دۇغلىشىش، ئېغىر نېرىق كېسەللىكى ئالاستى كۆرۈلىدۇ. 1974- يىلىنىڭ ئاخىرىدا قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ غوجىئېرىق يېزا 3 - كەنتىدە تۇنجى قېتىم 25 كالىدا مۇشۇ كېسەل بارلىقى سېزىلدى، كېسەل بولغان ھەممە كالا ئۆلدى ياكى ئۆلتۈرۈلدى. 1977 - يىل 1 - ئايدا مۇشۇ يېزىنىڭ 3 - كەنتىدە يەنە 20 كالىدا مۇشۇ كېسەل كۆرۈلۈپ، 17 كالا داۋالاپ ساقايتىلدى، 3 كالا ئۆلدى. كېيىنكى يىلى 3 - ئايدا 3 - قېتىم 5 كالا مۇشۇ كېسەلگە دۇچار بولۇپ، 4 كالا داۋالاپ ساقايتىلدى، بىر كالا ئۆلدى. 1987 - يىل 10 — 11 - ئايلاردا قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ بۇلاقسۇ يېزىسىدا 17 كالىغا مۇشۇ كېسەل تېگىپ ھەممىسى ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى 10% بولدى.

17) تىل كۆكۈرۈش كېسىلى　بۇ كۆشگۈچى ھايۋانلاردا بولىدىغان ژىرۇسلۇق يۇقۇملۇق كېسەللىك، بۇنىڭ ئالاھىدە بەلگىسى ئېغىز بوشلۇقى، بۇرۇن ئەينەكى، ئاشقازان - ئۆچەي شىللىق پەردىسى يارىلىنىش خاراكتېرلىك يالليۇغلىنىشتىن ئىبارەت. ژىلايەت بويىچە بۇ كېسەللىك ھەققىدە تارىخىي خاتىرە يوق. ھايۋانلار كېسەللىكىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش داۋامىدا 12 ناھىيە (شەھەر)، ژىلايەتلىك نەسىللىك چارۋا فېرمىسى، پەيلۇ، قاراقىرچىن ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى ئەۋەتكەن 7582 پارچە كالا، قوي، ئۆچكە سېۋوروتكىسى ئاگارنى كېڭەيتىش تەجرىبىسى بويىچە تەكشۈرۈلگەندە، 257 سى مۇسبەت چىقتى، ئومۇمىي مۇسبەت چىقىش نىسبىتى 3.3% بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە تەكشۈرۈلگەن كالا سېۋوروتكىسى 1134 بولۇپ،

مۇسىبەت چىققىنى 16، مۇسىبەتلىك نىسبىتى 1.41%، قوي سېۋوروتكىسى 5885 بولۇپ، مۇسىبەت چىققىنى 119، مۇسىبەتلىك نىسبىتى 2.02%، ئۆچكە سېۋوروتكىسى 563 بولۇپ، مۇسىبەت چىققىنى 122، مۇسىبەتلىك نىسبىتى 21.66% بولدى.

18) قوي خىلامىدىيە كېسىلى بۇ شاتۇتى خىلامىدىيىسى كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغان بالا ناشلاش ۋە ئۆپكە يالليۇفى ئاساسىي كېسەللىك بەلگىسى قىلىنىدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىك. بۇ كېسەل ھەققىدە ۋىلايىتىمىزگە دائىر تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرە يوق، ھايۋانلار كېسەللىكىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش داۋامىدا، قانىنىڭ ئۈيۈشۈشىنى بۇاستە توسۇشنى تەجرىبە قىلىش ئۈسۇلى ئارقىلىق 12 ناھىيە (شەھەر) دىكى قوي، ئۆچكىلەرنىڭ قان سېۋوروتكىسى سېرولوگىيىلىك تەكشۈرۈلدى. تەكشۈرۈلگەن قوي 6882 تۇياق بولۇپ، مۇسىبەت چىققىنى 49 تۇياق، مۇسىبەتلىك نىسبىتى 0.71%؛ تەكشۈرۈلگەن ئۆچكە 1063 تۇياق، مۇسىبەت چىققىنى 258 تۇياق، مۇسىبەتلىك نىسبىتى 20.2% بولدى. بۇ كېسەللىك ئاساسەن قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت، پەيزاۋات، تاشقورغان، يوپۇغا قاتارلىق ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ 16 يېزىسىدا يۈز بەردى.

19) سىفلىس كېسىلى ئاستا خاراكتېرلىك ئۆپكە كېسىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ۋىلايەتتە بۇ كېسەللىك ھەققىدە مەلۇمات يوق. لېكىن ھايۋانلار كېسەللىكىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئاگارنى كېڭەيتىش تەجرىبىسى قوللىنىلىپ، 12 ناھىيە (شەھەر) دىكى قوي - ئۆچكىلەر تەكشۈرۈلدى، 3012 تۇياق قوينىڭ يۇقۇم ئەھۋالى تەكشۈرۈلگەندە 15 قويدا مۇسبەت رېئاكسىيە كۆرۈلدى، ئوتتۇرىچە مۇسبەتلىك نىسبىتى 0.18% بولدى، 1016 تۇياق ئۆچكىنىڭ يۇقۇم ئەھۋالى تەكشۈرۈلگەندە، 16 ئۆچكىدە مۇسبەتلىك رېئاكسىيە كۆرۈلۈپ، ئوتتۇرىچە مۇسبەتلىك نىسبىتى 1.6% بولدى. قويلاردىكى سىفلىس كېسىلى ئاساسلىقى قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، مەكىت، پەيزاۋات، يوپۇغا، قەشقەر كوناشەھەر، مارالبېشى قاتارلىق ناھىيىلەرگە تارقالغان. ئۆچكىلەرنىڭ سىفلىس كېسىلى ئاساسلىقى يېڭىسار، پوسكام، پەيزاۋات، تاشقورغان قاتارلىق ناھىيىلەرگە تارقالغان.

20) قويلارنىڭ يۇقۇملۇق يېرىڭلىق قاپارتقۇ كېسىلى بۇ كېسەللىك باكتېرىيىسى كەلتۇرۈپ چىقىرىدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىك، ئۇنىڭ بەلگىسى كالپۇك قاتارلىق جايلارنىڭ تېرە ۋە شىللىق پەردىسىدە قىچىشىدىغان ئەسۇە، يېرىڭلىق چاقا، يارا پەيدا بولىدۇ، ئاخىرىدا قېلىن قەۋەچ شەكىللىنىدۇ. بۇ كېسەللىك 1970 — 1983 - يىلغىچە قاغىلىقنىڭ 2 يېزا، بىر چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ 1242 تۇياق قويىدا كۆرۈلدى، 125 تۇياق قوي ئۆلدى. 1978 — 1987 - يىلغىچە تاشقورغانىنىڭ 2 يېزىسىدىكى قوي پادىلىرىدا 21 مىڭ 280 تۇياق قويغا بۇ كېسەل تېگىپ، 294 تۇياق قوي ئۆلدى.

21) قوزا تولغىقى بۇ تۇغۇلغىنىغا 15 كۈن بولمىغان قوزىلارغا زىيان سالىدىغان، ئۆتكۈر ئىچ سۈرۈشنى ئاساسىي بەلگە قىلىدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىك. بۇ كېسەللىك 1953 — 1988 - يىلغىچە بولغان 35 يىلدا 9 ناھىيىنىڭ 24 يېزا (بازار) سىدىكى 278 كېسەللىك نۇقتىسىدا يۈز بەردى، 146 مىڭ 519 تۇياق قوزىغا كېسەل تەگدى. 1984 - يىلدىن كېيىن يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى يولغا قويۇلۇپ، چارۋا - ماللار باھاغا سۈندۈرۈلۈپ، ئائىلىلەرگە قايتۇرۇپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە قويلارغا «ئۆچمەس بىرلەشتۈرۈش، تۆتتىن مۇداپىئە كۆرۈش» ۋاكسىنىسى كەڭ دائىرىدە ئەملىنىپ، كېسەل بولۇش نىسبىتى يىلدىن يىلغا تۆۋەنلىتىلدى. 1984 — 1990 - يىلغىچە بولغان 6 يىلدا يەكەن، مەكىت، قاغىلىق، مارالبېشى قاتارلىق ناھىيىلەردىكى 5948 تۇياق قوزىدا مۇشۇ كېسەل پەيدا بولدى.

22) قويلارنىڭ سترېپتوككى كېسىلى ئادەتتە ئۆت چوڭمىيىپ كېتىش كېسىلى دەپىلىدۇ. ۋىلايەتتە 1949 - يىلى مۇشۇ كېسەل پەيدا بولۇشقا باشلىغان. 1983 - يىلىغا قەدەر قەشقەر

يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا‌شەھەر، پەيزاۋات، تاشقورغان، يوپۇغا، مەكىت، يېڭىسار قاتارلىق ناھىيىلەردىكى 30 يېزا (بازار) نىڭ 16 مىڭ 56 تۈياق قويىدا بۇ كېسەل پەيدا بولدى، بۇ مەزكۇر رايونلاردىكى 37 مىڭ 256 تۈياق يۇقۇملىنىشچان قوينىڭ 4.3% نى ئىگىلىدى، بۇنىڭدىن ئۆلگىنى 4456 تۈياق، ئۆلۈش نىسبىتى 27.8%.

23) قويلارنىڭ ئالغا توكسىن كېسىلى بۇنى كلوستىرىدىيۇم باكتېرىيىسى ئۈرۈقدىشى بولغان كېسەل باكتېرىيىسى پەيدا قىلىدۇ.

(1) قويلارنىڭ تېز ئېپىدىمىيىلىشىش كېسىلى بۇ ئاساسلىقى قويلاردا پەيدا بولىدۇ. قىسمەن ناھىيە، يېزىلىق مال دوختۇرلۇق پونكىتلىرىدا تەكشۈرۈش ۋاستىلىرى كەمچىل بولغاچقا، بۇ كېسەلگە كۆيدۈرگە دەپ خاتا دىئاگنوز قويۇلغان. 1951 - يىلى تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ ماريالىق يېزىسىدا 230 تۈياق قويغا مۇشۇ كېسەل تەگدى، بۇ مەزكۇر يېزىدىكى قوينىڭ 21.7% نى ئىگىلىدى، ئۇنىڭدىن ئۆلگىنى 27، ئۆلۈش نىسبىتى 11.7%. ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا‌شەھەر، پەيزاۋات، قاغىلىق، مەكىت قاتارلىق ناھىيىلەردىمۇ بۇ كېسەل يۈز بەردى.

(2) قويلارنىڭ ئۇچەي تولىسىمىيە كېسىلى ئاساسلىقى قويلاردا يۈز بېرىدۇ، قوي ئۆلگەندىن كېيىن بۆرەك توقۇلمىسى يۇمشاپ كېتىدۇ. شۇڭا «بۆرەك يۇمشاش كېسىلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 1974 — 1984 - يىلغىچە قەشقەر كونا‌شەھەر، يېڭىسار، پەيزاۋات ناھىيىلىرىنىڭ 5 يېزىسىدا 6012 تۈياق قوي مۇشۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ، 1054 تۈياق قوي ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى 17.5% بولدى.

24) ئۆچكە يۇقۇملۇق كۆكرەك پەردە يالىلۇغى 1949 — 1983 - يىلغىچە بۇ كېسەل قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەركونا‌شەھەر، يەكەن، يېڭىسار، تاشقورغان، مەكىت، مارالبېشى، يوپۇغا، قاغىلىق ناھىيىلىرىنىڭ 31 يېزىسىدا 50 نەچچە قېتىم يۈز بەردى، 51 مىڭ 956 تۈياق ئۆچكە يۇقۇملىنىپ، 6854 تۈياق ئۆچكە ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى 13.2% بولدى. ھەر يىلى ئۆچكە يۇقۇملۇق كۆكرەك يالىلۇغى ئالىيۇمىن گىدروكسىد ژاكسىنىسى بىلەن ئىممۇنىتېتلىق ئەملىنىپ تۇردى، بۇنىڭ نەتىجىسى ناھايىتى ياخشى بولدى، 1984 - يىلدىن تارتىپ بۇ كېسەل كۆرۈلمىدى.

25) قوي چېچەك كېسىللىكى بۇ بىر خىل جىددىي، قىزىتمىلىق يۇقۇملۇق كېسەل. ئۇنىڭ تارقىلىشى كەڭ بولۇپ، قويچىلىققا ئېغىر زىيان سالىدۇ. 1949 — 1988 - يىلغىچە ھەر يىلى دېگۈدەك پەيدا بولدى. 12 ناھىيە (شەھەر) دىكى 120 يېزا (بازار، مەيدان) دا 514 (يېزا) قېتىم پەيدا بولدى. بۇ كېسەل پەيدا بولغان 1503 نۇقتىدا 238 مىڭ 242 تۈياق قويغا كېسەل تەگدى، بۇنىڭدىن ئۆلگىنى 32 مىڭ 11 تۈياق، ئۆلۈش نىسبىتى 13.4%.

26) چوشقا ۋابا كېسىلى بىر خىل چوشقا ۋابا باكتېرىيىسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان جىددىي، قىزىتمىلىق، ئۆچرىشىشچان يۇقۇملۇق كېسەللىك. 1958 - يىلى قاغىلىقتا مۇشۇ كېسەللىك پەيدا بولدى. 1960 — 1989 - يىلغىچە 8 ناھىيىدە مۇشۇ كېسەل پەيدا بولدى. كېسەل تەككەن چوشقا 8914 بولۇپ، 2973 چوشقا ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى 33.35% بولدى. 1966 - ۋە 1972 - يىللىرى يەكەن ناھىيە بازىرىدا چوشقا ۋاباسى تارقالدى، چوشقا باققان ئورۇنلاردا بىرەر چوشقىمۇ ساق قالمىدى.

27) چوشقا تىلمىسى بۇ چوشقىلاردا بولىدىغان بىر خىل جىددىي، قىزىتمىلىق، يۇقۇملۇق كېسەل، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىپادىسى سېپتىتسىمىيە ۋە تېرە ئەۋرىسى، كېسەللىك مەنبەسى چوشقا تىلمىسى باكتېرىيىسىدىن ئىبارەت. 1968 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى بارىن يېزىسىنىڭ 314 چوشقىسىدىن 43 بېشى مۇشۇ كېسەل پەيدا بولدى، 11 چوشقا ئۆلدى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 3.69%، ئۆلۈش نىسبىتى 25.58% بولدى. 1968 — 1989 - يىلغىچە قەشقەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، يېڭىسار، قاغىلىق،

پوسكام قاتارلىق ناھىيە (شەھەر) لەردە 2509 چوشقىغا كېسەل تېگىپ، 1708 ى ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى 42.97% بولدى.

28) چوشقا كۆچۈكلىرىنىڭ كېزىك كېسىلى چوڭ ئۆچەيدە نېكروزلۇق يالليۇغلىنىش پەيدا بولىدۇ. 1961 — 1979 - يىلغىچە قەشقەر شەھىرى، قاغىلىق، پوسكام، مارالبېشى، يەكەن قاتارلىق ناھىيە (شەھەر) لەردە 1938 چوشقا مۇشۇ كېسەلگە گىرىپتار بولدى، 648 چوشقا ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى 33.4% بولدى.

29) چوشقا ھاسىراش كېسىلى چوشقىلاردا بولىدىغان بىر خىل ئاستا خاراكتېرلىك، ئۆچرىشىشچان يۇقۇملۇق كېسەل. كېسەللىك بەلگىسى يۆتىلىش، تېلىقىشتىن ئىبارەت. 1967 — 1986 - يىلغىچە بۇ كېسەل مەكىت، پوسكام، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق ناھىيىلەردە پەيدا بولدى، 1914 چوشقا كېسەل بولدى، ئۆلۈش نىسبىتى 26.75% بولدى.

30) چوشقا لېفتوس پىروس كېسەللىكى 1970 - يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ ۋاپ ئىنەك فېرمىسىدا بۇ كېسەللىك سېزىلدى، مىكروسكوپتا تەكشۈرۈش ئارقىلىق توغرا دىئاگنوز قويۇلدى.

31) چوشقا ستىرېپتوكوككى كېسىلى 1989 — 1990 - يىللىرى قىش پەسلىدە قەشقەر ۋىلايەتلىك يېمەكلىك شىركىتىنىڭ چوشقا فېرمىسىدىكى 5000 چوشقىدىن 1300 گە كېسەل تەگدى، قەشقەر ۋىلايەتلىك ھايۋانات، ئۆسۈملۈك كارانتىن قىلىش ئورنى بۇ كېسەلگە گىمونلىز خاراكتېرلىك ستىرېپتوكوككى كېسەللىكى دەپ دىئاگنوز قويدى.

2. ئۆي قۇشلىرى يۇقۇملۇق كېسەللىكلىرى

1) توخۇ يالغان ۋاباسى بۇ كېسەللىك ۋىرۇسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان يۇكسەك دەرىجىدىكى ئۆچرىشىشچان يۇقۇملۇق كېسەللىك. نەپەس قىيىنلىشىش، ئىچى سۇرۇش، نېرۋا قالايمىقانلىشىش، شاللىق پەردە قاناش بۇ كېسەللىكنىڭ بەلگىسى. 1959 — 1989 - يىلغىچە 12 ناھىيە (شەھەر) دىكى 307 يېزىنىڭ 963 كەنتىدە بۇ كېسەل پەيدا بولۇپ، 274 مىڭ 603 توخۇ كېسەل بولدى، 135 مىڭ 290 توخۇ ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى 49.2% بولدى.

2) توخۇلارنىڭ ماريك كېسىلى بۇ ۋىرۇسلۇق يۇقۇملۇق كېسەللىك. ئۇنىڭ بەلگىسى ئەتراپ نېرۋا ۋە تۇرلۇك توقۇلمىلاردا لىمفا نۇسخىلىق ھۈجەيرە پەيدا بولۇپ، نەملىك ۋە ئۆسمە شەكىللەندۈرۈپ، ئورۇقلاش، پۇتى تارتىشىپ قېلىش، جىددىي خاراكتېرلىك ئۆلۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

1975 - يىلى يەكەن ناھىيىلىك نەسىللىك توخۇ فېرمىسىدا تۇنجى قېتىم سېزىلىپ 750 توخۇ ئۆلدى، 1987 - يىل 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنى قەشقەر شەھەرلىك 1 - بىناكارلىق شىركىتىنىڭ توخۇ فېرمىسى بېيجىڭنىڭ خەيدىيەن رايونىدىن 15 مىڭ نەسىللىك توخۇ كەلتۈردى، شۇ يىلى 9 - ئايدا ئارقا - ئارقىدىن مۇشۇ كېسەللىك پەيدا بولدى، كېسەل تېگىش نىسبىتى 25% — 30%، ئۆلۈش نىسبىتى 65% — 80% بولدى. 1989- يىلى 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ 956 پارچە سېۋوروتكىسى ئاگار كېڭەيتىش تەجرىبىسى بويىچە تەكشۈرۈلگەندە 287 توخۇدا مۇسبەتلىك رېئاكسىيە كۆرۈلدى، ئوتتۇرىچە كېسەل بولۇش نىسبىتى 32.6% بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر يېڭىشەھەردە 64.7%، تاشقورغاندا 85%، يوپۇغىدا 69.3%، پەيزاۋاتتا 80% بولدى.

3) توخۇ ئاق قان كېسىلى بۇ كېسەل تېپى ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان ئاستا خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىك. تارقىلىشچان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش داۋامىدا توخۇنىڭ يىلىكى ئېلىنىپ، 0.9% لىك فىزىئولوگىيىلىك تۇز ئېرىتمىسىدە نەملەنگەندىن كېيىن، ئاگار كېڭەيتىش

تەجرىبىسى ئىشلەندى، قەشقەر، يەكەن، پوسكاملاردا 581 توخۇ تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭدىن مۇسبەتلىك رېئاكسىيە كۆرۈلگىنى 235، گۇمانلىق چىققىنى 15، تەكشۈرۈلۈش نىسبىتى %43 بولدى.

4) قۇش خولىرا كېسەللىكى توخۇ، ئۆردەك، غازلاردا بولىدىغان يىرگىل جىددىي خاراكتېرلىك سېپتىتسېمىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىك. 1960 — 1968 - يىلغىچە قەشقەر، قاغىلىق، يەكەن، مارالبېشى قاتارلىق ناھىيىلەردە 15 مىڭ 975 توخۇغا مۇشۇ كېسەل تېگىپ، 4228 توخۇ ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى %26.47 بولدى. 1977 — 1989 - يىلغىچە بۇ كېسەللىك 8 قېتىم تارقىلىپ 2780 توخۇ كېسەل بولدى، بۇنىڭدىن 1431 ى ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى %51.4 بولدى. 1979 — 1988 - يىلغىچە قاغىلىق ناھىيىسىدە 5765 توخۇغا مۇشۇ كېسەل تېگىپ، 2978 توخۇ ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى %51.6 بولدى.

5) توخۇ ئاق تولغاق كېسىلى بۇ سالمونېللا تاياقچە باكتېرىيىسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان يىر خىل دائىم ئۇچرايدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىك، كېسەل بولۇش ۋە ئۆلۈش نىسبىتى ناھايىتى يۇقىرى. چوجىلەر ئادەتتە تۇخۇمدىن چىقىپ 2 ھەپتە ئىچىدە بۇ كېسەل تېگىدۇ. 1984 — 1988 - يىلغىچە قاغىلىق، پوسكام، يوپۇغا قاتارلىق ناھىيىلەردە بۇ كېسەل پەيدا بولۇپ، 28 مىڭ 245 توخۇغا يۇقتى، بۇنىڭدىن 9529 ى ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى %33.7 بولدى. 1989 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى ۋە قەشقەر شەھىرىدە تەكشۈرۈشكە يوللانغان 954 پارچە توخۇ سېۋوروتكىسى ئۇسۇلىدە ئاگار كېڭەيتىش تەجرىبىسى ئىشلەنگەندە 102 مۇسبەت كۆرۈلدى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى %10.9 بولدى.

6) توخۇ يۇقۇملۇق كىكىرتەك - كاناي يالىلۇغى بۇ كېسەللىك ۋىرۇسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئۇچرىشىچان يۇقۇملۇق كېسەللىك، بۇنىڭ ئالامىتى: نەپەس قىيىنلىشىش، يۆتىلىش، كىكىرتەك - كاناي شىللىق پەردىسى كېڭىيىپ ئىششىش، يىرىڭداشتىن ئىبارەت. 1979 - ۋە 1982 - يىللاردا يەكەن ناھىيىلىك توخۇ فېرمىسىدا بۇ كېسەل پەيدا بولۇپ، 2060 توخۇغا يۇقۇپ، 746 توخۇ ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى %36.1 بولدى. 1984 - يىل 4 - ئايدا قەشقەر شەھىرىدىكى مەلۇم توخۇ باقىدىغان كەسپىي ئائىلىنىڭ 3000 توخۇسى ئىچىدە بۇ كېسەل پەيدا بولۇپ، 2400 توخۇغا كېسەل يۇقتى، كېسەل بولۇش نىسبىتى %80، ئۆلۈش نىسبىتى %6 بولدى. 1985 - يىل 2 - ئايدا پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى مەلۇم توخۇ باقىدىغان كەسپىي ئائىلىنىڭ 1200 توخۇسىدىن 900 نگە كېسەل تېگىپ، كېسەل بولۇش نىسبىتى %75، ئۆلۈش نىسبىتى %5 بولدى.

7) توخۇ يۇقۇملۇق كانايچە يالىلۇغى بۇ كېسەل 1982 - يىلى قەشقەر شەھىرىدىكى يانبۇلاق توخۇ فېرمىسىدا پەيدا بولدى، توخۇلارنىڭ كېسەل بولۇش نىسبىتى %50، مېيىپ بولۇش نىسبىتى %15 بولدى. 1989 - يىلى يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ يوپۇغا بازارلىق توخۇ فېرمىسىدا بۇ كېسەل پەيدا بولۇپ، توخۇلارنىڭ كېسەل بولۇش نىسبىتى %70، ئۆلۈش نىسبىتى %15 بولدى.

8) توخۇ فابرىتسىي خالتىسى يالىلۇغى 1987 - يىل 3 - ئايدا يەكەن ناھىيىلىك نەسىللىك توخۇ فېرمىسىنىڭ 5 ھەپتىلىك بولغان 32 چوجىسى ئۆلدى، يېرىپ تەكشۈرگەندە ئۇلارنىڭ فابرىتسىي خالتىسى ئىششىپ قانىغىنى 28، بۇنىڭدىن 14 نىڭ فابرىتسىي خالتىسىنىڭ ئىششىشى نورمال فابرىتسىي خالتىسىغا قارىغاندا 2 ھەسسە ئەتراپىدا چوڭىيىپ كەتكەن.

9) توخۇ تەن كۆكىرىش كېسىلى بۇ كېسەل 1986 - يىلى يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ يوپۇغا يېزىسىدىكى توخۇ فېرمىسىدىكى 1900 توخۇ ئارىسىدا تارقىلىپ، 80 توخۇ كېسەل بولدى، بۇنىڭدىن 20 سى ئۆلۈپ، ئۆلۈش نىسبىتى %25 بولدى.

10) بۆدۈنە قىزىتمىسى 1989 - يىلى ھايۋانلارنىڭ يۇقۇملۇق كېسەللىكىنى ئومۇمىيۈزلۈك

تەكشۈرۈش داۋامىدا ۋاستىلىك قان ئۇيۇش سىنىقى ئارقىلىق 930 پۈدۈنىنىڭ كېسەللىك ئەھۋالى تەكشۈرۈلگەندە 630 نىدا مۇسپىي رېئاكسىيە كۆرۈلدى، بۇ كېسەل قەشقەر بېگىشەھەر، يەكەن، پوسكام، پەيزاۋات، مارالبېشى قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى.

11) توخۇ چېچىكى بۇ كېسەل ۋىلايەتتە تارقاق ھالەتتە پەيدا بولدى، لېكىن تەكشۈرۈش ماتېرىيالى يوق.

3. چارۋا ۋە قۇشلارنىڭ پارازىت قۇرت كېسەللىكلىرى

1) يىپچە قۇرت كېسەللىكى ئاساسلىقى كالا، قوي يىپچە قۇرت كېسىلى، ئات يىپچە قۇرت كېسىلى، چوشقا يىپچە قۇرت كېسىلى، توخۇ يىپچە قۇرت كېسىلىدىن ئىبارەت.

(1) كالا، قوي يىپچە قۇرت كېسىلى بۇ ئاساسلىقى تۆۋەندىكىدەك 8 خىل بولىدۇ.

1. تېرخوتسېغال يىپچە قۇرت كېسەللىكى: بۇ ئاساسلىقى كالا، قويلارنىڭ سوقۇر ئۈچىيىدە پارازىتلىنىدۇ. بۇ كېسەل بېگىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، پەيزاۋات، يوپۇغا، قەشقەر كونا‌شەھەر، تاشقورغان، مارالبېشى قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالغان، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 41.1%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 1 — 105 تال بولدى.

2. گىمىنتخور قۇرتى كېسەللىكى: كالا، قويلارنىڭ 4 - قېرىنىدا پارازىتلىنىدۇ. بۇ كېسەللىك قەشقەر بېگىشەھەر، بېگىسار، يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، پەيزاۋات، يوپۇغا، قەشقەر كونا‌شەھەر، مەكىت، مارالبېشى قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى. يۇقۇملىنىش نىسبىتى 69.4%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 5 — 521 تال بولدى.

3. خاپىرتىيە يىپچە قۇرت كېسەللىكى: كالا، قويلارنىڭ چوڭ ئۈچىيىدە پارازىتلىنىدۇ. بۇ كېسەللىك يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، قەشقەر كونا‌شەھەر، بېگىسار قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى. يۇقۇملىنىش نىسبىتى 23.4%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 1 — 911 تال بولدى.

4. ئۇستىرتاگىيە يىپچە قۇرتى كېسەللىكى: كالا، قويلارنىڭ 4 - قېرىنىدا پارازىتلىنىدۇ. بۇ كېسەللىك بېگىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، پەيزاۋات، يوپۇغا، قەشقەر كونا‌شەھەر قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى. يۇقۇملىنىش نىسبىتى 27.4%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 3 — 2351 تال بولدى.

5. مارشاللى يىپچە قۇرت كېسەللىكى: كالا، قويلارنىڭ 4 - قېرىنىدا پارازىتلىنىدۇ. بۇ كېسەللىك قەشقەر بېگىشەھەر، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، پەيزاۋات، يوپۇغا، قەشقەر كونا‌شەھەر، تاشقورغان، مارالبېشى، بېگىسار قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى. يۇقۇملىنىش نىسبىتى 31%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 1 — 617 تال بولدى.

6. ئىنچىكە بويۇنلۇق يىپچە قۇرت كېسەللىكى: كالا، قويلارنىڭ كىچىك ئۈچىيىدە پارازىتلىنىدۇ. بۇ كېسەللىك بېگىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، پەيزاۋات، قەشقەر كونا‌شەھەر قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى. يۇقۇملىنىش نىسبىتى 10.1%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 1 — 715 تال بولدى.

7. دىكتيوكا ئۇلا يىپچە قۇرت كېسىلى، دىكتيوكا ئۇلۇز كېسىلى: بۇ كالا، قويلارنىڭ ئەپەس يولىدا پارازىتلىنىدىغان دىكتيوكا ئۇلا يىپچە قۇرتى كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغان ئۆپكە پارازىتلىق قۇرت كېسەللىكى. بۇ كېسەللىك قەشقەر بېگىشەھەر، بېگىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، پەيزاۋات، قەشقەر كونا‌شەھەر، مەكىت، تاشقورغان قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى. يۇقۇملىنىش نىسبىتى 28.7%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 1 — 501 تال بولدى.

8. قويلارنىڭ كىچىك تېپتىكى قىل قۇرت كېسەللىكى: بۇ پارازىت قۇرت قوينىڭ ئۆپكە توقۇلمىسى ئىچىدىكى كىچىك كانايچە ئىچىدە بولىدىغان، پروتوسترونگلىد يىپچە قۇرتى كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغان ئۆپكە

پارازىت قۇرتى كېسىلىدۇر. بۇ كېسەللىك يەكەن، قاغىلىق، تاشقورغان قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى. يۇقۇملىنىش نىسبىتى 13.7%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 2 — 815 تال بولدى.

(2) ئات يىپچە قۇرت كېسەللىكى　بۇ ئاساسلىقى ئات پارا ئاسكارىد كېسەللىكى بولۇپ، تۇم تۇياق ھايۋانلارنىڭ كىچىك ئۇچىيىدە پارازىتلىنىدۇ، ئات ئۇچلۇق قۇيرۇقلۇق يىپچە قۇرت كېسەللىكى، بۇ، تۇم تۇياق ھايۋانلارنىڭ چوڭ ئۇچىيىدە پارازىتلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئات يىپچە قۇرت كېسىلى تۇم تۇياق ھايۋانلاردا دائىم كۆرۈلىدىغان كېسەللىك بولۇپ، پارازىت قۇرت رايونلىرى ئۇستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلماقتا، كېسەلنىڭ تارقىلىشى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى ئېنىق ئەمەس.

(3) چوشقا يىپچە قۇرت كېسەللىكى　چوشقا ئاسكارىد كېسەللىكى چوشقىلارنىڭ كىچىك ئۇچىيىدە پارازىتلىنىدۇ. بۇ كېسەللىك جايلاردىكى چوشقا فېرمىلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ، بۇنىڭ رايون تەۋەلىكى تەكشۈرۈلمىدى.

(4) توخۇ يىپچە قۇرت كېسەللىكى　بۇ ئاساسلىقى تۆۋەندىكىدەك 2 خىل بولىدۇ: توخۇ ئاسكارىد كېسەللىكى، بۇ توخۇلارنىڭ كىچىك ئۇچىيىدە پارازىتلىنىدۇ. بۇ كېسەل قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، قاغىلىق، پوسكام ناھىيىلىرى ۋە قەشقەر شەھىرىدە تارقالدى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 14.1%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 1 — 41 تال بولدى. گېتىراكىس يىپچە قۇرت كېسەللىكى، بۇ توخۇلارنىڭ سوقۇر ئۇچىيىدە پارازىتلىنىدۇ. قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا‌شەھەر، يەكەن، قاغىلىق، يېڭىسار، قەشقەر شەھىرى قاتارلىق ناھىيە (شەھەر) لەردە تارقالدى. يۇقۇملىنىش نىسبىتى 17.3%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 1 — 215 تال بولدى.

2) شورىغۇچى قۇرت كېسەللىكى　بۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك 4 خىلى بار:

(1) جىگەر شورىغۇچى قۇرت كېسىلى　بۇ كالا، قويلارنىڭ جىگىرىدە پارازىتلىنىدۇ. تۆگە، ئات، چوشقىلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ، لېكىن كۆپ ئەمەس. بۇ كېسەللىك قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، قەشقەر كونا‌شەھەر، مەكىت قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 25.2%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 1 — 250 تال بولدى.

(2) دىكروتسېلىئوز كېسىلى　بۇ، كالا قويلارنىڭ ئۆت نەيچىسى ۋە ئۆت خالتىسىدا پارازىتلىنىدۇ، تۆگە، ئات، چوشقىلاردىمۇ پارازىتلىنىدۇ. بۇ كېسەللىك يېڭىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، قەشقەر كونا‌شەھەر قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 1.94%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 2 — 350 تال بولدى.

(3) تۈركستان ئورنىتوبىلازىيە شورىغۇچى قۇرت كېسەللىكى　بۇ كالا، قوي، تۆگە، ئات، ئېشەك، قېچىرلارنىڭ ئۆچەي سىستېمىسى پەردىسىنىڭ ئارتېرىيە تومۇرلىرىدا پارازىتلىنىدۇ، كۆك قان تومۇرىدىمۇ كۆپ كۆرۈلىدۇ، بۇ كېسەللىك يەكەن، پوسكام، قاغىلىق قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى. يۇقۇملىنىش نىسبىتى يەكەندە 26.3%، پوسكامدا 41.7%، قاغىلىقتا 14.2%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى يەكەندە 12 — 318 تال، پوسكامدا 6 — 42 تال، قاغىلىقتا 10 — 432 تال بولدى.

(4) پاراستوموم قۇرتى كېسىلى　بۇ كالا، قوي، بۇغىلارنىڭ چوڭ قېرىنىدا پارازىتلىنىدۇ. بۇ كېسەللىك يەكەن، قاغىلىق، يېڭىسار، قەشقەر كونا‌شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، مارالبېشى، يوپۇغا قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 7.14%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 4 — 250 تال بولدى.

3) لېنتىسىمان قۇرت كېسىلى　بۇ كېسەللىك ئاساسلىقى كالا، قوي، توخۇ، ئاپشارىكلاردا كۆرۈلىدۇ، ئۇلاردا لېنتىسىمان قۇرت لىچىنكىلىرى بولىدۇ.

(1) كالا، قويلارنىڭ لېنتىسىمان قۇرت كېسىلى　بۇنىڭ مۇنداق 3 خىلى بار:

مونېزىيە لېنتىسىمان قۇرتى كېسىلى، بۇ كالا، قويلارنىڭ كىچىك ئۇچىيىدە پارازىتلىنىدۇ. قەشقەر

يېڭىشەھەر، پوسكام، قاغىلىق، تاشقورغان، مەكىت، يېڭسار، پەيزاۋات، يوپۇغا، قەشقەر كوناشەھەر، مارالبېشى قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 13.7%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 1 — 6 تال بولدى، ئەگرى بالاياتقۇلۇق لېنتىسمان قۇرت كېسىلى بۇ، كالا، قويلارنىڭ كىچىك ئۈچىيىدە پارازىتلىنىدۇ، قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، پەيزاۋات، يوپۇغا، قەشقەر كوناشەھەر، تاشقورغان، مارالبېشى، مەكىت قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 38.4%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 1 — 9 تال بولدى، ئاۋتېللىن لېنتىسمان قۇرت كېسىلى، بۇ كېسەل كالا، قويلارنىڭ كىچىك ئۈچىيىدە پارازىتلىنىدۇ. قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭسار، يەكەن، پوسكام، يوپۇغا، قاغىلىق، پەيزاۋات، قەشقەر كوناشەھەر، تاشقورغان، مارالبېشى قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 3.1%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 1 — 12 تال بولدى.

(2) توخۇ لېنتىسمان قۇرت كېسەللىكى ئۇنىڭ تۈۋەندىكىدەك 2 خىلى بار: رەيلى لېنتىسمان قۇرت كېسىلى، بۇ توخۇنىڭ كىچىك ئۈچىيىدە پارازىتلىنىدۇ، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 6%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 1 — 27 تال، داۋائىنالېنتىسمان قۇرت كېسەللىكى، بۇ كېسەللىك يېڭسار، يەكەنلەردە تارقالدى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 1%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 1 — 5 تال بولدى.

(3) ئاپىشاركا لېنتىسمان قۇرت كېسەللىكى ھەممىلا يەردە تارقالدى، لېكىن پارازىت قۇرت كېسەللىكى رايونلىرىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلمىغان بولغاچقا، تەپسىلىي ماتېرىيال يوق. 1988 - يىلى قەشقەر مال دوختۇرلۇق پونكتى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ 4 - يېزىسىدا 5 ئاپىشاركىنى يېرىپ تەكشۈرگەندە، 2 ئاپىشاركىنىڭ پۈۋەكسىمان قۇرتىنى ئېلىپ يۇرگەنلىكىنى، پەيلۇ دېھقانچىلىق مەيدانىدا 4 ئاپىشاركىنى يېرىپ تەكشۈرگەندە بىر ئاپىشاركىدا ئېخنوكوك گرانولۇز لېنتىسمان قۇرتىنىڭ بارلىقى مەلۇم بولدى.

1984 — 1985 - يىللىرى ئاپتونوم رايونلۇق تارقىلىشچان كېسەللىكلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنى قەشقەر شەھىرى، مارالبېشى، تاشقورغان ناھىيىلىرىدە كالا، قوي، ئاپىشاركىلارنىڭ ئېخنوكوككوز كېسەللىكى بىلەن يۇقۇملىنىش ئەھۋالىنى ئارىلاپ تەكشۈردى. 59 ئاپىشاركىنى يېرىپ تەكشۈرگەندە 15 ئاپىشاركىنىڭ ئېخنوكوككوز لېنتىسمان قۇرت كېسەللىكى بىلەن يۇقۇملانغانلىقى بايقالدى.

(4) لېنتىسمان قۇرت لېچىنكىسى بۇنىڭ مۇنداق 4 خىلى بار: ئېخنوكوككى لېچىنكىسى، بۇ ئاپىشاركا، بۇرە، تۈلكىلەرنىڭ كىچىك ئۈچىيىدە پارازىتلىنىدىغان ئېخنوكوككى گرانولۇز لېنتىسمان قۇرت لېچىنكىسى بولۇپ، كالا، قوي، تۆگىلەرنىڭ جىگەر، ئۆپكە قاتارلىق ماھىيەتلىك ئورگانلىرىدا پارازىتلىنىپ كېسەللىك پەيدا قىلىدىغان بىر خىل قۇرت لېچىنكىسى، ئۇ ئادەملەرنىمۇ يۇقۇملاندۇرالايدىغان، ئادەمگىمۇ، چارۋىغىمۇ ئېغىر زىيان سالىدىغان كېسەللىك، ئۇ 12 ناھىيە (شەھەر) دە تارقالدى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 41.5%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 1 — 105 تال. مېڭە كۆپ باشلىق قۇرت كېسەللىكى، مېڭە قاپلىق قۇرتى كېسەللىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ ئاپىشاركا، بۇرە، تۈلكىلەرنىڭ كىچىك ئۈچىيىدە پارازىتلىنىدىغان لېنتىسمان قۇرت لېچىنكىسىنىڭ كالا، قويلارنىڭ مېڭىسى، يۇلۇنىدا پارازىتلىنىپ كېسەللىك پەيدا قىلىدىغان بىر خىل لېنتىسمان قۇرت لېچىنكىسى كېسەللىكى بولۇپ، بۇ كېسەللىك يۇققان ھايۋانلارنىڭ ھەممىسى ئۆلىدۇ، ئۇنىڭ قويچىلىق ئىشلىرىغا بولغان زىيىنى ئېغىر، ئۇ ئاساسلىقى تاشقورغان ناھىيىسىدە تارقالدى، 10 تۈياق قوينى يېرىپ تەكشۈرگەندە 4 تۈياقتا مېڭە قاپلىق قۇرتى بايقالدى. سىستىسېركۇس تېنوئىكولىس كېسەللىكى، بۇ ئاپىشاركا، بۇرە، تۈلكىلەرنىڭ ئۈچىيىدە پارازىتلىنىدىغان پۈۋەكسىمان لېنتىلىق قۇرت لېچىنكىسىنىڭ كالا، قويلارنىڭ قورساق بوشلۇقىدىكى ئاشقازان - چاۋا پەردىسى، ئۈچەي پەردىسىدە پارازىتلىنىشتىن كېلىپ چىقىدىغان بىر خىل لېنتىسمان قۇرت كېسەللىكى، ئۇ 12 ناھىيە (شەھەر) دە تارقالدى. يۇقۇملىنىش نىسبىتى 52.2% بولدى. كالىلارنىڭ خالتا قۇيرۇقلۇق لېچىنكا كېسەللىكى، ئۇ ئادەملەرنىڭ كىچىك ئۈچىيىدە پارازىتلىنىدىغان، كالىلار ئېلىپ يۇرىدىغان لېنتىسمان قۇرت لېچىنكىسىنىڭ

كاللارنىڭ مۇسكۇل گۆشىدە پارازىتلىنىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان بىر خىل خالتىلىق قۇرت كېسەللىكى بولۇپ، ئادەملەرگە ناھايىتى چوڭ زىيان يەتكۈزىدۇ. ئۇ 12 ناھىيە (شەھەر) دە تارقالدى، ئوتتۇرىچە يۇقۇملىنىش نىسبىتى 13% بولدى.

4) پروتوزولۇق كېسەللەر　　بۇ ئاساسەن مۇنداق 4 خىل بولىدۇ:

(1) تۆگىلەرنىڭ تىرپانوزوما كېسەللىكى　　تۆگە بار جايلاردا تارقىلىدۇ. 1977 - يىلى قەشقەر ئۇلايەتلىك مال دوختۇرلۇق پونكتى ئۇلاغ تىرانسپورت شىركىتىنىڭ 428 تۆگىسىنى ئون سىگدىن بىر مىللى لىتىرلىق سىماب قېتىشمىسى بىلەن رېئاكسىيەلەشتۈرۈپ تەكشۈرگەندە 77 تۆگە مۇسبەت بولۇپ چىققان، قان سۈيۈقلۇقىنى سۈرتمە مازۇكلۇق مىكروسكوب بىلەن تەكشۈرگەندە 21 تۆگىدە تىرپانوزوما قۇرتى بايقالغان. 1989 - يىلدىكى تارقىلىشچان كېسەللىكلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش داۋامىدا، ئۇلايەتلىك مال دوختۇرلۇق پونكتى 2790 تۆگىنىڭ قۇرت كېسەللىكىنى تەكشۈرگەندە (ۋاستىلىك قان قېتىشمىسى رېئاكسىيىسى بىلەن) قاغلىق ناھىيىسىدىكى 2 تۆگىدە مۇسبەت كۆرۈلگەن.

(2) كاللارنىڭ كۆنۈرۈن كېسەللىكى　　بۇ كاللارنىڭ قىزىل ھۈجەيرىسى ۋە تورسىمان تېرە سىستېمىسىدىكى ھۈجەيرىدە پارازىتلىنىدۇ. بۇ قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەر، مارالبېشى، يېڭىسار، پوسكام، يەكەن قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى، ئاساسلىقى نەسىللىك كاللار ۋە شالغۇتلاشتۇرۇپ نەسلى ياخشىلانغان كاللارغا زىيان سالىدۇ، يەرلىك كاللار بۇ كېسەللىككە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە.

(3) ئاي شەكىللىك قۇرت كېسەللىكى　　ئىلگىرى بۇ كېسەلنىڭ مەۋجۇتلۇقى سېزىلمىگەن، تارقىلىشچان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش داۋامىدا قان تەكشۈرۈش ئارقىلىق بايقالدى. 7246 تۆياق قوينى تەكشۈرگەندە 130 تۆياق قوي مۇسبەت چىقتى، مۇسبەتلىك نىسبىتى 1.7% بولدى. ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك تارقالدى، قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر، پەيزاۋاتلاردا بىرقەدەر ئېغىر تارقالدى. 1018 تۆياق ئۆچكىنى تەكشۈرگەندە مۇسبەت چىققىنى 160 تۆياق، مۇسبەتلىك نىسبىتى 15.7% بولدى. ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە تارقالدى. 533 چوشقىنى تەكشۈرگەندە، 16 سى مۇسبەت چىقتى، 23 ى گۈمانلىق چىقتى، مۇسبەتلىك نىسبىتى 3% بولدى. بۇ كېسەللىك ئاساسلىقى قەشقەر شەھىرى، يەكەن، قەشقەر يېڭىشەھەر، پوسكام، مارالبېشى قاتارلىق جايلاردا تارقالدى.

بۇ قۇرت ھەرخىل ئۈي ھايۋانلىرىنىڭ تېنىدە پارازىتلىنىدۇ، ئادەملەرنىمۇ يۇقۇملاندۇرىدۇ.

(4) سىركوسپورىدىئاز كېسەللىكى　　بۇ قويلارنىڭ قىزىل ئۆڭگىچىدە، كىرىگەت مۇسكۇلىدا ۋە يۈرەك مۇسكۇلىدا پارازىتلىنىدۇ. بۇ قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، قاغلىق، يەكەن قاتارلىق جايلاردا تارقالدى. ئوتتۇرىچە يۇقۇملىنىش نىسبىتى 16.7%.

5) سالجا - كانا كېسەللىكى　　ئاساسلىقى سالجا كېسەللىكى، كانا كېسەللىكىدىن ئىبارەت 2 خىل بولىدۇ:

(1) سالجا كېسەللىكى　　بۇ كالا، قويلارنىڭ سالجا كېسەللىكى ۋە توخۇلارنىڭ سالجا كېسەللىكىدىن ئىبارەت. كالا، قويلارنىڭ سالجا كېسەللىكى، قوي، كاللارنىڭ بەدەن سىرتىدا پارازىتلىنىدىغان قانتىق ۋە يۇمشاق سالجىلار كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىرخىل پارازىتلىق كېسەللىك بولۇپ، ناھىيە (شەھەر) دە تارقالدى. قويلارنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى 5.7%، كاللارنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى 11% بولدى، توخۇلارنىڭ سالجا كېسەللىكى، بۇ توخۇلارنىڭ بەدەن سىرتىدا پارازىتلىنىدىغان پېرسىيە ئۆتكۈر گىرۋەكلىك سالجىسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىر خىل بەدەن سىرتى پارازىت قۇرت كېسەللىكى بولۇپ، ئۇلايەت بويىچە كاتەكتە بېقىلغان توخۇلاردىن باشقا ھەرخىل توخۇ فېرمىلىرىدىكى توخۇلار ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە يۇقۇملاندى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 14.2% بولدى.

(2) كانا كېسەللىكى بۇ قوتۇر كېسەللىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ كالا، قويلارنىڭ كانا كېسەللىكىدىن ئىبارەت. قوتۇر كانىسى ۋە قىچىشقاق كانىسى كالا، قويلارنىڭ تېرە ئوستى ياكى تېرە ئاستىدا پارازىتلىنىشتىن كېلىپ چىقىدىغان بىرخىل بەدەن سىرتى پارازىتلىق كېسەللىكى، بۇ كېسەل ناھىيە (شەھەر) لەردە تارقالدى. 1956 — 1988 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە 116 ماك 899 تۈياق قوي بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ، 1087 تۈياق قوي ئۆلدى. ھەر يىلى ئوتتۇرىچە 3653 تۈياق قوي مۇشۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ، 339 قوي ئۆلدى، يىللىق ئوتتۇرىچە ئۆلۈش نىسبىتى 10.77% بولدى. توخۇلارنىڭ تىز كېسەللىكى، بۇ توخۇلارنىڭ پۇت تېرىسى ئىچىدە پارازىتلىنىدىغان ئۆزگىرىشچان تىز كانىسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىر خىل كانا كېسەللىكى («ھاك پۇت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ). بۇ كېسەللىك ۋىلايەت بويىچە مەۋجۇت. توشقان كانا كېسەللىكى: ئۇي توشقانلىرىنىڭ تېرىسى ئۈستىدە ياكى تېرىسى ئاستىدا پارازىتلىنىدىغان كانا تۈرلىرى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان تېرە كېسەللىكى. 1977 - يىلى جەجيانىدىن كەلتۈرۈلگەن 1400 چوڭ قۇلاقلىق توشقانىنىڭ ھەممىسىگە 3 ئاي بولمايلا مۇشۇ كېسەل تېگىپ، 700 دىن كۆپرەكى ئۆلدى. چوشقا قوتۇر كېسەللىكى: چوشقىلارنىڭ تېرە ئاستىدا پارازىتلىنىدىغان چوشقا قوتۇر سالجىسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىر خىل تېرە كېسەللىكى بولۇپ، مۇشۇ جايدىكى بەزى چوشقا باقىدىغان ئورۇنلاردا يۈز بەردى.

6) ھاشارات كېسەللىكلىرى بۇنىڭ چۈنى قوچاقلىرى كېسىلى، پىت كېسىلى، بۈرگە كېسىلىدىن ئىبارەت 3 خىلى بار:

(1) چۈنى قوچاقلىرى كېسىلى بۇنىڭ تۈۋەندىكىدەك بىرنەچچە خىلى بار. ئىستېروز، بۇ قوينىڭ بۇگىلەك لىچىنكىسىنىڭ قويلارنىڭ بۇرۇن بوشلۇقى، بۇرۇن تۈشۈكلىرىدە پارازىتلىنىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان بىر خىل پارازىت قۇرت كېسەللىكى بولۇپ، ناھىيە (شەھەر) لەردە تارقالدى. يۇقۇملىنىش نىسبىتى 46% بولدى، ئاتلارنىڭ گاستروفللوز كېسەللىكى، بۇ ئاتلارنىڭ ئاشقازىنىدا پارازىتلانغان چۈنى قوچاقلىرى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان، دائىم ئۇچرايدىغان بىرخىل كېسەللىك بولۇپ، ئاتلارغا بولغان زىيىنى ئىنتايىن ئېغىر. ئۇ ناھىيە (شەھەر) لەردە تارقالدى. ئوقرا كېسەللىكى، بۇ كالا ئوقراسى لىچىنكىسىنىڭ كالىلارنىڭ دۈمبە تېرىسى ئاستىدىكى توقۇلمىلار ئىچىدە پارازىتلىنىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان بىر خىل پارازىت قۇرت كېسەللىكى بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئاز ساندىكى جايلاردا يۈز بەردى.

(2) پىت كېسەللىكى بۇنىڭ تۈۋەندىكىدەك 3 خىلى بار: كالا، قوي پىت كېسەللىكى، بۇ، كالا، قويلارنىڭ تېنى سىرتىدا پارازىتلىنىدىغان پىتلار كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىرخىل بەدەن سىرتى پارازىت قۇرت كېسەللىكى، پىت قاتتىق خوجاينىلىق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، ھەرخىل ھايۋانلارنىڭ پىتلىرى بىر - بىرىگە يۇقمايدۇ. بۇ كېسەللىك ئاساسەن قاغىلىق، پوسكام، يەكەن، مارالبېشى، تاشقورغان قاتارلىق جايلاردا تارقالدى. يۇقۇملىنىش نىسبىتى 28.3% بولدى. چوشقا پىت كېسەللىكى، بۇ چوشقا تېنى سىرتىدا پارازىتلىنىدىغان چوشقا قېنى پىتى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىرخىل بەدەن سىرتى پارازىت قۇرت كېسەللىكى، بۇ كېسەللىك ناھىيە (شەھەر) لەردىكى چوشقا فېرمىلىرى، چوشقىچىلىق ئالىلىرىدە تارقالدى، بولۇپمۇ ئۇ ئورۇق، ئاجىز چوشقىلارنى ئېغىر دەرىجىدە يۇقۇملاندۇردى. توخۇ پىت كېسەللىكى، بۇ توخۇلارنىڭ تېرىسى، پەي - تۈكلىرىدە پارازىتلىنىدىغان پەي - تۈك پىتى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بەدەن سىرتى پارازىت قۇرت كېسەللىكى. كېسەللىك مەنبە تۈرلىرى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، ناھىيە (شەھەر) لەردىكى توخۇ فېرمىلىرى، توخۇچىلىق ئالىلىرىدە تارقالدى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 3.1% بولدى.

(3) بۈرگە كېسەللىكى بۇ قويلارنىڭ بەدەن سىرتىدا پارازىتلىنىدىغان گېلىمنت شەكىللىك چىپار بۈرگىلەر كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بەدەن سىرتى پارازىت قۇرت كېسەللىكى. بۇ كېسەللىك ئاساسلىقى تاشقورغان، يەكەن، قاغىلىق ناھىيىلىرىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا تارقالدى، ئۇ قەھرىتان سوغۇق مەزگىللەردە قويلارغا ئېغىر زىيان يەتكۈزىدۇ، ئوتتۇرىچە يۇقۇملىنىش نىسبىتى 3.5%. بۇ كېسەللىكنى يەرلىك چارۋىچىلار

«ئالاقۇرت» دەپ ئاتايدۇ.

7) قىل قۇرت كېسەللىكى　بۇ ئاساسلىقى كالا، ئاتلاردا بولىدىغان قىلسىمان يىپچە قۇرت كېسەللىكى ۋە ئاتلارنىڭ فرافىلارىيە قىل قۇرت كېسەللىكىدىن ئىبارەت.

(1) كالا، ئاتلارنىڭ قىلسىمان يىپچە قۇرتى　قورساق بوشلۇقى قىل قۇرتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، قىلسىمان يىپچە قۇرت كالا، قوي، ئات، ئېشەك، تۆگىلەرنىڭ قورساق بوشلۇقىدا پارازىتلىنىشتىن كېلىپ چىقىدىغان كېسەللىك. بۇ كېسەللىك پوسكام، يەكەن، قەشقەر كونائىھەر، پەيزاۋت قاتارلىق ناھىيىلەردە تارقالدى، ئۇنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى 6.6%، يۇقۇملىنىش سىجىللىقى 1 — 112 تال بولدى.

(2) ئاتلارنىڭ فرافىللارىيە قۇرت كېسەللىكى　قورساق بوشلۇقى قىل قۇرت كېسەللىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ قىلسىمان يىپچە قۇرت ئاتلارنىڭ تېرە ئاستى توقۇلمىلىرىدا ۋە مۇسكۇل ئارلىرىدىكى قوشۇقچى توقۇلمىلىرىدا پارازىتلىنىشتىن كېلىپ چىقىدىغان بىرخىل پارازىت قۇرت كېسەللىكى. بۇ كېسەللىك ئامبۇلاتورىيىلەردە كۆرۈلدى، كونكرېت خاتىرە يوق.

4. چارۋا ۋە قوشلارنىڭ ئادەتتىكى كېسەللىكلىرى

1) ئىچكى كېسەللىكلەر　بۇ ئاساسلىقى ھەزىم يولى ۋە نەپەس يولىدىكى تارقىلىشچان كېسەللىكلەردىن ئىبارەت.

(1) ھەزىم يولىدىكى تارقىلىشچان كېسەللىكلەر　بۇ 23 خىل. ئېغىز بوشلۇقى تارقىلىشچان كېسەللىكلىرى، بۇ كاتارلىق ئېغىز پەردە ياللۇغى، سۈلۈك قاپارتقۇلۇق ئېغىز پەردە ياللۇغى، يارىلىنىش خاراكتېرلىك ئېغىز پەردە ياللۇغىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ يۇتقۇنچاق تارقىلىشچان كېسەللىكلىرىدىن يۇتقۇنچاق ياللۇغى؛ قىزىل ئۆڭگەچ تارقىلىشچان كېسەللىكلىرىدىن قىزىل ئۆڭگەچ توسۇلۇپ قېلىش، ئۆي قۇشلىرىنىڭ پوكان تارقىلىشچان كېسەللىكلىرىدىن پوكان كاتارى ۋە پوكان كېڭىيىپ كېتىش؛ كۆشىگۈچى چارۋا - ماللارنىڭ دالان قېرىن تارقىلىشچان كېسەللىكلىرىدىن ئالدىنقى قېرىنغا يېمەكلىك يىغىلىپ قېلىش، جەددي خاراكتېرلىك قېرىن كۆپۈش، ئاستا خاراكتېرلىك قېرىن كۆپۈش، دالان قېرىن چېكىنىش، يارىلىنىش خاراكتېرلىك تورلۇق قېرىن ياللۇغى، توقۇز تونلۇق توسۇلمىسى، قېرىن - ئۇچەي تارقىلىشچان كېسەللىكلىرىدىن جەددي خاراكتېرلىك قېرىن كاتارى، ئاستا خاراكتېرلىك قېرىن كاتارى، جەددي خاراكتېرلىك ئۇچەي كاتارى، قېرىن - ئۇچەي ياللۇغى؛ ئات، قېچىرلارنىڭ سانجىق ئاغرىقىدىن ئاستا خاراكتېرلىك قېرىن كېڭىيىش، جەددي خاراكتېرلىك ئۇچەي كۆپۈش، ئۇچەي توسۇلۇپ قېلىش، ئۇچەي ئىسپازمىسى، ئۇچەي ئورنى ئالمىشىپ قېلىش بار.

(2) نەپەس يولى كېسەللىكلىرى　بۇنىڭ 16 خىلى بار. بۇرۇن بوشلۇقى تارقىلىشچان كېسەللىكلىرىدىن جەددي خاراكتېرلىك بۇرۇن كاتارى، ئاستا خاراكتېرلىك بۇرۇن كاتارى، بۇرۇن قاناش، كېكىرتەك جەددي كېسەللىكلىرىدىن جەددي خاراكتېرلىك كېكىرتەك كاتارى، ئاستا خاراكتېرلىك كېكىرتەك كاتارى، كېكىرتەك سۇلۇق ئىششىقى، كېكىرتەك ياللۇغى، كاناي تارقىلىشچان كېسەللىكلىرىدىن كاناي ياللۇغى، شاخچە كاناي ياللۇغى، زۇكام؛ ئۆپكە تارقىلىشچان كېسەللىكلىرىدىن ئۆپكە گازلىق ئىششىقى، كىچىك ياپىرات ئۆپكە ياللۇغى، كرۇپوز ئۆپكە ياللۇغى، گانگرېنلىق ئۆپكە ياللۇغى، كانايچە ئۆپكە ياللۇغى؛ مېڭە بوشلۇقى تارقىلىشچان كېسەللىكلىرىدىن مېڭە پەردە ياللۇغى بار.

2) تاشقى كېسەللىكلەر　تاشقى كېسەللىكلەرنىڭ ئاساسلىقى زەخمىلىنىش. زەخمىلىنىش يېڭىدىن زەخمىلىنىش ۋە يىرىڭلىق يۇقۇملۇق زەخمىلىنىشتىن ئىبارەت 2 خىل بولىدۇ. سۈنۈقمۇ ئوچۇق سۈنۈق ۋە ئوچۇق بولمىغان سۈنۈقتىن ئىبارەت 2 خىل بولىدۇ.

3) زەھەرلىنىش كېسەللىكلىرى

(1) يەم - خەشەكتىن زەھەرلىنىش كېسەللىكى بۇ 5 خىل بولۇپ، ياغيۇدىن زەھەرلىنىش، چىگىت ۋە چىگىت كۈنجۈرىسىدىن زەھەرلىنىش، ئابدىسىلىك كۈنجۈرىسىدىن زەھەرلىنىش، كەندىر كۈنجۈرىسىدىن زەھەرلىنىش، كۆممىقوناقتىن زەھەرلىنىشتىن ئىبارەت.

(2) ئوت - چۆپتىن زەھەرلىنىش ئاق قوناق مايىسىدىن زەھەرلىنىشتىن ئىبارەت.

(3) دورىدىن زەھەرلىنىش بۇ 8 خىل بولۇپ، ئاش تۇزىدىن زەھەرلىنىش، «666» دىن زەھەرلىنىش، «DDT» دىن زەھەرلىنىش، دىپتېرېكسىتىن زەھەرلىنىش، «1605» ۋە «1059» دىن زەھەرلىنىش، «DDV» دىن زەھەرلىنىش، روگۇردىن زەھەرلىنىشتىن ئىبارەت.

§ 2. كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

1. ئۆي هايۋانلىرىدا بولىدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

1) ئاق سىل كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئاساسلىق تۆۋەندىكى چارىلەر قوللىنىلىدۇ: (1) مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىش، كېسەل تارقىلىش ئېھتىمالى بولغان رايونلاردا هەر يىلى ياز، كۈزدە چوشقا، كالا، قويلارغا تېپى بىرخىل 5 - نومۇرلۇق كېسەللىك ژاكسىنىسى ئەملىنىدۇ؛ (2) كېسەللىك ئەھۋالى دوكلات قىلىنىدۇ، 5 - نومۇرلۇق كېسەللىك يۈز بەرگەن ياكى 5 - نومۇرلۇق كېسەللىك دەپ گۇمانلىنىلغان چاغدا كېسەللىك ئەھۋالى ئالاقىدار تارماقلارغا تېز مەلۇم قىلىنىدۇ ھەمدە دەرىجىمۇ دەرىجە يۇقىرىغا يوللاپ ۋاقتىدا مۇداپىئە كۆرۈش - داۋالاش تەدبىرلىرى قوللىنىلىدۇ. كېسەل چارۋىنى داۋالىغىلى بولمايدىغانلىقى سېزىلسە، ئۆلتۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىنىدۇ؛ (3) كېسەل چارۋىلار ساق چارۋىلاردىن ئايرىۋېتىلىدۇ ھەمدە بەلگىلىمە بويىچە كېسەل چارۋىلار ياكى ئۇلار بىلەن بىر پادىدا (قوتاندا) تۇرغان چارۋىلار ئۆلتۈرۈلۈپ، كېسەللىك مەنبەسىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ؛ (4) كېسەللىك رايونلىرى قامال قىلىنىدۇ، كېسەللىك نۇقتىسى، كېسەللىك رايونى، تەھدىتكە ئۇچرايدىغان رايونلار ۋاقتىدا ئايرىۋېتىلىدۇ، تەھدىتكە ئۇچرايدىغان رايونلاردىكى ئاسان يۇقۇملىنىدىغان هايۋانلارغا دەرھال پاسسىپلاشتۇرۇلغان ۋاكسىنا ئەملىنىدۇ. (5) دېزىنفېكسىيە قىلىنىدۇ، كېسەل چارۋا بۇلغىغان رايونلار 1% — 2% لىك ناترىي گىدروكسىد ياكى 1% — 2% لىك فورمالىن ئېرىتمىسى ۋە ياكى 4% لىك ناترىي كاربونات سۇيۇقلۇقى بىلەن قاتتىق دېزىنفېكسىيە قىلىنىدۇ. ئىسپىرت، هاك كىسلاتاسى، كرېزول ساپوناتۇس سۇيۇقلۇقى كېسەللىك باكتېرىيىسىنى قىسقا ۋاقىتتا ئۆلتۈرەلمەيدۇ؛ (6) قامالنى بوشتىش: ئاخىرقى بىر تۇياق كېسەل چارۋا ئۆلتۈرۈلۈپ، 15 كۈندىن كېيىن ئومۇمىيۈزلۈك تەلتۆكۈش دېزىنفېكسىيە قىلىنغاندىن كېيىن ئالاقىدار تارماقلارنىڭ تەستىقى ئارقىلىق قامال بوشىتىلىدۇ.

2) بروتسېللىيوز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش ئالدىنى ئېلىشتا تۆۋەندىكى چارىلارنى قوللىنىشقا بولىدۇ: (1) سىرتتىن چارۋا كەلتۈرگەندە چوقۇم كارانتىن قىلىش كېرەك. سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن چارۋا - ماللارنى ئايرىپ كۆزىتىپ، كېسەللىك كۆرۈلمىسە ساغلام ماللار پادىسىغا قوشۇشقا بولىدۇ. (2) كېسەل تەگكەن چارۋا بايقالسا دەرھا ئايرىۋېتىش، بۇلغانغان چارۋا ئېغىل - قوتانلىرىنى 2% — 3% لىك لىزول، هاك كىسلاتاسى، ناترىي گىدروكسىد سۇيۇقلۇقى ياكى 10% لىك هاك سۈيى

بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش، قىغلارنى بىئولوگىيىلىك ئېچىتىپ بىرتەرەپ قىلىش كېرەك. بالا تاشلانغان تۆرەلمە، تۆرەلمە ھەمرىھى، باش سۈيى قاتارلىقلارنى چوڭقۇر ئازگال كولاپ كۆمۈۋېتىش لازىم. (3) كېسەل تەككەن پادىلارنى ھەر پەسىلدە بىر قېتىم ئاگگلىيوتىناتسىيە رېئاكسىيىلىك كارانتىن قىلىش، مۇسىبەتلىك كېسەل چارۋىلارنى ۋاقتىدا ئايرىپ، تاكى پۈتۈن پادىدا ئۇدا 2 قېتىم قان تەكشۈرۈشتە مەنپىيلىك كۆرۈلگەنگە قەدەر داۋاملاشتۇرۇش لازىم. (4) ساغلام، ياش چارۋىلار ۋە ئېران پادىلىرىنى يېتىشتۇرۇشكە دىققەت قىلىش لازىم. (5) كېسەل رايونىدا كالا، قوي، چوشقىلارغا ۋاكسىنا ئەملەش ياكى تۇمانلىتىش ۋە ياكى ئىچىدىغان سۇنى ئىممۇنىتېتلاش لازىم.

داۋالاشتا تېرامپتسىن، ئىستىرېپتومېتسىن، ئاۋرومېتسىن ياكى سىنتومىتسىننى تەرتىپلىك ئىشلىتىشكە بولىدۇ، بالدۇرراق داۋالاش ھەمدە دورىنى خېلى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ئىشلىتىش لازىم. ئاتلارنىڭ بروتسېللوز كېسىلى سولفونامىدلىق دورا ياكى باكتېرىيىگە قارشى دورىلار بىلەن ماسلاشتۇرۇپ، تاشقىسى كېسەل ئوپېراتسىيىسى بويىچە داۋالىسا بولىدۇ.

3) كۆيدۈرگە كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئالدىنى ئېلىش ئۈسۈلى ئاساسلىقى مۇنداق 3 خىل: (1) ئىلگىرى كۆيدۈرگە يۈز بەرگەن رايونلاردىكى ئۆي ھايۋانلىرىغا ھەر يىلى بىر قېتىم كۆيدۈرگە كېسىلىنىڭ سېپورىلىق ۋاكسىنىسىنى ئەملەش كېرەك. (2) كېسەل تەككەنلىكىدىن گۇمان بار چارۋىلارنىڭ تاپلىرىنى پارچىلاش قەتئىي مەنئى قىلىنىدۇ، چۈنكى كۆيدۈرگە تاياقچە باكتېرىيىسى ھاۋاغا تارقىلىپ كەتسە، سېپورا ھاسىل قىلىۋېلىپ، بۇلغانغان مۇھىت ناھايىتى ئۇزۇن يىللارغىچە تۇگىتىش قىيىن بولغان كېسەللىك مەنبەسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. (3) كۆيدۈرگە كېسىلى دەپ دېئاگنوز قويۇلغاندىن كېيىن، دەرھال دوكلات قىلىش ھەمدە مەزكۇر جايىنى كېسەللىك رايونى دەپ ئېلان قىلىپ، قاتال قىلىش، كېسەل چارۋىلارنى ساق چارۋىلاردىن ئايرىپ داۋالاش كېرەك. ئۆلگەن چارۋىلارنىڭ گۆش، تېرە - يۇڭ، سۈڭەك قاتارلىق پۈتۈن بەدەن توقۇلمىلىرىدا كۆپ مىقدارلىقى كۆيدۈرگە تاياقچە باكتېرىيىسى بولۇپ، ئادەم ۋە چارۋىلارنى يۇقۇملاندۇرالايدۇ، بۇلارنى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. شۇڭا ئۇنى تېرىسى بىلەنلا كۆيدۈرۈۋېتىش كېرەك. كۆيدۈرۈۋېتىشكە شارائىت بولمىسا چوڭقۇر ئورەك كولاپ كۆمۈۋېتىش ۋە ئۈستىگە ھاك تۆكۈش لازىم. كېسەل چارۋىلارنىڭ قىغى ۋە بۇلغانغان ئوت - چۆپلەرنى بىردەك كۆيدۈرۈۋېتىش كېرەك. بۇلغانغان قوتان، سورۇن، سايمانلارنى 10% لىك ناترې گىدروكسىدىنىڭ قىزىتىلغان سۇيۇقلۇقى ياكى 20% لىك خلورلۇق ھاك ۋە ياكى 2% — 3% لىك فورمالىن سۇيۇقلۇقى (40℃) بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش كېرەك. قوتانلارنى بىر سائەتتە 3 قېتىم دېزىنفېكسىيە قىلىش، دېزىنفېكسىيە قىلىنغاندىن كېيىن، يەر يۈزىدىكى توپىنى تاراشلاپ ئېلىۋېتىپ، ئورنىغا يېڭى توپا تۆككەندىن كېيىن ئىشلىتىشكە بولىدۇ. بۇلغانغان كىيىملەرنى 121℃ يۇقىرى بېسىمدا 20 مىنۇت دېزىنفېكسىيە قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ سېپورسىنى ئۆلتۈرگىلى بولىدۇ.

داۋالاش ئۇسۇلى: كېسەللىكنى دەسلەپتىلا داۋالاشنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك. (1) كۆيدۈرگىگە قارشى سۇروروتكسىنى ئوكۇل قىلىش كېرەك. (2) پېنسىللىننى (سۇيۇلدۇرۇپ) چوڭ ھايۋانلارغا ھەر قېتىمدا 1 مىليون 200 مىڭدىن 1 مىليون 600 مىڭ بىرلىككىچە، كۈنىگە 2 - 3 قېتىم ئوكۇل قىلىش كېرەك، 1 - قېتىمدا ئەڭ ياخشىسى كۆك قان تومۇرىغا ئوكۇل قىلىش، مالىلار ساقايغىچە داۋاملاشتۇرۇش لازىم. كېسەل چارۋىلارغا يېقىنلاشقان ھايۋانلارغا ئۇزۇن ئۈنۈم بېرىدىغان پېنسىللىننى ئوكۇل قىلىپ، يۇقۇملىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك. سولفانىتازىن ياكى سۇلفاتىازولنى بىرلەشتۈرۈپ داۋالاشقىمۇ بولىدۇ.

4) تېتانۇسنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش تاشقى جاراھەتنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا يارا ئاغزىنى ۋاقتىدا بىرتەرەپ قىلىش كېرەك. ئوپېراتسىيىدىن ئىلگىرى بولۇپمۇ چوڭ ئۆي ھايۋانلىرىغا ئەڭ ياخشىسى تېتانۇس باكتېرىيىسىگە قارشى سۇروروتكسىنى ئوكۇل قىلىش كېرەك. ئوپېراتسىيە قىلىنىدىغان ئورۇن

ۋە ئوپېراتسىيە ماشىنا - سايمانلىرىنى دېزىنفېكسىيە قىلىش كۆچەيتىلسە بۇ كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئازايتقىلى بولىدۇ. بۇ كېسەللىك كۆپ پەيدا بولىدىغان رايونلاردا ھەر يىلى بىر قېتىم تەشەببۇسكار ھالدا تىتانۇس توكسىنى بىلەن ئىممۇنىتېتلاش لازىم. جايلارنىڭ تەجرىبىسىگە قارىغاندا، بۇ كېسەللىكنى داۋالاشنى ئاساسلىقى قىممەتلىك ھايۋانلارغا قارىتىش لازىم ئىكەن. كېسەللىك يۈز بەرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە توكسىنگە قارشى يۇقىرى ئىممۇنىتېتلىق سېۋوروتكا ئانتىسىئوتسكلار، جۈملىدىن دورىلىرى ئىشلىتىلسە ۋە كېسەلگە توغرا كېلىدىغان يارەمچى داۋالاشلار ئېلىپ بېرىلسا قىسمەن چارۋا - مالالارنىڭ كېسىلى ساقىيىدىكەن. لېكىن كۆپ سانىدىكىلىرىنىڭ داۋالىنىشىنىڭ كېچىكىپ قېلىشى، توكسىنگە قارشى سۈوروتكانىڭ ئىشلىتىلمەسلىكى سەۋەبلىك داۋالاش ئۈنۈمى ياخشى بولماي، ھەتتا داۋالاش ئۈنۈمسىز بولۇپ، كېسەللىك ئاسارىتى قېپقالىدىكەن ياكى ئۆلۈش ئەھۋالى كېلىپ چىقىدىكەن.

5) پاستېرىللىيوز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

(1) كالا پاستېرىللىيوز باكتېرىيىسى (كالا ئۆپكە كېسىلى) ئالدىنى ئېلىش ئۈسۈلى ئاساسلىقى مۇنۇلار: (1) بۇ كېسەلنىڭ يۈز بېرىشى تازىلىق شارائىتىنىڭ ياخشى بولماسلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، بېقىش جەھەتتىكى تازىلىقىنى كۈچەيتىش، ئىسسىق ساقلاشقا، نەملىكنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا دىققەت قىلىپ، چارۋىلارنىڭ كېسەللىككە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش لازىم. (2) كېسەل چارۋىلارنى ساق مالالاردىن ئايرىۋېتىش، كېسەللىك رايونلاردىكى كالىلارنىڭ يۇتكىلىشىنى مەنئى قىلىپ، كېسەلنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم. (3) بۇلغانغان ئېغىل - قوتانلارنى 5% لىك خلورلۇق ھاك ياكى 10% لىك ھاك سۈيى ۋە ياكى 3% لىك كربۇلىن بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش، قىغ - قات، قالدۇق ئوت-چۆپلەرنى بىئولوگىيىلىك قىزىتىپ (چىرىتىپ) بىرتەرەپ قىلىش لازىم. (4) كالىلارغا ھەر يىلى كالا گېموسىنىڭ ئالىيۇمىن گىدروكسىدلىق ۋاكسىنىسىنى ئەملەش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: (1) كېسەل كالىنى دەسلەپكى مەزگىلدە قاناش خاراكتېرلىك سېپتىتسىمىيىگە قارشى سۈوروتكا بىلەن داۋالاش. (2) سولفاتىازىن ئىچكۈزۈش ياكى ناترىي سولفات تىئازىنىنى ۋېنىغا ئوكۇل قىلىش. (3) پېنتسىلىن ستربېتومىتسىنىنى ۋېنىغا ئوكۇل قىلىش لازىم. ئەگەر ئۈنۈمى بولمىسا كەلگ دائىرىلىك باكتېرىيىگە قارشى دورىلارنى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەتسە بولىدۇ.

(2) قويلارنىڭ پاستېرىللىيوز كېسىلى ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: كېسەللىك دائىم يۈز بېرىدىغان رايونلاردا ھەر يىلى كىلىنىكىلىق ئالامەت كۆرۈلمىگەن قويلارغا قاناش خاراكتېرلىك سېپتىتسىمىيە ۋاكسىنىسىنى ئەملەش لازىم. ئادەتتىكى چاغلاردا بېقىش، تازىلىقنى دىققەت قىلىش، پادىدا كېسەل قوي بايقالسا دەرھال ئايرىپ داۋالاش كېرەك، پادا ئىچىدىكى تەھدىتكە ئۇچرايدىغان قويلارغا قاناش خاراكتېرلىك سېپتىتسىمىيىگە قارشى سېۋوروتكا ئوكۇل قىلىنسا بولىدۇ. كېسەل تېگىپ ئۆلگەن قويلارنى كۆيدۈرۈش، چوڭقۇر كۆمۈۋېتىش قاتارلىق زىيانسىزلاندۇرۇپ بىرتەرەپ قىلىش تەدبىرلىرىنى قوللىنىش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: (1) مۇسكۇلغا پېنتسىلىن (ھەر قېتىمدا 200 مىڭدىن 400 مىڭ بىرلىككىچە كۇندە 2 قېتىم)، ستربېتومېستىن (ھەر قېتىمدا 0.5 كىلوگرامدىن بىر گرامغىچە، كۇندە 2 قېتىم) ئوكۇل قىلىش؛ (2) ۋېنا ياكى مۇسكۇلغا 10% لىك ناترىي سۇلفاتىازول سۇيۇقلۇقىنى (ھەر قېتىمدا 20 — 50 مىللىلىتىر، كۇنىگە 2 قېتىم) ئوكۇل قىلىش. (3) قاناش خاراكتېرلىك سېپتىتسىمىيىگە قارشى سۈوروتكىنى ئوكۇل قىلىش لازىم.

(3) چوشقىلارنىڭ پاستېرىللىيوز كېسىلى ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: (1) ئادەتتە بېقىشتا تازىلىققا دىققەت قىلىش كېرەك. دائىم كېسەللىك كۆرۈلىدىغان رايونلاردا ھەر يىلى چوشقا گېموسىنىڭ ئالىيۇمىن گىدروكسىدلىق ۋاكسىنىسىنى ئوكۇل قىلىش. (2) چوشقا پادىلىرىدا كېسەل چوشقا بايقالسا، دەرھال ئايرىپ داۋالاش، بىر پادىدىكى ئىران چوشقىسىغا چوشقىنىڭ قاناش خاراكتېرلىك سېپتىتسىمىيىسىگە سۈوروتكىسىنى

ئوكۇل قىلىش، 2 ھەپتىدىن كېيىن يەنە ۋاكسىنا ئەملەش، تەھدىتكە ئۇچرىغان چوشقىلارغا ۋاكسىنا ئەملەپ ئالدىنى ئېلىش. (3) ئۆلگەن چوشقىلارنى كۆيدۈرۈۋېتىش ياكى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىش، بۇلغانغان ئوت - چۆپلەرنىمۇ كۆيدۈرۈۋېتىش لازىم. بۇلغانغان چوشقا قوتانلىرى، سايمانلارنى 10% لىك ھاك سۈيى ياكى 5% لىك خلورلىق ھاك سۈيۈقلۇقى ياكى 3% لىك لىزول سۈيۈقلۇقى بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش كېرەك.

داۋالاش ئۇسۇلى: (1) دەسلەپكى مەزگىلدە چوشقىنىڭ قاناش خاراكتېرلىك سېپتىتسىمىيىگە قارشى سېۋوروتكىسىنى ئوكۇل قىلىش. (2) مۇسكۇلىغا ناترىي سۇلفانتىئازول ياكى پېنتىسىللىن، ستربېتومىتسىننى ئوكۇل قىلىش لازىم.

(4) توشقان پاستىرىللىيوز كېسىلى　ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: (1) توشقان فېرمىلىرى ئۆزى كۆپەيتىش، ئۆزى بېقىشتا چىڭ تۇرۇشى، يېڭىدىن كەلتۈرۈلگەن توشقانلارنى بىر ئاي ئايرىپ كۆزىتىش؛ (2) توشقان توپلىرىنى پات - پات تەكشۈرۈپ، بۇرۇن يالليغى قاتارلىق ئالامەتلەر كۆرۈلگەنلىرىنى ۋاقتىدا ئايرىپ داۋالاش ياكى شاللىۋېتىش. (3) كېسەل تەگكەن توشقانلارنىڭ مۇسكۇلىغا ستربېتوسىننى ئوكۇل قىلىش، ھەر كىلوگرام تەن ئېغىرلىقىغا 0.01 گرامدىن، ھەر كۈنى 2 قېتىم ئوكۇل قىلىش، ئۈنى 3 كۈندىن 5 كۈنگىچە داۋاملاشتۇرۇش ياكى سولفادىئازىن ۋە ياكى سولفاتىئازول ئىچكۈزۈش، ھەر كىلوگرام تەن ئېغىرلىقىغا 0.05 گرامدىن 0.2 گرامغىچە كۈنىگە 2 قېتىمدىن 3 قېتىمغىچە ئوكۇل قىلىش.

6) نېكروباتسىللىيور كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش　ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: (1) تۇياقنى دائىم ئاسراش، بېقىش - باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، چارۋىلارنى ئۆچلۈق، قانتىق يەم-خەشەكلەر بىلەن بېقىشتىن ساقلىنىش. (2) ئويمان، سازلىق رايونلار چارۋا بېقىشتا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ، چارۋا قوتانلىرىنى پاكىز ساقلاش. (3) كېسەل چارۋىلارنى ئايرىش، ئېغىل - قوتانلارنى 3% لىك لىزول ياكى 5% لىك خلورلۇق ھاك سۈيۈقلۇقى ۋە 10% لىك ھاك سۈيى بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش، ئۈستى قەۋەتتىكى توپىنى قىرىپ چىقىرىۋېتىپ يېڭىلاش، ئوت - چۆپلەرنى پات - پات ئالماشتۇرۇش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: (1) كېسەل تەگكەن قىسمىدىكى يىرىڭ ۋە بۇزۇلغان، ئۆلگەن توقۇلمىلارنى ئۈزۈل-كېسىل تازىلاش لازىم. تۇياق چىرىش كېسىلى بولسا 10% — 20% لىك مىس سۇلفات ياكى 5% لىك فورمالىن سۈيۈقلۇقى بىلەن تۇياقنى يۇيۇش ئاندىن سۇلفانىلىق پاراشوك سېپىپ، سۈيۈق پېنتىسىلىن بىلەن تېڭىش، ھەر كۈنى ياكى كۈن ئاتلاپ ئالماشتۇرۇپ تۇرۇش لازىم. ئېغىز بوشلۇقىدا پەردە يالليغىسىمان كېسەللىكلىرىنى 0.1% لىك مەرگەنسوپ سۈيۈقلۇقى بىلەن يۇيۇپ، ئاندىن يودگلىتسېرىن سۈركەش. (2) ئېغىر كېسەل تەگكەن چارۋىلار ۋە موزايلار نېكروز خاراكتېرلىك ئېغىز يالليغى بولسا، ۋېنىغا ناترىي سۇلفادىئازىن ياكى تېرامېتسىننى ئوكۇل قىلىش لازىم.

7) ئات ماڭقا كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش　ئاتلارنىڭ ماڭقا كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاشتا ئاساسلىقى تەكشۈرۈش، ئايرىش، دېزىنفېكسىيە قىلىش، ئۆلتۈرۈش تەدبىرلىرى قولىنىلىدۇ، يەنى ھەر يىلى كېسەللىك ئەھۋالى قەرەللىك تەكشۈرۈلىدۇ، مۇسابەت ئاتلار ئۆلتۈرۈلىدۇ، شاللىنىدۇ، كېسەل ئات تۇرغان ئېغىل، ئىشلەتكەن يەم - خەشەك ۋە سايمانلار، ئىگەر - جابدۇق قاتارلىقلار قاتتىق دېزىنفېكسىيە قىلىنىدۇ.

8) قاراسان كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش　ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى مۇنۇلار: (1) كېسەل پەيدا بولغان جايغا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىغا ھەر يىلى ئەتىياز، كۈزدە قارا سان كېسىلىنىڭ پورمالىنلىق ۋاكسىنىسى ياكى قاراسان كېسىلىنىڭ زەمبىلىك ۋاكسىنىسىنى مۇداپىئە ئوكۇلى قىلىپ سېلىش. (2) 3% لىك فورمالىن ياكى 0.2% لىك سۇلېما سۈيۈقلۇقى بىلەن چارۋىلارنىڭ ئېغىل - قوتانلىرىنى، سورۇنلارنى ۋە ئىشلەتكەن سايمانلارنى دېزىنفېكسىيە قىلىش، كېسەل چارۋىلارنىڭ قېغىلىرىنى، قالدۇق ئوت-

چۆپ ۋە بۇلغانغان يەم - خەشەكلەرنى كۆيدۈرۈۋېتىش، ئۇلگەن ھايۋان تاپلىرىنى چوڭقۇر ئورەك كولاپ كۆمۈۋېتىش ياكى كۆيدۈرۈۋېتىش كېرەك.

داۋالاش ئۇسۇلى: (1) كېسەللىكنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە تېرە ئاستى ياكى ۋېنىغا كالسىدن ياسالغان قاراسان كېسىلگە قارشى سۇۋوروتكىدىن 150 — 200 مىللىلىترغىچە ئوكۇل قىلىش، ئەگەر كېسەللىك ئېغىرلاشسا 8 — 12 سائەت ئۆتكەندە يەنە بىر قېتىم ئوكۇل قىلىش. (2) كېسەللىكنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە زور مىقداردا پېنتىسىلىن ياكى ئاۋرومېتسىن ئوكۇل قىلىنسا، ئازراق بولسىمۇ ئۈنۈمى بولىدۇ. پېنتىسىلىن ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 10 مىڭ بىرلىك بويىچە ھېسابلاپ ۋېنىغا ئوكۇل قىلىنىدۇ.

9) ئاتلارنىڭ يۇقۇملۇق كەم قانلىق كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

ئالدىنى ئېلىشتا ئاساسلىقى تۆۋەندىكى تەدبىرلەر قوللىنىلىدۇ: (1) كارانتىن قىلىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، كېسەل پەيدا بولغان جايغا ئات، ئېشەك، قېچىرلارنى كەلتۈرمەسلىك؛ (2) تەكشۈرۈپ چىقىلغان مۇسپىيلىك كۆرۈلگەن توم تۇياق ھايۋانلارنى قەتئىي ئۆلتۈرۈش. (3) كېسەل تارقالغان جايدا تاشقى كېسەللىكلەرگە ئىشلىتىلگەن ئەسۋابلارنى، بولۇپمۇ ئىشپىرىس يىڭنىلارنى بىر ئاتقا ئىشلەتكەندىن كېيىن، جەزمەن دېزىنفېكسىيە قىلىش كېرەك، ئاندىن قايتا ئىشلىتىشكە يول قويۇلىدۇ.

10) ئاتلاردا بولىدىغان تارقىلىشچان زۇكامنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

ئالدىنى ئېلىشنىڭ ئاساسىي ئۇسۇلى مۇنۇلار: (1) بۇ كېسەل يۇز بەرگەندىن كېيىن، كېسەل ئاتلارنى دەرھال ئايرىپ، ئات، قېچىر، ئېشەكلەرنىڭ مەركەزلىشىپ ھەرىكەت قىلىشىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئازايتىپ، كېسەل چارۋىلار بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىشىدىن قاتتىق ساقلىنىش؛ (2) كېسەل چارۋىلار بۇلغىغان ئېغىللار، سايمانلار، سورۇنلارنى 2% لىك ناترىي گىدروكسىد سۇيۇقلۇقى قاتارلىقلار بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش، تاپ ۋە قىغلارنى ياخشى بىرتەرەپ قىلىش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: (1) كېسەل ئاتلارنى ئىشلىتىشنى توختىتىپ، ئۇنى ئىسسىق، ھاۋالىق ئېغىللارغا ئايرىپ، ئۇلارغا ئاسان ھەزىم بولىدىغان، قۇۋۋەتلىك يەم - خەشەكلەرنى بېرىش. (2) كېسەللىك ئەھۋالى ئېغىرراقلىرىنى نىشانلىق داۋالىغاندىن تاشقىرى، ساقايغان ئات قېنىدىن 500 مىللىلىتىر ئوكۇل قىلىنسىمۇ بولىدۇ. (3) ئۇچقات، فورسىتىمە، ئۇزىمە، ئوسما يىلتىزى، ئوسما يوپۇرمىقى قاتارلىق جۇڭيى دورىلىرى ۋاقتىدا ئىچىرىلسە قىزىتمىنى ياندۇرۇپ، زەھەرنى قايتۇرۇش رولىنى ئويناپىدۇ، بۇ ئۇسۇل كېسەل داۋالاشتا ئۇنۇم بېرىدۇ.

11) ساقاۋ كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلىنىڭ ئاساسلىقى مۇنۇلار: (1) كېسەل ئاتلارنىڭ ساغلام ئات پادىسىغا ئارىلىشىپ قېلىشىدىن قاتتىق ساقلىنىش، يىڭنىدىن كەلتۈرۈلگەن تايچاقلارنى 2 ھەپتە ئايرىپ كۆزىتىش. (2) تايلارنى بېقىش - باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، زۇكامنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، تەن سۈپىتىنى ئاشۇرۇش. (3) كېسەللىك يۇز بېرىدىغان پەسىللەردە كېسەللىكنى پات - پات كارانتىن قىلىپ تۇرۇپ، كېسەل چارۋا سېزىلسە دەرھال ئايرىپ داۋالاش، كېسەل چارۋا تۇرغان ئېغىل، ئۇلارغا ئىشلىتىلگەن سايمان قاتارلىقلارنى 3% لىك لېزول قاتارلىقلار بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: (1) پېنىتسىلىن ياكى سۇلفانىلامىدلار داۋالاش ئۇنۇمىگە ئىگە، ئەگەر ئىككىسىنى بىرلا ۋاقىتتا ئىشلىتىش 4 — 5 كۈن داۋاملاشتۇرۇلسا ئۇنۇمى تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ، پېنىتسىلىننىڭ كۈندىلىك ئىشلىتىلىش مىقدارىنى ھەر كىلوگرام تەن ئېغىرلىقىغا 5000 — 8000 بىرلىك بويىچە ھېسابلاپ 8 — 12 سائەتتە مۇسكۇلغا بىر قېتىم ئوكۇل قىلسا بولىدۇ. سۇلفانىلامىدلار كۆرسىتىلگەن مىقدار بويىچە ئىچكۈزۈلىدۇ. (2) ئېغىك ئاستى لىمفادا قاتتىق ئىششىق پەيدا بولسا، ئاۋۋال ئىسسىق ئۆتكۈزۈپ، ئاندىن

يود سۇرتۇش، ئىششقتا مىلىقلاش كۆرۈلسە، ئۇنى يېرىپ يىرىڭنى چىقىرىۋېتىش، شۇنىڭ بىلەن بىللە 0.1% لىك مەرگەنسۇپ سۇيۇقلۇقى بىلەن يۇيۇش كېرەك.

12) كالا ئۆپكە كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

ئالدىنى ئېلىش ئۈسۈلى مۇنۇلار: (1) بۇ كېسەللىنىڭ يۈز بېرىشى ناچار تازىلىق شارائىتى بىلەن ناھايىتى مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، بېقىش تازىلىقىنى كۈچەيتىش، ئىسسىق ساقلاشقا، نەملىكتىن مۇداپىئە كۆرۈشكە دىققەت قىلىپ، كېسەلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش لازىم؛ (2) كېسەل چارۋىلارنى ئايرىپ، كېسەل تارقالغان رايونلاردىكى كالىلارنىڭ يۆتكىلىشىنى چەكلەش، كېسەللىكنىڭ تارقىلىشىدىن ساقلىنىش. (3) يۇقۇملانغان ئېغىل قوتانلارنى 5% لىك خىلورلۇق ھاك ياكى 10% لىك ھاك سۈيى ۋە ياكى 3% لىك كرېئولىن بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش، قېغ ـ قات، قالدۇق ئوت ـ چۆپلەرنى بىئولوگىيىلىك قىزىتىپ، دېزىنفېكسىيە قىلىش ئۇسۇلى بىلەن بىرتەرەپ قىلىش. (4) كالىلارغا ھەر يىلى كالىلارنىڭ قاناش خاراكتېرلىك سېپتىتسىمىيە ئالىيۇمىن گىدروكسىدلىق ۋاكسىنىسىنى ئەملەش كېرەك.

داۋالاش ئۇسۇلى: (1) كېسەللىكنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدە قاناش خاراكتېرلىك سېپتىتسىمىيىگە قارشى سۇئوروتكا بىلەن داۋالاش. (2) سولفا ـ ستازىننى ئىچكۈزۈش ياكى ۋېنا ئىچىغا ناترىي سولفاتىازولنى ئوكۇل قىلىش؛ (3) مۇسكۇلغا پېنىتسىللىن ۋە ئىتروتومېنتسىننى ئوكۇل قىلىش لازىم، ئەگەر ئۇنۇمى بولمىسا كەڭ دائىرىلىك ئانتىبىئوتىكلارنى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەتسە بولىدۇ.

13) كالىلارنىڭ تۇبېركۇلىيوز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: (1) كالا پادىلىرىنى ھەر يىلى ئاز بولغاندا ئەتىياز ۋە كۈزدە 2 قېتىم تۇبېركۇلىن بىلەن كارانتىن قىلىپ ساپلاشتۇرۇش، مۇسبەتلىرىنى توپلاپ ئۆلتۈرۈش. (2) يۇقۇملانغان كالا پادىلىرى ياكى ئايرىۋېتىلگەن كالا فېرمىلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن سۈت بۇيۇملىرىنى 65°C قىزىتىپ 30 مىنۇت دېزىنفېكسىيە قىلغاندىن كېيىن ئىستېمال قىلىش. (3) كېسەل كالىلاردىن تۇغۇلغان موزايلارنى ئايرىپ بېقىش، بەلگىلىمە بويىچە 3 قېتىمدىن ئارتۇق كارانتىن قىلىپ، مەنپىيلىكى ئىسپاتلانغانلىرىنى ساغلام كالا پادىلىرىغا قوشۇش. (4) ئايرىۋېتىلگەن كالا فېرمىسىنى دائىم دېزىنفېكسىيە قىلىش، دېزىنفېكسىيە قىلىشقا 20% لىك ھاك سۈيى ياكى 5% — 10% لىك ئىسسىق ئىشقارلىق سۇ ياكى 20% لىك خىلورلۇق ھاك ۋە ياكى 5% لىك لىزوللارنى ئىشلەتسە بولىدۇ، قېغ ـ قاتلارنى كۆيدۈرۈۋېتىش ياكى دۆۋىلەپ ئېچىتىش، تاپىلارنى يۇقىرى ھارارەتتە بىرتەرەپ قىلىش لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا، بىخەتەر تۇرغان دېھقانچىلىق مەيدانلىرى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىمۇ شۇنىڭغا دىققەت قىلىشى كېرەككى، ھەر يىلى ئەتىياز، كۈزدە تۇبېركۇلىن بىلەن كارانتىن قىلىش، قەرەللىك ھالدا ئالدىنى ئېلىش يۇزىسىدىن دېزىنفېكسىيە قىلىش، يېڭىدىن سېتىۋېلىنغان ئۆي ھايۋانلىرىنى ئاۋۋال ئايرىپ بېقىپ، 3 ئاي كۆزىتىپ، ساغلاملىقى ئىسپاتلانغاندىن كېيىن پادىغا قوشۇش. تۇبېركۇلىيوز كېسىلى بار كىشىلەر كالا ۋە باشقا ھايۋانلارنى باقماسلىق لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: كېسەللىكنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدە ۋە كېسەللىك ئالامىتى يېنىك بولغاندا ھەر كۈنى 3 — 4 گرام رىمىفوننى 3 — 4 قېتىمغا بۆلۈپ، يەم ـ خەشەككە ئارىلاشتۇرۇپ يېگۈزۈش لازىم، 3 ئاي بىر داۋالاش باسقۇچى بولىدۇ. كېسەللىك ئالامىتى ئېغىر بولسا رىمىفوننى ھەر كۈنى 1 — 2 گرام يېگۈزۈش، شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇسكۇلغا كۈن ئارىلاپ بىر قېتىم ھەر قېتىمدا 3 — 5 گرامدىن ستىرېپتومىتسىن ئۇرۇش لازىم.

14) فاراتۇبېركۇلىيوز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: كېسەل تارقالغان رايوندىن كالا كەلتۈرمەسلىك لازىم. ئاز بولغاندىمۇ يېرىم يىلدا بىر قېتىم كالا پادىلىرىنى ھالەت ئۇزگىرىش رېئاكسىيىسى بىلەن تەكرار لابوراتورىيىلىك تەكشۈرۈش، تەكشۈرۈپ چىقىلغان

يوشۇرۇن خاراكتېرلىك يۇقۇملانغان كاللارنى ۋە كېسەل كاللارنى ئۆلتۈرۈۋېتىش لازىم، كالا ئېغىللىرىنى 20% لىك خىلورلۇق ھاك ياكى 3% لىك كاربونىك كىسلاتا بىلەن قەرەللىك ھالدا تەكرار دېزىنفېكسىيە قىلىش كېرەك. بېقىش - باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، يېتەرلىك ئوزۇقلۇق بېرىش، كالىنىڭ ئۆلادىنى ئايرىپ بېقىش كېرەك.

داۋالاش ئۇسۇلى: ئىلگىرى ئىستىرىپتوموېتسىن، دىمىفون ۋە سولفانىد ياسالمىلىرى مىناق تەرىقىسىدە ئىشلىتىلىپ، ئۇنۇمى كۆرۈلمىدى، ئىچى سۇرۇشنى توختىتىش دورىلىرى كېسەللىكنى پەقەت ۋاقتىنچە باسىدۇ.

15) ئاكتىنوسكوز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئالدىنى ئېلىش

ئۇسۇلى مۇنۇلار: (1) ئىمكانقەدەر يىرىك ئوت - چۆپلەرنى بېرىشتىن ساقلىنىپ، تېرە ۋە شىللىق پەردىلىرىنىڭ زەخىملىنىشىنى ئازايتىش؛ (2) كېسەل چارۋىلارنى ئايرىۋېتىش، بۇلغانغان ئوت - چۆپلەرنى تازىلىۋېتىش، بۇلغانغان سايمانلارنى قاينىقىۋ ياكى 0.1% لىك سولىما بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: (1) تېرە ئاستىدىكى قاپارتقۇنى يېرىپ يىرىڭ ۋە ئۆسۈپ قالغان نەرسىلەرنى چىقىرىۋېتىپ، 5% لىك يود قاچىلانغان داكىنى يارا ئاغزىغا تىقىش، 1 — 2 كۈندە بىر قېتىم ئالماشتۇرۇش لازىم. كالا ئاكتىنوسكوزى يودقا سەزگۈر كېلىدۇ، شۇڭا ئىشلىتىشتىن جايغا 2% لىك لۇكول سۇيۇقلۇقىنى ئۇقتىلار بويىچە ئوكۇل قىلىش لازىم. تىل جاراھىتى ۋە ئىچكى ئەزالاردىكى كېسەللىكتە ئۆزگىرىش بولۇپ قالسا ۋىتامىن ناترىي يودىنى ئوكۇل قىلىش كېرەك. ئىگەك سۆڭىكى قاتتىق ئىشىپ كەتسە، ئوپېراتسىيە قىلىش ئارقىلىق مونەكنى ئېچىپ، يىرىكنى چىقىرىۋېتىش، ئۇنىڭغا يودلۇق دورىلار بىلەن داۋالاشنى ماسلاشتۇرۇش كېرەك. (2) كالىي يود سۇيۇقلۇقىنى ھەر قېتىمدا چوڭ كالىلارغا 4 — 6 گرامدىن، ياش چارۋىلارغا 1 — 3 گرامدىن، ھەر كۈنى 2 قېتىمدىن ئىچكۈزۈش لازىم، ئەگەر چارۋىلارنىڭ يودتىن زەھەرلەنگەنلىكى بايقالسا (شىللىق پەردىلىرى نەملىشىپ، قىزىرىپ قالسا، تېرىسى ئەسۈە بولسا، يۇڭ تاشلىسا، كۆزى ياشاڭغۇرسا، ئورۇقلىسا) دورىنى بىر ھەپتە توختىتىش ياكى دورا مىقدارىنى ئازايتىش لازىم. (3) كېسەل سەۋەبچىسى لېگنېرئاكتىنومىتسىت بولسا ستىرىپتوموېتسىن، سولفادىمىدىن بىلەن داۋالاش كېرەك.

16) كاللارنىڭ ياماق خاراكتېرلىك كاتارلىق قىزىتمىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش- داۋالاش

ئاساسلىق ئۇسۇللىرى مۇنۇلار: (1) كېسەل تارقالغان رايونلاردىن كالا، قوي كەلتۈرمەسلىك، كالا بىلەن قوينى ئۇرۇشقاق ئاتلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ باقماسلىق، يېقىنلاشتۇرماسلىق؛ كېسەل كالا تۇرغان ئېغىلنى ئۈزۈل - كېسىل دېزىنفېكسىيە قىلىش، ئۇلاغ ئىن كالا ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار قويلارنى كۆيدۈرۈۋېتىش. (2) ھازىرچە بۇ كېسەلگە ئالاھىدە ئۇنۇم بېرىدىغان داۋالاش ئۇسۇلى تېپىلمىسا كېسەل تەگكەن چارۋىلارنى ئالامەتلىرىگە قاراپ داۋالىسا بولىدۇ.

17) تىل كۆكىرىش كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش ئالدىنى ئېلىش

ۋە داۋالاش ئۇسۇلى مۇنۇلار: (1) كېسەل تارقالغان رايونلاردىن كالا، قوي كەلتۈرۈشنى مەنئى قىلىش. (2) كېسەل تارقالغان رايوندا پاشا، قۇرتلارنىڭ قوي، كالىلارنى چېقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش. (3) كېسەل تەگكەن چارۋىلارنى قېتىرقىنىپ كۆتۈش، قاتتىق ئىسسىق، بوران، يامغۇردا قېلىشتىن ساقلىنىش، ئاسان ھەزىم بولىدىغان يەم - خەشەكلەر بىلەن بېقىش، ئالامەتلىرىگە قاراپ داۋالاش، تۇياقلىرىنى ھەر كۈنى ئاجىزلاشتۇرۇلغان دېزىنفېكسىيە دورىسى بىلەن يۇيۇش لازىم. داۋاملىق يۇقۇملىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن سولفانىدلار ياكى ئانتىبىئوتىكلارنى مىناق تەرىقىسىدە ئىشلىتىشكە بولىدۇ. (4) ئالدىنى ئېلىش يۇزىسىدىن ئەملەشتە خەۋەرلەرگە قارىغاندا توخۇ تۇرەلمىسى زەھەر ۋاكسىنىسى بولۇپ، قويلارغا بولغان ئىممۇنىتېت كۈچى بىرقەدەر ياخشى بولىدىكەن، ئۇنى ھەر يىلى بىر قېتىم ئەملەش كېرەك.

18) قويلارنىڭ خىلامىدىيە كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش بۇنىڭ ئاساسلىق ئۈسۈلى مۇنۇلار: (1) مال دوختۇرلۇقتىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرىنى قاتتىق ئىجرا قىلىش لازىم. بالا تاشلاش، ئۆلۈك تۇغۇش ياكى مەجرۇھ تۇغۇلۇش ئەھۋالى كۆرۈلسە، دەرھال چىشى چارۇىلارنى ئايرىۋېتىش، چۈشۈپ كەتكەن تۆرەلمە ۋە تۆرەلمە ھەمراھى، ماتكىدىن چىققان نەرسىلەرنى زىيانسىزلاشتۇرۇش ھەمدە تەلتۆكۈس دېزىنفېكسىيە قىلىش كېرەك. (2) دۆلىتىمىزدە قوي، ئۆچكىلەرگە ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان قويلارنىڭ بالا تاشلاتقۇچى خىلامىدىيىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسى تەتقىق قىلىپ ياساپ چىقىلدى، ئۇرۇقلاندۇرۇشتىن ئىلگىرى ياكى ئۇرۇقلاندۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىر ئاي ئەتراپىدا ئىممۇنىتېتلىق ئوكۇل قىلىنسا، ناھايىتى ياخشى ئالدىنى ئېلىش ئۈنۈمى بولىدۇ، چوشقىلارنىڭ بالا تاشلاتقۇچى خىلامىدىيىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسىمۇ بىرقەدەر ياخشى ئالدىنى ئېلىش ئىممۇنىتېتى كۆچىگە ئىگە. (3) قۇشلارنى داۋالاشتا ئاۋرومېتسىننىڭ ئۈنۈمى خېلىلا ياخشى بولۇپ، يەم - خەشەككە قوشۇپ دورا بەرگەندە، يەم - خەشەكنىڭ ھەر تونناسىغا 400 گرام ئاۋرومېتسىن ئارىلاشتۇرۇپ، ئۇدا بىر ھەپتىدىن 6 ھەپتىگىچە بېقىش كېرەك. ئايرىم دورا بەرگەندە ھەر كىلوگرام تەن ئېغىرلىقىغا 100 مىللىگرام بېرىلسە بولىدۇ. (4) بۇ كېسەل ئادەملەرنىمۇ يۇقۇملاندۇرىدۇ. تەجرىبىخانا خادىملىرى بېقىش - باشقۇرۇش خادىملىرى ئۆزلىرىنى مۇداپىئە قىلىشقا ۋە ئامىۋى تازىلىققا ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك.

19) سىفلىس كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئالدىنى ئېلىش ئۈسۈلىدا ئاساسلىقى ساغلام قويلارنىڭ كېسەل قويلار بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، كېسەل قويلارنى ئايرىپ باشقۇرۇش ۋە شاللىۋېتىش كېرەك. سىرتتىن كەلتۈرۈلىدىغان قوچقارلارنى كېسەلسىز رايونلاردىن كەلتۈرۈپ، پادىلارنى كېسەل قويلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ بېقىشتىن ساقلىنىش لازىم. ھازىرچە بۇ كېسەلنى داۋالايدىغان ئۇنۇملۇك ۋاكسىنا ۋە داۋالاش ئۈسۈلى تېپىلمىسا، كېسەل قويلارنى زور تۇركۈمدە شاللىۋېتىش بۇ كېسەلنى يوقىتىشنىڭ ئۇنۇملۇك تەدبىرى ھېسابلىنىدۇ.

20) قويلارنىڭ يۇقۇملۇق يىرىڭلىق قاپارتقۇ كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئالدىنى ئېلىش ئۈسۈلى مۇنۇلار: (1) سېتىۋېلىنغان قويلارنى ئايرىپ تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈش كېرەك. (2) بۇ كېسەلنىڭ تېز تارقىلىشى ئاساسلىقى ئۇچرىشىپ يۇقۇملىنىشتىن بولىدۇ، شۇڭا كېسەل قوينى بالدۇر بايقاپ، ئايرىپ داۋالاش كېرەك. (3) كېسەللىك رايوندا يەرگە چۈشۈپ كەتكەن قەۋەتتىكى كېسەللىك باكتېرىيىسى كۆپ يىل ياشىيالايدىغان بولغاچقا، قويلار قوزىلاشنىڭ ئالدى - كەينىدە ۋە قوزىلاۋاتقان مەزگىلدە قوزىلاش قوتىنى، قوي قوتىنى ۋە يۇقۇملانغان مەيدانلارنى كۆپ قېتىم دېزىنفېكسىيە قىلىش، قوتان ئىشكى ئالدىغا دېزىنفېكسىيە ئازگىلى كولاش كېرەك. يۇقۇملانغان ئوت - چۆپلەرنى كۆيدۈرۈۋېتىش لازىم. قوي قوتىنى، ئىشلىتىلگەن سايمانلارنى 2% لىك ناترىي گىدروكسىد سۇيۇقلۇقى ياكى 10% لىك ھاك سۈيى ۋە ياكى 20% لىك قىززىق ئوت - چۆپ كۈلى بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش كېرەك. (4) بۇ كېسەل ئاساسلىقى زەخمىلىنىشتىن يۇقىدۇ، قوزىلارنىڭ ئېغىز بوشلۇقى شىللىق پەردىلىرى ئاجىز بولىدۇ، بولۇپمۇ چىش چىقىۋاتقاندا ئاسانلا تاشقى زەخىم پەيدا بولىدۇ، شۇڭا يەم - خەشەك ۋە قالدۇق ئوت-چۆپلەردىكى سانجىلىدىغان تىكەنلەرنى ئېلىۋېتىش، تىكەنلىك ئوتلاقلاردا بېقىشتىن ساقلىنىش كېرەك. مۇزاپىق مىقداردا تۇز قوشۇپ بېرىپ، قويلارنىڭ شور يالىشىنى ئازايتىش لازىم. قوي قوتانلىرىنى دائىم قۇرغاق ساقلاش كېرەك. (5) كېسەللىك دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدىغان رايونلاردا قويلارنىڭ ئېغىز شىللىق پەردىسى يالليۇغى ۋاكسىنىسىنى ئەملەش كېرەك.

داۋالاش ئۈسۈلىنىڭ ئاساسلىقلىرى: (1) ئېغىز بوشلۇقى شىللىق پەردىسى كېسىلىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئېغىز بوشلۇقىنى 0.3% لىك مەرگەنسۇپ سۈيى بىلەن يۇيۇش لازىم. يېرىقلىق قاپارتقۇلار سېسىغان

ۋە باكتېرىيىلەرنىڭ يۇقۇملاندۇرۇشى داۋام قىلىۋاتقاندا چەكلىك قىسمىغا يودلۇق گىلىتسىرىن سۈرتۈش (5% لىك يودنى تەڭ مىقداردىكى گىلىتسىرىنگە ئارىلاشتۇرۇش) كېرەك. ياخشىسى يارا يۈزىدىكى بۈلغانمىنى 5% لىك مىس سۇلفات سۈيۈقلۇقىغا چىلانغان پاختا بىلەن سۈرتۈۋېتىپ، ئاندىن يودلۇق گىلىتسىرىن سۈرتۈش كېرەك. ھەر كۈنى ياكى كۈن ئارىلاپ بىر قېتىم داۋالاش لازىم، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئانتىبىئوتىكلار ياكى سۇلفانىدلارنى ئىشلىتىپ، داۋاملىق يۇقۇملىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك. (2) تۈياق قىسمىغا كېسەل نەگمە، تۈياق قىسمىنى ئاسراشقا دىققەت قىلغانىنىڭ سىرتىدا، تۈياقنى 5% لىك فورمالىن سۈيۈقلۇقىغا 1 — 2 مىنۇت چىلاش، ئەگەر ساقايمىسا، بىر ھەپتىدىن كېيىن يەنە بىر قېتىم چىلاپ داۋالاش لازىم.

21) قوزا تولغىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئالدىنى ئېلىش ئۈسۈلى مۇنۇلار:

(1) بوغاز ساغلىقلارنى ياز - كۈز پەسىللىرىدە سەمرىتىشنى، قىش - ئەتىياز پەسلىدە سېمىزلىكىنى ساقلاشنى چىڭ تۇتۇش كېرەك، ئېتى ياخشى ساغلىقلاردىن تۇغۇلغان قوزىلار تېمەن، كېسەلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولىدۇ. تۆل ئېلىش مەزگىلىدە ئىسسىقلىق ساقلاش شارائىتى ناچارراق چارۋىچىلىق رايونلىرى ئالاھىدە ياخشىسى سوغۇق بولىدىغان مەزگىلدە تۆل ئېلىشتىن ساقلىنىشى كېرەك. (2) تۇغىدىغان ساغلىقلارغا ھەر يىلى كۈزدە ئاناۋىروپ باكتېرىيىسى (برادزوت، يوشۇرۇن برادزوت ئۇچەي توكسېمىيىسى، قوزا تولغىقى، نېكروزلۇق جىگەر يالليۇغى) دىن ئىبارەت 5 بىرلەشمە ۋاكسىنىسىنى ياكى قوزا تولغىقىنىڭ مونوپلوئېد ۋاكسىنىسىنى ئەملەش، تۇغۇتتىن 2 — 3 ھەپتە ئىلگىرى يەنە بىر قېتىم ئەملەش لازىم. (3) تۇغۇتتىن ئىلگىرى تۆل ئېلىنىدىغان قوتانلارنى دېزىنفېكسىيە قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىش. تۆل ئېلىنىدىغان قوتان بولمىسا ۋاقتىلىق تۆل ئېلىش قوتىنى ياساش لازىم. قوتان ئىچىنى قۇرغاق، ئىسسىق ساقلاش كېرەك. (4) تۆل ئېلىش، ئاسراش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، قوزىلارغا سوغۇق تېگىش ۋە نەم تېگىپ قېلىشتىن ساقلىنىش، ھاۋا توساتتىن سوۋۇپ كەتكەن چاغلاردا ئىسسىق ساقلاشقا دىققەت قىلىش كېرەك. قوزىلارنىڭ كىندىكىنى ئىسپىرت بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش لازىم. تۆرەلمە ھەرىھىنى ئۇدۇللۇق تارىلاپ تۇرۇش كېرەك. قوزىلارنى ئوغۇز سۈتكە تويۇندۇرۇش لازىم. ۋاقتىدا ئېمىتىشكە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، قوزا ئېمىتىدىغان ساغلىقلارنى تۇغۇتتىن كېيىن بىرنەچچە كۈن قوتاندا قالدۇرۇش ياكى يېقىن ئەتراپتىكى ئوتلاقلاردا بېقىش لازىم. (5) قوزا تولغىقى كۆپ يۈز بېرىدىغان رايونلاردا قوزىلار تۇغۇلغاندىن كېيىنكى 12 سائەت ئىچىدە كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن كۈنىگە بىر قېتىمدا 0.15 — 0.2 گرامغىچە ئۇدا 3 — 5 كۈن تىررامېتسىن ئېچكۈزۈش ياكى ماي پېنىتسىللىنىنى 10 مىڭدىن 30 مىڭ بىرلىككىچە ئۇدا 5 كۈن ئوكۇل قىلىش لازىم. بوغاز ساغلىقلارغا تۇغۇشتىن بىر ئاي ئىلگىرى قوزا دېزىنتېرىيە ۋاكسىنىسى ئەملەپ، قوزىلارنى ئوغۇز سۈتى ئارقىلىق پاسسىپ ئىممۇنىتېت كۈچىگە ئىگە قىلىش لازىم. (6) تولغاق يۈز بەرگەندىن كېيىن، كېسەل قوزىلارنى دەرھال ئايرىش، قىغ - قات، قالدۇق ئوت - چۆپلەرنى كۆيدۈرۈۋېتىش، بۇلغانغان مۇھىت، تۇپراق، سايمانلارنى قويۇق ھاك سۈيى ياكى ئىشقارلىق سو ۋە ياكى 5% — 3% لىك لىزول پۈركۈپ دېزىنفېكسىيە قىلىش كېرەك.

داۋالاش ئۇسۇلىنىڭ ئاساسلىقلىرى: (1) دورا بىلەن داۋالىغاندا كېسەللىكنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە داۋالاشنى قولغا كەلتۈرۈش ھەمدە پەرۋىش قىلىش بىلەن بىرلەشتۈرۈش، كېسەل قوزىلارنى بېقىش - باشقۇرۇشنى، بولۇپمۇ ئىسسىق ساقلاش ۋە ئېمىتىشنى كۈچەيتىش لازىم. (2) كېسەل قوزىنىڭ ئىچى سۈرۈشكە باشلىغاندا ئىچى بەك سۇيۇق ۋە بەك سېسىق كەلسە، 20 — 30 مىللىلىتىر 60% لىك ماگنىي سۇلفات (0.5%) فورمالىن تەركىبلىك) ئېچكۈزۈش، 6 — 8 سائەتتىن كېيىن 10 — 20 مىللىلىتىر 1% لىك مەرگانسۇپ سۇيۇقلۇقىنى كۈنىگە 2 قېتىم ئېچكۈزۈش لازىم. (3) تىررامېتسۇزنى 0.2 — 0.3 گرام ياكى يەنە تەڭ مىقداردا پېپسىن قوشۇپ، سۇ بىلەن تەڭشەپ كۈنىگە 2 قېتىم ئېچكۈزۈش لازىم. (4) 0.5 گرام سولفاگۇئانىدىن، 0.2 گرام تاننالبىن، 0.2 گرام نېتروكېسىل كىسلاتا، 0.2 گرام ئېغىر ناترىي كاربوناتنى

سۈدا راستور قىلىپ كۈنىگە 2 قېتىم ئىچكۈزۈش لازىم. (5) شارائىتى بولسا، قوزا دېزىنتوسىيىگە قارشى سۇيوروتكا بىلەن داۋالىسا بولىدۇ.

22) قويلارنىڭ سترىپتوككوز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

ئالدىنى ئېلىش ئۈسۈلى مۇنۇلار: (1) كېسەل تارقالغان رايونلاردا سترىپتوكوككوز كېسىلىنىڭ ئالىيۇمىن گىدروكسىد - فورمالىنلىق ژاكسىنسى بىلەن مۇداپىئە ئوكۇلى ئۇرۇش لازىم. (2) ياز، كۈزلەردە قويلارنى سەمرىتىش، ئەتىياز - قىشتا سېمىزلىكنى ساقلاش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇش كېرەك. (3) بۇ كېسەل پەيدا بولغاندا كېسەل قويلارنى ئايرىۋېتىش، قىغ - قاتلارنى دۇڭلەپ ئېچىتىپ بىرتەرەپ قىلىش، قوي قوتانلىرىنى 3% لىك لېزول ياكى 1% لىك فورمالىن بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش لازىم. (4) بۇ كېسەل تارقالغان مەزگىلدە كېسەل تەككەن قوي پادىسىنى بەلگىلەنگەن ئوتلاقتا بېقىش، ساق قوي پادىلىرىنى كېسەل قوي پادىلىرىدىن يىراق ئوتلاقلاردا بېقىش ۋە سۇغىرىش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: كېسەل پەيدا بولغان دەسلەپكى مەزگىلدە، پېنتىسىلىن، ناترىي سۇلفاتىئازول ياكى سۇلفادىئازىن قاتارلىقلار بىلەن داۋالاش، شۇنىڭ بىلەن بىللە بېقىش - باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش لازىم.

23) قويلارنىڭ موكسىمان باكتېرىيە كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

(1) برادزوت كېسىلى ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: (1) كېسەل تارقىلىدىغان رايونلاردا ھەر يىلى كېسەل پەيدا بولۇش مەزگىلىدىن ئىلگىرى برادزوت ئۇچەي توكسىمىسى ۋە يوشۇرۇن برادزوتىنىڭ 3 بىرلەشمە ۋاكسىنىسىنى ئەملەش. (2) كېسەللىك قوزغىلىدىغان مەزگىلدە قويلارنى ئېگىز جايلاردىكى قۇرغاق ئوتلاقتا يۆتكەپ بېقىپ، قاردا توڭلىغان ئوت - چۆپلەرنى يەپ قېلىشىدىن ساقلىنىش لازىم. كېسەل يۈز بەرگەندە تاپلارنى ئوبدان بىرتەرەپ قىلىش، ئېغىل - قوتانلارنى دېزىنفېكسىيە قىلىش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: كېسەلنىڭ قوزغىلىشى ئاستىراق بولسا، پېنتىسىلىن ياكى سۇلفانىلامىد قاتارلىق دورىلارنى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەتسە بولىدۇ.

(2) قويلارنىڭ ئۇچەي توكسىمىسى ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: (1) كېسەل تارقالغان رايوندا ھەر يىلى كېسەل قوزغىلىدىغان مەزگىلدىن ئىلگىرى، قويلارنىڭ ئۇچەي توكسىمىسى ژاكسىنىسى ياكى ئۇچەي توكسىمىسى، برادزوت كېسىلى ۋە يوشۇرۇن برادزوتىنىڭ 3 بىرلەشمە ۋاكسىنىسىنى ئەملەش لازىم. كېسەل تەككەن پادىدىكى تېخى كېسەلگە گىرىپتار بولمىغان قويلارغا 3 بىرلەشمە ۋاكسىنىسىنى جىددىي مۇداپىئە ئوكۇلى سۈپىتىدە ئۇرسا بولىدۇ. (2) يۇقۇم رايوندىكى پادىلارنى ئويمان، نەم ئوتلاقلاردا بېقىشتىن ساقلىنىش كېرەك. ئوتى كەمچىل، تاشلىق ئوتلاقلاردىن تاسادىپىي ئوتى كۆپ يېشىل ئوتلۇق جايغا يۆتكەلگەندە قويلارنى ھەددىدىن زىيادە تويغۇزۇۋەتمەسلىك لازىم. دېڭانچىلىق رايونلىرىدىكى سۇتلۇك قويلار ۋە بوردىلىدىغان قويلار ئېسىل يەم - بوغۇز ياكى شىرنىلىك يەم - خەشەك بىلەن باققاندا مۇۋاپىق مىقداردا يىرىك يەم - خەشەك بېرىش كېرەك. (3) بۇ كېسەللىك يۈز بەرگەندە تاپلارنى بىرتەرەپ قىلىشقا، دېزىنفېكسىيە قىلىشقا، بۇلغانغان ئوتلاقلارنى ئالماشتۇرۇشقا دىققەت قىلىش كېرەك. دېزىنفېكسىيە قىلىشقا 5% لىك لىزول ئىشلىتىلسە بولىدۇ.

داۋالاش ئۇسۇلى: كېسەللىكنىڭ تارقىلىشى ئاستىراق بولغاندا 8 — 12 گرام سۇلفاگوئاندىن ئىشلىتىلسە بولىدۇ، 1 - كۈنى بىر قېتىم، 2 - كۈنى 2 قېتىمغا بۆلۈپ ئىچكۈزۈش كېرەك.

24) ئۆچكىلەرنىڭ يۇقۇملۇق كۆكرەك پەردە - ئۆپكە ياللۇغىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: (1) كېسەل ئۆچكە يۇقۇمىنىڭ ئاساسى مەنبەسى بولۇپ، يۇقۇم رايونىدىن ئۆچكە كەلتۈرمەسلىك كېرەك. ئەگەر كەلتۈرۈلگەن بولسا، ئايرىپ تۇرۇپ بىر ئاي كۈزىتىپ، كېسەللىك كۆرۈلمىسە ئاندىن ئەسلىدىكى پادىغا قوشۇلسا بولىدۇ. (2) يۇقۇم رايونىدا ھەر يىلى ئۆچكىلەرگە ئۆچكىلەرنىڭ يۇقۇملۇق كۆكرەك پەردە - ئۆپكە ياللۇغى ئالىيۇمىن ھىدروكسىدلىق ژاكسىنىسىنى ئەملەش لازىم.

(3) كېسەل يۈز بەرگەندە دەرھال كېسەل تۇچكىلەرنى شاللىۋېتىش ياكى ئايرىپ داۋالاش لازىم، كلىنىك ساقايغان تۇچكىلەردىمۇ ئۇزاق مۇددەتكىچە باكتېرىيە بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا ئۇنى سىستېما تۇلتۇرۇۋېتىش، كېسەل بولمىغان تۇچكە پادىسىغا قايتا قوشۇپ باقماسلىق كېرەك، بۇلغانغان قوتان ۋە سايمانلارنى 3% لىك لىزول ياكى 2% لىك ناترىي گىدروكسىد سۇيۇقلۇقى ياكى 20% لىك ئوت - چۆپ كۈلى ئىسسىق سۇيى بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش كېرەك.

داۋالاش ئۇسۇلى: سولغىنىد دورىلار ياكى تىررامېتسىن بىلەن داۋالىسا بولىدۇ.

25) قوي چېچەك كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

ئۇنىڭ ئاساسلىق تەدبىرلىرى مۇنۇلار: (1) كېسەل يۇز بەرسە دەرھال قامال قىلىش، كېسەل چارۋىلارنى ئايرىۋېتىش لازىم، ئېغىر يۇقۇملانغان قويلارنى ئۇلتۇرۇۋېتىش كېرەك، ئۇنىڭ يۈڭ تېرىسىنى 3% لىك كاربولىك كىسلاتا سۇيۇقلۇقىغا چىلاپ 24 سائەت دېزىنفېكسىيە قىلغاندىن كېيىن ئىشلىتىشكە بولىدۇ. بۇلغانغان سورۇن، ئېغىل-قوتانلار، قورال - سايمانلارنى 2% لىك فورمالىن بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش كېرەك. قامالنى ئاخىرقى بىر تۇياق قوي ساقىيىپ 2 ئايدىن كېيىن بىكار قىلىشقا بولىدۇ. (2) قويلارنىڭ چېچەك كېسىلى تارقالغان رايونلاردا ھەر يىلى قويلارنىڭ ئاجىزلاشتۇرۇلغان چېچەك باكتېرىيىسى ۋاكسىنىسى بىلەن بىر قېتىم ئالدىنى ئېلىش ئوكۇلى سېلىش لازىم. قوي چېچەك كېسىلى يۇز بەرگەن قوي پادىلىرىدا، ئۇنىۋېرسال ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرىگە بىرلەشتۇرۇپ، كېسەللىك ئالامىتى كۆرۈلمىگەن قويلارغا جەددىي ۋاكسىنا ئەملەنسە، چېچەك كېسىلىنىڭ يامراپ كېتىشىنى تېزلىكتە كونترول قىلغىلى بولىدۇ. (3) قويلارنىڭ كېسەل تەگكەن ئەزاسىنى 0.1% لىك مەرگانسۇپ سۇيۇقلۇقى بىلەن يۇغاندىن كېيىن يودلۇق گېلتسىرىن سۈرتۈپ قويۇلسا بولىدۇ، بىر مىللىلىتىر 0.1% ئىپار ئىسپىرت سۇيۇقلۇقى بىلەن تېرە ئاستىغا ئوكۇل قىلىپ دۇالاشنى سىناق قىلىپ باقسىمۇ بولىدۇ.

26) چوشقا ۋاباسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

بۇنىڭ ئاساسلىق تەدبىرلىرى مۇنۇلار: (1) ھەر يىلى، كۈزدە چوشقىلارغا ئاجىزلاشتۇرۇلغان ۋابا ۋاكسىنىسى ئەملەش، ۋاكسىنا ئەملەنمىگەنلەرگە بىر - بىرلەپ ۋاكسىنا ئەملەش لازىم. بۇ ۋاكسىنا ئەملىنىپ 4 كۈندىن كېيىن دەرھال كۆچلۈك ئىممۇنىتېت كۈچى ھاسىل قىلىدىغان بولغاچقا، يۇقۇم رايونىدىكى تېخىچە كېسەل تەگمىگەن چوشقىلارنى جەددىي ئىممۇنىتېتلاش لازىم. (2) چوشقا ئېغىلى، ئوقۇرلىرى ۋە ئۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن قورالارنى 2% لىك ناترىي گىدروكسىد سۇيۇقلۇقى ياكى 10% لىك ھاك سۈيى ۋە ياكى 20% لىك ئوت - چۆپ كۈلى ئىسسىق سۇيى بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش لازىم. ۋابا كېسىلى تېگىپ ئۆلگەن چوشقىلارنى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىش ياكى ئۆز جايىدا تولۇق پىشۇرۇلغاندىن كېيىن پايدىلىنىش كېرەك. قىغ - قات، قالدۇق ئوت - چۆپلەرنى كۆيدۈرۈۋېتىش لازىم. (3) يۇقۇملانغان چوشقا يۇقۇمنىڭ ئالدىنى خەتەرلىك مەنبەئى، شۇڭا يۇقۇم رايونىدىن چوشقا كەلتۈرمەسلىك لازىم. يۇقۇم رايونىدا كېسەل يۇز بېرىۋاتقان چاغدا چوشقىلارنى بازارغا سېلىپ ئېلىم - سېتىم قىلىشنى ۋە سىرتقا يۆتكەشنى مەنئى قىلىش كېرەك. بۇ كېسەل سېزىلىسە دەرھال يۇقىرىغا مەلۇم قىلىش، تېزلىكتە ئايرىش ۋە قاتتىق دېزىنفېكسىيە قىلىش لازىم. (4) چوشقا ۋاباسى تارقىلىۋاتقان مەزگىلدە بەدەن تېمپېراتۇرىسى ئۆرلىگەن، ئەمما باشقا كلىنىكىلىق ئالامىتى بولمىغان، قىممىتى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان، نەسىللىك چوشقىلارغا دەرھال چوشقا ۋاباسىغا قارشى سۇۋوروتكا ئوكۇل قىلىش كېرەك.

داۋالاش ئۇسۇلى: كېسەلنىڭ دەسلىپىدە ئېچ سۇرۇش سېزىلىشتىن ئىلگىرى، چوشقا ۋاباسىغا قارشى سېۋوروتكا ئىشلىتىلسە بولىدۇ.

27) چوشقا تىلمىسى كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

ئۇسۇلى مۇنۇلار: (1) چوشقا تىلمىسى بۇلغىۋېتىكەن توپراقتا كېسەل ۋېرۇسى ئۇزاق مۇددەت ياشايدۇ. شۇڭا

بۇلغانغان چوشقا قوتانلىرىنى 10% — 20% لىك ھاك سۇيى ياكى 3% لىك خلورلۇق ھاك ۋە ياكى 3% لىك كربىزول ساپاناتۇس سۇيۇقلۇقى بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش لازىم. قوتان رىشاتكىلىرىنى ياخشىسى ھەر يىلى 10% — 20% لىك ھاك سۇيى بىلەن 2 — 3 قېتىم ئاقارتىش، چوشقىلار ھەربىر قېتىم ئەمدىنغان مەيدانلارنى يىلدا بىر قېتىم ئاغدۇرۇش كېرەك. (2) سېتىۋېلىپ كەلتۈرۈلگەن چوشقىلارنى بىر ئاي ئايرىپ تۇرۇپ كۆزىتىش لازىم. (3) يۇقۇم يوز بېرىپ تۇرىدىغان رايونلاردا چوشقىلارغا ھەر يىلى بىر قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك چوشقا تىلىسى ۋاكسىنىسى ئەملەش كېرەك. ئېمىۋاتقان چوشقا كۆچۈكلىرىگە ئەمچەكتىن ئايرىلغاندىن كېيىن تولۇقلاپ ۋاكسىنا ئەملەش لازىم. (4) چوشقا پادىلىرىدا بۇ كېسەل يوز بەرگەندە، كېسەل چوشقىلارنى تېزلىكتە ئايرىۋېتىش، شۇ پادىدىكى باشقا چوشقىلارنىڭ بەدەن تېمپېراتۇرىسىنى ھەر كۈنى 2 قېتىم تەكشۈرۈپ، تەپسىلىي كۆزىتىش، كېسەل چوشقا سېزىلسە شۇ ھامان ئايرىۋېتىش؛ ساغلام چوشقىلارغا چوشقا تىلىمىسىغا قارشى سېۋوروتكا ئوكۇل قىلىپ (كېلىپ چىقىش ئېھتىمالى بولغان زىيادە سېزىمچانلىق رېئاكسىيىسىگە دىققەت قىلىش) جىددىي ئالدىنى ئېلىش كېرەك، ئەگەر سېۋوروتكا بولمىسا، پېنىسىلىن ئىشلىتىلسە بولىدۇ. (5) كېسەل تېگىپ ئۆلگەن ياكى جىددىي ئۆلتۈرۈلگەن كېسەل چوشقىلارنىڭ ئىچكى ئەزالىرى ۋە قانلىرىنى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىش ياكى كۆيدۈرۈۋېتىش كېرەك. بۇلغانغان چوشقا قوتىنى، چوشقا بېقىلغان ئورۇن، ئىشلىتىلگەن قورال - سايمانلارنى پات - پات دېزىنفېكسىيە قىلىش كېرەك.

داۋالاش ئۇسۇلى: موسكۇلىغا پېنىتسىللىننى ئوكۇل قىلىش ياكى شۇنىڭ بىلەن بىللە چوشقا تىلىمىسىغا قارشى سېۋوروتكا ئوكۇلىنى ئۈدا بىر نەچچە كۈن سېلىش لازىم، ئەگەر پېنىسىللىن ئۇنۇم بەرمىسە، كېسىل دائىرىدە قوللىنىۋاتقان باشقا ئانتى بىئوتىك دورىلارغا ئۆزگەرتىسە بولىدۇ.

28) چوشقا كۆچۈكلىرى كېزىك كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: (1) بېقىش - باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، چوشقا قوتىنىنىڭ پاكىزلىقى، قۇرغاقلىقى ۋە ئىسسىقلىقىنى ساقلاش كېرەك، كۆچۈكلەر ئېمىشتىن توختىغاندىن كېيىن، يەم - خەشەكنى تۈيۈقسىز ئۆزگەرتىشتىن ساقلىنىش لازىم. (2) كېسەل چوشقىلارنى ئايرىۋېتىش، قوتانلارنى 10% لىك ھاك سۇيى ياكى 2% لىك ناترىي ھىدروكسىد سۇيۇقلۇقى ۋە ياكى 30% لىك ئوت - چۆپ كۈلى ئىسسىق سۇيى بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش لازىم. (3) كېسەل يوز بەرگەن رايونلاردا بىر ئايلىقتىن ئاشقان چوشقا كۆچۈكلىرىگە كېزىك ۋاكسىنىسى ئەملەش كېرەك. يېمىكىگە ئاز مىقداردا فۇرازولىدىن (يەم - خەشەك مىقدارىنىڭ 0.01% گە تەڭ) ياكى تىررامېتسىن ئارىلاشتۇرۇلسا، بۇمۇ ئالدىنى ئېلىش رولىنى ئوينىيالايدۇ.

داۋالاش ئۇسۇلى: (1) چوشقا كېزىكىگە قارشى سېۋوروتكىنى ئوكۇل قىلىش؛ (2) سۇلفاگۇئانىدىن ئىچكۈزۈش (ھەر كۈنى ھەر كىلوگرام تەن ئېغىرلىقىغا 0.28 گرامنى 2 قېتىمغا بۆلۈپ ئىچكۈزۈش) ياكى فۇراتسىللىن ئىچكۈزۈش (ھەر كۈنى ھەر كىلوگرام تەن ئېغىرلىقىغا 0.01 گرامنى 2 قېتىمغا بۆلۈپ ئىچكۈزۈش). (3) سىنتومىتسىن، تىررامېتسىن ئىچكۈزۈش لازىم. يۇقۇمدىكى دورىلارنى كېسەللىك ئالامىتى توغىگەنگە قەدەر ئۇزمەي ئىشلىتىش لازىم، ئارىلىقتا ئۇزۇلۇپ قالسا ئاسانلا تەكرارلىنىش كېلىپ چىقىدۇ.

29) چوشقا دەم سېقىش كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: (1) چوشقا يۇقۇمسىز رايونلاردىن سېتىۋېلىنىشى كېرەك، سېتىۋالغاندىن كېيىن قاتتىق ئايرىپ، ئاز بولغاندا بىر ئاي كۆزىتىش، ساغلاملىرىنى ئەسلى پادىغا قوشۇپ بېقىش كېرەك. (2) كېسەل تارقالغان رايونلاردا «بالدۇر دېتاگنوز قويۇش، قاتتىق ئايرىش، ئۇزاق مۇددەت كۆزىتىش، چوشقا پادىلىرىنى يېڭىلاش، كېسەللىك مەنبەسىنى يوقىتىش» ئۇسۇلىنى قوللىنىش كېرەك. يۇقۇملانغان چوشقا سېزىلسە دەرھال يېڭىلاش، كېسەللىك مەنبەسىنى يوقىتىش» ئۇسۇلىنى قوللىنىش كېرەك. يۇقۇملانغان چوشقا سېزىلسە دەرھال ئىنچىكە، ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش (كلىنىكىلىق تەكشۈرۈش ۋە رېنتگېنىدە تەكشۈرۈش) تەكشۈرۈش

نەتىجىسىگە ئاساسەن بارلىق چوشقىنى 3 پادىغا (ساغلام پادا، گۈنانلىق پادا ۋە كېسەل پادا) بۆلۈپ، ئايرىپ بېقىش، ئاندىن داۋاملىق كۆزىتىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن ساغلام چوشقىنى تاللاپ چىقىش، كېسەل چوشقىلارنى ئۇزلۇكسىز داۋالاش ۋە شاللاش ئارقىلىق ساغلام چوشقا پادىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈش لازىم. (3) بۆلغانغان چوشقا قوتىنى، قورال ـ سايمانلارنى 10% — 20% لىك ھاك سۈيى ياكى 20% لىك ئوت ـ چۆپ كۈلى ئىسىق سۈيى ۋە ياكى 2% لىك ناترىي ھىدروكسىد بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: مۇسكۇلغا كانامتسىن، تېتومىتسىن ئوكۇلىنى ئۇرۇپ داۋالىسا بولىدۇ.

30) چوشقا سىپىروخېتالىق تولغاق كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش

ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش ئۇسۇلى: (1) يۇقۇملۇق كېسەلدىن مۇداپىئە كۈرۈش تۈزۈمىنى قاتتىق ئىجرا قىلىش، ئېغىل ـ قوتان ۋە ھەرىكەت مەيدانىنىڭ تازىلىقىنى ياخشىلاش تولىمۇ زۆرۈر تەدبىر. ئۆزى كۆپەيتىش-ئۆزى بېقىش، يۇقۇم رايونلىرىدىن نەسىلنىڭ چوشقا كەلتۈرمەسلىك، دېزىنفېكسىيە قىلىش ـ ئايرىشنى ياخشى ئىشلەپ، يۇقۇملۇق كېسەللىكىنىڭ يۇقۇش يولىستىنى ئازايتىش، بېقىش ـ باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، يېمەكلىك-ئىچىملىكنى مۇزاپىق تەڭشەپ، كېسەللىكنىڭ قايتىلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك. (2) مېتىسىن تابلېتكىسى يېگۈزۈلسە ياخشى ئۇنۇم بېرىدۇ. تەيتومېتسىن ۋە تېررامېتسىن ئىچكۈزۈلسە ھەمدە ئۇلارغا ۋېتامىن A قوشۇپ بىرلا ۋاقىتتا ئىچكۈزۈلسىمۇ ناھايىتى ياخشى ئۇنۇم بېرىدۇ.

31) چوشقىنىڭ سترېپتوككى كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش

ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاشنىڭ ئاساسلىق تەدبىرلىرى مۇنۇلار: (1) يۇقۇملانغان چوشقىلارنى ئايرىش، ئېغىل-قوتانلارنى سۈپۈرۈپ، دېزىنفېكسىيە قىلىش، بۇلغىنىش مەنبەسىنى يوقىتىش، بېقىش ـ باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، يۇقۇملىنىڭ ئالدىنى ئېلىش. (2) يېرىكداپ پىشىپ، بوشىغان لىمفا ئىششىق تۈگۈنچىسىنى يېرىپ ئىچىدىكى يېرىڭنى چىقىرىۋېتىش، خىرۇرگىيىلىك ئوپېراتسىيە قىلىپ بىرتەرەپ قىلىش لازىم. پېنسىلىن ۋە سۇلفامىدلار بىلەن داۋالىسا ياخشى ئۇنۇم بېرىدۇ.

2. ئۆي قۇشلىرى يۇقۇملۇق كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش

1) توخۇ يالغان ۋاباسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش

ئاساسلىق تەدبىرلىرى مۇنۇلار: (1) كارانتىننى كۈچەيتىپ، كېسەل توخۇلار ۋە ئۇنىڭ بۇلغانغان مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىش ـ سېتىشنى مەنئى قىلىش كېرەك. يېڭىدىن كەلتۈرۈلگەن توخۇلارنى ئايرىپ يېرىم ئايدىن كۈپرەك كۈزەتكەندىن كېيىن، ئەسلىدە بار توخۇ توپلىرىغا قوشۇشقا بولىدۇ. ئۇرۇقلۇق توخۇلارنى يۇقۇمسىز رايونلاردىن سېتىۋېلىش لازىم. (2) بېقىش ـ باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، كاتەكلەر، ھەرىكەت مەيدانلىرىنى دائىم پاكىزە تۇتۇش، قەرەللىك دېزىنفېكسىيە قىلىش، قەرەللىك ۋاكسىنا ئەملەپ ئالدىنى ئېلىشتا چەك تۇرۇش لازىم. (3) ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسى ئەملەش، چۈجىلەر 1 — 2 كۈنلۈك بولغاندا يالغان ۋاباسىنىڭ I سىستېمىلىق ۋاكسىنىسىنى بۇرنىغا 2 قېتىم تېمىتىش ئارقىلىق ئەملەنسە 3 — 4 ئايغىچە ئىممۇنىتېتلىنىدۇ. 2 ئايلىقتىن ئاشقان توخۇلارنىڭ مۇسكۇلىغا ياكى قانات تېرىسى ئاستىغا ئوكۇل قىلىش ئارقىلىق يالغان ۋاباسىنىڭ I سىستېمىلىق ۋاكسىنىسى ئەملەنسە بولىدۇ. بۇنىڭ ئىممۇنىتېتلاش مەزگىلى 2 يىل بولىدۇ. باشقا ۋاكسىنىلار، مەسىلەن: توخۇ يالغان ۋاباسىنىڭ IV سىستېمىلىق (Lasota سىستېمىلىق) ۋە مايلىق يارىمچى بىرىكمىنىڭ پاسسىپلاشتۇرۇلغان ۋاكسىنىسىنى ئەملەش تەرتىپى ۋە ئۇسۇلى مەھسۇلاتنىڭ چۈشەندۈرۈشى بويىچە بولسا بولىدۇ. توپ بولۇپ ياشىغۇچىلارنىڭ ئانتىتېلا سەۋىيىسىنى كۆزىتىش ئارقىلىق ئىممۇنىتېت تەرتىپىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇنى تېخىمۇ ئېغىلغا مۇزاپىقلاشتۇرۇش كېرەك. (4) بۇ كېسەل يۇز بەرگەندە جىددىي تەدبىر قوللىنىلىپ، يۇقۇم رايونىنى

قامال قىلىش، گۈمانلىق توخۇلارنى ئايرىش، ئۆلگەن توخۇ ۋە ئۇنىڭ تۈك - پەيلىرى، ئىچكى ئەزالىرى، قان سۈيۇقلۇقى قاتارلىقلارنى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىش ياكى كۆيدۈرۈۋېتىش كېرەك. كېسەل توخۇلار بۇلغىغان كاتەك، ھەربىدە مەيدانلىرى، دانلار ۋە بارلىق قورال - سايمان قاتارلىقلارنى 2% لىك ناترىي گىدروكسىد سۈيۇقلۇقى ياكى 3% لىك خلورلۇق ھاك، ياكى 3% لىك لېزول ۋە ياكى باشقا دېزىنفېكسىيە دورىسىنى تاللاپ دېزىنفېكسىيە قىلغاندىن كېيىن يەنە تازىلاش، ئەخلەتنى كۆيدۈرۈۋېتىش ياكى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىش لازىم. كېسەل تارقالغان رايوندىكى تېخنىچە كېسەل تەگمىگەن توخۇلارغا جەددىي ۋاكسىنا ئەملەش كېرەك. يۇقۇم رايونىدىكى ئاخىرقى بىر توخۇ ئۆلگەن ياكى ئۆلتۈرۈلۈپ 3 ھەپتە ئۆتكەندە ھەمدە تەلتۆكۈس دېزىنفېكسىيە قىلىنغاندا، بېقىش مەيدانلىرىنى قايتىدىن ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

2) توخۇ ماريك كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش　　ئاساسلىق تەدبىرلىرى مۇنۇلار: (1) ئىنكوباتسىيىنى، چۈجە پەرۋىشىنى، توخۇ بېقىش مۇھىت تازىلىقىنى ۋە دېزىنفېكسىيىنى كۈچەيتىپ، بالدۇرقى مەزگىلدە يۇقۇملىنىشتىن قاتتىق ساقلىنىش لازىم. «تولۇق كىرگۈزۈش، تولۇق چىقىرىش» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، تۇخۇمدىن چىققان كۈنى ئوخشاش بولمىغان چۈجىلەرنى بىر كاتەكتە ئارىلاشتۇرۇپ بېقىشتىن ساقلىنىش لازىم. كېسەل توخۇ سېزىلسە ۋاقتىدا ئايرىپ بىرتەرەپ قىلىش كېرەك. (2) ئاجىزلاشتۇرۇلغان ۋاكسىنا ئەملەش لازىم. ئۇزۇقلۇق باكتېرىيىسى 3 تېپقا ئايرىلىدۇ، دورا تېمپىدىكىسى ھۆل ۋاكسىنا ۋە توڭلىتىلغان قۇرۇق ۋاكسىنىدىن ئىبارەت 2 خىل بولىدۇ. ھۆل ۋاكسىنا ھۆجەيرە بىلەن بىرلىشىش خاراكتېرلىك ۋىرۇس بولۇپ، ئانىلىق مەنبەدىكى ئانتىتىلانىك تەسىرىگە ئۇچرىمايدۇ، ئۇنۇمى ياخشى، لېكىن ئازوتلاشتۇرۇپ ساقلاشقا توغرا كەلگەچكە، ئىشلىتىش قولايسىز، توڭلىتىلغان قۇرۇق ۋاكسىنا ھۆجەيرىدىن ئايرىلىش خاراكتېرلىك ۋىرۇس بولۇپ، ئانىلىق مەنبەسىدىكى ئانتىتىلانىك تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، ئۇنۇمى ناچار، 4℃ تا ساقلىنىدۇ، ئىشلىتىشكە ئەپلىك. 1 تېپلىق ۋاكسىنىلاردىن CV1988 ۋە HS814، 2 تېپلىق ۋاكسىنىلاردىن SB—1، 3 تېپلىق ۋاكسىنىلاردىن HVT (كۇرۇك توخۇنىڭ قاپارتقۇ ۋىرۇسى ۋاكسىنىسى) قاتارلىقلار بار. ئالدىنقى 2 سى ھۆل ۋاكسىنا، كېيىنكىسى ھۆل ۋە قۇرۇق ۋاكسىنىدىن ئىبارەت 2 خىل بولىدۇ. 3 خىل تېپتىكى ۋاكسىنىنى ياكى 1 ، 3 - تېپتىكى ۋاكسىنىنى بىرلەشتۈرۈپ ئىشلەتسە ياخشى ئۇنۇم بېرىدۇ ۋە ئەملەش ئۇسۇلى مەھسۇلات چۈشەندۈرۈشى بويىچە بولىدۇ.

3) توخۇ ئاق قان كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش　　ئاساسلىق تەدبىرلىرى مۇنۇلار: (1) كارانتىن قىلىشنى كۈچەيتىپ، كېسەل ۋە گۈمانلىق توخۇلارنى شاللىۋېتىش كېرەك. توخۇ قىغنى توپلاپ بىرتەرەپ قىلىپ، توخۇ دېنى، توخۇ ئىچىدىغان سۇ ۋە قاچا - قۇچىلارنىڭ يۇقۇملىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش، چۈجە چىقىرىش سايمانلىرىنى ئۈزۈل - كېسىل دېزىنفېكسىيە قىلىش كېرەك. (2) ئۇرۇقلۇق تۇخۇم ۋە نەسىللىك توخۇلارنى يۇقۇمسىز رايونلاردىن سېتىۋېلىپ، ئاق قان كېسىلىدىن خالىي توخۇ توپلىرىنى يېتىشتۇرۇش كېرەك.

4) توخۇ خولېرا كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش　　ئالدىنى ئېلىشنىڭ ئاساسلىق ئۇسۇلى: (1) كېسەل توخۇ ۋە باكتېرىيە ئېلىپ يۈرگەن ساقايغان توخۇلارنى كەلتۈرۈشتىن قاتتىق ساقلىنىش، تەدبىر قوللىنىپ، ئۇچار قۇشلارنىڭ توخۇ توپلىرىغا يېقىنلىشىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم. (2) كېسەل توخۇلارنى ئايرىۋېتىش، كاتەكلەرنى تەلتۆكۈس دېزىنفېكسىيە قىلىش كېرەك، دېزىنفېكسىيە قىلىشتا قاناشچان سېپىتتسىمىيە بىلەن بىللە ياشايدىغان دورا ئىشلىتىلىدۇ. (3) توخۇ خولېرا ۋاكسىنىسى ئىشلىتىش. (4) يېمەكلىككە ئاز مىقداردا تېررامېتسىن ئارىلاشتۇرۇش.

داۋالاش ئۇسۇلى: (1) مۇسكۇلىغا پېنىتسىلىننى ئوكۇل قىلىش (ھەر قېتىمدا 50 مىڭ بىرلىكتىن كۈنىگە بىر قېتىم) لازىم. (2) تېررامېتسىن ئىچكۈزۈش، ھەر كىلوگرام تەن ئېغىرلىقىغا 40 مىللىي گرامدىن،

كۈنىگە بىر قېتىم ئىچكۈزۈش لازىم. (3) توپ بويىچە دۇالمغاندا ئىچىدىغان سۇيىقى 0.05% — 1% كىچە تېررامېستىن ياكى 0.1% — 0.2% كىچە ناترىي سۇلفامىتازىن ئارىلاشتۇرۇپ ئۇدا 3 — 5 كۈن ئىچكۈزۈش لازىم.

5) توخۇ ئاق چىچەك كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: (1) قاتتىق كارانتىن قىلىپ، سىرتتىن كېسەل توخۇلارنى كەلتۈرمەسلىك، كېسەل تارقالغان رايونلاردا 5 ئايلىقتىن ئاشقان توخۇلارنى ھەر يىلى ئاز دېگەندە بىر قېتىم ئاگگلىيۇتىناتسىيە سىنىقى بويىچە تەكشۈرۈپ، مۇسپىي توخۇ بايقالسا، ۋاقتىدا شاللىۋېتىش كېرەك. (2) ئۇرۇقلۇق توخۇمدا يۇقۇملانمىغان سىكىيانلارنىڭ توخۇمىنى تاللاش، ئىنكۇباتسىيە قىلىشتىن ئىلگىرى توخۇم شاكىلىنى 3% لىك لىزول بىلەن سۈرتۈش لازىم. (3) كېسەل توخۇ ۋە باكتېرىيە يۈرگۈچى توخۇلار بۇلغىغان كاتەكلەر، ھەربىكەت مەيدانلىرى، ئوقۇر، سۇ قاچىسى، بولۇپمۇ ئىنكۇباتۇرلارنى ئادەتتىكى دېزىنفېكسىيە دورا ئېرىتمىسى بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلسا بولىدۇ. (4) چوجە كاتەكلىرىنى دائىم قۇرغاق پاكىزە تۇتۇش، ئۇنىڭ ئىسسىقلىقىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە مۇقىملاشتۇرۇش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: (1) پاراشوك تېپىدىكى يېمەكلىككە 0.01% تىن 0.04% لىك قۇرازولىدىن ئارىلاشتۇرۇپ، ئۇدا 7 كۈن بېقىش لازىم. (2) پاراشوك تېپىدىكى يېمەكلىككە ياكى ئىچىملىك سۇغا تېررامېتسىن (يېمەكلىككە 0.1% — 0.5% لىك) ياكى سىنتومىتسىن ھەر بىر چوڭىگە كۈنىگە 20 مىللىگرامنى 3 كە بۆلۈپ، يېمەكلىككە ئارىلاشتۇرۇپ قوشۇپ بېرىش لازىم. (3) پاراشوك تېپىدىكى يېمەكلىككە 0.5% تىن — 0.7% لىك سۇلفادىئازىن ياكى سۇلفامېرازىن قوشۇپ 5 — 10 كۈنگىچە بېقىش لازىم. (4) سوقۇلغان بىر ئۆلۈش سامساقتا 5 ئۆلۈش سۇزۇك سۇ قوشۇپ، تېمىتىش نەيچىسى بىلەن چوڭىنىڭ ئېغىزىغا ھەر قېتىمدا 0.5 مىللىگرامدىن بىر مىللىگرامغىچە، ھەر كۈنى 3 — 4 قېتىم تېمىتىش لازىم.

6) توخۇلارنىڭ يۇقۇملۇق كىكىرتەك - كاناي يالليۇغىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش بۇ كېسەلنى داۋالايدىغان ئالاھىدە شىپالىق دورا يوق، ئادەتتە ئۇنىۋېرسال ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش تەدبىرلىرى قوللىنىلىدۇ. ئىممۇنىتېتلاش ۋاكسىنىسى ئەملەش بۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم ئۇسۇل. باكتېرىيىسى ئاجىزلاشتۇرۇلغان ۋاكسىننى كۆز چانىقى ئاستىغا ۋە بۇرۇن ئىچىگە، كۆزنىگە تېمىتىش، ئىچىملىك سۇيىقىگە سېلىش، قانات ئاستىغا ئەملەش ئارقىلىق 4 — 5 كۈنلۈك چوڭلەرنى دەسلەپكى قېتىم بىر ئايلىق بولغاندا 2 - ئىممۇنىتېتلاش ياكى يېتىلگەن توخۇلارغا ئەملەش كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن توخۇلار قاتتىق كارانتىن قىلىنىشى، بېقىش - باشقۇرۇش كۆچەيتىلىشى، كاتەكلەرنىڭ ھاۋا ئۆتۈشۈش شارائىتى ياخشىلىنىشى، تازىلىقنى ئەھمىيەت بېرىلىشى، بۇ كېسەللىك يۈز بەرگەندىن كېيىن، كېسەل توخۇلار قاتتىق بىرتەرەپ قىلىنىشى، دېزىنفېكسىيە قىلىش تەدبىرلىرى قوللىنىلىشى كېرەك.

7) توخۇلارنىڭ يۇقۇملۇق كانايچە يالليۇغىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش كېسەللىك يۈز بەرگەن توخۇ توپلىرىغا قارىتا دەرھال ئايرىۋېتىش، دېزىنفېكسىيە قىلىش تەدبىرلىرىنى قوللىنىش، كېسەل تەگكەن توخۇلارنى قاتتىق بىرتەرەپ قىلىش؛ ساغلام توخۇلارغا قەرەللىك ئىممۇنىتېتلاش ۋاكسىنىسى ئەملەش لازىم. جانلىق ۋاكسىنلار ئادەتتە بۇرنىغا، ئىچىدىغان سۇيىقە تېمىتىش، پۇركۈش ئارقىلىق تۇنجى قېتىم ئەملىنىدۇ، تۇنجى ئەملەش ۋاقتى ئادەتتە 2 ھەپتىلىك بولغان ۋاقتى بولۇپ، زەھەرلەش كۈچى ئاجىزراق بولغان ۋاكسىنا، مەسىلەن: H120 ئىشلىتىلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن چوڭلەرنىڭ ئانتېتلا سەۋىيىسىگە قاراپ، كۆپىنچە 7 — 12 ھەپتىلىك ياكى 16 — 18 ھەپتىلىك بولغانلىرىغا ۋە توخۇم تۇغۇش ئالدىدا تۇرغانلىرىغا زەھەرلەش كۈچى ئۆتكۈرەك ۋاكسىنا ئەملىنىدۇ، مەسىلەن: H52 بىلەن يەنە بىر قېتىم ئىممۇنىتېتلىنىدۇ. جانسىزلاندۇرۇلغان مايلىق ئېمۇلسىيە ۋاكسىنىسى توخۇم تۇغۇش ئالدىدا تۇرغان نەسىللىك

توخۇ ۋە مىكىيانلارغا ئىشلىتىلىدۇ. IBV زەھەر نەۋئىنىك ئۆزگىرىشچانلىقى بىرقەدەر زور بولغاچقا، ياخشىسى يەرلىكتىكى زەھەر نەۋئى ياسالمىلىرى پارچىلىنىپ، جانسىزلاشتۇرۇلغان ۋاكسىنسى ئىشلىتىلىشى كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، بېقىش - باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، كاتەكلەرنىك مۇھىت تازىلىقى ۋە ھاۋاسىنىك ئالمىشىپ تۇرۇشىغا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

8) توخۇ فابرىتسىي يالىلۇغىنىك ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش　بۇ كېسەل يۇكسەك دەرىجىدىكى ئۇچرىشىش خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەل بولۇپ، بىرىنچىدىن، كېسەل توخۇ ياكى بۇلغانغان ۋاستىلىك نەرسىلەر بىلەن ئۇچرىشىشنى ئۆزۈپ تاشلاش ئۈچۈن، ئايرىپ دېزىنفېكسىيە قىلىش قاتارلىق كۆپ ساندىكى توخۇ يۇقۇمىنىك ئالدىنى ئالىدىغان سەھىيە - يۇقۇمدىن ساقلىنىش تەدبىرىنى قوللىنىش كېرەك. ئىككىنچىدىن، ئىممۇنىتېتلاش ۋاكسىنسى ئەملەشنى پائال ئېلىپ بېرىش لازىم. كۆپ ھاللاردا ئاگار كېگەيتىشنى سىناق قىلىش ياكى قېرىمىنت بىرلەشمىسى ئىممۇنىتېتىنى يېپىشتۇرۇشنى سىناق قىلىش ئارقىلىق چۆچىلەرنىك ياكى ئانىلىق مەنبەئانتىتېلاسى ۋە ئىممۇنىتېتلانغاندىن كېيىنكى ئانتېتلا سەۋىيىسى كۆزىتىلىپ، مۇۋاپىق بولغان ئىممۇنىتېتلاش ۋاقتى تاللىنىپ، توغرا ئىممۇنىتېتلاش تەرتىپى تۈزۈپ چىقىلىدۇ. ۋارتىرىك ۋاكسىنلارنىك قالدۇق زەھەرلەش كۈچىنىك چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمايدۇ. ئىممۇنىتېتلاش ۋاكسىنسى ئەملەيدىغان چاغدا مەھسۇلات چۈشەندۈرۈشىگە قاتتىق ئەمەل قىلىش لازىم. ئادەتتە گۈش چۈجىسى ۋە تۇخۇم چۈجىسىنىك ئانتېتلا سەۋىيىسىگە قاراپ، كۆپىنچە 2 ۋە 5 ھەپتىلىك بولغاندا 2 قېتىم جانسىزلاشتۇرۇلغان ۋاكسىنا ئىممۇنىتېتلىنىدۇ، نەسىللىك توخۇلار يۇقىرىدىكىدەك 2 قېتىم ئىممۇنىتېتلانغاندىن سىرت، تۇخۇم تۇغۇشتىن ئىلگىرى (تەخمىنەن 20 ھەپتىلىك بولغاندا) ۋە 38 ھەپتىلىك بولغاندا جانسىزلاشتۇرۇلغان مايلىق ئېمۇلسىيە ۋاكسىنسى بىلەن يەنە 2 قېتىم ئىممۇنىتېتلاپ نەسىللىك تۇخۇم توخۇلىرىنىك بىرقەدەر يۇقىرى بولغان ئانىلىق مەنبە ئانتېتلا سەۋىيىسىنى ساقلاپ قېلىش كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، سالمونىللىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن توخۇ سېۋوروتكىسى، زىيادە ئىممۇنىتېتلانغان تۇخۇم سېرىقى ئانتېتلاسى ياكى غەيرىي مەنبەلىك چىداشلىق سېۋوروتكا (مەسىلەن: قوينىك IBDV چىداشلىق سېۋوروتكىسى) ئوكۇل قىلىنىپ ياكى ئىچكۈزۈلۈپ، كېسەل توخۇلار داۋالانسا ئۇنۇمى ئىشەنچلىك بولىدۇ.

9) توخۇ مىكوپلازما كېسىلىنىك ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش　يۇقۇملانغان توخۇلار ئانتېئوتىك دورىلار بىلەن داۋالىنىدۇ. MG نى داۋالاشتا ستربتوستىن، تىرراميستىن، ئېرتىرومىتسىن، تەيتومىتسىن، سپىراميتسىنلار ئىشلىتىلىدۇ؛ MS نى داۋالاشتا تېتراتسىكلىن، تەيتومىتسىن، ئېرتىرومىتسىن، لېكومېتسىن، سېپكىنىومىتسىن ئىشلىتىلىدۇ. MM نى داۋالاشتا گىنتامىتسىن، تەيتومىتسىن ئىشلىتىلىدۇ. ئانتىبىئوتىك دورىلارغا تۇخۇمنى چىلاش ئۇسۇلى بىلەن ئىنكوباتسىيە قىلىنىش ئالدىدىكى ئۇرۇقلۇق تۇخۇملارنىك باكتېرىيە ئېلىپ يۇرۇش نىسبىتىنى ئازايتىشقا بولىدۇ. ئالدى بىلەن ئۇرۇقلۇق تۇخۇم 37.8 ℃ ئىسىتىلىپ، ئاندىن 2 ℃ — 4 ℃ قويۇقلۇقتىكى 400 — 1000ppm ئانتىبىوتىك سۇيۇقلۇقىغا 15 — 20 مىنۇت چىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا نەسىللىك توخۇلار سېۋوروتكا بويىچە كارانتىن قىلىنىپ، مۇسىپى توخۇلار شاللىۋېتىلىدۇ، دېزىنفېكسىيە قىلىش كۆچەيتىلىپ، مەنپىي توخۇ توپلىرى بەرپا قىلىنىدۇ.

10) بۆدۈنە قىزىتمىسىنىك ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش　قوش تۇرلىرىنى داۋالاشتا ئاۋرېئوتىتسىننىك ئۇنۇمى ياخشىراق. يېمەكلىكىگە دورا ئارىلاشتۇرۇپ بەرگەندە، ھەر تونىنا يېمەكلىككە 400 گرام ئاۋرېئومىتسىن قوشۇپ، بىر ھەپتىدىن 6 ھەپتىگىچە ئۈزۈلدۈرمەي بېقىلىدۇ. ئايرىم دورا بەرگەندە ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 100 مىللىگرام دورا بېرىلىدۇ. بۇ كېسەل ئادەملەرنىمۇ يۇقۇملاندۇرىدۇ، تەجرىبىخانا خادىملىرى، باققۇچى خادىملار ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلىشى ۋە ئاممۇي تازىلىققا ئەھمىيەت بېرىشى

كېرەك.

11) توخۇ چېچەك كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئالدىنى ئېلىشتا چېچەك ۋاكسىنىسى ئەملەش ئاساس قىلىنىدۇ، داۋالاشتا تېرە تېپىدىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى داۋالىنىدىغۇ تەبىئىي ساقىيىدۇ. دېڭتېرىيە تېپىدىكىسىدە ساختا شىللىق پەردىسىنى ئېھتىيات بىلەن قىرىۋېتىپ، يودلۇق گىلتسىرىن سۈرۈپ قويۇلسا بەلگىلىك ئۈنۈمى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يۇقۇملانغان توخۇلارنى قەتئىي ئايرىۋېتىش، كېسىلى ئېغىرلىرىنى دەرھال شاللىۋېتىش، ئۇلگەنلىرىنى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىش كېرەك. بۇلغانغان مەيدان، كاتەك، يېمەكلىك، قاچا - قۇچا قاتارلىقلارنى ئۆزۈل - كېسىل دېزىنفېكسىيە قىلىشنى مۇشۇ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان تەدبىرلەردۇر.

3. چارۋا، قۇش پارازىت كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

1) يېپىچە قۇرت كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش — داۋالاش

(1) كالا، قويلارنىڭ يېپىچە قۇرت كېسىلى ئاساسلىقى ئۆۋەندىكى 8 خىل يېپىچە قۇرت كېسىلىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ ۋە داۋالىنىدۇ:

1. تېرىخوتسېفال يېپىچە قۇرت كېسىلى: بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش چوشقىلارنىڭ يېپىچە قۇرت كېسىلىنىڭكىگە ئوخشايدۇ، ئۇنى داۋالاشتا پرانتىل، تىئامىندىن، ئالبېن دازۇل (ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 10 — 25 مىللىگرام)، ئاۋى باكتېرىئوتسىن، ئىئوتسىن (ھەر 35 كىلوگرام بەدىرن ئېغىرلىقىغا بىر تابلېت ياكى ھەر كىلوگرام بەدەر ئېغىرلىقىغا 0.2 مىللىلېتىر، چۈك ياۋجىلاق ھەر 10 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 2 مىللىلېتىر (زۆرۈر بولغاندا 10 كۈندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم)، مېچۇڭجىلاق ھەر 7 — 10 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا بىر تابلېت، پېتىرىكس ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىدىكى كالىغا 0.02 — 0.04 گرام، قوي، چوشقىغا 0.08 — 0.1 گرامدىن ئېچكۈزۈلىدۇ ياكى 1% لىك سۇيۇقلۇق قىلىپ تەڭشەلگەن دورا بىلەن قۇرت ھەيدىلىدۇ، چوشقا مەددە قۇرتى كېسىلىنى داۋالاش ئۈسۈلىدىن پايدىلىنىلسىمۇ بولىدۇ.

2. گىمونخوز كېسىلى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈسۈلى: 1. پىلانلىق ھالدا قۇرت چۈشۈرۈش لازىم. بۇ ئىش ئادەتتە ئەتىيازدا بىر قېتىم، كۈزدە بىر قېتىم، يەنى يايلاققا چىقىشتىن ئىلگىرى ۋە يايلاقتىن قايتقاندىن كېيىن ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئېغىر يۇقۇملانغان رايونلاردا ساپ فىنولئازىت بوغۇز ياكى ئاش تۇزىغا ئارىلاشتۇرۇپ بېقىلىدۇ. 2 — 3 ئايغىچە ھەر بىر تۇياق قويغا 0.5 — 1 گرام بېرىلسە ئالدىنى ئېلىش ئۈنۈمى ياخشى بولىدۇ. 2. ئوتلىتىپ بېقىش ۋە ئىچىدىغان سۇ تازىلىقىنى كۈچەيتىش لازىم، ئىمكانقەدەر قۇرت لىچىنكىلىرى ھەرىكەتلىنىدىغان ۋاقىتتىن قاچۇرۇش لازىم. ئازگالىلاردىكى يىغىلما سۇ ياكى ئۆلۈك سۇدا سۇغىرىش مەنئى قىلىنىدۇ، مۇقىم ۋە پاكىز ئېچىملىك سۇ نۇقتىلىرىنى بەرپا قىلىش، ئوتلاقلاردا پىلانلىق ھالدا نۆۋەتلەشتۈرۈپ بېقىشنى يولغا قويۇش لازىم. 3. قېغ - قاتلارنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ئۈنى مۇۋاپىق جايغا توپلاپ، بىئولوگىيىلىك قىزىتىپ بىرتەرەپ قىلىپ، قۇرت تۇخۇمى ۋە لىچىنكىلىرىنى يوقىتىش كېرەك. داۋالاش ئۈسۈلى: ئىمدازول، گالبېندازولى (ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 10 — 20 مىللىگرامدىن) ياكى جيالىلىك مەنتېيىنى مۇسكۈلغا ياكى تېرە ئاستىغا ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقى بويىچە كالىغا 2.5 — 5 مىللىگرامدىن)، قويغا 5 — 7.5 مىللىگرامدىن ئوكۇل قىلىنسا بولىدۇ، مېچۇڭجىڭلار يۇقىرىقىدەك ئېچكۈزۈلىدۇ.

3. خاسىرىتىيە يېپىچە قۇرت كېسىلى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش گىمونخوز بىلەن ئوخشاش. داۋالاش ئۈسۈلى: تېترا تىسكىن ياكى ئالبىندازول (ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 10 - 20 مىللىگرامدىن) ئىشلىتىسلە بولىدۇ. قويلارغا 1% لىك فورمالىن سۇيۇقلۇقى ھەمەل قىلىنىپ قۇرت چۈشۈرۈلسىمۇ بولىدۇ.

4. ئوستېرتاگىيە يېپىچە قۇرت كېسىلى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاشتا گىمونخوز قۇرتىنىڭ ئالدىنى

ئېلىش - داۋالاش ئۈسۈلىدىن پايدىلىنىلىدۇ، گالبىندارول (ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 10 — 20 مىللىگرام) ئىشلىتىلىدۇ.

5. مارشاللى يىپچە قۇرت كېسىلى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاشتا ئوستېرتاگىيە يىپچە قۇرت كېسىلىنىڭكىدىن پايدىلىنىلسا بولىدۇ.

6. ئىنچىكە بويۇنلۇق يىپچە قۇرت كېسىلى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاشتا ئوستېرتاتسىيە يىپچە قۇرت كېسىلىنىڭكىدىن پايدىلىنىلسا بولىدۇ.

7. دېكتىيوكائۇلا يىپچە قۇرت كېسىلى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئوتلاقتا ئېلىپ چىقىشتىن ئىلگىرى ۋە ئوتلاقتىن قايتۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن ياكى 4 - ئاي ۋە 11 - ئايدا 1 — 2 قېتىم قۇرت چۈشۈرۈلىدۇ، گالبىنداروزل (ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 15 — 20 مىللىگرام) ئىشلىتىلىدۇ، پايلاقتا ئوتلىتىلىۋاتقان مەزگىلدە ئاز مىقداردا فىنتوتئازىن بېگۈزۈلۈپ مۇداپىئە كۈرۈلىدۇ. مۇغىرلىدىغان مۇنىڭ تازىلىقىغا ئەھمىيەت بېرىلىدۇ، قىغ - قاتلار بىئولوگىيىلىك قىزىتىپ بىرتەرەپ قىلىنىدۇ. داۋالاشتا ئىندازول، گىترازان، تېترامىزول (ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 15 مىللىگرامدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك)، گالىنىدازول، مېپېچۇڭجىڭ تابلىتى (ھەر 7 — 10 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا بىر تابلىت)، ئاۋىباكتېرىئوتسىن، ئېۋىباكتېرىئوتسىن (ھەر 20 — 25 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا بىر تال ياكى ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 0.2 مىللىلىتىر)، دېفتېرىكس ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقى بويىچە كالىغا 0.02 — 0.04 گرام، قوي، چوشقىغا 0.08 — 0.1 گرام ئىچكۈزۈلىدۇ ياكى 1% لىك ئېرىتمە قىلىنىپ، قۇرت چۈشۈرۈلىدۇ.

8. قويلارنىڭ كىچىك تېپتىكى يىپچە قۇرت كېسىلى، ئالدىنى ئېلىشتا ئارىلىق خوجايىن بىلەن يۇقۇملىنىشتىن ساقلىنىشقا دىققەت قىلىش، قۇرتنى خىمىيىلىك دورا بىلەن يوقىتىش، ھەر يىلى ئەتىياز، كۈزدە ئومۇمىيۈزلۈك مۇيۇقلاندۇرۇلغان يود ئېرىتمىسى بىلەن ھاۋا كانالىرىغا ئوكۇل قىلىش؛ يايلاقتىكى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ئويمان زېمىي ۋە پاتقاق يەرلەردە باقماسلىق لازىم. داۋالاشتا، ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 10 — 20 مىللىگرام تېترامىزولدىن 5% لىك ئېرىتمە ياسىلىپ تېرە ئاستىغا ئوكۇل قىلىنىدۇ. لىۋە ئىمىدازول ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 8 — 10 مىللىگرام ئىچكۈزۈلىدۇ، بۇنىڭ ئۈنۈمى ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا ئىچكۈزۈلگەن 15 — 20 مىللىگرام تېرامىزولغا تەڭ كېلىدۇ. ئىپاكوئاننىن گىدروخلورنى قويلارغا ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 3 مىللىگرام، ئۆچكىلەرگە 2 مىللىگرام، 1% — 2% لىك ئېرىتمە تەييارلىنىپ تېرە ئاستىغا ئوكۇل قىلىنىدۇ، بىر داۋالاش كۇرسىدا 2 — 3 قېتىم ئوكۇل قىلىنىدۇ، ھەر قېتىمدا ئارىلىقتا 2 — 3 كۈن ئاتلىتىلىدۇ ياكى دېفتېرىكس، گالبىندازول، مېپېچۇڭجىڭ تابلىتى (ھەر 7 — 10 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا بىر تالدىن) قاتارلىق دورا بېرىلىدۇ.

(2) ئاتلارنىڭ يىپچە قۇرت كېسىلى　ئالدىنى ئېلىش ئۈسۈلى: (1) قەرەللىك قۇرت چۈشۈرۈش تەدبىرى ئاساس قىلىنىدۇ، ئادەتتە قۇرت چۈشۈرۈش ۋاقتى 2 -، 3 - ئايلاردا بولىدۇ، دېفتېرىكس، تېترائىمىدازول تېترامىزول، تىئابېندازول، مېبېندازول ياكى كاربون دىسولفىل قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ. (2) لاپاسلىق ئات ئېغىللىرى، ھەربىكەت مەيدانى قاتارلىقلارنى تازىلاش، دېزىنفېكسىيە قىلىشنى كۈچەيتىش، قىغ - قاتلارنى ۋاقتىدا يۇقۇمسىزلاندۇرۇش، بىر يەرگە دۆۋىلەپ قىزىتىپ بىرتەرەپ قىلىش لازىم. (3) ھەر يىلى يىلقا ئويۇرلىرى (پادىلىرى) غا قارىتا ئالدىنى ئېلىش يۈزىسىدىن 1 — 2 قېتىم قۇرت چۈشۈرۈش ئېلىپ بېرىش، بوغاز بايتاللارغا قارىتا تۇغۇشتىن 2 ئاي ئىلگىرى قۇرت چۈشۈرۈش ئېلىپ بېرىش كېرەك.

داۋالاشتا قىسمەن دائىرىدە قۇرت تۇخۇمى يوقىتىلىدۇ، قىچىشىشنىك ئالدى ئېلىنىدۇ، بۇنىڭغا دورا ئىشلىتىشتە كالا، قويلار يىپچە قۇرتىنىڭكىدىن پايدىلىنىلسا بولىدۇ.

(3) چوشقا يىپچە قۇرت كېسىلى　بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئۇنۇبرسال ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

تەدبىرى قوللىنىلىدۇ، ئاساسىي پرىنسىپى شۇكى، قۇرت ئېلىپ يۈرگۈچى چوشقىلارنى (كېسەل چوشقىنى) يوقىتىش، قىغ ـ قاتلانى ۋاقتىدا تازىلاش، مۇھىت تازىلىقىغا ئەھمىيەت بېرىش ۋە چوشقا كۆچۈكلىرىنىڭ يۇقۇملىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش. ھەر يىلى قەرەللىك ھالدا ئومۇميۈزلۈك 2 قېتىم قۇرت چۈشۈرۈش لازىم. 2 — 6 ئايلىق بولغان چوشقا كۆچۈكلىرىنىڭ قۇرتىنى كۆچۈكلەر سۈتتىن ئايرىلغاندىن كېيىن بىر قېتىم چۈشۈرۈش، ئاندىن 1.5 — 2 ئايدا بىر ـ ئىككى قېتىم مۇداپىئە خاراكتېرلىك قۇرت چۈشۈرۈش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، چوشقا قىغلىرىنى تازىلاش، زىيانسىزلاندۇرۇپ بىرتەرەپ قىلىشنى كۈچەيتىش، قوتانغا ئوت ـ چۆپ كۆلى، ئۆچۈرۈلمىگەن ھاك چېچىپ دېزىنفېكسىيە قىلىش، ئېغىل ـ قوتانلار، مەيدانلار ئىچىدىكى قۇرت تۇخۇملىرىنى يوقىتىش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: (1) دېغېتربېكس سۇيۇقلۇقى يېمەكلىككە تەكشى ئارىلاشتۇرۇلۇپ، چوشقىلارغا يېگۈزۈلىدۇ. (2) ھەر 5 — 7 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا مېيچۈچجىك تابلېتكىسىدىن بىر تال ئىچكۈزۈلىدۇ. (3) تىئانبىندازول ھەر كىلوگرام تەن ئېغىرلىقىغا 50 — 150 مىللىگرام ئىچكۈزۈلىدۇ ياكى 0.1% — 0.4% لىك نىسبەت بويىچە چوشقا يېمەكلىكىگە ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. (4) گالبىندازول ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 5 — 20 مىللىگرام ئىچكۈزۈلىدۇ. (5) ئاۋىباكتېرئوتسىن، ئېۋىباكتېرئوتسىن تابلېتكىسى (ھەر 35 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا بىر تالدىن ياكى ھەر كىلوگرام تەن ئېغىرلىقىغا 0.3 مىللىلىتىردىن) ئىچكۈزۈلىدۇ.

(4) توخۇ يىپچە قۇرت كېسىلى توخۇ ئاسكارىد كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: (1) چۆچە بىلەن چوڭ توخۇلارنى ئايرىپ بېقىش، ئاممىۋى ھەرىكەت مەيدانلىرىنى ئىشلەتمەي، ياخشىسى كاتەكتە بېقىشنى قويۇپ بېرىپ بېقىشنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش كېرەك. (2) قەرەللىك قۇرت چۈشۈرۈش تۈزۈمىنى تۈرغۇزۇش، بولۇپمۇ بۇ كېسەللىك تارقىلىپ تۇرىدىغان توخۇ فېرمىلىرىدا ھەر يىلى قەرەللىك ھالدا 2 — 3 قېتىم قۇرت چۈشۈرۈپ تۇرۇش لازىم، چۆجىلەر تۇخۇمدىن چىقىپ تەخمىنەن 2 ئايلىق بولغاندا 1 ـ قېتىم قۇرت چۈشۈرۈلىدۇ، 2 ـ قېتىملىقى قىشتا چۈشۈرۈلىدۇ. يېتىلگەن توخۇلارنىڭ 1 ـ قېتىملىقى 10 — 11 ـ ئايلاردا، 2 ـ قېتىملىقى ئەتىيازدا يەنى تۇخۇم تۇغۇشقا باشلاشتىن بىر ئاي ئىلگىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ. (3) بېقىش، تازىلىق، دېزىنفېكسىيە قىلىشنى كۈچەيتىش لازىم. يېمەكلىكىدە مۇۋاپىق مىقداردا ۋىتامىن A، ۋىتامىن B بولۇش كېرەك.

داۋالاش ئۇسۇلى: گالبىندازول ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 5 — 15 مىللىگرام؛ ئېۋىباكتېرئوتسىندىن بىر قېتىم 0.02 مىللىلىتىر ئوكۇل قىلىنىدۇ. مېيچۈچجىك تابلېتكىسى ھەر 5 — 7 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا بىر تالدىن ئىچكۈزۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا دېغېتربېكس، تېترامىزول، تىئابىندازول قاتارلىقلارمۇ قۇرت چۈشۈرىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنىمۇ بىۋاسىتە ئىچكۈزۈشكە ياكى يېمەكلىكىگە قوشۇپ توخۇغا يېگۈزۈشكە بولىدۇ، سۇدا ئېرىيدىغانلىرىنى سۇغا تۆكۈپ، توخۇلارنىڭ ئىچىشىگە قويۇپ بېرىلىدۇ.

توخۇنىڭ گىستراكسى يىپچە قۇرت كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاشتا توخۇ ئاسكارىد كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش داۋالاش تەدبىرىدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

2) شورىغۇچى قۇرت كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش

(1) جىگەر شورىغۇچى قۇرت كېسىلى كېسىلى ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى: (1) قۇرت چۈشۈرۈش. قۇرت چۈشۈرۈش ۋاقتى ۋە قېتىم سانى تارقالغان رايوننىڭ كونكرېت شارائىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈشى شەرت. (2) تازىلىق نادىر خوجايىنىنى يەنى سېروخىتاسىنى يوقىتىش. (3) بېقىش ـ باشقۇرۇش ۋە تازىلىق، دېزىنفېكسىيىنى كۈچەيتىش، بولۇپمۇ يۇقۇملانغان رايونلاردا ئېغىل ـ قوتانلارنى قەرەللىك دېزىنفېكسىيە قىلىپ، قىغ ـ قاتلارنى ۋاقتىدا تازىلاپ تۇرۇش، دۆڭلەپ چىرىتىش، پېت ـ كانىلار

مەركەزلىك تارقالغان ئويمان، زەي، پاتقاق جايلاردا بېقىشتىن ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ساقلىنىش، سۇ مەنبەسىنىڭ پاكلىقىنى ساقلاپ، يۇقۇمنى ئازايتىش. (4) كېسەل چارۋىلارنى ۋاقتىدا ئايرىۋېتىش لازىم.

داۋالاشتا بىتنول، نىكلوسامىد، تىئوبرومول، جيالىك سەنتلارنى مۇسكۇلغا ياكى تېرە ئاستىغا ھەر كىلوگرام ئېغىرلىقتىكى كالىغا 2.5 — 5 مىللىگرام، قويغا 5 — 7.5 مىللىگرام ئوكۇل قىلىنىدۇ، گالبىندازول ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 15 — 20 مىللىگرام، مېيچۈجىك تابلېتى ھەر 7 — 10 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا بىر تالدىن ئىچكۈزۈلىدۇ.

(2) نەيزە شەكىللىك دىكروتسېللا قۇرتى　　ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى: يايلاقتا بېقىشنى كۈچەيتىش، ئويمان، نەم، پاتقاق جايلاردا بېقىشتىن ساقلىنىش لازىم، مۇۋاپىق قەرەللىك قۇرت چۈشۈرۈشتىن ئىبارەت ئالدىنى ئېلىش تۈزۈمىنى ئورنىتىش يۇقۇمنى ئازايتىشنىڭ ئاساسىي مۇھىم تەدبىرىدۇر.

داۋالاشتا گالبىدازولنى ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 25 مىللىگرامدىن ئىشلىتىش لازىم.

(3) تۈركستان ئورنىتوبىللارزىيە شورىغۇچ قۇرتى كېسىلى　　ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: (1) گېكسافلور قاتارلىق دورىلارنى ئىشلىتىش ئارىلىق پارازىت خوجايىن — بۇرمىسمان قۇلۇلىنى يوقىتىش. (2) قەرەللىك قۇرت ھەيدەپ، سۇ يىغىلىپ قالىدىغان ئوتلاقلارنى يۇقۇملاندۇرۇپ قويۇشتىن قاتتىق ساقلىنىش. (3) ئوتلاق قۇرۇلۇشلىرىنى ئەقلىگە مۇۋاپىق پىلانلاپ، رايونغا ئايرىپ نۆۋەتلەشتۈرۈپ چارۋا بېقىشنى قەدەممۇ قەدەم ئىشقا ئاشۇرۇش.

داۋالاش ئۇسۇلى: «7505» نىڭ 2% لىك سۇيۇقلۇقىنى (ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 4 مىللىگرامدىن) بويۇن تومۇرىغا ئوكۇل قىلىش؛ گالبىندازولنى ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 25 مىللىگرامدىن، مېيچۈجىك تابلېتىنى ھەر 7 — 10 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا بىر تالدىن ئىچكۈزۈش لازىم.

(4) پارامىستومۇم قۇرتى كېسىلى　　ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: ئالدىنى ئېلىش تەدبىرىدە جىگەر شورىغۇچى قۇرت كېسىلىنىڭكىدىن پايدىلىنىلسا بولىدۇ.

داۋالاشتا، بىتنول، نىكلوسامىد ياكى بىرومىگدروكسىد ئانىلىن ئىشلىتىلسە بولىدۇ؛ گالبىندازول ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 25 مىللىگرام، مېيچۈجىك تابلېتى ھەر 5 — 7 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا بىر تالدىن ئىچكۈزۈلسە بولىدۇ.

3) لېنتىسىمان قۇرت كېسىلى

(1) كالا، قويلارنىڭ لېنتىسىمان قۇرت كېسىلى　　مونېزىيە لېنتىسىمان قۇرت كېسىلى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا: (1) قۇرت چۈشۈرۈلىدۇ. ئومۇمەن قوزىلار ئوتلاققا قويۇپ بېرىلگەن تۇنجى كۈندىن تارتىپ 30 — 35 كۈنگىچە بولغان ئارىلىقتا، لېنتىسىمان قۇرت يېتىلۈۋېلىشتىن ئىلگىرى قۇرت چۈشۈرۈلىدۇ. 1- قېتىم چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن 10 — 15 كۈندە يەنە بىر قېتىم چۈشۈرۈلىدۇ. (2) قۇرتى چۈشۈرۈلگەن چارۋىلار ۋاقتىدا باشقا پاكىز ئوتلاقلارغا بىخەتەر يۆتكەۋېتىلىشى لازىم. (3) ئارىلىق خوجايىن يەر كانىسىنىڭ بولغاش دەرىجىسىنى تۆگىتىپ، قوزىلارنى ئويمان، زەي، ھۆل يەرلەردە بېقىشتىن ساقلىنىش، قاق سەھەردە، زاۋال ۋاقتىدا، يامغۇر ياغقان كۈنلىرى ئوتلاقتا بېقىشتىن ئىمكانقەدەر ساقلىنىپ، يۇقۇمنى ئازايتىش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: نىكلوسامىدتىن قوينىڭ ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 75 — 80 مىللىگرام، كالىنىڭ ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 60 — 70 مىللىگرامدىن بىر قېتىم ئىچكۈزۈلىدۇ. بىتىنولدىن قويغا ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 75 — 100 مىللىگرام كۆكتات يوپۇرمىقىغا يۆگەپ يېگۈزۈلىدۇ. كالىلارغا ئىشلىتىش مىقدارى 30 — 50 مىللىگرامغا ئازايتىلىدۇ، گالبىندازولدىن ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 15 — 20 مىللىگرام، مېيچۈجىك تابلېتىدىن ھەر 7 — 10 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا بىر تالدىن ئىچكۈزۈلىدۇ، 1% لىك كۆكتاش ئېرىتمىسىنى دائىملىق ئىشلىتىلىدىغان دورا قىلىشقىمۇ بولىدۇ.

ئەگەر بالا يانتۇلۇق لېنتىسمان قۇرت كېسىلى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئۇسۇلى مونېزىيە لېنتىسمان قۇرت كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئۇسۇلىغا ئوخشايدۇ.

ئاۋتېللىن لېنتىسمان قۇرت كېسىلى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئۇسۇلى مونېزىيە لېنتىسمان قۇرت كېسىلىنىڭكىگە ئوخشاش.

(2) توخۇ لېنتىسمان قۇرت كېسىلى رايلى لېنتىسمان قۇرت كېسىلى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا، بېقىش - باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، سىرت جايلاردىن سېتىۋېلىنغان توخۇلارنى ئاۋۇال ئايرىپ بېقىپ، ھەقىقەتەن لېنتىسمان قۇرت يۇقۇمى بايقالمىسا قۇرت چۈشۈرۈش دورىسى بېرىش كېرەك، ئاندىن توپقا قوشۇش كېرەك.

داۋالاش ئۇسۇلى: سپارې سكونېۋلامىندىن ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 3 مىللىگرامدىن 1% لىك ئېرىتمە تەييارلاپ، ئىچكۈزۈلىدۇ. بىتنولدىن ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 150 مىللىگرامدىن، 4 كۈندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم ئىچكۈزۈلىدۇ. نىكلوسامىددىن ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 100 — 150 مىللىگرامغىچە ئىچكۈزۈلىدۇ. گالبىندازولدىن ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 10 — 15 مىللىگرامغىچە، مېبېۋۇجىك تابلېتىدىن 5 — 7 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا بىر تالدىن يېگۈزۈلىدۇ.

داۋالىنالىنتىسمان قۇرت كېسىلى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا، كاتەك ۋە ھەربىكەت مەيدانلىرىنىڭ پاكىزلىقىنى ساقلاش، قىغ - قاتلىرىنى ۋاقتى - ۋاقتىدا تازىلاش، سىرت جايلاردىن سېتىۋېلىنغان توخۇلارنى ئاۋۇال ئايرىپ بېقىپ، ھەقىقەتەن يېپىچە قۇرت يۇقۇمى بايقالمىسا، توپقا قوشۇش، بۇ كېسەللىك تارقالغان توخۇ فېرمىلىرىدا ھەر يىلى 2 — 3 قېتىم قەرەللىك قۇرت چۈشۈرۈش، ھەربىكەت مەيدانلىرىغا كالىي تەركىبلىك ئوغۇتنى كۆپرەك چېچىش، يۇمشاق تەنلىكلەرنىڭ ئاۋۇپ كېتىشىنى چەكلەش كېرەك.

داۋالاشتا رايلى لېنتىسمان قۇرت كېسىلىنىڭكىدىن پايدىلىنىلسا بولىدۇ.

(3) ئىت لېنتىسمان قۇرت كېسىلى ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: (1) مۇھىت، قورال- سايمان، يېمەكلىكلەرنىڭ تازىلىقىغا ئەھمىيەت بېرىش. 2) قىغ - قاتلارنى ۋاقتى - ۋاقتىدا تازىلاش، قەرەللىك تەكشۈرۈش ۋە قۇرت چۈشۈرۈش.

داۋالاش ئۇسۇلى: فوسغات پېرازىندىن ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 100 مىللىگرام ئىچكۈزۈلسە بېتىلگەن قۇرتلارنى چۈشۈرۈشتە ئۈنۈم بېرىدۇ، ھەر كىلوگرام تەن ئېغىرلىقىغا بېرىلىدىغان دورا 200 مىللىگرامغا كۆپەيتىلسە 1 — 2 ئايلىق بولغان كۆچۈكلەر تېنىدىكى بېتىلىپ بولىسغان قۇرتلارنى چۈشۈرگىلى بولىدۇ، ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 5 — 15 مىللىگرام گالبىندازول بىر قېتىم، ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 10 مىللىگرام فوسفاتلىق لېۋۇئىمىدازول بىر قېتىم ئىچكۈزۈلىدۇ. پرازىكۋانتىل تابلېتى بەدەن ئېغىرلىقى 21 كىلوگرامدىن يۇقىرىلارغا، 1.5 تال، 11 — 20 كىلوگرام كېلىدىغانلارغا بىر تال، 10 كىلوگرام كېلىدىغانلارغا 0.5 تال ياكى سپارى ئىچكۈزۈلىدۇ.

(4) تاسما قۇرت لىچىنكىسى، ئىخنوكوككى لىچىنكىسى ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: (1) «قوش يۇنلىشلىك ئۇزۇقۇلۇتىش» تىن ئىبارەت ئۇنۇملۇق يىل ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش تېخنىكا لۇغىتىنى بېكىتىپ، يۇقۇملانغان چارۋىلارنىڭ ئىچكى ئەزالىرىنى زىيانسىزلاندۇرۇپ بىرتەرەپ قىلىپ، بۇ كېسەلنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنى ئۈمۈمىيۈزلۈك تىزگىنلەش لازىم. (2) ئىتلارنى باشقۇرۇش ۋە قۇرت چۈشۈرۈشنى كۈچەيتىشتە سپارى سكوپىلامىن ۋەنكلوسامىد قاتارلىقلارنى ئىشلىتىش، «تۇرۇشلۇق جايدا بېقىشنى مەنئى قىلىش، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا بېقىشنى چەكلەش، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا بېقىشنى باشقۇرۇش» قا دائىر بەلگىلىمىنى قوللىنىپ، بېقىشقا ئىجازەت قىلىنغان ئىتلارنى رويخەتكە ئالدۇرۇش، كىنىشكا ئېلىپ نومۇر ئېسىش، ئېلىنىدىغان ھەقنى ھۆددىلەش، قەرەللىك قۇرت چۈشۈرۈش لازىم. (3) لالما ئىتلارنى ئۆلتۈرۈش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: (1) پرازىكۋانتىل بىلەن قۇرت چۈشۈرۈش يىلدا 10 قېتىمدىن ئاز بولماسلىقى ۋە غالجىر

ۋاكسىنىسى ئۇرۇلۇشى لازىم. (2) ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 10 — 15 مىللىگرام گالبىندازول ئىچكۈزۈش. (3) ئوپېراتسىيە قىلىپ، ئېخنوكوككى لىچىنكىسىنى ئېلىۋېتىش ياكى بۇلغانغان ئەزالارنى كېسىۋېتىش، لېكىن ئوپېراتسىيىدە جەزمەن ئېھتىياتچان بولۇش لازىم، لىچىنكا قېپىنى يېرىۋېتىشكە ھەرگىز بولمايدۇ.

مېڭە كۆپ باشلىق مەددىسى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: كېسەل تەگكەن چارۋىنىڭ كاللا ئومۇرتقىسىنى كۆيدۈرۈۋېتىش، كۆپ باشلىق مەددە كېسىلىگە گىرىپتار بولغان ئىتنىڭ قۇرتىنى چۈشۈرۈۋېتىش؛ لالما ئىت، چىل بۆرە، بۆرە، تۈلكە قاتارلىقلارنىڭ ئاخىرقى پارازىت خوجايىنىنى ئۆلتۈرۈۋېتىش كېرەك.

داۋالاش ئۇسۇلى: كۆپىنچە ئوپېراتسىيە قىلىنىپ داۋالىنىدۇ، بۇنىڭ ئاچقۇچى، ئورۇننى دەل بەلگىلەش ۋە قېپىنى ئېلىۋېتىشتە.

ئىنچىكە بويۇن، خالتا قۇيرۇقلۇق مەددە كېسىلى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى، ئۆلتۈرۈلگەن چارۋىنىڭ كېرەكسىز نەرسىلىرىنى خالىغان يەرگە تاشلاپ قويۇش ياكى ئۇنى پىشىرمايلا ئىتقا بېرىش مەنئى قىلىنىدۇ، مۇشۇ ئارقىلىق ئىتلارنىڭ يۇقۇملىنىپ قېلىشى ۋە كېسەل تارقىتىشى تىزگىنلىنىدۇ ۋە ئىتلارنىڭ قۇرتى قەرەللىك چۈشۈرۈلىدۇ. ئالدىنى ئېلىش - داۋالاشنىڭ كونكرېت تەدبىرلىرى قاپلىق قۇرت لېچىنكىسىنىڭكى بىلەن ئوخشاش.

كالا خالتا قۇيرۇقلۇق مەددە كېسىلى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: بۇنىڭدىكى ئاچقۇچ ئادەملەر گەندىسىنى كالىغا يېگۈزمەسلىك، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئادەملەر خام ۋە پىشۇرۇلمىغان كالا گۆشىنى يېمەسلىك، ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ كېسەل تارقالغان رايونلاردا ئادەملەردە كالا ئېلىپ يۈرىدىغان لېنتسىمان قۇرت كېسىلىنىڭ بار - يوقلۇقىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش، يۇقۇملانغانلار بولسا قۇرت چۈشۈرۈش شەرت. ھاجەتخانىلارنى ياخشى ياساش ۋە رېمونت قىلىش، گەندىلەرنى بىرتەرەپ قىلىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، گەندىلەرنى كاللار يېيەلمەيدىغان قىلىش، يېمەكلىك گۆش تازىلىقىنى تەكشۈرۈشنى كۈچەيتىپ، كالا خالتا قۇيرۇقلۇق مەددە كېسىلى بىلەن يۇقۇملانغۇچىلارنى تۇزۇم بويىچە قاتتىق بىرتەرەپ قىلىش، خام ۋە پىشۇرۇلمىغان كالا گۆشىنى يېمەسلىك، 1:150 — 300 لىك قىرغۇچى زەھەر بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش لازىم.

4) پروتوزلۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

(1) تۆگە تريپا نوزوما كېسىلى　ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى: بۇ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئاساس قىلىنىدۇ، قەرەللىك كارانتىن قىلىش، بولۇپمۇ بازار سودىسىدىكى ۋە چېگرا ئىمپورت - ئېكسپورتىدىكى كارانتىن قىلىش خىزمىتىنى كۈچەيتىش؛ بۇ كېسەلنى تارقىتىش ۋاستىلىرىنى يوقىتىش، كۆكۈيۇن ھەرىكەتلىنىدىغان مەزگىلدە دورا پۈركۈش، ئىسلاش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىش، كېسەل تارقاتقۇچى ھاشاراتلارنىڭ چېقىۋېلىشىدىن ساقلىنىش، مۇھىت تازىلىقىنى ياخشىلاش، ئوڭاي يۇقۇملىنىدىغان چارۋىلارغا كېسەللىك يۇز بېرىدىغان مەزگىلدىن ئىلگىرى مۇداپىئە دورىلىرىنى، مەسىلەن: ئانتىررىتسىدلىق ئالدىنى ئېلىش تۈزى قاتارلىقلارنى ئوكۇل قىلىش، يۇقۇم رايوندىن كەلتۈرۈلگەن چارۋىلارنى جەزمەن 20 كۈن ئايرىپ كۆزىتىپ، كېسەللىك كۆرۈلمىگەندىن كېيىن پادىغا قوشۇش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: سۈرامىن — 205 بىلەن 914 نى بىر - بىرىنىڭ ئورنىدا كۆك قان تومۇرغا ئوكۇل قىلىش؛ 914، ناگانىن قاتارلىقلار يۈرەكنى كۆچەيتكۈچى تولۇقلىما ئېرىتمە ۋە سۇيدۇك راۋانلاشتۇرغۇچى دورىلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىشلىتىلسە بىرقەدەر ياخشى داۋالاش ئۇنۇمىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. ئاكرىفلاۋىننى دورىلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىشلىتىلسە بىرقەدەر ياخشى داۋالاش ئۇنۇمىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. ئاكرىفلاۋىننى ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 3 — 4 مىللىگرامدىن كۆك قان تومۇرغا ئاستا - ئاستا ئوكۇل قىلىش، قايتىدىن قان تومۇرنى ھەرگىز قان سىرغىيدىغان قىلىپ قويماسلىق كېرەك. 24 — 48 سائەت ئۆتكۈزۈۋېتىپ، قايتىدىن يېرىنبل ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ.

(2) كالا ئافالىت كېسىلى ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈسۈلى: سالجىنىڭ ھەركەتلىنىۋاتقان مەزگىلىدە يود قوشۇلمىسى 2000 قاتارلىق دورا بىلەن كالىنىڭ تېنىدىكى ۋە ئېغىللىرىدىكى سالجىنى يوقىتىش، 4 - ئاي، 10 — 12 - ئايلاردا سالجا لىچىنكىسى ۋە مورفوزلۇق لىچىنكىسىنى يوقىتىش، 5 — 7 - ئايلاردا پېتىلگەن سالجىنى يوقىتىش. 4 - ئايدىن ئىلگىرى ھەر بىر كالىغا 1 — 2 مىللىلىتىردىن ئافالىت ۋاكسىنىسى ئەملەش. كالا كەلتۇرۇش ۋە سىرتقا چىقىرىشتىن ئىلگىرى دورا بىلەن سالجا يوقىتىش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: ئاكرىفلاۋىننى ئات، كالىلارنىڭ ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا بىر قېتىمدا 3 — 4 مىللىگرامدىن ئوكۇل قىلىش (ئاستا ئوكۇل قىلىش، تومۇرنى سىرغىيدىغان قىلىپ قويماسلىق، 24 — 48 سائەت ئۆتكەندە تەكرار ئىشلىتىش)؛ بېرىنىلنى مۇسكۇل ياكى تېرە ئاستىغا ئوكۇل قىلغاندىن تاشقىرى (ھەر كىلوگرام تەن ئېغىرلىقىغا 7 — 10 مىللىگرام، ھەر كۈنى بىر قېتىمدىن ئۈدا 3 — 4 قېتىم)، 70% لىك سۇلۇق ئېرىتمىنى كۆك قان تومۇرغا ھەر كۈنى ياكى كۈن ئارىلاپ بىر قېتىمدىن ئۈدا 2 — 3 قېتىم ئوكۇل قىلىسىمۇ بولىدۇ.

(3) سېگمېنت قۇرت كېسىلى ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا بېقىش - باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، ئېغىل-قوتانلارنىڭ پاكىزلىقى ۋە قۇرغاقلىقىنى ساقلاش، قىغ - قاتلارنى دۆۋىلەپ چېرىتىپ بىرتەرەپ قىلىش، بالا تاشلىغان ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ تۇرىلىمە ھەمرىيى ۋە سىرتقا چىقارغان بارلىق نەرسىلىرىنى پاكىز ئادالاش لازىم، مۇشۇك ۋە باشقا گۆشخور ھايۋانلارغا بېرىشكە ھەرگىز بولمايدۇ، ئېغىل - قوتانلاردا مۇشۇك بېقىشنى مەنئى قىلىش ۋە بارلىق ئىمكانىيەت بىلەن چاشقان، پاشا، چۈجن قاتارلىق كېمىرىل تارقاتقۇچى ھاشاراتلارنى يوقىتىش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: ئادەتتە سۇلفانىلامىد دورىلار، مەسىلەن: سۇلفا دىئازىن، سۇلفا مېتوكسىدىئازىن، سۇلفا مونومېتوكسىن، ئامىنو بېنزول، تېرىمېتوپېرىم ۋە دىئاۋىدىدىن قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ.

(4) سېپىروئوز كېسىللىكى ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا چارۋىلارنى سويغاندا سېپىروئوز بىلەن پارازىتلانغان ئەزالار، توقۇلمىلارنى كۆيدۈرۈۋېتىش، چوشقا ۋە گۆشخور ھايۋانلارغا ئۇنى يېيىش پۈرسىتى بەرمەسلىك لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: 10%لىك فورمالىن، 1%لىك سۇرمە قاتارلىقلار كېمىللىك ھالىتىنى پەسەيتىدۇ؛ پرازىكۋانتېل، سوراىمىن، سۇلفا مونومېتوكسىنلار تەن ئىچىدىكى كۆپ قىسىم ھاشاراتلارنى ئۆلتۈرەلەيدۇ.

5) سالجا قوتۇر كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

(1) سالجا كېسىلى كالا، قويلارنىڭ سالجا كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا، ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس، داۋالاشنى قوشۇمچە قىلىش، ئالدىنى ئېلىشنى داۋالاشتىن مۇھىم ئورۇنغا قويۇش، ئالدىنى ئېلىش بىلەن داۋالاشنى بىرلەشتۇرۇش پرىنسىپ قىلىنىدۇ. ئالدىنى ئېلىشتا ئېغىل - قوتانلارنى (160 كۈادرات مېتىر) 1:10 لىك سالجا يوقىتىش سۇيى بىلەن يۇيۇش، 1:400 لىك سالجا يوقىتىش سۇيىنى كالا، قوي قوتانلىرىغا؛ 1:1000 لىك سالجا يوقىتىش سۇيىنى چوشقا قوتانلىرىغا پۈركۈش لازىم.

داۋالاش ئۇسۇلى: سالجا خىمىيىۋى دورىلار بىلەن يوقىتىلىدۇ (1) قۇرۇق پاراشوك دورا بىلەن سالجا يوقىتىش؛ بۇ، ئادەتتە قىش، ئەتىياز پەسىللىرىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ. 10% لىك خىلوروفىنا تومنى قۇرۇق دورا پۈركۈگۈچ بىلەن چارۋىلارنىڭ تېنىگە پۈركۈش، ئۇنىڭدىن كېيىن دورا پاراشوكىنى تېرىگە سۈركەش لازىم، پېتىلگەن ئات، كالىلارغا 50 — 80 گرام، قوي، چوشقىلارغا 30 گرام، قوزا ۋە چوشقا كۆچۈكلىرىگە 10 — 20 گرام ئىشلىتىلىدۇ، ھەر ئايدا 2 — 3 قېتىم ئىشلىتىلىدۇ؛ دورا ئېرىتمىسى بىلەن سالجا يوقىتىش؛ ھەر يىلى ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە 2 قېتىم قەرەللىك ھالدا كەڭ دائىرىلىك ۋاننىلىنىدۇ ياكى قىرقىمدىن كېيىن ۋە 9 — 10 - ئايلاردا ۋاننىلىنىدۇ، دائىم ئىشلىتىدىغان دورىلاردىن سالجا يوقىتىش سۇيى، بۇ، قويغا تونجى قېتىمدا 1:100 قويۇقلۇقتا، تولۇقلىغاندا 1:330 قويۇقلۇقتا، كالىغا تونجى قېتىم 1:400،

تولۇقلىغاندا 1:170 قويۇقلۇقتا ئىشلىتىلىدۇ، مېيچۈجىلەك، ئاۋىباكتېرىئوتسىن، ئېۋىباكتېرىئوتسىن ۋە دېفتېرىكىس بار. (2) سالجا قول بىلەن يوقىتىلىدۇ، يەنى چارۋىلار تېنىدە سالجا سېزىلگەن ھامان تۈتۈپ ئۈلتۇرۇۋېتىش كېرەك. (3) تەبىئەتتىكى سالجىلار يوقىتىلىدۇ، بۇنىڭدا چارۋىلارنى ئوتلاق ئالماشتۇرۇپ بېقىش تۈزۈمى قوللىنىلسا بولىدۇ، ئورمانلىقلاردا «666» تۈمانلاشتۇرغۇچى دورا ئىشلىتىلسە بولىدۇ.

توخۇ سالجا كېسىلى. ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا كاتەكتە بېقىشنى قويۇپ بېرىپ بېقىشنىڭ ئورنىغا دەسسەتمە، توخۇ كېسىلىنى قاتتىق كونترول قىلىش، كېسەل توخۇ سېزىلگەن ھامان ئۈلتۇرۇۋېتىش، توخۇ كاتەكلىرىنىڭ مۇھىتىنى دېزىنفېكسىيە قىلىش ۋە ئۇ يەردىكى قۇرتلارنى يوقىتىشنى كۈچەيتىش؛ مېيچۈجىلەك ياكى 80% لىك «DDV» بىلەن ئىسلاش قويلارنىڭ بۇرۇن سالجا كېسىلىنىڭ كەلگە دائىرىلىك ئالدىنى ئېلىشنىڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇلى (ھەر كۈادرات مېتىرغا ئىشلىتىلىدىغان دورا مىقدارى 1 — 1.5 مىللىلىتىر بولۇپ 30 مىنۇت ئەتراپىدا ئىسلىنىدۇ).

داۋالاش ئۇسۇلى: ياز پەسلىدە 1% لىك دېفتېرىكىس دورا ئېرىتمىسى ھەر 3 — 20 كۈندە توخۇ كاتەكىگە 2 — 3 قېتىم چېچىلىدۇ؛ لىچىنكىنىڭ مۇھىم پارازىتلاندۇرۇلغان ئەزاسىغا (2 قانات ئاستىغا) سۈركىلىدۇ ياكى سالجا يوقىتىش سۈيى ۋاننا قىلىنىدۇ، مېيچۈجىلەك تابلېتى ھەر 5 — 7 كىلوگرام ئېغىرلىقىغا بىر تالدىن يېگۈزۈلىدۇ.

(2) قوتۇر كېسىلى　كالا، قويلارنىڭ قوتۇر كېسىلى، بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا چارۋا پادىلىرىدا قىچىشىش، يۇڭى چۈشۈپ كېتىش ھادىسىلىرىنىڭ بار - يوقلىقىغا دىققەت قىلىپ، گۇمانلىق چارۋىلارنى ۋاقتىدا تاللاپ ئايرىپ بېقىش؛ پادىلارنى بەك زىچ قىلمۇەتمەسلىك، ئېغىل - قوتانلارنى دائىم تازىلاپ تۇرۇش، قەرەللىك دېزىنفېكسىيە (ئاز دېگەندە ھەپتىدە بىر قېتىم) قىلىپ تۇرۇش، سىرتتىن سېتىۋېلىنغان چارۋىلارنى ياخشىسى بىر مەزگىل ئايرىپ كۆزىتىپ، ئاندىن پادىغا قوشۇپ بېقىش؛ قوتۇر ئېلىپ يۈرگۈچى ياۋايى ھايۋانلاردىن قاتتىق مۇداپىئەلىنىش كېرەك.

داۋالاش ئۇسۇلى: (1) ۋاننىلاش قوي، كالىلار سالجا كېسىلىگە ئوخشاش بولىدۇ؛ (2) خەيخومبې ئاساسلىقى قىش پەسلىدىكى ۋاننىلانمايدىغان چاغدا ئاندا - ساندا يۇقۇملانغان چارۋىلارغا ئىشلىتىلىدۇ، ھەر قېتىمدا 0.5 مىللىلىتىر تېرە ئاستىغا ئوكۇل قىلىنىدۇ، كېسىلى ئېغىر بولغانلىرىغا 7 كۈندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم ئوكۇل قىلىنىدۇ؛ (3) جيالىك سەنتى ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 2.5 — 5 مىللىگرامدىن مۇسكۇل ياكى تېرە ئاستىغا ئوكۇل قىلىنىدۇ، قويغا 5 — 7.5 مىللىگرام ئوكۇل قىلىنىدۇ، بىر ھەپتە ئۈتكەندە يەنە بىر قېتىم ئوكۇل قىلىنىدۇ. (4) ئاۋىباكتېرىئوتسىن، ئېۋىباكتېرىئوتسىن ۋە دېفتېرىكىس قاتارلىق دورىلار ئىشلىتىلسىمۇ بولىدۇ.

توخۇلارنىڭ تېز سالجا كېسىلى، بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا توخۇ توپلىرىدا پىت بېسىپ كېتىش، پەيلىرى چۈشۈپ كېتىش ھادىسىلىرىنىڭ بار - يوقلىقىغا دىققەت قىلىش، گۇمانلىق توخۇلارنى ۋاقتىدا ئايرىپ بېقىش؛ توخۇ توپلىرىنى زىيادە زىچلاشتۇرۇۋەتمەسلىك، كاتەكلىرىنى پات - پات تازىلاپ، قەرەللىك دېزىنفېكسىيە قىلىپ (ئاز دېگەندە ھەپتىدە بىر قېتىم) تۇرۇش لازىم. داۋالاش ئۇسۇلى: ۋاننىلاش كالا، قويلارنىڭ سالجا كېسىلىگە ئوخشاش بولىدۇ؛ ئېۋوباكتېرىئوتسىن ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 0.02 مىللىلىتىردىن ئىشلىتىلىدۇ ۋە ئارىلىقتىن 5 — 7 كۈن ئۈتكەندە تەكرار 2 — 3 قېتىم ئىشلىتىلىدۇ.

توشقان قوتۇر كېسىلى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش ئۇسۇلى: سالجا يوقىتىش سۈيىدە ۋاننىلىنىدۇ؛ 6.8% لىك دېفتېرىكىس سۈيۇقلۇقى ياكى كوكس مېيى ئېمولىتسىيىسى ھەر كۈنى بىر قېتىمدىن ئۈدا 3 ھەپتە ئىشلىتىلىدۇ؛ ئېۋىباكتېرىئوتسىن ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 200 مىكروگرامدىن تېرە ئاستىغا ئوكۇل قىلىنىدۇ، 10 كۈن ئۈتكەندە يەنە 2 قېتىم دورا ئىشلىتىلىدۇ. چوشقىلارنىڭ سالجا قوتۇر كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاشتا توشقان سالجا كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئۇسۇلىدىن پايدىلانسا بولىدۇ.

6) ھاشارات كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

(1) چۈچەن كېسىلى قويلارنىڭ بۇرۇن چۈچەن كېسىلى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاشتا، بۇرۇن بوشلۇقىدىكى 1 - قەرەلدىكى لىنچىنكىسىنى يوقىتىش ئاساسىي تەدبىر قىلىنىدۇ. دېغىتېرىكىلىق ئىسپىرت سۈيۈقلۇقى قويلارنىڭ 10 — 20 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 0.5 مىللىلىتىر، 20 — 30 كىلوگرامغا بىر مىللىلىتىر، 30 — 40 كىلوگرامغا 1.5 مىللىلىتىر، 40 — 50 كىلوگرامغا 2 مىللىلىتىر، 50 كىلوگرامدىن يۇقىرىسىغا 2.5 مىللىلىتىردىن مۇسكۇلغا ئوكۇل قىلىنىدۇ؛ ساپ ياسالغان %2 لىك دېغىتېرىكىس سۈيۈقلۇقى قويلارنىڭ ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 0.12 گرام ئىچكۈزۈلىدۇ؛ %80 لىك دېخلورۇرۇس ئېمولىتسىيىسى بىلەن ئىسلاش — قويلار بۇرۇن چۈچەن كېسىلىنىڭ كەلكە دائىرىدە ئالدىنى ئېلىش- داۋالاشنىڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇلى (ھەر كۈنادىرات مېتىرغا 1 — 1.5 مىللىلىتىرغىچە بولۇپ، 30 مىنۇت ئەتراپىدا ئىسلىنىدۇ)؛ %1 لىك دېغىتېرىكىس سۈيۈقلۇقى ياكى %3 لىك لېزول سۈيۈقلۇقى بۇرۇنغا پۈركۈلىدۇ؛ %1 لىك خلورۇفېنا توم يىلىمى ياكى مەلھىمى بۇرۇن ئەتراپىغا ھەر 5 كۈندە بىر قېتىم سۈرتۈلۈپ، چىشى چۈننىلارنىڭ لىچىنكىلىشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ؛ بېغىدىن يېگۈزۈلىدۇ؛ جيالىك سەنتىي ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىدىكى قويلارنىڭ مۇسكۇلىغا ياكى تېرە ئاستىغا 5 — 7.5 مىللىگرامدىن ئوكۇل قىلىنىدۇ، ئاۋىباكتېرىئوتسىن، ئېۋىباكتېرىئوتسىن (ھەر 35 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا بىر تالدىن ياكى ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 0.2 مىللىلىتىردىن) ۋە دېغىتېرىكىس قاتارلىقلار بېرىلىدۇ.

ئاتلارنىڭ گاستروفىل كېسىلى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ۋاقتى تەخمىنەن ھەر يىلى كۈزنىڭ ئاخىرى، قىشنىڭ باشلىرى بولىدۇ. ئادەتتە دېغىتېرىكىس سۈيۈقلۇقى ئىچكۈزۈلىدۇ. يېتىلگەن ئاتقان 12 - 18 گرام، تايلارغا 5 — 8 گرام (ياكى ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 30 — 50 مىللىگرام) ئىچكۈزۈلسە بولىدۇ. %0.2 — %0.3 لىك سۈيۈقلۇقتا تەييارلىنىدۇ؛ چۈننىلەر يېتىلىپ ھەركەتلىنىدىغان چاغدا ئاتنىڭ بۇرنىغا مۇھاپىزەت قاپچۇقى كىيدۈرۈپ، چۈننىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، %1 — %2لىك دېغىتېرىكىس سۈيۈقلۇقىنى قەرەللىك ھالدا ھەر 10 كۈندە بىر قېتىم ئاتنىڭ بەدىنىگە سۈركەش؛ چۈننىلەر تۇخۇملايدىغان مەزگىلدە ئاتنىڭ پۇرۇكىدىكى لىچىنكىلارنى ئادالاپ، تېزەك بىلەن بىللە كۆيدۈرۈۋېتىش لازىم.

كالا چۈچەن قورچاقلىرى كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئۇسۇلى: (1) ھەسسىلىك فوسفور يېتىلگەن كالا، قوتازلارغا 1.5 مىللىلىتىردىن، ياش كالا، قوتازلارغا 1 — 1.5 مىللىلىتىردىن، موزايلارغا 0.5 — 1 مىللىلىتىردىن گەجگە موسكۇلىغا ئوكۇل قىلىنىدۇ، ئۇنىڭ ۋاقتى 11 - ئاي بولۇشى كېرەك؛ (2) كۈمافۇس ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 10 مىللىگرامدىن گەجگە مۇسكۇلىغا ئوكۇل قىلىنىدۇ؛ (3) %2لىك دېغىتېرىكىس سۈيۈقلۇقىدىن 200 مىللىلىتىر كالىلارنىڭ دۇمبىسىگە 2 — 3 مىنۇتقىچە سۈركىلىدۇ، ئادەتتە 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدىن 5 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ھەر 30 كۈندە بىر قېتىمدىن، جەمئىي 2 — 3 قېتىم داۋاملاشتۇرۇلىدۇ؛ (4) جيالىك سەنتى ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 2.55 مىللىگرامدىن، ۋىباكتېرىئوتسىن، ئېۋىباكتېرىئوتسىن ۋە دېغىتېرىكىس قاتارلىقلار مۇسكۇل ياكى تېرە ئاستىغا ئوكۇل قىلىنىدۇ؛ (5) كالا سانى كۆپ بولمىغان ئەھۋالدا قۇرتنى قول بىلەن يوقىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلسا بولىدۇ؛ بۇ مەشغۇلات ھەر 10 كۈندە بىر تەكرارلىنىدۇ، قۇرتنى سىجۋېتىشكە بولمايدۇ.

(2) پىت كېسىلى كالا، قويلار پىت كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا بېقىش - باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ بەدىنىنى دائىم چوتكىلاپ يۇيۇپ تۇرۇش، ئېغىل - قوتانلارنى ئادالاپ، دېزىنفېكسىيە قىلىش؛ چارۋا پادىلىرىنى قەرەللىك تەكشۈرۈپ، پىت كېسىلى بارلىرى بايقالسا ۋاقتىدا ئايرىپ داۋالاش؛ يېگىدىن سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن چارۋىلارنى ئالدىن كارانتىن قىلىش ۋە داۋالاش لازىم.

چوشقا پىت كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش يۇقىرىقى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش،

ئاۋىباكتېرىئوتسىن، ئېۋىباكتېرىئوتسىن (ھەر 5 — 7 كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا بىر تاۋلىتتىن ياكى ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 0.3 مىللىلىتىردىن) ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا چوشقىلارغا قىش پەسلىدە چۈشەك ئوت ـ چۆپىگە مۇۋاپىق مىقداردا پاراشوك دورا سېپىش كېرەك، بۇنداق قىلغان چوشقىلار يېتىپ ـ قوپقاندا ئوت ئوستىدىكى دورا ئۇنىڭ بەدىنىگە يېپىشىدۇ ـ دە چوشقا پېتىنى ئۇلتۇرۇش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ.

توخۇ پېتى كېسىلى، توخۇ قانات پېتى كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاشتا 10%لىك خلورۇفىنا تومغا قۇم، كۈل ئارىلاشتۇرۇپ يۇيۇندۇرۇش ئۈسۈلى قوللىنىلسا بولىدۇ.

(3) بۇرگە كېسىلى　بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا چارۋا بەدىنىدىكى قۇرت چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، يازنىڭ باشلىرىدا قىشلىق قوتاندىن ئايرىلغاندىن كېيىن، كۈزنىڭ ئاخىرىدا، مالالارنى قىشلىق قوتانغا كىرگۈزۈشتىن ئىلگىرى، قىشلىق قوتان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىتنى بىر قېتىم تەلتۆكۈس تازىلاش كېرەك. داۋالاشتا پېت كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش چارىسىدىن پايدىلىنىلسا بولىدۇ.

7) فىلىيارىئوز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش

(1) ئات، كالىلارنىڭ يېپىسىمان قۇرت كېسىلى　بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش قان شورىغۇچى قۇرت، چاققۇچى قۇرتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە قان شورىغۇچى قۇرتنى يوقىتىشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

داۋالاش ئۈسۈلى: ئات، كالىلارغا ئىچكۈزۈلىدىغان گېترازان كالىلارنىڭ ھەر كىلوگرام بەدەن ئېغىرلىقىغا 10 مىللىگرامدىن ھەر 3 ئايدا ئۈدا 10 كۈن بېگۈزۈلىدۇ.

(2) ئاتلارنىڭ پارا فىلىئارىئوز كېسىلى　ئالدىنى ئېلىشتا مۇھىم نۇقتا قان شورىغۇچى قۇرتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىشتىن ئىبارەت.

داۋالاش ئۈسۈلى: قىسمەن داۋالاشتا 1% — 2%لىك فىنول يۇقۇملانغان جايغا ھەر كۈنى 2 قېتىم سۈركىلىدۇ، ئومۇمى بەدەننى داۋالاشتا سىناق تەرىقىسىدە گېترازان يېگۈزۈپ بېقىلسا ۋە كاربولىنىك كىسلاتا ئوكۇل قىلىنىپ باقسا (1% — 2%لىك سۇيۇقلۇقتىن 100 مىللىلىتىر كۆك قان تومۇرغا ھەر كۈنى بىر قېتىمدا ئۈدا 3 كۈن) بولىدۇ.

سەككىزىنچى قىسىم

ئورمانچىلىق

سەككىزىنچى قىسىم

ئورمانچىلىق

ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى

قەشقەر ۋىلايىتىدە سۇ سىستېمىسى يۇرۇشلەشكەن بولۇپ، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىشقا باب كېلىدۇ، قەشقەرنىڭ ئەزەلدىن بۇيان «مېۋە - چېۋە ماكانى» دېگەن داڭقى بار. تالاق سۇلالىسى دەۋرىدە، قەشقەردە «دەل - دەرەخلىرى بۇك - باراقسان، گۈل - گىياھ، مېۋىلىرى ئەلۋەك» مەنزىرە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، يەرلىك ئاھالىلەر قەشقەر دەرياسى، يەكەن دەرياسى ئېقىنىدىكى جايلاردا تېرىقچىلىق قىلىپ، ئۇزۇم، ئامۇت، ئۆرۈك قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۆستۈرگەن. تالاق، سۇلاق سۇلالىسىدىن كېيىن، پۇقرالار پارچە - پۇرات يەرلەرگە كۆچەت تىكىپ، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇپ، تاھازىرغىچە ئۆزۈلدۈرمەي كەلدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «لىن زېشۈي خاتىرىلىرى»دا: «ئېگىخوت ھەربىي گازارمىسى (بۈگۈنكى يەكەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) قورۇسىدا دەل-دەرەخلەر كۆپ ئىكەن، لەگگەردىن تارتىپ ياركەنت شەھىرىگىچە يول بويى ئېتىزلارنىڭ ئۇ چېتىگە كۆز يەتمەيدىكەن، ئېرىق - ئۆستەڭلەر كۆپ، دەل - دەرەخلەر بۇك - باراقسان ئىكەن» دەپ يېزىلغان. مىنگو دەۋرىدە، شې بىن يازغان «شىنجاڭغا ساياھەت» دېگەن كىتابتا: ياركەنت شەھىرى ئەتراپىدا «تېرەك سۆگەت، ئۇجمە دەرەخلىرى كۆپ بولۇپ، يوللارغا سايە تاشلاپ تۇرىدىكەن» دەپ بايان قىلىنغان. يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، قەشقەر يېگىشەھەر، مەكىت قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، جەمئىي 31 مىليون 390 مىڭ تۈپ كۆچەت تىكىلگەن. 1949 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە 46 مىليون تۈپتىن كۆپرەك كۆچەت تىكىلگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ھەر دەرىجىلىك يەرلىك تەشكىلاتلىرى ۋە ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى ئورمان بىنا قىلىش خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، ئورمانچىلىقنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلىپ، تەبىئىي ئورمانلارنى قوغداپ، زور كۆچ بىلەن ئورمان بىنا قىلىپ، ئورمانچىلىقنى ناھايىتى زور راۋاجلاندۇرۇپ، ياخشى ئىقتىسادىي، ئېكولوگىيىلىك ئۈنۈمنى قولغا كەلتۈردى.

I باب

ئاپپارات، قوشۇن

§ 1 . ئاپپارات

1 . ئاپپاراتلارنىڭ تەرەققىيات جەريانى

مىنگو دەۋرىدە، ژىلايەتتە ئورمانچىلىقنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات يوق بولۇپ، ئورمانچىلىقنى ۋالىي مەھكىمە (مەمۇرىي مەھكىمە) قۇرۇلۇش بۆلۈمى قوشۇمچە باشقۇراتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئورمانچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، 1954 - يىلى قەشقەر ئورمانچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، كەسىپىي جەھەتتىن ئۆلكىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، مەمۇرىي جەھەتتىن قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا قەشقەر ئورمانچىلىق ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ كەسىپى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇش باشقارمىسىغا قوشۇۋېتىلدى. 1956 - يىل 6 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ژىلايەتلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1963 - يىل 3 - ئايدا قەشقەر ژىلايەتلىك ئورمان پونكىتى قۇرۇلۇپ، باشقارما دەرىجىلىك كەسىپىي ئورۇن سۈپىتىدە، ئاپتونوم رايونلۇق ئورمانچىلىق ئىدارىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلدى، 10 خادىم ئىشلىدى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئورمان پونكىتى ژىلايەتلىك دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق ئىدارىسىغا قوشۇۋېتىلدى. 1981 - يىلى قەشقەر ژىلايەتلىك ئورمانچىلىق باشقارمىسى قۇرۇلۇپ، ژىلايەتلىك ئورمان پونكىتى بىلەن بىرلىشىپ ئىش بېجىردى، 4 بۆلۈم، بىر ئىشخانا تەسىس قىلىندى، 15 شتات بېرىلدى. ئورمانچىلىق باشقارمىسى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتى، ئورمان پونكىتى كەسىپىي ئورۇن بولدى. 1990 - يىلى ئورمانچىلىق باشقارمىسىدا كەسىپىي بۆلۈم، پىلان - مالىيە بۆلۈمى، ئورمانچىلىق ج خ بۆلۈمى، ئورمان مەمۇرىيىتى بۆلۈمى، ئىشخانا، دۆلەت ئىگىلىكى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى.

2 . قاراشلىق ئاپپاراتلار

1954 - يىلى قەشقەر كوناشەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، يېڭىسار، مارالبېشى، مەكىت، پەيزاۋات قاتارلىق ناھىيىلەردە ناھىيىلىك ئورمان پونكىتى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. 80 - يىللاردا قەشقەر ژىلايىتىگە قاراشلىق 12 ناھىيە (شەھەر) لىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىدە ئورمانچىلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1990 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، ناھىيە (شەھەر) لەردىكى ئورمانچىلىق بۆلۈملىرى بىلەن ئورمان پونكىتلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ ئورمانچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ناھىيە (شەھەر) لەرگە قاراشلىق يېزا - بازارلارنىڭ كۆپىنچىسىدە ئورمان پونكىتى قۇرۇلدى. ژىلايەت بويىچە 142 يېزا - بازارلىق ئورمان پونكىتى، 367 ئورمانچى بار بولدى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك ئورمانچىلىق باشقارمىسىغا قاراشلىق ئاپپاراتلار: ئورمان پونكىتى، ئورمانچىلىق تەتقىقات ئورنى، ئورمان كۆچەت پونكىتى، ئورمان كارانتىن قىلىش پونكىتى، ئورمانچىلىق - سانائەت - سودا تەرەققىيات شىركىتى، كۆكەرتىش ھەيئىتى ئىشخانىسى، ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش - ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىشخانىسى، ياۋايى ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى قوغداش ئىشخانىسى، ياۋايى ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى قوغداش پونكىتى، ئورمانچىلىق ئۇلچەش - لايىھىلەش ئەترىتى، قۇرۇمتاغ ئورمانچىلىق مەيدانى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا، ۋىلايەت بويىچە ناھىيىگە قاراشلىق كارخانا - كەسىپىي ئورۇندىن 12 ئورمانچىلىق مەيدانى، 8 دۆلەت ئىلكىدىكى كۆچەتخانا بار.

§ 2 . قوشۇن

1954 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلغان چاغدا 3 كادىرى بار ئىدى. 1955- يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى ئورمانچىلىق تېخنىكا كۇرسى ئېچىپ، 3 ئاي ۋاقىت ئىچىدە ئاز ساندىق مىللەت تېخنىكا كادىرىدىن 30نى تەربىيىلىدى. 1960 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئورمانچىلىق سىستېمىسىدىكى كادىر 168 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكومنى پۈتتۈرگىنى 4.

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكى ۋە ئورمانچىلىق نازارىتى ئورمانچىلىق كادىرلىرى كۇرسى ئاچتى. ۋىلايەت بويىچە 20 نەچچە نەپەر ئورمانچىلىق ئىدارە (پونكىت، مەيدان) رەھبىرى كۇرسقا قاتناشتى، ئىشلەۋاتقان 30 نەچچە خادىم «1- ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتىنىڭ ئورمانچىلىق فاكۇلتېتىغا ۋە باشقا كەسىپىي مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، ۋىلايەت بويىچە ھەر دەرىجىلىك ئورمانچىلىق ئاپپاراتى 176 گە يېتىپ، ۋىلايەت، ناھىيە - شەھەر، يېزا - بازاردىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك ئورمانچىلىق تورى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە، قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ئورمانچىلىق سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 2198گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 513، ئاز سانلىق مىللەت 1688؛ ئەر 1502، ئايال 696؛ كادىر 546، ئىشچى 1652. 546 ئورمانچىلىق كادىرى ئىچىدە ئورمانچىلىق تېخنىكا كادىرى 350، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئىنژېنىر 7، ئىنژېنىر 15، ياردەمچى ئىنژېنىر 48، تېخنىك 220.

Ⅱ باب

ئورمان بايلىقى

§ 1 . دەرەخ تۈرلىرى

قەشقەر ۋىلايىتى دائىرىسىدىكى دەرەخ تۈرى جەمئىي 39 ئائىلە، 54 ئۇرۇقداش، 147 خىل، بۇنىڭ

ئىچىدە تەبىئىي ئورمان تۈرلىرىدىن ئاساسلىقى توغراق، قاپاق توغراق، جىگدە، تەڭرىتاغ شەمشادى، قۇرۇمتاغ ئارچىسى بار. ماتېرىيال ئورمىنى دەرەخ تۈرلىرىدىن شىنجاڭ تېرىكى، ئاق تېرەك، سۇۋادان تېرەك، مىرزاتېرەك، داگۇمن تېرىكى، سالەن تېرىكى ۋە سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن شالغۇت تېرەك، يەنە قارايلاغاچ، تىكەنلىك ئاكاتسىيە، ياسمن، سۆگەت، چۈلۈك دەرىخى قاتارلىقلار بار. ئىقتىسادىي ئورمان دەرەخ تۈرلىرىدىن ياڭاق، بادام، چىلان، پىستە، كاۋاۋنچىن، پىندىق ياڭاق، ئەنجۈر، ئانار، شاپتۇل، ئۈرۈك، ئامۇت، ئۈزۈم، قارائۈرۈك، غەينۈلە، گىلاس، ئالما، نەشپۈت، بېھى قاتارلىقلار بار. يېقىلغۇ ئورمان دەرەخ تۈرلىرىدىن ئاساسلىق يۇلغۇن، جىغان، جىگدە قاتارلىقلار بار.

§ 2 . جايلىشىشى

1986 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئۆسۈڭلاقان دەرەخ ئومۇمىي زاپاس مىقدارى 3 مىليون 360 مىڭ كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە بىنا قىلىنغان ئورمان زاپىسى 2 مىليون 257 مىڭ كۇب مېتىر بولۇپ، 67%نى؛ تەبىئىي ئورمان زاپىسى 1 مىليون 103 مىڭ كۇب مېتىر بولۇپ، 33%نى تەشكىل قىلىدۇ؛ ھەر بىر ئادەمگە ئوتتۇرىچە 1.8 مو ئورمان يېرى، 1.4 كۇب مېتىر ياغاچ ماتېرىيال، 99 تۈپ ئەتراپقا تىكىلگەن كۆچەت توغرا كېلىدۇ. ۋىلايەتلىك ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 1.88%.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ئورمان كۆلىمى 4 مىليون 552 مىڭ 800 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تەبىئىي ئورمان 2 مىليون 16 مىڭ 100 مو، بىنا قىلىنغان ئورمان 2 مىليون 536 مىڭ 700 مو؛ ئەتراپقا تىكىلگەن پارچە - پۇرات كۆچەت 354 مىليون 250 مىڭ تۈپ، جەمئىي كۆلەم 354 مىڭ 300 مو.

1. تەبىئىي ئورمانلارنىڭ جايلىشىشى

1) توغراق ئورمىنى　ئاساسلىقى يەكەن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا تارقالغان، دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىغا مەركەزلىك ھالدا بەلۋاغ شەكىلدە جايلاشقان بولۇپ، تەكلىماكان چۆلى، توغراق چۆل ۋە بۈگرى قۇملۇقىنى ئوراپ، شامالدىن مۇداپىئەلىنىدىغان قۇمنى تۈراقلاشتۇرىدىغان تەبىئىي توساقنى شەكىللەندۈرگەن. مارالبېشى ناھىيىسى سېرىقبۇيا بازىرىنىڭ شەرقىدىن ئاقسۇ ۋىلايىتى چېگرىسىغىچە بولغان 70 كىلومېتىر ئۈزۈنلۇقتىكى يەكەن دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى كەلكۈن يامراش رايونى توغراقنىڭ ئاساسلىق جايلاشقان رايونى ھېسابلىنىدۇ؛ قەشقەر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىمۇ زور كۆلەمدىكى توغراقلىقلار بار بولۇپ، ئادەتتە شاقۇر ئورمانچىلىق مەيدانى دەپ ئاتىلىدۇ.

يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، جۈڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ۋە شىنجاڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئۆلچەپ تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ تەكشۈرۈپ ستاتىستىكا قىلىشچە، مارالبېشى، مەكىت ناھىيىلىرىدىكى توغراقلىقلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 2 مىليون 600 مىڭ مو ئىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن كەلكۈن سۇيىنىڭ ئۆزگۈلۈپ قېلىشى ۋە ئادەملەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق قىلىشى سەۋەبىدىن، توغراق كۆلىمى يىلدىن يىلغا ئازىيىپ كەتتى. 1979 - يىلى ئاپتونوم رايونىنىڭ ئايروپىلان ئارقىلىق ئۆلچەپ بېكىتىشچە، يەكەن دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى توغراق ئورمىنى 610 مىڭ مو ئىكەن، 1 مىليون 780 مىڭ مو پارچە - تارقاق توغراقلارنى قوشقاندا، ئورمان رايونىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 2 مىليون 390 مىڭ مو بولغان. 1984- يىلى چاقىرىلغان توشقاندا، توغراق ئورمانلىقى نەق مەيدان يىغىنىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ۋىلايەت بويىچە توغراق ئورمان كۆلىمى 610 مىڭ مودىن كۆپىيىپ 1 مىليون 400 مىڭ موغا يېتىپ، تەبىئىي ئورمان كۆلىمىنىڭ 4%. 69نى ئىگىلىگەن.

2) يۇلغۇن يۇلغۇن — يۇلغۇن ئائىلىسى يۇلغۇن ئۇرۇقدىشىدىكى چاتقال ئۆسۈملۈك بولۇپ، ناچار شارائىتلارغا تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك، تارقىلىشى كەڭرى. ئۇنىڭ شامالدىن مۇداپىئە كۆرۈش-قوغدىنىش تۇراقلاشتۇرۇش، ئېكولوگىيىنى ياخشىلاش قاتارلىق جەھەتلەردىكى رولى توغراقتىن قېلىشمايدۇ. ۋىلايىتىمىز دائىرىسىدىكى چۆل - جەزىرىلەرنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئۇنى ئۇچرىتىشلى بولىدۇ. ئۇ 3 بۆلەككە بىر قەدەر مەركەزلەشكەن: بىرىنچى بۆلەك: مارالبېشى ئاچالدىن تارتىپ يالغۇز ئۆي تاكسى شېكەركۆل سۇ ئامبىرىغىچە، ئۇ، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ ئۆدەكلىك يېزىسى ۋە مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىنى، يەنى قەشقەر دەرياسى تۆۋەن ئېقىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، بۇ جايدىكى يۇلغۇنلۇق كۆلىمى 1 مىليون 500 مىڭ موغا يېتەتتى، 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئاران 100 مىڭ موداك قالدى. ئىككىنچى بۆلەك: يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ سىيەك، تېرىم، بايئاۋات يېزىلىرى ئەتراپى، يەنى گەز دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى جايلار، بۇ يەرلەردىكى يۇلغۇنلۇق 1990 - يىلغىچە 90 مىڭ مودىن كۆپرەككە يەتتى. ئۈچىنچى بۆلەك: يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ قىزىل جاڭگىلى ئەتراپى، يەنى كۇسەن دەرياسى ۋە ئېگىز يەر دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى رايونلار بولۇپ، ئەسلىدە 50 مىڭ مودىن كۆپرەك يۇلغۇن بار ئىدى. 80 - يىللاردىن كېيىن ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، مەكىت قاتارلىق ناھىيىلەردىمۇ ئاز مىقداردا ياپىسا يۇلغۇنلۇقلار بار. 1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يۇلغۇنلۇق كۆلىمى جەمئىي 540 مىڭ مو بولۇپ، تەبىئىي ئورمانلىق كۆلىمىنىڭ %27نى ئىگىلىدى.

3) جىغان جىغان — جىغان ئائىلىسى جىغان ئۇرۇقدىشىدىكى چاتقال ئۆسۈملۈك بولۇپ، ۋىلايىتىمىزنىڭ تاغ - جىلغىلىرىغا، تاغ ئالدىدىكى تىنما قاناتلىنىڭ گىرۋەكلىرىگە ۋە تۈزلەڭلىكلەردىكى پارچە جاڭگاللارغا تارقالغان. پەيزاۋات، يوپۇغا ناھىيىلىرى ۋە قەشقەر شەھرىدىن باشقا، 9 ناھىيىنىڭ ھەممىسىدە بار. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر كوناشەھەر، مەكىت، تاشقورغان ناھىيىلىرىدە جىغانزارلىقلار بىر قەدەر كۆپ.

جىغان مۇنچىقىدىكى ۋىتامىن تەركىبى ھەممە مېۋىنىڭكىدىن كۆپ بولۇپ، ۋىتامىن A، B، C، D، E، K نىڭ ھەممىسى تولۇق. شۇڭا ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئومۇمىي پىلانىغا كىرگۈزۈلدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە 400 مىڭ موغا يەتتى.

4) شەمشاد - ئارچا قۇرۇمتاغنىڭ غەربىي بۆلىكىدىكى كەنجى ئېگىزلىكنىڭ ئوتلاق بەلۋېغىدىكى تار جىلغىلارنىڭ تەسكەي دۆڭلۈكلىرىگە 27 مىڭ مودىن ئارتۇق تەڭرىتاغ شەمشادى تارقالغان ۋە ئۇنىڭغا ئارىلىشىپ ئارچا ئۆسكەن. بۇ دەرەخلەر دېڭىز يۈزىدىن 2200 مېتىردىن 2600 مېتىرغىچە بولغان ئېگىزلىك ئارىسىغا گورىزونتال تارقالغان. ئۇنىڭ تارقالغان يەرلىرى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ كۆكيار، چىپان، شىخشۇ يېزىلىرى ۋە يەكەن ناھىيىسىنىڭ قوشراپ يېزىسى ھەمدە تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ بۇرۇمسال، داتۇلۇق قاتارلىق ناغىلىق رايونلىرىدىن ھالقىپ ئۆتكەن. شەمشادلىقنىڭ ئوستى تەرىپى ئېگىز تاغ ئوتلىقى، ئاستى تەرىپى (دېڭىز يۈزىدىن 2200 — 2500 مېتىرغىچە) دىكى تاغ جىلغىلىرىدا قۇرۇمتاغ ئارچىسى بولۇپ، بۇنىڭ كۆپىنچىسى تۈتاش جايلاشقان. 50 - يىللاردىكى تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ۋىلايەت بويىچە شەمشاد - ئارچا ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 700 مىڭ مو ئىكەن؛ 1960 - يىلى قاغىلىق، يەكەن ناھىيىلىرىدىكى 293 پارچە، جەمئىي 40 مىڭ 350 مو شەمشادلىق بارلىقى، ياغاچ زاپىسىنىڭ ئاز كەم 300 مىڭ كۇب مېتىر ئىكەنلىكى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى.

ئارچىلىقتا قۇرۇمتاغ يۇمىلاق ئارچىسى، قۇرۇمتاغ ئارچىسى ۋە قەشقەر ئارچىسىدىن ئىبارەت 3 سورت بار بولۇپ، دۇنيا بويىچە داڭلىق ئەتىۋارلىق نادىر دەرەخ سورتى ھېسابلىنىدۇ.

5) ئېگىز تاغ، دەريا ۋادىسى ئورمىنى قۇرۇمتاغ رايونىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 1800 — 2800 مېتىر ئېگىزلىكتە جايلاشقان دەريا ۋادىلىرىدا ئافغانىستان تېرىكى ۋە سورتى ئۆزگەرگەن ئۇچلۇق

يوپۇرماقلىق ئافغانىستان تېرىكى، پامىر تېرىكى بار، ئۇلار سوغۇققا، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، يەرلىك ئەتىۋارلىق تېرەك سورتى بولۇپ، ئاساسلىقى تاشقورغان ناھىيىسى تەۋەسىگە تارقالغان. قاغىلىق ناھىيىسىدىمۇ ئازراق بار. ئۇنىڭدىن باشقا، پامىر ئېگىزلىكىدە يەنە كەلگە يوپۇرماقلىق ياغاچ - چاتقال شالغۇت ئورمانلىرى بار، ئۇستى قاتلىمىدا زىچ پوتلىلىق سۆگەت، تۆكلۈك ئاق سۆگەت بار بولۇپ، ئېگىزلىكى 8 — 10 مېتىر كېلىدۇ، تۆۋەن قاتلىمىدا جىغان، قارىغان، ئازغان قاتارلىقلار بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 2800 — 3600 مېتىر ئېگىزلىكتىكى جايلارغا تىك جايلاشقان. ئومۇمىي كۆلىمى 4300 مو بولۇپ، تەبىئىي چارۋىچىلىق مۇھاپىزەت ئورمانلىقى ھېسابلىنىدۇ.

6) باشقا دەل - دەرەخلەر　　چۆل - جەزىرە - جاڭگالىلاردا يەنە ئاق سۆكسۈك، قوڭغۇراق تىكەن، ئاق تىكەن، يانتاق، باشسىمان جۈزغۇن قاتارلىقلار بار بولۇپ، كۆپ قىسمى توغراق، يۇلغۇن، جىغانلىقلار ئارىسىدا ئۆسىدۇ. بۇ ئورمانلارنىڭ بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈش - قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇش ئىقتىدارى ناھايىتى كۈچلۈك.

2. بىنا قىلىنغان ئورمانىنىڭ جايلىشىشى

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى بىنا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى 2 مىليون 536 مىڭ 700 مو بولۇپ، دەل- دەرەخ ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %51.7 نى؛ ياغاچ زاپاس مىقدارى 3 مىليون 17 مىڭ كۇب مېتىر بولۇپ، ئومۇمىي ياغاچ زاپاس مىقدارىنىڭ %73.2 نى ئىگىلىدى. ۋىلايەت تەۋەسىدىكى بىنا قىلىنغان ئورمانىنى تۆۋەندىكىدەك 5 تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن:

1) ئىھاتە ئورمىنى　　ئومۇمىي كۆلىمى 824 مىڭ مو بولۇپ، بىنا قىلىنغان ئورمان كۆلىمىنىڭ %32.5 نى ئىگىلەيدۇ. بۇ، ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى، سۇ - تۇپراق ساقلاش ئورمىنى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرى ئىھاتە ئورمىنى، يول ئاسراش ئورمىنى، ئۆستەڭ ئاسراش ئورمىنى قاتارلىقلارغا بۆلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى ئەڭ كۆپ بولۇپ، 1985 - يىلدىن 1989 - يىلغىچىلا ۋىلايەت بويىچە 270 مىڭ مو ئورمان بىنا قىلىندى. 1988 - يىلى ۋىلايەتتىكى 12 ناھىيە (شەھەر) ئېتىز- ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەملگە ئاشۇردى. ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنىنىڭ ساقلىنىپ قالغان كۆلىمى 616 مىڭ 900 مو. ئورمان بەلۋېغىنىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى ئىگىلەش نىسبىتى %10.8، ئورمان تورى ئارقىلىق مۇھاپىزەت قىلىنغان تېرىلغۇ يەر %98.4نى ئىگىلىدى. ۋىلايەت مىقياسىدىكى 37 مىڭ 9 پارچە سالا ئېتىزدىن ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇلغىنى 36 مىڭ 106 پارچە بولۇپ، %98نى ئىگىلىدى.

2) ماتېرىيال ئورمىنى　　ئومۇمىي كۆلىمى 136 مىڭ 200 مو بولۇپ، ۋىلايەتتىكى دۆلەت ئىلكىدىكى 6 ئورمانچىلىق مەيدانىغا، يەنى قەشقەر يېڭىشەھەر ئورمانچىلىق مەيدانى، قاغىلىق ئورمانچىلىق مەيدانى، پوسكام ياسىدۇڭ ئورمانچىلىق مەيدانى، مەكىت «1 - مايى» ئورمانچىلىق مەيدانى، يېڭىسار موغال ئورمانچىلىق مەيدانى، پەيزاۋات ئورمانچىلىق مەيدانىغا جايلاشقىنى جەمئىي 84 مىڭ مو بولۇپ، ئورمانچىلىق مەيدانلىرىدىكى 118 مىڭ مو دەل - دەرەخ كۆلىمىنىڭ %71.19نى ئىگىلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ۋىلايەت بويىچە ماتېرىيال ئورمىنى ئاساسلىقى شىنجاڭ تېرىكى ئاساس قىلىنغان 673 مىڭ مو ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ماتېرىيال ئورمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ ۋىلايەت بويىچە بىنا قىلىنغان 2 مىليون 600 مىڭ مو ئورمانىنىڭ %25.88نى ئىگىلەيدۇ.

3) ئىقتىسادىي ئورمان　　1986 - يىلدىن 1989 - يىلغىچە بولغان مەلۇماتقا قارىغاندا، ئىقتىسادىي ئورمان ئومۇمىي كۆلىمى 38 مىڭ 506 مو، بۇنىڭ ئىچىدە بادام 13 مىڭ 850 مو، ياڭاق 4244

مو، چىلان 9957 مو، قارا تۆرۈك - ئەينۇلە 649 مو، دولانە 375 مو، پىستە 10 مو ئىكەن، بۇنىڭ ئىچىدە ياڭاق قاغىلىق، يەكەڭگە كۆپرەك تارقالغان؛ بادام يېڭسار، يەكەندە كۆپرەك؛ شىنجالڭ كىچىك چىلىنى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ بەشكېرەم ۋە ئاۋات يېزىلىرىغا مەركەزلەشكەن؛ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان كىرگۈزۈلگەن چوڭ چىلان قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەر، يەكەن، مەكىت، پوسكام قاتارلىق ناھىيىلەردە ئۆستۈرۈلدى؛ پىستە ئەتىۋارلىق مېۋە بولۇپ، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى ۋە قەشقەر شەھىرىگىلا جايلاشقان.

4) يېقىلغۇ ئورمىنى 1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يېقىلغۇ ئورمىنى 1 مىليون 292 مىڭ 700 مو بولۇپ، 49.72%نى ئىگىلىدى. بۇ ئورمانىنى مۇنداق 2 چوڭ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ: بىرسى، ئورمان بىلەن ئوت - چۆپ بىرلەشكەن تىپتىكى يېقىلغۇ ئورمىنى، يەنە بىرسى، يۇلغۇن، ئالدىنقىسى ئاساسلىقى قەشقەر كوناشەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يوپۇغا ناھىيىلىرىدىكى بوستانلىقلار ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇپ، ئارىسىغا بىرە-تېرىلغان جىگدە، توغراق، سۆگەت، جىغاندىن ئىبارەت شالغۇت يېقىلغۇ ئورمىنى؛ ئۇنىڭدىن قالسا، كېيىنكىسى يەكەن، مەكىت، قاغىلىق، مارالبېشى، پەيزاۋات قاتارلىق ناھىيىلەرگە جايلاشقان بولۇپ، ئارىسىدا چۆچۈكبۇيا ئۆستۈرۈلگەن جىگدە، توغراق، ئاكاتسىيە، سۆگەت، جىغان، يۇلغۇن قاتارلىق شالغۇت يېقىلغۇ ئورمىنى، كېيىنكىسى ئاساسلىق دەريا ۋادىلىرىدىكى چۆكمە سازلىقلارغا جايلاشقان يۇلغۇنلۇقلار بولۇپ، كۆپ قىسمى 7 — 8 - ئايلاردىكى كەلكۈن مەزگىلىدە كەلكۈن باشلاش ئارقىلىق بەرپا قىلىنغان. ۋىلايەت بويىچە بىر قەدەر بۈك - باراقسان يۇلغۇنلۇق كۆلىمى 540 مىڭ مو.

5) بىنا قىلىنغان باشقا ئورمان بۇ ئاساسلىقى مەنزىرە ئورمىنى، مەشھۇر ئاسارئەتىقە ئورمىنى، ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقى ئورمىنى، پەن تەتقىقات ئورمىنى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئومۇمىي كۆلىمى 4000 مودىن ئاشىدۇ؛ ئۇنىڭدىن باشقا ئەتراپقا تىكىلگەن كۆچەت 352 مىليون 470 مىڭ تۈپ بولۇپ، يېزىلاردىكى ئاھالە ئولتۇراق نۇقتىلىرى ئەتراپى، شەھەر - بازارلاردىكى كوچىلارنىڭ ئىككى قاسنىقىغا جايلاشقان.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 1990 - يىلدىكى توغراق ئورمىنى كۆلىمى ۋە زاپىسى

جەدۋەل: 8 — 1 بىرلىكى: كۇب مېتىر، گېكتار

ئورنى	ئورمان تۈرى	ئىلا دەرەخ سورتى	تۆسۈۋاتقان دەرەخ زاپاس مىقدارى	ئورمانلىق ياش ئايرىمىسى بويىچە كۆلەم زاپىسى								شالاڭ ئورمان زاپىسى
				جەمئىي		ياش ئورمان		ئوتتۇراياش ئورمان		پىتىلگەن ئورمان		
				كۆلىمى	زاپىسى	كۆلىمى	زاپىسى	كۆلىمى	زاپىسى	كۆلىمى	زاپىسى	
جەمئىي	ماتېرىيال ئورمىنى	توغراق	2790722	57437	2211488	13441	249855	31623	1128906	12973	832727	577234
مارالبېشى ناھىيىسى	ماتېرىيال ئورمىنى	توغراق	2349954	44723	1798536	9203	171291	23489	855045	12031	772227	551391
مەكىت ناھىيىسى	ماتېرىيال ئورمىنى	توغراق	440768	12714	412925	4238	78564	7534	273861	942	60500	27863

Ⅲ باب

ئورمان بىنا قىلىش

چەك سۈلالىسى، مىنگو دەۋرلىرىدە قەشقەر ۋىلايىتىدە ئورۇش يېغىلمىنىڭ كۆپ بولۇشى، ئۇنىڭ ئۇستىگە سىياسىي جەھەتتىكى چىرىكلىك تۈپەيلىدىن، ئامما ئىنى تەشكىللەپ كەڭ كۆلەملىك ئورمان بىنا قىلىش مۇمكىنچىلىكى ئەسلا يوق ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتى، ناھىيە (شەھەر)، يېزا (بازار) لاردىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرى ئورمان بىنا قىلىشنى نامراتلىقنى تۈگىتىپ، باي بولۇشنىڭ مۇھىم يولى قىلدى.

1950 - يىلى قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرىدە ئۆينىڭ ئالدى - كەينىگە 4 مىليون 16 مىڭ تۈپ كۆچەت تىكىلگەن، 1236 مو يەرگە قەلەمچە قويۇلغان، 49 مو يەردە كۆچەت يېتىشتۈرۈلگەن. 1957 - يىلى 22 مىڭ 761 مو يەردە ئورمان بىنا قىلىندى، پارچە - پۈرات يەرلەرگە 6 مىليون 280 مىڭ تۈپ كۆچەت تىكىلدى، 2099 مو يەردە كۆچەت يېتىشتۈرۈلدى. بۇ ئارىلىقتا، 1950 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە بىنا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى 86 مىڭ 498 موغا، پارچە - پۈرات يەرلەرگە تىكىلگەن كۆچەت 54 مىليون 190 مىڭ تۈپكە، كۆچەت يېتىشتۈرۈلگەن يەر 41 مىڭ 155 موغا يېتىپ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى بىنا قىلىنغان ئورمان ئومۇمىي يىغىندىسىدىن ئېشىپ كەتتى. 1968 - يىلى «بىگتۈەننى نىشان قىلىش، گۈڭشې ئالاھىدىلىكىنى كۆزدە تۇتۇش، ئومۇمىيۈزلۈك پىلانلاش، تەدرىجىي ئەملگە ئاشۇرۇش» تىن ئىبارەت «بەش ياخشى» (ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى يول، ياخشى ئورمان بەلۋېغى، ياخشى ئېرىق - ئۆستەڭ، ياخشى مەھەللە) قۇرۇلۇشى قانچىلىك ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئورمانچىلىقتا «ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنىنى ئاساس قىلىش» تەلەپ قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئورمانچىلىق خېلى تېز تەرەققىي قىلدى. 1988 - يىلغا كەلگەندە، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى 12 ناھىيە (شەھەر) ئېتىز - ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەملگە ئاشۇردى.

§ 1 . كۆچەت يېتىشتۇرۇش

50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە، ۋىلايەت - ناھىيىلەردە ئورمانچىلىق ئاپپاراتلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن دۆلەت ئىلكىدىكى كۆچەت يېتىشتۇرۇش خىزمىتى تۇتۇلدى. 1954 — 1955 - يىللىرى قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيە لەڭگەر كۆچەتخانىسى (قەشقەر ئورمانچىلىق شۆبە ئىدارىسىغا بىۋاستە قارايدۇ)، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، پوسكام ناھىيىلىرىدىكى دۆلەت ئىلكىدىكى كۆچەتخانىلار قۇرۇلدى. 1956 — 1957 - يىللىرى يېڭىسار، قەشقەر كوناشەھەر، مەكىت، مارالبېشى ناھىيىلىرىدە ۋە قەشقەر شەھىرىدە كۆچەتخانا قۇرۇلدى. 1960 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كۆچەتخانا كۆلىمى 2500 موغا يەتتى. 1985 - يىلغا كەلگەندە مۇستەقىل ئىگىلىك باشقۇرىدىغان كۆچەتخانا 8گە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 392گە، يەر كۆلىمى 8000 موغا يەتتى، ھەر يىلى 1500 مو يەردە كۆچەت يېتىشتۇرۇلدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ سەر خىل كۆچەتنىڭ تۈرمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ماددىي ئاساسى ئىكەنلىكىگە بولغان تونۇشى بىر قەدەر چوڭقۇر بولدى. لېكىن، 80 - يىللاردا ۋىلايەت بويىچە «ئېتىز - ئېرىقلارنى تۈرمان بىلەن تورلاشتۇرۇش» ئەمەلگە ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن، بەزى يېزا - بازارلار سەر خىل كۆچەت يېتىشتۇرۇشكە سەل قارىغاچقا، ۋىلايەت بويىچە ھەر يىللىق كۆچەت يېتىشتۇرۇش كۆلىمى 1986 - يىلدىكى 63 مىڭ مودىن ئازىيىپ 1988 - يىلدىكى 30 مىڭ موغا چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭغا ئاساسەن، ۋىلايەت كۆچەتخانىلارغا بولغان خىزمەت سالمىقىنى ئاشۇرۇپ، مەركىزىي كۆچەتخانىلار بىلەن دۆلەت ئىلكىدىكى كۆچەتخانىلارنى تايانچ، يېزا - بازارلاردىكى كوللېكتىپ كۆچەتخانىلارنى يۆلەنچۈك، يەككە كۆچەتخانىلارنى زۇرۇر تولۇقلىما قىلغان ئۈچ دەرىجىلىك كۆچەت يېتىشتۇرۇش سىستېمىسىنى قۇرۇپ چىقتى ۋە مۇكەممەللەشتۈردى. ھەر دەرىجىلىك تۈرمانچىلىق ئاپپاراتلىرى ۋىلايەت مىقياسىدىكى يېزا دەرىجىلىك 48 تايانچ كۆچەتخانىنىڭ 40 نى تەرتىپكە سالدى، كۆلىمى 1736 موغا يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېزىلىق كۆچەتخانىدىن 11نى (427 مو)، كەنت دەرىجىلىك كۆچەتخانىدىن 695 نى (21 مىڭ 35 مو) يېگىدىن قۇردى. ناھىيە دەرىجىلىك 8 كۆچەتخانىنىڭ باشقۇرىدىغان كۆلىمى 7969.8 مو بولدى. كۆچەت ئىشلەپچىقىرىشىدىكى تاۋارلاشتۇرۇش، مول ھوسۇللاشتۇرۇش، ئەلا سورتلاشتۇرۇش، ئۇلچەملەشتۈرۈشتىن ئىبارەت توختام تۈزۈمىدە چىڭ تۇرۇلۇپ، نىشانلىق كۆچەت يېتىشتۇرۇش، پىلانلىق كۆچەت يېتىشتۇرۇش يولغا قويۇلدى. 1990 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە يېتىشتۇرۇلگەن كۆچەت كۆلىمى 37 مىڭ 596 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېڭى كۆچەتخانا 19 مىڭ 41 مو؛ دۆلەت ئىلكىدىكى 1128 مو كۆچەتخانىدا يېگىدىن كۆچەت يېتىشتۇرۇلگەن يەر 808 مو، كۆچەتخانىدىن چەمبىرلىغان كۆچەت 54 مىليون 660 مىڭ تۈپ، بۇنىڭ ئىچىدە: ئىقتىسادىي ئورمان كۆچىتى 1 مىليون 355 مىڭ تۈپ؛ يىغىلغان دەرەخ ئۇرۇقى 138 تونا.

7 - بەش يىللىق پىلان (1986 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە) مەزگىلىنىڭ ئاخىرىدا دەل - دەرەخ ئەلا سورتلىرى بازىسىنىڭ 1 - قارارلىق قۇرۇلۇشى تاماملىنىپ، 40 مو رايون خاراكتېرلىك تەجرىبە ئورمىنى، 40 مو ياڭاق رايونى تەجرىبە ئورمىنى، 30 مو بادام سورتى جۈغلاش باغچىسى، 300 مو ئانا دەرەخ ئورمىنى، 20 مو نوتىزارلىق، 200 مو كىچىك يوپۇرماقلىق ئانلىق ياسىن دەرىخى، 20 مو پىستە باغچىسى بەرپا قىلىندى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 1990 - يىلدىكى ئەلا سورتلۇق دەرەخ بازىسىنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 2

بىرلىكى: مو

ئورنى	كۆلىمى	تۈرى	ئورنى	كۆلىمى	تۈرى
قەشقەر يېگىشەھەر 2 - مەيدان 2 - ئەترەت	200	ئانلىق ياسىن	قەشقەر كونا شەھەر كۆچەتخانىسى	20	جىغان سورتى ئورمىنى
يېگىسار بادام ئورمان مەيدانى	300	بادام ئورمىنى	يېگىسار كۆچەتخانىسى	12	بادام نوتىزارلىقى
قەشقەر كونا شەھەر كۆچەتخانىسى	20	پىستە كۆچەتخانىسى	يەكەن كۆچەتخانىسى، ئورمان مەيدانى	9 دىن	بادام نوتىزارلىقى
قەشقەر يېگىشەھەر 2 - ئورمان مەيدانى	40	تېرەك تەجرىبە ئورمىنى	پوسكام، قەشقەر كونا شەھەر كۆچەتخانىسى	30دىن	چىلان نوتىزارلىقى
يەكەن 2 - ئورمان مەيدانى	40	ياڭاق تەجرىبە ئورمىنى	يەكەن ئورمان تەتقىقات ئورنى	30	چىلان نوتىزارلىقى
يېگىسار ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى	30	بادام سورتى ئورمىنى	قاغىلىق	20	ياڭاق نوتىزارلىقى
يەكەن 2 - ئورمان مەيدانى	30	بادام سورتى ئورمىنى			

2 §. «ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشى

1978 - يىل 11 - ئايدا دۆلەت غەربىي شىمال، شىمالىي جۇڭگو، شەرقىي شىمال (قىسقارتىلىپ «ئۇچ شىمالىي رايون» دەپ ئاتىلىدۇ) دىكى «ئون مىڭ چاقىرىملىق قۇم - بوران لىنىيىسى»دە، چوڭ تېپتىكى ئىھاتە ئورمىنى سىستېمىسىنى قۇرۇپ چىقىپ، ھەر قايسى رايونلاردىكى ئىھاتە ئورمان توري، ئىھاتە ئورمان بەلۋېغى ۋە ياپىسا ئورمانلارنى بىرلەشتۈرۈپ بىر گەۋدە قىلىپ، دەل - دەرەخ تىكىش، چانقال ئۆسۈملۈكلەرنى تېرىش، ئوت - چۆپ تېرىشنى بىرلەشتۈرۈشنى قارار قىلدى. «ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمان قۇرۇلۇشىنىڭ تېخنىكىلىق مۇھىم نۇقتىسى «تور، بۆلەك، بەلۋاغ»، «دەرەخ، چانقال، ئوت - چۆپ»، «دەرەخ توري كۆپ بولۇش، قامال قىلىپ باشقۇرۇش - قۇرۇش»تىن ئىبارەت بىر نەچچە ئىشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش بولدى. قەشقەر ۋىلايىتى «ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشىنىڭ غەربىي بۆلىكىگە جايلاشقان، بوران - قۇم، زەي - شور، قۇرغاقچىلىق زىيىنى ئېغىر بولغاچقا، بۇ قۇرۇلۇشتىكى مۇھىم رايون ھېسابلىنىدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتى «ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشىنى نۇقتىلىق ئېكولوگىيىلىك قۇرۇلۇش سۈپىتىدە تۇتۇپ، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىن باشقا، 11 ناھىيە (شەھەر)نى «ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشى دائىرىسىگە كىرگۈزدى. بىرىنچى قارارلىق قۇرۇلۇش 1978 - يىلى باشلىنىپ، 8 يىل داۋام قىلىپ 1985 - يىلى ئاخىرلاشتى. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋەزىپىسى 784 مىڭ مو بولۇپ، شىنجاڭ بويىچە 1 مىليون 800 مىڭ مو ۋەزىپىنىڭ %56.43نى ئىگىلىدى. 1984- يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە «ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇش ۋەزىپىسى 798 مىڭ مو ئورۇندىلىپ، ۋەزىپە مۇددىتىنىڭ بىر يىل بۇرۇن %101.8 ئورۇندالدى. 1985 - يىلى يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلار تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالغاندا، ۋىلايەت بويىچە بىرىنچى قارارلىق «ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشىدىكى ساقلاپ قېلىنغان ئورمان كۆلىمى 1 مىليون 74 مىڭ 200 مو بولۇپ، پىلاندىكى ۋەزىپىنىڭ %68.124نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە: ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى 305 مىڭ مو بولۇپ، %4.28نى؛ يېقىلغۇ ئورمىنى 650 مىڭ 200 مو بولۇپ، %5.60نى؛ ماتېرىيال ئورمىنى 36 مىڭ مو بولۇپ، %4.3نى؛ ئىقتىسادىي ئورمان 83 مىڭ مو بولۇپ %7.7نى ئىگىلىدى، ئۇنىڭدىن باشقا، ساينى قورشاپ ئورمان يېتىشتۈرۈش، توغراق - يۇلغۇننى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتە 275 مىڭ مو كۆلەم ھاسىل قىلدى، 11 مىڭ مو يەردە قۇم قورشىلىپ ئورمان يېتىشتۈرۈلدى، ئەتراپقا 67 مىليون 538 مىڭ تۈپ كۆچەت تىكىلدى.

«ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشىنىڭ 2 - قارارلىق قۇرۇلۇشى 1986 - يىلدىن 1995- يىلغىچە بولۇپ، مۇددىتى 10 يىل، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى «ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشى دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى. ۋىلايەتنىڭ ئومۇمىي پىلاندىكى ۋەزىپىسى 900 مىڭ مو، بۇنىڭ ئىچىدە كۆچەت يېتىشتۈرۈپ ئورمان بىنا قىلىش كۆلىمى 540 مىڭ مو، كۆچەت تىكىلمەي بىنا قىلىنىدىغان ئورمان كۆلىمى 360 مىڭ مو.

قەشقەر ۋىلايىتى 1984 - يىلدىن باشلاپ 2 - قارارلىق قۇرۇلۇشنى پىلانلاش - لايىھىلەشكە كىرىشتى. 6 - ئايدا سىرتقى كەسىپلەرنى پىلانلاش باشلاندى، 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئىچكى كەسىپلەر ئايالاشتى. پۈتكۈل ئومۇمىي پىلان تۈزۈشتە دۆلەت زېمىنىنى تۈزەش نۇقتىسى چېقىش قىلىنىپ، «ئورمان قانۇنى»نى يولغا قويۇشنىڭ تەپسىلىي پرىنسىپى ئىزچىل ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، بوستانلىقلارنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى %10تىن كۆپرەككە يەتكۈزۈلدى. ئورمان سورتى قۇرۇلمىسى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى جەھەتتە، «بىر

چەمبىرەك، ئىككى بەلۋاغ، بىر تور» ئىستراتېگىيىسى يولغا قويۇلۇپ، ياپىالاشتۇرۇشقا باب كەلگىنى ياپىالاشتۇرۇلۇپ، بەلۋاغ قىلىشقا باب كەلگىنى بەلۋاغ قىلىنىپ، ئېتىز - ئېرىقلار ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇلدى. بوستانلىق ئەتراپلىرى بىلەن چۆل - جەزىرىلەر تۈتىشىدىغان جايلاردا كۆپ قۇرلۇق، دەرەخ، چاتقال، ئوت - چۆپ بىرلەشتۇرۇلگەن بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈش تايانچ ئورمان بەلۋېغى بىنا قىلىندى؛ ئېتىز-ئېرىقلار بىلەن ئوت - چۆپلۈك، بوزىيەرلەرگە تۈتىشىدىغان جايلاردا يېغىلغۇ، يەم - خەشەك ئورمىنى بىنا قىلىندى. بۇ ئىككىسى قەشقەر بوستانلىقىنى بىر داۋىرە ئېچىگە ئېلىپ، «ئورمان چەمبىرىكى»نى شەكىللەندۈردى. 2 - قارارلىق قۇرۇلۇشنىڭ دەسلەپكى 3 يىلىدا ئېتىز - ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش ئەملگە ئاشۇرۇلدى. مۇشۇ ئاساستا مۇھىم نۇقتا تاۋار ئىقتىسادىي ئورمان بازىسى قۇرۇلۇشىغا يۈتكەلدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ «ئۈچ شىمالىي رايون» 1 - قارارلىق قۇرۇلۇشىدا بىنا قىلىنغان ئورمانىنىڭ ساقلىنىپ قالغان كۆلىمى

جەدۋەل: 8 — 3

بىرلىكى: مو، تۈمەن تۈپ

تۈرى / ناھىيە، شەھەرلەر	بىنا قىلىنغان ئورمان								كۆچەت تىكمەي بىنا قىلىنغىنى		
	1 - قارارلىق قۇرۇلۇشتا بىنا قىلىش پىلانى	جەمئىي بىنا قىلىنغان كۆلەم	ساقلىنىپ قالغان كۆلەم	ساقلىنىپ قالغان ئورمان تۈرلىرى كۆلىمى				ساقلىنىپ قېلىش نىسبىتى %	ساي قورۇشلىپ بېتىشتۇرۇلگەن ئورمان ۋە ئوت - چۆپ	قۇم قورۇشلىپ بېتىشتۇرۇلگەن ئورمان	ئەتراپتا تىكىلگەن ئورمان (تۈمەن تۈپ)
				تۇرسىنى	مايىرىيال ئورمىنى	يېغىلغۇ ئورمىنى	ئىقتىسادىي ئورمان				
جەمئىي	861600	1720440	1075656	304999	35643	650444	83050	62.5	274460	10182	6753.77
قەشقەر شەھىرى	45000	10722	6486	3301		1912	1273	60.5	650		119.47
قەشقەر يېڭىشەھەر	110000	188192	69028	19211	1481	14760	576	36.6	10464		1017
قەشقەر كونىشەھەر	120000	250386	191138	31772	8774	142990	7606	76.6	16278		1188
يېڭىسار	85000	87647	64144	11400	4581	41187	6976	73.2	13550		589.8
يەكەن	140000	272500	204500	84363		101061	19076	75			2113.56
پوسكام	67700	123267	86016	25157	5543	45321	9995	69.7	-		1022.94
قاغىلىق	62000	76543	56914	23960	5361	13508	14085	74.3	3500	200	200
مەكىت	45000	104600	74540	31100	2100	35600	4240	71.3		9100	67
پەيزاۋات	100000	285635	192719	26295	6306	148375	11746	67.5	158252		88
ماراللبېشى	50000	148477	45480	15962	659	28584	275	30.6			49
پوپۇغا	36000	172489	84691	32478	858	44146	7209	49.1	71766	1512	299

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1986 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە ئورمان بىنا قىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 4　　بىرلىكى: تۈمەن مو، تۈمەن تۈپ

يىللار / تۈرى	جەمئىي	1986	1987	1988	1989	1990
بىنا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى	78.17	17.91	15	15.08	15.78	13.09
بۇنىڭ ئىچىدە: ماتېرىيال ئورمىنى	4.15	0.97	0.83	0.8	0.8	0.63
ئىھاتە ئورمىنى	25.9	8.6	5.55	4.23	4.32	3.46
بۇنىڭ ئىچىدە: ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى	22.43	8	5.5	3.7	3.03	2.64
ئىقتىسادىي ئورمان	5.25	0.41	1.04	1.01	1.39	1.9
يېقىلغۇ ئورمىنى	40.57	7.6	7.51	8.8	7.61	6.19
باشقا ئورمان	2.3	0.33	0.07	0.24	1.66	0.91
قورشاپ يېتىشتۇرۇلگەن كۆلەم	560.5	45.3	121.9	130.9	137.4	147.5
ئەتراپىغا تىكىلگەن كۆچەت	14100.6	3593	3767	3715	2025.6	2163.2

2 - قارارلىق قۇرۇلۇشنىڭ سۈرئىتى: 1986 - يىلدىن 1989 - يىلغىچە بولغان 4 يىل ئىچىدە ۋەزىپە 781 مىڭ 700 مو ئورۇندىلىپ، 10 يىللىق ۋەزىپىنىڭ %86.85نى ئىگىلىدى.

1979 - يىلدىن 1988 - يىلغىچە دۆلەتنىڭ قەشقەر ۋىلايىتىگە بەرگەن «ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشى مەبلىغى جەمئىي 13 مىليون 501 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە «ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇش خىراجىتى 5 مىليون 750 مىڭ 200 يۈەن؛ «ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى كەسپىي خىراجىتى 1 مىليون 339 مىڭ يۈەن؛ گۈڭشۈي - ئەترەتلەرنىڭ ئورمان بىنا قىلىشىغا بېرىلگەن ياردەم پۇل 6 مىليون 412 مىڭ يۈەن، دۆلەت ھەر مو ئورمان يېرى ئۈچۈن 8.85 يۈەن ياردەم پۇلى بەردى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1979 - يىلدىن 1988 - يىلغىچە «ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشىغا يىللار بويىچە مەبلەغ سېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 5　　بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	«ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇش خىراجىتى	گۈڭشۈي، ئەترەتلەرگە بېرىلگەن قوشۇمچە ياردەم پۇل	«ئۇچ شىمالىي رايون» كەسپىي خىراجىتى	يىللىق جەمئىي
1979	46	23.5		60.5
1980	30.82	30.5		60.82
1981	55.8	55		110.8
1982	91.5	59	20.3	170.8
1983	99.2	74.1	20.2	193.5
1984	65.6	83.2	20.2	169
1985	64.1	92.3	20.2	176.6

1986	37	77.9	26.6	141.5
1987	39.5	72.3	14.7	126.5
1988	45.5	73.9	11.7	131.1
جەمئىي	575.02	641.2	133.9	1350.12

ئىزاھ: «ئوچ شىمالىي رايون» كەسپىي خىراجىتى «ئوچ شىمالىي رايون» دىكى نۇقتىلىق ناھىيىلەر خىراجىتى بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يەكەن، قەشقەر بېگىشەھەر ناھىيىلىرىگە 1982 - يىلدىن باشلاپ بېرىلدى.

§ 3 . ئېتىز - ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى

قەشقەر ۋىلايىتى 60 - يىللاردا ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى بىنا قىلىشنى باشلىغانىدى. 1972 - يىلى ۋىلايەت «ئىككى يىل ئىچىدە كەلگ كۆلەمدە كۆچەت يېتىشتۇرۇش، ئۈچ يىل ئىچىدە كەلگ كۆلەمدە ئورمان بىنا قىلىش، بەش يىل ئىچىدە مۇددەت تۇرىكۈمگە بۆلۈپ ئېتىز - ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇشنى ئەملگە ئاشۇرۇش» نى ئوتتۇرىغا قويدى. 1975 - يىلى غەربىي شىمالدىكى 8 ئۆلكە (ئاپتونوم رايون) نىڭ ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشى نەق مەيدان يىغىنى قەشقەر شەھىرىدە ئېچىلدى، بۇ ۋىلايەت بويىچە ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشىغا ناھايىتى زور تۇرتكە بولدى. 1976 - يىلى ۋىلايەتنىڭ ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش دەرىجىسى %35گە يەتتى. 1988 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ئىھاتە ئورمىنى تورى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولۇپ، ئېتىز - ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئەملگە ئاشۇرۇلدى.

ۋىلايەتنىڭ ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنىنىڭ شەكلى 2 خىل: بىرى، ئورمان بەلۋېغى شەكلى؛ يەنە بىرى دېھقانچىلىق بىلەن ئورمانچىلىقنى گىرەلەشتۇرۇش شەكلى. كۆپ ساندىكى يېزا - بازارلار تۆۋەندىكى 5 تۈرلۈك ئۆلچەمگە يەتتى: (1) تار ئورمان بەلۋېغى، كىچىك تور، سالا ئېتىز كۆلىمى ئادەتتە 150 مودىن 200 موغىچە بولۇپ، ئورمان بەلۋېغىنىڭ ساقلىنىش نىسبىتى %85گە يېتىش؛ (2) سالا ئېتىزلارنىڭ تۆت ئەتراپىغا كۆچەت تىكىلگەن، ئورمان يوق قۇر ئۇزۇنلۇقى ئورمان بەلۋېغىنىڭ %15ىدىن ئېشىپ كەتمىگەن بولۇش، سالا ئېتىز ئىچىدىكى ئېرىقلارغا لايىھە بويىچە كۆچەت تىكىلگەن بولۇش؛ (3) ئورمان بەلۋېغى كۆلىمى ئېتىز - ئېرىق كۆلىمىنىڭ %8ىنى ئىگىلىگەن، ناھىيە، يېزا، كەنتلەردىكى بوستانلىقلار ئىچىدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى سالالاشتۇرۇش ئاساسىدا %95 سالا ئېتىزنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش؛ (4) تېخنىكىلىق تەلەپكە لايىق كەلگەن بولۇش، ئورمان بەلۋېغىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق بولۇش؛ (5) ئورمان بەلۋاغلىرىنى بىنا قىلىش، باشقۇرۇش، بېگىلاش مەسئۇلىيىتى ئەملىيلەشتۇرۇلگەن بولۇش.

1989 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە 5 مىليون 882 مىڭ 700 مو تېرىلغۇ يەردىن ساقلىنىپ قالغان ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى كۆلىمى 616 مىڭ 900 مو، ئورمان بەلۋاغلىرىنىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى ئىگىلەش نىسبىتى %10.8، ئورمان بەلۋېغى ئارقىلىق مۇھاپىزەت قىلىنغان تېرىلغۇ يەر 5 مىليون 684 مىڭ 200 مو، سالا ئېتىز بولۇپ شەكىللەنگەن تېرىلغۇ يەر %4.98نى ئىگىلىدى؛ سالا ئېتىز 37 مىڭ 9 پارچە بولۇپ، ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇلغىنى 36 مىڭ 106 پارچە، بۇ ئومۇمىي سالا ئېتىزنىڭ %98 نى ئىگىلىدى، ئاساسىي، غول، تارماق ئۆستەڭلەر ۋە چوڭ - كىچىك يوللارنىڭ بۇك - باراقسانلىق نىسبىتى %95؛ ۋىلايەت

بويىچە سالا ئېتىزلار ئارىسىدىكى ئېرىق 80 مېتر 22، ئۇجمە، سۆگەت قويۇلغىنى %86 نى ئىگىلەيدۇ؛ ۋىلايەت بويىچە ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنىنىڭ ساقلىنىپ قېلىش نىسبىتى %87.5؛ بوستانلىق ئىچىدىكى دەل-دەرەخ كۆلىمى 4 مىليون 150 مېتر مو، دەل - دەرەخلەر بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى %8.4.

ئېتىز - ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئۆزلۈكسىز يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئېتىز - ئېرىقلارنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى كۆنسايىسىن ياخشىلانغاچقا، تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، بولۇپمۇ قۇم - بوران، شور - زەي، قۇرغاقچىلىق قاتارلىق ئاپەتلەرنىڭ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا بولغان تەسىرى ئازايتىلدى. 1986 - يىل 5 - ئايدا قاغىلىق قاتارلىق ناھىيىلەر 10 بال بوراننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، ئېتىز - ئېرىقلارنى ئىھاتە ئورمىنى قوغداپ تۇرغاچقا، ئاشلىق - كېۋەز قاتارلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ئانچە چوڭ زىيانغا ئۇچرىمىدى. قەشقەر ۋىلايىتى 1980-يىلدىن 1990 - يىلغىچە ئۇدا 11 يىل دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ھوسۇل ۋە كىرىمىنى ئاشۇردى، ئېتىز - ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇشنىڭ ھوسۇلنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئېكولوگىيىلىك ئىقتىسادىي مۇھىت يارىتىپ بەرگەنلىكى بۇنىڭ بىر پاكىتى. ئورمان بەلۋاغلىرى بىئولوگىيىلىك ھالدا زەي قاچۇرۇش - تەڭشەش رولىغا ئىگە بولغاچقا، يېزا ئىگىلىكىدە ھوسۇلنى ئاشۇرۇش تەدبىرىنىڭ ئۈنۈمى تولۇق جارى قىلدۇرۇلۇپ، پاختا ھوسۇلى %10، ئاشلىق ھوسۇلى %15.25 ئاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كەڭ يېزىلارنىڭ يېقىلغۇ، ياغاچ، يەم - خەشەككە بولغان ئېھتىياجى جىددىي بولۇش ۋەزىيىتى پەسەيتىلدى.

4 §. تۈزلەڭلىكنى كۆكەرتكەن ناھىيە ئۆلچىمىگە يېتىش

قەشقەر ۋىلايىتى 1988 - يىلى ئېتىز - ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەملگە ئاشۇرغاندىن كېيىن، ئورمانچىلىقنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى قايتىدىن تەڭشىدى، ئېتىز - ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇشنى مۇستەھكەملەش، مۇكەممەللەشتۈرۈش ئاساسىدا، دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئورمان بىنا قىلىش ئۈستۈنلۈكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، تېز ئۆسىدىغان، مول ھوسۇل بېرىدىغان، ئىھاتە رولىنى ئويناپىدىغان ماتېرىيال ئورمىنىنى زور كۆچ بىلەن بىنا قىلىپ، بادام، ياڭاق، چىلان، غەيرىئوله قاتارلىق داڭدار ئالاھىدە ئىقتىسادىي ئورمان تاۋار بازىسىنى پائال تەرەققىي قىلدۇردى، قۇرۇلۇش ئۈچۈن ئورمان بىنا قىلىش، ستېرىئولۇق تەرەققىي قىلدۇرۇش، تۈجۈپىلەپ باشقۇرۇش، ئۈنۈمبرسال پايدىلىنىشنى يولغا قويۇپ، ئېكولوگىيىلىك ئىقتىساد تېپىدىكى ئورمانچىلىقنى بەرپا قىلدى. 1987 -، 1988 -، 1989 - يىللىرى ئورمانچىلىقنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى تەڭشىدى، 1990 - يىلدىن باشلاپ، تۈزلەڭلىكنى كۆكەرتكەن ناھىيە بولۇشتىن ئىبارەت ئىستراتېگىيىلىك نىشانغا قاراپ قەدەم تاشلىدى.

1. يېتەكچى ئىدىيە

سۇغىرىش تېپىدىكى دېھقانچىلىق رايونىنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنى ئەلالاشتۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاپ، بوران، قۇم، قۇرغاقچىلىق، مۆلچىلىك قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ زىيىنىنى ئازايتىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات زاپاس كۈچىنى ئاشۇرۇپ،

دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق قاتارلىق كەسىپلەرنىڭ سىجىل تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش. ئېتىز - ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇشنى ئاساس قىلىپ، تۆت ئەتراپقا (ئۆي ئەتراپى، كەنت ئەتراپى، يول ئەتراپى، ئېرىق - ئۆستەڭ ئەتراپى) كۆچەت تىكىش، دېھقانچىلىق بىلەن ئورمانچىلىقنى گىرەلەشتۈرۈش، كۆپ دەرەخ تۈرى بىلەن كۆپ ئورمان تۈرىنى بىرلەشتۈرۈش؛ دەرەخ، چانقال، ئوت - چۆپنى بىرلەشتۈرۈش، تور، بۆلەك، بەلۋاغلارنى بىرلەشتۈرۈش، بىنا قىلىش، باشقۇرۇش، قورشاشنى بىرلەشتۈرۈش؛ ئالدىنى ئېلىش، تىزگىنلەش، ئىشلىتىشنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق، ئېتىز - ئېرىق، شەھەر-بازار، قۇملۇق - جەزىرىلەر بىرلەشتۈرۈلگەن ئۇنۇمۇرسال ئىھاتە ئورمىنى مىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈش.

2. تۈزلەڭلىكلەرنى كۆكەرتىش ئۇلچىمى

ئاساسلىقى: (1) ناھىيىنىڭ سۇغىرىش تېپىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ دەل - دەرەخ بىلەن قاپلىنىش نىسبىتىنى %10تىن ئاشۇرۇش؛ (2) بىنا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى سۇغىرىش تېپىدىكى دېھقانچىلىق رايونى كۆلىمىنىڭ %30تىن كۆپرەكىنى ئىگىلىگەن بولۇش؛ (3) دېھقانچىلىق يېزا - كەنتلىرىدىكى سۇغىرىش تېپىدىكى ئېتىز - ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئەملگە ئاشۇرۇلغان، تورلاشتۇرۇش دەرىجىسى %90تىن كۆپرەككە يەتكەن بولۇش، ئورمان تورلىرى ئادەتتە 200 — 250 مو بولۇش، ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى كۆلىمى %8تىن ئېشىش؛ (4) سۇغىرىش شارائىتى بار، كۆچەت قويۇشقا باب كېلىدىغان تاشيوللار، يېزا - كەنت يوللىرى، ئېرىق - ئۆستەڭ، دەريالارنىڭ ئىككى قاسىنقى ۋە سۇ ئامبارلىرىنىڭ ئەتراپى %100 كۆكەرتىلگەن بولۇش؛ (5) يېزا، بازارلار تۇرۇشلۇق جايلار ۋە كەنتلەرنىڭ دەل - دەرەخ بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى ئومۇمىي پىلاندىكى كۆلەمنىڭ %25ىدىن ئېشىش؛ (6) دېھقانچىلىق رايونىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سۇغىرىش شارائىتى بار، كۆچەت تىكىشكە باب كېلىدىغان بوزىيەرلەرنىڭ ھەممىسىگە كۆچەت تىكىلگەن بولۇش؛ (7) دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىگە بىۋاسىتە زىيان يەتكۈزىدىغان قۇملۇق، قۇم بارخانلىرى كۆكەرتىلگەن ۋە تۇراقلاشتۇرۇلغان، ھازىر بار بولغان تەبىئىي ئورمان ۋە چۆل - جەزىرىلەردىكى يىپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ياخشى مۇھاپىزەت قىلىنغان بولۇش.

3. كۆكەرتىش جەھەتتە ئۇلچەمگە يېتىش ئومۇمىي پىلانى

ئاپتونوم رايونىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، ئەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناھىيە (شەھەر)لەرنىڭ ئەملىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، 11 ناھىيە (شەھەر)نىڭ كۆكەرتىش بويىچە ئۇلچەمگە يېتىش ئومۇمىي پىلانى تۈزۈپ چىقىلدى. يەكەن، ئەشقەر، پوسكام، مەكىتتىن ئىبارەت 4 ناھىيە (شەھەر)نى 1994 - يىلى تۈنجى تۈركۈمدە تۈزلەڭلىكنى كۆكەرتىش بويىچە ئۇلچەمگە يەتكۈزۈش؛ يېڭىسار، ئەشقەر كونا شەھەر، قاغىلىق، پەيزاۋات، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىرىنى 1996 - يىلى ئۇلچەمگە يەتكۈزۈش پىلانلاندى.

1990 - يىلى ناھىيە - شەھەرلەرنىڭ ئورمانچىلىق تارماقلىرى ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، كۆچ تەشكىللەپ، ئۆز ناھىيىسىدىكى يېزا - بازار، كەنتلەرنىڭ كۆكەرتىش بويىچە ئۇلچەمگە يېتىش ئومۇمىي پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئورمانچىلىقتىكى «بەش بىر تۇتاش» (بىر تۇتاش پىلانلاش، بىر تۇتاش كۆچەت يېتىشتۇرۇش، بىر تۇتاش سۇغىرىش، بىر تۇتاش كېسەللىك - زىياندىش ھاشاراتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش، بىر تۇتاش كېسىش - يېڭىلاش) تەلىپى بويىچە، «ئۇچنى بېكىتىش» (خاراكتېرىنى، مىقدارىنى، ئورنىنى بېكىتىش)نى يولغا قويۇپ، ئورمان بىنا قىلىش بويىچە

ئومۇمىي پىلاندىكى ۋەزىپىنى يېزا - بازارلار ۋە كەنتلەرگىچە ئەملىيلەشتۈرىدى. ناھىيە (شەھەر) لىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى بىلەن قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە ئورمان بىنا قىلىش - كۆكەرتىش مەسئۇلىيەتنامىسى ئىمزالىدى؛ ناھىيە (شەھەر)، يېزا (بازار) لارمۇ قاتلاممۇ قاتلام مەسئۇلىيەتنامە ئىمزالىدى ھەمدە ئۇنى يولغا قويدى.

§ 5 . ئورمانچىلىق مەيدانلىرى قۇرۇلۇشى

مىنگو دەۋرىدە قەشقەر ۋىلايىتىدە دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمانچىلىق مەيدانى يوق ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەممە كەسىپلەر تەك گۈللىنىپ، ئورمانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى جۈش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. قاغىلىق ناھىيىسىدە 50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە شەھەر - بازارلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچى، ئوقۇغۇچى، ھەربىيلەر، ساقچىلار ۋە ھەر مىللەت دېھقانلىرى ئورمان بىنا قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىندى، نەتىجىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، 1954 - يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ۋىلايىتىدە ناھىيە باشقۇرغان دۆلەت ئىلكىدىكى تۈنجى ئورمانچىلىق مەيدانى بارلىققا كەلدى. شۇ چاغدا 5 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولۇپ، ھامۇتخان تۈنجى مەيدان باشلىقى بولدى. مەيدانىنىڭ ئورنى ناھىيە بازىرىدىن 5 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ياڭتىسەيدە ئىدى، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، بىر نەچچە كەتمەنگە تايىنىپ جاپالىق ئىشلەپ ئىگىلىك تىكلەندى؛ كېيىن 5 - رايوندىكى سېرىقئاتا قاتارلىق 3 جايدىكى چۆللۈكتە ئورمان بىنا قىلىنىپ، ئورمان مەيدانى ئۈزلۈكسىز زورايتىلدى.

1958 - يىلى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەننىڭ «مەملىكەت بويىچە كەڭ كۆلەمدە ئورمان بىنا قىلىش توغرىسىدىكى يولىيورۇق»ى ۋە «مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش پروگراممىسى (تۈزىتىلگەن لايىھىسى)» ئىلان قىلىنغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئورمانچىلىق مەيدان قۇرۇلۇشىدا ناھايىتى زور ئۈزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. تەكشۈرۈش - پىلانلاش ئارقىلىق، ئورمانچىلىق نازارىتى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال رايوندا دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمانچىلىق مەيدانى قۇرۇشنى تەستىقلىدى. 1959 — 1960 - يىللىرى قەشقەر ۋىلايىتىدە قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك 1 -، 2 - ئورمانچىلىق مەيدانى، يەكەن ناھىيىلىك 1 -، 2 - ئورمانچىلىق مەيدانى، مەكىت ناھىيىلىك «1 - ماي» ئورمانچىلىق مەيدانى، پوسكام ناھىيە ياسىدۈك ئورمانچىلىق مەيدانى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيە غەربىي ئۆستەڭ ئورمانچىلىق مەيدانى ھەمدە ۋىلايەتكە بىۋاستە قاراشلىق مارالبېشى توغراق ئورمانچىلىق مەيدانى، قۇرۇمتاغ ئورمانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى. 1960 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، قەشقەر ۋىلايىتىدە بەرپا قىلىنغان تۈزلەڭلىك ئورمانچىلىق مەيدانىدىن 7 سى ۋە تەبىئىي ئورمان كېسىش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 2 ئورمانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 17 مىڭ مو ئورمان بىنا قىلىندى، توغراق ياغاچ ماتېرىيالىدىن 10 مىڭ كۇب مېتىردىن كۆپرەك كېسىلدى. ئاپتونوم رايونىنىڭ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، ئورمانچىلىق رايوندا 120 كىلومېتىر ئۈزۈنلۇقتا ئاددىي تاشيول ياسىلىپ، نۇقتىلىق ئورمانچىلىق مەيدانلىرىغا ئاپتوموبىل - تراكتور قاتنايدىغان بولدى.

60 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە، دۆلەت مالىيىسىدە قىيىنچىلىق كۆرۈلگەنلىكتىن، دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمانچىلىق مەيدانلىرىغا سېلىنىدىغان مەبلەغ ئازىيىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئورمانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ

سۇ ـ تۇپراق مەنبەسى ئېنىقلانمىغان پىلان لايىھىسىدىكى مەسىلىلەر بىر قەدەر كۆپ بولغانلىقتىن، ئاپتونوم رايون دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمانچىلىق مەيدانلىرىنى تەكشەشنى قارار قىلدى. يەكەن ناھىيىلىك 1 ـ ئورمانچىلىق مەيدانى ۋە قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك 1 ـ ئورمانچىلىق مەيدانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1971 ـ يىلى مەملىكەتلىك ئورمانچىلىق خىزمىتى يىغىنى «پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئورمانچىلىق تەرەققىياتى ئومۇمىي پىلانى»نى ماقۇللاپ، جايلاردىن ماتېرىيال ئورمىنى بازىسى قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىشنى تەلەپ قىلدى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، قەشقەر كوناشەھەر، پەيزاۋات، يوپۇغا، يېڭىسار ناھىيىلىرىدە 1972 ـ 1973 ـ يىللىرى 5 ناھىيىنىڭ ئورمانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى، كېيىن تۇپراق قاتارلىق شارائىتلارنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ياكى كەسپى ئۆزگەرتىلدى.

1979 ـ يىلدىن ئىلگىرى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشى ياخشى بولمىغانلىقى، مەسئۇلىيىتى ئېنىق بولمىغانلىقى، «داش قازان تامىقى» يېيىش ھادىسىلىرى مەۋجۇت بولغانلىقى ئۈچۈن، ئورمانچىلىق سېپىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى تولۇق جارى قىلدۇرۇلماي، نۇرغۇن ئورمانچىلىق مەيدانلىرى يىلمۇ يىل زىيان تارتقاندى. مەسىلەن: يەكەن ناھىيىلىك 2 ـ ئورمانچىلىق مەيدانى بادام، ياڭاق، چىلان قاتارلىقلارنى ئاساس قىلغان ئىقتىسادىي ئورمان مەيدانى ئىدى. 1961 ـ يىلدىن كېيىنكى 20 نەچچە يىل ئىچىدە، دۆلەت جەمئىي 1 مىليون 32 مىڭ يۈەن مەبلەغ سالدى، 1979 ـ يىلى ئورمانىنىڭ ساقلىنىپ قېلىش كۆلىمى 3796 مو، ھەر مو ئورمانىنىڭ بىنا قىلىنىش باھاسى 578 يۈەن بولدى. سېلىنما كۆپ، ئۇنۇم ئاز بولغاچقا، يىلمۇ يىل زىيان تارتتى. باشقا ئورمانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئۇنۇمسىز بىر قەدەر ناچار بولدى. 1978 ـ يىلدىكى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى ئورمانچىلىق مەيدانلىرىدا تەدرىجىي يولغا قويۇلۇپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش ياخشىلانغاچقا، كۆپ ساندىكى ئورمانچىلىق مەيدانلىرى زىيان تارتىشتىن پايدا ئېلىشقا باشلىدى. يەكەن ناھىيىلىك ئىقتىسادىي ئورمانچىلىق مەيدانى 1982-يىلى «بىر تۇتاش باشقۇرۇش، ئائىلىلەرگىچە ھۆددە بېرىش»نى يولغا قويۇپ، شۇ يىلىلا 22 مىڭ يۈەن پايدا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئورمانچىلىق مەيدان تۈزۈلمىسىمۇ بىر ئاز تەڭشەلدى.

1982 ـ يىلى ئەسلىدە ۋىلايەتكە بېۋاستە قاراشلىق ماراليېشى توغراق ئورمانچىلىق مەيدانى ماراليېشى ناھىيىسىگە چۈشۈرۈپ بېرىلىپ، شامال ئورمانچىلىق مەيدانى بىلەن شاقۇر ئورمانچىلىق مەيدانى تەسىس قىلىندى. ۋىلايەت بويىچە دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمانچىلىق مەيدانىدىن 12 سى بارلىققا كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بىنا قىلىنغان تۈزلەڭلىك ئورمانچىلىق مەيدانى 8، تەبىئىي توغراق ئورمانچىلىق مەيدانى 3، قۇرۇمتاغ ئورمانچىلىق مەيدانى بىر؛ بۇ ساھەدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچى 1158گە، باشقۇرۇش كۆلىمى 2 مىليون 538 مىڭ موغا؛ ئورمان بار يەر كۆلىمى 1 مىليون 339 مىڭ 300 موغا يەتتى؛ بىنا قىلىنغان ئورمانىنىڭ ساقلىنىپ قېلىش كۆلىمى 40 مىڭ 65 مو، بۇنىڭ ئىچىدە ماتېرىيال ئورمىنى 29 مىڭ 415 مو، ئىھاتە ئورمىنى 170 مو، ياڭاق، بادام قاتارلىق ئىقتىسادىي ئورمان 4380 مو، يېقىلغۇ ئورمىنى 6100 مو. ئورماننى يېشى بويىچە ئايرىغاندا، يېتىلەي دەپ قالغان ئورمان 2300 مو بولۇپ، 5.75%نى؛ ئونتۇرا ياشلىق ئورمان 16 مىڭ 100 مو بولۇپ، 40.18%نى؛ ياش ئورمان 21 مىڭ 665 مو بولۇپ، 54.07%نى ئىگىلەيدۇ. 1990-يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى 12 ئورمانچىلىق مەيدانىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 2 مىليون 565 مىڭ 200 موغا، ئورمان بار يەر كۆلىمى 1 مىليون 53 مىڭ 400 موغا يەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ 1985 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە بولغان ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 6

تۈرى / نامى	يىللار	ئىگىلىك باشقۇرۇش كۆلىمى (مىڭ مو)				شۇ يىلى قىلىنغان ئورمان كۆلىمى (مو) تۆتۈش نىسبىتى 85% تىن يۇقىرى بولغىنى	مەيدانىدىكى ئومۇمىي ئاھالە سانى (مىڭ نەپەر)	تىجارەت دائىرىسى ئىچىدىكى زاپاس ياغاچ (كۇب مېتىر)	شۇ يىلى چىققان ياغاچ مىقدارى	
		جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە:						جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: ئوتتۇرا ياشلىق - ياش ئورمانلىق ئاسراش - ئۆز-گەرتىش يۇز-سىدىن چىقە-رىلغان ياغاچ (كۇب مېتىر)
			ئورمان بار يەر	ئورمانغا ياب كېلىدىغان يەر	تېرىلغۇ يەر					
						485	248			
ئورمانچىلىق مەيدانى	1985	1.6	1.49	0.11		7	586	4000	250	250
	1986	1.6	1.5	0.1		30	597	20000	495	495
	1987	1.8	1.4	0.2	0.2	264	594	26322	175	100
	1988	1.7	1.2	0.4	0.1	357	600	45982		
	1989	1.7	1.2	0.4	0.1	220	589	54320	150	
	1990	1.75	1.4	0.2	0.15	200	89			
ئورمانچىلىق مەيدانى	1985	0.76	0.24	0.5	0.02	452	100	4000	80	80
	1986	0.5	0.24	0.26		190	103	7000	20	20
	1987	0.85	0.24	0.61		120	150	7000	40	24
	1988	0.85	0.26	0.59		130	105	7000	68	
	1989	0.85	0.26	0.59			110	7120	100	
	1990	0.5	0.28	0.21	0.01	205	130			
ئورمانچىلىق مەيدانى	1985	0.26	0.25	0.01		50	145			
	1986	0.5	0.21	0.29		96	136			
	1987	0.5	0.25	0.25			101	80		
	1988	0.5	0.25	0.25		30	165	80		
	1989	0.5	0.25	0.25		30	135			
	1990	0.75	0.25	0.5		500	121	1070		
ئورمانچىلىق مەيدانى	1985	0.35	0.29	0.06		200	224	3298		
	1986	0.35	0.29	0.06		300	272	6000		
	1987	0.36	0.36			130	272	120		
	1988	0.36	0.36				272	1600		
	1989	0.36	0.36			8	285			
	1990	0.36	0.31	0.05		280	355	47000	30	30
ئورمانچىلىق مەيدانى	1985	1.63	0.75	0.85	0.03	350	256	500	69	69
	1986	2.4	1.1	1.3		120	256	25000	35	35
	1987	2.48	1.1	1.36	0.02	100	246	15399	50	50
	1988	2.72	1.5	1.2	0.02	216	265	15399	30	30
	1989	2.4	1.5	0.88	0.02	70	278	16320	50	150
	1990	1.9	1.5	0.23	0.17					

			506	200	0.03	0.06	0.78	0.87	1985	قاغلىق تۇرمانچىلىق مەيدانى
		100000	783	345	0.14	0.06	0.67	0.87	1986	
	400	68500	867	88	0.06	0.1	0.68	0.84	1987	
350	350	28875	849	342	0.05	0.1	0.55	0.7	1988	
	171	1000	898	50	0.08	0.12	0.5	0.7	1989	
	350	10120	963	119	0.15	0.2	0.36	0.71	1990	
			1231	90	0.1	0.2	2.2	2.5	1985	مەكىت «1 - مايۋ» تۇرمانچىلىق مەيدانى
			854	451	0.1	0.2	2.20	2.5	1986	
	381	3500	997	152	0.18	0.04	3.78	4	1987	
	679	3500	984	460	0.14	0.12	3.74	4	1988	
	700	4000	996	193	0.14	0.12	3.74	4	1989	
	600	1900	879	225	0.14	0.1	2.88	3.12	1990	
			86		0.01	0.01	0.5	0.52	1985	پەيزاۋات تۇرمانچىلىق مەيدانى
			150			0.04	0.5	0.54	1986	
			514		0.02	0.02	0.42	0.46	1987	
			160		0.02	0.55	0.43	1	1988	
		200	160	5	0	0.4	0.53	0.93	1989	
		210	100		0.01	0.02	0.56	0.59	1990	
		120000	80			0.6	2.5	3.1	1985	قۇرۇشاغ تۇرمانچىلىق مەيدانى
195335	195335	780000	252			0.53	3.5	4.03	1986	
140	140	780000	252	30		0.53	3.5	4.03	1987	
229	229	390000	203			0.1	4.2	4.3	1988	
	150	400000	125				4	4	1989	
	300	400000	175	210		4.4	10.6	15	1990	
			254				21	21	1985	مەكىت توغراق تۇرمانچىلىق مەيدانى
		60000	337		0.01	5	34.5	39.51	1986	
660	660	482000	286		0.02	9.66	33.75	43.41	1987	
750	750	418500	294		0.02	8	27	35.02	1988	
795	795	190000	306		0.02	8	27	35.02	1989	
550	550	501000	262		0.02	10.5	26350	36.87	1990	
	590		485			60	70	130	1985	مارالبېشى شاقۇر تۇرمانچىلىق مەيدانى
60	600	243000	295			96	47	143	1986	
		931	248000	426	20	89	67	176	1987	
1500	100	333500	218			119	45	164	1988	
1000	1000	363500	203	30		119	45	164	1989	
400	400	334500	286	10	150	119	45	314	1990	
	988		413			20	20	40	1985	مارالبېشى شامال تۇرمانچىلىق مەيدانى
186	1860	70000	345	20	0.09	29.9	20	49.99	1986	
1300	1300	70000	650			21	21	42	1987	
1689	1689	157500	253			35	21	56	1988	
1800	1800	157500	263			21	21	42	1989	
500	1500	157800	694		0.35	18	23	41.35	1990	

§ 6 . ئورمانچىلىق كەسپىي ئائىلىلىرى

80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدىن تارتىپ، يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ ئالغا سىلجىتىلىشىغا ئەگىشىپ، ج ك پ قەشقەر ۋىلايەتلىك كومىتېتى 1985 - يىلى ھۆججەت تارقىتىپ، ئورمانچىلىق ھەققىدە يېڭى بەلگىلىمىلەرنى چىقىرىپ، دەرەخ يەرگە ئەگىشىش، باشقۇرۇش - ئاسراشنى ھۆددىگە بېرىش، نىسبەت بويىچە پايدا ئايرىش؛ يېڭى بىنا قىلىنغان ئورمان بەلۋاغلىرىدا «بەشتە بىر تۇتاش بولۇش» ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، كىم تىكسە شۇنىڭ بولۇش، ۋارىسلىق قىلىشقا ۋە ئۆتۈنۈپ بېرىشكە رۇخسەت قىلىش؛ دەريا ۋادىسى، كۆل بويى، قاقاس يەرلەرنى ئېچىش، كىم ئاچسا شۇ كۆچەت قويۇشنى چاقىرىق قىلىش، كۆلەمنىسى چەكلىمەسلىك؛ دەل - دەرەخلەرنىڭ پايدىسى چىقىشتىن ئىلگىرى سۇ ھەققى ئالماسلىقنى يولغا قويدى. نۇرغۇن ناھىيە (شەھەر)، يېزا (بازار) لار ئورمان بىنا قىلغۇچى ئائىلىلەرگە يېڭى بەلگىلىمە بويىچە «ئورمان ھوقۇقى گۇۋاھنامىسى» تارقىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى دۆلەت ئىلكىدىكى 8 كۆچەتخانىدا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى بويىچە ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە ھۆددە بېرىلىپ، يەككە ئىگىلىك يولغا قويۇلدى؛ دۆلەت ئىلكىدىكى 12 ئورمانچىلىق مەيدانىنىڭ 7 سىدە ئىشلەپچىقىرىش ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئاممىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپچانلىقى قوزغىتىلدى.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرىلىرىغا كەلگەندە، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئورمانچىلىق كەسپىي ئائىلىسى 2819غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئورمان بىنا قىلغۇچى ئائىلە 1685 بولۇپ، 31 مىڭ مو ئورمان بىنا قىلدى؛ كۆچەت يېتىشتۇرگۈچى ئائىلە 1134 بولۇپ، 7177 مو كۆچەت يېتىشتۇردى. ئىگىلىك باشقۇرۇش جەھەتتە، نۆۋەتلىك ھۆددە ئېلىپ باشقۇرغۇچى ئائىلە 5679 بولۇپ، 435 مىڭ مو ئورمان بېرىنى باشقۇردى.

§ 7 . شەھەر - بازارلارنى كۆكەرتىش

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت خەلقى قەدىمدىن تارتىپلا ئۆيلەرنىڭ ئەتراپىغا مېۋىلىك دەرەخ قويۇش، مۇھىتنى گۈزەللەشتۈرۈشتەك ئېسىل ئەنئەنگە ئىگە. شەھەر - بازارلارنى گۈزەللەشتۈرۈش، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ئۇزۇنغىچە ئۇچۇن، ۋىلايەتتىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى شەھەر - بازارلارنى كۆكەرتىشنى چوڭ ئىش قاتارىدا تۇتۇپ كەلدى. 1981 - يىل 12 - ئايدا مەملىكەتلىك 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 4 - يىغىنى «ئومۇمىي خەلق مەجبۇرىيەت كۆچەتى تىكىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدىكى قارار»نى ماقۇللىغاندىن كېيىن، ۋىلايەتتىكى ناھىيە (شەھەر)لەر تەشۋىقات - تەربىيە ئىلىپ بېرىپ، «كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش، ۋەتەننى كۆكەرتىش» چاقىرىقىنى ھەممە ئائىلىلەرگە يەتكۈزۈپ، ھەممە كىشىنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر سىڭدۈردى. 1982 - يىل 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى «كۆچەت تىكىش بايرىمى» مەزگىلىدە، ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي خەلق مەجبۇرىيەت كۆچەتى تىكىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. شۇ يىلى ئەتىيازدا، شەھەر - بازارلارنى كۆكەرتىش مەركەز قىلىنىپ، 9 مىليون 478 مىڭ تۈپ مەجبۇرىيەت كۆچەتى تىكىلىپ، ھەر بىر ئادەمگە 6 تۈپتىن توغرا كەلدى. 1983 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 17 مىليون 700 مىڭ تۈپ مەجبۇرىيەت كۆچەتى تىكىلىپ، ھەر بىر ئادەمگە 9 تۈپتىن توغرا كەلدى. بۇ جەريانداا مەكتەپ، قەشقەر كونائەھەر، پوسكام، پەيزاۋات ناھىيىلىرى ۋە قەشقەر شەھىرىنىڭ شەھەر - بازارلارنى كۆكەرتىش

نەتىجىسى گەۋدىلىك بولغاچقا، دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى. 1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 13 مىليون 510 مىڭ تۇپ مەجبۇرىيەت كۆچەتنى تىكىلىپ، ئالدىنقى 3 يىلنىڭ ئوتتۇرىچە سانىدىن 27% ئېشىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، شەھەر- بازار ئاھالىلىرىنىڭ مەجبۇرىيەت كۆچەتنى تىكىش قىزغىنلىقى كۈنسايىن ئۆرلىدى، 1988 - يىلى مەجبۇرىيەت كۆچەتنى تىكىشكە قاتناشقان ئادەم 956 مىڭغا، تىكىلگەن كۆچەت 7 مىليون 388 مىڭ تۈپكە يەتتى. 1985 - يىلدىن 1989 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناھىيە (شەھەر) لەر شەھەر - بازارلارنىڭ ئاساسلىق كوچىلىرىغا ۋە ئېتراپقا 168 مىليون 76 مىڭ تۇپ كۆچەت تىكتى، تىكىلگەن كۆچەت ئاساسەن تېرەك، قارايانغاچ، مېۋىلىك دەرەخ ۋە باشقا مەنزىرە دەرىخى بولۇپ، شەھەر- بازارلار بۇك - باراقسانلاشتۇرۇلۇپ، ھاۋا تېخىمۇ ساپلاشتۇرۇلدى، مۇھىت تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرۈلدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناھىيە - شەھەرلەرنىڭ 1985 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە ئېتراپقا كۆچەت تىكىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 7

بىرلىكى: تۈمەن تۇپ

يىللار / ناھىيە - شەھەر	1985	1986	1987	1988	1989	1990
قەشقەر شەھىرى	38	25.8	47.9	17.3	22	19.4
قەشقەر كونا شەھەر	84	842	640	413	49.5	277
قەشقەر يېڭىشەھەر	320	295	534.6	347	217.7	217.4
يېڭىسار	234	247.5	184	159	105	81.2
يەكەن	150	160	45.8	97	14	82.8
پوسكام	350	421.8	341.5	273	252.3	274.4
قاغىلىق	515	885	648	369.6	512.3	439.2
مەكىت	220	175.5	130.3	137.1	131.5	93.5
يوپۇغا	160	158	112	81.3	69.3	64.8
پەيزاۋات	336	53.07	824	474	334.6	449.3
مارالبېشى	300	325.9	257	331	250	157.8
تاشقورغان		6.5	2.3	10.6	48.1	3

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1990 - يىلدىكى شەھەر - بازارلارنى كۆكەرتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 8

بىرلىكى: گېكتار

تۈرى / ناھىيە، شەھەر	شەھەر - بازار كۆلىمى	كۆكەرتىلگەن كۆلەم	بېشىللىق بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى (%)	تۈرى / ناھىيە، شەھەر	شەھەر - بازار كۆلىمى	كۆكەرتىلگەن كۆلەم	بېشىللىق بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى (%)
جەمئىي	5189.2	712	13.7	يەكەن	761.9	112	14.7
قەشقەر شەھىرى	1568	310	20	پوسكام	300	33	11
قەشقەر يېڭىشەھەر	338.5	65	19.2	قاغىلىق	282.5	50	17.7

قەشقەر كونائەھەر	209	14	6.7	مەكىت	227	42	18.5
يوپۇغا	191.5	9	4.7	مارالبېشى	735.3	25	3.4
پەيزاۋات	109.6	8	7.3	ناشقورغان	205.9	7	3.4
يېڭسار	260	37	41.2				

Ⅳ باب

ئىگىلىك باشقۇرۇش

يىللاردىن بۇيان، قەشقەر ژىلايىتى تۆۋەن هوسۇللۇق ئورمان كۆلىمىنىڭ كۆپ، تېز ئۆسىدىغان مول هوسۇللۇق ئورمان نىسبىتىنىڭ ئاز، ئىقتىسادىي ئورمان ئونۇمىنىڭ تۆۋەن بولۇش ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ ئىسىل ـ ساغلام كۆچەت تىكىش، تىكىپ بولغاندىن كېيىن ياخشى پەرۋىش قىلىش، تۆجۈپىلەپ باشقۇرۇش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئورمانچىلىقنىڭ ئىقتىسادىي ئونۇمى، ئېكولوگىيىلىك ئونۇمى ۋە ئىجتىمائىي ئونۇمىنى تولۇق جارى قىلدۇردى.

§ 1 . ئورمان يېڭىلاش

قەشقەر ژىلايىتى ئورمان بىنا قىلىشنى ئاساس قىلغان ئورمانچىلىق قۇرۇلۇشى فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ياغاچ ماتېرىيال ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىتا، ئورماننى پائال يېڭىلاپ، روشەن ئونۇمنى قولغا كەلتۈردى، بولۇپمۇ 1985 ـ يىلدىن 1989 ـ يىلغىچە يېڭىلاش كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، كېسىلگەن دەرەخ ئورنىدا ئورمان بىنا قىلىنغان كۆلەم 77 مىڭ 350 موغا يەتتى. 1990-يىلى يېڭىلانغىنى 6764 مو.

قەشقەر ژىلايىتىنىڭ 1985 ـ يىلدىن 1990 ـ يىلغىچە كېسىلگەن دەرەخ ئورنىدا ئورمان بىنا قىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 9　　بىرلىكى: مو

يىللار / ناھىيە، شەھەر	1985		1986		1987		1988		1989		1990	
	كېسىلگەن دەرەخ ئورنىدا بىنا قىلىنغان ئورمان	بۇنىڭ ئىچىدە تادىم كۆچى ئارقىلىق يېڭىلانغىنى	كېسىلگەن دەرەخ ئورنىدا بىنا قىلىنغان ئورمان	بۇنىڭ ئىچىدە تادىم كۆچى ئارقىلىق يېڭىلانغىنى	كېسىلگەن دەرەخ ئورنىدا بىنا قىلىنغان ئورمان	بۇنىڭ ئىچىدە تادىم كۆچى ئارقىلىق يېڭىلانغىنى	كېسىلگەن دەرەخ ئورنىدا بىنا قىلىنغان ئورمان	بۇنىڭ ئىچىدە تادىم كۆچى ئارقىلىق يېڭىلانغىنى	كېسىلگەن دەرەخ ئورنىدا بىنا قىلىنغان ئورمان	بۇنىڭ ئىچىدە تادىم كۆچى ئارقىلىق يېڭىلانغىنى	كېسىلگەن دەرەخ ئورنىدا بىنا قىلىنغان ئورمان	بۇنىڭ ئىچىدە تادىم كۆچى ئارقىلىق يېڭىلانغىنى
قەشقەر شەھىرى	20	20	453	453	219	219	152	152	19	19	17	17
قەشقەر يېڭىشەھەر	180	180	676		369	369	600	600	1199	1199	610	610

قەشقەر كونا شەھەر	1528	1528	1225	1225	418	418	1049	1049	616	616	298	298
پېچىمار	485	485	4065	4065	940	940	398	398	390	390	495	495
پەكەن	3710	3710	3108	3108	3600	3600	3548	3548	2843	2843	2794	2794
پوسكام	2500	2500	468	468	153	153	265	265	31	31	205	205
قاغىلىق			530	1288	251	251	4880	4880	1111	1111	1013	1013
يوپۇغا	324	324	225	225	327	327	238	238	209	209	132	132
پەيزاۋات	824	2824	1300	1771	1328	2795	1615	1615	364	364	446	446
مەكىت			339	339	675	675	671	671	461	461	225	225
مارالبېشى	100	100	300	10300	161	161	10124	10124	123	123	129	129
تاشقورغان												
قۇرۇمتاغ ئورمانچىلىق مەيدانى	300	300			300	300	50	50	70	70	400	400

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناھىيە (شەھەر)لەر كۆچەت يېتىشتۇرۇشنى ئورمان يېڭىلاشنىڭ ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدى. نىشانلىق كۆچەت يېتىشتۇرۇشنى يولغا قويۇپ، كۆچەت يېتىشتۇرۇش پىلانىنى ئالدىن ئورۇنلاشتۇردى. 80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپ، كۆچەت يېتىشتۇرۇشنىڭ ئۆرلەش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە 404 مىڭ 900 مو كۆچەت يېتىشتۇرۇلۇپ، ئورمان يېڭىلاشقا مەددىي ئاساس سېلىندى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئورمان پەرۋىش قىلىش، ئۆزگەرتىش خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى دۆلەت ئىلكىدىكى 12 ئورمانچىلىق مەيدانىغا ۋە بىر بۆلۈك يېزا - بازار ئورمانچىلىق مەيدانلىرىغا قويۇلدى. 1990- يىلى قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ساقلىنىپ قالغان ئورمان كۆلىمى 770 مىڭ موغا، ياش ئورمان پەرۋىش قىلىنغان كۆلەم 3 مىليون 144 مىڭ موغا، يېتىلگەن ئورمان پەرۋىش قىلىنغان كۆلەم 3 مىليون 627 مىڭ موغا، تۆۋەن ھوسۇللۇق ئورمان ئۆزگەرتىلگەن كۆلەم 72 مىڭ 200 موغا يەتتى. 2 مىليون 647 مىڭ 500 مو يېڭا قىلىنغان ئورمان ئىچىدە، ئىگىلىك باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقى ئۈنۈمى تۆۋەن سۇ يېتىشمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆزىنى ئاران قامدىيالايدىغان بىر قىسىم «كىچىك كونا ئورمان»، بىر قانچە ئورمان دەرىجىلىك مۇرەككەپ قەۋەتلىك ئورمان شەكىللەندى، ساقلىنىپ قېلىش نىسبىتى 40% تىن يۇقىرى، 60% دىن تۆۋەن بولغان ئورمانچىلىق مەيدانلىرى بارلىققا كەلدى. بۇنداق تۈردىكى ئورمان بەلۋاغلىرى 200 مىڭ موغا يەتتى. ئورمان يېرىنىڭ شارائىتىنى ياخشىلاپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، پەرۋىش قىلىش، ئۆزگەرتىش جەھەتتە ئوخشاش بولمىغان ئورمان سورتى ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان چارىلار قوللىنىلىپ، باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى.

1. ماتېرىيال ئورمىنىنى يېڭىلاش

دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ياپىسا ماتېرىيال ئورمىنىنىڭ كۆپىنچىسى ئونتۇرا ياشلىق ئورمانغا تەۋە بولۇپ، ھەر مو يەردە ساقلىنىپ قالغان تۈپ سانى 40% تىن 60% گىچە، يىللىق ئۆسۈش

دىئامېتىرى 0.5 سانتىمېتىردىن تۆۋەن، ئوتتۇرىچە ئۆسۈش ئېگىزلىكى 0.5 مېتىرغا يەتمەيدۇ، يېتىلگەن مەزگىلىدىمۇ يەنىلا دىئامېتىرى كىچىك بولغاچقا، ئىقتىسادىي قىممىتى ناھايىتى تۆۋەن. ئۇزگەرتىش شەكلى — ھەممە دەرەخنى كېسىۋېتىپ، يەرنى توزلەپ، بىر يىللىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى تېرىش (بۇغداي تېرىلسا مۇزاپىق كېلىدۇ)، قاشقا بېدىنى كەرىشتۇرۇپ تېرىش، كۆزدە ئوت - چۆپ ۋە قاشقا بېدىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ ئورمان بىنا قىلىش، تۆپ ئارىلىقى 6 × 2 مېتىر بولۇش، ئورمان بىلەن دېھقانچىلىقنى 3 يىلدىن 5 يىلغىچە گىرەلەشتۇرۇش، ئاك ئاخىرقى يىلى بىر يىل بېدە تېرىش، 4 يىلدىن كېيىن ئۇنى ئاغدۇرۇپ ئوغۇت قىلىش، ئۇنىڭدىن كېيىن نورمال ئوغۇت - سۇ بېرىپ باشقۇرۇلسا، 18 — 20 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ماتېرىيال بولۇپ يېتىلىدۇ. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە يېڭىلانغان ماتېرىيال ئورمىنى 39 مىڭ 811 موغا يەتتى.

2. ئىھاتە ئورمىنىنى يېڭىلاش

ئىھاتە ئورمىنى ئاساسەن ئېتىز - ئېرىقلار ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاساسلىقى دەرەخ سورتى يەرگە ماس كەلمىگەن ياكى ئورمان فازىسى رەتلىك بولمىغان، دەل - دەرەخلەرنىڭ ساقلىنىپ قېلىش تۆپ سانى 60% بىلەن 40% ئارىسىدا بولغان ئورمان يېڭىلاندى. بۇنى ئۇزگەرتىش ئۇسۇلى: دەل - دەرەخلەر كېسىۋېتىلگەندىن كېيىن يەر ئۈستى پەسلىتىلدى، يەر ئومۇمىي پىلان بويىچە توزلىنىپ، شۇ يەرگە ماس كېلىدىغان دەرەخ سورتى ئىلمىي تۈردە تاللاپ سۈغىرىلىپ، شۇ يىلى تىكىلدى، تۆپ ئارىلىقى 2 × 2 مېتىر بولدى. كۆچەت تىكىلگەندىن كېيىن تۇنجى يىلى ئارىسىغا بېدە تېرىلدى، 5 يىلدىن كېيىن ئاغدۇرۇلۇپ ئوغۇت قىلىندى. ئاندىن كېيىن مۇنتىزىم باشقۇرۇلۇپ، 18 يىلدا ماتېرىيال بولۇپ يېتىلدى. 1990 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە 29 مىڭ 893 مو ئىھاتە ئورمىنى يېڭىلاندى.

3. ئىقتىسادىي ئورمانىنى يېڭىلاش

ئىقتىسادىي ئورمانىنى يېڭىلاشتا، مۇھىم نۇقتا ئاساسلىقى يەر شارائىتى ياخشى، باشقۇرۇش تەدبىرى يۇرۇشلەشكەن، مەركەزلىك ياپىلاشتۇرۇلغان دەرەخ تۈرىگە قارىتىلدى. دۆلەت ئىلكىدىكى بەزى ئىقتىسادىي ئورمانىنى باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقتىن، كېسەللىك - ھاشارات زىياندىشلىقى كۆپەيىپ، سورتىنى ناچارلاشتۇرۇۋەتتى، ھوسۇل ئازلاپ، ئونۇم تۆۋەنلەپ كەتتى. شۇڭا، ئۇزگەرتىشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى تۆۋەن ھوسۇللۇق ياڭاق، ئالما، ئامۇت، شاپتۇل قاتارلىقلارغا قويۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدە يەكەن، قاغىلىقتا جايلاشقان 8100 مو ياڭاق داڭلىق ئەلا سورتلۇق مەھسۇلات بولۇپ، سورتىنى ياخشىلاش ياخشى ئىستىقبالغا ئىگە ئىدى. ئۇزگەرتىش تەدبىرى جەھەتتە، بىرىنچىدىن، دەرەخ سورتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ياۋا شاخلىرى پۈتىلىپ رەتكە سېلىندى؛ ئىككىنچىدىن، سۇ - ئوغۇت قاتارلىقلارغا بولغان سېلىنما كۆپەيتىلىپ، تۇپراق ياخشىلاندى؛ ئۈچىنچىدىن، ئېگىز شاخلارنى ئۆلاش تېخنىكىسى قوللىنىلىپ، سورتى ياخشىلاندى؛ تۆتىنچىدىن، كېسەللىك - ھاشارات زىياندىشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ۋە دەرەخلەرنى پەرۋىش قىلىش - باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى؛ بەشىنچىدىن، ئورمانچىلىق بىلەن دېھقانچىلىقنى گىرەلەشتۇرۇشتە چىك تۇرۇلۇپ، ستېرىئولۇق تېرىقچىلىق يولغا قويۇلدى؛ ئالتىنچىدىن، ئېرىق - ئۆستەڭلەر راۋانلاشتۇرۇلۇپ، سۈغىرىش شارائىتى ياخشىلاندى. بايلىق ئەۋزەللىكى ئىقتىسادىي ئەۋزەللىككە ئايلاندۇرۇلدى. شۇنداق قىلىپ 1990- يىلغا كەلگەندە ۋىلايەتتىكى ناھىيە (شەھەر) لەردە 20 مىڭ مو ئىقتىسادىي ئورمان ياخشىلاندى.

4. يېقىلغۇ ئورمىنىنى يېڭىلاش

يېقىلغۇ ئورمىنى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاك كەك تارقالغان، ئۇ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئېكولوگىيىسىنى ياخشىلايدىغان، بىئولوگىيىلىك شور تىزگىنلەيدىغان، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرىدىغان،

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 1985 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە ئۆزگەرتىلگەن ئورمان كۆلىمى

جەدۋەل: 8 — 10

بىرلىكى: مو

ناھىيە، شەھەر / يىللار	1985			1986			1987			1988			1989			1990		
	باش ئورمان پەرۋىشى	ئۆزەن موزۇلۇق ئورمانلىق ئۆزگەرتىش	پەتىلگەن ئورمان پەرۋىشى	باش ئورمان پەرۋىشى	ئۆزەن موزۇلۇق ئورمانلىق ئۆزگەرتىش	پەتىلگەن ئورمان پەرۋىشى	باش ئورمان پەرۋىشى	ئۆزەن موزۇلۇق ئورمانلىق ئۆزگەرتىش	پەتىلگەن ئورمان پەرۋىشى	باش ئورمان پەرۋىشى	ئۆزەن موزۇلۇق ئورمانلىق ئۆزگەرتىش	پەتىلگەن ئورمان پەرۋىشى	باش ئورمان پەرۋىشى	ئۆزەن موزۇلۇق ئورمانلىق ئۆزگەرتىش	پەتىلگەن ئورمان پەرۋىشى	باش ئورمان پەرۋىشى	ئۆزەن موزۇلۇق ئورمانلىق ئۆزگەرتىش	پەتىلگەن ئورمان پەرۋىشى
قەشقەر شەھىرى				939	180		2785		13155	1554		14962	867		15857			
قەشقەر يېڭىشەھەر	4410		2200	10471	7867	1100	31236	2900	46836	23382	400	6435	2114	1450	2871	22278	2560	
قەشقەر كونىشەھەر	120				128000		144372		151455	170565		181445	185474		195455	186000	212000	
يېڭىسار	12500	150	9800	3500	16500	2580	17245		16500	59714	550	16500	178326		15176	139616	5334	487
يەكەن	70000		30000	325000	30000		225000	5	30000	82249	9141	55535	1000000	8000	70000	122180	80000	1036
پوسكام	35000	200	25000	2500	300	200	21870	500	82000	31379	650	77000	31379	50	77000	31379	77000	100
قاغىلىق	22636			16725	6699		7796	522	23315	10480	150	152000	22000		162000	10525	142000	
بوپۇغا	54000		28700	8733	603		13547		2683	18367		2830	19206		27185	102739	26663	
پەيزاۋات	50838		80572	113501	79572		147872	12	131526	179093		200500	71495		277210	88470	277210	
مەكىت	3120	80	2080	3120	3515	1950	3380	2500	3704	16025	2500	3904	22628	2500	3998	17000	22800	2500
مارالبېشى	43914	5258	131000	456324	665000	11500	258176	5000	35000	50000	10000	522000	42700	8040	63000	433900	639000	12500
تاشقورغان				6.5														
جەمئىي	496538	6808	309352	945813	938237	17330	873679	11439	536374	644995	23391	1237797	679564	20040	914328	1156618	1484567	16623

قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرىدىغان مۇھىم دەرەخ سورتى بولۇپ ھىنا قىلىنغان ئورمان كۆلىمىدە 49.72% نى ئىگىلەيدۇ. ناھىيە (شەھەر) لەر 80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە تېرىلغۇدىن ئورمانغا قايتۇرۇش جەريانىدا، 3 - خىلدىكى بىر قىسىم يەرلەردە ئورمان بىلەن دورىلىق ئۆسۈملۈك بىرلەشتۈرۈلگەن يېقىلغۇ ئورمىنى ھىنا قىلىنىپ، تەرەققىياتنىڭ نۇرغۇن يوشۇرۇن كۈچلىرىنى قازدى. تۈپراق سۇيىتى بىر قەدەر ياخشى، باشقۇرۇش تەدبىرى ئەملىيلەشكەن يېقىلغۇ ئورمىنىڭ قۇر ئارىلىقىنى زورايتىپ، ئارىسىغا دورىلىق ئۆسۈملۈك تېرىپ، كىرىمنى كۆپەيتتى. 1990 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە 10 مىڭ مو يېقىلغۇ ئورمىنى ئىقتىسادىي ئورمانغا ئۆزگەرتىلدى.

§ 2 . كۆپ خىل ئىگىلىك

70 - يىللاردىن ئىلگىرى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئورمانچىلىق تارماقلىرىنىڭ كۆپ خىل ئىگىلىكنى قانات يايدۇرۇش، ئورمانچىلىق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا بولغان تونۇشى بىر قەدەم مۇجمەل بولۇپ، ئىستراتېگىيىلىك نۇقتىئىنەزىرى كەم ئىدى. 80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ۋىلايەت، ناھىيە (شەھەر)، يېزا (بازار) لار ئورمانچىلىق - سانائەت - سودىنى بىر گەۋدە قىلىش، ئىشلەپچىقىرىش - تەمىنلەش - سېتىشنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئورمانچىلىق ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم يولى قىلدى.

قەشقەرنىڭ ئورمانچىلىق مەھسۇلاتى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. بادام، ياڭاق، چىلان قاتارلىقلار جۈملىگو، چەت ئەلگە داڭلىق. بۇ مېۋىلەرنى ناۋار ئۈستۈنلۈكىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، ناھىيە (شەھەر) لەر ئورمانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى چوڭقۇر پىششىقلاپ ئىشلەش، ئىنچىكە پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئەھمىيەت بېرىپ، مەھسۇلات قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ، بىرلا خىل ئىگىلىكنى ئۈنۈمبرسال ئىگىلىككە ئايلاندۇردى.

1. مېۋە ئىشلەپچىقىرىش

قەشقەردە مېۋىلىك دەرەخ تۈرلىرى كۆپ، تارىخى ئۇزۇن، بولۇپمۇ ئالما، ئامۇت (نەشپۈت) چوڭ كۆزەر ھېسابلىنىدۇ. يېڭى كىرگۈزۈلگەن سورتلارنىڭ سۇيىتى ئەسلىدە چىقىدىغان جايلارنىڭكىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى. دۆلەت ئىلكىدىكى 12 ئورمانچىلىق مەيدانى ۋە 8 كۆچەتخانا مېۋە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش مەركەز قىلىنغان كۆپ خىل ئىگىلىككە ئەھمىيەت بەردى. بولۇپمۇ، يېڭى سورتلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئالما سورتىدىن ئاساسلىقى يېڭى قىزىل يۇلتۇز، قىزىل ئالما 2 ، 4 - نومۇر، چىنگۈەن، سېرىق مارشال؛ نەشپۈت سورتىدىن داڭشەن نەشپۈتى، پىيزەك ئامۇت، سوقىچاق ئامۇت قاتارلىقلارنى يېتىشتۈردى. پوسكام ناھىيىلىك كۆچەتخانا بۆلجۇرگەن تېرىشقىمۇ ئەھمىيەت بېرىپ، بىر قەدەر ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشتى، ھەر يىلى 100 مىڭ يۇەندىن ئارتۇق كىرىم قىلدى. قەشقەر كوناشەھەر، قاغىلىق، يېڭىسار قاتارلىق ناھىيىلەر مېۋىلەرنى چوڭقۇر پىششىقلاپ ئىشلەپ، بالقاق، قۇرۇق مېۋىلەرنى ئونتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا چوڭ بازارلىرىغا كىرگۈزدى. دۆلەت ئىلكىدىكى نۇرغۇن ئورمانچىلىق مەيدانلىرى ئۈنۈمبرسال باشقۇرۇش يولى ئارقىلىق، زىيان تارتىش ئەھۋالىدىن پەيدىنپەي قۇتۇلدى (تەپسىلاتىنى 6 - قىسىم ئىگىلىك باشقۇرۇش يولى ئارقىلىق، قوشۇمچە كەسىپتىن كۆرۈڭلىك).

2. ئورمانچىلىق - سانائەت - سودىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش

قەشقەر ۋىلايىتى دائىرىسىدە تەبىئىي ئورمان رايونى ئاز بولۇپ، ياغاچ زاپاس مىقدارى جەھەتتە تەمىنلەش

ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدۇ. شۇ جايدىكى تۇرلۇك ئاساسىي قۇرۇلۇشلارنىڭ ياغاچ ماتېرىيالغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق ياغاچ ماتېرىيال شىركىتى بىر قىسىم ياغاچ ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەنىڭ سىرتىدا، ژىلايەتتە 1967 - يىلى 30 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ياغاچ ماتېرىيال پىششىقلاپ ئىشلەش سېخى قۇرۇپ، ئاساسىي قۇرۇلۇش ئۇسكۇنىلىرى ۋە ئۆي جاھازىلىرى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان 2 مەشغۇلات گۇرۇپپىسى تەسىس قىلدى. ياغاچ ماتېرىيال پىششىقلاپ ئىشلەش سېخىدىكى ئاساسلىق ئۇسكۇنىلەردىن 42 سانتىمېتىرلىق ھەرە ۋە ئوستەل ھەرسىدىن بىرى بولۇپ، ھەر ئايدا 250 كۇب مېتىر، يىلىغا 2500 كۇب مېتىر ياغاچ ماتېرىيال پىششىقلاپ ئىشلەيدۇ. قەشقەر ژىلايىتىنىڭ ياغاچ ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەش ۋە ئونى سېتىش، ياغاچ ماتېرىيال پىششىقلاپ ئىشلەش، توشۇش ئىشلىرىغا ژىلايەتلىك ئورمانچىلىق-سانائەت - سودا تەرەققىيات شىركىتى مەسئۇل بولدى. بۇ شىركەتنىڭ تەكتى ژىلايەتلىك ياغاچ ساقلاش مەيدانى بولۇپ، سابىق ژىلايەتلىك ياغاچ ماتېرىيال توپ سېتىش پونكتى بىلەن قەشقەر شەھەرلىك سودا - سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ ياغاچ زاۋۇتى بىرلەشتۈرۈلۈپ 1981 - يىلىدىن باشلاپ ژىلايەتلىك ئورمانچىلىق باشقارمىسى ياغاچ ماتېرىيال پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، ئاساسىي قۇرۇلۇش ئۇسكۇنىلىرى بار. 60 - يىللاردا پەنەركە تاختايدىن 170 تونىنا ئىشلەندى. 80-يىللاردا ئاپتوموبىل كالونى، «تەنلىن» رېستۇرانى قاتارلىق 3 مۇستەقىل ھېسابات ئەمەلىي گەۋدىسى قۇرۇلدى. 1985 - يىلغا قەدەر جەمئىي 232 مىڭ كۇب مېتىر ياغاچ ماتېرىيال سېتىۋېلىنىپ ۋە سېتىلىپ، شۇ يىلى يۇقىرىغا 230 مىڭ يۈەن پايدا تاپشۇرۇلدى. 1986 - يىلدىن باشلاپ، شىركەت ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ھۆددىگە بېرىشنى يولغا قويدى. 1988 - يىلى يۇقىرىغا 150 مىڭ يۈەن پايدا تاپشۇردى، پايدا- باج ئومۇمىي سوممىسى 230 مىڭ يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى ھەر خىل ياغاچ ماتېرىيالدىن 2950 كۇب مېتىر سېتىلدى، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 2 مىليون 270 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاپتوموبىل كالونى يۇقىرىغا تاپشۇرغان پايدا 67 مىڭ يۈەن.

V باب

ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش ئەھۋالى

§ 1 . ئورماندا ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش

قەشقەر ژىلايىتىدە تەخمىنەن 1 مىليون 400 مىڭ مو تەبىئىي توغراق ئورمىنى، يۇلغۇن - چاتقاللىق بار. ئۇلار ئاساسەن مارالبېشى، مەكىت، پەيزاۋات، يەكەن، قاغىلىق قاتارلىق ناھىيىلەرگە جايلاشقان؛ 2 مىليون 660 مىڭ مو بىنا قىلىنغان ئورمان ناھىيە (شەھەر) لەرگە تارقالغان. بۇ ئورمانلىقلاردا ھازىرغىچە چوڭراق ئوت ئاپىتى يۈز بەرمىگەنلىكىدىكى ئاساسىي سەۋەب ھەر دەرىجىلىك باشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ بۇ ئىشقا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش تەربىيىسىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇپ، مۇداپىئە كۆرۈش تەدبىرلىرىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈگەنلىكىدە.

60 — 70 - يىللاردا ھەر قايسى ئورۇنلارنىڭ ھەمىسىدە ئوخشاش بولمىغان شەكىلدىكى ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش تەشكىلاتلىرى بار ئىدى. 80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە، قەشقەر ۋىلايىتىدە ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش. ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش قوماندانلىق شتابى قۇرۇلۇپ، ۋىلايەتنىڭ ئاساسلىق باشقۇرغۇچى رەھبىرى باش قوماندان بولدى. 1986 - يىلى ۋىلايەتتە ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش - ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، 2 خادىم سەپلەپ بېرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەكەن، قاغىلىق، مارالبېشى، مەكىت، پەيزاۋات، قەشقەر كونا شەھەر، يوپۇغا قاتارلىق ناھىيىلەردە ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش - ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش قوماندانلىق شتابلىرى قۇرۇلدى، قارىمىقىدا ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش - ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى؛ قالغان ناھىيىلەردىمۇ ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈشكە مەخسۇس ئادەم مەسئۇل قىلىندى. مۇشۇ مەزگىللەردە 4 تەبىئىي ئورمانچىلىق مەيدانى، 160 يېزا، 6 تۇمەن - مەيدانىدا ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش - ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى، 16 ئورۇندا ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش - ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش زەربىدارلار ئەترىتى قۇرۇلدى. ھەر قايسى توغراق ئورمان مەيدانى، قۇرۇمتاغ ئورمانچىلىق مەيدانىدا 3 ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش - ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش نۇقتىسى تەسىس قىلىندى. قالغان 9 ئورۇندا ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئاساس قىلىنغان ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش پونكىتلىرى قۇرۇلدى. ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش خىزمىتىگە قاتناشقان ئىشچى - خىزمەتچى 160كە يەتتى، ئۇلار تەلەپ بويىچە ئورمان رايونلىرىنى نازارەت قىلدى ۋە تىزگىنلىدى.

«ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش، پائال تۇرۇپ يوقىتىش» فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، قەشقەر ۋىلايىتى يەنە قاتناش قوراللىرى، ئوسكۇنە قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ باردى. ۋىلايەت بويىچە ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش - ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش خىزمىتىگە قوماندانلىق قىلىش ئاپتوموبىلىدىن 5ى، چوڭ - كىچىك خەۋەرلىشىش ئاپپاراتىدىن 20 سى سەپلەپ بېرىلدى، كۆزىتىش مۇنارىدىن 2 سى ياسىلىپ، شامال كۈچى بىلەن ئوت ئۆچۈرۈش ماشىنىسىدىن 14ى، چېدىردىن 10ى، ئوت ئۆچۈرۈش كىيىمىدىن 280 قۇر سەپلەپ بېرىلدى. ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش نۇقتىلىرىدا ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش - ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، تەدبىرلەر ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، ئوسكۇنىلەر نەقلەشتۈرۈلۈپ، قوماندانلىق قىلىش كۈچەيتىلىپ، ئورمانىنىڭ بىخەتەرلىكىگە ئاساسىي جەھەتتىن كاپالەتلىك قىلىندى.

§ 2 . ئورمانىنى چەكلىك كېسىش

دۆلەتنىڭ «ئورمان قانۇنى»، «ئورمانچىلىقتىكى مەمۇرىي جازا تەرتىپى بەلگىلىمىسى» ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ شىنجاڭدا «ئورمان قانۇنىنى يولغا قويۇشقا دائىر بىر قانچە بەلگىلىمە»سى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئورمانچىلىق باشقارمىسى، ناھىيە (شەھەر) لىك ئورمانچىلىق ئىدارىلىرى ۋە دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمانچىلىق مەيدانلىرى يىغىن ئېچىپ، قانداق ئىزچىللاشتۇرۇشنى مۇھاكىمە قىلدى، تۈرلۈك شەكىللەردىن پايدىلىنىپ كەڭ تەشۋىق قىلدى ھەمدە ھەر خىل ئىشەنچلىك تەدبىرلەرنى تۈزۈپ چىقتى. ۋىلايەت ئىزچىل تۇرۇپ چەكلىك كېسىش تەدبىرىدە چىڭ تۇرۇپ، يۇقىرىدىن چۈشۈرۈپ بېرىلگەن كېسىش چەكلىمىسىنى ناھىيىلەرگە ئەمەلىيلەشتۈردى، ناھىيىلەر يېزا (بازار) لارغا ۋە مەيدانلارغىچە ئەمەلىيلەشتۈردى، شۇنداق قىلىپ بۆلەكلەر بويىچە ئايرىلىپ، قاتلاملىرى قاتلام ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، تۈرلەر بويىچە كونترول قىلىنىپ، بىر - بىرىنى چەتكە قاقمايدىغان بولدى. ئومۇمەن، دېھقان - چارۋىچىلار ئۆزى ئىشلىتىدىغان ياغاچ ماتېرىيال ئوبوروت ھالقىسىغا كىرگۈزۈلمىدى، ئۇي يېپىشقا ياغاچ ماتېرىيال كېرەك بولغاندا ئالاقدار تارماقلارنىڭ تۈرالغۇ جاي يېرىنى تەستىقلاش توغرىسىدىكى ھۆججەتلەرگە ئاساسەن، «دەرەخ كېسىش ئىجازەتنامىسى»

ئالغاندىن كېيىن، كېسىشكە رۇخسەت قىلىنىدى. مەيلى كوللېكتىپ ياكى شەخسلەر بولسۇن، ياغاچ كېسىشتىن بۇرۇن يازما ئىلتىماس قىلىشى كېرەك. ئومۇمەن، «دەرەخ كېسىش ئىجازەتنامىسى» ئالماي تۇرۇپ دەرەخ كەسكەنلەر بىردەك دەرەخلەرنى قالايمىقان كەسكەنلەر قاتاردا بىر تەرەپ قىلىنىدى. ۋىلايەتتە مەخسۇس ئورمانچىلىق چ خ بۆلۈمى، ناھىيە (شەھەر) لەردە ئورمانچىلىق ساقچىخانىلىرى قۇرۇلدى. 1990 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە دەل - دەرەخلەرنى قالايمىقان كېسىش دېلوسىدىن 2441ى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىنىدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1986 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە بىنا قىلىنغان ئورماننى كېسىش چەكلىمىسى

جەدۋەل: 8 — 11 بىرلىكى: تۇمەن مو، تۇمەن كۇب مېتىر، مىڭ تۇپ

تۈرى / ناھىيە، شەھەر	ئومۇمىي جەمئىي				ئورمان بار يەر						نارقاق دەل-دەرەخ	يېڭىلىغان
					ماتېرىيال ئورمىنى				ئېنىز - ئېغىز ئىھاتە ئورمىنى			
	كۆلىمى	زاپىسى	يىللىق ئۆسۈش مىقدارى (كۇب مېتىر)	يىللىق كېسىش مىقدارى	كۆلىمى	زاپىسى	يىللىق ئۆسۈش مىقدارى (كۇب مېتىر)	يىللىق كېسىش مىقدارى (كۇب مېتىر)	كۆلىمى	زاپىسى	يىللىق ئۆسۈش مىقدارى (كۇب مېتىر)	يىللىق كېسىش مىقدارى (كۇب مېتىر)	يىغىلغان قەشقەر كېپەنكى يىللىق كېسىش مىقدارى	يىللىق كېسىش مىقدارى (كۇب مېتىر)
يەكەن	12.25	63.29	3.80	1.14					12.25	63.29	37976	11392.9	13000	11000
قەشقەر كونائاھەر	4.88	48.33	2.9	0.73					4.88	48.33	28995.6	7206.3	5500	5500
قەشقەر يېڭىشەھەر	4.11	16.88	1.01	0.31	0.799	1.41	845	254	3.31	15.47	9283	2784.7	2600	2540
قاغىلىق	5.69	41.71	2.5	0.5	0.371	2.72	1632	326.5	5.32	38.99	23384	467.7	4000	4000
پوسكام	2.24	16.54	0.99	0.15	0.19	0.86	518.4	77.8	2.95	15.67	9404	1410.8	1500	1400
مارالبېشى	1.34	13.53	1.12	0.66	1				1.34	18.53	11166.9	569	3200	3200
مەكىت	1.72	21.13	1.27	0.32	0.51	4.11	2466	739	1.21	17.02	10714.8	2553.7	2300	2300
پەيزاۋات	0.54	5.84	0.28	0.06					0.54	5.37	2840.1	569	800	500
يوپۇغا	3.09	12.17	0.61	0.12					3.09	12.17	6083.8	1216.9	800	760
قەشقەر شەھىرى	0.25	5.2	0.43	0.13					0.25	5.2	4343	1293	710	710
يېڭسار	1.19	10.34	0.62	0.16	0.15	1.80	900	300	1.76	8.54	5301	1250	1500	1500
جەمئىي	38.02	249	15.53	4.28	2.02	10.9	6361.4	1697.3	36	248.58	149492.2	111983.3	35910	33410

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1990 - يىلدىكى ئورمان بايلىقىنىڭ كېسىلىش - خوراش چەكلىمىسى ھېسابىاتى

جەدۋەل: 8 — 12 بىرلىكى: تۇمەن كۇب مېتىر، مو

ھېسابلىغان ئورۇن (مەيدان، ئورمان كۆزارتالى، جىلغىلار)	كېسىلىش - خوراش چېكى (تۇمەن كۇب مېتىر)	ماتېرىيال ئورمىنى ۋە پايدىلىنىدىغان ئىگىلىك رايونى								تۇزۇن ھوسۇللۇق ئورماننى تۇزگەرتىش			
		بېتىلگەن ئورمان				ئوتتۇرا ياش ۋە ياش ئورماننى پەرۋىش قىلىش يۇزىسىدىن ئارىلاپ كېسىش				كۆلىمى (مو)	زاپىسى (تۇمەن كۇب مېتىر)	تۇزگەرتىش مۇددىتى	خوراش چېكى
		كۆلىمى	زاپىسى	نۇۋەتتىكى كېسىش تۇرۇپ مۇددىتى	خوراش چېكى	كۆلىمى	زاپىسى	نۇۋەتتىكى كېسىش تۇرۇپ مۇددىتى	خوراش چېكى				
قۇرۇمتاغ ئورمانچىلىق مەيدانى	0.1	1.1	16.5	160 يىل	0.1								

مارالبېشى شاقۇر توغراق ئورمانچىلىق مەيدانى	1.26	35	87.5	80 يىل	1.1	6	6	20 يىل	20%	0.06	10	2	20 يىل	0.10
مارالبېشى شامال توغراق ئورمانچىلىق مەيدانى	0.69					24	20	20 يىل	20%	0.24	15	1.5	10 يىل	0.15
مەكىت توغراق ئورمانچىلىق مەيدانى	0.16					10.8	9	20 يىل	20%	0.11	5	0.5	10 يىل	0.05
يېزا - بازارلار باش. ئۆرۈشىدىكى توغراق ئورمانچىلىق مەيدانى	0.39					7.1	18	20 يىل	20%	0.07	12.6	6.3	20 يىل	0.32
جەمئي	2.3	36.1	104		1.2	47.9	53			0.48	42.6	10.3		0.62

§ 3 . كېسەللىك، ھاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش

1982 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئورمانلاردىكى كېسەللىك - ھاشارات زىيىنىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. بىر يىل داۋامىدا ۋىلايەت بويىچە جەمئي 650 خىلدىن ئارتۇق ھاشارات ئېنىقلاپ چىقىلدى. بۇ ھاشاراتلار 12 ئۇرۇقداش 25 ئائىلىگە مەنسۇپ بولۇپ، 220 خىلى باھالاپ بېكىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە كېسەللىك - ھاشارات 145 خىل، تەبىئي كۆشەندە ھاشارات 75 خىل. كېسەللىك 75 خىل بولۇپ، بۇنىڭدىن 48 خىلى باھالاپ بېكىتىلدى، زىيانغا ئۇچرىغان ئورمان كۆلىمى 1 مىليون 630 مىڭ مو بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تەبىئي ئورمانلىقتا كېسەللىك - ھاشارات يۈز بەرگەن كۆلەم 1 مىليون 35 مىڭ مو. باھار موچى قۇرتى، يايسىمان كۆزلۈك چوڭ پىلە كېپىنىكى، سۆگەت يوپۇرماق قوڭغۇزى، توغراق پوقاق پىتى، توغراق ھال كېسىلى قاتارلىقلار ئومۇميۈزلۈك تارقالغان بولۇپ، زىيىنى ئېغىر بولدى. 1989- يىلدىكى تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ۋىلايەت بويىچە بىنا قىلىنغان ئورمانلىقلاردا كېسەللىك - ھاشارات يۈز بەرگەن كۆلەم 1 مىليون 110 مىڭ مو بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە، جىگدە پىتىنىڭ زىيان كۆلىمى يىلدىن يىلغا كېڭىيىپ 840 مىڭ موغا. پەيزاۋات ناھىيىسىدە 260 مىڭ موغا يەتكەن. زىيىنى ئېغىر بولغاندا يېتىلگەن ئورماننىڭ شاخلىرى يىگىلەپ كەتتى، بىر قىسىم دەرەخ غوللىرى قۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، يۇلغۇن يوپۇرماق قوڭغۇزى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ 95 مىڭ مو يۇلغۇنلۇقىغا زىيان سالدى؛ تېرەك يوپۇرماق قېتى كېپىنىكىنىڭ زىيىنى مارالبېشى ناھىيىسىدە ئەڭ ئېغىر بولدى. 1982 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە يەكەن 2 - ئورمانچىلىق مەيدانىدا تۇنجى قېتىم بايقالغان چىلان شارسىمان قوڭغۇزى، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىرىگە يامرىدى. ئارقىدىلا بادام، ئاكاتسىيە دەرەخلىرىگە تارقالدى. بۇ خىل قۇرتنىڭ كۆپىيىشى تېز، زىيىنى زور بولۇپ، يەنىلا داۋاملىق تۇرۇپ يامراش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى. بۇ ۋىلايىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ئورمان سورتىغا زىيان يەتكۈزىدىغان غالجىر كېسەللىك - ھاشاراتلاردۇر.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئورمانلىقلاردا يۈز بەرگە ھاشارات ئەھۋالى كۆزدە تۇتۇلۇپ، 80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ماشىنا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش قانات يايدۇرۇلۇپ، ھەر يىلى ئالدى ئېلىنغان - يوقىتىلغان كۆلەم 20 مىڭ مودىن 25 مىڭ موغىچە بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە جىگدە پىتىنىڭ ئالدى ئېلىنغان- يوقىتىلغان كۆلەم 15 مىڭ مو، باھار موچى قۇرتىنىڭ ئالدى ئېلىنغان - يوقىتىلغان كۆلەم 4000 مو، باشقا

هاشاراتلار زىيىنىنىڭ ئالدى ئېلىنغان - يوقىتىلغان كۆلەم 2000 مو بولۇپ، بىنا قىلىنغان ئورمانلىقتىكى كېسەللىك - هاشارات زىيىنىنىڭ ئالدى ئېلىنغان - يوقىتىلغان كۆلەمنىڭ %4نى ئىگىلەيدۇ. 1986 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئورماندىكى كېسەللىك - هاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش بويىچە كارانتىن قىلىش پونكتى قۇرۇلۇپ، ئورمانلىقلاردىكى ئۆسۈملۈكلەرنى كارانتىن قىلىش ۋە كېسەللىك - هاشاراتلار زىيىنىدىن ئالدىن مەلۇمات بېرىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى، دۆلەت ئېلان قىلغان «ئۆسۈملۈك كارانتىن نىزامى» ۋە «ئورمانلىقلاردىكى كېسەللىك - هاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش نىزامى» ئاكتىپ ئىزچىللاشتۇرۇلدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ۋىلايەت دەرىجىلىك ئورمانلىقلاردىكى كېسەللىك - هاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش بويىچە كارانتىن قىلىش پونكتىدىن باشقا، يەنە ناهىيە دەرىجىلىك ئورمانلىقلاردىكى كېسەللىك - هاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش پونكىتىدىن 5ى، ئورمانلىقلاردىكى كېسەللىك - هاشارات زىيىنىنى مۆلچەرلەپ ئالدىن مەلۇمات بېرىش نۇقتىسىدىن 3ى قۇرۇلدى، ئورمانلىقلاردىكى ئۆسۈملۈكلەرنى مەخسۇس كارانتىن قىلىش خادىمىدىن 10ى، قوشۇمچە كارانتىن قىلىش خادىمىدىن 11ى سەپلەندى. ئورمانلىقلاردىكى كېسەللىك - هاشارات زىيىنىنىڭ ئالدى ئېلىنغان ۋە ئۇدا يوقىتىلغان كۆلەم 350 مىڭ موغا يېتىپ، شۇ يىلى كېسەللىك - هاشارات يۈز بەرگەن كۆلەمنىڭ %30نى ئىگىلىدى.

§ 4 . تەبىئىي مۇهاپىزەت

1. تەبىئىي مۇهاپىزەت رايونى

1984 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق هۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى ئارقىلىق، «تاشقورغان ياۋايى هايۋان تەبىئىي مۇهاپىزەت رايونى» قۇرۇلدى، ناهىيە بازىرىدا پونكىت (يېزا دەرىجىلىك) تەسىس قىلىنىپ 10 شتات بېرىلدى. ئاساسلىق مۇهاپىزەت ئوبيېكتى ئېگىز تاغلاردا ياشايدىغان تاغ يىلپىزى، تاغ ئۆچكىسى ۋە تاغدا ياشايدىغان هايۋانات ۋە قۇشلاردىن شەكىللەنگەن ئېگىزلىك ئالاهىدىلىكىگە ئىگە ئېكولوگىيىلىك سىستېمىدىن ئىبارەت.

بۇ تەبىئىي مۇهاپىزەت رايونى غەربتە قاراقۇر دەريالىق ۋە داڭباش دەريالىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، شەرقتە قاراقۇرۇم تېغى ئېغىزىغا بارىدۇ، جەنۇبتا دۆلەت چېگرا سىزىقىنى بويلاپ ۋە شىمالدا شەمشاد ئورمان رايونىغىچە بارىدۇ. ئورنى شەرقىي مېرىدىئان ′77°00 — ′30 °74، شىمالىي پاراللېل ′37°30 — ′35°38 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، ئومۇمىي كۆلىمى 15 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر، بۇ، تاشقورغان ناهىيىسىنىڭ شەرقىي يېرىم قىسىم رايونىنى، يەنى ۋەچە، داتۇڭ، ماريالىق، بۇرۇمسالنى هەمدە خونجىراپ، مىڭتېكە قاتارلىق تاغلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەبىئىي مۇهاپىزەت رايونىنىڭ يەر شەكلى مۇرەككەپ بولۇپ، شەرقىي تەرىپىدىكى قاراقۇرۇم تاغ تىزمىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە 5000 مېتىردىن ئېگىز چوققىدىن 10 نەچچىسى بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئېگىز چوققا چوگېر چوققىسى دېگىز يۈزىدىن 8611 مېتىر ئېگىز بولۇپ، دۇنيا بويىچە 2 - ئېگىز چوققا هېسابلىنىدۇ. بۇ جايىنىڭ كىلىمات ئالاهىدىلىكى شۇكى: تاغ ئۇستىدە يىل بويى قار ئېرىمەيدۇ، جىلغا ئاستىدىكى ياز پەسلى تۇزلەڭلىكتىكى بىلەن ئوپمۇ ئوخشاش.

تەبىئىي مۇهاپىزەت رايونى ئىچىدىكى ئۆسۈملۈكلەر، ئاساسلىقى دېگىز يۈزىدىن 3200 مېتىردىن 3600 مېتىرغىچە بولغان جايلاردا ئۆسىدىغان چاكاندا، قامىق، قۇملۇق سېلىۋى، تار يوپۇرماقلىق قوغۇنجاي قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. دېگىز يۈزىدىن 3600 مېتىردىن 3900 مېتىرغىچە بولغان ئېگىز تاغ بەلۋاغلىرىدا ئاساسلىقى يەر بېغىرلايدىغان تەسكەنلەردىن شەكىللەنگەن تىنما هالەتتىكى يېرىم چاتقاللىق دەشت - باياۋان،

قۇرۇمتاغ ئورمان مەيدانى

تاغ ئارىسىدىكى ئويمانلىقلاردا بولسا قۇملۇق سېلۇۋى، تار يوپۇرماقلىق قوغجايلار بار. دېڭىز يۈزىدىن 4200 مېتىردىن 5000 مېتىرغىچە بولغان سوغۇق دەشت - باياۋانلاردىكى ئۆسۈملۈكلەر تەركىبى ئاساسلىقى تىبەت كەنجىگۈلى، قامىقاق، ئېڭىزلىك فەرسمانى، غاز تاپان، يېسى سەبدەگۈل قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. دېڭىز يۈزىدىن 5000 مېتىردىن ئېگىز بولغان، مەڭگۈلۈك قار - مۇز بەلۋېغىدا قارلىق دالا باھار گۈلى، تىبەت قار لەيلىسى قاتارلىق ئېگىزلىككە ماس كېلىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ئاز ساندا ئۆسىدۇ. دانۇك قاتارلىق يېزىلارنىڭ جىلغىلىرىدا تېرەك ۋە ھەر خىل مېۋىلىك دەرەخلەر بار.

تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونىدىكى ئومۇرتقىلىق ھايۋانلار ئىچىدە 28 خىل ھايۋان، 89 خىل قۇش بار. قۇرۇقلۇقتىمۇ، سۇدىمۇ ياشىيالايدىغان ئۆمىلىگۈچى ھايۋان 4 خىل، بېلىق 6 خىل. دۆلەت نۇقتىلىق قوغدايدىغان ھايۋانلاردىن تاغ يىلپىزى، سۇلەيسۇن، تىبەت ياۋا ئېشىكى، ئارقار، كۆكمەت، تاغ ئۆچكىسى، قوڭۇر ئېيىق، ھىمالايا ئۇلارى، قىلىيورغا، تار قارا، سېرىق قۇماي، سېرىق بۈركۈت، يايلاق بۈركۈتى، قىزىل قارچىغا قاتارلىقلار بار.

2. ياۋايى ھايۋان ۋە ياۋا ئۆسۈملۈكلەرنى مۇھاپىزەت قىلىش

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تەبىئىي ئورمانلىقلىرىنىڭ كۆپىنچىسى يىراق، چەت جۇل - جەزىرىلەرگە ۋە ئېگىز سوغۇق رايونلارغا جايلاشقان. 1978 - يىلدىن كېيىن ئورمان رايونىغا ئېقىپ كىرگەن خادىملار شەددەت بىلەن كۆپەيگەچكە، دەل - دەرەخلەرنى ئوغرىلىقچە كېسىدىغان، قالايمىقان كېسىدىغان، دورا ماتېرىياللىرىنى قالايمىقان كولايدىغان، ياۋايى ھايۋانلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرىدىغان دېلولار دائىم يۈز بېرىپ، ئورمانچىلىق ئېكولوگىيىسىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى. 1985 - يىلدىكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ناشقورغان ياۋايى ھايۋان تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونىدا تەخمىنەن 60 — 80 تۇياق تاغ يىلپىزى قېلىپ يىلدىن يىلغا ئازىيىشقا يۈزلەنگەن. تاغ ئۆچكىسى مەركەزلىك كۆپىيىدىغان جاي ۋەچە دەريا جىلغىسى ۋە ماريالىق ئەتراپىدا چارۇچىلارنىڭ ئۆز مەيلىچە تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشى تۈپەيلىدىن تاغ ئۆچكىسىدىن ئاران 400 — 500ى قېلىپ قالغان. ۋىلايەت ئورمان رايونىنىڭ ئامانلىقىنى تەرتىپكە سېلىش، تەبىئىي مۇھاپىزەت خىزمىتىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، 1987- يىلى ئورمانچىلىق ج خ بۆلۈمى قۇردى، ناھىيىلەردە ئارقا - ئارقىدىن ج خ ساقچىخانىسى قۇرۇلۇپ، مەخسۇس ئورمانلىقلاردىكى ئۆسۈملۈكلەرنى ۋە ھايۋانلارنى قوغداشقا مەسئۇل بولدى.

قەشقەر ۋىلايىتىگە جايلاشقان دۆلەت نۇقتىلىق قوغدايدىغان ياۋايى ھايۋانلاردىن تاغ يىلپىزى، تاغ ئۆچكىسى، تىبەت ياۋا ئېشىكى، قارالەيلەك، قارابويۇن تۇرنا، سا، سېرىق بۈركۈت، كىچىك دوغداق قاتارلىقلار بار. دۆلەتلىك 1 - دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ياۋايى ھايۋانلاردىن ئارقار، كۆكمەت، ئاق بوغۇز بۆكەن، سۇلەيسۇن، قوڭۇر ئېيىق، كىچىك لاچىن، ئۇلار، تىبەت ئۇلارى، تار قارا، كۈلرەڭ لەيلەك، چوڭ - كىچىك ئاققۇ، يايلاق چىپار مۈشۈكى، تارىم توشقىنى، تۇرنا، ھوقۇش قاتارلىقلار بار؛ ئۇنىڭدىن باشقا دۆلەتلىك 2 - دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋانلاردىن 70 نەچچە خىلى بار. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1981 - يىل 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى «ئەتىۋارلىق ياۋايى ھايۋانلارنى مۇھاپىزەت قىلىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش»نى تارقىتىپ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ ئوۋ ئوۋلىغانلارنى جازالاش ھەققىدە ئېنىق بەلگىلىمە چىقاردى. ۋىلايەتتىكى

ياۋايى ھايۋانلارنى مۇھاپىزەت قىلىش پونكتلىرى مۇھاپىزەت رايونىدىكى ئاساسلىق تاشيول، يول ئېغىزى، تاغ قاپتاللىرى، جىلغىلارغا ئېلان تاختىلىرى. ژۇسكىلارنى ئېسىپ، مۇھاپىزەت رايونىنىڭ پاسىلىنى ئېنىق كۆرسەتتى ھەمدە مۇھاپىزەت رايونىنىڭ ئىچى - سىرتىدىكى ئاھالىلەر نۇقتىسىدا «ياۋايى ھايۋانلارنى مۇھاپىزەت قىلىش نىزامى» ۋە مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەرنى ئۈيغۇرچە، خەنزۇچە، ئېنگلىزچە 3 خىل يېزىقتا چاپلاپ، ياۋايى ھايۋانلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشنى ۋە ئارقارىناق كۆپەيتىش رايونىدا چارۋا بېقىشنى قاتتىق مەنئى قىلدى.

قاغىلىق ناھىيىسىدىكى شىخشۇ، كۆكيار قاتارلىق شەمشاد ئورمان رايونى، يەكەن ناھىيىسىنىڭ قوشراپ ئارقا تاغ ئورمان رايونى، تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ داتۇڭ، بۇرۇمسال يېزىلىرى كەنجى ئېگىز تاغ ئورمانلىق-يايلاق بەلۋېغى بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 3 مىليون 200 مىڭ مو كېلىدۇ. يۇقىرىقى رايونلاردىكى ئاساسلىق دەرەخ سورتلىرىدىن تەڭرىتاغ شەمشادى، قۇرۇمتاغ يۇمىلاق ئارچىسى، قۇرۇمتاغ ئارچىسى، قەشقەر ئارچىسى قاتارلىقلار جۈملىدىكى ئەتىۋارلىق ھەم نادىر دەرەخ سورتلىرى ھېسابلىنىدۇ. قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ گوساس ئورمان رايونىدا پۈتۈن شىنجاڭغا داڭ كەتكەن چوڭ يايلاق ۋە كىچىك يايلاق بار. بۇ يەردىكى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ۋە ئەتىۋارلىق ئۆسۈملۈكلەرنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن، ۋىلايەت دۆلەت ئىلكىدىكى قۇرۇمتاغ ئورمانچىلىق مەيدانىنى قۇرۇپ، ۋىلايەتلىك ئورمانچىلىق باشقارمىسىغا بېۋاستە قارايدىغان قىلىپ، ئەتىۋارلىق دەرەخ سورتلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا مەسئۇل قىلدى. بۇ مەيداندا 47 ئىشچى - خىزمەتچى، «ئازاد» ماركىلىق ئاپتوموبىلدىن بىرى، خەۋەرلىشىش ئاپپاراتىدىن 2 سى، كىچىك گېنېراتور گۇرۇپپىسىدىن بىرى، ياغاچ كېسىش، پىششىقلاپ ئىشلەش، يول ئاسراش ماشىنىسىدىن 15ى بار.

توققوزنجی قسم

پیزا ئیگیلیك ماشینا-
سایمانلیری

توققۇزىنچى قىسىم

يېزا ئىگىلىك ماشىنا-سايمانلىرى

ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلىرى ئاساسەن كەتمەن قاتارلىق ئەنئەنىۋى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى، يەر بۇقۇسا بىلەن ئاغدۇرۇلاتتى، ئۇرۇق قول بىلەن چېچىلاتتى، خامان كالا، ئېشەك قېتىپ يۇمشىتىلاتتى، يۇك ئات، ئېشەككە ئارتىلىپ، ئادەم كۆتۈرۈپ، ئاغارغا سېلىنىپ توشۇلاتتى، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى قالاق، ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئاجىز بولغاچقا، خەلق نامرات ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق ئامىسى پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش يولىغا ماڭدى، ئاندىن ئالدى بىلەن 7 سۈڭلۈق ساپان، ئات سۈرەيدىغان قوش غالتەكلىك قوش سوقا، بۇغداي تېرىيدىغان 10 قۇرلۇق سېيالكا قاتارلىق يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى كىرگۈزۈپ كېڭەيتتى. 1955 - يىلغا كەلگەندە 50% يەرنىڭ تېرىقچىلىقى يېڭى تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى. 1958 - يىلى يېزىلاردا تىرانسپورت ھارۋىلاشتى.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئۇزۇن يوللۇق تىرانسپورت ماشىنىلاشتى، قىسقا يوللۇق تىرانسپورت ھارۋىلاشتى، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاشمۇ ماشىنىلاشتى. ئېتىز مەشغۇلاتىنىڭ ماشىنىلىشىش نىسبىتى 60% تىن ئېشىپ كەتتى. شۇنىڭدىن بېرى قەشقەر ۋىلايىتىدە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش، رېمونت قىلىش، تېخنىك تەربىيىلەش، تېخنىكا كېڭەيتىش، تەمىنلەش، تەتقىق قىلىشتەك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى سىستېمىسى شەكىللەندى.

I باب

ئاپپارات، قوشۇن

1 § . ئاپپارات

1956 ـ يىل 5 ـ ئايدا قەشقەر كونائىھەر ناھىيىسىدە دۆلەت ئىلكىدىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ تراكتور پونكتى قۇرۇلدى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «DT—54» تىپلىق 2 تراكتور، «MT—35» تىپلىق بىر تراكتور (ئۇلارنىڭ قۇۋۋىتى 1. 105 كىلوۋات) ۋە يۇرۇشلۇك دېھقانچىلىق سايمانلىرى سەپلەپ بېرىلدى. بۇ قەشقەر ۋىلايىتىدە ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان تراكتور پونكتى ئىدى. شۇ يىلى مەركىزىي ھەربىي كومىتېتنىڭ پۇتۇن قىسمىنى ئىشانە قىلىپ يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشقا ياردەم بېرىشكە سەپەرۋەر قىلىشى بىلەن «1 ـ ئاۋغۇست، يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ تراكتور پونكتى» دىن 15ى قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە شىنجاڭدا قۇرۇلىدىغىنى بىر. ئاپتونوم رايون مۇزاكىرە قىلىپ بۇ پونكتنى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە قۇرۇشنى، ئۇنى «قەشقەر «1 ـ ئاۋغۇست، يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ تراكتور پونكتى» دەپ ئاتاشنى قارار قىلدى. تەييارلىقى 1957 ـ يىل 4 ـ ئايدا باشلىنىپ 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى پۈتتى. پونكتقا ئومۇمىي قۇۋۋىتى 25. 404 كىلوۋاتلىق «D—35» تىپلىق تراكتوردىن 13ى، «MT—35» تىپلىق تراكتوردىن 2 سى، «MT—25» تىپلىق تراكتوردىن بىرى ۋە يۇرۇشلۇك دېھقانچىلىق سايمانلىرى سەپلەپ بېرىلدى. شۇ يىلى 11 ـ ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ يولىورۇقى بويىچە قەشقەر كونائىھەر يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ تراكتور پونكتى قەشقەر «1 ـ ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ تراكتور پونكتىغا قوشۇۋېتىلدى.

1959 ـ يىل 2 ـ ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ يولىورۇقى بويىچە تراكتورلارنىڭ ھەممىسى خەلق گۇڭشېلىرىغا چۈشۈرۈپ بېرىلدى، «1 ـ ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ تراكتور پونكتى «1 ـ ئاۋغۇست، تراكتور رېمونت زاۋۇتى» غا ئۆزگەرتىلدى. 1960 ـ يىلى بۇ زاۋۇتتا ئىشخانا، پىششىقلاش سېخى، قۇيمىچىلىق سېخى، داۋالاش پونكتى، ئاشخانا ۋە ياتاق سېلىندى. ئومۇمىي كۆلىمى 2860 كۋادرات مېتىر.

1963 ـ يىلدىن ئىلگىرى ۋىلايەتتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە دېھقانچىلىق چارۋىچىلىق ئىدارىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بۆلۈمى باشقۇردى.

1963 ـ يىل 3 ـ ئايدا مەركەز خەلق گۇڭشېلىرى باشقۇرغان تراكتورلارنى يىغىۋېلىپ، دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكتى قۇرۇشنى قارار قىلدى. شۇ يىلى 7 ـ ئايدا مەكىت، مارالبېشى، قاغىلىق، يەكەن، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر قاتارلىق 6 ناھىيە (شەھەر) دە تراكتور پونكتى ياكى ماشىنا تېرىقچىلىق ئىستانسىسى قۇرۇلدى. رەھبەرلىكنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، 9 ـ ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك تراكتور باش پونكتى قۇرۇلدى، 12 ئىشچى ـ خىزمەتچى سەپلەندى. 1964 ـ يىل 8 ـ ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى

بىلەن تەمىنلەش شىركىتى قۇرۇلدى. ناھىيە، شەھەرلەردىمۇ مۇناسىپ ھالدا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش پونكىتى قۇرۇلدى.

1973 - يىل 10 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم تراكتور باشقۇرۇش باش پونكىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسىنى قۇرۇشنى قارار قىلدى. كېيىنكى يىلى قەشقەر كونا‌شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت، مارالبېشى، پەيزاۋات، يوپۇغا، قەشقەر ۋە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىن ئىبارەت 12 ناھىيە (شەھەر) دە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى قۇرۇلدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە گۇڭشې تراكتور پونكىتى كۆپەيىپ 124 كە يەتتى.

1983 - يىل 3 - ئايدا ئاپپارات ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كەسپىي ئىشلارنى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك بىشقارمىسى باشقۇرىدىغان بولدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن، ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە تراكتور پونكىتى 134 كە يەتتى.

1985 - يىلى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى 2 - دەرىجىلىك ئىدارىگە ئۆزگەرتىلىپ، يېزا ئىگىلىك باشقارمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. شۇ يىلى يەنە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

§ 2 . قوشۇن

1970 - يىلى دۆلەت يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خەلق گۇڭشىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا چۈشۈرۈپ بېرىلگەندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى قوشۇنى تېز كۆپەيدى. 1973 - يىلى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى قۇرۇلغاندا، ۋىلايەت بويىچە 3381 نەپەر يېزا ئىگىلىك ماشىنا خادىمى بار ئىدى. 1978 - يىلدىكى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنا خادىملىرى تېز كۆپەيدى. 1985- يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنا خادىمى 15 مىڭ 999غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ھەر دەرىجىلىك باشقۇرۇش خادىمى 1226، تراكتور شوپۇرى 8701، دۇبگاتسل باشقۇرغۇچى 4006، رېمونتچى 1099، تەربىيىچى 184، پەن-تېخنىكا خادىمى 27، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى نازارەتچىسى 65، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلىگۈچى 211. ۋىلايەتتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا خادىملىرى ئىچىدە ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگىلەر 56، تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 522.

ۋىلايەت بويىچە 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ۋىلايەت دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى بىر، ئىشچى - خىزمەتچىسى 42، بۇنىڭ ئىچىدە پەن - تېخنىكا خادىمى 34؛ ناھىيە دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى 12، ئىشچى - خىزمەتچىسى 153، بۇنىڭ ئىچىدە پەن - تېخنىكا خادىمى 97. يېزا دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى 129، ئىشچى - خىزمەتچىسى 1093.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى قوشۇنىنىڭ 1964 — 1990 ـ يىللارغىچە بولغان تەرەققىيات ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 1　　بىرلىكى: نەپەر

يىل	ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچى	يىل	ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچى	يىل	ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچى
1964	569	1977	13842	1984	18647
1965	922	1978	13667	1985	15999
1966	1101	1979	19349	1986	16326
1973	3381	1980	16538	1987	16682
1974	4133	1981	16540	1988	18934
1975	7925	1982	13448	1989	20311
1976	10190	1983	16237	1990	22607

ئىزاھ: 1967 — 1972 ـ يىلغىچە بولغان سان كەم.

II باب

يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

§ 1. ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق سايمانلىرى

1. دېھقانچىلىق قول سايمانلىرى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە تېرىقچىلىق پۈتۈنلەي قول ۋە ئاددىي دېھقانچىلىق سايمانلىرى بىلەن قىلىنغاچقا، ئەمگەك سىجىللىقى زور، ئۈنۈمى تۆۋەن ئىدى. ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئاساسەن كەتمەن، ئوتۇغۇچ، ئوغاق، تاغار، زەمبىل، غالتەك، جادۇ ۋە يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش سايمانلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

بۇ دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي بولۇپ، ھۈنەرۋەنلەر ياسايتتى. كەتمەن چېپىش، ئاغدۇرۇش ۋە بوشىتىش ئىشلىرىنى قىلغىلى بولىدىغان كۆپ ئىقتىدارلىق سايمان بولۇپ، چاناش، ئېرىق - ئۆستەك چېپىش، چاغلاش، يۇمشىتىش، ئۇسۇش قاتارلىق ئىشلاردا ھازىرمۇ كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. 60 - يىللاردىن ئىلگىرى ئورۇش ئاساسەن ئوغاقتا، يۇمشىتىش توقماق، ئۇلاغقا، سورۇش ياغاچ گۇرجەك، شامالغا تايىنىپ ئېلىپ بېرىلاتتى. قوناق دېنى توقماق بىلەن ئۇرۇپ ئاجرىتىلاتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى ستاتىستىكىدىن قارىغاندا، قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە جەمئىي 97 مىڭ 313 كەتمەن، 22 مىڭ 985 ئوتۇغۇچ، 85 مىڭ 882 ئوغاق بولغان. 1952 ـ يىلى يەنە 23 مىڭ 378 كەتمەن، 3234 ئوتۇغۇچ،

19 مىڭ 783 ئوغاق كۆپەيدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە 161 مىڭ 996 تاغار بار ئىدى. كېيىن زەمبىلنىڭ ئورنىنى قول هارۋىسى ئىگىلىدى. بۇ ئاددىي هەم ئەپلىك بولغاچقا ئىنتىك ئومۇملاشتى ۋە تېخىمۇ ئەپچىل قىلىندى. 1973- يىلى ۋىلايەت بويىچە قول هارۋىسى 22 مىڭ 969 غا يەتتى. 1985 - يىلى كۆپىيىپ 347 مىڭ 584 كە يەتتى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر ئورۇش، دان ئايرىش ۋە سورۇش قاتارلىق ئىشلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئادەم كۈچى بىلەن ئىشلىنەتتى. ۋىلايەت بويىچە 2 مىليون 697 مىڭ مو بۇغداينىڭ 267.44 موسى ئادەم كۈچى بىلەن ئورۇلدى.

يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاشقا كەلسەك، چىگىت ئايرىش، پاختا ئېتىش، ئۇن تارتىش ئىشلىرىدا كىشىلەر نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى چىغرىق، پاختا ئاتقۇچ، تۇگمەنگە تايىنىپ كەلگەن. سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ تېز يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، يۇقىرىقى دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىگىلىدى.

2. ئۇلاغ دېھقانچىلىق سايمانلىرى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ دېھقانچىلىقتا ئۇلاغ كۈچىدىن پايدىلىنىش تارىخى ئۇزۇن. ئۇلاغ كۈچىنىڭ ئادەم كۈچىنىڭ ئورنىنى ئېلىشى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ۋىلايەت بويىچە كالا، ئات - قېچىر، ئېشەك قاتارلىق تېرىلغۇ ئۇلىغىدىن 326 مىڭ 692 سى بار ئىدى.

يەر ھەيدەش، سۇرەم سېلىش، تېرىش، چاغلاش ۋە توشۇش ئىشلىرى ئاساسەن ئۇلاغ كۈچى ئارقىلىق قىلىناتتى. قوشمۇ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە. 1951 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 21 مىڭ 100 بوقۇسا بار ئىدى، 1952 - يىلى 25 مىڭ 791 گە يەتتى. 1953 - يىلى ساپان بارلىققا كەلدى، قەشقەرنىڭ ئۆزىدە 5 ساپان ياسىلىپ ئىشلىتىلدى، بۇ دېھقانلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. 1966 - يىلى ساپان 20 مىڭغا يەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتىدە تېرنا ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، كۆپ ساندىكى دېھقانلار ئۇنى دەرەخ شېخىدىن ياساپ ئۇلاغقا سۆرىتىپ ئىشلىتەتتى. 1957 - يىلدىن باشلاپ تۆمۈر چىشلىق ياغاچ تېرنا بارلىققا كەلدى. كېيىن دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى « 之 » شەكىللىك تېرنىنى ياسىدى. 1979 - يىلى ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان تېرنا 1191 گە يەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى هەر مىللەت دېھقانلار ئەلمىساقتىن تارتىپ قول بىلەن ئۇرۇق چېچىپ تېرىقچىلىق قىلىپ كەلگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلمىي پەرۋىش قىلىنمايدىغان بولغاچقا، بۇغداينىڭ بىرلىك ھوسۇلى ئاران نەچچە ئون كىلوگرام ئىدى. 50 - يىللاردىن باشلاپ ئاتقا سۆرىتىلىدىغان سېيالكا ياسالدى. 1957 - يىلدىن باشلاپ كېڭەيتىلدى. 1966 - يىلى 2135 كە، 1973 - يىلى 6198 گە، 1974 - يىلى 9059 غا يەتتى، كېيىن يېزا ئىگىلىكىنىڭ ماشىنىلىشىش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ئاتقا سۆرىتىلىدىغان سېيالكا تەدرىجىي ئازىيىپ، 1979 - يىلى 5958ى قالدى.

ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان چاغلاش سايمىنىمۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن بارلىققا كەلدى. بۇ ئاساسەن كېۋەزلىك، قوناقلىقلارنىڭ توپىسىنى يۇمشىتىش، ئوتنى ئوتاشقا ئىشلىتىلدى. 1966 - يىلى ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان ماشىنىدىن 2338 ى بار ئىدى، 1974 - يىلى 10 مىڭ 934 كە يەتتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بۇنداق سايمانلارنىڭ مىقدارى كۈندىن كۈنگە ئازايدى. 1979 - يىلى 9500 ى قالدى. قىسمەن جايلاردا يەنە هازىرمۇ ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. ئاتقا سۆرىتىلىدىغان بۇغداي ئوراش سايمىنى 50 - يىللاردىن باشلاپ ئىشلىتىلىشكە باشلىغان، 1958 - يىلى 8 ى بار ئىدى، كېيىن ئىقتىدارى بىرقەدەر ئاجىز بولغاچقا كېڭەيتىلمىدى. 1979 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 10ى قالدى.

چارۋىچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان ئۇلاغ سايمانلارنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ئاستا، سانمۇ ئازراق بولدى. 60- يىللىرى ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان ئوت ئورۇش، يىغىش سايمانلىرى ئاز ئىدى. 1975 - يىلى ۋىلايەت بويىچە

بۇ ئىككى خىل سايماندىن ئاران 7 سى بار ئىدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۇلاغ ترانسپورت قورالى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. يەرلىك دېھقان، چارۋىچىلار ئەزەلدىن ياغاچ چاقلىق يارىيار ھارۋا ئىشلىتىپ كەلگەن، بۇ ھارۋىلاق ئوقى كەلگ، چاقى ئېگىز، چاقنىلاق ئايلانمىسى چوڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بولغاچقا ئېگىز - پەس قۇملۇق يوللارغا باب كېلەتتى، ئاسان سىلكىنمەيتتى. 1952 - يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ۋىلايەت بويىچە 28 مىڭ 575 يارىيار ھارۋا بولغان. 60 - يىلدىن 70 - يىلغا قەدەر ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، يوللارنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، رېزىنكە چاقلىق ھارۋا يارىيارنىڭ ئورنىنى ئالدى. 1973 - يىلى ۋىلايەت بويىچە رېزىنكە چاقلىق چوڭ ھارۋىدىن 12 مىڭ 74 ى بار ئىدى. 1980 - يىلى 17 مىڭ 950 كە يەتتى. كېيىن ماتورلۇق قاتناش قوراللىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، رېزىنكە چاقلىق ھارۋا تەدرىجىي ئازايدى. 1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 9158 ى قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا رېزىنكە چاقلىق ئېشەك ھارۋىسى كۆنىلىن كۆپەيدى، بولۇپمۇ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا خېلىلا ئومۇملاشتى. نۇرغۇن كەنتلەردە ئېشەك ھارۋىسى بار ئائىلىلەر خېلى كۆپەيدى. بۇ ھارۋا كەنتلەردىكى ئاممىنىڭ تار يوللاردا قاتناپ ئۇرۇغ - تۇغقان ۋە دوست ئاغىنىلىرىنى يوقلاپ كېلىشى ۋە شەخسى ئىشلىرىنى قىلىشىغا ئازا باب كەلدى.

2 §. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى

«يېزا ئىگىلىكىنىڭ تۈپ چىقىش يولى ماشىنىلاشتۇرۇشتا»، قەشقەر ۋىلايىتى مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئەڭ بالدۇر راۋاجلانغان جايلارنىڭ بىرى، بۇ جاي يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشتا دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتى باسقۇچى، خەلق گۇڭشېسى باسقۇچى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى باسقۇچىدىن ئىبارەت 3 باسقۇچنى بېسىپ ئۆتتى. 1970 - يىلدىن بۇرۇن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى دۆلەت مەبلەغ سېلىپ تىجارەت قىلدى. ناھىيە بىرلىك قىلىنىپ، 11 ناھىيە (شەھەر) دە دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتى ياكى ماشىنا تېرىقچىلىق ئەتىرىتى قۇرۇلدى. 1970 - يىلى گوۋۇيۈەن دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور ۋە يۇرۇشلۇق سايمانلارنى باھاغا سۈندۇرۇپ خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا چۈشۈرۈپ بېرىشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 64 خەلق گۇڭشېسى تراكتور پونكىتى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك تراكتور پونكىتلىرى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى رېمونت زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى.

1975 - يىلى مەملىكەت بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش يىغىنىدا «1980 - يىلى يېزا ئىگىلىكىنى ئاساسىي جەھەتتىن ماشىنىلاشتۇرۇپ بولۇش» چاقىرىقى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ جەريانداا يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش ئىشىنى دۆلەت زور كۈچ بىلەن قوللاپ، ئۆسۈمسىز قەرز بەردى. ھەتتا نامرات رايونلارنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشىغا ھەقسىز ياردەم بەردى. قەشقەر ۋىلايىتىدىكى گۇڭشې تراكتور پونكىتلىرى كۆپەيىپ 120 گە يەتتى. ماشىنا - سايمانلارمۇ 1970 - يىلدىكىدىن ئىلگىرىكىدىن 2 ھەسسە كۆپەيدى. 1983 - يىلى قىشتا كوللېكتىپ يېزا ئىگىلىك ماشىنا سايمانلىرى ئائىلىلەرگە باھاغا سۈندۇرۇپ بېرىلدى ياكى ھۆددىگە بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ئائىلىلەر باشقۇرۇش شەكلى ئاساس قىلىنغان باشقۇرۇش ئەندىزىسى شەكىللىنىپ، ماشىنا - سايمانلار تېز كۆپەيىپ 5200 دىن ئاشتى.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا «بەشىنى بىرتۇتاش باشقۇرۇش» (يەنى پىلانىنى، رەھبەرلىكنى، ھېساباتنى، سۇغىرىشنى ۋە تېرىشنى بىرتۇتاش باشقۇرۇش) تەدبىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈلۈشكە ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ساھەسىدىمۇ «بەشنى بىرتۇتاش باشقۇرۇش» (يەنى: پىلانىنى،

ئىشلەپچىقىرىشنى، چوڭ، ئوتتۇرا يېزا ئىگىلىك ماشىنا سايمانلىرىنى، ماي ۋە ئاسراش سايمانلىرى بىلەن تەمىنلەشنى، مەشغۇلات ھەققى ئۆلچىمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بىرتۇتاش باشقۇرۇش) سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلۇپ، ۋىلايەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى. بۇ جەريانىدا يېزا ئىگىلىك ماشىنا سايمانلىرىنىڭ كۆپەيمىشى تېز، سىلىنغان مەبلەغمۇ كۆپ، يېڭى ماشىنا سايمانلارنى كىرگۈزۈش تېز بولدى. مۇلازىمەت سىستېمىسى تەدرىجىي مۇكەممەللەشتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەر ئىشلەش ئۇنۇمى ئالاھىدە ياخشىلاندى. 1988 - يىلى يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى مەملىكەت بويىچە «تۆمۈر تۆكۈز لوكۇمىسى» نى تالىشىش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنا ئىشلىرى تېخىمۇ يۇكسىلىپ، تۈرلۈك كۆرسەتكۈچلەرنى ئورۇنداشتا شىنجاڭ بويىچە ئالدىنقى ئورۇنغا ئۆتتى. 1989- يىلى ئاپتونوم رايون ئاچقان «تۆمۈر ئۆكۈز لوكۇمىسى تالىشىش» مۇسابىقە پائالىيىتى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنىدا قەشقەر ۋىلايىتى 8 لوكۇمىغا ئېرىشتى. بۇ، يىغىندا تەسىس قىلىنغان 11 تۈرلۈك مۇكاپاتنىڭ 72.7% نى ئىگىلىدى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى 4 خىل كۆرسەتكۈچىنىڭ 1973 — 1990 - يىلغىچە ئورۇندىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 2

تۈرى / يىل	يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ تۇراقلىق مۇلۈك قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى (كىلوۋات)	تراكتورلارنىڭ ئومۇمىي مەشغۇلات مىقدارى (تۆمەن ئۆلچەملىك مو)
1973			4255.65	505
1974			21947.84	499
1975			29526.42	1057
1976			103806.99	1351
1977			149640.12	1414
1978			176327.97	1335
1979			199009.33	1766
1980			273411.17	1857
1981	11817	9160	298322.53	1567
1982	10678	9644	331230.69	1400
1983	12222	11128	378525.73	1495
1984	12737	10601	400673.49	1709
1985	13690.8	10508.5	4255.65	505
1986	13673	10554	360425.62	2185
1987	14195	11031	363766.93	2987
1988	14957	12510	367403.71	3266
1989	14296	11754	384550.53	3213
1990	19314	16182	296954.70	4567

1. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ تۈرلىرى

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تېرىقچىلىق ماشىنىلىرى، يىغىش ماشىنىلىرى، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش ماشىنىلىرى، چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى، سۇ چىقىرىرىۋېتىش-

سۈغىرىش ماشىنىلىرى ۋە ئېتىز ـ ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇش ماشىنىلىرى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1) تېرىقچىلىق ماشىنىلىرى　ئۇلار ئاساسەن تراكتور ۋە يۈرۈشلۈك سايمانلارنى كۆرسىتىدۇ. يېڭى جۈگۈ قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە، ھۆكۈمەت يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى ياخشىلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى. يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمانلىرى كۆپەيگەندىن باشلاپ ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمانلىرى تەدرىجىي كىرگۈزۈلۈپ يېرىم ماشىنىلاشقىنى بىلەن تولۇق ماشىنىلاشقىنىنى تەك ئىشلىتىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. 1953 ـ يىل 3 ـ ئايدا دۆلەت يارەم قىلىپ ئالدى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «Л Т—54» تىپلىق، «MT—35» تىپلىق تراكتوردىن 3 نى كىرگۈزدى. كېيىن ئېلىپ كېلىنگەن تراكتورلارنىڭ تۈرى ۋە تىپى كۆندىن كۆنگە كۆپەيدى. 1989 ـ يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا ۋىلايەت بويىچە چوڭ، ئوتتۇرا تراكتور 1956 ـ يىلدىكىدىن 1290 ھەسسە كۆپەيگەن، رويخەتكە ئېلىنغان قۇۋۋىتى 1208 ھەسسە ئاشقان.

چوڭ، ئوتتۇرا تراكتورلار 50 ـ يىللىرى كىرگۈزۈلۈشكە باشلىغاندىن تارتىپ 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغا قەدەر قەشقەر ۋىلايىتىدە پولشادا ئىشلەنگەن «D—40»، «ZT—35»، «ZT—25»، «T—28»، «MT—65»، «UTC—45»، «تۇلپار — 28» تىپلىق تراكتورلار ۋە دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن «قىزىلبايراق — 100»، «قىزىلبايراق — 80» تىپلىق، «شەرق قىزارىدى — 75، 60، 28، 22، 40» تىپلىق، «تۇمۇر تۆكۈز-55»، «شاڭخەي — 50»، «مول ھوسۇل — 35»، «قىزىل ئوكتەبىر — 40»، «تەيشەن — 22» تىپلىق تراكتورلار ئىشلىتىلدى. لايىقىنى تاللاپ ئىشلىتىش ۋە تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە «شەرق قىزارىدى» ۋە «تۇمۇر ئۆكۈز» تىپلىق تراكتورلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان تراكتور سىستېمىسى شەكىللەندى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە چوڭ، ئوتتۇرا تراكتورلارنىڭ 1956 — 1990 ـ يىلغىچە ئىشلىتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 3

يىللار	تراكتور سانى (دانە)	قۇۋۋىتى (كىلوۋات)	يىللار	تراكتور سانى (دانە)	قۇۋۋىتى (كىلوۋات)
1956	3	112.46	1974	1056	37417.38
1957	19	524.06	1975	1610	56922.81
1958	48	1208.34	1976	1750	61525.38
1959	76		1977	1741	64858.61
1960	110	3533.15	1978	2225	81374.06
1961	132	4257.86	1979	4161	91600.11
1962	138	4455.57	1980	3283	109406.22
1963	148	3780.84	1981	3522	131795.05
1964	168	7028.07	1982	3861	130764.58
1965	284	8454.71	1983	4220	144907.45
1966	336	14034.09	1984	4553	157103.31
1967	524	15418.10	1985	4393	151602.43
1968	508	14746.31	1986	4309	145236
1969	549	15887.76	1987	4101	142590.73
1970	607	17124.77	1988	3974	138519.57
1971	814	25322.22	1989	3807	136060.99
1972	917	29376.48	1990	4015	106918.24
1973	1026	35308.67			

قەشقەر ۋىلايىتى 1965 - يىلدىن باشلاپ كىچىك تراكتور كىرگۈزدى. 1979 - يىلىي يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، كىچىك تراكتور ئائىلىلەرگە كىردى. دېھقان ئائىلىلىرى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ئۆزى مەبلەغ تەييارلاپ سېتىۋېلىپ ئۆزى باشقۇرىدىغان بولدى. 1989- يىلغا كەلگەندە كىچىك تراكتور 8311 گە يېتىپ، 2769 ھەسسە، قۇۋۋىتى 84 مىڭ 24. 513 كىلوۋاتقا يېتىپ، 1965 - يىلدىكىدىن 3193 ھەسسە ئاشتى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى كىچىك تراكتورلارنىڭ 1965 — 1990 - يىلغىچە كۆپىيىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 4

يىللار	تراكتور سانى (دانە)	قۇۋۋىتى (كىلوۋات)	يىللار	تراكتور سانى (دانە)	قۇۋۋىتى (كىلوۋات)
1965	3	26.46	1981	1660	14106.12
1966	6	52.92	1982	1994	16883.69
1973	209	1997	1983	2857	23676.56
1974	290	2770.95	1984	3636	33069.86
1975	361	3449.36	1985	4236	39453.33
1976	439	4194.65	1986	4899	46494.63
1977	798	7624.89	1987	5532	54265.79
1978	888	8484.84	1988	6469	63882.53
1979	1540	14791.14	1989	8311	84513.24
1980	1658	15842.19	1990	10899	82411.88

قەشقەر ۋىلايىتىدە ماشىنا تېرىقچىلىقى 1957 - يىلى باشلاندى، 1980 - يىلى ئاساسىي جەھەتتىن ماشىنىلىشىپ بولدى. تېرىقچىلىق ماشىنىلىرى ئاساسەن سوقا، تىرنا، ئايلانمايدىر پىرقىرىما سوقا، سېيالكا، مايسا كۆچۈرۈش ماشىنىسى ۋە چاغلاش - ئوتاش ماشىنىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. 1989 - يىلغا كەلگەندە چوڭ، ئوتتۇرا سوقا كۆپىيىپ 1376 گە، كىچىك سوقا 2546 گە يەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتىدە ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش 1957 - يىلى باشلاندى، شۇ يىلى 24 قۇرلۇق سېيالكىدىن 10 ى كەلتۈرۈلدى. بۇ ئاساسەن بۇغداي تېرىشقا ئىشلىتىلدى. كىچىك ئېتىزلارنى تېرىشقا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، كېيىن يەنە 10 قۇرلۇق ۋە 16 قۇرلۇق سېيالكىلار كىرگەيتىلدى. 1964 - يىلى سېيالكا 33 كە يەتتى. 1976- يىلى دۆلەتنىڭ يارىدەم قىلىشى بىلەن «2BZ—6» تىپلىق ھەممىباب سېيالكا كەلتۈرۈلدى. بۇ بۇغدايدىن باشقا كۆمىسقوناق، كېۋەز تېرىغىلى بولىدىغان سېيالكا بولۇپ، بۇنداق سېيالكا 1989 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 5525 كە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ، ئوتتۇرا سېيالكا 1193، كىچىك سېيالكا 4332، چوڭ، ئوتتۇرا ئۇۋلاپ تېرىش سېيالكىسى 247. 1990 - يىلى سېيالكا ۋىلايەت بويىچە 6018 گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ، ئوتتۇرا سېيالكا 1227، كىچىك سېيالكا 4291، چوڭ، ئوتتۇرا ئۇۋلاپ تېرىش سېيالكىسى 252.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەيدەش ـ تۇزلەش ماشىنىلىرىنىڭ 1957 — 1990 ـ يىلغىچە كۆپەيىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 5

تۇرى / يىللار	تراكتورغا سۆرىتىلىدىغان سوقا		تراكتورغا سۆرىتىلىدىغان تىرنا		پىرقىرسا سوقا ماشىنىسى	
	چوڭ، ئوتتۇرا	كىچىك	چوڭ، ئوتتۇرا	كىچىك	چوڭ، ئوتتۇرا	كىچىك
1957	15		11	14		
1958	18		18	38		
1959	24		19	38		
1960	24		19	42		
1961	26		22	42		
1962	26		22	44		
1963	27		24	48		
1964	92		122	213		
1965						3
1973	543		431			3
1974	556		434			3
1975	609		438			3
1976	929		451			3
1977	892	79	554			318
1978	1173	110	817			268
1979	1324		1171			268
1980	1553		1259			268
1981	1642		1317			268
1982	1757		1631			268
1983	1808		1560			268
1984	1908		1540			268
1985	1787		1623			268
1986	1737	1584	1522	573		352
1987	1488	2106	1679	1071	16	261
1988	1506	2582	1543	1298	27	517
1989	1376	2546	1126	835	39	133
1990	1461	3551	1053	1677	38	113

ئىزاھ: 1966 — 1972 ـ يىللاردىكى سانلار كەم.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى سېيالكىنىڭ 1973 — 1990 - يىللاردىكى كۆپەيىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 6 بىرلىكى: دانە

يىللار	چوڭ، ئوتتۇرا سېيالكا		كىچىك سېيالكا	يىللار	چوڭ، ئوتتۇرا سېيالكا		كىچىك سېيالكا
	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە ئۇۋىلاپ تېرىش سېيالكىسى			جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە ئۇۋىلاپ تېرىش سېيالكىسى	
1973	265			1982	1495		
1974	290			1983	1010		
1975	368			1984	2084		
1976	460			1985	2205	112	3220
1977	588			1986	1690	228	2977
1978	871			1987	1715	246	3787
1979	1006			1988	1555	281	4613
1980	1196			1989	1193	247	4332
1981	1335			1990	1227	252	4291

2) يېغىش ماشىنىلىرى 1949 - يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كونا ئۇرۇش سايمانلىرىنىڭ ئورنىنى كومبايىن، ئورۇپ قۇرۇتۇش ماشىنىسى ۋە دان ئايرىش ماشىنىسى قاتارلىق ماشىنىلار ئىگىلىدى. 1957 - يىلى قەشقەر «1 - ئاۋغۇست» تراكتور پونكىتى قۇرۇلغاندا، 1100 تېپلىق دان ئايرىش ماشىنىسىدىن 2 سى كەلتۈرۈلدى. 1964 - يىلى ۋىلايەت بويىچە دان ئايرىش ماشىنىسى 51 گە يەتتى. 1969 - يىلى كومبايىندىن 2 سى كەلتۈرۈلدى. ئېتىز شارائىتى ئەپلىشىپ بەرمىگەچكە كومبايىننىڭ كۆپەيىش سۈرئىتى ئاستا بولدى. 1978 - يىلى 32 كومبايىن بار ئىدى.

ئورۇپ قۇرۇتۇش ماشىنىسى بۇغداينى بۆلەككە بۆلۈپ ئورغىلى بولىدىغان ئاساسلىق ماشىنا، ئۇنىڭدا مەشغۇلات قىلىش ئوڭاي، ئورمىنى ۋاقتىدا ئورۇپ، ئىسرايچىلىقنى ئازايتقىلى بولىدۇ، ئاسان يۇرۇشلەشتۈركىلى بولىدۇ. ۋىلايەت بويىچە 1989 - يىلى ئورۇش ماشىنىسى 1881 گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە كومبايىن 6، ماتورلۇق ئورۇپ قۇرۇتۇش ماشىنىسى 247، دان ئايرىش ماشىنىسى 430، ئۇرۇغ تاللاش ماشىنىسى 70.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يېغىش ماشىنىلىرىنىڭ 1973 — 1990 - يىلغىچە كۆپەيىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 7 بىرلىكى: دانە

يىللار	كومبايىن	ئورۇپ قۇرۇتۇش ماشىنىسى	دان ئايرىش ماشىنىسى	يىللار	كومبايىن	ئورۇپ قۇرۇتۇش ماشىنىسى	دان ئايرىش ماشىنىسى
1973	10		505	1982	13	133	1646
1974	16		560	1983	18	81	1763
1975	15		428	1984	27	145	1768
1976	14	69	584	1985	18	161	1632
1977	17	63	940	1986	14	179	1383
1978	32	158	1095	1987	14	321	1315
1979	15	147	1795	1988	5	244	1551
1980	20	127	1870	1989	6	247	1430
1981	19	155	1990	1990	9	232	1632

3) پىششىقلاش ماشىنىلىرى　قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش ماشىنىلىرى ئاساسەن ئۇن تارتىش ماشىنىسى، شال ئاقلاش ماشىنىسى، ياغ تارتىش ماشىنىسى ۋە چىگىت ئايرىش ماشىنىسى كۆرسىتىدۇ. 1973 - يىلدىن باشلاپ ئاشلىق، پاختا ۋە ياغلىق دان قاتارلىق يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش ماشىنىلىرى كەڭ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. شۇ يىلى ھەرخىل پىششىقلاش ماشىنىسى 98 گە يەتتى.

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش ماشىنىلىرى خەلق تۈرمۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا تېز كۆپەيدى. 1985 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى كىراخمال چىغىرىش ماشىنىسىدىن يەنە 3نى كۆپەيتتى. 1989 - يىلى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش ماشىنىسى كۆپەيمەي 3925 كە، ياغ تارتىش ماشىنىسى 1057 گە، چىگىت ئايرىش ماشىنىسى 675 كە يەتتى. ۋىلايەت بويىچە 1990 - يىلى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش ماشىنىسى 5663 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ياغ تارتىش ماشىنىسى 976، چىگىت ئايرىش ماشىنىسى 585، ئۇن تارتىش ماشىنىسى 3465، باشقا ماشىنا 637.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش ماشىنىلىرىنىڭ 1973 — 1990 - يىلىغىچە كۆپەيىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 8　　بىرلىكى: دانە

يىل	ئۇن تارتىش ماشىنىسى	ياغ تارتىش ماشىنىسى	چىگىت ئايرىش ماشىنىسى	يىل	ئۇن تارتىش ماشىنىسى	ياغ تارتىش ماشىنىسى	چىگىت ئايرىش ماشىنىسى
1973	581	136	264	1982	2240	601	467
1974	628	172	320	1983	2992	948	577
1975	958	269	348	1984	3809	1212	658
1976	1143	290	360	1985	4602	1447	803
1977	1346	336	345	1986	4442	1372	760
1978	1697	396	314	1987	4092	1267	223
1979	1864	425	357	1988	4727	1324	894
1980	1892	451	418	1989	3937	1057	675
1981	2026	481	436	1990	3465	976	585

4) چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى　قەشقەر ۋىلايىتىدە چارۋا مال ئوتلىتىپ بېقىلىدۇ. يەم-خەشەك ئىنچىكە پىششىقلانمىغاچقا، چارۋا مال يازدا توق، كۈزدە سېمىز، قىشتا ئورۇق بولۇش، ئەتىيازدا ئۆلۈپ كېتىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلۈپ تۇراتتى. قەشقەر ۋىلايىتى 60 - يىللاردا چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنى كۆپەيتىشكە تۈتۈش قىلدى. 70 - يىللارنىڭ باشلىرى ئوت - چۆپ تالقانلاش ماشىنىسىدىن 279 ى، تراكتورغا سۈرىتىلىدىغان ئوت ئورۇش ماشىنىسىدىن 4ى، ئوت توغراش ماشىنىسىدىن 7سى، يۇڭ قىرقىش ماشىنىسىدىن 3ى بار بولدى. 1973 - يىلدىن كېيىن چارۋىچىلىق ماشىنىسى تەدرىجىي كۆپەيدى. 1983 - يىلدىن كېيىن چارۋىچىلىق باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى راۋان بولمىغانلىقى، ئىگىلىك باشقۇرۇش ئاجىز بولغانلىقى ئۈچۈن، چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى بىر مەزگىل ئازىيىپ كەتتى. 1989 - يىلغا كەلگەندە يەنە كۆپىيىپ 1877 گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئوت - چۆپ تالقانلاش ماشىنىسى 80، ئوت ئورۇش ماشىنىسى 185، يۇڭ قىرقىش ماشىنىسى 14، ئوت توغراش ماشىنىسى 1598.

80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىدە شاخ - شۇمبىلارنى ماشىنا بىلەن توغراپ سىلوسلاش باشلاندى. سىلوسلانغان شاخ - شۇمبا 1986 - يىلى 50 مىڭ تونىنغا، 1987 - يىلى 339 مىڭ تونىنغا، 1989 - يىلى 450 مىڭ تونىنغا، 1990 - يىلى 495 مىڭ 600 تونىنغا يەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ 1973 — 1990 - يىلغىچە كۆپەيىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 9 بىرلىكى: دانە

يىللار	ئوت - چۆپ تالقانلاش ماشىنىسى	ئوت - چۆپ ئورۇش ماشىنىسى	يۇلۇق قىرقىش ماشىنىسى	ئوت توغراش ماشىنىسى	ئوت - چۆپ يىغىش ماشىنىسى
1973	279	4	3	7	
1974	311	4	5	15	
1975	330	8	2	32	2
1976	414	48	2	48	2
1977	483	7	19	46	
1978	652	12	41	46	
1979	758	12	6	46	
1980	539	8	25	46	
1981	539	8	25	46	
1982	623	11	18	46	
1983	537	7	6	46	
1984	413	7	84	46	
1985	190	11	15	46	
1986	90	18	17	46	
1987	239	10	49	1479	
1988	114	5	16	1791	
1989	80	185	14	1598	
1990	343	11	38	1504	

5) تراڭسپورت ماشىنىلىرى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن قەشقەر ۋىلايىتىدە يېزا تراڭسپورتى ئۇلاغ تراڭسپورتىنى ئاساس قىلاتتى. 1957 - يىلى تراكتور يېزا تراڭسپورت ساھەسىگە قەدەم قويدى. تراڭسپورت ماشىنىلىرى يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان پرىتسېپ، ئاپتوموبىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇ يىلى 35 تونىنلىق پرىتسېپتىن 5ى بار بولدى. 1964 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 19 پرىتسېپ، 10 ئاپتوموبىل بىلەن 349 مىڭ 737 تونىنا - كىلومېتىر يۈك توشۇلدى. 1966 - يىلى پرىتسېپ 60 قا، ئاپتوموبىل 18 گە يەتتى. بۇ مەزگىلدە تراكتور ئاساسەن ئۇزۇن يوللۇق تراڭسپورتنى ئۈستىگە ئالدى. ئېتىز تراڭسپورتى يەنىلا ئۇلاغ كۆچى بىلەن ئورۇندالدى. 1973 - يىلى يېزا ئىگىلىك تراڭسپورت ماشىنىسى 102 گە، بىر يېرىم تونىنلىق چوك، ئوتتۇرا تراكتور 492 گە، كىچىك پرىتسېپ 192 گە يەتتى. 1989 - يىلى يېزا ئىگىلىك تراڭسپورت ماشىنىسى 675 كە، پرىتسېپ 11 مىڭ 340 قا يەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يېزا ئىگىلىك ترانسپورت ماشىنىلىرىنىڭ 1973 — 1990 - يىلىغىچە كۆپىيىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 10　　بىرلىكى: دانە

يىللار	يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىل	چوڭ، ئوتتۇرا ئاپتوموبىل	كىچىك پرىتسېپ	يىللار	يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىل	چوڭ، ئوتتۇرا ئاپتوموبىل	كىچىك پرىتسېپ
1973	64	498	192	1982	666	2912	1846
1974	73	580	222	1983	710	3025	2387
1975	229	898	317	1984	762	2132	5938
1976	250	996	379	1985	875	3868	4061
1977	256	1182	593	1986	837	3779	4642
1978	187	1317	698	1987	910	4078	5392
1979	197	1927	1429	1988	707	4294	6249
1980	439	2473	1604	1989	675	3447	7893
1981	539	2607	1590	1990	556	3497	10673

6) سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ماشىنىلىرى

1949 - يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە ھەدەپ سۇچىلىق قۇرۇلۇشى قىلىنغاچقا، يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان سۇ پومپىلىرى ھەم يۇرۇشلۇق ماتورلۇق ماشىنىلار كۆندىن كۈنگە كۆپەيدى، بۇنىڭ تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش، سۇغىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش، ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ ئىچىملىك سۇيىنى ياخشىلاشتىكى رولى ناھايىتى چوڭ بولدى. 1973 - يىلى سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ماشىنىسى 180 گە، ئومۇمىي قۇۋۋىتى 3896.97 كىلوۋاتقا يەتتى. 1980 - يىلى سۇ پۈركۈپ سۇغىرىش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن قەشقەر شەھىرىگە پۈركۈپ سۇغىرىش ماشىنىسىدىن بىر يۈرۈش ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، سىناپ كۆرۈلۈپ تەدرىجىي كېڭەيتىلدى. 1985 - يىلى پۈركۈپ سۇغىرىش ماشىنىسى ۋىلايەت بويىچە 36 گە يەتتى. 1989 - يىلى ماتورلۇق سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ماشىنىسى 646 گە يېتىپ، 1973 - يىلدىكىدىن 3.6 ھەسسە، ئومۇمىي قۇۋۋىتى 7610.925 كىلوۋاتقا يېتىپ، 1.95 ھەسسە ئاشتى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ماشىنىلىرىنىڭ 1973 — 1990 - يىلىغىچە كۆپىيىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 11　　بىرلىكى: دانە، كىلوۋات

تۈرى / يىللار	سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ماشىنىلىرى						پۈركۈپ سۇغىرىش ماشىنىسى (يۇرۇش)
	سانى	قۇۋۋىتى	دىزېلماتور		ئېلېكتر ماتور		يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان سۇ پومپىسى (دانە)
			سانى	قۇۋۋىتى	سانى	قۇۋۋىتى	
1973	185	3983.85	180	3896.97	5	86.73	
1974	185	3983.70	180	3896.97	5	86.73	
1975	53	829.08	44	698.25	9	130.83	
1976	423	3831.56	273	3156.83	150	674.73	
1977	780	4788.53	361	4781.18	1	7.35	418

	1494	14.70	3	19995.68	1862	20010.38	3359	1978
1	372	29.40	2	3263.40	370	3292.80	372	1980
1	3864	2506.35	348	49039.94	3973	51546.29	8186	1981
	4247	3844.78	400	47364.14	3837	51208.92	8484	1982
11	3895	3993.25	370	36236.24	2295	40229.49	6571	1983
3	2781	4078.52	229	41112.23	2890	45190.74	5903	1984
36	2396	2924.69	309	31879.03	2323	34803.72	5064	1985
11	1243	1749.30	159	13618.08	988	15367.38	2390	1986
14	1141	1610.39	135	11036.03	761	12646.41	2051	1987
14	1126	1412.67	136	10442.12	728	11854.82	2004	1988
14	703	2166.78	247	5444.15	399	7610.93	1364	1989
	558	1683.89	217	2951.03	294	4634.91	1069	1990

ئىزاھ: 1979 - يىللىق سان كەم.

7) ئېتىز بەرپا قىلىش ماشىنىلىرى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەر بايلىقى مول، تېخى ئېچىلمىغان بىنەم يەرلىرى بىرقەدەر كۆپ، بۇ ماشىنا مەشغۇلاتىغا ئېھتىياجلىق؛ ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ۋە تۆۋەن ھوسۇللۇق يەرلەرنى ئۆزگەرتىش ئىشلىرىمۇ ماشىنىغا ئېھتىياجلىق. تراكتورنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلغاندا، مەشغۇلات قىلىش قۇلاي، تەننەرخى تۆۋەن بولغاچقا، بىنەم ئېچىشتا تراكتور كەڭ ئىشلىتىلدى. 1958 - يىل 10 - ئايدا قەشقەر تراكتور پونكىتى 5 تراكتور ئاجرىتىپ، يېڭسار ناھىيىسىدە بىنەم ئېچىپ كۆرۈنەرلىك نەتىجىنى قولغا كەلتۈردى. 1966 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئېتىز بەرپا قىلىش ماشىنىسى 38 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى 17، چۆنەك ئېچىش ماشىنىسى 4، يەر تۈزلەش ماشىنىسى 2، قىر سېلىش ماشىنىسى 15. 1985 - يىلى ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن ماشىنا 1039 غا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى 475، قۇۋۋىتى 21 مىڭ 885. 969 كىلوۋات. چۆنەك ئېچىش ماشىنىسى 34. يەر تۈزلەش ماشىنىسى 45. 1986 - يىلدىن كېيىن توپا ئىتتىرىش، چۆنەك ئېچىش ماشىنىسى، يەر تۈزلەش ماشىنىسى، ئېرىق چېپىش ماشىنىسى ۋە توپا ئۆسۈش ماشىنىلىرىنىڭ خىزمىتى ستاتىستىكا قىلىنمىدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئېتىز بەرپا قىلىش ماشىنىلىرىنىڭ 1965 — 1988 - يىلغىچە كۆپەيىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 12 بىرلىكى: دانە، كىلوۋات

يىللار / تۈرى	توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى		تۈرتمە كۈرەك	چۆنەك ئېچىش ماشىنىسى	يەر تۈزلەش ماشىنىسى	ئېرىق چېپىش ماشىنىسى	توپا ئۆسۈش ماشىنىسى
	سانى	قۇۋۋىتى					
1965							
1966	17	1020		4	2	15	
1973	5	300	35	35	7		
1974	12	720	35	43	9		
1975	23	1380	59	38	50		
1976	30	1800	85	53	55	11	25
1977	48	2880	179	54	70	9	22

48		60	61	192	3660	61	1978
39		76	77	149	4920	82	1979
		64	76	291	7200	120	1980
		53	87	365	10680	178	1981
		44	62	375	14940	249	1982
		21	60	413	18420	307	1983
		38	58	437	23040	384	1984
		45	34	435	29891	475	1985
					3669	58	1987
					2604	42	1988

ئىزاھ: 1986 - يىلدىكى سان كەم.

8) ئۆسۈملۈك ئاسراش ماشىنىلىرى 1964 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە 4 دورا پۈركۈش ماشىنىسى بولۇپ، ئاساسەن كېۋەز - كۆمىقوناق زىرائەتلىرىدىكى زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىشقا ئىشلىتىلەتتى. 1973 - يىلى خىمىيىۋى دورىلارنى پۈركۈپ چېچىپ زىيانداش ھاشاراتلار ۋە ياۋا ئوت - چۆپلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۆسۈملۈك ئاسراش ماشىنىسى 53 كە يەتتى. 1987 - يىلى 972 گە، 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا 800 گە، 1990 - يىلى 1213 كە يەتتى.

Ⅲ باب

ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى، باشقۇرۇش خىزمىتى

§ 1. ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىدە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئەگرى - توقاي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى، ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى 3 مەزگىلنى باشتىن كەچۈردى.

1. دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتى مەزگىلى

1956 - يىل 3 - ئايدا دۆلەتنىڭ ياردەم بېرىشى بىلەن قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىك تراكتور پونكىتى قۇرۇلدى، پونكىتقا 3 تراكتور سەپلەپ بېرىلدى، كارخانىچە ھېسابات يولغا قويۇلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باشقۇرۇش شەكلى بويىچە باشقۇرۇلدى. 1957 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر «1 - ئاۋغۇست» تراكتور پونكىتى قۇرۇلۇپ، 16 تراكتور ۋە 54 دېھقانچىلىق سايمىنى سەپلەپ بېرىلدى، كېيىن قەشقەر كونا شەھەر

ناھىيىلىك تراكتور پونكىتى قوشۇۋېتىلدى ھەمدە قالدۇرۇلدى. تۈزۈملەر ئورنىتىلدى، مۇلازىمەت دائىرىسى كېڭەيتىلدى. 1958 - يىلى 280 مىڭ مو مەشغۇلات ۋەزىپىسى ئورۇندالدى. ھەر بىر مونىڭ تەننەرخى 1.70 يۈەندىن توختاپ، 72 مىڭ 600 يۈەن پايدا ئالدى. يۇنىڭ ئىچىدە 10 تراكتورنىڭ بىرلىك مەشغۇلاتى 10 مىڭ مودىن ئېشىپ، بىرلىك تەننەرخى 1.90 يۈەندىن توختاپ، 9679 يۈەن پايدا ئالدى. سوۋېت ئىتتىپاقى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلرى مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى بۇ يەرگە كېلىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كۆچۈرگەندە ناھايىتى ياخشى باھا بەردى. ئاپتونوم رايوننىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى سېپىدە «ئەننىڭغا يېتىشۈېلىش»، «1 - ئاۋغۇست» تراكتور پونكىتىدىن ئۆگىنىش شوئارى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

1959 - يىلى يۇقىرىنىڭ يوليورۇقى بويىچە، تراكتور پونكىتلىرىنىڭ ماشىنا - سايمانلىرى پۈتۈنلەي خەلق گۇڭشېسىغا چۈشۈرۈپ بېرىلدى. 1963 - يىل 3 - ئايدا يەنە گۇڭشېلاردىن قايتۇرۇۋېلىنىپ، ناھىيىلىك دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتلىرى قۇرۇلدى، ئۇلارنى باشقۇرۇشقا ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق ئىدارىسى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى گۇرۇپپىسى مەسئۇل بولدى. شۇ يىلى 5 - ئايدا 48 تراكتور يىغۇېلىندى، بۇ تراكتورلارنى رېمونت قىلىش ئۈچۈن دۆلەت 430 مىڭ يۈەن چۈشۈرۈپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قاغىلىق، مەكىت، يەكەن، قەشقەر يېڭىشەھەر ۋە مارالبېشى ناھىيىلىرىدە دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا ۋىلايەتلىك تراكتور باشقۇرۇش باش پونكىتى قۇرۇلدى. 1965 - يىلى قەشقەر كونا شەھەر، پەيزاۋات، يېڭىسار، پوسكام، يوپۇغا ناھىيىلىرىدە ۋە قەشقەر شەھىرىدە دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتى (ئەترىتى) قۇرۇلدى.

1963 — 1966 - يىللىرى تىجارەت ئۇنۇمى ئاشتى، تەننەرخ تۆۋەنلىدى. مو بېشى تەننەرخى 1962- يىلى گۇڭشې باشقۇرغان چاغدىكى 40.2 يۈەندىن 1965 - يىلى بىر يۈەنگە چۈشتى. ۋىلايەت بويىچە 16 تراكتور گۇرۇپپىسى مەشغۇلات ۋەزىپىلىرىنى ئورۇنداشتا: ھەربىر تراكتورنىڭ ئۇلچەملىك مەشغۇلاتى 8000 مو، بىرلىك تەننەرخى 0.80 يۈەن، ماي بىرلىك سەرپىياتى 80 گرام بولۇش رېكورتى يارىتتى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ئاساسلىق زىرائەت تېرىقچىلىقىنىڭ 1980 — 1990 - يىلغىچە ماشىنىلىشىش سەۋىيىسى

جەدۋەل: 9 — 13 بىرلىكى: تۈمەن مو

يىللار	ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى	ماشىنا بىلەن تېرىلغان ئومۇمىي كۆلەم	ماشىنىلىشىش دەرىجىسى %	يۇقىرى كۆلىمى	تېرىلغان ماشىنا بىلەن كۆلەم	ماشىنىلىشىش دەرىجىسى	كۆمىقوناق كۆلىمى	تېرىلغان ماشىنا بىلەن كۆلەم	ماشىنىلىشىش دەرىجىسى %	كېۋەز كۆلىمى	تېرىلغان ماشىنا بىلەن كۆلەم	ماشىنىلىشىش دەرىجىسى %
1980	762	176	23.1	284	116	40.8	391	32	8.2	87	28	32
1981	732	179	24.5	271	123	45.4	239.4	17.3	7.2	221.6	38.7	17.5
1982	730.6	210.5	28.8	270	160.6	59.5	226.1	14.25	6.3	234.5	35.65	15.2
1983	1325.2	216.5	16.1	874.7	189.3	68.9	213.3	19	9.3	237.2	8.2	3.5
1984	493.1	243.9	49.1	266.7	203.9	26.5	131.4	18.7	14	95	21.3	22.4
1985	494.2	241.99	49	269.7	209.5	77.7	138.97	5.99	5	84.5	26.5	30.9
1986	551.32	261.54	47	269.39	217.2	80.6	168.06	7.23	4.4	113.87	37.11	32.6

38.2	43.52	113.9	15.4	19.08	123.79	86.3	218.56	258.35	56.8	281.16	496.04	1987
38.5	60.22	156.1	11	17.36	157.03	90.5	231	255	54	308.58	568.13	1988
40	61.78	154.58	11.5	20.51	177.66	87.5	225.32	257.39	52.2	307.61	589.63	1989
67	121	180	22	36.9	169.23	93	236	255	65.2	393.9	604.23	1990

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ 1963 — 1966 - يىلغىچە بولغان تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 14

يىل	تراكتور سانى (دانە)	ئومۇمىي مەشغۇلات مىقدارى (مو)	ھەر تراكتورنىڭ مەشغۇلات مىقدارى (مو)	مو بېشى ماي سەرپىياتى (كىلوگرام)	مو بېشى تەننەرخى (يۈەن)	مەشغۇلات تۈرى	پايدا (يۈەن)	زىيان (يۈەن)
1963	24	235024	3176	0.96	1.40	6		12714
1964	89	546727	6143	0.92	1.20	8	36718	
1965	127	886969	6984	0.87	1	14	123174	
1966	106	1392396	7486	0.827	1.90	17	198167	

2. گۈڭشىلىشىش مەزگىلى

1964 - يىل 6 - ئايدىن 1966 - يىلغا قەدەر ۋىلايەت بويىچە 35 گۈڭشي ئۆزى مەبلەغ غەملەپ 109 تراكتور سېتىۋالدى. بۇ تراكتورلارنى گۈڭشي تراكتور پونكىتلىرى ۋىلايەت تۇزگەن «خەلق گۈڭشىلىرىنىڭ ئۆزى سېتىۋالغان تراكتورلىرىنى باشقۇرۇش لايىھىسى» بويىچە باشقۇردى. گۈڭشىلار ئۆزى مەبلەغ سېلىش، تىجارەت ھېساباتىنى ئۆزى قىلىش، ھەق ئېلىش ئۆلچىمىنى ئۆزى بېكىتىش، يىل ئاخىرىدا ئاتچوت قىلىش، گۈڭشىغا پايدا تاپشۇرۇش، زىيان چىقسا گۈڭشي ئەھۋالغا قاراپ تولۇقلىما يارەم بېرىش، مەمۇرىي ئىشلار، ئىشلەپچىقىرىش، پىلان، مالىيە ۋە سېتىۋېلىش قاتارلىق ئىشلارغا گۈڭشي رەھبەرلىك قىلىش ۋە باشقۇرۇش بۇ مەزگىلنىڭ ئالاھىدىلىكى بولدى.

1966 - يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى تراكتور پونكىتىدىن 4 ى قۇرۇلدى، ئۇلاردا 15 تراكتور بولۇپ، دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش ئۆلچىمى بويىچە ھەق ئېلىش، مالىيە ھېساباتى ئايرىم بولۇش، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش يولغا قويۇلدى. 1970 - يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتلىرىنىڭ ماشىنا - سايمانلىرى پۈتۈنلەي خەلق گۈڭشىلىرىغا چۈشۈرۈپ بېرىلىپ، گۈڭشىلاردا 87 تراكتور پونكىتى قۇرۇلدى. ئاپپارات مۇكەممەل بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتى بىر مەزگىل پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1973 - يىلى ۋىلايەت ۋە ناھىيە (شەھەر) لەردە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتى توغرا ئىزغا چۈشۈپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈم پەيدىنپەي ئۆستى.

3. ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى مەزگىلى

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا يېزىلاردا مەسئۇلانتا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددە بېرىش ئىشلەپچىقىرىش

مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى گۈڭشې باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يېڭى ئەھۋالغا ماسلىشالماي، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ مەشغۇلاتى قىينچىلىققا ئۇچرىدى. 1980 — 1983-يىللىرى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى تۆۋەنلەپ، ماشىنىلارنىڭ مەشغۇلات مىقدارى ئازىيىپ، مو بېشى تەننەرخى ئۆرلەپ كەتتى. بۇ جەريانداا ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى يۇقىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى ۋە تەرتىپكە سالدى. تراكتور قاتارلىق ماشىنا - سايمانلارنى گۈڭشې باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى چوڭ ئەترەت باشقۇرۇشنى ئاساس قىلىش تۈزۈلمىسىگە ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت بويىچە 8 خىل ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى بارلىققا كەلدى. مەسئۇل تارماق «يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ» ۋە «قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ھازىرقى ھالىتىدە ساقلانغان مەسىلىلەر توغرىسىدا تەمەۋۈر ۋە تەكلىپ» نى ئوتتۇرىغا قويدى. مۇشۇ ئاساستا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يېقىن ۋە ئوتتۇرا مەزگىللىك يېتەكچى ئىدىيىسىنى بەلگىلىدى، يەر شارائىتىغا قاراپ ئىش كۆرۈپ، ياخشى تەرتىپكە سېلىپ، پۈختا قەدەم بىلەن راۋاجلاندۇرۇشنى تەكىتلىدى.

1983 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى ماشىنا - سايمانلارنى باھالاش مۇندۇرۇپ ئائىلىلەرگە بېرىش ۋە شەخسلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى شەخسلەر باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىگە ئورۇن بەردى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى مايغا قاراپ بېكىتىش، ھەقنى ئىشقا قاراپ بېكىتىش، بەلگىلىك سان بويىچە پايدا تاپشۇرۇش چوڭ ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى، ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى مايغا قاراپ بېكىتىش، ھەقنى ئىشقا قاراپ بېكىتىش، پايدىنى نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى مايغا قاراپ بېكىتىش، ھەقنى ئىشقا قاراپ بېكىتىش، ئىشقا بىرلەشتۇرۇپ ھەق ھېسابلاش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى شەكىللىرى بارلىققا كەلدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە 4992 تراكتور ئىچىدە ئىشقا بىرلەشتۇرۇپ ھەق ھېسابلاش تۈزۈمى يولغا قويۇلغىنى 1058، نىسبەت بويىچە پايدا تەقسىم قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغىنى 746، شەخسلەرگە ھۆددىگە بېرىلگىنى 1289، «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» تۈزۈمى يولغا قويۇلغىنى 262، ئىشنى باھالاپ نومۇر بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغىنى 280. پەسلىگە قاراپ ھۆددىگە بېرىلگىنى 287، مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلمىغىنى 724، پېچەتلەپ رېمونت قىلىشقا قويۇلغىنى 376. 1984 - يىلغا كەلگەندە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كەسپىي ئائىلىسى ۋە يەككە ئائىلىسى 1624 كە يەتتى. ئۇلار باشقۇرغان تراكتور 2202 بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي تراكتورنىڭ 30% نى ئىگىلىدى.

1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇشتا دۆلەت ئىلكىدە بولۇش، كوللېكتىپ باشقۇرۇش، بىرلىشىپ باشقۇرۇش، ئائىلە باشقۇرۇش شەكىللىرى تەڭ مەۋجۇت بولۇش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. بىرلىشىپ باشقۇرۇلىدىغانلىرى ۋە ئائىلىلەر باشقۇرىدىغانلىرى تېز كۆپەيدى، يېزىلاردا «بەشنى بىرتۇتاش باشقۇرۇش» ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇشتىمۇ «بەشنى بىرتۇتاش باشقۇرۇش» (پىلانىنى، ئىشلەپچىقىرىشنى، چوڭ، ئوتتۇرا يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى، ماي ۋە زاپچاس بىلەن تەمىنلەشنى، ھەق ئېلىش ئۇلچىمىنى بىرتۇتاش باشقۇرۇش) يولغا قويۇلدى. بۇ تەدبىر كېيىنكى ئەملىيەت جەريانىدا تەدرىجىي مۇكەممەللىشىپ يېزا ئىگىلىك ماشىنا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە يۇكسەلدۈردى. 1990 - يىلغا كەلگەندە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەشغۇلات مىقدارى 45 مىليون 670 مىڭ موغا يەتتى. يەرنىڭ ماشىنا بىلەن ھەيدىلىش نىسبىتى 72% كە، ماشىنا بىلەن تېرىلىش نىسبىتى 48% كە يەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى گۈڭشې تراكتور پونكىتلىرىنىڭ 1973 — 1978 ـ يىلغىچە بولغان تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 15

تۈرى / يىللار	تراكتورلار- نىڭ ئەڭگە ئېلىنغان قۇۋۋىتى (كىلوۋات)	ئومۇمىي مەشغۇلات مىقدارى (تۇمەن مو)	ھەر ئات كۈچى قۇۋۋىتىنىڭ مەشغۇلات مىقدارى (مو / كىلوۋات)	ھەر مو يەرگە سەرپ بولغان ماي (كىلوگرام/مو)	ھەر مو يەر- نىڭ تەننەرخى (يۈەن / مو)	پايدا (تۇمەن يۈەن)	مەشغۇلات تۈرلىرى	زىيان (تۇمەن يۈەن)
1973	39312.21	505	128.46	0.66	1		7	13
1974	42987.21	499	116.08	0.67	1		7	16
1975	57947.40	1057	182.4	0.67	0.93		8	14
1976	65567.90	851.9	129.9	0.63	0.88		10	47
1977	74758.30	1021	136.6	0.63	0.89	18	12	
1978	84679.35	1331	157.2	0.65	0.73	56	14	

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تىجارىتىنىڭ 1985 ـ يىلدىكى شەكىللىرى

جەدۋەل: 9 — 16

تۈرلەر	تراكتورى بار ئورۇن سانى	چوڭ، ئوتتۇرا تراكتور (دانە، كىلوۋات)	كىچىك تراكتور (دانە، كىلوۋات)	ئاپتوموبىل (ئورۇن/دانە)
1. كوللېكتىپ ئورۇن	1911	2611/97949.4	682/6359.96	308/460
يۇنىڭ ئىچىدە: يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتى	290	747/28485.66	77/686.49	8/15
2. دۆلەت ئىلكىدىكى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانلىرى (فېرمىلىرى)	104	747/4275.5	126/1022.39	33/49
يۇنىڭ ئىچىدە: يەككە ئائىلە	72	31/929.78	65/605.64	5/5
3. يەككە دېھقان ئائىلىلىرى	4745	1663/50184.33	3428/32144.49	337/366
يۇنىڭ ئىچىدە: بىرلەشمە ئائىلە	22	23/993.72		

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ 1979 — 1990 ـ يىلغىچە بولغان تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 17

يىللار	تراكتورلارنىڭ ئەڭگە ئېلىنغان قۇۋۋىتى (كىلوۋات)	ئومۇمىي مەشغۇلات مىقدارى (تۇمەن مو)	ھەر كىلوۋاتقا توغرا كەلگەن مەشغۇلات مىقدارى (مو/كىلوۋات)	ھەر مو يەرگە سەرپ بولغان ماي (كىلوگرام/مو)	ھەر مونىڭ تەننەرخى (يۈەن)	پايدا (تۇمەن يۈەن)
1979	94329.90	1766	187.22	0.57		
1980	123310.95	1856	150.51	0.60	0.79	84
1981	131795.05	1566	118.82	0.60	0.83	98

109	0.93	0.84	99.86	1474	147604.17	1982
147	0.92	0.65	89.40	1495	167227.20	1983
317.98	0.97	0.62	127.69	1709	133839.09	1984
	1.23	0.60	183.77	2766	150517.77	1985
		0.62	197.07	3105	157557.54	1986
		0.57	170.99	2906	169943.02	1987
		0.57	184.40	3266	177112.21	1988
		0.58	170.56	3213	188380.50	1989
		0.61	215.18	4567	212236.39	1990

§ 2 . يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ مەشغۇلاتى

1956 - يىلى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىك دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتى قۇرۇلغاندا 3 تراكتور ۋە 7 يېزا ئىگىلىك سايمىنى بولۇپ، پەقەت ھەر ھەيدەش مەشغۇلاتى بىلەن شۇغۇللاندى، ئۇلگە كۆرسىتىش باسقۇچىدىلا تۇردى، شۇ يىلى 1836 مو يەر ھەيدەلدى. قەشقەر «1 - ئاۋغۇست» تراكتور پونكىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ماشىنا - سايمانلار كۆپەيدى. 6 تراكتور ئىشلەپچىقىرىشقا قاتنىشىپ ئاساسەن بىنەم ئېچىش، ئاختاما قىلىش ئىشلىرىغا سېلىندى. شۇ يىلقى مەشغۇلات مىقدارى 18 مىڭ 647 مو بولدى. 1958 - يىلى مەشغۇلات تۈرلىرى كۆپەيىپ، يەر ھەيدەش، بىنەم ئېچىشتىن باشقا تىرنىلاش، بۇغداي تېرىش، سۈرەم سېلىش، دان ئايرىش، كۆممىقوناق دېنىنى ئايرىش ۋە ترانسپورت ئىشلىرىغىمۇ سېلىندى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلىشى بىلەن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى يېڭى باسقۇچقا كىردى. تېرىقچىلىق تەدرىجىي ماشىنىلىشىپلا قالماي، چارۋىچىلىق، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش، سۇ قۇرۇلۇشى، ئۆسۈملۈك ئاسراش قاتارلىق ئىشلارمۇ تەدرىجىي ماشىنىلاشتى. 1973 - يىلى ئوت ئورۇش، ئوت - چۆپ تالقانلاش، چىگىت ئايرىش، ياغ تارتىش، يۇڭ قىرقىش، ئۇن تارتىش ئىشلىرىمۇ ماشىنا بىلەن قىلىنىشقا باشلىدى. 1978 - يىلى دۆلەت يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنى 1980 - يىلى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك ماشىنا مەشغۇلاتلىرىنىڭ تۈرى يەنە كۆپەيدى. مەشغۇلات سەۋىيىسىمۇ ئۆستى. 1982 - يىلى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىش تېخنىكىسى كېڭەيتىلگەندىن كېيىن يوپۇق يېپىش ماشىنا مەشغۇلاتى ئاۋۇپ كەڭ قوللىنىلدى. 1986 - يىلى سىلوسلىنىدىغان شاخ- شۇمبىلارنى ماشىنا بىلەن توغراش تۈرى بارلىققا كەلدى ھەم ئائىلىلەرگە سىلوسلاشقا كېرەكلىك ماشىنا - ئۈسكۈنىلەر بېرىلدى. 1988 - يىلى ماشىنا بىلەن كۆممىقوناق تېرىش سىنىقى ياخشى ئۈنۈم بەرگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ مەشغۇلات تۈرىمۇ كەڭ قوللىنىلدى. 1990 - يىلى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان كېۋەز 1 مىليون 224 مىڭ 100 موغا يەتتى.

ماشىنا بىلەن دورا چېچىلماقتا.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى

ماشىنىلاشتۇرۇشى جاپالىق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتۈپ، سەۋىيىسى پەيدىنپەي ئۆسۈپ باردى. 1956 ـ يىلى ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىنغان يەر 1836 مو ئىدى. 1964 ـ يىلى ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىنغان يەر 488 مىڭ 160 موغا، ھەيدەلگەن يەر 36 مىڭ 290 موغا، تېرىلغان يەر 7731 موغا، توشۇلغان يۈك 349 مىڭ 737 تونىا ـ كىلومېتىرغا يەتتى. 1965 ـ يىلى ماشىنىلىشىش سەۋىيىسى 19.2% كە، تېرىشنىڭ ماشىنىلىشىش سەۋىيىسى 0.03% كە يەتتى. 1966 ـ يىلى ئومۇمىي مەشغۇلات مىقدارى 3 مىليون 10 مىڭ موغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئېتىز مەشغۇلاتى 2 مىليون 693 مىڭ 700 مو، باشقا مەشغۇلات 319 مىڭ مو. 80 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ماشىنا بىلەن ھەيدەش نىسبىتى 40%، تېرىش نىسبىتى 15% كە يەتتى. 80. يىللارنىڭ ئاخىرىدا ماشىنا بىلەن ھەيدەش نىسبىتى 64.7%، تېرىش نىسبىتى 42.7% كە يەتتى. باشقا مەشغۇلاتلارنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسىمۇ مۇناسىپ ھالدا ئۆستى. بۇغداي، كۆممىقوناق ۋە كېۋەزنى ماشىنا بىلەن تېرىش ئەۋج ئالدى. 1980 ـ يىلدىن كېيىنمۇ ماشىنا مەشغۇلاتىنىڭ سەۋىيىسى تېخىمۇ ئۆستى. 1990. يىلى ماشىنا بىلەن ھەيدەش نىسبىتى 72% نى، تېرىش نىسبىتى 48% نى، يىغىش نىسبىتى 2% نى ئىگىلىدى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 1973 — 1990 ـ يىلىغىچە ئاساسلىق مەشغۇلات تۈرلىرىنىڭ ماشىنا بىلەن ئورۇندىلىش مىقدارى ۋە ماشىنىلىشىش سەۋىيىسى

جەدۋەل: 9 — 18　　بىرلىكى: تۇمەن مو، %

يىللار	ماشىنا بىلەن ھەيدەش كۆلىمى	ماشىنا بىلەن ھەيدەش نىسبىتى	ماشىنا بىلەن تېرىنلاش كۆلىمى	ماشىنا بىلەن تېرىنلاش نىسبىتى	ماشىنا بىلەن تېرىش كۆلىمى	ماشىنا بىلەن تېرىش نىسبىتى	ماشىنا بىلەن چاغلاش كۆلىمى	ماشىنا بىلەن چاغلاش نىسبىتى	ماشىنا بىلەن يىغىش كۆلىمى	ماشىنا بىلەن يىغىش نىسبىتى
1973	105	16.7	50	7.90	30	4.70				
1974	157.50	22.3	59.70	8.32	32.20	4.55	10.79	1.44		
1975	264	40.3	86.40	13.10	101.70	15.40	21.75	3.20		
1976	348.41	49	135.76	23.40	129.09	16.70	24.40	4.56		
1977	344.25	50.2	141.68	20.60	148.67	19.80	21.30	6.10		
1978	302.33	48.1	136.08	21.65	112.36	19.09	13.85	4.60		
1979	300.30	48.7	135.65	22	180.10	31.70	14.10	4	4.70	0.40
1980	346	55.4	113.67	25.60	178	23.60	7.68	6.02	3	0.40
1981	350	54	155.50	24	179	24	9.40	3	4.50	0.60
1982	372.90	55	166.78	24.60	210.50	29	11.80	4	2.64	0.30
1983	373.4	59	164.50	26	217.20	30	22	7	2.64	0.40
1984	368	58	152.27	24	213.90	31	19.60	7	645	0.40
1985	358.60	58.6	151.76	24.80	242.90	49	9.28	8	2.26	0.50
1986	326.59	55.8			261.60	45.10	0.23	0.11	7.21	1.24
1987	414.40	68.7			284.70	54	5.44	4.40	10.28	3.60
1988	388.55	66.3			311.98	49.57	12.88	4.10	11.50	3.70
1989	377.38	64.7			309.71	42.70	43.93	18.40	13.70	6
1990	425.88	72			347	48	46.43	21	13.86	2

§ 3 . يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش

ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ يېتەكچىسى ئىدىيىسى، ئۇسۇلى، ۋاستىسى ۋە مۇھىم نۇقتىسىمۇ مۇناسىپ هالدا ئۆزگەردى. 1957 - يىلى قەشقەر تراكتور پونكىتى تېخنىكا، مالىيە ۋە ماشىنا ئىشلىرىنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرىنى تۈزۈپ چىقىپ، ۋەزىپىنى تراكتورغا ئەمەلىيلەشتۈرۈش، ئاشۇرۇپ ئورۇندىسا مۇكاپاتلاش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. 1963 - يىلى قەشقەر تراكتور باشقۇرۇش باش پونكىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، «يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش قائىدىسى» نى تۈزۈپ چىقىپ، تراكتور بويىچە هېسابات قىلىش تۈزۈمىنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويدى. 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىدىكى دۆلەت ئىلكىدە بولۇش، گۇڭشې، چوڭ ئەترەت باشقۇرۇش ۋەزىپىتى بۇزۇپ تاشلىنىپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرىدىغان كەسپىي ئاشلىلەر ۋە يەككە ئاشلىلەر تېز كۆپەيدى، ئۇلار 1973 - يىلدىكى 716 دىن 1990 - يىلى 16 مىڭ 862 گە يەتتى.

1983 — 1990 - يىللىرى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتى يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتىدە ئىلگىرىكى مەمۇرىي خاراكتېرلىك باشقۇرۇشنى مۇلازىمەت خاراكتېرلىك باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىپ، مەمۇرىي قائىدە - نىزام، مۇلازىمەت ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ، مۇلازىمەت خاراكتېرلىك باشقۇرۇش، بىخەتەرلىكنى باشقۇرۇش، مالىيىنى باشقۇرۇش ۋە ئېنېرگىيىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش» تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

1. پىلان باشقۇرۇش

1958 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى پىلانلىق باشقۇرۇشنى يولغا قويدى. بۇ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ مەشغۇلات مىقدارى، بىرلىك ماي سەرپىياتى، مو بېشى تەننەرخى، ئاساسلىق مەشغۇلاتلىرىنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. ئومۇمىي نىشان ئاساسىدا يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى، ئوسكۇنە، ماي ۋە ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پىلان هېساباتى، زاۋۇت بىناسى، ئامبار، لاپاس، مەكتەپ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانىنى، يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش مەبلىغى، پەن - تېخنىكا خىراجىتى، ئۆسۈمى تۆۋەن ۋە ئۆسۈمسىز قەرز ئېلىش، نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەبلەغ پىلانىنى ۋە ئورگان شتاتى، خادىم تەربىيىلەش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خادىم پىلانىنى تۈزدى.

1965 - يىلى دېھقانچىلىق نازارىتى قەشقەر «1 - ئاۋغۇست» تراكتور پونكىتىغا 155 مىڭ مو مەشغۇلات ۋەزىپىسى چۈشۈرۈپ، مو بېشى تەننەرخىنى 1.80 يۈەن قىلىشنى، زىيان كۆرسەتكۈچىنى 24 مىڭ يۈەندىن ئاشۇرماسلىقنى بەلگىلىدى. ئەمەلىيەتتە مەشغۇلات ۋەزىپىسى 189 مىڭ 673 مو ئورۇندالدى. مو بېشى ماي سەرپىياتى 864 گرام، مو بېشى تەننەرخى 1.40 يۈەن بولۇپ، شۇ يىلى 22 مىڭ 852 يۈەن پايدا ئالدى. ۋىلايەتلىك تراكتور باشقۇرۇش باش پونكىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جايلاردىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنىڭ سانى ۋە باشقۇرۇش سەۋىيىسىگە قاراپ باش پونكىت ناھىيىلەرگە ماشىنىلارنىڭ مەشغۇلات ۋەزىپىسىنى مو بېشى ماي سەرپىياتى، تەننەرخ كۆرسەتكۈچىنى، مەشغۇلاتلارنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسى ۋە پايدا - زىيان پىلانىنى چۈشۈرۈپ بەردى.

ۋىلايەتنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش پىلانى دۆلەتنىڭ ئومۇمىي پىلانىغا كىرگۈزۈلدى. ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى باشقارمىسى دۆلەتنىڭ بىرتۇتاش پىلانى بويىچە 1976 — 1980 - يىللىق

ۋە 1981 — 1985 - يىللىق يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنىڭ 5 يىللىق پىلانىنى تۈزدى. 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، 12 ناھىيە (شەھەر) تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئاساسىدا ناھىيە دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنى رايونلارغا ئايرىش ئۈنۈمۈپرسال دوكلاتىنى تەييارلىدى. چوڭ ئەترەتلەرگە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى سەپلەپ بېرىش لايىھىسى ھەم مۇۋەپپەقىيەت نەتىجىلىرىدىن پايدىلىنىش پىلانىنى بېزىپ چىقتى.

2. مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش

1964 - يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتى مەزگىلىدە، ناھىيىلىك تراكتور پونكىتلىرى بىردەك «بەشنى بېكىتىش، تۆتنى ھۆددىگە بېرىش، ئۈچنى مۇكاپاتلاش» مەزمۇن قىلىنغان يەككە تراكتور بويىچە ھېسابات قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. بەشنى بېكىتىش ماشىنا گۇرۇپپىسىنىڭ خادىملىرىنى بېكىتىش، ماشىنا - سايمانلارنى بېكىتىش، مەرپىياتنى بېكىتىش، ۋەزىپىنى بېكىتىش ۋە تراكتورغا سۆرىتىلىدىغان سايمانلارنى بېكىتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. تۆتنى ھۆددىگە بېرىش ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ھۆددىگە بېرىش، ئاسراش خىراجىتىنى ھۆددىگە بېرىش، رېمونت خىراجىتىنى ھۆددىگە بېرىش، مەشغۇلات سۈپىتىنى ۋە بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. ئۈچنى مۇكاپاتلاش ۋەزىپىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغانلارنى مۇكاپاتلاش، تېجىگەنلەرنى مۇكاپاتلاش، بىخەتەر ئىشلىگەنلەرنى مۇكاپاتلاشنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ مەشغۇلات تەننەرخى ماي خىراجىتى، رېمونت خىراجىتى، ئاسراش خىراجىتى، ماتاش، چوڭ رېمونتقا ئاجرىتىلغان قالدۇرۇق ۋە تۇراقلىق مۇلۇكلەرنىڭ ئۆپراش خىراجىتى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپتى. ئاخىرقى 2 تۈرنىڭ ئۆلچىمى ۋىلايەت بويىچە ئوخشاش بولدى. گۇڭشېدىكى تراكتور پونكىتلىرىمۇ يەككە تراكتور بويىچە ھېسابات قىلىش، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇشنى يولغا قويدى. ھەق ئۆلچىمى ۋىلايەت بويىچە بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، ھەر مو يەر ھەققى 1.20 يۈەن بېكىتىلدى. دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتلىرىنىڭ پىلان ئىچىدىكى زىيىنىنى دۆلەت تولۇقلاپ بەردى. ۋىلايەتلىك باش پونكىت ناھىيىلىك تراكتور پونكىتلىرىنىڭ مالىيە كىرىم - چىقىم پىلانىنىڭ ئىجراسىنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش، ئومۇملاشتۇرۇش، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەشغۇلاتىنىڭ تەننەرخىنى تەكشۈرۈش ۋە مالىيە ئاتچوت مەلۇمات جەدۋىلىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا، ناھىيىلىك تراكتور پونكىتلىرىنىڭ بوغالتىرلىق مەلۇمات جەدۋىلىنى ئۆزئارا تەكشۈرۈشكە ئۇيۇشتۇرۇش ۋە مەركەزلەشتۈرۈپ خام چوت تۈزۈشكە، مەسئۇلاتنى ئاشۇرۇپ چىقىمنى تېجەش، چىقىمنى ئازايتىپ تەننەرخنى تۆۋەنلىتىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش ۋە ئېلىم - بېرىمنى ئېنىقلاش مەسئۇل بولدى.

1973 - يىلى ۋىلايەتلىك ۋە ناھىيە (شەھەر) لىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ۋىلايەت 3 قارار پونكىت باشلىقى ۋە بوغالتىر تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىپ، جەمئىي 210 خادىمنى تەربىيىلەپ، مالىيە خادىملىرىنىڭ كەسپىي ساپاسىنى تېخىمۇ ئۆستۈردى. بۇ مەزگىلدە مەركەز ئېلان قىلغان «يېزا خەلق ئىشخانىلىرى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتى، ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ئەترىتىنىڭ مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش چارىسى (سىناق لايىھىسى)» ۋە «يېزا خەلق ئىشخانىلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى (سىناق لايىھىسى)» نى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇردى.

1980 - يىلدىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇشتا كۆپ خىل مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى، كېيىن مالىيە باشقۇرۇش تەدرىجىي تۈزۈملەشتى ۋە قېلىپلاشتى.

3. تېخنىكا باشقۇرۇش

1963 - يىل 9 - ئايدا ۋىلايەتلىك تراكتور پونكىتى، «ماشىنا ئىشلىرى خىزمەت نىزامى (لايىھىسى)» نى تۈزۈپ چىقىپ، ھەر دەرىجىلىك خىزمەتچىلەرنىڭ مەسئۇلىيىتىنى بېكىتتى. شۇنداقلا ماشىنا - سايمانلارنى

ئالماشتۇرۇش، سىناپ كۆرۈش، رېمونت قىلىش، ئىشلىتىش، ئاسراش، ساقلاش، بىخەتەرلىك تېخنىكىسى ۋە ئېغىر ۋەقەلەرنى دوكلات قىلىش تۈزۈملىرىنى ئورناتتى، ماشىنا - سايمانلارنىڭ تېخنىكا ئارخىپىنى تۈرغۇزدى، پىلانلىق ئالدىنى ئېلىش ۋە رېمونت قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى، 4 دەرىجىلىك ئاسراش تۈزۈمىنى 2 دەرىجىلىك ئاسراش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتتى، تراكتورنى رېمونت قىلىشقا ئاپىرىپ بېرىش ۋە زاۋۇتتىن ئېلىپ چىقىپ كېتىدىغان چاغدا تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋە ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. تېخنىكا باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، تراكتور - سايمانلارغا بىرتۇتاش نومۇر بەلگىلىدى. 1964 - يىلى تراكتورلارنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، تراكتور - سايمانلارغا بىرتۇتاش نومۇر بەلگىلىدى. 1964 - يىلى تراكتورلارنى تېخنىكا جەھەتتىن باشقۇرۇشتا، ماشىنا ئىشلىرى نىزامىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىجرا قىلىپ، نىزامغا خىلاپ قىلمىشلارنى توگىتىپ، نىزامغا خىلاپلىق قىلىپ تېخنىكا ھادىسىلىرىنى پەيدا قىلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى زىيانغا ئۇچرىتىشتىن ساقلىنىش، ئالدىنى ئېلىشنى، ئاسراشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش، ئاسراشنى ئاساس قىلىش، ئاسراش بىلەن رېمونت قىلىشنى تەڭ تۇتۇش قاتارلىقنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىجرا قىلىشنى تەلەپ قىلدى. دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتى بىلەن گۇڭشې تراكتور پونكىتلىرى ئوخشاش تېخنىكا باشقۇرۇش چارىسىنى ئىجرا قىلدى.

1966 - يىلدىن باشلاپ تراكتور پونكىتى (ئەترەت) لىرى «يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتىنىڭ ماشىنا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى (لايىھىسى)» ۋە «يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتىنىڭ تراكتور مەشغۇلات مىقدارىنى كوتىغىتسېنتلاشتۇرۇش توغرىسىدا بەلگىلىمە (تۈزىتىلگەن لايىھە)» نى ئومۇمىيۈزلۈك ئىجرا قىلىپ، ئەسلىدىكى قائىدە - نىزاملارنى بىكار قىلدى. شۇ يىلى ئۆتكۈزۈلگەن ۋىلايەتلىك ماشىنا ئىشلىرى خىزمىتى يىغىنى مۇزاكىرە قىلىپ ماشىنا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا 5 نى ئۆلچەملەشتۈرۈشنى يەنى: ئېتىز مەشغۇلات تېخنىكىسىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش، تېخنىكىلىق ئاسراشنى ئۆلچەملەشتۈرۈش، ماشىنا باشقۇرۇشنى ئۆلچەملەشتۈرۈش، ماي باشقۇرۇشنى ئۆلچەملەشتۈرۈش، ئېتىداۋى خاتىرە قالدۇرۇشنى ئۆلچەملەشتۈرۈشنى بەلگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە «ماشىنا ئىشلىرى خادىملىرىنىڭ ئىش ئورنى مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى» تۈرغۇزۇلدى. 1973 - يىلى ۋىلايەت، ناھىيىلەردە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئورگانلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن تېخنىكا باشقۇرۇش خىزمىتى كۈچەيتىلدى. 1975 - يىلى مەشغۇلات تېخنىكىسىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش ئاساسىدىكى 5 نى ئۆلچەملەشتۈرۈش يەنى (1) بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشنى مەركەز قىلىپ، مەشغۇلات تېخنىكىسىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش؛ (2) «4:3» تۈزۈمىنى كېڭەيتىپ، ئىسپىنانىڭ ئاسرىشىنى كۈچەيتىشنى مەركەز قىلىپ، تېخنىكىلىق ئاسراشنى ئۆلچەملەشتۈرۈش؛ (3) لاپاس، ئامبار قۇرۇلۇشىنى تۈزۈپ، ماشىنا - سايمان باشقۇرۇشنى ئۆلچەملەشتۈرۈش؛ (4) ماي تېجەش تەجرىبىسىنى يەكۈنلەپ، ماي باشقۇرۇشنى ئۆلچەملەشتۈرۈش؛ (5) ئاساسلىق خىزمەتتىن باشلاپ، ئېتىداۋى خاتىرە قالدۇرۇشنى ئۆلچەملەشتۈرۈش يەنمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى.

1980 - يىلى مەركەز ئېلان قىلغان «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش بويىچە ئىگىلىك باشقۇرۇش قائىدە تۈزۈمى (سىناق لايىھە)» بىلەن «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ ماشىنا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش قائىدىسى» نى ئىجرا قىلىش مەزگىلىدە، ۋىلايەت يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى مۇھىم مەزمۇن قىلىنغان باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. 1984 - يىلى يېزا - بازار يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش مۇلازىمەت پونكىتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش جەريانىدا، تېخنىكا باشقۇرۇشنى قېلىپلاشتۇرۇش، ماي باشقۇرۇشنى ئۆلچەملەشتۈرۈش، كەسىپ باشقۇرۇشنى نورمالاشتۇرۇش، تېخنىكا مۇلازىمىتىنى دائىمىلاشتۇرۇش، مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى تۈزۈملەشتۈرۈشتىن ئىبارەت 5 تۈرلۈك باشقۇرۇش ئۆلچىمىنى ھەم تەكشۈرۈش، مۇكاپاتلاش چارىسىنى بەلگىلەپ مەشغۇلات سۈپىتىنى ئۆستۈردى.

4. تەمىنلەشنى باشقۇرۇش

1964 - يىل 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش

ۋاستىلىرى پونكتى باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان دېھقانچىلىق سايمانلىرى، چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى ۋە ماتورلۇق سۇ چىقىرىۋېتىش ـ سۇغىرىش ماشىنىلىرى قاتارلىق كەسىپلەر يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ شتاتى 30 بولۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك تراكتور باشقۇرۇش باش پونكتىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىدى. 1985 ـ يىلى بۇ شىركەت ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى 2160 كۋادرات مېتىرلىق 4 قەۋەتلىك ئىشخانا بىناسى سالدى. ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن قاغىلىق، يەكەن، مەكىت، مارالبېشى ۋە قەشقەر كونا شەھەر قاتارلىق ناھىيىلەردە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش پونكتى قۇرۇلدى. 1965 ـ يىلى پوسكام، يېڭىسار، پەيزاۋات ۋە يوپۇغا ناھىيىلىرىدە تەمىنلەش پونكتى قۇرۇلدى. 1975 ـ يىلى تاشقورغان ناھىيىسى ۋە قەشقەر شەھىرىدە تەمىنلەش پونكتى قۇرۇلدى. 1983 ـ يىلى ناھىيە (شەھەر) لىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش پونكتىلىرى بىرەك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەشنى باشقۇرۇش جەھەتتە، 60 — 70 ـ يىللاردا كەسىپي تارماق يىللىق سېتىۋېلىش ۋە سېتىش پىلانى تۈزۈپ، يۇقىرى دەرىجىلىك كەسىپي ئورۇنغا يوللايتتى. 1987 ـ يىلى ئىگىدارلىق ھوقۇقى بىلەن مۇلۇكچىلىك ھوقۇقى مۇۋاپىق ئايرىلىپ، كارخانىلار ئۆز ئۆزىگە خوجا بولۇپ تىجارەت قىلىش ۋە پايدا ـ زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش قائىدىسى ئىجرا قىلىنىشقا باشلىدى ھەمدە ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتە توختامى ئىمزالىنىدىغان بولدى، بۇ تۈزۈم 1990 ـ يىلغا قەدەر ئۆزگەرمىدى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش تىجارىتىنىڭ 1964 — 1990 ـ يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 19　　بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

يىللار	سېتىۋېلىش	سېتىش	پايدا	يىللار	سېتىۋېلىش	سېتىش	پايدا
1964	85.3	93.8	—1	1978	2341.6	3420.6	51.8
1965	485.6	554.1	11.2	1979	2463.4	2538.4	16.5
1966	623.3	713.2	32.7	1980	1977.4	2024.1	16.7
1967	421.9	415.6	7.8	1981	1149.5	1181.7	8.3
1968	301	342.5	11.7	1982	2005.7	2005.1	27.8
1969	423.7	484.2	16.1	1983	2108.2	2173.6	32.4
1970	332.8	706.9	—3.6	1984	2227.1	2413.2	32.7
1971	752.6	824.8	11.9	1985	1398.3	1449.9	39.6
1972	642.5	694.3	5	1986	1264	1469	17.9
1973	500.2	555.4	31	1987	2051.7	2192.3	26
1974	408.1	418.7	—3	1988	1864.9	2106.5	32.1
1975	1203.1	1232.1	16.7	1989	1863	1812	45.6
1976	999.9	1026.7	17.6	1990	3107	2532	63
1977	1359.9	1398.6	14.7				

قەشقەر ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتىنىڭ 1987 — 1990 - يىلغىچە بولغان 1 - نۆۋەتلىك ھۆددىگەرلىك كۆرسەتكۈچىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 20 بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

تۈرلەر	1987 - يىلى	1988 - يىلى	1989 - يىلى	1990 - يىلى
سېتىش كىرىسى	2192.3	2106	1812	2532
سېتىش ئومۇمىي پايدا نىسبىتى	9.68%	9.93%	12.72%	17%
خىراجەت نىسبىتى	8.65%	8.69%	10.72%	14.2%
ئەملىي پايدا	26	32	45	63
يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان پايدا	11.3	12.2	14.2	17
قالدۇرۇلغان پايدا	14.7	20	13.2	46
تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئوبوروت ۋاقتى (كۈن)	103	128	140	145

تەمىنلەش مالىيە ئىشلىرى جەھەتتە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتى 1964 — 1981 - يىلىغىچە ئىزچىل مالىيە مىنىستىرلىكى بىلەن سودا مىنىستىرلىكى ئىلان قىلىپ تارقاتقان سودا كارخانىلىرىنىڭ ھېسابات تۈرلىرى بويىچە ئىشلەپ كەلدى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش تارمىقى سىياسىي ھېسابنىلا مۇرۇشتە قىلىپ، ئىقتىسادىي ھېساب بىلەن كارى بولمىغاچقا، كارخانىلار دەسمايىسىنىلا ساقلاپ قالدى ياكى ئازراق پايدا ئالدى. 1982 - يىلى مالىيە مىنىستىرلىكى بىلەن يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتىنىڭ بوغالتىرلىق تۈزۈمىنى ئىلان قىلىپ تارقاتقاندىن كېيىن، مالىيە مۇناسىۋىتى راۋانلىشىپ، پايدا يىلدىن يىلغا ئاشتى.

كىچىك سېيالكا دېھقانلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى.

ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە تىجارەت دائىرىسى تار، كەسپىي خىزمەت مىقدارى ئاز بولۇپ، 900 مىڭ يۈەنلا تۇراقسىز مەبلىغى بار ئىدى. 1965 - يىلى 4 مىليون 856 مىڭ يۈەنلىك مال كىرگۈزدى، 5 مىليون 541 مىڭ يۈەنلىك مال سېتىپ، 112 مىڭ يۈەن پايدا ئالدى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەشتە زىيان كۆرۈلۈپ، 1970 - يىلى 361 مىڭ يۈەن، 1974- يىلى 3000 يۈەن زىيان تارتتى. 1979 - يىلى ئىسلاھات باشلانغاندىن كېيىن مال مەنبەسى كېڭەيدى، يېزا ئىگىلىك ماشىنا مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەيدىغان جۇڭگو 1 - تراكتور زاۋۇتى، بېيجىڭ ئىچىدىن يانىدىغان دۇنگاتىبل باش زاۋۇتى، خېنەن كەيپىك ئېلېكتر ماشىنا ۋە ئېلېكتر ئوسكۇنىلىرى زاۋۇتى، گۇاڭجۇ كلاپان زاۋۇتى، شىنخۇا كاۋچۇك زاۋۇتى، چاڭشا ئىچىدىن يانىدىغان دۇنگاتىبل باش زاۋۇتى

قاتارلىق دۆلەت ئىلكىدىكى 400 دىن ئارتۇق زاۋۇت بىلەن تۇراقلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىلدى. 1980 ـ يىلغا كەلگەندە زاپچاس ئامبىرى شىركەت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى بىردىن 5 كە كۆپەيدى. ئاساسىي ماشىنا ئامبىرىدىن بىرى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ماگىزىنىدىن بىرى سېلىندى. ماللارنىڭ تۈرى ئىلگىرىكى 800 دىن 3200 گە كۆپەيدى. شۇ يىلى سېتىش سوممىسى 18 مىليون 120 مىڭ يۈەنگە، ئەملىي پايدىسى 456 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 ـ يىلى سېتىش سوممىسى 25 مىليون 320 مىڭ يۈەنگە، ئەملىي پايدىسى 630 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§ 4 . ماشىنا ـ سايمانلارنى ياساش

1958 — 1959 ـ يىلدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»تە ئۈلگەت تەۋسىدىكى ناھىيىلەرنىڭ كۆپ قىسمى دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى قۇرۇپ، كەتمەن، ئوغاق، كەكە قاتارلىق ئۇششاق سايمانلارنى ياسىدى. 1970ـ يىلدىن كېيىن ناھىيە (شەھەر) لەر ئارقىدىن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتى قۇرۇپ، دائىم ئىشلىتىلىدىغان زاپچاسلارنى ياساش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. 70 ـ يىللاردا ئۈلگەت بويىچە ھەرخىل يۇرۇشلۇك سايماندىن 20 مىڭ 594 نى ياساپ 5 مىليون 280 مىڭ يۈەن قىممەت يارattى. 1975 — 1985ـ يىلغىچە 499 مىڭ 900 زاپچاس ياساپ، 1 مىليون 728 مىڭ 50 يۈەن قىممەت يارattى. 70 ـ يىللاردا ئاساسەن چوڭ، كىچىك پرىتسىپ، كۆممىقوناق، بۇغداي ۋە شال دېنىنى ئايرىش ماشىنىسى، شال ئاقلاش ماشىنىسى، چىگىداش، چاغلاش ماشىنىسى ۋە قەشقەر ساپىنى قاتارلىق 10 نەچچە خىل ماشىنا ـ سايمان ياسىدى. 1980 ـ يىلدىن كېيىن دېھقانچىلىق يېڭى تېخنىكىسىنى دەۋر قىلىپ، سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كۆۋەز تېرىش ماشىنا ـ سايمىنى ۋە كۆممىقوناق ـ كۆۋەز تېرىش سېيالكىسى قاتارلىق ماشىنا ـ سايمانلىرىنى ياسىدى.

1985 ـ يىلدىن كېيىن ئۈلگەت ناھىيە (شەھەر) لىك رېمونت زاۋۇتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش يوللىرىنى كېڭەيتىپ، ئېچىش خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا تەشكىللىدى. 20 نەچچە ئادەمنى سانجى قاتارلىق جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ ئۆگىنىشكە ئەۋەتتى. بۇ زاۋۇتلار 15 تۈرلۈك ئېچىش خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش تۈرىنى تۈزۈپ ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى يىلدىن يىلغا ئۆستۈردى. 1990 ـ يىلى ئېچىش خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش تۈرىنى 25 خىلغا يەتكۈزدى.

§ 5 . يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىغا مەبلەغ سېلىش

قەشقەر ئۈلگىتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش ئىشى دۆلەتنىڭ قوللىشى بىلەن تېز يۈكسەلدى. 1990 ـ يىلغا قەدەر، 10 ناھىيىدە رېمونت زاۋۇتى قۇرۇلدى، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 10 مىليون 861 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 12 يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى سېتىش شىركىتى قۇرۇلدى، 12 يېزا ئىگىلىك ماشىنا ساۋاتلىرى كۇرسى ئېچىلدى، 13 تېخنىكا كېڭەيتىش پونكىتى، نازارەت قىلىش ئورنى ۋە پونكىتى، يېزا دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مۇلازىمەت پونكىتىدىن 105 ى قۇرۇلدى. ئاساسىي قۇرۇلۇشقا 39 مىليون 527 مىڭ يۈەن، باشقا تۈرلەرگە 49 مىليون 796 مىڭ 400 يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

1. ماددىي ئەشيا سېلىنمىسى

50 ـ يىللاردا ئاپتونوم رايون تۈرغۇن ماددىي ئەشيا سېلىنمىسى سېلىپ، «شەرق قىزارىدى» ماركىلىق

تراكتوردىن 4 نى، سىغىمچانلىقى 30 تونىنا كېلىدىغان ماي باكىدىن 6 نى يارىدىم قىلدى. 1964 — 1965-يىللىرى ئاپتونوم رايون يۆتكەپ بەرگەن يېڭا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى يېڭا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىل، توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى، ماي باكى، ماتورلۇق پىششىقلاش ۋە يىغىش ماشىنىلىرى قاتارلىق 26 خىل تۈرگە جەمئىي 8 مىليون 44 مىڭ 600 يۈەن سېلىنما سالدى.

1974 - يىلدىن باشلاپ دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون يېڭا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا يېرىدىغان ماددىي ئەشيا سېلىنمىسىنى كۆپەيتتى. 1979 - يىلغا قەدەر بولغان 6 يىلدا قەشقەر ۋىلايىتىدىكى دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتلىرىغا چوڭ، ئوتتۇرا ماشىنا - سايمانلاردىن جەمئىي 4879 نى، ماي باكى ۋە ماي تۈگىدىن 3041 نى، ئۈنىڭدىن باشقا يەنە سىناش تەجرىبە سۈپىسى، ئىستانوك ۋە چوڭ كومبايىن قاتارلىقلارنى يارىدىم قىلدى.

يېڭا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ۋە ياساش كارخانىلىرىغا يارىدىم قىلىش جەھەتتە، ئاپتونوم رايون 1979 - يىلىغا قەدەر جەمئىي 4 مىليون 880 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ قىرىش ئىستانوكى، پرېسلاش ئۈسكۈنىسى، رېمونت قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان تەجرىبە ئۈسكۈنىسى قاتارلىقلارنى ئېلىپ بەردى. ئۈنىڭدىن باشقا يەنە 1975 — 1979 - يىلغىچە ئاپتونوم رايون ۋىلايەتلىك باشقا تۈرلىرىگىمۇ سېلىنما سالدى، 1975 - يىلى ئىستانوكتىن 9 نى، 1976 - يىلى 15 نى، 1977 - يىلى 20 نى، 1978 - يىلى بۇرغىلاش، سىلىقلاش ئىستانوكىدىن 14 نى ۋە تراكتوردىن 30 نى تەقسىم قىلدى. 1979 - يىلى دۆلەت كونا يېڭا ئىگىلىك ماشىنا-سايمانلىرىنى رېمونت قىلىشقا لازىملىق ئۈسكۈنىلەرگە مەبلەغ سېلىشنى مەخسۇس ئورۇنلاشتۇرۇپ، شۇ يىلى قىرىش ئىستانوكى، تەجرىبە سۈپىسى، بۇرغىلاش ئىستانوكى ۋە تۆشۈك ئېچىش ئىستانوكى قاتارلىق ئىستانوكتىن 28 نى ئېلىپ بەردى، بۇلارغا جەمئىي 298 مىڭ يۈەن كەتتى.

يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، يېڭا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا سېلىنما سېلىش تېز ئازىيىپ كەتتى. 1981 - يىلى ۋە 1982 - يىللىرى ئازراق سېلىنما سېلىنغان بولسىمۇ، كېيىن سېلىنماس بولدى.

2. ئاساسىي قۇرۇلۇش سېلىنمىسى

1963 — 1985 - يىلغىچە دۆلەت قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا سالغان سېلىنما مۇنداق 3 قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: 1) دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتى، يېڭا ئىگىلىك ماشىنا ساۋاتلىرى كۇرسى ۋە يېڭا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلۇشلىرىغا 3 مىليون 967 مىڭ يۈەن مەبلەغ سالدى؛ 2) يېڭا ئىگىلىك ماشىنىلىرى سانائىتى ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 6 مىليون 191 مىڭ يۈەن مەبلەغ سالدى؛ 3) خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ نامراتلارنى يۆلىشىگە 29 مىليون 371 مىڭ يۈەن بەردى، 3 تۈرلۈك سېلىنما 39 مىليون 529 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

60 - يىللاردا تراكتور پونكىتىنى قۇرۇش مەزگىلىدە دۆلەت 427 مىڭ يۈەن سېلىنما سالدى. بۇ ئاساسەن دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتلىرىنىڭ ئىشخانىلىرى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ ياتىقى، ماي ئىسكىلاتى، ئاسراش سېخى ۋە ئۇن زاۋۇتى قاتارلىق قۇرۇلۇشلارنى سېلىشقا ئىشلىتىلدى. 70 - يىللاردا 1 مىليون 890 مىڭ يۈەن سېلىنما سالدى. بۇ ئاساسەن يېڭا ئىگىلىك ماشىنا ساۋاتلىرى كۇرسى قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلدى.

ناھىيىلىك يېڭا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايون بىرتۇتاش مەبلەغ ئاجرىتىپ قوللىدى. ۋىلايەت بويىچە 9 ناھىيىدە ئومۇمىي كۆلىمى 9090 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان 9 رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى ئۆيى سېلىندى. ھەر بىرىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 236 مىڭ يۈەن كەتتى. ئۈنىڭدىن باشقا يەنە كىچىك زاۋۇت ئۆيىدىن 3ى سېلىندى. ئۇلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى

1950 كۆادرات مېتىر بولۇپ، ھەر بىرىگە 140 مىلك يۆندىن مەبلەغ كەتتى. 80 ـ يىللاردا ئاساسلىق زاۋۇت ئۈيى 12 گە، كۆلىمى 11 مىلك 40 كۆادرات مېتىرغا يەتتى، جەمئىي 2 مىليون 535 مىلك يۆن مەبلەغ سېلىندى.

3. باشقا سېلىنمىلار

1960 ـ يىلدىن كېيىن دۆلەت ۋىلايەت تەۋەسىدىكى خەلق گۈزىشېلىرىنى نۇقتىلىق يۆلىدى. 1 مىليون 354 مىلك يۆن مەبلەغ سالدى، بۇ مەبلەغ ئاساسەن گۈزىشېلارغا تراكتور مەپلەپ بېرىشكە ئىشلىتىلدى. 1963 — 1964 ـ يىللىرى ئاپتونوم رايون ۋىلايەتلەرنىلك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كەسپىي خىراجىتى ئۈچۈن 1 مىليون 528 مىلك يۆن ئاجراتتى بۇنىلك بىلەن ۋىلايەت بويىچە 1 ـ تۈركۈم يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى قوشۇنى بەرپا قىلىندى. 1965 — 1966 ـ يىللىرى دۆلەت كەسپىي خىراجەت ۋە سىياسىي خاراكتېرلىك مەشغۇلات يارىدىمى بەرمىدى. 1967 ـ يىلدىن كېيىن ئاپتونوم رايون نورمال كەسپىي خىراجەت بېرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى. 60 ـ يىللاردا بەرگەن كەسپىي خىراجەت جەمئىي 4 مىليون 821 مىلك يۆن ئىدى. 70 ـ يىللىرى ئاپتونوم رايون كەسپىي خىراجەت سېلىنمىسىنى كۆپەيتىپ جەمئىي 9 مىليون 999 مىلك يۆن بەردى، بۇ يىلىغا 833 مىلك 300 يۆندىن توغرا كەلدى. 80 ـ يىللىرى ئاپتونوم رايون كەسپىي خىراجەت سېلىنمىسىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ يىلىغا 2 مىليون 633 مىلك 500 يۆندىن بېرىپ كەلدى. 1989 ـ يىلىنلىك ئاخىرىغا قەدەر جەمئىي 26 مىليون 335 مىلك 300 يۆن كەسپىي خىراجەت مەبلىغى بەردى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كەسپىي كىرىمىنىلك 1963 — 1990 ـ يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 21　　بىرلىكى: تۈمەن يۆن

يىللار	سېلىنغان مەبلەغ	يىللار	سېلىنغان مەبلەغ	يىللار	سېلىنغان مەبلەغ
1963	68	1973	101.3	1983	213.80
1964	84.8	1974	101.6	1984	229.40
1965		1975	119.1	1985	306.70
1966		1976	108.4	1986	336.70
1967	162.7	1977	107.2	1987	296.30
1968	53.6	1978	160.3	1988	323.30
1969	113	1979	185.9	1989	343.23
1970	53.8	1980	184.9	1990	278
1971	2.7	1981	187.9		
1972	59.1	1982	212.1	جەمئىي	4398.53

70 — 80 ـ يىللاردا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش، ياساش ئىشلىرىغا سېلىنما سېلىشتا «تېخنىكىلىق تەدبىر خىراجىتى» مەبلىغى، چوڭ رېمونت يارىدەم سېلىنمىسى، يەرلىك مەسئۇلاتلارغا يارىدەم بېرىش ۋە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كىرا ھەققىگە يارىدەم بېرىش شەكىللىرى قوللىنىلدى.

1975 ـ يىلدىن 1984 ـ يىلغىچە بولغان 10 يىلدا «تېخنىكىلىق تەدبىر خىراجىتى» گە جەمئىي 5 مىليون 190 مىلك يۆن بېرىلدى. 1979 — 1982 ـ يىلىغىچە گۈزىشېلارنىلك تراكتورلارنى چوڭ رېمونت قىلدۇرۇشىغا جەمئىي 2 مىليون 705 مىلك 600 يۆن بېرىلدى. 1976 — 1980 ـ يىلىغىچە يەرلىك مەسئۇلاتلارغا جەمئىي 4 مىليون 83 مىلك يۆن يارىدەم بېرىلدى. 1974 — 1977 ـ يىلىغىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كىرا ھەققىگە جەمئىي 10 مىليون 994 مىلك يۆن يارىدەم بېرىلدى.

Ⅳ باب

يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش

1 § . رېمونت قىلىش تور - نۇقتىلىرى

1959 - يىلى ۋىلايەتلىك «1 - ئاۋغۇست» تراكتور رېمونت زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1970 - يىلى مەركەزنىڭ «ناھىيىلەردە بىردەك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى رېمونت زاۋۇتى قۇرۇش كېرەك» دېگەن يولىورۇقىغا ئاساسەن ناھىيە (شەھەر) لەر دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكتلىرى ئاساسىدا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ۋە ياساش زاۋۇتى قۇردى. 1975 - يىلى خەلق گۈڭشېلىرىمۇ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش پونكتى قۇردى، شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت، ناھىيە ۋە يېزا دەرىجىلىك رېمونت قىلىش تور - نۇقتىلىرى شەكىللەندى.

1. ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى

قەشقەر ۋىلايەتلىك «1 - ئاۋغۇست» تراكتور رېمونت زاۋۇتى مەركىزىي رېمونت زاۋۇتى بولۇپ، ئەسلىدىكى «1 - ئاۋغۇست» تراكتور پونكتى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ قۇرۇلدى، ئۇنىڭ لايىھىدىكى ئىقتىدارى يىلىغا 200 تراكتورنى چوڭ رېمونت قىلىش بولۇپ، تراكتورنى رېمونت قىلىش، زاپچاس ۋە يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى ياساش ۋەزىپىلىرىنى ئۈستىگە ئالدى. 1959 — 1965 - يىلغىچە بىرقانچە قېتىم ئۆزگەرتىپ، يېڭىلاش ئارقىلىق رېمونت قىلىش، يېڭىلاش، زاپچاس، كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساش ئىشلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىدىغان ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىسى شەكىللەندۈردى. يىلىغا ھەرخىل تراكتوردىن 150 نى ۋە 3000 دىن ئارتۇق بۆلەكنى رېمونت قىلغاندىن سىرت يەنە باشقا ۋىلايەت، ئوبلاستلار، ھەتتا شىزاڭ قاتارلىق جايلاردىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ ماتورلۇق ماشىنىلىرىنىمۇ رېمونت قىلىپ بەردى.

1978 - يىلى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى تراكتورغا مەپلەيدىغان 10 نەچچە خىل كەم سايمانىنى سىناق تەرىقىسىدە ياسىدى. «ئۈچ چاق، بىر زەنجىر تاپان» تەلەپنى قاندۇرالماسلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ۋىلايەت 700 مىك يۆندىن ئارتۇق مەبلەغ سېلىپ، توك پېچ بىلەن پولات تاۋلاش سېخى قۇردى، ئۇ تراكتورنىڭ زەنجىر تاپىنىنى مۇۋاپىقلىشىتلىك ياسىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قەشقەر ساپىنى، تۆمۈر چىشلىق تىرنا، كىچىك قوش چىشلىق سوقا، چوڭ - كىچىك پرىتسېپ ۋە كېۋەز تېرىش سېپالكىسى قاتارلىقلارنى كۆپلەپ ياسىدى.

1983 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى زاۋۇت قۇرۇلغان چاغدىكى 70 نەچچىدىن 151 گە يەتتى. ئىشلەپچىقىرىش رايونىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 1282 كۋادرات مېتىردىن 5769 كۋادرات مېتىرغا يېتىپ، 3 يېرىم ھەسسە ئاشتى. ھەرخىل رېمونت قىلىش، يېڭىلاش، سىناش قاتارلىق ئۈسكۈنىسى 40 تىن ئېشىپ، خېلى مۇكەممەل ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسى شەكىللەندى، شۇ يىلى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ تەستىقى

بىلەن، قەشقەر «1 - ئاۋغۇست» تراكتور رېمونت قىلىش زاۋۇتى «ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش زاۋۇتى» قاتارلىق ئۆزگەرتىلىپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئوتكۈزۈپ بېرىلدى.

2. ناھىيە دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش-ياساش زاۋۇتى

ناھىيە دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى 4 تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتتى. 1) 1957 — 1958 - يىللىرى ناھىيىلەر ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجى بويىچە ناھىيىلىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا قول ئەمگەك سايمانلىرى ياساش ۋەزىپىسىنى يۈكلىدى. 2) 1963 - يىلى ناھىيىلەر ناھىيىلىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى ئاساسىدا دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتى قۇردى، ئۇلار زاۋۇتنىڭ 1 مىليون 96 مىڭ يۈەنلىك مۇلكىنى ئۆتكۈزۈۋالدى، بۇنىڭ ئىچىدە تۇراقلىق مۇلۇك 786 مىڭ يۈەن، تۇراقسىز مۇلۇك 289 مىڭ 800 يۈەن. ئۇلارغا يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىدىن باشقا قىرىش، تاۋلاش، پرىسلاش ئۈسكۈنىسىدىن 31 ى، رېمونت قىلىش، تەكشۈرۈش ئۈسكۈنىسىدىن 11 ى، ئىشچى - خىزمەتچىدىن 1049 ى سەپلەپ بېرىلدى. 3) 1970 - يىلى مەركەزنىڭ «ناھىيىلەر بىردەك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ۋە ياساش زاۋۇتى قۇرۇش كېرەك» دېگەن يولىيورۇقىغا ئاساسەن ناھىيىلەر يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى باماغا سۇندۇرۇپ گۇڭشىغا چۈشۈرۈپ بېرىپ، ناھىيىدە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ۋە ياساش زاۋۇتى قۇردى، «رېمونت قىلىشنى ئاساس قىلىش، ھەم رېمونت قىلىش، ھەم ياساش، رېمونت بىلەن ياساشنى بىرلەشتۈرۈش» فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇردى. دۆلەت قەشقەر ئۇلايىتىنىڭ ناھىيىلىرىدە چوڭ رېمونت سېخى قۇرۇش ئۈچۈن 2 مىليون 715 مىڭ يۈەن بەردى، بۇ مەبلەغ بىلەن رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى چوڭ رېمونت سېخى قۇردى؛ مېتالچىلىق، قۇيمىچىلىق ۋە سېلىسارلىق سېخلىرىنى قۇرۇش ئۈچۈن 3 مىليون 248 مىڭ يۈەن مەبلەغ بەردى؛ ھەقسىز 405 ئۈسكۈنە بەردى. 1978 - يىلى رېمونت قىلىش، يېڭىلاش، زاپچاس ياساش ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىلىرى شەكىللىنىپ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ياساش، رېمونت قىلىش زاۋۇت كارخانىلىرى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى. 4) 80 - يىللاردا يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، مەركەز ئوتتۇرىغا قويغان «تەڭشەش، ئىسلاھ قىلىش، تەرتىپكە سېلىش، ئۇستۇرۇش» سىياسىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى رېمونت زاۋۇتلىرى ئىلگىرىكى «رېمونتنىلا ئاساس قىلىش» تەك بىر تەرەپلىمە خاھىشىنى تۈزىتىپ، «ئۆز رايونىنى ئاساس قىلىش، جەمئىيەتكە يۈزلىنىش، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىدىن چەتنىمەسلىك، ئۇنىۋېرسال ئىگىلىكنى يولغا قويۇش» فاڭجېنىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىچكى - تاشقى جەھەتتە بىرلىشىشنى يولغا قويۇپ، يېڭى مەھسۇلاتلارنى ئىشلىدى.

1983 - يىلى تەرتىپكە سېلىنغاندا قەشقەر شەھەرلىك، تاشقورغان ناھىيىلىك رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتلىرى سانائەت قاتناش تارمىقىغا ئوتكۈزۈپ بېرىلگەندىن باشقا قالغان 10 ناھىيىدە بىردىن رېمونت زاۋۇتى ساقلاپ قېلىندى، بۇلارنىڭ كېيىنكى بىرقانچە يىللىق تەرەققىياتى ياخشى بولدى.

قەشقەر ئۇلايىتىدىكى ناھىيە (شەھەر) لىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتلىرىنىڭ 1972 — 1990 - يىلغىچە بولغان تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 22　　بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	كارخانا سانى	سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى	پايدا ئىلىش، زىيان تارتىش ئەھۋالى	ئىشچى - خىزمەتچى سانى	ئوتتۇرىچە ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى
1972	12	94.93	—66.19	882	0.1076

0.0934	847	—72.64	79.11	12	1973
0.1029	840	—95.14	86.45	12	1974
1.1973	864	—58.77	170.50	12	1975
0.2670	946	—25.19	252.62	12	1976
0.3324	1025	1.07	340.83	12	1977
0.3719	1111	10.89	413.20	12	1978
0.4601	1076	23.18	495.09	12	1979
0.4464	1097	17.86	489.81	12	1980
0.3254	1023	11.59	332.90	12	1981
0.3615	986	7	356.39	12	1982
0.3759	803	3.24	301.90	11	1983
0.4554	723	18.13	329.30	11	1984
0.5013	700	23.59	350.94	11	1985
0.7059	678	21.20	478.59	10	1986
0.8645	652	26.53	563.64	10	1987
1.2673	628	53.58	795.88	10	1988
1.9435	618	74.70	1201.10	10	1989
1.5594	664	62.90	1062	10	1990

3. يېزا - بازارلاردىكى رېمونت تور - نۇقتىلىرى

1959 - يىلى ناھىيە (شەھەر) دىكى خەلق گۈڭشىلىرى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تىجارىتىنى باشلىدى. 1970 - يىلى ناھىيىلىك دۆلەت ئىلكىدىكى تراكتور پونكىتلىرى تراكتورلىرىنى ۋە ئۇلارغا قوشۇپ قىسمەن خادىملىرىنى گۈڭشىغا چۈشۈرۈپ بەردى ۋە گۈڭشې تراكتور پونكىتلىرى قۇرۇلدى. 1974 - يىلى 36 نۇقتىلىق گۈڭشې رېمونت پونكىتى قۇرۇلدى. پونكىتلارغا 105 ئوسكۇنە، ھەرخىل يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خادىمىدىن 1909 ى سەپلەپ بېرىلدى، خادىملار ئىچىدە رېمونت ئىشچىسى 233 بولۇپ، ئۇلار تراكتور ئاسراش، كىچىك رېمونت قىلىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقتى.

1985 - يىلى 152 يېزىدا يېزىلىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش مۇلازىمەت پونكىتى بارلىققا كەلدى، ئۇلار 500 ئوسكۇنە بىلەن قوراللاندى، بۇنىڭ ئىچىدە مېتال كېسىش، پرېسلاش ئوسكۇنىسى 146، تەجرىبە ئوسكۇنىسى 240، باشقا ئوسكۇنىلەر 250. بۇ پونكىتلار تراكتورنى پارچە - پۈرات رېمونت قىلىش، كىچىك رېمونت قىلىش، چوڭ رېمونت قىلىش، زاپچاس ئالماشتۇرۇش، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئاسراش، رېمونت قىلىش ئىشلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقتى.

يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، كونا تراكتورچىلارنىڭ بىر قىسمى رېمونتچى بولۇپ كەتتى. 1990 - يىلى مۇلازىمەت پونكىتى 136 گە يەتتى. بۇلار ئاساسەن ئادەتتىكى رېمونت ۋە ئاسراش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كېيىنى تولۇقلاش رولىنى ئويناندى.

§2 . رېمونت قىلىش تۈزۈمى

قەشقەر ۋىلايىتىدە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىشتا 50 ـ يىللاردىن باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «پىلانلىق ئالدىنى ئېلىش، رېمونت تۈزۈمى» بويىچە چوڭ تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا سايمانلىرىنى قەرەللىك ئاسراش، پىلانلىق رېمونت قىلىش يولغا قويۇلدى. ئاسراش ئىش مىقدارىغا قاراپ 1 ، 2 ، 3 ، 4 ـ دەرىجىگە بۆلۈندى. ئاسراش، رېمونت قىلىش ۋاقتى ۋە ئارىلىقى بەلگىلەندى.

1979 ـ يىلى تراكتور ۋە ئىچىدىن يانىدىغان دۆڭگاتېلنى چوڭ رېمونت قىلىشقا بەلگىلىك خىراجەت يارىدەمى قوشۇپ بېرىش يولغا قويۇلدى. 1979 — 1982 ـ يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىگە 2 مىليون 705 مىڭ 600 يۈەن يارىدەم بېرىلدى، بۇ ئاساسەن ناھىيىلىك رېمونت قىلىش ـ ياساش زاۋۇتلىرىنىڭ رېمونت ئىشلىرىغا ئىشلىتىلدى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ رېمونت يارىدەمدىن چوڭ رېمونتقا چۈشكەن 1190 چوڭ تراكتور، 848 كىچىك تراكتور بەھرىمەن بولدى.

1982 ـ يىلدىن كېيىن يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاچقا، يېزا دەرىجىلىك پونكىتلاردا ئىشلەيدىغان رېمونتچىلارنىڭ كۆپىنچىسى كوللېكتىپنىڭ تراكتورىنى ھۆددە ئالدى ياكى قايتىپ دېھقانچىلىقىنى قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يېزا ـ بازارلار ئارا پەرق خېلى چوڭ، ماشىنا ـ سايمانلارنى رېمونت قىلىش شەكلىمۇ كۆپ خىل بولدى. 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا توختام بويىچە ھۆددە ئېلىپ رېمونت قىلىش، ۋەزىپىنى ھۆددە ئېلىپ رېمونت قىلىش، رېمونتنى ھۆددە ئېلىپ ئىشلەش ۋە شەخسىي رېمونت دۇكىنى ئېچىپ پارچە رېمونت قىلىش شەكىللىرى بارلىققا كەلدى. رىقابەت مېخانىزمىنىڭ كىرىپ كېلىشى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى رېمونتچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناھىيە (شەھەر) لىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى رېمونت قىلىش ـ ياساش زاۋۇتلىرىنىڭ 1974 — 1990 ـ يىلغىچە تراكتور رېمونت قىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 23　　بىرلىكى: دانە

تۈرى / يىللار	چوڭ، ئوتتۇرا تراكتور		كىچىك تراكتور	
	كىچىك جەمئىي	بۇنىڭدىن چوڭ رېمونت قىلىنغىنى	كىچىك جەمئىي	بۇنىڭدىن چوڭ رېمونت قىلىنغىنى
1974	109		91	
1975	577		78	
1976	413		305	
1977	511	123	260	73
1978	465	137	215	59
1979	450	200	250	180
1980	601	375	273	207
1981	511	331	421	217
1982	662	280	496	190
1983	642	123	278	41

22	353	51	528	1984
23	227	28	386	1985
47	312	62	578	1986
30	384	28	396	1987
7	200	30	431	1988
12	224	12	334	1989
24	253	6	312	1990

3 § . يېڭىلاش ۋە ئۆزگەرتىش

60 — 70 - يىللاردا دۆلەت زاۋۇت ئوسكۇنىلىرىنى يېڭىلاش ئوچۇن 11 مىليون 248 مىڭ 400 يۈەن مەبلەغ سالدى. 1979 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا رېمونت قىلىش - ياساش كارخانىلىرىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 43 مىڭ 300 كۋادرات مېتىرغا يېتىپ زاۋۇت قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقىغا سېلىشتۇرغاندا 2 ھەسسە كۆپەيدى. كېسىش، پرېسلاش ئوسكۇنىسى 359غا يېتىپ 3 ھەسسە ئاشتى. ئوراقلىق مولۇك قىممىتى 12 مىليون 988 مىڭ 100 يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 1264 كە يەتتى.

1980 — 1984 - يىلغىچە دۆلەت رېمونت قىلىش - ياساش كارخانىلىرىنى داۋاملىق يۆلەپ، زاۋۇت ئۆيلىرىنى ئۆزگەرتىش، ئوسكۇنىلەرنى يېڭىلاشقا، ئاسما كران ۋە پار قازىنى قاتارلىقلارغا 750 مىڭ يۈەن مەبلەغ سالدى. 50 تونناللىق تۆتقۇچلۇق پرېس، تايانچ چاقنى چۆۋۈش - قۇراشتۇرۇش ئەسۋابى، ماي سەرپىياتىنى ئۆلچىگۈچ، كلاپاننى سىلىقلاش ئىستانوكى، ھەرخىل تراكتورلارنى چۆۋۈپ چوڭ رېمونت قىلىش قۇراشتۇرۇش سايمىنى قاتارلىقلارنىمۇ تولۇقلاپ بەردى.

چوڭ ماشىنا - سايمانلارنى رېمونت قىلىش تەدرىجىي ماشىنىلاشتۇرۇلۇپ، ئەمگەك سىجىللىقى يېنىكلىتىلدى. «شەرق قىزارىدى — 75» تىپلىق تراكتورنىڭ تايانچ چاقلىرىنى چۆۋۈشتا تراكتور تايانچ ئوسكۇنىگە چىقىرىلىپ سىلىقلاش مېيى ئىشلىتىلىپ، ئوتتا قاقلىنىپ، بازغان بىلەن ئورۇپ چۆۋۈلاتتى، 3 كۈندىن ئارتوق ۋاقىت كېتەتتى، تايانچ چاقنى چۆۋۈش - قۇراشتۇرۇش ئوسكۇنىسى ئىشلىتىلگەندىن كېيىن 30 مىنۇتتىلا چۆۋۈپ بولغىلى بولىدىغان بولدى.

1984 - يىلى ۋىلايەت مەخسۇس رېمونت قىلىش ئوسكۇنىسىدىن 179 نى كۆپەيتتى، ناھىيىلىك رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتلىرى تېخنىكا كىرگۈزۈپ، ئونۇمى يۇقىرى ئىشلەپچىقىرىش ئوسكۇنىلىرىنى ياسىدى، ئولارنىڭ مۇھىملىرى تايانچ چاقنى چۆۋۈش - قۇراشتۇرۇش ئوسكۇنىسى، ماتورنى ئايلاندۇرۇش سۇپىسى، سېلىندىر قاپقىقىنى ئوڭلاش ئوسكۇنىسى، قوزغاتقۇچ ماتورنى چۆۋۈپ قۇراشتۇرۇش ئوسكۇنىسى، تازىلاش ماشىنىسى ۋە زەنجىر تاپانلىق چاقنى چۆۋۈش - قۇراشتۇرۇش ئوسكۇنىسى قاتارلىقلار بولۇپ 30 دىن ئاشىدۇ.

يېڭى تېخنىكىدىن پايدىلىنىپ، كونىنى رېمونت قىلىش ھۇنەر - سەنئەت سەۋىيىسىنى ئۆستۇرۇش ئوچۇن، 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ۋىلايەت گۇڭدۇڭ ئولكىسىنىڭ جۇڭشەن ناھىيىسى، گەنسۇ ئولكىسىنىڭ ۋۇۋېي ناھىيىسى ۋە بېيجىڭ شەھىرىنىڭ تۆڭشەن ناھىيىسى قاتارلىق جايلارغا ئېكسكۇرسىيە ۋە ئوگىنىشكە ئادەم ئەۋەتتى، ئولارنى مەملىكەت بويىچە ئويۇشتۇرۇلغان كونا ماشىنا - سايمانلىق رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھۇنەر - سەنئىتى كۆرگەزمىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇردى. ناھىيىلەر كونىنى رېمونت قىلىشتا چوڭنى

سوغۇق كەپشەرلەش، گرادۇسنى تۆۋەنلىتىپ كەپشەرلەش، تىترىتىپ دۆڭلەپ كەپشەرلەش، تۆۋەن تېمپېراتۇرىدا ھەل بېرىش، يەملەش ۋە ياماش قاتارلىق يېڭى تېخنىكىلارنى كېڭەيتتى، شارىك چاق، قاپلىمىلارنى كۆپلەپ رېمونت قىلدى. 1975 — 1990 - يىلغىچە ھەرخىل كونا ئۇسكۇنىدىن 88 مىڭنى رېمونت قىلىپ، 1 مىليون 400 مىلگ يۇەن قىممەت يارىتىپ، زاپچاس جىددىيلىكىنى پەسەيتىپ، دۆلەتكە نۇرغۇن ئېنېرگىيە ۋە ماتېرىيال تېجەپ بەردى.

باب V

نازارەت قىلىش، تەربىيىلەش

50 — 70 - يىللاردا ۋىلايەت تەۋەسىدىكى پېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە نازارەت قىلىش خىزمىتىنى قاتناش تارمىقى باشقۇرۇپ كەلگەنىدى. 1980 - يىلدىن كېيىن پېزا ئىگىلىك ماشىنا ئىشلىرىنىڭ تېز تەرەققي قىلىشىغا ئەگىشىپ، دۆلەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىخەتەرلىكى توغرىسىدىكى فاكتور، سىياسەت ۋە قانۇن - نىزاملىرىغا ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايىتى پېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ نومۇر تاختىسى ۋە شوپۇرلارنىڭ پراۋىسىنى باشقۇرۇش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان پېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە نازارەت قىلىش ۋە خادىملارنى تەربىيىلەش خىزمىتىنى باشلىدى. 1982 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە پېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە نازارەت قىلىش ئاپپاراتى قۇرۇلدى. ۋىلايەتتە پېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە نازارەت قىلىش ئورنى، 12 ناھىيە (شەھەر) دە پېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە نازارەت قىلىش پونكىتى تەسىس قىلىندى. خادىملارنىڭ شتاتى بىردىن 26 گىچە بولدى. بىكتۇەن پېزا ئىگىلىك 3 - شىسسىگە قاراشلىق تۇەن - مەيدانلاردا نازارەتچىلىكنى قوشۇمچە ئىشلەشكە 1 — 2 خادىم قويۇلدى. ۋىلايەت يەنە قەشقەر شەھىرىدە، قەشقەر كوناشەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، پوسكام ناھىيىلىرىدە پېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى تەكشۈرۈش پونكىتىدىن 5نى قۇردى. ۋىلايەت بويىچە ئاپتونوم رايون تەكشۈرۈپ تەستىقلىغان نازارەت قىلىش خادىمى 230 غا يەتتى. بۇ نازارەت قىلىش تور - نۇقتىلىرى 12 ناھىيە (شەھەر)، 151 پېزا (بازار)، دۆلەت ئىلكىدىكى 30 دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق فېرمىسى، 12 تۇەن - مەيدانىنىڭ پېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ۋە شوپۇرلارنى نازارەت قىلىشقا مەسئۇل بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا پېزا ئىگىلىك ماشىنا تېخنىكىلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىپ، پېزىلارغا نۇرغۇن ئىختىساسلىق پېزا ئىگىلىك ماشىنا خادىملىرىنى تەربىيىلەپ بەردى.

§1. كەسپىي قۇرۇلۇش

ۋىلايەت پېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىغا نازارەت قىلىش خىزمىتىنىڭ ئىجتىمائىيلىقى، قانۇن - تۈزۈمچانلىقى ۋە مۇلازىمەت خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇش تالاھىدىلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، نازارەتچىلەر قوشۇنى يېڭى تەشكىللەنگەن چاغدىلا، ئۇلارغا ئىدىيە، تېخنىكا ۋە ئىستىل جەھەتلەردە قاتتىق تەلەپ قويدى. 1985 - يىلغا قەدەر نازارەتچىلەر قوشۇنىنى 5 قېتىم تەرتىپكە سالدى، قانۇن - تۈزۈم بويىچە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن،

ھەرخىل قائىدە - تۈزۈم ۋە ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى بەلگىلىدى. نازارەتچىلەرنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، 80 - يىللىرى 12 قارار نازارەتچىلەر كۇرسى ئېچىپ، 2 قېتىم كەسپىي ئىمتىھان ئېلىپ، ئۇلارنىڭ نازارەت قىلىش ئېڭىنى، كەسپىي ئەخلاق قارىشىنى كۈچەيتىپ، قانۇننى ئادىل ئىجرا قىلىدىغان، پاك - دىيانەتلىك، ئۆز ۋەزىپىسىگە سادىق، باشقىلارغا ئەدەپلىك مۇئامىلە قىلىدىغان قىلىپ تەربىيىلىدى. بۇ مەزگىلدە يەنە نازارەت پونكىتلىرىغا موتسىكلىست ۋە فوتو ئاپپارات قاتارلىقلارنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ خىزمەت ئۈنۈمىنى ئۆستۈردى.

§ 2 . باشقۇرۇش تەدبىرلىرى

1. ماشىنا ۋە شوپۇرلارنى يىللىق تەكشۈرۈش

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەت يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، تراكتور ۋە شوپۇرلارنى يىلدا بىر قېتىم تەكشۈرۈپ تۇردى. 1982 - يىل 11- ئايدا ۋىلايەت يەكەندە يىللىق تەكشۈرۈشنى سىناق قىلدى. كېيىنكى يىلى ۋىلايەت بويىچە ئومۇملاشتۇردى. 1984 - يىل 1 - ئايدىن 4 - ئايغىچە يېزا ئىگىلىك - چارۋىچىلىق - بېلىقچىلىق مىنىستىرلىكى تارقاتقان «يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىشنى كۈچەيتىپ، تەكشۈرۈپ نومۇر تاختىسى تارقىتىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» نىڭ روھىغا ئاساسەن، پۈتۈن «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يېزا تراكتور شوپۇرلۇق كىنىشكىسى» ، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تراكتور ھەيدەش كىنىشكىسى» نى تەكشۈرۈپ تارقىتىش بىلەن بىرگە، تراكتورلارغا نومۇر تاختىسى تارقاتتى. ۋىلايەت بويىچە جەمئىي 5600 يول يۈرۈش كىنىشكىسى، 4671 پراۋ تارقىتىلدى ياكى ئالماشتۇرۇپ بېرىلدى. 1984 - يىل 11 - ئايىنىڭ 8 - كۈنىدىن 1985 - يىل 2 - ئايىنىڭ 12 - كۈنىگە قەدەر ۋىلايەت ناھىيە (شەھەر) لەرگە، يېزا (بازار) لارنىڭ كۆپ قىسمىغا ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش تۈۋەن - مەيدانلىرىغا تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ئەۋەتىپ نومۇر تاختىسى، پراۋا تەكشۈردى ۋە تارقاتتى، شوپۇرلار ۋە مەشغۇلاتچىلارنىڭ ئارخىپىنى تۈرغۈزدى. 1990 - يىلى ماشىنا ئىشلىرى ئارخىپىنى باشقۇرۇش دەسلەپكى قەدەمدە ئىلمىيلاشتۇرۇلدى.

2. بىخەتەرلىكنى تەكشۈرۈش

نازارەت قىلىش ئورۇن (پونكىت) لىرى بىخەتەرلىكنى تەكشۈرۈشكە ئومۇميۈزلۈك ئەھمىيەت بېرىپ، بەلگىلىمىگە خىلاپ قىلمىشلارنى ۋاقتىدا تۈزىتىپ، يوشۇرۇن ئاپەتلەرنى يوقىتىشقا دىققەت قىلىپ، ۋەقە سادىر بولۇشنىڭ ئالدىنى ئالدى. 1983 - يىلى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش تارمىقى «بىخەتەرلىك ئېيى پائالىيىتى»نى قانات يايدۇرۇش جەريانىدا، ناھىيە (شەھەر) لەر ئۆزى ئۈزىنى تەكشۈرگەن ئاساستا يەنە ۋىلايەت 116 نازارەتچى، 11 ئاپتوموبىل ئاجرىتىپ، 10 گۇرۇپپا تەشكىللەپ، 10 ناھىيىنى تەكشۈردى، يول ئۈستىدە 3177 تراكتورنى ۋە يېزىلاردىكى تراكتور ئامبارلىرىدا 2414 تراكتورنى تەكشۈردى. 1984 - يىلى يېزىلاردىكى سۈ قۇرۇلۇش ئورۇنلىرىدا 11 مىڭ 189 تراكتور - قېتىم تەكشۈردى. 1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە تەكشۈرۈلگەن تراكتور 126 مىڭ 328 تراكتور - قېتىمغا يەتتى. تەكشۈرۈش 1990 - يىلغا قەدەر بوشاشتۇرۇلمىدى. بەلگىلىمىگە خىلاپلىق قىلغان تراكتور شوپۇرلىرى «ئىككىگە يول قويماسلىق» پرىنسىپىدا يەنى بىخەتەرلىك تەربىيىسىگە قاتناشمىسا، بەلگىلىمىگە خىلاپ ھالەت تۇغدۇرسا تراكتور ھەيدىشىگە يول قويۇلماسلىقتا چىڭ تۇرۇلدى.

3. بىخەتەرلىك پائالىيەتلىرى

1981 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش تارماقلىرى ۋىلايەت بويىچە تراكتورلارنىڭ ساق بولۇش نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش، ھادىسىنى ئازايتىش ۋە توگىتىش مەقسەت قىلىنغان ئاساس سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى. 1983 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىگىچە 100 كۈن ھادىسە سادىر قىلماسلىق پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. بۇ پائالىيەتكە 178 نازارەتچى ۋە 8000 دىن ئارتۇق شوپۇر قاتناشتى. كېيىنكى يىلى 1 ـ پەسىلدە ئىشلەپچىقىرىش بىخەتەرلىكىدە غەلىبە قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. بىخەتەر ئىشلىگەن ماشىنا گۇرۇپپىلىرى ۋە شەخسلەرگە «يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىشلەپچىقىرىش بىخەتەرلىكى گۇۋاھنامىسى» تارقىتىپ بەردى. 1985 ـ يىلى نازارەتچىلەر تارىخىدا «ئەگەر مەن شوپۇر بولسام» دېگەن پائالىيەتنى قانات يايدۇرۇپ، ئۇلاردا يۇتۇن ۋۇجۇدى بىلەن شوپۇرلار ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىش ئىدىيىسىنى تۇرغۇزدى.

70 ـ يىللاردا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتىنىڭ تېخنىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ساۋاتلىرىدىن دەرس ئۆتمەكتە.

قەشقەر ۋىلايىتىدە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ھادىسىسىنىڭ ئاندا ـ ساندا كۆرۈنۈپ تۇرۇشىغا ئاساسەن تالاپەتكە ئۈچرىغانلارنىڭ بىخەتەرلىك ئېڭىنىڭ تۆۋەن بولغانلىقى، قاتناش قائىدىسىگە خىلاپلىق قىلغانلىقى سەۋەب بولدى. شۇڭلاشقا يېزا ئىگىلىك ماشىنا خادىملىرىغا بېرىدىغان بىخەتەرلىك تەربىيىسىنى كۈچەيتىش بىلەن بىرگە يەنە ئاممىغا بولغان تەربىيىنىمۇ ياخشى تۈتۈش زۆرۈر ئىدى. 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا قاتناش قائىدىسى، نازارەتچىلىك بىلىملىرىگە دائىر رەسىملىك قوللانما كۆپلەپ تەرجىمە قىلىنىپ ۋە بېسىلىپ، كەڭ تەشۋىق قىلىندى. 1983 ـ يىلى «تراكتور شوپۇرلىرىغا ئوچۇق خەت» چىقىرىلىپ، ۋىلايەت بويىچە 1224 نۇسخا تارقىتىلدى. ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش ئورنى ئالدىنقى يىللاردىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ھادىسىلىرىگە دائىر ماتېرىيالدىن 50 كۆرگەزمە تاختىسى ئىشلەپ، 12 ناھىيە (شەھەر) گە ئاپىرىپ 2 ئاي سەييارە كۆرگەزمە قىلدى. كۆرگەزمىنى 200 مىڭ ئادەم ـ قېتىم كۆردى. 1984 ـ يىلى يەنە 2. ۋە 3 ـ قېتىملىق رەسىم كۆرگەزمىسى ئۇيۇشتۇردى. كېيىن ناھىيە (شەھەر) لىك نازارەت تارماقلىرىمۇ ئۆز جايىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە بىرلەشتۈرۈپ دائىملىق بىخەتەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ باردى. ئۇلار قەرەللىك بىخەتەرلىك دەرسى ئۆتۈش، ھادىسە سادىر قىلغۇچىلار كۆرسىتىش ئېچىش، شوئار چاپلاش، تەشۋىقات ماتېرىياللىرىنى تارقىتىش ۋە سىملىق رادىئودىن پايدىلىنىپ تەشۋىق قىلىش ئۇسۇللىرىنى قوللاندى.

4. خادىملارنى تەربىيىلەش

1976 ـ يىلى مەكىت، مارالبېشى، يېڭىسار، قەشقەر يېڭىشەھەر، تاشقورغان ناھىيىلىرى ۋە قەشقەر شەھىرىدە يېزا ئىگىلىك ماشىنا ساۋاتلىرى كۆرسى ئېچىلدى. 1978 ـــ 1979 ـ يىللىرى قاغىلىق، قەشقەر كوناشەھەر، پەيزاۋات، يوپۇغا ناھىيىلىرىدە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ساۋاتلىرى كۆرسى ئېچىلدى. بۇ كۆرسىلارغا سىنىپ، ئىشخانا، سايمانخانا، ئاشخانا، ياتاق سېلىپ بېرىلدى، پروپېكتور، پروپېكسىيە ئاپپاراتى

ۋە ئۇنىڭغۇ قاتارلىق ئوقۇتۇش ئوسكۇنىلىرى ئېلىپ بېرىلدى ھەم كەسپىي بىلىمگە ۋە ئەملىي تەجرىبىگە ئىگە كەسپىي تايانچىلاردىن ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى تەشكىللەندى، ئۇزۇن يىل تەربىيىلەشتە چىڭ تۇرۇلدى. 1976-يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ساۋاتلىرى كۇرسى ئېچىلغاندىن بېرى يېزىلارغا ھەر يىلى كۆپلىگەن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىختىساسلىقلىرى تەربىيىلەپ بېرىلدى. 1977 - يىلى 29 قارارداا 1420 ئادەم - قېتىم، 1985-يىلى 84 قارارداا 6056 ئادەم - قېتىم، 1990 - يىلى 164 قارارداا 10 مىڭ 352 ئادەم - قېتىم تەربىيىلەندى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ناھىيە (شەھەر) لەردىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ساۋاتلىرى كۇرسىدا 1977 — 1985 - يىلغىچە تەربىيىلەنگەنلەر

جەدۋەل: 9 — 24

يىللار	بىرلىكى	قاغىلىق	پوسكام	يەكەن	مەكىت	مارالبېشى	پەيزاۋات	پوپونا	يېڭىسار	قەشقەر يېڭىشەھەر	قەشقەر كونىشەھەر	قەشقەر	تاشقورغان	جەمئىي
1977	قارار سانى ئادەم - قېتىم				7 327	6 305			7 400	5 265		3 105	1 18	29 1420
1978	قارار سانى ئادەم - قېتىم		2 80	3 100	5 284	7 358			11 600	7 308		2 90	1 31	38 1851
1979	قارار سانى ئادەم - قېتىم	2 62	4 160	3 112	5 291	7 380			9 500	5 226	13 800	4 180	1 15	53 2726
1980	قارار سانى ئادەم - قېتىم	4 186	5 240	3 100	5 293	7 416	6 330	3 104	7 300	5 210	11 600	5 240	1 19	62 3044
1981	قارار سانى ئادەم - قېتىم	3 136	5 320	1 50	5 217	7 581		5 312	4 117	1 36	11 600	4 125	1 20	47 2514
1982	قارار سانى ئادەم - قېتىم	13 1534	7 290	1 50	3 137	11 747	1 35	5 200	4 145	1 24	9 400	5 160	1 18	61 3740
1983	قارار سانى ئادەم - قېتىم	7 377	7 314	6 270	6 149	11 721	2 60	4 152	5 117	5 240	7 300	4 150	1 25	68 3145
1984	قارار سانى ئادەم - قېتىم	11 833	5 279	15 1631	4 194	5 321		4 201	5 267	5 233	4 160	9 450	1 18	68 4588
1985	قارار سانى ئادەم - قېتىم	11 815	5 328	13 1430	7 434	9 576	9 590	5 306	9 750	5 388	5 272	5 131	1 36	84 6056

5. باشقا تەدبىرلەر

كىنىشكىسىز تراكتور ھەيدەشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، يېڭى شوپۇرلارنى تەربىيىلەش ۋە ئۇلاردىن ئىمتىھان ئېلىش كۈچەيتىلدى. قەشقەردىكى ھەر دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش تارماقلىرى يېڭى شوپۇرلارنىڭ سانىغا قاراپ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خادىملىرىنى تەربىيىلەش تارمىقىغا تەربىيىلەپ بېرىش تەلىپىنى قويدى، يۇقىرىغا ئىمتىھان ئېلىش پىلانىنى يوللاپ بىر قارار تەربىيىلىسە بىر قېتىم ئىمتىھان ئېلىپ تۇرۇش ئارقىلىق ئاساسىي قاتلامغا، ئامما ئىغا ئۇلايلىق يارىتىپ بەردى.

1982 - يىلدىن باشلاپ «يېزا ئىگىلىك ماشىنا مەشغۇلات ھادىملىرىنى ئايدا مەلۇم قېتىم جەدۋىلى» يوللاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى ۋىلايەت بويىچە سادىر بولغان ھادىسىلەرنى رەتلەپ

ئانالىز قىلىپ، ئېغىر يېزا ئىگىلىك ماشىنا ھادىسىلىرى توغرىسىدا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ تۇرۇلىدىغان بولدى. 1982 — 1990 ـ يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە جەمئىي 721 قېتىم يېزا ئىگىلىك ماشىنا ھادىسىسى سادىر بولدى. ئومۇمىي ئەھۋالدىن قارىغاندا يېزا ئىگىلىك ماشىنا ھادىسىلىرى ئازىيىشقا يۈزلەندى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 1964 — 1990 ـ يىلغىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنا ھادىسىلىرىنىڭ سادىر بولۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 25

تۈرى / يىللار	تراكتور سانى	يېزا ئىگىلىك ماشىنا ھادىسىسى		ئۆلگەنلەر سانى		ئېغىر يارىلانغانلار سانى		بىۋاسىتە ئىقتىسادىي زىيان	
		قېتىم سانى	ئوتتۇرىچە مىڭ تراكتورغا ئۇقە سادىر قىلىش نىسبەتى	ئادەم سانى	ئوتتۇرىچە مىڭ تراكتور بويىچە ئۆلۈش نىسبەتى	ئادەم سانى	ئوتتۇرىچە مىڭ تراكتور بويىچە ئېغىر يارىلىنىش نىسبەتى	تۇمەن يۈەن	ئوتتۇرىچە مىڭ تراكتور بويىچە كۆرۈلگەن ئىقتىسادىي زىيان نىسبەتى (تۇمەن يۈەن)
1964	68	8	117.65	2	29.44	0	0		
1965	203	77	379.31	3	14.78	18	88.67		
1966	224	73	325.89	4	17.86	13	58.04		
1973	1296	36	27.78	13	10.03	7	5.4	1.54	1.188
1974	1455	43	29.55	9	6.19	13	8.93		
1975	1871	131	70.02	33	17.64	33	17.63		
1976	2189	181	82.69	36	16.45	43	19.64		
1977	2481	127	51.19	48	19.35	42	15.93		
1978	3113	163	52.36	47	15.1	66	21.2		
1979	4257	140	32.89	63	14.8	28	6.58	18.95	4.451
1980	5007	222	44.34	88	17.58	82	16.38	22.47	4.49
1981	5254	188	35.78	79	15.04	46	8.76	26.94	5.13
1982	5866	139	23.69	67	11.42	45	7.67	10.18	1.74
1983	6844	95	13.88	62	9.06	27	3.95	7.33	1.07
1984	8189	99	12.09	57	6.96	20	2.44	14.13	1.73
1985	10028	73	7.28	60	5.98	13	1.30	5.8	0.58
1986	10543	70	6.64	60	5.89	12	1.14	5.2	0.49
1987	11770	66	5.61	47	4	19	1.62	4.3	0.37
1988	12746	60	4.71	42	3.3	12	0.9	4	0.31
1989	13940	59	4.23	56	4.02	9	0.65	7.62	0.55
1990	14914	40	2.37	41	2.1	9	0.5	6.1	0.36

ئونىنچى قىسىم

بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش

ئونىنچى قىسىم

بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش

ئەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ، تارىختا ئۇتۇكەن مەركىزىي خاندانلىقلار ئەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە مۇستەھكەملەش، يىپەك يولىنىڭ راۋان بولۇشىغا، ھەربىي تەمىناتقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈشنى خاندانلىقنىڭ مۇھىم تەدبىرى سۈپىتىدە يولغا قويۇپ كەلدى. بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش شەكلىي ئەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەربىيلەر ئۆزلەشتۈرۈش، مەھبۇسلار ئۆزلەشتۈرۈشتىن چىققان سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە پۇقرالار ئۆزلەشتۈرۈشكە تەرەققىي قىلدى.

1949 - يىلى قىشتا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - بىكتۈەن 2 - جۇنىدىكى ئوفىتسىر - ئەسكەرلەر قەشقەر بېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ سوخۇ دېگەن يېرىدە بوز يەر ئاچتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - جۇن 1 - بىكتۈەن 2 - جۇنى قەشقەرگە كىرىپ، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ 42 - شىسىنىڭ 4 - لۈيى قاتارلىق پارتىيە، ھۆكۈمەت، ساقچى ئورگانلىرىنىڭ ھەقىقەتكە قايتقان 1226 خادىمىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۆزگەرتىپ تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن بوزىيەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا سالدى. 50 - يىللاردا ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ كوماندىر - جەڭچىلىرى دالادا يېتىپ قوپۇپ، پىژغىرىم ئىسسىق ۋە قەھرىتان سوغۇقتا قارمىاي، پايانسىز چۆل - جەزىرىلەردە سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساپ، بوزىيەر ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلىپ داغدۇدىلىق چوڭ ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى قوزغىدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، مۇشۇ ئاساستا شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۈەنىنىڭ 3 - شىسى قۇرۇلدى، بۇ شى ھەربىي قىسىمدىن قايتقان، كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەر، بېيجىڭ، تيەنجىن، جېجياڭ، شاڭخەي قاتارلىق جايلاردىن چېگرا رايونغا يارەمگە كەلگەن ياشلار ۋە شۇ جايدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئاممىنى قوبۇل قىلىپ، قەشقەر، يەكەن دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى ئادەم ئايىغى بېسىلىپ باقمىغان پايانسىز چۆللۈكلەردە بوز يەر ئېچىپ چېگرا رايونىنى قوغداپ، كۆپلەپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تۇرۇن - مەيدانلارنى قۇرۇپ، ۋىلايەتنىڭ مۇقىملىقى ۋە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشتى.

I باب

تارىختىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالى

§1. شەرقىي خەن، غەربىي خەن دەۋرلىرىدىن يۇەن دەۋرىگىچە

خەن دەۋرىدە، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە مۇستەھكەملەش، ھەربىي تەمىناتقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، غەربىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتتا «ماكانلىشىپ ئەمگەك قىلىش»، «ئولتۇراقلىشىپ دۇشمەننىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئەلىنىش» مەزمۇن قىلىنغان بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش پىلانىنى يولغا قويدى. خەن سۇلالىسىنىڭ شېنجۇ 3 - يىلى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 59 - يىلى)، غەربىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۈگۈر، لوپنۇرلاردا تۇرۇشلۇق بىر قىسىم بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش قىسىملىرىنى يەكەن بەگلىكىگە قاراشلىق بەشكەنتكە يۆتكەپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە سالدى ۋە «بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ھېراۋۇل تۇتۇق مەھكىمىسى» تەسىس قىلدى. بۇ ۋىلايەت تەۋەسىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ باشلىنىشى بولدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ مىڭدى يۈڭچىسىڭ 17 - يىلى (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 74 - يىلى) بەنچاۋ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كەلگەندە، 36 ئادەمنى باشلاپ قەشقەرگە كېلىپ، ھونپەرەس قەشقەرخانى دوتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، قەشقەرنىڭ مەرھۇم خانىنىڭ جىيەنى ماجۇڭنى خان قىلىپ تىكلىدى. جىيەنچۇ 3 - يىلى (78 - يىلى) بەنچاۋ خانغا يوللىغان مەكتۇپىدا «ياركەنت قەشقەرلەردە ئېكسىزالتقلارنى ئارىلىدىم. يەر مۇنبەت، ئوت - چۆپلەر، دەل - دەرەخلەر قويۇق بولۇپ، دۇنخۇاڭ، پىشامشانلاردىن قېلىشمايدىكەن، لەشكەرلەر ھېچقانچە جەبىر تارتمايلا ئوزۇق - تۇلۇك بىلەن ئۆزىنى قامداپ كېتەلەيدىكەن» دەپ يېزىپ، ياركەنت، قەشقەرگە لەشكەر ئەۋەتىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە سېلىشنى ئىلتىماس قىلدى. جاڭدى جىيەنچۇ 5 - يىلى (80 - يىلى) شۇگەنگە «مەھبۇس ۋە پىدائىيلار» بولۇپ 1000 دەك ئادەمنى قوشۇپ بەنچاۋغا ھەمدەم بولۇپ قەشقەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەۋەتتى. جيەنچۇ 8 - يىلى (83 - يىلى) شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەنچاۋنى غەربىي يۇرت دورغاپلىقىغا، شۇگەننى ئەمرلەشكەرلىككە تەينىلەپ قەشقەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە مەسئۇل قىلدى. خېدى يۈڭيۈەن 3 - يىلى (91 - يىلى) 12 - ئايدا، شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتتا يەنە قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، بەنچاۋنى قورۇقچىبەگلىككە تەينىلدى، بەنچاۋ كۆچا (كۇسەن) شەھىرىدە تۇرۇپ، ئورنىغا شۇگەننى دورغاپ قىلىپ قەشقەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىغا رەھبەرلىك قىلىشقا قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن قەشقەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە شۇگەن مەسئۇل بولدى. يۈڭچۇ 3 - يىلى (107 - يىلى) 6 - ئايدا، ئەندى خان شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ خاتا سىياسىتى بويىچە،

غەربىي يۇرتتىن ژاز كېچىش قارارىغا كەلدى. شىمالىي ھونلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي يۇرتنى يەنە ئىشغال قىلىۋالدى. قەشقەر قاتارلىق جايلاردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىمۇ ئۆزۈلۈپ قالدى.

ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە، مەركىزىي ھاكىمىيەت شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئاپپاراتلىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى ئەسلىگە كەلتۈردى. لېكىن، ئىچكىرىدە ئۇزاققىچە ئۇرۇش مالىمانچىلىقى بولغاچقا، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشقا مادارى يەتمىدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش كۆلىمى غەربىي خەن، شەرقىي خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكىدىن خېلىلا تارىيىپ كەتتى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكىسى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئاساسەن قەشقەرگە مەركەزلەشتى. جەنۇبەن 22 - يىلى (648 - يىلى) دىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى كۇچا، خوتەن، قەشقەر، قاراشەھەر ھەربىي قورغانلىرىنى، يەنى «ئەنشىدىكى تۆت قورغان»نى تەسىس قىلغاندىن كېيىن، قەشقەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش يەنە باشلاندى. شىيەنچاڭ 4 - يىلى (659 - يىلى) غەربىي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىدىن دۇرمان قەشقەر خانى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ توپلاڭ كۆتۈرۈپ، تاڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرىنىڭ قەشقەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي، تاڭ سۇلالىسى سول قول ھىماچى ئۇلۇغ سانغۇن سۇدىڭغاڭنى 10 مىڭ لەشكەر بىلەن ئەۋەتىپ توپلاڭنى تىنچىتقاندىن كېيىن، قەشقەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەسلىگە كەلدى. لىندې 2 - يىلى (665 - يىلى) 3 - ئايدا، غەربىي تۈركلەرنىڭ قالدۇقى گۈڭيۇ قەشقەر خانى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يەنە توپلاڭ كۆتۈرۈپ، تۇبۇتلەرنى خوتەنگە باشلاپ كېلىپ، يۇزۇڭجاڭ 3 - يىلى (670 - يىلى) تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى ئىشغال قىلىۋالدى. شىيەنخېڭ 4 - يىلى (673 - يىلى)، تاڭ سۇلالىسى سۇدىڭغاڭنى قايتارما ھوجۇم قىلىشقا، شياۋسىيېنى جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىپ قەشقەر خانى بىلەن گۈڭگۈيۇنى تەسلىم قىلدى. قەشقەر تىنچىغاندىن كېيىن، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشى ئاستا - ئاستا تەرەققىي قىلدى. جىڭلۇڭ 2 - يىلى (708 - يىلى) تۈركەش (قارلۇق) ئاتامانى ساگى توپلاڭ كۆتۈرگەندە ئىشى باش قورۇقچىبېگى گۈيۈەنجېن لەشكىرى پىرقە دۇڭان بېگى زۇڭ چىڭنى قارلىغاچقا ئاستانىگە قايتالماي، بىر بۆلۈك لەشكەرنى باشلاپ، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ قەشقەر دەرياسى بويىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈردى. «ئۆڭلۇك - سۆيگۈن توپىلىڭى» پارتلاشتىن بۇرۇن، تاڭ سۇلالىسى قەشقەرنىڭ يەتتە يېرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن بولۇپ، بۇ جاي ئەينى ۋاقىتتا «قەشقەرنىڭ يەتتە بوزلىگى» دەپ ئاتالدى، «توپىلاڭ»دىن كېيىن، غەربىي يۇرتنى ساقلاپ تۇرغان لەشكىرىي قىسىم توپلاڭنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن ئىچكىرىگە يۆتكەپ كېتىلگەنلىكتىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىق كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتتى. جېنيۈەن 6 - يىلى (790 - يىلى) دىن كېيىن، قەشقەر قاتارلىق جايلار تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشىمۇ توختاپ قالدى.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە جىيۈەن 15 - يىلى (1278 - يىلى) دىن باشلاپ، يىلمۇ يىل ئۇرۇش بولۇپ تۇرغانلىقتىن، قەشقەر رايونى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. ھەربىي لاۋازىمەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قەشقەردىكى 1050 تۇتۇن ھۇنەرۋەن كاسپىنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە سالدى. جىيۈەن 30 - يىلى (1293 - يىلى) يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا ياشاپ كەلگەن 700 تۇتۇن قىرغىزنى قەشقەرگە كۆچۈرۈپ كېلىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە سالدى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي يۇرت ئۇزاققىچە بۆلۈنمە ھالەتتە تۇردى، ئۇزۇلمەي داۋاملاشقان يېغىلىقلار قەشقەرنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئېغىر دەرىجىدە چەكلەپ قويدى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىمۇ ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى.

2 §. چىك سۇلالىسى دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالى

چىەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چىك سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىرلىشىپ چىك سۇلالىسىغا قارشى تۇرۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مىللەتلەرنى ئايرىۋېتىش سىياسىتىنى يولغا قويدى. ئاساسەن خەنزۇلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىشىنى چەكلەندى، ئىچكىرىدىن چىققان خەنزۇلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىنمىدى، بولۇپمۇ خەنزۇلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىدىكى 4 شەھەر (قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن) گە بېرىشى قاتتىق مەنئى قىلىندى ھەمدە مانجۇ، خەنزۇ ئەمەلدار، ئەسكەرلەر ۋە خەنزۇلار تۇرىدىغان قەلئە (قەشقەر ناھىيە بازىرى) قۇرۇپ بېرىلدى. نەتىجىدە، ۋىلايەت تەۋەسىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى چەكلىمىگە ئۇچرىدى. داۋگۇاڭ 8 - يىلى (1828 - يىلى) جاھانگىر خوجىنىڭ توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ چېگرا رايونىنى تىنچلاندۇرۇش، پۇقرالارغا قولايلىق يارىتىش، قورساق بېقىش، لەشكەرلەرنىڭ تەمىناتىنى ھەل قىلىشنىڭ ياخشى چارىسى» ئىكەنلىكىنى تونۇپ، چاڭ بىڭ، بى چاڭ، يۇ لىڭ قاتارلىق كىشىلەرنى مارالبېشى، قەشقەر، يەكەنلەرگە ئەۋەتىپ كەڭ كۆلەمدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە كىرىشتى. ھەربىيلەرنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە سالغاندىن باشقا، ئۇيغۇرلار، خەنزۇلارنىمۇ بوز يەر ئېچىشقا سالدى. لېكىن، خەنزۇلار ئاچقان بوز يەرلەرنىڭ ئۇيغۇرلار مەھەللىسىدىن يىراق بولۇشىنى بەلگىلىدى. «ئۆكۈز، ئۇرۇق بىلەن تەمىنلەش ۋە تۆۋەن يەر بېجى ئېلىش» تەك ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنى يۈرگۈزگەچكە، ئۇيغۇرلار، خەنزۇ پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشى يۈكسەلدى.

1. مارالبېشىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالى

چىەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چىك قوشۇنى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى يالڭ يىڭجۇ خانغا مەكتۇپ يوللاپ، مارالبېشىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئىجازەت ئالدى. بىراق، كۆلىمى ئانچە چوڭ بولمىدى.

مارالبېشىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، ئاساسەن لەشكەرلەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە پۇقرالار ئۆزلەشتۈرۈش شەكلىدە ئېلىپ بېرىلدى. داۋگۇاڭ 12 - يىلى (1832 - يىلى) بى چاڭ ئورۇنباسار سانغۇن تالڭ فېڭنىڭ باشچىلىقىدىكى 1000 دىن ئارتۇق لەشكەرنى باشلاپ مارالبېشىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. «ئۇلار سېپىل سېلىپ، ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلاپ، پۇقرالارنى تېرىقچىلىق قىلىشقا تەشكىللەپ، بۇغداي، كۆممىقوناق، قوغۇن-تاۋۇز، كۆكتات قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىپ مول ھوسۇل ئالدى». مارالبېشى سېپىلىنى سوقماندىن تاشقىرى يەنە نۇرغۇن بوز يەر ئاچتى، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياسىدى. ئەينى ۋاقىتتا مارالبېشىدىكى لەشكەرلەر ئۆزلەشتۈرگەن بوز يەر كۆلىمى 24 مىڭ مودىن كۆپرەككە يەتتى. لەشكەرلەرنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە سېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىچكىرىدىكى خەنزۇ تىجارەتچىلەرنى مارالبېشىغا كېلىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە جەلپ قىلدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش باشلانغاندىن كېيىن بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر كەينىدىن كەلگىلى تۇردى. سودا - سايامەت گۈللەندى، كەمبەغەللەر بالا - چاقىلىرى بىلەن كېلىپ، بۇ راھەت زېمىنغا ماكانلاشتى. داۋگۇاڭ 14 - يىلى (1834 - يىلى) مارالبېشىنىڭ ئاقساقمارال، مەكسەن دېگەن جايلىرىدىن 24 مىڭ مودىن كۆپرەك بىنەم ئېچىلىپ، 360 دىن ئارتۇق پۇقرا تېرىقچىلىققا سېلىندى، ئۇلارغا پاراق جەھەتتە ئېتىبار بېرىش سىياسىتى يۈرگۈزۈلۈپ، «ھەر مو يەردىن ئۈچ شىك بۇغداي ئېلىش» بەلگىلەندى. داۋگۇاڭ 15 - يىلى (1835-

يىلى)، بۇ يەر ئاچقان پۇقرالار ھۆكۈمەتكە 700 كۈرەدىن ئارتۇق ئاشلىق تاپشۇرۇپ، شۇ جايدىكى 3000 لەشكەرنىڭ بىر قىسىم ئوزۇق - تۈلۈكىنى ھەل قىلدى. داۋگۇاڭ 17 - يىلى (1837 - يىلى) مارالبېشىدا پۇقرالار ئاچقان يەر كۆلىمى 31 مىڭ 680 موغا يەتتى. كېيىنكى يىلى لەشكەر بىلەن پۇقراقلار 328 چاقىرىم ئۆستەڭ چېپىپ كېيىنكى بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر شارائىت ھازىرلىدى.

داۋگۇاڭ 24 - يىلى (1844 - يىلى) پۈتۈن شىنجاڭدا بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. ئىلى سانغۇنى بۇيەنتەي داۋگۇاڭ خانغا مەكتۇپ يوللاپ، مارالبېشى رايونىدا داۋاملىق بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇشنى ئىلتىماس قىلدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا لىن زېشۈي قاتارلىقلار قەشقەردىن قارا شەھەرگە قايتاشىدا مارالبېشىدىن ئۆتكەندە، «بۇ جايدا بۇلاق سۇيى مول بولۇپ» بۇز يەر ئېچىشقا باب كېلىدىغانلىقىنى كۆرۈپ، «بۇنىڭدىن كېيىن كېلىدىغان پۇقراقلارنى ئالدى بىلەن مارالبېشىغا ئورۇنلاشتۇرۇش، چوڭ شەھەر بىنا قىلىش كېرەك، شۇندىلا ئەلنى مۇستەھكەملىگىلى بولىدۇ» دەپ مەكتۇپ يوللىدى («لەشكىرى مەخپىيەتلىك باشقارمىسىنىڭ ئاستانىگە يوللىغان ماتېرىياللىرى»، داۋگۇاڭ 25 - يىلى 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى). ھۆكۈمەتنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى نەتىجىسىدە، كېيىنكى يىلى مارالبېشىدا بۇز يەر ئاچقۇچىلار 200 نەچچە تۈتۈن، ئاز كەم 1000 كىشىگە، ئۇلكە تېرىلغۇ يېرى 40 مىڭ موغا يەتتى. شىيەنفېڭ 6 - يىلى (1856 - يىلى) يەنە 1140 مو بۇز يەر ئېچىلدى.

تۇڭجى 5 - يىلى (1866 - يىلى) 6 - ئايدا قوقانلىق ھەربىي ئەمەلدار ياقۇپبەگ قوشۇن تارتىپ مارالبېشىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، بۇز يەر ئۆزلەشتۇرگەن 3000 دىن ئارتۇق لەشكەر ۋە پۇقرا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، رەھىمسىز قىرغىن قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئۈزۈلۈپ قالدى. گۇاڭشۇ 3 - يىلى (1877 - يىلى) 11 - ئايدا لىۋجىنتاڭ لەشكەر باشلاپ چىقىپ، ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنىنى قوغلاپ چىقىرىپ، مارالبېشىنى قايتۇرۇۋېلىپ، مۇساپىرلارنى ۋە ئىچكىرىلىك دېھقانلارنى جەلپ قىلىپ، دېھقانچىلىق سايمىنى ۋە ئۇرۇق بېرىپ بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇشنى ئەسلىگە كەلتۈردى. گۇاڭشۇ 10- يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭ ئۇلكە بولغاندىن كېيىن، سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشى كۆچەيتىلىپ، بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى. شۇەنتۇڭ 3- يىلى (1911 - يىلى) مارالبېشىدا تېرىلغۇ يەر كۆپەيىپ 117 مىڭ 700 موغا يەتتى، 26 ئۆستەڭ، 121 ئېرىق چېپىلىپ، سۇغىرىش كۆلىمى 202 مىڭ 728 موغا يەتكۈزۈلدى. ناھىيە ئەتراپىدا تۆت جاڭزا شەكىللەندى، ئۇلار جەنۇبىي جاڭزا، شىمالىي جاڭزا، شەرقىي قورغان، غەربىي جاڭزا دەپ ئاتالدى، تال سۈگەتلەر سايە تاشلاپ تۇرغان يوللار، بىر - بىرىگە تۇتاش مەھەللىلەر بارلىققا كەلدى.

2. قەشقەردە بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالى

داۋگۇاڭ 20 - يىلى (1840 - يىلى) دىن ئىلگىرى، قەشقەردە بۇز يەرلەرنى ئاساسەن ئۇيغۇرلار ئاچتى، ئاندىن قالسا لەشكەرلەر، خەنزۇ پۇقرالار ۋە مەھبۇسلار ئاچتى، ئۇيغۇرلار 4000 تۈتۈندىن كۆپرەك بولۇپ، ئاساسلىقى بەشكېرەم، ئارىتاش، دەريا قولتۇقى دېگەن جايلارنى ئۆزلەشتۇردى. تېرىلغۇ يەرنى 130 مىڭ مودىن كۆپرەككە يەتكۈزدى. لەشكەرلەر 500 نەچچە تۈتۈن بولۇپ، قەشقەر يېڭىشەھەر ئەتراپىدا بۇز يەر ئاچتى، ئۇلار ئادەتتىكى چاغلاردا تېرىقچىلىق قىلاتتى، بىرەر ئەھۋال كۆرۈلگەندە سېپىل ئىچىگە كىرىۋېلىپ، قورغاننى قوغدايتتى. جاھانگىر خوجىنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىشقا چىققان قوشۇنغا ئەگىشىپ ئىچكىرىدىن قەشقەرگە كەلگەن 506 تۈتۈن خەنزۇ قاراقىل (بۈگۈنكى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئەتراپى) دا بۇز يەر ئاچتى. ئۇلار تاپشۇرۇدىغان پاراق مارالبېشىدىكى بۇز يەر ئاچقانلارنىڭكىگە ئوخشاش بولۇپ، ھەر بىر مو يەر ئۈچۈن 3 شىلك بۇغداي تاپشۇردى. داۋگۇاڭ 15 - يىلى (1835 - يىلى) خەنزۇ پۇقرالار ئاچقان بۇز يەر 20 مىڭ

262 موغا يەتتى. جىنايەتچىلەرنى بوز يەر ئېچىشقا سېلىش ئارقىلىقمۇ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلدى. داۋگۇاڭ 25 - يىلى (1845 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، لىن زېشۈي قاتارلىقلار قەشقەردە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، دەريا قولتۇقىدا جەمئىي 83 مىڭ 298 مو بوز يەر ئېچىلغانلىقى ئېنىقلانغان.

تۇڭجى 4 - يىلىدىن گۇاڭشۇ 3 - يىلىغىچە (1865 — 1877 - يىلىغچە)، ياقۇبېگ قەشقەرنى بېسىۋالغان مەزگىلدە، بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەرنى قىرىپ تاشلىغاچقا، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشى بۈزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساپ، پۇقرالارنى ئاپەتتىن قۇتقۇزۇپ، يول - ئۆتەڭلەرنى راۋانلاشتۇرۇپ مۇداپىئەنى چىڭىتتى. قەشقەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش يەنە ئەسلىگە كەلدى ۋە راۋاجلاندى. گۇاڭشۇ 33 - يىلى (1907 - يىلى) قەشقەر يېڭىشەھەر بازىرى ئەتراپىدا 8 چوڭ جاڭزا بارلىققا كەلدى، ئۇلار پىڭچىڭ، تاڭجى، دېجى، تەيپىڭ، ئەنبىيەن، جىنيۈەن، يۈڭفېڭ، يۈڭئەن دەپ ئاتىلاتتى. ھەر بىر جاڭزىدا 40 تۇتۇندىن جەمئىي 320 تۇتۇن خەنزۇ بار ئىدى. 8 جاڭزىنىڭ نېرىسىدا ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئېكسىزارلىقلار ۋە ئۇيغۇرلار ئاچقان بوز يەرلەر بار ئىدى. شۈەنتۇڭ 3- يىلى (1911 - يىلى) قەشقەردىكى تېرىلغۇ يەر 823 مىڭ 390 موغا يەتتى. قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىگە تەۋە 34 غول ئۇستەڭ، 206 تارماق ئۇستەڭ بولۇپ، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 555 مىڭ 448 موغا يەتتى. قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە 46 غول ئۇستەڭ، 161 تارماق ئۇستەڭ بولۇپ، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 590 مىڭ 454 موغا يەتتى.

3. يەكەندە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، يەكەندە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر ئاساسەن ئۇيغۇرلار ئىدى. چېيەنلۇڭ 26- يىلى (1761 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەكەندە ۋەخپى يەرلەرنى ۋە توپىلاڭچىلارنىڭ مۇسادىرە قىلىنغان يەرلىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۇيغۇر نامرات دېھقانلارغا بۆلۈپ بەردى، ئەينى ۋاقىتتا 12 مىڭ 836 مو تېرىلغۇ يەر بار ئىدى، چېيەنلۇڭ 41 - يىلى (1776 - يىلى) ئۇيغۇرلار ئاچقان بوز يەرلەردە قورغان، قاراۋۇلخانا تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، ئومۇمەن 1500 تۇتۇن بىر قاراۋۇلخانا، 3000 تۇتۇن بىر قورغان بولاتتى. كېيىن نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلارمۇ تېرىلغۇ يەرلەرنى كېڭەيتىشكە باشلىدى. داۋگۇاڭ 9 - يىلى (1829 - يىلى) يەكەندە ئۇيغۇرلار ئۆزلەشتۈرگەن بوز يەر ۋە شەخسىيلەر ئاچقان يەر تېخىمۇ كۆپەيدى. كونا يەرلەرنى قوشقاندا جەمئىي 219 مىڭ 694 موغا يەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئېچىكىرىلىك ۋە شىنجاڭلىق بىر بۆلۈك جىنايەتچىلەرمۇ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە سېلىندى.

داۋگۇاڭ 25 - يىلى (1845 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، لىن زېشۈي ياركەنتكە بارغاندا يېڭىدىن ئېچىلغان بوز يەرنىڭ 98 مىڭ مو ئىكەنلىكىنى ئۆلچەپ چىققان ۋە شۇ جايدىكى 800 تۇتۇن ئۇيغۇر دېھقانىنى تېرىنچىلىققا جەلپ قىلىش، ھەر مو يەر ئۈچۈن 5 شىڭ بۇغداي باج ئېلىش تەكلىپىنى بەرگەن. تۇڭجى 5- يىلى (1866 - يىلى) 7 - ئايدا، ياقۇبېگ ياركەنتنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، يەرلىك خەلقنى شەپقەتسىزلىك بىلەن قىرغىن قىلغاچقا، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بۈزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. گۇاڭشۇ 3 - يىلى (1877 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى يەكەننى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسى تەسىس قىلىپ، مۇساپىرلارنى تەشكىللەپ، دەريا - ئېقىنلارنى قايتا تىزگىنلەپ، يول ياساپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە راۋاجلاندۇردى. شۈەنتۇڭ 1 - يىلى (1909- يىلى) ياركەنت ۋىلايىتىگە قاراشلىق ئۆلكە يېرى 950 مىڭ 974 موغا، غول ئۇستەڭ 19غا، تارماق ئۇستەڭ 184كە، سۇغىرىلىدىغان يەر 1 مىليون 21 مىڭ 500 موغا يەتتى.

§ 3 . مىنگو دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالى

مىنگونىڭ دەسلىپىدە، يالاڭ زېمىننى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن قوشۇن ئەۋەتىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈردى ھەمدە پۇقرالارنى بوز يەر ئېچىشقا ئىلھاملاندۇرۇپ، پۇقراۋى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى يۇكسەلدۈردى. سۇ ئىنشائاتلىرىنى كۆپلەپ ياساشقا ئوخشاش تەدبىرلەرنى قوللاندى. بۇ مەزگىلدە مارالبېشىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر خوسۇم شاقۇركەنتلىرىدە دامبا ياساپ، ئۆستەڭ چېپىپ، دەل ـ دەرەخ قويۇپ، توغان ـ توسمىلارنى مۇستەھكەملەپ، 210 تۈتۈن پۇقرانى ئورۇنلاشتۇرۇپ، 13 مىڭ 84 مو بىنەم ئاچتى؛ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملار ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق يەرگە يېقىن جايلاردا بىنەم ئاچتى؛ يەكەندىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر ئۆستەڭ چېپىپ، بوز يەر ئېچىپ، 4220 تۈتۈن پۇقرانى ئورۇنلاشتۇردى. مىنگونىڭ 17 — 22 ـ يىلغىچە (1928 — 1933 ـ يىلغىچە)، جىن شۇرېن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، سىياسىي جەھەتتىكى چىرىكلىك، ئۇرۇش مالىمانچىلىقى، پۇقراقلارنىڭ سەرسان بولۇپ يەرلەرنى تاشلاپ كېتىپ قېلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشى بۈزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. مىنگونىڭ 22- يىلى (1933 ـ يىلى) 4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى شېڭ شىسەي شىنجاڭغا ھۆكۈمران بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئاساسىي جەھەتتىن تىنچىدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى نەتىجىسىدە، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىش مەزگىلىگە قەدەم قويدى. بۇ مەزگىلدە، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش كومىتېتى ۋە خېلى زامانىۋى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى قۇرۇلۇپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىشلىتىلىپ، دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىملىرى تەربىيىلىنىپ، دېھقانچىلىق ئاپپاراتلىرى كۆپەيتىلىپ ئېچكىرىدىن بوز يەر ئاچقۇچىلار يۆتكەپ كېلىنىپ، سۇ ئىشائاتلىرى قۇرۇلۇشى كەڭ ئېلىپ بېرىلىپ، تېرىلغۇ يەر تېز كېڭەيتىلىپ، زىرائەتلەرنىڭ ھوسۇلى ئاشۇرۇلۇپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشى تېز تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. مەكىت ناھىيىسىدىكى خانىنامە ئۆستىگى، پۇيون ئۆستىگى، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىدىكى قورغان دەرياسىنىڭ تومسى، ئاتۇش دەرياسىنىڭ تومسى ۋە مارالبېشى ناھىيىسىدىكى ئاناركۆل سۇ ئامبىرى قاتارلىقلار مۇشۇ دەۋردە چېپىلدى ۋە ياسالدى. مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) نىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، شېڭ شىسەي گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقاندىن كېيىن، 3 ـ بەش يىللىق پىلان تۈزۈپ چىقىلغان بولسىمۇ، ئۇزاق ئۆتمەي پارتىلىغان «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي» نىڭ ئەجەللىك زەربىسى ئاستىدا، پىلانى بەربات بولدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىمۇ بارغانسېرى ناچارلاشتى. مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) 9 ـ ئايدىن كېيىن، شىنجاڭدا مالىمانچىلىق كۆپەيمەي كەتكەچكە، بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر قېچىپ كەتتى، يەرلەر تاشلىنىپ قېلىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشى تېز خاراپلىشىپ كەتتى.

§ 4 . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالى

1949 ـ يىل 11 ـ ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 ـ بىڭتۈەن 2 ـ جۇنى سىياسىي بۆلۈمىنىڭ ئالاقە بۆلۈمى قەشقەرگە كىرىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ھەقتەكە قايتقان گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ 42 ـ

بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسىنىك 1966 — 1990 ـ يىلغىچە بولغان نوپۇسى

جەدۋەل: 10 — 1

يىللار	ئومۇمىي سانى	بۇنىڭ ئىچىدە						ئۆلۈش نىسبىتى (%)	تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى (%)
		ئەر	ئايال	خەنزۇ	ئۇيغۇر	خۇيزۇ	باشقىلار		
1966	62598								
1967	66506	38781	27725						
1968	68167								
1969	106762								
1970	121700	69006	52694						
1971	144892								
1972	147921	83435	64486					38.71	5.69	33.02
1973	139365	78156	61209					41.08	4.78	36.30
1974	131331	70160	61171	83074	46821	1150	286	38.87	4.63	34.24
1975	107151								
1976	99864								
1977	102804	53114	49690					32.31	4.70	27.61
1978	127803	67052	60751					28.07	5.28	22.79
1979	125175	65023	60152					26.25	5.39	20.86
1980	132921	68723	64198					25.77	5.04	20.73
1981	130992	67263	63729					22.58	4.16	18.42
1982	128300	64677	63623	60920	66198	928	254	24.58	4.37	20.21
1983	130979	67808	63171	59368	69471	974	1166	16.74	4.18	12.56
1984	135124	69127	65997	62657	70367	1021	1079	12.60	3.57	9.03
1985	135837	69595	66242	63803	70126	997	911	15.80	7.09	8.71
1986	136010	71803	64207	63155	70986	950	919	16.11	3.48	12.63
1987	136542	75294	61248	62123	72579	909	931	15.32	3.69	11.63
1988	136516	75153	61363	61294	73346	933	943	15.32	3.69	11.63
1989	136584	74099	62485	60454	74195	962	973	13.31	3.33	9.98
1990	137152	73848	63304	59050	76081	912	1109	12.58	4.29	8.39

2. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرى، سۇغىرىش رايونلىرىنىڭ تارقىلىشى

1990 ـ يىلىغا كەلگەندە، 20 نەچچە يىللىق تېچىش ۋە قۇرۇلۇش قىلىش ئارقىلىق، يېزا ئىگىلىك 3.

شىسى 16 دېھقانچىلىق تۈەن - مەيدان ۋە قاغلىق، چارۋىچىلىق فېرمىسى، تويۇن تاغلىق رايون چارۋىچىلىق فېرمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەشقەر، مەكىت، شوركۆلدىن ئىبارەت 3 چوڭ يېزا ئىگىلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنى شەكىللەندۈردى.

1) قەشقەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى قەشقەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى ئاساسەن قەشقەر يېڭىشەھەر، يوپۇغا، يەكەن، پەيزاۋات، يېڭىسار ناھىيىلىرى ھەم قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاتۇش ناھىيىسىگە تارقالغان. 1950 - يىلى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 2 - جۇنىنىڭ تەلىم - تەربىيە تۈەنى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى سوخۇغا بېرىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ 1 - قەدىمنى ئاشلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قەشقەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرى يىلمۇ يىل ئېچىلدى. 1990 - يىلى ئۈنىڭغا 41 - تۈەن - مەيدان، 42 - تۈەن - مەيدان، «شەرق شامىلى» دېھقانچىلىق مەيدانى، يەكەن دېھقانچىلىق مەيدانى، «قىزىلبايراق» دېھقانچىلىق مەيدانى، پەيزاۋات باش مەيدانى ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايوندىكى چ خ ، تەپتىش، سوت، ئەدلىيە ئورگانلىرى قاردى، ئومۇمىي نوپۇسى 21 مىڭ 147 گە يەتتى، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 1 مىليون 62 مىڭ موغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 142 مىڭ مو، ئورمان 19 مىڭ 600 مو، باغ 5100 مو، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 20 مىڭ 97 ئات كۈچى، تراكتور 185، كومبايىن 8 دانە، تراكتورغا چېتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمىنى 231، يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان يۈك ئاپتوموبىلى 66، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىنىڭ ئاساسلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، كۆكتاتچىلىق مەھسۇلاتلىرى پاختا، بۇغداي، كۆمىسقوناق، تاۋۇز، قوغۇن، گۈزە، بېلىق ۋە كۆكتات قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. 1990 - يىلى سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 62 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

2) مەكىت بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى مەكىت بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى ئاساسلىقى مەكىت ناھىيىسىگە تارقالغان، ئۇ يەكەن، تىزناپ ۋادىلىرىدىكى تىنما تۈزلەڭلىككە جايلاشقان، شەرقىي تەرىپى تەكلىماكان قۇملۇقىغا تۇتىشىدۇ. 1953 - يىلى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 2 - جۇن 4- شى 10 - تۈەن 3 - يىگى بوز يەر ئېچىپ بىنا قىلغان. 60 - يىللاردا شاڭخەي، جياڭسۇ، جېجياڭ ۋە باشقا ئۆلكە - شەھەرلەردىن كەلگەن زىيالىي ياشلار كېلىپ قېتىلدى. 1990 - يىلى بۇ رايونغا 43 - تۈەن، 45- تۈەن، چىغلىق دېھقانچىلىق مەيدانى قاردى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايوندا دوختۇرخانا، مەكتەپ، ئۇن زاۋۇتى، ياغ زاۋۇتى بار. ئاساسلىق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن ئاشلىق، پاختا، مېۋە - چېۋە، كۆكتات، چارۋا قاتارلىقلار بار. كېۋەز، ئاشلىق، مېۋە - چېۋە بەك ئوخشايدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 18 مىڭ 198. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 1 مىليون 70 مىڭ مو، بۇنىڭ ئىچىدە: تېرىلغۇ يەر 105 مىڭ مو، ئورمان 9880 مو، باغ 10 مىڭ 227 مو، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 17 مىڭ 425 ئات كۈچىگە، تراكتور 286 گە، كومبايىن 20گە، تراكتورغا چېتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمىنى 184كە، يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان يۈك ئاپتوموبىلى 46گە، سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 95 مىليون 450 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

3) شوركۆل بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى ئاساسلىقى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغا ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ كەلپىن ناھىيىسىگە، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ گىرۋىكىگە جايلاشقان. يەكەن دەرياسى بۇ رايوندىن كېسىپ ئۆتىدۇ.

شوركۆل بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش نازارىتىنىڭ مارالبېشى باش مەيدانى ئاساسىدا قۇرۇلغان. 1958 - يىل 7 - ئايدا، بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش نازارىتى تۈمشۇقتا دېھقانچىلىق مەيدانى قۇردى ھەمدە گەسلىكتىكى مارالبېشى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق مەيدانىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، تۈمشۇق 1 - دېھقانچىلىق

مەيدانى ۋە 2 ـ دېھقانچىلىق مەيدانى دەپ نام بەردى. 1960 ـ يىلى يوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش نازارىتى تۈمشۇق باش مەيدانى (مارالبېشى باش مەيدان دەپمۇ ئاتىلاتتى) قۇرۇلغان چاغدا، 2 دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ نامى 1 ـ، 2 ـ شۆبە مەيدان دەپ ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چىكەنچۆل، شوركۆلدە 3 ـ، 4 ـ شۆبە مەيدانلىرى قۇرۇلدى، مازارغوجىدا ياۋا كەندىر مەيدانى قۇرۇلدى، كېيىن 5 ـ شۆبە مەيدان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. مازار غوجا بىلەن شاقۇر ئارىلىقىدا 6 ـ شۆبە مەيدان قۇرۇلدى. 1963 ـ يىلى تۈمشۇق گۈڭشېسى بىلەن يەر، سۇ تالىشىپ قالغاچقا، 3 ـ، 5 ـ، 6 ـ شۆبە مەيدانلار ئەسلدىن قالدۇرۇلۇپ، 1 ـ، 2 ـ، 4 ـ شۆبە مەيدانلار ساقلاپ قېلىندى. 1965 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 20ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ۋە قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ تۈمشۇق گۈڭشېسى بىلەن يوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش نازارىتىنىڭ تۈمشۇق يوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنى بىرلەشتۈرۈپ، يوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش نازارىتىنىڭ شوركۆل رايونى قىلىپ ئۆزگەرتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ يوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش نازارىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا قارىدى. 1969 ـ يىل 2 ـ ئايدا يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1990 ـ يىلى يوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىغا 44 ـ، 48 ـ، 49 ـ، 50 ـ، 51 ـ، 52 ـ، 53 ـ تۇەنلەر قارىدى. ئومۇمىي نوپۇسى 80 مىڭ 651گە، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 2 مىليون 893 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە: تېرىلغۇ يەر 545 مىڭ مو، ئورمان 81 مىڭ 200 مو، باغ 33 مىڭ 400 مو. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 46 مىڭ 691 ئات كۈچىگە، تراكتور 444كە، كومبايىن 40قا، تراكتورغا سۈرىتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمىنى 551گە، يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان يۈك ئاپتوموبىلى 95كە، سانائەت ـ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 166 مىليون 590 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

4) چارۋىچىلىق فېرمىلىرى يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسىغا قارايدىغان 2 چارۋىچىلىق فېرمىسى بار، ئۇلار — قاغىلىق 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى، تويۇن چارۋىچىلىق فېرمىسى.

(1) قاغىلىق 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى قاغىلىق ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، قۇرۇمتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان، شىنجاڭ ـ شىزاڭ تاشيولىغا يېقىن. ئۇ ئەسلى سابىق 2 ـ جۇن ئارقا سەپ بۆلۈمىنىڭ 1950 ـ يىلى قۇرۇلغان چارۋىچىلىق فېرمىسى ئىدى، كېيىن 2 ـ جۇننىڭ 4 ـ شىسىغا بۇيرۇتۇلۇپ چارۋىچىلىق فېرمىسى ۋە 41 ـ تۇەن چارۋىچىلىق فېرمىسى دەپ ئاتالدى. 1953 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش باشقارمىسىنىڭ 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىغا قوشۇۋېتىلگەندىن كېيىن نامى يەنە ئۆزگىرىپ يېزا ئىگىلىك 1 ـ شىسىنىڭ 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى، يېزا ئىگىلىك 1 ـ شىسىنىڭ «ئالغا» 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى دەپ ئاتالدى. 1966 ـ يىل 1 ـ ئايدا يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندە «ئالغا» 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى دەپ ئاتالدى. 1969 ـ يىل 4 ـ ئايدا يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسىنىڭ 68 ـ تۇەنى دەپ ئاتالدى. شۇ يىلى 7 ـ ئايدا «ئالغا» 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى دېگەن نامى ئەسلىگە كەلدى. 1975 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسى ئەسلىدىن قالدۇرۇلغاندا، قاغىلىق ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ئەسلىدىكى تۇەن دەرىجىلىكى يىلك دەرىجىلىككە چۈشۈرۈلدى، 1979 ـ يىلى ۋىلايەتلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1982 ـ يىلى يەنە يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1990ـ يىلى ئومۇمىي نوپۇسى 1038، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 780 مىڭ مو. بۇنىڭ ئىچىدە ئوتلاق 770 نەچچە مىڭ مو، تېرىلغۇ يەر 2300 مو. قولدا قالغان چارۋا 10 مىڭ 663 تۇياقتا، گۆش 77 تونناغا، يۈك 30 تونناغا، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 578 ئات كۈچىگە، مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 1 مىليون 350 مىڭ يۈەنگە، سانائەت ـ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 921 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 2010 يۈەنگە يەتتى.

(2) تويۇن چارۋىچىلىق فېرمىسى ئەسلى 2 ـ جۇن ئارقا سەپ بۆلۈمىنىڭ تويۇن، مۇجى، يېڭىيەر، ئايدىڭ قاتارلىق 4 قوي فېرمىسى ۋە مىللىي ئارمىيە 11 ـ شىنىڭ چارۋىچىلىق فېرمىسىنى

بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق 1951 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، 2 - جۈن ئارقا سەپ بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىدى. كېيىن تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ئۆزگىرىپ جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش باشقارمىسىنىڭ 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، يېزا ئىگىلىك 1 - شىسىنىڭ «ئالغا» 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى دەپ ئاتالدى. 1984 - يىلى «قىزىلبايراق» دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن بىرگە يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىغا ئايرىپ بېرىلىپ، يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ تويۇن چارۋىچىلىق فېرمىسى دەپ ئاتالدى. 1990- يىلدىكى ئومۇمىي نوپۇسى 821، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 305 مىڭ مو، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتلاق 240 مىڭ مو، تېرىلغۇ يەر 1000 مو، ئورمان 200 مو، قولدا قالغان چارۋا 13 مىڭ 818 تۇياقتا، گۆش 74 تونىغا، يۇڭ 6. 43 تونىغا، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 772 ئات كۈچىگە، مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 1 مىليون 210 مىڭ يۈەنگە، سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 390 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 2825 يۈەنگە يەتتى.

5) سۇغىرىش رايونلىرىنىڭ تارقىلىشى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ دېھقانچىلىقى ئاساسەن قۇرۇمتاغ تىزمىسىدىن ئېرىپ چۈشكەن قار سۇيى ياكى تاغقا ياغقان يامغۇر سۇيىنىڭ ئېقىپ چۈشۈپ ئامبارغا قۇيۇلغان يىغىندىسى ياكى سۇغىرىش رايونلىرىغا بېۋاستە ئېقىپ كەلگەن سۇ بىلەن سۇغىرىلىدۇ. يەر ئۈستى سۇيى يەكەن، تىزناپ، گەز، قىزىل ۋە بوغۇز دەريالىرىدىن باشلىنىدۇ. بۇزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىغا كېرەكلىك يەر ئاستى سۇيى كۆپ ئەمەس. ئاز ساندىكى دەريا قىنىغا يېقىن بولغان، ئەسلى دەريا قىنى بولغان رايونلار ۋە تاغ ئالدى سىزما بەلۋاغقا جايلاشقان 41 - تۈەن، قۇرۇلۇش تۈەنى دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ كۆپىنلۈن شۆبە مەيدانى، 44 - تۈەن ۋە 49 - تۈەن قاتارلىق ئورۇنلار ئاز مىقداردا يەر ئاستى سۇيىگە تايىنىدۇ.

يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىدىكى تۈەن - مەيدانلارنى جايلاشقان ۋادا ۋە جۇغرافىيىلىك ئورنىغا قاراپ، شوركۆل سۇغىرىش رايونى، مەكىت سۇغىرىش رايونى ۋە قەشقەر سۇغىرىش رايونى دەپ ئايرىشقا بولىدۇ.

(1) شوركۆل سۇغىرىش رايونى شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 110 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 45 كىلومېتىر. يېرى تۈز، تۇپرىقى قېلىن، يەر مۇنبەت، زەي چىقىرىۋېتىش قۇلاي بولۇپ، دېھقانچىلىققا بولۇپمۇ كېۋەز، ئاشلىق تېرىقچىلىقىغا باب كېلىدۇ. ئاساسلىق سۇ ئىشائاتلىرى قۇرۇلۇشىدىن شوركۆل سۇ ئامبىرى، يۇڭئەنبا جەنۇبىي - شىمالىي سۇ ئامبارلىرى بار. بۇ 3 سۇ ئامبىرىنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 700 مىليون كۇب مېتىر، ئەملىي سىغىمچانلىقى 680 مىليون كۇب مېتىر.

(2) مەكىت سۇغىرىش رايونى يەكەن دەريالىرى ئوتتۇرا ئېقىمىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان، شەرقتىن غەربكە ئوتتۇرىچە كەڭلىكى 30 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 110 كىلومېتىر. سۇغىرىش رايونى ئىچىدە زىمىن كەك، يەر مۇنبەت، يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق يېتەرلىك، قىروسىز مەزگىل ئۇزاق، سۇ كاپالەتكە ئىگە بولۇپ، ئاشلىق زىرائەتلىرى - كېۋەز تېرىقچىلىقىغا بولۇپمۇ كېۋەز قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەر تېرىقچىلىقىغا تازا باب كېلىدۇ. ئاساسلىق سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشىدىن «ئالغا» سۇ ئامبىرى، ئويبۇغداي ئۆستىگى، سۇ باشلاش ئۆستىگى ۋە سۇ قويۇۋېتىش ئۆستىگى بار.

(3) قەشقەر سۇغىرىش رايونى سۇ مەنبەيى مول بولۇپ، قىزىل، گەز، كۆسەن ۋە بوغۇز دەريالىرىدىن پايدىلانغىلى بولىدۇ. لېكىن، كۆپ ساندىكى دەريا - ئېقىنلار پىلانلىق تىزگىنلەنمىگەچكە، سۇ باشلاش شارائىتى ناچار، كەلكۈن ئاپىتى كۆپ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، سۇغىرىش رايونىدىكى سۇغىرىش، زەي چىقىرىۋېتىش سىستېمىلىرى دېگەندەك مۇكەممەللەشتۈرۈلمىگەچكە ۋە سۇغىرىشتا نورما بەلگىلەنمىگەچكە، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى يۇقىرى، تۇپراقنىڭ شورلىشىپ كېتىشى ئېغىر، ئۈرۈق سالغاندىن كېيىن قايتا شورلىشىپ كېتىدۇ، بۇ ئەھۋال دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىياتىنى ئېغىر دەرىجىدە چەكلەپ قويۇۋاتىدۇ.

بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىغا قاراشلىق 3 چوڭ سۇغىرىش رايونىغا 1990 - يىلى سۇ باشلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 10 — 2 بىرلىكى: تۇەن كۇب مېتىر

سۇغىرىش رايونى ۋە سۇ ئىشلىتىدىغان تۇەن - مەيدانلار	سۇ باشلىغان ئورۇن	تۈرى	ئەتىياز 3 — 5 - ئاي	ياز - كۈز 6 — 11 - ئاي	قىش 11 — 2 - ئاي	يىللىق جەمئىي	سۇ باشلانغان دەريا
مەكىت سۇغىرىش رايونى، 43 -، 45 -، 48 - تۇەنلەر، چىغلىق دېھقانچىلىق مەيدانى	48 - تۇەن	مىقدارى		1033		1033	يەكەن دەريا سى
	چىغلىق	مىقدارى	394.5	641	585	1620.5	تىزناپ دەريا سى
	«ئالغا» سۇ ئامبىرى	مىقدارى	1173	11088	5523	17784	يەكەن دەريا سى
	«ئالغا» سۇ ئامبىرى	مىقدارى	145	4564	1429	6138	تىزناپ دەريا سى
	جەمئىي	مىقدارى	1712.5	17326	7537	26575.5	
	نىسبىتى	%	6	65	29	100	
قەشقەر سۇغىرىش رايونى، 41 -، 42 - تۇەنلەر، پەيزاۋات باش مەيدانى، «شەرق شامىلى» دېھقانچىلىق مەيدانلىرى	41 - تۇەن	مىقدارى	813	2948	206	3967	گەز دەريا سى
	42 - تۇەن	مىقدارى	426	1445	429	2300	گەز دەريا سى
	پەيزاۋات باش مەيدانى	مىقدارى	5572	6942	1574	14088	قىزىل دەريا سى
	«شەرق شامىلى» دېھقانچىلىق مەيدانى	مىقدارى	80	180	40	300	كۆسەن دەريا سى
	«قىزىلبايراق» دېھقانچىلىق مەيدانى	مىقدارى	485.3	778.35	309.35	1573	بوغۇز دەريا سى
	جەمئىي	مىقدارى	7376.3	12293.35	2558.35	22228	
	نىسبىتى	%	33.2	55.3	11.5	100	
شوركۆل سۇغىرىش رايونى، 44 -، 50 -، 51 - تۇەنلەر، قۇرۇلۇش تۇەنىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانى	شوركۆل	سۇ مىقدارى		80600		80600	يەكەن دەريا سى
	جەمئىي			80600		80600	
	نىسبىتى	%		100		100	
ئومۇمىي جەمئىي	ئومۇمىي جەمئىي	مىقدارى	9088.8	110219.35	10095.35	129403.5	
	نىسبىتى	%	7	85.2	7.8	100	

بىختۇەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىنىڭ 1990 - يىلدىكى ئىقتىسادىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 10 — 3

بوز يەر رايونى	تۇەن - مەيدان، چارۋىچىلىق فېرمىسى	نوپۇس ئەھۋالى (نەپەر)			ئاساسىي قاتلام			يەر كۆلىمى (تۇەن مو)				ئاشلىق		پاختا		مېۋە (تونا)	چارۋا (تۇياق)	ساناقلىق ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى (تۇەن يۇەن)	يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى (ئات كۈچى)	كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان سايە كىرىم (يۇەن)
		ئومۇمىي ئائىلە	ئومۇمىي نوپۇس	ئىشلەپچىقىرىش كۈچى	ئەمگەك	كارخانا	باشقىلار	ئومۇمىي كۆلىمى	بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر	ئورمان	باغ	كۆلىمى (تۇەن مو)	ھوسۇلى (تونا)	كۆلىمى (تۇەن مو)	ھوسۇلى (تونا)				
قەشقەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى	41 - تۇەن	1447	4663	2345	10	4	11	14.4	4	0.7532	0.3945	0.65	2305	571	0.8	946	10378	7992	1898	1263
	42 - تۇەن	803	2216	905	8	3	18	12.7	2	0.1636	0.0050	0.37	785	796	0.9	216	7700	2227	1308	884
	شەرق شاللىق دېھقانچىلىق مەيدانى	245	1986	762	4			5.6	0.8	0.04		0.33	829	150	0.2	155	2636	2223	218	701
	يەكەن دېھقانچىلىق مەيدانى	103	695	128	2			1.4	0.1		0.0040	0.095	195	14	0.025		776	523	41	288
	«قىزىلىلىرانى» دېھقانچىلىق مەيدانى	507	2746	1023	4			13	1.5	0.1505	0.0096	0.35	675	260	0.3		5244	985	648	685
	يېڭىلىك بالىق مەيدانى	1725	8841	2727	31	2	3	59.1	5.8	0.8558	0.0993	2	4011	0.095	1.4	188	28087	6147	2107	506
	جەمئىي	4830	21147		59	9	32	106.2	14.2	1.9631	0.5124	3.795	8800	1791.095	3.625		54821	20087	6220	
مەكىت	43 - تۇەن	2750	9526	3618	19	2	2	33.5	4.1	0.3160	0.4237	1.4	4500	2500	2.2	1820	16854	8455	4874	1179
	45 - تۇەن	2109	6686	2724	18	4	13	35.7	4.7	0.5309	0.5170	1.5	4840	2420	2.2	1600	5721	6970	4178	1389
	چىغلىق	514	1986	762	5	1		37.8	1.7	0.1411	0.082	0.4	1020	0.0792	0.63	240	3629	2000	493	1088
	جەمئىي	5373	18198	7104	42	7	15	107	10.5	0.9880	1.0227	3.3	10360	4920.0792	5.03	3660	26195	17425	9545	
شوركۆل رايونى	44 - تۇەن	1041	6386	2753	16	1	8	52.8	5	0.4512	0.2744	0.6	1200	780	1.2	514	15096	8235	1803	755
	48 - تۇەن	1359	5223	2413	15	1	3	25.9	4.4	0.2027	0.3227	1	2378	1440	1.6	816	2883	8360	2204	1061
	49 - تۇەن	1580	7560	2750	12	1	15	31.3	7.7	1.6564	0.4164	0.8	2068	1350	1.8	650	23638	6967	2327	787
	50 - تۇەن	2581	12788	4517	25	2	5	61.5	7.2	0.54	0.3375	0.3	496	1441	2.2	488	62367	7628	3012	554
	51 - تۇەن	4994	26188	8600	27	1	7	42.6	11.1	2.0205	1.1149	3.3	7733	1750	2.6	841	84654	4193	4509	360
	52 - تۇەن	2200	10180	3821	18	1	13	24.3	9.2	2.7058	0.5148	1.3	2745	1213	1.6	524	42421	5224	2804	552
	53 - تۇەن	2412	12326	4900	29	2	6	50.9	9.9	0.5437	0.3595	0.8	2095	1137.9	1.5	397	27379	6084	2141	332
	جەمئىي	16167	80651	29754	142	9	57	289.3	54.5	8.1203	3.3402	8.1	18715	9111.19	12.5	4230	258438	46691	16659	
چارۋىچىلىق فېرمىلىرى	قاغىلىق	259	1038	449	5	1	1	78	0.23								10663	578	192.1	723
	تويۇن	187	821	269	1	1	4	30.5	0.1	0.02							13818	772		1194
	جەمئىي	446	1859	718	6	2	5	108.5	0.33											

Ⅱ باب

يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى

1§ . تېرىقچىلىق

60 - يىللاردا يوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرى يېڭى ئېچىلغان مەزگىلدە خىزمەتلەر ئىنچىكە ئىشلەنمىگەنلىكى، سۇ، تۈپراق مەنبەسى ئىتراپلىق تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىنمىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىي» نىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، يوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىنىڭ پىلانسىز ئورۇنلاشتۇرۇشلىرى كونترولسىز قېلىپ، «بىنەم يەر ئاچقان بىلەن تېرىغىلى بولماسلىق، ئۈستىگە چاپقان بىلەن سۇ بولماسلىق» ئەھۋالى كېلىپ چىقتى. نەتىجىدە، تېرىقچىلىقنىڭ شارائىتى ئەسلىدىنلا تولۇق ھازىرلانماسلىق، ھوسۇلى ئۇزاققىچە تۆۋەن بولۇش ئەھۋالى شەكىللەندى. ئاشلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا، ئاشلىق زىرائەتلىرى كۆلىمىنى كېڭەيتىش ئارقىلىق ئومۇمىي ھوسۇلنى ئاشۇرۇش چارىسى قوللىنىلدى. 1966-يىلدىن 1986 - يىلغىچە بولغان 20 يىلدا ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ %60ىدىن كۆپرەكىگە ئاشلىق زىرائىتى تېرىلدى. كېيىنرەك تېرىلغۇ كۆلىمى بولسا ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ %10نىگىمۇ يەتمىدى.

1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئاشلىقرەك ھوددىگە بېرىش ئاساس قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە تاكامۇللاشتۇرۇش، ئېنىق - ئېرىق، سۇ ئىنشائاتلىرىغا بولغان سېلىنمىسىنى ئاشۇرۇش، قېلىپلاشقان يېتىشتۈرۈش، سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىش قاتارلىق ئىلغار دېھقانچىلىق تېخنىكىلىرىنى كىرگۈزۈش - كېڭەيتىش، تۈپراقنى كۈچلەندۈرۈش، مول ھوسۇلنى ئاشۇرۇش جەڭىنى قانات يايدۇرۇش، تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش ئارقىلىق ئاشلىق - پاختىنىڭ بىرلىك ھوسۇلى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇلۇپ، 1983 - يىلى ئاشلىقتا ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنىش ئەمەلگە ئاشتى. كېيىنكى 8 يىلدا تېرىقچىلىقنىڭ مەھسۇلات قىممىتى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن %7.15دىن ئېشىپ باردى. 1990 - يىلى ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 828 مىڭ 82.828 موغا يېتىپ، 1981 - يىلدىكىدىن 85 مىڭ 09.90مو كېڭەيدى. دېھقانچىلىقنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 173 مىليون 450 مىڭ يۈەن (شۇ يىلدىكى باھا بويىچە) گە يېتىپ، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %46.80نى ئىگىلىدى.

1. ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۈرى - مەيدانلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش تۈرى، يىلى، لەيلەر ئىسمىنا بويىچە تەشكىللەندى، باشقۇرۇش ۋە ھېسابات خىزمەتلىرى تۈرى - مەيدان، لەيلەر بويىچە، چوڭراق تۈرى - مەيدانلاردا تۈرى، يىلى، لەيلەر بويىچە ئىشلەندى. دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق تۈرى - مەيدانلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تەمىنلەش، سېتىش ۋە ئادەم، مالىيە، ماددىي ئەشيا قاتارلىق ئىشلىرىنىڭ يىللىق پىلانى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە كۆرسەتكۈچ ئارقىلىق چۈشۈرۈپ بېرىلدى. پىلان تۈزۈلۈپ تۆۋەندىن يۇقىرىغا يوللاندى، ئاندىن كېيىن دەرىجىمۇ

دەرىجە تەستىقلاپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى. تەقسىمات جەھەتتە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى قىسمىدا دەرىجە ماۋاشى بەلگىلىنىپ، ئايمۇ ئاي بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. كادىرلارغا قارىتا، دۆلەت بەلگىلىگەن مەمۇرىي ياكى تېخنىكا ماۋاشى ئۇلچىمى ئىجرا قىلىندى. ئىشچىلارغا قارىتا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش سىستېمىلىكى تارقاتقان «دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار تراكتور ھەيدەيدىغان ئىشچىلارنىڭ يېگى ماۋاش ئۇلچىمى» ئىجرا قىلىندى. دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق تۈرى - مەيدانلىرىنىڭ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكى قىسمىدا باشقۇرۇش ۋە ھېسابات خىزمەتلىرى يېڭى، لېكىن، پەي بويىچە ئىشلەندى. كوللېكتىپ مالىيىسى تۈرى- مەيدان مالىيە بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشى ۋە نازارىتى ئاستىدا بولدى. جامائەت جۇغلانمىسىنى قالدۇرۇش، ئىشلىتىش، باشقۇرۇشتا پەي ئاساس قىلىندى. كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلاردا ئىش باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش، يىل ئاخىرىدا ھېسابلاپ دارامەت تەقسىم قىلىش يولغا قويۇلدى. 1978 - يىلى تۈرى - مەيدانلاردا ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى ۋە مالىيە ھېساباتىنى ئىسمېنا - گۇرۇپپىلارغا چۈشۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتىنى ئىشچى- خىزمەتچىلەرگە چۈشۈرۈشتەك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى بەلگىلىنىشكە باشلىدى. كېيىنكى يىلى، «ئۇچنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» مەسئۇلىيەت تۈزۈمى، يەنى ئاساسلىق مەھسۇلاتلارنىڭ مىقدارىنى، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى، پايدا - زىيان كۆرسەتكۈچىنى بېكىتىش، پىلاندىكى پايدىنى ئاشۇرسا ياكى زىيانىنى ئازايتسا مۇكاپاتلاش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. پىلاندىكى پايدىنى ئاشۇرۇش مۇكاپاتى مۇنداق تەقسىملەندى: %40ى تۈرى - مەيدانغا ناپشۇرۇلدى. %20ى لېەنىڭ كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرى ياكى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشىغا قالدۇرۇلدى. %40ى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بېرىلدى. زىيانىنى ئازايتىش، پىلاننى ئاشۇرۇپ ئورۇنداش مۇكاپاتى 3:2:5 نىسبەتتە مۇكاپات پۇلى ئاجرىتىلدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئاساسىي ماۋاش، ۋەزىپە ماۋاشىنى ۋە مۇكاپاتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان (جازا) تەقسىمات تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. يەنى ۋاقتىغا قاراپ بېرىلمىغان ماۋاشىنىڭ %90ى ئاساسىي ماۋاش قىلىنىپ، ئايمۇ ئاي بېرىلدى. قالغان %10ى ۋەزىپە مۇكاپاتى قىلىنىپ، يىل ئاخىرىدا «ئۇچنى بېكىتىش» ۋەزىپە كۆرسەتكۈچىنى ئورۇنداش ئەھۋالىغا قاراپ ھېسابلاندى. 1981 - يىلى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ [1980] 75 - نومۇرلۇق ھۆججىتى «يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنى يەنمۇ كۈچەيتىشكە دائىر بىر قانچە مەسىلىنى بېسىپ تارقىتىش ھەققىدىكى ئۇقتۇرۇشى»غا ئاساسەن، 6 - تۈرى - مەيداندىكى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى 59 لېەندۇيە مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى ۋە چوڭ ھۆددىگەرلىكنى ئائىلىلەرگە تەقسىم قىلىش، تۈرى - مەيدان، يېڭى، لېەن بويىچە باشقۇرۇش ۋە ھېسابات قىلىش، جامائەت جۇغلانمىسىنى يېڭى، لېەن بويىچە ئايرىم ھېساب ئېچىپ باشقۇرۇش، لېەننى بىرلىك قىلىپ ئىشلىتىش يولغا قويۇلدى. 1983 - يىلى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق تۈرى - مەيدانلىرىدا بۇ چارە ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان ئەمگەك كۈچى ئومۇمىي ئەمگەك كۈچىنىڭ %14.82نى، ھۆددىگە بېرىلگەن تېرىلغۇ يەر ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلەمنىڭ %04.93نى ئىگىلىدى. 1984 - يىلى بىكتۈرۈلگەن «ئائىلە دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇش» تەلىپىگە ئاساسەن، سىناق تەرىقىسىدە 271 ئائىلە دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى ھەمدە مۇشۇ ئاساستا ئېچىش تىپىدىكى ئائىلە دېھقانچىلىق مەيدانلىرى قۇرۇلۇپ، ھويلا - ئارام ئىگىلىكى تەرەققىي قىلدۇرۇلدى (بۇ بىر گەۋدە، ئىككى قانات دەپ ئاتالدى). 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئائىلە دېھقانچىلىق مەيدانىدىن 11 مىڭ 375ى قۇرۇلدى. 12 مىڭ 237 ئائىلە ھۆددىگە ئېلىشقا قاتناشتى. بۇ، پۈتۈن شىددىكى ئومۇمىي يېزا ئائىلە سانىنىڭ %03.56نى ئىگىلىدى. ھۆددىگە ئېلىشقا قاتناشقان ئەمگەك كۈچى 25 مىڭ 777 بولۇپ، ئومۇمىي يېزا ئەمگەك كۈچىنىڭ %01.73نى ئىگىلىدى. ھۆددىگە ئالغان تېرىلغۇ كۆلىمى 482 مىڭ 100 مو بولۇپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلەمنىڭ %09.73نى ئىگىلىدى. ئىسلاھاتنى يەنمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن، 1990 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى «دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق تۈرى-

مەيدانلىرىدا ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتى تۇزۇمىنى يولغا قويۇش چارىسى»نى تۇزۇپ چىقتى. شۇ يىلى 18 دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق كارخانىسىدا كارخانىنى ھۆددىگە بېرىپ باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. ھەر ئۆزەتلىك ھۆددىگەرلىك مۇددىتى 3 يىل بولدى. كارخانىلارنى ھۆددىگە بېرىپ باشقۇرۇش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، پارتكوم رەھبەرلىكىدە تۇمەن (مەيدان) باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۇزۇمى، ۋەزىپە - نىشان تۇزۇمى ۋە مۇددىت ئاخىرلاشقاندا تەپتىش قىلىش تۇزۇمى يولغا قويۇلدى، نەتىجىدە شىنىلىك دېھقانچىلىقى مۇقىم راۋاجلاندى. شۇ يىلى ئاشلىقنىلىك بىرلىك ھوسۇلى 240.68 كىلوگرامغا يېتىپ، 1980 - يىلدىكىنىلىك 3.3 ھەسسىگە، كېۋەزنىلىك 81.89 كىلوگرامغا يېتىپ، 4.8 ھەسسىگە، پاختا 17 مىلىك 816 دەنگە يېتىپ، 12.3 ھەسسىگە توغرا كېلىپ تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى رېكورت يارىتىلدى (يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 110 مىليون 900 مىلىك يۇەنگە يېتىپ، 1980 - يىلدىكىنىلىك 2.87 ھەسسىگە، دېھقانچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 93 مىليون 900 مىلىك يۇەنگە يېتىپ، 3.69 ھەسسىگە توغرا كەلدى). دېھقانچىلىق تۇمەن - مەيدانلىرىدا ئونتۇرىچە ساپ كىرىم 831 يۇەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىلىك ئونتۇرىچە ساپ كىرىمى 1917 يۇەنگە يەتتى.

بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىنى تېرىلغۇ يېرىنىلىك 1966 — 1990 - يىللاردىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 10 — 4 بىرلىكى: تۇمەن مو

يىللار	تېرىلغۇ يېر كۆلىمى	ئونىلىك ئىجىدە پېچى بىنەم يېر	يىللار	تېرىلغۇ يېر كۆلىمى	ئونىلىك ئىجىدە پېچى بىنەم يېر
1966	18.62	3.77	1979	66.34	1.57
1967	20.49	3.4	1980	75.87	1.211
1968	21.31	3.3	1981	74.37	0.78
1969	47.71	2.96	1982	73.41	0.28
1970	56.64	3.2	1983	78.96	3.48
1971	62.31	4.3	1984	79.81	4.21
1972	66.94	4.7	1985	80.89	2.78
1973	59.14	2.84	1986	81.67	2.95
1974	59.59	2.11	1987	84.98	3.73
1975	60.28	1.56	1988	76.34	3.99
1976	54.74	1.41	1989	79.58	3.22
1977	58.59	2.72	1990	82.88	2.2
1978	65.2	1.77			

2. بوزىەر ئېچىش ۋە شورلۇق يەرلەرنى ياخشىلاش

1966 - يىل 1 - ئايدا بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىنى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 13 مىڭدىن ئارتۇق كىشى يەكەن دەرياسىنىلىك مەكىت ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قىممىنىلىك شەرقىي قىرغىقىغا يۆتكەلدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن ماكانلاشسا بىر تەرەپتىن ئەمگەك قوراللىرىنى ياساپ، ئىنتايىن جاپالىق شارائىتتا سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياسىدى ۋە بوز يەر ئاچتى. ئۇزاق ئۆتمەي، ۋۇخەن ھەربىي رايونىدىكى قىسىمدىن قايتقان كەسىپ ئالماشتۇرغان

ھەربىيلەر ۋە شاڭخەي، جېجياڭ، بېيجىڭ قاتارلىق جايلاردىن چېگرا رايونغا يارەمگە كەلگەن ياشلار ھەمدە يەرلىك ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونغا كېلىپ قۇرۇلۇشقا قاتناشتى. شۇ يىلى 37 مىڭ 700 مو بوزىيەر ئېچىلىپ، شىنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ يېرى 186 مىڭ 200 موغا يەتتى. كېيىنكى 10 يىلدا ھەر يىلى 32 مىڭ 200 مودىن بوز يەر ئېچىلدى. 1975 - يىلغىچە جەمئىي 322 مىڭ 300 مو بوز يەر ئېچىلدى. 1976 — 1981 - يىللىرى ھەر يىلى 15 مىڭ 800 مودىن بوز يەر ئېچىلدى. 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ھەر يىلى 1988 گېكتاردىن بوزىيەر ئېچىلدى. بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا شور، زەي ئاپىتى ئېغىر بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېچىشقا ئەھمىيەت بېرىلمىپ، كۆچلەندۈرۈشكە سەل قارالغاچقا، يەرنىڭ قۇۋۋىتى ئاجىزلىشىپ، تېرىقچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر يەتتى. 1982 - يىلى شى بويىچە زەي - شور كۆلىمى 92 مىڭ موغا يېتىپ، تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ %14.6نى ئىگىلىدى. 1984 - يىلى 16 دېھقانچىلىق تۈەن (مەيدان) شور - زەي ئاپىتىنىڭ زىيىنىغا ئومۇمىيۈزلۈك ئۇچرىدى. زىيانغا ئۇچرىغان كۆلەم 600 مىڭ مودىن كۆپرەك بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ %78نى ئىگىلىدى.

80 - يىللاردىن باشلاپ يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىدا شورلۇقنى ئۆزگەرتىش خىزمىتى ئۇنۇملۇك قانات يايدۇرۇلدى. 1988 — 1990 - يىلغىچە ئېلىپ بېرىلغان 1 - قارارلىق يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇملۇك ئەرەققىي قىلدۇرۇش داۋامىدا، 103 مىڭ 800 مو بىنەم يەر ئېچىلدى، 121 مىڭ 200 مو ئوتتۇرا، تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز ئۆزگەرتىلدى، 91 مىڭ 600 مو يەر تۆزلەندى. بۇ يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە سېلىنغان مەبلەغ 3 مىليون 10 مىڭ يۈەنگە، ئوتتۇرا - تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىشكە سېلىنغان مەبلەغ 7 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە يەتتى. سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ئارقىلىق تۇپراقنى ئۆزگەرتىش جەھەتتە، 23.6 كىلومېتىر زەيكەش چېپىلدى، 59.8 كىلومېتىر سۇ سىڭمەس ئۇستەك ياسالدى. 273.3 كىلومېتىر ئۇستەك ئۆزگەرتىلدى، 108 كىلومېتىر ئۇستەك چېپىلدى. 213 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى. 91 مىڭ 500 مو يەر تۆزلەندى.

3. تۇپراقنى كۆچلەندۈرۈش

يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ بوزىيەرلىرىدە فوسفور، ئازوت كەم، كالىي مول، ئورگانىك ماددىلارنىڭ تەركىبى تۆۋەن. 1980 — 1983 - يىللىرىدىكى تۇپراق تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، شى بويىچە تېرىقچىلىق قىلىنىدىغان تۇپراقتىكى ئورگانىك ماددىلار تەركىبى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن %1.047 بولغان، شوركۆل، بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ %1.119، قەشقەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ %0.967، مەكىت بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ %0.779 بولغان؛ تېرىلغۇ يەردىكى ئازوت تەركىبى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن %0.070، شوركۆل، بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ %0.075، قەشقەر بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ %0.069، مەكىت بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ %0.047 بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە مەكىت بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى مەملىكەت بويىچە ئازوت تەركىبى ئۆلچىمى جەھەتتە ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك رايون بولغان. شى بويىچە تۇپراق تەركىبىدىكى ئىشقاردا ھەرۋلىزلىنىدىغان ئازوت مىقدارى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 27ppm؛ شوركۆل بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا 22ppm، قەشقەر بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا 29ppm، مەكىت بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا 17ppm بولغان؛ شى بويىچە تۇپراق تەركىبىدىكى فوسفورنىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارى %0.059، شوركۆل بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا %0.062، قەشقەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا %0.065، مەكىت بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا %0.047 بولغان؛ تۇپراق تەركىبىدىكى شى بويىچە تېز كۆچ بېرىدىغان فوسفورنىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارى 4.9ppm، شوركۆل بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا 5ppm، مەكىت بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا 3ppm، قەشقەر بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا 6ppm بولغان؛ تۇپراق تەركىبىدىكى تېز كۆچ بېرىدىغان كالىيى مىقدارى بىر قەدەر مول بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن

263ppm ، 3 رايوندا ئوتتۇرىچە مىقدارى 200ppm دىن ئېشىپ كەتكەن ھەمدە ئانچە كۆپ پەرقلەنمىگەن. لېكىن، شى بويىچە ھەر بىر پارچە تېرىلغۇ يەر تەركىبىدىكى مۇشۇنداق كالىينىڭ مىقدارى ئومۇمەن ناھايىتى كۆپ، 200ppm دىن يۇقىرى كۆلەم تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ %4.72نى ئىگىلىگەن. يۇنىڭ ئىچىدە، شوركۆل رايونىدا %7.77نى، قەشقەر رايونىدا %1.71نى، مەكىت رايونىدا %8.58نى ئىگىلىگەن. 100ppmدىن تۆۋەن كۆلەم %6.6نى ئىگىلىكەن. تۈپراقتىكى مىكرو ئېلېمېنتلارنىڭ كۆپ - ئاز بولۇش ئەھۋالى مۇنداق بولغان: ئۇنۇملۇك بورنىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارى 3.506ppm ، ئۇنۇملۇك مولىبدېننىڭ 0.303ppm ، ئۇنۇملۇك مىسنىڭ 1.896ppm ، ئۇنۇملۇك تۆمۈرنىڭ 17.418ppm ، ئۇنۇملۇك مانگانىنىڭ 9.027ppm ، ئۇنۇملۇك سىنكنىڭ 0.909ppm .

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تۈپراقنى كۈچلەندۈرۈش خىزمىتى ئەستايىدىل ۋە پۈختا قانات يايدۇرۇلدى. بۇ مەزگىلدە ئېغىل - قوتان قىغىنى يېتەرلىك بېرىش، يېشىل ئوغۇت باستۇرۇش، شاخ - شۇمبىلارنى، كۇنجىرىنى ئېتىزغا قايتۇرۇش، خىمىيىۋى ئوغۇتلارنىمۇ ئىشلىتىش چارىلىرى قوللىنىلدى. بۇ ئەينى ۋاقىتتا 5 خىل ئوغۇتنى تەڭ تۆتۈپ يەرنى كۈچلەندۈرۈش چارىسى دەپ ئاتالدى. بۇ چارە ئاشلىق - پاختىدىن مۇقىم، يۇقىرى ھوسۇل ئېلىشقا ماددىي ئاساس سالدى. بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن يىلمۇ يىل مول ھوسۇل ئېلىش كاپالەتكە ئىگە بولدى. 1990 - يىلى كۈچلەندۈرۈلگەن يەر 34 مىڭ 758 گېكتارغا يېتىپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ %107.1 نى ئىگىلىدى.

4. زىرائەت قۇرۇلمىسى

1) ئاشلىق زىرائەتلىرى　60 - يىللاردا تېرىلغان ئاشلىق زىرائەتلىرى ئاساسلىقى بۇغداي، كۆممىقوناق، شال بولۇپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى 72 مىڭ 600 موغا يېتەتتى. شۇ چاغدا، تەبىئىي شارائىت ناچار، ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش جىددىي، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشى مەنسىز، جاپالىق بولۇپ، شىمالدىن ئاشلىق ئېپكېلىشكە مەجبۇر بولغانىدى. ئاشلىق قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، كېيىنكى 10 نەچچە يىلدا ئاشلىق زىرائەتلىرى كۆلىمىنى كېڭەيتىش ئارقىلىق ئومۇمىي ھوسۇل ئاشۇرۇلدى. 1966 — 1982- يىلغىچە ئاشلىق زىرائەتلىرى كۆلىمى ھەر يىلى %11.3تىن كېڭەيتىلىپ، ئومۇمىي ھوسۇل ھەر يىلى %10.8دىن ئاشۇرۇلدى. شۇ مەزگىلدە، بىرلىك ھوسۇل 71.82 كىلوگرام بولدى. 1982 - يىلى ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى 398 مىڭ 200 موغا، ئومۇمىي ھوسۇل 36 مىڭ 433.8 تونىغا يەتتى. شى بويىچە ئاشلىق بىلەن ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنىش ئەمەلگە ئېشىپ، شىمالدىن ئاشلىق يۆتكەشكە خاتىمە بېرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا بىرلىك ھوسۇلنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق ئومۇمىي ھوسۇلنى ئاشۇرۇشتا چىڭ تۇرۇلۇپ، ئاشلىق سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش، ئاشلىقتا ئۆزىنى قامداپ ئېشىنىش ۋە يەم - بوغۇز ئېھتىياجىنى قامداش ئاساسىدا، تېرىلغۇ كۆلىمى مۇۋاپىق قىسقارتىلدى. 1983 — 1990 - يىلغىچە ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن %12.2 قىسقارتىلدى، بىرلىك ھوسۇل %12.87، ئومۇمىي ھوسۇل %0.64 ئاشۇرۇلدى. 1990 - يىلى شى بويىچە بۇغداينىڭ بىرلىك ھوسۇلى 235.69 كىلوگرامغا، يۇنىڭ ئىچىدە كۈزگى بۇغداينىڭ 243.68 كىلوگرامغا يەتتى.

2) ئىقتىسادىي زىرائەتلەر　50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، سوخۇ ھەربىي يوزىلەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانى (يۇگۇنكى 41 - تۇەن) دا كېڭەز تېرىلدى. 1966 - يىلى يەنى شى قۇرۇلغان يىلى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «ئۆزىمىز قول سېلىپ ئىشلەپ ئوزۇق - تۇلۇك، كىيىم - كېچەكمىزنى ئوز قىلايلى» دېگەن چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، 41 -، 42 -، 43 - تۇەنلەر ۋە «ئىتتىپاق» دېھقانچىلىق مەيدانى قاتارلىق مەيدانلاردا 1687 گېكتار كېڭەز تېرىلدى. بۇ دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ %18.7نى ئىگىلىدى. بۇنىڭدىن جەمئىي 695 تونىنا پاختا ئېلىندى. 1969 - يىلى يوزىلەر

ئۆزلەشتۈرۈش نازارىتى شورکۆل رايونىنى يېزا ئىگىلىك 3 - شىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەندىن كېيىن، كېۋەز ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى 2760 گېكتارغا يېتىپ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 10.7%نى ئىگىلىدى. بىرلىك ھوسۇلى 10.9 كىلوگرامغا، ئومۇمىي ھوسۇلى 451.8 توننىغا يەتتى. كېيىنكى 10 يىلدا، ئاشلىق زىرائەتلىرى تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيتىلگەنلىكتىن، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى نىسپىي تاريىپ كەتتى. 1975- يىلى كېۋەز ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى 41 مىڭ 500 مو بولۇپ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 6.6% نى ئىگىلىدى. بىرلىك ھوسۇلى 10.32 كىلوگرام، ئومۇمىي ھوسۇلى 429 توننا بولدى. 1980 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاشلىق بىلەن ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنىش نىشانى ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىن، شى مەركەزلىك يەر شارائىتىغا قاراپ ئىش كۆرۈش، ئارتۇقچىلىقلارنى جارى قىلدۇرۇپ، يېتىشسىزلىكلەردىن ساقلىنىش قائىدىسىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسىنى ئۆزلۈكسىز تەڭشىدى، نەتىجىدە كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىدىكى نىسبىتى 1980 - يىلدىكى 13.3% دىن 1990 - يىلى 44.6% گە يېتىپ، يىلدا 12.2% دىن كېڭىيىپ باردى. 1990 - يىلى كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 217 مىڭ 200 موغا، بىرلىك ھوسۇلى 81.73 كىلوگرامغا، ئومۇمىي ھوسۇلى 17 مىڭ 816 توننىغا يەتتى.

ياغلىق دان زىرائەتلىرى ئاساسلىقى ئاپتاپپەرەس بولۇپ، 30 يىل ئىچىدە ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3971.47 مو تېرىلدى. قىچا تېرىلغۇ كۆلىمى تېخىمۇ ئاز بولۇپ، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2538 مو تېرىلدى، 1985 - يىلدىن كېيىن تېرىلمىدى. 1990 - يىلى ئاپتاپپەرەس ئاران 101 مو تېرىلىپ، بىرلىك ھوسۇلى 1665 كىلوگرامغا، ئومۇمىي ھوسۇل 11 توننىغا يېتىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئاساسەن قامدىدى.

1990 - يىلى ئىقتىسادىي زىرائەت تېرىلغۇ كۆلىمى 224 مىڭ 200 موغا يېتىپ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 45.99%نى ئىگىلىدى.

5. ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش

1) بۇغداي بۇغداي شى بويىچە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئاساسلىق زىرائەت بولۇپ، كۆزگى بۇغداي ئاساس قىلىنىدى. 1957 - يىلى سابىق «ئىتتىپاق» 1 - مەيدانى بۇغدايلىقتىن خىل باشاقلارنى تاللاپ دېنىنى ئايرىپ، «باقى بەكرى» ئۇرۇقلۇق ئېتىزىنى بەرپا قىلدى. بۇ كۆزگى بۇغداي سورتى، يېتىلىش مەزگىلى 280 كۈن ئەتراپىدا، كېيىن پىشىدۇ، مايسىنىڭ ئۆسۈش سۈرئىتى ئاستا، باشاق نىسبىتى يۇقىرى. لېكىن رەتلىكلىكى ناچارراق، غولى ئاجىز بولغاچقا، ئاسانلا يېتىۋالىدۇ. 1964 - يىلى «قەشقەر كۆزگىسى — 1»نى تەجرىبە قىلىپ كېڭەيتتى. بۇ 2 سورت 1982 - يىلدىن بۇرۇن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىنىڭ ئاساسلىق كۆزگى بۇغداي سورتى بولدى. كېيىن ئۇلارنىڭ ئورنىنى «تاڭشەن 6898» ئالدى. بۇ سورتنىڭ ھوسۇل بېرىش ئىقتىدارى ياخشى ئىدى. 1982 - يىلدىن بۇرۇن 52 - تۈرىنىڭ ئۇرۇقچىلىق پونكىتى «ئاق كۆزگى — 1» نى ئانىلىق، «ئېگىزەن 186»نى ئاتىلىق قىلىپ چاڭلاشتۇرۇپ بىر خىل بۇغداي سورتى يېتىشتۈردى، ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ سورتىنى باھالاش ھەيئىتى تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭغا «قەشقەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش — 1» دەپ نام بەردى. بۇ سورتنىڭ غولى قاتتىق بولۇپ يېتىۋالمايدۇ، باشقى ئۆزۈن، دېنى ئاق، ئايرىش ئاسان بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغاچقا، كەڭ ئومۇملاشتۇرۇلدى. 1986- يىلى بۇ سورت «تاڭشەن 6898» دىن كېيىن قالسىلا ئاساسلىق سورت بولۇپ قالدى. 60 - يىللاردا تېرىلىدىغان يازغى بۇغداي «قەشقەر باقىبۇقى» بولدى. 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك 2 - شىسىدىن كىرگۈزۈلگەن «موبا 65» سىناق تەرىقسىدە تېرىلغاندا مۇۋاپىقىيەتلىك بولدى، ئۇنىڭ غولى قاتتىق، سورتى ياخشى بولغاچقا، 1986 - يىلدىن باشلاپ يازغى بۇغدايىنىڭ ئاساسلىق سورتى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا، «شىنجاڭ يازغىسى — 2»، «ئازادلىق — 3»، «سېلوس» قاتارلىق كۆزگى بۇغداي سورتلىرى سىناق تەرىقسىدە كېڭەيتىلدى.

2) كۆممىقوناق　1966 — 1980 - يىلغىچە كۆممىقوناق شىنىڭ ئاساسلىق ئاشلىق زىرائىتى بولدى. ئومۇمىي ھوسۇلى يىللىق ئاشلىق ئومۇمىي ھوسۇلىنىڭ 35.4% نى ئىگىلىدى. شۇ چاغدا، شوركۆل يۇزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا ئاساسەن «ئاق كۆممە — 4» تېرىلدى. لېكىن بۇ سورتنىڭ بىرلىك ھوسۇلى تۆۋەن ئىدى؛ مەكىت يۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا ئاساسەن ئاق - سېرىق كۆممە تۇغۇندىسى تېرىلاتتى، ئۇنىڭ ھوسۇلى يامان ئەمەس، ماسلىشىچانلىقى كۈچلۈك، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، كېسەللىككە تاقابىل تۇرۇشچانلىقى كۈچلۈك ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە يېتىۋالمايتتى. لېكىن، ئاسانلا قىزىل ئۆمۈچۈك كېسىلى كۆرۈلەتتى. شى ئۇرۇقچىلىق شىركىتى كېيىن كۆممىقوناقنىڭ يېڭى سورتى «SC—704» نى كىرگۈزدى. بۇ سورت سۇ - ئوغۇتقا چىداملىق، ھوسۇلى يۇقىرى بولغاچقا، ناھايىتى تېز ئومۇملىشىپ، 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىلىرىدا، شى بويىچە ئاق يەرگە تېرىلىدىغان ئاساسلىق كۆممىقوناق سورتى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا، «قەشقەر بوز — 1»، «ئالتۇن خانىش»، «ماي سېرىق كۆممىسى»، «دۆڭلىك ئاق كۆممىسى»، «ۋۇخەن چىلگە كۆممىسى»، «خېبېي كۆممىسى — 2»، «جېجىجۇ كۆممىسى — 2» قاتارلىق كۆممىقوناق سورتلىرى ئارىلاشتۇرۇپ تېرىلدى. ئېگىزغا چىلگە قوناق، «بېيجىڭ چىلگە كۆممىسى — 8» قاتارلىق سورتلار تېرىلدى. «ئاق ئات چىشى»، «شىنجاڭ قاشتېشى — 4» قاتارلىق سورتلىرىمۇ ئارىلاشتۇرۇپ تېرىلدى.

3) شال　50 - يىللاردىن باشلاپ سوخۇ دېھقانچىلىق مەيدانى (41 - تۈەن - مەيدانى) ۋە پەيزاۋات باش مەيدانىدا شال تېرىلدى، يىللىق تېرىلغۇ كۆلىمى سوخۇ دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 4500 — 6006 مو، پەيزاۋات باش مەيدانىنىڭ 3000 — 5000 مو بولدى. شى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇرۇلۇش تۈەنى، 48 - تۈەن، «ئالغا» سۇ ئامبىرى باشقارمىسى ئاز كۆلەمدە شال تېرىپ كەلدى. قالغان تۈەن - مەيدانلارمۇ بىر مەھەل تېرىندى. شى بويىچە يىللىق شال كۆلىمى 7856 مو بولۇپ، يىللىق ئاشلىق ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 2.5% نى ئىگىلىدى. «جۇڭيىڭ 129»، «شاجياۋ — 5»، «قەشقەر ئاق قىلتىرىقى»، «ھەمكارلىق — 1»، «دۆلەت بايرىمى — 20»، «قوش توي — 1» قاتارلىق شال سورتلىرى تېرىلدى.

4) كېۋەز　50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا «3173» سورتى كىرگۈزۈلدى، ئۇ بالدۇر ئېچىلىدىغان قۇرۇقلۇق كېۋەزنى بولۇپ تالا سۈپىتى ئادەتتىكىچە بولغاچقا، ئالىي دەرىجىلىك يېپ ئېگىرىشكە باب ئۇزۇن تالالىق پاختا (8763 — يى) غا ئورۇن بوشتىپ بەردى. 60 - يىللاردا «شىنخەيمىەن — 1» كىرگۈزۈلۈپ كېڭەيتىلدى. بۇ سورتنىڭ بالدۇر ئېچىلىش، ھوسۇلى يۇقىرى بولۇشقا ئوخشاش ئالاھىدىلىكلىرى يۇقىرى بولسىمۇ، لېكىن تالاسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەكشى ئەمەس، يېتىلىش مەزگىلى ئۇزاقراق ئىدى. 70 - يىللاردا زور كۆلەمدە تېرىلىپ ئۇلگە كۆرسىتىلگەندىن كېيىن «شىنخەيمىەن — 3» دەپ نام بېرىلدى، ئۇ بالدۇر ئېچىلىش ھوسۇلى يۇقىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىدى، لېكىن، ھەر بىر تۈپتىكى كېۋەز فېرمېنت مىقدارى يۇقىرى ۋە تۇكلۇك بولىدىغانلىقى، كېيىنكى مەزگىلدە يوپۇرماقتا ئاسانلا داغ چۈشىدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە 80 - يىللاردىن باشلاپ ئۇزۇن تالالىق پاختا كاساتلىشىپ، باھاسى يىلدىن يىلغا تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن تېرىلغۇ كۆلىمى يىلدىن يىلغا تارايتىلدى. بۇ چاغدا «فەرغانە — 108» قۇرۇقلۇق كېۋەزنى ئاساسلىق سورتقا ئايلاندى. بۇ خىل سورت كېيىنكى مەزگىلدە باراقسان ئۆسەتتى، ھال كېسەللىككە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى بىر قەدەر يۇقىرى، سۈپىتىمۇ ياخشى ئىدى. كېيىن كىرگۈزۈلگەن «ھەربىي كېۋەزى — 1» سورتى قۇرغاقچىلىققا، زەيگە چىداملىق، ماسلىشىچانلىقى كۈچلۈك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئاساسلىق سورتقا ئايلاندى. كېيىن، بۇ سورت قۇرۇپ يىگىلەپ قېلىش كېسەللىككە تاقابىل تۇرالمىغاچقا، «جۇڭمىەن — 12» سورتىغا ئورۇن بەردى.

6. زىرائەت پەرۋىشى

1) بۇغداي پەرۋىشى　1982 - يىلدىن بۇرۇن، بۇغداي ئومۇمىي ھوسۇلىنى ئاشۇرۇشتا

ئاساسەن تېرىلغۇ كۆلىمىنى كېڭەيتىشكە تايىنىلدى. 17 يىلغىچە بۇغداينىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ھوسۇلى 66.44 كىلوگرام بولدى. كېيىن يېڭى تېخنىكىلار قوللىنىلىپ، مۇنتىزىم پەرۋىش تەدبىرلىرى ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، تاقلاپ ئوغۇتلاش يولغا قويۇلدى، ئۆسۈش مەزگىلىدىكى سۇغىرىش 2 — 3 قېتىمدىن 3 — 4 قېتىمغا، ھەر مو يەرگە بېرىلمىدىغان خىمىيىۋى ئوغۇت 3 — 10 كىلوگرامدىن 30 — 40 كىلوگرامغا كۆپەيتىلدى، مايسا كۆكەرتىش ئوغۇتى بېرىشكە ئاھمىيەت بېرىش ئۆستۈرۈش ئوغۇتى بېرىشكە ئاھمىيەت بېرىشكە ئۆزگەرتىلدى. 1986 - يىلدىن باشلاپ، بۇغداي ئۆسۈش مەزگىلىدە ئازوتنى تۇراقلاشتۇرغۇچى باكتېرىيە، كالىي دى ھېدرو فوسفات، خلورو خولىن خلورىد (CCC) قاتارلىق بىئولوگىيىلىك تەڭشىگۈچىلەر ئىشلىتىلدى، ئۆستۈرۈش مۇڭاپىق قويۇق تېرىشقا ئۆزگەرتىلىپ، ئاساسىي غول باشقى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى. بۇ ئۇسۇل قوللىنىلغاندىن كېيىن ھەر گېكتار بۇغداينىڭ باشقى ئاز كەم 450 مىڭدىن 555 مىڭغا كۆپەيدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، بالدۇر پىشار، يۇقىرى ھوسۇللۇق، يېتىۋالمايدىغان، ماسلىشىچانلىقى كۈچلۈك سورتلارنى تاللاشقا ئاھمىيەت بېرىلىپ، بۇغداي سورتلىرى مۇڭاپىق تەڭشىلىپ، سۇغىرىش، يېغىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى بېسىم پەسەيتىلدى. 1985 - يىلدىن كېيىن، بۇغداينىڭ جاغدا سورتى «تاڭشەن 6889» (70%نى ئىگىلىدى)، ئارا جاغدا سورتى «قەشقەر كۈزگىسى — 5» ياكى كېيىن پىشىدىغان «قەشقەر بوز — 2» (20% — 30%نى ئىگىلىدى) قاتارلىق كۈزگى بۇغداي سورتلىرى ئالماشتۇرۇپ تېرىلىدىغان بولدى. 1988 — 1990 - يىلغىچە، بۇغداينى ھوسۇل قاتلىمىغا قاراپ ئايرىش ئەندىزىسى بويىچە ئۆستۈرۈش يولغا قويۇلدى. نەتىجىدە بۇغداينىڭ بىرلىك ھوسۇلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 12.8% ئاشتى.

2) كۆممىقوناق پەرۋىشى 60 — 70 - يىللاردا كۆممىقوناقنى سۇغىرىش باستۇرۇپ سۇغىرىشتىن چۆنەكلەپ سۇغىرىش، قۇلاق قايرىلمىغىچە 1 - سۈينى قويماسلىق ئۈچ قۇلاق مەزگىلىدە سۇغىرىشقا ئۆزگەرتىلدى. خىمىيىۋى ئوغۇت بىلەن قەرەللىك ئوغۇتلاش قۇر ئارىلاپ ئارىلاشتۇرۇپ پۈرچاق تېرىش ئارقىلىق تۇپراقنى ياخشىلاش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى. 80 - يىللاردىن باشلاپ تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسى تەڭشەلگەچكە كۆممىقوناق كۆلىمى قىسقارتىلدى. لېكىن، شالغۇت سورتلىرى ئومۇمىيۈزلۈك كېڭەيتىلگەچكە، كۆممىقوناقنىڭ بىرلىك ھوسۇلى تېز ئۆستى. 1988 - يىلى «ئائىلە باقمىچىلىقى»نى راۋاجلاندۇرۇش زور كۈچ بىلەن تەكىتلەنگەچكە، كۆممىقوناقنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى يەنە ئۆرلەشكە باشلىدى. 1990 - يىلى كۆممىقوناقنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى ئاشلىق ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 44.7%نى ئىگىلىدى.

3) كېۋەز پەرۋىشى 60 — 70 - يىللاردا كېۋەز ئەنئەنىۋى تېرىقچىلىق شەكلى بويىچە تېرىلىپ كەلگەچكە، ئىشلەپچىقىرىش ئۈزلۈكسىز يۆكسەلمىدى، 1982 - يىلى شى بويىچە كېۋەزنىڭ «ھەربىيلەر كېۋىزى — 1» قاتارلىق يېڭى سورتلىرى كېڭەيتىلىپ، ئېغىل - قوتان ئوغىتى، پېشىل ئوغۇت، خىمىيىۋى ئوغۇت بىلەن ئوغۇتلاش شاخ - شۇمبىلارنى ۋە كونجۇرنى ئېتىزغا قايتۇرۇش قاتارلىق چارىلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق يەر قۇۋۋەتلەندۈرۈلۈپ كېۋەزنىڭ ھوسۇلى ئاشۇرۇلدى. 1989 - يىلى پۈتۈنلەي تاب بويىچە ئوغۇتلاش سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى. 1990 - يىلى بىر قېتىمدىلا پۈتۈن مايسىنى چىقىرىش چارىسى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىش، قېلىپلاشتۇرۇپ پەرۋىش قىلىش، بىرلىك تۇپ سانىنى كۆپەيتىش، خىمىيىلىك دورا بىلەن ئوت - چۆپ يوقىتىش، كۆككە زورلاپ كېتىشنى خىمىيىۋى ئۇسۇل بىلەن تىزگىنلەش، كېۋەزلىككە قىر ساماسلىق، ھەيدەپ بولۇپ ئوغۇتلاش، چېچەكلەش، غوزلاش مەزگىللىرىدە ئوغۇتلاشقا ئاھمىيەت بېرىش، ئوغۇتنى ئاز - ئازدىن بېرىش قاتارلىق ئۇسۇللار ۋە ئاسراش تەدبىرلىرى كەڭ قوللىنىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن كېۋەزچىلىك زور دەرىجىدە يۆكسەلدى. 1980 — 1990- يىلغىچە كېۋەزنىڭ بىرلىك ھوسۇلى 14.2%، ئومۇمىي ھوسۇلى 28.3% ئۆستى.

7. كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش

1) كېسەللىك ۋە زىيانداش ھاشاراتلار

60 — 70 - يىللاردا يەنى يوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش يېڭى باشلانغان مەزگىلدە زىرائەتلەرنىڭ تۈرى ۋە خىللىرى كۆپ بولمىغاچقا، يوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىدا زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ تۈرى ئاز، كۆشەندىلىرى كۆپ ئىدى. 80 - يىللاردىن كېيىن، تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، كېسەللىك ۋە زىيانداش ھاشاراتلارنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارى ئۆستى، لېكىن كارانتىن قىلىش چىڭ تۇتۇلمىغاچقا، كېسەللىك ۋە زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ تۈرى يىلدىن يىلغا كۆپەيىپ كەتتى. 1990 - يىلى يوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىدىكى زىرائەتلەردە كۆرۈلگەن كېسەللىك 91 خىل، زىيانداش ھاشارات 253 خىل، ھاشارات كۆشەندىسى 76 خىل، ئوت - چۆپ تەخمىنەن 200 خىل بولدى.

زىيانداش ھاشاراتلاردىن ئاساسلىقى غوزا قۇرتى، كېۋەز پىتى، كېۋەز قىزىل ئۆمۈچىكى، ئوت - چۆپ قارىغۇ چېرپاشكىسى، كېۋەز تىرىسىس قۇرۇتى، يەر يولۇسى، بۇغداي پىتى، كۆممىقوناق قىزىل ئۆمۈچىكى، مېۋە قىزىل ئۆمۈچىكى، يېسۈملەك كېپىنكى، ئامېرىكا چىپار چۈشنى قاتارلىقلار كۆرۈلدى.

كېسەللىكلەردىن بۇغداي ئال كېسىلى، كۆممىقوناق قاراتوزان كېسىلى، كۆممىقوناق شاخقا زورلاپ كېتىش كېسىلى، كېۋەز سولۇشۇپ قۇرۇش كېسىلى، غوزا سېسىق كېسىلى، يىلتىز بوينى يوغىناپ كېتىش كېسىلى، ھالقىسىمان داغ كېسىلى، يېسۈملەك قىروسىمان پاختىلىشىش كېسىلى، يىگىلەش كېسىلى، ھۆل چىرىش كېسىلى كۆرۈلدى.

2) ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئۇسۇللىرى

(1) دېھقانچىلىق تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش 60 — 70 - يىللىرى زىرائەتلەرنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش، كۆزدە ھەيدەپ، قىشتا توك ياتقۇزۇش، يازدا ئاختاما قىلىپ ئاپتاپقا سېلىش، ئېتىزنى ئادالاش، ئېتىز قىرىنى چاناپ ھاشارات قورچاقلىرىنى يوقىتىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلىپ، كېيىنكى يىلى ئۈچۈن كېسەللىك ۋە زىيانداش ھاشارات مەنبەسى ئازايتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن 1990 - يىلغا قەدەر قىشتا توك ياتقۇزۇپ ئەتىيازدا نېمىگە تېرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش، سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىش، چاغلاپ ئوتاشنى كۈچەيتىش، كېسەللىكلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى، ھوسۇلى يۇقىرى «ناڭشەن 6898»، «قەشقەر كۆزگىسى - 1» قاتارلىق بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەز سورتلىرىنى كەلتۈرۈش ئارقىلىق كېسەللىكلەر ۋە زىيانداش ھاشاراتلار تىزگىنلەندى.

(2) ئالداپ تۇتۇپ يوقىتىش 60 - يىللاردىن 70 - يىللارنىڭ باشلىرىغا قەدەر، بۇغدايىنى كانجىلىغان چاغدا ئېتىز قىرلىرىغا «666» پەمچۇكى چېچىپ قويۇش ئارقىلىق مۇزايۇپشى قاتارلىق زىيانداش ھاشاراتلار يوقىتىلدى؛ كۆممىقوناق، كېۋەز قۇر ئارىلىقىغا ئورەك كولاپ قويۇش ياكى دىغتېرىكىس يەمچۇكى چېچىپ قويۇش ئارقىلىق يەر يولۇسى يوقىتىلدى؛ كېۋەزلىكىنىڭ ئەتراپىغا شېكەر شەربىتى قويۇلغان تەخسىلەر، تېرەك شېخى ياكى چۇچۇكبۇيا قويۇپ قويۇش ئارقىلىق تۈن كېپىنكى يوقىتىلدى. 1975 - يىلى 43 - تۈەن قاراڭغۇدا چىراغ يېقىپ، كېپىنەك، پەرۋانىلارنىڭ سانىنى ئۆلچەپ مەلۇمات بېرىش ئۇسۇلىنى كىرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چىراغ يېقىپ، ئالتۈنكۆز ھەرە قاتارلىق كۆشەندە ھاشاراتلارنى جەلپ قىلىش ئارقىلىقمۇ زىيانداش ھاشاراتلار يوقىتىلدى. كېۋەز ئارىسىغا كۆممىقوناق تېرىپ زىيانداش ھاشاراتلارنى يوقىتىش ئۇسۇلىمۇ ئىجاد قىلىندى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا جياڭسۇ ھورمون تەتقىقات ئورنىدىن نەشپۈت ئۆزەك قۇرۇتى، ئالما كۆيە كېپىنكىنى يوقىتىدىغان جىنسىي يەمچۇك كىرگۈزۈلۈپ، 8 - تۈەن - مەيدانىنىڭ 342 مولۇق بېغىدا جىنسىي

يەمچۈكلۈك كۆزىتىش پونكتى قۇرۇلدى، بۇ پونكىت زىياندىاش ھاشارات ئەھۋالىغا قاراپ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش تەدبىرى قوللىنىپ، قۇرت چۈشكەن مېۋە نىسبىتىنى 70% — 80%تىن 0.7% — 12.8%كە چۈشۈردى.

(3) خىمىيىۋى ئۇسۇل ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش 60 — 70 - يىللاردا زىياندىاش ھاشارانلارنىڭ تۇرى ئاز بولغىنى بىلەن زىيىنى ئېغىر ئىدى. ئۇ چاغدا ئاساسەن ئۇرۇقتا دورا ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. بۇغداي، كۆممىقوناق قاراتوزان كېسىلى قاتارلىق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا سېرېسان، دېكسون، كۆكتاش قاتارلىق دورىلار ئارىلاشتۇرۇپ تېرىلدى. بۇغداي ئال كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ناترىي سۇلفانىلاتى چېچىلدى. گۈڭگۈرت كىسلاتاسى ئارقىلىق چىگىت تۇنىتى چىقىرىۋېتىلىپ، دېكسون، «666» قاتارلىق دورىلار ئارىلاشتۇرۇپ تېرىلدى. كېۋەز مايسا مەزگىلىدە كۆرۈلىدىغان كېسەللىك مېۋە زىياندىاش ھاشارانلارنىڭ ئالدىن ئېلىش ۋە يوقىتىشتا بىر قىسىم تۇمان - مەيدانلار يەنە «1911» ياكى «1059» دورىلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ تېرىدى. كېۋەزنىڭ ئۇسۇش مەزگىلىدە تراكتورغا چېتىلىدىغان دورا چاچقۇ ئارقىلىق «666»، «د د ت»، «1059»، بوردۇ سۇيۇقلۇقى، زېنىب، ھاك گۈڭگۈرت بىرىكمىسى، گۈڭگۈرت پاراشوكى قاتارلىق دورىلارنى چاچتى. مېۋىگە چۈشىدىغان باھار ماڭدامچى كېپىنەك لىچىنكىسى، قاسراقلىق قۇرت، ئەشپۈت ئۆزەك قۇرۇتى قاتارلىق زىياناشلارنى يوقىتىشتا «د د ت»، «1059»، «1605»، ھاك گۈڭگۈرت بىرىكمىسى قاتارلىق دورىلار چېچىلدى. 80 — 90 - يىللىرى يەنە 40 خىل يېڭى دورا كەلتۈرۈلۈپ، كەڭ ئىشلىتىلدى. ئۇلاردىن فۇرادان، تېمىك، تېز يوقىتىش ساردىنى، ئوكسىدلاشقان روگۇر، كۆچى ئاسان كەتمەيدىغان ئومىتوئات، پاراتىئون مېتىل، تراتادىسبغون، دىسىدىيون قاتارلىق دورىلار كۆپ ئىشلىتىلدى.

(4) بىئولوگىيىلىك ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش 1980 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىنىڭ دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتىدا بىئولوگىيىلىك ئالدىنى ئېلىش تەتقىقات ئىشخانىسى قۇرۇلدى. بۇ ئىشخانا كېيىنكى يىلى ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىكرو جانلىقلار تەتقىقات ئورنىدىن يەر يولۇسى يوقىتىشتا ئىشلىتىلىدىغان دانىچە ۋىرۇس كەلتۈرۈپ، يېمۇنلەكلىككە ئىشلىتىپ كۆرۈپ باقتى. ھەر مو يەرگە ئون گرام دانىچە ۋىرۇس سۇيۇقلۇقى چېچىپ، 10 كۈندىن كېيىن كۆزەتسە، زىيانداش ھاشارات قورچاقلىرىنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى «د د ت» چېچىلغاندىن 5.1%، «666» چېچىلغاندىن 42.1% كۆپ بولدى. ھوسۇلمۇ بۇنداق دورا چېچىلمىغان چاغدىكىدىن 44.1% يۇقىرى بولدى. بۇ تېخنىكا 43 - تۇمان قاتارلىق تۇمان - مەيدانلاردا كېڭەيتىلدى. 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە، قەشقەر ۋىلايەتلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بۆلۈمى، يېزا ئىگىلىك 3 - شىتىنىڭ دېھقانچىلىق باشقارمىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن تۇمان - مەيدانلار بويىچە ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىدىكى زىياندىاش ھاشارانلار، ئوت - چۆپ ۋە كۆشەندە ھاشارانلار مەنبەسىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ، كۆشەندە ھاشارانلارنىڭ 76 خىلدىن كۆپرەكىكە يېتىدىغانلىقىنى بايقىدى. 90 - يىللار كىرگەندىن كېيىن، تۇمان - مەيدانلار ئوقۇتىلىق تەكشۈرۈپ، كېۋەزلىكتىكى ئاساسلىق كۆشەندە ھاشارانلارنىڭ 40 نەچچە خىل ئىكەنلىكىنى، ئاساسلىقلىرىنىڭ خانقىز، چۆپ يىڭنانۇچ، ئېتىز ئۇمۇچۇكى، قىزىل تۇكلۈك كانا، پىتخور چىۋىن، يوشۇرۇن قاناتلىق قۇرت، كاناخور خانقىز، گۈشخور چېرىپاشكا قاتارلىق 10 نەچچە خىل ئىكەنلىكىنى ھەمدە كېۋەزنىڭ پۈتكۈل پىتىلىش جەريانىدا كۆشەندە ھاشارانلارنىڭ تولارىق پەيدا بولىدىغانلىقىنى، بولۇپمۇ 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 7 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە ۋە 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 9 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە ئەڭ كۆپ پەيدا بولىدىغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇردى. شۇڭا، مۇشۇ مەزگىللەردە خىمىيىلىك ئۇسۇل بىلەن بىئولوگىيىلىك ئۇسۇلنى ماسلاشتۇرۇپ قوللىنىپ، دورا ئىشلىتىش كۆلىمىنى ۋە قېتىم سانىنى ئىمكانقەدەر ئازايتىپ، كۆشەندە ھاشارانلارنى بۇغدايلىقلاردىن كېۋەزلىكلەرگە بىخەتەر يۆتكىلىپ كۆپىيىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، پايدىلىق ھاشارانلار ئارقىلىق زىياندىاش ھاشارانلارنى تىزگىنلەش نىشانىغا يەتتى.

(5) خىمىيىلىك ئۇسۇل بىلەن ئوت - چۆپ يوقىتىش 60 - يىللاردا پىيزەك كۆشەندىسى بىلەن

پىيزەك يوقىتىش 41 - تۈەندە سىناق قىلىنىپ ياخشى ئۈنۈم قازىنىلدى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يەنە خىروئال، دالاپون، كاپپارۇل، ئوت يوقاتقۇچى ئېغىر قاتارلىق دورىلار كەلتۈرۈلدى، 1979 - يىلى 43 - تۈەن سەۋزىلىكتە ئېغىر بىلەن كاپپارۇلنى ئارىلاشتۇرۇپ، پىيزەك ئىككى قۇلاق بولغاندا چېچىــۋىدى، پىيزەكنىڭ يوقىلىش نىسبىتى %95تىن يۇقىرى بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئۇسۇل كېڭەيتىلدى. 80 - يىللارنىڭ بېشىدىن 1990 - يىلغا قەدەر تىرىشلۇرالىن قاتارلىق 4 خىل ئوت - چۆپ يوقىتىش دورىسى كىرگۈزۈلۈپ، كېۋەزلىكلەردە سىناق قىلىنغاندا ئوت - چۆپلەرنىڭ يوقىلىش نىسبىتى %85 — %97 بولدى. سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش، تېرىشتىن بۇرۇن ئوت - چۆپ يوقىتىش دورىسى ئارقىلىق تۇپراقنى پېچەتلەش تېخنىكىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، تىرىشلۇرالىن، ئاتسېتوخلور، خىروئال، مولىنات، ساتورىن، گلىفوسات قاتارلىق ئوت - چۆپ يوقىتىش دورىلىرى كىرگۈزۈلۈپ، ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى.

§ 2 . ئورمانچىلىق، باغۋەنچىلىك

يېزا ئىگىلىك 3 - شىنىڭ ئورمانچىلىق، باغۋەنچىلىكى چۆل - جەزىرىلەردە تەرەققىي قىلدى. شى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، شى دائىرىسىدە تەبىئىي توغراقلاردىن باشقا دەل - دەرەخ يوق ئىدى، شۇڭا ئورمان بىنا قىلىش ھەرىكىتى ئايدۇرۇلدى. لېكىن، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ تەسىرىدە، ئورمان بىنا قىلىشنىڭ سۈرئىتى ئاستا، كۆلىمى ئاز بولدى، ئورمانىنى نابۇت قىلىش ھادىسى كۆرۈلۈپ تۇردى. 80 - يىللارنىڭ بېشىدا، ئومۇمىي خەلق مەجبۇرىيەت كۆچىتى تىكىش ھەرىكىتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ۋە ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئورمان كۆلىمى تېز كېڭەيدى. 1990 - يىلى شى بويىچە ساقلاپ قىلىنغان ئورمان كۆلىمى 120 مىڭ 400 مو بولۇپ، ئىھاتە ئورمىنى ئاساس قىلىندى. شى بويىچە 41-، 43 -، 45 -، 48 -، 49 -، 51 -، 52 - تۈەنلەر قۇرۇلۇش تۈەنى، چىغلىق ۋە «شەرق شامىلى» دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئېتىز - ئېرىقلىرى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇلدى. باغۋەنچىلىكمۇ ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەشتىن تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆتتى. 1990 - يىلى مېۋىلىك باغ كۆلىمى 54 مىڭ 100 موغا، ئومۇمىي مېۋە ھوسۇلى 9830 تونناغا يەتتى.

1. ئورمانچىلىق

1) تەبىئىي توغراق　بۇ ئاساسەن شوركۆل بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى 6 تۈەن - مەيدانغا ۋە 48 - تۈەن، پەيزاۋات باش مەيدانى دائىرىسىگە تارقالغان. پەيزاۋات باش مەيدانىدىن باشقا جايلاردىكى توغراقلار بەلۋاغسىمان ھالەتتە بولۇپ، يەكەن دەرياسىنىڭ ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرىنىڭ بويىغا جايلاشقان. 1966 - يىلى 140 مىڭ مو ئىككىلەمچى توغراق بار ئىدى. 3 يىلدىن كېيىن، بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش نازارىتى شوركۆل بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى يېزا ئىگىلىك 3 - شىنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندىن كېيىن، توغراقلىق كۆلىمى 550 مىڭ موغا يەتتى. شۇ چاغلاردا، 48 - تۈەندىكى ئورمانچىلىق خادىملىرىدىن لىن بى تەكرار - تەكرار سىناق قىلىش ئارقىلىق توغراقنى شىنجاڭ تېرىكىگە ئۇلاپ، توغراقنىڭ شورغا، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق ئىقتىدارى بىلەن شىنجاڭ تېرىكىنىڭ تېز چوك بولۇش، ياغاچ سۈپىتى ياخشى بولۇشتەك ئارتۇقچىلىقلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئۇلاشنىڭ ئەڭ ئوبدان پەسلىنى ۋە ئۇسۇلىنى ئىگىلەپ كېڭەيتتى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇلانغان شىنجاڭ تېرىكى 350 مىڭ تۇپ، تۇنقىنى 300 مىڭ تۇپ، تۇتۇش نىسبىتى %85.7 بولدى. مۇشۇ ئارىلىقتا، چوك بۇلەكتىكى ئىپتىدائىي توغراقلار كەلسە - كەلمەس كېسىۋېتىلدى. يېزا ئىگىلىك 3 - شى

ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، شى، تۆەن شتابى توغراق قوغداش، پەرۋىش قىلىشنى ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ كۆنتەرتىپىگە كىرگۈزدى. 1985 - يىلى شىدا ئورمان قوغداش ئەترىتىدىن 6 سى ئارقا ئارقىدىن قۇرۇلدى. 113 ئورمان قوغداش نۆقتىسى تەسىس قىلىندى. 104 كىشى ئورمان قوغداشقا قويۇلدى. پەرۋىش قىلىنىدىغان توغراق كۆلىمى 85 مىڭ مو بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە كەلكۈن باشلاپ سۇغىرىلىدىغان كۆلەم 51 مىڭ 200 مو، قوغدىلىدىغان كۆلەم 153 مىڭ مو. 1990 - يىلى توغراقلىق كۆلىمى 900 مىڭ موغا يېقىنلاشتى.

2) بىنا قىلىنغان ئورمان شىغا قاراشلىق تۆەن - مەيدانلار تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ گىرۋىكىگە جايلاشقان بولغاچقا، ئورمان بىنا قىلىشتا ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى بىنا قىلىش ئاساس قىلىندى، ئاساسلىق دەرەخ سورتلىرىدىن قۇم - بورانغا چىداملىق شىنجاڭ تېرىكى، ئەرمىدۇن، سېرىق سۆگەت، قارىياغاچ، جىگدە ۋە توغراق ئاساس قىلىندى. شى قۇرۇلغان يىلىي 255 مو يەردە كۆچەت يېتىشتۇرۇلدى. كېيىنكى يىلى 1471 موغا كېڭەيتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ تەسىرى تۆپەيلىدىن، كۆپ يىللاردا كۆچەتلىك كۆلىمى 750 مو ئەتراپىدىلا بولۇپ كەلدى. ئورمان بىنا قىلىش كۆلىمىنى كىچىكلەپ كېتىپ، ھەر يىلى يېڭى كۆلەم ئونتۇرا ھېساب بىلەن 1950 مو ئەتراپىدا بولۇپ كەلدى. 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئومۇمىي خەلق مەجبۇرىيەت كۆچىتى تىكىش ھەرىكىتى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلدى ھەمدە بۇ ئىش دۆلەتنىڭ «ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى سىستېمىسىنىڭ 2 - قارارلىق قۇرۇلۇشىغا كىرگۈزۈلدى، ئورمان بىنا قىلىشقا كۆلەمگە قاراپ قوشۇمچە يارەم بېرىش ئارقىلىق، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئورمان بىنا قىلىش ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى، ھەر يىلى ئونتۇرا ھېساب بىلەن 1030 مو يەردە كۆچەت يېتىشتۇرۇلدى، 15 مىڭ مو يەرگە كۆچەت تىكىلدى. 1990 - يىلى شى بويىچە بىنا قىلىنغان ئورمانىنىڭ ساقلىنىپ قېلىش كۆلىمى 120 مىڭ 400 موغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىھاتە ئورمىنى 41.2%نى، ئىقتىسادىي ئورمان 40.3%نى، ماتېرىيال ئورمىنى 5.6%نى، يېقىلغۇ ئورمىنى 3.5%نى، باشقا ئورمان 9.4%نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ بىلەن شى بويىچە 10 تۆەن - مەيدانىنىڭ ئېتىز - ئېرىقلىرى ئورمان بىلەن تورلىشىپ قۇم - بوران ئاپىتىگە ناقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئۆستى.

2. باغۋەنچىلىك

50 - يىللاردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىدىكى بىر قىسىم دېھقانچىلىق مەيدانلىرى مېۋىلىك دەرەخ يېتىشتۇرۇشكە باشلىندى. ئۇ چاغدا ئاساسلىق مېۋىلەردىن ئالما، ئامۇت، ئۈزۈم قاتارلىقلار بولۇپ، كۆلەم بولۇپ شەكىللەنمىگەنىدى. 60 - يىللاردا يېڭىدىن قۇرۇلغان تۆەن - مەيدانلار باغ بىنا قىلىشقا تۈتۈش قىلدى. كونا تۆەن - مەيدانلار باغنى ئەسلىدىكى ئاساستا تەدرىجىي كېڭەيتتى. مېۋە سورتلىرىدىن ئالما، ئەشپۈت، ئۈزۈم، ئۈرۈك، شاپتۇل، ئانار، ئەنجۈر، بادام، ئامۇت، ياڭاق قاتارلىقلار بولۇپ، ئالما، ئەشپۈت، ئۈزۈم، ئۈرۈك ئاساس قىلىندى. كېيىنكى 10 يىلدا جەمئىي 13 مىڭ 100 مو باغ بىنا قىلىندى. مېۋە - چېۋە ئومۇمىي ھوسۇلى 6059 تونىنغا يەتتى. بۇ باغلار كۆلىمى كىچىك، مېۋىلىك دەرەخ سورتى ئارىلاش بولۇش، ئۈزۈمنى قامداش خاراكتېرىدە بولۇش بىلەن خاراكتېرلەندى. 1976 - يىلدىن كېيىن، باغۋەنچىلىك مۇقىم راۋاجلىنىش مەزگىلىگە كىردى. باغ كۆلىمى 1975 - يىلدىكى 14 مىڭ 400 مودىن 1985 - يىلى 24 مىڭ 400 موغا، مېۋە - چېۋە ھوسۇلى 696 تونىنىدىن 5894 تونىنغا يەتتى. تۆەن - مەيدان باغلىرىدا خىلمۇ خىل ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، سېلىنما كۆپەيتىلىپ، سورتلار تېخىمۇ ياخشىلىنىپ، مېۋە - چېۋە تەدرىجىي تاۋارلاشتۇرۇلدى. 1985 - يىلدىن كېيىن، باغۋەنچىلىك تېز تەرەققىي قىلدى. ئەلا سورتلۇق ئالما ۋە داڭشەن ئەشپۈتى نۆقتىلىق تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. 1990 - يىلى باغ كۆلىمى 54 مىڭ 320 موغا، مېۋە - چېۋە ھوسۇلى 9831 تونىنغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئالما كۆلىمى 23 مىڭ 540 مو بولۇپ، ئومۇمىي مېۋىلىك

باغ كۆلىمىنىڭ %3.43نى ئىگىلىدى. مېۋىگە كىرگەن كۆلەم 5691 موغا، ئومۇمىي ھوسۇلى 4600 تونىغا يېتىپ، مېۋە - چېۋە ئومۇمىي ھوسۇلىنىڭ %8.46نى ئىگىلىدى. نەشپۈت كۆلىمى 18 مىڭ 990 مو بولۇپ، مېۋىلىك باغ كۆلىمىنىڭ %35نى ئىگىلىدى. مېۋىگە كىرگەن كۆلىمى 58 مىڭ 540 موغا، ئومۇمىي ھوسۇلى 3299 تونىغا يەتتى؛ ئۈزۈم كۆلىمى 4012 مو بولۇپ، باغ كۆلىمىنىڭ %38.7نى؛ ئۈرۈك كۆلىمى 4160 مو بولۇپ، باغ كۆلىمىنىڭ %66.7نى ئىگىلىدى. مېۋىگە كىرگەن كۆلىمى 3000 موغا، ئومۇمىي ھوسۇلى 791 تونىغا يەتتى.

بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ 1966 — 1990 - يىللاردا ئورمان بىنا قىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 10 — 5　　بىرلىكى: مو

تۈرى / يىللار	ساقلىنىپ قالغان كۆلەم	شۇ يىلى تىكىلگىنى	كۆچەتلىك	تۈرى / يىللار	ساقلىنىپ قالغان كۆلەم	شۇ يىلى تىكىلگىنى	كۆچەتلىك
1966	6111	4700	260	1979	12021	3904	571
1967	7102	2400	147	1980	23919	3904	
1968	7102			1981	24024	1802	435
1969	10105	900		1982	31833	2103	450
1970	12613	1201		1983	3734	7207	676
1971	14310	105	1216	1984	4354	9910	826
1972	17913	3498	796	1985	6276	21321	1336
1973	14204	1502		1986	100495	37928	1532
1974	16411	2508	796	1987	123273	22913	781
1975	16411	2508	796	1988	130345	11021	420
1976	15015	14009	766	1989	123333	19670	255
1977	16907	1997	946	1990	120420	10661	180
1978	18318	2899	931				

3 §. چارۋىچىلىق

1. چارۋا نەسلى ۋە نەسىل ياخشىلاش

يېزا ئىگىلىك 3 - شىنىڭ چارۋىچىلىقى 1966 - يىلى باشلانغان بولۇپ، ئەينى چاغدا ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى ۋە ئۇلاغ ترانسپورتىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، چوشقا، قوي، كالا، ئېشەك بېقىش ئاساس قىلىندى. شى بويىچە ئاران 40 مىڭ 300 تۇياق قوي، 7600 تۇياق كالا، 7100 تۇياق چوشقا بار ئىدى. ئېشەك 1000 تۇياققىمۇ يەتمەيتتى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ 70 - يىللارغىچە، چارۋىچىلىق تەرەققىي قىلىپ كۆلىمى تەدرىجىي كېڭەيدى. بۇ ئۈزىنى قامداش تېمىدىكى ئىگىلىك ئىدى. 1979 - يىلى چارۋا 226 مىڭ 300 تۇياققا يەتكەن بولسىمۇ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولمىدى. يىلمۇ يىل زىيان كۆرۈلدى.

1980 - يىلى سۇنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش تېخنىكىسىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ئىسپېرمىنى تۆۋەن تېمپېراتۇرىدا

ئۇزاق ساقلاش تېخنىكىسىنىڭ كېڭەيتىلىشى ئارقىسىدا «خاس نەسىل» كىرگۈزۈپ شالغۇتلاشتۇرۇش ئارقىلىق يەرلىك چارۋىلارنىڭ نەسلى زور تۇرکۈمدە ياخشىلىنىپ، چارۋىلارنىڭ كۆپىيىش ئىقتىدارى تېز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ئۆستۈرۈلدى. شۇ يىلى كالىنىڭ %93.6ى، قوينىڭ %70ى، چوشقىنىڭ %25ى سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇلدى. 1983 - يىلى 41 - تۈەن - مەيدانى گىرىغورت، شارولاي كالىلىرىنىڭ توقۇلتىلغان ئىسپېرمىسى بىلەن يەرلىك ئىنەكلەرنى شالغۇتلاشتۇردى. نەتىجىدە موزايلىرىنىڭ گۆش بېرىش ئىقتىدارى ياخشى بولدى. 18 ئايلىق ئەركەك موزاينىڭ تىرىك ئېغىرلىقى 350 كىلوگرامغا، پەش گۆش ئېغىرلىقى 162 كىلوگرامغا يەتتى. يايلىتىپ بېقىلغان ۋە قوشۇمچە يەم بېرىلگەن شارائىتتا، گۆش بىلەن يەم - خەشەك نىسبىتى 55 : 23 بولۇپ، ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە يەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، دولان قويچىلىقى تېز تەرەققىي قىلدى. 1990 - يىلى بىر قىسىم تۈەن - مەيدانلار دېھقانچىلىق رايونلىرىدا سويۇم قوي بېقىشتا چىشى چارۋا نىسبىتىنى كۆپەيتىش، ئومۇمىي كۆپىيىش نىسبىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، بېقىش دەۋرىنى قىسقارتىش، چارۋا ئوبوروتىنى تېزلىتىش، قولدىن چىقىش نىسبىتىنى ئاشۇرۇش، يەم - خەشەكنى گۆشكە ئايلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش، بىرلىك مەھسۇلاتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئەندىزىسىنى يولغا قويۇپ، يايلىتىپ بېقىشنى ئاساس قىلىش شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، كۆنجۈرە، كېپەك، چىگىت شاكىلى قاتارلىق دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئالاھىدە ئۆستۈردى. 1990- يىلى شى بويىچە ئومۇمىي چارۋا 370 مىڭ تۇياققا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە قوي %86.87نى ئىگىلىدى. چارۋىچىلىق مۇلۇكچىلىك قۇرۇلمىسى ئۆزگەرچەك، چارۋىنىڭ تۇياق سانى ئىچىدە، شەخسلەر باققان چارۋا %86.68نى ئىگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، 1990 - يىلى گۆش 2856 تونىنغا، يۇڭ 299 تونىنغا، سۈت 695 تونىنغا، تۇخۇم 771 تونىنغا يەتتى.

2. كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

1) كېسەللىكلەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى چارۋىلاردا ئاساسەن كۆيدۇرگە، بروتسېللىيوز ۋە كالا تۇبېركۇلىيوزى قاتارلىق كېسەللىكلەر كۆرۈلدى. قوي كېسەللىكلىرىدىن ئاساسەن چېچەك، ئىچى سۈرۈش، ئېغىز پەردىسى يالليۇغى ۋە قوينىڭ ئۇچ خىل يۇقۇملۇق كېسىلى كۆرۈلدى. قوي چېچىكى 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 80 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە 2 قېتىم كۆرۈلدى ۋە تارقالدى، بۇنىڭغا ئېممۇنىتېتلاش تەرتىپىنىڭ قېلىپلاشمىغانلىقى، ئېممۇنىتېتلاش زىچلىقىنىڭ زىيادە تۆۋەن بولغانلىقى، نازارەت- كارانتىن قىلىشنىڭ چىڭ تۇتۇلماسلىقى سەۋەب بولدى. قوزىلاردىكى ئىچى سۈرۈش كېسەللىكىنىڭ ئوتتۇرىچە يۇز بېرىش نىسبىتى %2 — %3، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا %15كە يەتتى. ئۆلۈش نىسبىتى %20 — %25كە يەتتى، بۇنىڭغا ياخشى بېقىلماسلىق، قوزىلار ئورۇق بولۇپ، كېسەللىككە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ناچار بولۇش، ئېغىل - قوتانلار ئاددىي بولۇش، ئۆلارنى دېزىنفېكسىيە قىلىشقا، پاكىز تۇتۇشقا ئەھمىيەت بەرمەسلىك قاتارلىقلار سەۋەب بولدى. ئېغىز پەردىسى يالليۇغى كېسەللىكى 1970 - يىلى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە كۆرۈلدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئېممۇنىتېتلاش ئاساس قىلىنىپ ئۈنۈمبرسال ئالدىنى ئېلىش- داۋالاش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن كۆرۈلۈش نۇقتىلىرى ئازايدى. قوينىڭ ئۇچ خىل كېسىلى 1981 — 1982 - يىللىرى ئەڭ ئېغىر كۆرۈلدى، 1983 - يىلى تىزگىنلەنگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئانچە - مۇنچە كۆرۈلۈپ تۇردى. چوشقا كېسەللىكلىرىدىن چوشقا ۋاباسى ۋە چوشقا كۆچۈكلىرىدە كۆرۈلىدىغان چوڭ ئۆچەي تاياقچە باكتېرىيىسىنىڭ زىيىنى ئەڭ ئېغىر بولدى. چوشقا ۋاباسى شى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە كۆرۈلدى. 70 - يىللاردا ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش كۈچەيتىلگەچكە ئانچە - مۇنچە كۆرۈلۈپ تۇردى. 80 - يىللاردا ئالدىنى ئېلىش خىزمىتى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويۇلغاچقا، 1984 — 1989 - يىلغىچە ئۇدا نەچچە يىل كۆرۈلدى. كېيىن ئالدىنى ئېلىش خىزمىتى كۈچەيتىلگەچكە كۆرۈلمىدى. ئات كېسەللىكلىرىدىن: بۇرۇن كۆيدۇرگىسى ۋە يۇقۇملۇق قان ئازلىق

كېسەللىكلىرى تۇرۇپ - تۇرۇپ كۆرۈلۈپ تۇردى. بۇنداق كېسەللىكلەر كۆرۈلگەندە كېسەل ئاتلارنىڭ ھەممىسى شاللىۋېتىلدى.

2) ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش　تېخنىكىلىق تەدبىرلەر جەھەتتە، ئاساسلىقى تارقىلىش زەنجىرىنى ئۈزۈپ تاشلاش ئالدىنقى ۋاستە قىلىندى. ئاساسەن تۆۋەندىكى چارىلەر قوللىنىلدى: (1) قاتتىق كارانتىن قىلىش تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، كېسەل چارۋىلار ۋاقتىدا شاللىۋېتىلدى؛ (2) ئۆتكۈر جىددىي يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرگە زىچلىقى يوقىرى سىجىل ئېممۇنىتېت قىلىش تەدبىرىنى قوللىنىلىپ، چارۋا - ئۇي قۇشلىرى تېنىدىكى ئۇنۇملۇك ئانتېگىن ساقلاپ قېلىنىپ، ئېممۇنىتېت كۈچى ئاشۇرۇلدى؛ (3) پارازىت قۇرت كېسەللىكىگە ئۇنۇملۇك قۇرت چۈشۈرۈش دورىسى قەرەللىك ئىشلىتىلىپ، بەدەن سىرتىدا قۇرت يوقىتىلدى ۋە بەدەن ئىچىدىكى قۇرت چۈشۈرۈلدى، (4) تەكشۈرۈش، ئىممۇنىتېتلاش، قۇرت چۈشۈرۈش خىزمىتى ياخشى ئىشلىنىش بىلەن بىرگە، ئايرىش - قامال قىلىش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى، تارقىلىش مەنبەيى ئۈزۈپ تاشلاندى؛ (5) قەرەللىك دىزىنفېكسىيە قىلىندى، قوللىنىلغان مەۋرىي ۋاستىلار ئاساسلىقى مۇنۇلار: (1) مال دوختۇرلىرىغا قارىتا ئالدىنى ئېلىشنى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى؛ (2) نۇقتىلىق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاشتا ئۆتكەلگە ھۆجۇم قىلىش كۈرسەتكۈچى بەلگىلىنىپ، ئالدىنى ئېلىش، تەكشۈرۈش، قۇرت چۈشۈرۈش خىزمىتى كۈچەيتىلدى؛ (3) مال دوختۇرلىرىنىڭ نازارەت قىلىش باشقۇرۇش فۇنكسىيىسى كۈچەيتىلىپ، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش خىزمىتى قانۇنچىلىق ئىزغا سېلىندى.

3. ئوتلاق

يېزا ئىگىلىك 3 - شىنىڭ ئوتلاقلىرى چۆل، يېرىم چۆللۈكلەرگە جايلاشقان بولۇپ، ئوت - چۆپ چىقىش مىقدارى تۆۋەن، ئوت - چۆپىنىڭ سۈيىتى ناچار. تاغدىكى ئوتلاقلار قاغلىق چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ۋە ئۇلۇغچات ناھىيىسىدىكى تويۇن چارۋىچىلىق فېرمىسىغا جايلاشقان. بۇ جايلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 200 مېتىردىن 4850 مېتىرغىچە كېلىدۇ. يايلاقلار، ئېگىزلىكتىكى توقايلىقلارغا جايلاشقان بولۇپ، ئوت-چۆپ تۈرلىرىدىن سىرگە، شەپەقگۈل، تېپچاق، ئەمەن، قوغىجاي، قىياق قاتارلىقلار بار. ئومۇمىي كۆلىمى 340 مىڭ مو، قاپلىنىش دەرىجىسى 40% — 70% بولۇپ، ھەر مودىن 70 كىلوگرام ئەتراپىدا ئوت - چۆپ چىقىدۇ. قىشلاق تاغلاردىكى يېرىم قۇرغاق چۆللۈكلەردىكى ئوتلاق بولۇپ، قاپلىنىش دەرىجىسى 36%، ھەر مويەردىن 12 — 15 كىلوگرام ئوت - چۆپ چىقىدۇ، ئوت - چۆپ تۈرلىرىدىن تېپچاق، قارىغان، يەر بېغىرلايدىغان ئارچا، قوغىجاي، كۆك ئەمەن، چىغىرتماق، سۆسۈن ئەمەن، كالا قۇلاق، چىغ قاتارلىقلار بار. دېھقانچىلىق رايونىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرى شوركۆل، مەكىت ۋە قەشقەر بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىغا جايلاشقان، ئومۇمىي كۆلىمى 1 مىليون 300 مىڭ مودىن ئارتۇق بولۇپ، يېرىم چۆللۈك ئوتلاقلا كىرىدۇ. قاپلىنىش دەرىجىسى 30% ئەتراپىدا، ھەر مو ئوتلاقتىن ئوت - چۆپ چىقىش مىقدارى نەچچە 10 كىلوگرامدىن 100 — 200 كىلوگرامغىچە بولۇپ، چارۋىلار ئانچە يېمەيدۇ، پايدىلىنىش نىسبىتى تۆۋەن. ئوت - چۆپ تۈرلىرىدىن قومۇش، چۆچۈكبۇيا، ياۋا كەندىر، يانتاق، قوڭغۇراق تىكەن ھەمدە توغراق غازىڭى قاتارلىقلار بار.

§ 4. يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش

1. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى

شى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ماشىنا - سايمان يېتىشمىگەچكە، دۆش ئېلىش، چۆنەك ئېچىش،

قىر سېلىش قاتارلىق ئىشلار ئاساسەن ئۇلاغ، ئادەم كۈچى بىلەن ماشىنا كۈچى ماسلاشتۇرۇلۇپ ئىشلىنەتتى. شۇ چاغدا، شى بويىچە چوڭ - كىچىك تراكتوردىن 88ى بولۇپ، قۇۋۋىتى 2845.92 كىلوۋاتقا يېتەتتى، ھەر 10 مىڭ مو يەرگە 152.88 كىلوۋاتتىن توغرا كېلەتتى. ئاساسلىق تراكتوردىن «شەرق شامىلى — 54»، «MT—54»، «VTOS — 45»، «ZT—25»، «T—28»، «شەرق قىزارىدى — 28» قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، تراكتورغا چېتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمىنىدىن 569ى، ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمىنىدىن 866 سى؛ كومبايىندىن 8ى؛ يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان يۈك ئاپتوموبىلىدىن 25ى (تونناژى 79 تونا) بار ئىدى، ئاپتوموبىللاردىن ئاساسلىقى «ئازاد CA—10B»، «گاز — 51» ماركىلىق ئاپتوموبىللار بار ئىدى. تۆەن - مەيدانلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئاساسلىق ترانسپورت كۈچلىرىدىن ئۇلاغ ھارۋىسى، يارىيار ھارۋا ۋە قول ھارۋا قاتارلىقلار بار ئىدى؛ ئۇنىڭدىن باشقا، زەي چىقىرىۋېتىش، سۈغىرىش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدىغان ماشىنىدىن 5ى بولۇپ، قۇۋۋىتى 58.8 كىلوۋاتقا يېتەتتىسى، سۈ پومپىسىدىن 31ى، ئورۇش ماشىنىسىدىن 15ى، يەم ئۇۋېتىش ماشىنىسىدىن 9ى، ئوت - چۆپ توغراش ماشىنىسىدىن 2سى، ئوت تايلاش ماشىنىسىدىن 2سى بار ئىدى، ئېتىز - ئېرىق قۇرۇلۇشىغا سېلىنىدىغان 40لا توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى بولۇپ، نۇرغۇن ئىشلار قول ھارۋىسى، سېۋەت ۋە ئەپكەشلەر بىلەن قىلىناتتى. 1970 - يىلى دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسى 84.5% كە يەتتى. كېيىنكى يىلى يەر ھەيدەشنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسى 86.4% كە، تېرىلاشنىڭ 70% كە، تېرىشنىڭ 50% كە يەتتى. مەكىت بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىنىڭ ئۇنۇمبرسال ماشىنىلىشىش دەرىجىسى 98% گە يەتتى. شورکۆل بوزيەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىدىكى كوللېكتىپ ئورۇنلاردا ھەيدەش، تېرىلاش، تېرىش ئىشلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يېرىم ماشىنىلىشىش ۋە ئۇلاغ كۈچى دېھقانچىلىق قوراللىرىنى ياخشىلاشقا تايىنىپ ئىشلەندى. 1974 - يىلى بۇغداي ئورۇشنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسى 25% كە يەتتى.

كومبايىن بىلەن بۇغداي ئورۇلماقتا

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمىنىڭ بولغا قويۇلۇشى ۋە مۇكەممەللەشتۇرۇلۇشىگە، ئەمەلىي كۈچىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۆز ئالدىغا دېھقانچىلىق سايمانلىرى سېتىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ھەيدەش، تېرىلاش، تېرىش، سۈرەم سېلىش، چاغلاش، ئوغۇتلاش، چۆنەك ئېچىش ماشىنىلاشتى ھەم دۆش ماشىنا بىلەن ئېلىنىدىغان بولدى. 1981 - يىلى بۇغداي ئورۇشنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسى 68% كە يەتتى. كېيىنكى يىلى ماشىنا ئارقىلىق سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش باشلىنىپ، كونلۇك ئىش ئۈنۈمى 120 موغا يەتتى. 1983 - يىلى كېۋەزگە سۈلياۋ يوپۇق يېپىش، ئورەك قىزىش، تېرىش، توپا يۆلەش، باستۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنى بىر يولىلا قىلىش مۇناق قىلىندى. ئۇنۇمبرسال ماشىنىلىشىش دەرىجىسى 80% كە يەتتى. 1986 - يىلى ھەيدەشنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسى 90% كە، تېرىشنىڭ 89% كە، چاغلاشنىڭ 96% كە، يىغىشنىڭ 67% كە يەتتى. ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىنىڭ 80% ى ماشىنا بىلەن قىلىنىدىغان بولدى. 1990 - يىلى شى بويىچە ئۇنۇمبرسال ماشىنىلىشىش دەرىجىسى 85% كە يەتتى. ھەيدەش، تېرىش، سۈلياۋ

يوپۇق يېپىش، خىمىيىلىك ئۈسۈل ئارقىلىق ئوتاش، چاغلاش، ئوغۇتلاش، بۇغداي ئورۇش، شاخ - شۇمبىلارنى ئېتىزغا قايتۇرۇش قاتارلىق ئىشلار ماشىنىلاشتى. چوڭ، ئوتتۇرا تراكتور 498گە، قۇۋۋەتى 13 مىڭ 898.12 كىلوۋاتقا يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر 10 مىڭ مو يەرگە 58.167 كىلوۋاتتىن توغرا كەلدى. كىچىك تراكتور 520 گە، تراكتورغا چېتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمىنى 1104كە، كومبايىن 71گە يەتتى، كومبايىننىڭ ئاساسلىق تىپىدىن «شەرق شامىلى — 5»، «E—512»، «E—514»، «IMAT—161» قاتارلىقلار بار؛ يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان يۈك ئاپتوموبىلىدىن 200ى بولۇپ، تونناژى 980 تونىنغا يەتتى، دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ترانسپورت ئاپتوموبىلى 188گە، چوڭ - ئوتتۇرا پرېتسىپ 369غا، كىچىك پرېتسىپ 506گە يەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا شى بويىچە زەي چىقىرىۋېتىش، سۈغىرىش ماشىنىسى 495 بولۇپ، قۇۋۋەتى 7196.51 كىلوۋاتقا، سۇ پومپىسى 415كە؛ ئۆسۈملۈك ئاسراش ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋەتى 553.46 كىلوۋاتقا، دورا چېچىش ماشىنىسى 151 گە يەتتى.

2. رېمونت قىلىش - ياساش

1966 - يىلى شى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، رېمونت قىلىش - ياساش ئۆسكۈنىسىدىن 14ى بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە: ئىستانوك 9، توشۇك تېشىش ئىستانوكى 3، قىرىش ئىستانوكى 2 ئىدى. ئۆسكۈنىلەر ئاز، سايمانلار تولۇق بولمىغاچقا، رېمونت قىلىش ئىقتىدارى تۆۋەن بولۇپ، نۇرغۇن دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ۋاقتىدا رېمونت قىلىپ بەرگىلى بولمايتتى. 1968 - يىلى رېمونت قىلىشنى كۆتۈپ تۇرغان توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى ئومۇمىي ماشىنا سانىنىڭ %87نى، زەنجىر تاپان %97نى، يەل تاپان %81نى ئىگىلىدى. بىر تۇتاش تەقسىم قىلىنىدىغان تراكتور زاپچىسى %38، كومبايىن زاپچىسى %28، ئىچىدىن يانىدىغان دۇنگاتېل زاپچىسى %39، بىر تۇتاش تەقسىم قىلىنايدىغان زاپچاس %15 ئېھتىياجىنى قاندۇرالايتتى. شۇ يىلى يېڭىدىن قۇرۇلغان يېزا ئىگىلىك 3 - شى 1 - رېمونت زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. كېيىنكى يىلى ئەسلىدىكى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش نازارىتىنىڭ مارالبېشى باش مەيدانى رېمونت زاۋۇتى (2 - رېمونت زاۋۇتى) نى ئۆتكۈزۈۋالدى. 1971 - يىلى 2 چوڭ رېمونت زاۋۇتىدا 33 دانە ئىستانوك بار بولدى. تۆۋەن - مەيدانلارنىڭ رېمونت ئەترىتلىرىدە جەمئىي 39 ئىستانوك بولۇپ، ئاساسەن «C630»، «C616»، «C618» تىپلىق ئىستانوك، «B616» تىپلىق قىرىش ئىستانوكى، «E535»، «E512» تىپلىق توشۇك تېشىش ئىستانوكى، «62W» تىپلىق كۆپ ئىقتىدارلىق شلىش ئىستانوكى، «M7130» تىپلىق تەكشى يۈزنى چاقلاش ئىستانوكى، «SG115M» تىپلىق ئېنېرگىيە تەجرىبە سۇپىسى، «M8230» تىپلىق ئەگرى ئوقنى سىلىقلاش ئىستانوكى، «3—CM30» تىپلىق ماي پومپىسى تەجرىبە سۇپىسى، «T116» تىپلىق پورشېن قىرىش ئىستانوكى، «M899» تىپلىق گاز تۆشۈكىنى سىلىقلاش ئىستانوكى قاتارلىقلار بار. ئۇلار بىلەن ئاساسەن ئاپتوموبىل، تراكتور، ئېنېرگىيە ماشىنىلىرى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى رېمونت قىلىندى ھەمدە ئۆڭۈتىش ماشىنىسى، پرېتسىپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاپچاسلىرى، ماي باكى ۋە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى ياسالدى. ياساش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، تۆۋەن - مەيدانلار تېخنىكا يېڭىلاپ، 60 تونناسلىق توشۇك تېشىش ئىستانوكى، پورشېن سىلىقلاش ماشىنىسى، توشۇك تېشىش ئىستانوكى، قىرىش ئىستانوكى، ماي پومپىسى تەجرىبە سۇپىسى، دەرۋازىسىمان كران، سۈزگۈچ ماشىنىسى، 2 مېتىردىن يۇقىرى زاپچاسلارنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان ئىستانوك، ياتما پورشېن قىرىش ئىستانوكى، ئېغىر بالونلارنى چۈڭۈش، قۇراشتۇرۇش سۇپىسى، 100 تونناسلىق سۈيۈقلۇق بېسىملىق پرېس قاتارلىقلارنى ياسىدى. 70 - يىللاردا «چوڭ رېمونتنى تۆۋەن - مەيداندىن چىقارماسلىق» ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. 80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە، تراكتور، ئاپتوموبىللارنى رېمونت قىلىش، ئاسراش سۇپىتى ئومۇمىيۈزلۈك يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1982 - يىلى 43 - تۆۋەن، 45 - تۆۋەن «6—2BMG» تىپتىكى ئاسما شەكىللىك كېۋەزگە سۈلياۋ يوپۇق يېپىش ماشىنىسىنى تەتقىق قىلىپ ياساپ چىقتى. كېيىنكى

يىلى سۇلياۋ يوپۇق يېپىش ماشىنىسى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىش ماشىنىسىغا ئۆزگەرتىلىپ، دۆلەت دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق - بېلىقچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ 1 - دەرىجىلىك تېخنىكا ئۆزگەرتىش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ماشىنىلارنىڭ يېڭىلىنىشى تېزلەشتى. ماشىنا - سايمانلارنى رېمونت قىلىشتا، نۇرغۇن ئىشلارنى رېمونت خادىملىرى ئۆزى قىلالىغاچقا، رېمونت قىلدۇرىدىغان ئورۇنلارنىڭ رېمونت قىلدۇرۇش ۋەزىپىسى خېلى كۆپ ئازايدى.

3. باشقۇرۇش ۋە قوشۇن

60 - يىللاردا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى جەھەتتە ئۆچ دەرىجىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلغانىدى. شى، تۆمۈرلۈك ئاساسلىق مەسئۇل رەھبەرلىرى ۋە ماشىنا ئىشلىرىغا مەسئۇل مەسلىھەتچىلىرى پىلانلىق باشقۇرۇشقا ۋە بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشقا مەسئۇل ئىدى. ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەترىتىگە ئەترەت باشلىقى، مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى، سىياسىي يېتەكچى، تېخنىك ۋە بوغالتىر - ستاتىستىكا خادىملىرى قويۇلدى، ماشىنا- تراكتورلارنى مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇش، بىر تۇتاش تىجارەت قىلىش، يەككە ھېسابات قىلىش، مالىيە جەھەتتە ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەترىتى بىر تۇتاش كىرىم قىلىش - چىقىم قىلىش، ئىشچى- خىزمەتچىلەرگە دەرىجە ماۋاش بېرىش تۈزۈمى بويىچە ئايمۇ ئاي ماۋاش بېرىش يولغا قويۇلدى. شۇ چاغدا تراكتورچى 489، رېمونتچى 42 ئىدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا بىر قىسىم تۆمۈر - مەيدانلار ماشىنا- تراكتورلارنى لېيەندۇيلەرگە تەقسىم قىلىۋېتىپ، «تراكتور بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى بىرگەۋدە قىلىش» ۋە ئىش ئورنى مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ھەر ماشىنا تەننەرخى ھېساباتى بىلەن تراكتورچىلارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى چېتىپ، مۇلازىمەت سۈپىتىنى ئالاھىدە ئۆستۈردى. لېكىن، ماي سەرپىياتى كۆپ، تەننەرخى يۇقىرى بولغانلىقتىن ماشىنا - تراكتورلار ئاستا - ئاستا ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەترىتىگە يىغىۋېلىندى. 80 - يىللاردىن باشلاپ، ماشىنا - تراكتورلارنىڭ تەننەرخى، ماي سەرپىياتى بىلەن چېتىپ مۇكاپاتلاش ياكى قوش مۇكاپاتلاش - قوش جازالاش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ماشىنا - سايمانلارنى مەخسۇس ئادەم باشقۇرىدىغان، رېمونت قىلىدىغان بولدى. مەسئۇلىيەت تۈزۈمى تەدرىجىي مۇكەممەللەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، ماشىنا - سايمانلارنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش، گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىش، پايدا - زىيىنغا ئۆزى ئىگە بولۇش، پايدىنى پىرسەنت بويىچە بۆلۈشۈش يولغا قويۇلدى. 1983 - يىلى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى نۇرغۇن جىنايەتچىلەرنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىغا ئېلىپ كېلىپ ئۆزگەرتىش خىزمىتى ئورۇنلاشتۇرۇلغاچقا، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش تارماق ئەترەتلىرىنىڭ مەيدانلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن، ماشىنا- تراكتور خادىملىرى مۇناسىپ ھالدا كۆپىيىشكە باشلىدى. تۆمۈر - مەيدانلاردا مەسئۇلانغا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ مۇكەممەللەشتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كىرىمى ئاشقاچقا، يەككە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئائىلىلىرى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى. 1990- يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنا خادىمى 2159غا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە يەككە يېزا ئىگىلىك ماشىنا خادىمى 535، رېمونتچى 131.

§ 5. سانائەت، قاتناش

1. سانائەت

1966 - يىلى شى قۇرۇلغان چاغدا، شىغا ئايرىپ بېرىلگەن «ئالغا» 1 -، 2 -، 3 - مەيدانلىرى، كوئېنلۈن دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە «ئىتتىپاق» دېھقانچىلىق مەيدانى باشقۇرغان سانائەت تۈرلىرىدىن ئېلېكتر، كان

ئېچىش، ماشىنا ياساش، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، كاۋچۇك، جۇڭگو تىبابىتى دورىلىرىنى پىششىقلاش، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش ۋە ئېچىملىك ئىشلەش قاتارلىقلار بار ئىدى.

1) ئېلېكتر سانائىتى　شى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە قەشقەر «ئالغا» 1 - مەيدانىنى قەشقەر توك بىلەن تەمىنلىگەندىن باشقا، قالغان «ئالغا» 2 -، 3 - مەيدانلىرى، «كونېلۇن» دېھقانچىلىق مەيدانى، «ئىتتىپاق» دېھقانچىلىق مەيدانى قاتارلىق ئورۇنلار 20، 25، 35، 60 كىلوۋاتلىق دىزېل گېنېراتورىدىن توك چىقىراتتى، بۇنچىلىك توك تۇرمۇش شارائىتىنى يورۇتۇش ۋە پىششىقلاش زاۋۇتلىرىنىڭ ئېھتىياجىنىلا قامدىيالايتتى. ئاساس قاتلام ئورۇنلار كىرىسىن چىراغ ياقاتتى، سۇ بايلىقىدىن تولۇق پايدىلىنىش، ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسىنى قوشۇمچە قىلىش ئۈچۈن، 6 كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. شى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن قۇرۇلغان شوركۆل شىمالىي تومۇا ئېلېكتر ئىستانسىسىنى قوشقاندا، جەمئىي 7 كىچىك ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ گېنېراتور سىغىمچانلىقى 1285 كىلوۋات ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا سانائەت تۈرى ئاز، كۆلىمى كىچىك بولۇپ، ئۆزى ھاجىتىدىن چىقىدىغان ئون زاۋۇتى، ياغ زاۋۇتى، پاختا زاۋۇتىلا بار ئىدى. بۇلارغا كېتىدىغان توك ئاز بولغاچقا، ئەسلىدىكى گېنېراتورلاردىن چىققان توك ئۆزىگە يېتەتتى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسى تەڭشەلگەندىن كېيىن ئاشلىق، پاختا ھوسۇلىنىڭ زور ئېشىشىغا ئەگىشىپ، ئەسلىدىكى پىششىقلاش ئۇسكۇنىلىرى يېڭىلىنىشقا باشلىدى. توكقا بولغان ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، 300 — 500 كىلوۋاتلىق دىزېل گېنېراتورلىرى كىرگۈزۈلۈپ، ئوت ئېلېكتر ئىستانسىلىرى قۇرۇلدى. 1987 - يىل 5 - ئايدا شوركۆل بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى تۇمەن - مەيدانلاردا توك يېتىشمەسلىك ئەھۋالىنى پەسەيتىش ئۈچۈن، غەربىي لىنىيە قۇرۇلۇشى (ئاقسۇ غەربىي كۆۋرۈك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن يېزا ئىگىلىك 3 - شىمىنىك شوركۆل بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى تۇمشۇقچە 110 كىلوۋولتلۇق توك يەتكۈزۈش، بېسىمنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى 1991 - يىل 11 - ئاينىڭ 30 - كۈنى پۈتۈپ ئىناق تەرىقىسىدە ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. غەربىي لىنىيە قۇرۇلۇشى 2. 173 كىلومېتىر توك سىمى ۋە 110 كىلوۋولتلۇق ترانسفورماتور پونكىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. بۇنىڭغا جەمئىي 15 مىليون 620 مىڭ يۈەن مەبلەغ كەتتى. 35 كىلوۋولتلۇق توك يەتكۈزۈش، سىم ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى 74 كىلومېتىر توك سىمى ۋە 5 ترانسفورماتور پونكىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. بۇنىڭغا جەمئىي 4 مىليون 80 مىڭ يۈەن مەبلەغ كەتتى. 1990- يىلى ئومۇمىي توك مىقدارى 6 مىليون 290 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يەتتى.

2) يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش سانائىتى　يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش سانائىتى پاختا زاۋۇتى، ئون زاۋۇتى، ياغ زاۋۇتى ۋە ئېچىملىك ئىشلەشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، شى قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1990 - يىلغىچە مەھسۇلات قىممىتى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %80نى ئىگىلىدى. 1990 - يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 65 مىليون 410 مىڭ يۈەن بولۇپ، شۇ يىللىق سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %87.68نى ئىگىلىدى.

(1) پاختا چىقىرىش　1981 - يىلدىن ئىلگىرى، تېرىقچىلىقتا ئاشلىق ئاساس قىلىناتتى. كېڭەزلىك ئومۇمىي ھوسۇلى كۆپىنچە 1000 تونناندىن ئاشمايتتى. شى بويىچە 11 تۇمەن - مەيداندىلا 11 پاختا زاۋۇتى بار بولۇپ، ئۇسكۇنىلىرى كونا ئىدى. تاسمىلىق چىگىت ئايرىش ماشىنىسى بىلەن چىگىت ئايرىلىپ، پاختا 54 - تىپلىق، 56 - تىپلىق چىغرىق بىلەن تايلىناتتى. 1981 - يىلى تېرىقچىلىق كەسىپ قۇرۇلمىسى تەڭشەلگەندىن كېيىن، كېڭەز تېرىلغۇ كۆلىمى يىلدىن يىلغا كېڭىيىپ، بىرلىك ۋە ئومۇمىي ھوسۇلى زور ھەجىمدە ئاشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە پاختىنىڭ بازىرى چىققاچقا، پىششىقلاش سانائىتى تېز تەرەققىي قىلدى. 1986 - يىلدىن باشلاپ، پىششىقلاش ئۇسكۇنىلىرى ئومۇمىيۈزلۈك يېڭىلىنىپ، 80، 90، 120، 121 تىپلىق ھەرە شەكىللىك چىگىت ئايرىش ماشىنىلىرى كىرگۈزۈلۈپ، تاسمىلىق چىگىت ئايرىش ماشىنىلىرىنىڭ ئورنىغا

دەسستىلدى. «MBG150» ۋە «MBG200» تىپلىق سۈيۈقلۇق بېسىملىق تايلاش ماشىنىلىرى كىرگۈزۈلۈپ چىغرىق ئورنىغا دەسستىلدى. تۈەن - مەيدانلار يەنە پاختا تەۋىتى پىششىقلاش ئۈسكۈنىلىرىنى كىرگۈزدى. 1990 - يىلى پاختا زاۋۇتىدىن 14ى، پاختا چىقىرىش ماشىنىسىدىن 90ى بار بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 28 مىڭ 163 تونىغا يېتىپ، شۇ يىلى 17 مىڭ 436 تونىنا پاختىنىڭ چىتىگىتىنى ئايرىدى.

(2) ئۈن - ياغ تارتىش يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، «ئالغا» 1 - ، 2 - ، 3 - مەيدانلىرى ۋە «ئىتتىپاق» مەيدانىدا، مەركەزلەشكەن ياكى تارقاق ئۈن زاۋۇتلىرى بار ئىدى. «125» تىپلىق ئۈن تارتىش ماشىنىسى ئاساسلىق ئورۇندا تۇراتتى. «MF200» تىپلىق ۋە «MF350» تىپلىق ئۈن تارتىش ماشىنىلىرى قوشۇمچە ئىدى. يېڭى قۇرۇلغان تۈەن - مەيدانلارغا 2 دىن 4كىچە «125 تىپلىق» ئۈن تارتىش ماشىنىسى بېرىلدى. ياغ جۈۋازدا تارتىلاتتى، كېيىن تۈەن - مەيدانلارغا بىردىن 3كىچە «95 تىپلىق» ياغ تارتىش ماشىنىسى بېرىلدى. 80 - يىللاردا 41 - تۈەن 560 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، ۋۇشىدا ئىشلەنگەن «LF—24» تىپلىق ئۈن تارتىش ئۈسكۈنىسى كىرگۈزدى. ئۈنىڭ بىلەن ھەر كۈنى 12.5 تونىنىدىن تارتۇق ئۈن تارتاتتى. بۇ ئۈسكۈنىدە تارتىلغان ئۈن شۇ تۈەننىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن تاشقىرى، يەنە قەشقەر، قەشقەر كوناشەھەر، قاتارلىق ناھىيە - شەھەرلەرگە ئاپىرىپ سېتىلدى. 43 - تۈەن 800 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، «200A» تىپلىق ياغ تارتىش ئۈسكۈنىسى كىرگۈزۈپ، يېڭى ياغ زاۋۇتى قۇردى. 1989 - يىلى 45 - تۈەن 450 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، «200A» تىپلىق ياغ تارتىش ئۈسكۈنىسى كىرگۈزدى.

1990 - يىلى شى بويىچە ئۈن تارتىش ماشىنىسى 120گە، ئۈن زاۋۇتى 15كە، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 45 مىڭ تونىنغا، يىللىق ئۈن تارتىش مىقدارى 9515 تونىنغا، بۇغدايدىن ئۈن چىقىرىش نىسبىتى %80كە، ئۈنىڭ ئۇلچەملىك بولۇش نىسبىتى %100كە يەتتى. ياغ تارتىش ماشىنىسى 49، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 3337 تونىنا، ياغ زاۋۇتى 15، يىللىق ياغ تارتىش مىقدارى 2922 تونىنا، چىگىتتىن ياغ چىقىرىش نىسبىتى %14.9 بولدى.

2. قاتناش

يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ كۆپ قىسىم تۈەن - مەيدانلىرى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي گىرۋىكىدىكى چۆلگە جايلاشقان. بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىدىكى يوللارنى 60 — 70 - يىللاردا تۈەن- مەيدانلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياسىغان. يوللار توپا يول، كۆۋرۈكلىرى ئاددىي بولۇپ كۆتۈرۈش ۋە ئۆتكۈزۈش ئىقتىدارى تۆۋەن ئىدى. 80 - يىللاردا شېغىل يانتۇزۇلدى. 90 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاسفالتلاشتۇرۇلدى. 1990- يىلى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىدىكى يول 16گە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 25. 244 كىلومېتىرغا يەتتى.

1) ئاساسلىق تاشيوللار

(1) بىر ئېغىز ئۈي داۋېنى توققۇزساراي تاشيولى ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 31 كىلومېتىر، بىر ئېغىز ئۈي داۋېنى «314» دۆلەت تاشيولىغا تۇتىشىدۇ.

(2) توققۇزساراي 51 - تۈەن سۇ باشقۇرۇش پونكىتى تاشيولى ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 12.7 كىلومېتىر بولۇپ، 51 - تۈەن - مەيدانغا بارىدۇ.

(3) 51 - تۈەن — 53 - تۈەن تاشيولى ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 28 كىلومېتىر بولۇپ، 53 - تۈەن - مەيدانغا بارىدۇ.

(4) 51 - تۈەن سۇ باشقۇرۇش پونكىتى 50 - تۈەننىڭ كونا شتابى تاشيولى تۈەن - مەيدان دەرىجىلىك يول بولۇپ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 18 كىلومېتىر، 50 - تۈەن - مەيدانغا بارىدۇ.

(5) 52 ـ تۆەن يۇڭئەنبا دامبىسى تاشيولى　ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 9 كىلومېتىر.
(6) توققۇز ساراي — 52 ـ تۆەن تاشيولى　ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 11.75 كىلومېتىر بولۇپ، 51 ـ تۆەن بىلەن 52 ـ تۆەننى تۇتاشتۇرىدۇ.
(7) 44 ـ تۆەن ـ مەيدان تاشيولى　ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 11.6 كىلومېتىر.
(8) 50 ـ تۆەن — 52 ـ تۆەن تاشيولى　ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 14 كىلومېتىر.
(9) 49 ـ تۆەن — مەيدان تاشيولى　ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 12 كىلومېتىر.
(10) 49 ـ تۆەن — قۇرۇلۇش تۆەنى تاشيولى　ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 5 كىلومېتىر.
(11) پەيزاۋات باش مەيدانى تاشيولى　مەيدان شتابىدىن «314» دۆلەت تاشيولىغا تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 17 كىلومېتىر.
(12) 48 ـ تۆەن ـ مەيدان تاشيولى　تۆەن شتابىدىن مارالبېشى ـ يەكەن تاشيولىغا تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 11 كىلومېتىر.
(13) يەكەن دەريا كۆۋرۈكى — 45 ـ تۆەن 2 ـ يىلى 14 ـ ليەن تاشيولى　يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىتىنىڭ مەكىت بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىغا بارىدىغان مۇھىم يول بولۇپ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 24.5 كىلومېتىر.
(14) 45 ـ تۆەن ـ مەيدان تاشيولى　ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 23.7 كىلومېتىر.
(15) 43 ـ تۆەن ـ مەيدان تاشيولى　ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 23 كىلومېتىر.
(16) 41 ـ تۆەن ـ مەيدان تاشيولىيى　ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 6 كىلومېتىر.

2) ترانسپورت　شى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، تۆەن ـ مەيدانلاردا بىردىن ئىككىگىچە «ئازاد» ماركىلىق ئاپتوموبىل بار بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشقا كېرەكلىك ماددىي ئەشيالارنى توشۇيتتى. 1971 ـ يىلدىن كېيىن، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مەيدانلىرىدا ئاپتوموبىل ئەترىتى، ئاپتوموبىل پەيى ۋە ئاپتوموبىل كولونى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى. ئۇلار ئۆز ئورنىنىڭ يۈكلىرىنى توشۇشنى ئاساس قىلاتتى، ئاپتوبۇس يوق ئىدى. كىشىلەر بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىغا كىرىپ چىقىدىغان چاغدا، يۈك ئاپتوموبىللىرىغا چىقىۋالاتتى. 1982 ـ يىلى شى يولۇچى ترانسپورت بېكىتى تىجارەت باشلاپ، قەشقەردىن بىر قىسىم بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىغا نۆۋەتچى ئاپتوبۇس سالدى. 1989 ـ يىلى توختاپ قالدى. ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، تۆەن ـ مەيدانلار «شەرق شامىلى»، «ئازاد 141» ماركىلىق ئاپتوموبىللارنى سېتىۋالدى. 1990ـ يىلى 18 دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانىدا يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان يۈك ئاپتوموبىلى 220گە، شى ترانسپورت شىركىتىدە كىرا ئاپتوموبىلى 237گە يەتتى. 9 تۆەن ـ مەيدان ئاپتوبۇس سېتىۋېلىپ، يولۇچى ترانسپورتىنى يەنە يولغا قويدى. شۇ يىلى شى بويىچە يۈك توشۇش مىقدارى 210 مىڭ تونناغا، يۈك ئوبوروت مىقدارى 126 مىليون 210 مىڭ توننا ـ كىلومېتىرغا، توشۇلغان يولۇچى 50 مىڭغا يەتتى.

§ 6 . سودا، تاشقى سودا، ماددىي ئەشيا

1 . سودا

1966 ـ يىلى 3 ـ شى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، شى تۆەنلەرنىڭ شتابىدا تەمىنلەش ـ سېتىش بۆلۈمى ۋە بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ـ تۇرمۇش ماددىي ئەشيالىرىنى پىلانلاش ۋە تەمىنلەش ـ سېتىشقا مەسئۇل قىلىندى. شى تەمىنلەش ـ سېتىش بۆلۈمى بىكتۆەن تەمىنلەش ـ سېتىش بۆلۈمى شى مەۋزىي

باشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولۇپ، پايدىنىڭ ھەممىسىنى يۇقىرىغا تاپشۇراتتى، زىيىنىنى شى مالىيىسى ئۈستىگە ئالاتتى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ماڭاشى ۋە پاراۋانلىق پۇلىنى شى مالىيىسى بېرەتتى. دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانلىرى سودا ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا باشقۇراتتى. شى تۆۋەندىكى باشقۇرۇدىغان سودا كارخانىلىرى دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانا بولۇپ، تاۋارلار بىلەن ئاساسەن پىلانلىق تەمىنلىنەتتى. دېھقانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە يەرلىك سانائەت بويۇملىرىنى بىكتۇەن بىر تۇتاش ئاجرىتىپ بېرەتتى، كۇندىلىك ئىشلەپچىقىرىش بويۇملىرىنى شى بىر تۇتاش سېتىۋالاتتى ۋە سېتىپ بېرەتتى. ئاشلىق ۋە گەز مالىنى دۆلەت بىر تۇتاش نورما بەلگىلەپ بېلەتلىك تەمىنلىگەندىن باشقا، ياغ، گۆش، شېكەر، سوپۇن، تاماكا، ھاراق، گۈگۈت، ۋېلىسىپىت، كىيىم تىكىش ماشىنىسى قاتارلىق قىس تاۋارلار تەمىنلەش - ئېھتىياج ئەھۋالىغا قاراپ شۇ جايدىكى سودا تارماقلىرى بېسىپ تارقاتقان تالون بويىچە سېتىلاتتى. سودا كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە دەرىجە بويىچە ئايمۇ ئاي ماڭاش بېرىلەتتى. شۇ يىلى شى بويىچە سودا تور - نۇقتىسى 43، كەسىپكار 386 ئىدى.

1969 - يىلى شى تەمىنلەش - سېتىش بۆلۈمى تەمىنات بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. شۇ چاغدا، يېڭىدىن قۇرۇلغان تۇەن - مەيدانلار تۇراقلىشىپ نوپۇس مۇناسىپ ھالدا كۆپەيگەچكە، سودا تەدرىجي راۋاجلاندى. كېيىنكى يىلى شى بويىچە سودا ئاپپاراتى 105كە، كەسىپكار 614 كە يەتتى. 1975 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، تەمىنات بۆلۈمى ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى. شۇ يىلى سودا تور - نۇقتىسى كۆپەيىپ 151گە، كەسىپكار 787گە يەتتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزي كومىتېتى 3- ئومۇمي يىغىنىدىن كېيىن، دۆلەت ئىلكىدىكى سودا پۈتكۈل شىنى كونترول قىلىدىغان تارىخقا خاتىمە بېرىلىپ، ئۇششاق سودىگەرلەر ئاساس قىلىنغان يەككە سودا ۋە يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى يەرلىك بىلەن بىرلىشىپ باشقۇرغان سودا كارخانىلىرى تەدرىجي پەيدا بولۇشقا باشلىدى. 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3- شىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندە، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق تۇەن - مەيدانلىرىدىكى يەككە سودا تور - نۇقتىسى 159غا، كەسىپكار 361گە، بىرلەشمە كارخانا 11گە، ئومۇمي مەبلىغى 1 مىليون 470 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بىراق، كېيىنكى بىر قانچە يىللىق تىجارەت داۋامىدا ئاز ساندىكى كارخانىلار ئازراق پايدا ئالغان ياكى دەسمايىسىنى ساقلاپ قالغاندىن تاشقىرى، كۆپ قىسمى زىيان تارتتى. توختام مۇددىتى توشقاندىن كېيىن، بىرلەشمە كارخانىلارنىڭ ھەممىسى پارچىلىنىپ كەتتى. 1983 - يىل 6 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىدا سودا باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ، پۈتكۈل شىنىڭ سودا پىلانىنى تۈزۈش، تور - نۇقتىلارنى پىلانلاش، سودا ستاتىستىكىسى قىلىش، ئاشلىق، ماي، كىرسىن ۋە باشقا دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىلان بويىچە جەمئىيلاشتۇرۇش ۋە تەقسىم قىلىش، يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان مەھسۇلات پىلان ۋەزىپىسىنىڭ ئورۇندىلىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىش، يەرلىك ھۆكۈمەتكە يارەملىشىپ باھا باشقۇرۇش ۋە سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش قاتارلىقلارغا مەسئۇل قىلىندى. بۇ ئورۇن ئورگانىنىڭ مەمۇرىي تەرتىپىگە كىرگۈزۈلدى، يېزا ئىگىلىك 3- شىسىنىڭ داخىيەن مال يۆتكەش بېكىتى، شى تەمىنات - سودا شىركىتى، «7 - ماي» يېگى كەنت توپ سېتىش پونكىتى، «نۇرلۇق» باش سودا سارىيى قاتارلىق تارماقلار ئۈتكۈزۈۋېلىندى ھەمدە دۆلەت ئىلكىدىكى سودا كارخانىلىرىنىڭ تىجارەت تۈزۈلمىسى تەدرىجي ئىسلاھ قىلىنىپ كارخانىلارنىڭ ئۆزىگە ئۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقى كېڭەيتىلدى، كۆپ خىل شەكىلدىكى باشقۇرۇش ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. دۆلەت ئىلكىدىكى پارچە سودا، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپىدە «كەسپىنى ئۆزگەرتىش، ئىجارىگە بېرىش» تىن ئىبارەت تىجارەت مېخانىزمى يولغا قويۇلدى، يەنى «دۆلەت ئىلكىدە بولۇش، دۆلەت باشقۇرۇش» ، «دۆلەت ئىلكىدە بولۇش، كوللېكتىپ باشقۇرۇش، بەلگىلىمە بويىچە ھاج تاپشۇرۇش، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش» قا ياكى كوللېكتىپ ئىگىلىكىدە بولۇش، كوللېكتىپ باشقۇرۇشقا ياكى شەخسلەرگە ئىجارىگە بېرىپ باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىلدى. 1990 - يىلى شى بويىچە يېمەك - ئىچمەك كەسپىي تور - نۇقتىسى كۆپەيىپ 161گە، كەسىپكار

450كە؛ مۇلازىمەت تور - نۇقتىسى 131گە، كەسپىكار 312گە، پىمەك - ئىچمەك كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 2 مىليون 70 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

2. تاشقى سودا

1978 - يىلدىن بۇرۇن قەشقەر بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش سىستېمىسىنىڭ ئېكسپورت كەسپىنى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى باشقۇراتتى. ئېكسپورت قىلىنىدىغان مەھسۇلاتلار ئاساسلىقى چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار ۋە پاختا ئىدى. 1978 - يىلى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ تۇمشۇق دېگەن يېرىدە تاشقى سودا مەركىزي پونكىتى قۇرغاندىن كېيىن، بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىنىڭ ئېكسپورت كەسپىنى مۇشۇ پونكىت كونكرېت باشقۇرىدىغان بولدى. 1985 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شى تاشقى سودا شىركىتى قۇرۇلدى. بۇ شىركەت نەشپۈت، چۇچۇكبۇيا مەلھىمى، پاختا قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى بىكتۈەن ئىمپورت - ئېكسپورت باش شىركىتى ئارقىلىق شياڭگاڭ، سىنگاپور، ياپونىيە، كانادا قاتارلىق رايون ۋە دۆلەتلەرگە ئېكسپورت قىلدى. چۇچۇكبۇيا، تېرە، زىرە قاتارلىق ئالاھىدە دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى ئاپتونوم رايونلۇق دورا شىركىتى ئارقىلىق ياكى باشقا بوللار ئارقىلىق ئېكسپورت قىلدى. 1990 - يىلى تاشقى سودىدا ئومۇمي سېتىش سوممىسى 4 مىليون 744 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

3. ماددىي ئەشيا

1966 - يىلى شى قۇرۇلغاندا شى، تۆەنلەردە تەمىنلەش - سېتىش بۆلۈمى ۋە بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، ئۇلار شى، تۆەن شتابىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىدى. كېيىنرلىك ماددىي ئەشيا ئاساسەن بىكتۈەن ماددىي ئەشيا تارمىقىدىن ئېلىپ كېلىنەتتى. بىر تۇتاش باشقۇرۇش - تەقسىم قىلىش، پىلان بويىچە تەمىنلەش، كەملەيدىغان قىسمى سىرتتىن يارىدەم ئېلىش ۋە ئۆز يېرى تەۋەسىدە تەڭشەش ئارقىلىق تولۇقلىناتتى. 1975 - يىلى بىكتۈەن تارقىتىۋېتىلگەندىن كېيىن، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق تۆەن - مەيدانلىرىغا لازىملىق ماددىي ئەشيانى ۋىلايەتلىك كەسپىي شىركەت تەمىنلەشكە مەسئۇل بولدى. 1978 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ماددىي ئەشيا بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، ۋىلايەتتىكى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش سىستېمىسىدىكى ئورۇنلارنى ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل قىلىندى. 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەسلىدىكى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىنىڭ ماددىي ئەشيا بۆلۈمى ئاساسىدا، يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ماددىي ئەشيا باشقارمىسى قۇرۇلۇپ، پۈتكۈل شىنىڭ پىلانلىق تەمىنلەش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. شۇ چاغدا 31 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. داخىيەن ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش پونكىتى، ئۇرۇمچى سېتىۋېلىش پونكىتى، ئاقسۇ سېتىۋېلىش پونكىتى، ئاچال ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش پونكىتى، كورلا سېتىۋېلىش پونكىتى، ئاتۇش تەمىنلەش پونكىتى، قەشقەر تەمىنلەش پونكىتى تەسىس قىلىندى. ئۇلار قارامېتال، پولات ماتېرىياللىرى، رەڭلىك مېتال، خىمىيىۋى سانائەت مەھسۇلاتلىرى، دېھقانچىلىق دورىلىرى، خىمىيىۋى ئوغۇت، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، يېنىك سانائەت مەھسۇلاتلىرى، ماشىنا ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرى، بىر تۇتاش تەقسىم قىلىنىدىغان ماشىنىلار، شارك، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ زاپچاسلىرى، ئاپتوموبىل زاپچاسلىرى، باشقا سانائەت - كان زاپچاسلىرى قاتارلىق ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەپ تۇردى. 1982 - يىلى دۆلەت، ئاپتونوم رايون ۋە بىكتۈەن كونترول قىلىپ پىلانلىق تەقسىم قىلىندىغان ماددىي ئەشيادىن باشقا، كۆپ ساندىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بازارغا كىردى. ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش مۇلازىمەت تىپىدىن كارخانا تىجارىتى تىپىغا ئۆزگىرىپ، يۇقىرىغا پايدا ۋە باج تاپشۇرىدىغان بولدى. سېتىش دائىرىسى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىن قەشقەر، قىزىلسۇ، خوتەن ۋە ئاقسۇ قاتارلىق ۋىلايەت، ئوبلاستلاردىكى بازارلارغا كېڭەيدى. 1990 - يىلى سېتىش كىرىمى 32 مىليون 46 مىڭ

400 يۇڭگە يەتتى. 3800 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت، 257 تونىنا دېھقانچىلىق دورىسى، 779 تونىنا سۇلياۋ يوپۇق، 1870 تونىنا پولات ماتېرىيال، 8744 تونىنا سېمونت، 38 دانە 2 ـ خىلدىكى ماشىنا، بىر تۇتاش تەقسىم قىلىنىدىغان 5 ماشىنا، 19 ئاپتوموبىل؛ 26 تراكتور، بىر كومبايىن، تراكتورغا چېتىلىدىغان 176 دېھقانچىلىق سايمىنى سېتىلدى.

يېزا ئىگىلىك 3 ـ شەسىنىڭ 3 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىن 7 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىگىچە يەنى 1966 ـ يىلدىن 1990 ـ يىلغىچە بولغان ئىقتىسادىي تەرەققىياتى

جەدۋەل: 10 — 6

ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش پىلان مەزگىلى	ئومۇمىي مەبلەغ (تۇمەن يۈەن)	جەمئىي مەبلەغ چىقىرىش (تۇمەن يۈەن)	ھەر تونىسىغا توغرا كېلىدىغان تېرىلغۇ يەر (مو)	ئاشلىق (تونا)		پاختا (تونا)		ساناقتا ـ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەسئۇلات قىسمىتى (تۇمەن يۈەن)		زىيان (تۇمەن يۈەن)		پايدا (تۇمەن يۈەن)	
				ئومۇمىي ھوسۇلى (تونا)	بىرلىك ھوسۇلى (كىلو. گرام)	ئومۇمىي ھوسۇلى (تونا)	بىرلىك ھوسۇلى (كىلو. گرام)			ئومۇمىي سوممىسى	ئوتتۇرىچە يىللىق	ئومۇمىي سوممىسى	قىزاق
3 ـ بەش يىللىق پىلان (1966—1970)	5969.06	1389.11	3.66	62499	67.5	2665	22.4	12337.09	يۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك سوممىسى 8973.91	3446.84			
4 ـ بەش يىللىق پىلان (1971—1975)	3888.15	806.49	5.62	147598	69.6	3532	17.4	18767.13	13679.36	6532	1306.4		
5 ـ بەش يىللىق پىلان (1976—1980)	3579.98	922.51	5.45	141596	72.7	5302	19.1	21810.44	16057.93	5974			
6 ـ بەش يىللىق پىلان (1981—1985)	8406.2	2277.05	5.85	207478	106.4	25383	36.8	41911.4	27936.61	1506.6		972.4	—1983) (1985
7 ـ بەش يىللىق پىلان (1986—1990)	9034	3130	5.93	259866	194.8	67734	60	75221.45	47109.6			1679.5	

§7 . مائارىپ، مەدەنىيەت، پەن ـ تېخنىكا، سەھىيە

1. مائارىپ

1) باشلانغۇچ مائارىپ 1966 ـ يىلى شى قۇرۇلغاندا، «ئالغا» 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ مەيدانى باشلانغۇچ مەكتەپلىرى، كوئېنلۇن دېھقانچىلىق مەيدانى باشلانغۇچ مەكتىپى ۋە سوخۇ ئوتتۇرا مەكتىپىگە قاراشلىق باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ 5 باشلانغۇچ مەكتەپ بار ئىدى. يېڭىدىن قۇرۇلغان تۇمەن ـ مەيدانلارنىڭ تۇراقلىشىشىغا ئەگىشىپ، تۇمەن شتابى باشلانغۇچ مەكتىپى، ئەترەت باشلانغۇچ مەكتەپلىرى ۋە ئوقۇتۇش نۇقتىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى. شۇ يىلى شى بويىچە جەمئىي 33 باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە پۈتۈن كوئېلۇك تۇزۇمىدىكى مەكتەپ 24، ئىشلەپ يۇرۇپ ئوقۇتۇش مەكتىپى 9، سىنىپ 185، ئوقۇغۇچى 4621، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى 405. مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى 5 يىللىق، ئۇلارنى شى، تۇمەنلەرنىڭ مائارىپ تارمىقى ياكى تۇمەن تەشۋىقات ـ مائارىپ بۆلۈمى ياكى مائارىپ مەركىزى باشقۇردى. تۇمەن ـ لىيەندۇيلەردە

يەسلى، بالىلار باغچىسى قۇرۇلدى. ئۇلارنى شى، تۇمەن ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى باشقۇردى. 1975 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا 112 باشلانغۇچ مەكتەپ بار ئىدى. شۇنىڭدىن 1981 - يىلغىچە مەكتەپلەر ژىلايەت تەرىپىدىن باشقۇرۇلدى. بۇ ئارىلىقتا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر داۋاملىق كۆپەيدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر ۋە ئوقۇتۇش نۆقتىسى ئىدى. 1981 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ 219غا يەتتى. يېزا ئىگىلىك 3- شىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، ئوقۇتقۇچىلار ۋە مائارىپ خىراجىتى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىلىپ، مائارىپ تەدرىجىي قېلىپلاشتۇرۇلدى. 1984 - يىلدىن باشلاپ، دۆلەت مائارىپ كومىتېتى بەلگىلىگەن باشلانغۇچ مەكتەپ دەرسلىكلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش پرىنسىپى بويىچە، تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، ئىدىيە - ئەخلاق، تەبىئەت، مۇزىكا، تەنتەربىيە، گۈزەل سەنئەت قاتارلىق دەرسلەر تەسىس قىلىندى. 4 - يىللىق سىنىپلارغا جۇغرافىيە دەرسى، 6 - يىللىق سىنىپلارغا تارىخ دەرسى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى. مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەردە 3 - يىللىقتىن باشلاپ خەنزۇ تىلى دەرسى تەسىس قىلىندى. 1988 - يىلدىن باشلاپ، مەركەزلەشتۈرۈپ مەكتەپ ئېچىش تەدرىجىي يولغا قويۇلۇپ، شى مىقياسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ جايلىشىشى ياخشىلاندى. بىر قىسىم لىيەندۇي باشلانغۇچ مەكتەپلىرى ۋە ئوقۇتۇش نۆقتىلىرى بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. 1990 - يىلى شى بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ 50 (بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ 30) كە، ئوقۇتۇش نۆقتىسى 60قا، ئوقۇتقۇچى 932گە، ئوقۇغۇچى 17 مىڭ 313كە، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى %93كە، ئوقۇش پۈتتۈرۈش نىسبىتى %87.3كە، باشلانغۇچ مائارىپنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى %90.5كە يەتتى.

2) ئوتتۇرا دەرىجىلىك مائارىپ　　يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى قۇرۇلغاندا، سوخۇ ئوتتۇرا مەكتىپىلا يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ 4 - باشقارمىسى بىلەن بىرگە شى قارىمىقىغا ئۆتتى. 1966 - يىلى 4 - ئايدا شى پارتكومى ئوتتۇرا مەكتەپ ئاساسىدا تولۇق 1 - يىللىق سىنىپتىن 2 نى، تولۇق 2 - يىللىق سىنىپتىن بىرنى كۆپەيتىشنى، «ئالغا» 3 -، 7 - مەيدانلاردا بىردىن تولۇقسىز سىنىپ ئېچىشنى، «ئالغا» 2 - مەيدان، «ئىتتىپاق» دېھقانچىلىق مەيدانىدا تولۇقسىز 1 - يىللىق سىنىپتىن بىردىن ئېچىشنى قارار قىلدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ نامىنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چىقىرىلدى. بۇيرۇق بويىچە سوخۇ ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ نامى يېزا ئىگىلىك 3 - شى «ئالغا» ئوتتۇرا مەكتىپى (كېيىن 1969- يىل 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى يېزا ئىگىلىك 3 - شى «7 - ماي» ئوتتۇرا مەكتىپى) دەپ ئۆزگەرتىلدى. قالغان 6 مەكتەپنىڭ نامى «كوئېنلۇن» ئوتتۇرا مەكتىپى، «ئىتتىپاق» ئوتتۇرا مەكتىپى، «ئالغا» 2 - ئوتتۇرا مەكتىپى، «ئالغا» 3 - ئوتتۇرا مەكتىپى، «ئالغا» 7 - ئوتتۇرا مەكتىپى ۋە «ئالغا» 8 - ئوتتۇرا مەكتىپى دەپ ئۆزگەرتىلدى. 1969 - يىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش نازارىتىنىڭ شورکۆل بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىغا ئايرىپ بېرىلگەندىن كېيىن، كېيىنكى يىلى شى بويىچە ئوتتۇرا مەكتەپ 14 كە، ئوقۇغۇچى 1426 گە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 229غا يەتتى. ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلەر پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆرلەپ ئوقۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1974 - يىل 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى شى پارتكومى شورکۆل بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇشنى، نامىنى «تۇمشۇق ئوتتۇرا مەكتىپى» دەپ ئاتاپ، شىغا بىۋاسىتە قاراشلىق مەكتەپ قىلىشنى قارار قىلدى. شۇ يىلى تولۇقسىز 1 - يىللىق سىنىپتىن بىرى ئېچىلدى، ئۇنىڭدا 45 ئوقۇغۇچى ئوقۇدى. 19 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى- خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە مەخسۇس ئوقۇتقۇچى 5. 1975 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، شى بويىچە 17 ئوتتۇرا مەكتەپ، بۇنىڭ ئىچىدە 5 تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ بار ئىدى، شىغا قاراشلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەر قەشقەر ژىلايەتلىك مەدەنىيەت - مائارىپ ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1982- يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن چاغدا، شى بويىچە 35 ئوتتۇرا مەكتەپ بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ 12، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچى 7019، تولۇق ئوتتۇرا

مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچى 2158، مەخسۇس ئوقۇتقۇچى 641. شى، تۆەن ئوتتۇرا مەكتەپلىرىنى شى، تۆەن ماتارىپ تارماقلىرى باشقۇردى. 1988 - يىلدىن باشلاپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، مەكتەپ باشقۇرۇش شارائىتى ھازىرلانسىغان ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى تەڭشەپ ۋە بىرلەشتۈرۈپ، مەركەزلەشتۈرۈپ مەكتەپ باشقۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى، كېيىنكى يىلى پۈتۈن شى مىقياسىدا «تولۇق 2 - يىللىق سىنىپلارنى تارقاقلاشتۇرۇش» تىن ئىبارەت مەكتەپ باشقۇرۇش ئەندىزىسى يولغا قويۇلدى. يەنى: تولۇق 2 - يىللىق ئوقۇش يىلىنىڭ ئاخىرىدا، شى ماتارىپ باشقارمىسى بىر تۈتاش سوئال چىقىرىپ، ئىمتىھان نەتىجىسى بەلگىلەنگەن نومۇر سىزىقىدىن يۇقىرى بولغانلارنى تولۇق 3 - يىللىققا كۆچۈردى. بەلگىلەنگەن نومۇر سىزىقىدىن تۆۋەنلەر نومۇر سىزىقىدىن يۇقىرى بولغانلارنى تولۇق 3 - يىللىققا كۆچۈردى. بەلگىلەنگەن نومۇر سىزىقىدىن تۆۋەنلەر كەسىپىي سىنىپلاردا ئوقۇتۇلدى. 1990 - يىلى شى بويىچە ئوتتۇرا مەكتەپ 28گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ 11، مىللىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ 3، مىللىي تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 11، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 4986، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 2577، كەسىپىي سىنىپ ئوقۇغۇچىسى 473، مەخسۇس ئوقۇتقۇچى 618؛ تولۇقسىز، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتكۈزۈپ ئالىي مەكتەپ، تېخنىكومىلارغا ئۆتكەنلىرى 352، شى بويىچە ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىغا قاتناشقان ئوقۇغۇچىلاردىن ئالىي مەكتەپ، تېخنىكومىلارغا قوبۇل قىلىنىش نىسبىتى %50 بولدى.

1984 - يىلدىن باشلاپ بىكتۈەننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ماسلىشىش، تۆەن - مەيدانلاردىكى كەسىپلەرگە ئېھتىياجلىق بولغان ھەم يۆتكىلىپ كەتمەيدىغان ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، 2 يىللىق سېستىرالار سىنىپى، دورىگەرلىك سىنىپى، تەنتەربىيە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى ئېچىلدى. 1988 - يىلى ئوتتۇرا دەرىجىلىك ماتارىپ قۇرۇلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە يېزا رادىئو - تېلېۋىزىيە سىنىپى ۋە كەسىپىي سىنىپلار ئېچىلدى. شى ماتارىپ تەربىيىلەش مەركىزىدە 1 - كەسىپىي مەكتەپ قۇرۇلدى. 48 - تۆەندە 2 - كەسىپىي مەكتەپ قۇرۇلدى. 1989 - يىلدىن باشلاپ «تولۇق 2 - يىللىق سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىنى تارقاقلاشتۇرۇش» تا ئايرىلىپ چىققان ئوقۇغۇچىلار كەسىپىي سىنىپلارغا كىرگۈزۈلدى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق، يېزا ئېلېكتر ئىشلىرى، ئاشپەزلىك، مالىيە - ئىقتىساد، سېستىرا، دورىگەرلىك قاتارلىق كەسىپىي سىنىپلاردىن 13ى ئېچىلدى، ئۇلاردا 4460 كىشى ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسىپىي تېخنىكا ماتارىپ تەربىيىسى ئالدى.

3) چوڭلار ماتارىپى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىقتىساد - ماتارىپ تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، بىر قانچە قارار كۈرس ئېچىلىپ ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەندى. بەزى تۆەن - مەيدانلارمۇ كەسىپىي كۈرسلارنى ئاچتى. 70 - يىللاردا 45 -، 48 - تۆەنلەر يېزا ئىگىلىك چوڭلار مەكتىپى ئاچتى. 1987 - يىلى شى ماتارىپ باشقارمىسى شىنجاڭ رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ بىكتۆەن شۆبە مەكتىپى يېزا ئىگىلىك 3 - شى خىزمەت پونكىتى قۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىدىكى كۈرسانتلارنى تىزىمغا ئېلىش، ئۇلارغا ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى تارقىتىپ بېرىش ۋە ئىمتىھانغا ئۇيۇشتۇرۇشقا مەسئۇل قىلدى. كېيىنكى يىلى مالىيە - بوغالتىرلىق كەسىپى بويىچە تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ 3 يىللىق بىر قارار مەخسۇس كۈرس سىنىپى ئېچىلدى. 1991 - يىلى 90 كۈرسانت ئوقۇش پۈتكۈزدى.

1969 - يىلى شوركۆل بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى شىددەت بىلەن كۆپەيدى. شى بويىچە ياشلار، ئوتتۇرا ياشلىقلار ئارىسىدا ساۋاتسىزلار نىسبىتى ئۆرلىگەچكە، ساۋات چىقىرىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى. 1971 - يىل 11 - ئايدا شى پارتكومى مەكتەپ بارلىكى ئەترەتلەردە، ئوقۇتقۇچىلار ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلاردىن پايدىلىنىپ، سىياسىي كەچلىك كۈرس، ساۋات چىقىرىش سىنىپى، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش گۇرۇپپىسى قاتارلىق شەكىللەرنى قوللىنىش ئارقىلىق ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش؛ مەكتەپ يوق لېيەندۈيلەردە بىر نەپەر مەدەنىيەت ئوقۇتقۇچىسىنى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىشنى تەلەپ قىلدى. 80-

يىللارنىڭ باشلىرىدا، ھەر دەرىجىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىگە ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى مەسئۇل قىلىنىدى. ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىنى يەنمۇ كۈچەيتىش ئۈچۈن شۇنىڭدىن كېيىن بۇ خىزمەت تۈەن - مەيدان، لىيەندۇيلەر ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمىگە كىرگۈزۈلۈپ، ساۋاتسىزلار نىسبىتى يىلدىن يىلغا تۆۋەنلىتىلدى.

4) ئاز سانلىق مىللەتلەر ماۋارىپى 1966 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى قۇرۇلغان چاغدا، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى ئاز ئىدى. ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىسى 207 بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاران 98% 3نى ئىگىلەيتتى. 1969 - يىلى بوزىەر ئۇزلەشتۈرۈش نازارىتىگە قاراشلىق مارالبېشى باش مەيدان ۋە شۆبە مەيدانلىرى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسغا ئايرىپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى شىددەت بىلەن كۆپەيدى. كۆپ ساندىكى شۆبە مەيدانلارنىڭ مەكتەپ باشقۇرۇش شارائىتى ناچار بولغاچقا، ئاز سانلىق مىللەتلەر ماۋارىپى ئىنتايىن ئاجىز ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1974 - يىل 3 - ئايدا پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ماۋارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، بىكتۈەن پارتكومىنىڭ تەستىقى ئارقىلىق، يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى شوركۆل بوزىەر ئۇزلەشتۈرۈش رايونىدا مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ قۇردى. مەكتەپ «يېزا ئىگىلىك 3 - شى تۈمشۇق مىللىي ئوتتۇرا مەكتىپى» دەپ ئاتالدى. ئۇ شىغا قاراشلىق مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇش سۈپىتى بىلەن بوزىەر ئۇزلەشتۈرۈش رايونىدىكى ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەپ بېرىشكە باشلىدى. يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان مەزگىلدە، ماۋارىپ خىزمىتىگە يەرلىك ماۋارىپ تارمىقى ئىگىدارلىق قىلدى. 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ماۋارىپىغا بولغان سېلىنمىنى كۆپەيتىپ، مەكتەپ شارائىتىنى ياخشىلاپ، ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەشنى كۈچەيتىپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ماۋارىپىنى زور تەرەققىياتقا ئېرىشتۈردى. 1990 - يىلغىچە بولغان 8 يىل ئىچىدە جەمئىي 18 مىليون 587 مىڭ يۈەن مەبلەغ سەرپ قىلىنىپ 116 مىڭ 200 كۆادرات مېتىر دەرسخانا، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ياتقى، تەجرىبىخانا سېلىندى. 102 ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىسى بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. شى بويىچە مىللىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ 3كە، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 11گە، باشلانغۇچ مەكتەپ 24كە، ئوقۇتۇش نۇقتىسى 60قا يەتتى.

2. مەدەنىيەت

1) ئاپپارات 1966 - يىل 1 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن شى سىياسىي بۆلۈمىنىڭ تەشۋىقات - ماۋارىپ بۆلۈمى شىنىڭ مەدەنىيەت خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. شۇ چاغدا 225 كۆلۇب بار ئىدى. تۈەن - مەيدانلار 12 «شىنخۇا» كىتابخانىسى قۇردى. بۇ ئورۇنلار مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان ئورۇنلار بولۇپ، كەسىپىي جەھەتتە شۇ جايدىكى «شىنخۇا» كىتابخانىلىرى بىلەن ئالاقە باغلىدى. تۈەن - مەيدان، لىيەندۇيلەردە ئومۇمىيۈزلۈك قىرائەتخانا قۇرۇلدى. شى - تۈەنلەردە 14 كىنو قويۇش ئەترىتى (گۇرۇپپىسى) قۇرۇلدى. 1969 - يىلى بىكتۈەن كۆلۇبىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. كۆتۈپخانىلارمۇ باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقتىن ئارقا - ئارقىدىن تاقىۋېتىلدى. 1973 - يىلى تەشۋىقات - ماۋارىپ بۆلۈمى پارچىلىنىپ تەشۋىقات ۋە ماۋارىپ بۆلۈملىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەدەنىيەت خىزمىتىگە تەشۋىقات بۆلۈمى (بۆلۈمچىسى) مەسئۇل بولدى. يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان مەزگىلدە، مەدەنىيەت خىزمىتىگە ۋىلايەتلىك بوزىەر ئۇزلەشتۈرۈش ئىدارىسىنىڭ سىياسىي بۆلۈمىگە قاراشلىق تەشۋىقات - ماۋارىپ بۆلۈمى مەسئۇل بولدى. 1982- يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، شى سىياسىي بۆلۈمىنىڭ تەشۋىقات باشقارمىسى مەسئۇل بولدى. 1984 - يىلى شىغا قاراشلىق ئورۇنلاردا ئارقا - ئارقىدىن ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر قىسىم مەدەنىيەت خىزمىتىگە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى مەسئۇل بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، شىدا

مەدەنىيەت مەشغۇلات مەركىزى، مەدەنىيەت ئۆيى قۇرۇلدى، كۈتۈپخانىلار ئارقا - ئارقىدىن ئەسلىگە كەلدى ياكى قايتا قۇرۇلدى.

2) ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيىتى 1966 - يىلى 3 - ئى قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، تۈەن - مەيدانلاردا ئىشتىن سىرتقى ئويۇن قويۇش گۈرۇپپىلىرى قۇرۇلدى. شاڭخەي، جېجياڭلاردىن چېگرا رايونغا يارەم بېرىشكە كەلگەن ياشلار كۆپەيگەندىن كېيىن، ئاممىۋى ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيەتلىرى جانلىنىشقا باشلىدى. ئويۇن قويۇش ئەترەتلىرىنىڭ ناممۇ «ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات ئەترىتى»گە ئۆزگەرتىلدى. 1976 - يىلى «ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات ئەترىتى» تارقىتىۋېتىلدى، ساقلاپ قېلىنغان ئايرىم ساندىكىلىرىنىڭ نامى ئىشتىن سىرتقى ئويۇن قويۇش ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1979 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسى 41 - تۈەن تەشۋىقات ئەترىتىنى ئاساس قىلىپ، بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسى تەشۋىقات ئەترىتى تەشكىللىدى. شۇ چاغدا ئارتىس ۋە خىزمەتچىدىن 26 سى بار ئىدى. ئۇلار دېھقانچىلىقنىڭ ئارسال ۋاقىتلىرىدا كۆپ رەپتىس قىلىش، دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش ۋاقىتلىرىدا ئاز رەپتىس قىلىش ياكى رەپتىس قىلماسلىق چارىسىنى قوللاندى. ئۇلارنىڭ ئويۇن قويۇش ۋەزنىسى 60%، ئىشلەپچىقىرىش ۋەزنىسى 40% قىلىپ بەلگىلەندى. تەشۋىقات ئەترىتىدە رېژىسسورلار گۇرۇپپىسى، تېياتىر گۇرۇپپىسى، مۇزىكا گۇرۇپپىسى (مۇزىكا ئەترىتى) ۋە ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 1983- يىلى تەشۋىقات ئەترىتى ۋىلايەتلىك سەئەت ئۆمىكى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، يېزا ئىگىلىك 3 - ئى سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇلدى، ئۇ چاغدا 41 ئارتىس بار ئىدى. سەنئەت ئۆمىكىمۇ يېرىم كەسىپلىشىشتىن تولۇق كەسىپلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى. ئۇلار يىراقتىن ئىچكى ئۆلكىلەرگىچە، يېقىندىن تۈەن - مەيدانلارغىچە بېرىپ ئويۇن كۆرسىتىپ تۇردى.

3) رادىئو 1966 - يىلى ئى قۇرۇلغان يىلى ئەسلىدىكى 41 - تۈەن ترانسپورت 3 - شىركىتىنىڭ سىملىق رادىئو ئۈزۈلى ئاساسىدا، يەنە 42 -، 43 - تۈەن قاتارلىق 10 تۈەن - مەيداندا خەنزۇ تىلىدا ئاڭلىتىش بېرىدىغان سىملىق رادىئو ئۈزۈلى قۇرۇلدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا شوركۆل بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى كۆپەيگەچكە، 49 -، 50 -، 51 -، 52 -، 53 - تۈەنلەردە ئۇيغۇر تىلىدا ئاڭلىتىش بېرىدىغان رادىئو ئۈزۈللىرىمۇ قۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا بىرلا ۋاقىتتا ئاڭلىتىش بېرىدىغان بولدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، شوركۆل سۇ باشقارمىسى، «ئالغا» سۇ ئامبىرى باشقارمىسى، چېغلىق مەيدانى قاتارلىق ئورۇنلاردىمۇ رادىئو ئۈزۈلى قۇرۇلدى. ھەر قايسى ئورۇنلاردا رادىئو ئۈزۈلى قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا ئۈسكۈنىلەر ئاددىي بولۇپ ئاڭلىتىش تۈەن ئىچىدىكى تېلېفون سىملىرىدىن پايدىلىنىپ يەتكۈزۈلگەچكە، ئۈنۈمى ناچار ئىدى. ھەر كۈنى ئەتتىگەن - كەچتە بىر قېتىمدىن 90 — 120 مىنۇت ئاڭلىتىش بېرىلەتتى. ئاساسلىقى مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ خەۋەرلىرى، ئاندىن قالسا مەملىكەت خەۋەرلىرى، ياخشى ئادەم - ياخشى ئىشلار، ۋەزىيەت تەربىيىسى قاتارلىق مەزمۇنلار ئاڭلىتىلاتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، رادىئو ئۈزۈللىرى كاشىلىغا ئۈچرىغاچقا باشقۇرۇش قالايمىقان بولۇپ كەتتى. بەزىلىرى ئاڭلىتىش توختاپ قېلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. كۆپ ساندىكى رادىئو ئۈزۈللىرى بىر مەھەل تەرەپبازلىقنى تەشۋىق قىلىدىغان قورالغا ئايلىنىپ قالدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ، رادىئو ئۈزۈللىرىنى باشقۇرۇش تەدرىجىي قېلىپلاشتۇرۇلدى، رادىئو ئۈسكۈنىلىرى ئۈزلۈكسىز يېڭىلاندى، ئاڭلىتىش مەزمۇنى تېخىمۇ موللاشتۇرۇلدى. مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى، شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ خەۋەرلەر پروگراممىسىنى ئۈلاپ ئاڭلىتىشتىن تاشقىرى، يەنە «تۈەن خەۋەرلىرى»، «ئىسلاھات دولقۇنى»، «نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت»، «گېزىت - ژۇرناللاردىن تەرجىمە»، «ئېقىم مەسىلىلىرى - سىياسىي ئىشلار»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى»، «يېزا ئىگىلىك پەن -

تېخنىكىسى» قاتارلىق پروگراممىلار تەسىس قىلىندى. ھەر 2 يىلدا بىر قېتىم شى بويىچە ئۆزى تۈزگەن رادىئو پروگراممىلىرىنى باھالاش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلۈپ، رادىئو ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

4) تېلېۋىزىيە　　يېزا ئىگىلىك 3 - شىمىدا تېلېۋىزىيە 1986 - يىل 10 - ئايدا بارلىققا كەلدى. شۇ چاغدا شى بويىچە تۇنجى تېلېۋىزىيە كۆچەيتىش ئىستانسىسى 48 - تۈەن تېلېۋىزىيە كۆچەيتىش ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ ئىشقا كىرىشتى. ئۇ 7 - ۋە 9 - قانالالار ئارقىلىق مارالبېشى ناھىيىلىك تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ پروگراممىلىرىنى ئۈلاپ كۆرسەتتى. 1988 - يىلى شوركۆل بويېر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ تېلېۋىزىيە كۆچەيتىش ئىستانسىسى ئىشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ ئاساسىي ئاپپاراتى 100 ۋاتلىق، تارقىتىش مۇنارىنىڭ ئېگىزلىكى 96 مېتىر بولۇپ، 12 - ۋە 6 - قانالىرى ئارقىلىق مارالبېشى ناھىيىلىك تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ پروگراممىلىرىنى ئۈلاپ ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا كۆرسىتىپ تۇردى، شۇنىڭ بىلەن 44.، 50 .، 51 .، 52 - تۈەنلەر ۋە يۇقىنقىنبا رايونىدىكى 50 مىڭدەك ئاھالە تېلېۋىزور كۆرەلەيدىغان بولدى. تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى ئۈلاپ كۆرسىتىشتىن تەرەققىي قىلىپ ئۆزى ئىشلەش سەۋىيىسىگە يەتتى. 1989- يىلى شى تەشۋىقات بۆلۈمى سۈرەتكە ئالغان ئىلمىي تەرىبىۋى فىلىم «150 كىلوگرامىلىق سۇلياۋ يوپۇق بېپىپ كېۋەز تېرىش ئەندىزىسى» ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا ئىشلەنگەندىن كېيىن تۈەن - مەيدانلارغا تارقىتىپ بېرىلىپ، ئاساس قاتلاملاردا تەكرار كۆرسىتىلگەندىن كېيىن شى بويىچە كېۋەز ھوسۇلىنى ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناندى. 1990 - يىل 1 - ئايدا پەيزاۋات باش مەيدان تېلېۋىزىيە كۆچەيتىش ئىستانسىسى سىناق تەرىقىسىدە ئۈلاپ كۆرسىتىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. ئۇنىڭ ئاساسىي ئاپپاراتى 50 ۋاتلىق، تارقىتىش مۇنارىنىڭ ئېگىزلىكى 52 مېتىر بولۇپ، مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ 1 - يۈرۈش پروگراممىسى ۋە شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ پروگراممىلىرىنى ئۈلاپ كۆرسەتتى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شى بويىچە كۆچۈرۈپ كۆرسىتىش ئىستانسىسى 5كە، تارقىتىش قۇۋۋىتى 450 ۋاتقا يەتتى.

5) ئاخبارات - نەشرىيات　　«زەرەپشان گېزىتى» ئەسلى 1984 - يىلى نەشر قىلىنغان «زەرەپشان دەرياسى خەۋەرلىرى» بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا يىلدا 10 سان چىقاتتى، يىللىق تىراژى 30 مىڭ پارچە ئىدى. كېيىنكى يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى «زەرەپشان گېزىتى»نىڭ تۇنجى سانى نەشردىن چىقتى، شۇ چاغدا گېزىتخانىدا 3 مۇھەررىر، 53 ئىختىيارىي مۇخبىر بولۇپ، شۇ يىلى 20 سان چىقتى، 104 مىڭ پارچە تارقىتىلدى. 1988 - يىل 8 - ئايدا يېرىم ئايلىق گېزىتكە ئۆزگەرتىلدى. بۇ ئارىلىقتا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۈەن - مەيدانلىرىدا ئىختىيارىي مۇخبىرلار پونكىتلىرى قۇرۇلۇپ، ئىختىيارىي مۇخبىرلار تەربىيىلەندى. «ئىلغار ئىختىيارىي مۇخبىرلار پونكىتى»، «ئىلغار ئىختىيارىي مۇخبىر» ۋە «نادىر ماقالە» باھالاش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، ئىختىيارىي مۇخبىرلارنىڭ ئاكتىپلىقى قوزغىتىلىپ، ماقالىلەرنىڭ سانى يىلمۇ يىل كۆپەيتىلدى.

3. پەن - تېخنىكا

1966 - يىلى شى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى دەسلەپكى چاغلاردا، سوخۇدا شى يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكا تەتقىقات ئورنى قۇرۇلۇپ، يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكىسىنى تەتقىق قىلىشقا مەسئۇل قىلىندى. ئەينى ۋاقىتتا شى بويىچە كەسپىي كادىر 572 بولۇپ، شىدىكى كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ %4.18نى ئىگىلەيتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئايال كادىر 104 بولۇپ، پەن - تېخنىكا كادىرلىرىنىڭ %8.18نى، ئاز سانلىق مىللەت پەن - تېخنىكا كادىرى 13 بولۇپ، %27.2نى ئىگىلەيتتى. كەسىپ قۇرۇلمىسىدىن ئالغاندا، ئىنژېنېر 79 بولۇپ، %81.13نى، دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىمى 308 بولۇپ، %02.54نى، سەھىيە تېخنىكا خادىمى 139 بولۇپ، %3.24نى، ئوقۇتقۇچى 36 بولۇپ، %29.6نى، باشقا كەسپىي تېخنىكا خادىمى 9 بولۇپ، %57.1نى ئىگىلەيتتى.

بىكتۇەن ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بىكتۇەن قوشۇنى يىلدىن يىلغا زورىيىپ، كەسپىي تېخنىكا كادىرلىرى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى. 1974 - يىلى شى بويىچە كەسپىي تېخنىكا كادىرى 1475كە يېتىپ، كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ %2.19نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئايال %30نى، ئاز سانلىق مىللەتلەر 118 بولۇپ، %8نى ئىگىلىدى. كەسىپ قۇرۇلمىسىدىن ئالغاندا، ئىنژېنىر 127 بولۇپ، %8.61نى، دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىمى 440 بولۇپ، %29.83نى؛ سەھىيە تېخنىكا خادىمى 453 بولۇپ، %30.71نى؛ ئوقۇتقۇچى 420 بولۇپ، %28.47نى، تەرجىمان 35 بولۇپ، %2.37نى ئىگىلىدى.

80 - يىللارنىڭ بېشىدا پەن - تېخنىكا خىزمىتى ئەھمىيەت بېرىشكە ئېرىشىپ ۋە راۋاجلىنىپ، پەن - تېخنىكا پائالىيىتى ۋە پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى پۈتكۈل شىنىڭ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم كۆچكە ئايلاندى. 1983 - يىلى شى بويىچە 18 دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق تۈرى - مەيدانىنىڭ 13ىدە، تۈپراق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. تەكشۈرۈش كۆلىمى 5 مىليون 36 مىڭ 334 مو بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە 692 مىڭ 340 مو تېرىلغۇ يەر تەكشۈرۈلدى، 2896 تۈپراق كەسمە يۈزى كۆزىتىلدى، 11 مىڭ 908 تۈپراق ئۈرۈشكىسى، 1828 خىمىيۇى تەركىب ئۈرۈشكىسى، 706 سۇ ئۈرۈشكىسى، 140 خالتا مىكرو ئېلېمېنتلار ئۈرۈشكىسى، 13 مىڭ 79 لابوراتورىيىلىك ئانالىز ئۈرۈشكىسى ئېلىندى، تەتقىقات تۈرى جەمئىي 144 مىڭ 844 كە يەتتى. ماتېرىياللارنى رەتلەش ئارقىلىق 1:10000 ۋە 1:25000 ماشىتابلىق كەسپىي خەرىتىدىن 166 سى سىزىلدى. 540 نەچچىسى چىقىرىلدى. تۈپراق تەكشۈرۈش دوكلاتىدىن 13ى (ھەر بىر تۈەن بىر نۇسخا)، «يېزا ئىگىلىك 3 - شىنىڭ تۈپرىقى» دېگەن كىتاب يېزىپ چىقىلدى. 1985 - يىلى شى - تۈەنلەرنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى رايونغا ئايرىش خىزمىتى بويىچە نۇقتىدا سىناق قىلىش، دالدا تەكشۈرۈش، ماتېرىياللارنى ئانالىز قىلىش، خۇلاسىلەش ۋە دوكلات يېزىش قاتارلىق باسقۇچلۇق خىزمەتلەر ئورۇندالدى. 1988 - يىلى نەشر قىلىنغان «يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىدىكى تۈەن - مەيدانلارنىڭ ئۇنۇمۇپرسال يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش» ۋە «يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش» دېگەن كىتابلاردا، يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك تەبىئىي بايلىقى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى ھەمدە يېزا ئىگىلىكىدە ساقلانغان مەسىلىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ئانالىز قىلىش، مۇلچەرلەش ئارقىلىق، يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى توغرىسىدا ئالدىن كۆرەرلىك پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرى ۋە ئاخىرىدا شىدىكى تۈەن - مەيدانلار قىش پەسلىدىكى ئارىسال ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق قاتارلىق تېخنىكا كۇرسلىرىنى ئېچىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كەسپىي تېخنىكا ساپاسىنى ئۆستۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى يېزا ئىگىلىكىدىن مول ھوسۇل ئېلىش بويىچە ئۆتكەلگە ھۆجۇم قىلىش مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇپ، ئاشلىق، پاختىدىن يىلمۇ يىل مول ھوسۇل ئالدى. 1990 - يىلى يۇز بەرگەن ئېغىر قۇرغاقچىلىق سەۋەبىدىن سۇ ئامبارلىرىدا سۇ ئاز بولغان ئەھۋالدىمۇ ئاشلىق، پاختىدىن يەنىلا يۇقىرى ھوسۇل ئېلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە كېۋەز 224 مىڭ مو بولۇپ، ھوسۇلى 82 كىلوگرامغا يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 15.64 كىلوگرام ئاشتى. ئاشلىق زىرائىتى 159 مىڭ مو بولۇپ، بىرلىك ھوسۇلى 241 كىلوگرامغا يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 31 كىلوگرام ئاشتى.

1990 - يىلغا قەدەر 5 پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى مىنىستىر دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 8 پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 21 پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى بىكتۇەن دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

4. سەھىيە

1) باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى　1966 - يىلى شى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى (دەسلەپكى يىللاردا)، شى شتابىدا سەھىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، پۈتكۈل شىنىڭ داۋالاش - ساقلىقنى ساقلاش ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردىن مۇداپىئەلىنىش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. سەھىيە بۆلۈمىدە يەنە دورا بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىنىپ، پۈتكۈل شىنىڭ دورا نازارەتچىلىكى خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. 1975 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، 20 داۋالاش ئاپپاراتىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش سىستېمىسىنىڭ دورا نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش خىزمىتىگە ژىلايەتلىك سەھىيە باشقارمىسىنىڭ دورا بۆلۈمى مەسئۇل بولدى. 1983 - يىل 10 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندە، داۋالاش ئاپپاراتىدىن 20 سى بار ئىدى. كېيىنكى يىلى، شى - تۇمەن دەرىجىلىك 14 ساقلىقنى ساقلاش ئەترىتى دوختۇرخانىغا ئۆزگەرتىلدى. 1990 - يىلى بىر شى دەرىجىلىك دوختۇرخانا بولغاندىن باشقا، تۇمەن دەرىجىلىك دوختۇرخانا 15كە، شىپاخانا 10غا، دوختۇرخانىلاردىكى كارۋات 1059غا يەتتى. 1986 - يىلى شى سەھىيە يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى قۇرۇلۇپ، 1989 - يىل 6 - ئايدا خىزمەتكە كىرىشتى. بۇ پونكت يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش، تارقىلىشچان كېسەللىكلەرنى تەكشۈرۈش، پىلانلىق ئېمۇنىتېتلاش، يېمەكلىكلەر تازىلىقىنى تەكشۈرۈش، ئانا - بالىلارنىڭ ساقلىقنى ساقلاش، يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش، سۇ سۈپىتىنى تەكشۈرۈش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. نوپۇسى 5000 دىن ئاشىدىغان 12 تۇمەن (مەيدان) دىمۇ 1989 - يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى قۇرۇلدى. ئۇلار باشلانغۇچ ساقلىقنى ساقلاش خىزمىتىنى مەركەز قىلىپ، ساغلاملىق تەربىيسى، تازىلىق تەشۋىقاتى يېمەكلىكلەر تازىلىقى نازارەتچىلىكى، پىلانلىق ئېمۇنىتېت، ئانا - بالىلار ساقلىقنى ساقلاش، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ۋە يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

2) داۋالاش ۋە ئۇسكۇنە　شى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى دەسلەپكى يىللاردا، شى بويىچە 486 تېببىي خادىم بار ئىدى. ئاساس قاتلام ساقلىقنى ساقلاش ئەترەتلىرىدىكى تېببىي خادىملارنىڭ كۆپچىلىكى ھەربىي قىسىمدىن كەسىپ ئالماشتۇرغان ساقلىق ساقلاش خادىملىرى بولۇپ، تېببىي ئىنىستىتۇت، تېخنىكومىلارنى پۈتتۈرگەن كەسىپي خادىملار ناھايىتى ئاز ئىدى. مەخسۇس دوختۇر يوق ئىدى، كۆپ ساندىكى سېسترا تەربىيە كۆرسىگەچكە، پىشقەدەم سېسترالار ئۇلارغا تېخنىكا ئۆگەتتى. دائىم كۆرۈلىدىغان، كۆپ يۇز بېرىدىغان كېسەللىكلەرنى ئادەتي ئۇسۇل ئارقىلىق داۋالىيالايتتى. شى دوختۇرخانىسىدىكى كۆپ سانلىق دوختۇرلار تېببىي ئىنىستىتۇت - تېخنىكوملارنى پۈتتۈرگەنىدى. دوختۇرخانىدا بۆلۈملەر ئېنىق، كەسىپچانلىق كۈچلۈك ئىدى. تاشقي بۆلۈم جىگەر، تالنى داۋالاش، تالنى ئېلىۋېتىش، ئاشقازانىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئېلىۋېتىش ۋە داۋالاش، ئۆتنى ئېلىۋېتىش، توسۇلغان ئۆچەي، قورساقتىكى ئۆسمىنى، دوۋسۇندىكى تاشنى ئېلىۋېتىش ۋە دوۋسۇننى داۋالاش قاتارلىق ئوپېراتسىيەلەرنى قىلالايدۇ. سۆڭەك بۆلۈمى پۈت - قوللارنى كېسىۋېتىش، سۇنغان سۆڭەكلەرنى ئۇچى - تېشىدىن مىخلاپ مۇقىملاشتۇرۇش قاتارلىق ئوپېراتسىيەلەرنى قىلالايدۇ. ئايالار كېسەللىكلىرى بۆلۈمى بالىياتقۇنىڭ كۆپ قىسمىنى ئېلىۋېتىش، تۇخۇمداندىكى ئۆسمىنى ئېلىۋېتىش، بالىياتقۇ سىرتىدىكى ھامىلىنى ئېلىۋېتىش، تۇخۇم نەيچىسىنى بوغۇش، قورساقنى يېرىپ بالىنى ئېلىش قاتارلىق ئوپېراتسىيەلەرنى قىلالايدۇ. 5 ئەزا بۆلۈمى ئادەتي كۆز قارىچۇقى ئوپېراتسىيىسىنى قىلالايدۇ. ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى يۈرەك ئاجىزلىقىنى داۋالاش، يۈرىكى سوقۇشتىن توختاپ قالغانلارنى جەددي قۇتقۇزۇش، ئۆپكە يالليۇغى ۋە تۇبېركۇلىيوزنى داۋالاش، قانسىراپ كەتكەنلەرنى جەددي قۇتقۇزۇش، ئاجىزلاپ كەتكەنلەرنى جەددي قۇتقۇزۇش، يۇقىرىقى ھەزىم قىلىش يولى قانىغانلارنى جەددي قۇتقۇزۇش - داۋالاش، سارغىيىپ كېتىش تېپىدىكى ئۆت كېسەللىكىنى پەرق ئېتىش ۋە داۋالاش، دىئابىت كېسەللىكىنى داۋالاش، ئاق قان

دانچىلىرى كېسەللىكى ۋە تەكرار پەيدا بولىدىغان توسالغۇلارنى پەرق ئېتىش ۋە داۋالاش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ. بالىلار كېسەللىكلىرى بۆلۈمى ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك، ھەزىم قىلىش ياخشى بولماسلىق، ئۆپكە يالليۇفى ۋە باشقا دائىم كۆرۈلىدىغان، كۆپ يۇز بېرىدىغان كېسەللىكلەرگە دىئاگنوز قويۇش ۋە داۋالاش ئىشلىرىنى قىلالايدۇ. ئەينى يىللاردىكى داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى ئاددىي بولۇپ، شى دوختۇرخانىسىدا 200 سىللىئامپېرلىق رېنتگېن ئاپپاراتىدىن 2سى، دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن ئېلېكتروكاردىئوگرامما ئاپپاراتىدىن بىرى، ئاددىتتىكى لابوراتورىيىلىك ئۇسكۇنە ۋە ئوپېراتسىيە سايمانلىرىلا بار ئىدى. ئاساس قاتلام ساقلىقنى ساقلاش ئەترەتلىرىدە قان، سۈيدۇك، چوڭ تەرەتنى تەكشۈرگىلى بولىدىغان لابوراتورىيىلىك ئۇسكۇنىلەرلا بار ئىدى. ئايرىم تۇمۇن - مەيدانلاردا 30 — 50 سىللىئامپېرلىق رېنتگېن ئاپپاراتى بار ئىدى، تىكىشغۇچ، تېرمومېتىر، قان بېسىمىنى ئۆلچىگۈچتەك ئاددىي سايمانلار دوختۇرلارنىڭ كېسەللەرگە دىئاگنوز قويۇشتىكى 3 چوڭ سايمانى ئىدى.

70 - يىللاردا كۆپ قىسىم تۇمۇن - مەيدانلارغا 200 سىللىئامپېرلىق رېنتگېن ئاپپاراتى سەپلەپ بېرىلدى. بىر قىسىم تۇمۇن - مەيدانلار دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن ئېلېكتروكاردىئوگرامما سېتىۋالدى. 80 - يىللارنىڭ بېشىدا تۇمۇن - مەيدان دوختۇرخانىلىرىدا ئېلېكتروكاردىئوگرامما، ئوپتىكىلىق مىكروسكوپ بار بولدى. بىر قىسىم تۇمۇن - مەيدانلار A تىپلىق ئۇلترا ئاۋاز دولقۇنلۇق، ئۇلترا قىسقا دولقۇنلۇق فىزىئولوگىيىلىك داۋالاش سايمانلىرى، ھەممىباب ئوپېراتسىيە كارۋىتى، ئاددىتتىكى ناركوزلاش ئۇسكۇنىسى، يالقۇنلۇق پورتوماتېر قاتارلىقلارنى سېتىۋالدى. 80 - يىللاردا داۋالاش مەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، تىببىي خادىملار قوشۇنىنى تولۇقلاش ۋە تۇراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، شى دوختۇرخانىسىدا دوختۇرلار كۆرسى، پەرۋىش كۆرسى، سېستىرالار كۆرسى، دوختۇرلارکەسپىي تولۇق سىنىپى، سېستىرلار كەسپىي تولۇق سىنىپى، دورىگەرلەر كەسپىي تولۇق سىنىپى ئېچىلىپ، 400 نەچچە دوختۇر، سېستىرا، دورىگەر، تېخنىك تەربىيىلەندى. 1990 - يىلى شى بويىچە دوختۇر، دورىگەر، سېستىرا، تېخنىك 1050كە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئۇنۋانى بارلار 2، كاندىدات ئالىي ئۇنۋانى بارلار 12، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 60، باشلانغۇچ دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 219. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىك توزۇمىدىكى ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە قارىتا ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش، ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا قارىتا داۋالاش خىراجىتىنى ھۆددىگە بېرىش، ھەر ئادەم ھەر ئايدا داۋالاش ھەققى ئۈچۈن 0.5 يۈەن پۇل تاپشۇرۇش، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك توزۇمىدىكى ئورۇنلارغا قارىتا ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش توزۇمىنى يولغا قويۇش، ھەر ئادەم ھەر ئايدا داۋالاش ھەققى ئۈچۈن 2 — 3 يۈەن پۇل تاپشۇرۇش، ھەقسىز داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

3) يۇقۇمدىن ساقلىنىش ۋە ساقلىق ساقلاش 3 - شى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، شى سەھىيە بۆلۈمىدە يۇقۇمدىن ساقلىنىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ، پۈتكۈل شىنىڭ يۇقۇمدىن ساقلىنىش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. ئۇ تارقىلىشچان كالا ئازار، خولېرا، يۇقۇملۇق ممىنگىت قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش. داۋالاشنى مۇھىم نۇقتا قىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ئەمگەك شارائىتى، ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى ناچار بولغاچقا، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى ئۆرلەپ كەتتى. بىمەكلىكتىن زەھەرلىنىش ھادىسىلىرى پات - پات يۈز بېرىپ تۇردى. ئاساس قاتلام داۋالاش ئاپپاراتلىرىنىڭ كېڭەيتىلىشى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ساقلىق ساقلاش ئىشلىرىغا تەدرىجىي ئەھمىيەت بېرىلدى. ساقلىق ساقلاش بىلىملىرى تەشۋىق قىلىندى، ھەر خىل ئەمگەك مۇھاپىزەت بويۇملىرى تارقىتىلدى، ئەمگەك مۇھاپىزەت توزۇمى ئورنىتىلدى ۋە ناكامۇللاشتۇرۇلدى. يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر تارقالغان مەزگىللەردە، ھەر خىل ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى

قوللىنىلدى، ئالدىنقى ئېلىش دورا - سايمانلىرى تارقىتىلدى. 1986 - يىلى شى يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى قۇرۇلدى. 1989 - يىلى 12 تۇمەن - مەيدانىدا يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى قۇرۇلدى. شتاتسى تۇمەن دوختۇرخانىسىغا چېتىلدى، ئەينى ۋاقىتتا يۇقۇمدىن ساقلىنىش خادىملىرىدىن 59ى بار ئىدى. لېكىن پونكىتلارنىڭ ئۈسكۈنىلىرى ئاددىي ئىدى. شۇ يىلى ئاخا - بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش خىزمىتى يىرىك پىلانغا كىرگۈزۈلۈپ، ھامىلىدار - تۇغۇتلۇق ئاياللار ۋە بالىلارغا قارىتا سىستېمىلىق، ئىلمىي، قېلىپلاشقان باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. ھامىلىدار - تۇغۇتلۇق ئاياللارنى سىستېمىلىق باشقۇرۇش - توي قىلىشتىن بۇرۇنقى تەربىيە، ھامىلىدارلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ساقلىق ساقلاش، تۇغۇتتىن بۇرۇنقى ساقلىق ساقلاش، تۇغۇت مەزگىلىدىكى ساقلىق ساقلاش، چىللە مەزگىلىدىكى ساقلىق ساقلاش ۋە تۇغۇتتىن كېيىنكى بوۋاقلارنى يوقلاش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. بالىلار سىستېمىسى پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش، كالمېت گېۋېرىن، قىزىل، كۆكيۆتەل، راخت كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان 4 خىل ۋاكسىنا ئەملەشنى سىستېمىلىق باشقۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. 1990 - يىلى باشلانغۇچ ساقلىق ساقلاش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلغاندىن كېيىن، تۇمەن-مەيدانلار ھەر خىل چارە - ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئىچىملىك سۇ شارائىتىنى ياخشىلاش خىزمىتىنى ئىشلەشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن 62.6% ئاھالە بىخەتەر، پاكىزە سۇ ئىچىدىغان بولدى. ھەر دەرىجىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتلىرى يېمەكلىك تازىلىقىغا بولغان نازارەتچىلىكنى كۈچەيتىپ، يېمەكلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ سالامەتلىكىنى قەرەللىك تەكشۈرۈپ تۇرغاچقا، ئۇچەي يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى يىلدىن يىلغا تۆۋەنلىدى.

§ 8 . جامائەت خەۋپسىزلىكى، ئەدلىيە

1966 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى قۇرۇلغان چاغدا، ھەربىي سوت مەھكىمىسى، ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى ۋە سىياسىي - قانۇن بۆلۈمى قاتارلىق سىياسىي - قانۇن ئاپپاراتلىرى، تۇمەن - مەيدانلاردا سىياسىي-قانۇن بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، شىنىڭ سىياسىي - قانۇن خىزمىتى پۈتۈنلەي پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1975 - يىل 1 - ئايدا بىڭتۇەن پارتكومىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، يېزا ئىگىلىك 3 - شى ھەربىي سوت مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش سىستېمىسىنىڭ سىياسىي - قانۇن خىزمىتىگە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى سىياسىي - قانۇن تارمىقى مەسئۇل بولدى. 1981 - يىل 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ «بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش تۇمەن - مەيدانلىرى مەركەزلەشكەن جايلاردا سىياسىي - قانۇن ئاپپاراتلىرىنى تەسىس قىلىش توغرىسىدىكى قارارى»نىڭ روھىغا ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم تومشۇقتا بوزيەر رايونلۇق خەلق سوت مەھكىمىسى، خەلق تەپتىش مەھكىمىسى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ۋە ئەدلىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىشنى قارار قىلدى. بۇ ئاپپاراتلار ناھىيە دەرىجىلىك ج خ، تەپتىش، سوت، ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى، ئۇلارنىڭ پارتىيە خىزمىتىگە ۋىلايەتلىك بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسى پارتكومى مەسئۇل بولدى. كەسپىي خىزمىتىگە ۋىلايەتتىكى ج خ ، تەپتىش، سوت، ئەدلىيە مەمۇرىي تارماقلىرى مەسئۇل بولدى. 50 - 51 - تۇمەنلەردە ج خ ساقچىخانىسى قۇرۇلدى، كەسپىي جەھەتتە بوزيەر رايونلۇق ج خ ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. تۇمشۇق بوزيەر رايونىدىن باشقا تۇمەن - مەيدانلاردىكى ج خ ساقچىخانىلىرى، ج خ خاس ۋەكىللىرى ۋە ئەدلىيە يارەمچىلىرى ئۆزى تۇرۇشلۇق ناھىيىدىكى ج خ ئىدارىسى، سوت مەھكىمىسى ۋە ئەدلىيە بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. پارتىيە - ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا

ئۇزى تۇرۇشلۇق ناھىيىلەردىكى تۆمەن - مەيدانلار مەسئۇل بولدى. 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك 3 - شى پارتكومى قارمىقىدا سىياسىي - قانۇن ۋاقىتلىق رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1984 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شى سىياسىي - قانۇن كومىتېتى قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، شى ج خ، تەپتىش، سوت، ئەدلىيە ۋە تۈرمە باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى.

1. جامائەت خەۋپسىزلىكى

1966 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى قۇرۇلغاندا، يېزا ئىگىلىك 3 - شى سىياسىي - قانۇن بۆلۈمى بىلەن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى رەھبەرلىكى بىر يۈرۈش بەنزە بولدى، ئىككى ۋېۋىسكا ئاستى، شى سىياسىي بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. تۆمەن - مەيدانلاردا مۇناسىپ ھالدا سىياسىي - قانۇن بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىنىپ، تۆمەن سىياسىي باشقارمىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ج خ ئاپپاراتلىرى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى، 1975 - يىلى بىكتۆمەن تارقىتىۋېتىلگەندىن كېيىن، ج خ خىزمىتىمۇ ئۇزى تۇرۇشلۇق ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك ج خ ئورگانلىرىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، تۆمۈشۇق بوزەر رايونى ج خ ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇ قۇرۇلۇش تۆمەن ساقچىخانىسى 44-، 48-، 49-، 50-، 51-، 52-، 53 - تۆمەن ساقچىخانىلىرىنى باشقۇردى.

1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ خىزمەتكە شى ج خ باشقارمىسى رەھبەرلىك قىلدى. 1984 - يىلى يەنە سوخۇ بوزەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلۇق ج خ ئىدارىسى قۇرۇلدى. ئۇ 41 -، 42 -، 43 -، 45 - تۆمەن، پەيزاۋات باش مەيدانى قاتارلىق ئورۇنلاردىكى 5 ساقچىخانىنى ھەمدە چېغلىق دېھقانچىلىق مەيدانى، «شەرق شامىلى» دېھقانچىلىق مەيدانى، «قىزىلبايراق» دېھقانچىلىق مەيدانى، قاغىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى، تويۇن چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى 5 نەپەر ج خ خاس خادىمىنى باشقۇردى.

80 - يىللاردا ۋاقىتلىق نوپۇس ئاز بولغانلىقتىن ئۇنىڭ ئۈستىگە مەركەزلەشمىگەنلىكتىن، نوپۇس باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلمىدى. سىرتتىن كەلگەنلەر تۆمەن - مەيدانلاردا ۋاقىتلىق تۇرماقچى بولسا تىزىملىتىش تەلەپ قىلىنمىدى، سىرتتىن كېلىپ تۆمەن - مەيدانلاردا ماكانلىشىپ قالغانلاردىن ۋاقىتلىق نوپۇسقا ئىلىنىشنى ئىلتىماس قىلىش تەلەپ قىلىنمىدى. دائىملىق تۇرۇشلۇق نوپۇسلارنى باشقۇرۇشتا يېزا نوپۇسى باشقۇرۇش چارىسى بويىچە، دائىملىق تۇرۇشلۇق نوپۇسلارنىڭ تۇغۇلغان، ئۆلگەن، كۆچۈپ كىرگەن ۋە كۆچۈپ چىقىپ كەتكەن ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى تىزىملاش تۈزۈمى ئورنىتىلدى. ئاساس قاتلام ئورۇنلار بىرلىك قىلىنىپ، كوللېكتىپ نوپۇس دەپتىرى تۈرغۇزۇلدى. ئورۇنلاردا نوپۇس باشقۇرۇش خىزمىتىنى قوشۇمچە ئۈتەيدىغان خىزمەتچى قويۇلۇپ، نوپۇس ماتېرىياللىرىنى ستاتىستىكا قىلىش، يۇقىرىغا يوللاش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىنىدى. كادىرلار، ئىشچىلار يۆتكەلمەكچى بولسا قوغداش تارمىقىدىن ئىسپات ئېلىپ، ئۇزى تۇرۇشلۇق جايدىكى ج خ ئىدارىسىگە بېرىپ نوپۇس يۆتكەش رەسمىيىتىنى بېجىردى. بۇ ئارىلىقتا، شى مىقياسىدا «جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشى» 3 قېتىم قانات يايدۇرۇلۇپ، جىنايەت شايكىلىرىنىڭ ئاساسلىق ئەزالىرىغا ۋە قاتتىللىق قىلغان، ئوت قويغان، بۇلاڭچىلىق قىلغان، باسقۇنچىلىق قىلغان، ئوغرىلىق قىلغان، ئېغىر يۇرۇپ دېلو سادىر قىلغان جىنايەتچىلەرگە نۇقتىلىق قاتتىق زەربە بېرىلدى. 1 - قېتىم «قاتتىق زەربە بېرىش» كۈرىشى 1983 - يىل 8 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىن 1984 - يىل 6 - ئاينىڭ 20- كۈنىگىچە داۋاملىشىپ، ھەر خىل جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 75ى پاش قىلىندى، ھەر خىل جىنايەتچىدىن 99ى تۇتۇلدى. 2 - قېتىملىق «قاتتىق زەربە بېرىش» كۈرىشى 1984 - يىل 8 - ئايدىن 1985 - يىل 8 - ئاينىڭ 30- كۈنىگىچە داۋاملىشىپ، ھەر خىل جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 61ى پاش قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو

9. ھەر خىل جىنايەتچىدىن 72 سى تۇتۇلدى. 3 - قېتىملىق «قانۇنغا زەربە بېرىش» كۈرىشى 1985- يىل 12 - ئايدىن كېيىنكى يىلغىچە داۋاملىشىپ، ھەر خىل جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 65ى پاش قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو 21. ھەر خىل جىنايەتچىدىن 102سى تۇتۇلدى. 3 قېتىملىق «قانۇنغا زەربە بېرىش» كۈرىشى داۋامىدا، 250 نەچچە مىڭ يۈەنلىك ھارام مال قولغا چۈشۈرۈلدى.

يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىدا جىنايى ئىشلار دېلولىرىنىڭ 1985 — 1990 - يىلىغىچە پاش قىلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 10 — 7

بىرلىكى: پارچە

يىللار / تۈرى	1985		1986		1987		1988		1989		1990	
	دېلو	پاش قىلىنغىنى	دېلو	پاش قىلىنغىنى	دېلو	پاش قىلىنغىنى	دېلو	پاش قىلىنغىنى	دېلو	پاش قىلىنغىنى	دېلو	پاش قىلىنغىنى
قاتىللىق	7	7	8	7	3	3	4	4	4	4	3	3
زىيانكەشلىك	5	5	4	4	1	1	5	5	11	11	4	3
بۇلاڭچىلىق	1	1	2	2		1	1	1	5	7	2	1
زەھەر تاشلاش			1	1							3	2
ئوت قويۇش	2	2		3	1	1				2	1	1
پارتلىتىش	1		1	1			1	1		1	3	2
لۇكچەكلىك	2	2	4	4	2	2	2	2	3	3	4	4
باسقۇنچىلىق	12	12	12	12	12	12	10	10	4	4	4	4
ئالدامچىلىق	3	3						2	1	1		
ئوغرىلىق	122	85	116	87	89	65	161	115	175	105	140	82
باشقىلار			3	1	2	1	2	2	2	2	14	10
جەمئىي	155	117	154	119	111	85	188	140	210	135	178	112
پاش قىلىنىش نىسبىتى %	75.5		77.3		76.6		74.5		64.3		63	
توپۇسقا توغرا كېلىش نىسبىتى %	11.4		11.3		8.1		13.7		15.3		12.9	

2. تەپتىشلىك

يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى قۇرۇلغان چاغدا، يېزا ئىگىلىك 3 - شى ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلغان بولۇپ، كەسپىي جەھەتتە بىكتۇمن سىياسىي - قانۇن بۆلۈمى رەھبەرلىك قىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، تەپتىش خىزمىتى ئۇرۇلۇپ قالدى. يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا 1975 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ۋىلايەتلىك تەپتىش مەھكىمىسىگە قوشۇلۇپ كەتتى. 1984 - يىل 6 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 3 - شى تەپتىش شۆبە مەھكىمىسى قۇرۇلدى، بىر قەدەر مەركەزلەشكەن بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىدا، تۇمشۇق تەپتىش مەھكىمىسى ۋە موخۇ تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلدى.

شى ۋە بوزيەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونلىرىدىكى تەپتىش ئاپپاراتلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن، قۇرۇلغاندىن كېيىن، تەكشۈرۈش، قولغا ئېلىش خىزمىتى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. تەكشۈرۈپ ئەيىبلەش ۋە سوتتا ئەيىبلەش خىزمىتى ئىشلەشتە ئەنگە ئېلىپ تەكشۈرۈش تۈزۈمى كۈچەيتىلدى. خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق جىنايەتچىلىرىگە زەربە بېرىش مۇھىم نۇقتا قىلىنىپ ئىقتىسادىي تەپتىشلىك خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى ھەمدە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئورۇنلىرى، تۇرمە، قاۋاقخانىلارنىڭ قانۇن ئىجرا قىلىش ئەھۋالى تەپتىش، نازارەت قىلىندى. ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئورۇنلىرىدىكى جىنايەتچىلەر، تۇرمە ئەۋەتكەن جىنايەتچىلەرنىڭ قايتا جىنايەت ئۆتكۈزۈش دېلولىرى قوبۇل قىلىندى، جىنايەتچىلەرنىڭ ئەرز - شىكايەتلىرى بىر تەرەپ قىلىندى. 5 خىل ئادەم (رېجىم جازاسى بېرىلگەنلەر، سىياسىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنغانلار، ئۆتۈپ تۇرۇپ ئەمگەككە سېلىنىدىغانلار ياكى جازاسى كېچىكتۈرۈلگەنلەر، كېپىلگە بېرىلگەنلەر، تۇرمە سىرتىدا ئىجرا قىلىشقا ھۆكۈم قىلىنغانلار) نى كۆزىتىش، نازارەت قىلىش، تەپتىش قىلىش خىزمىتى ئىشلەندى.

3. سوت قىلىش

1966 - يىل 7 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ھەربىي سوت مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، بىگتۈەن سىياسىي بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ھەربىي سوت مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، دېلولارنى شى قوغداش بۆلۈمى شى پارتكومىنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ بېكىتىشىگە يوللاپ بەردى. 1975 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شى ھەربىي سوت مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇ يىلى 5 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، شى ھەربىي سوت مەھكىمىسى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسىگە قوشۇۋېتىلدى. 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ 2 يىلدىن كېيىن يېزا ئىگىلىك 3 - شى ئوتتۇرا سوت مەھكىمىسى يەنە تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭغا تۆمۈرى بوزيەر رايونلۇق خەلق سوت مەھكىمىسى، سوخۇ بوزيەر رايونلۇق خەلق سوت مەھكىمىسى قارىدى. ئۇ 1 - سوتتا قارىلىدىغان دېلولارنى يەنى ئەكسىلئىنقىلابىي دېلولىرى، مۇددەتسىز قاماق جازاسى، ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىغان ئادەتتىكى جىنايى ئىشلار دېلولىرى؛ ئۆز رايونىدىكى تەسىرى چوڭ ھەق - تەلەپ دېلولىرى؛ دەۋا نىشانى 300 مىڭ يۈەندىن ئاشىدىغان ئىقتىسادىي توختام ماجىراسى دېلولىرى، ئۆزىگە قاراشلىق بوزيەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونلۇق خەلق سوت مەھكىمىلىرى يوللىغان جىنايى ئىشلار، ھەق-تەلەپ ۋە ئىقتىسادىي توختام ماجىراسى دېلولىرىنى باشقۇردى؛ بوزيەر رايونلۇق خەلق سوت مەھكىمىسى سوت ئىشلىرىغا نازارەت ۋە يېتەكچىلىك قىلىشقا مەسئۇل بولدى، شى ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلغان دېلولارنى بىردەك ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ قايتا قاراپ چىقىشىغا يوللاپ بەردى، كەسپىي ئىشلىرىنى بىگتۈەن شۇبە مەھكىمىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ نازارەتچىلىكى ۋە يېتەكچىلىكىدە ئىشلىدى.

1966 - يىلدىن 1975 - يىلغىچە يېزا ئىگىلىك 3 - شى ھەربىي سوت مەھكىمىسى 829 پارچە ھەر خىل جىنايى ئىشلار دېلوسى ئۇستىدىن ھۆكۈم چىقاردى. 92 پارچە ھەق - تەلەپ دەۋا دېلوسى ئۇستىدىن يەكۈن چىقاردى. 1984 - يىلدىن 1994 - يىلغىچە يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىدىكى ئىككى دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى 1831 پارچە ھەر خىل جىنايى ئىشلار دېلوسىنى بىر تەرەپ قىلدى. 20 جىنايەتچىنى كېپىللىككە بەردى. بىرىنچى سوتتا قارىلىدىغان 1585 پارچە ھەر خىل ھەق - تەلەپ دېلوسى ئۇستىدىن يەكۈن چىقاردى. ئىككىنچى سوتتا قارىلىدىغان 35 پارچە ھەر خىل ھەق - تەلەپ دەۋا دېلوسى ئۇستىدىن يەكۈن چىقاردى. شۇ مەزگىلدە، يېزا ئىگىلىك 3 - شى ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى جىنايەتچىلەرنىڭ جازا مۇددىتىنى قىسقارتىش دېلوسىدىن 15 مىڭ 987 پارچىنى بېجىردى.

4. ئەدلىيە مەمۇرىيىتى

1984 - يىل 3 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 3 - شى ئەدلىيە باشقارمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۆەن - مەيدانلاردا ئەدلىيە ئىشخانىسى قۇرۇلدى. كېيىنكى يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شى قانۇن مەسلىھەتچىلىرى باشقارمىسى ۋە تۇمشۇق بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى باشقارمىسى قۇرۇلدى. 2 بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى باشقارمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەق - تەلەپ گۇۋاھلىقىنى ئاساس قىلىش تەدرىجىي تۈردە ئىقتىسادىي گۇۋاھلىقنى ئاساس قىلىشقا ئۆزگەردى. شۇ يىلى تۆەن - مەيدانلاردا قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى ھەپتىلىكى 56 قېتىم قانات يايدۇرۇلۇپ، كادىرلار ۋە ئاممىغا قانۇنچىلىقتىن 90 قېتىم دەرس ئۆتۈلدى. دەرس ئاڭلىغانلار 53 مىڭ 600 ئادەم - قېتىمدىن ئاشتى. تۆەن - مەيدانلاردىكى ئەدلىيە پارەمچىلىرى ئالاقىدار تارماقلارغا ماسلىشىپ «ئىقتىسادىي توختام قانۇنى»، «ئورمان قانۇنى»، «نىكاھ قانۇنى» قاتارلىق قانۇن بىلىملىرىنى نۇقتىلىق تەشۋىق قىلدى. 1986 - يىلى پۈتكۈل شى مىقياسىدا 12 قانۇن، بىر نىزام مەزمۇن قىلىنغان قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى بويىچە 1 - بەش يىللىق پىلان يولغا قويۇلدى. 1991 - يىلى 69 مىڭ 751 كىشى قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۆگىنىشىگە قاتنىشىپ، قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئوبيېكتلىرىنىڭ %84.6 نى ئىگىلىدى. بۇلار ئىچىدە تۆەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىر 226، ئادەتتىكى كادىر 4691، ئىشچى - خىزمەتچى 44 مىڭ 32، ئوقۇغۇچى 16 مىڭ 938. شى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرى، تۆەن - مەيدانلاردىكى ئەدلىيە ئورگانلىرى قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى تايانچىسىدىن 2355نى تەربىيىلىدى. قانۇنچىلىقتىن 1987 سائەت دەرس ئۆتتى. قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ماتېرىيالىدىن 24 مىڭ 244 پارچە تارقاتتى. قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى ستونىدىن 758 سان چىقاردى. 9818 پارچە رادىئو ماقالىسى يازدى. تۆەن - مەيدانلاردىكى سىملىق رادىئو ئۆزىللىرى قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش مەخسۇس پروگراممىلىرىنى ئىشلىدى. ھەر دەرىجىلىك ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى، كومموننىستىك ياشلار ئىتتىپاقى تەشكىلاتلىرى قانۇن بىلىملىرى مۇسابىقىسى، لېكسىيە سۆزلەش يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، ئەدلىيە تارماقلىرىغا ماسلىشىپ قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى تەربىيىسىنى قانات يايدۇردى. بىكتۆەن قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىشخانىسىنىڭ تەكشۈرۈپ - ئۆتكۈزۈۋېلىشى ئارقىلىق، يېزا ئىگىلىك 3- شى بىكتۆەن بويىچە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش 1 - بەش يىللىق پىلانىنى يولغا قويۇشتا ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

5. تۇرمە باشقۇرۇش

1966 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىنى قۇرۇلغان چاغدىلا، جىنايەتچىلەرنى ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئەينى ۋاقىتتا ئەسلىدىكى «ئالغا» 2 - مەيدانىنىڭ 3 - ئەترىتى (ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئوتتۇرا ئەترىتى) شۇ مەيدان بىلەن بىرگە يېزا ئىگىلىك 3 - شىنىڭ ئايرىپ بېرىلگەندىن باشقا، يېزا ئىگىلىك 2 -، 5 -، 6 - شىلىرى، بىناكارلىق - قۇرۇلۇش 1 -، 2 - شىلىرى ۋە بىكتۆەن سانائەت - قاتناش بۆلۈمى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئوتتۇرا ئەترىتى بىلەن بىللە يېزا ئىگىلىك 3 - شىنىڭ يۆتكىلىپ كەلدى. بېيجىڭدىن 1000 دىن ئارتۇق جىنايەتچى يۆتكەپ كېلىنگەندىن كېيىن ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئوتتۇرا ئەترىتىدىن يەنە 3ى قۇرۇلدى. شۇ يىلى «ئالغا» 5 -، 6 - مەيدانلار قۇرۇلۇش 1 -، 2 - تارماق ئەترەتلىرىدە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش چوڭ ئەترىتىدىن بىرى، ئوتتۇرا ئەترىتىدىن 10ى قۇرۇلدى. جىنايەتچىلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 2400 دىن ئاشتى، ئۇلار سىچۈەن، گەنسۇ، شاڭخەي، بېيجىڭ، خۇنەن قاتارلىق ئۆلكە - شەھەرلەردىن كەلگەن. ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئورۇنلىرىنىڭ كەسپىي خىزمىتىگە شى سىياسىي - قانۇن بۆلۈمى ۋە تۆەن (تارماق ئەترەت) سىياسىي - قانۇن بۆلۈمچىلىرى مەسئۇل بولدى.

1983 - يىل 10 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىدا ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش باشقارمىسى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ قارمىقىدا 7 ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش چوڭ ئەترىتى، يۇڭئەنبا تۇرمىسى قۇرۇلدى. كېيىنكى 2 يىلدا تىەنجىن، شەندۇڭ، خېنەن، جياڭسۇ، گۇاڭدۇڭدىن ئەۋەتىلگەن جىنايەتچىلەر شوركۆل بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى 7 ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش چوڭ ئەترىتىگە قاراشلىق 309 ئوتتۇرا ئەترەتتە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىلدى. 1990 - يىلى جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەن جىنايەتچىلەر ئومۇمىي جىنايەتچىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى.

جىنايەتچىلەرنى باشقۇرۇش جەھەتتە، قانۇن بويىچە مەدەنىي باشقۇرۇشتىن ئىبارەت تۈرمە باشقۇرۇش پرىنسىپىغا ئاساسەن، جىنايەتچىلەرنىڭ كۈندىلىك ھەرىكەت ئۆلچىمىسى، باھالاش، مۇكاپاتلاش، جازالاش شەرتلىرى ۋە تەرتىپى بەلگىلەندى. جىنايەتچىلەرنىڭ ئۆزگىرىش ئىپادىسىنى باشقۇرغۇچى كادىرلار ئەينەن خاتىرىلەپ مېڭىپ قەرەللىك تەھلىل قىلىپ خۇلاسىلەپ، نومۇر قويۇپ مۇكاپات ھېسابلىندى، قانۇن بويىچە جازا مۇددىتىنى قىسقارتتى. بۇنىڭ بىلەن، ھەر بىر جىنايەتچى ئۆزگىرىش ئەتىجىسى توغرىسىدا كۆڭلىدە سان ھاسىل قىلىش ئىمكانىيىتى تۇغدۇرۇلۇپ، ئۇمىد ئىچىدە ئۆزگىرىش ھاۋاسى بەرپا قىلىنىپ، جىنايەتچىلەرنىڭ ئۆزگىرىش ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، جازا مۇددىتى قانۇن بويىچە ئۇزارتىلىپ ۋە قىسقارتىلىپ، جىنايەتچىلەر تەسىرلەندۈرۈلدى ۋە چۆچۈتۈلدى، تۈرمە ئىچىدىكى ئۆزگىرىشى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۈرمۇش تەرتىپى قوغدالدى. ئىلمىي تۈرمە باشقۇرۇش تۈزۈمى ۋە تەدبىرلىرى جىنايەتچىلەرنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ھەر يىلى بىر مۇنچە جىنايەتچىنىڭ جازا مۇددىتى قىسقارتىپ تۇرۇلدى. جىنايەتچىلەرنىڭ تۇرمىدىن قېچىش نىسبىتى دەسلەپكى %20تىن تۆۋەنلەپ، يۇقىرى بەلگىلىگەن كونترول قىلىش كۆرسەتكۈچىگە چۈشتى. تۈرمە قائىدىسىنى قاتتىق ئىجرا قىلىش بىلەن بىرگە، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئوتتۇرا ئەترەتلىرىدىكى يېڭى خادىملارنى تەربىيىلەش مەكتەپلىرىدە مۇنتىزىم سىياسىي تەربىيە، مەدەنىيەت، تېخنىكا، ئۆگىنىش تەربىيىسى قاتارلىقلار قانات يايدۇرۇلدى. جىنايەتچىلەرنىڭ ھەر قايسى باسقۇچتىكى ئىدىيىۋى ئەھۋالىغا ئاساسەن سۆھبەت يىغىنلىرى ئېچىلىپ، جىنايەتچىلەرنى تەربىيىلەش، ئۆزگەرتىش خىزمىتى نىشانلىق قانات يايدۇرۇلدى. تارماق ئەترەتلەر مەدەنىيەت تەربىيىسىگە مەسئۇل مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلارنى تاللاپ تەربىيىلىدى. ئوقۇتۇشتا پىلان بولۇش، ئوقۇتقۇچىدا ئوقۇتۇش پروگراممىسى بولۇش، جىنايەتچىلەر ئىشلەيدىغان تاپشۇرۇق بولۇش ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇپ، ئوقۇتۇشقا دائىر قائىدە - تۈزۈملەر بەلگىلەندى. بۇ ئارىلىقتا شى بويىچە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش سىستېمىسى باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپىدىن 64ى، ساۋات چىقىرىش سىنىپىدىن 24ى، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپىدىن 9ى ئېچىلدى. مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى %98كە يەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، يېزىلاردىكى جىنايەتچىلەرگە 3 چوڭ زىرائەت ئۆستۈرۈش، تراكتور ھەيدەش - رېمونت قىلىش ۋە ئورمانچىلىق سىنىپلىرىنى، ئۆيى شەھەردىكى جىنايەتچىلەرگە ئېلېكتر سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش، تىككۈچىلىك، پۇرچاق پىشلىقى ئىشلەش، مالىيە بوغالتىرلىقى سىنىپلىرىنى ئېچىپ ئۇلارنى تەربىيىلەپ، جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن ئىشقا ئورۇنلىشىشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

جىنايەتچىلەرنىڭ جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلىدىغان چاغدا، يېتەرلىك كىرا پۇلى بېرىلدى. نوپۇس، ئاشلىق مۇناسىۋەتلىرى بېرىلىپ، قاتناش جەھەتتە قولايلىق يارىتىلىپ، ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇلدى، جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەنلەرنىڭ جەمئىيەتكە قايتىش پۇقرالىقى ھوقۇقى قوغدالدى. جازا مۇددىتى توشۇپ ئېچكى ئۆلكىلەرگە قايتىپ كەتكەنلەرنى ئىز قوغلاپ تەكشۈرۈش يولغا قويۇلدى. ئۇلارنىڭ %20ى يەرلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. %60ى ئۆزى ئىش تېپىپ، سودىگەرچىلىك، يەككە تىجارەت بىلەن شۇغۇللاندى، %20ى ئىش كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ.

ئون بىرىنچى قىسىم

سۇچىلىق

ئون بىرىنجى قىسىم

سۇچىلىق

ئون بىرىنچى قىسىم

سۇچىلىق

قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە چوڭراق دەريا - ئېقىنلاردىن 10 ى بولۇپ، قەشقەر دەريالىق ۋادىسى ۋە يەكەن دەريا ۋادىسىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ۋادىغا ئايرىلىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىما مىقدارى 12 مىليارد 123 مىليون كۇب مېتىر. يىللىق ئۆزگىرىشچانلىقى 14% — 20% بولۇپ، بەك ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ. بىراق يىل ئىچىدىكى ھەرقايسى پەسىللىك سۇ مىقدارى تەكشى ئەمەس. ئەتىياز، ياز، كۇز، قىش پەسىللىرىدە ئومۇمىي كېلىدىغان سۇ مىقدارى ئەتىيازدا 12%نى، يازدا 64%نى، كۇزدە 18%نى، قىشتا 6%نى تەشكىل قىلىپ، ئەتىيازدا قۇرغاقچىلىق، يازدا كەلكۇن، كۇزدە سۇ كەمچىل، قىشتا ئۆزۈلۈش بولۇشتەك ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيان، ئۇتكەن ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى چېگرىنى قوغداپ ئەلنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن، ھەرخىل شەكىللەردە بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈپ، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساپ دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇپ كەلدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى سانغۇن سۇ ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇردى ياكى مەخسۇس سۇ ئىشلىرى ئەمەلدارى قويۇپ سۇ ئىشلىرىنى باشقۇردى. بولۇپمۇ چىڭ سۇلالىسىدىن باشلاپ، كۆلىمى 10 مىڭ مودىن ئاشىدىغان تۇرغۇن سۇغىرىش رايونلىرى ئۆزلەشتۈرۈلدى، ئېرىق - ئۆستەڭ چېچىش تېخنىكىسىمۇ زور دەرىجىدە ئاشتى. ئاساسلىقى ئوب ئۆستەڭ، خاڭدى ئۆستىڭى، ئاۋات ئۆستىڭى دېگەندەك ئۆزۈنلۇقى 100 كىلومېتىردىن ئاشىدىغان نەچچە ئونلىغان سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى چېچىلىپ ئاناركۆل، شوركۆل، يوڭئەنبا كۆلى بىلەن تۇتاشتۇرۇلدى. گۈاڭشۈ 2 - يىلى (1876 - يىلى) زوزۇڭتاڭ ياقۇبېگ توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن «غەربىي شىمالنى ئىدارە قىلىشتا سۇچىلىقنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويغان مۇۋاپىق» دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قەشقەردە قالدۇق ئىشلارنى بىرتەرەپ قىلىش ئىدارىسى قۇرۇپ، لىن زېشۈ ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويغان بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش پىلانىنى يولغا قويدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت سۇچىلىقنى يېزا ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرى بىلىپ، قەشقەرگە كۆپ قېتىم سۇچىلىق خىزمەت ئەترەتلىرىنى ئەۋەتىپ، گىدرولوگىيىلىك كۆزىتىش پونكىتلىرىنى قۇردى، كەسپىي سۇ ئىشلىرى خادىملىرىنى تەشكىللەپ سۇ بايلىقى ۋە سۇغىرىش رايونلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ، ئېقىن ۋادىلىرىنى پىلانلىق تۈزەش ئىشىنى ئىشلىدى. 1956 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە ۋادا باشقۇرۇش ئاپپاراتى ۋە سۇ ئىشلىرىنى ئۆلچەش - لايىھىلەش ئاپپاراتى تەسىس قىلىندى. 1959 - يىل 7- ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك سۇچىلىق مەمۇرىي ئاپپاراتى رەسمىي قۇرۇلدى.

1950 - يىلدىن 1952 - يىلغىچە قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرىدە دېھقان - چارۋىچىلار ئىلگىرىكى سۇ ئىنشائاتلىرىنى زور كۈچ بىلەن رېمونت قىلىشقا تەشكىللىنىش بىلەن بىر چاغدا «پاۋان»، «قوندۇز» دېگەن كىچىك تىپتىكى 2 سۇ ئامبىرى ياسالدى. بۇ مەزگىلدە ۋىلايەتنىڭ سۇغىرىش كۆلىمى 1949 - يىلدىكىدىن 666 مىڭ مو كۆپەيدى، ئېلىنغان ئاشلىق ۋە پاختا مەھسۇلاتى زور ھەجىمدە ئاشتى. 1953 - يىلدىن 1965-

يىلغىچە مەركەزنىڭ «قاچىلاشنى ئاساس قىلىش، گۈڭشې (يېزا) نىڭ باشقۇرۇشىنى ئاساس قىلىش، كىچىك تېپلىق بولۇشنى ئاساس قىلىش» فاكتورىنىڭ پېتەكچىلىكىدە، شاخ - ياغاچتىن ياسالغان ئېغىز - ئېچىقلار بىر بىرىگە قوشۇۋېتىلىپ، تارماق ئۆستەڭلەر قىسقارتىلىپ، غول ئۆستەڭلەر بىرلەشتۈرۈلدى، بىنەم يەرلەر ئېچىلدى، چۆنەكلەپ سۇغىرىش ئۇسۇلى كېڭەيتىلدى، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرى مەركەز قىلىنغان «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشى قاتنات يايدۇرۇلدى. بۇ جەريانىدا 64 ئورۇندا ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 570 مىليون كۇب مېتىر كېلىدىغان توزلەڭلىك سۇ ئامبىرى ياسالدى. 1959 - يىل 7 - ئايدا قاغىلىق ناھىيىسىدە «1-ئىيۇل» ئۆستىكى پۈتكەندىن كېيىن، يەكەن دەرياسىنىڭ سۈيى شەرقتىكى تىزناپ دەرياسى سۇغىرىش رايونىغا يەتكۈزۈلۈپ، بۇ جايىنىڭ قاپاقتا سۇ توشۇپ دائىلاپ تېرىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن «ئاۋۋال سۇچىلىقنى، كېيىن توك چىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇش داۋامىدا، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يەنە 43 كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى.

كاچۇك سۇ باشلاش تۇگىنىنىڭ كەلكۈن ئاققۇزۇش چوڭقۇرگۈسى

1966 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە دۆلەت ھەر يىلى نەچچە 10 مىڭ يۈەندىن 10 نەچچە مىليون يۈەنگىچە مەبلەغ ئاجرىتىپ سۇچىلىققا سەرپ قىلدى. ۋىلايەت بويىچە ھەرقايسى تۈزلەڭ رايونلاردا ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 900 مىليون كۇب مېتىر كېلىدىغان 32 سۇ ئامبىرى ياسالدى. تاشمىلىق، ئاۋات ئۆستەڭلىرىنىڭ بېشىدا، يەكەن دەرياسىنىڭ شەرق قىرغىقىدا سۇ تەقسىملىنىدىغان مۇستەھكەم ئېغىز - ئېچىقلار ياسالدى. 10 مىڭ مودىن ئارتۇق يەرنى سۇغارالايدىغان غول ئۆستەڭدىن 13ى چېپىلدى. بۇلارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 647 كىلومېتىر كېلىدۇ. 53 سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ياسالدى، 3100 قۇدۇق قېزىلدى.

1979 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سۇچىلىق ئابپارات‌لىرى ۋە قوشۇن قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلدى. مەركەزنىڭ «سۇچىلىق خىزمىتىدە مۇھىم نۇقتىنى باشقۇرۇش جەھەتكە يۆتكەش كېرەك» دېگەن يولىيورۇقىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، سۇچىلىققا مەبلەغ سېلىش، ئىگىلىك باشقۇرۇش، سۇ باھاسى، سۇچىلىق قانۇن - تۈزۈملىرى، سۇ ئىشلىرى مۇلازىمىتىدىن ئىبارەت 5 چوڭ سىستېمىنىڭ ئىسلاھاتى ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇلدى، سۇچىلىقنى پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ گۈللەندۈرۈش فاكتورىنى يولغا قويۇلۇپ، سۇچىلىقتىكى ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ۋە ئىقتىسادنى ئاشۇرۇش ئۇسۇلى جەھەتتىكى ئىككى تۈپ خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇپ، سۇيىتى ئىلا، چىقىمى تۆۋەن، ئۈنۈمى يۇقىرى بولغان سۇ تېجەش تېپىندىكى سۇچىلىق تەرەققىيات يولى ئېچىلدى. 80 - يىللاردا «سۇچىلىقتا جەمئىيەتنى كۆزلەش، جەمئىيەت سۇ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش» تەك ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. سۇ ئىشلىرى قۇرۇلۇشىدا، دەسلەپكى پىلانلاش ۋە لايىھىلەش، ئاساسىي قۇرۇلۇش تەرتىپىنى بېكىتىش، قۇرۇلۇشقا خېرىدار چاقىرىش، قۇرۇلۇش ئىشىنى باشقۇرۇش ۋە مالىيە ئىشلىرىنى تەپتىش قىلىش جەھەتتىكى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى. بۇ مەزگىلدە 75 مىليون 254 مىڭ 200 يۈەن مەبلەغ توپلىنىپ، دەريادىن سۇ چىقىرىش تۈگۈنى قۇرۇلۇشىدىن 10 ى ياسالدى، 4 سۇ ئامبىرى مۇستەھكەملەندى، 1658 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى، 723 قۇدۇق يۇرۇلەشتۈرۈلدى، ماچاق رايونىدا 45 قۇدۇق قېزىلدى، 233.7 كىلومېتىرلىق كەلكۈن توسمىسى، 3800 كىلومېتىرلىق كەلكۈن چۇشۇرۇش ئۆستىكى، 4200 كىلومېتىر ھەرخىل سۇ سىڭمەس ئۆستەڭ ياسالدى.

بۇلاردىن باشقا، دۆلەت 5 مىليون 960 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ بىر قىسىم سۇ مەھسۇلاتلىرى بازىسى قۇرۇپ چىلىقچىلىق كەسپىي ئائىلىلىرىنى يۆلىدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 1437 تونىنا سۇ مەھسۇلاتى ئېلىندى. 1990 - يىل ئاخىرىغىچە ۋىلايەت بويىچە دەريادىن سۇ باشلاش ئىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆستەڭلەشتۇرۇلۇپ، يىللىق سۇ باشلاش ئىقتىدارى سېكۇنتىغا 1350 كۇب مېتىرغا يەتتى. غول ئۆستەڭ، تارماق ئۆستەڭ، ئېرىق ۋە كىچىك ئېرىقتىن ئىبارەت 4 دەرىجىلىك ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 57 مىڭ 764.25 كىلومېتىرغا يەتكۈزۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە: سۇ سىڭمەس ئۆستەڭ 3661.47 كىلومېتىر بولۇپ، ئۆستەڭ سۇيىدىن پايدىلىنىش ئىندېكسى %39 كە يەتتى. چېچىلغان ھەر دەرىجىلىك سۇ چىقىرىش (زەيكەش) ئۆستەڭلىرى 26 مىڭ 346 كىلومېتىرغا يەتتى؛ 62 تۇزلەڭلىك سۇ ئامبىرى ياسالدى ياكى ساقلاپ قېلىندى. سۇ ئامبارلىرىنىڭ ئەھمىيەتتىكى سۇ تەڭشەش سىغىمچانلىقى 753 مىليون 900 مىڭ كۇب مېتىرغا يەتتى. ۋىلايەت تەۋەسىدە يەنە بوزيەر ئۆزلەشتۇرۇش سىستېمىسى ئۈچۈن، لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 905 مىليون كۇب مېتىر كېلىدىغان 4 سۇ ئامبىرى ياسالدى. بۇلاردىن باشقا، ۋىلايەت بويىچە ھەرخىل سۇ ئىنشائات مۇئەسسەسىلىرىنىڭ سۇ بىلەن تەمىنلەش ئىقتىدارى 7 مىليارد 53 مىليون كۇب مېتىرغا، يېزا ئىگىلىكىدىكى ئۇنۇملۇك سۇغىرىلىدىغان كۆلەم 3 مىليون 202 مىڭ 600 موغا، قۇرغاقچىلىق ياكى كەلكۇن كەلسىمۇ ھوسۇلى كاپالەتكە ئىگە كۆلەم 2 مىليون 239 مىڭ 800 موغا، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىكتە ئۇنۇملۇك سۇغىرىلىدىغان كۆلەم 3 مىليون 207 مىڭ 200 موغا يەتكۈزۈلۈپ، ئۇنۇملۇك سۇغىرىلىدىغان ئومۇمىي يەر كۆلىمى 6 مىليون 409 مىڭ 800 مو بولدى. سۇنى جان تومۇر دەپ بىلىش، پەن - تېخنىكا ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش فاكتورىنىڭ چىڭ تۇرۇلغاچقا، قەشقەر ۋىلايىتى ئۇدا 12 يىل ئاشلىق ۋە پاختىدىن مول ھوسۇل ئالدى. ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1 مىليون 100 مىڭ تونىنىغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 251 كىلوگرامغا يېتىپ، 1979 - يىلدىكىدىن 2.6 ھەسسە ئاشتى؛ پاختا ئومۇمىي مەھسۇلاتى 135 مىڭ تونىنىغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 53 كىلوگرامغا يېتىپ، 1979 - يىلدىكىدىن 2.86 ھەسسە ئاشتى.

1990 - يىلىغا كەلگەندە، ۋىلايەت بويىچە 110 كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ ئىشقا كىرىشتۇرۇلدى. بۇلارنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 57 مىڭ 197 كىلوۋات (بوزيەر ئۆزلەشتۇرۇش سىستېمىسىنىڭ 7 يەردىكى مىكرو ئېلېكتر ئىستانسىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، يىللىق توك چىقىرىش مىقدارى 185 مىليون 659 مىڭ 900 كىلوۋات سائەت، يېزىلار ئۇچۇن بېرىلگەن توك 52 مىليون 767 مىڭ 500 كىلوۋات سائەت، ناھىيە بازارلىرىغا بېرىلگەن توك 154 مىليون 388 مىڭ 100 كىلوۋات سائەت بولدى.

I باب

ئاپپاراتلار ۋە قوشۇن

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شېنجۇ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىل)، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغان چاغدىلا، مەخسۇس قورۇلچى چېرىكچى قويۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش، سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرغانىدى. ۋېي، جىن دەۋرلىرىدە سۇ بېگى قويۇلدى. ئون ئالتە

بەگلىك دەۋرىدە سۇ بېگىنىك قارىمىقىدا سۇ تەقسىم قىلىشقا ۋە سۇغىرىشقا مەسئۇل ئىككى خىل سۇ ئىشلىرى ئەمەلدارى قويۇلدى. تاغ دەۋرىگە كەلگەندە «ئۆستەڭ چېپىش، يەر ئېچىش مەھكىمىسى» تەسىس قىلىندى. سۇغا، يۇمۇن دەۋرلىرىدىن بۇيان، بۇ يەردە «بەگلىك تۈزۈمى» يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە مىراب بېگى سۇ ئىشلىرىنى باشقۇردى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 9 - يىلى (1883 - يىلى) قەشقەردە «دوتەيلىك» تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئايماق، ناھىيە قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بەگلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، سۇ ئىشلىرىنى يەرلىكتىكى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت باشقۇرۇپ كەلدى. مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى) 3 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك سۇچىلىق كومىتېتى قۇرۇلدى. مىنگونىڭ 18 - يىلى (1929- يىلى) شىنجاڭ 3 - مەۋرىي رايون (قەشقەر رايونى) دا دېھقانچىلىق، كانچىلىق بۆلۈمى سۇ ئىشلىرىنى باشقۇردى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) سۇ ئىشلىرىنى مەۋرىي ئەمەلدار مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلۇش بۆلۈمى باشقۇرىدىغان بولدى. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) قەشقەر مەۋرىي رايونىدا ئۇلايەتلىك سۇچىلىق كومىتېتى قۇرۇلدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) شىنجاڭ 10 - مەۋرىي رايون (يەكەن رايونى) تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن قۇرۇلۇش بۆلۈمى، سۇچىلىق كومىتېتى قاتارلىق ئاپپاراتلار سۇچىلىقنى باشقۇرىدىغان بولدى.

§ 1 . ئاپپاراتلار

1. قەشقەر ئۇلايەتلىك سۇچىلىق باشقارمىسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى، يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ تەركىبىدە قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، سۇچىلىققا دائىر مەۋرىي خىزمەتلەرنى باشقۇردى. 1951 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر (جەنۇبىي شىنجاڭ) ھەربىي رايونىدا سۇچىلىق كومىتېتى قۇرۇلدى. 1951 - يىل 5 - ئايدىن 1954 - يىل 6 - ئايغىچە قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىدە سۇچىلىق كومىتېتى قۇرۇلدى. 1954 - يىل 8 - ئايدا سۇچىلىقنى باشقۇرۇشقا جەنۇبىي شىنجاڭ ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇش باشقارمىسى مەسئۇل بولىدىغان بولدى. 1956 - يىل 7 - ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ئاسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ سۇچىلىق گۇرۇپپىسى سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بولدى. 1959 - يىل 7 - ئايدا «يېزا ئىگىلىكى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش، سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى ئەۋج ئالدۇرۇش» تەلىپىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىدە سۇچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ شتاتى 32 بولدى، كەسپىي خىزمىتى سۇچىلىق نازارىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى، قارىمىقىدا قىزىل دەريا باشقارمىسى، گەز دەريا باشقارمىسى، كۆسەن دەريا باشقارمىسى، زەرەپشان دەريا باشقارمىسى، قەشقەر سۇچىلىق قىدىرىش- ئۆلچەش ئەترىتى، توپا قۇرۇلۇشى تەجرىبىخانىسى، قەشقەر گىدرولوگىيە پونكتى بار ئىدى. 1969 - يىل 9 - ئايدا نامى قەشقەر ۋىلايەتلىك سۇچىلىق ئىدارىسى ئىنقىلابىي كومىتېتى دەپ ئۆزگەرتىلدى. 1971 - يىل 6- ئايدا ئۇنىڭ كەسپىي خىزمىتىگە قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى سۇ- توك ئىشلىرى ئۇنىۋېرسال ئەترىتى مەسئۇل بولدى. كېيىنكى يىلى 4 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت سۇ- ئېلېكتر ئىدارىسى قۇرۇلدى، شتاتى 20 بولدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا قەشقەر دەريا ۋادىسى باشقارمىسى، يەكەن دەريا ۋادىسى باشقارمىسى، قۇدۇق قېزىش ئەترىتى، قىدىرىش - ئۆلچەش ئەترىتى، گىدرولوگىيە پونكتى، بېلىجان مەيدانى بار ئىدى. 1973 - يىل 3 - ئايدا ئۇنىڭ نامى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا كانىبات بۆلۈمى، مەۋرىي بۆلۈم، سۇ باشقۇرۇش

بۆلۈمى، قۇرۇلۇش بۆلۈمىدىن ئىبارەت 4 بۆلۈم تەسىس قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 6 يىل ئىچىدە قوغداش بۆلۈمى، سۇ مەھسۇلاتلىرى بۆلۈمى، ۋىلايەتلىك ئېتىز- ئېرىق قۇرۇلۇشىغا قوماندانلىق قىلىش ئىشخانىسى، قۇدۇق قېزىش ئىشخانىسى، يەر ئاستى سۈيىنى قىدىرىپ تەكشۈرۈش ئەترىتى قاتارلىق يېڭى تارماقلار ئارقا- ئارقىدىن كۆپەيتىلدى. 1980 - يىل 7 - ئايدا ئۇنىڭ نامى قەشقەر ۋىلايەتلىك سۇ ئىلمىكتر ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1984 - يىل 3 - ئايدا نامى قەشقەر ۋىلايەتلىك سۇچىلىق باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلدى. شتاتى 55 بولدى. 1985 - يىل 3 - ئايدا 28 كەسپىي شتات قوشۇپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش - قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش ئىشخانىسى كۆپەيتىلدى. 1986 - يىل 1 - ئايدا «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشى ئىشخانىسى كۆپەيتىلدى. 1990 - يىلىغا قەدەر ئىچكى ئاپپاراتلىرىدا ئۆزگىرىش بولمىدى، سۇچىلىق ئاپپاراتلىرىدىن مۇنداق ئاساسلىق 6 ئاپپارات بۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى:

1) قەشقەر ۋىلايەتلىك سۇ - ئىلمىكتر تەكشۈرۈش - لايىھىلەش يۈرتى

ئۇنىڭ تەكتى 1957 - يىلىنىڭ بېشىدا قۇرۇلغان قەشقەر سۇچىلىق تەكشۈرۈش - لايىھىلەش ئەترىتى بولۇپ، شۇ چاغدىكى شتاتى 50 ئىدى. 1975 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى تەكشۈرۈش - لايىھىلەش ئەترىتى ۋىلايەتلىك تەكشۈرۈش - لايىھىلەش ئەترىتىگە قوشۇۋېتىلدى. 1982 - يىلى سۇچىلىق باشقارمىسىنىڭ تەكشۈرۈش - لايىھىلەش ئەترىتىمۇ قوشۇپ بېرىلدى. 1987 - يىلى ۋىلايەتلىك تەكشۈرۈش - لايىھىلەش ئەترىتىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ، ۋىلايەتلىك سۇ - ئىلمىكتر تەكشۈرۈش - لايىھىلەش يۈرتى قىلىنىپ، مۇئاۋىن باشقارما دەرىجىلىك ئورۇن بولدى.

2) شېكەركۆل سۇ ئامبىرى باشقارمىسى ئۇنىڭ تەكتى 1958 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قۇرۇلغان شېكەركۆل سۇ ئامبىرىنى باشقۇرۇش پونكىتى بولۇپ، كەسپىي شتاتى 12 ئىدى، قەشقەر دەريا ۋادىسى باشقارمىسىغا قارايتتى. كېيىنكى يىلى 7 - ئايدا قەشقەر دەريا باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقتىن، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى سۇچىلىق ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1960 - يىل 10 - ئايدا دۆلەت ئىلكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى — پەيزاۋات باش مەيدان (بوزىەر ئۆزلەشتۇرۇش نازارىتىنىڭ ئىلكىدە) نىڭ رەھبەرلىكىگە تاپشۇرۇپ بېرىلدى. 1961 - يىلى شېكەركۆل سۇ ئامبىرىنى باشقۇرۇش ئورنى دەپ ئاتالدى. 1965 - يىل 1 - ئايدا سۇچىلىق نازارىتى شوركۆل سۇ ئامبىرى باشقارمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1974- يىل 3 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك سۇ - ئىلمىكتر ئىدارىسىگە قايتۇرۇپ بېرىلدى. 1977 - يىل 1 - ئايدا ۋىلايەت - ئوبلاست ئوتتۇرىسىدىكى مەمۇرىي دائىرە ئۆزگەرگەندىن كېيىن، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق سۇچىلىق ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئايرىپ بېرىلدى. بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن بولۇپ، نامى شېكەركۆل سۇ ئامبىرى باشقارمىسى دەپ ئاتالدى. 1980 - يىل 7 - ئايدا ۋىلايەت - ئوبلاست ئوتتۇرىسىدىكى مەمۇرىي دائىرىنىڭ يەنە بىر قېتىملىق ئۆزگىرىشى بىلەن، قايتىدىن قەشقەر ۋىلايەتلىك سۇ - ئىلمىكتر ئىدارىسىگە تەۋە بولدى.

3) سۇ مەھسۇلاتلىرى تېخنىكا كېڭەيتىش پونكىتى 1959 - يىل 10 - ئايدا قەشقەر ئاھالىسىنىڭ بېلىق بېيىشى تەس بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى بىلەن شەھەرلىك ھۆكۈمەت ۋىلايەتكە ۋە شەھەرگە قاراشلىق ئورگانلار ۋە بىر قىسىم شەھەر ئاھالىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ ياۋاغ كۆۋرۈكى بېشىدىكى تۇمەن دەريا قولتۇقىدا 24 مو كېلىدىغان 8 بېلىق كۆلى چاپتۇرۇپ، قەشقەر شەھەرلىك بېلىقچىلىق مەيدانى قۇردى، بۇ مەيدان شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. 1966 - يىل 11 - ئايدا ۋىلايەتلىك سۇچىلىق ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، ۋىلايەتلىك بېلىجان مەيدانى دەپ ئاتالدى. 1977 - يىل 3 - ئايدا قەشقەر شەھەرلىك سۇچىلىق

ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1985 - يىل 3 - ئايدا مۇشۇ ئاساستا ئۈلگەتلىك سۈ مەھسۇلاتلىرى تەتقىقات ئورنى تەسىس قىلىنىپ، ئۈلگەتلىك سۈچىلىق باشقارمىسىغا تەۋە بولدى. كېيىن تەتقىقات شارائىتى ھازىرلانسىغاچقا، 1987 - يىل 5 - ئايدا نامى ئۈلگەتلىك سۈ مەھسۇلاتلىرى تېخنىكا كېڭەيتىش پونكتى دەپ ئۆزگەرتىلدى، بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن قىلىندى، شتاتى 30 بولدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، 22 ئىشچى-خىزمەتچىسى بار بولدى، بۇلاردىن ئالىي ئۇنۋانى بارلار بىر، باشلانغۇچ دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 3.

4) قەشقەر ئۈلگەتلىك سۈچىلىق باشقارمىسى ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش پونكتى　1978 - يىل 1 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ قۇدۇق قېزىش دولقۇنى قوزغاش، سۈچىلىق قۇرۇلۇشىنى ئۆچ ئالدۇرۇش چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇش ئۈچۈن، ماددىي ئەشيا يەتكۈزۈپ بېرىش زۆرۈرىيىتى بىلەن بۇ پونكىت قۇرۇلدى. شۇ چاغدىكى شتاتى 16 بولۇپ، ئاساسلىقى قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش يۈزىسىدىن قۇدۇق قېزىش لازىم بولىدىغان ئېلېكتر ئۈسكۈنە جابدۇقلىرى ۋە سۈچىلىق، سۈ ئېلېكتر قۇرۇلۇشى، سۈ مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىغا كېتەرلىك ماددىي ئەشيالار تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 80 - يىللارغا كەلگەندە قۇدۇق قېزىش ۋەزىپىسىنىڭ ئازىيىشىغا ئەگىشىپ، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش ئىشلىرىغا كېرەكلىك قۇدۇق سايمانلىرى تىجارىتىنى ئاساس قىلىشتىن سۈچىلىق، توكچىلىق ئىشلىرىغا لازىملىق ماددىي ئەشيا تىجارىتىنى ئاساس قىلىشقا ئۆزگەردى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، ئاساسلىق تىجارەت بۇيۇملىرى: ئېلېكتر ماشىنىلىرى، سۈغىرىش - سۈ چىقىرىش ئۈسكۈنىلىرى، سۈچىلىق قۇرۇلۇش ماشىنىلىرى، ھەرخىل جابدۇقلار ۋە پولات ماتېرىياللىرى بولدى.

5) ئۈلگەتلىك سۈچىلىق - سۈ ئېلېكتر قۇرۇلۇش باشقارمىسى ۋە قۇدۇق قېزىش ئەترىتى　1960 - يىل 4 - ئايدا قەشقەر ئۈلگەتلىك سۈچىلىق ۋە سۈ ئېلېكتر قۇرۇلۇش باشقارمىسى قۇرۇلۇپ ئۈلگەتلىك سۈچىلىق ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى، سۈچىلىق، سۈ ئېلېكتر قۇرۇلۇش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالدى. دەسلەپتە بېكىتىلگەن شتاتى 346 بولدى. 1961 - يىل 11 - ئايدا سۈچىلىق - سۈ ئېلېكتر قۇرۇلۇش باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ئۈلگەتلىك سۈچىلىق ئىدارىسى سۈچىلىق قۇرۇلۇش ئەترىتى قۇرۇلدى. شتاتى 320 گە ئازايتىلدى. 1964 - يىل 1 - ئايدا قۇدۇق قېزىش ئەترىتى قۇرۇلدى، شتاتى 25 بولۇپ، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئىچىملىك سۇيى، باغ، كۆكتاتلىق ۋە باغچا، كۆكەرتىش سۇيى ئۈچۈن قۇدۇق قېزىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئۇ سۈچىلىق ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. 1965 - يىل 5 - ئايدا سۈچىلىق ئىدارىسىنىڭ قارمىقىدىكى سۈچىلىق قۇرۇلۇش ئەترىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ئۈلگەتلىك سۈچىلىق قۇرۇلۇش باشقارمىسى قۇرۇلۇپ، داۋاملىق سۈچىلىق ئىدارىسىنىڭ قارمىقىدا بولدى. شتاتى 650 قىلىندى، ئۇنىڭ قارمىقىدا سۈچىلىق قۇرۇلۇش ئەترىتى ۋە قۇدۇق قېزىش ئەترىتى بار بولدى. 1971 - يىل 6 - ئايدا ئۈلگەتلىك سۈچىلىق ئىدارىسى ۋە سۈچىلىق قۇرۇلۇش باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ئۈلگەتلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى سۈ - ئېلېكتر ئۇنۋېرسال قۇرۇلۇش ئەترىتى ۋە قۇدۇق قېزىش ئەترىتى قۇرۇلدى. ئالدىنقىسىنىڭ شتاتى 50، كېيىنكىسىنىڭ 115 بولدى. 1972 - يىل 4 - ئايدا ئۈلگەتلىك سۈ - ئېلېكتر ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى قارمىقىدىكى سۈ- ئېلېكتر ئۇنۋېرسال ئەترىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى قارمىقىدىكى قۇدۇق قېزىش ئەترىتى سۈ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

6) سۈچىلىق ئۇنۋېرسال تىجارىتى مۇلازىمەت شىركىتى　1988 - يىل 5 - ئايدا بۇ شىركەتنىڭ قۇرۇلۇشى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە 4 - قېتىملىق ۋالىيلار ئىش يىغىنىنىڭ

مۇزاكىرىسىدە قارار قىلىنغان ھەمدە شۇ يىلى 8 - ئايدا رەسمىي قۇرۇلغان. مەزكۇر شىركەت ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدىكى كارخانا، بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن قىلىپ بېكىتىلگەن. ئاساسلىقى: سۇچىلىق - سۇ ئېلېكتر، كەلكۈن مۇداپىئەسى، قۇدۇق قېزىش، ئىچىملىك سۇنى ياخشىلاش قاتارلىق قۇرۇلۇشلىرى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىش، ئۈچۈر بېرىش، تېخنىكا مۇلازىمىتى قىلىش، سۇ مەھسۇلاتلىرىنى توپ - پارچە سېتىش قاتارلىق تىجارەت كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان. شتاتى 25 بولۇپ، ۋىلايەتلىك سۇچىلىق باشقارمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 16 نەپەر خىزمەتچىسى بار ئىدى.

7) باشقىلار سۇچىلىق قۇرۇلۇشى مۇئەسسەسىلىرىنىڭ يەر تەۋرەشكە بەرداشلىق بېرىش، يېرىلىشتىن ساقلىنىش جەھەتتىكى خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، يەر تەۋرەشنى ئالدىن بىلىش ۋە ئۇلۇچەپ بېكىتىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن 1964 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدە سۇچىلىق جەھەتتە يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش پونكىتى قۇرۇلغان، شتاتى 7 ئىدى. 1971 - يىل 10 - ئايدا بۇ ئورۇن دۆلەتلىك يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىدارىسى شىنجاڭ يەر تەۋرەش چوڭ ئەترىتى قەشقەر يەر تەۋرەش ئۇنىۋېرسال پونكىتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

2. ۋادا باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى

1) يەكەن دەريا ۋادىسى باشقارمىسى بۇ باشقارما 1958 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلغان. ئورنى يەكەن ناھىيە بازىرىدا بولۇپ، قارىمىقىدا خوجىلىق بۆلۈم، كاتىبات بۆلۈم ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق بۆلۈمى، پىلان - ستاتىستىكا بۆلۈمى تەسىس قىلىنغان، شتاتى 30 ئىدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا 11 سۇ باشقۇرۇش پونكىتى، 35 سۇ باشقۇرۇش ئۈچاستىكىسى بولۇپ، بۆلارنىڭ شتاتى 328 ئىدى. كېيىنكى يىلى 12 - ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى سۇچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سۇ باشقۇرۇش ئۈچاستىكىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قۇرۇلۇش ئىشلىرى، سۇغىرىش، كاتىباتلىق بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى. شتاتى 58 بولدى، قارىمىقىدىكى سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرىنىڭ شتاتى 175 بولۇپ، ئومۇمىي شتاتى 233 بولدى. 1962 - يىلى شتاتى 290 غا كۆپەيتىلدى. 1975 - يىل 7 - ئايدا بېكتۆەن يېزا ئىگىلىك 3 - شى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى «ئالغا» سۇ ئامبىرى باشقۇرۇش پونكىتى بۇ باشقارمىغا ئايرىپ بېرىلدى. 1978- يىلى يەنە بېكتۆەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى. 1979 - يىلى يەكەن دەريا ۋادىسى باشقارمىسى بۆلۈم دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، سۇ باشقۇرۇش، قۇرۇلۇش، سىياسىي خىزمەت، خوجىلىق ئىشلار بۆلۈملىرى تەسىس قىلىندى. 1984 - يىل 10 - ئايدا مەۋرىيەت ئىشخانىسى، ئىنژېنېرلار ئىشخانىسى، سۇ باشقۇرۇش بۆلۈمى، قۇرۇلۇش بۆلۈمى، پىلان - مالىيە بۆلۈمى ۋە 7 سۇ باشقۇرۇش پونكىتى، 1 سۇغىرىش تەجرىبە پونكىتى، 3 سۇ تەقسىملەش پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1986 - يىل 3 - ئايدا يەكەن دەريالىق مەركىزىي ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى، خادىمى 20 قىلىپ بېكىتىلدى.

2) قەشقەر دەريالىق ۋادىسى باشقارمىسى بۇ ئورۇن 1958 - يىل 6 - ئايدا ئەسلىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ 1 - سۇچىلىق خىزمەت باش ئەترىتى ئاساسىدا قۇرۇلغان. شتاتى 30 ئىدى، قارىمىقىدا سۇغىرىشنى باشقۇرۇش، ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق، پىلان - ستاتىستىكا، خوجىلىق ئىشلىرى، كادىرلار ئىشلىرى بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىنغان، بۇ ئورۇنغا قىزىل دەريا، گەز دەريالىق، كۆسەن دەريالىق، شېكەركۆل سۇ ئامبىرىنى باشقۇرۇش پونكىتى، 28 باشقۇرۇش ئۈچاستىكىسى، بىر سۇغىرىش تەجرىبە پونكىتى قاراشلىق بولۇپ، ئومۇمىي شتاتى 274 بولدى، كېيىنكى يىلى 7 - ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى سۇچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر دەريالىق ۋادىسى باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قىزىل دەريا، گەز دەريا، كۆسەن دەريا باشقۇرۇش پونكىتلىرى مۇناسىپ ھالدا باشقارما قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. يىل ئاخىرىدا

28 سۇ باشقۇرۇش ئۇچاستىكىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، گەز ۋە كۆسەن دەريا باشقارمىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ، گەز - كۆسەن دەريا باشقارمىسى دەپ ئاتالدى. شتاتى 29 بولدى، ئۈنىڭ قارمىقىدا 6 سۇ باشقۇرۇش پونكتى بولۇپ، شتاتى 82 بولدى. 1963 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قىزىل دەريا باشقارمىسى بىلەن گەز - كۆسەن دەريا باشقارمىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ قەشقەر دەريالىق ۋادىسى باشقارمىسى دەپ ئاتالدى. 1977 - يىل 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى بۇ ئورۇن يەنە بىر قېتىم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قىزىل دەريا باشقارمىسى ۋە گەز- كۆسەن دەريا باشقارمىسى ئايرىپ تەسىس قىلىندى. 1990- يىل 4 - ئايدا قىزىل دەريا باشقارمىسى قەشقەر دەريا ۋادىسى باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلىپ، سۇچىلىق نازارىتىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە بولدى. بۇ ئورۇن قەشقەر دەريالىق ۋادىسىنى پىلانلاشنى تەشكىللەپ يولغا قويۇش ئىشلىرىغا، سۇ بايلىقلىرىنى ئېچىش ۋە ئونىڭدىن پايدىلىنىش، ئونى ماسلاشتۇرۇش، ئاسراش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. بۇلاردىن باشقا، چاقماق دەريالىنىڭ سۇ ئېلىش بېشى، تەلۈنچۈك سۇ ئېلىش بېشى، بۇقەنە سۇ ئېلىش بېشى، تاشمىلىق سۇ ئېلىش بېشى، كۆسەن دەريالىق سۇ ئېلىش بېشى قاتارلىقلارنى ئاسراش، يىللىق رېمونت قىلىش ۋە باشقۇرۇش تەۋەلىكىدىكى دەريا ئۇچاستىكىلىرىنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش، خەتەردىن ساقلىنىش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالدى.

3) گەز - كۆسەن دەريالىق باشقارمىسى 1956 - يىل 6 - ئايدا گەز دەريا باشقارمىسى قۇرۇلغان، 10 شتاتلىق كەسپى ئورۇن ئىدى. 1957 - يىلى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى كۆسەن دەريا باشقارمىسى قۇرۇشنى تەستىقلىدى. 1958 - يىل 10 - ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى گەز، كۆسەن دەريا باشقارمىلىرىنىڭ نامىنى باشقۇرۇش پونكتىلىرى دەپ ئۆزگەرتىشنى، شتاتى 29 بولۇشنى، بۇ ئىككى پونكتنىڭ قەشقەر دەريالىق ۋادىسى باشقارمىسىغا تەۋە بولىدىغانلىقىنى تەستىقلىدى. 1959 - يىل 7 - ئايدا قەشقەر دەريالىق ۋادىسى باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يۇقىرىقى ئىككى باشقۇرۇش پونكتى باشقارمىغا ئۆزگەرتىلىپ، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى سۇچىلىق ئىدارىسىنىڭ تەۋەلىكىدە بولدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى گەز، كۆسەن ئىككى دەريا باشقارمىسىنى بىرلەشتۈرۈپ، گەز - كۆسەن دەريا باشقارمىسى دەپ ئاتاشنى، شتاتى 38 بولۇشنى، قارمىقىدا قۇرۇلۇش، سۇغىرىش، خوجىلىق 3 بۆلۈمچە بولۇشنى، 6 سۇ باشقۇرۇش پونكتى بولۇشنى تەستىقلىدى. 1963 - يىل 3 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، ۋالىي مەھكىمىنىڭ ماقۇللۇقى بىلەن، گەز - كۆسەن دەريا باشقارمىسى بىلەن قىزىل دەريا باشقارمىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، قەشقەر دەريالىق ۋادىسى باشقارمىسى قۇرۇلدى. 1977 - يىل 7 - ئايدا قەشقەر دەريا ۋادىسى باشقارمىسى يەنە بىر قېتىم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قىزىل دەريا باشقارمىسى بىلەن گەز - كۆسەن دەريا باشقارمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. گەز - كۆسەن دەريا باشقارمىسىنىڭ شتاتى 90 بولدى، قارمىقىدا سىياسىي خىزمەت، كاتىبات، سۇ باشقۇرۇش، قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1987 - يىل 8 - ئايدا شتاتى 115 كە تەڭشەلدى، ئۈنىۋېرسال تىجارەت بۆلۈمى كۆپەيتىلدى.

§ 2. قوشۇن

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سۇچىلىق قوشۇنى پۈتۈن ۋىلايەتنىڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تۆھپە قوشتى.

1976 - يىلى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، نۆرمۇن سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، قەشقەر ۋىلايىتىدە سۇچىلىق سېپىدىكى پەن - تېخنىكا ئىختىساس ئىگىلىرى ئېغىر دەرىجىدە سىرتقا ئاققاچقا، پۈتۈن

ۋىلايەتنىڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇشىدىكى كەسىپي تېخنىكا خادىملىرى ئېغىر دەرىجىدە كەمچىل بولدى. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سۇچىلىق ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، 1982 - يىلدىن باشلاپ بۇ سىستېمىدىكى ئورۇنلار ئىشچى - خىزمەتچىلەر تەربىيىسىنى چىڭ تۇتۇپ، مۇئەييەن ئاساسى بار ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى پىلانلىق، قەدەم - باسقۇچلۇق ئاساستا مۇددەت ۋە تۈرگۈمگە بۆلۈپ، ھەرقايسى مەكتەپلەرگە خىزمەتتىدىن ئايرىلىپ ئوقۇشقا ئەۋەتتى. 1985 - يىلغىچە جەمئىي 163 ئادەم تەربىيىلەندى. بۇلاردىن: ئالىي تېخنىكومدا ئوقۇغانلار 63، ئوتتۇرا تېخنىكومدا ئوقۇغانلار 91، تېخنىك مەكتىپىدە ئوقۇغانلار 9. 1986 - يىلى ئوتتۇرا تېخنىكوم ئوقۇش تارىخى بويىچە 2 يىل ئوقۇپ كېلىشكە 21 ئادەم ئەۋەتىلدى. 1987 - يىلى خىزمەتتىن ئايرىپ ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەنلەر 13 بولۇپ، بۇلاردىن: ئالىي تېخنىكومغا ئەۋەتىلگەنلەر 8، ئوتتۇرا تېخنىكومغا ئەۋەتىلگەنلەر 5 بولدى. 1988 - يىلى خىزمەتتىن ئايرىپ ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەنلەر 14 بولۇپ، بۇلاردىن: ئالىي تېخنىكومغا ئەۋەتىلگەنلەر 2، ئوتتۇرا تېخنىكومغا ئەۋەتىلگەنلەر 12 بولدى. 1989 - يىلى 2 ئادەم مالىيە باشقۇرۇش ۋە ئىقتىسادىي تەپتىشلىك كەسپىدە ئوقۇشقا، 8 ئادەم ئالىي تېخنىكومدا ماتېرىيال ئارقىلىق ئوقۇشقا تاللاپ ئەۋەتىلدى. بۇلار ئوقۇپ كەلگەندىن كېيىن خىزمەت ئورۇنلىرىدا كەسپي ئىختىساس ئىگىلىرى ياكى كەسپي تايانچلاردىن بولۇپ، سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرىدا ئىختىساس ئىگىلىرى تولىمۇ يېتىشمەسلىك ھالىتى مۇئەييەن دەرىجىدە ئۆزگەرتىلدى.

كەسپي خادىملار ئوقۇشقا ئەۋەتىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىش ئورنىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى كەسپي جەھەتتىن قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلەش كۆچەيتىلدى. 1979 - يىلدىن بۇيان سۇ باشقۇرۇش، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش، سۇ مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىش، بوغالتىرلىق كەسپي بىلىملىرىنى ئۆگىتىش كۇرسلىرىدىن 7 قارار ئېچىلدى، كۇرستا ئوقۇغانلارنىڭ سانى 350 ئادەم (قېتىم) دىن كۆپرەك بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1979 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە ۋاقتى 20 كۈنلۈك بولغان، كەلكۈنگە، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش ئىشلىرى بويىچە خەۋەرچىلىك بىلىملىرىنى ئۆگىنىش كۇرسى 2 قارار ئېچىلىپ ھەر قېتىمدا 30 دىن 60 ئادەم تەربىيىلەندى. 1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ۋىلايەت دائىرىسىدە 3 قارار سۇ باشقۇرۇش بىلىملىرىنى ئۆگىنىش كۇرسى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، 120 ئادەم (قېتىم) تەربىيىلەندى. كۇرستا تەربىيىلەنگەنلەر ئىش ئورنىغا بارغاندىن كېيىن، ۋىلايەتنىڭ تېجەشلىك سۆغىرىش، «بەش بىر تۇتاش بولۇش» ئىشلىرىدا ئاكتىپ رول ئوينىدى.

1985 - يىل 11 - ئايدىن 12 - ئايغىچە بىر ئايلىق مەخسۇس سۇ مەھسۇلاتلىرىنى بېقىش، كۆپەيتىش بىلىملىرىنى ئۆگىنىش كۇرسى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ 30 ئادەم تەربىيىلەندى. 1985 - يىل 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە 45 كۈنلۈك سۇچىلىق سىستېمىسىنىڭ مالىيە - بوغالتىرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ، 30 ئادەم تەربىيىلەندى.

Ⅱ باب

سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشى

قەشقەر ۋىلايىتىدە ئېتىز - ئېرىق سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشلىرىنىڭ كۆپ قىسمى قەشقەر دەريا ۋادىسى

بىلەن يەكەن دەريا ۋادىسىغا جايلاشقان. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر دەريا ۋادىسى قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، يوپۇغا، پەيزاۋاتتىن ئىبارەت 6 ناھىيە (شەھەر)، يېزا ئىگىلىك 3 ـ شى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. 41 ـ، 42 ـ تۈمەن ـ مەيدان، پەيزاۋات باش مەيدان، «شەرق» دېھقانچىلىق مەيدانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمىي دائىرىسى 19 مىڭ 852 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، 29 مىليون 800 مىڭ مو يېرى بار. بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 3 مىليون 517 مىڭ مو، باغ ـ ئورمان يېرى 1 مىليون 928 مىڭ مو، ئوتلاق كۆلىمى 5 مىليون 34 مىڭ مو، زاۋۇت ـ كان ۋە تۇرالغۇ ئۆيلەر ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 331 مىڭ مو، قاتناش ۋە سۇ كۆلىمى 872 مىڭ مو، باشقىلار ئىگىلىگەن كۆلەم 18 مىليون 118 مىڭ مو. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ بۇ ۋادىدا سۇغىرىلىدىغان كۆلىمى 2 مىليون 200 مىڭ مو. چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرلىرىدە بۇ جاينىڭ يەر سۇغىرىش مۇئەسسەسلىرى ناھايىتى ئاددىي ھەم قالاق ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى سۇچىلىققا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، ئاۋۋال كونا ئېرىق-ئۆستەڭلەر ئۆزگەرتىلدى، يېزىلارنىڭ «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، مەزكۇر ۋادىدا شېكەركۆل، قاتارسۇگەت قاتارلىق چوڭ ـ ئوتتۇرا تىپتىكى 37 سۇ ئامبىرى ياسالدى، ئومۇمىي ئامبار سىغىمچانلىقى 182 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. مەڭگۈلۈك سۇ ئېلىش ئۆستىگىدىن 12 سى ياسالدى، بۇنىڭ ئىچىدە قىزىل دەريا سىستېمىسىدىكى قەشقەر 1 ـ دەرىجىلىك سۇ ئېلىكتر ئىستانسىسىغا سۇ باشلاش ئۆستىگى، قاپقا ئۆستىگى، تەلۈچۈك ئۆستىگى، چوڭ كۆۋرۈك ئېغىزىدىكى ئۆستەڭ، شاغالما ئۆستىگى، يېڭىئاۋات ئۆستىگى، بۇقەنە ئۆستىگى، قاراڭغۇ ئۆستىگى قاتارلىقلار بار. گەز دەريا سىستېمىسىدىكى قۇرۇلۇشلاردىن تاشمىلىق ئۆستىگى، 3 كۆۋرۈك ئۆستىگى، ئادىل توسمىلىق ئۆستەڭ قاتارلىقلار بار. كۆسەن دەريا سىستېمىسىدا موغال ئۆستىگى بار.

§ 1. سۇ باشلاش ـ يەتكۈزۈش قۇرۇلۇشى

قىزىل دەريا ۋادىسىدىكى سۇ باشلاش قۇرۇلۇشلىرىدىن: ئاساسلىقى قىزىلدىن تۈمەنگە سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى. گەز دەريا سىستېمىسىدىكى ئۆستەڭ سىستېمىسىدىن: ئاساسلىقى تاشمىلىق سۇ باشلاش تۈگۈنى، گەز دەريا سىستېمىسىدىن سۇ يەتكۈزۈش غول ئۆستىگى، بارىن ئۆستىگى، يېڭىچكە ئۆستىگى، بور ئۆستىگى، قاراباغ ئۆستىگى، شىرقاش ئۆستىگى، بۇلاقسۇ ئېلىكتر ئىستانسىسىغا سۇ باشلاش ئۆستىگى، قىزىل تاغ سۇ باشلاش ئېغىزى، ئۈچ كۆۋرۈك سۇ باشلاش تۈگۈنى، كۆسەن دەريا سىستېمىسىدىكى قاسىقىدىكى ئۆستەڭ سىستېمىسىدىن: ئاساسلىقى موغال سۇ باشلاش تۈگۈنى، كۆسەن دەريا سىستېمىسىدىن سۇ باشلاش غول ئۆستىگى، يېڭىسار سۇ باشلاش كونا ئېغىزى، ئالتۇنلۇق سۇ باشلاش ئېغىزى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە كۆسەن دەريا سۇ باشلاش ئۆستىگى قاتارلىقلار بار. يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى سۇ باشلاش قۇرۇلۇشلىرىدىن: ئاساسلىقى كاچۇك سۇ باشلاش تۈگۈنى، يەكەن دەريا شەرقىي قىرغاق ئۆستىگى، غەربىي قىرغاق ئۆستىگى، كونا ئوب ئۆستەڭ سۇ باشلاش ئېغىزى قاتارلىقلار بار.

1. قەشقەر 1 ـ دەرىجىلىك سۇ ئېلىكتر ئىستانسىسىغا سۇ باشلاش ئۆستىگى

بۇ ئۆستەڭ قىزىل دەريا سىستېمىسىنىڭ قاپقا دېگەن يېرىگە جايلاشقان بولۇپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ، شەھەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 42 كىلومېتىر، ئۇ يەرگە توغان توسۇلۇپ، سۇ باشلاش

تۇگۈنى ياسالغان. بۇ قۇرۇلۇش 1977 - يىل 5 - ئايدا باشلىنىپ، 1981 - يىل 10 - ئايدا پۈتتى. بۇ قۇرۇلۇش دەريا توسمىسى، كەلكۈن قويۇپ بېرىش ئېغىزى، سۇ كىرىش تاقىقى ۋە قۇم ئېقىتىش - سۇ قايتۇرۇش تاقىقى ۋە سۇ باشلاش تاقىقىدىن تەركىب تاپقان. دەريا توسمىسىنىڭ ئېگىزلىكى 16 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 480 مېتىر كېلىدۇ، توسما يۈزى قورام تاشلار سېمونت لايغا پاتۇرۇلۇپ قىيپاش تام شەكلىدە ئېتىلگەن. كەلكۈن چۈشۈرگىسى 7 ئېغىزلىق بولۇپ، سېكۈنتىغا 1850 كۇب مېتىر كەلكۈن سۈيىنى چۈشۈرەلەيدۇ. سۇ باشلاش ئېغىزىدىن سېكۈنتىغا 54 كۇب مېتىر سۇ باشلاش لايىھىلەنگەن. سۇ ئامبىرىنىڭ لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 7 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، بۇنىڭدىن 3 مىليون كۇب مېتىر قىسمى تىنىپ كەتكەچكە، قالغان قىسمى ھازىرچە قىش پەسلىدە سۇ ساقلاشقا ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. ئېلېكتر ئىستانسىسىغا سۇ باشلاش ئۆستىگى تاغ ئېغىزىنىڭ شىمالىي قاسىنقىدا بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 7 كىلومېتىر كېلىدۇ، بېتون تاختاي بىلەن ياسالغان، لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى سېكۈنتىغا 54 كۇب مېتىر. ئىستانسىنىڭ لايىھىدىكى ناپورى 50 مېتىر، تاق ماشىنا سىرغىما مىقدارى سېكۈنتىغا 16 كۇب مېتىر، گېنېراتورلار ئومۇمىي قۇۋۋىتى 3×6500 كىلوۋات. 1985- يىل 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىكى 7.4 بال يەر تەۋرەش ۋە كېيىنكى 6 بالدىن يۇقىرى قالدۇق يەر تەۋرەش تەسىرىدىن، بۇ ئۆستەڭنىڭ ئېلىش بېشى يېرىلىپ، قىيپاش تېمى ئۆۋەنگە چۈشۈپ كەتتى، كەلكۈن چۈشۈرگىسىنىڭ ئوڭ تەرەپ تېمى يېرىلدى، ئۆستىدىكى كۆۋرۈك تۇرۇمى ئولتۇرۇشۇپ كەتتى، تاقاق يېنىدىكى پونكىت ئۆيلىرى چاك كېتىپ گۇمۇرۇلدى. كېيىن دۆلەت بەرگەن مەخسۇس مەبلەغ بىلەن رېمونت قىلىندى. بۇ ئىستانسا توك بەرگەندىن كېيىنكى ئايىغىدىن چىققان سۇ چوڭ ئۆستەڭگە يانىتتى، 1990 - يىلى قەشقەر كېچىك 1 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى بىلەن 2 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسا قۇرۇلغاندا، 1 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ ئايىغىدىن چىققان سۇنى باشلايدىغان 33.2 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا يېڭى ئۆستەڭ چېپىلىپ كېچىك 1 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىغا سۇ باشلاش ئۆستىگى قىلىندى. بۇ ئۆستەڭنىڭ باش - ئاخىر يانتۇلۇقى 3500/1 سىرغىما مىقدارى سېكۈنتىغا 38 كۇب مېتىر، تېگىنىڭ كەڭلىكى 2 مېتىر، قاش يانتۇلۇقى 1:2 قىلىندى. ئۆستەڭ يۈزى بېتون تاختايلار بىلەن ئېتىلدى. كېچىك 1 - دەرىجىلىك ئىستانسىنىڭ ئايىغىدىن چىققان سۇنى چوڭ دەريا ياندۇرۇشقىمۇ، 2 - دەرىجىلىك ئىستانسىنىڭ سۇ باشلاش ئۆستىگە قوشۇۋېتىشكىمۇ بولىدىغان بولدى. 2 - دەرىجىلىك ئىستانسىنىڭ ئايىغىدىن چىققان سۇ بۇرۇنقى 3 - دەرىجىلىك ئىستانسىنىڭ سۇ ئېلىش ئۆستىگە باشلىنىپ، 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىنىڭ توك چىقىرىشىغا بېرىلدى، 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى توك بەرگەندىن كېيىن ئايىغىدىن چىققان سۇ ئاۋات ئۆستىگە ياكى ئاۋات ئۆستىگى ئارقىلىق جەنۇبىي قاشتىكى سۇ ياندۇرۇش ئۆستىگى بىلەن تەلۈچۈك ئېغىزىنىڭ بېشىدا دەريا‌غا قايتۇرۇلىدىغان بولدى.

2. قاپقا ئۆستەك بېشى، ئاۋات غول ئۆستىگى

قاپقا ئۆستەك بېشى ئاۋات ئۆستىگىنىڭ سۇ باشلاش ئېغىزى بولۇپ، قىزىل دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدا، 1 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ئۆستىگىنىڭ ئايىغىدا 25 كىلومېتىر كېلىدىغان، قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ مۇش يېزىسىغا تەۋە يەرگە جايلاشقان. بۇ يەرگە 1954 - يىلى تاقاق ئورنىتىلىپ، دۆلەتباغ ئۆستىگى بىلەن ئاۋات ئۆستىگى بىرلەشتۈرۈلگەن. 1958 - يىلى سۇلۇق دېگەن يەردە قەشقەر 3 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلغاندا، شەھەر ئۆستىگىنىڭ باش قىسمى قوشۇۋېتىلدى، شەھەر ئۆستىگىنىڭ ئاياغ قىسمى ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن قايتۇرۇلغان سۇ ياندىغان ئۆستەك قىلىندى. 1959 - يىلى خاڭدى ئۆستىگىنىڭ سېمونت تاقىقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئىلگىرى بىر - بىرىگە ياندىشىپ ئاقمىدىغان بەشكېرەم ئۆستىگى، ئاۋات ئۆستىگى ۋە قوغان ئۆستىگىدىن ئىبارەت ئۈچ ئۆستەك بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئاۋات غول ئۆستىگى قىلىندى. 1964 - يىلى سۇ ئېلىش بېشىدىكى ياغاچ تاقاقلارنىڭ ئورنىغا دەريا يېرىم دامبا بىلەن توسۇلغان

ئەگمە شەكىللىك سۇ باشلاش تۆگۈنى ياسالدى.

ئاۋات غول ئۆستىگى «قاپقا» ئۆستىگىدىن باشلىنىپ، ئايىغى قەشقەر ئايرودرومىنىڭ شەرقىدىكى «شامپاششا» تاقىقىغا بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 45 كىلومېتىر كېلىدۇ. قىزىل دەريا سىنىڭ ئەڭ زور غول ئۆستىگى ھېسابلىنىدۇ. ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 40 كۇب مېتىر لايىھىلەنگەن، ئەمەلىيەتتىكى ئېقىم مىقدارى 28 كۇب مېتىر كېلىدۇ. بۇ ئۆستەڭ بىلەن قەشقەر كونا شەھىر ناھىيىسىنىڭ مۇش، لەڭگەر، سەمەن، خانىدى، قوغان، بەشكېرەم، ئاۋات يېزىلىرىنىڭ 405 مىڭ 200 مو يېرى سۇغىرىلىدۇ.

3. «ئالغا» سۇ ئامبىرىنىڭ ئويبۇغداي ئۆستىگى

بۇ ئۆستەڭ 1966 - يىلى مەكىت ناھىيىسىنىڭ شېھىتدۆڭ يېزىسى بىلەن يانتاق يېزىسى تەڭ پايدىلىنىدىغان كونا ئۆستەڭ ئاساسىدا كېڭەيتىپ ياسالدى. كېڭەيتىلگەندىن كېيىنكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 16 كۇب مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 45 كىلومېتىر بولدى. 1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە مەكىت ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىغا 4 كىلومېتىر كېلىدىغان ئويبۇغداي ئۆستىگى ئۆستىگە پولات چۈشەلىق بېتون قۇرۇلما بىلەن باش تاقاق ياسالدى، 9 كۆزلۈك بۇ تاقاقنى مەكىت ناھىيىسىنىڭ شېھىتدۆڭ، يانتاق يېزىلىرى ۋە «ئالغا» سۇ ئامبىرىنى باشقۇرۇش ئورنى تەڭ باشقۇرۇپ كەلدى. باش تاقاقتىن سۇ ئېلىش ئېغىزىغىچە بولغان ئارىلىق 24 كىلومېتىر بولۇپ، بۇ ئارىلىقتىن مەكىت ناھىيىسى بىلەن «ئالغا» سۇ ئامبىرى ئورتاق پايدىلىنىدۇ، باش تاقاق بىلەن «ئالغا» سۇ ئامبىرىنىڭ ئارىلىقى 12 كىلومېتىر بولۇپ، بۇ ئارىلىقتىن «ئالغا» سۇ ئامبىرى مەخسۇس پايدىلىنىدۇ. بۇ ئۆستەڭ ئۆستىدە ئاساسلىق ئىنشائاتلاردىن: «ياغۇندا» پولات چۈشەلىق بېتون تاقاق تۆگۈنى، باش تاقاق، سۇ ئامبىرغا سۇ كىرىش تاقىقى، «سېلدا» سۇ تەقسىملەش ئېغىزى، 12 - لىيەنگە سۇ بېرىش تاقىقى، قىزىل بايراق كۆۋرۈكى قاتارلىق 16 ئىنشائات بار.

4. «ئالغا» سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلاش ئۆستىگى

بۇ ئۆستەڭ مەكىت ناھىيىسىنىڭ «خۇڭۇبي» سۇ ئامبىرىنىڭ كەلكۈن چىقىرىش تاقىقىنىڭ جەنۇبىغا 6 كىلومېتىر كېلىدىغان، تىزناپ دەريا سىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىغا توغرا كېلىدىغان خانتەر دېگەن جايدىن باشلىنىپ، مەكىت ناھىيىسىنىڭ غازكۆل، قۇمقۇسار دېگەن يېزىلىرىدىن ئۆتۈپ «ئالغا» سۇ ئامبىرىغا قۇيۇلىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 31.3 كىلومېتىر، تېگىنىڭ كەڭلىكى 26 مېتىر كېلىدىغان، كەڭ يېيىلىپ ئاقىدىغان ئۆستەڭ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 55 كۇب مېتىر. 1974 - يىلى «ئالغا» سۇ ئامبىرى باشقارمىسى بۇ ئۆستەڭنى ئامبار ئىچىگە 3 كىلومېتىر ئۇزارتتى.

5. «ئالغا» سۇ ئامبىرىدىن سۇ چىقىرىش ئۆستىگى

بۇ ئۆستەڭ ئامبارنىڭ سۇ چىقىرىش تاقىقىدىن باشلانغان سۇ شىمال تەرەپكە مېڭىپ، «ئالغا» سۇغىرىش رايونىنى كېسىپ ئۆتۈپ، يەكەن دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 51.9 كىلومېتىر كېلىدۇ. 43 -، 45 -، 48 - تۇەن - مەيدانلىرىغا سۇ بارىدىغان بىردىن بىر ئۆستەڭ. سۇغىرىش كۆلىمى تەخمىنەن 180 مىڭ مو، تىزگىنلەپ سۇغىرىش كۆلىمى 300 مىڭ مو كېلىدۇ. بۇ ئۆستەڭنى 1966- يىلى ئەسلىدىكى «ئالغا» 5 - مەيدان، «ئالغا» 6 - مەيدان، «ئالغا» 8 - مەيدان، «ئالغا» 9 - مەيدانلار بىرلىكتە بۆلەكلەرگە ئايرىپ چاپقان. 1969 - يىلى ئومۇمىي لىنىيە بويىچە پۈتۈرۈلگەن. ئۆستەڭنىڭ تېگىنىڭ كەڭلىكى 20 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 2 مېتىر بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 50 كۇب مېتىر. 1969- يىلى پۈتكەندىن كېيىنكى ئەمەلىي ئېقىم مىقدارى ئاران 15 — 20 كۇب مېتىر بولغان. بۇ ئۆستەڭگە سېلىنغان ئاساسلىق ئىنشائاتلار: ئامباردىن سۇ چىقىرىش تاقىقى، 554×2 كىلوۋاتلىق كىچىك سۇ ئېلېكتر

ئىستانسىسى، 43 - تۆمۈر بارىدىغان ئۆستەڭنىڭ سېمونت كۆۋرۈكى، 2 تارماقلىق سۇ كىرىشنى تىزگىنلەش ئاقمىقى، 3 تارماقلىق سۇ كىرىشنى تىزگىنلەش ئاقمىقى، سۇ قايدۇرۇش بەلۋىغىدىكى 55×2 كىلوۋاتلىق كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى بار.

6. «شوركۆل» سۇغىرىش رايونىدىكى غول ئۆستەڭ

بۇ ئۆستەڭ «يۇڭئەنبا» توسمىسىنىڭ شىمالىدىكى ئامبارىدىن باشلانغان، سۇ غەربتىن شەرقە قاراپ ئېقىپ شوركۆل سۇغىرىش رايونىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 34.11 كىلومېتىر بولۇپ، 50 -، 52 -، 53 - تۆمۈر - مەيدان ۋە «يۇڭئەنبا» سۇغىرىش رايونىدىكى مۇھىم ئۆستەڭ ھېسابلىنىدۇ. تىزگىنلەپ سۇغىرىش كۆلىمى 500 مىڭ مو، سۇغىرىش كۆلىمى 280 مىڭ مو. 1979 - يىلى ئۆستەڭ بېشىدىن 1 - نومۇرلۇق تاقاقمچە بولغان 7 كىلومېتىرلىق قىسمى كېڭەيتىلىپ، سۇ ئۆتكۈزۈش مىقدارى سېكۇنتىغا 50 كۇب مېتىرغا يەتكۈزۈلدى؛ 1 - نومۇرلۇق تاقاقتىن 2 - نومۇرلۇق تاقاقمچە بولغان ئارىلىق 12.2 كىلومېتىر بولۇپ، سۇ ئۆتكۈزۈش مىقدارى سېكۇنتىغا 37 كۇب مېتىر؛ 2 - نومۇرلۇق تاقاقتىن 3 - نومۇرلۇق تاقاقمچە بولغان ئارىلىق 11.6 كىلومېتىر بولۇپ، سۇ ئۆتكۈزۈش مىقدارى سېكۇنتىغا 36 كۇب مېتىرغا يەتكۈزۈلدى. 3 - نومۇرلۇق تاقاقتىن 4 - نومۇرلۇق تاقاقمچە بولغان ئارىلىق يېڭىدىن چېپىلغان قىسىم بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 2.6 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇنىڭ سۇ ئۆتكۈزۈش مىقدارى سېكۇنتىغا 10 — 15 كۇب مېتىر بولدى. بۇ مەزگىلدە ئۆستەڭ بېشىدا سۇ كىرىش تاقمىقى ياسالدى، 1 - نومۇرلۇق تاقاق ئۆزگەرتىلدى، 2 -، 3 -، 4 - نومۇرلۇق تاقاقلار يېڭىدىن ياسالدى، مەزكۇر ئۆستەڭگە 3 تاشيول كۆۋرۈكى ياسالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆستەڭ بېشىدىكى سەكرەتمە سۇ رايونى ۋە سۇغىرىش رايونىدا بولۇپ ئىككى جايدا 75×3 كىلوۋاتلىق كىچىك ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى.

7. پەيزاۋات باش مەيدانىدىكى كەلكۇن باشلاش غول ئۆستىكى

بۇ ئۆستەڭ 1988 - يىلى چېپىلغان. ئۇزۇنلۇقى 31.7 كىلومېتىر، سۇ باشلاش ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 20 — 25 كۇب مېتىر كېلىدۇ. قىزىل دەريانىڭ ئايلاغ قىسمىدىكى «بۇقەنە» تاقاق تۇغۇنلىرىدىكى ئېغىزدىن تەقسىمات نىسبىتى بويىچە سۇ باشلىنىدۇ. باش مەيداننىڭ بۇ ئېغىزدىن ئالىدىغان سۇ نىسبىتى 60% بولۇپ، ھەر يىلى 20 مىليون كۇب مېتىردىن 40 مىليون كۇب مېتىرغىچە سۇ ئالىدۇ. بۇ ئۆستەڭگە 4 سەكرەتمە، 2 تاشيول كۆۋرۈكى، 8 چوڭ ئاپتوموبىل كۆۋرۈكى ياسالغان.

8. گەز دەريا سىدىكى سۇ يەتكۈزۈش غول ئۆستىكى

بۇ ئۆستەڭ تاشملىق ئۆستىكىنىڭ بېشىدىن «ئۈچ كۆۋرۈك» تۇغۇنىگە بارىدۇ. 1959 - يىلى چېپىلغان بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 80 كۇب مېتىر، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 43.25 كىلومېتىر. 1968 - يىلى كەلكۈندە بۇزۇلغاندىن كېيىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىگەن. 1986 - يىلى تاشملىق ئۆستىكىنىڭ بېشىدىن بۇلاقسۇنىڭ دەريا غا قۇيۇلۇش ئېغىزىغىچە ئۇزگەرتىپ ياساش باشلاندى، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 64 كۇب مېتىر، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 24 كىلومېتىر ئىدى، كېيىن مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قۇرۇلۇش توختاپ قالدى.

9. باشقا سۇ باشلاش قۇرۇلۇشلىرى

1) قىزىل دەريا سىدىن گەز دەريا سىغا سۇ تەڭشەش غول ئۆستىكى بۇ ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى 1976 - يىلى باشلىنىپ، 1979 - يىلى پۈتتى. لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 12 كۇب

مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 15 كىلومېتىر. 1979 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە بۇ ئۆستەڭدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 8 مىليون كۇب مېتىر سۇ تەڭشەلدى. 1992 - يىلدىن كېيىن ئۆستەڭدىكى ھەرخىل قۇرۇلمىلار ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇش سەۋەبىدىن ھازىرغا قەدەر سۇ تەڭشەش ئىشى ئانچە كۆپ بولمىدى.

2) «يۆجىن» غول ئۆستىكى لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 30 كۇب مېتىر، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 12 كىلومېتىر. 90 - يىللاردا سېمونت تاختاي ياتقۇزۇلۇپ سۇ سىڭىمىس ئۆستەك قىلىندى.

3) يوپۇغا سۇ سىڭىمەس غول ئۆستىكى 1995 - يىلى پۈتكۈزۈلدى، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 15 كۇب مېتىر، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 39 كىلومېتىر، يۇزى بېتون تاختايلىق قىلىندى.

4) «ئۇچ كۆۋرۈك» تۇغۇنى بۇرۇنقى شاخ - شۇمبا تاقاق ئورنى بىلەن ھازىرقى تاقاق ئورنىنىڭ ئارىلىقى 1.2 كىلومېتىر كېلىدۇ. 1981 - يىلىدىكى كەلكۇندە بۇزۇلغان. 1982 - يىل 3 - ئايدا قايتا ئوڭشاش باشلىنىپ 1984 - يىلى پۈتكۈزۈلدى. 1986 - يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇپ بېرىلدى. بۇ تۇغۇنىنىڭ لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 75 كۇب مېتىر، كەلكۇن چىقىرىش مىقدارى سېكۇنتىغا 446 كۇب مېتىر.

5) باشقىلار ئاساسلىقى: «قالماق» سۇ باشلاش تۇغۇنى، «تەلۈچۈك» سۇ باشلاش تۇغۇنى، «بايتوقاي» سۇ باشلاش تۇغۇنى، «يېڭىئاۋات» سۇ باشلاش تۇغۇنى، «بۇقەنە» سۇ ئېلىش بېشى، «تەلۈچۈك» سۇ ئېلىش بېشى، «مۇش» 1 - ئۆستىكى، ناھىيىنىڭ غەربىي ئۆستىكى ۋە «مۇسۇما» سۇ باشلاش ئېغىزى، سېرىقتوغراق سۇ باشلاش ئېغىزى، تاشتوغ سۇ باشلاش ئېغىزى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

2 §. سۇ چىقىرىش قۇرۇلۇشلىرى

1. قەشقەر دەريا سۈادىسىدا

1) ئاتۇش - پەيزاۋات ئانا زەيكىشى بۇ چوڭ زەيكەش قەشقەر يېڭىشەھەر، پەيزاۋات ناھىيىلىرى ۋە قەشقەر شەھىرى تەۋەسىدىكى تارماق زەيكەشلەرنى تۇتاشتۇرىدۇ، ئاتۇش شەھىرىنىڭ سۇنتاغ يېزىسىدىكى جىگدەبويى سۇ ئامبىرى باغرىدىن باشلىنىپ، ئاتۇش شەھىرىنىڭ كانتايلاق يېزىسىدىن ئۆتۈپ، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ قىزىلسۇ، گۈللۈق يېزىلىرى ئارىلىقىدا قىزىل دەريا سىدىن، ياشلار ئۆستىكىدىن ئۆتۈپ، شەرق تەرەپتىكى ئويمانلىقلارغا قۇيۇلىدۇ. بۇ ئانا زەيكەشنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 114 كىلومېتىر، تىزگىنلەش كۆلىمى 720 مىڭ مو. زەيىسۇ چىقىرىش مىقدارى بېشىنىڭ (72K+000 دىن 58K+900 گىچە) سېكۇنتىغا 2 — 4 كۇب مېتىر، ئوتتۇرىنىڭ (58K+900 دىن 17K+000 گىچە) سېكۇنتىغا 6 — 8 كۇب مېتىر، ئايىغىنىڭ (17K+000 دىن 0K+000 گىچە) 5 — 15 كۇب مېتىر. بۇ زەيكەش 1982 — 1984. يىللىرىغىچە پۈتۈپ نەپ بېرىشكە باشلىدى.

2) پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ 9 ـ، 3 - يېزىلىرىدىكى غول زەيكەش بۇ زەيكەش پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ غولتوغراق، گۈللۈق يېزىلىرى ۋە پەيزاۋات باش مەيدان تەۋەسىدىكى 240 مىڭ مو يەرنىڭ زەي سۈيىنى تىزگىنلەيدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 68 كىلومېتىر بولۇپ، غەربتە ئاتۇش - پەيزاۋات ئانا زەيكەشنىڭ شېكەركۆل تەرەپكە ئايرىلىش تاقىقىدىن باشلىنىپ، شەرقتە قاراپ قىزىلسۇ يېزىسىنىڭ جەنۇب-شىمال غول ئۆستەڭلىرى ئارىلىقىدىن ئۆتىدۇ، قاراڭغۇلۇق ئەتراپىدا شېكەركۆل سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلاش ئۆستىكىدىن ئۆتۈپ، يەنە شەرق تەرەپكە قاراپ سوزۇلۇپ ئۇزەكلىك يېزىسىغا سۇ باشلاش ئۆستىكىدىن كېسىپ

ئۆتۈپ، جەنۇب تەرەپتىكى قارا يۇلغۇن دېگەن جايغا بارىدۇ، ئاندىن شېكەركۆل سۇ ئامبىرىدىن سۇ چىقىرىش ئۆستەڭنى كېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، پەيزاۋات باش مەيدانىنىڭ 1 - شۆبە مەيدانىنىڭ شىمالىدا تەبىئىي جىلغىغا قۇيىلىدۇ. بۇ زەيكەشمۇ 1983 — 1985 - يىلغىچە پۈتكۈزۈلگەن. «قاراڭغۇلۇق» دېگەن جايدىكى بۆلۈكى تىنىپ كەتكەچكە پۈتۈن لىنىيە بويىچە ئۇلانمىپ بولمىدى.

3) ئاپپاق خوجا غول زەيكىشى بۇ زەيكەش قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تازغۇن، يېڭىئېرىق، خانئېرىق يېزىلىرى، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ مىشا، قىزىلبويى، جانباز يېزىلىرى ۋە قالغۇچ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىنىڭ زەي سۈيىنى تىزگىنلەيدۇ، تىزگىنلەش كۆلىمى 450 مىڭ مو كېلىدۇ. بۇ زەيكەش غەربتە قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ قاتارسۇگەت سۇ ئامبىرىدىن باشلىنىپ، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تازغۇن، يېڭىئېرىق، خانئېرىق يېزىلىرى ۋە پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ مىشا يېزىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، ئۇب سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ چىقىرىش ئۆستىگى ئاستىدىن چىقىپ، شەرققە سوزۇلۇپ ئاپپاق خوجا مۇغىرىش رايونىنىڭ ئۆستىگىدىن ئۆتۈپ يەنە شەرقىي شىمال تەرەپكە بۇرۇلىدۇ، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ قىزىلبويى، جانباز يېزىلىرىنى قالغۇچ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرەپتىكى يەرلىرىنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، مەيدانىنىڭ شەرق تەرىپىگە تەخمىنەن 10 كىلومېتىر كېلىدىغان قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. بۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 80 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ زەيكەش گەرچە تولۇق چېپىلىپ ئۇلانغان بولسىمۇ، لېكىن ياشقا مۇئەسسەسلىرى يۇرۇشلەشمىگەن بولغاچقا كۆپ قىسمى تىنىپ كەتكەن.

2. گەز - كۆسەن دەريالىق ۋادىلىرىدا

1) گەز دەريالىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى غول زەيكەش (قەشقەر يېڭىشەھەر-يوپۇغا غول زەيكىشى) بۇ زەيكەش گەز دەريالىنىڭ شىمالىي قىرغىقى، 42 - تۇمەن، يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ 8 يېزا - بازىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ قومۇشئېرىق، خانئېرىق، يېڭىئېرىق يېزا-بازارلىرىنىڭ زەي سۈيىنى تىزگىنلەيدۇ. تىزگىنلەش كۆلىمى 445 مىڭ مو. بۇ زەيكەش يۇقىرىدا قومۇشئېرىق يېزىسىدىن باشلىنىپ، قۇۋان سۇڭگۇچىدىن چىقىپ، ئەشمە ئۆستىگى ئۆستىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئەشمە، يەكشەنبە بازار ۋە يوپۇغا يېزىسى قاتارلىق يېزا - بازارلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، شىمالغا مېڭىپ تىل كەنتىنىڭ ئايىغىدىكى چوڭكۆرلۈك ئويمانلىقىغا كىرىپ كېتىدۇ. بۇ ئويمانلىقنىڭ كۆلىمى 7 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، يېقىنقى يىللاردا، قاچقان كەلكۈن سۇلار مۇشۇ يەرگە يىغىلغان. كەلگۈسى ئومۇمىي پىلاندا بۇ زەيكەش ئايلاغ تەرەپكە ئۇزارتىلىپ چوڭقۇرچاق ئەتراپىغا يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، يەكەن دەريالىنىڭ غەربىدىكى ئانا زەيكەشكە ئۇلىنىدۇ. بۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 100 كىلومېتىر بولۇپ، 1984 — 1987 - يىلغىچە چېپىلغان.

2) گەز دەريالىنىڭ جەنۇبىدىكى غول زەيكەش (ئاقتۇ — قەشقەر يېڭىشەھەر — يوپۇغا غول زەيكىشى) بۇ زەيكەش گەز دەريالىنىڭ جەنۇبىي تەرەپلىرى، كۆسەن دەريا ۋادىسىدىكى يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ ئاچچىق يېزىسى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ياپچان، ئارال، ھاراپ، ئەرمۇدۇن يېزىلىرى ۋە ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ جامالتېرەك يېزىسى، قىزىلبايراق مەيدانى، 41-تۇمەن - مەيدان، يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ سېپىتلە، يېڭىيەر، ساغان قاتارلىق يېزىلىرىنىڭ 425 مىڭ مو يېرىدىكى زەي سۈنى تىزگىنلەيدۇ. بۇ زەيكەش يۇقىرىدا ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ جامالتېرەك يېزىسىدىن باشلىنىپ، قەشقەر-خوتەن تاشيولى ئاستىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ياپچان، ئارال، ھاراپ، يوپۇغا، 42 - تۇمەن قاتارلىق جايلاردىن، يەكەن دەريالىق سۈيى باشلىنىدىغان تۆت ئۆستەڭدىن ئۆتۈپ، شەرقىي شىمال تەرەپكە بۇرۇلغاندىن كېيىن، يوپۇغا. مەكىت تاشيولىدىن ئۆتۈپ ئاخىرى قەشقەر يېڭىشەھەر - يوپۇغا غول زەيكىشىگە قۇيۇلىدۇ. بۇ زەيكەش

يېڭسار ناھىيىسىنىڭ غول زەيكىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 220 كىلومېتىر، داۋاملىق چېچىلىدۇ.

3. يەكەن دەريا ۋادىسىدا

1) يەكەن دەرياسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە

(1) يۇقىرى ئېقىن بۆلىكىدە قاغىلىق، پوسكام سۇغىرىش رايونى يەكەن دەريا سىنى بىلەن تىزناپ دەريا سىدىن ھاسىل بولغان يەلپۇگۈچسىمان تىندۈرمىغا جايلاشقان بولۇپ، يەر يۈزىنىڭ يانتۇلۇق دەرىجىسى 1/70 — 1/800، بۇ يەردە تەبىئىي ھاسىل بولغان ئېتىداۋىي جىلغىلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى 2 — 7 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 20 — 70 كىلومېتىر، بىر - بىرىگە بولغان يانداش ئارىلىقى 0.5 — 6 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئۇلار تەبىئىي ھاسىل بولغان ياخشى زەيكەش ھېسابلىنىدۇ. بۇ بۆلەكنىڭ يەر ئاستى سۈيى خېلىلا چوڭقۇر، مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى تۆۋەن، سۇ تەركىبىدىكى چۆكۈندە ماددىلار دانىچىسى خېلى دانلىق، يەر ئاستى سۈيىنىڭ يۆتكىلىش شارائىتى ياخشى. شۇ سەۋەبتىن تۇپراقنىڭ شورلىشىش دەرىجىسى تۆۋەن، ھەتتا شور يوق دېيەرلىك. يەلپۇگۈچسىمان بۇ زېمىننىڭ تۆۋەن قىسمىدا يەر يۈزىنىڭ يانتۇلۇقى ئاستا - ئاستا تۆۋەنلىگەن بولۇپ، چوڭقۇر جىلغىلار تەدرىجي تىنىپ تېپىزلاشقان، ئاخىرىدا تۈگىگەن. يەر ئاستى سۈيى تېشىپ چىقىپ ئاقماي يىغىلىپ قالغان. مەسىلەن: پوسكام ناھىيىسىنىڭ ئىككى سۇ يېزىسى قاتارلىق جايلار شۇنداق ئەھۋالدا. شۇ سەۋەبتىن بىر قىسىم يەرلەر سازلىققا ئايلىنىپ قالغان، يىغىلىپ قالغان سۇنىڭ مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى ئېشىپ، تۇپراقنىڭ شورلىشىشى ئېغىرلاشقان. لېكىن تېشىپ چىققان سۇدىكى تۇز تەركىبى 0.11% دىن تۆۋەن بولغاچقا زىرائەت سۇغىرىشقا بولىدۇ. يۇقىرىقى رايوندىن تېشىپ چىققان سۇلارنى يەكەن دەريا سىغا ياكى ئىگەرچى سۇ ئامبىرىغا باشلاپ، تۆۋەن ئېقىن رايونىدىكى جايلارنىڭ داۋاملىق ئىشلىتىشىگە بېرىشكە بولىدۇ.

(2) ئوتتۇرا ئېقىن بۆلىكىدە بۇ بۆلەك ئىگەرچى سۇ ئامبىرىدىن لاۋادان ئارىلىقىدىكى 40 كىلومېتىرلىق قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. تەخمىنەن 10 كىلومېتىر قىسمىدا ئىگەرچى سۇ ئامبىرىدىن چىقىرىش ئۆستىكى پاسىل قىلىنىپ، شەرق ۋە غەرب ئىككى بۆلەككە ئايرىلىدۇ. شەرقىي بۆلەك ئىگەرچى ئامبىرىدىن سۇ چىقىرىش ئۆستىكىنىڭ شەرقىدىكى جايلار، تىزناپ دەريا سىنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى جايلار، جۈملىدىن يەكەن ناھىيىسىنىڭ بەشكەنت بازىرى بىلەن ئىگەرچى بازىرىنىڭ تىزناپ دەريا سى بىلەن سۇ چىقىرىش ئۆستىكى ئوتتۇرىسىدىكى جايلار بولۇپ، بۇ يەردە 100 مىڭ مودىن ئارتۇق تېرىلغۇ يەر بار، دەريا ۋە سۇ ئامبىرىدىن تېشىپ چىققان يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئورنى ئېگىز بولۇش سەۋەبىدىن، يەر يۈزىگە 1.5 — 2 مېتىر كېلىدىغان تۇپراق قەۋىتى ئومۇمىيۈزلۈك شورلىشىپ كەتكەن. زەيسۇ چىقىرىدىغان زەيكەشلەر چېچىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان قايتا چېچىلمىغان، زۇرۇر جايلىرىغا كۆزۈرۈك ياكى سۇئۆگۈچ سېلىنمىغان بولغاچقا، بۇ زەيكەشلەر تىنىپ، چوڭقۇرلۇقى ئارانلا 1 - 2 مېتىر قالدى، ھەتتا بەزى يەرلىرى تولۇق ئېتىلىپ، زەي سۇ تارتىشى راۋان بولمىغان. بۇ رايوندىكى يەر ئاستى سۈيىنىڭ مىنېرالىلىشىش ھەر بىر لىتىردا 1.57 گرام بولۇپ، بۇنىڭدىكى زەي سۇ يېقىن ئەتراپتىكى ئىگەرچى سۇ ئامبىرىدىن سۇ چىقىرىش ئۆستىكىگە باشلىنىپ، ئاياغ تەرەپتىكى جايلارنىڭ زىرائەت سۇغىرىشىغا بېرىلىدۇ. غەربىي بۆلەك ئىگەرچى سۇ ئامبىرىدىن سۇ چىقىرىش ئۆستىكى بىلەن يەكەن دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلاردۇر. بۇ جايدىكى تېرىلغۇ يەر 150 مىڭ مو كېلىدۇ. يەر شەكلى ئېگىز - پەس ئىدىرلىق بولۇپ، يانتۇلۇقى تەدرىجي تۆۋەنلىگەن. بۇ قىسىم زېمىندا يەكەن ناھىيىسىنىڭ دۆڭباغ، مىجىتدۆڭ، گۈلباغ دېگەن كىچىك 3 سۇ ئامبىرى بار. بۇ ئامبارلارنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 25 مىليون كۇب مېتىر. ئامبار ئەتراپىدىكى يەرلەر ئېغىر دەرىجىدە شورلىشىپ كەتكەن، بۇزىيەر كۆلىمى 20 مىڭ موغا يېقىن ھەمدە بارغانسېرى كۆپىيىۋاتىدۇ، زەي سۈيىنىڭ مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى خېلى يۇقىرى، دەريانىڭ شەرقىي تەرەپلىرىدىكى غوللۇق زەيكەشلەر دەل مۇشۇ جايلاردىن باشلاپ چېچىلغان.

(3) ئاياغ ئېقىن بۆلىكىدە بۇ بۆلەك لاۋادىن قۇملۇققىچە بولغان ئارىلىقنى كۆرسىتىدۇ. بۇ قىسىم مەكىت ناھىيىسىنىڭ پۈتۈن زېمىنى ۋە «ئالغا» سۇ ئامبىرى سۇغىرىش رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 60 مىڭ مودىن ئاشىدۇ. يەرلىرى ئوخشىمىغان دەرىجىدە شورلاشقان.

يەكەن دەرياسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ئانا زېمىن ئېقىن گۇلباغ سۇ ئامبىرىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، دۆڭباغ سۇ ئامبىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى يەكەن ناھىيىسىنىڭ بەشكەنت بازىرىغا تەۋە بىر قىسىم كەنتلەردىن، ئالامەت، ئازادباغ ئۆستەڭلىرىدىن ئۆتۈپ، ئاۋات بازىردا لاۋادانغا قۇيۇلىدۇ، ئاندىن يەنە مەكىت ناھىيىسىنىڭ «داجەي» ئۆستىڭىدىكى 2 - تومۇرلۇق سۇئۆگزۈچ يېنىدىن باشلىنىپ، «داجەي» ئۆستىڭى بىلەن 10 كىلومېتىر يانداشىپ ئاققاندىن كېيىن «خۇڭۇي» سۇ ئامبىرىنىڭ غەربىي توغان بېشىدىن ئايلىنىپ، «داجەي» ئۆستىڭىنى كېسىپ ئۆتۈپ يەنە بۇ ئۆستەڭ بىلەن 2 كىلومېتىر يانداشىپ ئېقىپ، شەرق تەرەپكە 7.5 كىلومېتىر ئاققاندىن كېيىن، مەكىت ناھىيىسىنىڭ غازكۆل يېزىسىغا تەۋە «يۆجىن» چوڭ ئەترىتىدىن «ئويبۇغداي» ئۆستىڭىگىچە 5 كىلومېتىر ئاقىدۇ؛ جالادىن سۇ ئېلىكتر ئىستانسىسىنىڭ سۇ چىقىرىش ئۆستىڭى بىلەن ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانىدىن ئۆتۈپ «بوزكەنت» دېگەن جايدا مەكىت غول زېمىكشى بىلەن بىرىكىپ، قەلەندەر زېمىگە قۇيۇلىدۇ، ئارقىدىن يەنە 28 كىلومېتىر ئاققاندىن كېيىن «ئالغا» سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ چىقىرىش ئۆستىڭىنى كېسىپ ئۆتۈپ، ئۆستەڭگە يانداشىپ 31 كىلومېتىر ئاققاندىن كېيىن خېنيار جىلغىسىغا چۈشۈپ ساۋلۇق سازلىقىغا قۇيۇلىدۇ، ئارقىدىن يەنە 65 كىلومېتىر ئېقىپ، گەمىلىك دېگەن جايدا يەركەن دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 271 كىلومېتىر، 800 مىڭ مو يەرنىڭ زېمى سۇيىنى تەزگىنلەيدۇ. زېمى سۇ چىقىرىش مىقدارى: بېشىنىڭ (لاۋادانىڭ يۇقىرى تەرىپىدە) سېكۇنتىغا 1 - 3 كۇب مېتىر، ئوتتۇرىنىڭ (قەلەندەر زېمكىشىنىڭ ئېغىزىدىكى 12 كۋادرات كىلومېتىر كۆلەمدە زېمىۋ يىغىلىدىغان جايدا) سېكۇنتىغا 5 كۇب مېتىر، ئايغىنىڭ سېكۇنتىغا 10 كۇب مېتىر ئاقىدۇ، چوڭقۇرلۇقى 3 — 5 مېتىر.

2) يەكەن دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە

(1) باش ئېقىن بۆلىكىدە بۇ بۆلەك يەلپۈگۈچسىمان تىندۈرما بولۇپ، يەكەن ناھىيىسىنىڭ كاچۇك، ئارسلانباغ، ئودانلىق، چارەك قاتارلىق يېزا - بازارلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يەردە جەنۇبتىن شىمالغا ئاقىدىغان خاكىدى ئۆستىڭى، ئوپا ئۆستىڭى، زىرىچاق ئۆستىڭىدىن ئىبارەت سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى بار، ئۇلارنىڭ ئارىلىقى 4 — 10 كىلومېتىر، چوڭقۇرلۇقى 3 — 5 مېتىر كېلىدۇ، بۇ ئۆستەڭلەر مەزكۇر سۇغىرىش رايونىنى پارچە، بۆلەكلەرگە ئايرىۋەتكەن، ئۇنىڭ زېمى سۇ ئاقتۇرۇش رولىنى بار. قىسمەن ئويمان - چوڭقۇر جايلىرى يېنىك دەرىجىدە شورلاشقان.

(2) ئوتتۇرا ئېقىن بۆلىكىدە بۇ بۆلەك يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئارال يېزىسىدىن تارتىپ «پەيلو» مەيدانىغىچە بولغان يەرلەرنى كۆرسىتىدۇ. يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئىشقول، تاغارچى، ئېلىشقۇ قاتارلىق يېزا - بازارلىرى بىلەن پەيلو دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ يەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەر يۈزىنىڭ يانتۇلۇقى تەدرىجىي پەسەيگەن شەكىلدە بولۇپ، دەريا - ئۆستەڭ چوڭقۇرلۇقى بارغانسېرى تېيىزلاشقان، بۇ يەردە كۆللەر ۋە سازلىقلار بار. بۇ يەرلەر سېرىقبۇيا سۇ ئامبىرى، تاغارچى سۇ ئامبىرى، ئېلىشقۇ سۇ ئامبىرى، «شەرق قىزاردى» سۇ ئامبىرى، سوغۇچاق سۇ ئامبىرى قاتارلىق چوڭ - ئوتتۇراھال سۇ ئامبارلىرىدىن تېشىپ چىققان سۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. بۇ جايدىكى يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئېگىزلىكى يەر يۈزىگە ئارىن 1.5 — 2.5 مېتىر كەلگەچكە، زېمكىشىنىڭ ئېقىشى راۋان ئەمەس، يەرلەر ئېغىر دەرىجىدە شورلاشقان، سۇيىنىڭ مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى.

(3) ئاياغ ئېقىن بۆلىكىدە بۇ بۆلەك پەيلو مەيدانىدىن مارالبېشىنىڭ يۇقىرىنبا توغىنى ئايغىدىكى تۆلەت دەريا سىغىچە بولغان ئارىلىقنى كۆرسىتىدۇ. مەكىت ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى يېزىسى، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ كۆپ قىسمى، 48 - تۆەن - مەيدانى، «7 - ماي» يېگى كەنتى، شوركۆل سۇغىرىش رايونىدىكى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق تۆەن - مەيدانلىرى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 1 مىليون 20 مىڭ مو، يەر يۈزىنىڭ شەكلى تۆپتۈز (1/300 — 1/4000)، دەريا قىنى تېيىز، يەر ئاستى

سۈيىنىڭ ئېگىزلىكى 1.5 — 2 مېتىر، مىنېرالللىشىش دەرىجىسى ھەر لىتىردا 3 — 10 گرام. زەي سۇنى چىقىرىپ شورلىقىنى تۆگىتىشتىكى نۆۋەتلىق رايون.

يەكەن دەريالىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئانا زەيكەش　　بۇ زەيكەش يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئىشقول يېزىسى ئايغىدىكى سازلىقتىن باشلىنىپ، سوغۇچاق سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلاش ئۆستىڭىگە (ياناشما ئارلىقى 2 كىلومېتىر) يانداشىپ ئاقىدۇ. ئامبارغا سۇ كىرىش ئېغىزىدا شەرقىي شىمال تەرەپكە بۇرۇلۇپ ئېلىشقۇ يېزىسىنىڭ چەت ياقىسىنى بويلاپ ئېقىپ، خاڭدى يېزىسىنىڭ زەيكىشى بىلەن ئۇلىنىدۇ، مەكىت ناھىيىسىدىكى ئاققۇ كۆلى دىن ئۆتۈپ، مەكىت شىدۇك زەيكىشىگە ئۇلانغاندىن كېيىن قاپاق ئاستى دېگەن يەردىن مارالبېشى زېمىنىغا كىرىدۇ. ئارقىدىن ئاۋات زەيكىشى بىلەن چۇرچاق زەيكىشىگە ئۇلىنىپ ئاۋات، يېڭىئۆستەڭ، چوڭقۇرچاقتىن ئىبارەت ئۈچ يېزىنىڭ زەيكەشلىرىنى تۇتاشتۇرىدۇ. چوڭقۇرچاق يېزىسىنىڭ «ئېكىن مەھەللە» سىدە شەھەر ئۆستىڭىگە قۇيۇلىدۇ. بۇ زەيكەشلىكىنىڭ 78.7 كىلومېتىرلىق قىسمى كېڭەيتىلدى، قارا قىلچىن مەيدانىنىڭ شەرق تەرىپىگە 47 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى چۆشۈرگىگە بارغاندا، قىزىل دەريالىنىڭ كونا قىنىغا چۈشۈپ 49 كىلومېتىر ئاققاندىن كېيىن، مارالبېشى ناھىيە بازىرىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، چارباغ يېزىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى شوركۆل سۇ ئامبىرىنىڭ شىمالىي تاقاق سۇ چىقىرىش ئۆستىڭىنى بويلاپ ماڭىدا، بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈمەن - مەيدانلىرىنىڭ زەيكەشلىرىگە ئۇلىنىدۇ، يەنە 29 كىلومېتىر چېپىلغاندىن كېيىن تۇلىمەت دەريالىغا قۇيۇلۇپ، قۇملۇق ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ. بۇ زەيكەشنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 207 كىلومېتىر، 1 مىليون 200 مىڭ مو يەرنىڭ زەي سۈيىنى تارتىدۇ. سۇ چىقىرىش ئېقىم مىقدارى: باش بۆلىكىنىڭ چوڭقۇرچاق يېزا تەۋەسىدە سېكۇنتىغا 3 كۇب مېتىر، ئاياغ بۆلىكىدە (چارباغ تەۋەسىدە) سېكۇنتىغا 8 كۇب مېتىر كېلىدۇ.

مەكىت سۈغىرىش رايونىنىڭ غەربىدىكى غول زەيكەش　　بۇ زەيكەش جەنۇبتا 43 - تۈمەن - مەيدانىنىڭ 12 - لىيەنىنىڭ غەربىدىكى ئويمانلىقتىن باشلىنىپ، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ يېڭى ئورمانىنى كېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن شۇ جايدىكى يار - جىلغىلارغا تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى ئازكەم 80 كىلومېتىر.

شەرقىدىكى غول زەيكەش　　بۇ «ئالغا» سۈغىرىش رايونىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبتا «ئالغا» سۇ ئامبىرى توغىنى ئارقىسىدىكى سازلىقتىن باشلىنىپ، شىمالدا تەبىئىي ھاسىل بولغان زەي سۇ جىلغىسىغا بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 80 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە يېڭى چېپىلغان قىسمى 53 كىلومېتىر بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 7 كۇب مېتىر. بۇ زەيكەش مەزكۇر رايوندىكى يەنە بىر مۇھىم غول زەيكەش ھېسابلىنىدۇ. «ئالغا» سۈغىرىش رايونىنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرىپىدىكى ئىككى زەيكەشنىڭ چېپىلغانلىقى بۇ رايوندىكى يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئېگىزلىكىنى ئىزچىل ھالدا 1.5 — 2.5 مېتىر ئارلىقىدا تىزگىنلەپ، 43 ،، 45 - تۈمەن - مەيدانلارنىڭ مۇقىم ياكى يۇقىرى مەھسۇلات ئالىدىغان تېرىلغۇ يەر بەرپا قىلىشى ئۈچۈن ئاساس ھازىرلاپ بەردى، شۇنداقلا بۇ جايدا تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىش ئۈچۈنمۇ پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەردى.

پەيزاۋات باش مەيدانىنىڭ شىمالىدىكى غول زەيكەش　　بۇ زەيكەش باش مەيدانىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، غەربتە پەيزاۋاتنىڭ «3 - سېنتەبىر» غول زەيكىشى بىلەن تۇتىشىدۇ، شەرقتە سوزۇلۇپ ئويمانلىق، سازلىقلاردىن ئۆتكەندىن كېيىن پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ ئۈردەكلىك يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى سۈغىرىش رايونىدىن چىقىپ كېتىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 40.35 كىلومېتىر بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 5 — 7 كۇب مېتىر. 1984 - يىلى باش مەيدان ئۇز كۆچى بىلەن ئىش باشلاپ 1985 - يىلى پۈتتۈردى، بۇ قۇرۇلۇشتا 293 مىڭ كۇب مېتىر توپا قېزىلدى. 3 ئورۇندا تاشيول كۆۋرۈكى، 4 ئورۇندا سۇئۆگۈچ ۋە نور ياسالدى. شىمالدىكى بۇ غول زەيكەش ئاساسلىقى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ غولتوغراق، گۈللۈق يېزىلىرىنىڭ زەي سۈلىرىنى، شېكەركۆل ئامبىرىنىڭ توغان ئارقىسىدىن تېشىپ چىققان سۇلارنى ۋە ئويمان يەرلەرگە يىغىلىپ

قالغان زەي سۇ ۋە يەر ئاستى سۇلارنى تارتىدۇ. بۇ زەيكەش چېچىلىشتىن ئىلگىرى بۇ تەرەپلەردە قەيەرگە قارىسا زەي سۇ يىغىلىپ قالغان كۆلچەكلەر كۆزگە چېلىقاتتى، يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئېگىزلىكى ئومۇميۈزلۈك ھالدا 1.5 — 2 مېتىر، بەزى يەرلەردە ھەتتا بىر مېتىر بولۇپ، بۇ جايىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا تەسىر يەتكۈزۈپ كەلگەنىدى. زەيكەش چېچىلغاندىن كېيىن يەر ئاستى سۈيى ئېگىزلىكى 2 مېتىر ئاستىدا تىزگىنلىنىپ، زەي سۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى ئاساسىي جەھەتتىن تۈگىتىلدى.

3 § . سۇ ساقلاش ئىنشائاتلىرى

1. شوركۆل سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار يەكەن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىندىكى مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەسىدىكى «مازار» تېغى ئاستىغا جايلاشقان بولۇپ، لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 500 مىليون كۇب مېتىر ئىدى، لاي ـ لاتقا تىنىش سەۋەبىدىن، ئەمەلىيەتتىكى سىغىمچانلىقى 480 مىليون كۇب مېتىرغا چۈشۈپ قالدى. ئۇنىڭ زور سۇ بېسىش كۆلىمى 1 مىليون 470 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر. سۇ مەنبەسى ئاساسلىقى يەكەن دەرياسىنىڭ 7 — 9 ـ ئايلاردىكى كەلكۈن سۈيىدىن كېلىدۇ، شۇنجاڭ بويىچە ھازىر كۆلىمى ئەڭ چوڭ تۈزلەڭلىك سۇ ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ. ئامبارنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرىپىدە چۈشۈرۈش قاپقىقى بار. شىمالىي سۇ چۈشۈرۈش قاپقىقىنىڭ شىمالىي توغانغا بارىدىغان لىنىيىسىنىڭ شەرقىي ئۇچىدا 6 كۆزلۈك سۇ چۈشۈرۈش قاپقىقى، «مازار» يېزىسىدا بىر كۆز، چارباغ يېزىسىدا بىر كۆز، جەمئىي 8 كۆز سۇ چۈشۈرۈش قاپقىقى بار. لايىھىدىكى ئەڭ زور سۇ ئۆتكۈزۈش مىقدارى سېكۇنتىغا 270 كۇب مېتىر بولۇپ، ئەمەلىيەتتىكى ئەڭ زور سۇ ئۆتكۈزۈش مىقدارى سېكۇنتىغا 208 كۇب مېتىر بولدى. جەنۇبىي سۇ چۈشۈرۈش قاپقىقى جەنۇبىي توغان لىنىيىسىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىكى ئۇلتاش ئۆستىدە بولۇپ، 3 كۆزلۈك سۇ چۈشۈرۈش قاپقىقى بار (يۇڭئەنبانىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى سۇ ئامبارلىرىغا سۇ يەتكۈزىدۇ) . شەرقىي غول ئۆستەڭنىڭ 2 كۆزلۈك سۇ چۈشۈرۈش قاپقىقى بار (49. تۇڭگە سۇ يەتكۈزىدۇ) ؛ غەربىي غول ئۆستەڭنىڭ 3 كۆزلۈك سۇ چۈشۈرۈش قاپقىقى بار (قۇرۇلۇش تۈزىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىغا سۇ يەتكۈزىدۇ) ، يان تەرىپىدىكى ئاقاۋا ئۆستىدە 6 كۆزلۈك سۇ چۈشۈرۈش قاپقىقى بار (يۇڭئەنبانىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى سۇ ئامبارلىرىغا سۇ يەتكۈزىدۇ) . لايىھىدىكى ئەڭ زور سۇ ئۆتكۈزۈش ئىقتىدارى سېكۇنتىغا 130 كۇب مېتىر بولۇپ، ئەمەلىيەتتىكى ئەڭ زور سۇ ئۆتكۈزۈش ئىقتىدارى سېكۇنتىغا 233 كۇب مېتىرغا يەتتى، ئامبارنىڭ شىمالىدىكى توغان ئۇزۇنلۇقى 2.13 كىلومېتىر بولۇپ، توغانىنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرى 14 مېتىر، ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 4 — 5 مېتىر كېلىدۇ؛ جەنۇبىي تۈغان ئۇزۇنلۇقى 11.8 كىلومېتىر، توغان ئۆستىنىڭ لايىھىدىكى ئانىتكا ئېگىزلىكى 2.1117 مېتىر، توغان چىگدالغان قۇم-توپا توغىنىدۇر.

مەزكۇر ئامبار قۇرۇلۇشى 1959 ـ يىلى باشلىنىپ 1964 ـ يىلى 1 ـ قارارلىق قۇرۇلۇشى پۈتۈپ، 250 مىليون كۇب مېتىر سۇ سىغدىغان بولدى. بۇ قارارلىق قۇرۇلۇشقا 14 مىليون 370 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىندى.

مەزكۇر سۇ ئامبىرى 1969 ـ يىلى بىكتۇەن 3 ـ شىنىڭ باشقۇرۇپ ئىشلىتىشىگە تاپشۇرۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئامبار ئەھۋالىنى تەپسىلىي بىلىش ئۈچۈن، 3 ـ شى تەكشۈرۈش ـ لايىھىلەش ئەترىتى ئامبار رايونىدىكى قۇرۇلۇش مۇئەسسەسىلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش، ئۆلچەپ تەكشۈرۈش، تەھلىل قىلىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئامبارنىڭ جەنۇب، شىمال قېشىدىكى سۇ چۈشۈرۈش قۇرۇلمىلىرى بىلەن توغان ئۈلى قىسمىنىڭ 500 مىليون كۇب مېتىر سىغىمچانلىق ئۆلچىمىدە ئىشلەنگەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا قالغان قىسىملىرىنىڭ

سىغىمچانلىقى 500 مىليون كۇب مېتىر كېلىدىغان شوركۆل سۇ ئامبىرى

ئىشلىنىشى 250 مىليون كۇب مېتىر سىغىمچانلىق ئۆلچىمىگىمۇ توشايدىغانلىقىنى بايقىدى. ئەگەر 250 مىليون كۇب مېتىر سىغىمچانلىق ئۆلچىمى بويىچە ھېسابلىغاندا توغان ئۈستىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1117.4 مېتىر بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما 1 - قارارلىق قۇرۇلۇش تاماملانغاندىن كېيىن، شىمالىي توغان لىنىيىسىنىڭ ئېگىزلىكى ئومۇمىيۈزلۈك 1114.6 — 1115 مېتىر ئارىلىقىدا بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە: 1.5 كىلومېتىر كېلىدىغان ئارىلىقتىكى توغان ئېگىزلىكى 250 مىليون كۇب مېتىر سىغىمچانلىق ئۆلچىمى ھېسابلىنىدىغان 1113.6 مېتىردىن يەنە 30 سانتىمېتىر تۆۋەن بولۇپ قالغان. جەنۇبىي توغان لىنىيىسىدىكى ئاساسىي توغان ئاساسىي جەھەتتىن ئىشلەتمىگەن بولۇپ، توپلىق دۆڭدىن ھاسىل بولغان بوشلۇققا سۇ قاچىلانغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشلىتىپ بولۇنغان شىمالىي توغان گەۋدىسى سۇغا توپا تۆكۈش ئۇسۇلىدا ئىشلەنگەن بولغاچقا، توغان ئۆلى نەمدىلىپ لاي ھالىتىگە تۇرۇش ھادىسىسى ئېغىر مەۋجۇت بولغان. بۇ ھالەت 8 يىل يەر تەۋرەيدىغان بۇ رايوندىكى تۇزلەكلىك سۇ ئامبىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا تولىمۇ خەتەرلىك. بۇلاردىن باشقا يەنە بۇ توغان ئارقىسىدىكى سۇ چىقىرىش سىستېمىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش، ئويمانلارنى تىندۇرۇش، توغانغا سۇزگۈچ ئورۇنلاشتۇرۇش، يەر تەۋرەشتىن مۇداپىئە كۆرۈش قاتارلىق ئىشلار تولۇق بىرتەرەپ قىلىنمىغان.

1970 - يىلدىن 1975 - يىلغىچە بىكتۇەن 3 - شى تەكشۈرۈش - لايىھىلەش ئەتىرىتى بۇ ئامبار ئۈستىدە تولۇقلىما لايىھە تۈزۈپ چىقتى، بىكتۇەن 3 - شى سۇچىلىق قۇرۇلۇش تۆەنى بۇ ئامبارنىڭ 400 مىليون كۇب مېتىر سىغىمچانلىقتىكى 2 - قارارلىق قۇرۇلۇشىنى ئۈستىگە ئالدى. بۇ قۇرۇلۇشتا ئورۇندىلىنىدىغان ئاساسلىق تۈر: شىمالىي توغانىنىڭ 3200 مېتىرلىق قىسمىدىكى لاي توغان ئۆزگەرتىلىپ، بېسىش - چىڭداش شەكلىدىكى مەركىزىي تاملىق، تەكشى بىرخىل بولغان قۇم - توپىلىق توغان ياسىلىدۇ، شىمالىي توغانىنىڭ ئارقىسىدىكى سۇ چىقىرىش سىستېمىسى 10 كىلومېتىر ئۈزارتىلىدۇ، توغان ئارقىسىدىكى ئويمان يەرلەر ئاساسىي جەھەتتىن تىندۇرۇلىدۇ. جەنۇبىي ۋە شىمالىي قاشتىكى سۇ چۈشۈرۈش قاپقىقى 22 قاناتلىق ياغاچ تاقاقتىن تۈز پولات تاختايلىق تاقاقا ئۆزگەرتىلىپ، ئىلگىرىكى ئاران 200 كۇب مېتىر ئەتراپىدا سۇ چۈشۈرۈش ئىقتىدارى 400 — 450 كۇب مېتىرغا يەتكۈزۈلىدۇ. شىمالىي تاقاق سۇ يولىغا 4698 كۈادرات مېتىر بېتون يانقۇزۇلىدۇ. شىمالىي توغان قىسمىنىڭ ئېگىز بۆلىكىدە 200 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى توغان ئارقىسى ئاتكوس تاپىنىغا يېپىق تۈرۈبا بىلەن سۇزگۈچ مۇئەسسەسى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، جەنۇبىي توغان لىنىيىسىدە توغان گەۋدىسى قۇرۇلۇشى ئىشلەندى. ئىشلەنگەن ئومۇمىي قۇرۇلۇش مىقدارى: 2 مىليون 100 مىڭ كۇب مېتىر توپا - تاش قېزىلدى. 3010 كۇب مېتىر بېتون قۇيۇش، تاش بىلەن قويۇرۇش ئىشى قىلىندى. 4698 كۈادرات مېتىر قورام تاشلار ئارىسىغا سېمونت لاي قۇيۇلدى. بۇنىڭغا جەمئىي 3 مىليون 740 مىڭ يۆەن مەبلەغ سېلىندى (1 ،، 2 - قارارلىق قۇرۇلۇشقا جەمئىي 18 مىليون 110 مىڭ يۆەن مەبلەغ سېلىندى).

1979 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە 3 - شى قۇرۇلۇش تۆەنى 3 - قارارلىق قۇرۇلۇشنى پۈتتۈردى. بۇ مەزگىلگە كەلگەندە ئامبارنىڭ سىغىمچانلىقى لايىھىدىكى بىخەتەر ھالدا 500 مىليون سۇ ساقلاش تەلىپىگە يەتكۈزۈلدى. 3 - قارارلىق قۇرۇلۇشتا ئاساسلىقى: جەنۇبىي توغان لىنىيىسىنىڭ 7.3 كىلومېتىرلىق

ئۇزۇنلۇقتىكى توغان گەۋدىسى ياسالدى. شىمالىي توغان ئارقىسىدىكى سۇ چىقىرىش سىستېمىسى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، ئوڭشالدى ۋە توغان ئارقىسىدىكى توپىنى باسۇرۇپ چىڭداش، توغان ئالدى يۈزىگە تاش يانتۇزۇپ مۇداپىئە كۆرۈش قالقىنى ياساش (1:8) ئىشلىرى قىلىندى، بۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 23 كىلومېتىر كېلىدۇ.

2. شېكەركۆل سۇ ئامبىرى

مەزكۇر ئامبار قەشقەر ۋىلايىتى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى شېكەركۆل بازىرىغا جايلاشقان، ئۇرۇمچى — قەشقەر تاشيولى (314 - لىنىيە) ئامبار رايونىنىڭ شىمال تەرىپىدىن ئۆتىدۇ. ئامبارنىڭ لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 100 مىليون 530 مىڭ كۇب مېتىر، نورمال سۇ ساقلىنىش مىقدارى 63 مىليون 430 مىڭ كۇب مېتىر، كەلكۇن سۇ گورىزونتى 16. 1168 مېتىر، لايىھىدىكى كەلكۇن سۇ گورىزونتى 12. 1167 مېتىر. ئامبارنىڭ ئۆلۈك سىغىمى 14 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر. ئامبارنىڭ سۇ يۈزى كۆلىمى 50 كۋادرات كىلومېتىر، لايىھىدىكى تىزگىنلىنىدىغان كۆلەم 400 مىڭ مو، ئەمەلىيەتتىكى سۇغىرىش كۆلىمى 130 مىڭ مو.

مەزكۇر ئامبار قۇرۇلۇشى 1958 - يىلىنىڭ بېشىدا تەكشۈرۈپ لايىھىلىنىپ، شۇ يىلى 4 - ئايدا ئىش باشلىنىپ، 1959 - يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى، بۇ چوڭ (I) تىپلىق تۇزلەڭلىك سۇ ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ. ئامبارنىڭ ئاساسىي توغان ئۇزۇنلۇقى 4.5 كىلومېتىر، توغان ئۈستى كەڭلىكى 8 مېتىر، لايىھىدىكى توغان ئۈستىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 5. 1170 مېتىر، توغانىنىڭ ئەڭ زور ئېگىزلىكى 7.1 مېتىر. يانداش توغان ئۇزۇنلۇقى 9.4 كىلومېتىر، توغان ئۈستى كەڭلىكى 6 مېتىر، توغان ئۈستىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 7. 1169 مېتىر. ئوچۇق شەكىللىك كەلكۇن چۈشۈرگىسى، تۆگە لوككىسى شەكىللىك ئاقاۋاسى بار، ئاقاۋا ئۈستىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 05. 1167 مېتىر، ئاقاۋا ئۇزۇنلۇقى 12 مېتىر، ئاقاۋا كەڭلىكى 143 مېتىر، ئاقاۋىدىن سۇ ئۆتۈش مىقدارى سېكۇنتىغا 300 كۇب مېتىر. 2 كۆزلۈك سۇ چۈشۈرۈش ئاقمىقى بار، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 15 كۇب مېتىر، زورايتىلغاندىن كېيىنكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 20 كۇب مېتىر، تەگلىكىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 726. 1163 مېتىر. سۇ چۈشۈرۈش ئۈستىگى ئادەتتىكى توپا ئۈستەڭ بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 27 كىلومېتىر، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 60 كۇب مېتىر.

3. سوغۇچاق سۇ ئامبىرى

بۇ يەكەن دەريالىق ۋادىسىغا جايلاشقان، ئۈستەڭ سۈيى قاچىلىنىدىغان تۇزلەڭلىك سۇ ئامبىرىدۇر. ئامبار يەكەن دەريالىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى ئوتتۇرا ئېقىن سۇغىرىش رايونىغا جايلاشقان بولۇپ، يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئېلىشقۇ بازىرى تەۋەسىدىكى يولۇچى لەڭگەر بىلەن ئاق لەڭگەر ئوتتۇرىسىدا. مارالبېشى — يەكەن تاشيولى مۇشۇ يەردىن ئۆتىدۇ. بۇ يول بىلەن جەنۇبقا 30 كىلومېتىر ماڭسا يەكەن ناھىيە بازىرىغا كىرگىلى بولىدۇ.

سوغۇچاق سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى 1974 - يىلى باشلىنىپ 1985 - يىلى يىل ئاخىرىدا 1 - قارارلىق قۇرۇلۇش پۈتكەن. لايىھىدىكى ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 285 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، ھازىرقى سىغىمچانلىقى 108 مىليون كۇب مېتىر. نورمال سۇ قاچىلانغاندىكى سۇ يۈزى كۆلىمى 47.5 كۋادرات كىلومېتىر. توغان ئۇزۇنلۇقى 1. 21 كىلومېتىر، توغانىنىڭ ئەڭ ئېگىز قىسمى 7.7 مېتىر، نورمال ھالەتتىكى سۇ يۈزى ئېگىزلىكى 89. 1192 مېتىر، پايدىلىنىشقا بولىدىغان سىغىمچانلىقى 93 مىليون كۇب مېتىر، ئۆلۈك سۇ ئورنى 28. 1190 مېتىر، ئۆلۈك سۇ سىغىمچانلىقى 15 مىليون كۇب مېتىر. بۇ ئامبارنىڭ سۈيى بىلەن ئاساسلىقى تۇۋەن ئېقىن رايونىدىكى 4 ناھىيىنىڭ 14 يېزا - مەيدان، قەشقەر تۇرمىسى ۋە يېزا ئىگىلىك 3- شىنىڭ بىر مەيدانىنىڭ جەمئىي 86 مىڭ 50 مو تېرىلغۇ يېرى سۇغىرىلىدۇ.

دۆلەتنىڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرى بويىچە ئايرىلغان ئۇلچەمگە ئاساسلانغاندا، سوغۇچاق سۇ ئامبىرى چوڭ (I) تىپلىق ئامبار ھېسابلىنىدۇ. ئامباردىكى ئاساسلىق قۇرۇلۇشلاردىن: 13.4 كىلومېتىرلىق ئاساسىي توغان ۋە 7.8 كىلومېتىرلىق قوشۇمچە توغان بار. توغانىنىڭ ئۈستى كەڭلىكى 20 — 22 مېتىر، لايىھىدىكى ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1194.7 مېتىر، ئاساسىي توغانىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن ئانكوسى 1:2.5، يانداش توغانىنىڭ يۇقىرى ئېقىن يانتولۇقى 1:12، تۆۋەن ئېقىن يانتولۇقى 1:8، ئۆچ يەردە سۇ چۈشۈرۈش ئامبىرى بار. شەرق تەرەپتىكى سۇ چۈشۈرۈش ئامبىرىنىڭ لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 8 كۇب مېتىر، ئاق لەڭگەر سۇ چۈشۈرۈش ئامبىرىنىڭ لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى 1.6 كۇب مېتىر، غەرب تەرەپتىكى سۇ چۈشۈرۈش ئامبىرىنىڭ لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 29 كۇب مېتىر، شەرقىي ئامبار تاشقى ئۆستەڭنىڭ لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 15 كۇب مېتىر، غەربىي ئامبار تاشقى ئۆستەڭنىڭ لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 50 كۇب مېتىر.

ئامباردا ساقلانغان ئاساسلىق مەسىلەر: سۇنىڭ پارلىنىپ كېتىش، سىڭىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر، زەي سۇنى چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى مۇكەممەل بولمىغاچقا توغان ئارقىسىدا سۇ كۆپ يىغىلىپ قالىدۇ. توغانىنىڭ قۇم بىلەن قوپۇرۇلغان قىسمى مەلۇم دەرىجىدە سۇرۇلۇپ كەتكەن، ئاساس توغانىنىڭ يۇقىرى ئېقىن تەرىپىدىكى مەلۇم جايلارنى سۇنىڭ يالاپ كېتىشى ئېغىر بولغان، ئامبارنىڭ بىخەتەرلىك ئەھۋالىنى كۆزىتىشتە زۆرۈر بولغان مۇئەسسەسىلەر كەمچىل، ئامبارنى باشقۇرۇش ئەسلىھەلىرى مۇكەممەل ئەمەس، ئامبارنى مەخسۇس باشقۇرىدىغان كەسپىي خادىملار تولۇق سەپلەپ بېرىلمىگەن، خەتەرلىك ئەھۋاللار مۇئەييەن دەرىجىدە مەۋجۇت.

4. ئېگەرچى سۇ ئامبىرى

مەزكۇر ئامبار يەكەن دەرياسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئېگەرچى بازىرىغا جايلاشقان بولۇپ، غەرب تەرىپى يەكەن دەرياسىغا 1.5 كىلومېتىر، شەرق تەرىپى تىزناپ دەرياسىغا 5 — 6 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئامبار رايونى جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان بولۇپ، غەرب تەرەپكە مايىلراق. غەرب تەرىپىدىكى يەكەن دەرياسى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن پاراللېل كېلىدۇ. جەنۇب تەرىپى پوسكام ناھىيىسىنىڭ يىرما يېزىسى بىلەن، شەرق ۋە شىمال تەرەپلىرى ئېگەرچى بازىرىغا تەۋە كەنتلەرنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ ئامبار 1956 - يىلى پۈتۈپ ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 62 مىليون كۇب مېتىر، توغانىنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرى 6 مېتىر، توغان يۈزىنىڭ لايىھىدىكى كەڭلىكى 4 مېتىر، لايىھىدىكى سۇ يۈزى ئېگىزلىكى 1213.63 مېتىر، ئۆلۈك سۇ سىغىمچانلىقى 4 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر، ئۆلۈك سۇ يۈزى ئېگىزلىكى 1209.79 مېتىر، سۇ ساقلاش كۆلىمى 18 كۋادرات كىلومېتىر، سۇ سىغىمچانلىقى 46 مىليون كۇب مېتىر. ئاساسلىقى مەكىت ناھىيىسىنىڭ بازار جەمى، قىزىلئاۋات، غازكۆل، قۇمقۇسار يېزىلىرى، «1 - مايى» ئورمانچىلىق مەيدانى، مەكىت بازىرى ۋە يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئاۋات بازىرى، ئالامەت، ئازادباغ يېزىلىرى، بەشكەنت بازىرى قاتارلىق يېزا - بازارلارنىڭ سۇغىرىش ئېھتىياجىنى پەسىل خاراكتېرلىك تەڭشەپ ئىشلىتىلىدۇ. تەڭشەپ سۇغىرىش كۆلىمى 707 مىڭ 200 مو.

ئېگەرچى سۇ ئامبىرى سۇ بېرىش شەكلىدە بولمىغان ئامبار بولۇپ، ئۇنىڭ قۇرۇلۇش دەرىجىسى «سۇ ۋە ئېلېكتر قۇرۇلۇشلىرىنىڭ دەرىجىسىنى ئايرىش ۋە كەلكۈن ئۆلچىمى» (SL252—2000) گە ئاساسەن I دەرىجىلىك قىلىپ بېكىتىلگەن، قۇرۇلۇش كۆلىمى ئونتۇرا تىپلىق. دۆلەتنىڭ سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشلىرىنى دەرىجىگە ئايرىش ئۆلچىمىگە ئاساسلانغاندا بۇ ئامبار 3 - دەرىجىلىك ئىنشائات ھېسابلىنىدۇ. ئاساسلىق قۇرۇلمىسى توپا بىلەن ياسالغان چوڭ توغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈزۈنلۇقى 8 كىلومېتىر، ئېگىزلىكى 6 مېتىر، ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1215 مېتىر، كەڭلىكى 4 مېتىر كېلىدۇ. سۇ چۈشۈرۈش سۇئېگۈچىنىڭ

لايىھەدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 12 كۇب مېتىر، سۇ كىرگۈزۈش قاپقىنىنىڭ ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 25 كۇب مېتىر، سۇ باشلاش ئۆستىنكى توپا ئۆستەك بولۇپ، ئۈزۈنلۇقى 3 كىلومېتىر، سۇ ئۆتكۈزۈش مىقدارى سېكۇنتىغا 25 كۇب مېتىر، سۇ چىقىرىش ئۆستىنكى پەلەمپەي شەكىللىك توپا ئۆستەك بولۇپ، ئۈزۈنلۇقى 12 كىلومېتىر، لايىھەدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 12 كۇب مېتىر كېلىدۇ.

مەزكۇر ئامبار 1956 - يىلى ياسلىپ ئىشلىتىشكە بېرىلگەندىن بۇيان 30 نەچچە يىل ئىشلىتىلدى. ئامبار قۇرۇلۇشىغا ئىشلەش جەريانىدا ئۇلى ئۈزۈل - كېسىل چىڭدالمىغاچقا سۇيىتى ناچار بولۇپ قالغان. توغان ئۇلىغا توپا تۆكۈپ چىڭداش ئۇلچىمى تۆۋەن بولۇش، توغان گەۋدىسى ۋە توغان ئۇلىدا سۇ سىڭمەس تەدبىرلىرى يوق بولۇش سەۋەبىدىن، ھازىر بۇ توغانىنىڭ گەۋدىسى ۋە ئۇلىدىن ئېغىر دەرىجىدە سۇ سىزىش ئەھۋالى كۆرۈلدى، توغان ئاتمېتكىسىنى سۇ دولقۇنلىرى يالاپ، چايقاپ ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇۋەتكەن، توغان ئارقىسىدا سۇ چىقىرىش سىستېمىسى يوق بولغاچقا، توغان گەۋدىسىنىڭ نەملىشىپ تۇرۇش سىزىقى يۇقىرى بولۇش ھالىتى پەيدا بولغان. ئامبارغا سۇ باشلاش سىستېمىسىدىكى سۇ باشلاش ئۆستىكىدە ۋاقىتلىق ياسالغان شاخ - شۇمبىلىق تاقاق بولغاچقا، ئامبارغا ۋاقتى - ۋاقتىدا سۇ بېرىشكە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايلا قالماستىن، ھەر يىلى ئۈنى يېڭىۋاشتىن ئوڭشاشقا نۇرغۇن ئادەم كۈچى ۋە ياغاچ - تاش ئىسراپ بولۇۋاتىدۇ، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈشكە، توغان قاشلىرىنى ئوڭشاشقا، ئامبارنى نورمال ئىشلىتىشكە، باشقۇرۇشتا نۇرغۇن قىيىنچىلىقلار تۇغۇلۇۋاتىدۇ. ئامبارغا سۇ باشلاش ئېغىزىدا مەۋجۇت بولغان يان تەرەپنى بويلاپ ئايلىنىپ ئېقىش ئەھۋالى تاقاق بىخەتەرلىكىگە تەھدىت سالماقتا. ياغاچ قۇرۇلمىلىق تاقاق چىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، ھازىرغىچە ئۈنى ئاسراش ياكى ياساپ رېمونت قىلىش ئىشى ئىشلەنمىدى، ياپقۇچ تۈۋاقلىرى سەپلەنمىدى، تاقاق ئارقىسىدىكى مۇداپىئە توسمىلىرى ۋەيران بولدى. ئامبارغا سۇ باشلاش ئۆستىكىگە ھېچقانداق سۇ سىڭمەس قۇرۇلۇشى ئىشلەنمىدى، ئۆستەڭنىڭ بىر قىسىم قاشلىرى نېپىزلەپ كەتتى. ئامباردىن سۇ چۈشۈرۈش ئېغىزلىرىنىڭ تاقاقلىرى كونىراپ كېرەكتىن چىقىشقا باشلىدى. تاقاق نورلىرى ئەگرى - بۈگرى قېيىپ كەتكەن بولغاچقا تۈۋاقنى كۆتۈرۈش - چۈشۈرۈش قىيىنلاشتى. سۇ چىقىرىش ئېغىزى ئەتراپىدىكى مۇداپىئە توسمىلىرى چىرىپ كەتتى، ئېغىزنىڭ ئىككى قېشى ئاساسىي جەھەتتىن ئولتۇرۇشۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، ئامبارنىڭ بىخەتەرلكىنى كۆزىتىشتە زۆرۈر بولىدىغان جابدۇق - مۇئەسسەسلەر كەمچىل بولۇش، ئامبار باشقۇرۇش مۇئەسسەسلىرى مۇكەممەل بولماسلىق، باشقۇرغۇچى كەسپىي خادىملار تولۇق بولماسلىق ئەھۋاللىرى مەۋجۇت بولۇپ، بۇ ئامبار خەتەرلىك ھالەتتە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

5. سۆگەتئېرىق سۇ ئامبىرى

سۆگەتئېرىق سۇ ئامبىرى قاغلىق ناھىيىسىدە بولۇپ، تىزناپ دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقان، سۇ ئامبىرى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىگە 12 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ ئۆستەڭ بىلەن سۇ باشلىنىدىغان تۈزلەڭلىك سۇ ئامبىرى. سۇ مەنبەسى ئاساسلىقى تىزناپ دەرياسىدىن كېلىدۇ. سۇ «1- ئىيۇل» ئۆستىكى ئارقىلىق ئېقىپ، تۆگىچى سۇ ئايرىش تاقىغىدىن ئايرىلىپ، ئاندىن ئامبارغا سۇ باشلاش ئۆستىكى بىلەن مەزكۇر ئامبارغا قۇيۇلىدۇ.

بۇ ئامبار 1969 - يىلى پۈتۈپ ئىشلىتىشكە بېرىلگەن. لايىھەدىكى سىغىمچانلىقى 11 مىليون 300 مىڭ كۇب مېتىر، مۇناسىپ سۇ يۈزى ئېگىزلىكى 1316.5 مېتىر، ئەمەلىيەتتە ئەڭ كۆپ سۇ قاچىلىنىش مىقدارى 9 مىليون كۇب مېتىر، تەخمىنىي بولىدىغان سىغىمچانلىقى 7 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر، ئۆلۈك سۇ سىغىمچانلىقى 620 مىڭ كۇب مېتىر. بۇ ئامبار قاغلىق ناھىيىسىنىڭ 2 يېزا، 2 دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى 87 مىڭ 100 مو تېرىلغۇ يەرنى سۇغۇرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. ئاساسلىق ئامبار ئىنشائاتلىرى ئاساسىي توغان، يانداش توغان، سۇ چۈشۈرۈش سۇئېگىچى، سۇ باشلاش تاقىغى، سۇ باشلاش ئۆستىكى قاتارلىقلار ۋە

سۇ قويۇپ بېرىش ئۇسۇلىدىن تەركىب تاپقان، ئاساسىي، يانداش توغانلىرى توپا بىلەن قوپۇرۇلغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 3.42 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە: ئاساسىي توغان ئۇزۇنلۇقى 0.35 كىلومېتىر، توغان ئۈستى كەڭلىكى 7 مېتىر. يانداش توغان ئۇزۇنلۇقى 3.07 كىلومېتىر، توغان ئۈستى كەڭلىكى 3 — 7 مېتىر ئارىلىقىدا. توغانىنىڭ سۇ تەرەپ يانتۇلۇقى 1:3، دولقۇن توسۇش يانتۇلۇقى 1:10، سۇ ئارقا يانتۇلۇقى 1:2.5، توغانىنىڭ ئەڭ ئېگىز قىسمى 14 مېتىر. سۇ يۈزى كۆلىمى 5.65 كۋادرات كىلومېتىر. ئامبارغا سۇ باشلاش سىستېمىسى سۇ باشلاش تاقىقى ۋە 8.39 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى سۇ باشلاش ئۇسۇلىنى؛ سۇ قويۇپ بېرىش سىستېمىسى پولات چۈنقىلىق بېتون قۇرۇلمىلىق، يەككە تۆشۈكلۈك ساندۇق شەكىللىك 2 سۇئېگىزچىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ سۇئېگىزچىلەردىن بىرىنىڭ ئەڭ زور سۇ ئۆتكۈزۈش مىقدارى سېكۇنتىغا 5 كۇب مېتىر، يەنە بىرىنىڭ 3.5 كۇب مېتىر. 1990 - يىلدىكى تەكشۈرۈشتە مەزكۇر ئامبارنىڭ سۇئېگىزچىلىرىنىڭ ئىشلەش ئەھۋالى بىرقەدەر ياخشى بولغانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان قۇرۇلمىلىرى ئوخشىمىغان دەرىجىدە بۇزۇلغان.

مەزكۇر ئامبارنىڭ قۇرۇلۇشى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئامما‌ۋى ھەرىكەت شەكلىدە ئىشلەنگەن بولغاچقا، پىلان لايىھىسى ۋە تەستىقلاش تەرتىپى قاتارلىقلار تولىمۇ چالا بولۇپ قالغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلۇش قىلىش جەريانىدا سۇپەت نازارەتچىلىكى ئوبدان قىلىنمىغاچقا، ئامباردا مۇئەييەن يوشۇرۇن خەۋپ ساقلىنىپ قالغان. لايىھىلەش ئۇلچىمى تۆۋەن، قۇرۇلۇش قىلىش سۇپىتى ناچار، مۇئەسسەسلىرى كەم بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە كونىراپ بۇزۇلۇش ئەھۋالى ئېغىر، توغان ئۇلىدىن توختىماي سۇ سىرغىش، ئامبار ئىچى تىنىپ كېتىش، توغان يۈزىدە چاشقان قۇيرۇقلىرى كۆرۈلگەچكە، يەر تەۋرىگەندە توغان ئۈلى لايلىشىپ بوشاپ كېتىش ئېھتىماللىقى ناھايىتى زور. شۇ سەۋەبتىن مەزكۇر ئامباردىكى خەۋپ-خەتەر ئامىللىرىنى تۈگىتىپ، مۇداپىئە ئىشلىرىنى ياخشىلاپ، بىخەتەرلىككە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش تولىمۇ زۆرۈر بولۇپ قالدى.

6. زۇڭلاڭ سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار قاغلىق ناھىيىسىنىڭ ئۈششارباش بازىرى تەۋەسىدىكى ئۇلۇغ دەريا‌سىنىڭ تاغدىن چىقىش ئېغىزىغا جايلاشقان بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 20 كىلومېتىر، شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولىغا تەخمىنەن 8 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ ئامبار جايلاشقان رايونىنىڭ جەنۇب تەرىپى ئېگىز، شىمال تەرىپى پەس، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1540 — 1580 مېتىر ئارىلىقىدا. بۇ ئامبار توغىنى ئۇلۇغ دەريا‌سىنى توسقان بولۇپ، دەريا توسۇش شەكلىدە ياسالغان ئامبار ھېسابلىنىدۇ، بىراق ئامبارنى ياساش جەريانىدا ئۇنىڭ شەرق تەرىپىگە كەلكۈن چۈشۈرۈش قىنى چېپىلغان، ئامبار قۇرۇلمىلىرىنى جايلاشتۇرۇشتا كەلكۈن چۈشۈرۈش يولى بىلەن ئامبارنى پۈتۈنلەي ئايرىۋېتىش ئۈسۇلى قوللىنىلغان بولغاچقا، كەلكۈن مەزگىلىدە كەلكۈن سۈيى چۈشۈرگە ئارقىلىق ئامبار ئايمىغىدىكى دەريا قىنىغا قۇيۇلىدۇ، ئامبارغا بىۋاستە كىرمەيدۇ. شۇڭا بۇ ئامبار ماھىيەتتە سۇ بېرىپ تولدۇرۇلمىدىغان ئامبار بولۇپ قالغان. مەزكۇر ئامبار پەلەمپەي شەكلىدىكى ئۈستۈنكى ئامبار، تۆۋەنكى ئامباردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 13 مىليون 600 مىڭ كۇب مېتىر، كونترول قىلىپ سۇغىرىش كۆلىمى 250 مىڭ مو. يۇقىرىقى ئامبار 1962 - يىلى، تۆۋەنكى ئامبار 1979 - يىلى پۈتۈپ ئىشلىتىشكە بېرىلگەن. ئامبارنىڭ ئاساسلىق ئىنشائاتلىرى تۆۋەندىكى قىسىملاردىن تەركىب تاپقان: يۇقىرىقى ئامبارنىڭ ئاساسىي توغىنى: ئۇزۇنلۇقى 450 مېتىر، ئەڭ ئېگىز قىسمى 12.15 مېتىر، ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 6.5 مېتىر، قۇم - شېغىل توپا بىلەن قوپۇرۇلغان؛ يۇقىرى - تۆۋەن توغان يانتۇلۇقىغا ۋە توغان ئۈستىگە 0.5 — 1 مېتىر قېلىنلىقتا شېغىل - تاش بېسىلغان، توغان ئۈستى كەڭلىكى 7 مېتىر، سۇ تەرەپ يانتۇلۇقى 1:3.5، قوۋرام تاشلار زىچ پاتۇرۇلۇپ دولقۇن توسۇش يانتۇلۇقى چىقىرىلغان. ئارقا تەرەپ يانتۇلۇقى 1:2.5.

ئۈستۈنكى ئامبارنىڭ يانداش توغىنى: ئۇزۇنلۇقى 650 مېتىر، ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 4 مېتىر، قۇم - شېغىل توپا بىلەن قوپۇرۇلغان، توغان ئۈستى كەڭلىكى 7 مېتىر، توغان ئالدى يانتۇلۇقى 1:3.5، توغان ئارقا يانتولۇقى 1:2.5. تۆۋەنكى ئامبارنىڭ ئاساسلىق توغىنى: ئۇزۇنلۇقى 1200 مېتىر، ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 8.5 مېتىر، ئەڭ ئېگىز قىسمى 16.6 مېتىر، قۇم - شېغىل توپا بىلەن قوپۇرۇلغان. يۇقىرى - تۆۋەن يان يانتولۇقى بىلەن توغان ئۈستىگە 1 — 3 مېتىر قېلىنلىقتا شېغىل - تاش يانتۇزۇلغان. توغان ئۈستى كەڭلىكى 7 مېتىر، سۇ تەرەپ يانتولۇقى 1:3.5، توغان يانتولۇقىنىڭ يۇزى سۇلياۋ ئارقىلىق سۇ سىڭمەسلەشتۇرۇلگەن ھەمدە قورام تاشلارنى زىچ پاتۇرۇش ياكى شېغىل تۆكۈش ئارقىلىق دولقۇن توسۇش يانتولۇقى ياسىلىپ مۇداپىئە قىلىنغان، ئارقا تەرەپ يانتولۇقى 1:2.5، ئۈستۈنكى - تۆۋەنكى ئامبارلارنىڭ ھەر بىرسىدە بىردىن سۇ باشلاش ئېغىزى، سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقى (سۇئۆگزچ شەكلىدە)، كەلكۈن چۈشۈرۈش تاقىقى بار، ئۇزۇنلۇقى 3.8 كىلومېتىر كېلىدىغان كەلكۈن ئېقىتىش ئۈستىگىمۇ بار. كەلكۈن يولىنىڭ سول قېشى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 3.696 كىلومېتىر كېلىدۇ.

زۇڭلاڭ سۇ ئامبىرى قۇم - توپا بىلەن تىنىپ كېتىش، توغان ئۈلى بىلەن توغان يەلكىسىدىكى دەريا يولىنىڭ قاش يانتۇلۇقى تۇتاشقان جايدىن سۇ سىزىش ئەھۋالى ئېغىرلىشىش سەۋەبىدىن، توغان گەۋدىسىنىڭ ئېغىرلىق كۆتۈرۈش ئىقتىدارى تۆۋەنلەپ كەتكەن، توغان گەۋدىسىنى چىڭداش ئۈلچىمى تۆۋەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە دولقۇن توسۇش يانتولۇقى بۇزۇلغان بولغاچقا، توغان ئارقىسى ئەكسىچە پىلتىر رولىنى يوقاتقان. ئامبارنىڭ كەلكۈن چۈشۈرۈش يولىنىڭ لايىھىدىكى ئۈلچىمى تۆۋەن بولۇپ قالغان، كەلكۈن توسمىسىنىڭ يان يانتولۇقىدا دولقۇن مۇداپىئەسى ئىشلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن سۇپىتى تۆۋەن بولۇپ قالغان. ئۈستۈنكى ئامبارنىڭ سۇ باشلاش قاپقىقى مۇزاپىق لايىھىلەنمىگەن، قۇرۇلمىسى ئاددىي بولۇپ قالغان، سۇ باشلاش تاقىقىنىڭ سۇ چىقىرىش ئېغىزى تۆتاشتۇرۇلغان بۆلىكىدىكى قۇرۇلمىلارنىڭ توڭلاپ كېڭىيىش، يېرىلىش، ئولتۇرۇشۇپ بۇزۇلۇش ئەھۋالى ئېغىر بولغاچقا، ئامبارنىڭ سۇ باشلاش، قويۇپ بېرىش تاقاقلىرى نورمال ئىشلىمەيدىغان بولۇپ قالغان، تاقاق تۇزاقلىرى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ، سۇ توختىتىش رولى تۈگىگەن، كۆتۈرۈش - بېسىش ئۈسكۈنىلىرى كونىراپ كاردىن چىققان بولغاچقا راۋان ئىشلىمەيدۇ. ئامبار باشقۇرۇش، بىخەتەرلىكىنى كۆزىتىش مۇئەسسەسىلىرى يۇرۇشلەشمىگەن، شۇنىڭ ئۈچۈن مەزكۇر ئامباردىكى خەتەر ئامىللىرىنى تېزلىكتە تۈگىتىپ مۇداپىئە ئىشلىرىنى ياخشىلاش، شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ بىخەتەر ئىشلىتىلىشىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش زۆرۈر.

7. ئېلىشقۇ سۇ ئامبىرى

ئېلىشقۇ سۇ ئامبىرى يەكەن ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى ئېلىشقۇ بازىرى تەۋەسىدە بولۇپ، ئۈستۈن-تۆۋەن 2 ئامباردىن تەركىب تاپقان. ئۈستۈنكى ئامبار - سېرىقبۇيا ئامبىرى، تۆۋەنكى ئامبار ئېلىشقۇ سۇ ئامبىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 2 ئامبارنىڭ سۇ يۈزى كۆلىمى 14.67 كۋادرات كىلومېتىر. ئەسلى لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 64 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە: سېرىقبۇيا ئامبىرىنىڭ سىغىمچانلىقى 30 مىليون كۇب مېتىر، ئېلىشقۇ ئامبىرىنىڭ سىغىمچانلىقى 34 مىليون كۇب مېتىر، كونترول قىلىنىدىغان سۇغۇرىش كۆلىمى 150 مىڭ مو.

ئېلىشقۇ سۇ ئامبىرى يەكەن دەريا ۋادىسى ئومۇمىي پىلانىدا ساقلاپ قېلىنىدىغان 24 نۇقتىلىق ئامبارنىڭ بىرى. مەزكۇر ئامبار يامالغاندىن كېيىن، يەكەن ناھىيىسى ۋە يەكەن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ناھىيىلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا (بولۇپمۇ قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇشتا) مۇھىم رول ئوينىدى. ئۈستۈنكى سۇ ئامبىرى سېرىقبۇيا ئامبىرى قۇرۇلۇشى 1957 - يىلى باشلىنىپ 1962 - يىلى پۈتتى، تۆۋەندىكى ئېلىشقۇ ئامبىرى 1965 - يىلى باشلىنىپ 1968 - يىلى پۈتتى.

بۇ ئامبار سۇ بېرىپ تولدۇرۇلىدىغان ئامبار بولۇپ، سۇ باشلاش قۇرۇلمىلىرى ېتوندىن قۇيۇلغان، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 10 كۇب مېتىر بولغان 3 كۆزلۈك سۇ كىرىش تاقىقلى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۇ باشلاش ئۆستىگى 5.2 كىلومېتىرلىق توپا ئۆستەك بولۇپ، ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 10 كۇب مېتىر. سۇ چۈشۈرۈش سىستېمىسى ئۈستۈنكى - تۆۋەنكى ئامبارلار سۇ چۈشۈرۈش تاقىقى، 2 ئامبارنى تۇتاشتۇرغۇچى تاقاق ۋە تۇتاشتۇرغۇچى ئۆستەكلەردىن تەركىب تاپقان. سۇ ئامبىرى چوك تۇغىنىنىك ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 25 كىلومېتىر، ئاساسىي توغان بۆلىكىنىك ئۇزۇنلۇقى 16 كىلومېتىر، توغانىنىك ئەڭ ئېگىز قىسمى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 5.3 مېتىر، 5.6 مېتىر. توغان گەۋدىسى پۈتۈنلەي توپىدىن قويۇرۇلغان.

بۇ ئامبار ئۇزۇن يىل ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، ئۇزاققىچە رېمونت قىلىنمىغان بولغاچقا، خەتەرلىك ئەھۋاللار ئېغىرلاشقان، توغان گەۋدىسىدىن سۇ سىزىش ئەھۋالى كۆپەيگەن، توغانىنىك بىر قىسىم جايلىرى گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە توغان ئېگىزلىكى بىخەتەرلىك سىزىقىغا يەتمەيدۇ، سۇ دولقۇنلىرى ئامبار قېشىنى يالاپ ئۆپرىتمۇەتكەن، بۇ ئامىللار ئامبار بىخەتەرلىكىگە يوشۇرۇن ئاپەت بولۇپ، ئامبارنىك نورمال ئىشلىشىگە ئېغىر تەھدىت سالدى. ھازىر ئەڭ زور سىغىمچانلىقى 52 مىليون كۇب مېتىر.

8. «شەرق قىزاردى» سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار يەكەن ناھىيە بازىرىنىك غەربىگە 12 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، ئۈستۈنكى - تۆۋەنكى 2 ئامباردىن تەركىب تاپقان. بۇ 2 ئامبارنىك ئومۇمىي سۇ يۈزى كۆلىمى 19.16 كۋادرات كىلومېتىر، لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 75 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈستۈنكى ئامبار سىغىمچانلىقى 43 مىليون كۇب مېتىر، تۆۋەنكى ئامبار سىغىمچانلىقى 32 مىليون كۇب مېتىر.

بۇ ئامبار يەكەن دەريا ۋادىسى ئومۇمىي پىلانىدا ساقلاپ قېلىنىدىغان 24 نۇقتىلىق سۇ ئامبىرىنىك بىرى. ئۇ يەكەن دەرياسىنىك ئوتتۇرا ئېقىن رايونىغا جايلاشقان بولۇپ، يەكەن ناھىيىسىنىك تاغارچى، قوشئېرىق يېزىلىرى، ئېلىشقۇ، خاكدى بازارلىرى ۋە دۆڭباغ يېزىسى قاتارلىق 7 يېزا - بازارنىك 301 مىڭ مو تېرىلغۇ يېرىنى سۇغىرىدۇ.

«شەرق قىزاردى» سۇ ئامبىرى 1971 - يىلى خەلق ئىشچىلىرىنى تەشكىللەش ئارقىلىق ياسىلىشقا باشلىغان، پىلان - لايىھەسى يوق، 1975 - يىلى پۈتكەن. بۇ ئامبار سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدۇ. ئامباردا سۇ باشلاش، سۇ يەتكۈزۈش قۇرۇلمىلىرى بار. سۇ باشلاش قۇرۇلمىسى سۇ كىرىش تاقىقى ۋە سۇ باشلاش ئۆستىگىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۇ كىرىش تاقىقى يەكەن دەرياسىنىك غەربىي قىرغىقىدىكى سوغۇچاق سۇ ئامبىرىنىك ئۆستىگىدە ياسالغان بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 15 كۇب مېتىر، بۇنىڭدا ېتوندىن قۇيۇلغان 2 كۆزلۈك تاقاق بار، سۇ باشلاش ئۆستىگىنىك ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 3.5 كىلومېتىر بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 15 كۇب مېتىر، بۇ ئۆستەك توپا ئۆستەك بولۇپ، 2 جايدا سەكرەتمە ياسالغان، سۇنىڭ سەكرەش ئېگىزلىكى 4.5 مېتىرغا يېتىدۇ. سۇ بېرىش قۇرۇلمىسى ئۈستۈنكى- تۆۋەنكى سۇ بېرىش تاقىقى، تۆۋەنكى ئامبار سۇ بېرىش ئۆستىگىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۇ بېرىش تاقىقى ېتوندىن قۇيۇلغان بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 12 كۇب مېتىر، سۇ بېرىش ئۆستىگى 0.3 كىلومېتىرلىق توپا ئۆستەك. سۇ ئامبىرى چوك توغانىنىك ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 22.6 كىلومېتىر، ئاساسىي توغان ئۇزۇنلۇقى 13 كىلومېتىر، توغان گەۋدىسى پۈتۈنلەي توپا بىلەن قويۇرۇلغان. توغانىنىك ئەڭ ئېگىز يېرى 8 مېتىر.

مەزكۇر ئامبارنىك ئەسلى لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 75 مىليون كۇب مېتىر ئىدى، توغان گەۋدىسىنىك سۇپىتى ناچار، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزاققىچە ئاجىز ھالەتتە ئىشلىتىلىش سەۋەبىدىن، ھازىرقى ئەڭ زور سىغىمچانلىقى ئاران 21 مىليون 800 مىڭ كۇب مېتىرغا چۈشۈپ قالغان. توغان گەۋدىسىنى چىڭداش زىچلىقى

تۆۋەن بولغاچقا سۇ سىزىپ كېتىپ زىيان كۆپ بولدى، توغان گەۋدىسى ئىنچىدە ۋە توغان ئارقىسىدا زۇرۇر بولغان ئەكسى پىلتىرلىق سۇ چىقىرىش ئەسلىھەسى يوق، شۇنداقلا توغان گەۋدىسىنىڭ بىخەتەرلىك ئېگىزلىكى تەلەپكە توشمايدىغان بولغاچقا، سۇ ئېغىر دەرىجىدە سىزىپ كېتىدۇ. كۆپ جايلىرى ئانچە - مۇنچە گۆمۈرۈلۈپ كەتكەن، توغان قاشلىرىنى سۇ يالاپ ئېغىر دەرىجىدە ئۆپرىتىۋەتكەن، توغاننىڭ بىر قىسىم بۆلەكلىرى يېرىلىپ چۈشكەن، بۇ ئامىللار ئامبارنىڭ بىخەتەر ئىشلىشىگە تەھدىت بولماقتا.

9. تاغارچى سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار يەكەن ناھىيىسىنىڭ تاغارچى يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى يەكەن دەرياسى بويىدا بولۇپ، چوڭ دەريادا يانغان بۆلاق سۇيى توسۇلۇپ ياسالغان. لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 1800 كۇب مېتىر، سۇ قاچىلىنىش كۆلىمى 4.5 كۈنادىرات كىلومېتىر. 1964 - يىلى ئىش باشلىنىپ 1967 - يىل 4 - ئايدا پۈتكەن، توپا توغاننىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 كىلومېتىر، ئەڭ زور ئېگىزلىكى 6 مېتىر، توغان ئۈستى كەڭلىكى 3 مېتىر، ئالدى - كەينى يانتۇلۇقى ئوخشاشلا 1:2.5، سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقى پۈتۈنلەي بېتوندىن قۇيۇلغان، كەسمە يۈزى 1.6×1.2 مېتىر، سۇ چىقىرىش مىقدارى سېكۇنتىغا 5 كۇب مېتىر. بۇ ئامبارغا يەكەن دەرياسىدىكى كەلكۈن سۇنى زەرچاق ئۆستىكى ئارقىلىق ئەكىلىپ قاچىلىغىلى بولىدۇ، ئامبار ئارقىلىق يەكەن دەرياسىغا يانغان بۆلاق سۇيىنى ۋە ماچاق زەيكىشى بىلەن ئامبار رايونىدىكى بۆلاق سۇيىنى توسىغىلى بولىدۇ. مەزكۇر ئامبارنىڭ ئېگىزلىك دەرىجىسى چەكلىمىگە ئۇچرىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ سۇيىنى يەكەن ناھىيىسى ئىشلىتەلمەيدۇ، ھەمدىسى يەكەن دەرياسىغا قۇيۇلۇپ، دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ناھىيىلەر دەريا سۇيى بىلەن ئالماشتۇرۇپ پايدىلىنىدۇ. بۇ ئامبارغا يەكەن دەرياسى بويىدىكى بۆلاقلار توسۇلۇپ 300 كۇب مېتىر سۇ يىغىلىدۇ، بۇ سۇمۇ دەريادا قويۇپ بېرىلىدۇ. ئامباردا قېلىپ قالغان سۇ ئوب ئۆستەڭ ئېغىزىدا يەكەن ناھىيىسىگە تەڭشەپ بېرىلىدۇ.

10. دۆڭباغ سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار يەكەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 28 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 1183 — 1212 مېتىر ئېگىزلىكتە بولۇپ، سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان، ئوڭ - سول تەرەپتىكى 2 ئامبار تۇتاشتۇرۇلغان تۇزلەڭلىك سۇ ئامبىرى. شەرق (ئوڭ) تەرىپىدىكىسى دۆڭباغ سۇ ئامبىرى، غەرب (سول) تەرىپىدىكىسى مېچىتدۆڭ سۇ ئامبىرى، ئىككىسى قوشۇلۇپ دۆڭباغ سۇ ئامبىرى دەپ ئاتىلىدۇ. يەكەن دەريا ۋادىسى ئومۇمىي پىلانىدا ساقلاپ قېلىنىدىغان ئوتتۇرا ھال تۇزلەڭلىك سۇ ئامبىرىنىڭ بىرى.

بۇ ئامبار 1958 - يىلى قۇرۇلغان. لايىھىدىكى سۇ سىغىمچانلىقى 35 مىليون كۇب مېتىر، ئەملىيەتتە ئەڭ زور قاچىلىنىدىغان سۇ مىقدارى 22 مىليون 110 مىڭ كۇب مېتىر، ئۇلۇك سۇ سىغىمچانلىقى 200 مىڭ كۇب مېتىر. ئۇلۇك سۇ ئورنى دۆڭباغ ئامبىرىدا 1203.6 مېتىر، مېچىتدۆڭ ئامبىرىدا 1202.31 مېتىر. سول ۋە ئوڭ تەرەپ ئىككى ئامبارنىڭ ئومۇمىي سۇ يىغىلىش كۆلىمى 10 كۈنادىرات كىلومېتىر.

ئامبار توغىنى ئۇۋاق توپا، ئۇۋاق قۇمسىڭ توپا، يۇمشاق سېغىز توپىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 17.9 كىلومېتىر، ئاساسىي توغان ئۇزۇنلۇقى 10 كىلومېتىر، توغاننىڭ ئەڭ ئېگىز قىسمى 5.5 مېتىر.

ئامبارنىڭ يانداشما ئىنشائاتلىرى ئاساسلىقى سۇ باشلاش تاقىقى نوچى سۇ تەقسىملەش ئامبىرى (دۆڭباغ سۇ ئامبىرىنىڭ لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 8 كۇب مېتىر، مېچىتدۆڭ ئامبىرىنىڭ لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 8 كۇب مېتىر)؛ سۇ باشلاش ئۆستىكى — ئاۋات ئۆستىكىنىڭ لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 6 كۇب مېتىر، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 9.6 كىلومېتىر (دۆڭباغ سۇ ئامبىرىنىڭ 4.5 كىلومېتىر،

مىچىتدۇك سۇ ئامبىرىنىڭ 5 كىلومېتىر) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۇ قويۇپ بېرىش سىستېمىسى ئاساسلىقى سۇ قويۇپ بېرىش سۇئىگۈچى، سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقى ۋە سۇ قويۇپ بېرىش ئۇستىگىدىن تەركىب تاپقان، پولات چۇغلىق بېتون سۇئىگۈچىنىڭ لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 5 كۇب مېتىر، پولات تاختايلىق تاقاق تۆۋىقى ئادەم كۆچى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدۇ.

مەزكۇر ئامبارغا توغان سېلىشتا شۇ جايىنىڭ يەر شەكلى ئاساس قىلىنىپ توغان ئورنى تاللانغان، تەكشۈرۈپ ئۆلچەنگەن لايىھە خەرىتىسى يوق، توغان ئۆلى گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتىنمۇ ئۆتمىگەن، شۇڭا چوڭ توغان ئۆلى ئويمان سازلىققا سېلىنغان، قۇرۇلۇش قىلغاندا توغان ئۆلى ئوبدان رەتكە سېلىنمىغان. ئەتىياز پەسلىدە ئامبارداىكى سۇ يۈزى بىرقەدەر ئېگىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە شامالنىڭ سۇرئىتى خېلى تېز بولغاچقا، سۇ دولقۇنلىرى توغان گەۋدىسىنى يالاپ ئېغىر دەرىجىدە نېپىزلىتىۋەتكەن، شۇ سەۋەبتىن توغان قېشى مۇقىملىقىنى يوقىتىش، گۆمۈرۈلۈش، سىيرىلىپ چۈشۈش، ئولتۇرۇشۇپ كېتىش ھادىسىلىرى يۈز بېرىپ تۇردى. بىرقانچە قېتىم رېمونت قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن توغان ئۆلىنىڭ ئىشلىنىش سۈپىتى ناچار بولغاچقا ئامبارنىڭ خەتىرى داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ كەلدى.

11. جىرىڭلىما سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار مەكىت ناھىيىسىنىڭ تۆمەنتال يېزىسى بىلەن يانتاق يېزىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 30 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان تۇزلەشكىلىك سۇ ئامبىرى بولۇپ، ئاساسلىقى يەكەن دەرياسىدىن سۇ باشلىنىدۇ. لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 40 مىليون كۇب مېتىر، ئەك كۇپ قاچىلىنىدىغان سۇ مىقدارى 28 مىليون كۇب مېتىر. ئاساسلىقى يانتاق، تۆمەنتال، قۇرما قاتارلىق يېزىلارنىڭ 200 مىڭ مو يېرىنى سۇغىرىدۇ.

ئامبارنىڭ ئاساسلىق ئىنشائاتلىرى: پۈتۈنلەي توپا توغان، سۇ باشلاش قاپقىقى، سۇ قويۇپ بېرىش سۇئىگۈچى، سۇ باشلاش ئۇستىگى ۋە سۇ قويۇپ بېرىش ئۇستىگىدىن تەركىب تاپقان. توغاننىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 15.2 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسىي توغان ئۇزۇنلۇقى 9.2 كىلومېتىر، يانداش توغان ئۇزۇنلۇقى 5.92 كىلومېتىر، توغان ئېگىزلىكى 6 مېتىر، توغان ئۈستى كەڭلىكى 6 — 10 مېتىر. سۇ كىرىش تاقىقى 2 كۆزلۈك پولات چۇغلىق بېتون قۇرۇلما، كۆزنىڭ چوڭلۇقى 2.6×4 مېتىر كېلىدۇ. تاقاق ئۈستى ئوچۇق شەكلىدىكى پولات تاختايلىق تاقاق بولۇپ، ئادەم كۆچى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدۇ. لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 15 كۇب مېتىر. سۇ باشلاش ئۇستىگىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7.8 كۇب مېتىر، بۇ كەسمە يۈزى شوتا شەكلىدىكى توپا ئۇستەك بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 15 كۇب مېتىر. سۇ قويۇپ بېرىش سۇئىگۈچى پولات چۇغلىق بېتون قۇيۇلما بولۇپ، كۆز چوڭلۇقى 1.7×1.7 مېتىر، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 15 كۇب مېتىر. سۇ چۈشۈرۈش تاقىقى تۆز تاختايلىق ياغاچ تاقاق. سۇ قويۇپ بېرىش ئۇستىگى 0.5 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى پەلەمپەي شەكىللىك توپا ئۇستەك بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى 15 كۇب مېتىر. ئوتتۇراھال ئامبار بولۇپ، قۇرۇلۇش دەرىجىسى 3 - دەرىجىلىك، ئاساسلىق قۇرۇلمىلىرى 3 - دەرىجىلىك، قوشۇمچە قۇرۇلمىلىرى 4 - دەرىجىلىك، ۋاقىتلىق قۇرۇلمىلىرى 5 - دەرىجىلىك.

مەزكۇر ئامبارنىڭ قۇرۇلۇشى 1959 - يىلى باشلانغان، مەكىت دېھقانلىرى ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ ئىشلەپ 1960 - يىلى پۈتتۈرۈپ ئىشقا كىرىشتۈرگەن. بۇ ئامبارداا ھازىر بار ئاساسلىق مەسىلە شۇكى، توغان گەۋدىسى بىلەن ئۇلىنىدىن سۇ سىزىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر، چوڭ توغاننىڭ يۇقىرى ئېقىن تەرىپىگە يانتۇ مۇداپىئە توسمىسى قاتۇرۇلمىغاچقا، جۇدۇن - چاپقۇن بولغاندا سۇ دولقۇنى قاشنى يالاپ كېتىدۇ، توغان ئارقىسىغا ئەكسى پىلتىرلىق سۇ چىقىرىش مۇئەسسەسى ئورۇنلاشتۇرۇلمىغان. سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقىنىڭ تاختايلىرى داتلىشىپ كونىراپ كەتكەن، سۇ توختىتىش مۇئەسسەسى يوق، ئامبارغا سۇ باشلاش ئۇستىگىنىڭ

يۈزى قاتۇرۇلمىغان، ئۆستەك تىنىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئامبار باشقۇرۇش مۇئەسسەسلىرى ۋە شارائىتى ناچار. خەۋپ - خەتىرىنى تۇغدۇرۇپ، مۇستەھكەملەشكە تېگىشلىك بولۇپ قالدى.

12. خانقىر سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار مەكىت ناھىيىسىنىڭ ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى 5 - يېزىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 23 كىلومېتىر كېلىدۇ، تىزناپ دەرياسىنىڭ ئاياغ قىسمىغا جايلاشقان. بۇ ئامبار تېرىلغۇ يەرلەرنى سۇغۇرۇش ئاساس قىلىنمىدىغان سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى بولۇپ، مەكىت ناھىيىسىدىكى نۇقتىلىق سۇ ئامبارلىرىنىڭ بىرى. ئۇ سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان تۈزلەڭلىك سۇ ئامبىرى بولۇپ، لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 32 مىليون كۇب مېتىر، ئەمەلىيەتتىكى سىغىمچانلىقى 22 مىليون كۇب مېتىر، نورمال چاغدا قاچىلىنىدىغان سۇ يۈزى ئېگىزلىكى 1189.7 مېتىر، مۇناسىپ سىغىمچانلىقى 22 مىليون كۇب مېتىر، كونترول قىلىنىپ سۇغىرىلىدىغان كۆلەم 154 مىڭ مو.

بۇ ئامبارنىڭ قۇرۇلۇشى 1950 - يىلى باشلىنىپ 1968 - يىلى پۈتۈپ سۇ قاچىلانغان. خانقىر سۇ ئامبىرىنىڭ قۇرۇلمىسى چوڭ توغان، سۇ باشلاش ئۆستىگى، سۇ كىرىش باش تاقىقى، سۇ چۈشۈرۈش تاقىقى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. توغان گەۋدىسى يەرلىكتىكى ماتېرىياللاردىن ياسالغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 14.4 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسىي توغانىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7.52 كىلومېتىر، يانداش توغانىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.88 كىلومېتىر. ئەڭ ئېگىز قىسمى 7 مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى 6 مېتىر. سۇ كىرىش تاقىقى پولات چۈۋىلىق بېتون تاختايلىق بولۇپ، ئادەم كۆچى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدۇ، ئۇ 2 كۆزلۈك بولۇپ، كۆز چوڭلۇقى 2×5 مېتىر، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 60 كۇب مېتىر، سۇ باشلاش ئۆستىگىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.8 كىلومېتىر. ئۇ كەسمە يۈزى پەلەمپەي شەكىللىك توپا ئۆستەك بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 60 كۇب مېتىر، سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقى سۇڭگۈچ شەكلىدىكى بېتىملىق توما ئېغىزلىق بولۇپ، تۆز تاختايلىق تاقاق سېلىنغان، ئۇ تاق كۆزلۈك بولۇپ، كۆزىنىڭ چوڭلۇقى 2×2 مېتىر، ئادەم كۆچى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدۇ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 8 كۇب مېتىر. ئامبار ئونتۇرا ھال ئامبار بولۇپ، قۇرۇلۇش دەرىجىسى 3 - دەرىجىلىك، مەڭگۈلۈك قۇرۇلمىلىرى 3 - دەرىجىلىك.

مەزكۇر ئامبار ئۇزاقتىن بۇيان ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ رېمونت قىلىنمىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە توغان گەۋدىسىنى چىڭداش قۇرۇلۇشىنىڭ سۈپىتى ناچار بولۇپ قالغان، شۇڭا ئامبار ئىچى ئېغىر دەرىجىدە تىنىپ كەتتى، سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقىنىڭ تۈۋاقلىرى رېمونت قىلىنمىغان. بىر قىسىم توغان بۆلەكلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن سۇ سىزىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر، سۇ تېشىپ چىقىش، قاشلىرى سىيرىلىپ چۈشۈش قاتارلىق ھادىسىلەر بار. ھېچقانداق كۆزىتىش مۇئەسسەسى يوق، سۇ ئامبىرىنى ياسىغاندا توغان ئارقىسىغا سۇ چىقىرىۋېتىش مۇئەسسەسى ئورنىتىلمىغان، بۇ ئەھۋاللار ئامبارنىڭ بىخەتەر بولۇشىغا تەھدىت پەيدا قىلدى.

13. ئاناركۆل سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار مارالبېشى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىگە 8 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، مارالبېشى ناھىيىسىدىكى ئونتۇرا ھال مۇھىم تۈزلەڭلىك سۇ ئامبىرى. ئامبارنىڭ لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 75 مىليون كۇب مېتىر، ئۇ سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان ئامبار بولۇپ، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ 6 يېزا - بازار، مەيدانىنىڭ 300 مىڭ مو يېرىنى سۇغىرىدۇ. بۇ ئامبار كونترول قىلىدىغان ئاناركۆل سۇغۇرۇش رايونى يەكەن دەرياسىنىڭ ئەڭ ئايىغىدا بولغاچقا، ئەتىياز پەسلىدە قۇرغاقچىلىق، سۇ قىسلىقى زىددىيىتى ناھايىتى گەۋدىلىك بولىدۇ، شۇڭا بۇ ئامبار ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالە ۋە چارۋىلارنىڭ ئىچىملىك سۈيىنى، سۇغۇرۇلىدىغان رايونلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا كېرەكلىك سۈيىنى، قۇرغاقچىلىق مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش، دېھقانچىلىققا

كېرەكلىك سۇنى تەڭشەشتىكى ئاساسىي مۇھىم سۇ مەنبەلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم رولى بار.

ئاناركۆل سۇ ئامبىرى يەكەن دەريا ۋادىسى ئومۇمىي پىلانىدا ساقلاپ قېلىنمىدىغان نۆقتىلىق 24 سۇ ئامبىرىنىڭ بىرى بولۇپ، مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ياسىلىشقا باشلىغان. يېڭى جۆڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىرنەچچە قېتىم كېڭەيتىپ ياسىلىش ئارقىلىق لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 75 مىليون كۇب مېتىرغا يەتتى. ئۇنىڭ نورمال چاغلاردا قاچىلىنىدىغان سۇ يۈزى ئېگىزلىكى 1122.1 مېتىر، سۇ يۈزى دائىرىسى 34.625 كۋادرات كىلومېتىر، ئۇلۇك سۇ سىغىمچانلىقى 8 مىليون كۇب مېتىر، ئۇلۇك سۇ يۈزى ئېگىزلىكى 1119.35 مېتىر. ئامبار توغىنى پۈتۈنلەي توپا بىلەن قوپۇرۇلغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 8.24 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسىي توغان ئۇزۇنلۇقى 8.25 كىلومېتىر، يانداش توغان ئۇزۇنلۇقى 16.52 كىلومېتىر، توغان ئۈستى كەڭلىكى 5 مېتىر. ئاساسىي توغان ئېگىزلىكى ئادەتتە 4 — 5 مېتىر، ئەڭ ئېگىز قىسمى 6 مېتىر كېلىدۇ. ئامبارغا يېگىشەھەر ئۆستىگى ئارقىلىق يەكەن دەرياسىدىن سۇ باشلىنىدۇ. سۇ باشلاش سىستېمىسى سۇ باشلاش تاقىقى ۋە سۇ باشلاش ئۆستىگىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېگىشەھەر ئۆستىگىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 92 كىلومېتىر، ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 40 كۇب مېتىر. سۇ قويۇپ بېرىش سىستېمىسى سۇ قويۇپ بېرىش سۇڭگوچى ۋە پولات چۇۋىقلىق بېتون قۇيۇلمىلىق چاسا سۇڭگوچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 20 كۇب مېتىر، تاقىقى پولات تاختايلىق بولۇپ چىشلىق چاق ئارقىلىق ھەرىكەتلىنىدۇ.

ئامبارنىڭ ياسىلىش تارىخى ئۇزۇن بولغاچقا، كېيىن بىرقانچە قېتىم ئۆزگەرتىپ، كېڭەيتىپ ياسالغان بولسىمۇ، لېكىن قۇرۇلۇشنىڭ خەتەرلىك تەرەپلىرى ھازىرغىچە ھەل قىلىنمىغان. سۇ سىزىش ئەھۋالى ئېغىر، توغان ئارقىسىغا يىغىلىپ قالىدىغان سۇ كۆپ، شۇ سەۋەبتىن ئامبار رايونى ئېتراپىدىكى تېرىلغۇ يەرلەر ئوخشىمىغان دەرىجىدە شورلىشىپ كەتكەن. توغان ئارقىسىدىكى زىيەكشىنىڭ توغان گەۋدىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى يېراقراق بولغاچقا، زەي سۇنى تارتىش رولىنى ئويناپالمىدى. توغان قۇرۇلۇشىنىڭ سۈپىتى ناچار، يۇرۇشلەشمە قۇرۇلمىلار ئۇزاققىچە رېمونت قىلىنمىغان بولغاچقا، توغاننىڭ بىر بۆلۈك قاشلىرى نېپىزلاش، مۇقىملىقى ناچارلىشىش قاتارلىق ئەھۋاللار بار. يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئامبار بىرنەچچە قېتىم مۇستەھكەملەنگەن بولسىمۇ، لېكىن مەبلەغ قىسلىقىدىن بۇ ئىش قىسمەن جايلىرىنى رېمونت قىلىش، كىچىك دائىرىدە ئىشلەش بىلەن چەكلىنىپ قېلىپ، ئامباردىكى يوشۇرۇن خەۋپ ۋە خەتەرلىك ئەھۋال ئۇزۇل - كېسىل تۈگىتىلمىدى ۋە بىرتەرەپ قىلىنمىدى.

14. سورۇن سۇ ئامبىرى.

بۇ ئامبار مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئاقسامارال يېزىسىنىڭ غەربىگە 21 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 76 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئامبارنىڭ زېمىنىنى سۇغا باسۇرۇش دائىرىسى 31.16 كۋادرات كىلومېتىر. لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 40 مىليون كۇب مېتىر. ھازىرقى ئەمەلىي سىغىمچانلىقى 20 مىليون كۇب مېتىر، ئۇلۇك سۇ سىغىمچانلىقى 1000 كۇب مېتىر.

سورۇن سۇ ئامبىرى يەكەن دەريا ۋادىسى ئومۇمىي پىلانىدا ساقلاپ قېلىنمىدىغان نۆقتىلىق 24 سۇ ئامبىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئوتتۇراھال ئامبار. ئامبارنىڭ لايىھىدىكى سۇ باسالغاندىن كېيىن ھەرخىل سەۋەب تۈپەيلىدىن ئاران 20 مىليون كۇب مېتىر سۇ قاچىلىغىلى بولىدىغان بولۇپ، پەقەت ئاقسامارال قاتارلىق 3 يېزىنىڭ 162 مىڭ مو يېرىنى سۇغىرالايدىغان بولۇپ قالدى، ئامبارنىڭ رولى تولۇق جارى بولمىدى.

بۇ ئامبار 1970 - يىلى ياسىلىشقا باشلىدى. كونا شەھەر ئۆستىگى ئارقىلىق سۇ باشلىنىدۇ، سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان تۈزلەڭلىك ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ. ئامباردىكى قۇرۇلمىلار سۇ باشلاش، سۇ يەتكۈزۈش

قۇرۇلمىلىرىدىن تەركىب تاپقان، سۇ باشلاش تاقىقىنىڭ لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 15 كۇب مېتىر، سۇ باشلاش تاقىقى 3 كۆزلۈك، بېتون قۇرۇلمىلىق تاقاق، سۇ باشلاش ئۆستىگىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28.55 كىلومېتىر بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 15 كۇب مېتىر. قويۇپ بېرىش ئۆستىگىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12.314 كىلومېتىر بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى 15 كۇب مېتىر، بۇ توپا ئۆستەك. ئامبارنىڭ چوڭ توغىنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 14.05 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە: ئاساسىي توغانىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7.9 كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈنلەي توپا بىلەن قوپۇرۇلغان، ئەڭ ئېگىز قىسمى 6.5 مېتىر.

سورۇن ئامبىرىنىڭ توغان گەۋدىسىنى ئىشلەشتە چىكىداش زىچلىقى تۆۋەن بولۇپ قالغاچقا، ئۇلىدىن سۇ سىزىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر بولۇپ، زىيان كۆپ بولماقتا، توغانىنىڭ بىر قىسىم جايلىرى سىيرىلىپ چۈشتى، توغان ئارقىسىنىڭ كۆپ يېرىدە سۇنىڭ گويا بۇلاق كۆزىدەك تېشىپ چىقىش ئەھۋالى دائىم كۆرۈلىدۇ، بۇ ئەھۋاللار ئۇنىڭ بىخەتەرلىكىگە تەھدىت بولماقتا. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئامبارغا سۇ باشلاش كانايلەتكە ئىگە بولمىغاچقا سۇ قاچىلىماق قىيىن. شۇ سەۋەبتىن تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرالمىدى.

15. «سۇنئىي ھەمراھ» سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار مارالبېشى ناھىيە ئاناركۆل يېزىسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە بولۇپ، شەرقتە ئاناركۆل سۇ ئامبىرىغا تۇتىشىدۇ. 2 ئامبارنى پەقەت بىرقاش ئايرىپ تۇرىدۇ. بۇ ئامبارنىڭ جەنۇبى ئازغىن ئويمانلىقىغا، شىمالى قەشقەر دەريىسىنىڭ كونا قىنىغا تۇتىشىدۇ. ناھىيە بازىرىغا تەخمىنەن 18 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ ئامبار 1972 - يىلى پۈتۈپ ئىشلىتىلدى. ئەسلى لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 25 مىليون كۇب مېتىر، ئەمەلىي سىغىمچانلىقى 15 مىليون كۇب مېتىر، توغانىنىڭ ئەڭ ئېگىز قىسمى 4.5 مېتىر كېلىدۇ. لايىھىدىكى توغان ئۈستى كەڭلىكى 5 مېتىر، سۇ يۈزى 1124.9 مېتىر، ئۆلۈك سۇ سىغىمچانلىقى 2 مىليون كۇب مېتىر، ئۆلۈك سۇ يۈزى ئېگىزلىكى 1122.4 مېتىر، سۇ يۈزى دائىرىسى 7.9 كۋادرات كىلومېتىر. بۇ ئامبارغا ئاساسلىقى يەكەن دەرياسىدىن سۇ باشلىنىدۇ. ھەر يىلى 7 — 9 - ئايلاردا سۇ قاچىلىنىدۇ. بۇ ئامبار ئاساسلىقى ئايلاغ تەرەپتىكى ئاناركۆل يېزىسىنىڭ 55 مىڭ مو يېرىنى سۇغىرىشقا سۇ تەڭشەپ بېرىدۇ، قىسمەن ۋاقىتلاردا بۇ ئامبارغا تۇتاش بولغان ئاناركۆل ئامبىرىنىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان 227 مىڭ مو يەرگىمۇ سۇ تەڭشەپ بېرىلىدۇ. كونترول قىلىدىغان، سۇ تەڭشەپ بېرىدىغان ئومۇمىي يەر كۆلىمى 282 مىڭ مو.

«سۇنئىي ھەمراھ» سۇ ئامبىرى سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان تۇزلەڭلىك سۇ ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ. ئامبار توغىنى توپىدىن ياسالغان بولۇپ، ئاساسىي توغان ئۇزۇنلۇقى 3.9 كىلومېتىر، يانداش توغان ئۇزۇنلۇقى 1.8 كىلومېتىر. توغانىنىڭ ئەڭ ئېگىز قىسمى 4.5 مېتىر، توغان ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1125.61 — 1126.92 مېتىر، توغان ئۈستى كەڭلىكى 4 — 10 مېتىر. سۇ قويۇپ بېرىش سۇئۆگۈچىنىڭ لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 20 كۇب مېتىر، سۇئۆگۈچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 17 مېتىر، ئېغىز چوڭلۇقى 2×3.05 مېتىر. سۇ كىرىش ئېغىزى تەگلىكىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1121.25 مېتىر. سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقى پولات تاختايلىق بولۇپ، چوڭلۇقى 2.3×3.3 مېتىر، سۇ كىرگۈزۈش تاقىقى 3 كۆزلۈك بولۇپ، تاقاق تۈز پولات تاختايلىق بولۇپ، تاق كۆزىنىڭ چوڭلۇقى 2.8×2.7 مېتىر. ئامباردىن سۇ قويۇپ بېرىلىدىغان ئۆستەك توپا ئۆستەك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 10 كىلومېتىر، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 20 كۇب مېتىر. ئاناركۆل سۇغىرىش رايونىغا سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستىگى پەلەمپەي شەكىللىك توپا ئۆستەك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 25 كىلومېتىر، ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 10 كۇب مېتىر.

مەزكۇر ئامبار قۇرۇلۇشى 1970 - يىلى باشلىنىپ، 1972 - يىلى پۈتتى. توغان گەۋدىسى ۋە ئۇلىدىن سۇ سىزىش ئەھۋالى ئېغىر بولۇپ، توغان ئارقا تەرىپىدە سازلىق ۋە شورلۇق پەيدا بولغان، مەخسۇس زەي سۇ چىقىرىۋېتىش مۇئەسسەسى ۋە ئەكسى پىلتىرلىق مۇئەسسەسە يوق. توغان گەۋدىسىنىڭ ئېگىزلىكى

لايىھىدىكى تەلەپكە يەتمەيدۇ. كۆپ قىسىم توغان بۆلەكلىرىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى توغان باغرىغا قورام تاشلارنىڭ بېسىلىشى تەكشى بولمىغان، بىر قىسىم جايلىرىدىكى قورام تاشلارنى سۇ دولقۇنلىرى چايقاپ، تەۋرىتىپ تۆرغاچقا ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن، ھەتتا قىسمەن جايلىرى ئولتۇرۇشۇپ ئازگال بولۇپ قالغان. ئايلاغ تەرەپتىكى توغان باغرىنىڭ توپىلىق يۈزى بوشاپ كەتكەن، يۈزى تەكشى ئەمەس، ئامبارغا سۇ باشلاش قاپقىقىنىڭ بىر قىسىم بېتون قۇرۇلمىلىرىدا چاك كېتىش، قومۇرۇلۇش ئەھۋالى ئېغىر، قىسمەن جايلىرىنىڭ ئىچى بوشاپ ھەرە كۆنىكىدەك بولۇپ كەتكەن، مىدىرلاتسىلا تۆكۈلۈپ كېتىدۇ. ئامباردىن سۇ قويۇپ بېرىش سۇئىگۈچىنىڭ تاقاق- كېشەكلىرى مەلۇم دەرىجىدە داتلىشىپ كەتكەن، ئېغىز ئوقۇرى ئورنىدىكى قۇيما بېتون ئىچىدىن پولات چۇۋقىلار تېشىغا چىقىپ قالغان، تاقاق تۆۋىقىنى ئايلاندۇرۇش چاقى ياكى غالتىكى يوق بولۇپ، تۆۋاقنى نورمال ھەرىكەتلەندۈرمەك قىيىن بولغان. ئامبارغا توپا ئۆستەكدىن سۇ كېلىدۇ. بۇ ئۆستەكنىڭ كېسىك يۈزى تەكشى بولمىغاچقا، سۇ سىڭىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر بولۇپ، سۇ باشلاپ كېلىشكە مۇئەييەن قىيىنچىلىق تۇغدۇردى. ئامبارنى كۆزىتىش ئىشلىرىغا زۆرۈر بولغان بىخەتەرلىك مۇئەسسەسلىرى كەمچىل. ئامبار باشقۇرۇش مۇئەسسەسلىرىمۇ تولۇق ئەمەس، باشقۇرغۇچى كەسپىي خادىملار تولۇق سەپلەپ ېبرىلمىگەن، تېخنىكا كۆچى ئاجىز، قاتناش شارائىتى قۇلايلىق ئەمەس، ئالاقىلىشىش ۋاستىسى قالاق. بۇ ئامىللار مەزكۇر ئامبارنى خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان.

16. بوغكۆل سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا - ئايلاغ ئېقىنى بىلەن قىزىل دەرياسىنىڭ ئايلاغ ئېقىنىدا. 1962 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك سۇچىلىق ئىدارىسى بۇ ئامبار قۇرۇلۇشىنى ئۆلچەپ لايىھىلىگەن. ئامبارنىڭ سىغىمچانلىقى 47 مىليون كۇب مېتىر، قاچىلىنىدىغان سۇ يۈزى 5. 34 كۋادرات كىلومېتىر. 1963 - يىل 9 - ئايغىچە ئامبار قۇرۇلۇشىغا ئەمەلىي سېلىنغان مەبلەغ 811 مىڭ 312 يۈەن بولدى. لايىھىدىكى تەلەپ بويىچە، ئامبارنىڭ 7. 45 كىلومېتىرلىق توغان قۇرۇلۇشى ئۆچۈن 394 مىڭ 178 كۇب مېتىر توپا قۇرۇلۇش قىلىش كېرەك ئىدى، بىراق 1 - قارارلىق قۇرۇلۇشتا پەقەت 236 مىڭ 438 كۇب مېتىر ئورۇندىلىپ، ئورۇنداشقا تېگىشلىك قىسمىنىڭ %98. 59ى ئورۇندالدى. 2 - قارارلىق قۇرۇلۇشتا، توغان ئېگىزلىكىنى بىر مېتىردىن 5. 1139 ئاتمېتكا ئېگىزلىكىگە يەتكۈزۈش ۋە كەلكۈن چۈشۈرۈش تاقىقى ياساش پىلانلانغان بولسىمۇ، لېكىن ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ پىلان تا ھازىرغىچە ئەمەلگە ئاشمىدى. ئامبارغا سۇ قاچىلىنىش مىقدارى ھازىرغىچە 25 مىليون — 35 مىليون كۇب مېتىر ئارىلىقىدا بولدى.

بوغكۆل سۇ ئامبىرى قىزىل دەرياسىنىڭ ئايلاغ قىسمىدىكى كونا دەريا قىنىدا دەريانى توسۇپ ياسالغان سۇ ئامبىرى. 60 -، 70 - يىللاردا قىزىل دەرياسىنىڭ سۈيىنى توسۇپ قاچىلاش ئاساس قىلىنغان، 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن كېيىن، دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى جايلارنىڭ ئىشلىتىدىغان سۇ مىقدارى كۆپەيىپ، دەريا ئېقىنى ئۈزۈلۈپ قالغاچقا، ئامبارغا قاچىلىغىدەك سۇ بولماي، مارالبېشىنىڭ شەھەر ئۆستىكى ئارقىلىق يەكەن دەرياسىدىن سۇ باشلاپ قاچىلىنىدىغان بولدى. ئامبارنىڭ غەرب تەرىپىدە توغان يوق، سۇنى پەقەت قۇم دۆۋىلىرى توسۇپ تۇرىدۇ. دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا كەلكۈن ئاپىتى يۈز بەرگەندە، ئارىلىقى بۇ ئامبارغا 70 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان شېكەركۆل ئامبىرىدىنمۇ قىزىل دەرياسىنىڭ ئايلاغ تەرىپىگە كەلكۈن چۈشۈرۈلىدۇ. 1988 - يىلى قىزىل دەرياسىغا پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن كەلگەندە، كەلكۈن سۈيى قۇم دۆۋىلىرىدىنمۇ ھالقىپ بۇ ئامبارغا بىۋاسىتە قۇيۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ئامبارغا يىغىلغان سۇ ئۆرلەپ، ئاگاھلاندۇرۇش سىزىقىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى. بۇ ئىككى دەريادىن كىرىۋاتقان سۇ مىقدارى سېكۇنتىغا 30 — 80 كۇب مېتىرغا يەتتى، مۇ قويۇپ بېرىش تاقىقىدىن چىقىۋاتقىنى بولسا سېكۇنتىغا ئاران 6 كۇب مېتىر بولدى، كەلكۈن چىقىرىش تاقىقى

يوق بولغاچقا ئامبار توسمىسىنى كولاپ ئېچىۋېتىپ كەلكۈن سۈيىنى چىقىرىۋېتىش چارىسى قوللىنىلىپ ئاياغ تەرەپتىكى رايونلارغا ئېغىر زىيان يەتكۈزۈلدى.

17. «قىزىل بايراق» سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ يېڭىئۆستەڭ يېزىسى بىلەن ئاققاش يېزىسى تۇتاشقان جايدا. قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىگە 38 كىلومېتىر كېلىدۇ. سۇ يۈزى دائىرىسى 10 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، سۇ باشلاپ توشقۇزۇلىدىغان تۈزلەڭلىك سۇ ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ، ئاساسلىقى تۈمەن دەريا سىنىڭ سۈيى قاچىلىنىدۇ. چوڭ تۇغان ئۈزۈنلۇقى 8350 مېتىر، تۇغانىنىڭ ئەڭ ئېگىز قىسمى 5 مېتىر. تۇغان پۈتۈنلەي قۇم ۋە قۇمسالىق توپا بىلەن قوپۇرۇلغان. لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 25 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، كونترول قىلىنىدىغان سۇغىرىش كۆلىمى 30 مىڭ مو.

مەزكۇر ئامبار 1972 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، تېپىك ھالدىكى 3 تىن خالىي قۇرۇلۇش. قۇرۇلۇش قىلىش سۇپىتى تولىمۇ ناچار بولۇپ، ئومۇمىي قىسمى پۈتكەندىن كېيىن نۇرغۇن يوشۇرۇن خەتەرلىك ئامىللىرى قېلىپ قالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن كۆپ يىل ئىشلىتىش داۋامىدا باشقۇرۇش تەدبىرلىرى ئەملىيلەشمەسلىك، كۆزىتىپ تەكشۈرۈش ۋاسىتىسى قالاق بولۇش، ئۆزگەرتىش - يېڭىلاش كۈچى يېتەرسىز بولۇش، زۆرۈر بولغان ئاسراش تەدبىرلىرى كەم بولۇش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، تۇغان گەۋدىسىدىن سۇ سىزىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىرلاشتى. بۇ ئامبار پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن كېيىن 3 قېتىم ئېغىر دەرىجىدە تۇغان يار كېتىش ۋەقەسى يۈز بەردى. تۇغانىنىڭ خەتەرلىك ھالىتى ھازىرغىچە ھەل قىلىنمىغاچقا سۇ قاچىلىنىش مىقدارى 12 مىليون كۇب مېتىرغا چۈشۈپ قالدى.

بۇ ئامبارنىڭ ئىنشائاتلىرى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: سۇ تەقسىملەش تاقىقى، بۇ پولات چۈۋىلىق بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 6 كۇب مېتىر؛ سۇ باشلاش ئۆستىگى، بۇنىڭ ئۈزۈنلۇقى 5100 مېتىر، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 5 كۇب مېتىر، بۇنىڭ تېگى شېغىل-توپىلىق، سۇ قويۇپ بېرىش سىستېمىسىمۇ سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقى، سۇ قويۇپ بېرىش سۈڭگۈچى ۋە سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستىگىدىن تەركىب تاپقان، تۇغان ئۇلىنىڭ ئاياغ تەرىپىدە 6050 مېتىرلىق زەيكەش بار.

بۇ ئامبار يىللاردىن بېرى ئىشلىتىلىپ رېمونت قىلىنمىغاچقا، تۇغان گەۋدىسىدىن سۇ سىرغىش ئەھۋالى ئېغىر، تۇغانىنىڭ يۇقىرى تەرەپ باغرى تاش بىلەن قاتۇرۇلمىغان بولغاچقا سۇ يالاش، يىمىرىش ئەھۋالى ئېغىر. تۇغان ئېگىزلىكى تەلەپكە يەتمەيدۇ، تۇغان ئارقىسىدىكى زەي سۇ تارتىش راۋان بولمىغاچقا، نۇرغۇن زەي سۇ يىغىلىپ قالغان، بۇنىڭ بىلەن تۇغان گەۋدىسىنىڭ زەيكەش، لايلىشىپ تۇرۇش سىزىقى ئۇرلەپ كەتتى، تۇغان گەۋدىسى كەسمە يۇزىنىڭ بىخەتەرلىكىگە تاقابىل تۇرۇش كۇئېففېتسېنتى ئۇلچەملىك بولۇش تەلىپىنى قاندۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئامبارغا سۇ باشلاش قۇرۇلمىلىرى كونىراپ، بۇزۇلۇپ، ئامبارنىڭ نورمال ئىشلىتىلىشىگە ئېغىر تەسىر يەتكۈزمەكتە.

18. قاتار سۆگەت سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 12 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ ئامبار سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان تۈزلەڭلىك سۇ ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ، لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 39 مىليون كۇب مېتىر. بۇ ئامبار 1958 - يىلى ياسىلىشقا باشلىنىپ، 1960 - يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. كۆپ يىل ئىشلىتىلىش نەتىجىسىدە، ئامبار ئېغىر دەرىجىدە تىنىپ كەتتى. 1990 - يىلدىكى سىغىمچانلىقى 29 مىليون كۇب مېتىرغا چۈشۈپ قالدى. بۇ ئامبارغا گەز دەريا سى بىلەن قىزىل دەريا سىدىن سۇ قاچىلىنىدۇ. كونترول قىلىدىغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 150 مىڭ مو.

ئامبارنىڭ ئاساسلىق ئىنشائاتلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: تۇغان، ئاساسىي تۇغان ئۈزۈنلۇقى 5.6

كىلومېتىر، يانداش توغان ئۇزۇنلۇقى 1.6 كىلومېتىر. ئاق ئېگىز قىسمى 11.6 مېتىر. دىئامېتىرى 1.7×1.7 مېتىر كېلىدىغان، ياغاچتىن ياسالغان 2 كۆزلۈك سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقى بار، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 27 كۇب مېتىر، سۇ كىرگۈزۈش تاقىقى 2.5×2 مېتىرلىق بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 20 كۇب مېتىر، سۇ باشلاش ئۆستىگى پەلەمپەي شەكىللىك، ئۇزۇنلۇقى 7 كىلومېتىر كېلىدىغان توپا ئۆستەك بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 20 كۇب مېتىر. سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستىگى پەلەمپەي شەكىللىك، توپا ئۆستەك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 0.3 كىلومېتىر، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 27 كۇب مېتىر.

مەزكۇر ئامبارغا 1969 - يىلى كەلكۇن باشلىغاندا كەلكۇن سۈيىنى توختىتالماسلىق سەۋەبىدىن سۇ تېشىپ كېتىپ، ئاساسىي توغان يار كەتتى. ئامبار سۈيىنىڭ توغان قېشىنى يالاپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، 90 - يىللاردا ئاساس توغان بۆلىكىنىڭ 1.85 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى قىسمىغا بېتون تاختايلىق مۇداپىئە قۇرۇلۇشى ئىشلەندى. توغان قوپۇرۇشتا تالقان توپا بىلەن قۇم ئارىلاش توپا ئىشلىتىلگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۆستىگە قۇرۇلۇش جەريانىدا چىڭداش پىششىق بولمىغاچقا توغان گەۋدىسى بىلەن ئۇلىنىدىغان ئېغىر دەرىجىدە سۇ سىزىپ كېتىۋاتىدۇ، توغان ئارقىسىدا سۇ يىغىلىپ قالغاچقا چوڭ كۆلەمدىكى سازلىق، شورلۇق پەيدا بولدى. تاقاقنى ئېچىش - يېپىش مۇئەسسەسلىرى كونىراپ، بۇزۇلۇپ كەتكەچكە نورمال ئىشلەتكىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى. توغانىنىڭ قىسمەن جايلىرى ئولتۇرۇشۇپ، گۈمۈرۈلۈپ كەتتى. سۇ دولقۇنلىرىنىڭ توغان قېشىنى يالاپ كېتىشى ئېغىر بولۇپ، بىخەتەرلىككە خەۋپ بولدى. ئامبار بىخەتەرلىكىنى تەكشۈرۈش جابدۇقلىرى ۋە تېخنىك خادىملار ئاز بولغاچقا، بۇ ئامبار خەتەرلىك ھالەتكە چۈشۈپ قالدى.

19. ساغان سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ ساغان جىلغىسىدا بولۇپ، دەريا توسۇش شەكلىدىكى تۈزلەڭلىك سۇ ئامبىرى. ناھىيە بازىرىغا 5 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ ئامبار 1967 - يىلى پۈتۈپ سۇ قاچىلاندى، لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 5600 كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە: ئۆلۈك سۇ سىغىمچانلىقى 800 كۇب مېتىر، كەلكۈن تەڭشەشتىكى ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 1000 كۇب مېتىر، ئۈنۈملۈك سىغىمچانلىقى 3800 كۇب مېتىر. ئاساسىي توغان ئۇزۇنلۇقى 700 مېتىر، توغانىنىڭ ئاق ئېگىز قىسمى 22 مېتىر، يانداش توغان ئۇستى كەڭلىكى 6 مېتىر. بۇ ئامبار يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ ساغان، ماڭشىن، يېڭىيەر، شەھەر، سېيىتلە يېزىلىرىنىڭ 285 مىڭ 600 مو يېرىنى سۇغىرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان.

ئامبارنىڭ ئاساسلىق ئىنشائاتلىرى چوڭ توغاندىكى سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقى (لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 10 كۇب مېتىر)، سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستىگى، كەلكۈن چۈشۈرۈش تاقىقى، كەلكۈن چۈشۈرۈش ئۆستىگىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئامبارنىڭ ئىشلىتىلۈاتقىنىغا 30 يىل بولدى، ئامبارغا سۇ باشلاش ئېغىزىدا سۇ چىقىرۇۋېتىش مۇئەسسەسى بولمىغانلىقتىن، نۇرغۇن قۇم لاتقا سۇغا ئەگىشىپ ئامبارغا كىرىش نەتىجىسىدە ئامبارغا يىغىلغان قۇم لاتقا مىقدارى 3000 كۇب مېتىرغا، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېسابتا 100 كۇب مېتىرغا يېتىپ، لايىھىدىكى ئۈنۈملۈك سىغىمچانلىقى 3800 كۇب مېتىردىن ھازىرقى 1600 كۇب مېتىرغا چۈشۈپ قالغان، نەتىجىدە سۇغىرىش رايونىنىڭ سۇغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش بەك تەس بولۇپ كەتتى. باشقۇرۇش، رېمونت قىلىش ئىشلىرى نورمال ئېلىپ بېرىلمىغاچقا، چوڭ توغانىنىڭ قىسمەن مۇھاپىزەت باغرى بۇزۇلغان، سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقى ۋە سۇئېگۇچىلىرىنىڭ بىر قىسمى كونىراپ، ئۈپرەپ كەتكەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئامبارنىڭ تىنىپ كەتكەن سىغىمچانلىقىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن يېقىنقى يىللاردىن بۇيان سۇ قاچىلاش سىزىقىدىن ئاشۇرۇپ سۇ قاچىلانغان بولغاچقا، ئامبارنىڭ كەلكۈن تەڭشەش ئىقتىدارى بارغانسېرى ئاجىزلاپ كەتتى، كەلكۈن چۈشۈرگىسى كاپالەتكە ئىگە بولمىغاچقا، ئاياغ تەرەپتىكى سۇغىرىش رايونىغا تەھدىت بولۇپ،

ئۇ جايلارنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئېغىر دەرىجىدە چەكلەپ قويدى.

20. قۇندۇز سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ ئاچچىق يېزىسى بىلەن ئەشمە يېزىسىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 30 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ ئامبار ئۈستۈن - تۆۋەن 2 بۆلەككە ئايرىلىدۇ. 2 ئامبارنىڭ سۇ يۈزى كۆلىمى 3.75 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان تۈزلەڭلىك سۇ ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ، ئاساسلىقى گەز دەرياسىنىڭ سۈيى قاچلىنىدۇ. 2 ئامبار چوڭ توغىنىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 10 مىڭ 700 مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسىي توغانىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6200 مېتىر، ئۈستۈنكى ئامبار توغىنىنىڭ ئېگىزلىكى 6.5 مېتىر، تۆۋەنكى ئامبار توغىنىنىڭ ئېگىزلىكى 7.5 مېتىر. توغان گەۋدىسى قۇم ۋە قۇمسال توپا بىلەن قويۇرۇلغان بولۇپ، لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى ئۈستۈنكى ئامبارنىڭ 6 مىليون كۇب مېتىر، تۆۋەنكى ئامبارنىڭ 12 مىليون كۇب مېتىر. كونترول قىلىنىپ سۇغىرىلىدىغان كۆلىمى 245 مىڭ مو.

ئامباردىن سۇ باشلاش ئىنشائاتلىرى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: سۇ ئايرىش تاقىقى، بۇ شاخ - شۇمبا قۇرۇلمىسى بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 15 كۇب مېتىر، سۇ باشلاش ئۈستىكى، بۇ ئۇزۇنلۇقى 500 مېتىر كېلىدىغان توپا ئۈستەڭ بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى 15 كۇب مېتىر، ئەملىيەتتىكى ئېقىم مىقدارى 7 كۇب مېتىر. سۇ قويۇپ بېرىش سىستېمىسى سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقى، سۇئاگۇچى ۋە ئۈستىگىدىن تەركىب تاپقان، سۇ قويۇپ بېرىش ئۈستىكى توپا ئۈستەڭ بولۇپ، ئۈستۈنكى ئامبارنىڭ سۇ قويۇپ بېرىش ئۈستىكى 1000 مېتىر ئەتراپىدىكى جايدا، تۆۋەنكى ئامبارنىڭ سۇ قويۇپ بېرىش ئۈستىكى 500 مېتىرلىق جايدا بىر - بىرىگە قوشۇلىدۇ. ئۈستەڭ ئەگرى - توقاي بولغاچقا يىمىرىلىش، تىنىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر.

بۇ ئامبار ئۇزۇن يىل ئىشلىتىلىپ رېمونت قىلىنمىغاچقا، توغان گەۋدىسىدىن سۇ سىزىش ئەھۋالى ئېغىر. چوڭ توغانىنىڭ يۇقىرى تەرەپ باغرىنىڭ مۇداپىئە قۇرۇلۇشى ئىشلەنمىگەچكە، سۇ دولقۇنلىرى قاشنى يالاپ ئېغىر دەرىجىدە ئۇپرىتىۋەتتى. توغان ئېگىزلىكى تەلەپكە يەتمەيدۇ، توغان ئارقىسىدا ئەكس پىلتىرلىق مۇئەسسەسى بولمىغاچقا، سۇنى چىقىرىۋېتىش يولى راۋان ئەمەس، سۇ بىرقەدەر كۆپ يىغىلىپ قېلىپ، توغان گەۋدىسىنىڭ نەملىشىشى يۇقىرىلاپ كەتكەچكە، توغان گەۋدىسى كەسمە يۈزىنىڭ يىمىرىلىشكە قارشى تۇرىدىغان بىخەتەرلىك كوئېففېتسېنتى تەلەپكە ئۈيغۇن كەلمەيدىغان بولۇپ قېلىپ ئامبارنىڭ نورمال ئىشلىشىگە ئېغىر تەسىر يەتتى. ئامبارنىڭ سۇ باشلاش ۋە سۇ قويۇپ بېرىش ئىنشائاتلىرى كونىراپ، ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولۇپ كەتتى، بۇ ھال جىددىي مۇستەھكەملەپ خەتەردىن قۇتقۇزۇشنى كۈتمەكتە.

21. «يۇكئەنبا» شىمالىي سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار 1981 — 1982 - يىللىرى ياسالغان بولۇپ، شوركۆل سۇ ئامبىرىنىڭ شەرقىگە 25 كىلومېتىر كېلىدىغان، جەنۇبى ۋە شىمالى سۇ قويۇپ بېرىش ئۈستەڭلىرى قوشۇلغان جايدا. ئۇ تۈزلەڭلىك سۇ ئامبىرى بولۇپ، شوركۆل سۇ ئامبىرىنىڭ سۈيىنى تەڭشەش ئامبىرى ۋە شوركۆل سۇغىرىش رايونىغا سۇ تەقسىملەش تۈگۈنى ھېسابلىنىدۇ. سۇ مەنبەسى شوركۆل سۇ ئامبىرىدىن كېلىدۇ. كەلكۈن مەزگىلىدە ئامبار سىرتىدىكى كەلكۈن باشلاش ئۈستىكى ئارقىلىق بۇاستە يەكەن دەرياسىدىن سۇ باشلاپ قاچىلىغىلىمۇ بولىدۇ. 1959 - يىلدىن ئىلگىرى يەرلىك خەلق بۇ يەردىكى تەبىئىي ئويمانلىقتىن پايدىلىنىپ، كىچىك تىپتىكى بىر سۇ ئامبىرى ياسىغان. بۇ ئامبارنىڭ 500 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى دامبىسى شاخ - شۇمبا باسۇرۇپ ياسالغان بولۇپ، تەخمىنەن 8 — 10 مىليون كۇب مېتىر سۇ ساقلىغىلى بولىدۇ.

بۇ ئامبارنىڭ لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 90 مىليون كۇب مېتىر، سۇ باسۇرۇش كۆلىمى 60 كۋادرات كىلومېتىر، ئامبار رايونىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان، بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن 4 كىچىك تاش تاغ ئامبارغا قاش قىلىنغان ھەمدە بۇ تاغلارنىڭ ئۇزۇك جايلىرىدىن 3 يەرگە توپا توغان سېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1.8 كىلومېتىر، شىمالىي توغان ئۇزۇنلۇقى 11.5 كىلومېتىر، جەنۇبىي توغان ئۇزۇنلۇقى 4.5 كىلومېتىر. توغان قۇمىنىڭ تۆپراقتىن چىڭداپ قويۇلغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 4 — 8 مېتىر، توغان ئۈستى كەڭلىكى 6 مېتىر كېلىدۇ. جەنۇبىي ۋە شىمالىي 2 توغان ئۈستىگە 15 — 20 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا شېغىل يانقۇزۇلغان بولۇپ، ئاپتوموبىل ماڭالايدۇ. توغان ئارقىسىنىڭ قالغان جايلىرىدا ئۆلاغ يولى ياسالغان بولۇپ، ئۇ يەردىمۇ ئاپتوموبىل ماڭالايدۇ. ھەممە توغانلارنىڭ سۇ تەرەپ باغرىغا قورام تاشلار بىلەن 1:6 لىنك يانتۇلۇق چېقىرىلغان.

1984 - يىلى 2 - ، 3 - توغان ئۈستىگە 1.5 مېتىر ئېگىزلىكتە قورام تاشلاردىن دولقۇن توسۇش تېمى سوقۇلدى.

مەزكۇر ئامبارنىڭ شىمالىدىن جەنۇبغىچە سوزۇلغان توغان ئۈستىگە سۇ قويۇپ بېرىش ئىنشائاتلىرىدىن غالىبىيەت تاقىقى، ئاقتام ئامبىرى ۋە ئونتۇرا غول ئۆستەڭگە سۇ ئېلىش تۆگۈنى، شاغ دەرياسىغا كەلكۇن قويۇۋېتىش تاقىقى، 44 - تۇەن غول ئۆستەڭگە سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقى قاتارلىقلار ياسالغان. يۇقىرىدىكى بۇ ئىنشائاتلار تاش تاغ ئۇل قىلىنىپ، شۇ جايدىكى تاش - شېغىل ماتېرىيال قىلىنىپ ئىشلەنگەن بولغاچقا، ۋاقىت، ماتېرىيال ۋە پۇل كۆپ كەتمىدى، ئامبار بىخەتەر بولدى. بۇ جەھەتلەردە باشقا ھەرقانداق سۇ ئامبىرى بۇنىڭغا يەتمەيدۇ.

شورکۆل سۇ ئامبىرىنىڭ شىمالى توغان ئارقىسىدىن چېقىرىلغان زەي سۇ بىلەن مارالبېشى ناھىيىسى چېقىرئۆتكەن زەي سۇنىڭ قەشقەر دەرياسى ئارقىلىق «يۇڭئەنبا» سۇ ئامبىرىغا قويۇلۇش مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئامبار ياسىلىۋاتقاندا مەزكۇر ئامبارنىڭ شىمالىي توغان غەربىگە، شىمالىي توغان سىرتىنى بويلاپ ئۇزۇنلۇقى 11.5 كىلومېتىر، ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 5 كۇب مېتىر كېلىدىغان بىر زەيكەش چېپىلىپ، يۇقىرىقى زەي سۇلارنى مۇشۇ زەيكەش بىلەن ئايلاغ تەرەپتىكى تۆلۈمەت دەرياسى ئارقىلىق مەزكۇر سۇغىرىش رايونى سىرتىغا چېقىرئۆتىش مەقسەت قىلىنغان، خېلى كۆپ يىللار ئىشلىتىلىش ئەملىيىتى بۇ زەيكەشنىڭ مۇئەييەن رولى بارلىقىنى ئىسپاتلىغان بولسىمۇ، لېكىن زەي سۇنىڭ ئامبارغا قويۇلۇش مەسلىسى ئۇزۇل - كېسىل ھەل بولمىدى. 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك 3 - شى تەكشۈرۈش - لايىھىلەش ئەترىتىنىڭ لايىھىلىشى ۋە 3 - شى قۇرۇلۇش تۈەنىنىڭ قۇرۇلۇش قىلىشى بىلەن «يۇڭئەنبا» شىمالى سۇ ئامبىرى شىمالىي توغانىنىڭ غەربىي تەرىپىدىن قەشقەر دەرياسىغىچە پولات چۈۋقلىق بېتون قويۇلمىلىق دەريا توسمىسى ۋە زەي سۇ چېقىرىش تاقىقى ياسالدى. بۇ زەي سۇ چېقىرىش تاقىقى 60 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، جەمئىي 12 كۆز بار، ئاستىغا غالتەكسىمان تەكشى يۈزلۈك پولات تاختاي ئورنىتىلىپ، زەي سۇنىڭ ئامبارغا كىرىشى كونترول قىلىنغان. قۇرغاق مەزگىلدە ئېغىزدىكى 12 كۆز پۈتۈنلەي ئېتىۋېتىلىدۇ، يۇقىرىدىن كەلگەن زەي سۇ توغان ئارقىسىدىكى زەيكەش ئارقىلىق سۇغىرىش رايونى سىرتىغا چېقىرىلىدۇ. شورکۆل ئامبىرىنىڭ شىمالىي تاقىقىدىن سۇ قويۇپ بېرىلگەن ياكى كەلكۇن سۈيى چۈشۈرۈلگەندە 12 كۆز ئېچىلىدۇ ھەمدە زەي سۇ چېقىرىش تاقىقى ئېتىۋېتىلىدۇ، ھەممە سۇ سۇغىرىش رايونىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئامبارغا قاچىلىنىدۇ، بۇ ئىككى زەي سۇ چېقىرىش مۇئەسسەسىنىڭ ياسىلىشى بىلەن ئامبار سۈيىنىڭ مىنېرالىلىشىش مەسلىسى خېلى ياخشى ھەل قىلىندى.

22. «يۇڭئەنبا» جەنۇبىي سۇ ئامبىرى

يۇڭئەنبا جەنۇبىي سۇ ئامبىرى تەبىئىي ئويمانلىقتىن پايدىلىنىپ ياسالغان چوڭ ئامبار بولۇپ، لايىھىدىكى

سىغىمچانلىقى 110 مىليون كۇب مېتىر، باسۇرۇش كۆلىمى 62 كۋادرات كىلومېتىر. بۇنىڭ سۇ مەنبەسى شوركۆلدىن ۋە كەلكۇن باشلاش ئۆستىكى ئارقىلىق يەكەن دەرياسى كەلكۇنىدىن كېلىدۇ. بۇ كەلكۇن مەزكۇر ئامبارنىڭ شىمالىي توغىنى ھەمدە ئامبار ئوتتۇرىسىدىكى تاشيولنىڭ سۇ تەڭشەش تاقىقى ئارقىلىق جەنۇبىي ئامبارغا قۇيۇلىدۇ. ئامبارنىڭ شەرق تەرىپىدە جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان 17 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى «شېغىل دالان» تېغى بولۇپ، بۇ تاغنىڭ بىر بۆلۈك قىسمى مەزكۇر ئامبارنىڭ توغىنى بولغان. ئامبارنىڭ جەنۇب تەرىپى يەكەن دەرياسىغا، غەرب تەرىپى قېلىن ھەم پايانسىز قۇم بارخانلىرىغا تۇتىشىدۇ، بۇ ئامبار جەنۇبتىن شىمالغا 13 كىلومېتىر كېلىدۇ، قۇملۇقنىڭ غەرب تەرىپىدە 49 - تۇمەن - مەيدان سۇغىرىش رايونى بار. بۇ ئامبار سۇيى بىلەن ئاساسلىقى 44 - تۇمەننىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەر سۇغىرىلىدۇ، كونترول قىلىنىپ سۇغىرىلىش كۆلىمى 15 — 20 مىڭ مو. ھازىرقى ئەمەلىي سۇغىرىش كۆلىمى 10 مىڭ مو ئەتراپىدا بولۇپ، شورکۆل سۇ ئامبىرى بىلەن «يۇڭئەنبا» شىمالىي ئامبىرىنىڭ سۇيىنى تەڭشەش رولىنى ئويناپىدۇ. «يۇڭئەنبا» شىمالىي سۇ ئامبىرى بىلەن جەنۇبىي سۇ ئامبىرى ئارىلىقىدىكى تاشيول 2 تاقاقتىن ئۆتىدىغان سۇنىڭ ئارتۇق-كېمىنى تەڭشەيدۇ، بۇ 2 ئامبار «قوشماق ئامبار» ھېسابلىنىدۇ.

2 ئامبار ئارىسىدىكى توغان ھېسابلىنىدىغان تاشيولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 كىلومېتىر بولۇپ، شەرقتىن غەربكە سوزۇلىدۇ، بۇنى 44 - تۇمەن بىلەن 49 - تۇمەن 1981 - يىلى بۆلۈشۈپ ياسىغان. جەنۇبىي توغان شەرق تەرەپتىكى «شېغىل دالان» تېغى ئېتىكىدىن باشلىنىپ غەرب تەرەپتىكى قۇملۇققا تۇتىشىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 4.5 كىلومېتىر. توغانىنىڭ ھەممىسى چىگداپ قويۇرۇلغان توپا توغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 3 — 5 مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى 4 مېتىر كېلىدۇ. يۇزىگە 15 — 20 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا شېغىل يانتۇزۇلغان بولۇپ، ئاپتوموبىل ماڭالايدۇ. توغان ئېچ باغرىغا قورام تاشلار بىلەن 1:8 لىك يانتۇلۇق چىقىرىلغان. توپىلىق دۆڭنىڭ يانتولۇقى 1:15.

مەزكۇر ئامبارنىڭ ئاساسلىق ئىنشائاتلىرى جەنۇبىي توغان كەلكۇن چۆشۈرۈش توغىنى، تۇرمۇش سۇيى ئۆستىكى تاقىقى، تەڭشەش تاقىقىدىن ئىبارەت. بۇ ئامبار قۇرۇلۇشىنى يېزا ئىگىلىك 3 - شى لايىھىلەش ئەترىتى لايىھىلىگەن بولۇپ، 1981 - يىلى ئىش باشلىنىپ، 1982 - يىلى پۈتكۈزۈلگەن، بۇنىڭغا 3 مىليون 820 مىڭ يۇمەن مەبلەغ سېلىنىدى.

23. «ئالغا» سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار مەكىت ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىگە 25 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە. بۇنىڭ سۇيى يەكەن دەرياسىدىن كېلىدۇ. بىرى، ئويبۇغداي سۇ باشلاش ئۆستىكى ئارقىلىق سۇ باشلىنىدۇ. يەنە بىرى، كەلكۇن مەزگىلىدە دەريانىڭ شەرق تەرىپىدىكى چوڭ ئۆستەڭ ئارقىلىق تىزناپ دەرياسىنى بويلاپ «خانقىر» دىكى توگۈندىن ئۆتۈپ، «ئالغا» سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلاش ئۆستىكى بىلەن ئامبارغا قۇيۇلىدۇ.

ئامبارنىڭ چوڭ توغىنى قۇمسالى توپىنى چىگداش ئارقىلىق قويۇرۇلغان، شەرقىي توغان ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 45 كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈنلەي قۇم بىلەن قويۇرۇلغان، توپا توغانىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 28.19 كىلومېتىر. ئېگىز ئېگىز يېرى 10 مېتىر، ئادەتتىكى ئېگىزلىكى 4 — 6 مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى 4 مېتىر. توغانىنىڭ ئىچى تەرەپ يانتولۇقى 1:8 بولۇپ تاشلاندۇق توپا دۆۋىلىرىدىن ھاسىل بولغان. شىمالىي توغان بىلەن شەرقىي توغان جۇدۇن - چاپقۇنلارنىڭ زەربىسى بىلەن ئۈپراپ، ئولتۇرۇشۇپ ئاجىزلاپ كەتتى، يانتولۇق دەرىجىسى 80 گرادۇرس، ئېگىز زور تىك ئېگىزلىكى 2 مېتىر، ئادەتتە بىر مېتىردىن ئېگىزرەك. توغان گەۋدىسىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 1989 - يىلدىن باشلاپ بۇ 2 توغان بۆلىكىگە يانتولۇقى 1:8 لىك قورام تاشلىق مۇداپىئە قۇرۇلمىسى ياسالدى.

توغان گەۋدىسى قۇمسالى توپىدىن قويۇرۇلغان، ئارقا تەرىپىدە ئەكس پىلتىرلىق قەۋىتى ئىشلەنمىگەن

بولغاچقا، ئېغىر دەرىجىدە سۇ سىزىپ، يىل بويى سۇ يىغىلىپ قالىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا توغان ئارقىسىدىكى 10 كىلومېتىرلىق زەيكەش ئۇزاقتىن بۇيان رېمونت قىلىنمىغاچقا، ئۇنىڭ ئىچىنى قومۇش-يىكەن دېگەندەك ئوت - چۆپلەر بېسىپ كېتىپ ھەم ئىچىگە لاي - لاتقىلار توشۇپ كېتىپ زەي سۇ ئاقماس بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ساپ قۇمدىن قوپۇرۇلغان شەرقىي توغان ئاستىدىن سۇ سىزىش ئەھۋالى بەك ئېغىر بولۇپ، سۇ سىزىش مىقدارى سېكۇنتىغا 0.5 — 0.8 كۇب مېتىرغا يېتىپ، توغان ئارقىسى زەي سۇ كۆلچىكىگە ئايلىنىپ قالدى. سىزىپ چىققان سۇنىڭ مىنېرالللىق دەرىجىسى 3% دىن تۆۋەن بولدى.

شەرقىي توغان ئارقا يۈزىدە ئىلگىرى 3 رەت 15 كۆزلۈك كۆزىتىش قۇدۇقى بولۇپ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ قۇدۇقلار تىنىپ كېتىپ رولىنى يوقاتتى. شەرقىي ۋە شىمالىي توغان ئۈستىگە قومۇش باغلاملىرى كۆمۈلۈپ تەخمىنەن 10 كىلومېتىر ئارىلىقتا قۇم تىزگىنلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قومۇشلار چىرىپ، چۈڭقۇرلۇپ قۇم تىزگىنلەش رولى تۆگىدى. ئۆلچەپ تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە قارىغاندا، لايىھىدىكى 990.5 مېتىر ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 990.11 مېتىرغا چۈشۈپ 39 سانتىمېتىر تۆۋەنلەپ كەتتى. قومۇشنىڭ ئورنىدا قۇم تىزگىنلەش ئۆچۈن 80 - يىللارنىڭ بېشىدا توغان ئىچى يۈزىگە 4 قۇدۇق قېزىلىپ، توغان ئۈستىنى بويلاپ 2.5 كىلومېتىر ئېرىق چېپىلىپ، تۆۋەندىن سۇ تارتىش ئارقىلىق ئورمان بەلۋېغى بەرپا قىلىندى. بۇ ئىش بىلەن تەڭ يەنە، توغان يۈزى ۋە ئۈستىدىكى يۇلغۇن، قومۇش دېگەندەك تەبىئىي يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى ئاسراش تەدبىرلىرى قوللىنىلىپ توغان قوغدالدى.

«ئالغا» سۇ ئامبىرىغا ياز ۋە كۈز پەسلىدە سۇ قاچىلىنىدۇ. باشلاپ كېلىنگەن سۇ مىقدارى ئومۇمىي سۇ مىقدارىنىڭ 90% نى ئىگىلەيدۇ. يازدا كەلكۈن سۈيىنى باشلاشتا، ئامبار سىرتىدىكى سۇ باشلاش ئۈستىگى ئارقىلىق تۆمۈر - مەيدانلارغا بېۋاستە سۇ يەتكۈزۈلدى، سۇنىڭ ئامبارداڭ كۆپلەپ پارغا ئايلىنىشى، سىزىپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىنىپ سۇدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى ئۆستۈرۈلدى. تىزناپ دەريا سىدىن بولسا پەقەت ياز پەسلىدىكى ئوشۇق كەلكۈن سۈيىنى مەلۇم مىقدارداڭ باشلىغىلى بولىدۇ. كۆپىنچە يىللاردا بۇ دەريادا باشلىغىدەك سۇ بولمايدۇ. شۇڭا، يەكەن دەريا سىدىن باشلىنىدىغان ئويبۇغداي ئۆستىگى مەركۇر سۇغىرىش رايونىنىڭ «جان تومۇرى» بولۇپ قالدى. مەركۇر ئامبارنىڭ لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 95 مىليون كۇب مېتىر بولسىمۇ، لېكىن ئويبۇغداي ئۆستىگىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكىنىڭ چەكلىمىسى بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئەڭ كۆپ بولغاندا 65 مىليون — 67 مىليون كۇب مېتىر سۇ قاچىلىغىلى بولىدۇ. يىللىق ئونتۇرىچە سۇ باشلاش مىقدارى 230 مىليون كۇب مېتىر بولىدۇ.

مەركۇر ئامبارنىڭ قۇرۇلمىلىرى يۇرۇشلەشمىگەن، سۇ سىزىش ئەھۋالى ئېغىر بولغانلىقتىن، باشتىن ئاخىر خەتەرلىك ھالەتتە ئىشلىتىلىپ كېلىندى. 1978 - يىلى بىكتۇەن سۇچىلىق ئىدارىسى مەركۇر ئامبارنى خەتەرلىك ئامبار دەپ رەسمىي بېكىتتى.

24. ساڭ سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار پوسكام ناھىيىسىنىڭ تۈغچى يېزىسىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 20 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان كىچىك (I) تىپلىق تۈزلەڭلىك سۇ ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ. ئاساسلىقى يەكەن دەريا سىدىن سۇ باشلىنىدۇ. لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 8 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈنۈملۈك سىغىمچانلىقى 6 مىليون كۇب مېتىر، ئۆلۈك سۇ سىغىمچانلىقى 2 مىليون كۇب مېتىر. بۇ ئامبار ئاساسلىقى پوسكام ناھىيىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى كەلكۈن باشلاپ سۇغىرىلىدىغان 290 مىڭ مو يەرنى سۇغىرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان.

ئامبارنىڭ ئاساسلىق ئىنشائاتلىرى ئۈششاق قۇم ئاساس قىلىنغان توپا قۇرۇلمىلىق توغان، سۇ قويۇپ بېرىش سۇئىگۈچى، سۇ باشلاش ئۆستىگى ۋە سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستىگىدىن تەركىب تاپقان. توغان ئومۇمىي

ئۇزۇنلۇقى 1.72 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسىي توغان 950 مېتىر، يانداش توغان 770 مېتىر، توغانىنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرى 10 مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى 10 مېتىر. بۇ ئامبارغا يەكەن دەرياسىنىڭ شەرقىي قېشىدىكى كەلكۈن باشلاش چوڭ ئۆستەڭىدىن تۈغچى ئۆستەڭى ۋە ساڭ ئۆستەڭى ئارقىلىق يەكەن دەرياسىنىڭ سۈيى باشلىنىدۇ. ئامبارغا سۇ باشلاش ئۆستەڭى 700 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، ئۆستەڭنىڭ كەسمە يۈزى پەلەمپەي شەكىللىك، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 3 كۇب مېتىر، سۇ قويۇپ بېرىش سۇڭگۇچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 65 مېتىر، سۇڭگۇچىنىڭ كەسمە يۈزى سانduق شەكىللىك پولات ۋە بېتون قۇرۇلمىلىق، ئېغىزىنىڭ چوڭلۇقى 1.6×1.2 مېتىر، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 7.5 كۇب مېتىر، ئەملىيەتتە ئەڭ كۆپ سۇ ئۆتكۈزۈش ئىقتىدارى سېكۇنتىغا 6.6 كۇب مېتىر، قاپقىقى پولات تاختايدىن ياسالغان، سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستەڭى يۇمىلاق تاش بىلەن قاتۇرۇلغان پەلەمپەي شەكىللىك ئۆستەك بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 300 كىلومېتىر، ئۈستى كەڭلىكى 9 مېتىر، تېگى كەڭلىكى 4.5 مېتىر، قاش يانتۇلۇقى 1.5:1.

بۇ ئامبار 1959 - يىلى قۇرۇلۇشقا باشلاپ، 1961 - يىلى پۈتكۈزۈلدى. ساقلانغان مەسىلەر مۇنۇلار: توغان گەۋدىسى ۋە ئۇلىنىدىن سۇ سىزىش ئەھۋالى ئېغىر، سۇ قويۇپ بېرىش سۇڭگۇچى ئەتراپىدا تېگىش خاراكتېرلىك سىزىش ئەھۋالى بار. توغان ئېگىزلىكى تەلەپكە يەتمەيدۇ، چوڭ توغانىنىڭ يۇقىرى تەرەپ بافرىغا دولقۇن توسۇش مۇداپىئەسى ئىشلەنمىگەنلىكتىن، قاش قىرلىرىنى دولقۇن ئۇرۇپ، يالاپ خورىتىش ئەھۋالى ئېغىر؛ توغان ئارقىسىغا ئەكسى پىلتىرلىق ئەسلىھە ياسالمىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقىنىڭ تۈۋاقلىرى داتلىشىپ ئېغىر دەرىجىدە چىرىپ، قېيىپ كەتكەچكە سۇنى ئۇنۇملۇك توختىتالمايدۇ، ئامبارغا سۇ باشلاش ئۆستەڭىنىڭمۇ قاشلىرى تۆكۈلۈپ، ئۇپراپ، ئىچى تىنىپ ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان، ئامباردىن سۇ قويۇپ بېرىلىدىغان تاشتۈستەڭنىڭ قاشلىرى بۇزۇلۇپ، سۇ ئۆتكۈزۈش ئىقتىدارى تۆۋەنلەپ كەتكەن، ئامبارنى باشقۇرۇش مۇئەسسەسلىرى كونىراپ، ناچارلىشىپ كەتكەن، قۇرۇلمىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىش مۇئەسسەسلىرى يوق، ئامبارنىڭ باشقۇرۇلۇشى تەلەپكە يەتمەيدۇ. بۇلار ئامبارنىڭ نورمال ئىشلىتىلىشىگە ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى. شۇڭا خەتەرلىك جايلىرىنى ئوڭشىماي بولمايدۇ.

25. ئاققىر سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار يېڭىسار ناھىيە شەھەر يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا تەخمىنەن 4 كىلومېتىر كېلىدۇ. سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان تۇزلەڭلىك ئامبىرى. بۇ ئامبار 1958 - يىلى پۈتكۈزۈلگەن. قاچىلىنىدىغان ئەڭ زور سۇ يۈزى 1.64 كۋادرات كىلومېتىر. لايىھىدىكى ئاساسىي توغان ئۇزۇنلۇقى 1.2 كىلومېتىر، يانداش توغان ئۇزۇنلۇقى 0.175 كىلومېتىر. توغانىنىڭ ئەڭ ئېگىز قىسمى 9.8 مېتىر بولۇپ، پۈتۈنلەي توپىدىن قوپۇرۇلغان. لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 8 مىليون كۇب مېتىر، ھازىرقى سىغىمچانلىقى 8 مىليون كۇب مېتىر. بۇ ئامبارغا كۆسەن دەرياسىدىن سۇ باشلىنىدۇ. ھەر يىلى 1 - ئاينىڭ باشلىرىدىن 30 - كۈنىگىچە بىر قېتىم، 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنىگىچە بىر قېتىم بولۇپ، يىلدا 2 قېتىم سۇ قاچىلىنىدۇ. ئاساسلىقى ئايلاغ تەرەپتىكى شەھەر يېزىسى، چولپان يېزىسى، سېيتلە يېزىسى قاتارلىق 3 يېزىنىڭ 27 مىڭ 300 مو يېرى سۇغىرىلىدۇ.

ئاساسلىق ئىنشائاتلىرى مۇنۇلار: 1.2 كىلومېتىرلىق چوڭ توغان، 0.175 كىلومېتىرلىق يانداش توغان، توغانىنىڭ ئەڭ ئېگىز قىسمى 9.8 مېتىر، توغان ئۈستى ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1320.5 — 1321.3 مېتىر، كەڭلىكى 1 — 6 مېتىر. سۇ قويۇپ بېرىش سۇڭگۇچى، بۇ سۇڭگۇچ 1.2×1 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 25 مېتىر، سۇ كىرىش ئېغىزى تېگىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1311.1 مېتىر، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 3 كۇب مېتىر. سۇ كىرىش تاقىقى تاق كۆزلۈك، كۆز چوڭلۇقى 2.6×3 مېتىر، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 10 كۇب مېتىر. سۇ باشلاش ئۆستەڭى پەلەمپەي شەكىللىك توپا ئۆستەك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 13 كىلومېتىر،

لايىھەدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 10 كۇب مېتىر؛ سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستىگى، پەلەمپەي شەكىللىك توپا ئۆستەك، ئۇزۇنلۇقى 4 كىلومېتىر، لايىھەدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 3 كۇب مېتىر.

مەزكۇر ئامبارغا قۇم ۋە سېغىز تۇپراقتىن توغان ياسالغان، سۇ دولقۇنلىرى توغان قېشىنى يالاپ ئۆپرىتىش سەۋەبىدىن، نورمال سۇ يۈزى ئېگىزلىكىدىن تۆۋەن بولغان توغان گەۋدىسىگە تىك شەكىلدە چاك كەتتى، ئايلاغ تەرەپلىرىنىڭ توپىسى بوشاپ، چوڭ توغانلىڭ بىر قىسىم جايلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە چاشقان تۆشۈكى بەك كۆپ، توغان ئارقىسىدا زەي سۇ چىقىرىش ئېرىقى يوق، تۆۋەن ئېتىكىگە 50 مېتىر كېلىدىغان جايدا كىچىك بىر سۇ باشلاش ئۆستىگى بار، توغان باغرىدىن 50 مېتىر نېرىدىكى ئۆستەڭگىچە بولغان ئارىلىقتا بىر سازلىق بولۇپ، بۇ سازلىققا كۆپ سۇ يىغىلىپ قالىدۇ. تاقاقلىڭ تۆۋەنكى ئېچىپ - يايىدىغان كۆتۈرمە سايمان كونىراپ كەتكەچكە نورمال ئىشلەتكىلى بولمايدۇ. ئامبارنىڭ بىخەتەرلىكىنى كۆزىتىشكە زۆرۈر بولغان جايدۇقلار ۋە كەسپىي خادىملىرىمۇ يوق بولۇپ، خەتەرلىك ھالەتتە ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە.

26. كەڭسای سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار يېڭىسار ناھىيە شەھەر يېزىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 4 كىلومېتىر كېلىدۇ. سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان كىچىك (I) تىپلىق تۈزلەڭلىك سۇ ئامبىرى. ئاساسلىقى كۆسەن دەريالىرىدىن سۇ باشلىنىدۇ. لايىھەدىكى سىغىمچانلىقى 6 مىليون كۇب مېتىر، ھازىرقى سىغىمچانلىقى 4 مىليون كۇب مېتىر. شەھەر، ماڭشىن، سېيىتلە قاتارلىق يېزىلارنىڭ 48 مىڭ مو يېرىنى سۇغىرىدۇ.

ئامبارنىڭ ئاساسلىق ئىنشائاتلىرى: سېغىزلىق تۇپراقتىن قوپۇرۇلغان توغان، سۇ كىرگۈزۈش تاقىقى، سۇ باشلاش سۇڭگۈچى، 15 كىلومېتىرلىق سۇ باشلاش ئۆستىگى، 31 كىلومېتىرلىق سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستىگىدىن تەركىب تاپقان. توغان ئۇزۇنلۇقى 1.02 كىلومېتىر، ئەڭ ئېگىز قىسمى 9.4 مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى 3 — 6 مېتىر؛ سۇ كىرگۈزۈش تاقىقى پولات چۇۋنقلىق بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇپ، تاق كۆزلۈك كۆز چوڭلۇقى 2.6×3 مېتىر. تاقاق تۈۋىنى پولات تاختاي بولۇپ، چوڭلۇقى 2×3.3 مېتىر، ئادەم كۆچىدە ھەرىكەتلىنىدۇ، لايىھەدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 5 كۇب مېتىر، سۇ باشلاش ئۆستىگى 15 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى پەلەمپەي شەكىللىك توپا ئۆستەك بولۇپ، لايىھەدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 5 كۇب مېتىر. سۇ قويۇپ بېرىش ئېغىزى پەلەمپەي شەكىللىك سۇڭگۈچ بولۇپ، ھەر بىر پەلەمپىيىدە دىئامېتىر 20 سانتىمېتىرلىق 4 كۆز بار، ھەر كۆزدىن سېكۇنتىغا 0.2 — 0.6 كۇب مېتىر سۇ چىقىدۇ، ھەر بىر كۆز سېمونتتىن قۇيۇلغان تاش پروپكا بىلەن توسۇلغان، سۇ قويۇپ بېرىش مىقدارى مۇشۇ پروپكا ئارقىلىق تەڭشىلىدۇ. پەلەمپەي تېگىدە، يەنى سۇڭگۈچ ئېغىزىدا 2 كۆزلۈك تاقاق بار، ئۇ پولات تاختاي ئارقىلىق كونترول قىلىنىدۇ.

بۇ ئامبار 1958 - يىلى ياسىلىشقا باشلىغان، ساقلانغان مەسىلىلەر ئاساسلىقى: توغان گەۋدىسىدىن سۇ سىزىش ئەھۋالى ئېغىر، سۇ قويۇپ بېرىش سۇڭگۈچىدىن تېگىش خاراكتېرلىك سۇ سىزىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە توغان گەۋدىسى كەسمە يۈزى كىچىكرەك، چوڭ توغانلىڭ يۇقىرى تەرەپ باغرىغا مۇداپىئە مۇئەسسەسلىرى ئىشلەنمىگەچكە قاشنى سۇ يالاپ ئۆپرىتىۋېتتى، توغان قېشىنلىڭ بىر قىسىم جايلىرى سىيرىلىپ چۈشتى؛ توغان ئارقىسىدا ئەكس پېلىتىرلاش مۇئەسسەسى يوق، سۇ قويۇپ بېرىش ۋە سۇ كىرگۈزۈش تاقاقلىرىنىڭ تاختايلىرى داتلىشىپ چىرىپ كەتكەچكە سۇ توختىمايدۇ، سۇ باشلاش، سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستەڭلىرىگە تاش يانقۇزۇلمىغان، سۇ باشلاش ئۆستىگى ئېغىر دەرىجىدە تىنىپ كەتكەن، سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستىگى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان، قاتناش شارائىتى قولايلىق ئەمەس، ئامبارنى باشقۇرۇش مۇئەسسەسلىرى ناچار،

قۇرۇلمىلىرىنى كۆزىتىش جابدۇقلىرى يوق، باشقۇرۇش سەۋىيىسى بەك تۆۋەن، خادىملىرىنىڭ ساپاسى تۆۋەن. بۇ مەسىلىلەر بۇ ئامبارنىڭ نورمال ئىشلىتىلىشىگە ئېغىر تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى. ئۇنىڭ خەتەرلىك جايلىرىنى ئوڭشىماي بولمايدۇ.

27. يېڭىسار لەڭگەر سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار يېڭىسار ناھىيە شەھەر يېزىسىنىڭ غەربىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 4 كىلومېتىر كېلىدۇ، سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان كىچىك (I) تىپلىق تۇزلەڭلىك سۇ ئامبىرى. ئاساسلىقى كۆسەن دەرياسىدىن سۇ باشلىنىدۇ، لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 3 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر. ئەملىي سىغىمچانلىقى 2 مىليون كۇب مېتىر، ئاساسلىقى شەھەر يېزا، چولپان يېزا قاتارلىق جايلارنىڭ 15 مىڭ مو يېرىنى سۇغىرىدۇ.

ئاساسلىق ئىنشائاتلىرى توپا توغان، سۇ كىرىش ئاقمىقى، سۇ قويۇپ بېرىش سۇڭگۇچى، 1.2 كىلومېتىرلىق سۇ باشلاش ئۆستەڭى، 0.5 كىلومېتىرلىق سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستەڭدىن تەركىب تاپقان. توغان ئۇزۇنلۇقى 1.05 كىلومېتىر، ئەڭ ئېگىز قىسمى 11 مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى 46 مېتىر؛ سۇ كىرىش ئاقمىقى پولات چۈنقىلىق بېتوندىن قۇيۇلغان، تاق كۆزلۈك، كۆز چوڭلۇقى 2×2 مېتىر، تاقاق تۆۋىقى پولات تاختا، چوڭلۇقى 1.6×2.2 مېتىر بولۇپ، ئادەم كۆچىدە ھەرىكەتلەندۈرۈلىدۇ. لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 3 كۇب مېتىر؛ سۇ باشلاش ئۆستەڭى 1.2 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى پەلەمپەي شەكىللىك توپا ئۆستەڭ بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 3 كۇب مېتىر؛ سۇ پەلەمپەي شەكىللىك سۇڭگۇچتىن قويۇپ بېرىلىدۇ. ھەر پەلەمپەيدە دىئامېتىرى 15 سانتىمېتىرلىقتىن 2 كۆز بار، ھەر كۆزدىن سېكۇنتىغا 0.15 — 0.3 كۇب مېتىر سۇ چۈشىدۇ. كۆز ئاغزى سېمونت تۆۋاق بىلەن ئېتىلىپ، شۇ ئارقىلىق سۇ مىقدارى تەڭشىلىدۇ. پەلەمپەي تېگىدە يەنى سۇڭگۇچنىڭ سۇ كىرىش ئېغىزىدا تاقاق بار، ئۇ تەكشى پولات تاختايلىق تاقاق بىلەن كونترول قىلىنىدۇ.

بۇ ئامبار 1960 - يىلى ياسىلىشقا باشلىغان. ساقلانغان مەسىلىلەر مۇنۇلار: توغان گەۋدىسى ئېغىر دەرىجىدە سۇ سىزىدۇ، سۇ قويۇپ بېرىش سۇڭگۇچىدىن تېگىشىش خاراكتېرلىك سۇ سىزىدۇ، ئۇنىڭ ئۆستىگە توغانىنىڭ كەسمە يۈزى كىچىكرەك، توغانىنىڭ يۇقىرى تەرەپ باغرىغا مۇداپىئە مۇئەسسەسىلىرى ئىشلەنمىگەنلىكتىن قاشنى سۇ يالاپ ئۆپرىتىۋەتكەن، ئاياغ تەرىپىنىڭ بىر بۆلۈك جايلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن، توغان ئارقىسىدا ئەكس پىلتىرلاش مۇئەسسەسلىرى يوق، سۇ كىرىش - چىقىرش ئاقاقلىرى داتلىشىپ چىرىپ كەتكەچكە، سۇنى تولۇق توختىتالمايدۇ، سۇ باشلاش - قويۇپ بېرىش ئۆستەڭلىرىنىڭ قېشىغا تاش بېسىلمىغان، سۇ باشلاش ئۆستىگى تىنىپ كەتكەن، سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستىگى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان، قاتناش قولايسىز، ئامبارنى باشقۇرۇش مۇئەسسەسلىرى، شارائىتى ناچار، قۇرۇلمىلىرىنى كۆزىتىش مۇئەسسەسلىرى يوق، باشقۇرۇش سەۋىيىسى تۆۋەن، خادىملىرىنىڭ ساپاسى تۆۋەن. بۇ ئامىللار ئامبارنىڭ نورمال ئىشلىتىلىشىگە تەسىر يەتكۈزدى، بۇنداق خەتەرنى تۈگەتمەي بولمايدۇ.

28. قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ لەڭگەر سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار قەشقەر كوناشەھەر ناھىيە بەشكېرەم يېزىسىنىڭ 8 - كەنتىدە، قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە 20 كىلومېتىر كېلىدۇ. سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان كىچىك (I) تىپلىق تۇزلەڭلىك سۇ ئامبىرى. ئاساسلىقى قىزىل دەريا ۋە چاقماق دەرياسىدىن سۇ باشلىنىدۇ. ھازىرقى ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 5 مىليون كۇب مېتىر، ئۈنۈملۈك سىغىمچانلىقى 3 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر، ئۆلۈك سۇ سىغىمچانلىقى 1 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر. ئاساسلىقى بەشكېرەم يېزىسى ئەتراپىدىكى 19 مىڭ مو يەرنى سۇغىرىدۇ.

ئامبارنىڭ ئاساسلىق ئىنشائاتلىرى سېغىز، قۇمسالىق تۇپراقتىن قۇيۇرۇلغان توغان، سۇ قويۇپ بېرىش

سۈڭگۈچى، سۇ باشلاش ۋە سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستىگىدىن ئىبارەت. ئاساسىي توغان ئۇزۇنلۇقى 1.474 كىلومېتىر، ئەڭ ئېگىز قىسمى 10 مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى 12 — 16 مېتىر. بۇ ئامبارغا قىزىل دەرياسىنىڭ تاغبويى دېگەن جايىدىن ئاۋات غول ئۆستىگى بىلەن شاھىم پاشا دېگەن جايدىكى ئېغىز تۆگۈنى ئارقىلىق سۇ ئېلىنىدۇ، شۇنداقلا تاغبويىغا 5 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردىن چاقماق دەرياسىنىڭ سۈيى ئېلىنىدۇ. ئامبارغا سۇ كىرىش تاقىقىنىڭ ئۈستى ئوچۇق، بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇپ، ئېغىز چوڭلۇقى 1.5×2 مېتىر، تاقاق جۇپ كۆزلۈك، تۆۋىقى ياغاچ تاختايلىق بولۇپ، ئادەم كۆچىدە ھەرىكەتلەندۈرۈلىدۇ. لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 10 كۇب مېتىر. سۇ باشلاش ئۆستىگى 81 كىلومېتىر بولۇپ، كەسمە يۈزى پەلەمپەي شەكىللىك، تېگى كەڭلىكى 3 مېتىر، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 10 كۇب مېتىر. سۇ قويۇپ بېرىش سۈڭگۈچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 70 مېتىر، سۈڭگۈچ كەسمە يۈزى 1.6×0.8 مېتىر، تەڭشىلىدىغان ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 0.8 كۇب مېتىر، تاقاق پولات تاختايلىق، سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستىگى پەلەمپەي شەكىللىك توپا ئۆستەڭ بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 12 كىلومېتىر، تېگى كەڭلىكى 0.8 — 0.9 مېتىر.

بۇ ئامبار 1959 - يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۇرۇلگەن. ساقلانغان مەسىلىلەر ئاساسلىقى مۇنۇلار: توغان گەۋدىسى ۋە ئۇلىنىدىن ئېغىر دەرىجىدە سۇ سىزىدۇ. سۇ قويۇپ بېرىش سۈڭگۈچىدىن تېگىش خاراكتېرلىك سۇ سىزىدۇ، توغانىنىڭ بىر قىسىم جايلىرى ئېگىزلىك ئۆلچىمىگە يەتمەگەن، يۇقىرى تەرەپ باغرىغا مۇداپىئە مۇئەسسەسىلىرى ئىشلەنمىگەنلىكتىن قاشنى سۇ يالاپ كەتكەن، توغان ئارقىسىغا ئەكس پېلتىرلاش مۇئەسسەسى ئىشلەنمىگەن، سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقىنىڭ تاختايلىرى داتلىشىپ، چىرىپ، قېيىپ، سۇنى تولۇق توختىتالماس بولۇپ قالغان، سۇ باشلاش، قويۇپ بېرىش ئۆستەڭلىرى تىنىپ، بۇزۇلۇپ كەتكەن، ئېقىم مىقدارى تەلەپكە يەتمەيدۇ، قاتناش قولايسىز، باشقۇرۇش مۇئەسسەسلىرى ۋە شارائىتى ناچار، كۆزىتىش جابدۇقلىرى يوق، خادىملىرىنىڭ ساپاسى تۆۋەن. بۇ ئامىللار سەۋەبىدىن ئامبارنى نورمال ئىشلىتىشكە ئېغىر تەسىر يەتتى، بۇ خەۋپ - خەتەرنى ئوڭۇشماي بولمايدۇ.

29. يالاڭ سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئاۋات يېزىسى بىلەن قوغان يېزىسى ئارىلىقىدىكى دۆلەت يولى 315 - لىنىيىسىنىڭ شىمالىغا 15 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا. سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان كىچىك (1) تىپلىق تۇزلەڭلىك سۇ ئامبىرى. سۈيى قىزىل دەرياسىدىن باشلىنىدۇ. لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 5 مىليون كۇب مېتىر، ھازىرقى سىغىمچانلىقى 3 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇلۇك سۇ سىغىمچانلىقى 1 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر بولۇپ، بۇ قىسمى ھازىر تىنىپ كەتتى، ئاساسلىقى ئاۋات يېزىسىنىڭ 28 مىڭ 700 مو يېرىنى سۇغىرىدۇ.

ئاساسلىق ئىنشائاتلىرى سۈيۈقلۇق چەكلىمىسى تۆۋەن سېغىز تۇپراق بىلەن ئادەتتىكى سېغىز تۇپراق ئارىلاشمىسىدىن قوپۇرۇلغان توغان، سۇ كىرىش تاقىقى، سۇ قويۇپ بېرىش سۈڭگۈچى، سۇ باشلاش - قويۇپ بېرىش ئۆستىگىدىن ئىبارەت. توغان ئۇزۇنلۇقى 1135 مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسىي توغان ئۇزۇنلۇقى 750 مېتىر، يانداش توغان ئۇزۇنلۇقى 385 مېتىر، توغانىنىڭ ئەڭ ئېگىز قىسمى 15.52 مېتىر، يانداش توغان ئۈستى كەڭلىكى 5 — 8 مېتىر. توغانىنىڭ قالغان قىسىملىرىنىڭ ئۈستى كەڭلىكى 12 — 17 مېتىر. بۇ ئامبارغا ئاۋات ئۆستىگى بىلەن شاھىم پاشا تاقىقى ئالدىدىكى 15 مېتىر كېلىدىغان جايدىن قىزىل دەرياسىنىڭ سۈيى ئېلىنىدۇ. سۇ كىرىش تاقىقى ئۈستى ئوچۇق، بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇپ، چوڭلۇقى 2.5×2.3 مېتىر، تاقاق تاختايلىرى ياغاچ بولۇپ ئادەم كۆچىدە ھەرىكەتلەندۈرۈلىدۇ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى 8 كۇب مېتىر، سۇ باشلاش ئۆستىگى 4 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە 2 كىلومېتىر قىسمى بېتون تاختا بىلەن سۇ سىڭمەسلەشتۇرۇلگەن، قالغان قىسمى پەلەمپەي شەكىللىك توپا ئۆستەڭ بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى

8 كۇب مېتىر؛ سۇ قويۇپ بېرىش سۇنگگۇچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 75 مېتىر، سۇنگگۇچ تۇز پولات تاختايلىق تاقاق بىلەن كونترول قىلىنىدۇ، ئۇ تاق كۆزلۈك بولۇپ كۆز چوڭلۇقى 0.8×1 مېتىر، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 1.2 كۇب مېتىر. سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستىگى ئۇزۇنلۇقى 5 كىلومېتىر، تېگى كەڭلىكى 2 مېتىر، قاش يانتولۇقى 1:1.2، پەلەمپەي شەكىللىك توپا ئۆستەڭ بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 1.2 كۇب مېتىر.

بۇ ئامبار قۇرۇلۇشى 1956 - يىلى باشلىنىپ، 1959 - يىلى پۈتتۈرۈلدى. ساقلانغان ماتېرىياللار مۇنۇلار: توغان گەۋدىسى ۋە ئۇلىنىدىن ئېغىر دەرىجىدە سۇ سىزىدۇ. سۇ قويۇپ بېرىش سۇنگگۇچىدىن تېگىش خاراكتېرلىك سۇ سىزىدۇ. توغاننىڭ يۇقىرى تەرەپ بافىرىغا مۇداپىئە مۇنەسسەسى ئىشلەنمىگەچكە، قاش قىرىنى سۇ يالاپ بەك ئۇپرىتىۋەتكەن، ئارقا تەرەپتىكى ئەكس پېلتىرلاش مۇنەسسەسى يوق، سۇ قويۇپ بېرىش، سۇ كىرگۈزۈش تاقاقلىرىنىڭ تاختايلىرى چېرىپ كەتكەچكە سۇنى تولۇق توختىتالمايدۇ، سۇ باشلاش ۋە سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستەڭلىرىگە تاش يانتۇزۇلۇپ سۇ سىڭمەس قىلىنمىغان، قاش - قىرغاقلىرىدا ئۇپراش، تۆكۈلۈش، ئىچى تىنىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر. ئامبارنى باشقۇرۇش جابدۇقلىرى، شارائىتى ناچار، بۇ ئامبارلار نورمال ئىشلىتىشكە ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى، ئامبارنىڭ خەتەرلىك جايلىرىنى ئوڭشىماي بولمايدۇ.

30. ئاقساس سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئەرمۇدۇن يېزىسى بىلەن ئارال يېزىسى تۇتىشىدىغان جايدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 40 كىلومېتىر كېلىدۇ. سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان كىچىك (1) تىپلىق تۇزلەڭلىك سۇ ئامبىرى. ئاساسلىقى كۆسەن دەرياسىنىڭ سۈيى باشلىنىدۇ. لايىھىدىكى ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 6 مىليون كۇب مېتىر، ھازىرقى سىغىمچانلىقى 2 مىليون 550 مىڭ كۇب مېتىر. بۇنىڭ ئىچىدە: ئۆلۈك سىغىمچانلىقى 37 مىڭ 300 كۇب مېتىر بولۇپ، ئاساسلىقى ئارال، ھاراپ، يېڭىئاۋات قاتارلىق يېزىلارنىڭ 64 مىڭ مو يېرىنى سۇغىرىدۇ.

ئاساسلىق ئىنشائاتلىرى سۈيۈقلۇق چەكلىمىسى تۆۋەن سېغىز تۇپراق ئاساس قىلىنغان توپىدىن قويۇرۇلغان توغان، سۇ كىرىش تاقىقى، سۇ قويۇپ بېرىش سۇنگگۇچى، سۇ باشلاش ئۆستىگى ۋە سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستىگىدىن تەركىب تاپقان. توغان ئۇزۇنلۇقى 11.6 كىلومېتىر، ئىڭ ئېگىز قىسمى 7.5 مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى 2 — 4 مېتىر. سۇ كىرىش تاقىقى ئۈستى ئوچۇق، شاخ - شۇمبا قۇرۇلمىلىق بولۇپ، چوڭلۇقى 2.3×2.5 مېتىر، تاقىقى ياغاچ تاختايلىق بولۇپ، ئادەم كۆچىدە ھەرىكەتلەندۈرۈلىدۇ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 7 كۇب مېتىر. سۇ باشلاش ئۆستىگى 2 كىلومېتىر، پەلەمپەي شەكىللىك توپا ئۆستەڭلىك بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى 7 كۇب مېتىر. سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقى سۇنگگۇچ ۋە تاقىقى بار قۇدۇقتىن تەركىب تاپقان. سۇنگگۇچ ئېغىزى دىئامېتىرى 1.5 مېتىر بولۇپ، تاختايلىق تاقاق بىلەن كونترول قىلىنىدۇ. تاق كۆزلۈك بولۇپ، چوڭلۇقى 1.7×1.7 مېتىر، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى 7 كۇب مېتىر. سۇ باشلاش ئۆستىگى 12 كىلومېتىر، پەلەمپەي شەكىللىك توپا ئۆستەڭلىك بولۇپ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى 7 كۇب مېتىر.

بۇ ئامبار قۇرۇلۇشى 1951 - يىلى باشلىنىپ شۇ يىلى پۈتتۈرۈلدى. ساقلانغان ماتېرىياللار مۇنۇلار: توغان گەۋدىسى ۋە ئۇلىنىدىن سۇ سىزىش ئەھۋالى ئېغىر، سۇ قويۇپ بېرىش سۇنگگۇچىدىن تېگىش خاراكتېرلىك سۇ سىزىدۇ، چۈنكى توغاننىڭ يۇقىرى تەرەپ بافىرىغا مۇداپىئە مۇنەسسەسلىرى ئىشلەنمىگەچكە، قاش قىرغاقلىرىنى سۇ يالاپ ئۇپرىتىۋەتكەن، ئارقا تەرەپتىكى ئەكس پېلتىرلاش مۇنەسسەسى يوق، سۇ قويۇپ بېرىش، سۇ كىرگۈزۈش تاقاقلىرىنىڭ تاختايلىرى چېرىپ كەتكەچكە سۇنى تولۇق توختىتالمايدۇ. سۇ باشلاش، سۇ قويۇپ

بېرىش ئۆستەڭلىرىگە تاش يانتۇزۇلمىغاچقا قاشنى سۇ چېقىش، ئىچى تىنىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر. ئامبارنى باشقۇرۇش جابدۇقلىرى ۋە شارائىتى ناچار. بۇ ئامبللار ئۇنى نورمال ئىشلىتىشكە ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى، خەتەرلىك جايلىرىنى ئوڭشىماي بولمايدۇ.

31. «ماچاك» سۇ ئامبىرى

بۇ ئامبار قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە ئەرمۇدۇن يېزىسىنىڭ يېڭىئۆستەڭ كەنتىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا تەخمىنەن 32 كىلومېتىر كېلىدۇ. سۇ باشلاپ تولدۇرۇلىدىغان كىچىك (I) تىپلىق تۈزلەڭلىك سۇ ئامبىرى. ئاساسلىقى كۆسەن دەرياسىنىڭ سۈيى باشلىنىدۇ. لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 7 مىليون كۇب مېتىر، ھازىرقى سىغىمچانلىقى 4 مىليون كۇب مېتىر. قاچىلىنىدىغان سۇ يۈزى كۆلىمى 2.3 كۋادرات كىلومېتىر. كونترول قىلىنىپ سۇغىرىلىدىغان كۆلەم 48 مىڭ مو.

ئاساسلىق ئىنشائاتلىرى سېغىز ۋە قۇمساق تۈپراق تەركىبلىك توپىدىن قويۇرۇلغان توغان، سۇ كىرىش تاقىقى، سۇ قويۇپ بېرىش سۇئىگۈچى، 4 كىلومېتىرلىق سۇ باشلاش ئۆستىگى، 7 كىلومېتىرلىق سۇ قويۇپ بېرىش ئۆستىگىدىن تەركىب تاپقان. توغان ئۇزۇنلۇقى 3.9 كىلومېتىر، ئەڭ ئېگىز قىسمى 7.2 مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى 3 — 14 مېتىر؛ سۇ كىرىش تاقىقى پولات چىۋىقلىق بېتون قۇرۇلما، جۇپ كۆزلۈك بولۇپ، كۆز چوڭلۇقى 2.5×2 مېتىر، تاقاقلىرى ياغاچ تاختايلىق بولۇپ، ئادەم كۆچىدە ھەربىكەتلەندۈرۈلىدۇ. لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى 10 كۇب مېتىر؛ سۇ باشلاش ئۆستىگى 4 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى شوتا شەكىللىك توپا ئۆستەڭ بولۇپ لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى 10 كۇب مېتىر؛ سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقى بار قۇدۇق ۋە سۇئىگۈچتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ تاختايلىرى تۈز پولات تاختاي، تاق كۆزلۈك، كۆز چوڭلۇقى 1.5×1 مېتىر، ئادەم كۆچىدە ھەربىكەتلەندۈرۈلىدۇ، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى 5 كۇب مېتىر.

بۇ ئامبار 1954 - يىلى ياسالغان. ساقلانغان مەسىلىلەر ئاساسلىقى: توغان گەۋدىسىدىن سۇ سىزىش ئەھۋالى ئېغىر، توغانىنىڭ يۇقىرى تەرەپ باغرىغا مۇداپىئە مۇئەسسەسلىرى ئىشلەنمىگەچكە قاش قىرغىقىنى سۇ يالاپ ئۇپرىتىۋەتكەن، توغان گەۋدىسىنىڭ چوڭلۇقى لايىھىدىكى ئۇلچەمگە يەتمىگەن، ئارقا تەرەپىدە ئەكس پىلتىرلاش مۇئەسسەسى يوق، زەي سۇنى چىقىرىش راۋان ئەمەس، توغان بويىدا زەي سۇ كۆپ يىغىلىش مەۋىبىدىن توغان گەۋدىسىنىڭ لايلىشىش ئورنى ئۇرلەپ كەتكەن، چاشقان تۆشۈكى كۆپ، قۇرۇلمىلىرىنى كۆزىتىش جابدۇقلىرى يوق، سۇ باشلاش، سۇ قويۇپ بېرىش قۇرۇلمىلىرى كونىراپ، بۇزۇلۇپ كەتكەن. بۇ ئامبللار ئامبارنى نورمال ئىشلىتىشكە ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى، خەتەرلىك جايلىرىنى ئوڭشىماي بولمايدۇ.

32. باشقا ئامبارلار

ئاقتام سۇ ئامبىرى　بۇ ئامبار قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ يامانيار يېزىسىدا بولۇپ، لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 3 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر، ئۇلۇك سۇ سىغىمچانلىقى 500 مىڭ كۇب مېتىر. سۇ يۈزى كۆلىمى بىر كۋادرات كىلومېتىر. بۇ ئامبارغا يامانيار چوڭ ئۆستىگىدىن سۇ باشلىنىدۇ. سۇ باشلاش ئۆستىگى 2.5 كىلومېتىر بولۇپ، ئېقىم مىقدارى 3 كۇب مېتىر. توغانىنىڭ ئەڭ ئېگىز قىسمى 5 مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى 2.5 مېتىر، ئالدى يانتۇلۇقى 1:1.5، ئارقا يانتۇلۇقى 1:2. بىر كۆزلۈك، چاسا شەكىللىك، دىئامېتىرى 0.8×0.8 مېتىرلىق سۇئىگۈچ بولۇپ، ئېقىم مىقدارى 2 كۇب مېتىر.

ئەرمۇدۇن سۇ ئامبىرى　بۇ ئامبار قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئەرمۇدۇن يېزىسىدا بولۇپ، لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 1 مىليون كۇب مېتىر، سۇ يۈزى كۆلىمى بىر كۋادرات كىلومېتىر. بۇ ئامبارغا بۇلاق سۇلىرى قاچىلىنىدۇ. سۇ باشلاش ئۆستىگىنىڭ ئېقىم مىقدارى بىر كۇب مېتىر، توغانىنىڭ ئەڭ ئېگىز قىسمى 2 مېتىر، توغان ئۈستى كەڭلىكى بىر مېتىر، ئالدى يانتۇلۇقى 1:2، ئارقا يانتۇلۇقى 1:1. سۇ قويۇپ بېرىش تاقىقى ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ ئېقىم مىقدارى 2 كۇب مېتىر.

4 § . ماشىنىلاشقان قۇدۇق قۇرۇلۇشى

قۇدۇق قېزىش

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ماشىنىلاشقان قۇدۇق قۇرۇلۇشى 1975 - يىلى باشلانغان. 1977 - يىلدىن ئىلگىرىكى قۇدۇق قېزىش ئەترىتى ئاساسلىقى شەھەر - بازار ئاھالىسىنىڭ ئىچىملىك سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش خىزمىتىنى ئىشلىدى. 1978 - يىلدىن كېيىن، ئەتىياز ۋە كۈز پەسلىدىكى قۇرغاقچىلىقنى پەسەيتىپ، سۇ قىسلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن كەڭ كۆلەمدە ئامىۋى خاراكتېرلىك قۇدۇق قېزىش ھەرىكىتى قوزغىتىلدى. 1980 - يىلىغا قەدەر قەشقەر ۋىلايىتىدە ئومۇمىي خادىمى 1195 كە يەتكەن، 9 دانە، SPJ—300 تىپلىق، 15 دانە CZ—22 تىپلىق، 47 دانە «مول ھوسۇل — 150» تىپلىق، 22 دانە «مول ھوسۇل — 250» تىپلىق قۇدۇق قېزىش ماشىنىسى، 35 دانە شوراپ تارتىش ئۈسكۈنىسى، 2 دانە ئۇرۇپ قېقىش ئۈسكۈنىسى، 56 دانە مەخسۇس قۇدۇق قېزىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىل، 48 دانە تراكتور (بۇنىڭ ئىچىدە قول تراكتورى 19) ، 18 دانە سەيرىكە ماتورلۇق گېنېراتورى، 11 دانە ھاۋا بېسىملىق ناسوسى بار گۈڭشۈي دەرىجىلىك 59 قۇدۇق قېزىش ئەترىتى قۇرۇلدى. 1980 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 4205 قۇدۇق قېزىلدى. 3719 يۇرۇشلەشكەن ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى. بۇلار بىلەن 600 مىڭ مو يەرنى سۇغىرىش ئىمكانىيىتى يارىتىلدى. 173 ئورۇندا ماتور سانى 3892، ئومۇمىي قۇۋۋىتى 51 مىڭ 275.1 كىلوۋات (بۇنىڭ ئىچىدە دىزىلگاتېل 142، قۇۋۋىتى 5. 1079 كىلوۋات) لىق سۇ چىقىرىش پونكىتى قۇرۇلدى. ئەتىياز پەسلىدە قۇدۇقتىن سۇ چىقىرىش ئىقتىدارى 200 مىليون كۇب مېتىرغا يەتتى (ماشىنىلاشقان قۇدۇقلارنىڭ مۇكەممەللىك نىسبىتى %79) . كېيىنچە 612 قۇدۇق كېرەكتىن چىقىپ، مۇقىم ماشىنا بىلەن سۇ چىقىرىش پونكىتىدىن 69 ى قالغان (5014 ئات كۈچىگە باراۋەر قۇۋۋىتى بار) بولسىمۇ، يەنىلا 412 مىڭ مو يەرنى سۇغىرىپ كەلدى.

1980 - يىلغىچە مارالبېشى ناھىيىسىدە جەمئىي 1100 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى (بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغىنى 1038) ، يېزا ئىگىلىكىگە مۇكەممەل ئىشلىتىلگىنى 851 بولۇپ، بۇنىڭدىن ھەر يىلى ئەتىياز پەسلىدىكى قۇرغاقچىلىقنى پەسەيتىشكە 400 ى ئىشلىتىلدى. بۇنىڭغا مەڭگۈلۈك ۋە ۋاقىتلىق ئىشلىتىلىدىغان 60 نەچچە سۇ چىقىرىش پونكىتىنى قوشقاندا (ماتورى ۋە ناسوسى 200 نەچچە) ، ئۇلار ھەر يىلى ئەتىيازغىچە قۇرغاقچىلىق مەزگىلىدە جەمئىي 28 مىليون كۇبتىن 30 مىليون كۇبقىچە سۇ چىقىرىپ بەردى. ماشىنىلاشقان ناسوسلارنىڭ سۇ تارتىش ئىقتىدارى سېكۇنتىغا 5. 38 كۇب مېتىرغا يەتتى. قەشقەر بېكىشەھەر ناھىيىسىدە 1975 - يىلدىن باشلاپ قۇدۇق قېزىش سىناق قىلىندى. بىرنەچچە يىل تىرىشىش ئارقىلىق 1980- يىلىغا كەلگەندە 1619 قۇدۇق قېزىلدى. 1501 قۇدۇق يۇرۇشلەشتۇرۇلدى. (بۇنىڭ ئىچىدە بورۇلۇق قۇدۇق 32) . 1978 - يىلى قۇرغاقچىلىققا قارشى تۇرۇش قۇدۇقىدىن 360 ى ئىشقا سېلىنىپ، سۇغىرىش كۆلىمى 73 مىڭ مو (قېتىم) بولدى، ئاشلىق مەھسۇلاتى 50 مىڭ كىلوگرام ئاشۇرۇلدى. 1979- يىلى 840 قۇدۇق ئىشقا سېلىنىپ، ئەتىيازدىكى سۇغىرىش كۆلىمى 90 مىڭ مو (قېتىم) ، يازدىكى سۇغىرىش

كۆلىمى 73 مىڭ مو (قېتىم) بولۇپ، ئاشلىق مەھسۇلاتى 325 مىڭ كىلوگرام ئاشۇرۇلدى. 1979 - يىلى ئەتىيازدا قاغلىق ناھىيىسىدە ئېغىر قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بەرگەندە، ناھىيە بويىچە بۇغداي سۈغىرىشتا ئومۇمىي كۆلەمنىڭ «ئۈچتىن بىرىگە كاپالەتلىك قىلىش، ئۈچتىن بىرنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشىش، ئۈچتىن بىرنى تاشلىۋېتىش» چاقىرىق قىلىندى. بۇ ئەھۋالدا ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۇيى ئىشلىتىلگەنلىكى جايلاردا، ھەرمو يەردىن 10 — 20 كىلوگرامغىچە مەھسۇلات ئاشۇرۇلدى.

بۇلاردىن باشقا ماشىنىلاشقان قۇدۇقلارنىڭ قېزىلىشى بىلەن، سۇ مەنبەسى كۆپەيتىلىپ، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئاشۇرۇلۇشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سۇغىرىش رايونلىرىنىڭ يەر ئاستى سۇيى تۆۋەنلىتىلىپ، تۇپراقنىڭ شورلىشىپ كېتىش ئەھۋالى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى.

1990 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئاساسلىق ئۈستەڭ بېشى (توما) ۋە سۇ باشلاش تۈگۈنلىرىگە دائىر مەلۇمات

جەدۋەل: 11 — 1

ئۈستەڭ	ئورنى (ناھىيە)	جايلاشقان دەريا ۋادىسى	ئىشلىتىشكە باشلانغان ۋاقتى (يىل)	لايىھىدىكى ئېغىم مىقدارى سېكۇنت/ كۇب مېتىر	ئەمەلىيەتتىكى ئېغىم مىقدارى سې. كۇنت/ كۇب مېتىر	سۇ باشلىنىش شەكلى	ئۈستەڭ قۇرۇلۇشىنىڭ خاراكتېرى	سۇغىرىش كۆلىمى (تۆمەن مو)
قەشقەر 1 - دەرە- جىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى ئۈستەڭ بېشى	قەشقەر كوناشەھەر	قىزىل دەريا	1980	54	54	توغانلىق	مەڭگۈلۈك	
قاپقا ئۈستەڭ بە- شى	قەشقەر كوناشەھەر	قىزىل دەريا	1966	40	28	بېرىم بېسىملىق	مەڭگۈلۈك	42.6
قالماق ئۈستەڭ بېشى	قەشقەر كوناشەھەر	قىزىل دەريا	1985	30	30	بېرىم توسمىلىق	بېرىم مەڭگۈلۈك	23
مۇسۇما ئۈستەڭ بېشى	قەشقەر كوناشەھەر	قىزىل دەريا	1989	20	20	توغانسىز	بېرىم مەڭگۈلۈك	17
تەلۋىچۈك ئۈستەڭ بېشى	قەشقەر كوناشەھەر	قىزىل دەريا	1990	65	70	توغانلىق	مەڭگۈلۈك	
بايتوقاي ئۈستەڭ بېشى	قەشقەر يېڭىشەھەر	قىزىل دەريا	1994	20	15	توغانلىق (ناقاقلىق)	مەڭگۈلۈك	12
سېرىق تۇغراق ئۈستەڭ بېشى	قەشقەر يېڭىشەھەر	قىزىل دەريا	كونا ئېغىز	5	2	توغانسىز	ۋاقىتلىق	2
يېڭىئاۋات ئۈس- تەڭ بېشى	پەيزاۋات	قىزىل دەريا	1989	25	25	توغانلىق	مەڭگۈلۈك	26
بۇقەنە ئۈستەڭ بېشى	پەيزاۋات	قىزىل دەريا	1988			توغانلىق (ناقاقلىق)	مەڭگۈلۈك	23
ناشتۇغ ئۈستەڭ بېشى	پەيزاۋات	قىزىل دەريا	كونا ئۈستەڭ			ۋاقىتلىق توغانلىق	ۋاقىتلىق	
«2.5» تومىسى *	پەيزاۋات	قىزىل دەريا						
«ئىتتىپاق» ئۈستەڭ تومىسى	قەشقەر كوناشەھەر	قىزىل دەريا تارمىقى تەلۋىچۈك دەريا	كونا ئۈستەڭ ئېغىزى	10	8	توغانسىز	ۋاقىتلىق	8

چوڭ كۆۋرۈك تۈ-گۈنى	قەشقەر كوناشەھەر	قىزىل دەريانى تارمىقى تەلۈچۈك دەريانى	1987	65	65	توغانلىق (ناقاقلىق)	مەكگۈلۈك	
قارائگۈلۈك ئۆسـ-تەڭ بېشى	قەشقەر كوناشەھەر	قىزىل دەريانى تارمىقى قارائگۈلۈك	1991	5	5	توغانلىق	مەكگۈلۈك	6
ناشمىلىق ئۆستەڭ بېشى	قەشقەر كوناشەھەر	گەز دەريانى	1965	80	5	توغانلىق	مەكگۈلۈك	
قىزىلتاغ سۇ باشلاش توسمىسى	قەشقەر كوناشەھەر	گەز دەريانى	كونا ئۆستەڭ	10	6	توغانسىز	ۋاقتىلىق	9
«ئۇچ كۆۋرۈك» سۇ باشلاش تۈگۈ-نى	قەشقەر كوناشەھەر	گەز دەريانى	1984	75	60	توسما ناقاقلىق	مەكگۈلۈك	50
ئادىل ناقاقلىق سۇ باشلاش تۈگۈنى	قەشقەر يېڭىشەھەر	گەز دەريانى	1991	57	57	توسما ناقاقلىق	مەكگۈلۈك	54
يېڭى گۈندىيا ئۆستەڭ توسمىسى	يوپۇغا	گەز دەريانى	1952	20	15	توغانسىز	بېرىم مەكگۈلۈك	16
ئەشمە ئۆستەڭ سۇ بۆلۈش توسمىسى	يوپۇغا	گەز دەريانى	كونا ئېغىز	50	30	توغانسىز	ۋاقتىلىق	30
موغال ئۆستەڭ بېشى	يېڭىسار	كۆسەن دەريانى	1991	80	10	بېرىم توسمىلىق	مەكگۈلۈك	80
يېڭىسار كونا ئۆستەڭ توسمىسى	يېڭىسار	كۆسەن دەريانى	كونا ئېغىز	60	45	توغانسىز	ۋاقتىلىق	39
ئالتۇنلۇق ئۆسـ-تەڭ توسمىسى	يېڭىسار	كۆسەن دەريانى	كونا ئېغىز	30	30	توغانسىز	ۋاقتىلىق	20
يىلانجان ئۆستەڭ توسمىسى	ئاقتۇ	كۆسەن دەريانى	1970	25	30	توغانسىز	ۋاقتىلىق	22
ئېگىزيەر ئۆستەڭ بېشى	يېڭىسار	ئېگىز يەر دەريانى	1965	10	8	توغانسىز	بېرىم مەكگۈلۈك	9
كاچۇڭ ئۆستەڭ بېشى	يەكەن	يەكەن دەريانى	1986	340	340	توغانلىق	مەكگۈلۈك	300
كونا ئوب ئۆستەڭ بېشى	يەكەن	يەكەن دەريانى	1982	130	100	بېرىم توسمىلىق	مەكگۈلۈك	100
ئىگەرچى ئۆستەڭ بېشى	يەكەن	يەكەن دەريانى	كونا ئۆستەڭ	60	56	بېرىم توسمىلىق	ۋاقتىلىق	60
«داجەي» ئۆستەڭ بېشى	يەكەن	يەكەن دەريانى	1972	20	18	توسمىسىز	بېتون ناقاقلىق	12

شىدۋاق ئۆستەلك تومىسى	يەكەن	يەكەن دەريالىق	1968	10	10	توسمىسىز	ۋاقتىلىق	6
ئويبۇغداي ئۆستەلك تومىسى	مەكىت	يەكەن دەريالىق	كونا ئېغىز	40	40	توسمىسىز	ۋاقتىلىق	30
مارالبېشى «يۆجىن» ئۆستەلك تومىسى	مەكىت	يەكەن دەريالىق	كونا ئېغىز	40	25	توسمىسىز	ۋاقتىلىق	20
50 - ئۆستەلك تومىسى	مەكىت	يەكەن دەريالىق	1950	15	14	توسمىسىز	ۋاقتىلىق	15
بوز ئۆستەلك تومىسى	مەكىت	يەكەن دەريالىق	1925	15	10	توسمىسىز	ۋاقتىلىق	7.5
باغئېرىق ئۆستەلك تومىسى	مەكىت	يەكەن دەريالىق	كونا ئېغىز	8	5	توسمىسىز	ۋاقتىلىق	5
مارالبېشى بىر-لەشمە ئۆستەلك تومىسى	مارالبېشى	يەكەن دەريالىق	كونا ئېغىز	25	20	توسمىسىز	ۋاقتىلىق	20
شەھەر ئۆستىكى بېشى	مارالبېشى	يەكەن دەريالىق	1990	200	150	توسمىسىز	ۋاقتىلىق	60
زەي دەرياسىغا كەلگۈن بېشى باشلاش ئۆستىكى تومىسى	مارالبېشى	يەكەن دەريالىق	كونا ئېغىز	20	10	توسمىسىز	مەڭگۈلۈك	20
ئەينەك تام ئۆستەلك تومىسى	مارالبېشى	يەكەن دەريالىق	1959	چەكسىز	يەكەن دەريالىق تولۇق باشلىنىدۇ	توپا توغانلىق	ۋاقتىلىق	80
جاڭگال ئېلېكتر ئىستانسا ئۆستىكى تومىسى	قاغىلىق	تىزناپ دەريالىق	1972	12	10	توسمىسىز	ۋاقتىلىق	توك چىقىرىدۇ
جاڭگال ئۆستەلك بېشى	قاغىلىق	تىزناپ دەريالىق	قۇرۇلۇۋاتىدۇ	80		توسىلىق	مەڭگۈلۈك	70
«خۇڭۇبى» ئۆستەلك بېشى	پوسكام	تىزناپ دەريالىق	قۇرۇلۇۋاتىدۇ	35				
قىزىلئاۋات ئۆستەلك بېشى	يەكەن	تىزناپ دەريالىق	قۇرۇلۇۋاتىدۇ					
خانتەڭرى ئۆستەلك بېشى	مەكىت	تىزناپ دەريالىق	1984					
ئۇشارباش ئۆستەلك بېشى	قاغىلىق	ئۇلۇغ دەريالىق	1980	15	10	توسمىسىز	بىرىم مەڭگۈلۈك	4
زوڭلاك ئېلېكتر ئىستانسا ئۆستەلك بېشى	قاغىلىق	ئۇلۇغ دەريالىق	1981	8	6	توسمىسىز	بىرىم مەڭگۈلۈك	

* ئىزاھ: بىكتۇرۇن 3 - شى قارىمىقىدىكى پەيزاۋات باش مەيدانىغا 2 - ۋە 5 - شۆبە مەيدانغا سۇ ئېلىش ئېغىزى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى 10 مىڭ مودىن ئارتۇق يەرنى سۇغىرىدىغان ئۆستەڭلەرنىڭ 1990 - يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 2

بىرلىكى: بېتون/سىكۇنت

ناھىيە ئايرىمىسى	ئۆستەڭ نامى	ئورنى	سۇ مەنبەسى	باشقۇرغۇچى تارماق	ئىش باشلانغان ۋە پۈتكەن ۋاقتى (يىل)	ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	ئېقىم مىقدارى (سېكۇنت/كۇب مېتىر)		سۇغىرىش كۆلىمى (مىڭ مو)	قۇرۇلمىلىرى (دانە)				قاش يۇزىنىڭ ئىشلىنىشى	
							لايىھىدە	ئەمەلىيەتتە		جەمئىي	ئېچىق ئېغىز	سەكرىتمە	سۇ كۆۋرۈك	ھالىتى	ئۇزۇنلۇقى (مىڭ مېتىر)
قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى	مۇش ئۆستەڭى	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى	قىزىل دەريا سۇ ئامبىرى	دەريا باشقارمىسى	1959	6		20	2.6						
	ئاۋات ئۆستەڭى	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى	قىزىل دەريا سۇ ئامبىرى	دەريا باشقارمىسى	1965 — 1967	37.3	40	32	42.6	19	9	2	8	بېتون تاختاي	9.7
	شەھەر ئۆستەڭى	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى	ئاۋات ئۆستەڭى	دەريا باشقارمىسى	1958 — 1965	16.1	6	5	5	51	31	10	10	بېتون تاختاي ساي	4.8 3
	تازادلىق ئۆستەڭى	قەشقەر شەھەرى	ئاۋات ئۆستەڭى	قەشقەر شەھەرى	1965	10.6	8	4	4.7	58	27	13	18	چەملىق بېتون تاختاي	5.4 8.8
	سېدە ئۆستەڭ	بەشكېرەم يېزىسى	ئاۋات ئۆستەڭى	يېزا	1965 — 1966	21	6		3.6	27	6	17	4		
	ئاۋات ئۆستەڭى	ئاۋات يېزىسى	ئاۋات ئۆستەڭى	يېزا		8.5	10	7	8	19	7	10	2	بېتون تاختاي	18
	«ئوغرى ئېقىن» ئۆستەڭى	لەنگەر يېزىسى	قىزىل دەريا سۇ ئامبىرى	يېزا	1965	22		2	2	8	3	4	1		
	قالماق ئۆستەڭى	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى	قىزىل دەريا سۇ ئامبىرى	توققۇزاق باشقۇرۇش پونكتى	كونا ئۆستەڭ	27		15	11.8	3	3				
	يېڭىشەھرىق ئۆستەڭى	زەمىن يېزىسى	قىزىل دەريا سۇ ئامبىرى	يېزا	كونا ئۆستەڭ	12		2	1.5						

قەشقەر كونائەھەر ناھىيىسى	مۇسۇما ئۆستىكى	قەشقەر كونائەھەر ناھىيىسى	قىزىل دەريالىق	ناھىيلىك سۇ ئىدارىسى	كونا ئۆستەڭ	8.9	8		25	1962	قەشقەر كونائەھەر ناھىيىسى	گەز دەريالىق	ئوپال بېزىسى	تاشسلىق ئۆستەڭ	1.8
	پاختەكلى ئۆستەڭ بېزىسى	پاختەكلى بېزىسى	قىزىل دەريالىق	بېزا	كونا ئۆستەڭ	1	1.5		10	1965	قەشقەر كونائەھەر ناھىيىسى	گەز دەريالىق	بۇلاقسۇ بېزىسى	بورا ئۆستىكى	2
	بېگئۆستەڭ	بېگئۆستەڭ بېزىسى	تۇمەن دەريالىق	ئاۋات سۇ پونكىتى	كونا ئۆستەڭ		4		32	1965	قەشقەر كونائەھەر ناھىيىسى	گەز دەريالىق	بۇلاقسۇ بېزىسى	يارقاش ئۆستىكى	2
	ئاق ئۆستەڭ	ئوپال بېزىسى	گەز دەريالىق	قەشقەر كونائەھەر ناھىيىسى		1.8	3		30	1964	ئوپال بېزىسى	بۇلاق سۇيى	بېزا	«ياغا» ئۆستىكى	1.8
	تاشسلىق ئۆستەڭ بېزىسى	تاشسلىق بېزىسى	گەز دەريالىق	قەشقەر كونائەھەر ناھىيىسى		4.5	5	7	8.7	1965	ئوپال بېزىسى	بۇلاق سۇيى	بېزا	يېڭىچكە ئۆستىكى	2
	يېڭىچكە ئۆستەڭ	قەشقەر كونائەھەر ناھىيىسى	گەز دەريالىق	تېرىم سۇ پونكىتى		3	2.5	3	22	1962	شەھەر بېزىسى	قىزىل دەريالىق	قىزىل دەريالىق سۇ پونكىتى	نارچۇق ئۆستىكى	4
	بورا ئۆستىكى	بۇلاقسۇ بېزىسى	گەز دەريالىق	بېزا		2.1	3		20	1962	شەھەر بېزىسى	قىزىل دەريالىق	قىزىل دەريا سۇ پونكىتى	ئىتتىباق ئۆستەڭ بېزىسى	5
	يارقاش ئۆستىكى	بۇلاقسۇ بېزىسى	گەز دەريالىق	بېزا		1.6	2		3.5	1963	قەشقەر بېگئىشەھەر ناھىيىسى	قىزىل دەريالىق	قىزىل دەريا سۇ پونكىتى	بايتوقاي ئۆستىكى	5
	«ياغا» ئۆستىكى	ئوپال بېزىسى	بۇلاق سۇيى	بېزا		1.8	2		12	1959	گۈڭشى (بېزا)	گەز دەريالىق	باغچى بېزىسى	تۇغچى ئۆستىكى	1
	يېڭىچكە ئۆستىكى	ئوپال بېزىسى	بۇلاق سۇيى	بېزا		1.5	2		5						
قەشقەر بېگئىشەھەر ناھىيىسى	نارچۇق ئۆستىكى	شەھەر بېزىسى	قىزىل دەريالىق	قىزىل دەريالىق سۇ پونكىتى		1.5	3	5	9.4						
	ئىتتىباق ئۆستەڭ بېزىسى	شەھەر بېزىسى	قىزىل دەريالىق	قىزىل دەريا سۇ پونكىتى		5	10	15	8.5						
	بايتوقاي ئۆستىكى	قەشقەر بېگئىشەھەر ناھىيىسى	قىزىل دەريالىق	قىزىل دەريا سۇ پونكىتى		8	15	20	21.3						
	تۇغچى ئۆستىكى	باغچى بېزىسى	گەز دەريالىق	گۈڭشى (بېزا)		5.5	2.5	5	17						

قەشقەر پېگىشەھەر ناھىيىسى	قاتار سۇغەت ئۆستىگى	قەشقەر پېگىشەھەر ناھىيىسى	گەز دەريا سۇ پونكىتى	1959	20.4	20	38		9	1	4	4		چىملىق	
	«يۆجىن» ئۆستەڭى	قەشقەر پېگىشەھەر ناھىيىسى	گەز دەريا سۇ پونكىتى	1958	11.7	40	25	26.4	4	2		2	6.8	چىملىق	
	خانشېرىق ئۆستەڭى	خانشېرىق يېزىسى	گەز دەريا سۇ پونكىتى	1959	19	21	12	13.5	2	1		1	19	چىملىق	
	تازغۇن ئۆستىگى	تازغۇن يېزىسى	گەز دەريا سۇ پونكىتى	1964	8.7	12	10	12.9	6	3		3	8.7	چىملىق	
	«دامواللام» ئۆستىگى	ياپچان يېزىسى	گەز دەريا سۇ پونكىتى	1961	16.8	15	7	7	11	2	1	8			
	كۆسەن دەريا سۇ ئۆستىگى	قەشقەر پېگىشەھەر ناھىيىسى	كۆسەن دەريا سۇ پونكىتى	1959	25	20	20	17.5	6	3	2	1	6.5	چىملىق	
	«ماچالق» سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلاش ئۆستىگى	قەشقەر پېگىشەھەر ناھىيىسى	كۆسەن دەريا ئۆستىگى سۇ پونكىتى	1968	3.1	10	10								
	ئاقساس سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلاش ئۆستىگى	قەشقەر پېگىشەھەر ناھىيىسى	كۆسەن دەريا ئۆستىگى سۇ پونكىتى	1958	4.1	5	5								
	ھاراپ ئۆستىگى	قەشقەر پېگىشەھەر ناھىيىسى	كۆسەن دەريا ئۆستىگى سۇ پونكىتى	1959	13.6	10	10	7	5	2	2	1	13.6	چىملىق	
پەيزاۋات ناھىيىسى	قىزىلبويى ئۆستەڭى	پەيزاۋات ناھىيىسى	قىزىل دەريا	1966	40	16	12	12.3	25	8	8	7			
	«ياشلار» ئۆستەڭى	پەيزاۋات ناھىيىسى	قىزىل دەريا	1966	60	22	15	14.4	24	8	5	11			
	«قوشئاۋات» ئۆستىگى	پەيزاۋات ناھىيىسى	قىزىل دەريا	1959 — 1954	36	15	12	8.86	26	7	7	12			

پەيزاۋات ناھىيىسى	«شېكەرباغ» ئۇستىكى	پەيزاۋات ناھىيىسى	قىزىل دەريالىسى	پەيزاۋات ناھىيىلىك سۇ پونكىتى	1954	30	14	8	10.20	13	4	4	5		
	غولتوغراق ئۇستىكى	پەيزاۋات ناھىيىسى	قىزىل دەريالىسى	پەيزاۋات ناھىيىلىك سۇ پونكىتى	كونا ئۇستەڭ	40	15	7	8.70	2		1	1		
	شېكەركۆل سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلاش ئۇستىكى	پەيزاۋات ناھىيىسى	قىزىل دەريالىسى	پەيزاۋات ناھىيىلىك سۇ پونكىتى	1959	22	40	25	7.7	14	3	5	6		
بوپۇغا ناھىيىسى	ئېگىز ئۇستەڭ	ئەشمە يېزىسى	گەز دەريالىسى	ناھىيىلىك سۇچىلىق ئىدارىسى	1952	18	8	6	4	3	2	1			
	«تاچىق» ئۇستىكى	«تاچىق» يېزىسى	گەز دەريالىسى	يېڭا	1958	12	6	6	4	5	1		4		
	«يەشكەنت» ئۇستىكى	يەكشەنبە بازار يېزىسى	گەز دەريالىسى	يېڭا	1964	14	4	4	2	3	1		1		
	سىيەك ئۇستىكى	سىيەك يېزىسى	گەز دەريالىسى	يېڭا	1964	14	10	9	4	4	1	1	2		
	بوپۇغا ئۇستىكى	بوپۇغا يېزىسى	گەز دەريالىسى	يېڭا	1966	19	12	11	5	8	3	1	4	چىملىق	14
	تېرىم ئۇستىكى	تېرىم يېزىسى	گەز دەريالىسى	يېڭا	1969	22	20	20	10	13	4	2	7		
	«ئاغزىنلۇقۇم» ئۇستىكى	ئاغزىنلۇقۇم يېزىسى	گەز دەريالىسى	يېڭا	1967	47	8	5	1	14	3	1	7		
يېڭسار ناھىيىسى	تېۋزىز ئۇستىكى	يېڭسار ناھىيىسى	تېۋزىز ئۇستىكى	يېڭسار سۇ پونكىتى	كونا ئۇستەڭ	23		40							
	لومبا ئۇستىكى	يېڭسار ناھىيىسى	تېۋزىز ئۇستىكى	يېڭسار سۇ پونكىتى	1965	21	5	5	7.2					ناشلىق	17

بېڭسار ناھىيسى	«غالىبىيەت» ئۇستىكى	بېڭسار ناھىيسى	تېۋىز ئۇستىكى	بېڭسار سۇ پونكىتى	1958	40	20	10						تاشلىق	20
	ئوچار ئۇستىكى	ئوچار يېزىسى	تېۋىز ئۇستىكى	يېزا	1966	12	10	10	5					تاشلىق	12
	ماكشىن ئۇستىكى	ماكشىن يېزىسى	تېۋىز ئۇستىكى	يېزا	1977	15	10								
	ئېگىزيەر ئۇستەڭ	توپلۇق يېزىسى	ئېگىزيەر دەريالىسى	يېزا	1965	23	10	10	29		3			تاشلىق	23
	ساغان ئۇستىكى	ساغان يېزىسى	شەرق قىزارىدى سۇ ئامبىرى	يېزا	1966		10	8	6						
يەكەن ناھىيسى	كاچۇلۇق ئۇستىكى	كاچۇلۇق يېزىسى	يەكەن دەريالىسى	10 - يېزا	1961 — 1958	15	10	10	4.6						
	غەربىي قاش ئۇستىكى	كاچۇلۇق يېزىسى	يەكەن دەريالىسى	غەربىي قاش ئاسراش ئەترىتى		30	110	70		9	5			تاشلىق	30
	كورۇات ئۇستىكى	چارۇك - كاچۇلۇق يېزىلىرى	غەربىي قاش ئۇستىكى	6 - يېزا	كونا ئۇستەڭ	80	30	35	9.9						
	«خانىدى» ئۇستەڭ	يەكەن ناھىيسى	غەربىي قاش ئۇستىكى	«خانىدى» ئۇستەڭ باشقۇرۇش پونكىتى	1970	160	45	48	28.2						
	ئوب ئۇستىكى	يەكەن ناھىيسى	غەربىي قاش ئۇستىكى	ئوب باشقۇرۇش پونكىتى		70	83		64.7						
	مىشا ئۇستىكى	يەكەن ناھىيسى	ئوب ئۇستىكى			40		8	12.3						
	زىرىچاق ئۇستىكى	يەكەن ناھىيسى	ئوب ئۇستىكى	كونا ئۇستەڭ	30		38	6.7							
	«گۈلشەن» ئۇستىكى	يەكەن ناھىيسى	«خانىدى» ئۇستىكى	«پەيلۇ» دېھقانچىلىق مەيدانى	1966	23	12	12	2.9		1	5	4		

بەكەن ناھىيسى	ئوتانچى ئۆستىكى	يەكەن ناھىيسى	يەكەن دەريالسى													
	شېھمتدۆلك ئۆستىكى	مەكتەپ 2 - يېزىسى	يەكەن دەريالسى	2 - يېزا	1958	30		6	3	5				2	9	
مارالبېشى ناھىيسى	«يۇجىن» ئۆستەڭى	مارالبېشى ناھىيسى	يەكەن دەريالسى	ئاۋات يېزا	1960 — 1959	35	30	19	7	6					6	
	«يېڭىئۆستەڭ» ئۆستىكى	مارالبېشى ناھىيسى	يەكەن دەريالسى	يېڭىئۆستەڭ يېزا	1958	18		10	5.7							
	باغتوغراق ئۆستەڭى	مارالبېشى ناھىيسى	يەكەن دەريالسى	چوڭقۇرچاق يېزا	1973	30		6	1.7	14	2		10			
	چوڭقۇرچاق ئۆستىكى	مارالبېشى ناھىيسى	يەكەن دەريالسى	چوڭقۇرچاق يېزا	1957	33		25	7	14			14			
	شەھەر ئۆستىكى	مارالبېشى ناھىيسى	يەكەن دەريالسى	مارالبېشى ناھىيسى	كونا ئۆستەڭ	120	100	100	25	2	1		1			
	سېرىقبۇيا ئۆستەڭى	مارالبېشى ناھىيسى	يەكەن دەريالسى	سېرىقبۇيا بازىرى	1958	15.5	32	45	15	5	1		4			
	«كۆتەكلىك» ئۆستىكى	مارالبېشى ناھىيسى	يەكەن دەريالسى	سېرىقبۇيا بازىرى	1965	15		4	3	6			6			
	دۆڭقوتان ئۆستەڭى	مارالبېشى ناھىيسى	يەكەن دەريالسى	ئالاغىر يېزا	1959	15		10	12	3			3			
	ئالاغىر ئۆستىكى	مارالبېشى ناھىيسى	يەكەن دەريالسى	ئالاغىر يېزا	1961	34		15	6.5	10		10				
	«يەرقانچە» ئۆستىكى	مارالبېشى ناھىيسى	يەكەن دەريالسى	ئاقساقارال يېزا	1960	10		12	5.5							
	شامال ئۆستىكى	مارالبېشى ناھىيسى	يەكەن دەريالسى	شامال يېزا	1960	34		6	1.3	3		3				
	غالىبىيەت ئۆستەڭى	مارالبېشى ناھىيسى	شەھەر ئۆستىكى	غالىبىيەت يېزىسى	1958	28	18	16	13	10	3	7				
	سۇنئىي ھەمرا سۇ ئامبىرىدىن سۇ چىقىرىۋېتىش ئۆستىكى	مارالبېشى ناھىيسى	شەھەر ئۆستىكى	ئاناركۆل يېزا	1963 — 1962	48		6	3	9	2	7				
	چاھارباغ ئۆستىكى	مارالبېشى ناھىيسى	شەھەر ئۆستىكى	چاھارباغ يېزا	1965 — 1963	48	18	8	5	14	11	12				
	شوركۆل سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلاش ئۆستىكى	مارالبېشى ناھىيسى	يەكەن دەريالسى	يېزا ئىگىلىك 3 - شى												

مارالبېشى ناھىيىسى	«مازار» تارماق ئۆستىكى	مارالبېشى ناھىيىسى	شوركۆل سۇ ئامبىرى	چاھارباغ يېزا	1962	15		4	2.3	9	3	6			
پوسكام ناھىيىسى	قوشراپ ئۆستىكى	يەكەن قوشراپ يېزىسى	يەكەن دەريالىسى	يەكەن 13 - يېزىسى		15	5	4	2						
	شەرقىي قاش باش ئۆستىكى	پوسكام ناھىيىسى	يەكەن دەريالىسى	يەكەن دەريا باشقارمىسى	1970 — 1958	5.1	170				1		تاشلىق	5.1	
	شەرقىي قاش كەلكۈن باشلاش ئۆستىكى	پوسكام ناھىيىسى	شەرقىي قاش باش ئۆستىكى	يېزا ئىگىلىك 3 - شى	1973 — 1966	28.3	110	70		26	2	2	بېتون تاختا	11	
	شەرقىي قاش چولاق ئەترىتى	پوسكام ناھىيىسى	شەرقىي قاش باش ئۆستىكى	يەكەن دەريا باشقارمىسى	1961 — 1958	12.6	170			9	4			4	
	پوسكام ئۆستىكى	پوسكام ناھىيىسى	شەرقىي قاش ئۆستىكى	پوسكام ناھىيىسى	1958	38	16	16	21	10	1	5		4	
	بەشكەنت ئۆستەڭى	پوسكام ناھىيىسى	شەرقىي قاش ئۆستىكى	پوسكام ناھىيىسى	1958	24	20	20	13.4	11	1	6		4	
	كۆكمەت ئۆستىكى	پوسكام ناھىيىسى	شەرقىي قاش ئۆستىكى	پوسكام ناھىيىسى		40		10	10.1						
	كۆيباغ ئۆستىكى	كۆيباغ يېزىسى	شەرقىي قاش كەلكۈن باشلاش ئۆستىكى	كۆيباغ يېزا	1967 — 1966										

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۆستەڭلەرنىڭ 1990 - يىلىغا قەدەر سۇ سىڭمەسىلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى ئەھۋالىنى

جەدۋەل: 11 — 3

بىرلىكى: كىلومېتىر

ناھىيە - شەھەر نامى	جەمئىي		بۇنىڭ ئىچىدە					
			باش ئۆستەڭ		تارماق ئۆستەڭ		ئوق ئېرىق	ئېرىق
	ئومۇمىي تۈز ئۇزۇنلۇقى	سۇ سىڭمەسىلەشتۈرۈلگىنى	ئومۇمىي تۈز ئۇزۇنلۇقى	سۇ سىڭمەسىلەشتۈرۈلگىنى	ئومۇمىي تۈز ئۇزۇنلۇقى	سۇ سىڭمەسىلەشتۈرۈلگىنى	ئومۇمىي تۈز ئۇزۇنلۇقى	سۇ سىڭمەسىلەشتۈرۈلگىنى	ئومۇمىي تۈز ئۇزۇنلۇقى	سۇ سىڭمەسىلەشتۈرۈلگىنى
جەمئىي	57764.65	3661.47	4718.60	1253.63	8401.15	1535.74	19575.20	910.02	24701	5061
قەشقەر شەھىرى	877.50	509.20	29	29	74	74	305.20	469.32	101	5036
قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى	5231.75	361.70	361.20	120	625.35	117.60	1098.20	99.10	3147	25
قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسى	4716.50	323.20	239.20	126.20	626.50	154.10	1660.80	43	2190	
يېڭىسار ناھىيىسى	8814	356.50	724	192.50	1440	150	3540	14	3110	
پوسكام ناھىيىسى	5740	170.11	339	50.30	500	119.81	4389		512	
يەكەن ناھىيىسى	9878	382	715	163	1401	161	2507	58	5255	
قاغىلىق ناھىيىسى	4896.30	855.50	471	422.50	827.30	310	1167	123	2431	
مەكىت ناھىيىسى	6066	138.86	319	41.53	565	97.33	959		4223	
يوپۇغا ناھىيىسى	2598	168.20	239.20	52.70	387	64.70	992	50.80	980	
پەيزاۋات ناھىيىسى	4102	303.20	448	28	1114	239.20	1700	36	800	
مارالبېشى ناھىيىسى	4152	88	720	28	768	48	1016	12	1648	
تاشقورغان ناھىيىسى	692	5	74		73		241	5	304	

§5 . كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئىچىملىك سۇنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى

قەشقەر ۋىلايىتىدە ئىلگىرى ئادەم ۋە چارۋىلار كۆپىنچە ئېرىق ياكى كۆل سۈيىنى بىۋاسىتە ئىچەتتى. يەر يۈزىدىكى سۇلار ئاسانلا بۇلغىنىدىغان بولغاچقا، ئۇچەي يوللىرى يۇقۇملىنىش كېسەللىكى يۇقىرى نىسبەتتە

كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، سۈنى ياخشىلاش ئىشلىرىنىڭ ئۈنۈمى كۆرۈلدى

تارقىلىپ كەلگەن. 1964 — 1989 - يىلغا قەدەر «خولېرا» كېسەللىكى جەنۇبىي شىنجاڭدا 6 قېتىم يۈز بەردى، قەشقەر ۋىلايىتى بۇنىڭدىن بىر قېتىملىق تامان قالمىدى. 6 قېتىملىق تارقىلىشنىڭ 5 قېتىملىقى ئالدى بىلەن قەشقەردە يۈز بەردى. 1981 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە جىگەر يالۇغى كېسەللىكى كەلگۈلەمدە تارقىلىپ، 3 يىلدا جەمئىي 35 مىڭ 16 ئادەم، 1981 - يىلى 12 مىڭ 607 ئادەم، 1982 - يىلى 15 مىڭ 50 ئادەم، 1983 - يىلى 7359 ئادەم بۇ كېسەللىككە گىرىپتار بولدى. 1986 - يىل 10- ئايدىن 1989 - يىلغىچە غەيرىي A، غەيرىي B تىپلىق جىگەر يالۇغى كېسەللىكى قەشقەر ۋىلايىتىدە تارقاپ كەتتى. 1986 - يىل 10 - ئايدىن 12 - ئايغىچە بولغان 3 ئاي ۋاقىت ئىچىدە 3863، 1987 - يىلى 26 مىڭ 402، 1989 - يىلى 9184 ئادەم جىگەر يالۇغى كېسەللىكىگە گىرىپتار بولدى. ئاساسلىقى 1 .، 2 .، 3 - ئايلاردا مەركەزلىك هالدا يۈقۇملاندى. 3 يىلدا جەمئىي 39 مىڭ 444 كىشى يۇقۇملىنىپ، 154 ئادەم ئۆلۈپ كەتتى، ئۆلۈش نىسبىتى 0.33% بولدى. تولغاق كېسەللىكىمۇ يەرلىك خەلقنىڭ ساغلاملىقىغا خەۋپ يەتكۈزىدىغان دائىملىق كېسەللىك بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە ستاتىستىكا قىلغاندا هەر يىلى 10 مىڭغا يېقىن ئادەم بۇ خىل كېسەللىككە گىرىپتار بولغان. 1980 - يىلى تولغاق كېسەللىكى كەلگۈلەمدە تارقىلىپ، يۇقىرىغا يۇقۇملانغانلارنىڭ 10 مىڭغا يېقىنلاشقانلىقى مەلۇم قىلىنغان. بۇنىڭدىن ئەھۋالنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە، سۇ ئارقىلىق يۇقىدىغان كېسەللىكلەردىن بىرى كىزىك كېسەللىكى بولۇپ، ئاساسلىقى مەكىت، پەيزاۋات، يېڭىسار قاتارلىق نامرات ناهىيىلەرگە تارقالغان.

1984 - يىلى يېزىلاردىكى ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ ئېچىلىك سۇ مەسلىسىنى هەل قىلىشقا دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون يۆكسەك دەرىجىدە ئەهمىيەت بەردى. مەركەز، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەتتىكى پارتىيە، هۆكۈمەت رەهبەرلىرىنىڭ غەمخورلۇق قىلىشى ۋە كەسپىي تارماقلارنىڭ قوللىشى بىلەن، قەشقەر ۋىلايىتى 1980 - يىلىدىن باشلاپ كىچىك تىپلىق يېزا ئىگىلىك سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشى مەبلىغى، سۇ ئىشلىرى ئۈل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشى مەبلىغى ۋە تەرەققىيات مەبلىغى قاتارلىق تۆر مەبلەغلىرىدىن جەمئىي 27 مىليون يۈەن ئاجرىتىپ، يېڭىسار، مارالبېشى، مەكىت، يوپۇغا، پوسكام، قەشقەر كونا شەهەر، قەشقەر يېڭى شەهەر، پەيزاۋات، يەكەندىن ئىبارەت 9 ناهىيە بازىرىنىڭ تۆرۈبا سۇيى مەسلىسىنى هەل قىلدى. «خولېرا» ۋە «غەيرىي A، غەيرىي B تىپلىق جىگەر يالۇغى» كېسەللىكىنىڭ توختىماي يامرىشى تۈپەيلىدىن ئېچىلىك سۇنى ياخشىلاش خىزمىتىنىڭ مۇهىم نۇقتىسى پەيدىنپەي يېزىلارغا قارىتىلدى. يەنى ئالدى بىلەن سۇيى بۇلغىنىش ئەهۋالى ئېغىر بولغان تۈمەن دەريالىق ۋادىسىدىكى قەشقەر كونا شەهەر ناهىيىسىنىڭ شەرق تەرەپتىكى 5 يېزىسى بىلەن قەشقەر شەهىرىنىڭ دۆلەتباغ يېزىسى دېهقانلىرىنىڭ بىخەتەر، پاكىز سۇ ئېچىش مەسلىسىنى هەل قىلىش نۇقتىلىق هالدا چىڭ تۇتۇلدى. ئاندىن كېيىن ۋىلايەت بويىچە ئېچىلىك سۇيى ئېغىر دەرىجىدە كەمچىل بولۇپ كەلگەن يېڭىسار ناهىيىسىنىڭ توپلۇق، قىزىل، سۇگەت يېزىلىرىنىڭ ئېچىلىك سۇنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى

مەركەز، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىملىك سۇ مەسىلىسى ھەل قىلىندى. 1985 - يىل 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ۋىلايەت قەشقەر شەھىرىدە ئىچىملىك سۈنى ياخشىلاش يىغىنى ئېچىپ، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ ئىچىملىك سۇ قۇرۇلۇشى لايىھىسىنى مەخسۇس مۇھاكىمە قىلىپ بېكىتتى. بۇ قۇرۇلۇشتا شۇ يىلى ئىش باشلاندى. 1987- يىل 10 - ئايدا سۈچىلىق مىنىستىرلىكى بېگىسار ناھىيىسىنىڭ قىزىل يېزىسى قاتارلىق 3 يېزىغا ئىچىملىك سۇ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ھەر قېتىمدا 500 مىڭ يۈەن ياردەم مەبلىغى بەردى.

1986 - يىلى سۈچىلىق نازارىتىنىڭ تەلىپى بىلەن ۋىلايەتنىڭ يېزىلاردىكى ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ ئىچىملىك سۈيىنى ياخشىلاش ئومۇمىي پىلانى تۈزۈلدى. 1989 - يىلى «قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئىچىملىك سۈنى ياخشىلاپ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ ئىچىملىك سۈيىنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى ھەققىدىكى ئىمكانىيەتلىك تەتقىقات» ئومۇمىي پىلانى تۈزۈلدى.

1990 - يىل 1 - ئايدا ئاپتونوم رايون تۈزگەن ئومۇمىي پىلانغا ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كونكرىت ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيە، شەھەر ۋە يېزا - بازارلارنىڭ ئىچىملىك سۈنى ياخشىلاش لايىھىسى ئەستايىدىل تەتقىق ۋە تەھلىل قىلىنىپ، 1988 - يىلىدىن 2000 - يىلغىچە 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ 175 يېزا (بازار) سىدا سۇ بىلەن مەركەزلىك تەمىنلەش تورىدىن جەمئىي 340 ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، 3220 چوڭقۇر باسما قۇدۇق قېقىش، 1 مىليون 907 مىڭ 800 ئادەم، 4 مىليون 366 مىڭ 600 تۈياق چارۋىنىڭ بىخەتەر سۇ ئىچىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش لايىھىسى تۈزۈلدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى 1988 - يىلىدىن 1990 - يىلغىچە بولغان ئومۇمىي پىلاندا 819 مىڭ 200 ئادەم، 1 مىليون 631 مىڭ 400 تۈياق چارۋىنىڭ ئىچىملىك سۈيىنى ھەل قىلىش، 127 ئورۇندا سۇ تارتىش زاۋۇتى قۇرۇش، 83 ئورۇندا سۇ مۇنارى ياساش، 112 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىش، 2097 كىلومېتىر سۇ تۇرۇبىسى يانقۇزۇش، 25 دانە بېسىملىق كۆپ ئورۇنلاشتۇرۇش، سۇ ئورنى ئېگىز سۇ كۆلچىكىدىن 20 نى ياساش، چوڭقۇر قاتلاملىق 1285 باسما قۇدۇق قېقىش، 53 مىليون 980 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىش، بۇنىڭدىن 42 مىليون 130 مىڭ يۈەننى دۆلەت ياردەم بېرىش، ۋىلايەت ۋە ناھىيە 5 مىليون 200 مىڭ يۈەن يۇرۇشلەشتۇرۇش مەبلىغى چىقىرىش، خەلق ئۆزى 6 مىليون 650 مىڭ يۈەن مەبلەغ چىقىرىش ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1988 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە ئەملىيەتتە ئىشلەپ پۈتتۈرۈلگەن سۈنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشلىرى ئاساسلىقى مۇنۇلار: 63 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى، 55 سۇ مۇنارى ياسالدى، سۇ ئورنى ئۈستۈن 15 كۆلچەك ياسالدى، 28 دانە بېسىملىق كۆپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى، 381 باسما قۇدۇق قېزىلدى، 2. 1097 كىلومېتىر تۈرۈبا يانقۇزۇلدى، 6000 دانە ئانا جۈمەك - تاقاق قۇراشتۇرۇلدى. بۇ ئىشلار ئۈچۈن مەركەز مالىيىسى 5 مىليون 170 مىڭ يۈەن، دۆلەت پىلان كومىتېتى 3 مىليون 120 يۈەن ئاجرىتىپ بەردى، ئىش تېپىپ بېرىش ئارقىلىق 1 مىليون 300 مىڭ يۈەن، ئاپتونوم رايون خام چوت سىرتىدىن قەرز ئېلىش يولى ئارقىلىق 8 مىليون 910 مىڭ يۈەن، ئاپتونوم رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك سۇ ھەققىنى تىزگىنلەش مەبلىغىدىن 2 مىليون 570 مىڭ يۈەن، ۋىلايەت يېزا ئىگىلىك سۇ ھەققىنى بۆلۈش مەبلىغىدىن 1 مىليون 320 مىڭ يۈەن، ناھىيىلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك سۇ ھەققىنى بۆلۈش مەبلىغىدىن 1 مىليون 645 مىڭ يۈەن ھەل قىلىندى، يەرلىك خەلق 4 مىليون 183 مىڭ يۈەن خىراجەتنى ئۆز يېنىدىن چىقاردى. شۇنداق قىلىپ جەمئىي 28 مىليون 218 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئىشلىتىلدى. بۇنىڭدىن 584 مىڭ 400 ئادەم ۋە 1 مىليون 22 مىڭ 400 تۈياق چارۋا ئەپ ئالدى. ئەپ ئالغان ئادەم يېزا ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ 28. 8% نى تەشكىل قىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «3 يىلدا سۈنى ئاساسىي جەھەتتىن ياخشىلاش، 5 يىلدا كۆپ قىسمىنى ياخشىلاش» توغرىسىدىكى نىشان تەلىپى ۋە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سۈنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشىنىڭ مۇنداق 5 مۇھىم نۇقتىسى بېكىتىلدى: (1) سۈيىنىڭ بۇلغىنىشى ئېغىر بولغان رايونلارنىڭ، مەسىلەن: تۇمەن دەريا ۋادىسى ۋە پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ ئىچىلىك سۈيىنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى؛ (2) يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئېغىر تارقاپ كەتكەن رايونلار، مەسىلەن: پەيزاۋات، مەكىت ناھىيىلىرى؛ (3) يېزا - بازار نوپۇسى زىچ رايونلار، مەسىلەن: مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ سېرىقبۇيا بازىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ خانئېرىق بازىرى؛ (4) ئېغىر دەرىجىدە قۇرغاقچىلىق، سۈيى قىس بولىدىغان رايونلار، مەسىلەن: قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاراپ يېزىسى، يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ سۇگەت، توپلۇق، قىزىل يېزىلىرى؛ (5) سۈيى تۇزلۇق، ئاچچىق (فېتور F تەركىبى يۇقىرى) رايونلار، مەسىلەن: مارالبېشى، يوپۇغا ناھىيىلىرى ۋە تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ تاغارما يېزىسى. ئاۋۋال مۇھىم نۇقتىلارنى، كېيىن ئادەتتىكى جايلارنى، ئاۋۋال ئاھالىسى قويۇق جايلارنى، كېيىن ئاھالىسى تارقاق جايلارنى؛ ئاۋۋال ئاسان جايلارنى، كېيىن تەس جايلارنى ئىشلەش پرىنسىپى، ئاساسىي قاتلام رەھبەرلىرى ئەھمىيەت بەرگەن، خەلقنىڭ پۈل ۋە ئەمگەك چىقىرىش ئاكتىپلىقى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان جايلارنىڭ قۇرۇلۇشى ئاۋۋال ئورۇنلاشتۇرۇلدى، كۆچ مەركەزلەشتۈرۈلۈپ ئاۋۋال پۈتۈن يېزىنىڭ، پۈتۈن ناھىيە (شەھەر) نىڭ سۈيىنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشىغا تۈتۈش قىلىندى.

1990 - يىل 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتىدە يېزىلارنىڭ ئىچىملىك سۈيىنى ياخشىلاپ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا كەسپىي تېخنىك خادىملار سەپلەندى، ئىشخانا تەسىس قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ناھىيە (شەھەر) لەردىمۇ مۇناسىپ ھالدا ھاكىم (شەھەر باشلىقى) گۇرۇپپا باشلىقى بولغان سۈنى ياخشىلاپ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىلىرى ۋە ئىشخانىلىرى قۇرۇلدى. بۇ ئاپپاراتلار ھەرقايسى ناھىيىلەرنىڭ سۈنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشىنى پىلانلاش ۋە يەككە تۈردىكى قۇرۇلۇشلارنى لايىھىلەش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى.

يېزىلاردىكى سۈنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشىدىن پۈتكەنلىرىنى باشقۇرۇش. ئۇچۇن، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ناھىيە (شەھەر) لەردە ناھىيىلىك (شەھەرلىك) يېزا تۇرۇبا سۈيىنى باشقۇرۇش باش پونكىتى (ياكى باش شىركىتى) قۇرۇلدى، يېزا (بازار) لاردىمۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى قۇرۇلدى ھەمدە يېزا (بازار) لىق ھۆكۈمەتنىڭ بىر رەھبىرى ئاجرىتىلىپ، باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى، شۇنداقلا بىر قاتار باشقۇرۇش تۈزۈملىرى تۈزۈلۈپ، قۇرۇلۇپ بولغان قۇرۇلۇشلارنىڭ سۇ بىلەن نورمال تەمىنلىشىگە كاپالەتلىك قىلىندى. ھەرقايسى سۇ بىلەن تەمىنلەش زاۋۇتلىرىمۇ بۇ ئىشقا مەخسۇس ئادەمنى مەسئۇل قىلدى. سۈنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشىنى ياخشى باشقۇرۇپ، ئۇنىڭدىن ياخشى پايدىلىنىش ئۈچۈن، ھەرقايسى ناھىيىلەر سۇ ئىشلاتاتلىرىنى سۇ ھەققى بىلەن بېقىش ئۇسۇلىدا چىلىك تۇرۇپ، يېزا تۇرۇبا سۈيى پونكىتلىرىدىن سۇ ھەققىنى بىرتۇتاش يىغدى. ھەرقايسى سۇ بىلەن تەمىنلەش زاۋۇتلىرىدا مۇستەقىل ھېسابات يولغا قويۇلۇپ، پايدا - زىيىنىغا ئۆزى ئىگە قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئامىنغا ئۆزلىرى ھېساب قىلىش، ئاساسلىقى كېسەل سەۋەبىدىن ئېھتىياجلىق بولغان دورا پۇلىنى، ھەتتا ئۆلۈپ كەتسە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان ئىقتىسادىي زىيان ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا يېتىدىغان زىيانىنى، ئىچىدىغان سۈيى بولمىسا يىراق جايلاردىن سۇ ياكى مۇز توشۇپ كېلىشكە كېتىدىغان چىقىملارنى ئۆزلىرى ھېسابلاپ كۆرۈش توغرىسىدا تەشۋىق - تەربىيە ئېلىپ بېرىلىپ، ئامما سۇ ئىشلىرى قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ كۈچ چىقىرىدىغان، قۇرۇلۇش خىراجىتىگە تېگىشلىك پۇل چىقىرىدىغان قىلىنىپ، سۈنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى ئورۇندالدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ 1988 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە ئىچىملىك سۇنى ياخشىلاپ، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش قۇرۇلۇشىنى پىلانلاش ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 4

ناھىيە شەھەر	يېزا (بازار)	قۇرۇلۇش مەزمۇنى							نەپ ئالغان		سېلىنغان مەبلەغ (تۆمەن يۈەن)			
		سۇ زاۋۇتى	سۇ مۇنارى	قۇدۇق ماشىنىلاشقان	قۇرۇبا يولى (كىلومېتىر)	يېسىلىق كۆپ	سۇ كۆلچىكى	باسما قۇدۇق	ئادەم (تۆمەن)	چارۋا (تۆمەن)	خەلق ئۆزى چىقارغىنى	ۋىلايەت، ناھىيە بۈلۈپ بەرگىنى	دۆلەت سالغىنى	سېلىنغان ئومۇمىي مەبلەغ
قەشقەر شەھىرى	3	10	8	6	98	2			500	6	70	100	138	308
قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	5	22	2	18	365	19	1	50	8.38	13.70	54	38	496	588
قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسى	7	11	11	11	149				5.66	12.35	50	40	263	353
پەيزاۋات ناھىيىسى	8	1			237		2		12.84	28.22	36	21	314	374
يوپۇغا ناھىيىسى	3	10	10	10	160				2.78	5.72	30	23	247	300
يېڭسار ناھىيىسى	7	29	13	28	317		16		9.92	16.04	43	34	812	889
يەكەن ناھىيىسى	5	11	9	10	196	1	1	120	8.30	11.60	74	91	555	720
پوسكام ناھىيىسى	4	8	5	5	106	3		50	2.76	8.30	36	21	169	226
قاغىلىق ناھىيىسى	6	7	7	6	120			243	7.50	13.75	80	59	260	399
مەكىت ناھىيىسى	6	10	10	10	188			196	7.89	17.01	43	23	346	412
مارالبېشى ناھىيىسى	7	8	8	8	161			676	10.8	35.39	149	70	610	829
جەمئىي	60	127	83	112	2097	25	20	1335	81.83	168.08	665	520	4210	5398

Ⅲ باب

ئېتىز - ئېرىقلارنىڭ سۇغىرىلىشى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ناھىيە، يېزىلارنىڭ سۇ تەقسىماتى ئىشلىرىغا ئاساسلىقى مىراب (شۇ جاغلاردىكى سۇ باشقۇرغۇچى) مەسئۇل ئىدى. 1950 - يىلىدىكى سۇ زومىگەرلىكىگە قارشى تۇرۇش ۋە سۇ ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىش ھەرىكىتىنى كېيىن مىراب تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، ناھىيە، يېزا ۋە كەنتلەردە سۇ باشقۇرۇش تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇپ، سۇ باشقۇرۇش ھوقۇقىنى خەلق قولىغا ئالدى. 1955 - يىلى ھەر

قايسى دەريالارنىڭ يۇقىرى -تۆۋەن ئېقىنلىرىدا سۇ تالىشىش ۋەقەلىرى كۆپ قېتىم يۈز بەرگەنلىكتىن، گەز، كۆسەن دەريا ۋادىلىرىنى باشقۇرۇش باشقارمىسى ۋە قىزىل، يەكەن دەريالىرىدىن سۇ تەقسىملەش گۇرۇپپىسى، ئونىڭ قارمىقىدا سۇ باشقۇرۇش پونكتلىرى تەسىس قىلىندى. باشقۇرۇش خراجىتى ئۆچۈن ناھىيىلەر ۋىلايەتكە تاپشۇرغان سۇ ھەققىنىڭ %50ى ئىشلىتىلدى. 1962 - يىل 10 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك، قىزىلسۇ ئوبلاستلىق سۇ تەقسىملەش باش پونكتلىرى قۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ سۇ تەقسىملەش ئىشلىرىنى ماسلاشتۇردى، ئۇنىڭدىن كېيىن ھەر قايسى دەريا سۇ تەقسىملەش پونكتلىرىنىڭ رەھبەرلىرى تەڭشەلدى ۋە تولۇقلاندى، 2 ناھىيە - مەيداندىن كۆپ جايلار پايدىلىنىدىغان چوڭ ئۆستەڭلەرنىڭ سۇ تەقسىملەش پونكتلىرىنىڭ خىزمەتچىگە شۇلار قاراشلىق دەريا باشقارمىلىرى رەھبەرلىك قىلىش بەلگىلەندى. 80 - يىللارنىڭ بېشىدا سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش ۋە پىلان بويىچە سۇ ھەققى يىغىش ئىشىنى كېڭەيتىش ۋە ئاساسىي قاتلاملارنىڭ سۇ باشقۇرۇشىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، يېزا - بازارلىق سۇ باشقۇرۇش پونكتىدىن 90 نەچچىسى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. 1985 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە دەريا ۋادىسىنى باشقۇرۇش باشقارمىسىدىن 3ى، چوڭ - ئوتتۇرا تىپلىق سۇ ئامبىرىنى باشقۇرۇش باشقارما (پونكتى) دىن 25ى؛ چوڭ دەريالاردىن سۇ تەقسىملەش پونكتى ۋە ناھىيىلىك سۇ باشقۇرۇش پونكتىدىن 35ى، سۇ باشقۇرغۇچى خادىملاردىن 2970ى بارلىققا كەلدى.

§1 . دەريا ۋادىلىرى ۋە سۇغىرىش رايونلىرى

1. قەشقەر دەريا ۋادىسىدىكى سۇغىرىش رايونلىرى

بۇ ۋادا شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىدا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىدە بولۇپ، شىمالىي كەڭلىك ′10°38دىن ′39°40، شەرقىي مېرىدىئان ′27°73دىن ′03°78 ئارلىقىغا جايلاشقان. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 55 مىڭ 500 كۋادرات كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 19 مىڭ 852 كۋادرات كىلومېتىر؛ قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ 33 مىڭ 5. 224 كۋادرات كىلومېتىر. بۇ ۋادىنىڭ جەنۇبى قۇرۇمتاغنىڭ غەربىگە، غەربى پامىر ئېگىزلىكىگە تۇتىشىدۇ، قىرغىزستان، تاجىكستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ. شىمال تەرىپى تەڭرىتاغنىڭ غەربى بىلەن، شەرق تەرىپى يەكەن دەريا ۋادىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئۇنىڭ جەنۇب، شىمال، غەرب تەرىپىنى ئېگىز تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ، شەرق تەرىپى تارىم ئويمانلىقىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى بولۇپ، يەر تۈزۈلۈشى غەربتىن شەرققە قاراپ پەسلەيدۇ. مەركۇر ۋادا قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھىر، قەشقەر يېڭىشەھىر، يېڭىسار، يوپۇغا ۋە پەيزاۋاتتىن ئىبارەت 6 ناھىيە (شەھەر) نى؛ قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ ئاتۇش شەھىرى، ئۇلۇغچات، ئاقتۇ ناھىيىلىرىنى، يېزا ئېگىلىك 3 - شىنىڭ 41 -، 42 - تۈەنلىرىنى، پەيزاۋات باش مەيدان ۋە «شەرق شامىلى» دېھقانچىلىق مەيدانى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1990 - يىلى مەركۇر ۋادىدىكى ئومۇمىي ئاھالە سانى 1 مىليون 592 مىڭغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئېگىلىك ئاھالىسى 1 مىليون 260 مىڭ 100. قەشقەر دەريا سىستېمىسىنىڭ يىللىق ئەڭ زور سىرغىم مىقدارى 2 مىليارد 370 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە، گەز دەرياسىنىڭ 1 مىليارد 290 مىليون كۇب مېتىر؛ كۆسەن دەرياسىنىڭ 634 مىليون كۇب مېتىر؛ ئېگىز يەر دەرياسىنىڭ 103 مىليون كۇب مېتىر؛ چاقماق دەرياسىنىڭ 150 مىليون كۇب مېتىر. ئۇلۇغ ئات ئېقىنى بىلەن مۇجا ئېقىنىنىڭ يىللىق ئومۇمىي سىرغىم مىقدارى 195 مىليون 100 مىڭ كۇب مېتىر، بۇ 2 ئېقىن پەسىل خاراكتېرلىك تاغ كەلكۈنى كېلىدىغان جىلغا بولۇپ، تاغلىق رايونلاردىن پەۋقۇلئاددە زور سەل كەلگەندىلا بۇلاردا سۇ پەيدا بولۇپ، ئازراق سۇيى گەز دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. تۈمەن دەرياسى بۇلاق سۇيى ئېقىنىغا مەنسۇپ بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرىچە مۇقىم

ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 3 — 5 كۇب مېتىر، يىللىق سىرغىم مىقدارى 120 مىليون كۇب مېتىر. مىگيول تاغلىرىدىن چۈشىدىغان مەل سۈلىرى بىلەن بۇلاق تارامليرى بۇنىڭ باش مەنبەسىدۇر.

مەزكۇر ژادىدا يەنە 954 مىليون كۇب مېتىر بۇلاق سۇيى بايلىقى بار. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر ژىلايىتىگە تەۋە بولغىنى 836 مىليون 300 مىڭ كۇب مېتىر، بۇلاردىن باشقا يەنە مول يەر ئاستى سۇيى بايلىقى بار، بۇنىڭ ئومۇمىي تولۇقلىما مىقدارى 2 مىليارد 794 مىليون كۇب مېتىر، ئېچىشقا بولىدىغان قىسمى 921 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە مىنېرالللىشىش دەرىجىسى 2 گرام /لىتىردىن تۆۋەن بولغىنى تەخمىنەن %50نى، يەنە 727 مىليون كۇب مېتىرنى ئىگىلەيدۇ، بۇ سۇلار ئاساسلىقى قەشقەر - خوتەن تاشيولىنىڭ غەربىي تەرەپ زېمىن ئاستىدا بولۇپ، قېزىپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

مەزكۇر ژادا دائىرىسىدە قەشقەر ژىلايىتىگە تەۋە 6 ناھىيە (شەھەر)نىڭ جەمئىي 29 مىليون 778 مىڭ مو يېرى بار. بۇنىڭ ئىچىدە، دېھقانچىلىق يېرى 3 مىليون 517 مىڭ مو؛ باغ - ئورمان يېرى 1 مىليون 928 مىڭ مو؛ يايلاق يېرى 5 مىليون 34 مىڭ مو؛ زاۋۇت - كان ۋە ئاھالىلەر يېرى 331 مىڭ مو، قاتناش يوللىرى ۋە سۇ دائىرىسى 872 مىڭ مو، باشقا يەرلەر 18 مىليون 96 مىڭ مو. 1990 - يىلدىكى سۇغىرىش كۆلىمى 41 مىليون 810 مىڭ مو، بۇنىڭ ئىچىدە، تېرىلغۇ يەر 2 مىليون 480 مىڭ مو، ئورمان - يايلاق يېرى 1 مىليون 781 مىڭ مو، مەزكۇر ژادىدىكى بىنەم - بوز يەرلەر 11 مىليون 415 مىڭ مو، بۇنىڭ ئىچىدىكى ياخشىراق يەرلەر 1 مىليون 987 مىڭ مو.

مەزكۇر ژادا دائىرىسىدىكى تۈزلەڭ رايونلارنىڭ دېڭىز يۈزى ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1180 — 1500 مېتىر ئارىلىقىدا، يەر شەكلى ئومۇمەن تۈزلەڭ بولۇپ، غەربتىن شەرققە قاراپ پەسلەيدۇ، پەسلەش يانتۇلۇقى 4/4000 — 1/500. يەر قىياپىتىنىڭ يەر يۈزى بۆلىكى 3 دەريانىڭ تىندۇرۇشىدىن ھاسىل بولغان يەلپۇگۈچ شەكىل ۋە، شۇ يەلپۇگۈچنىڭ ئايلانما گىرۋىكىدىن ئىبارەت. بىر قىسىم چۆل - جاڭگاللىرىدا شالاڭ ئۆسكەن يېپىنچىلار بار بولۇپ، ھەرىكەتلىنىپ تۇرىدىغان ھىلال ئايدەك قۇم بارخانلىرى ئارىسىغا تارقالغان. ژادىنىڭ تۆپراقلىرى قۇملاشقان، دەريا قىرغاقلىرىنى كەلكۈن سۈلىرى دائىم يالاپ تۇرغاچقا، تۆپرىقى سۇ بىلەن ئېقىپ كېتىش ئەھۋالى بار. تۆپراق ئېتىدە تۇز تەركىبى بار، ئۇنىڭ ئۈستىگە يامغۇر كۆپ ياغماسلىق، تۆپراقتىكى سۇنىڭ پارلىنىپ كېتىشى ئېغىر، سۇغىرىش ئۈسۈلى نامۇۋاپىق، زەي سۈلارنىڭ چىقىرىلىشى راۋان بولماسلىقى قاتارلىقلار تۆپەيلىدىن بۇ دائىرىدىكى %3.73 تېرىلغۇ يەرلەر ئوخشىمىغان دەرىجىدە شورلىشىپ كەتتى. تۆۋەن ھوسۇللۇق يەرلەر 1 مىليون 723 مىڭ مو بولۇپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ %69.48 نى ئىگىلەيدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇش ھارپىسىدا، قەشقەر ژىلايىتىنىڭ بۇ ژادىدىكى سۇغىرىش كۆلىمى 2 مىليون 200 مىڭ مودىن كۆپرەك ئىدى، ئېرىق - ئۆستەڭلىرى ئەبگاھ ھەم ئەگرى - بۈگرى، سۇغىرىش مۇئەسسەسلىرى ناھايىتى ئاددىي ئىدى، سۇ بېشى ئېغىزلىرى شاخ - شۇمبىلاردىن ياسالغان بولۇپ، توما تۇتۇپ سۇ ئېلىنىدىغان ھالەتتە ئىدى. پەقەت ئاۋات ئۆستەڭنىڭ بىر جايىدىلا كۆك خىش بىلەن ھاك لېيىدا ئېتىلگەن سۇ ئايرىش ئېغىزى بار ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى سۇ ئىشلىرى خىزمىتىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بەردى. ئاۋۋال كونا ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى ئوڭشىدى، يېزىلارنىڭ «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىغا سالا ئېتىز، ئورمان بەلۋاغلىرى، يول ۋە ئۆستەڭ، ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونلىرى قۇرۇلۇشىغا بىرلەشتۇرۇلۇپ، بۇ ژادىدا شېكەركۆل، قاتار سۇگەت قاتارلىق ئوتتۇرا - كىچىك تىپتىكى 37 سۇ ئامبىرى ياسالدى، بۇلارنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 182 مىليون كۇب مېتىر بولدى؛ 12 جايدا زامانىۋى سۇ باشلاش ئۆستەڭ بېشى ياسالدى، قىزىل دەريادا قەشقەر 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى ئۆستەڭ بېشى، قاپقا ئۆستەڭ بېشى، تەلۈچۈك ئۆستەڭ بېشى، چوڭ كۆۋرۈك ئۆستەڭ بېشى، شاخلىما ئۆستەڭ بېشى، يېڭىئاۋات ئۆستەڭ بېشى، بۇقەنە ئۆستەڭ بېشى، قاراڭگۇلۇك ئۆستەڭ بېشى؛ گەز دەريادا تاشمىلىق ئۆستەڭ بېشى، ئوچ كۆۋرۈك ئۆستەڭ بېشى، ئادىل تاقاقلىق ئۆستەڭ بېشى، كۆسەن دەريادا موغال ئۆستەڭ بېشى ياسالدى.

سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ياسلىشى بىلەن سۇغىرىش شارائىتى ياخشىلاندى. 1990 - يىلىغا قەدەر قىزىل دەريادىن ئاۋات ئۆستەڭ، ياشلار ئۆستەڭ؛ گەز دەريادىن «يۆجەن ئۆستەڭ»، «شىيېجاۋ ئۆستەڭ» «ئازادلىق ئۆستەڭ» ؛ كۆسەن دەريادىن «غالىبىيەت» ئۆستەڭ، كامپار ئۆستەڭ چىپىلدى؛ غول ئۆستەڭ، تارماق ئۆستەڭ، ئوق ئۆستەڭلەردىن جەمئىي 6518ى چىپىلدى، بۇلارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 57 مىڭ 764.25 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ سىڭمەسلەشتۇرۇلگەن قىسمى 3661.47 كىلومېتىر، تۇرلۇك ئۆستەڭلەرگە 16 مىڭ 746 ھەر خىل يۇرۇشلەشمە ئىنشائات ياسالدى. يەنە قىزىلدىن گەزگە، قىزىلدىن يوپۇغىغا، قىزىلدىن قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە سۇ باشلاش ئۆستەڭى ۋە «دامواللام ئۆستەڭى» قاتارلىق سۇ تەڭشەش قۇرۇلۇشلىرى قىلىنىپ، سۇغىرىش كۆلىمى 4 مىليون 180 مىڭ موغا كېڭەيتىلدى، دېھقانچىلىقتا سۇغىرىشقا ئىشلىتىلگەن سۇ 3 مىليارد 982 مىليون كۇب مېتىر بولدى. ئۇزۇن يىللار تىرىشىش نەتىجىسىدە، مەركۇر سۇغىرىش رايونىدىكى 23 شۆبە سۇغىرىش رايونى ئۆستەڭلىرىنىڭ سۇ مەنبەسى ئاساسىي جەھەتتىن تۇتاشتۇرۇلدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە، شور ئاققۇزۇپ يەر ياخشىلاش ئۇچۇن، 1990 - يىلىغا قەدەر، قىزىل دەريا سۇغىرىش رايونىدىكى غولتوغراق - ئۇردەكلىك زەيكسى، ئاتۇش - پەيزاۋات زەيكسى، ئاپپاق خوجا زەيكشى؛ گەز دەريا سۇغىرىش رايونىدىكى زەيكەش (ئاقتۇ - قەشقەر يېڭىشەھەر - يوپۇغا زەيكشى) ؛ يېڭىسار ساغان زەيكشى قاتارلىق 7990 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى زەيكەش چىپىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سۇغىرىش رايونىدا يەنە 1966 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلىپ، 69 مىليون 300 مىڭ كۇب مېتىر يەر ئاستى سۇيى تارتىلىپ، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئېگىزلىكى پەسلىتىلدى. بۇ ئىشلار تۇپراق تەركىبىنى ياخشىلاشتا مۇئەييەن رول ئويناندى.

2. يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى سۇغىرىش رايونلىرى

بۇ ۋادا شىمالىي كەڭلىك 40°31′ — 34°50′ ، شەرقىي مېرىدىئان 80°54′ — 74°28′ ئارىلىقىغا جايلاشقان. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 98 مىڭ 900 كۋادرات كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە، تاغلىق رايون 55 مىڭ 600 كۋادرات كىلومېتىر، تۇزلۇك رايون 38 مىڭ 100 كۋادرات كىلومېتىر. تۇزلەڭلىك دائىرىسىدە قۇملۇق ۋە چۆل - جاڭگال كۆلىمى 20 مىڭ 700 كۋادرات كىلومېتىر، بوستانلىق كۆلىمى 17 مىڭ 400 كۋادرات كىلومېتىر. ۋادا كۆلىمىدە چەت ئەلنىڭ كەشمىر زېمىنىنىڭ بىر قىسمى بولغانلىقىنىڭ سىرتىدا يەنە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىغا تەۋە ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بىر بۆلەك زېمىنلىرى بار. بۇ ۋادىنىڭ شەرق تەرىپى تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن، غەرب تەرىپى بۇگۇر توغراقلىقى قۇملۇقى ۋە قەشقەر دەريا ۋادىسى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ جەنۇب تەرىپى قاراقۇرۇم تاغلىرىغا ئۇلىنىدۇ. سۇغىرىش رايونى قاغىلىق، يەكەن، پوسكام، مەكىت، مارالبېشىدىن ئىبارەت 5 ناھىيە ۋە يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ 2 يېزىسى، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ بىر قىسىم يېزىلىرى؛ يېزا ئىگىلىك 3 - شىنىڭ 14 - تۇەن مەيدانى، 2 ئەمگەك بىلەن ئۇزگەرتىش مەيدانى ۋە قىسمىلار دېھقانچىلىق مەيدانىنى ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. 1985 - يىلىدىكى ئومۇمىي ئاھالىسى 1 مىليون 324 مىڭ 700. ۋادا ئىچىدە ئاساسلىق سۇ مەنبەلىرى يەكەن دەريا، تىزناپ دەريا، ئۇلۇغ دەريا، كۆكيار دەريا ۋە 40 نەچچە جايدىكى بۇلاق كۆزىدىن ئىبارەت، دەريا ۋە بۇلاق سۇلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە يىللىق ئومۇمىي سىرغىم مىقدارى 7 مىليارد 939 مىليون كۇب مېتىر؛ يەر ئاستى سۇيى ئومۇمىي مىقدارى 4 مىليارد 640 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە: مىنېرالللىشىش دەرىجىسى 2 گرام لىتىردىن تۆۋەن بولغىنى تەخمىنەن 3 مىليارد 338 مىليون كۇب مېتىر. قېزىپ چىقىرىش كوئېفېنسېنتىنى 0.6 ھېسابلىغاندا، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2 مىليارد كۇب مېتىر ئەتراپىدىكى سۇنى قېزىپ چىقارغىلى بولىدۇ.

سۇغىرىش رايونلىرى ئاساسلىقى يەكەن دەريانىڭ كاچۇك تاغ ئېغىزى بىلەن تىزناپ دەريانىڭ جاڭگال

تاغ ئېغىزى ئاستىدىن تارتىپ تاكى جەنۇبتىن شىمالغىچە سوزۇلغان جايلارنى قاپلاپ، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ «پىچاق سۇندى» دېگەن يېرىگىچە بولغان دائىرىگە جايلاشقان. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 450 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 40 — 70 كىلومېتىر. بۇ رايونىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى جەنۇبتىن شىمالغا يەنى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1450 مېتىردىن 1050 مېتىرغا پەسلەپ بارىدۇ، يەر يۈزىنىڭ تەبىئىي يانتولۇقى 1/3000 — 1/200 ئارىلىقىدا، جايلاشقان جايلىرىدا كەلكۈن لاتقىلىرىدىن ھاسىل بولغان بوز قاتلىمى، بوران ئۇچۇرغان قۇملاردىن ھاسىل بولغان قۇملۇق قاتلىمى، ماسلىقلارنىڭ تىنىشىدىن ھاسىل بولغان تىندۇرما قاتلىمى بار. يەر قىياپىتىنىڭ تۈپرىقى پارچە رايونلارغا ئايرىلغان ھالدا ئۇچۇر ۋندى ماددىلارنىڭ يىغىلىشىدىن ھاسىل بولغان يەر شەكلى رايونى بولۇپ، تاغ ئېتىكىدىكى قىيپاش تۈزلەڭلىك بەلۋېغىغا تەۋە. بۇ رايوندا كەلكۈن تىنمىسى بىلەن ئاز مىقدارداكى ئۇششاق شېغىل تاشلارنىڭ يىغىلىشىدىن ھاسىل بولغان سۇلۇق تۈپراق قاتلىمى بار. يەر ئاستى سۇيى تاغلىق رايون يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ سىزىپ كېلىشى بىلەن بىۋاستە تولۇقلىنىدۇ، بىر قىسىملىرى دەريا سۇيىنىڭ سىڭىشى بىلەن تولۇقلىنىدۇ. سۇغىرىش رايونلىرىنىڭ ئاياغ تەرىپى (مارالبېشىنىڭ شەھەر ئۈستىگى ئايىغى) دەريا سۇيىدە ئېقىپ كەلگەن قۇم - شېغىللىق تۈپراق، كەنجى قۇمسالىق تۈپراق ۋە يۇمشاق قۇم تۈپراقلاردىن تەركىب تاپقان. ئاساسلىق سۇلۇق قاتلام ھېسابلىنىدۇ. يەر ئاستى سۇيىنىڭ مەنبەسى دەريا سۇيىنىڭ سىڭىشىدىن كېلىدۇ. بۇ دائىرە دەريا - جىلغىلاردىن سۇ سىڭىش بەلۋېغى دېيىلىدۇ. كەلكۈن مەزگىلىدە دەريا سۇيى يەر ئاستى سۇيىنى، كەلكۈندىن كېيىن يەر ئاستى سۇيى دەريا سۇيىنى تولۇقلاپ تۇرىدۇ.

1986 - يىلىدا مەزكۇر رايوندىكى 5 مىليون 380 مىڭ مو تېرىلغۇ يەردىن 3 مىليون 503 مىڭ مو يەر شورلىشىپ كەتتى، بۇ كۆلەم ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ %65نى تەشكىل قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە: ئونتۇراھال ياكى يامانراق شورلاشقىنى 1 مىليون 193 مىڭ مو بولۇپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەرنىڭ %17. 22نى تەشكىل قىلدى. يەرلەرنىڭ شورلىشىپ كېتىشى بىلەن بۇ رايونىنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى بۇزۇلدى، ئاشلىق زىرائەتلىرى تېرىلىدىغان يەرلەر تاشلىۋېتىلىپ، مەھسۇلات كېمىيىپ كەتتى، يېپىنچىلار قۇرىدى، تۇپراقنى قۇم باستى.

1990 - يىلى مەزكۇر سۇغىرىش رايونىدا 5 مىليون 380 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر، 15 مىليون 780 مىڭ مو بىنەم يەر بار بولدى. ئۆزلەشتۈرۈش شارائىتى ناچارراق يەرلەردىن 4 مىليون 380 مونى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان بىنەم يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ پايدىلانغىلى بولىدۇ. بۇلاردىن : دېھقانچىلىققا باب كېلىدىغانلىرى 6 مىليون 600 مىڭ مو، ئورمانغا باب كېلىدىغانلىرى 2 مىليون 100 مىڭ مو، يايلاققا باب كېلىدىغانلىرى 2 مىليون 700 مىڭ مو. بۇ يەرلەر ئاساسلىقى: مارالبېشىغا 8 مىليون 720 مىڭ مو؛ يەكەنگە 3 مىليون 110 مىڭ مو، مەكىتكە 1 مىليون 500 مىڭ مو، قاغىلىققا 1 مىليون مو، پوسكامغا 500 مىڭ مو، يوپۇغىغا 950 مىڭ مو جايلاشقان. بۇ ژادا ئاپتونوم رايون بويىچە مۇھىم ئىدا سۇيەتلىك پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى، شۇنداقلا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئاشلىق - پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى. قەشقەر دەريا ژادىسىغا سېلىشتۇرغاندا بۇ رايونلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شەرت - شارائىتى ئۆزەل.

بۇ ژادىنىڭ ئومۇمىي دائىرىسىدە 3 مىليون 540 مىڭ مو ئورمان يېرى بار بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %18. 2نى ئىگىلەيدۇ. بۇ ئورمانلار ئىچىدە توغراقلىق 1 مىليون 420 مىڭ مو، تاغ - ئېدىرلىقلاردىكى تەبىئىي ئورمان 45 مىڭ 100 مو، يۇلغۇنلۇق 525 مىڭ 100 مو، بەرپا قىلىنغان ئورمان 339 مىڭ 800 مو.

يەكەن دەريا ژادىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قەدىمىي سۇغىرىش رايونى، دەسلەپكى چىن بەگلىكى دەۋرىدىلا بۇ يەر بوستانلىق ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا بۇ سۇغىرىش رايونىدىكى سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 4 مىليون 200 مىڭ مو ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى خەلقنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ كونا سۇغىرىش

رايونلىرى ۋە كونا ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى ئۆزگەرتتى ھەمدە بىر تۈركۈم سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشىنى قىلدى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، لايىھەدىكى ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 1 مىليارد 573 مىليون كۇب مېتىر، ئەملىيەتتىكى سىغىمچانلىقى 1 مىليارد 352 مىليون كۇب مېتىر كېلىدىغان چوڭ - ئوتتۇرا - كىچىك سۇ ئامبىرىدىن 40ى ياسالدى، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ تىپتىكى سۇ ئامبىرى شوركۆل سۇ ئامبىرى، «يۆگۈنەبا» سۇ ئامبىرى، «ئالغا» سۇ ئامبىرى (يېزا ئىگىلىك 3 - شى ئىشلىتىدۇ)، سۇغۇچاق سۇ ئامبىرىدىن ئىبارەت. مەڭگۈلۈك سۇ باشلاش ئۆستەڭ بېشىدىن 4ى يەنى كاچۇڭ ئۆستەڭ بېشى، ئوب ئۆستەڭ بېشى، خانتەر ئۆستەڭ بېشى ۋە شەھەر ئۆستەڭ بېشى يېڭىدىن ياسالدى. بۇلارنىڭ سۇ يەتكۈزۈش ئومۇمىي ئىقتىدارى سېكۇنتىغا 720 كۇب مېتىر. بۇلاردىن باشقا يەنە، يەكەن دەرياسى بىلەن تىزناپ دەرياسىدا 18 جايدا شاخ-ياغاچ قۇرۇلمىلىق سۇ باشلاش ئېغىزى بار. بۇ ۋادىنىڭ ئومۇمىي دائىرىسىدە يېڭىدىن ئومۇمىي ئۈزۈنلۇقى 1781.9 كىلومېتىر كېلىدىغان غول، تارماق ئۆستەڭلەر ياسالدى، بۇ ئۆستەڭلەر بىلەن جەمئىي 4 مىليون 904 مىڭ 300 مو يەر سۇغىرىلىدۇ. بۇلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە سۇ يەتكۈزۈش مىقدارى 6 مىليارد 492 مىليون كۇب مېتىر، ئۆستەڭلەرنىڭ ئومۇمىي سۇ يەتكۈزۈش مىقدارى سېكۇنتىغا 1009 كۇب مېتىر. بۇنىڭ ئىچىدە سۇ يەتكۈزۈش مىقدارى 100 مىليون كۇب مېتىردىن ئاشىدىغان غول ئۆستەڭ 18. ئۇلار يەكەن دەريا شەرقىي قاسىنقىدىكى چوڭ ئۆستەڭ يەكەن دەريا غەربىي قاسىنقىدىكى چوڭ ئۆستەڭ، شەھەر ئۆستىكى، شوركۆلگە سۇ باشلاش ئۆستىكى، ئوب ئۆستىكى، «1 - ئىيۇل» چوڭ ئۆستىكى، شوتا ئۆستەڭ قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. غول ۋە تارماق ئۆستەڭلەردە 68 جايدا چوڭ - ئوتتۇرا تىپلىق سۇ بۆلۈش تاقىقى بار. بۇلاردىن مەڭگۈلۈك تاقاق 45؛ شاخ - ياغاچتىن ياسالغان ۋاقىتلىق تاقاق 23. سۇ يەتكۈزۈش مىقدارى سېكۇنتىغا 100 كۇب مېتىردىن ئاشىدىغانلىرى 16. ئۇلار يەكەن دەريا شەرقى قاسىنقىدىكى باش سۇ بۆلۈش تاقىقى، غەربىي قاسىناقتىكى ئوب ئۆستىكىنىڭ باش سۇ بۆلۈش تاقىقى، زىرىچاق تاقىقى، «خاڭدى» تاقىقى، سوغۇچاق ئامبارغا سۇ باشلاش تاقىقى، «ئويبۇغداي» ئۆستىكىدىكى «يارغوندا» تاقىقى، شوركۆل شىمالىي ئامبارىدىكى جەنۇبىي تاقاق، «يۆگۈنەبا» سۇ ئامبىرىنىڭ كەلكۈن چۇشۇرۇش تاقىقى، «شوتا ئۆستەڭ»گە تىزناپ دەرياسىدىن سۇ باشلاش تاقىقى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

مەزكۇر سۇغىرىش رايونلىرىنى سۇ سىستېمىسى بويىچە ئايرىغاندا 19 شۆبە سۇغىرىش رايونىغا ئايرىش مۇمكىن. كۆپ يىللىق تىرىشىش نەتىجىسىدە، ھەر قايسى شۆبە رايونلارنىڭ سۇ مەنبەلىرى بىر - بىرىگە ئۇلاندى. شۇڭا سۇيىنىڭ ئارتۇق - كەمىنى تەڭشەپ كېتىشكە بولىدۇ. دەريا سۇيىنى مۇنتىزىم ئېرىق - ئۆستەڭلەر ئارقىلىق باشلاش، يەتكۈزۈش ئىشى ئەملگە ئاشۇرۇلدى.

§2. ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشى

سۇغىرىش رايونلىرىنى كەڭ كۆلەمدە ئۆزگەرتىپ قۇرۇش خىزمىتى قەشقەر ۋىلايىتىدە 1964 - يىلى باشلاندى. شۇ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى ۋاڭ ئېنماۋ مەكىت ناھىيىسىنىڭ يېزا خىزمىتىنى تەكشۈرۈشكە كەلگەندە بۇ ناھىيىنىڭ «قىزىل بايراق» گۈڭشېسى (يەنى يانتاق يېزىسى) نىڭ ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى يەكۈنلىگەندە «ئون كۆپ، بەش ياخشى، بىر كۆچلۈك» بولۇش تەجرىبىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ تەجرىبىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى «ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى ئېرىق - ئۆستەڭ، ياخشى يول، ياخشى ئورمان بەلۋېغى، ياخشى ئاھالىلەر ئولتۇراق نۇقتىسى» بولۇش بولۇپ، بۇنداق «بەشتە ياخشى» سوتسىيالىستىك يېڭىچە يېزا بەرپا قىلىش شوئارى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى ۋە كېڭەيتىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھەممە ناھىيە

سۇ سىغىمىنى ئۆستەك باساش

(شەھەر) لەردە ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى، ناھىيىلەردە ئارقا - ئارقىدىن ئېتىز- ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا قوماندانلىق قىلىش شتابى ۋە ئۇنىڭ ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، تۇپراقنى ياخشىلاش، سۇنى تىزگىنلەش ئاساس قىلىنغان ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى چىڭ تۇتۇلدى. 1976 - يىلىدىن كېيىن، يېزىلاردا ئۆلچەمگە يەتكەن سۇغىرىش رايونى بەرپا قىلىش قۇرۇلۇشى داۋاملىدا، ۋىلايەت ئۆلچەمگە يەتكەن ھەر بىر مو سۇغىرىش رايونى ئۈچۈن دۆلەت 8 يۈەندىن يارىدەم پۇلى بېرىدىغانلىقىنى بېكىتىپ، دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغىدى. ناھىيىلەردە قۇرۇلۇش قىلىش ئەترەتلىرى قۇرۇلۇپ، مەبلەغ تويلىنىپ، يېزا ئىگىلىك رايونلىرىنى بىلانلاش ۋە تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى ئىشلىنىپ، «يەشمە ياخشى قۇرۇلۇش»ى مەزمۇن قىلىنغان ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى تېخىمۇ پۈختا قانات يايدۇرۇلدى.

1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 2 مىليون 450 مىڭ 300 مو سالا ئېتىز، 350 مىڭ مو ئۆلچەملىك سۇغىرىش رايونى، 3 مىليون 100 مىڭ مو قۇرغاقلىقتىمۇ، ھۆلچىلىكتىمۇ ھوسۇلغا كاپالەتلىك قىلىنىدىغان يەر، 277 مىڭ مو ماشىنىلاشقان قۇدۇقتا سۇغىرىلىدىغان يەر، 126 مىڭ 400 مو ئېلېكترلىك قۇدۇقتا سۇغىرىلىدىغان يەر، 551.5 كىلومېتىر شېغىللىق يول بەرپا قىلىندى. ۋىلايەت بويىچە 46 مىڭ 523.7 كىلومېتىر ئۆستەڭدىن 1579.2 كىلومېتىرى سۇ سىغىمىسلەشتۈرۈلدى (ئاستىغا سۇلياۋ كۆمۈپ سۇ سىغىمىسلەشتۈرۈلگىنى 90 مىڭ 755 كىلومېتىر). 1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 70% تېرىلغۇ يەر ۋە ئۆزلەشتۈرۈلگەن بىنەم يەرلىرى دائىرىسىدە، دەريا يوللىرىنى ئۆستەڭلەشتۈرۈش، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى قۇرۇلمىلاشتۇرۇش، سۇغىرىش رايونلىرىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش، باشقۇرۇشنى ئىلمىيلەشتۈرۈش ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.

ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى قۇرۇلمىلاشتۇرۇش ئۆلچىمى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) سۇ چىقىرىش - سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى ئومۇمىي پىلاندىكى تەلەپكە ئۇيغۇن بولۇش، قاشلىرى چېقىلمىغان، ئىچى تىنىمغان بولۇش؛ (2) تۇرلۇك ئىنشائاتلىرى يۇرۇشلەشكەن بولۇش، سۇ ئۆلچەش مۇئەسسەسلىرى تولۇق بولۇش، سۇ باشلاش، سۇ قايتۇرۇش، سۇ بۆلۈش ئىشلىرىنى نورمال، جانلىق قىلغىلى بولۇش؛ (3) ئۆستەڭلەر كەسمە يۈزى ئۆلچەمگە يەتكەن، سۇ سىغىمىسلەشتۈرۈلگەن، ئەتراپلىرى كۆكەرتىلگەن بولۇش، ئوق ئېرىقتىن يۇقىرىلىرىنىڭ 70%ى سۇ سىغىمىشتۈرۈلگەن بولۇش، قۇرۇلۇش خاراكتېرلىك سۇ سىغىمىسلەشتۈرۈلگەن قىسمى 30%دىن كۆپ بولۇش، مۇئەسسەسلىرى ساق بولۇش نىسبىتى 95%دىن يۇقىرى بولۇش، ئەڭ ياخشىسى بىر كەنتە بىر ئوق ئېرىق بىلەن 1000 — 2500 مو يەرنى سۇغارغىلى بولىدىغان، ھۆددىگە بېرىپ باشقۇرۇشقا قۇلايلىق بولۇش؛ (4) قاتناش قۇلايلىق، ئالاقىلىشىش راۋان بولۇش. سۇغىرىش رايونلىرىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش تەلىپى مۇنداق: (1) سۇغىرىش رايونىنىڭ سۇ مەنبەسى كاپالەتكە ئىگە بولۇش، قۇرغاقچىلىق، سۇ قىس بولغان ئەھۋالدا ماشىنا - ئېلېكتر ئارقىلىق سۇغىرىشقا بولىدىغان بولۇش، دەريا سۇيىگە كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى 75%كە يەتكەن ئەھۋالدا زىرائەتلەرنى ئۆز ۋاقتىدا مۇۋاپىق مىقداردىكى سۇ بىلەن سۇغىرالايدىغان بولۇش؛ (2) شۇ رايوندىكى 70% تېرىلغۇ يەر ئۆلچەملىك سالالاشتۇرۇلغان، يەرلىرى تۈزلەنگەن، چۆنەكلەپ سۇغىرىش ۋە باشقا ئىلغار سۇغىرىش ئۇسۇلى ئومۇملاشتۇرۇلغان بولۇش؛ (3) زەيكەشلىرى راۋان بولۇش، شورلۇق

يەرلەردىكى زىيكەش سىستېمىسى «چوڭقۇر، زىچ، راۋان» بولۇش تەلىپىگە يەتكەن بولۇش، يەر ئاستى سۇ ئورنى كرىتىك چوڭقۇرلۇقىدىن تۆۋەن بولۇش، يىلتىز سىستېمىسى پائالىيەت قىلىدىغان تۆپراق قەۋىتىدىكى تۇز تەركىبى 2% دىن تۆۋەن بولۇش؛ (4) ئېرىق - ئۆستەڭلىرىدىن ئونۇملۇك پايدىلىنىش كوئېفىتسېنتى 50%دىن كۆپرەككە يەتكەن بولۇش، ئاساسلىق زىرائەتلەرنىڭ سۇ ئېكۆۋالېنتى ئاشلىقتا 1 — 1.5 جىڭغا بىر كۇب مېتىردىن، پاختىدا 0.5 جىڭغا بىر كۇب مېتىردىن توغرا كەلگەن بولۇش.

1988 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى «يېزىلارنىڭ بەشتە ياخشى قۇرۇلۇشى»دا تۆۋەندىكى نىشانلارغا ئاساسىي جەھەتتىن يەتتى: (1) ئېرىق - ئۆستەڭلىرى مۇقىم بولغان سالا ئېتىز 22 مىڭ 779 پارچە بولۇپ، كۆلىمى 3 مىليون 714 مىڭ 500 موغا يەتتى؛ ئەتراپىغا ئورمان ئەھيا قىلىنغان ھەمدە ئېتىز ئارىسىدا يولى بولغان سالا ئېتىز 18 مىڭ 447 پارچە بولۇپ كۆلىمى 2 مىليون 944 مىڭ 300 موغا يەتتى؛ ئاساسىي جەھەتتىن تاختىلىشىپ بولغان ھەمدە تۆزلەنگەن يەر 8994 پارچە بولۇپ، كۆلىمى 1 مىليون 35 مىڭ 900 موغا يەتتى؛ كەلگە مەيدان بويىچە ماشىنا بىلەن مەشغۇلات قىلىشقا بولىدىغان يەر 7448 پارچە بولۇپ، كۆلىمى 1 مىليون 611 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە: ئۆلچەمگە يەتكەن سۇغىرىش رايونى سالا ئېتىزلىرى (قۇرۇلمىلىرى تولۇق يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن) 1932 پارچە بولۇپ، كۆلىمى 3 مىليون 560 مىڭ مو. بۇلاردىن باشقا، ياسالغان يول 10 مىڭ 861، ئۇزۇنلۇقى 17 مىڭ 711.45 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە شېغىل تۆكۈلگىنى 1308، ئۇزۇنلۇقى 3192 كىلومېتىر؛ ئېتىز - ئېرىق ئارىسىدىكى يول 24 مىڭ 250، ئۇزۇنلۇقى 16 مىڭ 809.3 كىلومېتىر؛ 11 مىڭ 501 ئورۇنغا ئاھالىلەر ئولتۇراق نۇقتىسى قۇرۇلۇپ، 202 مىڭ 258 ئائىلە ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ (2) سۇغىرىش رايونلىرىدا 3026 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى 288 باش غول ئۆستەڭ، تارماق غول ئۆستەڭ، 8064 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى 3655 تارماق ئۆستەڭ؛ 15 مىڭ 443.5 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى 14 مىڭ 229 ئوق ئېرىق؛ 19 مىڭ 321.9 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى 28 مىڭ 920 سۇغىرىش ئېرىقى ياسالدى، بۇنىڭ ئىچىدە سېمونت ياكى تاشتا سۇ سىمگەسلەشتۇرۇلگىنى 125 بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 644.6 كىلومېتىر؛ سۇلياۋ كۆمۈپ سۇ سىمگەسلەشتۇرۇلگىنى 35، ئۇزۇنلۇقى 137.9 كىلومېتىر. چېچىلغان زىيكەش 5272، ئۇزۇنلۇقى 13 مىڭ 730.5 كىلومېتىر. ئىشلەنگەن ھەر خىل قۇرۇلمىلار 37 مىڭ 781 (بۇنىڭ ئىچىدە 16 مىڭ 823 سى مەڭگۈلۈك)؛ تىكىلگەن ھەر خىل كۆچەت 450 مىليون تۈپ، كۆلىمى 1 مىليون 180 مىڭ مو. بۇنىڭ ئىچىدە ئىمارەت ئورمان بەلۋېغى 25 مىڭ 351، ئۇزۇنلۇقى 19 مىڭ 223 كىلومېتىر، كۆلىمى 282 مىڭ مو، ئورمان سانى 101 مىليون تۈپ.

قەشقەر ۋىلايىتىدە 1964 - يىلى «بەشتە ياخشى قۇرۇلۇش» ۋە كونا مەيدانلارنى پىلانلاپ ئۆزگەرتىش كەلگە كۆلەمدە قانات يايدۇرۇلۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانلىرىدىمۇ كەلگە كۆلەمدە سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرى ئېلىپ بېرىلدى، بىكتۇەننىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمە ۋە تەپسىلىي پرىنسىپىغا ئاساسەن، ھەر قايسى تۈمەن - مەيدانلارنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، تۈمەن - مەيدانلاردا غول ئۆستەڭ، تارماق ئۆستەڭ، ئوق ئېرىق، سۇغىرىش ئېرىقىدىن ئىبارەت 4 دەرىجىلىك سۇغىرىش سىستېمىسى بەرپا قىلىندى. سۇغىرىش ئېرىقىنىڭ ئارىلىقى ئادەتتە 200 — 250 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 550 — 650 مېتىر بولدى. سۇغىرىش ئېرىقىنىڭ يۇقىرى دەرىجىسى ئوق ئېرىق، ئوق ئېرىق بۇلەكلەر بويىچە نۆۋەتلەشتۈرۈپ سۇغىرىشقا سۇ تەقسىملەيدىغان ئېرىق بولۇپ، ئادەتتە، بىر ئوق ئېرىق نۆۋەتلەشتۈرۈلىدىغان بىر رايونىڭ سۇغىرىش كۆلىمىنى كونترول قىلىدۇ. شىنجاڭدىكى ھەر خىل زىرائەتلەرنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىشنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىلىدىغان بىر رايوندا 6 — 8 پارچە سالا ئېتىز بولىدۇ، ھەر بىر ئوق ئېرىق بىلەن 1000 — 2000 يەر كونترول قىلىنىدۇ، بىر لىيەن 1 — 2 ئوق ئېرىق ئارقىلىق 2000 — 4000 مو يەرنى سۇغىرىدۇ، سالا ئېتىزلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى سۇغىرىش ئېرىقلىرىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا قاراپ بېكىتىلىدۇ.

3 § . چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى سۇغىرىش ئەھۋالى

قەشقەر ژىلايىتىنىڭ يايلاق قوزۇلۇشىدا 1978 - يىلىدىن باشلاپ ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى ئۇشىنجاۋ، جىنلياڭخۇاڭ خوشۇنلىرىنىڭ ئەندىزىسى ئۆرنەك قىلىنىپ، قوش قاتلاملىق يايلاق بەرپا قىلىش تەجرىبىسى ئەستايىدىل كېڭەيتىلىپ، ژىلايەتنىڭ ھەممە يېرا - قىشلاقلىرىدا يايلاق قوزۇلۇشى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش ئامىۋى ھەرىكىتى قوزغىلىپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىش، ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ئىش كۆرۈش ئاساسىدا، كەڭ كۆلەملىك يايلاقلار بەرپا قىلىندى. 1981 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ژىلايەت بويىچە 400 مىڭ مو يەم - خەشەك بازىسى بەرپا قىلىنىپ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ياخشىلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە، سۇ ئىشلىرى تارماقلىرى 1979 - يىلىدىن 1982 - يىلغىچە چارۋىچىلىق ئىشلىرى ئۈچۈن 2 مىليون 498 مىڭ يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بەردى. 1982 - يىلى 5 مىليون 639 مىڭ مو ئاساس يايلاق، 945 مىڭ مو يايلاق بەرپا قىلىندى، ژىلايەت بويىچە چارۋىچىلىق ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان 1478 قۇدۇق (بۇنىڭ ئىچىدە ئاساس قۇدۇق 55) قېزىلدى، 167 بۇلاقنىڭ كۆزى چوڭايتىلدى، 6226 كۆلچەك ياسالدى، 3481 كۆل چىپىلدى، 7 سۇ چىقىرىش پونكىتى، 12 سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قوزۇلدى، 46 مىڭ 673 كىلومېتىر ئېرىق - ئۆستەڭ ۋە زەيكەش چىپىلدى، بۇلار بىلەن ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ سۇ ئىچىش ئەھۋالى، يايلاقلارنى سۇغىرىش شارائىتى مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلاندى.

تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى ژىلايەتنىڭ چارۋىچىلىق ناھىيىسى بولۇپ، 1985 - يىلىغا قەدەر دۆلەت سۇچىلىق قوزۇلۇشى ئۈچۈن جەمئىي 2 مىليون يۈەن مەبلەغ بەردى. بۇنىڭ بىلەن 400 كىلومېتىر ئۆزۈنلۇقتا ھەر دەرىجىلىك ئۆستەڭدىن 691ى ياسالدى، كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن 11ى قوزۇلدى، ئادەم ۋە چارۋىلار سۇ ئىچىدىغان قۇدۇقتىن 2 سى قېزىلدى، سۈيى يوق 130 مىڭ مو يايلاق ئېچىلدى، 45 مىڭ مو يايلاق يېتىشتۇرۇلدى. تاشقورغان دەرياسىنىڭ ئىككى قاسنىقىدا ئۆزۈنلۇقى 7.24 كىلومېتىر 2 غول ئۆستەڭ ياسالدى. نەتىجىدە بۇ ناھىيىنىڭ چارۋىسى 1949 - يىلىدىكى 27 مىڭ 500 تۇياقتىن 1985 - يىلى 126 مىڭ تۇياقتا كۆپەيدى، تېرىلغۇ يېرى 1949 - يىلىدىكى 20 مىڭ مودىن 66 مىڭ موغا كېڭەيدى.

قاغىلىق ناھىيىسى يېرىم چارۋىچىلىق ناھىيىسى بولۇپ، 1970 - يىلىدىن 1981 - يىلغىچە چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ سۇچىلىق قوزۇلۇشىغا 398 مىڭ 500 يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئومۇمىي قۇۋۋىتى 143 كىلوۋاتلىق 11 سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قوزۇلۇپ، 11 كەنتنىڭ يورۇتۇش ۋە قوشۇمچە مەھسۇلات پىششىقلاش ئىشلىرىغا لازىملىق توك يەتكۈزۈپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 4 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلىپ، 1600 ئادەم ۋە 1400 چارۋىنىڭ سۇ ئېچىش مەسىلىسى ھەل قىلىندى؛ 22 كىلومېتىر ئۆزۈنلۇقتا يايلاققا سۇ باشلايدىغان 2 ئۆستەڭ، بىر سۇ تەقسىملەش تاقىقى، ئادەم، چارۋا سۇ ئىچىدىغان 3 كۆلچەك ياسالدى، كۆكيار يېزىسىنىڭ تاجىكلار ئولتۇراقلاشقان «ئاقمېچىت» كەنتىدە ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ ئىچىملىك سۇ قوزۇلۇشىدىن بىرى ياسىلىپ (بىر سۇ ساقلاش كۆلچىكى، بىر باكلىق ئاپتوموبىل بار)، بۇ كەنتنىكى ئادەم، چارۋىلارنىڭ سۈيى قىس بولۇش مەسىلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلىندى.

1975 - يىلى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ سايباغ، ئوغۇساق، بۇلاقسۇ ۋە ئوپال يېزىلىرىدا، قۇدۇق قېزىش، كەلكۈنلى توسۇپ لاي تىندۇرۇش، ئېرىق چېپىپ سۇ باشلاپ لاي تىندۇرۇش قاتارلىق تەدبىرلەر قوللىنىلىپ، ئورمانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۇرۇلگەن قوش قەۋەتلىك يايلاق كەڭ كۆلەمدە بەرپا

قىلىندى. 1981 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە 240 مىڭ مو ئورمان ئەھيا قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە 162 مىڭ مو جىگدىلىك بولۇپ، بۇ يەردە 54 مىڭ تۈياق چارۋا بېقىشقا بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، «چارۋىلارنى تاغقا يۆتكەمەسلىك، قالايمىغان ئوتۇندىن غەم قىلماسلىق، چارۋا سانى يىلدىن يىلغا كۆپەيتىش، ئوغۇتلار ئېتىزغا تۆكۈلۈش، يۇرت تاشلاپ كەتكەنلەر ماكانىغا قايتىش» تەك يېڭى ۋەزىيەت ئاساسىي جەھەتتىن يارىتىلدى. ئاشلىقنىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتىمۇ 1968 - يىلىدىكى 57 كىلوگرامدىن 1981- يىلىدىكى 102.5 كىلوگرامغا يەتكۈزۈلدى.

§ 4 . سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى

1. ئۆستەڭلەرنى سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى

70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 1984 - يىلىغىچە ئۆستەڭلەرنى سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈشتە، ئاساسلىقى تېگىگە سۇلياۋ يوپۇق كۆمۈش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. بۇ سۇلياۋ قارا رەڭلىك بولۇپ، قېلىنلىقى 20 — 22 دېتسىللىمېتىر بولسا مۇۋاپىق بولىدۇ، كەڭ تارلىقى ئېرىق - ئۆستەڭنىڭ ئەلىشىش دائىرىسىگە قاراپ بېكىتىلىدۇ. سۇلياۋنىڭ توپا بىلەن كۆمۈلۈش قېلىنلىقى ئاران 30 سانتىمېتىر، ئۆستەڭ قېشى تىك بولغاچقا، ئۆستەڭگە سۇ باشلانغاندىن كېيىن، سۇلياۋ كۆمۈلگەن توپا سىيرىلىپ چۈشۈش ئەھۋالى دائىم كۆرۈلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە 3 — 5 يىلدىن كېيىن سۇلياۋلار كونىراپ سۇنىڭ ئۆستەڭ قاشلىرىنى يالاپ ئۆپرىتىشى ۋە چېقىپ بۇزۇشى بىلەن سۇ سىڭدۈرمەسلىك رولىنى يوقىتىدۇ. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ سېمونت تاختاي بىلەن سۇ سىڭمەس قىلىش قۇرۇلۇشى قىلىنىدىغان بولدى. يەنى ئۆستەڭنىڭ تېگى ۋە يانلىرى تۈزلەڭدىن كېيىن، 15 — 20 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا قۇم - شېغىل ۋە بىر قەۋەت سۇلياۋ چاپلىنىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەييار سېمونت تاختاي قويۇلىدۇ، سېمونت تاختايلار دەسلەپتە، 8 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا 6 قىرلىق قويۇپ ئىشلەڭدىن، كېيىن 4 چاسا قىلىنىپ ئىشلىنىدىغان بولدى. بۇ ئىككى خىل سېمونت تاختايىنى ئۆستەڭ قېشىدا تۈز توختىتىش تەس بولغاچقا، كېيىن قېلىنلىقى 10 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 122 سانتىمېتىرغا ئۇزگەرتىلدى، ئۇزۇنلۇقى قاش ئەھۋالغا قاراپ بېكىتىلدى، بۇ ئۇسۇلنى قوللىنىش نەتىجىسىدە، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 10% — 15% ئاشۇرۇلدى.

2. سۇ ئامبارلىرىنىڭ توپا توغانلىرىنى سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى

قەشقەردىكى سۇ ئامبارلىرىنىڭ توپا توغانلىرى قۇم ياكى قۇمسالىق توپىدىن قويۇرۇلغان بولغاچقا، توغان گەۋدىسىدىن سۇ سىزىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر بولدى. سۇ سىڭىشنى ئازايتىش ۋە توغان بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدىن باشلاپ ئىچكى ئۇلكىلەردىن يېرىقلىرىغا لاي قۇيۇش تېخنىكىسى كىرگۈزۈلدى، ھەمدە سۇ ئامبارلىرىنىڭ قاش - توغانى ئىچىگە سېمونت لاي قۇيۇپ چىڭدايدىغان 10 نەچچە كىشىدىن تەركىب تاپقان سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى ئەترىتى قۇرۇلدى. بۇ تېخنىكىنىڭ مەشغۇلات جەريانى مۇنداق: ئۇششاق تۆشۈكلەر تېشىلگەن پولات تۇرۇبىلار 5 — 10 مېتىر ئارلىق تاشلاپ توغان ئۈستىدىن قېقىپ يەر تېگىگىچە كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، يېرىقلىرىغا لاي قۇيۇش ماشىنىسىنىڭ يۇقىرى بېسىمى بىلەن سۇيۇق سېمونت لاي تۆشۈكلۈك تۇرۇبىدىن سىقىپ چىقىرىلىپ توغان جىسمىدىكى بوشلۇقلارغا كىرگۈزۈلىدۇ. سېمونت لاي قاتقاندىن كېيىن، توغان سۇ ئۆتكۈزۈشچانلىقى ئاجىزلايدۇ.

§ 5 . مەبلەغ تەييارلاش ئىشلىرى

قەدىمكى زاماندا قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ ئاددىي سۇ قۇرۇلۇشى قىلىپ دەريا سۈيىنى باشلاپ يەر سۇغىراتتى، لېكىن مەبلەغ بولمىغاچقا، سۇ قۇرۇلۇشى قىلىشتا بۇ يەردە تۇرۇشلۇق بوزيەر ئۆزلەشتۈرگۈچى قوشۇنلار ياساش، ھەربىيلەر بىلەن يەرلىك خەلق بىرلىشىپ ياساش، شۇ سۇدىن مەنپەئەتلىنىدىغان يەرلىك دېھقانلار ئۆزلىرى ياساش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىپ، تۆۋەن سەۋىيىدىكى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ سۈغا بولغان ئېھتىياجى قامدالغان بولۇپ، تەبىئىي ئاپەتنىڭ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرىش مۇمكىن بولمىغان. مىنگو دەۋرىگە كەلگەندە سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشى مەبلىغىنى جۇغلاشتا ھۆكۈمەتنىڭ پۈل ئاجرىتىپ بېرىشى، بايلار ۋە زومىگەرلەرنىڭ ئىئانە قىلىشىدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇلغا تايىنىلغاچقا يىغىلىدىغان پۈل بەك ئاز ئىدى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) شىنجاڭدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشىغا پىلان بويىچە مەبلەغ ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان بولدى، مىنگونىڭ 27 — 29 - يىللىرى (1938 — 1940 - يىلىغىچە) شىنجاڭدىكى نۇقتىلىق سۇ قۇرۇلۇشى تۈرلىرىگە مەبلەغ ئورۇنلاشتۇرۇشتا، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى قوغان يېزىسىغا سۇ ئېلىش ئېغىزى قۇرۇلۇشى، ئابتۇش سۇ ئايرىش ئېغىزى قۇرۇلۇشى ئۈچۈن 135 مىڭ يۈەن، مارالبېشى ناھىيىسىدىكى ئاناركۆل سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى ئۈچۈن 800 مىڭ يۈەن، مەكىت ناھىيىسىدىكى «جىنيوك» ئۆستىكى قۇرۇلۇشى ئۈچۈن 250 مىڭ يۈەن، جەمئىي 1 مىليون 185 مىڭ يۈەن ئاجرىتىلغان. 1952 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق نازارىتى سۇچىلىق بۆلۈمىنىڭ تۈنجى كىچىك سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ئېتىرىتىنىڭ قەشقەردە تۇرۇپ سۇ ئىشائاتلىرى قۇرۇلۇشى خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش خراجىتى قىلىشى ئۈچۈن 160 مىليون يۈەن (كونا خەلق پۇلى) ئاجرىتىپ بەردى. 1953 - يىلىدىن 1958 - يىلىغىچە بولغان 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرىنىڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈش باسقۇچىدا بولغاچقا، ناھىيە، شەھەرلەر كونا سۇ قۇرۇلۇشلىرىنى كەڭ كۆلەمدە ئۆزگەرتىپ يېڭىلىدى، بۇ مەزگىلدە دۆلەت بۇ ئىشلارغا 2 مىليون 195 مىڭ يۈەن بەردى. بۇنىڭ ئىچىدە 11 ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرى ئۈچۈن جەمئىي 772 مىڭ يۈەن ئىشلىتىلدى، ئاساسلىقى مارالبېشى ناھىيىسىدىكى شوركۆل سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى، يەكەن ۋە گەز دەريالىرىنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيە ئاۋات باش ئۆستىكىگە سۇ باشلاش تاقىقى، قەشقەر شەھىرى دۆلەتباغ چوڭ ئۆستىكىنى رېمونت قىلىش، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ شاخ - شۇمبۇلۇق دەريا توسمىسىنى ياساش قۇرۇلۇشى ۋە يېڭىئاۋات ئۆستىكى قۇرۇلۇشى، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ «1.28» رايون زەيكەش قۇرۇلۇشى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئاق ئۆستەك قۇرۇلۇشى ۋە 7.8 رايون بۇلاق سۇيى قۇرۇلۇشى ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭ سۇچىلىق مەكتىپى قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلدى. 1958 - يىلىدىن 1962 - يىلىغىچە بولغان 2 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئەتىيازدا قۇرغاقچىلىق بولۇش، يازدا كەلكۈن كېلىش ۋە شورلىشىپ كېتىشتەك 3 چوڭ قىيىن مەسىلىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، دۆلەت 17 مىليون 191 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بەردى، بۇ پۈل نۇقتىلىق ھالدا قەشقەر دەريا ۋادىسى بىلەن يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى بۇ «ئۈچ چوڭ مەسىلە»نى تۈزەشكە ئىشلىتىلدى، بۇ جەھەتتە سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى تۈزىدىن 37سى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، بۇنىڭغا 10 مىليون 332 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇ مەبلەغ نۇقتىلىق ھالدا يەكەن دەريا سۇغىرىش رايونىدىكى سوغۇچاق سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى، يەكەن دەريا شەرقىي - غەربىي قاسىنقىدىكى چوڭ ئۆستەڭلەر قۇرۇلۇشى، شېكەركۆل سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى، شوركۆل سۇ ئامبىرىنىڭ جەنۇب شىمال توغان قۇرۇلۇشى، گەز دەرياسىدىن سۇ باشلاش ئۆستىكى قۇرۇلۇشى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ «ئىتتىپاق» ئۆستىكىگە سۇ باشلاش تاقىقى قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلدى. 1963 - يىلىدىن 1965 - يىلىغىچە

بولغان 3 يىللىق ئىگىلىكنى تەرتىپكە سېلىش مەزگىلىدە، دۆلەت يەنە 8 مىليون 655 مىڭ يۈەن مەبلەغ بېرىپ قەشقەرنىڭ سۈچىلىق قۇرۇلۇشىنى داۋاملىق قوللىدى. 1966 - يىلىدىن 1976 - يىلىغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ئىشلىنىۋاتقان ۋە يېڭىدىن ئىشلىنىدىغان بىر تۈركۈم قۇرۇلۇشلار ئۈچۈن دۆلەت يەنە 24 مىليون 188 مىڭ يۈەن مەبلەغ بەردى. لېكىن بۇ چاغدا بەزى تۈرلەر قارىغۇلارچە يولغا قويۇلۇپ، سۈپىتى ناچار، ئۈنۈمى تۆۋەن، يوشۇرۇن خەۋپى بار بولۇپ قالغاچقا نائىلاج بىكار قىلىنىدى ياكى كېچىكتۈرۈلدى. 1978 - يىلى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، دۆلەت قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىنى قوللاش يۈزىسىدىن، 1980- يىلىدىن باشلاپ، تەرەققىي تاپمىغان رايونلارغا ياردەم بېرىش ۋە ئىچىملىك سۇ شارائىتىنى ياخشىلاپ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىنى مەبلەغ سېلىش پىلانىغا كىرگۈزدى. 1977 - يىلىدىن 1986 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، دۆلەتنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا سالغان مەبلىغى 49 مىليون 135 مىڭ يۈەنگە، كىچىك ئېتىز - ئېرىق سۇ ئىنشائاتلىرىغا بەرگەن قوشۇمچە ياردىمى 58 مىليون 44 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇ پۈللار ئاساسلىقى ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا، ئۆستەڭلەرنى ئۆزگەرتىپ ياساشقا ۋە سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش ئۆلچىمىنى ئۆستۈرۈشكە ئىشلىتىلدى. يېزا ئىقتىسادىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، دۆلەتنىڭ سۈچىلىق قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىش ئۈچۈن سالمىغان مەبلىغى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 5 يىلدا، سۈچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا سېلىنغان مەبلەغ ۋە مەخسۇس تۈر مەبلىغى 37 مىليون 908 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇ جەريانداء قەشقەر 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتتۈرۈلۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى؛ 1985 - يىلى يەكەن دەرياسىدىكى كاچۇك سۇ باشلاش توغۇنى قۇرۇلۇشىنىڭ تۇنجى قارارلىق گەۋدە قۇرۇلۇشى پۈتتۈرۈلدى ۋە 2- قارارلىق قۇرۇلۇشى باشلاندى؛ يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى سوغۇچاق سۇ ئامبىرىنىڭ 1 - قارارلىق قۇرۇلۇشى پۈتتۈرۈلدى؛ گەز دەرياسىدىكى ئۇچ كۆۋرۈك توغۇنى قۇرۇلۇشى ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى؛ قىزىل دەريا ۋادىسىدىكى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ شاپتۇل يېزىسىغا سۇ ئېلىش تاقىقى پۈتتۈرۈلدى. بۇلاردىن باشقا، دۆلەت يەنە كىچىك ئېتىز - ئېرىق سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشىغا 51 مىليون 34 مىڭ 700 يۈەن ياردەم بەردى. 1986 - يىلىدىن 1990 - يىلىغا قەدەر، دۆلەت ئورۇنلاشتۇرغان ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى ۋە ھەر خىل مەخسۇس مەبلەغ جەمئىي 117 مىليون 64 مىڭ 700 يۈەن بولۇپ، يىلىغا 23 مىليون 412 مىڭ 500 يۈەندىن توغرا كەلدى. بۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن سۈچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا ئاز كۆپ مەبلەغ سېلىنغان مەزگىل بولۇپ، قەشقەردىكى چوڭ ۋە ئوتتۇراھال سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشى بۇ مەزگىلدە يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا كىردى.

قەشقەر ۋىلايىتىدە 1952 - يىلىدىن 1990 - يىلىغىچە سۇ ئىشلىرىغا سېلىنغان مەبلەغنىڭ تۈرلەرگە ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 5

بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

تۈرلەر / مەزگىللەر	جەمئىي	سۈچىلىق كەسىپىي خىراجىتى	سۇ مەھسۇلاتلىرى كەسىپىي خىراجىتى ۋە يېزا سۇ مەھسۇلاتلىرى ياردىمى	گىدرولوگىيە كەسىپىي خىراجىتى	كىچىك ئېتىز-ئېرىق سۇ ئىشلىرى ياردىمى	مەخسۇس تۈر مەبلىغى			ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى		
						جەمئىي	ھەقسىز	ھەقلىق	ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى	بۇنىڭدىن: تەرەققىيات مەبلىغى	بۇنىڭدىن: نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغى
خەلق ئىگىلىكى- نى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەز- گىلى (1950 — 1952)	1.60	1.60									

1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى (1957 — 1953)	219.52	72.90		68.90			77.72				
2 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى (1962 — 1958)	1719.10	129.90	5.60	550.40			1033.20				
3 يىللىق تەڭشەش مەزگىلى (1965 — 1963)	865.50	72.80	3.50	504.40			284.80				
3 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى (1970 — 1966)	1241.40	154.50	1.40	636.80			448.70				
4 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى (1975 — 1971)	2512	231.50	35.30	1161.60	81.4		1002.20				
5 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى (1980 — 1976)	13172.8	1327.3	159.50	5804.40			5881.6	274			
6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى (1985 — 1981)	10283.87	1259.90	129.70	5103.47		300	3490.80	3186.80			
7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى (1990 — 1985)	20775.01	1766.53	196.17	6605.84		4976.47	6730	2633	3900		
جەمئىي	50290.80	5016.93	531.17	20453.81	81.40	5276.47	18949.02	6093.80	3900		

قەشقەر ۋىلايىتىدە 1952 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە سۇ ئىشلىرىغا سېلىنغان مەبلەغنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى

جەدۋەل: 11 — 6

بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

ئور ۇنلار / يىللى	جەمئىي	ۋىلايەتلىك بېۋاستە قارايدىغان	قەشقەر شەھىرى	قەشقەر كونا شەھەر	قەشقەر يېڭىشەھەر	پەيزاۋات	يوپۇرغا	يېڭىسار	مارالبېشى	يەكەن	پوسكام	قاغىلىق	مەكىت	ئاشقۇرغان
1952	1.60	1.60												
1953	5.10	5.10												
1954	11.40	9.20	0.20	1.70		0.30								
1955	35.10	31.70		2					1.40					
1956	42.60	40.40		1.10						0.60		0.50		
1957	125.32	99.32			5	4			17					

4.40	189.20	11.10	3	169	27.60	1	126	216.50	56.80	7.70		96.10	908.40	1958
1	9	10	8.60	27.80	6.90	17.10	5	12	35	7	3.10	74.60	217.10	1959
2	4.30		4.90		20			5	3			60.60	144.80	1960
	1.90	50.60		42.80	11.10			31				57.40	194.80	1961
		1	12.50	5.60	1				5.60	31	2	195.30	254	1962
2.60		2	6.40	21.60	56.30	4.50	2	24	3.30	3.50	0.50	109.60	236.30	1963
7	21	8.60	3.30	31.90	14.50	11.50	2	8.20	16.30	27.70	5.40	77.80	235.20	1964
3	141.90	11.50	2.90	11.10	24.80	2.30	11.80	27.90	7.90	5.20	7.10	136.60	394	1965
4.10	46	21	2.50	34.50	8.30	51.60	15	26.30	28	47.20	9.40	146.50	440.40	1966
6.50	9.20	9.30	3.30	16.60	11.50	5.70	4.20	8.50	13.50	10.10	2.30	98.30	199	1967
5	7.20	2.20	1	18	11	5.60	3.40	7.70	11.20	5.40	1.80	57.30	136.8	1968
1.10	3	4.50	3	7	0.40	5	4.70	6.10	11.10	14.50	0.70	59.40	120.50	1969
1.70	36	52.90	4.20	23.00	2.80	6.50	4.50	6	15.40	84.70	3	104	34.470	1970
5.80	34.80	53.10	26	23.30	15	6.80	6.80	12.10	20.20	155	3.60	71.50	434	1971
12.50	22.70	19.60	13.20	32.60	31.80	19.40	13.80	16.90	24.20	21.60	2.50	92	322.80	1972
14.10	57	77.40	20	71.10	25.20	30.60	20.20	55.10	37.90	20.90	8.10	99.90	537.50	1973
10	25.50	47.10	7.50	37.60	19.70	30.20	19.10	27.6	28.50	14.10	3	153.70	423.60	1974
10.80	11.30	26.40	21	65.60	42.10	49.20	27.30	32.50	45.90	53.40	8	500	894.10	1975
26.10	40.70	64.50	90	317.70	63.90	101.40	52.80	40.20	107.50	58.90	64.80	776	1804.50	1976
34.10	56.50	71.70	196	118.90	66.50	46.70	49.11	86.30	125.60	176.20	47	442.40	1517	1977
33.40	82.80	37.60	191.80	293	189.90	145	185.30	154.30	261.50	125.70	100.50	1314.60	3115.40	1978
													4118.30	1979
39.40	273.60	186.80	113	139.30	229.50	209.80	87.10	134.90	398.60	155	138.10	512.50	2617.60	1980
12.30	126.50	84.30	92.30	147.40	202.20	104.20	97.20	55.10	82.90	91.00	114.10	304.20	1513.70	1981
10.50	99.90	102.70	66.90	304.80	90.20	103.50	68.70	198.60	356.50	104.80	60.70	554.80	2122.60	1982
7.70	81.80	83.50	78.30	204.40	117.40	80.20	99.90	109.80	189.30	126.50	17.80	476.50	1673.10	1983
8.50	63.30	103.50	60	200.20	117.90.	89.60	76.40	384.40	122.80	86.20	29.80	905	2247.60	1984
	162.70	287.70	87.20	109	180.60	64.60	69	600.40	69.37	114.80	13.10	938.40	2726.87	1985
7.50	174.90	169.40	63.80	257	207.50	249.5	106.80	376.32	133.02	289.36	28.61	1157	3220.41	1986
21.80	48.40	99.10	44.20	197.10	577.70	136.40	50.20	314.90	140.90	279.80	41.90	1677.62	3630.02	1987
100	192.78	295.51	341.89	170.20	663.42	297.05	155.74	347.40	234.89	206.70	22.20	1454.31	4482.09	1988
	122.62	346.82	72.79	256.40	479.80	256.64	807.10	776.16	303.54	259.69	68.41	898.62	4648.59	1989
300	153.20	192.70	265.80	473.70	279.80	224.50	260.20	329.70	113.50	441.30	113.10	1146.40	4293.90	1990

Ⅳ باب

كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش

قەشقەر ۋىلايىتى دائىرىسىدە چوڭراق دەريادىن 10ى بار. بۇنىڭ ئىچىدە يىللىق سىرغىمى، مىقدارى 600 مىليون كۇب مېتىردىن ئاشىدىغانلىرى 5. ئۇلار يەكەن دەرياسى، قىزىل دەريا سى، گەز دەريا سى، تىزناپ دەريا سى ۋە كۇسەن دەريا سى. ھەر يىلى 6 — 9 - ئايغىچە بۇ 5 دەريانىڭ سۇ مىقدارى يىللىق ئومۇمىي ئېقىم مىقدارىنىڭ 55% — 75%نى ئىگىلەيدۇ. يەنى تەخمىنەن 7 مىليارد كۇب مېتىر بولىدۇ، مولچىلىق يىللىرىنىڭ ياز پەسلىدە 10 مىليارد 890 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. ئادەتتە، بۇ 5 دەريانىڭ ئوتتۇرىچە كۇنلۈك ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 1300 كۇب مېتىر بولغاندا، نورمال سۇغىرىش مەزگىلى بولغان بولىدۇ، 1800 كۇب مېتىردىن ئېشىپ كەتسە، ئايرىم جايلاردا ئوخشىمىغان دەرىجىدە كەلكۇن ئاپىتى يۇز بېرىدۇ؛ ئەگەر 2500 كۇب مېتىردىن ئېشىپ كەتسە، چوڭ كەلكۇن ئاپىتى يۇز بېرىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، بۇ يەرنىڭ سۇ ئىشلىرى مۇئەسسەسلىرى ئېپتىدائىي ھالەتتە، ئاددىي بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە كىشىلەر خالىغان جايغا توغان توسۇپ ئۆستەڭگە سۇ ئالىدىغان بولغاچقا، كەلكۇن كەلگەندە كىشىلەر ئامالسىز قېلىپ ئاپەت زىيىنى بەك ئېغىر بولۇپ كەلگەن. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ داگۇەن 4 - يىلى (1110 - يىلى) دىن مىنگۇنىڭ 38 - يىلى (1948 - يىلى) گىچە بولغان 838 يىل ئىچىدە، يەكەن دەريا سى ۋە باشقا دەريالارنى تاغ كەلكۇنى بېسىپ كېتىپ 6 قېتىم ئېغىر ئاپەت يۇز بەرگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ قەشقەردە كۆپ قېتىم كەلكۇن ئاپىتى يۇز بەردى. 1990 - يىلىغا قەدەر 12 قېتىم چوڭ كەلكۇن ئاپىتى بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئېغىر ئاقىۋەت پەيدا قىلغىنى 4 قېتىم.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى 5 دەريانىڭ يىللاردىن بۇيانقى تاغ ئېغىزى پونكىتىدىن ئۆتكەن ئەڭ زور ئېقىم مىقدارى (1)

جەدۋەل: 11 — 7

بىرلىكى: كۇب مېتىر/سېكۇنت

پونكىت نامى / يىللار	قارايدۇ				كۆزرۈك				سامان			
	ئاي	كۇن	ئەڭ زور كەلكۇن چوققىسى	يىللىق سىرغىم مىقدارى	ئاي	كۇن	ئەڭ زور كەلكۇن چوققىسى	يىللىق سىرغىم مىقدارى	ئاي	كۇن	ئەڭ زور كەلكۇن چوققىسى	يىللىق سىرغىم مىقدارى
ئوتتۇرىچە			476.4634	20.93683			164.6	9.642325			137.9595	6.347476
1954												
1955												
1956												

7.75	200	18	7									1957
7.31	157	13	7					20.98	450	13	7	1958
8.05	170	15	8	11.78	156	15	8	22.97	494	4	6	1959
6.38	122	2	7	10.41	181	10	7	17.27	412	4	8	1960
7.44	123	16	7	11.47	183	30	7	17.76	312	2	6	1961
6.49	144	30	7	9.30	127	24	7	14.99	281	12	6	1962
6.16	127	6	8	10.56	140	6	8	19.15	267	27	6	1963
5.70	137	3	7	9.79	153	16	8	18.27	373	2	7	1964
4.28	129	5	7	7.67	116	26	7	14.72	243	9	7	1965
6.10	156	20	8	9.65	178	7	8	22.47	1400	19	8	1966
7.06	155	24	7	11.30	225	25	7	23.23	434	8	6	1967
5.96	79.6	1	8	10.88	185	8	7	23.47	464	8	6	1968
5.57	127	15	7	9.52	175	11	8	22.63	342	30	5	1969
5.77	124	10	7	9.21	133	23	8	20.81	349	15	6	1970
5.97	107	29	7	8.64	167	1	8	18.83	310	6	6	1971
5.29	81	28	7	9.53	119	7	8	16.55	353	7	8	1972
6.63	136	17	7	10.50	173	18	7	23.5	360	16	7	1973
5.11	179	5	8	7.47	135	23	7	14.43	738	7	8	1974
6.67	221	18	6	8.94	161	14	7	20.61	425	18	6	1975
6.59	144	24	7	9.66	167	24	7	19.10	671	19	8	1976
7.39	145	25	6	9.95	171	24	6	20.30	396	23	6	1977
7.36	188	8	7	14.30	295	7	7	26	307	4	7	1978
5.35	138	10	8	9.12	140	4	8	25.30	530	11	6	1979
5.69	109	2	7	9.29	149	5	8	19.20	301	11	8	1980
6.31	129	8	7	8.89	159	9	8	20.9	394	29	6	1981
6.46	135	1	7	8.26	167	5	8	19.6	285	9	7	1982
7.79	183	24	7	9.84	197	4	8	23.50	418	31	7	1983
6.61	109	21	7	10.80	174	21	8	23.10	515	3	6	1984
6.16	126	12	7	8.83	150	1	8	19.5	234	24	5	1985
6.14	160	9	8	8.76	171	2	8	19.8	420	4	7	1986
5.70	123	25	7	7.50	111	24	8	25	661	8	8	1987
5.95	127	15	7	9.24	185	30	7	24.50	522	21	6	1988
5.37	133	31	7	6.75	160	30	7	18.70	477	2	6	1989
7.50	147	24	6	10.70	163	3	7	20.90	383	15	5	1990

قەشقەر ۋىلايىتىكى 5 دەريانىڭ يىللاردىن بۇيانقى تاغ ئېغىزى پونكىتىدىن ئۆتكەن ئەڭ زور ئېقىم مىقدارى (2)

جەدۋەل: 11 — 8

بىرلىكى: كۇب مېتىر/سېكۇنت

پونكىت نامى / يىللار	كاچۇڭ				ئۆزۈملۈك				يىللىق ئومۇمىي سىرغىم مىقدارى
	ئاي	كۈن	ئەڭ زور كەلكۈن چوقۇمى	يىللىق سىرغىم مىقدارى	ئاي	كۈن	ئەڭ زور كەلكۈن چوقۇمى	يىللىق سىرغىم مىقدارى	
ئوتتۇرىچە			1967.778	64.88778			317.381	8.059238	110.4446
1954	8	8	1710	52.53					52.53

69.93					69.93	1240	3	8	1955
67.63					67.63	1280	28	7	1956
67.56	8.37	336	19	7	51.44	1120	19	7	1957
93.70	7.67	288	13	7	57.74	1320	14	7	1958
130.79	7.91	264	2	7	80.08	2460	29	8	1959
106.86	6.17	262	9	7	66.63	1300	16	8	1960
129.84	9.20	347	2	6	83.97	6270	4	9	1961
92.09	6.51	243	25	7	54.80	1300	11	8	1962
102.71	7.12	232	6	8	59.72	1690	24	6	1963
94.03	6.96	324	13	7	53.31	2450	6	9	1964
77.20	5.85	269	26	7	44.68	1770	21	8	1965
117.04	10.12	362	19	8	68.70	1550	21	8	1966
130.51	10.63	454	15	7	78.29	1560	5	8	1967
110.14	6.97	252	28	7	62.86	3150	10	8	1968
104.22	6.83	237	15	7	59.67	1330	11	8	1969
104.15	6.39	277	28	6	61.97	1000	3	9	1970
119.29	7.53	296	6	6	78.32	4571	2	8	1971
87.61	6.54	235	7	8	49.7	1270	8	8	1972
136.34	7.66	376	18	7	88.05	2220	21	7	1973
91.44	8.83	374	4	8	55.60	1650	24	7	1974
101.07	8.11	446	19	6	56.74	1340	21	8	1975
103.38	8.53	328	8	7	59.5	1520	27	7	1976
122.11	8.47	516	29	6	75.90	2670	16	7	1977
135.83	8.27	346	29	6	79.90	4700	6	9	1978
107.25	6.78	234	11	6	60.7	1960	30	8	1979
97.37	7.49	254	24	6	55.70	1300	7	8	1980
110.10	9.40	289	29	7	64.60	1500	10	8	1981
109.25	9.93	367	2	8	65	1600	8	8	1982
125.23	11.90	436	4	8	72.20	1560	4	8	1983
123.16	7.75	197	28	6	74.90	4570	30	8	1984
109.03	8.84	359	18	7	65.70	1410	29	7	1985
103.42	6.92	357	23	6	61.80	1980	15	8	1986
99.63	9.253	329	21	7	52.2	1840	29	7	1987
124.12	9.53	325	16	7	74.90	1670	23	7	1988
83.49	7.67	341	11	6	45	1560	30	7	1989
126.4	9.90	371	25	6	77.40	1300	10	7	1990

§ 1 . كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش تۇزۈلمىسى

دۆلەتنىڭ «كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش نىزامى» ئېلان قىلىنغاندىن

كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىدە كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش باش قوماندانلىق شتابى قۇرۇلدى. ناھىيە (شەھەر) لەردىمۇ مۇناسىپ ھالدا قوماندانلىق ئورۇنلىرى قۇرۇلدى، ۋىلايەتكە بېۋاستە قاراشلىق ئالاقىدار ئورۇن ۋە تارماقلاردا، ھەر قايسى ۋادا باشقارمىلىرىدىمۇ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش شتابى ياكى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، يېزا (پونكىت) لاردىمۇ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىلىرى تەسىس قىلىندى، شۇنداق قىلىپ ۋىلايەت بويىچە ھەر دەرىجىلىك كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش قوماندانلىق سىستېمىسى شەكىللەندى. ۋىلايەتلىك ۋە ناھىيىلىك قوماندانلىق شتابىنىڭ خادىملىرى پىلان كومىتېتى، ماددىي ئەشيا، ئاشلىق، نېفىت، پوچتا - تېلېگراف، مالىيە، قاتناش، سودا، ئېلېكتر كۈچى، چ خ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق، سۇ بىلەن تەمىنلەش، ھاۋارايى، گىدرولوگىيە، ناشىيول، خەلق قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمى ۋە شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئارمىيە ۋە قوراللىق ساقچى قىسىم قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ رەھبەرلىرىدىن تەركىب تاپتى.

1990 - يىلىغا كەلگەندە ۋىلايەتتە ۋىلايەت دەرىجىلىك كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش قوماندانلىق شتابىدىن بىرى، ناھىيە دەرىجىلىك قوماندانلىق شتابىدىن 16 سى، رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىدىن 100ى قۇرۇلدى، ئەزالىرى 614 بولدى.

ھەر قايسى مەزگىلدىكى، ھەر دەرىجىلىك كەلكۈن ئەھۋالىنى ئۆز ۋاقتىدا، توغرا ئۆلچەپ يۇقىرىغا مەلۇم قىلىش ئۈچۈن، ۋىلايەتلىك قوماندانلىق شتابىدا ۋىلايەتلىك كەلكۈن ئەھۋالىنى كۆزىتىش - مەلۇم قىلىش خەۋەرلىشىش باش ئىستانسىسىدىن بىرى تەسىس قىلىندى، 5 دەريانىڭ تاغدىن چىقىش ئېغىزى ۋە باش ئېقىمىدا 9 جايدا كەلكۈن ئەھۋالىنى كۆزىتىپ مەلۇم قىلىدىغان پونكىت ئىستانسىسى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چوڭ سۇ ئامبارلىرىدىن 2 سىدە ئەھۋال مەلۇم قىلىش پونكىتى قۇرۇلدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، ناھىيە (شەھەر) ۋە ۋادا باشقارمىلىرىدا كەلكۈن ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىش باش ئىستانسىلىرى ۋە ئوتتۇراھال سۇ ئامبارلىرى، تاقاق - توغان باشقۇرۇش پونكىتلىرىدا كەلكۈن ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىش نۇقتىلىرى تەسىس قىلىندى.

قەشقەردە 6 - ئايدىن 9 - ئايغىچە بولغان ۋاقىت كەلكۈن مەزگىلى بولىدۇ، قىزىل دەريا‌سىغا كەلكۈن بۇرۇن كېلىپ بۇرۇن توختايدۇ، قەشقەر كونا‌شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر شەھىرى، پەيزاۋات ۋە يوپۇرغىلاردا كەلكۈن مەزگىلى 5 - ئاينىڭ باشلىرىدا باشلىنىپ 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاخىرلىشىدۇ، بۇ مەزگىلدە ھەر كۈنى ئادەت بويىچە 2 قېتىم، يەنى ئەتتىگەن سائەت 8 دە (بېيجىڭ ۋاقتى) ۋە كەچ سائەت 8 دە كەلكۈن ئەھۋالى مەلۇم قىلىندى، كەلكۈن مىقدارى ئېشىپ كەتكەن ئەھۋالدا ئۇدۇللۇق مەلۇم قىلىندى.

1989 - يىلىدىن ئىلگىرى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كەلكۈن ئەھۋالىنى كۆزىتىش، مەلۇم قىلىش تور - نۇقتىلىرى كۆپىنچە «1 - ئاۋغۇست» تېلېفون سىمسىز تېلېفون ئالاقىسىدىن پايدىلىناتتى (پوچتا - تېلېگراف تارمىقىدىن ئىجارە ئېلىنغانلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) . 1989 - يىلىدىن كېيىن بۇ خىل تېلېفوندا ئالاقىلىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سىمسىز سۆزلىشىش ئاپپاراتى ئارقىلىق خەۋەر بېرىدىغان بولدى. دېمەك «قوش كاپالەتلىك» ئالاقىلىشىش سىستېمىسى بار بولدى.

§ 2 . كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشلىرى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن سۇچىلىق تارماقلىرى دېھقانلارنىڭ كەلكۈن مەزگىلىدىكى يۇكسى

يېنىكلىتىش ئۇچۇن، بىر تەرەپتىن ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىغا بىرلەشتۈرۈپ، ئاساسلىق 5 دەريانىڭ 137 جايدىكى ۋاقتلىق سۇ باشلاش ئېغىزلىرىنى زامانىۋىلاشقان 24 سۇ باشلاش توگۈنىگە ئۆزگەرتىشكە كىرىشتى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە مەڭگۈلۈك سۇ باشلاش توگۈنىدىن 18ى ياساپ پۈتتۈرۈلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئاساسلىق 5 دەريانىڭ ئوتتۇرا، ئايىغ ئېقىنلىرىدىكى خەتەرلىك بۆلەكلەردە مۇداپىئە توغانلىرىنى ياسىدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى نۇقتىلىق كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش بۆلەكلىرىدە 10 يىلدا بىر كېلىدىغان كەلكۈن ئۇلۇچەم قىلىپ مۇداپىئە كۆرۈلدى، ئادەتتىكى بۆلەكلەردە بولسا 5 يىلدا بىر كېلىدىغان كەلكۈن ئۇلۇچەم قىلىندى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ۋىلايەت بويىچە 19 ئورۇندا تاش ياكى بېتون قۇرۇلمىلىق 33 . 51 كىلومېتىر ئۆزۈنلۇقتا مەڭگۈلۈك؛ 36 ئورۇندا 83 . 172 كىلومېتىر ئۆزۈنلۇقتا، يېرىم مەڭگۈلۈك؛ 175 ئورۇندا 23 . 198 كىلومېتىر ئۆزۈنلۇقتا ۋاقتلىق مۇداپىئە قېشى ياسالدى. جەمئىي 230 ئورۇندىكى ئومۇمىي ئۆزۈنلۇقى 39 . 422 كىلومېتىر كېلىدىغان مۇداپىئە قاشلىرى بىلەن 1 مىليون ئاھالىنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە 2 مىليون 500 مىڭ مو تېرىلغۇ يەرنىڭ نورمال سۇغىرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. قاش، تاقاق ۋە سۇ ئامبارلىرىنىڭ بىخەتەر بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ۋىلايەت «مۇداپىئەنى ئاساس قىلىش، بۆزۈلغاندا كۆچەيتىش، بۆزۈلماستا مۇداپىئە كۆرۈشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش» ئاڭچىنلىقى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ھەر يىلى نۇرغۇن ئەمگەك كۈچى ۋە ماددىي ئەشيالارنى ئىشقا سېلىپ، كەڭ كۆلەمدە كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشلىرىنى ئىشلىدى.

مۇداپىئە توغىنى قۇرۇلۇشى ئاساسلىقى 3 خىل بولىدۇ. مەڭگۈلۈك توغان قۇرۇلۇشى مەركىز ۋادىنىڭ ئومۇمىي گەۋدە پىلانى ۋە قىسمەن دەريا بۆلەكلىرىنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئومۇمىي پىلانىغا ئاساسەن، خەلق ئىشلەيدىغان، ھۆكۈمەت ياردەم بېرىدىغان قۇرۇلۇش ئۈسۈلى بىلەن ئىشلىنىدۇ، ئۇنىڭ شەكىللىرى: ئۇلى چوڭقۇر قېزىلىپ بېتون قۇيۇلغان، قاش باغرىغا مۇداپىئە يۈزى ئىشلەنگەن ۋە سەكرەتمە توغان سېلىنغان؛ ئۇلى سېمونت بىلەن تاش ئارىلاشتۇرۇلۇپ چوڭقۇر قاتۇرۇلغان، قاش باغرىغا مۇداپىئە يۈزى ئىشلەنگەن ۋە سەكرەتمە توغان سېلىنغان؛ بېتون كۆۋرۈكلەرگە تاش قاچىلانغان سىم تاغارلار چېتىلىپ قوپۇرۇلغان، سەكرەتمە توغان سېلىنغان؛ ئۇلى بېتوندىن قۇيۇلۇپ قالغان قىسمى تاشتىن قوپۇرۇلغان، باغرىغا مۇداپىئە يۈزى ئىشلەنگەن سەكرەتمە توغان سېلىنغان بولىدۇ. يېرىم مەڭگۈلۈك توغان قۇرۇلۇشىنىڭ شەكىللىرى: ئۇلى بېتوندىن قۇيۇلۇپ ئىچىگە تاش قاچىلانغان سىم تاغارلار دۆۋىلەپ قوپۇرۇلغان سەكرەتمىلىك توغان سېلىنغان؛ ئۇچ پۈتلۈق تىرەكلەرگە سىم تاغارلار چېتىلىپ، ئارىسىغا شاخ باستۇرۇلۇپ قوپۇرۇلغان سەكرەتمىلىك توغان سېلىنغان؛ جاڭگال توپىسىنى دۆۋىلەش بىلەن باغرىغا كۆچەت تىكىپ چىڭداش ئۇسۇلى بىرلەشتۇرۇلگەن توغان سېلىنغان؛ جاڭگال توپىسىنى دۆۋىلەپ چىڭداش بىلەن يۈزىگە تاش تىزىش ئۇسۇلى بىرلەشتۇرۇلگەن توغان سېلىنغان بولىدۇ. ۋاقتلىق توغان قۇرۇلۇشىنىڭ شەكىللىرى ئۇچ پۈتلۈق تىرەكلەر تۈۋرۈك قىلىنىپ، ئەتراپىغا دەرەخ شاخلىرى تاشتا باستۇرۇلۇپ قوپۇرۇلغان سەكرەتمىلىك توغان سېلىنغان؛ ئۇچ پۈتلۈق تىرەكلەر تۈۋرۈك قىلىنىپ ئەتراپىغا دەرەخ شاخلىرى كاللەك چىملار بىلەن باسۇرۇلۇپ قوپۇرۇلغان توغان سېلىنغان؛ ئەتراپىغا يۇلغۇن تىكىش ئۇسۇلىدا توپىسى چىڭدالغان توغان سېلىنغان؛ جاڭگال توپىسى دۆۋىلىنىپ چىڭداپ قوپۇرۇلغان توغان سېلىنغان بولىدۇ.

1. ئاساسلىق توغان قۇرۇلۇشى

1) يەكەن دەريا شەرقىي ساي كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى

بۇ مۇداپىئە بۆلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 كىلومېتىر بولۇپ، يەكەن دەرياسىنىڭ سول قاسىنقىغا جايلاشقان، مەكىت ناھىيە بازىرىغا 4 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ مۇداپىئە بۆلىكىدە يەكەن دەرياسىدىكى مەكىت چوڭ كۆۋرۈكىنىڭ ئايىغ تەرىپىدىكى 1.7 كىلومېتىر ۋە كۆۋرۈكنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى 0.8 كىلومېتىر، جەمئىي

2.5 كىلومېتىر ئارىلىقىنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋەزىپىسىگە «ئالغا» سۇ ئامبىرىنى باشقۇرۇش باشقارمىسى مەسئۇل بولۇپ كەلدى. مەكتەپ ئاھىيە بازىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، «ئالغا» سۇ ئامبىرى باشقارمىسى 1978 - يىلىدىن باشلاپ بۇ مۇداپىئە بۆلىكىگە ھەر يىلى نۇرغۇن ئەمگەك كۈچى، ماددىي ئەشيا ۋە پۇل سەرپ قىلدى. كەلكۈن مەزگىلىدە 30 — 40 كىشىلىك كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش - خەۋپتىن قۇتۇلدۇرۇش ئەترىتى ۋە ئاپتوموبىل، سايمان - جابدۇقلارنى بۇ يەردە مەخسۇس توختىتىپ، قاش - توغانىنىڭ بىخەتەرلىكى كېچە - كۈندۈز قوغدالدى. بۇ بۆلەكتە يەنە ئۈستى كەڭلىكى 5 مېتىر، ئېگىزلىكى 2 — 3 مېتىر كېلىدىغان كەلكۈن مۇداپىئە توسمىسى ماشىنا ئارقىلىق چېڭداپ ياسالدى. 1983 - يىلى يەنە بۇ بۆلەكتىكى 2.5 كىلومېتىر كېلىدىغان قاشنىڭ سۇ تەرەپ باغرىغا 4 قاتار بېتون تۈۋرۈكلۈك سەكرەتمە ياسالدى، ھەر قاتار سەكرەتمە بىلەن قاش ئارىلىقىدا 45°لۇق بۇلۇڭ چىقىرىلغاچقا، بۇ يەرگە ئۇرۇلغان كەلكۈن سۈيى دەريانىڭ مەركىزىي قىسمىغا يانداۋرۇلۇپ، قاشنى بىۋاستە بوزۇۋېتەلمەيدى.

2) «ئويبۇغداي» ئۆستىڭىدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى

باش تاقاقتىن «بىر كويلۇق باغلاق» قىچە بولغان 24 كىلومېتىر ئارىلىقىنىڭ كەلكۈن مۇداپىئەسىگە مەكتەپ ئاھىيىسى بىلەن «ئالغا» ئامبار باشقارمىسى مەسئۇل. «ئالغا» ئامبار باشقارمىسى «بوز كۆچۈرمە» دىن «يار خۇمدان» تۇغۇنىگىچە بولغان 13 كىلومېتىر ئارىلىقتىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان، بۇ بۆلەكنىڭ كۆپ قىسمى دەريا ساھىلىدا بولۇپ، ئورنى پەس بولغاچقا ناھايىتى ئاسانلا كەلكۈن زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، «ئالغا» ئامبار باشقارمىسى ھەر يىلى كەلكۈن مەزگىلى يېتىپ كەلگىچە رېمونت قىلىپ تۇرىدۇ، بولۇپمۇ «بوز كۆچۈرمە» ئەترابىدىكى ئۈستەڭ قېتىدا ھەر يىلى دەرەخ شاخلىرى ئۈستىدىن قۇم تاغارلارنى بېسىپ ۋە قوزۇقلارنى قېقىپ، قاش ئۈستىنى ماشىنا بىلەن باستۇرۇپ چېڭداپ تۇرىدۇ. 1982 - يىلىغا كەلگەندە، بۇ ئۆستەڭنىڭ يەكەن دەريا تەرەپتىكى توغنى ئۈستى كەڭلىكى 5 مېتىر، ئېگىزلىكى 2.23 مېتىر كېلىدىغان چوڭ توغان قىلىپ ياسالدى، «يارخۇمدان» تاقىقىنىڭ ئالدى - كەينى تەرەپىدىكى توغان، ئۆستەڭ قاشلىرىنى رېمونت قىلىش، ئاسراش ئىشلىرىغا ئامبار باشقارمىسى مەسئۇل بولۇپ، كەلكۈن مەزگىلىدە 10 نەچچە ئادەم بۇ يەردە يېتىپ مۇھاپىزەت قىلدى.

مەزكۇر ئۆستەڭنىڭ بۇ بۆلىكىدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشىغا ھەر يىلى 50 مىڭ يۈەندىن 100 مىڭ يۈەنگىچە پۇل كېتىدۇ.

3) تىزناپ دەريا سېدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى «خانقىر» تۇغۇنىنىڭ يۇقىرىسى، تىزناپ دەريا سېنىڭ غەربىي قاسىقىدىكى تەخمىنەن 10 كىلومېتىر يەرنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىشىغا «ئالغا» سۇ ئامبىرى باشقارمىسى مەسئۇل بولىدۇ. بۇ بۆلەكنىڭ ئورنى پەس، دەريا قىنى تار ھەم تېيىز بولغاچقا، كەلكۈن كەلگەندە قاشتىن ئاسانلا سۇ تېشىپ كېتىپ، خەلقنىڭ ئۆي - ماكانلىرى ۋە تېرىلغۇ يەرلىرىنى ۋەيران قىلىۋېتىدۇ (بۇنداق ئەھۋال ئىلگىرى بىر قېتىم بولغان). 70 - يىللاردىن باشلاپ بۇ مۇداپىئە رايونىدا ماشىنا - ئۈسكۈنە كۆچى بىلەن كەڭ ھەم ئېگىز مۇداپىئە توغنى ياسالدى. ھەر يىلى كەلكۈن مەزگىلىدە 10 — 15 ئادەم بۇ يەردە يېتىپ 10 كىلومېتىرلىق دەريا قېشىغا قاراش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى.

بۇ مۇداپىئە توغنى قۇرۇلۇشىغا 200 نەچچە مىڭ يۈەن پۇل خەجلەنگەندىن باشقا، ھەر يىلى يەنە 30 مىڭ يۈەندىن 50 مىڭ يۈەنگىچە مۇداپىئە خىراجىتى سەرپ قىلىنىدۇ.

4) شوركۆل سۇ ئامبىرىنىڭ ئەينەكتام سۇ كىرىش ئېغىزى ئالدىدىكى يەكەن دەريا سېنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى

يەكەن دەريا سېنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى ئەينەكتامنىڭ ئورنى پەس بولغاچقا، ھەر يىلى كەلكۈن كەلگەندە قاشتىن

سۇ تېشىپ ئايلاغ تەرەپ دەريا يولىنى بېسىپ كېتىدۇ. قاشنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە دەريا يولىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، شوركۆل ئامبار باشقارمىسى 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جەنۇبىي قاشنىڭ دەريا لۇبۇگە 50 — 100 مېتىر كېلىدىغان جايىدا دەريانى بويلاپ كەڭلىكى 5 — 6 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 4 كىلومېتىر، ئېگىزلىكى 2 مېتىر كېلىدىغان توغان ياسىدى. 1982 - يىلىدىن 1986 - يىلىغىچە بۇ جايدا 9 قاتار بېتون تۈۋرۈك ۋە سىم تاغارلاردىن توقۇلغان سەكرەتمىلىك توغان سېلىندى.

بۇ قۇرۇلۇشقا 1 مىليون 500 مىڭ يۈەندىن 2 مىليون يۈەنگىچە پۇل كەتتى.

5) شوركۆل سۇ ئامبىرىنىڭ جەنۇبىي توغان لىنىيىسىدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى جەنۇبىي توغان لىنىيىسىدىكى ئاساسىي توغان پۈتكەندىن كېيىن، سۇ ئېقىمىدىكى ئۆزگىرىش سەۋەبىدىن، ھەر قېتىم كەلكۈن كەلگەندە ئاساسىي سۇ ئېقىمى جەنۇبىي توغان ئايىغىدىن ئامبارغا قۇيۇلۇۋېرىپ توغان بىخەتەرلىكىگە خەۋپ يەتكۈزۈپ كەلدى. 1982 — 1985 - يىلىغىچە جەنۇبىي توغانىنىڭ 04000 قىسمىدىن يۇقىرىسىغا 7 قاتار ئۇرۇنما دامبا ياسالدى. بۇنىڭ 4 قاتىرى سىم تاغارلاردىن قوپۇرۇلغان دامبا بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 40 — 50 مېتىر، ئېگىزلىكى 2 — 3 مېتىر، ئۈستى تاشپاقا قېپى شەكىللىك بولۇپ، چىداملىق بولدى. قالغان 3 قاتار دامبا توپىدىن قوپۇرۇلدى. بۇنىڭ كەسمە يۈزى 4 — 6 مېتىر، يانتۇلۇقى 1:4 — 1:6، ئېگىزلىكى 3 مېتىر ئەتراپىدا بولدى.

ئەينەكتام سۇ ئېلىش بېشىنىڭ ئايىغىدىن «كۆپان» نامىدىكى يۇقىرى تەرەپ قىسمىغىچە بولغان ئارىلىقتا دەريا سۈيى يېيىلىپ ئاستا ئاقىدىغان بولغاچقا، بۇ ئارىلىقتىكى دەريا قىنى ئېغىر دەرىجىدە تىنىپ كەتتى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، دەريا قىنى ئامبار سىرتىدىكى يەر يۈزىدىن ئېگىزلەپ كەتتى. كەلكۈن سۈيىنىڭ ئامبار رايونىدىن ھالقىپ ئايەت پەيدا قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئامبار جەنۇبىي قېشىنىڭ غەرب بېشىدىن ئەينەكتام سۇ كىرىش ئېغىزىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇزۇنلۇقى 14 كىلومېتىر كېلىدىغان مۇداپىئە توغىنى ياسالدى. كەلكۈن مۇداپىئەسىگە ئىشلەيدىغان ماشىنا - تراكتورلارنىڭ كېلىشىگە ئاسانلىق بولۇش كۆزدە تۇتۇلۇپ، قاش كەينىگە شېغىللىق يول ياسالدى.

6) يەكەن چاممىسال كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى بۇ قۇرۇلۇش يەكەن دەرياسىنىڭ چوڭ ئەگمە چوققىسىدا بولۇپ، بۇ يەردىكى دەريا قىنىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1530 مېتىر، دەريا قىنى ئوكلونى 1/200 بولۇپ، سۇنىڭ يالىشى قاشنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇۋەتكەن، شۇڭا ھازىرچە قاش ئۈستىگە دەرەخ شاخلىرى بېسىلىپ، ئۈستىگە قورام تاشلار تىزىلىپ 1.5 كىلومېتىر ئارىلىقتا مۇداپىئە توسمىسى ئىشلەندى، قاش قوغداش دامبىسىدىن 30ى قوپۇرۇلدى، قوغدالغان قىسمىنىڭ سۇ يۈزى ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1534.29 مېتىر بولدى. بۇ قۇرۇلۇش ئاددىي ئىشلەپ قويۇلغاچقا، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مۇداپىئە لىنىيىسى يىلدىن يىلغا ناچارلىماقتا.

7) توغراقلىق كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى ئورنى يەكەن دەريا ئاساسىي ئېقىنىنىڭ باش ئەگمە چوققىسىدا بولۇپ، چاممىسالنىڭ ئايلاغ تەرىپىگە 11 كىلومېتىر كېلىدۇ. قاش باغرىغا دەرەخ شاخلىرى بېسىلىپ، ئۈستىگە قورام تاشلار تىزىلىپ توغان ياسالغان. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 700 مېتىر كېلىدۇ، يەنە 15 قىسقا دامبا (ئۇرۇنما دامبا) بار.

8) چىمدو كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى بۇ يەكەن ناھىيە كاچۇڭ يېزىسىنىڭ ئىككى كەنتىدە بولۇپ، چاممىسالنىڭ ئايىغىدىن توغراقلىقنىڭ بېشىغىچە بولغان ئارىلىقتا جايلاشقان. دەريا قىنىنىڭ ئوكلونى 1/200. مۇداپىئە قىلىنىدىغان ئىككى قاشنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 كىلومېتىر. ھازىر بۇ قاشنىڭ 1500 مېتىر قىسمى شاخ - تاش بىلەن مۇداپىئە قىلىندى، 30 نەچچە جايدا ئۇرۇنما دامبا بار.

9) ئالمىلىق، قارايانتاق، دامانتوغ، ئۈزاقساي، سۆگەتتوغ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى بۇ كاچۇك توگۈن قۇرۇلۇشىنىڭ ئاياغ تەرىپىدە بولۇپ، سول قاشنىڭ 5 كىلومېتىر جايىدىكى دەريا بويلىنىڭ ئالمىلىق دېگەن يېرىدىن ئوب ئۆستەڭىنىڭ 5 كىلومېتىر يۇقىرىسىغىچە بولغان 22 كىلومېتىر دەريا بۆلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە ئاساسلىقى 5 جايدا شاخ - شۇمبا ۋە تاش بىلەن قوپۇرۇلغان توغان بار. ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 9 كىلومېتىر بولۇپ، 180 ئۇرۇنما دامبىسى بار. دەريا قىسمىنىڭ ئوكلونى 1/200 — 1/250، تېگى قۇم شېغىللىق، ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1445 — 1345 مېتىر، توغىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1438 — 1348 مېتىر.

10) ياسىدۆڭ - بورىقالاق كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى بۇ قۇرۇلۇش كاچۇك سۇ توگۈنىنىڭ ئايىغىدىكى ئوڭ قاشقا 7 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، بۇ دەريا بۆلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 كىلومېتىر. بۇ بۆلەكتىكى دەريا قىسمىنىڭ ئوكلونى 1/200، ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1421 — 1394 مېتىر. 20 يىلدا بىر كېلىدىغان كەلكۈن سۇ ئورنى 1423.66 — 1396.29 مېتىر. قاشنىڭ 4.5 كىلومېتىر قىسمىغا شاخ - تاش بىلەن مۇداپىئە مۇنەسسەسى ئىشلەنگەن، ئۇنىڭ 90 ئۇرۇنما دامبىسى بار. شاخ - تاش بىلەن مۇداپىئە قىلىنغان قاشنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1424 — 1397 مېتىر.

11) خانلەڭگەر، بەشكەنت، ئاچچىقيار كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى بۇ دەريا بۆلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 كىلومېتىر، دەريا قىسمىنىڭ ئوكلونى 1/200 — 1/250، ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1372 — 1341 مېتىر. قاشنىڭ 5 كىلومېتىر قىسمىغا شاخ - تاش بىلەن مۇداپىئە توغىنى ئىشلەنگەن. سىم تاغارلاردىن قوپۇرۇلغان 95 ئۇرۇنما دامبىسى بار، قاشنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1377 — 1343 مېتىر. 20 يىلدا بىر قېتىم كېلىدىغان كەلكۈن ئۆلچىمى بويىچە ئىشلەنگەن.

12) تالقىچى، غوشىرات، شەيدان، ئۇلۇغمىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى بۇ 4 قۇرۇلۇش يەكەن دەريا سىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە بولۇپ، پوسكام ناھىيىسىنىڭ تالقىچى دېگەن جايىدىن ئۇلۇغمىڭ دېگەن جايغىچە بولغان دەريا بۆلىكىدە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 8 كىلومېتىر. بۇ بۆلەكتىكى دەريا قىسمىنىڭ ئوكلونى 1/250، ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1328 — 1284 مېتىر. قاشنىڭ 3 كىلومېتىر قىسمىغا شاخ - تاش بىلەن مۇداپىئە توغىنى ئىشلىگەن، قاشنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1287.2 — 1331.5 مېتىر. 10 يىلدا بىر كېلىدىغان كەلكۈن ئۆلچىمى بويىچە ئىشلەنگەن.

13) پاتمانقاش، يېڭى ئوپ، ئاغىچى ئېرىق، ئوتانچى ئېرىق كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى بۇ قۇرۇلۇش يەكەن دەريا سىنىڭ سول تەرىپىدە بولۇپ، بۇ بۆلەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 14 كىلومېتىر، دەريا قىسمىنىڭ ئوكلونى 1/250 — 1/300. دەريا قىسمىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1316 — 1256 مېتىر. قاشنىڭ 1790 مېتىر قىسمىغا تاش - سېمونت بىلەن، 9 كىلومېتىر قىسمىغا شاخ - تاش بىلەن مۇداپىئە توغىنى ئىشلەنگەن، شاخ - تاش ۋە سىم تاغارلار بىلەن 180 ئۇرۇنما دامبا ياسالغان. قاشنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1320.8 — 1260.2 مېتىر. 20 يىلدا بىر كېلىدىغان كەلكۈن ئۆلچىمى بويىچە ئىشلەنگەن.

14) پىچانچى، قارىغات، يۇقىرى چاقار، تۆۋەن چاقار، شەنبە بازار كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى بۇ قۇرۇلۇش يەكەن دەريا سىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، بۇ بۆلەك ئۇزۇنلۇقى 28 كىلومېتىر، دەريا قىسمىنىڭ ئوكلونى 1/300 — 1/600، دەريا قىسمىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1276 — 1206 مېتىر. قاشنىڭ 4 كىلومېتىر قىسمىغا شاخ - تاش بىلەن مۇداپىئە توغىنى

ئىشلەنگەن، شاخ - تاش ۋە سىم تاغارلار بىلەن 70 تىن ئارتۇق ئۇرۇنما دامبا ياسالغان، قاشنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1278 — 1210 مېتىر. پىچانچى، شەمبە بازارنىڭ كەلكۈن مۇداپىئەسى 20 يىلدا بىر كۆلىمدىكى كەلكۈن ئۆلچىمى بويىچە، قالغانلىرى 10 يىلدا بىر كۆلىمدىكى كەلكۈن ئۆلچىمى بويىچە ئىشلەنگەن.

15) يۇقىرى ياڭاقلىق، تۆۋەن ياڭاقلىق، سېرىق دۆۋە كەلكۈندىن مۇداپىئە قىلىش قۇرۇلۇشى　بۇ قۇرۇلۇش يەكەن دەريانىڭ سول تەرىپىدە، بۇ بۆلەك ئۇزۇنلۇقى 14 كىلومېتىر، دەريا يولىنىڭ ئوكلونى 1/600 — 1/1000.

16) مىجىتتەڭ، ساغداققۇم، قۇمكۆل كەلكۈندىن مۇداپىئە قىلىش قۇرۇلۇشى　بۇ قۇرۇلۇش يەكەن ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، يەكەن دەريانىڭ ئوك تەرىپىدە، بۇ بۆلەكنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 22 كىلومېتىر، دەريا قىنىنىڭ ئوكلونى 1/2000، دەريا قىنىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1200 — 1190 مېتىر. قاشنىڭ ئالدىغا شاخ - توپا بىلەن 2.1 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئۇرۇنما توغان قويۇرۇلغان. توغاننىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 3.1204 — 1194 مېتىر، 20 يىلدا بىر كۆلىمدىكى كەلكۈن ئۆلچىمى بويىچە ئىشلەنگەن.

17) تاغارچى، خورۇزتام كەلكۈندىن مۇداپىئە قىلىش قۇرۇلۇشى　بۇ ئىككى قۇرۇلۇش يەكەن ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، يەكەن دەريانىڭ سول تەرىپىدە. بۇ بۆلەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 كىلومېتىر، دەريا قىنىنىڭ ئوكلونى 1/2000، دەريا قىنىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1194 — 1193 مېتىر، قاشنىڭ 3 كىلومېتىر قىسمىدا توپا بىلەن قويۇرۇلغان ئۇرۇنما توغان، بىر كىلومېتىر قىسمىدا شاخ - چىم بىلەن قويۇرۇلغان قىسقا ئۇرۇنما توغان بار. توغاننىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 3.1204 — 1194 مېتىر. 20 يىلدا بىر كۆلىمدىكى كەلكۈن ئۆلچىمى بويىچە ئىشلەنگەن.

18) چاقماقكۆل، «يۆجىن» ئۆستەڭ بېشى، كەڭساغان، شەھەر ئۆستەڭ بېشى كەلكۈندىن مۇداپىئە قىلىش قۇرۇلۇشى　بۇ قۇرۇلۇش يەكەن دەريانىڭ سول تەرىپىدە. بۇ بۆلەكنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 80 كىلومېتىر، دەريا قىنىنىڭ ئوكلونى 1/2000 — 1/3000، دەريا قىنىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1187 — 1159 مېتىر، قاشنىڭ 6 كىلومېتىر قىسمىدا شاخ - توپا بىلەن قويۇرۇلغان ئۇرۇنما دامبا بار؛ ئۇنىڭ پولات چىۋىنقلىق بېتوندىن قۇيۇلغان تۆۋرۈكلۈك قىسمى 515 مېتىر. قاشنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 5.1190 — 5.1163 مېتىر. كەڭساغاندىكى مۇداپىئە 10 يىلدا بىر كۆلىمدىكى كەلكۈن ئۆلچىمى بويىچە قالغانلىرى 20 يىلدا بىر كۆلىمدىكى كەلكۈن ئۆلچىمى بويىچە ئىشلەنگەن.

19) دۆڭقوتان كەلكۈندىن مۇداپىئە قىلىش قۇرۇلۇشى　بۇ قۇرۇلۇش يەكەن دەريانىڭ ئوك تەرىپىدە، بۇ بۆلەكنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 4 كىلومېتىر، بۇ بۆلەكتىكى دەريا قىنى يۆمشاق قۇملۇق، دەريا يولىنىڭ ئوكلونى 1/3000، دەريا قىنىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1177 مېتىر، بۇ قۇرۇلۇشتا 4 كىلومېتىرلىق ئاساسىي قاش، 3 كىلومېتىرلىق قوشۇمچە قاش بار، بېتون تۆۋرۈكلۈك قىسمىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 3460 مېتىر، قاشنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1179 مېتىر. 20 يىلدا بىر كۆلىمدىكى كەلكۈن ئۆلچىمى بويىچە ئىشلەنگەن.

20) غوڭقوقوتاندىن 48 كېچىككىچە بولغان جايدىكى 5 كەلكۈندىن مۇداپىئە قىلىش قۇرۇلۇشى　بۇ قۇرۇلۇشلار يەكەن دەريانىڭ سول تەرىپىدە، بۇ بۆلەكنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 50 كىلومېتىر. بۇ بۆلەكتىكى دەريا قىنى يۆمشاق قۇملۇق، دەريا قىنىنىڭ ئوكلونى 1/3000، دەريا قىنىنىڭ ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 1152 — 1138 مېتىر. قاشنى قوغدايدىغان 3 كىلومېتىرلىق ئۇرۇنما توغان بار (دەرەخ شاخلىرىنى توپىدا باسۇرۇپ قويۇرۇلغان). توپا قاش ئۇزۇنلۇقى 25 كىلومېتىر. 10 — 20 يىلدا بىر كۆلىمدىكى كەلكۈن ئۆلچىمى بويىچە ئىشلەنگەن.

21) قارادۆڭ، پەغەزدۆڭ، ئەينەكتام دەريا بۆلىكىدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى بۇ بۆلەكتە 2 جايدا توغان مۇداپىئە قۇرۇلۇشى، بىر جايدا يۇقىرىلىتىلغان قاش مۇداپىئە قۇرۇلۇشى بار. بۇ بۆلەكنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 63 كىلومېتىر. بۇ بۆلەكتىكى دەريا قىنى يۆمشاق قۇملۇق، دەريا قىنىنىڭ ئوكلونى 1/1000 — 1/3000، دەريا قىنىنىڭ ئانىتكا ئېگىزلىكى 1139 — 1121 مېتىر، توپا قاش ئۇزۇنلۇقى 30 كىلومېتىر، بېتون تۆۋرۈكلۈك قىسمى 2436 مېتىر. 10 — 20 يىلدا بىر كېلىدىغان كەلكۈن ئۆلچىمى بويىچە ئىشلەنگەن.

22) 48 - تۈەن كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى 1971 - يىلدىكى كەلكۈن ئاپىتى كەلتۈرگەن زىياننىڭ ساۋقىنى كۆزدە تۇتۇپ، 48 - تۈەن يەكەن دەريا‌سىنىڭ قېشىنى بويلاپ، ئۇزۇنلۇقى 12 كىلومېتىر، ئېگىزلىكى 2 — 4 مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى 4 مېتىر كېلىدىغان مۇداپىئە قېشى ياسىدى. بۇ قۇرۇلۇشتا جەمئىي 156 مىڭ كۇب مېتىر توپا قېزىلدى. بۇ قۇرۇلۇش 1971 - يىلى باشلىنىپ، يىلدىن يىلغا مەلۇم مىقدارىدا چىڭدىلىپ پۈتتۈرۈلدى. جەمئىي 1 مىليون 766 مىڭ يۈەن سەرپ قىلىندى.

23) باشقا كەلكۈن مۇداپىئە قۇرۇلۇشلىرى ئاۋات ئۆستىڭىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن ئېقىنىدىكى دەريانىڭ شىمالىي قاسىنقىدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى. بۇ بۆلەكنىڭ 12 كىلومېتىر قىسمىدا تاش - سېمونت بىلەن قوپۇرۇلغان مۇداپىئە توغىنى بار. سەمەن يېزىسى دائىرىسىدىكى دەريا بۆلىكىنىڭ شىمالى قاسىنقىدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى، بۇ قۇرۇلۇشنىڭ 7 كىلومېتىر قىسمىغا تاش تىزىلىپ مۇداپىئە توغىنى ياسالغان. «بەش چاقىرىملىق كۆۋرۈك» ئالدىدىكى دەريانىڭ شىمالىي قاسىنقىدىكى سەمەن يېزا كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى: بۇ قۇرۇلۇشتا بىر كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا سىم تاغارلاردىن مۇداپىئە توغىنى ياسالغان. «بەش چاقىرىم كۆۋرۈك» تىن «يەتتە چاقىرىملىق كۆۋرۈك» كىچە بولغان دەريا بۆلىكىدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى، بۇ قۇرۇلۇشتا 6 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا مۇداپىئە توغىنى بار. 7 چاقىرىملىق كۆۋرۈك ئايغىدىكى دەريا بۆلىكىدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى، بۇ قۇرۇلۇشتا 10 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا توپا توغان بار. پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى بىنامدىن «بۇقەنە» گىچە بولغان دەريا بۆلىكىدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى، بۇ بۆلەكنىڭ ئىككى قىرغىقىغا توپىدىن توغان ياسالغان. پەيزاۋات باش مەيدانى دەريا بۆلىكىدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى، دەريانىڭ ئوڭ تەرىپىگە توپا بىلەن 10 كىلومېتىرلىق ئۇزۇنلۇقتا قاش ياسالغان.

2. نۆۋەتلىك قۇرۇلۇشلارنىڭ ئۇنۇمى

1) يەكەن دەريا‌سى كاچۇڭ ئۆستىڭىنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى توغان بىلەن سەكرەتمە دامبىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1426 مېتىر. بۇ قۇرۇلۇش ئارقىلىق دەريانىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىدىكى باش ئۆستەڭلەرنىڭ نورمال سۇ يەتكۈزۈشىگە كاپالەتلىك قىلىپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا 3 مىليون 600 مىڭ مو تېرىلغۇ يەرنىڭ سۇغىرىلىشى، يەكەن، پوسكام ناھىيىلىرىدىكى 700 مىڭ ئاھالىنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە 490 مىليون كۇب مېتىر سۇ قاچىلىنىدىغان سۇ ئامبارلىرىنىڭ نورمال ئىشلىتىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىندى. كاچۇڭ ئۆستىڭى 1989 - يىلى پۈتتۈرۈلگەندىن كېيىن، ھەر قېتىم كەلكۈن كەلگەندە ئۇنى توسۇشتا سەرپ قىلىنىدىغان 100 مىڭدىن ئارتۇق ئىش كۈنى، 200 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ چىقىمى ئازايتىلدى.

2) قىزىل دەريا تەلۈچۈك ئۆستىڭىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن ئېقىنىدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى بۇ قۇرۇلۇش ئارقىلىق تەلۈچۈك ئۆستىڭىنىڭ نورمال ئىشلىتىلىشىگە، پەيزاۋات، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەر، يوپۇغا ناھىيىلىرىدىكى 1 مىليون 100 مىڭ مو تېرىلغۇ يەرنىڭ نورمال سۇغىرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىندى، ئۇنىڭدىن باشقا پەيزاۋات ناھىيىسىگە

قىزىل دەريانى ئارقىلىق قەشقەر شەھىرىدىن سۇ ئۆتكۈزۈپ ئەھۋال ئۆزگەرتىلىپ دەريا سۈيىنىڭ بۇلغىنىشى ئازايتىلدى، پەيزاۋات ناھىيىسىدە ئوچتىن ئىككى قىسىم ئاھالە ئىچىدىغان سۈيىنىڭ سۈپىتى ياخشىلاندى. ھەر يىلى كەلكۈن مەزگىلىدە سۇ باشلاش، ئېغىز ئېتىش ئىشلىرىغا كېتىدىغان چىقىملاردىن 25 مىڭ ئىش كۈنى ئازايتىلدى، 300 مىڭ يۈەن تېجەپ قىلىندى.

[قوشۇمچە]

شېكەركۆل سۇ ئامبىرىنىڭ خەتىرىنى تۈگىتىش

1987 - يىلى قىزىل دەريانىڭ يىللىق سىرغىم مىقدارى 2 مىليارد 500 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىپ، يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 3 - قېتىملىق سۇ مولچىلىقى يىلى بولدى، يازدا كەلگەن كەلكۈن مىقدارى 1 مىليارد 378 مىليون كۇب مېتىرغا يەتتى. كەلكۈن مىقدارى كۆپ، داۋاملاشقان ۋاقتى ئۇزۇن بولغاچقا، كەلكۈن چوققىسى ئۇزلۇكسىز داۋاملاشتى. 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى سائەت 20 دىن 49 مىنۇت ئۆتكەندە، شېكەركۆل ئامبىرىدىن ئامباردىكى سۇ مىقدارىنىڭ 65 مىليون 900 مىڭ كۇب مېتىرغا يېتىپ ئاگاھلاندۇرۇش سىزىقىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكى، «بىنام» نىڭ شىمال تەرىپىدىكى دەريا قېشىنى كەلكۈن بۆسۈپ تاشلاپ 130 مېتىر كەڭلىكتە يار كەتكەنلىكى، ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 90 كۇب مېتىرلىق كەلكۈن سۈيى شىددەت بىلەن ئامبار تەرەپكە ئېقىپ، ئامبار ۋە ئاياغ تەرەپتىكى 100 نەچچە مىڭ ئاھالىنىڭ بىخەتەرلىكىگە ئېغىر خەۋپ تۇغۇلغانلىقى ھەققىدە جىددىي مەلۇمات كەلدى. ياركەتكەن ئېغىزنى دەرھال ئېتىپ خەتەردىن قۇتقۇزۇش قىلچە كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغان بولۇپ قالدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى مۇڭ خەنلياڭ شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا بىرلا ۋاقىتتا يۈزبەرگەن كەلكۈن ئاپىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، مۇراجىئەت چىقىرىپ مۇنداق دېدى: «شىنجاڭ بويىچە كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇشتا قەشقەر مۇھىم نۇقتا، قەشقەردىكى مۇھىم نۇقتا شېكەركۆل!» شېكەر كۆل سۇ ئامبىرىدا كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈشتىكى ئاچۇچتۇچ قىزىل دەريانىڭ «بىنام» بۆلىكىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئېغىزنى ئېتىش ئىدى. شۇڭا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى لى شۈشەن، سۆچىلىق نازارىتىنىڭ نازىرى قاتارلىق رەھبەرلەر ۋە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى كەلكۈننى توسۇش نەق مەيدانغا يېتىپ باردى، قەشقەردە تۇرۇشلۇق قىسىملار بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋېلىپلا دەرھال 3000 دىن ئارتۇق كومانىدىر - جەڭچىدىن تەركىب تاپقان كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇش چوڭ قوشۇنى تەشكىللەپ يار كەتكەن ئېغىزنى ئېتىش نەق مەيدانغا ئاتلاندى، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھاۋا ئارمىيە مەلۇم قىسمى بۇيرۇقنى تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن دەرھال قاشقەرگە ئايروپىلان ئەۋەتىپ، قەشقەردىن «بىنام» نەق مەيدانغا جىددىي لازىملىق چېپتا تاغار، سىم قاتارلىق مالدىي ئەشيالارنى ۋە 3000 دىن ئارتۇق ئادەمگە لازىملىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ھاۋادىن يەتكۈزۈپ بەردى. ئارمىيە - خەلق مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ 8 كېچە-كۈندۈز كەلكۈنگە قارشى جان تىكىپ ئېلىشىش ئارقىسىدا يار ئېغىزنى ئېتىپ خەتەرنى ئاخىرى تۈگەتتى، كەلكۈن بۇزۇۋېتىلگەن مۇداپىئە قېشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ شېكەركۆل ئامبىرىنىڭ ئايىغىدىكى 100 نەچچە مىڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلۈك بىخەتەرلىكىنى زىياندىن ساقلاپ قالدى.

[قوشۇمچە]

توغان يار كېتىش ۋەقەسى

1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر قەشقەر ۋىلايىتىدە چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى، كىچىك (I)، (I) تىپتىكى

سۇ ئامبارلىرىدىن جەمئىي 81ى بارلىققا كەلدى، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 892 مىليون كۇب مېتىر؛ بىكتۇەن 3 - شىنىڭ قەشقەر تەۋەسىكى سۇ ئامبىرى 4 بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 790 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر؛ چ خ، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش سىستېمىسىنىڭ سۇ ئامبىرى 2 بولۇپ، ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 50 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر. پۈتۈن ۋىلايەت دائىرىسىدىكى خەتەرلىك سۇ ئامبىرى 40.

1. شېكەركۆل ئامبىرىدىن يار ئېلىپ كېتىش ۋەقەسى

1959 - يىل 2 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شېكەر كۆل سۇ ئامبىرىغا قاچىلانغان سۇ 55 مىليون كۇب مېتىرغا يەتكەندە، سۇ ئامبىرىنىڭ توپا توغىنىنىڭ يۇقىرى بۆلىكىنىڭ 4+150 — 4+200 - نومۇرلۇق قوزۇق دائىرىسىدە توغان بۆسۈلۈپ يار ئېلىپ كەتتى. يار كېتىشتىن ئىلگىرى، شۇ جايدا سۇففوزىيە ھادىسىسى يۈز بېرىپ، سىزگەن سۇ قاش توپىسىنى سۇرۇپ كېتىش ئەھۋالى بولغان بولسىمۇ بايقالمىغان، ئەھۋال بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ ئاخىرى يار ئېلىپ كەتكەن، يار ئېغىزى دەسلەپتە تەخمىنەن 8 مېتىر بولسىمۇ، كېيىنچە 100 مېتىرغا كېڭەيگەن، يار ئېلىپ كەتكەن جايدىكى سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 3 مېتىرغا يەتكەن، كۆز بىلەن مۆلچەرلىگەندە يار ئېغىزىدىن ئېتىلىپ چىققان سۇ سېكۇنتىغا 500 كۇب مېتىر بولغان، 2 - ئاينىڭ 26 - كۈنىگە كەلگەندە، يار ئېغىزىدىن چىقىۋاتقان سۇ ئاستا - ئاستا پەستېكارىغا چۈشكەن، بىراق ئامباردىكى سۇ ئاساسىي جەھەتتىن قۇرۇقدىلىپ قالغان. يارکېتىش سەۋەبى مۇنۇلار: (1) توغان قوپۇرۇش ۋاقتىدا ئۈلى تەلتۆكۈس تازىلانماي، چىرىندا ماددىلار ئۈل قېتىدا ساقلىنىپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن كېيىن ئۈلى بوشاپ كېتىپ سۇففوزىيە ھادىسىسى يۈز بەرگەن؛ (2) ئامبارنىڭ باشقۇرۇلۇشى ياخشى بولمىغان، يېڭى ئامبارغا سۇ قاچىلانغاندا قاش - توغان ئىنچىكە تەكشۈرۈلمىگەچكە، ۋەقە ئامىللىرى ئۆز ۋاقتىدا بايقالماي، خەتەر ئامىللىرى ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلىنمىغان. (3) سۇ ئامبىرىنىڭ ئايلاغ تەرىپى ئويمان، بوزلۇق، قۇملۇق بولغاچقا، توغان يار كەتكەندە سۇنىڭ كۆپ قىسمى شۇ تەرەپلەرگە ئېقىپ پەيزاۋات باش مەيدانىنىڭ بىر قىسىم تېرىلغۇ يەرلىرىنى بېسىپ كەتكەن. بۇ ۋەقەدە گەرچە زىيان ئاز بولغان بولسىمۇ، لېكىن توپا توغان قوپۇرۇشنىڭ ئاچچىق ساۋقى بولدى.

2. يەكەن «شىنتۇ» سۇ ئامبىرىدىن يار ئېلىپ كېتىش ۋەقەسى

«شىنتۇ» سۇ ئامبىرى 1972 - يىلى پۈتكەن بولۇپ، سىغىمچانلىقى 4 مىليون كۇب مېتىر، توغان ئېگىزلىكى 4 مېتىر. بۇنىڭ سۈيى بىلەن 15 مىڭ مو يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ. 1973 - يىل 8 - ئاينىڭ 19 - كۈنى بېيجىڭ ۋاقتى سەھەر سائەت بىر بولغان چاغدا ئامبارنىڭ توغان ئاستىدا سۇففوزىيە ھادىسىسى يۈز بەردى، ئاخىرى يار ئېلىپ كېتىپ 2 سائەت داۋاملاشتى، ئامباردىكى 4 مىليون كۇب مېتىر سۇنىڭ ھەممىسى بىراقلا ئېقىپ تۈگىدى. چوڭقۇرلۇقى بىر مېتىر، كەڭلىكى 4 كىلومېتىر ئەتراپىدىكى بۇنچە كۆپ سۇ 2 سائەت گۈلدۇرلەپ ئېقىپ، چارەك 1 ـ، 2 - باشقۇرۇش رايونلىرىنى بېسىپ كەتتى، 7 سائەتتىن كېيىن ئاستا - ئاستا جىمجىتى. يار ئېلىپ كەتكەن چاغدا، كۆپ ساندىكى كىشىلەر تېخى ئۇخلىمىغان بولغاچقا، كەلكۈن سۈيىنىڭ گۈلدۇرلەپ كېلىۋاتقان ئاۋازىنى ئاڭلاپلا ئۇلار ئۆزىنى چەتكە تارتتى، شۇڭا ئۆلۈم - يېتىم يۈز بەرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن 3 ئادەم ئۆرۈلگەن ئۈيى ئاستىدا قېلىپ يېنىك يارىلانغان. بۇ ۋەقەدە 4000 مو يەردىكى زىرائەتنى سۇ بېسىپ كەتكەن، 381 ئېغىز ئۆي، 400 دىن ئارتۇق ئېغىل - قوتان ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، 36 مىڭ 250 كىلوگرام ئاشلىق ئېقىپ كەتكەن، 2 كالا، 7 ئېشەك، 117 قوي تام تېگىدە قېلىپ ئۆلگەن، 50 مىڭ تۆپتىن ئارتۇق ئورمان ۋەيران بولغان. يار كېتىش سەۋەبى شۇكى، ئامبار قۇرۇلۇشىدا توغان ئۈلى لايىھەدىكى تەلەپ بويىچە تازىلانمىغان، توغان ئۈلى بىلەن توغان گەۋدىسى تۇتىشىدىغان جايدىكى دىئامېتىرى 15 سانتىمېتىردىنمۇ چوڭ بولغان قورام تاش ئېلىۋېتىلمەي، كېيىن سۇففوزىيە ھادىسىسى يۈز بېرىپ كېتىش ئاقىۋىتى كېلىپ چىققان.

3. ئاقيار سۇ ئامبىرىدىكى توغان غولاپ چۈشۈش ۋەقەسى

1985 - يىل 3 - ئاينىك 11 - كۈنى مەزكۇر ئامبارنىڭ توغان ئاستىدا سۇغۇزىيە ھادىسىسى يۈز بېرىپ توغان يار كەتتى، يار ئېغىزى 22 مېتىرغا يەتتى. ئىگەرچى يېزىلىق ھۆكۈمەت دەرھال 5000 ئەسكەك كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ خەتەرنى توگىتىشكە ئەۋەتكەن، يار ئېغىزى ئەتىسى سائەت 12 دە ئېتىلگەن. ئامباردا بار 5 مىليون 600 مىڭ كۇب مېتىر سۇدىن پەقەت 2 مىليون كۇب مېتىرى قېلىپ، 3 مىليون 600 مىڭ كۇب مېتىر سۇ ئېقىپ كەتكەن. بۇ كەلكۈن ئاۋات ئۆستەڭلىنىڭ 7 يېرىنى ئۈزۈۋەتكەن، 10 نەچچە مو ئاق يەر، 10 مو بۇغداينى بېسىپ كەتكەن، 5000 تۈپتىن ئارتۇق ئورمانلىق خاراب قىلغان. بۇ سۇنىڭ كۈچ قىسمى پەس، ئويمان جايلاردىكى ئېرىق - ئۆستەڭلەر بىلەن يەكەن دەرياسىغا چۈشۈپ كەتكەن بولغاچقا، ئانچە زور زىيان كۆرۈلمىگەن. يار كېتىش سەۋەبى: توغان قۇرۇلۇشى سۈپەتسىز ئىشلىنىپ، قاشقا بوش توپا دۆۋىلەپ قويۇلغان، ئوبدان چىڭدالمىغان، توغان ئۈلىنى پۈختىلاشقا ئوبدان تەدبىر كۆرۈلمىگەن، ئامبار پۈتكەندىن كېيىن ھەدەپ قارىغۇلارچە سۇ قاچىلىنىپ، بىخەتەرلىكىگە سەل قارالغان، شۇنىڭ بىلەن يار ئېلىپ كېتىش ئاقىۋىتى كېلىپ چىققان.

4. «داجەي» سۇ ئامبىرىدىكى توغان غولاپ چۈشۈش ۋەقەسى

مەزكۇر ئامبارنىڭ سىغىمچانلىقى 2 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر. 1973 - يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن، توغان ئېگىزلىكى 4 مېتىر، ئۇنىڭ سۇيى بىلەن 10 مىڭ مو يەرنى سۇغىرىشقا بولىدۇ. 1974 - يىل 4 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاخشىمى توغان غولاپ چۈشۈپ، ئامبار سۇيى قەشقەر - يەكەن تاشيولىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، قاتناشنى نەچچە سائەت توختىتىپ قويدى، 800 مو بۇغداينى ۋە 7 دېھقان ئائىلىنىڭ ئۆي-ماكانىنى سۇ بېسىپ كەتتى، «شەرق قىزارىدى» سۇ ئامبىرىنىڭ بىر كۆزۈكىنى بۈزۈۋەتتى. توغان غولاپ چۈشۈش سەۋەبى: توپا توغان ئاستىنى چاشقان تەشكەن. بۇ چاشقان تۆشۈكلىرى ۋاقتىدا بايقىلىپ ئېتىۋېتىلمىگەن.

5. يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ پاۋان سۇ ئامبىرىدىكى توغان غولاپ چۈشۈش ۋەقەسى

بۇ ئامبارنىڭ سىغىمچانلىقى 3 مىليون كۇب مېتىر، توغانىنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرى 5 مېتىر. ئۇنىڭ سۇيى بىلەن 12 مىڭ مو تېرىلغۇ يەرنى سۇغىرىشقا بولىدۇ. قۇرۇلۇشى 1953 - يىل 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى پۈتكۈن. 1986 - يىل 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇم بىر ئاخشىمى، ئېشەك ھارۋىسىنى ھەيدەپ ئامبار قېشىدىن ئۆتكەن بىر دېھقان ئامبارنىڭ چوڭ توغان قىسمىدىكى سۇ چۈشۈرۈش ئېغىزىنىڭ سول تەرىپىدىكى توغان گەۋدىسىنىڭ ئولتۇرۇشۇپ كەتكەنلىكىنى، ئۇ يەردىن سۇ سىزىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئامبار باشقۇرۇش پونكىتىغا خەۋەر قىلىشقا بارغان، لېكىن ئۇ يەردە ئادەم بولمىغان، كېچە سائەت 12 ئەتراپىدا توغان بۆسۈلۈپ ئامبارنى يار ئېلىپ كەتكەن، ياردىن چۈشكەن سۇ ئامبار ئايغىدىكى ئېرىق - ئۆستەڭلەردىن تېشىپ ئەتراپتىكى ئېتىز ۋە ئۆي - ماكانلارنى باستقان، ئاخىرى ئاچچىق ئۆستىكى بىلەن بوز - جاڭگاللارنى بويلاپ، ئاياغ تەرەپتىكى قۇندۇز سۇ ئامبىرىغا قۇيۇلغان، بۇ سۇ ئۆي - ماكان ۋە زىرائەتلەرگە ئانچە زور زىيان يەتكۈزمىگەن بولسىمۇ، لېكىن كۆپ قىسمى قۇندۇز ئامبىرىغا يىغىلىپ بۇ ئامبارغا خەۋپ يەتكۈزگەن. شۇ چاغدا، قۇندۇز ئامبىرىدا 6 مىليون كۇب مېتىر سۇ بولۇپ، سىغىمچانلىق نورمىسى توشۇپ كەتكەن، كېيىن قوشۇلغان سۇ بىلەن ئامباردىن يار كېتىش خەۋپى تۇغۇلغان. بىخەتەرلىككە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، پۈتۈن ناھىيىدىكى كىشىلەر پاۋان سۇ ئامبىرىنىڭ يار كەتكەن ئېغىزىنى ئېتىپ سۇيىنى توختىتىش، قۇندۇز سۇ ئامبىرىنىڭ قاش -

دامبىلىرىنى ئېگىزلىتىش، ئاجىز جايلىرىنى چىڭداش، سۇ چۈشۈرۈش يوللىرىنى كېڭەيتىش قاتارلىق ئىشلارغا جىددىي سەپەرۋەر قىلىنغان. 5000دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كېچە ـ كۈندۈز توختىماي بىر ھەپتە جەڭ قىلىشى نەتىجىسىدە يار ئېغىزى ئېتىلگەن، خەۋپ تۈگىتىلگەن. يار كېتىش سەۋەبى: يار كەتكەن جايدىكى توغان گەۋدىسىنىڭ ئاستى قىسمى ئاچچىق ئۆستىكىدىن دائىم ئۆتۈپ تۇرغان سۇنىڭ نەمدەپ تۇرۇشى بىلەن بوشاپ كەتكەن؛ ئامبارغا سۇ قاچىلانغاندىن كېيىن، توغان گەۋدىسى ئىچكى ـ تاشقى تەرەپتىن كەلگەن سۇ بېسىمىنىڭ تەسىرىدە ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن.

6. قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ كۆكيار يېزىسىدىكى كۆكيار سۇ ئامبىرىدىكى توغان غولاپ چۈشۈش ۋەقەسى

بۇ ئامبارنىڭ سىغىمچانلىقى 1 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر بولۇپ، 2000 مو يەرنى سۇغىرىشقا بولىدۇ. 1981 ـ يىل 7 ـ ئايدا تاغ رايونىدا قارا يامغۇر ياغقانلىقتىن كەلكۈن كەلگەن، كۆز بىلەن مۆلچەرلىنىشىچە، شۇ چاغدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 200 كۇب مېتىر كېلىدىغان سەل سۇ مەزكۇر ئامبارغا ئېتىلىپ چۈشكەن. ئامباردا ئەسلىدە 1 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر سۇ بار ئىدى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە سۇ بېسىپ كەتكەن جىددىي ئەھۋالدا، ئامبارنىڭ سۇ چۈشۈرۈش تاقىقىنى ئېچىۋېتىشكە ئامال بولمىغان، نەتىجىدە ئامبارغا بېسىپ چۈشكەن سەل سۇ قاش ئۈستىدىن تېشىپ قاشنى بۇزۇۋەتكەن. ئامبار ئايىغىدىكى ئاھالىلەر ۋە چارۋىلارنى تارقاقلاشتۇرۇشقا ئۈلگۈرەلمەي قېلىنغاچقا، 12 ئادەم سۇدا تۇنجىقىپ قازا قىلغان، 60 ئېغىزدىن ئارتۇق ئۆي ئۆرۈلگەن، 390 نەچچە قوي، 17 كالا ئېقىپ كەتكەن. 250 مو تېرىلغۇ يەر ۋەيران بولغان. بىۋاسىتە ئىقتىسادىي زىيان 800 مىڭ يۈەندىن ئېشىپ كەتكەن.

7. قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ لوق يېزىسىدىكى توغان غولاپ چۈشۈش ۋەقەسى

1987 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى تاغ رايونىدا قارا يامغۇر ياغقانلىقتىن، ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 180 كۇب مېتىر كېلىدىغان كەلكۈن كېلىپ كۆكيار دەرياسىغا چۈشكەن، كۆكيار دەرياسىغا يىغىلغان كەلكۈن سېكۇنتىغا 200 كۇب مېتىرلىق سۇرئەت بىلەن بۇ ئامبارغا كىرگەن، شۇنىڭ بىلەن ئامبارنىڭ سۇيى قاشنى بۇزۇۋەتكەن. قاشتىن يار كېتىش سەۋەبى بىلەن، بېلىقچىلىق ئىشلىرىغا 500 مىڭ يۈەنلىك زىيان بولغان، بۇزۇلغان قاشنى قايتا ياساشقا 140 مىڭ يۈەن چىقىم بولغان.

8. قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ يېڭىئۆستەڭ يېزىسىدىكى ئاققاش سۇ ئامبىرىدىكى توغان غولاپ كېتىش ۋەقەسى

بۇ ئامبارنىڭ سىغىمچانلىقى 12 مىليون كۇب مېتىر. ئامبار 1970 ـ يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن. توغانىنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرى 12 مېتىر. توغىنى قۇم، توپىدىن ياسالغان، ئۈنىڭ سۇيى بىلەن 120 مىڭ مو تېرىلغۇنى سۇغىرىشقا بولىدۇ. 1975 ـ يىل 3 ـ ئايدا قاش تېگىدە سۇفغوزىيە ھادىسىسى يۈز بەرگەندە، ئەھۋال ۋاقتىدا بايقالماي، قاشتىن يار ئېلىپ كەتكەن، يار ئېغىزىدىن سېكۇنتىغا 3 كۇب مېتىر مىقداردا سۇ چۈشكەن. جىددىي تەدبىر قوللىنىلىپ يار ئېغىزى ۋاقتىدا ئېتىلگەن بولغاچقا، زور زىيان بولمىغان. بۇ ۋەقەنى مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى خەۋەر قىلدى. 1986 ـ يىل ئايدا قاشنىڭ 600+0 بۆلىكىدە يەنە بىر قېتىم سۇفغوزىيە ھادىسىسى يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ۋاقتىدا بايقىلىپ، ئامبار ئىچى تەرىپىدىن شاخ ـ توپا بىلەن باسۇرۇپ چىڭدىلىپ خەتەر تۈگىتىلگەن بولغاچقا، يار ئېلىپ كەتمىگەن. 1989 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 6 دە، قاشنىڭ 250+2 بۆلىكىدە قاش تېگىدىن سۇ سىرغىش نەتىجىسىدە يار ئېلىپ كەتكەن،

سىرغىغان سۇ مىقدارى دەسلەپكى سېكۇنتىغا 1.5 كۇب مېتىردىن بىردەمدىلا 3 كۇب مېتىرغا يەتكەن، قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسى دەرھال خەتەردىن قوتقۇزۇش قوماندانلىق ئورنى قۇرۇپ، 470 دانە چېپتا تاغا، 300 نەچچە باغ دەرەخ شېخى تەييارلاپ، 3000 ئەمگەك كۇچى بىلەن شۇ كۈنىلا يار ئېغىزىنى ئېتىۋالغان. كېيىن يېڭىتۇستەك، ئاققاش يېزىلىرىدىن ھەر كۈنى 1200 ئادەم كېلىپ ئامبار قېشىنى مۇستەھكەملىگەن. يار كېتىش سەۋەبى: ئاساسلىقى ئۇلچەمدىن ئاشۇرۇپ سۇ قاچىلانغان، ئامباردىكى سۇنىڭ يۈزى نورما ئۇلچىمىدىن 12 سانتىمېتىر ئېشىپ كەتكەن.

9. لەڭگەر سۇ ئامبىرىدىكى توغان غولاپ چۈشۈش ۋەقەسى

1967 - يىل 2 - ئايدا تاقاقنىڭ يان تەرەپ قاش تېگىدە سۇفغوزىيە ھادىسىسى يۈز بەرگەن بولسىمۇ ۋاقتىدا بايقالغاچقا، تاش - شېغىل تۆكۈلۈپ، ۋاقتىدا بېسىقتۇرۇلغان، سۇ چۈشۈرۈش تاقىقى تولۇق ئېچىلىپ ئامبار ئىچىدىكى سۇ تېز چۈشۈرۈۋېتىلگەچكە ئېغىر چاتاق چىقمىغان.

10. قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ بەشكېرەم يېزىسىدىكى «يېكەنلىك» سۇ ئامبىرىدىكى توغان غولاپ چۈشۈش ۋەقەسى

بۇ ئامبارنىڭ سىغىمچانلىقى 1 مىليون كۇب مېتىر، ئۇنى بەشكېرەم يېزىسى ئۈز كۇچى بىلەن ياسىغان. ئامبارنىڭ سۇ باشلاش، سۇ قويۇپ بېرىش ئېغىزلىرى ۋە كەلكۈن چۈشۈرۈۋېتىش يوللىرى ياخشى، راۋان بولمىغاچقا، 1987 - يىل 7 - ئايدا بىر قېتىم، 1995 - يىلى يەنە بىر قېتىم بولۇپ جەمئىي 2 قېتىم توغان غولاپ چۈشكەن. بۇنىڭ سەۋەبى: ئامبارغا سۇ قاچىلانغاندىن كېيىن، يەنە چاقماق دەريا‌سىدىن پەۋقۇلئادە زور سەل كېلىپ ئاياغ تەرەپنى بېسىپ كەتكەن، ئاياغ تەرەپكە كەلكۈننى ماڭدۇرۇۋېتىدىغان ئېقىن بولمىغاچقا، سەل سۈيى ئامبارغا قۇيۇلۇپ قاشنى بۇزۇۋەتكەن.

V باب

گىدرولوگىيىلىك ئۆلچەپ مەلۇم قىلىش، سۇ تەقسىملەش

§1. گىدرولوگىيىلىك ئۆلچەپ مەلۇم قىلىش

1. ئاپپارات

يېڭى جۈڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قەشقەر ۋىلايىتىدە دەريانى گىدروگرافىيىلىك ئۆلچەشكە دائىر خاتىرە يوق ئىدى. 1953 - يىل 4 - ئايدا شىنجاڭ سۇچىلىق ئىدارىسىدە گىدروگرافىيە شۆبە پونكىتى قۇرۇلدى، شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تۇنجى سۇ ئىشلىرى خىزمەت ئەترىتى ئالدى بىلەن گەز دەريا‌سىنىڭ بورىختاي دېگەن يېرىدە 2 - دەرىجىلىك گىدورگرافىيە پونكىتى قۇردى، 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى

يەكەن دەرياسىنىڭ «كاچۇك» دېگەن يېرىدە 2 - دەرىجىلىك گىدرو پونكىتى قۇرۇلدى. 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قىزىل دەريا سىنىڭ 5 چاقىرىم كۆڭرۈك (شىمالىي كۆڭرۈك ۋە جەنۇبىي كۆڭرۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دېگەن يېرىدە 2 - دەرىجىلىك گىدرولوگىيىلىك پونكىت قۇرۇلدى.

1955 - يىل 6 - ئايدا شىنجاڭ گىدرولوگىيە شۆبە باش پونكىتى شىنجاڭ گىدرولوگىيە باش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئۆلكىلىك سۇچىلىق ئىدارىسىگە قارايدىغان قىلىندى، 1956 - يىل 4 - ئايدا سۇچىلىق نازارىتىگە قارايدىغان بولدى.

1956 - يىل 4 - ئايدا قىزىل دەريا سى، گەز دەريا سى، تىزناپ دەريا سى، يەكەن دەريا سى ۋە كۇسەن دەريا سىدا 6 جايدا 2 - دەرىجىلىك گىدرولوگىيە پونكىتلىرى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا قەشقەر 1- دەرىجىلىك گىدرولوگىيە پونكىتى قۇرۇلدى، 1957 - يىل 5 - ئايدا نامى گىدرولوگىيە گۈزۈپچىسىغا ئۆزگەرتىلدى، بۇ چاغدا، 2 - دەرىجىلىك گىدرولوگىيە پونكىتلىرى كۆپچىپ 15كە يەتتى، 1958 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا گىدرولوگىيە گۈزۈپچىسى ئاساسىدا قەشقەر گىدرولوگىيە شۆبە پونكىتى قۇرۇلدى. يۇقىرىقى گىدرولوگىيە ئاپپاراتلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭ سۇ ئىشلىرى 1 - خىزمەت ئەترىتى (1954 - يىلى خىزمەت باش ئەترىتى دەپ ئۆزگەرتىلگەن) ۋاكالىتەن باشقۇردى، گىدرولوگىيە كەسپىي ئىشلىرى گىدرولوگىيە باش پونكىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، گىدرولوگىيە باش پونكىتى، 1 - دەرىجىلىك پونكىت ياكى شۆبە پونكىت، گىدرولوگىيىلىك ئۇلچەش پونكىتى ياكى 2 - دەرىجىلىك پونكىتتىن ئىبارەت 3 دەرىجىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى شەكىللەندى.

1958 - يىل 12 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ سۇ ئىشلىرى خىزمەت باش ئەترىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر گىدرولوگىيە شۆبە پونكىتى قەشقەر دەريا باشقۇرۇش باشقارمىسىنىڭ ۋاكالىتەن باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، 1959 - يىل 7 - ئايدا مەركۇر باشقارما ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ باشقا تارماقلار بىرلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، قەشقەر گىدرولوگىيە شۆبە پونكىتى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى سۇچىلىق ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ يىلى يەكەن دەريا باشقارمىسى قۇرۇلۇپ، قارىمىقىدا گىدرولوگىيە گۈزۈپچىسى تەسىس قىلىندى، 1964 - يىل 1 - ئايدا گوۋۇيۈەن تەستىقلاپ چۈشۈرگەن سۇچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ ھۆججىتىگە ئاساسەن، سۇچىلىق نازارىتى قارىمىقىدىكى گىدرولوگىيە باش پونكىتىغا سۇچىلىق مىنىستىرلىكى بىۋاستە رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى، قەشقەر گىدرولوگىيە شۆبە پونكىتى سۇچىلىق نازارىتى گىدروگرافىيە باش پونكىتىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىك قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە گىدرولوگىيىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ۋىلايەتكە چۈشۈرۈپ بېرىلدى.

1980 - يىل 4 - ئايدا گىدرولوگىيە باشقۇرۇش ئىشلىرى يەنە يۇقىرىغا قايتىدى، قەشقەر گىدروگرافىيە شۆبە پونكىتى شىنجاڭ سۇچىلىق نازارىتى قەشقەر گىدرولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1991- يىلى ئۇنىڭ نامى شىنجاڭ سۇچىلىق نازارىتى قەشقەر گىدروگرافىيىلىك سۇ بايلىقىنى تەكشۈرۈش چوڭ ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى، شتاتلىق، بۆلۈم دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولدى، گىدروگرافىيىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى گىدروگرافىيە باش پونكىتى، گىدرولوگىيىلىك تەكشۈرۈش چوڭ ئەترىتى، گىدروگرافىيە پونكىتىدىن تەركىب تاپتى.

گىدرولوگىيە پونكىت تورلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى سۇغىرىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋە دەريا ۋادىلىرىنى تىزگىنلەش ئېھتىياجىغا ئاساسەن پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. لىنىيە بىلەن دائىرىنى بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپى بويىچە، 1953 - يىل 4 - ئايدىن 1977 - يىل 6 - ئايغا قەدەر، قەشقەر دەريا ۋادىسى بىلەن يەكەن دەريا ۋادىسىدا، 38 ئورۇندا دەريا بويلىرىنى گىدرولوگىيىلىك ئۇلچەش پونكىتلىرى تەسىس

قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 23ى مەلۇم ۋاقىت كۆزىتىش ئارقىلىق زىمىستىدىكى ئالاھىدە ۋەزىپىسىنى تاماملىغانلىقى ياكى تىزگىنلەش ئورنى مۇۋاپىق كەلمەسلىك تۈپەيلىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1990 - يىلىغا قەدەر، ئۇ پونكىتلاردىن 15ى ساقلىنىپ قالدى. بۇنىڭ ئىچىدە، يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى 8، قەشقەر دەريا ۋادىسىدىكى 7.

1958 - يىل 6 - ئايدا يەكەن دەريا باشقارمىسى، 11 - ئايدا قەشقەر دەريا باشقارمىسى قۇرۇلدى. ئىلگىرى كۆز بىلەن بۆلۈنگەن قاراپ ياكى سۈنى كېچىپ كۆرۈپ بېقىپ، ئانچە ئاشلىق سۇ، مانچە ئاشلىق سۇ (بىر تاش تۈگمەننى چۆرگىتىلىشكە كېتەرلىك سۇ مىقدارى ئومۇمىي سۇ مىقدارىنى ھېسابلاشتىكى بىرلىك قىلىنغان — تەرجىمان) دەپ ھېسابلايدىغان كونىچە ئۇسۇلنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، سۇ باشقۇرغۇچىلار ۋە گىدروگرافىيە خادىملىرى سۇ ئامبىرى ۋە ھەر دەرىجىلىك ئۈستەڭلەردە سۇ كەسمە يۈزىنى ئۆلچەش ۋە سۇ ئۆلچەش ئاقاۋىسى ئورنىتىش ئارقىلىق ئىلمىي سۇ ئۆلچەش ۋە سۇ تەقسىملەش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. قەشقەر دەريا ۋادىسىدا تەسىس قىلىنغان 6 سۇغىرىش رايونىدىكى گىدرولوگىيىلىك ئۆلچەش پونكىتلىرىنىڭ سۇ ئۆلچەش ئاقاۋىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 700 كۇب مېتىردىن تۆۋەن بولغان ئۈستەڭلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى پەلەمپەي شەكىللىك ئاقاۋا بولۇپ، ئېقىم كەسمە يۈزىنى ئۆلچىگەندە، پىرقىرىغۇچ رومكا ياكى پالاقلىق قانات بېكىتىلگەن ئېقىم سۈرئىتىنى ئۆلچەش قورالى قوللىنىلىپ سەييارە ئۆلچەش ئېلىپ بېرىلدى، ئۆلچەش مىقدارىنىڭ نازۇكلۇك دەرىجىسى روشەن ھالدا يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

2. گىدرولوگىيىلىك ئۆلچەش ۋە ئالدىن مەلۇمات بېرىش

گىدرولوگىيىلىك ئۆلچەشتە، سۇچىلىق مۇستەبىرلىكى ئېلان قىلغان «گىدروگرافىيىلىك ئۆلچەش پونكىتلىرىنى قېلىپلاشتۇرۇش»، «گىدرولوگىيىلىك ئۆلچەشنىڭ ۋاقىتلىق ئەندىزىسى» دىكى تەلەپلەرگە ئاساسەن، سۇچىلىق نازارىتى ھەر يىلى ئېلان قىلىدىغان «گىدروگرافىيە پونكىتلىرىنىڭ ۋەزىپىنامىسى» بويىچە خىزمەتلەر قانات يايدۇرۇلدى. بۇنىڭدا: سۇ ئەھۋالىنى يىل بويى ھەر كۈنى خاتىرىلەپ ماڭىدىغان پونكىتلار ئاساس پونكىت؛ كەلكۈن مەزگىلىدە سۇ كەلسە ئۆلچەيدىغان پونكىتلار قەرەللىك پونكىت ھېسابلاندى. ئاساس پونكىتلارنىڭ ئۆلچەش تۈرلىرى: سۇ ئورنى، ئېقىم مىقدارى، ھۆل - يېغىن، بارلىنىش، سۈدىكى قۇم مىقدارى، سۇ تېمپېراتۇرىسى، سۈدىكى مۇز مىقدارى، سۇ تەركىبىنىڭ سۈپىتى ۋە ئاددىي ھاۋارايىدىن ئىبارەت بولدى. قەرەللىك پونكىتلار پەقەت سۇ ئورنى، ئېقىم مىقدارى، قۇم - تۇپا مىقدارى ۋە سۇ سۈپىتىنى ئۆلچەيدى.

كاچۇك سۇ گىدرولوگىيە پونكىتى سۇ مىقدارىنى ئۆلچىمەكتە

1) سۇ ئورنى دەسلەپتە ياغاچ ياكى پولات مېتىر بىلەن كۆزىتىلەتتى، كېيىن پەيدىنپەي چاقچۇق مېتىر بىلەن كۆزىتىلىدىغان بولدى، نۆۋىلىر نۆقتىسى (BM نۆقتىسى) پەرەز قىلىنغان ئاتمېتكا ئېگىزلىكى قىلىندى. 1983 - يىلىدىن باشلاپ، كاچۇك، ئىگەرچى كېچىكى، قارابەل، كۆزۈرۈك دېگەن جايلاردىكى گىدروگرافىە- يە پونكىتلىرى سۇ ئورنىنى ئاپتوماتىك خاتىرىلىگۈچنى ئىشلەتتى، كېيىنچە، ئىگەرچى كېچىكىدىكى پونكىتتا ئېلېكترونلۇق سۇ ئورنىنى خاتىرىلىگۈچنى ئىشلىتىدىغان بولدى، سۇ ئورنى

ئاپتوماتىك خاتىرلىگۈچنى ئىشلەتكەن پونكىتلار ھەر كۈنى سائەت 8دە بىر قېتىم، 20 دە بىر قېتىم (بېيجىڭ ۋاقتى) ئۆلچىدى.

2) ئېقىم مىقدارىنى ئۆلچەش كۆپىنچە پونكىتلار دەسلەپتە قۇرۇلغاندا دەريادىن ئۆتىدىغان قورالى يوق ئىدى، ھەتتا لەيلىمە ئۆلچىگۈچمۇ كەم ئىدى. كاچۇك گىدورگرافىيە پونكىتى 1953 - يىل 6- ئايدا قورسىقىغا تۇلۇم تاڭغان ئادەمنى دەريادا چۈشۈرۈپ، سۇ ئىچىدە تۇرۇپ سۇ مىقدارىنى ئۆلچەشنى قوللىنىپ باققان. 1957 - يىلى گىدروگرافىيە پونكىتلىرىنىڭ يېرىمىغا ئەنجىك ياكى چۈڭچىك گىدروگرافىيە سايمانلىرى زاۋۇتىدا ئىشلەنگەن 55 تىپلىق پىرقىرىغۇچ رومكىلىق ئۆلچىگۈچ، LS25 تىپلىق ياكى LS68 تىپلىق ئۆلچىگۈچ سەپلەپ بېرىلدى. پەۋقۇلئادده زور كەلكۈن كەلگەندە ئۇنداق ئۆلچىگۈچلەر بىلەن دەريادا چۈشمەك قىيىن بولۇپ، لەيلىمە ئۆلچىگۈچ بىلەن سۇ مىقدارىنى ئۆلكلچەش مۇمكىن بولمىدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، كاچۇك ئىگەرچى ۋە 48 - تۇەن كېچىكمىدىكى پونكىتلار ئۆلچەش كېمىسى بىلەن ئۆلچىگەندىن باشقا، قالغان پونكىتلار ئارقان يولى ئارقىلىق ئۆلچەشنى يولغا قويدى.

3) قۇم مىقدارىنى ئۆلچەش ئۇسكۇنىلىرى تولۇقراق بولغان كاچۇك، جاڭگال، ئېرىلغۇ، دۆلك قوتان، بۇلۇڭكۆل، قارابەل، بىنام قاتارلىق جايلاردىكى پونكىتلار پونكىت قۇرۇلغان ئىككىنچى يىلىلا دەريادىكى لاي سۇنىلىك قۇم مىقدارىنى ئۆلچەشكە كىرىشىپ، سۇ جىسمى بىرلىكىدىكى قۇم تەركىبىنى ھېسابلاپ كۆرىدىغان بولدى. باشقا پونكىتلار 3 — 5 يىلدىن كېيىن بۇنى ئۆلچەپ ھېسابلايدىغان بولدى. قىسمەن پونكىتلار، مەسىلەن: قۇرۇق لەڭگەر ۋە ئاقدۆلك پونكىتلىرى تەجرىبە خاراكتېرىدە يىلدا بىر قېتىم ئۆلچەپ كۆردى. بۇ خىزمەت قانات يايدۇرۇلغاندا ئۆلچەش كېمىسىدە كىران بولمىغاچقا، يۆتكىلىشچان قۇم - توپا لايلىرىنى ئۆلچەش خىزمىتىنى قانات يايدۇرغىلى بولمىدى، لاي سۇدىكى قۇم توپا مىقدارىنى ئۆلچەشتە دەسلەپتە ئاددىي ئەۋرىشكە ئېلىش سايمىنى ئىشلىتىلدى، كېيىن پەيدىنپەي تىك شەكىللىك، توغرا شەكىللىك، بوتۇلكا شەكىللىك سۇمۇرۇپ ئەۋرىشكە ئېلىش سايمىنى ئىشلىتىلدى ياكى ئۆلچەش كېمىسىدە تۇرۇپ ئەۋرىشكە ئېلىش، ياكى ئارقان يولى بىلەن ئەۋرىشكە ئېلىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

4) سۇدىكى مۇز مىقدارىنى ئۆلچەش سۇدىكى مۇز مىقدارىنى ئۆلچەش ئىشى ئالك بۇرۇن كاچۇك پونكىتىدا ئىشلەندى. 1954 - ۋە 1955 - يىللىرىدىكى ئۆلچەش نەتىجىسى خاتىرلەندى. بۇنىڭدا ئاساسلىقى مۇز تۇتۇش مەزگىلى، مۇز ئېقىش مەزگىلى، مۇز قاپلاش مەزگىلى، مۇز ئېرىش مەزگىلى قاتارلىق مەزگىللەردە ھەتتا ئالك قېلىن مۇز تۇتۇش ۋاقتىدىكى مۇز ئەھۋالىنى كۆزىتىش خاتىرىسى يېزىلغان. كۆپ ساندىكى پونكىتلارنىلك مۇز ئەھۋالىنى كۆزىتىش ۋەزىپىسى بار، 5 ئاساسلىق دەريادىكى پونكىتلارنىلك يەنە ئاقما مۇز مىقدارىنى ئۆلچەش ۋەزىپىسى بار.

5) سۇ سۈپىتىنى ئۆلچەش 1958 - يىلىدىن باشلاپ ھەر قايسى پونكىتلار ھەر يىلى قەرەللىك ھالدا دەريا سۈيىدىن 6 — 8 قېتىم، ئالك كۆپ بولغاندا 26 قېتىم ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈردى، قانچە قېتىم ئەۋرىشكە ئېلىش سۇ سۈپىتىنىلك غەلىتە بولۇشىغا قاراپ بېكىتىلدى. ئۆلچەش پونكىتلىرىدا خىمىيىلىك ئانالىز ئۇسكۇنىلىرى بولمىغاچقا، ئېلىنغان ئەۋرىشكە تېزلىكتە قەشقەر گىدروگرافىيە تەكشۈرۈش ئەترىتىگە ئەۋەتىلدى. بۇ ئەترەت پەقەت بەزى ئاددىي ئانالىزنىلا قىلالايدىغان بولغاچقا، ئانالىز قىلىش ئۇسۇلى دۆلەتنىلك ئۆلچىمى بىلەن بىردەك بولالمىدى. 1978 - يىل 3 - ئاينىلك 21 - كۈنى سۇچىلىق نازارىتى قەشقەر گىدروگرافىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتىدە سۇ سۈپىتىنى كۆزىتىپ تەكشۈرۈش مەركىزى قۇرۇشنى تەستىقلىغاندىن كېيىن، سۇ سۈپىتىنى مۇنتىزىم تەجرىبە - ئانالىز قىلىش خىزمىتى رەسمىي باشلاندى. 1988- يىلى باكتېرىيە ئانالىز قىلىش ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى ھەمدە ئاساسلىق دەريا بۇلاكلىرى ۋە سۇ ئامبارلىرىدا

كەسمە يۈزنى كۆزىتىش نۇقتىلىرى تەسىس قىلىنىپ، سۇنىڭ سۈپەت ئەھۋالى ئۈستىدە ئومۇمىيۈزلۈك كۆزىتىپ تەجرىبە قىلىش، ئانالىز قىلىش خىزمىتى ئىشلەنىدى.

6) گىدرولوگرافىيە ئاخباراتى 1958 - يىلىدىن باشلاپ ئاساسلىق دەريالاردا سۇ ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىش پونكىتىدىن 4ى قۇرۇلدى، 1959 - يىلىغا كەلگەندە 11 گە كۆپەيدى. ھەر يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە بولغان كەلكۈن مەزگىلىدە (قىزىل دەريا سىستېمىسىغا كەلكۈن مەزگىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە) بۇ پونكىتلار دەريالارنىڭ سۇ ئەھۋالىنى پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ۋە ئايافدىكى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىغا مەلۇم قىلىپ تۇردى، بۇنى توزۇملەشتۈردى. مەلۇمات كۆپىنچە ھاللاردا تېلېگراف ياكى تېلېفون ئارقىلىق يوللاندى. دەريالارنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئۈزاق مەزگىللىك سۇ ئەھۋالىنى ئالدىن مەلۇم قىلىش شارائىتى يوق بولغاچقا، قىسقا مەزگىللىك سۇ ئەھۋالىدىنلا ئالدىن مەلۇمات بېرىلدى. قەشقەر گىدرولوگرافىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى بىلەن قەشقەر ۋىلايەتلىك مېتېئورولوگىيە ئىستانسىسى يۇقىرى ھاۋا بوشلۇقىنىڭ تېمپېراتۇرىسى ۋە ئىلگىرىكى كەلكۈن ئەھۋالىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ كەلكۈن كېلىش ۋاقتىدىن ئالدىن مەلۇمات بەردى، بۇنىڭدا، پەقەت كەلكۈننىڭ خاراكتېرىلا بېكىتىلدى، مىقدارىنى بېكىتكىلى بولمىدى. يەكەن دەريا باشقارمىسى كۆپ يىللاردىن بۇيانقى كەلكۈن ئەھۋالىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى ئاساس قىلىپ، بۇ دەريادىكى ئۇلۇچەش پونكىتلىرىنىڭ باش - ئاياغ ئېقىنلىرىدىكى كەلكۈن مۇناسىۋەتلىرى كۆرسىتىلىدىغان ئەگرى سىزىقلىق دىئاگراممىسىنى ئىشلىدى. بۇنىڭ بىلەن كەلكۈن مەلۇماتى خېلى ئىشەنچلىك بولدى.

§ 2 . سۇ تەقسىملەش

1953 - يىلىدىن باشلاپ قەشقەر ۋە يەكەن ۋىلايەتلىرىدىكى ھەر قايسى دەريا ۋادىلىرىدا دەريانىڭ باش تەرىپىدىكى جايلار بىلەن ئاياغ تەرىپىدىكى جايلارغا نۆۋەتلەشتۈرۈپ سۇ بېرىش توزۇمى يولغا قويۇلغان، تەقسىمات ئۇسۇلىدا، تېرىلغۇ كۆلىمى ئاساس قىلىنىپ، مىڭ تاشلىق سۇ سېكۇنتىغا بىر كۇب مېتىر قىلىنىپ، سۇ مىقدارىنىڭ ھېسابات بىرلىكى قىلىنغان. 1958 - يىلى يەكەن دەريا باشقارمىسى بىلەن قەشقەر دەريا باشقارمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر قايسى ناھىيىلەرگە تەقسىم قىلىنىدىغان سۇ نىسبىتى تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ نىسبىتى بويىچە بېكىتىلدى، ھەر قايسى ئۆستەڭلەرگە ئېقىم سۈرۈتىنى ھېسابلىغۇچ ئارقىلىق سۇ بېرىلىپ، تەقسىماتنىڭ خاتا بولۇپ قېلىشى ئازايتىلدى. 1961 - يىلى ۋىلايەتلىك سۇ ئىشلىرى يىغىندا، ھەر قايسى دەريالاردىن تەقسىم قىلىنىدىغان سۇ نىسبىتى تەڭشەلدى. 1973 - يىلى يېزا ئىگىلىكىگە ۋە ساناقەت ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە سۇ ئىشلەتكۈچى ئورۇنلارنىڭ نىسبەت بويىچە نورمال سۇ ئېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، سۇ ئىشلەتكۈچى ئورۇنلارنىڭ سۇ تەقسىمات نىسبىتى يەنە بىر قېتىم تەڭشەلدى. 1976 - يىلى يەكەن دەريا ۋادىسى بويىچە ئېچىلغان سۇ ئىشلىرى يىغىندا كەلكۈن سۈيىنى تەقسىملەش توزۇمى بېكىتىلدى. يەنى، ھەر يىلى 7 -، 8 - ئايلاردا دەريادىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 400 كۇب مېتىردىن تۆۋەن بولغان ئەھۋالدا، شۇ يىللىق سۇغۇرۇشقا ئىشلىتىلگەن سۈنى ئاساس قىلىش، سۇ ئىشلەتكۈچى ئورۇنلارنىڭ سۇ تەقسىماتى نىسبىتىنى شۇ ئورۇنلارنىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمى بىلەن ئېڭىز ئورۇنغا تېرىش كۆلىمىنى ئاساس قىلىپ بېكىتىش؛ ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 400 كۇب مېتىردىن ئاشقان ئەھۋالدا، ئاشقان دەريا سۈيىنى سۇ ئامبارلىرىغا قاچىلاشنى ئاساس قىلىش، ئامبارغا قاچىلىنىدىغان سۇ مىقدارىنى ئامبارنىڭ سىغىمچانلىقى بويىچە بەلگىلەنگەن سۇ تەقسىملەش نىسبىتى بويىچە ھېسابلاش بېكىتىلدى.

1976 - يىلىدىن 1990 - يىلىغىچە ھەر قايسى ۋادىلارنىڭ سۇ تەقسىملەش نىسبىتى جايلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىگە قاراپ ۋاقتىدا تەڭشەلدى. 1990 - يىلى يەكەن دەرياسىدىن سۇ تەقسىملەش نىسبىتى 1976 - يىلىدىكى ئاساستا يەنە بىر قېتىم تەڭشەلدى. بۇ ئارىلىقتا، باشقا دەريالاردىن سۇ تەقسىملەش نىسبىتىمۇ مۇۋاپىق تەڭشەلدى.

1976 - يىلى يەكەن دەريا ۋادىسى بويىچە سۇ ئىشلىرى يىغىندا بەلگىلەنگەن كەلكۈن سۇيىنى تەقسىملەش نىسبىتى

جەدۋەل: 11 — 9

سۇ تەقسىملىنىدىغان ئورۇنلار	تېرىلغۇ يەر كۆلىمى (تۇمەن مو)	ئېگىز تېرىلغۇ كۆلىمى (تۇمەن مو)	جەمئىي كۆلىمى (تۇمەن مو)	400 كۇب مېتىردىن تۆۋەن چاغدىكى تەقسىمات نىسبىتى (%)	ھازىرقى سۇ ئامبارلىرىدىكى سىغىمى چانلىقى (100 مىليون كۇب مېتىر)	400 كۇب مېتىر چاغدىكى تەقسىمات نىسبىتى (%)
يەكەن	127.8	29	156.8	38.17	2	13.99
پوسكام	44	6.5	50.5	12.29	0.32	2.24
قاغىلىق	20.3	4.1	24.4	5.94		
مەكىت	48.3	5.2	53.5	13.02	0.80	5.59
مارالبېشى	52.5	3.5	56	13.63	1.70	11.89
يوپۇغا	4.1		4.1	1	0.05	0.35
42 - تۇمەن	3		3	0.74	0.05	0.35
«پەيلو» تەمگىكى بىلەن تۆزگەرتىش مەيدانى	3		3	0.74		
«قارا قىرچىن» تەمگىكى بىلەن تۆزگەرتىش مەيدانى	1.9		1.9	0.46	0.45	3.15
چاسا ھەربىي مەيدان	1		1	0.24		
ئىگەرچى					0.62	4.34
ئالغا سۇ ئامبىرى	15	1	16	3.89	0.96	6.71
شوركۆل سۇ ئامبىرى	38.6	2	40.6	9.88	4.50	31.46
سوغىچاق سۇ ئامبىرى					2.85	19.93
جەمئىي	359.5	51.3	410.8	100	14.30	100

1990 - يىل 3 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئېچىلغان 5 - نۆۋەتلىك يەكەن دەريا ۋادىسى بويىچە سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنىدا، دەريا سۇيى سېلىككەن مەزگىلدىكى سۇ تەقسىمات نىسبىتىنى تەڭشەش قارار قىلىندى. تەڭشەلگەندىن كېيىنكى تەقسىمات نىسبىتى تۆۋەندىكى جەدۋەللەردە تەپسىلىي كۆرسىتىلدى.

1990 - يىلدىكى يەكەن دەريياسى سۈيى سېلىككەن مەزگىلدىكى سۈ تەقسىمات نىسبىتى

جەدۋەل: 11 — 10

بىرلىكى: %

ۋاقتى / ئورۇنلار	3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنگىچە	4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنگىچە	6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنگىچە	9 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنگىچە	10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنگىچە	11 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 28 - كۈنگىچە	يىللىق ئونتۇرىچە نىسبىتى
قاغىلىق	7.89	7.88	4.08	5.60	7.60	7.60	6.78
پوسكام	13.19	16.11	18	13.20	11.20	8.90	13.43
يەكەن	43.85	45.74	45.82	39.50	39.50	36.40	41.80
مەكىت	8.10	7.68	9.63	9.30	9.30	11.70	9.29
مارالبېشى	21.45	17.07	16.95	22.40	22.40	25.40	18.72
تېرىم	1.12	1.12	1.12	1.10	1.10	1.10	1.11
بېگتۇغان	3	3	3	7.50	7.50	7.50	5.25
ھەربىي قىسىم	1.40	1.40	1.40	1.40	1.40	1.40	1.40
شوركۆل							2.22
جەمئىي	100	100	100	100	100	100	100

گەز دەريياسى تاشمىلىق پونكتىنىڭ 1990 - يىلدىكى سۈ تەقسىملەش نىسبىتى

جەدۋەل: 11 — 11

بىرلىكى: %

ۋاقىت / ئورۇنلار		1981 - يىلدىن ئىلگىرى	1981 - يىلدىن كېيىن	
			9 - ئايدىن 6 - ئايغىچە	7 - ئايدىن 8 - ئايغىچە
قەشقەر ۋىلايىتى	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	15.440	13.100	14.479
	قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسى	28.784	26.799	29.620
	يوپۇرغا ناھىيىسى	29.766	27.713	30.630
	جەمئىي	73.990	67.612	74.729
يېزا ئىگىلىك 3 - شى	41 - تۈەن - مەيدان	5.450	5.074	5.608
	42 - تۈەن - مەيدان	3.560	3.314	3.663
	جەمئىي	9.01	8.388	9.271
قىزىلسۇ ئوبلاستى	ئاقتۇ ناھىيىسى		21	14
	نەسىللىك قوي فېرمىسى		3	2
	جەمئىي	17	24	16
جەمئىي		100	100	100

ئىزاھ: ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ ئويتاغ يېزا چامە ئېرىق ئۆستەڭىنىڭ سېكۇنتىغا 0.1 كۇب مېتىر، قاراتاش ئۆستەڭىنىڭ سېكۇنتىغا 0.10 كۇب مېتىر سۈيى ئومۇمىي نىسبەتكە كىرگۈزۈلمىدى.

1990 - يىلى قىزىل دەريانىڭ ھەر قايسى مەزگىللىرىدىكى سۇ تەقسىملەش نىسبىتى

جەدۋەل: 11 — 12 بىرلىكى: %

ۋاقىت / ئورۇنلار	2 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنگىچە	4 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنگىچە	6 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنگىچە	8 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن كېيىنكى ئوتتۇرىچە نىسبىتى
قەشقەر كونائەھەر	56.64	33.72	30.59	33.54
قەشقەر يېڭىشەھەر	9.01	13.56	12.58	13.56
پەيزاۋات	28.95	47.40	42.82	47.56
قەشقەر شەھىرى	3.53	3.53	3.53	3.53
پەيزاۋات باش مەيدانى			8.70	
ۋىلايەتلىك نەسىللىك چارۋا فېرمىسى	1.23	1.23	1.23	1.23
يوپۇغا	0.45	0.45	0.45	0.45
ئاراشور دېھقانچىلىق مەيدانى	0.19	0.11	0.10	0.13
جەمئىي	100	100	100	100

ئىزاھ: 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنگىچە چوڭ نىسبەتتە سۇ تەقسىم قىلىندى، ئەگەر دەريانى كەلگەن سۇ ئۇدا 3 كۈن سېكۈنتىغا 30 كۇب مېتىردىن ئېشىپ كەتسە 4 - كۈنىدىن باشلاپ ئوتتۇرىچە نىسبەتتە تەقسىم قىلىندى؛ 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنگىچە ئوتتۇرىچە نىسبەتتە تەقسىم قىلىندى؛ 6- ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنگىچە كىچىك نىسبەتتە تەقسىم قىلىندى، بۇ مەزگىلدە، پەيزاۋات باش مەيدان بىلەن پەيزاۋات ئۈردەكلىك بېزىسىغا 8.7% نىسبەتتە سۇ تەقسىم قىلىندى؛ 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن باشلاپ دەريا سۈيى پەسلەپ سېكۈنتىغا 30 كۇب مېتىرغا چۈشكەندە قەدەر ئوتتۇرىچە نىسبەتتە تەقسىم قىلىندى. ئوتتۇرىچە نىسبەتتە تەقسىم قىلىنغان مەزگىلدە، چوڭ كۆزۈكتىكى سېكۈنتىغا 8 كۇب مېتىرلىق بۇلاق سۈيى «قايقاي»دىكى ئومۇمىي ئېقىم مىقدارىغا قوشۇپ ھېسابلاندى، چوڭ - كىچىك نىسبەتكە بۇلاق سۈيى قوشۇپ ھېسابلانمىدى.

بۇلاردىن باشقا، كۈسەن دەريانىڭ سۈيىنى تەقسىملەش نىسبىتى يېڭسار، قەشقەر يېڭىشەھەر، ئاقتۇ (قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ) 3 ناھىيىگە چېتىلىدۇ. يەنى ھەر يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 9 - ئاينىڭ 30- كۈنگىچە سۇ تەقسىملەش نىسبىتى يېڭسارنىڭ 59%، قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ 19.3%، ئاقتۇنىڭ 21.7% بولدى؛ 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن كېيىنكى يىلى 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنگىچە يېڭسار ناھىيىسىگە 73%، ئاقتۇ ناھىيىسىگە 27% تەقسىم قىلىندى. قىش پەسلىدە قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە سۇ بېرىش ۋاقتى ئارانلا 19 كۈن 6 سائەت بولغاچقا، بۇ مەزگىلدىكى سۇ ھېسابىغا كىرگۈزۈلمىدى.

§3 . سۇ ھەققى يىغىش

سۇ ھەققى يىغىش ئىشى 1953 - يىلى باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ جايدىكى دېھقانلاردا سۇغا ھەق تاپشۇرۇش ئادىتى بولمىغاچقا، سۇ ھەققىنى بەرمەسلىك، ئارقىغا سۈرەش ھادىسىسى خېلىلا ئومۇميۈزلۈك

بولدى. 1956 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى «سۇغىرىش سىستېمىسىنى تەشكىللەش ۋە باشقۇرۇشتا ۋاقىتلىق يولغا قويۇلىدىغان چارە»نى ئېلان قىلىپ، ھەر ئايدا ھەر بىر مو بۇغداينىڭ ئونتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلات مىقدارىنىڭ 2% — 5%ى بويىچە سۇ ھەققى يىغىشنى رەسمىي بەلگىلىدى. 1959 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 902 مىڭ يۈەن سۇ ھەققى يىغۇۋېلىندى. كېيىنكى يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە ۋالىي مەھكىمىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، سۇ ھەققى ئۆلچىمىگە تۆزىتىش كىرگۈزۈلدى. يەنىلا بۇغداي مەھسۇلاتى بويىچە ھېسابلاپ ئېلىنىدىغان بولدى، دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان سۇغا ھەر مو شال ۋە قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات ئۈچۈن 5 يۈەن، ھەر مو كېۋەز، كۆچەتخانا، باغ ئۈچۈن 3 يۈەن، ھەر مو ياغلىق دان، ئاشلىق ئۈچۈن 2.5 يۈەن؛ ھەربىكەتلەندۇرگۈچ كۆچگە ئىشلىتىلىدىغان سۇغا بىر تاشلىق تۆگىمەن ئۈچۈن كۇنىگە 0.3 يۈەن، كىچىك تىپتىكى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ئىشلەتكەن ھەر كۇنلۇك سۇنىڭ سېكۇنت كۇب مېتىرى ئۈچۈن 0.8 يۈەن، چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى ئىشلەتكەن ھەر كۇنلۇك سۇنىڭ سېكۇنت كۇب مېتىرى ئۈچۈن 2 يۈەن ئېلىش؛ شەھەرلەرگە ئىشلىتىلىدىغان سۇ ئاساسىي جەھەتتىن كۇب مېتىر بويىچە ھېسابلىنىپ، ھەر 10 مىڭ كۇب مېتىر سۇ ئۈچۈن 10 — 20 يۈەن ھەق ئېلىش، شېكەركۆل سۇ ئامبىرىدىن سۇ ئالىدىغان دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىن ھەر مىڭ كۇب مېتىر سۇ ئۈچۈن 0.4 يۈەن ھەق ئېلىش، يىغىلغان سۇ ھەققىنى پۈتۈنلەي ۋىلايەتكە تاپشۇرۇش، مەيدانلار ئېلىپ قالماسلىق؛ ناھىيىلەردىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئىشلەتكەن سۇ ئۈچۈن دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان سۇ ئۆلچىمى بويىچە ھەق ئېلىش، سۇ ھەققىنىڭ 50%تىنى مەيدانلار ئۆزى ئىشلىتىش، 25%نى ناھىيىگە، 25%نى ۋىلايەتكە تاپشۇرۇش، سۇ ھەققىنى ناھىيىلىك مالىيە تارماقلىرى دېھقانچىلىق بېجىنى يىغقاندا قوشۇپ يىغىش بەلگىلەندى. 1979 - يىلىدىن باشلاپ، ۋىلايەتتە سۇنى پىلانلاپ ئىشلىتىش، كۇب مېتىر بويىچە ھېسابلاپ سۇ ھەققى ئېلىش سىناق قىلىندى. كېيىنكى يىلى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە چۈشۈرگەن [1980] 31 - نومۇرلۇق ھۆججەت «قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سۇ ھەققى ئېلىش، سۇ ھەققىنى باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىش ئۇسۇلى»دا مۇنۇلار بەلگىلەندى: يېزا ئىگىلىكى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن سۇغا ئومۇمەن دەريا سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان رايونلاردا ھەر مىڭ كۇب مېتىر ئۈچۈن 0.6 يۈەن ھەق ئېلىنىدۇ؛ سانائەت ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن سۇغا خورىغان بولسا ھەر مىڭ كۇب مېتىر ئۈچۈن 3 — 5 يۈەن، ئايلاندۇرۇپ ئىشلىتىلگەن بولسا ھەر مىڭ كۇب مېتىر ئۈچۈن 0.5 يۈەن ھەق ئېلىنىدۇ؛ سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە بىرلىشىپ ئىشلەتكەن سۇيىنىڭ ھەر مىڭ كۇب مېتىرى ئۈچۈن 0.1 — 0.2 يۈەن، يېزا ئىگىلىكىدىن ئايرىم ئىشلەتكەن سۇيىنىڭ ھەر مىڭ كۇب مېتىرى ئۈچۈن 0.5 يۈەن ھەق ئېلىنىدۇ، تارقاتقان توكى بويىچە ھېسابلاپ ھەر كىلوۋات توك ئۈچۈن 0.2 — 0.3 يۈەن، گۈڭشې - ئەترەتلەر باشقۇرغان ئېلېكتر ئىستانسىلىرىدىن ھەر كىلوۋات توك ئۈچۈن ئادەتتە 0.2 يۈەن سۇ ھەققى ئېلىنمىسۇ بولىدۇ؛ بېلىقچىلىق ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن سۇغا ھەر مىڭ كۇب مېتىر ئۈچۈن 2 يۈەن، سۇ ئامبارلىرىدا بېلىق باققۇچىلاردىن ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 30%ى بويىچە سۇ ھەققى ئېلىنىدۇ؛ يايلاق ۋە ئورمان رايونلىرىغا ئىشلىتىلگەن سۇنىڭ ھەر مىڭ كۇب مېتىرى ئۈچۈن 0.3 يۈەن سۇ ھەققى ئېلىنىدۇ؛ ھەر قايسى ناھىيە (شەھەر) لەردە يىغىلغان سۇ ھەققىنىڭ 65%ى شۇ ناھىيە (شەھەر) نىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلىتىشىگە قالدۇرۇلىدۇ، قالغان 35%ى ۋىلايەتنىڭ ئىشلىتىشىگە تاپشۇرۇلىدۇ؛ ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ ئۆستىگىدىن سۇ ئالىدىغان دۆلەت ئىلكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىن ئېلىنغان سۇ ھەققىنىڭ 50%ى شۇ مەيدانىنىڭ ئىشلىتىشىگە قالدۇرۇلىدۇ، قالغان 50%ى ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىغا تاپشۇرۇلىدۇ؛ باشقا ئورۇنلاردىن يىغىلغان سۇ ھەققى ئادەتتە ئۆزىگە قالدۇرۇلماي، ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىگە تاپشۇرۇلىدۇ. 1982 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 39 مىڭ يۈەن سۇ ھەققى يىغىلدى، كېيىنكى يىلى 4 مىليون 700 مىڭ يۈەن يىغىلدى. 1984 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 6 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھىغا ئاساسەن، سۇ ھەققى تۆزۈمىنى ئىككىنچى قېتىم ئىسلاھ قىلىپ، ھەر كۇب مېتىر سۇدىن ئېلىنىدىغان سۇ ھەققى ئۆلچىمىنى ئەسلىدىكى 0.6 يۈەندىن بىر

يۈنگە ئۆستۈردى (سۇ ئېلىش بېشىدىن تەقسىم قىلىنغان سۇ مىقدارى بويىچە ھېسابلىنىدۇ)، سۇ ھەققىنى سۇ ئىشلىرى تارمىقى بىۋاستە يىغىۋېلىش، سۇ ھەققىنى بىر تۇتاش يىغىش، دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش، نىسبەتكە بۆلۈپ ئىشلىتىشتەك باشقۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى 6 مىليون 300 مىڭ يۈەن، 1985-يىلى 8 مىليون 50 مىڭ يۈەن سۇ ھەققى يىغىلدى.

سۇ ھەققى يىغىشنىڭ ئىككى قېتىم تەرتىپكە سېلىنىشى سۇ باشقۇرۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىش، سۇنى تېجەپ ئىشلىتىش، سۇ ئىسراپچىلىقىنى توگىتىش، سۇغۇرۇش ئۇنۇمدارلىقى ۋە سۇ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، سۇغۇرۇش رايونلىرىدىكى يەر ئاستى سۈيىنى تۆۋەنلىتىپ شورلۇق يەرلەرنى ياخشىلاشتا روشەن تۇرتكىلىك رول ئويناندى. 1989 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئېلان قىلغان «سۇ قانۇنى» ۋە گوۋۈيۈەن ئېلان قىلغان «سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشىدا سۇ ھەققىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش، ھېسابلاپ يىغىۋېلىش ۋە باشقۇرۇش چارىسى» نىڭ روھىغا ئاساسەن، ۋىلايەتلىك مەۋرىي مەھكىمىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن سۇ ھەققى تۆزۈمى ئۆچمەنچى قېتىم ئىسلاھ قىلىندى. يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان سۇدا يەكەن دەريا ۋادىسىدىكى دەريا - بۇلاق سۈيى ئۆچۈن ھەر بىر كۇب مېتىرىغا 0.25 پۇڭ ھەق ئېلىش؛ ۋىلايەت باشقۇرۇشىدىكى سۇ ئامبارلىرىنىڭ سۈيى ئۆچۈن ھەر بىر كۇب مېتىرىغا 0.45 پۇڭ ھەق ئېلىش؛ شەھەر - بازارلار، تۇرمۇش ۋە كۆكەرتىش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن سۇ ئۆچۈن ھەر بىر كۇب مېتىرىغا 3 پۇڭ ھەق ئېلىش؛ بىناكارلىق قۇرۇلۇشلىرىغا ئىشلىتىلگەن سۇ ئۆچۈن ھەر كۇب مېتىرىغا 10 پۇڭ ھەق ئېلىش؛ پوسكام ناھىيىسىدىكى نېفىت ئۆچۈن ئىشلىتىلگەن سۇنىڭ ھەر كۇب مېتىرىغا (ئۇنىۋېرسال باھادا) 3 پۇڭ ھەق ئېلىش؛ بېلىقچىلىق كۆللىرىگە ئىشلىتىلگەن سۇ ئۆچۈن ھەر بىر كۇب مېتىرىغا 0.6 پۇڭ ھەق ئېلىش؛ سانائەتكە (زاۋۇت، ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى، خىش خۇمدانلىرى) ئىشلىتىلگەن سۇنىڭ ھەر بىر كۇب مېتىرىغا 4 پۇڭ ھەق ئېلىش؛ ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى ئېلېكتر ئىستانسىلىرى ئىشلەتكەن سۇنىڭ ھەر كۇب مېتىرىغا 0.3 پۇڭ ھەق ئېلىش؛ يېزا ۋە يېزا دەرىجىلىكتىن تۆۋەن ئورۇنلار باشقۇرۇشىدىكى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى ئىشلەتكەن سۇنىڭ ھەر بىر كۇب مېتىرىغا 0.2 پۇڭ ھەق ئېلىش بەلگىلەندى. ۋىلايەتلىك 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ كەلكوندىن مۇداپىئە كۆرۈش جەھەتتىكى سۇ باشلاش قۇرۇلۇش مىقدارى زور بولغاچقا، ھەق ئېلىش تۆلچىمى ھەر كۇب مېتىرىنىڭ 0.5 پۇڭغا تۆستۈرۈلدى. ۋىلايەت بويىچە سۇ تېجەش خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، ناھىيە (شەھەر) ۋە دەريا باشقارمىلىرىنىڭ يىغۇالغان سۇ ھەققى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 0.5%نى ۋىلايەتنىڭ سۇ تېجەش مۇكاپات فوندى قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشى بەلگىلەندى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 19 مىليون 760 مىڭ يۈەن سۇ ھەققى يىغىلدى.

VI باب

سۇ ئېلېكترى

§1. سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى ۋە ئېلېكتر تورى قۇرۇلۇشى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى بۇ يەردىكى خەلق شام ياكى قارا چىراغ يافاتتى. جۇڭخۇا خەلق

جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن 1951 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە قىزىل دەريا سىنىڭ سۈيىنى باشلاپ ھەربىي گازارمىنى توك بىلەن تەمىنلەيدىغان 4 . 9 كىلوۋاتلىق مىكرو تېپلىق ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن بىرنى قۇردى. 50 - يىللارنىڭ بېشىدا قەشقەر ۋىلايىتىدىكى سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى كونىچە سۇغىرىش رايونلىرىنى ئۆزگەرتىشكە قارىتىلدى، سۇ ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش ئىشى پەقەت سۇ توگمەنلىرى، شال ئاقلاش ماشىنىلىرىنى ماگدۇرۇش، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش بىلەنلا چەكلەندى، نوپۇسى كۆپ ناھىيە - بازارلاردا دىزىل ماتورى ئارقىلىق توك چىقىرىپ چىراغ يورۇتىلدى. 1958 - يىلدىن كېيىن، سانائەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، سۇيى مول ئۆستەڭلەردىكى توگمەنلەر، شال ئاقارتىش ماشىنىلىرى چۆرۈپتىلىپ، كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى قۇرۇلدى. ئوسكۇنە - جابدۇقلىرى ئاددىي ھەم قالاق، خېلى كۆپ سۇ تۇرۇبىسىنى ياغاچتىن ئىشلەنگەن بولغاچقا، كېيىن ئاستا - ئاستا كېرەكتىن چىقتى. لېكىن بۇلاق سۇيى ئىشلىتىلىدىغان كۆپ ساندىكى ئېلېكتر ئىستانسىلىرى ئوسكۇنە - جابدۇقلىرىنى يېڭىلاش، سەپلەش ئارقىلىق ساقلاپ قېلىندى.

1979 - يىلدىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىدە كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ تەرەققىياتى بىر قەدەر تېز بولدى. دۆلەتنىڭ پۇل قەرز بېرىپ قوللىشى ئارقىسىدا «ئۇچ ئۆزى» فاكتورىدا ۋە «توكنى توك بىلەن بېقىش» سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇلۇپ، يەر تۇزۇلۇشى يەلپۇگۈچ شەكىللىك، سۇيى مول تۇزلەڭ رايونلاردا بىر تۇركۈم كىچىك تېپتىكى غول ئېلېكتر ئىستانسىلىرى قۇرۇلدى. 1990 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، ئىشقا كىرىشتۇرۇلگەن بۇنداق ئىستانسىلارنىڭ سانى 110غا، ئېلېكتر قۇۋۋىتى 57 مىڭ 197 كىلوۋاتقا يەتتى (يېزا ئىگىلىك 3 - شىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 1200 كىلوۋاتلىق مىكرو تېپتلىق 7 ئىستانسىسى شۇنىڭ ئىچىدە)، ئۇلارنىڭ يىللىق توك تارقىتىش مىقدارى 185 مىليون 659 مىڭ 900 كىلوۋات سائەتكە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە: تاق ماتورنىڭ قۇۋۋىتى 500 كىلوۋاتتىن ئاشىدىغان ئىستانسا 11 بولۇپ، ئومۇمىي قۇۋۋىتى 45 مىڭ 30 كىلوۋات. ئۇنىڭ يىللىق توك تارقىتىش مىقدارى 173 مىليون 827 مىڭ 600 كىلوۋات سائەت بولدى. شۇ يىلى سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرى ۋە ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش ئىشلىرىغا كېتەرلىك توك مىقدارى 207 مىليون 155 مىڭ 600 كىلوۋات سائەت بولۇپ، كەملەپ قالغان 20 نەچچە مىليون كىلوۋات سائەت توك ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە دىزىل ماتورلۇق ئىستانسىلار ئارقىلىق ھەل قىلىندى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ 1990 - يىلدىكى يىللىق توك تارقىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 13

ئورۇنلار ۋە ناھىيە - شەھەرلەر	يىللىق توك چىقىرىش مىقدارى ۋە ئورلەرگە ئايرىلىشى (تۇمەن كىلوۋات سائەت)				ئوسكۇنىلەردىن پايدىلىنىلغان ۋاقىت (سائەت)
	جەمئىي	تورلاشتۇرۇلغان دۆلەت ئىگىدىكى ئېلېكتر ئىستانسىلىرى	تاق گېنېراتور-نىڭ قۇۋۋىتى 500 كىلوۋاتتىن ئاشىدىغان ئىستانسىلار	يېزا ئاشقۇرۇشىدىكى ئېلېكتر ئىستانسىلىرى	
جەنۇبىي شىنجاڭ كۆمۈر - ئېلېكتر شىركىتى	11349.06	11349.04	11349.04		4469
قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	459	332	332	127	1362
قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى	165	143		18	1784

پەيزاۋات ناھىيىسى	81.20	81.20			1249
يوپۇغا ناھىيىسى	52	52			1094
پەيگىسار ناھىيىسى	639.10	432.50	381.50	72	1195
مەكىت ناھىيىسى	18	18 (تورلاشمىدى)			413
يەكەن ناھىيىسى	2788.93	2537.33	2567.33	251.6	2631
پوسكام ناھىيىسى	1799.35	1799.35	1793.35	6	3281
قاغىلىق ناھىيىسى	1162.77	989.54	989.54	173.23	2637
تاشقورغان ناھىيىسى	6			6	522
ۋىلايەت بويىچە جەمئىي	18520.39	1733.96			
بېزا ئىگىلىك 3 ـ شى	45.60	45.60 (تورلاشمىدى)			407
ئومۇمىي جەمئىي	18565.99	17779.56	17382.76		

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئوتتۇرا ـ كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى گېنېراتورلىرىنىڭ 1990 ـ يىلدىكى سىغىمچانلىقى

جەدۋەل: 11 — 14

ئورۇنلار ۋە ناھىيە، شەھەرلەر	جەمئىي		تاق گېنېراتورى 500 كىلوۋاتلىقتىن يۇقىرى		ئومۇمىغالىق ئىگىلىكىدىكى		ۋىلايەت ـ ناھىيە ئېلېكتر تورىغا كىرگۈزۈش		بېسىم ئۆزگىتىدىغان ترانسفورماتور سانى	
	دانە/ئورۇن	سىغىمى (كىلوۋات)	دانە/ئورۇن	سىغىمى (كىلوۋات)	دانە/ئورۇن	سىغىمى (كىلوۋات)	دانە/ئورۇن	سىغىمى (كىلوۋات)	دانە	سىغىمى (كىلوۋات)
جەنۇبىي شىنجاڭ كۆمۈر ـ ئېلېكتر شىركىتى	2/5	25500	2/5	25500	2/5	25500	2/5	25500	6	47400
قەشقەر كونا شەھەر	10/16	3368	1/3	1920	1/3	1920	1/3	1920	11	4875
قەشقەر يېڭى شەھەر	3/5	865				625	1/3	625	4	1320
پەيزاۋات	1/4	650			1/4	650	1/2	500	2	730
يوپۇغا	3/7	475			3/7	475	3/7	475	3	650
يېڭىسار	11/18	3778	1/2	1600	3/7	2960	2/4	2240	12	6700
مەكىت	2/4	436			2/4	436	2/4	436		
يەكەن	19/36	10601	4/9	8700	5/14	9000	4/11	7700	22	11170
پوسكام	9/14	5485	1/3	4800	1/3	4800	1/3	4800	11	8450
قاغىلىق	34/43	4809	2/3	2510	2/3	2510	2/3	2510	22	6930
تاشقورغان	9/9	115							3	40

ژىلايىتىلگەن جەمئى	103/161	56077	11/12	45030	21/43	748876	19/45	46006	96	88265
بېزا ئىگىلىك 3 - شى	7/16	1120			7/16	1120			7	1165
ئومۇمىي جەمئى	110/177	57197	11/22	45030	28/59	49996	19/45	46006	103	89430

بۇ مەزگىلدە، دۆلەتنىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەر 2 - دەرىجىلىك، قاپقا (قەشقەر كىچىك 1 - دەرىجىلىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ، موغال، ياسىدۆڭ، تاشقورغان، كاچۇڭ 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىلىرى ۋە ژادىلاردىكى غول ئېلېكتر ئىستانسىلىرى قۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 69 مىڭ 150 كىلوۋات (تاق گېنېراتورنىڭ سىغىمچانلىقى ھەممىسىنىڭ 500 كىلوۋاتتىن ئاشىدۇ) ، لايىھىدىكى يىللىق توك چىقىرىش مىقدارى 441 مىليون 390 مىڭ كىلوۋات سائەت بولدى.

مارالبېشى ناھىيىسى ئىككى دەريا ژادىسىنىڭ ئەڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى تۈزلەڭلىككە جايلاشقان بولۇپ، يەر شەكلى تۈزلەڭ بولغاچقا، ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇش شارائىتى يوق ئىدى. مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ شەرق تەرىپى بىلەن شۇ ژادىدىكى ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ ئارىلىقى 300 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ، ئەمما ئاقسۇ غەربىي چوڭ كۆۋرۈك ئېلېكتر ئىستانسىسى (سىغىمچانلىقى 26 مىڭ كىلوۋاتلىق) بىلەن بولغان ئارىلىقى پەقەت 197 كىلومېتىر كەلگەچكە، 1989 - يىلى غەربىي چوڭ كۆۋرۈك ئېلېكتر ئىستانسىدىن 110 مىڭ ۋولتلۇق يۇقىرى بېسىملىق ئېلېكتر لىنىيىسى تارتىپ كېلىنىپ شەرقىي رايونلارنىڭ توك مەسىلىسى ھەل قىلىندى.

1. ئاساسلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى

1990 - يىلىغا كەلگەندە قەشقەر ژىلايىتىدە ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 500 كىلوۋاتتىن ئاشىدىغان سۇ ئېلېكتر ئىستانسىدىن 7 سى، يەنى قەشقەر 3 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى، 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى، پوسكام ئېلېكتر ئىستانسىسى، ئوپ 1 -، 2 -، 3 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى، جاڭگال 2 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى، ئارىتاش ئېلېكتر ئىستانسىسى، زوۋلاق ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى.

1) قەشقەر 3 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى مەزكۇر ئىستانسا قەشقەر ژىلايىتىدە ھەممىدىن بۇرۇن قۇرۇلغان تايانچ ئىستانسا. 1952 - يىلى شىنجاڭ سۇچىلىق نازارىتى ئۆلچەش-لايىھىلەش چوڭ ئەترىتى ئۆلچەپ تاللاش ئارقىلىق قەشقەر كوناشەھەر ناھىيە لەڭگەر يېزىسىدىكى قىزىل دەرياسىنىڭ ئاۋات ئۆستەڭدىكى تەبىئىي كويلىدىن پايدىلىنىپ توك چىقىرىشنى بېكىتكەن. 1956 — 1958-يىلىغىچە سۇچىلىق نازارىتى لايىھىلەش ئاكادېمىيىسى دەسلەپكى تېخنىكا لايىھىسى ۋە قۇرۇلۇش لايىھىسىنى پۈتتۈرگەن، دۆلەت ئېلېكتر كۆچى مىنىستىرلىكى بېيجىڭ سۇ ئېلېكتر ئۆلچەش - لايىھىلەش ئاكادېمىيىسىنىڭ تەكشۈرۈشىگە ھاۋالە قىلغاندىن كېيىن رەسمىي تەستىقلىغان. بۇ ئىستانسا قۇرۇلۇشى 1958 - يىل 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى باشلىنىپ، 1959- يىل 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئاددىي شەكىلدە ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. بۇ ئىستانسا شۇنداقلا شىنجاڭ ئۆزى ئۆلچەپ لايىھىلىگەن، ئۆزى قۇرۇلۇش قىلغان ۋە قۇراشتۇرغان تۇنجى سۇ ئېلېكتر ئىستانسا ھېسابلىنىدۇ. سىغىمچانلىقى 3000×2 كىلوۋات، لايىھىدىكى توك چىقىرىشقا كېرەكلىك ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 12×2 كۇب مېتىر، كويلىنىڭ ساپ ئېگىزلىكى 3.35 مېتىر، قۇرۇلۇشقا 10 مىليون 316 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ ئىشلىتىلدى. 1966 - يىل 10 - ئايدا يۇرۇشلەشتۇرۇپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەن قەشقەر ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى (سىغىمچانلىقى 3000×2 كىلوۋات) نىڭ 35 مىڭ ۋولتلۇق يۇقىرى بېسىملىق لىنىيىسى بىلەن تورلاشتۇرۇلدى.

2) قەشقەر 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى بۇ ئىستانسا قەشقەر كونا شەھەر ناھىيە مۇش بېزىسى تەۋەسىدىكى قىزىل دەريانىڭ تاغدىن چىقىش ئېغىزىدا بولۇپ، سغىمچانلىقى 6500×3 كىلوۋات، لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 16×3 كۇب مېتىر، كويلىنىڭ ساپ ئېگىزلىكى 50 مېتىر. 1976 - يىل 5 - ئايدا ئىش باشلىنىپ 1980 - يىل 10 - ئايدا پۈتتى. قۇرۇلۇشقا جەمئىي 49 مىليون 720 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئىشلىتىلدى.

بۇ ئىستانسىغا سۇ باشلاش ئۆستىكى دەريا توسۇلىدىغان ئۆستەك بولۇپ، بۇ ئۆستەڭنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى يەر تۈزۈلۈشىدىن پايدىلىنىپ، دەريا توسۇلۇپ 7 مىليون كۇب مېتىر سۇ قاچىلىغىلى بولىدىغان كۆلچەك ھاسىل قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن، قىش پەسلىدە مۇز تېگىدىكى كۆلچەك سۇيى بىلەن داۋاملىق توك چىقىرىشقا بولۇپلا قالماستىن، كەلكۈن چوققىسىنى تەڭشەپ تۇرۇشقا بولىدىغان مۇئەييەن ئىمكانىيەتمۇ يارىتىلدى.

1985 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ۋە 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ئۇلۇغچات ناھىيىسىدە 7.4 ۋە 6.8 بال 2 قېتىم قاتتىق يەر تەۋرىگەندە، بۇ ئىستانسا كۈچلۈكلۈك دەرىجىسى 9°، 8° قا يەتكەن سىلكىنىشكە ئۇچراپ 3 ئادەم ئۆلدى ۋە يارىلاندى، 14 كۈن توك توختاپ قالدى، 7 مىليون يۈەنلىك ئىقتىسادىي زىيان بولدى. ھادىسە يۈز بەرگەندىن كېيىن، مەركەز، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەت رەھبەرلىرى نەق مەيدانغا بېۋاستە كېلىپ ئەھۋالنى كۆزدىن كۆچۈردى ھەم بۇ ۋاقىغا يەرلەرنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مەخسۇس مەبلەغ بۆلۈپ بەردى.

3) پوسكام ئېلېكتر ئىستانسىسى پوسكام ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىدىكى كۆيباغ يېزىسىنىڭ ياسدۆڭ كەنتىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 36 كىلومېتىر كېلىدۇ. يەكەن دەريا سىنىڭ شەرقىي قاسىنقىدىكى غول ئۆستەك سۇيىنىڭ پەسىيىش يەرقىدىن پايدىلىنىپ توك چىقىرىلىدۇ. يەكەن دەريا ۋادىسىنىڭ يىرىك پىلانىدا بۇ ئىستانسا «ياسدۆڭ 2 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، غول ئۆستەڭنىڭ يۇقىرىسىدىكى 4.6 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا ياسدۆڭ 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى بار. پوسكام ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 4800 كىلوۋات. 1975 - يىل 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئىش باشلىنىپ 1979 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 1 - گېنېراتور گۇرۇپپىسى توك چىقىرىشقا باشلىدى، 1981 - يىل 7 - ئايدا 2 - ۋە 3 - گېنېراتور گۇرۇپپىلىرى توك چىقاردى. ئومۇمىي قۇرۇلۇشى 1982 - يىل 12 - ئايدا پۈتتى. بۇنىڭغا 6 مىليون 980 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئىشلىتىلدى، بۇنىڭدىن 630 مىڭ يۈەنلىك ئۆزى چىقاردى (خەلق ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگەك مۇلازىمەتى سىلىنمىسى).

ياسدۆڭ سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى

پوسكام ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ ناھىيىنىڭ سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىدىكى توك مەسىلىسى دەسلەپكى قەدەمدە ھەل بولدى، ناھىيە بويىچە 80% دېھقان ئائىلىسىنىڭ قارا چىراغ يېقىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پوسكام نېفىت بازىسى، كاچۇك سۇ باشلاپ تۇغقۇنى ۋە ياسدۆڭ 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى قاتارلىقلارنىڭ قۇرۇلۇشىغا توك كۈچى بىلەن ياردەم بېرىلدى.

4) ئوپ 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىلىرى ئىستانسىلارنىڭ ھەممىسى ئۆزگەرتىپ ياسالغاندىن كېيىن ھاسىل بولغان ئوپ چوڭ ئۆستىگىنىڭ پەسىيىش پەرقىدىن پايدىلىنىپ مەركەزلىك ياسالغان پەلەمپەي شەكىللىك 3 ئېلېكتر ئىستانسىسى، شۇنداقلا يەكەن دەريا باشقارمىسىنىڭ 1972-يىلى ئوتتۇرىغا قويغان ئومۇمىي پىلاندىكى ئېلېكتر ئىستانسىلىرى بولۇپ، يەكەن ناھىيىسى بىلەن يەكەن دەريا باشقارمىسى يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئارسلانباغ ۋە تومۇزستەك يېزىلىرىدا ئۆز كۈچىگە تايىنىپ لايىھىلەپ قۇرغان. ئوپ 1 ـ دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسىغا 3 مىليون 400 مىڭ يۈەن، 2 ـ دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسىغا 7 مىليون 400 مىڭ يۈەن (بۇ ئىستانسىغا 1979 ـ يىلى پەقەت 2 يۈرۈش گېنېراتور قۇراشتۇرۇلغان)، 3 ـ دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسىغا 3 مىليون 200 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

ئوپ 1 ـ دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى 1976 ـ يىل 8 ـ ئايدا ناھىيىلىك دىزىل ماتورلۇق ئېلېكتر ئىستانسىسى بىلەن تورلىشىپ رەسمىي توك تارقاتتى، ھەمدە يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئارسلانباغ، ئودانلىق، مىشا يېزىلىرىنى توك بىلەن تەمىنلىدى، 1979 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئوپ 2 ـ دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىنىڭ 1 ـ گېنېراتور گۇرۇپپىسى توك تارقاتقاندىن كېيىن، ئۆزى 320 مىڭ يۈەن پۇل چىقىرىپ 11.6 كىلومېتىر ئارىلىقتا 35 كىلوۋولتلۇق ئېلېكتر سىمى تارتىپ، پوسكام ناھىيىسىگە توكنى توپ سانتى. بۇ چاغدا يەكەن ناھىيىلىك دىزىل ماتورلۇق ئېلېكتر ئىستانسىسى ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىغان بولۇپ، توك تەمىنلەش ئورنىغا ئۆزگەرتىلىپ، سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى بىلەن بىر قاتاردا مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان ئورۇن قىلىنىپ يەكەن ناھىيىلىك ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈلدى. 1989 ـ يىلى ئوپ 2 ـ دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ 3 گېنېراتور گۇرۇپپىسى تولۇق ئىشقا كىرىشتۈرۈلۈپ، پوسكام ناھىيىسى ۋە نېفتلىك 3 ـ زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىلدى.

5) جاڭگال 2 ـ دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى بۇ ئىستانسا تىزناپ دەريالىرىدا قۇرۇش پىلانلانغان 2 ـ دەرىجىلىك ئىستانسا بولۇپ، قاغىلىق ناھىيە ساياباغ يېزىسىنىڭ قازانچى كەنتى جاڭگال مەھەللىسىدە. ناھىيە بازىرىغا 27 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 1260 كىلوۋات. لايىھىدىكى يىللىق توك چىقىرىش مىقدارى 4 مىليون 140 مىڭ كىلوۋات سائەت، 1975 ـ يىل 5 ـ ئايدا ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. بۇ ئىستانسا قاغىلىق ناھىيىسىدىكى تۆنجى غول ئىستانسا بولۇپ، توك بىلەن تەمىنلەش ئورنى ناھىيە بازىرىدا. بۇ ئىستانسا قۇرۇلۇشىنى قاغىلىق ناھىيىلىك سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى لايىھىلىگەن.

6) ئارىتاش ئېلېكتر ئىستانسىسى بۇ ئىستانسا يەكەن ناھىيە قوشراپ يېزىسىنىڭ ئارىتاش كەنتىدە بولۇپ، يەكەن دەرياسىنىڭ سۇ پەسىيىش بۆلىكىدىن پايدىلىنىپ قۇرۇلغان ئىستانسا. ئۇ ئاساسلىقى يەكەن ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتى بىلەن تاغ رايونىدىكى قۇرۇلۇشلارنى توك بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 1000 كىلوۋات، لايىھىدىكى يىللىق توك چىقىرىش مىقدارى 5 مىليون كىلوۋات سائەت، 1983 ـ يىل 9 ـ ئايدا ئىش باشلىنىپ 1985 ـ يىل 8 ـ ئايدا پۈتتۈرۈلدى. ئىستانسا قۇرۇلۇشى ۋە 400 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى 6000 ۋولتلۇق ئېلېكتر لىنىيىسى قۇرۇلۇشىغا 2 مىليون 350 مىڭ يۈەن ئىشلىتىلدى. قۇرۇلۇشنىڭ ئاساسلىق قىسىملىرىنى يەكەن ناھىيىلىك ئېلېكتر شىركىتىنىڭ قۇرۇلۇش ئەترىتى بىلەن قۇراشتۇرۇش ئەترىتى ئۈستىگە ئېلىپ 18 ئايدا پۈتتۈردى. ئىستانسا پۈتكەندىن كېيىن بىر قېتىملىق سىناقتىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى.

7) زوڭلاق ئېلېكتر ئىستانسىسى بۇ ئىستانسا قاغىلىق ناھىيە زوڭلاق يېزىسىدىكى ئۇلۇغ دەرياسىنىڭ ئوڭ قاسنىقىدا بولۇپ، تاغ بۆلاقلىرى ۋە يەر تۈزۈلۈشىنىڭ پەسىيىپ بېرىشىدىن پايدىلىنىپ ياسالغان بۆلاق سۈيى ئېلېكتر ئىستانسىسى. ئۇنى قاغىلىق ناھىيىلىك سۇ ـ ئېلېكتر ئىدارىسى بىلەن ۋىلايەتلىك سۇچىلىق باشقارمىسى بىرلىكتە لايىھىلىگەن. ئىستانسىغا سۇ باشلاش ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 2.65 كۇب

مېتىر، پەسىيىپ بېرىش پەرقى 64 مېتىر. ئىستانسىغا سۇ باشلىنىدىغان ئۆستەڭنىڭ بېشى زۇڭلاق بۇلاقلىرىنىڭ 2 كىلومېتىر ئايىغىدا، ئۆستەڭ ئۇزۇنلۇقى 8 كىلومېتىر، ئۇنىڭ ئاخىرقى يېرىم بۆلىكى تاغ باغرىدا بولغاچقا، تاغ تېشىپ، تاش پارچىلاپ ياسالدى. بۇ بۆلەكنىڭ 5 يېرىدە تونېل بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 600 مېتىر، 3 يەردىكى كىچىك جىلغىغا كۆتۈرمە ياسىلىپ، ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 60 مىڭ كۇب مېتىر كېلىدىغان 3 سۇ قايدۇرۇش كۆلچىكى ياسالدى. ئىستانسا ئايىغىدىكى ئۆستەڭ ئۇزۇنلۇقى 800 مېتىر، بۇنىڭ 280 مېتىر قىسمى تونېل. بۇ ئۆستەڭ ناھايىتى كۆپ جاپا - مۇشەققەت ۋە مۇشكۈلاتلار ئىچىدە ياسالغانلىقى ئۈچۈن، قاغلىق ناھىيىسىدىكى «قىزىل بايراق ئۆستەڭى» دەپ ئاتالدى.

زۇڭلاق ئېلېكتر ئىستانسىسىدا 1985 - يىل 10 - ئايدا ئىش باشلىنىپ، 1987 - يىل 10 - ئايدا پۈتتۈرۈلدى. ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 1250 كىلوۋات، لايىھىدىكى يىللىق توك چىقىرىش مىقدارى 5 مىليون 500 مىڭ كىلوۋات سائەت. ئۇزۇنلۇقى 27 كىلومېتىر كېلىدىغان، 35 كىلوۋولتلۇق ئېلېكتر لىنىيىسى ناھىيە بازىرىدىكى توك بىلەن تەمىنلەش ئورنىنىڭ لىنىيىسى بىلەن تورلاشتۇرۇلدى. قۇرۇلۇشقا جەمئىي 32 مىليون 300 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى (ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆستەڭگە ئىشلىگەن ئەمگىكى بۇنىڭ سىرتىدا). 1987- يىل 10 - ئايدا پۈتكەندىن تارتىپ 1990 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، چىقارغان توك مىقدارى 15 مىليون 700 مىڭ كىلوۋات سائەت، ئومۇمىي كىرىمى 3 مىليون 60 مىڭ يۈەن بولدى. بۇ ئىستانسا 1989- يىلى شەرەپ بىلەن «مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر كىچىك ئېلېكتر ئىستانسىسى» دېگەن نامغا ئېرىشتى.

2. ئېلېكتر توري قۇرۇلۇشى

1990 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، قەشقەر ۋىلايىتىدە جەمئىي 32. 4499 كىلومېتىر يۇقىرى بېسىملىق ئېلېكتر لىنىيىسى قۇرۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدە، 110 مىڭ ۋولتلۇق قىسمى 07. 203 كىلومېتىر؛ 35 مىڭ ۋولتلۇق قىسمى 12. 445 كىلومېتىر؛ 10 مىڭ ۋولتلۇق قىسمى 13. 3851 كىلومېتىر. تۆۋەن بېسىملىق لىنىيە ئۇزۇنلۇقى 7413 كىلومېتىر. سىغىمچانلىقى 20 مىڭ كىلوۋولت ئامپېر، بېسىمى 110 مىڭ ۋولتلۇق ترانسفورماتور ئىستانسىسىدىن بىرى؛ سىغىمچانلىقى 44 مىڭ 540 كىلوۋولت ئامپېر، بېسىمى 35 مىڭ ۋولتلۇق ترانسفورماتور ئىستانسىسىدىن 14ى؛ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 108 مىڭ 919 كىلوۋولت ئامپېر كېلىدىغان، توك تەقسىملەش ترانسفورماتورىدىن 2178 سى بار. شۇ يىلى ئېلېكتر تورلىرىدىن تارقىتىپ بېرىلگەن يىللىق ئومۇمىي توك مىقدارى 182 مىليون 261 مىڭ 600 كىلوۋات سائەت بولدى. توك بىلەن تەمىنلەش دائىرىسى ۋە ئېلېكتر توري ئەھۋالى بويىچە ئايرىغاندا، قەشقەردىكى ئېلېكتر توري جەنۇب ۋە شىمال ئىككى قىسمىغا ئايرىلىدۇ.

1) شىمالىي ئېلېكتر توري باشقۇرۇش دائىرىسى بويىچە ئايرىغاندا، يەنە ۋىلايەت - ئوبلاست ھالقىغان ئېلېكتر توري، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى ئېلېكتر توري، يېڭىسار ناھىيىسى ئېلېكتر توري دېگەن 3 قىسمىغا ئايرىلىدۇ.

(1) ۋىلايەت - ئوبلاست ھالقىغان تور قەشقەر ۋىلايىتى بىلەن قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ يەر - زېمىنلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن بولغاچقا، ئېنېرگىيىدىن ئورتاق پايدىلىنىش پرىنسىپى بويىچە، قوشنا ناھىيە، شەھەرلەرگە ۋىلايەت - ئوبلاست ھالقىغان ئېلېكتر توردىن توك بېرىلىدۇ. بۇنىڭ دائىرىسى قەشقەر شەھىرى، ئاتۇش شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى 4 يېزا، ئاقتۇ ناھىيىسى، ئۇلۇغچات ناھىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەزكۇر ئېلېكتر توري 1965 - يىل 7 - ئايدىن تارتىپ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ (قارىمىقىدا قەشقەر 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، قەشقەر ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە قەشقەر توك بىلەن تەمىنلەش ئورنى بار) باشقۇرۇشىدا بولدى. 1980 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئېلېكتر

سانائىتى شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى، قەشقەر 1 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن كېيىن، تور دائىرىسى كېڭەيدى. 1988 - يىل 10 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ كۆمۈر - ئېلېكتر شىركىتى قۇرۇلۇپ، ۋىلايەت - ئوبلاست ھالقىغان ئېلېكتر تورىنى بىر تۇتاش باشقۇردى. 1989- يىل 5 ،، 9 - ئايلاردا كانسۇ ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ 2 يۇرۇش 6000 كىلوۋاتلىق گېنېراتورى توك چىقارغاندىن كېيىن، يەنە 2 . 47 كىلومېتىر ئۈزۈنلۇقتا 110 مىڭ ۋولت يۇقىرى بېسىملىق ئېلېكتر لىنىيىسى تارتىلىپ، قەشقەر 1 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىغا ئۇلىنىپ قەشقەر مەركىزىي ترانسفورماتور ئىستانسىسىغا يەتكۈزۈلدى. بۇنىڭ بىلەن تور دائىرىسىدە قىش، ئەتىياز پەسلىدە توك يېتىشمەسلىك ھالىتى پەسەيتىلدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 500 كىلوۋاتتىن ئاشىدىغان سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ 1990 - يىلىدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 15

ئىستانسا نامى	قۇرۇلغان ۋاقتى	لايىھىدىكى ناپور ئېگىزلىكى (مېتىر)	لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى (سېكۇنت كۇب مېتىر)	سىغىمچانلىقى (دانە × كىلوۋات	لايىھىدىكى يىللىق توك چىقىرىش مىقدارى (تۇمەن كىلوۋات سائەت)	گېنېراتورنىڭ يىللىق ئىشلىگەن ۋاقتى (سائەت)
قەشقەر 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى	1958 - يىل 2 - ئايدىن 1959 - يىل 7 - ئايغىچە	35 . 3	2×12	2×3000	4900	5400
چاڭگال 2 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى	1971 - يىل 11 - ئايدىن 1975 - يىل 5 - ئايغىچە	30	2×3 . 14	2×630	500	3921
پوسكام ئېلېكتر ئىستانسىسى	1975 - يىل 5 - ئايدىن 1981 - يىل 7 - ئايغىچە	125	3×17 . 2	3×1600		3736
ئوغۇساق ئېلېكتر ئىستانسىسى		14 . 5	3×7 . 75	2×800+320	1946	1953
قەشقەر 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى	1976 - يىل 5 - ئايدىن 1980 - يىل 10 - ئايغىچە	50	3×16	3×6500	12970	4170
ئوپ 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى	1974 - يىل 11 - ئايدىن 1975 - يىل 12 - ئايغىچە	12	2×9 . 1	2×800	1279	5788
ئوپ 2 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى	1976 - يىل 9 - ئايدىن 1989 - يىل 12 - ئايغىچە	24	3×8 . 9	3×1600	3284	3094
ئوپ 3 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى	1988 - يىل 4 - ئايدىن 1990 - يىل 1 - ئايغىچە	24	9 . 1+5 . 7	800+500		978
ئارىتاش ئېلېكتر ئىستانسىسى	1983 - يىل 9 - ئايدىن 1985 - يىل 8 - ئايغىچە	10	2×6 . 78	2×500	350	1953
زوڭلاڭ ئېلېكتر ئىستانسىسى	1985 - يىل 10 - ئايدىن 1990 - يىل 10 - ئايغىچە	64	2 . 65	1250		4248
كامبا 2 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى	1987 - يىل 5 - ئايدىن 1990 - يىل 7 - ئايغىچە	53	2×2	2×800		2384

1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئېلېكتر توردىكى گېنېراتورلارنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 43 مىڭ 500 كىلوۋاتقا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئوت ئېلېكتر‌ىنىڭ 18 مىڭ كىلوۋات؛ بۇ توردا يەنە سىغىمچانلىقى 52 مىڭ كىلوۋولت ئامپىر، بېسىمى 110 مىڭ كىلوۋولتلۇق ترانسفورماتور ئىستانسىدىن (قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ 36 مىڭ كىلوۋولت ئامپىر قىسمى شۇنىڭ ئىچىدە) 2، 110 مىڭ ۋولتلۇق 295.07 كىلومېتىر يۇقىرى بېسىملىق لىنىيە (قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ 92 كىلومېتىر)؛ سىغىمچانلىقى 23 مىڭ 950 كىلوۋولت ئامپىر، 35 مىڭ ۋولتلۇق ترانسفورماتور ئىستانسىدىن 5ى (قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ 6300 كىلوۋولت ئامپىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) 227.8 كىلومېتىر، 35 مىڭ ۋولتلۇق يۇقىرى بېسىم لىنىيىسى (قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ 44.8 كىلومېتىر) بار بولدى. بېسىمى 35 مىڭ ۋولتتىن تۆۋەن ئېلېكتر تورلىرىنى توك بىلەن تەمىنلىنىدىغان ناھىيىلەردىكى ئېلېكتر شىركەتلىرى باشقۇردى.

(2) قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىدىكى ئېلېكتر توري ناھىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسىم رايونلىرىدىكى 7 يېزا - بازار مۇشۇ تورنىڭ توك بىلەن مۇستەقىل تەمىنلەيدىغان رايونى. 1989 - يىلدىن ئىلگىرى بۇنى ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى باشقۇراتتى. 1989 - يىلى ناھىيىلىك ئېلېكتر شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ يەنىلا سىستېما بويىچە ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىگە تەۋە بولدى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بۇ توردا ئومۇمىي قۇۋۋىتى 3368 كىلوۋاتلىق 10 سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى؛ سىغىمچانلىقى 4800 كىلوۋولت ئامپىرلىق، بېسىمى 35 مىڭ ۋولتلۇق بىر ترانسفورماتور ئىستانسىسى، 35 مىڭ ۋولتلۇق 20 كىلومېتىر يۇقىرى بېسىملىق ئېلېكتر لىنىيىسى، 10 مىڭ ۋولتلۇق 600.05 كىلومېتىر يۇقىرى بېسىملىق ئېلېكتر لىنىيىسى بار بولدى. 1990 - يىلى يىللىق توك تارقىتىش مىقدارى 4 مىليون 590 مىڭ كىلوۋات سائەت بولدى. ناھىيە بويىچە سائەت، يېزا ئىگىلىكى ۋە ئاھالىلەر تۇرمۇشىنىڭ يىللىق توك ئېھتىياجى 8 مىليون 638 مىڭ كىلوۋات سائەت بولۇپ، كەم قىسمىنى جەنۇبىي شىنجاڭ كۆمۈر، ئېلېكتر شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئېلېكتر توردىن ناھىيىلىك ئېلېكتر شىركىتى توپ سېتىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا يېتىشمىدى. شۇڭا 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىنىڭ ئاخىرىدا «قاپقا» سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى (قەشقەر كىچىك 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسى) قۇرۇلدى، لەڭگەر، ئېكىساق، تاشمىلىق، مىكيول قاتارلىق جايلاردا ئېلېكتر ئىستانسى قۇرۇش پىلانلاندى.

(3) يېڭىسار ناھىيىسىدىكى ئېلېكتر توري ناھىيە دائىرىسى مۇشۇ ئېلېكتر تورىنىڭ توك بىلەن مۇستەقىل تەمىنلەيدىغان رايونى. 1985 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك ئېلېكتر شىركىتى ناھىيە قۇرغان ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنى ۋە ئېلېكتر تورىنى باشقۇردى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇچار يېزىسىدا مۇستەقىل كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسى ۋە 10 مىڭ ۋولتلۇق ئېلېكتر توري بار بولدى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر بۇ توردا ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 3778 كىلوۋاتلىق 11 سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، سىغىمچانلىقى 4500 كىلوۋولت ئامپىر، بېسىمى 35 مىڭ ۋولتلۇق 2 ترانسفورماتور ئىستانسىسى، 35 مىڭ ۋولتلۇق يۇقىرى بېسىملىق 46 كىلومېتىر ئېلېكتر لىنىيىسى، 10 مىڭ ۋولتلۇق 409.98 كىلومېتىر يۇقىرى بېسىملىق ئېلېكتر لىنىيىسى بار بولدى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 6 مىليون 391 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى. ناھىيە بويىچە سائەت، يېزا ئىگىلىكى ۋە ئاھالىلەر تۇرمۇشى ئۈچۈن 5 مىليون 85 مىڭ كىلوۋات سائەت توك ئىشلىتىلدى. باز پەسلىدىكى توك چىقىرىش بىلەن تەمىنلەش ئىشى تەسرەك تەڭپوڭلاشقان بولسىمۇ، لېكىن قىش، ئەتىياز پەسلىدە توك يېتىشمەي يېزا ئىگىلىك ئىشلىرى چەكلىمىگە ئۇچرىدى. شۇڭا كامپا 1 - دەرىجىلىك، ئاتۇشباغ، ئېگىز يەر 2 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسى ۋە ناھىيە ئىچىدە ئوت ئېلېكتر ئىستانسى قۇرۇش ئىشى پىلانلاندى.

2) جەنۇبىي ئېلېكتر توري بۇ تور يەكەن دەريا سۇغىرىش رايونىدىكى ئېلېكتر مەنبەسىنى ئاساس قىلىپ پەيدىنپەي كېڭەيگەن، بۇ تور ئارقىلىق مەكىت، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، تاشقورغان قاتارلىق ناھىيىلەر توك بىلەن تەمىنلىنىدۇ. يەكەن دەريا سۇغىرىش رايونى جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان تار رايون

بولغاچقا، 1979 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا يەكەن بىلەن پوسكام ئىككى ناھىيە دەرىجىلىك قەدەمدە تورلاشقانلىق ھېسابقا ئالىنغاندا قالغان ناھىيىلەر ئۆزى چىقارغان توك بىلەن ئۆزىنى قامداپ كەلدى، 1980 - يىلىدىن كېيىن ئېلېكتر شىركەتلىرى قۇرۇلۇپ ئۆز ناھىيىسىنىڭ ئېلېكتر تورلىرىنى باشقۇردى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە جەنۇب تەرەپتىكى تارقاق ئېلېكتر تورى ئىچىدىكى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ گېنېراتور ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 23 مىڭ 12 كىلوۋات بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا پوسكام نېفىت - تەبىئىي گاز ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ 10500×3 كىلوۋات توكى پوسكام — يەكەن ئېلېكتر تورىغا قوشۇلدى.

بۇنىڭدىن باشقا، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ ئورنى پامىر ئېگىزلىكىگە جايلاشقان بولۇپ، قەشقەر شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 300 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ يەرگە بارىدىغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە دېگىز يۈزىدىن 3000 نەچچە مېتىر ئېگىز بولغان ھەيۋەتلىك تاغ چوققىلار بولغاچقا، سىرتتىن سىم تارتىپ توك بىلەن تەمىنلەش مۇمكىن بولمىدى، شۇڭا بۇ ناھىيىنىڭ ئۆزىدە بار تەبىئىي سۇ بايلىقى ئۈستۈنلۈكىگە تايىنىپ گېنېراتور سىغىمچانلىقى 1250×3 كىلوۋاتلىق ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئىشلىتىشى ئۈچۈن توك چىقىرىلدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئېلېكتر تورىنىڭ 1990 - يىلدىكى جايلارنى قاپلاش ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 16

تۈرلەر / ناھىيە، شەھەر	توك بارغان پېرا سانى	توك بارغان پېرا نىسبىتى (%)	توك بارغان كەنت سانى	توك بارغان كەنت نىسبىتى (%)	توك بارغان ئائىلە سانى	توك بارغان ئائىلە نىسبىتى (%)
قەشقەر شەھىرى	5	100	38	100	9246	100
قەشقەر كونا شەھەر	16	94	211	91	49444	70
قەشقەر يېڭىشەھەر	13	86	82	36	3200	6
پەيزاۋات	9	71	106	38	11660	17
يوپۇغا	5	55	16	100	3807	15
يېڭىسار	13	400	139	85	20407	53
يەكەن	28	97	463	94	80680	59
پوسكام	16	100	139	99	23994	92
قاغىلىق	20	100	274	91.3	31278	46.9
مەكىت	9	100	121	90	1290	4
مارالبېشى	10	100	21	11	640	1.3
تاشقورغان	8	57	16	43	603	21

§ 2 . سۇ ئېلېكتر ئىشلىرىنىڭ باشقۇرۇلۇشى

1. ئاپپارات ۋە قوشۇن

1956 - يىلىدىن ئىلگىرى قەشقەردە سۇ - ئېلېكتر ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات يوق ئىدى. 1958 - يىلى قەشقەر 2 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ، سۇ - ئېلېكتر ئىشلىرىنى قەشقەر ۋالىي مەھكىمە سۇچىلىق بۆلۈمى باشقۇرىدىغان بولدى. 1959 - يىل 7 - ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمە سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ پىلان بۆلۈمچىسى باشقۇردى. 1976 - يىلى قۇرۇلۇش بۆلۈمى باشقۇردى، 1986- يىلى سۇ- ئېلېكتر بۆلۈمى باشقۇرىدىغان بولدى.

1986 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك سۇچىلىق باشقارمىسىنىڭ سۇ ئېلېكتر بۆلۈمى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى دۆلەتنىڭ كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇش توغرىسىدىكى ئاڭچىن - سىياسەتلىرىگە ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سۇچىلىق سىستېمىسىدىكى سۇ ئېلېكتر ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئومۇمىي پىلانى ۋە قۇرۇلۇش پىلانىنى تۈزۈش ۋە يولغا قويۇش؛ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزىلىرىنى ئېلېكترلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى ۋە كەسىپ بويىچە باشقۇرۇش خىزمىتىنى تەشكىللەش ۋە يولغا قويۇش بولدى، بۇ بۆلۈمگە 3 شتات بېرىلدى. ناھىيىلەردىكى كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنى 1983 - يىل 6 - ئايدىن باشلاپ سۇ ئىشلىرىغا مەسئۇل مۇئاۋىن ھاكىم بىلەن ناھىيىلىك سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى باشقۇرىدىغان بولدى. 1985 - يىلىدىن كېيىن قەشقەر كونائەھەر، يېڭىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، قەشقەر يېڭىشەھەر قاتارلىق ناھىيىلەردە ئارقا - ئارقىدىن سۇ ئېلېكتر بۆلۈمچىسى ياكى يېزا توكى بۆلۈمچىسى قۇرۇلۇپ شۇ ناھىيىدىكى سۇ ئېلېكتر قۇرۇلۇشى ۋە ئېلېكتر كەسپىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بولدى، بۇ بۆلۈمچىگە 2 — 3 كىچە شتات بېرىلدى.

1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىدە سۇ ئېلېكتر ئىشلىرىنى ئىشلىگۈچى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئومۇمىي سانى 2246 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىكا خادىمى 176، باشقۇرۇش خادىمى 177، ئىشلەپچىقىرىش ئىشچىسى 1529، مۇلازىم 214، باشقا تۈردىكىلەر 150، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئومۇمىي سانىدا: توختام تۈزۈمىدىكىلەر 428، دېھقان سالاھىيەتلىك ئىشچى 14؛ يېزا - بازارلاردىكى كىچىك ئېلېكتر ئىستانسىلىرىدا ئىشلەۋاتقانلار 47 بولۇپ، بۇلاردىن تېخنىكا خادىمى 24. يېزىلاردىكى توكچى 644.

2. ئىگىلىك باشقۇرۇش

1980 - يىلىدىن ئىلگىرى سۇ ئېلېكتر ئىگىلىكىنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى باشقۇرغان. 1980- يىل 1 - ئايدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئېلېكتر - سانائەت شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، بۇ شىركەت قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ قارىمىقىدا بولۇپ ئۇنىڭ قول ئاستىدا قەشقەر 1 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، قەشقەر ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى، قەشقەر توك بىلەن تەمىنلەشنى باشقۇرۇش ئورنى بار بولدى. 1988 - يىل 10 - ئايدىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭ كۆمۈر- ئېلېكتر شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. جەنۇبىي شىنجاڭ كۆمۈر - ئېلېكتر شىركىتى توك چىقىرىش، توك بىلەن تەمىنلەش، توك سېتىش بىر گەۋدىلەشكەن ئىقتىسادىي گەۋدە بولۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىقتىساد كومىتېتىغا قارايدىغان مۇئاۋىن نازارەت دەرىجىلىك ئورۇن. لېكىن ۋىلايەت - ئوبلاست ھالقىغان ۋادىلاردىكى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇشنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىك خىزمەتلىرىگە يەنىلا سۇ ئىشلىرى تارمىقى مەسئۇل بولدى، ئېلېكتر تورىنى باشقۇرۇش، كېڭەيتىش ئىشلىرى شىركەتنىڭ مەسئۇل بولۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، توردىكى توكنىڭ سېتىلىش باھاسى قەشقەر مەمۇرىي

مەھكىمىنىڭ يېتەكچىلىكىدە بېكىتىلدى.

1980 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيىلەردىكى كىچىك ئېلېكتر تورلىرى ناھىيىلىك ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ئېلېكتر ئىستانسىلار ۋە توك بىلەن تەمىنلەش تارمىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلگەن. 1980- يىلىدىن كېيىن، يېڭسار، يەكەن، قەشقەر كونا شەھەر، قاغىلىق قاتارلىق ناھىيىلەردە ئېلېكتر شىركەتلىرى قۇرۇلۇپ، ئۆز ناھىيىسىنىڭ ئېلېكتر تورلىرىغا بىر تۇتاش ئىگىدارچىلىق قىلدى. كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىدىكى ئېلېكتر تورىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى بار بىر قىسىم ناھىيىلەرمۇ ئىگىلىك باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق، قۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ باشقۇرۇشقا سەل قارايدىغان ھالەتنى ئۆزگەرتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئورۇنلار قائىدە - تۈزۈملەرنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنى ئىسلاھ قىلىش، ئىككىدە كىرىمنى ئاشۇرۇش، ئىككىدە تېجەشلىك بولۇشنى قانات يايدۇرۇش، يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىش ۋە ناچار تەرەپلەرنى ياخشىلاش، ئۈنۈمۈرسال تىجارەتنى قانات يايدۇرۇش، قوشۇمچە كەسىپ ئارقىلىق ئېلېكتر كەسپىنى بېقىشنى يولغا قويۇش، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش ۋە خىزمەت شارائىتىنى ياخشىلاش، كارخانىنىڭ مەركەزگە ئىنتىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈردى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، سۇ ئېلېكتر كارخانىلىرىدىن ئاساسلىقى قەشقەر 3 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى، يەكەن ناھىيىلىك ئېلېكتر كۈچى شىركىتى، پوسكام، ناھىيىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى خېلى ياخشى بولدى.

سۇ ئېلېكتر كارخانىلىرى ئىگىلىك باشقۇرۇشنى كۈچەيتكەندىن كېيىن، پايدىسى يىلدىن يىلغا كۆپەيگەن بولسىمۇ، لېكىن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىي ئاجىز بولغاچقا، ناھىيىلەردىكى كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ «توك بىلەن توكنى بېقىش» مەبلىغىنى قالدۇرۇشى تەس بولۇپلا قالماستىن، كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ تەرەققىياتى چەكلىنىپ قالدى. مەسىلەن: قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ جاڭگال سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ 1984 - يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 734 مىڭ 700 يۈەن، يۇقىرىغا تاپشۇرغان پايدىسى 410 مىڭ 300 يۈەن بولغان بولسىمۇ، لېكىن سۇ باشلاش ئۈستىگىنى يۇرۇشلەشتۈرۈپ ياخشىلاشقا قۇربى يەتمەي، ئىككى گېنېراتور گۇرۇپپىسىدىن تەڭ توك چىقىرىشقا كاپالەتلىك قىلالمىدى.

1983 - يىلى چاقىرىلغان مەملىكەتلىك سۇ ئېلېكتر يىغىنىدا، يەكەن ناھىيىسىدىكى ئوپ 2 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى سۇچىلىق مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن مەملىكەت بويىچە «كىچىك سۇ ئېلېكتر ساھەسىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ» دېگەن تەقدىرنامىگە ئېرىشتى. 1989 - يىلى يەكەن ناھىيىلىك ئېلېكتر شىركىتى شەرەپ بىلەن «مەملىكەت بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ» دېگەن نامغا ئېرىشتى. 1984 - يىلى پوسكام ئېلېكتر ئىستانسىسى ئاپتونوم رايون بويىچە كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ساھەسىدىكى ئىلغار كارخانا بولۇپ باھالاندى. 1989 - يىلى چاقىرىلغان مەملىكەتلىك كىچىك سۇ ئېلېكتر خىزمىتى يىغىنىنىڭ بىر تۇتاش باھالاپ بېكىتىشى ئارقىلىق، قاغىلىق ناھىيىسىدىكى زوڭلاڭ سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى «1989 - يىللىق مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر ئېلېكتر ئىستانسا»، يەكەن ناھىيىلىك ئېلېكتر تورى «مەملىكەت بويىچە ناھىيە دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر ئېلېكتر تورى» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشتى.

1990 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق گېئولوگىيە ئىدارىسى بىلەن قەشقەر ۋىلايەتلىك سۇچىلىق باشقارمىسىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، ھەر قايسى ناھىيىلەردىكى تاق گېنېراتور سىغىمچانلىقى 500 كىلوۋاتتىن يۇقىرى بولغان ئېلېكتر شىركەتلىرىنىڭ دىرېكتور، ئىستانسا باشلىقى، پونكىت باشلىقى، بۆلۈمچە باشلىقى قاتناشقان يەكەن ناھىيىسىدىكى ئوپ ئېلېكتر ئىستانسىسى «بىر جەھەتتىن تەكشۈرۈش، ئالتە جەھەتتىن بېكىتىش» بويىچە تەكشۈرۈپ ناپشۇرۇۋېلىش يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىن قاتناشچىلىرىنىڭ قاراپ چىقىپ مۇزاكىرە قىلىشى ئارقىلىق ئوپ 1 -، 2 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىلىرى لايىقەتلىك گۇۋاھنامىسىگە ئېرىشتى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئېلېكتر كارخانىلىرىنىڭ بىر قانچە يىلدىكى ئاساسلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلىرى

جەدۋەل: 11 — 17

ئاھىيە، ناھىيە	يىللار	ئېنېرگىيە ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى (مىڭ كىلوۋات سائەت)	ئىستانسا ئىشلەتكەن توك نىسبىتى (%)	ئۈسكۈنىلەرنىڭ پايدىلىنىلغان ۋاقتى (سائەت)	ئىشچى - خىزمەتچىلەر سانى	ئۈنۈمى خادىملارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش نىسبىتى (تاۋار/كىشى)	پايدا ئۈنۈمى سومىسى (تۈمەن يۈەن)	توك چىقارغان (ساتقان) كىرىسى (تۈمەن يۈەن)	توك چىقىرىش (سېتىش) ئۈنۈمى چىقىمى (تۈمەن يۈەن)	تاپشۇرغان بېجى (تۈمەن يۈەن)	توكنىڭ ئوتتۇرچە باھاسى (يۈەن/مىڭ كىلوۋات)	ئومۇمىي مۇلۇك قىممىتى (تۈمەن يۈەن)	لىنىيىنىڭ خوراش (نىسبىتى %)	توكنى توك بىلەن ھېسىغا ئىشلىتىلگەن مەبلەغ (تۈمەن يۈەن)
قەشقەر 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى	1960	507.78		848	206	600	17.14	96.93	74.72	4.82	221	1031.67		
	1965	2306.89		3850	232	7460	185.43	266.49	68.26	13.41	124	1162		
	1970	2167.25		3621	225	14090	105.01	217.59	99.26	14.59		1162.5		
	1975	2233.42		3722	152	9550	76.66	164.39	87.3	42		975.93		
	1980	2849.13		4747	242	9086	78.89	199.43	102.24	46.20		1088.95		
	1985	1789.95		2985	210	4666	27.78	125.30	99.10	34.10		1164.4		
	1990	3264.53		5441	200	9100	70.56	228.52	130.20	41.25		1363.35		
قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	1978	685	1.75	2854	110	4733	246	492	266		70	350	25	
	1980	120	1	500	118	773	.6.4	9.6	12.1	1.5	110	259	24	
	1985	209	1.5	1089	62	2562	11.9	34.5	24	1.4	170	388	20	
	1990	375	2	1953	75	3800	20.3	57.4	39.4	2.8	250	413	18	

													1980	پیکنار نامیسی
	558	24.6	250	6.6	47	54	6.6	2718	125	1609	2	217	1987	
	750	21	280	20	98	138	30	6100	172	2500	1.5	600	1990	
	488.1	15.5	230.2		102.3	118	24.96	1494	275	2766	3	632	1980	پوکن نامیسی
	1025	14.72	247.7	21.9	134.8	260.2	74.3	2750	356	3149	2.2	1259.6	1985	
150	1554.4	12.9	195.8	51.1	321.1	416.9	85.3	5913	449	3300	1.9	2640	1990	
	133.6	20	156.25	0.80	14.9	16	0.3	892	139	422	5.19	135	1980	پوسکام نامیسی
11.1	703.6	18.5	128.25	6.2	64.27	124.97	54.5	9957	117	2510	0.78	1025	1985	
42.2	761.2	14.5	150.38	12	110.59	226.49	103.9	15274	124	3702	0.87	1777	1990	
	13.41	18	320	0.56	50.10	11.50	6.1	900	60	656	11.3	41.35	1975	قاضلق نامیسی
	108.67	18	220	3.09	55.10	50.14	36.55	1313	87	1587	3.8	223.73	1980	
	214.44	18	220	3.84	57.05	78.90	36.28	1990	108	3033	3.3	382.17	1985	
	421.85	20	250	7.80	116.77	200.30	64.63	4764	133	4059	2.8	1018.83	1990	

VII باب

سۇ مەھسۇلاتلىرى باقمىچىلىقى

بېلىقچىلىق مەيدانىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر بېلىقنى يېتىشتۇرمەكتە

بىزنىڭ جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ بېلىقچىلىق ئىشلىرى مۇنداق 4 تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتتى: بىرىنچى باسقۇچ (1959 - يىلدىن ئىلگىرى)، بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بىرىنچىدىن نوقۇل ھالدىكى تۇتۇش، كۆپىنچە بۇرۇنراق ياسالغان ئاناركۆل سۇ ئامبىرى ياكى تەبىئىي كۆل - دەريالاردىن يەسىل خاراكتېرلىك بېلىق تۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىلدى؛ ئىككىنچىدىن، كۆلىمى كىچىك، سايمان جابدۇقلىرى قالاق، مەھسۇلات مىقدارى تۆۋەن، تۇتۇش ئوبيېكتى يەرلىك ئېتىشدائىي ئۇزۇن تۇمشۇن ئاق بېلىق، ياپىلاق تۇمشۇقلۇق خاباتباش بېلىق ۋە لايخور بېلىقلار بولۇپ، يىللىق مەھسۇلاتى 20 — 30 تونىنا بولدى. ئىككىنچى باسقۇچ (1959 — 1978 - يىلغىچە) باقمىچىلىققا قەدەم تاشلاش باسقۇچى. 1959 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە بېلىقچىلىق مەيدانى، قەشقەر بېكىشەھەر ناھىيىسىدە سۇ مەھسۇلاتلىرى مەيدانى قۇرۇلدى. 1966- يىلى ۋىلايەتلىك پىلان كومىتېتى «سۇ بايلىقىدىن پايدىلىنىپ، بېلىقچىلىق ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش سۆھبەت يىغىنى» ئېچىپ، ۋىلايەتنىڭ سۇ مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىش خىزمىتىنى ۋىلايەتلىك سۇچىلىق ئىدارىسى سۇ باشقۇرۇش بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىنى، كونكرېت ئىشلارغا شى گۈشى ۋە شيې چاڭشۇلەر مەسئۇل بولۇپ، پۈتۈن ۋىلايەتنىڭ سۇ مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىش خىزمىتىنى ماسلاشتۇرۇشنى ئېنىق ئورۇنلاشتۇردى. شۇ مەزگىلدە، بىرىنچىدىن بېلىقان يېتىشتۇرۇش مەيدانلىرىنى قۇرۇپ ئۇرۇقلۇق بېلىق ئىشلەپچىقىرىش خىزمىتى تۈتۈلدى؛ ئىككىنچىدىن، ۋىلايەتتە سۇ مەھسۇلاتلىرى تېخنىكا خادىملىرى كەم بولۇش ئەھۋالىغا ئاساسەن، قىسقا مۇددەتلىك كۇرس ئېچىلىپ تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيەلەش ئېلىپ بېرىلدى. رەھبەرلىكنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ۋىلايەتلىك سۇچىلىق ئىدارىسىدا سۇ مەھسۇلاتلىرى باشقۇرۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭغا سۇ مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىشقا مەسئۇل كادىرلار سەپلەندى. 1972 - يىلى سۇ مەھسۇلاتلىرى خىزمەتچى خادىملىرى دېھقانچىلىق ئىدارىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1975 - يىلى سۇ مەھسۇلاتلىرى بۆلۈمى رەسمىي قۇرۇلۇپ، ۋىلايەتلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. ۋىلايەت بويىچە بېلىق بېقىش كۆلچىكىدىن 8ى چېپىلدى، ئۇنىڭ سۇ يۈزى 18 موغا يەتتى؛ ئارقىدىنلا قەشقەر بېكىشەھەر ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئويمانلىقلاردا 168 مو كېلىدىغان بېلىق كۆلچەكلىرى چېپىلدى، ناھىيىلىك سۇ مەھسۇلاتلىرى

مەيدانى قۇرۇلۇپ، تۇنجى قېتىم ۋۇخەندىن ئايروپىلان بىلەن چۆپخور بېلىق، لاقا بېلىقى، يوغان باش بېلىق، كارىپ بېلىقى قاتارلىق ئالىلە بېلىق سورتلىرىدىن 100 مىڭ دانە بېلىجان ئېلىپ كېلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خۇنەن ئۆلكىسىدىن تور قاتارلىقلار كەلتۈرۈلدى. ئۇچىنچى باسقۇچ (1979 — 1987 - يىلىغىچە) بېلىقچىلىق ئىشلىرى ئومۇميۈزلۈك تەرەققىيات مەزگىلىگە كىرگەن باسقۇچ بولدى. 1985 - يىلى ۋىلايەتلىك سۇ مەھسۇلاتلىرى تەتقىقات ئورنى قۇرۇلدى. 1987 - يىلى بۇ ئورۇن سۇ مەھسۇلاتلىرى يېتىشتۈرۈش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى، بۇ پونكىت ۋىلايەتلىك ھەر قايسى جايلىرىغا سۇ مەھسۇلاتلىرى باقمىچىلىقىدىكى يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى نەتىجىلەرنى كېڭەيتىپ، ناھايىتى ياخشى ئۇلگە كۆرسىتىش رولىنى ئويناندى. تۆتىنچى باسقۇچ (1988 - يىلىدىن كېيىن)، بۇ مەزگىلدە بېلىقچىلىق ئىشلىرىنى پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ گۈللەندۈرۈش يولىغا قويۇلۇپ، زور تەرەققىياتلار قولغا كەلتۈرۈلدى، بېلىق مەھسۇلاتى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى. 1988 - يىل 11 - ئايدا مەۋزۇرىي مەھكىمىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ۋىلايەتلىك بېلىقچىلىق مەۋرىيىتى پونكىتى قۇرۇلۇپ، 5 شتات بېرىلدى، بۇ پونكىت سۇچىلىق بۆلۈمى بىلەن بىرلىكتە خىزمەت قىلدى. ۋىلايەت بويىچە بېلىقچىلىق ئىشلىرىنى مەۋزۇرىي جەھەتتىن باشقۇرۇش - نازارەت قىلىش خادىمىدىن (كۆپىنچىسى قوشۇمچە ۋەزىپىلىك) 35ى سەپلىنىپ ھەر قايسى ناھىيە - شەھەرلىك سۇ ئېلېكتر ئىدارىلىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ناھىيە (شەھەر) لىك سۇ ئېلېكتر ئىدارىلىرىدە سۇ مەھسۇلاتلىرى بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، 2 — 4 كىچە باشقۇرۇش كادىرى شتاتى بېرىلدى. 1990 - يىلىغا قەدەر ۋىلايەتلىك سۇ مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىنىڭ ئىلكىدە بېلىق كۆلچىكىدىن 90 نەچچە مو، بېلىقنى سۇنئىي ئۇسۇلدا بوغاز قىلىش، تۇغدۇرۇش، بېلىجانلارنى يېتىشتۈرۈش ئىشلىرىغا لازىملىق ئۇسكۇنە، جابدۇقلار ۋە بېلىجانلارنى قىشتىن چىقىرىدىغان 500 كۋادرات مېتىرلىق بىر پارچە بار بولدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە 1427 تونىنا بېلىق تۇتۇلۇپ «يەي دېسە بېلىق بولماسلىق» مەسىلىسى ئاساسى جەھەتتىن ھەل قىلىندى.

§ 1 . سۇ مەھسۇلاتلىرى بايلىقى

قەشقەر ۋىلايىتىدە بېلىقچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا باب كېلىدىغان سازلىق، چۆكمە سازلىق، كۆل - جىلغىلار تەخمىنەن 1 مىليون مو كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە قومۇشلۇق كۆل 8843 مو، تەبىئىي دەريا جىلغىسى 520 مىڭ مو، سازلىقلار 470 مىڭ مو، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى بىر تۇتاش بولۇپ، سۇيى بىر قەدەر مول.

بۇ يەرنىڭ ھاۋا كىلىماتى بېلىقچىلىققا تازا باب كېلىدىغان ئاجايىپ خاسلىققا ئىگە، كۈن نۇرى چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، قۇياشتىن چىچىلىدىغان ئومۇمىي نۇر مىقدارى كۆپ، ئىسسىقلىق مىقدار بايلىقى مول، تېمپېراتۇرا مۇۋاپىق بولۇپ، چۆپخور بېلىق، كارىپ بېلىقى، يوغانباش بېلىق، يوغانكۆك بېلىق بېقىشقا تازا باب كېلىدۇ. يىل بويى بېلىق بېقىشقا بولىدىغان ۋاقىت 200 — 210 كۈنگە يېتىدۇ.

يەرلىك بېلىق ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلگەن بېلىقلارنىڭ تۇرى 20 خىلدىن ئاشىدۇ، كۆپىنچىسى كارىپ بېلىقى ئائىلىسىگە تەۋە. بېلىق تۇرلىرىدىن باشقا، 1972 - يىلىدىن باشلاپ كىرگۈزۈلگەن گۈش پاقىلىرى قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەر، يەكەن، قاغىلىق ۋە مارالبېشى ناھىيىلىرىدە ماكانلاشتى. 90 - يىللارنىڭ باشلىرىدا كىرگۈزۈلگەن تاشپاقا سۇ مەھسۇلاتلىرى يېتىشتۈرۈش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىدا مۇۋەپپەقىيەتلىك كۆپەيتىلدى.

جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى سۇ جانلىقلىرى تەتقىقات ئورنىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىگە ئاساسلانغاندا، قەشقەر زېمىنىدىكى شېكەركۆل، قىزىلتام، ئاناركۆل، سوغىچاق، جىرىڭلىمىدىن ئىبارەت 5 سۇ ئامبىرىدىكى

سۇ قەۋىتىدە بار لەيلىمە تۆسۈملۇكلەر ئىچىدە ئەۋزەللىكى بار تۇرلەردىن كرېسىنىيلىق يۇسۇنغا مەنسۇپ يىڭنىسىمان يۇسۇن، ئۇششاق ھالقىسىمان يۇسۇن، سوقمىچاق يۇسۇنلار بار، بۇلارنىڭ بىر لېتىر سۇدىكى ئوتتۇرىچە سانى 3 مىليون 159 مىڭ تال؛ لەيلىگۈچى ھايۋانلار ئىچىدە ئاددىي ھايۋان 5 خىل، ھالقىسىمان قۇرت 5 خىل، مۇگىزلۇك قۇرت 100 خىل، ئىنچىكە پۇتلۇق قۇرت 2 خىل بولۇپ، بىر لېتىر سۇدىكى جانلىقلار مىقدارى 0.6878 مىللىگرام؛ چوڭقۇر سۇ جانلىقلىرىنىڭ بىر كۇب مېتىر سۇدىكى ئوتتۇرىچە قويۇقلۇقى 1637 تال بولۇپ، بۇ سۇلار سۇ مەھسۇلاتلىرىنى كۆپەيتىش ۋە بېقىشقا ناھايىتى باب كېلىدۇ.

§ 2 . باقمىچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى

قەشقەر ۋىلايىتىدە سۇ مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشتا «بېقىشنى ئاساس قىلىش، بېقىش، كۆپەيتىش، بېتىشتۇرۇشنى تەڭ تۇتۇش، ئۇز جايىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئېش كۆرۈش، ھەر قايسىسىدا مۇھىم نۇقتا بولۇش» قائىدىنى ئىزچىللاشتۇرۇلدى. يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتە، ئىسلاھاتنى ھەربىرلەشتۇرگۈچ قىلىشتا، سۇ يۈزىنى مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتە تۇرۇمىنى ئەمەلىيلەشتۇرۇش ۋە مۇكەممەللەشتۇرۇشنى مۇھىم نۇقتا قىلىشتا، ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى مەركەز قىلىشتا چىڭ تۇرۇلۇپ كەسىپ ئاساسلىرىنىڭ باشلامچىلىق، ئۇلگىلىك رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى، سۇ مەھسۇلاتلىرى باقمىچىلىقىدىكى ئىلغار بولغان كۆپ ھوسۇل ئېلىش تېخنىكىسى ۋە ئالا سورتلارنى بېتىشتۇرۇش تېخنىكىسى زور كۆچ بىلەن كېڭەيتىلدى، دۆلەت، كوللېكتىپ، شەخسلەر تەڭ ئاتلىنىشتا چىڭ تۇرۇلۇپ، يوشۇرۇن كۆچلەر قېزىلىپ، تەرەققىيات سالمىقى زورايتىلىپ ئانچە ئۇزاققا بارمىغان ۋاقىت ئىچىدە شەھەر - يېزا خەلقىنىڭ «بېلىق يېيىشى تەس بولۇش» مەسىلىسى ھەل قىلىندى، سۇ مەھسۇلاتلىرى بېتىشتۇرۇشنى راۋاجلاندۇرۇشقا باب كېلىدىغان سۇ ئامبارلىرى، كۆللەر، سازلىق، قۇمۇشلۇق ۋە كونا دەريا يوللىرىدىن تولۇق پايدىلىنىلدى.

قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە 1982 - يىل 10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تەستىقلاپ تارقاتقان «قەشقەر ۋىلايەتلىك سۇ مەھسۇلاتلىرى خىزمىتى يېغىنى خاتىرىسى» توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشتا، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ سۇ مەھسۇلاتلىرى باقمىچىلىقىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىملىقىنى تولۇق بىلىپ، ئۇنى مۇھىم ئىشلار تەرتىپىگە كىرگۈزۈپ، ناھايىتى مۇھىم ئىش سۈپىتىدە چىڭ تۇتۇشى؛ جايلارنىڭ بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىپ، سۇ مەھسۇلاتلىرى بېتىشتۇرۇشنى تېز يۈكسەلدۇرۇپ بۇ كەسىپنى تېز تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشى تەلەپ قىلىندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تۆۋەندىكىدەك تەدبىرلەر قوللىنىلىپ، سۇ مەھسۇلاتلىرى باقمىچىلىقى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلدى.

بازدا بېلىق كۆلچىكىدە بېلىق تۇتۇلماقتا

بىرىنچى، ئېچىۋېتىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلۇپ، بارلىق سۇ مەھسۇلاتلىرى بېقىلىدىغان سۇ يۈزى ھۆددىگە بېرىلدى. بىر ئائىلە ھۆددىگە ئالسۇ، بىر نەچچە ئائىلە بىرلىشىپ ھۆددىگە ئالسۇ رۇخسەت قىلىندى، ھۆددىگەرلىك

كۆرسەتكۈچلىرى دۆلەت ۋە كوللېكتىپ مەنپەئىتىگە زىيان سالماسلىق، بايلىق مەنبەسىنىڭ قوغداش ۋە ئۈنۈمدىن پايدىلىنىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا كېڭىشىپ بېكىتىلدى. ھۆددە مۇددىتى 10 يىلدىن يۇقىرى قىلىنىدى. ئىككىنچى، سۇ ئامبارلىرىنى ھۆددىگە ئېلىپ بېلىق باققاندا دېھقانچىلىقتىكى سۇغىرىش ئىشلىرىغا سۇ ئىشلىتىش بىلەن سۇ مەھسۇلاتلىرى باقمىچىلىقىغا سۇ ئىشلىتىش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ياخشى ھەل قىلىش ئۈچۈن، بېلىق بېقىشنىڭ بىخەتەر بولغان سۇ ئورنى سىزىقى بېكىتىلدى. ئۈچىنچى، ئامما ھازىر بار بولغان بىنەم يەر، بىنەم ساسلىق ۋە يىل بويى سۈيى قۇرۇمايدىغان قومۇشلۇق، ئويمانلىقلارنى ئېچىپ، ئۇ يەرلەردە كۆل چېچىپ بېلىق بېقىشقا ئىلھاملاندۇرۇلدى، ھۆددە مۇددىتى 20 يىلدىن ئارتۇق قىلىنىدى ھەمدە ۋاربىلىق قىلىش، ئۆتۈنۈپ بېرىشكە، مەمۇرىي رايون ئاتلاپ ھۆددىگە بېرىشكە رۇخسەت قىلىنىدى. تۆتىنچى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى بېلىقچىلىق مەيدانلىرىدا ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بېلىق بېقىش ئاساس قىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش، تەمىنلەش، سېتىش، بېلىقچىلىق، سانائەت، سودا بىر گەۋدە قىلىنغان ئۈنۈمبرسال تىجارەت قىلىش قانات يايدۇرۇلدى. مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ياكى «تۆتىنى بېكىتىش، بىردە مۇكاپاتلاش» مەسئۇلىيەت تۈزۈمى (بېقىش كۆلىمىنى بېكىتىش، مەھسۇلات مىقدارى ۋە قىممىتىنى بېكىتىش، تەننەرخىنى بېكىتىش، ئادەمنى بېكىتىش، مەھسۇلات ئاشۇرسا مۇكاپاتلاش، كېمەيتسە جازالاش) يولغا قويۇلدى ھەمدە «بەشنى بىرلىككە كەلتۈرۈش» (يەنى: پىلاننى بىر تۇتاش تۈزۈش، مالىيە ھېساباتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، تېخنىكىلىق تەدبىرلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ماشىنا - جابدۇقلار، يەم- خەشەك، سۇ، توك ۋە دورا - دەرمەكلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، مەھسۇلاتنى سېتىشنى بىرلىككە كەلتۈرۈش) بويىچە باشقۇرۇلدى. ياخشى باشقۇرۇلماي، ئۆزۈتغىچە زىيان تارتقان دۆلەت ئىلكىدىكى سۇ ئامبارلىرى ياكى بېلىقچىلىق مەيدانلىرىنى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياكى ئامما ھۆددىگە ئېلىپ باشقۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىنىدى. بەشىنچى، 1985 - يىلدىن باشلاپ سۇ مەھسۇلاتلىرىنى ۋەزىپە چۈشۈرۈپ سېتىۋېلىش بىردەك ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئۇرۇقلۇق بېلىقلار، بېلىمجانلار ۋە يېتىلگەن بېلىقلارنىڭ سېتىلىش باھاسى پۈتۈنلەي قويۇپ بېرىلىپ، بازار ئارقىلىق تەڭشەش، بازار ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈش، كۆپ يوللار بويىچە بىۋاستە ئوبوروت قىلىش يولغا قويۇلدى.

كونكرېت سىياسەتلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، بېلىقچىلىق ئىشلىرى سېلىنما سالمىقىمۇ ئۈزلۈكسىز زورايتىلدى، 1972 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە ئۈتكەن 19 يىلدا، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەت تۈرلۈك مەبلەغدىن 8 مىليون 103 مىڭ 700 يۈەن ئاجرىتىپ بېلىقچىلىق ئىشلىرىنى قوللىدى، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ مەھسۇلاتلىرى ئىشلىرىنىڭ كەسپىي خىراجىتى 5 مىليون 196 مىڭ 700 يۈەن، ئاساسىي قۇرۇلۇش پۇلى 899 مىڭ يۈەن، تەرەققىيات فوندى 270 مىڭ يۈەن، گۈڭشې - ئەترەت (يېزا - بازار) بېلىقچىلىقىغا بېرىلگەن ياردەم 1 مىليون 738 مىڭ يۈەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بېلىقچىلىق ئىشلىرىنىڭ پەن - تېخنىكا تەركىبى ئۈزلۈكسىز زورايتىلدى، يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئەجنەبىيچە ئۇل بىرلەشتۈرۈلدى، كۆپ چاق تەڭ ھەرىكەتلەندۈرۈلدى، دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەر تەڭ ئاتلاندۇرۇلدى. بۇ جەريانىدا، ۋىلايەت بويىچە بېلىمجان كۆپەيتىش مەيدانىدىن 13ى قۇرۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەتلىك سۇچىلىق ئىدارىسىنىڭ بېلىمجان كۆپەيتىش مەيدانى، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەر، يېڭىسار، پەيزاۋات، يوپۇڭا، يەكەن، قاغىلىق ۋە مەكىت قاتارلىق جايلاردىكى بېلىمجان كۆپەيتىش مەيدانلىرى، سوغىچاق سۇ ئامبىرى ۋە شېكەر كۆل سۇ ئامبىرىدىكى بېلىمجان كۆپەيتىش مەيدانلىرى بار. 1979 - يىلىدىن 1990- يىلغا قەدەر، 6 مىليارد 430 مىليون دانە بېلىمجان كۆپەيتىلدى. 19 يىلدا يىلغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 33 مىليون 841 مىڭ 700 بېلىمجان كۆپەيتىلدى. 1990 - يىلغا قەدەر، ۋىلايەتتە بار بېلىمجان كۆپەيتىش مەيدانلىرىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 2. 1331 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە: ئاتلىق - ئانلىق بېلىق كۆلچىكى 180 مو، بېلىمجان يېتىلدۇرۇش كۆلچىكى 1152 مو بولۇپ، يىللىق بېلىمجان كۆپەيتىش ئىقتىدارى 70 مىليونغا يەتتى.

1972 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە سۇ مەھسۇلاتلىرى جەھەتتىكى تۇراقلىق مۇلۇك ئەسلى قىممىتى 5 مىليون 778 مىڭ يۈەن بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەتنىڭ 4 مىليون 963 مىڭ 800 يۈەن، ئاممىنىڭ 814 مىڭ 200 يۈەن. 1990 - يىلغا قەدەر، ۋىلايەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىلغان بېلىق مەھسۇلاتى 1427 تونىنغا يەتتى (ھەممىسى بېقىپ يېتىشتۇرۇلگەن مەھسۇلات) بېقىش ۋە كۆپەيتىش بېلىقچىلىق ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدىكى ئاساسىي گەۋدە بولۇپ قالدى.

بۇنىڭدىن باشقا، 1978 - يىلىدىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىدە بېلىق باقىدىغان كەسپىي ئائىلىلەر تېز كۆپەيدى. ۋىلايەت بويىچە، 1983 - يىلىدىكى كەسپىي ئائىلە 26، بېلىق باقىدىغان سۇ كۆلىمى 4950 مو ئىدى؛ 1984 - يىلى كەسپىي ئائىلە 66، بېلىق باقىدىغان سۇ كۆلىمى 44 مىڭ 662 مو بولۇپ، 31.4 تونىنا بېلىق تۇتۇلدى؛ 1985 - يىلى كەسپىي ئائىلە 259، بېلىق باقىدىغان سۇ كۆلىمى 54.7 مىڭ مو، 155 تونىنا بېلىق تۇتۇلدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، بېلىق باققۇچى كەسپىي ئائىلە 471 گە، بېلىق باققان سۇ كۆلىمى 59.4 مىڭ موغا يەتتى، 610 تونىنا بېلىق تۇتۇلدى، شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە تۇتۇلغان بېلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ 42.7% نى ئىگىلەپ، ۋىلايەت يولغا قويغان «پۇقرالارنىڭ قوشۇمچە يېمەكلىكىنى مول قىلىش قۇرۇلۇشى»غا غايەت زور تۆھپە قوشۇلدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1990 - يىلدىكى بېلىق بېقىلىۋاتقان سۇ يۈزى كۆلىمى

جەدۋەل: 11 — 18

بىرلىكى: مو

ناھىيە، شەھەر ۋە سىستېمىلار	بېلىق بېقىلغان سۇ يۈزى		بۇنىڭ ئىچىدە						
			سۇ ئامبارلىرى				دۆلەت ئىلكىدىكى بېلىقچىلىق مەيدانلىرى ۋە بېلىق كۆللىرى كۆلىمى	بېرا - بازارلارنىڭ بېلىق كۆللىرى كۆلىمى		
	ئەسلىيەتتە بار كۆلەم	بېلىق بېقىشقا بولىدىغان كۆلەم	سانى	ئەسلىيەتتە بار كۆلەم	بېلىق بېقىشقا بولىدىغان كۆلەم	كۆلچەكلەر		جەمئىي	بېلىق كۆلى	كۆلچەكلەر
قەشقەر شەھىرى	1317.2	1317.2				340	249.7	727.5	727.5	
قەشقەر يېڭىشەھەر	17500	6308	5	17500	5000	46	162	1100	300	800
قەشقەر كونىشەھەر	17860	9560	5	11800	3500	200	100	5760	400	5360
پەيزاۋات	13490	3690	3	13000	3200	130	110	250	250	
بويۇغا	16625	4625	5	16500	4500		85	40	40	
يېڭىسار	17680	3980	4	17500	3800		80	100	100	
يەكەن	105180	30780	19	104300	29000		210	670	150	520
پوسكام	9460	3960	6	8000	2500	400	210	850	350	500
قاغىلىق	9740	2940	6	9100	2300	60	100	480	80	400

مەكىت	46380	8380	2	46000	8000		180	200		200
مارالبېشى	104870	40072	4	104800	40000		72			
جەمئىي	361432.2	114732.2		348500	101800	1176	1578.7	10177.5	2397.5	7780
سۇچىلىق سىستېمىسى	170010	51010	3	169000	50000	400	610			
چ خ سىستېمىسى	75900	16600	3	74800	15500		1100			
جەمئىي	245910	67610		243800	65500	400	1710			
ۋىلايەت بويىچە جەمئىي	6073422	182342.2	65	592300	167300	1576	3288.7	10177.5	2397.5	7780

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە قىسمەن يىللاردا تۇتۇلغان بېلىق

جەدۋەل: 11 — 19　　بىرلىكى: تونا

يىللار / ناھىيە، شەھەر ۋە گورۇنلار	1966	1972	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984
قەشقەر شەھىرى		2	1	4	9.8	25.4	39.6	29.7	26.95	23.5	24.8	
قەشقەر يېڭىشەھەر	1.6	5.2	1.5	5	3.7	10	32	14	13.3	15.1	13	16.3
قەشقەر كونىشەھەر		5.7	1	1.5	7.2	7	7.5	9.5	8	5.3	20	11.4
پەيزاۋات								3	4	7.5	5.5	3.6
يوپۇغا		6.10	4	5.5	5	7	18	12	11	5.5	2	2
يېڭىسار		4.7		2.7	1.1	4	1	2	9.4	5.7	11	11.8
يەكەن		20	11.5	6	8	22	27	31.4	37	40	54.4	75.2
پوسكام		1.5	3.5	40	1.5	5	5	2.9	1	3	3	8
قاغىلىق		6	1	1	12.5	2	7	2	8	11	8	19.3
مەكىت		3.5	4.5	5.5	8	38.4	38	22	32	55.5	88.7	115
مارالبېشى		12.6	8	9.2	5	8.6	34	24.5	13.5	13	22.1	32
سوغىچاق	43.4		78	56	30	5	7.5	40	48.2	62	26	14
ئىگەرچى	43.4	2.8	2.8	3	6	16	8.2	3	2	3.1	9.6	11.5
شېكەركۆل	43.4	12	33	30	50	45	40	44.2	46.2	82.2	24	95.7
چ خ ئەمگەك بىلەن تۇزگەرتىش سىستېمىسى	43.4		2.8	3.1	3	4	5	3	2.6	4	5.5	7.5
جەمئىي	175.2	80	153.7	134.1	145	193.8	256.1	253.1	265.4	339.6	426.3	448.2

ئون ئىككىنچى قىسىم

سانائەت

ئون ئىككىنچى قىسىم

سانائەت

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى بۇ ۋىلايەتنىڭ سانائىتى ناھايىتى قالاق ئىدى. ۋىلايەت بويىچە پەقەت بىرنەچچە ئاددىي، كىچىك تېپتىكى يەككە قول سانائەت كارخانىسى بار بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك بۇيۇملارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى سىرتتىن كىرگۈزۈلەتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1949 - يىلى ۋىلايەتتە پەقەت بىرلا ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا بار بولۇپ، قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1949 - يىلى ۋىلايەتتە پەقەت بىرلا ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا بار بولۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىسى 367، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 6 مىليون 442 مىڭ يۈەن ئىدى. 50. يىللاردىن 60 - يىللارغىچە «نۇقتىغا كاپالەتلىك قىلىش، ئادەتتىكىلىرىگە تەڭ ئېتىبار بېرىش» فاڭجېنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئازادلىق ئارمىيىنىڭ ياردىمى بىلەن، قەشقەر «1 - ئاۋغۇست» ئون زاۋۇتى، تېرە - يۇڭ ۋە ئوچەي پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، فارفور بۇيۇملار زاۋۇتى، باسما زاۋۇتى، كانسۇ كۆمۈر كانى قاتارلىق كارخانىلار قۇرۇلدى. 1955 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كارخانا 89 (بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 12) غا، ئىشچى 1110 غا، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 19 مىليون 198 مىڭ يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى 145 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى، 8541 تونا كۆمۈر، 4603 يالغۇز چىشلىق ساپان، 3000 دانە تىرنا، 3000 دانە كولتىۋاتور، 50 مىڭ دانە فارفور بۇيۇم، 35 تونا ھاراق، 11 مىڭ 31 تونا ئون ئىشلەپچىقىرىلدى. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە 1957 - يىلى ۋىلايەتتىكى كارخانا 277 (ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 34) گە، ئىشچى - خىزمەتچى 2169 غا، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 41 مىليون 409 مىڭ يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى تارقىتىلغان توك 438 مىڭ كىلوۋات سائەتكە، ئىشلەپچىقىرىلغان كۆمۈر 49 مىڭ 825 تونىغا، كوكس 8080 تونىغا، تىرنا 2034 كە، كولتىۋاتور 9000 غا، گەج 153 تونىغا، ئادەتتىكى خىش 5 مىليون 457 مىڭ دانىگە، ھاك 1268 تونىغا، ئوتقا چىداملىق خىش 74 تونىغا، كۆندىلىك فارفور بۇيۇم 30 مىڭ 700 گە، ئادەتتىكى ئەن ياغاچ 1109 كۇب مېتىرغا، ئادەتتىكى ماتېرىيال ياغاچ 420 كۇب مېتىرغا، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن پاختا 6064 تونىغا، ئىشلەپچىقىرىلغان ھاراق 91 تونىغا، ئون 18 مىڭ 25 تونىغا، چىقىرىلغان گىزىت 3 مىليون 800 مىڭ پارچىگە يەتتى. 1958 - يىلى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە قەشقەر ۋىلايىتىدە ۋىلايەتلىك سېمونت زاۋۇتى، پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، كوتۇنلۇن يېمەكلىك زاۋۇتى (كوتۇنلۇن ئونئۇبرسال دېھقانچىلىق مەيدانى) ۋە 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ناھىيە، شەھەرلەرمۇ «زامانىۋى ئۇسۇل بىلەن يەرلىك ئۇسۇل بىرلەشتۈرۈلگەن» كون - خۇرۇم ئىشلەش، فارفور، سېمونت، كۆمۈر، ئېلېكتر كوچى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش، ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش ۋە ئەتنەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى قاتارلىق سانائەت كارخانىلىرىنى قۇردى. ئەمەلىيەتتىن ئايرىلىپ قارىغۇلارچە ئىش باشلىغانلىقى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى قالاق، مەھسۇلات سۈپىتى ناچار بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇزۇن ئۇتمەي بىر

قىسىم كارخانىلار تاقالدى، ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىدى. 1960 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كارخانا 309 (بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 82) غا، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 56 مىليون 925 مىڭ يۈەنگە، ئىشلەپچىقىرىلغان كوكس 273 تونىنغا، كۆمۈر 4075 تونىنغا، تارقىتىلغان توك 5 مىليون 903 مىڭ كىلوۋات سائەتكە، ئىشلەپچىقىرىلغان سېمونت 4188 تونىنغا، سۇلفات كىسلاتاسى 41 تونىنغا، تۇز كىسلاتاسى 2 تونىنغا يەتتى. 1955 - ، 1966 - يىللىرى قەشقەر 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە قەشقەر ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى ئارقا - ئارقىدىن پۈتۈپ، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى قىسمەن شەھەر، يېزىلارنىڭ شام ۋە جىن چىراغ يېقىش دەۋرىگە خاتىمە بېرىلدى، ۋىلايەت بويىچە دۆلەت ئىلكىدىكى سانائەت كارخانىسى 79 غا، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 62 مىليون يۈەندىن كۆپرەككە يەتتى. 1966 - يىلدىن 1976-يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، سانائەت تەرەققىياتى ئاستا بولدى. 1976 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كارخانا 421 (بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 142) گە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 101 مىليون 965 مىڭ يۈەنگە، تارقىتىلغان توك 33 مىليون 145 مىڭ كىلوۋات سائەتكە، ئىشلەپچىقىرىلغان كوكس 2637 تونىنغا، كۆمۈر 120 مىڭ 737 تونىنغا، سېمونت 22 مىڭ 982 تونىنغا، سۇلفات كىسلاتاسى 63.2 تونىنغا، يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمىنى 4347 گە، يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمىنى مەپلىمىسى 160 مىڭغا، سوپۇن 355.9 تونىنغا، ئىچىملىك ۋە ھاراق 260.2 تونىنغا، كۇندىلىك فارفور بۇيۇم 19.85 تونىنغا، كۆن - خۇرۇم 48 مىڭ 177 پارچىگە، خۇرۇم ئاياغ 64 مىڭ 694 پارغا، گىلەم 28 مىڭ 598 كۋادرات مېتىرغا، لاتا خەي 54 مىڭ 337 پارغا، پاختا يىپ 10 مىڭ 597.2 تېڭىققا، دېھقانچىلىق دورىسى 146 تونىنغا يەتتى.

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشتە چىڭ تۇرۇش» ئاساسىي لۇشىەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئاساسىي سانائەتنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى. 1982 - يىلى پارتىيە مەركىزي كومىتېتى ۋە گوۋۇيۈەننىڭ ئالاقىدار كۆرسەتمىسىگە بىنائەن، تەرتىپكە سېلىش ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، چوڭ تېپتىكى كارخانىلاردا زاۋۇت باشلىقى مەسئۇل بولۇش ئىشانلىق باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى، ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلاردا تۈرلۈك شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش تىجارەت مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن بازار ئارقىلىق تەڭشەش تۈز ئارا بىرلەشتۈرۈلگەن فاڭجېن ئىزچىللاشتۇرۇلدى، كارخانىلار رىقابەتلىشىش مېخانىزمىنى كىرگۈزۈپ، ئۇسكۇنىنى يېڭىلاپ، تېخنىكىنى ئۆزگەرتىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى قوزغىدى ۋە ئىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈردى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سانائەت كارخانىسى 558 گە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 274 مىليون 769 مىڭ يۈەنگە، ئىشلەپچىقىرىلغان كۆمۈر 266 مىڭ 981 تونىنغا، كوكس 6741 تونىنغا، تارقىتىلغان توك 121 مىليون 262 مىڭ كىلوۋات سائەت (بۇنىڭ ئىچىدە سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى تارقاتقان توك 106 مىليون 191 مىڭ 600 كىلوۋات سائەت) كە، ئىشلەپچىقىرىلغان سېمونت 66 مىڭ 318 تونىنغا، سېمونت ستولبا 3665 كە، بېتون قۇيۇلما 8695.19 كۇب مېتىرغا، خىش 177 مىليون 690 مىڭ دانىگە، سۇلفات كىسلاتاسى 104 تونىنغا، كالتسىي كاربىد 53 تونىنغا، يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمىنى 42 مىڭغا، فابرىكا قەغىزى 121 تونىنغا، تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى 148 مىڭ 200 گە، چوڭ رېمونت قىلىنغان ئاپتوموبىل 362 گە، تراكتور 25 كە، ئىشلەپچىقىرىلغان سوپۇن 671.47 تونىنغا، ئىچىملىك ۋە ھاراق 885.7 تونىنغا، كۇندىلىك فارفور بۇيۇم 111 مىڭغا، كۆن خۇرۇم 4891 پارچىغا، خۇرۇم ئاياغ 204 مىڭ 882 جۈپكە، گىلەم 4074 كۋادرات مېتىرغا، لاتاخەي 71 مىڭ 58 جۈپكە، پاختا يىپ 4327 تونىنغا، پاختا رەخت 29 مىليون 168

مىلك مېتىرغا، گۈل بېسىلغان ۋە بويالغان رەخت 17 مىليون 450 مىلك مېتىرغا يەتتى.

80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ۋىلايەتنىڭ سانائەت تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سانائەت كارخانىسى 564 (بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 142) كە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليارد 116 مىليون 103 مىلك يۈەنگە، ئىشلەپچىقىرىلغان كۆمۈر 217 مىلك 482 تونناغا، تارقىتىلغان توك 150 مىليون 406 مىلك 200 كىلوۋات سائەت (سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى تارقاتقان توك 82 مىليون 145 مىلك كىلوۋات سائەت) كە، ئىشلەپچىقىرىلغان بۇغداي ئۇنى 156 مىلك تونناغا، سۇ يېغى 13 مىلك 212.5 تونناغا، بىرىكمە يەم - خەشەك 829 مىلك 845 تونناغا، ئىچىملىك ۋە ھاراق 3.2783 تونناغا، ئاق ھاراق 30.3 تونناغا، يىپ 8.8496 تونناغا، پاختا رەخت 40 مىليون 739 مىلك مېتىرغا، فابرىكا قەغىزى 281 تونناغا، قەغەز پەنەركە 353 تونناغا، سوپۇن 757.1 تونناغا، مۇلياۋ بۇيۇم 2212.7 تونناغا، سېمونت 107 مىلك تونناغا يەتتى.

I باب

ئاپپارات، تۇزۇلمە

§ 1 . ئاپپارات

1957 - يىل 11 - ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمە سانائەت بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1958 - يىل 6- ئايدا سانائەت بۆلۈمى بىلەن قاتناش بۆلۈمى بىرلەشتۈرۈلۈپ، سانائەت - قاتناش بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1959 - يىل 8 - ئايدا سانائەت بۆلۈمى بىلەن قاتناش بۆلۈمى يەنە ئايرىم قۇرۇلدى. 1961 - يىل 3 - ئايدا 2 بۆلۈم يەنە بىرلەشتۈرۈلدى.

1967 - يىل 3 - ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن، قەشقەر شۆبە ھەربىي رايونىدا ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا ۋاكالەتەن ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلدى. ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قارمىقىدا سانائەت - قاتناش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ، ۋىلايەتنىڭ سانائەت - قاتناش ئىشلەپچىقىرىشىغا قوماندانلىق قىلىشقا مەسئۇل قىلىندى. 1969 - يىل 4 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ قارمىقىدا ئىش بېجىرىش، سىياسىي خىزمەت، ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش، خەلق قوغدىنىش قاتارلىق 4 چوڭ گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى. ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسى قارمىقىدا سانائەت - قاتناش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، بۇتۇن ۋىلايەتنىڭ سانائەت، قاتناش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. 1971 - يىل 1- ئايدا ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ خىزمەت ئاپپاراتى تەڭشىلىپ، ئەسلىدىكى 4 چوڭ گۇرۇپپا قارمىقىدا ئىدارە تەسىس قىلىندى، سانائەت - قاتناش ئىدارىسى ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسىدا تەسىس قىلىندى. 1974 - يىل 2 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قارار چىقىرىپ، 4 چوڭ گۇرۇپپا ئاپپاراتىنى ئەسلىدىن قالدۇردى. شۇ يىلى 10 - ئايدا سانائەت - قاتناش ۋە مالىيە - سودا ئىشخانىسى قۇرۇلدى،

كېيىنكى يىلى 9 - ئايدا بۇ ئىشخانا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يەنە سانائەت - قاتناش ئىدارىسى قۇرۇلدى.

1977 - يىل 1 - ئايدا سانائەت - قاتناش ئىدارىسى سانائەت ئىدارىسى ۋە قاتناش ئىدارىسى بولۇپ قۇرۇلدى. 1979 - يىل 2 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىگە ئۆزگەرتىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئەۋەتكەن ئاپپاراتى قىلىنىدى. ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە قارمىقىدا ۋىلايەتلىك سانائەت ئىدارىسى تەسىس قىلىنىدى. 1980 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىدە ۋىلايەتلىك ئىقتىسادىي كومىتېت قۇرۇلۇپ، ئەسلىدىكى ۋىلايەتلىك سانائەت ئىدارىسى، قاتناش ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ كەسپىي ئىشلىرى ۋىلايەتلىك ئىقتىسادىي كومىتېتقا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ۋىلايەتلىك ئىقتىسادىي كومىتېت قارمىقىدا ئۇنىۋېرسال باشقارما، سانائەت - قاتناش باشقارمىسى ۋە ئىشخانا تەسىس قىلىنىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي باشقارما بۆلۈمگە ئۆزگەرتىلدى. 1980 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سانائەت كەسىپدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 17 مىڭ 463 كە، قاتناش - تىرانسپورت كەسىپدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 2295 كە يەتتى. 1985 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك قاتناش ئىدارىسى قۇرۇلدى. كېيىنكى يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك قاتناش باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭ بىلەن تاشيول قاتناش خىزمىتى ۋىلايەتلىك ئىقتىسادىي كومىتېتىنىڭ قۇنكسيىسىدىن ئايرىلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەتلىك ئىقتىسادىي كومىتېت قارمىقىدا ئىشخانا، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى، كارخانا بۆلۈمى، تېخنىكا ئۆزگەرتىش بۆلۈمى، ئۇنىۋېرسال ئىشلار بۆلۈمى، سودا بۆلۈمى، كان باشقۇرۇش بۆلۈمى، مۇيەت باشقۇرۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىنىدى. ۋىلايەتلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ئىشخانىسى، ۋىلايەتلىك سانائەت مەكتىپى، كان قۇتقۇزۇش ئەترىتى، تېخنىكا نازارەتچىلىك باشقارمىسى ۋە 2 - يېنىك سانائەت باشقارمىسى قاتارلىق ئاپپاراتلار ئاشۇلارغا قاراشلىق بولدى.

2 §. تۈزۈلمە

1. دۆلەت ئىلكىدىكى سانائەت

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قەشقەرنىڭ سانائىتى ئىنتايىن ئارقىدا قالغان بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە پەقەت بىرنەچچە ئاددىي، كىچىك تېپتىكى يەككە قول سانائەت كارخانىسى بار ئىدى. خام ئەشيا، مەبلەغ، تېخنىكىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، قول سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى قالاق بولۇپ، شۇ جايىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىغا كېرەكلىك بۇيۇملارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئىچكى ئۆلكىلەردىن يۆتكەپ كېلىنەتتى ۋە چەت ئەلدىن ئىمپورت قىلىناتتى.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەتتە تۇرۇشلۇق ئازادلىق ئارمىيىنىڭ ياردىمىدە، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا مۇلازىمەت قىلىش ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇلازىمەت قىلىش فاكتورىغا ئەمەل قىلىنىپ، قەشقەر تېرە - يۇڭ، ئۈچەي پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، قورال - ياراغ رېمونت قىلىش ئورنى، ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش زاۋۇتى، فارفور زاۋۇتى، ياسما زاۋۇتى ۋە كانسۇ كۆمۈر كانى قاتارلىق كارخانىلار قۇرۇلدى. 1954 - يىلى كارخانا 9 غا، ئىشچى- خىزمەتچىسى 1005 كە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 754 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە ئەسلىدىكى يەرلىكتە تۇرۇشلۇق ئازادلىق ئارمىيە باشقۇرۇشىدىكى قورال - ياراغ رېمونت قىلىش ئورنى بىلەن ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتى بىرلەشتۈرۈلۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئارقا سەپ بۆلۈمى

دېھقانچىلىق ساياھلىرى زاۋۇتى (1955 - يىلى يەرلىككە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، نامى قەشقەر يېزا ئىگىلىك دېھقانچىلىق ساياھلىرى زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى) قىلىپ كېڭەيتىلىپ قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە قەشقەر ئۈن زاۋۇتى، خىش - ھاك زاۋۇتى، يەكەن كۆمۈر كانى ۋە قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، پوسكام، پەيزاۋات، يوپۇغا، مارالبېشى پاختا زاۋۇتلىرى قۇرۇلدى. 1958 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى پۈتۈن پارتىيە، ئومۇمىي خەلق سانائىت بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، ھەر خىل تېپتىكى يەرلىك ئۈسۈلدا مەشغۇلات قىلىدىغان ۋە يەرلىك ئۈسۈل بىلەن زامانىۋى ئۈسۈل بىرلەشتۈرۈلگەن كىچىك تېپتىكى سانائەت كارخانىسىدىن 300 دىن كۆپرەكى قۇرۇلۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىسى 6402 گە يەتتى. ئۈسكۇنىسى، تېخنىكىسى قالاق بولغانلىقى، قارىغۇلارچە سۈرئەت قوغلاشقانلىقى، مەبلەغ تارقاق، مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخى يۇقىرى، سۈپىتى ناچار بولغانلىقى ئۈچۈن، بەزى كارخانىلار قۇرۇلۇپ، ئۈزۈن ئۈتمەي ئىشلەپچىقىرىشتىن توختاپ، تاقىلىپ قالدى، زىيان بىرقەدەر كۆپ بولدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 2 يىلدا ۋىلايەت سانائىتىدە «نۇقتىلىقلىرىغا كاپالەتلىك قىلىش، ئادەتتىكىلىرىگە تەڭ ئېتىبار بېرىش» ئاڭچىنى ئىجرا قىلىنىپ، قەشقەر سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، ۋىلايەتلىك سىمونت زاۋۇتى قۇرۇلۇپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى، سوپۇن زاۋۇتى، مۇلفات كىسلاتاسى زاۋۇتى، ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش زاۋۇتى، تراكتور رېمونت زاۋۇتى، ئىلمە توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، كونا ئۇلۇغچات پولات تۆمۈر زاۋۇتى، كان ماشىنىلىرى زاۋۇتى، مېتال تاۋلاش زاۋۇتى، 30 مىڭ ئورچۇقلۇق قەشقەر پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، بوياش - گۈل بېسىش فابرىكىسى قاتارلىقلارمۇ ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. 1960 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ۋىلايەت بويىچە ئوتتۇرا، كىچىك تېپتىكى سانائەت كارخانىسى 82 گە، قول سانائەت كارخانىسى ۋە گۈڭشې باشقۇرۇشىدىكى كارخانا 221 گە يەتتى. قىش پەسلىدە سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىدا كاشىلا كۆرۈلگەندە، توك بىلەن تەمىنلەش مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1965 - يىلى ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. مۇشۇ مەزگىلدە ناھىيە، شەھەرلەردىمۇ كۆن-خۇرۇم ئىشلەش، فارفور بۇيۇم، سىمونت، كۆمۈر، ئېلېكتر كۆچى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش، ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش ۋە ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق كارخانىلار قۇرۇلدى. 1965 - يىلىغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانا 79 غا يەتتى.

1970 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كارخانا 235 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 86. سانائەت تۈرلىرىدىن توك تارقىتىش، كۆمۈر، سىمونت، خىش - كاھىش، كان ئېچىش كۆن-خۇرۇم ئىشلەش، دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش، توقۇمىچىلىق، ئاشلىق- ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش، ھاراق چىقىرىش، كىگىز - گىلەم ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىقلار بار بولدى. 1976- يىلى ۋىلايەت بويىچە كارخانا 421 گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 142.

1978 - يىلىدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، سانائەت مەھسۇلات مىقدارى مۇقىم ئاشتى. 1980 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كارخانا 518 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 157. 1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سانائەت كارخانىسى 558 گە، ئىشچى-خىزمەتچىسى 15 مىڭ 440 قا يەتتى، بۇ كارخانىلار توقۇمىچىلىق، كۆمۈر، سىمونت، كان ئېچىش، كۆن-خۇرۇم ئىشلەش، دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى رېمونت قىلىش، ئاشلىق - ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش، ھاراق ئېچىتىش، كىگىز - گىلەم ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىق تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

1990 - يىلغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە كارخانا 564 كە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 109 مىڭ 854 كە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليارد 116 مىليون 103 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي

خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 125 بولۇپ، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 340 مىليون 402 مىڭ يۈەن بولدى.

2. كوللېكتىپ سانائەت

1952 - يىلى خەلق ئىگىلىكىنى تەرتىپكە سېلىش مەزگىلىدە، دۆلەت قول سانائەتچىلەرگە قارتا، مال زاكاس قىلىش، خام ئەشيا بىلەن تەمىنلەش، قەرز پۇل تارقىتىش، باج نىسبىتىنى تۆۋەنلىتىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، قول سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 1954 - يىلى ۋىلايەت بويىچە قول سانائەتچىلەر كوپېراتىپلىشىش يولىغا قاراپ مېڭىشقا باشلىدى. كېيىنكى يىلىنىڭ ئاخىرىدا 39 قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى تەشكىللەندى، ئۇنىڭ ئەزاسى 300 دىن كۆپرەككە، مەبلىغى 7663 يۈەنگە، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسى 68 گە، ئەزاسى 1262 گە، مەبلىغى 81 مىڭ 205 يۈەنگە يەتتى. ئامما تەشكىللەنگەن ئاساستا «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، يۇقىرى كۆتۈرۈش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا قوزغىتىلىپ، قول سانائەت كوپېراتىپ تەشكىلاتلىرى مۇستەھكەملىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى ئۆستۈرۈلۈپ، قول سانائەتنى ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسى ئورۇندالدى. 1956 - يىل 6 - ئايدا قول سانائەتنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ يۇقىرى دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. يىل ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە قول سانائەت كوپېراتىپ تەشكىلاتى 198 گە، كەسپكارى 11 مىڭ 558 گە، بۇنىڭ ئىچىدە قول سانائەت كوپېراتىپى 155 كە، ئەزاسى 9785 كە، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى 20 گە، ئەزاسى 897 گە، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسى 23 كە، ئەزاسى 376 گە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون 322 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1957 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە قول سانائەت كوپېراتىپى 243 كە، كەسپكارى 9230 غا، بۇنىڭ ئىچىدە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى 200 گە، كەسپكارى 8707 گە، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسى 43 كە، كەسپكارى 523 كە يەتتى. قالغان قول سانائەتچىلەر ئىختىيارىيلىق پرىنسىپى ئاستىدا يەرلىك دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانا، سودا ۋە يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىغا قاتنىشىپ قول سانائەتچىلەرنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت تارىخىي ۋەزىپە ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالدى. شۇ يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 13 مىليون 98 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1958 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قول سانائەت كوپېراتىپلىرىدىن كېڭەيتىپ قۇرۇلغان ياكى يېڭىدىن قۇرۇلغان ھەمكارلىق زاۋۇتى 278 گە يەتتى. بىر يىلدىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىشقا پايدىلىق بولۇش، دۆلەت ئىگىلىكى ئېھتىياجلىق بولۇش ۋە ئەزالار ئىختىيار قىلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىگە، سودا تارماقلىرى ۋە خەلق گۈڭشې باشقۇرۇشىغا ئۆزگەرگەن سانائەت كارخانىسى 165 كە، كەسپكارى 5970 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىگە ئۆزگەرگەن زاۋۇت 28، كەسپكارى 1980، سودا تارمىقىغا ئۆزگەرگىنى 16، كەسپكارى 2080، خەلق گۈڭشېسىنىڭ رەھبەرلىك قىلىشىغا ئۆزگەرگىنى 76، كەسپكارى 1962. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە كوللېكتىپ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 16 مىليون 850 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1962 - يىلى خەلق ئىگىلىكىنى تەرتىپكە سېلىش باشلاندى. ۋىلايەتتىمۇ قىسمەن كوللېكتىپ سانائەت كارخانىلىرى تاقالدى، ئىشتىن توختىتىلدى، قوشۇۋېتىلدى ۋە ئۆزگەرتىلدى، شۇنىڭ بىلەن كوللېكتىپ سانائەت كارخانىسى 249 غا كېمەيىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 33 ى ئازايدى. كوللېكتىپ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 11 مىليون 114 مىڭ يۈەن بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق كوللېكتىپ سانائەت كارخانىسى 275 كە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 11 مىليون 977 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە كوللېكتىپ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 15 مىليون يۈەن ئەتراپىدا ئايلىنىپ تۇردى. 1977 - يىلى كوللېكتىپ سانائەت مەھسۇلات قىممىتى ئۆرلەپ، تۇنجى قېتىم 20 مىليون يۈەنلىك ئۆتكەلنى بۆسۈپ ئۆتتى. 1978 - يىلى

كوللېكتىپ سانائەت كارخانىسى 321 گە، سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 26 مىليون 266 مىڭ يۈەنگە، 1979- يىلى كوللېكتىپ سانائەت كارخانىسى 344 كە، سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 27 مىليون 957 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ۋىلايەت «تەڭشەش، ئىسلاھ قىلىش، تەرتىپكە سېلىش، ئۈستۈرۈش» فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇردى، ۋىلايەتنىڭ سانائەت مەھسۇلات قىممىتى يىلمۇ يىل ئاشتى. 1980 - يىل 24 مىليون 985 مىڭ يۈەن، 1981 - يىلى 27 مىليون 865 مىڭ يۈەن بولدى. 1982 - يىلى دۆلەت ئىگىلىكىنى پىتەكچى قىلىش، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنى قوشۇمچە قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ بولۇش ۋە پىلانلىق ئىگىلىكنى پىتەكچى قىلىش، بازار كارخانىلىرى كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ بىرخىل كۆچى قىلىندى، يېڭى تۈرۈلۈپ، ۋىلايەتنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرى كوللېكتىپ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يىلمۇ يىل ئاشتى. كېيىنكى يىلى ۋىلايەت بويىچە كوللېكتىپ سانائەت كارخانىسى 378 گە، مەھسۇلات قىممىتى 33 مىليون 951 مىڭ 300 يۈەنگە يەتتى. 1984 - يىلى تۆنجى قېتىم 100 مىليون يۈەنلىك تۆتكەلنى بېسىپ ئۆتۈپ، 120 مىليون 168 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلى كوللېكتىپ سانائەت كارخانىلىرىدا ئىچكى قىسىمدا ئىگىلىك باشقۇرۇش مەھسۇلات تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى، 422 كوللېكتىپ سانائەت كارخانىسىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 150 مىليون 355 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ تۈرلىرى كۆمۈر، بېتون قۇيۇلما، خىش، كۆن - خۇرۇم، ئىچىملىك، كىيىم - كېچەك، ئۇن - ياغ تارتىش، قاڭالتىر مەھسۇلاتلىرى، ئاپتوموبىل رېمونتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. 1989 - يىلى كوللېكتىپ سانائەت كارخانىلىرىدا ھۆددىگە ئېلىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، سانائەت مەھسۇلات قىممىتى بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈم خېلى زور دەرىجىدە ئۆستى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كوللېكتىپ كارخانا 422 گە، سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 763 مىليون 870 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

3. خۇسۇسىي سانائەت

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ۋىلايەت تەۋەسىدە نۇرغۇنلىغان قول سانائەتچىلەر بار بولۇپ، ئاساسلىقى زەرگەر، توقۇمىچى، ياغاچچى، كۆنچى، پاختا ئانقۇچى، بوياقچى، موزدوز، دوپپىچى، كىگىزچى، كۇلالىچى، ئالتۇن چايقىغۇچى قاتارلىقلار ئىدى. يەرلىكتە ئىشلەپچىقىرىلغان ئەتلەس، گىلەم قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان، رىم قاتارلىق جايلارغا سېتىلاتتى. ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئالدى تەرەپتىكى ئۆيلىرىنىڭ كۆپىنچىلىرى ئىشلەش ئۆيى ياكى دۇكان، يايما، ئارقا تەرەپتىكى ئۆيلىرى تۇرالغۇ ئۆي بولۇپ، يالليىنىپ ئىشلەيدىغانلار ئىنتايىن ئاز ئىدى. ئۇلار ھەم ئىشلەپچىقارغۇچى، ھەم ساتقۇچى ئىدى. يەنە بەزىلىرى ھەم قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىناتتى ھەم يېزا ئىگىلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇلىناتتى، مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆز جايىدا سېتىلاتتى.

مىنگو دەۋرىدە، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ئاستا بولدى. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قول سانائەتچىلەرگە قارىتا خام ئەشيا بىلەن تەمىنلەش، مال زاكاس قىلىش، قەرز پۇل تارقىتىپ بېرىش، باج نىسبىتىنى تۆۋەنلىتىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ تەرەققىياتىغا مەدەت بەردى. 1954 - يىلى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى قول سانائەت ئورنى 17 مىڭ 640 قا، كەسىپكارى 16 مىڭ 410 غا يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 1% نى ئىگىلىدى. مەھسۇلات قىممىتى 20 مىليون 498 مىڭ يۈەن بولدى، كەسىپلەر توقۇمىچىلىق، كىگىزچىلىك، تېرە - يۆگچىلىق، بوياقچىلىق، شال ئاقلاش، ئۇن تارتىش، ياغ تارتىش،

قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەش، تۇمۇرچىلىك، ياغاچچىلىق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. بىر قىسىم قول سانائەتچىلەر يەر ئىسلاھاتىدا يەرگە ئىگە بولغانلىقتىن قول سانائەتتىن ۋاز كېچىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلى ئۆزى ئەمگەككە قاتنىشىش، ئادەم يالالاش ياكى شاگىرت تەربىيىلەشتىن ئىبارەت بولدى. 1956 - يىلدىكى خۇسۇسىي سودا - سانائەتچىلەر ۋە قول سانائەتچىلەر سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، خۇسۇسىي سانائەتچىلەرنىڭ بىر قىسمى كوللېكتىپ سانائەت كارخانىلىرىغا كىردى، بىر قىسىملىرى يېزىلارغا چۈشۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلايەت بويىچە يەككە قول سانائەتچىلەر ۋە ھۈنەرۋەنلەر كېمەيىپ، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئاران 1 مىليون 111 مىڭ يۈەن بولدى. 1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، يەككە ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى» دەپ قارىلىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن، يەككە ئىگىلىك دۆلەت ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ تولۇقلىما شەكلى قىلىنىپ، يەنە تەدرىجىي راۋاجلاندۇرۇلدى، قىسمەن يەككە قول سانائەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار يەردىن ئايرىلىپ، يېزىدىن ئايرىلماي ھەم يېزا ئىگىلىك بىلەن ھەم سانائەت بىلەن شۇغۇللاندى، قىسمەن يەككە ئائىلىلەرنىڭ بەزىلىرى يەرنى باشقىلارغا ھۆددىگە بېرىپ، ئۆزلىرى شەھەر - بازارلارغا كىرىپ پۈتۈنلەي سانائەتنى ئاساس قىلدى. يەككە سانائەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، شۇغۇللىنىدىغان تۈرلەرمۇ كۆپەيدى، بۇلار تىككۈچىلىك، تۇمۇرچىلىك، ياغاچچىلىق، تۇگمەنچىلىك، جۇۋازچىلىق، شال ئاقلاش، پاختا چىقىرىش، ئاتقۇچىلىق، رېمونتچىلىق، موزدوزلۇق، كۆنچىلىك، ئەيلەمچىلىك، كىگىزچىلىك، ئېلېكتر سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش، يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى. يەككە سانائەتنىڭ كۆپ ساندىكىلىرى ئائىلىنى ئىشلەپچىقىرىش ئورنى قىلغان بولۇپ، يالالانمىلار ئاز ئىدى، قولىدا ئىشلەش ۋە يېرىم ماشىنىلاشقان مەشغۇلات ئاساس قىلغان بولغاچقا، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا خېلى ياخشى ئىدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1949 — 1990 - يىلغىچە بولغان سانائەت تەرەققىيات ئەھۋالى

جەدۋەل: 12 — 1　　بىرلىكى: تۇمەن يۈەن، دانە، ئادەم

يىللار	سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى	يىل ئاخىرىدىكى كارخانا	يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى	يىللار	سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى	يىل ئاخىرىدىكى كارخانا	يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى
1949	644.2	1	367	1961	6319.5	384	10411
1950	827.9	2	525	1962	5302.6	340	6003
1951	932.4	3	568	1963	5681.9	337	4213
1952	1001.7	3	683	1964	5412.8	337	4398
1953	1416.3	3	667	1965	6237.1	354	3908
1954	1646.1	9	1005	1966	8373.7	378	3983
1955	1919.8	89	1110	1967	7837.6	343	4321
1956	1206.6	216	1730	1968	6919.1	309	3737
1957	4140.9	277	2169	1969	5253.8	315	3764
1958	2658.1	191	6402	1970	6196.2	325	4696
1959	4432.7	331	15082	1971	8788.4	348	9386
1960	5692.5	309	15009	1972	7816.2	371	10900

18472	531	20282.4	1982	10699	373	7324.5	1973
18195	510	22494.8	1983	10924	384	8075.1	1974
15528	496	23521.5	1984	13093	389	9825.5	1975
15440	558	27476.9	1985	13924	421	10196.5	1976
	595	33816.5	1986	15384	428	11795.4	1977
	555	39640	1987	17807	477	12759.5	1978
	560	45218	1988	17811	501	12976	1979
	560	50514.7	1989	17463	518	13217.6	1980
	564	111610.3	1990	18713	520	17897.5	1981

ئىزاھ: جەدۋەلدىكى يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى يەكۈن ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

§ 3 . ئىگىلىك باشقۇرۇش

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىدە پەقەت ئاز ساندىكى بىرنەچچە كارخانا بار ئىدى، بۇلارنى شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئازادلىق ئارمىيە قۇرغان بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سانائەت تەرەققىياتىدا ياخشى باشلىنىش بولدى. 1954 - يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 754 مىڭ يۈەن بولدى، بۇ كارخانىلار 1955 - يىلى يەرلىككە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1957 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە سانائەت كان - كارخانىسى 37 گە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 20 مىليون 211 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1949- يىلدىكى 6 مىليون 642 مىڭ يۈەندىن 3 ھەسسە ئاشتى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 2169 غا يېتىپ، 1949- يىلدىكىدىن 39 ھەسسە ئاشتى. ئاساسلىق مەھسۇلات مىقدارى: تارقىتىلغان توك 438 مىڭ كىلوۋات سائەت، ئىشلەپچىقىرىلغان كۆمۈر 49 مىڭ 825 تونىا، كوكس 8080 تونىا، دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمىنى 11 مىڭ 34 دانە، گەج 153 تونىا، ئادەتتىكى خىش 5 مىليون 457 مىڭ دانە، ھاك 1268 تونىا، كۈندىلىك فارفور بۇيۇم 30 مىڭ 700 دانە، ئەن ياغاچ 1109 كۇب مېتىر، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن پاختا 6064 تونىا، سۇ يېغى 165 تونىا، ھاراق 91 تونىا، ئۇن 18 مىڭ 25 تونىا، گېزىت قەغىزى 3 مىليون 800 مىڭ باسما تاۋاق. 1958 - يىلدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە، ۋىلايەتتە سېمونت، پاختا توقۇمىچىلىق، يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش، ئېلېكتر كۆچى قاتارلىق بىر تۈركۈم يېڭىك، ئېغىر سانائەت كارخانىلىرى قۇرۇلدى، پۈتۈن يىللىق سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 37 مىليون 131 مىڭ يۈەن بولدى. ئىشچى- خىزمەتچىلەرنى ئەمگەك تارماقلىرى بىرتۈتاش يۆتكەپ سەپلىدى، ماتاش تۇزۇمىدە 8 دەرىجىلىك مۇقىم ماتاش تۇزۇمى يولغا قويۇلدى. سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىدىغان بۇيۇم ۋە مەھسۇلات قىممىتى پىلانىنى پىلان تارماقلىرى بىرتۈتاش چوشۇردى. ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى كۆپ يىللارغىچە ئۆزگەرمىدى ھەمدە ئۇنى دۆلەت بىرتۈتاش سېتىۋېلىپ، بىرتۈتاش ساتتى، پايدا - زىيان كارخانىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى بىلەن باغلانمىدى. باشقۇرۇش شەكلىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سانائەت كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش تەجرىبىسى مۇئەييەن دەرىجىدە ئۆرنەك قىلىندى. 1960 - يىلى «ئەنگاك ئاساسىي قانۇنى» يولغا قويۇلۇپ، پارتكومنىڭ كوللېكتىپ رەھبەرلىكىدىكى زاۋۇت باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۇزۇمى ئورنىتىلدى، كارخانىنى دېموكراتىك باشقۇرۇش كۆچەيتىلىپ، «ئىككى قاتنىشىش، بىرنى ئۆزگەرتىش، ئۈچنى بىرلەشتۈرۈش» تىن ئىبارەت باشقۇرۇش تۇزۇمى يولغا قويۇلدى. ئىسمېنا - گۇرۇپپا بويىچە ھېسابات قىلىندى. شۇ يىلى سانائەت ئومۇمىي

مەھسۇلات قىممىتى 56 مىليون 925 مىڭ يۈەن بولدى، ئاساسلىق مەھسۇلات مىقدارى مۇنداق بولدى: كوكس 273 تونىنا، كۆمۈر 4075 تونىنا، تارقىتىلغان توك 5 مىليون 903 مىڭ كىلوۋات سائەت، سىمونت 4188 تونىنا، سۇلفات كىسلاتاسى 41 تونىنا، تۇز كىسلاتاسى 2 تونىنا. 1964 - يىلى مەركەز «سانائەتتە داچىڭدىن ئۆگىنىش» چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى، قەشقەردىكى سانائەت كارخانىلىرى داچىڭنىڭ باشقۇرۇش تەجرىبىسىنى ئۆگىنىشكە باشلىدى. 1965 - يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 62 مىليون 371 مىڭ يۈەن بولدى، ئاساسلىق مەھسۇلات مىقدارى مۇنداق بولدى: تارقىتىلغان توك 30 مىليون 971 مىڭ كىلوۋات سائەت، ئىشلەپچىقىرىلغان سىمونت 32 مىڭ 782 تونىنا، سۇلفات كىسلاتاسى 130 تونىنا، سوپۇن 3.365 تونىنا، ئىچىملىك ۋە ھاراق 187.8 تونىنا، كوندىلىك فارفور بۇيۇم 309 مىڭ 700 دانە، خۇرۇم 20 مىڭ 472 پارچە، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن دېھقانچىلىق دورىسى 57 تونىنا. 1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە سانائەت كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش قالايمىقانلىشىپ كەتتى، ئەمما كۆلەملىك مەھسۇلات قىممىتى يەنىلا ئۆزلۈكسىز ئاشتى. 1970 - يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 61 مىليون 962 مىڭ يۈەن بولدى.

1976 - يىلدىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىدىكى سانائەت كارخانىلىرىدا تەدرىجىي، پىلانلىق باشقۇرۇش، تېخنىكىلىق باشقۇرۇش، ئىقتىسادىي ھېسابات تۈزۈمى قاتارلىقلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئەمگەك، مالىيە ۋە ماددىي ئەشيا باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 101 مىليون 965 مىڭ يۈەن بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 82 مىليون 645 مىڭ يۈەن. ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى مۇنداق بولدى: كوكس 2637 تونىنا، كۆمۈر 120 مىڭ 737 تونىنا، توك 33 مىليون 145 مىڭ كىلوۋات سائەت، سىمونت 22 مىڭ 982 تونىنا، سۇلفات كىسلاتاسى 63.2 تونىنا، كالتسىي كاربىد 51.3 تونىنا، يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمىنى 4305 دانە، يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمىنى سەپلىمىسى 39 مىڭ 200 دانە، دىزىل ماتور 360 دانە 3175.2 كىلوۋات، كېسىلگەن ياغاچ ماتېرىيال 5500 تونىنا، سوپۇن 539 تونىنا، ئىچىملىك ۋە ھاراق 136.71 تونىنا، كوندىلىك فارفور بۇيۇم 198 مىڭ 500 دانە، خۇرۇم 48 مىڭ 177 پارچە، گىلەم 28 مىڭ 598 كۋادرات مېتىر، پاختا يىپ 10 مىڭ 597.2 تېڭىق، پاختا رەخت 12 مىليون 3000 مېتىر، خىمىيىۋى ئوغۇت 410.4 تونىنا، ئىلمە توقۇلمىنىڭ يېپقا سۈندۈرۈلغاندىكى مىقدارى 212 دانە. 1980- يىلى ۋىلايەت بويىچە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 132 مىليون 176 مىڭ يۈەن بولدى، ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى مۇنداق بولدى: كوكس 5361 تونىنا، كۆمۈر 165 مىڭ 332 تونىنا، توك 66 مىليون 880 مىڭ كىلوۋات سائەت، سىمونت 48 مىڭ 381 تونىنا، سۇلفات كىسلاتاسى 162 تونىنا، كالتسىي كاربىد 81 تونىنا، يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمىنى 2335 دانە، يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمىنى سەپلىمىسى 46 مىڭ 400 دانە، فابرىكا قەغىزى 78.9 تونىنا، ئوتقا چىدامليق خىش 190 تونىنا، تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى 276 مىڭ 700 دانە، كېسىلگەن ياغاچ ماتېرىيال 2200 كۇب مېتىر، سوپۇن 467.4 تونىنا، ئىچىملىك ۋە ھاراق 352.9 تونىنا، كوندىلىك فارفور بۇيۇم 292 مىڭ دانە، خۇرۇم 30 مىڭ 508 پارچە، گىلەم 17 مىڭ 518 كۋادرات مېتىر، پاختا يىپ 23 مىڭ 379 تېڭىق، پاختا رەخت 29 مىليون 770 مىڭ مېتىر، بويالغان ۋە گۈل بېسىلغان رەخت 20 مىليون 58 مىڭ مېتىر. پىششىقلاپ ئىشلەنگەن دېھقانچىلىق دورىسى 512 تونىنا. 1984 - 1985- يىللىرى ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك ئىقتىسادىي كومىتېتلار پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەننىڭ «دۆلەت سانائەت كارخانىلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەرتىپكە سېلىش توغرىسىدىكى قارارى» قاتارلىق بىرقاتار فاكىجېن، سىياسەتلىرىگە ئاساسەن، كارخانىلارنىڭ ساپاسى ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشنى چۆرىدەپ، ۋىلايەت بويىچە 144 ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى سانائەت كارخانىسى ۋە قىسمەن كوللېكتىپ كارخانىلارنى

ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى، تەرتىپكە سالدى. تەرتىپكە سېلىشنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى: ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت ئۇزۇمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ياخشىلاش، ئومۇميۈزلۈك پىلانلىق ئۇزۇمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، كارخانىنىڭ ھېسابات قىلىش؛ مالىيە، بوغالتىرلىق ئۇزۇمىنى باشقۇرۇش، سۈپەت باشقۇرۇش ۋە ئىقتىسادىي ھېسابات قىلىش؛ مالىيە، بوغالتىرلىق ئۇزۇمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئەمگەك تەشكىلاتلىرىنى تەرتىپكە سېلىش، ئىشلەپچىقىرىشنى تەشكىللەشتە خادىم ۋە ئىشنى ھېكمەتلىشنى يولغا قويۇش؛ رەھبەرلىك بەنزىسىنى تەرتىپكە سېلىپ كۈچەيتىش، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بولغان ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت بولدى. تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، كارخانىلارنىڭ ئاساسىنى باشقۇرۇشنى بىرئاز كۈچەيتىلدى، كارخانىلارنىڭ مالىيە، ماددىي ئەشيا، مەبلەغ باشقۇرۇش، مۇكاپاتلاش - جازالاش قاتارلىق تۈرلۈك ئۇزۇملىرى ئورنىتىلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. ئەمگەك ئىنتىزامى كۈچەيتىلدى، زاۋۇت قائىدە- ئىنتىزامى تۈرغۇزۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. كارخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت ئۇزۇمى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەك تاپاۋىتى بىلەن كارخانىنىڭ ئىقتىسادىي ئونۇمى چېتىلدى. 1985 - يىلى ۋىلايەتكە بىۋاستە قاراشلىق كارخانىلارنىڭ رەھبەرلىك تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، زاۋۇت باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى نۆۋەتمۇ سىناق قىلىندى، سۈپەت نازارەتچىلىكى ۋە بىخەتەرلىك نازارەتچىلىكى كۈچەيتىلدى، «ئومۇميۈزلۈك سۈپەت باشقۇرۇش» ئاساسىي بىلىملىرىنى ئۆگىنىش ئۈيۇشتۇرۇلدى، ۋىلايەت بويىچە كارخانىلاردا ئۆلچەملىك باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 278 مىليون 767 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە ئوتتۇرىچە ئىش سۈرئىتى 12.3% بولدى. سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى سانائەت يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 25.3% نى ئىگىلىدى. 1986 - يىلى پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىپ باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، كارخانىلار پايدىنى يۇقىرىغا تاپشۇرۇش بېكىتىلگەن پايدا نورمىسى بويىچە مالىيىگە تاپشۇرىدىغان بولدى. 1987 - يىلى ۋىلايەت بويىچە رىقابەت مېخانىزمى كىرگۈزۈلۈپ، كارخانىلارنى ھۆددىگە ئېلىپ باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى 8 - ئايىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر شەھىرى ئالدى بىلەن 3 كارخانىدا ھۆددىگە ئېلىپ باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى نۆۋەتمۇ سىناق قىلىشنى يولغا قويدى. 11 - ئايدا ۋىلايەتكە بىۋاستە قاراشلىق تۇنجى تۈركۈمدىكى 9 چوڭ كارخانىدا ھۆددىگە ئېلىپ باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئارقىدىنلا بىرىنچى نۆۋەتلىك ھۆددىگە ئېلىپ باشقۇرۇش يۇقىرى دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. 1989 - يىلىغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە 144 خام چوت ئىچىدىكى دۆلەت كارخانىسىنىڭ 90% تىن كۆپرەكىدە ھۆددىگە ئېلىپ باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

1989 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتىدا تۇنجى قېتىملىق سانائەت باشقۇرۇش نەق مەيدان يىغىنى ئاچتى، ۋىلايەت ۋە ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ سانائەتنى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى رەھبەرلىرى ۋە تايانچ سانائەت كارخانىلىرىنىڭ باشلىقى (دىرېكتورى) يىغىنغا قاتناشتى. يىغىندا سانائەت باشقۇرۇش تەجرىبىلىرى ئالماشتۇرۇلدى ۋە يەكۈنلەندى. 1990 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان سانائەت كارخانىلىرىدىكى ئومۇمىي خادىملارنىڭ ئەمگەك ئونۇمدارلىقى 10 مىڭ 675.33 يۈەن بولۇپ، كارخانىلار پىلان باشقۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش، تېخنىكا باشقۇرۇش، ئۇسكۇنە باشقۇرۇش، سۈپەت باشقۇرۇش، ئەمگەك باشقۇرۇش، مالىيە باشقۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىش ۋە ئۆسۈشكە ئىگە بولدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليارد 116 مىليون 103 مىڭ يۈەنگە يەتتى، ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى مۇنداق بولدى: كۆمۈر 217 مىڭ 482 تونا، توك 82 مىليون 145 مىڭ كىلوۋات سائەت، تۇرۇبا سۈيى 7 مىليون 218 مىڭ تونا، ئۇن 156 مىڭ تونا، سۇ يېغى 13 مىڭ 212.5 تونا، ئىچىملىك ۋە ھاراق 2783.3 تونا، ئاق ھاراق 30.3 تونا، پىۋا 2229 تونا، يىپ 8496.8 تونا، يىپەك 35.2 تونا،

كىيىم - كېچەك 720 مىڭ قۇر، فابرىكا قەغىزى 281 تونىا، سوپۇن 1.757 تونىا، سۇلياۋ بۇيۇم 2212.7 تونىا، دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان سۇلياۋ يوپۇق 2153.6 تونىا، سېمونت 107 مىڭ تونىا.

Ⅱ باب

يېنىك سانائەت

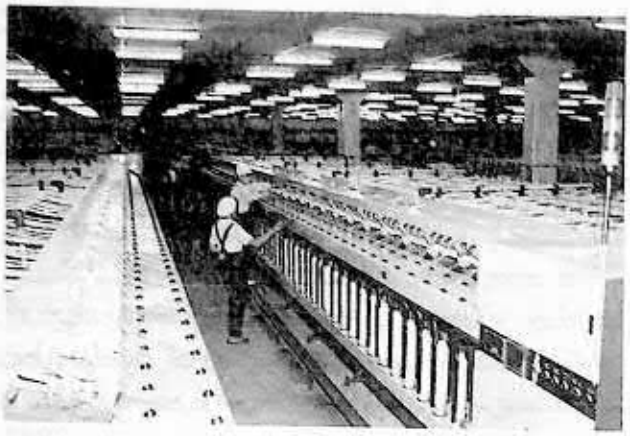
بۇ ۋىلايەتتە توقۇمىچىلىقنىڭ تارىخى ئۇزۇن، ئەمما توقۇلغان يىرىك رەختلەر ئادەتتە مۇشۇ يەردىلا ئىشلىتىلەتتى. 1960 - يىلى قەشقەر پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باشقا جايلاردىن پاختا رەخت كىرگۈزۈش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى. 1985 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى بىلەن شاڭخەي شىلىەن توقۇمىچىلىق شىركىتى بىرلىشىپ، قەشقەر بىرلەشمە يۇڭ توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنى قۇردى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەكەن، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىلىرىدە پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرى قۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مول پاختا، يۇڭ بايلىقى ئېچىلدى ۋە پايدىلىنىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ چېگىت ئايرىش، ئىلمە توقۇمىچىلىقىمۇ تەرەققىي قىلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە توقۇمىچىلىق كارخانىسى 71 گە، يارانقان مەھسۇلات قىممىتى 788 مىليون 678 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1958 - يىلدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە قۇرۇلغان كوئېنلۇن يېمەكلىك زاۋۇتى (كوئېنلۇن ئۇنىۋېرسال دېھقانچىلىق مەيدانى) تەرەققىي قىلىپ، زامانىۋى ھۇنەر - سەنئەت ئارقىلىق پەسىلۇر قىيامى، مېۋە كونسېرۋىسى، خورما قاق، قەنت - گېزەك ۋە ھاراق ئىشلەپچىقىرىدىغان يېزا ئىگىلىك، سانائىتى، سودا بىرلەشتۈرۈلگەن كارخانىغا ئايلاندى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە يېمەكلىك كارخانىسى 40 قا، مەھسۇلات قىممىتى 35 مىليون 254 مىڭ يۈەنگە، ئاشلىق ۋە يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسى 93 كە، مەھسۇلات قىممىتى 93 مىليون 350 مىڭ يۈەنگە، سۇ يېغى پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسى 9 غا يەتتى.

§ 1 . توقۇمىچىلىق، گۈل بېسىش ۋە بوياش

1. پاختا توقۇمىچىلىق، گۈل بېسىش ۋە بوياش

قەشقەر ئۇزاق توقۇمىچىلىق تارىخىغا ئىگە. خانئۇي خارابىسىدىن قېزىپ چىقىلغان چىغرىق يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىلا بۇ ۋىلايەتتە توقۇمىچىلىق بار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەرنىڭ ماتا توقۇمىچىلىقى ئىنتايىن گۈللەنگەن. قىسمەن جايلارنىڭ سۇ شارائىتى ناچار، كەم ھوسۇللۇق يىلى كۆپ، مول ھوسۇللۇق يىلى ئاز بولغانلىقتىن، دېھقانلار تىرىكچىلىك قىلىش ئۈچۈن، ھەممە ئائىلىدە دېگۈدەك يىپ ئېگىرىپ رەخت توقۇش بىلەن شۇغۇللانغان، ئاساسلىقى خام، خۇرجۇن توقۇش ئاساس قىلىنغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتلىرى بەقەم، شاتوۋا، چەكمەن، خام ۋە چۈمبەل ئىدى. مەھسۇلاتلارنى دېھقانلار

توقۇمچىلىق سېخى

ئۇزى ئىشلەتتى ياكى ساتاتتى، بەزىدە يەنە ھىندىستان، پاكىستانغا سېتىلاتتى. مىنگونىڭ 22- يىلى (1933 - يىلى) دىن كېيىن، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن فابرىكىدا توقۇلغان رەختلەرنىڭ كىرگۈزۈلۈشى ئەينى چاغدىكى پاختا يىپ ئېگىرىش، دەستگاھنا رەخت توقۇشقا زەربە بەردى، بايكارلار يىلمۇ يىل ئازىيىپ كەتتى.

ماتاغا گۈل بېسىش ۋە ئۇنى بوياش ماتا توقۇمچىلىقنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابلىشىشىغا ئەگىشىپ گۈللەنگەن ۋە خاراپلاشقان. قەشقەرنىڭ گۈل بېسىش ئۇسۇلى ياغاچ قېلىپ ئارقىلىق گۈل بېسىش ۋە ئويما نۇسخا ئارقىلىق گۈل بېسىشتىن ئىبارەت ئىدى. بېسىلغان گۈللۈك رەخت زەدىۋال، مەرەپ بايقوچ، داستىخان، بەلۋاغ، رومال قاتارلىقلار ئىدى. بۇ گۈل بېسىلغان رەختلەردە غارا رەڭلىك گۈل نۇسخىسى ئاساسىي رەڭ قىلىنغان، كېيىن قىزىل رەڭ قوشۇلغان، شۇنىڭ بىلەن سالماق، ئاددىي، ئوچۇق، يەنە گىئومېترلىك سىزىق ماسلاشتۇرۇلغان بولۇپ، قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە قەدىمكى رەڭلىك ساپال سەنئىتى گۈزەللىككە ئىگە بولغان. گۈل باسقان ۋە بويىغان ۋاقىتتا گۈل باسقۇچى ھۈنەرۋەنلەر گۈل نۇسخىسىنىڭ لايىھىلىنىش تەلىپىگە ئاساسەن رەڭ ماتېرىيالىنى توقۇلما بۇيۇمغا سۈركەپ، ئاندىن بويايدۇ، شەكىللەنگەن تەكتى قېنىق، گۈلى سۇس ھالەت، گۈل باسقان رەختنى ئاساسلىق رەڭ بىلەن ئادەتتىكى رەڭ ئېنىق بولۇش، چىكىت بىلەن سىزىق بىر - بىرىنى تولۇقلاش، سىزىقلىرى ئاددىي، نەپىس بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، ئەل ئارىسىدىكى ھۈنەرۋەن ئۇستىلارنىڭ يۇقىرى ماھارىتىنى نامايان قىلىدۇ. گۈل بېسىش ۋە بوياشقا ئىشلىتىلىدىغان رەڭ ماتېرىيالىنىڭ كۆپىنچىسى ھىندىستان، سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق جايلاردىن ئىمپورت قىلىناتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، خەلق ئىگىلىكىنى ئىمكانقەدەر تېز ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، خەلق ھۆكۈمىتى قول ساناڭەتچىلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى زور كۈچ بىلەن قوللىدى، مەبلەغ، خام ئەشيا قاتارلىق جەھەتلەردە مەدەت بەردى، بايكارلار گەرچە كۆپەيگەن بولسىمۇ، ئەمما ئاھالىلەر ئېھتىياجلىق رەختلەرنىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا ئېچىكىرى ئۆلكىلەردىن يۆتكەپ كېلىندى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1958 - يىلى شەھەر مەركىزىگە 5 كىلومېتىر كېلىدىغان قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى دۆلەتباغ تەۋەسىدە شىنجاڭ قەشقەر پاختا توقۇمچىلىق فابرىكىسى قۇرۇلۇپ، ۋاقتىنچە ئايتونوم رايونلۇق توقۇمچىلىق سانائىتى ئىدارىسىگە بىۋاستە قاراشلىق كارخانا بولدى. بۇ فابرىكا ئىشقا كىرىشتۇرۇلگەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى خەلقنىڭ پاختا رەختنى سېرتتىن يۆتكەپ كېلىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى. بۇ فابرىكىدا ئىشخانا، مالىيە، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى قاتارلىق 14 مەمۇرىي بۆلۈم - ئىشخانا، بىر ئىش مەيدانى، توم ئېگىرىش، ئىنچىكە ئېگىرىش، تەييارلىق، توقۇش، رەتلەش ۋە زاپاس قاتارلىق 10 ئىشلەپچىقىرىش سېخى تەسىس قىلىنىدى. 1960 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى توقۇش سېخى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۇرۇلدى، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى 30 مىڭ ئۇرچۇق، 4180 يېكلىك بولۇپ، 1260 توقۇش ماشىنىسى بار ئىدى. يىلىغا 5000 تونىنا يىپ ئېگىرىلىپ، 35 مىليون مېتىر رەخت توقۇلاتتى، يىلىغا 26 مىليون 400 مىڭ مېتىر گۈللۈك ۋە بوياق رەخت ئىشلەپچىقىرىدىغان بىر ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىسى بولۇپ، يىلىغا 24 مىليون مېتىر گۈللۈك ۋە بوياق رەخت ئىشلەپچىقىراتتى، يىلىغا 1 مىليون 200 مىڭ ئىلمە توقۇلما بۇيۇم ئىشلەپچىقىرىدىغان بىر توقۇمچىلىق فابرىكىسى بولۇپ، ساپ پاختا مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلاتتى ھەمدە قىسمەن خىمىيىۋى تالالىق ئارىلاشما توقۇلما

بۇيۇملارنىمۇ توقۇيتتى. پۈتۈن زاۋۇتنىڭ يىللىق پاختا ئىشلىتىش مىقدارى تەخمىنەن 120 مىڭ دەن ئىدى. زاۋۇت بويىچە ئاساسلىق ئۈسكۈنىلەردىن 1643 دانە توقۇش ماشىنىسى، 67 دانە گۈل بېسىش ۋە بوياش ماشىنىسى بار ئىدى. ئاساسلىق مەھسۇلاتلىرى مەسىيامبۇ داكا، بىجى، تېرىكە، چېپەرقۇت، ماتا، يوللۇق رەخت، ئەتلەس، پاختا يىپ قاتارلىق 10 خىل ئىدى. يەنە ھەرخىل گۈللۈك رەخت ئىشلەپچىقىرىلىپ مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سېتىلاتتى. ئاز مىقداردىكى مەھسۇلاتلار خونجىراپ، تورغات پورتى ئارقىلىق ئېكسپورت قىلىناتتى.

1965 - يىلى 31 مىليون 520 مىڭ مېتىر پاختا رەخت، 4400 تونىا پاختا يىپ، 20 مىليون مېتىر گۈللۈك رەخت ئىشلەپچىقىرىلدى، مەھسۇلات تۈرلىرى يىرىك توقۇلما 9 خىل، رەڭلىك رەخت 20 نەچچە خىل بولدى، ئومۇمىي خادىملارنىڭ ئوتتۇرىچە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى 9236 يۈەن بولدى. 1960 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان باج - پايدا 26 مىليون 330 مىڭ يۈەنگە يەتتى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 2995 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت %30 نى ئىگىلىدى. 1970 - يىل 10 - ئايدا قەشقەر پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنى ئاپتونوم رايونلۇق توقۇمىچىلىق سانائىتى ئىدارىسى قەشقەر ۋىلايىتىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. 1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئىشلەپچىقىرىش تۈۋەنلەپ كەتتى، 1977 - يىلغىچە ئۇدا 9 يىل تارتقان زىيان 4 مىليون 382 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى، ئوتتۇرىچە مەھسۇلات قىممىتىنىڭ پايدا نىسبىتى %7.27 بولدى. 1976 - يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان پاختا رەخت 11 مىليون 600 مىڭ مېتىر، پاختا يىپ 1900 تونىا، مەھسۇلات تۈرلىرى يىرىك توقۇلما 8 خىل، گۈللۈك رەخت 20 نەچچە خىل بولدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 2906 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت %33 نى ئىگىلىدى. شۇ مەزگىلدە قەشقەر شەھەرلىك بوياش - توقۇش فابرىكىسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىلمە توقۇلما فابرىكىسى قۇرۇلدى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. 1976 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىلغان پاختا يىپ 10 مىڭ 2.597 تېڭىق، پاختا رەخت 12 مىليون 3000 مېتىر، گۈللۈك رەخت 4 مىليون 513 مىڭ مېتىر بولدى. 1986 - يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان پاختا يىپ 23 مىڭ 379 تېڭىق، پاختا رەخت 29 مىليون 770 مىڭ مېتىر، گۈللۈك رەخت 20 مىليون 58 مىڭ مېتىر بولدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، يەكەن، قەشقەر كونا شەھەر، پوسكام قاتارلىق ناھىيىلەردە ناھىيىلىك توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرۇلدى. 1986 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىلغان يىپ 5073 تونىا، پاختا رەخت 32 مىليون 995 مىڭ مېتىر بولدى، پەقەت قەشقەر پاختا توقۇمىچىلىق گۈل بېسىش ۋە بوياش فابرىكىسى يىلىغا ئىشلەپچىقارغان تۈرلۈك پاختا رەخت 35 مىڭ 200 مېتىر، پاختا يىپ 4400 تونىا، گۈللۈك رەخت 24 مىليون مېتىر بولدى، مەھسۇلاتنىڭ تۈرلىرى 15 خىلغا، گۈللۈك رەختلەرنىڭ رەڭگى ئازكەم 100 خىلغا يەتتى. ھەر يىلى يەنە پاكىستانغا تۈرلۈك يوللۇق رەخت ۋە گۈللۈك بىجى ئېكسپورت قىلىندى. 1990 - يىلى ئىشلەپچىقارغان يىپ 8496.8 تونىا، پاختا رەخت 40 مىليون 739 مىڭ مېتىر بولدى.

2. يىپەك توقۇمىچىلىقى

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ يىپەك بۇيۇملىرى كۆپلەپ بۇ ۋىلايەت تەۋەسىگە كىرىدى. ۋېي، جىن دەۋرىدە قەشقەرنىڭ يىپەك توقۇمىچىلىقى بەلگىلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. جەنۇب - شىمال سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە، يەرلىكتە ئىشلەپچىقىرىلغان «سۇلى كىمخابى» نىڭ غەربىي يۇرتتا ھەتتا ئىچكى ئۆلكىلەردە داڭقى چىقتى. تۈرپاندىن قېزىۋېلىنغان تاڭ دەۋرىگە دائىر يازما ماتېرىياللاردا «سۇلى كىمخابى» تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ بىر مەزگىل تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى «پۇل» بولغان. غەربىي لياۋ دەۋرىگە كەلگەندە، قەشقەرنىڭ يىپەك بۇيۇملىرىدا يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي

ئالاھىدىلىككە ئىگە «ئەتلەس» بارلىققا كەلدى. بۇ رەڭدار شەلپەرگە قەدىمكى گۈل بېسىش - بوياش ئۇسۇلى قوللىنىلغان، شايى يۇزىدىكى گۈل - نەقىشلەرنىڭ جايلىشىشى، رەڭگى جەھەتتە تەبىيار ئەندىزە يوق بولۇپ، پۈتۈنلەي ئۇستىلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە چۈمۈر قولىغا تايىنىلغان. گۈل بېسىش ئەڭ مۇرەككەپ ئىش ھالقىسى بولۇپ، ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ھۈنىرىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى بېسىپ چىقىلغان گۈل شەكلىدە كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ. ئەتلەس يېپەكنى خام ماتېرىيال قىلىدۇ. ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش ھۈنەر - سەنئىتى ۋە گۈل نۇسخىسىدا ئۈيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئاددىي - سادەدىلىقى ساقلاپ قېلىنغان بولۇپ، مۇشۇ مىللەتنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشكەن، شۇڭا ئۇزاق يىللاردىن بۇيان خارابلاشمىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە قەشقەردە ئىشلەپچىقىرىلغان يېپەك تاۋار («كىمخاب»، «گۈللۈك شايى»، «ئاق تولما رەخت» قىزىل شايى) قاتارلىقلار ھەرقايسى جايلارغا كەڭ تارقالدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە يېپەك توقۇمىچىلىق كارخانىسى بارلىققا كەلدى. گۈاڭشۈ 34 - يىلى (1908 - يىلى) پەقەت قاغىلىق ناھىيىسىدىلا 10 نەچچە يېپەك توقۇمىچىلىق كارخانىسى بولۇپ، ئاساسلىق مەھسۇلاتى ئاق پاكىچۇ (ئاقارتىلمىغان) ئەتلەس، بەقسەم (ئاق يېپەك يىپ ۋە بويالغان قارا يېپەك يىپتىن ئارىلىقى 7 سانتىمېتىر قىلىپ توقۇلغان يېپەك بۆيۈم) ئىدى. مىنگو دەۋرىدە پوسكام ناھىيىسىدىكى 5 يېپەك توقۇمىچىلىق كارخانىسىنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتى بولغان ئەتلەس، بەقسەم، يېپەك يىپ، پوپلىن قاتارلىقلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ھىندىستانلىق سودىگەرلەر سېتىۋالاتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن پىلە غوزىسىنىڭ ھەممىنى دۆلەت سېتىۋېلىپ، يېپەك ئېكسپورت قىلىدىغان بولدى. ۋىلايەت تەۋەسىدىكى يېپەك توقۇمىچىلىق كارخانىلىرى خام ئەشيا بولىغانلىقتىن تەدرىجىي ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا مەبلەغ سېلىنىپ قەشقەر ۋىلايەتلىك تاشقى سودا شىركىتى يېپەكچىلىك فابرىكىسى قۇرۇلدى. 1963- يىلى بۇ فابرىكا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن كېيىن شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان ئاق زاۋۇت يىپىكى 8.72 تونىنا بولغان، 1966 - يىلى 22.50 تونىنغا يەتتى. فابرىكىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 276 بولۇپ، كۆپ قىسمى جياڭسۇدىن چېگرا رايونغا يارەدەم بېرىشكە كەلگەن ياشلار ئىدى. 1966 - يىلدىكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارىسىدىكى گۇرۇھۋازلىقنىڭ كاشىلىسى بىلەن فابرىكا كۆپ قىسىم ۋاقىتنا ئىشتىن توختاپ، مەھسۇلات مىقدارى ئىنتايىن تۆۋەنلەپ كەتتى. 1976 - يىلى نورمال ئىشلەپچىقىرىشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، بۇ ۋاقىتتىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 230، شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان ئاق زاۋۇت يىپىكى 11 تونىنا بولدى. 1978 - يىلى 21.4 تونىنا ئىشلەپچىقىرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن خام ئەشيا پىلە غوزىسى يېتىشمىگەنلىك ۋە پارقىزان بۇزۇلغانلىق قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن پەقەت يىرىم يىل ئىشلەپچىقىرىلدى. 1984 - يىل 11 - ئايدا قايتىدىن ئىش باشلاندى، كېيىنكى يىلى نامى قەشقەر يېپەكچىلىك فابرىكىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1987 - يىلى زاۋۇتتا ئىشلەپچىقىرىلغان ئاق يېپەك 21.6 تونىنغا، يېپەك توقۇلما بۆيۈم 47 مىڭ مېتىرغا، ئىشچى - خىزمەتچى 543 كە يەتتى. 1990 - يىلى زاۋۇتتا ئىشلەپچىقىرىلغان ئاق يېپەك 35.2 تونىنغا يەتتى.

[قوشۇمچە] يەكەن ئەتلەس زاۋۇتى

ئەتلەس — ئۈيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر مەھسۇلاتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاپتونوم رايوننىڭ ئالاقىدار تارماقلىرى 125 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ، زاۋۇت ئۆيلىرىنى سېلىپ، ئۇسكۇنىلەرنى يېڭىلىدى. 1980 - يىلى توقۇلغان ئەتلەس 27 مىڭ مېتىر بولۇپ، 1976 - يىلدىكىنىڭ 20 ھەسسىسىگە تەڭ بولدى. 80 - يىللاردىن 90 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە يىلىغا 2616 دىن 4843 تايغىچە ئەتلەس ئىشلەپچىقىرىلدى، كاسىپ 30 بولۇپ، يىلىغا ئىشلەپچىقارغان گۈللۈك تاۋار 5404 مېتىر بولدى، ئۇنىڭدىن باشقا سېرىق دۇخاۋا يوتقان تېشى، ئەستەرلىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىلدى، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 31 مىڭ يۈەن بولدى. 1990-

يىلغىچە يەكەن ئەتلەسلىرى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سېتىلدى. شۇ يىلى مەھسۇلات قىممىتى 41 مىليون يۈەن بولدى، 68 مىڭ يۈەنلىك مەھسۇلات سېتىلدى، ئاساسلىق مەھسۇلاتى ئەتلەس، بەقەم، دۇخاۋا، ئەستەرلىك تاۋار قاتارلىقلار بولدى.

ئەتلەس توقۇش

3. يۈك توقۇمىچىلىق

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شەھەر - يېزا، تاغلىق رايونلىرىدىكى چارۋىچىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئائىلە يۈك توقۇمىچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئاساسلىق مەھسۇلاتى قوڭۇر يۈك چەكمەن، بۇنىڭ يېپى قول بىلەن ئېگىرىلىپ، ياغاچ دۇكانلاردا توقۇلىدۇ، ئۇنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 35 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 7 مېتىر بولىدۇ. سۈپىتى ياخشى، پۈختا بولۇپ، بويالمايدۇ، كۆپىنچە تون چاپان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە يۈك بەلۋاغ، پۇچاق بېغى پىششىقلاپ ئىشلىنىدۇ ۋە يۈك ئارغامچا ئېشىلىدۇ.

1986 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر بىرلەشمە يۈك توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرۇلدى. بۇ فابرىكا 800 ئۇرچۇقلۇق ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىگە ئىگە بولۇپ، لايىھىدىكى يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى: 200 مىڭ مېتىر يۈك توقۇلما، 80 مىڭ دانە گۈللۈك ئەدىيال ئىدى. مەھسۇلاتلىرى گۈللۈك ئەدىيال، پەلتو سوكنوسى، دۇراپ، ماتروسلار سوكنوسى، ئادەتتىكى سوكنو قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

§ 2. باسمىچىلىق

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ ئاخىرقى يىلى بىر تۈركۈم ئىلغار ئۆلىمالارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، قەشقەردە «قۇياش»، «پارلاق» نامىدىكى تاش ئويما باسمىخانىسى قۇرۇلغان، ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي تاقالغان. شۇەنتۇڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) ئاناقلىق ماتارىچى، ئۆلىما ئابدۇقادىر دامۇللام يېگىسارلىق نۇر ھاجىم بىلەن بىرلىشىپ «نۇرلۇق» باسمىخانىسىنى قۇرۇپ، ئۇيغۇر يېزىقىدىكى دەرسلىك ماتېرىياللارنى باسقان. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) قەشقەردىكى «يېڭى تۈرمۇش گېزىتى» نىڭ چىقىرىلىشىغا ئەگىشىپ، گېزىتخانا باسما زاۋۇتى قۇردى. 30 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى باسما ئىدارىسى قۇرۇپ، ھۆججەت، تالون، ھېسابات دەپتىرى قاتارلىقلارنى باستى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) دىن كېيىن، يېڭى تۈرمۇش گېزىتخانىسى ئاساسىدا «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ قەشقەر شۆبە گېزىتخانىسى قۇرۇلدى. ئەينى چاغدا شۆبە گېزىتخانىسىنىڭ خىزمىتىگە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزاسى ۋاڭ مۇشىڭ قاتارلىق كىشىلەر رىياسەتچىلىك قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە «شىنجاڭ گېزىتى» قەشقەر شۆبە گېزىتخانىسى باسما زاۋۇتى قۇرۇلدى. باسما زاۋۇتىدا بىر 4 فورماتلىق ماشىنا ۋە بىر 6 فورماتلىق ماشىنا بولۇپ، سۇ ئېلېكتىرىدىن پايدىلىنىپ ھەرىكەتلەندۈرۈلەتتى، يەنە قول بىلەن ئايلاندۇرۇلىدىغان بىر بېسىش ماشىنىسى بار ئىدى.

ئىشلىتىلگەن قوشۇمۇن ھەرپ شۇڭبيتسارىيە باسمىخانىسى قالدۇرۇپ كەتكەن ھەرپ بولۇپ، ئاخبارات قەغىزىنى «سۇشىن» سودا شىركىتى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئېلىپ كېلەتتى. باسما زاۋۇتى قەشقەر شەھىرىدىكى باۋاغ كۆۋرۈكى يېنىغا، ھازىرقى 1 - خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ قىيپاش ئۈدۈلىغا قۇرۇلغان بولۇپ، قەشقەر شۇبە گېزىتخانىسىنىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقتىكى گېزىتىنى بېسىشنى ئۈستىگە ئالغان. 1950 - يىل 1 - ئايدا «شىنجاڭ گېزىتى» قەشقەر شۇبە گېزىتخانىسىنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، قەشقەر شۇبە گېزىتخانىسىنى «جەنۇبىي تەڭرىتاغ» گېزىتخانىسىغا ئۆزگەرتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، باسما زاۋۇتىنىڭ نامىمۇ «جەنۇبىي تەڭرىتاغ» گېزىتى باسما زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلىپ، «جەنۇبىي تەڭرىتاغ» گېزىتىنىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، رۇسچە نۇسخىلىرىنى بېسىشنى ئۈستىگە ئالدى. 1953 - يىلى ئەتىيازدا كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، قەشقەر گېزىتى باسما زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى.

1956 - يىلى يەكەن گېزىتخانىسى باسما زاۋۇتى قۇرۇلدى. ئىشچى - خىزمەتچىسى 47 بولۇپ، كەسپىي بۆلۈمچە، مالىيە - بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، ھەرپ تىزىش، تۇپلەش، بېسىش سېخى تەسىس قىلىنغان، دېكىلىق، 2 فورماتلىق، 4 فورماتلىق بېسىش ماشىنىسى، تۇپلەش ماشىنىسى بولۇپ، ناھىيىنىڭ ۋە قوشنا ناھىيىلەرنىڭ ماتېرىياللىرىنى بېسىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى.

60 - يىللاردىن باشلاپ قاغىلىق، پوسكام باسما زاۋۇتلىرى قۇرۇلدى، ئاساسلىق ئۈسكۈنىلىرى 4 فورماتلىق بېسىش ماشىنىسى، دېكىلىق بېسىش ماشىنىسى ۋە 4 فورماتلىق قەغەز كېسىش ماشىنىسى بولۇپ، ئاساسلىقى مەشق دەپتىرى، تالون، ھېسابات دەپتىرى قاتارلىقلارنى باسىتتى. 70 - يىللاردىن باشلاپ مارالبېشى ناھىيىسى، مەكىت ناھىيىسى، قەشقەر شەھىرى ھەرپ قويۇش ماشىنىسى، بېسىش ماشىنىسى قاتارلىق ئۈسكۈنىلەرنى سېتىۋېلىپ، باسما زاۋۇتى قۇردى. مارالبېشى ناھىيىلىك باسما زاۋۇتى يەنە شائخەيدە ئىشلەنگەن دېكىلىق ماشىنا ۋە گۈاڭشىدا ئىشلەنگەن كوررېكتور نۇسخىسىنى بېسىش ماشىنىسى سېتىۋالدى. 1981 - يىلى ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭدا ئاساسلىقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى كىتاب، ژۇرناللار بېسىلدى. 1986 - يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلىرىدا پايدا - باج تۇزۇلمىسى ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ناھىيە، شەھەرلىك باسما زاۋۇتلىرى پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇشنى يولغا قويۇپ، كارخانىلارنىڭ تىجارەت كۆز قارىشىدا بۇرۇلۇش بولدى، باسما زاۋۇتلىرى ماتېرىيال بېسىش، پۈرمە قەغەز ساندۇق، قەغەز قاپ قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقارغاندىن باشقا، يەنە رەڭلىك باسما، ئوراش، بېزەش قاتارلىق كەسىپلەرنى ئۈستىگە ئالدى. 1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى باسما زاۋۇتى 17 گە، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 632 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§ 3 . تېرە - يۇڭ پىششىقلاپ ئىشلەش

قەشقەر ۋىلايىتىدە تېرە ئاشلاش ۋە تېرە بۇيۇمى ئىشلەش ئۇزاق تارىخقا ئىگە، ۋىلايەتكە قاراشلىق ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە تېرە - يۇڭ پىششىقلاپ ئىشلەش ئۈستىلىرى بولۇپ، ئاساسلىقى تۇماق، چامادان، ئۆتۈك قاتارلىقلارنى تىكىدۇ. قولىدا مەشغۇلات قىلىنىدىغانلىقى، ھۈنەر - سەنئىتى ئاددىي، تېخنىكىسى قالاق، تۇرى ئاز بولۇش قاتارلىق ئامىللار تۈپەيلىدىن، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ئاستا بولدى. «پوسكام ناھىيىسى نەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «1943 - يىلى پوسكام ناھىيىسىدە 57 ئەيلەمچى ۋە كۆنچى بار ئىدى. 1948 - يىلى 23 ئەيلەمچى، 28 كۆنچى بار بولدى. شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان كالا، قوي خۇرۇمى 440

پارچە، تىكىلگەن جۈزا 261 قۇر بولدى». 1949 - يىلى مارالبېشى ناھىيىسىدە 294 ئائىلىلىك موزدوز، 345 كەسىپكار، 83 ئائىلىلىك كۆنچى، 105 كەسىپكار بار ئىدى.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) «قەشقەر كونائەھەر ناھىيىسىنىڭ ھەربىي مەخپىيەتلىكلەر تەزكىرىسى» دە: «قول سانائەت كەسىپكارىدىن 30 كىگىزچى، 20 ئىگەرچى، 50 تاقىچى، 120 ئاشلامچى، 140 موزدوز، 1420 بابكار بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. شۇنىڭ ئالدى - كەينىدە ھازىرقى قەشقەر شەھەر رايونىدا ئائىلىنى بىرلىك قىلغان، ئۆزى ئىشلەپچىقىرىپ ئۆزى ساتىدىغان نۇرغۇن كۆنچى، موزدوز، تۇماقچى، جۈزىچى بار بولۇپ، كۆپىنچىسى بۇگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ چاسا، ياۋاغ، ئۈستەڭبويى كوچا باشقارمىسى ۋە شامالباغ يېزىسى، قەشقەر كونائەھەر ناھىيىسىنىڭ قوغان يېزىسى تەۋەسىگە جايلاشقانىدى. 1950 - يىل 6 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئېكسپورت شىركىتى قەشقەر شۆبە شىركىتىنىڭ ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى تېرە - يۇڭ پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى (يەنە بىر ئىسمى قادىر بەگ زاۋۇتى) قۇرۇلدى، ئۇ ئاساسلىقى خۇرۇم ئىشلەش، دېھقانلار جۈۋىسى، تومۇق، تېرە شامالدۇرغۇچ تېكىش بىلەن شۇغۇللىنىاتتى. بۇ زاۋۇت ئەينى ۋاقىتتا قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تېرە بۇيۇملىرىنى كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىدىغان تۇنجى كارخانا ئىدى. 1954 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە تېرە - يۇڭ پىششىقلاپ ئىشلەيدىغانلار 1119 ئائىلە، 1573 ئادەمگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كۆنچى 176 ئائىلە، 293 ئادەم، موزدوز 802 ئائىلە، 1099 ئادەم، تۇماقچى 141 ئائىلە، 211 ئادەم ئىدى. 1956 - يىلى ۋىلايەت خۇسۇسىي قول سانائەتچىلەرنى ئۆزگەرتىش جەريانىدا، يەككە كۆنچى، موزدوزلار قاتناشقان قول سانائەت بىرلەشمە كوپىراتىپى تېرە - يۇڭ زاۋۇتى ۋە موزدوزلۇق كوپىراتىپى تەشكىللىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەكەن خۇرۇم ئايىغ زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، يىلىغا 1000 پار خۇرۇم ئايىغ ئىشلەپچىقاردى.

1956 - يىلدىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش مەزگىلىدە، قەشقەر قول سانائەت بىرلەشمە كوپىراتىپى ئەسلىدىكى 5 رايوندىكى كۆنچى، موزدوزلۇق قاتارلىق خۇسۇسىي قول سانائەتچىنى 5 موزدوزلۇق كوپىراتىپى قىلىپ تەشكىللىدى. 1958 - يىلدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە موزدوزلۇق كوپىراتىپى ئاساسىدا، قەشقەر شەھەرلىك خۇرۇم زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ ئەينى ۋاقىتتا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 2 ۋىلايەت- بىر ئوبلاست بويىچە بىردىنبىر دۆلەت ئىلكىدىكى كۆن - خۇرۇم كارخانىسى ئىدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىلغان كۆن - خۇرۇم 65 مىڭ 519 پارچە، خۇرۇم ئايىغ 109 مىڭ 518 جۈپ بولدى. 1960- يىلى پىششىقلاپ ئىشلەنگەن كۆن - خۇرۇم 31 مىڭ 708 پارچە، خۇرۇم ئايىغ 254 مىڭ 465 جۈپ بولدى. 1961 - يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى تېرە پىششىقلاپ زاۋۇتى قەشقەر ناشقى سودا ئۇنۇمۇرسال زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تورلۇك تېرە، تېرە مەھسۇلاتلىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق شەرقىي ياۋروپادىكى دۆلەتلەرگە كىرىدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىلغان كۆن - خۇرۇم 58 مىڭ 784 پارچە، خۇرۇم ئايىغ 194 مىڭ 448 پار بولدى. 1962 - يىلدىن 1965- يىلغىچە جەمئىي ئىشلەپچىقىرىلغان كۆن - خۇرۇم 107 مىڭ 721 پارچە، خۇرۇم ئايىغ 256 مىڭ 639 جۈپ بولدى. 1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە قىسمەن ناھىيىلەردىكى تېرە - يۇڭ پىششىقلاپ ئىشلەش كوپىراتىپى ئىشتىن توختىدى.

80 - يىللاردىن باشلاپ قەشقەر ناشقى سودا ئۇنۇمۇرسال زاۋۇتى كەسپىنى قوي تېرىسى خۇرۇم مەھسۇلاتلىرىنى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆزگەرتىپ، 10 نەچچە خىل ئەر - ئايالچە ئۈزۈن - قىسقا خۇرۇم كىيىم ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلاتلىرى شىمال، شىزاڭ، شەرقىي شىمالنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سېتىلدى. قەشقەر شەھەرلىك خۇرۇم زاۋۇتى 3 قېتىم داۋاملىق قۇرۇلۇش قىلىش، تېخنىكا ئۆزگەرتىش، ئۈسكۈنىلەرنى كۆپەيتىش ئارقىلىق، بەلگىلىك كۆلەم ھازىرلىدى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 238 گە يەتتى، يىللىق ئىشلەپچىقارغان ئېغىر خۇرۇم 27 مىڭ 5 . 82 كىلوگرام، يېنىك خۇرۇم

19 مىڭ 431 كۋادرات مېتىر، خورۇم ئايماق 47 مىڭ پار، سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 987 مىڭ يۈەن، ناپتۇرغان بېجى 80 مىڭ يۈەن، ئالغان پايدىسى 20 مىڭ يۈەن بولدى. 1986 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 30 مىڭ 500 پارچە خورۇم، 75 مىڭ 500 جۈپ خورۇم ئايماق ئىشلەپچىقىرىلدى. 1989 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر شەھەرلىك خورۇم زاۋۇتى خورۇم زاۋۇتى ۋە ئايماق زاۋۇتىغا ئايرىلدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە 147 مىڭ 200 پارچە خورۇم، 62 مىڭ جۈپ خورۇم ئايماق ئىشلەپچىقىرىلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كۆن، يۇڭ. تېرە، ۋە باشقا كەسىپلەر 22 بولۇپ، مەھسۇلات قىممىتى 13 مىليون 850 مىڭ يۈەنگە يەتتى (1990- يىلدىكى ئوزگەرمەس باھا).

§ 4 . يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش ئاساسلىقى ئۈن يېمەكلىكلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشتۇر. جۈڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئۈن پىششىقلاپ ئىشلەشنىڭ شەكلى «يارغۇنچاق» قول توگمىنى ۋە سۇ توگمىنىدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىدى، «يارغۇنچاق» تېشىنىڭ دىئامېتىرى 50 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى تەخمىنەن 10 سانتىمېتىر بولۇپ، ئادەتتە 2 ئادەم قول بىلەن ئايلاندۇرۇپ ئۈن تارتىدۇ. سائىتىگە 2.5 كىلوگرام ئۈن چىقىرىدۇ. سۇ توگمىنى ئۈن پىششىقلاپ ئىشلەشنىڭ ئاساسلىق شەكلى بولۇپ، يەكەن دەريالىق، تىزناپ دەريالىق قاتارلىق دەريا ۋادىلىرىدىكى ئۆستەڭلەرگە جايلاشقان بولۇپ، كۆپىنچىلىرىگە باي (پومپىچىك) ياكى سۇ ئىشلىرى كومىتېتى ئىگىدارچىلىق قىلاتتى. مىنگونىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ۋىلايەت تەۋەسىدە 781 توگمەن بار بولۇپ، ھەر بىر توگمەن سائىتىگە 50 كىلوگرام ئۈن تارتاتتى. ئەمما سۇ توگمىنى پەسىل ۋە سۇ مىقدارىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغان بولغاچقا، دائىم ئىشلىيەلمەيتتى. ئاشلىقنىڭ كۆپ قىسمى يېقىن قوشنا ناھىيە بازارلىرىغا ئېلىپ بېرىلىپ تارتىلاتتى ۋە تارتىش ھەققى ناپتۇرۇلاتتى. سۇ يېغى جۈۋازدا تارتىلاتتى. ئۇنىڭ مەھسۇلات مىقدارى ئاز، رەڭگى قارا، تەمى ناچار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئارىلاشما ماددىلار كۆپ ئىدى. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) توگمەن 851 گە كۆپەيدى. شۇنىڭدىن كېيىن تۇرغۇن يىللارغىچە ئۆزگىرىش چوڭ بولمىدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943- يىلى) مەكىت ناھىيىسىدە 102 توگمەن بار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرى تەۋەسىدە 100 گە يېقىن توگمەن بار ئىدى. بۇلار مەركەزلىك ھالدا «سەككىز تاش توگمەن» (ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى «لىيەنجەن» ھاراق زاۋۇتى ئەتراپىدا بولۇپ، قىزىل دەريانىڭ سۈيىنى ئىشلىتىدۇ)، «توققۇزتاش توگمەن» (ھازىرقى قەشقەر شەھىرى نەزەرباغ يېزىسى تەۋەسىدە بولۇپ، تۇمەن دەرياسىنىڭ سۈيىنى ئىشلىتىدۇ)، «مەخسۇم توگمىنى» (بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودا بازىرىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، تۇمەن دەرياسىنىڭ سۈيىنى ئىشلىتىدۇ)، «بەش تاش توگمەن» (ھازىرقى نەزەرباغ يېزىسى تەۋەسىدىكى ئايرودروم يولىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىدە بولۇپ، دۆلەتباغ ئۆستەڭنىڭ سۈيىنى ئىشلىتىدۇ) دېگەن جايلاردا قۇرۇلغان.

50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە يەنىلا يۇقىرىقى 2 خىل ئۇسۇل بويىچە ئۈن تارتىلاتتى. مەھسۇلات مىقدارى چەكلىك ئىدى. ئۇندا ئاساسلىقى نان، ساڭزا، سۈيۈقئاش، مانتا، ھورنان قاتارلىقلار ئېتىلەتتى. 1952- يىل 8 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى 694 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قىزىل دەريا كۆۋرۈكىگە بىر كىلومېتىر كېلىدىغان قاقاسلىققا جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە تۇنجى ئۈن زاۋۇتى قۇرۇشقا كىرىشتى. 1956 - يىل 2 - ئايدا پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، يىلىغا 7941 تونىنا

ئادەتتىكى ئۇن، كۇنىگە 1200 خالتا (ھەر خالتىسى 25 كىلوگرام) ئۇن تارتىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئارمىيە ـ خەلقنىڭ پوتونلەي تۇگىمەن ۋە يارغۇنچاقلا تايىنىپ ئۇن تارتىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى. كېيىنكى يىلى 3 ـ ئايدا يەرلىكنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئارقا سەپ بۆلۈمى ئۇن زاۋۇتىنى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ ئاشلىق باشقارمىسىغا ئوتكۈزۈپ بەردى، نامى شىنجاڭ دۆلەت ئىلكىدىكى قەشقەر «1 ـ ئاۋغۇست» ئۇن زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1955 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە تارتىلغان ئۇن 11 مىڭ 31 تونىنغا، 1957 ـ يىلى تارتىلغان ئۇن 18 مىڭ 25 تونىنغا، سۇ يېغى 165 تونىنغا يەتتى. 1958 ـ يىلى ئەسلىدە بار بولغان ئۇن تارتىش، ئىنبىرگىيە، رېمونتچىلىق قاتارلىق 3 سېخ ئاساسىدا، شال ئاقلاش، ياغ تارتىش سېخى كۆپەيتىلدى. كېيىنكى يىلى ئۇنىۋېرسال پايدىلىنىش سېخى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى. شۇ مەزگىلدە مەكىت، يەكەن ناھىيىلىرى ئۆز ئالدىغا كىچىك پولات تۇگمەنلىك كىچىك تىپتىكى ئۇن ـ ياغ تارتىش زاۋۇتلىرىنى قۇردى. ئەمما ئۇنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەش ئىقتىدارى تۆۋەن ئىدى. قاغىلىق، مەكىت ناھىيىلىرى يەنە يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى قۇرۇپ، ئاددىي زاۋۇت ئۈيلىرىدە پىرەنىك، پېچىنە، تولغىما قۇيماق، ساڭزا، بوغۇرساق قاتارلىق 20 نەچچە خىل يېمەكلىك ئىشلەپچىقاردى، يەنە ئاچچىقسۇ، قول ھۇنىرىگە تايىنىپ ئىشلىنىدىغان پۈرچاق پىشلىقى، پۈرچاق ئۇنى، ماش ئۇگرە قاتارلىقلارنى پىششىقلاپ ئىشلىدى. تېخنىكىسى قالاق بولغانلىقتىن، رەڭگى، تەمى ياخشى بولمىدى، ئاسانلا ئېچىپ سۈپىتى ئۆزگىرىپ، ئۇزۇن ساقلىغىلى بولمىدى. 1959 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە 21 مىڭ 151 تونىنا ئۇن، 481 تونىنا گۈزرۈچ، 363 تونىنا قوناق ئۇنى، 511 تونىنا سۇ يېغى، 156.2 تونىنا ئىچىملىك ۋە ھاراق ئىشلەپچىقىرىلدى.

1960 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە 21 مىڭ 210 تونىنا ئۇن، 535 تونىنا گۈزرۈچ، 109 تونىنا قوناق ئۇنى، 109.4 تونىنا ئىچىملىك ۋە ھاراق ئىشلەپچىقىرىلدى؛ 1961 ـ يىلى 21 مىڭ 208 تونىنا ئۇن تارتىلدى، 450 تونىنا گۈزرۈچ، 785 تونىنا قوناق ئۇنى، 182.5 تونىنا ئىچىملىك ۋە ھاراق ئىشلەپچىقىرىلدى. 1963 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيىسى پولات تۇگمەنلىك كىچىك ئۇن زاۋۇتى قۇرۇپ، كۇنىگە 12 مىڭ 500 كىلوگرام ئۇن تارتتى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە 15 مىڭ 89 تونىنا ئۇن تارتىلدى، 98 تونىنا گۈزرۈچ، 3980 تونىنا قوناق ئۇنى، 133.6 تونىنا ئىچىملىك ۋە ھاراق ئىشلەپچىقىرىلدى. 1964 ـ 1965 ـ يىللىرى ۋىلايەت بويىچە 45 مىڭ 115 تونىنا ئۇن، 621 تونىنا گۈزرۈچ، 5792 تونىنا قوناق ئۇنى، 810.9 تونىنا ئىچىملىك ۋە ھاراق ئىشلەپچىقىرىلدى. 1966 ـ يىلى يوپۇغا، پوسكام ناھىيىلىرى كىچىك تىپتىكى پولات بىسلىق تۇگمەننى ئاساسىي ماشىنا قىلغان، كۇنىگە 500 خالتا ئۇن تارتىدىغان ئۇن زاۋۇتى قۇردى. كېيىنكى يىلى پوسكام ناھىيىسى 200 تىپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسىنى ئاساسىي ماشىنا قىلغان كۇنىگە 10 تونىنا چىگىتنى بىرتەرەپ قىلالايدىغان ياغ زاۋۇتى قۇردى، ئاساسلىقى چىگىت يېغى، زىغىر يېغى، زاراڭزا يېغى تارتتى. 1968 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە 27 مىڭ 21 تونىنا ئۇن تارتتى، 5029 تونىنا قوناق ئۇنى، 1431 تونىنا سۇ يېغى، 89 تونىنا ئىچىملىك ۋە ھاراق ئىشلەپچىقىرىلدى. 1969-يىل 4 ـ ئايدا قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى ئۇن زاۋۇتى قۇردى. 6 كىچىك پولات بىسلىق تۇگمەن ئايدا 125 تونىنا ئۇن تارتتى. 2 يىلدىن كېيىن يوپۇغا ياغ زاۋۇتى ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى، ئۇنىڭدا 3—200A تىپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن بىرى بار ئىدى. 1972 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە 20 مىڭ 542 تونىنا ئۇن، 5964 تونىنا قوناق ئۇنى، 478 تونىنا گۈزرۈچ، 2505 تونىنا سۇ يېغى ئىشلەپچىقىرىلدى. كېيىنكى يىلى پوسكامدا يەنە 125 تىپلىق كىچىك پولات بىسلىق تۇگمەننى ئاساسىي ماشىنا قىلغان بىر ئۇن زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، كۇنىگە 750 خالتا ئۇن تارتىلدى. قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى بىر قىسىم گۇڭشىلارمۇ كىچىك تىپتىكى ئۇن تارتىش، شال ئاقلاش زاۋۇتلىرىنى قۇردى. 1976 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە 24 مىڭ 284 تونىنا ئۇن تارتىلدى، 521 تونىنا گۈزرۈچ، 14 مىڭ 116 تونىنا قوناق ئۇنى، 3247 تونىنا سۇ يېغى، 136.71 تونىنا ئىچىملىك ۋە

هاراق ئىشلەپچىقىرىلدى، پەقەت «1 - ئاۋغۇست» ئۈن زاۋۇتىلا 12 مىڭ 344 تونىنا ئۈن تارتتى. 1980-يىلى ۋىلايەت بويىچە 18 ئۈن - ياغ تارتىش كارخانىسى بار بولۇپ، مەھسۇلات قىممىتى 26 مىليون 670 مىڭ يۈەن، مەھسۇلات ساتقان پايدىسى 1 مىليون 10 مىڭ يۈەن، يىلنىغا تارتقان ئۈن 56 مىڭ 36 تونىنا، گۈرۈچ 629 تونىنا، قوناق ئۈنى 12 مىڭ 779 تونىنا، سۇ يېغى 3170 تونىنا بولدى. 1981 - يىلدىن 1985-يىلغىچە يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسى ئىچكى قىسىمدا ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. يوپۇغا، پوسكام ناھىيىلىرىدە زامانىۋى كۆلەمگە ئىگە ئۈن زاۋۇتى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك كوئېنلۇن يېمەكلىك زاۋۇتى مېۋە پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە قەنت - گىزەك ئىشلەپچىقىرىشنى يولغا قويۇپ، پەمىدۇر قىيامى ۋە مېۋە كونسېرۋاسى زاۋۇتى قۇرۇپ، يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەشنى ئاساس قىلىپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، قوشۇمچە كەسىپ بىلەن ئۇنىۋېرسال شۇغۇللىنىدىغان كارخانا بولۇپ قالدى. قەشقەر شەھەرلىك «قىزىل بايراق» ئەسۋاب - ئۈسكۈنە زاۋۇتى تەتقىق قىلىپ بارلىققا كەلتۈرگەن سۈت ئاقسىلى تەركىبلىك بالىلار سۈت كەمپۈتى ياساش تېخنىكىسى ۋىلايەتنىڭ بىر تۈرلۈك بوشلۇقنى تولدۇرۇپ، ۋىلايەتنىڭ 3 - دەرىجىلىك پەن - تېخنىكا مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. شۇ مەزگىلدە ۋىلايەت بويىچە تارتىلغان ئۈن 403 مىڭ 51. 444 تونىنغا، يىلنىغا ئوتتۇرىچە تارتىلغان ئۈن 80 مىڭ 9. 688 تونىنغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاددىتىكى ئۇن 206 مىڭ 58. 356 تونىنا، ئالاھىدە ئۈن 29. 328 تونىنا، قوناق ئۈنى 75 مىڭ 31. 568 تونىنا، گۈرۈچ 8. 2832 تونىنا، سۇ يېغى 31 مىڭ 71. 102 تونىنا، كەسمە چۆپ، بولكا، پېچىنە - پىرەنىك قاتارلىق يېمەكلىكلەر 43. 863 تونىنا. ئۈن - ياغ تارتىش كەسپىنىڭ 1985 - يىلدىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 48 مىليون 986 مىڭ 600 يۈەنگە يېتىپ، 1981-يىلدىكىدىن 14 مىليون 793 مىڭ 100 يۈەن، يېمەكلىك سانائىتىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 58 مىليون 848 مىڭ 700 يۈەنگە يېتىپ، 19 مىليون 966 مىڭ 900 يۈەن تاشتى.

1986 - يىل «1 - ئاۋغۇست» ئۈن زاۋۇتى جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە ئەڭ چوڭ بىر يۇرۇش ئاپتوماتلاشقان كەسمە چۆپ ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىسى بىلەن 40 كىلوۋاتلىق قۇرۇتۇش ساندۇقى كىرگۈزۈپ، يىلنىغا 2000 تونىنا كەسمە چۆپ، 65 تونىنا يېمەكلىك ئىشلەپچىقىرىپ، نوقۇل هالدا ئۈن تارتىشتىن تەرەققىي قىلىپ، كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسىغا ئايلىنىپ، ئالاھىدە ئۈن، ئۇلچەملىك ئۈن، يېمەكلىك، كەسمە چۆپ، سۇ يېغى، يەم - خەشەك قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان بولدى. 1987 - يىلى تۇراقلىق مۇلكى 5 مىليون 280 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1976 - يىلدىكىدىن تەخمىنەن بىر ھەسسە ئاشتى، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 12 مىليون يۈەنگە يېتىپ، 1976 - يىلدىكىدىن بىر قاتلاندى. كوئېنلۇن يېمەكلىك زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان كوئېنلۇن ئالاھىدە ھارىقى، قاق، ئۇرۇق قېقى، مېۋە كونسېرۋاسى شىنجاڭ بويىچە سېتىلدى. 1989 - يىلى يىلنىغا 5000 تونىنا ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىپ لايىھىلەنگەن قەشقەر بىرلەشمە پىۋا زاۋۇتى ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شەھەر - يېزىلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەكىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك، شەھەرلىك يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرى كەسمە چۆپ، بولكا، تولغما قۇيماق، پۇرچاق پىشلىقى قاتارلىق يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلىدى. خادىملارنى سىرتقا چىقىپ يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسى ئۆگىنىشكە ئەۋەتىش قاتارلىق تەدبىرلەر ئارقىلىق، ئىشلەپچىقارغان پىرەنىك، پۇرچاق قىيمىلىق ئاي توقۇچى، ھىلال ئاي شەكىللىك يۇمشاق پېچىنە، بولكا، جىلەك گوتياۋ، ئۇرۇق مېغىزى سېلىنغان يۇمشاق پېچىنە قاتارلىقلارنىڭ سۈپىتى زور دەرىجىدە ئۆسۈپ، قىزغىن قارشى ئېلىندى.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئاشلىق سىستېمىسىدا 21 ئۈن - ياغ تارتىش كارخانىسى بار بولۇپ، ئومۇمىي

مەھسۇلات قىممىتى 98 مىليون 180 مىڭ يۈەنگە (1990 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا) يەتتى. مەھسۇلات سېتىش پايدىسى 4 مىليون 670 مىڭ يۈەن بولدى. مۇشۇ بىر يىلدا 89 مىڭ 195 تونا ئون، 600 تونا گۈرۈچ، 1585 تونا قوناق ئۈنى، 9438 تونا سۇ يېغى ئىشلەپچىقىرىلدى.

Ⅲ باب

ئېغىر سانائەت

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قەشقەرنىڭ ئېغىر سانائىتى بىر بوشلۇق ئىدى. 50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى (بۈگۈنكى قەشقەر يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتىنىڭ تەكتى) نى قۇرۇپ، يەرلىككە سانائەت كارخانىلىرىنىڭ يولىنى ئېچىپ بەردى. قەشقەر يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 12 ناھىيە، شەھەردە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، نوقۇل ھالدىكى رېمونت قىلىشتىن ئۆزى لايىھىلەش، ياساشقا تەرەققىي قىلدى. 85 خىل تۈرلۈك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ئىشلەپچىقاردى.

1959 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە قۇرۇلغان قەشقەر 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە قەشقەر ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋىلايەت بويىچە توك تارقىتىش مىقدارىنى 31 مىليون 60 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يەتكۈزۈپ، قىسمەن شەھەر - يېزىلارنىڭ شام ۋە جىن چىراغ يېقىش دەۋرىگە خاتىمە بەردى. 1980 - يىلى يەنە گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 195 مىڭ كىلوۋات سائەت بولغان قەشقەر 1 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ناھىيە، شەھەرلەردىكى ئوتتۇرا - كىچىك ئېلېكتر ئىستانسىلىرىمۇ تېز تەرەققىي قىلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە توك تارقىتىش مىقدارى 150 مىليون 406 مىڭ 200 كىلوۋات سائەتكە، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 8 مىليون 244 مىڭ يۈەنگە يەتتى. سېمونت سانائىتى يوقلۇقتىن بارلىققا كەلدى. 1960 - يىلى قەشقەر سېمونت زاۋۇتى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى، ئۇ چاغدا مەھسۇلات مىقدارى ئاز بولغانلىقتىن، قۇرۇلۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 20 نەچچە يىلدا دۆلەت جەمئىي 15 مىليون 340 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، ۋىلايەتلىك سېمونت زاۋۇتىنى ئۈزگەرتىپ قۇردى ھەمدە قەشقەر، يەكەن، پوسكام قاتارلىق 7 ناھىيە، شەھەردە ئوتتۇرا، كىچىك سېمونت زاۋۇتلىرىنى قۇردى. 1987 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى سېمونت زاۋۇتلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 45 مىڭ تونىنغا يەتتى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سېمونتچىلىق كەسپى 6 گە، سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 14 مىليون 892 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كۆمۈر بايلىقى نىسبەتەن كەمچىل، 1954 - يىلى يەكەن كۆمۈركانى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 9 ناھىيە، شەھەردە كۆمۈركان قۇرۇلدى، ئەمما قېزىش كۆلىمى كىچىك بولۇپ، ناھىيە، يېزا باكى خۇسۇسىيلار ئاچقان كۆمۈركانلىرىدۇر، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆمۈر سۈپىتىمۇ ناچار. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە كۆمۈر قېزىش كارخانىسى 10 بولۇپ، مەھسۇلات قىممىتى 7 مىليون 321 مىڭ يۈەن، ئىشلەپچىقارغان كۆمۈرى 217 مىڭ 482 تونا بولدى.

§ 1 . ماشىنىسازلىق ۋە رېمونتچىلىق

قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق سايمانلىرى بىرقەدەر تاددىي بولۇپ، ئاساسلىقى كەتمەن، بوقۇسا (ياغاچ ساپان)، ئورغاق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت، ئۇلاغ كۆچى بىلەن ئىشلىتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن كولتىۋاتۇر، مىخلىق تىرنا، تاق چىشلىق ساپان، 7 سۇغۇلۇق بوقۇسا، كولتىۋاتسىيىلەش - توپا يۆلەش ماشىنىسى، ياغ تارتىش ماشىنىسى، سېيالكا قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇ ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى يەككە تۆمۈرچىلەر پىششىقلاپ ئىشلەپچىقارغان بولۇپ، چوڭ كۆلەمدىكى ئېتىز - ئېرىق مەشغۇلاتىغا ماس كەلمەيتتى.

50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى غەربىي شىمال دالا ئارمىيىسى 2 - كالونىنىڭ ماشىنا رېمونت ئورنى قەشقەر بېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ سەككىز تاش كەنتىدە قەشقەر - قەشقەر بېڭىشەھەر تاشيولىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە، قەشقەر شەھىرىنىڭ 5 كىلومېتىر شىمالىدا جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى قۇرۇپ، قەشقەرنىڭ يەرلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى كارخانىسىغا يول ئېچىپ بەردى. 1955 - يىلى 4603 دانە تاق چىشلىق ساپان، 3000 دانە مىخلىق تىرنا، 3000 دانە كولتىۋاتۇر ئىشلەپچىقاردى. شۇنىڭدىن كېيىن يەرلىككە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، قەشقەر دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى، قەشقەر ئامىباپ ماشىنا زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلىپ، بوقۇسا، مىخلىق تىرنا، كولتىۋاتۇر، تاق چىشلىق ساپان، S190، S190 ۋە S195 تىپلىق كىچىك دىزېلماتور، سېيالكا، ئورۇش ماشىنىسى قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقاردى. 1960 - يىلى نامى قەشقەر يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلىپ، قۇيمىچىلىق، پىششىقلاپ ئىشلەش، سوقۇپ پرېسلاش، قورال- سايمان قاتارلىق 4 سېخ تەسىس قىلىندى. شۇ مەزگىلدە قەشقەر شەھىرى، مەكىت، يەكەن، يوپۇغا، پوسكام قاتارلىق ناھىيىلەر قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى ۋە تۆمۈرچىلىك كوپېراتىپى ئاساسىدا شەھەرلىك، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتىنى قۇرۇپ، تاددىي دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى. 1960 - يىلى ۋىلايەت بويىچە يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمانىدىن 4347 سى ئىشلەپچىقىرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر ساپىنى 1578 دانە، يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمانلىرى سەپلىمىسى 160 مىڭ دانە، بۇنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 44 مىڭ يۈەن؛ تۆمۈردىن 254 مىڭ 400 دانە كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى ياسالدى، بۇنىڭ ئىچىدە كەتمەن 77 مىڭ 800 دانە. شۇنىڭدىن كېيىنكى 2 يىلدا ئىشچى - خىزمەتچىلەر قىسقارتىلغانلىقتىن، مەھسۇلات مىقدارى كېمەيىپ كەتتى. 1963 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىلغان يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمىنى 400 دانە (بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر ساپىنى 160 دانە)، تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى 287 مىڭ 500 دانە (بۇنىڭ ئىچىدە كەتمەن 122 مىڭ 900 دانە) بولدى. 1966 - يىلى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتى 7 سۇغۇلۇق بوقۇسا، قوش غالتەكلىك - قوش چىشلىق ساپان، ئانتا سۈرتىلىدىغان ئورۇش ماشىنىسى، T شەكىللىك تىرنا، سۇ تاقىقى، پاختا تايلاش ماشىنىسى، شامالدۇرغۇچ قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى، مەھسۇلاتلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 3 ۋىلايەت، 2 ئوبلاستتا سېتىلدى، قەشقەر ساپىنى يەنە گەنسۇ، چىڭخەيلەردىمۇ سېتىلدى. 1967- يىلىنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمىنىدىن 105 ى، تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنىدىن 231 مىڭ 900 ى (بۇنىڭ ئىچىدە 112 مىڭ 200 كەتمەن بار) ئىشلەپچىقىرىلدى. 1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا كۆڭلى تارتمىدى، شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرنەچچە يىلدا دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىيۈزلۈك تۆۋەنلىدى، 1970 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 4414 يېرىم

ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمىنى (بۇنىڭ ئىچىدە 3000 ى قەشقەر ساپىنى) ، 101 مىڭ 200 تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى (بۇنىڭ ئىچىدە كەتمەن 52 مىڭ) ئىشلەپچىقىرىلدى. 1976 - يىلى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتى 1 مىليون 952 مىڭ يۈەن سانائەت مەھسۇلات قىممىتى يارىتتى، بارلىق خادىملارنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئوتتۇرىچە 777 يۈەن بولۇپ، 1966 - يىلدىكىدىن %91 تۆۋەنلىدى. ئەمما بۇ ئىشلەپچىقىرىلغان دىزېلماتورلۇق ئاپتوموبىل قاتارلىق مەھسۇلاتلار جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭلاردا سېتىلدى، ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتلىرىدىكى ئىشچىلىرىنىڭ ياساش - رېمونت قىلىش تېخنىكىسىمۇ بىرئاز ئۆسۈپ، چوڭ رېمونتنى ناھىيىدىن، تېخنىكىلىق ئاسراشنى گۇڭشىدىن چىقارماسلىق ئىشقا ئاشۇرۇلدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە 4305 يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمىنى (بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر ساپىنى 600) ، 272 مىڭ 100 تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى (بۇنىڭ ئىچىدە كەتمەن 108 مىڭ 700) ئىشلەپچىقىرىلدى. 105 تراكتور چوڭ رېمونت، 57 تراكتور ئوتتۇراھال رېمونت قىلىندى. 1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئوتتۇرا، كىچىك تىپتىكى كارخانىلاردا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى يولغا قويۇلۇپ، كادىرلار ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى ئاشتى. 1980 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 2335 يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمىنى (بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر ساپىنى 2155) ، 276 مىڭ 700 تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى (بۇنىڭ ئىچىدە كەتمەن 130 مىڭ 900) ئىشلەپچىقىرىلدى، 372 تراكتور چوڭ رېمونت، 33 تراكتور ئوتتۇراھال رېمونت قىلىندى. 1984 - يىلى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتى ئۇدا 14 يىل زىيان تارتىش ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتىپ، يۇقىرىغا 100 مىڭ يۈەن پايدا تاپشۇردى، 3095 يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمىنى، 211 مىڭ 800 تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى ئىشلەپچىقاردى، 22 ئاپتوموبىل، 63 تراكتورنى چوڭ رېمونت قىلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتى 9 قۇرلۇق، 10 قۇرلۇق ۋە 12 قۇرلۇق سېيالكا، دان ئايرىش ماشىنىسى ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى، مەھسۇلاتلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا سېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ناھىيە (شەھەر) لىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىمۇ ئوت توغراش ماشىنىسى، سۈلياۋ يوپۇق يېپىش ماشىنىسى، قوش چىشلىق ئاسما ساپان، ئەينەك پىلاستىك ئۈستەل يۈزى، چاي ئۈستىلى، يۇمىلاق ئورۇندۇق قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى.

§ 2 . ئېلېكتر كۈچى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئاھالىلەر ئومۇمىيۈزلۈك جىن چىراغ ئىشلىتەتتى. 50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە، شەھەر - بازارلاردىكى قىسمىلار ۋە ئاز ساندىكى ئورۇنلار كىچىك سىغىملىق بېنزىن، دىزېل گېنېراتور بىلەن ئاخشاملىرى قىسمەن ھالدا توك بىلەن تەمىنلەنگەندىن باشقا، قالغان كەڭ شەھەر - يېزا ئاھالىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن پوتۇنلەي جىن چىراغ ياقاتتى.

1958 - يىلى قەشقەر 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، كېيىنكى يىلى 7 - ئايدا پوتۇپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. بۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى لەڭگەر يېزا ساي كەنتىنىڭ دۆڭە يۇرتى دېگەن يېرىگە جايلاشقان بولۇپ، قەشقەر شەھىرىگە 15 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭغا قىزىل دەريادىن سۇ باشلىنىدۇ، ناپور 6.32 مېتىر، لايىھىدىكى گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 3000×2 كىلوۋات، يىللىق توك چىقىرىش مىقدارى 10 مىليون كىلوۋات سائەت. قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغ 10 مىليون

سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ ئاپپارات ئۆيى

800 مىڭ يۆەن بولۇپ، ئاساسلىقى قەشقەر شەھىرىنى توك بىلەن تەمىنلەيدۇ. ناھىيىلەرنىڭ دىزىل گېنېراتور سېتىۋېلىپ ۋاقىتلىق سېلىنغان ئاددىي ئۆيلەردە توك چىقىرىپ، ئاساسلىقى ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەت، رادىئو ئۇزىلى، دوختۇرخانا قاتارلىق ئورۇنلارنى يورۇتۇشقا ئىشلەتتى. 1959 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە قەشقەر ئۆلايەتلىك 3 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى 86 مىليون 925 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقاتتى. ئورۇندىغان سائالىت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 8 مىليون 94 مىڭ يۆەن، پايدىسى 6 مىليون 48 مىڭ يۆەن. بارلىق خادىملارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى 41 مىڭ 99 يۆەن بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە يەكەن، قاغىلىق، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىرى كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇپ، شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنىڭ يورۇتۇش مەسلىسىنى ھەل قىلدى.

قەشقەر ئۆلايەتلىك 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرلىغاندىن كېيىن، قىش پەسلى سۇ مەنبەسى يېتىشمىگەنلىكتىن، توك مەنبەسى پەنىلا ئىنتايىن قىس بولدى. شۇڭا 1965 - يىل 3 - ئايدا قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى دۆلەتباغ يېزىسىدا، شەھەر مەركىزىگە 5 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا قەشقەر ئۆلايەتلىك ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 7 - ئايدا قەشقەر ئۆلايەتلىك ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى بىلەن قەشقەر ئۆلايەتلىك 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، قەشقەر توك بىلەن تەمىنلەش ئورنى بىرلەشتۈرۈلۈپ، قەشقەر ئۆلايەتلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى، كېيىنكى يىلى 11 - ئايدا ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 3000×2 كىلوۋات بولۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن پەقەت قىش پەسلىدە توك چىقاردى. 1966 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئۆلايەت بويىچە 31 مىليون 57 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە سۇ ئېلېكتر توكى 27 مىليون 575 مىڭ كىلوۋات سائەت. 1973 - يىلى قەشقەر ئۆلايەتلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ئۆلايەتلىك 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، ئۆلايەتلىك ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1976 - يىلغىچە ئۆلايەتلىك 3- دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ تارقاتقان توكى 224 مىليون 739 مىڭ كىلوۋات سائەتكە، يارانقان ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 14 مىليون 752 مىڭ يۆەنگە، ئالغان پايدىسى 9 مىليون 884 مىڭ يۆەنگە، خادىملارنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى 117 مىڭ 266 يۆەنگە يەتتى.

1978 - يىلى ئۆلايەت بويىچە 61 مىليون 727 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە سۇ ئېلېكتر توكى 46 مىليون 469 مىڭ كىلوۋات سائەت. 1980 - يىلى ئۆلايەت بويىچە 66 مىليون 880 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ ئېلېكتر توكى 48 مىليون 429 مىڭ كىلوۋات سائەت. كېيىنكى يىلى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ مۇش يېزىسىدىكى قىزىل دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى قايقا دەريا جىلغىسى تاغ ئېغىزىدا قەشقەر 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. ئېلېكتر ئىستانسىسىغا دەريا توسۇش چوڭ دامبىسىدىن بىرى ياسالغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 486 مېتىر، سۇ ئامبىرىنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 7 مىليون 600 مىڭ كۇب مېتىر كېلىدۇ، چوڭ دامبىغا 3 سۇ كىرىش تاقىقى، 2 قۇم ئاققۇزۇش تاقىقى، 5 كەلكۇن ئاققۇزۇش تاقىقى ياسالدى. ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 6500×3 كىلوۋات، يىللىق توك تارقىتىش مىقدارى 750 مىليون كىلوۋات سائەت

بولدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ئېلېكتر توري دەسلەپكى قەدەمدە كۆلەملىشىپ، 3 ئېلېكتر ئىستانسىسىغا ئىگە بولدى. گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 31 مىڭ 500 كىلوۋات سائەت بولۇپ، قەشقەر ۋە قىزىلسۇدىن ئىبارەت 2 ۋىلايەت، ئوبلاست، قىسمەن ناھىيە، شەھەرلەرنى توك بىلەن تەمىنلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. 1984-يىلى ۋىلايەت بويىچە تارقىتىلغان توك 115 مىليون 356 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ ئېلېكتر توكى 102 مىليون 958 مىڭ كىلوۋات سائەت. 1985 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئۇلۇغچات ناھىيىسىدە 7.4 بال كۈچلۈك يەر تەۋرىگەندە 1 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ زاۋۇت ئۆيلىرى، ئۈسكۈنىلىرى، سۇ ئامبىرىنىڭ چوك توسمىسى، ئۆيلەر ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، شۇ يىلى تارقىتىش ۋەزىپىسى 78 مىليون 570 مىڭ كىلوۋات سائەت ئىشلەتتى، توكنىڭ سىمىدا زىيانغا ئۇچراش نىسبىتى 12.39%، ئۇرۇندالغان باج ۋە پايدا 2 مىليون 786 مىڭ يۈەن، يارىتىلغان سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون 107 مىڭ يۈەن بولدى. 1987 - يىلغا كەلگەندە 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى كارخانا باشقۇرۇشنى ياخشىلاپ، «تولۇق خىراجەت بىلەن ھۆددىگە بېرىش، كىرىم - چىقىمنى ئايرىش، كۆرسەتكۈچ بويىچە باھالاش» تىن ئىبارەت ئىقتىسادىي ھۆددىگەرلىك تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، كادىرلار، ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپچانلىقىنى قوزغىدى. جەمئىي تارقىتىلغان توك 251 مىليون 422 مىڭ كىلوۋات سائەت، يارىتىلغان سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 15 مىليون 927 مىڭ يۈەن، ئېلىنغان پايدا 6 مىليون 802 مىڭ يۈەن، خادىملارنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى 89 مىڭ 248 يۈەن بولدى. 1987 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە 151 مىليون 549 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە سۇ ئېلېكتر توكى 140 مىليون 295 مىڭ كىلوۋات سائەت. كېيىنكى يىلى كۈندىن كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، قەشقەرنىڭ ئېلېكتر كۈچى كۈندىن كۈنگە قىس بولۇش ۋەزىيىتىنى پەيدىتىش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەر كونائاھەر ناھىيىسىنىڭ مۇش - لەڭگەر يېزىسىدىكى سۇگەتتاغدا قەشقەر شەھىرىگە 25 كىلوۋېتىر كېلىدىغان جايدا قەشقەر 2 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنى قۇرۇشنى ھەمدە ئۇنى ئاپتونوم رايونىنىڭ 1989 — 1990 - يىللىق نۇقتىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرىگە ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ نامراتلارنى يۆلەش تۈرىگە كىرگۈزۈشنى قارار قىلدى. 2 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىدا سۇ باشلاش ئۆستىگى، سۇ قايتۇرۇش ئۆستىگى، ئاساسىي زاۋۇت ئۆيى، گېنېراتورلار گۇرۇپپىسى بولغاندىن باشقا، يانداشما قۇرۇلۇشلاردىن 2 - دەرىجىلىكتىن 1 - دەرىجىلىككىچە بولغان سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ 25 كىلوۋېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى 110 كىلوۋولتلۇق لىنىيىسى 2 - دەرىجىلىكتىن مەركىزىي ترانسفورماتورغىچە بولغان 30 كىلوۋېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى 110 كىلوۋولتلۇق لىنىيە، 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ 110 كىلوۋولتلۇق سىرتقا چىقىرىش لىنىيە ئارىلىقى، مەركىزىي ترانسفورماتوردىكى 110 كىلوۋولتلۇق سىرتقا چىقىرىش لىنىيە ئارىلىقىسى بار. ئىسمارەت قۇرۇلۇشىدىن: 800 كۋادرات مېتىرلىق ئىشخانا بىناسى، 3500 كۋادرات مېتىرلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياتىقى، 2000 كۋادرات مېتىرلىق ئىسكىلات - ماشىنا رېمونت ئۆيى، 400 كۋادرات مېتىرلىق ئاشخانا - پارقازان ئۆيى، 4018 كۋادرات مېتىرلىق ۋاقىتلىق زاۋۇت رايونىدىكى گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 8800×3 كىلوۋات. بۇ ئىستانسا 4 يىلدا پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى.

شۇ مەزگىلدە ناھىيىلەرمۇ ئۆز تەۋەسىدىكى سۇ بايلىقىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، نۇرغۇن ناھىيە دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنى قۇردى. ئۇلار: يەكەن ناھىيىلىك كاچۇك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 3200×3 كىلوۋات؛ ئوپا 1 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 1600 كىلوۋات، 2 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ 4800 كىلوۋات ۋە 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ 1300 كىلوۋات. يېڭىسار ناھىيىلىك ئېگىزيار سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 300×2+320×1 كىلوۋات؛ كامپا سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، گېنېراتورلار

سىغىمچانلىقى 800×2+1600×1 كىلوۋات؛ مۇغال سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 1400×2 كىلوۋات؛ قەشقەر كونائاھەر ناھىيىلىك ئوغۇساق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 800×2+300×1 كىلوۋات؛ قاپقا سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، گېنراتورلار سىغىمچانلىقى 1600×2 كىلوۋات؛ لەڭگەر سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 500×2 كىلوۋات، ئىناق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى 2000×2 كىلوۋات. پوسكام ناھىيىلىك پوسكام سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 1600×3 كىلوۋات؛ ياسىدۆڭ سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 4000×3 كىلوۋات، قاغىلىق ناھىيىلىك جاڭگال سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 630×2 كىلوۋات؛ زوۋلاق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 1250×1 كىلوۋات. پەيزاۋات ناھىيىلىك ناھىيە بازىرى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى 200×1 كىلوۋات، شاقىراتما سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى 600×1 كىلوۋات، تارشا سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى 650×1 كىلوۋات. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بەزى يېزا، كەنت ئۆزى قۇرغان كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى بار ئىدى.

1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ۋىلايەت بويىچە 46 ئېلېكتر كۆچى ئىشلەپچىقىرىش كارخانىسى (يېزىدىن يۇقىرى ئېلېكتر ئىستانسىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوت كۆچى ئېلېكتر كەسپى 6، مۇ كۆچى ئېلېكتر كەسپى 40، ئوت كۆچى ئارقىلىق تارقىتىلغان تۇك 68 مىليون 261 مىڭ 200 كىلوۋات سائەت، سۇ كۆچى ئارقىلىق تارقىتىلغان تۇك 82 مىليون 145 مىڭ كىلوۋات سائەت. ئومۇمىي مەھسۇلات قىسمىتى 8 مىليون 244 مىڭ يۇەنگە يەتتى، شۇنداق قىلىپ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 3 چوڭ ئېلېكتر تورى شەكىللەندى.

§ 3 . بىناكارلىق ماتېرىياللىرى

1. سېمونت

1960 - يىلدىن بۇرۇن يەرلىك بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ئاساسلىقى ئادەتتىكى خىش، گەچ ۋە ھاك بولۇپ، ئېھتىياجلىق سېمونت سىرتتىن سېتىۋېلىناتتى. 1960 - يىل 2 - ئايدا قۇرۇلۇش قىلىنغىنىغا 2 يىل بولغان قەشقەر ۋىلايەتلىك سېمونت زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى. ئۇنىڭ 137 تۇرلۇك ماشىنا ئۈسكۈنىسى بولۇپ، لايىھىدىكى ئىقتىدارى 32 مىڭ تونىنا، شۇ يىلى 4000 تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقىرىلدى. 1961 — 1962 - يىللىرى ئىشچى - خىزمەتچىلەر زور تۇرکۈمدە ئىخچاملانغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش يېرىم توختاش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. 1962 - يىلى مەركەزنىڭ «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئىزغا چۈشۈرۈلدى، يىل ئاخىرىدا 2382 تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقىرىلدى، كېيىنكى يىلى 4737 تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقىرىلدى. 1964 - يىلى مەھسۇلات مىقدارى 10 مىڭ تونىنىڭ ئۈتكەلنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، 14 مىڭ 632 تونىنىغا يەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى 2 يىلدا مەھسۇلات مىقدارى ھەر يىلى 10 مىڭ تونىنا ئېشىپ، 1965 - يىلى 32 مىڭ 782 تونىنىغا، 1966 - يىلى 41 مىڭ 292 تونىنىغا يەتتى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش تەسىرگە ئۇچراپ، كارخانا زىيان تارتتى. 1967 - يىلى 23 مىڭ 800 تونىنا، 1968 - يىلى 9786 تونىنا، 1969- يىلى 6592 تونىنا، 1970 - يىلى 11 مىڭ 403 تونىنا، 1971 - يىلى 15 مىڭ 650 تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقىرىلدى. 70 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە دۆلەت تەشەببۇس قىلغان «بەش كىچىك» سانائەت قۇرۇش، «ئۆز جايىدىن ماتېرىيال ئېلىش، خام ماتېرىيال چىقىدىغان جاي يېقىن بولۇش» دېگەن ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە لايىھىدىكى ئىقتىدارى 3000 تونىنا بولغان يەكەن ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا

كىرىشتۈرۈلدى. ئەينى ۋاقىتتا 3×0.9 مېتىرلىق يۇمشىتىش ماشىنىسىدىن پەقەت 2 سى بار بولۇپ، يىللىق ئىشلەپچىقىرىلغان سىمونت تەخمىنەن 1000 تونىنا ئىدى. زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن كېيىن لايىھىدىكى ئىقتىدارىغا زادىلا يېتەلمىدى. 1972 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىلغان سىمونت 8593 تونىنغا چۈشۈپ قالدى. 1973 - يىلى مەھسۇلات مىقدارى يەنە ئېشىپ، 10 مىڭ 879 تونىنا بولدى. ۋىلايەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىلغان سىمونت 1974 - يىلى 14 مىڭ 143 تونىنا، 1975 - يىلى 24 مىڭ 544 تونىنا، 1976 - يىلى 22 مىڭ 982 تونىنا، 1977 - يىلى 34 مىڭ 343 تونىنا، 1978 - يىلى 46 مىڭ 435 تونىنا بولدى. بۇ مەزگىلدە قاغىلىق، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر شەھىرى قاتارلىق شەھەر-ناھىيىلەردە كىچىك تىپتىكى سىمونت زاۋۇتلىرى قۇرۇلۇپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، ھەممىسى يەرلىك خۇمداندا 325 - نومۇرلۇق سىمونت ئىشلەپچىقاردى. 80 - يىللاردىن باشلاپ كارخانىلار تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى ئۆستۈردى، ۋىلايەتنىڭ سىمونت مەھسۇلات مىقدارى يىلمۇيىل ئېشىپ 10 مىڭ تونىنغا يېقىنلاشتى. 1982 - يىلى 42 مىڭ 617 تونىنغا، 1983 - يىلى 52 مىڭ 169 تونىنغا، 1984 - يىلى 61 مىڭ 343 تونىنغا، 1985 - يىلى 66 مىڭ 318 تونىنغا، 1986 - يىلى 72 مىڭ 200 تونىنغا يەتتى. ۋىلايەتلىك سىمونت زاۋۇتى 1984 - يىلى ئاپتونوم رايونىنىڭ سىمونت كارخانىلىرى بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 1985 - يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان 325 - نومۇرلۇق سىمونت ئاپتونوم رايون بويىچە ئەلا مەھسۇلات بولۇپ باھالاندى. 1987- يىلى ۋىلايەتلىك سىمونت زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتتى. يەرلىك خۇمداننى كىچىك تىپتىكى ماشىنىلاشقان خۇمدانغا ئۆزگەرتتى، لايىھىدىكى يىللىق ئىقتىدارى 50 مىڭ تونىنا بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھۆددىگە ئېلىپ باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمىنى يولغا قويدى، يىل ئاخىرىدا ئىشلەپچىقىرىلغان سىمونت 45 مىڭ 25 تونىنغا يەتتى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە 86 مىڭ 190 تونىنا سىمونت ئىشلەپچىقىرىلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سىمونت ئىشلەپچىقىرىش كارخانىسى 6 گە، ئىشلەپچىقارغان سىمونتى 107 مىڭ تونىنغا، سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 14 مىليون 892 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك سىمونت زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان 325 - نومۇرلۇق سىمونت «ئاپتونوم رايون بويىچە ئەلا سۈپەتلىك مەھسۇلات» دېگەن نامغا ئېرىشتى. 425 - نومۇرلۇق سىمونتنىڭ بىر قىسمى پاكىستانغا ئېكسپورت قىلىندى.

2. خىش

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا قاغىلىق ناھىيىسىدە ئۆزۈنچاق خىش ۋە چاسا خىش ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولۇپ، كۆپىنچىسى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت، ئاشلىق ئامبىرى ۋە گازارما قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن. ئۆزۈنچاق خىشنىڭ ئۆلچىمى 85×23×475 ۋە 60×150×310 دىن ئىبارەت ئىككى خىل، چاسا خىشنىڭ ئۆلچىمى 65×325×325 ۋە 65×400×400 دىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) دىن كېيىن، ئۆزۈنچاق خىشنىڭ ئۆلچىمى 80×175×245، چاسا خىشنىڭ ئۆلچىمى 60×270×270 بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا 6 يۈلتۈزلۇق نەقىش بار پەلەمپەيگە ئىشلىتىلىدىغان كىچىك چاسا خىش ئىشلەپچىقىرىلدى، بۇنىڭدىكى مەقسەت شېكى شىسەينىڭ «ئالتە بۇيۇك سىياسىتى» نى تەشۋىق قىلىش ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا شەخسلەر قول قېلىپىدا قۇيۇلغان كىسەكلەرنى يەرلىك كىچىك خۇمداندا پىشۇرۇپ خىشچىلىق قىلاتتى. 1949 - يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 2 - جۇنى قەشقەرگە كىرگەندىن كېيىن، شەھەرنىڭ تەلۈنچۈك كۆۋرۈكىدە تۇنجى خىش زاۋۇتىنى قۇرۇپ، قىسمىنىڭ گازارما قۇرۇلۇشىنى خىش بىلەن تەمىنلەپ، يەرلىك خىشچىلىق كەسىپىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەت تەۋەسىدىكى خىش زاۋۇتلىرىنىڭ قېلىپى ئوخشاش بولمىغاچقا، خىشنىڭ ئۆلچىمى 65×125×250 ئەتراپىدا ئۆزگىرىپ تۇردى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىر تۈتاش ئۆلچەم 60×120×240 بولدى. شۇ مەزگىلدە ئاساسلىقى

ناقا شەكىللىك خۇمدان (سىغىمى 15 مىڭ خىش) دا ئونۇن ۋە يانتاق ـ قومۇش قالاپ، كۆك خىش. چاسا دامكىلىق خۇمدان (سىغىمى 100 مىڭ — 200 مىڭ خىش) دا كۆمۈر قالاپ قىزىل خىش پىشۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كۆكيار تېغىتلىك قۇرۇلۇشى باشلانغاندىن كېيىن، قاغلىق ناھىيىسىدىكى چوڭ كىچىك خىش زاۋۇتلىرى تېغىت تارقىلىق قىزىل خىش پىشۇرىدىغان بولدى، ئۇنىڭدىن باشقا ئۇڭاق كۆمۈرنى بېقىلغۇ قىلىپ قىزىل خىش پىشۇرىدىغان ئايلانما خۇمدانمۇ 10 ى بارلىققا كەلدى. 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى خىشچىلىق كەسپى تېز تەرەققىي قىلدى. ناھىيە، شەھەرلەردىكى خىشچىلىق كارخانىلىرى كۆپەيدى، كۆپ ساندىكىلىرى كوللېكتىپ كارخانا ۋە يېزا قۇرغان كارخانا بولۇپ، خام خىشنى قولدا قۇيۇش ماشىنىدا قۇيۇشقا ئۆزگەرتىلىپ، يېرىم ماشىنىلىشىش سەۋىيىسىگە يەتتى. 1990- يىلى ۋىلايەت بويىچە خىش زاۋۇتى 48 گە، مەھسۇلات قىممىتى 25 مىليون 138 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

3. بېتون قۇيۇلما

1978 ـ يىلى قەشقەر شەھىرى ۋە قىسمەن ناھىيىلەردە سېمونت سۇغىگۇچ ـ تۇرۇبا زاۋۇتى قۇرۇلدى. ئاساسلىقى تۇرلۇك سۇ ئىشلىرى، يول قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان سۇغىگۇچ ـ تۇرۇبا ئىشلەپچىقىرىلدى. 80- يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيە، شەھەرلەر بېتون قۇيۇلما زاۋۇتى قۇردى. يۇنىڭ كۆپ ساندىكىلىرى يېزا ـ بازار كارخانىلىرى ۋە خۇسۇسىي كارخانىلار بولۇپ، ئاساسلىق مەھسۇلاتى ئېلاستىك بېتون لىم، كاۋاك بېتون تاختاي، ئوقۇرسىمان بېتون تاختاي قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. 1990 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە بېتون قۇيۇلما كارخانىسى 11گە، مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون 752 مىڭ يۈەنگە، ئىشلەپچىقارغان بېتون قۇيۇلما 16 مىڭ 951.18 كۇب مېتىرغا يەتتى.

§ 4. كۆمۈرچىلىك

قەشقەرنىڭ كۆمۈر بايلىقى كەمچىل بولۇپ، پەقەت بىرقانچە يەردە كۆمۈرکان بار بولسىمۇ زاپىسى ئاز، كۆمۈر سۈپىتى ناچار. يەكەن ناھىيىسىنىڭ تەزكىرىسىدە: «چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى يىللىرىدا، يەكەندىن چىقىدىغان تاشقا ئايلانغان كۆمۈر بىلەن ھاك پىشۇرۇش مۇقەددىمىسى ئېچىلغان» دەپ خاتىرىلەنگەن.

50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا، پەقەت قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا‌شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، يەكەن، قاغلىق، پوسكام قا‌تارلىق ناھىيىلەردە كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىلاتتى. 1956 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە 15 مىڭ 683 تونىنا كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىلغان، كېيىنكى يىلى 49 مىڭ 825 تونىنا، 1959 ـ يىلى 8591 تونىنا ئىشلەپچىقىرىلىپ پەقەت ۋىلايەت بويىچە بىر يىللىق سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان كۆمۈرنىڭ 1/3 ى ھەل قىلىندى، قالغان قىسمى سىرتتىن يۆتكەپ كېلىندى. 1960 ـ يىلدىن 1962- يىلغىچە خەلق ئىگىلىكى تەڭشىلىپ، قەشقەرنىڭ كۆمۈرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى بىرئاز ئېشىپ،

قۇدۇق ئاستىدا كۆمۈر قېزىش

1960 - يىلى 4075 تونىنا، 1961 - يىلى 24 مىڭ 732 تونىنا، 1962 - يىلى 26 مىڭ 116 تونىنا كۆمۈر، 1960 - يىلى 273 تونىنا، 1961 - يىلى 6827 تونىنا، 1962 - يىلى 6975 تونىنا كوكس ئىشلەپچىقىرىلدى. كان رايونلىرى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە، ئادەم قېزىش، قۇدۇق ئاستىدىن يۇدۇپ ئېلىپ چىقىش شەكلى قوللىنىلغان، قۇدۇق ئاستى ئوت بىلەن يورۇتۇلغان بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئاددىي، ئىشلەپچىقىرىش شەكلى قالاق ئىدى. 1963 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش يىلدىن يىلغا تۆۋەنلەپ، 1963 - يىلى 23 مىڭ 843 تونىنا، 1964 - يىلى 9063 تونىنا، 1965 - يىلى 8776 تونىنا كۆمۈر، 1963 - يىلى 7854 تونىنا، 1964 - يىلى 33 مىڭ 239 تونىنا كوكس ئىشلەپچىقىرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 6 يىلدا ستاتىستىكا قىلىنمىدى. 1966 - يىلى مەھسۇلات مىقدارى 7893 تونىنغا چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 4 يىلدا مەھسۇلات مىقدارى يىلدىن يىلغا ئېشىپ، 1967 - يىلى 11 مىڭ 34 تونىنا، 1968 - يىلى 15 مىڭ 273 تونىنا، 1969 - يىلى 25 مىڭ 786 تونىنا، 1970 - يىلى 30 مىڭ 426 تونىنا كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىلدى. 1970 - يىل 8 - ئايدا قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ئۇلۇغچات ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قاراجىلغا تاغ رايونىدا قارا جىلغا كۆمۈركېنى (ئەينى چاغدا رېۋىزىيونىزمغا قارشى تۇرۇش كۆمۈر كانى دەپ ئاتىلاتتى) قۇرۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، لايىھىدىكى يىللىق ئىقتىدارى 90 مىڭ تونىنا ئىدى. 1971 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇلايەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىلغان كۆمۈر 38 مىڭ 859 تونىنغا، كوكس 150 تونىنغا يەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي، مەركەزنىڭ «بەش كىچىك سانائەت» (كىچىك كۆمۈركان، كىچىك پولات تۆمۈر زاۋۇتى، كىچىك قەغەز زاۋۇتى، كىچىك خىمىيىۋى ئوغۇت زاۋۇتى، كىچىك مۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى) بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش دېگەن يولىورۇقىغا ئاۋاز قوشۇش يۈزىسىدىن، قاغىلىق ناھىيىلىك چىپان كۆمۈركانى، 202 - كۆمۈر كانى، سۆكىلىك كۆمۈر كانى، مەكىت ناھىيىلىك كۆمۈركان، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك كۆمۈركان، قەشقەر شەھەرلىك پولات - تۆمۈر زاۋۇتى، كۆمۈر كانى، كونا ئۇلۇغچات كۆمۈركانى قاتارلىق كۆمۈر كانلار ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلۈپ، ئۇلايەتنىڭ كۆمۈر، كوكس مەھسۇلات مىقدارى ئۇزلۇكسىز ئاشۇرۇلدى. 1972 - يىلى 48 مىڭ 784 تونىنا، 1973 - يىلى 60 مىڭ 227 تونىنا، 1974 - يىلى 80 مىڭ 71 تونىنا، 1975 - يىلى 131 مىڭ 838 تونىنا، 1976 - يىلى 120 مىڭ 737 تونىنا كۆمۈر، 1972- يىلى 140 تونىنا، 1973 - يىلى 998 تونىنا، 1974 - يىلى 300 تونىنا، 1975 - يىلى 1125 تونىنا، 1976- يىلى 2637 تونىنا كوكس ئىشلەپچىقىرىلدى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرىلىرىدا كۆمۈركانلاردا يېرىم ماشىنىلاشقان كۆمۈر قېزىش ئىشقا ئاشۇرۇلدى، كۆمۈر پارتلاشنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ئېلېكترلىك تۇتۇش تېشىش، پارتلىتىش دورىسى بىلەن پارتلىتىپ كۆمۈر قېزىش، قۇدۇق ئاستىغا ئېلېكتر كابېلى ئورنىتىش، ترانسفورماتور قاتارلىق ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرىنى ئىشلىتىش يولغا قويۇلۇپ، ئۇلايەتنىڭ كۆمۈر مەھسۇلات مىقدارى ئۇزلۇكسىز ئاشۇرۇلدى. 1977 - يىلى 146 مىڭ 938 تونىنا، 1978 - يىلى 152 مىڭ 153 تونىنا، 1979 - يىلى 140 مىڭ 356 تونىنا، 1980 - يىلى 165 مىڭ 332 تونىنا كۆمۈر، 1977 - يىلى 6520 تونىنا، 1978 - يىلى 5604 تونىنا، 1979 - يىلى 6263 تونىنا، 1980 - يىلى 5361 تونىنا كوكس ئىشلەپچىقىرىلدى. كان باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۇزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ئۇلايەتلىك رېۋىزىيونىزمغا قارشى تۇرۇش كۆمۈر كانى ئۇلايەتلىك ئىقتىسادىي كومىتېتنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، 1983 - يىلى نامى قەشقەر ئۇلايەتلىك ئىقتىسادىي كومىتېتنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، 1983 - يىلى ناھىيىلىك ئىقتىسادىي كومىتېتنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ناھىيىلىك كۆمۈر كانلار مۇناسىپ ھالدا ناھىيىلىك ئىقتىسادىي ئۇلايەتلىك كۆمۈر كانغا ئۆزگەرتىلدى. ئۇلايەت بويىچە 1981 - يىلى 163 مىڭ 827 تونىنا، 1982- يىلى 188 مىڭ 775 تونىنا، 1983 - يىلى 254 مىڭ 159 تونىنا، 1984 - يىلى 292 مىڭ 436 تونىنا كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىلدى. 1985 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئۇلۇغچات ناھىيىسىدىكى 7.4 بال يەر تەۋرەشىنىڭ تەسىرىدە ئۇلايەتلىك كۆمۈركان، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك كۆمۈركانغا قاراشلىق كونا ئۇلۇغچات كۆمۈركانى ۋە قەشقەر شەھەرلىك كونا ئۇلۇغچات كۆمۈركانى ئېغىر بۈزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، ئۇنىڭدىن باشقا

بىر قىسىم ناھىيىگە قاراشلىق كۆمۈركانلار كۆمۈر سۈپىتى ناچار، سېتىش يوللىرى راۋان ئەمەس، ئۇسكۇنىلىرى ئاددىي، تېخنىكىسى قالاق بولۇش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى ۋە تاقالدى. شۇ مەزگىلدە يەكەن، يېڭىسار كۆمۈر كانلىرى تەبىئىي ھاۋا ئالماشتۇرۇشنى ماشىنا ئارقىلىق ھاۋا ئالماشتۇرۇشقا ئۆزگەرتىپ، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. 1988 - يىلى ۋىلايەتلىك كۆمۈر مەھسۇلاتى 266 مىڭ 981 تونىنا بولدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 2 يىلدا يەنى 1989 - يىلى 258 مىڭ 500 تونىنا، 1990 - يىلى 199 مىڭ 600 تونىنا كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىلدى. 1988 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىغا ئاساسەن، جەنۇبىي شىنجاڭ كۆمۈر- ئېلېكتر سانائىتى شىركىتى قۇرۇلدى، كېيىنكى يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك كۆمۈركان، يېڭىسار ناھىيىلىك كۆمۈركان جەنۇبىي شىنجاڭ كۆمۈر- ئېلېكتر سانائىتى شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاپتونوم رايون قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كۆمۈر بىلەن تەمىنلەش جىددىي بولۇش مەسىلىسىگە ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ دۆلەت ئىلكىدىكى يەرلىك كانلىرىغا «بەش كىچىككە تولۇقلىما بېرىش» بويىچە 33 تۈرگە 3 مىليون 862 مىڭ يۈەننى چۇشۇرۈپ بەردى. يىل ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىلغان كۆمۈر 218 مىڭ 200 تونىغا يەتتى.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 10 كۆمۈركان بولۇپ، ئىشلەپچىقارغان كۆمۈرى 217 مىڭ 482 تونىغا، يارانقان سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 7 مىليون 321 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

IV باب

نېفىت سانائىتى

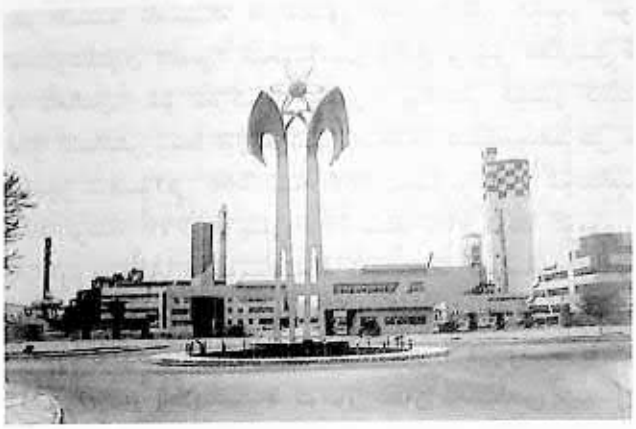
قەشقەر ۋىلايىتى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىگە جايلاشقان بولۇپ، ۋىلايەتنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قاغىلىق، پوسكام ئەتراپىدا نېفىت، تەبىئىي گاز بايلىقى بىرقەدەر مول. تارىم ئويمانلىقىدا كۆپ قېتىم توزۇلۇش ھەرىكىتى ۋە كۆپ ئايلانما چۆكۈش جەريانى ئارقىلىق، كۆپ قاتلاملىق چۆكمە تاغ جىنس شەكىللەنگەن بولۇپ، ئىنتايىن پايدىلىق بولغان نېفىت گازى شەكىللىنىش ۋە ساقلىنىش شارائىتىغا ئىگە. ئويمانلىق ئەتراپىدىكى تاغلار ئالدىدىكى قاتلام بەلۋېغىنىڭ يەر قاتلىمى كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان رايوندىكى كۆرۈنۈپ قالغان نېفىت ئالامىتى تالاي دەۋرىدىن بۇرۇنلا يەرلىك خەلق تەرىپىدىن بايقالغان ۋە ئىشلىتىلگەن. تارىم ئويمانلىقىنىڭ گېئولوگىيىسىنى ئومۇميۈزلۈك ئىلمىي تەكشۈرۈش 19 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى باشلانغان بولۇپ، ئاساسلىقى بىرقانچە چەت ئەللىك جۇغراپىيەشۇناس ياكى ئېكسپېدىتسىيە ئورنى ئېلىپ بارغان جۇغراپىيىلىك ۋە قېزىلما بايلىق خاراكتېرلىك تەكشۈرۈش ئىدى. مىنگو دەۋرىدە جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك گېئولوگىيە مۇتەخەسسىسلىرى تارىم ئويمانلىقىدا نېفىت گېئولوگىيىسىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرگەن بولسىمۇ، نەتىجىسى بولمىغان، ئەمما بىرقانچە خاتىرە ۋە ماتېرىياللار قېپقالغان. 1951 - يىلى جۇڭگو - سوۋېت نېفىت پاي شىركىتى تارىمدا گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، پەقەت جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئايرىم جايلىرىنى تەكشۈرگەن، زور بايقاش بولمىغان.

1956 - يىلى شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1964 - يىل 9 - ئايدا تارىم تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق شتابى قۇرۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا نېفىت تەكشۈرۈش كۈچەيتىلدى. 2 يىلدىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەر ئاستى تۇراك توزۇلۇشىدە نېفىت نۇقتىسى بايقالدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت

زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، سىياسىي ھەربىرىدە ۋە تېخنىكا جەھەتتىن قوراللىنىشنىڭ قالاقلىقى قاتارلىق سەۋەبلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا نېفىت تەكشۈرۈش خىزمىتى توختاپ قالدى.

1975 - يىلىنىڭ بېشىدا نېفىت سانائىتى مىنىستىرلىكىنىڭ تارىمدا نېفىت تەكشۈرۈش خىزمىتىنى قايتا ئورۇنلاشتۇردى، جەنۇبىي شىنجاڭدا نېفىت تەكشۈرۈش قوماندانلىق شتابى كۈچادىن خوتەن ۋىلايىتىنىڭ گۇما ناھىيىسىگە كۆچۈپ كەلدى. 1976 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 4075 - قۇدۇق بۇرغىلاش ئەترىتى كۆكيار پارامېتىر 1 - نومۇرلۇق قۇدۇقنى بۇرغىلاشقا باشلىدى. كېيىنكى يىلى 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى بۇ قۇدۇقتىن كۆچلۈك نېفىت - تەبىئىي گاز ئېتىلىپ چىقتى. دەسلەپكى مەزگىلدە كۈندىلىك ئېتىلىپ چىققان نېفىت 1300 كۇب مېتىردىن كۆپرەك، تەبىئىي گاز 2 مىليون 600 مىڭ كۇب مېتىر بولدى. شۇنىڭ بىلەن نېفىت سانائىتى مىنىستىرلىكى جەنۇبىي شىنجاڭدا نېفىت تەكشۈرۈش كۆلىمىنى كېڭەيتىشنى قارار قىلدى. 1978 - يىل 2 - ئايدا نېفىت سانائىتى مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى لى جاڭ باشچىلىقىدىكى ھەل قىلغۇچ جەڭگە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قاغىلىق ناھىيىسىدىكى كۆكيار تەكشۈرۈش رايونىغا ئورۇنلاشتى، شۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى، سىچۈەن نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى، شىمالىي جۇڭگو نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى، نېفىتنى فىزىكىلىق تەكشۈرۈش ئىدارىسى، نېفىت سانائىتى مىنىستىرلىكى ئۇزۇن يوللۇق تىرانسپورت شىركىتى قاتارلىق ئورۇنلار بۇيرۇقنا بىنائەن قوشۇن ئەۋەتىپ جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت ھەل قىلغۇچ جېڭگە قاتناشتى. 1978 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قۇدۇق بۇرغىلاش ئەترىتى 26 گە كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ يەردە يەنە 22 يەر تەۋرىتىش ئەترىتى، 3 كۆچلۈك ماگنىت كۆچمە ئىگە گېئولوگىيە ئەترىتى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرلۇك ئۇسكۇنىسى 2000 دىن كۆپرەككە يەتتى، ھەل قىلغۇچ جەڭگە بىۋاستە قاتناشقان خادىم 14 مىڭ 800 دىن ئاشتى. تېخنىكا قۇرۇلمىسى قالاق بولغانلىقتىن، كۆكيار نېفىت گازلىقىنىڭ زاپىسىنى بىرقەدەر تېز ئېنىقلىغانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا، قەشقەر ۋىلايىتىدە قايتا زور بايقاش بولمىدى. 1983 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت تەكشۈرۈش قوشۇنىنىڭ كۆپ قىسمى جۇڭغار ئويمانلىقىغا يۆتكىلىپ، غەربىي جەنۇبىي تارىم نېفىت تەكشۈرۈش ھەل قىلغۇچ جېڭى ئاخىرلاشتى.

كۆكيار نېفىت گازلىقى بايقالغاندىن كېيىن، 1977 - يىل 9 - ئايدا كۆكيار نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇلۇشقا باشلىدى. 9 - ئايدا تۇنجى قازان شەكىللىك نورمال بېسىملىق دىستىللەش قۇرۇلمىسى پۈتتى. 1986 - يىل 5 - ئايدا پوسكام نېفىت خىمىيە زاۋۇتى قۇرۇلۇشىدا ئىش باشلاندى. 1987 - يىل 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى كۆكيار نېفىت گازلىقى بىلەن پوسكام نېفىت بازىسىنىڭ نېفىت - گاز يەتكۈزۈش تۇرۇبا لىنىيىسى تۇتاشتۇرۇلدى. 1988 - يىل 7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى سۈيۇقلاندۇرۇلغان نېفىت گازى قۇرۇلمىسىنى سىناق قىلىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى كاتالىزلاپ ئايرىش قۇرۇلمىسىنى سىناق قىلىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. 1989 - يىل 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى خىمىيىۋى ئوغۇت قۇرۇلمىسىغا خام ئەشيا سېلىنىپ، 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى لايىقەتلىك ئورىيا ئىشلەپچىقىرىلدى. 1990 - يىلى پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىنىڭ يىلىغا 150 مىڭ تونىنا خام نېفىت پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان نېفىت ئايرىش زاۋۇتى، يىلىغا 60 مىڭ تونىنا بىرىنكمە ئاممىياك ۋە 110 مىڭ تونىنا ئورىيا ئىشلەپچىقىرىدىغان خىمىيىۋى ئوغۇت زاۋۇتى، يىلىغا 10 مىڭ تونىنا سۈيۇقلاندۇرۇلغان گاز ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسى ۋە كۆكياردىن پوسكام نېفىت خىمىيە

غەربىي جەنۇبىي تارىم چوك خىمىيىۋى ئوغۇت زاۋۇتىدىن بىر كۆرۈنۈش

زاۋۇتىغچە بولغان 5 . 76 كىلومېتىرلىق نېفىت گاز يەتكۈزۈش تۇرۇبا لىنىيىسى ھەمدە ياندائىما مۇئەسسەسلەر قۇرۇلۇشى پۈتۈپ، جۈڭگو نېفىت - تەبئىي گاز باش شىركىتى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەشكىللىگەن دۆلەتلىك پۈتكەن قۇرۇلۇشنى تەكشۈرۈپ ئۈتكۈزۈۋېلىش كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۈتكۈزۈۋېلىشىدىن ئۆتتى، كېيىنكى يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى.

§ 1 . ئاپپارات

1. قوماندانلىق ئاپپاراتى

1) جۈڭگو سوۋېت نېفىت پاي شىركىتى 1950 - يىلى جۈڭگو - سوۋېت نېفىت پاي شىركىتى قۇرۇلدى. 1952 - يىل 2 - ئاينىڭ 4 - كۈنى جۈڭگو - سوۋېت نېفىت پاي شىركىتى تەكشۈرۈش باشقارمىسىنىڭ تۈنجى تۈركۈمدىكى خادىملىرى قەشقەرگە كېلىپ، قەشقەر پونكىتىنى قۇردى. 3 - ئايدا قەشقەردە 3 - قۇرۇلۇش باشقارمىسى قۇرۇلۇپ، جۈڭگو - سوۋېت نېفىت پاي شىركىتى قۇرۇلۇشى تىرىشىغا تەۋە بولدى. 5 - ئايدا قەشقەردە قەشقەر نېفىت بۇرغىلاش باشقارمىسى قۇرۇلدى. 1953 - يىل 12 - ئايدا جۈڭگو - سوۋېت نېفىت پاي شىركىتى قەشقەر 3 - قۇرۇلۇش باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1954- يىل 9 - ئايدا جۈڭگو سوۋېت نېفىت پاي شىركىتى قەشقەر قۇدۇق بۇرغىلاش باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

2) شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق شتابى 1956 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى، شۇ كۈنى شىنجاڭ نېفىت شىركىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 10 - ئايدا شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش باشقارمىسى «125» ئايرۇپىلان ئارقىلىق ئۇلچەش چوڭ ئەترىتى قۇرۇلدى، ئەترەت ئورنى قەشقەردە بولدى.

1964 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تارىم تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق شتابى قۇرۇلدى. 1969 - يىل 4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى نامى جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق شتابىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇ كۈنى قوماندانلىق شتابى ئىنقىلابىي كومىتېتى قۇرۇلدى. 1970 - يىل 9 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت چارلاش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق شتابى ئىنقىلابىي كومىتېتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق شتابى قايتىدىن تەشكىللەندى. جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق شتابى ئورگىنى 1975 - يىل 4 - ئايدا كۆچا ناھىيىسىدىن گۇما ناھىيىسىگە يۆتكەلدى، 1977 - يىلى گۇما ناھىيىسىدىن قاغىلىق ناھىيىسىگە يۆتكەلدى. 1978 - يىل 11 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق شتابىنىڭ 1 -، 2 - قۇدۇق بۇرغىلاش قوماندانلىق شتابى قۇرۇلدى. 1 - قۇدۇق بۇرغىلاش قوماندانلىق شتابى قاغىلىق ناھىيىسىگە ماكانلاشتى.

3) شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى پوسكام نېفىت - تەبئىي گاز تەرەققىيات شىركىتى 1980 - يىل 3 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق شتابى قاغىلىق ناھىيىسىدىن پوسكام ناھىيىسىگە يۆتكەلدى. 1985 - يىل 7 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق شتابىنىڭ نامى جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت تەكشۈرۈش قوماندانلىق شتابىغا ئۆزگەرتىلدى. 1986 - يىل 12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى نامى پوسكام نېفىت - تەبئىي گاز تەرەققىيات

شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

4) غەربىي جەنۇبىي تارىم تەكشۈرۈش تەرەققىيات شىركىتى 1991 - يىل 12- ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى پوسكام نېفىت - تەبىئىي گاز تەرەققىيات شىركىتى جۈڭگو نېفىت تەبىئىي گاز باش شىركىتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، نامىنى غەربىي - جەنۇبىي تارىم تەكشۈرۈش تەرەققىيات شىركىتىگە ئۆزگەرتتى.

2. قاراشلىق ئاپپاراتلار

1) جۈڭگو - سوۋېت نېفىت پاي شىركىتى قەشقەر قۇدۇق بۇرغىلاش باشقارمىسى 1952 - يىلدىن 1954 - يىلغىچە قۇدۇق بۇرغىلاش قارىمىقىدا مالىيە بۆلۈمى، پىلان بۆلۈمى، تەمىنلەش بۆلۈمى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكا بۆلۈمى ۋە ئەمگەك - ماڭاش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا 4 قۇدۇق ئەترىتى، بىر تىرانسپورت پونكىتى، 448 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى.

2) پوسكام نېفىت - تەبىئىي گاز تەرەققىيات شىركىتىگە قاراشلىق ئاپپاراتلار 1986 - يىلدىن كېيىن شىركەت ئورگىنىغا قاراشلىق باشقارما - ئىشخانا 24 بولۇپ، ئۇلار: پارتكوم ئىشخانىسى، تەشكىلات - كادىرلار باشقارمىسى، تەشۋىقات باشقارمىسى، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى، ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى، ئىتتىپاق كومىتېتى، شىركەت ئىشخانىسى، ئەمگەك - ماڭاش باشقارمىسى، يۆتكەش باشقارمىسى، مالىيە باشقارمىسى، پىلان باشقارمىسى، ماتور باشقارمىسى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكا باشقارمىسى (بۇرغىلاش - قېزىش باشقارمىسى)، ئاساسىي قۇرۇلۇش باشقارمىسى، قوغداش باشقارمىسى، ئىقتىسادىي جىنايەتكە زەربە بېرىش باشقارمىسى، مەمۇرىي تەپتىش باشقارمىسى، نېفىت ئايرىش - خىمىيىلىك بىرتەرەپ قىلىش باشقارمىسى، سۇپەت ئۆلچىمىنى ئۆلچەش باشقارمىسى، بىخەتەرلىك - مۇھىت ئاسراش بۆلۈمى، كارخانا باشقۇرۇش ئىشخانىسى، قوراللىق بۆلۈمى، سېتىش بۆلۈمى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. شىركەتكە قاراشلىق ئاپپاراتلار: نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى، كۆكيار نېفىت كانى، قۇدۇق بۇرغىلاش شىركىتى، ترانسپورت شىركىتى، ئەسۋاب - سايمان بىلەن تەمىنلەش شىركىتى، گېئولوگىيىلىك تەتقىقات ئورنى، ماڭارېپ - تەربىيىلەش مەركىزى، تۇرمۇش مۇلازىمەت شىركىتى، كۆچا ئىش باشقارمىسى، تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى، ماشىنا رېمونت زاۋۇتى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر دوختۇرخانىسى، ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ 6360 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى.

3) غەربىي جەنۇبىي تارىم تەكشۈرۈش تەرەققىيات شىركىتىگە قاراشلىق ئاپپاراتلار شىركەتكە قاراشلىق بۆلۈم - ئىشخانا 23 بولۇپ، ئۇلار: پارتكوم ئىشخانىسى، تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى، ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى، ئىتتىپاق كومىتېتى، قوغداش بۆلۈمى، قوراللىق بۆلۈم، شىركەت ئىشخانىسى، يۆتكەش بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى، پىلان بۆلۈمى، ماتور بۆلۈمى، بۇرغىلاش - قېزىش بۆلۈمى، ئاساسىي قۇرۇلۇش بۆلۈمى، ئىقتىسادىي تەپتىش بۆلۈمى، مەمۇرىي تەپتىش بۆلۈمى، نېفىت ئايرىش - خىمىيىلىك بىرتەرەپ قىلىش بۆلۈمى، سېتىش بۆلۈمى، تېخنىكا نازارەتچىلىك بۆلۈمى، كارخانا باشقۇرۇش بۆلۈمى، بىخەتەرلىك - مۇھىت ئاسراش بۆلۈمى، سەھىيە بۆلۈمى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. شىركەتكە قاراشلىق ئورۇنلار: نېفىت زاۋۇتى، كۆكيار نېفىت كانى، قۇدۇق بۇرغىلاش شىركىتى، ماڭارېپ - تەربىيىلەش مەركىزى، گېئولوگىيىلىك تەتقىقات ئورنى، ترانسپورت شىركىتى، ئەسۋاب - سايمان بىلەن تەمىنلەش شىركىتى، تۇرمۇش مۇلازىمەت شىركىتى، تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى، ماشىنا رېمونت زاۋۇتى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر دوختۇرخانىسى، پارتىيە مەكتىپى، كۆچا ئىش باشقارمىسى، ئەمگەك مۇلازىمەت

شىركىتى، بۇرغىلاش - قېزىش تەتقىقات ئورنى، سەھىيە - يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

§ 2 . نېفىت - گاز تەكشۈرۈش

1. تەكشۈرۈش جەريانى

1956 - يىلى شىنجاڭ گېئولوگىيە ئىدارىسى 735 - ئىترەتنىڭ 1 - شۆبە ئەترىتى قاغىلىق ناھىيە شاخاپ كەنتىنىڭ تىزناپ دەريا قىرغىقىدىكى يەر يۈزىنى تەكشۈرگەندە ئالدى بىلەن شاخاپنىڭ ئانتىكلىنال تۈزۈلۈشىنى بايقىغان.

نېفىت تەكشۈرۈش

1975 - يىل 7 - 11 - 12 - ئايلاردا شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش باشقارمىسىنىڭ 112. ئەترىتى چۈلۈش ۋە چىپانغا 3 قېتىم كىرىپ، ئۇششار باش مەركەز قىلىنغان دائىرىنى لىنىيە بويىچە گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈپ، شاخاپنىڭ ئانتىكلىنال تۈزۈلۈشىنىڭ ئاساسىي گەۋدە قىسمىنىڭ شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولى بىلەن ھۆلئېرىق ئارىلىقىغا جايلاشقانلىقىنى، ئوق يۇنىلىشىنىڭ 110° — 130° ئىكەنلىكىنى، قىسقا ئوقلۇق ئانتىكلىنال تۈزۈلۈشىنىڭ يۇقىرى نۇقتىسى ھۆلئېرىقنىڭ غەربىي شىمالىدا ئىكەنلىگىنى ئېنىقلىدى.

1975 - يىل 4 - ئايدىن 11 - ئايغىچە شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش باشقارمىسىنىڭ 705/75 ئېلېكترلەشتۈرۈپ تەكشۈرۈش ئەترىتى تۈزۈلۈشىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولىنىڭ 48 كىلومېتىرلىق بۆلۈكىدىن شاخاپ گۇڭشىسىغىچە بىر ئېلېكترلەشتۈرۈپ تەكشۈرۈش كەسمە يۈزىنى تەكشۈرۈپ چىقتى، ئۇنىڭدا بۇ كەسمە يۈزىنىڭ جەنۇب تەرىپى تىك (يانتۇلۇق بۇلۇڭى 21°)، شىمال تەرىپى يانتۇ (يانتۇلۇق بۇلۇڭى 12°)، يەر يۈزىنىڭ يۇقىرى نۇقتىسى شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولىنىڭ 49 كىلومېتىرلىق بۆلۈكىدە، يەر ئاستىنىڭ يۇقىرى نۇقتىسى جەنۇبقا 1.5 كىلومېتىر پەسەيگەن يەردە ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىپ، شاخاپ تۈزۈلۈشىنىڭ قاغىلىق ئويۇلمىسى گىرۋىكىدە مەۋجۇت ئىكەنلىكى، ئانتىكلىنال مۇقىملىقىنىڭ مۇكەممەللىكى، ئۇنىڭدا نېفىت - گاز ساقلاش شارائىتىنىڭ ھازىرلانغانلىقى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلاندى.

1975 - يىل 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى كۆكيار 1 - قۇدۇقى (ئەسلىدىكى ئىسمى غەربىي پارامېتىر 1. نومۇرلۇق قۇدۇق) نىڭ ئورنى تاللاپ بېكىتىلدى. 1976 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇدۇق بۇرغىلاش باشلاندى. 1977 - يىل 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى كۆكيار 1 - قۇدۇقىدىن يۇقىرى مەھسۇلاتلىق نېفىت، گاز ئېقىمى ئېتىلىپ چىقتى.

2. نېفىت - گاز بايلىقى

1984 - يىلى شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ

قوماندانلىق شتابىنىڭ گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئورنى كۆكيار نېفىت گازلىقىنىڭ غەربىي 41 ـ، غەربىي 42 ـ دىن غەربىي 52 ـ، غەربىي 72 ـ گىچە بولغان بۆلەكتىكى نېفىت گاز زاپىسىنى سىغىم بويىچە ھېسابلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ھېسابلىدى ھەمدە جۈملىگە كان مەسئۇلاتلىرى زاپىسى كومىتېتىغا يوللىدى. 1985 ـ يىلى جۈملىگە كان مەسئۇلاتلىرى زاپىسى كومىتېتى كۆكيار نېفىت گازلىقىنىڭ ئېنىقلانغان زاپىسىنىڭ كۆلىمى 25.74 كۋادرات كىلومېتىر، خام نېفىتىنىڭ 19 مىليون 272 مىڭ تونىنا، قېتىشما نېفىتىنىڭ 6 مىليون 829 مىڭ 400 تونىنا، تەبىئىي گازنىڭ 18 مىليارد 288 مىليون كۇب مېتىر (بۇنىڭ ئىچىدە 4 مىليارد 875 مىليون كۇب مېتىر ئېرىگەن گاز بار) ئىكەنلىكىنى تەستىقلىدى.

كۆكيار نېفىت گازلىقىنىڭ ئاساسىي زاپىسى: كۆلىمى 66.15 كۋادرات كىلومېتىر، خام نېفىت 3 مىليون 432 مىڭ تونىنا، قېتىشما نېفىت 4 مىليون 724 مىڭ 300 تونىنا، تەبىئىي گاز 10 مىليارد 534 مىليون كۇب مېتىر (676 مىليون كۇب مېتىر ئېرىگەن گازنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ).

3 § . نېفىتلىك ئېچىش

1. ئېچىش جەريانى

كۆكيار نېفىت گازلىقى بايقالغاندىن تارتىپ ئومۇمىيۈزلۈك ئېچىلىشقىچە، قۇدۇق فونتانلاش، سىناق تەرىقىسىدە ئېلىش، رەسمىي ئېلىش قاتارلىق 3 دەۋرنى باشتىن كۆچۈردى.

1) قۇدۇق فونتانلاش دەۋرى ۋاقتى 1977 ـ يىل 5 ـ ئايدىن 1981 ـ يىل 7 ـ ئايغىچە. 1977 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى كۆكيار 1 ـ قۇدۇقىدا كونترولسىز قۇدۇق فونتانلاش يۈز بەردى. بەرلىك ھۆكۈمەت نەچچە مىڭ خەلق ئىشچىسىنى سەپەرۋەر قىلىپ، شۇ جايدىكى نېفىت ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى بىلەن بىرلىكتە سايلىقتىكى تەبىئىي جىلغىدا 6 توسما ياساپ خام نېفىتنى توسۇپ قالدى. ئومۇمىي سىغىمى تەخمىنەن 100 مىڭ كۇب مېتىر بولدى. 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى قۇدۇق ئېغىزى قۇرۇلمىسىنى جەددىي ئورنىتىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن كۆكيار 10 ـ، 9 ـ قۇدۇقىدا ئارقا ـ ئارقىدىن قۇدۇق فونتانلاش يۈز بەردى. گەرچە ۋاقتىلىق ياسالغان توسما توسۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەسلا تەركىبىدە سۇ بار خام نېفىت يەنىلا توسمىدىن ئۆتۈپ، يېقىن ئەتراپتىكى كۆكيار دەرياسىغا ئېقىپ كىرىپ، دەريانى بويلاپ نەچچە 10 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قاغلىق ناھىيىلىك قاتناش باشقۇرۇش پونكتى ئەتراپىغىچە ئېقىپ بارىدى. 3 كۈن قۇدۇقتىكى قۇدۇق فونتانلاش قۇدۇق ئاستىنىڭ ئەسلىدىكى ھالىتىنى بۇزۇپ، نېفىتلىك گازلىقىنىڭ ھەربىرىتالىك ھالىتىنى ئانالىز قىلىش ۋە ئېچىشقا ئىنتايىن چوڭ قىيىنچىلىق ئېلىپ كەلدى: (1) ئىپتىدائىي ماتېرىياللارنى تولۇق ئالغىلى بولمىدى؛ (2) ھەرقايسى نېفىت ـ گاز زاپىسى يەر قاتلىمىنىڭ ھېسىم كۇچى تۆۋەنلەپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۆۋەنلەش دەرىجىسى ئوخشاش بولمىدى. (3) نېفىت گاز سۇ يۈزى يۇقىرىغا يۆتكىلىپ كەتتى؛ (4) زاپىسى قايتىدىن جايلاشتى؛ (5) قېتىشما گاز زاپىسىنىڭ قېتىشىشقا قارشىلىقى ئېغىر بولدى.

2) سىناق تەرىقىسىدە ئېلىش دەۋرى ۋاقتى 1981 ـ يىل 8 ـ ئايدىن 1987 ـ يىل 12 ـ ئايغىچە. 1981 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى غەربىي 42 ـ، غەربىي 45 ـ قېتىشما گاز زاپىسىنىڭ كۆكيار 21 ـ قۇدۇقى سىناق تەرىقىسىدە نېفىت ئېلىشقا كىرىشتۈرۈلدى. 1982 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى كۆكيار 9 ـ قۇدۇقىغا بېسىملىق قۇدۇق ئاستى نېفىت تۇرۇبىسى كىرگۈزۈلدى. 27 ـ كۈنى نورمال ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1983 ـ يىلى غەربىي 52 ئۇچۇشچان نېفىت زاپىسىنىڭ كۆكيار 8. قۇدۇقى سىناق تەرىقىسىدە نېفىت ئېلىشقا كىرىشتۈرۈلدى. 1987 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، كۆكيار

نېفتلىكىدە جەمئىي 19 كۆز قۇدۇق ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى، بۇنىڭ ئىچىدە 14 نېفت قۇدۇقى، 5 گاز قۇدۇقى بار. ئۇنىڭدىن باشقا 5 قۇدۇق تەكشۈرۈش قۇدۇقىدىن ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقىغا ئۆزگەرتىلدى. پوسكام نېفت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى ھەقتىي قۇرۇلۇش دەۋرىگە كىرگەنلىكتىن، قېتىشما گاز قۇدۇقى سىناق قىلىنغاندىن كېيىن ۋاقتىنچە ئېتىۋېتىلدى.

3) ئېچىش دەۋرى 1988 - يىلدىن باشلاپ كۆكيار نېفت گازلىقى ئېچىشقا كىرىشتۈرۈلدى. 1990 - يىلغىچە كۆكيار نېفت گازلىقىدا جەمئىي 62 كۆز قۇدۇق بۇرغىلاندى، نېفت گاز ئېلىش شارائىتىنى ھازىرلىغان ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقى 45، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەن قۇدۇق 38 بولدى. يىللىق تەبىئىي گاز ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 230 مىليون كۇب مېتىر، يىللىق خام نېفت ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ئازكەم 150 مىڭ تونىنا بولدى.

2. نېفتلىك - گازلىقنىڭ ھازىرقى ھالىتى

1) نېفت بىلەن سۇنىڭ ئۆچرىشىش يۈزى كۆكيار نېفتلىك - گازلىقنىڭ يەر ئاستىدىكى خام نېفتنىڭ تارقىلىش رايونىنىڭ قىرغاق سۇيى ئىلگىرىلىگەنلىكتىن، ئاستىنقى قىسمىدىكى نېفت قاتلىمى ۋە قىرغاقتىكى قىسمەن رايونلارنى سۇ بېسىپ كېتىپ، گازنىڭ ئۈستى يېغىلىپ، نېفتنىڭ گازنىڭ ئۈستىگە بېسىپ كىرىشىنى شەكىللەندۈرگەن. قۇدۇق فونتانلاشنىڭ تەسىرى ھەمدە زاپاس قەۋىتىنىڭ تەكشىسىز چەكلىشى ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ جايلىشىش يۈزىنىڭ بىردەك بولماسلىقىنى شەكىللەندۈرگەن. فونتانلىغان 3 قۇدۇقنىڭ يېقىن ئەتراپىنىڭ تېكتونىك شەرقىي قىسمىدىكى نېفت بىلەن سۇنىڭ ئۆچرىشىش يۈزىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 1435 مېتىر، تېكتونىك غەربىدىكىسىنىڭ تەخمىنەن 1445 مېتىر، تېكتونىك شىمالىي تەرىپىدىكىسىنىڭ 1441 مېتىر، تېكتونىك جەنۇب تەرىپىدىكىسىنىڭ 1450 مېتىر بولغان.

غەربىي 52 ئۇچۇشچان نېفت زاپاسىدىكى نېفت بىلەن سۇنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆچرىشىش يۈزى 1440 مېتىر بولۇپ، ئىپتىدائىي ئۆچرىشىش يۈزىدىن 40 مېتىر ئۆرلىگەن. غەربىي 42 — غەربىي 51 بۆلىكىدىكى گاز زاپاسى تېكتونىك شەرقىي قىسمىدىكى نېفت بىلەن سۇنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆچرىشىش يۈزى 1445 مېتىر بولۇپ، ئىپتىدائىي ئۆچرىشىش يۈزىدىن 35 مېتىر ئۆرلىگەن. تېتونىك غەربىي قىسمىدىكىسىنىڭ 1460 مېتىر، جەنۇب شىمال ئىككى تەرىپىدىكىسىنىڭ 1445 — 1460 مېتىر ئارىلىقىدا بولغان.

2) نېفت بىلەن گازنىڭ ئۆچرىشىش يۈزى نېفت - گاز زاپاسى قۇدۇق فونتانلاشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، بېسىم كۆچى ئىپتىدائىي ئېچىلما نۇقتا بېسىمىدىنمۇ تۆۋەنلەپ كېتىپ، نېفت زاپاسىدىكى ئېرىگەن گازنىڭ ئاجرىلىپ چىقىرىپ، ھەجمى تارىيىش ۋە قېتىشما گاز قايتا ھەرىكەتلىنىش ھادىسىسى يۈز بەرگەن. ئەسلىدىكى قېتىشما نېفتنىڭ تەركىبى 509 گرام/كۇب مېتىر بولسىدۇ. ئۇچۇشچان نېفت زاپاسىدىكى نېفت بىلەن گازنىڭ ئۆچرىشىش يۈزىنىڭ تېكتونىك شەرق - غەرب ئىككى تەرەپتىكى ئۆچرىشىش يۈزى 1430 مېتىر، تېكتونىك شىمالىي تەرىپىنىڭ ئۆچرىشىش يۈزى 1412 مېتىر، جەنۇب تەرىپىنىڭ ئۆچرىشىش يۈزى 1414 — 1420 مېتىر بولغان.

90 - يىللارنىڭ باشلىرىدا غەربىي 52 ئۇچۇشچان نېفت زاپاسىدىكى نېفت بىلەن گازنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆچرىشىش يۈزى 1417 مېتىر بولۇپ، ئەسلىدىكى نېفت بىلەن گازنىڭ ئۆچرىشىش يۈزىدىن 23 مېتىر ئۆرلىگەن، پەقەت غەربىي 52 نىڭ 1 - قۇم قەۋىتى گۇرۇپپىسىدا دائىرىسى ئىنتايىن كىچىك بولغان بىر گاز ئىنتىرىشى ساقلانغان. 2 -، 3 - قۇم قەۋىتى گۇرۇپپىسىنىڭ دەسلەپكى تەركىبلىك ھەجمى كىرگەن نېفت تەرىپىدىن ئىگىلەنگەن. غەرب 42 — غەرب 51 گاز زاپاسىنىڭ تېكتونىك شەرقىي قىسمىدىكى نېفت بىلەن گازنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆچرىشىش يۈزى 1410 مېتىر بولۇپ، ئەسلىدىكى ئۆچرىشىش يۈزىدىن 30 مېتىر

ئۆرلىگەن، تىكتونىك غەربىي قىسمىنىڭ 1440 مېتىر، جەنۇب شىمال تەرىپىنىڭ 1410 — 1440 مېتىر ئارىلىقىدا بولغان.

3) نېفىت گاز زاپىسىنىڭ يەر قاتلىمى بېسىم كۆچى

(1) غەرب 42 — غەرب 51 قېتىشما گاز زاپىسى غەرب 42 بۆلىكىنىڭ بېسىم كۆچى غەرب 51 بۆلىكىدىن يۇقىرى بولۇپ، تىكتونىك شەرقىي قىسمىدىكى فونتانلىغان 3 قۇدۇق ئەتراپىنىڭ بېسىم كۆچى بىرقەدەر تۆۋەن، فونتانلىغان قۇدۇققا يېراقراق بولغان تىكتونىك غەربىي قىسىم قۇدۇق فونتانلاشنىڭ تەسىرىگە ئاز ئۇچرىغانلىقتىن، دەسلەپكى بېسىم كۆچىگە يېقىنلاشقان. غەرب 51 (3) بۆلىكى غەرب 42 — غەرب 51 قېتىشما گاز زاپىسىدىكى بېسىم كۆچى ئەڭ تۆۋەن قاتلام ھېسابلىنىدۇ.

(2) غەرب 52 ئۇچۇشچان نېفىت زاپىسى غەرب 52 دە 3 قاتلام بۆلۈكى بولۇپ، 1988 - يىلدىن كېيىن بېسىم كۆچى پۈتۈنلەي بىرئاز تۆۋەنلىدى. ئۆزگىرىش بىردەك بولدى، سۇنىڭ نېفىت قاتلىمىغا سىڭىپ كىرىشى، نېفىتنىڭ گاز قاتلىمىغا سىڭىپ كىرىشى داۋاملاشماقتا.

4) يەككە قۇدۇقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

(1) نېفىت قۇدۇقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى نورمال ئىشلەپچىقىرىلىۋاتقان نېفىت قۇدۇقىدا نېفىت ئېلىش ئاساس قىلىنىدۇ. سىناق تەرىقىسىدە نېفىت ئېلىش جەريانىدا، كۆكيار 8 ،، 428 ،، 332 ،، 352 ،، 412 - قۇدۇقلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى، سۇ تەركىبى، گاز - نېفىت نىسبىتى، ئاقما چىم خۇسۇسىيىتى بىرقەدەر مۇقىم بولدى. يۇقىرى نىسبەتلىك نېفىت - گاز قۇدۇقىدا گاز ئىتتىرىسىگە سىڭىپ كىرگەن نېفىتنى ئېلىش ئاساس قىلىنىدۇ. سىناق تەرىقىسىدە نېفىت ئېلىش جەريانىدا، كۆكيار 331 ،، 333 ،، 241 ،، 6 ،، 502 - قاتارلىق قۇدۇقلارنىڭ نېفىت مىقدارى تۆۋەنلىگەن، گاز مىقدارى ئۆرلىگەن. تەركىبىدە سۇ بار بولغان كۆكيار 300 ،، 415 ،، 416 ،، 503 - قاتارلىق قۇدۇقلاردا نېفىت، گاز، سۇ ئوخشاشلا فونتانلىغان. توختاپ - توختاپ فونتانلايدىغان كۆكيار 501 ،، 516 - قۇدۇقلارنىڭ زاپاس توپلانمىلىرىنىڭ فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى ناچار، سىڭىشىش ئىقتىدارى ئاجىز. سۇيۇقلۇق بىلەن تەمىنلىشى يېتەرسىز بولۇپ، بۇنداق قۇدۇقنى بىر مەزگىل ئېتىۋېتىپ، ئېنېرگىيىسى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، قايتىدىن ئۆزى ئېتىلىپ چىققاندا نېفىت ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

(2) گاز قۇدۇقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى غەرب 51 (3) بۆلىكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقى تۆۋەن بېسىملىق، يۇقىرى سىڭىشچانلىق، يۇقىرى مەھسۇلاتلىق، ئۇنىڭ ئۈستىگە زاپاس ماددىلارنىڭ فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى ياخشى، سىڭىپ كىرىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، گاز قۇدۇقىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى يۇقىرى بولۇش ئالاھىدىلىكىنى ھازىرلىغان بولۇپ، نېفىت ئېلىش كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ سېلىشتۇرۇلۇشى كۇنىگە 1000 — 6000 كۇب مېتىر. مىگاپاسكال مېتىر بولغان. غەرب 42 — غەرب 51 (1+2) بۆلىكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقى يۇقىرى بېسىملىق، تۆۋەن سىڭىشچانلىق، تۆۋەن مەھسۇلاتلىق بولۇش ئالاھىدىلىكىنى ھازىرلىغان بولۇپ، زاپاس ماددىلارنىڭ فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى ناچار، مەھسۇلات بېرىش ئىقتىدارى تۆۋەن، ئۇنىڭ نېفىت ئېلىش كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ سېلىشتۇرۇلۇشى كۇنىگە 60 — 340 كۇب مېتىر مىگاپاسكال مېتىر بولغان.

5) نېفىت - گاز مەھسۇلات مىقدارى

كۆكيار نېفىت گازلىقىدا ئىشلەپچىقىرىلغان خام نېفىت 1 مىليون 791 مىڭ 200 تونا، تەبىئىي گاز 4 مىليارد 997 مىليون كۇب مېتىر. بۇنىڭ ئىچىدە كۆكيار 1 - قۇدۇقى، كۆكيار 10 - قۇدۇقى، كۆكيار 9 - قۇدۇقىدىن ئېتىلىپ چىققان نېفىت - گاز مەھسۇلات مۇنداق بولدى: خام نېفىت 1 مىليون 80 مىڭ تونا بولۇپ، ئومۇمىي ئېلىنغان نېفىت مىقدارىنىڭ 60.3% نى، تەبىئىي گاز 4 مىليارد 200 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، ئومۇمىي ئېلىنغان گاز مىقدارىنىڭ 80.05% نى ئىگىلىدى.

§ 4 . نېفتلىك قۇرۇلۇشى

1. كان رايونلىرى قۇرۇلۇشى

1) قەشقەر بازىسى 1952 ـ يىل 2 ـ ئايدىن باشلاپ جۇڭگو ـ سوۋېت نېفت پاي شىركىتى گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش باشقارمىسى قەشقەر پونكتى قۇرۇلۇشقا باشلىغان، ئەينى ۋاقىتتا قەشقەر شەھىرى سەمەن يېزىسىنىڭ بېغى (ھازىرقى دوستلۇق يولى) قۇرۇلۇش نۇقتىسى قىلىنغان بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 140 كۇۋادرات مېتىرلىق كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىر قەۋەتلىك بىر كورپۇس ئۆي، كۆلىمى تەخمىنەن 150 كۇۋادرات مېتىرلىق ئىككى قەۋەتلىك بىر كورپۇس ئۆي سېلىنغان. شۇ يىلى ئاددىي توك تارقىتىش ئورنى قاتارلىق قۇرۇلۇشلار قىلىنغان، 1952 ـ يىلى 3 — 5 ـ ئايغىچە جۇڭگو سوۋېت نېفت پاي شىركىتىنىڭ قەشقەردە قۇرۇلغان 3 ـ بىناكارلىق باشقارمىسى، قۇدۇق بۇرغىلاش باشقارمىسى، 1956ـ يىلى شىنجاڭ نېفت باشقۇرۇش ئىدارىسى گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش باشقارمىسى قۇرغان ئايروپىلان ئارقىلىق ئۇلچەش 125 ـ چوڭ ئەترىتى قاتارلىقلار مۇشۇ يەردە تۇردى. 1988 ـ يىلى بۇ ئورۇن شىنجاڭ نېفت باشقۇرۇش ئىدارىسى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ساناتورىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا پوسكام نېفت ـ تەبىئىي گاز تەرەققىيات شىركىتى ئىشخانىسى قارىسىدىكى ئورۇن بولدى.

1953 ـ يىلى سەمەن يېزىسىدىكى بازىنى قۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە قەشقەر شەھىرىنىڭ مەركىزىدىن شىمالغا تەخمىنەن 9 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى قوغان كەنتىدە بازا قۇرۇلدى. بۇ بازا 1970 ـ يىل 2. ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ نېفت تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق شتابىنىڭ قەشقەر نېفت ئىش باشقارمىسى قىلىندى، كېيىن غەربىي جەنۇبىي تارىم شىركىتى قەشقەر نېفت ئىش باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭدا مېھمان كۆتۈش ئورنى، تەمىنلەش پونكتى، ماي قاچىلاش پونكتى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى.

ئىككى بازىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 30 مىڭ 716.2 كۇۋادرات مېتىر بولۇپ، 92 كورپۇس ئۆي بار، بۇنىڭغا جەمئىي 2 مىليون 552 مىڭ 100 يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

قەشقەر بازىسىنىڭ 1952 ـ 1990 ـ يىلغىچە بولغان قۇرۇلۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 12 — 2

يىللار	ئومۇمىي كۆلىمى (كۇۋادرات مېتىر)	سېلىنغان ئومۇمىي مەبلەغ (تۆمەن يۈەن)	ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر تۇرالغۇسى		ئامبۇۋى قۇرۇلۇش		ئىش ئۆيى ۋە ياندائىما مۇئەسسەسىلەر		بول قۇرۇلۇشى		باشقىلار	
			قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۇۋادرات مېتىر)	سېلىنغان مەبلەغ (تۆمەن يۈەن)	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۇۋادرات مېتىر)	سېلىنغان مەبلەغ (تۆمەن يۈەن)	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۇۋادرات مېتىر)	سېلىنغان مەبلەغ (تۆمەن يۈەن)	قۇرۇلۇش مىقدارى (كىلومېتىر)	سېلىنغان مەبلەغ (تۆمەن يۈەن)	سۇ مۇنارى (دانە)	سېلىنغان مەبلەغ (تۆمەن يۈەن)
1952	175.44	1.46			175.44	1.46						
1953	10205.74	36.98	2586.78	12.95	878.03	4.24	6740.93	20.15				
1957	1669.29	5.74	1125.20	3.93	52.52	0.24	491.57	1.57				
1959	5981	25	5981	25								
1963	3409.02	16.30	3368.22	16	40.80	0.30						
1970	162.80	1.20					162.80	1.20				

				1.30	133.10					1.30	133.10	1971
				0.30	32.50					0.30	32.50	1975
						1	103.20			1	103.20	1977
						6.50	736.07			6.50	736.07	1978
						38.99	2036.73	0.50	540	39.49	2576.73	1979
						5.42	225.70			5.42	225.70	1980
7.92	1			18.55	1092.50	1.58	100.13			28.05	1192.63	1981
				1.38	225.95			12.98	861.45	14.27	1087.40	1983
						10.64	523.28	19.33	1389.56	29.97	1912.84	1984
		8.66	20.379	1.04	58.38	6.65	214.75	6.09	497.40	22.44	770.53	1988
						4.97	31.36			4.97	31.36	1989
						14.82	310.85			14.82	310.85	1990
7.92	1	8.66	20.379	45.49	8937.73	96.81	5428.86	96.78	16349.61	255.21	30716.20	جەمئىي

2) پوسكام نېفىت بازىسى

پوسكام نېفت بازىسى — شىنجاڭ نېفت باشقۇرۇش ئىدارىسى غەربىي - جەنۇبىي تارىم تەكشۈرۈش تەرەققىيات شىركىتى تۇرۇشلۇق جاي. ئۇ پوسكام ناھىيىسىنىڭ كۈيباغ بازىسىغا جايلاشقان بولۇپ، پوسكام ناھىيە بازىرىغا 31 كىلومېتىر، قاغىلىق ناھىيە بازىرىغا 35 كىلومېتىر كېلىدۇ، 11.75 كۋادرات كىلومېتىر يەرنى ئىگىلىگەن. بازا قۇرۇلۇشى 1980 - يىلى باشلانغان. شۇ يىلى قۇرۇلۇش قىلىنغان كۆلەم 84 مىڭ 28.437 كۋادرات مېتىر، قۇرۇلۇش تاماملانغان كۆلەم 63 مىڭ 49.628 كۋادرات مېتىر بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچى - خىزمەتچىلەر تۇرالغۇسى 36 مىڭ 83.419 كۋادرات مېتىر، زاۋۇت ئۈيى 14 مىڭ 52.72 كۋادرات مېتىر. مەدەنىيەت - ماارىپ، داۋالاش مۇئەسسەسىلىرى 13 مىڭ 14.136 كۋادرات مېتىر. ئۇنىڭدىن باشقا 141 كورپۇس ھەرىكەتچان ياغاچ ئۆي، 1171 چېدىر بار. 26 كىلومېتىر ئاددىي ناشيول ياسالدى، 40 مىڭ تۇپتىن كۆچەت تىكىلدى. 1980-يىل 3 -، 4 - ئايلاردا جەنۇبىي شىنجاڭ نېفت تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق شتابى ئورگىنى، بۇرغىلاش ئالدىنقى چوڭ ئەترىتى، قۇدۇق تاماملاش چوڭ ئەترىتى، دوختۇرخانا، گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش قوماندانلىق ئورنى، رېمونت قىلىش چوڭ ئەترىتى، ئۇسكۇنە ئامبىرى قاتارلىق ئورۇنلار قاغىلىقتىن پوسكام بازىسىغا كۆچۈپ كەلدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن نېفت تەكشۈرۈش، ئېچىش، نېفت - گاز يەتكۈزۈش، نېفت ئايرىش خىمىيە سانائىتى، ماشىنا رېمونت قىلىش - ترانسپورت - ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش، پەن تەتقىقات، تۇرمۇش مۇلازىمىتى، داۋالاش سەھىيە، مەدەنىيەت - ماارىپ قاتارلىق كەسىپلەردىن تەركىب تاپقان بىر ئۇنىۋېرسال كارخانا بولۇپ قالدى.

(1) زاۋۇت ئۈيى، ئىشخانا بىناسى، ئامبار قاتارلىق ئاممىۋى مۇئەسسەسىلەر بازىنىڭ شەرقىي 2 - يولىنىڭ شەرقىدىكى كوئېنلۇن يولىنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرى سانائەت ئىشلەپچىقىرىش رايونى بولۇپ، تەخمىنەن 1.6 كۋادرات مېتىر (نېفت زاۋۇتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) يەرنى ئىگىلىگەن. ئەسۋاب بىلەن تەمىنلەش شىركىتى شەرق 2 - يولىغا قوشنا، ئورگان كوئېنلۇن يولىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان، تەمىنلەش باش پونكتى كوئېنلۇن يولىنىڭ شىمال تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، تەخمىنەن 0.31 كۋادرات كىلومېتىر يەرنى ئىگىلىگەن. ترانسپورت شىركىتى ئەسۋاب شىركىتى ئورگىنى بىلەن تۇتاش بولۇپ، بازىنىڭ شەرقىدىكى ماي ئامبىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەخمىنەن 0.21 كۋادرات كىلومېتىر يەرنى ئىگىلىگەن. ماشىنا رېمونت زاۋۇتى كوئېنلۇن يولىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە، شەرقىي 3 - يولىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، تەخمىنەن 0.25 كۋادرات كىلومېتىر يەرنى ئىگىلىگەن. ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى كوئېنلۇن يولىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە، شەرقىي 4 - يولىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، تەخمىنەن

0.33 كۋادرات كىلومېتىر يەرنى ئىگىلىگەن. قۇدۇق بۇرغۇلاش شىركىتى كوئېنلۇن يولىنىڭ شىمال تەرىپىگە، شەرقىي 3 - يولىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان، ئۈستەڭ بويى يولىنىڭ شىمالىغا، شەرقىي 3 - يولىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان تۈرۈبا پونكىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، تەخمىنەن 0.55 كۋادرات كىلومېتىر يەرنى ئىگىلىگەن.

تۈرمۇش مۇلازىمەت شىركىتى بازىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بۇرجىكىگە جايلاشقان بولۇپ، تەخمىنەن 0.36 كۋادرات كىلومېتىر يەرنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدا ئىشخانا، ئىسكىلات، پارقازان ئۆيى، يەسلى، مېھمانخانا قاتارلىق 54 كورپۇس ئىمارەت بولۇپ، كۆلىمى 21 مىڭ 253 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق شتابى ئورگىنى ئىشخانا بىناسى 1983-يىلى سېلىنغان بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 3987.87 كۋادرات مېتىر ئىدى، كېيىن غەربىي جەنۇبىي تارىم شىركىتى ئورگىنىنىڭ ئىشخانا بىناسى قىلىندى. ئىشخانا بىناسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى باش يۆتكەش - تۇرۇنلاشتۇرۇش باشقارمىسى، ئاساسىي قۇرۇلۇش باشقارمىسى ئىشخانا بىناسى 1985 - يىلى سېلىنغان بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1459 كۋادرات مېتىر. غەرب تەرىپىدىكى قۇدۇق بۇرغىلاش ھۇنەر - سەنئەت تەتقىقات ئورنى بىناسى 1986 - يىلى سېلىنغان بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1979.82 كۋادرات مېتىر.

پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىنى ئورگىنى خىزمەت بىناسى ۋە مۇھىت ئاسراش بىناسى نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش رايونى ئىچىگە جايلاشقان. 1986 - يىل 11 - ئايدا ئىش باشلىنىپ، كېيىنكى يىلى 10 - ئايدا پۈتكەن، خىزمەت بىناسىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 3589.9 كۋادرات مېتىر، مۇھىت ئاسراش بىناسىنىڭ كۆلىمى 995 كۋادرات مېتىر.

خەۋەرلىشىش بىناسى قۇرۇلۇشى 1987 - يىل 11 - ئايدا باشلىنىپ، كېيىنكى يىلى 9 - ئايدا پۈتتى، قۇرۇلۇش كۆلىمى 2603.57 كۋادرات مېتىر. يەر ئۈستى سۇنئىي ھەمراھ خەۋەرلىرىنى قوبۇل قىلىش پونكىتىنىڭ قۇرۇلۇشى 1988 - يىل 10 - ئايدا باشلىنىپ، 1989 - يىلى پۈتتى، قۇرۇلۇش كۆلىمى 251.64 كۋادرات مېتىر.

گېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 6118 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 1981 - يىلى 2098.37 كۋادرات مېتىر كۆلەمدە لابوراتورىيە ئىشخانىسى (بىر قەۋەتلىك)، 392.08 كۋادرات مېتىر كۆلەمدە خەرىتە سىزىش ئۆيى (بىر قەۋەتلىك) سېلىندى. 1987 - يىلى 1400 كۋادرات مېتىر كۆلەمدىكى گېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بىناسى سېلىندى.

(2) ماشارىپ، سەھىيە، مەدەنىيەت، كۆڭۈل ئېچىش قاتارلىق مۇئەسسەسىلەر پوسكام نېفىت تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى 1978 - يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىغان بولۇپ، 90 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، 22 مىڭ 378 كۋادرات مېتىر ئىمارىتى (قۇرۇلۇش كۆلىمى) بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوقۇتۇشقا ئىشلىتىلگىنى 11 مىڭ 871 كۋادرات مېتىر، كوللېكتىپ ياتاق 6645 كۋادرات مېتىر، باشقا قوشۇمچە مۇئەسسەسىلەر 3862 كۋادرات مېتىر. بازىدىكى ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەردە 34 كورپۇس بىنا بار، ئۇنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 24 مىڭ 155 كۋادرات مېتىر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئوقۇتۇشقا ئىشلىتىلمىدىغىنى 21 مىڭ 334 كۋادرات مېتىر (بىنا).

نېفىت ئىشچى - خىزمەتچىلەر دوختۇرخانىسى 1980 - يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىغان. شۇ يىلى پۈتكەن كۆلەم 2518 كۋادرات مېتىر. 1986 - يىلى 1995 كۋادرات مېتىر ئامبۇلاتورىيە بىناسى، 1988 - يىلى 600 كۋادرات مېتىر كۆيۈپ يارىلانغانلار بالنىتسى، 1320 كۋادرات مېتىر يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر بىناسى سېلىندى، جەمئىي 30 كورپۇس ئىمارەت بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 13 مىڭ 564 كۋادرات مېتىر.

تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى 1982 - يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىغان. شۇ يىلى پۈتكەن كۆلەم 880 كۋادرات مېتىر. 1986 - يىلى 120 كۋادرات مېتىر سۇنئىي ھەمراھدىن قوبۇل قىلىش ئاپپارات ئۆيى كېگەيتىپ سېلىندى. 1988 - يىلى 1261 كۋادرات مېتىر ئاپپارات ئۆيى ۋە خىزمەت بىناسى سېلىندى. شۇ يىلى بازىدا يېپىق

يوللۇق تېلېۋىزىيە يولغا قويۇلدى، جەمئىي 9 كورپۇس ئىمارەت بار بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 2645 كۋادرات مېتىر.

بازىدىكى تۇنجى كىنوخانا — ئىگىلىك تىكلەش كىنوخانىسى (يازلىق) 1981 - يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىغان. 1983 - يىلى قۇرۇلۇش كۆلىمى 2964.54 كۋادرات مېتىر بولغان كۆلۈپ سېلىندى. 1985- يىلى 1341 كۋادرات مېتىر كۆلەمدىكى كۈتۈپخانا، تانسىخانا سېلىندى. 1986 - يىلى 1600 كۋادرات مېتىر كۆلەملىك نېفت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئائىلە بىناسى سېلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن 2015.8 كۋادرات مېتىر كۆلەملىك پېشقەدەم كادىرلار پائالىيەت مەركىزى سېلىندى.

باغچا 1984 - يىلى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ ئورنى 0.22 كۋادرات كىلومېتىر. باغچا ئىچىدە مۇز تېيىلىش مەيدانى، سۇ ئۈزۈش كۆلى، سۇغا سەكرەش سۇپىسى بار. 1988 - يىلى كۆلچەك چېپىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بالىلار سايامەت باغچىسى سېلىندى. باغچا ئىچىگە قەلئە ئىشكى، مەنزىرە نۇقتىلىرىغا كىرىش ئىشكى، ئالەم بوشلۇقى ئۆيى، قىزىلتاغ غارى، ياغاچ مودېل ئۆيى، سىرلىق ئوردا، ئويۇن تېمى، شىپالىق، ھەيكەل، راۋاق قاتارلىقلار ياسالغان بولۇپ، سوق - سوق ماشىنا، پەلەك ماشىنىسى، ئايلانما ئات، ئاسما ماشىنا، چەرخى پەلەك قاتارلىق چوڭ تېپتىكى ئويۇن مۇئەسسەسلىرى بار.

(3) توك بىلەن تەمىنلەش قۇرۇلۇشى بازىدا جەمئىي 3 ئېلېكتر ئىستانسى قۇرۇلدى: ئۇلار پوسكام نېفت بازىسى دىزېل ماتورلۇق ئېلېكتر ئىستانسىسى، پوسكام نېفت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى تېرمو ئېلېكتر ئىستانسىسى، «گۈلچەي» ئېلېكتر ئىستانسىدىن ئىبارەت، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي گېنېراتور سىغىمچانلىقى 43 مىڭ 365 كىلوۋات. سىرتتىن 2 توك كۆچى ئېلېكتر ئىستانسىسى سېتىۋېلىندى: داچىلىق ئېنېرگىيە تېخنىكا تەرەققىيات شىركىتىنىڭ ئايروپىلان ماتورلۇق ئېلېكتر ئىستانسىسى، بۇنىڭغا 7 ئايروپىلان ماتورلۇق گېنېراتور گۇرۇپپىسى ئورنىتىلغان، گېنېراتور سىغىمچانلىقى 14 مىڭ كىلوۋات؛ پوسكام ناھىيىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىنىڭ گېنېراتور سىغىمچانلىقى 1000 × 3 كىلوۋات. يۇقىرى بېسىملىق توك تەقسىملەش ئۆيىدىن 7سى قۇرۇلدى: ئۇلار پوسكام نېفت بازىسى دىزېل ماتورلۇق ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ يۇقىرى بېسىملىق توك تەقسىملەش ئۆيى، پوسكام نېفت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى تېرمو ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ يۇقىرى بېسىملىق توك تەقسىملەش ئۆيى، «گۈلچەي» ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ يۇقىرى بېسىملىق توك تەقسىملەش ئۆيى، سۇ تەقسىملەش پونكىتى، يۇقىرى بېسىملىق توك تەقسىملەش ئۆيى، 201 توك تەقسىملەش ئۆيى، 301 يۇقىرى بېسىملىق توك تەقسىملەش ئۆيى، 302 يۇقىرى بېسىملىق توك تەقسىملەش ئۆيىدىن ئىبارەت.

1980 - يىلدىن 1991 - يىلغىچە پوسكام نېفت بازىسىدا سېلىنغان ئۇي - ئىمارەتلەر

جەدۋەل: 12 — 3

يىللار	پۈتكەن كۆلەم (كۋادرات مېتىر)	سېلىنغان ئومۇمىي مەبلەغ (مىڭ يۈەن)	ئىشچى - خىزمەتچىلەر تۇرالغۇسى		ئامبۇۋى قۇرۇلۇش		مەدەنىيەت - مائارىپ، داۋالاش مۇئەسسەسلىرى		زاۋۇت ئۆيى ۋە ياندائىما مۇئەسسەسلەر		يول قۇرۇلۇشى		باشقىلار	
			قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)	سېلىنغان مەبلەغ (مىڭ يۈەن)	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)	سېلىنغان مەبلەغ (مىڭ يۈەن)	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)	سېلىنغان مەبلەغ (مىڭ يۈەن)	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)	سېلىنغان مەبلەغ (مىڭ يۈەن)	قۇرۇلۇش مىقدارى (كىلومېتىر)	سېلىنغان مەبلەغ (مىڭ يۈەن)	سۇ مونتارى (دانە)	سېلىنغان مەبلەغ (مىڭ يۈەن)
1980	84437.28	1113.85	36419.83	343.40	20808.79	352.58	13136.14	178.11	14072.52	235.06		4.70		
1981	76202.20	1017.58	29162.27	307.62	22037.50	355.87	10310.76	111.46	14691.67	211.95		30.68		

		33.49		251.23	13404.09	95.34	2530.74	376.84	20106.14	730.69	25483.92	1127.59	61524.89	1982
7.47	1			145.20	8319.96	272.24	13477.34	217.79	12479.94	730.33	35382.98	1373.03	69610.22	1983
		14.87	10.40	128.52	6297.70	198.43	9470.13	192.78	9446.55	732.98	31473.49	1267.58	56687.87	1984
		8.01	5.40	213.72	7459.76	3.45	248	320.57	11189.64	572.41	50929.07	1118.16	69826.47	1985
14.09	1	126.31		181.22	6504.18	3.49	248.17	271.83	9356.27	306.60	15019.98	903.54	31228.60	1986
10	1	30	8.60	115.77	3381.48	90.74	1951.43	179.06	5072.23	294.01	10069.20	719.58	20474.34	1987
		34.04		338.14	8344.32	197.25	5086.02	507.21	12516.48	954.10	45602.80	2030.74	71549.62	1988
		117.41		433.80	5663.20	329.57	4448.66	650.69	9347.80	460.00	28225.90	1991.47	47715.56	1989
		117.41		433.80	5663.20	329.51	4448.66	650.69	9347.80	460	28225.90	1991.47	47715.56	1989
		45	7.80	196	3761	61	1827.62	411.93	5064	1282	20116	1995.93	30768.62	1990
				354	6982	386	7469	82.07	4397	2932.68	28526	3754.75	47374	1991
31.56	3	444.51	32.20	2804.61	9888.88	1927.08	70204.01	3919.22	141822.34	9646.82	356441.44	18413.80	667449.67	جەمئىي

(4) سۇ بىلەن تەمىنلەش قۇرۇلۇشى 1979 - يىل 11 - ئايدا تۇنجى قۇدۇق قېزىلدى، قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى 101.3 مېتىر، كۈندىلىك سۇ مىقدارى 1900 كۇب مېتىر. 1980 - يىل 5 - ئايدىن 1981- يىل 6 - ئايغىچە بازىدا يەنە 5 سۇ بىلەن تەمىنلەش قۇدۇقى قېزىلدى. 6 قۇدۇقنىڭ كۈندىلىك سۇ بىلەن تەمىنلەش ئىقتىدارى 11 مىڭ 520 كۇب مېتىر بولدى. 1986 - يىلى 23 مىڭ مېتىر سۇ بىلەن تەمىنلەش تۇرۇبىسى ياتقۇزۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بازىنىڭ ھالقىسمان يېپىق يوللۇق سۇ بىلەن تەمىنلەش تۇرۇبا تورى سىستېمىسى ئاساسىي جەھەتتىن پۈتتى.

1981 - يىلى 1700 مېتىر كۆيباغ ئۆستىكى ئادەم كۆچى ئارقىلىق قېزىلىپ، پوسكام نېفىت بازىسىنىڭ ئۇسكۇنە ئامبىرىغىچە سۇ باشلىنىپ، بازىنىڭ ئېنىق - ئېنىقى ۋە ئىھاتە ئورمىنى سۇغىرىلىدىغان سۇ بىلەن تەمىنلەندى. 1982 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە بازىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى چوڭ ئۆستەڭدە 6 سۇ بىلەن تەمىنلەش قۇدۇقى قېزىلدى. 1985 - يىلى 4640 مېتىر تۇرۇبا لىنىيىسى ياتقۇزۇلدى ۋە قۇدۇقلارغا سۇ بىلەن تەمىنلەش ئۇسكۇنىسى، سۇ مۇنارى قاتارلىقلار ياسالدى. 1986 - يىلى نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىدا 8 سۇ بىلەن تەمىنلەش قۇدۇقى قېزىلدى، 13 مىڭ 523 مېتىر سۇ يەتكۈزۈش تۇرۇبا لىنىيىسى پۈتتى. 1987- يىلى بىر سۇ تەقسىملەش مەيدانى، بىر سۇ ئىشلىتىش ئېھتىياجى تەڭشىلىدىغان سۇ مۇنارى، بىر ئاقما شەكىللىك ھاۋا سۇۋۇتۇش كۆلچىكى، بىر سۇ ئايلاندۇرۇش مەيدانى ياسالدى.

3) كۆكيار بازىسى كۆكيار بازىسى كۆكيار نېفىتلىك - گازلىقنىڭ شەرقىگە جايلاشقان، بۇرۇن سىناپ قېزىش چوڭ ئەترىتى، كۆكيار نېفىت ئايرىش زاۋۇتى، نېفىت قېزىش - ئايرىش چوڭ ئەترىتى، كۆكيار نېفىت كانى تۇرۇشلۇق ئورۇن بولغان بولۇپ، 1977 - يىلى قۇرۇلغان، 1987 - يىلى كۆكيار نېفىت كانى تۇرمۇش رايونى پوسكام نېفىت بازىسىغا كۆچۈرۈلگەن. ھازىر نېفىت - گاز ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش بازىسى بولدى.

كۆكيار بازىسىنىڭ ئۈي - ئىمارەت كۆلىمى 69 مىڭ 191.68 كۋادرات مېتىر. بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچى-خىزمەتچىلەر تۇرالغۇسى 34 مىڭ 119.23 كۋادرات مېتىر، ئاممىۋى بىنا 9709.95 كۋادرات مېتىر، مەدەنىيەت - ماارىپ، داۋالاش مۇئەسسەسىلىرى 6947.3 كۋادرات مېتىر، زاۋۇت ئۈيى ۋە ياندائما مۇئەسسەسىلەر 18 مىڭ 415.2 كۋادرات مېتىر. پوچتا - تېلېگراف، بانكا، ئاشلىق ماگىزىنى، شىنخۇا كىتابخانىسى، ماگىزىن قاتارلىق مۇلازىمەت مۇئەسسەسىلىرى تولۇق، توك، سۇ، پار بىلەن تەمىنلەش قاتارلىقلار

مۇستەقىل سىستېما بولغان، نېفىت گازلىقى ئىشلەپچىقارغان تەبىئىي گاز يېقىلغۇ قىلىنىدۇ. ئاساسلىق ئىمارەتلىرى: ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتى ئۆيى، قۇرۇلۇش كۆلىمى 3000 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 1978- يىل 12 - ئايدا پۈتتى؛ ئالاھىدە ماشىنا ئۆيى، قۇرۇلۇش كۆلىمى 461.02 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 1982- يىلى پۈتتى؛ ئۇسكونە ئامبىرى، قۇرۇلۇش كۆلىمى 815 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 1982 - يىلى پۈتتى؛ مېھمانخانا، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1208.3 كۋادرات مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە چەت ئەللىك مېھمانلار مېھمانخانىسى 600 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 1981 - يىلى پۈتتى؛ نېفىت قازغۇچىلار ياتاق بىناسى، قۇرۇلۇش كۆلىمى 3000 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 1992 - يىلى پۈتتى، كۆكيار نېفىتلىكى پەرزەنتلەر مەكتىپى، 1979 - يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىنىپ، شۇ يىلى 300 كۋادرات مېتىر ئىمارەت سېلىندى، 1980 - يىلى 664.95 كۋادرات مېتىر دەرسخانا سېلىندى، 1989 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ پوسكام نېفىت بازىسىغا كۆچۈرۈلدى، مەكتەپ ئادرېسى قۇدۇق بۇرغىلاش شىركىتى ئالدىنقى سەپ تۈرمۇشىغا ئارقا سەپتىن مۇلازىمەت قىلىش بازىسىغا ئۆزگەرتىلدى؛ شىپاخانا، 1979 - يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىغان بولۇپ، شۇ يىلى پۈتكەن كۆلەم 300 كۋادرات مېتىر، 1980- يىلى 321.25 كۋادرات مېتىر ئامبۇلاتورىيە سېلىندى؛ يازلىق كىنوخانا، قۇرۇلۇش كۆلىمى 437.27 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 1983 - يىل 5 - ئايدا پۈتتى؛ تېلېۋىزىيە كۆچەيتىش ئىستانسىسى، ئاپپارات ئۆيىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 150 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 1987 - يىلى پۈتتى.

كۆكيار بازىسىدىكى ئۇي - ئىمارەتلەرنىڭ 1977 — 1991 - يىلىغىچە بولغان قۇرۇلۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 12 — 4

يىللار	پۈتكەن كۆلەم (كۋادرات مېتىر)	سېلىنغان ئومۇمىي مەبلەغ (مىڭ يۈەن)	ئىشچى - خىزمەتچىلەر تۇرالغۇسى		ئامبۇي قۇرۇلۇش		مەدەنىيەت-ماارىپ، داۋالاش مۇئەسسەسىلىرى		زاۋۇت ئۆيى ۋە ياندائىمائ مۇئەسسەسىلەر		بول قۇرۇلۇشى		باشقىلار	
			سېلىنغان مەبلەغ (مىڭ يۈەن)	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)	سېلىنغان مەبلەغ (مىڭ يۈەن)	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)	سېلىنغان مەبلەغ (مىڭ يۈەن)	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)	سېلىنغان مەبلەغ (مىڭ يۈەن)	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)	سېلىنغان مەبلەغ (مىڭ يۈەن)	قۇرۇلۇش مىقدارى (كىلومېتىر)	سۇ مۇنارى (دانە)	سېلىنغان مەبلەغ (مىڭ يۈەن)
1977	670	9.38			4.31	308			5.07	362				
1978	2094.50	27.67	11.33	352.10	6.93	558.40			9.41	684				
1979	11767	118.96	63.47	6956	4.63	250	6.23	600	44.36	3961				
1980	18138.03	270.21	76.99	5973.47	45.12	3041.15	54.15	3649.38	81.22	5474.07	1.51	0.345	1	11.22
1981	5976.03	104.49	69.51	4224.90	9.07	657.21			16.74	1093.92			1	9.17
1982	7803.10	149.49	106.63	6064.70	5.70	375.58	19.51	851.49	10.06	511.33	7.59	12.48		
1983	6953.31	82.58	40.50	3673.55	13.90	1124.29	17.86	1465.07	5.46	690.40			1	4.86
1984	5936.53	66.10	11.29	587.68	16.15	2795.32			26.73	2553.63			1	10.93
1985	1000.31	24.18			9.97	600			6.93	400.31			1	7.28
1986	1404.15	38.44	15.81	1204.15					10	200			1	12.63
1987	1861.92	270.18	42.83	1311			8.87	381.36	3.88	169.56	199.55	12.67	1	15.05
1988	420.51	24.42	10	271.68					9.67	148.83			1	4.75

		15.53	432.25								15.53	432.25	1989
		27.33	1311								27.33	1311	1990
		11	423						93	3000	104	3423	1991
75.89		208.65	25.495	283.39	18415.30	106.62	6947.30	115.78	9709.95	541.63	33619.23	1332.96	69191.64	جەمئي

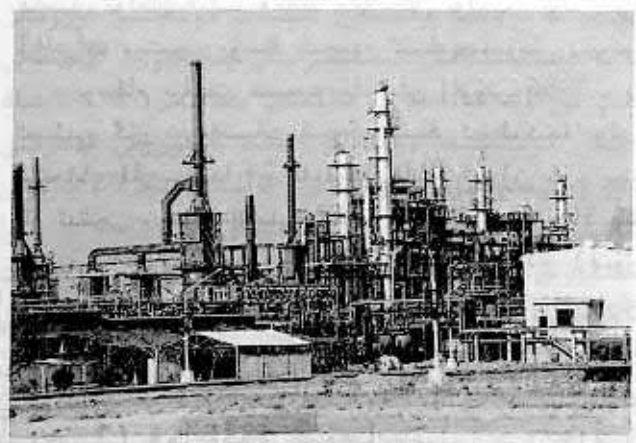
ئىزاھ: يول قۇرۇلۇش مەبلىغى كۆكەرتىش قۇرۇلۇش مەبلىغىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ.

2. كۆكيات نېفىت ئايرىش زاۋۇتى

كۆكيار نېفىت ئايرىش زاۋۇتى كۆكيار كان رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، 1977 - يىلى قۇرۇلۇپ، 1989 - يىلى ئىشلەپچىقىرىش توختىتىلىپ چېقىۋېتىلدى.

1977 - يىل 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى كۆكيار 1 - نومۇرلۇق پارامېتىر قۇدۇقىدىن يۇقىرى مەھسۇلاتلىق نېفىت - گاز ئېقىمى ئېتىلىپ چىقتى، 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى ئىنقىلابىي كومىتېتى «جەنۇبىي شىنجاڭدا دەرھال بىر كىچىك تېپىتكى نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇش، يەرلىك ئۇسۇلدا ئىش باشلاپ، بالدۇر ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇپ، كۆكيار 1 - نومۇرلۇق قۇدۇقتىن ئېتىلىپ چىققان خام نېفىتتىن پايدىلىنىپ، تەكشۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان ماي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش لازىم» دەپ ئۇقتۇرۇش قىلدى. ئارقىدىنلا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بىلەن نېفىت خىمىيە سانائىتى مىنىستىرلىكى 500 مىڭ تونناللىق نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇشتىن ئىلگىرى، ئالدى بىلەن كۆكيار نېفىتلىكىدە يىلىغا 50 مىڭ تونىنا نېفىت ئايرىيالايدىغان بىر كىچىك نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇشنى قارار قىلدى.

شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق ئورنى ۋاقىتلىق پارتكومى يىغىن ئېچىپ، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى قۇرۇشقا ئالاقىدار ئىشلارنى مۇزاكىرە قىلدى، بىر ئايدىن كۆپرەك تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق، خادىم، ئۇسكۇنىلەر ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلىيلەشتى. 9- ئاينىڭ 28 - كۈنى قوماندانلىق ئورنى بىلەن قاغىلىق ناھىيىسى «نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا يەر ئېلىپ ئىشلىتىش كېلىشىمنامىسى»نى ئىمزالىدى. 10 - ئاينىڭ 13 - كۈنى قاغىلىق ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى بۇ كېلىشىمنامىنى تەستىقلىدى، زاۋۇت ئورنىغا ئۇشارباش گۇدۇقىي 21 - چوڭ ئەترەتنىڭ 4 - كىچىك ئەترىتى تاللاندى ھەمدە شۇ دائىرىدىكى بۇلاق سۇيى ۋە كۆلنىڭ ھەممىسى كۆكيار نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش سۇ مەنبەسى قىلىشقا تاپشۇرۇپ بېرىلدى. زاۋۇت قۇرۇش ۋەزىپىسى جىددىي بولغانلىقتىن، قاغىلىق ناھىيىسى ئاۋۋال قۇرۇلۇش قىلىش، كېيىن يەر ئىشلىتىش خىراجىتى رەسمىيىتىنى تولۇقلاپ بېرىشكە قوشۇلدى.

نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى

1977 - يىل 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇشكىلىك نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ يالغۇز پېچىلىك كرېكىنلەش سېخىدىكى بارلىق خادىملار كۆكيار نېفىتلىك - گازلىقىدا كۆكيار نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇشقا يۆتكەلدى. 9 - ئاينىڭ 10- كۈنى ئىش باشلاندى. نېفىت ئايرىش ئۇسكۇنىلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن قارامايى نېفىت ئايرىش زاۋۇتى، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى تەمىنلىدى. 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى 1 - نومۇرلۇق نېفىت ئايرىش قازىنى پۈتتى، 28 - كۈنى سائەت

19 دا نېفىت كىرگۈزۈلۈپ، ئىككىنچى كۈنى چۈشتە كۈنجۇرە چىقىرىلىپ، ماشىنىسى سىناش مۇنارىسىدىكى يەتتىلىك بولدى. شۇ يىلى پىششىقلاپ ئىشلەنگەن خام نېفىت 1720 تونىنا، ئىشلەپچىقىرىلغان ماي 216 تونىنا، كىرىسىن 99 تونىنا، دىزىلىن 614 تونىنا، كۈنجۇرە 541 تونىنا، بۇلغانما ماي 17 تونىنا، پىششىقلاپ ئىشلىگەندىكى زىيان 233 تونىنا بولدى. 10 - ئايدىن 12 - ئايغىچە 2-، 3 -، 4 - نومۇرلۇق قازان ياسىلىپ پۈتتى. ئۇلار پۈتكەندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش يۈرۈشلەشكەن ئۈسكۈنىلەر: 2 دانە 3 تونناللىق ھورلۇق پار قازان؛ 2 دىزىل ماتورلۇق گېنېراتور گۇرۇپپىسى (150 كىلوۋات ھېسابلىنىدۇ)؛ 3 خام نېفىت باكى (600 كۇب مېتىر)؛ 13 تەييار ماي باكى (64 مىلك 500 كۇب مېتىر)، 2 بېنزىن، كىرىسىن، دىزىلىن، مۇڭۇتۇش ۋە كۈنجۇرە سۇڭۇتۇش ماشىنىسى بارلىققا كەلتۈرۈلدى، بۇلارغا 392 مىلك يۇەن مەبلەغ سېلىندى.

1975 - يىل 5 - ئايدا يەنە 6 تۇتاش شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش قازىنى پۈتتى، ئۇنىڭ لايىھىدىكى يىللىق ئىقتىدارى 45 مىلك تونىنا، ئىشلەپچىقىرىش يىل چېكى 4 يىل بولۇپ، ئەسلىي سېلىنغان مەبلەغ 960 مىلك يۇەن.

1979 - يىلى 1 -، 4 - نومۇرلۇق نېفىت ئايرىش قازانلىرى 161 كۇن ئىشلەپ 7 - ئايدا شاللىۋېتىلدى، شۇ يىلى پىششىقلاپ ئىشلەنگەن خام نېفىت 34 مىلك 708 تونىنا، ئىشلەپچىقىرىلغان بېنزىن 3080 تونىنا، كىرىسىن 1227 تونىنا، دىزىلىن 20 مىلك 565 تونىنا، كۈنجۇرە 8900 تونىنا، بۇلغانما ماي 483 تونىنا، زىيان 451 تونىنا بولدى.

1980 - يىل 1 - ئاينىك 27 - كۈنى كۆكيار نېفىت ئايرىش زاۋۇتى بىلەن سىناپ نېفىت ئېلىش چوڭ ئەترىتى بىرلەشتۈرۈلۈپ، نېفىت ئېلىش - ئايرىش چوڭ ئەترىتى قۇرۇلدى. 1987 - يىل 2 - ئاينىك 8-كۈنى كۆكيار نېفىت كانىغا ئۆزگەرتىلدى. 1988 - يىل 1 - ئاينىك 1 - كۈنى كۆكيار نېفىت كانى نېفىت ئايرىش زاۋۇتى پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1989 - يىلى پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىنىك نېفىت ئايرىش مۇئەسسەسلىرىنىك نورمال ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغانلىقى، كۆكيار نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىكى 6 نېفىت ئايرىش قازىنىنىك ئاللىقاچان ئىشلىتىش مۇددىتىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، 4 - ئاينىك 22 - كۈنى پوسكام نېفىت - تەبىئىي گاز تەرەققىيات شىركىتى كۆكيار نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىشنى قارار قىلدى. 5 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىدى.

3. پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى

پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى پوسكام نېفىت بازىسىنىنىك شەرقىي جەنۇبىدىكى يەكەن دەرياسىدىن ھاسىل بولغان تىنىما قاناتقا جايلاشقان بولۇپ، پۈتۈن زاۋۇتنىك ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 3 مىليون 70 مىلك كۋادرات مېتىر. بۇنىڭ ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش رايونىنىڭ ئىگىلىگەن يېرى 790 مىلك كۋادرات مېتىر.

پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى 1986 - يىل 12 - ئاينىك 9 - كۈنى پۈتۈپ، پوسكام نېفىت-تەبىئىي گاز تەرەققىيات شىركىتىنىك تەۋەلىكىدە بولدى. نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى ئورگىنىدا 19 ئىشخانا، قارىمىقىدا 24 ئاساسىي قاتلام ئورۇن بار. پۈتۈن زاۋۇتنىك بەلگىلەنگەن شتاتى 3069، ئەمەلىيەتتە بار ئىشچى - خىزمەتچىسى 2657. بۇنىڭ ئىچىدە 30 ياشتىن تۆۋەن ياش ئىشچى 1945 بولۇپ، 73.3%نى، كادىر 542 بولۇپ، 20.3%نى ئىگىلەيدۇ (قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىمى 262 بولۇپ، كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 48.3%نى ئىگىلەيدۇ). پۈتۈن زاۋۇتتىكى ئىشچى - خىزمەتچى 15 مىللەتتىن تەركىب تاپقان، خەنزۇلاردىن باشقا ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان ئىشچى - خىزمەتچى 895 بولۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 33.7%نى ئىگىلەيدۇ.

1) قۇرۇلۇش مۇساپىسى 1977 - يىلى كۆكيار نېفىتلىك - گازلىقى بايقالغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بىلەن نېفىت خىمىيە سانائىتى مىنىستىرلىكى قاغلىق ناھىيىسىدە يىلىغا

500 مىڭ — 600 مىڭ تونىنا خام نېفت پىششىقلاپ ئىشلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئۇنۇمۇرسال نېفت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇشنى پىلانلىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ نېفت تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق ئورنى دەسلەپكى قەدەمدە زاۋۇتنى قاغلىق ناھىيە لوق گۈڭشېسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى سايلىققا قۇرۇشنى بېكىتتى. كېيىن 500 مىڭ تونىلىق بىر نېفت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇشنى بېكىتىپ، داجى نېفت ئايرىش زاۋۇتى دەپ نام بەردى. شىنجاڭ نېفت باشقۇرۇش ئىدارىسى 1978 - يىل 9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ھۆججەت چىقىرىپ، «داجى نېفت ئايرىش زاۋۇتىنى قۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى» قۇرۇشنى قارار قىلدى. 1979 - يىل 1- ئاينىڭ 8 - كۈنىدىن 16 - كۈنگىچە نېفت سانائىتى مىنىستىرلىكى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بىرلىكتە ئالاقىدار تارماقلارنى تەشكىللەپ، ئاخىرىدا زاۋۇتنى پوسكام ناھىيىسىنىڭ كۆيباغ بازىرىغا (پوسكام نېفت خىمىيە سانائىتى بازىسىنىڭ ھازىرقى ئورنى) قۇرۇشنى بېكىتتى. 1980 - يىلدىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭدا نېفت تەكشۈرۈش دائىرىسى قىسقارتىلىپ، زاۋۇت قۇرۇش ئىشى توختاپ قالدى.

1983 - يىل 8 - ئايدا گوۋۇيۈەن زۇڭلىسى جاۋ زىياڭ شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈردى، 9 - كۈنى چۈشتىن كېيىن ۋە كەچتە قەشقەر شەھىرىدە جەنۇبىي شىنجاڭدا نېفت تەكشۈرۈش سۆھبەت يىغىنى ئېچىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ نېفت تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق شتابى ۋە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم مەسئۇللىرىنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلىدى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى دۆلەت ئىشلىرى كومىسسارى كاك شىئېن بۈيرۇق بويىچە مەخسۇس كۆكيار نېفت گازلىقى ۋە قەشقەر، خوتەن ۋىلايەتلىرىنىڭ قىسمەن ناھىيە، شەھەر، گۈڭشېلىرىنى تەكشۈرگەندىن كېيىن، 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى مەركەزگە يوللىغان دوكلاتىدا «ئالدى بىلەن ئېچىش، بۇنىڭدىن كېيىنكى 3 يىلدا يىلىغا 150 مىڭ تونىنا خام نېفت، 200 مىليون كۇب مېتىر تەبىئىي گاز ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە زاۋۇت قىلىپ قۇرۇش ھەمدە مۇناسىپ ھالدا يىر 150 مىڭ تونىلىق نېفت ئايرىش زاۋۇتى، يىر 60 مىڭ تونىلىق ئوتتۇرا تىتپىكى بىرىكمە ئاممىياك زاۋۇتى، يىللىق مەھسۇلاتى 10 مىڭ تونىنا بولغان يىر سۈيۇقلاندۇرۇلغان گاز زاۋۇتى قۇرۇش» تەكلىپىنى بەردى. 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى جاۋ زىياڭ «كۆكيار نېفتلىكىنى ئېچىش لايىھىسى ۋە 3 قۇرۇلۇش تۈرىنى پىلانغا كىرگۈزۈشكە قوشۇلىمەن» دەپ تەستىق سالدى. دۆلەت پىلان كومىتېتى پوسكام نېفت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىنىڭ 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇشنى 1984 - يىللىق دۆلەتنىڭ نۆقتىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرىگە كىرگۈزدى.

1983 - يىل 12 - ئاينىڭ 13 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى نېفت مىنىستىرلىكى پىلانلاش - لايىھىلەش ئاكادېمىيىسى قاتارلىق 8 ئورۇن ۋە ئالاقىدار تارماقلار تاللاپ بېكىتكەن زاۋۇت ئورنىنى تەستىقلىدى. 1984 - يىل 2 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 5 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە، ھەر قايسى لايىھىلەش ئورۇنلىرى جەمئىي 10 قىسىملىق يولغا قويۇشقا بولىدىغان تەنقىقات دوكلاتىنى تۈزۈشنى ئورۇندىدى. 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 25 - كۈنگىچە نېفت سانائىتى مىنىستىرلىكى پىلانلاش - لايىھىلەش باش ئاكادېمىيىسى بېيجىڭدا مەخسۇس ئادەم تەشكىللەپ تۈرلۈك دوكلاتلارنى دەللىلەپ باھالىدى. 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى نېفت سانائىتى مىنىستىرلىكى دۆلەت پىلان كومىتېتىغا «شىنجاڭ نېفت باشقۇرۇش ئىدارىسى پوسكام نېفت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىنىڭ لايىھىلەش ۋەزىپىنامىسى»نى يوللىدى. 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى دۆلەت پىلان كومىتېتى پوسكام نېفت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇشنى تەستىقلىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭ نېفت تەكشۈرۈش بىرلەشمە جەڭ قوماندانلىق شتابى پوسكام نېفت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىنى قۇرۇش باشقارمىسى باشلامچىلىق بىلەن ھەر قايسى لايىھىلەش ئاكادېمىيىلىرىنى تەشكىللەپ ۋە ماسلاشتۇرۇپ، دەسلەپكى لايىھىنى ئورۇندىدى. 1984 - يىل 9 - 11 - ئايدا، 1985 - يىل 2 - 4 - ئايدا بېيجىڭ، ئورۇمچىدە 4 قېتىم ماسلاشتۇرۇش يىغىنى ئېچىلدى. نېفت مىنىستىرلىكى پىلانلاش لايىھىلەش باش ئاكادېمىيىسى 1985 - يىل 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنگىچە باھالاشنى تەشكىللىدى، 1985 - يىل 11 - ئايدا ئومۇمىي لايىھە ۋە سىستېما قۇرۇلۇش تەستىقىنى چۈشۈردى. لايىھىلەش

ئاكادېمىيىلىرى قۇرۇلۇش قىلىش خەرىتىسىنى لايىھىلەشكە كىرىشتى ھەمدە 1985 - يىل 10 - ئايدىن 1987- يىل 6 - ئايغىچە خەرىتە لايىھىلەشنى تاماملىدى. ئەنگلىيە R.R شىركىتى ئۈستىگە ئالغان يېقىلغۇ گاز تۇربىنا قۇرۇلۇشىدا ئىش باشلاش لايىھە خەرىتىسى 1988 - يىل 2 - ئايدا پۈتتى.

مەبلەغ سېلىش ۋە باج ئېلىش جەھەتتە، 1985 - يىل 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى دۆلەت پىلان كومىتېتى، مالىيە مىنىستىرلىكى، جۇڭگو خەلق قۇرۇلۇش بانكىسى بىرلەشمە ھۆججەت چىقىرىپ، پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇلۇشىغا مەبلەغ سېلىنغان قەرز پۇلىنىڭ دەسمايىسى ۋە ئۈسۈمىنى كەچۈرۈم قىلىشنى قارار قىلدى. 1986 - يىل 7 - ئايدا دۆلەت تاموژنا باش مەھكىمىسىنىڭ تاموژنا بېجى مەھكىمىسى پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى ئەنگلىيەدىن ئىمپورت قىلغان SK15HE يېقىلغۇ گاز تۇربىنىلىق گېنېراتورلار گۇرۇپپىسىدىكى ئېشىنچا ئىسقىلىققا ئىگە پارقازان قاتارلىق 3يۈرۈش ئۈسكۇنىنىڭ ئىمپورت تاموژنا بېجى ۋە قوشۇلما قىممەت بېجى (ياكى مەھسۇلات بېجى) نىڭ يېرىمىنى كېمەيتىپ ئېلىشنى قارار قىلدى. 1987 - يىل 10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان ۋە ساتقان مەھسۇلاتلارغا قارىتا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەن كۈندىن باشلاپ 3 يىلغىچە مەھسۇلات بېجىنى كەچۈرۈم قىلىشنى قارار قىلدى.

1986 - يىل 1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت تەكشۈرۈش قوماندانلىق شتابى پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىنىڭ «ئۇچىنى راۋانلاشتۇرۇش، بىرىنى تۇزلەش» (توك، سۇ، يولنى راۋانلاشتۇرۇش، مەيدانىنى تۇزلەش) قۇرۇلۇشىدا ئىش باشلىنىپ، 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىش شتابى قۇرۇلدى. شۇ كۈنى قۇرۇلۇش ئورنىدا پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىنىڭ ئىش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

1987 - يىل 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ھاۋا كومپرېسسورى سىناق قىلىنىپ، نېفىت ئايرىش سىستېمىسىغا شامال بېرىلىپ، تۇرۇبا لىنىيىسى پۈۋلەپ تازىلاندى. 12 - ئايدا سۇ بىلەن تەمىنلەش قۇرۇلمىسى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى كۆكيارداىن پوسكامغىچە بولغان نېفىت - گاز يەتكۈزۈش تۇرۇبا لىنىيىسى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. 30 - كۈنى نورمال بېسىملىق دىستىللەش قۇرۇلمىسى سىناق قىلىنىپ مۇۋاپىقىيەت قازىنىلدى، شۇ كۈنى نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ پاسكىنا سۇلارنى نېفىتتىن يىراقلاشتۇرۇش سىستېمىسى پۈتتى.

1988 - يىل 7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى سۈيۈقلاندۇرۇلغان نېفىت گازى قۇرۇلمىسى سىناق قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى؛ 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى كاتالىزلاپ پارچىلاش قۇرۇلمىسى سىناق قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى.

1989 - يىل 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلەيدىغان خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىغا خام ئەشيا سېلىندى. 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئورنيا ئىشلەپچىقىرىلدى. شۇ يىلى سۇ بىر تەرەپ قىلىش قۇرۇلمىسى پۈتتى. يېقىلغۇ ماتورلۇق ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ 3 گېنېراتورلار گۇرۇپپىسى تەڭشىلىش ئارقىلىق، ئىلگىرى - كېيىن سىناق قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى.

1990 - يىل 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىن 31 - كۈنگىچە جۇڭگو نېفىت - تەبىئىي گاز باش شىركىتى دۆلەت پىلان كومىتېتىنىڭ ماۋالىسىگە ئاساسەن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىكتە دۆلەتلىك پۈتكەن قۇرۇلۇشلارنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش كومىتېتى تەشكىللەپ، پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇلۇشىنى دۆلەت نامىدىن تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالدى. 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قۇرۇلۇش تاماملانغانلىق مۇناسىۋىتى بىلەن لېنتا كېسىلدى.

2) 10 تۈرلۈك قۇرۇلۇش　پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىنىڭ پۈتكۈل قۇرۇلۇش تۇرى كۆكيارداىن پوسكامغىچە بولغان نېفىت - گاز يەتكۈزۈش تۇرۇبا لىنىيىسى قۇرۇلۇشى، خىمىيىۋى ئوغۇت

قۇرۇلۇشى، نېفىت ئايرىش قۇرۇلۇشى، سۇيۇقلاندۇرۇلغان نېفىت گازى قۇرۇلۇشى، تېرمو ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشى، سۇ بىلەن تەمىنلەش قۇرۇلۇشى، سۇ چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشى، سىستېما قۇرۇلۇشى، ئاممىۋى قۇرۇلۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش، تۇرمۇش پاراۋانلىقى قاتارلىق جەمئىي 10 يەككە تۇر قۇرۇلۇشىدىن تەركىب تاپقان.

(1) كۆكيار - پوسكام نېفىت گاز يەتكۈزۈش تۇرۇبا لىنىيە قۇرۇلۇشى بۇ يىلىغا 150 مىڭ تونىنا نېفىت يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئۇزۇنلۇقى 76.5 كىلومېتىر كېلىدىغان 5×14 دىئامېتىرلىق نېفىت يەتكۈزۈش تۇرۇبا لىنىيىسى ۋە يىلىغا 230 مىليون كۇب مېتىر گاز يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئۇزۇنلۇقى 76.5 كىلومېتىر كېلىدىغان 8×273 دىئامېتىرلىق گاز يەتكۈزۈش تۇرۇبا لىنىيىسى، 78 كىلومېتىرلىق تۇرۇبا يولى بويىچە خەۋەرلىشىش كابېلى، نېفىت - گاز يەتكۈزۈش باش پونكىتى، ئارىلىق پونكىتى ۋە ئاخىرقى پونكىتى قاتارلىق تۇرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(2) خىمىيىۋى ئوغۇت قۇرۇلۇشى بۇ، يىلىغا 60 مىڭ تونىنا بىرىكمە ئاممىياك ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسى، يىلىغا 110 مىڭ تونىنا ئورىيا ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسى ۋە خىمىيىۋى ئوغۇت ساقلاش - توشۇش مۇئەسسەسە سىستېمىسى ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچە تۇرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(3) نېفىت ئايرىش قۇرۇلۇشى بۇ يىلىغا 150 مىڭ تونىنا خام نېفىت پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان نورمال بېسىملىق دىستىللەش ۋە يىلىغا 60 مىڭ تونىنا كەڭ دائىرىلىك مەيدىلەنگەن تەركىبلەرنى كاتالىزلاپ قايتا تەرتىپكە سالىدىغان بىرلەشمە قۇرۇلما، يىلىغا 50 مىڭ تونىنا نورمال بېسىملىق ئازوتنى كاتالىزلاپ پارچىلاش قۇرۇلمىسى ۋە ماي مەھسۇلاتلىرىنى ساقلاش - توشۇش ھەمدە ئۇنىڭ قوشۇمچە قۇرۇلۇشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(4) سۇيۇقلاندۇرۇلغان نېفىت - گاز قۇرۇلۇشى بۇ، يىلىغا 150 مىڭ تونىنا خام نېفىتنى تۇراقلاشتۇرۇش قۇرۇلمىسى، يىلىغا 10 مىڭ تونىنا سۇيۇقلاندۇرۇلغان نېفىت گازىدىن پېنىك گىدروكاربون يېغىۋېلىش قۇرۇلمىسى ۋە سۇيۇقلاندۇرۇلغان نېفىت گازىنى ساقلاش - توشۇش ھەمدە ئۇنىڭ قوشۇمچە قۇرۇلۇشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(5) تېرمو ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشى بۇ قۇرۇلۇشتا چەت ئەلدىن ئىمپورت قىلىنغان ئۇسكۇنىلەردىن: 10.5×3 مىگاۋاتلىق SK15HE يانار گاز تۇربىنىلىق گېنېراتورلار گۇرۇپپىسى، قوشۇمچە 22 × 3 تونىنا/سائەت پار ۋە 95×3 تونىنا/سائەت ئىسسىق سۇ ئىشلەپچىقىرىدىغان ئېشىنچا ئىسسىقلىق پار قازىنى، 150 تونىنا/سائەت سۇ بىر تەرەپ قىلىش قۇرۇلمىسى، 190 مىڭ ئۇلچەملىك كۇب مېتىر/كۈن تەبىئىي گاز بىر تەرەپ قىلىش سىستېمىسى؛ دۆلىتىمىزدە ياسالغان ئۇسكۇنىلەردىن: يېقىلغۇ ماتورلۇق ئېلېكتر ئىستانسىسى بىلەن يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن توك يەتكۈزۈش - تەقسىملەش سىستېمىسى، ئىسسىقلىق بىلەن تەمىنلەش سىستېمىسى ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچە قۇرۇلۇشى 10×3 تونىنا/سائەت پارلىق قوشۇمچە پار قازىنى بار.

(6) سۇ بىلەن تەمىنلەش قۇرۇلۇشى بۇ، سائىتىگە 230 تونىنا سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان 8 سۇ بىلەن تەمىنلەش قۇدۇقى ۋە كۈنىگە 2.76×10^4 تونىنا سۇ يەتكۈزۈپ بېرىش سىستېمىسى ھەمدە تۇرمۇشقا كېرەكلىك سۇ تەقسىملەش مەيدانى ۋە 5×2 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى 400 مىللىمېتىر دىئامېتىرلىق سۇ يەتكۈزۈش غول لىنىيىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(7) سۇ چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشى بۇ قۇرۇلۇش سائىتىگە نېفىت ئايرىغاندا ھاسىل بولغان 64 تونىنا كېرەكسىز سۈنى بىر تەرەپ قىلىش مەيدانى (ماي ئايرىشتىكى 2 دەرىجىلىك لەيلىمە تاللاش)، 1×10^4تونىنا/كۈن كېرەكسىز سۈنى بىر تەرەپ قىلىش مەيدانى (تىندۇرۇش، ھاۋا ئوتكۈزۈش، فىلتىرلەش، خلور قوشۇش، ساپلاشتۇرۇش، بىسىمنى ئاشۇرۇش پومپا پونكىتى قاتارلىقلار) ۋە ئىگىلىگەن كۆلىمى 1.3 كۋادرات كىلومېتىر، يىللىق پارلاندۇرۇش مىقدارى 112.85×10^4كۇب مېتىر بولغان ئوكسىدالاش كۆلچىكى ۋە 5

كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى دىئامېتىرى 500 مىللىمېتىر، 100 مىللىمېتىر بولغان يۇندا چىقىرىۋېتىش غول لىنىيىسىنى ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ.

(8) سىستېما قۇرۇلۇشى　بۇ، پۈتكۈل زاۋۇتنىڭ ئومۇمىي خەرىتىسى، يول، كۆكەرتىش ۋە تىك يۆنىلىشلىك جايلاشتۇرۇلۇش، پۈتۈن زاۋۇتنىڭ ھۈنەر - مەنئەت ۋە ئىسىقلىق كۆچى تۈرۈبا توري، سۇ بىلەن تەمىنلەش - سۇ چىقىرىۋېتىش، تېلېگراف ۋەكالەتچىلىكى، خەۋەرلىشىش، 800 توچكىلىق ئاپتوماتىك تېلېفون پونكىتى، زاۋۇت بويىچە 60 توچكىلىق 1 - دەرىجىلىك يۆتكەش - ئورۇنلاشتۇرۇش تېلېفونى ۋە 2 - دەرىجىلىك يۆتكەش - ئورۇنلاشتۇرۇش تېلېفونىنى ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ.

(9) ئاممىۋى قۇرۇلۇش　بۇ ماشىنا رېمونت قىلىش، رېمونتچىلىق، ئېلېكتر رېمونتى، ئامبار، سىلىقلاش مېيى پونكىتى، ئاپتوموبىل پونكىتى، ئوت ئۆچۈرۈش ماشىنىسى ئۈيى، ئازوت ياساش قۇرۇلمىسى ۋە نېفىت بازىسىغىچە بولغان تەييار مايي تۈرۈبا لىنىيىسى قاتارلىقلارنى ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ.

(10) ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش رايونى، تۈرمۇش پاراۋانلىق رايونى قۇرۇلۇشى ئالدىنقىسى زاۋۇتنىڭ ئىشخانا بىناسى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاشخانىسى، مۇھىت ئاسراش - ئۆلچەش پونكىتى، بالا ئېمىتىش ساغلاملىق پونكىتى قاتارلىق جەمئىي 7600 كۋادرات مېتىر ئاممىۋى قۇرۇلۇش ۋە 35 مىڭ كۋادرات يۈرۈشلەشكەن سىستېما قۇرۇلۇشىنى ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. كېيىنكىسى 117 مىڭ 700 كۋادرات مېتىر ئاھالىلەر تۇرالغۇسى ۋە ئاممىۋى مۇئەسسەسە ئالغان بولۇپ، 260 مىڭ كۋادرات مېتىرلىق تۇرمۇش كىچىك رايونى سىستېمىسىنىڭ يۈرۈشلەشكەن قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت.

10 تۇرلۇك قۇرۇلۇشنىڭ ئەسلىدىكى تەخمىن چوت سېلىنمىسى 475 مىليون 406 مىڭ 700 يۈەن بولۇپ، كېيىن نېفىت سانائىتى مىنىستىرلىكى 545 مىليون 729 مىڭ 500 يۈەنگە تەڭشىدى. قۇرۇلۇش پۈتكەندىكى نەق چوتىدا ئەملىيەتتىكى چىقىمى 528 مىليون 922 مىڭ 900 يۈەن بولۇپ، 16 مىليون 806 مىڭ 600 يۈەن تېجەپ قىلىندى. جۈڭگو نېفىت - تەبىئىي گاز باش شىركىتى تېجەلگەن مەبلەغ بىلەن تۆۋەندىكىدەك 6 يۈرۈش مۇكەممەل قۇرۇلۇش قىلىشنى تەستىقلىدى: (1) سۇ سىڭدۈرۈش قارشى تۇرۇش، ئۆتۈپ كەتكەن سۇئى بىر تەرەپ قىلىش قۇرۇلمىسى (JFS86—60)، بۇنىڭغا 4 مىليون 500 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 1990 - يىل 4 - ئايدا پۈتتى؛ (2) 840×6 كىلوۋاتلىق دېزىل ماتورلۇق ئېلېكتر ئىستانسىسى (قىسقارتىلىپ «گۈڭچې» ئېلېكتر ئىستانسىسى دېيىلىدۇ)، بۇنىڭغا 6 مىليون 435 مىڭ 300 يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 1989 - يىل 1 - ئايدىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى؛ (3) 10×3 تونىنا/سائەت پار قازان ئۈيى، بۇنىڭغا 2 مىليون 200 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 1990 - يىل 8 - ئايدا سىناپ ئىشلىتىش شەرتىنى ھازىرلىدى؛ (4) ئايروپىلان ماتورلۇق ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ ياندائىما قۇرۇلۇشى، بۇنىڭغا 2 مىليون 330 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان بولۇپ، 1988 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، سىغىمچانلىقى 14 مىڭ كىلوۋات بولغان 7 گېنېراتورلار گۇرۇپپىسىنىڭ ھەممىسى ئەملىيلەشتى؛ (5) 2 - يۈرۈش ئازوت ياساش قۇرۇلمىسى، بۇنىڭغا 484 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان بولۇپ، 1991 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلۇش تاماملىنىپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى؛ (6) 2 - توك مەنبەسىنىڭ ئالدىنقى قارارلىق قۇرۇلۇش خىراجىتى 100 مىڭ يۈەن.

3) يېڭى مەھسۇلات كەشىپ قىلىش

(1) 200 نومۇرلۇق سىر ئېرىتكۈچى مايي　1989 - يىل 1 — 3 - ئايغىچە پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى ئېغىر مايي پىششىقلاپ ئىشلەش تەتقىقات ئورنىغا ئېرىتكۈچى مايىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە كەشىپ قىلىشنى تەتقىق قىلىشنى ھاۋالە قىلدى. 4 - ئايدا پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى ئۆزى قول سېلىپ تەرتىپنى تەڭشەپ، ئاي ئاخىرىدا 200 نومۇرلۇق ئېرىتكۈچى مايىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشلەپچىقاردى.

(2) ئاپتوموبىلغا ئىشلىتىلىدىغان 90 - نومۇرلۇق بېنزىن بېنزىننى كاتالىزلاپ پارچىلاش، بېنزىننى كاتالىزلاپ قايتا بىرىكتۈرۈش ئاساسىي ماي قىلىنىپ، مۇزاپىق مىقداردىكى ئېتىل - تېترا قوغۇشۇن سۈيۇقلۇقى قوشۇلۇپ GB484—86 تېپلىق ئاپتوموبىلغا ئىشلىتىدىغان 90 - نومۇرلۇق بېنزىن تەڭشەپ چىقىلدى. 1989 - يىلى ئونىڭدىن 2036 تونىنا ئىشلەپچىقىرىلدى.

(3) پۈتۈنلەي ئىنچىكە ئىشلەنگەن پاراففىن 1988 - يىلى پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى تېخنىكىلىق دەللىلەش ئارقىلىق، قازان شەكىللىك سۈيۇقلۇق بېسىمى بىلەن دىستىللاپ پاراففىندىكى دىستىللەنگەن مايىنى پارچىلاش، سۇۋۇتۇپ تارايتىش، تەرلىتىش، ئونىڭدىن شەكىل ھاسىل قىلىشتىن ئىبارەت پاراففىن ئىشلەپچىقىرىش لايىھەسىنى قوللىنىشنى قارار قىلدى. 1990 - يىل 5 - ئايدا سىناپ مۇڭدىپەتىلىك بولۇپ، 52 -، 56 - نومۇرلۇق پاراففىن ئىشلەپچىقىرىلدى. 1990 - يىلنىڭ ئاخىرىدا قازان شەكىللىك نورمال بېسىم بىلەن مەركەزدىن قاچۇرۇپ پاراففىن ئاجرىتىش ھۈنەر - سەنئىتىگە ئۆزگەرتىلدى، لايىھەدىكى ئىقتىدارى يىلىغا 250 تونىنىغا يەتكۈزۈلدى.

(4) 6 - نومۇرلۇق ئېرىتكۈچى ماي 1990 - يىل 4 - ئايدا پوسكام نېفىت - تەبئىي گاز تەرەققىيات شىركىتى NCG ھەمدوگبن قوشۇپ بېنزول چىقىرىۋېتىش ھۈنەر - سەنئىتىنى قوللىنىپ، 6 - نومۇرلۇق ئېرىتكۈچى ماي ئىشلەپچىقاردى. مەھسۇلاتى GB1992—80 دەرىجىسىگە يەتتى.

(5) كۆپ مەنبەلىك مىكرو ئېلېمېنتلىق ئۇزاق ئۇنۇملۇك ئورىيا جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ شۆبىسى بىئولوگىيىلىك تۈپراق - قۇم تەتقىقات ئورنى تەمىنلىگەن كۆپ مەنبەلىك مىكرو ئېلېمېنتلىق ئۇزاق ئۇنۇملۇك ئورىيا رېتسېپىغا ئاساسەن 400 تونىنىدىن كۆپرەك ئۇزاق ئۇنۇملۇك ئورىيا ئىشلەپچىقىرىلدى.

(6) داتلاشماس پولات گىرافىت ئورالغان سېلىنچا 1990 - يىل 6 - ئايدا پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى رېمونت چوڭ ئەترىتىنىڭ پۈختا پېچەتلەنگەن زاپچاسلارنى ياساش زاۋۇتىدا 9 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلۈپ، پولات گىرافىت ئورالغان سېلىنچا ئىشلەپچىقاردى. بۇنىڭ ئەڭ چوڭ ئۆلچىمى 1.689 دېتسىمېتىرلىق، ئەڭ كىچىك ئۆلچىمىنىڭ 73×89 دېتسىمېتىرلىق بولۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ بۇ خىل مەھسۇلات جەھەتتىكى بوشلۇقىنى تولدۇردى.

(7) خەلق تۇرمۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان بوتان 1990 - يىل 3 - ئايدا ئەسلىدىكى سۈيۇقلاندۇرۇلغان نېفىت گازىدىكى يېنىك مايىنى يېغىۋېلىش قۇرۇلمىسىغا ھۈنەر - سەنئەت پارامېتىرلىق تەڭشەش ئېلىپ بېرىلىپ، خەلق تۇرمۇشىدا ئىشلىتىلىدىغان چاقماق گازى - بوتان سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىلدى.

(8) ئىسسىقلىقنى ساقلايدىغان تاشپاختا تۇرۇبا 1990 - يىلى پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى رېمونت چوڭ ئەترىتى ئۆز زاۋۇتىنىڭ ئىسسىقلىق ساقلاش ئۆلچىمى ۋە تەلىپىگە مۇزاپىق كېلىدىغان تاشپاختا تۇرۇبا ئىشلەپچىقاردى.

4) مەھسۇلات سۈپىتى پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىدا سۈپەت باشقۇرۇش كومىتېتى تەسىس قىلىندى، ئۇ پۈتۈن زاۋۇتنىڭ سۈپەت فاكتورىنى، سىياسىتىنى تۈزۈپ چىقىپ، زور سۈپەت مەسلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل بولدى، سۈپەت ئۆلچىمى بۆلۈمى ئۈنىڭ ئىجرائىي ئاپپاراتى بولۇپ، پۈتۈن زاۋۇتنىڭ سۈپەت نازارەتچىلىكى ۋە سۈپەت باشقۇرۇشىغا مەسئۇل بولدى؛ ئىشلەپچىقىرىش سېخى، شۆبە زاۋۇتلاردا مۇناسىپ ئاپپارات ياكى سۈپەت باشقۇرغۇچى بار بولۇپ، زاۋۇت بويىچە سۈپەت باشقۇرۇش تۈرى شەكىللەندى. ئونىڭدىن باشقا، C گۇرۇپپىسى ئىشلەپچىقىرىش ئەملىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ئۆتكەلگە ھۆجۈم قىلىش پائالىيىتى ئېلىپ باردى.

1987 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئومۇميۈزلۈك سۈپەت باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. 1685 ئادەم تەربىيىلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە 1320 ئادەم جۇڭگو سۈپەت باشقۇرۇش جەمئىيىتى تارقاتقان «ئومۇميۈزلۈك سۈپەت

باشقۇرۇش ئاساسىي بىلىملىرى بويىچە تېلېۋىزىيە لېكسىيىسى ئاڭلاپ ئوقۇش تاماملاش گۇۋاھنامىسى» گە ئېرىشتى.

پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىنىڭ مەھسۇلات سۈپىتى يىلمۇ يىل ئۆستى. يىللاردىن بۇيان نېفىت مەھسۇلاتلىرىنىڭ زاۋۇتتىن چىققاندىكى لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى %100 بولدى. خىمىيىسۇي ئوغۇت قۇرۇلمىسى 1989 - يىلى سىناق قىلىندى، 12 - ئايدا ئىشلەپچىقارغان ئورىيانىڭ لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى %39.8 بولدى، 1990 - يىلى %83.49، 1 - دەرىجىلىك مەھسۇلات بولۇش نىسبىتى %31.43؛ خالتا ئېغىرلىقىنىڭ لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى %73.08 بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئورىيانىڭ لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى %95.69كە، 1 - دەرىجىلىك مەھسۇلات بولۇش نىسبىتى %51.92كە، خالتا ئېغىرلىقىنىڭ لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى %93.92كە يەتتى. 70 - نومۇرلۇق بېنزىن، 0- نومۇرلۇق دىزېلىن، 200 - نومۇرلۇق ئېرىتكۈچى ماي قاتارلىق 3 تۈرلۈك مەھسۇلاتنىڭ ھەممىسى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئەلا مەھسۇلات ئۇنۋانىغا يەتتى، مىنوس 10 - نومۇرلۇق يېنىك دىزېلىنىڭ تۈرلۈك كۆرسەتكۈچلىرى مىنىستىرلىكنىڭ ئەلا مەھسۇلات ئۇنۋانىغا يېتىپ، بىر قەدەر ياخشى مەھسۇلات بولۇپ باھالاندى.

V باب

مىللىيچە قول سانائەت

ۋېي، جىن دەۋرلىرىدە ۋىلايەت تەۋەسىدىكى پاختا توقۇمىچىلىق، يىپەك توقۇمىچىلىق قاتارلىق قول سانائەت بەلگىلىك تەرەققىي قىلغان، يۇڭ بۇيۇم ئىشلەش، ھاراقچىلىق ۋە مىسكەرچىلىك، تۇمۇرچىلىك، قەلەيچىلىك قاتارلىق كەسىپلەرمۇ خېلى گۈللەنگەن. جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، سۇلى دۇلىتى ئىشلەپچىقارغان «سۇلى كىمخاپى» غەربىي يۇرت ھەتتا ئىچكىرى ئۆلكىلەردە داڭق چىقارغان. قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدە، توقۇمىچىلىق، كولالچىلىق قاتارلىق قول سانائەت خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. ئاساسلىق مەھسۇلاتلىرىدىن مور (قېرىنداش قەلەم)، يارماچ (ياغاچ بوقۇسا)، ئىدىش، ئۆتۈك، ئىۋرىق، ئوقمەك (ئالتۇن ياكى كۈمۈش ژىڭگىلىك)، شۇتۇك (مۇڭگۈز قۇتا)، كۆنەك (ساپال چەينەك)، چۇزۇنئاشچى (مىس قازان)، كۆرەك (ياغاچ ناۋاق)، كۆيىت (ئالتۇن - كۈمۈش ئېرىتىش قاچىسى)، كەسۋت (دوپپىغا قادىلىدىغان ئالتۇن - كۈمۈش قاداق)، باقان (بويۇنغا ئاسىدىغان مارجان)، كەيلىشەك (رەڭلىك پالاز)، ئەككۈلۈك (ئاشلانغان تېرە) قاتارلىقلار بار ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا قەشقەر — خاندانلىق توقۇمىچىلىق سانائىتى مەركىزىنىڭ بىرى بولۇپ، رەخت توقۇش، يىپەك تارتىش، گىلەم توقۇش، كىگىزچىلىك، بوياقچىلىق قاتارلىق قول سانائەت خېلى تەرەققىي قىلغان. غەربىي لياۋ بەگلىكى دەۋرىدە، قەشقەرنىڭ پاختا توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى يىرىك، سىپتا دەپ ئايرىلاتتى، يىپەك توقۇلما مەھسۇلاتلىرىدا يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان «ئەتلەس» بارلىققا كەلگەن. يەكەن خاندانلىقى دەۋرىدە، ماتادىن ئىبارەت قولدا توقۇلغان رەخت ئەينى ۋاقىتتىكى نۇرغۇن سودا ئىشلىرى ۋە تۆرمۇشتا پۇل بىلەن ئوخشاش نوپۇزغا ئىگە بولۇپ، تاۋار سودىسى مۇشۇنىڭغا سۈندۈرۈلۈپ

ھېسابلىنىاتتى. مىلاد دەۋرىگە كەلگەندە، قەشقەردە قولدا توقۇلغان «كىمخاب»، «گۈللۈك شايى»، «ئاق چەكمەن»، «قىزىل شايى»، «چۈچىلىق لۆڭگە» قاتارلىقلار ھەر قايسى جايلارغا كەڭ تارقالغان.

چىلاق سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، بازغانلاش كەسپىنىڭ مەھسۇلات تۈرلىرى ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ، رەڭ تۈرلىرى كۆپەيدى. تۆمۈرچىلەر بازغانلايدىغان سايمانلىرىنىڭ ئۈستىگە ئۈزۈنىڭ ئىسمى ۋە يۇرتىنى بېسىپ قويۇپ، مەھسۇلات سۈپىتىنىڭ ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى نامايان قىلاتتى. 19 - ئەسىردە ماتا توقىغاندىن باشقا، ئاياغ، باش كىيىم تىكىش، گىلەم توقۇش، مېتال پىششىقلاپ ئىشلەش، ياغاچ ئۆي جاھازلىرىنى ياساش قاتارلىقلار خېلى زور تەسىرگە ئىگە بولدى. 20 - ئەسىردە مىللىيچە قول سانائەت بەلگىلىك كۆلەمدە تەرەققىي قىلدى، ئۇنىڭ ئاساسلىق توقۇمىچىلىق، گۈل بېسىش ۋە بوياش، ئالتۇن زىبۇ زىننەت ياساش، تېرە ئاشلاش، ئاياغ تىكىش، ئۇششاق مېتال بۇيۇملارنى پىششىقلاپ ئىشلەش، ساپال بۇيۇملىرى ياساش، ياغاچ بۇيۇملارنى پىششىقلاپ ئىشلەش، كەشتىچىلىك، كىيىم - كېچەك تىكىش، مىللىي چالغۇ ئەسۋابلارنى ياساش، ئويمىچىلىق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئىچكىرى ئۆلكىلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىكى زامانىۋى سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ زەربىسىدە، بەزى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى، مەسىلەن، ماتا، يەرلىك سوپۇن ۋە ياغاچ چۈمۈچ، ياغاچ قوشۇق قاتارلىقلار تەدرىجىي شاللىنىپ قالدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، قەشقەردە «پەقەت پارچە - پۇرات ماتا توقۇيدىغان دۇكانلارلا قالغاچقا ماتا بويالمىچىلىقى ئاستا - ئاستا توختاپ قالدى. 60 - يىللاردا ياغاچتىن ياسالغان بۇيۇملار مەسىلەن، ياغاچ تاۋاق، تەخلە، سوغا، كوزا قاتارلىقلارمۇ ئىنتايىن ئازلاپ كەتتى. ئەمما بەزى قول سانائەت بۇيۇملىرى خەلق ئامىسىنىڭ تۈرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى، مەدەنىيەت تۈرمۇش ۋە ئىستېتىك قارىشىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، تېز تەرەققىي قىلدى. مىللىي باش كىيىم تۈرلىرى، كېيىم-كېچەك، چالغۇ ئەسۋاب، ئالتۇن - كۈمۈش زىبۇ زىننەت، گىلەم، كەشتە بۇيۇملىرى، ساپال قاچا - قۇچا، مىستىن ياسالغان بۇيۇم قاتارلىقلار قەشقەر شەھىرىنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى قول سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ قالدى. 1983 - يىلى قەشقەر شەھەرلىك ھۈنەر - سەنئەت زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان چىمەن دوپپا مەملىكەتلىك ساياھەت ئىشلىرى ئىدارىسى تارقاتقان ئەلا سۈپەتلىك مەھسۇلات گۇۋاھنامىسى ۋە تەقدىرنامىسىگە ئېرىشتى، يېنىك سانائەت مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن مىللىي بۇيۇملار مۇنەۋۋەر مەھسۇلاتى دەپ باھالاندى، دۆلەتلىك ئىقتىسادىي كومىتېت تارقاتقان «ئالتۇن ئەجدىھا» مېدالىغا ئېرىشتى. قەشقەر دوپپىسى پۈتۈن شىنجاڭدا بازىرى ئىنتىلىك تاۋار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بېيجىڭ، شىئەن قاتارلىق جايلارنىڭ ساياھەت ۋە تاشقى سودا تارماقلىرى دائىم زاكاس قىلىپ تۇرىدۇ.

قەشقەرنىڭ ئالتۇن - كۈمۈش زىبۇ زىننەتلىرى قويۇق يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. 50 — 60 - يىللاردا خام ئەشيا كەم بولغانلىقى ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ زەربىسىدە، ئالتۇن - كۈمۈش زىبۇ زىننەت ئىشلىرى بىر مەھەل توختاپ قالغانىدى. 80 - يىللاردا تىجارەت ئەسلىگە كېلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەشقەرنىڭ مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكى قويۇق بولۇپ، بۇمۇ نەپىس ساياھەت ھۈنەر - سەنئەت مەھسۇلاتى ھېسابلىنىدۇ، ياسالغان راۋاب، دۇتار، تەمبۇر ۋە غىجەك قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلار ئىنزچىل تۇرده ئېھتىياجنى قاندۇرالمايۋاتقان قىس مەھسۇلات بولۇۋاتىدۇ، 1983 - يىلى قەشقەر شەھەرلىك ھۈنەر - سەنئەت زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان غىجەك ۋە راۋاب مەملىكەتلىك مىللىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرى يەرمەنكىسىدە مۇنەۋۋەر مەھسۇلات بولۇپ باھالاندى، يېنىك سانائەت مىنىستىرلىكى، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تارقاتقان «ئالتۇن ئەجدىھا» مېدالىغا ئېرىشتى.

§ 1 . باش كىيىم

قەشقەر ۋىلايىتى ئەزەلدىن كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسىنىڭ باش كىيىم كىيىش ئادىتى بار، قىشتا تېرە باش كىيىم، يازدا سالقىن باش كىيىم كىيىش ئادەتتە ئايلانغان. شۇڭلاشقا، باش كىيىمى تىكىش كەسپىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، ئادەتتىكى ئائىلىلەر ئۆزى دوپپا تىكەلەيدۇ. ناھىيە ـ شەھەرلەردە يەككە باش كىيىم تىكىش دۇكانلىرى بار بولۇپ، ئولار تىككەن دوپپىنىڭ تۈرلىرى كۆپ، رەڭلىرى خىلمۇ خىل. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەردە ئىشلەپچىقىرىلغان «چىمەن» دوپپا بىلەن «بابۇر» تېرە باش كىيىمى — قەشقەرنىڭ دوپپا، تېرە باش كىيىم جەھەتتىكى ئۆزگىچە مەھسۇلاتلىرى ھېسابلىنىدۇ. باش كىيىم 3 چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. دوپپا

ئەرەنچە دوپپا تۈرلىرىدىن چىمەن دوپپا، چۇچۇرە بادام دوپپا، تورباداام دوپپا، مەنپۇ دوپپا، ئىلى دوپپىسى، شاپاق دوپپا، سەللە دوپپىسى، تەكىيە دوپپا قاتارلىقلار بار. ئايالچە دوپپا تۈرلىرىدىن گىلەم تاشكەنت دوپپا، چاسا مارجان دوپپا، يۇمىلاق مارجان دوپپا، مەنپۇ دوپپا، بادام دوپپا، كالۇتۇن دوپپا، تەتىلا دوپپا، چىمەن دوپپا، ئالتۇن قادىق دوپپا، قاتلىنىدىغان مەنپۇ دوپپا قاتارلىقلار بار.

چىمەن دوپپا يەنە تاشكەنت چىمەن دوپپىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئەڭ كۆپ تىكىلىدىغان دوپپا، ئۇنىڭ شەكلى ئاستى يۇمىلاق، ئۈستى چاسا بولۇپ، قارا دۇخاۋىدا تىكىلىدۇ، دوپپىنىڭ چۆرىسىگە جىيەك تۇتۇلىدۇ، دوپپىنىڭ ئېگىزلىكى 7 سانتىمېتىر كېلىدۇ؛ تېگى يېشىل، گۈلى ئاق رەڭدە بولىدۇ، ئاددىي ۋە يېقىملىق كۆرۈنىدۇ، ئۈستى ۋە ئاستىدىكى گۈل سىزىقلىرى «م» ھەرپى شەكلىدە تۇتىشىپ تۇرىدۇ. شاخ ۋە يوپۇرماقلار گىرەلەشكەن چىمەن گۈل كەشتىلەنگەن بولىدۇ، گۈل سىزىقلىرى شاخلار ئارقىلىق تۇتاشتۇرۇلىدۇ ياكى سىزىقچىلار ئارقىلىق ئايرىلىدۇ، نۇرغۇن ئوك ـ تەتۇر ئۇچبۇلۇڭ، رومبا شەكلى ھاسىل قىلىنىدۇ، گۈل سىزىقلىرى گۈل گەۋدىسىگە ماسلاشتۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئۇ تولىمۇ كۆركەم كۆرۈنىدۇ. قەشقەردىكى ئۇيغۇر ئەر ـ ئاياللار بۇ دوپپىنى ياقتۇرۇپ كىيىدۇ.

بادام دوپپا بۇنىڭ چۇچۇرە بادام، تور بادام دېگەن تۈرلىرى بار، چۇچۇرە بادام دوپپىنىڭ ئاستى يۇمىلاق، ئۈستى چاسا، چوققىسى سەل ئۇچلۇق كېلىدۇ، دوپپا جىيەكى يەرلىك يىپتا توقۇلىدۇ، دوپپا ئېگىزلىكى 7 سانتىمېتىر بولۇپ قاتلىغلى بولىدۇ، تور بادام دوپپىنىڭ ئۈستى چاسا، ئاستى يۇمىلاق، چوققىسى تەكشى، سەل ئويمانراق كېلىدۇ، ئېگىزلىكى 9 سانتىمېتىر بولۇپ قاتلىغلى بولمايدۇ؛ بادام دوپپىنىڭ ئۈستۈنكى تەرىپىگە (دوپپا چوققىسى) غا 4 بادامنىڭ شەكلى ۋە خىلمۇ خىل گۈل سىزىقلىرى كەشتىلەنگەن. ئاستىنقى تەرىپىگە (دوپپا چۆرىسىگە) بىر ئايلانما ئەگمە شەكىللىك نۇسخا كەشتىلەنگەن بولىدۇ، بادام دوپپا نۇسخىلىرىنىڭ شەكلى كۆپ خىل بولۇپ، كۆپ ساندىكىلىرىنىڭ تېگى قارا، گۈلى ئاق، ئاددىي، يارىشىملىق سالاپەتلىك بولىدۇ، بۇ دوپپا ئەڭ ئاۋۇال قەشقەردە تارقالغان بولۇپ، كېيىن پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالغان. ئەمما يەنىلا قەشقەرلىكلەر كۆپ كىيىدۇ.

مەنپۇ دوپپا بۇ دوپپا ئاستى يۇمىلاق، ئۈستى چاسا، 4 قىرلىق بولىدۇ، قارا دۇخاۋىدا جىيەك تۇتۇلىدۇ، دوپپىنىڭ چوققىسىغا تۆت گۈرۈپپا يۇمىلاق شەكىللىك ئۈز ئارا ماسلاشقان سىزىق نۇسخىلىرى، چۆرىسىگە 4 گۈرۈپپا ئۇزۇن چاسا ياكى يۇمىلاق شەكىللىك ئۈز ئارا ماسلاشقان سىزىق نۇسخىسى كەشتىلەنگەن بولىدۇ، نۇسخىلار ھەر خىل رەڭدىكى يىپەك يىپ بىلەن كەشتىلىنىدۇ، ئۇنىڭ شەكلى يارىشىملىق بولىدۇ،

مەنپۇ دوپپىسىنۇ ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئەر ئايال چوڭ ـ كىچىكلەر كىيسە بولىدىغان دوپپا.

گىلەم دوپپا تاشكەنت گىلەم دوپپىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاستى يۇمىلاق، ئۈستى چاسا بولىدۇ، قارا دۇخاۋدا جىيەك تۇتۇلىدۇ، دوپپا ئېگىزلىكى 7 — 8 سانتىمېتىر بولۇپ، نۇسخىسى گىلەمگە ئوخشايدۇ. رەڭدار، كۆزنى قاماشتۇرىدىغان گۈل ۋە گېئومېتىرىك نۇسخا زىچ كەشتىلەنگەن بولىدۇ، كەشتىلەشكە كۆپ ۋاقىت كېتىدۇ، ئۇنى ياش قىزلار ياقتۇرىدۇ.

مارجان دوپپا ئۇ چاسا شەكىللىك ۋە يۇمىلاق شەكىللىك 2 خىل بولىدۇ. چاسا شەكىللىك مارجان دوپپىنىڭ چوققىسى چاسا، سەل ئۇچلۇق، يۇمىلاق شەكىللىك مارجان دوپپىنىڭ چوققىسى ئەگمە شەكىللىك بولۇپ، دوپپا ئېگىزلىكى 7 — 8 سانتىمېتىر كېلىدۇ، قارا دۇخاۋدىن جىيەك تۇتۇلىدۇ، دوپپىنىڭ ئۈستىگە ھەر خىل رەڭدىكى كىچىك ئونچە ـ مەرۋايىتلار قادىلىدۇ، ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى چۇشۇرۇلىدۇ، گويا كى شەبنەم تامچىسى چۇشكەن گۈلگە ئوخشايدۇ. مارجان دوپپا قىزلار ئەڭ ياقتۇرىدىغان بىر خىل دوپپا.

زەر دوپپا كالۇتۇن دوپپا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قەشقەرنىڭ ئىنتايىن ئۆزگىچىلىككە ئىگە بىر خىل دوپپىسى، ئۇنى كۆپىنچە قىزلار ۋە چوكانلار ياقتۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئاستى يۇمىلاق، ئۈستى چاسا كېلىدۇ، چوققىسى ۋە چۆرىسىگە 4 گۈرۇپپا كەشتە تىكىلگەن بولۇپ، قارا دۇخاۋدا جىيەك تۇتۇلىدۇ، دوپپا ئۈستىگە كەشتىلەنگەن گۈل ستېئورولۇق، گۈل سىزىقلىرى رەڭگارەڭ، چىرايلىق بولۇپ، تاۋەسىگە ئېسىل، سالاپەتلىك تۇيغۇ بېرىدۇ.

ئالتۇن قاداق دوپپا ئالتۇن ـ كۈمۈش گۈللەر كەشتىلەنگەن دوپپا. ئۇنىڭ شەكلى مەنپۇ دوپپىغا ئوخشايدۇ. دوپپا جىيىكىگە ئالتۇندىن ياكى كۈمۈشتىن ياسالغان گۈل بەرگىلىرى ئورنىتىلغان بولىدۇ، بۇرۇن كۆپىنچە دۆلەتمەن ئائىلىلەردىكى ئايالالار كىيەتتى. ئورنىتىلغان ئالتۇنلار خوجايىنىنىڭ ئىقتىسادىي شارائىتىغا ئاساسەن بېكىتىلەتتى، بەزىلىرىگە بىرلا ئايلانما ئورنىتىلسا، بەزىلىرىگە دوپپا جىيىكىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە ئورنىتىلاتتى. بۇ دوپپىنىڭ باھاسى قىممەت بولۇپ، ئىنتايىن ئاز ئادەملەر كىيەلەيتتى. ھازىر ئالتۇننىڭ ئورنىغا نۇرغۇن پاقىراق نەرسىلەر ئورنىتىلىدىغان بولدى.

شاپاق دوپپا ئۇ يېرىم يۇمىلاق بولۇپ، تەكشى ياكى كرېست شەكىللىك كەشتىلىنىدۇ. ئۈستىگە رەڭلىك يىپەك يىپ ياكى قارا يىپ بىلەن 4 كىچىك گۈل كەشتىلىنىدۇ، بەزى دوپپىنىڭ گىرۋەكلىرىدە دولقۇنسىمان سىزىقلار بولىدۇ، بۇ دوپپا كىچىك، ئېچىل، سالقىن بولۇپ، ئەرلەر ئەتىياز، ياز، كۈز پەسىللىرىدە ياقتۇرۇپ كېيىدۇ، قىش پەسلىدە تۇماق ئىچىگە كەيىمۇ بولىدۇ.

2. تېرە باش كىيىملىرى

قۇلاقچا تۇرلىرى قارا كۆرپىدىن تىكىلگەن قۇلاقچا، كەمچەت قۇلاقچا (قارا تېرىسىدىن تىكىلگەن)، بابۇر قۇلاقچا (ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن)، توقۇلما قۇلاقچا (مەخمەلدىن تىكىلگەن)، تۈلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن قۇلاقچا، بۆرە تېرىسىدىن تىكىلگەن قۇلاقچا، توشقان تېرىسىدىن تىكىلگەن قۇلاقچا، سالپاق قۇلاقچا (قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن ئوغۇل بالىلارنىڭ قۇلاققا چۇشىدىغان باش كىيىمى)، كاپكازچە قۇلاقچا (قىز بالىلار كىيىدىغان ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي تېرىدىن تىكىلگەن يۇمىلاق باش كىيىمى) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. كەمچەت قۇلاقچىنىڭ ئېگىزلىكى 10 سانتىمېتىر كېلىدۇ، تېشى سۇغۇر تېرىسىدىن تىكىلىپ پىششىق قوي تېرىسىدىن ئەستەرلىنىدۇ، ئىچىگە پاقلان تېرىسى ئىشلىتىلىدۇ، شەكلى يارىشىملىق، سالاپەتلىك بولۇپ، كۆپىنچە شەھەرلەردىكى ئوتتۇرا ياشلىقلار ۋە ياشلار كىيىدۇ.

تۇماق ئەرنىچە تۇماق تۈرلىرى: كەمچەت تۇماق (قارا تېرىسىدىن تىكىلگەن)، ئەلتېرە ئاتۇش تۇمىقى، مەخسۇمچە تۇماق، تاجىكچە تۇماق، كەڭ جىيەكلىك سەرپۇش تۇماق (قۇندۇز تېرىسىدىن تىكىلگەن)، تار

جىيەكلىك سەرپوش تۇماق، قىرغىزچە تۆت قىرلىق تۇماق، سوپىچە تۇماق، مەخسۇمچە داۋغان تۇماق (سۇغۇر تېرىسىدىن تىكىلگەن) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئايالچە تۇرلىرى: ئايالچە كەمچەت تۇماق (قاما تېرىسىدىن تىكىلگەن)، كەلك جىيەكلىك سەرپوش تۇماق (قوندۇز تېرىسىدىن تىكىلگەن)، داۋغان تۇماق (سۇغۇر تېرىسىدىن تىكىلگەن) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. كەمچەت تۇماقنىڭ ئۈستى تەرىپى قارا دۇخاۋا بولىدۇ، چوققىسى ئەگمە شەكىللىك كېلىدۇ، ئىچى ئەلتېرىدىن، گىرۋىكى قاما تېرىسىدىن تىكىلىدۇ. ئەرەنچە تۇماق گىرۋىكىنىڭ كەڭلىكى 4 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، تۇماق ئۈستى نىسبەتەن ئېگىز كېلىدۇ، ئايالچە تۇماقنىڭ گىرۋىكى 5 — 6 سانتىمېتىرغىچە بولۇپ، تۇماق ئۈستى پەسرەك بولىدۇ، بۇ تۇماقلارنىڭ رەختى قىممەت، تىكىلىشى نەپىس، ئۆزى يۇمشاق، ئىسسىق بولۇپ، ئوتتۇرا ياش ۋە ياشانغانلار ياقتۇرۇپ كىيىدۇ.

3. چىكىلىكلىك باش كىيىملەر

تۈرلىرى - مىللىيچە يۇمشاق شەپكە، كەپكە شەپكە، ھەربىيچە شەپكە، ستالىنچە شەپكە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئىشلەپچىقىرىلغان ئادەتتىكى باش كىيىم، تېرە باش كىيىمى ماتېرىيال تاللاشتىن، كېسىش، تىكىش، شەكىلگە كىرگۈزۈشكىچە بولغان كۆپ ھالقىلىرى بىر زاۋۇت ياكى بىر ئۈستام، بىر دۇكاندىن چىقىدۇ: ئەمما، دوپپا تىكىش كېزەكلىرىنى ئۈستامىلار كۆپىنچە ئۈزلىرى كەشتىلەيدۇ. شەھەر - يېزىلاردىكى كەشتىچىلىك كەسپىي ئائىلىسى ياكى ئائىلە كەشتىلەشكە ماھىر ئايالارغا زاكاس قىلىپ كەشتىلىتىلىدۇ، زاۋۇتتا ياكى ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىدا ئۈستامىلار قەغەز پىلتە ئۆتكۈزۈپ شەكىلگە كىرگۈزۈپ، تەييار مەھسۇلات قىلىپ سېتىدۇ.

قەشقەر شەھىرىنىڭ قولدا تىكىلىدىغان باش كىيىم خام ئەشياسى ۋە ھۈنەر - سەنئەت كۆرسەتمىسى

جەدۋەل: 12 — 5

تۈرلىرى	نامى	خام ئەشياسى	ھۈنەر - سەنئىتى
دوپپا	چىمەن دوپپا	قارا ۋە پىشىل خاجۇ تاۋرى (تېشى قىلىنىدۇ)، قىزىل شەلپەر (ئەستەرى قىلىنىدۇ)، قارا دۇخاۋا (دوپپا جىيەكى)، قەغەز پىلتە (دوپپا ئەستەرى تۇتاشتۇرۇلىدۇ)، ئاق يىپەك يىپ، قارا پاختا يىپ، بىر مېتىر تاۋاردا 8 چوققىلىق دوپپا تېشى، بىر مېتىر تەكشى رەختتە 8 چوققىلىق دوپپا ئەستەرى، بىر مېتىر دۇخاۋىدا 60 دوپپا جىيەكى كەسكىلى بولىدۇ.	ئاۋۋال ئۆلچەمگە ئاساسەن دوپپىنىڭ ئۈستۈنكى تالاسى ۋە ئاستىنقى كېزىكى كېسىلىپ، ئاندىن ئاق يىپەك يىپ بىلەن چىمەن گۈل تۇنجىسى كەشتىلىنىدۇ، كەشتە ئىشلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئاق يىپ بىلەن ئارىلىقى 2 سانتىمېتىر قويۇلۇپ دوپپا يۈزى (ئۈستۈنكى تالاسى، ئاستىنقى كېزىكى) بىلەن دوپپا ئىچى تىكىلىدۇ. ھەر بىر تالاغا قەغەز پىلتە ئۆتكۈزۈلۈپ، دوپپىنىڭ قانتىغلىقى ئاشۇرۇلىدۇ. دوپپىنىڭ تالاسى بىلەن كېزىكى تۇتاشتۇرۇلۇپ دوپپا جىيەكى تارتىلىدۇ، ئاندىن دوپپا ئىچىگە مۇۋاپىق مىقداردا ناۋات سۈيى چېچىلىپ، قانتىغلىقى ئاشۇرۇلىدۇ: قىزىتقا سېلىپ، ياپلاق تاش بىلەن ئۇرۇپ شەكىلگە كىرگۈزۈلىدۇ، سايىدا قۇرۇتۇلىدۇ.
	بادام دوپپا	قارا تاۋار، قىزىل شەلپەر، پەتتىن توقۇلغان دوپپا جىيەكى، قەغەز پىلتە، ئاق يىپەك يىپ، قارا يىپ، بىر مېتىر تاۋار ۋە بىر مېتىر قىزىل شەلپەرنىڭ ھەر بىرىدىن 8 تالالىق دوپپا يۈزى ۋە دوپپا ئەستەرى كېسىدۇ.	يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش. دوپپا چوققىسىغا 4 گۈرۈپپا بادام شەكلى نۇسخىسى كەشتىلىنىدۇ، دوپپا چۈرىسىگە ئەگمە شەكىللىك نۇسخا كەشتىلىنىدۇ.

دوپپا	مەنپۇ دوپپا	پىشىل، كۆك، قارا قاتارلىق ھەر خىل رەڭلىك دۇخاۋا ۋە قىزىل شەلپەر، قەغەز پىلتە، يىپەك يىپ، قارا پاختا يىپ، بىر مېتىر دۇخاۋدىن 10 تالالىق دوپپا يۈزى كېسىلىدۇ.	يۇقىرىقىغا ئوخشاش. دوپپا تالاسى ۋە دوپپا كېزىكىنىڭ ھەر قايسىسىغا 4 گۈرۈپپا گۈل شەكلى ۋە مۇزاپىق سىزىقچىلار كەشتىلىنىدۇ. ئايالچە دوپپىغا ناۋات سۈيى چېچىلمايدۇ، شۇڭا قاتلىنىدۇ.
	ئىلىچى دوپپا	قىزىل سۇسۇن ۋە قارا پىشىل قاتارلىق دۇخاۋا، قىزىل شەلپەر، قەغەز پىلتە، يىپەك يىپ قاتارلىقلار.	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.
	شاپاق دوپپا	ئاق رەخت، قارا يىپ، رەڭلىك يىپ، ئاق يىپ، بىر مېتىر ئاق رەختتە 6 شاپاق دوپپا تككىلى بولىدۇ.	ئالدى بىلەن دوپپا چوققىسى، كېزىكى كېسىلىپ، كېسىم تىكىش ماشىنىسى بىلەن ئارىلىقى 2 سانتىمېتىر قالدۇرۇلۇپ يۈزى بىلەن ئەستەرى تىكىلىدۇ. تالاسى بىلەن كېزىكى تۇتاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، دوپپا تالاسىغا سىممېتىرىك قىلىپ ھەر بىرىگە 4 كىچىك گۈل كەشتىلەنسىلا بولىدۇ.
	سەللە دوپپىسى	ھەر خىل رەڭدىكى شەلپەر يىپ.	گۈل كەشتىلەنمەيدۇ. تىكىش سەنئىتى يۇقىرىقىغا ئوخشاش، ئەمما دوپپا يۈزى بىلەن دوپپا ئەستەرى ئارىسىغا بىر قەۋەت رەخت سېلىنىپ، قاتتىقلىقى ئاشۇرۇلىدۇ.
	تور دوپپا	ئاق پاختا يىپ.	ئاپپاق يىرىك پاختا يىپ بىلەن گېئومېتىرىك شەكىلدە توقۇلىدۇ. بەزىلىرىگە دولقۇنسىمان سىزىق چۈشۈرۈلىدۇ.
	گىلەم دوپپا	ئاق رەخت، قىزىل شەلپەر، قارا دۇخاۋا، قارا پاختا يىپ، قەغەز پىلتە، ھەر خىل رەڭلىك يىپ.	ئالدى بىلەن بىر پارچە ئاق رەختنىڭ ئۈزۈنلۇق ۋە كەڭلىكىدىن 5 تال يىپ تارتىلىپ، 5 تال يىپ قالدۇرۇلۇش ئۈسۈلى بويىچە يىپ تارتىلىپ، تولۇق كاتەكچىسى بار تور ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. ئاندىن بۇ رەخت كېسىپ تەييارلانغان تالا بىلەن كېزىك ئۈستىگە چاپلاپ تىكىلىدۇ. تولۇق كاتەكچىدىن پايدىلىنىپ ئوسما كەشتىلىنىدۇ. كېيىنكى ھۈنەر - سەنئەت مەنپۇ دوپپىغا ئوخشاش.
	مارجان دوپپا	قارا پىشىل ۋە قىزىل دۇخاۋا، مارجان، پارقىراق ئۈنچە، قىزىل شەلپەر، يىپ، قەغەز پىلتە.	ئۈلچەم بويىچە تالا ۋە كېزەك كېسىلىپ، يۈزى بىلەن ئەستەرى بىرىكتۈرۈلۈپ، قەغەز پىلتە ئۇتۇكۇزۇلۇپ، ئاندىن تالا بىلەن كېزەك تۇتاشتۇرۇلىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا دوپپا يۈزىگە مارجان سىزىقچىسى ياكى پاقىراق ئۈنچە سىزىقچىسى ئورنىتىلىدۇ، ھەر خىل سىزىق نۇسخىلار شەكىللەندۈرۈلسە بولىدۇ.
	زەر دوپپا	ھەر خىل رەڭلىك دۇخاۋا، قىزىل شەلپەر، قەغەز پىلتە، يىپ، ئالتۇن - كۈمۈش پۇل، پاختا.	تىكىش ھۈنەر - سەنئىتى يۇقىرىقىغا ئوخشاش. ئەمما دوپپا تالاسى بىلەن كېزىكىگە پاختىدىن ئېشىلەنگەن پىلىك سىممېتىرىك قىلىنىپ 4 گۈرۈپپا گۈل نۇسخىسى چاپلىنىدۇ. ئاندىن ئالتۇن- كۈمۈش پۇل، پاختا پىلتە بىلەن ئوراپ كەشتىلىنىدۇ، سىزىق، نۇسخىلار ئىنتايىن كۆچلۈك ستېرېئولۇق تۇيغۇغا ئىگە بولىدۇ.
	تەتىللا دوپپا	تەتىللا، نۇر چاقنىتىدىغان تاۋار، قىزىل شەلپەر، يىپ، قەغەز پىلتە.	تىكىش ھۈنەر - سەنئىتى يۇقىرىقىغا ئوخشاش، ئەمما گۈل كەشتىلەنمەيدۇ.
	ئالتۇن قاداق دوپپا	قارا پىشىل، قىزىل، كۆك قاتارلىق رەڭلەردىكى دۇخاۋا، قىزىل شەلپەر، قەغەز پىلتە، ئالتۇن ياپراقچە، كۈمۈش ياپراقچە.	تىكىش ھۈنەر - سەنئىتى يۇقىرىقىغا ئوخشاش، تىكىلىپ بولغاندىن كېيىن دوپپا كېزىكىگە ئالتۇن ياپراقچە ياكى كۈمۈش ياپراقچە ئورنىتىلىدۇ.

تېرە بۇيۇم كېسىلىرى	قارا كۆرپە قۇلاقچا	كۆچا كۆرپىسى، قاراكۆل كۆرپىسى، قوي تېرىسى، ئاشلانغان كالا تېرىسى، كىگىز.	ئۆلچەم بويىچە كۆرپە تاش، كالا تېرىسى ئەستەر، كىگىز قىستۇرمىلار كېسىلىدۇ. تاش بىلەن ئەستەر ئارىسىغا بىر قەۋەت كىگىز سېلىنىدۇ. ئاندىن قېلىپقا سېلىپ شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ، باش كىيىمىنىڭ يۈزى تارىلىپ، رەڭگ بېرىلىدۇ.
	كەمچەت قۇلاقچا	سۇغۇر تېرىسى، قوي تېرىسى، كىگىز، ئاشلانغان قوي تېرىسى.	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.
	بابۇر قۇلاقچا	ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي تېرىسى، ئاشلانغان كالا تېرىسى، قوي تېرىسى، كىگىز.	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.
	توقۇلما قۇلاقچا	توقۇلما، قوي تېرىسى، ئاشلانغان قوي تېرىسى، كىگىز.	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.
	تۈلكە قۇلاقچا	تۈلكە تېرىسى، قوي تېرىسى، كىگىز، دۇخاۋا.	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.
	توشقان تېرىسىدىن تىكىلگەن قۇلاقچا	توشقان تېرىسى، قوي تېرىسى، كىگىز، دۇخاۋا.	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.
	سالپاق قۇلاقچا	ئەلتىبەر، قوي تېرىسى، يىپ، 2 پارچە ئەلتىبەردە بىر قۇلاقچا تىككىلى بولىدۇ.	چوڭ - كىچىك ئۆلچەم بويىچە ئەلتىبەر، تاش، قوي تېرىسى ئەستەر قىلىنىپ كېسىلىدۇ. ئاندىن يىڭنە بىلەن قولدا تىكىپ تۇتاشتۇرۇلىدۇ.
	كاۋكاز قۇلاقچىسى	ئىنچىكە يۇڭلۇق ئەلتىبەر، قوي تېرىسى، كىگىز، قىزىل، سۇسۇن، قارا، پېشىل رەڭلىك دۇخاۋا. بىر پارچە ئىنچىكە يۇڭلۇق ئەلتىبەردە بىر قۇلاقچا تىككىلى بولىدۇ.	ئۆلچەم بويىچە قۇلاقچا چۈرىسى، قۇلاقچا ئەستىرى ۋە ئىچىگە سېلىنىدىغان كىگىز كېسىلىپ، يىڭنە بىلەن قولدا تىكىلىدۇ. قېلىپقا سېلىپ شەكلىگە كىرگۈزۈلىدۇ، بويالمايدۇ.
	كەمچەت تۇماق	سۇغۇر تېرىسى، قارا دۇخاۋا، ئەلتىبەر، پاختا، تېۋىت.	ئالدى بىلەن دۇخاۋا ۋە ئەلتىبەردىن ئۆلچەم بويىچە 3 تالا كېسىلىدۇ، تۇماق تېشى ۋە ئەستىرى قول بىلەن تىكىلىپ، كاناي شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ، 4 — 6 سانتىمېتىر كەڭلىكتە سۇغۇر تېرىسى كېسىلىپ، تۇماق جىيەكى ئىچىگە كىرگۈزۈلىدۇ، تۇماق ئەستىرى بىلەن تۇماق تېشى تۇتاشتۇرۇلىدۇ، قېلىپقا سېلىپ شەكلىگە كىرگۈزۈپ، تاراپ پۈتتۈرۈلىدۇ.
	سەرپوش تۇماق	قۇندۇز تېرىسى، قارا دۇخاۋا، قوي تېرىسى، يىپ، بىر پارچە قۇندۇز تېرىسىدە بىر تۇماق گىرۇنكى تىككىلى بولىدۇ.	ھۇنەر - سەنئىتى كەمچەت تۇماق بىلەن ئوخشاش. ئەمما ئەرمىنچە قۇندۇز تېرىسىدىن تىكىلگەن تۇماق گىرۇنكىنىڭ ئىچىگە پاختا پىلتە تۇتكۇزۇلمەيدۇ. ئەرمىنچە تۇماق كەڭ گىرۇمكىلىك (2.5 — 5 سانتىمېتىرغىچە) ۋە تار گىرۇمكىلىك (1.5 — 2 سانتىمېتىرغىچە) 2 خىل بولىدۇ، ئايالچە تۇماقنىڭ تۇماق گىرۇنكىگە پاختا پىلتە تۇتكۇزۇلىدۇ. كەڭلىكى 5 سانتىمېتىر بولىدۇ.
	مەخسۇمچە تۇماق	قۇندۇز تېرىسى، سۇغۇر تېرىسى، قارا دۇخاۋا، قوي تېرىسى، يىپ.	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش
	داۋغان تۇماق	سۇغۇر تېرىسى، قارا دۇخاۋا، قوي تېرىسى، يىپ، بىر پارچە سۇغۇر تېرىسىنى 3 — 5 كىچە تۇماق گىرۇنكى قىلغىلى بولىدۇ	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش. ئەرمىنچە تۇماق گىرۇنكى نىسبەتەن تار، ئايالچە تۇماق گىرۇنكى نىسبەتەن كەڭ بولىدۇ.
	قارا ئەلتىبەر، تاۋۇش تۇمىقى	كۆچا كۆرپىسى، قوي تېرىسى، دۇخاۋا، ماتا (تۇماق تېشى) تەكشى تېۋىت، كىگىز، پاختا (تۇماق گىرۇنكى پىلتىسى)	ھۇنەر - سەنئىتى كەمچەت تۇماققا ئوخشايدۇ. تۇماق چوققىسى 4 تالالىق، كەڭ گىرۇمكىلىك بولىدۇ.

تېرە باش كېسىلىرى	سوپىچە تۇماق	يەرلىك ئەلتېرە، قارا دۇغاۋا، ماتا، تەكشى تىۋىت، قوي تېرىسى، پاختا يىپ	ھۇندۇر - سەنئىتى يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، تۇماق گىرۋىكى نىسبەتەن تار.
	تاجسىمان تۇماق	قارا ئەلتېرە، قارا پاكى پىغىرىلىك چىمەرقوت (تۇماق تېشى)، كىگىز (سارۇشكا)، پاختا (تۇماق گىرۋىكىنىڭ پىلتىسى)، قوي تېرىسى (تۇماق ئەستىرى)، يىپ.	ھۇندۇر - سەنئىتى يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش. تۇماق تېشى 2 تالاغا بۆلۈنگەن، تۇماق چوققىسىنىڭ 4 بۆلۈكى سەل چوقچايغان بولىدۇ.
شەپكە	كەپكە شەپكە	ھەر خىل قويۇق رەڭلىك ماتا، سوكنو، قارا سوكنو، نېيلون، تالالىق رەخت، ئاۋار پاكى پاختا رەخت (ئەستەر)، قاتتىق قەغەز، قاتتىق سۇلياۋ رەخت (شەپكىنىڭ چېكىلمىكى ۋە چېكىلمەك ماتېرىيالى)، يىپ.	ئۆلچەم بويىچە شەپكىنىڭ تېشى ۋە شەپكە ئەستىرىنىڭ چوققىسى، چۆرىسى، جىيەكسىز، چېكىلمەك قاتارلىقلار كېسىلىدۇ. ئەستەر كىراخمالىنىپ، شەپكىنىڭ چوققىسىنىڭ قاتتىقلىقى ئاشۇرۇلىدۇ. ئاندىن كىيىم تىكىش ماشىنىسى بىلەن ھەر قايسى بۆلەكلەر تىكىلىدۇ. ئاخىرىدا مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان قېلىپ بىلەن شەكلىگە كىرگۈزۈلىدۇ، دەزمالاپ تەكشىلىنىدۇ.
	يۇمشاق شەپكە	ھەر خىل ماتا، سوكنو، تالالىق رەخت، ئاۋار، پاختا رەخت، قاتتىق سۇلياۋ رەخت.	ھۇندۇر - سەنئىتى يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، شەكلى ھەربىيچە شەپكىگە ئوخشاش، ئەمما چېكىلمىكى نىسبەتەن قىسقا، كىچىك. شەپكىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى كەڭرەك، يۇيۇشقا قولايلىق.
	ھەربىيچە شەپكە	قېنىق رەڭلىك دىجۇلياڭ، ئاق رەخت، قاتتىق قەغەز، قاتتىق سۇلياۋ رەخت	ھۇندۇر - سەنئىتى يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، چېكىلمىكى نىسبەتەن چوڭ، شەپكىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى سەل كىچىك.
	ستالىنچە شەپكە	ماتا، تەكشى رەخت، پاختا، قاتتىق قەغەز.	ئۆلچەم بويىچە شەپكىنىڭ چوققىسى، چۆرىسى، چېكىلمىكى قاتارلىق بۆلەكلەر كېسىلىدۇ، كىيىم تىكىش ماشىنىسى بىلەن ھەر قايسى بۆلەكلەر ئۇتاشتۇرۇلىدۇ، شەپكىنىڭ چوققىسىغا پاختا ئورنىلىپ قاتتىقلىق دەرىجىسى ئاشۇرۇلىدۇ. تېشى ۋە ئەستەرى تىكىلىدۇ، چېكىلمىكى سېلىنىدۇ، چېكىلمىكىنىڭ ئۈستىدىكى بىر سانتىمېتىر كەڭلىكتىكى زىننەتلەش بەلۋېغىغا 2 سىرىق تۇگمە قادىلىدۇ.

§ 2 . كەشتىچىلىك

قەشقەردە كەشتىچىلىكنىڭ تارىخى ئۇزۇن، ئۇيغۇر ئاياللىرى كىچىكىدىن باشلاپلا كەشتە تىكىشنى ئۆگىنىدۇ، كەشتە بۇيۇملىرىنى بەزىلىرى ئۆزى ئىشلىتىدۇ، بەزىلىرى سېتىپ ئائىلىگە خىراجەت قىلىدۇ، كەشتە بۇيۇملىرى ئاساسلىقى گۈل كەشتىلەنگەن دوپپا، گۈل كەشتىلەنگەن ياستۇق، گۈل كەشتىلەنگەن بەلۋاغ، گۈل كەشتىلەنگەن ياغلىق ۋە گۈل كەشتىلەنگەن كىيىم - كېچەك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. 80 - يىللاردىن كېيىن قولدا كەشتە تىككەندىن باشقا، يەنە ماشىنىدا گۈل كەشتىلىنىپ، گۈل شەكلى ئۆزلۈكسىز يېڭىلاندى ۋە كۆپەيدى.

1. گۈل كەشتىلەنگەن كىيىم - كېچەكلەر

بۇ، ئايالچە گۈل كەشتىلەنگەن كىيىم - كېچەك، گۈل كەشتىلەنگەن ئۇزۇن چاپان، ئاچ قىزىل، توق

قىزىل، قېنىق قىزىل، قىزىلگۈل، قارا يېشىل، قارا، كۆك، قېنىق كۆك قاتارلىق گۈللەرنى كەشتىلەشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

گۈل كەشتىلەنگەن قىسقا چاپان　قىسقا پەشلىك چاپانغا قارا، قېنىق قىزىل، سۆسۈن، قارا يېشىل رەڭلىك تۇتتىلىك رەخت ۋە دۇخاۋا ئىشلىتىلىپ، تىك شەكىلدە رامكا چىقىرىلىپ، سىيرىق - ئاق زەرلەر بىلەن ھەر خىل گۈللەر كەشتىلىنىدۇ. بوش جايلىرىغا تاق شاخلىق كىچىك گۈل ۋە ئۇششاق ئوت - چۆپلەر ماسلاشتۇرۇلىدۇ.

گۈل كەشتىلەنگەن چوڭ پەشلىك چاپان　يۆمىلاق شەكلىدىكى ماسلاشتۇرۇلغان سىزىقچىلار ئاساسىي گۈل قىلىنىپ، كۆكرەك، دۇمبىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە 2 يېڭىغا كەشتىلىنىدۇ. بوش جايلىرىغا ھەر خىل شاخلىق گۈللەر كەشتىلىنىپ، ئۇ سىيرىق، ئاق زەرلەر بىلەن يۆگىلىدۇ. گۈل كەشتىلەنگەن كۆينەكلەردىن يۆمىلاق ياقىلىق، دۇمبە تەرىپى يېرىم ئېچىلغان، يۆمىلاق تىك ياقىلىق، كۆكرەك قىسمى ئېچىلغان، يوشۇرۇن توگمىلىك ياكى يېپىلما قاتارلىقلار بار بولۇپ، رەڭلىك گېئومېتىرىك سىزىقچىلار ئونىڭ ياقىسى، كۆكرەك قىسمىنىڭ يېرىم ئېچىلغان گىرۋىكىگە ۋە يەڭ ئاغزىغا كەشتىلىنىدۇ. ماتېرىيالى ئادەتتىكى يىپەك ۋە فوچۇ بولىدۇ.

گۈل كەشتىلەنگەن يوپكا　يۆمىلاق ياقىلىق، ئۇزۇن ياقىلىق، يۇرەكسىمان ياقىلىق، يەڭسىز ياكى قىسقا يەڭلىك ئۇزۇن كۆڭلەك ۋە گۈل كەشتىلەنگەن قىسقا يوپكا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە گېئومېتىرىك نۇسخىدا ياقا گىرۋىكى، يەڭ ئوچى ۋە ئېتىكىگە گۈل كەشتىلىنىدۇ. ئىچ كۆڭلەك يۆمىلاق يىپەك رەختتىن تىكىلىدۇ. ياقا ئېغىزى، ئاخىرى ۋە ئېتەك قىسمىغا ماشىنىدا ئاق رەڭلىك گۈل كەشتىلىنىدۇ.

ئەرەنچە گۈل كەشتىلەنگەن كىيىم - كېچەكلەر　ئونىڭ كۆپىنچىسى تىك ياقىلىق كۆڭلەك بولۇپ، كۆينەك ئالدىنىڭ ئوتتۇرىسى يېرىم ئېچىلغان بولىدۇ، ياقا گىرۋىكى، يەڭ ئوچى ۋە مەيدە قىسمىدىكى ئېچىلغان يەرنىڭ 2 تەرىپىگە 10 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا رەڭلىك يىپتا گېئومېتىرىك سىزىقچىلار كەشتىلىنىدۇ.

2. گۈل كەشتىلەنگەن ياستۇق

ياستۇققا گۈل كەشتىلەشتە تەكشى كەشتىلەش، كرېست شەكىللىك كەشتىلەش، توگۈپ كەشتىلەش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىپ، رەڭلىك يىپلار بىلەن ھەر خىل گۈل، كېپىنەك، كىچىك قۇش سۈرىتى ۋە ھەر خىل گېئومېتىرىك نۇسخا كەشتىلىنىدۇ، بۇنداق ياستۇق سالاپەتلىك كۆرىنىدىغان بولۇپ، ئىنتايىن مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە.

3. گۈل كەشتىلەنگەن ياغلىق

گۈل كەشتىلەنگەن ياغلىق ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىدىغان بۇيۇم.

بەلۋاغ　ئاساسلىقى ئەرلەر كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ زىننەت بۇيۇمى بولۇپ، چاپاننىڭ ئوستىگە باغلىنىدۇ. بەلۋاغ چاسا ۋە ئۇزۇنچاق شەكىللىك 2 خىل بولىدۇ. ئۇ نەپىس ئىشلىنىدۇ، ھەر خىل رەڭلىك رەخت، تاۋار، كىمخاپلاردىن تىكىلىدۇ. گېئومېتىرىك سىزىق شەكلى كەشتىلەنگەن بولۇپ، قويۇق مىللىي پۇراقتا ئىگە.

گۈل كەشتىلەنگەن چاسا ياغلىق　ئاساسلىقى زىننەت بۇيۇمى قىلىنىدۇ، ئادەتتە ئاق دېچۇلياك رەختىنىڭ ئوتتۇرىسى ۋە قىرغاقلىرىغا رەڭلىك يىپ بىلەن گۈل نۇسخىسى ياكى گېئومېتىرىك سىزىق شەكلى كەشتىلىنىدۇ.

گۈل كەشتىلەنگەن سالىنغىتكا ۋە رومال ئادەتتە توگۈپ كەشتىلەش، كرېست شەكىللىك كەشتىلەش، گۈل بېسىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن، كۆركەم سالماق گېئومېتىرىك نۇسخا كەشتىلىنىدۇ.

گۈل كەشتىلەنگەن قوليا‌غلىق بۇ چىدامليق ياكى كۆركەم رەڭلىك يىپ بىلەن ھەر خىل رەڭلىك تاۋار، يىپەك، دۇخاۋا ۋە دېچۇليا‌ڭنىڭ 4 گىرۋىكىگە ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى ياكى گېئومېتىرىك نۇسخىلار كەشتىلىنىدىغان ياغلىق بولۇپ، قىزلار يىگىتلەرگە سوۋغا قىلىدىغان بىر خىل كۆڭۈل ئىزھار قىلىش سوۋغىسى.

4. گۈل كەشتىلەنگەن پەردە

بۇ، ئۆي ئىچى زىننەت بويۇمى بولۇپ، ھەر خىل رەڭلىك دېچۇليالىق، يىپەك، دۇخاۋىنىڭ ئوتتۇرىسى ياكى 4 بۇلۇڭىغا ۋە ئاستىنقى قىسمىغا ھەر خىل گۈل، ھايۋانات، گېئومېتىرىك سىزىقلىق نۇسخىلار كەشتىلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ ۋىلايەتتىكى ئۇيغۇر كەشتىچىلىكىنىڭ تىپىك ۋەكىلى دوپپا، ئۇ ئالدىنقى پاراگرافتا تونۇشتۇرۇلغان بولغاچقا، بۇ يەردە قىسقارتىلدى.

§ 3. كۆن - خۇرۇمچىلىق ۋە موزدۇزلۇق

1. كۆن - خۇرۇمچىلىق

قەشقەرنىڭ كۆنچىلىك كەسپى نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىغا ئىگە بولۇپ، يەرلىك كىشىلەر يەرلىك ئۇسۇل بىلەن كالا، قوي تېرىلىرىنى ئاشلاپ كۆن - خۇرۇم ئىشلەيدۇ. ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتى ئاز بولۇپ، پەقەت يەرلىك ئاھالىلەرلا تەمىنلىنەتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، تېرە ئاشلاش كەسپى تېز تەرەققىي قىلدى. 80 - يىللاردا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن خۇرۇملارنىڭ سۈپىتى ئەلا بولۇپ، بەزىلىرى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا سېتىلدى.

ئاساسلىق خام ئەشيالىرى — كالا، قوي تېرىسى بولۇپ، باشقا پىششىقلاپ ئىشلەش خام ئەشيالىرىدىن كۆيدۈرگۈچ ئىشقار، سۇلفات كىسلاتاسى، مەرگىمۇش، ئۆچۈرۈلگەن ھاك، تۇز، شېكەر، سۇدا، سۇ يېغى، ھەر خىل بوياق ۋە قاراگۇل قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ، ئۇنىڭ تۇرلىرى نەپىس ئىشلەنگەن پارقىراق كالا تېرىسى، نەپىس ئىشلەنگەن پارقىراق قوي تېرىسى، يېرىك ئىشلەنگەن پارقىراق كالا تېرىسى، يېرىك ئىشلەنگەن پارقىراق قوي تېرىسى، يېرىك ئىشلەنگەن كالا تېرىسى (ماي بېرىلمىگەن) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. تېرە ئاشلاشتا چوڭ قازان، چىلەك، داس، ھەر خىل ياغاچ جازا، ياغاچ كالتەك، تارغاق، ئىنچىكە ئۇستىرا، بالىبان، مىخ، بولتا قاتارلىقلار كېرەك بولىدۇ.

تېرە ئاشلاش ۋە خۇرۇم ئىشلەش ئۇسۇلى مۇنداق: (1) كالا، قوي تېرىسى تۇز سۈيىگە چىلىنىدۇ، تېرە يۇمشىغاندىن كېيىن قېپقالغان گۆش ۋە ماي ئۇستىرا بىلەن قىرىۋېتىلىدۇ؛ (2) تېرىنىڭ يۈك بار تەرىپىگە كۆيدۈرگۈچ ئىشقار ۋە ئۆچۈرۈلگەن ھاك سۈيى چېچىلىدۇ، ئاندىن كېيىن بىر مەزگىل دۆملەپ قويۇلۇپ، يۇڭلىرى يۇمشىغاندىن كېيىن يۇلۇپ تاشلىنىدۇ؛ (3) تېرىدىكى يۈك چىقىرىپ تاشلانغاندىن كېيىن، مەخسۇس پىچاق بىلەن يۈك بار يۈزى بىر قېتىم پاكىز قىرىلىدۇ ۋە چوتكىلاپ يۇيۇلىدۇ؛ (4) پاكىز يۇيۇلغان تېرە سۇلفات كىسلاتاسىغا چىلىنىپ ئۇيان - بۇيانغا ئۆرۈلىدۇ؛ (5) سۇلفات كىسلاتاسىدىن سۈزۈپ ئېلىنغاندىن كېيىن، تېرە بىر مەزگىل مەرگىمۇش، شېكەر سۈيىگە چىلاپ قويۇلىدۇ؛ (6) شېكەر سۈيىدىن

سۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن پاكىز چايقىلىپ، ئاندىن سۇدا سۈيىگە چىلاپ پىشۇرۇلىدۇ؛ (7) تېرە پىشقاندىن كېيىن، قىزىق سۇغا چىلىنىپ، ئىنەكچىتى (ئابدىسلىك) مېيى قۇيۇلۇپ ئونىكغا سىڭدۈرۈلىدۇ؛ (8) قىزىق سۇدىن سۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن تېرە كەلك يېيىلىپ، مىخ بىلەن تامغا سىلىنىپ، قۇرۇتۇلىدۇ؛ (9) تېرە قۇرىغاندىن كېيىن ئۈستىرا بىلەن يەنە بىر قېتىم قىرىلىدۇ؛ (10) رەك بېرىلىدۇ.

2. موزدۇزلۇق

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم - كېچەكلىرى تۇرلۇك خۇرۇم ئاياغ. ئۆتۈكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، قەشقەردە ئەزەلدىن تارتىپ ئاياغ كىيىم تىكىش كەسپى ئىنتايىن گۈللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغان. مىللىيچە ئاياغ - ئۆتۈكنىڭ تۈرلىرى ۋە ئىشلىتىلىدىغان خام ئەشيالارنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن تەپسىلىي كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى مىللىيچە ئاياغ كىيىملەرنىڭ تۈرلىرى ۋە خام ئەشياسى

جەدۋەل: 12 — 6

نامى	ئالاھىدىلىكى	خام ئەشياسى
خۇرۇم ئۆتۈك	كۆپىنچىلىرىنىڭ قونجى ئۆزۈن بولۇپ، ئۇچى يۇمىلاق ۋە چاسا 2 خىل بولىدۇ. ئەرنىچى ئۆتۈكنىڭ چەمى چوڭ، ئىچى كەڭ، پاشنىسى پەس بولىدۇ. ئايالچە ئۆتۈك بىر قەدەر ئەپسى بولۇپ، ئېگىز پاشنىلىق، ئۇنىۋرا پاشنىلىق، پەس پاشنىلىق 3 خىل بولىدۇ.	كالا تېرىسى، ياغاچ تاختاي، قانتىق قەغەز قاپ، كالا تېرىسى پېيى، مىخ، ئادەتتىكى يېپ، پېلىم، بوياق قاتارلىقلار.
مەسە	قونجى ئۆزۈن، يۇمشاق، پاشنىسى يوق، ئۇمۇۋقى ئۆچلۇق بولىدۇ، چەمى يۇمشاق كالا تېرىسىدىن ئىشلىنىدۇ، ياشانغانلار ياكى دىنىي ساھەدىكى ئونىۋرا ياش، ياشلار كالاچ بىلەن بىر يۈرۈش قىلىپ كىيىدۇ.	كالا تېرىسى، قوي تېرىسى، تەكشى رەخت، يېپ، پېلىم، بوياق.
چورۇق	ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆتۈكى بولۇپ، يېرىك ئىشلەنگەن قوي تېرىسى ياكى ئۆچكە تېرىسىدىن تىكىلىدۇ، ئادەتتە قىزىل رەڭلىك بولىدۇ. چەمى كالا تېرىسىدىن ئىشلىنىدۇ، يۇمشاق بولىدۇ. ئۇچى ئۆچلۇق بولۇپ، بىر ئاز ئۇستىگە كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئارتۇقچىلىقى يېنىك، ئەپچىل، ھازىر ئاللىنىپ كەتتى.	كالا تېرىسى، قوي تېرىسى، كالا تېرىسى پېيى، پېلىم، بوياق قاتارلىقلار.
كارۋانچە ئۆتۈك	ئىلگىرى كارۋانلار كىيەتتى، ئۇنىڭ قونجى ئۆزۈن، ئۇچى ئۆچلۇق بولىدۇ. ئوڭ، سول پايلىرى پەرقلەنمەيدۇ، ئالماشتۇرۇپ كىيگىلى بولىدۇ، قىزىل رەڭلىك، يېرىك ئىشلەنگەن كالا تېرىسىدىن تىكىلىدۇ، چەمى قانتىق چىداملىق بولىدۇ، ئىنتايىن ئاز كىشىلەر كىيىدۇ.	كالا تېرىسى، تەكشى رەخت، نېپىز ياغاچ تاختاي، قانتىق قەغەز قاپ، مىخ، پېلىم، بوياق.
سەندەل ئاياغ	ئۇچى يۇمىلاق، بوقۇچسىز، پەس پاشنىلىق بولىدۇ، رەختى قانتىق بولۇپ، ئادەتتە ياشانغان ئەرلەر كىيىدۇ.	كالا تېرىسى نېپىز ياغاچ تاختاي، تەكشى رەخت، قانتىق قەغەز قاپ، مىخ، پېلىم، بوياق.
باجىگىر ئاياغ	خۇرۇمى ياخشى، بوقۇچلۇق، ئۇچى يۇمىلاق، قېلىن، پوختا بولىدۇ، يۇڭسىز ئاياغ ۋە يۇڭلۇق ئاياغ دەپ 2 گە بۆلىنىدۇ.	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.
بوتەي ئاياغ	ئايالچە يۇمران خۇرۇملۇق ئاياغ، ئونىۋرا، ئېگىز پاشنىلىق، بوقۇچلۇق بولىدۇ، ئاياغ يۈزى ئىنچىكە يىپلار بىلەن زىننەتلىنىدۇ.	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.

خۇرۇم ئاياغلار	تۇرلىرى ئىنتابىن كۆپ، ئەتىيازلىق، كۈزلۈك، بازلىق ئاياغ، بوققۇچلۇق، بوققۇچسىز ئاياغ قاتارلىقلار بار. ئەرەنچىلىرى ئوتتۇرا، پەس پاشنىلىق، ئايالچىلىرى ئونتۇرا، ئېگىز پاشنىلىق بولىدۇ.	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.

3. تىكىش ھۈنەر - سەنئىتى

ئاياغ كىيىم تىكىش سايمانلىرى ھەر خىل ئۆلچەمدىكى بەلچە، ئامبۇر، بولقا، بىگىز، گۈل چىقىرىدىغان پولات قەلەم، گۈل چىقىرىدىغان ياغاچ قەلەم، ياغاچ تەگلىك، كوۋا، ئورغاقسىمان قىڭراق، ھەر خىل قېلىپ، قەغەز ئەندىزە، شاك قېلىپ، قۇم قەغەز، ياغاچ شىنا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تىكىش ئۇسۇلى خام ماتېرىيال ئۆلچەم بويىچە كېسىلگەندىن كېيىن، تىكىش ماشىنىسى بىلەن گىرۋەكلىرى تىكىلىپ ئەستەر چاپلىنىدۇ. ئاندىن تىكىش ماشىنىسى بىلەن تىكىپ باشلىقى بىلەن قونچى تۇتاشتۇرۇلۇپ تىكىلىدۇ، ئاندىن كېيىن قېلىپقا تارتىلىپ، چەمىنەك گىرۋىكى تەكشىلىنىپ، چەمى چاپلىنىپ سالقىن جايدا قۇرۇتۇلىدۇ، ئاندىن چەمى تىكىلىپ، پاشنىسى مىخلىنىدۇ. ئاخىردا بەلچە بىلەن چەمىنەك گىرۋىكى ۋە پاشنىسى تەكشىلىنىپ قېلىپتىن چىقىرىلىدۇ. ئۆتۈك تىككەندە، ئۆتۈك قونچىسىغا شاك قېلىپ سېلىنىپ، بىر كۈندىن كېيىن ئېلىۋېتىلىدۇ، ئەك ئاخىردا مايلىنىپ پاقىرتىلىدۇ.

§ 4. زەرگەرچىلىك

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇر ئاياللىرى ئەزەلدىن زىبۇ زىننەت تاقاشنى ياخشى كۆرىدۇ. قەشقەرمۇ ئەزەلدىن ئالتۇن زىبۇ زىننەت ياساش كەسپىنىڭ تەرەققي قىلغانلىقى بىلەن نام چىقارغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ئالتۇن زىبۇ زىننەت ياساش كەسپىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەش ھۈنەر تېخنىكىسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئۈزۈك، بىلەزۈك، قادىق، زىرە (ياقۇت كۆز يوق گۈل چىقىرىلغان ئالتۇن ھالقا) قاتارلىق 4 چوڭ تۈردىن ئىبارەت ئىدى. 50 - يىللاردىن 70 - يىللارغىچە خام ئەشيا ئاز، باھا يۇقىرى بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە داڭلىق ئۇستىلارنىڭ ئازلىقى - ئازلىقىدىن ئالەمدىن ئۆتۈشى قاتارلىق سەۋەبلەردىن زىبۇ زىننەت ياساش كەسپى بىر مەھەل چېكىنىپ كەتكەنىدى. 80 - يىللاردىن كېيىن ئالتۇن زىبۇ زىننەت كەسپى تەدرىجىي تەرەققي قىلىپ، قەشقەرنىڭ ئالتۇن زىبۇ زىننەت كەسپىي تور - نۇقتىسى كۆپەيدى، رەڭگى، تۈرى ئۈزلۈكسىز يېڭىلاندى. ئەينى ۋاقىتتا ئالتۇن - كۈمۈش زىبۇ زىننەتنى ئېرىتىش، قېلىپتا قۇيۇش، ئونىڭغا گۈل ئويۇش، پەردازلاش قاتارلىقلار يەنىلا پۈتۈنلەي قول بىلەن ئىشلىنەتتى. كېرەكلىك ياقۇتلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىمپورت قىلىنغان ياقۇت ۋە تەبىئىي كىرىستاللار بولۇپ، مەھسۇلاتلىرى يەرلىكنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن باشقا، يەنە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا سېتىلاتتى.

ئالتۇن زىبۇ زىننەتلەر ئاساسلىقى ھالقا، زىرە، ئۈزۈك، بىلەزۈك، چاچ قىستۇچ، زەنجىر، مېدالىيون، بۇلاپكا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

1. ھالقا

نوغايچە ھالقا بۇ يالغۇز ياقۇتقىلا نەقىش ئويۇلغىنى بولۇپ، شەكلى يۇمىلاق، ئىللىپسىسىمان،

چاسا شەكىللىك بولىدۇ. ئۇنىڭ جازىسى ئاساسەن ئالتۇن بولۇپ، ئالتۇن مىقدارى %50 بولىدۇ، ياقۇتنىڭ رەڭگى ئادەتتە ئاچ قىزىل، توق سېرىق قاتارلىق رەڭلەردە بولىدۇ.

تاشكەنتچە ھالقا　بۇ يالغۇزلا ياقۇت بولۇپ، يۇمىلاق شەكىلدە، ئاچ قىزىل رەڭلىك ياقۇتتىن ياسىلىدۇ، گۈل بەرگى شەكلىدىكى ھالقىنىڭ جازىسى ئالتۇن، ئالتۇن مىقدارى %50 بولىدۇ.

ئاسما ھالقا　بۇ ئاسما شەكىلدىكى ھالقا بولۇپ، ئۈستۈنكى تەرىپىدە بىر چوڭ ياقۇت بولىدۇ، ئاستىدا بىر كىچىك ياقۇت ساڭگىلاپ تۇرىدۇ. كىچىك ياقۇتنىڭ سىرتىدا بىر شاپتۇل ئۇچكىسى شەكلىدىكى ھالقا بولىدۇ، ئۇنىڭمۇ جازىسى ئالتۇن بولۇپ، ئالتۇن مىقدارى %60 بولىدۇ.

ئايبالغا　ھىلال ئاي شەكلىدىكى يۇمىلاق ھالقا، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر يۇمىلاق ياقۇت ئورنىتىلىدۇ، رەڭگى ئاق (سۈزۈك)، سۈس قىزىل، قىزغۇچ بىنەپشە رەڭدە بولىدۇ.

12 ياقۇتلۇق ھالقا　ھەر بىر تال ھالقا 6 دانە ئالماستىن تەركىب تاپىدۇ، ئۈستىگە يۇمىلاق شەكىللىك چوڭ ياقۇت ئورنىتىلىدۇ، ئاستىغا بىر يۇمىلاق شەكىللىك ياكى ئېللىپسسىمان شەكىللىك چوڭ ياقۇت ساڭگىلىتىلغان بولىدۇ، ئاستىدىكى چوڭ ياقۇتنىڭ ئەتراپىدا 4 كىچىك ياقۇت بولىدۇ. بىر جۈپ ھالقىدا جەمئىي 12 ياقۇت بار بولۇپ، ھەممىسى ئىمپورت قىلىنغان ياقۇتلاردۇر، رەڭگى كۆپىنچە سۈس قىزىل، قىزغۇچ، بىنەپشە، ئاق بولىدۇ.

14 ياقۇتلۇق ھالقا　شەكلى 12 ياقۇتلۇق ھالقىغا ئوخشايدىغان بولۇپ، ھەر بىرى 2 چوڭ، 5 كىچىك جەمئىي 7 ياقۇتتىن جۈپى 14 ياقۇتتىن تەركىب تاپىدۇ.

2. ئۇزۇك

ئالتۇن ئۇزۇك، شاڭخەيچە ئۇزۇك، ياقۇت كۆزلۈك ئۇزۇكلەر بار. ئالتۇن ئۇزۇككە ئالماس كۆز سېلىنمايدۇ. ياپىلاق، يۇمىلاق شەكىلدە بولىدۇ. ياقۇت كۆزلۈك ئۇزۇككە يۇمىلاق شەكىللىك، ئېللىپس شەكىللىك، چاسا شەكىللىك ياقۇتلار سېلىنىدۇ.

3. بىلەزۈك

ياپىلاق، يۇمىلاق شەكىللىك، تولغىما شەكىللىك، قۇلۇپلۇق بىلەزۈكلەر ساپ ئالتۇندىن ياسىلىدۇ.

ئالتۇن زىبۇ زىننەتلەرنى ياسايدىغان قوراللار ئاساسلىقى لايدىن ياسالغان ئېرىتىش ئوچىقى، ئالتۇن ئايرىش رومكىسى، كۈيەك، مىس تۇرۇبا، دۇكان (ئۇنىۋېرسال ئىشكاپ بولۇپ، سايمان، زىبۇ زىننەت سېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئىشكاپنىڭ يۇزىدە چوقچىيىپ تۇرغان بىر قىسمۇچ تاختاي بار. بۇ زىبۇ زىننەت ياسايدىغان ئەسۋال قىلىنىدۇ). كىچىك بولقا، تۆمۈر سەندەل، ئامبۇر، دەندان (قىسقۇچ)، ھەر خىل قېلىپ، ھەر خىل ئۆلچەمدىكى كىچىك ئېكەك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

زىبۇ زىننەت ياساش ھۈنەر - سەنئىتى مۇنداق بولىدۇ: لاي ئوچاقتا ياغاچ كۆمۈر لىق سېلىنىپ، ئوت يېقىلغاندىن كېيىن كۆيەك (ياكى مىكرو تېلىق شامالدۇرغۇچ) بىلەن ياغاچ كۆمۈر كۆيدۈرۈلۈپ چوغقا ئايلاندۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئالتۇن پارچىسى مۇڭاپىق مىقدارىدا سېرىق مىس ۋە ئالتۇن ئايرىش قوشۇمچە ماتېرىياللىرى ئالتۇن ئايرىش رومكىسىغا سېلىنىپ، ياغاچ كۆمۈر ئىچىگە كۆمۈلىدۇ، ئاندىن پۈلەش ئارقىلىق ئوتنىڭ تېمپېراتۇرىسى ئۆرلىتىلىدۇ. ئالتۇن ئېرىپ بولغاندىن كېيىن تۆمۈر قاچىغا تۆكۈلۈپ، سۇۋۇغاندىن كېيىن، سەندەلگە قۇيۇپ، بولقا ئارقىلىق ھەر خىل ئېھتىياجلىق شەكىللەرگە كىرگۈزۈلىدۇ. ئاندىن ئىكەكلەش، ئويۇش، تېشىش، كۆز سېلىش، پەردازلاش قاتارلىق ھۈنەر - سەنئەتلەر ئىشلىنىدۇ. ئۇزۇك قېلىپ بىلەن قۇيۇپ چىقىلىدۇ. بىلەزۈك ئۇرۇپ ئۇزارتىلىپ تولغاپ ياسىلىدۇ.

§ 5 . چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ ياسىلىشى

قەشقەرنىڭ مىللىي چالغۇ ئەسۋاب ياساش كەسپى قويۇق يەرلىك ئالاھىدىلىككە ۋە مىللىي پۇراققا ئىگە بولۇپ، چالغۇ ئەسۋاب ياساش ئۇستىلىرىنىڭ كۆپ ساندىكىلىرى قەشقەر شەھىرى ۋە قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىنىڭ ناھىيە بازىرى ئەتراپى ۋە يېزىلىرىغا مەركەزلەشكەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، چالغۇ ئەسۋابلار ئاساسلىقى راۋاب، دۇتار، داپ، تەمبۇر قاتارلىقلار ئىدى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرلىرىدا ئەسلىدىكى چالغۇ ئەسۋابلار ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى (ھەمكارلىق كوپىراتىپى) ئاساسىدا قەشقەر شەھەرلىك مىللىي چالغۇ ئەسۋابلار زاۋۇتى كېڭەيتىپ قۇرۇلدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى قەشقەر شەھەرلىك مىللىي چالغۇ ئەسۋابلار زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان راۋاب، دۇتار، غىجەك، دۇمبۇرا، قۇمۇز، ساتار، قالۇن، سۇنايى، داپ، ناغرا قاتارلىق 16 خىل چالغۇ ئەسۋاب مەھسۇلاتلىرى پۈتۈن شىنجاڭغا ھەتتا چەت ئەللەرگە سېتىلدى. 1990 - يىلى شەھەرلىك ھۈنەر - سەنئەت زاۋۇتى چالغۇ ئەسۋاب سېخىدىن باشقا، شەھەر رايونى ئىچىدە يەنە بىر كوچا بويىدىكى چالغۇ ئەسۋابلار دۇكىنى ۋە بىر نەچچە ئائىلىنىڭ چالغۇ ئەسۋابلار ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىسى بار بولدى.

چالغۇ ئەسۋاب ياساش سايمانلىرى ئاساسلىقى ئوقۇر شەكىللىك كەكە، شەكلى ئۆزگىرىشچان كەكە، مىس رەندە، ھەر خىل ئۆلچەمدىكى يافاچ رەندە، ھەر خىل ئۆلچەمدىكى ھەرە، چاسا ئېكەك، يۇمىلاق ئېكەك، ياپىلاق ئېكەك، ھەر خىل پىچاق، بىگىز، ھەر خىل يونۇش سايمانلىرىدىن ئىبارەت. ئاساسلىق خام ئەشيالىرى ئۆرۈك ياغىچى، ئۇجمە ياغىچى، ياڭاق ياغىچى، نەشپۈت ياغىچى، ئارچا ياغىچى، ئېشەك تېرىسى، ئۆچكە تېرىسى، بوغما يىلان تېرىسى، قوتاز مۇڭگۈزى، تۆگە سۆڭىكى، يافاچ يېلىمى، ئۇچەي تارا، پولات سىم تارا، مىس ھالقا، تۆمۈر ھالقا، سۇلياۋ تانا، ئۇچەي يىپ، يەرلىك سىر، لاك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

1. راۋاب

راۋاب — ئۇيغۇر، تاجىك مىللەتلىرىنىڭ ئالاھىدە چەكمە چالغۇ ئەسۋابى. راۋاب ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ئاۋاز ساندۇقى يېرىم شار شەكلىدە بولىدۇ، يۈزى قوي تېرىسى، ئېشەك تېرىسى ياكى بوغما يىلان تېرىسىدىن كىرىلىدۇ. راۋابنىڭ دەستىسى ئىنچىكە، ئۇزۇن بولىدۇ. راۋاب بەشى ئارقىغا ئەگرى بولۇپ 5 — 7 تارىسى بار. راۋابنى قەشقەر راۋابى ۋە سىم راۋاب (يەنە تاشكەنت راۋابى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەپ 2 گە بۆلۈشكە بولىدۇ. قەشقەر راۋابىغا ئۇچەي تار، يىپەك يىپ تار تارتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئاۋاز ساندۇقى پۈتۈن ئۇجمە ياغىچىدىن ئويۇلىدۇ. ئەگمە شەكىللىك زىننەت ماتېرىياللىرى مەخسۇس پىچاق بىلەن يونۇلۇپ ئېكەك، قۇم قەغەز قاتارلىقلار بىلەن پارقىرىتىلىدۇ، يۈزىگە ئېشەك تېرىسى ياكى بوغما يىلان تېرىسى كېرىلىدۇ. سىرتقى گىرۋىكى بىلەن ھەر خىل زىننەتلەنگەن يۈزىگە سۆڭەكتىن ياسالغان گۈل نەقىشلەپ قويۇلىدۇ. راۋاب دەستىسى ئۆلچەم بويىچە رەندىلەنگەندىن كېيىن، سۆڭەكتىن ياسالغان گۈل نۇسخىلىرى سېلىنىدۇ. راۋاب بەشى مەخسۇس پىچاق بىلەن يونۇلۇپ ئەگمە شەكلگە كەلتۈرۈلىدۇ ۋە پاقىرىتىلىدۇ، تۆشۈك ئېچىلىدۇ ۋە قۇلاق بېكىتىلىدۇ، خەرىكى ۋە قۇلىقى ياغاچتىن پىچاق بىلەن ياسىلىدۇ، ئاندىن قارنى، دەستىسى، بەشى يار يېلىم ۋە ياغاچ شىنا بىلەن تۇتاشتۇرۇلىدۇ. ئاندىن يەرلىك سىر بىلەن سىرلىنىپ پارقىرىتىلىپ، سايىدا قۇرۇتۇلىدۇ، ئارقىدىن لاك بېرىلىپ، پارقىراقلىقى ئاشۇرۇلىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا، سۇلياۋ يېتىتىن (مەشۇت تار) پەدە باغلىنىپ، خەرەك، قۇلاق، تار بېكىتىلىپ ياسىلىدۇ. سىم راۋابقا پولات سىم تار ئىشلىتىلىدۇ، ئۇنىڭ قارنى 11 پارچە ئۇجمە ياغاچ تاختىسىنى ئوتقا قاقلاپ ئەگكەندىن كېيىن ئۆز ئارا تۇتاشتۇرۇپ ياسىلىدۇ، يۈزىگە ئېشەك تېرىسى ياكى

بوغما يىلان تېرىسى كېرىلىدۇ. ئەگمە شەكىللىك زىننەت ماتېرىياللىرى ھەر خىل پىچاق بىلەن يونۇلۇپ، سىلىقلىنىپ ياسىلىدۇ، يۈزىگە سۆڭەك گۈل نۇسخىسى ئورنىتىلىپ، ئاۋاز ساندۇقى بىلەن بىرىكتۈرۈلىدۇ. ئاندىن راۋاب دەستىسى، بېشى قاتارلىقلار ياسىلىپ، نەقىشلەر ئورنىتىلىدۇ، پىچاق بىلەن خەرەك ۋە قۇلاق ياسىلىدۇ. قارنى، راۋاب دەستىسى، راۋاب بېشى يېلىم، ياغاچ شىنا بىلەن تۇتاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئېكەك، قۇم قەغەز بىلەن سىلىقلىنىپ پارقىرىلىتىلىدۇ، لاك بىلەن رەڭ بېرىلىدۇ، سايىدا قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم لاك بېرىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئۈچەي يىپ ياكى مەشۇت يىپ بىلەن پەدە باغلىنىدۇ. خەرەك، قۇلاق، تارا بېكىتىلىدۇ.

2. دۇتار

دۇتار ئۇيغۇر ئەر - ئايال، قېرى - ياشلار ھەممىسى ياقتۇرىدىغان مىللىي چالغۇ ئەسۋاب. دۇتار خۇددى بىر چولڭ نوگايغا ئوخشايدۇ، قارنى، دەستىسى، خەرەك، قۇلاق قاتارلىق 4 قىسىمدىن ياسىلىدۇ. قارنى 12 پارچە نېپىز ئۈجمە ياكى ياغاچ تاختىسىدىن تۇتاشتۇرۇلۇپ ياسىلىدۇ. يۈزلىكى نېپىز ئۈجمە ياغىچى تاختىسىدىن ياسىلىدۇ. دەستىسى بىر پارچە ماتېرىيالنى رەندىلەش، يونۇش ئارقىلىق ياسىلىپ، سۆڭەكتىن نەقىش قويۇلۇپ، ئېكەك، قۇم قەغەز قاتارلىقلار بىلەن سىلىقلىنىپ پارقىرىتىلغاندىن كېيىن قارنى بىلەن تۇتاشتۇرۇلىدۇ. ئاندىن يەنە پارقىرىتىلىدۇ. مەشۇت تار بىلەن 13 پەدە باغلىنىدۇ. خەرەك، قۇلاق بېكىتىلىپ، سىرلىنىپ ياسىلىدۇ. دۇتار قول بىلەن چېلىنىدۇ.

3. تەمبۇر

تەمبۇر — ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق چەكمە چالغۇ ئەسۋابى. تەمبۇرنىڭ دەستىسى ئۇزۇن بولىدۇ، تەمبۇر نوگاي شەكلىدە بولۇپ، دەستىسى، يۈزلۈكى ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ئۇنىڭغا سۆڭەكتىن نەقىش قويۇلىدۇ. ئىلگىرى قارنى ياغاچنى ئويۇش ئارقىلىق ياسالاتتى. ھازىر 12 پارچە ياغاچ تاختاينى تۇتاشتۇرۇش ئارقىلىق ياساشقا ئۆزگەرتىلدى. دەستىسىگە مەشۇت تاردىن پەدە باغلىنىدۇ. ئۇنى ئالماشتۇرۇشقا ۋە يۆتكەشكە بولىدۇ. 5 تال سىم تار سېلىنىدىغان بولۇپ، ئالدىدىكى 2 تارىسى ۋە كەينىدىكى 2 تارىسى ئوخشاش ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ. ئوتتۇرىسىدىكى تارىسى بىلەن 4 -، 5 - ئاھاڭ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، «ناقۇل» (پولات سىمنى ئېگىپ ئۈچلۈق قىلىپ، يىپەك يىپ بىلەن بارمىقىغا مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ) بىلەن چېكىپ چېلىنىدۇ، ئاۋازى سادالىق، موڭلۇق بولۇپ، تەسىرچانلىقى ئىگە. باشقا ھۈنەر - سەنئىتى دۇتتار بىلەن ئوخشاش.

4. ساتار

ئۇيغۇرلارنىڭ كامانچىلىق چالغۇ ئەسۋابى، چىڭ دەۋرىدە «سەرتار» دەپ ئاتىلىپ، ئۇيغۇرلار چالغۇ ئەسۋابلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. ساتار گەۋدىسى ياغاچتىن ياسىلىدۇ، نوگاي شەكلىدە بولىدۇ، دەستىسى نىسبەتەن ئۇزۇن، ئىنچىكە بولۇپ، تەمبۇرغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، مەشۇت تاردىن 18 پەدە باغلانغان بولىدۇ، بىر دانە ئاساسلىقى چېلىنىدىغان پولات سىم تارىسى ۋە 9 — 13 تالغىچە قوشۇمچە ئەكس سادا قايتۇرغۇچى تارىسى بولىدۇ. چالغاندا سول قولنىڭ كۆرسەتكۈچ بارمىقى، ئوتتۇرا بارمىقى بىلەن ئاساسلىق چالىدىغان تار بېسىلىپ، ئوڭ قول بىلەن ئاتنىڭ قۇيرۇق قىلىدىن ياسالغان كامانچىنى (ئىسكورۇپكىنىڭ كامانچىسىنى ئىشلەتسىمۇ بولىدۇ) سۈرۈش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىلىدۇ، قالغان تارلىرى ئەكس سادا قايتۇرىدۇ. ئاۋازى سىلىق، مۇڭلۇق بولۇپ، كۆپىنچە مۇقاملارنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئورۇنلاشتا باشلامچى قىلىپ چېلىنىدۇ. ياساش ھۈنەر - سەنئىتى دۇتتار بىلەن ئوخشاش.

5. غىجەك

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كامالچىلىق چالغۇ ئەسۋابى، قەدىمكى دەۋردە «غىجەك» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. قەدىمكى «غىجەك» تە ئاتىنىڭ 2 تال قۇيرۇق قىلى تار قىلىنغان، تارنىڭ ئاستىغا 10 تال پولات سىم تار بېكىتىلگەن. ئۇ ئوڭ سولىدا 5 تىن بولىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا، ياغاچ ئېگىلىپ كامانچە قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭغا 80 تالدىن كۆپرەك ئاتىنىڭ قۇيرۇق قىلى تارتىلغان بولىدۇ، كامانچىدىكى ئاتىنىڭ قۇيرۇق قىلى تارغا بېسىلىپ، پولات سىم تاردىن ئاۋاز چىقىرىلىدۇ. ھازىر ئىشلىتىلۋاتقان غىجەكلەر خېلى زور دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىنغان، ياغاچتىن ياسالغان ئاۋاز ساندۇقى شار شەكلىدە بولىدۇ، يۇزلۇكىگە نىسبەتەن كىچىك ياغاچ تاختاي ئورنىتىلىدۇ، ئەكس سادا ساندۇقى ئىچىگە بىر قەۋەت بوغما يىلان تېرىسى كېرىلىدۇ، يۇزلۇك تاختىسى بىلەن بولغان ئارىلىققا بىر ئاۋاز تىرىكى تەرەلگەن بولىدۇ. دەستىسى قاتارلىق ئورۇنلارغا سۆڭەكتىن نەقىش قويۇلىدۇ، 4 تال مېتال تار سېلىنغان بولۇپ، ئىسكىرىپكىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئۇنىڭدا بەنخۇ غىجەك بىلەن ئورخۇ غىجەكنىڭ ئارىلاش ئاۋازى بار بولۇپ، ئالاھىدە ئۆزگىچىلىككە ئىگە. يالغۇز چالسىمۇ، ئورکستىردا چالسىمۇ بولىدۇ.

غىجەكنى ياساش ئۈسۈلى مۇنداق بولىدۇ: ئالدى بىلەن 12 پارچە نېپىز ئۇجمە ياغاچ تاختىسىنى ئوتقا قاقلاپ ئېگىپ، ئۆز ئارا تۇتاشتۇرۇپ يۇمىلاق شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ، ئاندىن ئوتتۇرىدىن ھەرە بىلەن كېسىلىدۇ، يېرىمىغا بوغما يىلان تېرىسى كېرىلىدۇ. يەنە بىر يېرىمى تۇتۇپ قېلىنمىدۇ. خەرەكنىڭ بىر پۈتى ئاۋاز ساندۇقىنىڭ سىرتىغا مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ. يەنە بىر پۈتى شارسىمان ئاۋاز ساندۇقىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلۈپ، بوغما يىلان تېرىسىگە تەرەپ قويۇلىدۇ؛ ھەر خىل سايمانلار بىلەن كېسىش، يونۇش - رەندىلەش، ئېگەكلەش، ئويۇش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق دەستىسى، بېشى، تىرىكى، خەرەك، قۇلاق قاتارلىق ئورۇنلار ياسىلىدۇ. ئاندىن يېلىم، شىنا بىلەن تۇتاشتۇرۇلىدۇ. سۆڭەكتىن نەقىش سېلىنىدۇ. پاقىرتىلىدۇ، سىرلىنىدۇ. خەرەك بىلەن قۇلاق مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ، ئەڭ ئاخىردا تارىسى سېلىنىدۇ.

6. خۇشتار

«خۇشال تار» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى غىجەك ئاساسىدا ئىسكىرىپكىنىڭ ئەۋزەللىكىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزگەرتىپ ياسالغان بىر خىل كامانچىلىق چالغۇسى، تارىنىڭ ئورۇنلىشىش ۋە چىلىش ئۇسۇلى غىجەك بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، ئىسكىرىپكا بىلەن غىجەكنىڭ بىرلەشمىسى، ئۇنىڭ ئاۋازى يېقىملىق بولۇپ، ئىسكىرىپكىغا ئوخشاپراق كېتىدۇ، ئەمما يەنىلا غىجەكنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان.

7. سۇناي

ئۇيغۇرلارنىڭ پۈۋلەپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابى. ئۇنىڭ كاناي ئاغزى مىستىن، گەۋدىسى ياغاچنى قىرىش ئارقىلىق ياسالغان، ھەممە تەرىپىگە گۈل ئويۇلغان. ئاۋاز چىقىرىش پىپىگى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، ئاۋازى ئۇنلۇك چىقىدۇ. يالغۇز چېلىنغاندا ناغرا تەڭكەش قىلىنىدۇ، كۆپ ۋاقىتلاردا يالغۇز چېلىنىدۇ.

8. قالون، چاك

قالۇن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مىللىي چالغۇ ئەسۋابى، بۇ قەدىمكى دەۋردە «قارنەي» دەپ ئاتالغان. قالۇننىڭ ئىلگىرى 37 تارىسى بار ئىدى. ھازىر 24 گۇرۇپپا 48 تارغا ئۆزگەرتىلدى. زەخمەك بىلەن ئېلىپ چېلىنىدۇ. مېتال (ئاۋاز تەڭشىگۈچ) بىلەن تارىسى سىيرىلىدۇ. ئاۋازى يېقىملىق بولۇپ، گۈجمىگىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما گۈجمىگىنىڭ ئاۋازىدىن ياڭراق چىقىدۇ.

چاك قۇرۇلمىسى قالۇن بىلەن چوك جەھەتتىن ئوخشاش، شەكلى شوتىسىمان بولۇپ، 22 — 24 ـ نومۇرلۇق تار ئىشلىتىلىدۇ. 88 تال تارىسى بولىدۇ، ھەر 2 ـ 4 گىچە تار بىر گۇرۇپپا قىلىنىدۇ. جەمئىي 24 گۇرۇپپا بولۇپ، ھەر بىر گۇرۇپپا بىر نوتا بەلگىسىدۇر. چاڭنىڭ ئاۋازى جارانلىق. ئۇنىڭ كۆرۈنۈشى نىسبەتەن چوك، تار ئورۇنلاشتۇرۇشىنى ئۆزگەرتىپ 2 يېرىمدىن 3 گىچە بولغان 8 گىرادۇسلۇق ھەر خىل ئاھاڭلارغا چالغىلى بولىدۇ.

قالۇن ۋە چاڭنىڭ گەۋدىسى تارا، خەرەك، قۇلاق قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان، قالۇننىڭ شەكلى شوتىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. قۇلاقنىڭ بىر تەرىپى دولقۇنسىمان بولىدۇ، چاك شوتىسىمان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 60 — 90 سانتىمېتىرغىچە، كەڭلىكى 50 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 10 — 15 سانتىمېتىر بولىدۇ، ساندۇقنىڭ ھەر قايسى گىرۇنكى ۋە ئاستىنقى يۈزى نېپىز ياغاچ ياغچى تاختىيىدىن تۇتاشتۇرۇپ ياسىلىدۇ. يۈزلۈكى نېپىز قارغاي تاختىيىدىن ياسىلىدۇ. قالۇننىڭ خەرەكى يۈزلۈكىنىڭ سول تەرىپىگە مۇقۇملاشتۇرۇلغان، تارنىڭ بىر ئۇچى ئوك تەرەپكە مۇقىملاشتۇرۇلغان، يەنە بىر ئۇچى سول تەرەپتىكى قۇلاقنىڭ ئوستىگە ئۇتكۈزۈلگەن؛ چاڭنىڭ تارىسى يۈزلۈكىنىڭ ئوك، سول ھەر ئىككى تەرىپىگە مۇقىملاشتۇرۇلغان. خەرەكنىڭ سىرتىغا قۇلاق بېكىتىلگەن، تارا ئېگىز ـ پەس قىلىنىپ گىرەلەشتۇرۇلۇپ، ئوك ـ سول ئىككى تەرەپكە ۋە قۇلاقتا مۇقىملاشتۇرۇلغان.

9. داپ

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەل تارىسىدىكى سوقما چالغۇ ئەسۋابى، ئۇ يۇمىلاق شەكىللىك، ياغاچ ئەگمىلىك بولۇپ، رامكىسىنىڭ بىر تەرىپىگە قوي تېرىسى، ئېشەك تېرىسى ياكى بوغما يىلان تېرىسى كېرىلىدۇ. ياغاچ رامكىسىنىڭ ئىچىگە بىر ئايلاندۇرۇپ كىچىك مىس ھالقا ياكى تۆمۈر ھالقا بېكىتىلىدۇ، 2 قول ئالماشتۇرۇلۇپ، چېلىنىدۇ.

10. ناغرا

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سوقما چالغۇ ئەسۋابى، چىك سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. بىر چوك، بىر كىچىك 2 ناغرا بىر جۇپ قىلىپ تەشكىللىنىدۇ، چوك ناغرا بوم ئاۋازلىق، كىچىك ناغرا زىل ئاۋازلىق بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، يەنە تاش، قوشۇق قاتارلىق سوقما چالغۇ ئەسۋابلىرىمۇ بار.

§ 6. كىچىك مېتال ياسىمىچىلىقى

1. مىسكەرچىلىك

خەن سۇلالىسىدىن تارتىپ مىسكەرلىك ھۈنەر ـ سەنئىتى قەشقەر قول سانائىتىدە مۇھىم كەسىپلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ مىسكەرلىك، قۇيمىچىلىق ماھارىتى يۇقىرى بولغان. 50 ـ يىللاردا ئىشلەپچىقىرىلغان مىس جابدۇقلار ئاپتۇۋۇا، چىلاپچا، جومبول، چۆگۈن، ساماۋەر، چەينەك، قاچا، چۆمۈچ-قوشۇق، لىگەن، ياغلۇغا، مىسلاق، بورما (ماروزنا قازىنى)، يەل قازان قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

1) ئاپتۇۋۇا　پاكىز سۇ ساقلىنىدىغان ئەسۋاب، ئۇنىڭ ئېغىزى كىچىك بولۇپ، تومپىيىپ چىققان ياپقۇچى بار، بوينى ئىنچىكە بولۇپ، تۇتۇشقا ئەپلىك، گەۋدىسى چوك سەل ياپىلاق كېلىدۇ، جوغىسى ئۇزۇن، ئەگمە بولۇپ، توزنىڭ باش شەكلىدە ياسىلىدۇ، تەگلىكى يۇمىلاق بولىدۇ. ئاپتۇۋۇانىڭ ھەر قايسى ئورۇنلىرىغا

ھەر خىل شەكىلدىكى گۈل نۇسخىلىرى ۋە ئىككى چاسا شەكىلدىكى ئۇلانما گۈل نۇسخىلىرى ئويىلىدۇ، گۈل نۇسخىلىرى ياساش تېپىغا ماسلاشتۇرۇلىدۇ، ئۇ ئۆزگىچە مىللىي پۈراققا ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

2) چىلاپچا ئاپتۇۋا بىلەن ئۆز ئارا يۈرۈشلەشتۈرۈلۈپ ئىشلىتىلىدۇ، يەنى سۇ ئالىدىغان داستىن ئىبارەت. ئېغىزىنىڭ سىرتقى قىسمى يۇمىلاق، تەخسە شەكلىدە بولۇپ، ئوتتۇرىسىدىكى قورساق قىسمىنىڭ گۈللۈك ياسالغان ياپقۇچى بولىدۇ، سۇ شۇ يەردىن قورساق قىسمىغا ئېقىپ كىرىدۇ، ئۇنىڭ يۇمىلاق شەكىللىك تەگلىكى بولىدۇ.

3) جومبول مانتا قاسقان دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ يۇمىلاق شەكىللىك بولۇپ، تېگى تەكشى، ئېغىزى سەل ئەگمە، چوققىسى ئويمان بولىدۇ. تۆۋاق بىلەن گەۋدىنىڭ ھەر بىرىدە 2 دىن تۇتقۇچ بولىدۇ، ئۇ 3 قاسقانلىق ۋە 2 قاسقانلىق دەپ 2 گە بۆلۈنىدۇ. ھەر بىر قاسقانىڭ ئوتتۇرىسىدا بىردىن تۇتقۇچى بولىدۇ، تۇتقۇچنىڭ ئەتراپىدا 4 گۈرۈپپا تۆشۈكچە بولۇپ، سۈسۈنۇرنىڭ سىستىن ياسىلىدۇ، ئاساسلىقى مانتا پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. گەۋدە، تۆۋاق، قاسقاندىن ئىبارەت 3 قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ.

4) چەينەك شەكلى ھەر خىل بولۇپ، يۇمىلاق شارسىمان، يۇمىلاق تۆۋرۈكسىمانلىرى بار، ھەممىسىگە نەپىس نەقىشلەر ئويۇلىدۇ، مىس چەينەكگە دەملەنگەن چاينىڭ رەڭگى چىرايلىق، تەمى پۇراقلىق بولغاچقا، كۆپىنچە ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە مىس چەينەك بولىدۇ.

5) چۆگۈن يەنى سۇ قاينىتىش چەينىكى، ئۇنىڭ ئېغىزى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، يۇمىلاق ئەگمە شەكىلدە، ياپقۇچى بولىدۇ. ئۇچلۇق جوغىسى بىلەن ئېغىزى بىر - بىرىگە تۇتىشىدۇ، بويىنى ئىنچىكە، قورساق قىسمى يوغان، كاۋاك بولىدۇ، ئۇنىڭ تۇتقۇچى بار. يەنە بىر خىل ئېغىزى چوڭ، جوغىسى قىسقا، سەل يۇمىلاق، بويىنى يوق، قورسىقى كۆپۈپ چىققان، گۈل نەقىشلىرى بار، تۇتقۇچى بار، تەگلىكى يوق چۆگۈنلەرمۇ بار.

6) يەل قازان ئۇنىڭ شەكلى يۇمىلاق بولۇپ، كاۋاك تەگلىكى بار، ئىچىدە ياغاچ كۆمۈر كۆيدۈرىدىغان ئوچاق بار بولۇپ، تېگىدە كۈل تۆشۈكى بار. گەۋدىسىدە 2 تۇتقۇچى بار. ئاساسلىقى جۈۋاۋا، گۈش ۋە كۆكتات شورپىسى قاتارلىقلارنى پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

مىس جابدۇق كۆپىنچە مىس ماتېرىياللار ياكى كېرەكسىز مىسلارنى ئېرىتىپ ئايرىغاندىن كېيىن، نېپىز-قېلىنلىقى بولمىغان مىس تاختا قېلىپ سوقۇلۇپ ياسىلىدۇ، ئۇ چالا مەھسۇلات قېلىپ ئىشلەنگەندىن كېيىن، ئوچاقتا كۆيدۈرۈپ چوغ قىلىنىپ، ئاندىن رەسىمى شەكىلگە كىرگۈزۈلىدۇ، ئاخىرىدا كەپشەرلىنىپ پاقىرتىلىپ گۈل نەقىشلىرى ئويۇلىدۇ، ئەك ئاخىرىدا يۈزىگە بىر قەۋەت قەلەي يالىتىلىدۇ.

2. تۆمۈرچىلىك

يەكەن خاندانلىقى مەزگىلىدە، قەشقەر تۆمۈردىن دېھقانچىلىق سايمانلىرى ياساش بىلەن نام چىقارغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە تۆمۈرچىلىك ئەينى ۋاقىتتىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىنىڭ ئالدىنقى قاتارىغا تىزىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن تۆمۈردىن ياسالغان بۇيۇملار كىرگۈزۈلگەنلىكتىن، تۆمۈرچىلىك تەدرىجىي خارابلاشقان، تۆمۈر ئەسۋابلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇستىلار ۋە ئۇلارنىڭ دۇكانلىرى ئىنتايىن ئاز قالغان، يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئاستىدا، تۆمۈر ئەسۋابلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش كوپېراتىپى قۇرۇلۇپ، ياساش كەسپى ئاندىن تەرەققىي قىلدى.

تۆمۈردىن ياسىلىدىغان سايمانلار ئاساسلىقى كەتمەن، ساپان چىشى، تىرنا، ئوتىغۇچ، كەكە، پالتا، چوت (ياغاچچىلار ئىشلىتىدىغان چوڭ چوت)، لاخشىگىر، پىچاق، قىڭراق، چۆمۈچ، ئورغاق، جادا، پولات ئارا،

بازغان، بولقا، سەندەل، چوك ـ كىچىك تۆمۈر قىسقۇچ، ئامبۇر، بىگىز، ئىسكەك، سۈمبە (قەلەم) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تۇنىكسازلىقتا ئاساسلىقى باك، چىلەك، قۇتا، مۇرابا قۇتىسى، كىر دېسى، يۇز دېسى، بۇستارتقۇ، نوگاي، سۇ چېچىش چەينىكى، قول يۇيۇش چەينىكى، لاپاتكا، كۆرەك، مەش، كاناي، گاز چىقىرىش قاپقىقى قاتارلىقلار ياسىلىدۇ.

§ 7 . كۆلالچىلىق

پىكى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىلا بۇ يەردىكى ئەجدادلار كوزا، كومزەك، تەشتەك، خۇمرا، تاۋاق قاتارلىق ساپال قاچا ـ قۇمۇچلارنى ياساشنى ئۆگەنگەن. سىرلىق ساپال بۇيۇملار كەلگەندىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىلىپ پۈتۈن جاھانغا تونۇلغان. ساپان مەھسۇلاتلىرى ئاددىي، نەپىس، كۆركەم بولۇپ، قويۇق يەرلىك پۇراقتا ئىگە.

40 ـ يىللاردىن 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىلدە، ئەشقەر ۋىلايىتىدە ساپال بۇيۇم ياساش ئىشخانىلىرى خېلى كۆپ، مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرلىرى ئىنتايىن جىق ئىدى. ئەمما 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، زامانىۋى فارفور سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە سىرتنىڭ كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ كىرگۈزۈلۈشىگە ئەگىشىپ، ساپال بۇيۇملارنى ياساش كەسپى تەدرىجىي خارابلاشتى. مەھسۇلاتلىرىمۇ يىل بويى ئىشلەپچىقىرىشتىن پەسىل بويىچە ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆزگەردى، ئادەتتە 4 — 7 ـ ئايلار ئىشلەپچىقىرىش گۇللەنگەن مەزگىل بولۇپ، ئاساسلىقى گۈل تەشتىكى ۋە ساياھەت مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىلاتتى، كۆز پەسلىدە ئاز مىقداردا تۇرمۇش جابدۇقلىرى ئىشلەپچىقىرىلاتتى.

ئاساسلىق ساپال بۇيۇملار: ئىدىش (كۇب)، يېمەكلىك ساقلاش خومۇرى، گۈل تەشتىكى، كوزا، ئۇرۇق، تاۋاق، سۇ قاچىلىنىدىغان ياكى گۈل ئوستۇرىدىغان چوك ـ كىچىك تەشتەك، فارفور خىش، ساپال تورۇبا، ئاپتوۋا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئاساسلىق خام ئەشياسى سېغىز توپا ۋە قومۇش پۈپۈكى، قوشۇمچە خام ئەشياسى قوغۇشۇن، سېغىز لاي، قىزىل توپا، مىس داشقىلى، يىمىرىلگەن تۆمۈر، ھاك تېشى قاتارلىقلار.

ساپال بۇيۇملارنى ياسىغاندا، ئالدى بىلەن سېغىز توپا سېمونت ئارگالغا تۆكۈلۈپ، مۇۋاپىق مىقداردا قومۇش پۈپۈكى (ساپالنىڭ سۇ، ھاۋا ئوتكۈزۈشچانلىقىنى ئاشۇرۇپ، يېرىلىپ ئۆزگىرىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ) قوشۇلۇپ، بىر كۈن سۇغا چىلاپ قويۇلىدۇ. ئۇ لاي بولغاندىن كېيىن ئارگالدىن چىقىرىلىپ، دەسسەپ پىشۇرۇلىدۇ. لاي پىشقاندىن كېيىن ياسىلىدىغان ساپال بۇيۇمغا كېتەرلىك مىقداردا پارچە ـ پارچە قىلىپ تەييارلىنىدۇ. يۇمىلاق شەكىلدىكى ساپال قازان ـ قومۇچ ياسىغاندا، لاي پۈت بىلەن ئايلاندۇرۇلىدۇ. غان ئايلانما ئۈستىگە قويۇپ ئايلاندۇرۇلۇپ، قول بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەپ شەكىللەندۈرۈلىدۇ، ئاندىن ئۈنىكىغا تۇتۇچ چاپلىنىپ،

ساپال بۇيۇم ياساش

ئېغىزى ئويۇلىدۇ. بۇ ئىشلار تامامىلانغاندىن كېيىن ئايلانما (تاش تاختاي) بىلەن بىرلىكتە سىرتقا يۆتكەپ، بىر كۈن ئاپتاپقا قاقلاپ قۇرۇتۇلىدۇ ۋە پىچاق بىلەن سىلىقلىنىدۇ، كىچىك ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ كۆپىنچىسى چاپلاش، ئويۇش، قېزىش، كولاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ، ساپال سىرى بېرىلمىغان ساپال بۇيۇملارغا سىغىز لاي سۈيۈقلۇقى چېچىلغاندىن كېيىن، مىس داشقىلى، يىمىرىلگەن تۆمۈر ئۇۋۇقى بىلەن نەقىش ئويۇلۇپ، قوغۇشۇن، ھاك تېشىدىن ياسالغان يەرلىك سىر بېرىلىپ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇلىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا، قۇرۇتۇلغان ساپال بۇيۇم خۇمدانغا سېلىنىپ بىر كۈن پىشۇرۇلىدۇ.

§ 8 . ياغاچچىلىق

قەشقەر ۋىلايىتىدە نۇرغۇن ئۈيغۇر ئائىلىلىرى بۇگۈنگە قەدەر ئەنئەنىۋى ياغاچ بۇيۇملارنى ئىشلىتىش ئادىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە. ياسالغان ياغاچ بۇيۇملار قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، بىر قەدەر تىپىك بولغانلىرى گۈل نەقىشلەنگەن ياغاچ ساندۇق، ياغاچ قاسقان، قىرىپ ياسالغان ياغاچ بۇيۇملاردىن ئىبارەت.

1. گۈللۈك ياغاچ ساندۇق

گۈل نەقىشلەنگەن ساندۇق يۇز نەچچە يىللىق تارىخقا ئىگە، گۈل نەقىشلەش ھۈنىرى روسىيەدىن كىرگۈزۈلگەنلىكتىن، «ئورۇس ساندۇقى» دەپ ئاتالغان. ساندۇق يۈزىگە نەقىشلەنگەن گۈل نۇسخىلىرىدىن ئاساسلىقى: مەرەب شەكىللىك، پەتنۇس شەكىللىك، خىش شەكىللىك، يەلپۈگۈچ شەكىللىك، يېرىم ئاي شەكىللىك، گۈمبەز شەكىللىك، چايانچى شەكىللىك، لوڭقا شەكىللىك قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. كېتەرلىك خام ئەشيالار سىنىك يالتىلغان ئاق قاڭالتىر (0.3 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا)، قۇرۇق كونىبرۇڭا قۇتىسى، كىچىك يۇمىلاق مىخ، ئاق ياغاچ ساندۇق، يەرلىك سىر، لاك، بوياق، ئىسپىرت، ساندۇق تۇتقۇچ، ئىلغۇچ، تۆمۈردىن ياسالغان ئويما قۇلۇپ، قاڭالتىر جازا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

قۇرۇق كونىبرۇڭا قۇتىسىنىڭ ئاغزى ۋە تېگى كېسىۋېتىلىپ، بەلگىلىك ئۇلچەم بويىچە قاڭالتىر چۈنۈق قىلىپ كېسىپ تەييارلىنىدۇ. ئاق ياغاچ ساندۇقنىڭ سىرتقى يۈزى سىنىك يالتىلغان قاڭالتىر بىلەن ئورىلىدۇ. ئاندىن ساندۇقنىڭ ئالدى تەرىپى، ئىككى يان تەرىپى، ياپقۇچنىڭ ئۈستىگە بىر سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى كىچىك يۇمىلاق مىخ ۋە قاڭالتىر چۈنۈق بىلەن كاتاكچە، چاسا ياكى رومبا شەكلىدىكى سىزىق نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلىدۇ ئاندىن كېيىن ئۈستىگە بىر قەۋەت يەرلىك سىر بېرىلىپ، سايدا قۇرۇتۇلۇپ، يەنە بىر قېتىم لاك بېرىلىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا ساندۇق تۇمشۇقى، تۇتقۇچ، ئويما قۇلۇپ، ئىلغۇچ قاتارلىقلار بېكىتىلىدۇ، پۈتكەندىن كېيىن ساندۇقنىڭ گۈل سىزىقلىرى ئىنچىكە، زىچ، پارقىراق، كۆركەم، ھەشەمەتلىك بولىدۇ.

2. ياغاچ قاسقان

بىر يۈرۈش قاسقان 5 قەۋەتلىك بولىدۇ، ياساش ھۈنەر - سەنئىتى مۇنداق بولىدۇ: تېرەك ياغىچى ھەرە بىلەن تىلىنىپ قېلىنلىقى 1 — 1.5 سانتىمېتىرغىچە، كەڭلىكى 15 سانتىمېتىر نېپىز تاختاي قىلىنىدۇ، ئاندىن رەندە بىلەن تۈزلىنىپ سۈغا چىلىنىدۇ. ئۇ يۇمشىغاندىن كېيىن ئېگىپ يۇمىلاق شەكىلگە كەلتۈرۈلۈپ جازىغا سېلىنىپ ئوتتا قاقلىنىدۇ. ئىككى ئۇچى تانا بىلەن چاك چىگىلگەندىن كېيىن جازىدىن ئېلىنىدۇ. ھەر بىر قاسقانغا 3 قەۋەت تاختاي مىخلىنىدۇ. ئاندىن تۇتقۇچ بېكىتىلىپ، ئۈستىدىن ياغاچ قېلىپ بىلەن بېسىلىپ قاسقان ياسىلىدۇ.

3. قىرغۇچىلىق

ياغاچتىن قىرىپ ياسىلىدىغان بۇيۇملار ئاساسلىقى ئۆي، ھويلا - ئارام، ئۆي - جاھازلىرىنى زىننەتلەشكە ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ، قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇنىڭ تۈرلىرى ئاساسلىقى بۆشۈك، رىشاتكا، تۈرلۈك سايمان تۈنتۈچى، ئۆي ئۈستىگە سېلىنىدىغان ۋاسا، ھاسا، پىلدىرلىغۇچ، ئۆي جاھازلىرىنىڭ گىرۋىكىگە ئويۇلىدىغان گۈل قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىياللار ئاساسلىقى سۆگەت ياغىچىنىڭ بادىرىسى، يۇمىلاق ياغاچ. ياسىغاندا ئاۋۋال بادىرا قىرىپ ياسىلىدىغان بۇيۇمنىڭ ئۇلچىمى بويىچە كېسىلىپ، رەندىلەپ تۈزلىنىدۇ، ئاندىن ئىككى ئۇچى «دۆكان»غا مۇقىملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر قولىدا كامانچا ئايلاندۇرۇلىدۇ. يەنە بىر قولىدا قىرىش پىچىقى بىلەن ئېھتىياجلىق شەكىل بويىچە قىرىلىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، بەزى ئەنئەنىۋى ياغاچ بۇيۇملار، مەسىلەن «ياغاچ ناۋاق»، ياغاچ تەخسە، «سەندەل» (ئىسسىنىش ئوچىقى) قاتارلىقلار بار، ئۇلار قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقتىن كۆپىنچىلىرىنى سىرتتىن كەلگەن سایاھەتچىلەر يىغىپ ساقلىغان.

§ 9. كىگىز چىلىك

كىگىز ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرىدە كەم بولسا بولمايدىغان تۇرمۇش بۇيۇمى. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كىگىزچىلىكى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، مەھسۇلاتلىرى ھىندىستان، سوۋېت ئىتتىپاقى، پاكىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېكسپورت قىلىنغان، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەھەر، ناھىيىلەردە ئارقا - ئارقىدىن ئۇنىۋېرسال زاۋۇتلارنىڭ كىگىزچىلىك سېخى ۋە باشقۇرۇش رايونى كىگىزچىلىك كوپېراتىپى قۇرۇلدى، مەھسۇلاتلىرى يەرلىكنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن باشقا، كۆپىنچىلىرى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا سېتىلدى.

كىگىز بەسمىتا ئالدى بىلەن ئېھتىياجلىق قوي يۇڭى ئېتىش، بویاش، كېسىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق پىششىقلاپ ئىشلىنىدۇ. ئاندىن تەكشى يەرگە بامبۇك چىۋىقلىرى يانقۇزۇلۇپ، ئۈستىگە قوي يۇڭى تەكشى يېيىتىلىدۇ. ئەگەر گۈل بېسىلىدىغان كىگىز بولسا، بامبۇك چىۋىقنىڭ ئۈستىگە ئالدى بىلەن رەڭلىك قوي يۇڭىدىن ئىشلەنگەن گۈل نۇسخىسى چاپلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر قەۋەت يەككە رەڭلىك قوي يۇڭى يېيىتىلىدۇ. ئاندىن قىزىق سۇ چېچىلىدۇ، بامبۇك چىۋىقلىرى يوگىلىپ كاناي شەكلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئىككى ئۇچى مەھكەم چىگىلىپ، قول - پۇت بىلەن دومىلىتىپ چىڭىتىلىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا قۇرۇتۇلىدۇ.

1. شىرداق

ئۇيغۇرلار «كەشتە كىگىز» دەپمۇ ئاتايدۇ، رەڭلىك يىپەك يىپ بىلەن تۇگۇپ تىكىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى سىممېترىك شەكىلدە رەڭلىك كىگىز ئۈستىگە كەشتىلىنىدۇ، ئۇ ئىنتايىن كۆركەم، چىرايلىق بولۇپ، ئىلگىرى مېھمانخانىلارنىڭ ئاساسلىق مېھمان ئورنىغا سېلىپ قويۇلاتتى.

2. تەڭلىمات

تەڭلىماتنىڭ تۈرى ئىنتايىن كۆپ، نۇسخىلىرى كۆپ خىل، كۆپىنچىسىنىڭ سېلىشتۇرمىچانلىقى كۆچلۈك، كۆركەم بولىدۇ، قىسمەنلىرى ئاددىيراقمۇ بولىدۇ.

3. گۈللۈك كىگىز

ساپ ئاق قوي يۇڭىدىن ئىشلەنگەن كىگىزنىڭ ئۈستىگە ياغاچتىن ياسالغان قېلىپ بىلەن ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى بېسىپ ياسىلىدۇ. رەڭگى كۆركەم، چىرايلىق بولۇپ، ئىستېتىك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

4. سىدام كىگىز

ئاق، قارا، كۈلرەڭ قاتارلىق رەڭلەردە بولۇپ ئۈيغۇرلار ئۆمۈميۈزلۈك ئىشلىتىدۇ.

§ 10. پىچاقچىلىق

قەشقەر ۋىلايىتىدە پىچاقچىلىق كەسپى نەچچە ئون مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە، يەرلىك ئاز سانلىق مىللەت ئىچىدىكى ئوتتۇرا ياشلىق ئەرلەرنىڭ ئەزەلدىن پىچاق ئېسىپ يۈرۈش ئادىتى بار، شۇڭا پىچاقچىلىقمۇ قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. پىچاقلار ئۆز رايونىدا سېتىلغاندىن باشقا، كۆپ ساندىكىلىرى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا سېتىلىدۇ. ياكى ئۇنى سايامەت بۇيۇمى سۈپىتىدە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سايامەتچىلەر يىغىپ ساقلايدۇ.

پىچاق ياساش ئاساسلىقى شەخسلەرنىڭ قولىدىن سېتىۋېلىنغان كېرەكسىز پولات تاختايىدىن پىچاق بىسى، مىس، كۆمۈش، قوتاز مۇڭگۈزى ۋە سۆڭىكى قاتارلىقلاردىن پىچاق سېپى ۋە غىلىپى ياسىلىدۇ.

پىچاق ياسىغاندا، ئالدى بىلەن پولات تاختاي ئوچاقتىكى ئوتتا قويۇلۇپ، قىزدۇرۇلغاندىن كېيىن، بازغان، بولتا بىلەن سوقۇلۇپ پىچاق گەۋدىسى چىقىرىلىدۇ ۋە سۇغىرىلىدۇ، ئاندىن قۇم چاق بىلەن پارقىرىتىلىدۇ، كېيىن قىلىپ ئارقىلىق پىچاق سېپى قۇيۇلىدۇ، ئاندىن ھەر خىل سايمانلار بىلەن ئىكەكلەپ توزلىنىدۇ. تۆشۈك تېشىلىدۇ، ئىلمەك ياسىلىدۇ. سىللۇلوئىد ياكى قاتتىق سۇلياۋ قاتارلىقلار ئارقىلىق پىچاق سېپىغا ھەر خىل نەقىشلەر قويۇلىدۇ. ئاندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم ئىكەكلەپ پارقىرىتىلىدۇ، ئاخىرىدا قۇم چاق بىلەن پىچاق بىسى پارقىرىتىلىدۇ. بەزى ئۇستاملار تېخى ئۆزىنىڭ ئىسمىنى پىچاق گەۋدىسىگە ئويۇپ قويىدۇ.

1. يېڭىسار پىچىقى

ئەگمە شەكىللىك ۋە توز شەكىللىك 2 خىل بولىدۇ. پىچاق گەۋدىسى تەكشى بولىدۇ، مىستىن ياسالغان پىچاق سېپىغا سىللۇلوئىد سىزىقچىلىرى سېلىنىدۇ، كۆمۈشتىن ياسالغان پىچاق سېپىغا ھەر خىل نەقىشلەر ئويۇلىدۇ، ئۇ قويۇق مىللىي پۇراقتا ئىگە بولىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا مىس، توڭ ياكى خۇرۇم غىلاپ سەپلىنىدۇ، ئەگمە شەكىللىك پىچاقنىڭ بىرلا بىسى بولىدۇ. مىستىن ياكى كۆمۈشتىن پىچاق سېپى ياسىلىدۇ؛ توز شەكىللىك پىچاق قوش بىسلىق بولىدۇ، مىستىن پىچاق سېپى ياسىلىدۇ، بىسى ئۆتكۈر بولىدۇ.

2. قەلەمتاراش

بۇ ئىنگلىزچە قەلەمتاراش نۇسخىسىغا تەقلىد قىلىپ ياسالغان. ئىشلىتىلگەن ماتېرىيال بويىچە ئايرىغاندا مۇڭگۈز ساپلىق، سۇلياۋ ساپلىق، سەدەپ ساپلىق، كۆمۈش ساپلىق قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ؛ شەكلى بويىچە ئايرىغاندا قازاقچە، قەلەمچە تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇنىڭ تىغى ساپ پولاتتىن سوقۇلىدۇ. تىغ بوغۇزىغا پولات تامغا بىلەن «شىنجاڭ يەكەن» دېگەن خەت بېسىلىدۇ. پۈتۈنلەي قول ھۈنىرىدە ياسىلىدۇ.

3. قالقانچە پىچاق

پىچاق تىغى خەنجەر شەكلىدە بولۇپ، ئۇچى ئۇچلۇق ۋە ئۆزۈنچاق بولىدۇ. پىچاق سېپىدا چەمبىرەك بار، ئۇ تاق بىسلىق بولۇپ، سېپى مىستىن قويۇلىدۇ. پىچاق بىسىغا سىللۇلوئىدتىن نەقىش چىقىرىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە تىزما پىچاق، قاسساپ پىچىقى، قالغاچ شەكىللىك پىچاق، قاتلىنىدىغان پىچاق، پۇرشىنلىق پىچاق قاتارلىقلار بار.

ئون ئوچىنچى قىسىم

پىزا - بازار كارخانىلىرى

ئون ئۈچىنچى قىسىم

يېزا - بازار كارخانىلىرى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېرى كەڭ، تەبىئىي بايلىقى مول، كەسىپلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى روشەن بولۇپ، يېزا-بازار كارخانىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا پايدىلىق شارائىتقا ئىگە. 1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، فاڭجېن - سىياسەتلەر قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا جۈشۈن ھاياتىي كۈچ بەخش ئەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ۋىلايەتنىڭ يېزا- بازار كارخانىلىرى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، كىچىكلىكتىن زوربىيىپ تېز راۋاجلاندى. ئومۇمىي كىرىمى 1978 - يىلدىكى 23 مىليون يۈەندىن 1990 - يىلىغا كەلگەندە 300 مىليون يۈەندىن ئېشىپ 12 ھەسسە كۆپەيدى.

I باب

ئاپپاراتلار

§ 1 . ئاپپاراتلارنىڭ تەرەققىيات جەريانى

1978 - يىل 10 - ئايدا ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى قارمىقىدا شتاتى 3 كىشىلىك گۇرۇپپا - ئەترەت كارخانا بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1980 - يىلىنىڭ باشلىرىدا قەشقەر ۋىلايەتلىك گۇرۇپپا - ئەترەت كارخانا باشقارمىسى قۇرۇلدى. بۇ باشقارما 1984 - يىل 4 - ئايدا دېھقانچىلىق باشقارمىسى بىلەن بىرلىشىپ ئىش بېجىردى. شۇ يىلى 9 - ئايدا ۋىلايەتلىك گۇرۇپپا - ئەترەت كارخانا باشقارمىسى بىلەن دېھقانچىلىق باشقارمىسى ئايرۇبۇتىلدى. 1986 - يىل 12 - ئايدا باشقارما ئورگىنىنىڭ بۆلۈم - ئىشخانا ئاپپاراتلىرى مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ، ئىشخانا، ئىشلەپچىقىرىش بۆلۈمى، پىلان - مالىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1990- يىل 5 - ئايدا سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى قۇرۇلدى. بۇ ۋاقىتتا پارتىيە تەشكىلاتلىرىدىن: ئىنتىزام تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى؛ مەمۇرىي ئاپپاراتلاردىن: ئىشخانا، ئىشلەپچىقىرىش بۆلۈمى، پىلان- مالىيە بۆلۈمى؛ كەسپىي خاراكتېرلىك ئاپپاراتتىن: تەربىيىلەش مەركىزى؛ ئاممىۋى تەشكىلاتلاردىن: ئىشچىلار

ئۈيۈشمىسى، ئىتتىپاق ياچېيكىسى، ئوقۇغۇچىلار ئۈيۈشمىسى قۇرۇلدى.

ۋىلايەتتە بېزا - بازار كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى قۇرۇلۇش بىلەن بىرگە، ناھىيە - شەھەرلەردىمۇ مۇناسىپ ئاپپاراتلار قۇرۇلدى.

§ 2 . تەربىيىلەش - مۇلازىمەت مەركىزى

1985 - يىل 4 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك بېزا - بازار كارخانىلىرى تەربىيىلەش - مۇلازىمەت مەركىزى قۇرۇلۇپ، 15 شتات بېرىلدى.

1989 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ بېزا - بازار كارخانىلىرى ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۇرۇش مەركىزى قۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك بېزا - بازار كارخانا تەربىيىلەش مەركىزى بىلەن بىرلىشىپ ئىش بېجىردى. شۇ چاغدا تەربىيىلەش مەركىزىدە 15 خىزمەتچى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە: كادىر 12، ئىشچى 3 ئىدى، قۇرۇلۇش كۆلىمى 119 كۋادرات مېتىر، ئوقۇغۇچىلار ياتىقى 500 كۋادرات مېتىر، ئاشخانا - تاماق زالى ۋە دەرسخانا 471 كۋادرات مېتىر، 60 كۋادرات مېتىرلىق 3 ئېغىز ئىشخانىسى بولۇپ، 110 كىشىلىك ئوقۇغۇچىلار كارىۋىتى، يوتقان - كۆرپە، 120 يۇرۇش پارتا - ئورۇندۇق ھەمدە تېلېۋىزور، سىنئالغۇ، رادىئو قاتارلىق ئوسكۇنىلەر بىر يۇرۇشتىن سەپلەپ بېرىلدى.

1988 — 1990 - يىلغىچە قىسقا مۇددەتلىك كۇرس ئېچىلىپ 7052 كىشى تەربىيىلەندى. بۇنىڭ ئىچىدە زاۋۇت باشلىقى (دىرېكتور) لۇق ئىش ئورنى بويىچە 5 قاراردا تەربىيىلەنگەنلەر 193، سىرتتىن ئوقۇش بويىچە تەربىيىلەنگەنلەر 295، بوغالتىرلىق، ستاتىستىكا كەسپى بويىچە 16 قاراردا تەربىيىلەنگەنلەر 559، كەسپىي تېخنىكا بويىچە 14 قاراردا تەربىيىلەنگەنلەر 975، تېخنىك ئىشچى ئىش ئورنى بويىچە تەربىيىلەنگەنلەر 2875، ئۆلچەملەشتۈرۈش - سۈپەت نازارەتچىلىكى كەسپى بويىچە تەربىيىلەنگەنلەر 258. چوڭلار ماتارىپى بويىچە ئوقۇش تارىخى ھازىرلاش كۇرسىدا 910 كىشى تەربىيىلەندى. بۇنىڭ ئىچىدە: تەربىيىلەشكە ھاۋالە قىلىنغان ئوتتۇرا تېخنىكوم ئوقۇغۇچىسى 610؛ ئاپتونوم رايونلۇق ئىچى - سىرتىدىكى ئالىي مەكتەپ ياكى تېخنىكوملارغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەنلەر 230، كەسىپ بويىچە ئوقۇش تارىخى گۇۋاھنامىسى ئېلىش ئۈچۈن تەربىيىلەنگەنلەر 207، بۇنىڭ ئىچىدە: بىر يىل ئوقۇپ ئالىي تېخنىكوم گۇۋاھنامىسى ئېلىش سىنىپىدا ئوقۇغانلار 104؛ 2 يىل ئوقۇپ ئالىي تېخنىكوم گۇۋاھنامىسى ئېلىش سىنىپىدا ئوقۇغانلار 103.

Ⅱ باب

تەرەققىياتى ۋە قۇرۇلمىسى

§ 1 . تەرەققىيات باسقۇچى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ بېزا - بازار كارخانىلىرى مۇستەقىل ئىقتىسادىي تارماق سۈپىتىدە، 1978 - يىلى

قۇرۇلۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى پەقەت قول ھۈنەرۋەنچىلىك كىچىك دۇكانلىرى ۋە ئاشلىق، پاختا، ماي پىششىقلاپ ئىشلەش فاتارلىق يېزا سانائىتى قوشۇمچە كەسىپلىرى بار ئىدى. 1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ۋىلايەتلىك يېزا - بازار كارخانىلىرى تېز تەرەققىي قىلىپ، 5 - بەش يىللىق، 6 - بەش يىللىق ۋە 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى بىرنەچچە تەرەققىيات باسقۇچىنى باشتىن كەچۈردى.

1. 5 - بەش يىللىق پىلانلىك ئاخىرقى مەزگىلى (1978 — 1980-يىلغىچە)

1978 - يىل 12 - ئايدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مەركىزىي كومىتېتنىڭ «يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارار» بويىچە: «گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرىدا تەرەققىيات بولۇشى كېرەك، گۈڭشېلارنىڭ ئۈچ دەرىجىلىك كىرىمى ئىچىدە گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرى ئىگىلەيدىغان كىرىم نىسبىتىنى تەدرىجىي ئاشۇرۇش لازىم، ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇڭاپىق بولۇش پرىنسىپىغا ئۇيغۇن، يېزىلارغا باب كېلىدىغان دېھقانچىلىق - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پەيدىنپەي گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرى پىششىقلاپ ئىشلىشى لازىم» دەپ كۆرسىتىلدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن مەمۇرىي مەھكىمە 1978 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى قارمىقىدا «گۈڭشې - ئەترەت كارخانا بۆلۈمى» تەسىس قىلىشنى تەستىقلىدى. 1978 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە گۈڭشې - ئەترەت كارخانىسى 3291 گە يەتتى، تىجارەت ئومۇمىي كىرىمى 43 مىليون 460 مىڭ يۈەن بولدى.

1980 - يىل 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى شتات كومىتېتى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە قارمىقىدا گۈڭشې - ئەترەت كارخانا باشقارمىسى قۇرۇشنى تەستىقلىدى، 12 ناھىيە (شەھەر) دىمۇ گۈڭشې-ئەترەت كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش بۆلۈملىرى قۇرۇلۇپ، گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن مۇڭاپىق مۇھىت يارىتىپ بېرىلدى. گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرىنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىنىڭ مۇكەممەللىشىشى ۋە گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئوبوروت ھالقىلىرى كۆچەيتىلدى. 1980 - يىل 5 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدە گۈڭشې - ئەترەت كارخانىسى تەسىنات - سودا شىركىتى قۇرۇلدى، شۇ يىلى ناھىيە (شەھەر) لەردىمۇ ناھىيە (شەھەر) لىك تەمىنات - سودا شىركىتى قۇرۇلۇپ، گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرىغا ئىشلەپچىقىرىش ئالدىدا، ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىن كېيىن ياخشى مۇلازىمەت قىلدى. 1980 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې - ئەترەت كارخانىسى 5425 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە: يېزىلار باشقۇرغان كارخانا 1788، كەنتلەر باشقۇرغان كارخانا 3637، كەسىپكار 18 مىڭ 91؛ ئومۇمىي كىرىمى 41 مىليون 290 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا كارخانىلىرىنىڭ 27 مىليون 920 مىڭ يۈەن، كەنت كارخانىلىرىنىڭ 13 مىليون 370 مىڭ يۈەن؛ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 35 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا كارخانىلىرىنىڭ 23 مىليون 730 مىڭ يۈەن، كەنت كارخانىلىرىنىڭ 11 مىليون 370 مىڭ يۈەن؛ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 4 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا كارخانىلىرىنىڭ 2 مىليون 900 مىڭ يۈەن، كەنت كارخانىلىرىنىڭ 1 مىليون 300 مىڭ يۈەن؛ پايدىسى 15 مىليون 140 مىڭ يۈەن بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا كارخانىلىرىنىڭ 10 مىليون 130 مىڭ يۈەن، كەنت كارخانىلىرىنىڭ 5 مىليون 10 مىڭ يۈەن.

2. 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى (1980 — 1985 - يىلغىچە)

6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە دۆلەت خەلق ئىگىلىكىدە تەڭشەش، ئىسلاھ قىلىش، تەرتىپكە سېلىش،

ئۆستۈرۈش فاكتورىنى يولغا قويدى، قەشقەر ئۇلايىتىنىڭ گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرىدىمۇ تەڭشەش يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن تەرەققىياتى بىرقەدەر ئاستا بولغاچقا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئىزچىل تۆرەە 40 مىليون — 50 مىليون يۈەن ئارىلىقىدا ئايلىنىپ تۇردى.

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بىلەن گوۋۇيۈەن 1984 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تارقاتقان 4 - نومۇرلۇق ھۆججىتىدە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، يېزا - بازار كارخانىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلىدىغان «پائال يار - يۆلەك بولۇش، مۇۋاپىق پىلانلاش، توغرا يېتەكلەش، باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش» تىن ئىبارەت باش فاكتورنى بېكىتتى. گۈڭشې - ئەترەت كارخانىسى دېگەن نامنى يېزا - بازار كارخانىسى دەپ ئۆزگەرتىشنى، دائىرىسىنى يۇرۇنقى يېزا (رايون، بازار)، كەنت دەرىجىلىك ئورۇندىن بىر قىسىم ئەزالار بىرلەشكەن ھەمكارلىق كارخانىلىرىغىچە ھەمدە باشقا شەكىلدىكى ھەمكارلىق كارخانىلىرى ۋە خۇسۇسىي كارخانىلارغىچە كېڭەيتىشنى قارار قىلدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئېچىلغان ئاپتونوم رايونلۇق يېزا - بازار كارخانىلىرى خىزمەت يىغىنىدا ئۇلايەت - ئوبلاستلارنىڭ ئەسلىدىكى گۈڭشې - ئەترەت كارخانا باشقارمىسى دېگەن نامنى يېزا - بازار كارخانا باشقارمىسى دېگەن نامغا، ناھىيە (شەھەر) لەردىمۇ يېزا - بازار كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش بۆلۈمى دەپ ئۆزگەرتىش قارار قىلىندى. مەركەزنىڭ 4 - نومۇرلۇق ھۆججىتى تارقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇلايەتلىك پارتكوم بىلەن مەمۇرىي مەھكىمە 1984 - يىلى كۈز پەسلىدىن 1985 - يىلىغا قەدەر ناھىيە (شەھەر) لىك پارتكوم شۇجىلىرى، ھاكىملار ۋە يېزا - بازار باشلىقلىرىنى قارار ۋە تۈركۈملەرگە بۆلۈپ ئېچكىرى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ئېكسكۇرسىيە قىلىپ ئۆگىنىشكە، تونۇشنى ئۆستۈرۈپ ئىدىيىسىنى ئازاد قىلىشقا ئۇيۇشتۇردى.

1985 - يىل 12 - ئايدا ئۇلايەتلىك پارتكوم بىلەن مەمۇرىي مەھكىمە يېزا - بازار كارخانىلىرىنى كەڭ كۆلەمدە قۇرۇش دولقۇنىنى قوزغاش ئۈچۈن تۈنجى قېتىم قەشقەر شەھىرىنىڭ خەلق مەيدانىدا ۋە مەكتەپلەردە 7 كۈن كانتا «يېزا - بازار كارخانا مەسۇلاتلىرى يەرمەنكىسى» ئۆتكۈزدى، بۇنى ئېكسكۇرسىيە قىلغانلار 100 مىڭ ئادەم (قېتىم) غا يەتتى، تاۋارلارنىڭ سېتىلىش سوممىسى 70 مىليون يۈەندىن ئېشىپ كەتتى. قەشقەر خەلقى ۋە ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرىغا بولغان تونۇشى يېڭىلاندى، يېزا - بازار كارخانىلىرى قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ، يېڭى تەرەققىيات يۈزلىنىشى بارلىققا كەلدى. 1985 - يىل 12 - ئايغا قەدەر كارخانىلار تەرەققي قىلىپ 21 مىڭ 861 گە يېتىپ، 1980 - يىلىدىكىدىن 16 مىڭ 436 كارخانا كۆپەيدى. كەسپكار 58 مىڭ 461 گە يېتىپ، 1980 - يىلىدىكىگە قارىغاندا 18 مىڭ 503 كىشى كۆپەيدى. ئومۇمىي كىرىمى 100 مىليون يۈەندىن ئېشىپ، 1980 - يىلىدىكىدىن %147 ئاشتى. ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 82 مىليون 610 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1980 - يىلىدىكىدىن %135 ئاشتى. سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 23 مىليون 820 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1980 - يىلىدىكىدىن %467 ئاشتى. پايدىسى 18 مىليون 60 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1980 - يىلىدىكىدىن %19 ئاشتى.

3. 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى (1986 — 1990 - يىلغىچە)

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم 1986 - يىلى تۇزگەن «يېزا - بازار كارخانىلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشقا دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدىكى بەلگىلىمە» دە ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىدىن ئۆزى بىۋاستە تۈتۈپ ئىشلەپ، رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىپ، كەسىپ ۋە ساھەلەرنىڭ ھەممىسى يېزا - بازار كارخانىلىرىنى ئۆزىنىڭ خىزمەت دائىرىسىگە كىرگۈزۈش تەلەپ قىلىندى. ئۇلايەتلىك پارتكوم بىلەن مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ رەھبەرلىرى ئالاقىدار بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ئۇلايەتتە بىر مۇئاۋىن ۋالىي، ناھىيە

(شەھەر) دە بىر مۇئاۋىن ھاكىم (شەھەر باشلىقى) يېزا - بازار كارخانىلىرىنى مەخسۇس تۇتتى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، يېزا - بازار كارخانىلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى رەھبىرلىك كادىرلارنى تەكشۈرۈشنىڭ بىر تۈرلۈك كۆرسەتكۈچى قىلدى. يەنى: پارتكوم ئورۇنلاشتۇرغان خىزمەتلەردە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇش، خىزمەتلەرنى يەكۈنلىگەندە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، يېزا- بازار كارخانىلىرىغا بىر كىشىلىك ئورۇن بېرىپ «شاھمات تاختىسى» دىكى بىر ئورۇق قىلدى.

1986 - يىل 12 - ئايدا ۋىلايەت قەشقەر شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتە 2 - قېتىم يېزا - بازار كارخانا مەسئۇلاتلىرى بويىچە كاتتا يەرمەنكە ئۆتكۈزدى، يەرمەنكىنى كۆرگۈچىلەر 110 مىڭ ئادەم (قېتىم) غا، يەرمەنكىدە پۈتۈشۈلگەن سودىما 120 مىليون يۈەنگە يەتتى، ھاسىلاتى ناھايىتى زور بولدى.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم 1987 - يىلى «يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار» چىقاردى. قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر بۇ سىياسەتنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئاساس قاتلاملاردىكى كادىرلار ۋە دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغىدى. ۋىلايەت بويىچە يېزا (بازار)، كەنت، بىرلەشمە ئائىلىلەر، خۇسۇسلار تەك ئائىلىنىش، «بەش پاي چاق تەك چۆرگىلەش» (يەنى: يېزا، كەنتلەر قۇرغان، بىرلەشمە ھەمكارلاشقان ۋە خۇسۇسىيلار قۇرغان كارخانا)، 5 چوڭ كەسىپ (ئېغىر سانائەت، يېنىك سانائەت، يېمەك - ئىچمەك ۋە مۇلازىمەتچىلىك، ترانسپورت، بىناكارلىق) لەر تەك راۋاجلىنىشتەك ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. 1986 — 1990 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 50 مىليون يۈەنلىك سۈرئەتتە ئېشىپ باردى. 1990 - يىلغا كەلگەندە، كارخانا 38 مىڭ 837 گە يېتىپ، 1985- يىلدىكىگە قارىغاندا 16 مىڭ 976 سى كۆپەيدى. ئومۇمىي كىرىمى 301 مىليون 610 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1985 - يىلدىكىدىن %195 ئاشتى. ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 267 مىليون 990 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1985 - يىلدىكىدىن %224 ئاشتى. سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 75 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1985 - يىلدىكىدىن %215 ئاشتى. پايدىسى 45 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1985 - يىلدىكىدىن %151 ئاشتى. 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە كارخانا، كەسىپكار، ئومۇمىي كىرىم، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ۋە تاپقان پايدىسىدىن ئىبارەت 6 چوڭ كۆرسەتكۈچ 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكىدىن بىر قاتلاندى. يېزا - بازار كارخانىلىرى پۈختا قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ 5 - بەش يىللىق، 6 - بەش يىللىق، 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىنىڭ ئاخىرىدىكى تەرەققىيات ئەھۋالى

جەدۋەل: 13 — 1

تۈرلەر / يىللار	كارخانا سانى				كەسىپكارلار (نەپەر)			
	جەمئىي	يېزا كارخانىسى	كەنت كارخانىسى	ھەمكارلىق كارخانىسى	جەمئىي	يېزا كارخانىسى	كەنت كارخانىسى	ھەمكارلىق كارخانىسى	يەككە كارخانا
1980	5425	1788	3637		39958	21867	18091		
1985	21861	1116	1488		58461	20074	9961		28426
1990	38837	1188	1353	5	106793	23095	7743	99	75856
					36291				

(يۇقىرىقى جەدۋەل داۋامى)

تۈرلەر / يىللار	ئومۇمىي كىرىسى (تۆمەن يۈەن)					ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (تۆمەن يۈەن)				
	جەمئىي	يېزا كارخانىسى	كەنت كارخانىسى	ھەمكارلىق كارخانىسى	يەككە كارخانا	جەمئىي	يېزا كارخانىسى	كەنت كارخانىسى	ھەمكارلىق كارخانىسى	يەككە كارخانا
1980	4129	2792	1337			2510	1373	1137		
1985	10199	4649	2099		3451	8251	6223	2028		
1990	30153	12843	2310	126	14874	26799	11418	2879	126	12376

(يۇقىرىقى جەدۋەل داۋامى)

تۈرلەر / يىللار	سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (1980 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە)					پايدىسى (ھازىرقى باھا بويىچە)				
	جەمئىي	يېزا كارخانىسى	كەنت كارخانىسى	ھەمكارلىق كارخانىسى	يەككە كارخانا	جەمئىي	يېزا كارخانىسى	كەنت كارخانىسى	ھەمكارلىق كارخانىسى	يەككە كارخانا
1980	420	290	130			1514	1013	501		
1985	2382	1646	736			1806	613	1093		100
1990	7510	4329	888	126	2167	4547	1754	710	27	2056

2 §. كوللېكتىپ كارخانا

قەشقەر ژىلايىتىنىڭ كوللېكتىپ كارخانىلىرى ناھىيە (شەھەر) لىك يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسىگە بۇ‌ئاستە قاراشلىق كارخانىلارنى، يېزا ۋە كەنتلەر قۇرغان كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار ھەم ژىلايەتتىكى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئاساسلىق تايانچىسى ھەم ژىلايەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. 1986 - يىلدىن ئىلگىرى كوللېكتىپ كارخانىلار كۆلەم بولۇپ شەكىللەنمىگەنىدى، پەقەت كىچىك ئۇن زاۋۇتى، پاختا زاۋۇتى، ياغ زاۋۇتى، بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئەترىتى ۋە يېمەك - ئىچمەك پىششىقلاش، مۇلازىمەتچىلىك كەسپىلا بار ئىدى. 1986 — 1990 - يىلغىچە تەڭشەش، تولۇقلاش، قوشۇۋېتىش ۋە قىسقارتىش ھەم كۆلەمگە ئىگە بىر قىسىم كارخانىلارنى يېڭىدىن قۇرۇپ چىقىش ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، سودا، تىرانسپورت، بىناكارلىق، مۇلازىمەتچىلىك قاتارلىق ساھەلەر ۋە كەسىپلەر تەك ئىلگىرىلەپ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلىشتەك ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى.

1. كەسىپلەر

1) پاختا توقۇمىچىلىق كەسپى　　بۇ قەشقەر ژىلايىتى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ باشلامچى، تايانچ كارخانىسى ھېسابلىنىدۇ. 80 - يىللاردىن ئىلگىرى پاختا توقۇمىچىلىق كەسپى قەشقەر ژىلايىتىنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىچىدىكى بىر بوشلۇق ئىدى. 1990 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدە 5824 ئۇرچۇقلۇق، يەكەن ناھىيىسىدە 5824 ئۇرچۇقلۇق، پوسكام ناھىيىسىدە 10 مىڭ ئۇرچۇقلۇق، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە 10 مىڭ ئۇرچۇقلۇق پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرۇلدى. يەل بىلەن 168 كالىك يىپ ئىگىرىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ 4 پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى

يىلىغا 6308 ئۇرچۇق يىپ ئېگىرىدى، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 126 مىليون 160 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

2) بىناكارلىق ۋە قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى كەسپى

(1) بىناكارلىق كەسپى قەشقەر ۋىلايىتىدە 104 بىناكارلىق شىركىتى (ئەتىرىتى) بار، بۇنىڭ ئىچىدە: 3 - دەرىجىلىك بىناكارلىق كارخانىسى 2 (پوسكام 5 - بىناكارلىق شىركىتى بىلەن قەشقەر شەھەرلىك چاسا بىناكارلىق شىركىتى)، 4 - دەرىجىلىك بىناكارلىق كارخانىسى 12، قالغانلىرى يېزا باشقۇرغان بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئەترىتى ھېسابلىنىدۇ. بۇ كارخانىلارنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 105 مىليون 330 مىڭ يۈەن، پايدىسى 11 مىليون يۈەنگە يېتىدۇ.

قەشقەر شەھىرى نەزەرباغ يېزىسىدا قۇرۇلغان سۇڭالغۇ زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان سۇڭالغۇلار

(2) سېمونت قۇيۇلما ۋىلايەت بويىچە مۇنداق كارخانىدىن 11 ى بار. بۇنىڭ ئىچىدە: قەشقەر شەھىرىدە 5، يېڭىسار ناھىيىسىدە 2، پوسكام ناھىيىسىدە 2، يەكەن ناھىيىسىدە بىر، پەيزاۋات ناھىيىسىدە بىر، ئۇلارنىڭ يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 256 مىڭ كۇب مېتىر.

(3) خىشچىلىق ۋىلايەت بويىچە 109 ماشىنىلاشقان خىش خۇمدانى بار، ئۇلار يىلىغا 487 مىليون 930 مىڭ دانە خىش ئىشلەپچىقىرىدۇ.

(4) باشقىلار ۋىلايەت بويىچە 4 سۇڭالغۇ زاۋۇتى بولۇپ، يىلىغا 595 تونىنا ھەرخىل سۇڭالغۇ ئىشلەپچىقىرىدۇ، ئىككى ھاك زاۋۇتى بولۇپ، يىلىغا 230 تونىنا ھاك ئىشلەپچىقىرىدۇ، 3 گەچ زاۋۇتى بولۇپ، يىلىغا 5100 تونىنا گەچ ئىشلەپچىقىرىدۇ. پولات دېرىزە ياساش زاۋۇتىدىن 2 سى بار.

3) ئۇن، ياغ تارتىش

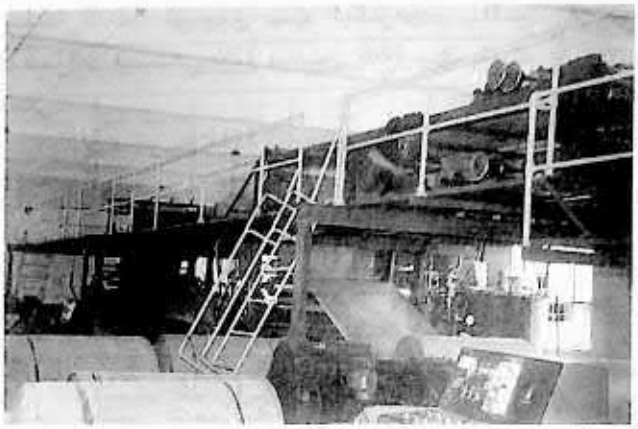
(1) ئۇنچىلىق كەسپى 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە يېزا باشقۇرغان ئۇن زاۋۇتىدىن 82 سى، كەنت باشقۇرغان ئۇن زاۋۇتىدىن 186 سى بارلىققا كەلدى. يىلىغا 360 مىليون كىلوگرام ئۇن تارتىپ، 306 مىليون كىلوگرام «85 لىك» بۇغداي ئۇنى ئىشلەپچىقىرىدۇ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 489 مىليون 600 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 20 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ.

(2) سۇ يېغى تارتىش 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 14 ياغ زاۋۇتى بارلىققا كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا قۇرغىنى 6، كەنت قۇرغىنى 8؛ يىللىق پايدىسى 2 مىليون 650 مىڭ يۈەن.

4) يېمەكلىك پىششىقلاش كەسپى

(1) مېۋە - چېۋە پىششىقلاش كەسپى 1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە مېۋە - چېۋە پىششىقلاش زاۋۇتىدىن 5 ى يېڭىشەھەر، يېڭىسار، قەشقەر كونا شەھەر، قاغىلىق ناھىيىلىرىدە ۋە قەشقەر شەھىرىدە بىردىن) بارلىققا كەلدى، بۇلار ئاساسلىقى ئۈرۈك، شاپتۇل، ئامۇت، ياڭاق قاتارلىق چاتما مەھسۇلاتلارنى پىششىقلايدۇ، يىلىغا 44 تونىنا مېۋە كونسېرۋاسى، 2005 تونىنا ئۈرۈك خورمىسى، 100 تونىنا مەرمەر ياڭاق مېغىزى ئىشلەپچىقىرىدۇ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 23 مىليون 270 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ.

(2) ئىچىملىك كەسپى 1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئىچىملىك زاۋۇتىدىن 3 ى بارلىققا كەلدى، بۇلاردىن قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى ئىچىملىك زاۋۇتى يىلىغا 300 تونىنا، يېڭىسار ناھىيىسىدىكى

يېزا - بازارلىق قەغەز زاۋۇتى

ئىچىملىك زاۋۇتى يىلىغا 500 تونىنا ئىچىملىك، تاشقورغان ناھىيىسىدىكى مىنېرال سۇ زاۋۇتى يىلىغا 1000 تونىنا مىنېرال سۇ ئىشلەپچىقاردى.

(3) ماش - پۇرچاقتىن مەھسۇلات ئىشلەش قاغىلىق ناھىيىسىدىكى پۇرچاق مەھسۇلاتى زاۋۇتى يىلىغا 100 تونىنا كراخمال ئۇنى ۋە ماشئۇگرە ئىشلەپچىقىرىدۇ.

(4) قەنت ئىشلەپچىقىرىش 1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە قەشقەر شەھەرلىك ۋە قاغىلىق ناھىيىلىك چاقماق قەنت زاۋۇتىدىن 2 سى بولۇپ، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 200 تونىنا بولدى.

5) كۆمۈرچىلىك 1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە يېزا - بازار كارخانىلىرىغا تەۋە كىچىك كۆمۈركانلىرىدىن 12 سى بارلىققا كەلدى، بۇنىڭ 2 سى يەكەن ناھىيىسىدە بولۇپ، يىلىغا 45 مىڭ تونىنا كۆمۈر ئىشلەپچىقاردى، قاغىلىق ناھىيىسىدە 9 كۆمۈركان بولۇپ، يىلىغا 1800 تونىنا كۆمۈر ئىشلەپچىقاردى.

2. كارخانىلارنىڭ مەھسۇلات قىممىتى

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرىدىن يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 10 مىليون يۈەندىن ئاشىدىغان 4 كارخانا بارلىققا كەلدى، بۇلار: قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، 38 مىليون 330 مىڭ يۈەن؛ پوسكام ناھىيىلىك 5 - بىناكارلىق شىركىتى، 10 مىليون 50 مىڭ يۈەن؛ پوسكام پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، 35 مىليون 830 مىڭ يۈەن؛ قەشقەر كونائەھەر ناھىيىلىك پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، 15 مىليون 350 مىڭ يۈەن. مەھسۇلات قىممىتى مىليون يۈەندىن ئاشقان كارخانا 24. بۇنىڭ ئىچىدە: قەشقەر شەھىرىدىن دۆلەتباغ بىناكارلىق شىركىتى، 2 مىليون 500 مىڭ يۈەن؛ چاسا بىناكارلىق شىركىتى، 7 مىليون 710 مىڭ يۈەن؛ ئۈستەڭبويى بىناكارلىق شىركىتى، 2 مىليون 800 مىڭ يۈەن؛ قۇمەرۋازا بىناكارلىق شىركىتى، 1 مىليون 280 مىڭ يۈەن؛ ياۋاغ بىناكارلىق شىركىتى، 3 مىليون 390 مىڭ يۈەن، نەزەرباغ بىناكارلىق شىركىتى، 2 مىليون 400 مىڭ يۈەن؛ نەزەرباغ سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى، 3 مىليون 500 مىڭ يۈەن؛ شامالباغ قەغەزچىلىك زاۋۇتى، 2 مىليون 50 مىڭ يۈەن؛ شامالباغ سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى، 7 مىليون 500 مىڭ يۈەن، بۇلاردىن باشقا يەنە: قەشقەر كونائەھەر ناھىيىلىك بىناكارلىق شىركىتى، 1 مىليون 560 مىڭ يۈەن؛ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك 3 - بىناكارلىق شىركىتى، 1 مىليون 590 مىڭ يۈەن؛ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك مۇرابباۋ خورما زاۋۇتى، 1 مىليون يۈەن؛ يېڭىسار ناھىيىلىك «كۆسەن» مېۋىچىلىك زاۋۇتى، 8 مىليون 200 مىڭ يۈەن؛ يەكەن ناھىيە بازارلىق رېمونت زاۋۇتى، 1 مىليون 50 مىڭ يۈەن؛ يەكەن ناھىيىلىك 2 - بىناكارلىق شىركىتى، 5 مىليون 150 مىڭ يۈەن؛ يەكەن ناھىيىلىك پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، 4 مىليون 780 مىڭ يۈەن؛ پوسكام ناھىيىلىك 2 - بىناكارلىق شىركىتى، 4 مىليون 540 مىڭ يۈەن؛ پوسكام ناھىيىلىك 3 - بىناكارلىق شىركىتى، 3 مىليون 400 مىڭ يۈەن؛ قاغىلىق ناھىيىلىك بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش شىركىتى، 3 مىليون يۈەن؛ مارالبېشى ناھىيىلىك كۆكتاتچىلىق شىركىتى، 2 مىليون 930 مىڭ يۈەن؛ مارالبېشى ناھىيە سېرىقبۇيا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى، 1 مىليون 780 مىڭ يۈەن؛ مارالبېشى ناھىيىلىك 2 - بىناكارلىق شىركىتى،

2 مىليون 20 مىڭ يۈەن؛ پەيزاۋات ناھىيىلىك 3 - بىناكارلىق شىركىتى، 1 مىليون 880 مىڭ يۈەن؛ يوپۇغا ناھىيىلىك بىناكارلىق شىركىتى 4 مىليون 600 مىڭ يۈەن.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىچىدە كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى تەركىبىنىڭ سانائەت كەسىپلىرى بويىچە ئايرىلىش ئەھۋالى مۇنداق: (1) كۆمۈر قازىچىلىق كەسپى، 1 مىليون 480 مىڭ يۈەن؛ (2) بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە باشقا غەيرىي مېتال كانلىرىنى قېزىش كەسپى، 790 مىڭ يۈەن؛ (3) تاشتۈز قازىچىلىقى، 30 مىڭ يۈەن؛ (4) يېمەكلىك پىششىقلاش كەسپى، 8 مىليون 360 مىڭ يۈەن؛ (5) ئىچىملىك ئىشلەش كەسپى، 10 مىڭ يۈەن؛ (6) توقۇمىچىلىق كەسپى، 14 مىليون 20 مىڭ يۈەن؛ (7) كىيىم تىكىش ۋە باشقا تالالىق توقۇلمىلارنى توقۇش كەسپى، 510 مىڭ يۈەن؛ (8) كۆن - خۇرۇم، يۇڭ، تېرە ۋە ئۇنى پىششىقلاش كەسپى، 2 مىليون 120 مىڭ يۈەن؛ (9) ياغاچ ماتېرىيال پىششىقلاش، تال - چۈشۈق توقۇمىچىلىقى 880 مىڭ يۈەن؛ (10) ئۆي جاھازلىرى ياساش كەسپى، 570 مىڭ يۈەن؛ (11) قەغەزچىلىك ۋە قەغەز بۇيۇملىرى كەسپى، 600 مىڭ يۈەن؛ (12) پرىنتور ئەسۋابلىرى ۋە مەدەنىيەت، ئىشخانا ياسما ماشىنىلىرىنى ياساش كەسپى، 660 مىڭ يۈەن؛ (13) ھۈنەر - سەنئەت كەسپى، 660 مىڭ يۈەن؛ (14) ئېلېكتر، پار، ئىسسىق سۇ ئىشلەپچىقىرىش - تەمىنلەش كەسپى، 1 مىليون 440 مىڭ يۈەن؛ (15) خىمىيە سانائىتى، 740 مىڭ يۈەن؛ (16) سۇلياۋ بۇيۇم كەسپى، 500 مىڭ يۈەن؛ (17) بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە غەيرىي مېتال بۇيۇملارنى پىششىقلاش ۋە ياسىمىچىلىق كەسپى، 14 مىليون 590 مىڭ يۈەن؛ (18) مېتال بۇيۇم كەسپى، 400 مىڭ يۈەن؛ (19) ماشىنىسازلىق سانائىتى، 1 مىليون 290 مىڭ يۈەن؛ (20) تىرانسپورت ئۇسكۇنە - جابدۇقلىرىنى ياساش كەسپى، 1 مىليون 310 مىڭ يۈەن؛ (21) باشقا سانائەت 2 مىليون 510 مىڭ يۈەن.

1990 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدىن «يېزا - بازار كارخانىچىلىرى» دېگەن شەرەپلىك نامغا مۇيەسسەر بولغانلار

جەدۋەل: 13 — 2

ئىسمى	تۇرۇشلۇق ئورنى	شەرەپ نامى
مېڭ جىرۇڭ	پوسكام پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى	مەملىكەت بويىچە يېزا - بازار كارخانىچىسى
مېڭ جىرۇڭ	پوسكام پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى	ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا - بازار كارخانىچىسى
ژاڭ دەنفۇ	يەكەن بازارلىق بىناكارلىق ماتېرىياللىرى زاۋۇتى	ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا - بازار كارخانىچىسى
مەتىمىن تۇختى	يەكەن بەشكەنت بازارلىق ياغ زاۋۇتى	ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا - بازار كارخانىچىسى
شېرىپ سەلەي	قەشقەر شەھىرى شامالباغ بىناكارلىق شىركىتى	ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا - بازار كارخانىچىسى
ژاڭ سىنلىن	قەشقەر شەھىرى شامالباغ سىمونت قۇيۇلما زاۋۇتى	ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا - بازار كارخانىچىسى
ئابلا ھاجى	قەشقەر شەھىرى چاسا بىناكارلىق شىركىتى	ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا - بازار كارخانىچىسى
سىجىت ئەلى	قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە خانىبرىق يېمەكلىك زاۋۇتى	ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا - بازار كارخانىچىسى
ئوبۇلقاسىم	مارالبېشى ناھىيە سېرىقبۇيا بازار بىناكارلىق شىركىتى	ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا - بازار كارخانىچىسى
سى ژېنخەن	قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيە ئوغۇساق يېزا خىش خۇمدىنى	ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا - بازار كارخانىچىسى

§ 3 . يەككە كارخانىلار

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرى 50 - يىللاردا قۇرۇلۇشقا باشلىغان بولۇپ، كېيىن يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى، خەلق گۇڭشىسى ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت بىرنەچچە باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى. بۇ مەزگىلدە كارخانىلار بىر مەھەل «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى» دەپ قارىلىپ قىرقىپ تاشلاندى. 1984 - يىل 1 - ئايدا تارقىتىلغان ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋە گوۋۇيۈەننىڭ 4 - نومۇرلۇق ھۆججىتىدە يەككە كارخانىلارنى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ بىر تەركىبى قىسمى قىلىش لازىملىقى ئېنىق كۆرسىتىلدى. بۇنىڭ بىلەن يەككە ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا پائال ئىلھام بېرىلدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە يەككە كارخانىلارنىڭ نىسبىتى ۋىلايەت بويىچە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ %50 نى ئىگىلىدى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىچىدىكى كارخانىلارنىڭ 1984 — 1990 - يىلغىچە بولغان ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 13 — 3

تۈرلەر / يىللار	كارخانا	كەسىپكار (نەپەر)	ئومۇمىي كىرىم (تۇمەن يۈەن)	ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (تۇمەن يۈەن)	سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (تۇمەن يۈەن)	پايدىسى (تۇمەن يۈەن)	تۇراقلىق مۇلۇك ئەسلى قىممىتى (تۇمەن يۈەن)
1984	6732	22187	3005				
1985	19257	28426	3451				
1986	32384	43700	5385	3619	1316	2601	
1987	28490	71143	9526	8755	3070	1952	4782
1988	30183	73365	14640	12622	3537	2369	5778
1989	33149	70829	15214	11171	3040	2112	7853
1990	36291	75856	14874	12376	2167	2056	7785

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ 1979 — 1990 - يىلغىچە كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 13 — 4

تۈرلەر / يىللار	كارخانا سانى					كەسىپكار (نەپەر)				
	جەمئىي	يېزا كارخانىسى	كەنت كارخانىسى	ھەمكارلىق كارخانىسى	يەككە كارخانا	جەمئىي	يېزا كارخانىسى	كەنت كارخانىسى	ھەمكارلىق كارخانىسى	يەككە كارخانا
1979	6739	1818	4921			40558	22635	17923		
1980	5425	1788	3637			39958	21867	18091		
1981	2591	957	1634			30490	18154	12336		
1982	2379	958	1421			27601	16971	10630		
1983	2418	976	1442			26671	16033	10638		
1984	9223	916	1575		6732	46826	16410	8229		22187

28426		9961	20074	58461	19257		1488	1116	21861	1985
43700	131	25052	36375	105258	32384	9	1627	1328	35348	1986
71143	74	9733	23684	104634	28490	10	1515	1288	31303	1987
73365	243	10579	23428	107615	30183	15	1323	1119	32640	1988
70829	285	9438	25121	105673	33149	13	1401	1232	35795	1989
75856	99	7743	23095	106793	36291	5	1353	1188	38837	1990

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ 1980 — 1990 - يىلغىچە بولغان بىرلىك سانى

جەدۋەل: 13 — 5

1990	1989	1988	1987	1986	1985	1984	1983	1982	1981	1980	يىللار / تۈرلەر
42586	39368	36306	34525	34396	2723	2565	2418	2279	2591	5395	جەمئىي
806	876	832	807	877	752	800	582	695	580	1301	1. يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرى
9982	9243	10048	8594	9816	907	887	869	865	1088	2022	2. سانائەت كارخانىلىرى
2031	2083	2111	1730	1440	151	129	114	113	116	213	3. بىناكارلىق كارخانىلىرى
5615	5545	4780	3786	4300	338	276	207	205	275	528	4. قاتناش - تىرانسپورت كارخانىلىرى
10696	10063	8154	8995	3355	189	125					5. سودا ۋە يېمەك - ئىچمەك كارخانىلىرى
3749	3586	3606	3220	3454	129	74					بۇنىڭ ئىچىدە: يېمەك - ئىچمەك كارخانىلىرى
4189	4586	4629	3183	4451	257	274					6. مۇلازىمەت كارخانىلىرى
5518	3386	2146	4210	6703			646	401	532	1331	7. باشقا كارخانىلار

Ⅲ باب

ئىگىلىك باشقۇرۇش

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرى تۈزۈلمە جەھەتتە مۆكۈمەت بىلەن كارخانىنى ئايرىۋېتىپ، كارخانىلارغا كادىرلار ھوقۇقى، مالىيە ھوقۇقى ۋە باشقۇرۇش ھوقۇقى بېرىش، مۇستەقىل ھېسابات قىلىپ، پايدا - زىيىنىغا ئۆزى ئىگە بولۇشنى يولغا قويدى. ئىشلەپچىقىرىش - تىجارەت پائالىيىتىدە ئومۇمىيلىق كۆزقارىشى، ئىستېمالچىلار كۆزقارىشى، رىقابەت كۆزقارىشى، يېڭىلىق يارىتىش كۆزقارىشى ۋە ئۇنۇم كۆزقارىشىدا چىڭ تۇردى. ھەر يەرنىڭ شەرت - شارائىتىغا قاراپ ئىش كۆرۈپ، ئاكتىپلىق بىلەن شۇ جايىنىڭ بايلىقىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بازارلارغا، بولۇپمۇ كەڭ يېزا بازارلىرىغا

يۇزلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، جەمئىيەتكە ئېھتىياجلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقاردى.

§ 1 . تىجارەت شەكلى

1. تىجارەتنى قويۇۋېتىش

قەشقەر ئۇلايىتىنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرى تىجارەتنى قويۇۋېتىش ئىشىنى يولغا قويۇشتا، ئىدىيە ۋە كۆزقاراش جەھەتتىن بۇرۇلۇش ياساپ، «يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ، سانائەت» تەرتىپىنى «سودا، سانائەت، يېزا ئىگىلىك» تەرتىپىگە، «ئىچكى بازارغا يۇزلىنىش» نى «تاشقى بازارغا يۇزلىنىش» كە، «ئىشنى يەرلىك ئۇسۇل بىلەن تار دائىرىدە ئېلىپ بېرىش» نى «ئىقتىسادىي ۋەزىيەتنى بىرتۇتاش ئىگىلەش» كە ئۆزگەرتتى. ئاۋۋال ئەتراپتىكى ئاللەر قوشنا بولۇشتەك ئەۋزەللىكتىن تولۇق پايدىلىنىپ، چەت ئەل بازارلىرىغا كىردى، «سودا، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى» نىڭ تەلىپى بويىچە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسىنى تەدرىجىي تەڭشەپ، نۇرغۇن يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى خەلقئارا بازارلارغا چىقاردى. ئۇلايەتلىك يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى قارمىقىدىكى چېگرا سودىسى شىركىتى ۋە ئۇلايەتلىك يېزا - بازار كارخانىسىنىڭ تەمىنات - سودا شىركىتىنىڭ يىللىق ئېكسپورت - ئىمپورت سوممىسى 10 مىليون يۈەنگە يەتتى. پوسكام، قاغلىق ناھىيىلىرى پاكىستان ۋە قىرغىزستاندا شېرىكلەشكەن كارخانا قۇرۇپ، چەت ئەللەردە «كۆزنەك» ئاچتى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يېڭىسار ئۆرۈكىنىڭ يۇرۇشلۇك مەھسۇلاتلىرى مەملىكەت ئىچى - سىرتىدىكى بازارلارغا سېلىنىپ، ئېكسپورت ئارقىلىق تاشقى پېرېۋوت يارىتىشقا باشلىدى.

تېرىقچىلىق ۋە باقمىچىلىق كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا، يېمەكلىك پىششىقلاش كەسپى، يەم-خەشەك پىششىقلاش كەسپى، بىناكارلىق، تىرانسپورت كەسپى ۋە يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش كەسىپلىرىنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلىپ، مەھسۇلاتلارنى تۈجۈپىلەپ ئىشلەش ئارقىلىق كۆپ قاتلاملىق قوشۇلما قىممەت يارىتىلىپ، ئىقتىسادنىڭ ياخشى سۈپەتلىك ئايلىنىشى ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

قەشقەر شەھىرى شەھەرنى دەستەك قىلىپ، شەھەر بىلەن يېزىلارنى بىرلەشتۈرۈش يولىدا مېڭىپ، شەھەر بىلەن يېزىلارنىڭ بىر گەۋدىلىشىش، چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىكلىرىنىڭ بىرلىشىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، يېزا-بازار كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى 100 مىليون يۈەندىن ئاشۇرۇپ، ئۇلايەت بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇردى.

2. كۆپ قاتلاملىق تىجارەت

1985 - يىلدىن باشلاپ يېزىلاردا يەككە كەسىپلىك ئائىلىلەر تۈركۈم - تۈركۈملەپ مەيدانغا كېلىپ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشتەك يېڭى مەنزىرە نامايان بولدى. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەمگەكتە پىشقان، ھۈنەردە ئۇستا، تىجارەتكە ماھىر بولۇپ، كۆپ قاتلاملىق تىجارەتنى قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق بىر قىسىم ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى زامانىۋى پەن - تېخنىكا ئۇسۇلى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ماس كېلىدىغان نۇرغۇن مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقاردى.

3. ئۆزلىرى قۇرغان تەمىنلەش - سېتىش تور - نۇقتىلىرى

قەشقەر ئۇلايىتىدە ئۇلايەتلىك يېزا - بازار كارخانا تەمىنات - سودا شىركىتى باشلامچى بولغاچقا، 12 ناھىيە

(شەھەر) ھەممىسىدە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەسىنات - سودا تور - نۇقتىلىرى قۇرۇلۇپ، يېزا - بازار كارخانىلىرى ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش ئالدىدا، ئىشلەپچىقىرىش داۋاملىدا، ئىشلەپچىقىرىشتىن كېيىن خىزمەت قىلدى.

4. تېخنىكا تەرەققىياتى ئارقىلىق ئۇنۇم يارىتىش

ۋىلايەتلىك يېزا - بازار كارخانا باشقارمىسى ماكرولۇق تىزگىنلەش، مىكرولۇق يېتەكلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان يېتەكلىگۈچى ئاپپارات بولۇپ، كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىن ئىبارەت ئومۇمىي نىشانىنى چۆرىدەپ، تۈرلەرنى باھالاش، ئۈسكۈنىلەرنى ئۆزگەرتىش، ھۈنەر - سەنئىتىنى لايىھىلەش، ئەقلىي كۈچلەرنى قېنىش ۋە مەسلىھەت بېرىش مۇلازىمىتى قاتارلىق 5 جەھەتتە كارخانىلارنى باشقۇرۇپ كەلدى. مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتىنى تازا چىڭ تۇتۇپ، سورت نۇسخا تۈرلىرىنى كۆپەيتىپ، مەھسۇلاتلىرىنى يېڭىلاپ، تۈرلىرىنى ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئېنېرگىيە تېجەپ، ماتېرىيال سەرپىياتىنى تۆۋەنلىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىپ، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ سەرپىياتىنى تۆۋەنلىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكا سەۋىيىسىنى دەۋرىنىڭ تەلىپىگە لايىقلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەر، يەكەن، پوسكامدىن ئىبارەت 4 ناھىيىدىكى پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى ۋە يېڭىسار ناھىيىسىدىكى «كۆسەن» ئۈرۈك قېقى زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشتا ئەسقاتىدىغان بولۇش پرىنسىپى بويىچە ئىلغار تېخنىكىلارنى كىرگۈزۈپ، ئەقلىي مۇلۇككە مەبلەغ سېلىشقا ئەھمىيەت بەردى، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

§ 2. ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزىلىرىدا ھەرخىل شەكىلدە مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى. «داشقازان تامىقىنى تەڭ يېيىش»، تەڭ تەقسىماتچىلىق قاتارلىق نۇقسانلار تۈگىتىلىپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى تەدرىجىي ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى.

1. ئىگىلىك باشقۇرۇش ھۆددىگەرلىكى مەزمۇنى

ۋىلايەت تەۋەسىدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ھۆددىگەرلىكى بولسا مەسئۇلىيەت، ھوقۇق ۋە مەنپەئەتتىن ئىبارەت 3 جەھەتتىكى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالدى. يەنى: (1) كارخانىلار يېزىلىق ۋە كەنتلىك كارخانا باشقۇرۇش پونكىتى بىكىتىپ بەرگەن تۈرلۈك تېخنىكا، ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلەرنى، جۈملىدىن پايدا، يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان پايدا، مەھسۇلات تۈرى، مەھسۇلات مىقدارى، قىممىتى، سۈپىتى، توختامدىكى مال بىلەن تەمىنلەش سۈرۈكى، مەھسۇلات تەننەرخى ۋە ئېنېرگىيە سەرپىياتى قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەرنى چوقۇم ئورۇندىشى؛ ناھىيە (شەھەر) لەردىكى يېزا - بازار كارخانا پونكىتلىرى ھۆددىگەرلىكىنى يولغا قويغاندا ئاساسلىقى پايدا ۋە يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان پايدا كۆرسەتكۈچىنى مەركەز قىلىش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى، تەننەرخى ۋە ئېنېرگىيە سەرپىياتى قاتارلىق ئۇنۇمنى ئۆزىرىدە تۇتۇش.

يېزا - بازار كارخانا كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 500 مىڭ يۈەندىن ئاشىدىغان كارخانىلارغا ئىختىساسلىقلارنى تەربىيىلەش، تېخنىكا يېڭىلاش، يېڭى مەھسۇلات يارىتىش، ئەسۋاب - ئۇسكۇنىلەرنىڭ مۇكەممەللىك نىسبىتى، مۇھىت ئاسراش، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەرنى بېكىتىپ بېرىش؛ (2) كارخانىلار ھۆددىگە بېرىلگەندىن كېيىن، ھۆددىگە ئالغۇچى بەھرىمەن بولىدىغان تۈرلۈك ھوقۇقلار ئاساسلىقى تىجارەت ئىشلىرىغا قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقى، كادىرلار ھوقۇقى ۋە مالىيىدە ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقىدىن ئىبارەت؛ (3) كارخانىلار ھۆددىگەرلىك ۋەزىپىسىنى تولۇق ئورۇندىسا ياكى ئاشۇرۇپ ئورۇندىسا، تاپقان كىرىم ۋە پايدىسىدىن پىرسەنت ئايرىش، ئاشقان پايدا قىسمىدىن پىرسەنت ئايرىش قاتارلىق ئىقتىسادىي ئۇنۇمگە ئېرىشتى. ھۆددىگە ئالغان ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمىسا مەلۇم تۆلەم پۇلىنى ئۈستىگە ئېلىش ياكى تەقسىمات نىسبىتىنى كېمەيتىشتىن ئىبارەت.

2. ئىگىلىك باشقۇرۇش ھۆددىگەرلىك شەكلى

1) ھۆددىگەرلىك ئوبيېكتى بويىچە ئايرىش

(1) كوللېكتىپ ھۆددىگە ئېلىش بۇ خىل ھۆددىگەرلىك شەكلى يېزا - بازار كارخانىلىرىدا ئىلگىرى يولغا قويۇلغان «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش تۈزۈمى» (خادىملارنى، ۋەزىپىنى، پايدىنى، تەقسىماتنى بېكىتىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلارنى مۇكاپاتلاش) ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان.

(2) دىرېكتور (زاۋۇت باشلىقى) مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى كوللېكتىپ ھۆددىگە ئېلىش ئاساسىدا، دىرېكتور (زاۋۇت باشلىقى) نىڭ كارخانىلارغا بولغان تولۇق ھوقۇقلۇق مەسئۇلىيىتىنى ئېنىق بەلگىلەش، ئىشلەپچىقىرىش - تىجارەت ئىشلىرىغا قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقى، تەدبىر بەلگىلەش ھوقۇقى ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش - كادىرلارنى ۋەزىپىگە تەينىلەش - ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش ھوقۇقىنى يۇرگۈزۈش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، دىرېكتور (زاۋۇت باشلىقى) لار كارخانا ئىگىلىكىنى باشقۇرۇشنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىدا ئاساسلىق ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىش، ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمىسا ياكى زىيان پەيدا قىلسا دىرېكتور (زاۋۇت باشلىقى) نىڭ مائاشىنى ئازايتىش ھەتتا مەلۇم نىسبەتتە تۆلىتۈۋېلىشتىن ئىبارەت.

(3) شېرىكلىشىپ ھۆددىگە ئېلىش كارخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ياكى بۆرۈن شۇ كارخانىدا ئىشلىمىگەن كىشىلەر ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن بىرلىشىپ، يېزا - كەنت كارخانىسىنى باشقۇرغۇچى تارماقتىن كارخانىنى ئورتاق ھۆددىگە ئېلىش، تىجارەت كەسىپلىرىنى ئورتاق بىرتەرەپ قىلىش، ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنى ئورتاق ئۈستىگە ئېلىش.

(4) شەخسلەرگە ھۆددىگە بېرىش ئادەتتە كۆلىمى كىچىكرەك يېزا - كەنت كارخانىلىرى قول مەشغۇلاتىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، يېزا - كەنتلەردە تارقاق تىجارەت قىلىدۇ.

2) تەقسىمات مۇناسىۋىتى بويىچە ئايرىش

(1) نورمىلىق ھۆددىگە بېرىش، ئاشۇرغان پايدىسىدىن پىرسەنت ئايرىش كارخانىلارغا بېرىدىغان ۋە تاپشۇرىدىغان پايدا كۆرسەتكۈچ تۆپ سانىنى بېكىتىپ بېرىش، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بەلگىلەنگەن نىسبەت بويىچە پىرسەنت ئايرىپ بېرىش، كارخانىلارنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئىھتىياجىنى كېڭەيتىش ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەك ئاكتىپلىقىنى قوزغاشقا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش.

(2) پايدا كۆرسەتكۈچىنى تولۇق ھۆددىگە بېرىش، تولۇق مۇكاپاتلاش - تولۇق تۆلىتىش بۇ ۋىلايەتنىڭ يېزا - كەنت كوللېكتىپ كارخانىلىرىدا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغان بىرخىل شەكىل بولۇپ، كارخانىغا چوقۇم تاپشۇرىدىغان پايدا كۆرسەتكۈچى بېكىتىش، ئاشۇرغان سوممىسى بويىچە تولۇق مۇكاپاتلاش، پايدا كۆرسەتكۈچىنى ئورۇندىيالمىسا كەم قىممىنى تولۇق تۆلىتىش.

(3) خىراجەتنى ھۆددىگە بېرىش، پايدا - زىيىنىغا ئۆزى ئىگە بولۇش بۇ تەرەققىيات

خاراكتېرلىك يېگىدىن قۇرۇلغان كارخانىلار ئىچىدىكى زىيان تارتىۋاتقان كارخانىلارغا قوللىنىلغان شەكىل.

(4) ئىجارىسىنى ھۆددىگە بېرىش ئىجارىگە بېرىش شەكلى ئارقىلىق كارخانىلارنى تىجارەتچىنىڭ باشقۇرۇشىغا ھۆددىگە بېرىپ، پېرا - بازار (كەنت) ياكى كارخانا ئىگىدارلىرىدىن ئىجارە ھەققى ياكى باشقۇرۇش ھەققى ئېلىش.

3. كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھۆددىگەرلىكنى يولغا قويۇش

قەشقەر ۋىلايىتىدە كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھۆددىگەرلىكنى يولغا قويۇش كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ھۆددىگە بېرىشنىڭ ئاساسى قىلىش كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئومۇمىي نىشانىغا بويسۇندۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا خىزمەت قىلىش.

1) ھۆددىگەرلىك مەزمۇنى بىرىنچىدىن، كارخانىلاردا ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنى قاتلاملۇ قاتلام ئايرىپ، ئىچكى قىسمىدىكى تارماق، سېخ ھەمدە ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن ھەربىر ئادەمگىچە ئەملىيلەشتۈرۈپ، باشقۇرۇش، تەمىنات - سودا، لايىھىلەش، تېخنىكا، ئىشلەپچىقىرىش، ئارقا سەپ قاتارلىق ھەرقايسى ئىش ئورۇنلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئايرىم - ئايرىم شەكىللەندۈرۈش؛ 1 - سەپتىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە نورمىلىق كۆرسەتكۈچ (جۈملىدىن مەھسۇلات سانى، سۈپىتى، خام ئەشيا ۋە خىراجەت سەرپىيات نورمىسىنى بېكىتىش) بېكىتىپ بېرىش؛ 2 - سەپتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر (جۈملىدىن باشقۇرغۇچى كادىرلار) نىڭ خىزمەت ۋەزىپىسى، خىزمەت تەلىپى، خىزمەت ھوقۇقىنى ئېنىق بېكىتىپ، ئادەمگە قاراپ ئىش ئورنى بېكىتىش، ئىش ئورنىغا قاراپ مەسئۇلىيەتنى بېكىتىش ئىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش؛ تەمىنلىگۈچى ۋە ساتقۇچىلارغا سېتىۋالىدىغان مال ۋە ساتىدىغان تاۋارلىرىنىڭ سانى، تۈرى، سۈپەت ئۆلچىمى، قەرز پۇلنى يىغىۋېلىش نىسبىتى، سېتىۋېلىش - سېتىش خىراجىتى كۆرسەتكۈچى بېكىتىپ بېرىش. ئىككىنچىدىن، ھەرقايسى تارماق، ئىش ئورنى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئۈستىگە ئالغان مەسئۇلىيىتىگە ئاساسەن مۇناسىپ ھوقۇق بېرىش، قوشقان تۆھپىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ۋە يارانقان ئەملىي ئۈنۈمگە قاراپ لايىقىدا ھەق بېرىشتىن ئىبارەت.

2) ھۆددىگەرلىك شەكلى ئاساسلىقى تۆۋەندىكى بىرنەچچە خىل شەكىلدىن ئىبارەت.

(1) ئالغان نومۇرغا قاراپ مۇكاپاتلاش تۈزۈمى كارخانىدا ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتنىڭ سانى، سۈپىتى، تۈرلىرى، خام ماتېرىيال ۋە ئېنېرگىيە سەرپىياتى كۆرسەتكۈچى ھەمدە مەھسۇلات تەننەرخى، پايدىسى قاتارلىق ئىقتىساد ۋە تېخنىكا كۆرسەتكۈچلىرىنى تۈرى بىلەن بىر - بىرلەپ پارچىلاپ، نورمىسىنى ئېنىق بېكىتىپ سېخلارغا ھۆددىگە بېرىش، سېخلار ئۆزى يەنە پارچىلاپ ئىسمىنا - گۇرۇپپىلارغا ۋە كونكرېت ئادەمگە ھۆددىگە بېرىش، ھەر قېتىملىق كۆرسەتكۈچتە تۆپ سان كۆرسەتكۈچىنى ئاشۇرۇش - كېمەيتىش ۋە مۇكاپاتلاش - جازالاش چارىسىنى بېكىتىش، ئەملىي ئەھۋالغا ئاساسەن ھەر كۈنى نومۇر قويۇش، ئالغان نومۇرغا قاراپ مۇكاپاتلاشتىن ئىبارەت.

(2) ئىشقا قاراپ مائاش بېرىش تۈزۈمى كارخانا ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ئىشلەپچىقارغان لايىقەتلىك مەھسۇلات سانىغا ياكى مەشغۇلات مىقدارىغا قاراپ مائاش ھېسابلاش. ئوخشاش بولمىغان ئىش ئوبيېكتىغا ئاساسەن ئايرىم ئادەم ئىشلىگەن ئىش ۋە كوللېكتىپ ئىشلىگەن ئىش دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلدى. ئىشنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ نورمىسى تولۇق ئورۇندالغان ئىش ۋە نورمىسى ئاشۇرۇپ ئورۇندالغان ئىش دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. بۇ خىل تەقسىمات تۈزۈمى، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ھەق ئېلىش، تىرىشچانلارغا مۇكاپات، ھورۇنلارغا جازا بېرىش پرىنسىپىنى خېلى ئوبدان گەۋدىلەندۈردى. قەشقەر ۋىلايىتىدىكى مەھسۇلات قىممىتى 500 مىڭ يۈەندىن ئاشىدىغان كارخانىلارنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇ شەكىلدىكى تۈزۈم يولغا قويۇلدى.

(3) تۈراقسىز ماشاش تۈزۈمى كارخانا ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ ماشاشى ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئەگىشىپ تۈراقسىز بولدى.

(4) ئىش ئورنى ياردەم پۇلى بېرىش تۈزۈمى كارخانا باشقۇرغۇچى خادىملارنىڭ ئىش ئورنى مەسئۇلىيىتى، جۈملىدىن خىزمەت دائىرىسى، خىزمەت تەلىپى، كونكرېت كۆرسەتكۈچى ئايدىڭلاشتۇرۇلۇپ، خىزمەت ۋەزىپىسىنى تاماملاش ئەھۋالىغا قاراپ مۇۋاپىق ئىش ئورنى ياردەم پۇلى بېرىشتىن ئىبارەت.

(5) ھۆددە ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغانلارنى مۇكاپاتلاش تۈزۈمى مەلۇم ۋەزىپىسىنى مۇستەقىل ئورۇندىغان سېخ ئىسمېنا - گۇرۇپپىلارغا ۋە مەلۇم مىقداردىكى ئىش تۈرىنى مۇستەقىل ئورۇندىغانلارغا مەسىلەن: تەمىنلەش - سېتىش، تېخنىكىلىق لايىھىلەش، سۈپەت ئۆتكىلىدىن ئۆتۈش، يېڭى مەھسۇلات يارىتىش، ئېنېرگىيە تېجەش قاتارلىق بېكىتىلگەن كۆرسەتكۈچلەرنى ئورۇندىغانلارغا ئەملىي نەتىجىسىگە قاراپ مۇكاپات بېرىشتىن ئىبارەت.

IV باب

مەھسۇلات ۋە ئۇنۇم

§ 1 . مەھسۇلات

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر دەرىجىلىك بېزا - بازار كارخانىلىرى مەھسۇلات سۈپىتىنى باشقۇرۇشقا ۋە مەھسۇلات تۈرلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بەردى. بەزى مەھسۇلاتلار ۋىلايەت، ئاپتونوم رايون ۋە مىنىستىرلىك تەرىپىدىن سۈپەتلىك مەھسۇلات دەپ نام بېرىلدى. يېڭىدىن يارىتىلغان خېلى كۆپ مەھسۇلاتلار ئىچكى - تاشقى بازارلارغا كىرگۈزۈلدى.

1. ۋىلايەت دەرىجىلىك ئەلا باھالانغان مەھسۇلاتلار

1989 - يىلى ۋىلايەتتىكى بېزا - بازار كارخانىلىرى ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلاردىن ۋىلايەت بويىچە سۈپەتلىك مەھسۇلات دەپ نام بېرىلگەنلىرى مۇنۇلار: يېڭىسار ناھىيىلىك «كۆسەن» مېۋىچىلىك زاۋۇتى ئىشلىگەن ئۈرۈك قېقى، ئامۇت كونسېرۋاسى ۋە ئۈرۈك قاتلىمىسى، قەشقەر شەھەرلىك سىم زاۋۇتى ئىشلىگەن پاختا تايلاش سىمى، قاغىلىق ناھىيىلىك ماش - پۇرچاق پىششىقلاش زاۋۇتى ئىشلىگەن ماش ئۇنىدىن ئىبارەت.

1990 - يىلى يېڭىسار ناھىيىلىك «كۆسەن» مېۋىچىلىك زاۋۇتى ئىشلىگەن ئۈرۈك قېقى، ئۈرۈك قاتلىمىسى، ئامۇت كونسېرۋاسى، ئۈرۈك كونسېرۋاسى، مېغىزلىق خورما؛ پوسكام ناھىيىلىك پاختا يىپ ئېگىرىش زاۋۇتى ئىشلىگەن 21S لىك پاختا يىپ، قاغىلىق ناھىيىلىك ماش - پۇرچاق پىششىقلاش زاۋۇتى ئىشلىگەن ماش چۆپى، ماشئۇگرە؛ قەشقەر شەھەرلىك شامالباغ يېزىلىق كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى ئىشلىگەن خۇرۇم چاپان قاتارلىق 9 مەھسۇلات «قەشقەر ۋىلايەتلىك يەرلىك، يېڭى، ئالاھىدە مەھسۇلات كۆرگەزمىسىدە» سۈپەتلىك تاۋار» بولۇپ باھالاندى.

2. ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئەلا باھالانغان مەھسۇلاتلار

1988 - يىلى قەشقەر ئۇلايىتىدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىشلىگەن 3 تۈرلۈك مەھسۇلات ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئەلا مەھسۇلات بولۇپ باھالاندى. بۇلار: يېڭسار «كۆسەن» مېۋىچىلىك زاۋۇتى ئىشلىگەن ئۈزۈك قېقى، ئۈزۈك قاتلىمىسى، مېغىزلىق خورمىدىن ئىبارەت.

3. دۆلەت دەرىجىلىك، مىنىستىرلىك دەرىجىلىك ئەلا باھالانغان مەھسۇلاتلار

1988 - يىلى يېڭسار ناھىيىلىك «كۆسەن» مېۋىچىلىك زاۋۇتى ئىشلىگەن ئۈزۈك خورمىسى مەملىكەت بويىچە ئېچىلغان تاۋار ماللار يەرمەنكىسىدە ئالتۇن لوڭقا مۇكاپاتىغا ئېرىشتى؛ شۇ يىلى قەشقەر ئۇلايىتىدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىشلەپچىقارغان 3 تۈرلۈك مەھسۇلات يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن سۈپەتلىك، داڭدار مەھسۇلات بولۇپ باھالاندى. بۇلار: قەشقەر شەھەرلىك «شەرق شامىلى» 1 - خىش زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان سېغىز توپلىق خىش، قەشقەر كونائىھەر ناھىيە ئوغۇساق خىش زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان سېغىز توپلىق خىش، يېڭسار ناھىيىلىك يېزا - بازار كارخانا ئىدارىسى خىش زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان سېغىز توپلىق خىشتىن ئىبارەت.

1989 - يىلى قەشقەر شەھەرلىك «شەرق شامىلى» 1 - خىش زاۋۇتى، قەشقەر كونائىھەر ناھىيە ئوغۇساق خىش زاۋۇتى، يېڭسار ناھىيىلىك كارخانا باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ خىش زاۋۇتى يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكىنىڭ داڭدار كارخانا مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

بۇلاردىن باشقا يەنە يېڭسار ناھىيىلىك «كۆسەن» مېۋىچىلىك زاۋۇتى ئىشلىگەن ئۈزۈك خورمىسى تۆۋەندىكىچە مۇكاپاتلارغا ئېرىشتى: 1988 - يىلى جۇڭگو يېزا - بازار كارخانىلىرى 2 - نۆۋەتلىك ئېكسپورت تاۋارلىرى يەرمەنكىسىگە قاتنىشىش شەرىپىنامىسىگە ئېرىشتى. 1989 - يىلى ئېكسپورت قىلىنىدىغان تۈرمۇش لازىمەتلىكلىرى بويىچە ئالتۇن لوڭقا مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. 1990 - يىلى يېنىك سانائەت مىنىستىرلىكىنىڭ كۆمۈش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

قەشقەر ئۇلايىتىدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرى 1985 — 1990 - يىلغىچە ئىشلەپچىقارغان ئاساسلىق مەھسۇلاتلار ۋە مەھسۇلات مىقدارى

جەدۋەل: 13 — 6

تۈرلەر / يىللار	1985	1986	1987	1988	1989	1990
تارقىتىلغان توك (تۆمەن كىلوۋات سائەت)	1055.21	2066.3	611.21	1240	961.7	1078.59
ئالتۇن (كىلوگرام)						
كۆمۈر (تۆمەن تونا)	4.95	6.11	5.33	8.02	7.45	9.22
گۈڭگۇرتلۇك تۆمۈر (تۆمەن تونا)			12			
تاشپاختا (تونا)						
ھاك تېشى (تۆمەن تونا)			8.21	3.9	3	10

پولات - تۆمۈردىن ياسالغان پېنزا ئىگىلىك سايمانلىرى (تۆمەن دانە)	11.04	16	16.73	22.2	42	29.91
ياغاچتىن ياسالغان پېنزا ئىگىلىك سايمانلىرى (تۆمەن دانە)	8.6	25	7.32	22.27	21.2	23.71
ماك (تۆمەن تونا)	402	120.15	0.09	1.960	0.8	1.2
ئايرىلغان چىگىت (تونا)						1119
خىش (تۆمەن دانە)	13602.6	18569.9	23687.3	156.88	34345	25354
كۆن - خۇرۇم بۇيۇم (تۆمەن دانە)		2.76	17.7	618	6.6	13.92
فابرىكا قەغىزى ۋە ماتېرىتسا (تۆمەن تاختا)			384	356	760	570
خام تۇز (تونا)	242	1160	1265	1788	842	
سۇ يېغى (تونا)	153.1	5257.3	1866.8	1426.6	21000	
تارتىلغان ئۇن (تونا)	94546	36989	110000	131400	150000	
ئېگىرىلگەن يىپ (تونا)					331.75	3565.5
تال - پاخال توقۇلمىلار (تۆمەن دانە)	14.49		6.3	14.4	3.4	
مۇندر - مەنئەت بۇيۇمى (تۆمەن دانە)	14.41	0.2	2.2	178.27	78.6	
مېۋە - چېۋە (تونا)	7411	6400	10328.5	5987.9	10816.4	8904
چارۋا (تۆياق)	4140		175300	86000		22000
سۇ مەھسۇلاتى (تونا)	9950		6100	12574	13080	20100
سوغۇق ئىچىملىك (تونا)						
پۈتتۈرۈلگەن ئۈي - ئىمارەت (تۆمەن كۋادرات مېتىر)	2077.46	7989	230	25.3	21.2	
سېمونت قۇيۇلما (كۇب مېتىر)		29448	7835	7972.56		14941
كىيىم - كېچەك (تۆمەن قۇر)		35.6	658	49.3	224.1	72.75
بۇنىڭ ئىچىدە: ئىلما توقۇلما كىيىم - كېچەك (تۆمەن قۇر)		2.73	9.42	33.6	4.9	9.95
چويۇن قۇيۇلما (تونا)		46	32.25	85	0.1	54.15
كونسېرۋا (تونا)		87.2	88	86.3		215
ئاچچىقسۇ - جيانگيۇ (تونا)		111.5	185	75	59	303
ماش - پۇرچاق مەھسۇلاتى (تونا)		1.7			41	185
ترانسپورت مىقدارى (تونا)		34417	7986.74	66939	3739.6	24.6
گىلەم (كۋادرات مېتىر)		630	763	631		

قەنت ـ ناۋات (تونىا)			809		500	576	955
سۇۋالغۇ (تونىا)			206	119	318.5	205.7	156
گۈلە ـ خورما (تونىا)					396	650	952
پىچاق (تۈەن تال)					52	93	38.8
پاختا رەخت (تۈەن مېتىر)					11	22	36

2 § . ئۇنۇم

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا ـ بازار كارخانىلىرى 1978 ـ يىلدىن باشلاپ تەرەققىي قىلدى. جاپاغا چىداپ ئىگىلىك يارىتىش ئارقىلىق 1990 ـ يىلىغا كەلگەندە پۈختا قەدەم بىلەن ساغلام راۋاجلىنىش ئىزىغا چۈشتى.

1978 ـ يىلى يېزا ـ بازار كارخانىسى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى سىستېمىسىدىن ئايرىۋېتىلىپ، ئۇنى مەخسۇس باشقۇرىدىغان گۇرۇپپا ـ تەرەت كارخانىلىرى ئىدارىسى قۇرۇلدى. شۇ چاغدا 3291 كارخانا قۇرۇلۇپ، يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش كەسپى ۋە قول سانائىتى خېلى تېز تەرەققىي قىلدى، شۇ يىللىق تىجارەت كىرىمى 43 مىليون 460 مىڭ يۈەن بولدى. 1981 — 1984 ـ يىلغىچە يېزىلاردا يەرلەرنى ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، نۇرغۇن يېزا ـ بازارلارنىڭ بۇ خىل ئۆزگىرىشكە ئىدىيە تەييارلىقى پېتەرلىك بولمىدى، دېھقانلارنىڭ كارخانا قۇرۇش ئاكتىپلىقى ۋە يېزىلاردىكى ئېھتىياجىنى ئۆز ۋاقتىدا يېزا ـ بازار كارخانىلىرىغا جەلپ قىلالمىدى، تەرەققىي قىلغان گۇرۇپپا ـ تەرەت كارخانىلىرىنىڭ بىر قىسمى تارقىلىپ كەتتى، كوللېكتىپ ئىلكىدىكى كارخانا 1980 ـ يىلدىكى 5405 دىن ئازىيىپ 2418 گە چۈشۈپ قالدى، يېزا ئىگىلىك كىرىمىمۇ زور ھەجىمدە تۆۋەنلەپ كەتتى، مەھسۇلات قىممىتى 40 مىليون — 50 مىليون يۈەن ئەتراپىدا ئايلاندى.

1985 ـ يىلدىن كېيىن ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەر يېزا ـ بازار كارخانىلىرىنىڭ پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىدىكى ئورنى ۋە رولىنى تونۇپ يەتتى. 1985ـ يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يېزا ـ بازار كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى تۇنجى قېتىم 100 مىليون يۈەنلىك ئوتكەلدىن بوسۇپ ئوتتۇپ 119 مىليون 140 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 18 مىليون 60 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1986 ـ يىلدىن كېيىن ۋىلايەت «پائال يار ـ يۆلەك بولۇش، مۇڭلۇق پىلانلاش، توغرا يېتەكلەش، باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش» فاكتورىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇردى. ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ، ئۇستۇنلۇكنى جارى قىلدۇرۇپ، بازار ئېھتىياجىنى توغرا مۆلچەرلەپ، قۇرۇلمىنى تەڭشەپ، ئۇنۇم يارىتىشنى ئوبدان پىلانلاپ، ۋىلايەتنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۈيغۇن كېلىدىغان مۇئەييەن كۆلەمگە ئىگە راۋاجلىنىش يولىنى تاپتى. 1990ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە يېزا ـ بازار كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي كىرىمى 301 مىليون 630 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 20 مىليون 550 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 8 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە يەنمۇ تەرەققىي قىلىش ئۈچۈن خېلى ياخشى ئاساس سېلىندى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى بېزا - بازار كارخانىسى خادىملىرىنىڭ 1980 — 1990 - يىلغىچە بولغان ئوتتۇرىچە مائاشى

جەدۋەل: 13 — 7

يىللار	كەسىپكار	مائاش ئومۇمىي سوممىسى (تۆمەن يۈەن)	ئوتتۇرىچە مائاشى (يۈەن)	يىللار	كەسىپكار	مائاش ئومۇمىي سوممىسى (تۆمەن يۈەن)	ئوتتۇرىچە مائاشى (يۈەن)
1980	39958	1320	330	1986	105258	6707	637
1981	30490	1077	253	1987	104634	5269	503
1982	27601	718	260	1988	107615	6935	644
1983	26671	1022	303	1989	105673	7298	690
1984	46826	1065	227	1990	106793	6603	618
1985	58461	1549	265				

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى بېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ 1980 — 1990 - يىلغىچە بولغان سېلىنما ۋە ھاسىلات نىسبىتى

جەدۋەل: 13 — 8　　بىرلىكى: تۆمەن يۈەن

تۈرلەر / يىللار	كوللېكتىپ كارخانا			يەككە كارخانا		
	تۈراقلىق مۇلۇك سېلىنمىسى	ئومۇمىي كىرىسى	سېلىنما بىلەن ھاسىلات نىسبىتى	تۈراقلىق مۇلۇك سېلىنمىسى	ئومۇمىي كىرىسى	سېلىنما بىلەن ھاسىلات نىسبىتى
1980	6148	41292	1:0.66			
1981	6244	3675	1:0.59			
1982	5505	4480	1:0.81			
1983	5261	5133	1:0.81			
1984	5401	5439	1:1			
1985	5759	8548	1:1.48			
1986	7455	12503	1:1.68	4037		1:2
1987	7526	11903	1:1.88	4774	9604	1:2
1988	8239	11680	1:1.42	6151	14902	1:2.4
1989	8423	12622	1:1.49	8195	15507	1:1.89
1990	9937	15162	1:1.53	7792	12969	1:1.62

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يېزا ـ بازار كارخانىلىرىنىڭ 1980 — 1990 ـ يىلغىچە بولغان ئاساسلىق مالىيە كۆرسەتكۈچى

جەدۋەل: 13 — 9

بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار / تۈرلەر	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986		1987		1988		1989		1990	
							كوللېكتىپ	يەككە	كوللېكتىپ	يەككە	كوللېكتىپ	يەككە	كوللېكتىپ	يەككە	كوللېكتىپ	شەخسى
1. ئومۇمىي كىرىمى	4129	3675	4480	5133	5439	8548	12503	5497	11903	9604	11680	14903	12621	15507	15162	12969
2. خىراجەت چىقىمى	2614	2766	3180	3884	4205	6769	10317		9897		9316		10511		12708	
3. دۆلەت بېجى	73	57	81	191	191	324	311	330	324	263	391	477	359	732	430	1049
بۇنىڭ ئىچىدە: تاپاۋەت بېجى	29	13	18	30	24	24	47		100		65		73		97	
4. ساپ پايدىسى	1441	852	1219	1057	1044	1546	1763	2281	1412	1853	1526	1965	1626	1490	1919	1230
بۇنىڭ ئىچىدە: باشقۇرغۇچى تارماقلىرىغا تاپشۇرغىنى	483	549	568	567	335	646	728		624		534		647		765	
كارخانىلارنىڭ ئۆزىگە قالغىنى	1122	833	1059	613	709	899	1008		787		812		678		1153	
بۇنىڭ ئىچىدە: تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغىنى	1037	769	587	566	445	607	690		565		619		585		619	
پاراۋانلىققا ئىشلىتىلىدىغىنى	84	43	35	28	263	110	99		75		77		105		146	
تەربىيىلەشكە ئىشلىتىلىدىغىنى							218		24		27		27		79	

5. ئومۇمىي ماتاش	1320	1077	718	1022	1065	1549	2762	3944	3180	2089	3049	3866	2686	4611	3139	3564
6. تۇراقلىق مۇلۇك ئەسلى قىممىتىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى	6184	6245	5505	5261	5401	5759	7415	4037	7520	4774	8239	6151	8423	6151	9937	7793
7. تۇراقلىق مۇلۇك ساپ قىممىتىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى	5612	8852	5097	4907	5080	5359	6985		7698		7318		8200		6038	
8. يىللىق ھېسابلانغان ئامورزاتسىيە ھەققى							430		482		380		595		632	
9. تۇراقسىز مەبلەغنىڭ يىل ئاخىرىدىكى ئۈتۈپ تۇرۇلۇشى	460	216	303	525	734	532	1087	1961	1424	1674	1415	2621	1754	3790	2222	4228
10. بانكا قەرزى	217	299	266	202	224	533	1084		670		443		1080		1308	
11. زىيان تارتقان كارخانا			9	4	39	3	24		14		3		9		13	
12. تارتقان زىيىنى			4	2	27	1	9		6		8		32		73	

قەشقەر ئۆلايىتىدىكى يېزا ـ بازار كارخانىلىرىنىڭ 1979 — 1990 ـ يىلغىچە بولغان ئومۇمىي كىرىمى

جەدۋەل: 13 — 10

بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

تۇرلەر / يىللار	ئومۇمىي كىرىمى					ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى					سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى					پايدىسى				
	جەمئىي	يېزا	كەنت	ھەمكارلىق	يەككە	جەمئىي	يېزا	كەنت	ھەمكارلىق	يەككە	جەمئىي	يېزا	كەنت	ھەمكارلىق	يەككە	جەمئىي	يېزا	كەنت	ھەمكارلىق	يەككە
1979	4846	3761	1085			4071	3197	874			511	285	226			1383	1173	210		
1980	4129	2792	1337			3510	2373	1137			420	290	130			1514	1013	501		
1981	3675	2584	1091			3124	2171	953			627	366	261			908	545	363		
1982	4480	3404	1076			3763	2893	870			480	285	195			1298	907	391		
1983	5133	3857	1276			3763	2893	870			480	285	195			1298	907	391		
1984	8444	4195	1244		3005	5631	4370	1261			1531	1020	511			1233	704	529		
1985	10199	4649	2099		3451	8261	6233	2028			2382	1646	736			1806	613	1093		100
1986	17998	9537	2965	111	5385	14648	8904	2089	36	3619	5080	2877	887		1316	4794	1491	694	8	2601
1987	21499	9220	2675	78	9526	17098	6251	2033	59	8755	5966	2013	867	16	3070	3968	1386	618	12	1952
1988	28884	9200	4780	264	14640	20857	5920	2040	235	12662	6678	2218	717	206	3537	4805	1697	665	74	2369
1989	28129	10289	2333	293	15214	27376	11683	4183	339	11171	6908	2849	727	292	3040	4332	1572	537	111	2112
1990	30161	12843	2318	126	14874	26799	11418	2879	126	12376	7510	4329	888	126	2167	4538	1745	710	27	2056

ئون تۆتىنچى قىسىم

قاتناش

ئون تۆتىنچى قىسىم

قاتناش

كەك، ئازادە شەھەر يولى

غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سۇلى يېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي لىنىيىسى تۇتاشقان جايدا بولغاچقا، ئورنى ناھايىتى مۇھىم ئىدى. بۇ يەر جۇڭگونىڭ غەرب بىلەن ئالاقە قىلىشىدىكى دەرۋازا بولۇپ، سودا كارۋانلىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى. كېيىنچە غەربىي يۇرت بىلەن ئىچكى جايلارنىڭ سىياسىي بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن، تارىختا ئۆتكەن مەركىزىي خاندانلىقلار سۇلى تەۋەسىدىكى قاتناش لىنىيىسىدە ساراي، ئۆتەڭ، كۆزەتخانا تەسىس قىلدى ھەمدە ئۇلارنى ساقلاشقا، يول - تۇغۇنلەرنى باشقۇرۇشقا ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنى ئەۋەتىپ، قاتناشنىڭ راۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەر تەۋەسىدە 55 ئۆتەڭ بار ئىدى. مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) شۇ جايدىكى تۆرە - بايلارنىڭ پۇل چىقىرىشى بىلەن تۇنجى تاشيول — قەشقەر كونا شەھرىنىڭ جەنۇبىي قۇۋۇقىدىن قەشقەر يېڭىشەھرىنىڭ شىمالىي قۇۋۇقىغىچە بولغان 13.5 كىلومېتىر تاشيول ياسالدى. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) يەرلىك ھۆكۈمەت ئورۇمچى- قەشقەر - خوتەن تاشيولى ۋە تاشيول كۆۋرۈكى قۇرۇلۇشىنى باشلىدى. سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ داۋالغۇپ تۇرىشى تۈپەيلىدىن، يول - كۆۋرۈك قۇرۇلۇشى ۋە يول ئاسراش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش تەسكە چۈشتى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىل) غا كەلگەندە، سۇلى تەۋەسىدە ئاران 650 نەچچە كىلومېتىر تاشيول، 300 نەچچە كىلومېتىر يەرلىك يول بار ئىدى. ئەينى چاغدا دېھقانچىلىق- چارۋىچىلىق رايونلىرى بىلەن شەھەر - بازارلار ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئىشلىرىدا ئات - ئېشەك، تۆگە ترانسپورت قورالى قىلىناتتى. چەت - يىراق جايلار يىللاپ سىرت بىلەن ئالاقە قىلالمايتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت قاتناش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىپ، ئالدى بىلەن بۇ يەردە تۇرۇشلۇق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئوفىتسېر - ئەسكەرلىرىنى شۇ جايدىكى ھەر مىللەت خەلق بىلەن بىرلىكتە ئەسلىدىكى غول تاشيوللارنى ئوڭشاش ۋە ئۆزگەرتىپ ياساشقا سەپەرۋەر قىلدى. كېيىن يېڭا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش جەريانىدا، ناھىيە - يېڭا تاشيولى ياساش دولقۇنى قوزغالدى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، قەشقەر شەھىرى بىلەن ناھىيە بازارلىرى ئارىلىقىدىكى تاشيوللار راۋانلاشتى. دۆلەتنىڭ تاشيول قۇرۇلۇشىغا كۆپلەپ سېلىنما سېلىنشى يول - كۆۋرۈك ئاسراش

ئىشچىلىرى قوشۇنىنىڭ زورىيىشى ۋە يول ئاسراشنى ماشىنىلاشتۇرۇش دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ ۋىلايەت بويىچە تاشيول قاتنىشى پەيدىنپەي ياخشىلاندى. بولۇپمۇ 1978 - يىلىدىكى ج ك پ 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن يېزا ئىقتىسادى تېز تەرەققىي قىلدى، دېھقان- چارۋىچىلارنىڭ يول ياساش ئاكتىپچىللىقى مىسلىسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەتتىكى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئەھمىيەت ۋە مەدەت بېرىشى بىلەن تاشيول قاتنىشى يېتەرلىك تەرەققىي قىلدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ۋىلايەت بويىچە ناھىيە - يېزا تاشيولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5800 كىلومېتىردىن ئاشتى. %96 يېزا - بازار ۋە كەنتكە تاشيول تۇتاشتۇرۇلدى. 80 - يىللاردا تاشيول ترانسپورت بازارلىرىنىڭ تەدرىجىي قويۇقلىتىلىشى ۋىلايەتنىڭ قاتناش سانائىتى ۋە ئاپتوموبىل رېمونتچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 12 مىڭ 12. 254 كىلومېتىر كېلىدىغان 1274 تاشيول بار بولدى، ۋىلايەت بويىچە 162 يېزا - بازارغا تاشيول تۇتاشتۇرۇلدى، بۇ ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي يېزا - بازارنىڭ %98.8 نى ئىگىلەيدۇ، دېمەك، ھازىر قەشقەر شەھىرى مەركەز قىلىنغان تاشيول قاتناش تورى شەكىللەندى. ۋىلايەت بويىچە شۇ يىلى 2333 ئاپتوبۇس، 6148 يۈك ئاپتوموبىلى، 322 ھەر خىل ئاپتوموبىل رېمونت كارخانىسى بار بولدى. ۋىلايەت بويىچە تاشيول ترانسپورتىنى باشقۇرۇش تەرتىپلىك بولۇش، ئىلمىي باشقۇرۇش ئىزىغا سېلىندى.

I باب

ئاپپارات، قوشۇن

§1 . ئاپپارات

1. قەشقەر ۋىلايەتلىك قاتناش باشقارمىسى

مىنگو دەۋرىدە، ھازىرقى قەشقەر تەۋەسىدىكى تاشيول ئىشلىرىنى قەشقەر دوتەيلىكى تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ئىگىلىك بۆلۈمى، 3 -، 10 - رايون ئەمەلدار مەھكىمىسى، قەشقەر، يەكەن رايونلۇق مەمۇرىي تەپتىش ۋالىي مەھكىمىسى قاراملىقىدىكى قۇرۇلۇش باشقارمىسى (بۆلۈمى) باشقۇردى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە قەشقەرنىڭ تاشيول قۇرۇلۇشى ۋە باشقۇرۇش ئىشلىرىغا يەنىلا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى بىلەن يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى مەسئۇل بولدى. 1954 - يىل 8 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇرۇلۇش باشقارمىسى تەسىس قىلىندى، بۇ باشقارما يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرى ۋە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ تاشيول قاتنىشىنى باشقۇردى. 1956 - يىل 6 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىگە قوشۇۋېتىلدى. ئۇنىڭ قاراملىقىدىكى قاتناش بۆلۈمى ۋىلايەتنىڭ تاشيول قاتناش ئىشلىرىنى باشقۇردى. 1958 - يىل 6 - ئايدا سانائەت بۆلۈمى بىلەن قاتناش بۆلۈمى بىرلەشتۈرۈلۈپ سانائەت - قاتناش بۆلۈمى قىلىندى. شۇ يىلى 5 - ئايدا يەنە ئايرىۋېتىلدى. 1962 - يىل 8 - ئايدا يەنە سانائەت - قاتناش بۆلۈمى

قىلىپ قوشۇۋېتىلدى. 1967 - يىل 3 - ئايدا قەشقەر شۆبە ھەربىي رايونىدا ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، قارىمىقىدا سانائەت - قاتناش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، بۇ گۇرۇپپا ۋىلايەتلىك تاشيول قاتناش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. 1969 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، قارىمىقىدا ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى قاتارلىق 4 چوڭ گۇرۇپپا قۇرۇلدى. سانائەت-قاتناش گۇرۇپپىسى ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسىغا تەۋە بولدى. 1971 - يىل 1 - ئايدا سانائەت-قاتناش گۇرۇپپىسىنىڭ نامى سانائەت - قاتناش ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1974 - يىل 10 - ئايدا ئۇنىڭ نامى سانائەت - قاتناش - مالىيە - سودا ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى، 2 - يىلى 9 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يەنىلا سانائەت - قاتناش ئىدارىسى قىلىندى. 1977 - يىل 1 - ئايدا بۇ ئىدارە سانائەت-قاتناش ئىدارىسى دەپ ئىككىگە ئايرىلدى. 1980 - يىلى قاتناش ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئۇنىڭ كەسپىي ئىشلىرىغا ۋىلايەتلىك ئىقتىساد كومىتېتى مەسئۇل بولدى. 1985 - يىل 1 - ئايدا ۋىلايەتلىك قاتناش ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا بۇ ئىدارە قاتناش باشقارمىسى دەپ ئاتالدى ۋە ۋىلايەتنىڭ تاشيول قاتناش مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. قارىمىقىدا ئىشخانا، بىخەتەرلىك - ترانسپورت بۆلۈمى، پىلان - مالىيە بۆلۈمى، تاشيول بۆلۈمى ۋە سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى.

1990 - يىلى ۋىلايەتلىك قاتناش باشقارمىسىغا ۋىلايەتلىك 1 - ترانسپورت شىركىتى، ۋىلايەتلىك 2 - ترانسپورت شىركىتى، قەشقەر تاشيول ئاسراش باش ئۇچاستىكىسى، قاغىلىق تاشيول ئاسراش باش ئۇچاستىكىسى، ۋىلايەتلىك مەركىزىي ترانسپورت بېكىتى، ۋىلايەتلىك ئاپتوموبىل سەپلىمىلىرى شىركىتى، ۋىلايەتلىك تاشيول ترانسپورت بازىرىنى باشقۇرۇش باش پونكىتى، ۋىلايەتلىك يول ئاسراش ئورنى قارىدى. ۋىلايەتلىك قاتناش يول ھەققى يىغىش - تەكشۈرۈش ئورنى ئۇنىڭغا ھەمكارلاشقۇچى ئورۇن بولدى.

2. ناھىيىلىك، شەھەرلىك ئاپپاراتلار

مىنگو دەۋرىدە قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ۋە يەكەن ۋالىي مەھكىمىسىگە قاراشلىق ناھىيىلەرنىڭ تاشيول قاتناش ئىشلىرىنى يەرلىك ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى قۇرۇلۇش بۆلۈمى باشقۇردى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ناھىيىلەرنىڭ تاشيول قاتناش خىزمىتىنى يەنىلا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇش بۆلۈمى باشقۇردى. 1958 - يىلدىن كېيىن، ناھىيىلەردە قاتناش بۆلۈمى قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، تاشيول قاتناش ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئاپپارات بىر نەچچە قېتىم ئۆزگەردى. 1985 - يىلى ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ قاتناش كەسپىي خىزمىتىنى شۇ ناھىيە، شەھەرلىك ئىقتىساد كومىتېتى باشقۇردى. 1985 - يىل 1 - ئايدا ۋىلايەتلىك قاتناش ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ھەممىسىدە قاتناش ئىدارىلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى.

§ 2 . قوشۇن

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، قەشقەر ۋە يەكەن تەۋەسىدىكى يوللاردا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى ئۇتەڭلەر تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارغا پوچتىكەش ۋە ئاتباقارلار سەپلەنگەنىدى. مىنگو دەۋرىدە ئۇرۇمچى - قەشقەر ۋە مارالبېشى - يەكەن يوللىرىدا گەرچە ئىش ئۇچاستىكىلىرى ۋە يول ئاسراش داۋبەنلىرى تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن خادىملىرى ناھايىتى ئاز ئىدى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) ئاران 37 يول ئاسراش ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى.

50 - يىللارنىڭ بېشىدا قەشقەردە ئاپتوموبىل بەك ئاز ئىدى. 1954 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ ترانسپورت

شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن 10 نەچچە ئاپتوموبىل بار بولدى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر يىلمۇيىل كۆپەيدى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىشچى - خىزمەتچى 456 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت 246، ئايال 21، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى تولۇقسىز ئوتتۇرا ياكى باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە. كېيىنچە ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ناھىيە، شەھەرلەردە ترانسپورت شىركەتلىرى قۇرۇلدى، ترانسپورت ئىشچى - خىزمەتچىلىرى خېلى تېز كۆپەيدى. 1980 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچى 4560قا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت %50نى ئىگىلەيدۇ، ئايال 171، ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 21، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 101 . 1990 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچى 6373كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت 3557، ئايال 1451. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى ئومۇميۈزلۈك ئۆستى.

قەشقەر ۋىلايىتى قاتناش سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ 1990 - يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 1

بىرلىكى: نەپەر

تۈرى / تۈرۈن نامى	تۇرۇشلۇق ناھىيە، شەھەر	يىل ئاخىرىدىكى سانى						ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۈرلەرگە ئايرىلىشى					
		ئومۇمىي ئىشچى - خىزمەتچى	بۇنىڭ ئىچىدە										
			ئاز سانلىق مىللەت	ئايال	مۇقىم ئىشچى - خىزمەتچى	توختاملىق ئىشچى - خىزمەتچى	ۋاقىتلىق ئىشچى	پىلان سىرتىدىكى ئىشچى	ئىشچى	شاگىرت	تېخنىكا خادىمى	باشقۇرغۇچى	مۇلازىم	باشقىلار
ۋىلايەتلىك قاتناش باشقارمىسى	قەشقەر شەھىرى	23	9	5	23				3			20		
ناھىيىلىك، شەھەرلىك قاتناش ئىدارىلىرى	قەشقەر شەھىرى	57	38	16	57				12			45		
ۋىلايەتلىك يول ھەققى يىغىش ئورنى	قەشقەر شەھىرى	49	32	11	49				5		2	42		
قەشقەر يول ئاسراش باش ئۇچاسى تېكسى	قەشقەر شەھىرى	1129	850	190	1061	37	1	30	850		30	120	49	80
قاغىلىق يول ئاسراش باش ئۇچاستېكسى	قاغىلىق ناھىيىسى	1030	895	118	571	9	450		471	15	20	19	51	49
ۋىلايەتلىك يول ئاسراش ئورنى	قەشقەر شەھىرى	136	30	17	133	3			112		9	10	5	
مەركىزىي ترانسپورت بېكىتى	قەشقەر شەھىرى	311	181	103	297	14			247	13	1	25	25	
ترانسپورت بازىرىنى باشقۇرۇش باش پونكىتى	قەشقەر شەھىرى	29	8	8	29							29		
ماددىي ئەشيا بەلەن تەمىنلەش		42	6	17	39	3			26			16		

قەشقەر ئاپتومو-بىل سەپلىمىلىرى بىلەن تەمىنلەش شىركىتى	قەشقەر شەھىرى	42	6	17	39	3		26			16			
ۋىلايەتلىك 1 - تىرانسپورت شىر-كىتى	قەشقەر شەھىرى	481	151	114	396	5		211	8	24	104	42	12	
ۋىلايەتلىك 2 - تىرانسپورت شىر-كىتى	قەشقەر شەھىرى	2473	1067	714	2446	24	3	1693	48	72	321	320	19	
قەشقەر شەھەرلىك تىرانسپورت شىر-كىتى	قەشقەر شەھىرى	97	16	17	87	5		78	4	5	6	4		
قاغىلىق ناھىيە-لىك تىرانسپورت شىركىتى	قاغىلىق ناھىيىسى	56	21	8	37	2	17	44		3	9			
قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك تىرانسپورت شىر-كىتى	قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى	34	14	9	33		1	25	2		5	2		
قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىلىك تىرانسپورت شىر-كىتى	قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسى	86	56	35	49	14	23	70			4	12		
مارالبېشى ناھە-يىلىك تىرانسپورت شىركىتى	مارالبېشى ناھىيىسى	69	51	7	67	2		61			5	3		
مەكىت ناھىيىلىك تىرانسپورت شىر-كىتى	مەكىت ناھىيىسى	41	24	7	34		7	30		3	8			
يوپۇغا ناھىيىلىك تىرانسپورت شىر-كىتى	يوپۇغا ناھىيىسى	49	23	8	42			35	7		11		3	
پەيزاۋات ناھىيە-لىك تىرانسپورت شىركىتى	پەيزاۋات ناھىيىسى	24	11	3	22		2	13		1	2	6	2	
تاشقورغان ناھىيە-لىك تىرانسپورت شىركىتى	تاشقورغان ناھىيىسى	29	19	3	27	1	1	21		1	2	2	3	
يېڭىسار ناھىيە-لىك تىرانسپورت شىركىتى	يېڭىسار ناھىيىسى	94	46	20	86	1	1	53	6	7	8	10	5	11
پوسكام ناھىيىلىك تىرانسپورت شىر-كىتى	پوسكام ناھىيىسى	34	3	4	29	2	3	25		1		8		
جەمئىي		5077	3557	1451	4463	88	508	3241	18	98	147	610	441	540

II باب

يول، كۆۋرۈك، كېچىك

§ 1 . قەدىمكى يوللار

قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا ئىنسانلار ياشىغان. ئەجدادلارنىڭ ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى داۋامىدا چىغىر يوللار بارلىققا كەلدى. دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، قەبىلىلەر ۋە يۇرت - ماكانلار ئارىلىقىدا پەيدىنپەي ئات - ئۇلاغ يولى ۋە ھارۋا يولى بارلىققا كەلدى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 994 - يىلى جۇ مۇۋاڭ كۆپلىگەن ئادەم ۋە ئاتلارنى باشلاپ ئات ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ نۇرغۇن نەرسە - كېرەكلەرنى ئېلىپ جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خاۋ جىڭ (ھازىرقى شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىي شەھەر ئەتراپى) دىن يولغا چىقىپ غەربكە سەپەر قىلغاندا، قۇرۇمتاغدىن ھالقىپ خېشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، كۆكئارتتىن ھالقىپ غەربىي خانئاننى تاۋاب قىلغان. ئەن ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيان، يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مەركىزىي خاندانلىق بىلەن غەربىي يۇرتتىكى جايلار ئوتتۇرىسىدا سىياسىي ئالاقە ۋە سودا - سېتىق جەھەتتىكى باردى-كەلدى كۆپەيدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى)، چىڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، قاتناش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋە قاتناش قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بېرىپ، يول - ئۆتەڭلەرنى ياسىدى ۋە ئوڭشىدى، يول قۇرۇلۇشى ۋە قاتناش مۇئەسسەسلىرىنى ياخشىلىدى.

1. ئەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يىپەك يولى

ئەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يىپەك يولى شەرقتە چاڭئەن (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىئەن شەھىرى) دىن باشلىنىپ، غەربكە سوزۇلۇپ خېشى كارىدورىدىن ئۆتۈپ دۇنخۇاڭغا تۇتىشىدۇ، دۇنخۇاڭدىن يەنە غەربكە سوزۇلۇپ جەنۇبىي يول، شىمالىي يول دەپ ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ. جەنۇبىي يول دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىكى ياڭگۇەن قوۋنقىدىن باشلىنىپ كىرورەن، مىران، پىشامشان، نوپچان، چەرچەن، نىيە، ئۇزۇنتات، ئۇدۇن، گۇما، يەكەن، سارىقول، ئۇررىلاردىن ئۆتۈپ، كۆكئارتتىن ھالقىپ توخرىلار ۋە ئارساكلار زېمىنىغا بارغاندىن كېيىن بىر نەچچە تارماققا ئايرىلىدۇ. ئاخىرىدا رىم ئىمپېرىيىسىگە بارىدۇ؛ شىمالىي يول دۇنخۇاڭنىڭ يۇمېن قوۋۇقىدىن باشلىنىپ قوش، بۈگۈر، كۇسەن، قۇم، سۇلى (ھازىرقى قەشقەر شەھىرى) لاردىن ئۆتۈپ غەربتە كۆكئارتتىن ھالقىپ فەرغانە، كانجۇتتىن ئۆتۈپ ئاۋرىسىغا (ھازىرقى ئارال دېڭىزىدىن كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان جايلار) بارىدۇ. ھەر ئىككى يول چوقۇم كۆكئارتتىن ئۆتەتتى. كۆكئارت يىپەك يولىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي تارمىقىدىكى مۇھىم ئۆتكەل ئىدى. ئۇ تەڭرىتاغ، قۇرۇمتاغ، قاراقۇرۇم تېغى ۋە ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ھاسىل بولغان غايەت زور بىر تاغ تىزمىسى بولۇپ جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرىسىدىكى مۇھىم جاي، شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش ئالاقىسىدىكى دەرۋازا بولۇپ كەلدى. ئەن سۇلالىسى دەۋرىدە، كۆكئارت

ئەتراپىدا 9 كىچىك بەگلىك بولغاچقا، كۆكئارتتىن ئۆتىدىغان 9 ئوق يول، 3 تارماق يول ھاسىل بولغان. ھازىرقى قەشقەر تەۋەسىدىن پامىر رايونىغا بارىدىغان 6 كارۋان يولى بار ئىدى.

1) ئۇدىيانا جەنۇبىي يولى «كېيىنكى خەتنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە: «پاسىئاندىن چىقىپ، غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ، ئۇدىيانا قاتارلىق جايلاردىن ئۆتكىچە 60 نەچچە كۈن يول يۈرۈپ ئالىكساندىرىيەگە بارغاندىن كېيىن ئايرىلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. كونكرېت لىنىيىسى مۇنداق: ئۇدۇندىن پاسىئانغا بېرىپ، غەربىي جەنۇب يۆنىلىشىدە قەشقەر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا كېلىدۇ، يەنە غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ مازار (ھازىرقى قاغىلىق ناھىيىسى تەۋەسىدە) غا كەلگەندىن كېيىن غەربكە مېڭىپ مازار ئاۋات (ھازىرقى قاغىلىق ناھىيىسى تەۋەسى) قا كېلىدۇ.

2) ئۇدىيانا شىمالىي يولى «كېيىنكى خەتنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە: «ئۇدۇندىن چىقىپ شىمالدا پاسىئاندىن ئۆتۈپ يۆلئېرىق بەگلىكى، كولبالارغا بارىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئاندىن يۆلئېرىق بەگلىكىدىن چىقىپ، ئۇدىيانانىڭ سول تەرىپىدىكى يولغا تۇتۇشىدۇ. ئۇنىڭ يۆنىلىشى: ئۇدۇندىن چىقىپ پاسىئان ئارقىلىق غەربىي جەنۇب يۆنىلىشىدە غەربكە سوزۇلىدۇ، غەربىي جەنۇبقا سوزۇلۇپ، شەرقتە ئۇلۇقئۆستەڭ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، يۆلئېرىق بەگلىكى تەۋەسى ئارقىلىق ئۇدىيانانغا بارىدۇ.

3) سۇلى جەنۇبىي يولى بۇ يول سۇلىدىن چىقىپ شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدە يېڭسارغا بارغاندىن كېيىن غەربىي جەنۇب يۆنىلىشىدە توپلۇق، قىزىل يېزىلىرىغا بارىدۇ. ئاندىن جەنۇبقا قاراپ قىش ئورەك، چارلوق، تاغارما دېگەن جايلاردىن ئۆتۈپ تاشقورغانغا بارىدۇ.

4) سۇلى شىمالىي يولى بۇ يول يەنە شىمالىي يول، جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلىدۇ. جەنۇبىي يول سۇ باش يولى، شىمالىي يول ئۆزەل يولى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككى يول بىر يەردىن باشلىنىدۇ يەنى ھازىرقى قەشقەر ئەتراپىدىن چىقىپ قەشقەر كونا شەھىر، قەشقەر يېڭى شەھىر، ئوپال، چاپشېرىق، ئويتاغدىن ئۆتۈپ گەز دەرياسىغا كىرىپ، ئېقىمغا قارشى مېڭىپ غەربىي جەنۇبتىكى بۇلۇڭكۆلگە بارىدۇ. بۇلۇڭكۆلدە ئىككى يولغا ئايرىلىدۇ؛ سۇباش يولى بۇلۇڭكۆلدىن چىقىپ شەرقىي جەنۇبقا مېڭىپ سۇ باش تەۋەسىگە كەلگەندىن كېيىن قوڭۇرتاغ، مۇزتاغ چوققىلىرىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، سۇباش داۋىنىدىن ھالقىپ شەرقىي جەنۇبقا مېڭىپ تاغارمىغا، ئاندىن تاشقورغانغا بارىدۇ؛ ئۆزەل يولى بۇلۇڭكۆلدىن چىقىپ غەربكە مېڭىپ ئۆزەل تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ بارتان دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمغا كىرىپ، سارىكۆلنى بويلاپ غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ لۇشەنگە كېلىدۇ. ئاندىن پەنجى دەريا ۋە بارتان دەريا سىنى بويلاپ جەنۇبقا مېڭىپ، توخرىلار (ھازىرقى ھىندىستان) ئېلىگە بارىدۇ.

5) يەكەن شەرقىي جەنۇب يولى بۇ يول قاغىلىقتىن چىقىپ تىزناپ دەريا سىنى بويلاپ جەنۇبقا مېڭىپ دۇپ، توغراق دېگەن جايلاردىن ئۆتۈپ يەكەن شەرقىي شىمال يولىغا تۇتىشىدۇ. ئاندىن غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ ھازىرقى تاشقورغانغا بارىدۇ.

6) يەكەن شىمالىي يولى بۇ يول قىزىل يولى، ياقا ئېرىق يولى، پوسكام يولىدىن ئىبارەت 3 يولغا ئايرىلىدۇ. قىزىل يولى يەكەندىن سۇلىغا بارىدىغان چوڭ يولنى بويلاپ غەربكە مېڭىپ قىزىل دېگەن يەرگە بارغاندا غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، قىزىلتاغدىن ئۆتۈپ جېمنۇ جىلغا يولىغا قوشۇلىدۇ؛ ياقا ئېرىق يولى يەكەن ناھىيە بازىرىدىن چىقىپ غەربىي جەنۇب يۆنىلىشىدە ياقائېرىق دېگەن يەرگە كېلىدۇ. ئاندىن غەربكە قاراپ بىر پەسىللىك دەريانى بويلاپ مېڭىپ كاپپىلىق دېگەن يەرگە كېلىدۇ؛ ئۇ يەردىن يەنە غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ، چارلوق دېگەن يەرگە بارىدۇ، ئاندىن جەنۇبقا مېڭىپ مۇرالجى، بەشقورغان دېگەن جايلاردىن ئۆتۈپ ھازىرقى تاشقورغانغا بارىدۇ. پوسكام يولى پوسكامدىن چىقىپ يەكەن دەريا سىنى بويلاپ غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ كاچوڭغا كېلىدۇ، ئاندىن غەربكە مېڭىپ ئارىتاش، يېڭىئاۋات، كوزناپ، باسۇن، يېڭى شاقىراتما،

تاغارمىلاردىن ئۆتۈپ تاشقورغانغا بارىدۇ. بۇ يول يېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي تارمىقى ئۇتاشقان جايدا بولۇپ، يەر تۈزۈلۈشى تەكشى، كارۋانلار ئۈچۈن ماڭىدىغان يول ئىدى.

يېپەك يولى ئېچىلغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا رايونىدىكى ئەللەرگە ئۆزلۈكسىز ئەلچى ئەۋەتىپ دوستانە بېرىش - كېلىش قىلدى، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ئەلچىلىرىمۇ ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇرۇشتى. ئەينى چاغدا ھۆكۈمەت سودىگەرلىرى بىلەن خەلق سودىگەرلىرىنىڭ ئالاقىسىمۇ ناھايىتى قويۇق بولدى. يېپەك سودىسىدىن كېلىدىغان غايەت زور پايدىغا ئېرىشىش مەقسىتىدە سودىگەرلەر قويىنىدالىق پۇل بىلەن قورغان ئەتراپىغا يىغىلاتتى. يېپەك يولىنىڭ گۈللەنگەنلىكىنى مانا مۇشۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرى، ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە، غەربىي خەن، شەرقىي خەن سۇلالىسىدا ئېچىلغان جەنۇبىي ۋە شىمالىي يولدىن باشقا يەنە بىر ئوتتۇرا يول ئېچىلدى. بۇ يول دۇنخۇاڭدىن چىقىپ غەربتە لوپنۇرغا بارغاندىن كېيىن چوڭ قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ ھازىرقى كۇچا دەرياسى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىمىغا قارشى مېڭىپ ھازىرقى قاراشەھەر، كۇچا، بۈگۈر، ئاقسۇ، بارچۇق قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ ھازىرقى قەشقەرگە كېلىدۇ، ئاندىن غەربتە كۆكئارتتىن ھالقىپ ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا رايونىدىكى ئەللەرگە بارىدۇ.

2. تاڭ، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يوللار

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ھازىرقى قەشقەر رايونىدا ئاساسلىقى تۆۋەندىكى 3 يول بار ئىدى:

1) جەنۇبىي يول «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىگە قارىغاندا، جەنۇبىي يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4860 كىلومېتىر ئىكەن. بۇ يول شەرقتە دۇنخۇاڭدىن باشلىنىپ غەربتە ياڭگۇەن قوۋغىدىن ئۆتۈپ لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى بىلەن مىڭا چاقىرىم ماڭىدا مىرەن شەھىرى (خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كىروران خانلىقىنىڭ مىران شەھىرى)، چەرچەن بازىرى (ھازىرقى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا)، ئۇدۇننىڭ شەرقىدىكى نىنا قورولى، ئۇدۇن شەھىرى (ھازىرقى خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)، چىمەن قورغىنى (ھازىرقى قاغىلىق ناھىيە بازىرى)، يەندۇ ئايمىقى (ھازىرقى يېڭىسار ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدا)، سۇلى بازىرى (ھازىرقى قەشقەر شەھىرى)، كۆكئارت قورولى (ھازىرقى تاشقورغان ناھىيە بازىرى) قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ ھىندىستان ۋە پارس ئەللىرىگە بارىدۇ. بۇ يول خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جەنۇبىي يېپەك يولى بولۇپ، ئومۇمىي يۆنىلىشى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىنى بويلاپ شەرقتىن غەربكە بارىدىغان يولدىن ئىبارەت.

2) ئەنشى يولى بىلەن جەنۇبىي يولنى تۇتاشتۇرىدىغان يول «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە: «بارخان شەھىرى (ھازىرقى ئاقسۇ) دىن سۇلىغىچە بارىدىغان مۇساپە 840 كىلومېتىر، بۇ يول تاۋاپچىلار سارىيى (ھازىرقى كەلپىن ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا)، ئوسېد (ھازىرقى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمال ئەتراپى) لەردىن ئۆتۈپ غەربكە مېڭىپ سۇلىغا يېتىپ، يېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي تارمىقىغا تۇتۇشۇپ كۆكئارتقا بارىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

3) غەربىي يۇرت - تىبەت يولى غەربىي يۇرتتىن تىبەت (ھازىرقى شىزاڭ) كە بارىدىغان ئاساسلىق ئىككى يول بار بولۇپ، بىرى يېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي ياكى ئوتتۇرا تارمىقى ئارقىلىق كۆكئارت ئارقىلىق بولۇرغا (ھازىرقى پاكىستاننىڭ گىلگىت شەھىرىگە) بارغاندىن كېيىن تىبەتكە تۇتۇشىدىغان يول؛ يەنە بىرى يېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي تارمىقىدىكى ئۇدۇن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇمتاغدىن ھالقىپ ھازىرقى شىمالىي شىزاڭ ئېگىزلىكىگە بارىدىغان يول.

سۇلالىسى دەۋرىدە، يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي تارمىقى غەرب ۋە شەرق تەللىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان ئاساسلىق يول ئىدى. مىلادىيە XI ئەسىردە ئۇتكەن مالۇا دېگەن ئەرەب ئەينى چاغدىكى سىياھەت ئەھۋالىغا ئاساسەن يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي تارمىقىدىكى سەپەر ئەھۋالىنى مۇنداق خاتىرىلىگەن: قەشقەرىيەدىن يەكەنگىچە 4 كۈن ماڭدىم، يەكەندىن ئۇدۇنغىچە 10 كۈن ماڭدىم، ئۇدۇندىن كېرىيەگىچە 5 كۈن ماڭدىم.

جېنۇەن 8 - يىلى (1271 - يىلى) يازدا، ئىتالىيىلىك ماركو پولو دادىسى بىلەن شەرققە سىياھەتكە كېلىپ غەربىي يۇرتقا كىرگەندە، شەرققە مېڭىپ، قەشقەر، يەكەن، ئۇدۇن، چەرچەن، لوپنۇر قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ خېشى كارىدورى ئارقىلىق سۇجۇ، گەنجۇ (ھازىرقى گەنسۇ) ئايماقلىرى ئارقىلىق جېنۇەن 12 - يىلى (1275 - يىلى) يۇەن سۇلالىسىنىڭ يۇقىرى ئاستانىسىغا (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى دوردۇن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىي تەرىپىدە) يېتىپ كەلگەن.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىنىڭ ئەلچىلىرى ۋە سودىگەرلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا كەلمەكچى بولسا ئاساسلىقى يەنىلا يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي تارمىقى بىلەن ماڭاتتى. ۋەن لى 31 - يىلى (1603 - يىلى) پورتوگالىيە خرىستىئان دىنىي ئۇيۇشمىسىنىڭ مىسسىئونېرى - ئىببىندۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىن يەكەن شەھىرىگە كېرىپ بىر يىل تۇرغاندىن كېيىن، سۇجۇ ئايمىقىغا بارغان.

3. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يوللار

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ 24 - يىلى (1795 - يىلى)، چىڭ سۇلالىسى تەقرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن قاتناش قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بەردى، ھازىرقى قەشقەر ژىلايىتى تەۋەسىدىكى يوللار شۇنىڭغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى.

1) ئۆتەڭ يوللىرى ژىلايەت تەۋەسىدە ئاساسلىق 4 ئۆتەڭ يولى بار:

(1) مارالبېشى - يەكەن لىنىيىسى، مۇساپىسى 480 كىلومېتىر، بۇ يولدا مارالبېشى ئايمىقىدىكى چىلەنتەي، تۇمشۇق، ئالاغىر، ساكارائۇل قاتارلىق 13 ئۆتەڭ بار. (2) مارالبېشى - يەكەن لىنىيىسى، مارالبېشىنىڭ غەربىدىن قەشقەرگە، جەنۇبتا يېڭىسارىدىن ئۆتۈپ شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ يەكەنگە بارىدۇ، مۇساپىسى 529 كىلومېتىر، بۇ يولدا 16 ئۆتەڭ بار. (3) يەكەن سارىقول (ھازىرقى تاشقورغان) لىنىيىسى، يەكەندىن غەربىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ مېڭىپ تاشقورغانغا بارىدۇ، ئومۇمىي مۇساپىسى 435 كىلومېتىر، بۇ يولدا 12 ئۆتەڭ بار. (4) يەكەن - خوتەن لىنىيىسى، يەكەندىن چىقىپ جەنۇبتا قاغىلىق ئارقىلىق شەرققە بۇرۇلۇپ خوتەنگە بارىدۇ، مۇساپىسى 613 كىلومېتىر، بۇ يولدا 15 ئۆتەڭ بار.

ئەينى ۋاقىتتا، قەشقەردىن مارالبېشىغا بارىدىغان رەسمىي ئۆتەڭ يولى «ھۆكۈمەت يولى» دەپ ئاتالغان بولۇپ، يۆنىلىشى مۇنداق ئىدى: قەشقەردىن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ يېڭىسارغا كېلىپ، يەنە شەرقىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ يەكەنگە بېرىپ، ئاندىن شەرقىي شىمال تەرەپكە قاراپ مېڭىپ مەكىتتىن ئۆتۈپ، يەكەن دەرياسىنى بويلاپ ئۇدۇل تۆۋەن ئېقىمىغا قاراپ مېڭىپ مارالبېشىغا بارىدۇ. مۇشۇنداق مېڭىپ ئاقسۇ ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە بارىدۇ. خەلق ئىچىدىكى سودىگەرلەر يولنىڭ قىسقارتىش ئۈچۈن كۆپىنچە باشقا بىر ئۇدۇل يول بىلەن ماڭاتتى، بۇ يول «سودا يولى» دەپ ئاتالدى. قەشقەردىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ خەنچىڭغا بېرىپ (ھازىرقى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى)، ئاندىن يەنە شەرقە مېڭىپ ياندۇما، پەيزاۋاتقا بېرىپ، قىزىل دەرياسىنى بويلاپ ئۇدۇل مارالبېشىغا بارىدۇ.

2) چېگرا يولى قەشقەر يېڭىشەھەردىن غەربكە قاراپ مېڭىپ قەشقەرنىڭ شىمالىي، غەربىي، غەربىي جەنۇبىدىكى تاغلىق چېگرا رايونىنى بويلاپ ماڭىدۇ، بۇ يولدا ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا رايونىغا ئۆتىدىغان ئوننەچچە تاغ ئېغىزلىرى بار، راۋانراق يولدىن 3ى بار، بۇلار: (1) تويۇن - دۇبەي يولى، بۇ

يول قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىن چىقىپ، تۆشۈكتاغ، چاقماق، تويۇن چازا ئارقىلىق، تورغات تاغ ئېغىزىغا يېرىپ چېگرىدىن چىقىپ كېتىدۇ. (2) تېرەك داۋان يولى، بۇ يول قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىدىن چىقىپ، مىكيول، قاراتۆگۈ، كانسۇ، ئىككى سۇلۇق، جىرگىسن ئارقىلىق، يەنە شىمالغا مېڭىپ تېرەك داۋانغا يېرىپ، غەربىي شىمالدا سىمخانا تاغ ئېغىزىغا يېرىپ چېگرىدىن چىقىپ كېتىدۇ. (3) ئەركەشتام يولى، بۇ يول قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن چىقىپ، تېرەك داۋاننى بويلاپ ئىككى سۇلۇققا بارغاندىن كېيىن، غەربكە قاراپ ئۇلۇغچات ئارقىلىق ئەركەشتام تاغ ئاغزىغا يېرىپ چېگرىدىن چىقىپ كېتىدۇ.

3) خەلقئارالىق يول چىلىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا، قەشقەردىن چەت ئەلگە چىقىدىغان يوللاردىن: قاغىلىق ياكى يەكەندىن چىقىپ، تاشقورغان، خونجىراپ تاغ ئېغىزى ئارقىلىق كەشمىر، ھىندىستانغا بارىدىغان يول؛ مىلك تېكىدىن چىقىپ، كۆك تۇرك تاغ ئېغىزى ئارقىلىق ئافغانىستانغا بارىدىغان يول بار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھەر قايسى جايلاردىن ئەرەبىستاندىكى مەككىگە ھەج قىلىشقا بارىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپىنچىسى قەشقەرگە يىغىلىپ، ئاندىن غەربكە ماڭاتتى. قەشقەردىن مەككىگە بارىدىغان 3 يول بار ئىدى.

(1) ئەركەشتام تاغ ئېغىزى ئارقىلىق ماڭىدىغان يول قەشقەردىن ئات بىلەن يولغا چىقىپ غەربىي شىمالدا مىلك يولغا يېرىپ، يەنە 5 كۈن مېڭىپ ئەركەشتام تاغ ئېغىزىغا يېرىپ، چېگرىدىن چىقىپ 10 كۈن مېڭىپ روسىيە تەۋەسىدىكى ئوشتىن پەرغانە شەھىرىگە يېرىپ، يەنە 10 كۈن مېڭىپ سەمەرقەنتكە يېرىپ پويىزغا ئولتۇرىدۇ. غەربكە قاراپ بۇخارا ئارقىلىق كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى ئۈزۈتاتا يېرىپ، پاراخوتقا ئولتۇرۇپ كاسپىي دېڭىزىنى كېسىپ ئۆتۈپ، روسىيە تەۋەسىدىكى باكۇ پورتىدا قىرغاققا چىقىپ، باكۇدا پويىزغا ئولتۇرۇپ غەربكە مېڭىپ روسىيە تەۋەسىدىكى تىبلىس شەھىرىگە يېرىپ، يەنە غەربكە مېڭىپ روسىيە تەۋەسىدىكى باتۇك پورتىغا يېرىپ، مۇشۇ يەردە پاراخوتقا ئولتۇرۇپ غەربكە مېڭىپ، تۈركىيە ئىستانبول پورتىغا يېرىپ، يەنە غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدە ئوتتۇرا يەر دېڭىزىدىن ئۆتۈپ سۈۋەيىش قانىلى ئارقىلىق جىددە پورتىدا قىرغاققا چىقىپ، ئاندىن مەككىگە بارىدۇ.

(2) تورغات ئېغىزى ئارقىلىق ماڭىدىغان يول قەشقەردىن ئاتقا مىنىپ شىمالغا قاراپ مېڭىپ تۆشۈكتاغقا يېرىپ، 6 كۈندىن كېيىن تورغات ئېغىزى ئارقىلىق چېگرىدىن چىقىپ، شىمالغا قاراپ مېڭىپ، روسىيە تەۋەسىدىكى نارىن دەرياسىغا يېرىپ، غەربكە قاراپ مېڭىپ روسىيە تەۋەسىدىكى تاشكەنت شەھىرىگە بارىدۇ، يەنە غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ سەمەرقەنت ئارقىلىق ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى ئامۇدەرياسىغا يېرىپ، قېيىق ئارقىلىق دەريانىڭ جەنۇبىدىكى تىرمىسىغا يېرىپ، يەنە جەنۇبقا قاراپ ئافغانىستاننىڭ مازارى شەرىف شەھىرىگە يېرىپ، يەنە شەرقىي جەنۇبقا مېڭىپ كابۇلغا يېرىپ، كابۇلنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئارقىلىق پاكىستان چېگرىسىغا ئۆتۈپ، ئەرەب دېڭىزىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى پورتقا يېرىپ، شۇ يەردە پاراخوتقا ئولتۇرۇپ ئەرەب دېڭىزىدىن ئۆتۈپ ئومان قولتۇقى ئارقىلىق پارس قولتۇقىغا كىرىپ ھازىرقى سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ شەرقىي دېڭىز قىرغىقىدا قىرغاققا چىقىپ، ئاندىن قۇرۇقلۇق ئارقىلىق مەككىگە بارىدۇ.

(3) سارىقول ئارقىلىق ماڭىدىغان يول قەشقەردىن ئاتقا مىنىپ غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ تاشمىلىققا يېرىپ، يەنە غەربىي جەنۇبقا 9 كۈن ماڭغاندىن كېيىن تاشقورغانغا يېرىپ چېگرىدىن چىقىپ، ئاندىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، ئافغانىستاننىڭ ۋاخان رايونىغا يېرىپ، غەربكە مېڭىپ لاداق تېغى ئارقىلىق، يەنە غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ كابۇلغا يېرىپ كابۇلدىن شەرقىي جەنۇبقا مېڭىپ پاكىستاندىكى پىشاۋۇرغا يېرىپ، مۇشۇ يەردە پويىزغا ئولتۇرۇپ شەرقىي جەنۇبقا مېڭىپ ئاندىن مۇردىن ئارقىلىق كاراچى پورتىغا يېرىپ، مۇشۇ يەردە پاراخوتقا ئولتۇرۇپ، ئەرەب دېڭىزى ئارقىلىق غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ دېڭىزغا كىرىپ، جىددە پورتىدا قۇرۇقلۇققا چىقىپ مەككىگە بارىدۇ.

§ 2 . تاشيول

مىنگو دەۋرىدە، قەشقەر، يەكەن تەۋەسىدە ئاران 650 كىلومېتىر تاشيول بار ئىدى، يەرلىك تاشيول 300 نەچچە كىلومېتىر كېلەتتى، بۇ يوللارنىڭ ھەممىسى شېغىل يول ياكى توپا يول بولۇپ، ئوڭغۇل - دوڭغۇل ئىدى، ئاپتوموبىل ناھايىتى ئاز ماڭاتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تاشيول قۇرۇلۇشى تېز تەرەققىي قىلدى. 50 - يىللاردا، قەشقەر ۋىلايىتى نۇقتىلىق ھالدا دۆلەت يولى ياساش بىلەن بىللە بىر قىسىم ناھىيە - يېزا تاشيولىنى ياسىدى. 60 - يىللاردا، ئاپتونوم رايون شىنجاڭ بويىچە يېزىلاردا «بەشتە ياخشى» يەنى «ياخشى ئېرىق - ئۆستەڭ، ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى يول، ياخشى ئورمان بەلۋېغى، ياخشى ئاھالىلەر ئۇقتىسى» قۇرۇلۇشىنى قانات يايدۇرۇش چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيە - يېزا تاشيولى بىر ئۆتاش پىلانلىنىپ تەڭشىلىپ ۋە ئۆزگەرتىلىپ ناھايىتى ياخشى ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. 1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، تاشيول قۇرۇلۇشىغا يېنىمۇ ئەھمىيەت بېرىلدى. نەتىجىدە قەشقەر شەھىرى مەركەز، دۆلەت يولى، ئۆلكە يولى، ناھىيە يولى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى يولى ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان تاشيول قاتناش تورى شەكىللەندى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 11 مىڭ 878.54 كىلومېتىر كېلىدىغان 1274 تاشيول بار بولدى، ئۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت يولى 3، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1148 كىلومېتىر. ئۆلكە يولى 5، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 551.5 كىلومېتىر، ناھىيە يولى 86، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1866.77 كىلومېتىر، يېزا يولى 1075، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 7120.5 كىلومېتىر، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى يولى 100، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1087.57 كىلومېتىر، مەخسۇس تاشيول 5، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 103.2 كىلومېتىر.

1. دۆلەت يولى

قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە دۆلەت يولىدىن 3ى بار:

1) دۆلەت يولى 314 - لىنىيەسىنىڭ قەشقەر بۆلىكى دۆلەت يولى 314 - لىنىيەسى ئۈرۈمچى - خوتەنجىراپ يولى بولۇپ، ئۈرۈمچىدىن باشلىنىپ، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيەسى خوتەنجىراپ داۋىنىنىڭ جۇڭگو - پاكىستان دۆلەت چېگرىسىدا توختايدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1893 كىلومېتىر. قەشقەر ۋىلايىتى بۆلىكى مارالبېشى ناھىيەسى بىلەن ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ كەلپىن ناھىيەسى چېگرىلىنىدىغان يەرگىچە بولۇپ (تاشيول مۇساپىسى قۇرۇق نومۇرى 1194 كىلومېتىر)، ئاچال، شېكەر كۆل بازىرى ئارقىلىق قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاتۇش شەھىرىدىن ئۆتۈپ (تاشيول مۇساپىسى قۇرۇق نومۇرى 1285 كىلومېتىر، ئوبلاست تەۋەسىدىكىسى 175 كىلومېتىر)، قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسىگە كىرىپ، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاقتۇ ناھىيەسىدىن ئۆتىدۇ (تاشيول مۇساپىسى قۇرۇق نومۇرى 1529 كىلومېتىر، ئوبلاست تەۋەسىدىكىسى 166 كىلومېتىر)، سۇ باش داۋىنىدىن ئۆتۈپ، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيەسى ئارقىلىق خوتەنجىراپ داۋىنىدىكى جۇڭگو - پاكىستان دۆلەت چېگرىسىغا بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 537 كىلومېتىر.

دۆلەت تاشيولى 314 - لىنىيەسىنىڭ مارالبېشىدىن قەشقەر شەھىرىگىچە بولغان بۆلىكى. مىنگو دەۋرىدە ئۈرۈمچى بەيياڭگۈدىن خوتەنگە بارىدىغان تاشيولنىڭ بىر بۆلىكى — ئۈرۈمچى - قەشقەر تاشيولى ئىدى. مىنگونىڭ 23 — 27 - يىلغىچە (1934 — 1938 - يىلغىچە) بۇ يول ئۈرۈمچىدىن قەشقەرگە بارىدىغان بىر

قەدەر مۇنتىزىم يول قىلىپ ياسالدى، يول يۈزى كېڭەيتىلىپ، ئات ھارۋىلىرىنىڭ مېڭىشىغا قۇلايلىق يارىتىلدى. لېكىن، كۆپ قىسىم يول بۆلەكلىرىدە ئاپتوموبىل ماڭالمايتتى. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939-يىلى) دىن باشلاپ ئۇرۇمچى - قەشقەر تاشيولى كەڭ كۆلەمدە ئۆزگەرتىلىشكە باشلىدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1942 - يىلى) ئاتۇش ناھىيىسى قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئاقسۇدىن قەشقەرگە بارىدىغان يول كونا ھۆكۈمەت يولى ياكى كارۋان يولى بىلەن ماڭماي، ئاچالغا بارغاندىن كېيىن چۆللۈكتىن يول ئېلىنىپ شېكەر كۆل، سۇغۇن، باچاڭ ئارقىلىق ئاتۇشقا كېلىپ، ئاندىن قەشقەر شەھرىگە كېلىدىغان بولدى (ھازىرقى تاشيول). شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، قوماندان ۋاڭ جېن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ بىر قىسىم كوماندىر - جەڭچىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن زىچ ماسلىشىپ، دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسىنى كەڭ كۆلەمدە ئوڭشىدى. يېرىم يىلدىن ئارتۇق رېمونت قىلىش ئارقىلىق يولنىڭ قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى بۆلىكىنىڭ ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئاسراش ئاساسىدا، لىنىيە بويىدىكى ناھىيىلەر خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، يولنى پىلانلىق رېمونت قىلىپ، يول يۈزىنى يىلمۇيىل ياخشىلىدى، نەتىجىدە يول ئولىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش، يول يۈزىنى ئاسفالتلاشتۇرۇش، كۆۋرۈك، سۇڭگوچىلەرنى مەزمۇتلاشتۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسىنىڭ قەشقەر شەھرىدىن تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بازىرىغچە بولغان بۆلىكىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 290 كىلومېتىر بولۇپ قەشقەر - تاشقورغان يولى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 1957 - يىلى قاتناش نازارىتىنىڭ 1 - تاشيول قۇرۇلۇش ئەترىتى يول قۇرۇلۇشىنى باشلىدى، كېيىنكى يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يول پۈتۈپ ئاپتوموبىل قاتنىدى. تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بازىرىدىن خونجىراپ داۋىنىغچە بولغان بۆلۈكى 1959 - يىلى ياسالدى، 1969 - يىلى پۈتتى. مەبلەغ پېتىشمىگەچكە، پۈتۈن لىنىيىنىڭ قۇرۇلۇشى ئەسلىدىكى لايىھىدىكى تېخنىكا ئۆلچىمى بويىچە ئىشلەنمەي، تاشيولنىڭ ئىقتىدارى ۋە ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ناچار بولۇپ قالدى، كېيىن ئاسرالدى ۋە يىلمۇ يىل ياخشىلاندى. 1980-يىلىغا كەلگەندە، 2 - دەرىجىلىك يول يۈزى 20 كىلومېتىرغا، 3 - دەرىجىلىك يول يۈزى 142 كىلومېتىر (شېغىل يول) غا، دەرىجىگە توشمايدىغان يول يۈزى 258 كىلومېتىرغا يەتتى (پۈتۈن لىنىيىنىڭ 61.4%نى ئىگىلەيدۇ). لېكىن يول يۈزىدە پاتقاق ئۆرلەش، كەلكۈن، لاتقا، گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈش، قار ئاپىتى قاتارلىق ئاپەتلەر داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇردى.

1985 - يىلى دۆلەت پىلان كومىتېتى قەشقەر شەھرىدىن تاشقورغانغىچە بولغان تاشيولنى خونجىراپ تېغى ئېغىزىغچە ئۇزارتىپ پاكىستان تاشيولى بىلەن تۇتاشتۇرۇشنى تەستىقلىدى. جۇڭگو - پاكىستان تاشيولىنىڭ ئومۇمىي مۇساپىسى 3 - دەرىجىلىك تاشيول ئۆلچىمى بويىچە ئۆزگەرتىپ ياسالدى. كېيىنكى يىلى 3 - ئايدا ئىش باشلىنىپ 1988 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلۇش ۋەزىپىسى تاماملىنىپ، پاندۇرقى يىلى 9 - ئايدا تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتا لاياقەتلىك بولغاندىن كېيىن ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلدى. قۇرۇلۇش جەريانىدا، پۈتۈن لىنىيىدە مەخسۇس قۇرۇلۇش ئەترىتىنىڭ 2900 دىن ئارتۇق ئادىمى، 1000 دىن ئارتۇق خەلق ئىشچىسى ئىشلىدى. قۇرۇلۇش يۇقىرى پەللىگە چىققاندا ئىشلىگەن ئادەم 5200 دىن ئاشتى. جۇڭگو - پاكىستان تاشيولىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى بۆلىكىنىڭ قۇرۇلۇشىدا ئەمەلىي تاماملانغان قۇرۇلۇش مىقدارى مۇنداق: يېڭىدىن ياسالغان يول ئۇلى 234.9 كىلومېتىر (پىلاندىكىدىن 28.5 كىلومېتىر ئارتۇق)، تۇزەشتۇرۇلگەن كونا يول ئۇلى 145.9 كىلومېتىر، يېڭىدىن ئاسفالتلاشتۇرۇلغان يول 381 كىلومېتىر، رېمونت قىلىنغان كونا ئاسفالت يول 15.8 كىلومېتىر، پايدىلىنىلغان كونا ئاسفالت يول 18.8 كىلومېتىر، ئومۇمىي يول ئۇلىغا يانتۇرۇلغان توپا تاش 4 مىليون 3000 كۇب مېتىر، پىلاندىكىدىن 336 مىڭ كۇب مېتىر كۆپ، ئاسراش قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگىنى 76 مىڭ 600 كۇب مېتىر (پىلاندىكىدىن 700 كۇب مېتىر كۆپ)، سۇ ئۆتىدىغان يول يۈزى 2134 مېتىر (پىلاندىكىدىن 225 مېتىر كۆپ)، سۇڭگۇچ 375، ئونتۇرا، كىچىك كۆۋرۈك 37 (ئومۇمىي

ئۇزۇنلۇقى 533 مېتىر)، سېمونتتىن قۇيۇلغان گىرۋەك يول تېشى 381 كىلومېتىر. يول بويىدىكى ئۆي ۋە مۇئەسسەسىلەرگە 11 مىليون 400 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، يول پۈتكەندىن كېيىنكى نەق چوتتىكى پۈتۈش باھاسى 119 مىليون 940 مىڭ يۈەن ئىدى، ئەمەلىيەتتە 113 مىليون 600 مىڭ يۈەن ئاجرىتىلىپ تەننەرخ %5.29 تۆۋەنلىتىلىپ، دۆلەتكە 6 مىليون 340 مىڭ يۈەن تېجەپ بېرىلدى.

2) دۆلەت يولى 315 - لىنىيەسىنىڭ قەشقەر بۆلىكى دۆلەت يولى 315 - لىنىيەسى چېگرىلىق ئۆلكىسىنىڭ شىنىڭ شەھىرىدىن باشلىنىپ، قەشقەر شەھىرىدە توختايدۇ، شىنىڭ - قەشقەر تاشيولى دەپ ئاتىلىدۇ، پۈتۈن مۇساپە 3007 كىلومېتىر. قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى بۆلىكى قاغىلىق ناھىيەسى بىلەن خوتەن ۋىلايىتىنىڭ گۇما ناھىيەسى چېگرىلىنىدىغان جايدىن باشلىنىپ (تاشيول مۇساپە قۇرۇق نومۇرى 2703 كىلومېتىر) قاغىلىق، پوسكام، يەكەن دەريا‌سى چوڭ كۆۋرۈكى، يەكەن، يېڭسار، قەشقەر يېڭىشەھەردىن ئۆتۈپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ قىزىل كۆۋرۈكىنىڭ شىمالىي ئۇچىدا توختايدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 304 كىلومېتىر. بۇ تاشيول دەسلەپتە مىنگونلۇق 26 - يىلى (1937 - يىلى) ياسالغان بولۇپ، ئۇزۇمچىدىكى بەييا‌ڭخي دەريا‌سىدىن خوتەن تاشيولىغىچە بولغان تاشيولنىڭ بىر بۆلىكى ئىدى. 1989 - يىلى يەنە ماڭىيا - قەشقەر تاشيولى (چېڭخەي ئۆلكىسىنىڭ ماڭىيادىن قەشقەر شەھىرىگىچە بولغان تاشيول) نىڭ بىر بۆلىكى بولدى. يول ئۆلى پەس بولغاچقا، ھەر يىلى ئەتىيازدا قار - مۇز ئېرىگەندە يولدا ئېغىر دەرىجىدە پاتقاق ئۇرۇلۇپ چۈشەتتى. 60 - يىللاردىن باشلاپ، بىر قىسىم يول ئۆزگەرتىلىپ يول ئۆلى كۆتۈرۈلدى. 1979- يىل 2 - ئايدا يېڭسارىدىن يەكەن ئارقىلىق قاغىلىققا بارىدىغان تاشيولدا پاتقاق ئۇرلەپ كېتىشنى تۈزەش قۇرۇلۇشى تاماملاندى. كېيىنكى يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ 315 - لىنىيەسىنىڭ قەشقەر بۆلىكىگە ئاسفالت يېتۈزۈلدى. 1983 - يىل 11 - ئايغا كەلگەندە، پۈتۈن يول 2 - دەرىجىلىك يول ئۆلچىمى بويىچە ئاسفالتلاشتۇرۇلدى.

3) دۆلەت يولى 219 - لىنىيەسىنىڭ قەشقەر بۆلىكى دۆلەت يولى 219 - لىنىيەسى قاغىلىق ناھىيەسىدىن باشلىنىپ، شىزاڭنىڭ ئالى ۋىلايىتى پۈلەن ناھىيەسىگىچە بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1466 كىلومېتىر، شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولى دەپ ئاتىلىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى بۆلىكى قاغىلىق ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانىدىن باشلىنىپ، كۆكيا، پۇسا ئارقىلىق، ئاقاز داۋۇنى، سايا‌ق داۋۇنىدىن ئۆتۈپ، يەكەن دەريا‌سىنى بويلاپ، كۆكئارت داۋۇنى بىلەن خوتەن ۋىلايىتىنىڭ گۇما ناھىيەسى چېگرىلىنىدىغان جايدا توختايدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 307 كىلومېتىر.

شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولىنىڭ قۇرۇلۇشى 1956 - يىل 4 - ئايدا باشلىنىپ، 1957 - يىل 10 - ئايدا تاماملاندى، دۆلەتنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلدى، بۇ يول يالغۇز مەملىكىتىمىز بويىچە دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى ئەڭ ئېگىز بولغان تاشيول بولۇپلا قالماستىن بەلكى دۇنيا بويىچىمۇ دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى ئەڭ ئېگىز تاشيول ھېسابلىنىدۇ. تاشيولدا دەسلەپتە ئاپتوموبىل قاتنىغاندا يول ئۇلى تارراق ئىدى، ئەڭ تار يېرى ئاران 3.2 مېتىر بولۇپ، ئاپتوموبىل ئارانلا ماڭاتتى. 1958 - يىلىدىن بۇيان قاتناش مىنىستىرلىكى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى يىلمۇيىل مەبلەغ سېلىپ ئۆزگەرتتى، مۇستەھكەم كۆۋرۈكلەرنى سېلىش ۋە ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، تاشيولنىڭ ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ۋە ئاپتوموبىل قاتناش ئىقتىدارىنى ئۆستۈردى. 1962 - يىلى دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە ئۇرۇش تەييارلىقىنىڭ ئېھتىياجى بىلەن شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولىنىڭ ئاقاز، سايا‌ق، كۆكئارتتىن ئىبارەت يەر ئۆزۈلۈشى خەتىرلىك داۋان (قاغىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدە) دىكى بۆلىكىنىڭ يول ئۇلى 6 مېتىر قىلىپ كېڭەيتىلدى، 8 مۇستەھكەم كۆۋرۈك - سۇئىگۈچ ياسالدى. شۇنىڭدىن كېيىن دۆلەت ھەر يىلى مەبلەغ سېلىپ يولنى ياخشىلاپ، تاشيولنىڭ ئاپتوموبىل قاتناش ۋە ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئۆستۈردى. 1990-

يىلغا كەلگەندە، دۆلەت تاشيولى 219 - لىنىيىسىنىڭ قەشقەر بۆلىكى دۆلەتنىڭ 3 - دەرىجىلىك يول يۈزى ئۆزلىچىسىگە يەتتى.

2. ئۆلكە يولى

1) سۇغۇن يوپۇغا لىنىيىسى　　سەككىز تاش — يوپۇغا تاشيولى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، رەت نومۇرى 29 — 56 لىنىيىسى بولۇپ قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ئاتۇش شەھىرى تەۋەسىدىكى سۇغۇندىن باشلىنىپ، پەيزاۋات ئارقىلىق يوپۇغا ناھىيە بازىرىغا بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 70 كىلومېتىر. بۇ تاشيول شىمالدا دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، 15 — 0 كىلومېتىرى ئاتۇش شەھىرى تەۋەسىدە، 15 كىلومېتىردىن باشلاپ پەيزاۋات تەۋەسىگە كىرىپ، پەيزاۋات ناھىيە بازىرىدىن ئۆتىدۇ، 64 كىلومېتىردىن باشلاپ يوپۇغا ناھىيىسى تەۋەسىگە كىرىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە: كانتايلاق (ئاتۇش شەھىرى تەۋەسىدە) — پەيزاۋات ناھىيە بازىرى يول ئۈلى قۇرۇلۇشى 1977 - يىلى ئالدىنقى بېرىم يىلدا ئېلىپ بېرىلدى، 1979 - يىل 6-ئاينىڭ ئاخىرىدا يول قۇرۇلۇشى پۈتۈپ، شۇ يىلى 8 - ئايدا تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتىن ئۆتۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلدى، يول قۇرۇلۇشىغا 740 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، ئاپتونوم رايونلۇق تاشيول ئىدارىسى 620 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بەردى، يەرلىك ئۆزى 120 مىڭ يۈەن تەييارلىدى. شېغىل يول يۈزى، يول ئۈلى قۇرۇلۇشى 2 ناھىيىنىڭ ئاشلىق، پاختا، ماي جەھەتتە ئىش تېپىپ بېرىش شەكلى بويىچە ئېلىپ بېرىلدى. 1988- يىلى يىل ئاخىرىدا، سۇغۇن يوپۇغا تاشيولىنىڭ 3 - دەرىجىلىك بۆلىكى 11 كىلومېتىرغا، 4 - دەرىجىلىك بۆلىكى 52 كىلومېتىرغا، دەرىجىگە توشايدىغان بۆلىكى 7 كىلومېتىرغا، يولدىكى كۆۋرۈك 8 بولۇپ ئۇزۇنلۇقى 95. 248 مېتىرغا، سۇئگۈچ 91گە يەتتى. 1990 - يىلىغىچە شېغىل يانقۇزۇلمىغان يولدىن 5. 5 كىلومېتىر قالدى.

2) مارالبېشى — يەكەن تاشيول لىنىيىسى　　رەت نومۇرى 59 — 29. تاشيول شىمالدا دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى بىلەن تۇتىشىپ ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ گىرۋىكىنى بويلاپ، مارالبېشى ناھىيە بازىرى، سېرىق بۇيا بازىرى، ئاۋات بازىرى ۋە يەكەن ناھىيىسىنىڭ دۆڭباغ يېزىسى، خانىدى يېزىسى، ئېلىشقۇ بازىرى، تاغارچى، مىشا يېزىلىرى ئارقىلىق، يەكەن ناھىيە بازىرىغا بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 217 كىلومېتىر.

مارالبېشى — يەكەن تاشيولى دەسلەپتە مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) ياسالغان، بۇ يولنى قەشقەر، يەكەن ۋالىي مەھكىمىلىرى يول بويىدىكى خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ياسىدى، 217 كىلومېتىر يول ئۇلىنى پۈتكۈردى، 209 كىلومېتىر يولنى چوڭ شېغىل تاشلارنى يانقۇزۇپ چىڭدىدى، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 5. 460 مېتىر كېلىدىغان كۆۋرۈك ۋە سۇئگۈچتىن 148نى ياسىدى، 222 بەلگە تاختىسى ئورناتتى. لىنىيىنىڭ ئەڭ كىچىك رادىئوسى 30 مېتىر، ئەڭ چوڭ يانتۇلۇقى 3% بولدى. مەبلەغ چەكلىك، تېخنىكا ئۇلچىمى ناھايىتى تۆۋەن بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يول ياخشى ئاسرالمىغانلىقى ئۈچۈن مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949- يىلى) غىچە ئاچال بازىرىدىن مارالبېشى ناھىيە بازىرىغا بارىدىغان يول بۆلىكىدىن باشقا يول بۆلەكلىرىدە ئاپتوموبىل ناھايىتى ئاز ماڭاتتى. جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مارالبېشى — يەكەن تاشيولىنى ياساشقا ئەھمىيەت بېرىلدى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مارالبېشى، يەكەن ناھىيىلىرى خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ناھىيە تەۋەسىدىكى يول بۆلىكىنى تۈزەشتۈرۈپ ئاددىي يول ياسىدى. 60 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ئاچال بازىرىدىن مارالبېشى ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىغىچە بولغان 40 نەچچە كىلومېتىر تاشيول ياسالدى، 20 نەچچە كىلومېتىر يولغا شېغىل يانقۇزۇلدى. كېيىن مەبلەغ ۋە ترانسپورت كۈچى يېتىشمىگەچكە قۇرۇلۇش توختاپ قالدى. 1978- يىلدىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىكى خىلى تېز تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن قانۇنىنىڭ

راۋان بولماسلىقى ېېزا ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەپ قويدى. 1980 - يىلدىن باشلاپ يول بويىدىكى ناھىيىلەر ۋە بېكەتلەرنى ېېزا ئىگىلىك 3 - شىىنىڭ قىسمەن تۈرى - مەيدانلىرى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە خەلق ئىشچىلىرىنى تەشكىللەپ بىر قىسىم يول ئۇلىنى كۆتۈردى. 110 نەچچە كىلومېتىر يولغا شېغىل يانتۇزدى. 1985 - يىلى ئاپتونوم رايون بۇ يولنى 2 - دەرىجىلىك تاشيول ئۇلچىمىدە ياساشنى، يول ئۇلىغا مارالبېشى، مەكىت، يەكەن ناھىيىلىرى ئىشلەش؛ كۆۋرۈك - سۇئېگىچ قۇرۇلۇشى ۋە شېغىل يانتۇزۇش ئىشلىرىغا قاتناش نازارىتى يارەم پۇلى بېرىش، «خەلق ئىشچىلىرى ئەمگەك قىلىش، خەلق باشقۇرۇش، ئىشلىرىغا قاتناش نازارىتى يارەم پۇلى بېرىش» پرىنسىپى بويىچە ياساشنى قارار قىلدى. ئاساسلىق تۈرلەر مۇنۇلار: ئومۇمىي لىنىيە ھۆكۈمەت يارەم بېرىش، يول ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 12 مېتىر، يول يۈزىنىڭ كەڭلىكى 8 مېتىر، كۆۋرۈك - سۇئېگىچلەرنىڭ كۆتۈرۈش ئىقتىدارى 20 - دەرىجە، يولغا 30 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا شېغىل يانتۇزۇش؛ 62 جايدا ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 924 مېتىر كېلىدىغان پولات تاختىلىق بېتون كۆۋرۈك قۇيۇش، 397 بېتون سۇئېگىچ ياساش؛ باشقا قۇرۇلۇشلاردىن داۋەن ئۆبى سېلىش، بىخەتەرلىك بەلگىسى، مۇساپە قوزۇقى، يول بەلگىسى قاتارلىقلارنى ئورنىتىش.

مارالبېشى — يەكەن تاشيولىنىڭ قۇرۇلۇشى 1987 - يىل 8 - ئايدا باشلىنىپ 1990 - يىلى دۆلەتنىڭ 3 - دەرىجىلىك يول ئۇلچىمىگە يەتكۈزۈلدى.

3) قەشقەر يېڭىشەھەر — يېڭىسار لىنىيىسى رەت نومۇرى 60 — 29. بۇ يول قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە بازىرىدىن باشلىنىپ شەرقتە دۆلەت يولى 315 - لىنىيىسىگە تۇتۇشىدۇ، ئۇ شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بولۇپ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قالماق كۆۋرۈكتىن جەنۇبقا قايرىلىپ بېكەتلەرنى ېېزا ئىگىلىك 3 - شى 41 - تۈرى - مەيدانى، ئاقتۇ ناھىيە بازىرى ئارقىلىق يېڭىسار ناھىيە بازىرىغا بارىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 78 كىلومېتىر، تاشيولىنىڭ تېخنىكىلىق دەرىجىسى 4 - دەرىجە.

قەشقەر يېڭىشەھەر — يېڭىسار تاشيولى 1950 - يىلدىن كېيىن كونا ھارۋا يولى ئاساسىدا كېڭەيتىلىپ ئوڭشىلىپ ۋە ئۆزگەرتىلىپ تەدرىجىي تاشيول قىلىپ ياسالدى. ئۇزاقتىن بۇيان رېمونت قىلىنمىغاچقا يول ئوڭغۇل - دوڭغۇل بولۇپ كەتكەنىدى، بىر قىسىم كېچىك كۆۋرۈكلەرنى كەلكۇن بۇزۇۋەتكەچكە ئاپتوموبىل ناھايىتى تەستە ماڭاتتى، بۇ ھال يول بويىدىكى جايلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا تەسىر يەتكۈزگەنىدى. 1985- يىلى قىشتا ۋىلايەت بۇ يولنى قايتا ياساشنى قارار قىلدى. 1986 - يىلى قۇرۇلۇش باشلاندى، 1990 - يىلى 3 - دەرىجىلىك يول ئۇلچىمىگە يەتكۈزۈلدى.

4) قەشقەر يېڭىشەھەر — پەيزاۋات لىنىيىسى رەت نومۇرى 61 — 29. بۇ يول قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە بازىرىدىن باشلىنىپ، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ بارىن، ياندۇما يېزىلىرى ۋە پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ شاپتۇل يېزىسى ئارقىلىق پەيزاۋات ناھىيە بازىرىغا بارىدۇ.

1950 - يىلدىن بۇرۇن بۇ بىر ھارۋا يولى ئىدى. 1950 - يىلدىن كېيىن، 2 ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ئەسلىدىكى ھارۋا يولى ئاساسىدا تەدرىجىي تاشيول ياسىدى. 1968 - يىلدىن كېيىن بىر قىسىم بۆلىكىگە شېغىل يانتۇزۇلدى. قالغان قىسمى توپا يول پېتى تۇرغۇزىلدى. يامغۇر يافقاندا ۋە ئەتىيازدا پاتقاق ئۇرلەپ كەتكەندە ئاپتوموبىل ماڭالمايتتى. 1980 - يىلدىن باشلاپ پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقىدا مەھسۇلات يىلمۇ يىل ئاشتى، سىرتقا چىقىرىلىدىغان ۋە سىرتتىن كىرگۈزۈلىدىغان ماددىي ئەشيالار، خادىملارنىڭ يۆتكىلىشى كۈنسايىن كۆپەيدى. 1982 - يىل 8 - ئايدا 30 نەچچە مىڭ خەلق ئىشچىسى تەشكىللىنىپ قەشقەر يېڭىشەھەر — پەيزاۋات تاشيولى بىلەن سەككىز تاش — پەيزاۋات تاشيولىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى بۆلىكى ئوڭشالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يولنىڭ ئىككى يانقىسىدىكى ئورمان بەلۋېغى پىلانلاندى ۋە تۈزەشتۈرۈلدى. بۇ يولغا 1985 - يىلى ئاسفالت يانتۇزۇلدى. 1987 - يىلى

دۆلەتنىڭ 3 - دەرىجىلىك يول ئۇلىنىشىگە يەتكۈزۈلدى.

5) تازغۇن — مەكتەپ لىنىيىسى رەت نومۇرى 62 — 29. بۇ يولنىڭ غەربىي ئۇچى دۆلەت يولى 315 - لىنىيىسىگە تۇتىشىدۇ. ئۇ قەشقەر يېگىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تازغۇن يېزىسىدىن باشلىنىپ يېگىئېرىق يېزىسى، يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ يەكشەنبە بازار يېزىسى، يوپۇغا ناھىيە بازىرى، تېرىم، بايئاۋات يېزىلىرى، پەيلو دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە مەكتەپ ناھىيىسىنىڭ شىھىتدۆڭ يېزىسى ئارقىلىق مەكتەپ ناھىيە بازىرىغا بارىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 151 كىلومېتىر، تېخنىكىلىق دەرىجىسى 4 - دەرىجە.

1950 - يىلدىن بۇرۇن قەشقەر يېگىشەھەر — يوپۇغا ئارىلىقىدا ھارۋا يولى بار ئىدى. 1950 — 1960- يىلغىچە بۇ 2 ناھىيە تەۋەسىدىكى ئاساسلىق چوڭ يوللار رېمونت قىلىنىپ، چىڭدىلىپ توپا يول قىلىپ ياسالدى. لېكىن يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ بايئاۋات يېزىسىدىن مەكتەپ ناھىيىسىگىچە بولغان 60 كىلومېتىرچە قىسمى قۇملۇق چۆل بولۇپ باشتىن - ئاخىر يول يوق ئىدى. بۇ ئارىلىقتىكى يول قۇرۇلۇشى 1972 - يىلى باشلىنىپ 1973- يىل 11 - ئايدا پۈتۈپ ئاپتوموبىل قاتنىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تازغۇن — مەكتەپ تاشيولى پۈتتى، لېكىن ئۇ يەنىلا توپا يول ئىدى. 1985 - يىلدىن باشلاپ قەشقەر يېگىشەھەر، يوپۇغا، مەكتەپ ناھىيىلىرى ئۆز تەۋەسىدىكى يولنى 3 - دەرىجىلىك ئاسفالت يول قىلىپ ياسىدى. لېكىن 1990 - يىلىغا كەلگەندىمۇ يەنە 56 كىلومېتىر قىسمى شېغىل پېتى تۇرئۇردى.

3. ناھىيە (شەھەر)، يېزا ۋە بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى تاشيولى

1) ناھىيە دەرىجىلىك تاشيول جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاساسەن ناھىيە دەرىجىلىك تاشيول يوق ئىدى. بار بولغاندىمۇ پارچە - پۇرات يول بولۇپ ناھايىتى ناچار ئىدى. 1950 - يىلىدىن ئېتىبارەن بىر قىسىم ناھىيە - يېزا تاشيوللىرى ياسىلىشقا باشلىدى. 1956 - يىلى ناھىيە (شەھەر) لەر يەرلىك يول ياساشنىڭ يۇقىرى دولقۇنىنى قوزغىدى، 1958 - يىلىغا كەلگەندە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىن باشقا، قالغان ناھىيە (شەھەر) بىلەن ناھىيە (شەھەر)، ناھىيە بىلەن تۇز تەۋەسىدىكى يولنى 3 - دەرىجىلىك ئاسفالت يول قىلىپ ياسىدى. لېكىن 1990 - يىلىغا كەلگەندىمۇ يەنە 56 كىلومېتىر قىسمى شېغىل پېتى تۇرئۇردى.

يېزا، بازار، مەيدانلار ئارا ھارۋا يوللىرى ياسىلىپ تاشيوللارغا تۇتاشتۇرۇلدى. 1964 - يىلى يېزىلاردا «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇش قىلىش مەزگىلىدە ناھىيە (شەھەر)، گۇڭشې، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئۆزىگە قاراشلىق رايونلاردىكى يوللارنى بىر تۇتاش پىلانلىدى ۋە ئوڭشىدى. 1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن يېزا ئىقتىسادى تېز تەرەققىي قىلىپ ناھىيە، يېزا يوللىرىنىڭ ياسىلىشى ناھايىتى تېز بولدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ۋىلايەت بويىچە ناھىيە - يېزا تاشيولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5800 نەچچە كىلومېتىرغا يەتتى، ۋىلايەت بويىچە %96 يېزا، %95 كەنتكە تاشيول تۇتاشتۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ناھىيە - يېزا تاشيوللىرى مۇنتىزىملاشقان، ئۇلىچەملەشكەن، زامانىۋىلاشقان تەلەپ بويىچە ياسالدى. 1986 - يىل 5 - ئايدا قەشقەر، خوتەن، قىزىلسۇدىن ئىبارەت 2 ۋىلايەت، بىر ئوبلاستنىڭ نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى يەكۈنلەشتۈرۈلۈپ، دۆلەت قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ناھىيە - يېزا يوللىرىنى ياساش قۇرۇلۇشىغا قارىتا مايىللىق سىياسىتىنى قوللىنىپ تۇقۇنلۇق يۆلىدى. قاتناش نازارىتى ھەر يىلى ناھىيە - يېزا تاشيول قۇرۇلۇشىغا تولۇقلىما ياردەم قىلىپ ئاجرىتىدىغان 3 مىليون يۈەندىن ئارتۇق پۇلنى 7 مىليون يۈەنگىچە كۆپەيتتى، بۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ ناھىيە - يېزا تاشيول قۇرۇلۇشى تولۇقلىما ياردەم پۇلىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىدى. ناھىيە، شەھەرلەر «خەلق باشقۇرۇش، ھۆكۈمەت ياردەم بېرىش، خەلق ئىشچىلىرى ئەمگەك قىلىش» تەك يەرلىك تاشيول قۇرۇلۇشى فائجىيىسىدا چىڭ تۇرۇپ، چەكلىك مەبلەغ بىلەن كۆپ يول ياسىدى. 1990 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە ناھىيە دەرىجىلىك تاشيول 86گە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1866.77 كىلومېتىرغا يەتتى، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاسفالت يول.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ناھىيە (شەھەر)، يېزا يوللىرىنىڭ 1990 - يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 2

بىرلىكى: كىلومېتىر

ناھىيە، شەھەر / تۈرى	ناھىيە يوللىرى						يېزا يوللىرى					
	تۈزۈلۈشى	تاسمالاشتۇرۇلغان يول	يول سانى	يول يۈزىنىڭ دەرىجىسى				تۈزۈلۈشى	تاسمالاشتۇرۇلغان يول	يول سانى	يول يۈزىنىڭ دەرىجىسى			
				2-دەرىجىلىك	3-دەرىجىلىك	4-دەرىجىلىك	تۆشەيدىغىنى دەرىجىگە				2-دەرىجىلىك	3-دەرىجىلىك	4-دەرىجىلىك	تۆشەيدىغىنى دەرىجىگە
قەشقەر شەھىرى	58	14	5			44		132	32	27			108	24
قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	334	184	17		110	116	58	601	44	94			91	510
قەشقەر يېڭىشەھەر	206	56	10		29	86	91	647	6	95			77	570
يېڭىسار ناھىيىسى	319	104	14		29	214	76	265		59			169	96
پەكەن ناھىيىسى	530	209	22			436	94	1654	32	286			580	1074
پوسكام ناھىيىسى	181	89	8		19	162		451	49	59			416	35
قاغىلىق ناھىيىسى	418	162	19			376	42	864	2	90			196	665
مارالبېشى ناھىيىسى	298	54	15					651		78			138	513
يوپۇغا ناھىيىسى	151	26	6			31	120	347		41				347
پەيزاۋات ناھىيىسى	399	87	11			337	59	827	3	63			59	764
مەكىت ناھىيىسى	223	136	7	2	113	60	48	451		57				451
تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى	137		4			127	10	30		3			15	15
جەمئىي	3254		138					6920		952				5064

2) بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى تاشيولى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىگە قاراشلىق 14 تۈەن - مەيدان، 2 چارۋىچىلىق فېرمىسى، 2 سۇ باشقارمىسى ۋە ئاپتوموبىل تىرانسپورت شىركىتى، بىناكارلىق شىركىتى قاتارلىق ئورۇنلار بار، كۆپ قىسىم دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋە چارۋىچىلىق فېرمىلىرى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ چېتىگە جايلاشقان. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا بىڭتۈەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىگە قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ ئولتۇراقلىشىشىغا ئەگىشىپ، بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى تاشيول قۇرۇلۇشىنىڭ مۇقەددىمىسى باشلاندى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 30 نەچچە يىلدىن بۇيان توختىماي ياساش، ئۆزگەرتىش ۋە ياخشىلاش ئارقىلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۈەن - مەيدانلىرىغا تۇتىشىدىغان تاشيول تورى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى. 1990 - يىلغىچە شى - تۈەن يولىدىن 12 سى ياسالدى، ئومۇمىي ئۆزۈنلۇقى 276.7 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە ئاسفالت يول 140 كىلومېتىر، قالغانلىرى شېغىل يول. تۈەن-لىەن تاشيولى 88 بولۇپ ئومۇمىي ئۆزۈنلۇقى 810.87 كىلومېتىر، ھەممىسى شېغىل يول.

بىكتۆەن 3 - شى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى تاشيوللىرىنىڭ 1990 - يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 3

بىرلىكى: كىلومېتىر

تۈرى / تاشيول نامى	مۇساپىسى	يول يۈزى دەرىجىسى	كەڭلىكى (مېتىر)		ئورمان بەلۋېغى	ياسالغان ۋاقتى (يىل)
			ئۈلى	يۈزى		
مارالبېشى — تەڭبازار لىنىيىسى ئاچال 40K—49- تۆەن	33.8	4	8	5	10.6	1958
مارالبېشى — تەڭبازار لىنىيىسى ئاچال 18K— شوركۆل سۇ ئامبىرى	34.3	4	10	5	7.3	1958
مارالبېشى — تەڭبازار لىنىيىسى ئاچال 52—53K- تۆەن	10.5	4		8	4.3	1968
دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى — 53 - تۆەن	76	4	10	5	26.6	1973
يۇقىرى توسمىسى — 53- تۆەن	59.3	4			33.2	1968
51 - تۆەن — 50 - تۆەن	11.6	4	10	6	6.7	1975
مارالبېشى بازىرى — 44 - تۆەن	11.5	4	3 — 5	5	10	1974
مەكىت — ئاقساقمارال لىنىيىسى 30.6K — تالغا سۇ ئامبىرى	7.2	4	8	4	4.5	1967
مەكىت — چېگىلىك دېھقانچىلىق مەيدانى	9	4	10	4	4.5	1967
دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى 1309K — پەيزاۋات باش مەيدانى	17	4	6	3.5	7.1	1975
دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى 1397K — قىزىلبايراق دېھقانچىلىق مەيدانى	1.5	4	8	4	1	1958
دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى 2830K — شەرق شامىلى دېھقانچىلىق مەيدانى	5	4	8	3.5	0.5	1962

4. مەخسۇس تاشيول

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە مەخسۇس تاشيولدىن 5ى بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 103.2 كىلومېتىر. ئۇنىڭ ئىچىدە كارخانا مەخسۇس تاشيولى 4، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 86.2 كىلومېتىر. چېگرا مۇداپىئە مەخسۇس تاشيولى بىر، ئۇزۇنلۇقى 27 كىلومېتىر.

1) كارخانا مەخسۇس تاشيولى

(1) 315 - لىنىيە ئاچال - كۆيباغ تاشيولى بۇ يول پوسكام ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، شەرقتە دۆلەت يولى 315 - لىنىيىسىنىڭ 2774 كىلومېتىرلىق جايىدىن باشلىنىپ، يەكەن دەريالىنىڭ شەرقىي قىرغىقىنى بويلاپ كەلكۇن چوشۇرۇش غول ئۆستىگىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىن غەربكە 15 كىلومېتىر مېڭىپ، پوسكام ناھىيىسى كۆيباغ بازىرى ئارقىلىق يەنە غەربكە 5 كىلومېتىر مېڭىپ توختايدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 20 كىلومېتىر. ئۇنىڭ ئىچىدە 2 - دەرىجىلىك يول 15 كىلومېتىر، 3 - دەرىجىلىك يول 4 كىلومېتىر، دەرىجىگە توشمايدىغان يول بىر كىلومېتىر بولۇپ، پوسكام ناھىيە - تەبىئىي گاز تەرەققىيات شىركىتى مەخسۇس

ئىشلىتىدۇ.

(2) مۇش يولى 28K — 1 - بالداق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى يولى بۇ يول قەشقەر كونائاھەر ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، ۋىلايەتلىك 1 - بالداق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى مەخسۇس ئىشلىتىدۇ، ئۇ شەرقتە قەشقەر مۇش تاشيولىنىڭ 28 كىلومېتىرلىق جايىدىن باشلىنىپ، غەربكە سوزۇلۇپ 1 - بالداق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىغا بارىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 15 كىلومېتىر، يول دەرىجىسى 4- دەرىجە. تاشيول 1977 - يىلى ياسالغان، 1982 - يىلى شېغىل يانتۇزۇلدى.

(3) لەڭگەر يېزىسى — 2 - بالداق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى يولى بۇ يول قەشقەر كونائاھەر ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، ۋىلايەتلىك 2 - بالداق ئېلېكتر ئىستانسىسى، 3 - بالداق ئېلېكتر ئىستانسىسى مەخسۇس ئىشلىتىدۇ، ئۇ جەنۇبتا قەشقەر كونائاھەر ناھىيىسى لەڭگەر يېزىسىدىن باشلىنىپ، شىمالغا سوزۇلۇپ ۋىلايەتلىك 3 - بالداق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىغا بارغاندىن كېيىن يەنە غەربكە سوزۇلۇپ ۋىلايەتلىك 2 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىغا بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 11.2 كىلومېتىر، يول دەرىجىسى 4 - دەرىجە. تاشيول 1958 - يىلى ياسالغان، ئۇزلۇكسىز رېمونت قىلىش ئارقىلىق 1990 - يىلى پۈتۈن لىنىيىگە ئاسفالت يانتۇزۇلدى.

(4) 314 - لىنىيە 1415K — سۇگەت تاشيولى بۇ تاشيول قەشقەر شەھىرى تەۋەسىدە بولۇپ، ۋىلايەتلىك سېمونت زاۋۇتى رۇدا توشۇشقا مەخسۇس ئىشلىتىدۇ. ئۇ دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسىنىڭ 1451 كىلومېتىرلىق جايىدىن باشلىنىپ، شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلۇپ قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ئاتۇش شەھىرى تەۋەسىدىكى سۇگەتكېچە بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتىر، يول دەرىجىسى 4 - دەرىجە.

2) چېگرا مۇداپىئە مەخسۇس تاشيولى تاشقورغان ئارانباۋەدىكى تاشيولى، بۇ يول تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 27 كىلومېتىر، يول دەرىجىسى 4 - دەرىجە، شېغىل يول. 1984 - يىلى قاتناش نازارىتى مەبلەغ چىقىرىپ رېمونت قىلىپ ياسىدى.

§ 3 . كۆۋرۈك

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، قەشقەر ۋىلايىتىدە پەقەت بىر قىسىم ياغاچ كۆۋرۈكلەر ياسالغان بولۇپ، كۆتۈرۈش ئىقتىدارى تۆۋەن، سۇپىتى ناچار ئىدى. 50 - يىللاردىن باشلاپ، تاشيوللارنىڭ ياسىلىشى ۋە ئۇزگەرتىلىشىگە ئەگىشىپ، تاشيول كۆۋرۈكلىرىمۇ كۆپەيتىشكە ۋە يېڭىلىنىشقا باشلىدى. 1990- يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى چوڭ - ئوتتۇرا كۆۋرۈك 75كە، كىچىك كۆۋرۈك 734كە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 8383.73 مېتىرغا يەتتى. 6 ئورۇندا كېچىك ياسالدى.

1. دۆلەت يولىدىكى ئاساسلىق كۆۋرۈكلەر

1) 314 - لىنىيە قەشقەر بۆلىكى جەمئىي 32 كۆۋرۈك بار بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1010.05 مېتىر. ئاساسلىق كۆۋرۈكلەر:

(1) ئوتۇرگە كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك قەشقەر كونائاھەر ناھىيىسى قوغان يېزىسى تەۋەسىدىكى چاقماق دەرياسى كۆۋرۈكى بولۇپ، ئەسلىدە ياغاچ كۆۋرۈك ئىدى، 1968 - يىلى مۇستەھكەم كۆۋرۈككە ئۆزگەرتىلدى، كۆۋرۈك شەكلى سېمونت بېتون قۇرۇلمىلىق قوش ئەگمىلىك كۆۋرۈك بولۇپ، جەمئىي 8 تۆشۈكلۈك، ھەر

بىر تۆشۈكنىڭ چات ئارلىقى 18 مېتىر، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 165.4 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 2.7 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ ساپ كەڭلىكى 7 مېتىر، كۆۋرۈك يۈزىگە قوش قەۋەتلىك ئاسفالت ياتقۇزۇلغان. ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى قوش ئەگمىلىك، ئاستىنقى قىسمى V شەكىللىك كۆۋرۈك سۇپىسى بولۇپ، قوش تۆۋرۈك شەكىللىك كۆۋرۈك گۈندىسى ياسالغان. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 13 دەرىجە، پرېتسېپ 60 دەرىجە، ئىككى تەرەپتىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 0.5 مېتىر.

(2) ياۋاغ كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، شىمالىي ئازادلىق يولى بىلەن ئايرودروم يولىنىڭ چېگرىسىدىكى تۇمەن دەرياسىغا سېلىنغان. تاشيول مۇساپە قۇۋزۇق نومۇرى K1473+573 لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ، ئەسلىدە ياغاچ كۆۋرۈك بولۇپ، «تىنچلىق كۆۋرۈكى» دەپ ئاتالغان. 1964 - يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىي چېتىش ئېغىزىدىكى قاتناش مىقدارىنىڭ كۆپىيىشىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق تاشيول ئىدارىسى كۆۋرۈك قۇرۇلۇش ئەترىتى بۇ كۆۋرۈكنى مۇستەھكەم كۆۋرۈك قىلىپ ياسىدى. كۆۋرۈك بېتون قۇرۇلمىلىق T شەكىللىك كۆۋرۈك بولۇپ، 3 تۆشۈكلۈك، ھەر بىر تۆشۈكنىڭ چات ئارلىقى 16.8 مېتىر. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 56.4 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 4.7 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 9 مېتىر، كۆۋرۈك يۈزى بېتون بىلەن قۇيۇلغان. ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى T شەكلىدە، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋەزمىن كۆۋرۈك سۇپىسىدىن ئىبارەت، تۆۋرۈك شەكىللىك كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل 13 دەرىجە، پرېتسېپ — 60 دەرىجە. ئىككى تەرىپىدىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 1.5 مېتىر. كۆۋرۈك شەھەرنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولغاچقا «شىمالىي كۆۋرۈك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(3) بەش چاقىرىم كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قىزىل دەرياسىغا سېلىنغان بولۇپ، تاشيول مۇساپە قۇۋزۇق نومۇرى K1479+900 لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ كۆۋرۈك 1968 - يىلى سېلىنغان، ئاپتونوم رايونلۇق تاشيول ئىدارىسى كۆۋرۈك قۇرۇلۇش ئەترىتى سالغان. كۆۋرۈك شەكلى بېتون قۇرۇلمىلىق T شەكىللىك، جەمئىي 11 تۆشۈكلۈك، ھەر تۆشۈكنىڭ چات ئارلىقى 16.8 مېتىر. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 189.6 مېتىر، ئېگىزلىكى 5.2 مېتىر، كەڭلىكى 7 مېتىر، كۆۋرۈك يۈزىگە قوش قەۋەتلىك ئاسفالت ياتقۇزۇلغان. ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى T شەكىللىك، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋەزمىن كۆۋرۈك سۇپىسىدىن ئىبارەت، تۆۋرۈك شەكىللىك كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 13 دەرىجە، پرېتسېپ — 60 دەرىجە. ئىككى تەرىپىدىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 0.75 مېتىر.

(4) ئاقتام كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدىكى تاشقورغان دەرياسىغا سېلىنغان، تاشيول مۇساپە قۇۋزۇق نومۇرى K1786+478لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. 1970 - يىلى سېلىنغان. كۆۋرۈك شەكلى I شەكىللىك، ئازراق ئەگمە تاختىلىق كۆۋرۈك، 6 تۆشۈكلۈك، ھەر بىر تۆشۈكنىڭ چات ئارلىقى 11.4 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 68.3 مېتىر، ئېگىزلىكى 7.3 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 7 مېتىر، يۈزىگە تاق قەۋەتلىك ئاسفالت ياتقۇزۇلغان. ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى I شەكىللىك، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى تۆۋرۈك شەكىللىك كۆۋرۈك سۇپىسىدىن ئىبارەت، كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 13 دەرىجە، پرېتسېپ — 60 دەرىجە. ئىككى تەرىپىدىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 0.56 مېتىر.

(5) مازار قوي فېرمىسى كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدىكى داڭباش دەرياسىغا سېلىنغان، تاشيول مۇساپە قۇۋزۇق نومۇرى K1841+790 لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ، 1987- يىلى سېلىنغان، كۆۋرۈك شەكلى I شەكىللىك ئازراق ئەگمە تاختىلىق كۆۋرۈك، 3 تۆشۈكلۈك، ھەر بىر تۆشۈكنىڭ چات ئارلىقى 16 مېتىر. ئۇزۇنلۇقى 52.1 مېتىر، ئېگىزلىكى 4.07 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ

كەڭلىكى 7 مېتىر، يۇزىگە قوش قەۋەتلىك ئاسفالت ياتقۇزۇلغان. ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى T شەكىللىك، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋەزىمن كۆۋرۈك سۈپىسىدىن ئىبارەت، قوش تۈۋرۈك شەكىللىك كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 20 دەرىجە، پرېتسېپ — 100 دەرىجە. ئىككى تەرىپىدىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 0.5 مېتىر.

2) 315 - لىنىيىسىنىڭ قەشقەر بۆلىكى بۇ يولدا 90 كۆۋرۈك بار، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2496.4 مېتىر. ئاساسلىق كۆۋرۈكلەردىن:

(1) يەكەن دەريالىق كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك 1964 - يىل 11 - ئايدا سېلىندى. يەكەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تومۇستەك يېزىسى بىلەن پوسكام ناھىيىسى يىرما يېزىسى چېگرىلىنىدىغان جايدىكى يەكەن دەريالىغا سېلىنغان، تاشيول مۇناپە قوزۇق نومۇرى K2797+742 لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. كۆۋرۈك ئۇزۇنلۇقى 540.8 مېتىر، 24 تۆشۈكلۈك، ھەر تۆشۈكنىڭ چات ئارىلىقى 22.2 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 7.7 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 7 مېتىر، كۆۋرۈك يۈزىگە قوش قەۋەتلىك ئاسفالت ياتقۇزۇلغان. كۆۋرۈك شەكلى سېمونت بېتون قۇرۇلمىلىق T شەكىللىك كۆۋرۈك، ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى بېتون قۇرۇلمىلىق T شەكىللىك، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى كۆمۈلمە شەكىللىك بېتون كۆۋرۈك سۈپىسىدىن ئىبارەت، ئاسما شەكىللىك ۋەزمىن كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 13 دەرىجە، پرېتسېپ — 60 دەرىجە. ئىككى تەرىپىدىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 0.75 مېتىر. بۇ كۆۋرۈك پۈختا، ھەيۋەتلىك، كۆركەم بولۇپ، دۆلەت يولى 315 - لىنىيىسىنىڭ شىنجاڭ تەۋەسىدىكى مۇھىم كۆۋرۈك، شۇنىڭدەك قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە بىردىن - بىر ئالاھىدە زور تاشيول كۆۋرۈكىدىن ئىبارەت.

يەكەن دەريالىق شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالىق بولۇپ، ئاققۇچ كۆپ ئېقىم مىقدارى سېكۇنتىغا 6000 كۇب مېتىردىن ئاشىدۇ. چاققۇچ سۇلالمىسىنىڭ چېغىدىكى دەۋرىدە مۇشۇ يەرگە ياغاچ كۆۋرۈك سېلىنغان، مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) بۇزۇلۇپ كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن نەچچە قېتىم رېمونت قىلىپ ياسالغان بولسىمۇ، كەلكۈن ئېقىتىپ كەتكەن. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 1 - ئايدا، قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە يەكەن كۆۋرۈكىنى سېلىشنى قارار قىلىپ، كېيىنكى يىلى 6 - ئايدا كۆۋرۈك پۈتتى. كۆۋرۈك 4 بۆلەكتىن تەركىب تاپقان، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 632.8 مېتىر، 78 تۆشۈكى بار، ھەر بىر تۆشۈكنىڭ چات ئارىلىقى 8 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 5.5 مېتىر، 4 بۆلەك كۆۋرۈك ئوتتۇرىسى 720 مېتىر كېلىدىغان شېغىل تاش بىلەن چىڭدىلىپ تۇتاشتۇرۇلغان، ئۇنىڭدىن باشقا ئۇزۇنلۇقى 3000 مېتىردىن ئارتۇق دامبا ياسالدى. يەكەن دەريالىنىڭ كەلكۈن مەزگىلىدىكى سۇ مىقدارى كۆپ، ئېقىنى شىددەتلىك بولغاچقا، دەريا قىنىغا يانقۇزۇلغان شېغىل تاشلارنى بوشىتىۋېتىدۇ، زور كەلكۈنلىك ئېقىتىپ كېتىشىگە بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. ھەر يىلقى كەلكۈن مەزگىلىدە، كۆۋرۈك ئۈلى ۋە ئاسراش قۇرۇلۇشلىرىدىن دائىم سۇ چىقىپ كېتىدۇ. ئەتىيازدا ياسىسا يازدا سۇ بۇزۇۋېتىش ئەھۋالى ئىزچىل ئۇزگەرمەي كەلگەنىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەكەن كۆۋرۈكىنى ئاسراشقا يەكەن تاشيول ئاسراش ئۇچاستىكىسى مەسئۇل قىلىنىپ، كۆۋرۈكنى ئاسرايدىغان، باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئادەم يوق بولۇشتەك تارىخقا خاتىمە بېرىلدى. كۆۋرۈكنى كۆپ قېتىم كەلكۈن بۇزۇۋەتكەچكە قايتا رېمونت قىلىنمۇ، ئاسراش يەنىلا ناھايىتى تەس بولدى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭ غول لىنىيە تاشيولىنىڭ قاتنىشىغا، شىنجاڭ - شىزاڭ چېگرا مۇداپىئە قۇرۇلۇشى قاتنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش، كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇش يۆكىنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن، دۆلەت يەكەن دەريالىق كۆۋرۈكىنى قايتا ياساشنى قارار قىلىپ، بۇ خىزمەتنى دۆلەتلىمىزنىڭ مۇھىم دۆلەت مۇداپىئە قۇرۇلۇشىنىڭ بىرى قاتارىغا كىرگۈزدى. 1963 - يىل 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى كۆۋرۈك قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، كېيىنكى يىلى 11 - ئايدا ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلدى.

مەكىت ناھىيىسىدىكى يەكەن دەريا‌سى كۆۋرۈكى

يەكەن دەريا‌سى كۆۋرۈكىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشى پولات بېتون قۇرۇلمىلىق كۆۋرۈكتىن بىرنى سېلىش ۋە كەلكۈن باشلاش كەلكۈن ئۆتكۈزۈش دامبىسى ياساشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ئەينى چاغدىكى شىنجاڭ بويىچە ئەڭ ئۇزۇن مۇستەھكەم تاشيول كۆۋرۈكى ئىدى. كۆۋرۈكنىڭ ئىككى بېشىغا سۇ ئېقىمىنى تەڭشەيدىغان يايما شەكىللىك كەلكۈن باشلاش دامبىسى ياسالدى. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2068 مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە يەكەن تەرەپتىكى دامبىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 905 مېتىر، پوسكام تەرەپتىكىسىنىڭ 1163 مېتىر. كەلكۈن باشلاش دامبىسىنىڭ يانتۇ يۈزى ۋە ئاسراش تەگلىكىگە پولات بېتون تاختا، تاش توشقۇزۇلغان سىم تور بېسىش ۋە تاش بىلەن قوپۇرۇشتىن ئىبارەت 3 خىل شەكىل قوللىنىلدى. دامبا سۇ ئېقىمىنىڭ ئۇرۇلۇش كۈچلۈكلۈكىگە ئاساسەن لايىھىلەندى. كۆۋرۈك بېشىدىكى كەلكۈن باشلاش يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5200 مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە يەكەن تەرەپتىكىسى 2520 مېتىر، پوسكام تەرەپتىكىسى 2680 مېتىر، 4 - دەرىجىلىك يول ئۆلچىمى بويىچە ياسالدى. يول ئۆلى كەڭلىكى 10 مېتىر، يول يۈزى كەڭلىكى 7 مېتىر، كۆۋرۈكنىڭ ئىككى بېشىغا 8 مېتىر كەڭلىكتە، 120 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا قوش قەۋەتلىك ئاسفالت يول ياسالدى، قالغان يېرىگە شېغىل يانتۇزۇلدى.

بۇ كۆۋرۈكنىڭ قوشۇمچە مۇئەسسەسلىرىدىن 23 سۆڭگۈچ، 2 كۆزەتخانا، بىر قوغدىغۇچىلار يانتىقى ۋە خاتىرە تاش قاتارلىقلار بار.

(2) 9 چاقىرىملىق كۆۋرۈك بۇ كۆۋرۈك قاغىلىق ناھىيىسى چاربۇاغ بازىرى تەۋەسىدىكى تىزناپ دەريا‌سىغا سېلىنغان بولۇپ، تاشيول مۇساپە قۇرۇق نومۇرى K2771+851 لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. چەك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، بۇ يەرگە «كەنجى كۆۋرۈكى» سېلىنغان، كېيىن ياغاچ كۆۋرۈك قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. داۋاملىق كەلكۈن سۇيى بۇزۇۋەتكەچكە، چوڭ ئاپتوموبىللار ئۆتەلمەيتتى. 1978 - يىلى مۇستەھكەم كۆۋرۈك سېلىندى. كۆۋرۈك ⅄ شەكىللىك، 9 تۆشۈكى بار، ھەر بىر تۆشۈكىنىڭ چات ئارىلىقى 16 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 144.45 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 5.4 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 7 مېتىر، يۈزىگە قوش قەۋەتلىك ئاسفالت يانتۇزۇلغان. ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى ⅄ شەكىللىك ئازراق ئەگمە شەكىلدە، ئاستى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋەزىمسىن كۆۋرۈك سۇپىسىدىن ئىبارەت، تۆۋرۈك شەكىللىك كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 15 دەرىجە، پرېتسېپ — 80 دەرىجە ئىككى تەرەپتىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 0.75 مېتىر.

(3) زىلچاق كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك يەكەن تەۋەسىدىكى زىلچاق دەريا‌سىغا سېلىنغان. تاشيول مۇساپە قۇرۇق نومۇرى K2807+076لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ كۆۋرۈك 1982 - يىلى سېلىندى. كۆۋرۈك پولات - بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇپ ⅄ شەكىللىك، 3 تۆشۈكى بار، ھەر بىر تۆشۈكىنىڭ چات ئارىلىقى 13 مېتىر، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 42.2 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 4.5 مېتىر، يۈزىنىڭ كەڭلىكى 7 مېتىر، قوش قەۋەتلىك ئاسفالت يانتۇزۇلغان. ئۈستۈنكى قۇرۇلمىسى ⅄ شەكىللىك، ئەگمە ناختايلىق، تۆۋەن قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى قوش كۆۋرۈك سۇپىسىدىن ئىبارەت، كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى:

ئاپتوموبىل — 15 دەرىجە، پرېتسىپ — 80 دەرىجە، ئىككى تەرەپتىكى پىيادىلەر يولى كەڭلىكى بىر مېتىر.

(4) لەڭگەر كەلكۈن ئۇستىڭى كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك يېڭىسار ناھىيىسى قىزىل يېزىسىدىكى كەلكۈن ئۇستىگە سېلىنغان. تاشيول مۇساپە قوزۇق نومۇرى 275+K2864لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ كۆۋرۈك 1984 - يىلى سېلىندى. كۆۋرۈك پولات - بېتون قۇرۇلمىلىق، I شەكىللىك، 5 تۆشۈكلۈك، ھەربىر تۆشۈكنىڭ چات ئارىلىقى 10 مېتىر، كۆۋرۈك ئۈزۈنلۈقى 51.5 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 3.7 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 7 مېتىر، يۈزىگە قوش قەۋەتلىك ئاسفالت يانتۇزۇلغان. ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى I شەكىللىك ئازراق ئەگمە تاختىلىق، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋەزمىن پولات بېتون قۇرۇلمىلىق كۆۋرۈك سۈپىسىدىن ئىبارەت، قوش تۈۋرۈك شەكىللىك كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 15 دەرىجە، پرېتسىپ — 80 دەرىجە. ئىككى تەرىپىدىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى بىر مېتىر.

(5) مايماق كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك يېڭىسار ناھىيىسى قىزىل يېزىسىدىكى مايماق دەرياسىغا سېلىنغان، تاشيول مۇساپە قوزۇق نومۇرى 348+K2875 لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. 1983 - يىلى سېلىندى. كۆۋرۈك بېتون ئەگمىلىك كۆۋرۈك، بىر تۆشۈكلۈك، تۆشۈكنىڭ چات ئارىلىقى 35 مېتىر. ئۈزۈنلۈقى 63.4 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 6 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 7 مېتىر، يۈزىگە قوش قەۋەتلىك ئاسفالت يانتۇزۇلغان. ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى سېمونت بېتون قۇرۇلمىلىق، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋەزمىن U شەكىللىك كۆۋرۈك سۈپىسىدىن ئىبارەت. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 15 دەرىجە، پرېتسىپ — 80 دەرىجە. ئىككى تەرىپىدىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 0.5 مېتىر.

(6) قۇمباش كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە بازىرى يېزىسىدىكى قىزىلبويى دەرياسىغا سېلىنغان، تاشيول مۇساپە قوزۇق نومۇرى 045+K2994لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ، 1967 - يىلى سېلىنغان. كۆۋرۈك پولات بېتون قۇرۇلمىلىق قوش ئەگمىلىك كۆۋرۈك، 6 تۆشۈكلۈك، ھەر تۆشۈكنىڭ چات ئارىلىقى 10 مېتىر. ئۈزۈنلۈقى 73.6 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 6.2 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 7 مېتىر، يۈزىگە قوش قەۋەتلىك ئاسفالت يانتۇزۇلغان. ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى پولات بېتون قۇرۇلمىلىق قوش ئەگمە شەكىللىك، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋەزمىن كۆۋرۈك سۈپىسىدىن ئىبارەت، تۆۋرۈك شەكىللىك كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 13 دەرىجە، پرېتسىپ — 60 دەرىجە، ئىككى تەرىپىدىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 0.5 مېتىر.

(7) قىزىل كۆۋرۈك بۇ كۆۋرۈك قەشقەر شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولىنىڭ ئاغرىلىشىش نۇقتىسى بىلەن قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى چېگرىلىنىدىغان جايدىكى قىزىل دەرياسىغا سېلىنغان، تاشيول مۇساپە قوزۇق نومۇرى 375+K3005لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ كۆۋرۈك ئەسلىدە ياغاچ كۆۋرۈك بولۇپ، ئىككى ياغاچ كۆۋرۈكتىن تەركىب تاپقان، ئىككى ياغاچ كۆۋرۈكنىڭ ئوتتۇرىسى 50 مېتىرغا يەتمەيدىغان توسما بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. 1965 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تاشيول ئىدارىسى كۆۋرۈك قۇرۇلۇش ئەترىتى، پولات بېتون قۇرۇلمىلىق T شەكىللىك كۆۋرۈككە ئۆزگەرتتى. 8 تۆشۈكلۈك، ھەر بىر تۆشۈكنىڭ چات ئارىلىقى 14.1 مېتىر. ئۈزۈنلۈقى 116.2 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 3.1 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 7 مېتىر، يۈزىگە قوش قەۋەتلىك ئاسفالت يانتۇزۇلغان. ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى T شەكىللىك، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى تۆۋرۈكسىمان كۆۋرۈك سۈپىسىدىن ئىبارەت، كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 13 دەرىجە، پرېتسىپ — 60 دەرىجە، ئىككى تەرىپىدىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 1.5 مېتىر.

3) 219 - لىنىيەنىڭ قەشقەر بۆلىكى بۇ بۆلەكتە 18 كۆۋرۈك بار، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 438.9 مېتىر. ئاساسلىق كۆۋرۈكلەردىن تۆۋەندىكىلەر بار:

(1) بالاغزا كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك قاغىلىق ناھىيىسى شىخشۇ يېزىسى خالاستان دەرياسىغا سېلىنغان، تاشيول مۇساپە قوزۇق نومۇرى K133+365 لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. 1967 - يىلى سېلىنغان. 308. يول قۇرۇلۇش ئەترىتى سالغان، بۇ تاش ئەگمىلىك كۆۋرۈك، 3 تۆشۈكلۈك، ھەر بىر تۆشۈكنىڭ چات ئارىلىقى 15 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 59.60 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 8.2 مېتىر، كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 4.5 مېتىر، يۈزىگە شېغىل يانتۇزۇلغان. ئۇستۇنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى يۇمىلاق ياي شەكىللىك، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋەزمىن كۆۋرۈك سۇپىسىدىن ئىبارەت، كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 15 دەرىجە، ئىككى تەرەپتىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 0.5 مېتىر.

(2) 14 چاقىرىملىق كۆۋرۈك بۇ كۆۋرۈك قاغىلىق ناھىيىسى تېتىر يېزىسى تەۋەسىدىكى توپاق دەرياسىغا سېلىنغان، تاشيول مۇساپە قوزۇق نومۇرى K14+721 لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ، 1966 - يىلى سېلىنغان، قاغىلىق يول ئاسراش ئۇچاستىكىسى قۇرۇلۇش بۆلۈمى لايىھىلىگەن، قاغىلىق يول ئاسراش باش ئۇچاستىكىسى ئاقاز يول ئاسراش ئۇچاستىكىسى سالغان. تاش ئەگمە كۆۋرۈك بولۇپ، 2 تۆشۈكلۈك، ھەر بىر تۆشۈكنىڭ چات ئارىلىقى 10 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 32.7 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 8.15 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 4.5 مېتىر يۈزىگە قوش قەۋەتلىك ئاسفالت يانتۇزۇلغان. ئۇستۇنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى يۇمىلاق ياي شەكىللىك، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋەزمىن كۆۋرۈك سۇپىسىدىن ئىبارەت، كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئىككى تەرەپتىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 0.5 مېتىر. بۇ كۆۋرۈكنىڭ كونۇسسمان ئاسراش دامبىسىنى 1987 - يىلى كەلكۇن بۇزۇۋەتكەندىن كېيىن رېمونت قىلىندى.

(3) «يۇجىن» كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك قاغىلىق ناھىيىسى شىخشۇ يېزىسىدىكى خالاستان دەرياسىغا سېلىنغان، تاشيول مۇساپە قوزۇق نومۇرى K168+295 لىق ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ. 1964 - يىلى سېلىنغان. ئاپتونوم رايونلۇق تاشيول ئىدارىسى 1 - تاشيول قۇرۇلۇش ئەترىتى سالغان، بۇ تاش ئەگمە كۆۋرۈك، 3 تۆشۈكلۈك، ھەر بىر تۆشۈكنىڭ چات ئارىلىقى 6 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 31.4 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 5.8 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 4.5 مېتىر، يۈزىگە شېغىل يانتۇزۇلغان. ئۇستۇنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى يۇمىلاق ياي شەكىللىك، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋەزمىن كۆۋرۈك سۇپىسىدىن ئىبارەت، كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 15 دەرىجە، ئىككى تەرەپتىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 0.5 مېتىر.

2. ئۆلكە يولىدىكى ئاساسلىق كۆۋرۈكلەر

1) سەككىز تاش - يوپۇغا لىنىيىسى بۇ يولدا ئاساسلىقى پەيزاۋات كۆۋرۈكى بار. بۇ كۆۋرۈك پەيزاۋات ناھىيىسى قىزىلسۇ يېزىسى تەۋەسىدىكى قىزىل دەرياسىغا سېلىنغان، تاشيول مۇساپە قوزۇق نومۇرى K24+197 لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. قىزىل كۆۋرۈكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئاددىي ياغاچ كۆۋرۈك بولۇپ، 26 تۆشۈكلۈك، ھەر بىر تۆشۈكنىڭ چات ئارىلىقى 6 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 157 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 2.5 مېتىر، كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 5.5 مېتىر، يۈزىگە شېغىل يانتۇزۇلغان. ئۇستۇنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي لىم ياغاچ جازا، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى تىزما ياغاچ كۆۋرۈك سۇپىسىدىن ئىبارەت، كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 8 دەرىجە، بۇ كۆۋرۈك 1957 - يىلى سېلىنغان، كېيىن، كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنىپ مۇستەھكەملەنگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ترانسپورت ئېھتىياجىغا ماسلىشالماي كەلدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، 3 تۆشۈكلۈك قىسمىدىكى لىم ئوخشىمىغان دەرىجىدە يېرىلىپ كېتىپ، كۆۋرۈك ئىقتىدارى تۆۋەنلەپ، ئاپتوموبىل مېڭىشقا تەسىر يەتتى،

نەتىجىدە بۇ خەتەرلىك كۆۋرۈك بولۇپ قالدى.

2) مارالبېشى - يەكەن لىنىيىسى ئاساسلىق زەيدال كۆۋرۈكى ۋە شەھەر ئۆستەك كۆۋرۈكى بار.

(1) زەيدال كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك مارالبېشى ناھىيىسى شامال يېزىسىدىكى زەيدال دەرياسىغا سېلىنغان، تاشيول مۇساپە قوزۇق نومۇرى K110+406 لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. كۆۋرۈك پولات بېتون قۇرۇلمىلىق I شەكىللىك كۆۋرۈك، 4 تۆشۈكلۈك، ھەر بىر تۆشۈكنىڭ چات ئارىلىقى 16 مېتىر. ئۈزۈنلۇقى 68 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 4.8 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 9 مېتىر، يۈزى بىلەن بېتون قۇيۇلغان ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى I شەكىللىك ئازراق ئەگمە تاختىلىق، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى قوش تۈۋرۈك شەكىللىك كۆۋرۈك سۈپىسىدىن ئىبارەت، كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 20 دەرىجە، پرېتسېپ — 100 دەرىجە. ئىككى تەرىپىدىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 0.5 مېتىر. بۇ كۆۋرۈك 1988 - يىلى سېلىنغان بولۇپ، كۆۋرۈكنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە 1.5 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا كونا ياغاچ كۆۋرۈك بار.

(2) شەھەر ئۆستەك كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك مارالبېشى ناھىيىسى چوڭقۇرچاق يېزىسىدىكى شەھەر ئۆستىگە سېلىنغان. تاشيول مۇساپە قوزۇق نومۇرى K92+175 لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ، بۇ ئاددىي ياغاچ كۆۋرۈك، جەمئىي 12 تۆشۈكلۈك، ھەر بىر تۆشۈكنىڭ چات ئارىلىقى 5 مېتىر. ئۈزۈنلۇقى 62 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 3 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 4.5 مېتىر، ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي ياغاچ لەم شەكىللىك، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى تىزما ياغاچ كۆۋرۈك سۈپىسىدىن ئىبارەت، كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 10 دەرىجە، 1960 - يىلى سېلىنغان. بۇ كۆۋرۈكتىن 5 كىلومېتىر يۇقىرى تەرەپتە يېڭىدىن ياسالغان پولات بېتون قۇرۇلمىلىق كۆۋرۈك بار، 1991- يىلى پۈتمەكچى.

3) قەشقەر يېڭىشەھەر - يېڭىسار لىنىيىسى بۇ لىنىيىدە ئاساسلىقى خارلىق كۆۋرۈك ۋە سوغۇ كۆۋرۈكى بار.

(1) خارلىق كۆۋرۈك بۇ كۆۋرۈك قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قىزىل دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىمىغا سېلىنغان، تاشيول مۇساپە قوزۇق نومۇرى K1+475 لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ پولات بېتون قۇرۇلمىلىق قوش ئەگمىلىك كۆۋرۈك، 2 تۆشۈكلۈك، ھەر بىر تۆشۈكنىڭ چات ئارىلىقى 15 مېتىر. ئۈزۈنلۇقى 40 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 7 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 6.5 مېتىر، يۈزىگە شېغىل يانقۇزۇلغان. ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى قوش ئەگمە شەكىللىك، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى تۆۋرۈك شەكىللىك كۆۋرۈك سۈپىسىدىن ئىبارەت. كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 13 دەرىجە، پرېتسېپ — 60 دەرىجە. ئىككى تەرىپىدىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 0.5 مېتىر. 1978 - يىلى سېلىنغان.

(2) سوغۇ كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى تەۋەسىدىكى گەز دەرياسىغا سېلىنغان، تاشيول مۇساپە قوزۇق نومۇرى K15+430 لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ، بۇ I شەكىللىك كۆۋرۈك، 5 تۆشۈكلۈك، ھەر بىر تۆشۈكنىڭ چات ئارىلىقى 16 مېتىر. ئۈزۈنلۇقى 84 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 3.5 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 7 مېتىر، يۈزى بېتون بىلەن قۇيۇلغان. ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى I شەكىللىك، ئازراق ئەگمە شەكىلدە، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى تۆۋرۈك شەكىللىك كۆۋرۈك سۈپىسىدىن ئىبارەت، كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 15 دەرىجە، پرېتسېپ — 80 دەرىجە، ئىككى تەرىپىدىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 0.75 مېتىر. بۇ كۆۋرۈك 1987-

يىلى سېلىنغان، بۇرۇن ياغاچ كۆۋرۈك ئىدى.

4) تازغۇن - مەكىت لىنىيىسى　　بۇ يولدا ئاساسلىقى مەكىت كۆۋرۈكى بار. بۇ كۆۋرۈك مەكىت ناھىيىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى يەكەن دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنىغا سېلىنغان، تاشيول مۇساپە قوزۇق نومۇرى K148+076 لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ Ⅱ شەكىللىك كۆۋرۈك بولۇپ، 2 تۈشۈكلۈك، ھەر بىر تۈشۈكنىڭ چات ئارىلىقى 17 مېتىر. ئۈزۈنلۇقى 35 مېتىر، كۆۋرۈك ئېگىزلىكى 3.5 مېتىر. كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 6 مېتىر، يۈزى بېتوندىن قۇيۇلغان. ئۇستۈنكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى Ⅱ شەكىللىك، ئازراق ئەگمە تاختىلىق، ئاستىنقى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى تۈۋرۈك شەكىللىك كۆۋرۈك سۇپىسىدىن ئىبارەت، كۆۋرۈك گۈندىسى بار. ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى: ئاپتوموبىل — 15 دەرىجە، پرىتسېپ — 80 دەرىجە. ئىككى تەرىپىدىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 0.25 مېتىر، بۇ كۆۋرۈك 1984 - يىلى سېلىنغان.

قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىن ئۆتىدىغان دۆلەت يولىدىكى ئاساسلىق كۆۋرۈكلەرنىڭ 1990 - يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 4

كۆۋرۈك نامى	جايلاشقان ئورنى			قۇرۇلمىسى		تۈشۈك سانى	چات ئارىلىقى (مېتىر)	كۆۋرۈك ئۇزۇنلۇقى (مېتىر)	كەڭلىكى (مېتىر)		ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى		سېلىنغان يىلى
	لىنىيە نامى	قوزۇق نومۇرى	تەۋە جاي نامى	ئۇستى قىسمى	ئاستى قىسمى				ساي كەڭلىكى	پىيادە يول كەڭلىكى	ئاپتوموبىل	پرىتسېپ كۆتۈرۈشچانلىقى	
تۆتۈرگە كۆۋرۈكى	دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى	1460+883	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	قوش تۈۋرۈكلۈك	قوش تۈۋرۈكلۈك	8	18	165.4	7	0.5	13	60	1968
باۋاغ كۆۋرۈكى	دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى	1473+573	قەشقەر شەھىرى	Ⅰ شەكىللىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	3	16.8	56.4	9	1.5	13	60	1964
5 چاقىرىملىق كۆۋرۈك	دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى	1479+900	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	Ⅱ شەكىللىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	11	16.8	189.6	7	0.75	13	60	1968
8 چاقىرىملىق كۆۋرۈك	دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى	1483+085	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	Ⅱ شەكىللىك	ۋەزمىن سۇپىلىق	3	16.8	55.8	7	0.5	13	60	1965
ئوپال كۆۋرۈكى	دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى	1521+930	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	قوش ئەگمىلىك	ۋەزمىن سۇپىلىق	1	18	32.4	7	0.5	13	60	1964
تىنچلىق كۆۋرۈكى	دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى	1523+043	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	قوش ئەگمىلىك	ۋەزمىن سۇپىلىق	1	18	30	7	0.5	13	60	1964
ئاقتام كۆۋرۈكى	دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى	1786+478	تاشقورغان ناھىيىسى	Ⅱ شەكىللىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	6	11.4	68.3	7	0.6	13	60	1970

ئافغام كۆۋرۈكى	دۆلەت بويى 314 - لىنىيىسى	1786+630	تاشقورغان ناھىيىسى	I شەكىللىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	3	11.4	34.2	7	0.6	13	60	1970
مازار قوي فېرمىسى كۆۋرۈكى	دۆلەت بويى 314 - لىنىيىسى	1841+790	تاشقورغان ناھىيىسى	I شەكىللىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	3	16	52.1	7	0.5	20	100	1987
9 چاقىرىملىق كۆۋرۈك	دۆلەت بويى 315 - لىنىيىسى	2771+851	قاغىلىق ناھىيىسى	I شەكىللىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	9	16	144.45	7	0.75	15	80	1978
شەرقىي قاش كۆۋرۈكى	دۆلەت بويى 315 - لىنىيىسى	2773+625	پوسكام ناھىيىسى	T شەكىللىك	U شەكىللىك سۇپىلىق	1	20	34.43	9	0.5	20	100	1986
يەكەن دەريالىق كۆۋرۈكى	دۆلەت بويى 315 - لىنىيىسى	2797+742	يەكەن ناھىيىسى	T شەكىللىك	ۋەزمىن سۇپىلىق	24	22.2	540.8	7	0.75	13	60	1964
زىلچاق كۆۋرۈكى	دۆلەت بويى 315 - لىنىيىسى	2807+076	يەكەن ناھىيىسى	I شەكىللىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	3	13	42.2	7	1	15	80	1982
قاغىلىق كۆۋرۈكى	دۆلەت بويى 315 - لىنىيىسى	2826+341	يەكەن ناھىيىسى	I شەكىللىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	2	13	30.72	7	1	15	80	1981
يىلانلىق كۆۋرۈكى	دۆلەت بويى 315 - لىنىيىسى	2831+556	يەكەن ناھىيىسى	قوش ئەگمىلىك	U شەكىللىك سۇپىلىق	1	15	33	7	0.5	13	60	1968
«شەرق قىزار» كۆۋرۈكى	دۆلەت بويى 315 - لىنىيىسى	2835+201	يەكەن ناھىيىسى	I شەكىللىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	1	10	13.2	7	0.25	15	80	1980
لەشگەر كەلكۈن تۈستەك كۆۋرۈكى	دۆلەت بويى 315 - لىنىيىسى	2864+275	يەكەن ناھىيىسى	I شەكىللىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	5	10	51.5	7	1	15	80	1984
ماياق كۆۋرۈكى	دۆلەت بويى 315 - لىنىيىسى	2875+348	يۇمىلاق ياي ئەگمىلىك	ۋەزمىن سۇپىلىق	1	35	63.4	7	0.5	15	80	1980
33K لىق كۆۋرۈك	دۆلەت بويى 315 - لىنىيىسى	2976+963	قەشقەر بېغىشەھەر ناھىيىسى	I شەكىللىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	6	11.2	67.6	7	0.5	13	60	1977
يوپۇغا كۆۋرۈكى	دۆلەت بويى 315 - لىنىيىسى	2976+335	قەشقەر بېغىشەھەر ناھىيىسى	قوش ئەگمىلىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	2	10	30.57	7	0.5	13	60	1977
قۇمباش كۆۋرۈكى	دۆلەت بويى 315 - لىنىيىسى	2993+256	قەشقەر بېغىشەھەر ناھىيىسى	I شەكىللىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	3	11	36.5	7	0.5	13	60	1963
قۇمباش كۆۋرۈكى	دۆلەت بويى 315 - لىنىيىسى	2994+045	قەشقەر بېغىشەھەر ناھىيىسى	قوش ئەگمىلىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	6	10	73.6	7	0.5	13	60	1967

قىزىل كۆۋرۈك	دۆلەت يولى 315 - لىنىيىسى	3005+375	قەشقەر شەھىرى	T شەكىللىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	8	1.5	7	116.2	14.1	60	13	1966
14 چاقىرىملىق كۆۋرۈك	دۆلەت يولى 219 - لىنىيىسى	14+721	قاغىلىق ناھىيىسى	بۇمىلاق پاي شەكىللىك	ۋەزمىن سۇپىلىق	2	0.5	4.5	32.7	10			1966
بالاغزا كۆۋرۈكى	دۆلەت يولى 219 - لىنىيىسى	133+365	قاغىلىق ناھىيىسى	بۇمىلاق پاي شەكىللىك	ۋەزمىن سۇپىلىق	3	0.5	4.5	59.6	15		15	1967
«يۇجىن» كۆۋرۈكى	دۆلەت يولى 219 - لىنىيىسى	168+363	قاغىلىق ناھىيىسى	بۇمىلاق پاي شەكىللىك	ۋەزمىن سۇپىلىق	3	0.5	4.5	31.4	6		15	1964
شوتا ئۆستەڭ كۆۋرۈكى	دۆلەت يولى 219 - لىنىيىسى	193+235	قاغىلىق ناھىيىسى	T شەكىللىك	ۋەزمىن سۇپىلىق	1	0.5	7	33.5	20.5		15	1979

قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ناھىيە، يېزا ناشيوللىرىدىكى ئاساسلىق كۆۋرۈكلەرنىڭ 1990 - يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 5

كۆۋرۈك نامى	جايلاشقان ئورنى			قۇرۇلمىسى		كۆۋرۈك ئېگىرلىكى	توشۇش سانى	جان تارلىقى (مېتىر)	كۆۋرۈك ئۇزۇنلۇقى (مېتىر)	كەڭلىكى (مېتىر)		ئېغىرلىق كۆتۈرۈشچانلىقى (T)		سېلىنغان ۋاقتى
	لىنىيە نامى	قوزۇق نومۇرى	تەۋە جاي نامى	ئۈستى قىسمى	ئاستى قىسمى					ساپ كەڭلىكى	بىخەتەرلىك كەڭلىكى	ئاپتوموبىل	پەرتەسسە	
تۆمەن كۆۋرۈكى	قەشقەر شەھىرى — يېڭىئۆستەڭ يېزا لىنىيىسى	K1+537	قەشقەر شەھىرى	بېتون كەگمىلىك	ۋەزمىن سۇپىلىق	8	1	30	56.2	12	2.5	15	80	
چاقماق كۆۋرۈكى	قەشقەر شەھىرى — بەشكېرىم لىنىيىسى	K14+152	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	T شەكىللىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	2.6	2	16	33.2	6	0.25	15	80	1985
يەيزاۋات باش مەيدان كۆۋرۈكى	دۆلەت يولى 314 - لىنىيە — يەيزاۋات باش مەيدان لىنىيىسى	K14+386	يەيزاۋات	بېتون قوش كەگمىلىك	ۋەزمىن سۇپىلىق	3.5	1	22	25	4.6		10		1980
تېرىم كۆۋرۈكى	يوپۇغا — تاپچىق لىنىيىسى	K13+554	يوپۇغا	T شەكىللىك	قوش تۈۋرۈكلۈك	3.4	2	13	30	7		13	60	1987

ئۇچار كۆۋرۈكى	بېكسار — ئۇچار — يوزغۇن لىنىيىسى	K11+180	بېكسار	I شەكىللىك	قوش تۇۋرۇكلۇك	4.5	4	15.8	69.4	6	0.25	13	60	1981
ئورۇم كۆۋرۈكى	بېكسار — چارلۇق لىنىيىسى	K62+270	بېكسار	I شەكىللىك	قوش تۇۋرۇكلۇك	3.5	3	16	57.1	7	0.25	15	80	1990
«قىزلىباغ-ئاق» كۆۋرۈكى	يەكەن — قوشراپ لىنىيىسى	K5+282	يەكەن	ئەگمىلىك قوش	ژەلسىن سۇپىلىق	11	1	48	72.2	7	0.5	13	60	1967
چارباغ كۆۋرۈكى	يەكەن — قوشراپ لىنىيىسى	K23+300	يەكەن	ئەگمىلىك قوش	ژەلسىن سۇپىلىق	6.6	2	20	54.4	7	0.6	13	60	1970
ئوقا كۆۋرۈكى	مىشا — پەكىچى لىنىيىسى	K5+395	يەكەن	I شەكىللىك	ئاق تۇۋرۇكلۇك	4.3	4	11	50	7	0.8	13	60	1984
تىزناپ دەر-ياسى كۆۋرۈكى	قاغىلىق — چېلەن لىنىيىسى	K10+288	قاغىلىق	I شەكىللىك	U شەكىللىك	5.4	9	13.4	132.4	7	0.5	15	80	1987
قۇم سۇر-مەل كۆۋرۈكى	پوسكام — مەكىت لىنىيىسى	K80+976	مەكىت	I شەكىللىك	تۇۋرۇكسان سۇپىلىق	2.5	5	6.4	34.1	5.9	0.2	13	60	
شوبيۇغداي كۆۋرۈكى	مەكىت — ئاقساقارال لىنىيىسى	K3+765	مەكىت	I شەكىللىك	تۇۋرۇكسان سۇپىلىق	3.3	3	10	34	6	0.25	13	60	1988
ئالغا ئامبار تۆستەك كۆۋرۈكى	مەكىت — ئاقساقارال لىنىيىسى	K30+622	مەكىت	I شەكىللىك	تۇۋرۇكسان سۇپىلىق	1.9	3	10	32	6	0.3	13	60	1986
زەيدال كۆۋرۈكى	مەكىت — ئاقساقارال لىنىيىسى	K110+406	مەكىت	T شەكىللىك	تۇۋرۇكسان سۇپىلىق	3	10	10.15	103	4.5	1.1	10		1974
چارباغ كۆۋرۈكى	مارالبېشى — چارباغ لىنىيىسى	K20+293	مارالبېشى	I شەكىللىك	تۇۋرۇكسان سۇپىلىق	6	2	14	31	6	0.25	13	60	1984
«ئىتتېپاق» كۆۋرۈكى	چارباغ — بازار لىنىيىسى	K1+300	مارالبېشى	I شەكىللىك	تۇۋرۇكسان سۇپىلىق	3.7	9	13	118	7	0.5	15	80	1986
شىندى كۆۋرۈكى	تىزناپ - ۋاچا لىنىيىسى	K23+458	ئاشقورغان	ئەگمىلىك قوش	ژەلسىن سۇپىلىق	10	1	46	78	6	0.5	10		1983

§ 4 . كېچىك

قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى كېچىكلەر ئاساسلىقى يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى پوسكام، يەكەن، مەكىت، مارالبېشى ناھىيىلىرى تەۋەسىدىكى دەريا بۆلەكلىرىگە تارقالغان.

1. قوشراپ كېچىكى

بۇ كېچىك يەكەن ناھىيىسىنىڭ قوشراپ بازىرى ھەسەلباغ كەنتىدىكى يەكەن دەريا بۆلىكىدە. دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدا يەكەن ناھىيىسى كاچۇك يېزا 3 - كەنتى بار. كېچىك ئورنى دەريا يۈزى كەڭلىكىنىڭ پەسلىلەرگە قاراپ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن زور دەرىجىدە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، قىش، ئەتىيازدىكى سۇ سوغۇلغان مەزگىلدە 35 — 50 مېتىر، ياز، كۈزدىكى كەلكۈن مەزگىلىدە 500 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، چوڭقۇرلۇقى 3.5 مېتىردىن ئاشىدۇ. كېچىكنىڭ ئىشلىتىلىش ۋاقتى شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ بېشىدىن كېيىنكى يىلى 5 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە بولىدۇ، سۇ سوغۇلغان پەسلىلەردىمۇ ئىشلىتىلىدۇ، كەلكۈن مەزگىلىدە ئىشلىتىلمەيدۇ. بۇ كېچىكتىن يىلىغا 15 مىڭ تاداەم (قېتىم) ئۆتىدۇ، بۇ كېچىك 1984 - يىلى بىكار قىلىندى.

30 - يىللاردىن بۇرۇن، قوي تېرىسىدىن ياسالغان تولۇمسالدا تاداەم ئۆتەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىككى قىرغاق دېھقانلىرى ئۆزلىرى ياغاچ قېيىق ياساپ كېچىكتىن ئۆتكەن. 50 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، ئاپتوموبىل ئۆتۈشكە باشلىغان. 60 - يىللاردىن باشلاپ، كېچىكتە ئوچىبولۇڭلۇق ياغاچ جازىغا پولات ئارغامچا باغلىنىپ قېيىقلارنىڭ دەريادىن ئۆتۈشگە يول باشلاندى.

2. ئىگەرچى كېچىكى

ئىگەرچى كېچىكى

بۇ كېچىك يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئارال يېزىسىدىكى يەكەن دەريا بۆلىكىگە جايلاشقان، كېچىك ئورنىنىڭ دەريا يۈزى كەڭلىكى 1200 مېتىردىن ئاشىدۇ، ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مۇھىم كېچىكلەرنىڭ بىرى. يەكەن دەريا-سى كۆۋرۈكى سېلىنماستىن بۇرۇن، كىشىلەر مۇشۇ كېچىك ئارقىلىق دەريادىن ئۆتەتتى، كېيىن ئاپتوموبىل ئۆتىدىغان بولدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 6 - ئايدا، كېچىكنىڭ 10 نەچچە كىلومېتىر يۇقىرى ئېقىمىدا يەكەن دەريا-سى كۆۋرۈكى سېلىندى، بۇنىڭ بىلەن ئاپتوموبىللار كۆۋرۈكتىن ئۆتىدىغان بولدى. لېكىن ھەر قېتىم كۆۋرۈكنى كەلكۈن بۇزۇۋەتكەندە، ئاپتوموبىللار يەنىلا مۇشۇ كېچىكتىن ئۆتەتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ كېچىك ئاۋۋالقىدەكلا ئىشلىتىلدى، لېكىن ئاساسلىقى پىيادىلەر ۋە ماتورسىز قاتناش ۋاستىلىرى ئۆتتى. ھەر يىلى 10 - ئاينىڭ بېشىدىن كېيىنكى يىلى 5 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، شۇ جايدىكى دېھقانلار 5 — 6 سال - قېيىق بىلەن لەيلىمە كۆۋرۈك ياساپ ئاپتوموبىل ۋە پىيادىلەرنى ئۆتكۈزەتتى؛ 5 - ئايدىن كېيىن كەلكۈن مەزگىلى يېتىپ كەلگەندە، لەيلىمە كۆۋرۈك ئېلىۋېتىلىپ قېيىق بىلەن ئۆتكۈزۈلدى. كېچىكتىن يىلىغا 19 مىڭ تاداەم (قېتىم) ئۆتىدۇ، بۇ كېچىك 1987- يىلى بىكار قىلىندى.

3. ئاۋات كېچىكى

بۇ كېچىك يەكەن ناھىيىسى ئارال يېزىسىدىكى يەكەن دەريا-سى بۆلىكىدە بولۇپ، يەكەن بىلەن ئازاتباغ

تاشيولىنىڭ K16+619 لىق ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. كېچىك ئورندىكى دەريا يۈزى كەڭلىكى 3000 مېتىردىن ئاشىدۇ. دەريا تېگى قۇم، كەلكۇن مەزگىلىدە پەقەت ئادەم، ھايۋانلار ۋە ئېشەك ھارۋىلىرى ئۆتەلەيدۇ، قېيىق ماڭالمايدىغان تېيىز يەرلەردىن ئادەم ۋە چارۋىلار كېچىپ ئۆتىدۇ. ھەر يىلى 11 - ئاينىڭ باشلىرىدىن كېيىنكى يىلى 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، سۇ تېيىز يەردە قىر يول ياسىلىپ، چوڭقۇر يەرگە كەڭلىكى 30 مېتىر كەلگۈدەك ئېقىن يولى قالدۇرۇلۇپ ئېقىن يولى ئوستىگە لەيلىمە كۆۋرۈك سېلىنغاندىن، لەيلىمە كۆۋرۈك ئاستىدىكى سۇ چوڭقۇرلۇقى 3 — 4 مېتىر. كېچىكتىن يىلىغا 95 مىڭ ئادەم (قېتىم) ئۆتىدۇ. بۇ كېچىك 1990 - يىلى بىكار قىلىندى.

4. مەكىت كېچىكى

بۇ كېچىك مەكىت ناھىيە بازىرىنىڭ 4 كىلومېتىر غەربىدىكى يەكەن دەريا‌سى بولۇپ، ئۇلكە يولى تازغۇن-مەكىت تاشيول قاتنىشىنىڭ بوغۇزى. كېچىك ئېغىزى ئورنىدىكى دەريا يۈزى كەڭلىكى 800 مېتىردىن ئاشىدۇ، ھەر يىلى 9 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 6 - ئاينىڭ بېشىغىچە بولغان سېلىكسۇ پەسلىدە لەيلىمە كۆۋرۈك سېلىنىپ ئاپتوموبىل ئادەم ۋە چارۋىلار ئۆتكۈزۈلىدۇ. 6 - ئاينىڭ بېشىدىن 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان كەلكۇن مەزگىلىدە لەيلىمە كۆۋرۈك ئېلىۋېتىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن قاتناش ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. مەكىتكە كىرىپ چىقىدىغان ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى پوسكام ناھىيىسى بىلەن ئايلىنىپ ماڭىدۇ، كېچىك 1962 - يىلى ياسالغان، بۇ يەردە كېچىك ئىسمېنتسى قۇرۇلغان بولۇپ، 9 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. لەيلىمە كۆۋرۈكتىن ئۆتۈش مەزگىلىدە ياسالغان لەيلىمە كۆۋرۈكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 مېتىر. 1990 - يىلىغىچە يىلىغا بۇ كېچىكتىن 110 مىڭ ئادەم (قېتىم) ئۆتتى.

5. 48 - تۇەن كېچىكى

بۇ كېچىك بېكىتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى 48 - تۇەن تەۋەسىدىكى يەكەن دەريا‌سى بۆلىكىدە بولۇپ، ئاقسامارال كېچىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ مەكىت بىلەن ئاقسامارال تاشيول قاتنىشىنىڭ مۇھىم تۇتۇنلىرىنىڭ بىرى. كېچىك ئورنىنىڭ دەريا يۈزى كەڭلىكى ئازكەم 100 مېتىر بولۇپ، ھەر يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان كەلكۇن مەزگىلىدە، ئاپتوموبىل، ئادەم ۋە چارۋىلار ياغاچ كېمىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، بۇ بۆلەك دەريا يولى يۇقىرى ئېقىمىدا سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن دەريا سۈيى تەدرىجىي تارتىلىپ كەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي كېچىك بىكار قىلىندى.

6. پاياناپ كېچىكى

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) دىن ئىلگىرى پوسكام ناھىيىلىك يامۇل مۇشۇ ناھىيىنىڭ پاياناپ دېگەن يېرىدە بىر كېچىك قۇردى. بۇ كېچىك پاياناپ كېچىكى دەپ ئاتالدى. كېچىككە پولات ئارغامچا تارتىلىپ غالتەك بېكىتىلدى، كېچىك كېمىسى پولات ئارغامچىدىكى غالتەككە باغلاندى، كېمە كېچىكتىن ئۆتكەندە پولات ئارغامچا ئارقىلىق باشقۇرۇلۇپ سۇنىڭ ئېقىشىغا ئەگىشىپ قارشى قىرغاقتا ئۆتتى. كېچىك كېمىسى قوش گەۋدىلىك ياغاچ كېمە بولۇپ 2 كېمە ئۈستىگە توغرا ياغاچ، تاختاي قويۇلۇپ تۇتاشتۇرۇلغان بولۇپ، بىر قېتىمدا پرېتسىپلىق بىر ئاپتوموبىلنى ئۆتكۈزگىلى بولاتتى، شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن كېيىنكى يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرىلىرىغىچە بولغان سېلىكسۇ مەزگىلىدە ئاپتوموبىللار بىۋاستە دەريادىن ئۆتەتتى، كېچىك جايلاشقان جايدا 7 تارماق ئېقىن بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە چوڭراق ئېقىن 2 بولۇپ، سۈيى تېز ئاقاتتى. شۇڭا ئاتلىق ئۆتكىلى بولمايتتى، شۇ سەۋەبتىن يامۇل كېچىك قۇرۇپ پىيادىلەرنى ئۆتكۈزدى، ھەر يىلى ياز ۋە كۈزدە تاغ كەلكۇنى كەلگەندە چوقۇم شىمالىي يۇنىلىشتە مېڭىپ ئىگەرچىنى ئايلىنىپ كېچىكتىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. 40 - يىللاردا يەكەن دەريا‌سى كۆۋرۈكى پۈتكەندىن كېيىن بۇ كېچىك بىكار قىلىندى.

Ⅲ باب

ترانسپورت

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ئۇلاغ ۋە ئۇلاغ ھارۋىلىرى قەشقەرنىڭ سىرت بىلەن بولغان تاۋار ئوبوروتىدىكى ئاساسلىق قاتناش قورالى ئىدى. 40 - يىللارنىڭ بېشىدا، گەرچە سانى 10غا يەتمەيدىغان شەخسىي ئاپتوموبىل كىراكەشلىك قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، يول ۋە ئاپتوموبىل ناھايىتى ناچار بولغانلىقى ئۈچۈن، پەقەت قەشقەر بىلەن ئاقسۇ ئوتتۇرىسىدىلا قاتنىيالايتتى. زور مىقدارلىقى پۇقراۋى ترانسپورت، ھەربىي لازىمەتلىك ۋە سودا ماددىي ئەشيالىرىنى توشۇشتا يەنىلا ئۇلاغ كۈچىگە تايىنىلاتتى. 50-يىللاردىن باشلاپ، ۋىلايەت تەۋەسىدە ئاپتوموبىل تېز كۆپەيدى. ئاساسلىقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىمپورت قىلىنغان «زىس»، «گاز» ماركىلىق ۋە ئامېرىكىنىڭ «داداۋجى» ماركىلىق ئاپتوموبىللىرى بار ئىدى. 50-يىللارنىڭ ئاخىرىدا دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن «ئازاد» ماركىلىق ئاپتوموبىل ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. ئاپتوموبىللارنىڭ تېز كۆپىيىشى بىلەن يولۇچى، يۈك توشۇش ئىقتىدارى ئۆزلۈكسىز ئۆستى. ئاپتوموبىللارنىڭ يۈك كۆتۈرۈش ئىقتىدارى چوڭ تونناژلىققا قاراپ تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. ئاساسلىقى دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن «خۇاڭخې»، «ئازاد»، «شەرق شامىلى»، «خۇڭيەن» قاتارلىق ئاپتوموبىللار بار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تراكتورلارمۇ ئېتىز - ئېرىق ترانسپورتى ۋە يېزا - بازار ئارىلىقىدىكى قىسقا مۇساپىلىك ترانسپورتنىڭ ئاساسلىق قورالى بولۇپ قالدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يۈك ئاپتوموبىلىدىن 5043ى، ئاپتوبۇستىن 1589ى بار بولدى.

§1 . يۈك ترانسپورتى

1. ۋىلايەتلىك كەسپىي ترانسپورت شىركەتلىرى

1) قەشقەر ۋىلايەتلىك 1 - ترانسپورت شىركىتى 1958 - يىلى ۋىلايەت بويىچە قاتناش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى، شۇ ۋاقىتتىكى قەشقەردە تۇرۇشلۇق قاتناش نازارىتى قەشقەر تاشيول قاتناش باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ 30 ئاپتوموبىلىنى قەشقەرگە بېرىپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇشنى، ئۇنىڭ ۋىلايەت تەۋەسىدە يۈك توشۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىشىنى قارار قىلدى. 1975 - يىلى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەننىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مۇستەقىل ئاپتوموبىل بىڭتۇەنىنى شتاتىدىكى ئورۇنلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بىڭتۇەننىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مۇستەقىل ئاپتوموبىل 3 - يىگى بىلەن قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاپتوموبىل كالونى بىرلەشتۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك ترانسپورت شىركىتى قۇرۇلدى. 1979 - يىل 4 - ئايدا شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىنى شتاتىدىكى ئورۇنلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندە، بىڭتۇەن مۇستەقىل 3 - يىگى ئاپتوموبىل يىگى يەنە بىڭتۇەننىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ

بېرىلدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك ترانسپورت شىركىتى ئەسلىدىكى 1 ـ، 6 ـ ئاپتوموبىل كالونلىرى ئاساسىدا، قەشقەر ۋىلايەتلىك 1 ـ ترانسپورت شىركىتى بولۇپ قۇرۇلدى، ترانسپورت ۋەزىپىسى ۋىلايەت ئىچىدە ئاشلىق، پاختا، مايى، كۆمۈر قاتارلىقلارنى توشۇشتىن رايون ئاتلاپ يۈك توشۇشقا قاراپ تەرەققىي قىلدى.

1990 ـ يىلى شىركەتتە 3 كەسپىي ئاپتوموبىل ترانسپورت ئەترىتى، بىر ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتى، 144 ترانسپورت ئاپتوموبىلى، 491 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولدى، شىركەتنىڭ تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 4 مىليون 140 مىڭ يۈەندىن ئاشتى، يىلىغا 37 مىڭ 900 تونىنا يۈك توشىدى.

2) قەشقەر ۋىلايەتلىك 2 ـ ترانسپورت شىركىتى بۇ شىركەتنىڭ تەكتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 6 ـ ترانسپورت شىركىتى ئىدى. 1953 ـ يىلى شىنجاڭ ھەربىي رايونىدىن كەسىپ ئالماشتۇرغان بىر قىسىم ھەربىيلەر شىنجاڭ ئۆلكىلىك ترانسپورت ئىدارىسى قەشقەر شۆبە شىركىتىنى قۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 2700 كىلومېتىردىن ئارتۇق غول لىنىيىدىكى رايونلارنىڭ يۈك ترانسپورت ۋەزىپىسىنى ۋە جۈڭگو ـ سوۋېت، جۈڭگو ـ پاكىستان خەلقئارا سودا ترانسپورت ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. شىركەت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە 29 ئىشچى ـ خىزمەتچى، 2 ئاپتوموبىل بار ئىدى، ئۇنىڭ ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «زىس» 155 تېپلىق پىكاپتىن بىرى بار ئىدى. 1954 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى شەرق ترانسپورت شىركىتىنىڭ ئاپتوموبىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا 97 تىجارەت ترانسپورت ئاپتوموبىلى بار بولدى. كېيىنكى يىلى شۆبە شىركەت جەنۇبىي شىنجاڭ ترانسپورت شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭغا 2 ئاپتوموبىل كالونى قارىدى، شىركەتنىڭ 179 تىجارەت ترانسپورت ئاپتوموبىلى بار ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭ ترانسپورت شىركىتى قەشقەر تاشيول ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسى، قەشقەر ترانسپورت باش بېكىتى، تۇرپان ـ قەشقەر تاشيول ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسى، شىنجاڭ 6 ـ ترانسپورت شىركىتى دەپ ئاتالدى. كەسىپ داۋىرىسى شىمالدا داخىيەن ۋوگزالى (تۇرپان تەۋەسىدە)، شەرقتە خوتەن ۋىلايىتى نىيە ناھىيىسىگىچە، جەنۇبتا شىزاڭنىڭ ئالى ۋىلايىتىگىچە، غەربتە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىگىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. 1984 ـ يىلى ئاپتونوم رايون شىنجاڭ 6 ـ ترانسپورت شىركىتىنى قەشقەر ۋىلايىتىگە چۈشۈرۈپ بېرىشنى قارار قىلدى. كېيىنكى يىلى شىركەت نامى قەشقەر ۋىلايەتلىك 2 ـ ترانسپورت شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

1990 ـ يىلى شىركەت قارمىقىدا 10 كەسپىي يولۇچى ـ يۈك ترانسپورت ئاپتوموبىل كالونى، 448 ھەر خىل يۈك ئاپتوموبىلى، 191 ئاپتوبۇس، بىر رېمونت زاۋۇتى، 2429 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولدى. تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 31 مىليون 635 مىڭ يۈەنگە، يىلىغا توشۇغان يۈك مىقدارى 118 مىڭ 200 تونىنغا، توشۇغان يولۇچى 1 مىليون 370 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە يەتتى.

2. ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ كەسپىي ترانسپورتى

مىنگو دەۋرىدە ۋىلايەت تەۋەسىدە ئاپتوموبىل ترانسپورت ئاپپاراتى يوق ئىدى. 50 ـ يىللاردىن 60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ مادىدي ئەشيا يۆكلىرىنى ئاساسلىقى ۋىلايەتلىك ترانسپورت كارخانىلىرى ياكى شۇ جايدىكى ئۇلاغ ترانسپورت ئەترەتلىرى توشۇيتتى. 60 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 70 ـ يىللارنىڭ بېشىغىچە ناھىيە (شەھەر) لەردە ئارقا ـ ئارقىدىن ئاپتوموبىل ترانسپورت ئەترەتلىرى قۇرۇلۇپ، ئاساسلىقى مادىدي ئەشيالارنى توشۇشنى ئۈستىگە ئالدى. 1980 ـ يىلىدىن كېيىن ناھىيە، شەھەرلەرگە قاراشلىق ترانسپورت كارخانىلىرى تىجارەت تۈزۈلمىسىنى ئۆزگەرتىپ، ھۆددە ئېلىپ تىجارەت قىلىشنى يولغا قويىدى، بۇنىڭ بىلەن كارخانىلارنىڭ ھاياتي كۈچى ئاشتى. 1990 ـ يىلىغىچە ۋىلايەت بويىچە 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ھەممىسىدە ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتى بار بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئاپتوموبىل ترانسپورت ئىقتىدارى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناھىيە (شەھەر) لىك ترانسپورت شىركەتلىرىنىڭ 1990 - يىلدىكى ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 6

ئورۇنلار	ئاپتوموبىل (دانە)	ئىشچى - خىزمەتچى (نەپەر)	توشۇلغان يۈك (تونна)	پايدا (تۇمەن يۈەن)	ئورۇنلار	ئاپتوموبىل (دانە)	ئىشچى - خىزمەتچى (نەپەر)	توشۇلغان يۈك (تونна)	پايدا (تۇمەن يۈەن)
قەشقەر شەھەرلىك ترانسپورت شىر- كىتى	19	101	6700		يەكەن ناھىيىلىك ترانسپورت شىر- كىتى	32	76	14000	
قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىلىك ترانسپورت شىر- كىتى	28	109	5348	7.47	پوسكام ناھىيىلىك ترانسپورت شىر- كىتى	8	32	1800	7
قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك ترانسپورت شىر- كىتى	4	67		13.7	قاغىلىق ناھىيە- لىك ترانسپورت شىركىتى	18	56	3493	3.15
پەيزاۋات ناھىيە- لىك ترانسپورت شىركىتى	9	28	1700	7.57	مەكىت ناھىيىلىك ترانسپورت شىر- كىتى	15	36	2800	8
يوپۇغا ناھىيىلىك ترانسپورت شىر- كىتى	13	40	6000	7	مارالبېشى ناھە- يىلىك ترانسپورت شىركىتى	19	60	10200	
يېڭىسار ناھىيە- لىك ترانسپورت شىركىتى	9	29	5100		تاشقورغان ناھىيە- لىك ترانسپورت شىركىتى	9	31	1500	

3. بېكتۇەن مەخسۇس سىستېمىسى ترانسپورتى

بېكتۇەن 3 - ترانسپورت شىركىتىنىڭ تەكتى 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قۇرۇلغان بېكتۇەن مۇستەقىل ئاپتوموبىل 3 - يىگى ئىدى، 1975 - يىلى بېكتۇەننىڭ تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاپتوموبىل كالونى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك ترانسپورت شىركىتى قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايەتلىك 2 - ترانسپورت شىركىتى دەپ ئاتالدى. 1979 - يىلى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بېكتۇەننىڭ تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەسلىدىكى مۇستەقىل ئاپتوموبىل 3 - يىگى بېكتۇەننىڭ باشقۇرۇشىغا ئوتكۈزۈلۈپ بېرىلدى، ئۇزۇن ئۇتمەي نامى بېكتۇەن 3 - ترانسپورت شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

بۇ شىركەت ئاساسلىقى يېڭا ئىگىلىك 3 - شىسىنىڭ يۈكىنى توشۇشنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، سىرتتىن خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى، نېفىت، ئاپتوموبىل سەپلىمىلىرى، تراكتور سەپلىمىلىرى، پولات ماتېرىيال، كۇندىلىك بويۇملارنى توشۇپ كېلىش، سىرتقا ئاشلىق، پاختا، دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى قاتارلىق ماددىي ئەشيالارنى توشۇشنى ئۈستىگە ئالدى. 70 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، تۇەن - مەيدانلار ئۆزىنىڭ يۈكىنى ئۆزى توشۇيدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن بېكتۇەن 3 - ترانسپورت شىركىتى توشۇيدىغان يۈك ئازىيىپ كەتتى. نەتىجىدە شىزاڭنىڭ ئالىي ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيالىرىنى ۋە چېگرا سودا ماددىي ئەشيالىرىنى

توشۇشقا باشلىدى. 1990 - يىلى تىجارەت ترانسپورت ئاپتوموبىلى 237گە، بىر يىلدا توشۇلغان يۈك 73 مىڭ 500 تونناغا يەتتى.

4. باشقا ترانسپورت

1) ۋىلايەتلىك سودا ترانسپورت شىركىتى 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، قەشقەرنىڭ ترانسپورت ئىقتىدارى بازارنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىيالمايدىغان بولۇپ قالدى. 1960 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سودا نازارىتى ساقلاش - توشۇش باشقارمىسى قەشقەردە ترانسپورت بېكىتى تەسىس قىلدى، بېكەت قارمىقىدا 2 ئاپتوموبىل كالونى، بىر ئاپتوموبىل ئاسراش زاۋۇتى بار ئىدى، بۇ بېكەت ئاساسلىقى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سودا ترانسپورت ۋەزىپىسىنى ئۈز ئۈستىگە ئالغانىدى. 1985 - يىلى ئاپتونوم رايونىنىڭ سودا ترانسپورتىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئۆزگەردى، ئەسلىدىكى سودا نازارىتى ساقلاش - توشۇش باشقارمىسىنىڭ قەشقەر ترانسپورت بېكىتى شۇ يىلى 6 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى ۋە قەشقەر ۋىلايەتلىك سودا ترانسپورت شىركىتى دەپ ئاتالدى، بۇ شىركەت ئاساسلىقى تاۋار ترانسپورتى بىلەن شۇغۇللانىدى. 1990 - يىلى شىركەتتە 363 ئىشچى - خىزمەتچى، پولشادا ئىشلەنگەن «ئىلچى» 135 تىپلىق يۈك ئاپتوموبىلىدىن 115ى، پرېتسېپتسىن 26 سى، «شەرق شامىلى» ماركىلىق ئاسما كوزۇپلۇق ئاپتوموبىلىدىن بىرى، «ئازاد» ماركىلىق ئاپتوبۈستىن بىرى بار بولدى، تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 8 مىليون 730 مىڭ يۈەندىن كۆپرەككە، بىر يىلدا توشۇغان يۈك 20 مىڭ 800 تونناغا يەتتى.

2) جۇڭگو تاشقى سودا ترانسپورت قەشقەر تارماق شىركىتى بۇ شىركەتنىڭ تەركىبى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تاشقى سودا شىركىتىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق 3 - ترانسپورت چوڭ ئەترىتى بولۇپ، 1959 - يىلى قۇرۇلغان، 1964 - يىلى كېڭەيتىپ قۇرۇلغاندىن كېيىن قەشقەر تاشقى سودا ترانسپورت باشقۇرۇش پونكىتى دەپ ئاتالدى، قارمىقىدا 2 ئاپتوموبىل كالونى، بىر ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتى بار ئىدى. 1971 - يىلى تاشقى سودا ترانسپورتىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. 1973 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى ھەمدە قەشقەر ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ئاپتوموبىل كالونى دەپ ئاتالدى. 1989 - يىلى جۇڭگو تاشقى سودا ترانسپورت باش شىركىتى شىنجاڭ شۆبە شىركىتىنىڭ قەشقەر تارماق شىركىتى دەپ ئاتالدى ھەمدە ئاساسلىقى ۋىلايەت بويىچە تاشقى سودا ترانسپورت ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى، شىركەتتە 235 ئىشچى - خىزمەتچى، 67 ھەر خىل ترانسپورت ئاپتوموبىلى بار، تۇراقلىق مۈلكىنىڭ قىممىتى 4 مىليون 400 مىڭ يۈەنگە، بىر يىلدا توشۇغان يۈك 30 مىڭ تونناغا يەتتى.

3) جەنۇبىي شىنجاڭ بىناكارلىق - قۇرۇلۇش شىركىتى ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتى بۇ شىركەتنىڭ تەركىبى جەنۇبىي شىنجاڭ بىناكارلىق - قۇرۇلۇش شىركىتىنىڭ ئاپتوموبىل ترانسپورت ئەترىتى ئىدى، 1985 - يىلى نامى جەنۇبىي شىنجاڭ بىناكارلىق - قۇرۇلۇش شىركىتى ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1990 - يىلى شىركەتتە 150 ئىشچى-خىزمەتچى، 32 يۈك ئاپتوموبىلى، 12 پرېتسېپ بار بولدى، بىر يىلدا توشۇغان يۈك 4000 تونىدىن ئاشتى.

4) پوسكام نېفىت ترانسپورت شىركىتى بۇ شىركەت 1989 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلدى، ئۇ پوسكام نېفىت - تەبىئىي گاز تەرەققىيات شىركىتىگە قاراشلىق كەسىپي ترانسپورت شىركىتىدىن ئىبارەت. بۇ شىركەت ئاساسلىقى نېفىت - تەبىئىي گاز تەرەققىيات شىركىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى

ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ماددىي - ئەشيالىرىنى توشۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش لازىمەتلىكلىرىنى توشۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. 1990 - يىلى ھەر خىل تىپتىكى ئاپتوموبىلدىن 671ى بار بولدى، ئۇنىڭ ئىچىدە يۈك ئاپتوموبىلى 560.

بۇنىڭدىن باشقا، قەشقەر ۋىلايەتلىك توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، ۋىلايەتلىك سىمونت زاۋۇتى، ۋىلايەتلىك ئاشلىق ئىدارىسى، ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى، قەشقەر ناشيول باش ئۇچاستىكىسى، قاغىلىق ناشيول باش ئۇچاستىكىسى قاتارلىق ئورۇنلارمۇ ئاپتوموبىل ترانسپورت ئاپپاراتلىرىنى قۇردى، بۇ ئاپپاراتلار ئاساسلىقى شۇ سىستېمىنىڭ، شۇ ئورۇنىنىڭ ماددىي ئەشيالىرىنى توشۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى، يەنە ئىجتىمائىي تىجارەت ترانسپورتىغىمۇ قاتناشتى.

§ 2 . يولۇچى ترانسپورتى

قەشقەر يولۇچى ترانسپورت بېكىتى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئاپتوموبىلدا يولۇچى توشۇش كەسپى 1952 - يىلى باشلاندى. ئەينى ۋاقىتتا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ترانسپورت شىركىتى قەشقەردە تىجارەت ئورنى تەسىس قىلىپ ئۇرۇمچى-قەشقەر - خوتەنگە قەرەلسىز يولۇچىلار نۆۋەتچى ئاپتوبۇسى سالدى. كېيىنكى يىلى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ترانسپورت شىركىتى قەشقەر شۆبە شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شۇ يىلى 10 - ئايدا قەشقەردىن يەكەن، قاغىلىق ئارقىلىق خوتەنگە باردىغان يولۇچىلار نۆۋەتچى ئاپتوبۇسىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويدى، 1954 - يىلى نۆۋەتچى ئاپتوبۇسنى ھەپتىدە بىر قېتىم قەرەللىك قاتنايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتتى. 60 - يىللاردا ئاپتوبۇسنىڭ تەدرىجىي كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ۋىلايەتلىك 2-ترانسپورت شىركىتى يولۇچىلار ترانسپورت ئەترىتى قۇرۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىكى ناھىيىلەر ۋە بېكەتلەرنى بېزا ئىگىلىك 3 - شىىنىڭ بىر قىسىم تۈرن - مەيدانلىرى ئارىسىدا ۋە رايون ئىچلاپ يولۇچى توشۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، كۆپ قىسىم ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ ئاپتوموبىل كالونلىرى ئاپتوبۇس سېتىۋېلىپ، يولۇچى توشۇش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئاساسلىقى شۇ ناھىيىدىن قوشنا ناھىيىگە، قەشقەر شەھىرى ۋە شۇ ناھىيە تەۋەسىدىكى بىر قىسىم يېزا، بازارلارغا يولۇچى توشۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يېزا ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، شەھەر - يېزىلاردا يولۇچىلار كۆپەيدى، يەككە يولۇچىلار ترانسپورتىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلدى، نەتىجىدە كۆپ قاتلاملىق، كۆپ كۆپەيدى، يەككە يولۇچىلار ترانسپورتىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلدى، نەتىجىدە كۆپ قاتلاملىق، كۆپ يوللۇق ۋە كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبى تەلەپ مەۋجۇد بولغان يېڭىچە قۇرۇلما شەكىللەندى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يولۇچى توشۇش دائىرىسى ئاپتونوم رايونىنىڭ كۆپ قىسىم ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلىرىگىچە كېڭىيىپ، رايون ئاتلاپ يولۇچى توشۇش لىنىيىسىدىن 25ى، رايون ئىچىدە يولۇچى توشۇش لىنىيىسىدىن 274ى ئېچىلدى، يولۇچى توشۇش مۇساپىسى 5565. كىلومېتىرغا يەتتى (يېزا ئىگىلىك 3-شىىنىڭ بۇنىڭ سىرتىدا)، يولۇچى ترانسپورت بېكىتى ۋە نۇقتىسىدىن 65ى بار بولدى. ۋىلايەتتىكى 90%تىن يۇقىرى يېزا، بازار ۋە بېكەتلەرنى يېزا ئىگىلىك 3 - شىى قارىمىقىدىكى تۈرن، مەيدانلارنىڭ

ھەممىسىگە بىۋاستە يولۇچىلار نۆۋەتچى ئاپتوبۇسى قاتنايدۇ. قەشقەر مەركىزىي يولۇچىلار تىرانسپورت بېكىتى ھەر كۈنى جايلارغا قەرەللىك ھالدا 118 نۆۋەتچى ئاپتوبۇسنى يولغا سېلىپ كۈنىگە 2700 نەچچە ئادەم (قېتىم) يولۇچى توشۇيدۇ. يولۇچى تىرانسپورتى يۈكىرى پەللىگە چىققان مەزگىلدە، كۈنىگە توشۇلىدىغان يولۇچى 4600 ئادەم (قېتىم) گە يېتىدۇ.

1. تىرانسپورت تىجارىتى

1) رايون ئىچىدە يولۇچى توشۇش

(1) رايون ئىچىدىكى غول لىنىيىدە يولۇچى توشۇش بۇ قەشقەر شەھىرىنى مەركەز قىلىپ، ناھىيىلەرگە ئاپتوموبىلدا يولۇچى توشۇشنى كۆرسىتىدۇ. جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، ۋىلايەت تەۋەسىدە ئاپتوموبىلدا يولۇچى توشۇلمايتتى. 1953 - يىل 6 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك تىرانسپورت شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۇنجى قەدەمدە قەشقەردىن يەكەن، قاغىلىق، خوتەنگە باردىغان لىنىيە ئېچىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 3 يىلدا، ناھىيىلەرنىڭ سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلىپ، يولۇچى مىقدارى كۆپەيگەچكە، يەنە قەشقەردىن يېڭىسار، مارالبېشى، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەر، پەيزاۋات، ئاقتۇ، يوپۇغا، يەكەن، مەكىت قاتارلىق ناھىيىلەرگە باردىغان لىنىيە ئېچىلدى. 1958 - يىلى قەشقەردىن تاشقورغانغا باردىغان تاشيول ياسالغاندىن كېيىن، بۇ لىنىيىمۇ ئېچىلدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر شەھىرىنى مەركەز قىلغان ناھىيىلەرگە تۇتاشقان يولۇچى تىرانسپورت تورى شەكىللەندى.

(2) رايون ئىچىدىكى تارماق لىنىيىدە يولۇچى توشۇش ئاساسلىقى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناھىيە، شەھەرلەردىن يېزا - بازار، تۇمەن - مەيدانلارغا باردىغان يولۇچى توشۇشنى كۆرسىتىدۇ.

جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ قاتنىشى ئىنتايىن قالاق بولۇپ، تىرانسپورتتا ئاساسلىقى ئۇلاغ كۆچى ۋە ئادەم كۆچىگە تايىنىلاتتى. 50 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يول قاتناش قۇرۇلۇشى ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، ناھىيە بازىرىدىن يېزا - بازارلارغا ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىغا يولۇچى توشۇيدىغان لىنىيىلەر ئېچىلدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، بىر قىسىم يول لىنىيىسى توختىتىلدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، بولۇپمۇ يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن، كوللېكتىپ سودا گۈللىنىپ، يولۇچى كۆپەيدى، بۇنىڭ بىلەن ئەسلىدىكى يولۇچى توشۇش مەخسۇس تىجارىتى تۈزۈلمىسى يولۇچى توشۇش بازىرىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن كەلمەي قالدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تاشيول تىرانسپورت بازىرى قويۇقبتلىگەندىن كېيىن، دۆلەت ئىلكىدىكى، كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى، يەككە ئىگىلىكتىكى يولۇچى تىرانسپورتىدا باراۋەر رىقابەتلىشىش، ئورتاق تەرەققىي قىلىش ھالىتى شەكىللەندى. 1990 - يىلغا كەلگەندە، يولۇچى تىرانسپورت لىنىيىسىدىن 214ى ئېچىلدى، مۇساپىسى 38 مىڭ 260 كىلومېتىرغا يەتتى.

2) رايون ئاتلاپ يولۇچى توشۇش بۇ ئاساسلىقى قەشقەر ۋىلايىتىدىن ئاپتونوم رايونىنىڭ جاي - جايلىرى، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەرگە باردىغان ئاپتوبۇستا يولۇچى توشۇشنى كۆرسىتىدۇ.

1953 - يىل 10 - ئايدا قەشقەردىن خوتەنگە يولۇچىلار نۆۋەتچى ئاپتوبۇسى قاتنىدى. بۇ ئاپتوبۇس بىر مەزگىل قەرەلسىز قاتنىغاندىن كېيىن، كېيىنكى يىلى ھەپتىدە بىر قېتىم قەرەللىك قاتنايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يولۇچىلارنىڭ كۆپىيىشى ۋە تاشيولنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، رايون ئاتلاپ يولۇچى توشۇش لىنىيىلىرى ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى. 1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يولۇچى توشۇش دائىرىسى ئاپتونوم رايونىنىڭ كۆپ قىسىم ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلىرىگە كېڭەيىپ، رايون ئاتلاپ يولۇچى توشۇش لىنىيىسى 25كە، رايون ئىچىدە يولۇچى توشۇش لىنىيىسى 274كە، يولۇچى ئاپتوبۇسلىرىنىڭ

مۇساپىسى 5565.5 كىلومېتىر (يېزا ئىگىلىك 3 - شىنىڭ بۇلاق سىرتىدا) غا، يولۇچىلار تىرانسپورت بىكەت - نۇقتىسى 65كە يەتتى. ۋىلايەت بويىچە 90%تىن ئارتۇق يېزا - بازار، بىكەتنى يېزا ئىگىلىك 3 - شىنىڭ قاراشلىق تۇمەن - مەيدانلارنىڭ ھەممىسىگە بىۋاستە يولۇچىلار نۆۋەتچى ئاپتوبۇسى قاتنايدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى رايون ئاتلاپ يولۇچى توشۇش لىنىيىسى ۋە يولۇچى نۆۋەتچى ئاپتوبۇسلىرىنىڭ 1990 - يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 7

باشلانغان ئاخىرلاشقان نۇقتا	مۇساپە (كىلومېتىر)	نۆۋىتى	بېرىپ كېلىش ۋاقتى (كۈن)	باشلانغان ئاخىرلاشقان نۇقتا	مۇساپە (كىلومېتىر)	نۆۋىتى	بېرىپ كېلىش ۋاقتى (كۈن)
قەشقەر — ئۇرۇمچى	1474	كۈندە بىر	8	قاغىلىق — شىر بۇلاق دەريالىق	1074	ھەپتىدە ئۈچ	10
قەشقەر — غۇلجا	1644	كۈندە بىر	8	قاغىلىق — ئۇرۇمچى	1731	كۈندە بىر	9
قەشقەر — داخپەن	1364	ھەپتىدە ئىككى	8	قاغىلىق — داخپەن	1615	كۈندە بىر	9
قەشقەر — تۇرپان	1374	ئۈچ كۈندە بىر	8	قاغىلىق — خوتەن	255	كۈندە بىر	2
قەشقەر — كورلا	1003	كۈندە بىر	6	قاغىلىق — گۇما	75	كۈندە بىر	1
قەشقەر — ئاقسۇ	468	كۈندە بىر	3	يەكەن — داخپەن	1366	ھەپتىدە ئۈچ	8
قەشقەر — ئاتۇش	44	كۈندە ئالتە	1	مارالبېشى — ئۇرۇمچى	1246	ھەپتىدە ئۈچ	7
قەشقەر — خوتەن	510	كۈندە بىر	3	مارالبېشى — ئاقسۇ	238	ئىككى كۈندە بىر	2
قەشقەر — گۇما	329	ھەپتىدە ئىككى	2	قەشقەر — ئاقتۇ	60	ئىككى كۈندە بىر	1

3) خەلقئارا يولۇچى تىرانسپورتى

1979 - يىلى جۇڭگو - پاكىستان تاشيولى پوتكەندىن كېيىن ئىككى دۆلەتنىڭ دوستانە بېرىش - كېلىشى ۋە ئىقتىسادىي ئالاقىسى كۈچەيدى. 1983 - يىل 5 - ئايدا جۇڭگو - پاكىستان ئىككى تەرەپ قەشقەردە جۇڭگو - پاكىستان ئوتتۇرىسىدا نۆۋەتچى ئاپتوبۇس سېلىش كېلىشىمى ئىمزالىندى. يولۇچىلار نۆۋەتچى ئاپتوبۇسى قەشقەر خونجىراپ پورتىدىن ئۆتۈپ پاكىستاننىڭ «سوس» رايونىغا بارىدۇ، ئومۇمىي مۇساپىسى 512 كىلومېتىر. 1986 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭگو - پاكىستان ئىككى تەرەپ يەنە جۇڭگو شىنجاڭنىڭ خونجىراپ پورتىنى ئۆچىنچى دۆلەتكە ئېچىۋېتىش توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، پاكىستان ۋە باشقا ئۆچىنچى دۆلەت خەلقلىرى جۇڭگوغا كېلىپ سەيلە - ساياھەتتە بولدى. جۇڭگو خەلقىمۇ پاكىستان، جەنۇبىي ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا قاتارلىق رايونلارغا، مۇسۇلمان ئاممىسىمۇ سەئۇدى ئەرەبىستانغا چىقىپ تۇغقان يوقلاش ۋە ھەج - تاۋاپ قىلىشتا مۇشۇ خەلقئارا يول بىلەن بېرىپ كەلدى.

جۇڭگو - پاكىستان خەلقئارا يولۇچىلار نۆۋەتچى ئاپتوبۇسى قەشقەردىن يولغا چىقىپ، تاشقورغان، خونجىراپ پورتىدىن ئۆتۈپ، پاكىستان تەۋەسىدىكى «سوس»قا بارىدۇ. ھەر كۈنى بىر قېتىم ماڭىدۇ. يەنە ئەملىي يولۇچى مىقدارىغا ئاساسەن كۆپەيتىلىدۇ، بەزىدە ھەر كۈنى 3 — 5 قېتىمغىچە نۆۋەتچى ئاپتوبۇس يولغا سېلىنىدۇ. بىر يىلدا يولۇچىلار نۆۋەتچى ئاپتوبۇسى 5 - ئايدىن 10 - ئايغىچە قاتنايدۇ.

1990 - يىلى جۇڭگو - پاكىستان خەلقئارا ترانسپورتى بويىچە يولۇچى 11 مىڭ 900 تاەم (قېتىم) گە يەتتى.

4) شەھەر يولۇچى ترانسپورتى بۇ تاساسلىقى قەشقەر شەھەر رايونى ئىچىدە يولۇچى توشۇشنى كۆرسىتىدۇ. 1953 - يىلى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ترانسپورت شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «زىس» 155 تىپلىق يولۇچىلار ئاپتوبۇسىنى تۇنجى قېتىم قەشقەر شەھەر رايونىنىڭ كوچىسىغا سالدى. ئۇنىڭ تىجارەت ترانسپورت لىنىيىسى قەشقەر شەھىرىدىن قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە ئىدى. 1965 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر ترانسپورت شىركىتى تىجارەت قىلىۋاتقان قەشقەر شەھىرىدە يولۇچى توشۇشنى قەشقەر شەھەرلىك شەھەر قۇرۇلۇش ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. شەھەر قۇرۇلۇش ئىدارىسى قەشقەر شەھىرىدە كوچا ئاپتوبۇسى تەشكىللەپ شەھەر رايونىدىن ئايرودرومغا بارىدىغان لىنىيىنى كۆپەيتتى.

1976 - يىل 8 - ئايدا قەشقەر شەھەرلىك ئامىۋى قاتناش شىركىتى قۇرۇلدى. يولۇچىلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ شىركەتنىڭ يولۇچى ئاپتوبۇسلىرى ۋە تىجارەت لىنىيىسىمۇ كۆپەيدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە شەھەر ئىچىدىكى ئاساسلىق كوچىلارغا ۋە قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە بازىرى، قەشقەر توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، ۋىلايەتلىك سېمونت زاۋۇتى، قەشقەر ئايرودرومى، قەشقەر پېۋا زاۋۇتى، خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىغا ۋە يېڭىئۆستەڭ، بەشكېرەم قاتارلىق يەرلەرگە بارىدىغان ترانسپورت لىنىيىسى 10غا يەتتى.

5) ساياھەتچىلەر، تاغقا چىققۇچىلار ترانسپورتى 1978 - يىلدىكى ئىسلاھات، ئىچىۋېتىشتىن بۇيان، قەشقەرگە كېلىپ سەيلە - ساياھەت قىلىدىغان، تاققا چىقىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدىغان جۇڭگولۇق ۋە چەت ئەللىك ئۆمەك - ئەترەتلەر كۈنسېرى كۆپەيدى. سەيلە - ساياھەت ۋە تاققا چىقىش پائالىيەتلىرىدە ئاپتوبۇسقا ئولتۇرۇش تەلىپىگە ئۈيغۇنلىشىش، ساياھەتچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، جۇڭگو ساياھەت كوپېراتىپىنىڭ قەشقەر تارماق كوپېراتىپى قۇرۇلۇپ، مەخسۇس ساياھەتچى توشۇشقا مۇلازىمەت قىلىدىغان ئاپتوموبىل كالونىنى تەشكىل قىلدى. ۋىلايەتلىك ۋە قاغىلىق ناھىيىلىك تاققا چىقىش جەمئىيەتلىرىمۇ مەلۇم ساندىكى ئىقتىدارى خېلى ياخشى دالا ئاپتوموبىللىرىنى سەپلىدى. 1985 - يىلىدىن بۇيان، جۇڭگو ساياھەت كوپېراتىپىنىڭ قەشقەر تارمىقى كوپېراتىپى بىلەن قەشقەر ۋىلايەتلىك، قاغىلىق ناھىيىلىك تاققا چىقىش جەمئىيەتلىرى ھەر يىلى چەت ئەل ۋە شياڭگاڭ، ئاۋمېن، تەيۋەن رايونلىرىدىن كەلگەن سەيلە - ساياھەتچى ۋە تاققا چىقىش تەنھەرىكەتچىسىدىن 4000 دىن ئارتۇق ئادەمنى كۈتۈۋالدى.

2. ئاپتوموبىل يېڭىلاش

50 - يىللاردا ۋىلايەت تەۋەسىدە ئاپتوبۇس ئاز بولغاچقا، يولۇچى، يۈك ئاپتوموبىلدا توشۇلاتتى، بۇ چاغدا «داداۋجى»، «زىس 150» تىپلىق ئاپتوموبىللار بار ئىدى. 60 - يىللاردىن باشلاپ، ئاپتوبۇس تەدرىجىي كۆپەيدى. 70 - يىللارغا كەلگەندە، دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن «ئازاد»، «يۆجىن»، «خۇاڭخې»، «شەرق شامىلى»، «خۇڭيەن» ماركىلىق ئاپتوموبىللار كۆپەيدى، ئاپتوموبىل 10 نەچچەدىن 100 نەچچىگە يەتتى. 80-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، شەھەر - يېزا خەلقئارا تۇرمۇشىدا غايەت زور ئۆزگىرىش بولدى، ئاقما نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى يەككە ئىگىلىكتىكى يولۇچى ترانسپورتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 1990 - يىلغا كەلگەندە، قەشقەردە يولۇچىلار ئاپتوبۇسىنىڭ تۈرلىرى كۆپەيدى، بۇنىڭ ئىچىدە «ياڭجۇ» ماركىلىق ئاپتوبۇس 156گە، «خۇاڭخې» ماركىلىق ئاپتوبۇس 210غا، «غالىبىيەت» ماركىلىق 25 كىشىلىك ئاپتوبۇس 512گە، «شەرق شامىلى» ماركىلىق ئاپتوبۇس 215كە، «لوڭجياڭ» ماركىلىق ئاپتوبۇس 156گە، «ئالتۇن لوڭما» ماركىلىق ئاپتوبۇس 156گە، «نەنجىڭ» ماركىلىق 25 كىشىلىك ئاپتوبۇس 170كە يەتتى.

3. ترانسپورت بېكەتلىرى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇش ھارپىسىدا ۋىلايەت تەۋەسىدە پەقەت قەشقەر ترانسپورت بېكىتىلا بار ئىدى. 1952 —

1955 - يىلغىچە ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ترانسپورت بېكەت - نۇقتىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ، يەكەن، قاغىلىق ترانسپورت بېكەتلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. باشقا ناھىيىلەرنىڭ ترانسپورت بېكەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغىمۇ تەييارلىق كۆرۈلدى. 1956 - يىل 3 - ئايدا قاتناش مىنىستىرلىكى تاشيول ترانسپورتىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىدە «باش بېكەت تۈزۈمى»نى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى. شۇ يىلى 5-ئايدا، بۇ خىل باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، قەشقەر ترانسپورت شىركىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ترانسپورت باش بېكىتى قۇرۇلدى. ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق ترانسپورت ئىدارىسىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىگە قارىدى، ئىدارە، باش بېكەت، بېكەت (ئاپتوموبىل كالونى) تىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى يولغا قويدى. باش بېكەتلەر ھەم ئاپتوموبىلنى ھەم بېكەتنى باشقۇردى. ئىقتىسادىي ھېسابىاتنى يولغا قويدى. قەشقەر ترانسپورت باش بېكىتى 2 - دەرىجىلىك بېكەت بولۇپ، 201 ئاپتوموبىلى بار ئىدى. باشقۇرۇش رايونى جەنۇبتا قاغىلىق ناھىيىسى، شىمالدا تورغات پورتى، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، 15 ترانسپورت بېكىتى، بىر ئاپتوموبىل ئاسراش مەيدانى بار ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى 2 يىلدا، ۋىلايەتكە قاراشلىق ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ترانسپورت بېكەت - نۇقتىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى يەنىمۇ تېزلەشتى ھەم غول لىنىيە، تارماق لىنىيىلەر تەرەققىي قىلدۇرۇلدى بېكەت - نۇقتىلارنىڭ جايلىشىشى مۇۋاپىقلىشىشقا قاراپ يۆزلەندى. 1957 - يىلى قەشقەر باش بېكىتىگە قەشقەر يولۇچى ترانسپورت بېكىتى، خوتەن، چىرا، لوپ، كېرىيە، نىيە، قاراقاش، گۇما، قاغىلىق، پوسكام، يەكەن، يېڭىسار، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەركونا شەھەر، پەيزاۋات، يوپۇغا، مەكىت، ئاچال، ئاتۇش، كانسۇ، بايقۇرت، تورغاتتىن ئىبارەت 22 ترانسپورت بېكىتى ۋە 20 ئاپتوموبىل كالونى قارىدى، بۇ بېكەتنىڭ 146 ئاپتوموبىلى ۋە 7 - ئاپتوموبىل ئاسراش مەيدانى بار ئىدى.

1958 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونىنىڭ ئورگانلارنى ئىخچاملاش، كادىرلارنى تۆۋەنگە چۈشۈرۈشنىڭ روھىغا ئاساسەن، قەشقەر ترانسپورت باش بېكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ قەشقەر تاشيول ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى، بۇ ئىدارە تاشيول بىلەن ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ بىرلىشىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، بۇلەكلەر بويىچە باشقۇرۇشنى يولغا قويدى. قاتناش نازارىتىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە بولدى، ئۇ خوتەن، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى، قەشقەر قاتارلىق مەخسۇس رايونلار بولۇپ، ۋىلايەت، ئاپتونوم ئوبلاست دائىرىسىدىكى ترانسپورت بېكەت - نۇقتىلىرىنى شەرقتە ئاچالغىچە، جەنۇبتا نىيىگىچە، شىمالدا تورغاتىچە 16 ترانسپورت بېكىتىنى، 51 بېكەت ئىشچى - خىزمەتچىسىنى باشقۇردى. شۇ يىلى قەشقەر - تاشقورغان تاشيولى پۈتكەندىن كېيىن، تاشقورغان ترانسپورت بېكىتىمۇ قۇرۇلدى.

1962 - يىل 10 - ئايدا قەشقەر تاشيول ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر مەركىزىي ترانسپورت بېكىتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا 16 بېكەت، 175 ئىشچى - خىزمەتچى قارىدى. 1971 - يىل 5 - ئايدا ئاپتونوم رايون قاتناش ترانسپورت تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلغاندىن كېيىن، ۋىلايەتلەردىكى ترانسپورت بېكەت - نۇقتىلىرى شۇ جايىنىڭ باشقۇرۇشىغا چۈشۈرۈپ بېرىلدى. 2 يىلدىن كېيىن قايتۇرۇۋېلىنىپ، يەنە قەشقەر مەركىزىي ترانسپورت بېكىتى قۇرۇلدى، ئۇ ۋىلايەت بويىچە ناھىيىلىك ترانسپورت بېكەتلىرىنى باشقۇردى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، قاتناش ترانسپورت ئىشلىرى تەرەققىي قىلدى، 1984 - يىلى قەشقەر مەركىزىي بېكەتنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 202گە يەتتى، قارىمىقىدا 23 بېكەت، 553 ئىشچى-خىزمەتچى بار بولدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تاشيول ترانسپورت بازىرى قويۇۋېتىلىپ ترانسپورت ئاپتوموبىللىرى كۆپەيدى، بۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئىلكىدىكى ترانسپورت كارخانىلىرى زەربىگە ئۇچرىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە باشقۇرۇش ئارقىدا قالغاچقا يولۇچى ترانسپورت بازىرى بىر مەزگىل قالايمىقانلىشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ترانسپورت بېكەتلىرى كارخانىنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى باشقۇرۇشىنى كۈچەيتىپ، كۆپ خىل ئىگىلىكنى

يولغا قويۇپ، دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، رىقابەتكە ئاكتىپ قاتنىشىپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈردى.

§ 3 . ئالاھىدە ترانسپورت

1. شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولىنى ياساشقا ياردەم بېرىش ترانسپورتى

1955 - يىل 6 - ئايدا قاتناش مىنىستىرلىكى شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولىنى ياساشنى تەستىقلىدى، كېيىنكى يىلنىڭ بېشىدا ئىش باشلاندى. كېرەكلىك تۇرمۇش ۋە قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنى توشۇشنى ئەينى چاغدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ ترانسپورت شىركىتى (ھازىرقى قەشقەر ۋىلايەتلىك 2 - ترانسپورت شىركىتى) ئۈستىگە ئالدى. مەزكۇر شىركەت ئاپتوموبىل چىقىرىپ، ماددىي ئەشيالارنى توشۇپ، قۇرۇلۇشنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلدى.

2. ئالى رايونى ترانسپورتى

شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولى ياسالماستىن بۇرۇن، ئالى رايونىنىڭ سىرتقا چىقىدىغان قاتنىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئۇزۇلۇپ قالغان بولۇپ، ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش قىيىن ئىدى. شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولى پۈتكەندىن كېيىن، شىنجاڭدىن ئالى رايونغا توشۇلىدىغان ماددىي ئەشيالار ئاساسلىقى ئاشلىق، ياغ، چاي، تۇرلۇك مالالار، نېفىت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى، پولات ماتېرىيال، ياغاچ ماتېرىيال، سېمونت قاتارلىقلار ماتېرىياللار ئىدى، ئالى رايوندىن سىرتقا توشۇلىدىغان ماددىي ئەشيالاردىن كالا، قوي، يۇڭ، تېرە، بوراكس قاتارلىقلار بار ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن 80 - يىللارغىچە ئالى رايونىنىڭ ترانسپورتىنى ئاساسلىقى قەشقەر ۋىلايەتلىك دۆلەت ئىلكىدىكى ترانسپورت كارخانىلىرى ئۈستىگە ئالدى. 80 - يىللاردىن كېيىن، ئالى رايونى ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتىنىڭ ئاپتوموبىللىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۆزى توشۇش ئىقتىدارى كۈنسېرى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. لېكىن قەشقەردىكى دۆلەت ئىلكىدىكى ترانسپورت كارخانىلىرى ئاۋۋالقىدەكلا مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇردى. 1990 - يىلىغىچە ئالى رايونغا توشۇلغان تۇرلۇك ماددىي ئەشيالار ئىچىدە ۋىلايەتلىك 1 - ترانسپورت شىركىتىنىڭ 27 مىڭ 168 تونناغا، 2 - ترانسپورت شىركىتىنىڭ 149 مىڭ 836 تونناغا يەتتى.

3. ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش ترانسپورتى

1962 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، تۇرپان - قەشقەر ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسى (ھازىرقى قەشقەر ۋىلايەتلىك 6 - ترانسپورت شىركىتى)، قەشقەر ۋىلايەتلىك سودا - ترانسپورت شىركىتى ۋە بىكتۆەن مۇستەقىل ئاپتوموبىل 3 - يىگى ئاجرالغان ئاپتوموبىل ۋە خادىملار، جۈملە - ھىندىستان چېگرىسىدىكى ئۇزۇنسىزنى قوغداپ قايتۇرما زەربە بېرىش جېڭىنىڭ ئالدىنقى سەپىگە ياردەم بېرىش ترانسپورتىغا قاتناشتى.

بۇ ترانسپورتقا قاتناشقان ئاپتوموبىل، خادىملارغا قارىتا «ئۇچلەشتۇرۇپ باشقۇرۇش» يەنى تەشكىلىي جەھەتتە ھەربىيلەشتۇرۇش، ھەربىر جەھەتتە جەڭگىۋارلاشتۇرۇش، تۇرمۇشتا كوللېكتىپلاشتۇرۇش بويىچە باشقۇرۇلدى. ئاپتوموبىل، خادىملار ليەن، پەي، بەن بويىچە گۇرۇپپىلاشتۇرۇلۇپ كالون باشلىقى لېيەنجاڭلىقىنى، ياچېيكا شۇجىسى پېتەكچىلىكىنى ئۈستىگە ئالدى.

شۇ يىلى 7 - ئايدىن 9 - ئايغىچە ئاساسلىق ئۇرۇش تەييارلىقى ماددىي ئەشيالىرى توشۇلدى، ترانسپورت

جۇڭگو - پاكىستان بىرلەشمە ترانسپورتى

ئاپتوموبىللىرى ئۇزۇمچىدە ۋە تۇزكۆل ۋوگزالىدىن ماددىي ئەشيالارنى بېسىپ، قاغلىق نا- ھىيىسى ئارقىلىق بىۋاستە مۇداپىئە رايونىغا باردى. جۇڭگو - ھىندىستان ئۇزۇنىزنى قوغداپ قايتۇرما زەربە بېرىش جېڭى 10 - ئاينىڭ ئاخىرىدا باشلانغاندىن كېيىن، قەشقەر - تۇرپان تاشيول ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ 22 ئاپتوموبىلى ھەربىي قىسىم بىلەن بىللە يۇرۇپ مۇلازىمەت قىلدى. 381 ئاپتوموبىل (كۇن) ھەمدە جەڭگە قاتنىشىپ، قورال - ياراغ، ئوق دورا، ئەسۋاب - ئۈسكۈنە ۋە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى توشۇش ۋەزىپىسىنى ۋاقتىدا ئورۇنداپ مەركىزىي ھال سوراش ئۆمىكى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

4. جەنۇبىنىڭ ئاشلىقىنى شىمالغا يۆتكەش ترانسپورتى

1958 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى شىمالىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم رايونلىرى ئاپەتكە ئۇچراپ، ئاشلىق ھوسۇلى كەملەپ كەتتى، شەھەرلەرنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئېغىر تەسىرگە ئۇچرىدى. ئاپتونوم رايون ۋىلايەتتىكى ئاپتوموبىل ترانسپورت كارخانىلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن ۋىلايەتلىرىدىن ئاشلىق يۆتكەپ شىمالىي شىنجاڭغا يارەدەم بېرىشكە جىددىي سەپەرۋەر قىلىشنى قارار قىلدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئاشلىق ترانسپورتىغا ئاساسلىقى تۇرپان - قەشقەر ناشيول ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسى مەسئۇل بولدى، ۋىلايەتلىك سودا ترانسپورت شىركىتى، بىكئۇەن مۇستەقىل ئاپتوموبىل 3 - يېگىمۇ ئاپتوموبىل ۋە خادىم ئاجرىتىپ ترانسپورتقا قاتناشتۇردى.

جەنۇبىنىڭ ئاشلىقىنى شىمالغا يۆتكەش ترانسپورتى جەريانىدا، ئاپتوموبىللارنىڭ بېجىرىلىقى ۋە ئىش ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ترانسپورت ئورۇنلىرى تېخنىكا ئۆزگەرتىش، تېخنىكا يېگىلاش بىلەن تېخنىكا ئىنقىلابىنى، ئاپتوموبىللارنى قاتار ماڭدۇرۇش، ئاسراش - رېمونت قىلىشنى ماشىنىلاشتۇرۇش، تەكشۈرۈشنى ئەسۋابلاشتۇرۇش پائالىيىتىنى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇردى، رەھبەرلەر ئىش ئورنىغا بېرىش، دىسپېتچېر، تېخنىك، ماتېرىيالچى، باشقۇرغۇچى، ستاتىستىكچى، بوغالتىر، ئاشپەزلەرنى بىللە مېڭىشنى، خادىملارنى بۆلۈپ ئۆتكەلنى چىڭ ئىگىلەش، ئىش ئورنىدا قوماندانلىق قىلىشنى بولغا قويۇپ، ئىش ئورنىغچە مۇلازىملىق قىلىش، تاماق، ياتاق، ماشىنا ئۆيدە بولۇشنى ئىشقا ئاشۇردى. ئاشلىق يۆتكىلىدىغان نۇقتىلار تارقاق، يول ناچار بولغاچقا، ئاپتوموبىلنىڭ ماي ۋە ماتېرىيال سەرپىياتى ئېشىپ، ترانسپورت تەننەرخى ئۆرلەپ كەتتى، كۆپ قىسىم ئورۇنلار زىيان تارتتى، لېكىن ترانسپورت ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغان ئورۇنلار ئومۇمىيلىقنى مۇھىم بىلىپ، ئاشلىق يۆتكەش بىرىنچى، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش شەرەپ دېگەن روھنىڭ تۇرتكىسىدە، ۋەزىپىنى تولۇق ئورۇندىدى. تۇرپان - قەشقەر ناشيول ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسىغا قاراشلىق ئاپتوموبىل كالونى 13 مىڭ 150 تونىنا ئاشلىق يۆتكىدى.

5. پورت ترانسپورتى

1) تورغات پورتى ترانسپورتى بۇ پورت قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئۇلۇغچات ناھىيىسىدە، 30 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگوغا يارەدەم بەرگەن ئايروپىلان،

زەمبىرەك، تانكا، مىلتىق، ئوق - دورا، بېنزىن، تىببىي دورا قاتارلىق ماددىي ئەشيالار مۇشۇ پورت ئارقىلىق ئىچكىرىگە توشۇلۇپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا يارداەم بەرگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قايتىش سەپىرىدە جۇڭگو مال پۇلى ئوچۇن رەنگە قويغان قەلەي، سىماب، يۇڭ - تېرە، چاي، پاختا قاتارلىق ماددىي ئەشيالارنى ئېلىپ كېتەتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاق دۆلەتلىرى دوستانە ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ پورت تىرانسپورتى گۈللەنىدى. لېكىن 60 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن باشلاپ جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋىتى يامانلىشىپ، پورت تىرانسپورتى تەدرىجىي ئۇزۇلۇپ قالدى. 1983 - يىل 12 - ئايغا كەلگەندە، ئاندىن پورت قايتىدىن ئېچىلىپ چېگرا سودىسى ئەسلىگە كەلدى، تىرانسپورت ۋەزىپىسىنى ئاساسلىقى ۋىلايەتلىك 2 - تىرانسپورت شىركىتى ئۈستىگە ئالدى. 1990 - يىلى پورت يولۇچى تىرانسپورتى بويىچە 10 ئاپتوموبىل ئادەم - قېتىمدا 260 ئادەم، يۈك تىرانسپورتى بويىچە 15 ئاپتوموبىل - قېتىمدا 150 تونىا يۈك توشۇلدى.

2) خونجىراپ پورتى تىرانسپورتى بۇ پورت قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تاشقورغان ناجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە. جۇڭگو - پاكىستان تاشيولى پۈتكەندىن كېيىن، جۇڭگو - پاكىستان سودىسى ۋە بېرىپ كېلىدىغان يولۇچىلار تەدرىجىي كۆپەيدى ھەمدە بۇ پورت 3 - دۆلەتكە ئېچىۋېتىلدى. ھەر يىلى ئېكسپورت قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيالاردىن ئاساسلىقى يېنىك سانائەت مەھسۇلاتلىرى ۋە ئاز ساندىكى قۇرۇق مېۋە، ئەسۋاب-ئۈسكۈنىلەر، ئىمپورت قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيالاردىن ئاساسلىقى پاكىستانىنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى بار. پورت ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن يولۇچى تىرانسپورتى ئاساس قىلىندى. 1990 - يىلى 148 ئاپتوموبىل - قېتىمدا 4100 ئادەم - قېتىم توشۇلدى.

§ 4 . يەككە ئىگىلىكتىكى تىرانسپورت

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تىرانسپورت بازارلىرى ئاستا - ئاستا ئېچىۋېتىلدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە يەككە ئىگىلىكتىكى تىرانسپورت تېز تەرەققىي قىلىپ، ئاشيولدا يولۇچى ۋە يۈك توشۇشنىڭ مۇھىم كۈچىگە ئايلاندى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە يەككە تىرانسپورت كەسپىي ئاتىلىسى 1116گە، ئۇلارنىڭ ھەر خىل ئاپتوبۇس ۋە يۈك ئاپتوموبىلى 1307گە، تراكتورى 14 مىڭ 914كە يەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يەككە ئىگىلىكتىكى تىرانسپورت ئاپتوموبىللىرىنىڭ 1990 - يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 8 بىرلىكى: دانە

تۈرى / ناھىيە، شەھەر	ئاپتوموبىل		تراكتور
	ئاپتوبۇس	يۈك ئاپتوموبىلى	
قەشقەر شەھىرى			515

تۈرى / ناھىيە، شەھەر	ئاپتوموبىل		تراكتور
	ئاپتوبۇس	يۈك ئاپتوموبىلى	
پوسكام ناھىيىسى	1	10	1304

قەشقەر كونائەھەر ناھىيىسى	49	58	140	قاغىلىق ناھىيىسى	80	142	1345
قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى	19	21	1660	مەكىت ناھىيىسى	14	23	971
پەيزاۋات ناھىيىسى	20	78	984	مارالبېشى ناھىيىسى	20	51	1050
يوپۇغا ناھىيىسى	14	66	710	تاشقورغان ناھىيىسى			40
يېڭىسار ناھىيىسى	1	25	763				
يەكەن ناھىيىسى	76	302	2321	جەمئىي	294	776	11803

Ⅳ باب

تاشيول باشقۇرۇش ۋە ئاسراش

§ 1 . تاشيول ئاسراش

1. ئاپپارات

1950 - يىلدىن ئىلگىرى ۋىلايەت تەۋەسىدە گەرچە قەشقەر، يەكەن تاشيول ئۇچاستىكىلىرى بولسىمۇ، لېكىن تاشيولنى ئاسرايدىغان مەخسۇس خادىم يوق ئىدى. 50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، قەشقەر، قاغىلىق تاشيول باش ئۇچاستىكىلىرى ۋە ئۇلارغا قاراشلىق تاشيول ئۇچاستىكىلىرى (ئەترەتلىرى)، ۋىلايەتلىك يول ئاسراش ئورنى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ناھىيە، شەھەرلەردىكى يول ئاسراش ئەترەتلىرىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ تاشيول باشقۇرۇش ۋە ئاسراش ئىشلىرى كۆچەيتىلدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، قەشقەر تاشيول باش ئۇچاستىكىسى 890 كىلومېتىر يولنى ئاسرىدى ۋە باشقۇردى، ئۇنىڭغا قاراشلىق 5 تاشيول ئۇچاستىكىسى دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسىنىڭ قەشقەر تەۋەسىدىكى بۆلىكى بىلەن قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى بىر قىسىم يول بۆلىكى، دۆلەت يولى 315 - لىنىيىسىنىڭ قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى بۆلىكىنى ۋە بىر قىسىم چېگرا مۇداپىئە يولىنى باشقۇرۇش ۋە ئاسراش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. قاغىلىق تاشيول باش ئۇچاستىكىسى 1466 كىلومېتىر يولنى ئاسرايدۇ، قارىمىقىدا 2 تاشيول ئۇچاستىكىسى ۋە شىزاڭ كۆچمە يول ئاسراش ئەترىتى بار، ئۇلار دۆلەت يولى 219 - لىنىيىسىنى ئاسراشنى ۋە باشقۇرۇشنى ئۈستىگە ئالغان.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تاشيول ئاسرىغۇچى كەسپىي ئاپپاراتلار

جەدۋەل: 14 — 9 بىرلىكى: كىلومېتىر

ئورۇن نامى	ئورۇن	باشقۇرۇش ـ ئاسراش لىنىيىسى	باشقۇرۇش ـ ئاسراش مۇساپىسى (كىلومېتىر)
قەشقەر ناشيول باش ئۇچاستىكىسى	سارالبېشى ناشيول ئۇچاستىكىسى	دۆلەت يولى 314 ـ لىنىيىسى	90
		ئۆلكە يولى 29 — 59 لىنىيىسى	21
	قەشقەر كونا شەھەر ناشيول ئۇچاستىكىسى	دۆلەت يولى 314 ـ لىنىيىسى	190
	ناشقورغان ناشيول ئۇچاستىكىسى	دۆلەت يولى 314 ـ لىنىيىسى	243
		دۆلەت يولى 314 ـ لىنىيىسىنىڭ قوش لىنىيىسى	17
		چېگرا مۇداپىئە مەخسۇس يولى	26
	يەكەن ناشيول ئۇچاستىكىسى	دۆلەت يولى 315 ـ لىنىيىسى	163
	پېچىسار ناشيول ئۇچاستىكىسى	دۆلەت يولى 315 ـ لىنىيىسى	140
قاغىلىق ناشيول باش ئۇچاستىكىسى	ئاقاز ناشيول ئۇچاستىكىسى	دۆلەت يولى 219 ـ لىنىيىسى	150
	مازار ناشيول ئۇچاستىكىسى	دۆلەت يولى 219 ـ لىنىيىسى	158
قەشقەر ۋىلايەتلىك يول ئاسراش ئورنى	قەشقەر شەھەرلىك يول ئاسراش ئەترىتى	ناھىيە دەرىجىلىك ناشيول	135
	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەترىتى	ناھىيە دەرىجىلىك ناشيول	52
	قەشقەر پېچىشەھەر ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەترىتى	ئۆلكە يولى 29 — 60 لىنىيىسى	13
		ئۆلكە يولى 29 — 61 لىنىيىسى	38.5
		ئۆلكە يولى 29 — 62 لىنىيىسى	31
		ناھىيە دەرىجىلىك ناشيول	81
	پەيزاۋات ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەترىتى	ئۆلكە يولى 29 — 56 لىنىيىسى	64
		ئۆلكە يولى 29 — 61 لىنىيىسى	23.5
		ناھىيە دەرىجىلىك ناشيول	148
	يوپۇغا ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەترىتى	ئۆلكە يولى 29 — 56 لىنىيىسى	6
		ئۆلكە يولى 29 — 62 لىنىيىسى	86
		ناھىيە دەرىجىلىك ناشيول	101
	پېچىسار ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەترىتى	ئۆلكە يولى 29 — 60 لىنىيىسى	18
		ناھىيە دەرىجىلىك ناشيول	144
	يەكەن ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەترىتى	ئۆلكە يولى 29 — 59 لىنىيىسى	47
		ناھىيە دەرىجىلىك ناشيول	360

قەشقەر ژىلايىتلىك يول ئاسراش ئورنى	پوسكام ناھىيىلىسىك يول ئاسراش ئەترىتى	ئۆلكە يولى 29 — 62 لىنىيىسى	34
		ناھىيە دەرىجىلىك تاشيول	240
	مارالبېشى ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەترىتى	ئۆلكە يولى 29 — 59 لىنىيىسى	149
		ناھىيە دەرىجىلىك تاشيول	71
	تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەترىتى	ناھىيە دەرىجىلىك تاشيول	93

2. تاشيولدا يۈز بېرىدىغان ئاساسلىق ئاپەتلەر

قەشقەر ژىلايىتى تەۋەسىدىكى دۆلەت، ئۆلكە يولى ۋە ناھىيە دەرىجىلىك تاشيوللارغا زىيان سالىدىغان ئاپەت كۆپ خىل بولۇپ، كۆپ كۆرۈلىدىغانلىرى سۇ بۇزۇۋېتىش، پانتاق ئۆرلەش، قۇم بېسىش، لاتقا بېسىش، بېسىپ چۈشۈش، قار بېسىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى 650+1563K—050+1560K بۆلىكى، 900+1592K—1587K بۆلىكى، 1594K—1639K بۆلىكىدە ھەر يىلى ئەتىيازنىڭ ئاخىرىدىن كۈزنىڭ بېشىغىچە لاتقا، سۇ ئاپىتى ئاسان يۈز بېرىدۇ؛ 1581K—1521K بۆلىكى، 300+1565K—900+1563K بۆلىكى ئاسان بېسىپ چۈشىدۇ، 1641K—1640K بۆلىكىدە ئاسان پانتاق ئۆرلەيدۇ؛ 1686K—1683K بۆلىكى، 1883K—1838K بۆلىكىدە دائىم قار دۆۋىلىنىپ قېلىش ۋە قار ئاپىتى يۈز بېرىدۇ؛ 1754K—1750K بۆلىكىنى سۇ ئاسان بۇزۇۋېتىدۇ. 1983 - يىلدىكى پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن پۈتۈن يول ئۇلىنى بۇزۇۋەتتى. دۆلەت يولى 315-لىنىيىسىنىڭ 2730K—2703K بۆلىكى دائىم قۇمنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ؛ 2740K—2738K بۆلىكىنى سۇ ئاسان بۇزۇۋېتىدۇ. 2780K—2779K بۆلىكى، 2841K—2811K بۆلىكىدە ئاسان پانتاق ئۆرلەيدۇ؛ 2944K—2940K بۆلىكى، 2871K—2945K بۆلىكىنى سۇ ئاسان بۇزۇۋېتىدۇ؛ 2965K—2929K بۆلىكىدە ئاسان پانتاق ئۆرلەيدۇ. دۆلەت يولى 219 - لىنىيىسىنىڭ 7K—6K بۆلىكى، 15K—14K بۆلىكى، 57K—54K بۆلىكى، 64K—60K بۆلىكى، 73K—71K بۆلىكى، 102K—83K بۆلىكى، 131K—120K بۆلىكى، 149K—145K بۆلىكى، 185K—180K بۆلىكى، 209K—206K بۆلىكى، 235K—221K بۆلىكى، 254K—245K بۆلىكى، 285K—279K بۆلىكى، 291K—289K بۆلىكىنى سۇ ئاسان بۇزۇۋېتىدۇ؛ 120K—107K بۆلىكى، 151K—148K بۆلىكى، 225K—212K بۆلىكى، 307K—295K بۆلىكى ئاسان گومۇرۇلۇپ چۈشىدۇ، قار ياغىدۇ، مۇز قاپلاپ كېتىدۇ. ئۆلكە يولى ۋە ناھىيە دەرىجىلىك تاشيول قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىپ يوللارنىڭ ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئاشۇردى، ئاسفالت يول ياساپ، يوللارنى زور دەرىجىدە ياخشىلاپ، تاشيوللاردا يۈز بېرىدىغان ئاپەتنى كۆرۈنەرلىك ئازايتتى.

1990 - يىلىغا كەلگەندە، دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى، 315 - لىنىيىسىگە ئاسفالت يانقۇزۇش ئاساسدا، ئاپەت كۆپ يۈز بېرىدىغان بىر قىسىم يول بۆلەكلىرى تۈزىلىپ تاشيولدا يۈز بېرىدىغان ئاپەتلەر زور دەرىجىدە ئازايتىلدى. لېكىن، دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسىنىڭ 1639K—1521K بۆلىكىدە ئەتىيازنىڭ ئاخىرىدىن كۈزنىڭ بېشىغىچە سۇ بۇزۇۋېتىش، لاتقا بېسىپ كېتىش، گومۇرۇلۇپ چۈشۈش قاتارلىق ئاپەتلەر يەنىلا يۈز بېرىپ تۇردى، بەزىدە ئاپتوموبىللارنىڭ قاتنىشىغا تەسىر يەتكۈزدى، ئېغىر بولغاندا قاتناش ئۈزۈلۈپ قالدى.

دۆلەت يولى 219 ـ لىنىيىسىنىڭ كۆپ قىسىم بۆلەكلىرى قاراقۇرۇم تېغى ئارىسىدا بولۇپ، تەبىئىي مۇھىت ناچار بولغاچقا، يازدا تاغ كەلكۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرىدۇ.

3. يول ئاسراش ئۇسۇلى

مىنگو دەۋرىدە ئۇرۇمچى ـ قەشقەر ئاشيولىنىڭ قەشقەر تەۋەسىدىكى بۆلۈكىنى مۇقىم داۋاملاشتۇرۇش، مارالبېشى ـ يەكەن ئاشيولى، قەشقەردىن خوتەنگە بارىدىغان ئاشيوللارنى ئاز سانىدىكى يول ئىشچىلىرى تەكشۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلاتتى. لېكىن، ھۆكۈمەت بېرىدىغان يول ئاسراش يارەم پۇلى بەك ئاز بولغاچقا، ئاسراش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش ناھايىتى قىيىن ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە يول ئاسراش ئۇسۇلى يەنىلا ناھايىتى ئارقىدا قالغانىدى، ئىشلىتىلىدىغان قورال ـ سايمانلار ئاساسلىقى جوتو، گۈرجەك، ئۇلاغقا سۈرىتىلىدىغان يول چىڭداش تېشى ۋە ئۇلاغ ھارۋىسى قاتارلىقلار ئىدى، يول ئاسراشتا ئاساسلىقى يول ئاسراش ئىشچىلىرىنىڭ جىسمانىي ئەمگىكىگە ۋە ماتورسىز قاتناش ۋاستىلىرىگە تايىنىلاتتى. 50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يول ئاسراش ئورۇنلىرىغا ترانسپورت ئاپتوموبىللىرى سەپلەندى. 60 ـ يىللاردا يول ئاسراش ئورۇنلىرىنىڭ ئاپتوموبىلى كۆپەيدى، توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى، يەر تۈزلەش ماشىنىسى، تراكتور قاتارلىق چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى ماشىنىلار سەپلىنىشكە باشلىدى. بۇ ماشىنىلارنىڭ سەپلىنىشى يول ئاسراش ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگەك شارائىتىنى ياخشىلاپ، يول ئاسراش مۇددىتىنى قىسقارتىپ، ساق يول نىسبىتىنى ئاشۇردى. 70 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، غول يوللارغا كەڭ كۆلەمدە ئاسفالت يانتۇزۇلدى، يول ئاسراش ئورۇنلىرىنىڭ يوللارنى ئادەتتىكچە ئاسراش، چوڭ، ئوتتۇرا رېمونت قىلىش ۋە ئاسفالت يانتۇزۇش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ماشىنىلىشىش دەرىجىسى زور دەرىجىدە ئۆستى، ماتېرىياللارنى توشۇشتا ئاپتوموبىل، كىچىك تراكتورلار ئىشلىتىلدى، شېغىل يوللار ئاساسەن تۈزلەش ماشىنىسىدا تۈزلىنىدىغان بولدى. 1990 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا ھەر خىل ترانسپورت ئاپتوموبىلى قەشقەر ئاشيول باش ئۇچاستىكىسىنىڭ 104كە، قاغىلىق ئاشيول باش ئۇچاستىكىسىنىڭ 62گە، ئاشيول قۇرۇلۇش ماشىنىلىرى قەشقەرنىڭ 112گە، قاغىلىقنىڭ 29غا، ساق يول نىسبىتى قەشقەرنىڭ 67.3%كە، قاغىلىقنىڭ 28.05%كە، ئۇنۇمۇرسال قىممىتى قەشقەرنىڭ 73.4 نومۇرغا، قاغىلىقنىڭ 48.95 نومۇرغا يەتتى.

ۋىلايەت تەۋەسىدىكى دۆلەت يولى، ئۆلكە يولىنى ئاسراشتا، داۋاملىق مۇقىملاشتۇرۇش، يول بۆلۈكىنى، ۋەزىپىنى، خادىملار شتاتىنى، ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرنى، مەبلەغنى، تۇراقسىز مەبلەغنى ۋە ماتېرىياللارنىڭ خورىشىنى بېكىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. بەزى يول بۆلەكلىرىدە بولۇپمۇ شارائىتى جاپالىق يول بۆلەكلىرىدە كۆچمە يول ئاسراش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، ناھىيە، يېزا يوللىرىنى ئاساسلىقى يول بويىدىكى خەلق ئىشچىلىرى ئاسرىدى. بىر قىسىم ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەترەتلىرى ۋە قەشقەر شەھەرلىك يول ئاسراش ئەترىتى ئاساسلىق ناھىيە، يېزا ئاشيوللىرى مۇقىم داۋەن تەسىس قىلىپ ئاسرىدى. بوزىيەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونى يولىنى بېكىتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسىغا قاراشلىق تۇەن ـ مەيدانلار كۆچ تەشكىللەپ باشقۇردى ۋە ئاسرىدى. ئادەتتە مەخسۇس يول ئاسراش قوشۇنى تەسىس قىلمىدى. كارخانىلار مەخسۇس ئىشلىتىدىغان ئاشيوللارنى كارخانىلار ۋاقتىلىق كۆچ چىقىرىپ ئاسرىدى. چېگرا مۇداپىئە مەخسۇس ئاشيولىنى قەشقەر ئاشيول باش ئۇچاستىكىسىنىڭ تاشقورغان ئاشيول ئۇچاستىكىسى ئاسرىدى. شەھەر رايوندىكى يوللارنى باشقۇرۇش ۋە ئاسراشقا ناھىيە (شەھەر) لىك شەھەر قۇرۇلۇش تارماقلىرى مەسئۇل بولدى ۋە مەخسۇس ئاپپارات قۇرۇپ باشقۇردى ۋە ئاسرىدى.

دۆلەت يولى، ئۆلكە يولىدىكى كۆۋرۈكلەرنى شۇ كۆۋرۈك تەۋە جايدىكى يول ئاسراش ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغان ئاشيول ئۇچاستىكىلىرى ۋە داۋەنلىرى ئاسرىدى، ئۆلار ئاساسلىقى كۆۋرۈك يۇزىدىكى تاشلاندۇق نەرسىلەرنى تازىلىدى، سۇ ئۆتۈش تۆشۈكلىرىنى راۋانلاشتۇردى، كۆۋرۈك يۇزىنىڭ ئۇزىراش ـ قىسقىراش

چاكلىرىنى، لىم ۋە تېرەكلىرىنى، كۆۋرۈك سالاسۇنىنى ۋە كۆۋرۈك بېشىدىكى مۇداپىئە دامبىسىنى ئاسرىدى. ناھىيە دەرىجىلىك تاشيول ۋە ناھىيە، يېزا يوللىرىدىكى كۆۋرۈكلەرنى ئاساسلىقى ناھىيە (شەھەر) لىك قانۇنلار تارماقلىرى كۈچ تەشكىللەپ قەرەللىك تەكشۈرۈپ ئاسرىدى.

2 §. يول بويىنى كۆكەرتىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تاشيول ئاسراش ئاپپاراتلىرىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇشقا ئەگىشىپ، يول بويىنى كۆكەرتىش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بەردى. 1956 - يىلى ئاپتونوم رايون ئاپتونوم رايون تەۋەسىدە تاشيول تورىنى تېزدىن بەرپا قىلىش ۋەزىپىسىنى بېكىتىپ، بۇنىڭ بىلەن جايلاردا «خەلقنىڭ يولىنى خەلق ياساش»تىن ئىبارەت يول ياساش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. قەشقەر ۋىلايىتى ناھىيە، يېزا تاشيوللىرىنى ياساش بىلەن بىللە يول بويىدا ئورمان بىنا قىلىپ، يول بويىدىكى ئورمان بەلۋېغى، ئۆستەڭلەرنى پىلانلاپ، يول بويىنى كۆكەرتىش ئىشلىرىنى ياخشىلىدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاپتونوم رايون «ياخشى ئېرىق - ئۆستەڭ، ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى يول، ياخشى ئورمان بەلۋېغى، ياخشى ئاھالىلەر ئۇقتىسى» دىن ئىبارەت «بەشتە ياخشى» سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇش پائالىيىتىنى تەشەببۇس قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ۋىلايەتتىكى دۆلەت يولى، ئۆلكە يولى، ناھىيە، يېزا يوللىرىنىڭ بويلىرىنى كۆكەرتىش خىزمىتى جۇش ئورۇپ راۋاجلاندى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئومۇمىي خەلق كۆچەت تىكىش پائالىيىتىنىڭ چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، يول بويلىرىنى كۆكەرتىش تاشيول قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى سۈپىتىدە تاشيول ئاسراش ئورۇنلىرىنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىگە، خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى، كۆكەرتىلگەن يول ئۇزۇلۈكسىز كۆپەيدى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، قەشقەر ۋىلايىتى كۆكەرتكەن يول مۇساپىسى 9. 1102 كىلومېتىرغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە: دۆلەت يولى 252.3 كىلومېتىر، ئۆلكە يولى 353 كىلومېتىر، ناھىيە يولى 497.6 كىلومېتىر.

قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى تاشيول بويلىرىنىڭ 1990 - يىلدىكى كۆكەرتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 10　　بىرلىكى: كىلومېتىر

تۈرى / ناھىيە، شەھەر	تاسىرىلىدىغان مۇساپە	كۆكەرتىلگەن مۇساپە	دۆلەت يولى			ئۆلكە يولى			ناھىيە يولى		
			تاسىرىلىدىغان مۇساپە	كۆكەرتىلگەن مۇساپە	دەرەخ تۈرى	تاسىرىلىدىغان مۇساپە	كۆكەرتىلگەن مۇساپە	دەرەخ تۈرى	تاسىرىلىدىغان مۇساپە	كۆكەرتىلگەن مۇساپە	دەرەخ تۈرى
قەشقەر شەھىرى	67.8	66.8	5.3	5.3	ھەر خىل				62.5	61.5	تېرەك، جىڭدە
قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	116.5	95.5	55	45	تېرەك، سۆگەت				61.5	50.5	تېرەك
قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى	142	113	54	47	تېرەك	88	66	تېرەك، سۆگەت			
مارالبېشى ناھىيىسى	270	135	90			141	96	تېرەك، سۆگەت	39	39	تېرەك، جىڭدە

پەيزاۋات ناھىيىسى	89	43								
ناشقورغان ناھىيىسى	299	13	299	13	تېرەك					
جەمئىي	1951.3	1102.9								

§ 3 . يول مەمۇرىيىتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، ۋىلايەت تەۋەسىدە مەخسۇس يول مەمۇرىيىتىنى باشقۇرىدىغان ئاپپارات يوق ئىدى، تاشيول ئاسراش باشقۇرۇش كۆچمىۋ ناھايىتى ئاجىز ئىدى.

1950 - يىل 9 - ئايدا دۆلەت مالىيە - ئىقتىساد كومىتېتى ۋە قاتناش مىنىستىرلىكى «تاشيوللارنى يەرلىكلەشتۈرۈش چارىسى ھەققىدە بىرلەشمە يولىورۇق»نى ئېلان قىلدى، دۆلەت يولى، ئۆلكە يولىنى ئاسراشتا توپا ئېلىش دائىرىسى بېكىتىلگەندىن كېيىن، 1956 - يىلدىكى يول ياساش يۆقىرى دولقۇنىدىن 1964 - يىلدىكى يېزىلاردا «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بارغانغا قەدەر، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تاشيول قۇرۇلۇشى بولۇپمۇ ناھىيە، يېزا يوللىرىنىڭ قۇرۇلۇشى بىر قەدەر تېز بولدى. بۇ مەزگىلدە، يول مەمۇرىيىتىنى باشقۇرۇشقا ئالاقىدار بەلگىلىمىلەر ناھىيە، شەھەر رەھبەرلىرى ۋە يول باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشتى، نەتىجىدە يول ياساش ۋە ئاسراشقا توپا ئېلىش توسقۇنلۇققا ئۇچرىمىدى. تاشيول مۇئەسسەسلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى ئازراق بولدى.

1966 - يىلدىن 1976 - يىلىغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە تاشيول باشقۇرۇش خىزمىتى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. تاشيوللارغا قالايمىقان توساق ئورنىتىلدى، يول يۈزى، كۆۋرۈكلەرنىڭ سالاسۇنلىرى بۇزۇۋېتىلدى، قاتناش بەلگىلىرى يوقاپ كەتتى، پىيادىلەر يولىدىكى دەل - دەرەخلەر كېسىۋېتىلدى، ئىشلىتىدىغان يەرلەرگە بەلگىلىمىگە خىلاپ قۇرۇلۇش قىلىش، يايما يېيىش ئەھۋالى يۈز بەردى، قاتناش ھادىسىلىرى كۆپەيىپ كەتتى.

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يول مەمۇرىيىتىنى باشقۇرۇش خىزمىتىگە يېڭىۋاشتىن ئېتىبار بېرىلدى. 1980 - يىل 11 - ئايدا «شىنجاڭ ئۇيغۇر

ئاپتونوم رايونىنىڭ تاشيول باشقۇرۇش چارىسى» ۋە 1983 - يىلى «گوۋۇيۈەننىڭ تاشيول مەمۇرىيىتىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، تاشيولنىڭ بىخەتەر، راۋان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، قەشقەر، قاغىلىق تاشيول باش ئۇچاستىكىلىرى ۋە ناھىيە (شەھەر) لىك تاشيولغا مەسئۇل تارماقلار ۋە يول ئاسراش - باشقۇرۇش تارماقلىرى تاشيول بويىدىكى ئاھالىلەرگە يول مەمۇرىيىتى ھەققىدىكى قانۇن - نىزاملارنى تەشۋىق قىلىپ، ئومۇمىي خەلقنىڭ يول ئاسراش ئېڭىنى كۈچەيتتى.

يول مەمۇرىيىتى خىزمىتىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، قەشقەر ۋىلايەتلىك يول مەمۇرىيىتى تەكشۈرۈش چوڭ ئەترىتى ۋە قەشقەر، قاغىلىق تاشيول باش ئۇچاستىكىلىرى يول مەمۇرىيىتى تەكشۈرۈش چوڭ ئەترەتلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيە، شەھەرلىك قاتناش ئىدارىلىرى، تاشيول ئۇچاستىكىلىرىمۇ مەخسۇس ياكى قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى يول مەمۇرىيىتى خادىملىرىنى سەپلەپ، يول مەمۇرىيىتىگە دائىر دېلولارنى ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلدى.

1990 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى «تاشيول باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى (سىناق نۇسخا)» يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يول مەمۇرىيىتىنى باشقۇرۇش خىزمىتىدە ئاساسلىنىدىغان قانۇن - تۈزۈم بار بولدى. يول مۇئەسسەسلىرىنى بۇزۇش، يولنى ئېگىلىۋېلىش قاتارلىق دېلولار ۋاقتىدا تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىنىدى، يول مۇئەسسەسلىرى، يول ھوقۇقى قانۇنى قوغدالدى.

1990 - يىلى قەشقەر تاشيول باش ئۇچاستىكىسى يول مەمۇرىيىتىنى تەكشۈرۈش چوڭ ئەترىتى يول مەمۇرىيىتىگە دائىر دېلودىن 345 نى بىر تەرەپ قىلدى، دېلو بىر تەرەپ قىلىش نىسبىتى %95كە يەتتى. زىيانغا ئۇچرىغان يول مۇئەسسەسى ئۈچۈن 53 مىڭ 200 يۈەن تۆلىتىۋېلىندى. 1664.5 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى. قاغىلىق تاشيول باش ئۇچاستىكىسى يول مەمۇرىيىتىنى تەكشۈرۈش چوڭ ئەترىتى يول مەمۇرىيىتىگە دائىر دېلودىن 7نى بىر تەرەپ قىلدى، دېلو بىر تەرەپ قىلىش نىسبىتى %100 بولدى، زىيانغا ئۇچرىغان يول مۇئەسسەسى ئۈچۈن 19 مىڭ 300 يۈەن تۆلىتىۋېلىندى.

V باب

ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش

1950 - يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - بىكتۈەن 2 - جۇن ھەربىي ئاپتوموبىل باشقارمىسى رېمونت پەيى قوشۇن بىلەن بىللە قەشقەرگە كىرگەندىن كېيىن، رېمونت قىلىش لىيەنى، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى مۇستەقىل ئاپتوموبىل 3 - يىگى رېمونت لىيەنى، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۈەنى مۇستەقىل ئاپتوموبىل 3 - يىگى رېمونت زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1954 - يىلى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ترانسپورت شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى ئاپتوموبىل ئاسراش - رېمونت قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇ گۇرۇپپا كېيىن ئاپتوموبىل ئاسراش - رېمونت قىلىش مەيدانىغا ئۆزگەرتىلدى ھەم مەزكۇر شىركەتنىڭ ئاپتوموبىللىرىنى، يولدىن ئۆتكەن ئاپتوموبىللارنى تەكشۈرۈپ رېمونت قىلىش، ئاسراشقا مەسئۇل بولدى. 60 - يىللاردا ئاپتوموبىل ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش ئورنى 4كە يەتتى. شۇ مەزگىلدە ئاسراش - رېمونت قىلىش سايمانلىرىنىڭ يېڭىلىنىشى ۋە تېخنىكىسىنىڭ كېڭەيتىلىشى ئىش ئۈنۈمى

ۋە رېمونت سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈردى، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك سىجىللىقىنى يېنىكلەتتى. 1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قاتناش ساناقلىتىدە دۆلەت ئىگىلىكى، كوللېكتىپ ئىگىلىك، يەككە ئىگىلىكتىن ئىبارەت كۆپ خىل ئىقتىسادىي تەركىبلەر ئورتاق تەرەققىي قىلغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاسراش - رېمونت قىلىش، تەكشۈرۈش، ئۆلچەش ئۈسكۈنىلىرى تەدرىجىي تولۇقلىنىپ رېمونت تېخنىكا سەۋىيىسى ئومۇمىيۈزلۈك يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاپتوموبىل ئۇنۇمۇبرسال تەكشۈرۈش - ئۆلچەش پونكىتىدىن 2 سى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ بىرى دۆلەت ئىگىلىكى، كوللېكتىپ ئىگىلىك، يەككە ئىگىلىكتىكى ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش ئورۇنلىرىدىن تەشكىل تاپتى، بۇنىڭ بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇشى خېلى مۇۋاپىق بولغان ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش تورى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى. ئاساسلىق كارخانىلاردىن ۋىلايەتلىك 2 - ترانسپورت شىركىتى رېمونت زاۋۇتى، كوتېنلۇن ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتى، بىكتۇەن 3 - ترانسپورت شىركىتى رېمونت زاۋۇتى، قەشقەر شەھەرلىك پىكاپ رېمونت زاۋۇتى بار. ناھىيىلىك ترانسپورت شىركەتلىرى، يېزا ئىگىلىك 3 - شىنىگە قاراشلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۇەن - مەيدانلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە رېمونتچىلىق ئاپپاراتلىرى بار، بۇ ئاپپاراتلار ئاپتوموبىللارنى ئوتتۇرا رېمونت قىلالايدۇ؛ بىر قىسىم كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى، يەككە ئىگىلىكتىكى كارخانىلارمۇ ئاپتوموبىللارنى ئوتتۇرا رېمونت قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە. 1990 - يىلىغىچە ۋىلايەت بويىچە ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش ئورنى 322گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىلكىدىكى 1 - خىلدىكى چوڭ رېمونت كارخانىسى 4، 2 - خىلدىكى ئوتتۇرا، كىچىك رېمونت كارخانىسى 67 (بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانا 50، كوللېكتىپ كارخانا 17)؛ 3 - خىلدىكى رېمونت كارخانىسى 259؛ 4 - خىلدىكى رېمونت كارخانىسى 2. ۋىلايەت بويىچە كەسىپكار 2252، بۇنىڭ ئىچىدە باشقۇرغۇچى 350، تېخنىكا خادىمى 420، رېمونتچى 1482؛ كارخانىلارنىڭ تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 15 مىليون 830 مىڭ يۈەن، تۇراقسىز مەبلىغى 11 مىليون 112 مىڭ يۈەن، ھەر خىل ئۈسكۈنىسى 1777.

§ 1 . ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش

1. دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش ئەھۋالى

1) ۋىلايەتلىك 2 - ترانسپورت شىركىتى رېمونت زاۋۇتى بۇ زاۋۇت قەشقەر شەھىرى جەنۇبىي تەڭرىتاغ يولىدا بولۇپ، ئىگىلىگەن كۆلىمى 46 مىڭ 620 كۋادرات مېتىر، ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى 12 مىڭ 3.244 كۋادرات مېتىر، زاۋۇت كۆلىمى 9573 كۋادرات مېتىر، ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش بۆلۈملىرىدىن رېمونت سېخى، زاپچاس سېخى، پىششىقلاش سېخى، قۇيمىچىلىق سېخى، «شەرق شامىلى» ماركىلىق ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش سېخى ۋە 2 - ئاپتوموبىل زاۋۇتى تېخنىكا مۇلازىمەت پونكىتى قاتارلىقلار بار. بۇ زاۋۇتنىڭ تەكتى 1954 - يىلى قۇرۇلغان شىنجاڭ ترانسپورت شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى ئاسراش- رېمونت قىلىش گۇرۇپپىسى ئىدى. 50 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىدىن باشلاپ، تېخنىكا يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئاپتوموبىل چوڭ رېمونت زاۋۇتى قىلىپ كېڭەيتىلدى، 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىر يىلدا 300 ئاپتوموبىل، 200 ماتور چوڭ رېمونت قىلىندى، بۇ زاۋۇت ئاپتوموبىلنىڭ بىر قىسىم زاپچاسلىرىنىمۇ ئىشلەپچىقىرالايدۇ. 1985 - يىلى رېمونت زاۋۇتى تېخنىكا كىرگۈزۈپ، ئۈسكۈنە

سېتىۋېلىپ، ئاپتوبۇسنى پۈتۈن چوڭ رېمونت قىلىش تۈرىنى كۆپەيتتى. 1988 - يىلى كارخانا تىجارىتىدە ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، رېمونت قىلىش ئىقتىسادىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمى يىلدىن يىلغا ئاشتى. 1990 - يىلى 92 ئاپتوموبىل، 283 ماتور چوڭ رېمونت قىلىندى. كىچىك رېمونت ۋە زاپچاس ئىشلەپچىقىرىش ئىشىمۇ ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشىپ، 100 مىڭ يۈەنلىك پايدا يارىتىلدى. شۇ يىلى ئىشچى 303كە يەتتى. ئىشلەپچىقىرىش ئىشچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە تېخنىكا دەرىجىسى 4.73، زاۋۇتنىڭ تۈراقلىق مۇلكىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 4 مىليون 100 مىڭ يۈەندىن ئاشتى.

2) كوئېنلۇن ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتى بۇ زاۋۇت قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە بولۇپ، كۆلىمى 12 مىڭ 423 كۋادرات مېتىر. 1990 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 201. بۇلار: ئاساسلىقى 1956 - يىلى ۋە 60 - يىللاردىكى كەسىپ ئالماشتۇرغان، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەردىن تەركىب تاپقان. بۇ زاۋۇت جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىغا قاراشلىق قىسىملارنىڭ ئاپتوموبىللىرىنى چوڭ رېمونت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ زاۋۇتنىڭ تەكتى 1962 - يىلى قۇرۇلغان خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 7439 - زاۋۇتى يەنى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتى ئىدى. 1963- يىلى ئازادلىق ئارمىيە باش ئارقا سەپ بۆلۈمى بۇ زاۋۇتنى كارخانىلاشتۇرۇپ باشقۇرۇشنى تەستىقلىدى ھەمدە «كوئېنلۇن ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتى» دەپ نام بەردى. بۇ زاۋۇت قىسىملارنىڭ ئاپتوموبىللىرىنى رېمونت قىلىشنى ئاساس قىلىدۇ. ئاساسىي مۇئەسسەسلىرى ناچار، ئىشلەپچىقىرىش ھۇنەر - سەنئىتى قالاق بولغاچقا، كارخانىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولدى، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ئانچە زور بولمىدى. 1975 - يىلى ئازادلىق ئارمىيە باش ئارقا سەپ بۆلۈمى 2 مىليون 400 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، رېمونت زاۋۇتىنى كېڭەيتتى ۋە ئۆزگەرتتى، بۇنىڭ بىلەن كارخانىنىڭ رېمونت قىلىش ئىقتىدارى ۋە تېخنىكا سەۋىيىسى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى تېزلىشىپ، ئىلگىرىكى يىلىغا 200 ئاپتوموبىلنى چوڭ رېمونت قىلىشتىن 400 ئاپتوموبىلنى چوڭ رېمونت قىلىدىغان بولدى. بۇ ئارقىلىق قىسمىنىڭ ئارقا سەپ تىرانسپورتى ۋە دۆلەت مۇداپىئە قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا كۆچلۈك كاپالەتلىك قىلدى. 80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە، رېمونت زاۋۇتى «ئارمىيە خەلق ئىتتىپاقلىشىش، ئارمىيىگە كاپالەتلىك قىلىش، خەلق ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىش، بىر كەسىپنى ئاساس قىلىش، كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش» قاتارلىق ئىزچىللاشتۇرۇپ جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، خەلققە كېرەكلىك مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقاردى، خەلق ئىشلىتىدىغان ئاپتوموبىللارنى رېمونت قىلدى، پولات ئىشىك - دېرىزىلەرنى ياسىدى، نەتىجىدە ئىقتىسادىي ئۈنۈم يىلمۇ يىل ئاشتى. 1985 - يىلدىن بۇيان، ئۇدا 4 يىل لەنجۇ ھەربىي رايونى ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونى زاۋۇت باشقۇرۇش ئىدارىسى تەرىپىدىن ئىلغار زاۋۇت بولۇپ باھالاندى، 1988 - يىلى ئارمىيە بويىچە مۇھىت ئاسراشتىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

3) بىكتۆەن 3 - تىرانسپورت شىركىتى رېمونت زاۋۇتى بۇ زاۋۇت قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدە. ئۇنىڭ تەكتى 1948 - يىلى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن قۇرۇلغان ئازادلىق ئارمىيە 2 - جۇنىڭ ماشىنا باشقارمىسىنىڭ رېمونت پەيى بولۇپ، 1949 - يىلى ھەربىي قىسىم رېمونت لەينگە ئۆزگەرتىلگەن، 1954 - يىلى شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۆەنى تىرانسپورت باشقارمىسى مۇستەقىل ئاپتوموبىل 3 - بىكتىنىڭ رېمونت لەينگە ئۆزگەرتىلگەن. 1975 - يىلى بىكتۆەننىڭ تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ۋىلايەتلىك تىرانسپورت شىركىتى رېمونت زاۋۇتى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. 1980 - يىلى بىكتۆەننىڭ تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، ۋىلايەتلىك 2 - تىرانسپورت شىركىتى رېمونت زاۋۇتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، 1984 - يىلى بىكتۆەن 3 - تىرانسپورت شىركىتى رېمونت

زاۋۇتى دەپ ئاتالدى.

1990 - يىلى 2 رېمونت سېخى ۋە جۇڭگو 1 - ئاپتوموبىل ياساش زاۋۇتى قەشقەر ئالاھىدە تېخنىكا مۇلازىمەت پونكتى، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنى تەكشۈرۈش - ئۆلچەش مەركىزى بار بولدى. ئىشچى - خىزمەتچىسى 220گە يەتتى، ئىشلەپچىقىرىش ئىشچىلىرىنىڭ تېخنىكا دەرىجىسى 5.5، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 600 مىڭ يۈەن، يىلىغا 150 ئاپتوموبىلنى، 300 ماتورنى چوڭ رېمونت قىلىدۇ، مەھسۇلات قىممىتى ئاز كەم 3 مىليون يۈەنگە يەتتى، يىلىغا 330 ماتور ئىشلەپچىقىرىدۇ.

4) قەشقەر شەھەرلىك پىكاپ رېمونت زاۋۇتى بۇ زاۋۇتنىڭ تەكتى قەشقەر شەھەرلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش زاۋۇتى ئىدى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئاساسەن، دېھقانچىلىق نازارىتى قەشقەردە 2 تراكتور پونكتى قۇرۇپ، مۇشۇ ۋىلايەتنىڭ ۋە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ تراكتورلىرىنى چوڭ رېمونت قىلىش ۋە قىسمەن زاپچاسلارنى ياساشنى ئۇستىگە ئالغاندى. 1985 - يىلى جەمئىيەتنىڭ ئەھلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى رېمونت زاۋۇتىنى باشقا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشنى قارار قىلدى ھەمدە ئۇرۇمچى شەھەرلىك پىكاپ رېمونت قىلىش شىركىتىنى يۆلەك ئورۇن قىلىپ پىكاپ رېمونت قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى، شۇ يىلى نامى ئۇرۇمچى پىكاپ رېمونت شىركىتىنىڭ قەشقەر شەھەرلىك پىكاپ رېمونت زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى. بىر قاتار تېخنىكا ئۆزگەرتىش ۋە تېخنىكا يېڭىلاش ئارقىلىق، يۇرۇشلەشكەن مۇئەسسەسىلەرنى بەرپا قىلىپ پىكاپ رېمونت قىلىش ئىقتىدارىنى ئاساسىي جەھەتتىن ھازىرلىدى. بۇ زاۋۇت ئاساسلىقى بېيجىڭ ئاپتوموبىل سانائەت شىركىتى ياسىغان بېيجىڭ 213، 212 تىپلىق پىكاپلارنى رېمونت قىلىشنى ۋە ئالاھىدە مۇلازىمەتنى ئۇستىگە ئالدى. ئىشلەپچىقىرىش بۆلۈمىدە رېمونت سېخىدىن باشقا يەنە ئۇنىۋېرسال سېخ، مەخسۇس زاپچاس ئىشلەش سېخى، زاپچاس قۇيۇش سېخى تەسىس قىلىندى. 1990 - يىلى زاۋۇت ئۆيى كۆلىمى 6000 كۋادرات مېتىرغا، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 3 مىليون 100 مىڭ يۈەندىن كۆپرەككە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 223كە يەتتى، ئىشلەپچىقىرىش ئىشچىلىرىنىڭ تېخنىكا دەرىجىسى 5 - دەرىجە، يىلىغا 70 پىكاپ، 200 ماتورنى چوڭ رېمونت قىلىدۇ.

2. كوللېكتىپ، يەككە ئىگىلىكتىكى ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش ئورۇنلىرى

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى كوللېكتىپ، يەككە ئىگىلىكتىكى ئاپتوموبىل رېمونتچىلىقى تەدرىجىي تەرەققىي قىلدى. كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش كەسپىنىڭ تەشكىلىي ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلى ئاساسلىق تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە خىل بولدى. بىرىنچى، ئورگانلار ياكى كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ ئەمگەك مۇلازىمەت شىركەتلىرى تەشكىللىگەن. ئىككىنچى، شەھەر مەھەللە ئىش باشقارمىلىرى تەشكىللىگەن. ئۈچىنچى، بىر نەچچە كىشى شېرىكلىشىپ پاي قوشۇپ تەشكىللىگەن.

يەككە ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش ئورۇنلىرى ئاپتوموبىللارنى كىچىك رېمونت قىلىش ياكى مەخسۇس تۈردىكى رېمونتنى ئاساس قىلىدۇ. كوللېكتىپ، يەككە ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش ئورۇنلىرى ئاساسلىقى يولدىن ئۆتكەن ئاپتوموبىللار ۋە رېمونت قىلىش ئىقتىدارى يوق ئورۇنلارنىڭ ئاپتوموبىللىرىنى ئوتتۇرا، كىچىك رېمونت قىلىدۇ ۋە مەخسۇس تۈر بويىچە رېمونت قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەرىكەتچانلىقى كۈچلۈك، تور - نۇقتىسى كەڭ تارقالغان بولۇپ، ترانسپورت بازارلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشقانلىقى ئۈچۈن تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ناھىيە (شەھەر)لەردىكى ئاپتوموبىل رېمونت ئورۇنلىرىنىڭ 1990 - يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 11

ناھىيە، شەھەر	كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى		يەككە ئىگىلىكتىكى		ناھىيە، شەھەر	كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى		يەككە ئىگىلىكتىكى	
	تۈرى	رېمونتخانا	تۈرى	رېمونتخانا		تۈرى	رېمونتخانا	تۈرى	رېمونتخانا
قەشقەر شەھىرى	2 - خىل	4	3 - خىل	79	يەكەن ناھىيىسى	2 - خىل	3	3 - خىل	24
قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى	2 - خىل	1	3 - خىل	13	پوسكام ناھىيىسى	2 - خىل	1	3 - خىل	18
قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى	2 - خىل	1	3 - خىل	4	قاغىلىق ناھىيىسى			3 - خىل	20
پەيزاۋات ناھىيىسى	2 - خىل	1	3 - خىل	10	مەكىت ناھىيىسى	2 - خىل	1	3 - خىل	23
يوپۇغا ناھىيىسى	2 - خىل	1	3 - خىل	1	مارالبېشى ناھىيىسى	2 - خىل	1	3 - خىل	50
يېڭىسار ناھىيىسى	2 - خىل	3	3 - خىل	17	جەمئىي				259

§ 2 . ئاپتوموبىل زاپچاسلىرى بىلەن تەمىنلەش

قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاپتوموبىل زاپچاسلىرى بىلەن تەمىنلەشنى ئاساسلىقى ۋىلايەتلىك ئاپتوموبىل زاپچاسلىرى شىركىتى ئۈستىگە ئالغان، بۇ شىركەتنىڭ تەكتى 1961 - يىل 7 - ئايدا جۇڭگو ئاپتوموبىل سانائىتى شىنجاڭ شىركىتى قەشقەردە قۇرغان ماشىنا زاپچاسلىرىنى سېتىش ماگىزىنى ئىدى. ئەينى چاغدا 7 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى.

قەشقەر، خوتەن، قىزىلسۇلاردا ئاپتوموبىلنىڭ يىلمۇ يىل كۆپەيمىشگە ئەگىشىپ، 1964 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق شۆبە شىركەت قەشقەردىكى سېتىش ماگىزىنىنى قەشقەر ئاپتوموبىل زاپچاسلىرى تىجارەت ئورنىغا ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى. 1971 - يىلنىڭ بېشىدا يەنە تىجارەت ئورنىنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ساناقەت. قاتناش بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىگە تەۋە قىلىشنى، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاپتوموبىل زاپچاسلىرى شىركىتى دەپ ئاتاشنى قارار قىلدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىركەت كارخانا تىجارىتى ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ئاپتوموبىل زاپچاسلىرىنىڭ تىجارەت تۈرى كۆپەيىپ، سېتىش كىرىمى ۋە ئېلىنغان پايدا يىلدىن يىلغا ئاشتى. سېتىش كىرىمى 1971 - يىلدىكى 1 مىليون 570 مىڭ يۈەندىن 1990. يىلى 13 مىليون يۈەنگە، ئېلىنغان پايدا 1971 - يىلىدىكى 60 مىڭ يۈەندىن 1990 - يىلى 860 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇ شىركەت ئاساسلىقى BJ212، NJ130، CA141، EQ140، «شيالى»، «ۋولكسۋاگېن» ماركىلىق

ئاپتوموبىللارنىڭ زاپچاسلىرىنى ساتىدۇ. 1990 - يىلغا كەلگەندە ئۆلايەتلىك ئاپتوموبىل زاپچاسلىرى شىركىتىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 48گە يەتتى، بۇ شىركەت قەشقەر شەھىرىدە 2 ئورۇندا ئاپتوموبىل زاپچاسلىرى تىجارەت ئورنى تەسىس قىلغاندىن باشقا، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، قاغىلىق ناھىيىلىرىنىمۇ ئاپتوموبىل زاپچاسلىرى ماگىزىنى تەسىس قىلدى. بۇ شىركەتنىڭ ئاپتوموبىل زاپچاسلىرىنى سېتىش كىرىسى ئاپتونوم رايونلۇق ئاپتوموبىل زاپچاسلىرى باش شىركىتىدىن قالسىلا، ئاپتونوم رايون بويىچە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇ ئاپتونوم رايون بويىچە ئاپتوموبىل زاپچاسلىرى بىلەن تەمىنلەيدىغان 2 - چوڭ كارخانا بولۇپ قالدى.

ئۆلايەتلىك 1 -، 2 - ترانسپورت شىركەتلىرى، بېكتۇەن 3 - ترانسپورت شىركىتى، كۆپ قىسىم ئورۇنلارنىڭ ترانسپورت ئاپپاراتلىرىدا ۋە ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ ترانسپورت شىركەتلىرىدە بۇ شىركەتنىڭ ئاپتوموبىل ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلەش ئىشخانىسى بار، ئاپتوموبىل زاپچاسلىرى ئۈزۈمچى شەھىرىدىن بۈاسىتە كىرگۈزۈلىدۇ، ئۆلايەتلىك ئاپتوموبىل زاپچاسلىرى شىركىتىدىن كىرگۈزۈلىدۇ، بۇ شىركەت قەشقەر، قاغىلىقلاردا 1 - ئاپتوموبىل ياساش زاۋۇتى، «شەرق شامىلى» ئاپتوموبىل سانائەت شىركىتى، بېيجىڭ ئاپتوموبىل سانائىتى شىركىتىنىڭ ئالاھىدە تېخنىكا مۇلازىمەت پونكىتى ۋە باشقا ئاپتوموبىل ياساش زاۋۇتىنىڭ ئالاھىدە تېخنىكا مۇلازىمەت پونكىتلىرىنى تەسىس قىلدى، بۇ زاپچاسلارنىڭ كۆپىنچىسى زاۋۇتتىن بۈاسىتە كەلتۈرۈلىدۇ.

VI باب

قاتناشنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 6 - ئايدا، ئۆلايەت تەۋەسىدە تۇنجى قېتىم ئاپتوموبىللارنى تەكشۈرۈش يولغا قويۇلۇپ، يەرلىك ئاپتوموبىللارغا نومۇر تاختىسى ۋە شوپۇرلۇق پىراۋىسى تارقىتىپ بېرىلگەنىدى. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 8 - ئايدا قەشقەردە قاتناش باشقۇرۇشنى ۋاكالىتەن بېجىرىش پونكىتى تەسىس قىلىنىدى. پونكىت باشلىقلىقىنى تاشيول ئۇچاستىكا باشلىقى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، بۇ پونكىت يولدىن ئۆتكەن ھۆكۈمەت، سودا ئاپتوموبىللىرى ۋە چوڭ ئۇلاغ ھارۋىلىرىنى تەكشۈرۈپ تىزىملاش، نومۇر تاختىسى ۋە پراۋا تەكشۈرۈش، يۈك قاچىلاش، قاتناش ھادىسىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش، يول ئاسراش ھەققى يىغىش كەسپىنى بېجىردى، بۇنىڭ بىلەن قەشقەر ئۆلايىتىنىڭ تاشيول قاتنىشىنى باشقۇرىدىغان ئادەم بولماسلىقتەك بوشلۇق تولدۇرۇلدى.

1952 - يىلى قەشقەر ۋاكالىتەن بېجىرىش پونكىتى قاتناش باشقۇرۇش پونكىتى بولۇپ قۇرۇلدى، ئۇزۇن ئۆتمەي قەشقەر نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش ئورنى، ئاچال، يەكەن، قاغىلىق، قەشقەر يېڭىشەھەر قاتناش باشقۇرۇش پونكىتلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. 1962 - يىلى قەشقەر ئۆلايەتلىك تاشيول ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، قاتناش باشقۇرۇش پونكىتى قاتناش نازارىتىنىڭ بۈاسىتە رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. قەشقەردە مەركىزىي باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇ ئۆلايەت بويىچە نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش ئورنى، باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ كەسپىگە مەسئۇل بولدى. 1980 - يىل 5 - ئايدا قاتناش نازارىتىنىڭ تەستىقى ئارقىلىق قەشقەر، قەشقەر كونا‌شەھەر، يېڭىسار، تاشقورغان قاتناش

باشقۇرۇش پونكتلىرى قۇرۇلدى. كېيىنكى يىلى، قاتناش نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى «بىر يەردە بىر ئورۇن بولۇش، بىر ناھىيىدە بىر پونكىت بولۇش»نى ۋە «ئورۇنلار پونكتلارنى باشقۇرۇش» تەك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى يولغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن قەشقەر مەركىزىي باشقۇرۇش پونكتى ئەمەلدىن قالدى. 1986 - يىلى گوۋۇيۈەننىڭ ئالاقىدار ھۆججەتلىرىدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، قاتناشنى نازارەت قىلىش-باشقۇرۇش كەسپى شۇ يەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورۇنلىرىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. قەشقەر ئۆلايىتىنىڭ ئاپتوموبىل ۋە شوپۇرلارنى باشقۇرۇش، قاتناش ھادىسىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش كەسپى ئۆلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

§ 1 . ئاپتوموبىل باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئۆلايەت تەۋەسىدە قاتناش نازارەت قىلىش-باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى دۆلەت ۋە ئۆلكە تارقاتقان ئاپتوموبىل نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش قائىدىلىرىگە ئاساسەن، نومۇر تاختىسى يوق ئاپتوموبىللارنى نۆقتىلىق تەرتىپكە سېلىپ مۇلۇك ھوقۇقى بېكىتىلىپ مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇر تاختىسى ۋە پراۋا تارقىتىلدى، دەسلەپكى تەكشۈرۈش ۋە قىسمەن تەكشۈرۈشكە دائىر بەلگىلىمىلەر قاتتىق ئىجرا قىلىندى. ئازادلىقتىن ئىلگىرى نومۇرى بار ھۆكۈمەت ئاپتوموبىللىرى ۋە خۇسۇسىي ئاپتوموبىللار تەكشۈرۈلۈپ ئارخىپ تۈرغۇزۇلدى، ئاپتوموبىللارنىڭ تېخنىكىلىق ئەھۋالى تەكشۈرۈلدى، نومۇر تاختىسى ۋە يول يۈرۈش كىنىشكىسى ئالماشتۇرۇلدى. نومۇر تاختىسى يوق ئاپتوموبىللار ياكى باشقا ئۆلكىلەر تارقاتقان نومۇر تاختىسى بار ۋە ۋاقىتلىق نومۇر تاختىسى بار ئاپتوموبىللارنىڭ ئەسلى ئىسپاتى تەكشۈرۈلۈپ دەسلەپكى تەكشۈرۈش رەسمىيىتى پۈتۈرىلدى، جەدۋەل تولدۇرۇلۇپ، ئاپتوموبىلنىڭ مۇلۇك ھوقۇقى بېكىتىلىپ تەۋسىيە قىلىنىپ، يېڭى نومۇر تاختىسى تارقىتىپ بېرىلدى.

1960 - يىلى قاتناش مىنىستىرلىكى «ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنى باشقۇرۇش چارىسى»نى تارقاتقاندىن كېيىن، قاتناش نازارىتى تولۇقلىما بەلگىلىمە تۈزۈپ، ئاپتوموبىللارنى تەكشۈرۈش تۈزۈمىنى قاتتىق ئىجرا قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۆلايەت تەۋەسىدىكى ئاپتوموبىللارنى تەكشۈرۈش دەسلەپكى تەكشۈرۈش، ۋاقىتلىق تەكشۈرۈش ۋە يىللىق تەكشۈرۈشتىن ئىبارەت 3 تۈرگە بۆلۈندى. ئاپتوموبىللار تۈنجى قېتىم ماڭغان ۋاقتىدا، شۇ يەردىكى قاتناشنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش ئورنىغا ئىلتىماس قىلىپ تىزىملىتىپ دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈلىدۇ، لايىقەتلىك بولغانلارغا نومۇر تاختىسى ۋە يول يۈرۈش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلىدۇ. ئاپتوموبىللار بۇزۇلسا، مۇھىم زاپچاسلىرىنى ئالماشتۇرماقچى بولسا، ۋاقىتلىق تەكشۈرۈشكە ئىلتىماس قىلسا بولىدۇ. رەسمىي نومۇر تاختىسى بار ئاپتوموبىللار يىلدا بىر قېتىم تەكشۈرۈلىدۇ. يىللىق تەكشۈرۈش بىر قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى بولۇپ، ئادەتتە ئۈنىڭغا ئاپتوموبىللارنى باشقۇرۇش ئورۇنلىرى مەسئۇل بولىدۇ. ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى ھەمكارلىشىپ، ۋاقىتلىق ئاپپارات تەسىس قىلىپ، ئاپتوموبىللارنى يىللىق تەكشۈرىدۇ. تەكشۈرۈشتە ئاپتوموبىللارنىڭ سىرتقى قىياپىتى رەتلىك، پاكىز، مۇئەسسەسلىرى تولۇق، زاپچاسلىرى ساق، بىخەتەر، ئىشەنچلىك بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. تەكشۈرۈپ باھالاشتا لايىقەتلىك بولغانلارنىڭ يول يۈرۈش كىنىشكىسىگە تامغا بېسىلىپ، داۋاملىق يول يۈرۈشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ. لايىقەتسىز بولغانلار چەكلىك مۇددەت ئىچىدە رېمونت قىلىنغاندىن كېيىن قايتا تەكشۈرۈلىدۇ.

ئاپتوموبىللارنىڭ نومۇر تاختىسى، قاتناش قائىدىسىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ئاپتوموبىلنىڭ تۈرى

بويىچە تارقىتىلدى. نوموز تاختىسىدىكى نومۇرنىڭ ئالدىنقى 2 خانىسى ئۆلكە، شەھەر، ناھىيىلىك ۋاكالەت نومۇرى، كېيىنكى 5 خانىسى ناھىيىلىك نومۇرى شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چوڭ تىپتىكىسى ناھىيىلىك ماشىنىلار، كىچىك تىپتىكى ناھىيىلىك ماشىنىلار، تراكتور، موتسىكلىت قاتارلىقلارنىڭ نومۇر تاختىسىنىڭ ئۆلچىمى، سۈپىتى، رەڭگى قاتارلىقلار پەرقلەندۈرۈلدى. 1985 - يىلى ناھىيىلىك ماشىنىلار زور مىقدارداكۆپەيگەچكە، ئەسلىدىكى ناھىيىلىك نومۇر تاختىسىدىكى نومۇرلار يېتىشمەي، جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى، قاتناش مىنىستىرلىكى ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ نومۇر تاختىسىنى ئالماشتۇرۇشنى قارار قىلدى. نومۇر تاختىسىغا خەنزۇچە يېزىقتا ئۆلكە، شەھەر، ناھىيىلىك نامى ئىزاھلىنىپ، ئالدىنقى 2 خانىلىق ئەرەب رەقىمى نومۇر تاختىسى تارقاتقان ئورۇنلىنىڭ ۋاكالەت نومۇرى، كېيىنكى 5 خانە ناھىيىلىك نومۇرى بولدى. 1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناھىيىلىك نومۇر تاختىسىدىكى ۋاكالەت نومۇرى 00000—45 بىلەن باشلاندى.

ناھىيىلىك ماشىنىلارنىڭ نومۇر تاختىسى يۇتۇپ كەتسە ياكى بۇزۇلۇپ كەتسە، ناھىيىلىك ئىگىسى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلىنىڭ تونۇشتۇرۇش خېتىغا ئاساسەن ئەسلىدىكى كىنىشكا تارقاتقان ئورۇنغا تولۇقلاش ئىلتىماسى سۇنسا بولىدۇ. يول بۇرۇش كىنىشكىسى يۇتۇپ كەتسە، بۇزۇلۇپ كەتسە، ئوغرىلانسا، ئورۇنلىنىڭ تونۇشتۇرۇشىغا ئاساسەن ۋاقتىدا ئەسلىدىكى كىنىشكا تارقاتقان ئورۇنغا تولۇقلاپ ئالماشتۇرۇشنى ئىلتىماس قىلسا بولىدۇ.

ناھىيىلىك ماشىنىلارنى ئۆزۈن مۇددەت ئىشلەتكەندە، گەرچە رېمونت قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ماي سەرپىياتى ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتسە، ناھىيىلىك كونىراپ كەتسە ياكى زاپچاس بىلەن تەمىنلەش مەنبەسى بولمىسا، قاتناش نازارىتىنىڭ ناھىيىلىك ماشىنىلارنى براك قىلىش، يېڭىلاش بەلگىلىمىسىگە ئۇيغۇن كەلسە يېڭىلاشقا بولىدۇ. ناھىيىلىكنى يېڭىلاشتا ناھىيىلىك ئىگىسى «ناھىيىلىك يېڭىلاشنى تېخنىكىلىق باھالاپ بېكىتىش جەدۋىلى» نى تولدۇرۇپ، شۇ يەردىكى ناھىيىلىك ماشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ بېكىتىشى ۋە قوشۇلۇشى ئارقىلىق نومۇر تاختىسى يىغۇۋېلىنىپ، قاتناش نازارىتىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشىغا يوللىنىدۇ.

1978 - يىلىدىن كېيىن يېزا ئىقتىسادى تەرەققىي قىلىپ، دېھقانلاردىن شەخسى ياكى بىرلىشىپ ناھىيىلىك، تراكتور سېتىۋالىدىغانلار ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى. شەخسى ياكى بىرلىشىپ سېتىۋالغان ناھىيىلىكلارنى باشقۇرۇشتا، ناھىيىلىك باشقۇرۇش ئورۇنلىرى قاتناش نازارىتىنىڭ 1983 - يىل 9 - ئايدا تارقاتقان قاتناش مىنىستىرلىكىنىڭ «دېھقانلارنىڭ شەخسى ياكى بىرلىشىپ سېتىۋالغان ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى ۋە شوپۇرلىرىنىڭ بىخەتەرلىك باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى بىر قانچە بەلگىلىمە» سىگە ئاساسەن، يېڭى ناھىيىلىكلارغا كىنىشكا بېرىدۇ، كونا ناھىيىلىكلارغا ئالماشتۇرۇش ئىسپاتى بېجىرىپ بېرىدۇ، ھەم مەۋرىي كەنتلەرنىڭ ئالاقە خېتى بولسا نومۇر تاختىسى ۋە پراۋا رەسمىيەتلىرىنى بېجىرىپ بېرىدۇ. كونا ناھىيىلىكلارنى رېمونت قىلىشقا يول قويۇلىدۇ. ئۇنى تېخنىكا ئۆلچىمىگە يەتكۈزگەنلەرگىمۇ نوپۇسقا ئېلىپ، نومۇر تاختىسى ۋە پراۋا تارقىتىپ بېرىدۇ. رېمونت قىلىپمۇ تېخنىكا ئۆلچىمىگە يەتمىگەن ناھىيىلىكلار براك قىلىنىدۇ، كىنىشكا بېجىرىپ بېرىلمەيدۇ.

80 - يىللاردىن بېرى قەشقەر ۋىلايىتىدە كوللېكتىپ ۋە شەخسى تراكتور بىلەن كىراكەشلىك قىلىدىغانلار كۈنسېرى كۆپەيدى، ئۇلارنى باشقۇرۇش بىر قەدەر قالايمىقانلىشىپ كەتتى. 1982 - يىل 2 - ئايدا قاتناش نازارىتى دۆلەت ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ «تراكتورلارنىڭ بىخەتەرلىكىنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش تەقسىماتى توغرىسىدا پىكىر» نى تارقىتىپ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ۋە قاتناش نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش ئورۇنلىرىدىن تراكتورلارنى تېخنىكا جەھەتتىن تەكشۈرۈش، شوپۇرلاردىن ئىمتىھان ئېلىش، نومۇر تاختىسى ۋە پراۋا بېرىش خىزمىتىنى ئەستايىدىل ئىشلەشنى تەلەپ قىلدى. تراكتورلار ئىشلىتىش دائىرىسى بويىچە يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان ۋە غەيرىي يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان تراكتور دەپ 2 تۈرگە ئايرىلدى ۋە ئىشلىتىلىشىگە ئاساسەن باشقۇرۇلدى، ئومۇمەن ئېتىز - ئېرىق مەشغۇلاتى قىلىدىغان تراكتورلارغا ناھىيىلىك

رايونلۇق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى تراكتور نازارىتى قىلىش - باشقۇرۇش ئورنى تەكشۈرۈپ نومۇر تاختىسى ۋە پراۋا تارقىتىپ بەردى. ئېتىز - ئېرىق مەشغۇلاتىدىن باشقا مەشغۇلات قىلىدىغان تاشيولدا مەخسۇس (قوشۇمچە) ترانسپورت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تراكتورلارغا قاتناش نازارىتىنىلىك نازارىتى قىلىش - باشقۇرۇش ئورنى تەكشۈرۈش، شوپۇرلاردىن ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق نومۇر تاختىسى ۋە پراۋا تارقىتىپ بەردى. پەسىللىك قىسقا يوللۇق ترانسپورت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تراكتورلارنىلىك چوقۇم «ئېتىز - ئېرىق مەشغۇلاتى گۇۋاھنامىسى» ۋە قاتناش نازارىتى قىلىش - باشقۇرۇش ئورنى تارقاتقان پراۋىسى بولسا تاشيولدا قاتناشقا يول قويۇلدى ھەمدە قائىدە بويىچە يول ئاسراش ھەققى تاپشۇرۇش تەلەپ قىلىندى.

§ 2 . شوپۇرلارنى باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، ۋىلايەت تەۋەسىدە شوپۇرلار ئاساسلىقى ئۇستازى شاگىرتىغا ئۆگىتىش ئۇسۇلى بويىچە شوپۇرلۇقنى ئۆگىنەتتى، ئۇلار ئىمتىھان ئارقىلىق مىنگو ھۆكۈمىتى قاتناش مىنىستىرلىكى بېكىتكەن «شوپۇرلاردىن ئىمتىھان ئېلىشنى يولغا قويۇش پروگراممىسى»غا ئاساسەن رەسمىيەت بېجىرەتتى.

50 - يىللاردىن باشلاپ شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 1950 - يىل 12 - ئايدا تارقاتقان «شىنجاڭ ئۇلكىسىنىلىك ئاپتوموبىل ۋە شوپۇرلارغا بىرلىككە كەلگەن نومۇر تاختىسىنى تەكشۈرۈپ تارقىتىشنى يولغا قويۇش چارىسى»گە ئاساسەن، ئاپتوموبىللار يىغىلىدىغان تەكشۈرۈشكە بىرلەشتۈرۈلۈپ شوپۇرلار ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. 60 - يىللاردا شوپۇر يەنىلا ئۇستاز شاگىرت تەربىيىلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق تەربىيىلەندى. ئۇنىڭدىن كېيىن، قاتناش ترانسپورت ئىشلىرىنىلىك تەرەققىي قىلىشى، ئاپتوموبىللارنىلىك كۆپەيىشىگە ئەگىشىپ، 80 - يىللارنىلىك باشلىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىدە قاتناش تېخنىكا مەكتىپى قۇرۇلۇپ مەخسۇس شوپۇر تەربىيىلەندى.

ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنىلىك شوپۇرلىرىنى باشقۇرۇشتا، ئاساسلىقى شوپۇرلارغا قارىتا تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىش، ئۇلاردىن ئىمتىھان ئېلىش، شوپۇرلۇق پراۋىسى تارقىتىش ۋە يىللىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى.

شوپۇرلارنىلىك «ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى پراۋىسى» بولسا ئاندىن ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنى ھەيدەشكە يول قويۇلدى. «ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى پراۋىسى»نى قاتناشقا مەسئۇل تارماقلارنىلىك ئىمتىھاندا لايىقەتلىك بولغاندىن كېيىن ئېلىشقا بولىدۇ. ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى شوپۇرلىرى ئىمتىھانغا تىزىملاتماقچى بولسا قاتناش مىنىستىرلىكى 1960 - يىل 2 - ئايدا تارقاتقان «ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى شوپۇرلىرىدىن ئىمتىھان ئېلىش چارىسى» ئىجرا قىلىنىدۇ.

شوپۇرلۇق ئىمتىھانى تۆۋەندىكى تۈرلەر بويىچە ئېلىنىدۇ: مەيدان ئىچىدە ھەيدەش (قىسقىچە مەيدان ئىمتىھانى دەپىلىدۇ)؛ تاشيولدا ھەيدەش (قىسقىچە يول ئىمتىھانى دەپىلىدۇ)؛ قاتناش قائىدىسى ئىمتىھانى (يېزىقچە ئېلىنىدۇ)؛ ماشىنىسازلىق ساۋاتلىرى (يېزىقچە ئېلىنىدۇ). 100 نومۇر بويىچە باھالىنىدۇ. ئۇنىلىك ئىچىدىكى مەيدان ئىمتىھانىغا 30 نومۇر، يول ئىمتىھانىغا 30 نومۇر، قاتناش قائىدىسى ئىمتىھانىغا 20 نومۇر، ماشىنىسازلىق ساۋاتلىرى ئىمتىھانىغا 20 نومۇر بېرىلىدۇ، 70 نومۇر ئالسا لايىقەتلىك بولغان بولىدۇ. شوپۇرلۇق ئىمتىھاندا لايىقەتلىك بولغاندىلا ئاندىن پراۋا بېجىرىپ بېرىلىدۇ، «پراۋا» بولسا ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنى ھەيدەشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ. شوپۇرلارنىلىك ئاپتوموبىل ھەيدەشكە رۇخسەت قىلىش مەسلىسىدە

قاتناش مىنىستىرلىكى بىلەن جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى 1972 - يىل 3 - ئايدا ئېلان قىلغان «تاشيول ۋە شەھەر قاتنىشىنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى (سىناق نۇسخا)» دا تۆۋەندىكىدەك بەلگىلىمە چىقىرىلغان: چوڭ تىپتىكى يۈك ئاپتوموبىلىنى ھەيدەشكە رۇخسەت قىلىنغان شوپۇرلار، چوڭ تىپتىكى ئاپتوموبىللاردىن باشقا ھەر خىل تىپتىكى روللۇق ئاپتوموبىل، تراكتورنى ھەيدىسە بولىدۇ. ھەم ئوخشاش تۈردىكى تەگلىكى ئۆزگەرتىپ قۇراشتۇرۇلغان ئالاھىدە ئاپتوموبىل ۋە مۇقىم مۇئەسسەسىلەر ئورنىتىلغان مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىللارنى ھەيدىسە بولىدۇ. كىچىك تىپتىكى ئاپتوموبىللارنى ھەيدەشكە رۇخسەت قىلىنغان شوپۇرلار كىچىك ئاپتوبۇس، يۈك ئاپتوموبىلى ۋە روللۇق 3 چاقلىق ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنى ھەيدىسە بولىدۇ. ئۇنتا روللۇق 3 چاقلىق ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنى ھەيدەشكە رۇخسەت قىلىنغان شوپۇرلار 3 چاقلىق موتسىكلىت ۋە قول تراكتورىنى ھەيدىسە بولىدۇ؛ روللۇق تراكتورلارنى ھەيدەشكە رۇخسەت قىلىنغان شوپۇرلار باشقا تىپتىكى تراكتورلارنى ھەيدىسە بولىدۇ، موتسىكلىت ھەيدەشكە رۇخسەت قىلىنغانلار يېنىك تىپتىكى موتسىكلىتلارنى ھەيدىسە بولىدۇ. ئايرىم ساندىكى رېلىسسىز تراموۋاي، رېلىسلىق تراموۋاي، يېنىك تىپتىكى موتسىكلىت ۋە قول تراكتورىنى ھەيدەشكە رۇخسەت قىلىنغان شوپۇرلار شۇ تىپتىكى ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنىلا ھەيدىسە بولىدۇ. ئەگەر خىزمەت ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن باشقا تىپتىكى ئاپتوموبىللارنى ھەيدەشكە توغرا كەلسە مۇناسىۋەتلىك ئورۇننىڭ ئىسپاتىنى ئېلىپ، ئىمتىھاندا لاياقەتلىك بولغاندىن كېيىن ھەيدەشكە يول قويۇلىدىغان ئاپتوموبىل تىپى گرافىسىغا ئىمزا قويۇلۇپ تامغا بېسىلىدۇ. ئەگەر چوڭ ئاپتوبۇس ھەيدىمەكچى بولسا، 3 يىلدىن يۇقىرى چوڭ يۈك ئاپتوموبىلى ھەيدىگەن بولۇشى ياكى 100 مىڭ كىلومېتىر بىخەتەر يول يۈرگەن خاتىرىسى بولۇشى كېرەك. ئىمتىھاندا لاياقەتلىك بولغاندىن كېيىن چوڭ ئاپتوبۇس ھەيدىسە بولىدۇ. موتسىكلىت ھەيدەيدىغانلار چوڭ يۈك ئاپتوموبىلى ھەيدىمەكچى بولسا 6 ئاي ئۆگىنىدۇ. تراكتور ھەيدەيدىغانلار چوڭ يۈك ئاپتوموبىلى ھەيدىمەكچى بولسا 4 ئاي ئۆگىنىدۇ، مەيدان ئىمتىھاندا لاياقەتلىك بولسا ئاندىن ھەيدىسە بولىدۇ.

رەسمىي شوپۇرلۇق پراۋىسى بارلار ھەر يىلى بىر قېتىم پراۋا تەكشۈرتىدۇ، پراۋا بىلەن ئاپتوموبىل تەڭ تەكشۈرۈلىدۇ. 2 يىلغىچە تەكشۈرتمىگەنلەرنىڭ پراۋىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ. تەكشۈرۈش مەزمۇنى، بەدەن تەكشۈرۈش، پىراۋىدىكى خاتىرىلەرنىڭ نەق ئەھۋالغا ماس كېلىدىغان كەلمەيدىغانلىقىنى تەكشۈرۈش، بىخەتەر يول يۈرۈش مۇساپىسىنى تەكشۈرۈش، قائىدىگە خىلاپلىق قىلغان ئەھۋاللارنى تەكشۈرۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەكشۈرۈپ باھالانغاندىن كېيىن، لاياقەتلىك بولغانلارنىڭ پىراۋىسىغا تامغا بېسىلىدۇ، لاياقەتسىز بولغانلار چەكلىك مۇددەت ئىچىدە قايتا تەكشۈرتىدۇ ياكى پىراۋىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يولۇچى، يۈك ئاپتوموبىل شوپۇرى 7100 دىن ئاشتى.

§ 3 . بىخەتەرلىك تەربىيىسى

50 - يوللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ۋىلايەت تەۋەسىدە دۆلەت تاشيولى بويىدىكى ناھىيە (شەھەر) لەردە قاتناش باشقۇرۇش ئورۇنلىرى ۋە پونكىتلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قاتناش بىخەتەرلىكىنى باشقۇرۇش زور دەرىجىدە كۈچەيدى. قاتناش مىنىستىرلىكىنىڭ «قاتناش بىخەتەرلىكى ھەرىكىتىنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى چارىسى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ۋىلايەت تەۋەسىدە تاشيول بويىدىكى ناھىيە (شەھەر) لەرمۇ جامائەت خەۋپسىزلىكى، قاتناش، تۇرۇشلۇق قىسىملار بىلەن بىرلىكتە ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ قاتناش بىخەتەرلىك كومىتېتلىرىنى قۇرۇپ، تاشيول قاتناش بىخەتەرلىكىگە قارىتا بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىش، ئۇنىۋېرسال

تەرتىپكە سېلىشنى يولغا قويىدى. مەخسۇس ترانسپورت كارخانىلىرى مۇناسىپ ھالدا بىخەتەرلىك باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇپ، بىخەتەرلىك باشقۇرۇش خادىملىرىنى سەپلىدى، بىخەتەرلىك تەربىيىسى خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، «بىخەتەرلىكتە تۆتىنى بېكىتىش» (ماي سەرپىياتىنى بېكىتىش، كىچىك رېمونت خىراجىتىنى بېكىتىش، چاقنىڭ يۈرۈش مۇساپىسىنى بېكىتىش، چوڭ رېمونت خىراجىتىنى بېكىتىش، بىخەتەر يول يۈرۈش) پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى، نەتىجىدە قاتناش بىخەتەرلىك خىزمىتى تەدرىجىي ياخشىلاندى. 60 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، «ئاپتوموبىلنى ئاسراش، ئاپتوموبىلنى تەرتىپكە سېلىش» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، قاتناش قائىدە - تۈزۈملىرى ۋە بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش بىلىملىرىگە دائىر تەربىيىگە ئەھمىيەت بېرىلىپ، قاتناش ھادىسىلىرى ئازايدى. 1966 - يىلىدىن 1976 - يىلىغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە قاتناشنى نازارەت قىلىش تارماقلىرى ھۆجۇمغا ئۇچراپ، قاتناش قائىدە - تۈزۈملىرى ئىجرا قىلىنماي، قاتناش ھادىسىلىرى كۆپەيىشكە باشلىدى. 80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ناھىيە (شەھەر) لەردە قاتناش بىخەتەرلىك باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىدا قاتناشنى نازارەت قىلىش تارماقلىرى (پونكىتلىرى) قۇرۇلغاندىن كېيىن، زامانىۋى ئالاقە ۋە ئوقۇتۇش مۇئەسسەسلىرى سەپلەندى، باشقۇرۇش خادىملىرىنىڭ كەسپىي ساپاسى كۆرۈنەرلىك يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، بىخەتەرلىك تەربىيىسى خىزمىتى كۈچەيتىلدى. قاتناشنى نازارەت قىلىش ئورنى ۋە پونكىتىدىكى خادىملار رايونلارغا، يول بۆلەكلىرىگە، يوللارغا چىقىپ، ئاساسىي قاتلامغا چۈشۈپ، ئاپتوموبىلى بار ئورۇنلارغا ماسلىشىپ، «ئۆچنى تەكشۈرۈش» (ھادىسىنىڭ سەۋەبىنى تەكشۈرۈش، بىخەتەرلىك تەدبىرلىرىنى تەكشۈرۈش، قائىدىگە خىلاپ ئاپتوموبىل ھەيدەشنى تەكشۈرۈش) نى، بىخەتەرلىك دەرسى ئۆتۈش، قاتناش ھادىسىلىرىنى ئانالىز قىلىش نەق مەيدان يىغىنى ئېچىش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇپ، ئاپتوموبىل بار ئورۇنلارنىڭ بىخەتەرلىك باشقۇرۇش كادىرلىرىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر - ساقچىلىرى، نازارەتچى خادىملارغا ماسلىشىپ، بىخەتەرلىك بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشنى قانات يايدۇرۇپ، دائىملىق بىخەتەرلىك تەربىيىسىنى ئېلىپ باردى. ئاپتوموبىلى بار ئورۇنلار يەنە ئىدارە رەھبەرلىرى، بىخەتەرلىك باشقۇرۇش تارماقلىرى، مەخسۇس ۋە قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى بىخەتەرلىك باشقۇرۇش خادىملىرىدىن تەشكىللەنگەن بىخەتەرلىك باشقۇرۇش ئاپپاراتىنى قۇرۇپ، بىخەتەرلىك تەربىيىسى، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىقلارغا دائىر قائىدە - نىزاملارنى مۇكەممەللەشتۈردى، بۇنىڭ بىلەن بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشتىكى 4 تۈرلۈك سىناق كۆرسەتكۈچى (ھادىسە، ئۆلۈش، يارىلىنىش، ئىقتىسادىي زىيان) كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلىدى. تەربىيە جەريانىدا، باشقۇرۇش خادىملىرى ئىشلەپچىقىرىشقا بىرلەشتۈرۈپ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەپ، «5 - ئاي بىخەتەرلىك ئېيى»، «يۈزكۈن بىخەتەر، ھادىسىسىز بولۇش مۇسابىقىسى» قاتارلىق پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇپ، بىخەتەرلىك تەربىيىسىنى كۈچەيتىپ، بىخەتەرلىك خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىدى. 1990 - يىلىغىچە 5680 ئادەم تەربىيىلەندى.

شوپۇرلارغا بېرىلىدىغان مۇكاپات - جازا بىخەتەرلىك بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈلدى، جازا مەمۇرىي جازا ۋە جىنايى جازا دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مەمۇرىي جازا جەھەتتە، تەنقىد قىلىش، ئاگاھلاندۇرۇش، جەرىمانە قويۇش، پىراۋىسىنى تۇتۇپ قېلىش، پراكتىكا مۇددىتىنى ئۇزارتىش، ئاپتوموبىلىنى تۇتۇپ قېلىش ۋە پىراۋىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، «ئامانلىق باشقۇرۇش بويىچە جازالاش ئىشلىرى توغرىسىدا» دىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە، شوپۇرلار قائىدىگە خىلاپلىق قىلسا ياكى ھادىسە پەيدا قىلسا، تۇتۇپ تۇرۇش ۋە تۇتۇپ تۇرۇپ ئەمگەككە سېلىش جازاسى بېرىلىشىمۇ مۇمكىن. جىنايى ئىشلار جەھەتتە، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى جىنايى ئىشلار قانۇنى» دىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، شوپۇرلار خاتالىق ئۆتكۈزۈش مەسئۇلىيىتىدىن جىنايەت سادىر قىلسا، ئەڭ يۇقىرى بولسا 7 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ. مۇكاپاتلاش ئاساسلىقى قاتناشنى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى ئاپپاراتلارنىڭ يىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىللىشى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ.

§ 4 . ھادىسىنى بىر تەرەپ قىلىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن قاتناش ھادىسىلىرىنى شۇ جايدىكى ئاپتوموبىل بېكىتى، ساقچى ئىدارىلىرى بىر تەرەپ قىلاتتى.

1950 - يىلى قاتناش مىنىستىرلىكى «ئاپتوموبىلنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق چارىسىنى يولغا قويۇش تەپسىلىي قائىدىسى»نى ئېلان قىلدى. مۇشۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، قاتناش ھادىسىلىرى يېنىك ھادىسە، ئادەتتىكى ھادىسە، ئېغىر ھادىسە دەپ 3 تۈرگە بۆلىنىدۇ. 1973 - يىلى يەنە قاتناش نازارىتى تۈزۈپ بېكىتكەن «شەھەر ۋە ناشىيول قاتناش باشقۇرۇش قائىدە - نىزاملىرىنى يولغا قويۇش تەپسىلىي قائىدىسى»گە ئاساسلانغاندا، قاتناش ھادىسىسى 4 تۈرگە بۆلىنىدۇ: (1) كىچىك ھادىسە، ئېغىر يارىلانغانلار 1 - 2 ئادەم بولۇپ، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 500 يۈەندىن تۆۋەن بولغانلىرى؛ (2) ئادەتتىكى ھادىسە، ئېغىر يارىلانغانلار 1 - 2 ئادەم، يېنىك يارىلانغانلار 10 ئادەم بولۇپ، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 1000 يۈەندىن تۆۋەن بولغانلىرى؛ (3) چوڭ ھادىسە، ئۆلگەن ئادەم 1 - 2 گىچە، ئېغىر يارىلانغانلار 3 - 10 گىچە بولغان، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 1000 يۈەندىن يۇقىرى بولغانلىرى؛ (4) زور ھادىسە، ئۆلگەن ئادەم 3، ئېغىر يارىلانغانلار 10 ئادەمدىن يۇقىرى بولغان، ئېغىر دەرىجىدە سىياسىي تەسىر قوزغىغانلىرى. قاتناش ھادىسىلىرىدىكى مەسئۇلىيەت پۈتۈن مەسئۇلىيەت، ئاساسلىق مەسئۇلىيەت، قوشۇمچە مەسئۇلىيەت دەپ 3 تۈرگە بۆلىنىدۇ. قاتناشنى نازارەت قىلىش تارماقلىرى ئەق مەيداندىكى ئەھۋاللارنى تەكشۈرۈش ۋە شوپۇر، ئاپتوموبىلدا ئولتۇرغان يولۇچى، زىيانغا ئۇچرىغۇچى ياكى ئەق مەيداندا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگۈچىلەرنىڭ بايانىغا ئاساسەن، ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ ئۇستىگە ئېغىشلىك مەسئۇلىيىتىنى بېكىتىدۇ.

ھادىسىنىڭ خاراكتېرى، زىيان ئەھۋالى، مەسئۇلىيەتنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، تونۇش پوزىتسىيىسى قاتارلىق ئەھۋاللارغا ئاساسەن، مەسئۇلىيىتى بارلارغا تەنقىدىي تەربىيە بېرىش، ئاگاھلاندۇرۇش، پىراۋىسنى مۇددەتلىك تۇتۇپ قېلىش، پىرۋىسنى مۇددەتسىز تۇتۇپ قېلىش، تۇتۇپ تۇرۇپ ئەمگەككە سېلىش ياكى جىنايى ئىشلار بويىچە جازا بېرىلىدۇ. قاتناش ھادىسىلىرىدا تۆلەم سومىسىنى بېكىتىش ئىشلىرىنى، شۇ جايدىكى قاتناشنى نازارەت قىلىش ئورۇنلىرى، پونكىتلىرى، جامائەت خەۋپسىزلىك ئورۇنلىرى، مەسئۇلىيەتنى ئۇستىگە ئالغۇچى ئورتاق مەسئۇلىيەتنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە ئاساسەن كېڭىشىپ ھەل قىلىدۇ، كېلىشەلمىسە ئەدلىيە ئورگانلىرىغا كېسىم قىلىپ بېرىشكە سۇنسا بولىدۇ. ئىقتىسادىي تۆلەمنى ھادىسىنى بىر تەرەپ قىلىش بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن ھېسابلىسا بولىدۇ.

[قوشۇمچە] تېپىك دېلولاردىن مىسال

1954 - يىل 4 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك تىرانسپورت شىركىتى قەشقەر شۆبىسىنىڭ ۋەتەنگە قايتقان 32 مۇھاجىرنى سالغان بىر ئاپتوبۇسى قەشقەردىن خوتەنگە بېرىش يولىدا گۇما ناھىيىسى تەۋەسىدىكى سانجۇ چوڭ كۆۋرۈكىگە كەلگەندە، كۆۋرۈك رىشاتكىسىغا ئورۇلۇپ دەريانىڭ چوشۇپ كېتىدۇ، نەق مەيداندا 7 ئادەم ئۆلۈپ، 11 ئادەم يارىلىنىدۇ.

1983 - يىل 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى كەچتە قەشقەر ۋىلايەتلىك سودا تىرانسپورت شىركىتى 5 - ئەترىتىنىڭ مەلۇم رېمونتچىسى ھاراق ئىچىپ مەزكۇر ئەترەتنىڭ 61574 — 27 - نومۇرلۇق ئاپتوموبىلىنى پراۋىسز قەشقەر شەھىرىدىن شىمالغا قاراپ ھەيدىگەن، كەيپى تۇتقانلىقتىن رولنى باشقۇرۇلماي ئاپتوموبىلنى پىيادىلەر

يولىغا ھەيدەپ 5 ئادەمنى سوقۇپ ئۆلتۈرگەن، 3 ئادەمنى ئېغىر يارىلاندۇرغان، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 120 مىڭ يۈەندىن ئاشقان.

1988 - يىل 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك 2 - تىرانسپورت شىركىتى 4 - ئېتىرىتىنىڭ مەلۇم شوپۇرى «ئازاد» ماركىلىق 00241 — 03 - نومۇرلۇق ئاپتوبۇسنى يەكەن ناھىيىسىدىن قاغىلىق ناھىيىسىگە ھەيدىگەن، پوسكام ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتىنىڭ سول تەرىپىگە كەلگەندە بىر ئېشەك ھارۋىسى تۈيۇقسىز تاشيولنى كېسىپ ئۆتكەن. شوپۇر گەرچە ئاپتوبۇسنى جىددىي تورمۇز قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئاپتوبۇس سۈرىتىنىڭ ھەددىدىن زىيادە تېزلىكىدىن ئېشەك ھارۋىسىنى سوقۇپ ئۆرۈۋەتكەن، 2 ئادەمنى يېسىپ ئۆلتۈرگەن.

1988 - يىل 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ۋىلايەتلىك 2 - تىرانسپورت شىركىتى 2 - ئېتىرىتىنىڭ مەلۇم شوپۇرى «شەرق شامىلى» ماركىلىق 00152— 03 - نومۇرلۇق ئاپتوبۇسنى ھەيدەپ دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسىنىڭ 74 كىلومېتىرلىق جايىغا كەلگەندە شىنجاڭ سېمونت زاۋۇتىنىڭ «شەرق شامىلى» ماركىلىق مولالاقچى ئاپتوموبىلى بىلەن ئۇچراشقاندا مولالاقچى ئاپتوموبىل مەركىزىي لىنىيىدىن 1.7 مېتىر ھالقىپ كەتكەچكە، ئىككى ئاپتوموبىلنىڭ سول تەرىپى ئۆز ئارا سوقۇلۇپ كېتىدۇ، مولالاقچى ئاپتوموبىلنىڭ ئۈمۈر كوزۇپىنىڭ سول بۆلۈكى يولۇچىلار ئاپتوبۇس گەۋدىسىگە 40 نەچچە سانتىمېتىر كىرىپ كېتىدۇ، ئاپتوبۇسنىڭ 6 جازىسى پۈتۈنلەي ئۆزۈلۈپ، سىرتى يېرىلىپ كېتىدۇ. ئاپتوبۇسقا ئولتۇرغان 9 يولۇچى شۇ ھامان ئۆلىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن يەنە 4 يولۇچى ئېغىر يارىلىنىپ ئۆلىدۇ، 7 ئادەم يېنىك يارىلىنىدۇ. بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 300 مىڭ يۈەندىن ئاشىدۇ.

1990 - يىل 10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ۋىلايەتلىك 2 - تىرانسپورت شىركىتى 4 - ئاپتوموبىل ئېتىرىتىنىڭ مەلۇم شوپۇرى «شەرق شامىلى» ماركىلىق 00136 — 03 - نومۇرلۇق ئاپتوبۇسنى ھەيدەپ دۆلەت يولى 314- لىنىيىسىنىڭ توقسۇ ناھىيە بازىرى ئېتراپىدا بىر ئاپتوموبىل بىلەن ئۇچراشقاندا، قارشى تەرەپ شوپۇرىنىڭ خاتا مەشغۇلات قىلىشى بىلەن مەزكۇر يولۇچىلار ئاپتوبۇسىنىڭ شوپۇرى تەدبىر قوللىنىشقا ئۈلگۈرەلمەي قالدۇ - دە، ئاپتوبۇس تاشيولنىڭ سول تەرىپىدىكى ئازگالغا ئۆرۈلۈپ كېتىدۇ، نەق مەيدانda 2 ئادەم ئۆلۈپ، بىر ئادەم يارىلىنىدۇ.

§ 5 . يول ئاسراش ھەققى يېغىش

ۋىلايەت تەۋەسىدە يول ئاسراش ھەققى يېغىش مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) باشلانغان بولۇپ، «يول ئاسراش بېجى» ياكى «يول ئاسراش پۇلى» دەپ ئاتالغان، ھەق ئاپتوموبىلنىڭ ماڭغان قېتىم سانى ياكى تونna - كىلومېتىر بويىچە ھېسابلىناتتى، ھەق نىسبىتى بىر قەدەر تۆۋەن ئىدى. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947- يىلى) 8 - ئايدا، «ئايلىق پۇل»، «پەسىللىك پۇل» ئېلىش يولغا قويۇلغان. ئەينى ۋاقىتتا قەشقەردە قاتناش باشقۇرۇش ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىش پونكىتى تەسىس قىلىنىپ قەشقەر ۋىلايىتى، خوتەن ۋىلايىتى، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىرىنىڭ ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنى باشقۇرۇش ۋە يول ئاسراش ھەققى يېغىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ۋىلايەت تەۋەسىدە ھەق ئاساسلىقى ماڭغان قېتىم سانى ۋە تونna سانىغا ئاساسەن ھېسابلىناتتى، دۆلەت يولى، ئۆلكە يولىنىڭ يول ئاسراش ھەققىمۇ ئايغا، قېتىم سانىغا قاراپ تاپشۇرۇلاتتى. 1953 - يىلى ئاپتوموبىللار ئاي بويىچە يول ئاسراش ھەققى تاپشۇرۇش، كېيىنكى 10 كۈندە يولغا چىققا يېرىم ھەق بويىچە تاپشۇرۇش، ئاي ئاخىرلىشىشتىن 2 كۈن بۇرۇن يولغا چىققا قېتىم

سانى بويىچە تاپشۇرۇش، ئاپتوموبىللار قۇرۇق ماڭسا يېرىمىنى كېمەيتىش قاتارلىقلار بېكىتىلدى. ئەينى چاغدا قەشقەردىكى تىجارەت ترانسپورتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان چوڭ تىپتىكى ئاپتوموبىللار ئايدا يول ئاسراش ھەققى ئۈچۈن 200 كىلوگرام، كىچىك تىپتىكى يۈك ئاپتوموبىلى، ئاپتوبۇسلار 100 كىلوگرام سۇڭ تاپشۇردى، ماددىي ئەرسىلەرنى پۈلغا سۇندۇرغاندا غەربىي شىمال مەمۇرىي رايونىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، ھەق نىسبىتى ئاساسىي ترانسپورت باھاسىنىڭ %6نى ئىگىلىدى. 1955 - يىلدىن كېيىن يول ئاسراش ھەققى خەلق پۈلىغا ئۆزگەرتىلدى، ھەق ئېلىش ئۇلچىمى: ھەر تونىا كىلومېتىرىنىڭ 0.014 يۈەن، ئايدا ھەر تونىنىڭ 35 يۈەن، ھەق نىسبىتى %5.83 بولدى. 1957 - يىل 9 - ئايدا مەخسۇس ترانسپورت تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان شىركەتلەر يىللىق پىلان بويىچە ئوبوروت مىقدارىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئاي بويىچە ھەقنى بىۋاسىتىلا تاشيول ئىدارىسىگە ئالدىن تاپشۇرۇپ، پەسىل ئاخىرىدا ئەملىي ئورۇندىغان تونىا كىلومېتىر بويىچە ھېسابلىندى. 1963- يىلى يۈك ئوبوروت مىقدارى بويىچە بىر تۇتاش يول ئاسراش ھەققى تاپشۇرۇلدى، ھەر تونىا كىلومېتىرغا 0.016 يۈەن، ئاپتوموبىل - تونىا بويىچە 40 يۈەن، قېتىم سانى بويىچە ھېسابلىغاندا ھەر تونىنىسىنىڭ 10 يۈەن، ھەق نىسبىتى %8 بولدى. 1978 - يىلى يول ئاسراش ھەققىنى يېغىشتا ئاي بويىچە ئوبوروت مىقدارىنى، ئاي بويىچە تونناژىنى، قېتىمى بويىچە تونناژىنى ھېسابلاشتىن ئىبارەت 3 خىل چارە يولغا قويۇلدى. ترانسپورت ئوبوروت مىقدارىنى ھېسابلايدىغان مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان مەخسۇس تىجارەت ترانسپورت كارخانىلىرىغا ئاپتونوم رايونغا بىۋاستە قاراشلىق قاتناش باشقۇرۇش پونكىتلىرى «بىر تۇتاش ھەق تاپشۇرۇش كىنىشكىسى» تارقاتتى، ئاي بويىچە تونناژىغا قاراپ يول ئاسراش ھەققى يېغىدىغان ئورۇنلارغا قاتناش باشقۇرۇش پونكىتلىرى «ھەق تاپشۇرۇش كىنىشكىسى» تارقاتتى. ھەر تونىا كىلومېتىرغا 0.02 يۈەن، تونناژىغا قاراپ ھەر ئايدا 70 يۈەن، قېتىمغا قاراپ ھەر تونىنىسىغا 17.5 يۈەن ھەق يېغىش بەلگىلەندى، ھەق يېغىش نىسبىتى %10 بولدى. 1979 - يىلدىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تارقاتقان «يول ئاسراش ھەققى يېغىش ۋە ئۇنى ئىشلىتىشنى يولغا قويۇش چارىسى»غا ئاساسەن ھەق يېغىش دائىرىسى كېڭەيتىلدى، ئومۇمەن كىنىشكىسى بار تۇرلۇك ماتورلۇق ئاپتوموبىل، چاتما كوزۇپلۇق ئاپتوموبىل ۋە ئۇلاغ ھارۋىسىغا يول ئاسراش ھەققى ئېلىش بەلگىلەندى، ئەما پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، مەكتەپ، خەلق تەشكىلاتى قاتارلىق ئورۇنلار دۆلەت بەلگىلىمە بويىچە تەقسىملەپ بەرگەن مەمۇرىي خىراجەتنى چېقىم قىلىپ ئىشلىتىدىغان غەيرىي تىجارەت ترانسپورت ئاپتوموبىللىرىدىن يول ئاسراش ھەققى ئېلىش كەچۈرۈم قىلىندى. 1985 - يىل 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى يول ئاسراش ھەققى يېغىش نىسبىتىنى ئۆستۈرۈپ، ئەسلىدىكى بىر تۇتاش ھەق تاپشۇرىدىغان ئورۇنلارنىڭ تىجارەت ترانسپورت كىرىمىنى %10 تىن %15 كە ئۆستۈرۈشنى، ھەر تونىا كىلومېتىرغا ئېلىنىدىغان ھەقنى 0.026 يۈەنگە، تونناژىغا قاراپ ئايدا ھەر تونناژىغا ئېلىنىدىغان ھەقنى 110 يۈەنگە تەڭشەشنى قارار قىلدى. 1988 - يىلدىن كېيىن يول ئاسراش ھەققىنى يېغىش كەسپىنى ناھىيە (شەھەر) لەردە تۇرۇشلۇق يول ئاسراش ھەققى يېغىش ئورۇنلىرى (پونكىتلىرى) مەسئۇل بولۇپ بېجىرىدى ھەمدە بىر تۇتاش كىرىم قىلىش، بىر تۇتاش چېقىم قىلىش، بىر تۇتاش باشقۇرۇش، كىرىم-چېقىمنى ئايرىم باشقۇرۇش، مەخسۇس قەرزنى مەخسۇس ئىشلىتىشنى يولغا قويدى.

§ 6 . ترانسپورت بازارلىرىنىڭ باشقۇرۇلۇشى

مىنگو دەۋرىدە ۋىلايەت تەۋەسىدە ماتورلۇق ترانسپورت ئاپتوموبىللىرى ناھايىتى ئاز بولۇپ، ترانسپورت بازارلىرىنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات يوق ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ۋىلايەت تەۋەسىدە ترانسپورت بازارلىرىنى باشقۇرۇشنى ۋىلايەتنىڭ قاتناش بۆلۈملىرى ۋە مەركىزىي ترانسپورت پونكىتلىرى ۋاكالىتەن بېجىرەتتى. بۇ مەزگىلدىكى ئاساسلىق ۋەزىپە ئۇلاغ كۆچى ترانسپورتىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقىتىپ، بازار ترانسپورت باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، دۆلەتنىڭ مال مەنبەسىنى تىزگىنلەشنى ھېرلىككە كەلتۈرۈش، ترانسپورت باھاسىنى ھېرلىككە كەلتۈرۈش، ئەمگەك كۈچلىرىنى تەقسىملەشنى ھېرلىككە كەلتۈرۈشكە دائىر قائىدە تۈزۈملەرنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئىدى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان مەزگىلدە ناشيول ترانسپورت بازارلىرىدا توشۇش مىقدارى توشۇش كۈچىدىن ئېشىپ كېتىشتەك زىددىيەت كۆرۈلۈپ، ترانسپورت بازارلىرىنى ۋىلايەتتىكى سانائەت - قاتناش بۆلۈملىرى ۋە مەركىزىي ترانسپورت بېكەتلىرى ۋە ناھىيە (شەھەر) لەردە تەسىس قىلىنغان ترانسپورت بېكەتلىرى باشقۇرغان، ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئاپتونوم رايون ھېرلىككە كەلتۈرگەن ترانسپورت پىلانىنى ئىجرا قىلىش ۋە مۇڭاپىق تەقسىمات ئىشلىرىنى ئىدارە ئىدى.

1978 - يىلىدىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ناشيول - ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى تېزلىشىپ، دۆلەت ئىلكىدىكى، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى، يەككە ئىگىلىكتىكى ترانسپورت ئاپتوموبىللىرى كۆپەيىپ، ترانسپورت بازىرى جانلاندى. ترانسپورت بازارلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، 1979 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى شىنجاڭ بويىچە قاتناش خىزمىتى يىغىنى ئېچىپ، 1980 - يىل 1- ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ، شىنجاڭنىڭ ترانسپورت بازارلىرىدا «بىر تۇتاش پىلانلاش، بىر تۇتاش تەڭشەش، بىر تۇتاش ترانسپورت باھاسى ۋە يۈك تالونى بېكىتىش» تەك ئۇچنى ھېرلىككە كەلتۈرۈپ باشقۇرۇشنى يولغا قويدى.

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ترانسپورت ئاپتوموبىللىرى كۆپەيدى، بۇنىڭ بىلەن ترانسپورت كۈچى توشۇش مىقدارىدىن ئېشىپ كېتىپ، مال مەنبەسىنى تالىشىش، ترانسپورت باھاسىنى تۆۋەنلىتىش ھادىسىسى كۆرۈلدى، بۇ ترانسپورت بازارلىرىنى باشقۇرۇشقا تەسىر يەتكۈزدى. 1981 - يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ناشيول ترانسپورت بازارلىرىنى باشقۇرۇش چارىسى (سىناق لايىھە)»نى ئېلان قىلىپ، ترانسپورت بازارلىرىغا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ترانسپورت تەرتىپىنى تەرتىپكە سالدى، ترانسپورت پىلانىدا چىڭ تۇرۇپ، مۇڭاپىق بولغان ترانسپورت ئىشلىرىنى ياخشى ئىشلەپ، ترانسپورت كۈچىنى ۋە ئېنېرگىيىنى تېجەش جەھەتتە بىرتۇتاش بەلگىلىمە تۈزۈپ چىقىپ، ھەر دەرىجىلىك يۈك - ترانسپورت باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىنىڭ خاراكتېرىنى، ۋەزىپىسى ۋە خىزمەتچى خادىملارنىڭ مەجبۇرىيىتىنى ئېنىق بېكىتىپ، يۈك ترانسپورتىنى باشقۇرۇش ھەققى ئۇلچىمى ئوستىدە بىر تۇتاش بەلگىلىمە تۈزدى.

1983 - يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى «ناشيول ترانسپورتىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش توغرىسىدا بىر قانچە بەلگىلىمە»نى ئېلان قىلىپ، ترانسپورت بازارلىرىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتىنىڭ قۇرۇلمىسىدا، ئەسلىدىكى يۈك ترانسپورتىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتىنى بىر تۇتاش ترانسپورت بازارلىرىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتىغا ئۆزگەرتىپ، ئاپتونوم رايوندا ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسى، ۋىلايەتتە ترانسپورت باشقۇرۇش باش پونكىتى، نۆقتىلىق ناھىيە (شەھەر) لەردە ترانسپورت بشقۇرۇش پونكىتى تەسىس قىلدى. 1984- يىل 6 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك ناشيول ترانسپورت بازارلىرىنى باشقۇرۇش باش پونكىتى قۇرۇلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي مارالبېشى، يەكەن، قاغىلىقتىن ئىبارەت 3 ناھىيىدە ناشيول ترانسپورت بازارلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى. 1985 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بىلەن مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئاچال بازىرىدا، قەشقەر شەھىرىنىڭ ئايرودروم رايونىدا، قاغىلىق ناھىيىسىدە ترانسپورت تەكشۈرۈش پونكىتى قۇرۇلدى. 1986 - يىلى قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭى شەھەر، پەيزاۋات، يوپۇغا، يېڭىسار، پوسكام، مەكىت قاتارلىق ناھىيىلەردە ناشيول ترانسپورت بازارلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتلىرى قۇرۇلدى.

1988 - يىلىدىن 1990 - يىلىغىچە قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق 11 ناھىيە، بىر شەھەردە تاشيول ترانسپورت باشقۇرۇش پونكتى قۇرۇلۇپ شۇ ناھىيە، شەھەرنىڭ تاشيول ترانسپورتىدا كەسىپلەر بويىچە باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. 1990 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ھۆججەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدىكى خونجىراپ پورتىدا تاشقى ترانسپورت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش پونكتى قۇرۇلۇپ، چەت ئەلگە چېتىشلىق ترانسپورتنى باشقۇردى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە ترانسپورت تىجارەت كىرىمى 1 مىليون 536 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى.

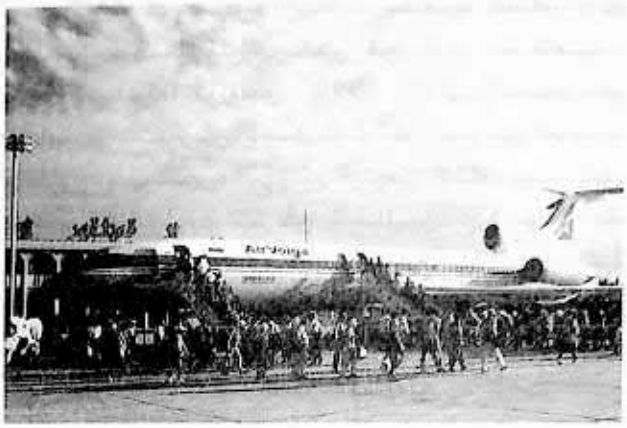
ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ترانسپورت بىكەت، نۇقتىلىرىنىڭ مەبلەغ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، 1987 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدە تاشيول يولۇچى ترانسپورتىدا قوشۇمچە ھەق ئېلىش قارار قىلىنىپ، تاشيول يولۇچىلار بېلىتىگە ھەر ئادەم - كىلومېتىرغا 2 سىنتتىن قوشۇمچە ھەق قوشۇش چارىسى قوللىنىلدى. تاشيول يولۇچى ترانسپورتى قوشۇمچە ھەق ئېلىش دائىرىسى: ئاپتونوم رايون تەۋەسىدە تاشيول يولۇچى ترانسپورت كەسىپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا ئورۇنلار (ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى، نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسىغا قاراشلىق ئورۇنلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، كوللېكتىپ، يەككە، بىرلەشمە يولۇچى ترانسپورتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يولۇچى يۈك ئاپتوموبىللىرى ۋە ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكتىكى ئاممىۋى ئاپتوبۇسلار، تاشيول يولۇچى ترانسپورت تىجارىتى قىلىدىغان سايامەت ئاپتوموبىللىرى، كىرا ئاپتوموبىللىرى (شەھەر رايونىدا ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى رايونلارغا قاتنايدىغانلاردىن باشقا) قاتارلىقلار. ۋىلايەت، ناھىيە (شەھەر) لىك قاتناش باشقارمىلىرى، ئىدارىلىرى، كونكرېتنى ئىشلارنى بېجىرىدىغان تاشيول ترانسپورت بازارلىرىنى باشقۇرۇش باش پونكتى، پونكتلار يولۇچى ترانسپورتى قوشۇمچە ھەققىنى يىغىدىغان باشقۇرۇش ئورۇنلىرىدۇر. تاشيول يولۇچى ترانسپورتى قوشۇمچە ھەققىنى قاتناش نازارىتى بىر تۇتاش يىغىپ، بىر تۇتاش چىقىم قىلىپ، مەخسۇس مەبلەغنى مەخسۇس ئىشلىتىشنى يولغا قويدى. 1990- يىلى ۋىلايەت بويىچە يولۇچى ترانسپورتى قوشۇمچە ھەققى كىرىمى 610 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

VII باب

خەلق ئاۋىئاتسىيىسى

1 § . ئاپپارات

قەشقەردە خەلق ئاۋىئاتسىيە ترانسپورت لىنىيىسى 1953 - يىلى ئېچىلدى. قەشقەر بېكىتى تۈنجى قۇرۇلغاندىكى، نامى «جۇڭگو - سوۋېت خەلق ئاۋىئاتسىيە ھەمكارلىق شىركىتى قەشقەر ئاۋىئاتسىيە بېكىتى» بولۇپ، ئۇنىڭغا جۇڭگو - سوۋېت خەلق ئاۋىئاتسىيە شىركىتى ئۈرۈمچى ئاۋىئاتسىيە لىنىيە باشقارمىسى رەھبەرلىك قىلاتتى. بۇ باشقارمىدا بېكەت باشلىقى، سىياسىي كومىسسار بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇچۇش قىبتىم سانى، كەسىپىي خىزمەت مىقدارى ئاز بولغاچقا، خادىملارمۇ نىسبەتەن ئاز ئىدى. 1953 - يىلى لىنىيە ئېچىلغاندا ئاران 15 ئادەم بولۇپ، ئورۇنلاشتۇرۇش گۇرۇپپىسى، سودا ئىشلىرى گۇرۇپپىسى، مەيدان ئىشلىرى

ئاۋانلاشقان قەشقەر ئاۋتاتسىيە يولۇچى تىرانسپورتى

گۇرۇپپىسى، تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى، ھاۋارايىدىن مەلۇمات بېرىش گۇرۇپپىسى، سىمسىز ئالاقە گۇرۇپپىسى، ماشىنا گۇرۇپپىسى قاتارلىقلار بار ئىدى. گۇرۇپپا باشلىقلىرى قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتەيتتى، بىكەت باشلىقى ۋە سىياسىي كومىسسارلار بىۋاستە باشقۇراتتى. ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئۇچۇش بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ۋە نورمال ئۇچۇش، بىلەت سېتىش، يولۇچىلارنىڭ يۈك مەنبەسىنى تەشكىللەش، تىرىشىپ يۈك توشۇش مىقدارىنى ئاشۇرۇپ، ئۇچۇش ۋەزىپىسى ۋە كاپالەت خىزمىتىنى تولۇق ئورۇنداپ، ھەر مىللەت يولۇچىلىرى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. 1955 - يىل 1 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئاۋتاتسىيىسى قەشقەر بىكىتى دەپ ئۆزگەرتىلدى ۋە خەلق ئاۋتاتسىيىسى ئۈرۈمچى باشقۇرۇش باشقارمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1958 - يىل 2 - ئايدا كەسپىي جەھەتتە خەلق ئاۋتاتسىيىسى شىنجاڭ رايونى ئىدارىسى ۋاكالىتەن باشقۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەرلىك پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىپ، پارتىيە تەشكىلىي مۇناسىۋىتى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. كېيىنكى يىلى 6 - ئايدا بىكەتنىڭ خادىمى 44كە يەتتى، ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشخانىسى، ئالاقىلىشىش نازارەتچىسى، ھاۋارايى سۈپىسىنى ئاسراش ئەترىتى، توشۇش مۇلازىمەت گۇرۇپپىسى، ماي ئامبىرى گۇرۇپپىسى، مەيدان مۇلازىمەتچىسى گۇرۇپپىسى، ماشىنا ئەترىتى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى. 1962 - يىلى قەشقەر بىكىتىنىڭ پارتىيە تەشكىلىي مۇناسىۋىتىنى يەنە خەلق ئاۋتاتسىيىسى شىنجاڭ رايونى ئىدارىسى پارتكومى ئۈنكۈرۈۋالدى، خەلق ئاۋتاتسىيىسى شىنجاڭ رايونى ئىدارىسى قەشقەر بىكىتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇشنى بىۋاستە باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتتى. 1984 - يىل 12 - ئايغىچە تەشكىلىي قۇرۇلمىسىدا ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگىرىش بولمىدى، كېيىنكى يىلى 1 - ئايدا خەلق ئاۋتاتسىيىسى ئۈرۈمچى باشقۇرۇش ئىدارىسى شىنجاڭ ئاۋتاتسىيە شىركىتى بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر بىكىتىنىڭ دەرىجىسى شۇ يىلى 6 - ئايدا مۇئاۋىن باشقارما دەرىجىلىك قىلىپ ئۆستۈرۈلدى.

§ 2 . ئاۋتاتسىيە بىكىتى قۇرۇلۇشى

شىنجاڭ خەلق ئاۋتاتسىيە شىركىتى قەشقەر بىكىتىنىڭ تولۇق نامى — جۇڭگو خەلق ئاۋتاتسىيە باش ئىدارىسى شىنجاڭ خەلق ئاۋتاتسىيە شىركىتى قەشقەر بىكىتى بولۇپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان، شەھەر مەركىزىگە 9 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئىگىلىگەن كۆلىمى تەخمىنەن 10 مىڭ كۋادرات مېتىر (15 مىڭ مو)، قۇرۇلۇش كۆلىمى 10 مىڭ 679 كۋادرات مېتىر. 50 - يىللاردا ياسالغان ئايروپىلان كۇتۇش ئۆيى ۋە باشقا يۇرۇشلۇك قۇرۇلمىلار 2679 كۋادرات مېتىر (كونا ئايروپىلان كۇتۇش ئۆيى 2 قەۋەتلىك ئىدى). 1985-يىلى 4 مىليون 500 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ئايروپىلان كۇتۇش ئۆيى بىناسى ۋە يۇرۇشلۇك قۇرۇلۇشتىن 8000 كۋادرات مېتىر سېلىنىدى (يۇنىڭ ئىچىدە: ئايروپىلان كۇتۇش ئۆيى بىناسى 4856 كۋادرات مېتىر، ئىچىدە ئاشخانا، دۇكان، ئۇزۇتۇش زالى، تەكشۈرۈش زالى، ئەزىز مېھمانلارنى كۇتۇش زالى، ئايروپىلان

ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈيى قاتارلىقلار بار). توشۇش يۇقىرى دولقۇنغا چىققاندا ھەر سائەتلىك يولۇچى مىقدارى 200گە يېتىدۇ.

قەشقەر خەلق ئاۋىئاتسىيە بېكىتى قەشقەر شەھەر شىمالىي ئازادلىق يولىدا ئايروپىلان بېلىتى سېتىش ئورنى تەسىس قىلغان بولۇپ، 2 قەۋەتلىك كىچىك بىنانىڭ ئاستىنقى قەۋىتى بېلەت سېتىش ئورنى، ئۈستۈنكى قەۋىتى ياتاق، قۇرۇلۇش كۆلىمى 570 كۋادرات مېتىر. 1988 - يىلى قەشقەر خەلق ئاۋىئاتسىيە بېكىتى قەشقەر شەھەر جەنۇبىي ئازادلىق يولى خەلق باغچىسىنىڭ كەينى تۈشكىدە يېڭىدىن 2001 كۋادرات مېتىرلىق 4 قەۋەتلىك بېلەت سېتىش ئورنى، قوشۇمچە مېھمانخانا سالدى، 1989 - يىلى قۇرۇلۇش پۈتۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلدى.

قەشقەر ئايرودرومى 1976 - يىلىدىن باشلاپ 1985 - يىلىغىچە جەمئىي 3 قېتىم كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىلدى، بىرىنچى قېتىملىقى: 1976 - يىلى ئاپتونوم رايون بۇيرۇقى بويىچە قەشقەر ئايرودرومىنى ئۈزگەرتتى، بۇ قۇرۇلۇش 1977 - يىل 10 - ئاينىڭ 16 - كۈنى پۈتتى، ئەسلىدىكى شېغىل يانتۇزۇلغان ئۈچۈش - چۈشۈش يولى كەڭلىكى 45 مېتىر، قىلىنلىقى 0.26 مېتىر، ئۈزۈنلۇقى 2200 مېتىرلىق مۇستەھكەم ئۈچۈش - چۈشۈش بېتون يولىغا ئۈزگەرتىلدى. «ئىل - 14» تىپلىق «ئەن - 24» تىپلىقتا ئۈزگەرتىلىپ، ئايروپىلاننىڭ ئۇرۇمچى بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدا ئۈچۈش ۋاقتى 3 يېرىم سائەت قىسقاردى، يىللىق يولۇچى توشۇش مىقدارى 12 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە يەتتى. ئىككىنچى قېتىملىق كېڭەيتىش قۇرۇلۇشى 1983 - يىلى باشلىنىپ، 1984 - يىل 6 - ئايدا تاماملاندى، يېڭىدىن چوڭ تىپتىكى ئايروپىلان توختاش سۇپىسى، ماشىنا توختاش مەيدانى ياسالدى، ئەسلىدىكى كەڭلىككە 5 مېتىر، ئۇزۇنلۇقىغا 600 مېتىر قوشۇلدى، «سەنجاچى»، «بويىن - 707»، «تۇ — 154» قاتارلىق چوڭ تىپتىكى يولۇچىلار ئايروپىلانلىرى ئۈچالايدۇ ۋە قونالايدۇ، ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگە كېلىپ بارىدىغان ۋاقىت بىر يېرىم سائەتكە قىسقاردى. يىللىق يولۇچى توشۇش مىقدارى 20 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە يەتتى. ئۈچىنچى قېتىملىق كېڭەيتىش قۇرۇلۇشى 1985 - يىل 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى باشلىنىپ، يېڭىدىن قەشقەر ئايرودرومى ئايروپىلان كۈتۈش زالى بىناسى ۋە يۈرۈشلۈك قۇرۇلۇشلار سېلىندى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلۇپ، شىنجاڭ بويىچە 2 - چوڭ ئاۋىئاتسىيە پورتى بولۇپ قالدى ھەمدە كېچىسى ئۈچقاندا يول باشلايدىغان مۇنەسسەسە ۋە ئۈچۈشقا كاپالەتلىك قىلىشتىكى ھەر خىل ئالاھىدە ماشىنىلاردىن 6 سى تەييارلاندى.

§ 3 . ئاۋىئاتسىيە ترانسپورت خىزمىتى

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) قەشقەردە ئايروپىلان ئۈچۈش يولىغا قويۇلدى، لېكىن ئۇنىڭغا ھەربىي خادىملارلا ئولتۇراتتى، ئۇنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئەينى چاغدىكى ھەربىي مەمۇرىي باشلىقلىرى بىۋاسىتە كونترول قىلاتتى، ئايرودروم ھازىرقى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە ئىدى.

1953 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياسالغان 16 كىشىلىك «لى - 2» تىپلىق ئايروپىلان ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقىپ، 6 سائەتتىن كېيىن قەشقەر ئايرودرومىنىڭ مىڭ مېتىردىن كۆپرەك ئۇزۇنلۇقتىكى شېغىل يانتۇزۇلغان ئۈچۈش - چۈشۈش يولىغا قوندى. 1956 - يىل 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئۇرۇمچى - قەشقەر- خوتەن يېڭى قاتناش لىنىيىسى ئېچىلدى، مۇساپىسى 1900 كىلومېتىر ئىدى.

ئايروپىلان تىپى دەسلەپتە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن 16 كىشىلىك «لى - 2» تىپلىق ئايروپىلاندىن «ئىل - 14»، «ئەن - 24» تىپلىق ئايروپىلانغا ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىل 3 - ئايدا 164 كىشىلىك بىۋاسىتە ئۈچىدىغان «تۇ - 154» تىپلىق يولۇچىلار ئايروپىلانى ئىشلىتىلدى. 1953 - يىلى قەشقەر ئايرودرومى 67

يولۇچى توشۇدى، كىرىمى 26 مىلىئارد يۇەنگە يەتتى. 1989 - يىلى توشۇلغان يولۇچى 35 مىلىئارد 194 كە، يىللىق كىرىمى 6 مىليون 990 مىلىئارد يۇەنگە يەتتى. 1990 - يىلى توشۇلغان يولۇچى 37 مىلىئارد 308 گە، ئايروپىلاندا توشۇلغان پوچتا يوللانمىسى 33 تونناغا يەتتى.

1953 — 1989 - يىلغىچە قەشقەر - ئۈرۈمچى ئارىلىقىدا قاتناپ ئايروپىلانلارنىڭ بېلەت باھاسى، تېپى، قېتىم سانى

جەدۋەل: 14 — 12

بېلەت باھاسى (يۇەن)		300	189	127	100	129	165	251
بېلەت باھاسى ئىجرا قىلىنغان ۋاقىت		1953 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى	1958 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى	1971 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى	1977 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى	1985 - يىلى	1988 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى	1989 - يىل 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى
ئايروپىلان تىپى		لى - 2	ئىل -14	ئىل - 14	ئەن - 24	تۇ - 154	تۇ - 154	تۇ - 154
ئۇچۇش ۋاقتى		5 سائەت 20 مىنۇت	4 سائەت 30 مىنۇت	4 سائەت 30 مىنۇت	3 سائەت 30 مىنۇت	1 سائەت 30 مىنۇت	1 سائەت 30 مىنۇت	1 سائەت 30 مىنۇت
چۈشكەن ئادەم		16	32	32	48	164	164	164
ھەپتىدە ئۇچۇش قېتىم سانى	ئەتىياز، ياز	2—3	2—3	3—4	3—4	5—7	5—7	5—7
	كۈز، قىش	1—2	1—2	2—3	2—3	4	4	4

ئون بەشىنچى قىسىم

پوچتا - تېلېگراف

ئون بەشىنچى قىسىم

پوچتا - تېلېگراف

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شېنجۇ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى) خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت قوروقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرغاندىن كېيىن، ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسى خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىن دائىرىسىگە كىردى. ئەينى چاغدا ئىچكىرىدىن غەربىي يۇرتقا كېلىدىغان ئەلچىلەر مۇشۇ يول بىلەن ماڭاتتى، خەن سۇلالىسى جەنۇبىي ۋە شىمالىي يوللاردىكى مۇھىم قورۇللاردا قورغان ۋە ئۆتەڭلەرنى قۇرغاندى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتەڭلەر كۆپەيىپ يوللار راۋانلاشتى، مۇنبەت بىنەملەرنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ مۇھىم پوچتا يوللىرى بارلىققا كەلدى، پەرمان - مەكتۇپ ئېلىپ ماڭغانلار، سودىگەرلەر ئۇزۇلمەي كېلىپ. كېتىپ تۇرىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. غەربىي يۇرتلۇق سودىگەرلەر ۋە تاۋار توشۇغۇچىلار ھەر كۈنى خەن سۇلالىسى زېمىنىغا سودا قىلىش ئۈچۈن بېرىپ كېلىپ تۇراتتى.

تالاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەر (ئەينى ۋاقىتتا سۇلى دەپ ئاتىلاتتى) «ئەنشىدىكى تۆت شەھەر» نىڭ بىرىگە ئايلىنىپ، ئىچكىرى بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى تېخىمۇ قويۇقلاشتى. تالاڭ سۇلالىسى خەت - چەك ۋە ھەربىي مەلۇماتلارنىڭ راۋان يەتكۈزۈلۈشى ئۈچۈن، قەشقەر رايوندا يول ياسىدى، ئۆتەڭلەرنى كۆپلەپ قۇردى. تالاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا، قاراخانىيلار خاندانلىقى بالاساغۇننى ئاستانە، قەشقەرنى قوشۇمچە ئاستانە قىلدى. قاراخانىيلار خاندانلىقى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، تەۋەسىدىكى ئۆتەڭلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، پوچتا يولىنىڭ توسالغۇسىز بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى. ئەرەب ساياھەتچى بىدىك ساياھەت خاتىرىسىدە: «چېگرا رايوندىكى ئۇچ ئايلىق سەپىردە قاراخانىيلار خانلىقىدىلا پوچتىكەشلەرنى ئۇچراتتىم» دەپ يازغان.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى پوچتا يوللىرى تېخىمۇ راۋانلاشتى. جەيۈەن 11 - يىلى (1274 - يىلى) يۈەن سۇلالىسى ھەربىي مەلۇماتلارنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن، خوتەن ۋە يەكەن دەريالىرىنىڭ بويىدا سۇ يولى ئۆتىڭىدىن 13نى تەسىس قىلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، قەشقەردە مەسلىھەتچى ئامبال تۇرغۇزۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى 8 شەھەرنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇردى. جاي - جايلاردا ھەربىي رابات ۋە كۆرە قۇردى. ئەينى چاغدا مەركىزىي پوچتا ئۆتىگى بولغان قەشقەر شەھىرىدىن تەرەپكە پوچتا يوللىرى بارلىققا كەلدى. قەشقەردە 43 ھەربىي رابات، 3612 چاقىرىم پوچتا يولى، 42 ئۆتەڭ كادىرى، 171 پوچتىكەش، 330 ئات بار ئىدى، ئۇلارغا كۈندە 135.8 سەر كۈمۈش، يىلدا 1430.9 سەر كۈمۈش، جەمئىي 17 مىڭ 353.2 سەر كۈمۈش خىراجەت كېتەتتى. شىنجاڭدا ئۇلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەربىي رابات جام دەپ ئاتىلىپ، پۇقراۋى پوچتا ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان بولدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە چېگرا رايونىنى ئۇنۇملۇك تىزگىنلەشنى كۈچەيتىش، روسىيىنىڭ

تاجاۋۇز قىلىپ زېمىنىمىزنى يۇتۇۋېلىشىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى تاۋمو قاتارلىقلار گۇاڭشۇ 19 - يىلى (1893 - يىلى) ئۈرۈمچىدىن قەشقەر قاتارلىق جايلارغا تۇتىشىدىغان سىملىق تېلېگراف لىنىيىسى ئېچىش توغرىسىدا خانغا مەكتۇپ سۇندى. گۇاڭشۇ 21 - يىلى (1895 - يىلى) 3 - ئايدا قەشقەردە سىملىق تېلېگراف ئىشلەشكە باشلىدى. قەشقەر كونا شەھەردە تېلېگراف شۇبە ئىدارىسى، مارالبېشى ۋە قەشقەر يېڭىشەھەردە تېلېگرامماخانا قۇرۇلدى. قەشقەردە مىنگونلۇق 11 - يىلى (1922 - يىلى) تېلېگراف ئىستانسىسى، مىنگونلۇق 29 - يىلى (1940 - يىلى) تېلېفون ئىدارىسى، مىنگونلۇق 34- يىلى (1945 - يىلى) تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدى. بۇ مەزگىلدە پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولۇپ، تور - نوقتىلار ئاز، مۇئەسسەسىلىرى قالاق ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرىمۇ تېز تەرەققىي قىلىپ، كۈندىن كۈنگە گۈللەندى. بولۇپمۇ 1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قەشقەرنىڭ پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرى جۈش ئۇرۇپ راۋاجلىنىدىغان يېڭى مەزگىلگە قەدەم قويدى. 1990- يىلى ۋىلايەت بويىچە پوچتا يوللىرىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 3659 كىلومېتىرغا، پوچتا يولى 60 قا، پوچتا ئاپتوموبىلى 39غا يەتتى؛ ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون يولى 239غا، شەھەر تېلېفون كومموتاتورىنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 9650 توپكا (ئەملىي ئىشلىتىلگەن سىغىمچانلىقى 6402، تېلېفون 9730) غا، يېزا تېلېفون كوممۇتاتورىنىڭ سىغىمچانلىقى 5873 توپكا (ئەملىي ئىشلىتىلگىنى 2674، تېلېفون 3743) غا، ستولبا ئۇزۇنلۇقى 5186 تال - كىلومېتىرغا، سىم ئۇزۇنلۇقى 7519 جۈپ كىلومېتىرغا يەتتى. ۋىلايەت بويىچە تېلېفون ھەر 100 ئادەمگە 0.48 دىن توغرا كەلدى؛ گېزىت - ژۇرناللارنىڭ ئومۇمىي سانى 33 مىليون 416 مىڭ 500 نۇسخىغا يېتىپ، مۇشتەرى بولۇش نىسبىتى ھەر 100 ئادەمگە 1189 دىن توغرا كەلدى؛ پوچتا - تېلېگراف كەسىپىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 7 مىليون 570 مىڭ 475 يۈەنگە، كىرىمى 12 مىليون 280 مىڭ 73 يۈەنگە، تۇراقلىق مۇلۇككە سېلىنغان مەبلەغ 40 مىليون 41 مىڭ 116 يۈەنگە يەتتى، پوچتا - تېلېگراف سەرپىياتى كىشى بېشىغا 4.37 يۈەندىن توغرا كەلدى.

I باب

ئاپپاراتلار

§1. قەدىمكى ئاپپاراتلار

1. پوچتا ئۇتىكى

تالاي مۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىدىكى مۇھىم قاتناش يوللىرىدا پوچتا ئۇتىكى ۋە پوچتا لەگگىرى

بىبەك يولىدىكى قەدىمىي پوچتا ئۆتىكى

قۇرۇلدى، ھەر بىر پوچتا ئۆتىكى (لەگگىرى) گە بىر-دىن ئۆتەك (لەگگەر) باشلىقى قويۇلدى، ئىشىنىك ئاددىي - مۇرەككەپلىكىگە قاراپ مەلۇم ساندا ئات، ھەر 3 ئاتقا پوچتىكەش سەپلەپ بېرىلدى، ھەر ئۆتەڭگە مەلۇم مىقدارىدا خىراجەت بېرىلدى، ئۇلار ئوردىغا ماڭغان ياكى ئىش بىلەن سەپەرگە چىققان ئەمەلدارلار، ئەلچىلەرگە ئۆتەك ياكىسى لەگگەر قاتناش قورالى بىلەن تەمىنلەيتتىسى. يۇەن سۇلالىسىغا كەلگەندە، بۇ ئۆتەك موڭغۇل تىلىدا جام دەپ ئاتالدى، شۇنىڭدىن كېيىن مىڭ سۇلالىسىدىن تارتىپ تاكى چىڭ سۇلالىسىغىچە بولغان ئارىلىقتا، شىنجاڭدا تەسىس قىلىنغان قاتناش تىرانسپورت باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى ئومۇمەن ھەربىي رابات، كۆرە، ئۆتەك، قاراۋۇلخانا دەپ 4 تۈرگە ئايرىلىپ كەلدى.

شىنجاڭ ئۆلكە بولۇشتىن ئىلگىرى، قەشقەر تەۋەسىدىكى ھەربىي رابات 3 لىنىيىگە ئايرىلاتتى. (1) ئاقسۇ — مارالبېشى — يەكەن لىنىيىسى. بۇ لىنىيە دۆڭ چىت، ئىلدۇ لەگگىرى، بارچۇق لەگگىرى، قاراتاغ لەگگىرى، خېنىم كۆۋرۈك لەگگىرى، پىلىكلىك لەگگىرى، ئاقساقمارال لەگگىرى، ئالاغىر لەگگىرى، مەينەت لەگگىرى، لايلىق لەگگىرى، ئېزىتقۇ لەگگىرى، ياركەنت لەگگىرىدىن ئۆتەتتى؛ (2) مارالبېشى — قەشقەر — يېڭىسار — يەكەن لىنىيىسى، بۇ لىنىيە بارچۇق لەگگىرى، ئاقساقمارال لەگگىرى، يېمىش لەگگىرى، توققۇزساراي لەگگىرى، يېڭىئاۋات لەگگىرى، قەشقەر يۇمىلاق شەھەر لەگگىرى، پەيزاۋات لەگگىرى، كوساتازغۇن لەگگىرى، يېڭىسار لەگگىرى، توپىلىق لەگگىرى، قىزىل - چامىلىۋن لەگگىرى، قىزىلتاغ لەگگىرى، قارابۇجاق لەگگىرى، ياركەنت لەگگىرىدىن ئۆتەتتى؛ (3) يەكەن — قاغىلىق — خوتەن لىنىيىسى، بۇ لىنىيە ياركەنت لەگگىرى، پوسكام لەگگىرى، لوق لەگگىرىدىن ئۆتەتتى.

كۆرە ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى يۆتكەش ئۈچۈن تەسىس قىلىنغانىدى. لېكىن چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى يوللاردا كۆرە تەسىس قىلمىدى، جايلارنىڭ تەرتىپىنى ساقلاش، قاتناش بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، مۇھىم ھەربىي قورۇل، كان، پايلاق، بوز يەر قاتارلىق جايلاردا ۋە شۇ قاتاردا قەشقەر، ياركەنت قاتارلىق جايلاردا قاراۋۇلخانا تەسىس قىلدى. شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، گۈاڭشۇ 11 - يىلى (1885- يىلى) تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى ھەربىي راباتلار بىرەڭ جامغا ئۆزگەرتىلدى، ئۇلار دوتەيلىك ۋىلايەت، ئايماق، ناھىيە قاتارلىق يەرلىك مەمۇرىي ئاپپاراتلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. ئەينى چاغدا، قەشقەردە قەشقەر دوتەيلىكى تەسىس قىلىنغانىدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى قەشقەر ۋىلايىتى (دوتەيلىككە بۇيرۇتما قارايتتى)، يەكەن ۋىلايىتى (بۇيرۇتما قارايتتى)، يېڭىسار بۇيرۇتما قاراشلىق نازارىتى، تاشقورغان بۇيرۇتما قاراشلىق سارىقول نازارىتى ۋە خوتەن بۇيرۇتما قاراشلىق ئايمىقى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى پوچتا مەركەزلىرى ئىدى، ئۇلار ھەربىي، مەمۇرىي ئورگانلارنى ئاساسلىق مۇلازىمەت ئوبيېكتى قىلاتتى. تەۋەسىدىكى پوچتا يوللىرىنىڭ جايلىشىشى ھەربىي راباتلارنىڭ لىنىيىسى بىلەن ئومۇمەن ئوخشاش ئىدى.

چاك سۆلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ زامانىدا قەشقەر دوتەيلىكىگە تەۋە پوچتا ئۆتەڭلىرىدىكى خادىملار، ئات - ئۇلاغ قاتارلىقلارنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 1

قەشقەر دوتەيلىكىگە تەۋەلىرى		ئۆتەڭ خادىمى، پوچتىكەش			چىقىمى (كۈمۈش)		يىللىق ئومۇمىي چىقىم (سەر)
		ئۆتەڭ خادىمى	پوچتىكەش	ئات	ئايلىق چىقىم	يىللىق چىقىم (سەر)	
قەشقەر بېگلىشەھەر	قەشقەر بېگلىشەھەر ئۆتىنى	1	8	16	54.6	59.1	714.3
	يامانيار ئۆتىنى	1	5	10	46.8	49.25	610.35
	پاپچان ئۆتىنى	1	4	8	39	39.4	507.4
پەيزاۋات قارا شلىقى	پەيزاۋات ئۆتىنى	1	5	10	46.8	49.25	610.85
	بېگشاۋات ئۆتىنى	1	5	10	46.8	49.25	610.85
	توماكۆۋرۈك ئۆتىنى	1	5	10	46.8	49.25	610.85
	ياسېرىق ئۆتىنى	1	5	10	46.8	49.25	610.85
	ئۆدەكلىك ئۆتىنى	1	5	10	46.8	49.25	610.85
يارالبېشى	يارچۇق ئايسىقى ئۆتىنى	1	7	14	62.4	68.95	817.75
	چاۋاغ ئۆتىنى	1	5	10	45.8	49.25	610.85
	تۆمشۇق ئۆتىنى	1	5	10	46.8	49.25	610.85
	چىدىركۆل ئۆتىنى	1	5	10	46.8	49.25	610.85
	يارقۇدۇق ئۆتىنى	1	5	10	46.8	49.25	610.85
	سۈگەت ئۆتىنى	1	5	10	46.8	49.25	610.85
	چۈشۈرگە ئۆتىنى	1	5	10	46.8	49.25	610.85
	قاراقىلچىن ئۆتىنى	1	5	10	46.8	49.25	610.85
	جىگدە ساماناتلىق ئۆتىنى	1	4	8	ئىشانە	ئىشانە	ئىشانە دېپلوماتلىرى گۈاڭشۇ 28 - يىلى، شۇەنتۆك 1 - يىلى پەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئىشانسى بىلەن قۇرۇلغان
	ئاقساقاراڭ ئۆتىنى	1	4	8	ئىشانە	ئىشانە	
	ئالاغىر ئۆتىنى	1	4	8	ئىشانە	ئىشانە	
	مەينەت ئۆتىنى	1	4	8	ئىشانە	ئىشانە	
	شىرىق ئۆتىنى	1	4	8	ئىشانە	ئىشانە	
يەكەن	ئېلىشقۇ ئۆتىنى	1	4	8	ئىشانە	ئىشانە	
	قۇم ئۆتىنى	1	6	12	54.6	59.1	714.3
	كۆكراۋات ئۆتىنى	1	4	8	39	39.4	507.4
	قىسىر ئۆتىنى	1	4	8	39	39.4	507.4
	ياڭاۋىرىق ئۆتىنى	1	2	3	21	14.775	266.775

قاغىلىق	قاغىلىق ئۆتىكى	1	4	8	39	39.4	507.4
	پوسكام ئۆتىكى	1	4	8	39	39.4	507.4
	قوشلەڭگەر ئۆتىكى	1	4	8	ئىشانە	ئىشانە	گۈلئشۇ 13 ـ 14 ـ يىل. لىرى يەرلىك ئەمەلدارلار. نىڭ ئىشانىسى بىلەن قۇرۇلغان
گۈما	گۈما ئۆتىكى	1	6	12	54.6	59.1	714.3
	جورۇق ئۆتىكى	1	4	8	39	39.4	507.4
	مۇبى ئۆتىكى	1	4	8	39	39.4	507.4
	ھاڭگىيا ئۆتىكى	1	4	8	ئىشانە	ئىشانە	
	پىيالما ئۆتىكى	1	4	8	39	39.4	507.4
ناغۇغان	شىنخۇا ئۆتىكى	1	2	3	21	14.775	266.775
	شىندى ئۆتىكى	1	2	3	21	14.775	266.775
	چېچەك ئۆتىكى	1	2	3	21	14.775	266.775
	تار بېشى ئۆتىكى	1	2	3	21	14.775	266.775
	تۆرە بۇلۇڭ ئۆتىكى	1	2	3	21	14.775	266.775
	چىلگۆمبەز ئۆتىكى	1	2	3	21	14.775	266.775
	تەشتەك ئۆتىكى	1	2	3	21	14.775	266.775
	باغى ئۆتىكى	1	2	3	21	14.775	266.775
	گەز ئۆتىكى	1	2	3	21	14.775	266.775
	ئارچىلىق ئۆتىكى	1	2	3	21	14.775	266.775
	توغراق ئۆتىكى	1	2	3	21	14.775	266.775
بېگسار	بېگسار ئۆتىكى	1	5	10	46.8	49.25	610.855
	توپىلىق ئۆتىكى	1	4	8	39	39.4	507.4
	خىزىر ئۆتىكى	1	4	8	39	39.4	507.4

گۈلئشۇ 17 ـ يىلى (1891 ـ يىلى) غا قەدەر قەشقەر دوتەيلىكىگە تەۋە قەشقەر يېگىشەھەر مەھكىمىسى تەۋەسىدە قەشقەر يېگىشەھەر ئۆتىكى، يامانيار ئۆتىكى، ياپچان ئۆتىكىدىن ئىبارەت 3 پوچتا ئۆتىكى بار ئىدى. بۇ ئۆتەڭلەردە جەمئىي 3 ئۆتەڭ كادىرى، 17 پوچتىكەش، 34 ئات بار بولۇپ، يىللىق چىقىمى 1832.55 سەر كۈمۈش بولغان. ئۇ چاغدا، پوچتا ئۆتەڭلىرى بارغانسېرى كۆپەيىپ، كېلەڭسىزلىشىپ، چىرىكلىشىپ كەتكەنىدى.

2. پوچتا، تېلېگراممما

شۆھرەتنۇڭ 1 ـ يىلى (1909 ـ يىلى) شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى پوچتا ئۆتەڭلىرى خىراجىتىنىڭ پېرىسىنى قىسقارتىپ پوچتا ئىشلىرىنى يولغا قويدى. شۇ يىلى 8 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پېتىرسېبۇرگ دېگەن پەرەڭنى شىنجاڭدا پوچتا ئىشلىرىنى يولغا قويۇشقا يارەملىشىشكە ئەۋەتىپ، ئۇرۇمچىدە پوچتا باش ئىدارىسىنى

قۇردى. شۆبنتۇڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) قەشقەردە پوچتا ئىشلىرى بولغا قويۇلدى، قەشقەر كونا‌شەھەر ۋە يەكەندە شۆبە ئىدارە تەسىس قىلىندى. ئەينى چاغدا قەشقەر دوتەيلىكىدە پوچتا ئىدارىلىرى بىلەن پوچتا ئۆتەڭلىرى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

گۈاڭشۈ 21 - يىلى (1895 - يىلى) قەشقەردە سىملىق تېلېگرامما شۆبە ئىدارىسى — قەشقەر كونا‌شەھەر شۆبە ئىدارىسى قۇرۇلدى، مارالبېشى، قەشقەر يېڭىشەھەرلەردە تېلېگرامماخانا تەسىس قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن قەشقەر دوتەيلىكىدە تېلېگراف ئالاقىسى باشلاندى.

§ 2 . مىنگو دەۋرىدىكى ئاپپاراتلار

1. پوچتا ئاپپاراتى

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) شىنجاڭ رەسمىي پوچتا رايونى قىلىنىپ بېيجىڭ پوچتا باش ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى، شۇنىڭدىن تارتىپ شىنجاڭدا قەدىمىي يېپەك يولىدىكى پوچتا ئۆتەڭلىرىنىڭ ئورنىنى پوچتا ئىدارىسى ئىگىلىدى.

مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى) قەشقەر كونا‌شەھەر پوچتا ئىدارىسى 1 - دەرىجىلىك ئىدارە قىلىپ ئۆستۇرۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ پوچتا ئىشلىرىنىڭ مەركىزى قىلىندى. ئەينى چاغدا مارالبېشى ۋە يەكەندە 2 - دەرىجىلىك، قەشقەر يېڭىشەھەر ۋە ئەركەشتامدا 3 - دەرىجىلىك، قاغىلىقتا 4 - دەرىجىلىك ئىدارە تەسىس قىلىندى، پەيزاۋات، ئۇلۇغچات، يېڭىسار، تاشقورغان، پوسكام ۋە مەكىتلەردە ۋاكالەتخانا قۇرۇلدى.

2. تېلېگراف ئاپپاراتى

مىنگونىڭ 11 - يىلى (1922 - يىلى) قەشتا، بۈگۈنكى ياۋاغ كوچا ئىش باشقارمىسى ئوردا ئىشكى يولى 101 - نومۇرلۇق قورۇدا قەشقەر سىملىز تېلېگراف ئىستانسىسى قۇرۇلدى. ئەينى چاغدا قەشقەر كونا‌شەھەردە 2 - دەرىجىلىك ئىدارە، مارالبېشى ۋە قەشقەر يېڭىشەھەردە 3 - دەرىجىلىك ئىدارە، ئەركەشتامدا تېلېگرافخانا تەسىس قىلىندى.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) ھازىرقى مەمۇرىي مەھكىمە قورۇسى ئىچىگە قەشقەر تېلېفون ئىدارىسى (1 - دەرىجىلىك ئىدارە) تەسىس قىلىندى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) قەشقەر 7 - تېلېگراف ئىستانسىسى بىلەن قەشقەر تېلېفون ئىدارىسى بىرلەشتۇرۇلۇپ، تېلېگراف ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئورنى ھازىرقى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك پارتكوم قورۇسى ئىچىدە ئىدى.

§ 3 . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى پوچتا - تېلېگراف ئاپپاراتى

1. قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى

1949 - يىل 11 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى ئارمىيە پوچتا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى چېڭ پېڭنى ئەۋەتىپ قەشقەر كونا‌شەھەر پوچتا ئىدارىسىنى ئۆتكۈزۈۋالدى، ئەينى

چاغدا پوچتا ئىدارىسىدا 39 خىزمەتچى بولۇپ، ئورنى ھازىرقى قەشقەر شەھەرلىك خەلق سوت مەھكىمىسى قورۇسى ئىچىدە ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى قوماندانلىق شتابىنىڭ شتاب باشلىقلىرىدىن بى جىنەن بىلەن تېيەن ۋۇنى ئەۋەتىپ قەشقەر كونا شەھەر تېلېگراف ئىدارىسىنى ئۆتكۈزۈۋالدى، ئۇ چاغدا تېلېگراف ئىدارىسىدە جەمئىي 46 خىزمەتچى بار ئىدى. كېيىنكى يىلى 2 - ئايدا پى جىنەن قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىك تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولدى، 5 - ئايدا يالڭ جۇڭجى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى بولدى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىدە جەمئىي 133 نەپەر پوچتا - تېلېگراف خادىمى بار ئىدى.

1951 - يىلى قەشقەر پوچتا - تېلېگراف پونكىتى تەسىس قىلىندى، پونكىت ئورنى قۇم دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدا بولۇپ، 5 خىزمەتچىسى بار ئىدى.

1952 - يىل 11 - ئايدا ئەسلىدىكى قەشقەر كونا شەھەر پوچتا ئىدارىسى بىلەن تېلېگراف ئىدارىسى قوشۇۋېتىلىپ 85 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى (3 - دەرىجىلىك ئىدارە) تەسىس قىلىندى، مەزكۇر ئىدارىنىڭ قارىسىغىدا يەكەن ۋىلايىتىدىكىلەردىن باشقا تويۇن، پەيزاۋات، تاشقورغان، ئاتۇش، يېڭىسار، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭى شەھەر قاتارلىق 7 جايدا پوچتىخانا تەسىس قىلىندى. بۇ مەزگىلدە ئاز سانلىق مىللەتلەردىن 74 خىزمەتچى قوبۇل قىلىندى، ئىدارە ئورنى قۇمدەرۋازا غەربىي بولىدا ئىدى. ۋىلايەتلىك پوچتا ئىدارىسىدا پوچتا، تېلېگراف، مالىيە، كاتىبات قاتارلىق 4 بۆلۈمچە تەسىس قىلىندى.

2. جەنۇبىي شىنجاڭ پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى

پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكىنىڭ 1954 - يىل 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى تېلېگرامما ئارقىلىق ئەۋەتكەن يولىيورۇقىغا ئاساسەن، 10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قەشقەر پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ئاساسىدا جەنۇبىي شىنجاڭ پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى تەسىس قىلىندى، بۇ ئىدارە شىنجاڭ پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولۇپ ئاقسۇ، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى، يەكەن، خوتەن قاتارلىق 3 ۋىلايەت، بىر ئوبلاستلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرىنى شۇنداقلا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا بىۋاسىتە قارايدىغان ۋە ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە (شەھەر) لەرگە قاراشلىق پوچتا - تېلېگراف ئاپپاراتلىرىنى، پوچتا - تېلېگراف كەسپىنى باشقۇردى. جەنۇبىي شىنجاڭ پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدە كادىرلار بۆلۈمى، پوچتا بۆلۈمى، تېلېگراف بۆلۈمى، تارقىتىش بۆلۈمى، پىلان - مالىيە بۆلۈمى، ئىشخانا، پوچتا ئاپتوموبىل بېكىتى تەسىس قىلىندى.

3. جەنۇبىي شىنجاڭ پوچتا - تېلېگراف شۆبە ئىدارىسى

1955 - يىل 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ئاساسىدا شىنجاڭ پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ پوچتا - تېلېگراف شۆبە ئىدارىسى (3 - دەرىجىلىك ئىدارە) تەسىس قىلىندى، بۇ ئىدارە خوتەن، يەكەن، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى، ئاقسۇ قاتارلىق 3 ۋىلايەت، بىر ئوبلاستلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرىنى، شۇنداقلا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا بىۋاسىتە قارايدىغان ۋە ۋىلايەت، ئوبلاستلارغا قارايدىغان ناھىيە (شەھەر) لىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرى بولۇپ جەمئىي 32 ئورۇننى باشقۇردى، شۆبە ئىدارە قارىمىغىدا پوچتا، تارقىتىش، تېلېگراف، پىلان - مالىيە، بوغالتىرلىق، كادىرلارنى تەكشۈرۈش، خوجۇلۇق قاتارلىق 7 بۆلۈم، ئىشخانا قۇرۇلدى.

4. قەشقەر شەھەرلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى

1956 - يىل 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. جەنۇبىي شىنجاڭ پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىمۇ شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر شەھەرلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى (3 - دەرىجىلىك ئىدارە) قۇرۇلۇپ مەمۇرىيەت، پوچتا، تېلېگراف ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىندى. شۇ يىلى 6 - ئايدا قەشقەر ئۆلكەتلىك پوچتا - تېلېگراف نازارەتچىلىك ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ ئۆلكەتكە قاراشلىق 11 ناھىيىلىك، بىر شەھەرلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ پوچتا- تېلېگراف كەسپىنى نازارەت قىلىشقا مەسئۇل بولدى. شۇ يىلى 1 - ئايدا قەشقەردە 6 خىزمەتچىسى بار لىنىيە ئىشلىرى پونكىتى قۇرۇلدى. كېيىنكى يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر مۇھىم - مەخپىي قاتناش ئىدارىسى قەشقەر شەھەرلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلىپ، مۇھىم - مەخپىي قاتناش بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى.

5. قەشقەر ئۆلكەتلىك پوچتا - تېلېگراف نازارەتچىلىك ئورنى

1957 - يىل 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قەشقەر ئۆلكەتلىك پوچتا - تېلېگراف نازارەتچىلىك ئىشخانىسى قەشقەر ئۆلكەتلىك پوچتا - تېلېگراف نازارەتچىلىك ئورنىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ۋاكالەتلىك ئورگىنى قىلىندى، ئۇ قەشقەر ئۆلكەتتىكى پوچتا - تېلېگراف كەسپىنى نازارەت قىلىش ھوقۇقىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزدى، بۇ ئورۇن ئاستىدا كەسپىي ئىشلارنى تەكشۈرۈش ئاپپاراتى ۋە ناھىيە تېلېفون قۇرۇلۇشى ئەترىتى قۇرۇلدى.

6. قەشقەر ئۆلكەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى

1959 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پوچتا - تېلېگراف ئورۇنلىرىنىڭ تۈزۈلمىسىنى ئۆزگەرتىش ھوقۇقى ئاساسىي قاتلامغا بېرىلدى. قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ تەستىقى بىلەن قەشقەر ئۆلكەتلىك پوچتا - تېلېگراف نازارەتچىلىك ئورنى 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى قەشقەر ئۆلكەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى، ئىدارە قارمىقىدىكى ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ شتاتىغا كىرگۈزۈلدى، قەشقەر پوچتا ئاپتوموبىل بېكىتى ۋە لىنىيە ئىشلىرى پونكىتى قەشقەر ئۆلكەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلدى. ئۆلكەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قارمىقىدا كاتىبات، كادىرلار، ئامانلىق، پىلان - مالىيە، يوللانما تارقىتىش، تېلېگراف، مەخپىي يوللانمىلار، زاۋۇت، مەشىق سېخى، پوچتا ئاپتوموبىل بېكىتى، لىنىيە ئىشلىرى پونكىتى قاتارلىق بۆلۈمچە دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئاپپاراتىدىن 10ى تەسىس قىلىندى. 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قەشقەر ئۆلكەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى بىلەن قەشقەر شەھەرلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قوشۇۋېتىلدى. 1966 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئۆلكەت بويىچە پوچتا - تېلېگراف خىزمەتچىسى 940قا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 577 بولۇپ %59.26نى ئىگىلىدى.

7. قەشقەر ئۆلكەتلىك پوچتا ئىدارىسى، قەشقەر ئۆلكەتلىك تېلېگراف ئىدارىسى

1967 - يىلنىڭ باشلىرىدا قەشقەر ئۆلكەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ھوقۇقى ئاممىۋى تەشكىلاتلار تەرىپىدىن تارتىۋېلىنىپ، پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. شۇ يىلى 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى قەشقەر ئۆلكەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىگە كىرىپ ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويدى.

1968 - يىل 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى سائەت تۆلدىن باشلاپ ۋىلايەتلىك ۋە ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرى قىسمىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، مەخپىي ئالاقە ئىشلىرىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 18 - كۈنى پوچتا - تېلېگراف تۈزۈلمىسى ھوقۇقى يەنە يەرلىككە بېرىلدى، قەشقەر ئۈزۈن يوللۇق لىنىيە ئىشلىرى پونكىتىنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ۋاكالىتەن باشقۇرىدىغان بولدى.

1970 - يىل 1 - ئايدا پوچتا - تېلېگراف تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، قاتناش نازارىتى ۋە يەرلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى، ئىدارە قارمىقىدا مالىيە، تەمىنلەش، ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىلىرى ۋە سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، شۇ ئاينىڭ ئاخىرىدا پوچتا ئىدارىسى ئىنقىلابىي كومىتېتى قۇرۇلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەشقەر ۋىلايەتلىك تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، قەشقەر شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى، ئىدارە قارمىقىدا ئارقا سەپ بۆلۈمى، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى، تېلېگراف بۆلۈمى، سىملىق ئالاقە لىنىيى، سىمسىز ئالاقە لىنىيى تەسىس قىلىندى.

8. قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى

1973 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پوچتا - تېلېگراف كەسىپلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئىدارە قارمىقىدا پوچتا، تېلېگراف، مەخپىي يوللانمىلار، قوغداش، سىياسىي خىزمەت، پىلان - مالىيە، ئىشخانا قاتارلىق بۆلۈملەر تەسىس قىلىندى. قەشقەر پوچتا ئاپتوموبىلى بېكىتى، ئۈزۈن يوللۇق لىنىيە پونكىتى ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا تىرانسپورت باشقارمىسى ۋە لىنىيە ئىشلىرى پونكىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1979 - يىلى ۋىلايەت بويىچە پوچتا ئىدارىسى، پوچتىخانا 150كە، ۋاكالەتخانا 11غا، خەت ساندۇقى 198گە يەتتى.

1983 - يىل 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىشنى قارار قىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىدارە، ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق ئىدارە، ناھىيىلىك ئىدارىدىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجە بويىچە باشقۇرۇشنى يولغا قويدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى 1 - دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئاپپاراتى بولۇش سۈپىتى بىلەن ۋىلايەتتىكى ۋىلايەت، ناھىيە دەرىجىلىك 12 پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنى باشقۇرىدىغان بولدى.

1978 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 1378گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 779غا يېتىپ، ئومۇمىي سانىنىڭ 56.53%نى، ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 285كە يېتىپ، ئومۇمىي سانىنىڭ 20.68%نى، ئىنژېنېر- تېخنىك 31غا يېتىپ، ئومۇمىي سانىنىڭ 2.25%نى تەشكىل قىلدى.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 1769 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 1085كە يېتىپ، ئومۇمىي سانىنىڭ 61.33%نى؛ ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 512گە يېتىپ، ئومۇمىي سانىنىڭ 29.1%نى؛ ئىنژېنېر - تېخنىك 97گە يېتىپ، ئومۇمىي سانىنىڭ 5.48%نى ئىگىلىدى.

9. ناھىيىلىك، شەھەرلىك پوچتا - تېلېگراف ئاپپاراتلىرى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، يەكەن، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، مارالبېشى، قاغىلىق قاتارلىق ناھىيىلەردە ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرى بولغاندىن باشقا، قالغان ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىدە ۋاكالەتخانا بار ئىدى. 1951 - يىل 7 - ئايدا پەيزاۋات ۋاكالەتخانىسىنىڭ دەرىجىسى ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى دەرىجىسىگە؛ 1953 - يىل 1 - ئايدا مەكىت ۋاكالەتخانىسىنىڭ دەرىجىسى

ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى دەرجىسىگە: 1954 - يىلى يېڭسار، تاشقورغان، پوسكام، يوپۇغا ۋاكالەتخانىلىرىنىڭ دەرجىسى پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى دەرجىسىگە كۆتۈرۈلدى. كۆيباغ ۋاكالەتخانىسى 1990 - يىلى 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ناھىيە دەرجىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى دەرجىسىگە كۆتۈرۈلدى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ناھىيىلىك، شەھەرلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارە، ئاپپاراتلىرىنىڭ قۇرۇلۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 2　　بىرلىكى: يىل، ئاي

ئىدارە نامى	پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلغان ۋاقىت	دەرجىسى	تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلغان ۋاقىت	پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلغان ۋاقىت	سىنگونىڭ 38 - يىلى 5 - ئايدىكى دەرجىسى ۋە ئادەم سانى
قەشقەر	1952.9	3			
قەشقەر يېڭىشەھەر	1955	6	1895.3		B3 دەرجىلىك
قەشقەر كونا شەھەر	1955.4	7	1895.3 1945.1	1910	B1 دەرجىلىك (37)
پەيزاۋات	1954.5	7			ۋاكالەتخانا
مارالبېشى	1954.1	7	1895.3	1917	A3 دەرجىلىك (19)
يېڭسار	1954.10	7			ۋاكالەتخانا
يوپۇغا	1955.10	7			ۋاكالەتخانا
يەكەن	1953.1	6	1941 1945	1910	B2 دەرجىلىك (25)
پوسكام	1955.11.1	7			
مەكىت	1953.1	7			ۋاكالەتخانا
قاغىلىق	1953.1	7		1927	4 - دەرجىلىك
تاشقورغان	1954.5	7			ۋاكالەتخانا
كۆيباغ	1990.1				ۋاكالەتخانا
خانئېرىق					ۋاكالەتخانا
سېرىقبۇيا					ۋاكالەتخانا
يەكەن بازىرى					ۋاكالەتخانا

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى پوچتا - تېلېگراف ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ 1949 -، 1966 -، 1978 -، 1990 - يىللاردىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 3　　بىرلىكى: نەپەر

يىللار / تۈرى / ئىدارە نامى	1949	1966			1978			1990			
	ئىشچى-خىزمەتچى ئومۇمىي سانى	ئىشچى-خىزمەتچى ئومۇمىي سانى	بۇنىڭ ئىچىدە		ئىشچى-خىزمەتچى ئومۇمىي سانى	بۇنىڭ ئىچىدە		ئىشچى-خىزمەتچى ئومۇمىي سانى	بۇنىڭ ئىچىدە		
			مىللىي	ئايال		مىللىي	ئايال		مىللىي	ئايال	ئىنژېنېر
قەشقەر ۋىلايىتى	133	940	557		1378	779	285	1769	1085	512	97
											54

قەشقەر		231	77			5	388	119	110	14	590	254	214	45	19
قەشقەر كوناشەھەر	85	87	73				68	54	14	1	95	73	26	2	
قەشقەر يېڭىشەھەر	3	73	48				109	81	17		128	100	28	4	2
يېڭىسار		52	40				67	52	9		80	62	19	3	3
پەيزاۋات		64	54				90	74	12	2	108	94	22	8	8
يەكەن	25	110	78				136	88	19	1	175	130	31	9	8
مارالبېشى	19	63	31				125	62	35	2	124	70	44	7	1
بوپۇغا		39	28				61	42	11	1	62	47	24	3	3
قاغىلىق	1	75	50				148	95	25	7	137	106	24	8	6
پوسكام		34	20				63	44	14		87	57	27	6	3
مەكىت		82	37					46	16		94	51	27		
تاشقورغان		30	21					26	4	3	51	36	12	1	1
كۆيباغ											38	5	14	1	

II باب

پوچتا

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) كۈزدە قەشقەردە پوچتا ئالاقىسى باشلاندى. قەشقەر كوناشەھەر، يەكەنلەردە پوچتا شۆبە ئىدارىسى قۇرۇلدى. ئۇلار پوچتا باش ئىدارىسىنىڭ كەسپىي ئىشلارغا ئالاقىدار قائىدە- تۈزۈملىرى بويىچە ئۆز تەۋەسىدە مۇستەقىل تىجارەت قىلدى، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولدى.

§ 1 . پوچتا يولى

1. ئاتلىق پوچتا يولى

ئۇلكە مەركىزى ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگىچە بولغان كېچە - كۈندۈزلۈك ئاتلىق پوچتا يولى چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى) ئېچىلدى، ئەينى چاغدا يەنە قەشقەردىن جەنۇبقا سوزۇلۇپ تاشقورغان، كەشمىر، گىلگىت ئارقىلىق ھىندىستانغا بارىدىغان ئاتلىق پوچتا يولىمۇ بار ئىدى.

شۇەنتۇڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) قەشقەرنىڭ قەشقەر كوناشەھەر، يەكەن رايونلىرىدا پوچتا شۆبە ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇلار بۇرۇنقى پوچتا ئۆتەڭ يولىدىن پايدىلاندى. شۇ يىلى ئاقسۇ — قەشقەر — قەشقەر

يېڭىشەھەر كۇندۇزلۇك پىيادە پوچتا يولى ئېچىلدى، ئۇ 1320 چاقىرىم بولۇپ، 5 كۈن 12 سائەتلىك يول ئىدى.

مىنگونىك 1 - يىلى (1912 - يىلى) شىنجاڭ پوچتا ئىدارىسى بېيجىڭ پوچتا باش ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. شۇنىڭدىن تارتىپ شىنجاڭنىڭ قەدىمىي يىپەك يولىدىكى پوچتا ئۆتەڭلىرى ئەمەلدىن قالدى، ئۇلارنىڭ ئورنىنى يېڭىدىن قۇرۇلغان پوچتا ئىدارە (خانالىرى) ئىگىلىدى. پوچتا ئىدارە (خانا) لىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، پوچتا يوللىرى ئىلگىرىكى ئاساستا تەدرىجىي كېڭەيدى. مىنگونىك 8 - يىلى (1919 - يىلى) دىكى ئاساسلىق ئاتلىق پوچتا يوللىرى:

ئاقسۇ — مارالبېشى يولى. 700 چاقىرىملىق، كېچە - كۈندۈزلۈك پوچتا يولى بولۇپ، ئايكۆل، قۇمقۇدۇق، چىلان، 11 -، 9 -، 8 - لەڭگەر پوچتا پونكىتلىرىدىن ئۆتەتتى. يوللانمىلار 2 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى.

مارالبېشى — پەيزاۋات يولى. 460 چاقىرىملىق، كۈندۈزلۈك پوچتا يولى بولۇپ، قاراقىلچىن، ئۆدەكلىك، توماكۆۋرۈك پوچتا پونكىتلىرىدىن ئۆتەتتى. يوللانمىلار 2 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى.

پەيزاۋات — قەشقەر يېڭىشەھەر يولى. 160 چاقىرىملىق، كېچە - كۈندۈزلۈك پوچتا يولى بولۇپ، يامانيار پوچتا پونكىتىدىن ئۆتەتتى. يوللانمىلار 2 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى.

قەشقەر يېڭىشەھەر — قەشقەر يولى. 20 چاقىرىملىق، كېچە - كۈندۈزلۈك پوچتا يولى ئىدى. يوللانمىلار 2 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى.

قەشقەر يېڭىشەھەر — يېڭىسار يولى. 150 چاقىرىملىق، كېچە - كۈندۈزلۈك پوچتا يولى بولۇپ، يايچان پوچتا پونكىتىدىن ئۆتەتتى. يوللانمىلار 2 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى.

يېڭىسار — يەكەن يولى. 320 چاقىرىملىق، كېچە - كۈندۈزلۈك پوچتا يولى بولۇپ، قىزىل، باشلەڭگەر پوچتا پونكىتلىرىدىن ئۆتەتتى. يوللانمىلار 2 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى.

يەكەن — تاشقورغان يولى. 780 چاقىرىملىق، 3 كۈندە بىر قېتىم پوچتا ماڭدىغان، مېڭىش قېتىمى ئازراق پوچتا يولى ئىدى.

يەكەن — قاغىلىق يولى. 240 چاقىرىملىق، كېچە - كۈندۈزلۈك پوچتا يولى بولۇپ، يەكەن دەريا كۆۋرۈكى، پوسكام پوچتا پونكىتلىرىدىن ئۆتەتتى. يوللانمىلار 2 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى.

قاغىلىق — گۇما يولى. 240 چاقىرىملىق، كېچە - كۈندۈزلۈك پوچتا يولى بولۇپ، قوش، چورۇق، لەڭگەر پوچتا پونكىتلىرىدىن ئۆتەتتى. يوللانمىلار 2 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى.

مارالبېشى — مەكىت يولى. 3 كۈندە بىر قېتىم پوچتا ماڭدىغان يول بولۇپ، قۇمغىل، سېرىقبۇيا پوچتا پونكىتلىرىدىن ئۆتەتتى.

قەشقەر — ئاتۇش يولى. 103.6 چاقىرىملىق، يوللانمىلار ئىككى كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى.

قەشقەر — ئەركەشتام يولى. 598.8 چاقىرىملىق، مىڭيول، غانجۇغان، كانسۇ، ئۇلۇغچات پوچتا پونكىتلىرىدىن ئۆتەتتى، يوللانمىلار 2 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى.

قەشقەر پوچتا ئىدارىسى جۇغراپىيىلىك ئورنى سەۋەبلىك كەسپىي ئىشلارنىڭ يىلدىن يىلغا ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ پوچتا يوللانمىلىرىنى باشقۇرۇش - يەتكۈزۈش مەركىزىگە ئايلىنىپ قالغاچقا، مىنگونىك 10 - يىلى (1921 - يىلى) 1 - دەرىجىلىك ئىدارە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى. شۇ يىلى قەشقەر بىلەن تاشقورغان ئوتتۇرىسىدا پوچتا يوللانمىلىرىنىڭ يەتكۈزۈلۈش سۈرئىتىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، يەكەن - تاشقورغان ئاتلىق پوچتا يولى بىكار قىلىنىپ، قەشقەر - تاشقورغان ئاتلىق پوچتا يولى ئېچىلدى. نەتىجىدە يەتكۈزۈش سۈرئىتى 4 كۈن قىسقاردى.

مىنگونىك 29 - يىلى (1940 - يىلى) قەشقەر ۋىلايىتى (3 - رايون) تەۋەسىدە يوللانمىلارنى يەتكۈزۈشتە خېلى مۇستەملىق باشقۇرۇش تورى شەكىللەندى، يوللانمىلارنى دېگەن ۋاقىتتا يەتكۈزگەن پوچتىكەشلەر

مۇكاپاتلىنىدىغان، ھورۇنلۇق قىلىپ كېچىكتۈرگەنلەردىن قىلمىشى يېنىكلىرى جازالىنىدىغان، ئېغىرلىرى ئىشتىن ھوشۇتىلىدىغان بولدى. بۇ مەزگىلدىكى ئاساسلىق پوچتا يوللىرى:

ھول پوچتا يوللىرى:

(1) ئاقسۇ — قەشقەر يولى. 1320 چاقىرىملىق، كېچە - كۈندۈزلۈك، 86 سائەتلىك پوچتا يولى بولۇپ، 12 پوچتا پونكىتى (ئىدارە، ۋە ۋەكالەتخانا) دىن ئۆتەتتى، 26 پوچتكەش، 2 مەسئۇل خادىم بولۇپ، يوللانمىلار 2 كۈندە بىر قېتىم ئاتلىق توشۇلاتتى.

(2) قەشقەر — يەكەن يولى. 500 چاقىرىملىق، كېچە - كۈندۈزلۈك، 33 سائەتلىك پوچتا يولى بولۇپ، 4 پونكىتتىن ئۆتەتتى، 10 پوچتكەش، بىر مەسئۇل خادىم بولۇپ، يوللانمىلار 2 كۈندە بىر قېتىم ئاتلىق توشۇلاتتى.

(3) يەكەن — خوتەن يولى. 880 چاقىرىملىق، كېچە - كۈندۈزلۈك، 56.5 سائەتلىك پوچتا يولى بولۇپ، 10 پونكىتتىن ئۆتەتتى، 22 پوچتكەش، بىر مەسئۇل خادىم بولۇپ، يوللانمىلار 2 كۈندە بىر قېتىم ئاتلىق توشۇلاتتى.

تارماق پوچتا يوللىرى:

(1) مارالبېشى — يەكەن يولى، مارالبېشىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا قاراپ سوزۇلغان بولۇپ، مەكىت ئارقىلىق يەكەنگە باراتتى، ئۇ 370 چاقىرىملىق، 2 كۈن 6 سائەتلىك پوچتا يولى بولۇپ، 2 پونكىتتىن ئۆتەتتى، 3 پوچتكەش بولۇپ، يوللانمىلار 4 كۈندە بىر قېتىم ئاتلىق توشۇلاتتى.

(2) قەشقەر — ئەركەشتام يولى. قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالىغا سوزۇلغان بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىغا باراتتى، ئۇ 580 چاقىرىملىق، 4 كۈن 8 سائەتلىك پوچتا يولى بولۇپ، 4 پونكىتتىن ئۆتەتتى، 6 پوچتكەش بولۇپ، يوللانمىلار 3 كۈندە بىر قېتىم ئاتلىق توشۇلاتتى.

(3) قەشقەر — تاشمىلىق يولى. 160 چاقىرىملىق، 11 سائەتلىك پوچتا يولى بولۇپ، يوللانمىلارنى بىر پوچتكەش 3 كۈندە بىر قېتىم ئاتلىق توشۇيتتى.

(4) يېڭىسار — تاشقورغان يولى. 495.4 چاقىرىملىق، 4 كۈن 13 سائەتلىك پوچتا يولى بولۇپ، پوچتا يوللانمىلىرىنى بىر پوچتكەش 5 كۈندە بىر قېتىم ئاتلىق توشۇيتتى.

(5) قەشقەر — ئاتۇش يولى. 103.6 چاقىرىملىق، 6 سائەتلىك پوچتا يولى بولۇپ، بىر پوچتكەش 3 كۈندە بىر قېتىم ئاتلىق توشۇيتتى.

(6) قەشقەر — يوپۇغا يولى. 207.4 چاقىرىملىق، 12 سائەتلىك يول بولۇپ، پوچتا يوللانمىلىرىنى 2 پوچتكەش نۆۋەتلىشىپ 3 كۈندە بىر قېتىم ئاتلىق توشۇيتتى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى پوچتا يوللىرىنىڭ مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) 3 - ئايدىكى ئەھۋالى:

ئاقسۇ — قەشقەر يولى. 1520.6 چاقىرىملىق، 4 كۈن 3 سائەتلىك پوچتا يولى بولۇپ، پوچتا يوللانمىلىرى 2 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى؛ قەشقەر — خوتەن يولى. 1589.2 چاقىرىملىق، 4 كۈن 13 سائەتلىك پوچتا يولى بولۇپ، پوچتا يوللانمىلىرى 2 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى؛ مارالبېشى — يەكەن يولى. 553.2 چاقىرىملىق، بېرىشى 4 كۈن 4 سائەتلىك، قايتىشى 4 كۈن 12 سائەتلىك پوچتا يولى بولۇپ، پوچتا يوللانمىرى 6 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى؛ قەشقەر — ئەركەشتام يولى. 598.8 چاقىرىملىق، 4 كۈن 8 سائەتلىك پوچتا يولى بولۇپ، پوچتا يوللانمىلىرى 4 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى؛ قەشقەر - يوپۇغا يولى. 207.4 چاقىرىملىق، 12 سائەتلىك پوچتا يولى بولۇپ، پوچتا يوللانمىلىرى 3 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى؛ قەشقەر — ئاتۇش يولى. 103.6 چاقىرىملىق، 6 سائەتلىك پوچتا يولى بولۇپ، پوچتا يوللانمىلىرى 3 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى؛ يېڭىسار — تاشقورغان يولى. 783.4 چاقىرىملىق، 4 كۈن 13 سائەتلىك پوچتا يولى بولۇپ، پوچتا يوللانمىلىرى 5 كۈندە بىر قېتىم توشۇلاتتى.

پوچتا ئۇلاغلىرىنى قەشقەر، يەكەن، مارالبېشى ئىدارىلىرى باشقۇراتتى. قەشقەردە 30 ئات، 2 ئېشەك، يەكەندە 24 ئات، مارالبېشىدا 17 ئات (بىر ئات چىلان — كەلپىن پوچتا يولىغا قاتنايتتى) بار ئىدى. يۇقىرىقى پوچتا يوللىرىنىڭ ھەممىسى ئاتلىق بولۇپ، ھەربىي ئاپتوموبىل، سودا ئاپتوموبىلى ياكى تاشيول ئىدارىسىنىڭ ئاپتوموبىللىرى ئۇچراپ قالسا، شۇلارنىڭ ئالغاچ كېتىشىگە تاپشۇرۇلاتتى ياكى كىرا قىلىنىپ، ئۇرۇمچىگىچە يەتكۈزۈلەتتى.

2. ئاپتوموبىل پوچتا يولى

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى)، 6 - رايونلۇق تاشيول ئىدارىسىنىڭ ئاپتوموبىللىرىدىن پايدىلىنىپ، قەشقەر — ئۇرۇمچى ئاپتوموبىل پوچتا يولى ئېچىلدى، 3182 چاقىرىملىق، 9 كۈنلۈك يول بولۇپ قىشتا تەخمىنەن 20 كۈن كېتەتتى. پوچتا يوللانمىلىرى ئايدا 2 قېتىم توشۇلاتتى. شۇ يىلى 1 - پەسىلدە توشۇشقا تاپشۇرۇلغان پوچتا يوللانمىلىرى 7.20 تونىنا - كىلومېتىر بولۇپ، 5 مىليون 79 مىڭ 200 يۈەن توشۇش ھەققى تاپشۇرۇلدى، 3 - پەسىلدە توشۇشقا تاپشۇرۇلغان پوچتا يوللانمىلىرى 248 تونىنا - كىلومېتىر بولۇپ، 10 مىليون 680 مىڭ يۈەن توشۇش ھەققى تاپشۇرۇلدى.

1950 - يىل 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگە قاتنايدىغان پوچتا ئاپتوموبىلى سىناق قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى. 12 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگە قاتنايدىغان يەككە مۇساپىسى 2546 چاقىرىملىق قەرەلسىز ئاپتوموبىل پوچتا يولى ئېچىلدى، 1953 - يىلى ئاپتوموبىل پوچتا تىرانسپورتى ھەپتىدە 3 قېتىمغا، كېيىن ھەپتىدە 5 قېتىمغا ئۆزگەرتىلدى. 1958 - يىل 11 - ئايدا ئۇرۇمچىدىن خوتەنگە كىچىك پوچتا ئاپتوموبىلى سېلىنىدى، كېچە - كۈندۈز ئۆۋەتلىشىپ ھەيدىسە ئۇرۇمچىدىن خوتەنگە 48 سائەتتىلا كەلگىلى بولىدىغان بولدى.

1953 - يىلىدىن كېيىنكى قەشقەر ئاپتوموبىل پوچتا يوللىرى:

قەشقەر — خوتەن يولى. 1951 - يىلى ئېچىلدى، ئومۇمىي مۇساپىسى 1078 چاقىرىم بولۇپ، 23 پوچتا پونكىتىدىن ئۆتىدۇ، ھەپتىدە 3 قېتىم قاتنىدى، 1958 - يىل 11 - ئايدا كۈندە بىر قېتىم قاتنايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

قەشقەر — شىزاڭ ئالى يولى. 1958 - يىل 9 - ئايدا ئېچىلدى، مۇساپىسى 1440 كىلومېتىر، ئايدا 2 قېتىم قاتنىدى، 1964 - يىلى ئايدا 3 قېتىم قاتنايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، 1976 - يىل 7 - ئايدا ھەپتىدە بىر قېتىمغا ئۆزگەرتىلدى.

قەشقەر — تاشقورغان يولى. 1959 - يىل 6 - ئايدا ئۆزى توشۇيدىغان قىلىپ يولغا قويۇلدى، ھەپتىدە 3 قېتىم قاتنىدى، 1963 - يىل 1 - ئايدا ھەپتىدە 2 قېتىم قاتنايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، 1975 - يىل 11 - ئايدا يەنە ھەپتىدە 3 قېتىم قاتنايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

قەشقەر — مەكىت يولى. 1974 - يىل 10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئېچىلدى، مۇساپىسى 172 كىلومېتىر، 10 پوچتا پونكىتىدىن ئۆتىدۇ، 1976 - يىل 1 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ھەپتىدە 6 قېتىم قاتنايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ھەر يىلى يازدا يەكەن دەرياسىغا كەلگەندە يوللانمىلار پوسكام ئارقىلىق يەتكۈزۈلدى.

قەشقەر — كانسۇ يولى. 1958 - يىل 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئېچىلدى، مۇساپىسى 112 كىلومېتىر، ھەپتىدە 3 قېتىم قاتنىدى. 1963 - يىل 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ھەپتىدە 2 قېتىم قاتنايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1975 - يىل 11 - ئايدا قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

قەشقەر — يوپۇغا يولى. 1959 - يىلى ئېچىلدى، مۇساپىسى 95 كىلومېتىر، ھەپتىدە 2 قېتىم قاتنىدى، ئەسلىدىكى قەشقەر بېكىتىشىدىن يوپۇغىغا قاتنايدىغان پوچتا تىرانسپورتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

قەشقەر — پەيزاۋات يولى، ئۆزى توشۇيدىغان پوچتا يولى بولۇپ، 1958 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى

ئېچىلدى، مۇساپىسى 75 كىلومېتىر، ھەپتىدە 3 قېتىم قاتنايدى، 1963 - يىلى ھەپتىدە 2 قېتىم قاتنايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1964 - يىل 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ھاۋالە پوچتا تىرانسپورتى يولغا قويۇلدى، ھەپتىدە 2 قېتىم قاتنىدى، 6 پوچتا پونكىتىدىن ئۆتىدۇ.

قەشقەر — ئاقتۇ يولى. ھەپتىدە 3 قېتىم قاتنىدى، 1964 - يىلى قەشقەردىن ئاقتۇغا ھاۋالە پوچتا ئاپتوموبىل تىرانسپورتى يولغا قويۇلدى؛ 1976 - يىل 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى توشۇشقا ئۆزگەرتىلدى، ھەپتىدە 3 قېتىم قاتنىدى، 6 پوچتا پونكىتىدىن ئۆتىدۇ.

1983 - يىلدىن باشلاپ ئاقسۇ — قەشقەر پوچتا يولىدا كۈندە بىر نۆۋەتچى پوچتا ئاپتوموبىلى قاتنايلا قالماستىن، ھەپتىدە يەنە 3 نۆۋەتچى ئاپتوموبىل كۆپەيتىلدى. 5 - ئاينىڭ 25 - كۈندىن باشلاپ ھەر كۈنى 2سى قاتنايدىغان بولدى، بىرسى پوچتا ئاپتوموبىلى بولۇپ، يول بويىدىكى پوچتا پونكىتلىرىدا توختاپ يوللانمىلارنى ئالماشتۇراتتى، يەنە بىرسى ئۇدۇل ماڭاتتى. ئۈنگدىن باشقا 1953 - يىلى ئۈرۈمچى — قەشقەر ھاۋالە ئاۋىئاتسىيە پوچتا تىرانسپورتى يولغا قويۇلدى. 1985 - يىل 1 - ئايدا ئۈرۈمچى — قەشقەر خەت - گېزىتلەرنى تېز يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلۇپ كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ 36 سائەتتىلا يەتكۈزۈلىدىغان بولدى. 1990 - يىلىغا قەدەر قەشقەر ۋىلايىتى ئۈزى يولغا قويغان پوچتا ئاپتوموبىل يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5348 كىلومېتىرغا، ھاۋالە پوچتا ئاپتوموبىل يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 904 كىلومېتىرغا يەتتى.

§ 2 . مۇلازىمەت تور - نۇقتىلىرى

1. يوللانمىلارنىڭ شەھەرلەردىكى يەتكۈزۈلۈش قېتىم سانى

مىنگو دەۋرىدە ۋىلايەت تەۋەسىدە يەتكۈزۈلىدىغان پوچتا يوللانمىلىرى ناھايىتى ئاز بولۇپ، يوللانمىلارنىڭ كۆپىنچىسى ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ خەت - ئالاقىسى ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1956 - يىلىغا قەدەر، قەشقەر شەھەر ئىچىدە يوللانمىلارنى يەتكۈزۈش ئۈچاستىكىسىدىن 4تا بار ئىدى. 1956- يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 6گە كۆپەيتىلىپ، ھەر كۈنى بىر نۆۋەت يەتكۈزۈلىدىغان بولدى.

1962 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە 2 قېتىم يەتكۈزۈش بەلگىلەنگەندىن باشقا قالغان ناھىيىلىك ئىدارىلارنىڭ ھەر كۈنى بىر قېتىم يەتكۈزۈش، كۈندىلىك يەتكۈزۈش ئېغىرلىقى 1. 52 كىلوگرام قىلىپ بېكىتىلدى. 1980- يىلى قەشقەر شەھىرىدە يەتكۈزۈش ئۈچاستىكىسىدىن 12سى بار بولۇپ، 12 پوچتالىيون، 9 ۋېلىسىپىت، 3 موتسىكلىت سەپلەپ بېرىلدى، كۈندە بىر قېتىم يەتكۈزۈلدى. 1985 - يىلى شەھەر ئىچىدىكى يەتكۈزۈش ئۈچاستىكىسى 15كە كۆپەيتىلىپ، 12 ۋېلىسىپىت، 3 موتسىكلىت سەپلەپ بېرىلدى، كۈندە بىر قېتىم يەتكۈزۈلدى. 1990 - يىلى شەھەر ئىچىگە 2 موتسىكلىت كۆپەيتىپ بېرىلدى.

2. يوللانمىلارنىڭ يېزىلاردىكى يەتكۈزۈلۈش قېتىم سانى

مىنگو دەۋرىدە ۋىلايەت تەۋەسىدىكى يېزىلارغا يەتكۈزۈلىدىغان پوچتا يوللانمىلىرى باشقىلارنىڭ ئالغاچ كېتىشىگە بېرىلەتتى ياكى يوللانما ئىگىسى ئۈزى ئېلىپ كېتەتتى، يەتكۈزۈپ بېرىدىغان مەخسۇس پوچتالىيون يوق ئىدى.

1958 - يىلىدىن 1960 - يىلىغىچە پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكىنىڭ «پوچتا - تېلېگراف كەسپىدە گېزىت تارقىتىشنى ئاساس قىلىش»، گېزىت تارقىتىشتا «ئۈچ خىل يەتكۈزۈش»نى يەنى مەركەزنىڭ گېزىتلىرىنى شۇ كۈنى ئۆلكىگە يەتكۈزۈش، ئۆلكە گېزىتىنى شۇ كۈنى ناھىيىگە يەتكۈزۈش، ناھىيە شۇ كۈنى

گۈڭشېنغا يەتكۈزۈش تەلىپى بويىچە ئىش قىلىندى. 1962 - يىلى يېزىلاردا پوچتا يوللانمىلىرىنى ئۆزى بېۋاستە يەتكۈزۈش دائىرىسى چوڭ ئەترەتكە كېڭەيتىلدى، چوڭ ئەترەتتىن تۆۋەن ئورۇنلارغا ئالغاچ كېتىشكە بېرىش يولى بىلەن يەتكۈزۈلدى.

1966 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ناھىيىدىن تۆۋەن يېزا پوچتا يولى 10 مىڭ 383 كىلومېتىرغا، 1970- يىلى 11 مىڭ 986 كىلومېتىرغا، 1972 - يىلى 12 مىڭ 792 كىلومېتىرغا يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەڭشىلىشىگە ئەگىشىپ، ۋىلايەتنىڭ يېزا پوچتا يولى ۋە يەتكۈزۈش لىنىيىسى قىسقارتىلدى ۋە تەڭشەلدى. 1982 - يىلى ۋىلايەتنىڭ يېزا يەتكۈزۈش لىنىيىسى 9348 كىلومېتىرغا چۈشۈپ قالدى.

1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە يوللانمىلار ھەر كۈنى يەتكۈزۈلىدىغان يېزا - بازار 41، مەمۇرىي كەنت 250، ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى 84، ھەر 2 كۈندە بىر قېتىم يەتكۈزۈلىدىغان يېزا - بازار 67، مەمۇرىي كەنت 1226، ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى 342، ھەر 3 كۈندە بىر قېتىم يەتكۈزۈلىدىغان يېزا - بازار 34، مەمۇرىي كەنت 693، ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى 294، ھەر 4 كۈندە بىر قېتىم ياكى 5 كۈندىن كۆپرەك ۋاقىتتا بىر قېتىم يەتكۈزۈلىدىغان يېزا - بازار 13، مەمۇرىي كەنت 44، ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى 104 بولدى.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە يوللانمىلار ھەر كۈنى يەتكۈزۈلىدىغان يېزا - بازار 24، مەمۇرىي كەنت 132، ھەر 2 كۈندە بىر قېتىم يەتكۈزۈلىدىغان يېزا - بازار 68، مەمۇرىي كەنت 1189، كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى 138، ھەر 3 كۈندە بىر قېتىم يەتكۈزۈلىدىغان يېزا - بازار 52، مەمۇرىي كەنت 911، كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى 209، ھەر 4 كۈندە بىر قېتىم ياكى 4 كۈندىن كۆپرەك ۋاقىتتا بىر قېتىم يەتكۈزۈلىدىغان يېزا - بازار 12، مەمۇرىي كەنت 62، كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى 9 بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە بىر يېزا، 42 مەمۇرىي كەنت، 10 مىڭ 807 ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىغا يوللانما، گېزىت - ژۇرناللار ھاۋالە قىلىش ئىشلىرى يەتكۈزۈلۈپ تۇردى.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە يوللانما يەتكۈزۈلىدىغان يېزا پوچتا لىنىيىسى 307گە، ئومۇمىي مۇساپىسى 10 مىڭ 719غا يەتتى، بۇنىڭ 45 كىلومېتىرغا موتسىكلىت بىلەن، 9769 كىلومېتىرغا ۋېلىسىپىت بىلەن، 905 كىلومېتىرغا ئۇلاغ بىلەن يەتكۈزۈلدى.

3. ئىدارە، ۋاكالەتخانا، خەت ساندۇقى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەردە پوچتا ئىشلىرى يولغا قويۇلۇپ، قەشقەر كونا شەھەر ۋە يەكەندە شۆبە ئىدارە تەسىس قىلىندى.

مىنگو دەۋرىدە ئۇرۇمچىدە شىنجاڭ پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا 1 - دەرىجىلىك ئىدارىدىن بىرى يەنى قەشقەر پوچتا ئىدارىسى تەسىس قىلىندى؛ 2 - دەرىجىلىك 20 ئىدارە، شۇ قاتاردا مارالبېشى، يەكەن پوچتا ئىدارىلىرى تەسىس قىلىندى؛ 3 - دەرىجىلىك 4 ئىدارە، شۇ قاتاردا قەشقەر يېڭىشەھەر، ئەركەشتام ئىدارىلىرى تەسىس قىلىندى؛ 43 ۋاكالەتخانا، شۇ قاتاردا پەيزاۋات، يېڭىسار، تاشقورغان، پوسكام، قاغىلىق، گۈما ۋاكالەتخانىلىرى تەسىس قىلىندى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنىگە قەدەر، قەشقەر ۋە يەكەن ۋىلايەتلىرىدە تەسىس قىلىنغان ئىدارە، ۋاكالەتخانىلار:

قەشقەر پوچتا ئىدارىسى: 37 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، B1 دەرىجىلىك ئىدارە بولۇپ، يېڭىبازار، ئاتۇش، پەيزاۋات، تاشقورغان، ئۇلۇغچات، يېڭىسار، يوپۇغا، خانئېرىق قاتارلىق ۋاكالەتخانىلىرى بار ئىدى.

يەكەن پوچتا ئىدارىسى: 25 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، B2 دەرىجىلىك ئىدارە بولۇپ، يەكەن كۆۋرۈكى، گۈما، مەكىت، پوسكام قاتارلىق ۋاكالەتخانىلىرى بار ئىدى.

مارالبېشى پوچتا ئىدارىسى: 19 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، A3 دەرىجىلىك ئىدارە بولۇپ، كەلپىن، سېرىقبۇيا قاتارلىق ۋاكالەتخانىلىرى بار ئىدى.

قەشقەر يېڭىشەھەر پوچتا ئىدارىسى: 3 ئىشچى - خىزمەتچىسى بولۇپ B3 دەرىجىلىك ئىدارە ئىدى.
قاغىلىق پوچتا ئىدارىسى: بىر ئىشچى - خىزمەتچىسى بولۇپ، 4 - دەرىجىلىك ئىدارە ئىدى.
يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 50 - يىللارنىڭ ئاخىرى قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىگە مارالبېشى، مەكىت، پەيزاۋات، يوپۇغا، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەر، تاشقورغان، يېڭىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق قاتارلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرى قارىدى.
1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىگە 11 ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ۋە كۇيباغ بازارلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى (نېفىت بازىسىدا) بولۇپ، 12 ناھىيە دەرىجىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى، 149 پوچتىخانا، 9 ۋاكالەتخانا، 210 خەت ساندۇقى قارىدى.

§ 3 . خەت - چەك كەسپى

1. تەرەققىياتى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى يولغا قويۇلغان كەسپلەر ئارىسىدا ئاددىي خەت، زاكاز (ئاددىي زاكاز، مۇھىم زاكاز) خەت، باسما بۈيۈم قاتارلىق ئادەتتىكى خەت - چەك كەسپى بار ئىدى.
مىنگو دەۋرىدە مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش كەسپلەردىن ئاددىي خەت، زاكاز خەت، ئاددىي تېز خەت، كاپالەتلىك خەت، ئاتكىرتكا، خەۋەر - ماقاله، باسما بۈيۈمى، گېزىت، ئەمالار ئوقۇشلۇقى، سودا تەشۋىقات ۋەرەقى قاتارلىقلار بار ئىدى.
مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى) قەشقەر پوچتا ئىدارىسىنىڭ دەرىجىسى 1 - دەرىجىلىك ئىدارە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ پوچتا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش مەركىزىگە ئايلاندى.
مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا ئىدارىسىگە قەشقەر كوناشەھەر، يەكەن، مارالبېشى، قەشقەر يېڭىشەھەر، قاغىلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرى ۋە 14 ۋاكالەتخانا قارىدى. ئاددىي خەت، ئاددىي تېز خەت، زاكاز خەت، كاپالەتلىك خەت، ئاتكىرتكا، خەۋەر - ماقاله، باسما بۈيۈمى، گېزىت، ئالاقە، سودا كېلىشىمى، تاۋار ئەۋرىشكىسى، ئەمالار ئوقۇشلۇقى، سودا تەشۋىقات ۋەرەقى، مال نۇسخىسى، پوچتا ئۇچۇر قەغىزى، ئىدارىدە قويۇپ تۇرۇپ كېيىن ئېلىۋېلىش، قايتۇرۇش ياكى ئۆزگەرتىپ ئەۋەتىش، قايتۇرۇۋېتىش ياكى ئادرېسىنى ئۆزگەرتىش، خەلقئارا خەت - ئالاقە قاتارلىق كەسپلەر بېجىرىلەتتى.
1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندا، قەشقەرنىڭ پوچتا كەسپىدە بۇرۇنقى ھالەت ساقلاپ قېلىنىدى. 1950 - يىلى خەت - ئالاقە كۆپەيتىشكە باشلىدى. 6 - ئايدا پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، قىممىتى ساقلاپ قېلىنمىدىغان زاكاز خەت (1947 - يىلى يولغا قويۇلغان) توختىتىلدى. 1951 - يىل 4 - ئايدا پۇل قاچىلانغان كاپالەتلىك خەت كەسپى يولغا قويۇلدى، يەنى ئىچىگە خەلق پۇلى سېلىنغان كاپالەتلىك خەت بىۋاستە پوچتىدىن سېلىنمىدىغان، ھەر پارچە خەتنىڭ ئىچىگە ئالۋاك كۆپ بولغاندا 16 يۈەن سېلىنمىدىغان بولدى. بۇ كەسىپ پۇل باشقۇرۇشقا پايدىسىز بولۇپ، بەزى جىنايەتچىلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كەتكەچكە، 1961 - يىل 8 - ئايدا توختىتىلدى. 1950 - يىل 4 - ئايدا پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكىنىڭ پوچتا باش ئىدارىسى بىلەن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى باش شتابىنىڭ ھەربىي پوچتا باش ئىدارىسىنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، قەشقەردىكى ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارە (خانا)لىرى ئۇقتۇرۇش چوشكەن كۈندىن باشلاپ، قىسىم ئورگانلىرىنىڭ خەۋەرلىشىش بۆلۈمىي ئاپپۇرۇۋالغان، ھەربىي مەجبۇرىيەتتىكى ئەسكەرلەرنىڭ ئاددىي خەتلىرى، ئاتكىرتكىلىرى (20 گرامدىن ئېشىپ كەتمەسلىك شەرت قىلىنىدى) غا «ھەق كەچۈرۈم قىلىنىدىغانغا ئىشلىتىلىدىغان قىزىل رەڭلىك ئۇچ بۇرجەكلىك

تامغا» بېسىلغان بولسا ھەقسىز يەتكۈزۈش يولغا قويۇلدى. 1953 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ، ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارە (خانا) لىرى ئادەتتىكى تېز يوللانما كەسپىنى توختاتتى. 1960 - يىل 10 - ئايدا ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرى «مۇھىم زاكاز خەت» كەسپىنى يولغا قويدى، مۇئامىلىدارلاردىن بىر تۇتاش بېسىلغان «مۇھىم زاكاز خەت كونۋېرتى» ئىشلىتىش، ئاشلىق بېلىتى، رەخت بېلىتى، نوپۇس يۈتكەش رەسمىيىتى، ئاشلىق مۇناسىۋىتىنى يۈتكەش رەسمىيىتى، پارتىيە، ئىتتىپاق تەشكىلىي رەسمىيىتى قاتارلىقلارنىلا ئۆتەتىش تەلەپ قىلىندى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى تېز يەتكۈزۈش ئۇچۇن، 9 - ئايدىن باشلاپ، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارە (خانا) لىرىدە ئەشرىياتلارنىڭ تارقىتىش تارمىقى، ئورگان، تەشكىلات، قىسىملار، شەخسلەر ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ۋە رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ سۆزەتلىرىنى پوچتىدىن ئەۋەتسە ھەق ئالماسلىق بەلگىلىمىسىنى ئىجرا قىلىشقا باشلىدى (بۇ بەلگىلىمە 1969 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، باسما بۇيۇمى قاتارىدا ئۆتەتىش، ئاۋۇال يەتكۈزۈشكە ئۇزگەرتىلدى). شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يوللانمىلارنى قايتۇرۇۋېتىش ھەققى، ئۇزگەرتىش رەسمىيىتى ھەققى، ۋاقتى ئۇتۇپ كەتكەن پوسۇلكىلارنى ساقلاش ھەققى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1969 - يىلى ئىدارىدە قويۇپ تۇرۇپ كېيىن ئېلىۋېلىش، مال پۇلىنى يىغىپ بېرىش، مال ئۆرىشكىسىنى قوبۇل قىلىش كەسپى توختىتىلدى؛ پوچتا ئۇچۇر قەغىزى ۋە پېرېۋوت ئۇچۇر قەغىزى كەسپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ھەمدە پوسۇلكا، تېز يەتكۈزۈلىدىغان پوسۇلكىلارنىڭ باشلىنىش ئېغىرلىق ھەققى بىرلىكى ئۆۋەنلىتىلدى؛ ئەسكەرلەرنىڭ ئاددىي خەتلىرىنى ھەقسىز يەتكۈزۈش كەسپى توختىتىلدى (بۇ كەسىپ 1984- يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى).

1980 - يىلى ۋىلايەتتىكى ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارە (خانا) لىرى پوچتا نومۇرىنى تەشۋىق قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا پوچتا نومۇرىنى يولغا قويۇش ئۇچۇن شارائىت ھازىرلىدى. ناھىيە - شەھەرلەرنىڭ پوچتا نومۇرى ئۆۋەندىكىچە:

قەشقەر شەھىرى 844000، يېڭىسار 844500، پوسكام 844800، قەشقەر كوناشەھەر 844100، يوپۇغا 844400، قاغىلىق 844900، قەشقەر يېڭىشەھەر 844200، مەكىت 844600، مارالبېشى 843800، پەيزاۋات 844300، يەكەن 844700، كۈيباغ 845650، تاشقورغان 845250.

كېيىن پۈتۈن مەملىكەتتە پوچتا نومۇرى ئۇزۇمىنى يولغا قويۇش شارائىتى تولۇق ھازىرلانمىغاچقا، پوچتا-تېلېگراف مىنىستىرلىكى بۇ ئۇزۇمنى يولغا قويۇشنى ۋاقتىنچە توختىتىشنى ئۇقتۇردى (1990 - يىلى پوچتا نومۇرىنى ئىشلىتىش تەشۋىقاتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى).

1987 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرى دۆلەت ئىچىگە قارىتىلغان «ئاۋازلىق ئالاقە» كەسپىنى يولغا قويدى. قەشقەر شەھەرلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى شۇ ئايدا مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان (20 مىنۇتلۇق) لېنتىدىن 212 قاپ ساتتى، 18 قاپ لېنتىنى يەتكۈزدى. 6 - ئايدا 160 قاپ ساتتى، 7 قاپنى يەتكۈزدى. 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قەشقەر پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى دۆلەت ئىچىگە قارىتىلغان «پوچتا تېز يوللانمىسى» كەسپىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

1988 - يىلى قەشقەر پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى دۆلەت ئىچىگە قارىتىلغان «ئالاھىدە تېز يەتكۈزۈش كەسپى» نى يولغا قويدى.

1990 - يىلى قەشقەر پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدە خەت - چەك، ئاتكىرتكا، باسما بۇيۇمى، ئەمالار ئوقۇشلۇقى، ئېلان تارقىتىپ بېرىش، ئادەتتىكى يوللانمىلارنى سۆزۈشتۇرۇش، تېز يوللانمىلارنى سۆزۈشتۇرۇش، يوللانما تاپشۇرۇۋالغۇچىنىڭ ئادرېسى ۋە ئىسمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ياكى ئۇزگەرتىش، ئىدارىدە قويۇپ تۇرۇپ كېيىن ئېلىۋېلىش قاتارلىق كەسىپلەرنى بېجىرىدىغان بولدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى پوچتا خەت ـ چەكلەرنى سىرتقا چىقىرىش كەسپىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 4 بىرلىكى: پارچە

ئىلمە / يىل	1956	1961	1966	1974	1978	1983	1988	1989	1990
جەمئىي	846293	2279000	3497327	3249411	3356308	3920694	5923097	5071798	4624511
قەشقەر	392433	732000	898900	1092272	926990	1079238	1724936	1502792	1354853
قەشقەر كونا شەھەر	1855	98000	103054	98560	68163	99080	135230	177897	177038
قەشقەر يېڭى شەھەر	141274	291000	373629	268590	292399	323086	381564	337834	308877
يېڭىسار	22640	53000	121800	91106	88703	97630	158018	123318	104184
يەكەن	81726	183000	339327	349574	351660	563124	883708	716371	580739
پوسكام	7628	41000	94555	72716	110179	338356	722412	575266	189753
قاغىلىق	42000	309000	382042	300698	359866	489614	523624	339923	515855
مەكىت	25781	72000	677237	249324	189580	199469	380759	402686	327864
پەيزاۋات	18763	133000	123090	56157	93421	101971	131629	124134	95924
يوپۇغا	12180	44000	89030	60466	114954	73503	82994	76086	103157
مارالبېشى	12013	310000	167893	569775	365184	499022	704858	631285	507902
تاشقورغان		13000	126770	40173	45209	56556	93365	64206	56792
كۆيباغ									300979

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە تېز يوللانما، ئالاھىدە تېز يوللانما كەسپىنىڭ 1988 — 1990 ـ يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 5 بىرلىكى: پارچە

ئىلمە / يىل	1988		1989		1990	
	تېز	ئالاھىدە تېز	تېز	ئالاھىدە تېز	تېز	ئالاھىدە تېز
قەشقەر	45056	504	150588	543	197206	912
قەشقەر يېڭى شەھەر	6859		35670		57304	
قەشقەر كونا شەھەر	1681		8749		22908	
يېڭىسار	1262		7283		10289	
يەكەن	3499		26926		37293	
پوسكام	5309		42021		25122	
قاغىلىق	2722		21074		48989	
مەكىت			18586		28989	
پەيزاۋات			5160		19896	
يوپۇغا			3481		9408	
مارالبېشى	1982		12377		54900	
تاشقورغان			2688		6398	
كۆيباغ					36127	
جەمئىي	68370	504	334603	543	554829	912

7	پۇقرا پوسۇلكىسى ھەققى	ھەر 100 گرام ياكى ئۇنىڭدىن ئېغىرلىرى ئۈچۈن قوللىنىدۇ	ئەۋەتىلىدىغان مۇساپىگە ئاساسەن رايونغا بۆلۈنۈپ ھېسابلىنىدۇ
	تاۋار پوسۇلكىسى ھەققى		پۇقرا پوسۇلكىسىغا ئېلىنىدىغان ھەق ئاساسىدا 50% قوشۇپ ئېلىنىدۇ
	قەغەز بۆيۈم پوسۇلكىسى ھەققى		ئۇلكە ئىچىدىكى رايونلار ئارىسىدا ئەۋەتىلگەن بولسا «دۆلەت ئىچىدە» سان ئەۋەتىش ھەققى جەدۋىلى» دىكى ھەق ھېسابلاش رايونى ئۈچۈنمۇ بويىچە ھېسابلىنىپ ھەق ئېلىنىدى، ئۇلكىلەر ئارا ئەۋەتىلگەن بولسا «دۆلەت ئىچىدىكى پوسۇلكىلارغا ھەق ھېسابلاش جەدۋىلى» دىكى ئۇلكىلەرنىڭ 1 - ھەق ئېلىش ئۈچۈنمۇ بويىچە ھېسابلىنىپ ھەق ئېلىنىدى، ئۇلكىلەر ئارا، ئۇلكە ئىچىدە ئەۋەتىلگەن پوسۇلكىلارنىڭ ھەر 1000 گرامىغا ئېلىنىدىغان ھەق 2.50 يۈەندىن ئېشىپ كەتكەن بولسا 2.50 يۈەن بويىچە ھېسابلىنىدۇ
	ئايروپىلاندا توشۇلىدىغان پوسۇلكا ھەققى		ئەۋەتىلىدىغان مۇساپىگە ئاساسەن رايونغا بۆلۈنۈپ ھېسابلاندى، «دۆلەت ئىچىدىكى پوسۇلكىلارغا ھەق ھېسابلاش جەدۋىلى» گە قارالسۇن
8	پوسۇلكىنى بىر تەرەپ قىلىش ھەققى	دانە	0.50
9	چوڭ تاۋار پوسۇلكىسىنى بىر تەرەپ قىلىش ھەققى	ھەر دانىسىگە ئايرىم ھەق قوشۇپ ھېسابلاندى	1
10	پوچتا تېز يوللانمىسى	باشلىنىش ئېغىرلىقى 100 گرام بولغاندا ھەر 20 گرامى ياكى ئۇنىڭدىن ئېغىر	0.80
		ئېغىرلىقى 101 — 500 گرام بولغاندا ھەر 100 گرامى ياكى ئۇنىڭدىن ئېغىر قىسمىغا ھەق قوشۇپ ئېلىنىدۇ	0.50
11	كاپالەت ھەققى	ھەر بىر يۈەنگە ياكى پارچىسىگە	0.01
		ئالغا تۆۋەن كاپالەت ھەققى	0.50
12	ئېلان تارقىتىپ بېرىش ھەققى — تىزىملاش ھەققى	ھەر قېتىم	2 (ئېلىنماس قىلغاندا ئېلىنماس قىلىش جەدۋىلىگە چاپلانغان ماركا ھەق ئورنىدا بولىدۇ)
		ئېغىرلىقى 500 گرام ياكى 100 پارچە ۋە ياكى ئېلان چوڭلۇقى 16 كەسمە لەم ھەم ئۇنىڭدىن تۆۋەن	1. بېرىم پوسۇلكا بويىچە ئېغىرلىقى ئايرىم ھېسابلىنىدۇ. 2. ئېلاننى تارقاتقاندا تاپشۇرىدۇ. 3. پوسۇلكا بويىچە ھەق ئايرىم ھېسابلىنىدۇ.
13	ئادەتتىكى يوللانمىلارنى سۈرۈشتۈرۈش ھەققى	ھەر پارچە	0.60
14	تېز يوللانمىلارنى سۈرۈشتۈرۈش ھەققى	ھەر پارچە	1
15	يوللانمىلارنى قايتۇرۇۋېتىش ياكى تاپشۇرۇۋالغۇچىنىڭ ئادرېسى، ئىسمى - فامىلىسىنى ئۆزگەرتىش ھەققى	پارچە	0.50

16	سۈرۈشتۈرۈش، قايتۇرۇش، ناپۇرۇڭالغۇچىنىڭ ئادرې-سې، ئىسىم - فامىلىسىنى ئۆزگەرتىشىنى تېلېگراممىا ئارقىلىق بېجىرىش ھەققى	ھەر پارچىسىنىڭ ئايرىم قوشۇپ ئېلىنىدۇ	1
17	ئىدارىدا ساقلاپ ئۇرۇپ كېيىن ئېلىۋېلىش رەسمىيىتى ھەققى	پارچە	0.20

4 § . پوسۇلكا

چىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگو دەۋرىدە پوچتا پوسۇلكىلىرى چوڭ پوسۇلكا ۋە كىچىك پوسۇلكا دەپ ئايرىلاتتى.

مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) قەشقەر پوچتا ئىدارىسى پوسۇلكا قوبۇللاش كەسپىنى يولغا قويدى، بۇ كەسىپ پەقەت شىنجاڭ ئۆلكىسى بىلەنلا چەكلەندى. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) باشقا ئۆلكىلەرگە پوسۇلكا قوبۇللاش كەسپى بېجىرىلىشكە باشلىندى، لېكىن بىر كىلوگراملىق پوسۇلكا (كىچىك پوسۇلكا قىلىندى) بىلەنلا چەكلەندى، پوسۇلكا ھەققى ئۆلكە ئىچىگە ئەۋەتىلىدىغىنى ھەقنىڭ 2 ھەسسىسىدىن يۇقىرى بولدى.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) دىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى داۋالغۇپ تۇرغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە پوچتا ترانسپورت قوراللىرى قالاق بولغانلىقى (قەشقەردىن ئۈرۈمچىگىچە ھارۋا ياكى ئۇلاغ پوچتىسىلا بولۇپ، مىقدارى چەكلىك ئىدى) ئۈچۈن پوسۇلكا كەسپىنىڭ تەرەققىياتى ئىغىر چەكلىمىگە ئۇچرىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكى 1950 - يىلى پوچتا پوسۇلكىلىرى «ئادەتتىكى كىچىك پوسۇلكىلارنى ئاساس قىلىش كېرەك، لېكىن ئۆتكۈنچى مەزگىلدە ئۇششاق سودىگەرلەرنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، تاۋار پوسۇلكىسىنى قوبۇل قىلىشقىمۇ بولىدۇ» دەپ بەلگىلىمە چىقاردى. شۇنىڭدىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پوسۇلكا كەسپى يىلسېرى تەرەققي قىلدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە قوبۇللانغان پوسۇلكا 406 بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر پوچتا ئىدارىسىنىڭ 164 پارچە، يەكەن پوچتا ئىدارىسىنىڭ 132 پارچە، قەشقەر يېڭىشەھەر پوچتا ئىدارىسىنىڭ 72 پارچە، مارالبېشى پوچتا ئىدارىسىنىڭ 24 پارچە، قاغىلىق پوچتا ئىدارىسىنىڭ 12 پارچە بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، جايلاردىكى پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرى پوسۇلكا قوبۇللاشتا شەخسىنىڭكىنى ئاساس قىلىش قائىدىسىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا كېرەكلىك بۇيۇم ۋە ئىدارىلەرگە كېرەكلىك پارچە ماددىي بۇيۇملارنى قوبۇللىدى.

1959 - يىل 9 - ئايدا پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكى تېز يەتكۈزۈلىدىغان كىچىك پوسۇلكىلارنىڭ ۋاقىت چېكى ۋە بىر تەرەپ قىلىش رەسمىيىتى خەت - چەكلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ دەپ يولىيورۇق بەردى. شۇنىڭدىن تارتىپ، پوسۇلكا كەسپى پوسۇلكا ۋە تېز يەتكۈزۈلىدىغان كىچىك پوسۇلكا دەپ 2 تۈرگە ئايرىلدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاۋىئاتسىيە زاكاز خېتى، كاپالەتلىك خەت مال پۇلىنى ئېلىپ بېرىش قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

1954 - يىل 5 - ئايدا يەككە - خۇسۇسىي سودا - سانائەتچىلەرنىڭ مال پۇلىنى ئېلىپ بېرىش كەسپى بېجىرىلىشتىن توختىتىلدى (بۇ كەسىپ 1980 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى).

1979 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكىنىڭ يوليورۇقى بويىچە «B خىلدىكى كاپالەتلىك پوسۇلكا» كەسپى كۆپەيتىلىپ، مۇئامىلىدارلار قول سائىتى، يانچۇق سائىتى، ئالتۇن، كۈمۈش، ئالتۇن - كۈمۈش بۇيۇمى، چەت ئەللەرنىڭ تەڭگە پۇلى، ئونچە - مەرۋايىت، قاشتېشى بۇيۇمى قاتارلىق نەرسىلەرنى ئۆتكەندە، مەيلى شەخسى ياكى ئورۇن ئۆتىسۇن ۋە ياكى قىممىتى قانچىلىك بولسۇن، ھەممىسى A خىلدىكى كاپالەتلىك پوسۇلكا قاتاردا قوبۇللاندى؛ پوسۇلكىدىكى نەرسىنىڭ قىممىتى 30 يۈەندىن ئاشسىلا «B خىلدىكى كاپالەتلىك پوسۇلكا» قاتاردا قوبۇللاندى.

مۇلازىمەت سۈپىتىنى يەنمۇ ئۆستۈرۈپ، پوچتا كەسىپلىرى بىلەن پوچتا ھەققىنىڭ مۇناسىۋىتىنى راۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن، 1986 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى پوچتا - تېلېگراف ئىدارە (پونكىت) خانالىرى كېيىن يەنە پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكىنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، تاۋار پوسۇلكا كەسپىنى كۆپەيتتى، بىر تەرەپ قىلىش رەسمىيىتى ئادەتتىكى پوسۇلكىلارنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى سىرتقا پوسۇلكا چىقىرىش كەسپىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 8　　بىرلىكى: پارچە

ئىدارە / يىل	1956	1961	1966	1974	1978	1983	1988	1989	1990
قەشقەر	7248	17115	16468	16582	24277	19479	17799	29159	29505
قەشقەر كونا شەھەر	183	3440	2411	5984	3442	4707	4542	5275	4390
قەشقەر يېڭى شەھەر	1309	4685	4318	4979	6948	7477	8981	8285	7690
يېڭىسار	260	1877	1829	2703	3792	3016	4343	3599	3143
يەكەن	1263	4983	4231	5057	4991	6178	9059	7105	7199
پوسكام	168	1483	1423	1515	2021	4682	8283	7766	2683
قاغىلىق	787	5403	3052	6196	7462	8833	6922	8125	6491
مەكىت	468	2116	6412	6198	5154	4446	3700	4230	4242
پەيزاۋات	103	3107	1314	2850	4995	2836	3160	3085	2546
بوپۇغا	168	964	1464	2057	3075	1401	1470	1434	1756
مارالبېشى	897	3820	3489	7683	8346	6623	14965	12445	11669
تاشقورغان		191	644	685	973	855	1767	1665	1731
كۈيباغ									3833
جەمئىي	12854	49184	47055	62489	75476	70533	84991	92173	86778

جەدۋەل: 15 — 9

ئىدارە / يىل	تۈرى	جەمئىي	قەشقەر	قەشقەر كونائەھەر	قەشقەر يېڭىشەھەر	يېڭسار	يەكەن	پوسكام	قاغىلىق	مەكىت	پەيزاۋات	يوپۇغا	مارالبېشى	تاشقورغان
1953	گېزىت	1883920				142400	655034	11567	135000	69516		53	870356	
1956	گېزىت	6294337	1290657	514423	12086	216690	1446793	163150	471900	138100	18670	18216	2003652	
1961	گېزىت	8370000	1591000	269000	1250000	463000	1398000	411000	750000	566000	568000	117000	398000	589000
1966	گېزىت	13412875	2627588	1362556	1354862	844950	1875963	764474	1222772	1220206	752283	563479	624421	199321
	ژۇرنال	946426	317869	56415	120284	35115	137239	51863	59052	74500	30972	8321	37427	17369
1974	گېزىت	21744804	2758365	1261730	2136748	975635	4187580	1194589	2831950	1867644	800582	1174652	2451880	403449
	ژۇرنال	803080	161509	67257	85455	35997	95716	25572	78901	42268	97480	18624	83782	10519
1978	گېزىت	29619144	7012033	1177982	2369167	1222264	4111269	1549682	3093848	2181579	1794811	1509578	3160476	436455
	ژۇرنال	1058422	305194	55933	119868	38738	142467	45722	127566	99546	46935	48387	11396	16670
1983	گېزىت	29105935	5594099	1658795	2495374	1341359	3804186	2323926	3387818	2276866	1728666	1099305	2607340	788201
	ژۇرنال	261622	741919	113284	211821	97102	291114	214743	269654	234221	66209	82704	256858	36596
1988	گېزىت	34872512	8118935	2682237	3032647	1209234	4754063	2986016	3513516	2096182	2368206	1041675	2566753	503048
	ژۇرنال	3597173	962041	157975	277002	116708	511216	314003	356283	286105	153516	99264	329823	33237
1989	گېزىت	26440830	6829913	2309955	2498241	855689	3081946	1985619	2837381	1299727	1747348	805946	1787051	402011
	ژۇرنال	2548171	678794	141055	172886	88241	393781	216709	216647	194950	120064	81684	215349	28011
1990	گېزىت	29972951	9226103	2219405	2701415	1057906	3253495	1282078	3465485	1701086	1761118	873765	1957046	473749
	ژۇرنال	2512902	722477	120387	179617	82613	396740	104598	232287	218018	120071	72787	239409	23898

§ 5 . گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1949 - يىل 12 - ئايدا 1 - قېتىملىق مەملىكەتلىك پوچتا يىغىنى ئېچىلدى، بۇ يىغىندا پوچتا بەلگىسىگە يېشىل رەڭ ئىشلىتىش بەلگىلەندى، پوچتا بىلەن تارقىتىشنى بىرلەشتۈرۈش بەلگىلەندى، گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش پوچتىنىڭ مۇھىم كەسىپلىرىدىن بىرى قىلىنىدى.

1950 - يىلى قەشقەر پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش كەسپىنى يولغا قويدى، ئەينى چاغدا «شىنجاڭ گېزىتى» بىلەن «ئالغا گېزىتى» لا تارقىتىلاتتى. 1951 - يىل 2 - ئاينىڭ 15 - كۈنى پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكى مەملىكەتلىك گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش خىزمىتى يىغىنى ئېچىپ، پوچتا بىلەن تارقىتىشنى بىرلەشتۈرۈش فاكتورىنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈردى، پوچتا ئىدارىلىرى بىلەن گېزىتخانا، كىتابخانىنىڭ مۇناسىۋىتى ئايدىڭلاشتۇرۇلدى. 1952 - يىل 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى «جەنۇبىي تېيانشان گېزىتى» (كېيىن «قەشقەر گېزىتى» گە ئۆزگەرتىلدى) نىڭ ئۇيغۇرچىسىنى قەشقەر پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى تارقىتىشقا باشلىدى. 1953 - يىل 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بۇ گېزىتنىڭ خەنزۇچىسىنمۇ قەشقەر پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى تارقىتىشقا باشلىدى.

1952 - يىلى قەشقەر پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ژۇرنال تارقىتىش كەسپىنى يولغا قويدى. پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى گېزىت - ژۇرنال تارقىتىشنى يولغا قويغاندىن كېيىن، پوچتا نۇقتىلىرى كۆپ بولۇش، لىنىيىسى ئۇزۇن بولۇش، دائىرىسى كەڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى تولۇق جارى قىلدۇردى، تارقىتىش خىزمىتى تېز تەرەققىي قىلدى.

§ 6 . پېرېۋوت، ئامانەت

1. پېرېۋوت كەسپى

ژىلايەت تەۋەسىدىكى پېرېۋوت كەسپى ئاددىي پېرېۋوت ۋە تېلېگرامسا پېرېۋوت دەپ 2گە ئايرىلاتتى.

مىنگونىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى) قەشقەر پوچتا ئىدارىسى پېرېۋوت كەسپىنى يولغا قويدى. بۇ كەسىپ يولغا قويۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا زىيان كۆرۈلۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، شىنجاڭ پوچتا ئىدارىسى ئۆلكە ئېچىدىلا پۈل پېرېۋوت قىلىشقا بولىدۇ، ئېچكىرىگە، چوڭ شەھەرلەرگە بېرىپ ئەقلەشتۇرۇلىدىغان باشقا ئۆلكىلەرنىڭ پېرېۋوتلىرى قوبۇل قىلىنمايدۇ دەپ بەلگىلەندى. مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى) ئېچكى ئۆلكىلەردىن ئەۋەتىلگەن پېرېۋوت چەكلىرى قوبۇل قىلىنىشقا باشلىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكى 1949 - يىل 12 - ئايدا پوچتا پېرېۋوتىنى بېجىرىشتە ئاز سوممىلىق پېرېۋوتنى ئاساس قىلىش، مۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ جىق سوممىلىق پېرېۋوتىنى بانكا بېجىرىشنى قارار قىلدى. 1953 - يىل 2 - ئايدىن باشلاپ بانكا بىلەن پوچتا ئىدارىسى پېرېۋوت كەسپىنى ئايرىم بېجىرىشكە باشلىدى. 1956 - يىلدىن بۇرۇن پېرېۋوت كەسپى ئۆز پوچتا ئىدارە (خانا) لىرىدىلا بېجىرىلىش بىلەن چەكلەندى. 1956 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېڭى پېرېۋوت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، پېرېۋوت كەسپى ژاكالەتخانىلاردىمۇ بېجىرىلىدىغان بولدى، لېكىن چوقۇم بەلگىلەنگەن شارائىتى بولۇش تەلەپ قىلىنىدى.

1980 - يىل 9 - ئايدىن بۇرۇن ھەر چەك بىلەن كۆپ بولغاندا 300 يۈەن ئەۋەتىش، 300 يۈەندىن ئاشقىنىغا بىرىم چەك كېسىش بەلگىلەندى. مۇئاملىدارلارغا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن، كېيىن ئەك يۇقىرى پىرېۋوت سوممىسى چېكى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1981 - يىل 6 - ئايدا ئەك يۇقىرى پىرېۋوت چېكى سوممىسى 5000 يۈەن قىلىپ بېكىتىلدى. 500 — 5000 گىچە بولسا كۆپ سوممىلىق پىرېۋوت ھېسابلاندى، 5000 يۈەندىن ئاشقىنىغا ئايرىم چەك كېسىلمەيدىغان بولدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى پىرېۋوت كەسپىي مىقدارى

جەدۋەل: 15 — 10 بىرلىكى: پارچە

ئىدارە / يىل	1956	1961	1966	1974	1978	1983	1988	1989	1990
قەشقەر	23409	48716	65032	70391	67624	93130	121587	118022	113107
قەشقەر كونا شەھەر	420	1641	2871	4945	3436	4581	8543	7403	7029
قەشقەر يېڭى شەھەر	12845	19953	20935	17321	15900	20104	20901	21602	21785
يېڭىسار	1395	1622	5839	5390	6157	5570	7306	7864	7307
يەكەن	8009	9846	17513	19527	16991	29437	34703	34778	34664
پوسكام	869	1816	5822	6123	6160	37713	53267	46217	15593
قاغىلىق	2029	7548	12621	15567	23473	30762	28368	28325	26466
مەكىت	2244	4029	43302	22652	20990	26916	31212	32736	33945
پەيزاۋات	968	3913	6025	5019	4229	6121	9153	8425	9246
بوپوغا	1407	2245	5470	6813	7967	8336	8175	7158	8037
مارالبېشى	3110	14234	13264	39840	38386	40306	53584	52196	55492
تاشقورغان		1031	6738	2989	2504	3733	4764	4231	3966
كۇيباغ									3259
جەمئىي	56705	116594	205432	216577	213817	306709	381563	368957	339896

2. پوچتا ئامانىتى

مىنگونىك 8 - يىلى (1919 - يىلى) 7 - ئاينىك 1 - كۈنى جۇڭگو پوچتا پۇل ئامانىتى ئىدارىسى قۇرۇلدى. مىنگونىك 31 - يىلى (1942 - يىلى) 11 - ئايدا قەشقەر پوچتا ئىدارىسى پوچتا ئامانەت كەسپىنى بېجىرىشكە باشلىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن قەشقەر پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى پوچتا ئامانىتى كەسپىنى داۋاملىق يولغا قويدى، لېكىن شەخسىي ئامانەت بىلەن چەكلەندى، 1953 - يىل 9 - ئايدا پوچتا پۇل ئامانەت كەسپى توختىتىلدى.

پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكى بىلەن جۇڭگو خەلق بانكىسى 1986 - يىلى چاغاندىن بۇرۇن بېيجىڭ، تيەنجىن، شىئەن قاتارلىق 12 شەھەردە پوچتا پۇل ئامانىتىنى يولغا قويۇشنى بەلگىلىدى. شۇ يىلى 9 - ئاينىك 1 - كۈنى چوڭتىن كېيىن قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف سىستېمىسىنىڭ تۇنجى پوچتا ئامانەت نۇقتىسى

تىجارەت باشلىندى. ئورنى ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ تىجارەت زالىدا بولدى، 4 خىزمەتچى (قەرەلسىز، قەرەللىك ئامانەتكە بىردىن خادىم، كاسسىر، بوغالتىرلىققا بىردىن خادىم) سەپلەندى. شۇ كۈنى 2 سائەت تىجارەت قىلىندى، 25 مۇئامىلىدار ھېساب ئېچىپ جەمئىي 13 مىڭ 115 يۈەن ئامانەت قويدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1988 — 1990 - يىلغىچە بولغان پوچتا ئامانەت قالدۇقى

جەدۋەل: 15 — 11　　بىرلىكى: يۈەن

يىل / ئىدارە	1988	1989	1990
جەمئىي	10548824	16736283	27677904
قەشقەر	4057378	5228689	7848448
قەشقەر يېڭىشەھەر	375975	656098	1125928
يېڭىسار	141015	454089	891593
يەكەن	465798	535811	980989
پوسكام	727075	1099518	1358497
قاغىلىق	836326	1504810	2632176
مەكىت	2327303	3862239	6842498
پەيزاۋات	137118	486627	703567
يوپۇغا	144918	397283	766912
مارالبېشى	1142811	2171061	4091353
قەشقەر كوناشەھەر	149718	278789	190130
تاشقورغان	43389	61269	124137
كۈيباغ			121694

3. ئۆمۈر سۇغۇرتىسى

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) نىڭ ئاخىرىدا قەشقەر پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ئاددىي ئۆمۈر سۇغۇرتىسى كەسپىنى بېجىردى. كېيىنكى يىلى 9 - ئايدا بۇيرۇقتا بىنائەن «بۇ كەسپىنى ئىلگىرى سۈرۈش» نى توختاتتى. سۇغۇرتىغا قاتناشقۇچى 10غا يەتمە، شۇ ئادەملەر ئۆمۈر سۇغۇرتىسى ئورنىنىڭ تىجارەت زالىغا كېلىپ يۈز تۇرانە سۆزلەشمە سۇغۇرتا كەسپى بۇرۇنقىدەك بېجىرىپ بېرىلدى.

4. پېرىۋوت ھەققى

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) دىن بۇرۇن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى پوچتا ئىدارىلىرىدا پوچتا پېرىۋوت ھەققى بىرەك ئەمەس ئىدى. پېرىۋوت پۇلىنى تاپشۇرۇپ ئېلىش ئاسان ئەمەس ئىدى، مۇئامىلىدارلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇنى چۈشەنمەيتتى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭ پوچتا ئىدارىسى پېرىۋوت

ھەققىنى رايونلارغا بۆلۈپ بەلگىلەشنى بېكىتتى.

مىنگونىنچ 25 - يىلى (1936 - يىلى) قەشقەر پوچتا ئىدارىسىنىڭ پوچتا پېرېۋوت ئەھۋالى مۇنداق ئىدى: (1) شىنجاڭ ئۆلكىسى ئىچىدىكى جايلارغا پوچتىدىن پۈل پېرېۋوت قىلىنسا، پېرېۋوت ھەققى پېرېۋوت ئالاقىسىنىڭ توسالغۇغا ئۇچرىشىغا ۋە پېرېۋوت قىلىنمىدىغان پۈلنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ ھەر خىل بولاتتى؛ (2) باشقا ئۆلكىلەرگە پېرېۋوت چېكى كېسىپ بېرىلەتتى؛ (3) باشقا ئۆلكىلەر پەقەت ئۇرۇمچى بىلەن قەشقەرگىلا پۈل پېرېۋوت قىلاتتى، پېرېۋوت ھەققىمۇ بىردەك ئەمەس ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن 1958 - يىلىغا قەدەر، پېرېۋوت قىلىنغان پۈلغا قاراپ ھەق ئېلىش ئۆلچىمى بولغا قويۇلدى، يەنى ھەر پارچە پېرېۋوت چېكىگە 0.2 يۈەن ھەق ئېلىنىدى، ھەر پارچە پېرېۋوت چېكى ئارقىلىق ئەڭ كۆپ بولغاندا 300 يۈەن ئەۋەتىلدى. 1958 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكى «دۆلەت ئىچىگە قارىتىلغان پوچتا پېرېۋوت ھەققى ئۆلچىمى»نى ئېلان قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 30 نەچچە يىلدا پوچتا پېرېۋوتىغا مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە يەنى پېرېۋوت قىلىنمىدىغان پۈلنىڭ %1ى بويىچە پېرېۋوت ھەققى ئېلىنىدى. پېرېۋوت قىلىنمىدىغان پۈلنىڭ پارچىسى بىر يۈەنگە توشمىسا بىر يۈەن بويىچە ھېسابلاندى، ھەر قېتىملىق پېرېۋوتقا ئەڭ ئاز بولغاندا 0.1 يۈەن پېرېۋوت ھەققى ئېلىنىدى.

تېلېگرامما پېرېۋوتىغا مۇناسىپ پېرېۋوت ھەققى ئېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەر پېرېۋوت چېكى ئۈچۈن 0.5 يۈەن تېلېگرامما ھەققى قوشۇپ ئېلىنىدى، پېرېۋوت چېكىگە ئەڭ كۆپ بولغاندا 20 خەتلىك سۆز قالدۇرۇلىدىغان، ھەر خەت ئۈچۈن 0.03 يۈەن ھەق ئېلىنىدىغان بولدى.

1983 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تېلېگرامما ھەققى تەڭشىلىپ، ھەر پارچە تېلېگراممىنىڭ ھەققى بىر يۈەن بېكىتىلدى، سۆز قالدۇرۇلسا ھەر خەت ئۈچۈن 0.07 يۈەن ھەق ئېلىنىدى، تەرجىمە ھەققى كەچۈرۈم قىلىنىدى.

ئادەتتىكى پېرېۋوت چېكى ئايروپىلان بىلەن توشۇلىدىغان بولسا ھەر بىر پارچىسى ئۈچۈن 0.2 يۈەن قوشۇپ ئېلىنىدى، تېز پېرېۋوتنىڭ ھەر بىر پارچىسى ئۈچۈن 0.8 يۈەن قوشۇپ ئېلىنىدى.

§ 7 . خەلقئارا پوچتا

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 10 - يىلى (1884 - يىلى) روسىيىنىڭ سىبىرىيە تۆمۈريولى پۈتۈپ قاتناش باشلانغاندىن كېيىن، چارروسىيە قەشقەردە «چەت ئەل پوچتاخانىسى» ئاچتى. شۇ يىلى قەشقەر — ئەركەشتام پوچتا يولى ئېچىلدى، ئىككى تەرەپنىڭ پوچتىكەشلىرى يوللانمىلارنى 2 دۆلەتنىڭ چېگرىسىغا ئاتلىق يەتكۈزۈپ ئالماشتۇردى.

مىنگونىنچ 10 - يىلى (1921 - يىلى) شىنجاڭ پوچتا ئىدارىسى قەشقەر — ئەركەشتام پوچتا يولىنى ئېچىپ، روسىيە بىلەن پوچتا يوللانمىلىرىنى داۋاملىق ئالماشتۇردى.

مىنگونىنچ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئەركەشتام پوچتىخانىسى (B3 دەرىجىلىك ئىدى) ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى پوچتىخانىسى پېچەتلەنگەن يوللانمىلارنى بىۋاستە قەشقەردە ئالماشتۇرىدىغان بولدى، بارلىق يوللانمىلارنى قەشقەر پوچتا ئىدارىسى داۋاملىق بىر تەرەپ قىلدى.

1949 - يىل 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنىگىچە خەلقئارا پوچتا يولىنىڭ ئەھۋالى مۇنداق بولدى: قەشقەر كونىشەھەر — ئەركەشتام پوچتا يولى 299.4 كىلومېتىر ئىدى، جۇڭگو ئەركەشتام — سوۋېت ئەركەشتام پوچتا يولى، 4.6 كىلومېتىر ئىدى، تاشقورغان — مىسگا (ھىندىستان) پوچتا يولى، 403.2 كىلومېتىر ئىدى.

جۇڭگو بىلەن پاكىستانىنىڭ پوچتالىيونلىرى يوللانمىلارنى ئالماشتۇرماقتا.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىل 2 - ئاينىڭ 7 - كۈنى جۇڭگو پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكى موسكۋادا 5 باب 34 ماددىلىق كېلىشىم ئىمزالىدى. كېلىشىمگە ئاساسەن يوللانمىلار بىلەن كاپالەتلىك خەت ئالماشتۇرىدىغان ئىدارىدىن جۇڭگو تەرەپتە 8ى، شۇ قاتاردا شىنجاڭدا ئۇرۇمچى، قەشقەر ئىدارىلىرى قۇرۇلدى؛ يوللانمىلارنى ئالماشتۇرىدىغان چېگرا پوچتا پونكىتىدىن جۇڭگودا جەمئىي 7سى، شۇ قاتاردا شىنجاڭدا چۆچەك، ئەركەشتام، قورغاس پوچتا پونكىتلىرى قۇرۇلدى؛ پوسۇلكا ئالماشتۇرۇش ئىدارىسىدىن جۇڭگو تەرەپتە 8 ى، شۇ قاتاردا شىنجاڭدا ئۇرۇمچى، چۆچەك، غۇلجا، قەشقەر ئىدارىلىرى قۇرۇلدى؛ پوسۇلكا ئالماشتۇرىدىغان چېگرا پوچتا پونكىتىدىن جۇڭگودا 7سى، شۇ قاتاردا شىنجاڭدا قورغاس، ئەركەشتام، چۆچەك قاتارلىق 4 پوچتا پونكىتى قۇرۇلدى.

1950 - يىل 1 - ئايدا تويۇن (تورغات) تا يوللانما ئالماشتۇرۇش پونكىتى قۇرۇلۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يوللانما ئالماشتۇرۇشقا باشلىدى، 1982 - يىل 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قوڭىراپ خەلقئارا پوچتا يوللانمىلىرىنى ئالماشتۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى. 1985 - يىل 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىن باشلاپ، قەشقەر بىلەن گىلگىتتا جۇڭگو - پاكىستان خەلقئارا پوچتا يوللانمىلىرىنى ئالماشتۇرۇش ئىدارىلىرى قۇرۇلدى، بۇ ئىدارىلار 2 دۆلەتنىڭ دېگىز ۋە قۇرۇقلۇق يوللىرىدىن يەتكۈزۈلىدىغان يوللانمىلىرىنى يەتكۈزۈپلا قالماستىن، شىنجاڭدىن سەئۇدى ئەرەبىستانى، كۇۋەيت، قاتار، ئىران قاتارلىق دۆلەتلەرگە دېگىز ۋە قۇرۇقلۇق ئارقىلىق ئۆتىدىغان يوللانمىلار (پارچە يوللانمىلار) نىمۇ يەتكۈزىدىغان بولدى. قەشقەر پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قەشقەر تامۇژنىسىغا ۋاكالىتەن قەشقەر، خوتەن، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى قاتارلىق 2 ۋىلايەت، بىر ئوبلاستقا يەتكۈزۈلىدىغان يوللانمىلاردىن تامۇژنا بېجى ئېلىش ئىشىنى بېجىرىدىغان بولدى.

خەلقئارا پوچتا ھەققى ئىككى تەرەپ پۈتى قىممىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ ئۆزگىرىپ تۇردى. ئاددىي خەت، زاكاز خەت، ئالاھىدە تېز يەتكۈزۈش، كىچىك پوسۇلكا، چوڭ پوسۇلكا، باسما بۇيۇمى يەتكۈزۈش قاتارلىق كەسىپلەر بېجىرىلدى.

§ 8 . پوچتا ماركىسى، پوچتا ماركىسى توپلاش

1. پوچتا ماركىسى

پوچتا ماركىسى ئادەتتىكى پوچتا ماركىسى، خاتىرە پوچتا ماركىسى، ئاۋىئاتسىيە پوچتا ماركىسى، ھەقسىز پوچتا ماركىسى، پوسۇلكا پوچتا ماركىسى (پوسۇلكا پوچتا قەغىزىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئومۇم ئىشلىرى پوچتا ماركىسى، ئىئانە پوچتا ماركىسى، تېز يەتكۈزۈلىدىغان خەت - ئالاقە پوچتا ماركىسى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. ئىشلىتىش دائىرىسىگە قاراپ: دۆلەت ئىچىدىكى يوللانمىلارغا ئىشلىتىلىدىغان پوچتا ماركىسى،

خەلقنارا يوللانمىلارغا ئىشلىتىلىدىغان پوچتا ماركىسى، چەكلىك رايوندا ئىشلىتىلىدىغان پوچتا ماركىسى، كۆپ دۆلەتتە ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان پوچتا ماركىسى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. 1990 - يىلىغا قەدەر قەشقەر ژىلايىتىدە ئاساسلىقى ئادەتتىكى پوچتا ماركىسى، خاتىرە پوچتا ماركىسى ۋە ئالاھىدە پوچتا ماركىسى قاتارلىق پوچتا ماركىلىرى سېتىلدى.

2. پوچتا ماركىسى توپلاش

1955 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، قەشقەر ژىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدا ماركا توپلىمى سېتىش پۈكچىسى تەسىس قىلىنىپ، ئايلىق كىرىم 600 يۈەنگە يەتتى. 60 - يىللاردا پوچتا ماركىسى توپلاش ھەۋەسكارى 100 دىن ئاشاتتى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپى زەربىگە ئۇچراپ، ئۇزاق ئۇتمەي توختاپ قالدى.

تۇنجى قېتىملىق پوچتا ماركىسى توپلىمى تارقىتىش مۇراسىمى.

1982 - يىلى قەشقەر ژىلايەتلىك ماركا توپلاش ئورنى قۇرۇلدى. 1983 - يىل 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى قەشقەر ژىلايەتلىك پوچتا ماركىسىنى توپلىغۇچىلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى ھەمدە قۇرۇلتاي چاقىرىلدى. قۇرۇلتايدا پوچتا ماركىسى توپلاش جەمئىيىتىنىڭ نىزامنامىسى ماقۇللاندى، 21 كىشىلىك مۇدىرىيەت سايلاپ چىقىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئامېرىكا مەدەنىيەت سارىيىدا 7 كۈن كۆرگەزمە ئېچىلىپ، 458 پۈرۈش ماركا كۆرگەزمە قىلىندى. پوچتا ماركىسى توپلاش ھەۋەسكارى 30 مەخسۇس تېمىدا 3400 پارچە ماركىنى كۆرگەزمىگە قويدى. ئېكسكۇرسىيە قىلغۇچىلار 10 مىڭ ئادەم - قېتىمدىن ئاشتى، 24 مىڭ يۈەنلىك ماركا سېتىلدى. 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قەشقەر پوچتا ماركىسى توپلىغۇچىلار جەمئىيىتى ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا ماركىسى توپلاش جەمئىيىتىگە كوللېكتىپ ئەزا بولدى.

1982 - يىلى شېۋېك شۇجىڭ چوگىر چوققىسىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن خاتىرە كونۋېرت لايىھىلىدى، ياپونىيە «ئەتىگەنلىك خەۋەرلەر» گېزىتى بۇ خاتىرە كونۋېرتنىڭ سۈرىتىنى باستۇرۇپ ھەمدە ئۇنىڭ لايىھىلەنگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى.

1984 - يىلى قەشقەر ژىلايەتلىك پوچتا ماركىسى توپلاش شىركىتى قۇرۇلدى، شىركەتنىڭ يىللىق كىرىمى 70 مىڭ يۈەنگە يەتتى. شىركەتتە ماركا توپلىمى، ھەر خىل ماركا توپلاش بۇيۇملىرى، ماركا ئالبومى، تۇنجى كۈن كونۋېرتى، خاتىرە كونۋېرت، پوچتا ماركىسى مۇندەرىجىسى، لوپا ئەينەك، ئۆلچىگۈچ، قىسقۇچ ۋە كىتاب قاتارلىقلار سېتىلدى.

1985 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 7 - كۈنگىچە ژىلايەت بويىچە 2 - قېتىملىق پوچتا ماركىسى كۆرگەزمىسى ئېچىلدى. كۆرگەزمىدە ھېيتگاھ مەسچىتى ۋە ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن خاتىرە ژاراقچىسىدىن 2000 پۈرۈش، خاتىرە كونۋېرتىدىن 2000 تال تارقىتىلدى.

1990 - يىل 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى پوچتا ماركىسى توپلىغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ 2 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتايغا 100 ۋەكىل قاتناشتى. ژىلايەت بويىچە پوچتا ماركىسى توپلاش ھەۋەسكارى 6000 غا، ماركا توپلىمى سېتىش نۇقتىسى 13كە، سېتىلىش سوممىسى 257 مىڭ 511 يۈەنگە يەتتى.

Ⅲ باب

تېلېگراف

§1 . تېلېگرامما

1. كەسىپ نۇقتىلىرى

چەك سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 21 - يىلى (1895 - يىلى) قەشقەردە تېلېگرامما كەسپى يولغا قويۇلدى، قەشقەر كونائىھەردە تېلېگرامما شۆبە ئىدارىسى، مارالبېشىدا، قەشقەر يېڭىشەھەردە تېلېگراماخانا تەسىس قىلىندى.

مىنگونىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى) 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئەركەشتام تېلېگراممخانىسى قۇرۇلدى، بىر تېلېگراممچى، بىر سىمچى مەپلىنىپ، قەشقەر بىلەن روسىيە پەرغانە ئۆلكىسىنىڭ ئەنجان شەھىرى ئوتتۇرىسىدىكى تېلېگراممىلارنى يەتكۈزۈش ۋەزىپىسى يۈكلەندى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 5- ئاينىڭ 5 - كۈنى ئۆلكىلىك تېلېگرامما ئىدارىسى «ھاۋا ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئاخباراتلىرى»نى يەتكۈزۈش ئۈچۈن، پوچتا ئارقىلىق تېلېگرامما يەتكۈزۈلىدىغان 65 ئورۇننى، شۇ قاتاردا قەشقەردىن مارالبېشى، قەشقەر يېڭىشەھەر، ئەركەشتام، يېڭىسار، پەيزاۋات، مەكسىت، تاشقورغان، يوپۇغا، يەكەن، پوسكام، قاغىلىقتىن ئىبارەت 11 ئورۇننى بەلگىلىدى. 1949 - يىلىغا قەدەر تېلېگرامما كەسپىنى بېجىرىدىغان ئىدارىلەردىن پەقەت قەشقەر ۋە يەكەن پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىلا بار ئىدى.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) قەشقەر بىلەن يەكەندە رادىئو تېلېگرامما ئىستانسىسى قۇرۇلدى. بۇ ئىستانسىلارنىڭ باشقا جايلارغا تېلېگرامما يوللاش ۋاقتى مۇنداق بولدى: قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە ھەر كۈنى سائەت 2 دە، 13دە ۋە 18 دە؛ قەشقەردىن ئاقسۇغا ھەر كۈنى سائەت 10دا؛ قەشقەردىن يەكەنگە ھەر كۈنى سائەت 9دا؛ قەشقەردىن قاراشەھەرگە ھەر كۈنى سائەت 16دە؛ قەشقەردىن خوتەنگە ھەر كۈنى سائەت 17دە؛ قەشقەردىن پىشاۋۇرغا ھەر كۈنى سائەت 11 دە؛ يەكەندىن قەشقەرگە ھەر كۈنى سائەت 9دا؛ يەكەندىن ئۈرۈمچىگە ھەر كۈنى سائەت 10 دا؛ يەكەندىن خوتەنگە ھەر كۈنى سائەت 14 تە؛ يەكەندىن كۇچاغا ھەر كۈنى سائەت 15تە؛ يەكەندىن ئاقسۇغا ھەر كۈنى سائەت 16دە.

قەشقەر تېلېگرامما ئىدارىسىنىڭ مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 4 - ئايدىكى تېلېگرامما يوللاش ۋاقتى مۇنداق بولدى: قەشقەردىن ئاقسۇغا ھەر كۈنى سائەت 30 : 6دە؛ قەشقەردىن ھىندىستانغا ھەر كۈنى سائەت 8دە؛ ئۈرۈمچىگە ھەر كۈنى سائەت 30 : 9دا ۋە 18دە؛ قەشقەردىن يەكەنگە ھەر كۈنى سائەت 15 تە؛ قەشقەردىن خوتەنگە ھەر كۈنى سائەت 50 : 16 تە (ئەينى چاغدا، تېلېگرامما يوللاش ۋاقتى كۆپ ئۆزگىرىپ تۇراتتى، يوللىنىدىغان ۋاقىت ھەر ئايدا ئوخشىمايتتى). قەشقەر تېلېگرامما ئىدارىسى بىلەن يەكەن تېلېگرامما ئىدارىسىنىڭ مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 8 - ئايدىكى تېلېگرامما يوللاش ۋاقتى مۇنداق بولدى: بېيجىڭ ۋاقتى قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە ھەر كۈنى سائەت 2، 13، 19 دا؛ كۇچاغا ھەر كۈنى سائەت 10 دا؛ قەشقەردىن ئاقسۇغا ھەر كۈنى سائەت 11دە؛ قەشقەردىن يەكەنگە ھەر كۈنى سائەت 16دە؛ قەشقەردىن خوتەنگە

ھەر كۈنى سائەت 18 دە؛ پىشاۋۇرغا ھەر كۈنى سائەت 12 دە؛ يەكەندىن ئۈرۈمچىگە ھەر كۈنى سائەت 10، 17، 23 دە؛ يەكەندىن خوتەنگە ھەر كۈنى سائەت 13 دە؛ يەكەندىن قەشقەرگە ھەر كۈنى سائەت 16 دە؛ يەكەندىن ئاقسۇغا ھەر كۈنى سائەت 19 دا، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەردىن پىشاۋۇرغىچە بولغان رادىئو تېلېگراممۇ ئالاقىسى مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن باشلاپ توختىتىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتىلمەيدىغان تېلېگراممىلارغا ئەسكەرتىش بېرىلمەي، شاڭخەي خەلقئارا رادىئو تېلېگراممۇ ئىستانسىسىنىڭ يوللىشىغا ئەۋەتىپ بېرىلمەيدىغان بولدى.

1950 - يىلىدىن 1956 - يىلىغىچە مارالبېشى، قەشقەر كونىشەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، يوپۇغا، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت، پەيزاۋات قاتارلىق ناھىيىلەردە ئارقا - ئارقىدىن پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، تېلېگراممۇ كەسپى بېجىرىلىشكە باشلىدى.

1990 - يىلىغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە تېلېگراممۇ كەسپىنى بېجىرىدىغان ئىدارە (خانە) 127 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرچە تېلېگراممۇ كەسپىنى بېجىرىدىغان ئىدارە (خانە) 116گە، يېزىلاردىكىسى 112گە يەتتى.

2. كەسىپ تۈرلىرى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگونىڭ باشلىرىدا، قەشقەر تېلېگراممۇ ئىستانسىسى ھۆكۈمەت تېلېگراممىسى، ھەقسىز تېلېگراممۇ، شەخسىي تېلېگراممۇ قاتارلىق تېلېگراممىلارنى بېجىرەتتى. مىنگونىڭ 11 - يىلى (1922 - يىلى) قەشقەر تېلېگراممۇ ئىستانسىسىدا (چاقىرىش كودى XYK) ھۆكۈمەت تېلېگراممىسى، ئادەتتىكى سودا تېلېگراممىسى، جىددىي سودا تېلېگراممىسى قاتارلىق تېلېگراممۇ كەسپىلىرى بېجىرىلەتتى. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) 7 - ئايدا قەشقەر تېلېگراممۇ ئىستانسىسىدا (1) ھۆكۈمەت. ئارمىيە تېلېگراممىسى، (2) ئىدارە ئىشلىرى تېلېگراممىسى، (3) ئالاھىدە تېلېگراممۇ، (4) شەخسىي تېلېگراممۇ، (5) جامائەت ئىشلىرى تېلېگراممىسى قاتارلىق كەسپىلەر بېجىرىلدى. تېلېگراممۇ خەنزۇ ۋە ئىنگلىز يېزىقىدا بېرىلەتتى، 2 خىل يېزىقتا ئاشكارا سۆزلەر ۋە سىفىر ئىشلىتىلەتتى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۈرۈمچىدىن قەشقەرگە تېلېگراممۇ ئارقىلىق ھاۋارايىدىن مەلۇمات بېرىش باشلىنىپ، ھەر كۈنى ئەتىگەن سائەت 7 دىن 9غىچە، كەچتە 19 دىن 21 گىچە بولغان ئارىلىقتا 2 قېتىم بېرىپ تۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) قەشقەر تېلېگراف ئىدارىسى بۈيرۇق بويىچە ئالاھىدە تېز تېلېگراممۇ كەسپىنى يولغا قويدى، بۇنداق تېلېگراممۇغا خەنزۇچە ۋە ئىنگلىزچە ئاشكارا سۆزلەرلا قوللىنىلدى، 100 سۆز (خەت) بىلەنلا چەكلەندى (ھەر بىر تېلېگراممۇغا جىددىي تېلېگراممۇ باھاسى بويىچە ھەق ئېلىنىپلا قالماستىن، ئالاھىدە تېز يەتكۈزۈشكە يېڭى پۇل ھېسابىدا 1600 يۈەن قوشۇپ ئېلىنىدى). يەتكۈزۈلۈش ۋاقتى ئىدارىگە تاپشۇرۇلغاندىن تارتىپ تاپشۇرۇۋالغۇچىنىڭ قولىغا يەتكۈزۈلگىچە ئەڭ كېچىككەندىمۇ 8 سائەتتىن ئېشىپ كەتمىدى.

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 1 - ئايدا قەشقەر تېلېگراف ئىدارىسى تۆۋەندىكى تېلېگراممۇ كەسپىنى يولغا قويدى. (1) ئالاھىدە تېز تېلېگراممۇ، يەتكۈزۈلۈش ۋاقتى يېرىم سائەت، (2) ئالاقە تېلېگراممىسى، خەنزۇ، ئىنگلىز يېزىقىدا ئاشكارا سۆزلەر بىلەن يېزىلدى، خەنزۇچە يېزىلسا 20 خەت بىلەن، ئىنگلىزچە يېزىلسا 10 سۆز بىلەن چەكلەندى، (3) ئىچكى كېچىلىك ئالاقە تېلېگراممۇ، خەنزۇ، ئىنگلىز يېزىقىدا ئاشكارا سۆزلەر بىلەن يېزىلدى، خەنزۇچە يېزىلسا 10 خەت بىلەن، ئىنگلىزچە يېزىلسا 5 سۆز بىلەن چەكلەندى. (4) سايامەت تېلېگراممىسى، خەنزۇ، ئىنگلىز يېزىقىدا ئاشكارا سۆزلەر بىلەن يېزىلدى، خەنزۇچە يېزىلسا 20 خەت بىلەن، ئىنگلىزچە يېزىلسا 10 سۆز بىلەن چەكلەندى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكى ھەر قايسى

ۋاقىتلاردىكى ئېھتىياجنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، تېلېگراممىا تۈرلىرىنى كۆپ قېتىم ئۆزگەرتتى: (1) ھاۋا مۇداپىئە تېلېگراممىسى، 1950 - يىلىدىن باشلاپ يولغا قويۇلۇپ 1985 - يىلى توختىتىلدى؛ (2) مېتېئورولوگىيە تېلېگراممىسى، 1958 - يىلى پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرىنىڭ بېجىرىشىگە تاپشۇرۇلۇپ، 1990 - يىلغىچە بېجىرىلدى؛ (3) ئۇيغۇرچە تېلېگراممىا، 1951 - يىل 4 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن باشلىنىپ 1990 - يىلغىچە بېجىرىلدى؛ (4) ھەربىي ئىشلار تېلېگراممىسى، 1949 - يىلى باشلىنىپ 1985 - يىلى توختىتىلدى؛ (5) ھەقلىق تېلېگراممىا، 1949 - يىلى باشلىنىپ 1950 - يىل 11 - ئايدا توختىتىلدى؛ (6) ئاخبارات تېلېگراممىسى، 1949 - يىلى باشلىنىپ 1990 - يىلغىچە داۋاملاشتى؛ (7) ئادەتتىكى تېلېگراممىا، 1949 - يىلى باشلىنىپ 1990 - يىلغىچە داۋاملاشتى؛ (8) يازما تېلېگراممىا (بۇرۇن كېچىلىك تېلېگراممىا دەپمۇ ئاتىلاتتى)، 1950 - يىل 11 - ئايدا خەت - چەك تېلېگراممىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، 1949 - يىلى باشلىنىپ 1959 - يىل توختىتىلدى؛ (9) جامائەت ئىشلىرى تېلېگراممىسى، 1950 - يىلى باشلىنىپ 1990- يىلغىچە بېجىرىلدى؛ (10) سۇ رايى تېلېگراممىسى، 1959 - يىلى باشلىنىپ 1990 - يىلغىچە بېجىرىلدى؛ (11) پولات - تۆمۈر ئۈچۈرى تېلېگراممىسى، 1958 - يىلى باشلىنىپ 1960 - يىلى توختىتىلدى؛ (12) ھۆكۈمەت ئىشى تېلېگراممىسى، 1950 - يىلى باشلىنىپ، 1985 - يىل 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى توختىتىلدى؛ (13) ئومۇم ئىشلىرى تېلېگراممىسى، 1950 - يىلى باشلىنىپ 1990 - يىلغىچە بېجىرىلدى؛ (14) پېرىۋوت تېلېگراممىسى، 1956 - يىلى باشلىنىپ 1990 - يىلغىچە بېجىرىلدى؛ (15) ھادىسە تېلېگراممىسى، 1960- يىلى باشلىنىپ 1972 - يىلى توختىتىلدى؛ (16) ئالاھىدە تېلېگراممىا، 1972 - يىلى باشلىنىپ 1985- يىل 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى توختىتىلدى؛ (17) مەمۇرىي ئىشلار تېلېگراممىسى، 1985 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى باشلىنىپ 1990 - يىلغىچە بېجىرىلدى.

60 - يىللاردىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ناھىيىلىرىدىكى پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرى يېزا تېلېفونىدىن پايدىلىنىپ تېلېگراممىا يەتكۈزۈش كەسپىنى يولغا قويدى.

1965 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى مارالبېشى، يەكەن پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرى يەرلىك مېتېئورولوگىيە ئىستانسىسى بىلەن كېلىشىش ئارقىلىق ھەر كۈنى سائەت 6 دىن 18گىچە بولغان ئارىلىقتا مالەن كەنتىنى ھاۋارايى ئۈچۈرى بىلەن قەرەللىك تەمىنلەپ تۇرىدىغان، قەشقەر پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ۋەدە بويىچە 24 سائەت ئىچىدە قەرەللىك ھاۋارايى ئۈچۈرى بېرىپ تۇرىدىغان بولدى.

1975 - يىل 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنى سائەت نۆلدىن باشلاپ، قەشقەر، مارالبېشى، يەكەندە ئاۋىئاتسىيە ھاۋارايى تېلېگراممىسى كۆپەيتىلدى، ھەر كۈنى بىر قېتىم قەرەللىك تېلېگراممىا يوللاپ تۇرۇلدى. تېلېگراممىنىڭ باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش ۋاقتى؛ خوتەن ھاۋارايى ئىستانسىسى ھەر كۈنى 2 - خىلدىكى تېلېگراممىا يوللاپ مۇناسىۋەتلىك مېتېئورولوگىيە ئىستانسىلىرىغا تېلېگراممىا يوللاش ۋە توختىتىش ۋاقتىنى ئۇقتۇرۇپ تۇردى.

1985 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ دۆلەت ئىچىگە ھاۋارايى تېلېگراممىسى، سۇرايى تېلېگراممىسى، جامائەت ئىشلىرى تېلېگراممىسى، مەمۇرىي ئىشلار تېلېگراممىسى، يېڭىچە ئادەتتىكى تېلېگراممىا، پېرىۋوت تېلېگراممىسى، ھۆكۈمەت ئىشى تېلېگراممىسى قاتارلىق 8 تۈرلۈك تېلېگراممىا كەسپى، ئالاھىدە جىددىي، جىددىي، پوچتا ئارقىلىق يەتكۈزۈلىدىغان تېلېگراممىا قاتارلىق ئالاھىدە كەسپلەر يولغا قويۇلدى. خەلقئارا تېلېگراممىا كەسپىلىرىدىن بىخەتەرلىك تېلېگراممىسى، مېتېئورولوگىيە تېلېگراممىسى، مەمۇرىي ئىشلار تېلېگراممىسى، ئادەتتىكى تېلېگراممىا، ئالاقە تېلېگراممىسى، ھۆكۈمەت ئىشى تېلېگراممىسى قاتارلىق 6 كەسىپ يولغا قويۇلدى، خەلقئارا تېلېگراممىا كەسپىدە «جىددىي تېلېگراممىا» دىن ئىبارەت بىر خىللا ئالاھىدە كەسىپ بېجىرىلدى.

1987 - يىل 3 - ئايدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە

ئەۋەتىلمەيدىغان پوچىركىلىك فوتوتېلېگرامما كەسپىنى يولغا قويدى. 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارادىكى ئابونېنتلارغا قارىتىلغان تېلېگرامما كەسپى بېجىرىلىشكە باشلىدى.

1988 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى «مۇراسىم تېلېگراممىسى»نى يولغا قويدى، بۇ كەسىپ تەبرىك تېلېگراممىسى ۋە تەزىيە تېلېگراممىسى دەپ 2 چوڭ تۈرگە ئايرىلدى. شۇ يىلى 120 پارچە تېلېگرامما ئەۋەتىلدى، 26 پارچە تېلېگرامما قوبۇل قىلىندى.

3. كەسىپ مىقدارى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 21 - يىلى (1895 - يىلى) 10 - ئايدا قەشقەر سىملىق تېلېگرامما شۆبە ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، تېلېگرامما كەسپى بېجىرىلىشكە باشلىدى. ئۇ چاغدا تېلېگرامما كەسپىدە ھۆكۈمەت، ئارمىيە تېلېگراممىلىرى ئاساس قىلىنغان بولۇپ، تاپشۇرۇلغان كەسىپ ناھايىتى ئاز ئىدى. يەرلىكتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تېلېگراممىدىن پايدىلانمايدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەنزۇلارنىڭ سانى ناھايىتىــى ئاز بولغانلىقى سەۋەبلىك كەسىپ مىقدارى ئاز، كىرىم يوق دېيەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەر يىلى ھۆكۈمەت مەبلەغ ئاجرىتىپ ياردەم بېرەتتى.

قەشقەرنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 34 - يىلى (1908 - يىلى) دىن شۆەنتۈڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى) غىچە بولغان تېلېگرامما كىرىم - چىقىمى

جەدۋەل: 15 — 12

ئىدارە	پەسىللىك چىقىم (كۈمۈش)	پەسىللىك سودا تېلېگرامما ھەققى (كۈمۈش)	باشقۇرىدىغان ستولبا
قەشقەر تېلېگرامما شۆبە ئىدارىسى	540.6 سەر	300 سەردىن ئارتۇق	2230
مارالبېشى تېلېگراماخانىسى	429.6	3.40 سەردىن ئارتۇق	2482
قەشقەر بېگىشەھەر تېلېگراما- خانىسى	107.33 سەر	100 سەردىن ئارتۇق	ستولبا باشقۇرمايدۇ

قەشقەر ۋىلايىتى بىر قانچە يىلدا سىرتقا يوللىغان تېلېگرامما

جەدۋەل: 15 — 13

بىرلىكى: پارچە

تۈر / يىل	جەمئىي	قەشقەر شەھىرى	قەشقەر كونا شەھەر	قەشقەر بېگىشەھەر	يەكەن	پوسكام	قاغىلىق	مەكىت	مارالبېشى	پەيزاۋات	يوپۇغا	باشقۇرغان	كۈنياغ
1956		30069	513	1556	10899	1192	2300	2120	5324	1304			
1957	54949	19410	1024	2314	15129	1287	1360	2356	6000	1442	1222		
1959	108278	43369	1954	8442	14328	2871	5846	4959	11280	3514	3030	5532	
1962	170000	77000	2000	13000	20000	5000	11000	8000	19000	5000	3000	2000	
1968	155230	53357	1688	6156	24356	3604	8654	15121	26999	3705	4044	3532	
1969	129525	50533	1789	6810	21144	4891	6648	7055	16044	2557	4875	4379	
1970	130145	49000	2472	6800	23599	6318	8881	6469	14219	2846	4207	3234	
1972	202433	76132	2800	14500	26776	5583	15843	12206	30000	4330	6610	3255	
1974	283924	93462	3861	19537	57625	8907	23253	20103	32051	5730	8119	4233	
1976	355299	95056	4009	88817	44467	8037	25379	23593	38888	6008	8677	4820	

	4820	8972	7579	44802	23304	37015	9183	46552	8474	4511	17282	105831	318325	1978
	5498	12173	9254	59317	29757	51826	23084	57101	9710	6156	20106	134608	418590	1980
	5667	12249	10710	64768	30048	44221	30242	65539	9022	5939	23880	128681	430966	1981
	5976	13783	11331	63988	31361	40342	37028	68741	8895	5881	23570	136092	447078	1982
	6637	11077	11156	68188	33048	44600	42558	77399	9440	7390	24763	147356	483612	1983
	5123	8020	9667	67038	27134	36025	30845	72823	8105	5541	21410	120741	412472	1984
	5078	7366	10884	69091	27778	35764	37065	75490	8966	7685	24197	135728	445092	1985
	6978	8559	12655	66384	26505	53214	47988	68151	10583	8350	24271	145640	461278	1986
	8797	8995	14461	67563	29050	38811	69505	71725	12991	10603	26683	170864	530048	1987
	8260	9459	15584	65703	33825	44213	69783	71738	13390	13899	31061	187318	564233	1988
	6329	9020	15549	62238	38202	43459	64484	70408	14645	12712	31730	186700	555476	1989
41748	6089	9677	16030	63388	39277	40864	27764	69470	13450	12662	33433	188261	564113	1990

ئىزاھ: جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەن 1962 - يىلى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى كەسىپ مىقدارى ھەققىق كەسىپ مىقدارىنى كۆرسىتىدۇ، 1968 - يىلدىن كېيىنكىسى ھەقسىز كەسىپ مىقدارىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە خەۋەرلىشىش لىنىيىسى ئۈزۈن، كۆپىنچىسى قوملۇق، دەشت بولغاچقا، تېلېگراممىا سىملىرى دائىم قۇم - بوران، قار - يامغۇرنىڭ ياكى ئادەملەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراپ تۇراتتى، ئۈزۈن يوللۇق سىم يولىنىڭ بىر بۆلىكى بۇزۇلسا، پۈتكۈل تېلېگراممىا يولى ئۈزۈلۈپ قالاتتى، ئادەم ئەۋەتىپ رېمونت قىلىشقا ناھايىتى كۆپ ۋاقىت كېتەتتى. مۇشۇنداق تەكرارلىنىۋېرىپ مۇتلەق كۆپ قىسىم تېلېگراممىلار بېسىلىپ قالغاچقا، جەمئىيەتتىكىلەر قاتتىق نارازى ئىدى، بولۇپمۇ سودىگەرلەرنىڭ نارازىلىقى ناھايىتى روشەن ئىدى. ئەينى چاغدا قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە يەتكۈزۈلىدىغان تېلېگراممىلار بەزىدە 3 كۈن سوزۇلۇپ كېتەتتى، ئىچكىرىگە ئەۋەتىلىدىغان تېلېگراممىلارغا 20 — 30 كۈن كېتەتتى. ئىچكىرىگە ئەۋەتىلىدىغان تېلېگراممىلار باركۆل ۋە تەييۇەندىن ئالماشتۇرۇلغاچقا، تېلېگراممىا ئورنىگىناللىرى يۈتۈپ كېتىپ تاپقىلى بولمايتتى. ئەينى چاغدا كىشىلەر بۇنداق تېلېگراممىلارغا «تۆگە تېلېگراممىا» دەپ ئات قويۇۋالغانىدى.

مىنگونىڭ 11 - يىلى (1922 - يىلى) قىشتا قەشقەر رادىئو تېلېگراممىا ئىستانسىسى پۈتۈپ، ئۈرۈمچى ۋە ھىندىستاننىڭ پىشاۋۇر شەھىرىگە سىناق تەرىقىسىدە تېلېگراممىا يوللاندى، تېلېگراممىلار كېچە - كۈندۈز راۋان يەتكۈزۈلدى. بۇ مەزگىلدىكى تېلېگراممىلار ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ۋە سودىگەرلەرنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشتى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ماشىنا شەكلىدىكى رادىئو تېلېگراممىا يوللاش - قوبۇللاش ئۈسكۈنىسىدىن 4ى كىرگۈزۈلۈپ ئۈرۈمچىگە، قەشقەر، خوتەن ۋە غۇلجىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) قەشقەردە تۇرۇشلۇق قۇرۇقلۇق ئارمىيە 6 - شىسىنىڭ باشلىقى مامۇت ھەربىي ئۆزگىرىش قىلدى، خوتەندە تۇرۇشلۇق ماخۇسەنمۇ مالىمان كۆتۈردى. ماخۇسەن قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن تېلېگراممىا ئاپپاراتى خوتەنگە يۆتكەپ كېتىلدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ماخۇسەن يېڭىلىپ چېكىنگەندە تېلېگراممىا ئاپپاراتى قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېلىندى. لېكىن قەشقەردىن ئۈرۈمچىگىچە بولغان سىملىق تېلېگراممىا لىنىيىسى ئۈرۈش مالىمانچىلىقى تۈپەيلىدىن بۇزۇلۇپ كەتكەچكە ئىشلەتكىلى بولمىدى.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) قەشقەر پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى يوللىغان تېلېگراممىا 9466 پارچىگە، كېيىنكى يىلى يوللىغىنى 13 مىڭ 532 پارچىگە، بۇنىڭ ئىچىدە خەلقئارا تېلېگراممىا 99 پارچىغا يەتتى. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) يوللىغان تېلېگراممىا 14 مىڭ 390 گە، بۇنىڭ ئىچىدە خەلقئارا تېلېگراممىا 274 پارچىگە يەتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرى تېز راۋاجلىنىپ،

تېلېگراممۇ كەسىپىنىڭ مىقدارى مۇقىم ئاشتى. قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى 1951 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئۇيغۇرچە تېلېگراممۇ كەسىپىنى بېجىرىشكە باشلىدى، شۇ ئايدا 92 پارچە تېلېگراممۇ يوللاندى، 109 پارچە تېلېگراممۇ قوبۇللاندى؛ يىل ئاخىرىغىچە 2396 پارچە تېلېگراممۇ يوللاندى، 2434 پارچە تېلېگراممۇ قوبۇللاندى. 1953 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە يوللانغان ھەقلىق تېلېگراممۇ 14 مىڭ پارچىدىن ئاشتى، 1960 ـ يىلى 157 مىڭ پارچىگە يېتىپ، 1953 ـ يىلدىكىدىن 11.2 ھەسسە ئاشتى. 1978 ـ يىلدىكى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن كەسىپ مىقدارى ئۈزلۈكسىز ئاشتى. 1978 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە يوللانغان تېلېگراممۇ 318 مىڭ پارچىگە، بۇنىڭ ئىچىدە ھەقلىق تېلېگراممۇ 304 مىڭ پارچىگە يەتتى. 1990 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە يوللانغان تېلېگراممۇ 564 مىڭ پارچىگە، بۇنىڭ ئىچىدە ھەقلىق تېلېگراممۇ 512 مىڭ پارچىگە يېتىپ، 1952 ـ يىلدىكىنىڭ 32 ھەسسىسىگە، 1978 ـ يىلدىكىنىڭ 16 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدە خەلقئارا ۋە شىياڭگاڭ، ئاۋمېنلارغا تېلېگراممۇ يوللاش كەسىپى 1982 ـ يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن (1957 ـ يىلىدىن 1981 ـ يىلىغىچە توختاپ قالغانىدى) دىن كېيىن شۇ يىلى 28 پارچە تېلېگراممۇ يوللاندى، 16 پارچە تېلېگراممۇ قوبۇللاندى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، ئىچكى جەھەتتە جانلاندۇرۇش قاتارلىقلارنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ۋە يولغا قويۇلۇشى، سايامەتچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، خەلقئارا، شىياڭگاڭ، ئاۋمېنلارغا تېلېگراممۇ يوللاش كەسىپىمۇ تەرەققىي قىلدى. 1985 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە چەت ئەلگە، شىياڭگاڭ، ئاۋمېنغا يوللانغان تېلېگراممۇ 248 پارچىگە يەتتى. 1988 ـ يىلى يوللانغىنى 62 پارچە، 1989 ـ يىلى يوللانغىنى 835 پارچە، 1990 ـ يىلى يوللانغىنى 594 پارچە بولدى.

4. تېلېگراممۇ ئۇسكۇنىلىرى

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئۇرۇمچى — قەشقەر سىملىق تېلېگراممۇ لىنىيىسىدە دائىم كاشىلا كۆرۈلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مىنگونىڭ 7 ـ يىلى (1918 ـ يىلى) 10 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى شىمالىي مىللىتارىست ھۆكۈمىتى ئەنگلىيىنىڭ ماركىنى رادىئو تېلېگراممۇ چەكلىك شىركىتى بىلەن توختام ئىمزالاپ، بۇ شىركەتتىن 200 مىڭ فوندستېرلىڭ قەرز ئېلىپ، شىنجاڭ، ئۇرۇمچى ۋە قەشقەر رادىئو تېلېگراممۇ ئىستانسىسى قۇردى.

مىنگونىڭ 10 ـ يىلى (1921 ـ يىلى) ماركىنى شىركىتىنىڭ ئىنژېنېرى رۇكلى، قاتناش مىنىستىرلىكىنىڭ ئىنژېنېرى چېن خېچۈن 30 — 40 ئادەمنى باشلاپ ماشىنا ئۈسكۇنىلەرنى ئېلىپ، رادىئو تېلېگراممۇ ئىستانسىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۈرۈمچىدىن قەشقەرگە كېلىپ، قەشقەر ياۋاغ دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىكى قۇرما دېگەن يەرنى قەشقەر رادىئو تېلېگراممۇ ئىستانسىسىنىڭ ئورنى قىلىپ تاللىدى. ئىستانسا ئورنىنىڭ يەر شەكلى ئېگىز بولۇپ ھاۋالىق ئىدى، شەھەرگە ئانچە يىراق بولمىغان جايدىن 100 نەچچە مو يەر ئاجرىتىلىپ غەرب پوسۇنىدا بىر قەۋەتلىك، 11 ئېغىزلىق بىنا سېلىندى، ئۇلارنىڭ بىرى سۇ مۇنارى ئۈچۈن، بىرى ماتورخانا، بىرى تېلېگراممۇخانا، بىرى ئىشخانا، بىرى ئامبار، 3 ى ئىشچى ـ خىزمەتچى ياتقى، بىرى ئاشخانا قىلىندى. ئۈيلەرگە رۇس پاسوندا تام مەش سېلىندى، ئۈيلەرنىڭ تورۇس، پوللىرى سىرلاندى، ئىشىك ـ دېرىزە ئەينەكلىرى ئىچكىرىدىن كەلتۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن باشقا بىر ئېغىز ئاشخانا، 5 ئېغىز ئىشچىلار تۇرالغۇ ئۈيى، بىر ئېغىز يېتەكچى ئىشخانىسى، تېلېگراممۇ قوبۇللاش بۆلۈمى سېلىندى، ئانتېننا مۇنارىدىن 3ى ياسالدى. ھەر بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 30 ئېنگلىز چىسى بولۇپ، مۇنارلارنىڭ ئاستى ـ ئۈستى، چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش ئىدى، مۇنار پوتكەندىن كېيىن تاماشا قىلغۇچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. ماتور، ياي نۇرلۇق يوللاش ـ قوبۇللاش ئاپپاراتلىرى قاتارلىق ئۈسكۇنىلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى. يوللاش ئاپپاراتى ماركىنى ماركىلىق (25 كىلوۋاتلىق) ئاپپارات بولۇپ، بۇنداق ئاپپارات ئەرزان، ئاددىي، تارقىتىش ئارىلىقى يىراق

ئىدى. تېلېگرامما قوبۇللاش ئاپپاراتى ئۆزدىن تېپلىق كۆچەيتكۈچلۈك ئاپپارات بولۇپ، ئامپلىتۇدىسى كىمەيتىلگەن سىگنالنىمۇ قوبۇللىيالايتتى. مىنگونلۇق 11 - يىلى (1922 - يىلى) قىشتا پۈتۈپ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى.

قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە سىناق تەرىقىسىدە تېلېگرامما يوللىغاندا سىگنال ناھايىتى ئېنىق بولدى. رادىئو تېلېگراممىنىڭ سۈرئىتى سىملىق تېلېگراممىنىڭ سۈرئىتىدىن تېز بولغاچقا، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ۋە سودىگەرلەر بەس - بەستە تېلېگرامما يوللاشقا باشلىدى. كېيىن ئۇسكۇنىسىدىن چاتاق چىقىپ رېمونت قىلىشقا مۇمكىن بولمىغاچقا، مىنگونلۇق 20 — 21 - يىللىرى (1931 — 1932 - يىللىرى) ئارىلىقىدا ئىشلىتىلىشتىن توختىتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قاتناش مىنىستىرلىكىگە ئادەم ئەۋەتىپ قىسقا دولقۇنلۇق رادىئو سىمسىز تېلېگرامما ئاپپاراتىدىن 12نى سېتىۋېلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ۋە شۇ قاتاردا قەشقەرگە 150 ۋاتلىق تېلېگرامما قوبۇللاش ئاپپاراتى (7 - ئىستانسا) ؛ يەكەنگە 40 ۋاتلىق تېلېگرامما قوبۇللاش ئاپپاراتى (17 - ئىستانسا) ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

مىنگونلۇق 22 - يىلى (1933 - يىلى) مەملىكەت مىقياسىدا رادىئو تېلېگرامما كېڭەيتىلدى. شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ماشىنا شەكىللىك رادىئو تېلېگرامما قوبۇللاش - يوللاش ئاپپاراتىدىن 4نى سېتىۋېلىپ، ئۈرۈمچى، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتۇردى. مىنگونلۇق 31 - يىلى (1942 - يىلى) قەشقەر تېلېگرامما ئىستانسىسى شىنجاڭ 7 - ئىستانسىسى (2 - دەرىجىلىك ئىستانسا) قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

مىنگونلۇق 36 - يىلى (1947 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 19 - كۈنى شىنجاڭ تېلېگراف ئىدارىسى قەشقەر، قاراشەھەر، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىگە SCR/299 تېپلىق رادىئو تېلېگرامما ئاپپاراتى ئورناتتى.

خەلقئارالىق رادىئو تېلېگرامما ئالاقىسى جەھەتتە: مىنگونلۇق 15 - يىلى (1926 - يىلى) ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن قەشقەردىن ھىندىستانىنىڭ مەركىزى يېڭى دېھلى شەھىرىگە تېلېگرامما ئالاقىسى ئېچىلدى. مىنگونلۇق 22 - يىلى (1933 - يىلى) دىن كېيىن ھىندىستانىنىڭ پىشاۋۇر شەھىرىگە تېلېگرامما ئالاقىسى ئېچىلدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن 1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا SCR/299 تېپلىق رادىئو تېلېگرامما ئاپپاراتى، جۈملىدىن 400 ۋاتلىق BC601 تېپلىق سىگنال تارقىتىش ئاپپاراتىدىن بىرى، 312 تېپلىق قوبۇللاش ئاپپاراتىدىن بىرى، 342 تېپلىق قوبۇللاش ئاپپاراتىدىن بىرى، 250 ۋاتلىق سىگنال تارقىتىش ئاپپاراتىدىن بىرى، 5 كىلوۋاتلىق PE—95C تېپلىق دىنامىدىن بىرى بار ئىدى. ئەۋۋەل يوللاش ئىستانسىسىنىڭ ئورنى بۈگۈنكى ياۋاغ كوچا باشقارمىسىنىڭ ئوردا ئىشكى يولى 101 - نومۇرلۇق قورۇدا ئىدى.

1951 - يىلى يوللاش ئىستانسىسى بۈگۈنكى قىزىل دۆڭە يولىغا كۆچۈرۈلدى. 1953 - يىلى 140 كۋادرات مېتىرلىق يوللاش ئۈيى ۋە 72 كۋادرات مېتىرلىق ماتورخانا سېلىندى. 10 - ئايدا 6 ئاپپارات، يەنى 1000 ۋاتلىق JT1331 تېپلىق ئاپپاراتتىن بىرى، DC610 تېپلىق ئاپپاراتتىن بىرى، 100 ۋاتلىق TX100 تېپلىق ئاپپاراتتىن 2سى، 15 ۋاتلىق 1311 تېپلىق ئاپپاراتتىن بىرى، 211 تېپلىق سۈپېرگېتېرودىنلىق چاستوتا ئۆزگەرتكۈچتىن بىرى، قوبۇللاش ئاپپاراتىدىن 7سى، يەنى BC312 تېپلىقىدىن بىرى، BC779 تېپلىقىدىن 2سى، BC342 تېپلىقىدىن بىرى، تۇراقلىق توكلۇق قوبۇللىغۇچتىن 2سى، «خۇادولۇ» ماركىلىق قوبۇللىغۇچتىن بىرى سېپلەندى. سىمسىز تېرمىنالدىن بىرى تېلېفونخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، 15 كىلوۋاتلىق دىنامىدىن 3ى سېپلەندى. 9 دانە ئانتېننا ئورنىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بىرى 2 مەنبەلىك ئانتېننا، 8ى ئادەتتىكى ئانتېننا.

قەشقەر رادىئو تېلېگرامما تورىنىڭ ئېچىلغان ۋاقتى: 1953 - يىل 11 - ئايدا قەشقەر — تاشقورغان لىنىيىسى ئېچىلدى؛ 1954 - يىلى قەشقەر — يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، ماراللېشى، پەيزاۋات، يوپۇغا، يېڭىسار، پوسكام، قاغىلىق، كانسۇ، ئاتۇش، مەكىت لىنىيىلىرى ئېچىلدى.

1959 - يىلى قەشقەرنىڭ كىچىك تىپتىكى تېلېگراممىا ئاپپاراتىدىن 30ى ئىجارىگە بېرىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە: قەشقەر گېئولوگىيە چوڭ ئەترىتى، 4 - تارماق ئەترىتى، 6 - تارماق ئەترىتى، چوڭ ئەترەت شتابى، قەشقەر تاشيول قۇرۇلۇش ئەترىتى، كانسۇ تاشيول قۇرۇلۇش ئەترىتى، گېزىتخانا، خەلق ئاۋىئاتسىيە ئىدارىسى، مېتېئورولوگىيە پونكىتى، سۇ ئىدارىسى X5 بىردىن، دۆلەت قىدىرىپ تەكشۈرۈش ۋە كان ئىشلىرى ئورنى 5تى، مېتېئورولوگىيە ئىستانسىسى 5تى، تۆمۈرىول 19 - ئەترىتى، 519 - ئەترەت، تاشيول ئەترىتىنىڭ ھەر قايسىسى 3تىن ئىجارىگە ئالدى.

1956 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدا جەنۇبىي شىنجاڭ رادىئو تېلېگراممىا ئالاقىسىنى نازارەت قىلىش - تەكشۈرۈش ئىستانسىسى تەسىس قىلىندى.

قەشقەر — ئۇرۇمچى ئاپتوماتسىز رادىئو تېلېگراممىا ئاپپاراتى 1954 - يىلى تېز سۈرئەتلىك رادىئو تېلېگراممىا ئاپپاراتىغا ئۆزگەرتىلدى، تىكلىمە شەكىللىك يوللاش ئاپپاراتىدىن بىرى، 3 تىغلىق تۆشۈك تېشىش ماشىنىسىدىن 2سى كونۇپكىلىق تۆشۈك تېشىش ماشىنىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1955 - يىلىسى قەشقەر تېلېگراممىاخانىسىدىن تارقىتىش ئىستانسىسىغىچە بولغان ئارىلىققا يېراقتىن تىزگىنلەيدىغان 10 جۈپ كابېل ئورنىتىلدى.

1953 — 1958 - يىل ئارىلىقىدا قەشقەر — ئۇرۇمچى رادىئو تېلېگراممىا - تېلېفون تورى ئېچىلدى، رادىئو تېلېگراممىا يولى 30 دىن ئاشتى. قەشقەر ۋىلايىتىدىن قەشقەر شەھىرى، مەكىت ناھىيىسى قاتارلىق جايلار بۇ تورغا كىردى.

1973 - يىلىدىن كېيىن رادىئو تېلېگراممىا ئۇسكۇنىلىرى زاپاس تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا قەرەللىك كۆرۈشۈپ تۇرۇشقا توغرا كېلەتتى ھەمدە باھالاش كۆرسەتكۈچى بار ئىدى.

5. تېلېگراممىا ھەققى

چاڭ مۇئالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 23 — 28 - يىلىغىچە (1897 — 1902 - يىلىغىچە)، ئۆلكە ئىچىگە يوللىنىدىغان خەنزۇچە تېلېگراممىلارغا بىر مو ئېلىندى، ئۆلكىلەر ئارا يوللانسا 2 ~ 3 پۇڭ قوشۇپ ئېلىندى؛ خەنزۇچە سىفىرلىق تېلېگراممىلارغا ياكى تەرجىمە ھەققىگە 2 مو ئېلىندى، ئۆلكىلەر ئارا يوللانسا 4 — 6 پۇڭ قوشۇپ ئېلىندى. شۇەنتۇڭ 1 - يىلىدىن مىنگو مەزگىلىگىچە تېلېگراممىا ھەققى بىر قانچە قېتىم تەڭشەلدى.

تېلېگراممىا كەسپى بىجىرىلگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىن ۋە قىسمىدىن تېلېگراممىا ھەققى ئېلىنمىدى، ھۆكۈمەت ئورگىنىنىڭ، قىسمىنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولسىلا يوللاپ بېرىلدى. سودا تېلېگراممىلىرىدىن ھەق ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن جايلارنىڭ ھەق ئۆلچىمى ئوخشاش بولمىدى. تېلېگراممىا ھەققى ئېلىشتا جەنۇبىي شىنجاڭدا تەڭگە، شىمالىي شىنجاڭدا كۆپىنچە ئۆلكە پۇلى ئېلىندى. ھەق ئېلىشتا ئۆلكە پۇلىنىڭ شۇ چاغدىكى چەت ئەل پۇلىغا ئايرىۋاشلىنىش باھاسى ئۆلچەم قىلىندى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ھەر 2 ئۆلكە پۇلى 4 مو 2 پۇڭ چەت ئەل پۇلىغا توغرا كېلەتتى، ھەر خەتنىڭ ھەققى بىر مو بولۇپ، بىر سەر ئۆلكە پۇلىغا 14 خەتلىك تېلېگراممىا يوللىغىلى بولاتتى. ئەمەلىيەتتە، بىر سەر ئۆلكە پۇلىنىڭ بازار باھاسى 3 — 4 مو بولۇپ، 14 خەتلىك تېلېگراممىنىڭ ھەر خېتىگە ئېلىنمىدىغان ھەققى ئاران 2 پۇڭ 4 لىغا توغرا كېلەتتى. تېلېگراممىا ئىدارىلىرى زىيان تارتقاچقا، تېلېگراممىا كەسپىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا، ھالى ناھايىتى خاراب بولدى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان تېلېگراممىا زاكاز ھەققى ئۆلچىمى مۇنداق بولدى: كۆچىكە ئىگە ئۇقتى بىر يىل بولسا، زاكاز نومۇر ھەققى 30 يۈەن؛ كۆچىكە ئىگە ۋاقتى بىر ئاي ياكى بىر قانچە ئاي بولسا، زاكاز نومۇر ھەققى ھەر ئايدا 3 يۈەن بولدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن 1957 - يىلغىچە، تېلېگراممىا ھەققى خەنزۇ يېزىقى، چەت ئەل يېزىقى، ئوچۇق، سىفىرلىق دەپ بىر قانچە تۈر بويىچە ھېسابلاندى. ئەينى چاغدا پۈتۈن مەملىكەت 3 رايونغا بۆلۈنگەن بولۇپ،

ھەر بىر رايونغا ھەر خىل ئۇلچەم بېكىتىلدى. شەنشى، نىڭشيا، چىڭخەي، شىنجاڭ، سىچۈەن، شىكاڭ، يۈننەن، شىزاڭ، گۈيجۈدىن ئىبارەت 9 ئۇلكە، رايون غەربىي جەنۇب، غەربىي شىمال رايونغا تەۋە بولۇپ، ھەر خەت ئۇچۇن 0.108 يۈەن تېلېگرامما ھەققى ئېلىنىش، جىددىي ۋە سىغىرلىق تېلېگرامما بولسا ھەسسىلەپ كۆپەيتىپ ئېلىنىش، ھادىسە تېلېگراممىسى، ھەربىي ئىشلار تېلېگراممىسى، ئادەتتىكى (پىرېزۇت) تېلېگراممىسى ۋە ئاخبارات تېلېگراممىسىغا 15 خەتتىن باشلاپ ھەق ھېسابلاش بەلگىلەندى.

1958 - يىلى دۆلەت ئىچىگە تېلېگرامما ھەققى تېلېگراف ئىشلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش نۇقتىسىدىن ئومۇمىيۈزلۈك تەڭشەلدى، ئەسلىدىكى ھەر خەتكە ئېلىنىدىغان تېلېگرامما ھەققى 0.135 يۈەندىن 0.03 يۈەنگە چۈشۈرۈلدى. تەڭشەلگەندىن كېيىن رايون ۋە ئۇلكە ئىچى ياكى ئۇلكە سىرتى دەپ، ئوچۇق ياكى سىغىرلىق دەپ، ھەربىي، ھۆكۈمەت، كارخانا ياكى ئادەتتىكى دەپ ئايرىلمايلا، ھەق ئۇلچىمى مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، رەسمىيەتلەر ئاددىيلاشتۇرۇلدى. يېڭى ھەق ئۇلچىمى بويىچە ئاخبارات تېلېگراممىسىنىڭ ھەر خېتى ئۇچۇن 0.01 يۈەن ھەق ئېلىنغاندىن باشقا قالغان ھەر قانداق تېلېگراممىنىڭ ھەر خېتى ئۇچۇن 0.03 يۈەنلا ئېلىندى، جىددىي تېلېگرامما بولسا ھەسسىلەپ ئېلىندى، ھەر خەتنىڭ تەرجىمە ھەققى ئۇچۇن 0.005 يۈەن ئېلىندى.

1969 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكىنىڭ ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتىنىڭ ئۇقتۇرۇشى بويىچە تەرجىمە ھەققى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1979 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ تېلېگرامما تەرجىمە ھەققى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ھەر بىر خەت ئۇچۇن بۇرۇنقىدەك 0.005 يۈەن ئېلىنىدى.

1958 — 1983 - يىلغىچە بولغان 25 يىلدا دۆلەت ئىچىگە يوللىنىدىغان تېلېگراممىلارنىڭ ھەققى بىردەك تۆۋەن بولدى، تېلېگرامما كەسپىدە ئۇزاقنىچە زىيان كۆرۈلگەچكە تېلېگرامما مىقدارى ئاشقانسېرى زىيان شۇنچە كۆپ بولىدىغان ھالەت شەكىللەنگەنىدى. تېلېگرامما يېڭى تېخنىكىلارنى قوللىنىپ تېلېگرامما ئالاقە مۇلازىمىتىنى ياخشىلاش ئۇچۇن، پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكى 1983 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سائەت نۆلدىن باشلاپ، دۆلەت ئىچىگە يوللىنىدىغان تېلېگراممىلارنىڭ ھەققىنى ئۆستۈرۈشنى قارار قىلدى. ئۇقتۇرۇشنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

(1) ئالاھىدە تېلېگرامما، ھەربىي ئىشلار تېلېگراممىسى، جامائەت ئىشلىرى تېلېگراممىسى، ھۆكۈمەت ئىشلىرى تېلېگراممىسى، ئادەتتىكى تېلېگرامما ۋە پىرېزۇت تېلېگراممىسىنىڭ ھەر خېتى ئۇچۇن ئېلىنىدىغان تېلېگرامما ھەققى 3 پۇلدىن 7 پۇلغا تەڭشىلىدۇ، ئالاھىدە جىددىي ياكى جىددىي بولسا ھەسسىلەپ قوشۇلىدۇ.

(2) دۆلەت ئىچىگە قارىتىلغان ھاۋارايى، سۇ رايى تېلېگراممىلىرىنىڭ ھەر خېتى ئۇچۇن ئېلىنىدىغان تېلېگرامما ھەققى 0.03 يۈەندىن 0.07 يۈەنگە تەڭشىلىدۇ، تېلېگرامما بەلگىلەنگەن تەرتىپ بويىچە يوللىنىدۇ.

(3) دۆلەت ئىچىگە يوللىنىدىغان ئاخبارات تېلېگراممىسىنىڭ ھەر خېتى ئۇچۇن ئېلىنىدىغان تېلېگرامما ھەققى 0.01 يۈەندىن 0.02 يۈەنگە تەڭشىلىدۇ، جىددىي بولسا ھەسسىلەپ قوشۇلىدۇ.

(4) يوللىنىدىغان تېلېگراممىلارنىڭ تەرجىمە ھەققى ۋە تېلېگرامما بىلەن ئالاقىدار قوشۇمچە كەسىپلەر ئۇچۇن ئېلىنىدىغان ھەقلەر ۋاقتىنچە ئۆزگەرتىلمەيدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرچە تېلېگراممىغمۇ يېڭى ھەق ئۇلچىمى ئىجرا قىلىندى، 1 — 8 ھەرپ بىر سۆز ھېسابلاندى، تەرجىمە ھەققى ئېلىنمىدى.

ھەر پارچە پىرېزۇت تېلېگراممىسى ئۇچۇن ئېلىنىدىغان ھەق ئەسلىدىكى 0.5 يۈەندىن بىر يۈەنگە تەڭشەلدى، تېلېگراممىنىڭ سۆز قالدۇرۇش كاتەكچىسىگە قالدۇرۇلغان سۆزنىڭ خەت سانىغا قاراپ ئايرىم ھەق ھېسابلاندى، 20 خەت بىلەن چەكلەندى.

تېلېگرامما زاكاز نومۇرى ھەققى ئۇچۇن يىلدا ئېلىنىدىغان 10 يۈەن 30 يۈەنگە تەڭشەلدى، يېرىم يىللىق

زاكاز نومۇر ھەققى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئايلىق زاكاز نومۇر ھەققى 3 يۈەندىن 10 يۈەنگە تەڭشەلدى، ئىسىم-فامىلىسى ياكى ئادرېس ئۆزگەرتىلسە ياكى كۆپەيتىلسە ھەر قېتىملىقى ئۈچۈن 3 يۈەن ئېلىنىدى.

1990 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكى دۆلەت ئىچىگە قارىتىلغان تېلېگراما ھەققىنى يەنە تەڭشىدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1990 - يىلدىكى جامائەت ئىشلىرى تېلېگراممىسىدىن ھەق ئېلىش ئۇلچىمى

جەدۋەل: 15 — 14

تەرتىبى	تۈرى	ھەق ئېلىش ئۇلچىمى (يۈەن)
1	ھاۋارايى، مۇ رايى، جامائەت ئىشلىرى تېلېگراممىلىرىنىڭ ھەققى، ئەمەلىي خەت سانىغا قاراپ ھېسابلاندى. ھەر بىر خەت ئۈچۈن	0.07
2	ھۆكۈمەت ئىشلىرى، ئادەتتىكى تېلېگراما ۋە بانكا سىستېمىسىنىڭ پېرېۋوت تېلېگراممىسى ھەققى ھەر پارچىسىغا 10 خەتتىن باشلاپ ھەق ئېلىنىدۇ، 10 خەتكە توشمىسا 10 خەت ھېسابىدا ھەق ئېلىنىدۇ، ھەربىر خەت ئۈچۈن	0.07
3	ئاخبارات تېلېگراممىسى ھەققى ھەر پارچىسىغا 10 خەتتىن باشلاپ ھەق ئېلىنىدۇ، 10 خەتكە توشمىسا 10 خەت ھېسابىدا ھەق ئېلىنىدۇ	0.02
4	پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدا پۇل پېرېۋوت كەسپى بېجىرىلىپ ئۆتىلگەن پېرېۋوت تېلېگراممىسى ھەققى ئىزاھ: تېلېگراممىنىڭ سۆز قالدۇرۇش كاتەكچىسىدە قالدۇرۇلغان خەتكە ئايرىم ھەق ھېسابلىنىدۇ، 20 خەتتىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك	1
5	تېلېگراما ھەققى ئالاھىدە تېز يەتكۈزۈش كەسپى رەسمىيىتى ئۆتەلگەن بولسا ئەسلىدىكى ھەق ھەسسىلەپ ئېلىنىدۇ	
6	تېلېگراما تەرجىمە ھەققى، خەت سانى بويىچە تەرجىمە ھەققىنىڭ ئاخىرقى سانى بىر پۈتۈنگە توشمىسا بىر پۈتۈن بويىچە ھېسابلىنىدۇ 1. تەرجىمە قىلىنىپ بولغان تېلېگراما تېخى يوللانمىغان چاغدا مۇئامىلىدار تېلېگراممىنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلسا تەرجىمە ھەققى قايتۇرۇلمايدۇ 2. قوبۇللانغان تېلېگراممىدىن تەرجىمە ھەققى ئېلىنمايدۇ 3. مۇئامىلىدار تېلېگراممىنى ئۆزى تەرجىمە قىلغان بولسا ھەمدە خەتنى ۋاقىت بىر سەپەرلىك تېلېگراما تەرجىمە قىلىپ ياكى ئۆزگەرتىپ بېرىلگەن بولسا ھەق ئېلىنمايدۇ 4. پوچتا ئىدارىسىدا بېجىرىلگەن پېرېۋوت تېلېگراممىسى ۋە تېلېگراممىنىڭ سۆز قالدۇرۇش كاتەكچىسىگە قالدۇرۇلغان، ھەقلىق تېلېگراممىدىكى ئۆزگەرتىلگەن ياكى ئۆچۈرۈلگەن، خەلقئارا ۋە شياڭگاڭ - ئاۋمېنلارغا يوللىنىدىغان تېلېگراممىلارنىڭ تېكىستىدىن ھەمدە سۆز قالدۇرۇش كاتەكچىسىگە قالدۇرۇلغان خەتنى ۋاقىت خەتلەردىن تەرجىمە ھەققى ئېلىنمىدى 5. تېلېگراما ئادرېسى تەرجىمە قىلىپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان سەپەرلىك تېلېگراممىلاردا شۇ ئادرېس ئىسمىنىڭ ئالاھىدە بەلگىسىدىن باشلاپ تېلېگراما تاپشۇرۇپ ئالغۇچى ئىدارىنىڭ ئىسمىگىچە بولغان خەت سانىغا ئاساسەن تەرجىمە ھەققى ئېلىنىدۇ. 6. تەرجىمە قىلىپ بېرىلىدىغان تېلېگراممىلارنىڭ مەزمۇنى قانچىلىك تەرجىمە قىلىنىشىدىن قەتئىي نەزەر، ھەق ھېسابلىنىدىغان خەت سانى بويىچە تەرجىمە ھەققى ئېلىنىدۇ	
7	ھەقلىق تېلېگراما ھەققى 1. مەيلى قارشى تەرەپنىڭ تېلېگراما قايتۇرۇشى ياكى قايتۇرماسلىقىدىن قەتئىي نەزەر، ھەر پارچە تېلېگراممىدىن ئادەتتىكى تېلېگراممىغا ئوخشاش 10 خەتتىن باشلاپ ھەق ئېلىنىدۇ. 2. تېلېگراما تېكىستى، ئادرېس كۆپەيتىلسە، ئۆچۈرۈلسە ياكى ئۆزگەرتىلسە، ھەر بىر پارچە تېلېگراممىدا كۆپ بولغاندا 10 خەتنى كۆپەيتىش، ئۆچۈرۈش ياكى ئۆزگەرتىش بىرلىك قىلىنىپ، 10 خەتتىن ئاشقان ھەر بىر خەت ئۈچۈن ئادەتتىكى تېلېگراما بويىچە ھەق ئېلىنىدۇ	

8	تېلېگراما كۆپەيسى ھەققى جەھەتتە تېلېگراما كۆپەيسى يوللاپ بېرىلسە، ئىدارىدە قالغان كۆپەيە كۆچۈرۈپ يوللاپ بېرىلسە، ئىدارىدە قالدۇرۇلمىغان تېلېگراما كۆپەيسىنى بىر دەرىجە يۇقىرى ئىدارىگە تولۇقلاپ يوللاپ بېرىشكە توغرا كەلسە، ھەر 10 خېتىگە ھەقلىق تېلېگراما بويىچە ھەق قوشۇپ ئېلىنىدۇ	0.60
9	تېخى يوللانمىغان تېلېگراممنى بىكار قىلىش رەسمىيىتى ھەققى	0.10
10	كونا تېلېگراممنىڭ كۆپەيسىنى كۆچۈرۈپ بېرىش ھەققى جەھەتتە كۆچۈرۈپ بېرىلسە 100 خەت بويىچە ياكى 100 خەتكە توشمىسا 100 خەت بويىچە ھېسابلىنىدۇ 100 خەتتىن ئاشسا، خەت سانى مەيلى كۆپ ياكى ئاز بولسۇن ھەممىسىگە ھەق ئېلىنىدۇ	0.30 0.60
11	كونا تېلېگراممنىڭ كۆپەيسىنى كۆرۈۋېلىش ياكى كەلگەن تېلېگراممنىڭ ئۇچۇر قەغىزى ھەققى	0.10
12	مۇئاملىدار ئىدارىگە كېلىپ كونا تېلېگراممنىڭ كۆپەيسىنى رەسمىگە تارتىۋېلىش ھەققى	0.10
13	تالون تولۇقلاپ بېرىش ھەققى، تېلېگراما ئەۋەتكۈچى ئېھتىياتسىزلىقتىن تېلېگراما تالونىنى يۇتتۇرۇپ قويۇپ تولۇقلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلسا، تولۇقلاپ بېرىش ھەققى ئېلىنىدۇ	0.10
14	قۇرۇق تېلېگراما قەغىزى ھەققى	0.10
15	تېلېگراما زاكاز نومۇرى ھەققى: بىر يىللىق 3 ئايلىق تېلېگراما ئادرېسىنى ئۆزگەرتىش ھەققى تېلېگراما نومۇرىنى زاكاز قىلىش ۋاقتى 3 ئايغا توشمىسا 3 ئاي بويىچە ھەق ھېسابلىنىدۇ، 3 ئايدىن ئاشقان بىر يىلغا توشمىغان بولسا بىر يىل ھېسابلىنىدۇ، بىر زاكاز نومۇرى 2 — 5 يىلغىچە ئىشلىتىلسە، بىر يىللىق ھەق بويىچە يېغىپ ئېلىنىدۇ. ئىزاھ: 1. تېلېگراما زاكاز نومۇرىنى ئىشلىتىش ۋاقتى توشۇپ يەنە داۋاملىق ئۇزارتىلسا، ۋاقتى توشۇپ ئەتىسىدىن باشلاپ ھېسابلىنىدۇ. 2. تېلېگراما زاكاز نومۇرى زاكاز مۇددىتى مەزگىلىدە ئىشلىتىشتىن توختىتىلسا، زاكاز ھەققى قايتۇرۇلمايدۇ.	30 10 3
16	مۇراسىم تېلېگراما ھەققى: A: تېلېگراما ھەققى 1. ھەر بىر تېلېگراممغا 10 خەتتىن باشلاپ ھەق ھېسابلىنىدۇ، 10 خەتكە توشمىسا 10 خەت بويىچە ھېسابلىنىدۇ 2. يەتكۈزۈش رەسمىيىتى بېجىرىلگەن مۇراسىم تېلېگراممىلىرىنىڭ ھەر خېتىگە ئەسلى تېلېگراما باھاسى بويىچە ھەسسىلەپ ھەق ئېلىنىدۇ 3. كونا تېلېگراممىلارنىڭ تەرجىمە ھەققى 2 - تۈر بويىچە ئىجرا قىلىنىدۇ B: ئالاھىدە بىر تەرەپ قىلىش ھەققى C: ئالاھىدە تېلېگراما قەغىزى ئىشلەش ھەققى ئىزاھ: ئالاھىدە بىر تەرەپ قىلىش ھەققى تەبرىك، تەزىيە كارتىسى ھەققى ۋە ئالاھىدە بىر تەرەپ قىلىش رەسمىيىتىنى كۆرسىتىدۇ	0.07 0.14 2 0.03

2 §. ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون

1. كەسىپ تور - نۇقتىلىرى

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى قەشقەر تېلېگراف ئىدارىسى قەشقەردىن ئۈرۈمچى، قاراشەھەر، قۇمۇلغا ئۇلىنىدىغان ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كەسپىنى يولغا قويدى. ئۇلىنىش ۋاقتى: قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە ھەر كۈنى سائەت 20 — 21 گىچە، قەشقەردىن قاراشەھەرگە 13 — 14 گىچە، قەشقەردىن قۇمۇلغا 15 — 16گىچە قىلىپ بېكىتىلدى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) غا قەدەر شىنجاڭ تەۋەسىدە

قەشقەر تېلېگراف ئىدارىسىدىن باشقا، ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون كەسپىنى بېجىرىدىغان ئورۇن يوق ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن 1950 - يىلىدىن باشلاپ، ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون مۇلازىمەت تورىنى ۋىلايەتتىكى 11 ناھىيە ۋە ناھىيىلەرگە قاراشلىق گۇڭشې، بېزىلارغىچە پىلانلىق ھالدا كېڭەيتتى. 1961 - يىلى ۋىلايەت بويىچە پوچتا - تېلېگراف تىجارەت ئورنى 104 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بېزىلاردىكى پوچتا - تېلېگراف تىجارەت ئورنى 81 (ئەينى چاغدا ۋىلايەت بويىچە 81 خەلق گۇڭشىسى بار ئىدى)، ۋاكالەتخانا 2 ئىدى. 1984 - يىلى ۋىلايەت بويىچە پوچتا - تېلېگراف تىجارەت ئورنى 151 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋاكالەتخانا 8، ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون كەسپىنى بېجىرىدىغان پوچتا-تېلېگراف ئىدارە - پونكىتى 132. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە پوچتا - تېلېگراف تىجارەت ئورنى 161گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون كەسپىنى بېجىرىدىغان ئورۇن 131.

پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرىنىڭ ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون ئىستانسىسى ۋە شۆبە - تارماق ئاپپاراتلىرىنىڭ باش ئاپپاراتىدىكىلەر 24 سائەت توختىماي ئىشلەيتتى. ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرى ۋە شۆبە - تارماق ئاپپاراتلىرى تىجارەت ئورنىنىڭ كۈنلۈك خىزمەت ۋاقتى 8 — 10 سائەتكە يېتەتتى. قەشقەر شەھەرلىك تېلېگراف تىجارەت زالىدىكىلەرنىڭ كۈنلۈك خىزمەت ۋاقتى 16 سائەتكە يېتەتتى.

2. كەسىپ تۈرلىرى

مىنگو دەۋرىدە قەشقەردە نوموز سوراش تېلېفونى، ئادەم چاقىرىش تېلېفونى، چاقىرىپ بېرىش تېلېفونى قاتارلىق ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون كەسىپلىرى بار ئىدى. بۇ 3 خىل كەسىپ يەنە ئادەتتىكى ۋە جىددىي دەپ 2 خىلغا ئايرىلاتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە تارماقلىرىنىڭ ئالاقىسىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 1953 - يىلى پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكى ھاۋا مۇداپىئە ئاخبارات تېلېفونى، ھەربىي ئىشلار تېلېفونى، كارخانا تېلېفونى، ئادەتتىكى تېلېفون، ھۆكۈمەت ئىشلىرى تېلېفونى قاتارلىق يېڭى كەسىپ تۈرلىرىنى بەلگىلىدى. 1958 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايىتىدە ئادەتتىكى ئادەم ئېلىش كۈنلىرى ۋە قانۇندا بېكىتىلگەن ئادەم ئېلىش كۈنلىرى (يېڭى يىل، چاغان، «1 - ماي» خەلقئارا ئەمگەكچىلەر بايرىمى، دۆلەت بايرىمى) دە ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون ئۇرۇلسا يېرىم باھادا ھەق ئېلىش يولغا قويۇلدى.

1963 - يىلىدىن باشلاپ ھاۋا مۇداپىئە ئۇچۇرى ئاخبارات تېلېفونى، ئاخبارات تېلېفونى، ئادەتتىكى تېلېفون، ھۆكۈمەت ئىشلىرى تېلېفونى، كەسپىي تېلېفون قاتارلىق تېلېفونلار بارلىققا كەلدى. 1971 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى «701» نۇقتىلىق قۇرۇلۇش كەسپىنى ئۈستىگە ئالدى.

1977 - يىلى نوموزلۇق تېلېفون، ئالاھىدە تېلېفون، باشلىق تېلېفونى، جىددىي ئورۇنلاشتۇرۇش تېلېفونى، ھەربىي ئىشلار تېلېفونى، ئاخبارات تېلېفونى، ئادەتتىكى تېلېفون، ھۆكۈمەت ئىشلىرى تېلېفونى ۋە كەسپىي تېلېفونلار بارلىققا كەلدى.

1985 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە مەملىكەت ئىچىدە بەرگىلى بولىدىغان ئىچكى ئالاھىدە تېلېفون، جىددىي ئورۇنلاشتۇرۇش تېلېفونى، مەمۇرىي ئىشلار تېلېفونى، ئادەتتىكى تېلېفون، ھۆكۈمەت ئىشلىرى تېلېفونى، كەسپىي تېلېفوندىن ئىبارەت 6 خىل ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون بارلىققا كەلدى. تېلېفونلىشىش تۈرلىرىدىن نوموز سوراش تېلېفونى، ئادەم چاقىرىش تېلېفونى، چاقىرىپ بېرىش تېلېفونى قاتارلىقلار، ئالاھىدە كەسىپ تۈرلىرىدىن دەپ قويۇپ سۆزلىشىش ئۇقتۇرۇش تېلېفونى ۋە كېلىشىپ قويۇپ سۆزلىشىش تېلېفونى بارلىققا كەلدى.

1987 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدا «173» ئالاھىدە تېز ئۇلاپ بېرىش ئىستانسىسى قۇرۇلدى، تېلېفونستلار مۇشۇ ئىستانسىغا كەلگەن تېلېفوننى ئەڭ تېز ئۇلاپ بەردى.

1988 - يىلى خەتەرگە ئۇچرىغانلىقىنى مەلۇم قىلىش تېلېفونى، مەمۇرىي ئىشلار تېلېفونى، ئادەتتىكى خۇسۇسىي ئىشلار تېلېفونى، كەسپىي تېلېفون قاتارلىق خەلقئارا تېلېفون تۇرلىرى بارلىققا كەلدى. تېلېفونلىشىش تۇرلىرىدىن نومۇر سوراش تېلېفونى، ئادەم چاقىرىش تېلېفونى، چاقىرىپ بېرىش تېلېفونى قاتارلىق كەسىپلەر بېجىرىلدى، شياڭگاڭ، ئاۋمېنلار بىلەن ئادەتتىكى تېلېفون ۋە كەسىپىي تېلېفونلار بىلەنلا سۆزلەشكىلى بولاتتى.

3. كەسىپ مىقدارى

مىنگو دەۋرىدە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون قەشقەردىلا بار بولۇپ، ئاساسلىقى ھۆكۈمەت، ئارمىيە ۋە سودىگەرلەر ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلاتتى. تېلېفونلىشىش ۋاقتى قەرەللىك بولغاچقا مىقدارى ناھايىتى ئاز ئىدى. مۇشۇ كەسىپ يولغا قويۇلغان تۇنجى ئايدا (1948 - يىل 9 - ئايدا) ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوندىن 15 قېتىمى ئۇلاندى، 16 سى كەلدى، 10ى بىكار قىلىندى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كەسىپىنىڭ مىقدارى مۇقىم ئېشىشقا باشلىدى. 1956 - يىلى ئۇزۇن يوللۇق ھەقلىق بېرىلگەن تېلېفون 6852 قېتىم بولدى، 1962 - يىلى ھەقلىق ئۇزۇن يوللۇق بېرىلگەن تېلېفون 116 مىڭ 43 قېتىم بولۇپ، 1956- يىلدىكىنىڭ 17 ھەسىسىگە توغرا كەلدى. 1965 - يىلى ئۇزۇن يوللۇق بېرىلگەن تېلېفون 172 مىڭ 474 قېتىم بولۇپ، 1956 - يىلدىكىنىڭ 23 ھەسىسىگە توغرا كەلدى.

1968 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون مىقدارى بىر مەھەل ئازىيىپ كەتتى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە ئۇزۇن يوللۇق بېرىلگەن تېلېفون 129 مىڭ 750 قېتىم، بۇنىڭ ئىچىدە ھەقلىق بېرىلگەن تېلېفون 119 مىڭ 692 قېتىم بولدى. 1972 - يىلىدىن كېيىن ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كەسىپىنىڭ مىقدارى تەدرىجىي تۆۋەنلەشكە باشلىدى. 1972 - يىلى ئۇزۇن يوللۇق بېرىلگەن تېلېفون 176 مىڭ 762 قېتىمغا يېتىپ، 1966 - يىلدىكىدىن ئازراق ئاشتى، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون يىلسىرى كۆپىيىشكە باشلىدى. 1978 - يىلى ئۇزۇن يوللۇق بېرىلگەن تېلېفون 275 مىڭ 877 قېتىمغا، بۇنىڭ ئىچىدە ھەقلىق بېرىلگەن تېلېفون 140 مىڭ 26 قېتىمغا يەتتى. 1990- يىلى ئۇزۇن يوللۇق بېرىلگەن تېلېفون 612 مىڭ 688 قېتىمغا، بۇنىڭ ئىچىدە ھەقلىق بېرىلگەن تېلېفون 302 مىڭ 160 قېتىمغا يەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە قىسمەن يىللاردىكى بېرىلگەن ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون

جەدۋەل: 15 — 15　　بىرلىكى: قېتىم

تۈرى / يىل	جەمئىي	قەشقەر	مارالبېشى	يەكەن	پوپۇغا	پوسكام	قاغىلىق	قەشقەر كوناشەھەر	قەشقەر يېڭىشەھەر	پەيزاۋات	تاشقورغان	گۇيباغ
1956	6852	3748		45				1451	60	584		
1958	32546	16922		1446	1643	58	800	4817	579	840	400	5041	
1960	92127	51482	4243	8912	2910	4109	3294	5932	2863	2348	1447	4580	7
1962	116043	62276	7054	12074	3545	3671	5604	5274	5782	3243	2369	5151	
1966	172474	80999	7312	16694	3729	5751	8216	10076	12853	7164	6409	9736	3535
1968	129750	71890	7200	13505	2512	4069	6635	5627	6600	1265	5700	2422	2823
1970	135621	61576	10520	17018	4692	4233	8200	8444	7700	2351	4100	2947	3900
1972	176762	83479	19160	14196	5982	5267	10442	7324	11600	5380	4829	8372	2731

	3830	10811	8184	6389	12357	7924	9377	4870	8636	16956	10879	108033	208246	1974
	5837	10446	5938	6148	12354	9339	10863	4794	7731	19071	11721	121458	225700	1976
	8173	16616	6787	8372	14952	11192	19730	6784	9119	19677	14449	140026	275877	1978
	7167	17460	7511	12010	15479	14107	20042	15000	8089	22759	18582	148003	306209	1980
	6862	16625	7515	12284	15965	12496	17649	14103	8645	23375	20202	140632	296353	1981
	5957	16843	8246	11731	15651	12195	17112	13075	9591	30949	20270	143721	305359	1982
	6890	17108	10167	12132	16895	12710	18760	14476	10735	34144	22323	159933	336273	1983
	7881	17304	10615	12535	17017	13564	22092	17650	11939	30262	22300	181625	364784	1984
	8224	16966	11891	13053	18105	16365	23513	20200	13265	29666	266005	190453	627706	1985
	7143	18200	12512	13082	18963	16494	26689	27740	13466	33070	26956	210491	424806	1986
	2891	21880	13561	15037	21267	19176	30967	43929	15146	39676	26703	240997	491230	1987
	5014	22975	15296	23141	26299	23238	34383	47205	16779	45486	27249	276648	563713	1988
	8138	22861	16266	27917	23760	26688	33469	42717	16715	44056	31055	276799	570441	1989
24896	10927	22543	18353	29838	25039	24957	36413	19658	17243	45361	35300	302160	612688	1990

4. ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون تور، ئۈسكۈنىلىرى

قەشقەردە ئۇزۇن يوللۇق سىمسىز تېلېفون سىملىق تېلېفوندىن بۇرۇن يولغا قويۇلدى. مىنگونىڭ 37-يىلى (1948 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى قەشقەردە ئۇزۇن يوللۇق سىمسىز تېلېفون ئېچىلىپ تېلېفونلاشتۇرۇلار بەلگىلەنگەن چاغدا سۆزلىشەتتى، تاۋاز ئېنىق ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوندا يەنىلا سىمسىز تېلېفون ئاساسىي ئورۇندا تۇردى. 1959 - يىلى ئۇزۇن يوللۇق سىملىق تېلېفون ئۇزۇن يوللۇق سىمسىز تېلېفونىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى.

1) ئۇزۇن يوللۇق سىمسىز تېلېفون

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن 1953 — 1954 - يىللىرى قەشقەر - ئاقسۇ، قەشقەر - غۇلجا، قەشقەر - تاشقورغان، مارالبېشى، پەيزاۋات، يوپۇغا، ئاقتۇ، يېڭسار، پوسكام، قاغىلىق، كانسۇ، ئاتۇش، مەكىت ئۇزۇن يوللۇق تېلېفونلىرى ئېچىلدى.

1989 - يىل 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئېچكى مۇنئى ھەمراھ ئالاقىسى قەشقەر يەر ئۈستى خەۋەرلىشىش پونكىتى پۈتۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇپ بېرىلدى. بۇ ئاپتونوم رايون بىلەن پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكى شىنجاڭنىڭ ئالاقىلىشىش ئىشىنىڭ قالاق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن قىلغان 10 چوڭ قۇرۇلۇشنىڭ بىرى ئىدى. بۇ پونكىت قەشقەر شەھرىنىڭ قىزىل دۆۋە يولىدىكى سابىق تېلېگرامما يوللاش ئىستانسىسىنىڭ قورۇسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى 853 كۋادرات مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە خەۋەرلىشىش ئاپپارات ئۆيىنىڭ كۆلىمى 699 كۋادرات مېتىر، باشقا ئۆيلەر154 كۋادرات مېتىر. 132 تەقلىدىي توك يولى بىلەن تەمىنلىيەلەيدۇ، ئۇزۇن يوللۇق تېلېتايپ، فوتوتېلېگراف يوللاشقا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ پونكىتقا دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن يۇكلىمە دولقۇنلۇق ئۈسكۈنىلەر، ئۇلىغۇچى كابېل قاتارلىق ئۈسكۈنىلەر سەپلەنگەندىن باشقا، ياپونىيە NEC ئېلېكتر شىركىتىنىڭ 80 - يىللاردىكى ئىلغار ئۈسكۈنىلىرى كىرگۈزۈلدى.

2) ئۇزۇن يوللۇق سىملىق تېلېفون

مىنگو دەۋرىدە قەشقەردە سىملىق تېلېفون يوق ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئۇزۇن يوللۇق سىملىق تېلېفون قۇرۇلۇشىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بولدى. 1959 - يىل 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قەشقەردىن ئۇرۇمچىگە

ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون سىمى تارتىلدى. بۇ لىنىيىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1485.96 كىلومېتىر بولۇپ، 1081.1 كىلومېتىرىغا يېڭى ستولبا ئورنىتىلدى، 1488.33 كىلومېتىر 2.5 مىللىمېتىرلىق مىس سىم، 1040 كىلومېتىر 4 مىللىمېتىرلىق تۆمۈر سىم تارتىلدى، ۋېنگرىيىنىڭ 3 يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتىدىن 3ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

50 — 60 - يىللاردا قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون تورى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى.

1952 - يىلى ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 188.59 كىلومېتىر كېلىدىغان قەشقەر — تويۇن خەلقئارا تېلېگرامما لىنىيىسى قۇرۇلۇشىغا يەككە لىنىيىلىك تۆمۈر سىم تارتىلغانىدى، ئۇستۇن ئانۇش سىم ئايرىش ستولبىسىدىن ئاستىن ئانۇش ئارىلىقىغا 23.1 كىلومېتىر سىنىك يالىتىلغان قوش سىم تارتىلدى ھەمدە 30 توچكىلىق ماگنىتلىق كومپۇتاتوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1953 - يىل 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قەشقەر - قەشقەر يېڭىشەھەر ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون لىنىيىسى ئېچىلىپ، 8.42 كىلومېتىر ستولبا، 33.68 كىلومېتىر جۇپ سىم ئورنىتىلدى ۋە تارتىلدى.

1954 - يىلى قەشقەر — قەشقەر كونا شەھەر ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون لىنىيىسى ئېچىلىپ، 16 كىلومېتىر 4 مىللىمېتىرلىق جۇپ سىم تارتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قەشقەر — ئۇلۇغچات — كانسۇ لىنىيىسى ئېچىلدى. بۇ لىنىيە قەشقەردىكى 15 - ستولبىدىن باشلىنىپ ئۇلۇغچات (1 - ئۇچاستىكا) تىكى 1491 - ستولبىغىچە بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 76.2 ستولبا/كىلومېتىر، سىم 78.74 جۇپ كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇلۇغچات كانسۇ (2 - ئۇچاستىكا) لىنىيىسى ئۇلۇغچاتتىكى 15 - ستولبىدىن باشلىنىپ كانسۇدىكى 329 - ستولبىغىچە بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 16.93 ستولبا/كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ 2 ئۇچاستىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 92.63 ستولبا /كىلومېتىر، سىم 95.17 جۇپ كىلومېتىر كېلىدۇ، ئىككىلا بۆلەككە بۆرمىلىق ئەگرى پۈتلۈق چوڭ جازا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، 4 مىللىمېتىرلىق سىنىك يالىتىلغان قوش سىم تارتىلدى. مەزكۇر قۇرۇلۇش ئەسلىدە قەشقەردىن ئۇلۇغچاتىغىچە پىلانلانغان بولسىمۇ، كانسۇ ئاساسلىق مېتال كان رايونى ھەمدە كانسۇدا مېتاللۇرگىيە شىركىتى قاتارلىق ئورۇنلار بولغانلىقى، خەۋىرلىشىش ئۇسكۇنىلىرىگە جىددىي ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلۇپ، بۇ لىنىيە كانسۇغىچە ئۇزارتىلدى (1981 - يىل 7 - ئاينىڭ 25- كۈنى بۇ لىنىيە بىكار قىلىندى).

1956 - يىل 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قەشقەردىن يوپۇغا ۋە پەيزاۋاتقا تۇتىشىدىغان ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئېچىلدى.

قەشقەر - خوتەن ئۇچ يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق لىنىيە 1960 - يىل 1 - ئايدا ئېچىلدى، بۇ لىنىيىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 539 كىلومېتىر بولۇپ، 528 كىلومېتىر ئارىلىقتا 2.5 مىللىمېتىرلىق جۇپ مىس سىم تارتىلدى، 321.45 كىلومېتىر ئارىلىقتا يېڭىدىن ستولبا ئورنىتىلدى، 52.4 كىلومېتىر ئارىلىقتىكى ستولبا ئۆزگەرتىلدى، 152.31 كىلومېتىر ئارىلىقتىكى بۆرۈنتى ستولبا ئىشلىتىلدى، قەشقەر — خوتەن لىنىيىسى قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، گۈما، قارىقاشتىن ئىبارەت 6 ناھىيىدىن ئۆتىدۇ. مەزكۇر قۇرۇلۇشتا 321.45 كىلومېتىر ئارىلىقتا ستولبا ئورنىتىلدى، 2.54 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ستولبا ئۆزگەرتىلدى، 25 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ستولبا رېمونت قىلىندى، 9.25 كىلومېتىر ئارىلىقتا 4 مىللىمېتىرلىق جۇپ تۆمۈر سىم ۋە 100 كىلومېتىر ئارىلىقتا تاق سىم تارتىلدى، 302.2 كىلومېتىر ئارىلىقتىكى 4 مىللىمېتىرلىق تۆمۈر سىم يۆتكەلدى، بۇنىڭغا جەمئىي 693 مىڭ 72 - 469 يۈەن مەبلەغ كەتتى.

1960 - يىل 1 - ئايدا قەشقەردىن ئانۇش، مارالبېشى، پەيزاۋات، قەشقەر كوناشەھەر، يەكەن، يېڭىسار، قەشقەر يېڭىشەھەر قاتارلىق 7 پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىگە تۇتىشىدىغان ZD—1 تىپلىق ئېلېكترون لامپىلىق تاق يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتلار ئىشقا كىرىشتى.

1961 - يىل 1 - ئايدا قەشقەردىن ئاقسۇغىچە بولغان لىنىيىدە ۋېنگرىيىدە ئىشلەنگەن 12 يوللۇق يۆكلىمە

دولقۇنلۇق ئاپپارات ئىشقا كىرىشتى.

1962 - يىل 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قەشقەردىن قاغىلىققىچە بولغان تاق يوللۇق فوتوتېلېگراف ئىشقا كىرىشتى.

قەشقەر — تاشقورغان ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون لىنىيىسى 1964 - يىل 1 - ئايدا پۈتتى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۇزۇن يوللۇق سىملىق تېلېفون تورى شەكىللەندى. قەشقەر — تاشقورغان لىنىيىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 2 - دەرىجىلىك خەلقئارا ئول لىنىيىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 281.68 كىلومېتىر، بۇ لىنىيىگە 2818 تېلېگراف پولات ئۇزەكلىك جۇپ ئالیۇمىن سىم، 4 مىللىمېتىرلىق تاق تەكشۈرۈش سىمى تارتىلدى. مەزكۇر قۇرۇلۇش 1960 - يىلى باشلىنىپ بۇلۇڭكۆلگىچە 163.93 كىلومېتىر سىم تارتىلماقچى ئىدى، لېكىن قۇرۇلۇش پۈتمىگەچكە ئىشقا كىرىشمىدى. 1963 - يىلى قەشقەردىن بۇلۇڭكۆلگىچە بولغان بۆلەكنى رېمونت قىلىندى، بۇلۇڭكۆلدىن تاشقورغانغىچە بولغان بۆلەكنى يېڭىدىن ياسالدى. بۇ سىم يولى ئۇزۇن، يەر شەكلى خەتەرلىك، ئەگرى - توقاي، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىز، ھاۋا سوغۇق بولغاچقا، قۇرۇلۇشقا 39 مىليون 122 مىڭ 505 يۈەن كەتتى، 1964 - يىل 1 - ئايدا ئىشقا كىرىشتى. بۇ لىنىيە 1988 - يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنگىچە 4 ئاي رېمونت قىلىندى، بۇنىڭغا 766 مىڭ يۈەن كەتتى. 1989- يىل 7 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 19 - كۈنگىچە سىم يولىنى ئۆزگەرتىش، يۆتكەش، ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن جەمئىي 9 مىليون 720 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، باش پونكىت قۇرۇلۇشنىڭ سۈپىتىنى ناھايىتى ياخشى بويىچە دەپ باھالاندى.

1964 - يىل 1 - ئاينىڭ 22 - كۈنى قەشقەر - خوتەن لىنىيىسىنىڭ ئەسلىدىكى 3 يوللۇق سىم يولىنىڭ ئۈستىگە 3 يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق سىم كۆپەيتىلدى.

1966 - يىل 2 - ئايدا قەشقەر — خوتەن لىنىيىسىدە 12 يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپارات ئىشقا سېلىندى. قەشقەر — ئۇرۇمچى لىنىيىسى يېڭىلىنىپ 6 يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپارات ئىشقا سېلىندى.

1968 - يىل 7 - ئايدا قەشقەر — ئۇرۇمچى لىنىيىسىگە ZB316 تېلېگراف 12 يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپارات ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ قەشقەر — 220 مۇئامىلىدار 1 - دەرىجىلىك لىنىيىسىدە 12 يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپارات ئىشقا سېلىندى؛ قەشقەر — يەكەن لىنىيىسىگە 3 يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپارات قېتىلدى؛ يەكەن - قاغىلىق ئارىلىقىدا 3 يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق لىنىيە ئېچىلدى. 1969 - يىل 8 - ئايدا قەشقەر - مارالبېشى لىنىيىسىدە 3 يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق سىم ئورنىتىلدى.

1971 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى«701» نۇقتىلىق خەۋەرلىشىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى، 1 - دەرىجىلىك تېلېفون يولى 2دىن 3كە كۆپەيتىلدى، بۇ پونكىت قىزىل بايراقدار 13 - پونكىت دەپ باھالاندى.

1976 - يىل 9 - ئايدا قەشقەر — ئاقسۇ لىنىيىسىدە 12 يوللۇق 2 - يۈرۈش يۈكلىمە دولقۇنلۇق سىم كۆپەيتىلدى؛ قەشقەر — خوتەن لىنىيىسىگە ZB316 تېلېگراف 12 يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپارات ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ قەشقەر — قەشقەر يېڭىشەھەر لىنىيىسىدە 3 يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق سىم كۆپەيتىلدى؛ قەشقەر — يېڭىسار لىنىيىسىدە 30 مىللىمېتىرلىق مىس ئورالغان جۇپ پولات سىم تارتىلدى؛ يەكەن — يېڭىسار لىنىيىسىدە 4 مىللىمېتىرلىق مىس ئورالغان جۇپ پولات سىم تارتىلدى؛ قەشقەر — يەكەن لىنىيىسىدە پەر تەكشۈرۈش سىمى (سىم يولىنى رېمونت قىلغۇچى سىم يولىنى رېمونت قىلغاندا سۆزلىشىدىغان سىم) تارتىلدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ستولبىسىدىن 1289.39 تال/كىلومېتىر ئورنىتىلدى، 2621.65 كىلومېتىر جۇپ سىم تارتىلدى.

1977 - يىل 5 - ئايدا قەشقەر — 220 مۇئامىلىدار لىنىيىسىگە 3 يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق توك سىم تارتىلدى؛ قەشقەر — يەكەن لىنىيىسىدە 12 يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپارات كۆپەيتىلدى؛ قەشقەر —

بېكىتىلىدۇ. يوپۇغا لىنىيىلىرىدە 3 يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق سىم تارتىلدى؛ يەكەن — مەكىت، پوسكام لىنىيىسىدە 3 يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق سىم تارتىلدى.

1978 ـ يىل 5 ـ ئايدا يەكەن — مەكىت لىنىيىسىدە بىر جۈپ 4 مىللىمېتىرلىق مىس ئورالغان پولات سىم ۋە بىر جۈپ 4 مىللىمېتىرلىق تەكشۈرۈش سىمى تارتىلدى. بۇ لىنىيە 1990 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 18-كۈندىن 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنگىچە رېمونت قىلىندى، 78 كىلومېتىرلىق بۇ لىنىيىگە جەمئىي 284 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 241 ستولبا ئالماشتۇرۇلدى، 195 تال سىم يەڭگۈشلەندى ياكى تارتىلدى، سېمونت تەگلىكتىن 1544ى ئورنىتىلدى، يەكەن دەرياسىدىن ھالقىتىپ يەنە بىر لىنىيە تارتىلدى.

1979 ـ يىلى يەكەن — قاغىلىق لىنىيىسىدە 3 يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق تېلېفون لىنىيىسى ئېچىلدى.

1981 ـ يىل 12 ـ ئايدا قەشقەر — يەكەن لىنىيىسىدە 12 يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق تېلېفون لىنىيىسى ئېچىلدى.

1983 ـ يىلى قەشقەر — قەشقەر كوناشەھەر لىنىيىسىدە 3 يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق تېلېفون لىنىيىسى ئېچىلدى.

1985 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى قەشقەر — ئۈرۈمچى 1 ـ، 2 ـ توك لىنىيىلىرىدە 12 يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق تېلېفون لىنىيىسى ئېچىلدى.

1987 ـ يىل 3 ـ ئايدا قەشقەر ئۆلايەتلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى 12 يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتتىن 5نى، 3 يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتتىن بىرنى يېڭىدىن ئورناتتى، 3 يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتتىن 2 نى يېڭىلىدى، بىۋاستە ئۇلىنىدىغان ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون سىمىدىن 5نى كۆپەيتتى. قەشقەر ئۆلايىتىدىكى ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىلىرىنىڭ %64ىدە ئۈرۈمچىگە بىۋاستە ئۇلىنىدىغان تېلېفون سىمى بار بولدى. شۇ يىلى يىل ئاخىرىدا، قەشقەر — ئاقسۇ — ئۈرۈمچى لىنىيىسىدە يۆكلىمە دولقۇنلۇق تېلېفون سىمىدىن 48ى بارلىقتا كېلىپ، بۇ لىنىيە ئۆلايەتتىكى ناھىيىلەر ۋە ئاتۇش، خوتەنلىك خەۋەرلىشىش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالدى.

1989 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى قەشقەر ئۆلايەتلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى 72 يوللۇق پروگراممىلىق ئۈزۈن يوللۇق تېرمىنال كومپۇتاتور ئورناتتى. قەشقەر بىلەن ئۈرۈمچى، ئاقسۇ، خوتەن، قىزىلسۇ ۋە باشقا قىسمەن ناھىيىلەر ئوتتۇرىسىدا 14 يوللۇق يېرىم ئاپتوماتىك ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون لىنىيىسى ئېچىلدى، قەشقەردىن شىنجاڭدىكى ئۆلايەت، ئوبلاستلارغا بىۋاستە ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون ئۇرغىلى بولىدىغان بولدى، تولۇق ئاپتوماتلاشقان تېلېفون لىنىيىسىدىن 19ى، يېرىم ئاپتوماتىك تېلېفون لىنىيىسىدىن 43ى بار بولدى.

1990 ـ يىلىغا كەلگەندە قەشقەر ئۆلايىتىدە ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون سىم لىنىيىسى جەمئىي 230غا يەتتى.

ئۈنگدىن باشقا 1983 ـ يىلى جۇڭگونىڭ خونجىراپ چېگرا پورتىدىن پاكىستانىنىڭ سوست چېگرا پورتىغا تۇتىشىدىغان خەلقئارا بىۋاستە ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون لىنىيىسى ئېچىلدى، بۇ لىنىيىگە ماي سۈرتۈلگەن ستولبىدىن 61. 29 تال/كىلومېتىر ئورنىتىلىپ، 4.0F لىق مىس ئورالغان جۈپ پولات سىم تارتىلدى.

5. ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون ھەققى

مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئۈرۈمچىدىن قەشقەرگە تۇتاشقان ئۈزۈن يوللۇق سىمسىز تېلېفون ئېچىلغاندا نومۇر سوراش تېلېفونىغا 368 يۈەن (شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 19- كۈنى پۇل ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن، دوللار ئاساس قىلىنىپ بىر دوللارنى 3 مىليون يۈەن دۆلەت پۇلىغا ئالماشتۇرۇش بېكىتىلدى) ھەق ئېلىندى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە جايلارغا ئۇلىنىدىغان ئۇزۇن يوللۇق تېلېفونىنىڭ مىنگونىڭ 37 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن باشلانغان ھەق جەدۋىلى

جەدۋەل: 15 — 16

تېلېفون تۈرى / باھاسى / تېلېفونلاشقان ئورۇن	ئارىلىق (كىلومېتىر)	ئادەتتىكى نومۇر سوراش (يۈەن)	ئادەتتىكى ئادەم چاقىرىش (يۈەن)	ئادەتتىكى چاقىرىپ بېرىش (يۈەن)	جىددىي نومۇر سوراش (يۈەن)	جىددىي ئادەم چاقىرىش (يۈەن)	ئالاھىدە جىددىي چاقىرىپ بېرىش (يۈەن)	بىكار قىلىش (يۈەن)
قاراشەھەر	915	7.20	10.80	14.40	14.40	18	71.60	1
ئاقسۇ	385	3.90	5.85	7.80	7.80	9.75	11.70	8
ئۇرۇمچى	10.70	7.80	11.70	15.60	15.60	19.50	23.40	10
قۇمۇل	1500	9.30	13.95	18.60	18.60	23.25	27.90	10

ئارىلىق بويىچە ھېسابلاش: 100 كىلومېتىر ئىچىدە بولسا 20 كىلومېتىردىن باشلاپ ھېسابلاندى؛ 100 ~ 250 كىلومېتىر ئىچىدە بولسا 30 كىلومېتىردىن باشلاپ ھېسابلاندى؛ 250 ~ 1000 كىلومېتىر ئىچىدە بولسا 50 كىلومېتىردىن باشلاپ ھېسابلاندى؛ 1000 كىلومېتىردىن ئۇزۇن بولسا 1000 كىلومېتىردىن باشلاپ ھېسابلاندى.

مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) مال باھاسىنىڭ تېز ئۆرلىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزۇن يوللۇق تېلېگراف ئۈسكۈنە ـ ماتېرىياللىرى قىس، بەك قىممەت بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ھەققى كۆپ قېتىم تەڭشەلدى، ھەتتا ئايدا 3 قېتىم تەڭشەش ئەھۋالىمۇ كۆرۈلدى. 1949 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 11ـ كۈنىدىن باشلاپ ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ھەققى (تەڭگە ھېسابىدا) مۇنداق بولدى: ئادەتتىكى نومۇر سوراش ھەققى 50 يۈەن، ئادەم چاقىرىش ھەققى 75 يۈەن، ئادەتتىكى چاقىرىپ بېرىش ۋە جىددىي نومۇر سوراش 100 يۈەن، جىددىي ئادەم چاقىرىش ھەققى 125 يۈەن، جىددىي چاقىرىپ بېرىش ھەققى 150 يۈەن، بىكار قىلىش ھەققى 10 يۈەن.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن 1950 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ھەققى يەنىلا ئىككى جايىنىڭ ئارىلىقى بويىچە ھېسابلاندى. 100 كىلومېتىر ئىچىدە بولسا 10 كىلومېتىردىن باشلاپ ھېسابلاندى؛ 20 كىلومېتىردىن يۇقىرى بولسا 20 كىلومېتىر 1 ـ دەرىجە قىلىندى؛ 100 كىلومېتىردىن ئاشسا مېرىدىئان ۋە پاراللېل بويىچە ھېسابلاندى.

سۆزلىشىش ھەققىنى قېتىم بويىچە ھېسابلاش: ھەر 3 مىنۇت بىر قېتىم ھېسابلاندى، 3 مىنۇتقا توشمىسا بىر قېتىم ھېسابلاندى. ئادەم چاقىرىش ھەققى ئاساسىي ھەققە %50 قوشۇپ ھېسابلاندى؛ چاقىرىپ بېرىش ھەققى جەھەتتە ئاساسىي ھەققە %100 قوشۇپ ھېسابلاندى؛ جىددىي تېلېفون ھەققى جەھەتتە ئادەتتىكى تېلېفون ھەققىنە بىر ھەسسە قوشۇپ ھېسابلاندى.

1958 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى بايرامدا ۋە دەم ئېلىش كۈنلىرىدە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفونغا يېرىم ھەق ئېلىش باشلاندى، ھەر خىل ئۇزۇن يوللۇق تېلېفونغا ھەر كۈنى سائەت نۆلدىن ئەتىسى ئەتىگەن سائەت 7 گىچە سۆزلىشىش ھەققى، ئادەم چاقىرىش قوشۇمچە ھەققى ۋە بىكار قىلىش ھەققى يېرىم باھا بويىچە ھېسابلاندى. شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سائەت نۆلدىن باشلاپ پوچتا ـ تېلېگراف مىنىستىرلىكىنىڭ «بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئاددىيلاشتۇرۇش، تۆۋەنلىتىش» توغرىسىدىكى يولىيورۇقىنىڭ روھىغا ئاساسەن

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، ئاددىيلاشتۇرۇلۇپ، تۆۋەنلىتىلىپ ھەر خىل تېلېفونلارنىڭ ھەققى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن %40 چۈشۈرۈلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن 1966 - يىل 9 - ئاينىڭ 1- كۈنىدىن باشلاپ 3 مىنۇت بىرلىك قىلىنغان ئاساسىي ھەق تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، ئابونېنتلارنىڭ ئەملىي سۆزلەشكەن ۋاقتىغا قاراپ ھەق ھېسابلاندى، سۆزلىشىش ۋاقتى بىر مىنۇتقا يەتمىسە بىر مىنۇت ھېسابلاندى، ھەر قېتىملىق سۆزلىشىش ھەققى 10 پۇڭغا توشمىسا 10 پۇڭ بويىچە ھېسابلاندى؛ ئادەم چاقىرىش قوشۇمچە ھەققى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى؛ يېرىم باھا ئېلىنىدىغان ۋاقىت (ئۇرۇمچى ۋاقتى) سائەت 19 دىن ئەتىسى ئەتىگەن سائەت 7 گىچە قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، شىنجاڭ ۋاقىت رايونىنىڭ سىرتىدىن كەلگەن تېلېفونلاردا بېيجىڭ ۋاقتى ئاساس قىلىنىدى.

1972 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ زاكازنى بىكار قىلىش ھەققى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1973 - يىل 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ، يېرىم باھا بويىچە ھەق ئېلىش ۋاقتى ئاپتونوم رايون ئىچىدە بىرەك بېيجىڭ ۋاقتى سائەت 21 دىن ئەتىسى سائەت 7گىچە ئىجرا قىلىنىدى.

1979 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئادەم چاقىرىش، چاقىرىپ بېرىش قوشۇمچە ھەققى ۋە ھەر قېتىملىق تېلېفونغا 3 مىنۇتنى بىرلىك قىلىپ ھەق ئېلىش تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1987 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى 2 خىل ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون ھەققىنى تەڭشىدى.

1. ئاپتونوم رايون ئىچىدىكى ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك، ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارە (خانا) لىرىدىن ئاپتونوم رايون ئىچى - سىرتىدىكى ناھىيىدىن تۆۋەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرى، يېزا - بازار، تۆەن - مەيدانلارغا ئۇرۇلغان ئۈزۈن يوللۇق تېلېفوندىن ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون ھەققى ئېلىشتىن باشقا، ھەر مىنۇتى 0.20 يۈەن ئۆلچەم قىلىنىپ يېزا تېلېفونى ناھىيىدىن ئۆتۈش ھەققى قوشۇپ ئېلىنىدى، جىددىي تېلېفونغا ھەسسىلەپ ھەق ئېلىنىدى.

2. ئۈزۈن يوللۇق يېرىم باھالىق تېلېفوننىڭ باشلىنىش ۋە توختاش ۋاقتى ئاپتونوم رايوننىڭ ھەممە جايدا ئوخشاشلا (بېيجىڭ ۋاقتى) سائەت 21 دىن ئەتىسى سائەت 7 گىچە قىلىنىدى، يەل بويى ئۆزگەرتىلمەيدى، بۇ ئاپتونوم رايون ئىچىدىكى جايلاردىن باشقا ئۆلكە، شەھەرلەرگە ئۇرۇلغان ئۈزۈن يوللۇق تېلېفوننىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالدى.

1988 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون ھەققىگە ئادەتتىكى تېلېفون قوشۇمچە ھەققىنى قوشۇپ ئېلىش قارار قىلىنىدى. يەنى شىنجاڭدىن دۆلەت ئىچىگە ئۇرۇلغان ئۈزۈن يوللۇق تېلېفونلاردىن دۆلەت ئىچىدە يولغا قويۇلۇۋاتقان ئۈزۈن يوللۇق تېلېفونلاردىن دەرىجىگە بۆلۈپ ھەق ئېلىش ئۆلچىمى ئاساسىدا ئادەتتىكى تېلېفون قوشۇمچە ھەققى قوشۇپ ئېلىش، ئارىلىقى 200 كىلومېتىر ئىچىدە بولسا بىرمىنۇتلۇق سۆزلىشىش ھەققىگە 0.08 يۈەن قوشۇپ، ئارىلىقى 200 كىلومېتىردىن ئاشسا ھەر مىنۇتلۇق سۆزلىشىش ھەققىگە 0.12 يۈەن قوشۇپ ئېلىش، بۇ مەبلەغنى مەخسۇس مەبلەغ قىلىپ، ئاپتونوم رايون ئىچىدىكى ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون ئۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىش بەلگىلەندى.

§3. شەھەر تېلېفونى

1. شەھەر ئىچى تېلېفون تورى

قەشقەر شەھىرىدە شەھەر تېلېفونى مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) بارلىققا كەلدى. شۇ يىلى

80 توچكىلىق ماگنىتلىق ئاپتوماتسىز كومىۋاتاوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، 70 تېلېفون ئورنىتىلدى. 1949 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى شەھەر تېلېفون مۇلازىمەت نۇقتىلىرى: قەشقەر شەھىرىدە 50 توچكىلىق ماگنىتلىق كومىۋاتاوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، 38 ئابونېنتقا تېلېفون ئورنىتىلدى؛ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە 20 توچكىلىق ماگنىتلىق كومىۋاتاوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ 19 ئابونېنتقا تېلېفون ئورنىتىلدى.

1955 - يىلى يەكەن ناھىيىسىدە شەھەر تېلېفونى بارلىققا كەلدى، 30 توچكىلىق كومىۋاتاوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، 28 ئابونېنتقا تېلېفون ئورنىتىلدى؛ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە 50 توچكىلىق ماگنىتلىق كومىۋاتاوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ 35 توچكىسى ئىشلىتىلدى. 1956 - يىلى يەنە 4 ناھىيىدە شەھەر تېلېفونى بارلىققا كەلدى: قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىسىدە 35 توچكىلىق كومىۋاتاوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، 10 ئابونېنتقا تېلېفون ئورنىتىلدى؛ قاغىلىق ناھىيىسىدە 50 توچكىلىق كومىۋاتاوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، 18 ئابونېنتقا تېلېفون ئورنىتىلدى؛ يېڭىسار ناھىيىسىدە 30 توچكىلىق كومىۋاتاوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇپ، 20 ئابونېنتقا تېلېفون ئورنىتىلدى؛ پەيزاۋات ناھىيىسىدە 20 توچكىلىق كومىۋاتاوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇپ، 18 ئابونېنتقا تېلېفون ئورنىتىلدى. كېيىنكى يىلى يەنە 4 ناھىيىدە شەھەر تېلېفونى بارلىققا كەلدى: مارالبېشى ناھىيىسىدە 30 توچكىلىق كومىۋاتاوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇپ، 22 ئابونېنتقا تېلېفون ئورنىتىلدى؛ يوپۇغا ناھىيىسىدە 20 توچكىلىق كومىۋاتاوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، 15 ئابونېنتقا تېلېفون ئورنىتىلدى؛ پوسكام ناھىيىسىدە 20 توچكىلىق كومىۋاتاوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، 13 ئابونېنتقا تېلېفون ئورنىتىلدى؛ مەكىت ناھىيىسىدە 20 توچكىلىق كومىۋاتاوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، 21 ئابونېنتقا تېلېفون ئورنىتىلدى.

ئاپتوماتىك تېلېفون ئۆزە كومىۋاتاورخانىسى

1961 - يىلى ئاشقورغان ناجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە شەھەر تېلېفونى بارلىققا كەلدى، 30 توچكىلىق كومىۋاتاوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەتلىك ناھىيە - شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە شەھەر تېلېفون تورى شەكىللەندى.

1962 — 1969 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە شەھەر تېلېفونى قۇرۇلۇشىنىڭ سۈرئىتى بىر قەدەر ئاستا بولدى. 1973 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە 1000 توچكىلىق قەدىملىمە ئاپتوماتىك كومىۋاتاوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئايرىم تېلېفون ئورنىغان ئابونېنت 438 گە يەتتى، ئەسلىدىكى ماگنىتلىق كومىۋاتاورنىڭ سىغىمچانلىقى 600 توچكىغا كېڭەيتىلدى، ئەمەلىيەتتە 575 توچكىسى ئىشلىتىلدى.

1979 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قاغىلىق ناھىيىسىدە 400 توچكىلىق ئۆزە ئاپتوماتىك تېلېفون كومىۋاتاورى ئىشلەشكە باشلىدى. 11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى پەيزاۋات ناھىيىسىدە 200 توچكىلىق ئۆزە ئاپتوماتىك كومىۋاتاور ئىشقا كىرىشتى. شۇ يىلى ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى 400 توچكىلىق توكلۇق كومىۋاتاوردىن بىرنى ئورۇنلاشتۇردى. 1985 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى 2000 توچكىلىق HJ—921 تىپلىق ئۆزە ئاپتوماتىك كومىۋاتاورنى مۇۋاپىقلىشىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە باشلىدى، 1000 توچكىلىق قەدىملىمە كومىۋاتاور بىلەن 400 توچكىلىق توكلۇق كومىۋاتاورنى ئىشلىتىشتىن

توختاتتى. 1986 - يىل 6 - ئايدا يەكەن ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى 1000 توچكىلىق قەدىملىمە ئاپتوماتىك كومموتاتورنى ئىشقا كىرىشتۈردى. 1988 - يىلى مارالبېشى ناھىيىسىدە 500 توچكىلىق ئۆزە ئاپتوماتىك كوممۇتاتور ئىشقا كىرىشتى، ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ 2000 توچكىلىق ئاپتوماتىك كوممۇتاتورىنىڭ سىغىمچانلىقىنى كېڭەيتىش قۇرۇلۇشى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتى. 1990 - يىل 1- ئاينىڭ 1- كۈنى پوسكام ناھىيىسى كۈيباغ بازارلىق پوچتا - تېلېگراف شۆبە ئىدارىسىنىڭ دەرىجىسى ناھىيە دەرىجىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىگە ئۆستۈرۈلدى، شۇ يىلى 50 توچكىلىق ماگنىتلىق كوممۇتاتوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئابونېنتى 27گە يەتتى. 1990 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ۋىلايەت بويىچە ئاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىن باشقا ناھىيە - شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئاپتوماتىك تېلېفون ئورنىتىلدى، ۋىلايەت بويىچە شەھەر تېلېفونىنىڭ سىغىمچانلىقى 9200 توچكىغا يەتتى، 6420 توچكىسى ئىشلىتىلدى.

2. كەسىپ تۈرلىرى

پوچتا - تېلېگراف تارماقلىرى ئاپارات، ئۈسكۈنە، شەھەرلەرنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى ۋە ئابونېنتلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىغا قاراپ ئاساسىي تىجارەت رايونلىرىنى بېكىتتى، ئاساسىي تىجارەت رايونىنىڭ سىرتىدىكى ئابونېنتلار پاسىل سىرتىدىكى ئابونېنت دەپ ئاتالدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن شەھەر تېلېفونى مەۋرىي، ھەربىي ساھەدىكىلەرگىلا خىزمەت قىلاتتى. كونكرېت كەسىپ تۈرلىرى يوق ئىدى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر شەھەر تېلېفونىنىڭ ئاپپارات، ئۈسكۈنىلىرى يەنىلا بىر قەدەر ئاددىي بولۇپ، ئابونېنتلار ناھايىتى ئاز ئىدى، ئاساسىي تىجارەت رايونلىرىنىڭ دائىرىسىمۇ ناھايىتى تار بولۇپ، ئادەتتىكى تېلېفون، سىملىق تېلېفون، ئابونېنتلار ئۇلانمىلىق تېلېفونى، ۋاقىتلىق تېلېفون كەسىپلىرىلا بار ئىدى. 60 - يىللاردا ئادەتتىكى تېلېفون، سىملىق تېلېفون، ئۇلانمىلىق تېلېفون، مەخسۇس لىنىيىلىك تېلېفون ۋاقىتلىق تېلېفون قاتارلىق كەسىپ تۈرلىرى بارلىققا كەلدى. 1973- يىلى قەشقەر شەھىرىدە ئاپتوماتىك تېلېفون كوممۇتاتورى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، ئادەتتىكى تېلېفون، سىملىق تېلېفون، ئابونېنتلار كوممۇتاتورى، ئۇلانمىلىق تېلېفون، مەخسۇس لىنىيىلىك تېلېفون، ۋاقىتلىق تېلېفون، ستولبا ئىجارە ئېلىپ سىم تارتىش، ئىجارىگە بېرىش، لىنىيىلەرنى رېمونت قىلىپ بېرىش كەسىپلىرى بارلىققا كەلدى، ئابونېنتلارغا تېلېفون قويۇپ بېرىش، ئۆزگەرتىش، يۆتكەپ بېرىش، ئابونېنتنىڭ ئىسمىنى ئۆزگەرتىش رەسمىيەتلىرىمۇ بېجىرىلدى. ئالاھىدە كەسىپ تۈرلىرىدىن نومۇر سۈرۈشتۈرۈش ئىستانسىسى (114)، كاشىلىلارنى تەكشۈرۈپ رېمونت قىلىش ئىستانسىسى (112) بارلىققا كەلدى.

1988 - يىلىدىن كېيىن پوچتا - تېلېگراف مۇنتىزىملىكى تارقاتقان شەھەر تېلېفونى كەسىپىگە ئائىت بەلگىلىمىگە ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايىتىدە تۆۋەندىكىدەك كەسىپ تۈرلىرى بولغا قويۇلدى: (1) ئادەتتىكى تېلېفون؛ (2) قوشۇمچە تېلېفون ۋە زاپچاسلىرى (قوڭغۇراق، قايرىما روبىلنىك، شتېپسېل)؛ (3) سىملىق تېلېفون؛ (4) ئىستېمال تېلېفونى؛ (5) ئابونېنتلار كوممۇتاتورى، كوللېكتىپ تېلېفون ۋە تېلېفونلىشىش ئاپپاراتى؛ (6) تارماق تېلېفون؛ (7) ئۇلانمىلىق تېلېفون؛ (8) مەخسۇس لىنىيىلىك تېلېفون؛ (9) ۋاقىتلىق تېلېفون، مەخسۇس لىنىيىلىك سىملىق تېلېفون؛ (10) ئاممىۋى تېلېفون؛ (11) سىمسىز تېلېفون؛ (12) ستولبا ئىجارە ئېلىپ سىم تارتىش؛ (13) تۇرۇبا يولنى ئىجارىگە ئېلىش؛ (14) ئۈسكۈنىلەرنى رېمونت قىلىپ بېرىش، تېلېفون قويۇپ بېرىش، ئۆزگەرتىش، يۆتكەپ بېرىش، ئابونېنتنىڭ ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ بېرىش قاتارلىقلار، ئالاھىدە تېلېفون تۈرلىرىدىن: نومۇر سۈرۈشتۈرۈش ئىستانسىسى «114»، كاشىلىلارنى تەكشۈرۈپ رېمونت قىلىش ئىستانسىسى «112»، ۋاقىت مەلۇم قىلىش ئىستانسىسى «117»، سىمسىز چاقىرىش ئىستانسىسى «126» بار.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە شەھەر تېلېفونى ئابونېنتلىرىنىڭ 1949 — 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 17 بىرلىكى: ئابونېنت

يىل	جەمئىي	قەشقەر كونا شەھەر	قەشقەر يېڭى شەھەر	قەشقەر	مارالبېشى	يەكەن	پوپۇنا	پوسكام	قاغىلىق	مەكىت	يېڭىسار	پەيزاۋات	ناتۇرغان	كونېباغ
1949				38										
1950				42										
1951				55										
1952				56										
1953				80										
1954				120										
1955	195			167		28								
1956	324	6	36	191		33			18		20	20		
1957	505	14	47	240	22	56	15	12	26	21	22	30		
1958	641	28	56	265	25	85	21	21	328	29	25	48		
1959	759	33	70	314	34	93	22	30	54	45	30	34		
1960	892	45	84	326	58	114	24	44	69	49	30	49		
1961	954	49	98	375	54	105	26	41	73	44	24	37	28	
1962	925	57	92	331	50	120	32	38	68	46	24	45	22	
1966	1358	63	107	537	69	165	64	64	65	70	47	65	42	
1967	1349	73	107	537	39	165	64	68	68	70	50	65	43	
1968	1377	73	107	537	69	165	64	61	70	72	50	65	44	
1969	1382	73	107	537	70	165	64	57	74	73	50	65	47	
1970	1409	73	107	537	75	172	64	58	75	76	60	65	47	
1971	1304	63	103	426	70	175	62	75	88	85	52	65	40	
1972	1488	65	109	573	84	175	62	73	91	90	55	62	49	
1973	1446	66	97	498	88	192	73	76	100	79	61	67	49	
1974	1558	71	122	529	97	187	70	80	115	88	65	78	56	
1975	1613	59	124	558	100	192	75	85	122	94	66	81	57	
1976	1711	63	129	599	110	215	84	92	100	106	69	84	60	
1977	1841	67	132	651	140	223	87	99	100	113	76	90	63	
1978	1984	81	146	731	156	235	94	91	100	108	81	90	71	
1979	2410	81	196	781	171	281	96	100	189	118	89	129	179	
1980	2422	90	196	834	169	249	96	135	214	138	90	129	82	
1981	2527	68	191	857	171	311	99	137	224	139	97	140	93	
1982	2675	97	200	873	184	363	99	136	239	145	99	151	89	
1983	2862	143	204	980	181	366	99	136	242	157	114	153	87	

	98	157	120	149	240	134	109	289	200	184	1072	144	2896	1984
	105	141	134	156	260	130	113	291	208	185	1146	145	3014	1985
	97	141	149	162	289	174	114	307	215	184	1355	148	3335	1986
	99	158	158	165	320	168	115	346	221	162	1561	154	3627	1987
	102	170	109	180	360	197	125	398	288	174	1859	164	4126	1988
	113	192	190	197	397	211	140	462	317	199	2361	171	4950	1989
27	126	222	230	330	629	303	155	556	391	238	3047	271	6525	1990

ئىزاھ: جەدۋەلدە 1963 — 1965 ـ يىلغىچە بولغان سانلىق مەلۇمات يوق.

3. شەھەر تېلېفون ئۈسكۈنىلىرى

مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) قەشقەردە 80 توپكىلىق ماگنىتلىق ئاپتوماتسىز كوممۇتاتوردىن بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، 70 تېلېفون ئورنىتىلدى، تېلېفون ئىدارىسى (1 ـ دەرىجىلىك ئىدارە) تەسىس قىلىندى. 1952 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىدە شەھەر تېلېفون سىغىمچانلىقى 100 توپكىغا يېتىپ، 95 تېلېفون ئورنىتىلدى. كېيىنكى يىلى قەشقەر شەھەرلىك تېلېفون ئىدارىسى ھازىرقى ئورنىغا كۆچۈرۈلدى، كوممۇتاتور سىغىمچانلىقى كېڭەيتىلىپ 100 × 2 توپكىلىق ماگنىتلىق كوممۇتاتوردىن 2سى ئورنىتىلدى، ئىدارىدىن چىقىرىلغان شەھەر ئىچى تېلېفون قايتما لىنىيىسى 250كە يەتتى، 2.5 پوستكىلومېتىر ئۈزۈنلۇقتا كابېل تارتىلدى. 1955 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە شەھەر تېلېفون سىغىمچانلىقى 280 توپكىغا يەتتى. 1961 ـ يىلىغا قەدەر، تاشقورغان ناھىيىسىدىن باشقا قالغان 10 ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ھەممىسىگە كوممۇتاتور ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 320 توپكىغا يەتتى، 188 تېلېفون ئورنىتىلدى، 16.89 كىلومېتىر ستولبا ئورنىتىلدى، 103.42 جۈپ يالىڭاچ سىم تارتىلدى. 1973 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىدە ماگنىتلىق كوممۇتاتورنىڭ سىغىمچانلىقى 600 توپكىغا يېتىپ، 575 توپكىسى ئىشلىتىلدى. شۇ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى 1000 توپكىلىق قەدەملىمە ئاپتوماتىك كوممۇتاتور ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن رۇكايتكىلىق تېلېفون شاللىۋېتىلدى، ئاپتوماتىك مەخسۇس لىنىيىلىك تېلېفون 438 گە يەتتى، 107 مېتىر ئۈزۈنلۇقتا 12 كۆزلۈك مەخسۇس تۈرۈبا ياتقۇزۇلدى. 1979 ـ يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى 400 توپكىلىق ئاممۇۋى تېلېفون كوممۇتاتورى ئورناتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قاغىلىق، پەيزاۋات ناھىيىلىرىمۇ 400 توپكىلىق ۋە 200 توپكىلىق ئۈرە كوممۇتاتور ئورناتتى.

50 ـ يىللاردىن 1990 ـ يىلغىچە قەشقەر شەھىرىدە شەھەر تېلېفون ئۈسكۈنىلىرىنىڭ ئۈزگىرىش ئەھۋالى مۇنداق: 50 ~ 60 ـ يىللاردىن بۇرۇن رۇكايتكىلىق تېلېفون، 70 ـ يىللاردا قەدەملىمە تېلېفون، 80 ـ يىللاردا ئۈرە كوممۇتاتورلۇق تېلېفون، 90 ـ يىللاردا پروگراممىلىق تېلېفون ئىشلىتىلدى.

4. شەھەر تېلېفونى ھەققى

مىنگونىڭ ئاخىرقى يىللىرى مال باھاسى تېز ئۈرلەپ، پۇل كۆپ قېتىم ئۈزگەرگەچكە، شەھەر تېلېفونىنىڭ ھەققىمۇ كۆپ قېتىم تەڭشەلدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن پوچتا ـ تېلېگراف مىنىستىرلىكىنىڭ شەھەر تېلېفونى باش ئىدارىسى 1951 ـ يىلىدىن باشلاپ شەھەر تېلېفونى ئابونېنتلىرىدىن 6 دەرىجە بويىچە ھەق ئېلىشنى بەلگىلىدى. ئابونېنتلار مۇنداق ئايرىلدى: 100 ئابونېنت ئىچىدە بولسا 1 ـ دەرىجە؛ 101 ~ 500 ئىچىدە بولسا 2 ـ دەرىجە؛ 501 ~ 2000 ئىچىدە بولسا 3 ـ دەرىجە؛ 2001 ~

5000 ئىچىدە بولسا 4 ـ دەرىجە؛ 5001 ~ 10 مىڭ ئىچىدە بولسا 5 ـ دەرىجە؛ 10 مىڭدىن يۇقىرى بولسا 6 ـ دەرىجە دەپ ئايرىلدى. قەشقەر شەھەرلىك پوچتا تېلېگراف ئىدارىسى 1 ـ دەرىجىگە ئايرىلدى. 1957-يىلى قەشقەر شەھىرىدە شەھەر تېلېفونى 240قا يەتكەنلىكى ئۈچۈن، 2 ـ دەرىجىلىك ھەق ئۆلچىمى دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى. 1958 ـ يىلى پوچتا تېلېگراف مىنىستىرلىكى شەھەر تېلېفونىنىڭ ھەققىنى يېغىشتا رايون ئايرىماسلىق، ئاپتوماتسىز تېلېفون، ئاپتوماتىك تېلېفون، ئۇستەل تېلېفونى، تام تېلېفونى دەپ ئايرىماي ھەممىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ئاساس بويىچە ھەق ئېلىشنى، بۇرۇن تېلېفون ئورناتقان ئابونېنتلارنى 6 دەرىجىگە ئايرىپ ھەق ئېلىشنى سىغىمچانلىق بويىچە ئۆچ دەرىجىگە ئايرىپ ھەق ئېلىشقا ئۆزگەرتىشنى، ئۆيىگە قويدۇرغان ئابونېنتلاردىن A خىلدىكى ئابونېنت قاتارىدا، باشقا ئابونېنتلاردىن B خىلدىكى ئابونېنت قاتارىدا ئېلىشنى بەلگىلىدى. قەشقەر شەھەر تېلېفون سىغىمچانلىقى 500 توچكىغا يەتكەچكە، 3 ـ دەرىجىلىك سىغىمچانچىلىق بويىچە ئايلىق ئىجارە ھەققى ئېلىندى، ئادەتتىكى تېلېفونلاردىن ئايدا 9 يۈەن ئىجارە ھەققى ئېلىندى.

1980 ـ يىلى پوچتا ـ تېلېگراف مىنىستىرلىكى شەھەر تېلېفون ھەققىنى يەنە تەڭشىدى، ئاي بويىچە ھەق ئېلىش تۈزۈمىدىكى تېلېفونلارنىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققىنى ھېسابلاش دەرىجىسى 3 ـ دەرىجىدىن 4 ـ دەرىجىگە تەڭشەلدى، ئاپپارات سىغىمچانلىقى 10 مىڭ توچكىدىن ئاشىدىغان ئىدارىلەر 1 ـ دەرىجىگە ئايرىلدى، 9999 — 2000 ئىچىدە بولغان ئىدارىلەر 2 ـ دەرىجىگە ئايرىلدى، 500 — 1999 ئىچىدە بولغان ئىدارىلەر 3 ـ دەرىجىگە ئايرىلدى، 500 توچكىدىن تۆۋەنلەر 4 ـ دەرىجىگە ئايرىلدى، قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ تېلېفون سىغىمچانلىقى 3000 توچكا بولغاچقا 2 ـ دەرىجىگە كۆتۈرۈلدى، ھەر بىر تېلېفونىنىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى 10 يۈەن بولدى.

1988 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سائەت نۆلدىن باشلاپ شەھەر تېلېفونىنىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى، تېلېفون ئورنىتىش ھەققى ۋە ئۈزۈن يوللۇق تېلېفونغا قوشۇپ ئېلىنىدىغان ئادەتتىكى تېلېفون قوشۇمچە ھەققى تەڭشەلدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ئاپارات سىغىمچانلىقى 4000 توچكا بولغاچقا، ئايلىق ئىجارە ھەققى 18 يۈەندىن 21.6 يۈەنگە تەڭشەلدى، قوشۇمچە تېلېفونىنىڭ 6 يۈەندىن 7.2 يۈەنگە، سىملىق تېلېفونىنىڭ 5.14 يۈەندىن 17.4 يۈەنگە تەڭشەلدى.

1990 ـ يىلى پوچتا ـ تېلېگراف مىنىستىرلىكى شەھەر تېلېفونىنىڭ ھەققىنى يەنە تەڭشىدى، ئاي بويىچە ھەق ئېلىش تۈزۈمىدىكى تېلېفونلارنىڭ ئىجارە ھەققى دەرىجىسى 4 ـ دەرىجىدىن 8 ـ دەرىجىگە تەڭشەلدى، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شەھەر تېلېفون سىغىمچانلىقى 4000 توچكا بولغاچقا 6 ـ دەرىجە (2000 — 10 مىڭ) قىلىپ بېكىتىلدى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە شەھەر تېلېفونى ئاساسلىق ئۇسكۇنىلىرىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 18

يىل / تۈرى	1966	1969	1978	1975	1977	1979	1983	1985	1987	1988	1989	1990
كومۇتاتور ئومۇمىي سىغىمچانلىقى (توچكا)	1820	1820	2270	2520	2670	3220	3970	6100	5950	8250	8750	9650

بۇنىڭ ئىچىدە: ئاپتومات تېلېگراف	1000		1000	1000	1000	1600	1600	3600	3600	6100	6600	9200
مەركىزىي باتارىيە شەكلىدىكى								400	400	400	400	
ماگنىتلىق	1820	1820	1270	1520	1670	1620	1970	2100	1950	1750	1750	450
كومموتاتورنىڭ ئەملىي سىغىمچانلىقى (توپىكا)	1358	1382	1437	1613	1841	2312	1863	1678	2552	4598	5180	6402
شەھەر تېلېفونى كومموتاتورىغا ئۇلانغان تېلېفون (دانە)	1238	1259	1384	1536	1829	2183	2733	3267	3946	4567	5264	6607
ئابونېنتلارنىڭ كىچىك كومموتاتورنىڭ سىغىم. چانلىقى (توپىكا)	795	775	450	445	665	905	1760	2220	1710	1882	1920	5474
ئابونېنتلارنىڭ كىچىك كومموتاتورىغا ئۇلانغان تېلېفون (دانە)	410	382	193	232	307	390	1024	1558	1162	1232	1292	3123
ستولبىلىق سىم يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	172	170	245	250	185	255	241	258	268	283	276	217
ستوبىلىق يالىڭاچ سىم يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى (جۈپ كىلومېتىر)	572	556	504	1303	455	517	405					
كابېل ئۇزۇنلۇقى (كىلو-مېتىر)	202	202	41.6	47.3	55	67.5	87.5	15.3	142.8	162	168.3	176.3
كابېل ئۇزۇك سىمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى (پوستىك كىلومېتىر)	1110	1110	2073	1945	2401	3149	4475					

§ 4 . يېزا تېلېفونى

1956 - يىل 6 - ئايدىن بۇرۇن قەشقەر ۋىلايىتىدە يېزا تېلېفونى يوق ئىدى. يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، شۇ يىلى 7 - ئايدا «ھەممە يېزىغا تېلېفون تۈتاشتۇرۇش» نىشانى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى 7 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ناھىيىدىن 2 - رايونغا تېلېفون سىمى تارتىپ، ۋىلايەت بويىچە يېزا تېلېفون كەسپىنىڭ تۇنجى قەدەمنى باستى. ئۇنىڭدىن كېيىن قەشقەر كونا‌شەھەر، يەكەن، يوپۇغا ناھىيىلىرى ئارقا - ئارقىدىن يېزا تېلېفونى ئورناتتى. 1958- يىلى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسى 1 مىليون 296 مىڭ 300 يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا تېلېفون تەرەققىياتىغا مەدەت بەردى. 1959 - يىلى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىن باشقا قالغان 10 ناھىيىنىڭ ھەممىسىدە يېزا تېلېفون سىمى تارتىلىپ، يېزا تېلېفون ئالاقە تورى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا تېلېفونىدا رايون ئىچى تېلېفونى ۋە رايون سىرتى تېلېفونىدىن ئىبارەت ئىككى خىل كەسىپ بېجىرىلدى، يېزا تېلېفونىنى ئالماشتۇرۇش نۇقتىسىنىڭ ئاخىرقى ستولبىسى باشلىنىش نۇقتىسى، لىنىيىنىڭ بىر كىلومېتىرى ئاساسىي تىجارەت رايونى قىلىندى. 1983 - يىلى ئاساسىي تىجارەت رايونىنىڭ

دائىرىسى 0.5 كىلومېتىرلىق سىم لىنىيىسى بويىچە ئايرىلدى، تىجارەت رايونى پرىنسىپ جەھەتتە رايون، پېزا مەمۇرىي رايونى بويىچە ئايرىلدى.

1. كەسىپ تۈرى

50 - يىللاردا پېزا تېلېفونى بارلىققا كەلگەن دەسلەپكى يىللاردا ئادەتتىكى تېلېفون، سىمداش تېلېفون، ئورتاق تېلېفون، ۋاقىتلىق تېلېفون قاتارلىق كەسىپ تۈرلىرى بار ئىدى. 1963 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى پېزا تېلېفون تىجارىتىنى باشقۇرۇش چارىسىنى ئېلان قىلدى، بۇ چاغدا ھاۋا مۇداپىئە ئاخباراتى تېلېفونى، ئالاھىدە تېلېفون، باشلىق تېلېفونى، ھەربىي ئىشلار تېلېفونى، ئادەتتىكى تېلېفون، ھۆكۈمەت ئىشلىرى تېلېفونى، كەسپىي ئىشلار تېلېفونى قاتارلىق كەسىپلەر بېجىرىلدى.

1965 - يىلى ھاۋا مۇداپىئە ئاخباراتى تېلېفونى، ئالاھىدە تېلېفون، ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرىنىڭ جىددىي تېلېفونى، جىددىي ئورۇنلاشتۇرۇش تېلېفونى، ۋىلايەت، شەھەر، ناھىيە رەھبەرلىرىنىڭ مەخسۇس تېلېفونى، ھەربىي ئىشلار جىددىي تېلېفونى، جىددىي ئاخبارات تېلېفونى، ئادەتتىكى جىددىي تېلېفون، جىددىي ھۆكۈمەت ئىشلىرى ۋە كەسپىي ئىشلار تېلېفونى، ھەربىي ئىشلار تېلېفونى، ئاخبارات تېلېفونى، ئادەتتىكى تېلېفون، ھۆكۈمەت ئىشلىرى ۋە كەسپىي ئىشلار تېلېفونى قاتارلىق كەسىپ تۈرلىرى بېجىرىلدى.

1985 - يىلدىكى پېزا تېلېفون كەسىپ تۈرلىرى: (1) ھاۋا مۇداپىئە ئاخبارات تېلېفونى يەنى ھاۋا مۇداپىئە ئاخبارات تېلېفونى، خەلق ھاۋا مۇداپىئە تېلېفونى؛ (2) ئالاھىدە تېلېفون يەنى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش تېلېفونى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئەھۋالى تېلېفونى، ئورمان ئوت ئاپىتى تېلېفونى، يەر تەۋرەشتىن تېز مەلۇمات بېرىش تېلېفونى، كاشىلىلارنى جىددىي رېمونت قىلىش تېلېفونى؛ (3) باشلىق تېلېفونى يەنى ھاكىم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى پارتىيە، ئارمىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى تېلېفونى؛ (4) ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلار تېلېفونى يەنى پېزا (بازار) دىن يۇقىرى پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى تېلېفونى؛ (5) ئادەتتىكى تېلېفون يەنى باشقا ئورگانلار ۋە شەخسلەر تېلېفونى دەپ ئايرىلدى. تېلېفونلىشىش تۈرلىرى نومۇر سوراش تېلېفونى، ئادەم چاقىرىش تېلېفونى، چاقىرىپ بېرىش تېلېفونى دەپ ئايرىلدى.

بۇنىڭدىن بۇرۇن ناھىيىلەر سىملىق تېلېفون بىلەن سىمسىز تېلېفوننى بىرلەشتۈرۈش ئۈسۈلىدىن پايدىلىنىپ، پېزا تېلېفونى يولغا قويۇش ۋە پېزا تېلېفونىدىن پايدىلىنىپ سىملىق رادىئو پروگراممىلىرىنى ئاڭلىتىش ئالاھىدە كەسىپلىرىنى يولغا قويدى. 1985 - يىلىدىن باشلاپ پېزا تېلېفون لىنىيىسىدىن پايدىلىنىپ رادىئو ئاڭلىتىش توختىتىلدى.

2. كەسىپ مىقدارى

ئەشقەر ئۇلايىتىنىڭ پېزا تېلېفون كەسىپى كېيىنرەك يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، تەرەققىياتى خېلى تېز بولدى. 1956 - يىل 7 - ئايدىن باشلاپ 1961 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ھەقلىق پېزا تېلېفون ئابونېنتى 1645 كە يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەڭشىلىشىگە ئەگىشىپ، پېزا تېلېفون ئابونېنتلىرى ئازىيىشقا باشلىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە پېزا تېلېفونى داۋاملىق ئازايدى، 1966 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە پېزا تېلېفون ئابونېنتى ئاران 1590 بولۇپ، 1961 - يىلدىكىدىن 55ى كېمەيدى. 1971 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا پېزا تېلېفونى ئورنىتىش ئەسلىگە كېلىپ، مۇشۇ خىل ئابونېنت 2149 غا يەتتى. 1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن پېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، پېزا تېلېفونى ئورنىتىدىغانلار كۆپەيىشكە باشلىدى. 1979 - يىلى پېزا تېلېفون ئابونېنتى 2946 گە يېتىپ، 1971 - يىلدىكىدىن 797سى كۆپەيدى. 1990 - يىلى 2319 غا يەتتى.

3. يېزا تېلېفون ئۇسكۇنىلىرى ۋە توري

1956 — 1958 - يىلغىچە ۋىلايەتتىكى ناشقورغان ناھىيىسىدىن باشقا 11 ناھىيە، شەھەرنىڭ ھەممىسىدە يېزا تېلېفون توري شەكىللىنىپ بولدى. 1958 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ ئالاقىچى ئەسكەردىن 92نى ئۆتىپ، يېزا تېلېفون سىمىنى تارتىشقا يارەملەشتۈرۈشى بىلەن 1604 ستولبا ئورنىتىلدى، 101 جۈپ كىلومېتىر سىم تارتىلدى. 1977 - يىلنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر كونائەھەر ناھىيىسىنىڭ پاختەكلى يېزىسىدا ئېلېكترونلۇق ئاپتوماتىك كومۇتاتوردىن بىرى ئورنىتىلدى، مەزكۇر كومۇتاتور قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يېزىلاردا تۇنجى قېتىم ئورنىتىلغان ئاپتوماتىك تېلېفون كومۇتاتورى ھېسابلىنىدۇ. 1981 - يىلى مەكىت ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدىن شۇ ناھىيىنىڭ يېڭىئاۋات يېزىسىغىچە بولغان 32 كىلومېتىر ئارىلىقتا M753 تىپلىق ئۈچ يوللۇق ئالاھىدە يۇقىرى چاستوتىلىق سىمسىز كۆچەيتكۈچ ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئانتېننىسى 12 مېتىرلىق مۇنا بىلەن مۇقىملاشتۇرۇلدى، بۇ شىنجاڭ يېزا تېلېفونىدىكى تۇنجى ئالاھىدە يۇقىرى چاستوتىلىق ئاپپارات ھېسابلىنىدۇ. 1988 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ شاخاپ پوچتا - تېلېگراف پونكىتىغا قەشقەر يېزا تېلېفونى بويىچە 40 توچكىلىق «سىچۇاڭ» ماركىلىق پروگراممىلىق تۇنجى كىچىك كومۇتاتور ئورنىتىلدى. 1989 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ خانئېرىق بازىرىغا «سىچۇاڭ» ماركىلىق 128 توچكىلىق كومۇتاتور ئورنىتىلدى. 90 - يىللارغا كىرگەندىن كېيىن سەپەرلىك مىكرو دولقۇن يېزا تېلېفون ساھەسىگە كىردى.

4. يېزا تېلېفون ھەققى

1956 - يىلىدىن 60 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە، قەشقەر ۋىلايىتىدە يېزا تېلېفون ھەققى بىر قەدەر تۆۋەن ۋە نىسپىي تۇراقلىق بولدى.

1965 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى يېزا تېلېفون ھەققىنى تەڭشەپ، مۇقىم تېلېفونلاردىن ئاي بويىچە ھەق ئېلىش بىلەن قېتىم ۋە ۋاقىت ھېسابلاپ ھەق ئېلىش بىرلەشتۇرۇلگەن ھەق ئېلىش تۈزۈمىنى قوللىنىشنى بەلگىلىدى. ھەر مۇقىم تېلېفوننىڭ ئايلىق ھەققى 7 يۈەن، سىمداش تېلېفون، ئورتاق تېلېفون، قوشۇمچە تېلېفوننىڭ ئايلىق ھەققى 6 يۈەن قىلىپ بېكىتىلدى. ۋاقىت ۋە قېتىم ھېسابلاپ ئېلىنىدىغان ھەققى مۇنداق 3 خىل بولدى: ھەق ھېسابلاش ۋاقتى 3 مىنۇت قىلىندى، 3 مىنۇتقا توشمىسا 3 مىنۇت بويىچە ھېسابلاندى، 3 مىنۇتتىن ئاشقان قىسمى تېلېفونلاشقان ۋاقىت بويىچە ھېسابلاندى.

1985 - يىلى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، يېزا تېلېفون تورىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە كەسپىدە يېڭى ئۆزگىرىش بولدى. ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا-تېلېگراف ئىدارىسى يولغا قويۇلۇۋاتقان ھەق ئېلىش ئۇلانمىسىنى تەڭشىمەسلىك ئاساسىدا، تۆۋەندىكىدەك 3 تۈرلۈك ھەق ئېلىش چارىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشنى بېكىتتى.

(1) ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون لىنىيىسىدىن ئۆتۈش ھەققىنى تولۇقلاپ ئېلىش. يەنى: دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرى، يېزا - بازارلار، تۆەن - مەيدانلاردىكى پوچتا - تېلېگراف شۆبە ئىدارە (خانا) دىن ئۇلانغان ئۈزۈن يوللۇق تېلېفونلا بولىدىكەن 1965 - يىلى ئاپتونوم رايون ئېلان قىلغان يېزا تېلېفونىدا ۋاقىت ۋە قېتىم ھېسابلاپ ھەق ئېلىش ئۇلانمىسىگە ئاساسەن، ئۈزۈن يوللۇق تېلېفونلىشىش ۋاقتى بويىچە ھەق ئېلىش؛

(2) پاسىل سىرتىدىكى لىنىيىنىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققىدە شەھەر تېلېفون ھەققى ئۇلانمىسىنى ئاساس قىلىش. يەنى ئاساسىي تىجارەت رايونىدىن ھالقىپ كەتكەن ھەر كىلومېتىرى ئۈچۈن لىنىيە (ھەققىي لىنىيە، مەۋھۇم لىنىيە، يۇكلىمە دولقۇنلۇق لىنىيە بولسۇن) نىڭ ھەر كىلومېتىرىدىن ھەر ئايدا 5 يۈەن پاسىل ھالقىش ئىجارە ھەققى ئېلىش؛

(3) لىنىيە قوشۇمچە ھەققى. ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون، شەھەر، يېزا تېلېفونى بىرلەشمە ئىستانسىسىغا پاكى رايون ھالقىغان تورغا كىرگەن ئابونېنتلاردىن رايون پاسسىلىدىن ھالقىپ كەتكەن لىنىيىنىڭ ھەر كىلومېتىرى ئۈچۈن ئايدا 10 يۈەن قوشۇمچە ھەق ئېلىش.

1987 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا ـ تېلېگرف ئىدارىسىنىڭ [1987] 215 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتىگە ئاساسەن، يېزا تېلېفون ھەققى 1965 ـ يىلدىكى ھەق ئاساسىدا تەڭشىلىپ، 1988 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سائەت 0 دىن باشلاپ ئىجرا قىلىندى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يېزا تېلېفون ئابونېنتلىرىنىڭ 1956 — 1990 ـ يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 19 بىرلىكى: ئابونېنت

يىللار	جەمئىي	قەشقەر شەھىرى	قەشقەر كونا شەھىر	قەشقەر يېڭىشەھىر	يەكەن	پەيزىۋات	ماراليېشى	مەكىت	قاغىلىق	پوسكام	پەيزىۋات	بوپۇما	گۇمباغ	ئاقتوغان
1956	ھەق ھېسابلانمىغان			8	6									
1957	ھەق ھېسابلانمىغان 166		8	9	15		73	26	30		2	3		
1958	ھەق ھېسابلانمىغان 571		146	43	62	58	80	69	60		53			
1959	ھەق ھېسابلانمىغان 1111	32	296	145	128	73	86	97	86	67	101			
1960	ھەق ھېسابلانمىغان 1425	40	320	214	163	84	98	125	122	83	120	56		
1961	ھەق ھېسابلانمىغان 1645	43	320	306	179	84	150	143	138	96	132	54		
1966	1590		307	234	325	83	125	112	150	34	146	74		
1967	1642		316	268	325	83	125	102	152	34	159	78		
1968	1625		308	261	325	83	120	105	152	34	159	78		
1969	1634		312	261	325	83	120	105	158	34	158	78		
1970	1592		291	216	325	83	133	114	160	34	158	78		
1971	2147	40	291	260	420	137	149	141	245	205	158	87	14	
1972	2179	40	275	269	423	148	152	138	229	220	160	111	14	
1973	2221	40	293	300	425	129	105	234	229	176	160	116	14	
1974	2323	39	290	270	435	129	165	156	259	234	209	123	14	
1975	2695	112	282	308	543	133	166	173	313	245	211	185	24	
1976	2637	135	204	332	425	141	166	203	375	268	216	143	29	
1977	2598	95	212	333	425	174	171	213	267	288	242	149	29	
1978	2797	107	229	335	446	201	236	193	297	299	265	155	34	
1979	2946	87	233	352	459	222	239	211	365	317	272	155	34	
1980	2619	80	218	352	400	157	224	211	275	318	215	135	34	
1981	2397	73	197	327	400	136	194	190	258	299	168	126	29	
1982	2360	58	209	323	410	131	182	193	246	294	161	120	33	
1983	2316		236	325	442	132	167	176	239	280	158	131	30	

30		136	170	180	188	247	296	465	150	245	331		2438	1984
30		143	181	198	182	250	327	452	145	250	331		2489	1985
32		145	182	197	182	255	348	441	146	240	331		2499	1986
31		144	186	192	188	252	382	438	142	235	307		2497	1987
26		148	186	199	194	251	202	393	135	231	331		2296	1988
24		145	185	204	186	246	202	394	137	233	338		2294	1989
29		147	180	212	187	256	205	401	150	214	338		2319	1990

ئىزاھ: جەدۋەلدە 1962 — 1965 - يىلغىچە بولغان سانلىق مەلۇمات كەم.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 1959 - يىلدىكى 4 - دەرىجىلىك ئاساسىي باھا - ھەق ئۇلچىمى

جەدۋەل: 15 — 20

بىرلىكى: يۈەن

تۈرى / دەرىجىسى	لىنىيە ئارىلىقى (كىلومېتىر)	ئاساسىي باھا	نومۇر سوراش، چاقىرىش	ئادەم ئىزدەش، چاقىرىپ بېرىش	ھەر مىنۇتىغا قوشۇپ ئېلىنىدىغىنى	جىددىي تېلېفون			بەلگە ھەققى
						نومۇر سوراش	ئادەم چاقىرىش، چاقىرىپ بېرىش	ھەر مىنۇتىغا قوشۇپ ئېلىنىدىغىنى	
1 - دەرىجە	25 كىلومېتىر ئىچىدە	0.15	0.15	0.20	0.05	0.30	0.35	0.10	0.05
2 - دەرىجە	50 — 25 كىلومېتىر	0.30	0.30	0.40	0.10	0.60	0.70	0.20	0.10
3 - دەرىجە	100 — 50 كىلومېتىر	0.60	0.60	0.80	0.20	1.20	1.40	0.40	0.20
4 - دەرىجە	100 كىلومېتىردىن ئارتۇق	0.90	0.90	1	0.30	1.80	2.10	0.60	0.20

IV باب

ئىگىلىك باشقۇرۇش

§ 1 . باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

1. چىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى تۈزۈلمە

چىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ پوچتا ئىشلىرى لەشكىرىي پىرقە (قۇرۇقلۇق ئارمىيە شتابى) نىڭ ئىچكى ئەقلىيات مەھكىمىسىگە قارايتتى، مەھكىمە قارمىقىدا ئات - ئۇلاغ بۆلۈمى ۋە جىددىي ئەكشۈرۈش ئورنى (ئەمىر - پەرمانلارنى قوبۇل قىلىش ۋە يەتكۈزۈش ئورنى) بار ئىدى. گۇاڭشۈ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى ھەربىي رايات،

كۆرەلەر بىردەك پوچتا ئۆتىگىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇلار ئۇلكە، ۋىلايەت، نازارەتلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا قارىدى. گۇاڭشۇ 19 - يىلى (1893 - يىلى) ئۇرۇمچىدە شىنجاڭ تېلېگراف باش ئىدارىسى قۇرۇلدى. گۇاڭشۇ 21- يىلى (1895 - يىلى) قەشقەردە سىملىق تېلېگرامما بارلىققا كەلدى، قەشقەر كونا شەھەردە تېلېگراف شۆبە ئىدارىسى، مارالبېشى، قەشقەر يېڭىشەھەردە تېلېگرامخانا تەسىس قىلىندى، ئۇلار شىنجاڭ تېلېگراف باش ئىدارىسىگە قارىدى. گۇاڭشۇ 32 - يىلى (1906 - يىلى) 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى پوچتا يوللانمىلىرىنى يەتكۈزۈش بۆلۈمى قۇرۇلدى، كېيىنكى يىلى 8 - ئايدا شتات بۆلۈمى قارىمىقىدا مەسئۇل كەسپىي ۋازىرەت بىلەن مەسئۇل پىلان ۋازارىتى قۇرۇلدى، قارىمىقىدا 5 مەھكىمە، شۇ قاتاردا پوچتا مەھكىمىسى، تېلېگراف مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى.

شۈەنتۇڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى) 8 - ئايدا ياڭ ئىشلىرى مەھكىمىسى پېتىرسېن ئاتلىق پەرەڭنى شىنجاڭغا پوچتا ئىشلىرىغا يارەملىشىشكە ئەۋەتتى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ئۇرۇمچى پوچتا ئىشلىرى باش ئىدارىسى قۇرۇلدى. شۈەنتۇڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) قەشقەردە پوچتا بارلىققا كەلگەندىن كېيىن قەشقەر كونا شەھەر ۋە يەكەندە پوچتا شۆبە ئىدارىسى تەسىس قىلىندى، ئۇلار ئۇرۇمچى پوچتا ئىشلىرى باش ئىدارىسىغا قارىدى.

2. مىنگو دەۋرىدىكى تۈزۈلمە

1. تېلېگراف مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) قاتناش مىنىستىرلىكى قارىمىقىدا پوچتا يوللانمىلىرىنى يەتكۈزۈش بۆلۈمى قۇرۇلدى. مىنگونىڭ 14 - يىلى (1925 - يىلى) بۇ بۆلۈم شەھەر تېلېفونىنى يولغا قويدى.

مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى) پۈتۈن مەملىكەت 21 پوچتا باشقۇرۇش رايونىغا ئايرىلدى، شىنجاڭ- چىڭخەي باشقۇرۇش ئىدارىسى ئۇرۇمچىدە تەسىس قىلىندى، شۇ يىلى 11 - ئايدا قاتناش مىنىستىرلىكى مەملىكەتلىك سىمسىز ئالاقە تورى لايىھىلەش كومىتېتى قۇردى. شۇ يىلى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون يولغا قويۇلدى.

مىنگونىڭ 18 - يىلى (1929 - يىلى) 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى سىمسىز تېلېگراف قاتناش مىنىستىرلىكىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، شىنجاڭنىڭ تېلېگراف ئىشلىرىمۇ قاتناش مىنىستىرلىكىنىڭ باشقۇرۇشىغا قارىدى، قەشقەر تېلېگرامما ئىدارىسى، تېلېفون ئىدارىسى، سىمسىز تېلېفون ئىستانسىسى، تېلېگراف ئىدارىسى شىنجاڭ پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

2. پوچتا مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) شىنجاڭنىڭ پوچتا ئۆتەڭلىرى قاتناش مىنىستىرلىكى پوچتا مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. قەشقەر پوچتا ئىدارىسى شىنجاڭ پوچتا ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

شىنجاڭدا پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرىنى دۆلەت باشقۇرۇپ مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئىجرا قىلدى، كەسىپ كىرىمىگە قاراپ شۆبە ئىدارىلەر دەرىجىگە ئايرىلدى، يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە بولغان تىك لىنىيىلىك باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى.

3. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى تۈزۈلمە

1949 — 1952 - يىلغىچە شىنجاڭدا ئۇرۇمچى پوچتا باشقۇرۇش ئىدارىسى، ئۇرۇمچى تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1952- يىلى شىنجاڭدا شىنجاڭ پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى تەسىس قىلىندى، كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا- تېلېگراف ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ئۇ پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

قەشقەردە پوچتا تېلېگراف نەچچە قېتىم قوشۇلۇپ، نەچچە قېتىم ئايرىۋېتىلدى، 2 قېتىم (شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغان دەسلەپكى مەزگىلدە ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە) ئارمىيىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەرنىڭ تېلېگراف كەسپىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باشقۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، پىلانلىق ئىگىلىك بويىچە باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى، ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى بىلەن يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، پوچتا-تېلېگراف تارمىقى كەسىپ قائىدىسى، مەشغۇلات قائىدىسى ۋە تېخنىكا ئاسراش قائىدىسى قاتارلىقلارنى توزۇپ پوچتا - تېلېگراف ئالاقىسىنى باشقۇرۇشنى تەدرىجىي ئىزغا سالدى.

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پوچتا-تېلېگراف تارمىقى «تەڭشەش، ئىسلاھ قىلىش، تەرتىپكە سېلىش، ئۈستۇرۇش» فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، «خەلق پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرىنى خەلق ئۈچۈن» خىزمەت قىلدۇرۇش مەقسەتىدە داۋاملىق چىڭ تۇردى، باشقۇرۇشتا «تېز، توغرا، بىخەتەر، قۇلاي بولۇش» فاڭجېنىنى ئىجرا قىلدى.

80 - يىللاردا ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكى «دۆلەت، يەرلىك، كوللېكتىپ، شەخس تەڭ تۇتۇش» ۋە «بىر تۈتاش پىلانلاپ تەڭ ئېتىبار بېرىش، سىستېما بىلەن دائىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، قاتلاملۇ قاتلام مەسئۇل بولۇش، بىرلىكتە راۋاجلاندۇرۇش» تىن ئىبارەت ئىسلاھات ۋە تەرەققىيات فاڭجېنىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ مەزگىلدە، قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى باشقۇرۇش جەھەتتە مۇھىم تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، باشقۇرۇش سالمىقىنى ئاشۇردى. ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى جەھەتتە ئىسلاھ قىلىش، قويۇۋېتىش، جانلاندۇرۇش فاڭجېنىدا چىڭ تۇرۇپ، «ئىشلەپچىقىرىش تېپى» دىن «ئىشلەپچىقىرىش، مۇلازىمەت قىلىش تېپى» غا قاراپ تەرەققىي قىلدى. دۆلەتنىڭ پوچتا بىلەن تېلېگرافنى مەركەزلەشتۈرۈپ بىر تۈتاش باشقۇرۇش شەرتى ئاستىدا، پوچتا - تېلېگراف تۈزۈلمىسىگە رىقابەت مېخانىزمىنى كىرگۈزۈشكە دىققەت قىلىپ تەدرىجىي بازارلىشىشقا قاراپ ماڭدى.

2 §. تېلېگراف باشقۇرۇش

1. قائىدە - تۈزۈم

مىنگو دەۋرىدە تېلېگراف باشقۇرۇش تۈزۈملىرىدىن ئاساسلىقى «تېلېفون باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى»، «شەھەر ئىچى تېلېفونى ئورنىتىش ۋە قالدۇرۇش بەلگىلىمىسى»، «دۆلەت ئىچىدىكى تېلېگرامما تىجارىتى ئومۇمىي قائىدىسى» قاتارلىقلار بار ئىدى، تېلېگراف تارمىقى كەسىپكە مەسئۇل باشلىق قويۇپ، دائىم تەكشۈرۈپ تۇردى. شىنجاڭ تېلېگراف ئىدارىسى مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) تېلېگراف خادىملىرىدىن ئىمتىھان ئېلىپ ئىشقا سېلىش چارىسىنى بەلگىلىدى. كېيىنكى يىلى ئۇنىڭغا يەنە تۈزىتىش كىرگۈزدى، خىزمەت ئىقتىدارى، تىرىشچانلىقى، ئەخلاق - پەزىلىتى ۋە بىلىمى قاتارلىقلار ئىمتىھاننىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولدى (ئىقتىدارغا 40 نومۇر، تىرىشچانلىققا 40 نومۇر، پەزىلەت بىلىمگە 20 نومۇر قويۇلدى). تەكشۈرۈش، باھالاش ۋە مۇكاپاتلاش ئارقىلىق، دەرىجىسى، ماۋاشى بىۋاستە ئۈستۈرۈلدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىمۇ ئىلگىرىكى باشقۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 1952 - يىلى پوچتا بىلەن تېلېگراف بىرلەشتۈرۈلۈپ قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدى، قارىمىقىدا تېلېگراف، پوچتا، مالىيە، كاتىبات بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى. تېلېگراف كەسپىنى تەكشۈرۈشكە تېلېگراف بۆلۈمچىسى مەسئۇل بولدى.

1959 — 1963 - يىلغىچە تېلېگراف باش ئىدارىسى «تېلېگرامما كەسپىي قائىدىسى ۋە ئىچكى تېلېگرامما كەسپىي قائىدىسى» ، «ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كەسپىي قائىدىسى»نى ئېلان قىلدى. 1971 - يىلى «شەھەر تېلېفونى كەسپىنى باشقۇرۇش تۈزۈمى»نى ئېلان قىلدى. ۋىلايەتلىك پوچتا- تېلېگراف ئىدارىسى ئالاقىدار قائىدە- تۈزۈملەرگە ئاساسەن، بۆلۈم - ئىشخانىلاردىن تارتىپ ئىسمېنا - گۇرۇپپىلارغىچە قاتلام ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى بېكىتىپ، تەكشۈرۈش تۈرى، مەزمۇنى، قېتىم سانى، مىقدارىنى بېكىتىش، ئىشلەپچىقىرىش ئىسمېنىسىنىڭ باشلىقلىرى، تارماق - شۆبە ئاپپاراتلارنىڭ مۇدىرلىرى كۆندە، ئايدا تەكشۈردى، بۆلۈم، ئىدارە قەرەلسىز تەكشۈردى ھەمدە مەلۇمات جەدۋىلىدىن ئوخشاش 3 نۇسخا يېزىپ، شۇ ئادەم بىلەن ئىسمېنا - گۇرۇپپا باشلىقى ئىمزا قويدى.

1983 - يىلى ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى كەسىپ تەكشۈرۈش بۆلۈمى تەسىس قىلىپ ناھىيە- شەھەرلەرنىڭ كەسپىي تېخنىكىسى، مالىيىسىنى تەكشۈرۈشكە مەسئۇل قىلدى. تەكشۈرۈش، تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈردى. ئىدارە باشلىقى، پارتكۇرۇپپا شۇجىسىدىن تارتىپ خىزمەتچىلەر، قارا خىزمەتچىلەرگىچە ئايرىم - ئايرىم مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئورناتتى، يوقلىما، ئىش نورمىسى، سۈپىتىگە نومۇر قويۇپ ماڭدى. شۇ نومۇرغا قاراپ ئايمۇ ئاي باھالاپ مۇكاپاتلاپ تۇردى. ھەر ئىسمېنا - گۇرۇپپىغا سىنخما، جەدۋەل، دەپتەر تۇتۇش تۈزۈمىنى ئورنىتىپ باشقۇرۇشنى قېلىپلاشتۇردى.

2. قوماندانلىق قىلىش

چىك سۆلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 21 - يىلى (1895 - يىلى) سىملىق تېلېگرامما كەسپى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭ تېلېگرامما باش ئىدارىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۈرپاندىن باشلانغان سىم يوللىرىنى تەكشۈرۈش، رېمونت قىلىشقا قەشقەر شۆبە ئىدارىسىنىڭ مەسئۇل بولىدىغانلىقى توغرىسىدا ئالاقە چۈشۈردى. سىمسىز ئالاقە يولغا قويۇلغاندىن كېيىن قەرەللىك ئۆچرىشىپ، تېلېگرامما لىنىيىسىگە قوماندانلىق قىلىشقا شىنجاڭ تېلېگراف ئىدارىسى مەسئۇل بولدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن 1959 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى «ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون باشقۇرۇش تۈزۈمى ۋە چارىسى»نى ئېلان قىلدى، قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى مۇشۇ چارىگە ئاساسەن مۇناسىپ تەپسىلىي قائىدە تۈزۈپ چىقتى، ئۇ 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئىجرا قىلىندى.

1) ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون يولىغا قوماندانلىق قىلىش 1985 - يىلى قەشقەردىن باشلىنىدىغان تېلېفون يولىدىن 128ى، ئادەمسىز تېلېفون يولىدىن 12 سى، ئىجارىگە بېرىلگەن تېلېفون يولىدىن 10ى، جەمئىي 150 تېلېفون يولى بار ئىدى، ئۇلارغا قوماندانلىق قىلىش ئەھۋالى مۇنداق 3 خىل بولدى.

(1) غول تېلېفون يوللىرى: ئۇرۇمچى - قەشقەر تېلېفون يولىغا ئۇرۇمچى تېلېگراف ئىدارىسى، قەشقەر- خوتەن تېلېفون يولىغا قەشقەر تېلېگراف ئىدارىسى قوماندانلىق قىلدى.

(2) ۋىلايەت ئىچىدىكى تېلېفون يوللىرىغا ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ئىنژېنېرلار ئىشخانىسى قوماندانلىق قىلدى. كۇندىلىك تەكشۈرۈش، ئايلىق ۋە پەسىللىك تەكشۈرۈش ۋەزىپىسىنى بەلگىلەش ۋە چۈشۈرۈشكە يۇكلىمە دولقۇن ئىشخانىسىنىڭ تېلېفون يولى تېخنىكى مەسئۇل بولدى.

(3) يەكەن ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون يولىنىڭ شەرقىي قىسمىغا مەسئۇل بولىدىغان 4 - دەرىجىلىك ئىدارە قىلىندى، قاغىلىق، پوسكام، مەكىت پوچتا- تېلېگراف ئىدارىلىرىنىڭ تېلېفون يولىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە كۇندىلىك تەكشۈرۈش، ئايلىق ۋە پەسىللىك سىناش ۋەزىپىسىنى بەلگىلەش ۋە چۈشۈرۈشكە شۇ ئىدارىنىڭ يۇكلىمە دولقۇن ئىشخانىسى مەسئۇل بولدى.

2) تېلېگرامما يولىغا قوماندانلىق قىلىش 1985 - يىلى قەشقەردە ئۇلاپ بېرىش يولىدىن 10ى، ئىجارىگە بېرىلگەن تېلېگرامما يولىدىن بىرى، تېرمىنال تېلېگرامما يولىدىن 14ى،

توسالغۇلارنى رېمونت قىلىشقا ئىشلىتىلىدىغان مەخسۇس تېلېگرامما يولىدىن بىرى، جەمئىي 26 يول بار ئىدى. تېلېگرامما يوللىرىغا قوماندانلىق قىلىش، تەقسىملەش مۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلدى: غول تېلېگرامما يولىنى ئۆرۈمچى تېلېگراف ئىدارىسى ئورۇنلاشتۇردى ۋە تەقسىملىدى. ۋىلايەت تەۋەسىدىكى تېلېگرامما يوللىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ مەسئۇل ئىشخانىسى مەسئۇل بولدى. تېلېگرامما يوللىرىنى كۈندىلىك تەكشۈرۈش ۋەزىپىسىگە يۆكلىمە دولقۇنلۇق تېلېگرامما ئىشخانىسى ۋە يۆكلىمە دولقۇنلۇق يول تېخنىكلىرى بىرلىكتە مەسئۇل بولدى.

3. سۈپەت باشقۇرۇش

مىنگو دەۋرىدە تېلېگراف كەسپىنىڭ سۈپىتىنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنى قاتناش مىنىستىرلىكى بىلەن شىنجاڭ تېلېگراف ئىدارىسى چۈشۈرەتتى، قاتتىق ئىجرا قىلىش، بەلگىلىمىگە خىلاپلىق قىلغانلارنى قاتتىق بىر تەرەپ قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، تېلېگراف سۈپىتىنى باشقۇرۇش كۈندىن كۈنگە مۇكەممەللەشتى. تېلېگراف بۆلۈمى ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا-تېلېگراف ئىدارىسى چۈشۈرگەن سۈپەت كۆرسەتكۈچلىرىنى ئىسمىنا - گۇرۇپپىلارغا تەقسىملىدى، ئىسمىنا-گۇرۇپپىلار كىچىك گۇرۇپپىلارغا، شەخسلەرگە تەقسىملىدى. ئايدا بىر قېتىم تەكشۈرۈلۈپ تۇردى، تەكشۈرۈش نەتىجىسىنى مۇكاپاتقا چاپتى ھەم يىللىق باھالاشنىڭ ئاساسى قىلدى.

سۈپەت باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، 1978 - يىلىدىن كېيىن، ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى «سۈپەت ئېيى» پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، تېلېگراف سۈپىتىنى قاتلامۇ قاتلام تۆتۈپ تەكشۈرۈپ تۇردى. 1984 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى 7 تۈرلۈك سۈپەت كۆرسەتكۈچى چۈشۈردى، ئۇلار: تېلېگرامما يەتكۈزۈش قەرەلى ئۆتۈپ كېتىش نىسبىتى، تېلېگرامما مۇلازىمىتىدە خاتالىق كۆرۈلۈش نىسبىتى، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوننىڭ ئۇلاپ بېرىلىشى قەرەلىدىن ئۆتۈپ كېتىش نىسبىتى، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوننىڭ ئۇلىنىش نىسبىتى، شەھەر تېلېفوننىڭ ئۇلىنىش نىسبىتى، ئۇرنىتىش، يۆتكەپ بېرىشنىڭ ۋاقتىدا بولۇش نىسبىتى، تېلېگراف ئالاقىسى ۋەقەسى. كېيىن يەنە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوننىڭ لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون يۆكلىمە دولقۇن يولىنىڭ لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى قوشۇلدى. 1985 - يىل 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى كۆزەتكۈچىسى ۋە تېلېگرامما كۆزەتكۈچىسى، ئىسمىنا - گۇرۇپپىلارغا قوشۇمچە سۈپەت تەكشۈرگۈچى قويۇپ، سۈپەت تەكشۈرۈش خىزمىتىنى پىلانلىق ۋە قەدەم - باسقۇچلۇق ئىشلىدى.

تېلېگراف سۈپىتىنى تەكشۈرۈش خىزمىتى 50 — 80 - يىللاردا روشەن ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئۈنۈم قولغا كەلتۈرۈلدى. 1953 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بىر تەرەپ قىلىش ۋاقتىنى ئارىلاپ تەكشۈرۈشنى يولغا قويۇپ ئۆتەتىلگەن، بېرىلگەن تېلېگراممىنى 245 مىنۇتتا بىر قېتىم، كەلگەن تېلېگراممىنى 89 مىنۇتتا بىر قېتىم، ئالماشتۇرۇلغان يۆتكىمە تېلېگراممىنى 144 مىنۇتتا بىر قېتىم تەكشۈرۈپ تۇردى. خەۋەرلىشىش ئۇسكۇنىلىرىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، 1985 - يىل 10-ئايدا بېرىلگەن تېلېگراممىنىڭ 39 مىنۇتتا، كەلگەن تېلېگراممىنىڭ 114 مىنۇتتا، يۆتكىمە تېلېگراممىنىڭ 28 مىنۇتتا ئۇزۇگەرتىلدى. 1988 - يىلىنى ئالساق، تېلېگرامما ھەققىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىقلا كارخانا 6237.52 يۈەن ئىقتىسادىي زىيانىدىن قۇتقۇزۇۋېلىندى؛ 41 مىڭ 615 پارچە نەق پۇل تالونىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق 131.1 يۈەن كىرىم زىيانىدىن ساقلاپ قېلىندى؛ 69 پارچە تېلېگرامما زاكاز قەغىزىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق 2070 يۈەن كىرىم زىيانىدىن ساقلاپ قېلىندى؛ 90 مىڭ 207 پارچە ئەۋەتىلگەن تېلېگرامما تەكشۈرۈلۈپ، 35 پارچىسىغا «جىددىي» دەپ ئىزاھلانغان بولسىمۇ 415 يۈەن جىددىي تېلېگرامما ھەققىنىڭ ئاز ئېلىنغانلىقى بايقالدى؛ ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرى 32 مىڭ 200 پارچە بېرىلگەن تېلېگراممىنى تەكشۈردى، 2290 پارچىسىدىن خاتالىق بايقالدى، بۇ ئومۇمىي سانىنىڭ 0.009% نى ئىگىلەيدۇ.

§ 3 . پوچتا باشقۇرۇش

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا، پوچتا ئۆتەڭلىرىنىڭ تۈزۈمى ئىنتايىن قالتىس ئىدى، پوچتا لىنىيىسى، يەتكۈزۈلۈش ۋاقتى، يەتكۈزۈش قورالى (ئات - ئۇلاغ)، كىرىم - چىقىم بېكىتىلەتتى. مەسىلەن گۇاڭشۈ 9-يىلى (1883 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى چۈشتە، قەشقەرنىڭ خان ئامبىلى چاڭ شۈنگە ئەۋەتىلگەن مەكتۇپ يېرىم كۈن كېچىكىپ كەلگەچكە، شۇ پوچتا ئۆتكىنىڭ باشلىقى پەن دەك گۈيگە 80 دەررە جازا بېرىلگەن ھەمدە بىر ئاي قامالغان، جازا مۇددىتى توشقاندىن كېيىن خىزمەتتىن ھەيدەلگەن.

مىنگو مەزگىلىدىمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى پوچتا ئۆتكۈنى تۈزۈمى ئىجرا قىلىنىپ، پوچتا يوللىرى ئوخشاشلا قالتىس باشقۇرۇلدى. مەسىلەن: قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە بىر قېتىم قاتناش ۋاقتى 15 كۈن، قىشتا 18 كۈن قىلىپ بېكىتىلگەن بولۇپ، كېچە - كۈندۈز يەتكۈزۈلەتتى.

1949 - يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاتالمىش ئۇرۇنسى تەدرىجىي ئاپتوموبىل ۋە ئايروپىلان ئىگىلىدى.

1. پوچتا ترانسپورتى، پوچتا يوللانمىلىرىنى ئالماشتۇرۇش تورى

قەشقەردىن مارالبېشى، ئاتۇش، كەلپىن، قۇمقۇدۇق، غالىبىيەت مەيدانى، ئاقسۇ لىنىيىسىگە كونىدە بىر نۆۋەتچى پوچتا ئاپتوموبىلى مېڭىپ تۇردى؛ قەشقەردىن قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، يايچان، تازغۇن، قىزىل، سۇگەت، يېڭىسار 4 - رايون، چارەك، ئىككىسۇ، لوق، بەشئېرىق، كۆكيار، گۇما، كېلىياق، مۇجى، زاۋا، لاسكۇ، 6 - رايون، قاراقاش، خوتەن لىنىيىسىگىمۇ كونىدە بىر نۆۋەتچى پوچتا ئاپتوموبىلى مېڭىپ تۇردى.

قەشقەردىن يوپۇغا، پەيلو، مەكىت، ئەشمە، يەكشەنبە بازار، تېرىم، مۇغال، بايئاۋات، يېڭئېرىق، خانئېرىق، تازغۇن، سوخۇ مەيدانى، ئاقتۇ لىنىيىسىگە، پەيزاۋات، ياندۇما، يامانيار، شاپتۇل لىنىيىسىگە، تاشقورغان، قەشقەر كوناشەھەر، ئوپال، نەسىللىك قوي فېرمىسى، بۇلۇڭكۆل، ئويتاغ، لىنىيىسىگە ھەپتىدە 3 نۆۋەتچى پوچتا ئاپتوموبىلى مېڭىپ تۇردى.

قەشقەردىن تويۇن، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، ئۇلۇغچات تويۇن، بايقۇرۇت لىنىيىسىگە ھەپتىدە 2 نۆۋەتچى پوچتا ئاپتوموبىلى مېڭىپ تۇردى.

قەشقەردىن قەشقەر يېڭىشەھەر، يايچان، تازغۇن، يېڭىسار، قىزىل، سۇگەت، يەكەن، يېڭىسار 4 - رايون، چارەك، پوسكام، ئىككىسۇ، قاغىلىق لىنىيىسىگە ھەپتىدە 3 نۆۋەتچى پوچتا ئاپتوموبىلى كۆپەيتىلدى.

پوچتا يوللانمىلىرى قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە ھەپتىدە 4 قېتىم ئايروپىلان بىلەن ماڭغۇزۇلدى.

پوچتا يوللانمىلىرى قەشقەردىن پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى، سەككىز تاش، توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، جەنۇبىي ئازادلىق يولى، قەشقەر گېزىتخانىسىغا موتسىكلىت بىلەن ھەپتىدە 6 قېتىم يەتكۈزۈپ تۇرۇلدى.

قەشقەردىن يېزىلارغا يەنى ئاۋات، يېڭئۆستەك، بەشكېرەم، قوغان، پاختەكلى قاتارلىق جايلارغا ھەپتىدە 3 نۆۋەت، مۇش، لەڭگەر، سەمەنلەرگە ھەپتىدە 3 نۆۋەت پوچتا ئاپتوموبىلى قاتناپ تۇردى.

پوچتا يوللانمىلىرى قەشقەر پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ خەلقئارا تىجارەت، مارکا توپلاش، پىلان-مالىيە، تېلېگراف، پوچتا، كادىر - تەربىيە، ئىشخانا قاتارلىق بۆلۈملىرى ئوتتۇرىسىدا قول ھارۋىسى بىلەن ھەپتىدە 16 قېتىم ئالماشتۇرۇپ تۇرۇلدى.

يەكەن دەريالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدا كۆۋرۈك بولمىغاچقا، مەكىت پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىغا پوچتا يوللانمىسى ھەر يىلى 10 - ئايدىن كېيىنكى يىلى 6 - ئايغىچە ئارىلىقتا قەشقەر - يوپۇغا پوچتا يولى ئارقىلىق

توشۇلدى، كەلكۈن مەزگىلىدە يەنە 6 - ئايدىن 10 - ئايغىچە ئارىلىقتا قەشقەر - خوتەن پوچتا يولى بىلەن ماڭغۇزۇلۇپ، يەكەن ياكى پوسكام، پوچتا ئىدارىلىرى ئارقىلىق يەتكۈزۈلدى.

2. پوچتا يوللانمىلىرىنى تۈرلەرگە ئايرىش، تارقىتىش

قەشقەردىن ئايروپىلان بىلەن ماڭغۇزۇلىدىغان ئادەتتىكى خەت - چەك ئاۋىئاتسىيە ئاددىي خەت - چەكلىرىنى بىۋاستە پېچەتلەيدىغان خالتىلىرى تۆۋەندىكى جايلارنىڭ نامى بىلەن پېچەتلىنىپ ماڭدۇرۇلدى: خارىن، چاڭچۇن، شېنيالڭ، تىەنجىن، جىنەن، بېيجىڭ، نەنچالڭ، فۇجۇ، خاڭجۇ، شاڭخەي، خېفېي، نەنجىڭ، نەننىڭ، گۇاڭجۇ، چاڭشا، ژۇخەن، تەيۈەن، جېڭجۇ، شۇجۇ، لويالڭ، شىئەن، باۋجى، چوڭچىڭ، چېڭدۇ، كۇنمىڭ، گۇيياڭ، لەنجۇ، جيۇچۈەن، ئۈرۈمچى، قاراماي، ئىلى، كۇچا، ئاقسۇ، كورلا.

قەشقەردىن ئايتوموبىل بىلەن ماڭغۇزۇلىدىغان ئادەتتىكى ئاددىي خەت - چەك خالتىلىرى تۆۋەندىكى جايلار نامى بىلەن پېچەتلىنىپ ماڭدۇرۇلدى: شېنيالڭ، جىنەن، بېيجىڭ، خاڭجۇ، شاڭخەي، نەنجىڭ، خېفېي، شۇجۇ، شىجياجۇاڭ، چاڭشا، ژۇخەن، جېڭجۇ، تىەنجىن، تەيۈەن، گۇاڭجۇ، لويالڭ، شىخەنزە، شىئەن، جيۇچۈەن، باۋجى، لەنجۇ، چېڭدۇ، ئۈرۈمچى × 2، ئاتۇش، مارالبېشى، كۇچا، ئاقسۇ، قۇمقۇدۇق، ئاچال، شېكەركۆل، كورلا، خوتەن، قاراقاش، گۇما، قاغىلىق، پوسكام، يەكەن، يېڭسار، قەشقەرىيېڭشەھەر.

غالىبىيەت مەيدانى، قۇرۇلۇش شىركىتى، سەككىز تاش، سوخۇ دېھقانچىلىق مەيدانى، تويۇن، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، ئۇلۇغچات تويۇن، بايقۇرت.

پەيزاۋات شاپتۇل، تاشقورغان، ئويتاغ، شەرق شامىلى، بۇلۇڭكۆل، قەشقەر كوناشەھەر، 4 - نومۇرلۇق خەت ساندۇقى.

يوپۇغا، يەكشەنبە بازار، سوخۇ دېھقانچىلىق مەيدانى، ئاقتۇ، مەكىت، پەيلو.

شىزاڭ (ئالى)، رىتۇ.

قەشقەردىن ئايروپىلان بىلەن ماڭغۇزۇلىدىغان زاكاز خەت - چەك خالتىلىرى تۆۋەندىكى جايلارنىڭ نامى بىلەن پېچەتلىنىپ ماڭدۇرۇلدى: خارىن، چاڭچۇن، شېنيالڭ، تىەنجىن، جىنەن، بېيجىڭ × 2، نەنچالڭ، فۇجۇ، خاڭجۇ، شاڭخەي، خېفېي، نەنجىڭ، نەننىڭ، گۇاڭجۇ، چاڭشا، ژۇخەن، سۇجۇ، تەيۈەن، لويالڭ، جېڭجۇ، چوڭچىڭ، چېڭدۇ، كۇنمىڭ، گۇيياڭ، باۋجى، شىئەن، لەنجۇ، جيۇچۈەن، ئىلى، قاراماي، ئۈرۈمچى × 2.

قەشقەردىن ئايتوموبىل بىلەن ماڭدۇرۇلىدىغان زاكاز خەت - چەك خالتىلىرى تۆۋەندىكى جايلارنىڭ نامى بىلەن پېچەتلىنىپ ماڭدۇرۇلدى: كۇچا، ئاقسۇ، شەخەنزە، داخېيەن، كورلا، ئۈرۈمچى × 3، شۇجۇ، شىجياجۇاڭ، ئىلى، گۇاڭجۇ، كۇنمىڭ، شاڭخەي، نەنجىڭ، خېفېي، جىنەن، بېيجىڭ، شېنيالڭ، خاڭجۇ، باۋجى، چېڭدۇ، لەنجۇ، جيۇچۈەن، ژۇخەن، چاڭشا، جېڭجۇ، تەيۈەن، لويالڭ، شىئەن.

ئاچال، قۇمقۇدۇق، مارالبېشى، شېكەركۆل، مەكىت، ئاتۇش، خوتەن، قاراقاش، گۇما، قاغىلىق، پوسكام، يەكەن، يېڭسار، قەشقەر يېڭشەھەر، سەككىز تاش، خانتېڭرىق، يەكشەنبە بازار، يوپۇغا، پەيزاۋات 4 - نومۇرلۇق خەت ساندۇقى، شاپتۇل، قەشقەر كوناشەھەر، بۇلۇڭكۆل، تاشقورغان، ئويتاغ، شەرق شامىلى، سوخۇ دېھقانچىلىق مەيدانى، ئاقتۇ، تويۇن، 2 - چارۋىچىلىق مەيدانى، ئۇلۇغچات تويۇن، بايقۇرت.

ئالىي، پەيلو، توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، غالىبىيەت مەيدانى، رىتۇ، ئاۋات، لەڭگەر، بەشكېرەم، قوغان، يېڭىئۆستەڭ، سەمەن، پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى، پاختەكلى، مۇش.

3. سۈپەت باشقۇرۇش

سۈپەت باشقۇرۇش كۆرسەتكۈچى پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھەر يىلى بىر قېتىم چۈشۈرۈلىدۇ، قەشقەر ژىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى بۆلۈم - ئىشخانىلارغا

چۈشۈرىدۇ، بۇلۇم - ئىشخانىلار ئىسمېنا - گۈرۈپپىلارغا چۈشۈرىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىش تۇرلىرىگە ياكى شەخسلەرگە ئەمەلىيلەشتۈرۈلىدۇ. 1984 - يىلىنى مىسالغا ئالساق، جەمئىسى 9 تۈرلۈك كۆرسەتكۈچ چۈشۈرۈلدى، ئۇلار: پوسۇلكا، خەت - چەكلەرنىڭ ۋاقتىدا يەتكۈزۈلمەسلىك نىسبىتى، پوسۇلكا، خەت - چەكلەرنىڭ زىيانغا ئۇچراش نىسبىتى، ئىسپات بېرىلمىدىغان پوچتا يوللانمىلىرىنىڭ ۋاقتىدا يەتكۈزۈلمەسلىك، خاتالىق كۆرۈلۈش نىسبىتى، ئىسپات بېرىلمىدىغان پوچتا يوللانمىلىرىنىڭ زىيانغا ئۇچراش نىسبىتى، گېزىت-ژۇرناللارغا ۋاقتىدا مۇشتەرى قوبۇل قىلماسلىق نىسبىتى، گېزىت - ژۇرناللارنىڭ ۋاقتىدا يەتكۈزۈلمەسلىك، يەتكۈزۈشتە خاتالىق كۆرۈلۈش نىسبىتى، مۇھىم مۇججەتلەرنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىش، زىيانغا ئۇچراش نىسبىتى، پوچتا ئالاقىسى ۋەقەلىرى.

4. نازارەت قىلىش، تەكشۈرۈش

قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدا ئۆچ دەرىجىلىك تەكشۈرۈش سىستېمىسى ئورنىتىلدى، ئىسمېنا، گۈرۈپپىلاردا مەخسۇس، قوشۇمچە تەكشۈرگۈچىلەر كۆندە تەكشۈرۈپ تۇردى، پوچتا بۇلۇمى قەرەللىك ئارىلاپ تەكشۈرۈپ تۇردى، ئىدارە تەكشۈرۈش بۇلۇمى مۇددەت بويىچە تۇزىتىپ تۇردى. تەكشۈرۈلىدىغان ئاساسلىق مەزمۇنلار: ئىدارە، بۇلۇم، ئىسمېنىلارنىڭ مەشغۇلات ۋاقتى پىلانى؛ پوچتا تىرانسپورتىنى ئۈيۈشتۈرۈش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش؛ يۇقىرى - تۆۋەن ئىش تۇرلىرى، ئىش تەرتىپى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈزۈۋېلىش، ئۆتكۈزۈپ بېرىش، تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش، جەملەپ بالانس قىلىش، ئارىلاپ سېلىشتۇرۇش؛ مۇلازىمەت سەۋىيىسى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ 1984 — 1990 - يىلغىچە بولغان مۇلازىمەت سۈپىتىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 21

تۈرى / يىللار	پوسۇلكا، خەت - چەكلەرنىڭ ۋاقتىدا يەتكۈزۈلمەسلىك نىسبىتى (%)	پوسۇلكا، خەت - چەكلەرنىڭ زىيانغا ئۇچراش نىسبىتى (%)	ئىسپات بېرىلمىدىغان پوچتا يوللانمىلىرىنىڭ ۋاقتىدا يەتكۈزۈلمەسلىك، خاتالىق كۆرۈلۈش نىسبىتى (%)	ئىسپات بېرىلمىدىغان پوچتا يوللانمىلىرىنىڭ زىيانغا ئۇچراش نىسبىتى (%)	گېزىت - ژۇرناللارغا ۋاقتىدا مۇشتەرى قوبۇل قىلماسلىق نىسبىتى (%)	گېزىت - ژۇرناللارنىڭ ۋاقتىدا يەتكۈزۈلمەسلىك، يەتكۈزۈشتە خاتالىق كۆرۈلۈش نىسبىتى (%)	پوچتا ئالاقىسى ۋەقەلىرى (قېتىم)
1984	0.222	0	0.853	0.152	0.602	1.402	
1985	0.121	0.028	0.476	0.015	0.625	0.225	3
1986	0.008	0.008	0.455	0.025	0.457	3.304	1
1987	0.0087	0.0087	0.253	0.0223	0.324	0.0085	
1988	8.0282		0.159			0.206	
1989			0.08	0.0046		0.077	
1990	0.16		0.075	0.0094		1.017	

ئون ئالتىنجى قىسىم

سودا

ئون ئالتىنچى قىسىم

سودا

قەشقەر ئوتتۇرا - غەربىي ئاسىيا ئۇنىۋېرسال سودا بازىرىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان قۇرۇمتاغ تىزمىلىدىن قاشتېشى كۆپ چىقىدىغانلىقى بىلەن مەشھۇر. ۋىلايەت تەۋەسىدىكى مىردارا تېغىدىن چىقىدىغان قاشتېشى «خوتەن قاشتېشى» دېگەن نام بىلەن جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە تارالغان. ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا، غەربىي يۇرتتىكى قۇرۇمتاغ رايونى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن قاشتېشى سودىسى قىلغان. غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، چېڭ ۋاڭسۇڭ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1195 — 1079 - يىلغىچە) جىڭجىڭ (ھازىرقى شىئەن شەھىرىنىڭ غەربى جەنۇبى) دا كاتتا يىغىلىش ئۆتكۈزۈلگەندە، يەكەن قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن ئەلچىلەر تۆگە، ئاق قاشتېشى، ياۋا ئات قاتارلىقلارنى تەقدىم قىلغان. مۇ ۋاڭمەن ئىلگىرى غەربىي يۇرتنى سايا‌ھەت قىلىپ كېبوت قاتارلىق جايلارغىچە بارغان ھەمدە بۇ مەزگىلدە سودا بىلەن شۇغۇللانغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا 2 قېتىم كەلگەن، نەتىجىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ سودا ئالاقىسى تېخىمۇ قويۇقلاشقان. داڭلىق يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي لىنىيىسى سۇلىدا قوشۇلۇپ، غەربتە كۆكئارت ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىياغا ھەتتا ياۋروپاغا باراتتى؛ جەنۇبتا يەكەن ئارقىلىق قۇرۇمتاغنى كېسىپ ئۆتۈپ كەشمىرگە ھەتتا جەنۇبىي ئاسىياغا باراتتى. دېمەك بۇ ئىككى جاي شەك - شۇبھىسىز مۇھىم ئۆتكەل ئىدى.

ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان ماددىي ئەشيا ئوبوروتىدا سودا، خەلق ئارىسىدىكى يىراقتا ئاپىرىپ سېتىش، ئىككى تەرەپ ئۆزئارا بازار ئېچىشتىن باشقا، كۆپىنچە «ئولپاك تاپشۇرۇش» ۋە «باج تاپشۇرۇش» قاتارلىق ھۆكۈمەت ئىشلىرى شەكلىدە مەيدانغا چىقتى، بۇ خىل شەكىل تاكى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە داۋاملاشتى. چېڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، چېڭ ھۆكۈمىتى سودا جەھەتتىكى كونا قائىدىنى قايتا ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى سودىگەرلەرنى چايغا شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنى تېگىشىشكە ئىلھاملاندۇردى. ئەينى چاغدا قەشقەرنىڭ رەڭلىك گىلىمى ئىچكى ئۆلكىلەردە ئالقىشقا ئېرىشتى. ئىچكى ئۆلكىلەرگە يەنە ئات، تۆگە، كالا، قوي، تېرە، قۇرۇق ئۈزۈم، مېۋە - چېۋە قاتارلىقلار توشۇلدى. بۇنىڭدىن باشقا، مىردارا تېغىدىن چىقىدىغان قاشتېشىنىڭ سۈپىتى ياخشى بولغاچقا، ئۇ ئىچكى ئۆلكىدىكىلەر

ئەتىۋارلايدىغان ۋە تەلپۈندىغان نەرسىگە ئايلاندى، شۇڭا قاشتېشى تىجارىتىنى ھۆكۈمەت مونوپول قىلىۋالدى، شەخسلەرنىڭ قېزىشى ۋە توشۇپ سېتىشى مەنئى قىلىندى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، شىنجاڭدا چوڭ ئۆرۈش مالىمانچىلىقى يۈز بەرمىگەچكە، قەشقەرنىڭ بازارلىرى بىر قەدەر مۇقىم بولدى. مىنگونىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى) دىكى، روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ تۆتۈقى يالاڭ زېڭشىن «بېكىنمىچىلىك» سىياسىتىنى يۈرگۈزدى، نەتىجىدە شىنجاڭدا ئىشلەپچىقىرىلغان كۈندىلىك بۇيۇملار ئېھتىياجىنى قامدىيالمىدى، ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان ئارىلىق يىراق، ئۇنىڭ ئۈستىگە قاتناش قۇلايسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىنتايىن جىددىي بولدى. مىنگونىڭ 13 - يىلى (1924 - يىلى) شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ۋاقىتلىق سودا كېلىشىمى ئىمزالىغاندىن كېيىن، سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش جەھەتتىكى جىددىيلىك پەسەيمىشكە باشلىدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) دىن كېيىن، شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سودىسى بىر مەھەل جانلاندى، شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كۆپلەپ ئېكسپورت قىلىنىپ، سانائەت مەھسۇلاتلىرىغا ئالماشتۇرۇلدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) شىمالىي سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان چېگرا سودىسى ئۈزۈلۈپ قالدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىدە دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ئاپپاراتلىرى قۇرۇلدى، سودا ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇلدى، تاۋار ئوبوروتى تەشكىللىنىپ، ھەر مىللەت خەلقى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشتا ئېھتىياجلىق بۇيۇملار بىلەن تەمىنلەندى. 1956 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە خۇسۇسىي سودا - سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلدى، ئۆزگەرتىش جەريانىدا، سودا تارماقلىرى سىستېمىلار بويىچە ئۆزگەرتىلىدىغان ساھەلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تىجارىتىنى ئورۇنلاشتۇردى، مال مەنبەسى بىلەن تەمىنلەشنى كېڭەيتىپ، تىجارەت تور - نۇقتىلىرىنى مۇۋاپىق تەڭشىدى، ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئەمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇپ، مۇلازىمەت سۈپىتىنى ئۆستۈردى. 1953 — 1957 - يىلغىچە بولغان 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، دۆلەت ئىلكىدىكى سودا خىلى تېز تەرەققىي قىلدى. 1957- يىلىنىڭ ئاخىرىدا سودا سىستېمىسىدا توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى، تۇرلۇك مالالار، يېمەكلىك، نېفىت، قەنت- شېكەر، ھاراق - تاماكا، مېتال بۇيۇم شىركىتىدىن ئىبارەت 6 كەسپىي شىركەت بار بولدى. 1966 - يىلدىكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»غا قەدەر قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سودا سىستېمىسىدا ئاساسلىقى سېتىۋېلىش، سېتىش كەسپى ۋە باھا باشقۇرۇش ئارقىلىق، سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى مۇۋاپىق بولماسلىق ھادىسىلىرى تەرتىپكە سېلىندى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، سودا باشقۇرۇش سىستېمىسى بىلەن سودا تىجارەت سىستېمىسى قالايمىقانلىشىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك تارماقلار بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالدى، ئاپپارات ئىخچاملىنىپ، خادىملار تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى، نەتىجىدە سودا خىزمىتىنىڭ نورمال ئىشلىنىشىگە ئېغىر تەسىر يەتتى.

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سودا سىستېمىسىدا ئىدىيە جەھەتتىكى «سول» چىللىقىنىڭ تەسىرى تۈگىتىلىپ، سودا خىزمىتى ئىسلاھ قىلىنىپ، تىجارەت ئىدىيىسى پىلانلىق ئىگىلىكتىن بازار ئىگىلىكى قارىشىغا بۇرالدى، كوللېكتىپ ۋە يەككە سودىنىڭ تەرەققىياتىغا زور كۈچ بىلەن مەدەت بېرىلدى؛ بازار قارىشى تەدرىجىي تۈرغۇزۇلۇپ، نوقۇل ھالدىكى بازار ئورۇنلاشتۇرۇش بازار ئېچىشقا ئۆزگەرتىلدى ھەمدە ئىستېمالغا ئىلھام بېرىلدى؛ ئوبوروت قارىشى تەدرىجىي تۈرغۇزۇلۇپ، تەقسىمات تىپىدىكى ئوبوروت ئالماشتۇرۇش تىپىدىكى ئوبوروتقا ئۆزگەرتىلدى؛ رىقابەت قارىشى تەدرىجىي تىكلىنىپ، بىرلا خىل يول كۆپ لىنىيىلىك ئوبوروت يولىغا ئۆزگەرتىلدى؛ باشقۇرۇش

جەھەتتە، مەمۇرىي ۋاستە ئارقىلىق باشقۇرۇش ئىقتىسادىي ۋاستە ئاساس قىلىنغان باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىلىپ، دۆلەت ئىلكىدىكى سودىنىڭ ئاساسىي يوللۇق رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى. بازار ئارقىلىق تەڭشەشكە پائال قاتنىشىلىپ، ھەددىدىن ئارتۇق بىرلىككە كەلتۈرۈۋېتىش، ئارتۇقچە باشقۇرۇۋېتىشتەك ئىگىلىك باشقۇرۇش ھالىتى ئۆزگەرتىلدى. 1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە سودا، توقۇمىچىلىق، نېفىت، مېتال بۇيۇم، يېمەكلىك، تىببىي دورا، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، شېكەر، تاماكا، ھاراق، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى قاتارلىق 8 چوڭ شىركەت بار بولدى.

I باب

سودا، بازار

1 § . قەدىمكى دەۋردىكى سودا

قەشقەر ۋىلايىتى تارىختا قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي لىنىيىسى ئۇتتۇرىغان جاي ئىدى، بۇ جاي قەدىمدىن تارتىپ سودا ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى بىلەن داڭق چىقارغان. قەشقەر (قەدىمكى زامانىدا سۇلى دەپ ئاتىلاتتى) ، يەكەن (قەدىمكى زامانىدا ياركەنت دەپ ئاتىلاتتى) ۋىلايەت تەۋەسىدىكى 2 سودا شەھىرى ئىدى. يىپەك يولى سودا كارىدورىدىكى تاۋارلار مۇشۇ يەرگە توپلىناتتى ۋە تارقىلاتتى. بۇ يەردە، سودىگەرلەر مالىلىرىنى رەتلەپ، ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ، كۆكئارت (پامىر) ، قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ھالقىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلاتتى. غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ئاسىيا ئوتتۇرىسىدا قاتنايدىغان كارۋانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ جاي جۇڭگوغا كىرگەندىن كېيىنكى تۇنجى سودا نۇقتىسى بولۇپ، ئۇلار ھەم مالىلىرىنى سېتىپ، ھەم مال سېتىۋېلىپ قوشلاپ پايدا ئالاتتى. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا سۇلىدا «شەھەر بار، بۇ شەھەر غەربىي يۇرتتىكى چوڭ شەھەرلەر ئىچىدىكى بىر قەدەر چوڭ شەھەر» دېگەن بايانلار بار. چىلۇ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە «كوچا - رەستىلەر گىرەلىشىپ كەتكەن» ، بازارلاردا «قىممەتلىك ئۇنچە-مارجانلار دائىم كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ، چارۋىلار ۋە مېۋە - چېۋىلەرنى ساناپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ» غان مەنزىرە بارلىققا كەلگەن. ياركەنت خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپلا يىپەك يولىنىڭ غەربىي لىنىيىسىدىكى مۇھىم بازار ئىدى. يەكەن خاندانلىقى مەزگىلى (16 — 17 - ئەسىرلەر) دە بۇ يەر جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ سودا مەركىزى بولۇپ، سودا تارا گۈللەنگەن، يەرلىك سودىگەرلەر ئۆمەك تەشكىللەپ مۇجۇغا ۋە مىڭ سۇلالىسىغا بېرىپ سودا قىلاتتى، ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممە جايلىرىدا ئىز قالدۇرغاندى. پورتىگالىيەلىك ھېنوئىت دېگويىس مىڭ ۋەنلىنىڭ 31 - يىلى (1603 - يىلى) يەركەنتكە كەلگەندە، يەركەنتنى «سودىگەرلەر ناھايىتى كۆپ ئىكەن، مىللارنىڭ تۇرى بەك جىق ئىكەن، داڭلىق سودا ئورنى بولۇشقا مۇناسىپ ئىكەن» دەپ تەسۋىرلىگەن.

1. كارۋان يولى

ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئاساسلىق كارۋان يولى جۇڭگو ۋە چەت ئەلگە داڭلىق مەدەنىيەت ۋە سودا ئالاقىسىدىكى

مۇھىم يول — يىپەك يولىدىن ئىبارەت. بۇ يول مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىردە تەدرىجىي شەكىللەنگەن ۋە راۋاجلىنىشقا باشلىغان، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا 2 قېتىم ئەلچىلىككە كەلگەندىن كېيىن، يىپەك يولى تېخىمۇ گۈللەندى.

يىپەك يولى چاڭئەن ياكى لويادىن باشلىنىپ، خېشى كارىدورى ئارقىلىق غەربىي يۇرتنىڭ كەڭ زېمىنىدىن ئۆتۈپ باكتېرىيە (ھازىرقى ئافغانىستان)، ئارساك (ھازىرقى ئىران)، تاجىك (ھازىرقى ئىراق) قاتارلىق دۆلەتلەرگە بارىدۇ، ئاخىرىدا ياۋروپا قاتارلىق جايلارغا بارىدۇ. «خەننامە. غەربىي يۇرتلار تەزكىرىسى» دە: «يىپەك يولى دۇنخۇاڭدىن باشلىنىپ غەربىي يۇرتقا كىرگەندىن كېيىن، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ توسقۇنلۇقى تۈپەيلىدىن تەبىئىي ھالدا قۇملۇقنىڭ جەنۇب ۋە شىمال تەرىپىنى بويلاپ ئىككىگە ئايرىلغان، شۇڭا جەنۇبىي يول، شىمالىي يول (ئوتتۇرا يول) دەپ ئاتالغان» دەپ خاتىرىلەنگەن.

1) جەنۇبىي يول　بۇ يول دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىكى ياڭگۇەن قوۋۇقىدىن باشلىنىپ، كىروران، مىران، پىشامشان، چاقىلىق، چەرچەن، نىيە، ئۇزۇنتات، ئۇدۇن، گۇما، يەكەن، سارىقول، ئۇررى قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، كۆكئارتتىن ھالقىپ توخرىلار ئىلى ۋە ئارساكقا بارىدۇ، تاجىكتىن ئۆتۈپ، ئاخىرىدا داكچىن (رىم ئىمپېرىيىسى) گە بارىدۇ.

2) شىمالىي يول　ئوچ پادىشاھلىق دەۋرىدە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىن كارۋان يولى ئېچىش سەۋەبىدىن بۇ يول تەدرىجىي ئوتتۇرا يول دەپ ئاتالغان. بۇ يول دۇنخۇاڭدىن چىقىپ قاشقۇۋۇق ئارقىلىق ئالدى قاڭقىل ئوردىسىغا كېلىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي باغرىنى بويلاپ غەربكە مېڭىپ، كورلا، قاراشەھەر، لوپنۇر، ئۇرلى، بۈگۈر، كۇسەن، قۇم، سۇلى، سارىقول قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، غەربتە كۆكئارت ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى فەرغانە، كانجۇت قاتارلىق جايلارغا بارىدۇ، بۇ يول يەنە ئاۋرىسى (ھازىرقى ئارال دېڭىزىدىن كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان جايلار) غا ۋە قارا دېڭىز، شەرقىي ياۋروپاغا بارىدۇ.

2. ئولپان تاپشۇرۇش، چېگرا بازىرى

سۇلى، يەكەن قاتارلىق غەربىي يۇرتتىكى جايلار بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ سودىسى ئولپان تاپشۇرۇش شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىققان، ئۇلار ئارىسىدا چېگرا بازارلىرى بار ئىدى.

1) ئولپان تاپشۇرۇش　تارىخىي خاتىرىلەردە مۇنداق بايان قىلىنغان: شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ياڭجيا 3 - يىلى (134 - يىلى) سۇلى دۆلىتىنىڭ بېگى خانغا قاشتېشى، ئالتۇن كەمەر قاتارلىقلارنى تەقدىم قىلدى، ئولپان ئۆچۈن شاپە، يىپەك تاپشۇردى. ئوچ پادىشاھلىق مەزگىلىدە، سۇلى دۆلىتى ھەر يىلى ئولپان تاپشۇرۇش شەكلى ئارقىلىق ساۋ، ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن سودا قىلىپ تۇردى. سۇي سۇلالىسىنىڭ دايې 11 - يىلى (615 - يىلى) سۇلى دۆلىتى غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ ئاتامانى خىساي قاغان بىلەن چاڭئەنگە ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەلچى ئەۋەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن 9 - يىلى (635 - يىلى) سۇلى دۆلىتى تاڭ دۆلىتىگە ئولپان ئۆچۈن ئېسىل ئات تاپشۇردى، كېيىن دائىم ئولپان تاپشۇرۇش بويىچە ھېرىش - كېلىش قىلىپ تۇردى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ داجۇڭ شياڭفۇ 2 - يىلى (1009 - يىلى) قاراخانىيلار خاندانلىقى ئەلچىسى ئارقىلىق خان ھوزۇرىغا يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تارتۇق قىلدى. كېيىن تارتۇق ئۆچۈن كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتتى. تىيەنشېن 3 - يىلى (1025 - يىلى) ئەلچىلەر ئولپان ئۆچۈن ئىگەر - جابدۇق، قاشتېشى كەمەر، كىمخاپ، تۆگە قاتارلىقلارنى ئېلىپ باردى، سۇڭ سۇلالىسى «ئېلىپ كەلگەن سوۋغىسىنىڭ قىممىتىگە تەڭ تارتۇقلاش» ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈپ كىيىم - كېچەك، ئالتۇن كەمەر، 100 سەر كۈمۈش ئەسۋاب، 200 قۇر كىيىم - كېچەك ئىنئام قىلدى. 8 - يىلى (1063 - يىلى)، ئەلچى بويلا ساغۇن يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئىنئام قىلدى، ئۇ ئېلىپ بارغان سوۋغىسىنىڭ قىممىتى تۆۋەن بولۇپ قېلىپ

قوبۇل قىلماسمىكىن دەپ ئەنسىرىدى، لېكىن مىڭ مۇڭلۇسى ئالاھىدە يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇنى 5000 تىزىق يارماق بىلەن تارتۇقلىدى. شىنىڭ دەۋرىدە (1068 — 1077 - يىلغىچە) كۆپ قېتىم ئۇنچە - مەرۋايىت، قاشتېشى، مارجان، يېشىل تاش، پىل چىشى، سۈت مەھسۇلاتلىرى، كەھرىۋا، شايى، نۇشۇدۇر، تۇز، پاختا، قاشتېشى، ئىگەر - جابدۇق، ئات، دېگىز ئىتىنىڭ چۈنقى ۋە تاشقى، زەمچە، سمماب قاتارلىق نەرسىلەر ئولپان ئۈچۈن تاپشۇرۇلدى، پاختىلىق كىيىم - كېچەك، ئالتۇن كەمەر، ھەرخىل سايمان، پۇل قاتارلىقلار تارتۇق قىلىندى. يۈەنفېڭ يىللىرى (1978 — 1085 - يىلغىچە) دا مەستەك سوۋغات قىلماسلىق توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈلدى. يۈەنفېڭ 8 - يىلى (1085 - يىلى) ئات تارتۇق قىلىندى، خان 1 مىليون 200 مىڭ تىزىق يارماق ئىنئام قىلدى، تارتۇق ئېلىپ كەلگەن ئادەمنى 10 تىزىق يارماق بىلەن تارتۇقلاش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «ئولپان تاپشۇرۇش» قۇرۇق نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى، ئەمەلىيەتتە، سودا ئاساس قىلىندى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگىنلۇڭ 25 - يىلى (1760 - يىلى) يەكەن بېگىگە قاشتېشى قېزىپ، سەرخىللىرىنى تاللاپ بېيجىڭغا ئەۋەتىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلدى؛ چېگىنلۇڭ 54 - يىلى (1790- يىلى) قەشقەرنىڭ 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبېگى چېگىنلۇڭ خانغا زەر ئارىلاش توقۇلغان يۇڭ گىلەم سوۋغا قىلدى.

2) چېگرا بازىرى قېزىۋېلىنغان ماددىي بۇيۇملاردىن ئىسپاتلىنىشچە، ئەمىنىيە دەۋرى، يېغىلىق دەۋرىدىن بۇرۇنلا قەشقەر بىلەن ئىچكى جايلار ۋە چەت ئەل ئوتتۇرىسىدا تاۋار ئالماشتۇرۇش بولغان: يېغىلىق دەۋرىدە يېزىلغان «جۇ سالنامىسى»دە يەكەن، ھوتەن، توخرى قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەر تۇرۇشلۇق جايلاردىن چىقىدىغان قاشتېشى، تۆگە، قېچىرلار داڭلىق، دەپ خاتىرىلەنگەن. گرېتسىيە، ھىندىستانلارنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا: جۇڭگونىڭ يىپەكلىرىنىڭ قەشقەر ئارقىلىق مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردە گرېتسىيىگە، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىردىن ئىلگىرى ھىندىستانغا توشۇلغانلىقى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار. غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، دۆلەت ھاكىمىيىتى ئۇزلۇكسىز مۇستەھكەملىنىپ، خەنزۇلار بىلەن قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتى يەنمۇ قويۇقلاشتى، يىپەك يولى كۇندىن كۇنگە ئاۋاتلاشتى. شۇ ۋاقىتلاردا سۇلى مۇھىم سودا ئۇنىڭى ئىدى، شۇ جايدىكى، ئىچكىرىدىن ۋە چەت ئەلدىن كەلگەن نۇرغۇن سودىگەرلەر مۇشۇ يەردە سودا قىلاتتى. ئىچكىرىدىن كەلگەن سودىگەرلەر يىپەك، چاي، مېتال بۇيۇم، فارفور بۇيۇم، تالالىق قەغەز، دورا، شېكەر، كۇيە دورىسى، كىيىم - كېچەك قاتارلىقلارنى ئېلىپ كېلەتتى، بۇ يەردىن تېرە، ئۈچەي، قوي يۇڭى، چارۋا، قاشتېشى، ياقۇت، دورا - دەرمەك، مېۋە - چېۋە قاتارلىقلارنى ئېلىپ كېتەتتى.

قەشقەر بىلەن يەكەن جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرىسىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى خەلقئارالىق بازارلاردۇر. XIV ئەسىردىن باشلاپلا، قەشقەر بىلەن يەكەننىڭ چېگرا سودىسى گۈللىنىپ، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى سودا مەركىزىگە ئايلانغان. توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى، شېكەر، سەرەڭگە، چويۇن ۋە تۆمۇر بۇيۇملار ئىمپورت قىلىناتتى؛ ماتا، پاختىلىق كىيىم - كېچەك، يۇڭ، تېرە، ئۈچەي قاتارلىق يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ئېكسپورت قىلىناتتى، بۇنىڭدىن باشقا يەنە رەۋەن، چاي ۋە يىپەك توقۇلما، فارفور بۇيۇم قاتارلىق ئىچكى ئۇلكىلەرنىڭ مالىلىرىمۇ ئېكسپورت قىلىناتتى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئىچكى ئۇلكىلەردىن كەلتۈرۈلگەن تاۋارلارنىڭ كۆپىنچىسى مۇشۇ جايلاردىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەنت، بۇخارا، سەمەرقەنت، كەشمىر ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا ئېلىپ بېرىپ سېتىلاتتى. شىيەنفېڭ 1 - يىلى (1851 - يىلى) قەشقەر چارروسىيە ۋە ئەنگلىيە سودا قىلىدىغان شەھەرگە ئايلاندى، نەتىجىدە سودا بىنورمال تەرەققىي قىلدى، ھىندىستاننىڭ ئەپيۇنى، چارروسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ سانائەت بۇيۇملىرى مۇشۇ جايلاردا سېتىلدى، جۇڭگونىڭ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى كۆپلەپ سىرتقا سېتىلدى. ئاقچىنىڭ ئۇزلۇكسىز سىرتقا ئېقىپ كېتىشىگە ئەگىشىپ، چەت ئەل پۇللىرىمۇ ئوبوروت قىلىنىشقا باشلىدى.

3. سودىگەرلەر

خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن، تارىختا ئۆتكەن سۇلالىلەرنىڭ ھەممىسى غەربىي يۇرتقا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەرگە ئەلچى ئەۋەتتى، بىر يىلدا 5 — 6 قېتىمدىن 10 نەچچە قېتىمغىچە ئەلچى ئەۋەتتى، ئاز بولغاندا 100 دىن ئارتۇق، كۆپ بولغاندا نەچچە يۈز ئادەم ئەۋەتتى. بۇ ئەلچىلەر سىياسىي ئالاقە ۋە ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت قوش بۇرچنى زىممىسىگە ئالغانىدى. بۇ مەزگىلدە، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى سودىگەرلەرمۇ غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئالاقىگە قاتناشتى، غەربىي يۇرتتىكى سودىگەرلەرمۇ چاڭئەن، لويائلارغا بېرىپ تىجارەت قىلدى. تارىخىي ماتېرىياللاردا: تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەن شەھرىنىڭ غەربىدىكى ئۇزۇنلۇقى 9 چاقىرىم، كەڭلىكى 100 قەدەم كېلىدىغان جۇجۇ قوۋمى رەستىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بازار بار، بۇ يەر سودىگەرلەر توپلىنىدىغان جاي، بازاردا سۈلى، كۆكيار قاتارلىق دۆلەتلەردىن كەلگەن سودىگەرلەرمۇ بار، دەپ خاتىرىلەنگەن. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەللەرنىڭ ئىستىلا قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، قەشقەرلىك سودىگەرلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشقا باشلىدى. يەكەن خاندانلىقى دەۋرىدە، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى سودىگەرلەر مىڭ سۇلالىسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەردە سودا قىلىپ، مال ئاپىرىپ ساتتى. ئەينى چاغدا، يەكەندە 1400دىن ئارتۇق سودىگەر بار ئىدى. سودىگەرلەر تاپشۇرغان باج خاندانلىق مالىيىسىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى نۇرغۇن سودىگەرلەر ھەربىي قوشۇن بىلەن بىللە قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلارغا كەلدى. چېيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) يەكەن شەھىرى قايتىدىن ياسالدى، «شەھەر ھەيۋەتلىكلىكى جەھەتتە مۇسۇلمانلار يۇرتى بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى»، «شەندۇڭ، شەنشى، جياڭسۇ، جېجياڭلىق سودىگەرلەر خېيىمخەتەرگە قارىماي، ئارىلىقنى يىراق كۆرمەي، بۇ يەرگە مال ئېلىپ كېلىپ ساتاتتى»، «كەشمىر قاتارلىق جايلاردىنمۇ سودىگەرلەر كېلىپ تۇراتتى». گۇاڭشۈ 3 - يىلى (1877 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇلىرى ياقۇپبەگنىڭ كۆچلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، بېيجىڭ، تيەنجىن، شەنشى، گەنسۇ، گۇاڭدۇڭ، خۇنەن، سىچۈەن، جېجياڭ قاتارلىق جايلاردىكى سودىگەرلەر غەربىي يۇرتقا كۆپلەپ كېلىشكە باشلىدى، بېيجىڭ بىلەن گۇاڭدۇڭنىڭ مالىرى كۆپلەپ ئېلىپ كېلىندى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەرلىك سودىگەر ئاخۇنباينىڭ 100 مىڭ كۈمۈش پۇل كاپىتالى، نۇرغۇن ئۆي - زېمىنى ۋە مال - چارۋىلىرى بار ئىدى، ئۈمەر پەرھاڭ چەت ئەل مالىرى دۇكىنى ئېچىپ، ئەنگلىيىلىك سودىگەرلەرنىڭ ۋاكالەتچىسى بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە چەرچىن مالىار دۇكىنى، پاختا دۇكىنى، ھىندىستان مالىرى دۇكىنى، خوتەن مالىرى دۇكىنى قاتارلىق سودا تور - نۇقتىلىرى بار ئىدى، ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردە سودا قىلىپ، كاپىتالى 300 مىڭ كۈمۈش پۇلدىن ئېشىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەتتا پۈتۈن شىنجاڭدىكى كاتتا باي بولۇپ قالدى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) قەشقەردىكى چوڭ - كىچىك سودىگەر 1600گە يېتەتتى، مەبلىغى (قەشقەر پۇلىغا سۈندۇرغاندا) 500 مىڭ — 1 مىليون يۈەندىن ئاشىدىغان سودىگەر 30، 100 مىڭ يۈەندىن 200 مىڭ يۈەنگە يېتىدىغىنى 350 ئىدى، 50 مىڭ يۈەندىن 100 مىڭ يۈەنگە يېتىدىغىنى 600دىن ئاشاتتى.

ناشقى ئالاقە جەھەتتىكى كۆۋرۈك ھېسابلىنىدىغان قەشقەر بىلەن يەكەندە تارىختىن بۇيان چەت ئەللىك سودىگەرلەر ماكانلىشىپ سودا قىلىپ كەلدى. خەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە سۇغدى قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىدىكى سودىگەرلەر مۇشۇ يەردە تىرىكچىلىك قىلدى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ جىيۈەن 8 - يىلى (1271 - يىلى) ئىتالىيىلىك سودىگەر نىكولو ئاكا - ئۇكىلار بىلەن ماركوپولو قەشقەر ئەتراپلىرىدا ئېكسپېدىتسىيە ۋە سودا پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللاندى. مىڭ سۇلالىسىدىن كېيىن، چارروسىيە، ئەنگلىيە، ئافغانىستان،

ھندىستانلىق نۇرغۇن سودىگەرلەر قەشقەر ئەتراپلىرىدا سودا بىلەن شۇغۇللاندى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، چارروسىيە، ئەنگلىيە تەڭسىز شەرتنامە تارقىلىق قەشقەر قاتارلىق جايلارنى «سودا شەھىرى» قىلۋېلىپ، باج ئاپشۇرماي سودا بىلەن شۇغۇللاندى ھەمدە ئالاھىدە ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولدى، نەتىجىدە ئەنگلىيىلىك، ھندىستانلىق، چارروسىيىلىك نۇرغۇن سودىگەرلەر ئارقا - ئارقىدىن بۇ يەرگە كېلىپ، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ سودا بىلەن شۇغۇللاندى. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە شۇەنتۇڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى) چارروسىيىلىك، ھندىستانلىق، ئافغانىستانلىق، ئەنگلىيىلىك سودىگەر 2000دىن ئاشقان، ئۇلار قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، قاغىلىق، پەيزاۋات قاتارلىق جايلارغا تارقالغان بولۇپ، سودا بىلەن شۇغۇللانغان. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) يەكەندە سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەنگلىيىلىك، ھندىستانلىق سودىگەر (سودا ئورنى) 1104كە، خادىمى 2011گە، چارروسىيىلىك سودىگەر (سودا ئورنى) 280گە، خادىمى 732گە يەتكەن.

§ 2 . بازار سودىسى

1. قەشقەر شەھىرىنىڭ بازار سودىسى

جاڭ چېيەن غەربىي يۇرتقا كېلىشتىن بۇرۇنلا، ھازىرقى قەشقەردە ئوتتۇرا تۇزلەشكەن شەھەر - بازارلاردىكى ئوخشىشىپ كېتىدىغان رەستىلەر ۋە دۇكان - ياپىلار بار ئىدى، بۇ دۇكان - ياپىلاردا مال سودىسى قىلىناتتى.

چەت ئەللىكلەر قەشقەر بازىرىدىن مال سېتىۋالماقتا

غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ھازىرقى قەشقەر سۇلى دۆلىتىنىڭ ئاستانىسى تۇرۇشلۇق جاي ئىدى. جاڭ چېيەن غەربىي يۇرتقا كېلىپ يېپەك يولىنى ئاچقاندىن تارتىپ تاكى مىڭ سۇلالىسى دېگۈز ترانسپورتىنى ئاچقانغا قەدەر، سۇلى — قەشقەر ئوتتۇرا - غەربىي ئاسىيا قاتنىشىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى، جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئەڭ دەسلەپكى خەلقئارا بازار ۋە دەرۋازا بولۇپ كەلدى، دېمەك، سۇلى شەھىرى شىنجاڭنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى تۈنجى سودا شەھىرىگە ئايلانغانىدى. بازار سودىسى خەلقئارا يېپەك يول سودىسىنىڭ شەكىللىنىشى، راۋاجلىنىشى ۋە گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ گۈللەندى، نەتىجىدە بۇ جاي يېپەك يولى سودىسىدىكى مال توپلىنىدىغان - تارقىلىدىغان جايغا ۋە ئۆتەڭگە ئايلاندى.

18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ سودا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بەردى، قەشەر بازارلىرى مىسلىسىز گۈللىنىپ، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ئاسىيا بىلەن بولغان سودا ئىشلىرىدىكى مۇھىم بازارغا ئايلاندى ھەمدە شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىلى، تاشقى موڭغۇلىيە چاكتۇ بازىرى بىلەن بىرلىكتە جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى 3 چوڭ قۇرۇقلۇق سودا يولىنىڭ بىرىگە ئايلاندى. قەشقەر بازارلىرىدىكى ئاساسلىق مالالار چارۋا،

تېرە، يېمەكلىك، رەخت، ئەتلەس، چاي، دورىلىق ماتېرىيال قاتارلىقلار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھۆكۈمەت نامىدا ھۆكۈمەتنىڭ سودا پائالىيىتىنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويدى، يېپەك توقۇلما بۇيۇملىرى، چاي، رەۋەن قاتارلىقلار كۆپلەپ سودا قىلىندى.

مىنگونىڭ باشلىرىدىن 30 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى نىسبەتەن مۇقىم بولغاچقا، چارروسىيە، ئەنگلىيە، ھىندىستاندىن سودا كارۋانلىرى قەشقەرگە ئۈزۈلمەي كېلىپ، سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللاندى، قەشقەر شەھىرىنىڭ يىللىق تاۋار سودا سوممىسى 3 مىليون يۈەن (كونا پۇل) دىن ئاشتى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى)، قەشقەر شەھىرىدە چوڭ - كىچىك سودىگەرلەردىن 1600 — 1700 ى بار ئىدى، كاپىتالى قەشقەر پۇلى (ئەينى چاغدا ئوبوروت قىلىنغان پۇل) ھېسابىدا 500 مىڭ يۈەندىن 1 مىليون يۈەنگىچە بولغىنى 30، 200 مىڭ — 500 مىڭ يۈەنگە يېتىدىغىنى 150، 100 مىڭ — 200 مىڭ يۈەنگە يېتىدىغىنى 350، 100 مىڭ يۈەندىن تۆۋەن 50 مىڭ يۈەندىن ئاشىدىغىنى 600 — 700 ئىدى.

40 - يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭدا سىياسىي ۋەزىيەت داۋالغۇپ تۇرغاچقا، سودا ئىشلىرى خارابلاشتى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) قەشقەردە 230لا سودىگەر قالدى، تاۋار قىس بولۇپ، باھا ئۈرلەپ كەتتى، پۇل پاخالاشتى. 1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇش ئالدىدا، قەشقەرنىڭ سودا ئىشلىرى خارابلاشقاندى، بازار سودىسىدا ئاساسلىقى ئۇششاق تىجارەتچىلەر ماتا، سامان قەغەز، ساپال بۇيۇم، قۇرۇق مېۋە - چېۋە ۋە ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىنىلا ساتاتتى، چەت ئەل تاۋارلىرى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ تاۋارلىرى ئىنتايىن ئاز ئىدى.

1950 - يىلى قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر سودا شۆبە شىركىتى قۇرۇلدى، ئارقىدىن دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ۋە تەمىنات - سودا، ھەمكارلىق سودىسى بارلىققا كەلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، خۇسۇسىي سودا - سانائەتچىلەرگە ۋە خۇسۇسىي سودىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا ئىلھام بېرىلدى، بازار سودىسى يولغا قويۇلۇپ دېھقانلار شەھەرگە كىرىپ بازار قىلىپ يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ سېتىشقا رىغبەتلەندۈرۈلدى.

1956 - يىلى خۇسۇسىي سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسەن تاماملانغاندىن كېيىن، بازار سودىسىدا دۆلەت ئىلكىدىكى 11 كەسىپي شىركەت ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا قاراشلىق 60 نەچچە دۇكان ئاساس، يەككە - خۇسۇسىي ئىگىلىك قوشۇمچە قىلىندى. تىجارەت قىلىنىدىغان تاۋارلار 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدىكى نەچچە مىڭ خىلدىن 30 مىڭ خىلغا يەتتى.

1960 - يىلى بازار سودىسىنىڭ پۈتۈشۈش سوممىسى 4 مىليون 650 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، بازار سودىسى «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى» دەپ قارىلىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

80 - يىللاردىن كېيىن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، بازار سودىسى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى، شەھەر - يېزا بازارلىرى كۆندىن كۈنگە جانلاندى. 1980 - يىلى شەھەر بويىچە تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 101 مىليون 840 مىڭ يۈەنگە، پارچە سېتىش، يېمەك-ئىچمەك، مۇلازىمەت ئاپپاراتى 701گە، كەسىپكار 4096گە يەتتى.

1990 - يىلىغا كەلگەندە قەشقەر شەھىرىنىڭ سودا تور - نۇقتىلىرى، بازار سودىسىنىڭ جايلىشىشى مۇڭاپىقلاشتى، توپ ۋە پارچە سېتىلىدىغان مۇكەممەل تور شەكىللىنىپ، ۋىلايەتنىڭ سودا مەركىزىگە ئايلاندى. شۇ يىلى، شەھەر بويىچە تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 315 مىليون 840 مىڭ يۈەنگە يەتتى، شەھەر-يېزىلاردا سودا بازىرىدىن 22سى، يەككە سودا - سانائەت ئورنىدىن 6698ى، كەسىپكاردىن 7650ى بار بولدى، مەبلىغى 11 مىليون 590 مىڭ يۈەنگە، يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى 83 مىليون 320 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بازارغا سېلىنغان تاۋار 9000 خىلدىن ئاشتى.

2. يەكەن ناھيىسىنىڭ سودا بازىرى

يەكەن شەرقتە ئۇدۇن يىلەن تۇتۇشىدۇ، شىمالدا قەشقەرگە بارغىلى بولىدۇ، غەربىي جەنۇبتا قارا قۇرۇم تاغلىرى ئارقىلىق كەشمىرگە بارغىلى بولىدۇ، ئۇ جەنۇبىي ئاسىيا، غەربىي ئاسىياغا تۇتىشىدىغان «يىپەك يولى» نىڭ جەنۇبىي تارمىقىدىكى مۇھىم بازارلارنىڭ بىرى ئىدى. بۇ ئەزەلدىن شەرق، غەربنىڭ ئاۋارلىرى توپلىنىدىغان ۋە تارقىلىدىغان مۇھىم جاي ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، بۇ يەر سودىگەرلەر جەم بولىدىغان، ھەر خىل ئاۋارلار توپلىنىدىغان جاي بولۇپ، بازار ۋە بازار سودىسى ئىنتايىن جانلانغانىدى. ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ تۇمۇر تاۋلاش تېخنىكىسى ۋە بەزى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى ياساش تېخنىكىسى يەكەنگە تارقالغان، يەكەننىڭ بەزى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىمۇ ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئىچكى ئۆلكىلەردىن يۆتكەپ كېلىنگەن ئاۋارلارنىڭ كۆپىنچىسى يىپەك قاتارلىق توقۇمچىلىق بۇيۇملىرى ئىدى، يەكەن ئەتراپىدىكى سودىگەرلەر قاشتېشى، چارۋا مال قاتارلىقلارنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ بېرىپ ساتاتتى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇدا ئۇرۇش مالسمانچىلىقى بولغانلىقتىن، سودا بىر مەھەل كاساتلىشىپ، بازار سودىسى خارابلاشتى. كېيىن بارا - بارا ئەسلىگە كەلدى. 16 — 17 - ئەسىردىكى يەكەن خانلىقى مەزگىلىدە، سىياسىي ۋەزىيەت مۇقىم بولغاچقا، ئىقتىساد گۈللەندى، خانلىقنىڭ ئاستانىسى بولغان ياركەنت شەھىرى (ھازىرقى يەكەن) نىڭ بازار سودىسى گۈللىنىش مەزگىلىگە قەدەم قويدى. بۇ يەردىكى سودا كوچىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 كىلومېتىرغا يېتەتتى، بۇ جايدا «سودىگەرلەر ۋە مالارنىڭ تۇرى كۆپ بولۇپ، شۇ جايدىكى داڭلىق سودا سارىيىسى ھېسابلىنىاتتى». بازار كۇنلىرى «مالار تاغدەك دۆۋىلىنىپ كېتەتتى، ئادەملەر تىقما - تىقماق بولۇپ كېتەتتى. قىممەتلىك ئونچە - مارجانلار ھەر قاچان تېپىلاتتى، چارۋا مالار ۋە تاۋارلارنىڭ سانىنى بىلگىلى بولمايتتى». خانلىق بازار باشقۇرۇش ئۇچۇن مەخسۇس باشقۇرغۇچى خادىملارنى تەيىنلىگەنىدى، سودىگەرلەر سودا ئىشلىرى بىلەن باشقا جايلارغا بارماقچى بولسا ئالاقە ئېلىۋالاتتى، شۇنىڭ بىلەن بېرىش - كېلىش ئىشلىرى كاپالەتكە ئىگە بولاتتى. تارىخىي ماتېرىياللاردا بۇ يەردە 1400 سودىگەر بار، بۇ جايدىن كىگىز، گىلەم، پىچاق، نەيزە، ئىگەر - جابدۇق، باش - ئاياغ كىيىمى، كۇن - خۇرۇم قاتارلىقلار چىقىدۇ، سۇجۇ ۋە مىڭ سۇلالىسى بىلەن چېگرا سودىسى قىلىشقا سودا كارۋانلىرى ئەۋەتىپ تۇرىلىدۇ، سودىگەرلەر ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جايلارغىچە بارىدۇ، دەپ خاتىرىلەنگەن.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، يەكەن شەھىرىنىڭ كۆلىسى «مۇسۇلمانلار يۇرتى ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇرانتتى»، بازار سودىسى جانلانغانىدى. چېيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) «شەندۇڭ، شەنشى، جياڭسۇ، جېجياڭ قاتارلىق جايلاردىكى سودىگەرلەر ئارىلىقنى يىراق كۆرمەي، خېيىمخەتەردىن قورقماي، بۇ يەرگە مال يۆتكەپ ساتاتتى»، ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن سودىگەرلەرمۇ بۇ يەرگە كېلىپ سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، بازار ئاچقانىدى. گۇاڭشۇ 20 - يىلى (1886 - يىلى) ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلگەن سودىگەرلەر يەكەننىڭ مۇسۇلمانلار شەھىرى بىلەن خەنزۇلار شەھىرى ئوتتۇرىسىدا بازار قۇرۇپ، 100 نەچچە دۇكان تەسىس قىلدى، بوران - چاپقۇن، ھۆل - يېغىندىن مۇداپىئەلىنىش ئۇچۇن كارىدورنىڭ تورۇسى ياغاچ تاختاي بىلەن يېپىلدى، بۇ بازارنى كىشىلەر «قاراڭغۇ بازار» دەپ ئاتىدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، يەكەننىڭ بازار سودىسى ئومۇميۈزلۈك گۈللىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى. «بازارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 چاقىرىمغا يېتىدىكەن، رەستە (بازار) بار ئىكەن، بازارغا ھەر خىل مالار سېلىنغان بولۇپ، ئەر - ئاياللار ناھايىتى كۆپ كېلىدىكەن. ئەتىۋارلىق، كەم تېپىلىدىغان نەرسىلەرنىڭ سانىنى بىلىپ بولمايدىكەن» («شىنجاڭغا ساياھەت خاتىرىسى» دىن). مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) غا كەلگەندە، يەكەن ناھىيىسىدىكى ئەنگلىيىلىك ۋە ھىندىستانلىق سودىگەر 1104كە، خادىمى 2011گە يەتتى، چاررووسىيىلىك سودىگەر 280 بولۇپ، 732 خادىمى بار ئىدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۇرۇش مالسمانچىلىقى يۈز بەردى، يەكەن بۇ مالسمانچىلىقنىڭ ئېغىر زىيىنىغا ئۇچرىدى، بازارلار ۋەيران بولدى، سودا كاساتلاشتى، ناھىيە ئىچىدە

مۇسۇلمانلار بازىرى بىلەن شەرقىي قوۋۇق بازىرىلا قالدى. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) دىن كېيىن، سىياسىي ۋەزىيەت مۇقىملاشتى، بازار سودىسىمۇ خېلى تېز ئەسلىگە كەلدى. شۇ يىلى 500 نەچچە سودىگەر تىجارەت باشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە مەبلىغى 10 مىڭ يۈەندىن ئاشىدىغىنى 20دىن ئاشىدۇ. 1949 - يىلىدىن ئىلگىرىكى يەكەندە چوڭ بازاردىن 5ى، كىچىك بازاردىن 11ى بار ئىدى. بازار كۈنى ھەپتە تەرتىپى بويىچە تىزىلغان بولۇپ، ھەر كۈنى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2 — 3 يېزىدا بازار بولاتتى. بازارغا بارىدىغانلار ئەڭ كۆپ بولغاندا 30 مىڭدىن ئاشاتتى.

باغاج بازىرى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتى بازار سودىسىغا مەدەت بەردى، يەكەننىڭ بازارلىرىدا يەنىلا كونا ئادەت بويىچە ناھىيە بازىرى بىلەن يېزا بازىرى ئافلاپ قېلىندى. دۆلەت ئىلكىدىكى سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بازار سودىسىمۇ گۈللەندى. 1958 - يىلى خەلق گۈڭشىسى ئومۇملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ھەمىنى ئۆز ئالدىغا تارتىۋېلىپ، يەككە - خۇسۇسىي سودىنى بېسىش سىياسىتى قوللىنىلغاچقا، بازار سودىسى چەكلىمىگە ئۇچرىدى، شەھەر - بازارلاردىكى بازارلار يېرىم تاقاق ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1978 - يىلدىكى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بازار سودىسى قايتىدىن جانلاندى. 1979 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيىدىكى بازار 20گە، ئادەتتە بازار كۈنى بازارغا كىرىدىغانلار 145 مىڭ قېتىمغا يەتتى؛ بازارغا سېلىنغان تاۋار 314 خىلغا، يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى 12 مىليون 760 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسىنىڭ %11.25نى ئىگىلىدى. 1983- يىلى ئەنئەنىۋى بازار كۈنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ناھىيە تەۋەسىدىكى يېزا - بازار ئورگىنى تۈرۈشلۇق جايلارنىڭ ھەممىسىدە بازار تەسىس قىلىندى. 1985 - يىلى شەھەر - يېزا بازىرى 46گە، كەسپىي بازار 176گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە بازىرىدىكىسى 20، يېزىلاردىكىسى 156. بازارلار ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 393 موغا، بازار كۈنى بازارغا كېلىدىغانلار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 300 مىڭ ئادەم (قېتىم) دىن كۆپرەككە يەتتى، بازارغا سېلىنغان تاۋارلار 400 خىلدىن ئاشتى، يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى 42 مىليون 320 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلىغا قەدەر، ناھىيە تەۋەسىدىكى بازار 30غا، يەككە تىجارەت ئورنى 5744كە، كەسپىكار 9704كە، مەبلىغى 8 مىليون 690 مىڭ يۈەنگە، يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى 66 مىليون 600 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە سودا ئورنى 2451گە، كەسپىكار 7603كە، بازار كۆلىمى 378 مىڭ 700 كۋادرات مېتىرغا، دۇكان 383 ئېغىزغا، دۇكان كۆلىمى 50 مىليون 537 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى.

3. قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ سودا بازىرى

خەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەر كوناشەھەر سۇلى دۆلىتى (ھازىرقى قەشقەر) گە قارايتتى. يېپەك يولى ئېچىلغاندىن كېيىن، ئۇ يېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي تارمىقىدىكى مۇھىم بازارغا ئايلاندى، بۇ يەردە «بازار» بار ئىدى، «كارۋانلار كېلىپ - كېتىپ تۇراتتى، مال - ساتىدىغانلارمۇ، مال ئالىدىغانلارمۇ بار ئىدى». چېيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، قەشقەر شەھىرى مۇسۇلمانلار رايونىدىكى 8 شەھەرنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغان شەھەرگە

ئايلاندى. قول سانائىتى گۈللەندى، ئوتتۇرا ئاسيادىن كەلگەن سودىگەرلەر بۇ يەرگە توپلاندى. تاشقى سودا جەھەتتە چارروسىيە، ھىندىستان قاتارلىق ئەللەر بىلەن سودا ئالاقىسى قىلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 9 - يىلى (1883 - يىلى)، قەشقەر كونتاشەھەر ناھىيىسى قۇرۇلغاندا، ناھىيە يامۇلى قەشقەرنىڭ مۇسۇلمانلار شەھىرى (ھازىرقى قەشقەر شەھىرى) گە تەۋە قىلىندى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، قەشقەرنىڭ «شەھەر كۆلىمى 12 كۋادرات چاقىرىم 7 پۈتۈگا، شەھەر بازىرى 9غا، سودا بازىرى 35كە يەتتى». رەخت، ئاشلىق، پاختا، ئاياغ كىيىم، چارۋا، مېۋە - چېۋە قاتارلىق تاۋارلار سېتىلىدىغان ھەرخىل بازارلار بار بولدى، ئاساسلىقى ئاشلىق، رەخت، گۆش، قۇرۇق - ھۆل مېۋە - چېۋە، چاي، دورىلىق ئۆسۈملۈكلەر سېتىلدى، يېزىلاردا 7 ئورۇندا بازار بار ئىدى، بازار كۈنى بازارغا سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سېلىنىتتى، چاي - جايدىن كەلگەنلەر سودا - سېتىق قىلاتتى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) غا كەلگەندە ناھىيە بازىرىدا 2050 سودىگەر بار بولدى، مەبلىغى ئەڭ كۆپ بولغاندا 300 مىڭ يۈەن (شىنجاڭ پۇلى) گە، يىللىق تىجارەت سوممىسى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 1 مىليون يۈەن (شىنجاڭ پۇلى) گە يەتتى؛ سودا ئورنى 100دىن ئاشاتتى، مەبلىغى ئەڭ كۆپ بولغاندا 220 مىڭ يۈەنگە، يىللىق تىجارەت سوممىسى 450 مىڭ يۈەن (شىنجاڭ پۇلى) گە يەتتى، ئاساسلىقى كونىلىك چەرچىن ماللار ۋە رەخت سودىسى قىلدى.

1952 - يىلى ناھىيە قەشقەر شەھىرىدىن بۆلۈنۈپ چىققاندىن كېيىن، ناھىيىدىكى تۈرلۈك سودا تىجارەت ئورۇنلىرى، تىجارەتچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى قەشقەر شەھىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى، بازار سودىسىمۇ قەشقەر شەھىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. 1955 - يىلى ناھىيە ئورگىنىنىڭ ئورنى يېڭى ناھىيە بازىرى — توققۇزاق بازىرىغا كۆچۈرۈلدى. 1956 - يىلى يەككە، خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى سودا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، يەككە تىجارەتچىلەر بىراقلا ئازىيىپ كەتتى، بازار سودىسىنىڭ ئورنىنى بىردىنلا دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ئالدى. 1963 - يىلغا كەلگەندە، يەككە تىجارەتچىدىن ئاران 78ى قالدى، تىجارەت مەبلىغى 10 مىڭ 800 يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، خۇسۇسىي سودا ۋە بازار سودىسىغا قارىتا ئەملدىن قالدۇرۇش ۋە زەربە بېرىش سىياسىتى قوللىنىلدى، خۇسۇسىي سودا ئاساسىي جەھەتتىن يوقالدى.

مېۋە بازىرى

1978 - يىلدىكى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، خۇسۇسىي سودىغا قارىتىلغان سىياسەت زەربە بېرىش، بېسىشتىن قوغداش ۋە رىغبەتلەندۈرۈشكە بۇرالدى، يەككە تىجارەت كەسپى تېز راۋاجلاندى، شەھەر، يېزا بازىرى سودىسى تېز ئەسلىگە كەلدى. 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە 59 يەككە تىجارەتچى رويخەتكە ئالدۇرۇش توغرىسىدا ئىلتىماس سۇندى. 1983 - يىلى ناھىيە بويىچە يەككە تىجارەتچى 266گە، مەبلىغى 1 مىليون 320 مىڭ يۈەنگە، تىجارەت سوممىسى 2 مىليون 820 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكى يەككە تىجارەتچى 244، مەبلىغى 1 مىليون 120 مىڭ يۈەن، تىجارەت سوممىسى 2 مىليون 580 مىڭ يۈەن. 1985 - يىلى يەككە تىجارەت ئورنى 706گە، كەسپكارى 884كە، مەبلىغى 3 مىليون 420 مىڭ يۈەنگە، تىجارەت سوممىسى 9 مىليون 260 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، يېزىلاردىكى يەككە تىجارەت ئورنى 631گە، كەسپكار 805كە، مەبلىغى 2 مىليون 970 مىڭ يۈەنگە، تىجارەت سوممىسى 7 مىليون 570 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1990 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە تەۋەسىدىكى شەھەر - يېزا سودا بازىرى 12گە، يەككە تىجارەت ئورنى 2769غا، كەسىپكار 3547گە، مەبلىغى 2 مىليون 530 مىڭ يۈەنگە، تىجارەت سوممىسى 2 مىليون 620 مىڭ يۈەنگە، بازار سودىسىنىڭ يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى 5 مىليون 753 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

4. قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ بازار سودىسى

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھازىرقى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى سۇلى دۆلىتىنىڭ تەۋەسىدە ئىدى، بۇ يەر قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ جەنۇب ۋە شىمال تارمىقى تۇتىشىدىغان جايغا جايلاشقان بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى سودا بولىدىغان جاي ئىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە دېڭىز ترانسپورتى ئېچىلىشتىن ئىلگىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى قاتنىشىدىكى مۇھىم جاي ۋە تۇگۈن ھېسابلانغاچقا، بازار سودىسى بىر قەدەر بۇرۇن باشلانغان. بۇ يەرگە ئاساسلىقى يىپەك، چاي، فارفور بۇيۇملار، دورىلىق ئۆسۈملۈكلەر توشۇلاتتى. شەھەر ئىچىدىكى دۇكان - ياپمىلاردا سودا بولاتتى؛ يېزىلاردىكى بازارلاردا ئاساسلىقى چارۋا، ماتا، چاي، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى قاتارلىقلار سېتىلاتتى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 4 - يىلى (1878 - يىلى) لىيۇ جىنتاڭنىڭ خۇنەن قوشۇنىغا ئەگىشىپ شىنجاڭغا كىرگەن، تېنەجىننىڭ ياڭلىيۇچىڭ دېگەن يېرىدىن كەلگەن ھايانكەشلەر يىراق مۇساپىنى بېسىپ سۇلىغا سودا قىلىشقا كەلگەن، ئۇلار ئاساسلىقى چەرچىن مال، ئىلمە توقۇلما، رەخت، كىيىم - كېچەك، باش - ئاياغ كىيىم، قەنت - گېزەك، كۈندىلىك بۇيۇملار ۋە مەدەنىيەت بۇيۇملىرى سودىسى قىلاتتى، بۇنداق دۇكانلار «پايتەخت دۇكىنى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، شەندۇڭ، شەنشى، گەنسۇ، سىچۈەن قاتارلىق ئىچكى ئۆلكىلەردىكى سودىگەرلەرمۇ بۇ جايغا كېلىپ سودا بىلەن شۇغۇللىناتتى.

مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) ما فۇشىڭ قوشۇن باشلاپ خەنزۇلار شەھىرى (ھازىرقى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى) گە كىرگەندىن كېيىن، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى خۇيزۇ، خەنزۇ سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەنلەرنى باشلاپ كېلىپ سۇلىدا دۇكان ئېچىپ سودا قىلدى. بىر مەزگىلگىچە خەنزۇلار شەھىرىدە دۇكانلار ئاۋاتلىشىپ، ئادەملەر كۆپىيىپ، بازار سودىسى مىسلىسىز گۈللەندى. مىنگو دەۋرىدە، سۇلىدىكى ئەڭ چوڭ بازار خانىبرىق بازىرى بولۇپ، ئاساسلىقى ساپال بۇيۇم، تۆمۈر جابدۇق، ئۈتۈك، دوپپا، ماتا سودىسى بولاتتى، ھەر بازار كۈندە بازارغا سېلىنغان ماتا 5000 توپتىن ئاشاتتى، ئۇنىڭ 3000 توپتىن كۆپرەكى سېتىلاتتى.

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) ناھىيە بويىچە ئۇششاق تىجارەتچى 1765كە يەتتى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) خۇسۇسىي دۇكان 425كە، خادىمى 1216گە، كۆچمە يايمىچى 1293كە يەتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتى خۇسۇسىي سودىنىڭ تەرەققىياتىنى پائال قوللىدى، خۇسۇسىي سودا تېز تەرەققىي قىلدى. 1950 - يىلى ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودا ئورنى 618گە، خادىمى 1509غا، مەبلىغى 294 مىڭ 932 يۈەنگە يەتتى. 1951 - يىلى شەھەر - يېزىلاردىكى بازار 6گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە بازىرىدىكى بازار بىر، يېزا - بازارلاردىكى بازار 5. 1953 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە ئۇششاق تىجارەتچى 3477گە، مەبلىغى 266 مىڭ 891 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭدىن باشقا 1878 دېھقان يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1954 - يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى سودا تۈزۈلمىسى ئورنىتىلىشقا باشلىدى، شۇ يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدە پارچە سېتىلغان تاۋار سوممىسى 5 مىليون 54 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە خۇسۇسىي سودا 08 .86% نى تەشكىل قىلدى. 1956 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودا ئورنى 604كە، خادىمى 989غا، مەبلىغى 183 مىڭ 910 يۈەنگە يەتتى. 1956 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، خۇسۇسىي سودا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلدى، بۇنىڭ بىلەن خۇسۇسىي سودىنىڭ كۆپىنچىسى دۆلەت ئىلكىدىكى سودا قىلىپ

ئۆزگەرتىلدى، بازار سودىسىنىڭ كۆپ مەنبەلىشىش ئەندىزىسى بۇزۇپ تاشلاندى، دۆلەت ئىلكىدىكى سودا بازارنى مونوپول قىلدى. 1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، خۇسۇسىي، يەككە سودا ئاساسىي جەھەتتىن تىجارەتتىن توختىدى.

1979 - يىلدىن كېيىن، خۇسۇسىي سودا دۆلەت سودىسى، ھەمكارلىق سودىسىنىڭ مۇھىم تولۇقلىما قىسمى قىلىنىپ تېز تەرەققىي قىلدۇرۇلدى، بازار سودىسىنىڭ كۆپ تۈزۈلمىلىك، كۆپ يوللۇق، كۆپ مەنبەلىك ئالاھىدىلىكى قايتىدىن ئەسلىگە كەلدى. 1984 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيە تەۋەسىدىكى 10 يېزا، 2 بازارنىڭ ھەممىسىدە بازار تەسىس قىلىندى، يەككە سودا - سانائەت ئورنى 1686گە يەتتى. 1985 - يىلى سودا - سانائەت ئورنى 2069غا، خادىمى 3598گە، مەبلىغى 2 مىليون 598 مىڭ يۈەنگە، تىجارەت سوممىسى 698 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، شەھەر - بازارلاردىكىسى 1258، خادىمى 2497، يېزىلاردىكىسى 811، خادىمى 1089، تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 6 مىليون 120 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە سودا بازىرى 13كە، يەككە سودا - سانائەت ئورنى 2500گە، كەسىپكارى 4249غا، مەبلىغى 2 مىليون 598 مىڭ يۈەنگە يەتتى. خۇسۇسىي سودا ئورنى 1232گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەر - بازاردىكىسى 367، كەسىپكارى 1528، مەبلىغى 1 مىليون 188 مىڭ يۈەنگە، تىجارەت سوممىسى 9 مىليون 90 مىڭ يۈەنگە، تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 8 مىليون 926 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

5. يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ بازار سودىسى

مىنگو دەۋرىدە، يېڭىسار ناھىيىسى تەۋەسىدە شەھەر - يېزا بازىرىدىن 7سى بار ئىدى، بۇلار شەھەر، ھۆرىيەت، ساغان، توپلۇق، ئۇچا، سۆگەت، ئاقتۇ بازىرىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ بازارلارنىڭ ھەممىسى رايون-يېزىلىق ھۆكۈمەتلەر تۈرۈشلۇق جايلارغا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، مۇقىم بازار ۋە دۇكان يوق ئىدى، بازار كۈنى، كىشىلەر ئەرسىگە ئەرسە ئالماشتۇراتتى ياكى سودا ئۈيۈشمىسى بەلگىلەپ بەرگەن جايدا يايما ئېچىپ مال ساتاتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، مىنگو دەۋرىدىكى 7 ئەنئەنىۋى بازار يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلار سودىسى قىلىنىدىغان سورۇن قىلىندى. 50-يىللارنىڭ باشلىرىدا، دۆلەت ئىلكىدىكى، كوللېكتىپ ئىلكىدىكى ۋە ھەمكارلىق شەكلىدىكى سودا تۈزۈمى تېز ئورنىتىلدى ھەمدە بازارغا كىرىپ سودا قىلىشقا يول قويۇلدى، بازارنى سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى باشقۇردى. 1958 - يىلى خۇسۇسىي سودا - سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، خۇسۇسىي سودا ئاساسىي جەھەتتىن مەۋجۇت بولمىدى، دۆلەت، كوللېكتىپ، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى سودا ئاساسىي گەۋدە قىلىنىپ، بىرلا خىل سودا شەكلى شەكىللەندى، ناھىيە بازىرىدىكى ئۇنىۋېرسال بازار ساقلاپ قېلىنغاندىن باشقا، يېزىلاردىكى ئېلىم - سېتىم بازارلىرىنىڭ ھەممىسى تاقىۋېتىلدى. ھەر يىلى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى يېزىلاردا بىر قېتىمدىن ئىككى قېتىمغىچە ئۇنىۋېرسال سودا يەرمەنكىسى ئۆتكۈزۈپ تۇردى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، قىسمەن يېزىلارنىڭ بازارلىرى قويۇۋېتىلدى ھەمدە دېھقانلارنىڭ سودا بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ئىلھام بېرىلدى، بازار سودىسىمۇ ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، بازار سودىسى «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى» دەپ قارىلىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، تاۋار ئوبوروت يوللىرى توسۇلۇپ قالدى.

1978 - يىلدىكى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، سىياسەت تەدرىجىي قويۇۋېتىلدى. 1979 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزىلاردىكى ئەنئەنىۋى بازارلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئارقىدىن ئۇچا، سۆگەت، قىزىل، ساغان گۈڭشېلىرىدا يېزا سودا بازارلىرى قۇرۇلدى، توپلۇق، يېڭىمەر گۈڭشېسىدا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا ناھىيە بازىرىدا ئۇنىۋېرسال

ساپال بۇيۇم بازىرى

بازار قۇرۇلدى، بۇ بازار يېڭىسار ناھىيىسىدىكى ئەڭ چوڭ بازار بولۇپ، كۆلىمى 95 مىڭ 904 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان، يەكشەنبە كۈنى بازار بولىدىغان بازاردۇر، بازار كۈنى بازارغا كېلىدىغان ئادەم 70 مىڭدىن ئاشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ناھىيە بازىرىدا يەنە چارۋا بازىرى، ئاشلىق - ياغ بازىرى، سەي - كۆكتات بازىرى قۇرۇلدى. قىزىلدا بازار تەسىس قىلىندى.

1982 - يىلى گۇڭۇيۈەن دېھقانلارنىڭ شەھەرگە كىرىپ ئىشلىشىگە، سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىشىغا، كارخانا قۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىش توغرىسىدىكى بىر قاتار سىياسەتلەرنى ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلدى، بۇنىڭ بىلەن بازار سودىسى تېز تەرەققىي قىلدى. 1984 - يىل 8 - ئايدا مىنگو دەۋرىدە قۇرۇلۇشقا باشلىغان ساغان بازىرى قايتىدىن قۇرۇلدى. بۇ بازارنىڭ كۆلىمى 18 مىڭ 914 كۋادرات مېتىر، قۇرۇلۇش كۆلىمى 670 كۋادرات مېتىر، مال سېتىش سۇپىسىنىڭ كۆلىمى 800 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 850 يايما سىغدۇ، بازارغا كېلىدىغان ئادەم 10 مىڭدىن ئاشىدۇ، كۈندىلىك سودا سوممىسى 130 مىڭ يۈەندىن ئاشىدۇ. 1989 - يىل 10 - ئايدا ناھىيە بازىرىدىكى تۆت كوچا ئېغىزىغا پىچاق بازىرى سېلىندى، بازارنىڭ كۆلىمى 2463 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 120 نەچچە يايما ئورنى بار، ئاساسلىقى يېڭىسار پىچىقى سېتىلىدۇ، كۈندىلىك پۈتۈشۈش سوممىسى 30 مىڭ يۈەندىن ئاشىدۇ. شۇ يىلى، يېڭىيەر يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايدا يېڭىيەر بازىرى قۇرۇلدى، بازارنىڭ كۆلىمى 3330 كۋادرات مېتىر، قۇرۇلۇش كۆلىمى 200 كۋادرات مېتىر، مال سېتىش سۇپىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 300 مېتىر كېلىدۇ، 300 نەچچە يايما سىغدۇ، ھەر جۈمە كۈنى بازار بولىدۇ، بازارغا كېلىدىغان ئادەم 1000دىن، كۈندىلىك سودا سوممىسى 50 مىڭ يۈەندىن ئاشىدۇ. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە بازارلاردىكى بازار 5كە، يەككە سودا - سانائەت ئورنى 1917گە، كەسىپكار 3436گە، يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى 8 مىليون 629 مىڭ يۈەنگە يەتتى، يېزا بازىرى 6گە، سودا - سانائەت ئورنى 1268گە، كەسىپكار 2099غا، يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى 6 مىليون 290 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

6. پوسكام ناھىيىسىنىڭ بازار سودىسى

پوسكام ناھىيە بازىرى تارىختا يەكەن دەريالىقىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى مۇھىم ھەربىي رايات، پوچتا ئۆتىگى بولۇپ، سودا ئىشلىرى بىر قەدەر بۇرۇن باشلانغان. مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى) پوسكام ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندا، ناھىيىدە 5 يايما، 2 چەرچىن مال دۇكىنىلا بار ئىدى. بازار كۈنى يەكەن، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردىكى ئۇششاق تىجارەتچىلەر بۇ يەرگە كېلىپ سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) دىن كېيىن، پوسكامدا ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى يۈز بېرىپ، بازار بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، سودا كاساتلاشتى. 1949 - يىلى ئازادلىق ھارپىسىدا، ناھىيە بازىرىدا ئاران بىر دۇكان، 3 چەرچىن مال دۇكىنىلا بار ئىدى، يېزا - كەنتلەردە ئۇششاق تىجارەتچىلەرنىڭ 5 يايمىسىلا بار ئىدى، بازار كۈنى دېھقانلار تۇخۇم، يۇڭ قاتارلىق نەرسىلەرگە كۈندىلىك بۇيۇملارنى تېگىشەتتى، بازار سودىسى ناھايىتى كاسات ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت خۇسۇسىي سودا - سانائەتنى زور كۈچ بىلەن قوللىدى، دېھقانلارنى شەھەرگە، بازارغا كىرىپ، سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئىلھاملاندۇردى. 1951-

تۇماق بازىرى

يىل 12 - ئايغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودا ئورنى 409غا يەتتى، ناھىيىدىكى 4 رايون 23 يېزىلىق مۇتلەق كۆپ قىسمىدا بازار تەسىس قىلىندى. بازار كۈنى شەھەر، يېزىلاردىكى ھەر مىللەت ئاساسا بازارغا بېرىپ مال سېتىۋالىدىغان بولدى، بازار سودىسى مىللىيلەشتۈرۈلدى. ئەينى چاغدا، خۇسۇسىي سودا بازاردا يېتەكچىلىك ئورۇنىنى ئىگىلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا دۇكانلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، خۇسۇسىي سودىنىڭ تىجارەت سوممىسى تەدرىجىي تۆۋەنلەشكە باشلىدى. 1955 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خۇسۇسىي سودىنىڭ تىجارەت سوممىسىنىڭ ناھىيە بويىچە تىجارەت سوممىسىدا ئىگىلەيدىغان نىسبىتى 1950 - يىلدىكى % 100 تىن % 40 كە تۆۋەنلىدى.

1956 - يىلى ئەتىياردا خۇسۇسىي سودىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاخىرلاشقاندا، ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودا ئورنىدىن ئاران بىرى، كەسىپكارلىنىمۇ بىرى قالدى. بازار سودىسىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى دۆلەت سودىسىنى ئاساس قىلىش شەكلىگە ئۆزگەردى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، بازار سودىسى «سول» پىكىر ئېقىمىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن چەكلىمىگە ئۇچرىدى، يېزا بازارلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، نەتىجىدە بازار سودىسىدا توختاپ قېلىش ۋە چېكىنىش كېلىپ چىقتى.

1978 - يىلدىكى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، جانلاندۇرۇش سىياسىتى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، شەھەر - بازارلاردىكى يەككە ئەمگەكچىلەرنىڭ بازار سودىسىغا قاتنىشىشىغا ئىلھام بېرىلدى، خۇسۇسىي، يەككە ئىگىلىك تېز تەرەققىي قىلدى، بازار - يېزىلارنىڭ بازار سودىسى كۇندىن كۈنگە جانلاندى. 1981 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە يەككە سودا - سانائەت ئورنى 145كە، كەسىپكار 250كە يەتتى. 1984 - يىلى يەككە سودا - سانائەت ئورنى 1007گە، كەسىپكار 1636گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە چەرچىن مال تىجارىتى قىلىدىغىنى 405، يېمەك - ئىچمەك تىجارىتى قىلىدىغىنى 276، رېستورانچىلىق قىلىدىغىنى 60، ئومۇمىي مەبلىغى 1 مىليون 146 مىڭ يۈەنگە، يىللىق تىجارەت سوممىسى 1 مىليون 74 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە مۇتلەق كۆپ قىسىم يېزا - بازارلاردا مۇقىم بازار تەسىس قىلىندى، ناھىيە بازىرىدىمۇ ئاساسلىق كوچا ئاساس قىلىنغان، ئەتراپىغا كېڭەيگەن سودا كوچىسى شەكىللەندى، يەككە سودا - سانائەت ئورنى 1827گە، كەسىپكار 3249غا، مەبلىغى 2 مىليون 390 مىڭ يۈەنگە، يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى 18 مىليون 638 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

7. قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ بازار سودىسى

قاغىلىق قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي تارمىقىدىكى مۇھىم ئۆتكەل بولۇپ، تارىختا ناھىيە تەۋەسىدە سودا پائالىيىتى ناھايىتى كۆپ ئېلىپ بېرىلاتتى، بازار سودىسى خېلى بۇرۇن تەرەققىي قىلغان. تاڭ دەۋرىدە، ناھىيە تەۋەسىدىكى سودىگەرلەر دائىم چارۋا، قاشتېشى قاتارلىق خام ماتېرىياللارنى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ بېرىپ سودا قىلاتتى، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ يىپەك، چاي قاتارلىق مالىلىرىنى ناھىيە تەۋەسىدىكى بازارلاردا ساتاتتى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ جېڭدې يىللىرىدىن كېيىن، ھازىرقى ناھىيە تەۋەسى يەكەن خاندانلىقىغا بېقىن ئىدى، يىپەك

يولى سودىسى دېگىز تراڭسپورتىنىڭ ئېچىلىشى مەۋەبلىك چېكىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن قۇرۇقلۇق يولى سودىسى يەنىلا ئىنتايىن گۈللەنگەنىدى، سودا دۇكانلىرى، سودىگەرلەر كۆپ ئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇرۇش مالىمانچىلىقى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، قاغىلىق ياركەنت (ھازىرقى يەكەن) ئەتراپىدىكى مۇھىم بازارلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى، بازار سودىسى كۆپەيىپ، تاۋارلار توپلىنىدىغان ۋە تارقىلىدىغان ئورۇنلۇق رولىنى جارى قىلدۇردى. مىنگو دەۋرىدە، بازارلاردىكى - بازار ناھىيە بازىرىدىكى چوڭراق قاراڭغۇ بازارنى مەركەز قىلدى. دۈشەنبە كۈنى ناھىيە بازىرىنىڭ بازار كۈنى بولغاچقا، بۇ بازار «دۈشەنبە بازار» دەپ ئاتالدى. ناھىيە تەۋەسىدە چوڭراق بازاردىن 3ى بار ئىدى، يەكشەنبە، سەيشەنبە، پەيشەنبە كۈنلىرى نۆۋەت بىلەن بازار بولاتتى، بازارغا بارىدىغانلار ھەر قايسى كۈندىكى بازارلارغا تەرتىپ بويىچە بارالايتتى.

1950 - يىل 3 - ئايدا قاغىلىق ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ سودا سىياسىتى ئىجرا قىلىنىدى، يەككە تىجارەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئىلھام بېرىلدى، بازار سودىسى تېز ئەسلىگە كەلدى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە كېيىنكى مەزگىلدە، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»، «خەلق گۈڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش» ھەرىكىتىدە قىسمەن بازارلار تاقىۋېتىلدى، بازار سودىسىغا قاتناشقان شەخسلەرگە زەربە بېرىش، بېسىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، بازار سودىسى كاساتلىشىپ، دۆلەت سودىسى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىدى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، سودىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولدى، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى يېتىشمىدى، بازاردا تاۋار كەمچىل بولدى.

1978 - يىلدىن كېيىن، پارتىيىنىڭ ئىسلاھات، تەرەققىيات سىياسىتى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، تىجارەت تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىندى، كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبلىرىنى ئورتاق راۋاجلاندۇرۇش تەشەببۇس قىلىندى، بازار - يېزىلاردا بازار قۇرۇلدى. 1984 - يىلى ناھىيە تەۋەسىدىكى 17 يېزا، 2 بازارنىڭ ھەممىسىدە بازار قۇرۇلدى.

1990 - يىلى ناھىيە تەۋەسىدىكى 3 بازار، 17 يېزىنىڭ ھەممىسىدە باشقۇرۇلۇشى تەرتىپلىك، ئۈسكۈنىلىرى تولۇق بولغان بازار - يېزا بازىرى قۇرۇلدى، يەككە سودا - سانائەت ئورنى 2990گە، كەسىپكار 3608گە، يىللىق پوتۇشۇش سوممىسى 5 مىليون 296 مىڭ يۈەنگە يەتتى. دۆلەت سودا تور - نۇقتىسى 46گە يەتتى، يەككە تىجارەتچىلەرنىڭ تاۋارلارنى پارچە سېتىش سوممىسى 16 مىليون يۈەنگە يېتىپ، ناھىيە بويىچە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسىنىڭ %21نى تەشكىل قىلدى.

8. مەكىت ناھىيىسىنىڭ بازار سودىسى

مەكىت ناھىيىسى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يەكەن دۆلىتىگە قارايتتى، قەدىمكى يىپەك يولى يەكەندىن ئۆتكەچكە، يەكەن شەرق، غەرب ئەللىرىنىڭ تاۋارلىرى توپلىنىدىغان ۋە تارقىلىدىغان جايغا ئايلانغانىدى، مەكىت يەكەنگە قارىغانلىقى ئۈچۈن، سودا ئىشلىرى تەرەققىي قىلغان، بازار سودىسى خېلى بۈرۈن باشلانغانىدى. ۋېي، جىن سۇلالىسى دەۋرىدە، مەكىت يەكەن بىلەن بىللە سۇلىغا تەۋە بولغان. سۇلى يىپەك يولىنىڭ شىمالىي تارمىقىدىكى مۇھىم بازار بولۇش سۈپىتى بىلەن سودا ئىشلىرى گۈللەنگەن، مەكىتمۇ بۇنىڭ تەسىرىگە ئۈچراپ سودا ئىشلىرى بىر مەزگىل خېلى تەرەققىي قىلغان. مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) 8 - ئايدا مەكىت ناھىيىسى مارالبېشىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلدى. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)، ناھىيە تەۋەسىدىكى بىر بازار، 2 يېزىدا 5 بازار بار ئىدى.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا مەكىت ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەككە سودا - سانائەتچىلەر ۋە دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ۋە بازار سودىسىغا قاتنىشىشقا ئىلھام بېرىلدى. رايونلۇق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي ۋە يېزا - بازارلاردا بازار قۇرۇلدى، ھەر ھەپتىدە نۆۋەتلىشىپ

سودا قىلىندى. 1958 - يىلىدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلغان ۋە سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئۇششاق تىجارەتچىلەر ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر تەمىنات - سودا ھەمكارلىق سودىسى، دۆلەت سودىسى ياكى 2 - يېنىك سانائەت سودىسىغا ئۆزگەرتىلدى، بازار سودىسىنىڭ شەكلى ئۆزگەرگەن بولسىمۇ، لېكىن يېزا - بازارلاردا دېھقانلار ۋە يەككە قول سانائەتچىلەر يېزىلارنىڭ بازار سودىسىغا قاتنىشىپ تۇردى، لېكىن تاۋار مىقدارى ۋە سودا سوممىسى ناھايىتى ئاز بولدى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، بازار سودىسى خاتا ھالدا «كاپىتالىزمنى يەيدا قىلىدىغان تۇپراق» دەپ قارىلىپ، مەجبۇرىي تاقىۋېتىلدى.

1978 - يىلىدىكى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، ئىقتىسادىي تەرەققىيات سىياسىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، بازار - يېزىلاردىكى بازارلار قويۇۋېتىلدى، بازار سودىسى ناھايىتى تېز ئەسلىگە كەلدى، يەككە تىجارەتچىلەر يېلسېرى كۆپەيدى. 1986- يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە يەككە سودا ئورنى ۋە باشقا تىجارەت ئورنى 2161گە، كەسىپكار 3831گە، مەبلىغى 3 مىليون 85 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1988 - يىلى سودا ئورنى 3141گە، كەسىپكار 5269غا، مەبلىغى 4 مىليون 685 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە يەككە سودا ئورنى 1923كە، كەسىپكار 3389غا، مەبلىغى 5 مىليون 461 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ناھىيە بويىچە 9 يېزىنىڭ 4دە بازار بولمىغاندىن باشقا، قالغانلىرىدا يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايدىن 5 — 10 مو يەر ئاجرىتىلىپ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى قۇرۇلۇپ، نۆۋەت بىلەن بازار ئېچىلدى، بازار - يېزىلاردىكى بازارلارنىڭ يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى 5 مىليون 416 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

9. يوپۇغا ناھىيىسىنىڭ بازار سودىسى

يوپۇغا ناھىيىسى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سۇلى دۆلىتىگە قارايتتى، يېپەك يولىنىڭ شىمالىي تارمىقىنىڭ تەسىرىدە، بازار سودىسى خېلى بۇرۇن باشلانغان.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) 4 - ئايدا قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ يوپۇغا، ئاچچىق يېزىلىرى ۋە ياركەنت ناھىيىسى (ھازىرقى يەكەن) ناھىيىسىنىڭ قىسمەن جايلىرىدىن 54 تەبىئىي كەنت ئاجرىتىلىپ يوپۇغا ناھىيىسىدە مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىندى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943- يىلى) 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ دەرىجىسى ناھىيىگە ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىن، بازار سودىسى خېلى تېز تەرەققىي قىلدى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) غا كەلگەندە، ناھىيە تەۋەسىدە 4 بازار بار ئىدى، ئاساسلىقى قول سانائەت بۇيۇملىرى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ۋە چارۋا سېتىلاتتى، ھەر بازار كۈنىدىكى پۈتۈشۈش سوممىسى 20 مىڭ يۈەن (ئۇلكە پۇلى) گە يېتەتتى.

1950 - يىل 4 - ئايدا يوپۇغا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بازار سودىسىغا ئىلھام بېرىلىپ، ئەركىن سودا يولغا قويۇلدى، بازارلارمۇ كۈندىن كۈنگە ئاۋاتلاشتى. 1953 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە تەۋەسىدىكى رايونلۇق مەھكىمە تۇرۇشلۇق جايلاردا 4 بازار تەسىس قىلىندى. تەمىنات - سودا ھەمكارلىق سودىسى ۋە دۆلەت سودىسى مېخانىزمىنىڭ بەرپا قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، بازارغا سېلىنىدىغان تاۋار بىلەن پۈتۈشۈش سوممىسى تەدرىجىي كۆپەيدى. 1954 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا پۈتۈشۈش سوممىسى 960 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1956 - يىلى ئەتىيازدا ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلدى، 1958 - يىلىدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»، خەلق گۈڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ھەرىكىتىدە، سىياسەتتىكى «سول» چىللىق ۋە ئىجرا قىلىش داۋامىدىكى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋېتىش قىلمىشى سەۋەبىدىن، خۇسۇسىي سودا بىلەن

بازار سودىسى زور زەربىگە ئۇچرىدى، بازار سودىسى كاساتلاشتى. 1960 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، بازار سودىسى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى. 1961 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، يوپۇغا بازىرىغا كىرگەن ئادەم 4600دىن ئېشىپ، 1960 - يىلدىكىدىن 3 ھەسسە كۆپەيدى. بازارغا سېلىنغان تاۋارلارنىڭ تۈرى 20 خىلدىن 80 خىلغا يەتتى، يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى 2 مىليون 580 مىڭ يۈەندىن ئاشتى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، بازار سودىسى «كاپىتالىزم يولىدا ماڭغانلىق» دەپ قارىلىپ بېسىلدى ۋە چەكلەندى، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ «ئۇچ قالدۇرۇق» (قالدۇرۇق يەر، قالدۇرۇق باغ، قالدۇرۇق چارۋا) تىن ئالغان يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى بازارغا سېلىپ سېتىشى چەكلەندى. 1976 - يىلى يېزىلاردىكى گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ بازار پۈقرالىرىغا ساتقان تاۋارلىرىنىڭ سوممىسى ئاران 5400 يۈەن بولۇپ، 1963 - يىلدىكى 2 مىليون 867 مىڭ 400 يۈەننىڭ 19.0% ىگىلا توغرا كەلدى.

1978 - يىلدىكى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بازار سودىسى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى ھەمدە كۈنسېرى گۈللەندى. 1979 - يىلى يېزا - بازار سودىسىنىڭ پۈتۈشۈش سوممىسى 3 مىليون 880 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 1981 - يىلى بىراقلا 13 مىليون 185 مىڭ 700 يۈەنگە، 1986 - يىلى 19 مىليون 911 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە سودا بازىرى 9غا، يەككە سودا ئورنى 1604كە، كەسىپكار 2624كە، يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى 24 مىليون يۈەنگە، بازار كۆلىمى 255 موغا، دۇكان كۆلىمى 3260 كۋادرات مېتىرغا يەتتى.

10. پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ بازار سودىسى

گۇاڭشۇ 29 - يىلى (1903 - يىلى) دىن ئىلگىرى، پەيزاۋات سۇلى دۆلىتىگە قارايدىغان بولۇپ، مۇستەقىل مەمۇرىي ئىدارە تەسىس قىلىنمىغانىدى. ناھىيە بازىرى ۋە يېزىلاردا بازاردىن 6سى، تىجارەتچىدىن 40 نەچچىسى بار ئىدى، ئاساسلىقى قەشقەر يېڭىشەھەر بىلەن ئاتۇشتىن مال كىرگۈزۈلەتتى. ناھىيە قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيە تەۋەسىدىكى سودىگەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى بازار ئارلاپ سەييارە سودا قىلدى، شۇ جايدىكى ئاھالىلەر بازاردىن يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا كۈندىلىك بۇيۇملارنى تېگىشەتتى. سانائەت تاۋارلىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك تاۋارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق زور بولغاچقا، شۇ جايدىكى كىشىلەر ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىناتتى، 100 جىڭ بۇغدايغا ئاران 16 قاپ سەرەڭگە، 23چى ماتا، بىر قويغا 21 قاپ سەرەڭگە، 32 چى ماتا، 12 جىڭ كىرسىن تېگىشكىلى بولاتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، دۆلەت سودىسى، كوللېكتىپ سودا، ھەمكارلىق سودىسى تېزدىن تەشكىللەندى ھەمدە بازار سودىسىغا قاتناشتى، ناھىيىنىڭ بازار سودىسى تېز تەرەققىي قىلدى. 1958 - يىلى خۇسۇسىي سودا - سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، خۇسۇسىي سودا ئاساسىي جەھەتتىن مەۋجۇت بولالمىدى، دۆلەت سودىسى، كوللېكتىپ سودا، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى سودا ئاساسىي گەۋدە قىلىندى، سودا شەكلى بىرلا خىل بولدى، يېزىلاردىكى سودا بازارلىرى پۈتۈنلەي تاقىۋېتىلدى، ھەر يىلى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ناھىيە بازىرى ۋە يېزىلاردا بىر نەچچە قېتىم ئۇنىۋېرسال سودا يەرمەنكىسى ئۆتكۈزۈپ تۇردى، لېكىن تاۋار ئوبوروتىنىڭ ئېھتىياجى قاندۇرۇلمىدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، بازار - يېزىلاردىكى قىسمەن سودا بازارلىرى قويۇۋېتىلدى ھەمدە دېھقانلارنىڭ سودا بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ئىلھام بېرىلدى، ناھىيە بويىچە تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 11 مىليون 160 مىڭ يۈەنگە، دۆلەت سودىسى سېتىۋالغىنى 3 مىليون 440 مىڭ يۈەنگە، ساتقىنى 1 مىليون 800 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ناھىيە تەۋەسىدىكى سودا

بازارلىرى ئاساسىي جەھەتتىن تاقۇپتىلدى، بازارلاردا تاۋارلار ناھايىتى قىس بولدى.

1978 - يىلدىكى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بازارلار قويۇۋېتىلدى. 1979 - يىلى يېزىلاردىكى ئەنئەنىۋى سودا بازارلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 19 مىليون 920 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سودىسىنىڭ سېتىۋالغىنى 8 مىليون يۈەن، ساتقىنى 8 مىليون 830 مىڭ يۈەن. ناھىيە بازىرىدىكى 3 ئورۇندا سودا بازىرى قۇرۇلدى، سودا ئورنى 400 دىن ئاشتى، بازار كۈنىدىكى پۈتۈشۈش سوممىسى 300 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ 3 يېزىدا كۆلىمى 2600 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان بازار قۇرۇلدى، مارالبېشى، قەشقەر شەھىرى، يوپۇغا ۋە ئەتراپتىكى ۋىلايەت، ئوبلاستتىن بازارغا كېلىدىغان دېھقان ئازكەم 10 مىڭغا يەتتى، پۈتۈشۈش سوممىسى 200 مىڭ يۈەندىن ئاشتى.

1980 - يىلى بازار سودىسى تېز تەرەققىي قىلدى، ناھىيە بويىچە سودا بازىرى 16گە، كەسىپكار 678گە، يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى 800 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1986 - يىلى دۆلەت سودىسىنىڭ يىللىق سېتىۋېلىش سوممىسى 5 مىليون 190 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 8 مىليون 830 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ ھەمكارلىق سودىسىنىڭ سېتىۋېلىش سوممىسى 11 مىليون 20 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 9 مىليون 870 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ يېزا - بازار كارخانىسى 142گە، يىللىق كىرىمى 4 مىليون 280 مىڭ يۈەنگە يەتتى. پەيزاۋات قوغۇنىنىڭ داڭقى ھەممە يەرگە تارقالغان بولۇپ، مەزكۇر ناھىيىنىڭ كوزۇر مەھسۇلاتى ھېسابلىنىدۇ، پەيزاۋات قوغۇنىنىڭ شاپىتى نېپىز، ئېتى قېلىن، چۈرۈك، تاتلىق، ئۇزۇن ساقلىغىلى بولىدۇ، كۆپ ھوسۇل بېرىدۇ، يىللىق ھوسۇلى 200 مىڭ تونناغا يېتىدۇ.

11. مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ بازار سودىسى

مارالبېشى ناھىيىسى قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ شىمالىي تارمىقىدىكى مۇھىم ئۆتكەل بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشىغا ۋە شەرق، غەرب سودىسىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، سودا ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلغان، سودا - سېتىق كۈنسېرى گۈللەنگەن، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە «ئۆتەڭ - راباتلار راۋانلاشقان، ھەر ۋاقىت سودا كارۋانلىرى قاتناپ تۇرىدىغان، بارغانلا يېرىدە كۆتۈنەلەيدىغان» ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە دېڭىز ترانسپورتى ئېچىلغاندىن كېيىن، يىپەك يولى سودىسى تەدرىجىي ئازىيىشقا باشلىدى، مارالبېشىنىڭ يىپەك يولىدىكى مۇھىم بازارلىق رولى كۈندىن كۈنگە ئاجىزلىشىشقا باشلىدى، بازار سودىسىمۇ كاساتلاشتى. چىڭ سۇلالىسىدىن بۇيان، مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولغان مارالبېشى ھەربىي ئالىملار تالىشىدىغان جايغا ئايلاندى، مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) ۋە مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۇرۇش مالىمانچىلىقى يۈز بەرگەن مەزگىلدە، مارالبېشىدىكى سودىگەرلەر ۋە پۇقرالاردىن نەچچە يۈز كىشى ئۆلتۈرۈلدى، 60 نەچچە دۈكان ۋەيران بولدى، ھايات قالغانلار باشقا يۇرتلارغا سەرسان - سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەتتى، بازار سودىسى ئاساسىي جەھەتتىن توختاپ قالدى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) كومىۋنىستىك پارتىيە ئەزاسى لى يۈنياڭ مارالبېشى ناھىيىسىگە ھاكىم بولغاندىن كېيىن، مارالبېشى ناھىيىلىك سودىگەرلەر ئۈيۈشمىسى ۋە سېرىق بۇيا يېزىلىق شۆبە ئۈيۈشمىنى تەشكىللىدى ھەمدە بازار - يېزىلاردا باھا كومىتېتى قۇرۇپ، بازار سودىسىنى نازارەت قىلدى ۋە باشقۇردى، ئادىل رىقابەتكە ئىلھام بەردى. كېيىنكى يىلى، ناھىيە تەۋەسىدىكى 6 رايون، 48 كەنت ئىچىدىكى چوڭراق رايون ۋە كەنتلەردە بازار تەسىس قىلىندى.

1950 - يىلى مارالبېشى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خۇسۇسىي سودا تەدرىجىي تەرەققىي قىلدى، بازار سودىسى گۈللىنىش يولىغا قەدەم قويدى. 1956 - يىلى سودا ئورنى 494كە، مەبلىغى 283 مىڭ يۈەنگە، كەسىپكار 578گە يەتتى.

گىلەم بازىرى

1957 - يىلى خۇسۇسىي سودىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش داۋامىدا، «سول» ئىدىيىنىڭ تەسىرىدە خۇسۇسىي سودا ئومۇمىي خەلق ۋە كوللېكتىپ سودىغا قوشۇۋېتىلىپ، سودا تەركىبى بىر خىللا قىلىندى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، يېزىلاردىكى سودا بازارلىرىنىڭ سودىسىغا چەك قويۇلدى ۋە تەسىرى چوڭراق سودا بازارلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1960 - يىلى يېزا بازارلىرى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. لېكىن 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە، بازار سودىسى «كاپىتالىزم يولىدا ماڭغانلىق» دەپ قارىلىپ ئۇزاققىچە چەكلەنگەچكە، تەرەققىياتى ئاستا بولدى.

1978 - يىلدىكى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش، جانلاندۇرۇش سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ، بازار - يېزىلاردىكى سودا بازارلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، يەككە ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا ئىلھام بېرىلدى. 1982 - يىلغا كەلگەندە يەككە سودا ئورنى 663كە، كەسىپكار 983كە، مەبلىغى 135 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە سودا ئور - نۇقتىسى 126گە، كەسىپكار 4878گە، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 85 مىليون 640 مىڭ يۈەنگە يەتتى. سودا بازىرى 18گە، كۆلىمى 791گە، يەككە تىجارەت ئورنى 3770كە، كەسىپكار 4600گە، مەبلىغى 6 مىليون 638 مىڭ يۈەنگە، يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى 29 مىليون 763 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

12. تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ بازار سودىسى

تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى كۆكئارت (پامىر) قا جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى يىپەك يولىدىن غەربكە بېرىشتىكى مۇھىم ئۆتكەل ھېسابلىنىدۇ. غەربىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيان بۇ يەردە سارىقول، كاۋاتنا، بولور قاتارلىق دۆلەتلەر قۇرۇلغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سارىقول دەپ ئاتالغان ۋە يەكەن خانداناللىقىنىڭ سارىقول كەنتى بولغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، يەنىلا يەكەن خانداناللىقىغا قارىدى. تاجىكلارنىڭ ئەزەلدىن سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئادىتى بولمىغاچقا، ئىشلەپچىقارغان چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئاددىي كىيىم-كېچەكلەرگە ئالماشتۇراتتى. ئەينى چاغدا، سارىقولدا بىر قانچە ئۇيغۇر سودىگەر ئۇششاق تىجارەت قىلاتتى، ئۇلار مالالىرىنى تۆگە، قوتازلارغا ئارتىپ ئاپىرىپ ئۇ يەردىن تېرە، ئۇچەي قاتارلىقلارغا ئالماشتۇرۇپ، تۇزلاشكىلەرگە ئېلىپ كېلىپ پۇل قىلاتتى. گۈاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى) غا كەلگەندە سارىقولدا ئاران 6 تىجارەت ئورنى بار ئىدى، ئۇلارنى خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر سودىگەرلەر ئاچقان بولۇپ، ئۇششاق تىجارەت قىلاتتى، دەسمايىسى 20 مىڭ يۈەنگە يېتەتتى، لېكىن يول خەتەرلىك بولغاچقا، مالالارنى بىر ھەپتىدە ئاران ئۆتكەپ چىققىلى بولاتتى. مىنگونىڭ باشلىرىدا سودا ئورنى كۆپىيىپ 10دىن ئاشتى، لېكىن تاجىك تىجارەتچىلەر يوق ئىدى، بازار سودىسى يوق دېيەرلىك ئىدى.

1949 - يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىدە تۇرۇشلۇق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ھەربىيلەر كوپېراتىپى قۇرۇپ بازار سودىسىغا قاتناشتى. 1953 - يىلى سارىقول ناھىيىسىنىڭ يېزىلىرىدا سودا بازىرى يوق ئىدى، ناھىيە بازىرىدىكى بازارمۇ مالغا مال ئالماشتۇرۇش سەۋىيىسىدە ئىدى، يەنى چارۋىچىلار ئۆزلىرى يوق ئىدى، ناھىيە بازىرىدىكى بازارمۇ مالغا مال ئالماشتۇرۇش سەۋىيىسىدە ئىدى، يەنى چارۋىچىلار ئۆزلىرى ئىشلەپچىقارغان چارۋا مەھسۇلاتلىرىغا كۇندىلىك بۇيۇملارنى ئالماشتۇراتتى. بۇ مەزگىلدە، دۆلەت ئىگىلىكى،

ھەمكارلىق ئىقتىسادىي تەركىبلىرى پېتەكچى ئورۇننى ئىگىلىدى، 1956 - يىلدىن كېيىن خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى 10 سودا ئورنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلدى، ناھىيە بويىچە تاۋارلارنىڭ يىللىق پارچە سېتىلىش سوممىسى 300 مىڭ يۈەنگىمۇ يەتمەيتتى.

1954 - يىلى ھەربىيلەر كوپېراتىپى بازار سودىسىدىن چېكىنىپ چىقتى، دۆلەت سودىسى ئىقتىسادىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە ئەگىشىپ تېز تەرەققىي قىلدى، ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ناھىيىنى چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش خىزمىتىنى زىممىسىگە ئالدى، بىر يىلدا 260 مىڭ يۈەنلىك مال سېتىۋالدى، 290 مىڭ يۈەنلىك مال ساتتى. 1958 - يىلى ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتى، تۇرلۇك ماللار شىركىتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى دۆلەت سودىسىنىڭ سېتىۋېلىش سوممىسى 450 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 760 مىڭ يۈەنگە، ناھىيە بويىچە دۆلەت ئىلكىدىكى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئىلكىدىكى ۋە خۇسۇسىيلار ئىلكىدىكى دۇكان 6گە يەتتى، كەسىپكار 30 نەچچىگە يەتتى، يېزىلاردا سودا بازىرى يوق ئىدى. 1961 - يىلى تاۋار ئىنتايىن كەمچىل بولدى، ناھىيە بويىچە سېتىۋېلىش سوممىسى 300 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 300 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1975 - يىلى دۆلەت سودىسىنىڭ سېتىۋېلىش سوممىسى 1 مىليون 590 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 1 مىليون 630 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇ مەزگىلدە، نېفىت، قەنت، تاماكا، ھاراقنى توپ ساتىدىغان 3 دەرىجىلىك شىركەت ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپى گۇڭشىلارغا يۈزلىنىپ سانائەت بۇيۇملىرىنى يېزىلارغا چۈشۈرۈش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى، يىللىق سېتىش سوممىسى 600 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1986 - يىل 5 - ئايدا جۇڭگو - پاكىستان چېگرىسىغا جايلاشقان خونجىراپ پورتى 3 - دۆلەتكە ئېچىۋېتىلدى. شۇ يىلى، جۇڭگو - پاكىستان تاشيولىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى بۆلۈكى كېڭەيتىپ ياسالدى، ناھىيە بويىچە دۆلەت سودىسىنىڭ سېتىۋېلىش سوممىسى 2 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 3 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ يەككە سودا ئورنى 20 نەچچىگە، تىجارەت سوممىسى 1 مىليون 200 مىڭ يۈەندىن كۆپرەككە، تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 5 مىليون 300 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە چوڭ - كىچىك خۇسۇسىي سودا ئورنى 67گە، كۆندىلىك تىجارەت سوممىسى 40 مىڭ — 60 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ مەركەزلىك سودا رايونىدىن 3ى بار بولدى. تاجىكلار بازار ئىگىلىكىنىڭ تەسىرىدە ئەنئەنىۋى قاراشلارنى چۆرۈپ تاشلاپ، سودا بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى.

Ⅱ باب

دۆلەت ئىلكىدىكى سودا

§ 1 . ئاپپارات، تور - نۇقتىلار

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ژىلايەت تەۋەسىدىكى سودىنى ئاساسلىقى يەرلىك ئەمەلدارلار باشقۇراتتى. مىنگو دەۋرىدە جايلاردا سودا ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، سودا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بولدى.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىسىدە «يۇشىن» يەرلىك مەھسۇلاتلار سودا شىركىتى

قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەردە شۆبە شىركەت تەسىس قىلدى، بۇ، باشقۇرۇش بىلەن تىجارەت بىر گەۋدىلەشكەن سودا ئاپپاراتى بولدى. ئاساسلىقى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودىنى زىممىسىگە ئالدى، ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ تۈرى، مىقدارى، باھاسىنى بېكىتتى، باج ئىدارىسى تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باجنى بېكىتكەندىن كېيىن ئېكسپورت قىلدى. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) غا كەلگەندە، قەشقەر شۆبە شىركىتى قارىمىقىدا بىۋاسىتە سودا كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 12 شىركەت قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى 3 شىركەت ئاشلىق - ياغ سودىسى بىلەن، 9 شىركەت يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى، ناھىيىلەردىمۇ ئىش باشقارمىسى قۇرۇلدى. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) دىن كېيىن، شېڭ شىسەي «كومپارتىيىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇش» سىياسىتىنى يولغا قويغاچقا، شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سودىسى ئۈزۈلۈپ قالدى، قەشقەر شۆبە شىركىتىگە قاراشلىق 12 شىركەتمۇ ئارقا - ئارقىدىن تاقالدى.

1950 - يىل 2 — 3 - ئايلاردا شىنجاڭ ئۆلكىلىك سودا شىركىتى قەشقەر ۋە يەكەندە شۆبە شىركەت قۇردى. 5 - ئايدا ئۆلكىلىك شىركەت جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مەكىت، قاغىلىق، پوسكام، پەيزاۋات، مارالبېشى، سارىقول قاتارلىق جايلارغا خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتىپ تارماق شىركەت قۇردى، تارماق شىركەت قۇرۇلمىغان ناھىيىلەردە سودا مەيدانى گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، دۆلەت سودىسى ھەقىقىي يوسۇندا سودا ساھەسىنىڭ پائالىيىتىگە قاتنىشىشقا باشلىدى.

1. مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى

1) قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ سانائەت - سودا بۆلۈمى 1951 - يىل 1-ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىدە سانائەت - سودا بۆلۈمى قۇرۇلدى، بۇ بۆلۈم ئاساسلىقى سانائەت ۋە سودا خىزمىتىنى باشقۇردى، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەر، يوپۇغا، ئۈلۈغچات، ئاتۇش، پەيزاۋات، مارالبېشى، يېڭىسار، سارىقولدىن ئىبارەت 9 ناھىيىدە شۇ بۆلۈمگە قاراشلىق سانائەت - سودا تەشكىلاتى قۇرۇلدى. 1952 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى قەشقەر شەھىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر شەھىرىنىڭ سانائەت - سودا ئاپپاراتى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ سانائەت - سودا بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. 1954 - يىل 6 - ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن سانائەت - سودا كەسپى شۇ يىلى 8 - ئايدا قۇرۇلغان جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى سانائەت - سودا باشقارمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

2) يەكەن ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ سانائەت - سودا بۆلۈمى 1952 - يىل 1-ئايدا يەكەن ۋالىي مەھكىمىسىدە سانائەت - سودا بۆلۈمى قۇرۇلدى، بۇ بۆلۈم ئاساسلىقى سانائەت - سودا خىزمىتىنى باشقۇردى، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت ناھىيىلىرىدە شۇ بۆلۈمگە قاراشلىق سانائەت - سودا تەشكىلاتى قۇرۇلدى. 1956 - يىل 6 - ئايدا يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن سانائەت - سودا كەسپى شۇ يىلى 7 - ئايدا قۇرۇلغان قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى سانائەت - سودا بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

3) جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ سانائەت - سودا باشقارمىسى

1954 - يىل 8 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت ئاپپاراتلىرى ئاساسىدا خىزمەت ئاپپاراتى تەشكىللەدى ۋە تولۇقلاندى. باشقارما قارىمىقىدا ئاقسۇ، يەكەن، خوتەن ئۆلايەتلىك ۋە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق سانائەت - سودا ئاپپاراتى تەسىس قىلىندى ھەمدە ئەسلىدىكى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىگە قاراشلىق ناھىيە (شەھەر) لىك سانائەت - سودا

ئاپپاراتىغا بېۋاستە قارايدىغان بولدى. 1956 - يىل 6 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، سانائەت - سودا باشقارمىسىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئەمەلدىن قالدى.

4) قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ سانائەت - سودا ئاپپاراتى 1956 - يىل 7 - ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، سانائەت - سودا بۆلۈمى تۆنجى تەسىس قىلىنغان ئاپپاراتلارنىڭ بىرى بولدى، ئۇنىڭغا قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يوپۇغا، پەيزاۋات، مارالبېشى، يېڭىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قاتارلىق بىر شەھەر، 11 ناھىيىدىكى سانائەت - سودا ئاپپاراتى قارىدى.

1957 - يىل 11 - ئايدا سانائەت - سودا بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، سانائەت بۆلۈمى بىلەن سودا بۆلۈمى ئايرىم تەسىس قىلىندى، ناھىيە (شەھەر) لەردىكى ئاپپاراتلارمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئايرىم تەسىس قىلىندى.

1958 - يىل 1 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى سودا ئىشلىرى مەمۇرىي ئاپپاراتى ۋە كارخانا باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىنىڭ قوشۇۋېتىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، سودا بۆلۈمى بىلەن قەشقەر سودا شۆبە شىركىتىنى بىرلەشتۈرۈپ ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىنى قۇردى. 1958 - يىل 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئاپپاراتلارنى ئىخچاملاش كومىتېتىنىڭ تەستىقى بىلەن ۋالىي مەھكىمىسىدىكى ۋە ناھىيە (شەھەر) لەردىكى سودا، مۇلازىمەتچىلىك، تەمىنات - سودا، تاشقى سودا ئاپپاراتلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ ۋىلايەتلىك ۋە ناھىيە (شەھەر) لىك سودا ئىدارىسى تەسىس قىلىندى.

1958 - يىل 4 - ئايدا ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ تاشقى سودا بۆلۈمى بىلەن سودا ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى، 1959 - يىل 7 - ئايدا تاشقى سودا كەسپى ئايرىلىپ، ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى.

1958 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ قەشقەر ۋىلايىتىدە تۇرۇشلۇق ئىش باشقارمىسى بىلەن سودا ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. 1962 - يىل 7 - ئايدا ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئايرىۋېتىلدى.

1966 - يىل 5 - ئايدىن 1969 - يىل 4 - ئايغىچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ تەسىرىدە، ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىنىڭ خىزمىتى زەربىگە ئۇچرىدى، لېكىن ئاپپارات مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋەردى، مەزكۇر ئورۇن قەشقەر شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1969 - يىل 4 - ئايدا ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ قارىمىقىدا 4 چوڭ گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى، سودا خىزمىتىگە ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ قوماندانلىق گۇرۇپپىسى مەسئۇل بولدى. 1971 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت ئاپپاراتى تەڭشەلدى، ئەسلىدىكى 4 چوڭ گۇرۇپپا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، سودا ئىدارىسى بىلەن باشقا ئىدارىلەر تەسىس قىلىندى. 1974 - يىل 10 - ئايدا سودا - سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، سودا ئىدارىسى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىردى.

1979 - يىلى ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسى ۋىلايەتلىك سودا باشقارمىسى دەپ ئاتالدى. شۇ يىلى ۋىلايەتتىكى 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ھەممىسىدە سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى، مەمۇرىي خادىم 156گە يەتتى. ۋىلايەتلىك سودا باشقارمىسىدا خوجۇلۇق بۆلۈمى، ئىشخانا، مالىيە بۆلۈمى، كەسپىي بۆلۈم، باھا بۆلۈمى، سانائەت - سودا بۆلۈمى، ستاتىستىكا بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، خادىمى 28گە يەتتى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا، سانائەت - سودا بۆلۈمى سودا باشقارمىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ئايرىم تەسىس قىلىندى. 1990 - يىلى ۋىلايەتنىڭ سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش مەمۇرىي ئاپپاراتى ئۆزگەرتىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن خادىمى 256گە يەتتى.

2. ئىگىلىك باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى، تور - نۇقتىلار

1) كارخانا باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى　1979 - يىلى ۋىلايەتكە بېۋاستە قارايدىغان 8 چوڭ شىركەت، «كوئېنلۇن» يېمەكلىك زاۋۇتى، سودا تراڭسپورت شىركىتى ۋە ناھىيىلەردىكى 3 - دەرىجىلىك توپ سېتىش كەسىپىي شىركەتلىرى بولۇپ 49 ئاپپارات، 2182 خادىم بار ئىدى، 1990 - يىلىغا كەلگەندە ئاپپارات 54كە، خادىم 2630غا يەتتى. ۋىلايەتتىكى سودا كارخانىلىرى ئارىسىدا توپ سانىدىغان چوڭ - كىچىك كارخانا 1979 - يىلى 315، خادىمى 3104 بولغان بولسا، 1990 - يىلىغا كەلگەندە ئاپپارات 564كە، خادىمى 3420گە يەتتى. 1979 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سودا ئورۇنلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى پارچە سېتىش ئاپپاراتى 153، خادىمى 1366 بولغان بولسا، 1990 - يىلىغا كەلگەندە ئاپپارات 420گە، خادىمى 2417گە يەتتى. دۆلەت كارخانىلىرى تىجارىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى توپ سېتىشقا قارىتىلدى، پارچە سېتىش تىجارىتىنى ئاساسلىقى يەككە تىجارەتچىلەر قىلدى.

2) يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت تور - نۇقتىلىرى　يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت تور - نۇقتىسى 1979 - يىلى 119، خادىمى 1483 بولغان بولسا، 1990 - يىلىغا كەلگەندە ئاپپارات 180گە يەتتى، خادىمى 824كە ئازايدى. بۇ ساھەدىكى قىسمەن بازارنى تەدرىجىي خۇسۇسىي، يەككە ئىگىلىكتىكى تىجارەتچىلەر ئىگىلىدى.

3) سودا ئورۇنلىرى قۇرغان سانائەت كارخانىلىرى　ئاساسلىقى ۋىلايەتلىك «كوئېنلۇن» يېمەك - ئىچمەك زاۋۇتى، ناھىيە (شەھەر) لەردىكى يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرى ۋە توك ئىسكىلاتى بار. 1979 - يىلى 17 ئاپپارات، 1313 خادىم بار ئىدى، 1983 - يىلى 29 ئاپپارات، 1886 خادىم بار بولدى، 1990 - يىلىغا كەلگەندە 24 ئاپپارات، 1700 خادىم بار بولدى.

4) ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنى　ۋىلايەتلىك سودا سىستېمىسىدا 1979 - يىلى 7070 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 13 مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتى، 156 خادىم، ۋىلايەتكە بېۋاستە قاراشلىق كارخانىلاردا 2182 خادىم، ناھىيە (شەھەر) لەردە 3104 خادىم، ساقلاش، توشۇش كارخانىلىرى ۋە سودا ئورۇنلىرى قۇرغان كارخانىلاردا 1628 خادىم بار ئىدى. 1983 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچى 8589غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتى 13، خادىمى 212؛ ۋىلايەتكە بېۋاستە قاراشلىق كارخانىلاردىكى خادىم 910، ناھىيە (شەھەر) لەردىكى خادىم 4336، ساقلاش، توشۇش كارخانىلىرى ۋە سودا ئورۇنلىرى قۇرغان كارخانىلاردىكى خادىم 2068. 1990 - يىلىغا كەلگەندە سودا سىستېمىسىدىكى يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى، تۇرلۇك ماللار، مەدەنىيەت، توقۇلما بۇيۇم، توپ سېتىش ئاپپاراتلىرى 1979 - يىلدىكى 320دىن 428گە يەتتى، خادىمى 1979 - يىلدىكى 3104تىن 3100گە ئازايدى.

§2. كەسىپىي شىركەتلەر

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1934 - يىلى) شىنجاڭ «يۇشىن» يەرلىك، ئالاھىدە مەھسۇلاتلار شىركىتى قەشقەردە، كېيىن يەكەندە شۆبە شىركەت قۇردى، ناھىيىلەردە ئىش باشقارمىسى تەسىس قىلدى. «يۇشىن» شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبە شىركىتى «تىنچلىق» شىركىتى، «ئىتتىپاق» شىركىتى، «ئىتتىپاقداشلار» شىركىتى، «ئازاد» شىركىتى، ئوقەتچىلىك شىركىتى، تەرەققىيات شىركىتى، ئېتىقاد شىركىتى، «ياشلار» شىركىتى قاتارلىق 12 شىركەتتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بېۋاستە سودا كەسىپى بىلەن شۇغۇللاندى. ئالدىنقى

3 شىركەت ئاساسلىقى ئاشلىق - ياغ سودىسى بىلەن، قالغان 9 شىركەت يەرلىك، ئالاھىدە مەسئۇلاتلار تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. ئەينى چاغدا بۇ 12 چوڭ شىركەت ئىچىدىكى «ئىتتىپاق» شىركىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھمىلي كۆچى ھەممىدىن زور، كۆلىمى ھەممىدىن چوڭ بولۇپ، 500دىن ئارتۇق ئادەمى بار ئىدى، مەبلىغى يېڭى پۇل ھېسابىدا 2 مىليون 700 مىڭ يۈەن بولۇپ، 500 سەر ئالتۇنغا توغرا كېلەتتى. مىنگونىڭ 24 — 29- يىلىغىچە (1935 — 1940 - يىلىغىچە)، «يۇشىن» شىركىتى قەشقەر شۆبىسىنىڭ ئېكسپورت سومىسى يېڭى پۇل ھېسابىدا 85 مىليون 600 مىڭ يۈەن بولۇپ، فابى پۇلىغا سۇندۇرغاندا 428 مىليون يۈەنگە يېتىپ، شىنجاڭ بويىچە سودا سومىسىنىڭ 28%نى تەشكىل قىلدى، ئاساسلىقى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا ئاساس قىلىنىدى. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) دىن كېيىن، شېڭ شىسەي «كومپارتىيىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇش» سىياسىتىنى قوللانغاچقا، شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سودىسى ئۈزۈلۈپ قالدى، قەشقەردىكى 12 چوڭ شىركەتمۇ ئارقا - ئارقىدىن تاقالدى.

1. قەشقەر ۋىلايەتلىك تۇرلۇك مالىلار شىركىتى

قەشقەر ۋىلايەتلىك تۇرلۇك مالىلار شىركىتىنىڭ تەكتى ۋىلايەتلىك سودا (تۇرلۇك مالىلار) شىركىتى ئىدى. بۇ شىركەت 1950 - يىل 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قۇرۇلدى. شىنجاڭ ئۇلكىلىك سودا شىركىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ خىزمەت گۇرۇپپىسى قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ سودا شىركەتلىرىنى شۇنداقلا شۇ شىركەتلەرگە قاراشلىق تارماق شىركەتلەرنى باشقۇردى، جەنۇبىي شىنجاڭغا كېرەكلىك مائارىت بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل بولدى. خىزمەت گۇرۇپپىسى ھازىرقى قەشقەر ۋىلايەتلىك تۇرلۇك مالىلار شىركىتىنىڭ ئورنىدا ئىدى.

1954 - يىل 6 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى قۇرۇلدى، شىنجاڭ ئۇلكىلىك سودا شىركىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق خىزمەت ئەترىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭ ئۇلكىلىك تۇرلۇك مالىلار شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبە شىركىتى قۇرۇلدى ھەمدە شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 10- كۈنى تىجارەت باشلىدى.

1956 - يىل 7 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك تۇرلۇك مالىلار شىركىتى ئاپتونوم رايونلۇق تۇرلۇك مالىلار شىركىتى بىلەن قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى سانائەت - سودا بۆلۈمىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى. يەكەن، قاغىلىق، يېڭىسار، مارالبېشى، قەشقەر قاتارلىق ناھىيە - شەھەرلەردە ئارقا - ئارقىدىن تۇرلۇك مالىلار شىركىتى قۇرۇلدى، بۇ شىركەتلەر ۋىلايەتلىك تۇرلۇك مالىلار شىركىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. ۋىلايەتلىك تۇرلۇك مالىلار شۆبە شىركىتىنىڭ قارىمىقىدا كادىرلار، كاتىبات، كەسپىي، مالىيە، ستاتىستىكا، باھا، تەمىنلەش قاتارلىق 7 بۆلۈم - ئىشخانا تەسىس قىلىنىدى.

1958 - يىل 1 - ئايدا سودا تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، ئاپپاراتلار ئىخچاملاندى، قەشقەر ۋىلايەتلىك تۇرلۇك مالىلار شىركىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر تۇرلۇك مالىلار 2 - دەرىجىلىك توپ سېتىش پونكىتى قۇرۇلدى (شۇنىڭ بىلەن بىللە، قەشقەر ۋىلايەتلىك توقۇمچىلىق بۇيۇملىرى، نېفىت شىركىتى، قەشقەر شەھەرلىك مېتال بۇيۇملار شىركىتى، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى شىركىتى، توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى قاتارلىق شەھەرگە قاراشلىق 3 شىركەت ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر توقۇمچىلىق، نېفىت، مىللىيلارغا كېرەكلىك بۇيۇملار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى، تۇرلۇك مالىلار قاتارلىق 5 توپ سېتىش پونكىتى قۇرۇلدى) . تۇرلۇك مالىلار 2 - دەرىجىلىك توپ سېتىش پونكىتىغا سودا نازارىتى ئاساسلىق رەھبەرلىك قىلدى، ۋالىي مەھكىمىسى سودا ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىنىمۇ قوبۇل قىلدى.

1960 - يىل 5 - ئايدا قەشقەر تۇرلۇك مالىلار 2 - دەرىجىلىك توپ سېتىش پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسى سانائەت بۇيۇملىرى تىجارەت بۆلۈمى قۇرۇلدى، قارىمىقىدا مەمۇرىيەت، كەسپىي، بوغالتىرلىق، ساقلاش - توشۇش بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىنىدى.

1963 - يىل 7 - ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ «قەشقەر ئۆلايىتىنىڭ دۆلەت سودا سىستېمىسى ئاپپاراتلىرىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە خادىملار شتاتى توغرىسىدىكى پىكرى» گە ئاساسەن، قەشقەر ئۆلايەتلىك تۆرلۈك مالىلار شىركىتى قۇرۇلدى، قەشقەر شەھەرلىك تۆرلۈك مالىلار شىركىتى ۋە شۇ شىركەتكە قاراشلىق تۆت كوچىدىكى ماگىزىن، ئىلمە توقۇلما بۇيۇملار ماگىزىنى ئۆلايەتلىك تۆرلۈك مالىلار شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ناھىيىلەردىمۇ تۆرلۈك مالىلار شىركىتى قۇرۇلدى، تاۋار يۆتكەش، كەسىپ، مەبلەغ ئىشلىرىنى ئۆلايەتلىك تۆرلۈك مالىلار شىركىتى بىر تۆتاش باشقۇردى. 1965 - يىلى ئۆلايەتلىك تۆرلۈك مالىلار شىركىتى ئۆلايەتلىك سودا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ناھىيىلەردىكى تۆرلۈك مالىلار شىركەتلىرىمۇ ناھىيە - شەھەرلىك سودا شىركىتى دەپ ئاتالدى. ئۆلايەتلىك سودا شىركىتىنىڭ كەسىپ دائىرىسى كېڭىيىپ، خادىملىرى كۆپەيىپ، ئىشچى - خىزمەتچىسى 370كە يەتتى (قەشقەر شەھەرلىك سودا شىركىتىنىڭ خادىملىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 172.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، قەشقەر ئۆلايەتلىك سودا شىركىتىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى پالەچ هالغا چۈشۈپ قېلىپ، خىزمىتى تەسىرگە ئۇچرىدى. 1971 - يىل 5 - ئايدا قەشقەر ئۆلايەتلىك سودا شىركىتى پەقەت توپ سېتىش كەسىپىنلا باشقۇردى، قارىمىقىدا قەشقەر شەھەرلىك تۆرلۈك مالىلار شىركىتى ۋە يېڭى بازار، تۆت كوچىدىكى تۆرلۈك مالىلار دۇكىنى بار بولدى، ئىلمە توقۇلما بۇيۇملار ماگىزىنى قەشقەر شەھەرلىك سودا ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1971- يىلى ئۆلايەتلىك سودا شىركىتىگە هەربىي ۋەكىل ئەۋەتىلدى، 1973 - يىلى هەربىي ۋەكىل قايتۇرۇلغاندىن كېيىن، دىرېكتور باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1976 - يىلى شىركەتتە ئەسلىدىكى خىزمەت ئاپپاراتىدىن باشقا، ئەمگەك - سۇغۇرتا بۆلۈمى قۇرۇلدى، ستاتىستىكا گۇرۇپپىسى، باها گۇرۇپپىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 119 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 34.

1985 - يىل 1 - ئايدا ئۆلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق هۆكۈمىتىنىڭ سودا تۈزۈلمىسى ئىسلاهاتى توغرىسىدىكى هۆججىتىنىڭ روهىغا ئاساسەن، ئۆلايەتتىكى 5 چوڭ شىركەت (سودا، نېفىت، مېتال بۇيۇم، يېمەكلىك، توقۇلما بۇيۇم) نى ۋە «كوئېنلۇن» يېمەكلىك زاۋۇتىنى قەشقەر شەھىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى قارار قىلدى، لېكىن ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندىن كېيىن شىركەتلەرنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىغا پايدىسىز نۇرغۇن ئەھۋاللار كېلىپ چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، 1985 - يىل 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئۆلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە يۇقىرىدىكى ئورۇنلارنى ئۆلايەتلىك سودا باشقارمىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى قارار قىلدى. ئۆلايەتلىك سودا شىركىتىنىڭ تىجارەت دائىرىسى تۆرلۈك مالىلار، مەدەنىيەت تۇرمىدىكى تاۋارلار بولغاچقا، ئۆلايەتلىك سودا باشقارمىسى 1985 - يىل 12 - ئاينىڭ 6- كۈنى مەزكۇر شىركەتنىڭ نامىنى قەشقەر ئۆلايەتلىك تۆرلۈك مالىلار شىركىتى دەپ ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى. 1984 - يىلى مەزكۇر شىركەت يېڭى تېپتىكى مىللىي سودا سارىيى سالدى، بۇ سودا سارىيىدا 1987 - يىل 4 - ئايدا تىجارەت باشلاندى. شىركەت مەخسۇس توپ سېتىش ئاپپاراتىدىن هەم پارچە، هەم توپ سېتىش، كۆپ قاتلاملىق ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىغا ئۆزگەرتىلدى. شىركەتتە ئايلاغ - باش كېيىم، تۆرلۈك مالىلار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى تىجارەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى هەمدە دىرېكتور ئىشخانىسى، مەمۇرىي بۆلۈم، توشۇش- ساقلاش بۆلۈمى، مىللىي مالىلار سودا سارىيى قاتارلىق باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىندى. 1987- يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 243كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 144.

2. قەشقەر ئۆلايەتلىك توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى

قەشقەر ئۆلايەتلىك توقۇلما بۇيۇملار شىركىتىنىڭ تەكتى شىنجاڭ ئۆلكىلىك پاختا، پاختا يىپ ۋە يىپ

رەخت شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى ئىدى. مەزكۇر شىركەت پاختا سېتىۋېلىش تىجارىتىنى قوشۇمچە قىلاتتى، ئۇ 1954 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلدى. 1956 - يىل 4 - ئايدا يەكەن ئۇلايەتلىك پاختا، پاختا يېپ ۋە يېپ رەخت شىركىتى قەشقەر ئۇلايەتلىك پاختا، پاختا يېپ ۋە يېپ رەخت شىركىتىگە قوشۇۋېتىلدى. 1956 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا قەشقەر ئۇلايەتلىك پاختا، پاختا يېپ ۋە يېپ رەخت شىركىتى ئاپتونوم رايونلۇق پاختا، پاختا يېپ ۋە يېپ رەخت شىركىتىنىڭ نامىنىڭ ئۆزگەرتىلىشىگە ئەگىشىپ قەشقەر ئۇلايەتلىك توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى دەپ ئاتالدى، پاختا سېتىۋېلىش كەسپى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1956 - يىل 7 - ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ئۇلايەتلىك توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى ۋالىي مەھكىمە سانائەت - سودا بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى.

1958 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سودا نازارىتى توقۇلما بۇيۇملار سودا باشقارمىسىنىڭ قارمىقىدا 2 - دەرىجىلىك سېتىۋېلىش، تەمىنلەش ۋە توپ سېتىش پونكىتى قۇرۇلدى، قەشقەر ئۇلايەتلىك توقۇلما بۇيۇملار شىركىتىنىڭ نامى قەشقەر ئۇلايەتلىك توقۇلما بۇيۇملارنى سېتىۋېلىش، تەمىنلەش ۋە توپ سېتىش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى، ئۇ توقۇلما بۇيۇملارنى توپ سېتىش كەسپى بىلەن شۇغۇللاندى، ئاپتونوم رايونلۇق توقۇلما بۇيۇملار سودا باشقارمىسى (هازىرقى ئاپتونوم رايونلۇق توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى) نىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە بولدى.

1962 - يىل 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قەشقەر ئۇلايەتلىك سودا ئىدارىسى ئۇلايەتلىك توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى قۇرۇش، توقۇلما بۇيۇملار توپ سېتىش پونكىتى بىلەن بىللە ئاپپارات تەسىس قىلىش، دائىرە ۋە سىستېما بويىچە قوش قاتلاملىق رەھبەرلىكنى يولغا قويۇش، مۇلۇك ھوقۇقى بىلەن كادىرلار ھوقۇقىغا يەرلىك ئورۇن رەھبەرلىك قىلىش، پايدىنى يەرلىك ئورۇنغا تاپشۇرۇش، تاۋار پىلان كۆرسەتكۈچى ۋە يۆتكەش پىلانىنى ئاپتونوم رايونلۇق توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى چۆشۈرۈش ۋە تەڭشەشنى قارار قىلدى. ئۇلايەتلىك توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى قارمىقىدا قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق، مارالبېشى، مەكىت، يېڭىسار، قەشقەر يېڭىشەھەر تارماق شىركىتى قۇرۇلدى. 1963 - يىلى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى بۇ ناھىيە - شەھەرلەردىكى شىركەتلەرنى شۇ جايدىكى تۇرلۇك مالىلار شىركىتىگە قوشۇۋېتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقاردى، ئۇلايەتلىك توقۇلما بۇيۇملار شىركىتىدە كەسپىي، ساقلاش - توشۇش، مالىيە، پىلان - ستاتىستىكا، كادىرلار - كاتىبات بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1962 - يىلى داخىيەندە ئۇتەك پونكىت خىزمەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1965 - يىلى شىركەتنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 115كە يەتتى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، قەشقەر ئۇلايەتلىك توقۇلما بۇيۇملار شىركىتىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1967 - يىلى شىركەتنىڭ مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىنىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسى، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى، ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1969 - يىلى قەشقەر ئۇلايەتلىك توقۇلما بۇيۇملار شىركىتىدە ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، 3 چوڭ ئاپپارات ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى، كەسپىي بۆلۈم، ساقلاش - توشۇش بۆلۈمى، كاتىبات بۆلۈمى، مالىيە - پىلان بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1974 - يىل 8 - ئايدا ئۇلايەتلىك توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى ئىنقىلابىي كومىتېتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، شىركەت دىرېكتورى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1976 - يىلى شىركەتتە 112 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

1984 - يىلى قەشقەر ئۇلايەتلىك توقۇلما بۇيۇملار شىركىتىنىڭ باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى كۆپەيتىلدى، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى، ساقلاش - توشۇش بۆلۈمى، ستاتىستىكا بۆلۈمى، مالىيە - پىلان بۆلۈمى، باھا بۆلۈمى تەسىس قىلىنغاندىن باشقا، ئەسلىدىكى كەسپىي بۆلۈم ئىنچىكە تالالىق پاختا رەخت بۆلۈمى، نىلون-يۇڭ - يېپەك بۇيۇملار بۆلۈمى، ئۇچ خىل ئىچ كىيىم بۆلۈمى، ئىلمە توقۇلما ۋە ئارىلاشما بۇيۇملار بۆلۈمى،

كىيىم - كېچەك بۆلۈمى تەسىس قىلىندى ھەمدە دىرېكتور ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى؛ قارىمىقىدا داخىيەن مال تىرانسپورتى ئۆتەك گۇرۇپپىسى، ئاپتوموبىل كالونى، يەرمەنكە دۇكىنى بار بولدى، بۇنىڭدىن باشقا تىككۈچىلىك گۇرۇپپىسى، زىيالىي ياشلار دۇكىنى قاتارلىق كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا بار بولدى. 1985 - يىل 1 - ئايدىكى تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدا، قەشقەر ۋىلايەتلىك توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى بىر مەزگىل قەشقەر شەھەرلىك سودا ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى، 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ۋىلايەتلىك سودا باشقارمىسىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا كەلتۈرۈلدى. 1987 - يىلى شىركەتتە 175 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

3. قەشقەر ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتى

قەشقەر ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتىنىڭ تەكتى شىنجاڭ ئۇلكىلىك نېفىت شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبە شىركىتى بولۇپ، 1954 - يىلى قۇرۇلدى، 1956 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

1956 - يىل 7 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ساناقىت - سودا بۆلۈمىگە تەۋە بولدى. 1958 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتى قەشقەر ۋىلايەتلىك نېفىت 2 - دەرىجىلىك سېتىۋېلىش، تەمىنلەش ۋە توپ سېتىش شىركىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق نېفىت شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. شىركەتتە مەمۇرىي ئىشخانىسى، ستاتىستىكا، مالىيە، سېتىۋېلىش، تەمىنلەش، توشۇش - ساقلاش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. شىركەت قارىمىقىدا قەشقەر ماي ئىسكىلاتى ۋە توپۇن ماي قاچىلاش پونكىتىدىن ئىبارەت 2 ئاساسىي قاتلام ئورنى بار بولدى. 1958 - يىلى كۆمۈر دۇكىنى قۇرۇلدى. 1962 - يىلى قەشقەر نېفىت 2 - دەرىجىلىك سېتىۋېلىش - تەمىنلەش ۋە توپ سېتىش پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، قەشقەر ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. 1963 - يىلى يېڭى ماي ئىسكىلاتى قۇرۇلدى. 1965 - يىلى ئاچال نېفىت پونكىتى قۇرۇلدى. 1966 - يىلى 180 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 20 مىليون 570 مىڭ يۈەنگە، يارانقان پايدىسى 1 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يەتتى. مەھسۇلات تۈرى 41گە يەتتى، تىجارەت شەكلىدە نېفىتنى توپ سېتىش كەسپى ئاساس قىلىندى.

1967 — 1968 - يىللىرى قەشقەر ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1969 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتىدە ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، قارىمىقىدىكى كۆمۈر دۇكىنى، كەسپىي گۇرۇپپا، ئاچال نېفىت پونكىتى ۋە ماي ئىسكىلاتىدىن ئىبارەت 4 ئاپپاراتنا ئىنقىلابىي كومىتېت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1976 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 228گە، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 30 مىليون 720 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 3 مىليون 430 مىڭ يۈەنگە، ئىشلەپچىقىرىدىغان مەھسۇلات تۈرى 36گە يەتتى.

1978 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتى ئىنقىلابىي كومىتېتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، دىرېكتور مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى ئىسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1987 - يىلى تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 52 مىليون 840 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 3 مىليون 462 مىڭ يۈەنگە، ئىشلەپچىقىرىدىغان مەھسۇلات 36 خىلغا يەتتى. شىركەتتە سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى، كەسپىي بۆلۈم، پىلان بۆلۈمى، ساقلاش بۆلۈمى قاتارلىق بۆلۈم، ئىشخانىلار تەسىس قىلىندى. قارىمىقىدا قەشقەر نېفىت شىركىتى، توپۇن ماي قاچىلاش پونكىتى، كۆمۈر دۇكىنى، ئاپتوموبىل كالونى (1977 - يىلى قۇرۇلغان)، يارباغ كۆۋرۈك ماي قاچىلاش پونكىتى (1981 - يىلى قۇرۇلغان)، ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى (1986 - يىلى قۇرۇلغان) بار بولدى. 1987 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 402گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 221.

4. قەشقەر ۋىلايەتلىك مېتال، قاتناش، ئېلېكتر، خىمىيە بۇيۇملىرى شىركىتى

بۇ شىركەتنىڭ تەركىبى قەشقەر شەھەرلىك قاتناش، ئېلېكتر بۇيۇملىرى شىركىتى بولۇپ، 1955 - يىلى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈلۈپ 1956 - يىلى قۇرۇلدى. 1960 - يىلى قەشقەر مىللىيلارغا كېرەكلىك بۇيۇملار تىجارەت بۆلۈمى قۇرۇلدى، ئۇ قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى سودا ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىدى. 1962- يىلى قەشقەر مېتال بۇيۇم - ماشىنىسازلىق شۆبە شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

1956 - يىلى قەشقەر قاتناش - ئېلېكتر شىركىتى قۇرۇلدى. 1958 - يىلى سودا تۈزۈلمىسىنىڭ ئۆزگەرتىلىشىگە ئەگىشىپ، قەشقەر مىللىيلارغا كېرەكلىك بۇيۇملار 2 - دەرىجىلىك توپ سېتىش پونكتى دەپ ئۆزگەرتىلدى ۋە سودا نازارىتى مىللىيلارغا كېرەكلىك بۇيۇملار شىركىتىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە بولدى. مەزكۇر پونكتتا مېتال، ئېلېكتر بۇيۇملىرى تىجارىتىدىن باشقا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، ماشىنا سەپلىمىلىرى، پولات ماتېرىيال قاتارلىقلار سېتىلدى. 1960 - يىل 7 - ئايدا يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، مەزكۇر پونكت قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى بۇ پونكتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مىللىيلارغا كېرەكلىك بۇيۇملار تىجارەت بۆلۈمى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت بۆلۈمىدىن ئىبارەت 2 تىجارەت بۆلۈمىنى قۇرۇشنى قارار قىلدى.

1962 - يىل 5 - ئايدا سودا تۈزۈلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، قەشقەر مىللىيلارغا كېرەكلىك بۇيۇملار تىجارەت بۆلۈمى جۇڭگو مېتال - ماشىنىسازلىق شىركىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر ۋىلايەتلىك شۆبە شىركىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، كەسپىي جەھەتتىن ئاپتونوم رايونلۇق مېتال - ماشىنىسازلىق شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى، مەمۇرىي جەھەتتىن ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. ئەسلىدىكى قەشقەر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت بۆلۈمىدە سېتىلىدىغان ماشىنا سەپلىمىلىرى يېڭىدىن قۇرۇلغان قەشقەر ئاپتوموبىل سەپلىمىلىرى تىجارەت بۆلۈمىگە، پولات ماتېرىيال قاتارلىقلار قەشقەر ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىغا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1965 - يىلى قەشقەر مېتال - ماشىنىسازلىق شىركىتىدە مالىيە - بوغالتىرلىق، ستاتىستىكا، باھا، ئۇچۇر، ساقلاش - توشۇش - پارچە سېتىش، كارخانا باشقۇرۇش بۆلۈملىرى تەسىس قىلىندى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 99غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 58، ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 32. شىركەت سېتىۋالغان ئاۋار قىممىتى 3 مىليون 600 مىڭ يۈەنگە، ساتقىنى 5 مىليون 360 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 280 مىڭ يۈەنگە، يۇقىرىغا تاپشۇرغان بېجى 20 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1968 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مېتال - ماشىنىسازلىق شىركىتى قەشقەر شۆبە شىركىتى قەشقەر ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، شىركەت نامى قەشقەر ۋىلايەتلىك مېتال - ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1969 - يىلى شىركەتتە ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1976 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچى 92گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 61، ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 23. 1976 - يىلى شىركەت سېتىۋالغان ئاۋار قىممىتى 8 مىليون 660 مىڭ يۈەنگە، ساتقىنى 10 مىليون 450 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 660 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1979 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك مېتال - قاتناش - ئېلېكتر بۇيۇملىرى شىركىتى ئىنقىلابىي كومىتېتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، دىرېكتور مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1987 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك مېتال - قاتناش - ئېلېكتر - خىمىيە بۇيۇملىرى شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى، شىركەتتە كەسپىي بۆلۈم، مالىيە - بوغالتىرلىق، ستاتىستىكا، باھا، ئۇچۇر، ساقلاش -

توشۇش، پارچە سېتىش، كارخانا باشقۇرۇش قاتارلىق بۆلۈم - ئىشخانىلار تەسىس قىلىندى. 1987 - يىلى شىركەتنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 134كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، كادىر 64، ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 41. شۇ يىلى شىركەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش قىممىتى 34 مىليون 280 مىڭ يۈەنگە، سانقىنى 36 مىليون 570 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 1 مىليون 419 مىڭ يۈەنگە، يۇقىرىغا تاپشۇرغان پايدىسى 718 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1988 - يىلى يۇقىرىغا تاپشۇرغان پايدىسى 25 مىليون 460 مىڭ يۈەنگە، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 16 مىليون 720 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 140قا يەتتى.

1990 - يىلى پايدىسى 5 مىليون 950 مىڭ يۈەنگە، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 39 مىليون 230 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 140قا يەتتى، شۇ يىلى سېتىۋېلىنغان تاۋار قىممىتى 223 مىليون 780 مىڭ يۈەنگە، سانقىنى 291 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

5. قەشقەر ئۆلگەتلىك يېمەكلىك شىركىتى

قەشقەر ئۆلگەتلىك يېمەكلىك شىركىتىنىڭ تەكتى قەشقەر شەھەرلىك يېمەكلىك شۆبە شىركىتى بولۇپ، 1955 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قۇرۇلدى، جەنۇبىي شىنجاڭ سودا شىركىتىگە قارىدى. 1956 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق يېمەكلىك شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر شەھەرلىك يېمەكلىك تارماق شىركىتى ئاپتونوم رايونلۇق ئىستېمال شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1956 - يىل 10 - ئايدا قەشقەر شەھەرلىك يېمەكلىك تارماق شىركىتى ئەملدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ئۆلگەتلىك يېمەكلىك شىركىتى قۇرۇلدى، ئورنى قەشقەر شەھىرى قىزىل دۆڭە يولى 8 - نومۇرلۇق قورۇدا ئىدى، شىركەتكە يەكەن يېمەكلىك تارماق شىركىتى ۋە قاغىلىق، يېڭىسار، مارالبېشى، قەشقەر يېڭىشەھەر، پەيزاۋات، مەكىت قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ يېمەكلىك تىجارەت ئورۇنلىرى قارىدى.

قەشقەر ئۆلگەتلىك يېمەكلىك شىركىتىنىڭ ئاپپاراتى، نامى، تۈزۈلمىسى بىر نەچچە قېتىم ئۆزگەرتىلدى. 1957 - يىل 10 - ئايدا قەشقەر ئۆلگەتلىك يېمەكلىك شىركىتى بىلەن قەشقەر مونوپوللۇق سېتىش شىركىتى بىرلىكتە ئىش بېجىردى. 1958 - يىل 3 - ئايدا سودا تۈزۈلمىسىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى بىلەن، ئۆلگەتلىك مۇلازىمەت ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، يېمەك - ئىچمەك، سەي - كۆكتات تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى.

1958 - يىل 6 - ئايدا قەشقەر ئۆلگەتلىك مۇلازىمەت شىركىتى ئەملدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ئۆلگەتلىك يېمەكلىك سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇ سودا نازارىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا ئۆلگەتلىك يېمەكلىك سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتى بىلەن ئۆلگەتلىك يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش - سېتىش شىركىتى بىرلەشتۈرۈلۇپ، ئۆلگەتلىك يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى، يېمەكلىك سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتى قۇرۇلدى. 1959 - يىل 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى قەشقەر ئۆلگەتلىك يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى، يېمەكلىك سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتى ئەملدىن قالدۇرۇلۇپ، يېمەكلىك، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى، پاختا - چىگە تىجارەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، بۇ بۆلەكلەر قەشقەر ئۆلگەتلىك سودا ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

1962 - يىل 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قەشقەر ئۆلگەتلىك يېمەكلىك تىجارەت بۆلۈمى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېمەكلىك شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبە شىركىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، كېيىن يەنە قەشقەر ئۆلگەتلىك يېمەكلىك شىركىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قەشقەر شەھەرلىك يېمەكلىك، سەي - كۆكتات، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى ئۆلگەتلىك يېمەكلىك شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شىركەتتە كادىرلار، كاتىبات، بوغالتىرلىق، ستاتىستىكا، باھا، گۆش، قوشۇمچە يېمەكلىك، ساقلاش - توشۇش، پارچە سېتىش، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى قاتارلىق بۆلۈم - ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى، ئىشچى-خىزمەتچىسى 130غا يەتتى. تىجارەتتە زىيان كۆرۈلگەچكە، 1966 - يىلى ئۆلگەتلىك سودا ئىدارىسى پارچە

سېتىش كەسپىنى قەشقەر شەھرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى قارار قىلدى، قەشقەر شەھىرىدە يېمەكلىك، سەي-كۆكتات، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى شىركەتلىرى قۇرۇلدى، ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسى توپ سېتىش كەسپىنىلا بېجىردى.

1969 - يىل 5 - ئاينىڭ 24 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك يېمەكلىك شىركىتىدە ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1976 - يىلى شىركەتتە 89 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

1979 - يىل 11 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك يېمەكلىك شىركىتىدە توپ سېتىش كەسپى بېجىرىلگەندىن باشقا، چارۋا، گۆش تىجارىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، قەشقەر شەھەرلىك يېمەكلىك شىركىتىنىڭ گۆش پارچە سېتىش كەسپى ۋىلايەتلىك يېمەكلىك شىركىتىنىڭ بىر تۈتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1980 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك يېمەكلىك شىركىتى قەنت - شېكەر، ھاراق، تاماكا كەسپىنى ئايرىپ چىقىپ، مۇشۇ تىجارەت بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىدىغان قەنت - شېكەر، ھاراق، تاماكا شىركىتىنى قۇردى. 1984 - يىل 10 - ئاينىڭ 14 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك يېمەكلىك شىركىتى قارىمىقىدا يېمەكلىك سودا سارىيى قۇرۇلدى، ئۇ ئاساسلىقى گۆش، سۇ مەھسۇلاتلىرى، تۇخۇم تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ۋىلايەتلىك يېمەكلىك شىركىتى قارىمىقىدا توڭلىتىش زاۋۇتى، باقمىچىلىق فېرمىسى، گۆش - يېمەكلىك مەركىزى سودا سارىيى ۋە يېمەكلىك سودا سارىيى قاتارلىق ئورۇنلار بار بولدى، 1985 - يىل 1 - ئايدا سودا تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك يېمەكلىك شىركىتى قەشقەر شەھىرىگە چۈشۈرۈپ بېرىلدى، شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى يەنە ۋىلايەتلىك سودا باشقارمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا قايتۇرۇپ كېلىندى. قەشقەر شەھىرىدىن باشقا، ۋىلايەتتىكى 11 ناھىيىنىڭ ھەممىسىدە يېمەكلىك شىركىتى ئاپپاراتى بار بولدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك يېمەكلىك شىركىتىنىڭ قارىمىقىدا سىياسىي خىزمەت، كاتىبات، مالىيە - بوغالتىرلىق، ستاتىستىكا، سۇ مەھسۇلاتلىرى، تۇخۇم، ھەر خىل تىجارەت، چوشقا گۆشى، قوي-كالا گۆشى، چارۋىچىلىق - تازىلىق - تەكشۈرۈش بۆلۈملىرى قۇرۇلدى. 1987 - يىلى شىركەتتە (شىركەت قارىمىقىدىكى ئورۇنلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) 343 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

6. قەشقەر ۋىلايەتلىك تىببىي دورا شىركىتى

قەشقەر ۋىلايەتلىك تىببىي دورا شىركىتىنىڭ تەكتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىببىي دورا شىركىتى قەشقەر شۆبە شىركىتى بولۇپ، 1954 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلدى، شىركەت ئەسلىدىكى قەشقەر خەلق دورىخانىسى ئاساسىدا قۇرۇلدى. 1956 - يىل 7 - ئايدا شىركەت ئورنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرى «شىمالىي ئازادلىق» يولى 81 - نومۇرلۇق قورۇغا كۆچۈرۈلدى. 1958 - يىلى قەشقەر شەھەرلىك تىببىي دورا شۆبە شىركىتى قەشقەر تىببىي دورا تارماق شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1959 - يىلى قەشقەر تىببىي دورا تارماق شىركىتى قەشقەر ۋىلايەتلىك تىببىي دورا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

1959 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك تىببىي دورا شىركىتى ئەسلىدىكى قەشقەر شەھەرلىك تىببىي دورا تارماق شىركىتى ئاساسىدا قايتىدىن تەشكىللەنگەندىن كېيىن، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى سەھىيە بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1964 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك سودا باشقارمىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، شىركەت قارىمىقىدا كەسپىي بۆلۈم، مالىيە بۆلۈمى، مەمۇرىي بۆلۈم ۋە ماگىزىن قاتارلىق ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى، شىركەت ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركەتلىرىنى كەسپىي جەھەتتىن يېتەكلىدى ۋە دورا بىلەن تەمىنلىدى. 1966 - يىلى شىركەتتە 64 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

1969 - يىلى تىببىي دورا شىركىتىدە ئىنقىلابىي كومىتېت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1975-يىلى ئىنقىلابىي كومىتېت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، دىرېكتور مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى ئىسلىگە كەلتۈرۈلدى. شىركەت قارىمىقىدا كەسپىي بۆلۈم، مالىيە بۆلۈمى، مەمۇرىي بۆلۈم قاتارلىق

ئاپپاراتلار، دورا زاۋۇتى تەسىس قىلىندى. 1976 - يىلى شىركەتتە 65 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك تىببىي دورا شىركىتى ئەسلىدە قەشقەر ۋىلايەتلىك سودا باشقارمىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارايتتى، 1984 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق تىببىي دورا شىركىتى ۋە قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى. شىركەت قارىمىقىدا دورا ئۈسكۈنىلىرى، جۇڭيى دورىسى، توشۇش - ساقلاش، پىلان - مالىيە قاتارلىق بۆلۈم - ئىشخانىلار ۋە دىرېكتور ئىشخانىسى، كارخانا باشقۇرۇش ئىشخانىسى، دورا دۆكىنى قاتارلىق ئاپپاراتلار قۇرۇلدى. 1987 - يىلى شىركەتتە 85 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

7. قەشقەر يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش شۆبە شىركىتى

قەشقەر يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش شۆبە شىركىتى 1964 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلدى، ئەينى چاغدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبە شىركىتى ئىدى. ئورنى قەشقەر شەھىرى سەمەن يولى شامالباغ يولىنىڭ ئېغىزىدا ئىدى.

قەشقەر يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش شۆبە شىركىتى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمىگە قارايدىغان باشقارما دەرىجىلىك ئورۇن ئىدى. شىركەت قارىمىقىدا ئىشخانا، كەسىپىي بۆلۈم، مالىيە بۆلۈم، ساقلاش - توشۇش بۆلۈمى قاتارلىق خىزمەت ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىندى، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان تراكتور ۋە ھەرخىل يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، سەپلىمىلىرىنى سېتىش كەسپىنى بېجىردى، يىللىق سېتىش سوممىسى 5 مىليون يۈەندىن 6 مىليون يۈەنگىچە بولدى. 1965 - يىلى شىركەتتە 20 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش شىركىتى قارىمىقىدا ئىشخانا، كەسىپىي بۆلۈم، مالىيە بۆلۈمى، تەكشۈرۈش بۆلۈمى قاتارلىق 3 بۆلۈم، ئاپتوموبىل كالونى، 1 - دۇكان، 2 - دۇكان قاتارلىق ئاپپاراتلار بار ئىدى. 1983 - يىلى تىجارەت سوممىسى 24 مىليون يۈەنگە يەتتى، كېيىن ھەر يىللىق سېتىش سوممىسى 18 مىليون يۈەن — 18 مىليون 500 مىڭ يۈەن ئەتراپىدا بولدى، پايدىسى يىلدىن يىلغا ئاشتى، 1987 - يىللىق پايدىسى 230 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1987 - يىلى شىركەتتە 66 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

8. قەشقەر ۋىلايەتلىك پاختا - چىگە شىركىتى

1954 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك پاختا، پاختا يىپ شىركىتى قۇرۇلۇپ پاختا سېتىۋېلىش - سېتىش كەسپىنى قوشۇمچە بېجىردى، شىركەت تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. 1957- يىلى ۋىلايەتلىك پاختا سېتىۋېلىش كەسپى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىش باشقارمىسى پاختا سېتىۋېلىش بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، پاختا ئىشلەپچىقىرىش رايونىغا ئاساسەن قەشقەر، يەكەن، مارالبېشى، قاغىلىق، مەكىت قاتارلىق 5 ناھىيە (شەھەر) دە پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىدىن 5نى قۇردى. 1958 - يىل 3 - ئايدا دۆلەت سودىسى بىلەن كوپېراتىپ سودىسى سىستېمىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى، پاختا سېتىۋېلىش پونكىتى ۋە ۋىلايەتلىك كوپېراتىپ ئىش باشقارمىسىنىڭ پاختا سېتىۋېلىش بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، پاختا سېتىۋېلىش كەسپى قەشقەر ۋىلايەتلىك سودا باشقارمىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتىغا قوشۇۋېتىلدى، ئۇ ۋىلايەتلىك سودا باشقارمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. 1959 - يىل 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى

سېتىۋېلىش - سېتىش پونكتى ئەملدىن قالدۇرۇلۇپ، پاختا، چىگە تۇرىدىكى مەھسۇلاتلارنى مەخسۇس سېتىۋالىدىغان ۋە ساتىدىغان ئاپپارات يەنى قەشقەر ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىنىڭ پاختا - چىگە تجارەت بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1962 - يىل 7 - ئايدا دۆلەت سودىسى بىلەن كوپېراتىپ سودىسى ئايرىۋېتىلگەندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسى پاختا - چىگە تجارەت بۆلۈمى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك پاختا - چىگە تجارەت ئورنى دەپ ئۆزگەرتىلدى، ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات- سودا كوپېراتىپىنىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىش باشقارمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1965 - يىلى شىركەتتە 63 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ۋىلايەت بويىچە سېتىۋېلىنغان پاختا 1966 - يىلدىكى 568 مىڭ دەندىن 1975 - يىلى 330 مىڭ دەنگە چۈشۈپ قالدى؛ پاختا - چىگە تجارەت بۆلۈمىنىڭ كىرىمى 1966 - يىلدىكى 540 مىڭ يۈەندىن 1975 - يىلى 70 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. 1970- يىل 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك پاختا - چىگە تجارەت بۆلۈمىدە ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى.

1975 - يىل 5 - ئايدا يۇقىرى دەرىجىلىك تەمىنات - سودا تارماقلىرىنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن، ئەسلىدىكى قەشقەر ۋىلايەتلىك پاختا - چىگە تجارەت بۆلۈمى ۋە ئىنقىلابىي كومىتېت ئەملدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك پاختا - چىگە شىركىتى قۇرۇلدى، دەرىجىسى مۇئاۋىن باشقارما دەرىجىلىك ئورۇندىن باشقارما دەرىجىلىك ئورۇنغا ئۆستۈرۈلدى، ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ قەشقەر ۋىلايىتىدە تۇرۇشلۇق ئىش باشقارمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. شىركەت ئورنى قەشقەر شەھىرى «جەنۇبىي ئازادلىق» يولى 6 - نومۇرلۇق قورۇدا ئىدى، شىركەت قارمىقىدا بۆلۈم - ئىشخانا ۋە شىركەتكە قاراشلىق 6 ئاپپارات تەسىس قىلىندى. 1976 - يىلى شىركەتتە 68 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى. 1978 - يىلى شىركەتنىڭ پايدىسى 1976 - يىلىدىكى 80 مىڭ يۈەندىن 1 مىليون 930 مىڭ يۈەنگە ئۆرلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىنىڭ 55%تىن كۆپرەكى دۆلەتكە تاپشۇرۇلدى. شىركەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا دىرېكتور ئىشخانىسى، مەمۇرىي بۆلۈم، مالىيە بۆلۈمى، كەسپىي بۆلۈم، پاختا پېرىيوم بۆلۈمى، پىششىقلاش بۆلۈمى قاتارلىق مەمۇرىي ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى، شىركەت قارمىقىدا سودا مەركىزى، ئامبار قۇرۇلدى.

9. قەشقەر ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار - كۇندىلىك بۇيۇملار شىركىتى

قەشقەر ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار - كۇندىلىك بۇيۇملار شىركىتىنىڭ تەكتى ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار - مېۋە - چېۋە سېتىۋېلىش پونكتى ئىدى، يەرلىك مەھسۇلاتلار - مېۋە - چېۋە سېتىۋېلىش- تەمىنلەش پونكتىنىڭ تەكتى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھەمكارلىق ئىدارىسى تەمىنات - سودا باشقارمىسىنىڭ قەشقەر توپ سېتىش ئورنى بولۇپ، 1952 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلدى. 1954 - يىل 1 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھەمكارلىق ئىدارىسى جەنۇبىي شىنجاڭ توپ سېتىش پونكتى قىلىپ تەشكىللەندى. 1956 - يىل 3 - ئايدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ قەشقەر توپ سېتىش پونكتىنى دەپ ئۆزگەرتىلدى. 1956 - يىل 12 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ قەشقەر توپ سېتىش پونكتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1957 - يىل 10 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك يەرلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلارنى توپ سېتىش پونكتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1963 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار - مېۋە - چېۋە سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكتى دەپ ئاتالدى. پونكىت ئورنى قەشقەر شەھىرى «غەربىي خەلق» يولىدىكى 50 - نومۇرلۇق قورۇدا بولدى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار - مېۋە - چېۋە سېتىۋېلىش - سېتىش پونكتىدا مالىيە، ساقلاش- توشۇش، مەمۇرىيەت، كېرەكسىز بۇيۇملار، يەرلىك مەھسۇلاتلار - مېۋە - چېۋە بۆلۈمچىسى ۋە ئاپتوموبىل كالونى تەسىس قىلىندى، سىرتقا قارىتىلغان تجارەت ئاپپاراتلىرىدىن يەرلىك مەھسۇلاتلار تجارەت بۆلۈمى،

مېۋە - چېۋە تىجارەت بۆلۈمى، ھاۋالە سودىسى مۇلازىمەت ئورنى قۇرۇلدى. 1966 - يىلى پونكىتتا 92 ئىشچى-خىزمەتچى بار بولدى.

1967 - يىل 1 - ئايدا تەمىنلەش پونكىتى رەھبەرلىك ئاپپاراتىنىڭ ھوقۇقى ئاممىۋى تەشكىلاتلار تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى. شۇ يىلى 3 - ئايدا قەشقەر شۆبە ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن كادىرلار بىلەن ئامما بىرلەشتۈرۈلگەن ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 1970 - يىل 2 - ئايدا قەشقەر ئۇلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ تەستىقى بىلەن قەشقەر ئۇلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار - مېۋە- چېۋە سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتىدا ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1975 - يىل 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى قەشقەر ئۇلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار - مېۋە - چېۋە سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتى ۋە پونكىت ئىنقىلابىي كومىتېتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، مەزكۇر پونكىت ئۇلايەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، قەشقەر ئۇلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار - مېۋە - چېۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى قۇرۇلدى، دەرىجىسى مۇئاۋىن باشقارما دەرىجىلىك ئورۇندىن باشقارما دەرىجىلىك ئورۇنغا ئۆستۈرۈلدى. شىركەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى، يەرلىك مەھسۇلاتلار بۆلۈمى، مەمۇرىي بۆلۈم، مالىيە بۆلۈمى، مېۋە - چېۋە بۆلۈمى، ساقلاش - توشۇش بۆلۈمى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بۆلۈمى، ئاپتوموبىل كالونى، سۆڭەك تالقىنى زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1976 - يىلى شىركەتتە 175 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

1984 - يىل 6 - ئايدا قەشقەر ئۇلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار - ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ئۇلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار - كۇندىلىك بۇيۇملار شىركىتى ۋە قەشقەر ئۇلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى قۇرۇلدى، ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ قەشقەر ئۇلايىتىدىكى ئىش باشقارمىسىغا تەۋە بولدى. يەرلىك مەھسۇلاتلار - كۇندىلىك بۇيۇملار شىركىتىدە سىياسىي خىزمەت، كاتىبات، مالىيە، يەرلىك مەھسۇلاتلار، كۇندىلىك بۇيۇملار، سانائەت بۇيۇملىرى، باھا - ستاتىستىكا ساقلاش - توشۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، قارمىقىدا ئاپتوموبىل كالونى، سودا دۇكىنى ۋە زىيالىي ياشلار دۇكىنى قۇرۇلدى. 1978 - يىلى شىركەتتە 156 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى.

10. قەشقەر ئۇلايەتلىك قەنت - شېكەر، ھاراق - تاماكا شىركىتى

قەشقەر ئۇلايەتلىك قەنت - شېكەر، ھاراق - تاماكا شىركىتى 1980 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر ئۇلايەتلىك يېمەكلىك شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ قۇرۇلدى، ئۇ مۇئاۋىن باشقارما دەرىجىلىك ئورۇن ئىدى، قەشقەر ئۇلايەتلىك سودا ئىدارىسىگە قارىدى. سىياسىي خىزمەت، كاتىبات، كەسىپىي بۆلۈم (ھاراق، قوشۇمچە يېمەكلىك، تاماكا - قەنت بۆلۈمى)، مالىيە، ستاتىستىكا، مەخسۇس سېتىشنى باشقۇرۇش، باھا، ئامبار قاتارلىق 10 بۆلۈم - ئىشخانا تەسىس قىلىندى، قارمىقىدا پارچە سېتىش دۇكىنى ۋە زىيالىي ياشلار دۇكىنى قۇرۇلدى. 1987 - يىلى 83 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار بولدى.

1988 - يىلى 78 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار بولدى، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 470 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 438 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلى شىركەتنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 79غا، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 750 مىڭ يۈەنگە، شۇ يىللىق پايدىسى 816 مىڭ يۈەنگە، سېتىۋالغان تاۋار 26 مىليون 440 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 29 مىليون 330 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

11. قەشقەر ئۇلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى

قەشقەر ئۇلايىتىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارىتى 1957 - يىلدىن باشلاندى، ئەينى ۋاقىتتا مەخسۇس ئاپپارات يوق ئىدى. 1958 - يىلى قەشقەر مىللىيلارغا كېرەكلىك بۇيۇملارنى توپ سېتىش پونكىتى

مۇشۇ تىجارەتنى قوشۇمچە قىلدى. 1960 - يىل 7 - ئايدا مەزكۇر پونكىتنىنى ئاپتونوم رايون قەشقەر ۋىلايىتىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى مىللىيلارغا كېرەكلىك بۇيۇملار ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت بۆلۈمىنى قۇرۇشنى، ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسى باشقۇرۇشنى قارار قىلدى.

1962 - يىل 7 - ئايدا سودا تۈزۈلمىسى ئۆزگەرتىلىپ، ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت بۆلۈمىنىڭ ئاپتوموبىل سەپلىمىلىرىنى سېتىش كەسپى قەشقەر ئاپتوموبىل سەپلىمىلىرىنى سېتىش باشقارمىسىغا، پولات ماتېرىيال تىجارىتى كەسپى ۋىلايەتلىك مادىدىي ئەشيا ئىدارىسىگە، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىش كەسپى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1963 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قەشقەر ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى.

1971 - يىلى مەزكۇر پونكىت قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتى قۇرۇلدى. 1975 - يىل 5 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم، قەشقەر ئىنقىلابىي كومىتېت قەشقەر ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھكۇلاتلار، مېۋە - چېۋە سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتىنى بىرلەشتۇرۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھكۇلاتلار - ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى قۇرۇشنى قارار قىلدى.

1984 - يىل 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھكۇلاتلار- ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى، دەرىجىسىنى مۇئاۋىن باشقارما دەرىجىلىك ئورۇن قىلىشنى، قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئىش باشقارمىسىغا تەۋە بولۇشنى قارار قىلدى. شىركەتتە مەمۇرىي بۆلۈم، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى، ئۇنىۋېرسال كەسپىي بۆلۈم، خىمىيىۋى ئوغۇت بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى، ساقلاش - توشۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، قارىمىقىدا دۇكان، سۈلياۋ زاۋۇتى قۇرۇلدى، 68 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار بولدى. 1987 - يىلى پايدىسى 223 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە سودا ئاپپاراتلىرىدىكى خادىملارنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 1 بىرلىكى: نەپەر

تۈرى / يىللار	1953	1957	1965	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
1. سودا مەمۇرىي ئاپپاراتىدىكىسى	4	85	46	134	153	153	161	156	187	209	220	212	190	199					
2. كارخانا باشقۇرۇش ئاپپاراتىدىكىسى	217	770	1250	772	480	508	1556	2182	1983	2232	2210	1973	2105	2538		2278	1743		1864
بۇنىڭ ئىچىدە: قوشۇمچە كەسىپكار	147	643	1064	508	414	372	1556	2182	1643	1540	1171	910	1128	1351					
3. كارخانا باشقۇرۇش ئاپپاراتىدىكىسى	562	1560	3264	4121	4799	5094	3819	3104	4185	4174	4344	4336	3879	3229		3697	3901		
1) توپ سېتىش ئاپپاراتىدىكىسى	7	104	334	815	1297	1294	231	73	312	47	465	527	463	230					
2) يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش - توپ سېتىش ئاپپاراتىدىكىسى	14	81	254	384	407	438	642	692	691	721	354	497	346						
3) پارچە سېتىش ئاپپاراتىدىكىسى	259	719	1510	1066	1490	1653	1505	1366	1683	1891	2071	2006	1871	1974					

4) پىمەك - ئىچىمەك ئاپپاراتىدىكىسى	268	574	856	959	930	934	1131	1149	1110	1497	1420	1251	1109	972					
5) مۇلازىمەت ئاپپاراتىدىكىسى	14	82	193	270	240	241	310	334	364										
4. ساقلاش - توشۇش ئاپپاراتىدىكىسى				217	11	156	398	194	166	141	377	175	223	511					
5. مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان، سودا ئورۇنلىرى قۇرغان سانائەت ئاپپاراتىدىكىسى	12	272	521	1045	558	905	1199	1313	1632	1704	1527	1886	1737	1740					
6. باشقا ئاپپاراتلاردىكى	3	94	503	318	298	99	241	121	43	232	168	7	11	26					

ئىزاھ: ① 1981 — 1985 - يىلغىچە بولغان يىمەك - ئىچىمەك ئاپپاراتىنىڭ خادىملىرى مۇلازىمەت ئاپپاراتلىرىدىكى خادىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ② كارخانا ئىگىلىك باشقۇرۇش ئاپپاراتىدىكى ۋە توپ سېتىش ئاپپاراتىدىكى خادىملار 1975 ،، 1976 ،، 1977 - يىللىرىدىكى ۋىلايەتلىك شىركەت، ناھىيە - شەھەرلىك شىركەتلەردىكى خادىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە دۆلەت سودا ئاپپاراتلىرىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 2

بىرلىكى: نەپەر

تۈرى / يىللار	1953	1957	1965	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
1. سودا مەمۇرىي ئاپپاراتى	2	4	9	13	14	13	13	13	13	13	13	13	13	13			13		
2. كارخانا باشقۇرۇش ئاپپاراتى	11	33	34	25	26	34	53	49	50	56	64	63	63	61		60	63		64
بۇنىڭ ئىچىدە: قوشۇمچە كەسىپكار	10	25	29	14	15	21	53	49	44	49	47	46	52	48					
3. كارخانا باشقۇرۇش ئاپپاراتىدىكىسى	159	166	280	343	317	428	376	315	358	402	491	515	556	553		591	588		
1) توپ سېتىش ئاپپاراتى	2	6	12	45	52	61	9	5	10	3	15	23	7	12					
2) يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش - توپ سېتىش ئاپپاراتى	3	6	22	23	28	33	44	31	18	13	8	12	7						
3) پارچە سېتىش ئاپپاراتى	102	97	140	114	96	127	188	153	170	198	245	249	278	323					
4) پىمەك - ئىچىمەك ئاپپاراتى	47	40	72	62	31	62	89	75	101	186	219	223	263	217					
5) مۇلازىمەت ئاپپاراتى	5	17	33	37	33	37	46	44	51										
4. ساقلاش - توشۇش ئاپپاراتى				4	2	6	9	7	2	4	4	5	4	6					
5. مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان، سودا ئورۇنلىرى قۇرغان سانائەت ئاپپاراتى	2	11	13	16	10	14	21	17	19	23	24	29	26	24					
6. باشقا ئاپپاراتلار	1	6	8	8	13	10	10	11	7	3	5	3	6	2					

ئىزاھ: ① 1981 — 1985 - يىلغىچە بولغان يىمەك - ئىچىمەك ئاپپاراتى مۇلازىمەت ئاپپاراتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ② كارخانا باشقۇرۇش ئاپپاراتى ۋە توپ سېتىش ئاپپاراتى 1975 ،، 1976 ،، 1977 - يىللىرىدىكى ۋىلايەتلىك شىركەت، ناھىيىلىك شىركەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

§ 3 . تاۋار سودىسى

1. تۈرلۈك مالىلار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى سودىسى

چىلە سۇلالىسى، مىنگو دەۋرىدە ھازىرقى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى شەھەر، بازارلاردا يەككە سودىگەرلەر تۈرلۈك بۇيۇملار ۋە مەدەنىيەت بۇيۇملىرى تىجارىتى قىلاتتى، لېكىن تىجارەت دائىرىسى كىچىك، تاۋار تۈرى ۋە سېتىلىش مىقدارى ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى، ئاساسلىقى كۈندىلىك ئۇششاق تۈرلۈك مالىلار سېتىلاتتى.

1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت سودىسى تۈزۈلمىسىگە تۈتۈش قىلىندى. 1954 - يىل 10 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك تۈرلۈك مالىلار شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبە شىركىتى قۇرۇلۇپ تىجارەت باشلىغاندىن كېيىن، قەشقەرنى تۈرلۈك مال ۋە مەدەنىيەت بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل بولدى، شۇنىڭ بىلەن تۈرلۈك مالىلار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنى يەككە سودىگەرلەر ساتىدىغان تارىخقا خاتىمە بېرىلدى. لېكىن خۇسۇسىيلار ئىلكىدىكى تۈرلۈك مالىلار ۋە مەدەنىيەت بۇيۇملىرى سودىسى مەلۇم نىسبەتتە ئىگىلىدى. دۆلەت ئىلكىدىكى سودا تور - نۇقتىلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، تۈرلۈك مالىلار ۋە مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدىكى 10 نەچچە خىلدىن 1000 خىلغا يەتتى. 1956- يىل 7 - ئايدا ناھىيە (شەھەر) لەردىمۇ ئارقا - ئارقىدىن تۈرلۈك مالىلار شىركىتى قۇرۇلۇپ، تۈرلۈك مال ۋە مەدەنىيەت بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل بولدى.

1956 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ۋىلايەت بويىچە 180 مىلۇك 500 يۇەنلىك ئايلاغ كىيىم - ئۈتۈك، 9535 يەشىك سوپۇن، 16 مىلۇك 649 يەشىك سەرەڭگە، 21 مىلۇك 200 چايدان، 328 تونىنا فابرىكا قەغىزى سېتىلدى. خۇسۇسىيلار ئىلكىدىكى سودا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، تۈرلۈك مالىلار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنى كۆپ ئورۇن سېتىش تۈزۈلمىسىگە ئۇچىچە سېتىش تۈزۈلمىسىگە ئۆزگەرتىلدى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا «بىر تۇتاش پىلانلاپ تەڭ ئېتىبار بېرىش، مۇھىم نۇقتىغا كاپالەتلىك قىلىش، زۆرۈرلىرىگە ئېتىبار بېرىش، ئادەتتىكىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، قىس كۈندىلىك بۇيۇملار، مەسىلەن: سوپۇن، سوپۇن پاراشوكى قاتارلىقلارغا قارىتا چەكلىك، قەرەللىك تەمىنلەش، ئاۋۇال دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىنى، ئاندىن شەھەر، بازارلارنى تەمىنلەش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 1964- يىلغا كەلگەندە، تۈرلۈك مالىلار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى كۈندىن كۈنگە كۆپەيدى، ئىلگىرى بېلەتلىك تەمىنلىنىدىغان بەزى كۈندىلىك بۇيۇملار ئاساسىي جەھەتتىن بېلەتسىز، كەڭتاشا تەمىنلىنىدىغان بولدى. 1965- يىلى سېتىۋېلىنغان تۈرلۈك مالىلار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى 14 مىليون 468 مىلۇك يۇەنگە، سېتىلغىنى 14 مىليون 749 مىلۇك 400 يۇەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سېتىلغان ئايلاغ كىيىم 6207 پار، سوپۇن 25 مىلۇك 354 يەشىك، سەرەڭگە 19 مىلۇك 612 يەشىك، كىيىم تىكىش ماشىنىسى 3005، قول سائىتى 2924، نېپىز فابرىكا قەغىزى 280 تونىنا.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، سودا ئاپپاراتلىرى زەربىگە ئۇچرىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئىشلەپچىقىرىشنى قايرىپ قويۇپ ئىنقىلاب قىلىنغان» لىقى ئۈچۈن، تاۋارلار قىسلىشىپ كەتتى. گۈل - گىياھ، قوش، بېلىق، قۇرت - قۇڭغۇزنىڭ رەسىملىرى چۈشۈرۈلگەن، بەخت- تەلەي خەتلىرى يېزىلغان، ئەپسانە تۈسىنى ئالغان ۋە چەت ئەل پۇرىقى بار، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە كىيىم - كېچەك، بېزەك بۇيۇملىرى «فېئودالىزم، كاپىتالىزم، رېۋىزىئونىزم» نىڭ مەھسۇلى دەپ قارىلىپ ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش داۋامىدا چەكلىمىگە ئۇچرىدى. بۇ مەزگىلدە، كۈندىلىك بۇيۇملار، تۈرلۈك مالىلار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى ئازلاپ

كەتتى، رەڭگى بىر خىللا بولۇپ، سېتىلىشىمۇ ئازلاپ كەتتى. 1971 - يىلى سېتىۋېلىنغان تۇرلۇك ماللار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنىڭ قىممىتى 9 مىليون 791 مىڭ 400 يۈەنگە تۆۋەنلىدى، ساپ سېتىلغىنى 15 مىليون 14 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى، سېتىلىش مىقدارىدىن قارىغاندا، 3149 پار رېزىنكە ئايىغ كىيىم، لاتا خەي (خۇرۇم ئايىغ كىيىم بۇنىڭ سىرتىدا)، 21 مىڭ 280 يەشىك سوپۇن، 20 مىڭ 201 يەشىك سەرەڭگە، 2974 دانە كىيىم تىكىش ماشىنىسى، 939 دانە قول سائىتى، 307 تونىنا ئېپىز فابرىكا قەغىزى سېتىلدى.

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروت تەدرىجىي ئۆز ئىزىغا چۈشتى، تۇرلۇك ماللار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنىڭ سېتىلىشىغا قارىتا پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساس، كۆپ يوللۇق بازار تىجارىتىنى قوشۇمچە قىلىش يولغا قويۇلدى، ۋىلايەت بويىچە تاۋارلارنى بېلەتلىك تەمىنلەش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كەڭتاشا تەمىنلەندى، چوڭ - كىچىك تۇرلۇك ماللار ۋە مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى كۆپ خىللاشتى. 80 - يىللاردا ئۇششاق تاۋارلارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلدى، تازىلىق بۇيۇملىرى، گىرىم بۇيۇملىرىنىڭ بازىرى ئىتتىك بولدى، يېڭى ماتېرىيال، يېڭى ھۈنەر، مەنئەت قوللىنىلىپ ياسالغان تۇرلۇك ماللار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى كۆندىن كۆنگە كۆپەيمەكتە باشلىدى، بازار ئاۋاتلىشىپ، ئېلىم - سېتىم تەڭ جانلاندى. 1986 - يىلى سېتىۋېلىنغان كونداتلىك بۇيۇملار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنىڭ قىممىتى 19 مىليون 340 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 20 مىليون 670 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1988 - يىلى سېتىۋېلىنغان تۇرلۇك ماللار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنىڭ سوممىسى 29 مىليون 582 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 35 مىليون 152 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1990 - يىلغا كەلگەندە سېتىۋېلىنغان تۇرلۇك ماللار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنىڭ سوممىسى 26 مىليون 987 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 34 مىليون 51 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

2. ئىلمە توقۇلما بۇيۇملار سودىسى

خەن مىللىسى دەۋرىدە ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسى يېپەك يولىدىكى مۇھىم ئوتكەل بولغاچقا، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ يېپەك، پاختا رەختلىرى يەرلىك بازارلارغا ئۈزۈلمەي كىرىپ تۇراتتى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، شۇ جايدا ئىشلەپچىقىرىلغان «سۇلى كىمخابى» ۋە رەڭلىك تۇنتىلمىك گىلەم، ئادەتتىكى گىلەملەرمۇ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە ۋە ئاسىيا - ياۋروپادىكى ئەللەرگە سېتىلاتتى.

مىنگو دەۋرىدە ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرى سودىسىدا يەنىلا خۇسۇسىيلار تىجارىتى ئاساس قىلىنىدى، بازارلاردا شۇ جايدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرىدا ئىشلەپچىقىرىلغان گىلەم، تۇنتىلمىك گىلەم، ماتادىن باشقا ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ ھەممىسى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلەتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرىدە ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ۋىلايەت، ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. 50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئىلمە توقۇلما بۇيۇملار تىجارىتىدە يەنىلا دۆلەت ئىلكىدىكى شىركەتلەر، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ۋە يەككە سودىگەرلەر تەڭ شۇغۇللىنىدىغان كۆپ يوللۇق تىجارەت يولغا قويۇلدى. 1956 - يىلى خۇسۇسىي سودا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ئىلمە توقۇلما بۇيۇملار تىجارىتىدە دۆلەت سودىسى ئاساس قىلىندى. 1958 - يىلى سېتىۋېلىنغان ئىلمە توقۇلما بۇيۇملارنىڭ سوممىسى 21 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 6 مىليون 990 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سېتىلغان پاختا رەخت 13 مىليون 820 مىڭ مېتىر، نىلون تۇنتىلمىك رەخت 30 مىڭ 411 مېتىر، تاۋار 1 مىليون 230 مىڭ مېتىر. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرى ئاساسلىقى ئاپتونوم رايونلۇق 2 - دەرىجىلىك توپ سېتىش پونكىتىدىن كىرگۈزۈلدى. 1960 - يىلى ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرى ئىچىدىكى كۆڭلەك، ئىشتان، پاختا

رەھتتىن توقۇلغان كۆڭلەك، ئىشتان، يىپ رەختتىن توقۇلغان ئىشتان، كىرلىك، يوتقان قېپى، لۆڭگە قاتارلىق 9 خىل تاۋار، لۆڭگە، ئاسما مايكا، يىپ، پاختا رەختتىن توقۇلغان ئەدىيال قاتارلىق 5 خىل تاۋار بېلەتلىك تەمىنلىنىدىغان بولدى. يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى، كانچىلىق كارخانىلىرىنىڭ ئەمگەك - بىخەتەرلىك ئىشلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان لۆڭگە قاتارلىق ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ ھەممىسى پىلان بويىچە تەمىنلىنىدىغان پاختا رەخت قاتارغا كىرگۈزۈلدى. شۇ يىلى سېتىۋېلىنغان ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ سوممىسى 13 مىليون 330 مىڭ يۇەنگە، سېتىلغىنى 19 مىليون 840 مىڭ يۇەنگە يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرىنى كىنىشكىلىك، بېلەتلىك تەمىنلەش دائىرىسى داۋاملىق كېڭەيتىلدى. 1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىش، سېتىۋېلىش - سېتىش ئىشلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەسىرگە ئۇچرىدى، مال كەمچىل بولغانلىقتىن، خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى قاندۇرۇلمىدى. 1974 - يىلى خىمىيىۋى تالالىق ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرى بازارغا سېلىنىشىغا ئەگىشىپ، پاختا يىپ خام ماتېرىيالى ئاشتى، پاختا رەختنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، بىر تۇتاش سېتىش سىياسىتى تەدرىجىي قويۇۋېتىلىپ، ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرى تەدرىجىي بېلەتسىز تەمىنلىنىدىغان بولدى. 1976 - يىلى سېتىۋېلىنغان ئىلمە توقۇلما بۇيۇملارنىڭ سوممىسى 45 مىليون 820 مىڭ يۇەنگە، سېتىلغىنى 51 مىليون 230 مىڭ يۇەنگە يەتتى.

1978 - يىلدىن باشلاپ خۇسۇسىي سودىنىڭ ئىلمە توقۇلما بۇيۇملار تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلىندى، ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ ئوبوروت يوللىرى كېڭەيدى، سودا سوممىسى يىلسېرى ئاشتى. 1983 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ، پاختا رەخت بېلەتسىز كەڭرى تەمىنلىنىشكە باشلىدى. 1985- يىلى سېتىۋېلىنغان ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ سوممىسى 46 مىليون 560 مىڭ يۇەنگە، سېتىلغىنى 59 مىليون 970 مىڭ يۇەنگە يەتتى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىشىغا، خەلق تۇرمۇشىنىڭ كۈندىن كۈنگە ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ رەختى، پاسونى كۆپ خىللىشىشقا باشلىدى، مەھسۇلاتنى سېتىۋېلىش - سېتىش يوللىرى كۆپ مەنبەلىشىشتەك ئالاھىدىلىك مەيدانغا كەلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سېتىۋېلىنغان ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ سوممىسى 74 مىليون 350 مىڭ يۇەنگە، سېتىلغىنى 67 مىليون 330 مىڭ يۇەنگە يەتتى.

3. مېتال، قاتناش، خىمىيە سانائىتى سودىسى

1) مېتالدىن ياسالغان تاۋارلار سودىسى مىنگو دەۋرىدە ۋىلايەت تەۋەسىدە ئاساسلىقى تۆمۈرچى، ياغاچچى، تامچى، گەجچىلەر ئىشلىتىدىغان قوراللار، تېرىقچىلىق سايمانلىرى ۋە مىخ، تۆمۈر سىم قاتارلىق ئۇزى ئىشلەپچىقىرىپ ئۇزى ئىستېمال قىلىدىغان مېتال بۇيۇملار ئاساس قىلىناتتى، بۇنداق تاۋارلارنى يەككە سودىگەرلەرلا ساتاتتى. مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) «يۇشىن» يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تاشقى سودا باشلىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بەزى مېتال بۇيۇملار قەشقەر، يەكەن بازارلىرىدا سېتىلىشقا باشلىدى، ئاساسلىقى تۆمۈر سىم، مىخ، قاڭالتىر قاتارلىقلار بار ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1956 - يىلى قەشقەر شەھەرلىك قاتناش، ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرى شىركىتى قۇرۇلۇپ، مېتال، ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى سېتىلغاندىن باشقا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، ئاپتوموبىل سەپلىمىلىرى، پولات ماتېرىيال قاتارلىقلار سېتىلىشقا باشلىدى. 1962 - يىلى سېتىۋېلىنغان مېتال بۇيۇملارنىڭ سوممىسى 8 مىليون 850 مىڭ يۇەنگە، سېتىلغىنى 6 مىليون 470 مىڭ يۇەنگە، ئومۇمىي پايدا 320 مىڭ يۇەنگە يەتتى.

1962 - يىلى سودا تۈزۈلمىسى ئۆزگەرتىلىپ، مېتال - ماشىنىسازلىق شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى قۇرۇلۇپ، مەخسۇس مېتال بۇيۇملارنى سېتىشقا باشلىدى. 1962 - يىلدىن باشلاپ مېتال بۇيۇملارنى پىلانلىق

تەقسىملەش ۋە تەسىللەش يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى سېتىۋېلىنغىنى 2 مىليون 450 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 2 مىليون 960 مىڭ يۈەنگە، يىل ئاخىرىدىكى ئامبار قالدۇقى 4 مىليون 740 مىڭ يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى دۆلەت خەلق ئىگىلىكىنى تەڭشەپ، ئاساسىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنى تارايتتى، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان بەزى مېتال بۇيۇملارنىڭ سېتىلىش سوممىسى ئازىيىپ كەتتى. 1965 - يىلى سېتىۋېلىنغان مېتال بۇيۇملارنىڭ سوممىسى 3 مىليون 600 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 5 مىليون 360 مىڭ يۈەنگە، ئومۇمىي پايدا 280 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

70 - يىللارنىڭ باشلىرى ۋە ئوتتۇرىلىرىدا ئۇرۇش تەييارلىقى ۋە 3 - سەپ قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجى سەۋەبلىك، تۆمۈر سىم، مىخ، گۈرجەك، جوتو قاتارلىق تاۋارلارنىڭ سېتىلىش مىقدارى تېز ئاشتى. 1975. يىلى سېتىۋېلىنغىنى 7 مىليون 630 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 10 مىليون 940 مىڭ يۈەنگە، يىل ئاخىرىدىكى ئامبار قالدۇقى 5 مىليون 940 مىڭ يۈەنگە، ئومۇمىي پايدا 600 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئاساسىي قۇرۇلۇش كۆلىمى يىلمۇ يىل كېڭەيدى. 1980 - يىلدىن باشلاپ سانائەت مەھسۇلاتلىرى تىجارىتى قويۇۋېتىلدى، مال كىرگۈزۈش مەنبەسى چەكلەنمىدى، مېتال بۇيۇملار مەخسۇس كۆرسەتكۈچى يىلدىن يىلغا ئازىيىپ، مال مەنبەسى يېتەرلىك بولدى، سېتىۋېلىش - سېتىش ئىشلىرى گۈللەندى.

1981 — 1985 - يىلغىچە ۋىلايەتلىك مېتال بۇيۇملىرى شىركىتى سېتىۋالغان تاۋار سوممىسى 108 مىليون 810 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 119 مىليون 430 مىڭ يۈەنگە، ئومۇمىي پايدا 5 مىليون 957 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1986 - يىلى تۆمۈر سىم، مىخ مەنبەسى يېتەرلىك بولدى، پىلان كۆرسەتكۈچى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1987 - يىلى دۆلەت پىلان ئىچىدە تەقسىملەيدىغان پولات ماتېرىياللىرىنىڭ مىقدارى كېمەيگەچكە، مېتال بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىشقا كېرەكلىك پولات ماتېرىيال كەمچىل، مىخ، ھەل بېرىلگەن پولات سىملىرىنىڭ مال مەنبەسى قىس بولدى، ۋىلايەتلىك مېتال بۇيۇملىرى شىركىتى ئىچكى ئۆلكىلەردىن كېلىشىم باھادا تۆمۈر سىم، مىخ كىرگۈزۈپ بازارنى تەمىنلىدى.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا شەھەر - يېزىلارنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش كۆلىمى يەنە ئۆزلۈكسىز كېڭەيتىلدى، تۇرالغۇ ئۆيلەرنى يېزىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى، تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، گەچچىلىك، تامچىلىق قورال - سايمانلىرىغا بولغان ئېھتىياج ئاشتى. سېتىلىدىغان مېتال بۇيۇملارنىڭ تۈرى 1000 خىلدىن ئاشتى، تىجارەت يوللىرى كۆپ خىللاشتى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە دۆلەت سودا كارخانىلىرى سېتىۋالغان مېتال بۇيۇملارنىڭ سوممىسى 22 مىليون 378 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 29 مىليون 154 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

2) قاتناش، ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرى سودىسى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشىنىڭ ئىلگىرى، ۋىلايەت تەۋەسىدە ئاساسلىقى ئۇلاغ تىرانسپورتى ئاساس قىلىنغاچقا، قاتناش ئۈسكۈنىلىرى ئانچە كۆپ سېتىلمىدى. ئېلېكتر - ئېنېرگىيە سانائىتى يوق بولۇپ، ئايرىم ئورۇنلار ۋە دۆكانلاردىلا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلگەن بېنزىن، ساليارکا يېقىلغۇ قىلىنىدىغان ماتور ئارقىلىق توك چىقىرىلاتتى، شۇڭا ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى تىجارىتىدە ئاساسلىقى ئالاقلىشىش ئۈسكۈنىلىرى ۋە لامپۇچكىلا سېتىلاتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سېتىلىش مىقدارى ئاز بولۇپ، يەككە تىجارەتچىلەر ساتاتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت سودا ئىشلىرىدا ئاز مىقداردا قاتناش، ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرى سېتىلىشقا باشلىدى. 1951 - يىلى شەھەر ئىچىدىكى قىسمەن كان - كارخانىلار ۋە ئورگانلار ئۆزى كىچىك تېپتىكى گېنېراتور سەپلەپ يورۇتۇشقا كېرەكلىك توكنى ئۆزى ئىشلەپچىقىرىشقا باشلىدى، لامپۇچكا، چىراغقا بولغان ئېھتىياج ئاشتى، ئېلېكتر لامپىلىق ئونئالغۇ، ۋېلىسىپىت، قولچىراغ، ۋېلىسىپىت قاتارلىقلارنىڭ بازىرى ئىتتىك بولدى. 1959 - يىل 7 - ئايدا ئاۋات سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى سەپلىمىلىرى قاتارلىقلارنىڭ بازىرى ئىتتىك بولدى. 1959 - يىل 7 - ئايدا ئاۋات سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى (ھازىرقى 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى) قۇرۇلۇپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن كېيىن،

قەشقەر ۋىلايىتىدە ئېلېكتر - ئېنېرگىيە سانائىتى بولماسلىق تارىخىغا خاتىمە بېرىلىپ، ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرىگە بولغان ئېھتىياج ناھايىتى تېز ئاشتى. بۇ مەزگىلدە قاتناش - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنىڭ مال مەنبەسى كەمچىل بولغاچقا، ۋېلىسىپىت بىلەن تەمىنلەشتە ئاۋۋال يېزىلار تەمىنلەندى، لامپۇچكا بىلەن تەمىنلەشتە ئاۋۋال سانائەت. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ئېتىبار بېرىلدى، خەلق ئىشلىتىدىغان ئادەتتىكى لامپۇچكىلار چەكلىك تەمىنلەندى ياكى كونىسىنىڭ ئورنىغا يېڭىسى ئالماشتۇرۇپ بېرىلدى. 1961 - يىلى قاتناش - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرى قىس بولغاچقا، قاتناش - ئېلېكتر ئىشلەپچىقىرىش ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلەشكە قارىتا بىر تۈتاش تەمىنلەش يولغا قويۇلدى، نۆۋەتلىق ئورۇنلارغا ئېتىبار بېرىلدى، ۋېلىسىپىتكە قارىتا يۆقىرى باھادا تەمىنلەش يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى سېتىۋېلىنغان قاتناش - ئېلېكتر تورىدىكى تاۋارلارنىڭ سوممىسى 4 مىليون 890 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 6 مىليون 730 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سېتىۋېلىنغان ۋېلىسىپىت 2460 دانە، سېتىلغىنى 2202 دانە؛ سېتىۋېلىنغان رادىئو قوبۇللىغۇچ 936 دانە. 1962 — 1965 - يىلغىچە بازاردا قاتناش - ئېلېكتر تورىدىكى تاۋارلار كەمچىل، مال باھاسى ئۆرە بولغاچقا، قاتناش - ئېلېكتر تورىدىكى قىسمەن تاۋارلار بىلەتلىك چەكلىك تەمىنلەندى. بۇ مەزگىلدە سېتىۋېلىنغان قاتناش - ئېلېكتر تورىدىكى تاۋارلارنىڭ سوممىسى 13 مىليون 640 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 16 مىليون 590 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1966. يىلى سېتىۋېلىنغان قاتناش - ئېلېكتر تورىدىكى تاۋارلارنىڭ سوممىسى 5 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 7 مىليون 180 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1971 — 1975 - يىلغىچە سېتىۋېلىنغان قاتناش - ئېلېكتر تورىدىكى تاۋارلارنىڭ سوممىسى 28 مىليون 980 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 40 مىليون 560 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سېتىۋېلىنغان ۋېلىسىپىت 55 مىڭ 41 دانە، سېتىلغىنى 51 مىڭ 68 دانە؛ سېتىۋېلىنغان رادىئو قوبۇللىغۇچ 56 مىڭ 869 دانە، سېتىلغىنى 54 مىڭ 769 دانە بولدى.

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، قاتناش-ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرى ئېھتىياجنى قاندۇرالمىدى. ۋېلىسىپىت قىس تاۋار بولۇپ، كىرگۈزۈلگەن ھامان سېتىلىپ تۈگىدى، ئامبارىدا ساقلانمىدى، بىلەتلىك تەمىنلەندى؛ كىرىالغۇ، توڭلاتقۇ قەشقەر بازارلىرىغا كىرىشكە باشلىدى. 1982 - يىلى ۋىلايەتلىك قاتناش - ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى شىركىتى پائال مال كىرگۈزۈپ، يېزىلارغا چۈشۈپ، دېھقانلارغا قولايلىق يارىتىپ بېرىپ، يېزىلار ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلدى.

1984 - يىلى سودا ئوبوروت تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، قىسمەن سودا كارخانىلىرى سودا ھەمكارلىقىنى قانات يايدۇرۇپ، قاتناش - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنى سەييارە سېتىشقا باشلىدى. 1985 - يىلى ئائىلە ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرىنىڭ تۈرى ۋە سېتىلىش مىقدارىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، ئائىلە ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى قاتناش-ئېلېكتر ساھەسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئايرىم تۈر بولۇپ شەكىللەندى، لېكىن يەنىلا ۋىلايەتلىك مېتال، قاتناش، ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. شۇ يىلى سېتىۋېلىنغان قاتناش - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنىڭ سوممىسى 36 مىليون 60 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 36 مىليون 220 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1986 - يىل 8 - ئايدا 7 خىل سانائەت مەھسۇلاتىنىڭ سېتىلىش باھاسى قويۇۋېتىلدى، يىل ئاخىرىغا بارغاندا ئۇششاق قاتناش - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى پۈتۈنلەي قويۇۋېتىلدى. ۋېلىسىپىتنىڭ باھا پەرقى ئۈنىڭ دەرىجىسىگە ئاساسەن بولدى، شائخەي ۋە تيەنجىندە ئىشلەپچىقىرىلغان «توز»، «يوڭجۇ»، «كەپتەر» قاتارلىق داڭلىق ماركىلىق ۋېلىسىپىتلەر ئېھتىياجنى قاندۇرالمىدى، داڭقى چىقمىغان ۋېلىسىپىتلەر ئېھتىياجدىن ئېشىپ كەتتى. 1988 - يىلى قاتناش - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى شىددەت بىلەن ئۆرلەپ، تالىشىپ سېتىۋېلىش ئەھۋالى پەيدا بولدى. شۇ يىلى سېتىۋېلىنغان قاتناش - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنىڭ سوممىسى 11 مىليون يۈەنگە، سېتىلغىنى 6 مىليون 210 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1989 - يىلى ۋىلايەتلىك قاتناش - ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى شىركىتىگە قارايدىغان قەشقەر ئېلېكتر - خىمىيە مەھسۇلاتلىرى سودا سارىيى پۈتۈپ تىجارەت باشلىدى، تاۋار تۈرى 5000 خىلدىن ئاشتى. 1990 - يىلى قاتناش - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنىڭ تىجارەت يوللىرى كېڭىيىشكە

باشلىدى. ئاساسىي يول ئارقىلىق باشقۇرۇش ۋە تەڭشەش رولى ئاجىزلاشتى، تەڭشەش ئارقىلىق، ئىستېمال دولقۇنى پەسەيتىلدى، مال مەنبەسى يېتەرلىك بولدى. شۇ يىلى سېتىۋېلىنغان قاتناش - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنىڭ سوممىسى 22 مىليون 378 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 29 مىليون 154 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سېتىۋېلىنغان ژېلىسىپىت 3689، سېتىلغىنى 3289؛ سېتىۋېلىنغان توڭلاتقۇ 1620، سېتىلغىنى 1576؛ سېتىۋېلىنغان كىرئالغۇ 3421، سېتىلغىنى 3048.

3) ئائىلە ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى سودىسى　　مىنگو دەۋرىدە ۋە يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ئۇلايەت تەۋەسىدە ئائىلە ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرىدىن ئاساسلىقى قولچىراغ، ئېلېكتر لامپىلىق رادىئو قوبۇللىغۇچ قاتارلىق ئۇششاق ئائىلە ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى سېتىلاتتى. 1958 - يىلى ترانزىستورلۇق رادىئو قوبۇللىغۇچ بازارغا سېلىندى. 1965 - يىلدىن باشلاپ يېرىم ئۆتكۈزگۈچلۈك رادىئو قوبۇللىغۇچ، ئېلېكتر لامپىلىق رادىئو قوبۇللىغۇچ كۆپلەپ بازارغا سېلىندى. 1975 - يىلى شىنجاڭ «قىزىل نۇر» رادىئو زاۋۇتى، شىنجاڭ «قىزىل يۇلتۇز» ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى زاپچاسلىرى زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان يېرىم ئۆتكۈزگۈچلۈك رادىئو قوبۇللىغۇچ ۋە ئېلېكتر لامپىلىق رادىئو قوبۇللىغۇچ بازارغا سېلىندى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئۈستەل رادىئو قوبۇللىغۇچىنى ھېچكىم سوراپ قويمىدى، ئۇنىڭ ئورنىنى كىچىك، چاققان ئۇنىئالغۇلۇق رادىئو قوبۇللىغۇچ قاتارلىقلار ئىگىلەشكە باشلىدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تېلېۋىزور، توڭلاتقۇ، كىرئالغۇ، رادىئولۇق ئۇنىئالغۇ، توك قازىنى ئارقا - ئارقىدىن بازارغا سېلىنىپ، ناھايىتى ئىتتىك سېتىلدى ھەمدە ئائىلە ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىۋېلىش قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى. تېلېۋىزور تىجارىتىدە ئالدى دەسلەپتە دۆلىتىمىزدە ئىشلەپچىقىرىلغان رەڭسىز تېلېۋىزور سېتىلدى، توڭلاتقۇ تىجارىتىدە دەسلەپتە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىمپورت قىلىنغان «قار ئۇچقۇنى» ماركىلىق تاق ئىشىكلىك بۇاستە توڭلىتىدىغان توڭلاتقۇ سېتىلدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياپونىيىنىڭ «پاناسونىك»، «سونى»، «ۋېتاچى»، «مىتسۇبىچ» ماركىلىق رەڭلىك تېلېۋىزورلىرى قەشقەر بازارلىرىغا كىردى؛ شامالدۇرغۇچنىڭ تۇرى ئاساسا شامالدۇرغۇچ، ئۈستەل شامالدۇرغۇچىدىن تەكلىمە، پىرقىرىغۇچلۇق ۋە تەڭشەلمە تېپتىكى كۆپ ئىقتىدارلىق تۈرلەرگە، كىرئالغۇنىڭ تۇرى تاق داسلىقتىن قوش داسلىققا؛ توڭلاتقۇنىڭ تۇرى بىر قاتلاملىق، بىر ئىشىكلىكتىن قوش ئىشىكلىك، توڭلىتىش ساندۇقى بىلەن يېڭى پېتى ساقلاش ساندۇقى ئايرىلغان تېپقا تەرەققىي قىلدى. بۇ مەزگىلدە، ئائىلە ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرىنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى، تۇرى كۆپەيدى، چاڭ - توزان سۈمۈرگۈچ، توك دەزمال، توك قازىنى، دوخوپكا، توكلۇق سۇ ئىسىتقۇچ قاتارلىقلار بازارغا سېلىندى. 1988 - يىلى تاۋارلارنىڭ باھاسى بەك تېز ئۆرلىدى، ئائىلە ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرىنى تالىشىپ سېتىۋېلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. شۇ يىلى سېتىۋېلىنغان ئائىلە ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرىنىڭ سوممىسى 39 مىليون 350 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 40 مىليون 857 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سېتىلغان رەڭلىك تېلېۋىزور 1810، كىرئالغۇ 3048، ژېلىسىپىت 3289، تۈمۈر سىم 199 تونىنا، توڭلاتقۇ 1576.

4) خىمىيە سانائىتى تاۋارلىرى سودىسى　　چىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئۇلايەت تەۋەسىدە روسىيەدىن ئىمپورت قىلىنغان ياكى باشقا دۆلەتلەر ئارقىلىق ئېكسپورت قىلىنغان بويالغۇلار كىرگۈزۈلۈپ، رەخت، كىگىز، گىلەم بويىشقا ئىشلىتىلەتتى، ئۇنىڭدىن باشقا سىر، ماي شۇلتا قاتارلىق خىمىيە سانائىتى تاۋارلىرى سېتىلاتتى.

1950 — 1956 - يىلغىچە سېتىلغان توز ۋە شۇلتا قاتارلىقلار ئاساسلىقى شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئىستېمالىغا ئىشلىتىلدى. 1950 - يىللارنىڭ ئاخىرى 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر پاختا توقۇمىچىلىق قابرىكىسىنىڭ بويىاش زاۋۇتى، قەشقەر شەھەرلىك «يۆجىن» سوپون زاۋۇتى (كېيىن ماي خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى) ئارقا - ئارقىدىن پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەندىن كېيىن، خىمىيە سانائىتى

خام ئەشياسى سودىسى شىددەت بىلەن ئاشتى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خىمىيە سانائىتى تاۋارلىرىنىڭ تۈرلىرى كۆپەيدى، ئاساسلىقى ساپ شۇلتا، سۇدا، پار يېلىم، زەمبە، گەج، گۈڭگۇرت، سۇلفاد كىسلاتاسى، تۇز كىسلاتاسى، كۆيدۈرگۈچى ئىشقار قاتارلىقلار بار ئىدى. 1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، زاۋۇتلار ئىشلەپچىقىرىشنى توختىتىپ ئىنقىلاب قىلغانلىقتىن، خىمىيە سانائىتى مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش - سېتىۋېلىش ناھايىتى زور تەسىرگە ئۇچرىدى. 1972 - يىلدىن باشلاپ كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى، خىمىيە سانائىتى تاۋارلىرى سودىسى مۇقىم ئېشىشقا باشلىدى. 1976 - يىلدىن باشلاپ خىمىيە سانائىتى مەھسۇلاتلىرى توپ سېتىلىشقا باشلىدى.

1982 - يىلى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى قارمىقىدا گىلەم زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، بويىقا بولغان ئېھتىياج زور دەرىجىدە ئاشتى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شەھەرلەرنىڭ ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇش كۆلىمى كېڭىيىشكە باشلىدى. سىر، سۇۋالغۇ، بويىقا بولغان ئېھتىياج زور دەرىجىدە ئاشتى. 1986 - يىلى خىمىيە سانائىتى تاۋارلىرىنىڭ كۆپ يوللار ئارقىلىق سېتىلىشىغا ئەگىشىپ، دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ئورۇنلىرىنىڭ خىمىيە سانائىتى تاۋارلىرى سودىسى يىلمۇ يىل ئازىيىشقا باشلىدى. 90 - يىللاردا شەھەر - بازارلاردىكى تۇرالغۇ كۆلىمىنىڭ ئۇزلۇكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۆي بېزەش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى، سىر، سۇۋالغۇ، بويىق قاتارلىق خىمىيە سانائىتى مەھسۇلاتلىرى بازىرى ناھايىتى ئاۋاتلاشتى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 38.3 تونىنا سۇۋالغۇ، 110.7 تونىنا ساپ شۇلتا سېتىلدى.

4. نېفىت، كۆمۈر سودىسى

1) نېفىت سودىسى مىنگو دەۋرىدە ۋىلايەت تەۋەسىدە نېفىت سودىسى قىلمىغان، ئاساسلىقى سالىيارکا، كىرسىن، بېنزىن سېتىلاتتى.

1954 - يىلى شىنجاڭ ئۇلكىلىك نېفىت شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبە شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، نېفىت تىجارىتىدە دۆلەت ئىلكىدىكى تىجارەت ئاساس قىلىندى، دۆلەت نېفىت مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا يۇقىرى باھادا چەكلىك سېتىش ۋە ئىدارە قىلىپ تەقسىملەش تەدبىرىنى قوللاندى. 1955 - يىلى نېفىت شىركىتى سېتىۋالغان نېفىت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى 580 تونىنغا، سوممىسى 1 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 504 تونىنغا، سوممىسى 1 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1957 - يىلى نېفىت شىركىتى سېتىۋالغان نېفىت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى 1771 تونىنغا، سوممىسى 7 مىليون 720 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 1621 تونىنغا، سوممىسى 9 مىليون 990 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر نېفىت ئامبىرى ۋە تويۇن ماي ئېلىش پونكىتى پۈتۈپ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. 1959 - يىلى قەشقەردە ئېلېكتر - ئېنېرگىيە سانائىتى بولماسلىق تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى، بۇنىڭ بىلەن يورۇتۇشقا ئىشلىتىلىدىغان كىرسىننىڭ سېتىلىش مىقدارى ئازىيىپ كەتتى. 1960 - يىلى ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتى سېتىۋالغان تاۋارلارنىڭ مىقدارى 3641 تونىنغا، سوممىسى 8 مىليون 860 مىڭ يۈەنگە؛ سېتىلغىنى 3457 تونىنغا، سوممىسى 21 مىليون 110 مىڭ يۈەنگە؛ يىل ئاخىرىدىكى ئامبار قالدۇقى 267 تونىنغا، سوممىسى 2 مىليون 590 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا نېفىت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مەنبەسى قىس بولغانلىقتىن، نېفىت سودىسىدا تەمىنلەشنى قىسقارتىش، مۇھىم نۇقتىغا كاپالەتلىك قىلىش، ئادەتتىكىلەرگە ئېتىبار قىلىش، يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت، ئېغىر سانائەت تەرتىپى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇش - تەمىنلەش پرىنسىپى، ئىشلەپچىقىرىش، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇشنى مەركەز قىلىش، دېھقانچىلىق ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى قوللاش ئاساسىدا تەمىنلەش فاكتورى بويىچە، مال مەنبەسى تەشكىللىنىپ بۇاستە يۆتكەش ئارقىلىق، يېزىلارغا ماي يەتكۈزۈش قانات يايدۇرۇلدى.

1963 - يىلى قەشقەردە يېڭى ماي ئامبىرى قۇرۇلدى. شۇ يىلى ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتى سېتىۋالغان نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ مىقدارى 5831 تونىغا، سوممىسى 14 مىليون 530 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 5720 تونىغا، سوممىسى 7 مىليون 450 مىڭ يۈەنگە، يىل ئاخىرىدىكى ئامبار قالدۇقى 167 تونىغا، سوممىسى 3 مىليون 610 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1965 - يىلى سېتىۋېلىنغان نېفىت 98 مىليون 148 مىڭ تونىغا، سوممىسى 20 مىليون 20 مىڭ يۈەنگە؛ سېتىلغىنى 9630 تونىغا، سوممىسى 24 مىليون 630 مىڭ يۈەنگە يەتتى، يۇنىڭ ئىچىدە بېنزىن 3544 تونىا، كېرىسىن 2059 تونىا، سالىياركا 3677 تونىا، سولىدول 350 تونىا. شۇ يىلى ئاچال نېفىت پونكىتى پۈتۈپ نېفىتنى توپ سېتىش كەسپى يولغا قويۇلدى. 1966 - يىلى نېفىت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەشتە ئاۋۇال نۆۋەتلىق قۇرۇلۇشلارغا ۋە يېزا ئىگىلىكىگە كاپالەتلىك قىلىندى، كېرىسىن بىلەن تەمىنلەشتە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە چەت - يىراق جايلاردىكى ئاممىنىڭ يورۇتۇش ئېھتىياجى ئاۋۇال قاندۇرۇلدى. شۇ يىلى سېتىۋېلىنغان نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ قىممىتى 23 مىليون 520 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 31 مىليون 180 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئېنېرگىيە - ئېنېرگىيە سۇچىلىق قۇرۇلۇشى زور كۆچ بىلەن ئېلىپ بېرىلىۋاتقان مەزگىلدە، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان سالىياركا، بېنزىن قاتارلىقلار ئېتىبار باھادا تەمىنلەندى، يەنى باھا، مىقدار جەھەتتە ئېتىبار بېرىلدى، ئاۋۇال تەمىنلەندى.

1972 - يىلى ماي مەنبەسى قىس بولغاچقا، ماي ئىشلەتكۈچىسى ئورۇنلارغا قارىتا ئۇنىۋېرسال تەڭپۇڭلاشتۇرۇش، ماي سېتىۋېلىش كىنىشكىسى بويىچە نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى سېتىۋېلىنغان نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ سوممىسى 14 مىليون 30 مىڭ يۈەنگە، مىقدارى 24 مىڭ 310 تونىا؛ سېتىلغىنى 29 مىڭ 95 تونىغا، سوممىسى 16 مىليون 930 مىڭ يۈەنگە، ئامبار قالدۇقى 210 تونىغا، سوممىسى 820 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1977 - يىلى يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان ماي بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش، يېنىك سانائەتكە ئىشلىتىلىدىغان ماي بىلەن چەكلىك تەمىنلەش، ئېغىر سانائەتكە ئىشلىتىلىدىغان مايىنى تىزگىنلەپ تەمىنلەش سىياسىتى يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى ۋىلايەتلىك نېفىت ئىدارىسى سېتىۋالغان نېفىت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سوممىسى 16 مىليون 980 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 29 مىليون 730 مىڭ يۈەنگە، يىل ئاخىرىدىكى ئامبار قالدۇقىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 960 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1978 - يىل 5 - ئايدا گوۋزۇيۈەننىڭ «نېفىت مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، بىر تۇتاش سېتىش، نورمىلىق تەمىنلەشنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش چارىسى» بويىچە، بارلىق ئاپتوموبىل، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىغا قارىتا «ئىككى بىر تۇتاش، بىر نورمىلىق» تەمىنلەش چارىسى قوللىنىلدى. شۇ يىلى سېتىۋېلىنغىنى 10 مىليون 600 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 32 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە، ئامبار قالدۇقىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 820 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1980 - يىلى بېنزىن، سالىياركا، سولىدول نىسبەت بويىچە تەمىنلەندى. شۇ يىلى سېتىۋېلىنغان نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ سوممىسى 13 مىليون 850 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 40 مىليون 800 مىڭ يۈەنگە، ئامبار قالدۇقىنىڭ قىممىتى 3 مىليون 140 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1981 - يىلى ياربېغ ماي قاچىلاش پونكىتى پۈتۈپ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان سالىياركا، بېنزىنغا قوشۇپ بېرىلىدىغان يارىم پۇلى توختىتىلدى. 1984 - يىلى سىياسەتكە ئاساسەن يۇقىرى باھالىق ماي، كېلىشىم باھالىق ماي تىجارىتى كەسپى قانات يايدۇرۇلدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خۇسۇسىيلار ئىلكىدىكى ماي قاچىلاش پونكىتى نېفىت ئوبوروت بازىرىغا كىرىشكە باشلىدى، لېكىن كۆلىمى ۋە ئۇنۇمى ئانچە چوڭ بولمىدى. 1987 - يىلى جەمئىيەتتە ماي ئىشلىتىلىدىغان ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنىڭ كۆپەيىشىگە ئەگىشىپ، ماي قاچىلاش ئېھتىياجى بارغانسېرى زورىيىشقا باشلىدى، شۇنىڭ بىلەن مايىنى تېجەپ ئىشلىتىش تەدبىرى يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتى سېتىۋالغان نېفىت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سوممىسى 48 مىليون 240 مىڭ

يۈەنگە، مىقدارى 110 مىڭ 599 تونناغا؛ سېتىلغىنى 116 مىڭ 231 تونناغا، سومىسى 53 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1990 - يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى نېفىت سودىسى تېز راۋاجلىنىش بىلەن بىللە، خۇسۇسىيلار ئىلكىدىكى نېفىت سودىسىمۇ تېز تەرەققىي قىلدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە كەسپىي نېفىت شىركىتى 13كە، ماي ئامبىرى 18گە، ماي قاچىلاش پونكىتى 23كە، زاپاس ساقلاش سىغىمچانلىقى 150 مىڭ كۇب مېتىرغا يەتتى؛ دۆلەت ئىلكىدىكى شىركەتلەر سېتىۋالغان نېفىت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى 120 مىڭ 184 تونناغا، سومىسى 46 مىليون 649 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 132 مىڭ 106 تونناغا، سومىسى 71 مىليون 652 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

2) كۆمۈر سودىسى مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى) كانسۇ كۆمۈر كېنىدىن كۆمۈر قېزىلىشقا باشلىدى، يېڭى جۈڭگو قۇرۇلۇش ھارپىسىغا قەدەر، يىلىغا 1500 — 1800 تونىنا ئىشلەنمىگەن ئاشكۆمۈر، 700 — 800 تونىنا كوكس ئىشلەپچىقىرىلىپ، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئىسىنىش، تاماق ئېتىشى ئۈچۈن يەتكۈزۈپ بېرىلدى، بۇ كۆمۈرنىڭ ھەممىسىنى خۇسۇسىي تىرانسپورتچىلار يەتكۈزۈپ بەردى، دېھقانلار ئىسىنىش، تاماق ئېتىش ۋە تۇرمۇشقا كېرەكلىك يېقىلغۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنى ئوتۇن كېسىپ ھەل قىلدى.

جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى، جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ۋىلايەتتە تۇرۇشلۇق قىسىملىرى ۋىلايەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، كانسۇ بازىرى ئەتراپىدا كۆمۈر قېزىشقا باشلىدى. 1954 - يىلى شىنجاڭ ئۇلكىلىك نېفىت شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبە شىركىتى قۇرۇلۇپ كۆمۈر مەھسۇلاتلىرىنى باشقۇرۇش ۋە شۇ خىل تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. شۇ يىلى يەكەن كۆمۈر كېنى قۇرۇلۇپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى. 1957 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىلغان كۆمۈر 57 مىڭ 900 تونناغا يەتتى.

1960 - يىلى كۆمۈر بىلەن پەسىل بويىچە پىلانلىق، بازار ئارقىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى 4348 تونىنا كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىلدى ۋە سېتىلدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كۆمۈرگە بولغان ئېھتىياج ئاشتى، توشۇش ئىقتىدارى بارلىكى ئىدارىلەرنىڭ ھەممىسى كۆمۈر كانىغا بېرىپ كۆمۈر توشۇپ ھېسابات قىلدى، دۆلەت سودىسىدا كۆمۈر تىجارىتىنىڭ سالمىقى ئازىيىپ كەتتى. 1964 - يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان ۋە سېتىلغان كۆمۈر 12 مىڭ 300 تونىنا بولۇپ، 1962 - يىلدىكى 33 مىڭ 100 تونىنىدىن بىر ھەسسىدىن كۆپرەك ئازىيىپ كەتتى. 1970 - يىلىغا كەلگەندە يەكەن، يېڭىسار، پوسكام، قەشقەر شەھىرى قاتارلىق 9 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ھەممىسى كۆمۈر كان ئاچتى. شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان ۋە سېتىلغان كۆمۈر 30 مىڭ 500 تونناغا (كوكس بۇنىڭ سىرتىدا) يەتتى. 1975 - يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان ۋە سېتىلغان كۆمۈر 133 مىڭ تونناغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشلەنمىگەن تاشكۆمۈر 131 مىڭ 800 تونىنا، كوكس 1125 تونىنا.

80 - يىللاردا كوكسنىڭ ئوبوروت يوللىرى ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى، سېتىلغان كۆمۈر ئىچىدە دۆلەت سودىسى مەلۇم نىسبەتنى ئىگىلىدى. شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان ۋە سېتىلغان كۆمۈر 170 مىڭ 693 تونناغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشلەنمىگەن تاشكۆمۈر 165 مىڭ 320 تونىنا، كوكس 5361 تونىنا.

1988 - يىل 11 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ كۆمۈر - ئېلېكتر شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كۆمۈر ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش شۇ شىركەتكە ئۈتكۈزۈپ بېرىلدى.

5. شېكەر، تاماكا، ھاراق سودىسى

1) شېكەر سودىسى قەشقەرنىڭ شېكەرچىلىك تارىخى ئۇزۇن، ئاساسلىقى ناۋات، مەپىس (رەڭلىك كەمپۇت)، پەشمەت (قىلغا ئوخشايدىغان كەمپۇت)، چوكا كەمپۇت قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلار بار. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگو دەۋرىدە، ئىچكى ئۇلكىلەر ۋە روسىيىدىن چاقماق قەنت، گۈش،

كەمپۇت كىرىشكە باشلىدى. بۇ تىجارەتنى ئاساسلىقى خۇسۇسىي سودىگەرلەر قىلدى، «يۇشمن» يەرلىك مەسئۇلاتلار شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى توپ سېتىش كەسپىنى ېيجىرگەنىدى. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ھازىرقى قەشقەر تەۋەلىكىدە قەنت - ناۋات ياسايدىغان دۇكان 30دىن ئاشتى.

1956 - يىل 10 - ئايدا قەشقەر ئۇلايەتلىك يېمەكلىك شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شېكەر تۇرىدىكى تىجارەتنى مەركۇر شىركەت يولغا قويدى، لېكىن قەنت - شېكەر ساتىدىغان مەخسۇس دۇكان بولمىغاچقا، كۆپىنچە يېمەكلىك دۇكانلىرى، تۇرلۇك مالالار دۇكانلىرى قوشۇمچە ساتتى. ئاساسلىقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىمپورت قىلىنغان چاقماق قەنت، مونەك كەمپۇت، ئىچكى ئۇلكىلەردە ئىشلەپچىقىرىلغان مېۋە، تەملىك كەمپۇت، يەرلىك كەمپۇت قاتارلىقلار بار ئىدى. 1958 - يىلى 1203 توننا شېكەر سېتىلدى. 1959 - يىلى شېكەر مەنبەسى قىس بولغاچقا، دۆلەت سودا ئورۇنلىرى بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇردى، نورمىلىق ۋە ۋاقىتلىق تەستىق ئارقىلىق تەمىنلەش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، 3 ياشتىن تۆۋەن ئۆسمۈرلەرنىڭ ھەر بىرى ھەر ئايدا 250 گرام، ھامىلدار ئاياللار تەستىق ئارقىلىق مۇۋاپىق مىقداردا شېكەر بىلەن تەمىنلەندى، قورامىغا يەتكەنلەر ئادەتتە تەمىنلەنمەي، ھېيت - بايرامدا مېۋە تەملىك كەمپۇت بىلەن تەمىنلەندى. شۇ يىلى 992 توننا شېكەر سېتىلدى. 1960 - يىلى 784 توننا شېكەر سېتىلدى، كېيىنكى يىلى 694 توننىغا چۈشۈپ قالدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، شەھەرنىدە ئىشلەپچىقىرىلغان چاقماق قەنت سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەپچىقىرىلغان چاقماق قەنتىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى، مال كەرگۈزۈش يولى جەھەتتە ئاساسلىقى ئاپتونوم رايونلۇق 2 - دەرىجىلىك پونكىت پىلان بويىچە تەقسىملەش ئاساس قىلىندى. 1962 - يىلدىن باشلاپ تەمىنلەش دائىرىسى كېڭەيتىلدى، بېلەتلىك، نورمىلىق تەمىنلەش، ئادەتتە ئاز تەمىنلەش، ھېيىت - بايراملاردا كۆپرەك تەمىنلەش يولغا قويۇلدى. 1963 - يىلى دۆلەت ئىچىدە شېكەر مەسئۇلاتى تۆۋەنلەپ كەتتى، شەھەرلەرنى تەمىنلەشتە كۆبادىن ئىمپورت قىلىنغان شېكەر ئاساس قىلىندى. 1965 - يىلى دۆلەت سودىسى بويىچە سېتىلغان شېكەر 978 توننىغا يەتتى. 1966 - يىلدىن كېيىن شىنجاڭدا ئىشلەپچىقىرىلغان شېكەر ئېھتىياجدىن ئېشىپ كەتكەچكە، قەشقەر بازارلىرىدا شېكەر كەڭتاشا تەمىنلەندى. شۇ يىلى 1412 توننا شېكەر سېتىلدى، كېيىنكى يىلى 2408 توننىغا يەتتى.

1971 - يىلى شېكەر مەسئۇلاتى تۆۋەنلەپ كەتكەچكە، يەنە نورمىلىق تەمىنلىنىشكە باشلىدى، ھەر بىر ئادەم بىر پەسلەدە 500 گرام شېكەر بىلەن تەمىنلەندى، كېيىنكى يىلى 200 گرامغا ئازايتىلدى. 1973 - يىلى ھەر بىر ئادەم بىر پەسلەدە 300 گرام شېكەر بىلەن تەمىنلەندى، ھەربىيلەرگە كېرەكلىك ۋە ساقلىق ساقلاشقا ئىشلىتىلىدىغان شېكەر بىلەن ئاۋۋال تەمىنلەندى، ھامىلدار ئاياللار، بوۋاقلار ۋە بىمارلارغا مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىلدى. 1975 - يىلى پەقەت ھەربىيلەرگە كېرەكلىك بولغان، ئەمگەك، ساقلىق ساقلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان شېكەرگە ۋە ھامىلدار ئاياللار، بالىلار، بىمارلارنىڭ ئېھتىياجىغىلا كاپالەتلىك قىلىندى، شۇ يىلى 17 مىڭ 710 توننا شېكەر سېتىلدى. 1977 - يىلى بېلەتلىك تەمىنلەش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇ يىلى 1873 توننا شېكەر سېتىلدى. 1979 - يىلى شېكەرنى بېلەتلىك تەمىنلەش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كەڭتاشا تەمىنلەندى. شۇ يىلى 4387 توننا شېكەر سېتىلدى. 1980 - يىل 1 - ئايدا ئۇلايەتلىك شېكەر - تاماكا - ھاراق شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شېكەر سېتىش كەسپى يېمەكلىك شىركىتىدىن ئايرىۋېتىلدى. 1981- يىلى شېكەر بۇيرۇق خاراكتېرلىك مەسئۇلات دەپ قارىلىپ، بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى، شۇ يىلى 3396 توننا شېكەر سېتىلدى. 1983 - يىلى 4142 توننا سېتىلدى، 1985 - يىلى تۆۋەنلەپ 2273 توننىغا چۈشۈپ قالدى. 1990 - يىلى شېكەر سېتىش يوللىرى كېڭەيتىلدى، دۆلەت سودىسىنىڭ ئاساسىي يوللۇق رولى ئاجىزلاشتى، شۇ يىلى 4317 توننا شېكەر سېتىۋېلىندى، 3018 توننا شېكەر سېتىلدى.

2) تاماكا سودىسى مىنگو دەۋرىدە ئۇلايەت تەۋەسىدە خۇسۇسىي ھايانكەشلەر ئوتتۇرا، تۆۋەن دەرىجىلىك تاماكىلارنى ساتاتتى، ئاساسلىقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىمپورت قىلىنغان «بىنا»، «پاۋشىك»،

«ئات» ماركىلىق پاپىروسلار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا شۇ جايدىكى قول سانائەت دۇكانلىرىدا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن موخۇركا، سىرىق تاماكا، نەشە، ناسۋال قاتارلىق تاماكا تۈرلىرى بار ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تاماكا دۆلەت مەخسۇس سېتىدىغان تاۋار قىلىنىپ، دۆلەت سودا تارماقلىرى بىر تۇتاش سېتىدىغان بولدى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەر ۋىلايەتلىك يېمەكلىك شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تاماكا تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1958 - يىلى دۆلەت سودىسى بويىچە 893 ساندۇق، كېيىنكى يىلى 1137 ساندۇق تاماكا سېتىلدى. 1960 - يىلى تاماكا بېلەتلىك تەمىنلىنىدىغان بولدى. 1960 — 1965 - يىلغىچە، «داچىيەنمىن»، «گۇاڭرۇڭ»، «خېڭدا»، «ئالتۇن ياپراق»، «تۇلپار»، «ماڭگو» قاتارلىق پاپىروسلاردىن 6051 ساندۇق سېتىلدى. 1966 — 1970 - يىلغىچە 7847 ساندۇق؛ 1971 — 1975 - يىلغىچە 9384 ساندۇق، 1976 — 1980 - يىلغىچە 13 مىڭ 678 ساندۇق پاپىروس سېتىلدى.

1980 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك شېكەر - تاماكا - ھاراق شىركىتى قۇرۇلدى، تاماكا سېتىش كەسپى يېمەكلىك شىركىتىدىن ئايرىلىپ چىقتى. 1981 - يىلى تاماكا تۈرى 50 نەچچىگە يەتتى، ئاساسلىقى شاڭخەيدە ئىشلەنگەن «مۇدەن»، «فېڭخۇاڭ»، «خۇڭشۇاڭشى»، «داچىيەنمىن» ماركىلىق، يۇننەندە ئىشلەنگەن «يۇننەن»، «خۇڭشەنچا»، «خۇڭتاشەن»، «بىجى»، «فېيىۋي» ماركىلىق، خېنەندە ئىشلەنگەن «يۇشياڭ» ماركىلىق، شىنجاڭدا ئىشلەنگەن «قىزىل قار لەيلىسى» ماركىلىق پاپىروسلار سېتىلدى. 1982- يىلى دۆلەت تاماكىغا قارىتا بىر تۇتاش باشقۇرۇش، مەركەزلەشتۈرۈپ سېتىش سىياسىتىنى يولغا قويدى. تاماكا مەنبەسى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى، ئالىي دەرىجىلىك تاماكىلار بازار ئېھتىياجىنى ئاساسىي جەھەتتىن قاندۇردى، تۆۋەن دەرىجىلىك تاماكىلارغا بولغان ئېھتىياج يىلدىن يىلغا ئازايدى. 1981 — 1985 - يىلغىچە 17 مىڭ 639 ساندۇق پاپىروس سېتىلدى. 1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تاماكا مونوپوللۇق سېتىش شىركىتى قۇرۇلدى، تاماكا سېتىش كەسپى شېكەر - تاماكا - ھاراق شىركىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل تىجارەت قىلىش يولغا قويۇلدى. 1990 - يىلى 24 مىڭ 531 ساندۇق تاماكا كىرگۈزۈلدى، 23 مىڭ 60 ساندۇق پاپىروس سېتىلدى.

3) ھاراق سودىسى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ھاراق ئىشلەپچىقىرىش ۋە ھاراق تىجارىتىنى خەن، تاڭ سۇلالىسىدىن باشلاپ سۇرۇشتۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھاراق ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش تىجارىتىنى قەشقەر ۋىلايەتلىك يېمەكلىك شىركىتى بېجىردى. 1958- يىلى دۆلەت سودا كارخانىلىرى ئىشلەپچىقارغان ھاراق 115 تونىنغا، سېتىۋېلىنغىنى 15 تونىنغا، سېتىلغىنى 167 تونىنغا يەتتى. 1960 — 1965 - يىلغىچە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ھاراققا بولغان ئېھتىياج ئېشىشقا باشلىدى، تەمىنلەش ئېھتىياجنى قاندۇرالمايدىغان ھالەت كېلىپ چىقتى. سودا ئورۇنلىرى ھاراق بىلەن تەمىنلەشنى تىزگىنلەشنى يولغا قويدى. بۇ مەزگىلدە دۆلەت سودا ئورۇنلىرى ئىشلەپچىقارغان ھاراق 1121 تونىنغا، سېتىۋالغىنى 940 تونىنغا، ساتقىنى 1666 تونىنغا يەتتى. 1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئىشلەپچىقىرىش توختىتىلىپ ئىنقىلاب قىلىنغاچقا، ھاراق ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش ئىشلىرى تەسىرگە ئۇچرىدى. 1966 — 1975- يىل 10 - ئايغىچە دۆلەت سودا ئورۇنلىرى ئىشلەپچىقارغان ھاراق 1 . 771 تونىنغا، سېتىۋالغىنى 6 . 635 تونىنغا، ساتقىنى 1571 تونىنغا يەتتى. 1976 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان ھاراق 137 تونىنغا، سېتىۋېلىنغىنى 147 تونىنغا، سېتىلغىنى 473 تونىنغا يەتتى. 1978- يىلى دۆلىتىمىزدە ۋە ئاپتونوم رايوندا ئىشلەپچىقىرىلغان داڭلىق ھاراقلار قىس بولغاندىن باشقا، قالغان ئاق ھاراق، پىۋا، ئۈزۈم ھارىقى، مېۋە ھارىقى ۋىلايەت تەۋەسىدە كەڭتاشا تەمىنلەندى. شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان ھاراق 342 تونىنغا، سېتىۋېلىنغىنى 318 تونىنغا، سېتىلغىنى 936 تونىنغا يەتتى.

1980 - يىل 1 - ئايدا ۋىلايەتلىك شېكەر - تاماكا - ھاراق شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھاراق تۈرىدىكى

ئىچىملىكلەر مونوپوللۇق سېتىلدى، شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان ھاراق 353 تونىغا، سېتىۋېلىنغىنى 364 تونىغا، سېتىلغىنى 1179 تونىغا يەتتى. 1981 — 1985 - يىلغىچە ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە ئىقتىسادىي ئىشلارنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ھاراق تۈرىدىكى ئىچىملىكلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى، سېتىلىش مىقدارى ئاشتى. 5 يىلدا ئىشلەپچىقىرىلغان ھاراق 2475 تونىغا، سېتىۋېلىنغىنى 4 . 378 تونىغا، سېتىلغىنى 9119 تونىغا يەتتى. 1988 - يىلى دۆلەت ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىلغان داڭلىق ھاراقلار كەڭتاشا تەسىلەندى، ھاراق تۈرىدىكى ئىچىملىكلەر تىجارىتىنىڭ يوللىرى كېڭەيدى. 1990 - يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان ھاراق تۈرىدىكى ئىچىملىكلەر 610 تونىغا، سېتىۋېلىنغىنى 2406 تونىغا، سېتىلغىنى 2314 تونىغا يەتتى.

4) چاي سودىسى　قەشقەر تەۋەسىدە چاي ئىشلەپچىقىرىلمىسىمۇ، لېكىن ھەر مىللەت ئامما تارىختىن بۇيان چاي ئىچىشكە ئادەتلەنگەن، بولۇپمۇ خىش چاي، قارا چاي قاتارلىق چايلارغا بولغان ئېھتىياج ناھايىتى زور. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، چاي شۇ جاينىڭ بازارلىرىغا ئۇزلۇكسىز كىرىشكە باشلىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، شەنشىدىن كىرگۈزۈلگەن، ئەمەلدارلار ئۈچۈن پىششىقلانغان «تۆرە چېيى» جەنۇبىي شىنجاڭ بازارلىرىدا سېتىلدى، يىللىق سېتىلىش مىقدارى مىليون كىلوگرامغا يەتتى. مىنگو دەۋرىگە كەلگەندە، قەشقەر بازارلىرىدا كۆرەڭ چاي، قىزىل چاي قاتارلىق چايلار سېتىلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چاي يەنىلا ئىچكى ئۆلكىلەردىن يۆتكەپ كېلىندى. چاينى دۆلەت سودا تىجارەت ئاپپاراتلىرى ساتتى ۋە باشقۇردى، خۇسۇسىي سودىگەرلەرگە توپ سېتىش توختىتىلدى. 1958 - يىلى دۆلەت سودا ئورۇنلىرى ساتقان چاي 1 . 70 تونىغا، كېيىنكى يىلى 103 تونىغا يەتتى. 1960 — 1965 - يىلغىچە 3 . 651 تونا چاي سېتىلدى. 1966 - يىلى دۆلەت چاي تىجارىتى ئىش تەقسىماتىنى تەڭشىدى، شەھەر - بازارلاردىكى چاي بازارلىرىنى تاشقى سودا تارماقلىرى بىر تۆتاش باشقۇردى، شەھەرلەر ۋە زاۋۇت - كان رايونلىرىدىكى چاي بازارلىرىنى دۆلەت سودا تارماقلىرى باشقۇردى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە دۆلەت سودا ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىنمىغان شەھەر - بازارلاردا تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى چاي تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1966 — 1970 - يىلغىچە دۆلەت سودا ئورۇنلىرى ساتقان چاي 6 . 175 تونىغا يەتتى.

70 - يىللاردا چاينى تاشقى سودا تارماقلىرى يەنىلا پىلان بويىچە تەقسىملىدى، مال مەنبەسى ناھايىتى مول بولدى، ئاساسلىقى قىزىل چاي، يېشىل چاي، خۇشپۇراق چاي ۋە كۆرەڭ چاي قاتارلىق چايلار سېتىلدى. 1971 — 1980 - يىلغىچە دۆلەت سودا ئورۇنلىرى ساتقان چاي 9 . 816 تونىغا يەتتى.

80 - يىللاردا چاي مەنبەسى تۇراقلىق بولدى، تىجارەت يوللىرى كېڭەيدى، سېتىلىدىغان چاينىڭ تۈرى كۆپەيدى، قىزىل چاي، گۈل پۇراق چاي، كۆرەڭ چاي قاتارلىق چايلار كەڭتاشا سېتىلدى. 1981 — 1985- يىلغىچە دۆلەت سودا ئورۇنلىرى ساتقان چاي 594 تونىغا يەتتى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرى 90 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ھەرخىل ئىچىملىكلەر بازارغا سېلىندى ۋە بازىرى ئىنتىك بولدى، چاينىڭ سېتىلىش مىقدارى تۆۋەنلەپ كەتتى. 1990 - يىلى سېتىۋېلىنغان چاي 134 تونىغا، سېتىلغىنى 120 تونىغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سېتىۋېلىنغان خىش چاي 86 تونىغا، سېتىلغىنى 80 تونىغا؛ سېتىۋېلىنغان قىزىل چاي 12 تونىغا، سېتىلغىنى 8 تونىغا؛ سېتىۋېلىنغان يېشىل چاي 20 تونىغا، سېتىلغىنى 13 تونىغا؛ سېتىۋېلىنغان خۇشپۇراق چاي 16 تونىغا، سېتىلغىنى 11 تونىغا يەتتى.

6. گۆش، ئۇششاق يېمەكلىكلەر سودىسى

1) گۆش سودىسى　چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگو دەۋرىدە ۋىلايەت تەۋەسىدىكى گۆش تىجارىتىنى ئاساسلىقى خۇسۇسىي ھايانكەشلەر، قاسساپلار قىلاتتى، شەھەر - بازارلاردا ئادەتتە سېتىۋېلىش،

سويۇش، سېتىش بىر گەۋدە قىلىنغان تىجارەت بولغا قويۇلغانىدى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا دېھقان- چارۋىچىلار ئۆزلىرى قوي - كالا گۆشلىرىگە ئېھتىياجلىق بولسا ئۆزى ئۇلتۇرۇپ، ئۆزى ئىستېمال قىلاتتى. شۇ جايدىكى خەلقنىڭ كۆپىنچىسى مۇسۇلمان بولغاچقا، چوشقا گۆشىنىڭ سېتىلىش مىقدارى قوي- كالا گۆشىنىڭكىدىن كۆپ تۆۋەن ئىدى.

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گۆشنى دۆلەت سودا ئورۇنلىرى ۋە ھەمكارلىق كوپېراتىپلىرى سېتىپ، بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، بىر تۇتاش سېتىش يولغا قويۇلدى. 1958 - يىلى دۆلەت سودا ئورۇنلىرى ساتقان چوشقا 170كە، كالا 456گە، قوي 3964 تۇياقنا يەتتى؛ 20 تونىنا چوشقا گۆشى، 66 تونىنا كالا گۆشى، 1037 تونىنا قوي گۆشى سېتىلدى. 1960 — 1965 - يىلغىچە سېتىلغان چوشقا 2482گە، كالا 6506گە، قوي 145 مىڭ 453 تۇياقنا يەتتى؛ 912 تونىنا چوشقا گۆشى، 3043 تونىنا كالا گۆشى، 8238 تونىنا قوي گۆشى سېتىلدى. 1966 — 1970 - يىلغىچە 744 چوشقا، 2602 كالا، 103 مىڭ 985 تۇياق قوي؛ 1618 تونىنا چوشقا گۆشى، 2768 تونىنا كالا گۆشى، 7481 تونىنا قوي گۆشى سېتىلدى.

70 - يىللاردا گۆش بېلەتلىك تەمىنلەندى. 1971 — 1975 - يىلغىچە دۆلەت سودا ئاپپاراتلىرى 6136 چوشقا، 10 مىڭ 244 كالا، 222 مىڭ 54 تۇياق قوي؛ 1662 تونىنا چوشقا گۆشى، 3493 تونىنا كالا گۆشى، 8196 تونىنا قوي گۆشى ساتتى.

80 - يىللاردا گۆشنى دۆلەت سودا تارماقلىرى ئېلىپ ساتتى. 1980 — 1985 - يىلغىچە دۆلەت سودا ئاپپاراتلىرى 2198 چوشقا، 4138 كالا، 135 مىڭ 825 تۇياق قوي؛ 7094 تونىنا چوشقا گۆشى، 6003 تونىنا كالا گۆشى، 8611 تونىنا قوي گۆشى ساتتى.

1990 - يىلى 579 تونىنا گۆش كىرگۈزۈلدى، 966 تونىنا گۆش سېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە چوشقا گۆشى 468 تونىنا، كالا گۆشى 157 تونىنا، قوي گۆشى 341 تونىنا.

2) ئۇششاق يېمەكلىكلەر سودىسى چىڭ سۇلالىسى، مىنگو دەۋرىدە، قەشقەر تەۋەسىدە شېكەر پىششىقلاش، پۇرچاق ئۈيۈتمىسى پىششىقلاش دۇكىنى قاتارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرى بار بولۇپ، ئۇششاق يېمەكلىكلەرنى ئىشلەپچىقىراتتى.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر شەھىرىدىلا 7 قەنت - ناۋات دۇكىنى، 22 كەسىپكار، پېچىنە - پىرەنىك پىششىقلايدىغان 3 ئورۇن، 3 كەسىپكار، پۇرچاق ئۈيۈتمىسى پىششىقلايدىغان دۇكاندىن 45ى بار ئىدى، ناۋايخانىلار چوڭ - كىچىك كوچىلارنىڭ ھەممىسىگە تارقالغانىدى. 1955 - يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى يېمەكلىك كارخانىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر شەھىرىدە يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان تۇنجى زاۋۇت قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت كارخانىلىرى ئۇششاق يېمەكلىكلەرنى پىششىقلاش تارىخى باشلاندى. 1956 - يىلى يەككە سودا - سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىش داۋامىدا، ھۆكۈمەت ئىلكىدىكىسى بىلەن خۇسۇسىيلار ئىلكىدىكىسى بىرلىكتە تىجارەت قىلىش، ھەمكارلىشىپ دۇكان ئېچىش، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇش قاتارلىق شەكىل بىلەن ئۇششاق يېمەكلىكلەرنى پىششىقلاش ۋە سېتىش ئىشى تەشكىللەندى. شۇ يىلى سېتىۋېلىنغان ئۇششاق يېمەكلىك 36 تونىنغا، سېتىلغىنى 28 تونىنغا، شۇ جايدا ئىشلەنگەن ئۇششاق يېمەكلىكلەر 28 تونىنغا، سېتىلغىنى 28 تونىنغا يەتتى. شۇ يىلى قەشقەر شەھەرلىك ئاچچىقسۇ زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، جىياڭيۇ، ئاچچىقسۇ، تېتىتقۇ، جىياڭيۇغا چىلانغان كۆكتات، ماش ئۇگرە قاتارلىقلار بازارغا سېلىندى. 1960 — 1962 - يىلغىچە بولغان «ئۈچ يىللىق قەھەتچىلىك» مەزگىلىدە، پىرەنىك، قەنت - گېزەك يۇقىرى باھادا چەكلىك تەمىنلەندى، ئۇششاق يېمەكلىكلەردىن ناۋات، مېۋە تەملىك كەمپۇت، تۇخۇم تۇرمىلى، جىياڭيۇ، ئاچچىقسۇ قاتارلىقلار سېتىلدى. 1969 - يىلى بولكا، پىرەنىك قاتارلىق تاتلىق يېمەكلىكلەر شېكەر بېلىتى بولمىسىمۇ تەمىنلىنىدىغان بولدى. 70 - يىللاردا سېتىلىدىغان ئۇششاق يېمەكلىكلەرنىڭ تۇرى كۆپەيدى. قەنت - گېزەك تۇرىدىكى يېمەكلىكلەردىن سۈتلۈك كەمپۇت، قوناق كەمپۇتى، راك تەملىك كەمپۇت

قاتارلىق تۈرلەر كۆپەيتىلدى، بولكا تۇرىدىكى يېمەكلىكلەردىن تولغىما قۇيماق، ساڭزا، نېپىز يۇمشاق پېچىنە قاتارلىقلار كۆپەيتىلدى. راك بونقىسى، پۇرچاقتىن قىلىنغان جالاق قاتارلىقلارمۇ ئىچكى ئۇلكىلەردىن يۆتكەپ كېلىنىپ بازارغا سېلىنىشقا باشلىدى. 1981 - يىلى قەشقەر شەھەرلىك مۇسۇلمانچە يېمەكلىك زاۋۇتى پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلۈپ مۇسۇلمانچە پېچىنە - پىرەنىك، قەنت - گېزەك ئىشلەپچىقاردى. 1983 - يىلى شەھەرلىك «قىزىلبايراق» يېمەكلىك زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان ئاقسىللىق بالىلار سۈت كەمپۈتى بازارغا سېلىندى.

90 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۇششاق يېمەكلىكلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەش كۆپ يوللۇق تىجارەت مەزگىلىگە قەدەم قويدى، يىللىق سېتىلىش قىممىتى 1 مىليون يۈەندىن ئاشتى.

§ 4 . يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى

قەشقەر ئۇلايىتىنىڭ يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت تارىخى ئىنتايىن ئۇزۇن، يەرلىك يېمەك - ئىچمەكلەر قويۇق غەربىي يۇرت ئاز سانلىق مىللەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ئىقتىساد كاساتلىشىپ، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى ناھايىتى ئاجىزلىشىپ كەتكەنىدى.

1953 - يىلى قەشقەردە يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت تور - نۇقتىسى 1368گە، كەسىپكار 1825كە يەتتى. يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى قىلىدىغان ئورۇنلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇششاق يېمەكلىك ئىشلەيدىغان ئورۇنلار، ناۋايخانا ۋە كىچىك ئاشخانىلاردىن ئىبارەت ئىدى؛ مۇلازىمەتچىلىك كەسپىدە يەككە ئەمگەكچىلەر ئاساس قىلىنغانىدى، قەشقەر، يەكەندە مۇلازىمەتچىسى 10دىن ئاشمايدىغان مۇلازىمەت تور - نۇقتىلىرى بار ئىدى. 1956 - يىلى يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەتچىلىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ، كۆپ قىسمى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە ئۆزگەرتىلدى. 1958 - يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى دۆلەت باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى ئۇلايەت بويىچە يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت ئورنى 1813كە، كەسىپكار 2704كە، مەبلىغى 521 مىڭ يۈەنگە، تىجارەت سوممىسى 5 مىليون 907 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتىنى باشقۇرۇش قالايمىقانلىشىپ، تىجارەت تۈرى ئازلاپ، مۇلازىمەت سۈپىتى تېز تۆۋەنلەپ كەتتى. 1976 - يىلى ئوتتۇرىچە ئەمگەك ئۈنۈمى 1965 - يىلدىكىدىن %69.24 تۆۋەنلەپ كەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتىنىڭ %92.24 تۆۋەنلەپ كەتتى.

1981 - يىلى يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى ئىسلاھاتى تەدرىجىي چوڭقۇرلاشتۇرۇلۇپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، تەقسىمات شەكلى ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىلى يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتىدە، يېمەك - ئىچمەك تور - نۇقتىلىرىنىڭ %36ى، كەسىپكارلارنىڭ %40ى، مۇلازىمەتنىڭ %30ى ۋە كەسىپكارلارنىڭ %37ى دۆلەت ئىلكىدە ۋە كوللېكتىپنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى، ئۈنىڭدىن باشقا، دۆلەت ئىلكىدىكى يېمەك - ئىچمەك تور - نۇقتىلىرىنىڭ %16ى ۋە مۇلازىمەت كەسپىنىڭ %13ى خۇسۇسىيلارنىڭ باشقۇرۇشى ئۈچۈن ئىجارىگە ۋە ھۆددىگە بېرىلدى؛ دۆلەت ئىلكىدىكى چوڭ، ئوتتۇرا يېمەك- ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپى ئۆزىنىڭ ئۇسكۇنە، تېخنىكا جەھەتتىكى ئەۋزەللىكى بىلەن كۆپ ئىقتىدارلىق، يۇقىرى قاتلاملىق، يۇقىرى سەۋىيىلىك ۋە ئالا مۇلازىمەت قىلىش نىشانىغا قاراپ تەرەققىي قىلدى.

1990 - يىلى ئۇلايەت بويىچە دۆلەت سودىسى تەركىبىدىكى يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت تور - نۇقتىسى

211گە، كەسپكار 728گە، مەبلىغى 6 مىليون 210 مىڭ يۈەنگە، تىجارەت سوممىسى 46 مىليون 150 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1. يېمەك - ئىچمەك كەسپى

چىڭ سۇلالىسى، مىنگو دەۋرىدە، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى يېمەك - ئىچمەك كەسپىدە خۇسۇسىي ئاشخانىلار ۋە يەككە تىجارەتچىلەرنىڭ يايمىلىرى ئاساس قىلىناتتى، تىجارەت سورۇنلىرى ئادەتتە ئاۋات بازارلارغا ۋە مۇھىم يوللارغا تەسىس قىلىناتتى، كەسپكارلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى دېھقانلار ۋە ئۇششاق تىجارەتچىلەر ئىدى. كۆپىنچىسى بىر - بىرىگە تۇتاش دۇكان - يايمىلار بولۇپ، ئۈسكۈنىلىرى ئاددىي، مەبلىغى ئاز ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېمەك - ئىچمەك كەسپى تەرەققىي قىلدى ھەمدە تەدرىجىي زورايدى. 1950 - يىلى يېمەك - ئىچمەك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خۇسۇسىيلار ئىلكىدىكى ئورۇن 1125كە، كەسپكار 1324كە يەتتى. 1955 - يىلى يېمەك - ئىچمەك كەسپىي ئورنى 1580گە، كەسپكار 2902گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىلكىدىكىسى ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ %12.3نى، خۇسۇسىيلارنىڭ %8نى ئىگىلىدى. 1956 - يىلى خۇسۇسىيلار ئىلكىدىكى يېمەك - ئىچمەك كەسپى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلدى. ۋىلايەت بويىچە يېمەك - ئىچمەك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن 1813كە، كەسپكار 2704كە يەتتى، 521 مىڭ يۈەن مەبلەغ ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە قاتناشتۇرۇلدى. يېمەك - ئىچمەك كەسپىدە مەبلىغى بىر قەدەر كۆپ خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى ئورۇنلار شېرىكلىشىپ ئاشخانا ئاچتى، يېمەك - ئىچمەك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كۆپ ساندىكى يايمىكەشلەر ھەمكارلىشىش شەكلى بويىچە شېرىكچىلىك تۈزۈمىدىكى ئاشخانا ۋە گۈرۈپپا قۇردى. يېمەك - ئىچمەك كەسپىدە ئاساسلىقى جەنۇب ۋە شىمالنىڭ قورۇمىلىرى، كالا - قوي گۆشى تىجارىتى قىلىندى، تاماق تۈرلىرىدىن ھورنان، قازان نېنى، گاڭپەن، كەسكەن لەغمەن، مانتا قاتارلىقلار بار ئىدى. شېرىكلىشىپ يايما ئاچقانلار ئاساسلىقى لەڭپۇك، راڭپىزا، سوغۇق ئاش، نان، كاۋاپ، سوزمىمەن، پىلتە قۇيماق، يۈەنشياۋ قاتارلىقلارنى ساتاتتى.

60 - يىللاردا يېمەك - ئىچمەك كەسپىدە بېلەتلىك تەمىنلەش يولغا قويۇلدى ھەمدە قورۇما - تاماقلارغا ئىشلىتىلىدىغان خۇرۇچلار ۋە ئۇلارنىڭ ئۆلچىمى، باھاسى قېلىپلاشتۇرۇلدى. ئۇن - ماي قاتارلىق ئاساسلىق خۇرۇچلارنىڭ پىلانى ھەر ئايدا ئاشلىق تارماقلىرىغا يوللانغاندىن كېيىن، تەستىق ئارقىلىق تەمىنلەندى. ئاشخانىلارنىڭ ھەممىسىدە «ئاشخانىلاشتۇرۇش»تىكى بىر تۇتاش ئەندىزە قوللىنىلدى، قورۇما - تاماقلارنىڭ ھەممىسىدە «داشقاينىاق، ئوخشاش بىر ياقلىق قىلىش» تۈزۈمىدىكى داشقاينىاق تاماقلار ئاساس قىلىندى. 1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، يېمەك - ئىچمەك كەسپىنى باشقۇرۇش قالايمىقانلىشىپ، قورۇما - تاماقلارنىڭ تۈرى بىرخىللىشىپ، مۇلازىمەت سۈپىتى تۆۋەنلەپ كەتتى، نۇرغۇن مۇلازىمەت تۈرلىرى ئەسلدىن قالدۇرۇلدى، خېرىدارلار «ئۆزىگە ئۆزى مۇلازىمەت قىلىش» تەشەببۇس قىلىندى، ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئەھمىيەت بېرىلمەگەچكە، ئاشخانىلار زىيان تارتىپ، بازار كاساتلاشتى. ۋىلايەت بويىچە دائىم تىجارەت قىلىدىغان ئاشخانىدىن 30نەچچىسىلا بار ئىدى.

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېمەك - ئىچمەك كەسپىنىڭ ھاياتىي كۈچى ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى. 1980 - يىلى ۋىلايەت بويىچە يېمەك - ئىچمەك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 534كە، كەسپكار 3076گە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يېمەك - ئىچمەك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يەككە تىجارەتچىلەرمۇ قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ 137گە، كەسپكار 278گە، مەبلىغى 350 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1983 - يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى، كوللېكتىپ ئىلكىدىكى ۋە يەككە ئىگىلىكتىكى يېمەك - ئىچمەك تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئوتتۇرىسىدىكى تىجارەت سوممىسى نىسبىتىدە

بىر قەدەر زور ئۆزگىرىش بولدى، دۆلەت ئىلكىدىكى يېمەك - ئىچمەك كەسىپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 5 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1986 - يىلى ۋىلايەت بويىچە دۆلەت ئىلكىدىكى يېمەك - ئىچمەك كەسىپىدە ھۆددە تۇرۇمىدىكى ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتە تۇرۇمى يولغا قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەزى دۆلەت ئىلكىدىكى يېمەك - ئىچمەك كەسىپى ئورۇنلىرىدىن پېنسىيىگە چىققانلار ۋە خىزمەتچى كۆپ، ئاشخانا ئوسكۇنىلىرى ناچار، مائاش ۋە پاراۋانلىقى كاپالەتكە ئىگە بولماسلىق، كارخانىنىڭ يۈكى ئېغىر، تەرەققىيات زاپاس كۆچى ئاجىز بولۇشتەك ئەھۋلى كۆزدە تۇتۇلۇپ، كۆپ خىل شەكىلدىكى تۇرۇلمە ئۆزگەرتىش يولغا قويۇلدى. بىرىنچىدىن، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىگىلىك كوللېكتىپ ئىگىلىككە ئۆزگەرتىلدى؛ ئىككىنچىدىن، كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدا بولۇشقا ئۆزگەرتىلدى؛ ئۈچىنچىدىن، كوللېكتىپ ياكى شەخسلەرگە ئىجارىگە بېرىلدى. 1988 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى كەسىپىنىڭ تۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندىلىپ بولدى.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە دۆلەت ئىلكىدىكى يېمەك - ئىچمەك تور - نۇقتىسى 211گە، خۇسۇسىيلار ئىلكىدىكى تور - نۇقتا 2016گە، كەسىپكار 4321گە يەتتى.

2. مۇلازىمەتچىلىك

مىنگو دەۋرىدە ئاز ساندىكى مېھمانخانىلارنى ھۆكۈمەت ئاچقاندىن باشقا، ساتىراشلىق، سۈرەت تارتىش، رېمونتچىلىق قاتارلىقلارنى خۇسۇسىي كىچىك دۇكانلار ۋە يايمىكەشلەر قىلاتتى، سايمانلىرىنى كۆتۈرۈپ كوچىمۇ كوچا، ئۆيمۇ ئۆي مۇلازىمەت قىلىدىغان ھۇنەرۋەن - كاسىپلارمۇ بار ئىدى، ئۇلار ئۇششاق تىجارەتچىلەر بولۇپ، تۇرمۇشىنى ئاران قامدايتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، مۇلازىمەت كەسىپلىرىدىن مېھمانخانا (ئۆتەڭ)، سۈرەتخانا، ساتىراشخانا، موزدۇزلۇق قاتارلىق 7 خىل كەسىپ، 18 دۇكان، 631 كەسىپكار بار ئىدى. 1956-يىلى خۇسۇسىي سودا - سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ۋىلايەت بويىچە مۇلازىمەت نۇقتىسى 220گە، كەسىپكار 631گە، مەبلىغى 260 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1960 - يىلى مۇلازىمەت كەسىپىدىكى شېرىك دۇكان (گۇرۇپپا) لار دۆلەت ئىلكىدىكى مۇلازىمەت نۇقتىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، مۇلازىمەتچىلىكىمۇ ئېغىر تەسىرگە ئۇچراپ، تەرەققىياتى ئاستا بولدى ھەمدە سۈپىتى تۆۋەنلەپ كەتتى.

1978 - يىلدىن كېيىن جەمئىيەت ۋە ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مۇلازىمەتچىلىكىنىڭ ئېشىش سۈرئىتى تېزلەشتى. 1980 - يىلى ۋىلايەت بويىچە مۇلازىمەتچىلىك كەسىپى 767 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 320 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە دۆلەت ئىلكىدىكى مۇلازىمەت تور - نۇقتىسى 54كە، كەسىپكار 326گە، يىللىق تىجارەت كەسىپى 1 مىليون 160 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سالمىقىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېشىشىغا ئەگىشىپ، ۋىلايەت بويىچە مۇلازىمەت تۈرى 18گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىلكىدىكى تور - نۇقتا 60، كەسىپكار 258، يىللىق كەسىپى 1 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 360 مىڭ يۈەنگە، يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان باج 240 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1) مېھمانخانا كەسىپى　يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، مېھمانخانىلارنىڭ كۆپىنچىسى شەخسلەر ئاچقان ساراي ئىدى، ئۇنىڭدىن باشقا چەت ئەللىنىڭ ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرىمۇ بار ئىدى. 50-يىللارنىڭ باشلىرىدا يەنىلا شەخسلەر ياكى خۇسۇسىيلار ئاچقان مېھمانخانىلار ئاساس قىلىنىدى. 1956 — 1980-يىللارنىڭ باشلىرىدا يەنىلا شەخسلەر ياكى خۇسۇسىيلار ئاچقان مېھمانخانىلار ئاساس قىلىنىدى. 1985 - يىلى سايامەتچىلىك تېز يىلغىچە بولغان مەزگىلدە دۆلەت ئىلكىدىكى مېھمانخانىلار ئاساس قىلىنىدى. 1990 - يىلى ئاخىرىغا كەلگەندە، شۇنىڭ بىلەن بىللە قەشقەردە چەت ئەللىگە ئېچىۋېتىلگەن مېھمانخانىلاردىن 4ى كۆپەيتىلدى. تەرەققىي قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە قەشقەردە چەت ئەللىگە ئېچىۋېتىلگەن مېھمانخانىلاردىن 4ى كۆپەيتىلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە دۆلەت ئىلكىدىكى مېھمانخانا 28گە، كەسىپكار 142گە يەتتى. كارخانا 200دىن ئاشىدىغان چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى مېھمانخانا 24كە يەتتى.

2) سۈرەتچىلىك يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن كېلگىرى قەشقەر ۋىلايىتىدە 3 سۈرەتخانا بار ئىدى. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا 4كە يەتتى. 1960 — 1980 - يىلغىچە كۆپىنچە سۈرەتخانىلار دۆلەت كېلكىدە بولدى، ۋىلايەت بويىچە 16 سۈرەتخانا بار ئىدى. رەڭسىز سۈرەت تارتىش ۋە سۈرەت يۇيۇش كەسپى بېجىرىلەتتى. 1985 - يىلدىن كېيىن، رەڭلىك سۈرەتچىلىك مەيدانغا كەلدى. ۋىلايەت بويىچە سۈرەت تارتىدىغان تور - نۇقتا 1985 - يىلى 32گە، 1990 - يىلى 62گە يەتتى. سۈرەتخانىلارنىڭ %95نى شەخسلەر باشقۇردى، كەسىپكار 194كە يەتتى.

3) ساتىراشلىق يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن كېلگىرى، ساتىراشلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى، كېيىن ئۇلار «خەلق تازىلىقچىلىرى» دەپ ئاتالدى. 1980 - يىلدىن كېيىن ساتىراشلار كۆپىيىشكە باشلىدى، ۋىلايەت بويىچە 29 ساتىراشخانا، 40 ساتىراش بار ئىدى. 1985 - يىلدىن كېيىن كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش مەۋىيىسىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ساتىراشلىق مۇلازىمىتىنىڭ تۈرلىرىگە چاچ - ساقال ئېلىشتىن باشقا چاچ بويash، ھۆسن تۈزەش، گىرىم قىلىش قاتارلىق مەزمۇنلار قوشۇلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ساتىراشخانا 1000غا، كەسىپكار 3000غا يەتتى.

4) رېمونتچىلىق يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن كېلگىرى، رېمونتچىلىق كەسپىنىڭ كۆپىنچىسى ياماقچىلىق ئىدى. 50 — 60 - يىللاردا رېمونتچىلىق كەسپىگە ياماقچىلىقتىن باشقا سائەت، ۋېلىسىپىت رېمونت قىلىش قاتارلىق كەسىپلەر قوشۇلدى. 80 - يىللارغا قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، رېمونتچىلىقنىڭ تۈرى كۆپىيىشكە باشلىدى، رېمونت قىلىنىدىغانلىقى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە مەخسۇس رېمونتخانا تەسىس قىلىندى، كەسىپكارلارنىڭ كۆپىنچىسى يايما يېيىپ تىجارەت قىلدى.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە رېمونتچىلىق قىلىدىغانلار 1200گە، دۇكان - يايما 801گە يەتتى.

§5. سودا باشقۇرۇش

1. خۇسۇسىي سودىنى ئۆزگەرتىش

1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشتىن كېلگىرى، قەشقەردىكى خۇسۇسىي سودىنى پومبىشچىك، چارۋىدار ۋە كونا جەمئىيەتتىكى ئەمەلدارلار باشقۇراتتى، ئۇلار چارۋا، يەرلىك مەھسۇلاتلارغا ئەجنەبىيلەرنىڭ مالللىرىنى ئالماشتۇراتتى ياكى يەر - زېمىن، مال - چارۋىسىنى گۆرۈگە قويۇپ ئەجنەبىيلەرنىڭ دۇكىنىدىن نېسىگە مال ئېلىپ بازاردا ساتاتتى، بەزىلىرى ئەجنەبىيلەر ئاچقان رەستىلەردىن ۋاكالىتەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋالاتتى؛ ئۇنىڭدىن باشقا، توپ ئېلىپ پارچە ساتىدىغان ھايانكەشلەر، ئۇششاق تىجارەتچىلەر، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى ۋە سودا بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىدىغان قول ھۈنەرۋەنلەرمۇ بار ئىدى. 1954 - يىلدىن كېلگىرى، ۋىلايەت تەۋەسىدە خۇسۇسىي سودا ئوبوروت سالمەسىدە مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەنىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، دۆلەت سودا تۈزۈلمىسى تەدرىجىي ئورنىتىلىش بىلەن بىللە خۇسۇسىي سودىغا قارىتا قوغداش، يۆلەش، راۋاجلاندۇرۇش سىياسىتى قوللىنىلدى. 1950 - يىلدىن كېلگىرى ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك سودا - سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، كونا جەمئىيەتتىكى سودا جەمئىيەتلىرى ۋە سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قاتارلىق ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلار ئۆزگەرتىلدى. 1954 - يىلى ۋىلايەت تەۋەسىدىكى خۇسۇسىي سودا ئورنى 11 مىڭ 609غا، كەسىپكار 18 مىڭ

735كە، مەبلىغى 40 مىليارد 992 مىليون 150 مىڭ يۈەن (كونا پۇل) گە يەتتى. 1954 - يىلدىن باشلاپ خۇسۇسىي سودا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلدى. 1956 - يىلى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. بۇ مەزگىلدە خۇسۇسىي كارخانىلار ئاساسىدىكى توپ سېتىش سودىگىرى، پارچە ساتىدىغان سودىگەر، شەھەر - بازارلاردىكى ئۇششاق تىجارەتچىلەر، مۇلازىمەت كەسىپكارلىرىنىڭ ئەھۋالىغا قارىتا، ھەرخىل ئۆزگەرتىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 1956 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشكە قاتناشقان خۇسۇسىي سودىگەر 8825كە يېتىپ، ئومۇمىي سودىگەرنىڭ 72.5% نى تەشكىل قىلدى.

1) خۇسۇسىي سودا كارخانىلىرى 1949 - يىل 12 - ئايدىن 1950 - يىل 3 - ئايغىچە بەزى پۈرسەتپەرەس سودىگەرلەر باشلامچىلىق بىلەن مال باھاسىنى ئۆرلىتىش دولقۇنى قوزغىدى. بۇنىڭغا قارىتا، قەشقەر ۋىلايىتى ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، ماددىي ئەشيا يۆتكەشنى كۈچەيتىش، تاۋارلارنى مۇۋاپىق مىقداردا بازارغا سېلىش، پۇل مۇئامىلىنى باشقۇرۇش، كەسىپنى تىزىملاش، بازار باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق، ئوخشاش كەسىپتىكىلەرنىڭ ئەھدىنامىسىنى بىرىكتۈردى ۋە تەرتىپكە سالدى، يەككە سودىگەرلەر ۋەتەننى سۆيۈش، قانۇنغا رىئايە قىلىش ئەھدىنامىسى تۈزدى، كەسىپ بىرلىك قىلىنىپ تەكشۈرۈش، سېلىشتۇرۇپ باھالاش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بازار مەمۇرىي باشقۇرۇش ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ باشقۇرۇلدى، پۈرسەتپەرەس سودىگەرلەرنىڭ توپ سېتىش ھەرىكىتى قېلىپلاشتۇرۇلۇپ، مال باھاسىنىڭ ئۆسۈشى توسۇلدى. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا مالالارنى توپ ساتىدىغان قىسمەن خۇسۇسىي سودىگەرلەر قولىدىكى مال مەنبەسى ئۇستۇنلۇكىدىن پايدىلىنىپ، بازارنى مونوپول قىلىۋېلىپ، مال باھاسىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، دۆلەت سودىسى بىلەن بازار تالاشتى.

1952 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، قەشقەر شەھىرىدىكى سودا - سانائەتچىلەر ئارىسىدا ئاز ساندىكى قانۇنسىز كاپىتالىستلارغا زەربە بېرىلدى، سودا - سانائەت ساھەسىدىكىلەرگە ۋەتەننى سۆيۈش، قانۇنغا رىئايە قىلىش تەربىيىسى بېرىلدى، بازار تەرتىپى نورمالالاشتى. 1953 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، دۆلەت سودىسى خۇسۇسىي سودىنىڭ ئورنىنى ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «بازار باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ۋە خۇسۇسىي سودىنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدىكى يوليورۇق»نىغا ئاساسەن، دۆلەت سودا ئورنىنى ئىگىلىگەن توپ سېتىش سودىگەرلىرىگە قارىتا، ئۇلارنىڭ تىجارەت ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، «ساقلاپ قېلىش»، «ئۆزگەرتىش»، «ھۆددىگە بېرىش» ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ئۆزگەرتىلدى. كارخانىلاردا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىسى يولغا قويۇلدى. شېرىكچىلىك يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش بولدى، كارخانىلار خۇسۇسىيلار ئىگىدارلىقىدا بولسىدى، كاپىتالىستلار مۇقىم ئۆسۈمنىلا ئالدى، كارخانا ئىگىدارلىقى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋەتتە بولمىدى.

ئاپتونوم رايونىنىڭ خۇسۇسىي ئىگىلىكنى ئۆزگەرتىش خىزمىتىگە ئالاقىدار سىياسەتلىرىگە ئاساسەن، مەبلىغى 4000 يۈەندىن ئاشىدىغان، 2دىن ئارتۇق ئادەم يالالىغان سودىگەرلەر كاپىتالىست دەپ ئايرىلدى. 1954- يىلى قەشقەر تەۋەسىدە مەبلىغى 4000 يۈەندىن ئاشىدىغان، 2دىن ئارتۇق ئادەم يالالىغان يەككە سودىگەر 181 ئىدى.

خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى توپ سېتىش سودىگەرلىرىنىڭ ئورنىنى بېسىش خىزمىتى جەريانىدا، ئالدىراقسانلىق قىلىنىپ، خىزمەت ئىنچىكە ئورۇنلاشتۇرۇلمىغاچقا، بەزى كەسىپكارلار تۈرمۈشتا قىينىلىپ قېلىپ، تىجارەت سوممىسى تۆۋەنلەپ كەتتى. قەشقەر تەۋەسىدىكى خۇسۇسىي توپ سېتىش سودىگەرلىرىنىڭ 1955 - يىلدىكى نىسبىتى 1954 - يىلدىكىدىن 19% تۆۋەنلەپ كەتتى.

2) توپ سېتىش سودىگەرلىرى ۋە شەھەر - بازارلاردىكى ئۇششاق تىجارەتچىلەر

(1) پارچە سېتىش سودىگەرلىرى 1954 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، «بىر تۇتاش پىلانلاپ تەڭ ئېتىبار بېرىش، ئومۇميۈزلۈك ئورۇنلاشتۇرۇش» ۋە «ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن ئۆزگەرتىشنى بىرلەشتۈرۈش» فاڭجېنى بويىچە، قەشقەر شەھىرىدە توپ ساتقۇچى خۇسۇسىي سودىگەرلەرنى ئۆزگەرتىش سىناق قىلىندى. 1956- يىلى ئۆزگەرتىش يۈقىرى پەللىگە چىقتى. قەشقەر شەھىرىدىلا 1956 - يىلى 1 - پەسىلدىكى ئۆزگەرتىش سىنىقىدا، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار بىرلىشىپ تىجارەت قىلىدىغان ئورۇن ۋە ھەمكارلىق دۇكىنى (گۇرۇپپىسى) 285كە يەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، 1840 سودا - سانائەتچى ئۆزگەرتىلدى، بۇ ئومۇمىي سودا- سانائەتچىنىڭ 41.31% نى تەشكىل قىلىدۇ. ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار بىرلىشىپ تىجارەت قىلغاندىن كېيىن، ئىگىلىك باشقۇرۇش جەھەتتە ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلىپ، باشقۇرۇش تۈزۈمى ئورنىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى دۇكانلاردا سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى قانات يايدۇرۇلدى، تاۋار تۇرى كۆپەيتىلدى، تاۋار تۇرى تولۇق بولدى، تىجارەت سوممىسى ئۆرلىدى.

(2) ئۇششاق تىجارەتچىلەر ئۇششاق تىجارەتچىلەر — خۇسۇسىي سودا تەركىبىدىكى مەبلىغى ئەڭ ئاز ئىقتىسادىي قاتلام بولۇپ، كۆلىمى كىچىك، تىجارىتى تارقاق، تىجارەت ۋاقتى ئۇزۇن بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇلار ئادەتتە ئادەم ياللىيىتتى، ھەم ئەمگەكچى، ھەم خۇسۇسىي مۇلۈكدار ھېسابلىنىتتى. 1955 - يىلى قەشقەر تەۋەسىدە 12 مىڭ 172 ئۇششاق تىجارەتچى، 19 مىڭ 263 كەسىپكار بار ئىدى، مەبلىغى 4 مىليون 630 مىڭ يۈەنگە يېتەتتى. دۆلەت سودىگەرلەرنى ئۆزگەرتىش بىلەن پارچە سېتىش تىجارىتى قىلىدىغانلارنى ئۆزگەرتىشنى تەڭ ئېلىپ باردى. ئۇلارغا نىسبەتەن ئىنتىپاقلاشتۇرۇش، تەربىيە بېرىش، ئۆزگەرتىش فاڭجېنى قوللىنىلدى، ئۇلار ھەمكارلىشىش يولىدا ماڭدى. 1956 - يىل 6 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار بىرلىكتە باشقۇرىدىغان دۇكان، شېرىك دۇكان، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قاتارلىق 3 خىل شەكىل مەۋجۇت ئىدى. 8825 سودا ئورنى، 10 مىڭ 904 كەسىپكار، 3 مىليون 620 مىڭ يۈەن مەبلەغنى ئۆزگەرتىش تاماملاندى.

3) شەھەر - بازار يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا دۆلەت خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەتچىلىكىگە قارىتا «كەسىپ ئارقىلىق كەسىپنى قامداش، خەلق ئاممىسىغا يۈزلىنىش» فاڭجېنىنى قوللاندى. 1955 - يىلى، قەشقەر تەۋەسىدە يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تىجارەتچى 1531گە، كەسىپكار 2714كە، مەبلىغى 1 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش داۋامىدا، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەتچىلىكىگە قارىتا شارائىتى ياخشىلارنى بۇاستە دۆلەت ئىلكىدىكى سودىغا قوشۇۋېتىش؛ شارائىتى بىر قەدەر ياخشىلارغا قارىتا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىنى يولغا قويۇش؛ ئۆزىنى ئاران قامداپ كېتىۋاتقان تەشكىلاتلارنى ھەمكارلىق دۇكىنى ۋە گۇرۇپپىلىرىغا قاتناشتۇرۇش؛ ئاز ساندىكىلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىشىنى ساقلاپ قېلىش ياكى باشقا كەسىپكە ئۆزگەرتىش قاتارلىق ئۆزگەرتىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

1956 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىدىكى خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى تامامەن ئۆزگەرتىلدى، 1813 سودا ئورنى، 2700 كەسىپكار ۋە ئۇلارنىڭ 521 مىڭ 200 يۈەن مەبلىغى ئۆزگەرتىلدى.

2. تۇزۇلمە ئىسلاھاتى

1950 - يىلى قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرىدە دۆلەت سودىسى ۋە كوپېراتىپ سودىسى تەشكىللىنىپ، سوۋېت

ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا قانات يايدۇرۇلدى. 1951 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە دۆلەت سودىسى، سودا ھەمكارلىق كوپېراتىپى ۋە قىسمەنكى ھەربىيلەرنىڭ ئىستېمال كوپېراتىپى، خۇسۇسىي دۇكان ۋە يايمىلار، دېھقان - چارۋىچىلار سودىسى قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان 4 خىل تىپتىكى سودا تەشكىلاتى قۇرۇلۇپ، خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى سودا ئوڭچە تىجارەت قىلمىغان ۋەزىيەت ئۆزگەرتىلدى. 1956 - يىلى خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى سودا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلدى، كېيىنكى يىلى ۋىلايەت بويىچە سودا سىستېمىسىدا توقۇلما بۇيۇملار، تۇرلۇك ماللار، يېمەكلىك، نېفىت، قەنت، تاماكا، ھاراق، مېتال - قاتناش - خىمىيە سانائىتى بۇيۇملىرى قاتارلىق 6 كەسىپىي شىركەت قۇرۇلۇپ، دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ۋە ئوبوروت تۈزۈلمىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى.

1) باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتى 1958 - يىلى گوۋۇيۈەن تارقاتقان «سودا تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدىكى قارار»غا ئاساسەن، ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك كەسىپىي شىركەتلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، سودا مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى بىلەن كارخانا باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ، مەمۇرىي باشقۇرۇش بىلەن كارخانا ئىگىلىك باشقۇرۇشى بىرلەشتۈرۈلگەن ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى. ھەر دەرىجىلىك كەسىپىي شىركەتلەرنىڭ تۈزۈلمىسى ئۆزگەرتىلىپ، ئۇلار سودا ئىدارىسى قارمىقىدىكى كەسىپىي تىجارەت بۆلۈمى قىلىندى، دەرىجە باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى، سىستېما ۋە دائىرە بويىچە رەھبەرلىك قىلىش ئاساس قىلىندى. شۇ جايغا قاراشلىق 3 دەرىجىلىك توپ سېتىش كەسپى، پارچە سېتىش كەسپى ۋە سودا ئورۇنلىرى قۇرغان سانائەت كەسپىنى ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك سودا ئىدارىلىرى بىۋاستە باشقۇردى. 1961 - يىلى «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاڭجېنىغا ۋە «باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى تەڭشەش توغرىسىدىكى بىر قانچە ۋاقىتلىق بەلگىلىمە»، «سودا خىزمىتى مەسىلىسى توغرىسىدا قارار»غا ئاساسەن، ۋىلايەتلىك كەسىپىي شىركەتلەر ئارقا - ئارقىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە قۇرۇلدى، بۇ شىركەتلەر يۇقىرى دەرىجىلىك شىركەتلەر بىلەن شۇ جايدىكى سودا مەمۇرىي ئورۇنلىرىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى. 1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، سودا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ۋە قوشۇۋېتىلدى، تاۋار سېتىۋېلىش ۋە يۆتكەش پىلانىنى سودا مەمۇرىي تارماقلىرى ئۆز ئالدىغا چۈشۈرىدىغان بولدى. 1978 - يىلى خەلق ئىگىلىكىدە «تەڭشەش، ئىسلاھ قىلىش، تەرتىپكە سېلىش، ئۆستۈرۈش» فاڭجېنى يېنىمۇ ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، سودا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى دەسلەپكى قەدەمدە تەڭشەلدى ۋە ئىسلاھ قىلىندى. 1984 - يىلى دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ سودا يۈرۈشتۇرۈش تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش روھىغا ئاساسەن، مەمۇرىيەت بىلەن كارخانىنى ئايرىش يولغا قويۇلدى. بىۋاستە قارايدىغان كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرىنى توپ سېتىش كارخانىلىرى شۇ كارخانىلار تۇرۇشلۇق شەھەرلەرگە قاراشلىق بولدى. 1985- يىلى ۋىلايەتلىك سودا باشقارمىسى بىۋاستە قارايدىغان كارخانىلارنى قەشقەر شەھىرىگە چۈشۈرۈپ بەردى، سودا باشقارمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كەسىپ باشقۇرۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، كەسىپ باشقۇرۇش فۇنكسىيەسىنى يۈرگۈزدى. قەشقەر ۋىلايىتى جۇغراپىيىلىك مۇھىت، تاۋارلارنى توشۇش مۇساپىسى يىراق، تاۋارلارنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسى تۆۋەن بولۇش، مەركىزىي شەھەرلىك رولىنى تولۇق جارىي قىلدۇرالماسلىق قاتارلىق جەھەتلەردە شارائىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا، كارخانىلار تۆۋەنگە چۈشۈرۈپ بېرىلگەندىن كېيىن، ۋىلايەت تەۋەسىدە تاۋار بىلەن تەمىنلەش جەھەتتە بىر مەھەل قىيىنچىلىق كۆرۈلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە جەمئىيەتتە ھەممە ئادەم سودا بىلەن شۇغۇللىنىش ھادىسىسى كۆرۈلۈپ، توپ سېتىش ھالقىسىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى، بۇ خىل ئەھۋاللار ئاساسلىقى بازار، ئوبوروت يوللىرى، تىجارەت دائىرىسى قالايمىقانلىشىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىپ، تاۋار بىلەن تەمىنلەشكە ۋە ئىستېمالچىلارنىڭ مەنپەئىتىگە ناچار تەسىر كۆرسەتتى، بازارلاردا بىر قانچە قېتىم تالىشىپ سېتىۋېلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. 1987 - يىل 10 - ئايدا، 1988 - يىل 3 - 4 - ئايلاردا قەشقەر بازارلىرىدا سەرەڭگە، سوپۇن، سوپۇن پاراشوكى، تازىلىق قەغىزى قاتارلىق كۈندىلىك

بۇيۇملارنى تالىشىپ سېتىۋېلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى، تالىشىپ سېتىۋېلىش دولقۇنى ئەڭ چەتكى. بۇ خىل ئەھۋالدا، 1988 - يىل 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەتلىك سودا باشقارمىسى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەكتىمىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تۆۋەندىكە چۈشۈرۈپ بەرگەن مېتال، تۆرلۈك ماللار، توقۇلما بۇيۇملارنى توپ سېتىش كارخانىلىرىنى ۋىلايەتلىك سودا باشقارمىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە قايتۇرۇۋالدى، بۇ ئۈسۈل بازارنى، مال باھاسىنى تەڭشەش، ئارتۇقچىلىقى ئارقىلىق كەمچىلىكنى تولۇقلاش رولىنى ئويناندى.

باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىنىڭ يەنە بىر تەرىپى كارخانىلارنىڭ مۇستەقىللىق ھوقۇقىنى كېڭەيتىش بولدى. 1979 - يىل 7 - ئايدا ۋىلايەتتىكى قىسمەن كارخانىلاردا مۇستەقىللىق ھوقۇقىنى كېڭەيتىشنى نۆۋەتتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ۋىلايەتتىكى سودا تارماقلىرى مۇستەقىللىق ھوقۇقىنى كېڭەيتىش، كارخانىلارنى جانلاندۇرۇش بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، كارخانىلارنىڭ پىلان ھوقۇقى، ئىشتىن سىرتقى تىجارەت ھوقۇقى، ئەمگەك - كادىرلار ھوقۇقى، مەبلەغنى تەقسىملەش ھوقۇقى قاتارلىق ھوقۇقلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە كېڭەيتىلدى. 1984 - يىلى سودا مىنىستىرلىكى «دۆلەت ئىلكىدىكى چوڭ - ئوتتۇرا پارچە سېتىش، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى كەسىپىدە تىجارەتنى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا ئائىت بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا پىكىر» نى بېسىپ تارقاتقاندىن كېيىن، ۋىلايەتنىڭ سودا تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش يۈنىلىشىگە قاراپ تەرەققىي قىلدى. 1990 - يىلى تۆنجى تۈركۈمدە 127 كارخانىدا ھۆددىگەرلىك يولغا قويۇلدى. ھۆددىگە ئېلىپ تىجارەت قىلىش تۈزۈمىنىڭ شەكلى مۇنداق 3 خىل بولدى: بىرىنچى، توپ سانىنى مۇقىم ھۆددىگە بېرىپ، ئاشقان كىرىمنى بۆلۈشۈش؛ ئىككىنچى، يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان باج - پايدىنى تەدرىجىي ئاشۇرۇپ ھۆددىگە بېرىش، ئاشقان كىرىمنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى ئېلىپ قېلىش؛ ئۈچىنچى، پايدا - زىيانىنى ھۆددىگە بېرىش. ھۆددىگە بېرىلگەن كارخانىلاردا ماۋاش ئومۇمىي سوممىسى بىلەن كارخانىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى چېتىش يولغا قويۇلدى، ھۆددە مۇددىتى ئادەتتە 3 — 4 يىل بولدى.

2) ئوبوروت تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتى 1956 - يىلى خۇسۇسىي سودا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، توقۇلما بۇيۇملار، تۆرلۈك ماللار، يېمەكلىك، نېفىت، قەنت - تاماكا - ھاراق، مېتال - قاتناش - خىمىيە ساناقتى بۇيۇملىرى شىركىتى قاتارلىق 6 چوڭ كەسىپىي شىركەت ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، دۆلەت سودىسى ئاساس، تەمىنات - سودا كوپېراتىپ سودىسى قوشۇمچە، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى بازىرى تولۇقلىما قىلىنغان سوتسىيالىستىك تاۋار ئوبوروت تۈزۈلمىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. 1958 - يىلى تاۋار ئوبوروت ساھەسىدىكى مۇلۇكچىلىكنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ، تەمىنات، سودا كوپېراتىپى شەكلىدىكى كوللېكتىپ ئىگىلىكىگە ئۆزگەرتىلدى؛ خۇسۇسىي سودا، شەھەرنىكچىلىك ۋە ھەمكارلىق تۈزۈمىدىكى دۆكانلار كوللېكتىپ ئىگىلىكىگە ئۆزگەرتىلدى؛ پىلان ئىگىلىكىنىڭ بېتەكچىلىكىدە، تاۋار ئوبوروت ساھەسىدە دۆلەت سودىسى يەككە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئوبوروت تۈزۈلمىسى شەكىللەندى. 1961 - يىلى تاۋار ئوبوروت پىلانىنى يۇقىرى دەرىجىلىك كەسىپىي شىركەتلەر ۋە سودا ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى مەمۇرىي تارماقلار قوش يۆنىلىش بويىچە يوللايدىغان بولدى. تاۋار ئوبوروت ساھەسىدە 1958 - يىلدىن ئىلگىرىكى ئوبوروت تۈزۈلمىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئەسلىگە كەلدى. 1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، تاۋار سېتىۋېلىش ۋە يۆتكەش پىلانى تاۋار ئوبوروت پىلانىنىڭ ئورنىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئىگىلىدى، پىلانىنى سودا تارماقلىرى ئۆز ئالدىغا چۈشۈرىدىغان بولدى. شەھەرنىكچىلىك، ھەمكارلىق تۈزۈمىدىكى دۆكانلارنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ دۆلەت سودىسىغا ئۆتكۈزۈلدى، شەھەر - يېزىلاردىكى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى سودىسى يەنە تاقۇۋېتىلدى، سودا ئوبوروت ساھەسىدە ئوبوروت يوللىرى بىرلا بولىدىغان، دۆلەت سودىسى ئوڭچە تىجارەت قىلىدىغان ئوبوروت تۈزۈلمىسى يەنە شەكىللەندى.

1978 ـ يىل 12 ـ ئايدىن كېيىن، تاۋار ئوبوروت تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، پىلان بويىچە باشقۇرۇلىدىغان تاۋار تۈرلىرى ئازايتىلىپ، كوللېكتىپ ۋە يەككە سودا راۋاجلاندۇرۇلدى؛ شەھەر ـ بازارلاردا تەلەپ يولغا قويۇش، بىر تۈتاش سېتىۋېلىش، بىر تۈتاش سېتىش، بىر تۈتاش سېتىۋېلىپ سېتىشنى ھۆددىگە ئېلىش، ئوڭچە تىجارەت قىلىش، شەھەر بىلەن يېزىلارنى ئايرىۋېتىش تۈزۈلمىسى بۇزۇپ ناشلاندى. 1979 ـ 1983ـ يىلغىچە ۋىلايەتلىك سودا باشقارمىسى گوۋۇيۈەن ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئارقا ـ ئارقىدىن تارقاتقان ئالاقىدار ھۆججەتلەرگە ئاساسەن، كوللېكتىپ، خۇسۇسىي سودىنىڭ خاراكتېرى، تىجارەت شەكلى، باشقۇرۇش ئۇسۇلى توغرىسىدا ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بارىدى. دۆلەت، كوللېكتىپ، شەخسلەر تەلەپ ئىگىلىك باشقۇرۇش فاكتورى يولغا قويۇلدى. 1980 ـ يىلى سانائەت تاۋارلىرىنى بىر تۈتاش سېتىۋېلىپ سېتىشنى ھۆددىگە ئېلىش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بىر تۈتاش سېتىۋېلىش، بىر تۈتاش سېتىش (سودا تارماقلىرى بىر تۈتاش سېتىۋېلىش، بىر تۈتاش سېتىش)، پىلانلىق سېتىۋېلىش (سودا تارماقلىرى پىلان بويىچە سېتىۋېلىش، پىلاندىن ئارتۇق ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنى كېڭىشىپ سېتىۋېلىش ياكى سانائەت تارماقلىرى ئۆزى سېتىش)، تاۋارلارنى زاكاز قىلىپ سېتىۋېلىش (سانائەت ئورۇنلىرى بىلەن سودا ئورۇنلىرى مەھسۇلاتنى سېتىش توختامى ئىمزالاش)، تاۋارلارنى تاللاپ سېتىۋېلىش (سانائەت تارماقلىرى ئۆزى سېتىش، سانائەت تارماقلىرى تاللاپ سېتىۋېلىش) قاتارلىق 4 خىل سېتىۋېلىش شەكلى يولغا قويۇلدى. 1982 ـ يىلى سودا تارماقلىرى ۋاكالىتەن توپ سېتىش، ۋاكالىتەن سېتىش ۋە بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش، بىرلىشىپ سېتىش كەسپىنى يولغا قويدى. پىلانلىق باشقۇرۇلىدىغان تاۋار تۈرلىرى 1978 ـ يىلدىكى 188 خىلدىن 53 خىلغا ئازايتىلدى، 1985 ـ يىلى 33 خىلغا، 1990 ـ يىلغا كەلگەندە 28 خىلغا چۈشۈپ قالدى، سودا تارماقلىرى ھەممىنى بىر تۈتاش قىلىدىغان، ئۆلۈك باشقۇرىدىغان ھالەت ئۆزگەرتىلدى.

1985 ـ يىلى چوشقا، كالا، قوينى ئادەم ئەۋەتىپ سېتىۋېلىش ۋە پىلانلىق سېتىۋېلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، توختام بويىچە سېتىۋېلىش، بازار ئارقىلىق سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى، ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىلەن تىجارەتچىلەر ئەركىن سودا قىلىش؛ دۆلەت ئىلكىدىكى ئاساسىي قاتلام يېمەكلىك پونكىتى، كوللېكتىپ، يەككە تىجارەتچىلەر ۋە دېھقانلار بىۋاستە شەھەرگە كىرىپ گۆش سېتىۋېلىش تەشەببۇس قىلىنىپ، شەھەر بىلەن يېزا بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش جانلاندۇرۇلدى. 1985 ـ يىل 7 ـ ئايدا سېتىۋېلىش باھاسى قويۇۋېتىلدى. 1987 ـ يىلى قوي ـ كالا گۆشىنىڭ باھاسى يەنىمۇ قويۇۋېتىلدى. باھاسى ئۆسكەندىن كېيىن، شەھەر ـ بازار ئاھالىلىرىگە مۇۋاپىق مىقداردا تولۇقلىما ياردەم پۇل بېرىلدى.

80 ـ يىللاردا سەي ـ كۆكتات بىلەن تەمىنلەشتە ئادەم ئەۋەتىپ سېتىۋېلىش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، «چوڭلىرىنى باشقۇرۇش، كىچىكلىرىنى جانلاندۇرۇش، يېقىن بولۇشنى ئاساس قىلىش، يېراقتىكىلىرىنى قوشۇمچە قىلىش» فاكتورى يولغا قويۇلۇپ، سەي ـ كۆكتاتنى توپ سېتىش بازارلىرى قۇرۇلدى، ئاساسلىق كۆكتات تۈرلىرىنىڭ باھاسى بېكىتىلدى، باشقا سەي ـ كۆكتاتلارنىڭ باھاسى بازار باھاسى بويىچە بولدى. كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش، كېلىشىم باھادا سېتىش يولغا قويۇلۇپ، قىشلىق سەي ـ كۆكتاتلارغا مالىيەدىن ياردەم بېرىلىپ، پارچە سېتىش باھاسى تىزگىنلەندى. باھانى قويۇۋېتىشتىن ئېشىپ كەتكەن چىقىمغا بېرىلگەن ياردەم پۇل شۇ جايغا قالدۇرۇلۇپ، كۆكتات قىس مەزگىلدىكى تەمىنلەشكە ۋە بازارنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا ئىشلىتىلدى.

3. پىلانلىق باشقۇرۇش

1) تۈزۈلمە　50 ـ يىللاردا ۋىلايەتنىڭ سودا ئاپپاراتلىرى ۋە دۆلەت سودا ئاپپاراتلىرى تېخى قۇرۇلۇش باسقۇچىدا ئىدى. 1959 ـ يىل 7 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق سودا نازارىتىنىڭ «پىلانلىق باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق چارە» سىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن پىلانلىق ئىش تەقسىملەش، تاۋار ئوبوروت پىلانىنى

پىلان تارماقلىرى ئاساسلىق باشقۇردى. «چولاق سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە، بەزى تاۋارلار قىس بولغاچقا، بازاردىكى ماللارنىڭ باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئىنتايىن قىس تاۋارلارغا قارىتا بىلەتلىك تەمىنلەش چارىسى قوللىنىلدى. 1960 - يىل 8 - ئايدا سودا نازارىتىنىڭ ئالاقىدار ھۆججەتلىرىگە ئاساسەن، ناھىيە دەرىجىلىكتىن تۆۋەن دۆلەت ئىلكىدىكى دۇكانلار، گۈزەشبلار ھەمكارلىشىپ، شېرىكلىشىپ ئاچقان دۇكانلار، ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى جۈملىدىن يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپى شۇ جايدىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى، مۇستەقىل ھېسابات قىلىش يولغا قويۇلدى، ناھىيە (شەھەر) لىك سودا ئىدارىلىرى پايدا - زىيانىنى بىر تۇتاش ھېسابلىدى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، گەرچە ھەر يىلى پىلان تۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن پىلان بىلەن پىلانسىزلىق ئەمەلىي ئورۇندىلىشى ئوتتۇرىسىدا بىر قەدەر زور پەرق بولدى.

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ھەممىنى باشقۇرۇش، بۈيرۇق تېپىدىكى ئۇلۇك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى تەدرىجىي ئۆزگەرتىلدى. 1981 - يىلدىن باشلاپ، سانائەت تاۋارلىرىغا قارىتا 4 خىل سېتىۋېلىش شەكلى يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بىر تۇتاش سېتىۋېلىنىدىغان، بىر تۇتاش سېتىلىدىغان (بىر تۇتاش تەقسىملىنىدىغان) تاۋار 11 خىل، پىلان بويىچە سېتىۋېلىنىدىغىنى 24 خىل، پىلان بويىچە زاكاز قىلىپ سېتىۋېلىنىدىغان تاۋار 58 خىل، قالغانلىرى تاللاپ سېتىۋېلىنىدىغان تاۋار بولدى. 1982 - يىلى ۋىلايەتلىك سودا باشقارمىسى سودا نازارىتى ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ «شەھەر - بازارلارنىڭ ئوبوروت يوللىرىنى راۋاجلاشتۇرۇپ، سانائەت مالليرىنى يېزىلارغا چۆشۈرۈش توغرىسىدىكى ئون تۈرلۈك بەلگىلىمە» سىگە ئاساسەن، توپ سېتىشنى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا ئايرىپ بېرىش كۆرسەتكۈچى پىلانغا كىرگۈزۈلدى، دۆلەت سودا ئورۇنلىرىدىكى توپ سېتىش تارماقلىرى بىلەن ئاساسىي قاتلامدىكى مال كىرگۈزىدىغان ئورۇنلار توختام ئىمزالىدى. شەھەر - يېزىلارغا تەقسىملىنىدىغان تاۋارلار 1978- يىلدىكى توپ سان ئاساسىدا %80ى تەمىنات - سودا گۇرۇپپىسىغا ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرى، تۇمۇ - مەيدانلارغا، %20ى شەھەرلەرگە بېرىلدى؛ قوغداش باھاسى بويىچە تەمىنلىنىدىغان ناھىيە (شەھەر) لەرگە قارىتا، قوغداش باھاسى بويىچە تەمىنلىنىدىغان تاۋار بولسا، باھا پەرقىدىن كېلىپ چىققان زىيانغا ناھىيىلەردىكى توپ سېتىش ئورۇنلىرى تولۇقلىما يارىدەم بەردى.

2) پىلان تۈرلىرى

(1) تاۋار ئوبوروت پىلانى 50 - يىللاردا دۆلەت سودا ئورۇنلىرىنىڭ تاۋار ئوبوروت پىلانى ئىزچىل سودا پىلانسىزلىق مەزمۇنى بولۇپ، مەمۇرىيەت بىلەن كارخانا، توپ سېتىش بىلەن پارچە سېتىش بىرلەشتۈرۈلگەن پىلان بولۇپ كەلدى. 1967 - يىلى تاۋار ئوبوروت پىلانى جەمئىيەتنىڭ سېتىۋېلىش ئىقتىدارى ھېسابات جەدۋىلى؛ دۆلەت ئىچىدىكى تاۋارلارنى سېتىۋېلىش، سېتىش، يۆتكەش، ساقلاش ئومۇمىي سوممىسى پىلانى؛ ئاساسلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پىلانى؛ ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پىلانى؛ ئاساسلىق تاۋارلارنى سېتىش پىلانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ تۈزىلىدىغان بولدى.

1990 - يىلى ۋىلايەت تۈزۈپ يوللىغان ئوبوروت پىلانى تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى ۋە خەلقنىڭ تاۋارلارنى سېتىۋېلىش ئىقتىدارى پىلانى؛ سودا ئورۇنلىرى سېتىۋالغان، ساتقان تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى، تۈرلۈك تاۋارلارنىڭ قىممەت جەدۋىلى؛ دۆلەت ئىلكىدىكى يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەتنىڭ تىجارەت پىلانى؛ ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ ئاساسلىق تاۋار توغرىسىدىكى پىلانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

(2) باشقا پىلانلار 1951 — 1952 - يىللىرى سودا نازارىتىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە تۈزۈلگەن پىلان تاۋار ئوبوروت پىلانى، تاۋار ئوبوروت ھەققى پىلانى، ئاساسىي قورۇلۇش پىلانى، ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىنىڭ پىلانى، مالىيە پىلانى، تىرانسپورت پىلانى، دۆلەت سودا تورىنىڭ تەرەققىيات پىلانى ۋە ئەمگەك-

ماتاش پىلانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

1978 - يىلدىكى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ژىلايەتلىك سودا باشقارمىسى 6 - بەش يىللىق پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. ئەينى چاغدىكى پىلان ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىش، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنى قوشۇمچە قىلىش پرىنسىپى بويىچە، ھەرخىل ئىقتىسادىي تەركىبلەر، ھەرخىل ئىگىلىك شەكلى، كۆپ يوللۇق، ئاز ھالقىلىق تاۋار ئوبوروت تۈزۈلمىسى تەدرىجىي مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، ئۆلۈك ھالدا ھەممىنى بىر تۇتاش قىلىۋالىدىغان ھالەت ئۆزگەرتىلىپ، كارخانىلار تەرتىپكە سېلىندى، سودا قۇرۇلمىسى تەڭشەلدى.

3) پىلان تەرتىپى

(1) يۇقىرىغا مەلۇم قىلىش، نۆۋەنگە يەتكۈزۈش 1953 - يىلى ژىلايەتتە ھەرخىل كەسىپىي شىركەتلەر قۇرۇلدى، ئادەتتىكى يىللاردا پىلان بىر پەسلەپ يۇقىرى دەرىجىلىك سودا سىستېمىسىغا يوللىنىپ، يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلار قوشۇلغاندىن كېيىن نۆۋەننىڭ ئىجرا قىلىشىغا چۈشۈرۈلەتتى. 1959 - يىلدىن كېيىن ژىلايەتنىڭ ۋە ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ يىللىق پىلانىنى ژالىي مەھكىمىسى ۋە يەرلىك ھۆكۈمەتلەر تەستىقلىغاندىن كېيىن، يۇقىرى دەرىجىلىك سودا سىستېمىسىغا يوللاپ ئەنگە ئالدۇرۇلدى، پىلان تەستىقلانغاندىن كېيىن، ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئۆزگەرتىلمەيدى.

(2) ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش پىلان ئىجرا قىلىنىش مەزگىلىدە، ھەر دەرىجىلىك سودا تارماقلىرى يۇقىرىغا يوللانغان پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى قەرەللىك، قەرەلسىز تەھلىل قىلىدىغان بولدى. پىلانىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالى، ساقلانغان مەسىلىلەر مەخسۇس ياكى ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈپ تەھلىل قىلىنىپ، تەدبىر ۋاقتىدا ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، پىلانىنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىندى. تەكشۈرۈش ئۇسۇلى كۆپ خىل، جانلىق بولدى. پىلان ئاخىرلاشقاندا، سىستېمىلىق، ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، كېلەركى پىلانغا كۆرسىتمىدىغان تەسىر ۋە يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئەھۋاللار تەھلىل قىلىنىپ، ھۆكۈم چىقىرىلىپ، پىلاننى ئورۇنداشقا كاپالەتلىك قىلىش تەدبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

4. مال باھاسىنى باشقۇرۇش

1) تۈزۈلمە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە، قەشقەر تەۋەسىدىكى تاۋارلارنىڭ باھاسىنى خۇسۇسىي سودىگەرلەر ئۆزلىرى بېكىتەتتى، پەقەت پېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ۋە قىسمەن سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسىنى ھۆكۈمەت ۋە سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى تەشكىللىگەن باھا كومىتېتى بىرلىكتە مەسلىھەتلىشىپ بېكىتەتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، خەلق ئىگىلىكى ئەسلىگە كېلىش مەزگىلىدە تۇرغانلىقى، خۇسۇسىي ئىگىلىكنىڭ تەركىبى بىر قەدەر زور بولغانلىقى ئۈچۈن تاۋارلارنىڭ باھاسى بازارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايتتى. ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرى، ئىمپورت قىلىنغان تاۋارلارنىڭ توپ سېتىلىش باھاسىنى بەلگىلەپ بەردى، ژىلايەت تەۋەسىدىكى بازارلارنى ئۆلكىلىك سودا نازارىتى ۋە سودا شىركىتى باشقۇردى؛ باشقا بازارلارنى ژىلايەتلىك سودا ئىشلىرىنى مەسئۇرىي باشقۇرغۇچى تارماقلار باشقۇردى، ئېكسپورت قىلىنىدىغان ئاساسلىق تاۋارلارنى سېتىۋېلىشنى سودا نازارىتى بىلەن سودا شىركىتى باشقۇردى. قەشقەر ژىلايىتى بىلەن يەكەن ژىلايىتى مال باھاسىنى باشقۇرۇش خىزمىتىنى پۈتكۈل ئىقتىساد تۈزۈلمىسىنىڭ تەشكىلىي قىسمى دەپ قاراپ، بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىش ۋە دەرىجە بويىچە باشقۇرۇشنى يولغا قويدى.

1953 - يىلدىن باشلاپ دۆلەت ئاساسلىق تاۋارلارنىڭ باھاسىنى باشقۇرۇشنى يولغا قويدى، بىر تۇتاش باھا بېكىتىپ، مۇڭلاپىق بولمىغان باھانى تەڭشىدى. قول ھۈنەرۋەنچىلىك كوپېراتىپلىرى ئېھتىياجلىق ماتېرىياللارنىڭ باھاسىدا ئېتىبار بېرىپ، پېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش باھاسىنى

ئۇستۇرۇپ، سودا سېلىشتۇرما باھاسىنى تەڭشىدى.

1959 — 1966 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك پىلان كومىتېتىدا بازاردىكى مال باھاسىنى باشقۇرۇش ھەيئىتى تەسىس قىلىنىپ، بازاردىكى مالالارنىڭ باھاسىنى باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. 1966 — 1976- يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى باھا خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى.

1984 - يىلى ۋىلايەتتە باھا ئىدارىسى قۇرۇلدى، كېيىن ناھىيە (شەھەر) لەردىمۇ ئارقا - ئارقىدىن باھا ئىدارىسى قۇرۇلدى. يىل ئاخىرىدا، ئېھتىياجغا ئاساسەن، بازارلاردا باھا باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى.

2) باھا سىياسىتى 50 - يىللاردا دۆلەت باھانى قارىتا يولغا قويغان يۇكسەك مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇش بەلگىلىمىسىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي تەدبىر بىلەن مەۋزۇي باشقۇرۇشنى ئۆز ئارا بىرلەشتۇرۇش ئاساسلى قوللىنىلىپ، «بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىش، دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش» يولغا قويۇلدى. سانائەت، يېزا ئىگىلىك تاۋارلىرى باھاسى، قاتناش تىرانسپورت باھاسى ۋە تاۋارلاردىن باشقا ھەق ئېلىش ئۆلچىمى قاتارلىقلارنى ئاساسلىقى دۆلەت باھا ئىدارىسى ۋە گوۋۇيۈەندىكى ئالاقىدار تارماقلار باشقۇردى؛ بىر قەدەر مۇھىملىرىنى ئاپتونوم رايونلۇق باھا تارماقلىرى ۋە كەسىپي تارماقلار باشقۇردى؛ ئادەتتىكىلىرىنى ۋىلايەت ۋە ناھىيىلىك باھا تارماقلىرى ۋە كەسىپي تارماقلار باشقۇردى.

1958 - يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى دۆلەتنىڭ چەت - يىراق جايلار، چېگرا رايونلار، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى مىللىي سودا كارخانىلىرى مەبلەغ، پايدا، باھا جەھەتتە يارىدەم ۋە ئېتىبارىدىن بەھرىمەن بولىدۇ (قىسقارتىپ «ئۈچ تۈرلۈك ئېتىبار» روھى دەپ ئېلىنىدى) دېگەن ئۇقتۇرۇشنىڭ روھىغا ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايىتى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ۋە ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى باشقا جايلاردىن تاۋار كىرگۈزمە قوغداش باھاسىنى يولغا قويۇشنى بەلگىلىدى. 1959 - يىل 6- ئايدا مەركەز تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا «قوغداش باھاسى»نى يولغا قويۇشنى تەستىقلىدى. 1978 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايون قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يېڭىسار، يەكەن، پوسكام، پەيزاۋات، قاغىلىق، يوپۇغا، مەكىت ناھىيىلىرىنى «ئۈچ تۈرلۈك ئېتىبار»دىن بەھرىمەن بولىدىغان ناھىيە قىلىپ بەلگىلىدى. 1986 - يىل 6 - ئايدا يەنە مارالبېشى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى ۋە قەشقەر شەھىرىنى «ئۈچ تۈرلۈك ئېتىبار»دىن بەھرىمەن بولىدىغان ناھىيە (شەھەر) قاتارىغا كىرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ۋىلايىتىدىكى 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ھەممىسى «ئۈچ تۈرلۈك ئېتىبار»دىن بەھرىمەن بولىدىغان ناھىيە (شەھەر) قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. شۇ يىلى قەشقەر شەھىرىدىكى دۆلەت سودا كارخانىلىرى مىللىي سودا سىياسىتىنىڭ 4 مىليون يۈەنلىك ئېتىبار پۇلىدىن بەھرىمەن بولدى.

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، دۆلەت باھا بەلگىلەش ھوقۇقىنىڭ بىر قىسمىنى تۆۋەنگە چۈشۈردى، قىسمەن ئۇششاق تاۋارلارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلدى. دۆلەت 1981 - يىلى، 1984 - يىلى، 1986 - يىلى، 1987 - يىلى، 1989 - يىلى تاۋارلارنىڭ باھاسىنى 5 قېتىم قويۇۋەتتى، تاۋار تۈرى 2700 خىلغا يەتتى، «دۆلەت بىر تۇتاش باھا بېكىتىش، يېتەكچى باھانى ئونتۇرىغا قويۇش، بازار باھاسىنى تەڭشەش» ئۇزۇنا بىرلەشتۇرۇلگەن باھا سىياسىتى قوللىنىلدى. 1982- يىلدىن كېيىن دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش، كېلىشىم باھادا سېتىش يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلى گۆش باھاسى قويۇۋېتىلدى، پۇقرالارغا ھەر ئايدا 4 يۈەندىن يارىدەم پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى. 1990 - يىلى سىستېما بىلەن دائىرە بىرلەشتۇرۇلگەن باھا تىزگىنلەش نىشانلىق مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئورنىتىلدى، ئاساسلىق يېمەكلىكلەرنىڭ باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى، كارخانىلارنىڭ بازىرى كاسات تاۋارلارنىڭ

باھاسىنى چۈشۈرۈش تەدبىرىنى قوللىنىشىغا، باھانى يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.1% چۈشۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا 1963 — 1990 - يىلغىچە دۆلەت پاختا ئىشلەپچىقىرىشىغا يار - يۆلەك بولۇش ئۈچۈن، پاختا سېتىۋېلىش باھاسىنى 8 قېتىم ئۆستۈرۈپ، ئۇلايەتنىڭ پاختا ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

3) باھا تەكشۈرۈش　1984 - يىل 12 - ئايدا ئۇلايەتلىك باھا ئىدارىسى ۋە ناھىيە (شەھەر) لىك باھا ئىدارىلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر يىلى باھا تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى. ھەر قېتىملىق ھېيت - بايراملاردا ۋە زور تەبىئىي ئاپەت يۈز بەرگەندىن كېيىن، باھا تارماقلىرى، باھانى خالىغانچە ئۆستۈرۈش ئەھۋالىنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، باھانى نۆۋەتلىق تەكشۈردى. 1990 - يىلى ئۇلايەت بويىچە باھانى ئىنتىزامغا خىلاپ ئۆستۈرۈۋالغان قىلمىشلارنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا دائىر سومما 11 مىليون 93 مىڭ 300 يۈەنگە يەتتى.

5. مونوپوللۇق سېتىشنى باشقۇرۇش

قەشقەر ئۇلايىتىنىڭ سودا ساھەسىدىكى مونوپوللۇق سېتىشنى باشقۇرۇش تاماكا، ھاراق تۇرىدىكى تاۋارلارنى مونوپوللۇق سېتىشنى باشقۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ.

1) تاماكا　يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، تاماكا تىجارىتىدە مونوپوللۇق تىجارەت قىلىدىغان ئاپپارات يوق ئىدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تاماكا مونوپوللۇق سېتىش ئاپپاراتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، 1955 - يىل 10 - ئايدا قەنت - تاماكا - ھاراق شىركىتى قۇرۇلۇپ تاماكا، ھاراق ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇردى ھەمدە تاماكا، ھاراق مونوپوللۇق سېتىش ئىشنى ئاساسلىق باشقۇردى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە يەكەن، قاغىلىقتا تاماكا، ھاراق توپ سېتىش ئورنى قۇرۇلدى. 1983 - يىلى قەشقەر ئۇلايىتى دۆلەت ئېلان قىلغان «تاماكىنى مونوپوللۇق سېتىش نىزامى» دىكى بەلگىلىمىلەرنى ئىزچىللاشتۇردى، ئۇلايەت، ناھىيە (شەھەر) لەردە تاماكا يۆتكەش، توپ سېتىش كەسپىنى ئاپتونوم رايونلۇق قەنت - تاماكا - ھاراق شىركىتى ئورۇنلاشتۇردى، شۇ جايدىكى قەنت - تاماكا - ھاراق (يېمەكلىك) شىركىتى بىر تۇتاش تىجارەت قىلدى؛ تاماكىنى مونوپوللۇق سېتىش نىزامىغا خىلاپلىق قىلىپ، تاماكىنى ئۆز ئالدىغا سېتىۋالغان، تاماكا تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغانلارنى مونوپوللۇق سېتىش ئورۇنلىرى ئاۋۋال تۇتۇپ تۇرۇپ تەكشۈردى ھەمدە ئۆز ئالدىغا تاماكا كىرگۈزگەن ئورۇن ۋە تارماقلارغا تەنقىد - تەربىيە بەردى، شۇنىڭ بىلەن بىللە تاۋار قىممىتىنىڭ 30%ىدىن يۇقىرى جەرىمانە قويدى. 1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تاماكا مونوپوللۇق سېتىش ئىدارىسى يولۇچىلارنىڭ باشقا جايلاردىن چەكلىك مىقدارداً تاماكا ئېلىپ كىرىشىگە رۇخسەت قىلىش توغرىسىدا بەلگىلىمە چىقارغاندىن كېيىن، بۇ بەلگىلىمىنى قەشقەر ئۇلايىتى ئەستايىدىل ئىجرا قىلدى.

1988 - يىلى دۆلەت تاماكا باش شىركىتىدىن كىرگۈزگەن تاماكىلارنىڭ قېپىغا «جۇڭگو تاماكا باش شىركىتى مونوپوللۇق ساتىدۇ» دېگەن خەتنى يېزىشنى بەلگىلىدى، «مونوپوللۇق ساتىدۇ» دېگەن خەت بولمىغان تاماكىلارنىڭ ھەممىسى ئەتكەس ئېلىنغان دەپ قارالدى. 1990 - يىلى ئۇلايەتلىك قەنت - تاماكا - ھاراق شىركىتىدە تاماكا مونوپوللۇق سېتىش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، مەمۇرىي جەھەتتىن باشقۇرۇش ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى.

2) ھاراق　قەشقەر ئۇلايىتىنىڭ ھاراق ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش ئىشلىرىغا قارىتا 60 - يىللاردىن 90 - يىللارغىچە ئىزچىل تۇرغە قەنت - تاماكا - ھاراق شىركىتى مونوپوللۇق سېتىشنى باشقۇرۇشنى يولغا قويدى.

Ⅲ باب

تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپ سودىسى

1951 ـ يىلى قەشقەر، يەكەن ژىلايەتلىرىدە ھەر دەرىجىلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپلىرى قۇرۇلدى. 1954 ـ يىلىغا كەلگەندە، ژىلايەت دەرىجىلىك كوپىراتىپتىن 2سى (يەكەن، قەشقەر ژىلايەتلىرى)، ناھىيە (شەھەر) دەرىجىلىك كوپىراتىپتىن 12سى (شۇ يىلى ئايرىلىپ چىققان ئاتۇش، ئۇلۇغچات ناھىيىسى بۇنىڭ سىرتىدا)، ئاساسىي قاتلامدا 53ى، شەھەرلەردىكى تىجارەت تور ـ نۇقتىسىدىن 11ى، يېزىلاردىكى تىجارەت نۇقتىسىدىن 285ى، 1305 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولدى. ھەر دەرىجىلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپلىرى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا، ئاساسلىقى ئاشلىق ـ ماي، تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلىدى؛ دۇكان سالدى، دېھقانچىلىققا كېرەكلىك ئۇششاق قورال ـ سايمانلارنى ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلىدى؛ يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سېتىۋالدى.

1958 ـ يىلى ھەر دەرىجىلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپلىرىنىڭ مۇلۇكچىلىك خاراكتېرى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىن ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىگە، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىن كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىگە ئۆزگەرتىلدى ھەمدە دۆلەت كارخانىلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇلدى. 60 ـ يىللاردا ھەر دەرىجىلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن دۆلەت كارخانىلىرىدىن ئايرىلىپ چىقتى، مۇستەقىل يۈرۈشتۇرۇش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش كەسپىنى كېڭەيتتى. 1965 — 1974 ـ يىلغىچە، ھەر دەرىجىلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپلىرى بىلەن دۆلەت سودىسى يەنە بىر قېتىم بىرلەشتۇرۇلدى. 1975 ـ يىلغا قەدەر ھەر دەرىجىلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپلىرى يەنە بىر قېتىم دۆلەت سودىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ئايرىم تەسىس قىلىندى، بۇ جەريانداا ئاساسىي قاتلامدىكى كوپىراتىپتىن 41ى ئازلاپ كەتتى.

80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا مەملىكەت بويىچە يېزا تۇزۇلمە ئىسلاھاتى يولغا قويۇلدى. ژىلايەت، ناھىيە دەرىجىلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپلىرىدا 29 كەسپىي شىركەت، 132 ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپى، شەھەرلەردە 186 تىجارەت ئاپپاراتى، يېزىلاردا 1725 تىجارەت ئاپپاراتى بار بولدى، پىششىقلاپ ئىشلەش، ئىشلەپچىقىرىش كارخانىسى 30غا يەتتى.

1984 ـ يىلى تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىدا تەشكىلات، باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتى يولغا قويۇلۇپ، ھۆكۈمەت قۇرۇش خەلق قۇرۇلتىغا ئۆزگەرتىلدى، كوپىراتىپنىڭ «ئۈچ خىل خاراكتېرى» — تەشكىلىي جەھەتتىكى ئاممىۋىيلىقى، باشقۇرۇش جەھەتتىكى دېموكراتىيلىك، تىجارەت جەھەتتىكى جانلىقلىق ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇ يىلى 300 مىڭ پاي ئېنىقلاندى، 170 مىڭ پاي كېڭەيتىلدى، ئەزالارغا 300 مىڭ يۈەن پايدا بۆلۈپ بېرىلدى، دېھقانلارنىڭ ئاكتىپچىللىقى قوزغىتىلدى، پاي قوشقان دېھقان ئومۇمىي دېھقانلارنىڭ 82%نى تەشكىل قىلدى.

1990 ـ يىلى قەشقەر ژىلايىتىنىڭ تەمىنات ـ سودا سىستېمىسىدا ژىلايەت دەرىجىلىك كوپىراتىپتىن بىرى،

ناھىيە (شەھەر) دەرىجىلىك كوپىراتىپتىن 12سى، ئىككى دەرىجىلىك كەسپىي شىركەتتىن 49ى، ئاساسي قاتلام كوپىراتىپىدىن 112سى، شەھەرلەردىكى تىجارەت تور - نۇقتىسىدىن 295ى، يېزىلاردىكى تىجارەت تور- نۇقتىسىدىن 1685ى، يېڭى تىپتىكى پاختا زاۋۇتىدىن 60ى، تىۋىت ئايرىش سېخىدىن 37سى بار بولدى، سېتىلغان مالنىڭ قىممىتى 2 مىليارد 184 مىليون 290 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ سېتىلغان تاۋارلارنىڭ سوممىسى 303 مىليون 820 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسىنىڭ 29.61% نى تەشكىل قىلدى؛ سېتىلغان يېزا ئىگىلىك ماددىي ئەشيالىرىنىڭ سوممىسى 189 مىليون 290 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، سېتىلغان يېزا ئىگىلىك ماددىي ئەشيالىرى سوممىسىنىڭ 75.7% نى تەشكىل قىلدى؛ سېتىۋېلىنغان يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سوممىسى 1 مىليارد 95 مىليون 520 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، سېتىلغان يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى سوممىسىنىڭ 86.71% نى تەشكىل قىلدى؛ تۇراقلىق مۇلۇكىنىڭ قىممىتى 225 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مەبلەغ 255 مىليون 270 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان باج، پايدا 93 مىليون 671 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ۋىلايەتنىڭ شۇ يىللىق باج كىرىمىنىڭ 29.27% نى تەشكىل قىلدى.

1 § . ئاپپارات، قوشۇن

1. ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپى

1951 - يىل 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى يەكەن ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپىراتىپى قۇرۇلدى. كوپىراتىپقا يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىتتىن ئىبارەت 4 ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپى قاردى. كېيىنكى يىلى 1 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپىراتىپى قۇرۇلدى، قارىمىقىدا بىر قانچە دۇكان ۋە ئىشلەپچىقىرىش، پىششىقلاپ ئىشلەش دۇكىنى تەسىس قىلىندى، بۇ كوپىراتىپ قارىمىقىدا قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭى شەھەر، يېڭىسار، يوپۇغا، پەيزاۋات، ئاتۇش، ئۇلۇغچات، مارالبېشى ۋە تاشقورغاندىن ئىبارەت 9 ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپى بار بولدى. 10 - ئايدا كوپىراتىپ قارىمىقىدا پىلان بۆلۈمچىسى، مالىيە - بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، ساقلاش - توشۇش بۆلۈمچىسى ۋە 3 دۇكان تەسىس قىلىندى، كېيىن يەنە قەشقەر شەھىرى كۆپەيتىلدى، 9 ناھىيە، بىر شەھەردە كوپىراتىپ بار بولدى، بۇ چاغدا 47 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى.

1954 - يىلى ئاتۇش، ئۇلۇغچات ناھىيىلىرى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىغا ئايرىپ بېرىلدى، 1 - ئاينىڭ 25 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپىراتىپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شىنجاڭ ئۇلكىلىك كوپىراتىپ ئىدارىسىنىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىش باشقارمىسى قۇرۇلدى. ئىش باشقارمىسى مەخسۇس تەسىس قىلىنغان مەۋرىي ئاپپارات بولۇپ، قارىمىقىدا كاتىبات، كادىرلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر تەربىيىسى، قوغداش، پىلان، ستاتىستىكا، مالىيە، باھا، ساقلاش - توشۇش تارماقلىرى قۇرۇلدى؛ تەمىنلەش- سېتىش كەسپى ئۇلكىلىك كوپىراتىپ ئىدارىسىنىڭ تەمىنلەش - سېتىش باشقارمىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ توپ سېتىش پونكىتىغا ئۇتكۈزۈپ بېرىلدى، پارچە سېتىش كەسپى، خۇسۇسىي ئەزالار ۋە پاي قەشقەر شەھەرلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپىغا ئۇتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئۇلكىلىك كوپىراتىپ ئىدارىسىنىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىش باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇلكىلىك كوپىراتىپ ئىدارىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ مەۋرىي مەھكىمە ئىش باشقارمىسى قۇرۇلدى، بۇ باشقارمىغا ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن ۋىلايەتلىك ۋە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق تەمىنات - سودا كوپىراتىپى قارايدىغان بولدى. كېيىنكى يىلى 10 - ئايدا ئۇلكىلىك كوپىراتىپ ئىدارىسى جەنۇبىي شىنجاڭ مەۋرىي مەھكىمە ئىش باشقارمىسى ئاپتونوم

رايونلۇق تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمە ئىش باشقارمىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى. 1956. يىل 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمە ئىش باشقارمىسى، ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى يەكەن ۋىلايەتلىك ئىش باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئەسلىدىكى ئاپپارات خادىملىرى ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىش باشقارمىسىغا قوشۇۋېتىلدى.

50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ سانائەت ـ سودا بۆلۈمى، ۋىلايەتلىك سودا شىركىتى، ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىش باشقارمىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1962 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى تەمىنات. سودا كوپىراتىپى بىلەن دۆلەت سودىسى ئايرىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىش باشقارمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى زەربىگە ئۇچرىدى. كېيىنكى يىلى 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنى ھەربىيلەر باشقۇرىدىغان بولدى، قەشقەر شۆبە ھەربىي رايونلۇق پارتكوم باشقۇرۇش خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلدى، ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 70 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىدا ئىنقىلابىي كومىتېت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ھەربىي ۋەكىل گۇرۇپپا باشلىقى بولدى. 1973 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمىنات. سودا كوپىراتىپى ئىنقىلابىي كومىتېتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى «قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى» دەپ ئۆزگەرتىلدى. 70 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ۋىلايەتلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى ئىنقىلابىي كومىتېتى تۈزۈلمە قۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلدى، تولۇق نامى «قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى» بولدى. 1978 ـ يىلدىكى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى دېگەن نام ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1984 ـ يىل 3 ـ ئايدىن باشلاپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ سىرتقى نامى ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىش باشقارمىسى بولدى. 1990 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا، ئىش باشقارمىسىنىڭ قارىمىقىدا سىياسىي بۆلۈم، قوغداش بۆلۈمى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر تەلىم-تەربىيە بۆلۈمى، كاتىبات بۆلۈمى، كەسپىي بۆلۈم، ، پىلان ـ ستاتىستىكا بۆلۈمى، مالىيە ـ بوغالتىرلىق بۆلۈمى، باھا بۆلۈمى، پەن ـ تېخنىكا، ترانسپورت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 49 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى.

2. ناھىيە (شەھەر) لىك تەمىنات ـ سودا ئاپپاراتلىرى

1951 — 1954 ـ يىلغىچە قەشقەر تەۋەسىدىكى 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ھەممىسىدە تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى قۇرۇلدى. پەيزاۋات، يوپۇغا، مارالبېشى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىرىدە تۆنجى تۈركۈمدە كوپىراتىپ قۇرۇلدى؛ 1954 ـ يىلى قەشقەر شەھىرى، تاشقورغان ناھىيىسىدە ئارقا ـ ئارقىدىن كوپىراتىپ قۇرۇلدى. ناھىيە (شەھەر) لىك كوپىراتىپلار قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، شتاتى ئاز ئورۇنلارنىڭ 3 — 5كىچە، كۆپ ئورۇنلارنىڭ 10 — 20گىچە بولدى. قارىمىقىدا كەسپىي بۆلۈمچە، مالىيە بۆلۈمچىسى، سودا دۆكىنى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشنىڭ كېرەكلىك ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش ئاساس قىلىندى. قوشۇلغان پاي سوممىسى 124 مىڭ 700 يۈەنگە، كوپىراتىپقا ئەزا بولغانلار 22 مىڭ 224كە، تىجارەت سوممىسى 1 مىليون 36 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى.

60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيە (شەھەر) لىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپ ئىشلىرى كۈندىن كۈنگە راۋاجلاندى، ئاپپاراتلار ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ، تەدرىجىي مۇكەممەللەشتى. 1964 ـ يىلى ۋىلايەتتىكى ھەر

دەرىجىلىك تەمىنات ـ سودا ئاپپاراتلىرى قارىمىقىدا مالىيە ـ بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، پىلان بۆلۈمچىسى، تەمىنات ـ سودا بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى؛ قارىمىقىدا 37 زاۋۇت، 1064 دۇكان، 106 ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپى، 21 كەسىپىي شىركەت بار بولدى.

80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا 12 ناھىيە (شەھەر) لىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى قارىمىقىدىكى ئاپپاراتلار 1964 ـ يىلدىكى 3 بۆلۈمچىدىن ئىشخانا، قوغداش بۆلۈمچىسى، كەسىپىي بۆلۈمچە، پىلان ـ ستاتىستىكا بۆلۈمچىسى، مالىيە ـ بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، باھا بۆلۈمچىسى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر تەلىم ـ تەربىيە بۆلۈمچىسى قاتارلىق 7 بۆلۈمچە ـ ئىشخانىغا يەتتى؛ قارىمىقىدا ئىشلەپچىقىرىش ـ پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىدىن 33ى (بۇنىڭ ئىچىدە يەكەندە 6، قەشقەر يېڭىشەھەردە 6، يوپۇرغىدا 5، مارالبېشىدا 4، پەيزاۋاتتا 3، مەكىتتە 3، قاغىلىقتا 2، يېڭىساردا 2، پوسكامدا بىر، قەشقەر كونا شەھەردە بىر) ؛ 1930 دۇكان (قەشقەردە 253، يەكەندە 385، مارالبېشىدا 241، پەيزاۋاتتا 227، قاغىلىقتا 205، قەشقەر يېڭىشەھەردە 144، قەشقەر كونا شەھەردە 136، پوسكامدا 107، يېڭىساردا 64، يوپۇرغىدا 56، مەكىتتە 101، تاشقورغاندا 11) ؛ 133 ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپ (قەشقەر شەھىردە 7، قەشقەر كونا شەھەردە 10، قەشقەر يېڭىشەھەردە 12، يېڭىساردا 12، يەكەندە 19، پوسكامدا 9، قاغىلىقتا 18، مەكىتتە 7، مارالبېشىدا 11، پەيزاۋاتتا 11، يوپۇرغىدا 8، تاشقورغاندا 9) ؛ 25 كەسىپىي شىركەت (قەشقەر كونا شەھەردە 3، يەكەندە 3، تاشقورغاندا بىر، قالغان ناھىيىلەردە 2دىن) بار بولدى.

1984 ـ يىلى تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ خاراكتېرى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى شەكلىدىن كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك شەكلىگە، ھۆكۈمەت قۇرۇشتىن خەلق قۇرۇشقا ئۆزگەرتىلدى. يىل ئاخىرىدا 12 ناھىيە (شەھەر) دىكى 130دىن ئارتۇق ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپىدا ئەزالار قۇرۇلتىيى، كېڭەش، نازارەتچىلىك ھەيئىتى قاتارلىق دېموكراتىك باشقۇرۇش تەشكىلاتلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. كېيىنكى يىلى 12 ناھىيە (شەھەر) دە تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ بىرلەشمە كوپىراتىپى قۇرۇلدى.

1990 ـ يىلى 12 ناھىيە (شەھەر) لىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى بىرلەشمە كوپىراتىپلىرىنىڭ ئىچكى ئاپپاراتى كۈندىن كۈنگە مۇكەممەللەشتى، ئىشخانا، پىلان ـ ستاتىستىكا بۆلۈمچىسى، مالىيە بۆلۈمچىسى، كەسىپىي بۆلۈمچە، قوغداش بۆلۈمچىسى، باھا بۆلۈمچىسى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر تەلىم ـ تەربىيە بۆلۈمچىسى، ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى، پارتكوم (پارتكۇرۇپپا) دەرىجىلىك دېموكراتىك باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى بار بولدى. قارىمىقىدا ئىشلەپچىقىرىش ـ پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىدىن 65ى بار بولۇپ، 1980 ـ يىلدىكىدىن 32سى، 1964 ـ يىلدىكىدىن 28ى كۆپەيدى، بۇ ئاپپاراتلار قەشقەر شەھىرىگە 2سى، قەشقەر كونا شەھەرگە 9ى، قەشقەر يېڭىشەھەرگە 6سى، يېڭىسارغا 5ى، يەكەنگە 12سى، پوسكامغا 6سى، قاغىلىقتا 6سى، مەكىتكە 5ى، مارالبېشىغا 7سى، پەيزاۋاتتا 7سى تارقالدى؛ دۇكان 1967گە يېتىپ، 1980 ـ يىلدىكىدىن 43ى، 1964ـ يىلدىكىدىن 903ى كۆپەيدى، قەشقەر شەھىرىگە 83ى، قەشقەر كونا شەھەرگە 321ى، قەشقەر يېڭىشەھەرگە 156سى، يېڭىسارغا 102سى، يەكەنگە 348ى، پوسكامغا 92سى، قاغىلىقتا 288ى، مەكىتكە 155ى، مارالبېشىغا 107سى، پەيزاۋاتتىن 222سى، يوپۇرغىغا 85ى، تاشقورغانغا 8ى تارقالدى؛ ئاساسىي قاتلامدىكى كوپىراتىپ 112گە يېتىپ، 1980 ـ يىلدىكىدىن 21ى، 1964 ـ يىلدىكىدىن 6سى كۆپەيدى، يەكەنگە 18ى، قەشقەر كونا شەھەرگە 14ى، يېڭىسارغا 12سى، قاغىلىقتا 11ى، پەيزاۋاتتا 11ى، قەشقەر يېڭىشەھەرگە 10ى، مارالبېشىغا 10ى، پوسكامغا 9ى، مەكىتكە 6سى، يوپۇرغىغا 6سى، تاشقورغانغا 4ى، قەشقەر شەھىرىگە بىرى تارقالدى؛ كەسىپىي شىركەت 44كە يېتىپ، 1980 ـ يىلدىكىدىن 19ى، 1964 ـ يىلدىكىدىن 23ى كۆپەيدى، قەشقەر شەھىرىگە 2سى، يەكەنگە 5ى، قاغىلىقتا 3ى، پەيزاۋاتتا 5ى، تاشقورغانغا بىرى، قالغان 7 ناھىيىنىڭ ھەربىرىگە 4تىن تارقالدى.

3. تەمىنات ـ سودا قوشۇنى

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئۇلايەتلىك، ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپلىرى قۇرۇلغان دەسلەپكى

مەزگىللەردە، ۋىلايەتتىكى تەمىنات - سودا سىستېمىسىدا 1275 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىدىكىسى 47 (پىلان بۆلۈمىدىكىسى 7، مالىيە - بوغالتىرلىق بۆلۈمىدىكىسى 7، تەمىنات- سودا كوپېراتىپىدىكىسى 31، تازىلىق ئىشچىسى 2)، ۋىلايەتلىك چاي - چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىدىكىسى 501 (بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 357 بولۇپ، 71.6%نى تەشكىل قىلىدۇ)، ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 16، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 32)، ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار، كۇندىلىك بۇيۇملار شىركىتىدىكىسى 40، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى ۋە پاختا - چىگە شىركىتىدىكىسى 500؛ 12 ناھىيە - شەھەرلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىدا 187 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر شەھىرىدىكىسى 33، يەكەندىكىسى 35، پەيزاۋاتتىكىسى 35، يوپۇرمىدىكىسى 53، مارالبېشىدىكىسى 3، قالغان ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىدە 4تىن.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى كۆپەيىپ 6525كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىدىكىسى 47، ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىدىكىسى 110، ۋىلايەتلىك پاختا - چىگە شىركىتىدىكىسى 59، تۈۋەت زاۋۇتىدىكىسى 250، ئۈنۈمبرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىدىكىسى 380؛ 12 ناھىيە (شەھەر) لىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 5679، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر شەھىرىدىكىسى 246، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدىكىسى 493، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكىسى 553، يېڭىسار ناھىيىسىدىكىسى 283، يەكەن ناھىيىسىدىكىسى 1024، پوسكام ناھىيىسىدىكىسى 385، قاغىلىق ناھىيىسىدىكىسى 568، مەكىت ناھىيىسىدىكىسى 503، مارالبېشى ناھىيىسىدىكىسى 869، پەيزاۋات ناھىيىسىدىكىسى 409، يوپۇرغا ناھىيىسىدىكىسى 279، تاشقورغان ناھىيىسىدىكىسى 67.

1980 - يىلى ۋىلايەت بويىچە تەمىنات - سودا سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 7910غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىدىكىسى 47، چاي - چارۋا مەھسۇلاتلار شىركىتىدىكىسى 248، يەرلىك مەھسۇلاتلار ۋە كۇندىلىك بۇيۇملار شىركىتىدىكىسى 122، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتىدىكىسى 53، پاختا - چىگە شىركىتىدىكىسى 102؛ 12 ناھىيە (شەھەر) لىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىدا 7338 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە يەكەندىكىسى 1480، مارالبېشىدىكىسى 789، قەشقەر يېڭىشەھەردىكىسى 774، مەكىتتىكىسى 685، قەشقەر شەھىرىدىكىسى 570، قەشقەر كوناشەھەردىكىسى 488، يېڭىساردىكىسى 320، پوسكامدىكىسى 481، قاغىلىقتىكىسى 754، پەيزاۋاتتىكىسى 540، يوپۇرغاندىكىسى 396، تاشقورغاندىكىسى 61.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 10 مىڭ 630غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 7293كە يېتىپ، 68.4%نى؛ ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 2823كە يېتىپ، 26.6%نى؛ ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 1675كە يېتىپ، 15.8%نى؛ ئالىي ئۇنۇڭلۇق بارلار 17گە يېتىپ، 0.16%نى؛ ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۇڭلۇق بارلار 181گە يېتىپ، 1.7%نى؛ باشلانغۇچ دەرىجىلىك ئۇنۇڭلۇق بارلار 1189 غا يېتىپ، 11.2%نى تەشكىل قىلدى. ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ۋە كەسىپى شىركەتلەردىكى ئىشچى - خىزمەتچى 1001گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 532، ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 368، ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 223، ئالىي ئۇنۇڭلۇق بارلار 8، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۇڭلۇق بارلار 63، باشلانغۇچ دەرىجىلىك ئۇنۇڭلۇق بارلار 182. 12 ناھىيە - شەھەردىكى ئىشچى - خىزمەتچى 9629 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 6761، ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 2454، ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 247، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 1205، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 3055، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتىن تۆۋەن مەلۇماتقا ئىگىلەر 5122، ئالىي ئۇنۇڭلۇق بارلار

9 (قەشقەر شەھىرىدىكى 2، قەشقەر كوناشەھەردىكى 3، پوسكامدىكى 4) ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۇڭ بارلار 118 (قەشقەر شەھىرىدىكى 17، قەشقەر كوناشەھەردىكى 14، قەشقەر يېڭىشەھەردىكى 2، يېڭىسارىدىكى 5، يەكەندىكى 21، پوسكامدىكى 23، قاغىلىقتىكى 4، مەكىتتىكى 10، مارالبېشىدىكى 11، پەيزاۋاتتىكى 5، يوپۇغىدىكى 4، تاشقورغاندىكى 2) .

§ 2 . كەسپىي شىركەتلەر

1 . قەشقەر ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار - كۇندىلىك بۇيۇملار - مېۋە - چېۋە شىركىتى

بۇ شىركەت 1952 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئىلگىرى شىنجاڭ ئۇلكىلىك كوپىراتىپ ئىدارىسى تەسىنات - سودا باشقارمىسىنىڭ قەشقەر توپ سېتىش پونكىتى دەپ ئاتىلاتتى، قارىمىقىدا كەسپىي، ساقلاش، بوغالتىرلىق قاتارلىق بۆلۈم - ئىشخانىلار تەسىس قىلىنغان بولۇپ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن ۋىلايەتلىرى ۋە قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى 8 ناھىيە (شەھەر) نى ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلەش، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىشقا مەسئۇل ئىدى، ئەينى چاغدا 4 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى.

1954 - يىل 1 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپى بىرلەشمە كوپىراتىپىنىڭ توپ سېتىش كەسپى قەشقەر توپ سېتىش پونكىتى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ، شىنجاڭ ئۇلكىلىك كوپىراتىپ ئىدارىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ توپ سېتىش پونكىتى قۇرۇلدى. پونكىت قارىمىقىدا ئىشلەپچىقىرىش تىجارەت بۆلۈمى، سېتىش بۆلۈمچىسى، تەمىنلەش بۆلۈمچىسى، مالىيە - بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، 40 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. كېيىنكى يىلى 10 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كوپىراتىپ ئىدارىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ توپ سېتىش پونكىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1956 - يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپىراتىپى جەنۇبىي شىنجاڭ توپ سېتىش پونكىتى دەپ ئاتالدى. قارىمىقىدا تەمىنلەش بۆلۈمچىسى، سېتىش بۆلۈمچىسى، ئىشلەپچىقىرىش بۆلۈمچىسى، خۇسۇسىي سودا تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش بۆلۈمچىسى، بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، كاتىبات بۆلۈمچىسى، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىنكچىلىكىدىكى خىش زاۋۇتى، ياغاچ زاۋۇتى، يۇڭ - تېرە زاۋۇتى ۋە 3 تارماق دۇكان، 2 دۇكان قۇرۇلدى.

1957 - يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ قەشقەر يەرلىك مەھسۇلاتلار-قوشۇمچە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش پونكىتى دەپ ئاتالدى، قارىمىقىدا كېرەكسىز نەرسىلەرنى يىغىۋېلىش بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، كېرەكسىز نەرسىلەرنى ئونىۋېرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى (تۆمۈرچىلىك زاۋۇتى) كۆپەيتىپ قۇرۇلدى. كېيىنكى يىلى 2 - ئايدا قەشقەر پاختا سېتىۋېلىش پونكىتى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق قەشقەر يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى؛ 9 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك يېمەكلىك سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ، ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىگە قارىدى، قارىمىقىدا پاختا بۆلۈمچىسى، يېمەكلىك بۆلۈمچىسى، گۆش بۆلۈمچىسى، يەرلىك مەھسۇلاتلار بۆلۈمچىسى، كېرەكسىز نەرسىلەر بۆلۈمچىسى، كادىرلار-كاتىبات بۆلۈمچىسى، مالىيە - بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، ستاتىستىكا بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى. قارىمىقىدا

يەنە كېرەكسىز نەرسىلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، توپۇن چارۋىچىلىق فېرمىسى، سۇ چېچىش زاۋۇتى، سېمونت زاۋۇتى، موخۇركا زاۋۇتى، يېمەكلىك زاۋۇتى («كوئېنلۇن» يېمەكلىك زاۋۇتى) قاتارلىق كارخانىلار بار بولدى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا پاختا، يېمەكلىك كەسپىي شىركىتى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتىدىن ئايرىلىپ چىقتى، سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتىنىڭ تولۇق نامى «قەشقەر ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى تىجارەت بۆلۈمى» بولدى. 1961 - يىلى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى تىجارەت بۆلۈمى قارىمىقىدا مەۋرىي باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى، مالىيە - بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، يەرلىك مەھسۇلاتلار بۆلۈمچىسى، كېرەكسىز نەرسىلەر بۆلۈمچىسى، سەي - كۆكتات، مېۋە - چېۋە بۆلۈمچىسى، ساقلاش - توشۇش تەمىنلەش بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىنىدى؛ قارىمىقىدا يەنە كېرەكسىز نەرسىلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى قۇرۇلدى، 110 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 42، ئىشچى 68. 1962 - يىل 7-ئاينىڭ 2 - كۈنى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى تىجارەت بۆلۈمى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى، نامى ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قەشقەر ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار - مېۋە - چېۋە تىجارەت بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. قارىمىقىدا ھاۋالە سودا مۇلازىمەت ئورنى (1965-يىل 3 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى) كۆپەيتىلدى. 1963 - يىل 8 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات- سودا كوپېراتىپىنىڭ قەشقەر يەرلىك مەھسۇلاتلار - مېۋە - چېۋە سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، 1967 - يىل 1 - ئايدا يەرلىك مەھسۇلاتلار- مېۋە - چېۋە سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتىدا ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، 70 - يىللاردا ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى قۇرۇلدى. 1975 - يىل 5 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار- مېۋە - چېۋە سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتى بىلەن قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش- سېتىش پونكىتى بىرلەشتۈرۈلۈپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار - ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى قۇرۇلدى، دەرىجىسى باشقارما دەرىجىلىك كارخانا (1986 - يىلى مۇئاۋىن باشقارما دەرىجىلىك كارخانا قىلىپ تۆۋەنلىتىلدى) قىلىپ بېكىتىلدى، قارىمىقىدا مەمۇرىيەت، سىياسىي خىزمەت، مالىيە - بوغالتىرلىق، ستاتىستىكا - باھا، يەرلىك مەھسۇلاتلار، مېۋە - چېۋە، كېرەكسىز بۇيۇملار، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، ساقلاش - توشۇش بۆلۈمى قاتارلىق بۆلۈم - ئىشخانىلار قۇرۇلدى، دېھقانچىلىق دورىلىرى، سۆڭەك تالقىنى پىششىقلاش زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1978 - يىلدىن كېيىن، قەشقەردىكى 2 - دەرىجىلىك پونكىت، يەنى ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ قەشقەر يەرلىك مەھسۇلاتلار- ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. لېكىن يەرلىك مەھسۇلاتلار - ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتىنىڭ ۋۇيسكىسى ساقلاپ قېلىنىدى، «بىر ئاپپارات، ئىككى ۋۇيسكا» بويىچە ئىش بېجىرىلدى، كادىرلار، مەمۇرىي ئىشلار، سىياسىي ئىدىيە خىزمىتىگە يەنىلا ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى رەھبەرلىك قىلدى، كەسىپىي خىزمەت ۋە مالىيە خىزمىتىگە ئاپتونوم رايوندىكى ئاساسلىق مەسئۇل شىركەت ئىگە بولدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، قارىمىقىدا قەشقەر سودا دۇكىنى شىركىتى قۇرۇلدى، شىركەتتىكى يەرلىك مەھسۇلاتلار - مېۋە - چېۋە شىركىتى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىردى، مالىيىدە مۇستەقىل ھېسابات قىلدى.

1984 - يىل 6 - ئايدا ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار - ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار - كۇندىلىك بۇيۇملار شىركىتى ۋە ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى قۇرۇلدى، شىركەت قارىمىقىدا مەمۇرىيەت - كاتىبات، سىياسىي خىزمەت، مالىيە - بوغالتىرلىق، ستاتىستىكا - باھا، ساقلاش - توشۇش، كۇندىلىك بۇيۇملار، يەرلىك مەھسۇلاتلار، مېۋە - چېۋە، تېتىتقۇ بۆلۈمى قاتارلىق 7 بۆلۈم تەسىس قىلىنىدى. 1987 - يىل 11 - ئايدا

يەرلىك مەھسۇلاتلار - كۇندىلىك بۇيۇملار شىركىتىدە ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتى تۇزۇمى يولغا قويۇلدى، ھۆددە مۇددىتى 3 يىل بولدى. كېيىنكى يىلى 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، قەشقەر ئۇلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار-كۇندىلىك بۇيۇملار - مېۋە - چېۋە شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1990 - يىلى شىركەت قارمىقىدا مەۋرىيەت-كاتىبات، سىياسىي خىزمەت، مالىيە - بوغالتىرلىق، پىلان - ستاتىستىكا - باھا، ساقلاش - توشۇش، كۇندىلىك بۇيۇملار، يەرلىك مەھسۇلاتلار، تېتىتقۇ، سانائەت مەھسۇلاتلىرى، مېۋە - چېۋە، ماددىي ئەشيالارنى يىغىۋېلىش بۆلۈمى قاتارلىق بۆلۈم - ئىشخانىلار تەسىس قىلىندى، 204 مۇقىم ئىشچى - خىزمەتچىسى بار بولدى.

2. قەشقەر ئۇلايەتلىك دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى

1954 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر ئۇلايەتلىك سودا ئىدارىسى قارمىقىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، بۇ بۆلۈم ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1962 - يىل 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى دۆلەت ئىلكىدىكى سودا بىلەن تەمىنات - سودا كوپىراتىپى ئايرىلىپ چىقتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت بۆلۈمى ئۇلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپىغا قارىدى. كېيىنكى يىلى 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ قەشقەر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتى دەپ ئاتالدى. 1967 - يىلدىكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى بىلەن ئىنقىلابىي كومىتېت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتى يەرلىك مەھسۇلات - مېۋە - چېۋە سېتىۋېلىش پونكىتى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ، مىرتقا قارىتا قەشقەر ئۇلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلات - ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى دەپ ئاتالدى، دەرىجىسى باشقارما دەرىجىلىك كارخانا قىلىندى (1986 - يىلى مۇئاۋىن باشقارما دەرىجىلىك ئورۇن قىلىپ تۆۋەنلىتىلدى). 1978 - يىلدىن كېيىن قەشقەردىكى 2 - دەرىجىلىك پونكىت — ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ قەشقەر يەرلىك مەھسۇلات - ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، لېكىن يەرلىك مەھسۇلات - ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى دېگەن ۋېۋىسكا يەنىلا ساقلاپ قېلىندى، «بىر ئاپپارات، ئىككى ۋېۋىسكا» بويىچە ئىش بېجىرىلدى.

1984 - يىل 6 - ئايدا ئۇلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلات - ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى ئۇلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى، ئۇلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلات - كۇندىلىك بۇيۇملار شىركىتىگە بۆلۈندى. 1987 - يىلى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتىدە ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىت تۇزۇمى يولغا قويۇلدى، ھۆددە مۇددىتى 3 يىل بولدى. 1990 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچى 83كە، تۇراقلىق مۇلكى 1 مىليون 810 مىڭ يۈەن (ئەسلى قىممىتى) گە، تۇراقسىز مەبلىغى 12 مىليون 520 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

3. قەشقەر ئۇلايەتلىك پاختا - چىگە شىركىتى

1954 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر پاختا - پاختا يېپ - پاختا رەخت شىركىتى قۇرۇلدى، ئۇ ئۇلكىلىك پاختا - پاختا يېپ - پاختا رەخت شىركىتىگە ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ مەۋرىي مەھكىمىسى سانائەت - سودا باشقارمىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىدى، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ ئۇلايەتلىرىنىڭ پاختا سېتىۋېلىش خىزمىتىنى جەنۇبىي شىنجاڭ تەمىنات- سودا كوپىراتىپى بىلەن بىللە باشقۇردى، قارىمىقىدا كەسىپي بۆلۈم تەسىس قىلىندى. كېيىنكى يىلى 3 - ئايدا قەشقەر پاختا - پاختا يېپ - پاختا رەخت شىركىتى يېڭىسار، يوپۇرغا،

پاختا سېتىۋېلىش

قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرى بىلەن پاختىنىڭ ۋاكالىتەن سېتىۋېلىش كەسپىنى يولغا قويدى. 1956 ـ يىل 3 ـ ئايدا قەشقەر پاختا ـ پاختا يىپ ـ پاختا رەخت شىركىتىدە پىششىقلانمىغان پاختا بۆلۈمى قۇرۇلدى، بۇ بۆلۈم پاختا سېتىۋېلىش ـ سېتىش كەسپىگە مەسئۇل بولدى. 1957 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 12ـ كۈنى قەشقەر پاختا ـ پاختا يىپ ـ پاختا رەخت شىركىتىنىڭ پاختا سېتىۋېلىش ـ سېتىش كەسپى خادىملىرى بىلەن بىللە ۋىلايەتلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ يىلى 3 ـ ئايدا قەشقەر پاختا سېتىۋېلىش پونكىتى قۇرۇلدى، قارىمىقىدا كادىرلار ـ كاتىبات، پىلان ـ مالىيە بۆلۈمچىسى، كەسپىي بۆلۈمچە تەسىس قىلىندى، پونكىتقا 8 تاش پاختا زاۋۇتى، پەيزاۋات پاختا زاۋۇتى، قەشقەر پاختا زاۋۇتى قارىدى. 9ـ ئايدا پاختا پېرىيوم قىلىش كەسپى (قەشقەر تالا تەكشۈرۈش پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى) قەشقەر پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىغا قوشۇۋېتىلىپ، پاختا پېرىيوم قىلىش بۆلۈمچىسى كۆپەيتىپ قۇرۇلدى. 1958 ـ يىل 2 ـ ئايدا قەشقەر پاختا سېتىۋېلىش ـ سېتىش پونكىتى بىلەن قەشقەر يەرلىك مەھسۇلات، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ـ سېتىش پونكىتى بىرلەشتۈرۈلۈپ، سىرتقا قارىتا ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ قەشقەر يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ـ سېتىش پونكىتى دەپ ئاتالدى، قارىمىقىدا پاختا بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 9 ـ ئايدا قەشقەر يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ـ سېتىش پونكىتى، قەشقەر يېمەكلىك سېتىۋېلىش ـ سېتىش پونكىتى بىرلەشتۈرۈلۈپ، ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى، يېمەكلىك سېتىۋېلىش ـ سېتىش پونكىتى دەپ ئاتالدى. كېيىنكى يىلى 7ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ـ سېتىش پونكىتى ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىنىڭ پاختا تىجارەت بۆلۈمى دەپ ئاتالدى، قارىمىقىدا مەمۇرىيەت، پىلان ـ مالىيە بۆلۈمچىسى، كەسپىي بۆلۈمچە، پىششىقلاپ ئىشلەش، پاختا پېرىيوم قىلىش بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى.

1960 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىنىڭ پاختا تىجارەت بۆلۈمى ۋىلايەتلىك پاختا ـ چىگە تىجارەت بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1961 ـ يىلى مارالبېشى قاتارلىق جايلار لوپنۇر كەندىرىدىن نەچچە 10 تونا سېتىۋالدى، ئۇنى پىلىمسىزلاندۇرۇش، كەندىر قوۋزىقىنى سويۇش قاتارلىق يېرىك پىششىقلاشتا مۇئەييەن قىيىنچىلىق يۈز بەردى، ئۇنى ھەل قىلىشقا ئامال بولمىدى، ياۋا كەندىرنى سېتىش قىيىنلىشىپ، كۆپلەپ بېسىلىپ قالدى، نەتىجىدە بۇ خىل تىجارەت توختىتىلدى. 1962 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى دۆلەت ئىلكىدىكى سودا بىلەن تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ئايرىلدى، پاختا ـ چىگە تىجارەت بۆلۈمى تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى قەشقەر ۋىلايەتلىك پاختا ـ چىگە ـ تاماكا تىجارەت بۆلۈمى دەپ ئاتالدى.

1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، پاختا ـ كەندىر تىجارىتىمۇ تەسىرگە ئۇچرىدى. 70 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، پاختا ـ چىگە تىجارەت بۆلۈمىدە ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، ھەربىي ۋەكىل مۇدىر بولدى. 70 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ۋىلايەتلىك پاختا ـ چىگە تىجارەت بۆلۈمى ۋىلايەتلىك پاختا ـ چىگە شىركىتى دەپ ئاتالدى، دەرىجىسى باشقارما دەرىجىلىك كارخانا بولدى (1986 ـ يىلى مۇئاۋىن باشقارما دەرىجىلىك كارخانا قىلىپ تۆۋەنلىتىلدى).

1987 - يىل 11 - ئايدا ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسىدا ھۆددىگە ئېلىپ تىجارەت قىلىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ۋىلايەتلىك پاختا - چىگە شىركىتى پاختىنى مونوپوللۇق سېتىش خاراكتېرىنى كارخانىلاغ تېخى بازار رىقابىتىگە قاتناشتۇرۇلمىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، 1 - نۆۋەتلىك 3 يىللىق ھۆددىگە ئېلىپ تىجارەت قىلىش ئىشىنى يولغا قويمىدى. كېيىنكى يىلى 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى پاختا - چىگە شىركىتى قارمىقىدا پاختا سودىسى مۇلازىمەت مەركىزى قۇرۇلدى، بۇ مەركەز مۇستەقىل تىجارەت، ھېسابات قىلدى.

1990 - يىلى ۋىلايەتلىك پاختا - چىگە شىركىتىدە 140 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 48، ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 41؛ ئامبار كۆلىمى 12 مىڭ 300 كۋادرات مېتىرغا، تۇراقلىق مۇلكى (ئەسلى قىممىتى) 499 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مەبلىغى 69 مىليون 870 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ماڤاشى 478 مىڭ يۈەن بولدى.

4. قەشقەر ۋىلايەتلىك چاي - چارۋا مەھسۇلاتلار شىركىتى

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، قەشقەر تەۋەسىدە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى تاشقى سودا تارماقلىرى تىجارەت قىلاتتى. 1984 - يىل 10 - ئايدا، قەشقەر ۋىلايەتلىك چاي - چارۋا مەھسۇتلىرى شىركىتى قۇرۇلدى، ئۇ ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا قارىدى، قارمىقىدا چارۋا مەھسۇلاتلىرى بۆلۈمى، چاي - يەرلىك مەھسۇلاتلار بۆلۈمى، قوغداش بۆلۈمى، پىلان بۆلۈمى، مالىيە - بوغالتىرلىق بۆلۈمى، مەمۇرىيەت ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، قارمىقىدا يەنە يۈڭ زاۋۇتى، ئۈنىۋېرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلار قۇرۇلدى.

1987 - يىل 11 - ئايدا مەزكۇر شىركەتتە ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ھۆددە مۇددىتى 3 يىل بولدى. 1990 - يىلى 448 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 184، ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 321، تۇراقسىز مەبلىغى 22 مىليون 220 مىڭ يۈەنگە، ئىشلىتىلگەن تۇراقسىز مەبلىغى 14 مىليون 170 مىڭ يۈەنگە، تۇراقلىق مۇلكى 4 مىليون 630 مىڭ يۈەنگە (ئەسلى قىممىتى)، ئامبار كۆلىمى 12 مىڭ كۋادرات مېتىرغا، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ماڤاشى 1 مىليون 35 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1) يۈڭ زاۋۇتى 1953 - يىل 3 - ئايدا قەشقەر شەھىرى شامالباغ يېزىسى كونا شەھەر رايونىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 70 مو يەر ئاجرىتىلىپ قەشقەر يۈڭ زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت جەنۇبىي شىنجاڭ ئېكسپورت شىركىتىگە قارىدى، 200دىن ئارتۇق ئىشچى - خىزمەتچىسى بار بولدى، بۇ زاۋۇت ھەرخىل يۈڭ، ئۆچكە تېرىتى، قوي - ئۆچكە يۇڭى، ئات يايلى قاتارلىق ئېكسپورت تاۋارلىرىنى پىششىقلىدى. 1956- يىلى ئېكسپورت تاۋارلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان ئۆچەي زاۋۇتى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ يۈڭ - ئۆچەي زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 250 كە يەتتى، قارمىقىدا ئىشلەپچىقىرىش بۆلۈمچىسى، قوغداش بۆلۈمچىسى، بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، مەمۇرىيەت بۆلۈمچىسى ۋە يۈڭ سېخى، يايىل - قۇيرۇق سېخى، ئۆچەي سېخى تەسىس قىلىندى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، قۇرۇق مېۋە ئېكسپورت قىلىش ئۈچۈن قۇرۇق مېۋە سېخى قۇرۇلدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قۇرۇق مېۋە پىششىقلاش كەسپى تاشقى سودا سىستېمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1973 - يىلى، گىلەم سېخى قۇرۇلدى، بۇ سېختا ئېكسپورت قىلىنىدىغان گىلەملەر توقۇلدى، بۇ سېختا پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش، ئىش ھېشى ماڤاشى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

1984 - يىل 10 - ئايدا تۈزۈلمە ئىسلاھ قىلىنىپ، يۈڭ زاۋۇتى بىلەن ئۆچەي زاۋۇتى ئايرىلىپ، يۈڭ زاۋۇتى تەمىنات - سودا سىستېمىسىغا ئايرىپ بېرىلدى، ئۇ چاي - چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىگە بۆلۈستە قارايدىغان بولدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، زاۋۇتتا ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

2) ئۇنىۋېرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى بۇ زاۋۇتنىڭ تەكتسى قەدىرىەگ ھاجىمىنىڭ خۇسۇسىي كارخانىسى بولۇپ، 1956 - يىل 8 - ئايدا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلدى. بۇ كارخانىدا ھەر خىل پوستۇندىكى خۇرۇم پەلتۇ، كىگىز - گىلەم، پىما، يۇڭ ئارغامچا، ھايۋانات تېرىسى پىششىقلاندى، شۇ چاغدا 280 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1959 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ زاۋۇت قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىي شەھەر ئەتراپى (ھازىرقى ئايرودروم رايونى) غا كۆچۈرۈلدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا مەزكۇر زاۋۇت سىرتتا نىسبەتەن تاشقى سودا ئۇنىۋېرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى دەپ ئاتالدى، تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرى تىجارەت بۆلۈمىگە قارىدى. زاۋۇتتا قوغداش بۆلۈمچىسى، بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، مەمۇرىيەت بۆلۈمچىسى ۋە تېرە سېخى، تېرە ئاشلاش سېخى، پىچىش-تىكىش سېخى، كىگىزچىلىك سېخى، قۇرۇق مېۋە سېخى، قېزىلما بايلىق سېخى تەسىس قىلىندى، 680 نەپەر ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى. 1973 - يىلى گىلەمچىلىك سېخى كۆپەيتىلدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 130غا يەتتى. 1976 - يىلى گىلەم سېخى «7 - ماي» گىلەم زاۋۇتى قىلىپ كېڭەيتىلدى.

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۇنىۋېرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى بىلەن لۆڭگە زاۋۇتى بىرلەشتۈرۈلۈپ قەشقەر ۋىلايەتلىك گىلەم زاۋۇتى دەپ ئاتالدى، زاۋۇت قارمىقىدا چارۋا مەھسۇلاتلىرى سېخى، تېرە ئاشلاش سېخى، كىگىزچىلىك سېخى، پىچىش - تىكىش سېخى، ماشىنىسازلىق سېخى، تاراش سېخى، ئىنچىكە يۇڭ سېخى، گىلەم توقۇش سېخى، گىلەم يۇيۇش سېخى ۋە يىپ بوياش گۇرۇپپىسى قاتارلىق ئورۇنلار تەسىس قىلىندى. 1984 - يىل 10 - ئايدا كونا ئۇنىۋېرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى بىلەن گىلەم زاۋۇتى ئايرىۋېتىلدى، كونا ئۇنىۋېرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىنىڭ ئەسلىدىكى خادىملىرى ۋە مال - مۈلكى چاي-چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، سىرتقا قارىتا ئۇنىۋېرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى دەپ ئاتالدى. 1986 - يىلى مەزكۇر زاۋۇتقا خۇرۇم ئىشلەش ئۈسكۈنىسىدىن 3ى، توكلۇق كىيىم تىكىش ماشىنىسىدىن 18ى سەپلەندى، شۇ يىلى 42 مىڭ يۇەن پايدا يارىتىلدى. 1987 - يىلى مەزكۇر زاۋۇتتا ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، شۇ يىلى 42 مىڭ يۇەن پايدا ئالدى.

§ 3 . تۈزۈلمە، باشقۇرۇش

1. تۈزۈلمە

1) تەرەققىيات جەريانى قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى — دېھقان - چارۋىچىلار ئاساس قىلىنغان كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكىدىكى ھەمكارلىق سودا تەشكىلاتى بولۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىغا لازىملىق بۇيۇملار ۋە يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى، يەرلىك، ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش - سېتىش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالغان.

كوپېراتىپ قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردىن 1957 - يىلغىچە بولغان كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكى مەزگىلىدە، باشقۇرۇش تەشكىلاتلىرى، باشقۇرۇش تۈزۈمى مۇكەممەل ئىدى، ئەزالار قۇرۇلتىيى قەرەللىك ئېچىلىپ، كېڭەش، نازارەت ھەيئىتى سايلاپ چىقىلاتتى، كوپېراتىپ ئىچىدىكى زور مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىناتتى. ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلى ئاساسەن پىلانلىق باشقۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى، بىر تۈتاش تەقسىملەش، دەرىجە بويىچە باشقۇرۇش، تەك لىنىيە بويىچە يۆتكەش، «ئىككى ئاۋۇال» پرىنسىپى يەنى شەھەر - يېزا بازارلىرى ئۈزۈلمەي ياردەم بېرىش، قوشۇمچە يېمەكلىك بىلەن تەمىنلەش پېتەرلىك بولمىغاندا، ئوتتۇرا - كىچىك شەھەرلەر

ۋە بازارلارنى تەمىنلەيدىغان قوشۇمچە يېمەكلىك ئىستېمالىنى قىسقارتىپ، چوڭ شەھەرلەرنى ۋە زاۋۇت، كانلارنى ئاۋۋال تەمىنلەش؛ شەھەر - يېزىلار ئېھتىياجلىق سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەشتە، دېھقانلارنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشىغا پايدىلىق بولۇش ئۈچۈن، ئاۋۋال يېزىلارنى تەمىنلەش پرىنسىپىنى يولغا قويدى. شۇ يىلى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسى يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەرلىك سانائەتنى ئىشلەپچىقىرىلغان يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىشقا يار يۆلەك بولۇندى، ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ قىممىتى 12 مىليون يۈەندىن ئاشتى. 1958 — 1962 - يىلغىچە دۆلەت ئىلكىدىكى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئورۇنلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەندىن كېيىن، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە بولدى، باشقۇرۇش تەشكىلاتى، باشقۇرۇش تۈزۈمى رولىنى يوقاتتى، كوپېراتىپ «خەلق باشقۇرۇشى» دىن «ھۆكۈمەت باشقۇرۇشى» غا ئۆزگەردى. ئىگىلىك باشقۇرۇش قالايمىقانلاشتى، تەمىنات - سودا سىستېمىسىنىڭ ئىشلىرى راۋان بولمىدى، تاۋار ئوبوروت يوللىرى ئىككىدىن بىرگە قىسقاردى، يېزىلاردا ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتى توسالغۇغا ئۇچرىدى، ئۇنۇم ئازىيىپ كەتتى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن 70 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە، ۋىلايەت تەۋەسىدە ۋىلايەت، ناھىيە دەرىجىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى، خاراكتېرى «ئومۇمىي خەلق» مۇلۇكچىلىكىدىن «كوللېكتىپ» مۇلۇكچىلىكىگە ئۆزگەردى.

70 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن ئوتتۇرىلىرىغىچە، ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسى يەنە دۆلەت ئىلكىدىكى سودا بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. 1975 - يىلغا كەلگەندە ھەر دەرىجىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى يەنە دۆلەت ئىلكىدىكى سودىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، مۇستەقىل ئىگىلىك باشقۇرۇشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1984 - يىلى ۋىلايەتتىكى ھەر دەرىجىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى تەشكىلىي باشقۇرۇش، تۈزۈلمە باشقۇرۇش ئىسلاھاتى خىزمىتىنى تاماملىدى، ئەزالار قۇرۇلتىيى، كېڭەش، نازارەتچىلىك ھەيئىتى قاتارلىق دېموكراتىك باشقۇرۇش تەشكىلاتى، باشقۇرۇش تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ «ئۈچ خىل خاراكتېرى» تەشكىلىي جەھەتتىكى ئامىمۇيلىق، باشقۇرۇش جەھەتتىكى دېموكراتىكلىك، تىجارەت جەھەتتىكى جانلىقلىق قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇ يىلى پاي قوشقان دېھقانلار ئومۇمىي دېھقانلارنىڭ %82نى ئىگىلىدى.

2) تۈزۈلمە ئىسلاھاتى 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا سىستېمىسىدا تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى كارخانىنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنى كېڭەيتىش، ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، كارخانا ۋە ئىشچى- خىزمەتچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاش، سېتىۋېلىش - سېتىش سىياسىتىنى تەڭشەش، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش دائىرىسىنى تارايتىش، كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىش دائىرىسىنى كېڭەيتىش، تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدە بولۇش خاراكتېرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، «ئۈچ خىل خاراكتېر» بويىچە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت بولدى. بۇ مەزگىلدە، ھەر دەرىجىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى، كەسىپي شىركەتلەر ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتى جەھەتتە «دېھقانچىلىق ئارقىلىق ئىسلاھ قىلىش، خەلقنى بېيىتىپ كوپېراتىپنى گۈللەندۈرۈش» نى ئاساس قىلىپ، كارخانىنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنى كېڭەيتىش بىلەن ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى كېڭەيتىشتىن ئىبارەت ئىككى نۇقتىنى نۇقتىلىق تۇتتى. كارخانىنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى مۇنداق 4 جەھەتتىن كېڭەيتىلدى: كارخانىنىڭ كەسىپي تىجارەتتە ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى كېڭەيتىلدى، كارخانىلاردا تىجارەت شەكلىنى تاللاش ھوقۇقى بار بولدى، سېتىۋېلىش يوللىرى جەھەتتە

تۆزىگە تۆزى خوجا بولدى؛ مالىيە جەھەتتە تۆزىگە تۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى كېڭەيتىلدى، كارخانىلاردا خىراجەت چىقىمىنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش ھوقۇقى، باج ۋە پايدىنى تەقسىملەش ھوقۇقى، ئىشلىتىش ھوقۇقى بار بولدى؛ كادىرلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقى كېڭەيتىلدى، كارخانىلار تەمىنات - سودا كوپىراتىپىغا تەقسىم قىلىنغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تاللاپ ئىشلىتەلەيدىغان بولدى، خىزمەت ئېھتىياجىغا ماس كەلمەيدىغانلارنى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلالايدىغان بولدى؛ باھا باشقۇرۇش ھوقۇقى كېڭەيتىلدى، كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش-سېتىشقا رۇخسەت قىلىنغان يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى تەمىنات - سودا كوپىراتىپى بازارنىڭ تەمىنلەش - ئېھتىياجىغا قاراپ ھەمكارلىشىپ بېكىتىدىغان بولدى. ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى 1980 - يىلى باشلاندى، بۇ خىل تۈزۈمنىڭ مۇنداق 3 خىل ئاساسىي شەكلى بار. (1) پايدىنى ھۆددىگە ئېلىش، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش، يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان پايدىدىن باشقا خىراجەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى بىر تەرەپ قىلىش؛ (2) ئىش ھېقى ماۋاشى بىلەن ئاساسىي ماۋاشقا نىسبەت ماۋاشنى قوشۇش؛ (3) نورمىلىق باشقۇرۇش، دۇكان - گۈرۈپپىلارنى بىرلىك قىلىپ ھېسابات قىلىش، تاپاۋەت بىلەن مۇكاپاتنى چېتىش. شۇنىڭدىن كېيىن، تەمىنات - سودا سىستېمىسى ھەر خىل شەكىلدىكى ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈملىرىنى يولغا قويغاندا، ھەر دەرىجىلىك كوپىراتىپلار مۇكاپاتتىن باشقا، باج - پايدىنى «ئەمگەك پايدىسى فوندى ئۇچۇن مەلۇم نىسبەت ئايرىپا بولىدۇ» دەپ بەلگىلەندى.

1983 - يىل 3 - ئايدا يەكەن ناھىيىسى تەمىنات - سودا كوپىراتىپى سىستېمىسى بويىچە تۈزۈلمە ئىسلاھاتى نۇقتىدا سىناق قىلىنىدىغان ناھىيە قىلىپ بېكىتىلىپ، تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيىدىكى 19 ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپ، 4 كوپىراتىپتا ئاۋۇال سىناق قىلىندى، ئاساسىي قاتلامدىكى 15 كوپىراتىپ كېڭەيتىلىدىغان كوپىراتىپ بولدى، ئالدىن بېكىتىلگەن خىزمەتلەر 6 ئايدا ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇندالدى. پاي ئېنىقلىنىپ پايدا بۆلۈندى، پاي ۋە ئەزا كۆپەيتىلدى، ئەزالار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، كېڭەش ھەيئىتى ۋە نازارەتچىلىك ھەيئىتى دېموكراتىك ئاساستا سايلاپ چىقىلدى. 7 - ئاينىڭ 25-كۈنى يەكەن ناھىيىلىك بىرلەشمە كوپىراتىپ قۇرۇلدى، يىل ئاخىرىدا قەشقەر كونائەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يوسكام، قاغىلىق، مەكىت، يېڭىسار ناھىيىلىرىدە بىرلەشمە كوپىراتىپ قۇرۇلدى. ئۇلاپەتتىكى 128 ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپنىڭ 74ى تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى تاماملىدى، بۇ ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپلىرىنىڭ 60.8%نى تەشكىل قىلىدۇ، 900 مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى 300 مىڭ كونا پاي ئېنىقلىنىپ، 300 مىڭ يۈەن پايدا بۆلۈندى، 580 مىڭ يۈەن قىممىتىدە 170 مىڭ پاي كۆپەيتىلدى. كېيىنكى يىلنىڭ ئاخىرىدا، تاشقورغان ناھىيىسىدىن باشقا ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ھەممىسىدە بىرلەشمە كوپىراتىپ قۇرۇلدى، 128 ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپى 114كە قىسقارتىلدى، پاي قوشقان دېھقانلار ئومۇمىي دېھقانلارنىڭ 82%نى تەشكىل قىلدى، پاي مەبلىغى 1 مىليون 123 مىڭ يۈەندىن 2 مىليون 30 مىڭ يۈەنگە كۆپەيدى، ئەزالارنىڭ پاي مەبلىغىنىڭ ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپلىرىنىڭ پېيىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى 38.6%تىن 9.6%كە ئۆزگەردى. ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئاساسىي قاتلامدىكى زىيان تارتقۇچىلار كوپىراتىپلار زىيان تارتىشتىن پايدا ئالمىدىغان بولدى، پايدىسى ئازقىلىق نەسى قالغان زىيانىنى تۆگىتىپ، ئىقتىسادىي يۈكنى چۈرۈپ تاشلىدى. مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ دۆلەتباغ، ئاناركۆل يېزىلىق ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپلىرى ھەر يىلى زىيان تارتتى، زىيىنىنى قاپلىيالمىغان قەرز سوممىسى 271 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە قارىتا مەسئۇلىيەت، ھوقۇق، پايدا بىرلەشتۈرۈلگەن باشقۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە زىيان تارتىشتىن پايدا ئالمىدىغان بولۇپ، 56 مىڭ يۈەن پايدا ئالدى. پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى 11 ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپتا پايدا زىيانىنى قاپلىيالماي 25 مىڭ يۈەن زىيان كۆرۈلدى، نەسى زىيان 2 مىليون 719 مىڭ يۈەنگە يەتتى. مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ 1990 - يىلغا قەدەر 2 مىليون 38 مىڭ يۈەن پايدا ئالدى، نەسى قالغان 2 مىليون

584 مىڭ يۈەن زىيان تۈگىتىلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە تەمىنات - سودا كوپىراتىپى سىستېمىسى يۇقىرىغا تاپشۇرغان باج 27 مىليون 418 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1980 - يىلدىكى 3 مىليون 18 مىڭ يۈەنلىك 78.5 ھەسسىسىگە، 1965 - يىلدىكى 1 مىليون 322 مىڭ يۈەنلىك 198 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى.

2. باشقۇرۇش

1) دېموكراتىك باشقۇرۇش 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرىدىكى تەمىنات - سودا كوپىراتىپلىرى، ناھىيە - شەھەرلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپلىرى ۋە ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپلارنىڭ ھەممىسىدە كوپىراتىپ نىزامنامىسى، كوپىراتىپ قانۇنى تۈزۈلۈپ، دېموكراتىك باشقۇرۇش توغرىسىدا تەپسىلىي بەلگىلىمە چىقىرىلدى. ئەزالار قۇرۇلتىيىنىڭ فۇنكسىيىسى مۇنداق بولدى: كوپىراتىپنىڭ نىزامنامىسىنى ماقۇللاش ۋە ئۇنىڭغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش، كېڭەش ۋە نازارەتچىلىك ھەيئىتىنىڭ ئەزالىرىنى سايلاش، كوپىراتىپ ئىجرائىيە ھەيئىتى ۋە نازارەتچىلىك ھەيئىتى ئوتتۇرىغا قويغان خىزمەت دوكلاتىنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش، كوپىراتىپنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش فاڭجېنى، تىجارەت پىلانى، مالىيە خام چوتى ۋە نەق چوتى، ئىگىلىك باشقۇرۇش نەتىجىسى ۋە تەقسىمات قاتارلىق زور ئىشلارنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش. ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ فۇنكسىيىسى مۇنداق بولدى: دۆلەتنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى، ئەمەر - پەرمانلىرىنى، پىلان ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك كوپىراتىپنىڭ يولىورۇقلىرىنى، ئەزالار قۇرۇلتىيىنىڭ قارارىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىش، سىرتقا قارىتا توختام، كېلىشىم، ئەھدىنامە تۈزۈش، ئىچكى قىسىمدا ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئىشلىتىش، تەقسىم قىلىش، سىناش، مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش قاتارلىقلار. نازارەتچىلىك ھەيئىتىنىڭ فۇنكسىيىسى مۇنداق بولدى: ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ دۆلەتنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى، پىلانىنى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك كوپىراتىپنىڭ يولىورۇقىنى، ئەزالار قۇرۇلتىيىنىڭ قارارىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى ئەھۋالىنى نازارەت قىلىش، كوپىراتىپنىڭ تۇرلۇك تىجارىتىنى، مالىيە كىرىم - چىقىمىنىڭ باشقۇرۇلۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش، خىيانەت ۋە ئوغرىلىق قىلىشقا دائىر دېلولارنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش.

1958 - يىلى تەمىنات - سودا كوپىراتىپى بىلەن دۆلەت ئىلكىدىكى سودا بىرلەشتۈرۈلۈپ، دېموكراتىك باشقۇرۇش تەشكىلاتى ۋە تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 4 يىلدىن كېيىن تەمىنات - سودا كوپىراتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ۋىلايەت بويىچە ھەر دەرىجىلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپلىرىنىڭ دېموكراتىك باشقۇرۇش تەشكىلاتى ۋە تۈزۈمىمۇ ئەسلىگە كەلدى. 1968 - يىلدىن باشلاپ ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپلىرىغا كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن - ئوتتۇرا دېھقانلار باشقۇرۇش ھەيئىتى رەھبەرلىك قىلدى، بۇ خىل ئەھۋال 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتى.

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا دۆلەتلىك باش كوپىراتىپ «ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپىراتىپلىرىدا ئەزالار دېموكراتىك باشقۇرۇشنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش چارىسى»نى ئېلان قىلىپ، ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپلاردا ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى دېموكراتىك باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى بەلگىلىدى.

1983 - يىلى يەكەن ناھىيىسى ۋىلايەت بويىچە تەمىنات - سودا كوپىراتىپلىرىنىڭ ئىسلاھ قىلىش نۇقتىدا سىناق قىلىنىدىغان ناھىيە قىلىندى. ناھىيىدىكى 19 ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپ شۇ يىلى 6 - ئايدا پايىنى ئېنىقلاپ پايدىنى بۆلۈش، پايىنى كېڭەيتىش، كوپىراتىپقا ئەزا بولۇش، ئەزالار قۇرۇلتىيى ئېچىش، ئىجرائىيە ھەيئىتى ۋە نازارەتچىلىك ھەيئىتى، ناھىيىلىك بىرلەشمە كوپىراتىپ قۇرۇلتىيىنى ئېچىش خىزمىتىنى تاماملىدى. 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى يەكەن ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپىرتىپى بىرلەشمە كوپىراتىپ ئەزالىرى قۇرۇلتىيى ئاچتى، قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك بىرلەشمە كوپىراتىپ قۇرۇلدى. كېيىنكى يىلى يىل ئاخىرىدا ۋىلايەتتىكى 114 ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپىدا تەمىنات - سودا ھەمكارلىق سودىسىنى باشقۇرۇش، يەنى تەشكىلىي جەھەتتىكى ئاممۇۋىلىق، باشقۇرۇش جەھەتتىكى دېموكراتىكلىق، تىجارەت جەھەتتىكى جانلىقلىق

ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، بۇ خىل ھالەت ئەزالار قۇرۇلتىيى، ئىجرائىيە ھەيئىتى، نازارەتچىلىك ھەيئىتى قاتارلىق دېموكراتىك باشقۇرۇش تەشكىلاتلىرىدا كونكرېت ئىپادىلەندى. 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ 11دا تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ بىرلەشمە كوپېراتىپى قۇرۇلدى (تاشقورغان ناھىيىلىك بىرلەشمە كوپېراتىپ 1985 - يىلى قۇرۇلدى). ناھىيە (شەھەر) لىك بىرلەشمە كوپېراتىپ قۇرۇلتىيىدا سايلام ئارقىلىق مۇجۇتقا كەلگەن ئىجرائىيە ھەيئىتى، نازارەتچىلىك ھەيئىتى دېموكراتىك باشقۇرۇشنى يولغا قويدى. ئادەتتە ئىككى دەرىجىلىك كېڭەشتە 5 — 9نەپەر، نازارەتچىلىك ھەيئىتىدە 3 — 7گەپەر ئادەم بار بولدى. ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىدا تاكى 1990 - يىلغىچە ۋىلايەتلىك 1 - دەرىجىلىك كوپېراتىپ قۇرۇلمىدى.

2) مەبلەغ باشقۇرۇش 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ھەر دەرىجىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى دەسلەپ قۇرۇلغاندا، 45 مىڭ 19 پايغا خېرىدار چىقتى، پاي سوممىسى 220 مىڭ 401 يۈەنگە، باشقا مەبلەغ 113 مىڭ 326 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەتلىك كوپېراتىپىنىڭ 9252 پېيىغا خېرىدار چىقتى، بۇ ئومۇمىي پاينىڭ %55.20نى تەشكىل قىلدى، پاي سوممىسى 39 مىڭ 506 يۈەن بولۇپ، بارلىق پاي مەبلىغىنىڭ %3.10نى تەشكىل قىلدى؛ 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ 35 مىڭ 767 پېيىغا خېرىدار چىقتى، پاي سوممىسىغا باشقا مەبلەغلەرنى قوشقاندىكى مەبلىغى 344 مىڭ 224 يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي مەبلەغنىڭ %7.89نى تەشكىل قىلدى. تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، بۇ مەزگىلدە ۋىلايەت بويىچە تىجارەت سوممىسى 1 مىليون 131 مىڭ 988 يۈەنگە، كىرگۈزۈلگەن مال سوممىسى 112 مىڭ 917 يۈەنگە، پايدىسى 53 مىڭ 641 يۈەنگە يەتكەن.

1964 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپ سىستېمىسىنىڭ تۇراقسىز مەبلىغى 18 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ 10 مىليون 760 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئومۇمىي مەبلەغنىڭ %57.5نى تەشكىل قىلدى؛ تۇراقلىق مۇلكى (ئەسلى قىممىتى) 9 مىليون 845 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ 6 مىليون 15 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، %61.1نى تەشكىل قىلدى. شۇ يىلى يۇقىرىغا 1 مىليون 322 مىڭ يۈەن باج تاپشۇرۇلدى، بۇ ۋىلايەت بويىچە ئومۇمىي باجنىڭ %4.59نى تەشكىل قىلمدۇ.

80 - يىللاردا ھەر دەرىجىلىك ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپلىرى پاينى ئېنىقلىدى ۋە كېڭەيتتى. ۋىلايەت بويىچە پاي قوشقان دېھقانلار ئومۇمىي دېھقانلارنىڭ %82نى تەشكىل قىلدى. سېتىۋېلىش - سېتىش قىممىتى 397 مىليون 144 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ تۇراقلىق مۇلكى (ئەسلى قىممىتى) 41 مىليون 170 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ 20 مىليون 200 مىڭ يۈەن بولۇپ، %49.1نى تەشكىل قىلدى؛ تۇراقسىز مەبلىغى 69 مىليون 900 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ 33 مىليون 700 مىڭ يۈەن بولۇپ، %48.2نى تەشكىل قىلدى؛ يۇقىرىغا 3 مىليون 18 مىڭ يۈەن باج تاپشۇرۇلدى، بۇ ۋىلايەت بويىچە باج كىرىمىنىڭ %10.29نى ئىگىلەيدۇ.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسىنىڭ سېتىۋېلىش - سېتىش قىممىتى 2 مىليارد 184 مىليون 290 مىڭ يۈەنگە يەتتى، تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 303 مىليون 820 مىڭ يۈەن بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە پارچە سېتىلغان تاۋار سوممىسىنىڭ %29.61نى تەشكىل قىلدى؛ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ سېتىلىش سوممىسى 189 مىليون 290 مىڭ يۈەن بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە %75.7نى تەشكىل قىلدى؛ يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش سوممىسى 1 مىليارد 95 مىليون 520 مىڭ يۈەن بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە %86.71نى تەشكىل قىلدى؛ تۇراقسىز مەبلىغى 255 مىليون 270 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ 169 مىليون 400 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، تۇراقسىز مەبلەغنىڭ %66.4نى تەشكىل قىلدى؛ تۇراقلىق مۇلكى (ئەسلى قىممىتى) 225 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ 99 مىليون 570 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، %44.3نى تەشكىل قىلدى؛

يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان باج 27 مىليون 418 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ۋىلايەت بويىچە باج كىرىمىنىڭ 29.27% نى تەشكىل قىلدى.

§ 4. چاي ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش - سېتىش

1. چاي

قەشقەر ۋىلايىتىگە يۆتكەپ تەمىنلىنىدىغان باستۇرۇلغان ئاساسلىق چاي پالما چېيى بولۇپ، ئۇنى دۆلەت پىلان بويىچە باشقۇردى، يالغۇز تىجارەت قىلىنىدى. 50 - يىللاردا چاي مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرىدىغان 1 - تۈردىكى تاۋار قىلىنىپ، «سىرتقا سېتىشنى كېڭەيتىش، چېگرا رايونلارغا سېتىشنى ئىگىلەش، ئىچكى بازاردا سېتىشنى تەڭشەش» پرىنسىپى يولغا قويۇلدى. بۇ مەزگىلدە ۋىلايەت بويىچە يىلىغا 40 تونىنىدىن كۆپرەك باستۇرۇلغان چاي بىلەن تەمىنلەندى. تاشقى سودا تارماقلىرى ۋىلايەتلىك چاي - چارۋا مەھسۇلاتلار شىركىتىگە پىلان بويىچە مال يۆتكىدى، ئاندىن تۆۋەن دەرىجىلىك سودا كارخانىلىرىغا تەقسىم قىلىنىدى، لېكىن بىرلا خىل يول بىلەن تىجارەت قىلىنىدى. 60 - يىللاردا چاي 2 - خىلدىكى تاۋار قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، پىلانلىق يۆتكەش-تەمىنلەش، ئېكسپورتقا ئاۋۇال كاپالەتلىك قىلىش، چېگرا رايونلارغا سېتىلىدىغانلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، قالغانلىرىنى ئىچكى بازاردا سېتىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش سىياسىتى يولغا قويۇلدى، يىلىغا 60 — 70 تونىنا باستۇرۇلغان چاي بىلەن تەمىنلەندى. 70 - يىللاردا چاي ئىشلەپچىقىرىشى مۇقىم تەرەققىي قىلدى، ئىچكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت پەسەيدى، شۇنىڭ بىلەن «ئېكسپورتنى كېڭەيتىش، چېگرا رايونلارغا سېتىلىدىغانلىرىغا كاپالەتلىك قىلىش، دۆلەت ئىچىدە سېتىشنى كېڭەيتىش» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلدى. كېيىنكى مەزگىللەردە، ۋىلايەت بويىچە يىلىغا تەمىنلىنىدىغان چاي 100 تونىنىدىن ئاشتى.

80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چاي مەھسۇلاتلىرىنى تەمىنات - سودا سىستېمىسى بىۋاستە تىجارەت قىلدى، ئىچكى بازاردا سېتىلىدىغان ۋە ئېكسپورت قىلىنىدىغان چايلارنىڭ ھەممىسى ئاشكارا تىجارەت قىلىنىدىغان بولدى. ۋىلايەت تەۋەسىدىكى بازارلاردا سېتىلىدىغان باستۇرۇلغان چاينى ۋىلايەتلىك چاي - چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى پىلان بويىچە يۆتكەپ بىۋاستە مال كىرگۈزۈپ، ناھىيە (شەھەر) لەردىكى سودا كارخانىلىرىغا تەقسىملەيدىغان بولدى، يەنى تىجارەت يولى بىر خىللا بولدى، باشقا چايلارغا قارىتا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىش ئۆزئارا چېتىلىپ، كۆپ يوللۇق تىجارەت يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 168 تونىنا باستۇرۇلغان چاي سېتىۋېلىندى، 70 تونىنىسى سېتىلدى. 1987 - يىلى باستۇرۇلغان چاينىڭ سېتىلىشى زور ھەجىمدە ئاشتى، شۇ يىلى 194 تونىنا چاي سېتىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن تەڭپۇڭلاشتى. 1990 - يىلى 67 تونىنا باستۇرۇلغان چاي سېتىۋېلىنىپ، 122 تونىنىسى سېتىلدى.

2. چارۋا مەھسۇلاتلىرى

1) تۇرلىرى قەشقەر ۋىلايىتىدە چارۋا مەھسۇلاتلىرى بايلىقى مول بولۇپ، ئاساسلىقى تۆۋەت-يۈڭ ۋە ھەرخىل تېرە بار. تۆۋەت - يۈڭ تۇرلىرىدىن ئاساسلىقى ئۇچقە تۆۋىتى، قوتاز يۈڭى، تۆگە يۈڭى قاتارلىقلار بار. ئۇچقە تۆۋىتى ئۇچكىدىن ئېلىنغانلىرى ئېلىنغان تۆۋەت، ئۆزلۈكىدىن چۈشكەنلىرى تاشلانغان تۆۋەت دەپ ئاتالدى؛ رەڭگىگە قاراپ ئاق تۆۋەت، كۆك تۆۋەت، بىنەپشە رەڭ تۆۋەت دەپ ئايرىلدى، ھەر بىر رەڭلىك تۆۋەت يەنە 1 - دەرىجىلىك (تۆۋەت تەركىبى 80% تىن تۆۋەن بولمىغانلىرى)، 2 - دەرىجىلىك (تۆۋەت تەركىبى 50% تىن تۆۋەن بولمىغانلىرى) دەپ ئايرىلدى. قوتاز تۆۋىتى كۆك ۋە قارا دەپ ئىككى رەڭگە، 1.

ۋە 2 ـ دەرىجە دەپ ئىككى دەرىجىگە ئايرىلدى، 1 ـ دەرىجىلىكنىڭ تەۋەت تەركىبى %75تىن، 2 ـ دەرىجىلىكنىڭ %50تىن يۇقىرى بولدى. تۆگە تەۋەتى 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ دەرىجە دەپ 3 دەرىجىگە ئايرىلدى، 1 ـ دەرىجىلىك تۆگە تەۋەتىنىڭ تەۋەت تەركىبى %60، 2 ـ دەرىجىلىكنىڭ %30، 3 ـ دەرىجىلىكنىڭ %10 بولدى. يۈك تۇرلىرىدىن قوي يۈڭى، تۆگە يۈڭى، قوتاز يۈڭى، توشقان يۈڭى ۋە ئات قىلى بار. يۈك يەنە چۈپۈر ۋە قوي يۈڭى دەپ ئايرىلدى. سېتىۋېلىنغان چۈپۈر ئارىلاش ۋە قالايمىقان بولۇپ، پىششىقلاندىن كېيىن تارىلىپ تۈتام قىلىپ باغلاندى، ئاخىرىدا كېسىشتە، ئىككى ئۇچى كېسىلگەن بولسا «ئىككى بېشى تەڭ»، يىلتىزى كېسىۋېتىلگەن بولسا «بىر تەرىپى تەڭ» دەپ ئاتالدى. قوي يۈڭى ئىنچىكە قوي يۈڭى ۋە يەرلىك قوي يۈڭى دەپ ئايرىلدى. ئىنچىكە قوي يۈڭى 1 ـ دەرىجىلىك ۋە 2 ـ دەرىجىلىك دەپ ئايرىلدى؛ يەرلىك قويلار ياشىغان كىلىمات ۋە سۇ ـ تۇپراق ئوخشاش بولمىغاچقا، يۈك سۈپىتىمۇ ئوخشاش بولمىدى. يەرلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرى تارماقلىرى يەرلىك قوي يۈڭىنى سېتىۋالغاندا ۋە ساتقاندا خوتەن يۈڭى، قاغىلىق يۈڭى، ماراليېشى يۈڭى دەپ 3 خىلغا ئايرىدى؛ پىششىقلاپ ئىشلىگەندە خوتەن قوينىنىڭ يازلىق ئاق يۈڭى، كۆزلۈك ئاق يۈڭى، يازلىق چىپار يۈك، كۆزلۈك چىپار يۈك، ماراليېشى قوينىنىڭ يازلىق ئاق يۈڭى، كۆزلۈك ئاق يۈڭى، يازلىق چىپار يۈك، كۆزلۈك چىپار يۈك دەپ ئايرىدى. ئىنچىكە يۈڭلۈق قوي بىلەن يەرلىك قوي شالغۇتلاشتۇرۇلۇپ نەسلى ياخشىلانغان قويلارنىڭ يۈڭىنىڭ سۈپىتى يەرلىك قوي يۈڭى بىلەن ئىنچىكە يۈڭلۈق قوي يۈڭى سۈپىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولدى، دەرىجىسى ياخشىلانغان 1 ـ، ياخشىلانغان 2 ـ نومۇرلۇق دەپ ئاتالدى، يەنى نەسلى ياخشىلانغان 1 ـ ئەۋلاد قوي يۈڭى، 2 ـ ئەۋلاد قوي يۈڭى دەپ ئايرىلدى. تۆگە يۈڭى سۈپىتىگە ۋە رەڭگىگە ئاساسەن 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ دەرىجىلىك دەپ ئايرىلدى. قوتاز يۈڭى ئۇزۇن ـ قىسقىلىقىغا ئاساسەن ئۇزۇن ۋە قىسقا دەپ ئىككى دەرىجىگە ئايرىلدى. ئۇزۇن قوتاز يۈڭى 10 — 17 سانتىمېتىرغىچە، قىسقا قوتاز يۈڭى 10 سانتىمېتىردىن قىسقا بولدى. توشقان يۈڭى پىششىقلانغاندا 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ دەرىجىلىك دەپ ئايرىلدى. ئات قىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 0.7 ئىنگلىز سۆكىدىن ئۇزۇن بولۇش، قىل بېشى بولۇش، رەڭگى پاكىز، بېشى بىلەن ئۇچى ئالمىشىپ كەتمىگەن بولۇش تەلەپ قىلىندى. تېرە تۇرلىرىدىن كالا تېرىسى يار بولۇپ، ئاساسلىقى يەرلىك كالا تېرىسى سېتىۋېلىنىدۇ ۋە سېتىلىدۇ. يەنە قوي تېرىسى ۋە ئۆچكە تېرىسى يار بولۇپ، ئۆچكە تېرىسى خۇرۇم ئىشلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. قوي تېرىسى ئىنچىكە يۈڭلۈق قوي تېرىسى ۋە يەرلىك قوي تېرىسى دەپ ئايرىلىدۇ، ئىنچىكە يۈڭلۈق قوي تېرىسى جۈڭا تىكىشكە ئىشلىتىلىدۇ، يەرلىك قوي تېرىسى خۇرۇم ئىشلەشكىمۇ، جۈڭا تىكىشكىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، كۆرپە ۋە ئوغلاق تېرىسى بار. ئارىلاش تېرىلەردىن توشقان تېرىسى، ئىت تېرىسى ۋە ئاز ساندىكى يابۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىسىمۇ بار.

بۇنىڭدىن باشقا، ۋىلايەت تەۋەسىدە ھەر خىل ئۇچەي بار، ئاساسلىقى كالا، قوينىڭ ئاچچىق ئۇچەيى، چوڭ ئۇچەيى ۋە توز ئۇچەيى سېتىۋېلىنىپ پىششىقلاپ ئىشلىنىدۇ. 60 ـ يىللاردا چوشقا ئۇچەيىمۇ سېتىۋېلىنىپ پىششىقلاپ ئىشلەندى. ئۇچەي ئاساسلىقى ھەر خىل قېزا، چوجۇق ۋە قېزا تۇرىدىكى يېمەكلىكلەرنى ياساشقا ئىشلىتىلدى.

2) چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە سېتىش 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىدە چاي ـ چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشتا ئەركىن سېتىۋېلىش سىياسىتى قوللىنىلدى، دۆلەت، كوللېكتىپ، شەخسلەرنىڭ سېتىۋېلىشىغا تەڭ يول قويۇلدى. تەقسىم قىلىش، تەمىنلەش ۋە ئېكسپورتنى دۆلەت ئىلكىدىكى چارۋا مەھسۇلاتلىرى تارماقلىرى بىر تۇتاش باشقۇردى. چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئاساسەن تورغات پورتى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە شەرقىي ياۋروپا دۆلەتلىرىگە ئېكسپورت قىلىندى. 1951 ـ يىلى 3000 تونىنا چارۋا مەھسۇلاتى ئېكسپورت قىلىندى، 1955 ـ يىلى 3005 تونىنا ئېكسپورت قىلىندى.

يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان باج 27 مىليون 418 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ۋىلايەت بويىچە باج كىرىسىنىڭ %27.29نى تەشكىل قىلدى.

4 §. چاي ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش - سېتىش

1. چاي

قەشقەر ۋىلايىتىگە يۆتكەپ تەمىنلىنىدىغان باستۇرۇلغان ئاساسلىق چاي پالما چېيى بولۇپ، ئۇنى دۆلەت پىلان بويىچە باشقۇردى، يالغۇز تىجارەت قىلىنىدى. 50 - يىللاردا چاي مەركەز مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرىدىغان 1 - تۈردىكى تاۋار قىلىنىپ، «سىرتقا سېتىشنى كېڭەيتىش، چېگرا رايونلارغا سېتىشنى ئىگىلەش، ئىچكى بازاردا سېتىشنى تەڭشەش» پرىنسىپى بولغا قويۇلدى. بۇ مەزگىلدە ۋىلايەت بويىچە يىلىغا 40 تونىدىن كۆپرەك باستۇرۇلغان چاي بىلەن تەمىنلەندى. تاشقى سودا تارماقلىرى ۋىلايەتلىك چاي - چارۋا مەھسۇلاتلار شىركىتىگە پىلان بويىچە مال يۆتكىدى، ئاندىن تۆۋەن دەرىجىلىك سودا كارخانىلىرىغا تەقسىم قىلىنىدى، لېكىن بىرلا خىل يول بىلەن تىجارەت قىلىنىدى. 60 - يىللاردا چاي 2 - خىلدىكى تاۋار قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، پىلانلىق يۆتكەش-تەمىنلەش، ئېكسپورتقا ئاۋۇال كاپالەتلىك قىلىش، چېگرا رايونلارغا سېتىلىدىغانلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، قالغانلىرىنى ئىچكى بازاردا سېتىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش سىياسىتى يولغا قويۇلدى، يىلىغا 60 — 70 تونىنا باستۇرۇلغان چاي بىلەن تەمىنلەندى. 70 - يىللاردا چاي ئىشلەپچىقىرىشى مۇقىم تەرەققىي قىلدى، ئىچكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت پەسەيدى، شۇنىڭ بىلەن «ئېكسپورتنى كېڭەيتىش، چېگرا رايونلارغا سېتىلىدىغانلىرىغا كاپالەتلىك قىلىش، دۆلەت ئىچىدە سېتىشنى كېڭەيتىش» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلدى. كېيىنكى مەزگىللەردە، ۋىلايەت بويىچە يىلىغا تەمىنلىنىدىغان چاي 100 تونىدىن ئاشتى.

80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چاي مەھسۇلاتلىرىنى تەمىنات - سودا سىستېمىسى بىۋاسىتە تىجارەت قىلدى، ئىچكى بازاردا سېتىلىدىغان ۋە ئېكسپورت قىلىنىدىغان چايلارنىڭ ھەممىسى ئاشكارا تىجارەت قىلىنىدىغان بولدى. ۋىلايەت تەۋەسىدىكى بازارلاردا سېتىلىدىغان باستۇرۇلغان چاينى ۋىلايەتلىك چاي - چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى پىلان بويىچە يۆتكەپ بىۋاسىتە مال كىرگۈزۈپ، ناھىيە (شەھەر) لەردىكى سودا كارخانىلىرىغا تەقسىملەيدىغان بولدى، يەنى تىجارەت يولى بىر خىللا بولدى، باشقا چايلارغا قارىتا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىش ئۆزئارا چېتىلىپ، كۆپ يوللۇق تىجارەت يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 168 تونىنا باستۇرۇلغان چاي سېتىۋېلىندى، 70 تونىسى سېتىلدى. 1987 - يىلى باستۇرۇلغان چاينىڭ سېتىلىشى زور ھەجىمدە ئاشتى، شۇ يىلى 194 تونىنا چاي سېتىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن تەڭپۇڭلاشتى. 1990 - يىلى 67 تونىنا باستۇرۇلغان چاي سېتىۋېلىنىپ، 122 تونىسى سېتىلدى.

2. چارۋا مەھسۇلاتلىرى

1) تۇرلىرى قەشقەر ۋىلايىتىدە چارۋا مەھسۇلاتلىرى بايلىقى مول بولۇپ، ئاساسلىقى تېۋىت-يۇلۇڭ ۋە ھەرخىل تېرە بار. تېۋىت - يۇلۇڭ تۇرلىرىدىن ئاساسلىقى ئۆچكە تېۋىتى، قوتاز يۇڭى، تۆگە يۇڭى قاتارلىقلار بار. ئۆچكە تېۋىتى ئۆچكىدىن ئېلىنىغانلىرى ئېلىنغان تېۋىت، ئۆزلۈكىدىن چۈشكەنلىرى ئاشلانغان تېۋىت دەپ ئاتالدى؛ رەڭگىگە قاراپ ئاق تېۋىت، كۆك تېۋىت، بىنەپشە رەڭ تېۋىت دەپ ئايرىلدى، ھەر بىر رەڭلىك تېۋىت يەنە 1 - دەرىجىلىك (تېۋىت تەركىبى %80تىن تۆۋەن بولمىغانلىرى)، 2 - دەرىجىلىك (تېۋىت تەركىبى %50تىن تۆۋەن بولمىغانلىرى) دەپ ئايرىلدى. قوتاز تېۋىتى كۆك ۋە قارا دەپ ئىككى رەڭگە، 1-

ۋە 2 ـ دەرىجە دەپ ئىككى دەرىجىگە ئايرىلدى، 1 ـ دەرىجىلىكنىڭ تىۋىت تەركىبى %75تىن، 2 ـ دەرىجىلىكنىڭ %50تىن يۇقىرى بولدى. تۆگە تىۋىتى 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ دەرىجە دەپ 3 دەرىجىگە ئايرىلدى، 1 ـ دەرىجىلىك تۆگە تىۋىتىنىڭ تىۋىت تەركىبى %60، 2 ـ دەرىجىلىكنىڭ %30، 3 ـ دەرىجىلىكنىڭ %10 بولدى. يۈڭ تۈرلىرىدىن قوي يۇڭى، تۆگە يۇڭى، قوتاز يۇڭى، توشقان يۇڭى ۋە ئات قىلى بار. يۈڭ يەنە چۇپۇر ۋە قوي يۇڭى دەپ ئايرىلدى. سېتىۋېلىنغان چۇپۇر ئارىلاش ۋە قالايمىقان بولۇپ، پىششىقلانغاندىن كېيىن تارىلىپ تۇتام قىلىپ باغلاندى، ئاخىرىدا كېسىشتە، ئىككى ئۇچى كېسىلگەن بولسا «ئىككى بېشى تەڭ»، يىلتىزى كېسىۋېتىلگەن بولسا «بىر تەرەپى تەڭ» دەپ ئاتالدى. قوي يۇڭى ئىنچىكە قوي يۇڭى ۋە يەرلىك قوي يۇڭى دەپ ئايرىلدى. ئىنچىكە قوي يۇڭى 1 ـ دەرىجىلىك ۋە 2 ـ دەرىجىلىك دەپ ئايرىلدى؛ يەرلىك قويلار ياشىغان كىلىمات ۋە سۇ ـ تۇپراق ئوخشاش بولمىغاچقا، يۈڭ سۈپىتىمۇ ئوخشاش بولمىدى. يەرلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرى تارماقلىرى يەرلىك قوي يۇڭىنى سېتىۋالغاندا ۋە ساتقاندا خوتەن يۇڭى، قاغىلىق يۇڭى، مارالبېشى يۇڭى دەپ 3 خىلغا ئايرىدى؛ پىششىقلاپ ئىشلىگەندە خوتەن قويىنىڭ يازلىق ئاق يۇڭى، كۆزلۈك ئاق يۇڭى، يازلىق چىپار يۈڭ، كۆزلۈك چىپار يۈڭ، مارالبېشى قويىنىڭ يازلىق ئاق يۇڭى، كۆزلۈك ئاق يۇڭى، يازلىق چىپار يۈڭ، كۆزلۈك چىپار يۈڭ دەپ ئايرىدى. ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي بىلەن يەرلىك قوي شالغوتلاشتۇرۇلۇپ نەسلى ياخشىلانغان قويلارنىڭ يۇڭىنىڭ سۈپىتى يەرلىك قوي يۇڭى بىلەن ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي يۇڭى سۈپىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولدى، دەرىجىسى ياخشىلانغان 1 ـ، ياخشىلانغان 2 ـ نومۇرلۇق دەپ ئاتالدى، يەنى نەسلى ياخشىلانغان 1 ـ ئەۋلاد قوي يۇڭى، 2 ـ ئەۋلاد قوي يۇڭى دەپ ئايرىلدى. تۆگە يۇڭى سۈپىتىگە ۋە رەڭگىگە ئاساسەن 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ دەرىجىلىك دەپ ئايرىلدى. قوتاز يۇڭى ئۇزۇن ـ قىسقىلىقىغا ئاساسەن ئۇزۇن ۋە قىسقا دەپ ئىككى دەرىجىگە ئايرىلدى. ئۇزۇن قوتاز يۇڭى 10 — 17 سانتىمېتىرغىچە، قىسقا قوتاز يۇڭى 10 سانتىمېتىردىن قىسقا بولدى. توشقان يۇڭى پىششىقلانغاندا 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ دەرىجىلىك دەپ ئايرىلدى. ئات قىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7.0 ئىنگلىز سۇنىدىن ئۇزۇن بولۇش، قىل بېشى بولۇش، رەڭگى پاكىز، بېشى بىلەن ئۇچى ئالمىشىپ كەتمىگەن بولۇش تەلەپ قىلىندى. تېرە تۈرلىرىدىن كالا تېرىسى بار بولۇپ، ئاساسلىقى يەرلىك كالا تېرىسى سېتىۋېلىنىدۇ ۋە سېتىلىدۇ. يەنە قوي تېرىسى ۋە ئۆچكە تېرىسى بار بولۇپ، ئۆچكە تېرىسى خۇرۇم ئىشلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. قوي تېرىسى ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي تېرىسى ۋە يەرلىك قوي تېرىسى دەپ ئايرىلىدۇ، ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي تېرىسى جۇۋا تىكىشكە ئىشلىتىلىدۇ، يەرلىك قوي تېرىسى خۇرۇم ئىشلەشكىمۇ، جۇۋا تىكىشكىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. ئونىڭدىن باشقا، كۆرپە ۋە ئوغلاق تېرىسى بار. ئارىلاش تېرىلەردىن توشقان تېرىسى، ئىت تېرىسى ۋە ئاز ساندىكى يالۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىسىمۇ بار.

بۇنىڭدىن باشقا، ۋىلايەت تەۋەسىدە ھەر خىل ئۆچەي بار، ئاساسلىقى كالا، قوينىڭ ئاچچىق ئۆچىيى، چوڭ ئۆچىيى ۋە توز ئۆچىيى سېتىۋېلىنىپ پىششىقلاپ ئىشلىنىدۇ. 60 ـ يىللاردا چوشقا ئۆچىيىمۇ سېتىۋېلىنىپ پىششىقلاپ ئىشلەندى. ئۆچەي ئاساسلىقى ھەر خىل قېزا، چۇجۇق ۋە قېزا تۇرىدىكى بېمەكلىكلەرنى ياساشقا ئىشلىتىلدى.

2) چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە سېتىش 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىدە چاي ـ چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشتا ئەركىن سېتىۋېلىش سىياسىتى قوللىنىلدى، دۆلەت، كوللېكتىپ، شەخسلەرنىڭ سېتىۋېلىشىغا تەڭ يول قويۇلدى. تەقسىم قىلىش، تەمىنلەش ۋە ئېكسپورتنى دۆلەت ئىلكىدىكى چارۋا مەھسۇلاتلىرى تارماقلىرى بىر تۇتاش باشقۇردى. چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئاساسەن تورغاي پورتى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە شەرقىي ياۋروپا دۆلەتلىرىگە ئېكسپورت قىلىندى. 1951 ـ يىلى 3000 تونىنا چارۋا مەھسۇلاتى ئېكسپورت قىلىندى، 1955 ـ يىلى 3005 تونىنا ئېكسپورت قىلىندى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ 1985 — 1990 ـ يىلغىچە ئاساسلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ـ سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 3 بىرلىكى: تونىنا، يۈز پارچە، يۈز باغلام

تۈرى	يىللار	1985	1986	1987	1988	1989	1990
قوي يۇڭى	سېتىۋېلىنغىنى	834	1035	1073	1255	740	541
	سېتىلغىنى	695	1093	618	1319	372	495
ئۆچكە تېۋىتى	سېتىۋېلىنغىنى	90	31	26	101	23	19
	سېتىلغىنى	44	22	19	61	59	22
كالا تېرىسى	سېتىۋېلىنغىنى	361	324	460	438	175	276
	سېتىلغىنى	283	376	370	391	67	250
قوي تېرىسى	سېتىۋېلىنغىنى	5030	9074	7617	7035	6363	5679
	سېتىلغىنى	5377	11073	5438	5868	4578	5633
ئۆچكە تېرىسى	سېتىۋېلىنغىنى	1533	1002	1373	655	368	513
	سېتىلغىنى	1946	2588	610	826	262	614
قوي ئۈچىيى	سېتىۋېلىنغىنى	373	322	290	282	263	274
	سېتىلغىنى	0.3	39	17	269	185	108

1958 ـ يىلىدىن كېيىن چوشقا يالى، ئۈچەي، ئۆچكە تېۋىتى، مامۇق، كالا تېرىسى، قوي تېرىسى، قوي يۇڭى قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا بىر تۈتاش سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى. 1960 ـ يىلى 3350 تونىنا، 1965 ـ يىلى 2602 تونىنا چارۋا مەھسۇلاتى ئېكسپورت قىلىندى.

1966 ـ يىلى ئېكسپورت ئۈزۈلۈپ قالدى، قوي يۇڭىنىڭ سېتىلىش مىقدارى ئازىيىپ 1000 تونىنىمۇ يەتمىدى، ئايرىم يىللاردا ئاران 300 — 400 تونىنا ئەتراپىدا سېتىلدى، تېرىنىڭ كۆپ قىسمى قوي تېرىسى بولۇپ، يىلىغا ئاران 10 مىڭ پارچىدىن كۆپرەك تېرە سېتىلدى.

70 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر ۋىلايىتى قوي يۇڭى، كالا تېرىسى، قوي تېرىسى قاتارلىق 2 ـ دەرىجىلىك 14 خىل چارۋا مەھسۇلاتىغا قارىتا پىلانلىق سېتىۋېلىشنى يولغا قويدى.

1983 ـ يىلى يەرلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشتا كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش ۋە سېتىش يولغا قويۇلدى، 14 خىل 2 ـ دەرىجىلىك چارۋا مەھسۇلاتىنىڭ 9ىنىڭ دەرىجىسى 3 ـ دەرىجىگە چۈشۈرۈلدى. كېيىنكى يىلى ئۆچكە تېرىسى، قوي تېرىسى ۋە قوي تېۋىتىنىڭ دەرىجىسى 3 ـ دەرىجىگە چۈشۈرۈلدى. 1985 ـ يىلى قوي تېرىسى، كالا تېرىسىدىن ئىبارەت 2 خىل تاۋارغا قارىتىلغان باشقۇرۇش بۈيرۇق خاراكتېرلىك پىلاندىن يېتەكچى پىلانغا ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى 834 تونىنا قوي يۇڭى سېتىۋېلىنىپ، 695 تونىسى سېتىلدى، 503 مىڭ تونىنا قوي تېرىسى سېتىۋېلىنىپ، 537 مىڭ 700 تونىنا سېتىلدى.

80 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ـ سېتىش مىقدارىدا تۆۋەنلەش كۆرۈلدى. 1989 ـ يىلى ھەرخىل تېۋىت ـ يۇڭلاردا كۆرۈلگەن سىياسەت خاراكتېرلىك زىيان 13 مىليون

373 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سېتىۋېلىش بىلەن سېتىش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى زىيىنىغا سېتىشتىن بولغان زىيان 8 مىليون 720 مىڭ يۈەنگە، مەمۇرلات ېچى 1 مىليون 323 مىڭ يۈەنگە، تۆلىنىدىغان ئۆسۈم 1 مىليون 950 مىڭ يۈەنگە، باشقا خىراجەت 1 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلى ئۇدا زىيان كۆرۈلدى.

§ 5 . يېزا ئىگىلىك ماددىي ئەشيالىرى بىلەن تەمىنلەش

1. دېھقانچىلىق سايمانلىرى، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى

1) دېھقانچىلىق سايمانلىرى 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ چوڭ - كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى تىجارىتىدىكى فاجىئەنى «كېرەكلىك ماتېرىيالنى شۇ جايدىن ئېلىش، شۇ جايدا ياساش، شۇ جاينى تەمىنلەش» بولدى. 1953 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ۋە ناھىيىلىك كوپېراتىپلار (يەكەن ۋىلايىتىدىكى 4 ناھىيە بۇنىڭ سىرتىدا) 11 تۈمۈر چىلىك دۇكىنى تەشكىللەپ كەتمەن، ئورغاق، ئوتىغۇچ، ساپان، گۈرجەك، كەكە، پالتا، قايچا، جوتو، چىغرىق ئوقى، جادو، تىرنا، كانارا، چاناق، تاقا قاتارلىق دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياسىدى. شۇ يىلى قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 206 مىڭ 791 دانە كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى بىلەن تەمىنلەندى. يەكەن ۋىلايىتى 154 مىڭ 148 دانە سايمان بىلەن تەمىنلىدى. 1954 - يىلى ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق سايمانلىرى بىلەن تەمىنلىگەندىن باشقا، يەنە يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى كىرگۈزۈپ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇدىن بۇرۇن ئۇلاغقا مۇرىتىلىدىغان يېڭى تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمىنىدىن 2281نى سانتى، بۇنىڭ ئىچىدە 7 سۈڭلۈق ساپان 2128، 5 سۈڭلۈق ساپان 21، 23 - نومۇرلۇق يەككە گەۋدىلىك ساپان 100، قوش غالتەكلىك، قوش چىشلىق ساپان 32.

1956 - يىل 2 - ئايدا شۇ جايدىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى 23 - نومۇرلۇق يەككە گەۋدىلىك ساپان بىلەن 22 قۇرلۇق كېۋەز تېرىش سېيالكىسىنى سىناق تەرىقىسىدە ياساپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت ھازىرلىدى. شۇ يىلى يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمىنىدىن 11 مىڭ 500ى سېتىلدى.

60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى تىجارىتى كەسپى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتىنىڭ تىجارەت قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئوتتۇرا - كىچىك تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىلا ساتتى. 1965 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 430 مىڭ 200 دانە ئوتتۇرا، كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى سېتىلدى.

70 - يىللارغا قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا، كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ساتقان يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىچىدىكى نىسبىتى بارغانسېرى ئازىيىپ كەتتى. 1975 - يىلى شۇ جايدا ئوتتۇرا، كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنىدىن ئاران 102 مىڭ دانە سېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە كەتمەن 13 مىڭ 600 دانە، ئورغاق 20 مىڭ 500 دانە.

80 - يىللاردا بازار سودىسى كۇندىن كۇنگە ئاۋاتلاشتى، ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياسايدىغان يەككە قول ھۈنەرۋەنلەر كۇندىن كۇنگە كۆپەيدى. كەتمەن، ئورغاق قاتارلىق كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى بازاردا يېتەرلىك بولدى، باھاسىمۇ ئەرزان بولدى، شۇڭا دېھقانلار ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى سېتىۋالىدىغان پائالىيەت سورۇنى ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپىدىن دېھقانچىلىق مەمۇلاتلىرى بازىرىغا يۆتكەلدى. 1986 — 1989 - يىلغىچە شۇ جايدىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ كەتمەن

تىجارىتىدە تۆۋەنلەش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى، دېمەك، 1986 - يىلى 5500 دانە، 1987 - يىلى 6200 دانە، 1988 - يىلى 4200 دانە، 1989 - يىلى 4000 دانە كەتمەن سېتىلدى.

1990 - يىلى ۋىلايەتتىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسى 96 مىڭ 300 دانە ئوتتۇرا، كىچىك دېھقانچىلىق مايمىنى سېتىۋېلىپ، 104 مىڭ 200 دانە سائىتى، بۇنىڭ ئىچىدە كەتمەن 4000 دانە، ئورغاق 9800 دانە، گۈرجەك 41 مىڭ 500 دانە، تۆمۈر 11 مىڭ دانە.

2) تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خۇسۇسىي سودا - ساناقت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ئۇلاغ سودىگەرلىرى، «بەدىك»لەر تەرىپىدە ئارقىلىق ئۆزگەرتىلىپ، شارائىتى ياخشىراق ئۇلاغ سودىگەرلىرى ۋە تەجرىبىسى مول «بەدىك»لەر يەرلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ خىزمەتچىلىكىگە قوبۇل قىلىندى ياكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ مۇلازىمەتچىلىكىگە يوللاپ ئىشلىتىلدى. 1955 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ كوپېراتىپىنىڭ ئىش بېجىرىش باشقارمىسىغا بۇ‌ئاستە قاراشلىق ناھىيە (شەھەر)لىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى تەمىنلىگەن تېرىلغۇ ئۇلىغى ئالدىنقى يىلدىكى 10 تۇياقتىن 226 تۇياقتا يەتتى.

1963 - يىلى شۇ جايدىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن تېرىلغۇ ئۇلىغى يۆتكەشكە باشلىدى. شۇ يىلى 2000 دىن ئارتۇق ئۆكۈز ۋە ئات يۆتكەپ كېلىندى. كېيىنكى يىلى 3000 ئۆكۈز ۋە ئات يۆتكەلدى. 1965 - يىلى ئاپتونوم رايون پىلان ئىچىدە قەشقەر ۋىلايىتىگە 4600 تۇياق تېرىلغۇ ئۇلىغى تەقسىملەپ بەردى، بۇنىڭ ئىچىدە كالا 1580، ئات 3020. ئەملىيەتتە ئىلى ئوبلاستىنىڭ موڭغۇلكۆرە ناھىيىسىدىن 1580 كالا، 340 قوتاز، 707 تېرىلغۇ ئېتى، 562 قېچىر؛ بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ خېجىڭ ناھىيىسىدىن 482 ئۆكۈز، 147 قوتاز، 478 تېرىلغۇ ئېتى، 51 قېچىر؛ ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ چىڭگىل، كۆكتوقاي، بۇرچىن ناھىيىلىرىدىن 462 تېرىلغۇ ئېتى، 921 قېچىر بولۇپ جەمئىي 4715 تېرىلغۇ ئۇلىغى يۆتكەپ كېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە چىشى ئۇلاغ 2021 بولۇپ، 42.86% نى تەشكىل قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، شەنشىنىڭ گۇەنجۇڭ رايونىدىن 300 نەچچە نەسىللىك ئېشەك، خوشۇت ۋە كەلپىندىن 200 نەچچە تۆگە يۆتكەپ كېلىندى. 1966 - يىلدىن كېيىن شۇ جايدىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ تېرىلغۇ ئۇلىغى يۆتكەش كەسپى مىقدارى يىلدىن يىلغا ئازىيىپ كەتتى. 1969 - يىلى تېرىلغۇ ئۇلىغى يۆتكەش كەسپى ۋىلايەتلىك يېمەكلىك شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1976 - يىلى تېرىلغۇ ئۇلىغى تىجارىتى قايتىدىن تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە قىلىندى، يەكەن، قەشقەر كونا‌شەھەر ناھىيىلىرى ۋە قەشقەر شەھىرى 2800دىن كۆپرەك ئۆكۈز، تېرىلغۇ ئېتى، مارالبېشى ناھىيىسى 81 تۆگە يۆتكەپ كەلدى.

70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تەدرىجىي تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەشكە باشلىدى. 80 - يىللارغا قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، يېزىلاردا ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. «بەش بىر تۇتاش» يولغا قويۇلغان جايلاردا، دېھقانچىلىقتا چوڭ، ئوتتۇرا تېپتىكى ماشىنىلار ئىشلىتىلدى، «بەش بىر تۇتاش» يولغا قويۇلمىغان جايلاردا، كۆپىنچە ئوتتۇرا، كىچىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىشلىتىلدى، تەمىنلىنىدىغان تېرىلغۇ ئۇلىغى كۈندىن كۈنگە ئازايدى. 1983 — 1990 - يىلغىچە، تېرىلغۇ ئۇلىغى تىجارىتىدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىش ئۆزئارا چېتىلىپ، ئەركىن ئېلىپ - سېتىشقا يول قويۇلدى، تېرىلغۇ ئۇلىغى ساتىدىغان يەككە تىجارەتچىلەر بىلەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرى ئارىسىدا يېڭى ئوبوروت يولى ئېچىلدى.

2. خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى ۋە يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان سۈلياۋ يوپۇق

1) خىمىيىۋى ئوغۇت قەشقەر ۋىلايىتىدە ئازوتلۇق ئوغۇت تۈرلىرىدىن ئورىيا، نىترامىد،

ئامموني سۇلفاد، ئامموني بى كاربونات؛ فوسفورلۇق ئوغۇت تۇرلىرىدىن كالتسي فوسفات، ئۇچ ماتېرىياللىق كالتسي فوسفات؛ بىرىكمە ئوغۇت تۇرلىرىدىن %39تىن تۆۋەن بىرىكمە ئوغۇت، %40 — %59لىك بىرىكمە ئوغۇت، %60تىن يۇقىرى بىرىكمە ئوغۇت قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ.

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى خىمىيىۋى ئوغۇت تىجارىتىنى باشلىدى، 1956 - يىلى بىر تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت ساتتى، 2 يىلدىن كېيىن ساتقان خىمىيىۋى ئوغۇت 1330 تونىنغا، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا 5696 تونىنغا يەتتى. 1961 - يىل 11 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدە پاختا مۇكاپاتىغا رەخت بېلىتى، خىمىيىۋى ئوغۇت بېرىش تۈنجى قېتىم يولغا قويۇلدى، شۇ يىلى 3304 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت مۇكاپاتلاپ سېتىلدى. كېيىنكى يىلى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى بىر دەن ساپ پاختا ناپشۇرسا 33.3 مېتىر رەخت بېلىتى، 30 كىلوگرام خىمىيىۋى ئوغۇت بىلەن مۇكاپاتلاش توغرىسىدا بەلگىلىمە چىقىرىلدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شۇ جايىنى خىمىيىۋى ئوغۇت بىلەن تەمىنلەش ھالقىسىدا زىيان كۆپ بولدى، زىيان نىسبىتى %6كە يەتتى. نەتىجىدە ھالقىلارنى ئازايتىش ئۈچۈن، خىمىيىۋى ئوغۇتنى بۇاستە يۆتكەش يولغا قويۇلدى، يەنى ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بىلەن تارماق كوپېراتىپلار بۇاستە چېتىلدى، تەمىنلەشنىڭ قاپلاش نىسبىتى %97.7كە يەتتى. 1965 - يىلى خىمىيىۋى ئوغۇت سېتىش سوممىسى 12 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1967 - يىلدىن 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، خىمىيىۋى ئوغۇتنى بۇاستە يۆتكەپ سېتىش ئۇسۇلى توختىتىلدى.

1976 - يىلى شۇ جايدا 10 مىڭ 591 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت سېتىلدى، 14 مىڭ 327 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت مۇكاپاتلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلدى. خىمىيىۋى ئوغۇت بىلەن مۇكاپاتلاش چارىسى مۇنداق بولدى: بىر دەن ساپ پاختا سېتىپ بەرسە 35 كىلوگرام، بىر مو يەرگە قىزىلچا تېرىسا 25 كىلوگرام، بىر دەن پىلە غوزىسى سېتىپ بەرسە 50 كىلوگرام، بىر دەن ئۇرۇق مېغىزى سېتىپ بەرسە 7.5 كىلوگرام، بىر دەن يانچاق سېتىپ بەرسە 10 كىلوگرام خىمىيىۋى ئوغۇت بىلەن مۇكاپاتلاندى. شۇ يىلى، يۇقىرىدىكى مۇكاپاتلار ئىچىدە پاختا مۇكاپاتىغا ئىشلىتىلگەن خىمىيىۋى ئوغۇت ھەممىدىن كۆپ بولۇپ، 14 مىڭ تونىنغا يەتتى، قالغان قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى مۇكاپاتلاش ئۈچۈن ئاران 327 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىلدى. خىمىيىۋى ئوغۇتنى بۇاستە يۆتكەپ سېتىش شەكلى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندە، ئاپتونوم رايونلۇق كوپېراتىپ، ناھىيىلىك كوپېراتىپنىڭ تىجارەت ئەندىزىسى شەكىللەندى، بۇ خىل ئەندىزە 80 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشتى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەت بويىچە 25 مىڭ 226 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت سېتىلدى. 1990 - يىلى سېتىلغان خىمىيىۋى ئوغۇت 166 مىڭ 700 تونىنغا يېتىپ، 1960 - يىلدىكىنىڭ 29.3 ھەسسىسىگە، 1981 - يىلدىكىنىڭ 6.6 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت، مارالبېشى، پەيزاۋات ناھىيىلىرى يىلدا تەمىنلىگەن خىمىيىۋى ئوغۇت 10 مىڭ تونىدىن ئاشتى، پىللىق تەمىنلەش مىقدارى ھەممىدىن ئاز بولغان تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ ئاران 372 تونىنا بولدى.

2) دېھقانچىلىق دورىلىرى قەشقەر ۋىلايىتىدە بىگزاگېكس («666»)، ئانوفېكس، دېپتېرىكېس، نوگوس («DDV»)، روگور، پېرېترىن، «H—686»، ئۆسۈملۈكنىڭ ئۆسۈشىنى تەڭشەش دورىسى قاتارلىق دېھقانچىلىق دورىلىرى سېتىلدى. دورا تېپىدىكىلىرىدىن پاراشوك دورا، ئىشەنچلىك پاراشوك دورا، مايلىق ئېمۇلسىيە، يېلىملىق دورا، ئىسلاش دورىسى، دانىچە دورا، مايلىق دورا، تابلېتكا قاتارلىقلار بار.

1956 - يىلى شۇ جايدا دېھقانچىلىق دورىسى ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، شۇ يىلى 28 تونىنا دېھقانچىلىق

دورىسى سېتىلدى. 1961 - يىلدىن كېيىن ئىشلىتىلگەن دېھقانچىلىق دورىسى 460 تونىنغا يەتتى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شۇ جايىنىڭ دېھقانچىلىق دورىسىغا بولغان ئېھتىياجى زور ھەجمىدە ئاشتى، مال مەنبەسى كەمچىل بولۇپ، تەمىنلەش ئېھتىياجنى قامدىيالمىدى. 1965 - يىل 4 - ئايدا ۋىلايەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتى دېھقانچىلىق دورىسى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى قۇرۇپ، بىگزاگبېكس پاراشوكى ئىشلەپچىقاردى، شۇ يىلى ۋىلايەتنى 450 تونىنا بىگزاگبېكس بىلەن تەمىنلىدى، شۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا تەمىنلەنگەن بىگزاگبېكس 500 — 600 تونىنا ئەتراپىدا بولدى. 1977 - يىلنىڭ ئاخىرىدا شەھەر - بازار مۇھىتىنى قوغداش ئۇچۇن، پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى، شۇ يىلى 600 تونىنا بىگزاگبېكس ئىشلەپچىقىرىلدى. بۇ مەزگىلدە، ۋىلايەت بويىچە 7000 تونىنا ئەتراپىدا بىگزاگبېكس سېتىلدى. 1976 — 1979 - يىلغىچە دېھقانچىلىق دورىلىرىنى سېتىشتا يۇقىرى دولقۇن كۆتۈرۈلدى، يەنى 1976 - يىلى 1056 تونىنا، 1977 - يىلى 1239 تونىنا، 1978 - يىلى 1621 تونىنا، 1979- يىلى 1052 تونىنا سېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بىگزاگبېكس پاراشوكى ھەممىدىن كۆپ سېتىلدى، يەنى 1976- يىلى 952 تونىنا، 1977 - يىلى 1010 تونىنا، 1978 - يىلى 1425 تونىنا، 1979 - يىلى 784 تونىنا سېتىلدى، دېھقانچىلىق دورىسىنىڭ ئوتتۇرىچە 84% نى تەشكىل قىلدى.

1985 - يىلى بىگزاگبېكس پاراشوكى بىلەن ئانوفېكسنى سېتىش توختىتىلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئاساسلىقى دېپتېرىكېس، نوگوس («DDV»)، روگور، پېرېترىن، «H—686»، ئۆسۈملۈكنىڭ ئۆسۈشىنى تەڭشەش دورىسى قاتارلىقلار سېتىلدى، يەنى 121 تونىنا دېپتېرىكېس، 75 تونىنا نوگوس («DDV»)، 121 تونىنا روگور، 154 تونىنا پېرېترىن، 491 تونىنا «H—686»، 268 تونىنا ئۆسۈملۈكنىڭ ئۆسۈشىنى تەڭشەش دورىسى سېتىلدى.

ۋىلايەتنىڭ تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسى دېھقانچىلىق دورىسىغا قوشۇپ دېھقانچىلىق دورىسى چېچىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئۆسكۈنىلەرنىمۇ بىللە ساتتى، بۇ كەسىپ 60 - يىللاردا باشلاندى، 10 يىلدا 2000 — 4000 دانە ئەتراپىدا سېتىلدى، 1971 - يىلى 8666 دانە سېتىلدى. 1982 - يىلى دېھقانچىلىق دورىسى چېچىش ئۆسكۈنىسىدىن 5000 دانە سېتىلدى، 1988 - يىلى 7594 دانە، كېيىنكى يىلى 11 مىڭ 962 دانە سېتىلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سېتىلغان دېھقانچىلىق دورىسى چېچىش ئۆسكۈنىسى 6000 دانىگە يەتتى.

3) يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان سۈلياۋ يوپۇق 80 - يىللاردا يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان سۈلياۋ يوپۇق كەڭ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. 10 يىلدا سۈلياۋ يوپۇق، خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى قاتارلىقلار يېزا ئىگىلىكىدە ئاساسلىق ماددىي ئەشيالار قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

1981 - يىلى كۆكتات تېرىشتا تۇنجى قېتىم سۈلياۋ يوپۇق ئىشلىتىلىپ، لاپاس ۋە پارنىك ياسالدى. شۇ يىلى ۋىلايەتنىڭ تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسى 18 تونىنا سۈلياۋ يوپۇق ساتتى. 1983 - يىلدىن كېيىن يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان سۈلياۋ يوپۇق كېۋەز تېرىشتا سىناق تەرىقىسىدە ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، بۇ تېخنىكا 27 مىڭ مو يەردە سىناق قىلىندى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسى 213 تونىنا سۈلياۋ يوپۇق ساتتى. 1985 - يىلى كېۋەزنى سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىش تېخنىكىسى ئومۇمىيۈزلۈك كېڭەيتىلدى، شۇ يىلى 600 مىڭ مو يەرگە سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىلدى، سېتىلغان سۈلياۋ يوپۇق 3805 تونىنغا يېتىپ، 1983 - يىلدىكىنىڭ 17.9 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان كېۋەز كۆلىمى 1 مىليون 350 مىڭ موغا يەتتى، سېتىلغان سۈلياۋ يوپۇق 5305 تونىنغا يېتىپ، 1983 - يىلدىكىنىڭ 24.9 ھەسسىسىگە، 1985 - يىلدىكىنىڭ 1.4 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى سىستېمىسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئوتتۇرا، كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى سېتىۋېلىش ـ سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 4

بىرلىكى: 100 دانە

تۈرى / يىللار		1962	1965	1970	1975	1980	1985	1990
ئوتتۇرا، كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى	سېتىۋېلىنغىنى	3480	2511		2235	1206	728	963
	سېتىلغىنى	2920	4302		1020	2444	1595	1042
يۇڭنىڭ كېچىدە	گۈرجەك	125		306	706	159	275	377
		117		415	316	273	346	415
	كەتمەن	1375		324	401	195	25	16
		759		721	136	343	125	40
	ئورغاق	641		265	379	106	40	71
		672		404	205	193	89	98
	جوتو			119	149	13	85	6
				92	96	36	58	34
	تۆمۈر تارا				146	77	73	160
					37	103	119	110

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناھىيە (شەھەر)لىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 5

بىرلىكى: تۆمەن يۈەن

ناھىيە (شەھەر) / يىللار	1962	1965	1970	1975	1980	1985	1990
جەمئىي	959	1254	1361	1272	2646	5977	16940
قەشقەر	56	18	13	12	148	87	136
قەشقەر كونا شەھەر	105	167	321	103	207	777	1861
قەشقەر يېڭى شەھەر	81	91	115	80	248	666	1515
يېڭىسار	68	100	59	52	147	307	964
يەكەن	175	273	341	274	592	1223	3831
پوسكام	57	79	72	136	173	305	960
قاغىلىق	152	203	156	214	335	988	2347
مەكىت	55	108	51	168	252	446	1961
مارالبېشى	91	96	69	107	211	415	2304
پەيزاۋات	52	39	104	93	210	437	143
يوپۇغا	67	76	51	30	117	322	880
تاشقورغان		4	9	3	6	4	38

6 §. پاختا - چىگە تىجارىتى

1. تۈرى

قەشقەرنىڭ كېۋەز تېرىش تارىخىنى ۋېي، جىن سۇلالىسىدىن باشلاپ سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ، كېۋەز سورتىدىن ئەرەب كېۋىنى بار ئىدى. 40 - يىللارغا قەدەر خەلقئارا ئالاقە ئارقىلىق سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ئۆستۈرۈلىدىغان «3173» سورتى يېگىدىن كۆپەيتىلدى.

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ھاۋا كىلىماتى، تۇپراق شارائىتى قەشقەر بىلەن ئىنتايىن ئوخشىشىپ كېتىدىغان سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فەرغانە دېھقانچىلىق ىىناق پونكىتىدىن «108 ئۈۋ» سورتى كىرگۈزۈلدى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، «108 ئۈۋ» ئەرەب كېۋىنى بىلەن «3173» نىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى.

60 — 70 - يىللاردا «108 ئۈۋ» نىڭ ئۆسۈشى ياخشى بولغاچقا، شۇ جايدىكى دېھقانلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى، مو بېشى ھوسۇلى تەخمىنەن 50 كىلوگرامغا يېتىپ، 50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكىنىڭ 2 ھەسىسىدىن كۆپرەككە باراۋەر كەلدى.

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، قەشقەرنىڭ كېۋەز سورتى تامامەن يېگىلاندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە «زىچ، پاكار، بالدۇر» ئۆستۈرۈش سىستېمىسى كېڭەيتىلدى. 1986 - يىلى، كورلا شەھىرىدىكى يېزا ئىگىلىك 2-شىسىدىن «ھەربىيلەر كېۋىنى 1 - نومۇر» ، شىمالىي شىنجاڭدىن «شىنجاڭ قۇرۇقلۇق بالدۇر پىشار 1- نومۇر» سورتى كىرگۈزۈلدى. 1988 - يىلدىن كېيىن يوپۇغا، مارالبېشى ناھىيىسىدىن باشقا ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىدە «108 ئۈۋ» نىڭ ئورنىنى «ھەربىيلەر كېۋىنى 1 - نومۇر» ئىگىلىدى. «شىنجاڭ قۇرۇقلۇق بالدۇر پىشار 1 - نومۇر» تۆۋەن تېمپېراتۇرىغا، ئۇششۇك بالدۇر چوشىدىغان جايلارغا ماس كەلگەنلىكى ئۈچۈن، تاغلىق رايونلاردىكى يېزا، كەنتلەردە تېرىلىشقا باشلىدى، تېرىلغۇ كۆلىمى ناھايىتى ئاز بولدى.

2. سېتىۋېلىش

1) سېتىۋېلىش سىياسىتى 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرىدا پاختىنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش سىياسىتى يولغا قويۇلدى، يەنى دېھقانلار ئىشلەپچىقارغان پاختىسىنىڭ ھەممىسىنى دۆلەتكە سېتىپ بېرىش، خۇسۇسىي سودىگەرلەر ۋە چىگىت، پوستەك، چىگىتلىك پاختا پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان ئورۇنلارنىڭ چىگىتلىك پاختىنى ئۆز ئالدىغا سېتىش، پىششىقلاپ ئىشلىشىگە يول قويماسلىق بەلگىلەندى. يېزا ئىگىلىكى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈلۈشتىن ئىلگىرى، پاختىكارلار ئۆزى ئېلىپ قالىدىغان پاختا ۋە ھەربىر ئائىلە باپكارخانىلاردا توقۇتۇشقا ئېلىپ قالىدىغان پاختىنى 1.5 كىلوگرامدىن ئاشۇرۇۋېتىشكە يول قويۇلمىدى. 60-يىللارنىڭ باشلىرىدا دېھقانلارنىڭ قالدۇرۇق پاختىسى كېۋەز تېرىيدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى بىرلىك قىلىنىپ ھەربىر ئادەمگە 2 جىگدىن ئاشۇرۇۋەتمەكەن ئاساستا قالدۇرۇلدى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى قالدۇرۇق پاختىنى سېتىۋالغاندا، بىر جىلىك پاختا ئۈچۈن 5 چى رەخت بېلىتى ياكى شۇنىڭغا باراۋەر كېلىدىغان سانائەت بۇيۇمى بېلىتى بىلەن تەمىنلىدى.

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا يېزىلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن قالدۇرۇق پاختىنى ئالماشتۇرۇپ سېتىۋېلىش توختىتىلدى. پاختا سېتىۋېلىش باھاسى 5 قېتىم ئۆستۈرۈلۈش ئارقىلىق، 1963 - يىلدىكىدىن 62.5% ئۆرلىدى. 1981 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سېتىۋېلىنغان پاختا 660 مىڭ دەنگە، قىممىتى 120 مىليون يۈەنگە يەتتى. 80 - يىللارنىڭ

ئوتتۇرىلىرىدا پاختىنى بىر تۈتاش سېتىۋېلىش توختام بويىچە سېتىۋېلىشقا ئۆزگەرتىلدى. بۇ مەزگىلدە پاختا ھوسۇلى ئېشىپ، مول ھوسۇل ئېلىندى، بىر يىلدا سېتىۋېلىنغان پاختا 1 مىليون دەندىن ئاشتى، مەھسۇلات قىممىتى 200 مىليون يۈەنگە يېتىپ، توختام بويىچە سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىدىن %50 ئېشىپ كەتتى. 1985-يىلى دۆلەت پاختا سېتىۋېلىش سىياسىتى جەھەتتە ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىش پىلانىنى بىكار قىلىپ، قانچىلىك بولسا شۇنچىلىك سېتىۋېلىش، بىردەك توختام بويىچە سېتىۋېلىشنى يولغا قويدى. 1988 - يىلىدىن ئىلگىرى قەشقەر ۋىلايىتىدە بىر دەن توزۇندا پاختىنىڭ باھاسى 30.133 يۈەن بولدى. 1990 - يىلى ئىنچىكە تالالىق ئۇلچەملىك بىر دەن توزۇندا پاختىنىڭ باھاسى 30.198 يۈەن ۋە 88.261 يۈەن بولدى. شۇ يىلى 2 مىليون 710 مىڭ دەن پاختا سېتىۋېلىندى، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليارد يۈەن بولدى.

2) سېتىۋېلىش شەكلى 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا پاختا بازارغا كىرگەندە سېتىۋېلىش نۇقتىسى ۋە سەييارە سېتىۋېلىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ سېتىۋېلىندى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى پاختا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان نۇقتىلىق ناھىيە مارالبېشى ۋە مەكىتلەردە بىر قانچە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى پاختىنى ئالدىن سېتىۋېلىشنى مىناق قىلدى، يەنى ئىككى تەرەپ سېتىۋېلىش توختامى ئىمزالىغاندىن كېيىن، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىغا زاكالەت (سېتىۋېلىنىدىغان قىممەتنىڭ %10ى بويىچە) بېرىپ، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى قېينىچىلىقىنى ھەل قىلىپ، پاختا ئىشلەپچىقىرىشنى دۆلەتنىڭ پىلانىغا كىرگۈزدى. 1959 - يىلغا قەدەر ۋىلايەت بويىچە 4 مىليون 40 مىڭ 171 يۈەن زاكالەت پۇلى تارقىتىلدى، پاختا سېتىۋېلىش ئالدىن سېتىۋېلىشتىن بىر تۈتاش سېتىۋېلىشقا ئۆزگەرتىلدى. تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بازاردا يايما يېيىپ سېتىۋېلىش ۋە سەييارە سېتىۋېلىش پونكىتى قۇرۇپ مۇقىم سېتىۋېلىشقا ئۆزگەرتىلدى. پونكىت قۇرۇش پرىنسىپى بىرىنچىدىن، كېۋەز پىششىقلاپ ئىشلەشكە قولايلىق بولۇش؛ ئىككىنچىدىن، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىنىڭ ياكى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ سېتىشىغا قولايلىق بولۇش، ئاساسلىق پاختا سېتىۋېلىش پونكىتى بىلەن پاختا زاۋۇتىنى بىر گەۋدە قىلىش، يەنى زاۋۇت بىلەن پونكىتنى بىر گەۋدە قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. 1959 - يىلى پاختا زاۋۇتى 16گە، پاختا سېتىۋېلىش پونكىتى 57گە، پاختا سېتىۋالغۇچى 251گە يەتتى.

1958 - يىلى خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پاختىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى كوللېكتىپ سانقاچقا، مىقدارى كۆپ، دەرىجىسى تۆۋەن بولدى. 1978 - يىلى ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، كوللېكتىپ بىر تۈتاش سېتىش پاختىكارلار بىرلىك قىلىنىپ سېتىشقا ئۆزگەرتىلدى. سېتىلىدىغان پاختىنىڭ مىقدارى ئاز، قېتىم سانى كۆپ بولغانلىقى، 1000دىن ئارتۇق پاختىكار پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىغا توپلىشىۋالغانلىقى ئۈچۈن، پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىنىڭ خىزمىتى قالايمىقانلىشىپ كەتتى، كېيىن «ئۈچاستىكىلارغا ئايرىش، ۋاقىتنى كېلىشۈېلىش، ئورۇننى بېكىتىش» چارىسى ئومۇملاشتۇرۇلدى. ئۈچاستىكىلارغا ئايرىش: پاختا بازارغا سېلىنىشتىن بۇرۇن، ئەتراپتىكى گۈڭشې (يېزا) ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى (كەنت) ئۈچاستىكىلارغا ئايرىلىپ، ھەربىر پاختىكارغا «پاختا سېتىش كىنىشكىسى» تارقىتىپ بېرىلىپ، گۈڭشې، ئەترەت نامى، ئائىلە باشلىقىنىڭ ئىسمى ۋە كېۋەز كۆلىمى ئېنىق يېزىلدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا توختام بويىچە سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى، «توختام بويىچە سېتىۋېلىش كىنىشكىسى»، «پاختا سېتىۋېلىش كىنىشكىسى»نىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى؛ ۋاقىتنى كېلىشۈېلىش: ئۈچاستىكىلارغا ئايرىش ئاساسىدا، گۈڭشې (يېزا - بازار)، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى (كەنت) لەرنىڭ پاختا سېتىشى ئۈچۈن ھەر ھەپتىدە 7 كۈن تەڭپۇڭ ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ھەربىر ھەپتىدە بىر ياكى 2 كۈن پاختا

سېتىۋېلىش كۈنى قىلىپ بېكىتىلدى؛ ئورۇننى بېكىتىش: ئۇچاستىكىلارغا ئايرىش، ۋاقىتنى كېلىشۈېلىش ئاساسىدا پاختىكارلار پاختا ساتىدىغان ئورۇن بېكىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، پاختا سېتىۋېلىش پونكىتلىرىمۇ پاختا سېتىۋالىدىغان ئورۇننى بېكىتتى، پېرىيوم قىلىش، جىڭلاش، ھېسابات قىلىش ئورۇنلىرىنى گۈرۈپپىلارغا بۆلۈپ نومۇر چاپلىدى، گۈڭشې (يېزا، بازار)، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى پاختىنى بېكىتىلگەن ئورۇندا ساتتى، ھېسابات قىلدى، پۇل ئالدى.

1989 - يىلغا كەلگەندە ۋىلايەتتىكى ناھىيىلىك، يېزىلىق، بازارلىق پاختا زاۋۇتلىرى، سېتىۋېلىش پونكىتلىرىنىڭ كۆلىمى كېڭەيتىلدى ۋە مۇئەسسەسلىرى ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. ئادەتتىكى سېتىۋېلىش پونكىتلىرىنىڭ سېتىۋېلىش مىقدارى 50 — 60 - يىللاردىكى 3000 — 5000 دەندىن 30 مىڭ — 50 مىڭ دەنگە كۆپەيدى.

1990 - يىلغا كەلگەندە قەشقەر ۋىلايىتىدە 68 سېتىۋېلىش پونكىتى (بىڭتۈەننىڭ بۈنىڭ سىرتىدا)، 4852 خىزمەتچى (ۋاقىتلىق ئىشچىلار بۈنىڭ سىرتىدا) بار بولدى، 2 مىليون 490 مىڭ دەن پاختا سېتىۋېلىندى.

3. پېرىيوم قىلىش

1957 - يىل 8 - ئايدا قەشقەر پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىدا پېرىيوم بۆلۈمچىسى قۇرۇلدى، پېرىيومچىكتىن 40 نەچچىسى مەپلەندى، 2 يىلدىن كېيىن، سودا نازارىتى ئاقسۇ، قىزىلسۇ، خوتەن، قەشقەردىن ئىبارەت 3 ۋىلايەت، بىر ئوبلاستقا كېرەكلىك پاختا پېرىيوم قىلىش ئەۋرىشكىسىنى ئىشلەش ۋەزىپىسى قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا ۋە پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىغا ئاپشۇردى. كېيىنكى يىلى، چىگىتلىك پاختا، ساپ پاختا ئەۋرىشكىسىدىن 1115 قۇتا ئىشلەندى. پاختا پېرىيوم قىلىشنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى دەرىجىسى، تالا ئۈزۈنلۈقى، سۇ تەركىبى، ئارىلاشما ماددىلار قاتارلىق 5 تۈرگە بۆلۈندى.

1) دەرىجىسى ۋە تالا ئۇزۇنلۇقى ئۇزۇن تالالىق پاختىنىڭ دەرىجىسى 1960 - يىل 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 7 دەرىجىدىن 5 دەرىجىگە ئۆزگەرتىلدى، 3 - دەرىجە ئۆلچەملىك دەرىجە قىلىندى، ئۆلچەملىك تالا ئۇزۇنلۇقى 42 مىللىمېتىر بولدى؛ ئىنچىكە تالالىق پاختىنىڭ دەرىجىسى 1972 - يىل 9- ئاينىڭ 1 - كۈنى 12 دەرىجىدىن 7 دەرىجىگە ئۆزگەرتىلدى، تالا ئۇزۇنلۇق بىرلىكى ئەنگلىيە ئۆلچەم سىستېمىسىدىكى ئۆلچەم بىرلىكىدىن مېتىر سىستېمىسىغا ئۆزگەرتىلدى، 3 - دەرىجە ئۆلچەملىك دەرىجە قىلىندى، ئۆلچەملىك تالا ئۇزۇنلۇقى 27 مىللىمېتىر بولدى. تالا ئۇزۇنلۇقىنى پېرىيومچىكلار قولى ئارقىلىق بېكىتتى. 80 - يىللاردا، ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك پاختا - چىگە تارماقلىرى پاختا تالاسىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچەش ئەسۋابى، تالا ئۇزۇنلۇقىنى تېز ئۆلچەش ئەسۋابى، فوتو ئېلېكترلىك ئۆلچەش ئەسۋابى قاتارلىق ئۆسكۈنىلەرنى سەپلىدى.

2) ساپ پاختا نىسبىتى 100 جىڭ چىگىتلىك پاختىدىن ئايرىپ چىقىلغان ساپ پاختا نىسبىتى ساپ پاختا نىسبىتى دەپ ئاتىلىدۇ. 50 - يىللاردا قەشقەر ۋىلايىتىدە ساپ پاختىنى ئايرىشتا 16 ئېنگلىز سۈڭى ئۇزۇنلۇقتىكى كىچىك تېپتىكى رېزىنكە تۆلۈقلۇق چىغرىق سىناق تەرىقىسىدە ئىشلىتىلدى، ئۇ كالىغا سۈرتىلىپ ھەرىكەتلەندۈرۈلدى. 60 - يىللاردا دىزېلماتور ھەرىكەتلەندۈرگۈچ قىلىندى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئېلېكترلىك 32 ئېنگلىز سۈڭلۈق چوڭ رېزىنكە تۆلۈقلۇق چىغرىق ئومۇملاشتۇرۇلدى.

3) سۇ تەركىبى 50 — 60 - يىللاردا پاختىنىڭ سۇ تەركىبى كىرسىن ئوچاقتا قۇرۇتۇش ئارقىلىق ئۆلچەندى؛ 60 — 70 - يىللاردا كىرسىن ئوچاق ۋە توك ئوچاق ئىشلىتىلدى، 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 90 - يىللارغىچە سۇ تەركىبىنى ئۆلچەش ئەسۋابى (ئېلېكترلىك ئەسۋاب) ئىشلىتىلدى.

4) ئارىلاشما ماددىلار توزۇندا پاختىدىكى ئارىلاشما ماددا نىسبىتى %3، ھەرە چىشلىق چىغىرنقتا چىقىرىلغان پاختىدىكى ئارىلاشما ماددا نىسبىتى %2.5 قىلىپ بېكىتىلدى. 50 — 60 - يىللاردا پاختىدىكى ئارىلاشما ماددىنى ئۆلچەشتە قولدا تەكشۈرۈش ئاساس قىلىناتتى، 70 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىن 90 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە پىششىقلانمىغان پاختىدىكى ئارىلاشما ماددىنى ئانالىز قىلىش ئاپپاراتى ئىشلىتىلدى.

پاختا پىرىيوم قىلىش تېخنىكىسى ئاساسلىقى سېتىۋېلىش، پىششىقلاش، يۆتكەش قاتارلىق ھالقىلاردا ئىشلىتىلدى. 50 — 70 - يىللاردىن ئىلگىرى، پىرىيوم قىلىش تېخنىكىسى بىر قەدەر قوپال بولۇپ، قول سېزىمىگە ئاساسەن مۆلچەرلەش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەتتىكى پونكىتلار «بىرنى سىناش، بەشنى بېكىتىش» ئۇسۇلىنى قوللاندى، يەنى سېتىلىدىغان پاختىنى سىناق تەرىقىسىدە چىقىرىش، ئەۋرىشكىگە ئاساسەن دەرىجىسىنى بېكىتىش، قولدا تارتىش ئارقىلىق تالا ئۆز ۇنلۇقىنى بېكىتىش، ئېلېكترلىك ئۇسكۇنە ئارقىلىق سۇ تەركىبىنى بېكىتىش، پەرەز قىلىش ۋە ماشىنىدا سېلىشتۇرۇپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئارىلاشما ماددىلارنى بېكىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 1985 - يىلى سېتىۋېلىش پونكىتلىرى «نومۇر سېلىپ پىرىيوم قىلىش» ئۇسۇلىنى قوللاندى، يەنى «ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىگە ئېتىبار قىلىش» تىن ساقلىنىش ئۈچۈن، پىرىيوم قەغىزىنىڭ ئۈستىگە ئەۋرىشكە نومۇرىنى چاپلاندى.

پىششىقلاش ئۈچۈن پىرىيوم قىلىش: پىرىيومچىكلار كېچە - كۈندۈز پىرىيوم قىلىپ، قەرەللىك نۇسخا ئېلىپ، پىرىيوم قىلىپ، خاتىرە قالدۇرۇپ، پىرىيوم نەتىجىسىنى پىششىقلاش خادىملىرىغا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش قىلدى، پىششىقلاش خادىملىرى شۇنىڭغا ئاساسەن ئۇسكۇنىلەرنى مۇۋاپىق تەڭشىدى.

يۆتكەشتىن بۇرۇن پىرىيوم قىلىش: پىرىيومچىكلار بىرىنچىدىن، بۇنىڭدىن كېيىن پاختا سۈپىتى توغرىسىدا باشقىچە پىكىر بولسا تەكشۈرۈش ئۈچۈن زاپاس ساقلاش؛ ئىككىنچىدىن، ۋىلايەتتە ھەر يىلى چاقىرىلىدىغان پىرىيوم تېخنىكىسى بويىچە ئالماشتۇرۇش يىغىنىنى ئەملىي ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن، تايلانغان پاختىنى يۆتكەشتىن بۇرۇن پىرىيوم قىلدى، ھەر تۈركۈمدە 50 ياكى 100 تاي پاختىنى پىرىيوم قىلدى، ھەر 10 تاي پاختىدىن بىر ئەۋرىشكە ئېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ تەكشۈرۈپ، پىرىيوم قىلىنغانلىق ئىسپاتى چىقاردى، پىرىيوم قىلىنغان ئەۋرىشكىلەرنى تۈركۈم بويىچە ساقلاش خالتىسىغا سالدى.

80 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە قەشقەر ۋىلايىتىدە سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش تۈزۈمى ئورنىتىلدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە قەشقەر ۋىلايىتىدىن يۆتكەلگەن پاختىنىڭ تەكشۈرۈشتە لاياقەتلىك بولۇش نىسبىتى %96تىن يۇقىرى بولدى؛ پىرىيوم ئۇسكۇنىسىدىن ئېلېكترلىك رېزىنكە تۈلۈقتىن 316 دانە، ئارىلاشما ماددىلارنى ئانالىز قىلىش ماشىنىسىدىن 68 دانە، سۇ تەركىبىنى ئېلېكترلىك تەكشۈرۈش ئۇسكۇنىسىدىن 182 دانە، چىگلىقنى تەكشۈرۈش ئۇسكۇنىسىدىن 7 دانە، تالا چىگلىقنى تەكشۈرۈش ئۇسكۇنىسىدىن بىر دانە، «ماكېلوك» ماركىلىق ھاۋا ئېقىملىق تەكشۈرۈش ئۇسكۇنىسىدىن 2 دانە، «بوت» ماركىلىق 175 تېپلىق پاختا تالاسىنىڭ ئىنچىكىلىكىنى ئۆلچەش ئۇسكۇنىسىدىن 5 دانە، پاختا تالاسىنىڭ يېتىلىش دەرىجىسىنى ئۆلچەش ئۇسكۇنىسىدىن 4 دانە، فوتو ئېلېكترلىك تالا ئۆز ۇنلۇقىنى ئۆلچىگۈچتىن 3 دانە، تالا ئۆز ۇنلۇقىنى تېز ئۆلچەش ئۇسكۇنىسىدىن 23 دانە، قىسقا تالالىق پاختىنى لابوراتورىيىلىك تەكشۈرۈش ئۇسكۇنىسىدىن 8 يۈرۈش، مىكروسكوپتىن 11 دانە، تولغانما گىردىن 7 دانە، ئادەتتىكى گىردىن 98 دانە، ساپ پاختا نىسبىتىنى ئۆلچىگۈچتىن 190 دانە، تالا ئۆز ۇنلۇقىنى ئۆلچىگۈچتىن 1000 دانە، ئۈستەل گىرىدىن 200 دانە بار بولدى؛ ۋىلايەت بويىچە 723 پاختا پىرىيومچىكى بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 27، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 96، ئىنژېنىر 7، ياردەمچى ئىنژېنىر 72، تېخنىك 110.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 1978 — 1990 - يىلغىچە سېتىۋېلىنغان پاختىنىڭ سۈپىتى ئۈلچىمى ۋە يەككە باھاسى

جەدۋەل: 16 — 6

تۈرى / يىللار	ئوتتۇرىچە دەرىجىسى		ئوتتۇرىچە تالا ئۇزۇنلۇقى (مىللىمېتىر)		ساپ پاختىنىڭ ئوتتۇرىچە نىسبىتى (%)	ئوتتۇرىچە يەككە باھاسى (يۈەن/دەن)
	يەرلىكىنىڭ	بېكتۇەنتىكسنى قوشقاندا	يەرلىكىنىڭ	بېكتۇەنتىكسنى قوشقاندا		
1978	1.78	1.77	26.25	26.28		120.92
1979	1.81	1.78	26.48	26.51		145.83
1980	1.75	1.83	26.58	26.58		160.26
1981	1.77	2.01	26.65	26.65		160.13
1982	1.97	1.98	26.76	26.80	32.96	161.03
1983	2.14	2.14	27.06	27.12	36.20	160.86
1984	2.03	1.88	26.49	27.93	37.03	156.47
1985	2.72	2.62	27.04	27.21	36.96	136.63
1986	2.07	2.05	29.37	28.44	37.90	145.63
1987	2.18	2.11	28.97	28.69	38.99	146.51
1988	1.84	1.75	28.86	29	38.72	151.06
1989	1.78	1.72	28.86	29.06	38.60	225.26
1990	1.55	1.51	29.04	29.14	38.65	301.84

4. پىششىقلاپ ئىشلەش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ۋىلايەت تەۋەسىدە چىگىتلىك پاختىنىڭ چىگىتى يەرلىك ئۇسكۇنىلەردە ئايرىلاتتى. چىغرىقتا بىر كۈندە 5 جىڭ چىگىتلىك پاختىنىڭ، تەپمە چىغرىقتا بىر كۈندە 10 جىڭ پاختىنىڭ چىگىتىنى ئايرىغىلى بولاتتى.

1953 - يىلى ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى چىگىتلىك پاختا سېتىۋېلىشقا باشلىدى، لېكىن پىششىقلاش ئۇسكۇنىسى بولمىغاچقا، سېتىۋېلىنغان چىگىتلىك پاختا شەخسلەرنىڭ پىششىقلىشىغا ھاۋالە قىلىنىدى. كېيىنكى يىلى، يۇقىرى دەرىجىلىك تارماقلار قەشقەر ۋىلايىتىگە 80 تىغلىق ھەرە چىشلىق چىغرىقتىن بىرنى يۆتكەپ بەردى، ۋىلايەتلىك پاختا - پاختا يىپ - پاختا رەخت شىركىتى بۇ چىغرىقنى «ئالغا» دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ چىگىتلىك پاختىلارنى ژاكالمتەن پىششىقلىشىغا بەردى.

1956 - يىل 1 - ۋە 3 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قاغىلىق ناھىيىسىدە بازارلىق پاختا زاۋۇتى، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ سېرىقبۇيا بازىرىدا بىر پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى. كېيىنكى يىلى سېرىقبۇيا پاختا زاۋۇتىغا 80 تىغلىق ھەرە چىشلىق چىغرىقتىن 2سى، 32 دىئوملۇق رېزىنكە تۆلۈقلۇق چىغرىقتىن 28ى، 24 دىئوملۇق رېزىنكە تۆلۈقلۇق چىغرىقتىن 17سى، 20.58 كىلوۋاتلىق ۋە 23.52 كىلوۋاتلىق دىزېلماتوردىن بىرى، 3000 ۋاتلىق گېنېراتوردىن بىرى سەپلەپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، پەيزاۋات، قەشقەر يېڭىشەھەر، قاغىلىق،

يەكەن، مارالبېشى، مەكىت ناھىيىلىرىدە 7 پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1958 - يىلى مەكىت، يەكەن، مارالبېشى، يېڭىسار، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىرىدە 9 ئورۇندا پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا سىستېمىسىدا ھەر، چىشلىق چىغىرقتىن 25ى، قوش ساندۇقلۇق ماشىنىدىن 15ى، يەككە ساندۇقلۇق تايلاش ماشىنىسىدىن 20سى، ماتوردىن 24ى بار بولدى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ۋىلايەت بويىچە پاختا زاۋۇتىدىن 25ى، 80 تىغلىق ھەر، چىشلىق چىغىرقتىن 38ى، رېزىنكە تۆلۈقلۇق چىغىرقتىن 42سى، قوش ساندۇقلۇق تايلاش ماشىنىسىدىن 30ى، يەككە ساندۇقلۇق تايلاش ماشىنىسىدىن 20سى، تىۋىت ئايرىش ماشىنىسىدىن 8ى، بىنزىن ماتوردىن 40ى، دىزېلماتوردىن 9ى، گېنېراتوردىن 11ى بار بولدى، بىر پاختا زاۋۇتى ھەر يىلى 9000 دەن ساپ پاختا چىقاردى.

80 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، تەمىنات - سودا، پاختا - چىگە تارماقلىرى بىر قەدەر زامانىۋى پاختا زاۋۇتى قۇرۇشقا باشلىدى، يېڭىدىن قۇرۇلغان، كېڭەيتىپ قۇرۇلغاندىن كېيىنكى پاختا زاۋۇتلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە 5 ئۈستەل، 6 ئۈستەل تېپلىق ماشىنىدىن 31ى بار بولدى، بىر پاختا زاۋۇتى بىر يىلدا 30 مىڭ — 50 مىڭ دەن پاختا چىقاردى، 80 تىغلىق ھەر، چىشلىق چىغىرقتىن 47سى، گىدراۋلىق تايلاش ماشىنىسىدىن 2سى، چىغىرقسىمان تايلاش ماشىنىسىدىن 35ى، 32 دىئوملۇق رېزىنكە تۆلۈقلۇق چىغىرقتىن 49ى، تىۋىت ئايرىش ماشىنىسىدىن 40ى، تىۋىت ئادالاش ماشىنىسىدىن 12سى بار بولدى، بىر يىلدا 1 مىليون دەن پاختا چىقىرىش ئىقتىدارى شەكىللەندى، شۇ يىلى 600 مىڭ دەن ساپ پاختا چىقىرىلدى.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە پاختا زاۋۇتى 60قا، 80 ۋە 90 تىغلىق ھەر، چىشلىق چىغىرق 134كە، ماي ېېسىملىق تايلاش ماشىنىسى 55كە، چىغىرقسىمان چىگىت ئايرىش ماشىنىسى 38گە يەتتى، يىللىق پاختا چىقىرىش ئىقتىدارى 3 مىليون دەنگە يەتتى. شۇ يىلى 2 مىليون 700 مىڭ دەن پاختا چىقىرىلدى، تىۋىت ئايرىش سېخىدىن 37سى، تىۋىت ئايرىش ماشىنىسىدىن 267سى بار بولدى، بىر يىلدا 150 دەن قىسقا پاختا تۆۋىتى ئىشلەپچىقىرىلدى. پاختا پىششىقلاپ ئىشلىگۈچىلەر ئارىسىدا 14 ئىنژېنېر، 38 يارەمچى ئىنژېنېر، 76 تېخنىك بار.

5. پاختا سېتىش

دۆلەت پاختا يۆتكەش ۋە تەمىنلەشكە قارىتا پىلانلىق باشقۇرۇشنى يولغا قويىدى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، ۋىلايەت بويىچە پۈقرالارنىڭ ئىشلىتىشى ئۈچۈن 1519.5 دەن پاختا سېتىلدى، تەمىنلەش مىقدارى چەكلەنمىگەنلىكتىن، شىنجاڭ سىرتىغا ئىنچىكە تالالىق پاختىدىن پىلان سىرتىدا 145 مىڭ 977 دەن يۆتكەلدى، 119 مىڭ 60 دەن ئىنچىكە تالالىق پاختا ئېكسپورت قىلىندى. كېيىنكى يىلى ۋىلايەت بويىچە پۈقرالار ئىشلىتىدىغان پاختا بىلەن بېلەتلىك تەمىنلەش يولغا قويۇلدى، ئادەم سانىغا قاراپ تەمىنلەش مىقدارى بېكىتىلدى، شۇ يىلى پۈقرالارنىڭ ئىشلىتىشى ئۈچۈن 2334.5 دەن پاختا سېتىلدى، شۇ جايدىكى پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسىغا (قەشقەر توقۇمىچىلىق فابرىكىسىغا ئىشلىتىلىدىغان پاختا) 2428 دەن پاختا سېتىلدى، باشقا جايلارغا 52 مىڭ 900 دەن ئىنچىكە تالالىق پاختا يۆتكەلدى، 666 مىڭ 828 دەن ئىنچىكە تالالىق پاختا ئېكسپورت قىلىندى.

1962 - يىلى ۋىلايەت بويىچە پۈقرالار تەمىنلىنىدىغان پاختا 6122 دەنگە ئۆستۈرۈلدى، شۇ جايدىكى پاختا توقۇمىچىلىق كارخانىلىرىغا 32 مىڭ 105.5 دەن، سىرتقا 29 مىڭ 384.5 دەن پاختا سېتىلدى، پاختا ئېكسپورتى توختىتىلدى.

1983 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ۋىلايەت بويىچە پۈقرالار پاختا بىلەن كەڭكۈشادە تەمىنلەندى، بېلەت بويىچە تەمىنلەش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇ يىلى تەمىنلەنگەن پاختا 7840 دەنگە يەتتى، شۇ جايدىكى پاختا توقۇمىچىلىق كارخانىلىرى 52 مىڭ 980 دەن پاختا بىلەن تەمىنلەندى، سىرتقا 24 مىڭ 920 دەن ئىنچىكە تالالىق پاختا يۆتكەلدى. 1984 - يىلى ئىنچىكە تالالىق پاختىنى ئېكسپورت قىلىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى،

شۇ يىلى 88 مىڭ 350 توننا پاختا ئېكسپورت قىلىندى، شۇ جايدىكى پۈقرالارغا 5000 دەن، پاختا توقۇمىچىلىق كارخانىلىرىغا 25 مىڭ 400 دەن سېتىلدى، سىرتقا 49 مىڭ 590 دەن ئىنچىكە تالالىق پاختا يۆتكەلدى.

1988 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 137 مىڭ دەن ئىنچىكە تالالىق پاختا، 2500 دەن ئۇزۇن تالالىق پاختا ئېكسپورت قىلىندى، سىرتقا 819 مىڭ 269 دەن پاختا يۆتكەلدى، شۇ جايدىكى پۈقرالارغا 2046 دەن، پاختا توقۇمىچىلىق كارخانىلىرىغا 71 مىڭ 969 دەن پاختا سېتىلدى.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە پۈقرالارغا 591 دەن، پاختا توقۇمىچىلىق كارخانىلىرىغا 143 مىڭ 871 دەن پاختا سېتىلدى، سىرتقا 1 مىليون 312 مىڭ 720 دەن پاختا يۆتكەلدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى پاختا سېتىۋېلىش، سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 7

بىرلىكى: دەن

تۈرى / يىللار	سېتىۋېلىنغىنى	بۇنىڭ ئىچىدە		ۋىلايەت ئىچىدە سېتىلغىنى		ۋىلايەت سىرتىغا يۆتكەلگىنى		ئېكسپورت قىلىنغان ئىنچىكە تالالىق پاختا
		ئۇزۇن تالالىق	تۆمەن - مەيدانلىق	پاختا	توقۇمىچىلىق پاختىسى	ئىنچىكە تالالىق	ئۇزۇن تالالىق	
1957	155382							
1961	260805	6833		15234	48703	100246		150617
1966	567714	56048	5570	1861		431361		
1970	395375	21405		589		413497		
1974	400734	14247		11174	39417	49241		
1978	312511	48290	20704	13816	69791	52627		
1982	794020	41916	80358	5884	177944	622700		
1986	1214780	5560	146720	13660	132300	40960		214700
1990	2713456	21464	227120	1182	287752	2625440		

7 § . قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە تىجارىتى

1. قوغۇن

قەشقەر ۋىلايىتىدە قوغۇن تۈرىدىكى مېۋىلەردىن ئاساسلىقى قوغۇن بىلەن تاۋۇز بار، بۇنىڭ ئىچىدە قوغۇن بىر قەدەر داڭلىق. كۆزلۈك قوغۇنلارنى قوغۇنچىلار تۈجۈپىلەپ ساقلاپ، كېيىنكى يىلى ئەتىيازدا بازارغا سالىسمۇ يەنىلا ناھايىتى تەلمىك تۇرىدۇ. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا 52 توننا قوغۇن سېتىلدى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا پەيزاۋات قوغۇنى خېلى ياخشى سېتىلغان بولسىمۇ، لېكىن سېتىلىش مىقدارى كۆپ بولمىدى، ھەر يىلى ئاران نەچچە 10 توننا سېتىلدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ۋىلايەتلىك تەمىنات. سودا كوپېراتىپى 120 توننا قوغۇن سېتىۋالدى، 1372 توننا قوغۇن ساتتى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا قوغۇننىڭ سېتىۋېلىنىش - سېتىلىش مىقدارى 3000 توننىدىن ئاشتى، بۇنىڭ ئىچىدە پەيزاۋات قوغۇنى 230 توننا. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سېتىۋېلىش مىقدارى 3210 توننا، سېتىش مىقدارى 3831 توننا بولۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزىنى قامداش ھالىتىدە بولدى.

1985 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 689 تونىنا قوغۇن سېتىۋېلىندى، 324 تونىنا قوغۇن سېتىلدى. شۇ يىلى، پەيزاۋات قوغۇنى بېيجىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى كۆرگەزمىسىدە داڭق چىقاردى، سىرتقا 120 تونىنا قوغۇن يۆتكەلدى. كېيىن سىرتقا يۆتكىلىدىغان قوغۇننىڭ مىقدارى شىددەت بىلەن ئاشتى. كېيىنكى يىلى سىرتقا 2338 تونىنا قوغۇن يۆتكەلدى، كېيىنكى 2 يىلدا قوغۇننىڭ سىرتقا يۆتكىلىشى ئەڭ ئېلىش مەزگىلىگە قەدەم قويدى، نەتىجىدە سىرتقا 1986 - يىلى 5185 تونىنا، 1987 - يىلى 5703 تونىنا قوغۇن يۆتكەلدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا سىرتقا يۆتكەلگەن قوغۇن 4259 تونىنغا يەتتى.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 4710 تونىنا قوغۇن سېتىۋېلىندى، 4476 تونىنا قوغۇن سېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە سىرتقا يۆتكەلگىنى 4313 تونىنا.

2. مېۋە - چېۋە

قەشقەر ۋىلايىتىدىن شاپتۇل، ئۈرۈك، ئالما، ئامۇت، ئۈزۈم، ياڭاق، ئانار، بادام، ئەنجۈر قاتارلىق مېۋىلەر كۆپ چىقىدۇ. 1949 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 18 مىڭ 385 تونىنا مېۋە - چېۋە سېتىلغان.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى مېۋە - چېۋە سېتىۋېلىش، سېتىش ئارقىلىق شەھەر بىلەن يېزىنىڭ ئالماشتۇرۇشىنى ئىشقا ئاشۇردى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرىدا قەشقەر شەھىرىدە ھۆل-قۇرۇق مېۋىلەرنى توپ سېتىش پونكىتى قۇرۇلدى، قارىسىغىدا 3 شۆبە دۇكان، 2 دۇكان تەسىس قىلىندى، 25 مىڭ 910 تونىنا مېۋە - چېۋە سېتىلدى. 1957 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 12 تونىنا ئالما، 37 تونىنا قۇرۇق ئۈزۈم، 248 تونىنا گۈلە، 173 تونىنا ياڭاق، 110 تونىنا ئۈرۈك مېغىزى سېتىلدى.

50 — 60 - يىللارنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، تورغات پورتى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھەر يىلى نەچچە يۈز تونىنا قۇرۇق مېۋە ئېكسپورت قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە 1957 - يىلى 239 تونىنا گۈلە، 145 تونىنا ياڭاق، 108 تونىنا ئۈرۈك مېغىزى، 97 تونىنا شاپتۇل قېقى ئېكسپورت قىلىندى.

1965 - يىلى ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى 54 تونىنا ئالما، 213 تونىنا قۇرۇق ئۈزۈم، 679 تونىنا گۈلە، 503 تونىنا ياڭاق، 91 تونىنا ئۈرۈك مېغىزى ساتتى.

70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى 497 تونىنا ئالما سېتىۋالدى، 507 تونىنا ئالما ساتتى؛ 94 تونىنا قۇرۇق ئۈزۈم سېتىۋالدى، 159 تونىنا قۇرۇق ئۈزۈم ساتتى؛ 505 تونىنا گۈلە سېتىۋالدى، 459 تونىنا گۈلە ساتتى؛ 471 تونىنا ياڭاق سېتىۋالدى، 292 تونىنا ياڭاق ساتتى؛ 11 تونىنا ئۈرۈك مېغىزى سېتىۋالدى، 5 تونىنا ئۈرۈك مېغىزى ساتتى.

80 - يىللارغا قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، ۋىلايەتتىكى ناھىيە - شەھەرلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى «يېزا ئىگىلىكىنى پەن - ماۋارىپ ئارقىلىق گۈللەندۈرۈش» نىشانى ئاستىدا، باغۋەنچىلىكتە تۈۋەندىكىدەك يۈرۈشلەشكەن مۇلازىمەتنى يولغا قويدى: (1) ئىشلەپچىقىرىشتىن ئاۋۋالقى مۇلازىمەت يەنى باغۋەنلەرگە بازار ئۇچۇرى يەتكۈزۈلدى، باغۋەنچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش پىلانى تۈزۈپ چىقىلدى، ھەر يىلى باغۋەنلەر بىلەن زاكاز توختامى ئىمزالىنىپ، پايدىنىڭ %20ى باغۋەنلەرگە قايتۇرۇپ بېرىلدى. 1990 - يىلىغا قەدەر ھەر يىلى باغۋەنلەرگە 2 مىليون يۈەن ئەتراپىدا زاكالەت پۇلى تارقىتىلدى، باغ كۆلىمى 1980 - يىلدىكى 32 مىڭ مودىن 100 مىڭ موغا يەتتى؛ (2) ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدىكى مۇلازىمەت يەنى باغۋەنلەرنىڭ كېسەللىكتىن مۇداپىئەلىنىش، زىياندىاش ھاشاراتلارنى يوقىتىشىغا ياردەم بېرىلدى، مېۋە - چېۋىنى سېتىۋېلىش، پىششىقلىشىغا ۋاقتىدا يېتەكچىلىك قىلىندى ۋە ماددىي ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەندى؛ (3) ئىشلەپچىقىرىشتىن كېيىنكى مۇلازىمەت يەنى توختامنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى تەكشۈرۈلۈپ، باغۋەنلەرنىڭ مېۋە - چېۋە سېتىۋېلىش، مېۋە - چېۋە باھاسى قاتارلىق جەھەتلەردىكى پىكرىگە قۇلاق سېلىنىپ، پايدا تېزدىن باغۋەنلەرنىڭ قولىغا يەتكۈزۈلدى.

1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 365 تونىنا ئالما سېتىۋېلىندى، 368 تونىنا سېتىلدى؛ 285 تونىنا قۇرۇق ئۈزۈم سېتىۋېلىندى، 360 تونىنا سېتىلدى؛ 3675 تونىنا گۈلە سېتىۋېلىندى، 5669 تونىنا سېتىلدى؛ 348 تونىنا ياڭاق سېتىۋېلىندى، 386 تونىنا سېتىلدى؛ 79 تونىنا ئۆرۈك سېغىزى سېتىۋېلىندى، 173 تونىنا سېتىلدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە سېتىۋېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 8

بىرلىكى: تونىنا

تۈرى / يىللار	ئالما		قۇرۇق ئۈزۈم		گۈلە		ياڭاق		ئۆرۈك سېغىزى		قوغۇن	
	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى
1957	64	12	130	37	456	248	135	173	63	110	120	52
1962	42	33	112	122	821	1077	436	473	6	5	3232	3175
1965	91	54	34	213	1098	679	472	503	97	91	3197	1372
1970	60	76	18	112	572	260	323	411	15	13	5117	3994
1975	497	507	94	159	505	459	471	292	11	5	3201	3831
1980	51	159	218	333	266	203	240	183	4	2	882	1501
1985	16	183	315	401	1041	784	447	389	34	38	698	334
1990	365	368	285	360	3675	5669	348	386	79	173	4710	4476

§ 8 . كۆندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىش - سېتىش

1 . تۈرى

قەشقەر ۋىلايەتلىك تەمسىنات - سودا كوپېراتىپى تىجارەت قىلىدىغان كۆندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى كۆپ، چوڭ جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. سانائەت بۇيۇملىرى: كۆندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى، رەخت - ئەتلەس، ئىلمە توقۇلما بۇيۇم، كىيىم - كېچەك، ئاياغ - باش كىيىم، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى، مېتال بۇيۇم، رادىئو قوبۇللىغۇچ، قول سائىتى، ۋېلىسىپىت، كىيىم تىكىش ماشىنىسى قاتارلىقلار؛ كۆندىلىك بۇيۇملار: ساپال قاچا - قۇچا، بامبۇكتىن ياسالغان بۇيۇملار، ئاشخانا لازىمەتلىكلىرى، تازىلىق سايمانلىرى، پوجاڭزا، چويۇن ۋە قاڭالتىسر بۇيۇملار؛ قەنت، تاماكا، ھاراق، قوشۇمچە يېمەكلىكلەر: قەنت، پېچىنە - پىرەنىك، پاپىروس، ئاق ھاراق، قىزىل ھاراق، سۇت ياسالمىلىرى، پېچىنە، تورت، قۇرۇتۇلغان كۆكتات، تېتىتقۇ، تۇز قاتارلىقلار؛ مىللىيلارغا كېرەكلىك بۇيۇملار: ئەتلەس ۋە ئەتلەستىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەكلەر، ماتا ۋە ماتادىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەكلەر، كىگىز، گىلەم، پىيما، يۇڭ پايپاق، ئۆتۈك، مەسە، ھەرخىل دوپپا، رومال، مىس چەينەك، ئاپتۇۋا، كېسەك چاي، پىيالە، ياسىن تەخسە، ناۋات، چاقماق قەنت، موخۇركا، زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىقلار.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر دەرىجىلىك تەمسىنات - سودا كوپېراتىپلىرى شەھەر - بازارلارنى ۋە يېزا - كەنتلەرنى كۆندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلىدى، مال كىرگۈزۈشتىن تارتىپ سېتىشقىچە تور شەكىللەندۈرۈلدى. مال كىرگۈزۈش يوللىرىدا 1952 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلغان قەشقەر توپ سېتىش پونكىتى

ئاساس قىلىنىدى، مەزكۇر پونكىت رايون سىرتىدىن مال كىرگۈزۈپ، ناھىيە - شەھەرلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىغا توپ سېتىشقا مەسئۇل بولدى، ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپلىرى ناھىيە - شەھەرلىك كوپېراتىپلاردىن مال كىرگۈزۈپ، دۇكان، تارماق دۇكان، ۋاكالىتەن سېتىش دۇكانلىرىغا تارقىتىپ بەردى. كېيىنكى يىلى 12 - ئايدا ناھىيە دەرىجىلىكتىن تۆۋەن كوپېراتىپلارغا كىرەكلىك سانائەت بۇيۇملىرىنى شۇ جايدىكى دۆلەت سودىسىغا تەۋە مەخسۇس شىركەتلەردىن كىرگۈزۈشكە ئۆزگەرتىلدى. 1956 - يىل 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ۋىلايەت «دۆلەت سودىسى بىلەن كوپېراتىپ سودىسىنىڭ توپ سېتىش كەسپى جەھەتتىكى ئىش تەقسىماتى ۋە تاۋار تاپشۇرۇش، تاپشۇرۇۋېلىش چارىسى»نى تارقىتىپ، دۆلەت ئىلكىدىكى كەسپىي شىركەتلەر بار جايلارنىڭ ھەممىسىدە، سانائەت بۇيۇملىرىنى توپ سېتىش كەسپىگە دۆلەت ئىلكىدىكى كەسپىي شىركەتلەر مەسئۇل بولىدۇ؛ دۆلەت ئىلكىدىكى كەسپىي شىركەتلەر يوق جايلاردا سانائەت مالىلىرىنى توپ سېتىش كەسپىگە ناھىيىلىك سودا شىركىتى مەسئۇل بولىدۇ، سودا شىركەتلىرىنىڭ كۆچى ئاجىز جايلاردا، بىر دەرىجە يۇقىرى كەسپىي شىركەتلەردىن مال كىرگۈزۈلسە ھەمدە شۇ جاينىڭ سانائەت بۇيۇملىرىنى توپ سېتىش كەسپىنى باشقۇرسا بولىدۇ؛ دۆلەت ئىلكىدىكى كەسپىي شىركەت ياكى سودا شىركەتلىرى تەسىس قىلىنمىغان جايلارنىڭ توپ، پارچە سېتىش ئىشلىرىغا كوپېراتىپ بىرەك مەسئۇل بولىدۇ، دەپ بەلگىلىدى.

1957 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ «ئاشلىق - ماي پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە تەمىنلەش خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا يولىورۇق»ى ۋە «ياغلىق دان، ماي تىجارىتىدىكى ئىش تەقسىماتى توغرىسىدا پىكىر»لەر: ئىستېمال قىلىنىدىغان مايىنى پىششىقلاپ ئىشلەشنى ماي شىركىتى بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرىدۇ ۋە تەمىنلەيدۇ، ماي شىركىتى تەسىس قىلىنمىغان جايلاردا ناھىيىلىك كوپېراتىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ، يېزىلاردا ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپلار بىر تۇتاش پىششىقلاپ ئىشلەپ تەمىنلەيدۇ، ياغلىق دان كەمچىل ياكى پىششىقلاپ ئىشلەشكە قۇربى يەتمەسلىك سەۋەبىدىن ئېھتىياج قامدالمىسا، ئاشلىق - ماي تارماقلىرى توپ سېتىپ تەمىنلەيدۇ، ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىلمايدىغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا، ئاشلىق - ماي تارماقلىرى تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ سېتىشىغا ھاۋالە قىلسا بولىدۇ. ئىستېمال قىلىنىدىغان مايىنى بىرىنچىدىن، تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى پىششىقلاپ ئىشلەپچىقىرىدۇ، ئىككىنچىدىن، ئاشلىق - ماي تارماقلىرى توپ ئەكىلىپ ساتىدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

70 - يىللاردىن كېيىن كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرى كۈندىن كۈنگە كۆپەيگەن بولسىمۇ، لېكىن 70-يىللاردا ۋېلىسىپىت، كىيىم تىكىش ماشىنىسى، 80 - يىللاردا تېلېۋىزور، توڭلاتقۇ قاتارلىق قىسمەن سانائەت مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا دۆلەت پىلانلىق تىزگىنلەشنى يولغا قويدى. بەزى مەھسۇلاتلار يېتەرلىك بولسىمۇ، لېكىن سۈپىتى ۋە ماركىسى جەھەتتە پەرق كۆرۈلدى، دۆلەت كارخانىلىرى پىلان بويىچە يۆتكەپ، قاتلامۇ قاتلام توپ ساتتى، نەتىجىدە شەھەر - بازارلاردا تارقاقلاشتۇرۇش ھالقىسىدا، ئادەل تەقسىم قىلىنماسلىق ئەھۋالى كېلىپ چىقتى.

1982 - يىل 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى دۆلەت تاۋار ئىش تەقسىماتى، شەھەر - يېزا ئىش تەقسىماتى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن ئوبوروت تۈزۈلمىسىنى تاۋار تەقسىماتى، شەھەر - يېزىلاردا قويۇۋېتىش يېڭى تۈزۈلمىسىگە ئۆزگەرتىپ، سۈپەت، ماركا، مال پۇلى، تەقسىمات جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلدى، سودا تارماقلىرىنىڭ ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنى مال بىلەن تەمىنلىشى نىسبەتەن ياخشىلاندى. مال مەنبەسى ۋە ئامبار قالدۇقى ئاشكارىلاندى، توپ سېتىشنىڭ باشلىنىش چېكى تۆۋەنلىتىلدى، ئۆلۈك تەقسىمات قىلىنمايدىغان بولدى. مارالبېشى ناھىيىسى يەنە ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپلىرى سېتىۋاتقان مالىلىرىنى توپ سېتىش شىركىتىگە يانداۋۇپ بەرسە بولىدۇ، دېگەن بەلگىلىمىنى چىقاردى. ۋىلايەتتىكى ناھىيە - شەھەرلەردە شېرىكچىلىك تۈزۈمىدىكى دۇكان، باشقا جايغا يۆتكەپ سىناق تەرىقىسىدە سېتىش تۇقتىسىدىن 10 نەچچىسى قۇرۇلدى. يەكەن ناھىيىسىنىڭ 14 گۇرۇھ ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپى مۇناسىۋەتلىك تارماقلار بىلەن بىرلىشىپ دۇكان ئېچىپ، ئەتراپتىكى 5 گۇرۇھ ئىدىكى ئاممىغا قۇلايلىق يارىتىپ بەردى. مارالبېشى

ناھىيىسىنىڭ سېرىقبۇيا گۈڭشېسىدا شېرىكچىلىك توزۇمىدىكى دۇكاندىن بىرى ئېچىلدى، ئاقساقمارال، چارباغ، ئاۋات گۈڭشېسىدا يۆتكەپ سېتىش نۇقتىسى قۇرۇلدى.

2. سېتىش

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى تەمىنلەيدىغان كۇندىلىك بۇيۇملار قاتارلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ تۈرى ئاز، باھاسى ئەرزان ئىدى. 1953 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە (يەكەن ۋىلايىتى بۇنىڭ سىرتىدا) 37 مىڭ 860 توپ رەخت (ستانوكتا توقۇلغان رەختلەرنى كۆرسەتمىدۇ)، 38 مىڭ 50 توپ 626 تاي ماتا ۋە تاغارلىق ماتا، 11 مىڭ 274 پارچە چاي، 23 مىڭ 637 كىلوگرام سۇ يېغى، 8579 كىلوگرام شېكەر، 961 مىڭ 550 كىلوگرام ئاشلىق، 20 مىڭ 658 كىلوگرام تۇز، 140 يەشىك پاپىروس، 894 يەشىك سەرەڭگە شۇنگدەك باشقا كۇندىلىك بۇيۇملار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى، قەغەز قاتارلىقلار سېتىلدى. شۇ يىلى قاغلىق ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ پارچە سېتىش سوممىسى 259 مىڭ 146 يۈەن بولدى. 1954 - يىلى يەكەن ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ پارچە سېتىش سوممىسى 94 مىڭ 591 يۈەن بولدى.

1956 - يىلى ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى يەكەن، يېڭىسار قاتارلىق 8 ناھىيە، 13 رايون، 33 يېزىدا 97 قېتىم ئوتتۇرا - كىچىك تېپتىكى ماددىي ئەشيا يەرمەنكىسى ئۇيۇشتۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە قاغلىق ناھىيىسىدە ئۇيۇشتۇرۇلغىنى 6 قېتىم، رايون بازىرىدا ئۇيۇشتۇرۇلغىنى 23 قېتىم، يېزا بازىرىدا ئۇيۇشتۇرۇلغىنى 68 قېتىم. شۇ يىلى 12 مىليون يۈەنلىكتىن كۆپرەك قول سانائەت بۇيۇمى سېتىلدى، بۇ تاۋارلارنىڭ يىللىق پارچە سېتىلىش سوممىسىنىڭ %40نى تەشكىل قىلىدۇ. كېيىنكى يىلى ھەر دەرىجىلىك كوپېراتىپلار ساتقان يەرلىكتە ئىشلەپچىقىرىلغان مالنىڭ قىممىتى 17 مىليون 500 مىڭ يۈەندىن ئاشتى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەت بويىچە تەقسىم قىلىنىپ سېتىلغان سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ قىممىتى 25 مىليون 150 مىڭ يۈەن بولۇپ، %41نى، يېزىلاردا سېتىلغان ماللارنىڭ قىممىتى 36 مىليون 940 مىڭ يۈەن بولۇپ، %59نى تەشكىل قىلدى. مەھسۇلات تۇرىدىن قارىغاندا، شەھەر - بازارلاردا سېتىلغان كىرسىن %40نى، ئىلمە تۇقۇلما بۇيۇملار %32.2نى، تۇرلۇك ماللار %61نى، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى %5.44نى تەشكىل قىلدى. 1962 - يىلى سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ تەقسىملىنىش نىسبىتى شەھەر-بازارلارنىڭ %29، يېزىلارنىڭ %71 بولدى؛ تۇرلۇك ماللارنىڭ %51ى شەھەر - بازارلارغا، %49ى يېزىلارغا تەقسىم قىلىندى، پاختا رەختىنىڭ %86ى يېزىلارغا تەقسىم قىلىندى، لېكىن يېزىلارغا تەقسىم قىلىنغان كاجى، چېپەرقۇت، خۇادانى قاتارلىق قېلىن، چىداملىق پاختا رەختلەر ئاران %9.46نى، چايدان %52نى، چىنە، ئىستاكان %63نى تەشكىل قىلدى.

70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەتتىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى پارچە ساتقان تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ سوممىسى 46 مىليون 310 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، پارچە سېتىلغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى سوممىسىنىڭ %34.38نى تەشكىل قىلدى.

80 - يىللارغا قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 95 مىليون 590 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، پارچە سېتىلغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى سوممىسىنىڭ %67.36نى تەشكىل قىلدى.

1982 - يىل 9 - ئايدا مارالبېشى ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ساتقان سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ قىممىتى 849 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1981 - يىلدىكىدىن ئازكەم بىر ھەسسە ئاشتى، بۇنىڭ ئىچىدە شېرىكلىشىپ سېتىلغىنى 197 مىڭ يۈەن، باشقا جايغا يۆتكەپ سېتىلغىنى 326 مىڭ يۈەن، ئەركىن سېتىۋېلىنغىنى 238 مىڭ يۈەن، پۇل تۆلەش مۇددىتى كەينىگە سۈرۈپ سېتىلغىنى 88 مىڭ يۈەن.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر دەرىجىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى پارچە ساتقان كۇندىلىك

تۆرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ قىممىتى 117 مىليون 490 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، پارچە سېتىلغان تۆرمۇش بۇيۇملىرى سوممىسىنىڭ 15.41%ىنى تەشكىل قىلدى.

§ 9 . تاشلاندۇق نەرسىلەرنى يىغىۋېلىش

1. تۈرى

قەشقەر ۋىلايىتىدە پولات ـ تۆمۈر، قوغۇشۇن، سىنك، مىس، ئالىيومىن، رېزىنكە، بالون، مۇلياۋ ۋە مۆڭەك، لاتا، كەندىر، كالا ـ قوي مۆڭگۈزى قاتارلىق تاشلاندۇق نەرسىلەر يىغىۋېلىندى.

1955 ـ يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە تاشلاندۇق پولات ـ تۆمۈر يىغىۋېلىنىشقا باشلىدى، شۇ يىلى 5866 كىلوگرام تاشلاندۇق پولات ـ تۆمۈر يىغىۋېلىندى، كېيىنكى يىلى 25 مىڭ 963 كىلوگرامغا يەتتى ھەمدە ماز، مۆڭەك، تاشلاندۇق قوغۇشۇن قاتارلىق نەرسىلەرمۇ يىغىۋېلىندى. 1957 ـ يىلى تاشلاندۇق رېزىنكە يىغىلىۋېلىنىشقا باشلىدى، شۇ يىلى سېتىۋېلىنغان تاشلاندۇق نەرسىلەر بىراقلا 733 مىڭ 878 كىلوگرامغا يەتتى.

1959 ـ يىل 9 ـ ئايدا قەشقەردە تاشلاندۇق مىسنى سېتىۋېلىش پونكتى قۇرۇلدى، بۇ خىل مىس تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ ساقلاندى ھەمدە يۇقىرىغا يۆتكەلدى. 1960 ـ يىل 5 ـ ئايدا سودا نازارىتى يەكەن ناھىيىسىدە يەرلىك مەسئۇلاتلار، تاشلاندۇق بۇيۇملار نەق مەيدان يىغىنى ئېچىپ، تاشلاندۇق نەرسىلەرنى يىغىۋېلىش خىزمىتىنى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈردى. شۇ يىلى تاشلاندۇق ئالىيومىن، لاتا، لاتا ئاياغ، چىگە، قەغەز، بالون، كالا ـ قوي مۆڭگۈزى، كېرەكسىز مۇلياۋ قاتارلىق نەرسىلەر سېتىۋېلىنىشقا باشلىدى.

2. سېتىش

1960 ـ يىل 5 ـ ئايدىن ئىلگىرى ۋىلايەت تەۋەسىدە تاشلاندۇق ماددىي ئەشيالارنى سېتىۋېلىش ـ سېتىش مىقدارى ناھايىتى ئاز ئىدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە سىرتقا يۆتكەپ سېتىلغان تاشلاندۇق ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 1 مىليون 350 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1961 ـ يىلى سېتىلىش سوممىسى 610 مىڭ يۈەنگە، 1962 يىلى 500 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 70 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا سېتىۋېلىش ـ سېتىش سوممىسى 100 — 300 مىڭ يۈەن ئەتراپىدا بولدى.

1971 ـ يىلى ۋىلايەتلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى سېتىۋالغان تاشلاندۇق پولات ـ تۆمۈر 365 توننىغا، ساتقىنى 306 توننىغا؛ سېتىۋالغان مىس 69 توننىغا، ساتقىنى 31 توننىغا؛ سېتىۋالغان تاشلاندۇق رېزىنكە 146 توننىغا، ساتقىنى 11 توننىغا يەتتى. 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا سېتىۋېلىنغان تاشلاندۇق پولات ـ تۆمۈر 853 توننىغا، سېتىلغىنى 858 توننىغا؛ سېتىۋېلىنغان مىس 59 توننىغا، سېتىلغىنى 52 توننىغا؛ سېتىۋېلىنغان تاشلاندۇق رېزىنكە 29 توننىغا، سېتىلغىنى 51 توننىغا يەتتى. 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەتلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى بىر يىلدا ساتقان تاشلاندۇق ماددىي بۇيۇملارنىڭ قىممىتى ئوتتۇرىچە 200 مىڭ يۈەن ئەتراپىدا بولدى.

80 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ۋىلايەت بويىچە سېتىۋېلىنغان تاشلاندۇق پولات ـ تۆمۈر 1152 توننىغا، سېتىلغىنى 1021 توننىغا؛ سېتىۋېلىنغان مىس 33 توننىغا، سېتىلغىنى 29 توننىغا؛ سېتىۋېلىنغان تاشلاندۇق رېزىنكە بىر توننىغا، سېتىلغىنى 3 توننىغا يەتتى. شۇ يىلى سېتىلغان تاشلاندۇق ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 500 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1989 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سېتىۋېلىنغان تاشلاندۇق پولات - تۆمۈر 259 تونىنغا، سېتىلغىنى 418 تونىنغا؛ سېتىۋېلىنغان مىس 89 تونىنغا، سېتىلغىنى 112 تونىنغا؛ سېتىۋېلىنغان تاشلاندۇق رېزىنكا 2 تونىنغا، شۇ يىلى سېتىلغان تاشلاندۇق ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 2 مىليون 50 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990- يىلى سېتىۋېلىنغان تاشلاندۇق پولات - تۆمۈر 784 تونىنغا، سېتىلغىنى 756 تونىنغا؛ سېتىۋېلىنغان مىس 105 تونىنغا، سېتىلغىنى 104 تونىنغا؛ سېتىۋېلىنغان تاشلاندۇق رېزىنكا 25 تونىنغا، سېتىلغىنى 25 تونىنغا يەتتى. شۇ يىلى سېتىلغان تاشلاندۇق ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 1 مىليون 810 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

IV باب

ماددىي ئەشيا

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ماددىي ئەشيا كەسپىنى باشقۇرىدىغان ۋىلايەت، ناھىيە (شەھەر) دەرىجىلىك ئاپپارات 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 60 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. بۇ ئاپپاراتلار ئىچىدە سانائەت - قاتناش تارماقلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىرگەنلىرىمۇ (ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى، پەيزاۋات ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى) ، پىلان تارماقلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىرگەنلىرىمۇ (يەكەن ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى، پوسكام ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى) ، مالىيە تارماقلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىرگەنلىرىمۇ (مەكىت ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى) بار ئىدى، سىرتقا قارىتا ماددىي ئەشيا بۆلۈمى ياكى ماددىي ئەشيا گۇرۇپپىسى دەپ ئاتالدى. ئەينى چاغدا، ۋىلايەت بويىچە ماددىي ئەشيا ئىدارىسىدا 45 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 3.% 13نى، ئايال ئىشچى- خىزمەتچى 7.% 17نى تەشكىل قىلدى، ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىدا 14 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى.

1962 - يىلى ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئاپپاراتى ئايرىم تەسىس قىلىنىپ، سىرتقا قارىتا قەشقەر ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى دەپ ئاتالدى، ئۇ ۋىلايەتلىك پىلان كومىتېتىغا تەۋە بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن 12 ناھىيە (شەھەر) دىكى ماددىي ئەشيا باشقۇرۇش ئاپپاراتى 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئارقا- ئارقىدىن ئايرىم تەسىس قىلىندى.

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا سىستېمىسىنىڭ ئامبار قۇرۇلۇشى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى، ئامبار كۆلىمى 7255 كۋادرات مېتىرغا، ساقلىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ماددىي ئەشيالىرى 28 تۈر، 3359 خىلغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە مېتالدىن ياسالغان ماتېرىيال 192 خىل، يېنىك سانائەت، خىمىيە سانائىتى، ھۈناركارلىق ماتېرىيالى 850 خىل، ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرى 2317 خىل، تىجارەت تور - نۇقتىسى 24. 1984 - يىلى ۋىلايەت، ناھىيە (شەھەر) لىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ مەمۇرىي فۇنكسىيىسى ئىقتىسادىي ئەھمىيەتلىك گەۋدىگە ئۆزگەرتىلدى (يەكەن ناھىيىسىنىڭ 1990 - يىلى ئۆزگەرتىلدى) ، سىرتقا قارىتا ماددىي ئەشيا شىركىتى دەپ ئاتالدى. 1987 - يىلىدىن كېيىن ۋىلايەتلىك، ناھىيە (شەھەر) لىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئۇ ماددىي ئەشيا شىركىتى بىلەن بىر ئاپپارات، ئىككى ۋېۋىسكا بويىچە ئىش بېجىردى، مەمۇرىي ۋە كارخانا فۇنكسىيىسى يۈرگۈزۈلدى. شۇ يىلى تۇنجى نۆۋەتلىك كارخانا ھۆددىگەرلىكى

يولغا قويۇلدى، ھۆددە مۇددىتى 3 يىل بولدى.

1990 - يىلى ۋىلايەت، ناھىيە (شەھەر) لىك ماددىي ئەشيا ئاپپاراتلىرىنىڭ تۆنجى نۆۋەتلىك ھۆددە مۇددىتى ئاخىرقى مەزگىلگە قەدەم قويدى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە سېتىۋېلىنغان ماددىي ئەشيانىڭ قىممىتى 79 مىليون 484 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1986 - يىلدىكىدىن %60، 1987 - يىلدىكىدىن %45، 1988 - يىلدىكىدىن %37، 1989 - يىلدىكىدىن %11 ئاشتى؛ سېتىش كىرىسى 89 مىليون 424 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1986- يىلدىكىدىن %73، 1987 - يىلدىكىدىن %60، 1988 - يىلدىكىدىن %23، 1989 - يىلدىكىدىن %16 ئاشتى؛ پايدا 2 مىليون 511 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1986 - يىلدىكىدىن %169، 1987 - يىلدىكىدىن %142، 1988 - يىلدىكىدىن %30 ئاشتى؛ يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان باج ۋە پايدا 3 مىليون 64 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1986 - يىلدىكىدىن %205، 1987 - يىلدىكىدىن %121، 1988 - يىلدىكىدىن %38 ئاشتى؛ تۇراقسىز مەبلەغ 4 مىليون 660 مىڭ يۈەنگە، تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى 5 مىليون 670 مىڭ يۈەنگە يەتتى، ھۆددە پىلانىنىڭ %98ى ئورۇندالدى؛ ئامبار كۆلىمى 9565 كۋادرات مېتىرغا، ئاددىي لاپاس 4800 كۋادرات مېتىرغا، ئۈستى ئوچۇق مال مەيدانى 36 مىڭ 523 كۋادرات مېتىرغا يەتتى.

1 § . ئاپپاراتلار، قوشۇن

1. ئاپپاراتلار

1) ۋىلايەتلىك ئاپپاراتلار 1959 - يىل 1 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدە ماددىي ئەشيا باشقۇرۇش ئاپپاراتى قۇرۇلۇپ، مەمۇرىي مەھكىمە سانائەت - قاتناش بۆلۈمى، پىلان كومىتېتى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىردى، سىرتقا قارىتا پىلان كومىتېتىنىڭ ماددىي ئەشيا گۇرۇپپىسى دەپ ئاتالدى. 1962 - يىلى ماددىي ئەشيا گۇرۇپپىسى ئايرىم تەسىس قىلىنىپ ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇ مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ پىلان كومىتېتىغا قارىدى، كاتتىبات بۆلۈمچىسى، مالىيە بۆلۈمچىسى، كەسپىي بۆلۈمچە تەسىس قىلىندى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن ماددىي ئەشيا ئاپپاراتى زەربىگە ئۇچرىدى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىدا ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، قارىمىقىدا ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، ئەينى چاغدا 88 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى.

1976 - يىل 8 - ئايدا ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا باشقۇرۇش ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، قارىمىقىدا ئىشخانا (سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى)، خوجۇلۇق - پىلان بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى.

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ماددىي ئەشيا باشقۇرۇش ئىدارىسىدىكى ئەسلىدىكى بۆلۈم ئىشخانىلاردىن باشقا مېتال ماتېرىياللار بۆلۈمى، ماشىنا - ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى بۆلۈمى، يېنىك سانائەت - خىمىيە سانائىتى - بىناكارلىق ماتېرىياللىرى بۆلۈمى، ئامبار بۆلۈمى، ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلدى. مېتال ماتېرىياللار بۆلۈمى، ماشىنا - ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى بۆلۈمى، يېنىك سانائەت - خىمىيە سانائىتى - بىناكارلىق ماتېرىياللىرى بۆلۈمى ئىچكى قىسىمغا قارىتا قۇرۇلغان بۆلۈم بولۇپ، سىرتقا قارىتا شىركەت دەپ ئاتالدى، مالىيىدە مۇستەقىل ھېسابات يولغا قويۇلمىدى، تىجارەت تور - نۇقتىسى 24كە يەتتى. 1984 - يىلى ئەتىيازدا، ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا باشقۇرۇش ئىدارىسى قەشقەر ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى، لېكىن تۈزۈلمىسى ۋە دەرىجىسى ئۆزگەرتىلمىدى، ئىدارە قارىمىقىدا ئىشخانا، مالىيە بۆلۈمى، خوجۇلۇق - پىلان - ساقلاش - توشۇش

بۆلۈمى، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەسىس قىلىندى، قارىمىقىدا مېتال ماتېرىياللار شىركىتى، ماشىنا - ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى شىركىتى، بېنىك سانائەت - خىمىيە سانائىتى - بىناكارلىق ماتېرىياللىرى شىركىتى، ئاپتوموبىل كالونى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى يىغۇېلىش شىركىتى قۇرۇلدى، تىجارەت تور - نۇقتىسى 28گە يەتتى.

1987 - يىل 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ۋىلايەتلىك مەددىي ئەشيا ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئۇ مەددىي ئەشيا شىركىتى بىلەن بىر ئاپپارات، ئىككى ۋۇئىسكا بويىچە ئىش بېجىردى، مەددىي ئەشيا باشقۇرۇشقا قارىتا مەمۇرىيەت ۋە كارخانا فۇنكسىيىسى يۈرگۈزۈلدى. قارىمىقىدا ئىشخانا، مالىيە بۆلۈمى، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى، پىلان بۆلۈمى، كارخانا باشقۇرۇش بۆلۈمى، چېگرا ئېكسپورت - ئىمپورت سودىسى بۆلۈمى (بۇ كەسىپ 1993 - يىلدىن باشلاپ يولغا قويۇلدى) تەسىس قىلىندى، قارىمىقىدا ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق ئىش باشقارمىسى، ماشىنا - ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى شىركىتى، مېتال ماتېرىياللار شىركىتى، بېنىك سانائەت - خىمىيە سانائىتى- بىناكارلىق ماتېرىياللىرى شىركىتى، مەددىي ئەشيادىن قايتا پايدىلىنىش شىركىتى، ئاپتوموبىل كالونى، ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى، ۋىلايەتلىك مەددىي ئەشيا سودا مەركىزى قۇرۇلدى، تىجارەت تور - نۇقتىسى 35كە يەتتى.

1990 - يىلى ۋىلايەتلىك مەددىي ئەشيا شىركىتى (مەددىي ئەشيا ئىدارىسى) قارىمىقىدا ئاپپارات تەسىس قىلىندى، ئاپپاراتلار ئۆزگەرتىلمىدى، تىجارەت تور - نۇقتىسى 40قا يەتتى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك مەددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ 1981 — 1990 - يىلغىچە بولغان تىجارەت تور - نۇقتىلىرى

جەۋەل: 16 — 9

يىللار	سانى	يىللار	سانى	يىللار	سانى
1981	24	1985	34	1989	42
1982	24	1986	36	1990	40
1983	27	1987	35		
1984	28	1988	40		

2) ناھىيە - شەھەرلىك ئاپپاراتلار قەشقەر ۋىلايىتىدىكى 12 ناھىيە (شەھەر) لىك مەددىي ئەشيا ئاپپاراتى 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيە (شەھەر) لىك مەددىي ئەشيا ئاپپاراتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئايرىم تەسىس قىلىنمىغانىدى، سىرتقا قارىتا مەددىي ئەشيا بۆلۈمى ياكى مەددىي ئەشيا گۇرۇپپىسى دەپ ئاتىلاتتى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ناھىيە (شەھەر) لىك مەددىي ئەشيا بۆلۈمى (گۇرۇپپىسى) نى ئاپتونوم رايونلۇق مەددىي ئەشيا ئىدارىسى سىستېما بويىچە باشقۇرىدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ناھىيە (شەھەر) لەردە ۋاكالەتەن ئاپپاراتى تەسىس قىلىندى، ۋىلايەتلىك مەددىي ئەشيا ئىدارىسى تىجارەتنى بىر تۇتاش باشقۇردى، بىر تۇتاش ھېسابات قىلدى.

70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا 12 ناھىيە (شەھەر) لىك مەددىي ئەشيا گۇرۇپپىسى ئارقا - ئارقىدىن مۇستەقىل تىجارەت قىلىدىغان، مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان ئورۇن قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ناھىيە (شەھەر) لىك مەددىي ئەشيا بۆلۈمى (گۇرۇپپىسى) مەددىي ئەشيا ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى، كارخانا بويىچە باشقۇرۇش، مۇستەقىل ھېسابات قىلىش، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش يولغا قويۇلدى، خادىمى 7 — 10 غىچە بولدى.

1984 - يىلى 12 ناھىيە (شەھەر) لىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ ھەمىسىدە تۈزۈلمە ئۆزگەرتىلىپ، ماددىي ئەشيا شىركىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، كۆپىنچە شىركەتلەرنىڭ قارمىقىدا مالىيە بۆلۈمچىسى بىلەن كەسىپىي بۆلۈمچە تەسىس قىلىندى.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 1990 - يىلغىچە ناھىيە (شەھەر) لىك ماددىي ئەشيا ئاپپاراتلىرىنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش فۇنكسىيىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، يەنى مەمۇرىيەت فۇنكسىيىسى بىلەن كارخانا فۇنكسىيىسى تەڭ يۈرگۈزۈلدى؛ سىرتقا قارىتا ماددىي ئەشيا شىركىتى ۋە ماددىي ئەشيا ئىدارىسى دېگەن ئىككى ۋۇجۇسكا ئېسىلدى. ئىچكى قىسىمدا يەنىلا ئوخشاش بىر يۈرۈش ئادەم بار بولدى، مالىيە بۆلۈمچىسى بىلەن كەسىپىي بۆلۈمچە (ئىشخانا) تەسىس قىلىندى.

2. قوشۇن

50 - يىللارنىڭ ئاخىرى 60 - يىللارنىڭ باشلىرى ماددىي ئەشيا ئاپپاراتى دەسلەپ قۇرۇلغاندا ۋىلايەت بويىچە ئاران 45 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 6 بولۇپ، 13.3%نى، ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 8 بولۇپ، 17.7%نى تەشكىل قىلاتتى؛ ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىدا 14 ئىشچى- خىزمەتچى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ئىشچى - خىزمەتچى بىر نەپەر ئىدى. 1962 - يىلى ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا شىركىتى قۇرۇلدى، ئەينى چاغدا 53 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 31، ئىشچى 22؛ ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 4 بولۇپ، 7.5%نى، ئالىي مەكتەپ - تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 6 بولۇپ، 11.3%نى تەشكىل قىلدى.

60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ۋىلايەتنىڭ ماددىي ئەشيا سىستېمىسىدا 100 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 12 بولۇپ، 12%نى، ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 15 بولۇپ، 15%نى تەشكىل قىلدى. ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىدا 68 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 7، ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 5.

قەشقەر ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ 1959 — 1990 - يىلغىچە بولغان ئىشچى - خىزمەتچىسى

جەدۋەل: 16 — 10

تۈرى / يىللار	ئىشچى - خىزمەتچى						مەلۇماتى			سىياسىي قىياپىتى		كەسىپىي تېخنىكا قۇرۇلمىسى			مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك، شۇن بۇقسىرلار
	ئومۇمىي سانى	كادىر	ئىشچى	ئەر	ئايال	ئاز سانلىق مىللەت	ئالىي مەكتەپ	تېخنىكوم	تولۇق ئوتتۇرىدىن تۆۋەن	ئىتتىپاق ئەزاسى	پارتىيە ئەزاسى	ئومۇمىي سانى	ئوتتۇرا دەرىجىلىك	باشلانغۇچ دەرىجىلىك	
1959	8	7	1		1		1	1	6		1				
1960	14	10	4		1		1	2	11		1				
1961	43	24	19		6	1	3	6	34		1				
1962	50	29	21		2	2	2	3	45		6				
1963	53	31	22		2	4	2	4	47		7				

					5	36	6	2	2	4		16	28	44	1964
					7	59	7	2	5	7		36	32	68	1965
					14	78	8	2	5	8		32	56	88	1966
					11	56	8	2	5	7		18	48	66	1970—1967
					10	53	8	2	5	7		17	46	63	1971
					10	53	8	2	5	7		17	46	63	1972
					13	73	10	2	6	8		22	63	85	1973
					13	73	10	2	6	8		22	63	85	1974
					17	82	10	2	6	11		28	66	94	1975
					18	93	11	3	6	15		39	68	107	1976
					22	89	11	3	9	16		36	67	103	1977
					20	91	11	3	10	16		38	67	105	1978
					21	96	11	3	8	16		42	68	110	1979
					22	119	20	3	5	17		64	78	142	1980
					22	88	25	3	8	16		56	60	116	1981
					22	88	25	3	8	16		56	60	116	1982
					25	93	18	3	8	14		54	60	114	1983
					28	93	26	3	8	20		62	60	122	1984
					29	95	27	3	11	20		60	65	125	1985
23	7	1	6	22	47	94	33	3	40	30	100	59	71	130	1986
27	13	1	14	26	50	102	33	4	50	32	107	66	73	139	1987
26	13	1	17	22	53	94	35	3	43	35	97	60	72	132	1988
23	53	18	71	27	52	87	34	6	47	24	103	54	73	127	1989
25	52	18	70	28	59	94	39	7	48	35	105	64	76	140	1990

1980 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ماددىي ئەشيا سىستېمىسىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 281گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 46 بولۇپ، 16.4%نى؛ ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 40 بولۇپ، 14.2%نى تەشكىل قىلدى. ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 142گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 17، ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 5.

1984 - يىلى ۋىلايەتلىك، ناھىيە (شەھەر) لىك ماددىي ئەشيا ئىدارىلىرى ئىقتىسادىي ئەھۋالىي گەۋدىنگە ئۆزگەرتىلدى، سىرتقا قارىتا ماددىي ئەشيا شىركىتى دەپ ئاتالدى. شۇ يىلى ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 280گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 14%نى، ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 21.4%نى تەشكىل قىلدى؛ ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ ئىشچى-خىزمەتچىسى 122گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 28، ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 20.

1987 - يىلى ماددىي ئەشيا سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 309غا يەتتى؛ بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 82 بولۇپ، 30.4%نى، ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 64 بولۇپ، 26.8%نى

تەشكىل قىلدى؛ ژىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 139غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 32، ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 50، ئالىي مەكتەپ، تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 47.

1990 - يىلى ژىلايەت بويىچە ماددىي ئەشيا سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 355كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 95 بولۇپ، %26.8نى؛ ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 99 بولۇپ، %27.9نى تەشكىل قىلدى؛ ژىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 140قا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 48، ئالىي مەكتەپ، تېخنىكوم مەلۇماتىدىكىلەر 46.

§2. ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش

1. مېتال ماتېرىياللار

ژىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئاپپاراتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردىن 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە، ژىلايەت بويىچە سېتىلىدىغان مېتال ماتېرىيال جەھەتتە پولات ماتېرىيال ئاساس قىلىنىدى، بۇ ماتېرىياللار شەكىللىك ماتېرىيال، تاختاي ماتېرىيال، تۇرۇبا ماتېرىيال، پولات سىم قاتارلىق 4 چوڭ تۈرگە، 10 نەچچە خىلغا ئايرىلدى.

1963 - يىلى ژىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى 826 تونىنا پولات ماتېرىيال ساتتى، 1966 - يىلى سېتىلغان پولات ماتېرىيال 3504 تونىنغا يەتتى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرىدا سېتىلغان پولات ماتېرىيال 2472 تونىنغا، 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا 6278 تونىنغا يەتتى.

1984 - يىلدىن ئىلگىرى مېتال ماتېرىيال ئاساسلىقى پىلانلىق تەمىنلىنىدىغان ماتېرىيال ئىدى، پىلان تارماقلىرى بىر تۇتاش تىزگىنلەيتتى ۋە ماسلاشتۇراتتى. 1984 - يىلدىن كېيىن، مېتال ماتېرىيال تىجارىتىنىڭ تۈزۈلمىسى پىلان ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىدىن تەدرىجىي بازارغا يۈزلەندى، ئۇ ئۆڭچە سېتىلىدىغان، بۇيرۇق خاراكتېرلىك ماددىي ئەشيا ھېسابلانمىدى. مېتال ماتېرىيال مۇنداق 4 چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. (1) شەكىللىك ماتېرىياللار: ئوقۇرسىمان پولات، ئۈچ قىرلىق پولات، ⌶ شەكىللىك پولات، ئالاھىدە شەكىللىك پولات؛ (2) تاختاي ماتېرىياللار: قېلىن تاختاي، ئوتتۇراھال قېلىن تاختاي، نېپىز تاختاي (سوغۇق پروكاتلانغان تاختاي ۋە قىزىق پروكاتلانغان تاختايمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)؛ (3) تۇرۇبا ماتېرىياللار: چەكسىز پولات تۇرۇبا، سىنىك يالتىلغان پولات تۇرۇبا، كەپشەرلەنگەن پولات تۇرۇبا؛ (4) سىم: قاپلىما پولات، توم پولات، ھەرخىل تېپلىق پولات ماتېرىيال، پولات سىم؛ يەنى تۆۋەندىكى 15 خىل ماتېرىيال بار ئىدى، ئۇلار: ئېغىر رېلىس، يېنىك رېلىس، چوڭ تېپلىق پولات ماتېرىيال، ئوتتۇرا تېپلىق پولات ماتېرىيال، كىچىك تېپلىق پولات ماتېرىيال، توم سىم، قېلىن پولات تاختاي، نېپىز پولات تاختاي، قاپلىما پولات، سىلىتسىيلىق پولات ياپراقچە، سۈپەتلىك ماتېرىيال، چەكسىز پولات تۇرۇبا، كەپشەرلەنگەن پولات تۇرۇبا، مېتال بۇيۇم، باشقا پولات ماتېرىياللار؛ بۇلار 192 خىلغا بۆلۈنىدۇ؛ ئۇلار: يۇمۇلاق پولات 39 خىل، ئۈچ قىرلىق پولات 18 خىل، تۇرۇبا ماتېرىيال 35 خىل، رەزبىلىك پولات 11 خىل، ياپىلاق پولات 18 خىل، ⌶ شەكىللىك پولات 9 خىل، ئوقۇرسىمان پولات 13 خىل، تاختاي پولات 36 خىل، پولات سىم 13 خىل. بۇنىڭدىن باشقا، رەڭلىك مېتال ۋە رەڭلىك مېتال بۇيۇملىرىدىن مىس، سىنىك، ماگنىي، ئالىيومىن، قوغۇشۇن، كەپشەر قەلىيى قاتارلىقلار بار.

1986 - يىلى ماددىي ئەشيا ساھەسى 15 مىڭ 498 تونىنا پولات كىرگۈزدى. 1990 - يىلى پولات ماتېرىيال تىجارىتىدە قوش گۈللىنىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك مېتال بۇيۇملار شىركىتىنىڭ 1981 — 1990 - يىلغىچە بولغان تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 11

بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

يىللار / تۈرى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	ئامبار قالدۇقى	يىللار / تۈرى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	ئامبار قالدۇقى
1981	370.20	436.90	116.70	1986	8996.60	1144	127
1982	400	611	82	1987	1115.70	1235.40	185
1983	494.29	726.84	110.56	1988	1000.60	1397.4	151
1984	541	758	119	1989	1209.60	1362.60	245
1985	612.95	903.32	119.12	1990		1706.20	377

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ماددىي ئەشيا ساھەسىدە 1981 — 1990 - يىلغىچە سېتىۋېلىنغان، سېتىلغان ئاساسلىق مېتال ماتېرىياللارنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 12

يىللار / تۈرى		پولات ماتېرىيال (تونا)	مىس (تونا)	تالیۇمىن (تونا)	قورغۇشۇن (تونا)	سىنك (تونا)	قىلىي (تونا)	مىس ماتېرىيال (تونا)	تالیۇمىن ماتېرىيال (تونا)
1981	سېتىۋېلىنغىنى	7920							
	سېتىلغىنى	8485							
1982	سېتىۋېلىنغىنى	11596							
	سېتىلغىنى	11323							
1983	سېتىۋېلىنغىنى	12190							
	سېتىلغىنى	12315							
1984	سېتىۋېلىنغىنى	12287							
	سېتىلغىنى	12256							
1985	سېتىۋېلىنغىنى	12696							
	سېتىلغىنى	12367							
1986	سېتىۋېلىنغىنى	15498	3	3	7	2	2	5	2
	سېتىلغىنى	15339	0.2	0.1	1		0.5	6	0.6
1987	سېتىۋېلىنغىنى	15787	1				0.1	4	1
	سېتىلغىنى	15254	3		3.4	0.5	2	6	1

1988	سېتىۋېلىنغىنى	145	16314	1			9	0.1	3	
	سېتىلغىنى	125	16672	5	4.5	5	11.3	1	3	2
1989	سېتىۋېلىنغىنى	56	14081	3	1	2	1		2	1
	سېتىلغىنى	76	14034	0.5	1	2			3	
1990	سېتىۋېلىنغىنى	8	19047		1	3	1		2	1
	سېتىلغىنى	8	16935	2	1	3	2		2	1

2. يېنىك سانائەت، خىمىيە سانائىتى، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ماددىي ئىشلا ساھەسىدە سېتىلغان يېنىك سانائەت، خىمىيە سانائىتى، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى يېنىك سانائەت ماتېرىياللىرى، خىمىيە سانائىتى مەھسۇلاتلىرى، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، ئوت سانائىتى مەھسۇلاتلىرى دەپ 4 چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئاساسلىقى سولغاد كىسلاتاسى، كۆيدۈرگۈچى ئىشقار، ساپ شۇلتا، بالون، سېمونت، تاختا ئەينەك قاتارلىقلار بار.

1984 - يىلدىن ئىلگىرى يېنىك سانائەت، خىمىيە سانائىتى، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى مەسئۇل تارماق تىزگىنلەيدىغان، تەڭشەيدىغان بۈيرۇق خاراكتېرلىك ماددىي ئىشيا ھېسابلىنىاتتى. كېيىن شۇ جايىنىڭ يېنىك سانائەت، خىمىيە سانائىتى، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى تىجارىتىدە سېمونت، ئوت سانائىتى مەھسۇلاتلىرى بۈيرۇق خاراكتېرلىك، پىلانلىق تەمىنلىنىدىغان تاۋار بولغاندىن باشقا، قالغانلىرى پۈتۈنلەي بازارغا يۆزلەندۈرۈلدى. ئاساسلىق تۈرلەردىن يېنىك سانائەت، خىمىيە سانائىتى، ئوت سانائىتى، بىناكارلىق ماتېرىياللىرىدىن ئىبارەت 4 چوڭ تۈر، 857 خىل تاۋار بار، بۇنىڭ ئىچىدە يېنىك سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئاخبارات قەغىزى، كانائ تاغار، قېلىن قەغەزدىن ئىبارەت 3 خىل ماتېرىيالدىن تەركىب تاپتى؛ خىمىيە سانائىتى مەھسۇلاتى 508 خىل بولۇپ، بالون، ساپ شۇلتا، كۆيدۈرگۈچى ئىشقاردىن تەركىب تاپتى؛ ئوت سانائىتى مەھسۇلاتلىرى پارتلاتقۇچ، ئېلېكترلىق پىستان، ئوتلۇق پىستان، پىلتە، سۇ ئۆتىمەس پارتلاتقۇچ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى؛ بىناكارلىق ماتېرىياللىرى 340 خىل بولۇپ، سېمونت، مايى قەغەز، تاختا ئەينەك، پار ئۈسكۈنىسى، فارفور قاچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ماددىي ئىشيا ساھەسى 1981 — 1990 - يىلغىچە سېتىۋالغان، سانقان يېنىك سانائەت، خىمىيە سانائىتى، بىناكارلىق ماتېرىياللىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 13

يىللار / تۈرى		سولفاد كىسلاتاسى (تونىا)	كۆيدۈرگۈچى ئىشقار (تونىا)	ساپ شۇلتا (تونىا)	كاۋجۇك (تونىا)	بالون (يۈرۈش)	سېمونت (تونىا)	تاختا ئەينەك (ئۇلچەملىك ساندۇق)
1981	سېتىۋېلىنغىنى		215	24		5551		17256
	سېتىلغىنى		254	16		5309	38300	17729
1982	سېتىۋېلىنغىنى		468	48		7712		18617
	سېتىلغىنى		427	26		6769	34000	15794

1983	سېتۋېلىنغىنى		511	19		9054		22054
	سېتىلغىنى		440	48		8584	30000	19243
1984	سېتۋېلىنغىنى		596	46		6392		31559
	سېتىلغىنى		538	42		7070	25900	30997
1985	سېتۋېلىنغىنى		517	37		5216		23310
	سېتىلغىنى		314	28		5769	38000	24705
1986	سېتۋېلىنغىنى		313	25		6717	61902	11647
	سېتىلغىنى		495	52		5873	61268	11787
1987	سېتۋېلىنغىنى		272	48		6666	52516	9413
	سېتىلغىنى		338	28		6642	52028	8438
1988	سېتۋېلىنغىنى	115	344	29		9018	66175	13168
	سېتىلغىنى	114	330	50		9477	6520	13879
1989	سېتۋېلىنغىنى	171	671	40		9398	52807	18910
	سېتىلغىنى	172	576	32		9341	51121	19656
1990	سېتۋېلىنغىنى	282	442	2		9447	59105	22977
	سېتىلغىنى	282	414	11		9498	60246	20873

قەشقەر ۋىلايەتلىك بېنىك سانائىتى، خىمىيە سانائىتى شىركەتلىرىنىڭ 1981 — 1990 - يىلغىچە بولغان تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 14 بىرلىكى: تۆمەن يۈەن

تۈرى / يىللار	سېتۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	ئامبار قالدۇقى	تۈرى / يىللار	سېتۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	ئامبار قالدۇقى
1981	749	705	86	1986	846.40	916	113
1982	741	806	138.21	1987	821.70	973.10	157
1983	656.12	217.63	174.21	1988	931.10	1126.40	115
1984	202	218	113	1989	1170.30	1202.80	145
1985	699.36	902.94	113	1990	956.20	1133.30	172

3. ماشىنا - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرى

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىدا سېتىلغان ماشىنا - ئېلېكتر مەھسۇلاتلارنىڭ تۈرى ۋە سانى ئاز ئىدى. 1963 - يىلى ۋىلايەتلىك ماددىي ئىشلەپچىقىدا ئىدارىسى سانلىق ماشىنا- ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممىتى 414 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1973 - يىلى يۈك ئاپتوموبىلى سېتىش كەسپى كۆپەيتىلدى.

1984 - يىلدىن ئىلگىرى ماشىنا - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى پىلانلىق تەمىنلىنىدىغان ماددىي

ئەشيا ئىدى، تەقسىمات نىسبىتى ناھايىتى زور بولۇپ، ماشىنا ـ ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنى پىلان تارماقلىرى بۆيرۇق خاراكتېرلىك پىلان بويىچە تەقسىملىدى. كېيىن ماشىنا ـ ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرى بۆيرۇق خاراكتېرلىك پىلان بويىچە تەقسىملىنىشتىن بازار ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈلىدىغان بازار ئىگىلىكى بويىچە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىگە ئۆتتى. 80 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ۋىلايەتنىڭ ماددىي ئەشيا ساھەسىنىڭ ماددىي ئەشيا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى پىلان ئىگىلىكى ئەندىزىسىدىن قۇتۇلۇپ بازارغا يۈزلەندى، ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى جانلاندى ۋە كېڭەيدى، تىجارەت دائىرىسى كېڭەيتىلدى، ماشىنا ـ ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرى كۆندىن كۆنگە كۆپەيدى. ۋىلايەتتە سېتىلىدىغان ماشىنا ـ ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى چوڭ جەھەتتىن 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ خىل دەپ 3 خىلغا، شارىك تۈرىدىكىلەر، قورال ـ سايمان تۈرىدىكىلەر، سىلىقداش سايمانلىرى تۈرىدىكىلەر، بىر تۈتاش تەقسىم قىلىنىدىغان تۈرىدىكىلەر، ماشىنا تۈرىدىكىلەر، توك ئىشلىرى تۈرىدىكىلەر، 3 خىل توك ئىشلىرى تۈرىدىكىلەر، ئۇلىچەش ئەسۋابى تۈرىدىكىلەر، ئاپتوموبىل تۈرىدىكىلەردىن ئىبارەت 9 خىلغا ئايرىلدى؛ ماشىنا ـ ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرى 2317 خىل بولۇپ، شارىك تۈرىدىكىسى 590 خىل، قورال-سايمان تۈرىدىكىسى 515 خىل، سىلىقداش سايمىنى تۈرىدىكىسى 78 خىل، بىر تۈتاش تەقسىملىنىدىغىنى 154 خىل، 3 خىل توك ئىشلىرى تۈرىدىكىسى 110 خىل، ئۇلىچەش ئەسۋابى 90 خىل، ئاپتوموبىل تۈرىدىكىسى 50 خىل، ماشىنا تۈرىدىكىسى 180 خىل، توك ئىشلىرى تۈرىدىكىسى 550 خىل.

80 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ۋىلايەتنىڭ ماددىي ئەشيا سىستېمىسىدا ئاساسلىقى مېتال كېسىش ستانوكى، ماشىنىسازلىق سانائىتىدە ئىشلىتىلىدىغان پار قازان، ئېلېكتر ماتور قاتارلىق ماشىنا ـ ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى سېتىلدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ماددىي ئەشيا ساھەسىدە 1981 — 1990 ـ يىلغىچە سېتىۋېلىنغان، سېتىلغان ئاساسلىق ماشىنا ـ ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى

جەدۋەل: 16 — 15

يىللار	تۈرى	مېتال كېسىش ستانوكى (دانە)	ئاپتوموبىل (دانە)	يۈك ئاپتوموبىلى (دانە)	ئىشلىتىلىدىغان پار قازان (تونا)	سانائەتتە ئىشلىتىلىدىغان (دانە)	ئېلېكتر ماتور (دانە)	ئېلېكتر ماتور (كىلوۋاتت)	سانائەتتە شارىك (تونا) يۈرۈش	ماشىنا ـ ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى (تونا) يۈك
1981	سېتىۋېلىنغىنى			319						
	سېتىلغىنى			32						478
1982	سېتىۋېلىنغىنى			87						
	سېتىلغىنى			88						285
1983	سېتىۋېلىنغىنى			99						
	سېتىلغىنى			103						388
1984	سېتىۋېلىنغىنى			120						
	سېتىلغىنى			117						495
1985	سېتىۋېلىنغىنى			150						
	سېتىلغىنى			139						539

1986	سېتىۋېلىنغىنى		194	114	5/10	584	3499	12
	سېتىلغىنى		197	122		631	3739	14
1987	سېتىۋېلىنغىنى		162	64	11/22	679	3686	14.7
	سېتىلغىنى		174	67	10/20	756	4028	17.6
1988	سېتىۋېلىنغىنى		172	78	12/23	1188	7649	17.5
	سېتىلغىنى	3	170	78	10/20	1071	7061	10
1989	سېتىۋېلىنغىنى		230	114	10/9	1194	6224	15
	سېتىلغىنى	1	229	110	13/14	1109	5587	17
1990	سېتىۋېلىنغىنى		261	124	5/15	878	6635	13
	سېتىلغىنى	1	257	125	5/15	899	6799	15

قەشقەر ژىلايەتلىك ماشىنا - ئېلېكتر شىركىتىنىڭ 1981 — 1990 - يىلغىچە بولغان تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 16 بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

تۈرى / يىللار	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	ئامبار قالدۇقى	تۈرى / يىللار	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	ئامبار قالدۇقى
1981	190	478	158	1986	683.40	916.10	85
1982	270	303	100	1987	878.50	973.10	89
1983	407.98	438.37	762.24	1988	901.80	1126.40	146
1984	526	553	166	1989	1380.60	1202.80	159
1985	644.47	619.77	106.22	1990	1405	1133.30	164

4. تاشلاندۇق ماددىي ئەشيالارنى يېغىۋېلىش

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر ژىلايىتىنىڭ ماددىي ئەشيا ساھەسىدە تاشلاندۇق مېتاللارنى يېغىۋېلىش كەسپى يولغا قويۇلدى، ئەينى چاغدا ئاساسلىقى براك قىلىنغان ئاپتوموبىللار يېغىۋېلىندى. 1983 - يىلى قەشقەر ژىلايىتى بويىچە ئامبار قالدۇقى 2 - قېتىم ئېنىقلاندى، براك قىلىنغان ماددىي ئەشيالارنى يېغىۋېلىش كۆلىمى تاشلاندۇق ماشىنا - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىغىچە كېڭەيتىلدى. شۇ يىلى 500 تونىنا چويۇن، 30 دانە كۆلىمى تاشلاندۇق ماشىنا - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىغىچە كېڭەيتىلدى. شۇ يىلى 500 تونىنا چويۇن، 30 دانە براك ئاپتوموبىل يېغىۋېلىندى، 12 ناھىيە (شەھەر) يېغىۋالغان براك قىلىنغان ماددىي ئەشيانىڭ قىممىتى 10 مىليون 679 مىڭ يۈەنگە يەتتى، ژىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى ئامبار قالدۇقىنى ئېنىقلاپ مەلۇم قىلغان براك قىلىنغان ماددىي ئەشيانىڭ قىممىتى 978 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى. ژىلايەت بويىچە يېغىۋېلىنغان تاشلاندۇق ماددىي ئەشيانىڭ قىممىتى 10 مىليون يۈەندىن ئاشتى. يېغىۋېلىنغان ماددىي ئەشيالار چوڭ جەھەتتىن مۇنداق 5 تۈرگە ئايرىلدى: قارا مېتال، رەڭلىك مېتال، براك قىلىنغان ئاپتوموبىل، رېزىنكە ياسالمىسى، پىششىقلاپ پايدىلانغىلى بولمىدىغان نەرسىلەر ۋە قىسىم ئىشلىتىشتىن توختاتقان جابدۇق قاتارلىقلار؛ بۇلار 19 تۈرگە ئايرىلدى، يەنى قارا مېتال 3 خىل (تاشلاندۇق پولات، تاشلاندۇق تۆمۈر، تاشلاندۇق چويۇن)، رەڭلىك مېتال 6 خىل (تاشلاندۇق مىس، ئالیۇمىن، سىنك، قوغۇشۇن، ئاق ئالتۇن، كۈمۈش)، 5 خىل

مال (كونا ئۆي جاھازلىرى، ئىش ئۈستىلى، يىغىن زالى مۇئەسسەسلىرى، ئىشلەك ـ دېرىزە، بىخەتەر ئىشلەك-دېرىزە) ياسالدى، سىم تارتىلدى، مېتاللار يانچىلدى، كەپشەرلەش، ئېرىتىش ئۈسكۈنىلىرى ئارقىلىق پىششىقلاپ ئىشلەندى. تاشلاندۇق رېزىنكە بۈيۈمى بىر خىل (تاشلاندۇق بالون)، براك قىلىنغان ئاپتوموبىل بىر خىل (ھەربىي قىسىم ئىشلىتىشتىن توختاتقان جابدۇقلار ۋە قايتا ئىشلەتكىلى بولمىغان زاپچاسلار) دىن قايتا پايدىلىنىلدى.

1984 ـ يىلى ژىلايەت بويىچە 1172 تونىنا چويۇن، 274 دانە براك ئاپتوموبىل يىغۇلىنىدى، 1150 تونىنا تاشلاندۇق پولات ـ تۆمۈر سېتىۋېلىنىپ، 1050 تونىسى سېتىلدى. 1985 ـ يىلى ژىلايەتلىك ماددىي ئەشيا شىركىتى 1479 تونىنا چويۇن، 50 دانە براك ئاپتوموبىل، 1450 تونىنا تاشلاندۇق پولات ـ تۆمۈر يىغۇالدى، 1400 تونىنا تاشلاندۇق پولات ـ تۆمۈر ساتتى. بۇ مەزگىل تاشلاندۇق ماددىي ئەشيالارنى يىغۇلىش كەسپى گۈللەنگەن مەزگىل بولدى. 1988 ـ يىلى ژىلايەت بويىچە 1485 تونىنا چويۇن، 197 دانە براك ئاپتوموبىل يىغۇلىنىدى، 1050 تونىنا تاشلاندۇق پولات ـ تۆمۈر سېتىۋېلىنىپ، 1020 تونىسى سېتىلدى.

1990 ـ يىلى قەشقەر ژىلايىتى بويىچە 1263 تونىنا چويۇن، 112 دانە براك ئاپتوموبىل يىغۇلىنىدى، 1100 تونىنا تاشلاندۇق پولات ـ تۆمۈر سېتىۋېلىنىدى، 1000 تونىسى سېتىلدى.

قەشقەر ژىلايىتى بويىچە 1983 — 1990 ـ يىلغىچە يىغۇلىنىغان، سېتىۋېلىنغان، سېتىلغان ئاساسلىق تاشلاندۇق ماددىي ئەشيالار

جەدۋەل: 16 — 17

نامى / يىللار	چويۇن (تونا)	پولات (ئاپتوموبىل) (دانە)	تاشلاندۇق پولات ـ تۆمۈر (تونا)		
			سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	ئامبار قالدۇقى
1983	500	30			
1984	1172	274	1100	1050	50
1985	1677	33	3000	2850	150
1986	1479	50	1450	1400	50
1987	1085	192	850	820	30
1988	1485	197	1050	1020	30
1989	1307	107	1047	1040	7
1990	1263	112	1100	1000	100

§ 3 . ماددىي ئەشيا ساقلاش، توشۇش

1 . ساقلاش

1959 ـ يىلى قەشقەر ژىلايىتىدە ماددىي ئەشيا ئاپپاراتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ماددىي ئەشيانى مۇقىم ساقلايدىغان ئامبار، مال چۆشۈرىدىغان مەيدان يوق ئىدى. 1964 ـ يىلى ھازىرقى تۈرمۈش رايونى ھويلىسى سېتىۋېلىنىپ ماددىي ئەشيا قويىدىغان ئۈستى ئوچۇق مەيدان قىلىندى. كېيىنكى يىلى ژىلايەتلىك كان ئىشلىرى ئىدارىسى ئاپتوموبىل كالونىسىنىڭ ئورنى سېتىۋېلىندى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 10 نەچچە يىلدا كېڭەيتىلدى ۋە ئۆزگەرتىلدى. 1982 ـ يىلغا كەلگەندە، ژىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ ئامبار كۆلىمى

31 مىڭ 394 كۇادرات مېتىرغا، قۇرۇلۇش كۆلىمى 7255 كۇادرات مېتىرغا، ئۈستى ئوچۇق مال چۈشۈرۈش مەيدانىنىڭ كۆلىمى 22 مىڭ 12 كۇادرات مېتىرغا، ئاددىي لاپاس كۆلىمى 2127 كۇادرات مېتىرغا يەتتى، 5 تونناللىق كىرانداىن بىرى سەپلەندى، ئامبار باشقۇرۇش جەھەتتە «5.5 لىشىش» (يەنى: 5.5 بويىچە رەتكە تۇرغۇزۇش، 5.5 بويىچە دۆۋىلەش، 5.5 بويىچە يىغىش، 5.5 بويىچە ئورۇن بەلگىلەش، 5.5 بويىچە تىكلەش) ئىشقا ئاشۇرۇلدى. ماددىي ئەشيا نومۇر بويىچە رەتلىك تىزىلدى، ئامبار رەتلىك ۋە پاكىز، يوللىرى راۋان بولدى. شۇ يىلى 220 تونىنا پولات ماتېرىيال، 41 تونىنا كۆيدۈرگۈچى ئىشقار، 2116 يۈرۈش بالون، 476 تونىنا سېمونت، 3236 ساندۇق تاختا ئەينەك ساقلاندى.

1984 - يىلى ساقلانغان مۇھىم ماددىي ئەشيالارنىڭ ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە: پولات - تۆمۈر 2271 تونىنا، كۆيدۈرگۈچى ئىشقار 172 تونىنا، ساپ شۇلتا 23 تونىنا، بالون 1904 يۈرۈش، سېمونت 48 تونىنا، تاختا ئەينەك 4785 ساندۇق، ئاپتوموبىل 4 دانە، قايتا پىششىقلاپ پايدىلانغىلى بولمىغان چويۇن 2 تونىنا، تاشلاندۇق پولات ماتېرىيال 4 تونىنا. ئامبار كۆلىمى 43 مىڭ 108 كۇادرات مېتىرغا يەتتى. كۆلىمى 8052 كۇادرات مېتىر كېلىدىغان ئامبار، 25 مىڭ 885 كۇادرات مېتىر كېلىدىغان ئۈستى ئوچۇق مال چۈشۈرۈش مەيدانى، 2599 كۇادرات مېتىر كېلىدىغان ئاددىي لاپاس بار بولدى.

1986 - يىلى ماددىي ئەشيا تارماقلىرىنىڭ ئامبار كۆلىمى 32 مىڭ 666 كۇادرات مېتىرغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئامبار كۆلىمى 7741 كۇادرات مېتىر، ئۈستى ئوچۇق مال چۈشۈرۈش مەيدانىنىڭ كۆلىمى 21 مىڭ 244 كۇادرات مېتىر، ئاددىي لاپاس كۆلىمى 3181 كۇادرات مېتىر. ماددىي ئەشيا چۈشۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان كىرانداىن 3ى بار بولدى، كىرانلارنىڭ تونناژى 18 تونناغا يەتتى. 2858 تونىنا پولات ماتېرىيال، 90 تونىنا كۆيدۈرگۈچى ئىشقار، 2966 ساندۇق تاختا ئەينەك، 2181 يۈرۈش بالون، 636 تونىنا سېمونت، 20 تونىنا ئاسفالت، 288 دانە ئېلېكتر ماتور، 2 مىليون 920 مىڭ يۈەنلىك ماشىنا - ئېلېكتر ئۈسكۈنىسى، 100 مىڭ يۈرۈش سانائەتتە ئىشلىتىلىدىغان شارىك، 20 ئاپتوموبىل، 57 تونىنا مىس ساقلاندى.

1988 - يىلى ۋىلايەتتىكى ماددىي ئەشيا تارماقلىرىنىڭ ئامبار كۆلىمى 34 مىڭ 763 كۇادرات مېتىرغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئامبار كۆلىمى 8247 كۇادرات مېتىر، ئۈستى ئوچۇق مال چۈشۈرۈش مەيدانىنىڭ كۆلىمى 21 مىڭ 443 كۇادرات مېتىر، ئاددىي لاپاس كۆلىمى 4403 كۇادرات مېتىر، 3 كىران بار بولۇپ، تونناژى 18 تونناغا يەتتى. 3161 تونىنا پولات ماتېرىيال، 2511 يۆگەم ماي قەغەز، 2648 ساندۇق تاختا ئەينەك، 1776 يۈرۈش بالون، 1497 تونىنا سېمونت، 105 تونىنا ئاسفالت، 38 تونىنا كۆيدۈرگۈچى ئىشقار، 10 دانە ئاپتوموبىل، 20 تونىنا چويۇن، 868 تونىنا تاشلاندۇق پولات ماتېرىيال، 328 دانە ئېلېكتر ماتور، 67 مىڭ يۈرۈش سانائەتتە ئىشلىتىلىدىغان شارىك ساقلاندى، ماشىنا - ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرىنىڭ قىممىتى 3 مىليون 148 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1990 - يىلى ۋىلايەتتىكى ماددىي ئەشيا تارماقلىرى ئامبار قۇرۇلۇشىنىڭ سالمىقىنى زور ھەجىمدە ئاشۇردى، پولات جازىلىق مال ئامبىرى، ئۆلچەملىك ئامبار، ئۆلچەملەشكەن ئۈستى ئوچۇق مال چۈشۈرۈش مەيدانى قاتارلىق قاتتىق دېتال قۇرۇلۇشلىرى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ئامبار كۆلىمى 50 مىڭ 888 كۇادرات مېتىرغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئامبار كۆلىمى 9565 كۇادرات مېتىر، ئۈستى ئوچۇق مال چۈشۈرۈش مەيدانىنىڭ كۆلىمى 36 مىڭ 523 كۇادرات مېتىر، ئاددىي لاپاس كۆلىمى 4800 كۇادرات مېتىر، 4 كىران بار بولۇپ، تونناژى 26 تونناغا يەتتى؛ 5273 تونىنا پولات ماتېرىيال، 3504 يۆگەم ماي قەغەز، 3903 ساندۇق تاختا ئەينەك، 2038 تونىنا سېمونت، 1780 يۈرۈش بالون، 161 تونىنا كۆيدۈرگۈچى ئىشقار، 129 تونىنا چويۇن، 52 تونىنا ئاسفالت، 383 دانە ئېلېكتر ماتور، 15 دانە ئاپتوموبىل، 7 دانە يۈك ئاپتوموبىلى، 1269 تونىنا تاشلاندۇق پولات - تۆمۈر، 20 مىڭ يۈرۈش سانائەتتە ئىشلىتىلىدىغان شارىك ساقلاندى، ماشىنا - ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرىنىڭ قىممىتى 3 مىليون 833 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ 1982 — 1990 - يىلغىچە بولغان ئامبار قۇرۇلۇشى ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 18 بىرلىكى: كۋادرات مېتىر

تۈرى / يىللار	ئامبار كۆلىمى	قۇرۇلۇش كۆلىمى	ئۈستى ئوچۇق مال مەيدانى	ئاددىي لاپاس	تۈرى / يىللار	ئامبار كۆلىمى	قۇرۇلۇش كۆلىمى	ئۈستى ئوچۇق مال مەيدانى	ئاددىي لاپاس
1982	31394	7255	22012	2127	1987	35031	8291	20305	5973
1983	38156	8052	27635	2469	1988	34763	8247	21443	4403
1984	43108	8052	25885	2599	1989	38865	8538	23050	4603
1985	44660	8199	27524	2599	1990	50888	9565	36523	4800
1986	32666	7741	21244	3181					

2. ماددىي ئەشيا تىرانسپورتى

1969 - يىلدىن ئىلگىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، ماشىنا ئۇسكۇنىلەرنى توشۇشنى ۋىلايەتتىكى باشقا تارماقلار ئۈستىگە ئالدى. 1969 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىدا ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلدى، دەسلەپتە 3 چاقلىق ماتورلۇق ۋېلىسىپىتتىن بىرىلا بار بولۇپ، ماددىي ئەشيالارنى مال ساقلايدىغان مەيدانغا يۆتكەشكىلا ئىشلىتىلەتتى. كېيىنكى يىلنىڭ ئاخىرىدا، 2.5 توننىلىق گاز ماركىلىق ئاپتوموبىلدىن بىرى سېپىلەندى، شۇ يىلى سېتىۋېلىنغان ماددىي ئەشيانىڭ قىممىتى 3 مىليون 450 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1971 - يىلى ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ يۈك ئاپتوموبىلى 3كە يەتتى، 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يۈك ئاپتوموبىلى 14كە، توشۇش تونناژى 100 تونناغا يەتتى.

1981 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ماددىي ئەشيا ساھەسىدىكى يۈك ئاپتوموبىلى 27گە، توشۇش تونناژى 141 تونناغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ ئاپتوموبىلى 14، يىللىق يۈك توشۇش مىقدارى 8.1221 تونا. ئاپتوموبىل كالونىغا قارىتا مۇستەقىل ھېسابات يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئاپتوموبىل تىرانسپورتىدا يەككە لىنىيىلىك ھېسابات يولغا قويۇلدى، توشۇلغان ماددىي ئەشيالارنىڭ مىقدارى ناھايىتى كۆپ بولدى. 1983 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ماددىي ئەشيا سىستېمىسىنىڭ يۈك ئاپتوموبىلى 31گە، توشۇش تونناژى 167 تونناغا يەتتى. ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ ئاپتوموبىل سانى، توشۇش تونناژى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، يىلدا توشۇغان ماددىي ئەشيا 3054.5 تونناغا يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىنىڭ 1.95 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى.

1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سېتىۋېلىنغان ماددىي ئەشيانىڭ قىممىتى 39 مىليون 784 مىڭ يۈەنگە، يۈك ئاپتوموبىلى 31گە، يىللىق مال توشۇش مىقدارى 2891 تونناغا يەتتى. 1987 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ماددىي ئەشيا سىستېمىسىنىڭ يۈك ئاپتوموبىلى 33كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ يۈك ئاپتوموبىلى 16، يىللىق يۈك توشۇش مىقدارى 3378 تونا.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا سىستېمىسىنىڭ تىرانسپورت ئاپتوموبىلى 35كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ يۈك ئاپتوموبىلى 16گە، يىللىق مال توشۇش مىقدارى 4162 تونناغا يەتتى. يىل ئاخىرىدا ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى ئاپتوموبىل كالونى يۇقىرىغا تاپشۇرغان

باج، پايدا 60 مىڭ يۈەنگە، كارخانىغا قالغان پايدا 18 مىڭ يۈەنگە، تۈراقسىز مەبلىغى 142 مىڭ يۈەنگە، تۈراقلىق مۇلكىنىڭ ئەسلى قىممىتى 832 مىڭ يۈەنگە، ساپ قىممىتى 491 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا سىستېمىسىنىڭ 1981 — 1990 - يىلغىچە بولغان ترانسپورت ئىقتىدارى

جەدۋەل: 16 — 19

تۈرى / يىللار	ئاپتوموبىل (دانە)	ترانسپورت ئىقتىدارى (تونىنا)	تۈرى / يىللار	ئاپتوموبىل (دانە)	ترانسپورت ئىقتىدارى (تونىنا)
1981	27	141	1986	26	154
1982	27	141	1987	33	186.5
1983	31	167	1988	28	184
1984	32	171	1989	35	137
1985	31	167	1990	35	212.5

4 §. باشقۇرۇش

1. تۈزۈلمىسى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ماددىي ئەشيا ساھەسىدىكى ماددىي ئەشيا سېتىۋېلىش، سېتىش (تەمىنلەش)، ساقلاش، توشۇش ۋە سېتىش (تەمىنلەش) تىن كېيىنكى مۇلازىمەت قاتارلىق ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيىتىدە، دۆلەتنىڭ ھەر قايسى مەزگىلدىكى فاكتېن، سىياسەتلىرىگە ئاساسەن، مەركۇر ۋىلايەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى ھەرخىل ئەلا مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلىدى. ئىگىلىك باشقۇرۇشنى چوڭ جەھەتتە ئوخشاش بولمىغان مۇنداق 3 خىل مەزگىلگە ئايرىشقا بولىدۇ.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىشتىن ئىلگىرىكى مەزگىل. بۇ مەزگىلدە ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش - سېتىش تۈزۈلمىسىدە تەقسىم قىلىش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى. 1953 — 1957 - يىلغىچە ماددىي ئەشيانى باشقۇرۇشتا «بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇش، بىر تۇتاش چىقىم» قىلىش يولغا قويۇلدى. 1958 - يىلى ماددىي ئەشيا سىستېمىسىدا تەقسىمات تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، «پۈتۈن مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن رايونلار باشقۇرۇش ۋە رايونلار تەڭپۇڭلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ماددىي ئەشيا يۆتكەش تۈزۈمى» يولغا قويۇلدى، بۇ ماددىي ئەشيا باشقۇرۇشنى رايونلار بويىچە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش مەزگىلى ھېسابلىنىدۇ. 1959 - يىلى ماددىي ئەشيا تەقسىملەش چارىسى «سىستېمىلار بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇش، بىر تۇتاش چۇشۇرۇش، ئايرىپ ھېسابات قىلىش، ئايرىم مال زاكاز قىلىش، يەرلىك ئورۇنلار ئۆزلىرى تەڭشەش» كە تەڭشەلدى، بۇ چاغ 1961 - يىلغىچە يولغا قويۇلدى. 2 - يىلى قىسمەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى تەقسىملەش ئۇسۇلى تەڭشەلدى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى سىستېمىلار بويىچە باشقۇرۇلدى، ئالاقىدار تارماقلار ئىشلەپچىقىرىش ۋە قۇرۇلۇشتا ئېھتىياجلىق مېتاللار پىلان بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئادەتتە سىستېمىلار بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇش، تەمىنلەش چارىسى يولغا قويۇلمىدى. يەرلىك ئورۇنلاردىكى بەزى نۇقتىلىق دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا، قۇرۇلۇشىغا كېرەكلىك ماددىي ئەشيالارنى ئۆزلىرى بىۋاستە ئورۇنلاشتۇردى، بۇنداق ئۇسۇل «مال بىلەن بىۋاستە تەمىنلەش» دەپ ئاتالدى. بۇ مەزگىلدە دۆلەت

ماددي ئەشيا بازارلىرىنى پىلانلىق باشقۇرۇشنى يولغا قويدى. ۋىلايەتنىڭ ماددي ئەشيا پىلانىغا پىلان كومىتېتى مەسئۇل بولدى، ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى نىشانلىق، نۇقتىلىق، مىقدارلىق تەمىنلەندى. 12 ناھىيە (شەھەر) پىلان بويىچە ۋىلايەتتىن مال ئالدى، پىلان كۆرسەتكۈچى بويىچە توشۇپ ئامبارداا ساقلىدى، پىلان بويىچە تۇر بېكىتتى. ماددي ئەشيا سېتىلىپ بولغاندىن كېيىن، 12 ناھىيە (شەھەر) ۋىلايەتلىك ماددي ئەشيا ئىدارىسىغا بېرىپ ھېسابات قىلدى، يەنى «ھېسابات مەلۇم قىلىش تۈزۈمى» يولغا قويۇلدى. ماددي ئەشيالارنىڭ باھاسى ئاپتونوم رايون بىر تۇتاش بېكىتكەن باھا بويىچە ئىجرا قىلىنىدى، پايدا ئېلىنماي، كۆپ يىل زىيان كۆرۈلدى، بۇ «سىياسەت خاراكتېرلىك زىيان» دەپ ئاتالدى. ۋىلايەتلىك ماددي ئەشيا ئىدارىسى پىلان بويىچە، پولات ماتېرىيال، سېمونت، شارىك، قورال - سايمان، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، يېنىك سانائەت، خىمىيە سانائىتى ماتېرىياللىرى قاتارلىق ئاساسلىق ماددي ئەشيالار كۆرسەتكۈچ بويىچە تىزگىنلەندى. بۇ مەزگىلدە پىلان بويىچە بىر تۇتاش باشقۇرۇلىدىغان ماددي ئەشيالارنىڭ تۈرى دەسلەپكى 532 خىلدىن 132 خىلغا قىسقارتىلدى.

1966 — 1978 - يىلغىچە ماددي ئەشيا سىستېمىسىدا ماددي ئەشيا ئوبوروتى ئاساس قىلىنغان باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى، ماددي ئەشيالارنى تەقسىملەشتە پىلان بويىچە تەقسىملەش، بىر تۇتاش يۆتكەش يولغا قويۇلدى. 1966 - يىلى ماددي ئەشيا باشقۇرۇشتا تەقسىم قىلىش تۈزۈلمىسى مەزگىلىدىكى باشقۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، تەقسىمات پىلانىمۇ ئۆزگەرتىلمىدى، پەقەت ماددي ئەشيا باشقۇرۇش ھوقۇق چېكى، تەمىنلىنىدىغان تۈرلەر تەڭشەلدى ۋە ھوقۇق تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى. ماددي ئەشيا باشقۇرۇش ھوقۇق چېكىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ، پولات ماتېرىيال، سېمونت، ئاپتوموبىل، بالون، 2 - ۋە 3 - خىلدىكى ماشىنا - ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى، قورال - سايمان، شارىك قاتارلىق مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى شۇ جايىنىڭ تەقسىمات پىلانىغا ئاساسەن، «مۇھىم قۇرۇلۇش تۈرلىرىگە كاپالەتلىك قىلىش»، «خەلق ئىمتىيازلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا جىددي كېرەكلىك بۇيۇملارغا كاپالەتلىك قىلىش» تىن ئىبارەت باشقۇرۇش پرىنسىپى يولغا قويۇلدى، «ھېسابات مەلۇم قىلىش تۈزۈمى» قوللىنىلىشتىن توختىتىلىپ، «ئېچكى قىسمىدا»، «سىرتقا نىسبەتەن» تەقسىملەش تۈزۈمى قوللىنىلدى، يەنى ناھىيە (شەھەر) لىك ماددي ئەشيا ئاپپاراتلىرى بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلانغا ئاساسەن ئالغان ماددي ئەشيا «ئېچكى قىسمىدا» تەقسىملەش دەپ ئاتالدى، باشقا سىستېمىلارنىڭ ئېچكى قىسمىدا تەقسىملەنگەن ماددي ئەشيا «سىرتقا نىسبەتەن» تەقسىملەش دەپ ئاتالدى. سىستېما ئىچىدىكى ماددي ئەشيا ئاپپاراتلىرى پايدا ئالغان %3لىك پەرقتىن پايدىلىنىپ «سىياسەت خاراكتېرلىك زىيان» ئازايتىلدى. 1964 — 1976 - يىلغىچە 2 مىليون 302 مىڭ يۈەن زىيان كۆرۈلدى.

1979 — 1990 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە ماددي ئەشيا سىستېمىسىدا ماددي ئەشيا باشقۇرۇشتا ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىگە ئۆزگەرتىلدى. ۋىلايەتلىك، ناھىيە (شەھەر) لىك ماددي ئەشيا ئىدارىلىرى ماددي ئەشيا شىركىتى دەپ ئاتالدى. 80 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، شۇ جايىنىڭ ماددي ئەشيا ساھەسىدە ئامبارنى ئېنىقلاش - بېسىلىپ قالغان ماددي ئەشيالاردىن پايدىلىنىش خىزمىتىنىڭ سالمىقى ئاشۇرۇلدى. 1983 - يىلى بىر قېتىملىق ئامبارنى ئېنىقلاش - بېسىلىپ قالغان ماددي ئەشيالاردىن پايدىلىنىش خىزمىتىدە براك قىلىنغان ماددي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 10 مىليون 679 مىڭ 500 يۈەنگە، ماددي ئەشيا سىستېمىسىغا بۇۋاستە قاراشلىق كارخانىلار براك قىلغان مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتى 978 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە تەمىنلەش تۈزۈلمىسى مەزگىلىدىن قېلىپ قالغان پىلانلىق ماددي ئەشيالار، پىلانلىق كۆرسەتكۈچلەرنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن، 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 1983 - يىلغىچە ۋىلايەتلىك ماددي ئەشيا ئىدارىسى زور مىقدارداا ئادەم كۆچى، توشۇش كۆچى ئاجرىتىپ، ماددي ئەشيالارنى جىددي يۆتكىدى، يەنى ماددي ئەشيالارنى «چوڭ يۆتكەش» مەزگىلىدە، توشۇلغان ماددي ئەشيا 10 مىڭ تونىدىن ئاشتى. مالىيە باشقۇرۇشتا سىستېما ۋە دائىرىنى بىرلەشتۈرۈش تۈزۈلمىسى قوللىنىلدى،

ۋىلايەتنىڭ ماددىي ئەشيا ساھەسى پايدا ئالمىدىغان كارخانىغا ئۆزگەردى. 1985 - يىلغا كەلگەندە ماددىي ئەشيالارنى تەقسىم قىلىشتا پىلان ئاساس، بازار ئارقىلىق تەڭشەش قوشۇمچە قىلىندى، پىلانلىق ماددىي ئەشيالارنى پىلان بويىچە تەقسىملەش بازار ئارقىلىق تەڭشەشكە ئۆزگەرتىلدى. 1987 - يىلى ۋىلايەتلىك، ناھىيە (شەھەر) لىك ماددىي ئەشيا شىركەتلىرىنىڭ مەسئۇرىي فۇنكسىيىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، مەسئۇرىي ھوقۇقىمۇ، كارخانا ھوقۇقىمۇ يۇرگۈزۈلدى.

1990 - يىلى ۋىلايەتنىڭ ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىدە پىلان ئىگىلىكى بىلەن بازار ئىگىلىكىنى بىرلەشتۈرۈش، پىلان ئىگىلىكىنى قوشۇمچە، بازار ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىش ئەندىزىسى يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى تەقسىم قىلىنمىدىغان 256 خىل ماددىي ئەشيانىڭ 25 خىلى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى، بىر يىلدا ئورۇندالغان سېتىش سوممىسى 52 مىليون 660 مىڭ يۈەنگە، يارتىلغان باج، پايدا 2 مىليون 452 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

2. تەقسىمات پىلانى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ماددىي ئەشيا ساھەسىدىكى تەقسىمات پىلانى تۈزۈلمىسى ئاساسلىقى 2 باسقۇچقا بۆلۈندى.

1958 - يىلدىن ئىلگىرى ئاساسلىق ماددىي ئەشيالار ئالدىراپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلۈپ، باشقۇرۇش پىلانى بولمىغاچقا، ماددىي ئەشيا ئوبوروت يوللىرى قالايمىقانلىشىپ كەتتى، تەمىنلەش جىددىي بولدى. كېيىنكى يىلى ماددىي ئەشيالارغا قارىتا «مەملىكەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانىغا ئاساسەن ۋىلايەت باشقۇرۇش، تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئاساس قىلىنغان ماددىي ئەشيا تەقسىملەش تۈزۈلمىسى» يولغا قويۇلدى. سىتېملار بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان ئاساسلىق ماددىي ئەشيا 23 خىلدىن 270 خىلغا كۆپەيدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ماددىي ئەشيالارنى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى مۇقىملاشتۇرۇش، بازارنىڭ تەمىنلەش مۇناسىۋىتىگە ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، شۇ جايىنىڭ ماددىي ئەشيا تەقسىملەش پىلان تۈزۈلمىسى «رايون تەڭپۇڭلاشتۇرۇش»تىن دۆلەت بىر تۇتاش تەڭپۇڭلاشتۇرۇش تۈزۈلمىسىگە ئۆزگەرتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ۋىلايەتنىڭ ماددىي ئەشيا ساھەسى 2 قېتىم تەرتىپكە سېلىندى ۋە تەڭشەلدى. ئامبار ئېنىقلاش - بېسىلىپ قالغان ماددىي ئەشيالاردىن پايدىلىنىش خىزمىتى ھەر يىلى قانات يايدۇرۇلدى، «ۋىلايەت تەڭپۇڭلاشتۇرۇش، پەرقلىق قىسمىنى تەقسىم قىلىش» تەقسىمات تۈزۈلمىسى ئىجرا قىلىنىشتىن توختىتىلىپ، يەنىلا پىلان ئىگىلىكى مەزگىلىدىكى بۇيرۇق خاراكتېرلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى.

پىلان ئىگىلىكى بىلەن بازار ئارقىلىق تەڭشەش ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن مەزگىل. 1985 - يىلدىن ئىلگىرى ماددىي ئەشيالارنى تەقسىم قىلىشتا پىلان بويىچە تەقسىملەش ئاساس، بازار ئارقىلىق تەڭشەش قوشۇمچە قىلىندى، قىسمەن ماددىي ئەشيالار پىلان ئارقىلىق تەقسىملىنىشتىن بازار ئارقىلىق تەڭشىلىشكە ئۆزگەرتىلدى ھەمدە ماددىي ئەشيا ساھەلىرىنىڭ سېتىۋېلىش، سېتىش ھوقۇق دائىرىسى كېڭەيتىلدى، ماددىي ئەشيا باشقۇرۇش ھوقۇقى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى، پولات ماتېرىيالدىن باشقا مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ماددىي ئەشيالىرى بۇيرۇق خاراكتېرلىك تەقسىملىنىشتىن باشقا، كۆپ قىسىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتە بازار ئارقىلىق تەڭشەش يېتەكچى پىلانى ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

1985 — 1990 - يىلغىچە پىلان ئىگىلىكى بىلەن بازار ئىگىلىكى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن مەزگىلدە، بازار ئىگىلىكى ئاساس، پىلان ئىگىلىكى قوشۇمچە قىلىندى. شۇ جايدىكى ماددىي ئەشيا ساھەسىدە ماددىي ئەشيا تەقسىماتىغا قارىتا پىلان ئىچىدىكى ماددىي ئەشيانى پىلان سىرتىدىكى ماددىي ئەشيانى ئالماشتۇرۇپ مال بىلەن تەمىنلەش يولغا قويۇلدى، ئاز بىرقىسىم پىلان كۆرسەتكۈچى جەھەتتە پىلانلىق تەقسىملەش ئۈسۈلى ساقلاپ

قىلىندى، ماددىي ئەشيا بازىرى جانلاندۇرۇلۇپ، ماددىي ئەشيا ساھەسى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدىكى تەسىلەش ۋە ئېھتىياج مۇناسىۋىتى تەڭشەلدى. بۇ مەزگىلدە ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيالار ساھەسىدە ۋىلايەتلىك، ناھىيە (شەھەر) لىك شىركەتلەر سىرتقا قارىتا ماددىي ئەشيا ئىدارىسى دېگەن ۋۇجۇدكىنى يەنە ئېسىپ، مەمۇرىي فۇنكسىيىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

1990 - يىلى ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى ماددىي ئەشيالارنى سېتىش پىلانىنى 163% ، پايدا پىلانىنى 325% ، يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان پايدا پىلانىنى 372% ئورۇندىدى.

3. مالىيە باشقۇرۇش

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ماددىي ئەشيا ساھەسىنىڭ مالىيە باشقۇرۇش خىزمىتى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇردى.

1959 — 1961 - يىلغىچە، مالىيە باشقۇرۇشتا ھېسابات مەلۇم قىلىپ باشقۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. كونكرېت ئۇسۇلى مۇنداق بولدى: 12 ناھىيە (شەھەر) لىك ماددىي ئەشيا تارماقلىرى پىلان بويىچە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆز ناھىيىسى، شەھىرىگە ئېلىپ كېتىپ، دۆلەت بىر تۇتاش بېكىتكەن باھا بويىچە تەسىلدى، مال بىلەن تەسىلەش تالونىنى ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ مالىيە بۆلۈمىگە تاپشۇرۇپ ئاتچوت قىلدى، بۇ خىل تۈزۈم «ھېساباتنى مەلۇم قىلىش تۈزۈمى» دەپ ئاتالدى. «ھېسابات مەلۇم قىلىش تۈزۈمى» بويىچە باشقۇرۇش ئۇسۇلى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بازاردىكى باھاسىنىڭ مۇقىم بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى، ماددىي ئەشيا ساھەسىدە ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتىلمىدى. 1961 — 1969- يىلغىچە ماددىي ئەشيا ساھەسىنىڭ مالىيىسى ئىگىلىك باشقۇرۇش بىلەن بىرلىكتە ئاپتونوم رايونلۇق ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، پايدا - زىيانغا ئىگە بولمايدىغان، ھەممىسىگە دۆلەت ئىگە بولىدىغان بولدى. ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى دۆلەتنىڭ پىلانى ۋە بۇيرۇقىغا ئاساسەن، 12 ناھىيە (شەھەر) نى ماددىي ئەشيا بىلەن تەسىلەشتە «ھېسابات مەلۇم قىلىش تۈزۈمى» دىن ئىبارەت مالىيە باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتىدى.

1969 — 1979 - يىلغىچە ماددىي ئەشيا سىستېمىسىنىڭ مالىيە باشقۇرۇشى دائىرە بويىچە باشقۇرۇشتىن سىستېما بويىچە باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىلىپ، «ھېسابات مەلۇم قىلىش تۈزۈمى» بىكار قىلىندى. 12 ناھىيە (شەھەر) لىك ماددىي ئەشيا تارماقلىرى ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا تارمىقىدىن بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلان كۆرسەتكۈچى بويىچە پۇل تاپشۇرۇپ مال ئالدى. 1978 - يىلى ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا سىستېمىسىدا كارخانا فوندى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، كارخانىنىڭ پىلاندىن ئاشقان پايدىسىنىڭ 10% ىي كارخانا فوندىغا ئاجرىتىلدى، مالىيە جەھەتتە مال باھاسىدىن كارخانىنىڭ پايدىسى ھېسابىغا 1.2% — 2% تۇتۇپ قېلىندى.

1979 — 1990 - يىلغىچە ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا سىستېمىسىدا مالىيە باشقۇرۇش سىستېما ۋە دائىرە بويىچە باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىلدى. ماددىي ئەشيالار تاۋار سۇپىتىدە بازارغا سېلىندى، دۆلەت قاتتىق تىزگىنلەيدىغان ماشىنا - ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى، پولات ماتېرىيال، سېمونت قاتارلىق مەھسۇلاتلار بىلەن پىلانلىق تەقسىملەش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ماددىي ئەشيا بازىرى كېڭەيتىلىپ، ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ساھەسىدە ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتىلدى. 1980 - يىلى ماددىي ئەشيا سىستېمىسىدا پايدىدىن نىسبەت ئايرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، نىسبەت ئايرىش نىسبىتى 40% كە يەتتى. بۇ تۈزۈم مەسئۇلىيەت، ھوقۇق، مەنپەئەتنى ئۈزۈلمۈ-ئۈز بىرلەشتۈرۈپ، ساھەنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى تولۇق قوزغاپ، ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئوبوروت كەسپىنى ئىلگىرى سۈردى.

1984 - يىلى ماددىي ئەشيا ساھەسىدە تۇنجى قېتىم «پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش» يولغا قويۇلدى، ماددىي ئەشيا سىستېمىسىدىكى كارخانىلار ئالغان پايدىسىنىڭ 55% نى تاپاۋەت بېجى ئورنىدا تاپشۇردى، 45% نى

مالىيە تارماقلىرى بېكىتكەن نىسبەت بويىچە پايدا ھېسابىدا ئېلىپ قېلىپ، پايدا شەكلىدە مالىيىگە تاپشۇردى. شۇ يىلى ۋىلايەت بويىچە ماددىي ئەشيا تارماقلىرىغا قالغان پايدا 314 مىلىئ يۈەنگە يەتتى. كېيىنكى يىلى ماددىي ئەشيا سېستېمىسىدا «پايدىنى باجقا ئۆزگەرتىش» 2 - قېتىم يولغا قويۇلدى، يەنى پايدا ئېلىنغاندىن كېيىن، %55ى تاپاۋەت بېجىغا تاپشۇرۇلدى، %45ى پايدىغا تۇتۇپ قېلىنىپ، تەڭشەش بېجى شەكلىدە مالىيىگە تاپشۇرۇلدى، شۇ يىلى ماددىي ئەشيا تارماقلىرىغا قالدۇرۇلغان پايدا 518 مىلىئ يۈەنگە يەتتى.

1987 - يىلى ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا كارخانىلىرىدا ئىگىلىك باشقۇرۇش ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ھۆددە مۇددىتى 1990 - يىلغىچە بولدى. بۇ مەزگىلدە ھەر دەرىجىلىك ماددىي ئەشيا ئاپپاراتلىرى مالىيە باشقۇرۇش سالمىقىنى ئاشۇرۇپ، تەرەققىيات فوندى، تور - نۆقتا قۇرۇلۇش فوندى قاتارلىق مەخسۇس فوندلارنى تەسىس قىلدى، ماددىي ئەشيا كارخانىلىرىنىڭ ئەملىي كۆچى زورايدى ھەمدە بوغالتىرلىق ھېسابات تۈزۈمى، بوغالتىرلىق تۇرلىرىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە مەبلەغ ئىگىلەش تۈرىدىكى 1 - دەرىجىلىكى 42 تۈرگە، مەبلەغ مەنبەسى 33 تۈرگە بۆلۈندى. يېڭى بوغالتىرلىق مەلۇمات سىستېمىسى، ئەندىزىسى بەلگىلەندى، مەبلەغ توپلاش، ئىشلىتىش، قىممىتىنى ئاشۇرۇشنى باشقۇرۇش كۆچەيتىلدى، مەبلەغنى نىشانلىق باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، مەسئۇلىيەت ھەربىر ئادەمگىچە ئەملىيلەشتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مالىيىنى تەھلىل قىلىش سالمىقى ئاشۇرۇلۇپ، تۈرلۈك مالىيە سانلىق مەلۇماتلىرى، كۆرسەتكۈچلەردىن پايدىلىنىپ مەسىلەر تەھلىل قىلىندى، يوشۇرۇن كۈچ قېزىپ چىقىلدى، قارىغۇلارچە سېتىۋېلىش ئازايتىلىپ، مۇۋاپىق بولمىغان ئامبار قالدۇقى قىسقارتىلدى. شۇ يىلى سېتىۋېلىنغان ماددىي ئەشيانىڭ قىممىتى 71 مىليون 618 مىلىئ يۈەنگە، كارخانىنىڭ پايدىسى 1 مىليون 247 مىلىئ يۈەنگە، تۈراقسىز مەبلىغى 4 مىليون 660 مىلىئ يۈەنگە، خىراجەت نىسبىتى %11.1كە يەتتى. بىر يىلدا ۋىلايەتنىڭ ماددىي ئەشيا سىستېمىسىنىڭ مالىيىسىنى نازارەت قىلىش چىڭىتىلدى. مالىيە جەھەتتىكى كۇندىلىك تەكشۈرۈشكە پائال ماسلىشىلىپ، ۋىلايەت بويىچە يىلدا بىر قېتىم ئېلىپ بېرىلىدىغان مالىيە، باج، ماددىي ئەشيا تەكشۈرۈشى قاتنات پايدۇرۇلدى، ھەر دەرىجىلىك مالىيە خادىملىرىغا مالىيە تۈزۈمى، مالىيە سىياسىتى، مالىيە كەسپى قاتارلىق جەھەتلەردە ساپا تەربىيىسى بېرىلدى.

4. ماددىي ئەشيا باھاسى

50 - يىللاردىن 1978 - يىلغىچە ماددىي ئەشيا بازىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ باھاسىنى دۆلەت بىر تۇتاش بېكىتتى. ھەر خىل ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەشتە «كىرىم ئارقىلىق چىقىمنى قامداش، كىرىم - چىقىمنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش» ئاساسىدىكى باھا بېكىتىش پرىنسىپى يولغا قويۇلدى. بۇ خىل باھا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بازاردىكى مال باھاسى مۇقىملاشتى، ئىقتىسادىي پايدا ئېلىش ئىشقا ئاشمىدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، پايدا سوممىسى مىنوس 18 مىلىئ يۈەنگە، 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئومۇمىي پايدا سوممىسى مىنوس 225 مىلىئ يۈەنگە يەتتى، 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مىنوس 145 مىلىئ يۈەنگە ئازايدى.

1979 - يىلدىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ماددىي ئەشيا ساھەسىدە ماددىي ئەشيا باھاسى ئىسلاھ قىلىندى، يەنى ماددىي ئەشيالارنىڭ زاۋۇتتىن چىقىش باھاسىدىن تارتىپ سېتىلىش باھاسىغىچە ھەممىسى تەڭشەلدى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كىرگۈزۈش بولمىنىڭ يىراق - يېقىنلىقى، ئوتتۇرىدا مال يەتكۈزۈشكە كەتكەن ئەملىي خىراجەت، ئامبار باشقۇرۇش قاتارلىق ھالقىلاردىكى ئەملىي چىقىمغا ئاساسەن مۇۋاپىق مىقداردا ھەق ھېسابلاندى، باھا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن دۆلەتمۇ، كارخانىمۇ مۇۋاپىق ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشتى. يېنىك سانائەت، خىمىيە سانائىتى مەھسۇلاتلىرى، مېتال ماتېرىيال قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ سانائەت، خىمىيە سانائىتى مەھسۇلاتلىرى، مېتال ماتېرىيال قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ تەمىنلەش باھاسىنى ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا شىركىتى بېكىتتى. ئاز ساندىكى مەھسۇلاتلارغا پىلان ئىگىلىكى

مەزگىلىدىكى باھا بېكىتىش ئۇسۇلى بويىچە باھا قويۇلدى، قىسمەن ماددىي ئەشيالار ۋە مەھسۇلاتلارنىڭ سېتىلىشىغا قارىتا «بازار ئەھۋالىغا قاراپ بېكىتىش» يولغا قويۇلدى. ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا سودا مەركىزى ساتقان ئوخشاش خىلدىكى مەھسۇلاتلارغا قارىتا «بازار ئەھۋالىغا قاراپ بېكىتىش» ئۇسۇلى بويىچە باھا بېكىتىلدى.

ماددىي ئەشيا باھاسىنىڭ ئىلاھ قىلىنىشى ماددىي ئەشيا كارخانىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى كۆرۈنەرلىك ئاشۇردى. 1990 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، ۋىلايەتنىڭ ماددىي ئەشيا ساھەسى سېتىۋالغان ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 79 مىليون 484 مىڭ يۈەنگە، سېتىشتىن قىلغان كىرىمى 89 مىليون 422 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى سېتىۋالغان ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 44 مىليون 380 مىڭ يۈەن، سېتىش كىرىمى 52 مىليون 660 مىڭ يۈەن، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە سېتىش كىرىمى 376 مىڭ 100 يۈەن.

5. ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇنۇمى

50 — 60 - يىللاردا ماددىي ئەشيا بازىرى تولۇق شەكىللەنمىگەن بولۇپ، ماددىي ئەشيانىڭ تۈرى ئاز، دۆلەتنىڭ ماددىي ئەشيا تەقسىم قىلىش پىلانىنى تىزگىنلەش دائىرىسى كەڭ بولغانلىقى، بىر تۈتاش مەبلەغ جۇغلاپ بىر تۈتاش چىقىم قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتىلمىدى. 1964 - يىلى ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى سېتىۋالغان ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 3 مىليون 510 مىڭ يۈەنگە، سېتىلغىنى 5 مىليون 910 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن سېتىش سوممىسى 91 مىڭ يۈەنگە، كارخانىغا قالغان پايدا 9700 يۈەنگە، تۇراقسىز مەبلىغى 768 مىڭ يۈەنگە، تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى 46 مىڭ يۈەنگە، ساپ قىممىتى 42 مىڭ يۈەنگە، پايدا سوممىسى مىنۇس 41 مىڭ يۈەنگە، يۇقىرىغا تاپشۇرغان پايدىسى مىنۇس 50 مىڭ 700 يۈەنگە، خىراجەت نىسبىتى 29.4% كە، يىللىق ماڭاش سوممىسى 56 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1970 - يىلى ماددىي ئەشيا كارخانىلىرى پىلان ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى بويىچە باشقۇرۇلدى. مەسىلەن: ماددىي ئەشيا تەقسىملەش پىلانى «بىر تۈتاش چۈشۈرۈلدى»، مالىيە باشقۇرۇشتا «كىرىم - چىقىم تەڭپۇڭ بولۇش، ئازراق قالدۇق قېلىش»، ماددىي ئەشيا باھاسى جەھەتتە «كىرىم ئارقىلىق چىقىمنى قامداش، كىرىم-چىقىم تەڭپۇڭ بولۇش» قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلدى، ئىقتىسادىي ئۈنۈم جەھەتتە «پايدا ئالماسلىق» مەقسەت قىلىندى. شۇ يىلى ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى سېتىۋالغان ماددىي ئەشيانىڭ قىممىتى 3 مىليون 850 مىڭ يۈەنگە، سېتىش كىرىمى 5 مىليون 32 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن سېتىش سوممىسى 85 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مەبلىغى 1 مىليون 567 مىڭ يۈەنگە يەتتى، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ ساپ قىممىتى 154 مىڭ يۈەنگە، يۇقىرىغا تاپشۇرغان باج، پايدىسى مىنۇس 225 مىڭ يۈەنگە، پايدا سوممىسى مىنۇس 225 مىڭ يۈەنگە، خىراجەت نىسبىتى 31.7% كە، يىللىق ماڭاش سوممىسى 55 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى سېتىۋالغان ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 5 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە، سېتىشتىن قىلغان كىرىمى 7 مىليون 820 مىڭ يۈەنگە، ئوتتۇرىچە سېتىش كىرىمى 104 مىڭ يۈەنگە، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ ئەسلى قىممىتى 896 مىڭ يۈەنگە، ساپ قىممىتى 787 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مەبلىغى 1 مىليون 784 مىڭ يۈەنگە، خىراجەت نىسبىتى 28.8% كە، يۇقىرىغا تاپشۇرغان باج سوممىسى مىنۇس 145 مىڭ يۈەنگە، پايدا سوممىسى مىنۇس 145 مىڭ يۈەنگە، يىللىق ماڭاش سوممىسى 65 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1978 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ماددىي ئەشيا ساھەسىنىڭ ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى پىلان ئىگىلىكىدىن بازار ئىگىلىكىگە ئۆتتى، ماددىي ئەشيالارنى تەقسىملەش پىلانى، مالىيە باشقۇرۇش، باھا

باشقۇرۇشقا قارىتا پىلان ئىگىلىكى بىلەن بازار ئىگىلىكىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش، پىلانلىق تەقسىماتنى قوشۇمچە، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنى ئاساس قىلىشتىن ئىبارەت بېتەكچى پىلان تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى. ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا شىركىتى سېتىۋالغان ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 20 مىليون 640 مىڭ يۈەنگە، سېتىشتىن قىلغان كىرىمى 21 مىليون 59 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە سېتىش كىرىمى 200 مىڭ يۈەنگە، تۈراقسىز مەبلىغى 3 مىليون 111 مىڭ يۈەنگە، تۈراقلىق مۇلكنىڭ ئەسلى قىممىتى 1 مىليون 123 مىڭ يۈەنگە، ساپ قىممىتى 791 مىڭ يۈەنگە، پايدا سوممىسى 90 مىڭ يۈەنگە، يۇقىرىغا تاپشۇرغان باج، پايدا سوممىسى 90 مىڭ يۈەنگە، خىراجەت نىسبىتى 11.3%كە، يىللىق ماڭاش سوممىسى 107 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەت بويىچە ماددىي ئەشيا ساھەسىنىڭ تۈرلۈك كەسىپلىرىدە ئۆرلەش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى. ۋىلايەت بويىچە سېتىۋېلىنغان ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 44 مىليون 542 مىڭ يۈەنگە، سېتىش كىرىمى 49 مىليون 866 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا شىركىتى سېتىۋالغان ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 25 مىليون 992 مىڭ يۈەنگە، سېتىش كىرىمى 33 مىليون 646 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە سېتىش كىرىمى 121 مىڭ 900 يۈەنگە، پايدا سوممىسى 509 مىڭ يۈەنگە، يۇقىرىغا تاپشۇرغان باج سوممىسى 359 مىڭ يۈەنگە، پايدا نىسبىتى 1.51% كە، كارخانىغا قالغان پايدا 160 مىڭ يۈەنگە، تۈراقسىز مەبلىغى 5 مىليون 644 مىڭ يۈەنگە، تۈراقلىق مۇلكنىڭ ئەسلى قىممىتى 2 مىليون 861 مىڭ يۈەنگە، ساپ قىممىتى 2 مىليون 103 مىڭ يۈەنگە، خىراجەت نىسبىتى 20.83%كە، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ماڭاش سوممىسى 265 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1984 - يىلى ماددىي ئەشيا ساھەسىدە تۈزۈلمە ئىسلاھاتى يولغا قويۇلدى، ۋىلايەتتىكى ھەر دەرىجىلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى ئىقتىسادىي ئەھلىي گەۋدىنىڭ ئۆزگەرتىلىپ، سىرتقا قارىتا ماددىي ئەشيا شىركىتى دەپ ئاتالدى. ماددىي ئەشيا باشقۇرۇش ھوقۇقى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى. پىلان بىلەن تەمىنلىنىدىغان قىممەن ماددىي ئەشيالار پىلانلىق تەقسىم قىلىنىشتىن بازار ئارقىلىق تەڭشەشكە ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى پىلان بويىچە تەقسىملىنىدىغان 265 خىل تاۋارنىڭ 25 خىلى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى، تۆۋەنگە چۈشۈرۈلۈش نىسبىتى 10% بولدى. ۋىلايەت بويىچە ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى مۇنداق بولدى: سېتىۋېلىنغىنى 39 مىليون 397 مىڭ يۈەن، سېتىلغىنى 55 مىليون 150 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا شىركىتى سېتىۋالغان ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 31 مىليون 697 مىڭ يۈەن، سېتىش كىرىمى 41 مىليون 100 مىڭ يۈەن، ئوتتۇرىچە سېتىش كىرىمى 143 مىڭ 200 يۈەن، يۇقىرىغا تاپشۇرغان باج، پايدا سوممىسى 845 مىڭ يۈەن، پايدا سوممىسى 1 مىليون 118 مىڭ يۈەن، كارخانىغا قالغان پايدا 314 مىڭ يۈەن، پايدا نىسبىتى 2.72%، تۈراقسىز مەبلەغ 4 مىليون 659 مىڭ يۈەن، تۈراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى 3 مىليون 342 مىڭ يۈەن، ساپ قىممىتى 2 مىليون 432 مىڭ يۈەن، خىراجەت نىسبىتى 19.24%، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ماڭاش سوممىسى 367 مىڭ يۈەن بولدى.

1987 - يىلى ماددىي ئەشيا ساھەسىدە ئىگىلىك باشقۇرۇش ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ھۆددە تۆپ ساندا كارخانىنىڭ ئالدىنقى يىلدىكى ھەرخىل ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلىرى ئاساس قىلىنىدى، ھۆددە كۆرسەتكۈچى يەنى ھۆددە مەزگىلى ئىچىدىكى سېتىش سوممىسى، يۇقىرىغا تاپشۇرۇلىدىغان باج، پايدا، خىراجەت نىسبىتى، مەبلەغنىڭ ئوبوروت كۈن سانى، يېڭىلاش - ئۆزگەرتىش تۈرلىرى، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ ماڭاش سوممىسى قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەر ئايدىڭلاشتۇرۇلدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ھەرخىل ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلەرنىڭ ئېشىش نىسبىتى ئېنىق بەلگىلەندى، ماڭاش سوممىسى ئاشۇرۇلدى ياكى كېمەيتىلدى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش نىسبەت بىلەن چېتىلدى. ھۆددە شەكلىدە

2نى مۇددەتكە بېرىش، بىرنى چېتىش ئاساس قىلىنىدى. مۇددەت مۇددىتى 1987 - يىل 1 - ئايدىن 1990 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنىگىچە بولدى.

1987 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ماددىي ئەشيا سىستېمىسىدا سېتىۋېلىنغان ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 5 مىليون 514 مىڭ يۈەنگە، سېتىشتىن قىلىنغان كىرىمى 56 مىليون 784 مىڭ يۈەنگە، پايدا سوممىسى 1 مىليون 38 مىڭ يۈەنگە، يۇقىرىغا تاپشۇرغان پايدا، بېجى 1 مىليون 388 مىڭ يۈەنگە، كارخانىغا قالدۇرۇلغان پايدا 569 مىڭ يۈەنگە، خىراجەت نىسبىتى %31.10كە، تۇراقسىز مەبلىغى 5 مىليون 21 مىڭ يۈەنگە (يەكەن ناھىيىسىنىڭ بۇنىڭ سىرتىدا، كېيىنكىلىرىمۇ شۇنداق)، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ ئەسلى قىممىتى 4 مىليون 445 مىڭ يۈەنگە، ساپ قىممىتى 3 مىليون 241 مىڭ يۈەنگە، يىللىق ماڭاش سوممىسى 692 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ئامبار قالدۇقى 5 مىليون 116 مىڭ يۈەن بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا شىركىتى سېتىۋالغان ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 28 مىليون 496 مىڭ يۈەنگە، سېتىش كىرىمى 30 مىليون 660 مىڭ يۈەنگە، ئوتتۇرىچە سېتىش كىرىمى 245 مىڭ 400 يۈەنگە يېتىپ، مۇددەت پىلانى %107 ئورۇندالدى، خىراجەت نىسبىتى %13.11كە يەتتى، پايدا سوممىسى 660 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، مۇددەت پىلانى %120 ئورۇندالدى، پايدا نىسبىتى %2.15كە، يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان پايدا، باج 1 مىليون 90 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، مۇددەت پىلانى %135 ئورۇندالدى، كارخانىغا قالغان پايدا 342 مىڭ يۈەنگە يەتتى. تۇراقسىز مەبلەغ 3 مىليون 740 مىڭ يۈەنگە، تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى 2 مىليون 940 مىڭ يۈەنگە، ساپ قىممىتى 2 مىليون 230 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ماڭاش سوممىسى 430 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، مۇددەت پىلانى %119 ئورۇندالدى.

1989 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سېتىۋېلىنغان ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 71 مىليون 515 مىڭ يۈەنگە، سېتىش كىرىمى 77 مىليون 145 مىڭ يۈەنگە، پايدا سوممىسى 2 مىليون 551 مىڭ يۈەنگە، يۇقىرىغا تاپشۇرغان باج، پايدا 3 مىليون 104 مىڭ يۈەنگە، كارخانىغا قالغان پايدا 1 مىليون 745 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مەبلەغ 5 مىليون 988 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى 6 مىليون 805 مىڭ يۈەنگە (يەكەن ناھىيىسىنىڭ بۇنىڭ سىرتىدا، تۆۋەندىمۇ شۇنداق)، ساپ قىممىتى 5 مىليون 76 مىڭ يۈەنگە، يىللىق ماڭاش سوممىسى 1 مىليون 161 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ يىل ئاخىرىدىكى ئامبار قالدۇقى 5 مىليون 371 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى سېتىۋالغىنى 43 مىليون 276 مىڭ يۈەن، سانقىنى 45 مىليون 610 مىڭ يۈەن، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن سېتىش كىرىمى 330 مىڭ 500 يۈەن، مۇددەت پىلانى %147 ئورۇندالدى، خىراجەت نىسبىتى %9.1كە، پايدا سوممىسى 1 مىليون 850 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، پىلان %338 ئورۇندالدى، پايدا نىسبىتى %4.06كە، يۇقىرىغا تاپشۇرغان باج، پايدا سوممىسى 2 مىليون 543 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، پىلان %401 ئورۇندالدى، كارخانىغا قالغان پايدا 1 مىليون 295 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مەبلىغى 4 مىليون 660 مىڭ يۈەنگە، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ ئەسلى قىممىتى 4 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە، ساپ قىممىتى 3 مىليون 590 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئومۇمىي ماڭاشى 800 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، پىلان %133 ئورۇندالدى.

1990 - يىلى ۋىلايەتنىڭ ماددىي ئەشيا ساھەسىدە 1 - نۆۋەتلىك مۇددەتكەرلىك ئاخىرلاشتى. ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى مۇنداق بولدى: سېتىۋېلىنغان ماددىي ئەشيالارنىڭ قىممىتى 79 مىليون 484 مىڭ يۈەنگە، سېتىش كىرىمى 89 مىليون 422 مىڭ يۈەنگە، پايدا 2 مىليون 511 مىڭ يۈەنگە، يۇقىرىغا تاپشۇرغان باج، پايدا 3 مىليون 64 مىڭ يۈەنگە، كارخانىغا قالغان پايدا 1 مىليون 724 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مەبلىغى 6 مىليون 261 مىڭ يۈەنگە، تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى 8 مىليون 355 مىڭ يۈەنگە (يەكەن

ناھىيىسىنىڭ يۇنىڭ سىرتىدا) ، ساپ قىممىتى 6 مىليون 285 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ماڤاش سومىسى 1 مىليون 237 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ يىل ئاخىرىدىكى ئامبار قالدۇقى 8 مىليون 289 مىڭ يۈەنگە يەتتى، يۇنىڭ ئىچىدە ئۇلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى سېتىۋالغىنى 44 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە، سېتىش كىرىمى 52 مىليون 660 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن سېتىش كىرىمى 376 مىڭ 100 يۈەنگە يېتىپ، ھۆددە پىلانى %163 ئورۇندالدى، خىراجەت نىسبىتى %11.1كە، پايدا سومىسى 1 مىليون 780 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ھۆددە پىلانى %325 ئورۇندالدى، يۇقىرىغا تاپشۇرغان باج، پايدا سومىسى 2 مىليون 452 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ھۆددە پىلانى %372 ئورۇندالدى، كارخانىغا قالغان پايدا 1 مىليون 247 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مەبلىغى 4 مىليون 660 مىڭ يۈەنگە، تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى 5 مىليون 670 مىڭ يۈەنگە، ساپ قىممىتى 4 مىليون 260 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ماڤاشى 778 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ھۆددە پىلانى %98 ئورۇندالدى.

قەشقەر ئۇلايىتىنىڭ ماددىي ئەشيا ساھەسىنىڭ 1986 — 1990 - يىلغىچە بولغان ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 20

تۈرى / يىللار	1986	1987	1988	1989	1990
سېتىۋېلىنغىنى (تۆمەن يۈەن)	4985.3	5513.4	6116.4	7151.5	7948.4
سېتىش كىرىمى (تۆمەن يۈەن)	5068.9	5678.4	7244	7714.3	8942.2
خىراجەت نىسبىتى (%)	9.8	10.3	8.9	8.8	9.8
پايدا (تۆمەن يۈەن)	93.2	103.8	193.2	255.1	251.1
يۇقىرىغا تاپشۇرغان باج، پايدا (تۆمەن يۈەن)	100.5	138.8	222.6	310.4	306.4
كارخانىغا قالغان پايدا (تۆمەن يۈەن)	48.1	56.9	120	174.5	172.4
تۇراقسىز مەبلەغ (تۆمەن يۈەن)	475.6	502	552.4	598.8	626.1
تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	403.3	444.5	480.9	680.5	835.5
تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ساپ قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	186.9	324.1	336.7	507.6	628.5
يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ماڤاشى (تۆمەن يۈەن)	58.8	69.2	90.8	116.1	123.7

ئىزاھ: جەدۋەلدىكى تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى بىلەن ساپ قىممىتى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىل ئاخىرىدىكى ماڤاشى دېگەن تۈر يەكەن ناھىيىسىنىڭكىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.

قەشقەر ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ 1963 — 1990 - يىلغىچە بولغان ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 21 بىرلىكى: تۆمەن يۈەن

تۈرى / يىللار	سېتىۋېلىنغان ماددىي ئەشيا قىممىتى	سېتىش كىرىمى	كۆپ پېشقەدەملىك كىرگۈزگەن كىرىم	خىراجەت (%)	ئومۇمىي پايدا	پايدا نىسبىتى (%)	ئۆسۈرىغا تاپشۇرۇلغان باج، پايدا	كارخانىغا قالغان پايدا	تۈراقسىز مەبلەغ	تۈراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى	تۈراقلىق مۇلۇكنىڭ ساپ قىممىتى	يىللىق ماتائى سوممىسى
1963	1292.2	389	5.9	25.6	13.9	3.57	13.70	0.22	48.8	4.8	4.6	4.4
1964	351	591	9.1	29.4	−4.1		−5.07	0.97	76.8	4.6	4.2	5.6
1965	672	954.6	13.8	29.8	−1.8		−2	0.21	168.8	8.9	8.2	7.1
1966	885.8	1106.5	16.5	32.9	−72.5		−22.8	0.36	171.3	19.6	18.2	7.1
1967	476	610	7.8	31.7	−22.6		−22.6		−457.4	19.6	19.9	7.1
1968	349	443.6	5.5	32.8	−20.8		−20.8		−457.4	19.6	16.7	7.1
1969	345	460	5.18	32	−4.3		−15.3		−439.3	19.6	16.7	7.1
1970	385	503.2	8.5	31.7	−22.5		−22.5		156.7	16	15.4	5.5
1971	420	699.3	11.5	31	−19.3		−19.30		158	21.3	20.5	4.8
1972	350	513.9	8.2	29.5	−14		−14		159	27.6	26	4.8
1973	500	565.4	8.7	29.9	−10.3		−10.3		200	29.9	28.8	5
1974	520	697.9	10.1	29.4	−17.1		−17.1		182.8	32.8	31.5	5.3
1975	520	782	10.4	28.8	−14.5		−14.5		178.4	89.6	78.7	6.5
1976	700	1047.5	11.1	28.3	−6.4		−6.4		311.1	101.3	80	9.1
1977	1124.7	1458.6	13.8	10.9	7.1	0.49	7.1		311.1	103.2	74.9	8.7
1978	2064	2105.9	20	11.3	9	0.43	9		311.1	112.3	79.1	10.7
1979	2195	2566	23.3	15.8	46.8	1.82	46.3	0.5	311.1	110.9	76.5	11.9
1980	3222.4	4807.3	16.3	19	48.9	1.66	36.9	12	524.9	216.7	161.1	25.6
1981	2717.2	3342.3	12.95	16.1	103.2	3.08	32.3	72.2	565.1	223.9	159	29.1
1982	2599.2	3364.6	12.19	20.83	50.9	1.51	35.9	16	564.4	286.1	210.3	26.5
1983	2839	3650.7	46.21	20.85	85.8	2.36	63.8	25.6	463.9	302.5	211.9	30.2
1984	3169.7	4110	14.32	19.24	111.8	2.72	84.5	31.4	465.9	334.2	243.2	36.7
1985	3978.4	4761.1	50.2	17.7	115.2	2.42	73.2	51.8	429.1	363.6	260.3	38.1
1986	2429	2749	22.35	12.6	56	2.04	72	24	352	261	98	36
1987	2849.6	3066	24.54	130.11	66	2.15	109	34.2	374	294	223	43
1988	3461.6	4150	31.92	10	119	2.87	171.1	76	408	319	231	60
1989	4327.6	4561	33.05	9.1	185	4.06	254.3	129.5	433	470	359	80
1990	4438	5266	37.61	11.1	178	3.38	245.2	124.7	466	567	426	77.8

ئون يەتتىنچى قىسىم

ئاشلىق، ياغ

ئون يەتتىنچى قىسىم

ئاشلىق، ياغ

سېتىۋېلىنغان يېڭى بۇغداي

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېخلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) دىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى قەشقەر، يەكەندە مەسلىھەتچى ئامبال ۋە خان ئامبىلى تەسىس قىلدى، ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى تەمىنات زەنگىلىرى ئاشلىق ۋە ھەربىي تەمىنات ھازىرلاشقا مەسئۇل بولدى. گۇاڭشۈ 1- يىلى، زو زوڭتاڭ غەربكە يۈرۈش قىلىپ ياقۇبەگنى تىنچىتقاندا، شىنجاڭدا ئاشلىق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ھەربىي تەمىنات ئىشلىرىنى بىرتۇتاش باشقۇردى، كېيىن قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلارنىڭ ئاشلىق ئىشلىرى ئۇنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىدا بولدى. گۇاڭشۈ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتى ۋە ۋىلايەتكە قاراشلىق مەھكىمە، ئايماق، ناھىيە، ۋازارەتلەردىكى ئەمەلدارلار غەللە - پاراق ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنىدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى كونا تۈزۈم قوللىنىلدى، مىنگونىڭ 18 - يىلى (1929 - يىلى) دىن كېيىن، ۋىلايەت مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلدى، 3 - رايون (قەشقەر رايونى)، 10 - رايون (يەكەن رايونى) ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ قارىمىقىدا تەمىنات بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، تېرىقچىلىق ۋە ئاشلىق يىغىش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنىدى. ناھىيە، يېزىلارنىڭ كۆپىنچىسىدە ئاشلىق ئامبارلىرى قۇرۇلدى ھەمدە ناھىيىلىك ئاشلىق يىغىش ئىدارىسى قارىمىقىدىكى تېرىقچىلىق بۆلۈمى ئاشلىق يىغىش، ساقلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى)، ۋالىي مەھكىمىسى مەمۇرىي تەپتىش ۋالىي مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، تېرىقچىلىق ۋە ئاشلىق يىغىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئاپپارات تەسىس قىلىندى. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر، يەكەن ۋالىي مەھكىمىلىرىدە ئاشلىق بۆلۈمى قۇرۇلدى، ۋىلايەتكە قاراشلىق ناھىيە، شەھەرلەردىمۇ ئاشلىق ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىندى. ۋىلايەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنى ئۈزلۈكسىز زورايدى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ساپاسى يىلسېرى ئۆستى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە ۋىلايەتكە قاراشلىق 12 ناھىيە (شەھەر) لىك ئاشلىق ئىدارىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 1951 - يىلدىكى 30دىن 1446گە يەتتى.

50 - يىللاردا ۋىلايەت تەۋەسىدە ئاشلىق، ياغ بىلەن ئۆزىنى تەمىنلەپ ئازراق ئېشىنىدىغان ھالەت شەكىللەندى، ئارتۇق ئاشلىقنىڭ كۆپىنچىسى ئۇرۇمچىگە ۋە ئىچكىرىدىكى ئاشلىق قىس ئۆلكە - رايونلارغا

يۆتكەلدى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى ئاستىلىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە شەھەر - بازار نوپۇسىنىڭ كۆپەيمىشىگە ئەگىشىپ، ئامبارىدىكى ئاشلىق قالدۇقى ناھايىتى ئازلاپ كەتتى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، سىرتتىن ئاشلىق يۆتكەپ پېيىش باشلاندى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ۋىلايەتنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ئۈدا 7 يىل مول ھوسۇل ئېلىندى، ئاشلىق، ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىمۇ ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى. ئاشلىق، ياغ تۇرلىرى كۆپەيدى، سىرتتىن كىرگۈزۈلىدىغىنىدىن سىرتقا چىقىرىلىدىغىنى كۆپ بولدى، شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى ئاساسىي جەھەتتىن قاندۇرۇلدى.

I باب

ئاپپارات، قوشۇن

§ 1 . ئاپپارات

1. ۋىلايەتلىك ئاشلىق باشقارمىسى

1950 - يىل 1 - ئايدا قەشقەرگە كىرگەن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۇۋىتكەن ھەربىي ۋەكىل قەشقەر، يەكەن تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ ئاشلىق يىغىش باشقارمىسى ۋە ناھىيىلىك ئاشلىق يىغىش ئىدارىلىرى شۇنداقلا ئاشلىق ئامبارلىرىغا ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويدى. شۇ يىلى 4 - ئايدا قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرىدە مالىيە بۆلۈمىنىڭ ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1953 - يىل 3 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئاشلىق سېتىمىسىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرىدىكى مالىيە بۆلۈمى قارمىقىدىكى ئاشلىق ئىدارىسى مالىيە بۆلۈمىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، ئايرىم ئورۇن قىلىپ تەسىس قىلىندى، نامى «قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ئاشلىق بۆلۈمى» ۋە «يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى ئاشلىق بۆلۈمى» دەپ ئاتالدى. 1954 - يىل 8 - ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ئاشلىق بۆلۈمىنىڭ نامى «جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمە ئاشلىق باشقارمىسى» قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭغا 60 شتات بېكىتىلدى. 1956 - يىل 6 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى ئاشلىق باشقارمىسى ۋە يەكەن ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ئاشلىق بۆلۈمى بىرلەشتۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋالىي مەھكىمە ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا 26 شتات بېكىتىلدى، قارمىقىدا كاتىبات بۆلۈمى، مالىيە - بوغالتىرلىق بۆلۈمى، پىلان-ستاتىستىكا بۆلۈمى، تىجارەت بۆلۈمى، ساقلاش- توشۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1970 - يىل 3 - ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ئاشلىق ئىدارىسىدا ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، قارمىقىدا ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1974 - يىل 8 - ئايدا ۋىلايەتلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئىنقىلابىي كومىتېتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، قارمىقىدا سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى، كاتىبات بۆلۈمى، كەسپىي بۆلۈم، پىلان - مالىيە بۆلۈمى، ساقلاش بۆلۈمى، ئاساسىي قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، بۇ

ئىدارىدە 41 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. 1976- يىلى يېزا ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش بۆلۈمى كۆپەيتىپ قۇرۇلدى، شتاتى 7 قىلىپ بېكىتىلدى. 1984 - يىل 3 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ نامى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاشلىق باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلدى، شتاتى 25 قىلىپ بېكىتىلدى.

2. ناھىيە (شەھەر) لىك ئاشلىق ئىدارىلىرى

1950 - يىل 7 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەر، پەيزاۋات، يوپۇغا، يېڭىسار، مارالبېشى، ئاتۇش، ئۇلۇغچات ناھىيىلىرىدە، يەكەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت ناھىيىلىرىدە ئاشلىق ئامبارلىرى قۇرۇلدى، ئاشلىق ئامبارلىرىنى ناھىيە (شەھەر) لىك مالىيە - باج بۆلۈملىرى مەسئۇل بولۇپ باشقۇردى. شۇ يىلى 4 - ئايدا قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرىنىڭ مالىيە بۆلۈمىگە قاراشلىق ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يۇقىرىدىكى ناھىيىلەرنىڭ ئاشلىق ئامبارلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتىنى ئۈتكۈزۈۋالدى. 1952 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، پەيزاۋات، مارالبېشى ناھىيىلىرىدە، يەكەن ۋىلايىتىنىڭ قاغىلىق، مەكىت ۋە پوسكام ناھىيىلىرىدە ئارقا - ئارقىدىن ئاشلىق ئىدارىلىرى قۇرۇلدى، باشقا ناھىيىلەردە يەنىلا ئاشلىق ئامبارلىرى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 8- ئايدا ناھىيىلەرنىڭ ئاشلىق ئاپپاراتلىرى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئاشلىق بۆلۈمى قىلىپ بېكىتىلدى. 1955 - يىل 8 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق كومىتېتى ناھىيىلىك ئاشلىق بۆلۈملىرىنى ئاشلىق ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى. 1959 - يىل 10 - ئايدا ئاشقورغان ناھىيىسىدە ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى 12 ناھىيە (شەھەر) لىك ھەممىسىدە ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى.

§ 2 . قوشۇن

1951 - يىل 4 - ئايدا قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە مالىيە بۆلۈمىنىڭ قارمىقىدىكى ئاشلىق ئىدارىسىدا 20 ئادەم، يەكەن ۋالىي مەھكىمە مالىيە بۆلۈمىنىڭ قارمىقىدىكى ئاشلىق ئىدارىسىدا 10 ئادەم ئىشلىدى. 1954 - يىل 8 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى ئاشلىق باشقارمىسىنىڭ شتاتى 60 قىلىپ بېكىتىلدى، ئەملىيەتتە 44 كادىر سەپلەندى، يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى ئاشلىق بۆلۈمىنىڭ شتاتى 16 قىلىپ بېكىتىلدى. 1955 - يىل 1 - ئايدا 2 ۋىلايەتتە 156 مەمۇرىي خادىم، 403 كارخانا خادىمى ئىشلىدى. 1956- يىل 6 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ئاشلىق باشقارمىسى بىلەن يەكەن ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ئاشلىق بۆلۈمى بىرلەشتۈرۈلۈپ، قەشقەر ۋالىي مەھكىمە ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئەينى چاغدا 161 مەمۇرىي خادىم، 802 كارخانا خادىمى ئىشلىدى. 1957 - يىلى ئاپپاراتلار ئىخچاملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاشلىق سىستېمىسىدا 154 مەمۇرىي خادىم، 719 كارخانا خادىمى ئىشلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئاشلىق ئاپپاراتى، تور - نۇقتىلىرى ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىلىرىنىڭ كۆپىيىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ۋىلايەتنىڭ ئاشلىق سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى. 1986- يىلى ئومۇمىي كادىر1400 گە يەتتى. 1990 - يىلى 1446 گە يەتتى.

ئاشلىق سىستېمىسىدىكى كادىرلارنى تەربىيىلەش خىزمىتى 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاندى. ئەينى چاغدا، ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەرنىڭ ئاشلىق سىستېمىسىدىن 20 كادىر شاڭخەي، بېيجىڭ ئاشلىق مەكتەپلىرىگە ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 130 كادىر ئاجرىتىلىپ، قەشقەر مالىيە - سودا مەكتىپى ئاچقان ساقلاش، بوغالتىرلىق كۇرسلىرىدا قىسقا مۇددەت تەربىيىلەندى.

60 - يىللاردا قىسقا مۇددەتلىك «كادىر تەربىيىلەش كۇرسى» ئېچىش ئاساس قىلىندى، 100 كادىر بوغالتىرلىق، ساقلاش كۇرسىغا قاتناشتى، كۇرس تاماملانغاندىن كېيىن، ئۇلار ئاشلىق سىستېمىسىنىڭ ا. سېپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى (بۇلارنىڭ ئىچىدە ۋاكالىتەن تەربىيىلەپ بېرىلگەن ئاقسۇ، خوتەن ۋىلايەتلىرى، قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ 12 كادىرى بار). بۇنىڭدىن باشقا، ئاشلىق سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بىلىم تولۇقلاش، تېخنىكا تولۇقلاش دەرسى ئۆتۈلدى (قىسقارتىلىپ «ئىككىنچى تولۇقلاش» دەپ ئاتالدى). مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى مەزگىلىدە «كادىر تەربىيىلەش كۇرسى» تارقىتىۋېتىلدى، «ئىككىنچى تولۇقلاش» تەربىيىسى توختىتىلدى.

70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تەربىيىلەش شەكلىدە قىسقا مۇددەتلىك كۇرس، ئىش ئورنىدا تۇرۇپ بىلىم ئاشۇرۇش، «ئىككىنچى تولۇقلاش» تەربىيىسى ئاساس قىلىندى. 1979 - يىلى «كادىر تەربىيىلەش كۇرسى» ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئاشلىق پونكىتلىرىنىڭ باشلىقلىرى، ئاشلىق-ياغ زاپاس ساقلاش، ئاشلىق - ياغ سانائىتى - ستاتىستىكىسى قاتارلىق كەسىپلەر تەسىس قىلىندى، جەمئىي 429 ئادەم تەربىيىلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە تەربىيىلەنگەن ئاز سانلىق مىللەت كادىر 349 بولۇپ، 81.3% نى تەشكىل قىلدى. باشقا ۋىلايەت - ئوبلاستلاردىكى ئاشلىق ئىدارىلىرىنىڭ 121 كادىرى ۋاكالىتەن تەربىيىلەندى. سودا مىنىستىرلىكىنىڭ تەربىيە مەكتىپى ۋە ئاشلىق نازارىتىدىن 23 خىل، 1256 يۇرۇش دەرسلىك ماتېرىيال سېتىۋېلىندى، قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى ئوقۇتقۇچىلار تەشكىللىنىپ دەرسلىك توزۇلدى، 600 نەچچە مىڭ خەتلىك خەنزۇچە ماتېرىيال ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىندى.

1981 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئاشلىق سىستېمىسىدىكى 110 ياش كادىر ۋە ئىشچى «ئىككىنچى تولۇقلاش» تەربىيىسىگە قاتناشتى. 1983 - يىلغىچە 357 ئادەم بىلىمنى تولۇقلاش دەرسىدە، 126 ئادەم تېخنىكا تولۇقلاش دەرسىدە لايىقەتلىك بولدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە يىلدا، ئاشلىق پونكىتلىرىنىڭ ساقلىغۇچىسى، ئامبارچىسى، لابوراتورىيە خادىمى، سانائەت - ستاتىستىكا خادىمى، بوغالتىرى قاتارلىقلارنى تەربىيىلەش كۇرسىدىن 7 قارار ئېچىلىپ، 310 كۇرسانت تەربىيىلەندى. 1988 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە ھەرخىل كۇرسلار ئۈيۈشتۇرۇلۇپ، 417 ئىشچى - خىزمەتچى تەربىيىلەندى. بۇنىڭدىن باشقا، 1981 - يىلىدىن باشلاپ، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنى ئىش ئورنىدا تەربىيىلەش كۇرسى ئۈيۈشتۇرۇلدى، ھەر يىلى 9 ئادەم بېيجىڭ ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق كادىرلىرىنى تەربىيىلەش مەكتەپلىرى ئاچقان باشقارما (ئىدارە) باشلىقى دەرىجىلىك، بۆلۈم (ئىدارە) باشلىقى دەرىجىلىك كادىرلارنى ئاشلىق ئىقتىسادى بويىچە نۆۋەتلەشتۈرۈپ تەربىيىلەش كۇرسىغا ئەۋەتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 4 يىلدا يەنە 80 ئادەم ئىچكى ئۆلكىلەرگە ۋە ئاپتونوم رايونغا ھەرخىل كەسىپ ئۆگىنىشلەرگە ئەۋەتىلدى.

II باب

ئاشلىق، ياغ سېتىۋېلىش، سېتىش

§1. يېزىلاردا ئاشلىق، ياغ سېتىۋېلىش، سېتىش ئەھۋالى

1950 - يىلدىن بۇرۇن قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرىگە قاراشلىق ناھىيىلەردە يەر بېجى ئورنىغا بۇغداي

ئېلىندى. 1950 - يىل 3 - ئايدا يەر بېجى تاپشۇرۇش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، غەللە - پاراق تاپشۇرۇلدى، ئاشلىقنى ئەركىن ئېلىپ سېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلدى. 1953 - يىل 11 - ئايدا قانۇنسىز ئاشلىق سودىگەرلىرى ھايانكەشلىك قىلغانلىقتىن، ۋىلايەت بويىچە ئاران 2 مىليون 200 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق سېتىۋېلىندى، بۇ پىلاننىڭ ئاران %10 نى تەشكىل قىلدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا ئاشلىقنى ئەركىن ئېلىپ سېتىش بازىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، بىر تۇتاش سېتىپ بېرىش يولغا قويۇلدى، ناھىيە، رايونلاردا ئاشلىق سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتىدىن 89 ى قۇرۇلدى. 1957 - يىلىغا قەدەر ۋىلايەتكە قاراشلىق 12 ناھىيە (شەھەر) ئىچىدە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىن باشقا ناھىيە (شەھەر) لەردە، جەمئىي 91 ئاشلىق پونكىتى قۇرۇلدى. 1984 - يىلى ئاشلىق بازىرى قويۇۋېتىلدى، كېيىنكى يىلى غەللە پاراق ئېلىش - ئاشلىق سېتىۋېلىش توختام بويىچە سېتىۋېلىشقا ئۆزگەرتىلدى، بۇغداي، گۈرۈچ، كۆممىقوناقتىن باشقا ئاشلىقلارنىڭ ھەممىسى قويۇۋېتىلدى، ئەركىن سودا قىلىش، كۆپ يوللۇق ئوبوروت يولغا قويۇلدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت بويىچە سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتى (ئامبىرى) 122 گە يەتتى.

1. غەللە - پاراق ئېلىش ۋە ئاشلىق سېتىۋېلىش

1) غەللە - پاراق ئېلىش مىنگو دەۋرىدە قەشقەر، يەكەنگە قاراشلىق ناھىيىلەردىن ئېلىنىدىغان يەر بېجى يەرنىڭ مو سانىغا ئاساسەن ھېسابلىنىپ، بۇغداي بىرلىك قىلىنىپ يېغىلدى. 1950- يىل 3 - ئايدا مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى يەر بېجىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، غەللە - پاراق تاپشۇرۇشنى يولغا قويدى. غەللە - پاراق يېغىشتا بۇغداي، ئوزۇق - تۈلۈك ۋە يەم - خەشەك (كۆممىقوناق، بىدە، سامان)، پاختا ۋە غەللە - پاراق پۈتىدىن ئىبارەت 4 تۈر ئاساس قىلىنىدى ھەمدە بۇغدايغا سۈندۇرۇلۇپ يېغىلدى. غەللە - پاراق ئېلىش 60 - يىللاردىن 70 - يىللارغىچە بىرنەچچە قېتىم تەڭشەلدى، 80 - يىللارغا كەلگەندە 34 مىليون 980 مىڭ كىلوگرام غەللە - پاراق يېغىلدى. 1979 - يىلدىن 1982 - يىلغىچە غەللە - پاراق يېغىش ۋەزىپىسى ئوتتۇرىچە %87.71 ئورۇندالغاندىن باشقا، قالغان يىللىرىدا ئوتتۇرىچە ۋەزىپىنىڭ %6.95 ى ئورۇندالدى. 1985 - يىلدىن باشلاپ، ئاشلىقنى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، توختام بويىچە سېتىۋېلىشقا ئۆزگەرتىلدى.

2) بىر تۇتاش سېتىۋېلىش 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاشلىق، ياغ ئەركىن سودا سىياسىتى يولغا قويۇلدى، ئاشلىق بازارلىرىدىن سېتىۋېلىش خىزمىتىنى سودا تارماقلىرى قوشۇمچە ېبجىردى. 1953 - يىل 1 - ئايدا بۇ خىزمەت ئاشلىق تارماقلىرىنىڭ ېبجىرىشىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ھەر يىلى ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى چۈشۈرۈلدى، شۇ يىلى 7 - ئايدا يازلىق ئاشلىق بازارغا كىرىشى بىلەنلا قانۇنسىز ئاشلىق سودىگەرلىرى ئۆز ئالدىغا ئاشلىق سېتىۋېلىپ، بازارنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتتى. 11 - ئايغىچە ۋىلايەت بويىچە ئاران 2 مىليون 200 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق سېتىۋېلىندى، بۇ، پىلاننىڭ ئاران %10 نى تەشكىل قىلدى. شۇ يىلى 11 - ئايدا مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى «مەملىكەت بويىچە ئاشلىق ۋە ياغلىق دانىنى پىلان بويىچە سېتىۋېلىش، پىلان بويىچە تەمىنلەش توغرىسىدا بۇيرۇق» ئېلان قىلدى. قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرى «كۆپ ئىشنىسا كۆپ سېتىۋېلىش، ئاز ئىشنىسا ئاز سېتىۋېلىش، ئىشنالمىسا سېتىۋالماسلىق» ۋە «ئاۋۋال دۆلەتكە، ئاندىن شەخسكە سېتىپ بېرىش، ئاۋۋال يېغىش، كېيىن سېتىۋېلىش» تىن ئىبارەت بىر تۇتاش سېتىۋېلىش پرىنسىپىنى بەلگىلىدى. بىر تۇتاش سېتىۋېلىش دائىرىسى ئاساسلە ئومۇمىي ماننىڭ %50 — %60 نى تەشكىل قىلدى، بىر تۇتاش سېتىۋېلىشنى %25 كە يەتكۈزۈش تەكتىلەندى، يىل ئاخىرىدا سېتىۋېلىنغان ئاشلىق 2 مىليون 250 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. 1956 - يىل 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئالدىن سېتىۋېلىش زاكالىتى ئۇچۇن تۇنجى قېتىم 1 مىليون 590 مىڭ يۈەن تارقىتىلىپ، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى (ئاساسلىرى) نىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش قىيىنچىلىقى ھەل قىلىنىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ئىلگىرى

سۈرۈلدى.

1957 - يىلى يېڭا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ئەمەلگە ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىدە «ئاشلىلەرنى ئاساس، كوپېراتسىيىنى بىرلىك قىلىپ ئاشلىق قىسلىقىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش، ئېشىنچىسى بارلاردىن سېتىۋېلىش، ئاشلىقى يېتىشمىگەنلەرنى تەمىنلەش» چارىسى يولغا قويۇلدى. ئاساسىي ئۆلچەم: ھەر بىر ئادەمنىڭ يىللىق ئوزۇقلۇق ئاشلىقى ئوتتۇرىچە 182 كىلوگرام، ھەر بىر تۇياق چارۋىنىڭ كۈندىلىك يەم-خەشىكى ئوتتۇرىچە بىر كىلوگرام؛ ھەر مو يەرگە كېرەكلىك چىگىت، بۇغداي ئوتتۇرىچە 10 كىلوگرام، قارا ئاشلىق 2.5 كىلوگرام، شال 5 كىلوگرام، ياغلىق دان 1.5 كىلوگرام قىلىپ بېكىتىلدى. شۇ يىلى، شىنجاڭدا ئاشلىق، ياغنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، بىر تۇتاش سېتىش يولغا قويۇلدى، ئىستېمال قىلىنىدىغان ياغلىق دانىنى دۆلەت ئاشلىق تارماقلىرى بىر تۇتاش سېتىش ۋە تەقسىملەشكە مەسئۇل بولۇش بەلگىلەندى، سېتىۋېلىش - سېتىش باھاسىنى ھۆكۈمەت بىر تۇتاش بېكىتتى ۋە تەڭشىدى، دېھقانلار دۆلەت بەلگىلىگەن نىسبەت ۋە ئۆلچەم بويىچە ياغلىق دان زىرائەتلىرىنىڭ ئۇرۇقىنى ۋە ئوزۇقىنى ئىستېمال قىلىدىغان ياغلىق دانىنى ئېلىپ قالغاندىن باشقا، قالغىنىنى دۆلەت بىر تۇتاش سېتىۋالدى، ياغ تورلىرى زىغىر يېغى، ئاپتاپەرەس يېغى، چىگىت يېغى، زىراڭزا يېغى، قىچا يېغى قاتارلىقلارنى ئوز ئىچىگە ئالدى.

1958 - يىلى خەلق ئۇڭشىسى ئومۇملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، «ئەترەتنى ئاساس، گۇڭشىنى بىرلىك قىلىش ئاساسىدا ئاشلىق قىسلىقىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش، ئېشىنالمىغانلاردىن سېتىۋېلىش، يېتىشمەيدىغانلارغا تەمىنلەش، پەرقلىق باشقۇرۇش، دەرىجىگە ئايرىپ مەسئۇل بولۇش» چارىسى بويىچە بىر تۇتاش ئاشلىق سېتىۋېلىندى. ئوزۇقلۇق ئاشلىق، ئۇرۇقلۇق، يەم - خەشەكنى قالدۇرۇش ئۆلچىمى (قىسقارتىلىپ «ئۈچ قالدۇرۇق» دەپ ئاتالدى) بويىچە ئاشلىق ئېشىنمىدىغان كوپېراتىپ، ئۆزىنى قامدايدىغان كوپېراتىپ، ئاشلىق يېتىشمەيدىغان كوپېراتىپ دەپ ئايرىلدى. ئاشلىق ئېشىنمىدىغان كوپېراتىپلارنىڭ ئېشىنچا ئاشلىقىنىڭ 80% — 90% نى ئېلىپ قېلىشىغا رۇخسەت قىلىندى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاشلىق ئىنتايىن قىس بولدى، ۋىلايەت بويىچە بىرتۇتاش سېتىۋېلىش ھۆددە ۋەزىپىسى 130 مىليون كىلوگرام، يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان ھۆددە 61 مىليون 500 مىڭ كىلوگرام قىلىپ بېكىتىلدى، «ئۈچ قالدۇرۇق» توغرىسىدا بىر تۇتاش ئۆلچەم بەلگىلەنمىدى، تۆۋەن ئۆلچەملىك «قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، ۋە كۆكتاتنى ئاشلىق قاتارىدا ئىستېمال قىلىش» توغرىسىدىكى بەلگىلىمە ئىجرا قىلىندى، ئوزۇقلۇق ئاشلىقنىڭ ئۆلچىمىنى 190 كىلوگرامدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك ئاساسىدا، بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ھۆددە ۋەزىپىسى ۋە يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان ھۆددە ۋەزىپىسىنى ئورۇندىتىش تەلەپ قىلىندى. 1960 - يىلى 1 مىليون 265 مىڭ 700 يۈەن زاكالەت پۇلى تارقىتىلىپ، ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنىڭ 85% ى، ياغلىق دان سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنىڭ 80% ى بويىچە تەقسىملەندى. سېتىۋېلىشتا «چەكتىن ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىنغان ئاشلىق» كۆرۈلگەنلىكتىن، يېزىلاردا كەڭ كۆلەمدە سېتىش مەسلىسى كېلىپ چىقتى. 1962 - يىلدىن 1965-يىلغىچە سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى تەڭشەلدى، «چەكتىن ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىنغان ئاشلىق» ئازايتىلدى.

1965 - يىلى دۆلەت غەللە - پاراق ئېلىش ۋە ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىگە قارىتا «بىر بېكىتىپ ئۈچ يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» سىياسىتى قوللاندى، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 1971 - يىلدىن 1973 - يىلغىچە غەللە - پاراق ئېلىش ۋە ئاشلىق سېتىۋېلىش تۆپ سانى 87 مىليون 500 مىڭ كىلوگرام بولدى. 1971 - يىلى دۆلەت غەللە - پاراق ئېلىش ۋە ئاشلىق سېتىۋېلىشقا قارىتا «بىر بېكىتىپ بەش يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» سىياسىتىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى. شۇ يىلى 5 - ئايدا بۇ سىياسەت ۋىلايەت بويىچە يولغا قويۇلدى، غەللە - پاراق ئېلىش ۋە ئاشلىق سېتىۋېلىش تۆپ سانى 78 مىليون كىلوگرام بولدى. 1979 - يىل 5 - ئايدا ۋىلايەتنىڭ غەللە - پاراق ئېلىش ۋە ئاشلىق سېتىۋېلىش تۆپ سانى 51 مىليون 375 مىڭ كىلوگرامغا تەڭشەلدى.

3) توختام بويىچە سېتىۋېلىش 1985 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى دۆلەت 1985 - يىللىق ئاشلىق يىلىدىن باشلاپ ئاشلىق، يانغىنى بىر تۈتاش سېتىۋېلىشنى ئەملدىن قالدۇرۇپ، توختام بويىچە سېتىۋېلىشنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى. توختام بويىچە سېتىۋېلىنىدىغان ئاشلىق تۈرلىرى بۇغداي، شال، كۆممىقوناق؛ يانغىلىق دان تۈرلىرى چىگىت، خاسىلاق، گازىر قىلىپ بەلگىلەندى. ناھىيە، شەھەرلەردىكى ئاشلىق تارماقلىرى پاختا - چىگە شىركىتىدىن پىلان بويىچە چىگىت سېتىۋېلىپ پىششىقلاپ ئىشلىدى. زىغىر، گازىر قاتارلىق ئاز سانداكى يانغىلىق دانلارنى ئاشلىق تارماقلىرى بىۋاسىتە دېھقانلارنىڭ قولىدىن سېتىۋالدى، ئاپتونوم رايون بەلگىلىگەن توختام بويىچە سېتىۋېلىش باھاسى ئىجرا قىلىندى. شۇ يىلى ۋىلايەتنىڭ توختاملىق ئاشلىق سېتىۋېلىش پىلانى 126 مىليون 750 مىڭ كىلوگرام (بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 3 - ئىسسىنىڭ 5 مىليون كىلوگرام ئاشلىقنىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) قىلىپ بېكىتىلدى، 385 مىڭ ئائىلە بىلەن سېتىۋېلىش توختامى ئىمزالاندى. 1986 - يىلىدىن باشلاپ ئاشلىق توختامىغا قارىتا «ئۇچ يىلغىچە ھۆددىنى ئۆزگەرتمەسلىك» تۈزۈمى (1986 - يىلدىن 1988 - يىلغىچە) يولغا قويۇلدى، يىللىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى 130 مىليون كىلوگرام قىلىپ بېكىتىلدى. 1988 - يىلى 129 مىليون 500 مىڭ كىلوگرام، 1989 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە 132 مىليون كىلوگرام قىلىپ بېكىتىلدى. ۋىلايەت ئامبار قالدۇقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مۇشۇ ئاساستا 12 مىليون كىلوگرام بۇغداينى كۆپ سېتىۋېلىشنى قارار قىلدى.

4) ۋەزىپىدىن ئاشۇرۇپ سېتىپ بەرگەنلەرگە بېرىلىدىغان مۇكاپات 60- يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئاشلىق، ياغ جىددىي بولغاندا، دۆلەت ئاشلىق سېتىپ بەرگەنلەرگە سانائەت مالىلىرىنى مۇكاپات قىلىپ سېتىپ بېرىشنى بەلگىلىدى. 1961 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە 565 مىڭ 668 مېتىر رەخت بېلىتى، 129 مىڭ 63 جۈپ رېزىنكە ئاياغ كىيىم، 172 مىڭ 547 كىلوگرام شېكەر مۇكاپات تەرىقىسىدە تارقىتىلدى ۋە سېتىپ بېرىلدى. 1963 - يىلى رەخت بېلىتى ۋە خىمىيىۋى ئوغۇت مۇكاپات تەرىقىسىدە تارقىتىلدى ۋە سېتىپ بېرىلدى. 1973 - يىلى 3000 قول ھارۋىسى، 16 قول تراكتورى، 14 ئاپتوموبىل مۇكاپات تەرىقىسىدە سېتىپ بېرىلدى. 1978 — 1979 - يىللىرى ئاپتوموبىل ۋە خىمىيىۋى ئوغۇت مۇكاپات تەرىقىسىدە سېتىپ بېرىلدى. 1982 - يىلى 7500 تونىنا، 1983 - يىلى 8107 تونىنا، 1984- يىلى 1000 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت مۇكاپات تەرىقىسىدە سېتىپ بېرىلدى. 1985 - يىلدىن باشلاپ، ئاشلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىنغاچقا، ۋەزىپىدىن ئاشۇرۇپ سېتىپ بەرگەنلەرگە مۇكاپات تارقىتىلمىدى.

2. سېتىش

1) يېزىلارغا سېتىش 50 - يىللاردا يېزىلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتە «كۆپ كەم بولسا كۆپ تەمىنلەش، ئازراق كەم بولسا ئاز تەمىنلەش، يېتىشسە تەمىنلىمەسلىك» سىياسىتى يولغا قويۇلدى، ئاشلىقى يېتىشمەيدىغان ئائىلىلەر كەملەيدىغان ئاشلىقنىڭ مەلۇم قىسمىنى، تەكشۈرۈلۈپ دەللەلەنگەندىن كېيىن «ئاشلىق سېتىۋېلىش كىنىشكىسى» تارقىتىپ بېرىلدى. ئاشلىقى يېتىشمەيدىغان ئائىلىلەرگە ھەر ئايدا ھەر ئادەمگە 5 . 16 كىلوگرام، 12 ياشتىن تۆۋەن بالىلارغا 10 كىلوگرام ئاشلىق بېرىلدى، 2 ياشتىن تۆۋەن بالىلارغا بېرىلمىدى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي ئۇنى %20 نى، قارا ئاشلىق %80 نى تەشكىل قىلدى.

1957 - يىلدىن بۇرۇن، ھەر يىلى 210 كىلوگرام ئاشلىق، يەنى 85 كىلوگرام بۇغداي، 125 كىلوگرام قارا ئاشلىق ئېلىپ قېلىش؛ قورامىغا يەتكەنلەرنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى ئۈچۈن 150 كىلوگرام، كىچىك بالىلارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى ئۈچۈن 90 كىلوگرام ئاشلىق ئېلىپ قېلىش بەلگىلەندى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا «تۆۋەن ئۆلچەم، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، كۆكتاتنى ئاشلىق قاتارىدا

ئىستېمال قىلىش» روھى بويىچە، ئۇرۇقتىن باشقا، يىللىق ئاشلىق ئۆلچىمىنىڭ ھەممىسى 12 ئاي بويىچە، يەم - خەشەك 13 ئاي بويىچە تەمىنلەندى، 200 كىلوگراملىق ئۆلچەم 190 كىلوگرام ئۆلچەم بويىچە، 190 كىلوگراملىق ئۆلچەم 180 كىلوگرام بويىچە، دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش چاغلىرى، دېھقانچىلىق ئىشلىرى بوش چاغلاردا ۋە قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، كۆكتات مول ۋە قىس مەزگىل بويىچە ئايغا، باستۇچقا ئايرىلىپ ئادەم سانىغا قاراپ نورمىلىق تەمىنلەندى.

1962 - يىل 2 - ئايدا پەيزاۋات، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەر، يوپۇغا، يېڭىسار قاتارلىق ناھىيىلەردە ئىشچى كېسىلى ۋە قارا تەمرەتكە كېسىلى پەيدا بولدى. 3 - ئايدا ژىلايەتلىك پارتكوم قىسمەن گۇڭشىلار ۋە ئەترەتلەرنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىق ئۆلچىمى بەك تۆۋەن بولۇش ئەھۋالىنى تەكشەشنى قارار قىلدى، ھەر بىر ئادەم ھەر ئايدا تەمىنلىنىدىغان ئوزۇقلۇق ئاشلىق 8.5 كىلوگرامدىن 9.5 كىلوگرامغىچە بولغان ئۆلچەمدىن 11 كىلوگرامغا تەكشەلدى، يېتىشمىگەن قىسمىنى دۆلەت تەمىنلەيدىغان بولدى. 1965 - يىل 2- ئايدا ھەر بىر ئادەمنىڭ يىللىق ئوزۇقلۇق ئاشلىقى 180 كىلوگرام، ئۇرۇقلۇق بۇغداي ھەرمو يەرگە 12.5 كىلوگرام، كۆمىستوناق 4 كىلوگرام ئۆلچەم بويىچە تەمىنلەندى.

1972 - يىل 5 - ئايدا يېزىلاردىكى گۇڭشې، ئەترەتلەردە «بىر بېكىتىپ بەش يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» سىياسىتى بويىچە، ئاشلىق ئېشىنىدىغان ئەترەتلەردىن ئاشلىق سېتىۋېلىش، ئاشلىق سېتىپ بەرمەسلىك، ئۆزىنى تەمىنلىيەلەيدىغان ئەترەتلەردىن ئاشلىق سېتىۋالماسلىق، سېتىپ بەرمەسلىك، ئاشلىقى يېتىشمەيدىغان ئەترەتلەرگە ئاشلىق سېتىپ بېرىش، ئاشلىق سېتىۋالماسلىق بەلگىلەندى. ئاشلىق ئېشىنىدىغان ئائىلىلەرنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىق نورمىسى ئەڭ تۆۋەن بولغاندا 150 كىلوگرام، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 210 كىلوگرام بولۇش، ئاشلىقى يېتىشمەيدىغان ئائىلىلەرنىڭ 140 كىلوگرامدىن تۆۋەن بولماسلىق، دېھقانچىلىق تۆۋەن - مەيدانلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىق ئۆلچىمى 180 كىلوگرام بولۇش، 225 كىلوگرامدىن ئېشىپ كەتمەسلىك بەلگىلەندى.

1982 — 1985 - يىلغىچە يېزىلاردا ئاشلىق بىر تۇتاش سېتىۋېلىنغاندىن باشقا، مەسئۇلىيەت تۇزۇمىنى يولغا قويغان دېھقانلاردىن ئاشلىق سېتىۋېلىنىدى، سېتىپ بېرىلمەدى. تېرىقچىلىق پىلانىنى ئىجرا قىلغان كۆكتاتچىلارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقىغا قارىتا ئاساسلىق ئوزۇقلۇق ئاشلىقى بىلەن ئىشلەپچىقارغان كۆكتاتنى چېتىپ مۇكاپاتلاش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. توختام بويىچە كۆكتاتنىڭ 90% نى سېتىپ بەرگەن بولسا، 150 كىلوگرام ئاساسلىق ئوزۇقلۇق ئاشلىق بىلەن تەمىنلەندى، 90% كە يەتمىسە، تۆۋەنلىگەن 10% ى ئۈچۈن ئاساسلىق ئوزۇقلۇق ئاشلىقى 5% ئازايتىلدى. ئاشلىق بىلەن كۆكتاتنى چېتىپ ئوزۇقلۇق ئاشلىق مۇكاپاتلاش ئۆلچىمى 60 كىلوگرامدىن 75 كىلوگرامغىچە بولدى.

1987 - يىلى ئەتىيازدا قىسمەن ناھىيە، يېزىلاردا تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ، دېھقانلارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى 3 ئاي يېتىشمىگەچكە، 3 مىليون 945 مىڭ كىلوگرام ئوزۇقلۇق ئاشلىق قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلدى. 1988 — 1989 - يىللىرى 500 مىڭ كىلوگرام قوتقۇزۇش ئاشلىقى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1 مىليون 500 مىڭ كىلوگرام ئاشلىقنى قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىش كۆرسەتكۈچى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. «ھەربىيلەر ۋە ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى»، «بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلىلەر» ۋە قىيىنچىلىقى ئېغىر ئائىلىلەرنى نۆۋەتلىق تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىندى.

2) چارۋىچىلىق رايونلىرىنى تەمىنلەش　50 - يىللاردا چارۋىچىلىق رايونلىرى ياكى يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكىلەرنى ئوزۇقلۇق ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتە «تەمىنلەشنى كۈچەيتىش، ئېھتىياجنى قاندۇرۇش» پرىنسىپى بويىچە، چارۋىچىلىق رايونىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھاۋالىگە ئاساسەن

كوپىراتىپ ۋاكالىتەن تەمىنلىدى. 1958 - يىل 5 - ئايدىن كېيىن، چارۋىچىلىق رايونىدىكىلەرنى ئاشلىق، ياغ بىلەن تەمىنلەشتە كىنىشكىگە ئاساسەن نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى، ھەر بىر ئادەمگە ئايدا 11 كىلوگرام ئوزۇقلۇق ئاشلىقى بېرىلدى. 1964 — 1970 - يىلغىچە ھەر بىر ئادەمنىڭ يىللىق ئوزۇقلۇق ئاشلىق نورمىسى 75 كىلوگرامدىن 80 كىلوگرامغىچە قىلىپ بېكىتىلدى.

1983 - يىل 2 - ئايدا چارۋىچىلىق رايونلىرىدا بىر تۇتاش سېتىلىدىغان ئوزۇقلۇق ئاشلىقنى كىنىشكە بويىچە تەمىنلەش يولغا قويۇلدى، قورامىغا يەتكەنلەرنىڭ يىللىق ئوزۇقلۇق ئاشلىقى 120 كىلوگرام؛ 14 ياشتىن تۆۋەن بالىلارنىڭ ئايلىق نورمىسى 6 كىلوگرامدىن 9 كىلوگرامغىچە بولدى، يىلدا 100 كىلوگرامدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك بەلگىلەندى؛ 7 ياشتىن 13 ياشقىچە بولغان ئوقۇغۇچىلار ۋە بالىلارنىڭ يىللىق ئوزۇقلۇق ئاشلىقى 50 كىلوگرامدىن ئېشىپ كەتمەسلىك بەلگىلەندى. چارۋىلار تەمىنلىنىدىغان يەم - خەشەك يىلدا 6 ئايدىن، ھەر بىر چارۋىنىڭ يىلىغا 100 كىلوگرامدىن ئېشىپ كەتمەسلىك بەلگىلەندى. 1988 - يىلى قاغىلىق، يەكەن ناھىيىلىرىنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە تاشقورغان ناھىيىسى ئاپەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ۋىلايەت ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش، چارۋىلارنى ساقلاپ قېلىش، ئامباردىن چىقىم قىلىش ھېسابىغا 8 مىليون كىلوگرام كۆمىسقوناق كۆرسەتكۈچى چۈشۈردى.

3. ئاشلىق بازىرى

مىنگو دەۋرىدە ھۆكۈمەتنىڭ ئاشلىق بازارلىرىنى باشقۇرۇش شەكلى، ئاساسلىقى، سېتىلغان ئاشلىقتىن باج ئېلىش بولدى، ۋىلايەتلەر، ناھىيىلەر مۇۋاپىق ئورۇنغا بىر ياكى بىرقانچە ئاشلىق بازىرى قۇرغان بولۇپ، ئاشلىق سودىسى مۇشۇ بازاردا ئېلىپ بېرىلدى. ۋىلايەتلىك ئاشلىق باشقارمىسى ياكى ناھىيىلىك ئاشلىق يىغىش ئىدارىسى باشقىلارغا ئاشلىق، يەم - خەشەك ۋە پىششىقلىنىدىغان كۆمىسقوناق، قارا ئاشلىق قاتارلىقلارنى سېتىپ بەرگۈچىلەردىن ئاشلىق بازىرىنىڭ ئۆزىدىلا ئاشلىق سودىسى بېجى ئالدى.

1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1953 - يىل 6 - ئايغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاشلىق سودىسى ئەركىن بازاردا ئەركىن سودا شەكلىدە ئېلىپ بېرىلدى، ئاشلىق تارماقلىرى دېھقانلار تاپشۇرغان غەللە - پاراقنىلا يىغدى. دېھقانلار ساتقان ئاشلىقلارنىڭ كۆپىنچىسىنى قانۇنسىز ئاشلىق سودىگەرلىرى بېسىپ قويۇپ، زور پايدا ئالغاچقا، ئاشلىق باھاسى تۇراقسىز بولدى. 1953 - يىل 11 - ئايدا مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، بىر تۇتاش سېتىپ بېرىشنى يولغا قويدى، ئاشلىقنى ئەركىن ئېلىپ سېتىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ ئاشلىق تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلىنمىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئاشلىق سودىسى دۆلەت ئىلكىدىكى ئاشلىق بازارلىرىدا بىر تۇتاش تەشكىللىك ئېلىپ بېرىلدى. كېيىنكى يىلى، دۆلەت ئاشلىق بازارلىرىنى تەڭشىدى، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى بازارلار بەزىدە ئېچىلدى، بەزىدە تاقالدى. 1955 - يىل 3 - ئايدا جايلاردا دۆلەت ئاشلىق بازىرى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1956- يىل 7 - ئايدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى غەللە - پاراق ئېلىش ۋە ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنداش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاشلىق بازارلىرىنى قويۇۋېتىشنى قارار قىلدى، دۆلەتنىڭ ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغاندىن كېيىنكى ئېشىنچا ئاشلىق ئارقىلىق دۆلەتنىڭ ئاشلىق بازارلىرىنى تەڭشەشكە رۇخسەت قىلىندى. كېيىنكى يىلى 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئەركىن بازارنى يولغا قويماسلىقنى قارار قىلدى، شۇنىڭ بىلەن دېھقانلار ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرى ئېشىنچا ئاشلىقنى دۆلەتكىلا سېتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى، دېھقانلارنىڭ يېمەكلىك تۇرلىرىنى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرى كوپىراتىپ ئىچىدە تەڭشىدى ياكى دۆلەت ئاشلىق تارماقلىرى تەڭشىدى، بۇ

سىياسەت 20 يىل ئىجرا قىلىندى.

1980 - يىلى ئەركىن بازار قايتىدىن ئېچىلدى، دېھقانلارنىڭ غەللە - پاراق تاپشۇرۇش ۋە ئاشلىق سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىاپ بولغاندىن كېيىن ئېشىنچا ئاشلىقنىى سېتىشىغا رۇخسەت قىلىندى، سېرىق پۇرچاق، ماش قاتارلىق 7 خىل قىس تۇرلەر كېلىشىم باھا بويىچە سېتىلدى. 1985 - يىلى ئاشلىق بازارلىرى يەنمۇ قويۇۋېتىلدى، بۇغداي، گۈرۈچ، كۆممىقوناقتىن ئىبارەت 3 خىل ئاساسلىق ئاشلىقتىن باشقا ئاشلىقلارنىڭ ھەممىسى قويۇۋېتىلدى، ئەركىن سېتىش - سېتىۋېلىش، يېمەكلىك، يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىلىرى قۇرۇشقا رۇخسەت قىلىندى.

2 §. شەھەر - بازارلارنى ئاشلىق، ياغ بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالى

قەشقەر تەۋەسىدىكى شەھەر - بازارلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش خىزمىتى، ئاساسلىقى، شەھەر ئاھالىلىرى تەمىنلىنىدىغان ئاشلىق، ھەربىي ئىشلارغا كېرەكلىك ئاشلىق، مالىيە تەمىنلەيدىغان ئاشلىق، يېمەك - ئىچمەك كەسپى ۋە يېزا (چارۇچىلىق رايونلىرى) دىكى يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش، ئېچىتىپ ياساش سانائىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا بازارلاردا سېتىلىدىغان ئاشلىق مالىيەدىن ئاجرىتىلدى. شۇڭا، ھەر دەرىجىلىك ئاشلىق تارماقلىرى مەھسۇلات مىقدارىنى، ئۆزىگە قالدۇرۇلىدىغان ئاشلىق ئۇلچىمىنى، نوپۇسنى، ئىش تۇرىنى، يوچۇقنى تەكشۈرۈشنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، ئاشلىقنى كۆپ ساتىدىغان ۋە ئاشلىقنى ئىسراپ قىلىدىغان يوچۇقلارنى ئەتتى.

1. پىلانلىق تەمىنلەش

1952 - يىلدىن باشلاپ ۋىلايەت تەۋەسىدە شەھەر - بازارلار تەمىنلىنىدىغان ئاشلىققا قارىتا پىلانلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى، ئاپتونوم رايون سېتىش پىلانىنى چۈشۈردى، لېكىن شەھەر - بازارلارغا كېرەكلىك ھەرخىل ئاشلىققا قارىتا كونكرېت سېتىش پىلانى ۋە تىزگىنلەش ئۇلچىمى بېكىتىلمەستىن، ئەمەلىي ئېھتىياجغا ئاساسەن تەمىنلەندى.

1953 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا دۆلەت ئاشلىقنى پىلانلىق سېتىۋېلىش ۋە پىلانلىق تەمىنلەش سىياسىتىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى، شىنجاڭ ئۇلكىلىك پارتكوم ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، سېتىش ۋە بازار باشقۇرۇش خىزمىتىنى پۈتۈن كۈچ بىلەن ئىشلەش توغرىسىدا يولىيورۇق بەردى. بۇنىڭ بىلەن قەشقەردە «كۆپ ئېشىنسا كۆپ سېتىۋېلىش، ئاز ئېشىنسا ئاز سېتىۋېلىش، ئېشىنالمىسا سېتىۋالماسلىق ۋە كۆپ كەملىسە كۆپ تەمىنلەش، ئاز كەملىسە ئاز تەمىنلەش، كەملىمىسە تەمىنلىمەسلىك، ئاۋۋال دۆلەتكە، ئاندىن شەخسلەرگە سېتىپ بېرىش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش ۋەزىپىسىنى ئۈچ يىلغىچە ئۇزۇنراق تەسلىك، سېتىش خىزمىتىنى يىلدا بىر باھالاش» پرىنسىپى ئىجرا قىلىندى. شۇ يىلى، دۆلەت ئىلكىدىكى ئاشلىق تەمىنلەش پىلانى چۈشۈرۈلدى: قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 243 مىليون كىلوگرام قىلىپ بېكىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بازاردا توپ سېتىلىدىغىنى 13 مىليون كىلوگرام بولۇپ، دۆلەت ئىلكىدىكى سودا كوپېراتىپلىرى ئاساس قىلىندى؛ باشقىلارغا توپ سېتىلغان ئاشلىق 11 مىليون 300 مىڭ كىلوگرام بولۇپ، شەھەر - بازار ئاھالىلىرى، سودىگەرلەر، ئورگان - ئاممىۋى تەشكىلاتلار، كان - كارخانا ئورۇنلىرى قاتارلىقلار ئاساس قىلىندى. يەكەن

ۋىلايىتىنىڭ 7 مىليون كىلوگرام قىلىپ بېكىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بازاردا توپ سېتىش ئۈچۈن 3 مىليون 500 مىڭ كىلوگرام، باشقىلارغا توپ سېتىش ئۈچۈن 3 مىليون 600 مىڭ كىلوگرام ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1954 - يىلى شەھەر - بازارلاردا «ئادەمنى بېكىتىش، نورمىنى بېكىتمەسلىك» يولغا قويۇلدى، يىللىق ئاشلىق تەمىنلەش پىلانى 57 مىليون 665 مىڭ كىلوگرام قىلىپ بېكىتىلدى، ئەمەلىي سېتىلغىنى 57 مىليون 485 مىڭ كىلوگرام، مالىيە پىلانى ئىچىدە تەمىنلىنىدىغىنى 5 مىليون 730 مىڭ كىلوگرام، ئەمەلىيەتتە تەمىنلەنگىنى 5 مىليون 935 مىڭ كىلوگرام بولۇپ، پىلاندىن 3.4% ئېشىپ كەتتى. شەھەر - بازارلار تەمىنلەنگەن ئاشلىق پىلانىنىڭ 99.6% نى تەشكىل قىلدى.

1956 - يىلى ئاشلىق يىلدىكى تەمىنلەش پىلانى 1954 — 1955 - يىللىرىدىكى ئاشلىق پىلانىنىڭ ئورۇندىلىشى ئاساسىدا توزۇلۇپ، ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە ئاشلىق نازارەتچىلىكى بېكىتىشىگە يوللاندى، ئورۇنلاشتۇرۇش مۇڭاپىق بولمىغانلىقتىن، سېتىش - تەمىنلەش ئەھۋالى پىلاندىكى كۆرسەتكۈچتىن ئېشىپ كەتتى، شۇ يىلى تەمىنلەنگەن ئاشلىق ئەسلىدىكى پىلانىنىڭ 142.69% نى تۇغرا كەلدى. كېيىنكى يىلى شەھەر- بازارلارنى نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى، ئاشلىق سېتىش - تەمىنلەش پىلانى 3 قېتىم ئۆزگەرتىلدى، ئاشلىقنى سېتىش - تەمىنلەش مىقدارىغا سەل قارالغانلىقتىن، يىللىق سېتىش ئەھۋالى پىلاندىكىدىن 1.99% ئېشىپ كەتتى. 1958 — 1959 - يىللىرى تەمىنلەش مىقدارى سېتىش مىقدارىنىڭ 129.49% نى تەشكىل قىلدى، ئامبار قالدۇقى 1957 - يىلدىكىدىن 46.2% ئاشتى. 1960 - يىلى يىللىق ئاشلىق سېتىش - تەمىنلەش پىلانى 100 مىليون كىلوگرام قىلىپ بېكىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەر - بازارلار تەمىنلىنىدىغىنى 70 مىليون كىلوگرام بولدى. «تۆۋەن ئۆلچەم، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، كۆكتاتنى ئاشلىق ئورنىدا ئىستېمال قىلىش» روھىغا ئاساسەن يىللىق ئاشلىق سېتىش - تەمىنلەش پىلانى 85 مىليون كىلوگرام قىلىپ تەڭشەلدى. كېيىنكى يىلى، تەمىنلەش پىلانى 80 مىليون كىلوگرام قىلىپ بېكىتىلدى، ئەمەلىيەتتە 89 مىليون 150 مىڭ كىلوگرام تەمىنلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە، شەھەر - بازار ئاھالىلىرى تەمىنلەنگىنى 39 مىليون 290 مىڭ كىلوگرام، سودا - سانائەت ساھەسىدىكىلەر تەمىنلەنگىنى 11 مىليون 390 مىڭ كىلوگرام، يەم - خەشەك ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئاشلىق 4 مىليون 860 مىڭ كىلوگرام بولدى.

1963 - يىلى ئاشلىق تەمىنلەش پىلانىنىڭ ۋاقتى شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن ئىككىنچى يىلى 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنگىچە قىلىپ بېكىتىلدى. قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاشلىق تىجارىتى ۋە ئاشلىق باشقۇرۇشنى كەڭ كۆلەمدە تەرتىپكە سېلىش، كەڭ كۆلەمدە ياخشىلاش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى، شەھەر - بازارلار تەمىنلىنىدىغان ئاشلىقنى قىسقارتىش ئاساسىدا ئەمەلىي بار نوپۇس ۋە ھەرخىل ئىش تۈرلىرىنىڭ نورمىسى ئاساسىي جەھەتتىن دەللىلىنىپ، سودا - سانائەت كەسىپىگە كېرەكلىك ئاشلىق پىلانى تەكشۈرۈلدى. 1965- يىلى ئاشلىق تەمىنلەش پىلانى 81 مىليون 650 مىڭ كىلوگرام قىلىپ بېكىتىلدى، ئەمەلىيەتتە سېتىلغىنى ۋە تەمىنلەنگىنى 105 مىليون 165 مىڭ كىلوگرام بولۇپ، پىلاندىكىدىن 28.9% ئاشتى. شۇ يىلى بىكتۇمەن يېزا ئىگىلىك 3 - شىمى قۇرۇلدى، ۋىلايەت مالىيىسىدىن تەمىنلىنىدىغان مىقدار كۆپەيدى، شۇ يىلى شەھەر- بازارلار 68 مىليون 545 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق بىلەن تەمىنلەندى.

1971 - يىلى ئاشلىق سېتىش - تەمىنلەش پىلانى 69 مىليون 5000 كىلوگرام قىلىپ بېكىتىلدى، ئەمەلىيەتتە تەمىنلەنگىنى 100 مىليون 545 مىڭ كىلوگرام بولدى. 1984 - يىلى ۋىلايەتتە ئاشلىق بىلەن ئۆزىنى تەمىنلەپ ئازراق ئېشىنچا بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى، ئاشلىق سېتىش ۋە تەمىنلەش تەڭپۇڭ، مۇڭاپىق بولدى، 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ھاراقتا كېرەكلىك ئاشلىقنى كىلىشىم باھادا ۋە باھا قوشۇلغان باھادا تەمىنلەش؛ يېمەك - ئىچمەك ساھەسىگە كېرەكلىك ئاشلىقنىڭ 30% نى تەكسە باھادا، 70% نى كىلىشىم باھادا تەمىنلەش؛ يەم - خەشەككە ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق پىلانىنى قىسقارتىش، يەم - خەشەكلەرنى تەكسە

باها بىلەن كېلىشىم باھانى بىرلەشتۈرۈپ تەمىنلەش قارار قىلىنىدى.

1987 - يىلى تاۋار ئاشلىق ئىستېمال قىلىدىغان 20 مىللىئون 513 ئادەم كۆپەيدى، شۇ چاغدا جەمئىيەتتە ئاشلىق باھاسى ئۆسىدىكەن، دېگەن سۆز - چۆچەكلەر تارقىلىپ، ۋىلايەت بويىچە سېتىلغان ئاشلىق شىددەت بىلەن كۆپەيدى، سېتىلىش ئومۇمىي مىقدارى 132 مىليون 235 مىللىئون كىلوگرامغا يەتتى. 1989 - يىلى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە «ئاشلىق سېتىۋېلىش - سېتىش خىزمىتىنى يەنمۇ كۈچەيتىش توغرىسىدا قارار» چىقىرىپ، نامۇۋاپىق سېتىۋېلىش - سېتىش ئىشلىرىنى ئازايتتى، يىل ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە سېتىلغان ئاشلىق پىلانىدىكىدىن 1 مىليون كىلوگرامدىن كۆپرەك تېجىلىپ، پىلانلىق %98.9 نى تەشكىل قىلدى، ئالدىنقى يىلدىكى شۇ مەزگىلدىكىدىن 20 مىليون كىلوگرام ئاز سېتىلدى.

2. مەخسۇس سېتىش ۋە ياردەم ئاشلىقى

1960 - يىل 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم «ئورگان كادىرلىرى ئەمگەككە قاتناشسا ياردەم ئاشلىقى بېرىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى، بۇنىڭدا ياردەم بېرىش دائىرىسى ۋە ئۆلچىمى توغرىسىدا بىر تۈتاش بەلگىلىمە چىقىرىلمىغاچقا، قەشقەر ۋىلايىتىدە ياردەم ئاشلىقىنى تارقىتىش خىزمىتى 1961 - يىل 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى رەسمىي قېلىپقا چۈشتى. كېيىنكى يىلى 6 - ئايدا ئاشلىق مىنىستىرلىكى، ج خ مىنىستىرلىكىنىڭ «خەلق قوراللىق ساقچى قىسىملىرىنى ئاشلىق، ياغ بىلەن تەمىنلەش توغرىسىدا قوشۇمچە بەلگىلىمە» سىگە ئاساسەن قەشقەردە قوراللىق ساقچى قىسىملىرىدىكى ھەر بىر ئادەم ئايدا 18.75 كىلوگرام ئاشلىق، 0.5 كىلوگرام ياغ بىلەن تەمىنلەندى.

1963 - يىلى ئاشلىق نازارىتى «يېزا ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش مەسىلىسى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، يېزا تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە دۆلەتنىڭ كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئوخشاش تاۋار ئاشلىق تەمىناتى بېرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ كونكرېت ئۆلچىمى مۇنداق بولدى: گېئولوگىيە، كان كارخانىلىرىدا ئىشلەيدىغان ئىشچىلارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى كۆمۈر كان ئىشچىلىرىنىڭ نورمىسى بىلەن ئوخشاش قىلىنىدى؛ سۇ سىستېمىسىدا دالىدا سۇ رايىنى تەكشۈرىدىغان خىزمەتچىلەرگە ھەر يىلى 5 - ئايدىن 8 - ئايغىچە بولغان كەلكۈن مەزگىلىدە نورمىسى 20 كىلوگرامدىن ئاشايدىغانلارغا ئېيىغا 2 - 3 كىلوگرام ياردەم بېرىش بەلگىلەندى. شۇ يىلى ئاپتونوم رايون «ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرى ئىشلەپچىقىرىش پراكتىكىسى قىلىۋاتقان مەزگىلدە ئۇلارنى ئاشلىق، ياغ بىلەن تەمىنلەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش»، «ئۆپكە كېسەل بىمارلىرىغا ئاشلىق نورمىسى جەھەتتە ئېتىبار بېرىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، ھەر خىل كىشىلەرنىڭ ئاشلىق، ياغ تەمىنات ئۆلچىمى توغرىسىدا بىر تۈتاش بەلگىلىمە چىقاردى: (1) ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پراكتىكىسى مەزگىلىدىكى ئىش تۇرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن، ئەسلىدىكى نورمىسى يېتىشمىسە شۇ جايدىكى ئوخشاش ئىش تۈرى نورمىسىغا ئاساسەن پەرقلىق قىسمىنى تولۇقلاپ بېرىش؛ (2) يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك تەلىم-تەربىيە ھەرىكىتىگە قاتناشقان خىزمەتچىلەر، كارخانا - كەسىپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارىسىدىكى ئايلىق نورمىسى 17.5 كىلوگرامغا يەتمەيدىغانلارغا ھەر كىشىگە 100 گرامدىن ياردەم بېرىش، قاتناشقۇچىلارغا قايتا ياردەم بەرمەسلىك؛ (3) ئېگىز تاغلىق رايونلار، كان رايونلىرىدىكى خىزمەتچىلەرنىڭ ئاشلىق، ياغ تەمىناتىنى 1963 - يىلىدىن باشلاپ، 1960 - يىلى تۆۋەنلىتىشتىن ئىلگىرىكى سەۋىيىگە كەلتۈرۈش؛ (4) تۇراقسىز نوپۇسلارنى ئوزۇقلۇق ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتە دۆلەت ئىچىدە بىر تۈتاش قوللىنىلىدىغان ئاشلىق بېلىتى ۋە يەرلىك ئاشلىق بېلىتى بىلەن تەمىنلەش؛ (5) قىزىلسۇ شۆبە ھەربىي رايونىغا قاراشلىق چېگرا مۇداپىئە پونكىتىغا كېرەكلىك ئاشلىق، ياغ بىلەن قەشقەر تەمىنلەش. شۇ يىلى ئاشلىق نازارىتى «دالىدا

گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ ئاشلىق نورمىسىنى تەڭشەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى. ئۇقتۇرۇشتا: 1 ـ خىلدىكىلەر، يەنى كان قۇدۇقىغا چۈشۈپ ماشىنا بىلەن مەشغۇلات قىلىدىغان ئىشچىلار، قولدا كۆمۈر قازىدىغان ئىشچىلار، قۇدۇق ئاستىدا قىدىرىپ تەكشۈرىدىغان ئىشچىلار، تۆمۈرچىلەر، بۇرغىلاش ماشىنىسىنى قۇراشتۇرىدىغان ئىشچىلارنىڭ ئايلىق نورمىسى 22 كىلوگرامدىن 22.5 كىلوگرامغىچە؛ 2 ـ خىلدىكىلەر، يەنى ئۇشكە ئىشچىسى، قۇم تاسقايدىغان ئىشچىلار، گېئولوگىيىلىك قىدىرىپ تەكشۈرىدىغان ئىشچىلار، ئادەتتىكى تەكشۈرگۈچىلەر، ماددىي ئەشيالارنى قىدىرىپ تەكشۈرگۈچىلەر، ئۆلچىگۈچىلەر، يۈك ئاپتوموبىل شوپۇرلىرى، ئاپتوموبىلغا يۈك قاچىلاش ـ چۈشۈرۈش، يۆتكەش ئىشچىلىرى، دالىدا ھەرخىل ماشىنىلارنى رېمونت قىلغۇچىلار (سېلىسار، مانتيور، قۇيمىچى، قۇم تاسقىغۇچىلار) نىڭ 22.5 كىلوگرامدىن 25 كىلوگرامغىچە؛ 3 ـ خىلدىكىلەر، يەنى دالىدا ئىشلەيدىغان گېئولوگىيە خادىملىرى، يەر شەكلىنى ۋە ماددىي ئەشيالارنى قىدىرىپ تەكشۈرىدىغان تېخنىكلارنىڭ 19 كىلوگرامدىن 22 كىلوگرامغىچە؛ 4 ـ خىلدىكىلەر، يەنى يېنىك ئاپتوموبىل شوپۇرلىرى، سىلىقلىغۇچىلار، ئەۋرىشكە ئالىدىغان خادىملار، قۇدۇق ئاستىدىكى مۇ پومپىسىنى ھەرىكەلتەندۈرىدىغان خادىملار، مۇزلاركىچىلار، خەرىتە سىزغۇچىلار، بېسىملىق شامالدۇرغۇچ مەشغۇلات خادىملىرى ۋە مەمۇرىي خادىملارنىڭ نورمىسى 17 كىلوگرامدىن 19 كىلوگرامغىچە قىلىپ بېكىتىلدى. 1965 ـ يىلى ۋىلايەتلىك ئاشلىق ئىدارىسى، ج خ باشقارمىسى بىرلىكتە «قاماقتىكى جىنايەتچىلەرنىڭ ئاشلىق، ياغ تەمىنات مەسلىسى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، قاماقتىكى جىنايەتچىلەرنىڭ ھەر ئايلىق ئاشلىق نورمىسى 15 كىلوگرام بولۇش، بۇنىڭ ئارىسىدا 80% كە قارا ئاشلىق بېرىش، يېرىم جىڭ ياغ بىلەن تەمىنلەشنى بەلگىلىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 20 نەچچە يىلدا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققي قىلىشىغا ئەگىشىپ، قاماقتىكى جىنايەتچىلەرنىڭ نورما ئۆلچىمىمۇ ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈلدى، يېمەك ـ ئىچمەك قۇرۇلمىسىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بولدى.

3. ئاشلىق مۇناسىۋىتىنى باشقۇرۇش

1955 ـ يىل 8 ـ ئايدا گوۋۇيۈەن «شەھەر ـ بازارلارنى نورمىلىق ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق چارە» نى ئېلان قىلىپ، شەھەر ـ بازارلاردىكى ئاھالىلەر نوپۇس رەسمىيىتىنى بېجىرگەندىن كېيىن، نوپۇس ئىسپاتىغا ئاساسەن ئاشلىق تەمىناتىنى ئاشۇرۇش ياكى كېمەيتىش، يۆتكەش رەسمىيىتىنى بېجىرىپ بولىدىغانلىقىنى، شەھەر ـ بازار ئاھالىلىرى باشقا جايغا كۆچكەندە «شەھەر ـ بازارلاردىكى پۇقرالارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش كىنىشكىسى» گە ئاساسەن كىنىشكە تارقاتقان ئورۇندىن «ئاشلىق تەمىناتىنى يۆتكەش ئىسپاتى» نى بېجىرىپ، يۆتكەلگەن جايغا بېرىپ ئاشلىق تەمىنات رەسمىيىتىنى بېجىرىپ بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. شەھەر ـ بازارلاردىكى نورمىلىق ئاشلىق يەيدىغان نوپۇس كۆپەيگەندە ئاشلىق رەسمىيىتىنى بېجىرىشتە، نوپۇس ئىسپاتى، «ئاشلىق تەمىناتىنى يۆتكەش ئىسپاتى» ۋە قانۇنلۇق ئورگانلار تەستىقلىغان گۇۋاھنامىلەر بولغاندىلا، ئاندىن ئاشلىق تەمىنات رەسمىيىتى بېجىرىلدى، «ئاشلىق سېتىۋېلىش كىنىشكىسى» تارقىتىپ بېرىلىپ، تەمىنات كۆتەك دەپتىرىگە خاتىرىلەندى. 1958 ـ يىل 1 ـ ئايدا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نوپۇس تىزىملاش نىزامى» ئېلان قىلىنىپ، ئاشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ نوپۇس رەسمىيىتى بىلەن بىللە يۆتكىلىدىغانلىقى بەلگىلەندى. 1962 ـ يىلى ئاشلىق مىنىستىرلىكى «شەھەر ـ بازارلاردا تەمىنات باشقۇرۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىشكە ئالاقىدار بىرقانچە ۋاقتىلىق بەلگىلىمە» نى تارقىتىپ، شەھەر ـ بازارلاردىكى پۇقرالاردىن نوپۇس يۆتكەش، نوپۇسقا ئالدۇرۇشتا چوقۇم نوپۇس دەپتىرىنى ئېلىپ «ئاشلىق تەمىناتىنى يۆتكەش ئىسپاتى» غا ئاساسەن ئاشلىق تەمىنات رەسمىيىتىنى بېجىرىش تەلەپ قىلىندى. شەھەر ئەتراپلىرى ۋە بازارلاردىكى يېزا نوپۇسىنى شەھەر ـ بازارلاردىكى تەمىناتتىن بەھرىمەن بولىدىغان نوپۇس قىلىپ ئۆزگەرتىش قاتتىق تىزگىنلەندى، شەھەر ـ بازارلاردىكى نورمىلىق نوپۇسلارنى دەللەلەشتە «نوپۇس دەپتىرى، ئاشلىق سېتىۋېلىش

كىنىشكىسى، نورمىلىق نوپۇس» قاتارلىقلارنى نورما ئۆلچىمى تىزىملانغان كۆتەك خاتىرە بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئۈيغۇن كېلىدىغان - كەلمەيدىغانلىقىنى دەللىلەشنى ئىشقا ئاشۇرۇش تەلەپ قىلىنىدى.

1963 - يىل 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئاشلىق مىنىستىرلىكى «شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئاشلىق تەمىناتىنى يۆتكەش ئىسپاتىنىڭ ئۆرنىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى، شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئاشلىق رەسمىيىتىنى يۆتكەش ۋە ئورنىتىشتا «يۆتكەش ئىسپاتى» ئىشلىتىلدى، بۇ ئىسپاتنى ناھىيە (شەھەر) لىك ئاشلىق ئىدارىسى بەلگىلىگەن ئاساسىي قاتلامدىكى ئاشلىق تارماقلىرى ئەمرا قويۇپ تارقاتتى. ئىسپات قەغىزىنىڭ ئۈستىگە شەھەرلىك (ناھىيىلىك) ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ تامغىسى بېسىلدى، ئاستى تەرىپىگە تارقاتقۇچى ئورۇننىڭ تامغىسى بىلەن بېجىرگۈچىنىڭ تامغىسى بېسىلدى. «يۆتكەش رەسمىيىتى» بىر ۋاراقتا 2 پارچە بېزىلدى، سول تەرەپتىكىسى كۆتەك، ئوڭ تەرەپتىكىسى ئىسپات قىلىندى، «يۆتكەش ئىسپاتى» نىڭ مەزمۇنى موي قەلەم ياكى سىيا قەلەم بىلەن يېزىلدى. بۇ ئۇقتۇرۇشنىڭ روھى 1990 - يىلغىچە ئىجرا قىلىندى.

1964 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاشلىق مىنىستىرلىكى «يېزا ئاھالىلىرى ناھىيە، شەھەر، بازارلارغا يۆتكەلگەندە ئاشلىق تەمىناتىنى يۆتكەش ئىسپاتى يېزىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، يېزا نوپۇسىدىن شەھەر - بازارلارنىڭ نورمىلىق نوپۇسىغا يۆتكەلگەنلەرگە بېرىدىغان «يېزا ئاشلىق تەمىناتىنى يۆتكەش ئىسپاتى» يېزىپ بېرىش؛ شەھەر - بازارلاردا ئولتۇراقلىشىشى تەستىقلانغان ئىشچى - خىزمەتچىلەر، ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، ئاھالىلەر ئاشلىق رەسمىيىتىنى بېجىرگەندە، ئەسلىدىكى ئاشلىق تارماقلىرى «ئاشلىق تەمىناتىنى يۆتكەش ئىسپاتى» يەنى «يېزا نوپۇسىنىڭ ئاشلىق تەمىناتىنى يۆتكەش ئىسپاتى» يېزىپ بېرىش؛ ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئوزۇقلۇق ئاشلىقنىڭ قالغان قىسمىنى دۆلەتكە سېتىپ بېرىش بەلگىلەندى. 1979 - يىلى ئاپتونوم رايوندىكى ئالاقىدار تارماقلار: شەھەر - بازارلاردىكى ئاھالىلەر ئاشلىق رەسمىيىتىنى يۆتكەشتە ئاشلىق بىلەن تەمىنلىگەن ئەسلىدىكى ئورۇن يېزىپ بەرگەن «يۆتكەش ئىسپاتى» دا تەمىنلەش توختىتىلغان چېسلا ئىسپات يېزىپ بەرگەن ۋاقىتتىن بۇرۇن بولۇپ قالماسلىقى كېرەك، ئورۇنلاشقان جايدىكى ئاشلىق تارماقلىرى، ئاشلىق ماگىزىنلىرى (پونكىت) لىرى تەمىنلەشنى باشلىغان ۋاقىت بىلەن تەمىنلەش توختىتىلغان ۋاقىت بىر - بىرىگە تۇتىشىشى كېرەك، دەپ بەلگىلىدى. بۇ بەلگىلىمە 1990 - يىلغىچە ئىجرا قىلىندى.

1984 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق ئىدارىسى بېكتۇەنگە قاراشلىق دېھقانچىلىق تۇەن-مەيدانلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر باشقا جايلارغا يۆتكەلگەندە، چوقۇم تۇەن - مەيدان ئىسپات يېزىپ بېرىش، ئۇلار تۇرۇشلۇق جايدىكى ناھىيىدىن يۇقىرى ئاشلىق ئىدارىسى، شۇبە ئاشلىق ئىدارىسى دۆلەتنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن تەكشۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن، دۆلەت ئاشلىق تارماقلىرى بىر تۇتاش باستۇرغان ئاشلىق مۇناسىۋىتى رەسمىيىتىنى بېجىرىپ بېرىشنى بەلگىلىدى.

1986 - يىل 4 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق ئىدارىسى «ۋاقىتلىق تەكلىپ قىلىنغان پەن - تېخنىكا كادىرلىرىنىڭ ۋاقىتلىق ئاشلىق تەمىناتى مەسىلىسى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، شىنجاڭنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، گۈللەندۈرۈشكە كەلگەن خىزمەتتىكى پەن - تېخنىكا كادىرلىرى، زىيالىيلارنىڭ شەرتى ۋاقىتلىق تەكلىپ قىلىش شەرتىگە ئۈيغۇن كەلسىلا، يەرلىك ئاشلىق تارماقلىرى ۋاقىتلىق تەكلىپ قىلىش گۇۋاھنامىسىگە ئاساسەن ئاشلىق بېلىتى تارقىتىپ، ئاشلىق بىلەن ۋاقىتلىق تەمىنلەش؛ ئاشلىق بېلىتى يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاشلىق تەمىنات رەسمىيىتىنى بېجىرمىگەنلەرگە تەكسە باھالىق ئاشلىق بەرمەسلىكنى بەلگىلىدى.

1986 - يىلدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شەھەر - بازارلىرىدىكى ۋاقىتلىق ئاھالىلەرنىڭ ئاشلىق مۇناسىۋىتىنى باشقۇرۇش خىزمىتىدە سودا مىنىستىرلىكىنىڭ [1986] 2 - نومۇرلۇق ھۆججىتى، يەنى «شەھەر-

بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئاشلىق رەسمىيىتىنى ئۇلكە ئاتالاپ بېجىرىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە» ئىجرا قىلىندى. بەلگىلىمىدە مۇنداق دەپ كونكرېت بەلگىلەندى: (1) ئاپتونوم رايون تەۋەسىدە ۋىلايەت، ئوبلاست ھالقىپ ۋەزىپە ئىجرا قىلىدىغان شەھەر - بازارلاردىكى نورمىلىق نوپۇس 50 كە، ۋاقتى 3 ئايغا يەتسە ئاساسلىق باشقۇرغۇچى تارماقنىڭ تەستىقى بويىچە، ئاشلىق بىلەن ۋاقىتلىق تەمىنلەش رەسمىيىتى بېجىرىلىدۇ؛ (2) ئاشلىق بىلەن ۋاقىتلىق تەمىنلەش مۇناسىۋىتىنى پېزىشتا تەمىنلەش ۋاقتى، باشلىنىش - توختىتىلىش ۋاقتى بېزىلىدۇ، تامغا بېسىلىدۇ. ئاشلىق بىلەن ۋاقىتلىق تەمىنلەش رەسمىيىتىنىڭ ۋاقتى توشسا ياكى ئارىلىقتا ئادرېسى ئۆزگەرسە (ناھىيە ئاتلاشنى كۆرسىتمىدۇ) رەسمىي ئاشلىق رەسمىيىتى ئورۇنلاشقان، باشقۇرغۇچى ئورۇنغا ئاشلىق رەسمىيىتى قايتۇرۇلىدۇ؛ ئاشلىق بىلەن ۋاقىتلىق تەمىنلەش رەسمىيىتىنى يۆتكىگەندە ئېشىپ قالغان ئاشلىق يۆتكەپ بېرىلمەيدۇ، ھاينىغا سېتىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. 1986 - يىل 6 - ئاينىڭ 10- كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى «قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىغا يۆتكىلىپ كەلگەن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى ۋە پەرزەنتلىرىنىڭ نوپۇسىنى ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ بېرىش توغرىسىدىكى دوكلادقا سېلىنغان تەستىق» نى تارقىتىپ، قەشقەر ۋىلايىتىگە يېزا ئىگىلىك نوپۇسىنى غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسىغا ئۆزگەرتىش كۆرسەتكۈچىدىن 1000 نى تەستىقلاپ پوسكام نېفىت خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر، ئىشلەپچىقىرىشتىكى غوللۇق خادىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، پەرزەنتلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك نوپۇسىنى غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسىغا ئۆزگەرتىشكە ئىشلەتتى.

1985 - يىل 5 - ئايدىن 10 - ئايغىچە ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، ۋىلايەت بويىچە 2209 ئائىلىدىكى 7518 نەپەر زىيالىي ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ھەم پەرزەنتلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك نوپۇسى غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1987 - يىل 12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە 1960 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە يېزىلارغا، دېھقانچىلىققا مەيدانلىرىغا تارقاقلاشتۇرۇلغان بىر قىسىم شەھەر پۇقرالىرىنىڭ شەھەرگە قايتىش ئاشلىق مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىپ، 322 ئائىلىدىكى 1012 ئادەمنىڭ ئاشلىق رەسمىيىتىنى بىر قېتىمدىلا ھەل قىلىشقا قوشۇلدى.

4. ئاشلىق بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش

1950 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە پارتىيە - ھۆكۈمەت كادىرلىرى ۋە ئارمىيىدىكى ئوفىتسېر - ئەسكەرلەر تەمىنات تۈزۈمىدىن بەھرىمەن بولدى، ئۇلارنىڭ ئاشلىق تەمىنات ئۆلچىمى جەھەتتە ھەر بىر ئادەمنى ھەر كۈنى 0.75 كىلوگرام بۇغداي، چوڭ قازان ئاسا 3 مىسقال سۇ يېغى، ئوتتۇراھال قازان ئاسا 7.5 مىسقال سۇ يېغى بىلەن تەمىنلەش؛ دۆلەت خىزمەتچىلىرى ياكى كارخانىدىكى خىزمەتچىلەر ئىش ھەققى تۈزۈمىدىن بەھرىمەن بولسا، ئاشلىق، ياغ تەمىناتىدا ھەر ئادەمنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ ئايمۇ ئاي ئۆلچەم بويىچە تەمىنلەش؛ ماۋاش تۈزۈمىدىكى ساقچىلارنىڭ تەمىنات ئۆلچىمى جەھەتتە دەرىجە ئايرىمىسى بويىچە ھەر ئادەمنى ئايمۇ ئاي تەمىنلەش؛ ھۆكۈمەت خىراجىتى تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولىدىغان ئوقۇغۇچىلارنى ئايدا 30 كىلوگرام ئۇن، قۇنتۇزۇش ئاشلىقىدىن بەھرىمەن بولىدىغان نامرات‌لارنى ئايدا 15 كىلوگرام ئۇن؛ جىنايەتچىلەر (سىياسىي جىنايەتچىلەر، جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرى) نىڭ ھەر بىرسىنى ئايدا 20.25 كىلوگرام ئۇن بىلەن تەمىنلەش بەلگىلەندى؛ بوۋاقلارنىڭ ۋە بالىلارنىڭ تەمىنات ئۆلچىمى جەھەتتە بىر ئايلىقتىن 24 ئايلىققىچە بولغانلارنىڭ ھەر ئايدا 7.5 كىلوگرام، 25 ئايلىقتىن 48 ئايلىققىچە بولغانلارنىڭ 10 كىلوگرام، 49 ئايلىقتىن 72 ئايلىققىچە بولغانلارنىڭ 15 كىلوگرام قىلىپ بەلگىلەندى.

1951 - يىل 12 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، قەشقەر

ۋالىي مەھكىمىسى ئاشلىق، ياغ بىلەن تەمىنلەش ئۇلچىمىنى تۈزۈپ چىقتى. تەمىنات تۈزۈمىدىن بەھرىمەن بولىدىغانلارنىڭ ئۇلچىمى مۇنداق بولدى: ھەر ئادەمگە كۈنىگە 2.5 جىڭ بۇغداي، چوڭ قازان ئاسقانلارغا ھەر كۈندە 0.5 سەر سۇ يېغى، ئوتتۇراھال قازان ئاسقانلارغا ھەر كۈندە 1.25 سەر سۇ يېغى، كىچىك قازان ئاسقانلارغا ھەر كۈندە 1.85 سەر سۇ يېغى؛ ماڭاش تۈزۈمىدىن بەھرىمەن بولىدىغانلارنىڭ ئۇلچىمى مۇنداق بولدى: ھەر ئادەمگە ھەر كۈنى 1.2 جىڭ ئۇن، 0.02 جىڭ سۇ يېغى؛ يەم - خەشەك ئۇلچىمى مۇنداق بولدى: ھەر بىر چارۋىغا ئايدا 6 جىڭ يەم - خەشەك، 18 جىڭ ئوت - چۆپ.

1957 - يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى «ئاپتونوم رايوندا ئاشلىق بىلەن نورمىلىق تەمىنلەشنى يولغا قويۇش توغرىسىدا بۇيرۇق» ئېلان قىلدى، قەشقەر ۋىلايىتىدە شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتە ئادەمگە چەك قويۇش، ئاشلىققا چەك قويماسلىقتەك تەمىنات ئۇسۇلى ئۆزگەرتىلىپ، ئاشلىق، ياغ بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى. ئاھالىلەرنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى، سودا - سانائەت ساھەسىگە كېرەكلىك ئاشلىق، يەم - خەشەككە ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىقمۇ شۇ قاتارغا كىرگۈزۈلدى. شەھەر تەمىناتىدا ئۇچاستىكىلارغا ئايرىش، نۇقتىنى، ئادەمنى ۋە نورمىنى بېكىتىش، شەھەر - بازارلاردىكى ئاھالىلەر تەمىنلىنىدىغان ئوزۇقلۇق ئاشلىقتا ئادەمگە قاراپ دەرىجىسىنى ئايرىش، نورمىسىنى بېكىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنىڭ نورمىلىق ئاشلىق تەمىنات ئۇلچىمى جەھەتتە ئۇلارنىڭ ئەمگەك پەرقى، يېشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە ئاساسەن، شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنىڭ كونكرېت تەمىنات دەرىجىسى ۋە ھەر ئايلىق ئوزۇقلۇق ئاشلىقنىڭ نورما ئۇلچىمى بېكىتىلدى. ئالاھىدە ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارغا 50 — 60 جىڭ بېكىتىش، ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىنى 55 جىڭدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك؛ ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارغا 40 جىڭدىن 49 جىڭغىچە بېكىتىش، ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىنى 44 جىڭدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك؛ يېنىك جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارغا 29 جىڭدىن 39 جىڭغىچە بېكىتىش، ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىنى 35 جىڭدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك؛ ئورگان، تەشكىلاتلاردىكى خىزمەتچىلەر، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى كارخانا خىزمەتچىلىرى، دۇكان خىزمەتچىلىرى ۋە باشقا ئەقلىي ئەمگەكچىلەرگە 27 جىڭدىن 30 جىڭغىچە بېكىتىش، ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىنى 31 جىڭدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك؛ ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا 29 جىڭدىن 36 جىڭغىچە بېكىتىش، ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىنى 35 جىڭدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك؛ ئادەتتىكى ئاھالىلەر ۋە 10 ياشتىن تۆۋەن بالىلارغا 24 جىڭدىن 28.5 جىڭغىچە بېكىتىش، ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىنى 27.5 جىڭدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك؛ 6 ياشتىن يۇقىرى، 10 ياشتىن تۆۋەن بالىلارغا 18 جىڭدىن 23 جىڭغىچە بېكىتىش، ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىنى 22 جىڭدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك؛ 3 ياشتىن يۇقىرى، 6 ياشقا توشمىغان بالىلارغا 12 جىڭدىن 17 جىڭغىچە بېكىتىش، ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىنى 14 جىڭدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك؛ 3 ياشقا توشمىغان بالىلارغا 6 جىڭدىن 11 جىڭغىچە بېكىتىش، ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىنى 8 جىڭدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك بەلگىلەندى.

شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنى تەمىنلەشتە ئائىلە بىرلىك قىلىندى، ئائىلىدە تۇرۇشلۇق نوپۇسلار تەمىنلىنىدىغان ئاشلىق دەرىجىسىنى ئاھالىلەر كومىتېتىنىڭ ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى ياكى باشقا تەشكىلاتلار جان سانىغا قاراپ بېكىتتى، ئورگان، تەشكىلات، كارخانا، مەكتەپ ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ۋە ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى تەمىنلىنىدىغان ئاشلىق دەرىجىسىنى ئۇلار تۇرۇشلۇق ئىدارە - ئورۇن جان سانىغا قاراپ بېكىتتى. نوپۇس بىلەن بىرلىكتە رويخەت تۇرغۇزۇلۇپ، نوپۇس ئىسپاتى بىلەن بىرلىكتە يەرلىك خەلق كومىتېتلىرى ياكى بەلگىلەنگەن ئورگانلارنىڭ دەللىلىگەندىن كېيىن شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش كىنىشكىسى تارقىتىشى ئۇچۇن يوللاپ بېرىلدى.

شەھەر - بازارلارنىڭ نورمىلىق ئاشلىق دەرىجىسى 3 خىلغا، 8 دەرىجىگە ئايرىلدى: 1 - خىلدىكىلەر

ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار بولۇپ، A، B، C دەپ 3 دەرىجىگە ئايرىلدى، A دەرىجىلىكلەرنىڭ ئاشلىق نورمىسى 44 جىڭ، B دەرىجىلىكلەرنىڭ 40 جىڭ، C دەرىجىلىكلەرنىڭ 38 جىڭ؛ 2 . خىلدىكىلەر يېنىك جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار بولۇپ، A، B، C دەپ 3 دەرىجىگە ئايرىلدى، A دەرىجىلىكلەرنىڭ ئاشلىق نورمىسى 35 جىڭ، B دەرىجىلىكلەرنىڭ 33 جىڭ؛ 3 . خىلدىكىلەر ئادەتتىكى ئاھالىلەر بولۇپ، يېشىنىڭ چوڭ . كىچىكلىكىگە ئاساسەن 3 دەرىجىگە ئايرىپ تەمىنلەندى، يېشى 13 ياشتىن يۇقىرىلارنىڭ ئاشلىق نورمىسى 30 جىڭ، 6 ياشتىن يۇقىرى، 13 ياشتىن تۆۋەنلەرنىڭ ئاشلىق نورمىسى 21 جىڭ، 6 ياشتىن تۆۋەنلەرنىڭ (يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئاشلىق نورمىسى 21 جىڭ قىلىپ بېكىتىلدى. بۇ چارە 1990 . يىلغىچە ئىجرا قىلىندى.

5 . بېلەت - ئىسپات باشقۇرۇش

1957 . يىلى ئاپتونوم رايون «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەرلىك ئاشلىق بېلىتى، يەرلىك يەم-خەشەك بېلىتىنى باشقۇرۇش چارىسى» (لايىھە) نى ئېلان قىلدى، بۇ چارە 1961 . يىلى ئىجرا قىلىندى. ئاشلىق بېلىتىنىڭ قىممىتى 50 كىلوگرام، 5 كىلوگرام، 2 كىلوگرام، بىر كىلوگرام، 500 گرام، 200 گرام، 100 گرام؛ يەم - خەشەك بېلىتىنىڭ قىممىتى 50 كىلوگرام، 10 كىلوگرام، 5 كىلوگرام، بىر كىلوگرام (1973 . يىلى) دەپ ئايرىلدى.

1957 . يىلى ئاشلىق مىنىستىرلىكى قىسىملار ئىشلىتىدىغان نورمىلىق ئاشلىق بېلىتىنى تارقاتتى، ئاق ئاشلىق بېلىتىنىڭ قىممىتى 5000 جىڭ، 1000 جىڭ، 200 جىڭ، 50 جىڭ قىلىپ، قارا ئاشلىق بېلىتىنىڭ قىممىتى 5000 جىڭ، 1000 جىڭ، 100 جىڭ، 20 جىڭ قىلىپ، بوغۇز بېلىتى 5000 جىڭ، 1000 جىڭ، 100 جىڭ، 50 جىڭ قىلىپ بېكىتىلدى. 1961 . يىل 1 . ئايدا «قىسىملار ئىشلىتىدىغان ئاشلىق بېلىتىنى ئىشلىتىش ۋە باشقۇرۇش چارىسى» ئىجرا قىلىندى، ئاشلىق بېلىتىنى ئاشلىق مىنىستىرلىكى بىرتۇتاش باستۇردى، مىقدارىلا يېزىلىپ، تۇرى ئايرىلمىدى، قىممىتى 2 سەر، 3 سەر، بىر جىڭ، 5 جىڭ، 30 جىڭ، 100 جىڭ، 500 جىڭ، 1000 جىڭ قىلىپ بېكىتىلدى. 1964 . يىلى ئاشلىق مىنىستىرلىكى قىسىملار ئىشلىتىدىغان نورمىلىق ئاشلىق بېلىتى تارقاتتى، ئۇن بېلىتىنىڭ قىممىتى 50 جىڭ، 100 جىڭ؛ گۈرۈچ بېلىتىنىڭ 50 جىڭ، 100 جىڭ؛ قارا ئاشلىق بېلىتىنىڭ 100 جىڭ، 1000 جىڭ؛ بوغۇز بېلىتىنىڭ 50 جىڭ، 100 جىڭ قىلىپ بېكىتىلدى. 1968 . يىلى قىسىملار ئىشلىتىدىغان نورمىلىق ئاشلىق بېلىتى ۋە قىسىملار ئىشلىتىدىغان ئاشلىق بېلىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1966 . يىل 6 . ئاينىڭ 1 . كۈنى مەملىكەت بويىچە ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان يېڭى نۇسخىدىكى ئاشلىق بېلىتى تارقىتىلدى، مەملىكەت بويىچە ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان كونا نۇسخىدىكى ئاشلىق بېلىتىگە قارىتا «يىغۇۋېلىش، تارقاتماسلىق، تەدرىجىي يىغۇۋېلىش» سىياسىتى قوللىنىلدى، 10 . ئاينىڭ 1 . كۈنىدىن كېيىن يىغۇۋېلىنغان مەملىكەت بويىچە ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان كونا نۇسخىدىكى ئاشلىق بېلىتىگە «بىكار قىلىندى» دېگەن تامغا بېسىلدى ياكى موي قەلەم بىلەن «×» بەلگىسى قويۇلۇپ بىكار قىلىنغانلىقى ئەسكەرتىلدى، ئايرىپ ھېسابلىنىپ پېچەت سېلىندى. 1971 . يىلى ئاشلىق نازارىتى 10 جىڭلىق، 5 جىڭلىق، 3 جىڭلىق، بىر جىڭلىق، 0.5 جىڭلىق، 2 سەرلىك، بىر سەرلىك بولۇپ 7 خىل يەرلىك ئاشلىق بېلىتى تارقاتتى. 1981 . يىلى ئاشلىق مىنىستىرلىكى قىسىملار ئىشلىتىدىغان تەمىنات ئاشلىق بېلىتى ۋە قىسىملار ئىشلىتىدىغان ئاشلىق بېلىتىدىن جەمئىي 16 خىلنى تارقاتتى.

1985 . يىلى قەشقەر شەھىرىدە يىغۇۋېلىنغان ئاشلىق بېلىتى چىقىم قىلىنغاندىكىدىن كۆپ بولدى. مۇشۇ سەۋەبتىن، ۋىلايەت: (1) پىمەك - ئىچمەك كەسىپىگە كىرەكلىك ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتە نىسبەت بويىچە

سېتىپ بېرىش، 70% ئاشلىقنى بېلەت ئالماي تەمىنلەش، ئاشلىق بېلىتى بىلەن تەمىنلىنىدىغان ئاشلىقنىڭ 30% نى تەكسە باھادا تەمىنلەش؛ ئاشلىق بېلىتى ئىشلىتىلمەيدىغان ئاشخانا، ناۋايخانىلارنى نىسبەت بويىچە سېتىلىش باھاسىدا ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش؛ (2) ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاشخانىلىرىدىن كوللېكتىپ ئاشلىق سېتىۋېلىش كىنىشكىسى بىلەن ئاشلىق سېتىۋېلىش، ئورگان - ئورۇنلارنىڭ مېھمانخانىلىرىدا قونغان مېھمانلار ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاشخانىسىدا غىزالانغاندا يىغىۋېلىنغان ئاشلىق بېلىتىگە ئاشلىق سېتىۋېلىشتا ئىدارىنىڭ تونۇشتۇرۇش خېتى ۋە تاماق بېلىتىنى تىزىملاش كىنىشكىسى ئارقىلىق سېتىۋېلىش؛ (3) سىرتتىن قەشقەرگە تۇغقانلىرىنى، دوست - يارەنلىرىنى يوقلاشقا كەلگەن، دەم ئېلىشقا، پېنسىيەگە چىققان خادىملارنىڭ قەشقەردە تۇرغان ۋاقتى 3 ئايدىن ئېشىپ كەتسە، ئاشلىق رەسمىيىتى 3 ئاي ۋاقتىلىق يۆتكەلگەن مەزگىلدىكى ئاشلىق بېلىتى بىلەن پېنسىيە كىنىشكىسىگە ئاساسەن ئاشلىق، ياغ بىلەن تەمىنلەش؛ (4) ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ چۈشلۈك تاماقى بىر تۈتاش سېتىۋېلىنىدىغان بولسا، يېقىن ئەتراپتىكى ئاشلىق دۇكانلىرى پۈتۈشۈپ يېمەكلىك بىلەن تەمىنلەش، مۇبادا ئاشلىق دۇكىنى ۋاقتىنچە پۈتۈشۈپ يېمەكلىك بىلەن تەمىنلەشكە ئامالسىز قالسا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ چۈشلۈك تاماقى ھېسابىغا مەكتەپنىڭ تونۇشتۇرۇش خېتى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىزىملىكى بىلەن ئاشلىق بېلىتى ئارقىلىق ئاشلىق سېتىۋېلىش؛ (5) سىرتتىن كەلگەن قۇرۇلۇش ئەترەتلىرى، سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار، كارخانا قۇرغانلار ئاشلىق بېلىتىگە ئاساسەن ئاشلىق سېتىۋېلىش، دۆلەت شەھەر- بازار نوپۇسىدىكىلەرنى تەمىنلەيدىغان ئۇزۇقلۇق ئاشلىقى، سۇ يېغىنى ئېلىپ قۇرۇلۇش قىلغىلى كەلگەن قۇرۇلۇش ئەترەتلىرى ۋە سودىگەرلەر، كارخانىچىلارنىڭ قەشقەردە تۇرغان ۋاقتى 3 ئايدىن ئېشىپ كەتسە، ئاشلىق مۇناسىۋىتىنى ۋاقتىلىق يۆتكەشكە توغرا كەلسە، 3 ئاي ئىچىدىكىسىنى ئۆز ئورنىنىڭ تونۇشتۇرۇش خېتىدىكى ئىسمىلىكنى دەللىلىگەندىن كېيىن ئاشلىق بېلىتىگە ئاساسەن ئاشلىق سېتىۋېلىشنى بەلگىلىدى.

شۇ يىلى 9 - ئايدا ئۈلگەيتىلىك ئاشلىق باشقارمىسى «دۆلەتنىڭ بىرتۈتاش تەقسىم قىلىش پىلانىغا كىرگۈزۈلمىگەن ئالىي مەكتەپ، تېخنىكومىلاردىكى ئوقۇغۇچىلار (ئۆزلىرى ئىشلەپچىقارغان ئاشلىقنى ئىستېمال قىلىدىغان ئوقۇغۇچىلار) مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە ئۇزۇقلۇق ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش مەسىلىسى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، ئاشلىققا بېلەت ئالماشتۇرىدىغان ئاز ساندىكى ئوقۇغۇچىلارغا قارىتا مەيلى ئاشلىققا بېلەت ئالماشتۇرسۇن ياكى بېلەتكە ئاشلىق ئالماشتۇرسۇن، بىر تۈتاش سېتىۋېلىش باھاسى بويىچە باھا قويۇش، ئالماشتۇرۇلغان جايدىكى ئاشلىق تارماقلىرى ئالماشتۇرۇلغان ئاشلىق بېلىتىنىڭ سانى توغرىسىدا ئىسپات يېزىپ بەرگەندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلار ئىسپاتقا ۋە ئاشلىق بېلىتىگە ئاساسەن ئۆزى تۇرۇشلۇق ئاشلىق تارماقلىرىدىن ئاشلىق، ياغ سېتىۋېلىشنى تەلەپ قىلدى.

1986 - يىل 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قەشقەر ئۇلايىتى گوۋۇيۈەننىڭ «ئېلىمىزدە قانۇندا بەلگىلەنگەن ئۆلچەم بىرلىكىنى بىر تۈتاش يولغا قويۇش توغرىسىدىكى بۇيرۇق» قا ئاساسەن، 1987 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ئاشلىق بېلىتى مەلۇمات جەدۋىلى ۋە مەملىكەت بويىچە بىرتۈتاش ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق بېلىتى، يەرلىك ئاشلىق (يەم - خەشەك) بېلىتىنى يۆتكەش ئۇقتۇرۇش قەغىزى كىلوگرام تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، 10 مىڭ كىلوگرام بىرلىك قىلىنىدىغان تۈزۈمدە 2 خانىلىق سان ساقلاپ قېلىنىپ، 3 - خانىلىق كىچىك سان 5 خانىلىققا ئۆزگەرتىلدى.

1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق ئىدارىسى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ 1961 - يىلى ئىشلىتىلىشكە باشلىغان كونا نۇسخىدىكى شىنجاڭ ئاشلىق بېلىتىنى ئىشلىتىشتىن توختىتىشنى بەلگىلىدى، مۇنداق ئاشلىق بېلىتى 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى كەچ سائەت 8 دىن بۇرۇن 1971 - يىلى ئىشلىتىلىشكە باشلىغان يېڭى نۇسخىدىكى شىنجاڭ ئاشلىق بېلىتىگە ئالماشتۇرۇلدى.

§ 3 . كېلىشىم باھادا ئاشلىق، ياغ سېتىۋېلىش، سېتىش ئەھۋالى

1962 - يىل 9 - ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاشلىقنى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش، كېلىشىم باھادا سېتىش يولغا قويۇلدى، تەسىنات - سودا كوپېراتىپى بازارغا كىرگەن ئاشلىقنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن يېمەكلىك ئىشلەپچىقىرىش، ئېچىتىش ۋە باشقا ساھەلەرگە كەملىگەن ئاشلىقنى سېتىۋېلىپ تولۇقلىدى. 1963 - يىلى بۇ كەسىپ ئاشلىق تارماقلىرىنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 20 يىلدا مەزكۇر كەسىپ بېجىرىلىشتىن توختىتىلدى. 1978 - يىل 12 - ئايدا دۆلەت گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ دۆلەتكە ئاشلىق سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن، بازاردا ئاز مىقداردىكى ئاشلىق، ياغلىق دان سودىسى قىلىشىغا رۇخسەت قىلىدىغانلىقىنى، ئاشلىق تارماقلىرى كېلىشىم باھادا سېتىۋالسا ۋە ساتسا بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى، بۇنىڭ بىلەن ئاشلىق بازىرىنىڭ سودىسى ئەسلىگە كەلدى. 1980 - يىلى ۋىلايەتتە ئاشلىق، ياغنى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىش شىركىتى قۇرۇلدى، شىركەتكە 7 شتات بېكىتىپ بېرىلدى. يىل ئاخىرىدا مارالبېشى، تاشقورغان ناھىيىلىرىدىن باشقا 10 ناھىيە (شەھەر) دە ئاشلىق، ياغنى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىش شىركىتى قۇرۇلدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەتكە قاراشلىق 12 ناھىيە (شەھەر) دىكى %90 ئاشلىق پونكىتىدا مۇشۇ كەسىپ قانات يايدۇرۇلدى، شارائىتى بار ناھىيىلەر چەت - يىراق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ ياكى ناھىيە ئاتلاپ تىجارەت قىلىپ، سېتىش يوللىرىنى كېڭەيتتى. 1990 - يىلىغا قەدەر ۋىلايەت بويىچە كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش، كېلىشىم باھادا سېتىش تور - نۇقتىسى 134 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە (شەھەر) لەردىكى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش، سېتىش شىركىتى 13، ئاشلىق ئامبىرى 13، شۆبە ئاشلىق پونكىتى 110.

1. تۈرى ۋە شەكلى

1980 - يىلى ئاشلىقنى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش، كېلىشىم باھادا سېتىش كەسپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. كېلىشىم باھادا سېتىۋالغاندا، ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى ۋە دېھقانلاردىن ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئاشلىق سېتىش ئەھۋاللىرى ئومۇميۈزلۈك ئىگىلەندى، توختامدىكى سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئادا قىلغاندىن كېيىنلا كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىشقا بولىدىغانلىقى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، يەنى بازاردىن كېلىشىش ئارقىلىق سېتىۋېلىنىدى، شۇنداقلا ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى ياكى دېھقانلار بىلەن توختام ئىمزالاندى. دۆلەتنىڭ توختام بويىچە سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى ئورۇندالغاندىن كېيىنكى ئاشلىق كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىنىدى، ئۇنىڭدىن باشقىسى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىنمىدى. كېلىشىم باھادا سېتىشتا، ئاز پايدا ئېلىش، كۆپ سېتىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلدى، بازار ئېچىشتا ئالدى بىلەن شۇ جايدىكى بازارلار تەمىنلەندى، ئۇنىڭدىن كېيىن باشقا جايلارغا سېتىلدى. شۇ يىلى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى تەكسە باھادا تەمىنلەش ئۈچۈن باشقا جايلاردىن 20 مىليون كىلوگرامدىن كۆپرەك ئاشلىق كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىنىدى (كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش تەكسە باھادا تەمىنلەشكە ئۆزگەرتىلدى) . 1983 - يىلىغا قەدەر تەكسە باھادا تەمىنلەش ئۈچۈن باشقا جايلاردىن 81 مىليون 724 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق كېلىشىم باھادا يۆتكەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 45 مىليون 306 مىڭ 500 كىلوگرام، كۆممىقوناق 36 مىليون 417 مىڭ 500 كىلوگرام؛ ئاپتونوم رايون 19 مىليون 113 مىڭ يۈەن باھا پەرقىنى تولۇقلاپ بەردى. 1984 - يىلى تەكسە باھادا تەمىنلەش ئۈچۈن كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش توختىتىلدى، ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق خىزمىتى يىغىنىنىڭ روھىغا ئاساسەن، تەكسە باھادا

سېتىلمىدىغان بىر قىسىم ئاشلىق كېلىشىم باھادا سېتىلدى (تەكسە باھادىكى ئاشلىق كېلىشىم باھادا سېتىشقا ئۆزگەرتىلدى) . شۇ يىلى 4 مىليون 671 مىڭ 500 كىلوگرام كۆممىقوناق كېلىشىم باھادا سېتىلدى، 1985- يىلى 2 مىليون 828 مىڭ 500 كىلوگرام ئاشلىق تولۇقلاندى. دۆلەت ئامبارلىرى يېتىشمەسلىك، ئاشلىق سېتىۋېلىش قىيىن بولۇش ۋە دېھقانلارنىڭ ئاشلىق سېتىشى قىيىن بولۇش مەسىلىسى ھەل قىلىندى. 1990- يىلى 13 مىليون 383 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىندى، 8 مىليون 592 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق كېلىشىم باھادا سېتىلدى.

كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىنمىدىغان ۋە كېلىشىم باھادا سېتىلمىدىغان ئاشلىق تۇرلىرىدىن بۇغداي، كۆممىقوناق، گۈرۈچ، ماش؛ ياغلىق دان تۇرلىرىدىن ئاپتاپپەرەس، خاسىلىق قاتارلىقلار بار. تىجارەت شەكلى مۇنداق بولدى: (1) ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىش، ناھىيە (شەھەر) لەردە كېلىشىم باھا دۆكانلىرى قۇرۇلدى ياكى بازار كۈنلىرىدىن پايدىلىنىپ بازاردا سېتىلدى. (2) ۋاكالىتەن تىجارەت قىلىش، تەكسە باھادا ئاشلىق، ياغ سېتىش دۆكانلىرى، زىيالىي ياشلار ئاشلىق دۆكىنى، ئاشلىق پونكىتلىرى ۋاكالىتەن تىجارەت قىلدى، 1% تىن 2% كىچە ۋاكالىتەن تىجارەت ھەققى ئېلىندى. (3) ھەر ۋاقىت سېتىۋېلىش، سېتىش ۋە بىۋاستە سېتىۋېلىش، سېتىش.

2. باھا باشقۇرۇش

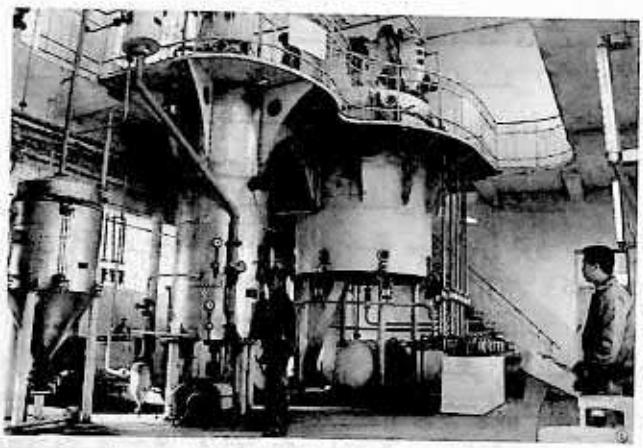
قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاشلىق، ياغنى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش ۋە سېتىشتا يىل، پەسىل ۋە ئاشلىق سورتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن، بازارغا قاراپ ئىش كۆرۈلۈپ، بازار باھاسىدىن ئازراق تۆۋەن ياكى ئازراق يۇقىرى نىسبەتتە سېتىۋېلىندى، سۈپىتىگە قاراپ باھاسىنى بېكىتىش، سۈپىتى ياخشى بولسا باھاسىنى ئۆرە بېكىتىش، سۈپىتى ناچار بولسا باھاسىنى تۆۋەن بېكىتىشتە چىڭ تۇرۇلدى. ياغلىق دان باھاسىدا ئادەتتە سېتىۋېلىش باھاسىنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسى ئىگىلەندى؛ بۇغداي، كۆممىقوناق باھاسى سېتىۋېلىش باھاسىغا تەڭ ياكى ئازراق تۆۋەن بولدى؛ گۈرۈچ، ماش، كۈنجۈت باھاسى سېتىۋېلىش باھاسىنىڭ 15% ىدىن يۇقىرى بولمىدى. كېلىشىم باھادا سېتىشتا بازار ئەھۋالىغا ئاساسەن سۈپىتىگە قاراپ باھاسى بېكىتىلدى، تىجارەت ھالقىلىرى قىسقارتىلدى، كىرگۈزۈش باھاسى، خىراجەت، پايدا مۇڭاپىق ھېسابلاندى، قىممەت كىرگۈزۈلگەن بولسا قىممەت سېتىلدى، ئەرزان كىرگۈزۈلگەن بولسا ئەرزان سېتىلدى، تېز كىرگۈزۈلگەن بولسا تېز سېتىلدى، ئاز پايدا ئېلىپ تېز سېتىش تەشەببۇس قىلىندى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كېلىشىم باھادا سېتىلىش باھاسى بازار باھاسىدىن تۆۋەن بولسا، باھا خالىغانچە ئۆستۈرۈلمىدى، بازار باھاسى تۆۋەنلىگەن ھەمدە تۇراقلاشقاندىن كېيىن مۇڭاپىق چۈشۈرۈلدى، بازاردا باھا ئۆرلىدى دەپلا كېلىشىم باھادا سېتىلىش باھاسى خالىغانچە ئۆزگەرتىلمىدى. كونكرېت ئىجرا قىلىنغاندا، كېلىشىم باھادىكى ئاشلىق، ياغنىڭ كىرگۈزۈلۈش ۋە سېتىلىش باھا پەرقى تەكسە باھادا سېتىلمىدىغان ئاشلىق، ياغ باھاسىنىڭ پەرقىدىن تۆۋەن بولدى؛ گۈرۈچ قىس بولغانلىقتىن، سېتىۋېلىش باھاسى بىلەن سېتىش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق چوڭراق بولدى، لېكىن ئەڭ يۇقىرى بولغاندىمۇ 20% تىن ئاشۇرۇۋېتىلمىدى؛ بۇغداي، كۆممىقوناق، ئۇن، ياغلارنى كېلىشىم باھادا سېتىشتا، بەلگىلىمە بويىچە مەلۇم نىسبەتتە پايدا ئېلىندى. گۈرۈچ، خاسىلىق، ئاپتاپپەرەس قاتارلىق مەھسۇلاتلار سىرتتىن كىرگۈزۈلمىدىغان بولسا، پايدا ئېلىنمىدى. 1980 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئېتىبار بېرىش ئۈچۈن، 1982 - يىلدىن بۇرۇن ئېلىنغان پايدىنى مالىيەگە تاپشۇرماسلىق، سودا- سانائەت بېجى تاپشۇرماسلىق، ھەمىسىنى ۋىلايەت، ناھىيە (شەھەر) لەر ئۆزىگە قالدۇرۇشنى بەلگىلىدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا ۋىلايەت كېلىشىم باھا پايدىسىنى ۋىلايەت بىلەن ناھىيە (شەھەر) لەر ئوچتە يەتتە ئۇلۇش بويىچە تەقسىملەش، يەنى ۋىلايەتلىك ئاشلىق، ياغنى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش، سېتىش شىركىتىگە 30% نى تاپشۇرۇش، ئۆزلىرىگە قالغان 70% نىڭ 15% ىدىن 20% گىچە قىسمىنى تۇراقسىز مەبلەغ قىلىش،

قالغىنىنى ناھىيە (شەھەر) لەر بىلەن ئىككىدە سەككىز ئۇلۇش بويىچە بۆلۈشۈشنى قارار قىلدى. جايلار ئۆزلىرىگە قالغان پايدىنى ئاددىي قۇرۇلۇشلارنى قىلىش، تېخنىكا يېڭىلاش ۋە تېخنىكا ئۆزگەرتىش مۇئەسسەسە خىراجىتى؛ يېڭى مەھسۇلاتلارنى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەش خىراجىتى؛ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرى ۋە مۇكاپات فوندى قىلىشقا ئىشلەتتى.

1983 - يىلى پايدىنى مۆددەت بېرىش يولغا قويۇلدى. 1984 - يىلى ئاپتونوم رايونغا 360 مىڭ يۈەن، 1985 - يىلى 400 مىڭ يۈەن، 1990 - يىلى 530 مىڭ يۈەن پايدا تاپشۇرۇلدى.

Ⅲ باب

ئاشلىق، ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش

ياغ چەككىلەش زاۋۇتىدىن بىر كۆرۈنۈش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قەشقەردە تۆرۈشلۇق ھەربىي قوشۇنلار ۋە شەھەر-بازارلاردىكى ئاھالىلەر تەمىنلىنىدىغان ئاشلىق، ياغ ئاساسەن ئاشلىق، ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش ئورۇنلىرى تەرىپىدىن سۇ تۇگمىنى ۋە سوقا تۇگمەن قاتارلىق ئاددىي پىششىقلاپ ئىشلەش قوراللىرى ئارقىلىق پىششىقلاپ ئىشلىنەتتى، يېزىلاردىكى ئاھالىلەر يارغۇنچاق، ئۇلاغ كۆچى تۇگمىنى ۋە جۇۋاز ئارقىلىق ئۇن - ياغ تارتاتتى. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، شەھەر - بازارلار ۋە يېزىلاردىكى ئاشلىق - ياغ پىششىقلاش زاۋۇتلىرىنى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى باشقۇردى. كېيىن، شەھەر - بازارلاردىكى ئاشلىق، ياغ پىششىقلاش زاۋۇتلىرى ئاشلىق تارماقلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاشلىق، ياغ پىششىقلاش كارخانىلىرىنى كەسپىي جەھەتتىن سىستېما بويىچە باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى، مەمۇرىي جەھەتتىن يەرلىك ھۆكۈمەت ۋاكالىتەن باشقۇردى. 1985- يىلى مالىيە تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، «رايونلارنى ئاساس، رايونلار بىلەن سىستېمىلارنى بىرلەشتۇرۇشنى قوشۇمچە قىلىش» باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى شەكىللەندۈرۈلدى.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئاشلىق، ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسى 21 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە: ئاشلىق، ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى 6، ئۇن زاۋۇتى 5، ياغ زاۋۇتى 4، يېمەكلىك ۋە يەم-خەشەك زاۋۇتى 6، ئاشلىق، ياغ سانائىتىنىڭ تۈراقلىق مۈلكى 30 مىليون 499 مىڭ 500 يۈەنگە، ئومۇمىي مۈلۈك قىممىتى 49 مىليون 543 مىڭ 900 يۈەنگە، يىللىق پايدىسى 4 مىليون 454 مىڭ 100 يۈەنگە يەتتى.

§ 1 . پىششىقلاپ ئىشلەش شەكلى

1. يەرلىك ئۇسۇلدا پىششىقلاپ ئىشلەش

چىلەك سۇلالىسى، مىنگو دەۋرلىرىدە، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ئاشلىق، ياغ يەرلىك ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ پىششىقلاندى، ئون تارتىشتا يارغۇنچاق، ئۇلاغ كۆچى تۇغمىنى، سۇ تۇغمىنى ۋە تاش تۇلۇق ئىشلىتىلدى، سۇ يېغى تارتىشتا جۇۋاز ئىشلىتىلدى. بۇ خىل ئەھۋال 50 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشتى. ئەينى چاغدا، قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى سۇ تۇغمىنى 4500 دىن ئارتۇق، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق تارماقلىرىغا بېۋاستە قارايدىغىنى 708؛ سۇ تۇغمىنى ئارقىلىق پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرىدىن ئاشلىق تارماقلىرىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، دۆلەت ئىلكىدىكى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، كوپېراتىپلار قۇرغان پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، خۇسۇسىيلار ئىلكىدىكى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى بار، يىلىغا 25 مىليون كىلوگرام ئاشلىق پىششىقلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق تارماقلىرىنىڭ 5% نى، دۆلەت ئىلكىدىكى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرى ۋە كوپېراتىپ قۇرغان پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرىنىڭ 50% نى، خۇسۇسىيلار ئىلكىدىكى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرىنىڭ 45% نى تەشكىل قىلىدۇ. ھەر يىلى 4 - ئايدىن 11 - ئايغىچە بولغان ۋاقىت پىششىقلاپ ئىشلەشنىڭ ئالدىراش مەزگىلى ئىدى، 12 - ئايدىن كېيىنكى يىلى 3 - ئايغىچە بولغان مەزگىل ھاۋا سوغۇق، سۇ ئاز بولغانلىقتىن پىششىقلاپ ئىشلەشتە قىيىنچىلىق كۆپ بولاتتى. يەرلىك ئۇسۇلدا ئاشلىق پىششىقلاپ ئىشلەش ئورۇنلىرىنى باشقۇرۇشتا ئاساسلىقى «ئاشلىقنىڭ ساپلىقىنى ئاشۇرۇش، مەرخىللىق دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتىش، سېتىلىشىغا قاراپ ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنى بېكىتىش، سۈپىتىگە قاراپ مىقدارىنى بېكىتىش» پرىنسىپى قوللىنىلدى. تارتىلمىغان ئاشلىقنىڭ دەرىجىسىگە ئاساسەن، ئون چىقىش نىسبىتى ۋە پىششىقلاش ھەققى مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتىلدى، سۇ تۇغمىنىدە ھەر 100 چىلەك ئاشلىقتىن ئون چىقىش نىسبىتى 82% تىن 86% كىچە، ھەر 100 چىلەك بۇغدايىنى ئون تارتىش ھەققى ئەڭ كۆپ بولغاندا 13 مىلەك 650 يۈەن (كونا خەلق پۇلى)، ئەڭ ئاز بولغاندا 9389 يۈەن (كونا خەلق پۇلى) قىلىپ بېكىتىلدى، سېتىلىش ئەھۋالىغا ئاساسەن پىششىقلاش پىلانى بېكىتىلىپ، پەسىل بويىچە چۈشۈرۈلدى.

بۇنىڭدىن باشقا، ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ناھىيە (شەھەر) لەردە جۇۋازخانا بولۇپ، جۇۋازخانىلار قەشقەر شەھىرى بىلەن يەكەن ناھىيىسىگە كۆپ جايلاشقان. جۇۋازخانىلار دۆلەت ئىلكىدىكى، كوپېراتىپ ئىلكىدىكى ۋە خۇسۇسىيلار ئىلكىدىكى دەپ 3 خىلغا ئايرىلدى، جۇۋازخانىلارنى تەسىنات - سودا كوپېراتىپى باشقۇردى. قىسىملار ۋە شەھەر - بازار ئاھالىلىرىگە ئېھتىياجلىق سۇ يېغىنى ئاشلىق تارماقلىرى ياغلىق داننى جۇۋازخانىلارغا ئېلىپ بېرىپ بېۋاستە ياغقا ئالماشتۇردى، ياغ چىقىش نىسبىتى ۋە پىششىقلاش ھەققى ياغلىق داننىڭ سورتى، سۈپىتى قاتارلىق كونكرېت ئەھۋاللارغا قاراپ بېكىتىلدى، بىر تۇتاش ئۇلچەم بەلگىلەنمىدى.

2. ماشىنىدا پىششىقلاپ ئىشلەش

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە قەشقەر «1 - ئاۋغۇست» ئون زاۋۇتىلا ئالاھىدە ئۇنىدىن ئاران 3% تىن 5% كىچە ئايرىيالايتتى. 1958 - يىلى تېخنىكا يېڭىلاش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، سۇ تۇغمىنى، ئۇلاغ تۇغمىنى، تاش تۇغمەن ۋە ياغ تارتىش قوراللىرىغا ماتور ئورنىتىلدى، ئون چىقىش نىسبىتى 80% تىن 82% كە يەتتى، چىگىتتىن ياغ چىقىش نىسبىتى 15% كە، ئاپتاپپەرەسىتىن ياغ چىقىش نىسبىتى 25% كە يەتتى.

60 - يىللاردا پولات يانجىغۇچلۇق تۇغمەن ئاساس قىلىنىپ ئون تارتىش قوراللىرى ماشىنىلاشتى، كۈندە 500 خالتىدىن 1000 خالتىغىچە ئون تارتىلدى، يەكەن ياغ زاۋۇتى ۋە قاغىلىق ئون زاۋۇتى يېڭىدىن قۇرغان ئون سېخىدا ئالاھىدە دەرىجىلىك ئون پىششىقلاپ ئىشلىنىدىغان بولدى، كېپەك، كۈنجۇرە قاتارلىق قوشۇمچە

مەسۇلاتلاردىن يەم - خەشەك ياسالدى، سوپۇن داشقىلى سۇيىتى بىرقەدەر ياخشى تاۋار سوپۇن قىلىپ ئىشلەندى. شۇنىڭدىن كېيىن قەشقەر «1 - ئاۋغۇست» ئۇن زاۋۇتى، يەكەن ئۇن - ياغ زاۋۇتى ۋە قاغىلىق ئۇن زاۋۇتىدا MY تىپلىق گىدراۋلىك ئۇن تارتىش ماشىنىسى ئورنىتىلدى، كۈنىگە قەشقەر «1 - ئاۋغۇست» ئۇن زاۋۇتى 5000 خالتا، يەكەن ئۇن - ياغ زاۋۇتى 2000 خالتا، قاغىلىق ئۇن زاۋۇتى 4000 خالتا ئۇن تارتتى. مەكىت، قەشقەر يېگىشەھەر، يوپۇغا ئۇن زاۋۇتلىرىغا MQ تىپلىق گىدراۋلىك ئۇن تارتىش ماشىنىسى ئورنىتىلدى، كۈنىگە 1500 خالتىدىن 2000 خالتىغىچە ئۇن تارتىلدى، قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېگىشەھەر، يېگىسار قاتارلىق ناھىيىلەردە 200 تىپلىق ياغ تارتىش ئوسكونىسى ئورنىتىلدى، چالا پىششىقلانغان يانغاق تولۇق پىششىقلاندى.

ئۇن تارتىش

80 - يىللاردا يېگىسار ۋە قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىرىدىن باشقا ناھىيىلەردىكى ئۇن زاۋۇتلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئالاھىدە دەرىجىلىك ئۇن تارتىلدى، قوشۇمچە مەھسۇلاتلار بىرنەچە يەم - خەشەك قىلىپ پىششىقلاپ ئىشلەندى، بۇنىڭدىن باشقا، يېڭىنە - پىرەنىك ۋە كەسمە چۆپ پىششىقلاپ ئىشلىتىلەيدىغان بولدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە، ۋىلايەت بويىچە يىللىق ئۇن تارتىش ئىقتىدارى 192 مىڭ 838 تونناغا، ياغ تارتىش ئىقتىدارى 73 مىڭ تونناغا يەتتى.

§ 2 . تىجارەت شەكلى

1 . ھاۋالىگە ئاساسەن پىششىقلاپ ئىشلەش

1955 - يىلدىن 1982 - يىلغىچە ۋىلايەت تەۋەسىدە ئاشلىق، ياغ ھاۋالە بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەندى. 1982 - يىلدىن باشلاپ باھاسى بويىچە ئۆتكۈزۈپ، شۇ باھا بويىچە ئۆتكۈزۈۋېلىش ئاساس قىلىنغان پىششىقلاپ ئىشلەش يولغا قويۇلدى، 1990 - يىلى ھاۋالە بويىچە پىششىقلاپ ئىشلەش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ھاۋالە بويىچە پىششىقلاپ ئىشلىگەندە، ئادەتتە ھاۋالە قىلغۇچى بىلەن ھاۋالە قىلىنغۇچى توختام ئىمزالىدى، توختام مەزمۇنى پىششىقلاش مىقدارى، تۈرى، خام ئەشيا ۋە تەييار مەھسۇلات پەن ئۆلچىمى، ئىشلەتكەن مەھسۇلات ئۆلچىمى، پىششىقلاش ئۆلچىمى ۋە تەييار مەھسۇلاتنى زاۋۇتتىن چىقىرىش ۋاقتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. كېلىشكەن ئۆلچەم بويىچە، پىششىقلاش كارخانىسى پىششىق مەھسۇلات ۋە قوشۇمچە مەھسۇلاتنى تاپشۇردى، سودا تارماقلىرى ئەسلى خام ئەشيا بويىچە پىششىقلاش ھەققى تاپشۇردى، پۇل ئارقىلىق ھېسابات قىلىنمىدى.

2 . باھاسى بويىچە ئۆتكۈزۈپ، شۇ باھا بويىچە ئۆتكۈزۈۋېلىش ئاساس قىلىنغان پىششىقلاپ ئىشلەش

1982 - يىلى يەكەن ئۇن - ياغ زاۋۇتى، قاغىلىق ئۇن زاۋۇتى، پوسكام ئۇن زاۋۇتى، قاغىلىق ياغ زاۋۇتىدا باھاسى بويىچە ئۆتكۈزۈپ، شۇ باھا بويىچە ئۆتكۈزۈۋېلىش ئاساس قىلىنغان پىششىقلاپ ئىشلەش ئەمەلىيەتكە يولغا قويۇلدى، مۇنداق پىششىقلاپ ئىشلەش كېيىنكى يىلى قەشقەر كونا شەھەر، مارالبېشى، يوپۇغا، پەيزاۋات ئۇن - ياغ زاۋۇتلىرى، پوسكام ياغ زاۋۇتى، قەشقەر يېگىشەھەر ئۇن زاۋۇتى ۋە مارالبېشى ناھىيە سېرىقبۇيا ياغ زاۋۇتىدا يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلغىچە قەشقەر «1 - ئاۋغۇست» ئۇن زاۋۇتى، يېگىسار ياغ زاۋۇتى،

يېڭىسار ئون زاۋۇتى ۋە مەكىت ئون - ياغ زاۋۇتىدا باھاسى بويىچە ئۆتكۈزۈپ، شۇ باھا بويىچە ئۆتكۈزۈۋېلىش ئاساسىدىكى تىجارەت يولغا قويۇلمىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە يىلدا بۇ خىل پىششىقلاپ ئىشلەش تەدرىجىي ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

3. دېھقانلارنىڭ ئاشلىقىنى ۋاكالىتەن پىششىقلاپ ئىشلەش

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ۋىلايەت تەۋەسىدە يېزىغا يېقىن جايلاردىكى ئون - ياغ زاۋۇتلىرىدا دېھقانلارنىڭ ئاشلىقىنى ۋاكالىتەن پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپى يولغا قويۇلدى. بۇنىڭدا تۈركۈملەپ پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە پارچە ئاشلىقنى ئالماشتۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، پارچە ئاشلىقنى ئالماشتۇرۇش ئاساس قىلىندى، ئاشلىق، ياغ خام ئەشيا تۈرلىرىنىڭ مىقدارىنى ۋە سۈپىتىنى تەكشۈرۈش ئۆلچىمى بويىچە، تەييار مەھسۇلات خام ئەشيانىڭ سۈپىتىگە ئاساسەن بېكىتىلىپ، قوشۇمچە مەھسۇلات بېرىلدى، ئىشلەنگەن مەھسۇلات نىسبىتى ۋە قوشۇمچە مەھسۇلات تۈتۈپ قېلىنمىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مۇۋاپىق پىششىقلاپ ئىشلەش ھەققى ئېلىندى. يەكەن ناھىيىلىك ئون - ياغ زاۋۇتى دېھقانلارنىڭ ئاشلىقىنى ۋاكالىتەن پىششىقلاپ بېرىش كەسپىنى تۇنجى بولۇپ يولغا قويدى، 1962 - يىلى بۇ كەسىپ ۋىلايەت بويىچە كېڭەيتىلدى، شۇنىڭدىن كېيىنكى 23 يىل ئىچىدە بۇ كەسىپ توختاپ قالمىدى. 1985 - يىلى دېھقانلار ئۆچۈن ۋاكالىتەن تارتىپ بېرىلگەن ئون 10 مىڭ 606.98 تونىنىغا يېتىپ، ۋىلايەت بويىچە تارتىلغان ئوننىڭ 12.7% نى تەشكىل قىلدى؛ 2112.87 تونىنا سۇ يېغى تارتىلدى، بۇ ۋىلايەت بويىچە تارتىلغان ياغنىڭ 27.6% نى تەشكىل قىلدى.

§ 3. ئۇسكۇنە، مەھسۇلاتلار

1. ئۇسكۇنە

قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاشلىق، ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش ئۇسكۇنىلىرىنى يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش خىزمىتى 60-يىللاردا باشلاندى، قەشقەر «1- ئاۋغۇست» ئون زاۋۇتى بىلەن يەكەن ئون - ياغ زاۋۇتى MQ تىپلىق گىدراۋلىك ئون تارتىش ماشىنىسى ئورناتتى، كۈنىگە قەشقەر «1 - ئاۋغۇست» ئون زاۋۇتى 5000 خالتا، يەكەن ئون-ياغ زاۋۇتى 2000 خالتا ئون تارتتى؛ قاغلىق ناھىيىسىدە بىرىكمە شەكىلدىكى كىچىك تىپتىكى ئون تارتىش ماشىنىسى ئورنىتىلدى. بۇ ماشىنىدا كۈنىگە 500 خالتىدىن 1000 خالتىغىچە ئون تارتىلدى؛ قالغان 8 ناھىيىدە (تاشقورغان ناھىيىسىدىن باشقا ناھىيىلەردە) كىچىك تىپتىكى ئون تارتىش ماشىنىسى ئاساس قىلىنغان كىچىك تىپتىكى ئون زاۋۇتىدىن 13 ى قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇتلاردا كۈنىگە 500 خالتىدىن 600 خالتىغىچە ئون تارتىلدى. ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپىدە، قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە 95 تىپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسى ئورنىتىلدى، بۇ ماشىنىدا كۈنىگە 3.5 تونىنا ياغ تارتىلدى؛ مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ سېرىقبۇيا بازىرى، مەكىت، قاغلىق ناھىيىلىك ياغ زاۋۇتىنىڭ ھەر بىرسىگە 200 تىپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن بىرسى ئورنىتىلدى، بۇ ماشىنىدا كۈنىگە 10 تونىنا ياغ تارتىلدى.

70 - يىللاردا قەشقەر «1 - ئاۋغۇست» ئون زاۋۇتى، يەكەن ناھىيىلىك ئون - ياغ زاۋۇتى ۋە قاغلىق ناھىيىلىك ئون زاۋۇتىغا MY تىپلىق گىدراۋلىك ئون تارتىش ماشىنىسى ئورنىتىلدى، كۈنىگە قەشقەر «1-ئاۋغۇست» ئون زاۋۇتى 5000 خالتا، يەكەن ناھىيىلىك ئون - ياغ زاۋۇتى 2000 خالتا، قاغلىق ناھىيىلىك ئون زاۋۇتى 4000 خالتا ئون تارتتى؛ مەكىت، قەشقەر يېڭىشەھەر، يوپۇغا، مارالبېشىدىن ئىبارەت 4 ناھىيىنىڭ ئون زاۋۇتى كېڭەيتىلىپ MQ تىپلىق گىدراۋلىك ئون تارتىش ماشىنىسى ئورنىتىلدى، بۇ زاۋۇتلاردا كۈنىگە 1500 خالتىدىن 2000 خالتىغىچە ئون تارتىلدى. ياغ تارتىش جەھەتتە، قەشقەر شەھىرى، قەشقەر

يېڭىشەھەر، يېڭىسار، پەيزاۋات، يوپۇغا، پوسكام، مارالبېشى ناھىيىلىرىدىكى ياغ زاۋۇتى (سېخى) دا 200 تېپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن بىردىن ئورنىتىلدى.

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا پەيزاۋات، يېڭىسار، پوسكام ناھىيىلىرىدە MQ تېپلىق گىدراۋلىك ئۇن تارتىش ماشىنىسى ئورنىتىلدى، يەكەن ناھىيىلىك ئۇن - ياغ زاۋۇتىدا 200 تېپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن 4 ى ئورنىتىلدى، ياغ سۈزۈلدۈرۈش سېخى يېڭىدىن قۇرۇلدى.

1990 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، ۋىلايەتتىكى 11 ناھىيە (شەھەر) (تاشقورغان ناھىيىسىدىن باشقا) دە ھەرخىل كۆلەمدىكى ئاشلىق، ياغ پىششىقلاش كارخانىلىرى قۇرۇلدى، ۋىلايەت بويىچە ئۇن تارتىش ماشىنىسى 49 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 4 تېپلىقتىن 18 ى، 5 تېپلىقتىن 11 ى، 800 تېپلىقتىن 8 ى، 600 تېپلىقتىن 12 سى بار، 200 تېپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسى 32 گە يەتتى.

2. مەھسۇلات

60 - يىللاردىن 70 - يىللارغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۇلچەملىك ئۇن، ئالاھىدە دەرىجىلىك ئۇن، كۆممىقوناق ئۇنى، گۈرۈچ ۋە قولدا كېسىلگەن چۆپ قاتارلىق ئاشلىق مەھسۇلاتلىرى بارلىققا كەلدى، ياغ مەھسۇلاتلىرىدىن، ئاساسلىقى، چىگىت يېغى، ئاپتاپپەرەس يېغى، زىغىر يېغى، زاراڭزا يېغى قاتارلىقلار بار ئىدى. 80 - يىللاردا ئۇلچەملىك ئۇن، ئالاھىدە دەرىجىلىك ئۇن ۋە كۆممىقوناق ئۇنىدىن ئىبارەت ئۇچ خىللا ئۇن بولۇپ، كېيىن قولدا ۋە ماشىنىدا كېسىلگەن كەسمە چۆپ، بولكا، پېچىنە - پىرەنىك كۆپەيتىلدى ھەمدە ھەرخىل بىرىكمە يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەندى؛ ياغ مەھسۇلاتلىرىدىن ئىنچىكە چەككىلەنگەن چىگىت يېغى، ئاپتاپپەرەس يېغى بار ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا كۆممىقوناق تۇرىلمىسى يېغى، چىلاپ ئېلىنغان ياغ قاتارلىقلار قوشۇلدى.

§ 4. يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش

1980 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى چارۋىلارنى 5 مىليون 920 مىڭ كىلوگرام يەم - خەشەك بىلەن تەمىنلەشكە توغرا كەلدى، كۆپىنچە ھاللاردا ساپ يەم - خەشەك، كېپەك، كۇنجۇرە، بىرىكمە يەم - خەشەك قاتارلىق يەم - خەشەكلەر بىلەن تەمىنلىنىش نىسبىتى ئومۇمىي نىسبەتتىمۇ 10% دىن 15% گىچە تەشكىل قىلدى. شۇ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق ئىدارىسى «بىرىكمە يەم - خەشەكلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەش، تەمىنلەش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، تەمىنلىنىدىغان بىرىكمە يەم - خەشەكنىڭ نىسبىتىنى 1981 - يىلى 15% كە، 1982 - يىلى 20% تىن 25% گىچە يەتكۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قوشۇمچە مەھسۇلاتلاردىن 2 جىڭ كېپەك، 3 جىڭ كۆممىقوناق پوستى، 4 جىڭ داناسىز زىرائەتنىڭ بىر جىڭ ساپ يەم - خەشەك، بىر جىڭ زىغىر كۇنجۇرىسىگە باراۋەر كېلىدىغانلىقى؛ چىگىت كۇنجۇرىسى (پوستەك)، قىچا كۇنجۇرىسى زەھەرسىزلەندۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىنغاندىن كېيىن بىر جىڭ ساپ يەم - خەشەككە باراۋەر كېلىدىغانلىقى كۆرسىتىلدى.

1981 - يىلى قەشقەر «1 - ئاۋغۇست» ئۇن زاۋۇتىنىڭ يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش سېخى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 4000 تونناغا يەتتى، ئاساسلىقى، ھەرخىل يەم-خەشەكلەر ئىشلەپچىقىرىلدى. كېيىنكى يىلى، مەھسۇلات مىقدارى 51.68 تونناغا يەتتى، شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە يىلدا مەھسۇلات مىقدارى تەدرىجىي ئاشتى. 1983 - يىلدىن باشلاپ، ۋىلايەتتىكى 11 ئۇن - ياغ زاۋۇتى ۋە يەم - خەشەك شىركىتىدە يەم - خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپى قانات يايدۇرۇلدى، بىرىكمە يەم - خەشەك ئىشلەپچىقىرىش ئاساس قىلىندى. 1990 - يىلغىچە ئىشلەپچىقىرىلغان بىرىكمە يەم - خەشەك مىقدارى 3459.78 تونناغا، ئارىلاشما يەم - خەشەك 7021.37 تونناغا يەتتى.

قەشقەر ئۆلايىتىنىڭ 1953 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە ئاشلىق، باغ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى

جەدۋەل: 17 — 1

تۈرى / ۋاقتى	ئاشلىق پىششىقلاپ ئىشلەش، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى (تونىنا)				باغ پىششىقلاپ ئىشلەش، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى (تونىنا)			
	ئۇ مەزگىلدىكى ئومۇمىي سان	ئالدىنقى مەزگىلدىكىدىن ئاشقىنى	يىلدا ئوتتۇرىچە ئېشىش نىسبىتى (%)	ئوتتۇرىچە ئېشىش نىسبىتى (%)	ئۇ مەزگىلدىكى ئومۇمىي سان	ئالدىنقى مەزگىلدىكىدىن ئاشقىنى	يىلدا ئوتتۇرىچە ئېشىش نىسبىتى	ئوتتۇرىچە ئېشىش نىسبىتى (%)
1953 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە	23790							
1958 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە	23790				5000			
1963 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە	107230	35860	7172	8.48	11000	1000	200	1.92
1966 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە	71370	47580	15860	44.22	10000	5000	1667	25.99
1971 - يىلدىن 1975 - يىلغىچە	120190	12960	2592	2.31	19500	8500	1700	12.13
1976 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە	152575	32385	6477	4.89	21500	2000	400	1.97
1981 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە	214997	62422	12485	7.1	44000	22500	4500	15.4
1986 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە	192838	22159-	4432-	2.15	73000	29000	5800	10.66

قەشقەر ئۆلايىتىنىڭ ھەرقايسى يىللاردىكى ئاشلىق، باغ سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى ۋە تەرەققىيات ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 2

بىرلىكى: تونىنا، %

تۈرى / مەزگىلى		1 - بەش يىللىق يىلان مەزگىلى 1953 — 1957	2 - بەش يىللىق يىلان مەزگىلى 1958 — 1962	تەڭشەش مەزگىلى 1963 — 1965	3 - بەش يىللىق يىلان مەزگىلى 1966 — 1970	4 - بەش يىللىق يىلان مەزگىلى 1971 — 1975	5 - بەش يىللىق يىلان مەزگىلى 1976 — 1980	6 - بەش يىللىق يىلان مەزگىلى 1981 — 1985	7 - بەش يىللىق يىلان مەزگىلى 1986 — 1990
ئاشلىق پىششىقلاپ ئىشلەش		48847.7	103865.6	70793.12	157243.03	168005.55	285085.98	403444.51	477148.55
	يىللىق ئوتتۇرىچە پىششىقلاش مىقدارى	12211.92	20773.12	23597.7	31448.4	33601.11	57017.19	80688.9	95429.71
	يىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش سۈرئىتى		11.21	4.34	7.02	1.33	11.16	7.19	3.41
يۇنىلمىغان ئومۇمىي سان		48577.5	92001.94	59172.39	134325.12	121626.96	206356.58	339684.98	442807.56
يۇنىلمىغان مۇجەددەل	ئاشلىق	270.2	423.46	1030.29	292.73	149.9	328.29	6885.8	25889.39
	ئالاھىدە ئون		8890	9771.54	22624.68	44920.09	75568.31	54165.59	6396.1
	كۆممىستوناق ئونى		2550.2	818.9		1308.6	2832.8	2708.36	2055.5
	گۈرۈچ								

46874.25	31102.71	17141.99	13249.2	9506.54	4838	4064.4		پىشقەدەملانغان ئومۇمىي سان		سۇ بېغى پىشقەدەملاپ ئىشلەش
9374.85	6220.54	3428.39	2649.84	1903.3	1612.66	812.88		پىللىق ئوتتۇرىچە پىشقەدەملاش مىقدارى		
8.55	12.65	5.29	6.84	3.37	25.65			پىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش سۈرئىتى		
40605.43	23651.1	12902.88	11081.7	6384.3	2844	2152.4		چىگىت بېغى	بۇنىڭغا ئىجتىمائىي	
4600.91	5115.98	1909.36	242	491				ئاپتاپپەردىس بېغى		
381.78	1290.28	1742.9	1699.9	2450.24	1683	1657		زىغىر بېغى		
14.01	536.91	376.85	200	134	162	48		زاراڭزا بېغى		
70.5	392.23	210	25.6	47	149	187		باشقا يانغار		
67682.66	11888.21							پىشقەدەملانغان ئومۇمىي سان		يەم - خەشەك پىشقەدەملاپ ئىشلەش
13536.53	3996.06							پىللىق ئوتتۇرىچە پىشقەدەملاش مىقدارى		
21543.59	9366.44							بىرىنكە يەم - خەشەك	بۇنىڭغا ئىجتىمائىي	
46139.07	2521.77							ئارىلاشما يەم - خەشەك		
2464.17	863.43	355.4	45.54					پىشقەدەملانغان ئومۇمىي سان		پەيدىكلەك پىشقەدەملاپ ئىشلەش
492.38	172.68	71.08	11.38					پىللىق ئوتتۇرىچە پىشقەدەملاش مىقدارى		
23.33	19.42	44.25						پىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش سۈرئىتى		
1219.32	589.6	355.4	45.54					كەسمە چۆپ	بۇنىڭغا ئىجتىمائىي	
124.38	196.81							بولكا		
284.58	77.02							پېچىنە - پىرەنىك		

IV باب

ئاشلىق، ياغنى زاپاس ساقلاش، توشۇش

§ 1 . ئاشلىق، ياغ ساقلاش

مىنگو دەۋرىدە ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ناھىيىلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە خەير - ساخاۋەت ئاشلىق ئامبارلىرى بار

ئىدى، يەر بېجى ئورنىغا يىغىلغان ئاشلىقلار ناھىيىدە ساقلىناتتى. 1950 - يىل 7 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قەشقەر، يەكەن ۋالىي تەپتىش مەھكىمىلىرىگە قاراشلىق 83 ئېغىز ئامبارنى ئۆتكۈزۈۋالدى. شۇ يىلدىن باشلاپ ھەرقايسى ناھىيىلەردىكى ئاشلىق ئامبارلىرى (نۇقتىلار) دا ئاشلىقنى يىغىتەر ساقلاش ۋە «تۆتتىن خالىي» (ھاشاراتتىن، كۆكۈرۈپ قېلىشتىن، چاشقان - قۇچقاچتىن، ھادىسىدىن خالىي) ئاشلىق ئامبىرى بەرپا قىلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1955 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىگە بىۋاسىتە قارايدىغان ناھىيە (شەھەر) لەردىكى ۋە يەكەن ۋىلايىتىدىكى دۆلەتنىڭ زاپاس ئاشلىقلىرى «تۆتتىن خالىي» ئۆلچەمگە يەتتى، قەشقەر شەھەرلىك، قاغىلىق ناھىيىلىك، يەكەن ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىلىرى «تۆتتىن خالىي» ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى. 1960 - يىل 6 - ئايدا «سەككىزدىن خالىي» ئاشلىق ئامبىرى بەرپا قىلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى، قەشقەر ۋىلايىتىدە «سەككىزدىن خالىي» ئاشلىق ئامبارلىرىنىڭ سىغىمچانلىقى 190 مىليون 460 مىڭ كۇب مېتىرغا يېتىپ، ئاشلىق ئامبارلىرى كۆلىمىنىڭ 98% نى تەشكىل قىلدى، گۈڭشې ئاشلىق پونكىتلىرىنىڭ سىغىمچانلىقى 237 مىليون 810 مىڭ كۇب مېتىرغا يەتتى. 1965 - يىلى ھاشارات ئاپىتى يۈز بەرگەنلىكتىن، ۋىلايەتتىكى ھېچقانداق ئاشلىق ئامبىرى «تۆتتىن خالىي» ئۆلچىمىگە يېتەلمىدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن «تۆتتىن خالىي» ئاشلىق ئامبارلىرى بەرپا قىلىش پائالىيىتى تەسىرگە ئۇچراپ، توختىتىپ قويۇلۇشقا مەجبۇر بولدى.

1981 - يىلى «تۆتتىن خالىي» ئاشلىق ئامبارلىرىنى سېلىشتۇرۇپ باھالاش خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇ يىلى 47 ئامبار (پونكىت) ئۆلچەمگە يەتتى، بۇ ئامبار، پونكىت ئومۇمىي سانىنىڭ 44.3% نى تەشكىل قىلدى؛ 29 ئامبار تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتا لايىقەتلىك بولدى، پوسكام ناھىيىسى «تۆتتىن خالىي» ئاشلىق ئامبىرى بەرپا قىلىش خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە بولۇپ باھالاندى. 1985 - يىلى «تۆتتىن خالىي» ئامبار (پونكىت) 102 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ياغ ئامبىرى، يوپۇغا ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ياغ ئامبىرى ۋە قەشقەر «1 - ئاۋغۇست» ئون زاۋۇتى «تۆتتىن خالىي» ياغ ئامبىرى ۋە «تۆتتىن خالىي» ئون زاۋۇتى (بۇزۇلۇشتىن، ئارىلاشمىلاردىن، سىرغىپ چىقىشتىن، ھادىسىدىن خالىي) ئۆلچىمىگە يەتتى. 1990 - يىلنىڭ ئاخىرىدا پەيزاۋات، تاشقورغان ناھىيىسىدىن باشقا ناھىيىلەرگە ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەت تەرىپىدىن «تۆتتىن خالىي» ئاشلىق ئامبىرى ئۆلچىمىگە يەتكەن ناھىيە (شەھەر) دەپ نام بېرىلدى، بۇ ئومۇمىي سانىنىڭ 84% نى تەشكىل قىلدى، قەشقەر ۋىلايىتى (تۆتتىن خالىي) ئاشلىق ئامبارلىرى ئومۇملاشقان ۋىلايەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

1. ئامبار، زاپاس ساقلاش

1) ئامبار 1950 - يىل 7 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قەشقەر، يەكەن ۋالىي تەپتىش مەھكىمىلىرىگە قاراشلىق 83 ئېغىز ئامبارنى ئۆتكۈزۈۋالدى. شۇ يىلى 4 - ئايدا قەشقەر، يەكەن ۋالىي مەھكىمىلىرىنىڭ ئاشلىق ئىدارىلىرى قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭى شەھەر، پەيزاۋات، يوپۇغا، مارالبېشى، يېڭىسار، ئاتۇش، ئۇلۇغچات، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت ناھىيىلىرىدىكى سىغىمچانلىقى 3995 كىلوگرام كېلىدىغان، 187 ئېغىزلىق 14 ئاشلىق ئامبىرى، مەسچىت ئامبىرى، پومپىچىكلارنىڭ ئاشلىق ئامبىرىنى ئۆتكۈزۈۋالدى. 60 - يىللاردا ئاشلىق، ياغ سېتىۋېلىش ۋە ساقلاش ۋەزىپىسى ئېغىر بولغانلىقى، ئامبار سىغىمچانلىقى يېتىشمىگەنلىكى ئۈچۈن، قىسمەن ناھىيە (شەھەر) لەر ئاشلىقلارنى بوردا ساقلاش ۋە دائىرىگە ئېلىپ ساقلاش ئۈسۈلىنى قوللاندى. قەشقەر يېڭى شەھەر، قەشقەر كونا شەھەر، يەكەن، پوسكام قاتارلىق ناھىيىلەر بادالچ ياسىدى، گەمە سىغىمچانلىقى 525 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى.

1970 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ۋىلايەت بويىچە كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئامبار ياسالدى، ئامبار

سىغىمچانلىقى 54 مىليون 750 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرى، ئاشلىق، ياغ ساقلاش نۇقتىسى 121 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئامبار 12، ئاشلىق پونكىتى 89، تارماق پونكىت 20، ئامبار كۆلىمى 165 مىڭ 121 كۋادرات مېتىرغا، ئامبار ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 304 مىليون 185 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى، ياغ باكلىرى 124 بولۇپ، سىغىمچانلىقى 7 مىليون 75 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. 1987 - يىلى ئامبار ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 308 مىليون 30 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 77 مىليون 460 مىڭ كىلوگرام سىغىمچانلىقتىكى ئامبار ھراك قىلىندى، 101 مىليون 10 مىڭ كىلوگرام سىغىمچانلىقتىكى ئامبار چوڭ رېمونت قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 3 يىلدا يېڭى ئامبارلار داۋاملىق ياسالدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ۋىلايەتتىكى ئامبار ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 1 مىليارد 508 مىليون 190 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سۈپەتلى ياخشى ئامبار سىغىمچانلىقى 965 مىليون 860 مىڭ كىلوگرام، چوڭ رېمونت قىلىشقا تېگىشلىك ئامبار سىغىمچانلىقى 406 مىليون 130 مىڭ كىلوگرام، ھراك قىلىشقا تېگىشلىك ئامبار سىغىمچانلىقى 136 مىليون 190 مىڭ كىلوگرام.

2) زاپاس ساقلاش قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاشلىق، ياغ مۇنداق 3 خىل ئۇسۇلدا زاپاس ساقلاندى.

(1) ئوبوروت قىلىپ ئامبارداۋ ساقلاش 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئوبوروت قىلىپ ئامبارداۋ ساقلىنىدىغان ئاشلىق، ياغ مىقدارى بىرقەدەر ئاز ئىدى. 50 - يىللاردا يىلىغا ئوتتۇرىچە 46 مىليون 360 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق ساقلاندى. 1952 - يىلى ئامبارداۋ 20 مىليون 740 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق ساقلاندى، 1953 - يىلى 38 مىليون 825 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. 1957 - يىلىدىن باشلاپ ياغلىق دان زاپاس ساقلىنىشقا باشلىدى، 1957 - يىلدىن 1959 - يىلغىچە 17 مىليون 85 مىڭ كىلوگرام ياغلىق دان، 12 مىليون 350 مىڭ كىلوگرام چىگىت ئامبارداۋ ساقلاندى. 60 - يىللاردا ھەر يىلى ئوتتۇرىچە ئامبارداۋ 59 مىليون 675 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق، 3 مىليون 500 مىڭ كىلوگرام ياغلىق دان، 11 مىليون 630 مىڭ كىلوگرام چىگىت ساقلاندى. 70 - يىللاردا ھەر يىلى ئوتتۇرىچە ئامبارداۋ 46 مىليون 40 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق، 525 مىڭ كىلوگرام ياغلىق دان، 1 مىليون 487 مىڭ كىلوگرام چىگىت ساقلاندى. 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە يىلىغا ئوتتۇرىچە ئامبارداۋ 99 مىليون كىلوگرام ئاشلىق، 950 مىڭ كىلوگرام ياغلىق دان، 3 مىليون 605 مىڭ كىلوگرام چىگىت ساقلاندى. 1986 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئوبوروت قىلىنىپ ئامبارداۋ ساقلانغان ئاشلىق 13 مىليارد 566 مىليون 190 مىڭ كىلوگرامغا، 1987 - يىلى 112 مىليون 274 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. 1988 - يىلى 92 مىليون 978 مىڭ كىلوگرام، 1989 - يىلى 104 مىليون 744 مىڭ كىلوگرام، 1990- يىلى 177 مىليون 788 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق ئوبوروت قىلىنىپ ئامبارداۋ ساقلاندى.

(2) دۆلەت زاپاس ساقلاش 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ 1959 - يىلغىچە يىلىغا ئوتتۇرىچە 1 مىليون 150 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق زاپاس ساقلاندى. 60 - يىللاردا 5 مىليون كىلوگرامغا يەتتى، زاپاس ئاشلىقلار قەشقەر شەھىرى، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت، يېڭىسارداڭ ئىبارەت 6 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ئاشلىق ئامبىرىدا ساقلاندى، ۋاكالەت نومۇرى «506» دەپ ئاتالدى. 70 - يىللاردا يەنىلا 5 مىليون كىلوگرام ساقلاندى. 1985 - يىلى 10 مىليون كىلوگرامغا يەتتى، ۋاكالەت نومۇرى «641» دەپ ئاتالدى، زاپاس ئاشلىقلار قەشقەر شەھىرى ۋە يەكەن، قاغىلىق ناھىيىلىرىنىڭ ئاشلىق ئامبارلىرىدا ساقلاندى.

(3) يېزىلاردا زاپاس ساقلاش 60 - يىللاردىن 70 - يىللارغىچە يېزا كوللېكتىپى زاپاس ئاشلىق ساقلىدى. بۇنىڭدا دۆلەتنىڭ غەللە - پاراق ئېلىش ۋە ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن، مول ھوسۇل ئالغان يىللىرى كۆپ ساقلاش، ئادەتتىكى يىللاردا ئاز ساقلاش، ئاپەت يۈز بەرگەن يىللىرى زاپاس ساقلىماسلىق، شارائىتى ياخشى جايلار كۆپ ساقلاش، شارائىتى ناچار جايلار ئاز ساقلاش پرىنسىپى ئاساس قىلىندى. زاپاس ساقلانغان ئاشلىقلارنى باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىشتە دېموكراتىك ئاساستا قالدۇرۇق

قىلىش، دېموكراتىك ئاساستا ئىشلىتىش، دېموكراتىك ئاساستا ساقلاش، مالىيە ئىشلىرىدا دېموكراتىك بولۇش ئۈسۈلى قوللىنىلدى، ئادەتتە گۈڭشې (چوڭ ئەترەت) لەر تەستىقلىسا ياكى رويخەتكە ئالدۇرۇپ قويسىلا بولىدىغان بولدى. ئىشلىتىلىش دائىرىسى، ئاساسلىقى ئۇرۇقلۇق، يەم - خەشەك ۋە ئەزالارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنى تولۇقلاش، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش قاتارلىق جەھەتلەرگە ئىشلىتىلدى. زاپاس ئاشلىقلارنى ئادەتتە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ساقلىدى، ساقلاشتا قىيىنچىلىقى بار ئاز ساندىكى ئەترەتلەرنىڭ ئاشلىقلىرىنى ئاشلىق تارماقلىرى ۋاكالىتەن ساقلاپ بەردى. 80 - يىللاردىن 1990 - يىللارغىچە يېزىلاردا زاپاس ئاشلىق ساقلاش دېھقانلار ئۆزى زاپاس ساقلاشقا ئۆزگەرتىلدى.

2. ئامبار باشقۇرۇش

1) ئۇنىۋېرسال باشقۇرۇش

1950 - يىلى غەللە - پاراق يەغىشتا سۈپىتىنى، مىقدارىنى، ئامبارغا كىرگۈزۈش تەرتىپىنى تەكشۈرۈش يولغا قويۇلدى، ئامباردىن چىقىرىلغاندا تەمىنلەش ئىسپاتىغا ئاساسەن ئاشلىق چىقىم قىلىندى، خورغان ئاشلىق ۋاقتىدا ھېسابلاندى. ھەر 3 كۈندە بىر قېتىم كىچىك تەكشۈرۈش، 10 كۈندە بىر قېتىم چوڭ تەكشۈرۈش، ھەر 10 كۈندە بىر قېتىم مەلۇمات يوللاش يولغا قويۇلدى. 1951- يىل 6 - ئايدىن باشلاپ، ھەر يىلى 1 ،، 2 ،، 11 ،، 12 - ئايلارنىڭ 7 - كۈنى؛ 3 ،، 4 ،، 9 ،، 10 - ئايلارنىڭ 5 - كۈنى؛ 5 ،، 6 ،، 7 ،، 8 - ئايلارنىڭ 3 - كۈنى بىر قېتىم تەكشۈرۈلدى، نەملىكى يۇقىرى، تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى ئاشلىق ھەر كۈنى تەكشۈرۈلۈپ، ھەر ئايدا تەكشۈرۈش خاتىرىسى يېزىلدى. 1952 - يىلى كەسپىي خادىملار سەپلىنىپ خىمىيىلىك تەكشۈرۈش بىلەن ساقلاش بىرلەشتۈرۈلگەن مەلۇمات تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1955 - يىلى يېزا دەرىجىلىك ئاشلىق سېتىۋېلىش - سېتىش پونكىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتكوم رەھبەرلىكىدىكى مۇدىر (پونكىت باشلىقى) مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1960- يىلىنىڭ بېشىدا «ئۇچ توغرا»، «ئۇچ تېز»، «ئۇچىنى تېجەش» ئاساسىدىكى قىزىل بايراق مۇسابىقىسى پائالىيىتى، يەنى: ئەۋرىشكە خاتىرىسى توغرا، تەكشۈرۈپ دەرىجىسىنى باھالاش توغرا، ھېسابات خاتىرىسى توغرا بولۇش، ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈشتە تېز، ھېسابات قىلىش ۋە خاتىرە قالدۇرۇشتا تېز، مەسىلىلەرنى بىرتەرەپ قىلىشتا تېز بولۇش، ئەسۋاب - ئۇسكۇنىلەرنى، ئادەم كۈچىنى ۋە خىراجەتنى تېجەش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1961 - يىل 5 - ئايدا ئاشلىق پونكىتلىرى ئاشلىقنى ئامبارغا كىرگۈزگەندە «بەشنى ئايرىش»، يەنى: پارچە قاچىلىنىدىغان ئاشلىقنى تۇرگە ئايرىش، سۈپەتلىكلىرى بىلەن سۈپەتسىزلىرىنى ئايرىش، قۇرۇق ئاشلىق بىلەن ھۆل ئاشلىقنى ئايرىش، يېڭىسى بىلەن كونىسىنى ئايرىش، ھاشارات چۈشكەنلىرى بىلەن ھاشارات چۈشمىگەنلىرىنى ئايرىش يولغا قويۇلدى، ئامباردا ئايرىپ خاتىرە قالدۇرۇش ۋە كىرىم، چىقىم، ئامبار قالدۇقىنى ھەر ئايدا مەلۇم قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ناھىيە (شەھەر) لەردە ئاشلىق ساقلاش، ئاشلىققا كاپالەتلىك قىلىش قوماندانلىق شتابى قۇرۇلۇپ، كەسپىي خادىملار تەربىيىلەندى. شۇ يىلى 11 - ئايدا 64 ئاشلىق پونكىتى، 100 دىن كۆپرەك ئاشلىق ساقلاش نۇقتىسى، گۈڭشې - ئەترەتلەرنىڭ 900 دىن ئارتۇق ئاشلىق ئامبىرى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، نەملىكى يۇقىرى 40 مىليون كىلوگرامدىن ئارتۇق ئاشلىق بىرتەرەپ قىلىندى. 1963 - يىل 10 - ئايدا 23 ئاشلىق پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ياكى قوشۇۋېتىلدى، يېزىلاردىكى ئاشلىق، ياغ سېتىش نۇقتىسىدىن 92 سى قىسقارتىلدى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 80- يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە 12 ناھىيە (شەھەر) لىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئاشلىق ئامبىرى، 15 دۇكان، 35 ئاشلىق پونكىتى، 10 ئون - ياغ زاۋۇتى تەكشۈرۈلدى، تەكشۈرۈش شەكلى ۋە مەزمۇنى 3 خىلغا ئايرىلدى: بىرىنچىسى، ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش، بۇنىڭدا ئاساسلىقى، ئاشلىققا كاپالەتلىك قىلىش فاكتورىنىڭ ئىجرا قىلىنىشى، «تۆتتىن خالىي» (سەككىزدىن خالىي) ئاشلىق ئامبار بەرپا قىلىش پائالىيىتىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇش ئەھۋالى ھەم ئامبار باشقۇرۇش تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىش ۋە ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى، شۇنداقلا

ئاشلىق، باغ مىقدارى، سۈپىتى ۋە ئاشلىق بىخەتەرلىكى قاتارلىقلار تەكشۈرۈلدى. ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئادەتتە پازلىق، كۆزلۈك ئاشلىق سېتىۋېلىنىپ ئامبارغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن ئېلىپ بېرىلدى، ئادەتتە ۋىلايەت بىر تۈتاش تەشكىللىدى، بەزىدە ناھىيە (شەھەر) لەر ئۆزلىرى تەشكىللىدى، تەكشۈرۈلمەغان پونكىت، نۇقتىلار كۆپ، دائىرىسىمۇ بىرقەدەر كەڭ بولدى. تەكشۈرۈش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ۋاقتىدا خۇلاسە چىقىرىلىپ، سېلىشتۇرۇلۇپ باھالىنىپ، تەجرىبىلەر ئالماشتۇرۇلدى. ئىككىنچىسى، ۋاقتىلىق تەكشۈرۈش، بۇنىڭدا ئاساسلىقى، بوران، يامغۇر، كەلكۈن مەزگىلىدە قاراتىسلىقى بار ھالدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى، كۆپىنچە ھاللاردا ناھىيە (شەھەر) لەر ياكى ئاشلىق پونكىتلىرى ئۆزى تەكشۈردى، ئۈنۈملۈك تەدبىر قوللىنىلدى ياكى كونكرېت تۈزىتىش چارىسى مۇزاكىرە قىلىنىپ تۈزۈپ چىقىلدى. ئۈچىنچىسى، دائىملىق تەكشۈرۈش، بۇنىڭدا ئادەتتە ئاشلىق، ياغنىڭ تېمپېراتۇرىسى، ھاشارات زىيانداشلىقى، نەملىكى ۋە سۈپىتى قاتارلىقلار تەكشۈرۈلدى. بۇ خىل تەكشۈرۈشنىڭ كۆپىنچىسىنى ئاشلىق پونكىتلىرى تۈزۈم - بەلگىلىمە بويىچە ئېلىپ بارىدى، تەكشۈرۈشتە بايقالغان مەسىلەرگە قارىتا ئاشلىقنى ئۆرۈش، سايمدا قۇرۇتۇش قاتارلىق ھەر تەرەپلىمە ئۈسۈللار قوللىنىلدى. ئاساسىي قاتلامدىكى ياغ زاۋۇتلىرى ياغنى خىمىيىلىك تەكشۈرۈش ئۈسكۇنىلىرىنى بىر تۈتاش سەپلىدى، ساقلىنىۋاتقان ياغنىڭ كىسلاتالىشىشى، سۇ تەركىبى، ئارىلاشما ماددىلار، رەڭگى قاتارلىقلار 280 سىلسىيە گىرادۇسقىچە قىزىتىلىپ تەكشۈرۈلدى، يازدا ھەر يېرىم ئايدا ئاز دېگەندە بىر قېتىم تەكشۈرۈلدى، ئەتىياز ۋە كۈزدە ھەر ئايدا ئاز دېگەندە بىر قېتىم تەكشۈرۈلدى، قىشتا ئاز دېگەندە بىر قېتىم تەكشۈرۈلدى.

2) نورمىلىق باشقۇرۇش 1953 - يىل 11 - ئايدا ۋىلايەتتە ئاشلىق، ياغ ساقلاشتا نورمىلىق خوراشنى باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. بىرىنچىسى، تەبىئىي خوراش (نورمىلىق خوراش)، ساقلانغان ۋاقتى 6 ئاي بولغان ئاشلىقنىڭ تەبىئىي خوراش نىسبىتى 0.08% (ئۈستى ئوچۇق مەيدانلاردا ساقلانغان ئۈننىڭ 0.13%)؛ ساقلاش مۇددىتى بىر يىل بولغان بولسا 0.15%، بىر يىلدا يۇقىرى بولسا 0.2% تىن ئېشىپ كەتمەسلىك بەلگىلەندى. نورما ئىچىدىكى خوراش «نورمىلىق خوراش» دەپ ئاتالدى، نورما سىرتىدىكى خوراش «نورما سىرتىدىكى خوراش» دەپ ئاتالدى. ئىككىنچى، رەتلەشتىن كېلىپ چىققان خوراش (نەملىكى، ئارىلاشما ماددىلارنىڭ ئازىيىش مىقدارى)، ئامبارغا كىرگۈزۈلگەن ئاشلىقنىڭ ئۆلچەملىك نەملىكى: بۇغداينىڭ 12.5%، كۆممىقوناقنىڭ 14%، ئارىلاشما ماددىنىڭ 1% تىن كىچىك ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولۇش بەلگىلەندى. ئامبارغا كىرگۈزۈش ئۆلچىمى بويىچە سايمدا يېيىتىپ قۇرۇتۇلمىغان، پارلاندۇرۇلمىغان ياكى ئارىلاشما ماددا تەركىبى ئېرىغدالمىغان ۋە ياكى رەتلەش ئارقىلىق كېمىيىپ كەتكەن قىسمىغا قارىتا قانچىلىك خورىغان بولسا ھېسابتىن شۇنچىلىك كۆتۈرۈۋېتىش يولغا قويۇلدى. ئۈچىنچىسى، مەسئۇلىيەت ھادىسىسى سەۋەبلىك كۆرۈلگەن زىيان، مەسىلەن: كۆكۈرۈپ سېسىپ كېتىش، ھاشارات چۈشۈش، ھادىسە سەۋەبلىك ئازىيىپ كېتىش قاتارلىقلار. بۇنداق ئەھۋالغا قارىتا ئاشلىق ساقلىغۇچىلارنىڭ مەسئۇلىيىتى سۈرۈشتۈرۈلۈپ، دېلو تۈرغۇزۇلۇپ بىرتەرەپ قىلىندى. 1960 - يىلدىن باشلاپ ئامبارنى نورمىلىق باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. (1) ئامبارنىڭ نورمىسى: ئامبار سىغىمچانلىقىنى ھېسابلاشتا بۇغداينىڭ سىغىمچانلىقى بىرلىك قىلىندى، ئۆلچەملىك ئامبارغا بۇغداي قاچىلانسا، ئىشلىتىلىش نىسبىتى 100%، گۈرۈچ قاچىلانسا 102.5%، كۆممىقوناق قاچىلانسا 87.4% تىن 62.4% كىچە قىلىپ بەلگىلەندى. 1953 - يىلدىن 1974 - يىلغىچە ۋىلايەتتىكى ئادەتتىكى ئامبارنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتى 60% تىن 70% كىچە بولدى، 1975 - يىلدىن 1983- يىلغىچە ئىشلىتىلىش نىسبىتى ئازراق تۆۋەنلىدى، 1984 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە 70% تىن يۇقىرى سەۋىيىگە يەتتى. (2) ئامبار مۇئەسسەسلىرىنىڭ نورمىسى: ئامبار تۈرى، ۋەزىپىسى، خادىملاردىن ئىبارەت 3 خىل ئۆلچەم بويىچە ھېسابلاندى. (3) خادىملارنىڭ سانى: زاپاس ساقلاش، سېتىۋېلىش، تەمىنلەش، توشۇش، ئۈنۈمۈرسال باشقۇرۇشتىن ئىبارەت 5 خىل ئەھۋالغا قاراپ خادىم تەقسىملەندى.

3. ئاشلىق ساقلاش تېخنىكىسى

1) قىزىتىلىق ساقلاش قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاشلىق ساقلاشتا ئادەتتىكى تېمپېراتۇرىدا ساقلاش ۋە تۆۋەن تېمپېراتۇرىدا ساقلاش ئاساس، خىمىيىلىك دورىلار بىلەن ھاشارات يوقىتىشنى قوشۇمچە قىلىشتىن ئىبارەت ئاشلىق ساقلاش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئامبار شارائىتى ناچار، تېخنىك خادىم ئاز بولغانلىقتىن، 1954 - يىلى 15 مىليون 540 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق زىيان بولغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن «ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش، ئالدىنى ئېلىش بىلەن تىزگىنلەشنى تەڭ يولغا قويۇش» چارىسى قوللىنىلدى. كىلىمات ۋە ئامبار شارائىتىغا ئاساسەن، ئاسان ساقلىغىلى بولمايدىغان ئاشلىق (قىزىپ كېتىدىغان ئاشلىق، نەملىكى يۇقىرى ئاشلىق) لارغا قارىتا ئاپتاپقا سېلىش، ئامبار سىرتىدا توڭلىتىش، ئامبار ئىچىدە ئۆرۈش، مۇڭاپىق شامالدىتىپ تېمپېراتۇرىسىنى تۆۋەنلىتىش، ھەم ساقلاپ تېمپېراتۇرىسىنى تىزگىنلەش ئۇسۇلى قوللىنىلدى؛ ئارىلاشما ماددا كۆپ ئاشلىقلار شامالدىتىلدى ۋە تاسقالدى؛ چاشقان، قۇچقاچلار ماشىنا - ئۇسكۇنىلەردىن پايدىلىنىپ يوقىتىلدى، تاختا مۇشۇك ۋە قۇچقاچتىن مۇداپىئەلىنىش تورى ئورنىتىلدى. 80 - يىللاردا ئاشلىق، ياغلىق دان ئامبارىدا ۋە ئوستى ئۈچۈق جايلاردا ساقلاندى، دۆۋىلەش شەكلى خالتىسىز دۆۋىلەش ۋە خالتىلىق دۆۋىلەشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلگە ئايرىلدى.

(1) ئامبارىدا خالتىسىز ساقلاش ئامبارىدا ئاشلىق ۋە ياغلىق دان خالتىسىز ساقلاندى. ياغلىق دان دۆۋىسىنىڭ ئېگىزلىكى ئاشلىق دۆۋىسىدىن پەس بولدى، ياغ تارتىلىدىغان ئاپتاپپەرەسىنىڭ ئېگىزلىكى 3 مېتىر ئەتراپىدا بولدى، ئامبارىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 100% كە يەتتى.

(2) ئامبارىدا خالتىلىق ساقلاش ئاشلىق كاناپ تاغار، ئۇن خالتىسىغا قاچىلانغاندىن كېيىن ئامبار ئىچىگە دۆۋىلەپ قويۇلدى، ئادەتتە تەييار ئاشلىق بىلەن سىرتقا توشۇلىدىغان ئاشلىق، ياغلىق دانلار كۆپىنچە ھاللاردا مۇشۇ ئوسۇل بىلەن ساقلاندى. خالتىلىق گۇرۇچنىڭ ئېگىزلىكى 10 قەۋەت، خالتىلىق ئۇننىڭ ئېگىزلىكى 15 قەۋەت بولدى.

(3) ئوستى ئۈچۈق مەيدانىدا خالتىلىق ساقلاش ئاشلىق كاناپ تاغار (100 كىلوگراملىق) غا قاچىلىنىپ 8 قەۋەت تىزىلىپ، دۆۋىلىنىپ ساقلاندى، قار - يامغۇردىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئاشلىق دۆۋىسىگە بىرزىنت يېپىپ قويۇلدى.

(4) ئوستى ئۈچۈق مەيدانىدا خالتىسىز ساقلاش ئاشلىق قاچىلانغان كاناپ تاغاردىن قوروق تام ياسىلىپ، ئىچىگە ئاشلىق ۋە ياغلىق دان تۆكۈلدى، ئوستىگە بىرزىنت يېپىلدى. ئاساسىي قاتلامدىكى بەزى ئاشلىق پونكىتلىرىدا ئامبار يېتىشمىگەندە، ئومۇمىيۈزلۈك مۇشۇ خىل ئوسۇل قوللىنىلدى. ئۇن - ياغ زاۋۇتلىرىمۇ تارتىلىدىغان چىگىتلەرنى زاۋۇت قورۇسىنىڭ مەيدانىغا مۇشۇ ئوسۇل بىلەن دۆۋىلەپ ساقلىدى، ئادەتتە ھەر دۆۋىنىڭ ئېگىزلىكى 10 مېتىر ئەتراپىدا بولدى.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا قىسمەن ناھىيىلەر «قوش تۆۋەن» ۋە ماشىنا ئارقىلىق شامالدىتىپ ئاشلىق ساقلاش يېڭى تېخنىكىسىنى قوللاندى، ئامبارىدا خالتىسىز ساقلىنىدىغان ئاشلىقنىڭ يۇزى تەكشى تۇزلىنىپ، ئوستىگە سۇلياۋ يالتىراق يېپىلىپ ھەم ساقلاندى.

2) خىمىيىلىك ئوسۇلدا ساقلاش خىمىيىلىك ئوسۇلدا ئاشلىق ساقلاش ئوسۇلى 60- يىللاردا قوللىنىلغان بولۇپ، دېزىنفېكسىيە قىلىشقا دى خلورفوس (دىدىۋى)، بىنزول ھېكسا خلورىد (666) قاتارلىق خىمىيىلىك دورىلار، ھاشاراتلارنى ئىسلاپ يوقىتىشقا ئالىيومىن فوسفىد، بورومومېتان قاتارلىق خىمىيىلىك دورىلار ئىشلىتىلدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئىزچىل تۆردە ئالىيومىن فوسفود ئىشلىتىلدى.

3) كېسەللىك ۋە ھاشارات زىياندا‌شلىقىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ھەم ئۇنى يوقىتىش 1951 - يىلدىن باشلاپ ئاشلىقتىكى ھاشارات ئۆلچىمىدە ھەر كىلوگرام شال، گۈرۈچ، بۇغداي قاتارلىق ئاق ئاشلىقتا تىرىك ھاشارات بولۇشقا رۇخسەت قىلىندى. ھاشارات چوشكەن ئاشلىقنىڭ دەرىجىسى مۇنداق ئايرىلدى: (1) ھاشارات چوشكەن ئادەتتىكى ئاشلىق: ھەر كىلوگرامدا 2 دىن 50 كىچە زىيانداش ھاشارات بولغان (بۇنىڭ ئىچىدە مىتە، بۇغداي پەرۋانىسى، ماش مىتىسى، دانلىق زىرائەت مىتىسى، كوفى ئۈرۈقى مىتىسىنىڭ سانى 20 دىن ئېشىپ كەتمىگەن) ئاشلىق، ھەر كىلوگرامىدىكى زىياندا‌ش ھاشاراتنىڭ سانى 20 دىن ئېشىپ كەتمىگەن تەييار ئاشلىق؛ (2) ئېغىر دەرىجىدە ھاشارات چوشكەن ئاشلىق: ھەر كىلوگرامىدىكى زىياندا‌ش ھاشاراتنىڭ سانى 51 دىن يۇقىرى (بۇنىڭ ئىچىدە مىتە، بۇغداي پەرۋانىسى، ماش مىتىسى، دانلىق زىرائەت مىتىسى، كوفى ئۈرۈقى مىتىسىنىڭ سانى 21 دىن يۇقىرى) بولغان ياكى كىچىك سالجىنىڭ سانى ئېنىق بولمىغان ئاشلىق؛ (3) ھاشارات خەۋپى ئېغىر ئاشلىق: سىرتقا قارىتا تەكشۈرۈش ئوبيېكتى بولغان زىياندا‌ش ھاشارات ۋە باقلە چېرىپاشكىسى، كوفى ئۈرۈقى مىتىسى، كۆك پۈرچاق مىتىسى، يېشىل مىتە قاتارلىق ھاشارات چوشكەن ئاشلىقتىكى ھاشاراتنىڭ زىچلىقى يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولسۇن، ھەمدىستان «ھاشارات خەۋپى ئېغىر ئاشلىق» دەپ ئاتالدى. 1957 - يىلى دانلىق زىرائەت مىتىسى، ھىندىستان ئاشلىق پەرۋانىسى، دانلىق زىرائەت چوڭ مىتىسى، قىزىل مىتە، بۇغداي پەرۋانىسى، قارا مىتە، سېرىق مىتە، چىپار رەڭ دېرمېستېس قوڭغۇزى قاتارلىق 12 خىل ھاشارات ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. 1974 - يىلى 2 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە زىياندا‌ش ھاشارات 12 خىلدىن 37 خىلغا كۆپەيدى. 1981 - يىل 6 - ئايدىكى 3 - قېتىملىق تەكشۈرۈشتە 35 خىل زىياندا‌ش ھاشارات تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 3 خىل ھاشاراتنىڭ قايسى خىل ھاشارات ئىكەنلىكى ئېنىقلانمىدى.

قەشقەر ۋىلايىتى تۆۋەندىكىدەك ئۇنىۋېرسال تۈزەش تەدبىرلىرىنى قوللاندى: (1) فىزىكىلىق ئۇسۇلدا ماشىنا - ئۇسكۇنە ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش؛ ئاپتاپقا سېلىش، ماشىنا ئارقىلىق قاقلاپ قۇرۇتۇش، ئامبار سىرتىدا توڭلىتىش، ئامبار ئىچىدە شامالدىتىپ تېمپېراتۇرىسىنى تۆۋەنلىتىش، شامالدىتىش ۋە تاسقاش، ماشىنا - ئۇسكۇنە ئارقىلىق ئۆلتۈرۈش، قۇچقاچتىن مۇداپىئە كۆرۈش تورى ئورنىتىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق زىياندا‌ش ھاشاراتلارغا ياشاش مۇھىتى قالدۇرۇلمىدى؛ (2) خىمىيىلىك ئۇسۇلدا ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش: ئورگانىك ياكى ئانئورگانىك خىمىيىلىك دورىلارنىڭ ئۆلتۈرۈش ۋە ئىسلاش رولىدىن پايدىلىنىپ زىياندا‌ش ھاشاراتلار يوقىتىلدى؛ (3) كارانتىن قىلىش ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش: زىياندا‌ش ھاشارات بار ئاشلىق، ياغلىق دان ۋە ئۇلاردىن ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار سىرتقا چىقىرىلىش (سىرتتىن كىرگۈزۈلۈش) تىن بۇرۇن بەلگىلەنگەن نۇقتىدا ياكى ئەسلىدىكى ئورنىدا خىمىيىلىك دورىلار بىلەن ئىسلىنىپ بىرتەرەپ قىلىنىپ، زىياندا‌ش ھاشاراتلارنىڭ يوقلىقى ئېنىقلانغاندىن كېيىن سىرتقا چىقىرىلدى (سىرتتىن كىرگۈزۈلدى)؛ (4) تازىلاش ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش: زىياندا‌ش ھاشاراتلار ئاسانلا يوشۇرۇنۇۋالىدىغان ياكى پاكىز بولمىغان يەرلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىنچىكە تازىلاش، قەرەللىك تازىلاش تۈزۈمىنى ئورنىتىش، ئامبارلارنى ئىشلىتىلىدىغان ئۇسكۇنە ۋە قوراللارنى قىرىش، ئۇرۇش، يۇيۇش، چوتكىلاش، ئاپتاپقا سېلىش، ئىسلاش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن بىرتەرەپ قىلىش، ئامبارنىڭ ئالدى، تۆۋرۈكلىرى، لىملىرى، يەر يۈزى، قوشۇمچە قۇرۇلۇشلارنى دى خىلورفوس قاتارلىق خىمىيىلىك دورىلار بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك دېزىنفېكسىيە قىلىش يولغا قويۇلدى.

1960 - يىلى ۋە 1965 - يىلى ئاساسىي قاتلامدىكى ئامبار (پونكىت) لاردا زىياندا‌ش ھاشارات پەيدا بولغاندا «ئامبار سىرتىدا توڭلىتىش» ۋە «ئاپتاپقا سېلىش» ئۇسۇلى قوللىنىلىپ ھاشارات يوقىتىلدى، ھاشارات ئاپتى يۇقىرى جايلار تېرى خلورو نىترو مېتان، تېرى خلورفون، بېنزول ھېكسا خلورىد قاتارلىق دورىلار بىلەن ئىسلاندى.

1990 - يىلغا قەدەر قەشقەر ۋىلايىتىدىن چىقىرىلغان (سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن) ئاشلىقلاردا ئېغىر زىياندا‌ش ھاشارات كۆرۈلمىدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدە 1990 - يىلغا قەدەر ساقلانغان ئاشلىقتا ھاشارات ئاپىتى ئاسان يۈز بېرىدىغان رايونلارنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 3

تەرتىپى	ئورۇنلار / ھاشارات تۈرى	قەشقەر شەھىرى	پەيزاۋات	يۇيۇغا	مارالبېشى	مەكىت	قەشقەر كونا شەھىر	قەشقەر يېڭى شەھىر	يېڭسار	پەكىن	قاغىلىق	پوسكام	تۈزە ئىمارەتلىرى ۋە باغ - باغچە يېتىش كەتتى
1	مىتە	✓						✓			✓		
2	ئاشلىق پەرۋانىسى								✓			✓	
3	قارا مىتە					✓						✓	
4	كىتاپ كۆيىسى					✓						✓	
5	توقال مىتىسى						✓					✓	
6	كۆك پۈرچاق مىتىسى				✓						✓		
7	ئاق چىپار مىتە										✓		
8	باغىچا قۇرتى									✓			
9	ئارىلاشما مىتە		✓										
10	قارا دېرمېستېس					✓							
11	ئاشلىق مىتىسى	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
12	ھىندىستان پەرۋانىسى	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
13	دان مىتىسى	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
14	قىزىل مىتە	✓	✓			✓		✓		✓	✓		
15	ئاق مىتە	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
16	چىپار قۇرت				✓		✓	✓		✓	✓	✓	
17	دان مىتىسى		✓	✓			✓	✓			✓	✓	✓
18	بۇغداي پەرۋانىسى	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓	
19	ياپونىيە قارا مىتىسى							✓	✓		✓	✓	
20	قارا مىتە	✓	✓		✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓
21	تاماكا بۈرگىسى	✓								✓	✓	✓	
22	دورا ئۆسۈملۈك بۈرگىسى	✓											
23	سېرىق مىتە	✓	✓	✓	✓	✓			✓	✓	✓	✓	
24	چىپار دېرمېستېس	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓
25	كەلە قۇيرۇقلۇق مىتە	✓		✓		✓		✓				✓	

26	قارا مېتە	✓		✓				✓		✓	✓	
27	دان دېرىمېتىسى	✓	✓	✓			✓	✓	✓	✓	✓	✓
28	گۈرۈچ مىتىسى		✓	✓				✓	✓			
29	پۇرچاق مىتىسى	✓	✓	✓					✓			
30	قارا دېرىمېتىس	✓	✓		✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓
31	سېرىق دېرىمېتىس	✓		✓			✓		✓			
32	ئۈمۈجۈكسىمان قۇرت			✓					✓			
	جەمئىي	18	14	14	14	10	13	9	15	14	19	18	9

4. ئامبار ماشىنا - ئۈسكۈنىسى

1951 - يىل 7 - ئايدا «كۆرىنى تارازىغا ئۆزگەرتىش، ئاشلىقنى تاغاردا ساقلاش» يولغا قويۇلدى، ناھىيىلەردىكى ئاشلىق ئامبارلىرى، ئاشلىق سېتىۋېلىش نۇقتىلىرىغا ئاشلىق ئۆلچەيدىغان كىچىك تېپتىكى گىرىدىن 1 - 2 سى سەپلەندى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا تېخنىكا يېڭىلاش ئېلىپ بېرىلىپ، ھاشارات يوقىتىش ئۈسكۈنىسى، ئاشلىق تەكشۈرۈش ئۈسكۈنىسى، ئاشلىق قۇرۇتۇش ئۈسكۈنىسى ياسالدى. 60 - يىللاردا ئاشلىق سېتىۋېلىش مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى، ئاشلىق يۆتكەش ۋەزىپىسىنىڭ ئېغىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، قەشقەر، شەھىرى، يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، پوسكام ناھىيىلىرى ئاشلىق قاچىلاش - چۈشۈرۈش ماشىنىسى، يەتكۈزۈش ماشىنىسى، چوڭ - ئوتتۇرا تېپتىكى گىر قاتارلىقلارنى سېتىۋالدى. 70 - يىللاردا ناھىيىلەر (تاشقورغان ناھىيىسىدىن باشقا) ئاشلىق قاچىلاش - چۈشۈرۈش ماشىنىسى، يەتكۈزۈش ماشىنىسى ۋە چوڭ - ئوتتۇرا تېپتىكى گىر قاتارلىقلارنى سېتىۋالدى. 1985 - يىلى ۋىلايەت بويىچە مۇقىم رېزىنكە تاسمىلىق يەتكۈزۈش ماشىنىسى 2 گە، قاچىلاش - چۈشۈرۈش، يەتكۈزۈش ماشىنىسى 35 كە، تازىلاش ئۈسكۈنىسى 29 غا، ئېغىرلىق ئۆلچەش ئۈسكۈنىسى 113 كە يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە يىلدا، ئاشلىق ئامبىرى ۋە ئاشلىق ئامبارلىرىنىڭ ماشىنا - ئۈسكۈنىلىرى كۆپەيدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، ۋىلايەتتە قاچىلاش - چۈشۈرۈش، يەتكۈزۈش ماشىنىسى 76 گە، تازىلاش ئۈسكۈنىسى 13 كە، ئېغىرلىق ئۆلچەش ئۈسكۈنىسى 282 گە، باشقا ماشىنا 2 گە، ئىستانوك 5 كە يەتتى.

§ 2 . ئاشلىق، ياغ يۆتكەش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1964 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئېشىنچا ئاشلىق، ياغلارنىڭ كۆپىنچىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سىرتىغا توشۇلدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولدى، 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، سىرتتىن ئاشلىق يۆتكەپ كېلىندى. ناھىيە بىلەن شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى ئاشلىق مىقدارى ۋە ئاشلىق سورتى جەھەتتىكى تەڭپۇڭسىزلىقنى تەڭشەش ئۈچۈن، 1980 - يىلدىن باشلاپ ئاشلىق ۋە ياغنى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش، كېلىشىم باھادا سېتىش ئاساسىدىكى يۆتكەش يولغا قويۇلدى، تەمىنلىگۈچى بىلەن ئېھتىياجلىق بولغۇچىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپ بىۋاستە سودىلاشتى ياكى ئورۇنلار تەشكىللەپ ماسلاشتۇردى، بۇنىڭدا ئاشلىق يۆتكەلدى، ياكى كۆرسەتكۈچ ئارقىلىق يۆتكەلدى. ناھىيە بىلەن شەھەر ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم باھادا يۆتكىلىدىغان ئاشلىق تۇرلىرىدىن

بۇغداي، كۆممىقوناق، ئۈن، ياغ، ياغلىق دان بار، ۋىلايەت سىرتىدىن گۈرۈچ، خاسلاق، ئاپتاپپەرەس يۆتكەلدى. 1986 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاشلىق، ياغ ئېشىنچا بولۇپ، كېلىشىم باھادا ئاشلىق، ياغ يۆتكەش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئېشىنچا ئاشلىق، ياغنىلىق كۆپىنچىسى سىرتقا يۆتكەلدى.

1. ئاشلىق، ياغ يۆتكەش

50 - يىللاردىن 60 - يىللارغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدە ئېشىنغان ئاشلىق، ياغنىلىق كۆپ قىسمى ئۈرۈمچىگە ۋە ئىچكىرىدىكى ئاشلىق ئۆكسۈپ قالغان ئۆلكە - رايونلارغا توشۇلدى. 1951 - يىلدىن 1959 - يىلغىچە 187 مىليون 650 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق، 300 مىڭ كىلوگرام مۇ يېغى يۆتكەلدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەر، پەيزاۋات قاتارلىق ناھىيىلەر چەكتىن ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىنغان ئاشلىقنى يۆتكىدى، شۇنىڭ تەسىرى بىلەن 1962 - يىلى ئاشلىق يۆتكەش ۋەزىپىسى ئاران 16 مىليون 190 مىڭ كىلوگرام، ياغ يۆتكەش ۋەزىپىسى 265 مىڭ كىلوگرام ئورۇندالدى، يۆتكەلگەن ئاشلىق ۋەزىپىنىڭ 53% نى، يۆتكەلگەن ياغ ۋەزىپىنىڭ 31.17% نى تەشكىل قىلدى. 1964 - يىلى شىمالىي شىنجاڭ ئاشلىقنى ئۆزىنى قامداپ ئازراق ئېشىنالمىغاچقا، قەشقەر ۋىلايىتىدىن توشۇلىدىغان ئاشلىق ۋە ياغ مىقدارى ئازايدى. 1966- يىلدىن 1975 - يىلغىچە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ئاستا بولۇپ، تاۋار ئاشلىق ئىستېمال قىلىدىغان نوپۇس كۆپەيگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپ يىللاردىن بۇيان ئاشلىق ۋە ياغ ۋەزىپىدىن ئارتۇق يۆتكەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئامبارداكى قالدۇق ئاشلىق يىلسېرى ئازىيىشقا باشلىدى. 1976 - يىلىدىن باشلاپ، قەشقەر ۋىلايىتىگە سىرتتىن ئاشلىق يۆتكىلىشكە باشلىدى. 1983 - يىلغا قەدەر جەمئىي 148 مىليون 705 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق، 8 مىليون 100 مىڭ كىلوگرام ياغ يۆتكەلدى. كېيىنكى يىلدىن باشلاپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ئۈدا 7 يىل مول - ھوسۇل ئېلىندى، سىرتقا يۆتكەلگەن ئاشلىق، ياغ كىرگۈزۈلگىنىدىن كۆپ بولدى. 1986 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە جەمئىي 317 مىليون 840 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق، 1 مىليون 141 مىڭ 600 كىلوگرام ياغ يۆتكەلدى.

2. يۆتكەش باھاسى

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر تەۋەسىدىكى ئاشلىق، ياغنى يۆتكەش باھاسىنى بېكىتىشتە سېتىۋالغۇچى ۋە ساتقۇچىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپ بازار باھاسىنى ۋە تەمىنلەش - ئېھتىياج ئەھۋالىنى ئاساس قىلىپ، باھانى كېلىشىپ بېكىتتى، مۇنداق بېكىتىلگەن باھا ئادەتتە بازار باھاسىدىن تۆۋەنرەك بولدى. ئەينى چاغدا، سېتىۋېلىش، سېتىش باھاسى دائىم ئۆزگىرىپ تۇراتتى، ناھىيىلەر ئارىسىدا پەرق بار ئىدى، يۆتكەش باھاسىمۇ ئوخشىمايتتى.

1953 - يىل 11 - ئايدا ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، بىر تۇتاش سېتىپ بېرىش يولغا قويۇلدى. ئۇنىڭ يۆتكەش باھاسىدا ئاشلىق تارقىتىلغان ئەڭ ئاخىرقى ئورۇننىڭ بىر تۇتاش سېتىش باھاسى ئاساس قىلىندى، باشقا ئاشلىقنى يۆتكەش باھاسىدا ئاشلىق يۆتكەلگەن ئورۇندىكى شۇ خىلدىكى ئاشلىقنىڭ بىر تۇتاش سېتىلىش باھاسىدىن 2.5% تىجارەت بېجىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىنكى باھاسى ئاساس قىلىندى، يۆتكەش ھەققىدە ئەڭ ئاخىرىدا ئاپتوموبىلغا ئاشلىق قاچىلانغان ئورۇننىڭ يەر چېگرىسى ئاساس قىلىندى، ئاشلىق ئاپتوموبىلغا قاچىلىنىشتىن بۇرۇنقى بارلىق خىراجەتنى ئاشلىق تەمىنلىگەن ئورۇن ئۈستىگە ئالدى، ئاپتوموبىلغا بېسىلغاندىن كېيىنكى بارلىق خىراجەتنى ۋە ئاشلىقنى نورمىلىق يۆتكەش زىيىنىنى ئاشلىق سېتىۋالغان تەرەپ ئۈستىگە ئالدى.

1960 - يىلى ئاشلىق تاپشۇرغۇچىلارغا 10% باھا قوشۇپ مۇكاپاتلاش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، 1961 - يىلى يازلىق ئاشلىقنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى 25% ئۆستۈرۈلدى، شۇ يىلى يۆتكەش باھاسىنى بېكىتىش

چارىسى تۇزىتىلدى، ئاشلىقنى يۆتكەشتە ئاشلىق سېتىۋېلىنغان ناھىيىنىڭ بىر تۇتاش سېتىۋېلىنىش ئوتتۇرىچە باھاسى ئاساسىدا تىجارەت ھەققى قوشۇلۇپ باھاسى بېكىتىلدى، يافنى يۆتكەش باھاسى ياغ سېتىۋېلىنغان ناھىيىنىڭ بىر تۇتاش سېتىۋېلىنىش باھاسىغا تىجارەت خاراكتېرلىك %10 زىيان قوشۇلۇپ بېكىتىلدى، ياغلىق دانىنى يۆتكەش باھاسى ياغلىق دان سېتىۋېلىنغان ناھىيىنىڭ بىر تۇتاش سېتىۋېلىنىش باھاسىغا تىجارەت ھەققى قوشۇلۇپ بېكىتىلدى. 1965 - يىلى ئاشلىق سۇيىتىنىڭ قانداقلىقىغا قاراپ باھاسىنى بېكىتىش يولغا قويۇلدى، «سۇيىتىگە قاراپ باھا بېكىتىش، دەرىجىسىگە قاراپ باھا بېكىتىش، سۇيىتى ياخشىلىرىنىڭ باھاسى يۇقىرى بولۇش، سۇيىتى تۆۋەن بولسا باھاسى تۆۋەن بولۇش» چارىسى قوللىنىلدى. 1980 - يىلى بۇرۇنقى يۆتكەش باھاسىنى بېكىتىش چارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ھەمدە (1) ئاشلىق - يافنى يۆتكەشتە دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ دەرىجە ئۆلچىمىنى ئاساس قىلىش، ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ئاشلىقنىڭ دەرىجىسىنى تەكشۈرۈشى ئاساسىدىكى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ئۆلچىمى بويىچە ئاشلىق سېتىۋېلىش، سېتىۋېلىش باھاسى يوق ئاشلىق، ياغ ۋە ئاشلىق، ياغ قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش باھاسىغا ئاساسەن بېكىتىش؛ (2) باھا سىرتىدا ياردەم بېرىشنى يولغا قويۇش، يەنى ياردەم پۇلىنى يۆتكەش باھاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئاساسىدا ھېسابلاش، يۆتكىگۈچى تەرەپ پىلان ئىچىدە ئەمەلىي يۆتكەلگەن ئاشلىقنىڭ سورتى، مىقدارىغا ئاساسەن ياردەم بېرىلمەيدىغان پۇلنىڭ سوممىسىنى بېكىتىش، سىياسەت خاراكتېرلىك زىيان ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن بولسا، يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلارغا يوللاپ تولۇقلاپ تارقىتىپ بېرىش، ئىچكى قىسمىدىكى سېتىۋېلىش كىرىمى قىلماسلىق؛ كۆنجۈت، ماش، ئۇن، گۈرۈچ باھاسىغا %5 باھا قوشۇش، ياغ (ئىستېمال قىلىنمايدىغان ياغ بۇنىڭ سىرتىدا) قا %15 قوشۇش، ئارىلاشما ماددىلارنىڭ سۇيىتى %0.5 باھانى تۆتۈپ قېلىش، ئازايغان مىقدارى %0.5 تىن تۆۋەن بولسا، %0.75 باھا قوشۇش، %0.5 تىن يۇقىرى بولسا ياكى ئۇنىڭغا يەتمىسە، باھاسىنى ئۆستۈرمەسلىك ياكى تۆۋەنلەتمەسلىك؛ (3) ئەملىكى ئۆلچەمدىن %1 يۇقىرى بولسا، مىقدارىدىن %1 تۆتۈپ قېلىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاپتاپقا سېلىش ھەققى ئۈچۈن %0.3 تۆتۈپ قېلىش؛ ئەملىكى ئۆلچەمدىن %1 تۆۋەن بولسا، %1 باھا قوشۇش، بۇنىڭ ئىچىدە كۆمىسقوناقنىڭ ئەملىكى %18 تىن تۆۋەن، %14 تىن يۇقىرى (%14 مۇ شۇنىڭ ئىچىدە) بولسا، ھەر %1 تۆۋەنلىگىنى ئۈچۈن %2 باھا قوشۇش، كۆمىسقوناقنىڭ ئەملىكى %14 تىن تۆۋەن بولسا، ھەر %1 تۆۋەنلىگىنى ئۈچۈن دۆلەتنىڭ ئۆلچىمى ئاساسىدا %1 باھا قوشۇش، ئەملىكى %1 يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولسا، باھا قوشماسلىق ياكى باھاسىنى تۆۋەنلەتمەسلىك بەلگىلەندى.

1988 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ۋىلايەت، ئوبلاستلار ئوتتۇرىسىدىكى پىلان ئىچىدە يۆتكىلىدىغان ئاشلىق، ياغلىق دانىنىڭ يۆتكەش باھاسىنى بېكىتىشتە شۇ جاينىڭ ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىنكى بىر تۇتاش سېتىۋېلىنىش باھاسى ئاساس قىلىندى، ياغ باھاسىنى بېكىتىشتە ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىنكى بىر تۇتاش سېتىۋېلىنىش باھاسى ئاساس قىلىندى، ھەر 50 كىلوگرام ئاشلىقنىڭ يۆتكەش، تىجارەت ھەققى ئۈچۈن 13 يۈەن قوشۇلدى، ئاشلىق سىستېمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى يۆتكەش باھاسى ئوتتۇرا باھا بولۇپ، باشقا دەرىجىدىكى ئاشلىق، ياغنىڭ باھاسى شۇ چاغدىكى دەرىجە باھا پەرقى بويىچە ھېسابلاندى. ياغ، ياغلىق دانىنىڭ ئۆلكە ئارىسىدىكى يۆتكەش، تىجارەت باھاسى ئەمەلىي دەرىجىسىگە ئاساسەن بىر تۇتاش سېتىۋېلىنىش باھاسىنىڭ %20 بويىچە ھېسابلاندى.

1990 - يىلى ۋىلايەت، ئوبلاستلار ئوتتۇرىسىدىكى پىلان ئىچىدىكى تەكسە باھالىق ياغنىڭ يۆتكەش باھاسىنى بېكىتىشتە ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىنكى بىر تۇتاش سېتىۋېلىنىش باھاسى ئاساس قىلىندى، ھەر 50 كىلوگرام ئاشلىققا بەلگىلەنگەن يۆتكەش، تىجارەت ھەققى ئاساسىدا باھا قوشۇلدى، ئاشلىق سىستېمىسى ئىچىدىكى ياغ، ياغلىق دانىنىڭ يۆتكەش باھاسى ئوتتۇرا باھا بولۇپ، باشقا دەرىجىلىكلەرنىڭ باھاسى ئىجرا قىلىنىۋاتقان دەرىجە باھا پەرقى ئاساسىدا ھېسابلاندى.

3. توشۇش كۈچى

50 - يىللاردا ۋىلايەت تەۋەسىدىكى يوللارنىڭ كۆپىنچىسى توپا يول، تاغ يولى بولغاچقا، ئاشلىق ئاساسلىقى كالا، ئېشەك، ئات، تۆگە قاتارلىق ئۇلاغلار ئارقىلىق توشۇلدى. ئەسكى ھارۋا، كىچىك چارۋىلارنى ترانسپورت ئىشلىرىغا سېلىش چەكلەندى. 1953 - يىلى غەللە - پاراق توشۇش ۋەزىپىسىنىڭ %80ى ئورۇندالدى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاشلىق يۆتكەش ۋەزىپىسى ئېغىر بولدى. 1962 - يىل 11 - ئايدا ۋىلايەتلىك ئاشلىق ئىدارىسىدا ئاپتوموبىل ئەترىتى قۇرۇلدى، ئەترەتتە «ئازاد» ماركىلىق ئاپتوموبىلدىن 6 سى بار بولۇپ، تونناژى 24 تونىنا ئىدى، ناھىيىلەرمۇ ئاشلىقنى يېقىن جايلارغا يۆتكەش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. 1966- يىل 11 - ئايدا مەزكۇر ئاپتوموبىل ئەترىتى تارقىتىۋېتىلدى، ئاپتوموبىللار قەشقەر شەھەرلىك ۋە يەكەن ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىلىرىگە تەقسىم قىلىندى. 1976 - يىل 10 - ئايدا ئاشلىق يۆتكەش ۋەزىپىسى ئېغىر بولغانلىقتىن، ۋىلايەتلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئاپتوموبىل ئەترىتى قايتىدىن تەشكىللەندى، ئەترەتتە «ئازاد» ماركىلىق ئاپتوموبىلدىن 7 سى، «گاز» ماركىلىق ئاپتوموبىلدىن 2 سى، «تويوتا» ماركىلىق ئاپتوموبىلدىن بىرسى، «ئىتۇز» ماركىلىق ئاپتوموبىلدىن 2 سى بولۇپ، ئومۇمىي تونناژى 40 تونىنا يەتتى. 1990- يىلىغا كەلگەندە ۋىلايەتلىك ئاشلىق باشقارمىسىنىڭ ئاپتوموبىل ئەترىتى ئاساس قىلىنغان، قەشقەر شەھەرلىك، يەكەن ناھىيىلىك، قاغىلىق ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىلىرىنىڭ ئاپتوموبىل ئەترەتلىرى قوشۇمچە قىلىنغان كەسىپىي ترانسپورت سىستېمىسى شەكىللەندى، ترانسپورت ئاپتوموبىلى 1976 - يىلدىكى 28 دىن 101 گە، ئومۇمىي توشۇش كۈچى 140 تونىدىن 584 تونىنا يەتتى.

4. قاچىلاش ئۇسكۇنىسىنى باشقۇرۇش

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەت تەۋەسىدىن توشۇلىدىغان ئاشلىق كاناپ تاغار، يىپ تاغار، رەختتىن تىكىلگەن تاغارلارغا قاچىلىناتتى، ئۇلچىمى ئوخشىمايتتى، سۈپىتىمۇ بىرقەدەر ناچار ئىدى. 1961 - يىلى ۋىلايەتلىك ئاشلىق سىستېمىسىدا ئاشلىق نازارىتىنىڭ بەلگىلىمىسى ئىجرا قىلىندى، كاناپ تاغارنى ھەمكەسىپ ئورۇنلار ئاجرىتىپ بېرىش چارىسى قوللىنىلدى. 100 كىلوگرامليق يېڭى كاناپ تاغارنىڭ باھاسى 2 يۈەن، كونىسىنىڭ 1.3 يۈەن، 75 كىلوگرامليق يېڭى تاغارنىڭ باھاسى 1.8 يۈەن، كونىسىنىڭ 1.1 يۈەن، ئارىلاشما تاغار مەيلى يېڭى ياكى كونا بولسۇن ھەممىسىنىڭ باھاسى بىردەك 0.8 يۈەن قىلىپ بېكىتىلدى. 70 - يىللاردا قىسمەن كاناپ تاغار، ئۇن خالتىسى، ياغ تۆكى جەمئىيەتكە تارقىتىپ كېتىپ، ھۆكۈمەتنىڭ تاغىرى شەخسىنىڭكىگە ئايلىنىپ كەتتى. 1983 - يىلى يەكەن، پوسكام، قەشقەر يېڭىشەھەر قاتارلىق ناھىيىلەردە قاچىلاش ئۇسكۇنىسىگە قارىتا «مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇش، ئۆز ئارا ئارىيەت ئېلىپ ئىشلىتىش، ھەقلىق ئىشلىتىش، باشقۇرۇش ھەققى ئېلىش» ھەمدە بوغالتىر مەسئۇل بولۇش چارىسى يولغا قويۇلۇپ، قاچىلاش ئۇسكۇنىسىنىڭ يوقاپ كېتىشى ئازايتىلدى. بارلىق كاناپ تاغار، ئۇن خالتىلىرىغا ئاشلىق تارقاتقان ئورۇن تەرىپىدىن «جۇڭگو ئاشلىقى» دېگەن خەت بېسىلدى، پولات تۆكلارغا ئىشلەپچىقارغان زاۋۇت تەرىپىدىن بىر تۇتاش «جۇڭگو ئاشلىقى» ئىشلەپچىقىرىلغان جايى، زاۋۇتتىن چىققان ۋاقتى قاتارلىق خەتلەر يېزىلدى، بۇنداق تۆكلار تەكسە باھالىق ياغلارنى قاچىلاشقا ئىشلىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يۇقىرى باھادا ساتىلىدىغان ئۇتۇنۇپ بەرمەسلىك، ئارىيەت بەرمەسلىك، ئالاھىدە ئەھۋالدا ئارىيەت بېرىشكە توغرا كەلسە، ھەر بىر تۆگە ئۈچۈن 150 يۈەن كاپالەت پۇلى ئېلىش، ئۈيراش ھەققى ئۈچۈن ھەر كۈنى 2 يۈەن ئېلىش، ئەگەر بۇزۇپ قويسا، ھەر بىر تۆكنى رېمونت قىلىش ھەققى ھېسابىغا 5 يۈەن تۆتۈپ قېلىش بەلگىلەندى. قۇرۇق تۆكنى يۈيۇپ تازىلاشقا يۆتكىگەن تەرەپ مەسئۇل بولدى، يۈيۇپ تازىلانمىغان بولسا ياغ قاچىلانمىدى، ھەر بىر تۆكنى

يۈيۈپ تازىلاش ھەققى ئوچۇن 1.5 يۈەن ئېلىنىدى. شۇ يىلى تاغار - تۇڭلارنىڭ يۆتكەش باھاسى تەڭشەلدى، يېڭى كانايچە تاغارنىڭ باھاسى 2 يۈەن، كونىسىنىڭ 1.6 يۈەن، تارىلاش تاغارنىڭ 0.8 يۈەن، ژىلون - پاختا رەختتىن تىكىلگەن يېڭى ئۇن خالتىسىنىڭ باھاسى بىر يۈەن، كونىسىنىڭ 0.5 يۈەن (ساپ پاختا رەختتىن تىكىلگەن يېڭى ئۇن خالتىسىنىڭ باھاسى 0.65 يۈەن، كونىسىنىڭ 0.5 يۈەن)، ئۇلچەمسىز خالتىلارنىڭ 0.35 يۈەن؛ ئۇلچەملىك ياغ تۇڭىنىڭ يېڭىسىنىڭ ھەر بىرسىنىڭ باھاسى 35 يۈەن، كونىسىنىڭ 25 يۈەن، ئۇلچەمسىز ياغ تۇڭىنىڭ ھەر بىرسىنىڭ باھاسى 12 يۈەن قىلىپ بېكىتىلدى. 1990 - يىلى ئاساسىي قاتلام ئورۇنلىرىدىكى مەمۇرىي ياكى قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى خادىملار خالتا - تۇڭلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى، ئامبارغا كىرگۈزۈش ياكى چىقىرىشتىن بۇرۇن تەكشۈرۈش، قەرەللىك ئىدىتلاش قاتارلىق قائىدە - تۈزۈملەر ئورنىتىلدى، ئاشلىق سىستېمىسىدىكىلەر كانايچە تاغار، ئۇن خالتىسىنى ئۆز ئارا ئىشلەتسە، ئۆز ئارا سودىلىشىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

قەشقەر ۋىلايىتىدە 1954 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە سىرتقا چىقىرىلغان، سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن ئاشلىق مىقدارى

جەدۋەل: 17 — 4

بىرلىكى: تۇەن كىلوگرام

تۈرى / يىللار	كىرگۈزۈلگىنى		چىقىرىلغىنى		تۈرى / يىللار	كىرگۈزۈلگىنى		چىقىرىلغىنى	
	جەمئىي	سىرتتىن	جەمئىي	سىرتقا		جەمئىي	سىرتتىن	جەمئىي	سىرتقا
1954	3223.5		3366	1200	1973	2292.5		2617	324.5
1955	3465		3735	1713.5	1974	2617.5		3849.5	1232
1956	2914		3138	224.5	1975	2507.5		3055	547.5
1957	3147		3546	370.5	1976	3032	551	3026.5	332
1958	2437.5		2875	249	1977	3536	1132.5	2993.5	501
1959	2724.5		3444	763	1978	4605	1062.5	3911.5	298
1960	2893.5		6946	3007.5	1979	5398	3269.5	3043.5	720
1961	2528		7603.5	5492.5	1980	8817.5	2515	1555.5	274
1962	2262		2800.5	1619	1981	5330	3194	2428.5	127.5
1963	3040		6305.5	4261	1982	5329.5	2541.5	3859.5	1068
1964	3123.5		4773	3264.5	1983	5302	604.5	5144.5	407
1965	3444		5220	1650	1984	5824.5	420	6221	524.5
1966	3686		4217.5	531.5	1985	4970.5	464.5	5329.5	945.5
1967	2724		2927.5	203.5	1986	5043		5959	102
1968	2655		2927	272	1987	5018		7663	168
1969	1739.5		1874.5	135	1988	6304		6635	173
1970	2424		2624.5	195.5	1989	5226		5275	
1971	2082		2264	182	1990	6918		6252	
1972	2291.5		2740.5	449	جەمئىي	140876	15775	152147	33528

قەشقەر ۋىلايىتىدە 1960 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن، سىرتقا چىقىرىلغان باغ مىقدارى

جەدۋەل: 17 — 5　　بىرلىكى: تۇمەن كىلوگرام

تۇرى / يىللار	كىرگۈزۈلگىنى		چىقىرىلغىنى	
	جەمئىي	سىرتتىن	جەمئىي	سىرتقا
1960	87.5		124	36.5
1961	67		126	509
1962	48		96.5	48.5
1963	69		132.5	63.5
1964	79.5		142	52.5
1965	90.5		147.5	57
1966	113		313	199
1967	61.5		247	185.5
1968	76		136	60
1969	41.5		79.5	38
1970	68		79	11
1971	56.5		130.5	74
1972	59		111	52
1973	46		62	16
1974	48.5		91	42.5
1975	75		121	46
1976	58.5	1	122.5	65
1977	147		147	
1978	76		125	49
1979	72.5	24	57.5	16
1980	108.5	68.5	52.5	3
1981	111.5	42	64.5	
1982	111	5.5	118	
1983	131		149.5	3.5
1984	139		274	126.5
1985	151		225.5	57.5
1986	199.81		253.44	34.11
1987	118.76		149.87	22.99
1988	195.93		241.34	25.77
1989	254.18		279.15	27.86
1990	155.35		155.64	2.53
جەمئىي	3116.53	141	4553.94	1934.76

V باب

باشقۇرۇش

§ 1 . باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

1953 - يىلى ئاشلىقنى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش، بىر تۇتاش سېتىپ بېرىش يولغا قويۇلدى، قەشقەر، يەكەن ۋىلايەتلىرىدىكى ئاشلىق كارخانىلىرىدا بىرتۇتاش مالىيە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى. ۋىلايەت ئاشلىق تارماقلىرىنىڭ مالىيە كىرىم - چىقىم پىلانى، تاۋار ئوبوروت پىلانى، تەننەرخ پىلانى، ئاساسىي قۇرۇلۇش

مالىيە پىلانى ۋە بوغالتىرلىق نەق چوت مەلۇماتىنى ئاشلىق نازارىتىگە بىرتۇتاش يوللىغاندىن كېيىن، مالىيە نازارىتىنىڭ تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ تەستىقلىشىغا يوللاندى. 1958 - يىل 4 - ئايدا گوۋۇيۈەن «ئاشلىق باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ياخشىلاش توغرىسىدا بىرقانچە بەلگىلىمە» تارقىتىپ، مەركەز بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان ئەسلىدىكى مالىيە تۈزۈلمىسىنى «سېتىۋېلىش، سېتىش پەرقى بويىچە باشقۇرۇش، يۆتكەش، ھۆددىگە بېرىش» كە ئۆزگەرتتى، يەنى دەرىجىگە ئايرىپ ھۆددىگە بېرىلدى، پەرقلىق يۆتكەش يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى 6- ئايدا ئاشلىق مىنىستىرلىكى «خىراجەت باشقۇرۇشنى ياخشىلاش ۋە پايدىنى پىرسەنت بويىچە بۆلۈش چارىسىنى يولغا قويۇش توغرىسىدا بەلگىلىمە» ۋە «ئاشلىق سىستېمىسىنىڭ مالىيە - بوغالتىرلىق قائىدە - تۈزۈملىرىنى ياخشىلاش توغرىسىدا بىرقانچە بەلگىلىمە» نى تارقاتتى، تاۋار ئوبوروت ھەققىنى پىلانلىق تىزگىنلەش بارلىق خىراجەتنى دەللەلەپ، ھەممە خىراجەتنى ھۆددىگە بېرىپ باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىلدى، ئاشلىق سىستېمىسىدىكى مالىيە كىرىم - چىقىمنى باشقۇرۇش ھوقۇقى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى، ئاشلىق سودا كارخانىلىرىنىڭ مالىيە كىرىم-چىقىمى مەركەز مالىيىسىنىڭ خام چوتىغا كىرگۈزۈلدى.

ئاشلىق مالىيىسىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، پايدا - زىيان تۇراقسىز بولۇپ، جايلارنىڭ مالىيە كىرىم - چىقىمىغا تەسىر يەتكۈزدى. 1962 - يىلدىن باشلاپ، ئاشلىق كارخانىلىرىنىڭ مالىيە كىرىم - چىقىمى مەركەزنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، مەركەزنىڭ مالىيە خام چوتىغا كىرگۈزۈلدى. 1971 - يىلى ئاشلىق كارخانىلىرىنىڭ مالىيە كىرىم - چىقىمى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭ بىرتۇتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، مالىيىدە كۆرۈلگەن زىيانغا تولۇقلىما بېرىلدى، يەرلىك مالىيە ئورۇنلىرى بەلگىلەنگەن چارە بويىچە ئىجرا قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ۋىلايەتتىكى ئاشلىق تارماقلىرىنىڭ مالىيە پىلانىدىكى ئاساسلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلەر ۋە تۈرلۈك مالىيە كىرىم - چىقىملارنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالى جايلاردىكى ئالاقىدار تارماقلارغا يوللىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كۆپىنچىسى ئاپتونوم رايوندىكى ئاساسلىق تارماقلارغىمۇ يوللاندى. مالىيە تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن، مالىيە كىرىم - چىقىمى بىلەن ئاشلىق باشقۇرۇش جەھەتتە ئاشلىق پۇلىنى ئېسىپ قويىدىغان مەسىلە كېلىپ چىقتى. مالىيە مىنىستىرلىكى، سودا مىنىستىرلىكى 1974 - يىل 3 - ئايدا ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، ئاشلىق، ياغ پىششىقلاش پۇلىنى ئاشلىق كارخانىلىرىنىڭ زىيىنىدىن ئايرىۋېتىپ، مالىيە مىنىستىرلىكىنىڭ خام چوتىغا كىرگۈزۈش، سودا مىنىستىرلىكى بىر تۇتاش باشقۇرۇشنى قارار قىلدى.

1980 - يىل 2 - ئايدا گوۋۇيۈەن شۇ يىلدىن باشلاپ «كىرىم - چىقىمنى ئايرىش، دەرىجە بويىچە ھۆددىگە بېرىش» تىن ئىبارەت ئاشلىق مالىيە تۈزۈلمىسىنى ۋە «قازانىنى ئايرىپ تاماق ئېتىپ يېيىش» نى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى. ئاشلىق كارخانىلىرىنىڭ مالىيىسى جايلار ۋە مەركەز مالىيىسىنىڭ دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى، مەركەزنىڭ مالىيە خام چوتىغا كىرگۈزۈلۈپ، سىياسەت خاراكتېرلىك تولۇقلىما قاتارىدا مۇئامىلە قىلىندى.

1983 - يىلدىن باشلاپ «مالىيىنى ھۆددىگە بېرىشنى ئۈچ يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئارتىپ كەتكەن چىقىمنى ئۆزلىرى تولۇقلاش، ئاشقان كىرىم ئۆزىگە قېلىش، ئاشلىق سېتىۋېلىش، سېتىش ۋە يۆتكەش ۋەزىپىسىنىڭ ئوخشىشىق ئورۇندىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش بەلگىلەندى.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1986 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ئاشلىق كارخانىلىرىنىڭ مالىيىسىنى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا چۈشۈرۈپ بېرىش، شۇ جايلارنىڭ مالىيە خام چوتىغا كىرگۈزۈشنى قارار قىلدى. 6 - ئاينىڭ باشلىرىدا قەشقەر ۋىلايىتى كارخانىلارنىڭ مالىيىسىنى ناھىيە (شەھەر) مالىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا چۈشۈرۈشنى قارار قىلدى. چۈشۈرۈش دائىرىسى مۇنداق بولدى: (1) ئاشلىق سودا ئورۇنلىرى تەكسە ياھادا ساتقان ئاشلىق ۋە يافقا بېرىلمىدىغان تولۇقلىما (زاپاس ئاشلىق، ياغ ھەققى، ياھا ئۈستۈرۈش ياردىمى ۋە زىيان تولۇقلىمىسى شۇنىڭ ئىچىدە)؛ (2) ئاشلىق سودا كارخانىلىرى كېلىشىم ياھادا ساتقان ئاشلىق، ياغدىن كېلىپ چىققان پايدا - زىيان؛ (3) ئاشلىق، ياغ پىششىقلاش، يېمەكلىك ۋە يەم-

خەشەك پىششىقلاش، توشۇش قاتارلىق كارخانىلار؛ (4) دۆلەت چىقىم قىلىپ بېرىدىغان ئاشلىق، يانفا قوشۇلغان باھا؛ (5) ئاشلىق كارخانىلىرى ئۆزلىرى مەبلەغ توپلاپ سالغان تۇراقلىق مۇلۈك ۋە پېشلايدىغان، ئۆزگەرتىدىغان مەبلەغ سېلىش پىلان كۆرسەتكۈچى؛ (6) ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق ئىدارىسى بۇرۇن باشقۇرىدىغان مۇلۈك زىيىنىنى ھېسابتىن كۆتۈرۈۋېتىش ھوقۇقى.

2 §. مالىيە باشقۇرۇش

1. مەبلەغ باشقۇرۇش

1) تۇراقسىز مەبلەغ　قەشقەر ۋىلايىتىدە تۇراقسىز مەبلەغنى پىلانلىق باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى، بۇ خىل باشقۇرۇش پەقەت تاۋار ئوبوروتى ۋە ئاشلىق، ياغ پىششىقلاپ ئىشلەشكىلا تەدبىقلاندى، ئاساسىي قۇرۇلۇش، تۇراقلىق مۇلۈك سېتىۋېلىش ۋە باشقا مالىيە خاراكتېرلىك چىقىملارغا تەدبىقلانمىدى، «پۇل بىلەن مال ھېسابات ئېنىق بولۇش» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلدى.

ئاشلىق مىنىستىرلىكى 1962 - يىل 1 - ئايدا «ئاشلىق سودا كارخانىلىرىنىڭ تۇراقسىز مەبلىغىنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى تولۇقلىما بەلگىلىمە» ۋە تاۋار مەبلىغىدىن باشقا مەبلەغ نورمىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش توغرىسىدا بىرلەشمە ئۇقتۇرۇش» چىقاردى، ۋىلايەت تۇراقسىز مەبلەغنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى.

1989 - يىلى ئاشلىق ئوبوروتىنى باشقۇرۇش تەرتىپكە سېلىندى، «ئاشلىقنى يالغاندىن سېتىۋېلىش، يالغاندىن سېتىش» قاتارلىق ۋاستىلاردىن پايدىلىنىپ تەكسە باھادىكى ئاشلىق، ياغنى ھاينىغا سېتىش قىلمىشى قاتتىق چەكلەندى، ئاشلىق بېلىتىنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى، ئاشلىق بېلىتىنى ۋە ئاھالىلەرنىڭ ئاشلىق سېتىۋېلىش كۆرسەتكۈچىنى ھاينىغا سېتىش قاتتىق چەكلەندى، تەكسە باھادىكى ۋە كېلىشىم باھادىكى ئاشلىق، ياغنى ئالماشتۇرۇش قاتتىق تىزگىنلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەكسە باھادىكى ئامباردىكى ئاشلىق، ياغنى باشقۇرۇش يەنمۇ كۈچەيتىلدى، ئاشلىق، ياغنىڭ خورىشى ۋە مال - مۇلۈككە يېتىدىغان زىيان ئازايتىلدى، نامۇۋاپىق ئاشلىق سودىسى تەرتىپكە سېلىندى. تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، شۇ يىلى ۋىلايەتتە ئاشلىق سېتىۋېلىش، سېتىش، يۆتكەشنى مۇددەگە بېرىش كۆرسەتكۈچىدە بۆسۈش بولمىدى، تىجارەت خاراكتېرلىك زىيان ئازايتىلدى. مالىيەدىن چىققان ئوشۇقچە زىيان، ئېسىپ قويۇلغان ھېساب 12 مىليون 760 مىڭ يۈەنگە يەتتى، ھەر تونىنا ئاشلىقنىڭ تىجارەت خىراجىتى 25.68 يۈەن بولۇپ، ئاپتونوم رايونىنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن تۆۋەن بولدى.

2) مەخسۇس فوندنى باشقۇرۇش　مەخسۇس فوند ئادەتتە تۇزۇلمىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇردى. 1957 - يىلى ھېسابلاپ ئامورتىزاتسىيە ئېلىنمىدىغان فوند بىلەن چوڭ رېمونت فوندىلا بار ئىدى، ئەينى چاغدا ھېسابلاپ ئامورتىزاتسىيە ئېلىنمىدىغان فوندنىڭ ھەممىسى دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇلدى، چوڭ رېمونت فوندى ھەر ئايدا ساقلاش چارىسى بويىچە، بىۋاستە خىراجەتكە كىرگۈزۈلدى، ئەگەر خىراجەتكە تەسىر يەتكۈزسە، مۇددەتكە بۆلۈپ ھېسابتىن كۆتۈرۈۋېتىلدى، لېكىن 12 ئايغا چېچىش تەلەپ قىلىنىدى، يىل ئاتلاپ كەتسىمۇ رۇخسەت قىلىنىدى.

ئاشلىق مىنىستىرلىكى 1962 - يىل 1 - ئاينىڭ 23 - كۈنى «ئاشلىق كارخانىلىرىنىڭ تۆت تۈرلۈك خىراجىتىنى ئاجرىتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى، بۇ 4 تۈرلۈك خىراجەت تۆۋەندىكىچە: تېخنىكا تەشكىللەش تەدبىرى خىراجىتى، يېڭى مەھسۇلاتلارنى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى، ئەمگەك بىخەتەرلىك قوغداش تەدبىرى خىراجىتى، پارچە تۇراقلىق مۇلۈكنى سېتىۋېلىش خىراجىتى (ئاددىي ئامبار-

لاپاسلارنى ياساش خىراجىتىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە). بۇ 4 تۈرلۈك خىراجەتنى دۆلەت مالىيىسى تەكشۈرۈپ دەللىلىگەندىن كېيىن مەخسۇس مەبلەغ ھېسابىدا ئاجرىتىپ بېرىدى، بۇ ئۇسۇل 1966 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتى.

ئاشلىق مىنىستىرلىكى 1967 - يىل 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى «ئاشلىق كارخانىلىرىنىڭ تۇراقلىق مۇلكىنىڭ ئاساسىي ئامورتىزاتسىيە فوندىنى ئاجرىتىشى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى. ئاجرىتىش ئۇسۇلىنى ئاشلىق تارماقلىرى تەكشۈرۈپ بېكىتتى، ئاپتونوم رايون تۈتۈپ قالىدىغان قىسمى ئادەتتە ئاساسىي ئامورتىزاتسىيە فوندىنىڭ %30 دىن كەم بولمىدى. مالىيە مىنىستىرلىكى، دۆلەت پىلان كومىتېتى 1978 - يىل 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى «دۆلەت مالىيىسىگە بىر قىسىم كارخانىلارنىڭ ئاساسىي ئامورتىزاتسىيە فوندىنى مەركەزلەشتۈرۈش توغرىسىدا كونكرېت بەلگىلىمە» نى تارقاتتى، ئاشلىق كارخانىلىرى ئاجرىتىدىغان ئاساسىي ئامورتىزاتسىيە فوندىنىڭ ھەممىسى كارخانىلارنىڭ ئىشلىتىشىگە قالدۇرۇلدى.

1977 - يىلدىن بۇرۇن مەخسۇس ئاددىي قۇرۇلۇش تۈرى تەسىس قىلىنمىغانىدى، 1978 - يىلى ئاددىي قۇرۇلۇش مەخسۇس خىراجىتى كۆپەيتىلدى، بۇ خىراجەت ئاساسلىقى، ئامبار، ئۇن دۇكىنى، ياغ باكى، ئاشلىق، ياغلىق پارچە قاچىلاش - توشۇش ئۇسكۇنىسى، مال مەيدانى، قورۇق تام، قۇرۇتۇش مەيدانى قاتارلىق قۇرۇلۇشلارغا ئىشلىتىلدى. ۋىلايەت ئاددىي قۇرۇلۇش خىراجىتى توغرىسىدا ھەر يىلى پىلان يوللىدى. ھەر دەرىجىلىك ئاشلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى مەسئۇل تارماقلار بىلەن مالىيە، بانكا ئورۇنلىرى بۇ خىراجەتنىڭ ئىشلىتىلىشىنى پىلاندىكى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئاساسەن نازارەت قىلدى، باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىشكە، ئارتۇق چىقىم قىلىشقا رۇخسەت قىلىنمىدى، يىل ئاخىرىدا ئېشىنچا بولسا، كېلەر يىللىق پىلان ئۈچۈگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ داۋاملىق ئىشلىتىلدى. 1978 - يىلى ۋىلايەتتە كارخانا فوندىنى ئاجرىتىپ ئىشلىتىش چارىسى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى، ئاشلىق كارخانىلىرىدىكى مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان ئورۇنلار يۇقىرى چۇشۇرگەن يىللىق پىلان - كۆرسەتكۈچلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇندىتىش ئاساسىدا، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ماتاش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ %5 ى بويىچە كارخانا فوندى تۈتۈپ قالما بولىدىغان بولدى. 1978- يىلى ۋىلايەتتە ئاجرىتىلغان فوندىنى ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق ئىدارىسى بىر تۈتاش ئاجرىتىۋالدى ھەمدە ئورۇنلاشتۇرۇپ چۇشۇرۇپ بەردى.

ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق ئىدارىسى 1980 - يىلى «ھەر خىل مۇكاپات تۈتۈپ قېلىنغاندىن كېيىنكى ماتاش ئومۇمىي سوممىسى بويىچە كارخانا فوندى تۈتۈش قاتارلىق مەسىلەرنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، كارخانا فوندىنى ئاجرىتىش ئۇسۇلىغا تۈزىتىش كىرگۈزدى، يەنى: ھەرخىل مەبلەغلەر تۈتۈپ قېلىنغاندىن كېيىن ماتاش ئومۇمىي سوممىسىغا سۈندۇرۇپ كارخانا فوندى ئاجرىتىلدى. 1980 - يىلدىن باشلاپ ۋىلايەت بويىچە كارخانا فوندىنىڭ ھەممىسىنى ۋىلايەت بىرتۈتاش ئاجراتتى ھەمدە ئىشلىتىشكە ئورۇنلاشتۇردى.

1980 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە پاراۋانلىق فوندى ماتاش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ %11 ى بويىچە ئاجرىتىلىپ، بىۋاستە تەننەرخكە كىرگۈزۈلدى، ئاساسلىقى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تىببىي داۋالىنىش خىراجىتى، پاراۋانلىق خىراجىتى، تۇرمۇشتا قىينىلىپ قالغانلارغا ياردەم بېرىش خىراجىتى، ئاشخانىنىڭ مۇئەسسەسلىرى، كوللېكتىپنىڭ پاراۋانلىق مۇئەسسەسلىرى چىقىمىغا ۋە باشقا چىقىملارغا ئىشلىتىلدى.

2. تەننەرخنى باشقۇرۇش

1958 - يىلدىن باشلاپ ئاشلىق كارخانىلىرىنىڭ تاۋار ئوبوروت خىراجىتىدە قانچىلىك چىقىم قىلىنغان بولسا، شۇنچىلىك ئاتچوت قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، مەسئۇل تارماقلارنىڭ خىراجەت پىلانىنى جەزمەن تۈزۈشى، پىلان ۋە كۆرسەتكۈچنى دەرىجىمۇ دەرىجە تەستىقلىشى، پىلانىنى يىلدا بىر قېتىم تەكشۈشى، تەستىقلانغان پىلاندىكى چىقىمنى خالىغانچە ئاشۇرۇۋەتمەسلىكى، خىراجەت چىقىمىنى قاتتىق تىزگىنلىشى

بەلگىلەندى. 1962 - يىلى ئۆلايەت بويىچە خىراجەت چىقىمىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 4 مىليون 440 مىڭ يۈەنگە، 1966 - يىلى 4 مىليون 880 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 1971 - يىلدىن باشلاپ تەدرىجىي كۆپەيتىلدى، 1975 - يىلى 6 مىليون 410 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 1980 - يىلى 29 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1975-يىلدىكىدىن %460.84 ئاشتى، 1986 - يىلى 42 مىليون 180 مىڭ يۈەنگە، 1990 - يىلى 65 مىليون 930 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

3. پايدىدىن ئۈلۈش قالدۇرۇش ۋە سىياسەت خاراكتېرلىك تولۇقلىما يارده‌م

1) پايدىدىن ئۈلۈش قالدۇرۇش　يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردىن 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە، ئۆلايەت تەۋەسىدىكى ئاشلىق، ياغ سانائىتى كارخانىلىرىدا ھاۋالە بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەش ئۈسۈلى يولغا قويۇلدى، سودا كارخانىلىرىنىڭ زىممىنى پايدىنىڭ ھەممىسىنى يۇقىرىغا تاپشۇرۇش ئارقىلىق تولۇقلاپ بېرىلدى. 1981 - يىل 1 - ئايدا (1) ئەسلىدە تەننەرخ ئىچىدىن چىقىم قىلىنىدىغان مۇكاپاتنى كارخانىنىڭ ئۆلچەملىك ماتاش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ %8 ىدىن %12 نىگىچە بولغان نىسبەت بويىچە ھېسابلاش؛ (2) ئاساسلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلەرنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن ئاجرىتىلىدىغان كارخانا فوندىنى ئەڭ كۆپ بولغاندىمۇ ئۆلچەملىك ماتاش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ %5 ى دائىرىسىدىن ئاشۇرۇۋەتمەي بېكىتىش؛ (3) يېڭى مەھسۇلاتلارنى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى پايدا ئومۇمىي سوممىسىنىڭ %1 ى بويىچە ھېسابلاش بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلۇش قالدۇرۇلغان پايدىنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى توغرىسىدا چۈشەنچە بېرىلدى، كارخانىنىڭ مۇكاپاتقا ئىشلىتىدىغان قىسمى كارخانىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆلچەملىك ماتاش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ %2 ى بويىچە ھېسابلاندى، كوللېكتىپ پاراۋانلىقىغا ئىشلىتىلىدىغان قىسمى ئەسلىدىكى بەلگىلىمە بويىچە ئاجرىتىلغان كارخانا فوندىنىڭ %30 ى بويىچە ھېسابلاندى، قالغىنى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش فوندىغا ئىشلىتىلدى. لېكىن كارخانا تارقاتقان يىللىق مۇكاپات سوممىسى شۇ كارخانىنىڭ بىر يىرىم ئايلىق ئۆلچەملىك ماتاش ئومۇمىي سوممىسىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى بەلگىلەندى.

1983 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئاشلىق سودا كارخانىلىرىدا مالىيىنى ھۆددىگە بېرىش چارىسى يولغا قويۇلدى، ئاشلىق، ياغ سانائىتى كارخانىلىرىنىڭ پايدىسىغا قارىتا بەلگىلىمە بويىچە كارخانىنىڭ زىممىنى ھېسابىغا تۆتۈپ قېلىشتىن باشقا، قالغان قىسمىنىڭ ھەممىسىنى تۆتۈپ قېلىش چارىسى قوللىنىلدى، ئاشلىق، ياغ سانائىتى كارخانىلىرىنىڭ تۆنجى قەدەملىك «پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش» ئىسلاھاتىغا قاتناشتۇرۇلمايدىغانلىقى بەلگىلەندى. 1985 - يىل 1 - ئايدا ئۆلايەتتىكى ئاشلىق، ياغ كارخانىلىرىنىڭ ھەممىسىدە 2 - قەدەملىك «پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش» چارىسى بويىچە پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش يولغا قويۇلدى، بۇ چارە 1990 - يىلىمۇ ئىجرا قىلىندى.

2) سىياسەت خاراكتېرلىك تولۇقلىما يارده‌م　50 - يىللاردىن 60 - يىللارغىچە ئۆلايەتتىكى ئاشلىق كارخانىلىرىدا ئازراق پايدا كۆرۈلدى. 1972 - يىلدىن باشلاپ پىلاندىن ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىنغان ئاشلىق، ياغقا باھا قوشۇپ بېرىش بەلگىلىمىسى ئىجرا قىلىندى، غەللە - پاراق ۋە ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى 5 يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك ئاساسىدا، دېھقانلار غەللە - پاراق ۋە ئاشلىق سېتىپ بېرىش سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن ئارتۇق تاپشۇرغان ئاشلىققا باھا قوشۇپ بېرىلدى، بۇغدايغا %60، ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن ئارتۇق تاپشۇرغان ئاشلىققا باھا قوشۇپ بېرىلگەن كۆممىقوناققا %50 باھا قوشۇلدى. 1974 - يىلى ئارتۇق سېتىۋېلىنغان ئاشلىق، ياغلىق دانغا قوشۇپ بېرىلگەن

باھا ئايرىم ھېسابلىنىپ دەرىجىمۇ دەرىجە يۇقىرىغا يوللاندى. 1980 - يىلدىن باشلاپ ئاشلىق، ياغلىق دانغا قوشۇپ بېرىلىدىغان باھانى ئاساسىي قاتلامدىكى ئورۇنلار ھەر يىلى قوشۇلغان ئەمەلىي سان بويىچە ۋىلايەت ۋە ئاپتونوم رايونغا يوللىدى، مەركەز مالىيىسى بۇنى تەكشۈرۈپ دەللىلگەندىن كېيىن دەرىجىمۇ دەرىجە تولۇقلاپ تارقىتىپ بەردى. 1986 - يىلى ھەر 10 مىڭ كىلوگرام ئاشلىققا 5265 يۈەن، 1990 - يىلى 5359 يۈەن تولۇقلاپ بېرىلدى.

§ 3 . باھا باشقۇرۇش

1950 - يىلى يەر ئىجى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، غەللە - پاراق تاپشۇرۇش باشلاندى. قەشقەر ۋىلايىتى بىر جىلىق بۇغداينىڭ باھاسىنى 1013.99 يۈەن (كونا پۇل) قىلىپ بېكىتتى. شۇ يىلى 9 - ئايدا ۋىلايەتلىك سودا شىركىتى ئاشلىق باھاسىنى ئۆستۈردى. بۇ چاغدا نۇرغۇن ئاشلىق ئامبارلاشتۇرۇلغاچقا، ۋىلايەتتىكى ناھىيىلەرنىڭ ئاشلىق باھاسىدا داۋالغۇش بولدى. ۋىلايەتلىك ئاشلىق ئىدارىسى 1953 - يىل 1 - ئايدىن 3-ئايغىچە ئاشلىق باھاسىنى 3 قېتىم تەڭشىدى، ھەر بىر جىلىق بۇغداينىڭ باھاسى 1250 يۈەن (كونا پۇل) بولدى. 1954 - يىلى «سۈپىتى ياخشى ئاشلىققا يۇقىرى باھا قويۇش، باھاسىنى دەرىجىسىگە قاراپ بېكىتىش» تىن ئىبارەت ئاشلىق سېتىۋېلىش باھا سىياسىتىگە ئاساسەن، يېزىلار بىلەن شەھەرلەرنىڭ پەسىللىك باھا پەرقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇ يىلى پىلان بويىچە سېتىۋېلىش، تەمىنلەش باشلانغان تۇنجى يىل بولۇپ، ئاشلىق باھاسىنىڭ تەڭشىلىشى سەۋەبىدىن پۇتكۈل بازاردىكى مالالارنىڭ باھاسىدا داۋالغۇش كېلىپ چىقىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئاشلىق دەرىجىسىدىكى باھا پەرقىلا تەڭشەلدى، ياغلىق دان باھاسى مەھسۇلات مىقدارىغا ۋە باشقا ئاشلىق تۈرلىرىنىڭ باھا نىسبىتىگە ئاساسەن بېكىتىلدى.

1956 - يىلى «مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگەرتمەسلىك، ئايرىم تەڭشەش» قائىدىنىغا ئاساسەن، ئاشلىق، ياغلىق دانىنى سېتىۋېلىش باھاسى ۋە سېتىش - تەمىنلەش باھاسى تەڭشەلدى. ئاشلىق نازارىتى 1961 - يىلى «ئاشلىق سېتىۋېلىش باھاسىنى ۋە ياغ، ياغلىق دان سېتىۋېلىش باھاسىنى ئۆستۈرۈش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى، ۋىلايەت ئاشلىق سېتىۋېلىش باھاسىنى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 20% ئەتراپىدا ئۆستۈرۈشنى، ئاشلىقنى بىرتۇتاش سېتىش باھاسىنى ۋاقتىنچە تەڭشىمەسلىكنى، ياغلىق دانىنى بىرتۇتاش سېتىش باھاسىنى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 22.22% ئۆستۈرۈشنى قارار قىلدى. ئاشلىق نازارىتى 1966 - يىل 4 - ئايدا «1965 - يىللىق ئاشلىق ھوسۇلىنى ئاشۇرغانلار، نورمىدىن ئاشۇرۇپ سېتىۋالغانلارنى مۇكاپاتلاش چارىسى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، مۇكاپاتنى ھېسابلاش ئۈسۈلىدا 20% لىك قوشۇلما باھانى چىقىرىۋەتكەندىن باشقا، نورمىدىن ئاشۇرۇپ سېتىۋالغانلارغا ئەسلىدىكى سېتىۋېلىش باھاسىنىڭ 25% ى بويىچە مۇكاپات بېرىشنى بەلگىلىدى. 1966 - يىل 9 - ئايدا يېزىلاردىكى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش باھا سىياسىتىدە ئۇرۇقلۇق ئاشلىق، يەم - خەشەك ئاشلىقى، تولۇقلىما ياردەم ئاشلىقى ۋە ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى مۇكاپات ئاشلىقى ھېسابىدا تەمىنلەشتە بىرتۇتاش سېتىش باھاسى بويىچە تەمىنلەش، ئاشلىق تۈرلىرىنى ئالماشتۇرۇشتا ئاشلىققا ئاشلىق بېلىتى تېگىشىش، ئوبوروت ئاشلىقىنى سېتىۋېلىش ۋە تەمىنلەش ئاشلىقىنى يىغىۋېلىشتا بىرتۇتاش سېتىۋېلىش باھاسى بويىچە باھا قويۇش بەلگىلەندى. ياغلىق دان ئۇرۇقىنى تەمىنلەشتە بىرتۇتاش سېتىپ بېرىش باھاسىنى ئاساس قىلىش، يىغا ياغلىق دان تېگىشىش، ياغ سېتىۋېلىشتا بىرتۇتاش سېتىپ بېرىش باھاسى بويىچە 7% تۆتۈپ قېلىپ باھا قويۇش، ياغلىق دان سېتىشتا بىرتۇتاش سېتىپ بېرىش باھاسى بويىچە باھا قويۇش بەلگىلەندى. شۇ يىلى شەھەر - يېزىلاردا ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش باھا سىياسىتى بېكىتىلدى، يېرىك ئاشلىق (دېھقانچىلىق ۋە غەيرىي دېھقانچىلىق دەپ ئايرىلمىدى) بىلەن تەمىنلەشتە باھا تەتۈر

قويۇلغان بولسا، ھەممىسىگە بىرتۇتاش سېتىۋېلىش باھاسى بويىچە باھا قويۇش، تەتۇر باھا قويۇلمىغان بولسا بىرتۇتاش سېتىپ بېرىش باھاسى بويىچە باھا قويۇش، تەمىنلەنگەن يېرىك ئاشلىق (دېھقانچىلىق ۋە ھەيرى دېھقانچىلىق دەپ ئايرىلمىدى) ۋە تەييار ئاشلىقنىڭ ھەممىسىگە ناھىيە بازىرىدىكى بىرتۇتاش سېتىپ بېرىش باھاسى بويىچە باھا قويۇش، شەھەر بىلەن يېزىلاردا ئوخشاش باھانى ئىجرا قىلىشنى بەلگىلىدى. شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 22 - كۈنى يېڭى ئاشلىق بازارغا كىرگەندە ئاشلىقنى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش باھاسىنى ئۆستۈرۈش بەلگىلەندى. ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتى 1979 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پىلان كومىتېتى، ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ «ئاشلىق ۋە ياغ، ياغلىق دائىنى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش باھاسىنى تەڭشەش توغرىسىدىكى لايىھە»نى تارقاتتى، شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن شىنجاڭدا ئوخشاش باھا يولغا قويۇلدى. ئاشلىقنى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش باھاسى ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىن، بىرتۇتاش سېتىپ بېرىش باھاسى ئۆزگەرتىلمىدى، لېكىن يېزىلارنىڭ ئوبوروت ئاشلىقى، ئاردىيەت بېرىش ئاشلىقى، ئۇرۇقلۇق ئاشلىقى، مۇكاپات ئاشلىقى، ئالماشتۇرۇش ئاشلىقى، يەم - خەشەك ئاشلىقى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ۋاكالىتەن ساقلىغان ئاشلىق، ئۆتكەلدىن ئۆتۈۋېلىش ئاشلىقى ۋە ئامبارغا قايتۇرۇلغان ئاشلىق قاتارلىق ئاشلىقلارنىڭ سېتىۋېلىش باھاسى بىلەن سېتىش باھاسى تەتۇر قويۇلغان بولسا، بىرتۇتاش سېتىۋېلىش باھاسىنى ئاساس قىلىش؛ تەتۇر قويۇلمىغان بولسا، بىرتۇتاش سېتىپ بېرىش باھاسىنى ئاساس قىلىش بەلگىلەندى. 1984 - يىلى شۇ يىلى كۈزلۈك ئاشلىقنى سېتىۋېلىپ ئامبارلاشتۇرۇشتا شىنجاڭ بويىچە بىرتۇتاش «يەتتىدە ئۈچ ئۆلۈش» لۇك نىسبەت بويىچە باھا قويۇپ سېتىۋېلىش بەلگىلەندى. شۇ يىلى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، توختام بويىچە سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى، يېزىلار تەمىنلىنىدىغان ئاشلىق، ياغقا قارىتا سېتىۋېلىش ۋە سېتىشتا ئوخشاش باھا قويۇش بەلگىلەندى. توختام بويىچە سېتىۋېلىنىدىغان ئاشلىق «يەتتىدە ئۈچ ئۆلۈش» لۇك نىسبەت بويىچە باھا قويۇپ سېتىۋېلىندى، نورمىدىن ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىنغان قىسمىغا باھا قوشۇپ بېرىش دائىرىسىدە بۇغدايغا ئەسلىدىكى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش ئاساسىي باھاسىغا 60% باھا قوشۇش، گۈرۈچ ۋە كۆمىسقوناقلا ئەسلىدىكى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش باھاسىغا 50% باھا قوشۇش بەلگىلەندى. سۇ يېغى ۋە ياغلىق دائىنى يەنىلا پىلان بويىچە سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى، سېتىۋېلىش باھاسىنى يېكىتىش ئۆسۈلىدا سۇ يېغى ۋە ياغلىق دائىنى پىلانلىق سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى. بۇنىڭدا چىگىتكە «تۆتتە ئالتە ئۆلۈش» لۇك نىسبەت بويىچە باھا قويۇشتىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسىگە «ئالتىدە تۆت ئۆلۈش» لۇك نىسبەت بويىچە باھا قويۇش چارىسى قوللىنىلدى. باھا قوشۇش ھەجمى جەھەتتە ئەسلىدىكى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش باھاسى ئاساسىدا 50% باھا قوشۇلدى. 1989 - يىل 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ۋىلايەتلىك ئاشلىق باشقارمىسى، مال باھا باشقارمىسى، مالىيە باشقارمىسى «1989 - يىلى قىسمەن ئاشلىق ۋە ياغلىق دائىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسىنى تەڭشەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، قىسمەن ئاشلىق، ياغلىق دائىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسىنى تەڭشىدى، يەنى 1989 - يىلى ئاشلىق سېتىۋېلىش باشلانغاندىن تارتىپ، ھەر 50 كىلوگرام ئاشلىق، ياغلىق دائىنى ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىنكى (ئوتتۇرا دەرىجىلىك) نىسبەت بويىچە سېتىۋېلىش بەلگىلەندى.

§ 4 . سۇپەت تەكشۈرۈش

1981 - يىلىنىڭ بېشىدا قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاشلىق باشقارمىسىدا مەركىزىي لابوراتورىيە ئىشخانىسى تەسىس قىلىنىپ، ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ئاشلىق، ياغلىق دائىلرىنىڭ سۇپىتىنى تەكشۈرۈش، دەرىجىسىنى بېكىتىش ۋە كېسىم قىلىش كەسپىگە مەسئۇل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەشقەر شەھىرى، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت، مارالبېشى، يوپۇغا، يېڭىسار، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىرىدە ناھىيە

دەرىجىلىك لابوراتورىيە ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، شۇ جايدا سىنىۋېلىنغان، سىنىلغان، يۇتكىلىدىغان، ساقلىنىدىغان، پىششىقلىنىدىغان ئاشلىق، ياغلىق دانىنىڭ سۈپىتىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىنىدى، ئاساسىي قاتلام ئاشلىق پونكىتلىرىغىمۇ ئاشلىق، ياغلىق دانىنى تەكشۈرىدىغان 1 — 2 خادىم سەپلىنىپ، ئاشلىق سىغىمچانلىقى، ساپ ئاشلىق نىسبىتى، ساپ سۈپەت نىسبىتى، نەملىكى يۇقىرى ئاشلىق، ياغلىق دانىنىڭ نەملىكى قاتارلىق ئاساسلىق كۆرسەتكۈچلەرنى ئەسۋاب - ئۇسكۇنىلەردىن پايدىلىنىپ تەكشۈرۈشكە مەسئۇل قىلىنىدى. 1990 - يىلغا قەدەر، ۋىلايەتتىكى ھەر دەرىجىلىك ئاشلىق، ياغلىق دان تەكشۈرۈش ئاپپاراتلىرىغا لابورانت، تەكشۈرۈش خادىمىدىن 150 ى سەپلەندى.

1. سۈپەت تەكشۈرۈش ئۇلچىمى

50 - يىللاردا ئاشلىق، ياغلىق دان سۈپىتىنىڭ بىرلىككە كەلگەن تەكشۈرۈش ئۇلچىمى يوق ئىدى، ئاساسلىقى، نەملىكى، ئارىلاشما ماددىلار ۋە تولۇق پىتىلمىگەن دانچىگە ئاساسەن، شۇ جايدا شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئاشلىق بويىچە دەرىجىسى بېكىتىلەتتى. كېيىن «ئەڭ تۆۋەن دەرىجە» ئۇلچىمى قوللىنىلدى، يەنى نەملىكى، ئارىلاشما ماددىلار دەرىجە بېكىتىش ئاساسى قىلىنىدى، ئۇلچەمدىن بىر دەرىجە تۆۋەن بولسا، دەرىجىسى بىر دەرىجە تۆۋەنلىتىلدى، ئۇلچەمدىن يۇقىرى بولسا، دەرىجىسى ۋە باھاسى يۇقىرىلىتىلمىدى. 1960 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، ناھىيە (شەھەر) لەردە يېرىم دەرىجە تۈزۈمى، باھاسىنى يېرىم يۇقىرىلىتىلمىدى. دەرىجە يۇقىرىلىتىش ياكى چۈشۈرۈش چارىسى قوللىنىلدى، يەنى بۇغداينىڭ سىغىمچانلىقى، كۆممىقوناقلىنىڭ ساپ ئاشلىق نىسبىتى ئاساسىي تۈر قىلىنىپ دەرىجىسى بېكىتىلدى، نەملىكى، ئارىلاشما ماددىلار، تولۇق پىتىلمىگەن دانچە تىزگىنلىنىدىغان تۈرلا قىلىنىدى، ئۇلچەمدىن يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولغاندا، باھاسى ئۈستۈرۈلدى ياكى چۈشۈرۈلدى. دەرىجە تۈزۈمىنى ئۇلچەش ئۈسۈللىدا، ئاساسلىقى، سەزگۈ ئەزالىرى ئارقىلىق بېكىتىلدى، يەنى: كۆرۈش سېزىمى ئارقىلىق دانچە شەكلى، رەڭگى، تولۇش دەرىجىسى، تولۇق پىتىلمىگەن دانچە، ئارىلاشما ماددا قاتارلىقلار كۆزىتىلدى؛ تېگىش سېزىمى ئارقىلىق ئاشلىق ۋە ياغلىق دانىنىڭ قۇرۇق-ھۆللۈكى، سىلىقلىق دەرىجىسى، توپا - قۇم تەركىبى ئىگىلەندى؛ پۇراش سېزىمى ئارقىلىق ئاشلىق، ياغلىق دانىدا غەيرىي پۇراق بار - يوقلۇقى تەكشۈرۈلدى؛ دانچىلەرنى چىشلەش ئارقىلىق نەملىكىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىنىدى.

60 - يىللاردا «ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى باھالاش، ئاشلىق پونكىتى بېكىتىش» ئاساسىدىكى سۈپەت تەكشۈرۈش ئۈسۈلى ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلدى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى دەرىجىسىنى دەسلەپكى قەدەمدە باھالاپ بېكىتكەندىن كېيىن، ئاشلىق پونكىتى قايتا تەكشۈرۈپ بېكىتتى. ئاشلىق، ياغلىق دانىنىڭ دەرىجىسىنى بېكىتىش پرىنسىپى جەھەتتە، بۇغداينىڭ دەرىجىسىنى بېكىتىشتە ئارىلاشما ماددىلار چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىنكى بۇغداينىڭ سىغىمچانلىقى ۋە ئېغىرلىقى ئاساس قىلىنىدى؛ شالىنىڭ دەرىجىسىنى بېكىتىشتە يېرىك گۈرۈچ چىقىش مىقدارى ئاساس قىلىنىدى؛ كۆممىقوناقلىنىڭ دەرىجىسىنى بېكىتىشتە ساپ ئاشلىق نىسبىتى ئاساس قىلىنىدى؛ ئاق قوناقلىنىڭ دەرىجىسىنى بېكىتىشتە ساپ ئاشلىق نىسبىتى ئاساس قىلىنىدى؛ تېرىق، چۈجگۈن قوناقلىنىڭ دەرىجىسىنى بېكىتىشتە سىغىمچانلىقى بىلەن ئېغىرلىقى ئاساس قىلىنىدى؛ قىچا، زىغىرلىنىڭ دەرىجىسىنى بېكىتىشتە ساپلىق دەرىجىسى ئاساس قىلىنىدى. سىغىمچانلىقى، ئېغىرلىقى، ساپ ئاشلىق نىسبىتى، ساپلىق نىسبىتى ئەڭ تۆۋەن ئۇلچەمدىن تۆۋەن بولسا، دەرىجىدىن تاشقىرى ئاشلىق، ياغلىق دان قاتاردا مۇئامىلە قىلىش بەلگىلەندى.

1987 - يىلدىن باشلاپ قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاشلىق مىنىستىرلىكى ئېلان قىلغان 12 خىل ئاشلىق، ياغلىق دان سۈپەت ئۇلچىمى ئىجرا قىلىنىدى: ئاشلىق تۈرلىرىدىن ئوتتۇرا دەرىجىلىك بۇغداينىڭ بىرلىك ئېغىرلىقى 770 گرام، تولۇق پىتىلمىگەن دانچە 6%، ئارىلاشما ماددا 1%، نەملىكى 12.5%، رەڭگى ۋە پۇرىقى نورمال

بولۇش؛ ئونتۇرا دەرىجىلىك كۆممىقوناقنىڭ ساپ ئاشلىق نىسبىتى %94، ئارىلاشما ماددا %1، نەملىكى %14 (شەرقىي شىمال، ئىچكى موڭغۇل ۋە شىنجاڭ كۆممىقونقىنىڭ %18) بولۇش؛ ساپ چىگىت يېغىنىڭ كىسلاتالىق سۇ تەركىبى ۋە پارغا ئايلىنىشى %0.2≤، ئارىلاشما ماددا %0.1≤، تولۇق يېتىلمىگەن دانچە %0.03≤ بولۇش، پۈراقسىز بولۇش، يانغىن 280℃ قىزىتقاندىن كېيىن رەڭگى قېنىقلاشماسلىق، باشقا نەرسىلەر ئاجرىماسلىق.

1986 - يىلدىن باشلاپ ۋىلايەتتە دۆلەت ئېلان قىلغان ئاشلىق سۈپىتىنىڭ تازىلىق ئۆلچىمى ۋە ئۆلچەش قائىدىسى ئىجرا قىلىنىدى. 1990 - يىل 8 - ئايدا 12 ناھىيە (شەھەر) دىكى 20 ئورۇنىنىڭ بۇغداي ئۇنىدىن 60 خىل نۇسخا ئېلىنىپ تەكشۈرۈلدى، نەتىجىدە بۇغداي ئۇنىنىڭ لايقەتلىك بولۇش نىسبىتى %98، يېرىك، ئىنچىكىلىك دەرىجىسىنىڭ لايقەتلىك بولۇش نىسبىتى %100، كۈل تەركىبىنىڭ لايقەتلىك بولۇش نىسبىتى %85، قۇرۇم نىسبىتىنىڭ لايقەتلىك بولۇش نىسبىتى %57، ئۇن تىلىپىنىڭ لايقەتلىك بولۇش نىسبىتى %100، ماگنىتلىق مېتال بۇيۇمنىڭ لايقەتلىك بولۇش نىسبىتى %100، نەملىكىنىڭ لايقەتلىك نىسبىتى %84 بولدى؛ يانغىن 36 خىل ئەۋرىشكە ئېلىنىپ تەكشۈرۈلدى، نەتىجىدە كىسلاتا لايقەتلىك بولۇش نىسبىتى %100، نەملىكىنىڭ لايقەتلىك بولۇش نىسبىتى %90، ئارىلاشما ماددىلارنىڭ لايقەتلىك بولۇش نىسبىتى %87، قىزىتىپ تەجرىبە قىلىشتا لايقەتلىك بولۇش نىسبىتى %100، سوپۇن تەركىبى نىسبىتى %97، رەڭگى، پۈرىقىنىڭ لايقەتلىك بولۇش نىسبىتى %100 بولدى.

2. ئۆلچەش ئۇسكۇنىسى

1990 - يىلنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئاشلىق لابوراتورىيىلىرىدە ئاساسلىقى، يېرىك ئاشلىق ۋە يانغىق دانىنى ئۆلچەشتە ئەۋرىشكە ئالىدىغان ئۇسكۇنە، تارازا، دانلىق زىرائەتلەرنى تاسقايدىغان غەلۋىر، توك غەلۋىر، ئەۋرىشكە ئايرىش ئۇسكۇنىسى، توك ئارقىلىق قىزىتىش ساندۇقى، توك ئارقىلىق ئېزىش ماشىنىسى، قۇرۇتۇش ماشىنىسى، 61 تېپلىققىچە بولغان بىرلىك ئېغىرلىق، توك بىلەن قىززىتىش، قاينىتىش قازىنى؛ تارتىلغان ئاشلىق ۋە يانغىق دانىنى ئۆلچەيدىغان يۇقىرى تېمپېراتۇرىدا قىزىتىش توك ئوچقى، توك غەلۋىر، ئۇششاق شېغىللارنى ئايرىيدىغان ژارونكا، مىكرولۇق تېمىتىش ئۇرۇنىسى، توك بىلەن ھەربىلەشتۈرۈلىدىغان ئەۋرەتكۈچ، ھەممىباپ توك ئوچاق، مىكرو باروگرافلىق، مىكرولۇق دىستىلەش قۇرۇلمىسى، سوربى ئېكستراكتلاش ئۇسكۇنىسى، مۇزلىتىش - قاتۇرۇش ئۇسكۇنىسى، سپېكتروفوتومېتىر، نەملىكنى تېز تەكشۈرۈش ئۇسكۇنىسى، ماگنىتلىق مېتال بۇيۇملارنى تەكشۈرۈش ئۇسكۇنىسى، دىستىللەش شەكلىدىكى نەملىكنى تەكشۈرۈش ئۇسكۇنىسى، ئاپتوماتىك ئىسمىتىش دوخۇپكىسى، ئېلېكترونلۇق ئېزىش ماشىنىسى، ئون سىڭدە بىر پەرقلىق تارازا، فوتوتارازا، سوربى ئېكستراكتلاش ئۇسكۇنىسى، توك بىلەن قىززىتىش، قاينىتىش قازىنى قاتارلىق ئۇسكۇنىلەر بارلىققا كەلدى.

ئون سەككىزىنچى قىسىم

ئاشقى سودا، سايامەتچىلىك

ئون سەككىزىنچى قىسىم

تاشقى سودا، سایاھەتچىلىك

I باب

تاشقى سودا

قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى قەشقەر شەھىرى بىلەن يەكەن ناھىيىسى قەدىمكى مەشھۇر «غەربىي يۇرت شەھەر دۆلەتلىرى» بولغان سۇلى، ساكاراۋلۇغا تەۋە جايلار بولۇپ، شەرق ۋە غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم سودا توگۇنى ئىدى. غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىلا ساكاراۋۇل قاتارلىق دۆلەتلەر ئوتتۇرا تۇزلەشكىلىك بىلەن قاشتېشى، ئات ـ تۆگە سودىسى قاتارلىق سودا ئالاقىسى ئورناتقان. «موتيەنزى تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، جۇ مۇۋاڭ غەربكە سایاھەت قىلغاندا بۇ جايلارغا بارغان. ئۇ «ساۋنۇ» (ئالىملارنىڭ تەكشۈرۈپ دەللىلىشىچە، «ساۋنۇ» خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى سۇلى، ھازىرقى قەشقەر ئىكەن) غا بارغاندا ئۇ يەرنىڭ سەردارى خۇ (« 戎 ») ئىسىملىك كىشى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، جۇ مۇۋاڭغا 900 ئات، 700 كالا ـ قوي، 100 ھارۋا ئاشلىق تەقدىم قىلغان. جۇ مۇۋاڭ خۇ (« 戎 ») غا جاۋابەن بىر دانە ئالتۇن بۇغا، بىر دانە كۈمۈش بۇغا، 40 دانە ھەر خىل پوتا ـ كەمەر، 400 يۇگەم دورا ـ دەرمەك ھەدىيە قىلغان.

ئېكسپورت قىلىنىۋاتقان ماللار

غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى ۋە گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ سۇلى بىلەن ساكاراۋلۇنىڭ تاشقى سودىسى تەدرىجىي رونۇق تاپتى. «خەننامە ـ غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، يۇمبېن ۋە ياڭگۈەن قوۋۇقلىرىدىن چىقىپ غەربىي يۇرتقا بارىدىغان ئىككىسى يول بار ئىكەن. پىشامشانىڭ يېنىدىكى جەنۇبىي تاغنىڭ شىمالىنىسى بويلاپ دەريادىن ئۆتۈپ غەربكە ماڭسا ساكاراۋلۇغا بارغىلى بولىدىكەن. بۇ جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلىدىكەن؛ جەنۇبىي يول بىلەن غەربكە قاراپ مېڭىپ كۆكئارت تاغلىرىدىن ئۆتسە ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلىگە ۋە بۇخاراغا بارغىلى بولىدىكەن. قاڭقىللارنىڭ

بۇرۇنقى خان ئوردىسىدىن چىقىپ شىمالىي تاغنى بويلاپ دەريادىن ئۆتۈپ غەربكە قاراپ ماڭسا سۇلىغا بارغىلى بولىدىكەن. بۇ يول شىمالىي يول دەپ ئاتىلىدىكەن، شىمالىي يول بىلەن مېڭىپ كۆكئارتتىن ئۆتسە فەرغانە، كانجۇت، ئەنجانلارغىچە بارغىلى بولىدىكەن. دېمەك، بۇنىڭدىن سۇلى، ساكارائۇللارنىڭ يېپەك يولىنىڭ غەربكە ئېچىلغان دەرۋازىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، بۇ يەرلەردىن چىقىپ شىمالىي يول بىلەن ماڭسا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى، سىر دەرياسى ۋادىلىرىدىكى جايلارغا تاكى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى جايلارغىچە بارغىلى بولاتتى. جەنۇبىي يول بىلەن جەنۇبقا قاراپ ماڭسا ھىندىستانغا، غەربكە قاراپ ماڭسا پېرسىيىگە ۋە ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدىكى جايلارغىچە بارغىلى بولاتتى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ يۇەن شو 1 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 128 - يىلى) جالۇ چىيەن غەربىي يۇرتتىكى ئۇلۇغ ياۋچىلار ئېلىگە بېرىپ، ئۇ يەردىن قايتىپ سۇلى دۆلىتىدىن ئۆتكەندە بۇيەرنىڭ «بازارلىرى كۆپ ئىكەن ھەمدە غەربتە ئۇلۇغ ياۋچىلار، فەرغانە، كانجۇتلارغا بارىدىغان يول بار ئىكەن» دېگەن. ئۇ چاغلاردا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ يېپەك مالىلىرى، ياۋچىلارنىڭ سېپتا كىگىزلىرى، داكچىنىڭ ئەينەكلىرى، بۇخارانىڭ ئىپار-ئەنبەرلىرى، كەشمىر (زابولىستان) نىڭ كاناپتىن توقۇلغان رەختلىرى، فەرغانىنىڭ ئارغىماقلىرى، ئۇدۇنىڭ قاشتېشى، كۇسەن (كۇچا) نىڭ تۆمۈردىن ياسالغان بۇيۇملىرى بازىرى ئىنتېنك مالىلار ئىدى. ژېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە سۇلىنىڭ سانائىتى، سودا ئىشلىرى خېلى تەرەققىي قىلدى. «سۇلى كىمخاپلىرى» بىر زامان داڭق چىقىرىپ، غەربىي يۇرتتىكى نۇرغۇن جايلاردا بىر مەزگىل «پۇل» ئورنىدا ئىشلىتىلدى. ئۇ بەلگىلىك دەرىجىدە پۇل ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى. تالۇ، سۇلى سۇلالىلىرى دەۋرىدە قەشقەر شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ مۇھىم شەھىرى ۋە پايتەختى بولۇپ، تاۋار سودىسى جانلىنىپ، بازارلار ئاۋاتلاشتى. يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا، دېڭىز قاتنىشى ئۈزۈج ئالدى، ئەمما قەشقەر، يەكەنلەر يەنىلا جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا بىلەن سودا قىلىدىغان دەرۋازىسى بولۇپ تۇرۇۋەردى، ئۇنىڭ رولى ئاجىزلاشمىدى. چەت ئەل بىلەن بولغان ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش زادىلا ئۈزۈلۈپ قالمىدى. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە يەكەن شەھىرى «سودىگەرلەر كۆپ، ھەرخىل مالىلار توپلاشقان داڭلىق سودا بازىرى ئىدى». بۇ جاي ئۇ چاغلاردا ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىيادىكى جايلاردىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ سودا قىلىدىغانلارنىڭ ئۆتكىلى بولۇپ، سودا كارۋانلىرى داۋاملىق مۇجۇ (ھازىرقى جيۇچۈەن) ئارىلىقىدا قاتناپ سودا قىلاتتى. يەكەنلىك سودىگەرلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەممە جايلارغا بارااتتى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، قەشقەر، يەكەنلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەن، ئافغانىستان، ھىندىستان قاتارلىق جايلار ھەمدە ئەتراپتىكى بەدەخشان، كانجۇت، بولور (كەشمىرنىڭ شىمالىي قىسمى) قاتارلىق جايلار بىلەن بولغان سودىسى ئۈزۈلۈپ قالمىدى. نۇرغۇن قوقەنلىق سودىگەرلەر بۇ جايلاردا ئۇزاققىچە ئولتۇراقلاشتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە، ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، روسىيە، ئەنگلىيە سودىگەرلىرىمۇ بۇ جايلارغا كىرىپ سودا قىلدى. ئەپيۇن قاتارلىق مالالرمۇ ئۇلار بىلەن بىللە كىردى. گۇاڭشۇ 7 - يىلى (1881 - يىلى) بۇ يەرگە كېلىپ سودا قىلىدىغان چەت ئەللىك سودىگەرلەر تېخىمۇ كۆپەيدى، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەنگلىيەلىك ۋە روسىيەلىك سودىگەرلەر ئىدى. ممنگو دەۋرىدە قەشقەردىكى پورتلار يەنە بىر قېتىم ئېچىۋېتىلدى. جۇڭگو — سوۋېت سودىسى قايتا جانلاندى.

1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن قەشقەرنىڭ تاشقى سودىسى يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى. 50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىلا قەشقەرنىڭ تاشقى سودىسىنى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق سودا شىركىتى، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى مال سېتىۋېلىش باشقارمىسى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى باشقۇردى. بۇ مەزگىلدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلار ئېكسپورت قىلىندى. ئېكسپورت سوممىسى 42 مىليون 715 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ئىمپورت قىلىشتا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئاساس قىلىندى، ئىمپورت سوممىسى 8 مىليون 657 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1953 - يىلى ۋىلايەتتە تاشقى سودا ئاپپاراتى قۇرۇلۇپ، ۋىلايەتلىك تاشقى سودىسىنى بىرتۇتاش باشقۇردى. ئۇ ۋاقىتتا 253 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى.

60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاشقى سودا ئاپپاراتى سىرتقا قارىتا تاشقى سودا شىركىتى دەپ ئاتالدى. ئىشچى - خىزمەتچىسى 699 غا يەتتى. ئۇ چاغدا جۇڭگو — سوۋېت مۇناسىۋىتى يامانلىشىپ، تورغات پورتىدىن ئۆتىدىغان مالالار ئازىيىپ كەتكەچكە، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتىلغان سودىسىنىڭ نورمال ئىلىپ بېرىلىشىغا ئېغىر تەسىر يەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتىلغان سودا شەرققە يۆتكىلىپ تاۋارلار تېخنىكا پورتى ئارقىلىق ئېكسپورت قىلىنىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بىرتۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇش، تەڭ ئېتىبار بېرىش، مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش پرىنسىپى بويىچە، چارۋا مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا سېتىۋېلىش، ئېكسپورت قىلىش دۆلەت ئىچىدە سېتىشتىن ئىبارەت تىجارەت فاكتورى يولغا قويۇلدى. چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن پىششىقلاپ ئىشلەشكە كېرەكلىك خام ئەشيانى ۋە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئېكسپورتقا كاپالەتلىك قىلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، دۆلەت ئىچىدە سېتىش مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1965 - يىللىق ئېكسپورت سوممىسى 5 مىليون 575 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا پاكىستان بىلەن بولغان چېگرا سودىسى يولغا قويۇلدى. ئىككى دۆلەتنىڭ باردى-كەلدى ئالاقىسى قويۇق بولغاچقا، جۇڭگو — پاكىستان سودىسى نورمال تەرەققىيات ئىزىغا سېلىنىپ، ئىمپورت-ئېكسپورت سودا سوممىسى يىلمۇيىل كۆپەيدى. پاكىستان قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ھەتتا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مۇھىم سودا ھەمراھى بولۇپ قالدى. جۇڭگو — پاكىستان چېگرا سودىسى ھۆكۈمەت كېلىشىم تۈزۈش، سودىگەرلەر باھا بېكىتىش، تۈز تارا مال ئۆتەتىشتىن ئىبارەت 3 خىل شەكىل بويىچە ئىلىپ بېرىلدى. سودا ھېسابات پۇلىدا پاكىستان رۇپىيىسى بىرلىك قىلىندى. بۇ چاغلاردا جۇڭگو — پاكىستان ئىمپورت، ئېكسپورت سودا سوممىسى 480 مىڭ رۇپىيە (240 مىڭ يۈەن خەلق پۇلى) گە يەتتى.

چەت ئەل ئاپتوموبىللىرى خونجىراپ پورتىدىن جۇڭگوغا كىرمەكتە

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن قەشقەرنىڭ تاشقى سودا ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىدا تاماياتسىز زور ئۆزگىرىش بولدى، ئېكسپورت تاۋارلىرى ئىچىدە چۇچۇكبۇيا يىلتىزى، چۇچۇكبۇيىدىن ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار، پاختا كۆپ سانلىق ئىگىلىدى، يېڭىدىن پەيزاۋات قوغۇنى، قۇلماق، شوخلا قىياملىق، گىلەم قاتارلىق تاۋارلار قوشۇلدى. بۇ مەھسۇلاتلار ئاساسلىقى ئامېرىكا، ياپونىيە، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرق، ياۋروپا ۋە شىمالىغاك، ئاۋسترالىيە قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلارغا ئېكسپورت قىلىندى.

1984 - يىلدىكى تاشقى سودا ئاپپاراتلىرى ئىسلاھاتتا ناھىيە دەرىجىلىك تاشقى سودا ئاپپاراتلىرى ئۆزلىرىنىڭ كەسپى بىلەن قوشۇلۇپ يەرلىك تەمىنات. سودا كوپېراتىپلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ۋىلايەتتىكى تاشقى سودا كارخانىلىرىنىڭ ئۈچەي پىششىقلاپ ئىشلەش، گىلەم توقۇش كەسپىدىن باشقا، يۇڭ - تېۋىت، تېرە - خۇرۇم، پىلە - يىپەك قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىش، سېتىش، تاۋار پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق كەسىپلىرى ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، دېھقانچىلىق باشقارمىسى، يېزا ئىگىلىك 3 - شىركىتىگا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا 3 مىليون 190 مىڭ يۈەنلىك، دېھقانچىلىق

باشقارمىسىغا 1 مىليون 770 مىڭ يۈەنلىك، يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسىغا 250 مىڭ يۈەنلىك تۇراقلىق مۇلۇك ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ئۇلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن ئىشچى ـ خىزمەتچى 1890. شۇ يىلى ۋىلايەتنىڭ ئېكسپورت سودا سومىسى 71 مىليون 381 مىڭ يۈەنگە يەتتى. جۈڭگو — پاكىستان سودا سومىسى 8 مىليون 230 مىڭ رۇپىيىگە يەنى 1 مىليون 307 مىڭ يۈەن خەلق پۇلىغا يەتتى، پاكىستانغا تۇنجى قېتىم 200 مىڭ كىلوۋاتلىق مۇ تۇربىنلىق گېنېراتور گۇرۇپپىسى (شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتى) ئېكسپورت قىلىندى. ئۇ پۈتۈن يىللىق ئېكسپورت سومىسىنىڭ 29% نى ئىگىلىدى.

80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سۇۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان يەرلىك سودىسى ئەسلىگە كەلدى، سۇۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان قاتارلىق ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىلدى. 1988 ـ يىللىق ئېكسپورت سومىسى 68 مىليون 246 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1990 ـ يىلى جۈڭگو — پاكىستان سودا سومىسى 220 مىليون رۇپىيىگە يەنى 112 مىليون 380 مىڭ يۈەن خەلق پۇلىغا يەتتى. ۋىلايەت بويىچە تاشقى سودا ئېكسپورت سومىسى 131 مىليون 883 مىڭ يۈەن، تاۋار ئوبوروت سومىسى 72 مىليون 510 مىڭ يۈەن بولۇپ، پايدا 2 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 1 مىليون 230 مىڭ يۈەن باج تاپشۇرۇلدى.

§1 . ئاپپارات ۋە قوشۇن

1. ئاپپارات

1) ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئاپپاراتلىرى　　يازما خاتىرىلەرگە ۋە تەكشۈرۈپ دەلىللەشلەرگە ئاساسلانغاندا ۋىلايەت تەۋەسىدىكى تاشقى سودا ئىشلىرىنى ھۆكۈمەت ئاپپارات تەسىس قىلىپ، ئەمەلدار ئەۋەتىپ باشقۇرۇش خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلانغان. خەن ۋۇدى دەۋرىدە باش ھۆددىچى تەسىس قىلىنىپ غەربىي يۇرت سودىگەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇيغۇرلارغا بازار سودىسى باشقۇرۇلغان ھەمدە سودا يوللىرىغا ئۆتەك قۇرۇلۇپ يولۇچى سودىگەرلەرنىڭ تامىق ـ ياتاق ئىشلىرىغا ئاسانلىق يارىتىپ بېرىلگەن. ۋېي سۇلالىسىنىڭ خانى مىڭ دى زامانىدا دۇنخۇاڭنىڭ ۋالىيسى سودا يوللىرىغا نازارەتچىلىك قىلىشقا، غەربىي يۇرت سودىگەرلىرىنىڭ لويانغا كىرىشى ئۈچۈن چېگرا خېتى كېسىپ بېرىشكە ھەمدە دۇنخۇاڭ بازىرىدىكى سودىنىڭ ئادىل بولۇشىغا نازارەتچىلىك قىلىشقا بۇيرۇلدى. سۇي سۇلالىسىنىڭ خانى ياڭدى پېيجۇنى جياڭيې بازارلىرىنى باشقۇرۇشقا بۇيرىدى. غەربىي يۇرت چېرىكچىسى قويۇپ، سودىگەرلەرنىڭ بېرىش ـ كېلىشىنى نازارەت قىلدۇرىدى ۋە ئۇلارنى قوغدىدى. لويانغا بارىدىغان غەربىي يۇرت سودىگەرلىرىنى ۋاسسال مەھكىمىسى باشقۇرىدى، ھەممە جايدىكى قونالغۇلاردا ئۇلار كۆتۈۋېلىندى، شۇنىڭ بىلەن مەركىزىي شەھەرگە كىرىپ سودا قىلىدىغان سودىگەرلەر كۆپەيدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلگىرىكى تۈزۈملەر ئاساس قىلىنىپ، ئۇنىڭلەر قۇرۇلۇپ، سودىگەرلەر كۆتۈۋېلىندى ھەمدە غەربىي يۇرتتا ھۆكۈمەتنىڭ يېپەك ئامبىرى قۇرۇلدى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چىنغېڭ يولىدا سودا ـ سېتىق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، تىلماچ (تەرجىمان)، ساراي مۇلازىملىرى (كۆتكۈچى) سەپلىنىپ، غەربىي يۇرت سودىگەرلىرى كۆتۈۋېلىندى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە غەربىي يۇرت سودىگەرلىرى ئىچكى ئۆلكىلەردە سودا قىلغاندا ئالتۇن يارلىق، قورال رۇخسەتنامىسىنى كۆرسىتىش، ئۆتەك ئاتلىرىغا مىنىپ پايتەختكە سوۋغا ـ سالام بېرىش ۋە تىجارەت قىلىش، شىغاۋۇل پىرقىسى ئورۇنلاشتۇرغان ئامبالار ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۆتۈۋېلىش بەلگىلەندى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سودا يولى

بويىرىدىكى لەشكەرلەر يولۇچى سودىگەرلەرنى قوغدىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېنلۇڭ يىللىرىدا شىنجاڭ دائىرىلىرى سىياسىي ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇپ، چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، چېگرا سىرتىدىكى ۋە ئەتراپتىكى رايونلارنىڭ سودىسىنى يەنىمۇ يولغا قويۇشتۇرۇش ۋە يۆتكەشنى يولغا قويدى، كونكرېت سودا ئىشلىرىنى ئىلى جانجۈنىڭ قاراشلىق يەرلىك مەسئۇلىتچى ئامبالار، خان ئامبال، ئاغلاقچى ئامبال ياكى شۇ يەردە تۇرۇشلۇق لەشكەرى گازارمىلاردىن ئەۋەتىلگەن خادىملار باشقۇرىدىغان بولدى. سودا يوتكىلىرى يول بويىدىكى مۇھىم سودا بازارلىرى بولۇپ قالدى. قەشقەرنىڭ مەسئۇلىتچى ئامبىلى (باش مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي — ھازىرقى قەشقەر شەھىرى) قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، ئۈچتۇرپان، قاراشەھەردىن ئىبارەت 8 شەھەرنىڭ لەشكەرى، ھاكىمىيەت، تاشقى ئىشلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇردى. نارىن دەرياسىدىن تارتىپ، جەنۇبتا قاپلان چوققىسى ۋە سۇتبۇلاق چوققىلىرىدىن ئۆتۈپ تاكى ئالاي چوققىسىغىچە، ئالاي چوققىسىدىن جەنۇبقا مېڭىپ تاكى كۆكئارت تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى پەنج دەرياسىنىڭ يۇقىرى ۋادىسىغىچە بولغان چېگرىنىڭ سودا ئىشلىرى ئۈنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا قەشقەردە سودىگەرلەر ئۈيۈشمىسى تەسىس قىلىنىپ ئىچكى ـ تاشقى سودىنى باشقۇرىدىغان بولدى. مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىسى 40 يىلىك كۈمۈش تەڭگە ئاجرىتىپ قەشقەردە «يۈشەن» يەرلىك ماللار شىركىتىنىڭ شۆبىسىنى تەسىس قىلدى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا قىلىش ئۈچۈن، مارالبېشى، يەكەن، پەيزاۋات، يېڭىساردىن ئىبارەت 4 ناھىيىدە ئىش بېجىرىش ئورنى قۇردى. ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىگە بۇيۇنتە قاراشلىق «يۈشەن» يەرلىك ماللار باش شىركىتى كەسپىي جەھەتتە چارۋا مەھسۇلاتلىرى، پاختا قاتارلىق يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى، ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىپ ئۈنى كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرىغا ئالماشتۇرۇشنى ئاساس قىلدى، كېيىن ئۈنىڭ تۈنجى دىرېكتورى بولدى. مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) يەكەندىكى ئىش باشقارمىسىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ شۆبە شىركەت قىلىندى، ئۆلكە ئۈنىڭغا 25 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بەردى، ئۈنىڭ قارمىقىدا قاغىلىق، مەكىت، پوسكام ناھىيىلىك ئىش باشقارمىلىرى تەسىس قىلىندى، يەنە يەنجىي ئۈنىڭ تۈنجى دىرېكتورى بولدى. مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى «يۈشەن» يەرلىك ماللار شىركىتىنىڭ نامى شىنجاڭ ئۆلكىلىك سودا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى، قەشقەر، يەكەندىكى شىركەتلەرنىڭ نامىمۇ مۇناسىپ ھالدا ئۆزگەرتىلدى؛ 6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى «شىنجاڭ ئۆلكىلىك سودا شىركىتى» نىڭ نامى شىنجاڭ ئۆلكىلىك كارخانىلار شىركىتى دەپ ئۆزگەرتىلدى، 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قەشقەر، يەكەندىكى شۆبە شىركەتلەرنىڭ نامىمۇ ئۆزگەردى. مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) 3 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت كارخانىلار شىركىتىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، 7 ـ ئايدا قەشقەر، يەكەندىكى كارخانىلار شۆبە شىركىتى ئىشتىن توختىتىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردىن تاكى 1953 ـ يىلىنىڭ باشلىرىغىچە تاشقى سودا ئاپپاراتلىرى قۇرۇلمىدى، ئىمپورت ـ ئېكسپورت كەسپىنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 1 ـ دالا ئارمىيە 1 ـ بىكتۇەننىڭ 2 ـ جۇن ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمى (جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمىنىڭ تەكتى) بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ سودا شىركىتى ئۈستىگە ئالدى. شۇ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تاشقى سودا بىلەن ئىچكى سودىنى ئايرىشنى قارار قىلىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئېكسپورت شىركىتىنىڭ قەشقەر ئىش باشقارمىسى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئىمپورت شىركىتىنىڭ قەشقەر ئىش باشقارمىسى قۇرۇلدى. شۇ يىلى تورغات تاپشۇرۇپ بېرىش ـ ئۆتكۈزۈۋېلىش پونكتىنىڭ تاۋار تەكشۈرۈش پونكتى قۇرۇلدى. ئىمپورت ـ ئېكسپورت تاۋارلىرىنى تەكشۈرۈش ئاپپاراتى تاشقى سودا شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. 1955 ـ يىلى ئېكسپورت شىركىتى ئىش باشقارمىسىنىڭ نامى جۇڭگو چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى

شىنجاڭ ئۇلكىلىك شىركەتتىكى جەنۇبىي شىنجاڭ خىزمەت گۇرۇپپىسىغا ئۇزگەرتىلدى، يىل ئاخىردا يەنە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى ئېكسپورت شىركىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق شىركىتى دەپ ئۇزگەرتىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئېكسپورت سودىسى ۋە مال مەنبەسىنى ئۈيۇشتۇرۇش، پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە يۆنكەشنى ئۈستىگە ئالدى.

1956 - يىل 2 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق يېپەكچىلىك شىركىتى جەنۇبىي شىنجاڭ ئىش باشقارمىسى قۇرۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ۋىلايەت، ئاپتونوم ئوبلاستلارنىڭ پىلە ھوزىسىنى سېتىۋېلىش، ئۇلارغا تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىش، يېپەك ئېكسپورت قىلىش، يېپەكنى ئىچكى بازاردا سېتىش كەسپىنى مەخسۇس باشقۇردى. 6 - ئايدا يەكەن ۋىلايىتى بىلەن قەشقەر ۋىلايىتى قوشۇۋېتىلدى، تاشقى سودا ئاپپاراتلىرىمۇ قوشۇۋېتىلدى، سىرتقا قارىتا جۇڭگو چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبە شىركىتى دەپ ئاتالدى (قىسقارتىپ قەشقەر چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى دەپ ئېلىندى).

1957 - يىل 9 - ئايدا يېپەكچىلىك شىركىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ئىش باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يېپەكنى ئىچكى بازاردا سېتىش كەسپى قەشقەر چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىمپورت شىركىتىنىڭ قەشقەر ئىش باشقارمىسى بىلەن قەشقەر چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى قوشۇۋېتىلىپ، نامى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىنىڭ قەشقەر چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتى دەپ ئۇزگەرتىلدى. 1958 - يىل 9 - ئايدا ئۇنىڭ نامى قەشقەر ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسى تاشقى سودا باشقۇرۇش بۆلۈمى دەپ ئۇزگەرتىلدى. كېيىنكى يىلى 5 - ئايدا تاشقى سودا باشقۇرۇش بۆلۈمىنىڭ دەرىجىسى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسىغا ئۆستۈرۈلۈپ تاشقى سودا شىركىتىگە تەۋە قىلىندى (ئىچكى جەھەتتە تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ بۆلۈمى بولدى، سىرتقا قارىتا شىركەت دەپ ئاتالدى)، ئىدارە ئىچىدە كاتىبات بۆلۈمچىسى، كادىرلار بۆلۈمچىسى، ئىمپورت بۆلۈمچىسى، پىلان بۆلۈمچىسى، مالىيە بۆلۈمچىسى، ئىشلەپچىقىرىش بازىسى بۆلۈمچىسى، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى باشقۇرۇش بۆلۈمى، پىلە - يېپەك، يېمەكلىك، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى باشقۇرۇش بۆلۈمى، قېزىلما بايلىقلارنى باشقۇرۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارمىقىدا تېۋىت - ئۇچەي پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، بىرلەشمە تىجارەت زاۋۇتى، تاشقى سودا ئاپتوموبىل كالوندىن ئىبارەت ھېسابات بىرلىكلىرى تەسىس قىلىندى.

1963 - يىلى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، تاشقى سودا شىركىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ قەشقەر ئىش باشقارمىسى قۇرۇلۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق تاشقى سودا ئىدارىسىغا ۋاكالىتەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ۋىلايەت، ئوبلاستلاردىكى تاشقى سودا ئاپپاراتلىرىنى باشقۇرىدىغان بولدى. قەشقەر شەھەرلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا شىركىتىگە قوشۇۋېتىلىپ، يەنە قەشقەر شەھەرلىك مال سېتىۋېلىش پونكىتى قۇرۇلدى، بۇ پونكىت شىركەتنىڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرى بۆلۈمىگە قارىدى.

60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا پاكىستان بىلەن بولغان چېگرا سودىسى يولغا قويۇلدى، ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسىنى ھەربىي ۋەكىللەر ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇردى، ئۇنىڭ نامى تاشقى سودا شىركىتى ئىنقىلابىي كومىتېتى دەپ ئۇزگەرتىلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىنىپ كەسپىنى باشقۇردى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چېگرا سودىسى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ۋە ئۇنىڭ ئىشخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ كەسپى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەتنىڭ تاشقى سودا ئاپپارات توزۇلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، ھاكىمىيەت بىلەن كارخانا بىرلەشكەن باشقۇرۇش توزۇلمىسىگە ئۇزگەرتىلدى، سىرتقا قارىتا قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسى تاشقى سودا ئىدارىسى دەپ ئاتالدى، ئىچكى قىسمىدا مەمۇرىي، سىياسىي، كەسپىي ئىشخانىلار قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئىمپورت -

ئېكسپورت قىلىش شىركىتى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلار، يېمەكلىك، توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىش شىركەتلىرى تەسىس قىلىندى، ئەسلىدە ئۇنىڭغا تەۋە بولغان زاۋۇتلار، ئاپتوموبىل كالونى ئۆزگەرمىدى.

1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىش شىركىتى بىلەن يەرلىك مالىلار، يېمەكلىك، توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىش شىركىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ئىچىدە تەسىس قىلىنغان بۆلۈم - ئىشخانىلار 12 گە كۆپەيتىلدى، بۆلار ئىشخانا، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى، قوغداش بۆلۈمى، ماتارىپ بۆلۈمى، پىلان - ستاتىستىكا بۆلۈمى، مالىيە - بوغالتىرلىق بۆلۈمى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى بۆلۈمى، گىلەمچىلىك بۆلۈمى، ساقلاش - يۆتكەش بۆلۈمى، چېگرا سودىسى بۆلۈمى، توقۇمىچىلىقنى ماشىنىلاشتۇرۇش بۆلۈمى، يېمەكلىك-يەرلىك مەھسۇلاتلار بۆلۈمىدىن ئىبارەت.

1984 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ سىرتقا قارىتىلغان نامى قەشقەر ۋىلايەتلىك تاشقى سودا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلىپ، ئىچكى جەھەتتە ئىشخانا، پىلان بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى، پاكىستان بىلەن سودا قىلىش بۆلۈمى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا قىلىش بۆلۈمى، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى - گىلەمچىلىك بۆلۈمى، توقۇمىچىلىق بۆلۈمى، يەرلىك مەھسۇلات - يېمەكلىك بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. شۇ يىلى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا 15 ئورۇن 1890 ئادەم، 3 مىليون 780 مىڭ يۈەن تۇراقسىز مەبلەغ، 1 مىليون 700 مىڭ يۈەن كەسىپي مەبلەغ، 3 مىليون 580 مىڭ يۈەنلىك تۇراقلىق مۇلۇك ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. كېيىنكى يىلى 7 - ئايدا تاشقى سودا يېپەك زاۋۇتى يەرلىكىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن ئىشچى - خىزمەتچى 253، 3 خىل (كەسىپى مەبلەغ، تۇراقسىز مەبلەغ، تۇراقلىق مەبلەغ) مەبلەغ 2 مىليون 649 مىڭ يۈەن؛ يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىغا 52 ئادەم، 428 مىڭ 800 يۈەن 3 خىل مەبلەغ ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1986 - يىلى تورغات تاشقى سودا ترانسپورت شۆبە شىركىتى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق تاشقى سودا شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن تاشقى سودا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن كارخانا 18 گە، ئىشچى - خىزمەتچى 2259 غا يەتتى.

1990 - يىلى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا شىركىتى ئىچىدە قۇرۇلغان ئاپپاراتلار ئۆزگەرمىدى. ئۇنىڭ قارمىقىدا ئۈچەي زاۋۇتى، تاشقى سودا 4 - ئاپتوموبىل كالونى، بىرلەشمە يۇڭ توقۇمىچىلىق زاۋۇتى (ۋىلايەتلىك ئىقتىساد - تەرەققىيات مەركىزى قاتارلىق 3 ئورۇن بىرلىكتە باشقۇرغان)، يېپەك يولى ئىمپورت-ئېكسپورت شىركىتى قاتارلىق ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى.

2) تاشقى سودا كارخانىلىرى

(1) يېپەك يولى ئىمپورت - ئېكسپورت شىركىتى 1987 - يىل 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى شىنجاڭ يېپەكچىلىك يەرلىك ئىمپورت - ئېكسپورت شىركىتىنىڭ قەشقەر شۆبە شىركىتى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق كەسىپى پاكىستان بىلەن سودا قىلىش، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى ئېكسپورت قىلىش، قوشۇمچە ماناپئەت مالىلىرى سودىسى قىلىش، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تىجارەت - ئىشلەپچىقىرىشىغا ئېھتىياجلىق خام ئەشيا ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئىمپورت قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. شىركەت ئىچىدە ئىشخانا، كەسىپي بۆلۈم، مالىيە بۆلۈم تەسىس قىلىندى.

(2) يۇڭ، تىۋىت، ئۈچەي زاۋۇتى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۈچەي زاۋۇتى 1953 - يىلى قۇرۇلغان، ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە ئۈچەي پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان بىردىنبىر مەخسۇس زاۋۇت بولۇپ، ئېكسپورت شىركىتىنىڭ قەشقەر ئىش باشقارمىسىغا قارايتتى. ئىشچى - خىزمەتچىسى 80، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 17، ئىشچى 63 ئىدى. كېيىنكى يىلى تېرە، يۇڭ پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ تېرە - يۇڭ-ئۈچەي پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى دەپ ئاتالدى. 1955 - يىلى نامى ۋىلايەتلىك تىۋىت - يۇڭ - ئۈچەي

پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى دەپ ئۆزگەرتىلدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 339، بۇنىڭ ئىچىدە، كادىر 34، ئىشچى 305. ئىچكى قىسىمدا مەمۇرىي بۆلۈمچە، مالىيە - بوغالتىر بۆلۈمچىسى، تەۋەت - يۇڭ ئىشلەپچىقىرىش سېخى، ئۇچەي پىششىقلاپ ئىشلەش سېخى تەسىس قىلىندى. 1957 - يىل 2 - ئايدا ئات يايلى ۋە ئات قۇيرۇقىنى پىششىقلاپ ئىشلەش سېخى كۆپەيتىپ قۇرۇلۇپ، چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى قەشقەر شۆبە شىركىتىگە قاراشلىق بولدى. 2 يىلدىن كېيىن، ۋىلايەتلىك ئاشلىق سودا ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1984 - يىلى تەۋەت، يۇڭ، ئۇچەي زاۋۇتلىرى ئايرىلىپ، يۇڭ، تەۋەت ئىشلەش كەسپى ۋە ئۇنىڭ ئۇسكۇنىلىرى ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا، ئۇچەي پىششىقلاپ ئىشلەش ئاشلىق سودىغا تەۋە بولدى. 1985 - يىلى ئۇچەي پىششىقلاپ ئىشلەش سېخى ۋىلايەتلىك ئۇچەي زاۋۇتى قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرۇلدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 102، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 16، ئىشچى 86. 1990 - يىلى زاۋۇت ئىچىدە پىلان - مالىيە بۆلۈمچىسى، ئىشلەپچىقىرىش - كەسپىي بۆلۈمچىسى، مالىيە بۆلۈمچىسى، سىياسىي ئىشخانا تەسىس قىلىندى. ئىشچى - خىزمەتچىسى 98، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 12، ئىشچى 86. تۆۋەن دەرىجىلىك كەسپىي تېخنىكا ئۇنۇانى بارلار 11.

(3) ۋىلايەتلىك يىپەك زاۋۇتى　ئۇنىڭ تەكتى يەرلىك يىپەك زاۋۇتى ئىدى. بۇ زاۋۇت 1963 - يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن، ئۇ، قەشقەر شەھىرىنىڭ سەمەن يولى 524 - نومۇرلۇق قورۇدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 6715 كۋادرات مېتىر، ئىچكى قىسىمدا سىياسىي ئىشخانا، مەمۇرىي بۆلۈمچە، بوغالتىرلىق - ستاتىستىكا بۆلۈمچىسى، ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى، يىپەك تارتىش سېخى، ئىلغاش سېخى تەسىس قىلىندى. ئىشچى - خىزمەتچىسى 200، كۆپىنچىسى جىياڭسۇلۇق چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلار. زاۋۇت قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا پەقەت C دەرىجىلىك، B دەرىجىلىك يىپەك ئىشلىيەلەيتتى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىشچى - خىزمەتچىسى 276 گە يەتتى. 1972 - يىل 3 - ئايدا زاۋۇت ۋىلايەتلىك ماناپەت - قاتناش ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى، ئەمما كەسپىي جەھەتتىكى سېتىۋېلىش، سېتىش، يۆتكەش، ستاتىستىكا قىلىش، مەلۇمات يوللاش ئىشلىرىنى يەنىلا ئاشلىق سودا شىركىتى باشقۇردى. كېيىنكى يىلى يىپەك گىلەم، ئېنېرگىيە، يىپەك - توقۇمىچىلىق، بوياقچىلىقتىن ئىبارەت 4 سېخ كۆپەيتىلدى. A دەرىجىلىك، 2A دەرىجىلىك، 3A دەرىجىلىك يىپەك ئىشلىيەلەيدىغان بولدى، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 6. 21 تونىغا، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون يۈەنگە يەتتى. 1974 - يىلى بۇ زاۋۇتنى يەنە ئاشلىق سودا باشقۇرىدىغان بولدى. 1975 - يىلى يىپەك گىلەم ئىشلەپچىقاردى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا يىپەك رەخت، يەنى ئېلېكترلىك توقۇلما يىپەك، دۇخاۋا، ئەستەرلىك تاۋار قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقاردى. 1984 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 238 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت 62، خەنزۇ 176، كادىر 33، ئىشچى 205، ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى مەلۇماتلا ئىگىلەر 3، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 12، ئىنژېنېر 4، ياردەمچى ئىنژېنېر بار. 1985 - يىلى ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق باشقارمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، نامى قەشقەر يىپەك زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى.

(4) ئۇنىۋېرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى　ئۇنىڭ تەكتى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى يۇڭ - تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى ئىدى. 1961 - يىلى ئاشلىق سودا يۇڭ - تەۋەت- ئۇچەي زاۋۇتىنىڭ تېرېچىلىك سېخى، قۇرۇق مېۋە سېخى ۋە قېزىلما بايلىقلارنى باشقۇرۇش بۆلۈمىگە قاراشلىق رۇدا تاللاش زاۋۇتى بىلەن بىرلىشىپ، سىرتقا قارىتا ۋىلايەتلىك ئاشلىق سودا ئۇنىۋېرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى دەپ ئاتالدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا قۇرۇق مېۋە، رۇدا تاللاش، تېرە - يۇڭ بۇيۇملىرى، كىگىز چىلىك، كۆن - خۇرۇم سېخىدىن ئىبارەت 5 سېخ تەسىس قىلىندى. 1980 - يىل 3 - ئايدا ئۇنىۋېرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى ئاشلىق سودا گىلەمچىلىك زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 333 بولدى، قارىمىقىدا مالىيە بۆلۈمچىسى، ئىشلەپچىقىرىش بۆلۈمچىسى، مەمۇرىي بۆلۈمچە، قوغداش بۆلۈمچىسى تەسىس

قىلىندى. 1984 - يىلى بۇ زاۋۇتنىڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش، ئىچكى جەھەتتە سېتىش كەسىپى ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. بۇ بىر مەزگىل مەزكۇر زاۋۇتنىڭ ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىشلىرى رونىق تاپقان مەزگىل بولۇپ، ئەمگەك مۇھاپىزىتى جۈرۈسى، ئۇرۇش تەييارلىقى جۈرۈسى، دېھقانلار جۈرۈسىدىن يىلىغا 3000 دىن كۆپرەكى تىكىلدى، ھەرخىل تەييار كىيىملەرگە قاپلايدىغان تېرە ئەستەر- يەڭلەردىن يىلىغا 2500 — 3000 دانە، پىمىدىن تەخمىنەن 7000 پار، ھەرخىل تېرە - خۇرۇمدىن 250 مىڭ دانە تەييارلاندى.

1985 - يىلى گىلەم تەكشىلەش - يۇيۇش سېخى، يۇڭ يىپ سېخى ۋىلايەتلىك ئىقتىساد تەرەققىيات شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، ئۇلار كېڭەيتىلىپ قەشقەر بىرلەشمە يۇڭ توقۇمىچىلىق زاۋۇتى قىلىپ قۇرۇلدى، 108 ئىشچى - خىزمەتچىسىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

(5) ناشقى سودا گىلەم زاۋۇتى 1972 - يىلى شىنجاڭ گىلەملىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىگە كەلدى. 1976 - يىلى يىرىك يۇڭ يىپ زاۋۇتى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈلدى. كېيىن نامى ناشقى سودا گىلەم زاۋۇتى دەپ بېكىتىلدى ھەمدە سالانەت قەرز پۇلى ئېلىش شەكلى قوللىنىلىپ، 1 مىليون 476 مىڭ يۇەن مەبلەغ جۇغلىنىپ، ئۇسكۇنىلەرنىڭ قۇراشتۇرۇلۇشى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. 1978 - يىل 8 - ئايدا ۋىلايەتلىك ناشقى سودا ئىدارىسى ئۇنۇمۇرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى بىلەن گىلەم زاۋۇتىنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ناشقى سودا گىلەمچىلىك زاۋۇتى قىلىپ بىرلەشتۈردى. 1980 - يىلى گىلەم زاۋۇتى 70 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىپ، يۇندا ئاققۇزۇش سىستېمىسى ۋە يۇڭ ئامبىرى قۇردى ھەمدە ئۇنى سىناق تەرىقىسىدە ئىشقا كىرىشتۈردى. ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىشلەپچىقىرىش باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى، مالىيە - بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، تەمىنات- سېتىش بۆلۈمچىسى، سىياسىي ئىشخانا، تىنىش - توقۇش سېخى، گىلەمنى تەكشىلەش - يۇيۇش سېخى، ئېنېرگىيە سېخى، «7 - ماي» گىلەم زاۋۇتى، موي - تېرە سېخى، كىگىزچىلىك سېخى، تېرە - خۇرۇم سېخى قاتارلىق تارماقلار تەسىس قىلىندى. ئىشچى - خىزمەتچىسى 333 كە يەتتى.

1985 - يىل 10 - ئايدا ناشقى سودا گىلەم زاۋۇتى بىلەن قەشقەر ئىقتىساد تەرەققىيات شىركىتى بىرلەشتۈرۈلۈپ گىلەم زاۋۇتى قەشقەر بىرلەشمە يۇڭ توقۇمىچىلىق زاۋۇتى قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرۇلدى.

(6) ناشقى سودا ترانسپورت شىركىتى 1959 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ناشقى سودا ئىدارىسى ئاپتوموبىل كالونىسىنىڭ نامى ئۆزگەرتىلىپ سىرتقا قارىتا جۇڭگو ناشقى سودا ترانسپورت شىركىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىركىتىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ترانسپورت چوڭ كالونى دەپ ئاتالدى، قىسقارتىپ قەشقەر ناشقى سودا ئاپتوموبىل كالونى دەپ ئاتىلىپ، سودا شىركىتىدىن ئايرىۋېلىنىپ ناشقى سودا شىركىتىگە قاراشلىق مالىيەدە مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان ئاپپارات قىلىندى. بۇ چاغدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 333 ئىدى. 1961 - يىلى نامى شىنجاڭ ناشقى سودا ترانسپورت شىركىتى قەشقەر 3 - چوڭ كالونىغا ئۆزگەرتىلدى. 1962 - يىلىنىڭ باشلىرىدا نامى قەشقەر ناشقى سودا ترانسپورت باشقۇرۇش بېكىتىگە ئۆزگەرتىلىپ قارىمىقىدا 6 — 7 كالون، بىر رېمونت زاۋۇتى ھەمدە قاغىلىق، تويونلاردا قونالغۇ بېكىتى قۇرۇلدى. 1971 - يىلى ناشقى سودا ترانسپورت باشقۇرۇش بېكىتى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە زاۋۇت، ئاپتوموبىل كالونلىرى خوتەن ۋىلايەتلىك 7 - ترانسپورت شىركىتىگە ئايرىپ بېرىلدى. 1973 - يىلدىن كېيىن بىر قىسىم ئىشچى - خىزمەتچىلەر، ئاپتوموبىللار خوتەندىن قايتۇرۇپ كېلىنىپ قەشقەر ناشقى سودا ترانسپورت ئاپتوموبىل كالونى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە شىنجاڭ ناشقى سودا ترانسپورت شىركىتى بىلەن قەشقەر ناشقى سودا ئىدارىسىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ناشقى سودا ترانسپورت شىركىتى سىرتقا قارىتا قەشقەر ناشقى سودا ئاپتوموبىل كالونى دەپ ئاتىلىپ قەشقەر ناشقى سودا ئىدارىسىگە بىۋاستە قارايدىغان بولدى. 1984 - يىلى ئۇنىڭ نامى قەشقەر ناشقى سودا ترانسپورت 4 - ئاپتوموبىل كالونى دەپ ئۆزگەرتىلىپ، يەنە جۇڭگو ناشقى سودا شىركىتى ترانسپورت باش شىركىتى شىنجاڭ شۆبە شىركىتى بىلەن ۋىلايەتلىك ناشقى

سودا ئىدارىسىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولىدى. 1988 - يىلى نامى تاشقى سودا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

3) شەھەرلىك، ناھىيىلىك تاشقى سودا ئاپپاراتلىرى　50 — 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر ئۇلايىتىدىكى 12 ناھىيە (شەھەر) دە تاشقى سودا ئاپپاراتلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. دەسلەپتە ناھىيە (شەھەر) لەردىكى بۇ ئاپپاراتنىڭ سىرتقا قارىتىلغان نامى ئوخشاش بولمىدى، قەشقەر، قاغىلىق، مەكىت، يېڭىسار، مارالبېشى، قەشقەر كونا شەھەر، تاشقورغاندىن ئىبارەت 7 ناھىيە (شەھەر) دە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتى دەپ، يەكەندە چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى دەپ، پوسكام، پەيزاۋات، يوپۇغىدا تاشقى سودا باشقۇرۇش بۆلۈمى دەپ، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە تاشقى سودا مال سېتىۋېلىش پونكىتى دەپ ئاتالدى. ناھىيە (شەھەر) لىك تاشقى سودا باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى يېزىلاردا ۋاكالىتەن باشقۇرۇش پونكىتى تەسىس قىلدى، ئۇلايەت بويىچە تەخمىنەن 83 ۋاكالىتەن باشقۇرۇش پونكىتى بار ئىدى، ئۇلارنىڭ جايلىشىشى مۇنداق بولدى: قەشقەر شەھىرىدە 5، يەكەندە 13، قاغىلىقتا 9، پوسكامدا 9، مەكىتتە 7، مارالبېشىدا 6، پەيزاۋاتتا 6، قەشقەر كونا شەھەردە 13، يوپۇغىدا 8، قەشقەر يېڭىشەھەردە 10، تاشقورغاندا 7.

60 — 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا 12 ناھىيە (شەھەر) لىك تاشقى سودا باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىنىڭ تۈزۈلمىسىنىڭ نامى ئىدارىدىن شىركەتكە، شىركەتتىن ئىدارىگە ئۆزگىرىشىنى باشتىن كۆچۈرگەندىن كېيىن، سىرتقا قارىتا قەشقەر شەھىرى، يەكەن، پوسكام، مەكىت، مارالبېشى، يوپۇغا ناھىيىلىرىدە ئىدارە؛ قاغىلىق، يېڭىسار، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىرى ۋە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە شىركەت دەپ ئاتالدى.

80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەر ئۇلايىتىدىكى 12 ناھىيە (شەھەر) لىك تاشقى سودا ئاپپاراتلىرى تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى، يەنى ئومۇم خەلق مۇلۇكچىلىكىدىن كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىككە ئايلاندۇرۇلدى، كەسىپتە چارۋا مەھسۇلاتلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىش ئاساس، دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى، گىلەم، ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارلىقلار تىجارىتى قوشۇمچە قىلىنىدى.

1984 - يىلى تاشقى سودا ئاپپاراتلىرى شۇ يەردىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىغا ئايرىپ بېرىلگىنى قاغىلىق، پوسكام، مەكىت، يېڭىسار، پەيزاۋات، قەشقەر كونا شەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يوپۇغىدىن ئىبارەت 8 ناھىيە ئىدى، 1985 - يىلغا كەلگەندە قەشقەر شەھىرى، يەكەن ناھىيىسى، مارالبېشى ناھىيىلىرىدىكىلىرىمۇ شۇ يەردىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىغا ئايرىپ بېرىلدى.

2. قوشۇن

50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ئۇلايەتلىك تاشقى سودا ئاپپاراتلىرى ۋە قىسمەن ناھىيە (شەھەر) لىك تاشقى سودا ئاپپاراتلىرى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا تاشقى سودا سىستېمىسىدا ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇننىڭ قۇرۇلۇشىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىلدى. 1953 - يىلى سىستېما بويىچە 253 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 119، ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان خادىم 39 بولۇپ، 32.8% نى؛ ئايال ئىشچى - خىزمەتچى 21 بولۇپ، 17.6% نى؛ ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگىلەر 5 بولۇپ، 4.2% نى؛ ئوتتۇرا تېخنىكوم، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 16 بولۇپ، 13.4% نى ئىگىلەيتتى. 1990- يىلى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا سىستېمىسىدا 130 كادىر بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال كادىر 49، ئاز سانلىق مىللەت كادىر 46.

1953 — 1990 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تاشقى سودا سىستېمىسىدىكى كادىرلار قوشۇنىنىڭ قۇرۇلمىسى

جەدۋەل: 18 — 1 بىرلىكى: نەپەر

تۈرى / يىللار	كادىرلار ئومۇمىي سانى	جىنسى		مىللىتى		مەمۇرىيەت مەۋقەسى				جايلاشقان
		ئەر	ئايال	خەنزۇ	ئۇيغۇر ساناقلىق مىللەت	ئالىي مەكتەپ	ئوتتۇرا تېخنىكوم	تولۇق ئوتتۇرا	تولۇقسىز ئوتتۇرا	باشلانغۇچ مەكتەپ	ۋىلايەتلىك ئىدارە، ۋە شىركەتلەر	12 ناھىيە (شەھەر)
1953	119	98	21	80	39	5	3	13	43	55	119	
1954	154	121	30	105	49	14	3	15	64	58	139	15
1955	249	194	55	154	95	20	3	21	97	108	173	76
1956	310	238	72	191	119	21	3	24	122	140	188	122
1957	427	358	69	219	208	15	6	15	142	249	209	218
1958	424	354	73	200	224	13	5	19	200	187	168	256
1959	538	454	84	256	282	15	5	22	275	221	210	328
1960	619										245	374
1961	623	483	140	284	339	17	14	30	320	242	252	371
1962	694	559	135	325	369	17	16	35	332	284	279	415
1963	674	539	135	348	326	21	12	45	328	268	342	332
1964	648	520	128	336	312	23	3	63	318	241	322	326
1965	699										336	363
1966	700										337	363
1967	699										336	336
1968	701										338	363
1980	180	268	88	197	71	28	42	26	123	49	268	
1981	255										255	
1982	296										296	
1983	289	187	102	199	90	28	68	32	161		289	
1984	188	121	67	140	48	19	53	25	91		188	
1985	149	95	54	106	43	13	33	24	63	16	149	
1986	142	90	52	102	40	10	32	30	70		142	
1987	143	92	51	96	47	14	44	31	54		143	
1988	135	83	52	89	46	14	42	28	51		135	
1989	132	70	52	85	47	14	42	27	49		132	
1990	130	81	49	84	46	14	42	35	39		130	

ئىزاھ: جەدۋەلدە 1969 — 1979 - يىللىق ساناق مەلۇمات يوق.

§ 2 . ئېكسپورت سودىسى

1. ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ خىللىرى

1) يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى خىللىرى تارىختا قەشقەر، يەكەن سودىگەرلىرى چېگرىدىن ئوتۇپ ئەنگلىيىگە قاراشلىق ئافغانىستان، كەشمىر ۋە روسىيىگە قاراشلىق ئەنجان،

ھەرغانە، تاشكەنت قاتارلىق جايلارغا بېرىپ پۇقراۋى توختامسىز سودا بىلەن شۇغۇللانغان؛ شۇنداق بىلەن بىللە ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن ئۆزئارا بازار سودىسى، مالغا مال ئالماشتۇرۇش سودىسىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۆز جايىنىڭ يەرلىك، ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن باشقا، ئۆزئارا بازار سودىسى، مالغا مال ئالماشتۇرۇش سودىسى قەشقەر، يەكەنلەرنىڭ بىر قىسىم ئېكسپورت تاۋارلىرىنى تەشكىللىشىدىكى مۇھىم مال مەنبە يوللىرى بولغان. ھەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي يۇرتنىڭ قاشتېشى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ يىپەك، كەندىر توقۇلمىلىرى، مىس ئەينەك، فارفورلىرى، ئوت - چۆپ دورىلىرى، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ئالماشتۇرۇش سودىسى قىلىندى، ئېكسپورت قىلىشقا بىر قىسىم توختامسىز سودا مال مەنبەلىرى ئۈيۈشتۇرۇلدى. ئىچكى ئۆلكىلەردىكى سودىگەرلەر خەن ئەلچىلىرىگە ئەگىشىپ يىپەك توقۇلما ۋە باشقا تاۋارلارنى ئېلىپ سۈلى، ساكارائۇللارغا كېلىپ مالغا مال ئالماشتۇرۇش سودىسى قىلدى. خەن خاندانلىقى ئامبار سالدۇرۇپ يىپەك رەختلەرنى ساقلاپ، غەربىي يۇرتتىكى سودىگەرلەرنىڭ مال ئالماشتۇرۇشىغا قولايلىق يارىتىپ بەردى. شەرقىي خەن دەۋرىدە بەنچاۋ غەربىي يۇرتقا ئەلچى بولۇپ كەلگەندە سودىگەرلەرنى بىللە ئېلىپ كېلىپ يىپەك تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. دۇشيەن قول ئاستىدىكىلەرنى 2 قېتىم رەڭدار تاۋار - دۇردۇن ۋە ئاق - قىزىل شايىدىن 1000 توپنى غەربىي يۇرتتىكى ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئانىلىرى، ئوپا - ئەڭلىكلىرىگە ئالماشتۇرۇشقا بۇيرىدى. ئۇ چاغلاردا ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ سۈلى، ساكارائۇللارنىڭ ئېكسپورت قىلىشى ئۈچۈن بەلگىلەپ بەرگەن يىپەك مالليرى: كىمخاپ، كەشتە، يىپ، ئەلگەك، ئىنچىكە يىپ، قېلىن شايى، شايى، گۈللۈك داراي، يىپەك توقۇلما قاتارلىقلار؛ خەت بېسىلغان كىمخاپلاردىن: ئىشلىرىڭىز ئاسايىشلىق بولسۇن، مەرتىۋىڭىز ئۈستۈن بولغاي، ئۆمرىڭىز ئۇزۇن بولغاي، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەيسىز، چىرايلىق ئوغۇل، بۇدرۇق نەۋرە كۆرگەيسىز دېگەن خەتلەر يېزىلغانلىرى؛ تاۋار- دۇردۇنلاردىن: ئۇز ۋە قىيپاش يوللۇق تاۋار - دۇردۇنلار؛ كەشتە بۇيۇملىرىدىن سىدام رەڭلىك سىپتا توقۇلغان شايى كەشتىلەر بولۇپ، گۈل ئۈستىگە گۈل چېكىلگەنىدى.

ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەردىن تارتىپ تاڭ دەۋرىگىچە سۈلى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى 5 سۇلالە ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا سودا، مال ئالماشتۇرۇش سودىسى قىلىندى، لوياڭ، لياڭجۇلار سودا بازارلىرى ئىدى. سۈلى قاتارلىق غەربىي يۇرت سودىگەرلىرى ئۈيۈشتۇرغان مال مەنبەلىرى ئىچىدىكى يىپەك توقۇلمىلارنىڭ رەڭگى قوڭۇر، قىزىل، ئاق - قارا كۆك، سېرىق، توق سېرىق، يېشىل قاتارلىق 8 خىل ئىدى؛ دۇخاۋلارنىڭ توقۇلۇشى سىپتا بولۇپ، 5 خىل رەڭلىك كاتەكچە گۈللۈك كىمخاپ، ئاقاقلىرىدىن گۈل چىقىرىپ توقۇلغان كىمخاپلار بار ئىدى. توقۇلمىلارنىڭ رەڭگى مۇرەككەپ، گۈللىرى راۋرۇس، كىمخاپلىرىنىڭ يۈزى تەكشى، رەختى نېپىز، يىپلىرىنىڭ زىچلىقى يۇقىرى ئىدى؛ ئۇنىڭدىن باشقا سىرلانغان سايمان - جابدۇقلار، قاشتېشى بۇيۇملىرى، تۈمۈر ئەسۋاب - جابدۇقلار، ھەربىي قورال - ياراغلار، قىزىل قوغۇشۇن، مىس بۇيۇملار، ئالتۇن، كۈمۈش بۇيۇملار، تالالىق قەغەز، دورا - دەرمەك، كەشتە بۇيۇملىرى، كۇيە دورىسى، كىيىم - كېچەك، كۈنلۈك، يەلپۈگۈچ قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. غەربىي يۇرتنىڭ ئات، قاشتېشى، پاختا، يۇڭدىن ئىشلەنگەن ئەرسىلىرى، كالا، قوي، تۈگە، ئىت، تۈگەقۇش، زىغىر، ماش، ياڭاق، ئانار، قوغۇن، ئۈزۈم، سامساق- پىياز، پارس پاختىسى، چارتار، ئۈچ تار، ئەي، توغرا چالىدىغان ئەي، دۇمباق - داپ، يۇڭ - تېرە قاتارلىق ئەرسىلىرى ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇلاتتى. سۈلى، يەكەنلەر ئۇ چاغلاردا ھەرخىل تاۋارلار توپلىنىدىغان- تارقىلىدىغان بازار ئىدى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قاراخانىيلار خاندانلىقى بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئارا مال ئالماشتۇرۇش سودىسى بولاتتى. ئۇنىڭدا كىمخاپ بىلەن چاي ئاساس قىلىناتتى. قاراخانىيلارنىڭ سودىگەرلىرى ئوپا - ئەڭلىك، قاشتېشى، مەستىكى رومى، تېرە - يۇڭ قاتارلىقلارغا ئىچكى ئۆلكىلەردىن يىپەك ئالماشتۇراتتى. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، يەرلىك سودىگەرلەر قىسمەن تاۋارلارنى ئېكسپورتقا تەشكىللىگەن، ئۇلارنىڭ

ئىچىدە يىپەكتىن باشقا، يەنە كاناپ رەخت، چاي، فارفور، مېتال بۇيۇملار، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، قەغەز، پوروزغ قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى، شۇنداق بىلەن بىللە، غەربىي يۇرت سودىگەرلىرى كېۋەز تۇستۇرۇش، ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەش، 5 خىل رەڭلىك ئەينەك ياساش تېخنىكىسىنى ھەمدە تۇمۇر ھەربىي يارىغلار، قىلىچ، خەنجەر، كەھرىۋا، ئەكەك پىلە فوزىكى، قاشتېشى، رەڭدار كىمخاپ، چېچەك گۈللۈك رەخت، كىگىز - پالاز، ئويۇنچى ئات، تاق لوكىلىق تۆگە، چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي، ياغلىق ئۇچەي، كىندىك، چالغۇ ئەسۋابلىرى، يۇڭ - تېرە قاتارلىقلارنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ بارىتتى.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە يەرلىك سودىگەرلەر زەر يىپ، كىمخاپ، پارقىراق كىمخاپ، ئەمەلدارلار كىيىمىگە ئەستەر قىلىدىغان كىمخاپ، سىپتا گۈللۈك كىمخاپ، خام يىپەك، كىمخاپ يوتقان تېشى قاتارلىق داڭلىق يىپەك بۇيۇملار بىلەن مال ئالماشتۇردى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يەرلىك سودىگەرلەر بىلەن ئىچكىرىدىكىلەرنىڭ سودىسى ئىنتايىن كۆپ بولدى. گەنسۇ، شەنشى، داتۇڭ، گۇيېيۇەن، نىڭشيا، سۇجۇ، ھېيجىڭ قاتارلىق جايلاردا بۇ يەرلىك سودىگەرلەر تۇرلۇك سودا بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلار سودا - سېتىق قىلغان مالىلار: كاناپ رەخت، رەڭلىك مەشۇت، ئىنچىكە مەشۇت، ئەلگەك، كەشتە، شايى، گۈللۈك پاختا رەخت، شايى رەخت، گۈل چېكىدىغان يىپ، گۈللۈك گىرىپ، گۈللۈك دۇخاۋا، كاتەكچە گۈللۈك رەخت، گۈللۈك كىمخاپ، چاي، فارفور ۋە ئەتىۋار سانىلىدىغان يېشىل رەڭلىك فارفور بۇيۇملار، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، تۇمۇر ئەسۋاپ - جابدۇقلار، پاختا، پاختا رەخت، كىيىم - كېچەك، ئۆتۈك - كەش، تاج تاسمىسى، قازان، تەڭلە (خېمىر يۇغۇرىدىغان)، ئالتۇن چۈچەك، ئىگەر - جابدۇقلار، سىنىك يالتىلىغان مىس كورا، چۆگۈن، قاچا - قۇمۇچ، كۆمۈش ئاياغ، چىراغ، زەنجىۋىل، قوۋزاق داچىسى، نۇشۇدۇر، قەلەمپۇر، ئاق ساندال ياغىچى، رەڭ - بوياق، تۈتىكۇ دەرىخىنىڭ يېغى، ئاشلىق، شېكەر، تەرەت قاچىسى، قەغەز، سوغا - چىلەك، يېزىش- سىزىش قوراللىرى، ياقۇت، ئالتۇن ۋە كۆمۈش بۇيۇملار، ماتا - خام قاتارلىقلار ئىدى. 16 - ئەسىردە دېڭىز قاتنىشى راۋاجلانغان چاغلاردا قەشقەر، يەكەنلەرنىڭ قوقەند، بۇخارا قاتارلىقلار بىلەن بولغان سودا - سېتىقى داۋاملىق گۈللەندى، ئاجىزلاشمىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيىنلۇڭ 24 - يىلى (1959 - يىلى) قوقەند سودىگەرلىرى بىلەن قەشقەر، يەكەن سودىگەرلىرى ئارىسىدىكى توختامسىز سودا كۆرۈنۈشى «سودىگەرلەر كۆپ، ھەرخىل مالىلار توپلانغان» ھالەتتە ئىدى، يەكەنگە كەلگەن سودىگەرلەر ئىچىدە ئەرمەنىيىلىكلەرمۇ بار ئىدى. «ھەر قېتىملىق قەرەللىك مالىلار تونىنا - تونىلاپ كەلگەندە، كىشىلەر خوددى تېپىلماس گۆھەر باردەكدەك ئۇنىڭ چۈرىسىگە ھەرىدەك ئولىشىۋالاتتى، چارۋا - مال، مېۋە - چېۋىلەرنى ساناپ تۇگەتكىلى بولمايتتى». يەرلىك سودىگەرلەر بىلەن ياقا يۇرتلۇق سودىگەرلەر ئالماشتۇرغان تاۋارلار ئىچىدە يىپەك مالىلار، خام يىپەك، ئەستەرلىك تاۋار، پاختا يىپ قاتارلىقلار بار ئىدى. چېيىنلۇڭ 29 - يىلى (1764 - يىلى) ئافغانىستان سودىگەرلىرى يەكەندە كۆپلەپ سودا قىلىشقا باشلىدى. بۇ چاغلاردا قەشقەر، يەكەن سودىگەرلىرى ھەر تۇركۈمدە 10 — 20 دىن بولۇپ چېگىرىدىن چىقىپ قوقەند بويلىرىدا توختامسىز سودا قىلاتتى. ئۇلار ئېكسپورت قىلىدىغان تاۋارلار پاختا رەخت، قوي يۇڭى، تېرە، ئۇچەي، رەۋەن، چاي، يىپەك توقۇلمىلار، ساپال بۇيۇملار، كاناپ رەخت، چارۋا قاتارلىقلار ئىدى. ئۇ چاغلاردا خەلق ئارىسىدا «سەككىز چوڭ گۈرۈھ» دەپ ئاتالغان تېمەنجەن، سەنشى، خېنەن، شەنشى، خۇنەن، خۇبېي، سىچۈەن، گەنسۇلۇق سودىگەرلەردىنمۇ بۇ يەرلەرگە كېلىپ سودا قىلىدىغانلار كۆپ ئىدى. يەكەن ئىچكى جايلارنىڭ يىپەك قاتارلىق تاۋارلىرى توپلىنىدىغان - تارقىلىدىغان جايى بولغاچقا، ھۆكۈمەت سودىگەرلىرىمۇ يىپەك، چاي قاتارلىقلارنى قەشقەر، يەكەنلەرگە ئېلىپ كېلەتتى. چېيىنلۇڭ 48 - يىلى (1783- يىلى) قەشقەر، يەكەنگە سۇجۇ، خاڭجۇ، جياڭنىڭنىڭ يىپەكلىرى، سەنشىنىڭ پارقىراق تاۋارلىرى، شەندۇڭنىڭ چۇچۇنسى، شەنشىنىڭ يىپلىرىدىن 750 توپ يۆتكەپ كېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەرگە 400 توپ، يەكەنگە 350 توپ يۆتكەلدى. چېيىنلۇڭ 55 - يىلى (1790 - يىلى) قەشقەرگە يۆتكەپ كېلىنگەن ھەرخىل

يىپەك، كەشتىلەر 700 توپقا، يەكەنگە يۆتكەلگەنلىرى 520 توپقا، جەمئىي 1220 توپقا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە يىپەك تۇرلىرى: سۇجۇ، خاڭجۇ، جياڭنىڭدا ئىشلەنگەن بوغما يىلان گۈللۈك كەشتە، سۇركۆك كەشتە، سۇرئاق كەشتە، سۇجۇ گۈللۈك كەشتىسى، پېلك جەمەتى كەشتىسى، ئۇششاق گۈللۈك دۇخاۋا، تىكەن گۈللۈك شايى، تەسۋى گۈللۈك ئاق تاۋار، ئىككى خىل رەڭلىك پاختا، سىرىق كېپىنەك گۈللۈك كىمخاپ، كەشتىلەنگەن كىمخاپلاردىن ئىبارەت. باشقا رەڭلىك كەشتىلەر ئىچىدە توق قىزىل، يېشىل رەڭلىكلىرى كۆپرەك، ئۇنىڭدىن قالسا ئاچ كۆك، سۇس يېشىل، سۇس كۆك، جىگەرەڭ، كۈلرەڭ، خورمارەڭلىكلىرىمۇ بار ئىدى. سەنشىنىڭ فېڭچاۋ، گاۋپىڭ ناھىيىلىرىدە توقۇلغان كەشتىلىك يىپەك رەختلەر ئىچىدە كۆك تاش رەڭ، ئاچ كۆك، يىلان رەڭ، جىگەر رەڭ، خورما رەڭ، قارا، يېشىل كۆك رەڭلىكلىرى، شەنشى يىپلىرى، شەندۇڭ چوڭچىلىرى بار. داۋگۈاڭ 8 - يىلى (1828 - يىلى) قەشقەرنىڭ قوقەندتە تۇرۇشلۇق سودىگەرلىرى 715 كە يەتتى. بۇ چاغلاردا ئىچكىرىنىڭ يىپەكلىرى ئىچىدە سۇجۇ، خاڭجۇ، جياڭنىڭنىڭ يىپەكلىرى، سەنشىنىڭ پارقىراق يىپىكى، شەندۇڭنىڭ چوڭچۇنچىسى بار ئىدى. شيەنفېڭ 10 - يىلى (1860 - يىلى) جۇڭگو — روسىيە «بېيجىڭ شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، قەشقەر روسىيە بىلەن سودا قىلىشقا باشلاپ توختاملىق سودىنى يولغا قويدى، چىڭ ھۆكۈمىتى شۇنىڭ بىلەن بىللە ھىندىستان، ئافغانىستان بىلەنمۇ توختاملىق سودا قىلىشقا رۇخسەت قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قەشقەر، يەكەنلەر جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تاۋار توپلىنىدىغان - تارقىلىدىغان مۇھىم جايغا ئايلاندى. توختاملىق، توختامسىز چېگرا سودىسى قىزىپ كەتتى. تۇڭجى 1 - يىلى (1862 - يىلى) روسىيە سودىگەرلىرى قوقەند سودىگەرلىرىگە ئەگىشىپ قەشقەرگە كىردى. تۇنجى قېتىملىق جۇڭگو — روسىيە توختاملىق سودىسى شۇنىڭ بىلەن باشلاندى. تۇڭجى 13 - يىلى (1874 - يىلى) ھىندىستان بىلەن ياقۇپ بەگ 12 ماددىلىق «كېلىشىم» تۈزۈپ، ھىندىستاننىڭ توختام بويىچە شىنجاڭغا ئېلىپ كىرگەن تاۋارلىرىدىن ئىمپورت بېجى ئالماسلىقنى، يەرلىك سودىگەرلەر ھىندىستان مالىلىرىنى ئىمپورت قىلسا ئىمپورت بېجىنىڭ 2.5% تىن ئاشۇرماسلىقنى بەلگىلىدى. گۇاڭشۈ 2 - يىلى (1876 - يىلى) قەشقەردىن ئېكسپورت قىلىنغان مالىلارنىڭ قىممىتى 1 مىليون 101 مىڭ رۇبلىغە يەتتى. ئۇ مالىلارنىڭ تۈرلىرى: تۇچ، تۈمۈر، يىپەك توقۇلما، خام يىپەك، ماتا، قوي يۇڭى، گىلەم، نېپىز كىگىز، فارفور، چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئىدى. 2 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتى قەشقەرنىڭ شەھەر - بازارلىرىدا تۇرۇشلۇق 300 دىن ئارتۇق روسىيە سودىگەرلىرىنى چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ، غۇلجىنى قايتۇرۇپ بېرىشتىن ئىلگىرى روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ قەشقەردە سودا قىلىشىغا يول قويماسلىقنى بەلگىلىدى. بۇ چاغدا تازىلاپ ھەيدىۋېتىلگەنلەر ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيالىق ۋە قوقەندلىك سودىگەرلەرمۇ بار ئىدى.

گۇاڭشۈ 7 - يىلى (1881 - يىلى) 2 - ئايدا جۇڭگو روسىيە «ئىلى شەرتنامىسى»، «تۇزىتىش كىرگۈزۈلگەن قۇرۇقلۇق يوللىرى ئارقىلىق سودا قىلىش نىزامنامىسى» قاتارلىقلارنى ئىمزالاپ، روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ قەشقەردە توختاملىق سودا قىلىشىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. كېيىنكى يىلى روسىيە قەشقەردە كونسۇلخانا قۇرۇپ سودا ئىشلىرىنى بېجىردى. شۇ يىلى بۇ يەردىن ئېكسپورت قىلغان تاۋارلارنىڭ قىممىتى 1 مىليون 920 مىڭ رۇبلىغا يەتتى، روسىيىگە ئېكسپورت قىلىنغان تاۋارلار: توقۇلما بۇيۇملار، قوي يۇڭى، كىگىز، گىلەم، خام يىپەك (مەشۇت)، ئۇچەي، پاختا قاتارلىقلار؛ ھىندىستانغا ئېكسپورت قىلىنغان تاۋارلار: تۇچ، تۈمۈر، مىس. تۈمۈر ئەسۋاب - جابدۇقلار، خام يىپەك، ماتا، يۇڭدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار، قۇيما بۇيۇملار، ئالتۇن - كۈمۈش بۇيۇملار، چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى ھەمدە ھىندىستان ئارقىلىق روسىيىگە ئېلىپ بېرىلىدىغان ئالتۇن مالىلار؛ ئافغانىستانغا ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلار: ماتا، قوي يۇڭى، گىلەم، كىگىز، ئات، ئېشەك، خام يىپەك، ساپال بۇيۇملار ئىدى. گۇاڭشۈ 10 - يىلى (1884 - يىلى) قەشقەر، يەكەنلەرنىڭ ئېكسپورت قىلغان تاۋار قىممىتى 2 مىليون 960 مىڭ رۇبلىغا يەتتى. تاۋار تۇرلىرىدە پۇقراۋى ماتا ئاساس قىلىنىدى، ئۇنىڭدىن قالسا گىلەم، نېپىز كىگىز، يىپەك توقۇلمىلار، ئالتۇن، چارۋا ۋە چارۋا

مەھسۇلاتلىرى، مىس - تۆمۈر ئەسۋاب - جابدۇقلار، ئالتۇن - كۈمۈش بۇيۇملىرى بار.

گۈلخشۇ 21 - يىلى (1895 - يىلى) دىن كېيىن ھىندىستان، ئافغانىستان سودىگەرلىرى بۇ يەردە ئىمپورت-ئېكسپورت تاۋارلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانسا باج ئېلىنمىدى. گۈلخشۇ 31 - يىلى (1905 - يىلى) بۇ يەردىن ئېكسپورت قىلىنغان مالنىڭ قىممىتى 890 مىڭ سەر كۈمۈشكە يەتتى. روسىيىگە چىقىرىلغان تاۋارلار: توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى، قوي يۇڭى، كىگىز، گىلەم، خام يىپەك، ئوچەي، پاختا، تېرە - خۇرۇم، موي ياسالمىلىرى، مېۋە - چېۋە؛ ھىندىستانغا چىقىرىلغان تاۋارلار: تۇچ، پولات، يۇڭ مەھسۇلاتلىرى، روسىيىنىڭ ئالتۇن ماللىرى، ئات، ئالتۇندىن قۇيۇلغان مالىلار، خام يىپەك، ماتا، قوي يۇڭى، ئۇچكە تۈبىتى، سۇغۇر تېرىسى، ئېشەك، قاشتېشى؛ ئافغانىستانغا چىقىرىلغان تاۋارلار: ماتا، كىگىز، ئات، ئېشەك ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى، تىۋىت كىگىز، خام يىپەك، ساپال بۇيۇملار، پاختا قاتارلىقلار بولدى. شۇەنتۇڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى) قەشقەر، يەكەندە تۇرۇڭاتقان روسىيە سودىگەرلىرى 112 ئائىلە 302 ئادەم، ھىندىستان سودىگەرلىرى 1236 ئائىلە 3031 ئادەم بولۇپ، ئاساسلىقى يەكەن، قاغىلىق، پەيزاۋات، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەر، مارالبېشى قاتارلىق جايلاردا تۇردى.

مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) روسىيە ئوكتەبىر ئىنقىلابى غەلبە قىلىپ 2 يىلدىن كېيىن، سوۋېت روسىيىسى روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگودىكى بارلىق سودا پونكىتلىرى ۋە ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلدى. مىنگونىڭ 13 - يىلى (1924 - يىلى) شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى «ۋاقىتلىق سودىلىشىش كېلىشىمى» تۈزدى، شۇ يىلى قەشقەردىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېكسپورت قىلىنغان تاۋار قىممىتى 1 مىليون رۇبلىغا يەتتى. 2 يىلدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېكسپورت قىلىنغان مال قىممىتى 3 مىليون 400 مىڭ رۇبلىغا يەتتى. مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى) بۇ يەردىن ھىندىستانغا ئېكسپورت قىلىنغان ماللار: ئات، ئېشەك، ماتا، پولات - تۆمۈر، خام يىپەك، يۇڭدىن ئىشلەنگەن ماللار، تىۋىت كىگىز، قۇيۇلمىلار، ئالتۇن، كۈمۈش، يامبۇ، روسىيە ئالتۇنى، قوي تېرىسى، ئىنچىكە يۇڭ، تېرە - خۇرۇم، قاشتېشى بۇيۇملىرى قاتارلىق تەخمىنەن 20 خىل بولۇپ، مال قىممىتى 16 مىليون 268 مىڭ 350 رۇبىيىگە يەتتى. ئافغانىستانغا ئېكسپورت قىلىنغان ماللار: پاختا، ماتا، ئات، ئېشەك، قوي تېرىسى سېلىنچىسى، ئەدىيال، كىگىز، خام يىپەك، ساپال بۇيۇملار، تىۋىت كىگىز قاتارلىق 10 نەچچە خىل بولۇپ، مال قىممىتى 4 مىليون 800 مىڭ رۇبىيىگە يەتتى.

30 - يىللاردا قەشقەر، يەكەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تاۋار توپلىنىدىغان - تارقىلىدىغان مۇھىم جاي بولۇپ، بۇ يەرلەردە ماللارنى توپ ۋە پارچە ساتىدىغان، سېتىۋېلىپ ئەۋەتىدىغان، ئېكسپورت مال مەنبەسىنى ئۈيۈشتۇرىدىغان بىرقەدەر مۇكەممەل بازار سودا كۆلىمى شەكىللەنگەنىدى. مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) قەشقەر سودا بازارلىرىدىكى يەرلىك، ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنىڭ تۈرى 100 خىلدىن ئېشىپ كەتكەن بولۇپ، توپ سېتىش باھاسى كونكرېت، ئېنىق ئىدى: بىر دانە 1 - دەرىجىلىك پاقلان تېرىسىنىڭ باھاسى 2.93 يۈەن، تاي تېرىسى 7 يۈەن، قوي تېرىسى 0.75 يۈەن، 100 جىڭ 2 - دەرىجىلىك ئەتىيازلىق قوي يۇڭى 26 يۈەن، 100 جىڭ يەرلىك پاختا 10 يۈەن، 100 جىڭ 1 - دەرىجىلىك پىلە غوزىكى 180 يۈەن، بىر جىڭ خام يىپەك 5.16 يۈەن، ئادەتتىكى پاقلان تېرىسى 0.75 يۈەن ۋەھاكازا. 40 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قىسمەن چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى تەڭشەلدى. بىر پارچە قوي تېرىسى 18 يۈەن، پاقلان تېرىسى 15 يۈەن، كۆزلۈك سۇغۇر تېرىسى 16 يۈەن، تاي تېرىسى 15 يۈەن، ئىت تېرىسى 15 يۈەن بولدى.

2) يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى تۈرلەر جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا قەشقەر، يەكەننىڭ تارىختا شەكىللەنگەن سودا بازىرىدىن پايدىلىنىپ، تاشقى سودا تولۇق يولغا قويۇلۇپ، ئېكسپورت كۆلىمى كېڭەيتىلدى. 1950 - يىلى بۇ يەردىن ئېكسپورت قىلىنغان ماللار: قوي يۇڭى 402 تونىا، ئەتىيازلىق قوي يۇڭى 161 تونىا، كۆزلۈك قوي يۇڭى 241 تونىا، قوي تېرىسى 137

مىڭ 200 پارچە، قوي ئۇچىسى 246 مىڭ 900 تال (98 مىڭ 800 يۈەنلىك) . 50 . يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇ يەردىن ئېكسپورت قىلىشقا سېتىۋېلىنغان ماللار: ئات يالى، ئات قۇيرۇقى 12 توننا، چۇپۇر 300 مىڭ جىڭ، تۆگە يۈڭى 35 توننا، قوي يۈڭى 1391 توننا، ئەتىيازلىق قوي يۈڭى 544 توننا، كۆزلۈك يۇڭ 847 توننا، قوي تېرىسى 159 مىڭ 800 پارچە، ئۆچكە تېرىسى 68 مىڭ 800 پارچە، پاقلان تېرىسى 11 مىڭ 600 پارچە، ئاغمىخان تېرىسى 1400 پارچە، سۇغۇر تېرىسى 700 پارچە، تۈلكە تېرىسى 600 پارچە، تاي تېرىسى 600 پارچە، قوي ئۇچىسى 210 مىڭ 500 تال (113 مىڭ 100 يۈەنلىك) ، ئۆچكە ئۇچىسى 26 مىڭ تال (10 مىڭ 100 يۈەنلىك) ، يېڭى پىلە غوزىكى 300 كىلوگرام، گىۋىلە 216 توننا، قۇرۇق ئۈزۈم 29.3 توننا، ياڭاق 221 توننا. ئېكسپورت باھاسى: قوتاز تېرىسىنىڭ ھەر 1000 پارچىسى بويىچە سۇزۇك تۇز بىلەن نەمدەلگىنىنىڭ ھەر كىلوگرامى 2 رۇبلى، تۇز سېپىپ قۇرۇتۇلغىنىنىڭ ھەر كىلوگرامى 3.4 رۇبلى، تۇزسىز قۇرۇتۇلغىنىنىڭ ھەر كىلوگرامى 3.75 رۇبلى؛ ئات تېرىسىنىڭ ھەر 1000 پارچىسى بويىچە سۇزۇك تۇز بىلەن نەمدەلگىنىنىڭ ھەر كىلوگرامى 1.48 رۇبلى، تۇز سېپىپ قۇرۇتۇلغىنىنىڭ ھەر كىلوگرامىنىڭ 2.57 رۇبلى، تۇزسىز قۇرۇتۇلغىنىنىڭ ھەر كىلوگرامى 2.67 رۇبلى؛ قوي تېرىسىنىڭ ھەر 1000 پارچىسى بويىچە سۇزۇك تۇز بىلەن نەمدەلگىنىنىڭ ھەر كۇادرات سۈڭى 10.5 رۇبلى، تۇز سېپىپ قۇرۇتۇلغىنىنىڭ ھەر كۇادرات سۈڭى 11.1 رۇبلى، تۇزسىز قۇرۇتۇلغىنىنىڭ ھەر كۇادرات سۈڭى 9.1 رۇبلى؛ ئۆچكە تېرىسىنىڭ ھەر 1000 پارچىسى بويىچە سۇزۇك تۇز بىلەن نەمدەلگىنىنىڭ ھەر كۇادرات سۈڭى 11 رۇبلى، تۇز سېپىپ قۇرۇتۇلغىنىنىڭ ھەر كۇادرات سۈڭى 11.7 رۇبلى، تۇزسىز قۇرۇتۇلغىنىنىڭ ھەر كۇادرات سۈڭىنىڭ 10 رۇبلى؛ قوي ئۇچىسىنىڭ ئېغىز دىئامېتىرى 18/16 بولسا، باغلىمى 14 رۇبلى، ئېغىز دىئامېتىرى 20/18 بولسا، باغلىمى 7 رۇبلى، ئېغىز دىئامېتىرى 22/20 بولسا، باغلىمى 8.75 رۇبلى، ئېغىز دىئامېتىرى 24/22 بولسا، باغلىمى 9.7 رۇبلى، ئېغىز دىئامېتىرى 26/24 بولسا، باغلىمى 10.6 رۇبلى، ئېغىز دىئامېتىرى 26 دىن چوڭ بولسا، باغلىمى 11.1 رۇبلى؛ ئۆچكە ئۇچىسى: ئېغىز دىئامېتىرى 18/16 بولسا، باغلىمى 1.35 رۇبلى، ئېغىز دىئامېتىرى 20/18 بولسا، باغلىمى 4.1 رۇبلى، ئېغىز دىئامېتىرى 22/20 بولسا، باغلىمى 6.75 رۇبلى، ئېغىز دىئامېتىرى 24/22 بولسا، باغلىمى 7.8 رۇبلى؛ قۇرۇق ئۈزۈمنىڭ تونناسى 750 رۇبلى، گۈلنىڭ تونناسى 110 رۇبلى، ياڭاقنىڭ تونناسى 944 رۇبلى، تاتلىق ئۈزۈك مېغىزنىڭ تونناسى 2414 رۇبلى قىلىپ بېكىتىلدى. 1957 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ھەرخىل يەرلىك، ئالاھىدە مەھسۇلاتلاردىن ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى كۆپەيدى. ئۇلار: چوشقا يايلى 43 كىلوگرام، ئات يايلى، ئات قۇيرۇقى 4 توننا (بىر تونناسى 5096 رۇبلى) ، كالا قۇيرۇقى قىلى 486 كىلوگرام، چۇپۇر 43.6 توننا (بىر تونناسى 2832 رۇبلى) ، ئۆچكە تۈتىتى 18.1 توننا (بىر تونناسى 17 مىڭ 260 رۇبلى) ، تۆگە يۈڭى 10.3 توننا (بىر تونناسى 7752 رۇبلى) ، چارۇنىڭ ئارىلاش مويلىرى 30.5 توننا، كونا كىگىز 4 توننا، قوي يۈڭى 1199 توننا، ئىنچىكە قوي يۈڭى 13 توننا، ئەتىيازلىق يۇڭ 359 توننا، كۆزلۈك يۇڭ 773 توننا، پاقلان يۈڭى 33 توننا، باشقا يۇڭ 21 توننا. 1 - دەرىجىلىك ئالاھىدە قوي يۈڭىنىڭ ھەر تونناسىنىڭ باھاسى 11 مىڭ 585 رۇبلى؛ كالا تېرىسى 26 مىڭ 900 پارچە، ھەر 1000 پارچىسىنىڭ باھاسى 20 مىڭ رۇبلى، قوي تېرىسى 318 مىڭ 200 پارچە، ھەر 1000 پارچىسىنىڭ باھاسى 4850 رۇبلى، ئۆچكە تېرىسى 187 مىڭ 400 پارچە، ھەر 1000 پارچىسىنىڭ باھاسى 4620 رۇبلى، پاقلان تېرىسى 17 مىڭ 100 پارچە، ئوغلاق تېرىسى 18 مىڭ 300 پارچە، ئۇي توشقىنى تېرىسى 17 مىڭ پارچە، سۇغۇر تېرىسى 4600 پارچە، ئىت تېرىسى 500 پارچە، ھەرخىل تېرە 20 مىڭ 340 پارچە، سەنسەن 3000 پارچە، ئات تېرىسى 2450 پارچە، ھەر 1000 تېرىنىڭ باھاسى 14 مىڭ رۇبلى، ئېشەك تېرىسى 4100 پارچە، ئارقار تېرىسى 4600 پارچە، تۈلكە تېرىسى 2410 پارچە، باشقا ئارىلاش تېرە 2600 پارچە، ئۆچكە ئۇچىسى 113 مىڭ 100 تال، باھاسى 32 مىڭ 400 رۇبلى؛ قوي ئۇچىسى 377 مىڭ 400 تال، باھاسى 167 مىڭ

600 يۆەن؛ يېپەك توقۇلىرى 632 مىڭ يۆەن؛ يېڭى پىلە فوزىكى 316 توننا، شاپتۇل قېقى 83 توننا، بىر توننىسىنىڭ باھاسى 1360 رۇبلى، گۈلە 231 توننا، بىر توننىسىنىڭ باھاسى 1200 رۇبلى؛ ياڭاق 139 توننا، بىر توننىسىنىڭ باھاسى 1140 رۇبلى؛ تاتلىق ئۈزۈك مېغىزى 0.9 توننا، بىر توننىسىنىڭ باھاسى 2500 رۇبلى؛ ئۇۋاق قوغۇشۇن رۇدىسى (50%) 16 مىڭ 122 توننا؛ ئۇۋاق سىنك رۇدىسى (45%) 3794 توننا، بىر توننىسىنىڭ باھاسى 412 رۇبلى، بۇلار ئازكەم 50 تۇر. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا 12 مىڭ 203 توننا پاختا (قىممىتى 2 مىليون 616 مىڭ يۆەن)، 4 توننا چىغىرتماق يىلتىزى، 71 توننا چۇچۇكبۇيا (قىممىتى 8000 يۆەن)، 15 توننا تاتلىق ئۈزۈك مېغىزى (قىممىتى 18 مىڭ 400 يۆەن)، 231 توننا ياڭاق (بىر توننىسىنىڭ باھاسى 234 رۇبلى، قىممىتى 101 مىڭ 900 يۆەن)، 5106 توننا زىغىر (بىر توننىسىنىڭ باھاسى 620 رۇبلى)؛ 577 توننا گۈلە (بىر توننىسىنىڭ باھاسى 270 رۇبلى، قىممىتى 323 مىڭ 500 يۆەن)، 123 توننا شاپتۇل قېقى (بىر توننىسىنىڭ باھاسى 306 رۇبلى، قىممىتى 12 مىڭ 300 يۆەن)، 2 مىليون 831 مىڭ يۆەنلىك ئاشلىق، ياغ يېمەكلىكلەر تۇرى. 406 توننا يېڭى پىلە فوزىكى، 774 مىڭ يۆەنلىك، تاۋار - دۇردۇن تۇرىدىكىلەر، 8700 تال كالا ئۇچىيى (قىممىتى 6000 يۆەن)، 41 مىڭ 200 تال ئۇچكە ئۇچىيى (1000 باغلامنىڭ باھاسى 1750 رۇبلى، قىممىتى 10 مىليون 130 مىڭ يۆەن)، 168 مىڭ 300 تال قوي ئۇچىيى (1000 باغلامنىڭ باھاسى 11 مىڭ رۇبلى، قىممىتى 81 مىڭ 200 يۆەن). 2 مىليون 280 مىڭ يۆەنلىك باشقا چارۋا مەھسۇلاتلىرى: 2700 پارچە تۇلكە تېرىسى، 11 مىڭ 100 پارچە ئارقار تېرىسى، 88 مىڭ 200 پارچە ئېشەك تېرىسى، 7200 دانە ئات يالى، 15 مىڭ 600 پارچە تاغ ھايۋانلىرى يۇڭلۇق تېرىسى، 150 مىڭ 120 پارچە ھەرخىل تېرە، 20 مىڭ 200 پارچە سۇغۇر تېرىسى، 72 مىڭ پارچە ياۋا توشقان تېرىسى، 2200 پارچە ئۇي توشقىنى تېرىسى، 45 مىڭ 200 پارچە ئوغلاق تېرىسى، 77 مىڭ 800 پارچە پاقلان تېرىسى، 134 مىڭ 600 پارچە سەنسەن، 345 مىڭ 100 پارچە قوي تېرىسى، 14 مىڭ 200 پارچە موزاي تېرىسى، 51 مىڭ 500 پارچە كالا تېرىسى؛ تىۋىت، يۈك توقۇلىرىدىن 42 توننا پاقلان يۇڭى، 943 توننا كۆزلۈك قوي يۇڭى، 529 توننا ئەتىيازلىق يۈك، 37 توننا ئىنچىكە قوي يۇڭى، 1570 توننا قوي يۇڭى، 532 توننا كونا كىگىز پارچىسى، 23 كىلوگرام توشقان يۇڭى، 12 توننا تۆگە يۇڭى (بىر توننىسىنىڭ باھاسى 10 مىڭ 336 رۇبلى)، 33 توننا ئۆچكە تىۋىتى (بىر تونىسىنىڭ باھاسى 2057 رۇبلى)، 101 تونا چۇپۇر (بىر توننىسىنىڭ باھاسى 4176 رۇبلى)، 183 كىلوگرام ئۆچكە چىچىگى، 2255 توننا كالا قۇيرۇقى، 106 توننا ئات يايلى ۋە قۇيرۇقى، 108 كىلوگرام چوشقا يالى ئېكسپورت قىلىندى.

چارۋا مەھسۇلاتلىرى تۇرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 4 مىليون 750 مىڭ يۆەنگە، يېپەك توقۇلىرىنىڭ قىممىتى 774 مىڭ يۆەنگە، ئاشلىق، ياغ يېمەكلىك تۇرىنىڭ قىممىتى 2 مىليون 831 مىڭ يۆەنگە، يەرلىك، ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتى 131 مىڭ يۆەنگە، توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى تۇرىنىڭ قىممىتى 26 مىليون 560 مىڭ يۆەنگە يەتتى.

60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ شىركەتكە ئۆزگىرىشى ھەمدە جۇڭگو — سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ يامانلىشىشى سەۋەبلىك تاشقى سودا ئېكسپورت كەسپىنىڭ ئەھۋالى 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىكىسىدىن تۆۋەنلەپ كەتتى. 1964 - يىلى ئېكسپورت قىلىنغان قاشتېشى ئومىسى 700 يۆەنلىك، كونا گىلەم 196 مىڭ 800 يۆەنلىك؛ ئېكسپورت قىلىنغان زىرە 1.2 توننا (قىممىتى 3100 يۆەن)، خەشەك گۈلە 16 توننا، گۈلە 303 توننا (بىر توننىسىنىڭ باھاسى 270 رۇبلى، قىممىتى 158 مىڭ 500 يۆەن)، شاپتۇل قېقى 102 توننا (بىر توننىسىنىڭ باھاسى 306 رۇبلى، قىممىتى 48 مىڭ 700 يۆەن)، ئاشلىق، ياغ، يېمەكلىك تۇرىنىڭ قىممىتى 223 مىڭ يۆەن؛ ئېكسپورت قىلىنغان يېڭى پىلە فوزىكى 210 توننا (بىر توننىسىنىڭ باھاسى 2600 يۆەن، قىممىتى 387 مىڭ 700 يۆەن)؛ ئېكسپورت قىلىنغان يېپەك، پاختا 0.5 توننا، يەرلىك مەشۇت 30 كىلوگرام، براك مەشۇت 5 توننا، زاۋۇت مەشۇتى 15 توننا، يېپەك تۇرلىرىنىڭ

قىممىتى 705 مىڭ يۈەن؛ ئېكسپورت قىلىنغان چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممىتى 3 مىليون 271 مىڭ يۈەن. ئۇلار ئاساسلىقى: چوشقا يايلى 89 كىلوگرام، چوشقا چۈپۈرى 966 كىلوگرام، ئات يايلى 4 تونا، كالا قۇيرۇقى 87 كىلوگرام، چۈپۈر 62 تونا (بىر تونىسىنىڭ باھاسى 939.72 رۇبلى)، ئۆچكە تېۋىتى 40 تونا (بىر تونىسىنىڭ باھاسى 5556.15 رۇبلى)، تۆگە يۈڭى 8 تونا (بىر تونىسىنىڭ باھاسى 2325.6 رۇبلى)، توشقان يۈڭى 16 كىلوگرام، قوي يۈڭى 1402.4 تونا. قوي ئۆچىيى 227 مىڭ 900 تال، ئۆچكە ئۆچىيى 82 مىڭ 700 تال، چۈچۈكبۇيا مەلھىمى 298 تونا. 1966 - يىلى 9.5 تونا زىرە، ئېكسپورت قىلىندى، بىر كىلوگرامىنىڭ باھاسى 1.8 يۈەن، 1.7 يۈەن، 1.6 يۈەن دەپ 3 دەرىجىگە ئايرىلدى.

60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا پاكىستان بىلەن بولغان سودا يولغا قويۇلدى. 1969 - يىلى ئېكسپورت قىلىنغان چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممىتى 3 مىليون 86 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ ئاساسلىقى: چوشقا چۈپۈرى 217 كىلوگرام، چۈپۈر 54 تونا، ئۆچكە تېۋىتى 47 تونا، قوي يۈڭى 1047 تونا، كالا تېرىسى 32 مىڭ 400 پارچە، موزاي تېرىسى 7500 پارچە، قوي تېرىسى 225 مىڭ 900 پارچە، ئۆچكە تېرىسى 134 مىڭ 600 پارچە، پاقلان تېرىسى 53 مىڭ 800 پارچە، ئوغلاق تېرىسى 32 مىڭ 200 پارچە، مەنمەن 10 مىڭ 900 پارچە، باشقا ھەرخىل تېرە 14 مىڭ 400 پارچە. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە 257 مىڭ 600 تال قوي ئۆچىيى، بىر تېلىنىڭ باھاسى 0.8 يۈەن، قىممىتى 101 مىڭ 100 يۈەن؛ 64 مىڭ 400 تال ئۆچكە ئۆچىيى، بىر تېلىنىڭ باھاسى 0.4 يۈەن، قىممىتى 13 مىڭ 900 يۈەن. ئېكسپورت قىلىنغان يېپەكنىڭ قىممىتى 2360 يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە يېڭى پىلە غوزىكى 131 تونا، بىر كىلوگرامىنىڭ باھاسى 2.6 يۈەن، قىممىتى 340 مىڭ 600 يۈەن. ئېكسپورت قىلىنغان ئاشلىق، ياغ، يېمەكلىك 68 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئاساسلىقى: شاپتۇل قېقى 28 تونا، قىممىتى 14 مىڭ 600 يۈەن؛ گۈلە 113 تونا، قىممىتى 50 مىڭ 500 يۈەن؛ خەشەك گۈلە 5 تونا. ئېكسپورت قىلىنغان يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتى 835 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئاساسلىقى: زاراڭزا ئۈزۈقى 342 تونا، قىممىتى 230 مىڭ 600 يۈەن؛ ياڭاق 44 تونا، قىممىتى 23 مىڭ 900 يۈەن؛ تاتلىق ئۈزۈك مېغىزى 8 تونا، قىممىتى 16 مىڭ يۈەن؛ زىرە 243 تونا، قىممىتى 556 مىڭ 700 يۈەن؛ ھەسەل 34 تونا، قىممىتى 82 مىڭ 600 يۈەن. ئېكسپورت قىلىنغان تىببىي دورا، ساقلىغىنى ساقلاش ئۈرىدىكى تاۋارلارنىڭ قىممىتى 168 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئاساسلىقى چۈچۈكبۇيا 587 تونا، بىر كىلوگرامىنىڭ باھاسى 0.24 يۈەن، قىممىتى 142 مىڭ 200 يۈەن؛ زاراڭزا چېچىكى 5 تونا، قىممىتى 27 مىڭ 900 يۈەن. ئېكسپورت قىلىنغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرىنىڭ قىممىتى 22 مىڭ يۈەن. بۇنىڭ ئاساسلىقى ئادەم چېچى 4.9 تونا.

1975 - يىلى چېگرا سودىسى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ كەسپى تاشقى سودا شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ يىلى ئېكسپورت قىلىنغان پاختا يىپ 135 تېڭىق، گىلەم 166 مىڭ 500 كۋادرات مېتىر، قىممىتى 1 مىليون 357 مىڭ يۈەن؛ ئېكسپورت قىلىنغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرىنىڭ قىممىتى 89 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە چاچ 10 تونا، كونا گىلەم 29 مىڭ 700 يۈەنلىك، ئېكسپورت قىلىنغان تىببىي دورا، ساقلىغىنى ساقلاش بۇيۇملىرىنىڭ قىممىتى 717 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە چۈچۈكبۇيا 1666 تونا (قىممىتى 648 مىڭ 300 يۈەن)، زاراڭزا چېچىكى 17 تونا (64 مىڭ 500 يۈەنلىك)، توشقان زەدىكى 5.5 تونا؛ ئېكسپورت قىلىنغان يەرلىك مەھسۇلات تاۋارلىرى 785 مىڭ يۈەنلىك، بۇنىڭ ئىچىدە زاراڭزا ئۈزۈقى 793 تونا (قىممىتى 427 مىڭ 900 يۈەن)، ياڭاق 186 تونا (قىممىتى 150 مىڭ 700 يۈەن)، تاتلىق ئۈزۈك مېغىزى 9.3 تونا (قىممىتى 21 مىڭ 100 يۈەن)، زىرە 84.3 تونا (قىممىتى 178 مىڭ 300 يۈەن)، ياۋا ئەتتىرگۈل مېۋىسى 93 تونا؛ ئېكسپورت قىلىنغان شاپتۇل قېقى 3 تونا (1500 يۈەن)، گۈلە 134 تونا (85 مىڭ 500 يۈەن)، ئۈزۈك خورمىسى 27 تونا؛ ئېكسپورت قىلىنغان يېپەك ئۈرىدىكى تاۋارلار 439 مىڭ يۈەنلىك، بۇنىڭ ئىچىدە زاۋۇت يېپىكى 1.3 تونا، 51 مىڭ

400 يۈەن، يىپەك پاختا 2 تونىنا، يېڭى پىلە غوزىكى 109 تونىنا (بىر كىلوگرامىنىڭ باھاسى 2.6 يۈەن، قىممىتى 269 مىڭ 800 يۈەن)، يەرلىك يىپەك 2739 توپ. ئېكسپورت قىلىنغان چارۋا مەھسۇلاتلىرى تۈرىدىكى تاۋارلارنىڭ قىممىتى 3 مىليون 553 مىڭ يۈەنلىك، بۇنىڭ ئاساسلىقى چوشقا چۇپۇرى 475 كىلوگرام، ئات يايلى ۋە قۇيرۇقى 8 تونىنا، كالا قۇيرۇقى 73 تونىنا، چۇپۇر 47 تونىنا، ئۆچكە تىۋىتى 49 تونىنا، تۆگە يۇڭى 15 تونىنا، ئىنچىكە قوي يۇڭى 129 تونىنا، ئەتىيازلىق يۇڭ 476 تونىنا، كۆزلۈك يۇڭ 414 تونىنا، پاقلان يۇڭى 12 تونىنا، كالا تېرىسى 29 مىڭ 100 پارچە، موزاي تېرىسى 5300 پارچە، قوي تېرىسى 235 مىڭ 500 پارچە، ئۆچكە تېرىسى 160 مىڭ 600 پارچە، پاقلان تېرىسى 36 مىڭ 500 پارچە، ئوغلاق تېرىسى 23 مىڭ پارچە، سۇغۇر تېرىسى 10 مىڭ پارچە، ئارىلاش تېرە 34 مىڭ 300 پارچە، باشقا ئارىلاش تېرە 13 مىڭ پارچە، چوشقا ئۇچىيى 2270 تال، قوي ئۇچىيى 332 مىڭ 100 تال، ئۆچكە ئۇچىيى 74 مىڭ 900 تال، چۇپۇر 132 يەشىك، ئات يايلى ۋە قۇيرۇقى 150 يەشىك. شۇنىڭ بىلەن بىللە شۇ يىلى 1258 دانە يېڭىسار پىچىقى ئېكسپورت قىلىندى، كېيىنكى يىلى ئېكسپورت قىلىنغىنى 2531 دانىگە يەتتى.

80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەتلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرى، يەرلىك مالالار، يىپەكلىك، توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى شىركىتىدىن ئىبارەت 4 چوڭ ئىمپورت - ئېكسپورت شىركىتى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسىدە تەسىس قىلىنغان كەسىپىي بۆلۈم - ئىشخانا قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ھەرخىل تاۋارلارنىڭ ئېكسپورت قىممىتى 14 مىليون 829 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋا مەھسۇلاتلىرى تۈرىدىكىلەر 3 مىليون 799 مىڭ يۈەنلىك، بۇنىڭدا ئاساسلىقى، چوشقا چۇپۇرى 4743 كىلوگرام، ئات يايلى ۋە قۇيرۇقى 8.2 تونىنا، كالا يۇڭى 550 كىلوگرام، قوتاز يۇڭى 1.1 تونىنا، چۇپۇر 57.3 تونىنا، ئۆچكە تىۋىتى 47.4 تونىنا، تۆگە يۇڭى 25.9 تونىنا، ئىنچىكە قوي يۇڭى 61.9 تونىنا، ئەتىيازلىق يۇڭ 461.6 تونىنا، كۆزلۈك يۇڭ 237.5 تونىنا، پاقلان يۇڭى 5 تونىنا، كالا تېرىسى 14 مىڭ 900 پارچە، موزاي تېرىسى 2980 پارچە، قوي تېرىسى 207 مىڭ 200 پارچە، ئۆچكە تېرىسى 164 مىڭ 800 پارچە، پاقلان تېرىسى 28 مىڭ 600 پارچە، ئوغلاق تېرىسى 17 مىڭ 400 پارچە، ئۇي توشقىنى تېرىسى 10 مىڭ پارچە، ئىت تېرىسى 11 مىڭ پارچە، ھەرخىل تېرە 21 مىڭ 300 پارچە، چوشقا ئۇچىيى 9520 تال، قوي ئۇچىيى 317 مىڭ 500 تال، ئۆچكە ئۇچىيى 83 مىڭ 200 تال، كالا ئۇچىيى 4730 تال، غاز - ئۆردەك ماموقى 11 كىلوگرام، خورازنىڭ پوكان ئۇكى 81 كىلوگرام، بۇركۇت پېيى 40 يۈرۈش، تېكە يايلى 228 يەشىك، ئات يايلى ۋە قۇيرۇقى 198 يەشىك؛ ئېكسپورت قىلىنغان يىپەك تۈرىدىكى تاۋارلار 769 مىڭ يۈەنلىك، بۇنىڭ ئىچىدە زاۋۇت يىپىكى 9.3 تونىنا، 437 مىڭ 300 يۈەنلىك، براك يىپەك 2.7 تونىنا، يىپەك پاختا 600 كىلوگرام، يېڭى پىلە غوزىكى 117.1 تونىنا، 310 مىڭ 700 يۈەنلىك؛ ئېكسپورت قىلىنغان ئاشلىق، ياغ، يېمەكلىك تۈرى 106 مىڭ يۈەنلىك، بۇنىڭ ئىچىدە گۈلە 14 تونىنا، ئۆرۈك خورمىسى 16.4 تونىنا، كەندىر ئۇرۇقى 26.3 تونىنا؛ ئېكسپورت قىلىنغان يەرلىك مالالار 1 مىليون 779 مىڭ يۈەنلىك، بۇنىڭ ئىچىدە زاراڭزا ئۇرۇقى 194 تونىنا، ياڭاق 3.6 تونىنا، قارا گازىر 2 تونىنا، ئاق گازىر 400 كىلوگرام، زىرە 547 تونىنا، 1 مىليون 644 مىڭ 100 يۈەنلىك، ئېكسپورت قىلىنغان تىببىي دورا، ساقلىقنى ساقلاش بۇيۇملىرى تۈرىدىكى تاۋارلار 6 مىليون 460 مىڭ يۈەنلىك، بۇنىڭ ئىچىدە چوچۇكبۇيا 12 مىڭ 911 تونىنا، زاراڭزا چېچكى 25.4 تونىنا، بۇغا مۈڭگۈزى 2.14 تونىنا، ئەڭلىك ئوت 2 تونىنا، توشقانزەدىكى 8 تونىنا، قۇلماق 14 تونىنا، ئېكسپورت قىلىنغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى تۈرىدىكى تاۋارلار 30 مىڭ يۈەنلىك، بۇنىڭ ئىچىدە چاچ 850 كىلوگرام، ئۆڭاق چاچ 2.27 تونىنا، كونا گىلەم 26 مىڭ 700 يۈەنلىك؛ ئېكسپورت قىلىنغان پاختا يىپ 84 تېڭىق، ئېكسپورت ئامموني نىترات 78.9 كىلوگرام، 48 مىڭ يۈەنلىك؛ ئېكسپورت قىلىنغان گىلەم تۈرىدىكى تاۋارلار 1 مىليون 837 مىڭ يۈەنلىك، بۇنىڭ ئىچىدە گىلەم 156 مىڭ 300 كۋادرات مېتىر. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە

ئاخىرىلىرى قەشقەرنىڭ گىلەم ئېكسپورتى گۈللەنگەن دەۋر بولدى، ئۇ چاغلاردا گىلەم نۇسخىلىرىنىڭ خىلى ئەڭ كۆپ بولغاندا 45 خىلغا يەتتى، ئەنئەنىۋى نۇسخىلاردىن ئانارگۈل، كەلكۈن، چاچما، تىك دەرەخ، ئەتىرگۈل، ئالبان نۇسخىلىرى قاتارلىقلار كۆپ بولدى. يېڭى نۇسخىلاردىن ئۈزۈم، پەتنۇس، يىپەك بولى، چاچما ئانار، ئەتلەس، ئىمارەت، راۋاپ، يايلاق، ئاپتوۋا قاتارلىقلار بارلىققا كەلدى، بۇ نۇسخىلار خەلقئارا بازارنىڭ ئېھتىياجى بويىچە لايىھىلەنگەن، ئېكسپورت گىلەملىرىنىڭ ئۇزۇنلىقى كۆپ خىللاردا 200×300 سانتىمېتىر، 120×180 سانتىمېتىر، 70×140 سانتىمېتىر، ئەڭ چوڭ 370×550 سانتىمېتىر، ئەڭ كىچىكى 60×90 سانتىمېتىر بولدى. ئېكسپورت قىلىنغان گىلەم 1981 - يىلى 154 مىڭ 700 كۋادرات مېتىر، 1982 - يىلى 178 مىڭ 800 كۋادرات مېتىر، 1983 - يىلى 127 مىڭ 900 كۋادرات مېتىر، 1984 - يىلى 21 مىڭ 700 كۋادرات مېتىر، 1985 - يىلى 45 مىڭ 400 كۋادرات مېتىر بولدى.

1990 - يىلى قەشقەر ژىلايىتىنىڭ تاشقى سودا ئېكسپورت مىقدارى 131 مىليون 881 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممىتى 3 مىليون 53 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئاساسلىقى قوي ئۈچىيى 999 مىڭ 900 تال، ئۆچكە ئۈچىيى 8000 تال، خۇرۇم كىيىم - كېچەك 500 قۇر، يىپەك تۇرىدىكىلەرنىڭ 7 مىليون 947 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئاساسلىقى زاۋۇت يىپىكى 42 توننا، براك يىپەك 6 توننا، غوزەك 13 توننا، يىپەك پاختا بىر توننا؛ ئاشلىق، ياغ، يىمەكلىك تۇرىدىكىلەرنىڭ 2 مىليون 61 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئاساسلىقى ئۇرۇق خورمىسى 106 توننا، شوخلا قىيامى ۋە كونسېرۋاسى 284 توننا، قاچىلانغان شوخلا كونسېرۋاسى 43 توننا، يەرلىك مالىلار تۇرىدىكىلەرنىڭ 3 مىليون 901 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئاساسلىقى ياڭاق 60 توننا، زىرە 693 توننا، تىببىي دورا، ساقلىقنى ساقلاش بۇيۇملىرى تۇرىدىكىلەرنىڭ 3 مىليون 481 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئاساسلىقى چۇچۇكبۇيا 1582 توننا، چۇچۇكبۇيا مەھسۇلاتى 200 توننا؛ قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى تۇرىدىكىلەرنىڭ 71 مىڭ يۈەن؛ گىلەم تۇرىدىكىلەرنىڭ 1 مىليون 134 مىڭ يۈەن، 5260 كۋادرات مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە 360 ئۇرۇشلۇكى 5220 كۋادرات مېتىر، 540 ئۇرۇشلۇكى 40 كۋادرات مېتىر؛ توقۇمىچىلىق تۇرىدىكىلەرنىڭ 110 مىليون 235 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئاساسلىقى پاختا 16 مىڭ 194 توننا، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈزۈن تالالىق پاختا 2635 توننا، ئىنچىكە تالالىق پاختا 13 مىڭ 559 توننا، پاختا يىپ 1250 تېڭىق.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈلخشۇ يىللىرىدىن مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە قەشقەردىن روسىيىگە ئېكسپورت قىلىنغان مالىلارنىڭ سوممىسى

جەدۋەل: 18 — 2

يىللار / تۇرى	سوممىسى	يىللار / تۇرى	سوممىسى	يىللار / تۇرى	سوممىسى
1876	24	1901	109.69	1908	417.33
1882	80	1902	93.18	1909	452.69
1884	136	1903	156.36	1910	46.74
1891	118	1905	196.12	1914	398.10
1892	84.35	1906	356.03		

ئىزاھ: جەدۋەلدىكى پۇل بىرلىكى 1891 - يىلدىن ئىلگىرىكىسى تۆمەن رۇبلى، ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى تۆمەن سەر (كۈمۈش).

مىنگونىك 16 - يىلى (1927 - يىلى) قەشقەردىن ھىندىستانغا ئېكسپورت قىلىنغان تاۋارلار

جەدۋەل: 18 — 3

تاۋار نامى / تۈرى	سوممىسى (تۆمەن روپىيە)	تاۋار نامى / تۈرى	سوممىسى (تۆمەن روپىيە)	تاۋار نامى / تۈرى	سوممىسى (تۆمەن روپىيە)
ئات	101.235	قويما ماللار	60.789	قوي تېرىسى	17.288
ماتا	25.698	روسىيە ئالتۇنى	198.742	تارىلاش پىچەك	16.037
پولات - تۆمۈر	742.654	كۈمۈش	110.377	تېشەك	7.508
خام پىچەك	31.294	يامبۇ	50.751	قاشتېشى	8.271
يۇلۇق توقۇلمىلار	35.845	تېرە - خۇرۇم	16.339	باشقىلار	96.434
تىۋىت كىگىز	25.524				

مىنگونىك 16 - يىلى (1927 - يىلى) قەشقەردىن ئافغانىستانغا ئېكسپورت قىلىنغان تاۋارلار

جەدۋەل: 18 — 4

تاۋار نامى / تۈرى	سوممىسى (تۆمەن روپىيە)	تاۋار نامى / تۈرى	سوممىسى (تۆمەن روپىيە)	تاۋار نامى / تۈرى	سوممىسى (تۆمەن روپىيە)
پاختا	176.500	ساپال يۇيۇملار	21.200	پىچەك	12.500
تېرە سېلىنچا	80.010	تىۋىت ئەدىيال	16.800	باشقىلار	94
ئات	66	تېشەك	13	جەمئىي	480.010

مىنگونىك 20 - يىلى (1931 - يىلى) قەشقەر رايونى (3 - رايون) دىن ئېكسپورت قىلىنغان تاۋارلار ۋە ئۇلارنىڭ باھاسى

جەدۋەل: 18 — 5

تاۋار نامى / تۈرى	بىرلىكى	ئۇلچىمى	باھاسى (يۈەن)	تاۋار نامى / تۈرى	بىرلىكى	ئۇلچىمى	باھاسى (يۈەن)
پاقلان تېرىسى	پارچە	1 - دەرىجە	2.93	توشقان تېرىسى	پارچە	1 - دەرىجە	0.20
ئەلتېرە	پارچە	1 - دەرىجە	0.39	سەنسەن پاقلان تېرە-سى	پارچە	1 - دەرىجە	2.60
تاي تېرىسى	پارچە	1 - دەرىجە	7	ماري ئەلتېرە	پارچە	1 - دەرىجە	3
قېرى قوي تېرىسى	پارچە	1 - دەرىجە	3.25	پىلە فوزنكى	100 جىلىك	1 - دەرىجە	180
ئەتسىيازلىق قوي يۇڭى	100 جىلىك	1 - دەرىجە	52	چوشقا يايلى	جىلىك		3.20
ئات قۇيرۇقى	جىلىك	1 - دەرىجە	2.60	ئەسىلىك قوي يۇڭى	100 جىلىك	1 - دەرىجە	162

ئات پايلى	جىلىك	1 ـ دەرىجە	0.65	پاقلان تېرىسى	پارچە	ئادەتتىكى	0.75
ئەتىيازلىق قوي يۇڭى	100 جىلىك	2 ـ دەرىجە	26	تاي تېرىسى	پارچە	ئادەتتىكى	2.25
كۆزلۈك قوي يۇڭى	100 جىلىك	1 ـ دەرىجە	78	خام يېمەك	جىلىك	ئادەتتىكى	16.50
تۆگە يۇڭى	100 جىلىك	1 ـ دەرىجە	195	ئەسلىمك قوي يۇڭى	جىلىك	ئادەتتىكى	0.75
ئات تېرىسى	پارچە	1 ـ دەرىجە	9.75	قوي تېرىسى	پارچە	ئادەتتىكى	0.75
قوي ئۇچىيى	تال	1 ـ دەرىجە	0.26	كۆزلۈك قوي يۇڭى	جىلىك	ئادەتتىكى	0.45
قوي ئۇچىيى	تال	2 ـ دەرىجە	0.20	كالا تېرىسى	پارچە	ئادەتتىكى	22.50
پاختا	100 جىلىك	كىرگۈزۈلگەن سورت	70	سەنسەن پاقلان تېرەسى	پارچە	ئادەتتىكى	0.60
پاختا	100 جىلىك	يەرلىك سورت	60	ئات تېرىسى	پارچە	ئادەتتىكى	0.90

مىنگونىك 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) قەشقەر ۋىلايىتىدىن ئېكسپورت قىلىنغان تاۋارلارنىڭ تەخشەلگەن باھاسى

جەدۋەل: 18 — 6

تۈرى / تاۋار نامى	بىرلىكى	ئەسلىدىكى چەكلىمە باھا (يۈەن)	يېڭى چەكلىمە باھا (يۈەن)	تۈرى / تاۋار نامى	بىرلىكى	ئەسلىدىكى چەكلىمە باھا (يۈەن)	يېڭى چەكلىمە باھا (يۈەن)
قوي تېرىسى	پارچە	15	18	چوشقا تېرىسى	پارچە	13	16
پاقلان تېرىسى	پارچە	8.10	15	قاپلان تېرىسى	پارچە	90	150
كۆچا ئەلتېرىسى	پارچە	18	25	تاي تېرىسى	پارچە	10.50	15
ئەلتېرە	پارچە	2	4	ئىت تېرىسى	پارچە	15	15
كۆزلۈك سۇغۇر تېرىسى	پارچە	12.48	16	تۈلكە تېرىسى	پارچە	8.40	15

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە بىرقانچە يىللىق ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ باھا ئەھۋالى

بىرلىكى: يۈەن

جەدۋەل: 18 — 7

تۈرى / تاۋار نامى	1961	1963	1967	1971	1972	1973	1982
ئاق كۆزلۈك يۇڭ (كىلوگرام)	2.14	2.14	2.14			2.14	2.38
ئاق يازلىق يۇڭ (كىلوگرام)	1.93	1.93	1.93			1.93	2.20
ئاق پاقلان يۇڭى (كىلوگرام)	2.35	2.35	2.35			2.35	2.46
ئاق چۈپۈر (كىلوگرام)	1.40	1.40	1.40			1.40	1.95

1.46	1.06			1.06	1.06	1.06	تالا پۇپۇر (كىلوگرام)
10.90	7.70			7.70	6.90	7	ئۇچكە تىۋىتى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)
3.89	3.89			3.89	3.89	3.89	نەسىللىك قوي يۇڭى (كىلوگرام)
1.10	1.10			1.10	1.10	1.64	كالا يۇڭى (كىلوگرام)
1.80	1.20			1.20	1.20	1.20	قوتاز يۇڭى (كىلوگرام)، (ئۇزۇنلۇقى 10 سانتىمېتىردىن ئۇزۇن)
35.67	25.47			25.47	25.47	20.29	تانگولا ئۇي توشقىنى يۇڭى (كىلوگرام)
9.70	3.74			3.74	3.74	2.75	تۇگە يۇڭى (كىلوگرام)
11	3.15			3.43	3.43	3.43	ئۇچكە ساقلى (كىلوگرام، تاق، 3 سۇغدىن ئۇزۇن)
5	0.76			0.76	0.76	0.76	ئۇچكە چېچىگى (كىلوگرام)
0.80	0.80			0.80	0.80	0.60	قوي ئۇچىسى (تال، 1 - دەرىجە)
0.40	0.40			0.40	0.40	0.30	ئۇچكە ئۇچىسى (تال)
1.45	0.90			0.90	0.90	0.90	كالىنىڭ تاچچىق ئۇچىسى (تال)
				1	1.00	0.90	چوشقىنىڭ تاچچىق ئۇچىسى (تال)
1.65	1.65			1.65	1.65	1.65	ئات پايلى (تال، 10 كىلوگرام-دىن يۇقىرى)
21.53	3.68			3.68	3.68	3.68	ئات قۇيرۇقى (تال، 75 — 100 سانتىمېتىر)
7.40	8.50			8.50	8.50	8.50	ئۇزۇن يوللۇق نەسىللىك قوي تېرىسى (دانە، 1 - دەرىجە)
5.14	3.14			3.14	3.14		ئۇزۇن يۇڭلۇق قوي تېرىسى (پارچە، 1 - دەرىجە)
1.88	1.88			1.88	1.88	1.88	قىرغىلغان نەسىللىك قوي تېرىسى (پارچە، 1 - دەرىجە)
1.88	1.88			1.88	1.88	1.88	قىرغىلغان قوي تېرىسى (دانە، 1 - دەرىجە)
3.60	2.25			2.25	2.25	2.25	ئۇچكە تېرىسى (پارچە، 1 - دەرىجە)
1.58	0.88			0.88	0.90	0.90	يېڭى كالا تېرىسى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)
3.50	2			2	1.79	1.79	تۇزلىمىغان كالا تېرىسى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)
3.15	1.60			1.60	1.52	1.52	تۇزلىغان كالا تېرىسى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)
	0.79			0.79	0.81	0.81	يېڭى قوتاز تېرىسى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)
2.80	1.80			1.80	1.62	1.63	تۇزلىمىغان قوتاز تېرىسى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)
	0.62			0.62	0.67	0.67	يېڭى ئات تېرىسى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)
1.40	1.40			1.40	1.34	1.34	تۇزلىمىغان ئات تېرىسى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)

بېغى ئېشەك تېرىسى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)	0.37	0.37	0.37			0.37	
تۆزلىمىغان ئېشەك تېرىسى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)	0.74	0.74	0.77			0.77	0.90
بېغى تۆگە تېرىسى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)	0.72	0.72	0.72			0.72	
تۆزلىمىغان تۆگە تېرىسى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)	1.45	1.45	1.45			1.45	1.30
تۆلكە تېرىسى (پارچە، 1 - دەرىجە)	50	50	50			50	53.33
ئەتىيازلىق قوي تېرىسى (پارچە، 1 - دەرىجە)	2.30	2.30	2.30			2.30	
جەرەن تېرىسى (پارچە، 1 - دەرىجە)	1.50	1.50	1.50			1.50	1.47
چوشقا تېرىسى (كىلوگرام، 1- دەرىجە)	1.47	1.47	1.47			1.47	
ئىت تېرىسى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)	1.50	1.50	3			3	6.60
ئانگولا توشقان تېرىسى (پارچە، 1 - دەرىجە)	0.63	0.63					
ئۇي توشقىنى تېرىسى (پارچە، 1 - دەرىجە)	0.50	0.61	0.67			0.67	1.17
ئېيىق تېرىسى (پارچە، 1 - دەرىجە)	30	30	30			30	30
چۇچۇكبۇيا (كىلوگرام)			0.24	0.24			
زىرە (كىلوگرام)			2.21	2.76	2.76		
ئىسلىمىغان گۈلە (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)			0.37				
ئىسلاق گۈلە (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)			0.56		0.76		
سېرىق ئۈرۈك قېقى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)			0.78		1.08		
شاپتۇل قېقى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)			0.57		0.54		
تاتلىق ئۈرۈك مېغىزى (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)			2.07		2.13		
ياڭاق (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)			0.52		0.69		
بېغى پىلە غوزىكى (كىلوگرام 1 - دەرىجە)		2.60	2.60	2.60	2.60	2.60	
ئاق يەرلىك مەشۇت (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)		22	22	22	22	22	
سېرىق يەرلىك مەشۇت (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)		21.4	21.4	21.4	21.4	21.4	
زىغىر (كەندىر) (كىلوگرام، 1 - دەرىجە)			1.20	1.20			

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە 1950 — 1990 - يىلغىچە ئېكسپورت قىلىنغان تاۋارلارنىڭ چوڭ تۈرلىرىنىڭ مىقدارى

جەدۋەل: 18 — 8

بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

تۈرى / يىللار	ئومۇمىي قىممىتى	چارۋا مەھسۇلاتى تۈرى	پەيدا قىلىش تۈرى	تاشلىق، يانغاق، پەيدا قىلىش	يەرلىك مالالار	تىببىي دورا ساقلاش ئۈچۈنلىرى	قول ھۈنەر بۇيۇملىرى	گىلەم	توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى	غىمىيە سانائىتى	مەھسۇلاتلىرى كان
1950	78	78									
1951	126.3	126.3									
1952	135.2	135.2									
1953	452.1	452.1									
1954	454.5	401	0.1	11.8	41.6						
1955	1191.2	383.8	13.6		30.3						763.5
1956	1593.5	438.5	49.4	5	32.2						1068.4
1957	1677.3	353.1	63.2	13.4	18.6						1229
1958	1803.9	534.7	50.1	21.7	3.5						1193.9
1959	4378.5	475	77.4	283.1	13.1	1.1	0.3		2656		872.5
1960	3994.9	509.2	66.4	152.6	15	3	2.9	4.6	2427.4		813.8
1961	2201.7	420.3	44.5	29.6	0.3	9.1		6.5	1489.4		202
1962	2055.4	328	42.1	18.7		5.9		6.4	1642.1		12.2
1963	650.3	316.5	53.6	31.8		2.9	6.8	1.7			237
1964	440.6	327.1	70.5	22.3	0.3		20.4				
1965	557.5	386.3	111.2	19.8	23.8		16.4				
1966	569.2	413.5	82.3	16.4	40.8	8.2	8				
1967	556.4	364.2	67.4	8.1	92.3	19	5.4				
1968	474.8	349.3	39.5	18.1	44.2	21.3	2.4				
1969	441.5	308.6	23.6	6.8	83.5	16.8	2.2				
1970	480.2	334.4	38.3	8.9	26.9	68.9	2.8				
1971	578.1	320.6	55.2	6.3	52.6	138.5	4.7	0.2			
1972	498	271.9	29.1	10.9	85.7	96.2	3.7	0.5			
1973	499.5	263.5	31.2	13.4	103.6	68.4	3.9	15.5			
1974	505	279.1	28.2	18.7	82.1	46.2	3.5	47.2			
1975	712.1	355.3	43.9	18.1	78.5	71.7	8.9	135.7			
1976	975.7	395.5	88.2	16.6	59.4	157.3	8.5	250.2			
1977	1227.8	389.4	85.4	31.4	70.5	337.7	4	309.4			
1978	1392.3	393.7	132.4	27.2	46.7	470.1	6.9	315.3			
1979	1784.2	362	60.9	6.4	75.7	1008.5	2.1	267.9		0.7	
1980	1482.9	379.9	76.9	10.6	177.9	646.1	3	183.7		4.8	
1981	1212.9	407.3	66.6	7.8	296.5	207.6	3.1	224			
1982	1501.4	443.3	38.4	6.4	522.9	280.2	1.1	209.1			

			176.6	0.3	293.2	431.3	0.3	50.9	458.8	1411.4	1983
		1210.3	66		245.3	317.5	0.1	54.2	244.7	2138.1	1984
		3427.4	30.4		55.1	110.1	7.2	49.1	121	3800.3	1985
		7701.7	78.8		138.7	5.9	36	64.9	122.5	8148.5	1986
		4942.6	48.9		134	45.7	37.9	92.9	251.2	5553.2	1987
		5704.3	44		313.1	388.5	44.8	200.7	178.8	6874.2	1988
		6505.1	75.3		238.5	104.5	157.6	391.1	447.7	7919.8	1989
		11023.5	113.4	7.1	348.1	390.1	206.1	794.7	305.3	13188.3	1990

2. ئوراش - قاچىلاش، توشۇش

1) ئوراش - قاچىلاش ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارنى ئوراش، قاچىلاش ماتېرىياللىرىنى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا شىركىتىنىڭ مال كىرگۈزگۈچى ياكى ئىشلەپچىقارغۇچى كارخانىلىرى ھەل قىلىدى. تاشقى سودا تارماقلىرى توختامدىكى تەلەپ بويىچە ماتېرىيال، ئۆلچەم، ھەجىم، ئېغىرلىق، مىقدار، ئىشلەنگەن جاي، مال ئۆتكەن جاي، مال تاپشۇرۇۋالىدىغان جاي، مال تاپشۇرۇپ ئالغۇچى قاتارلىقلارنى ئېنىق كۆرسەتكەندىن كېيىن ئوراپ قاچىلاپ ۋە توشۇپ، ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارنى ئوراش - قاچىلاشنى ئۆلچەملەشتۈردى ۋە بىرلىككە كەلتۈردى.

1950 - يىل 4 - ئايدا جۇڭگو — سوۋېت سودا توختامىدا شىنجاڭدىن ئېكسپورت قىلىنىدىغان قوي يۇڭى، ئات موyi، تېرە، ئۇچەيلەرنى ئوراش - قاچىلاشتا كونكرېت بەلگىلىمە تۈزۈلدى. قېنىلما بايلىقلاردىن 1 - نومۇرلۇق، 2 - نومۇرلۇق، 3 - نومۇرلۇق، 5 - نومۇرلۇق ئۇزاق رۇدا ۋە ئۇزاق سىنىك رۇدىسىنى قاچىلاشقىمۇ كونكرېت بەلگىلىمە تۈزۈلدى.

ئېكسپورت تاۋارلىرىغا بىرلىككە كەلگەن تاۋار ماركىسى ئىشلىتىلدى. ئاپتونوم رايوندىكى كەسىپىي ئىمپورت - ئېكسپورت شىركەتلىرى تاۋار ماركىسىنى رويخەتكە ئالدۇردى. 1957 - يىلدىن كېيىن ئات يايلى، ئات قۇيرۇقى، ئىنچىكە قۇيرۇق قىلىدىن ئىبارەت تەييار مەھسۇلات ئېكسپورت قىلىنغاندا «تەڭرىتاغ» ماركىسى ئىشلىتىلدى. كېيىنكى يىلى ئۆچكە ساقىلىغىمۇ «تەڭرىتاغ» ماركىسى ئىشلىتىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا كۆپ قىسىم ئېكسپورت تاۋارلىرى تەۋە ئورۇنلار ئىچىدە يۆتكىلىدىغان بولغاچقا تاۋار ماركىسى ئىشلىتىلمىدى.

1963 - يىلى جۇڭگو — سوۋېت سودىسى ئۆزئارا قالدى، سوۋېتكە ئېكسپورت قىلىش شەرقىي ياۋروپاغا ئېكسپورت قىلىشقا ئۆزگەرتىلىپ، تېمىر-تېسىن پورتىدىن ئېكسپورت قىلىنىدىغان بولدى، شۇڭا ئوراش - قاچىلاشمۇ تېمىر-تېسىن پورتىنىڭ تەلىپى بويىچە ئىشلەندى.

2) توشۇش چىڭ سۇلالىسى دەۋرى، مىنگو دەۋرىدە قەشقەر، يەكەن سودىگەرلىرى يىراقتا تاۋار توشۇشتا تاۋارلارنى ئۇلاغلارغا ئارتىپ توشۇش ئۇسۇلى بىلەن ئېكسپورت قىلاتتى ياكى ئىمپورت قىلاتتى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسىدا تاشقى سودا ترانسپورت ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلۇپ، تاشقى سودا ئېكسپورت تاۋارلىرىنى توشۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. تاۋار ئېكسپورت قىلىنىدىغان رايون ۋە دۆلەتلەر ئاساسلىقى سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە شەرقىي ياۋروپا ئەللىرى بولدى. 1959- يىلى 50 كۇنلۇك ئوبوروت مىقدارى 2 مىليون 203 مىڭ 923 تونىنا - كىلومېتىرغا يەتتى. ترانسپورت كۈچى مۇنداق ئىدى: زىل 63 تېپلىق 4 تونلىق ئاپتوموبىل، زىل 164 تېپلىق 4 تونلىق ئاپتوموبىل، زىل 584 تېپلىق ئاسما ۋاگونلۇق 7 تونلىق ئاپتوموبىل بولۇپ جەمئىي 153 ئاپتوموبىل بار ئىدى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تەبىئىي ئاپەت يىللىرىدا ترانسپورت ۋەزىپىسى ئېغىرلاشتى. 1963 - يىلى ترانسپورت تىجارىتى پايدىسى 132 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى. كېيىنكى يىلى توشۇلغان مال 24 مىڭ 988

توننىغا، ئوبوروت مىقدارى 8 مىليون 65 مىڭ 222 توننا ـ كىلومېتىرغا، تىرانسپورت تىجارەت پايدىسى 150 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى. 60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تىرانسپورت تىجارىتى پايدىسى 473 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

70 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتىلغان سودا ژاقتىنچە توختاپ قالدى، ئېكسپورت قىلىدىغان ماللارمۇ، تىرانسپورت ۋەزىپىسىمۇ ئازايدى. 1974 ـ يىلى يۆتكەلگەن تاشقى سودا ئېكسپورت ماددىي ئەشيالىرى 3.1178 توننا، ئوبوروت مىقدارى 3 مىليون 335 مىڭ 607 توننا ـ كىلومېتىر بولدى.

1976 ـ يىلى تاشقى سودا شىركىتى يەنە 20 دانە «ئازاد» ماركىلىق يۈك ئاپتوموبىلى كۆپەيتتى. كېيىنكى يىلى تاشقى سودا بويىچە ئېكسپورت قىلىنغان مال مىقدارى 10 مىڭ 892 توننىغا، ئوبوروت مىقدارى 4 مىليون 357 مىڭ 362 توننا ـ كىلومېتىرغا يەتتى.

1980 ـ يىلى چارۋا مەھسۇلاتلىرى، يەرلىك ماللار، يېمەكلىك، توقۇمىچىلىق ئىمپورت ـ ئېكسپورت شىركەتلىرى تاشقى سودا ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن تاشقى سودا ئىدارىسى بىۋاسىتە ئېكسپورت قىلىدىغان تاۋار تۈرلىرى كۆپەيدى. شۇ يىلى ئېكسپورت تاۋارلىرىنى توشۇش ئوبوروت مىقدارى 4 مىليون 417 مىڭ 72 توننا ـ كىلومېتىرغا، توشۇلغان مال 5775.4 توننىغا، يول مۇساپىسى 1 مىليون 429 مىڭ 126 كىلومېتىرغا يەتتى.

1986 ـ يىلى تاشقى سودا شىركىتىنىڭ تورغات تاشقى سودا تىرانسپورت شۆبە شىركىتى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق تاشقى سودا شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ يىلى ۋىلايەت توشۇغان تاشقى سودا ئېكسپورت تاۋارلىرى 7.9963 توننا، ئوبوروت مىقدارى 3 مىليون 740 مىڭ توننا ـ كىلومېتىر، يول مۇساپىسى 764 مىڭ 395 ئاپتوموبىل ـ كىلومېتىر بولدى.

1990 ـ يىلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تاشقى سودا تاۋارلىرى ئېكسپورتى گۈللەنگەن دەۋرگە قەدەم قويدى، شۇ يىلى توشۇلغان مال 23 مىڭ 711.7 توننىغا، مال ئوبوروت مىقدارى 1 مىليون 94 مىڭ 926 توننا. كىلومېتىرغا، يول مۇساپىسى 1 مىليون 946 مىڭ 966 كىلومېتىرغا يەتتى.

قەشقەر تاشقى سودا شىركىتىنىڭ 1977 — 1990 ـ يىلغىچە ئېكسپورت تاۋارلىرىنى توشۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 18 — 9

تۈرى / يىللار	توشۇلغان مال (توننا)	مال ئوبوروت مىقدارى (توننا ـ كىلومېتىر)	مۇساپە (ئاپتوموبىل ـ كىلومېتىر)
1977	10892	4357362	1585150
1978	12484	6008315	2017308
1979	10085.2	6100977	1944073
1980	5775.4	4417072	1429126
1981	3886.8	3122571	1163757
1982	6160.4	3854180	1185106
1983	7145.6	3842854	944665
1984	11331.5	6232841	1406354

1985	22038.5	8942851	1763764
1986	9963.7	3740000	764395
1987	11258.2	5318726	1040451
1988	20900.3	10096372	1759184
1989	20665	9517576	1759184
1990	23711.7	1094926	1946966

3. ئېكسپورت قىلىنىدىغان دۆلەت ۋە رايونلار

چىگ سۈلالىسىدىن ئىلگىرى قەشقەردىن تاۋار ئېكسپورت قىلىشتا ھىندىستان، پاكىستان، ئافغانىستان قاتارلىق جايلار ئاساس قىلىناتتى. ئۇنىڭ شەكلى پۈتۈنلەي توختاملىق مالغا مال ئالماشتۇرۇش سودىسى ئىدى. شۇنىڭدەك يىللىرىدا روسىيە بىلەن بولغان ئېكسپورت سودىسى توختاملىق سودا بولدى. مىنگو دەۋرىدە بۇيەردىن تاۋار ئېكسپورت قىلىنىدىغان دۆلەتلەر ھىندىستان، پاكىستان، ئافغانىستان، روسىيە بولۇپ، روسىيە ئاساس قىلىنىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تاشقى سودا كەسپى ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلدى، ئېكسپورت مىقدارى ۋە ئېكسپورت قىلىنىدىغان رايونلارمۇ ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى. ئېكسپورت شەكلىدە ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ توختاملىق سودىسى، قەرەلنىڭ مال سودىسى، مالغا مال ئالماشتۇرۇش سودىسى ئاساس قىلىنىدى. 50 - يىللاردا چاڕۋا مەھسۇلاتلىرى ئېكسپورت قىلىنىدىغان دۆلەتلەر ئاساسلىقى سوۋېت ئىتتىپاقى، ھىندىستان، پاكىستان، ئافغانىستان قاتارلىقلار بولۇپ، ئاساسلىقى قېرىنداش بايلىق، يېمەك تۇرىدىكى تاۋارلار، ئاشلىق، ياغ، يېمەكلىك، يەرلىك مالىلار، گىلەم، توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى ئېكسپورت قىلىنىدى.

60 - يىللاردا چاڕۋا مەھسۇلاتلىرى ئېكسپورت قىلىنىدىغان جايلارنىڭ دائىرىسى كېڭەيدى. ئەسلىدىكى ئېكسپورت قىلىنىدىغان جايلاردىن باشقا چىخوسلوۋاگىيە، پولشا، دېموكراتىك گېرمانىيە، ۋېنگىرىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە تاۋار ئېكسپورت قىلىش كەسپى كۆپەيدى. يېمەك تۇرىدىكى مەھسۇلاتلار ئېكسپورتىدا سوۋېت ئىتتىپاقى، ئافغانىستان، ھىندىستان ھەمدە ياۋروپا، ئەرەب دۆلەتلىرى قاتارلىقلار؛ ئاشلىق، ياغ، يېمەكلىك تاۋارلىرى ئېكسپورتىدا يەنىلا سوۋېت ئىتتىپاقى؛ يەرلىك مالىلار ئېكسپورتىدا سوۋېت ئىتتىپاقى، ياپونىيە، ئەنگلىيە ھەمدە شىيانگاڭ قاتارلىق جايلار؛ گىلەم تۇرى ئېكسپورتىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئەرەب دۆلەتلىرى؛ توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى ئېكسپورتىدا سوۋېت ئىتتىپاقى، پاكىستان؛ تىببىي دورا، ساقلىق ساقلاش بۇيۇملىرى ئېكسپورتىدا ياۋروپا، ياپونىيە؛ قول ھۈنەرۋەرچىلىك بۇيۇملىرى ئېكسپورتىدا شىيانگاڭ، ئەنگلىيە، فرانسىيە، پاكىستان ئاساس قىلىنىدى.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تاشقى سودا ئېكسپورت كەسىپىدە بازار ئىگىلىكى بېتەكچى قىلىنىدى. چاڕۋا مەھسۇلاتلىرى ئېكسپورت قىلىنىدىغان رايون ۋە دۆلەتلەر: ياپونىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، شىۋېيتسارىيە، ھىندىستان، ئافغانىستان، ئامېرىكا، سوۋېت ئىتتىپاقى، ياۋروپا دۆلەتلىرى ۋە رايونلىرى؛ يېمەك تۇرىدىكى تاۋارلار ئېكسپورت قىلىنىدىغان رايون ۋە دۆلەتلەر: سوۋېت ئىتتىپاقى، ئافغانىستان، ھىندىستان ۋە ئەرەب دۆلەتلىرى ۋە ياۋروپا؛ ئاشلىق، ياغ، يېمەكلىك ئېكسپورت قىلىنىدىغان دۆلەتلەر: سوۋېت ئىتتىپاقى؛ يەرلىك مالىلار ئېكسپورت قىلىنىدىغان رايون ۋە دۆلەتلەر: گېرمانىيە فېدېراتىپ جۇمھۇرىيىتى، ئەنگلىيە، كانادا، ئاۋسترالىيە، شىيانگاڭ - ئاۋمېن رايونى، سىنگاپور، شىۋېيتسارىيە، شىۋېتسىيە، بىلگىيە، نورۋېگىيە، ياپونىيە ھەمدە ياۋروپا، ئوتتۇرا شەرق ئەللىرى؛ گىلەم ئېكسپورت قىلىنىدىغان دۆلەتلەر: سوۋېت

ئىتتىپاقى؛ توقۇمچىلىق بۇيۇملىرى ئېكسپورت قىلىنىدىغان دۆلەتلەر: سوۋېت ئىتتىپاقى، پاكىستان؛ پاختا ئېكسپورت قىلىنىدىغان دۆلەتلەر: ھىندىستان، پاكىستان، ئافغانىستان، سوۋېت ئىتتىپاقى؛ تەببىي دورا، ساقلىق ساقلاش بۇيۇملىرى ئېكسپورت قىلىنىدىغان رايون ۋە دۆلەتلەر: ئامېرىكا، ياپونىيە ۋە ياۋروپا قاتارلىقلار؛ قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى ئېكسپورت قىلىنىدىغان رايون ۋە دۆلەتلەر: شياڭگاڭ، گېرمانىيە فېدراتىپ جۇمھۇرىيىتى، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ياپونىيە، پاكىستان قاتارلىقلار بولدى.

§ 3 . ئىمپورت سودىسى

1. ئىمپورت تاۋارلىرىنىڭ تۈرى

ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاتلىرى، ھىندىستاننىڭ سوھا كۇجىسى، ياۋچىلارنىڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق كىگىزى، بابىلۇننىڭ گىلەملىرى ئىمپورت قىلىناتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مىسىرنىڭ سامان قەغىزى، ھىندىستاننىڭ مەرۋايىتى، رەختلىرى، رەسىنىڭ، پروسىيىنىڭ ئەينەك قاچىلىرى، ئەتىۋارلىق قۇش - يىرتقۇچ ھايۋانلىرى، ياقۇتلىرى، دورا ماتېرىياللىرى قاتارلىقلار يېپەك يولى ئارقىلىق قەشقەرگە كىرەتتى. سۇڭ دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىنىڭ مارجان، يېشىل تاش، پىل چىشى، مەستىكى رۇمى، كەھرىۋا، دېڭىز ئىتىنىڭ چۈتى ۋە تاشقى، سىماپ، ئات قاتارلىق مالىلىرى يېپەك يولى ئارقىلىق قەشقەرگە ۋە ئېچكىرىگە كىرەتتى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ياخشى ئاتلىرى تۈگە، كالا، قوي، بۇلغۇن تېرىسى، ئاق سۇسەر تېرىسى، قوي تېرىسى، ئارقار تېرىسى، يۇڭدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار، زەپەر، دورا - دەرمەك قاتارلىق مالىلىرىنىڭ قەشقەردىكى بازىرى ياخشى ئىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ بەقەسەم، ئەتىۋاقۇش، مارجان، ھېقىق قاتارلىق نەرسىلىرى قەشقەر بازارلىرىدا كۆپلەپ سېتىلاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيىنلۇق يىللىرىدا قوقەندلىك، بۇخارالىق سودىگەرلەرنىڭ قەشقەر بازارلىرىدا سودا - سېتىق قىلىدىغان تاۋارلىرى ئاساسلىقى: گەزمال، ساپال بۇيۇملار ئىدى. جياچىڭ يىللىرىدا قەشقەرگە ئىمپورت قىلىنغان روسىيە مالىلىرى بارغانسېرى كۆپەيدى، جياچىڭ 18 - يىلى (1813 - يىلى) قەشقەرگە روسىيىنىڭ 312 مىڭ رۇبلىلىق تاۋىرى ئىمپورت قىلىندى. 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا روسىيە سودىگەرلىرى قەشقەر بازىرىغا ئەپيۇن ئەكىلىپ ساتتى. ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىگىلىۋالغان چاغلاردا، قەشقەرگە ئىمپورت قىلىنىدىغان مالىلار ئاساسلىقى روسىيە تاۋارلىرى ئىدى، ئۇلار: گۈللۈك رەخت، قوي، چوپۇن، شېكەر، بوياق قاتارلىقلار ئىدى. گۈاڭشۈ 7 - يىلى (1881 - يىلى) «جۇڭگو — روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى ھەرخىل سودا توختاملىق سودىغا ئايلاندى. روسىيىدىن ئىمپورت قىلىنغان تاۋارلار ئاساسلىقى: پاختا رەخت، سوكنو، تۆمۈر ئەسۋاب - جابدۇق، چاقچۇق بۇيۇملار، سەرەڭگە، چاقماق قەنت، كىرىسىن، رەڭ - بوياق، شام، مىس، توقۇلما بۇيۇملار ئىدى؛ ھىندىستان، ئافغانىستاندىن ئىمپورت قىلىنغان مالىلار: ياۋروپانىڭ پاختا رەختلىرى، بوياق، مامۇق، ھايۋان تېرىسى، يېپەك توقۇلما، مەرۋايىت، ئۇپا - ئەگىلىك، قىزىل چاي، يۇڭ توقۇلما، قارامۇچ، دورا- دەرمەك، ئەپيۇن، ئۇچقە تېرىسى، ئات تېرىسى، تۈلكە تېرىسى، مولۇن تېرىسى، ئۇرۇك مېغىزى قاتارلىقلار ئىدى. شۇنتۇڭ يىللىرىدا روسىيە مالىلىرى قەشقەر بازارلىرىدا ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتتى. مىنگو يىللىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مالىلىرى قەشقەر بازارلىرىدا گاھ ئازىيىپ، گاھ كۆپىيىپ تۇردى. تۈرلۈك كۆندىلىك بۇيۇملاردىن باشقا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن 240 ئاپتوموبىل ۋە ماسسىز رادىئو ئىستانسىسى، ئوپېراتسىيە پىچىقى قاتارلىق داۋالاش ئۈسكۈنىلىرى، يەرلىك دورا، تېرە - خۇرۇم، بوياق، چاي، پەرداز بۇيۇملىرى، چارۋا،

تۆمۈر ئەسۋاب، جابدۇقلار، شېكەر، يېپەك ۋە نېفىت مەھسۇلاتلىرىدىن A66 لىق بېنزىن، F—95/130 لىق ئايروپىلان مېيى، چىراغ كېرىسىنى، ئېنېرگىيە كېرىسىنى قاتارلىقلارنى ئىمپورت قىلىنىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەرنىڭ تاشقى سودىسىدا ئاساسلىقى سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تاۋارلىرى ئىمپورت قىلىنىدى. 50 - يىللاردا قەشقەرنىڭ تاشقى سودىسىدا ئىمپورت قىلىنغان مالىلار: پولات ماتېرىيال ۋە نېفىت مەھسۇلاتلىرى، سېمونت، گېزىت قەغىزى، C—3173 نومۇرلۇق، F—108 نومۇرلۇق ئۇرۇقلۇق چىگىت، (ئوكرائىنا) 02646. نومۇرلۇق، 843 - نومۇرلۇق، 844 - نومۇرلۇق بۇغداي ئۇرۇقى ۋە 9 ئالاھىدە بۇقا، 341 تۈياق ئەسلىلىك قوي، چىش داۋالاش ئەسۋابى، «بىنا» ماركىلىق پاپىروس، گۈللۈك رەخت، پولات قەلەم، ماي قەلەم، قول سائىتى، كالتىسي سوۋېر فوسفات، ئاممونىي سولفات، ئورىيە، ئاممۇنىي نىترات، كالتسي نىترات، كولتىۋاتور، پاختا تازىلاش ماشىنىسى، ئوت ئورۇش ماشىنىسى، كومبايىن، سېيالكا ۋە ئۇلارنىڭ زاپچاسلىرى قاتارلىق ماشىنا - ئۈسكۈنىلەر ئىدى؛ يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى، پاكىستاندىن قولدا چۆرۈيدىغان سوت ئايرىش ماشىنىسى، گۈرجەك، موتسىكلىت، يەرلىك دورا، تېرە - خۇرۇم، قىزىل چاي، بوياق، قول سائىتى، گۈلە، ئۆرۈك مېغىزىمۇ ئىمپورت قىلىنىدى.

60 - يىللاردا قەشقەرنىڭ تاشقى سودىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىمپورت قىلىنغان پولات - تۆمۈر، سىنك يالتىلغان قاغالتىر، قارا قاغالتىر ئاساس قىلىنىدى. 1960 - يىلى 120 تونىنا، جەمئىي 102 مىڭ رۇبلىلىق پولات ماتېرىياللىرى، دانىسى 8000 رۇبلىدىن، جەمئىي 120 مىڭ رۇبلىلىق. 15 دانە «63» تىپلىق زىس ئاپتوموبىل؛ تونناسى 158 رۇبلىدىن، جەمئىي 632 مىڭ رۇبلىلىق 4000 تونىنا سېمونت؛ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 8763N ماركىلىق چىگىت، ئودىسا 16 - نومۇرلۇق بۇغداي، شالغۇت 186 - نومۇرلۇق بۇغداي، «ئايال پارتىزان» تىپلىق كۆممىقوناق، ژېر 1650 - نومۇرلۇق زىغىر سورتى؛ 120 دون ئېتى، ھەربىرسى 280 يۈەندىن، ئوزلوۋ ئېتى، ھەربىرسى 1500 يۈەندىن؛ كوبا پاپىروسى، چاۋشيەن پاپىروسى ۋە ئالبانىيە پاپىروسى؛ 39 مىليون 300 مىڭ رۇبلىلىق 11 مىڭ 594 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت ئىمپورت قىلىنىدى. 1962- يىلى سيالكا، ئېرىق چېپىش ماشىنىسى، توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى، كومبايىن، كولتىۋاتور، 3 چىشلىق ساپان، 5 چىشلىق ساپان، ھەممىباب قىرىش ئىستانوكى، ھالقىسىمان ھەرە چىشلىق توقۇش ماشىنىسى، ھاۋا ئارقىلىق پىرېسلاش ماشىنىسى قاتارلىق ماشىنىلار ئىمپورت قىلىنىدى، بۇلارنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 4 مىليون 929 مىڭ رۇبلى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا نېفىت مەھسۇلاتلىرىدىن باكلىق نېفىت، كېرسىن، سەلەركە ۋە تۆكلۈق سىلىقلاش مېيى قاتارلىقلار ئىمپورت قىلىنىدى.

70 - يىللاردا ئىمپورت قىلىنغان تاۋارلار: C—6022، C—6302نومۇرلۇق ئۇرۇقلۇق چىگىت، SC—704 سورتلۇق كۆممىقوناق، 50 سمېنتال كالىسى، چوك قۇلاق توشقان، ئۇزۇن يۇڭلۇق توشقان، بىر دانە چىش داۋالاش ئەسۋابى (11 مىڭ 390 يۈەن)، بىر دانە ئىئونلۇق مىكروسكوپ (5700 يۈەن)، بىر دانە فوتومېتىر (9000 يۈەن)، بىر دانە VA—30 تىپلىق يۈرەك فىزىكتوگرامىسى، SAN—E تىپلىق 11 دانە يۈرەك ھەرىكىتىنى كۆزىتىش سايمىنى، DCG—3001 تىپلىق 11 دانە يۈرەك تاۋۇشىنى ئېلېكترونلۇق خاتىرىلەش ئاپپاراتى، GTT—P2 تىپلىق بىر دانە تالالىق ئاشقازان تەكشۈرۈش ئەينىكى، بىر دانە NF—10 تىپلىق ئۇلترا تاۋازلىق مىڭە تەكشۈرۈش ئاپپاراتى، بىر دانە «320» تىپلىق قىرىش ئىستانوكى (6290 يۈەن)، بىر دانە تۆشۈك تېشىش ئىستانوكى (10 مىڭ 570 يۈەن)، بىر دانە پاتالوگىيە مىكروسكوپى (15 مىڭ يۈەن).

80 - يىللاردا ۋىلايەتلىك تاشقى سودا شىركىتى ئىمپورت قىلغان پولات ماتېرىيال 7. 1581 تونىنا، بۇنىڭ قىممىتى 5 مىليون 774 مىڭ شۇيېتسارىيە فرانكى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى تاختا پولات ۋە پولات چۇۋۇق. ئىمپورت قىلغان ئاپتوموبىللار: رۇمىنىيە، ياپونىيە، پولشا، سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئاپتوموبىللىرى؛ ئىمپورت قىلغان سېمونت 76 مىڭ 510 تونىنا، ھەر تونناسى 73 شۇيېتسارىيە فرانكىدىن

جەمئىي 5 مىليون 597 مىڭ شۇبيتسارىيە فرانسكى؛ ئىمپورت قىلغان مېۋە كۆچىتى تۈرى: فۇشى ئالمىلىرىدىن چاڭغۇ 2 ،، 4 ،، 6 ،، 13 ـ نومۇرلۇق ئالمىلار؛ پىتاۋلىن، يۈتېلىڭ، قىزىل ئۈزۈم قاتارلىق ئۈزۈم سورتلىرىدىن ئىبارەت. 1200 يۈەندىن ھەر بىرى 54 تۈياق لىنكولىن قويى، ساپ ئۇرۇقلۇق بۇقىنىڭ توڭلىتىلغان ئىسپېرمىسىدىن 30 مىڭ تال ئىمپورت قىلدى، ئىسپېرما ئىچىدە شارولاي كالىسى، قىزىل، چىپار خولىتېرىن كالىسى، سىمېنتال كالىسىنىڭ ئىسپېرمىلىرى بولۇپ، ھەر بىر تال ئىسپېرمىنىڭ كىرىش باھاسى بىر يۈەن؛ ئىمپورت قىلغان ماللار ئىچىدە يەنە NEC ئېلېكترو شىركىتىنىڭ ئالاقىلىشىش ئۈسكۈنىلىرى، جۈملىدىن يۇقىرى ئېنىقلىقتىكى ئۈسكۈنە قاتارلىقلار بار؛ ئىمپورت قىلغان تىببىي داۋالاش ئۈسكۈنىلىرى: 720 ئاللوكالىق B/A تىپلىق ئۇلترا ئاۋاز ئۈسكۈنىسى، بىر دانە (116 مىڭ 222 يۈەن)، EVB25MB تىپلىق ئۇلترا ئاۋاز ئۈسكۈنىسى بىر دانە (23 مىڭ 850 يۈەن)، يۈرەك ھالىتىنى ئېلېكتونلۇق ئۇلچەش ئاپپاراتى بىر دانە (7173 يۈەن)، ئېلېكتروكاردىئوگراممۇ بىر دانە (12 مىڭ 990 يۈەن)، تالالىق ئاشقازان ئەينىكى بىر دانە (18 مىڭ 219 يۈەن)، ئەڭ كىچىك مىقدارداكى قان گازىنى ئانالىز قىلىش ئاپپاراتى بىر دانە (61 مىڭ 978 يۈەن)، OMF—6103 تىپلىق تۇغۇت كۆزىتىش ئاپپاراتى بىر دانە (21 مىڭ 731 يۈەن)، رېنتگېن ئاپپاراتى بىر دانە (173 مىڭ 705 يۈەن)، TEC5200 تىپلىق يۈرەك ئېلېكتر ئېقىمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئاپپاراتى بىر دانە (24 مىڭ 164 يۈەن)، Y42—Y13 تىپلىق ئۈنۈمۈرسال چىش داۋالاش ئاپپاراتى بىر دانە (32 مىڭ 400 يۈەن)، كۆپ ئىقتىدارلىق ئوپېراتسىيە كۆزىتىش ئاپپاراتى بىر دانە (23 مىڭ 260 يۈەن)، ئېلېكترولىز ئانالىز ئاپپاراتى بىر دانە (33 مىڭ 517 يۈەن)، مىكروسكوپ 4 دانە (26 مىڭ 142 يۈەن)، كانايچە ئەينىكى بىر دانە (27 مىڭ يۈەن)، تىترەك تۈگمىتىشنى كۆزىتىش ئەسۋابى بىر دانە (21 مىڭ 200 يۈەن)، ئېلېكتروكاردىئوفونوگراممۇ بىر دانە (17 مىڭ 300 يۈەن)، توڭلىتىپ قۇرۇتۇش ئاپپاراتى بىر دانە (24 مىڭ 570 يۈەن)، ئىئونلۇق مىكروسكوپ بىر دانە (5700 يۈەن)، NYO—501 تىپلىق رېنتگېن ئاپپاراتى بىر دانە (130 مىڭ يۈەن)، GIF—KE تىپلىق ئاشقازان ئەينىكى 2 دانە (55 مىڭ يۈەن)، ئولىمبۇس ماركىلىق جىنسى يول ئەينىكى بىر دانە (1295 يۈەن)، LS—300C تىپلىق B تىپلىق ئۇلترا ئاۋاز دولقۇنلۇق دىئاگنوز ئاپپاراتى بىر دانە (60 مىڭ يۈەن)، ECG—16511 تىپلىق يۈرەك ئېلېكتر ئېقىمى ئاپپاراتى بىر دانە (4400 يۈەن)، ئولىمبۇس ماركىلىق «S» سىمان ئەينەك بىر دانە (20 مىڭ 90 يۈەن). ئىمپورت قىلىنغان ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى: پاناسونىك ماركىلىق ئۇنقويغۇ (خىش ئەكىللىك، دانىسى 280 يۈەندىن)، توشىبا ماركىلىق، 14 دىيوملۇق رەڭسىز تېلېۋىزور (دانىسى 550 — 570 يۈەندىن)، يەككە باھاسى 1500 يۈەن ئەتراپىدىكى كۆپ مىقدارداكى لېيشىك، پاناسونىك، سەنياك، ئىتاچى، شارپ، سونى ماركىلىق 18 دىئوملۇق رەڭلىك تېلېۋىزورلاردىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئىچىدە 50 دانە «فور» ماركىلىق تېلېۋىزور (دانىسى 1280 يۈەن)، 40 دانە شارپ ماركىلىق تېلېۋىزور (دانىسى 1350 يۈەن) بار؛ ئىمپورت قىلىنغان ياپىروس ئىچىدىكى داڭلىق ماركىلىقلىرى 555، مارلبورو، پاكىستان تاماكىسى قاتارلىقلار. بۇنىڭ بىر قېپى 8 — 12 يۈەن؛ ئىمپورت قىلىنغان ئەينەك 2071.5 كۇادرات مېتىر، قىممىتى 862 مىڭ شۇبيتسارىيە فرانسكى.

1990 ـ يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك تاشقى سودا شىركىتى ئىمپورت قىلغان تاۋارلارنىڭ تۈرلىرى: پولات ماتېرىيال، بۇنىڭ ئاساسلىقى تاختا پولات، پولات چىۋىق؛ ياپونىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، رومىنىيە، پولشا، سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق ئەللەردە ئىشلەنگەن ئاپتوموبىل؛ ئالما، ئۈزۈم قاتارلىق مېۋىلىك كۆچەتلەر؛ 52 تۈياق ئالاي قويى، ھەربىرى 250 — 300 يۈەندىن؛ ئالاقىلىشىش قوراللىرى، تېلېفون مۇئەسسەسلىرى؛ دۇنيا بويىچە ئىلغار تېخنىكىلىق داۋالاش ئۈسكۈنىلىرى؛ ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرىدىن تېلېۋىزور، بۇنىڭ داڭلىق ماركىلىقلىرى ئىتاچى، سونى، سەنياك، شارپ، ماتسوبىچ، ئىورلىيون ۋە توڭلاتقۇ، كىر ئالغۇ، چاڭ-

توزان سۈمۈرگۈچ، موتسىكلىت قاتارلىقلار؛ داغلىق پاپىروسلاردىن 555، مارلبورو، پاكىستان تاماكىلىرى قاتارلىقلار؛ كۈندىلىك تۇرلۈك ماللاردىن پولات قەلەم، ماي قەلەم، ئېلېكترونلۇق قەلەم، مېخانىكىلىق سائەت، كۆز ئەينەك، ھېسابلىغۇچ، ئەتىر سوپۇن قاتارلىقلاردىن ئىبارەت، بۇلارنىڭ تۈرى كۆپ، مال كىرگۈزۈش يوللىرى مۇرەككەپ بولغاچقا، ساتىدىغان ئورۇنلارنى ستاتىستىكا قىلغىلى بولمىدى، بۇنىڭ ئىچىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىدىن ئىمپورت قىلىنغان تاۋارلارنىڭ قىممىتى 329 مىڭ شۋېتسارىيە فرانكى. ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىدىن ئىمپورت قىلغان تاۋارلارنىڭ قىممىتى 500 مىڭ شۋېتسارىيە فرانكىغا يەتتى.

2. مال سېتىۋېلىنغان رايونلار

غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە، قەشقەر بىلەن يەكەندە پوقرالاردا ئىمپورت-ئېكسپورت سودىسى قىلىدىغان ئەنئەنە بار ئىدى. جەنۇبىي ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ھەمدە ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدىكى ئەللەر ۋە رايونلاردىن تاۋار ئېكسپورت قىلىش ئاساس قىلىناتتى. بۇ تاۋارلار ئاساسلىقى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى، شىمالىدىكى رايونلارغا، قىسمەنلىرى سودىگەرلەرنىڭ يۆتكىشى ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە سېتىلاتتى.

مىنگو دەۋرىدە ئىمپورت قىلىنىدىغان تاۋارلاردا سوۋېت ئىتتىپاقى (روسىيە)، ئافغانىستان، ھىندىستان، پاكىستان قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ تاۋارلىرى ئاساس قىلىندى. بۇ تاۋارلارنىڭ ئۆز جايىدا سېتىلغاندىن باشقىلىرى ئۇرۇمچى، غۇلجا، خوتەنلەردە سېتىلدى.

50 — 60 - يىللاردا ئىمپورت تاۋارلىرى سېتىۋېلىنغان رايون ۋە دۆلەتلەر ئاساسلىقى: سوۋېت ئىتتىپاقى، ئىتالىيە، بۇلغارىيە، ماراكەش، كۇبا، چاۋشيەن، ئالبانىيە، ئاۋستىرىيە، ياپونىيە، چېخسلوۋاگىيە، ئەنگلىيە قاتارلىقلار. ئىمپورت تاۋارلىرىنىڭ كۆپ قىسمى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۈلگەت، ئوبلاست، ناھىيە (شەھەر) دىكى دېھقانچىلىققا لازىملىق ئۇرۇق، مەسلەن: سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ C—3173 نومۇرلۇق چىگىتى بولدى، ئۇنى تاشقورغان ناھىيىسىدىن باشقا ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ھەممىسى زور كۆلەمدە تېرىدى. مارالبېشى ناھىيىسىگە يەنە 10 كىلوگرام سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ F—108 ماركىلىق چىگىتى كەلتۈرۈلدى. پەقەت نېفىت مەھسۇلاتلىرىلا شىزاڭنىڭ ئالى ئۈلگىتىگە سېتىپ بېرىلدى.

70 - يىللاردا تاشقى سودىدا تاۋار ئىمپورت قىلىنىدىغان دۆلەت ۋە رايونلاردا يەنىلا سوۋېت ئىتتىپاقى ئاساس قىلىندى، ئۇنىڭدىن باشقا يۇگوسلاۋىيە، ئاۋستىرىيە، ياپونىيە، ئانگولا، چېخسلوۋاگىيە، چاۋشيەن، شۋېتسارىيە، شىياڭگاڭ، گوللاندىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىقلارمۇ بار. ئىمپورت تاۋارلىرى ئاساسلىقى ئۆز جايىمىزدا سېتىلدى. ياپونىيىنىڭ ئىئونلۇق مىكروسكوپى بىلەن فوتو ئەسۋابىنى ئۈلگەتلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى سېتىۋالدى، ياپونىيىدە ئىشلەنگەن VA—3D تىپلىق يۈرەك ئېلېكتر ئېقىمىنى ئۆلچەش ئاپپاراتى، SAN—E1 تىپلىق يۈرەك ئېلېكتر ئېقىمىنى كۆزىتىش ئاپپاراتى، GTT—P2 تىپلىق تالالىق ئاشقازان ئەينەكى، DCG—300 تىپلىق يۈرەك ئاۋازى كاردىئوگراممىسى، NF—10 تىپلىق ئۈلترا ئاۋازلىق مىڭە تەكشۈرۈش ئاپپاراتىنى ئۈلگەتلىك كادىرلار ساناتورىيىسى ئىشلەتتى، چاۋشيەندە ئىشلەنگەن 320 تىپلىق قىرىش ئىستانوكىنى ئۈلگەتلىك يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى سېتىۋالدى، ياپونىيىدە ئىشلەنگەن پاتالوگىيە مىكروسكوپىنى قەشقەر تىببىي مەكتەپ ئىشلەتتى، چېخسلوۋاگىيىدە ئىشلەنگەن چىش كېسەللىكىنى ئۇنىۋېرسال داۋالاش ئاپپاراتىنى ئۈلگەتلىك «1 - خەلق دوختۇرخانىسى» سېتىۋالدى.

80 - يىللاردىن 1990 - يىلغىچە تاۋار ئىمپورت قىلىنغان دۆلەت ۋە رايونلار ئاساسلىقى: سوۋېت ئىتتىپاقى، ياپونىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، رومىنىيە، پولشا، ئىتالىيە، ئاۋستىرالىيە، فېدراتىپ گېرمانىيە، ۋېنگرىيە، ئامېرىكا، پاكىستان، شىياڭگاڭ، شۋېتسارىيە، دانىيە قاتارلىقلار بولدى. 1986 - يىلى قەشقەر ۋېنگرىيە، ئامېرىكا، پاكىستان، شىياڭگاڭ، شۋېتسارىيە، دانىيە قاتارلىقلار بولدى. 1986 - يىلى قەشقەر ئۈلگەتكە ياپونىيىدىن كىرگۈزۈلگەن فۇشى ئالمىسى سورتلىرى: چاڭغۇ 2 -، 4 -، 6 -، 13 - نومۇرلۇق بولۇپ، خىل ئالما دەرىخى 90 - يىللارغىچە كۆپىيىپ 12 مىڭ تۈپكە يەتتى. تىببىي داۋالاش ئۈسكۈنىلىرىنى

ئىمپورت قىلىپ ئىشلىتىش ئەھۋالى مۇنداق بولدى: پاپونىيىدە ئىشلەنگەن 720 ئالوكا B/A تىپلىق ئۇلترا ئاۋاز ئاپپاراتى، EVB25MB تىپلىق ئۇلترا ئاۋاز دولقۇنى ئاپپاراتىسى، يۇرەك ئېكتوگرامىسى، يۇرەك ئېلېكتركاردىئوگراممىسى، تالالىق ئاشقازان ئەينەكى، OMF—610 تۇغۇت كۆزىتىش ئەسۋابى، رېنتگېن ئاپپاراتى، TEC5200 يۇرەك ئېلېكتر ئېقىمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئاپپاراتى، ئېلېكترولىز ئانالىز ئاپپاراتى، مىكروسكوپ، كانايچە ئەينەكى، تىترەشنى تۈگىتىشنى كۆزىتىش ئەسۋابى، ئېلېكتروكاردىئوفونوگراممىا، دانىيىدە ئىشلەنگەن ئەلگ كىچىك قان گازىنى ئانالىز قىلىش ئەسۋابى؛ ئىتالىيىدە ئىشلەنگەن Y42—Y13 ئۇنىۋېرسال چىش داۋالاش ئەسۋابى، ئىتالىيىدە ئىشلەنگەن كۆپ ئىقتىدارلىق ئوپېراتسىيە كۆزىتىش ئۈسكۈنىسى قاتارلىق مۇئەسسەسلەرنى قەشقەر ۋىلايەتلىك 1 - خەلق دوختۇرخانىسى سېتىۋېلىپ ئىشلەتتى. پاپونىيىدە ئىشلەنگەن ئىئونلۇق فوتو ئەسۋابى، مىساۋا تۆۋەن تېمپېراتۇرلىق توڭلاتقۇ، ئىئونلۇق مىكروسكوپ، ئاۋستىرالىيىدە ئىشلەنگەن FMS3VME تېز توڭلىتىش ئەسۋابى، ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن 170 لىتىرلىق قوش كونتروللۇق قوش ئىشكىلىك توڭلاتقۇ، ئەنگلىيىدە ئىشلەنگەن توڭلىتىپ قۇرۇتۇش ماشىنىسى، فېدراتىپ گېرمانىيىدە ئىشلەنگەن ئىئونلۇق سكروسكوپ قاتارلىق مۇئەسسەسلەرنى ۋىلايەتلىك كېسەللىكتىن ساقلىنىش پونكتى سېتىۋېلىپ ئىشلەتتى؛ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «لادا» ماركىلىق 5 كىشىلىك پىكاپنى قەشقەر ۋىلايەتلىك تىببىي مەكتەپ سېتىۋېلىپ ئىشلەتتى؛ پاپونىيىدە ئىشلەنگەن GIF—KE ئاشقازان ئەينەكى، ئولىمبوس جىنسى يول ئەينەكى، LS—300CB دىئاگنوز ئاپپاراتى، ECG—1651 يۇرەك ئېلېكتر ئېقىمى ئاپپاراتى، ئولىمبوس «S» سىمان ئەينەك، ۋېنگىرىيىدە ئىشلەنگەن NYO—50 رېنتگېن ئاپپاراتى قاتارلىق ئۈسكۈنىلەرنى ۋىلايەتلىك 2 - خەلق دوختۇرخانىسى سېتىۋېلىپ ئىشلەتتى.

مىنگونلۇق 16 - يىلى (1927 - يىلى) قەشقەر ئىمپورت قىلغان ھىندىستان، ئافغانىستان تاۋارلىرى

جەدۋەل: 18 — 10

مەسىسى / رايون / تاۋار نامى	مەسىسى (رۇبلى)	
	ھىندىستان	ئافغانىستان
ياۋروپا پاختا رەختى	276.916	
غەرب دورىلىرى	29.426	
ھايۋانات تېرىسى	61.663	
قومۇشتىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار	41.448	
مۇزالغۇ، بويۇق	326.254	
مەرۋايىت	71.335	
مامۇق	115.334	
ھىندىستانلىق يېپەك توقۇلمىلىرى	24.876	
ئۈپا - ئەتلىك	36.562	
ھىندىستان قىزىل چېيى	117.386	
ياۋروپا قىزىل چېيى	23.098	
ياۋروپا يۇڭلۇق توقۇلمىلىرى	42	

روسىيە ئالتۇن مېلى	41.298	8.500
ئەپيۇن		675
ئۇچقە تېرىسى		106
ئات تېرىسى		45
تۈلكە تېرىسى		24
نوتۇن تېرىسى		10
بىنگال مولۇنى تېرىسى		4.35
ئۇرۇك مېغىزى		2.6
جەمئىي		875.453

1950 — 1986 - يىلغىچە بولغان قىسمەن يىللاردا قەشقەر ۋىلايىتى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىمپورت قىلغان پولات ماتېرىيال، سېمونت

جەدۋەل: 18 — 11

تۈرى / يىللار	مىقدارى (تونىا)		سومما (تۆمەن رۇبلى)		ئىزاھ
	پولات ماتېرىيال	سېمونت	پولات ماتېرىيال	سېمونت	
1950	151		7.5		
1951	447		22.2		
1952	860		42.7		
1953	335		17.1		
1954	1037		25.5		
1955	4006	225	256	7.6	كونا رۇبلى
1956	357	451	22.8	13.5	كونا رۇبلى
1957	297	1882	19.1	42.2	كونا رۇبلى
1958	410		27.5		
1959	500	5000	44.2	434.8	كونا رۇبلى
1960	120	11594	10.2	3930	كونا رۇبلى
1961		4251		3250	يېڭى رۇبلى
1962		1296		3.5	يېڭى رۇبلى
1983	418.2		17.8		1983 — 1986 - يىلغىچە ئىمپورت قىلىنغان سوۋېت ئىتتىپاقى پولات ماتېرىياللارنىڭ سومما بىرلىكىدە شۇ‌يېتسارىيە فرانكى تولۇنلىدى
1984	514.2		219		
1985	260.1		164.9		
1986	389.2		175.7		

§ 4 . يۆتكەش، ئىچكى بازاردا سېتىش

1. يۆتكەش

غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيان قەشقەرلىك، يەكەنلىك سودىگەرلەر غەربىي يۇرتىنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئىچكىرىگە يۆتكەپ، ئۇنى ئىچكىرىنىڭ كىمخاپ، شايى، يىپەك قاتارلىق تاۋارلىرىغا تېگىشىپ پۇقراۋى تاۋار يۆتكەش سودا يوللىرىنى ئاچقانىدى. خەن ۋۇدى زامانىسىدا ھۆكۈمەت تەرەپ پۇقراۋى تاۋار يۆتكەش سودىسىنى باشقۇرۇشقا ئارىلاشتى، سودا ـ سېتىقنى باشقۇرۇشقا ئەمەلدار قويدى، باش ھۆددەچى قويۇپ غەربىي يۇرت سودىگەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ئۆزئارا مال سودىسىنى مەخسۇس باشقۇردى ھەمدە تىلماچ سەپلەپ بەردى. خەن سۇلالىسى يىپەك ساقلاشقا مەخسۇس ئامبار سالدۇرۇپ، غەربىي يۇرت سودىگەرلىرىنىڭ مالغا مال ئالماشتۇرۇشى، تاۋار يۆتكىشىگە قولايلىق يارىتىپ بەردى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بەنچاۋ سۇلىغا ئەلچىلىككە بارغاندا ئۇنىڭ ھەمراھلىرى يىپەك ئېلىپ باردى، دۇشيەن 2 قېتىم قول ئاستىدىكىلەرنى رەڭدار تاۋارلار ۋە ئاق ـ قىزىل شايىدىن 1000 توپ ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى غەربىي يۇرت سودىگەرلىرى قولىدىكى ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئاتلىرى، سۇھا كۆجىلىرىگە ئالماشتۇرۇشقا بۇيرۇدى. بۇ چاغلاردا خەن سۇلالىسى ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇللار بىلەن غەربىي يۇرتقا يۆتكىگەن يىپەك توقۇلمىلار: كىمخاب، كەشتە، دۇخاۋا، ئالگەك (قوز)، نېپىز شايى، قېلىن شايى، گۈللۈك دارايى، ھەرخىل يىپەك توقۇلمىلار قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ۋېي، جىن، جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە سۇلى بىلەن ھەرقايسى خاندانلىقلار ئارىسىدا ئۆزئارا بازار قىلىش، مالغا مال ئالماشتۇرۇش ھەمدە تاۋار يۆتكەش باردى ـ كەلدىلىرى بولۇپ تۇردى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەرقايسى خاندانلىقلار غەربىي يۇرتلۇق سودىگەرلەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىنى ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزدى. ۋېي مىڭدى زامانىدا ھۆكۈمەت بازارنى، مال ئالماشتۇرۇشنى باشقۇرۇشقا بۇاستە ئارىلىشىپ سودىنىڭ ئادىللىقىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ھۆكۈمەت لوياڭدا قونالغۇ تەسىس قىلىپ غەربىي يۇرتلۇق سودىگەرلەر مالغا مال ئالماشتۇرۇش سودىسى قىلغاندا ئۇلارنىڭ ئارام ئېلىشى ۋە ئىشلىتىشىگە ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەردى. سۇي ياڭدى ئالاھىدە غەربىي يۇرت چېرىكچى بېگى قويۇپ، بازار سودىسى ۋە مالغا مال ئالماشتۇرۇش سودىسىنى نازارەت قىلدۇرۇپ، سودىگەرلەرنىڭ ئالاقىسىنى قوغدىدى. لوياڭنىڭ ھەممە جايلىرىدىكى قونالغۇ ـ ئاشپۇزۇللار غەربىي يۇرت سودىگەرلىرىنى كۈتتى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتنىڭ سودا يوللىرى، بازارلىرى ۋە مالغا مال ئالماشتۇرۇش مەركەزلىرىدە ئۆتەڭ خەۋەرچىلىرى، ئات ـ ھارۋا، كارۋان ساربىي تەسىس قىلىنىپ، غەربىي يۇرتلۇق سودىگەرلەرنىڭ مال يۆتكىشىگە قولايلىق يارىتىپ بېرىلدى ھەمدە غەربىي يۇرتتا ھۆكۈمەت ئامبىرى تەسىس قىلىپ، يىپەك توقۇلمىلارنى يۆتكىدى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىچكىرىدىن غەربىي يۇرتقا يۆتكەلگەن تاۋارلار: تاۋار ـ دورىدۇن، كاناپ رەخت، چاي، ساپال بۇيۇملار، مېتال بۇيۇملار، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى قاتارلىق كۈندىلىك مالىلار ئىدى. ئۇ چاغلاردا قەشقەر، يەكەنلەر يىپەك يولىدىكى تاۋار يۆتكەش مەركەزلىرىنىڭ بىرى ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ يىپەك سودىسىدا ئىشلەپچىقىرىش، يۆتكەشنى ئوردا بىرتۇتاش ئورۇنلاشتۇردى، سۇجۇ، جياڭنىڭ، خاڭجۇلاردىكى توقۇمىچى يامۇللار ئاساس قىلىندى، ئاز بىر قىسمىنى سەنشى، شەندۇڭ، شەنشىلەر ئىشلەپچىقاردى. يۆتكەلگەن يىپەكلەر سانداۋقا قاچىلىناتتى، مايلىق رەخت بىلەن يۆگىلەتتى، ئوراش قەغىزىگە ئورىلاتتى، ساقلاش سانداۋقىنىڭ ھەر بىرىنىڭ ياھاسى 2 سەر 7 مىسقال 7 پۇڭ

كۆمۈش، ماي قەغەز يۆگەكنىڭ بىرى 3 مىسقال 5 پۇڭ كۆمۈش، ئورام قەغىزىنىڭ ھەر توپى بىر پۇڭ كۆمۈش ئىدى. چېيەنلۇڭ زامانىدا قەشقەرگە 2260 توپ، يەكەنگە 1525 توپ يىپەك يۆتكەلدى. داۋگۇاڭ يىللىرىدا مال باھاسى ئۆرلەپ، خىراجەت كۆپىيىپ كەتتى. ئەمما قەشقەرگە يۆتكەلگەن يىپەكلەر يەنىلا چېيەنلۇڭ يىللىرىدىكى بېكىتىلگەن باھا بويىچە سېتىلغاچقا زىيان كۆرۈلمىدى. داۋگۇاڭ 2 - يىلى (1822 - يىلى) خانجۇ، جياڭنىڭ، سۇجوۇدىكى توقۇمىچى يامۇللارنىڭ مەلۇمات يوللاپ، ھەر يىلى ئىچكى خەزىنىگە تاپشۇرۇلۇپ، باھا ئۇچۇن زاپاس ساقلانغان ۋە پاكلىق چىقىمىدىن تېجەپ قېلىنغان 2 تۇردىكى 72 مىڭ سەر كۆمۈشنى يىپەكچىلىك قەرزىگە تولۇقلاپ بېرىشىگە رۇخسەت قىلىندى. شېيەنفىڭ زامانىدا قەشقەر، يەكەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاساسلىق تاۋار يۆتكەش - توپلاش - تارقىتىش ئورنىغا ئايلىنىپ، چېگرا سودىسى بەكلا گۈللىنىپ كەتتى.

مىنگو يىللىرىدا قەشقەر بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى، ھىندىستان، ئافغانىستان، پاكىستانلارنىڭ سودا ئالاقىسى قويۇق بولۇپ، ئېكسپورت تاۋارلىرىدا كۆپىنچە شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى ئاساس قىلىندى. تاۋار يۆتكەش، ئېكسپورت قىلىش كۆپ ھاللاردا جەنۇبىي شىنجاڭدا بولدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئېكسپورت تاۋارلىرىنى گۇڭشې (يېزا - بازار)، ناھىيە، ۋىلايەتتىن ئىبارەت 3 دەرىجىلىك تاشقى سودا ئاپپاراتلىرى سېتىۋالدى، 2 دەرىجە يۆتكىدى. گۇڭشې (يېزا، بازار) تاشقى سودا مال سېتىۋېلىش پونكتلىرى سېتىۋالغان چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ۋە يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى يۆتكەپ ناھىيىلىك تاشقى سودا شىركىتىگە تاپشۇرۇپ بەردى؛ ناھىيىلىك تاشقى سودا شىركىتى ئاساسىي قاتلام ئورۇنلار تاپشۇرغان ۋە ئۆزى بۇاستە سېتىۋالغان تاۋارلارنى ۋىلايەت چۇشۇرگەن پىلان بويىچە، ۋىلايەتلىك تاشقى سودا شىركىتىگە ياكى ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرىغا يۆتكەپ بەردى، بۇنىڭ ئىچىدە يۇڭ - تېۋىت، يال - قۇيرۇق، ئىنچىكە قۇيرۇق قىلى، ئۇچەيلەر قەشقەر ۋىلايەتلىك يۇڭ - تېۋىت، ئۇچەي زاۋۇتىغا يۆتكەپ بېرىلدى. پىششىقلاپ ئىشلىنىپ، رەتلىنىپ ئېكسپورت تاۋىرى قىلىنغاندىن كېيىن، ۋىلايەتلىك تاشقى سودا شىركىتى ئاپتونوم رايونىنىڭ كەسپىي ئىمپورت-ئېكسپورت شىركەتلىرىگە ياكى تۇرپاندىكى تاشقى سودا ئالماشتۇرۇش ئۇنىڭ بېكىتىگە يۆتكەپ بەردى. 50 — 60- يىللاردا ئاپتونوم رايونلۇق چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى بىلەن ئىمپورت - ئېكسپورت شىركىتى سوۋېت ئىتتىپاقى، فېدراتىپ گېرمانىيە، پولشا، ۋېنگىرىيە، چېخسلوۋاگىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېكسپورت قىلغان چارۋا مەھسۇلاتلىرى، دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپ ساندىكىلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىن خوتەن، قەرىلىۋ، ئاقسۇ، بايىنغولىن، قەشقەر قاتارلىق جايلار سېتىۋالغان چارۋا مەھسۇلاتلىرى ۋە دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى قەشقەر ۋىلايەتلىك يۇڭ - تېۋىت، ئۇچەي زاۋۇتى بىلەن قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇنىۋېرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىغا يۆتكىلىپ، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ۋە رەتلەنگەندىن كېيىن، تورغات ئېغىزى ئارقىلىق ئېكسپورت قىلىندى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇڭگو — سوۋېت سودىسى ئۈزۈلۈپ قالغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئېكسپورت تاۋارلىرى ئاپتونوم رايونغا ياكى بېيجىڭ، تيەنجىن، شاڭخەي، گۇاڭجۇ، جىنجۇ، چېڭداۋ قاتارلىق شەھەرلەرگە يۆتكەپ بېرىلدى. 1984 - يىلى جۇڭگو — سوۋېت چېگرا سودىسى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، ئاز بىر قىسمى تورغات ئېغىزىغا يۆتكەلگەندىن باشقا، كۆپ قىسمى ئاپتونوم رايونىدىكى كەسپىي ئىمپورت - ئېكسپورت شىركەتلىرىگە يۆتكەلدى.

1953 — 1990 - يىلغىچە ئاپتونوم رايونىنىڭ ئېكسپورت قىلىشىغا يۆتكەلگەن تاۋارلار: چارۋا مەھسۇلاتلىرى تۇرى 32 خىل، بۇنىڭ ئاساسلىقى ئات يايلى - قۇيرۇقى 90.7 تونىنا، قوتاز يۇڭى 124.6 تونىنا، ئۇچكە تېۋىتى 1726 تونىنا، ئارىلاش يۇڭ 294 تونىنا، قوي يۇڭى 5221.6 تونىنا، كالا تېرىسى 10 مىڭ 700 پارچە، موزاي تېرىسى 63 مىڭ 900 پارچە، قوي تېرىسى 1 مىليون 371 مىڭ 500 پارچە، ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي تېرىسى 346 مىڭ پارچە، ئۇچكە تېرىسى 1 مىليون 816 مىڭ 600 پارچە، پاقلان

تېرىسى 695 مىڭ پارچە، ئوغلاق تېرىسى 498 مىڭ 400 پارچە، ياۋا توشقان تېرىسى 262 مىڭ 500 پارچە، سۇغۇر تېرىسى 287 مىڭ پارچە، ئىپار چاشقان تېرىسى 87 مىڭ پارچە، ئىت تېرىسى 219 مىڭ 400 پارچە، ئات تېرىسى 38 مىڭ 100 پارچە، ئېشەك تېرىسى 55 مىڭ 900 پارچە، چوشقا تېرىسى 22 مىڭ 700 پارچە، ئارقار تېرىسى 34 مىڭ 100 پارچە، تۈلكە تېرىسى 222 مىڭ 300 پارچە، قوي ئۈچىيى 3 مىليون 455 مىڭ 300 تال، ئۆچكە ئۈچىيى 689 مىڭ 500 تال، كالا ئۈچىيى 107 مىڭ تال؛ يىپەك تورى: زاۋۇت مەشوتى 3000 تونىا، پىلە غوزىكى 5000 تونىا؛ ئاشلىق، ياغ، يېمەكلىك تورى 4 خىل: بۇنىڭ ئىچىدە شاپتۇل قېقى 2795 تونىا، گۈلە 1266 تونىا، ئۈرۈك خورمىسى 232 تونىا؛ يەرلىك مالىلار تورىدىكى تاۋارلار 5 خىل: ياڭاق 913 تونىا، تاتلىق ئۈرۈك مېغىزى 5. 94 تونىا، ھەسەل 71 تونىا، زاراڭزا ئۈرۈقى 6013 تونىا، زىرە 3892 تونىا؛ تىببىي دورا ـ ساقلىق ساقلاش بۇيۇملىرى تورى 3 خىل: چۇچۇكبۇيا 87 مىڭ 23 تونىا، زاراڭزا چېچىكى 376 تونىا، چۇچۇكبۇيا مەلھىمى 1144 تونىا؛ توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى تورى 3 خىل: پاختا 83 مىڭ 290 تونىا، پاختا رەخت 200 مىڭ 900 مېتىر، پاختا يىپ 2383 تېڭىق؛ ئۈنىڭدىن باشقا: گىلەم 237 مىڭ 74 كۋادرات مېتىر، چاچ 93 تونىا، سىستىن 432 كىلوگرام. خىمىيە سانائىتى تورى: تازىلانمىغان قوغۇشۇن 3 تونىا، كۆك ئۆلتاش 3 تونىا.

1959 — 1965 ـ يىلغىچە بېيجىڭ، تيەنجىن، شاڭخەي، گۇاڭجۇ، جىنجۇ، چىڭداۋ قاتارلىق شەھەر پورتلىرىغا يۆتكەلگەن تاۋارلار: ئات يايلى ـ قۇيرۇقى 10 تونىا، چوشقا ئۈچىيى 900 تال، قوي ئۈچىيى 123 مىڭ 600 تال، كالا ئۈچىيى 2300 تال، قوي يۇڭى 430 تونىا، ئارىلاش يۇڭ 42 تونىا، كونا كىگىز 631 تونىا، توشقان يۇڭى 122 كىلوگرام، كالا تېرىسى 5000 پارچە، قوي تېرىسى 92 مىڭ 100 پارچە، ئۆچكە تېرىسى 123 مىڭ 600 پارچە، ياۋا توشقان تېرىسى 95 مىڭ 100 پارچە، سۇغۇر تېرىسى 107 پارچە، ئېشەك تېرىسى 495 پارچە، باشقا ئارىلاش تېرە 25 مىڭ 500 پارچە، زاۋۇت مەشوتى 5 تونىا، پىلە غوزىكى 37 تونىا، قۇرۇق ئۈزۈم 46 تونىا، شاپتۇل قېقى 90 تونىا، گۈلە 202 تونىا، خەشەك گۈلە 50 تونىا، زاراڭزا چېچىكى 10 تونىا، قان تېپەر 20 تونىا، ھەسەل 30 تونىا، زاراڭزا ئۇرۇقى 276 تونىا، ياڭاق 118 تونىا، تاتلىق ئۈرۈك مېغىزى 20 تونىا، كونا گىلەم 293 مىڭ 600 يۆنىلىك، چاچ 16 تونىا.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېنلۇڭ يىللىرىدا قەشقەر، يەكەنلەرگە يۆتكەلگەن يىپەك

جەدۋەل: 18 — 12

تۈرى / يىللار	ئىشلەنگەن جايى (يىپەك نامى)	سانى (توپ)	
		قەشقەر	يەكەن
چېنلۇڭ 43 ـ يىلى (1778 ـ يىلى)	سۇجۇ، خاڭجۇ، جياڭنىڭنىڭ تاۋار ـ دۇردۇنلىرى، سەنشىنىڭ پارقىراق تاۋىرى، شەندۇڭنىڭ چۇچۇنچىسى، شەنشىنىڭ يىپلىرى	400	250
چېنلۇڭ 48 ـ يىلى (1783 ـ يىلى)	سۇجۇ، خاڭجۇ، جياڭنىڭنىڭ تاۋار ـ دۇردۇنلىرى، سەنشىنىڭ پارقىراق تاۋارلىرى، شەندۇڭنىڭ چۇچۇنسى، شەنشىنىڭ يىپلىرى	400	350
چېنلۇڭ 55 ـ يىلى (1790 ـ يىلى)	سۇجۇ، خاڭجۇ، جياڭنىڭنىڭ تاۋار ـ دۇردۇنلىرى، شەنشىنىڭ پارقىراق تاۋارلىرى، شەنشىنىڭ يىپلىرى	700	520
جەمئىي		2260	1525

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تاشقى سودا سىستېمىسىنىڭ بىرقانچە يىللىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى يۆتكەش باھاسى

جەدۋەل: 18 — 13

بىرلىكى: يۈەن

تۈرى / ناۋاي نامى	بىرلىكى	1964 - يىل	1971 - يىل	1983 - يىل
ئاق كۆزلۈك يۇڭ	كىلوگرام	2.658	2.574	2.88
ئاق يازلىق يۇڭ	كىلوگرام	2.397	2.322	2.66
ئاق پاقلان يۇڭى	كىلوگرام	2.919	2.872	2.98
ساپ ئاق چۈپۈر	كىلوگرام	1.738	1.685	2.36
چىپار چۈپۈر	كىلوگرام	1.317	1.267	1.77
ئۆچكە تۈتىنى	كىلوگرام	9.563	9.257	12.45
نەسىللىك قوي يۇڭى	كىلوگرام	1.247	4.34	4.82
كالا يۇڭى	كىلوگرام	1.247	1.214	1.33
قوتاز يۇڭى	كىلوگرام	1.36	1.324	5.80
ئانگولا توشقىنى يۇڭى	كىلوگرام	43.51	42.13	59.29
تۆگە يۇڭى	كىلوگرام	4.645	4.497	6.64
قوي ئۆچىيى	تال	1.04		0.94
ئۆچكە ئۆچىيى	تال	0.56		0.50
ئات يايلى	كىلوگرام	1.87	2.042	7.44
ئات قۇيرۇقى	كىلوگرام	4.17	6.86	12.41
ئۆزۈن يۇڭلۇق قوي تېرىسى	تونا	3.525	3.477	3.477
ئۆزۈن يۇڭلۇق نەسىللىك قوي تېرىسى	تونا	9.54	9.305	8.16
ئۆچكە تېرىسى	تونا	2.525	2.474	3.98
ئۆزلانسىغان كالا تېرىسى	كىلوگرام	2.009	2.206	3.88
ئۆزلانسىغان قوتاز تېرىسى	كىلوگرام	1.818	1.592	2.64
ئۆزلانسىغان ئات تېرىسى	كىلوگرام	1.504	1.548	1.56
ئۆزلانسىغان ئېشەك تېرىسى	كىلوگرام	1.279	0.857	1.01
ئۆزلانسىغان ئۆگە تېرىسى	كىلوگرام	1.627	1.603	1.45
ئۆلكە تېرىسى	پارچە	56.11	54.61	58.56
ئۈي توشقىنى تېرىسى	پارچە	0.75	0.73	0.99

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ 1983 - يىلى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا شىركىتىگە يۆتكەپ بەرگەن مۇقىم مال خىراجىتى

جەدۋەل: 18 — 14 بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

تۈرى / تاۋار نامى	بىرلىكى	كىلوگرامغا مۇندۇرۇلۇشى	قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى، قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسى	يېڭسار ناھىيىسى، يوپۇرغا ناھىيىسى، پەيزاۋات ناھىيىسى	يەكەن ناھىيىسى، پوسكام ناھىيىسى	قاغىلىق ناھىيىسى، مارالبېشى ناھىيىسى، مەكىت ناھىيىسى	تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى
ئۇچكە تۇتىتى، قوي يۈڭى، تۆگە يۈڭى، ماموق	كىلوگرام		0.005	0.018	0.0464	0.058	0.061
تۇزلانسىغان كالا، ئات، ئېشەك، قېچىر، تۆگە تېرىسى	كىلوگرام		0.015	0.028	0.0564	0.068	0.071
تۇزلانغان كالا، ئات، ئېشەك، قېچىر، تۆگە تېرىسى	كىلوگرام		0.029	0.042	0.0704	0.082	0.085
تۇزلانسىغان 4 - ئەۋلاد نەسىلىك قوي تېرىسى	كىلوگرام	5	0.039	0.103	0.245	0.303	0.318
تۇزلانغان 4 - ئەۋلاد نەسىللىك قوي تېرىسى	كىلوگرام	5.5	0.121	0.191	0.3472	0.411	0.428
تۇزلانسىغان ئۇزۇن يۈڭلۈق قوي تېرىسى	كىلوگرام	2	0.025	0.052	0.1078	0.131	0.137
تۇزلانغان ئۇزۇن يۈڭلۈق قوي تېرىسى	كىلوگرام	2.5	0.127	0.159	0.23	0.259	0.267
تۇزلانسىغان قوي تېرىسى	كىلوگرام	1.5	0.022	0.041	0.0836	0.101	0.106
تۇزلانغان قوي تېرىسى	كىلوگرام	2	0.125	0.151	0.2078	0.231	0.237
تۇزلانغان ئۇچكە تېرىسى	كىلوگرام	1.5	0.072	0.091	0.1336	0.151	0.156
ئىت تېرىسى، ئارقار تېرىسى	كىلوگرام	1.5	0.007	0.026	0.086	0.086	0.091
ئېيىق تېرىسى	كىلوگرام	5	0.024	0.088	0.23	0.288	0.303
پاۋا تونۇگۇز تېرىسى	كىلوگرام	5	0.024	0.88	0.23	0.288	0.303
سەنسەن تېرە	كىلوگرام	600 گرام	0.018		0.0426	0.05	0.051
قوي، ئۇچكە، پاقلان تېرىسى	تونا	300 گرام	0.016	0.021	0.0289	0.033	0.034
سۇغۇر، پاۋا قوڭغارچا تېرىسى	تونا	400 گرام	0.002	0.007	0.0184	0.0184	0.024
ناي، تەخەي تېرىسى	تونا	800 گرام	0.005	0.015	0.0375	0.047	0.048
تۈلكە تېرىسى	تونا	500 گرام	0.002	0.003	0.033	0.029	0.031
بۆرە، ئارمادىل تېرىسى	تونا		0.005	0.018	0.0464	0.058	0.061
ئاق ئاغسىغان، ئىپار چاشقان تېرىسى	تونا	150 گرام	0.007	0.007	0.0069	0.008	0.009

قەشقەر ۋىلايەتلىك تاشقى سودا شىركىتىنىڭ 1953 — 1990 - يىلغىچە ئېكسپورت تاۋارلىرىنى يۆتكەش سوممىسى ئەھۋالى

جەدۋەل: 18 — 15

تۈرلەرگە ئايرىلىشى	جەمئىي يۆتكەلگىنى	ئاپتونوم رايونغا يۆتكەلگىنى	ئاپتونوم رايون سىرتىغا يۆتكەلگىنى
ئومۇمىي قىممىتى	69084.85	68777.52	307.33
چارۋا مەھسۇلات تۈرى	10488.06	10376.99	111.07
يىپەك تۈرى	2918.71	2885.69	33.02
ئاشلىق، ياغ، بېيەكلىك تۈرى	876.02	819.84	56.18
يەرلىك مالالار تۈرى	3873.40	3821.40	52
ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى تۈرى	114.75	75.59	39.16
گىلەم تۈرى	2668.25	2668.25	
تىببىي دورا - ساقلىق ساقلاش بۇيۇملىرى	9053.60	9037.27	16.33
توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى تۈرى	39490.19	39490.19	
خىمىيە سانائىتى مەھسۇلاتلىرى تۈرى	4.32	4.32	
قېزىلما بايلىقلار تۈرى	4.32	4.32	

2. ئىچكى بازاردا سېتىش

قەدىمكى زاماندا بۇ ۋىلايەتتىكى تاشقى سودىنىڭ ئىچكى بازاردا مال سېتىش پائالىيىتىدە پۇقراۋى تەشكىلاتلار كۆپرەك ئىدى. يېقىنقى زاماندىكى تاشقى سودىنىڭ ئىچكى بازاردا سېتىش پائالىيىتىگە كەلسەك، تەكشۈرۈش ئاساسى بارلىرى يەنىلا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكىسىدىن ئىبارەت.

قەشقەر ۋىلايەتلىك تاشقى سودا سىستېمىسىنىڭ ئىچكى بازاردا سېتىش كەسپى پائالىيىتىدە دۆلەتنىڭ ئېكسپورت پىلانى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق ئىمپورت - ئېكسپورت شىركىتىنىڭ يۆتكەش ۋەزىپىسى ئورۇندالغاندىن كېيىن، ھەرخىل تاۋارلارغا بولغان ئېھتىياج مىقدارىغا ئاساسەن، ئىچكى بازاردا ساتىدىغان مالالارنى پىششىقلاپ ئىشلەش جەھەتتە خام ئەشيا پىلانلىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسى ياخشىلىنىپ، رەڭ ۋە تۈرلىرى كۆپەيتىلدى، ئىچكى بازاردا سېتىش تەننەرخى تۆۋەنلىتىلىپ، شۇ جايدىكى ئارمىيىنىڭ، يۇڭ توقۇمىچىلىق يۇڭ - تېرە سانائىتىنىڭ ئاپتونوم رايون سىرتىدىكى ئىچكى سېتىش بازىرىنىڭ شۇنداقلا يەرلىك خەلق ئاممىسىنىڭ ئېھتىياجى ۋاقتىدا تەمىن ئېتىلدى.

50 - يىللاردا يېڭا ئىگىلىكى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، ۋىلايەتتىكى خەلق ئاممىسىنىڭ كىرىمى تەدرىجىي كۆپەيىپ، تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز ياخشىلىنىپ، تاۋارغا بولغان ئېھتىياجى، بولۇپمۇ چارۋا مەھسۇلاتلىرىغا بولغان ئېھتىياج زورايدى. چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىدە خۇسۇسىيلار

بىلەن دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ بازار رىقابىتى ۋەزىيىتى شەكىللەندى. تاشقى سودا تارماقلىرى 1953 - يىلدىن باشلاپ تېرە - يۇڭ سانائىتىنى دۆلەت پىلانىغا كىرگۈزۈپ، دۆلەت پىلانى ئىچىدە تەييار مەھسۇلات قىلىپ ئىشلەپ، ئىچكى بازارلارنى تەمىنلەيدىغان بولدى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قادىرىەگ ھاجىنىڭ خۇسۇسىي چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى خۇسۇسىيلار بىلەن ھۆكۈمەت شېرىكچىلىكى شەكلى ئارقىلىق دۆلەت پىلانىغا كىرگۈزۈلدى، ئىشلەپچىقارغان كىگىزلەر قەشقەر شەھىرى ۋە يېقىن ئەتراپىدىكى بازارلاردا سېتىلدى. 1957 - يىلى دۆلەت چارۋا مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا «بىرقامچا» لىق باشقۇرۇش فاڭجېنىنى يولغا قويدى، تاشقى سودا ئاپپاراتلىرى يېزا - بازارلارغىچە قۇرۇلۇپ، سېتىۋېلىش، ئىچكى بازاردا سېتىش دائىرىسى كېڭەيدى، قەشقەر ۋىلايىتىدە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىن باشقا ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئىچكى بازاردا ساتىدىغان مالالارنى پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپى بارلىققا كەلدى.

1) چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئىچكى بازاردا سېتىش قەشقەر ۋىلايىتى تاشقى سودىدا دۆلەت ئىچى بىلەن سىرتىدا سېتىشقا تەڭ ئېتىبار بېرىش، مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش فاڭجېنى بويىچە، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشنى ئۇزلۇكسىز كۆپەيتكەن ئاساستا، پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسىنى ئۇزلۇكسىز ئىسلاھ قىلىپ، مەھسۇلات سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئىچكى سېتىش بىلەن ئېكسپورت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى پەسەيتتى، دۆلەت ئىچىدە سېتىلىدىغان يۇڭ - تېرە مىقدارىنىڭ سېتىۋېلىش مىقدارى ئىچىدىكى نىسبىتىنى يىلمۇ يىل كۆپەيتتى. 50 - يىللاردا دۆلەت ئىچىدە سېتىلغان قوي يۇڭى 1298 تونىنا بولۇپ، شۇ مەزگىلدە سېتىۋېلىنغان مىقدارنىڭ 10.5% نى ئىگىلىگەنىدى. 60 - يىللاردا ئىچكى بازاردا سېتىلغان قوي يۇڭى 6840 تونىنا بولۇپ، شۇ مەزگىلدە سېتىۋېلىنغان يۇڭ مىقدارىنىڭ 60% نى ئىگىلىدى، 70 — 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىچكى بازاردا سېتىلغان قوي يۇڭى 12 مىڭ 551 تونىنغا يېتىپ، سېتىۋېلىش مىقدارىنىڭ 93% نى ئىگىلىدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە كالا تېرىسىنىڭ ئىچكى بازاردا سېتىلىش مىقدارى 64 مىڭ 650 تونىنغا يېتىپ، شۇ مەزگىلدە سېتىۋېلىنغان مىقدارنىڭ 73% نى ئىگىلىدى، يۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرى چوشقا يايلى 838 كىلوگرام، ئات يايلى - ئات قۇيرۇقى 574. 117 كىلوگرام، كالا قۇيرۇق قىلى 858 كىلوگرام، قوتاز قۇيرۇق قىلى 1161 كىلوگرام، قوي يۇڭى 689. 20 تونىنا، چۇپۇر 905 تونىنا، تۈگە يۇڭى 196 تونىنا، كالا تېرىسى 646 مىڭ 500 پارچە، موزاي تېرىسى 75 مىڭ 400 پارچە، قوي تېرىسى 51 مىليون 304 مىڭ 600 پارچە، ئۆچكە تېرىسى 1 مىليون 327 مىڭ 900 پارچە، پاقلان تېرىسى 405 مىڭ 500 پارچە، ئوغلاق تېرىسى 255 مىڭ 900 پارچە، ئۈي توشقىنى تېرىسى 18 مىڭ 900 پارچە، ياۋا توشقان تېرىسى 171 مىڭ 800 پارچە، سۇغۇر تېرىسى 33 مىڭ 240 پارچە، سەنسەن تېرە 330 مىڭ 800 پارچە، ئات تېرىسى 79 مىڭ 210 پارچە، ئارقار تېرىسى 787 مىڭ 300 پارچە، تۈلكە تېرىسى 11 مىڭ 780 پارچە، ئارىلاش تېرە 242 مىڭ 400 پارچە. ئىچكى بازاردا سېتىلغان چارۋا تەييار مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 29 مىليون 929 مىڭ 400 يۈەن بولدى. ئاساسلىقى كىگىز 1 مىليون 219 مىڭ 300 پارچە، پىما 590 مىڭ 800 پار، كىگىز پايپاق 1 مىليون 908 مىڭ 100 پار، جۈۋا 160 مىڭ 500 دانە، تېرە ئەستەرلىك 50 مىڭ دانە، تېرە ياقىلىق 24 مىڭ دانە، تېرە پەلەي 24 مىڭ 600 دانە، تېرە قۇلاقچا 597 مىڭ 600 دانە، تېرە كۆرپە 1 مىليون 341 مىڭ 400 دانە، تېرە جىلىتكە 16 مىڭ 800 دانە، تېرە - خۇرۇم 280 مىڭ 600 پارچە، ئۆتۈك 351 مىڭ 500 پار، ئاشلانغان تېرە 42 مىڭ 500 پارچە، چورۇق 326 مىڭ 800 پار، ئىنچىكە قۇيرۇق يۇڭىدىن ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار 93 مىڭ 200 يۈەنلىك، قوي ئۈچىيى 79 مىڭ 200 تال.

1990 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تاشقى سودا سىستېمىسىنىڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرى ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن تەييارلانغان بۇيۇملارنىڭ ئىچكى بازارلاردا سېتىلىش قىممىتى 140 مىليون 47 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى.

2) يېمەكلىك، يەرلىك مەھسۇلات، تىببىي دورىلارنىڭ ئىچكى بازاردا سېتىلىشى

(1) يېمەكلىك تۈرى　يېمەكلىكنىڭ ئىچكى بازاردا سېتىلىش قىممىتى 1950 - يىللاردا 297 مىڭ يۈەن بولغان ئىدى. 1961 — 1970 - يىلغىچە 940 مىڭ يۈەنگە، 70 — 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە 261 مىڭ يۈەنگە، 1990 - يىلى 1 مىليون 498 مىڭ يۈەنگە يەتتى. تۈرلەر ئاساسلىقى قۇرۇق ئۈزۈم 615 تونىنا، شاپتۇل قېقى 624 تونىنا، گۈل 891.5 تونىنا، ئۈرۈك خورمىسى 28.1 تونىنا، ئانار بىر تونىنا، قارا ئۈرۈك بىر تونىنا، ئابدىسلىك 5.6 تونىنا، خەشەك گۈلە 1.4 تونىنا، خەشەك شاپتۇل قېقى 55 تونىنا، مېغىز تىقىلغان ئۈرۈك خورمىسى 0.3 تونىنا.

(2) يەرلىك مەھسۇلاتلار تۈرى　يەرلىك مەھسۇلاتلارنىڭ ئىچكى بازاردا سېتىلىش قىممىتى 1950- يىللاردا 190 مىڭ 100 يۈەن بولغانىدى. 1961 — 1970 - يىلغىچە ئىچكى بازاردا سېتىلغىنى 358 مىڭ 600 يۈەنگە، 70 — 80 - يىلنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە 1 مىليون 424 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ئىچكى بازاردا سېتىلغان يەرلىك تاۋارلار ئاساسلىقى تاتلىق ئۈزۈك مېغىزى 159 تونىنا، ياڭاق 511.8 تونىنا، زىرە 445.33 تونىنا، ياۋا كەندىر 5.2 تونىنا، ياۋا شاپتۇل مېغىزى 1.3 تونىنا، ھەسەل 0.3 تونىنا، قارا گازىر 0.3 تونىنا، ئاق گازىر 0.7 تونىنا، قۇرۇق پىلە قورچىقى 8 تونىنا، بادام 0.66 تونىنا، دانەكچە 0.3 تونىنا، تاتلىق ياۋا جۇخۇارگۈلى 0.06 تونىنا، باشقىلار 8200 يۈەنلىك. ئومۇمىي قىممىتى 1 مىليون 974 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى.

(3) دورا - دەرمەك ماتېرىياللىرى تۈرى　ئىچكى بازاردا سېتىلىش قىممىتى 1960 - يىلى 12 مىڭ 600 يۈەن بولغانىدى، 70 - يىللاردا 5800 يۈەن بولدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ئىچكى بازارلاردا سېتىلغان دورا - دەرمەك ماتېرىياللىرى: چۇچۇكبۇيا 75 تونىنا، زاراڭزا چېچىكى 0.2 تونىنا، ئەڭلىك ئوت 8 تونىنا، قۇلماق 0.05 تونىنا، ئالقات 0.3 تونىنا، بۇغا مۇڭگۈزى 2 كىلوگرام. ئومۇمىي قىممىتى 79 مىڭ 400 يۈەن بولدى.

3) يىپەك، قېزىلما بايلىق، گىلەم، ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ ئىچكى بازارلاردا سېتىلىشى

(1) يىپەك　1957 — 1990 - يىلغىچە ئىچكى بازارلاردا سېتىلغان تاۋارلار: قۇرۇق پىلە غوزىكى 333 تونىنا، يېڭى پىلە غوزىكى 128 تونىنا، زاۋۇت مەشۇتى 18.67 تونىنا، مەشۇت 15.67 تونىنا، يىپەك پاختا 9.4 تونىنا، يەرلىك تاۋار 10 مىڭ 250 توپ، ئومۇمىي قىممىتى 5 مىليون 502 مىڭ 100 يۈەن.

(2) كان مەھسۇلاتلىرى　1960 — 1965 - يىلغىچە ئىچكى بازاردا سېتىلغانلىرى: 612 - نومۇرلۇق تەييار مەھسۇلات 85 تونىنا، قوغۇشۇن رۇدىسى 0.5 تونىنا، ئۈڭاق بور 17 تونىنا، ئومۇمىي قىممىتى 1 مىليون 118 مىڭ 200 يۈەن.

(3) گىلەم　1958 — 1990 - يىلغىچە ئىچكى بازاردا سېتىلغان مەھسۇلاتلار: ئېكسپورتتىن ئىچكى بازاردا سېتىشقا ئۆزگەرتىلگىنى 17 مىڭ 436 كۋادرات مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە 360 ئۈرۈشلۈكى 16 مىڭ 433 كۋادرات مېتىر، 540 ئۈرۈشلۈكى 988 كۋادرات مېتىر، 720 ئۈرۈشلۈكى 6 كۋادرات مېتىر، 300 ئۈرۈشلۈكى 9 كۋادرات مېتىر، ئىچكى بازاردا سېتىلغان گىلەم 12 مىڭ 601 كۋادرات مېتىر، پاختا يىپ 1166 تېڭىق، يۈڭ يىپ 83 تونىنا، ئومۇمىي قىممىتى 4 مىليون 265 مىڭ 400 يۈەن.

(4) ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى　1976 — 1980 - يىلغىچە ئىچكى بازاردا سېتىلغان تاۋارلار: ئۈڭاق چاچ 11 تونىنا، قەلەمتۇراچ 1600 دانە، يىپەك گىلەم 1026.67 مېتىر. ئىچكى بازاردا سېتىلغانلىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 21 مىڭ 500 يۈەن.

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ناشقى سودا سىستېمىسىنىڭ 1953 — 1990 - يىلغىچە ئىچكى بازاردا سېتىلغان چارۋا مەھسۇلاتلىرى

جەدۋەل: 18 — 16

ناۋار نامى	بىرلىكى	سانى	ناۋار نامى	بىرلىكى	سانى
چارۋا مەھسۇلات قىممىتى	تۇمەن يۈەن	11011.8	ياۋا توشقان تېرىسى	پارچە	171.800
چوشقا يايلى	كىلوگرام	838	سۇغۇر تېرىسى	پارچە	33.240
ئات يايلى، ئات قۇيرۇقى	كىلوگرام	117.574	ئىپار چاشقان تېرىسى	پارچە	5.900
كالا قۇيرۇقى قىلى	كىلوگرام	858	ئىت تېرىسى	پارچە	25.470
ھەرخىل تۈت	كىلوگرام	160	چوشقا تېرىسى	پارچە	940
قوتاز يۈڭى	كىلوگرام	1.161	سەنسەن تېرە	پارچە	330.800
باشقا قۇيرۇق قىلى	كىلوگرام	57.4	ئات تېرىسى	پارچە	79.210
قوي يۈڭى	توننا	20.689	ئېشەك تېرىسى	پارچە	1.066
چۇپۇر	توننا	905	مۇشۇك تېرىسى	پارچە	1.200
نۆگە يۈڭى	توننا	196	ئارقار تېرىسى	پارچە	787.300
كالا تېرىسى	پارچە	646400	بۆرە تېرىسى	پارچە	20
موزاي تېرىسى	پارچە	75.400	ئاق ئاغمىخان تېرىسى	پارچە	840
قوي تېرىسى	پارچە	51304.600	ئىت تېرىسى	پارچە	30
ئۆچكە تېرىسى	پارچە	1327.900	تۈلكە تېرىسى	پارچە	11780
پاقلان تېرىسى	پارچە	405.500	تاي تېرىسى	پارچە	950
ئوغلاق تېرىسى	پارچە	255.900	نۆگە تېرىسى	پارچە	1400
3 شىمال پاقلان تېرىسى	پارچە	860	ئارىلاش تېرە	پارچە	242400
ئۈي توشقىنى تېرىسى	پارچە	1.8900	خۇرۇم ئۆتۈك، بەتىنكە	پار	351.500
كىگىز	پارچە	1219.300	ئاشلانغان تېرە	پارچە	42.500
پىما	دانە	59.0800	تېرە كەمزۇل	دانە	3.450
كىگىز پايپاق	پار	1908.100	چۇپۇر ئاغامچا	توننا	3.071
جۇۋا	دانە	160.500	نۆگە تۈتى	توننا	3
تېرە ئەستەرلىك	دانە	50	چورۇق	كىشىلىك	326.800
تېرە ياغلىق	دانە	24	بالىلار ئاياغ كىيىمى	كىشىلىك	3.500
تېرە پەلەي	جۈپ	24.600	بالىلار كىيىمى	دانە	363
تېرە قۇلاقچا	دانە	597.600	ھارۋا جابدۇقلىرى	يۈەن	5900
تېرە كۆرپە	دانە	1341.400	ئىنچىكە قۇيرۇق قىلىدا ئىشلەنگەن مالىلار	يۈەن	93.200
تېرە جىلىتكە	دانە	16.800	قوي ئۈچىيى	تال	79200
تېرە ئىشتان	دانە	2040	تېرە خرۇم	دانە	2806

1962 — 1983 - يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تاشقى سودا سىستېمىسىنىڭ ئاپتونوم رايونغا ئېچىكى بازاردا سېتىشقا يوتكەپ بەرگەن چارۋا مەھسۇلاتلىرى

جەدۋەل: 18 — 17

ناۋار نامى	بىرلىكى	سانى
ئومۇمىي قىممىتى	پارچە	10302
قوي تېرىسى	پارچە	66.400
توچكە تېرىسى	پارچە	103.900
پاقلان تېرىسى	پارچە	72
ئوغلاق تېرىسى	پارچە	85
مۇغۇر تېرىسى	پارچە	500
ئۆي توشقىنى تېرىسى	پارچە	4.400
مەنسەن تېرە	پارچە	1100
ئىت تېرىسى	پارچە	1.500
ئېشەك تېرىسى	پارچە	1.200
كالا تېرىسى	پارچە	1.500
تۈلكە تېرىسى	پارچە	300
ئىپار چاشقان تېرىسى	پارچە	800
باشقا تېرىلەر	پارچە	800
خۇرۇم كىيىم - كېچەك	پارچە	7630
كونا كىگىز پارچىسى	تونىنا	103.3

§ 5 . ئىگىلىك باشقۇرۇش

1 . پىلان باشقۇرۇش

1978 - يىلدىكى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن ئىلگىرى دۆلەتنىڭ تاسقى سودىنى پىلانلىق باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى تارماقلار بويىچە باشقۇرۇشنى ئاساس قىلىش، تارماقلار بىلەن بۆلەكلەرنى بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەمما بۇ خىل پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنىڭ

ئەندىزىسىدە ھوقۇق پەقەت پەرلىك ئورۇنلارغىلا بېرىلگەن بولۇپ، كارخانىغا بېرىلمىگەنىدى. پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىدە كارخانا بازارغا كىرىدىغان مۇستەقىل تىجارەتچى بولماستىن، بەلكى مەركەزدىكى تارماقلار بىلەن پەرلىكنىڭ مەمۇرىي رەھبەرلىكىگە مەنسۇپ بولغاچقا، ئۇ بۇيرۇق خاراكتېرىدىكى پىلان بويىچە ئىش قىلىدىغان ئەمەلىيەتچى ئىدى. بۇ خىل تۈزۈلمە تاشقى سودىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە كېڭەيتىشتە بەلگىلىك رول ئويناغانىدى.

بۇ مەزگىلدە قەشقەر ژىلايىتىنىڭ تاشقى سودا تاۋارلىرىنىڭ ئوبروت پىلانى مۇنداق بىرقانچە خىل بولدى:

(1) ئېكسپورت تاۋارلىرىنى سېتىۋېلىش پىلانى: بۇ پىلان پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىگە ئاساسەن ئۆز جايىنىڭ مال مەنبەسى، تەمىنلەش مۇمكىنچىلىكى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ بېكىتىلدى. ژىلايەتنىڭ ئېكسپورت تاۋارلىرىنى سېتىۋېلىش دائىرىسى ژىلايەت ۋە ئونكۈغا قاراشلىق قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كوناشەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، پەيزاۋات، يوپۇغا، مارالبېشى، تاشقورغان، يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، مەكىت ناھىيىلىرىدىن ئىبارەت بىر شەھەر، 11 ناھىيە بىلەن چەكلەندى، مال بىلەن تەمىنلەيدىغان تارماقلار: دۆلەت كارخانىلىرى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، بىكتۇەن ھەمدە كوللېكتىپ ۋە شەخسلەردىن ئىبارەت بولدى.

(2) تاشقى سودىنىڭ ئېكسپورت تاۋار پىلانى: 1950 — 1970 - يىلغىچە، 1984 — 1986 - يىلغىچە تورغات پورتى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقى (مال ئالماشتۇرۇلىدىغان فېدراتىپ گېرمانىيە، پولشا، ۋېنگىرىيە، چېخسلوۋاگىيە قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) غا ئېكسپورت قىلىنىدىغان ئادەتتىكى ئېكسپورت سودىسى پىلانى بولۇپ، مال بىلەن تەمىنلەيدىغان بۇيۇملار: بايىنغولىن، ئاقسۇ، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى، خوتەن، قەشقەر ژىلايەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

(3) تاشقى سودا ئىمپورت تاۋار پىلانى: 1950 — 1970 - يىلغىچە، 1984 — 1986 - يىلغىچە بولغان سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بېۋاستە ئىمپورت قىلىنىدىغان دۆلەتنىڭ ئادەتتىكى سودا پىلانى.

(4) تاشقى سودىنىڭ ئىچكى بازاردا تاۋار سېتىش پىلانى: بۇ قەشقەر ژىلايىتىدىكى تاشقى سودا كارخانىلىرىنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تاشقى سودا سىستېمىسىدىن باشقا ئورۇن ياكى شەخسلەرنى تاۋار بىلەن تەمىنلەش پىلانى. بۇنىڭ ئاساسلىقى سېتىش - تەمىنلەش پىلانى، ناھىيە (شەھەر) لەردە پەرلىك يېپەك سېتىشنى ئورۇنلاشتۇرۇش پىلانى، يەكەن پەرلىك يېپەك زاۋۇتى پەرلىك يېپەك ئىشلەش ئۈچۈن پىلە غوزىكى ۋە ئاز مىقداردا دەرىجىگە توشمايدىغان زاۋۇت مەشۇتى بىلەن تەمىنلەش پىلانى، ئېكسپورتتىن ئىچكى بازاردا سېتىلىشقا ئۆزگەرتىلگەن تاۋارلار بىلەن تەمىنلەشنى ئورۇنلاشتۇرماسلىق پىلانىدىن ئىبارەت.

(5) تاشقى سودا تاۋارلىرىنى يۆتكەش پىلانى: بۇ تاۋارنى يۆتكەپ چىقىرىش پىلانى بىلەن تاۋار يۆتكەپ كىرىش پىلانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يۆتكەپ چىقىرىش پىلانى ژىلايەتتىن ئاپتونوم رايوندىكى تاشقى سودا زاۋۇتلىرىغا ۋە داخىيەن ئۆتەك بېكىتى، كورلا ئۆتەك بېكىتى، ئاپتونوم رايون سىرتىدىكى تيەنجىن، بېيجىڭ، شاڭخەي قاتارلىق جايلارغا يۆتكەش ئاساس قىلىنغان پىلان. يۆتكەپ كىرىش پىلانى — ئاقسۇ، خوتەن، قىزىلسۇ قاتارلىق جايلارنىڭ تورغات پورتى ئارقىلىق ئىمپورت قىلىشقا يۆتكەيدىغان تاۋار مەنبەسى پىلانى.

(6) سانائەت ئىشلەپچىقىرىش، پىششىقلاپ ئىشلەش پىلانى. بۇ تاشقى سودا يېپەك زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىپ ئېكسپورتنى تەمىن ئېتىدىغان زاۋۇت مەشۇتى، براك مەشۇت ئىشلەپچىقىرىش پىلانى، تاشقى سودا ئۈنۈمبرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى (گىلەم زاۋۇتى) پىششىقلاپ ئىشلەپ ئىچكى بازاردا ساتىدىغان كىگىز بۇيۇملىرى بىلەن دۆلەت ئىچىدىكى بازارلارنى تەمىنلەش پىلانى ۋە ئېكسپورت گىلەملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا كېرەكلىك يۈنۈك يىپ پىلانىدىن ئىبارەت.

ئۈنىڭدىن باشقا يەنە تاشقى سودا تاۋارلىرىنى ئامبارداش ساقلاش پىلانى، ئەمگەك - ماتاش پىلانى، ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانى، تىرانسپورت پىلانى بار. يۇقىرىقى پىلانلارنىڭ كۆپ قىسمى بۇيرۇق خاراكتېرىدىكى يەنى دۆلەت بىرتۇتاش تەقسىملەپ، بىرتۇتاش باشقۇرىدىغان ماددىي ئەشيا، تاۋار پىلانىدۇر.

1978 - يىلدىن كېيىن پىلان تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىدى، تاشقى سودا تاۋارلىرىنى باشقۇرۇشتا يېتەكچى خاراكتېردىكى پىلان ئاساس قىلىنىدىغان بولدى. ۋىلايەتتىكى تاشقى سودا تارماقلىرى پىلان بىلەن بازاردىن ئىبارەت ئىككى خىل تەڭشەش ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ ئىگىلىكنى ياخشىلاش فاكتورىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، ئاز مىقداردىكى مۇھىم ماددىي ئەشيانى بۇيرۇق خاراكتېردىكى پىلان بويىچە، زور تۈرکۈمدىكى ا - دەرىجىلىك ماددىي ئەشيانى يېتەكچى خاراكتېرلىك پىلان بويىچە باشقۇرۇشنى يولغا قويدى ھەمدە قىممەت قانۇنىيىتىگە قانتىق ئەمەل قىلىپ، ئاساسىي قاتلامنىڭ ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، ئىگىلىكنى جانلاندۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ نىسبەت بويىچە تەرەققىي قىلىشى، كۆپەيشىنى ساقلاپ قالدى.

2. مالىيە باشقۇرۇش

1953 - يىلى تاشقى سودا ئاپپاراتى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا 400 مىڭ يۈەن ھۆكۈمەت مەبلىغى تۈراقلىق مۇلۇكنىڭ دەسلەپكى باھا قىممىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئاساس مەبلەغ قىلىنىدى. تۈراقسىز مەبلەغ بانكىدىن قەرز ئېلىش ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك كەسىپي شىركەتلەر ئىچكى قىسمىدا تەڭشەش ئارقىلىق سەپلەندى. بۇ چاغدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك ئېكسپورت شىركىتىنىڭ قەشقەردىكى ئىش باشقارمىسىغا قاراشلىق جەنۇبىي شىنجاڭدىكى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرى (جۈملىدىن ئاقسۇ، خوتەن، قەشقەر، يەكەن) دىكى ھۆكۈمەت مەبلىغى 145 مىڭ 500 يۈەن، تۈراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى 170 مىڭ 300 يۈەن؛ قەشقەر ئىش باشقارمىسىنىڭ ھۆكۈمەت مەبلىغى 9745 يۈەن. تۈراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى 11 مىڭ يۈەن، يەنە ئاساسىي قۇرۇلۇشقا بۇيرۇپ بېرىلگەن 4000 يۈەن بار ئىدى.

2 يىلدىن كېيىن چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق شىركىتى (پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) نىڭ ھۆكۈمەت مەبلىغى 794 مىڭ يۈەن (400 مىڭ يۈەن تۈراقسىز مەبلەغمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) گە تۈراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى 565 مىڭ يۈەنگە؛ ئىمپورت شىركىتى قەشقەر ئىش باشقارمىسىنىڭ ھۆكۈمەت مەبلىغى 133 مىڭ يۈەنگە، تۈراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى 155 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 103 مىڭ يۈەن ئاساسىي قۇرۇلۇش پۇلى بۇيرۇپ بېرىلدى.

1957 - يىل 9 - ئايدا چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئېكسپورت شىركىتى بىلەن ئىمپورت شىركىتىنىڭ قەشقەر ئىش باشقارمىسى قوشۇۋېتىلدى. شۇ يىللىق ھۆكۈمەت مەبلىغى 1 مىليون 220 مىڭ يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە 490 مىڭ يۈەن تۈراقسىز مەبلەغ بار)، تۈراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى 1 مىليون 190 مىڭ يۈەن، ئالاھىدە فوند 80 مىڭ يۈەن، بانكا قەرزى 2 مىليون 50 مىڭ يۈەن. 1958 - يىلى ۋىلايەت بويىچە 11 ناھىيىلىك تاشقى سودا ئاپپاراتى ئىچىدە يوپۇغا، پوسكامدىن باشقا 9 ناھىيىنىڭ تاشقى سودا ئاپپاراتى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان ئورۇن بولدى. شۇ يىلى ھۆكۈمەت مەبلىغى 1 مىليون 220 مىڭ يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى 8394.46 يۈەنمۇ بار) گە، تۈراقلىق مۇلۇكنىڭ قىممىتى 1 مىليون 280 مىڭ يۈەنگە، ئالاھىدە فوند 90 مىڭ يۈەنگە، بانكا قەرزى 7 مىليون 150 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1959 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆز ئالدىغا پاختا ئېكسپورت قىلىپ تاپقان تىجارەت كىرىمى 71 مىليون 250 مىڭ يۈەن، ۋاكالىتەن ئېكسپورت قىلغان كىرىم 10 مىليون 690 مىڭ يۈەن. ئىچكى بازاردا سېتىش كىرىمى 4 مىليون 370 مىڭ يۈەن، رايون سىرتىغا يۆتكەش كىرىمى 350 مىڭ يۈەن، جەمئىي كىرىم 86 مىليون 660 مىڭ يۈەن بولدى؛ ھۆكۈمەت مەبلىغى 960 مىڭ يۈەنگە، تۈراقلىق مۇلۇكنىڭ قىممىتى 1 مىليون 430 مىڭ يۈەنگە، ئالاھىدە فوند 170 مىڭ يۈەنگە يەتتى. كېيىنكى يىلى تۈراقلىق مۇلۇك 1 مىليون 510 مىڭ يۈەنگە، ھۆكۈمەت مەبلىغى 1 مىليون 30 مىڭ يۈەنگە، ئالاھىدە فوند 310 مىڭ يۈەنگە يەتتى، تىجارەت كىرىمى ئەھۋالى: ئۆز ئالدىغا قىلغان ئېكسپورت كىرىمى 75 مىليون 710 مىڭ يۈەن، ۋاكالىتەن قىلغان

ئېكسپورت كىرىمى 1 مىليون 410 مىڭ يۈەن، ئىچكى بازاردا سېتىش كىرىمى 4 مىليون 990 مىڭ يۈەن، رايون سىرتىغا يۆتكەش كىرىمى 20 مىڭ يۈەن، جەمئىي كىرىم 82 مىليون 130 مىڭ يۈەن، پايدا 7 مىليون 70 مىڭ يۈەن بولدى، يۇقىرى دەرىجىلىك مۇناسىپ ئورۇنلار ئاساسىي قۇرۇلۇش ئۈچۈن 2 مىليون 170 مىڭ يۈەن بەردى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ 1 مىليون 230 مىڭ يۈەن، پارچە-پۈرات ئاساسىي قۇرۇلۇش پۇلى 190 مىڭ يۈەن، ئىشلەپچىقىرىش بازا پۇلى 450 مىڭ يۈەن، غوزەك قۇرۇتىدىغان ئوچاق پۇلى 160 مىڭ يۈەن، ئاددىي لاپاس پۇلى 46 مىڭ يۈەن، تاۋار كارانتىن قىلىش، تاموژنا ئاساس قۇرۇلۇش پۇلى 90 مىڭ يۈەن، خەلق گۈزەللىرىغا يار - يۆلەك بولۇش پۇلى 700 يۈەن. ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئاجرىتىلغان پۇللار ئاساسلىقى قەشقەر يېپەك زاۋۇتى، تېرە زاۋۇتى، چۇچۇكبۇيا زاۋۇتى، رۇدا زاۋۇتى، شېرىك زاۋۇت، ئۇنىۋېرسال ئامبار ۋە تورغات پورتى قاتارلىق تۈراقلىق مۇلۈككە مەبلەغ سېلىشقا ئىشلىتىلدى. شۇ يىللىق قۇرۇلۇش چىقىمى 1 مىليون 30 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە پارچە - پۈرات ئاساسىي قۇرۇلۇش چىقىمى 230 مىڭ يۈەن، ئىشلەپچىقىرىش بازىسى چىقىمى 190 مىڭ يۈەن، غوزەك ئوچىقى، ئاددىي لاپاس چىقىمى 130 مىڭ يۈەن، تاۋار كارانتىن، تاموژنىغا ئاجرىتىپ بېرىلگەن چىقىم 86 مىڭ يۈەن بولدى.

60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ۋىلايەت بويىچە تاشقى سودا سىستېمىسىدا 17 مۇستەقىل ھېسابات بىرلىكى بولۇپ، ئۇلاردىكى ھۆكۈمەت مەبلىغى 11 مىليون 980 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە تۈراقلىق مۇلۈكنىڭ قىممىتى 3 مىليون 360 مىڭ يۈەن، تۈراقسىز مەبلەغ 8 مىليون 620 مىڭ يۈەن؛ ئېكسپورت كىرىمى، سېتىش كىرىمى 19 مىليون 430 مىڭ يۈەن، ئىچكى بازاردا سېتىش كىرىمى 8 مىليون 250 مىڭ يۈەن؛ رايون سىرتىغا يۆتكەش كىرىمى 4 مىليون 570 مىڭ يۈەن. جەمئىي كىرىم 32 مىليون 250 مىڭ يۈەن ئىدى، ئالغان پايدا 6 مىليون 740 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت بويىچە تاشقى سودا سىستېمىسىدىكى دۆلەت مەبلىغى 9 مىليون 640 مىڭ يۈەنگە، تۈراقسىز مەبلەغ 7 مىليون 570 مىڭ يۈەنگە، تۈراقلىق مەبلەغ 2 مىليون 70 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق كەسپى بويىچە تۈراقسىز مەبلەغ 6 مىليون 110 مىڭ يۈەن، تۈراقلىق مەبلەغ 1 مىليون 210 مىڭ يۈەن، توقۇمىچىلىق كەسپى بويىچە تۈراقسىز مەبلەغ 1 مىليون 190 مىڭ يۈەن، تۈراقلىق مەبلەغ 760 مىڭ يۈەن، يەرلىك مالالار، يېمەكلىك كەسپى بويىچە تۈراقسىز مەبلەغ 270 مىڭ يۈەن، تۈراقلىق مەبلەغ 100 مىڭ يۈەن.

70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا پاكىستان بىلەن بولغان سودا گۈللەندى. ئاپتونوم رايون مالىيىسىدىن تۈراقسىز مەبلەغ ئۈچۈن 800 مىڭ يۈەن بېرىلدى. سېتىپ چىقىرىش سومىسى 1 مىليون 380 مىڭ يۈەن، پايدا 60 مىڭ يۈەن بولدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ۋىلايەتنىڭ تاشقى سودا سىستېمىسىدىكى 19 مۇستەقىل ھېسابات بىرلىكىنىڭ تۈراقسىز مەبلىغى 8 مىليون 580 مىڭ يۈەن، تۈراقلىق مۇلكى 6 مىليون 510 مىڭ يۈەن، سېتىش كىرىمى 40 مىليون 280 مىڭ يۈەن، پايدىسى 2 مىليون 470 مىڭ يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە پاكىستان چېگرا سودىسى كىرىمى 430 مىڭ يۈەن) بولدى، مالىيە مىنىستىرلىكى بەلگىلىگەن 8 ناھىيىگە %20 بويىچە كارخانا پايدىسى قالدۇرۇلدى.

1983 - يىلى ۋىلايەت بويىچە تاشقى سودا كەسپىدىكى 18 مۇستەقىل ھېسابات قىلمىدىغان ئورۇنىنىڭ تۈراقسىز مەبلىغى 8 مىليون 580 مىڭ يۈەن، تۈراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 8 مىليون 110 مىڭ يۈەن، مەخسۇس مەبلىغى 3 مىليون 170 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە مەخسۇس ئىشلىتىلمىدىغان قەرز پۇل 540 مىڭ يۈەن بولدى. كېيىنكى يىلى ۋىلايەتتىكى ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ تاشقى سودا ئاپپاراتلىرى ۋە ۋىلايەتلىك تەۋسىت. يۇڭ زاۋۇتى، گىلەم زاۋۇتى تەك دەرىجىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە 3 مىليون 663 مىڭ 200 يۈەن تۈراقسىز مەبلەغ، 2 مىليون 230 مىڭ 200 يۈەنلىك تۈراقلىق مۇلۈكمۇ ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1987 - يىلى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا شىركىتى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق شىركەتلەرنىڭ تۈراقسىز مەبلىغى

3 مىليون 500 مىڭ 700 يۈەنگە، تۆۋاقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 5 مىليون 491 مىڭ 800 يۈەنگە، مەخسۇس مەبلىغى 1 مىليون 900 مىڭ يۈەنگە، سېتىش كىرىمى 11 مىليون 90 مىڭ يۈەنگە، پايدا 1 مىليون 340 مىڭ يۈەنگە يەتتى، يۇنىڭ ئىچىدە چېگرا سودىسى پايدىسى 850 مىڭ يۈەن.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 1990 - يىلغىچە ئاشلىق سودا كارخانىلىرىدا تىجارەتنى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتە تۆزۈمى يولغا قويۇلدى، ئۇلارنىڭ تۆۋاقسىز مەبلىغى 4 مىليون 150 مىڭ يۈەن، تۆۋاقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 6 مىليون 550 مىڭ يۈەن. مەخسۇس مەبلىغى 5 مىليون 340 مىڭ يۈەن، ئالغان پايدىسى 7 مىليون 890 مىڭ يۈەن، يۇقىرىغا تاپشۇرغان پايدا، ھېچى 6 مىليون 720 مىڭ يۈەن، كارخانىغا قالغان پايدىسى 1 مىليون 170 مىڭ يۈەن بولدى.

3. باھا باشقۇرۇش

1) باھا بەلگىلەش پرىنسىپى

1963 - يىلدىن ئىلگىرى ئاشلىق سودىسىنىڭ تاۋار ئىمپورت-ئېكسپورت باھاسىنى دۆلەت بىرتۇتاش باشقۇرغاچقا، دۆلەت ئىچىدىكى بازار باھاسى بىلەن خەلقئارادىكى باھا بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى. قەشقەر ۋىلايىتىدە ئاساسلىقى ئىچكى باھا بىلەن خەلقئارا باھانىسى پەرقلەندۈرۈش، ئايرىم باھا بەلگىلەش پرىنسىپى يولغا قويۇلدى. 1964 — 1980 - يىلغىچە ئىمپورت تاۋارلىرىغا باھا بەلگىلەشتە بىرىنچىدىن، دۆلەت ئىچىدىكى ئوخشاش خىلدىكى مەھسۇلاتنىڭ يۆتكەش باھاسى بويىچە باھا بەلگىلەندى. ئىككىنچىدىن، دۆلەت ئىچىدە سېلىشتۇرۇشقا بولىدىغان مۇنداق مەھسۇلات بولمىسا، نىسبەت قوشۇپ ھېسابلاش چارىسى بويىچە باھا بەلگىلەندى. 1988 - يىلى ۋىلايەتلىك ئاشلىق سودا كارخانىلىرى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىش باسقۇچىغا كىردى. ئىمپورت - ئېكسپورت تاۋارلىرىغا قارىتا ۋاكالىتەن باھا بەلگىلەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ئېكسپورت تاۋارلىرىنى سېتىۋېلىش باھاسىدا دۆلەتنىڭ بېتەكچى باھاسى بىلەن بازارنىڭ تەڭشەش باھاسى ئاساس قىلىنىدى.

2) باھا بەلگىلەش ئۇسۇلى

(1) ئىمپورت تاۋارلىرى باھاسى

1955 - يىلدىن ئىلگىرى تاۋارنىڭ پورتقا كەلگەن ۋاقتىدىكى دۆلەت ئىچىدە توپ سېتىلىش تاختاي باھاسىدىن 16% — 19.5% سودا خىراجەت پايدىسىنى چېگرىۋېتىش پرىنسىپى بويىچە باھا بەلگىلىنەتتى؛ دۆلەت ئىچىدە پايدىلىنىدىغان باھاسى يوق ئوخشاش خىلدىكى تاۋارلارغا باھا بەلگىلىگەندە، ئاشلىق سودىنىڭ مال كىرگۈزگەن تەننەرخىگە خىراجەت، باج ۋە يەنە 25% پايدا قوشۇپ باھا بەلگىلىنەتتى. كېيىنكى يىلى يۆتكەش باھاسى بار تاۋارلارغا دۆلەتنىڭ يۆتكەش باھاسى بويىچە باھا بېكىتىلدى، يۆتكەش باھاسى يوقلىرىغا ئىمپورت تاۋارلىرىنىڭ پورتقا كەلگەن چاغدىكى تەننەرخىگە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئادەتتىكى باھا پەرقى قوشۇلۇپ باھا بېكىتىلدى، سېلىشتۇرۇشقا بولىدىغان بۇنداق تاۋار بولمىسا دۆلەت ئىچىدىكى ئادەتتىكى باھا تەننەرخى قوشۇلۇپ باھا بېكىتىلدى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئىمپورت تاۋارلىرىغا دۆلەت ئىچىدە ئىشلەنگەن تاۋارلارنىڭ باھاسى بويىچە باھا بەلگىلەندى، دۆلەتنىڭ بىرلىككە كەلگەن زاۋۇت باھاسى بار سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى بىرلىككە كەلگەن زاۋۇت باھاسى بويىچە ھېسابلاندى، دۆلەتنىڭ مۇنداق باھاسى بولمىسا ئىمپورت قىلىنغان پورتنىڭ تاۋارلارنى توپ سېتىش باھاسى بويىچە ھېسابلاندى.

70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن دۆلەتنىڭ بىرلىككە كەلگەن باھاسى بارلىرىغا بىرلىككە كەلگەن باھا ئىجرا قىلىنىدى، بىرلىككە كەلگەن باھاسى يوقلىرىغا مال باردىغان پورت رايونىدىكى باھا ئىجرا قىلىنىدى. دۆلەت ئىچىدە شۇ خىل مەھسۇلات بولسا شۇ خىلدىكى مەھسۇلات باھاسى بويىچە باھا بەلگىلەندى؛ ئوخشاش خىلدىكى مەھسۇلات بولمىسا ئاشلىق سودا مىنىستىرلىكى مال زاكاس قىلغان تارماقلار بىلەن كېلىشىپ باھا بېكىتتى؛ كېلىشكەن باھا بولمىسا نىسبەت قوشۇش چارىسى بويىچە باھا بەلگىلەندى، قوشۇلىدىغان نىسبەت

103% — 60%كىچە بولدى. 1977 - يىلى قوشۇلىدىغان نىسبەت 103% — 80% گە ئۆزگەرتىلدى.

(2) ئېكسپورت تاۋارلىرى باھاسى ئاپتونوم رايونلۇق تاشقى سودا ئىدارىسى ۋە كەسپىي شىركەتلەر قەشقەر ۋىلايىتىگە ئاپتونوم رايونغا يۆتكىلىدىغان ھەرخىل ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ يۆتكەش باھاسىنى چۈشۈردى، ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ۋىلايەتلىك باھا ئىدارىسى بىلەن بىرلىكتە ناھىيە (شەھەر) لىك تاشقى سودا شىركەتلىرى ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىدىكى مال بىلەن تەمىنلەش ئورۇنلىرىنىڭ ئىجرا قىلىشىغا چۈشۈرۈپ بەردى.

(3) ئىچكى بازاردا سېتىلىدىغان تاۋارلارنىڭ باھاسى بىرى ئېكسپورت تاۋارلىرى، بۇ خەلقئارا بازارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ياكى ئېكسپورت تەلىپىگە ئويغۇن كەلمىگەنلىكتىن ئۇنىڭ باھاسى ئىچكى بازاردا سېتىلىدىغان تاۋار باھاسىغا ئۆزگەرتىلدى. يەنە بىرى «بىر قامچا» لىق پرىنسىپى بويىچە تىجارەت قىلىنغان چارۋا مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا تاشقى سودا پايدا قوشماي باھا بەلگىلىدى.

4. ستاتىستىكا باشقۇرۇش

1) تاشقى سودا ستاتىستىكىسىنىڭ تۈرلىرى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تاشقى سودا ستاتىستىكا تۈرلىرى مۇنۇلار: ئېكسپورت تاۋارلىرىنى سېتىۋېلىش ستاتىستىكىسىدا سېتىۋېلىنغان ئومۇمىي قىممىتى، تاۋار تۈرى، مىقدارى، سوممىسى، مال بىلەن تەمىنلىگەن تارماق، رايون قاتارلىق مەزمۇنلار ئاساس قىلىنىدۇ؛ ئېكسپورت ستاتىستىكىسىدا، ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى، كۆلىمى، قۇرۇلمىسى، سانى، سوممىسى، ئېكسپورت قىلىنىدىغان دۆلەت ۋە رايون قاتارلىق مەزمۇنلار ئاساس قىلىنىدۇ. ئىمپورت ستاتىستىكىسىدا ئىمپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى، كۆلىمى، قۇرۇلمىسى، سانى، سوممىسى ۋە ئىمپورت قىلىنغان دۆلەت ۋە رايون قاتارلىق مەزمۇنلار ئاساس قىلىنىدۇ. ئىچكى بازاردا سېتىش ستاتىستىكىسىدا تاشقى سودا كارخانىلىرىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى بازارلارنى تەمىنلەش ئەھۋالىنى ئىنكاس قىلىش مەزمۇنى ئاساس قىلىنىدۇ؛ تاۋارلارنى ئىچكى قىسىمدا يۆتكەش ستاتىستىكىسى تاۋارلارنى يۆتكەپ چىقىرىش ۋە يۆتكەپ كىرگۈزۈشتىن ئىبارەت 2 قىسىمغا ئايرىلىدۇ، تاۋارلارنىڭ ئامبار قالدۇقى ستاتىستىكىسىدا مەزگىللىك ئامبار قالدۇقىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى، تاۋار تۈرى، سانى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنىدۇ. ساناەت ئىشلەپچىقىرىش، پىششىقلاپ ئىشلەش ستاتىستىكىسى ئېكسپورت تاۋارلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش (پىششىقلاپ ئىشلەش) ستاتىستىكىسى ۋە ئىچكى بازاردا سېتىلىدىغان تاۋارلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش ستاتىستىكىسىدىن ئىبارەت 2 قىسىمغا ئايرىلىدۇ. چېگرا سودىسى ئىمپورت - ئېكسپورت ستاتىستىكىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە پاكىستانغا قارىتىلغان سودىدىكى ئىمپورت - ئېكسپورت ستاتىستىكىسى ئاساس قىلىنىدۇ. ئەمگەك ماڭاش ستاتىستىكىسىدا ماڭاش ئەھۋالى، خادىملارنىڭ ۋە ماڭاشىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى قاتارلىق مەزمۇنلار ئاساس قىلىنىدۇ.

2) ستاتىستىكا قىلىش ئۇسۇلى ۋە ستاتىستىكىلىق ئانالىز قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تاشقى سودا كارخانىلىرىنىڭ ستاتىستىكا قىلىش ئۇسۇلى ئاساسلىقى قەرەللىك ستاتىستىكا قىلىش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت. قەرەللىك ستاتىستىكا مەلۇمات جەدۋىلى 5 كۈنلۈك، 10 كۈنلۈك، ئايلىق، پەسىللىك ۋە يىللىق مەلۇماتلارغا ئايرىلىدۇ. 5 كۈنلۈك، 10 كۈنلۈك مەلۇماتنىڭ ستاتىستىكا كۆرسەتكۈچى ئاز بولۇپ، تېز يوللىنىدۇ، ئادەتتە تېلېگراممۇ ئارقىلىق مەلۇمات يوللاش شەكلى قوللىنىلىدۇ؛ ئايلىق، پەسىللىك، يىللىق مەلۇماتتا جەدۋەللىك مەلۇمات يوللاش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. 50 — 70 - يىللاردا قاتناش قۇلايسىز بولغاچقا، ئايلىق، يىللىق مەلۇماتتىكى ئاساسلىق تاۋارلاردا تېلېگراممۇ ئارقىلىق مەلۇمات يوللاش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. ستاتىستىكا مەلۇمات جەدۋىلىنى يۇقىرىغا يوللاش تەرتىپىدە مەمۇرىيەت، كارخانىدىن ئىبارەت 2 سىستېما بويىچە «قوش رېلىسلىق» دەرىجىسۇ دەرىجە ئومۇملاشتۇرۇپ مەلۇم قىلىنىدۇ.

قەشقەر ئۆلايىتىدىكى تاشقى سودا ساھەسىنىڭ ستاتىستىكا ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنۇڭېرسال ئانالىز قىلىشى — تاشقى سودا كارخانىلىرىنىڭ تىجارەت زىددىيىتى، ئىشلەپچىقىرىش زىددىيىتىنى ھەل قىلىپ، تىجارەت تەدبىرى، ئۇسۇلىنى ياخشىلاپ، تاشقى سودا كارخانىلىرىنى توغرا مۆلچەرلەش ۋە ئۆلارغا توغرا باھا بېرىشتىكى مۇھىم يول. تاشقى سودا ستاتىستىكا ئانالىزىنىڭ تۆرلىرى: پىلان ئورۇنداش ئانالىزى، قۇرۇلما نىسبىتى ئانالىزى، مۆلچەر ئانالىزى، ھەرىكەت ئانالىزى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

Ⅱ باب

پورت

قەشقەر ئۆلايىتىدە تاشقى سودا پورتىدىن تورغات پورتى بىلەن خونجىراپ پورتى بولۇپ، ئۆلار جۇڭگو بىلەن پاكىستان، قىرغىزىستان ۋە جەنۇبىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەللەرنى تۇتاشتۇرىدىغان مۇھىم ئۆتكەل. ئۆلار جۇڭگو بىلەن چەت ئەللىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا ئىجابىي رول ئوينىدى، بۇنىڭ ئىچىدە تورغات پورتى گەرچە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدا بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا قەشقەر ئۆلايىتىنىڭ تاشقى سودىسىدىكى مۇھىم پورت ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا ئۆلايەتلىك تاشقى سودا تارماقلىرى ئۆ يەردە نۇرغۇنلىغان تاشقى سودا مۇئەسسەسىلىرىنى ياسىدى، بۇ پورت 1986 - يىلدىن ئىلگىرى ئۆلايەتلىك تاشقى سودا ئاپپاراتىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى.

§ 1 . پورت قۇرۇلۇشى

1. تورغات پورتى

تورغات پورتى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئۇلۇغچات ناھىيىسىدە بولۇپ، تورغات تاغ ئېغىزىغا جايلاشقان. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن تەخمىنەن 4000 مېتىر ئېگىز بولۇپ، يىل بويى قار، بوران ئۈزۈلمەيدۇ. ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 3.6℃-، تەبىئىي مۇھىتى بەرقەدەر ناچار، ئەمما ئاپتوموبىل يىل بويى قاتنىيالايدۇ. بۇ پورت قەشقەر شەھىرىگە 165 كىلومېتىر، قىرغىزىستاننىڭ پايتەختى بىشكەككە تەخمىنەن 400 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئۇ جۇڭگو بىلەن قىرغىزىستان ئوتتۇرىسىدا بىۋاستە سودا قىلىنىدىغان پورت.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تورغات پورتى يىپەك يولىدىكى بىر مۇھىم ئۆتەڭ ئىدى. گۇاڭشۇ 7 - يىلى (1881-يىلى) جۇڭگو — روسىيىنىڭ «تۆزىتىش كىرگۈزۈلگەن قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق سودا قىلىش نىزامنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، تورغات جۇڭگو — روسىيە سودىسىدا ئۆتىدىغان چېگرا قاراۋۇلخانىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا تورغات پورتى ئېچىۋېتىلدى. گۇاڭشۇ 32 - يىلى (1906 - يىلى) روسىيە جۇڭگو — روسىيە «ئىستىدات» بانكىسى ئارقىلىق 20 مىڭ رۇبلى قەرز ئېلىپ، تورغاتتىن قەشقەرگىچە بولغان يولنى تۆزلەپ ياسىدى، شۇنىڭدىن كېيىن تورغات ئەركەشتامنىڭ ئورنىنى بېسىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى روسىيە

(كېيىنكى سۆزبەت ئىتتىپاقى) بىلەن سودا قىلىندىغان مۇھىم ئوتكەل بولۇپ قالدى.

1950 - يىلىنىڭ باشلىرىدا جۇڭگو — سوۋېت ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتى سودا كېلىشىمى ئىمزالىدى، بۇنىڭ بىلەن پورتتا ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىنىدىغان مالالارنى چېگرىدىن ئوتكۈزۈش كەسپى رەسمىي بېجىرىلىشكە باشلىدى. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تورغات پورتىدا شىنجاڭ ئىمپورت شىركىتىنىڭ تورغات ئىش باشقارمىسى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىنىڭ تورغات مال ئالماشتۇرۇش پونكتى، تاموژنا تەسىس قىلىندى، يەنە نېفىت شىركىتى، پوچتا - تېلېگراف قاتارلىق مۇلازىملىق تارماقلىرى تەسىس قىلىنىپ، ئىشخانا، ياتاق، ئامبار، مال مەيدانى قۇرۇلدى. 1953 - يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 2 - جۇن 4 - شى قۇرۇلۇش ئەترىتى قەشقەردىن تورغات پورتىغا بارىدىغان يولنى ياسىدى. شۇنىڭدىن كېيىن تورغات پورتى يىل بويى قاتناش راۋان بولغان تاشيول تراڭسپورت پورتى بولۇپ قالدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇ پورت تاقالدى.

1983 - يىل 12 - ئايدا تورغات پورتى قايتا ئېچىلدى. جۇڭگو تاشقى سودا تراڭسپورت باش شىركىتىنىڭ تورغات شۆبە شىركىتى قۇرۇلۇپ، ئىمپورت - ئېكسپورت مالالىرىنى تاپشۇرۇش - تاپشۇرۇۋېلىش رەسمىيىتىنى بېجىرىشكە مەسئۇل بولدى ھەمدە پورتتا زور كۆلەملىك قۇرۇلۇش ۋە كېڭەيتىش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى.

1990 - يىلى مال ئامبىرىدىن 2 سى رېمونت قىلىندى، 3 ى يېڭىدىن سېلىندى. بۇلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 6000 كۇادرات مېتىرغا يەتتى. بۇ يەردە 18 مىڭ كۇادرات مېتىرلىق مال مەيدانى، 3100 كۇادرات مېتىرلىق مال ئامبىرى بولۇپ، ئامبارداا ساقلىنىدىغان مالنىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقى 3000 تونناغا يەتتى، 2 دانە كران (بىرسى 25 تونناملىق چوڭ كران)، 6 دانە مال يۆتكەش ماشىنىسى سەپلەندى، يىللىق مال كىرگۈزۈش - چىقىرىش ئىقتىدارى 150 مىڭ تونناغا يەتتى. پورتتا پورت باشقۇرۇش كومىتېتى، چېگرا مۇداپىئەسىنى تەكشۈرۈش پونكتى، تاموژنا، تاۋار كارانتىن قىلىش پونكتى، سەھىيە تەكشۈرۈش پونكتى، چ خ ساقچىخانىسى تەسىس قىلىندى، پورتتىكى كىچىك بازاردا دۇكان، ئاشخانا، پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى، بانكا، مېھمانخانا، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى، سۇنئىي ھەمراھ تېلېۋىزىيە قوبۇللاش پونكتى، داۋالاش پونكتى، چەت ئەللىكلەر كۆلۈپى قاتارلىقلار قۇرۇلدى.

2. خونجىراپ پورتى

بۇ پورت تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، جۇڭگو بىلەن پاكىستان ئوتتۇرىسىدا چېگرا سودىسى قىلىنىدىغان بىردىنبىر پورت، پورتنىڭ جەنۇبىدا خونجىراپ تاغ ئېغىزى بولۇپ، جۇڭگو — پاكىستان خەلقئارالىق تاشيولىنىڭ ئوتتۇرىسىدا، ئۇ پاكىستانغا ۋە جەنۇبىي ئاسىيا 2 - قۇرۇقلۇقىغا ئوتتىدىغان بىردىنبىر يول. 2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىلگىرى، بۇ جاي قەدىمىي يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي يولىدىكى بىر مۇھىم ئوتەڭ ئىدى. بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 4720 مېتىر ئېگىز، كىلىماتى قۇرۇقلۇقتىكى ئېگىز تاغلىقىنىڭ قۇرغاق ھاۋا كىلىمات ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، ئۇ يەر ئېگىز بولغاچقا، سوغۇق، ئوكسىگېن كەمچىل، ئۇ يەرنىڭ قىروسىز مەزگىلى قىسقا، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 3.3℃، مۇھىتى ناچار شارائىتى جاپالىق، ھەر يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە پورت ئېچىۋېتىلىدۇ، باشقا چاغلاردا جۇڭگو — پاكىستانىنىڭ پوچتا يوللانمىلىرى، سودىسى ۋە ئالاھىدە خادىملاردىن باشقىلارنىڭ قاتنىشى بىردەك چەكلىنىدۇ. بۇ پورت قەشقەر شەھىرىگە 420 كىلومېتىر، پاكىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى سوست پورتىغا 186 كىلومېتىر، شىمالىدىكى گىلگىت شەھىرىگە 256 كىلومېتىر كېلىدۇ.

1964 — 1976 - يىلغىچە جۇڭگو ھۆكۈمىتى پاكىستانغا ياردەم قىلىپ، جۇڭگونىڭ خونجىراپ تاغ ئېغىزىدىن پاكىستانغا بارىدىغان تاكوت تاشيولىنى ياساپ بەردى. 1969 - يىلى جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن پاكىستان ھۆكۈمىتى شىنجاڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى (شىركىتى) پاكىستاننىڭ شىمالىي

قىسىم رايونلۇق سودا شىركىتىنىڭ جۈڭگو — پاكىستان ھۆكۈمەتلىرىگە ۋاكالىتەن چېگرا سودىسى قىلىشنى كېلىشىپ بېكىتتى. دۆلىتىمىز تۈنجى بولۇپ قونجىراپتىكى پىلالدا تاموژنا، چېگرا مۇداپىئە تەكشۈرۈش پونكىتى، ھايۋانات - ئۆسۈملۈك كارانتىن قىلىش پونكىتى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ئىشخانا، ياتاقلىرىنى قۇرۇپ، جۈڭگو — پاكىستان چېگرا سودىسىنى باشلىدى. شۇ يىلى 2 دۆلەتنىڭ سودا سومىسى 240 مىڭ روپىيىگە يەتتى.

1981 - يىل 9 - ئايدا جۈڭگو — پاكىستان 2 دۆلەت ھۆكۈمىتى پرىنسىپال كېلىشىم ئىمزالاپ، خونجىراپ پورتىنى ئېچىۋېتىشكە قوشۇلدى. كېيىنكى يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى خونجىراپ پورتى جۈڭگو — پاكىستان ئىككى دۆلەت پۈقرالىرىغا رەسمىي ئېچىۋېتىلدى. 1983 - يىلى جۈڭگو — پاكىستان ئىككى تەرەپ خونجىراپ پورتى بىلەن سوست ئارىلىقىدا ئالاقىلىشىدىغان بىۋاستە تېلېفون ئورنىتىپ، جۈڭگو بىلەن پاكىستاننىڭ ھەتتا غەربىي ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئەللەرنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتتى.

1986 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۈڭگو بىلەن پاكىستان ھۆكۈمەتلىرى كېڭىشىپ خونجىراپ پورتىنى 3 - دۆلەتكە ئېچىۋېتىشنى بېكىتتى. شۇ يىلى بۇ پورتتىن كىرىپ چىققان يولۇچى 21 مىڭ 521 گە يېتىپ، ئاپتونوم رايون بويىچە چېگرىدىن كىرگەن - چىققان ساياھەتچىنىڭ %80 نى ئىگىلىدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا چېگرىدىن كىرگەن - چىققان يولۇچى 200 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە سودىگەر %80 تىن ئاشىدۇ. كىرگەن - چىققان ئاپتوموبىل 30 مىڭ (قېتىم) دىن ئاشتى.

1990 - يىلى بۇ جاي ئېگىز، قاتتىق سوغۇق، ھاۋا شارائىتى ناچار بولغاچقا، پورت ئەسلىدىكى ئورنىدىن تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ ناھىيە بازىرىغا يېقىن جايدىكى دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسىنىڭ بويىغا كۆچۈرۈلدى. يېڭىدىن 1582 كۋادرات مېتىرلىق بىرلەشمە تەكشۈرۈش زالى، 2325 كۋادرات مېتىرلىق تاموژنا بىناسى، 550 كۋادرات مېتىرلىق سەھىيە - كارانتىن قىلىش بىناسى، 271 كۋادرات مېتىرلىق جۈڭگو بانكىسى بىناسى، 285 كۋادرات مېتىرلىق پوچتا - تېلېگراف پونكىتى سېلىندى. پورتتا باشقۇرۇش كومىتېتى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىشخانا، كۆتۈۋېلىش ئۆيى، كۇلۇپ قۇرۇلدى. پورتتا يەنە ساقچىخانا، قاتناش تىرانسپورت بېكىتى، ھايۋانات - ئۆسۈملۈك كارانتىن قىلىش پونكىتى، چېگرا مۇداپىئەسىنى تەكشۈرۈش پونكىتى قاتارلىقلار قۇرۇلدى. پورتنىڭ ئامانلىق ساقلاش، تەكشۈرۈش، باشقۇرۇش، مۇلازىمەت ئاپپاراتلىرى تولۇق، سۇ، توك، پار، يول، ماشىنا توختاش مەيدانى قاتارلىق مۇئەسسەسلىرى مۇكەممەل.

§2. پورت باشقۇرۇش

1. تورغات پورتىنى باشقۇرۇش

يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا، پورتتا ئاپپارات تەسىس قىلىش، خىزمەتچى خادىم سەپلەش ئىشلىرىنى، ئىمپورت - ئېكسپورت كەسپىنى دەسلەپتە غەربىي شىمال سودا شىركىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ خىزمەت گۇرۇپپىسى باشقۇردى. شىنجاڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ئىش باشقارمىسى ئىمپورت - ئېكسپورت كەسپىنى كونكرېت بېجىردى.

1953 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئاپپاراتى قۇرۇلغاندىن كېيىن پورتنى قەشقەر ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى باشقۇرىدىغان بولدى ھەمدە پورتتا شىنجاڭ ئىمپورت- ئېكسپورت شىركىتىنىڭ تورغات ئىش باشقارمىسى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىنىڭ تورغات كۆتۈۋېلىش پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇ ئىمپورت- ئېكسپورت مالىلىرىنى تاپشۇرۇش - تاپشۇرۇۋېلىش رەسمىيەتلىرىنى بېجىرىشكە مەسئۇل بولدى. پورتتا كەسپىي

ئاپپاراتلار تەسىس قىلىنغاندىن باشقا، يەنە ج ك پ تورغات خىزمەت كومىتېتى، بىر پارتىيە باش ياچەيكىسى ۋە بىرقانچە پارتىيە ياچەيكىسى قۇرۇلدى. ئۇ چاغدا بۇ پورتتىن ئىمپورت قىلىنىدىغان تاۋارلار: نېفىت، سېمونت، پولات ماتېرىيال قاتارلىقلار. ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلار: يۇڭ ـ تېۋىت، تېرە، يايلى، قۇيرۇق قىلى، چارۋا، ئۇچەي، پاختا، قۇرۇق مېۋە قاتارلىقلار ئىدى. 1960 ـ يىلى تورغات پورتىدىن ئىمپورت، ئېكسپورت قىلىنغان تاۋارلار 50 مىڭ تونىنغا، ئىمپورت ـ ئېكسپورت سوممىسى 81 مىليون 100 مىڭ روبلىغا يەتتى. 60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سودا ماللىرىنى ئۆتكۈزۈش كەسپى توختاپ قالدى.

1983 ـ يىل 12 ـ ئايدا تورغات پورتى قايتا ئېچىلىپ سودىدا مال ئۆتكۈزۈش كەسپى ئەسلىگە كەلدى، جۇڭگو تاشقى سودا تىرانسپورت باش شىركىتىنىڭ تورغات شۆبە شىركىتى قۇرۇلدى، ئۇ ئىمپورت ـ ئېكسپورت تاۋارلىرىنى تاپشۇرۇش ـ تاپشۇرۇۋېلىش رەسمىيىتىنى ېېجىرىشكە مەسئۇل بولدى، ئۇ قەشقەر ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى (شىركىتى) نىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

1986 ـ يىلى جۇڭگو تاشقى سودا تىرانسپورت شىركىتىنىڭ تورغات شۆبە شىركىتى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق تاشقى سودا شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى ھەمدە پورتتا قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق ھۆكۈمەت باشقۇرىدىغان پورت باشقۇرۇش كومىتېتى تەسىس قىلىندى. ئەمما تورغات پورتى يەنىلا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تاشقى سودىسىدىكى مۇھىم پورت بولۇۋەردى. 1983 — 1986 ـ يىلغىچە ۋىلايەتنىڭ تاشقى سودا ئورۇنلىرى مۇشۇ پورتتىن ئىمپورت ـ ئېكسپورت قىلغان تاۋار 200 مىڭ تونىنغا، قىممىتى 48 مىليون شۋېيتسارىيە فرانكىغا يەتتى، يىللىق ئوتتۇرىچە ئىمپورت ـ ئېكسپورت قىلىنغان تاۋار 40 مىڭ تونىنا بولدى. 1988 ـ يىلى ئىمپورت ـ ئېكسپورت قىلىنغان مال مىقدارى 75 مىڭ تونىنغا يەتتى. 1989ـ يىلى 92 مىڭ تونىنغا كۆپەيدى. 1990 ـ يىلى ئىمپورت ـ ئېكسپورت قىلىنغان مال مىقدارى 100 مىڭ تونىندىن ئېشىپ كەتتى.

2. خونجىراپ پورتىنى باشقۇرۇش

خونجىراپ پورتى دۆلەت تەستىقلاپ سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن 1 ـ خىل پورت، شۇنداقلا قەشقەر ۋىلايىتى باشقۇرىدىغان بىردىنبىر پورت. بۇ پورت ھەر يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 11 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىگىچە ئېچىلىدۇ، باشقا ۋاقىتلاردا ئېچىش مەنئى قىلىنىدۇ. پورت تارقالغان چاغلاردا ساقلىغۇچى خادىملاردىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى قەشقەر شەھىرىگە يېنىپ كېلىدۇ.

60 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا خونجىراپ پورتىدا جۇڭگو — پاكىستان چېگرا سودىسىدا مال ئۆتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىدا جۇڭگو — پاكىستان چېگرا سودىسى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى، ئۇ كونكرېت كەسىپلەرنى باشقۇردى. 1969ـ يىلى جۇڭگو — پاكىستان ئىككى تەرەپنىڭ سودا سوممىسى 1 مىليون 20 مىڭ روپىيىگە يەتتى (پاكىستان پۇلى تۆۋەندىمۇ شۇنداق).

70 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇڭگو — پاكىستان چېگرا سودىسى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدىكى ئىشخانا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، پورتتىكى جۇڭگو — پاكىستان چېگرا سودىسى كەسپى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1986 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى خونجىراپ پورتى 3 ـ دۆلەتكە ئېچىۋېتىلدى. شۇ يىلى چېگردىن كىرگەن ـ چىققان يولۇچى ياۋروپا، ئامېرىكا، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلاردىن كەلگەن سودىگەرلەر بولۇپ، 21 مىڭ 521 گە، ئىككى تەرەپنىڭ سودا سوممىسى 5 مىليون 500 مىڭ روپىيىگە يەتتى. پورتتىكى چېگرا سودىسىنىڭ كونكرېت كەسپىنى قەشقەر ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى، شىنجاڭ يېمەك يولى يەرلىك ئىمپورت ـ ئېكسپورت شىركىتى ېېجىردى.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا خونجىراپ پورتىدىن كىرگەن - چىققان يولۇچى 60 نەچچە دۆلەت ۋە رايوندىن بولۇپ، 200 مىڭدىن ئاشتى. سودىگەر %80 نى ئىگىلىدى. 1990 - يىلى خونجىراپ پورتى ئاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ ناھىيە بازىرىغا يېقىن بولغان دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسىنىڭ بويىغا كۆچۈرۈلدى. يېڭىدىن ياسالغان خونجىراپ پورتىدا پورت باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى. ئۇ قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ فۇنكسىيىلىك تارمىقى بولدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا ئىشخانا، كۈتۈۋېلىش بۆلۈمى، كۈلۈپ تەسىس قىلىندى. پورتتا يەنە تاموژنا، تاۋار كارانتىن قىلىش، ھايۋانات - ئۆسۈملۈك كارانتىن قىلىش، سەھىيە كارانتىن قىلىش، بانكا، پوچتا - تېلېگراف، چېگرا مۇداپىئەسىنى تەكشۈرۈش قاتارلىق كەسىپلەر، نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش، ئامانلىق ساقلاش تارماقلىرى تەسىس قىلىندى. بۇ ئاپپاراتلار فۇنكسىيىلىك تارماقلاردا بولۇشقا تېگىشلىك روللارنى ئويناپ، پورتنىڭ كەسىپى خىزمەتلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تاشقى سودا خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

1990 - يىلى خونجىراپ پورتى ئارقىلىق قىلىنغان پاكىستان چېگرا سودىسىنىڭ ئىمپورت - ئېكسپورت سوممىسى 1 مىليون 565 مىڭ دوللارغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئېكسپورت سوممىسى 1 مىليون 142 مىڭ دوللار. ئىمپورت سوممىسى 423 مىڭ دوللار. ئېكسپورت تاۋارلىرى ئاساسلىقى: تاۋار - دۇردۇن، كۈندىلىك توقۇلما بۇيۇم، كارىۋات بۇيۇملىرى، كىيىم - كېچەك، فارفور، مېتال ئەسۋابلار، ۋېلىسىپىت، ئاپتوموبىل بالونى، سېمونت، كۆمۈر ۋە ئۇزۇم، ھۆل مېۋە، قوغۇن قاتارلىق 168 خىل؛ ئىمپورت تاۋارلىرى ئاساسلىقى: رەخت، كارۋات ياپقۇچ، تىۋىت ئەدىيال، بېرىنتۇا، پاپىروس، ئەتىر سوپۇن قاتارلىق 73 خىل بولدى. جۇڭگو — پاكىستان چېگرا سودىسى دەسلەپتىكى بىرلا خىل بولغان مالغا مال ئالماشتۇرۇش سودىسى شەكلىدىكى ھېساباتتىن ئىناۋەتلىك كىنىشكا، چەت ئەل نەق پۇلى، ئېكسپورت مالىنىرىغا پېرېۋوت قوبۇل قىلىش قاتارلىق شەكىلدىكى ھېساباتقا يۆزلەندى. قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىمپورت - ئېكسپورت شىركىتى، شىنجاڭ يىپەك يولى يەرلىك ئىمپورت - ئېكسپورت شىركىتى پاكىستان شىمالىي قىسىم رايونلۇق سودا شىركىتى ۋە سېرجىنا، ئەسەيدۇللا، شاپىق، بىلال ئاكا - ئۇكىلار، خەلقئارالىق يېشىل پاراشوك قاتارلىق شىركەتلەر بىلەن ھەمدە ئاگاخان يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات فوندى جەمئىيىتى، لاھور مال سېتىۋېلىش مەركىزى بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئورناتتى، مەئۇدى ئەرەبىستانى، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى قاتارلىق غەربىي ئاسىيا ئەللىرىدىكى شىركەتلەر بىلەنمۇ سودا مۇناسىۋىتى ئورناتتى. جۇڭگو — پاكىستان چېگرا سودىسى يولغا قويۇلغاندىن بۇيان پورت سودا سوممىسى 200 مىليون روپىيىگە يەتتى. پورت ئوچۇق مەزگىلدە پاكىستان سودىگەرلىرى ھەر كۈنى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.4 تونىا، بەزى چاغلاردا 5.6 تونىا مال ئېلىپ چېگىپ كېتىدۇ. ئۇلار تاپشۇرغان تاموژنا بېجى، سودا - سانائەت بېجى ھەر يىلى ئوتتۇرىچە مىليون يۈەن خەلق پۇلىغا يېتىدۇ.

Ⅲ باب

سايا ھەتچىلىك

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سايا ھەتچىلىك بايلىقى ئىنتايىن مول بولۇپ، سايا ھەتچىلىك كەسپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئۆزىگە خاس ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە. ۋىلايەتنىڭ سايا ھەتچىلىكى 1978 - يىلدىن باشلىنىپ،

مەملىكەت بويىچە 4 چوڭ مەسچىتنىڭ بىرى ھېيتگاھ جامەسى

يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، كىچىكلىكتىن زورايدى، سايامەتچىلىكتە كۆتۈۋېلىنغان سايامەتچى ۋە يارىتىلغان تاشقى پىرېۋوت يىلمۇ يىل كۆپەيدى. ئۇ چاغدا كۆتۈۋېلىش خىزمىتىگە ئاساسلىقى قەشقەر مەۋزېي مەھكىمە تاشقى ئىشلار بۆلۈمى مەسئۇل بولدى. كېيىن خىزمەت ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، 1990 - يىل 5 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك سايامەتچىلىك باشقارمىسى قۇرۇلدى. سايامەتچىلىك باشقارمىسى ۋىلايەت بويىچە سايامەتچىلىكنى كەسپىي باشقۇرۇشنى يولغا قويدى. بىۋاستە قاراشلىق كارخانىلارنىڭ تىجارىتىنى نازارەت قىلدى، تەكشۈردى، ماكرولۇق باشقۇردى ۋە ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلدى ھەمدە كارخانا باشقۇرۇش فۇنكسىيەسىنى يۈرگۈزدى. بۇ مەزگىلدە دۆلەت قەرز بېرىش، مەبلەغ سېلىش، چەت ئەل بىلەن شېرىكلىشىش قاتارلىق كۆپ خىل شەكىللەر ئارقىلىق بىر تۈركۈم مېھمانسارايلار يېڭىدىن سېلىندى. كېگەيتىپ سېلىندى. بىر تۈركۈم كونا ئاشخانىلار، مېھمانخانىلار ئۆزگەرتىپ ياسالدى، بۇنىڭ بىلەن سايامەتچىلەرنىڭ «قوناغۇسى قىيىن بولۇش» مەسىلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل بولدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، جۈملىگە ۋە چەت ئەللىك سەيلە - سايامەتچىلەر ئايىغى ئۈزۈلمەي كۆپلەپ كېلىپ تۇرۇۋاتىدۇ. چەت ئەللىك سايامەتچىلەر ئىچىدە ياپونىيە، ئامېرىكا، گېرمانىيە، فرانسىيە، ئەنگلىيە، سىنگاپور، ئىتالىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ سايامەتچىلىرى بار. سايامەتچىلىك ۋىلايەت ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ بىر مۇھىم قىسمىغا ئايلاندى، ئۇنىڭ تەرەققىياتى تاشقى پىرېۋوت كىرىمىنى كۆپەيتىپ، پۇلنىڭ خەزىنىگە قايتىشىغا پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ۋىلايەتتىكى ئالاقىدار كەسىپلەرنىڭ تەرەققىياتىنمۇ ئىلگىرى سۈرۈپ، مەبلەغ سېلىش مۇھىتىنى ياخشىلاپ، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش ۋە ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈپ، بەلگىلىك كۆلەمدە ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئۈنۈم پەيدا قىلدى. سايامەتچىلىكنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشى سايامەتچىلىك ئاپپاراتلىرى، مۇلازىملىق تەشكىلاتلىرى ۋە ئۇل مۇئەسسەسىلەر جەھەتتىكى يۇكسىلىشتىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ بايلىق مەنبەسى ئۇزۇللۇكسىز كەسىپ ئۇزۇللۇكىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، قەشقەر ۋىلايىتى تىجارەت - سېتىش تەشۋىقات سالمىقىنى ئاشۇرۇپ قۇربان ھېيىت، يېپەك يولى قەشقەر سايامەت مەدەنىيەت بايرىمى قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئۈيۇشتۇردى ھەمدە تېلېۋىزىيە، گېزىت قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق ۋىلايەتنىڭ سايامەتچىلىكتىكى تەسىرىنى ئۇزلۇكسىز كېگەيتىپ، «قەشقەرگە بارمىسا شىنجاڭغا بارغان ھېسابلانمايدۇ» دېگەن ياڭراق تىجارەت شوئارىنى جۈملىگە ۋە چەت ئەللىك سايامەتچىلەر ئارقىلىق سىرتقا كەڭ تەشۋىق قىلدى.

§ 1 . سايامەتچىلىك بايلىقى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە گۈمانىتارلىق مۇھىتىدا مول سايامەتچىلىك بايلىقى ۋە ياخشى سايامەتچىلىك مۇھىتى بار. بۇ جاي دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ كونىدىلەك غەربىگە، قاراقۇرۇم تېغىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، شەرق تەرىپى بىپايان تەكلىماكان قۇملۇقىغا

تۇتىشىدۇ. يەكەن دەرياسى، قەشقەر دەرياسى ۋە تىزناپ دەرياسى ۋىلايەت تەۋەسىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ جاي تىپىك ئىللىق بەلۋاغنىڭ قۇر ۋقلۇق تىپىدىكى قۇرغاق كىلىمات ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغاچقا، 4 پەسىل ئېنىق، كۈن نۇرى يېتەرلىك، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى كۆپ، شۇڭا ئۆزەل شارائىتلىق ئاپتاپ بايلىقى بار. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ غەربىي قىسمى ئاجىكىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن، غەربىي جەنۇب تەرىپى ئافغانىستان، پاكىستان، ھىندىستان بىلەن تۇتىشىدۇ، يەنە قىرغىزستان، ئۆزبېكستان قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەنمۇ قوشنا، خونجىراپ، تورغات قاتارلىق ئىككى خەلقئارالىق بوۋت ئارقىلىق سىرت بىلەن ئالاقە قىلىدۇ. بۇ ئەھۋال سىرت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىپ، جۇغگو بىلەن چەت ئەللىنىڭ ئالماشتۇرۇشىغا ئوڭايلىق يارىتىپ بەرگەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە، نۇرغۇن دۆلەت ۋە رايونلاردىكى ساياھەتچىلەرنى قەشقەرگە كېلىپ سەيلە - ساياھەت قىلىشقا، مال سېتىۋېلىشقا جەلپ قىلغان. قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە ئۇزۇنچە ساياھەت بايلىقى بار، شۇنداقلا قۇملۇق، بوستانلىق، مۇزلۇق چوققا، قارلىق چوققا قاتارلىق ئىنتايىن مول غەربىي قىسىم ئالاھىدىلىكىگە ئىگە تەبىئىي مەنزىرىلەر بولۇپ، جەنۇبىي جۇغگونىڭ نازۇك مەنزىرىلىرىدىن كەسكىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ، ئۇ «ھالاكەت دېڭىزى» دەپ ئاتالغان دۇنيا بويىچە 2 - چوڭ كۆچمە قۇملۇق - تەكلىماكان قۇملۇقى، «مۇزتاغ ئاتا» دەپ ئېسىل نامى بار مۇز تاغ چوققىسى، «ياۋرويا، ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ جۇغراپىيىلىك مەركىزى» دېگەن ئېسىل نامى بار، ھۆسنى گۈزەل، مەنزىرىسى چىرايلىق، پامىر ئېگىزلىكى قاتارلىقلار بار. بۇلار زور تۇرىزملىق جۇغگو ۋە چەت ئەل ساياھەتچىلىرىنى جەلپ قىلىدۇ.

تاغارما ئارىشىغى

قەشقەر ۋىلايىتى ئەزەلدىن يىپەك يولىدىكى مۇھىم قورغان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قاتناش ۋە سودا مەركىزى بولۇپ كەلگەن. ئۇ يەنە قەدىمىي يىپەك يولىدىكى مۇھىم ئوتەڭ شۇنداقلا شىنجاڭدىكى ئەڭ بۇرۇنقى خەلقارا بازار ۋە دەرۋازا بولۇپ، «يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت» دېگەن چىرايلىق نامى بار. بۇ يەر ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت - سەنئىتى تەرەققىي قىلغان گۈللەنگەن ماكان. ئۇ ھەم غەربىي يۇرت تىجارەت تارىخىنىڭ ئىخچاملىنىشى، «شىنجاڭ تارىخىنىڭ تىرىك تاشقاتمىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ يەر يەنە قەدىمكى بىرقانچە چوڭ دىنلار ئاساسلىق تارقالغان جايلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ، بۇددا دىنى، ئىسلام دىنى، خىرىستىئان دىنى قاتارلىقلار بۇ جايدا ئومۇملاشقان ۋە ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك ئىزنالىرىنى قالدۇرغان. بۇ يەردە دۇنياغا مەشھۇر، بولۇپمۇ ئىسلام دۇنياسىدا داڭقى بار ھېيكاھ كاتتا جامەسى؛ 11 - ئەسىردىكى ئۇلۇغ ئۇيغۇر تىلشۇناس «تۇركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇئەللىپى مەھمۇت قەشقىرىنىڭ مەقبەرىسى، ھەجىمى زور قەدىمىي ئىمارەت ئاپاق خوجا مازىرى، 1000 يىللىق بۇددا دىنى ئىزناسى مور قاتارلىقلار بار.

قەشقەر ۋىلايىتىدە مول تارىخ، مەدەنىيەت يېغىندىلىرى بار، ۋىلايەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى گەرچە ئەسكى تاملىققا ئايلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا تارىخنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرىدۇ، غارلاردىكى تام رەسىملىرى ھازىر ئۆچۈپ ئېنىق كۆرگىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە مەدەنىيەتنىڭ سېھرىي كۈچى چاقناپ تۇرىدۇ، مەشھۇر زاتلارغا دائىر ئىزلار كىشىلەرگە قەدىمكى كىشىلەرنىڭ قەددى - قامىتىنى ئەسلىتىدۇ؛ يەنە تېخى قەدىمدىن ساقلىنىپ قالغان مىللىي ئۇرۇپ - ئادەتلەر، پۇقراۋى ئىمارەتلەر، مەسىلەن، ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىيا خەلقارا بازىرى، قەشقەر شەھىرىدىكى چاسا قەدىمكى شەھەر رايونىدىكى ئۇيغۇر ئۆسلۇبىدىكى ئىمارەت قاتارلىقلارمۇ بار.

قەشقەر ۋىلايىتىدە 31 مىللەت ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئاساسلىقى: ئۇيغۇر، خەنزۇ، تاجىك، خويزۇ، قىرغىزدىن ئىبارەت، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى %92.7 نى ئىگىلەيدۇ. بۇ مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس تارىخ ۋە مەدەنىيىتى بار، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن تاجىكلارنىڭ مىللىي ئۆرپ - ئادىتى ۋىلايەت ئىچىدە تېخىمۇ تولۇق ئىپادىلىنىپ، قەشقەرنى سىرلىق تۇسكە ئىگە قىلىدۇ، يەنە قەشقەرگە ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى دېگەن شۆھرەتنىمۇ ئاتا قىلغان. قەشقەر شەھىرى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ، 1984 - يىل 2 - ئايدا دۆلەت 2 - دەرىجىلىك ئېچىۋېتىلگەن شەھەر دەپ بېكىتتى. 1986- يىل 12 - ئايدا دۆلەت قەشقەر شەھىرىنى شىنجاڭدىكى بىردىنبىر جۇڭگونىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى داڭلىق شەھەرلىرى قاتارىغا كىرگۈزدى. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مېۋە - چېۋە، قوغۇن - تاۋۇز ماكانى دېگەن ئىسىل نامىمۇ بار، بۇ يەردىن ئۆرۈك، ئامۇت، ياڭاق، ئالما، ئۈزۈم، ئەنجۈر، بادام، پەيزاۋات قوغۇنى قاتارلىقلار كۆپ چىقىدۇ، مېۋە - چېۋە، قوغۇن - تاۋۇزلار تازا پىشقان چاغ دەل سايا‌ھەتچىلىكنىڭ ئالتۇن پەسلى ھېسابلىنىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىنى شىنجاڭنىڭ ئىچىگە كۆرۈنۈشى دېگىمۇ بولىدۇ. چۈنكى «قەشقەرگە بارمىساڭ شىنجاڭغا بارغان ھېسابلانمايسەن» دەيدىغان گەپ بولغاچقا، جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك سايا‌ھەتچىلەرنىڭ ھەممىسى قەشقەرگە تەلپۈنىدۇ.

§ 2 . سايا‌ھەتچىلىك مۇئەسسەسلىرى

1. ئاشخانا، قونالغۇ

1) قەشقەر مېھمانخانىسى بۇ 2 يۇلتۇزلۇق مېھمانخانا بولۇپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ تاربوغۇز يولىغا جايلاشقان، بۇ، 1975 - يىلى سېلىنغان، باغچا شەكىللىك، قويۇق مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە مېھمانخانا. ئۇنىڭ كۆلىمى 108 مو بولۇپ، قورو ئىچىگە بىنا، يول، باغ، گۈللۈك، ئوت - چۆپلۈك مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان. 1990 - يىلى مېھمانخانىدا 3 قەۋەتلىك ئاساسىي بىنا ۋە 2 قەۋەتلىك 3 بىنا بار بولدى. مېھمان كۆتۈش بىناسى ئىچىدە 200 يۇرۇشتىن ئارتۇق ياتاق، 388 كارىۋات بار، ياتاقلار ئۆلچەملىك، بىر كىشىلىك ۋە قوش يۇرۇشلۇك. ياتاقلارنىڭ بېزىلىشى نەپىس، ئازادە، تازىلىق مۇئەسسەسلىرى تولۇق بولۇپ، كىرسىلو، ئالىي گىلەم، تېلېۋىزور، تېلېفون قاتارلىقلار بىلەن سەرەمجانلاشتۇرۇلغاندىن باشقا يەنە ئېلېكترونلۇق كونترول قىلىدىغان ئىشكاپ ۋە يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيەمۇ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مېھمانخانىدا چوڭ - كىچىك 5 ئاشخانا بولۇپ، مىللىيچە مەزىلىك تاماملار بىلەن تەمىنلەش ئاساس قىلىنىدۇ، يەنە جۇڭگوچە ۋە غەربچە تاماملارمۇ بار. مېھمانخانا ئىچىدە قەھۋەخانا، قاۋاقخانا، تانسىخانا، كىچىك دۇكان قاتارلىقلار تەسىس قىلىنغان. بۇ مېھمانخانا مېھمانلارنى كىرا ئاپتوموبىلى بىلەن تەمىنلەيدۇ، پوچتا - تېلېگراف ئالاقىسىنى ۋاكالىتەن بېجىرىپ بېرىدۇ، ئايروپىلان (پويىز، ئاپتوموبىل) بېلەتلىرىنى ۋاكالىتەن ئېلىپ بېرىدۇ، داۋالاش، ساتىراچلىق، كىيىم يۇيۇش قاتارلىق مۇلازىمەتلەر بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

2) سەمەن مېھمانخانىسى بۇ 2 يۇلتۇزلۇق مېھمانخانا بولۇپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ سەمەن يولىغا جايلاشقان، 1955 - يىلى سېلىنغان. يەر كۆلىمى 35 مىڭ كۋادرات مېتىر، ئىسلام ئۇسلۇبىدىكى ھويلا- ئارام ئالاھىدىلىكى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان، مۇھىتى گۈزەل، گۈل چېچەكلەر مۆپپىدە ئېچىلىپ، دەل- دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرىدۇ. 1990 - يىلى بۇ مېھمانخانىدا 3 قەۋەتلىك ئاساسلىق بىنادىن بىرى ۋە 4 كورپۇس داچا شەكىللىك بىر قەۋەتلىك ئىمارەت بار بولدى، 107 ئېغىزلىق ياتاق، 213 كارىۋات بار. ياتاقلار 2 كىشىلىك ۋە 3 كىشىلىك، قوش يۇرۇشلۇك ئۆيلەرگە ئايرىلىدۇ. ياتاقلارنىڭ تازىلىق مۇئەسسەسلىرى تولۇق بولۇپ، كىرسىلو، گىلەم، تېلېۋىزورلار بىلەن سەرەمجانلاشتۇرۇلغان. مېھمانخانىدا 3 ئاشخانا بولۇپ، ئاساسلىقى

مىللىيچە داخلىق قورۇما ۋە ئاتاملار ئېتىلىدۇ، يەنە جۇڭگوچە، غەربچە ئاتاملارمۇ بار. مېھمانخانا ئىچىدە يەنە دۇكان ئېچىلغان. مېھمانلارنى كىرا ئاپتوموبىلى، ئەدەبىيات - سەنئەت نومۇرلىرى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ، ئايروپىلان (پويىز، ئاپتوموبىل) بېلەتلىرىنى ۋاكالىتەن ئېلىپ بېرىدۇ. كىيىم يۇيۇش قاتارلىق مۇلازىمەت تۈرلىرى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

سەمەن مېھمانخانىسى

3) چىنىۋاغ مېھمانخانىسى

چىنىۋاغ مېھمانخانىسى 1955 - يىلى سېلىنغان، قەشقەر شەھرىنىڭ سەمەن يولىغا جايلاشقان بولۇپ، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىن تارقاق كەلگەن مېھمانلارنى كۈنتۈۋېلىشنى ئاساس قىلىدۇ. يەر كۆلىمى 57 مو. 1990 - يىلى بىر كورپۇس 5 قەۋەتلىك بىنا ۋە 5 كورپۇس بىر قەۋەتلىك ئۆي، 210 يۇرۇش ياتاق، 600 دىن ئارتۇق كارىۋىتى بار بولدى. ياتاقلار 2 كىشىلىك، 3 كىشىلىك، 4 كىشىلىك قىلىنغان ھەمدە كىرسىلو، گىلەم، تېلېۋىزورلار بىلەن سەرەمجانلاشتۇرۇلغان. مېھمانخانىدا 3 كىچىك ئاشخانا بولۇپ، ئۇلار جۇڭگوچە ۋە يەرلىك مىللىيچە تاماملار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. مېھمانخانىدا دۇكان، كىرا ئاپتوموبىلى بار. ئايروپىلان (پويىز، ئاپتوموبىل) بېلەتلىرىنى ۋاكالىتەن ئېلىپ بېرىدۇ، كىيىم يۇيۇش، پوچتا - تېلېگراف قاتارلىق مۇلازىمەت تۈرلىرى بار.

4) جەنۇبىي تەڭرىتاغ مېھمانخانىسى

جەنۇبىي تەڭرىتاغ مېھمانخانىسى قەشقەر شەھرىنىڭ جەنۇبىي تەڭرىتاغ يولى بىلەن خەلق يولى تۇتاشقان دوقمۇشقا جايلاشقان بولۇپ، دۆلەت ئىچى - سىرتىدىن تارقاق كەلگەن مېھمانلارنى كۈنتۈۋېلىشنى ئاساس قىلىدۇ. 1990 - يىلى مېھمانخانىنىڭ مېھمان كۈتۈش بۆلۈمىدە 2 كورپۇس ئاساسىي بىنا ۋە 4 كورپۇس بىر قەۋەتلىك ئۆي، 126 يۇرۇش ياتاق ۋە 400 دىن ئارتۇق كارىۋات بار بولدى. ياتاقلار 2 كىشىلىك، 3 كىشىلىك، 4 كىشىلىك بولۇپ، كىرسىلو، گىلەم، تېلېۋىزور قاتارلىقلار سەپلەنگەن. مېھمانخانىغا قاراشلىق بىر خەنزۇ ئاشخاناسى، بىر مۇسۇلمانچە ئاشخانا بار. مېھمانخانا مېھمانلارنى كىيىم يۇيۇش، پوچتا - تېلېگراف ئالاقىسىنى ۋاكالىتەن بېجىرىش قاتارلىق مۇلازىمەت تۈرلىرى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

5) «خەلق» مېھمانخانىسى

«خەلق» مېھمانخانىسى قەشقەر شەھرىنىڭ مەركىزى بولغان تۆت كوچىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان. ئۇ دۆلەت ئىچى - سىرتىدىن تارقاق كەلگەن مېھمانلارنى كۈتۈشنى ئاساس قىلىدۇ. 1990 - يىلى مېھمانخانىدا مېھمانخانا زالى بىلەن بىر كورپۇس 5 قەۋەتلىك ئاساسىي بىنا بار بولدى. ئۇلاردا 117 ئېغىزلىق ياتاق، 360 كارىۋات بار. ياتاقلار بىر كىشىلىك، 2 كىشىلىك، 3 كىشىلىك، 4 كىشىلىك بولۇپ، مۇئەسسەسلىرى خېلى تولۇق، كىرسىلو، گىلەم، تېلېۋىزور قاتارلىقلار بىلەن سەرەمجانلاشتۇرۇلغان. مېھمانخانىدا بىر خەنزۇ ئاشخانىسى، بىر مۇسۇلمانچە ئاشخانا بولۇپ، يەرلىك ھەرخىل تەمدىكى تاماملار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. مېھمانخانىدا يەنە كىچىك دۇكان، قەھۋەخانا بار، يەنە مېھمانلارنى ساياھەت بېتەكچىلىكى، كىرا ئاپتوموبىلى، ۋېلىسىپىت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ، ئايروپىلان (پويىز) بېلىتىنى ۋاكالىتەن ئېلىپ بېرىش قاتارلىق مۇلازىمەت تۈرلىرى بار.

2. قاتناش

1990 - يىلغا كەلگەندە قەشقەرگە ساياھەتكە كەلگەنلەر ئايروپىلان، ئاپتوموبىل قاتارلىق قاتناش

قوراللىرىنى تاللىيالايدىغان بولدى، ئۇرۇمچى بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدا (TU—154) تىپلىق چوڭ يولۇچى ئايروپىلانى قاتنايدۇ. ساياھەتچىلىكىنىڭ ئاۋات پەسىللىرىدە (5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىگىچە) ھەر كۈنى نۆۋەتچى ئايروپىلان بار. باشقا چاغلاردا ئېھتىياجغا قاراپ ھەر ھەپتىدە 3 — 4 نۆۋەتچى ئايروپىلان قاتنايدۇ. ۋىلايەت ئىچىدىكى تاشيوللار ھەر تەرەپكە سوزۇلغان. ھازىرغىچە ۋىلايەت بويىچە ئول تاشيول لىنىيىسىدىن 8 ى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 2000 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ، يەرلىك تاشيول 1000 دىن كۆپ بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 7700 كىلومېتىر كېلىدۇ. ۋىلايەتتىكى 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ %97 تىن ئارتۇق يېزا ـ بازارلىرىغا ئاپتوموبىل قاتنايدۇ، قەشقەر شەھىرىدىن شەرق شىمال يۆنىلىشىدە سوزۇلغان تاشيول ئاتۇش، كورلا، تۇرپانغا بارىدۇ، ئۇ يەردىن شىمالغا قاراپ مېڭىپ ئۇرۇمچىگە، شەرققە قاراپ ماڭسا ئىچكىر ئۆلكىلەرگە بارىدۇ. قەشقەر شەھىرىدىن شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدە سوزۇلغان تاشيول قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، خوتەنگە بارىدۇ، ئۇ يەردىن شەرققە قاراپ مېڭىپ گەنسۇنىڭ دۇنخۇاڭ ۋىلايىتىگە ۋە چىڭخەينىڭ گۇلمۇت دېگەن يېرىگە بارىدۇ، قاغىلىقتىن جەنۇبقا قاراپ ماڭسا شىزاڭنىڭ ئالى رايونىغا بارغىلى بولىدۇ. قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىدە جۇڭگو — پاكىستان خەلقئارالىق تاشيولى بولۇپ، ئۇ قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدىن ئۆتۈپ، خونجىراپ پورتى ئارقىلىق پاكىستانغا تۇتىشىدۇ. قەشقەر شەھىرىدىن شىمالغا ۋە غەربكە سوزۇلغان 2 تاشيول تورغات پورتى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارىدۇ.

قەشقەر شەھەر ئىچىدىكى ساياھەتچىلىكتە قاتناش تېخىمۇ قولايلىق. مېھمانخانىلارنىڭ ھەممىسىدە كىرا ئاپتوموبىلى بار. ئەگەر ئۇلار ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىسا، قەشقەر شەھەرلىك كىرا ئاپتوموبىل شىركىتى ياكى قەشقەر ساياھەت ئاپتوموبىل كالونى بىلەن ئالاقىلاشسا بولىدۇ، بىۋاستە تېلېفون بەرسە ئاپتوموبىل شۇ ھامان يېتىپ كېلىدۇ. كوچىلاردا قول كۆتۈرۈپ ئىشارەت بەرگەن ھامان تاكسىلارغا ئولتۇرغىلى بولىدۇ. شەھەر ئىچى ۋە شەھەر ئەتراپىنى سەيلە قىلماقچى بولسا كوچا ئاپتوبۇسىغا ياكى ئات (ئېشەك) ھارۋىلىرىغا ئولتۇرسىمۇ بولىدۇ. بولۇپمۇ مىللىي يەرلىك تۇسكە ئىگە جابدۇنغان ئات ھارۋىسى ياكى ئېشەك ھارۋىسىغا ئولتۇرسا، بىر تەرەپتىن يول يۇرگىلى، بىر تەرەپتىن مەنزىرە كۆرۈپ تاماشا قىلغىلى بولىدۇ. ئەگەر يىراقراق جايغا بېرىپ سەيلە ـ ساياھەت قىلماقچى بولسا ئۇزۇن يوللۇق ئاپتوبۇسىغا ئولتۇرسا بولىدۇ.

3. ئالاقىلىشىش

1990 ـ يىلغا كەلگەندە، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پوچتا ـ تېلېگراف ئىشلىرى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىپ، قەشقەر شەھىرى مەركەز قىلىنغان ھالدا پۈتۈن ۋىلايەتكە كېڭەيگەن، ئاپتونوم رايون، ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە خەلقئارا تۆتاشقان زامانىۋى ئالاقىلىشىش تورى شەكىللەندى. ۋىلايەت بويىچە سۈنئي ھەمراھ ئارقىلىق ئالاقىلىشىدىغان يەر ئوستى پونكىتىدىن 2 سى، زامانىۋى ئالاقە بىناسىدىن بىرى، 60 نەچچە جايدا پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى (پونكىتى) بار. ۋىلايەت بويىچە ناھىيە (شەھەر) لەردىكى يېزا ـ بازارلار ۋە %98 تىن ئارتۇق كەنتكە پوچتا قاتنايدۇ. قەشقەر پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىدە يەنە خەلقئارا پوچتا ـ تېلېگراف كەسپى يولغا قويۇلغان بولۇپ، دۇنيا بويىچە 70 نەچچە دۆلەت ۋە رايون بىلەن بولغان خەت ـ ئالاقە مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان. قەشقەر شەھەر ئىچىدە 8 ئورۇندا پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارە (پونكىتى) بولۇپ، شەرق، جەنۇب، غەرب، شىمالدىكى ئاساسلىق كوچا ـ يوللارغا جايلاشقان. قەشقەر پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ئورنى غەربىي خەلق يولىدا، قالغان پوچتا ـ تېلېگراف پونكىتلىرى «جەنۇبىي تەڭرىتاغ يولى»، دۆلەتباغ يولى، «جەنۇبىي ئازادلىق يولى» سەمەن يولى، يارباغ كۆۋرۈكى، ئايرودروم رايونى، پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتىغا جايلاشقان. ئۇنىڭدىن باشقا مېھمانسارايى، مېھمانخانىلاردىمۇ پوچتا مۇلازىمەت ئورنى تەسىس قىلىنغان.

§ 3 . ئاساسلىق سايامەت تۈرلىرى

1. تارىخىي مەدەنىيەت مەنزىرە نۇقتىلىرى

ۋىلايەت تەۋەسىدە تارىخىي مەدەنىيەت ئىزنالىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، نۇرغۇنلىرى ناھايىتى يۇقىرى سايامەتچىلىك قىممىتىگە ئىگە، مەسىلەن: قەشقەر شەھىرىدىكى ھېيتكاھ جامەسى، ئاپئاق خوجا مازىرى (ئىپارخان مەقبەرىسى)، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى ئوردام مازىرى، مارالبېشىدىكى توققۇز ساراي قەدىمىي شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى مور بۇددا مۇنارى قاتارلىقلار. («تەپسىلاتنى 31 - قىسىم، مەدەنىيەت، ئاسار ئەتىقىلەر» دىن كۆرۈڭ).

2. مىللىي ئۆرپ - ئادەت

1) قۇربان ھېيت قۇربان ھېيت — مۇسۇلمانلارنىڭ كانتا بايرىمى، قەشقەر — ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون. ھېيت كېلىشتىن ئىلگىرى ھەممە ئائىلىلەر پاكىزە تازلىق قىلىپ، ھېيتلىق كىيىم تىكتۇرىدۇ، كۆركەم، مەزلىك يېمەكلىكلەرنى تەييارلايدۇ. ھېيت كۈنى ئەتتىگەندە كىشىلەر تاھارەت ئېلىپ، يۇيۇنۇپ - تارىنىپ، جامەگە كېلىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ، نامازدىن كېيىن تۇپراق بېشىغا بېرىپ، مەرھۇملارنىڭ روھىغا دۇئا - تالاۋەت قىلىدۇ. ئۇيگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قۇربانلىق قىلىدۇ. ھەممە ئائىلىلەردە ساڭزا، قەنت - گېزەك، تاتلىق - تۇرۇم قاتارلىق ھېيتلىق يېمەكلىكلەر تەييارلىنىدۇ، ھېيت كۈنى ھەممە ئائىلە دېگۈدەك قۇربانلىق قىلىپ گۆش پىشۇرىدۇ. ھېيت مەزگىلىدە كىشىلەر ھېيتلىق كىيىملىرىنى كىيىپ چىرايلىق ياسىنىپ - جابدۇنۇپ ئۆزئارا ھېيتلىشىدۇ، ھال - ئەھۋال سورىشىدۇ، ھېيتلاپ كەلگەن مېھمانلارنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. ھېيت مەزگىلىدە كىشىلەر ھېيتگاھ مەيدانىغا توپلىشىپ ساما ئويناىدۇ. قەشقەرنىڭ ئۆرپ - ئادەت جەھەتتىكى سايامەت بايلىقى ئۇستۇنلۇكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، 1992 - يىلدىن باشلاپ ئاپتونوم رايون بىلەن قەشقەر مەۋرىي مەھكىمە بىرلىكتە ھەر يىلى بىر قېتىم «جۇڭگودا قۇربان ھېيت» دېگەن چوڭ تېپتىكى بايرام پائالىيىتىنى ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. ھەر يىلى نۇرغۇنلىغان دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىن، شىياڭگاڭ، ئاۋمېن، تەيۋەن رايونلىرىدىن كەلگەن سايامەت ئۆمەكلىرى ۋە تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرى بۇ پائالىيەتكە تەكلىپ قىلىنىپ، سودىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلۈپ، سايامەتچىلىكنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىياتى تېزلىتىلدى.

2) روزى ھېيت بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ يەنە بىر ئەنئەنىۋى ھېيتى. ھېيت كۈنىدىن ئىلگىرى بىر ئاي رامىزان تۇتۇلىدۇ، رامىزان تۇگىگەندىن كېيىن ئېچىلىپ ھېيت بولىدۇ، ھېيت كۈنى كىشىلەر ھېيتلىق كىيىملىرىنى كىيىپ توپ - توپ بولۇپ ئويناىدۇ، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىنىڭ ئۆيگە بېرىپ ھېيتلايدۇ.

3) ساما ئۇسسۇلى بۇ بىر خىل ناھايىتى قەدىمكى دىنىي ئۇسسۇل بولۇپ، مەردانە ۋە قىزغىن ئوينىلىدۇ، ئۇ، دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇسسۇل ئادىتىگە ئايلانغان. ئۇيغۇرلار بۇ قەدىمىي سەنئەتنى ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۆنى ھېيت - بايراملاردىكى بىرخىل زۆرۈر پائالىيەتكە ئايلاندۇرغان. ئۇسسۇل ئويناىدىغانلارنىڭ ھەممىسى ئەرلەر بولۇپ، چوڭ - كىچىك، قېرى - ياش دېمەي ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. بۇ ھال بۇ ئۇسسۇلنى تېخىمۇ سىرلىق كۆرسىتىدۇ، بۇ ئۇسسۇل ئاساسلىقى قەشقەر ئەتراپىغا تارقالغان. ئۇسسۇل ئويناىدىغان چاغدا، ياڭراق ناغرا - سۇناي ساداسى ئىچىدە سىڭلىغان - ئون سىڭلىغان ئۇيغۇرلار چوڭ - كىچىك دەپ ئايرىماي،

مەستانىلارچە ئويناپدۇ، ئۇسسۇل ئەتتىگەندىن تاكى كەچقۇرۇنغىچە داۋام قىلىدۇ. ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە روزى ھېيتتا بىر كۈن، قۇربان ھېيتتا 3 كۈن ساما ئويۇنلىدۇ. قەشقەر ھېيتگاھ مەيدانى ساما ئويۇنلىدىغانلىقى بىلەن مەشھۇر. ساما ئويناپدىغان چاغدا، ئەل نەغمىچىلەر ھېيتگاھ جامەسىنىڭ پەشتىقىغا چىقىپ نافىرا ـ سۇناي چالىدۇ، ئۇنىڭغا جۆر بولۇپ مىڭلىغان كىشى پۈتۈن بەدىنىنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ گاھ ئوڭغا، گاھ سولغا قايرىلىپ، رېتىملىق دەسسەپ ساماغا چۈشىدۇ. بۇ كۆرۈنۈش ئىنتايىن ھەيۋەتلىك، ساما كۆرگۈچىلەر 20 — 30 مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، شۇنچە چوڭ مەيدان تارلىق قىلىدۇ. بۇ پائالىيەت قەشقەرنىڭ بىر چوڭ، ئاجايىپ گۈمانىتارلىق مەنزىرىسى، شۇنداقلا جۇڭگودىكى بىر مۇھىم سەيلە ـ سايا‌ھەت مەنزىرە نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ.

4) ئۇن ئىككى مۇقام بۇ ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقى ئىجات قىلغان سەنئەت گۈھىرى. قەشقەر ئۇيغۇر ئۇن ئىككى مۇقامى بارلىققا كەلگەن جاي. ئۇن ئىككى مۇقام زور ھەجىملىك يۇرۇشلەشكەن مۇزىكا بولۇپ، 12 قىسىمغا بۆلۈنگەن. ئۇنىڭدا 170 نەچچە ناخشا ۋە مۇزىكا، 72 يۇرۇش تەڭكەش مۇزىكا ۋە 2702 كۈبلىت شېئىر ـ قوشاق بار. ھەجمى چوڭ بولغاچقا، ئۇن ئىككى مۇقامدىن تولۇق ھوزۇرلىنىش ئۈچۈن 24 سائەت ۋاقىت كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئاھاڭلىرى يېقىملىق، نازاكەتلىك، رېتىمى ئېنىق ۋە تېز. ئۇن ئىككى مۇقام ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكىلىق ئۇسسۇلىدىكى قىممەتلىك ئەسەر ھېسابلىنىدۇ، ئۇ دۇنياداسۇ شۆھرەتكە ئىگە.

5) مەشرەپ — ئۇيغۇر ئاممىسى ئىچىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل بىلەن ئالنەغمە بىرلەشتۈرۈلگەن كۆڭۈل ئېچىش شەكىللىرىنىڭ بىرى. مەشرەپ ناخشا تېكىستلىرىنىڭ مەزمۇنى مول، ئاھاڭلىرى ئۆزگىرىشچان بولغاچقا، رەڭگارەڭ خەلق ناخشىلىرى غەزىنىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ كۆپ ھاللاردا ئەمگەكچى خەلقنىڭ مۇھەببەتلىك تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق مۇھەببەتنىڭ شىرىنلىكى ۋە ئېچىنىشلىقلىقى ئىپادىلىنىدۇ، مەشرەپ ئەھلىنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ، ئاز بولسىمۇ، كۆپ بولسىمۇ بولۇپېرىدۇ. مەشرەپ ئادەتتە ھېيت ـ بايراملاردا ۋە كەچقۇرۇندىكى ئارام ۋاقىتلىرىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ. مەشرەپتە كىشىلەر بىر يەرگە توپلىشىپ مۇڭدىشىدۇ، ساز چېلىپ، ناخشا ئېيتىشىدۇ. ئەر ـ ئايال، چوڭ ـ كىچىك دېمەي ھەممىسى مەيدانغا چۈشۈپ ئۇسسۇل ئويناپدۇ. جاراڭلىق قالۇن ئاۋازىغا رېتىملىق داپ تەڭكەش قىلىنىدۇ. كىشىلەر داپنىڭ رېتىمىگە ئەگىشىپ ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. بۇ ئۇسسۇللار شۇنداق ئوبرازلىقكى، كىشىلەر بەزىدە چۆگىلەپ ئايلىنىدۇ، بەزىدە سەكرەپ ئويناشىدۇ، بەزىدە بەدەنلىرىنى لىغىلدىتىدۇ. ھەربىكەتلىرى شۇنداق ئاددىي ـ سادىدا ۋە قىزىقارلىق بولۇپ، كىشىلەرگە قەدىمكىلەرنىڭ ئوۋ ئوۋلاش، ئەمگەك قىلىش، يول يۈرۈشلىرىنى ئەسلىتىدۇ. چوڭقۇراق توي ـ مەربىكىلەردە ۋە ئەزىز مېھمانلارنى كۈتۈۋالغان چاغلاردا مەشرەپ سورۇنى كېڭەيتىلىدۇ. مەشرەپ مەيدانى ھەيۋەتلىك، ئىنتايىن قىزغىن تۇس ئالىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قالغان مەشرەپلەر ئىچىدە ئەڭ داڭلىقى مەكتىلىكلەرنىڭ دولان مەشرىپىدۇر.

6) ئۇيغۇرلارنىڭ مېھماندارچىلىقى ئۇيغۇرلار قىزغىن ھەم مېھماندوست مىللەت. مەيلى تونۇشۇڭ ياكى تونۇشماڭ، بىرەر كىشى ئىشىكنى چېكىپ ئۆيگە قەدەم باسقان ھامان ساھىپخان ئۇنى ئىنتايىن قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. مېھمان ئۆيگە كىرىپلا ئۆي ئىگىسىگە سالام بېرىدۇ، ئۇنىڭدىن ھال ئەھۋال سورايدۇ. ئەر ساھىپخان ئەر مېھماننىڭ قولىغا ئاپتاۋا بىلەن سۇ بېرىدۇ، ئايال ساھىپخان ئايال مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىدۇ. قولغا سۇ ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن مېھمان ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرىدۇ، ساھىپخان مېھمانغا چاي ئەكىلىدۇ. ساھىپخان داستىخانغا نان، قەنت ـ گېزەك، قۇرۇق ئۈزۈم، گۈلە، مۇرابا، پېچىنە ـ پىرەنىك قاتارلىقلارنى تىزىپ مېھماننى كۈتۈۋالىدۇ. ئەگەر مېھمان ساھىپخاننىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقىنى ياكى ئەزىز مېھمىنى بولسا تاماق تارتىپ مېھمان قىلىدۇ. ئادەتتە ھەممە ئائىلىلىكلەر مېھماننى بىرقانچە خىل تائام تەييارلاپ كۈتۈۋالىدۇ. ساھىپخان مېھمانغا نان، شورپا، گۈش، لەغمەن، سۈيۈقئاش، پولو ۋاھاكازالارنى تەييارلاپ

ئەكىلىدۇ. مېھمان كەتمىسلا، ساھىپخانىلىق مېھمانغا تەييارلايدىغان تاماملىرىنىلىق ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ، مېھمانلار قۇرۇق، ھۆل، قويۇق - سۇيۇق ھەرخىل تاماملارغا ئېغىز تېگىدۇ، بۇ تاماملارنىلىق تۈرى ھەقىقەتەن كۆپ، تەمى بەكلا مېزىلىك. تاماملار تارتىلىپ بولغاندىن كېيىن، مېھمانلارغا ئەلۋە ئاخىرىدا يەنە چاي ۋە مېۋە- چېۋە كەلتۈرۈلىدۇ. دېمەك مېھمانلار ئۇيغۇرلارنىلىق مول داستىخىنىغا داخىل بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىلىق مىللىي ئۆرپ - ئادىتىنىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.

7) ئۇيغۇرلارنىلىق توي - تۆكۈنى ئۇيغۇرلارنىلىق توي - تۆكۈن ئادىتى بىرقەدەر ئاددىي، ئەمما داغدۇغىلىق بولىدۇ. قىز - يىگىت مۇھەببەتلىشىپ توي قىلىشقا پۈتۈشكەندىن كېيىن، ئادەتتە يىگىتنىلىق ئائىلىسىدىكىلەر ئۈرۈق - تۇغقانلىرى بىلەن قىزنىلىق ئۆيىگە نان ۋە سوغاتلىق رەخت ئېلىپ قىزنى سوراپ قۇدىلىشىشقا بارىدۇ. ئىككى تەرەپ ئۇيان - بۇيان تارتىشىپ مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن، قىز تەرەپ قىزنى بېرىشكە قوشۇلىدۇ ھەمدە قۇدا بولغۇچىنى داستىخان سېلىپ، زىياپەت بېرىپ كۈتۈۋالىدۇ. بەزى جاغلاردا كەلگەن كىشىلەرگە بىر پارچىدىن رەخت قويىدۇ. قۇدىلىق چېيى ئىچىلىپ، بىر ھەپتىدىن كېيىن يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ئادەم ئەۋەتىپ تويلۇق ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىدۇ. قىز تەرەپ تويلۇق تىزىملىكىنى تۈزۈپ يىگىت تەرەپكە بېرىدۇ. تويلۇقنىلىق كۆپ بولۇپ كەتكەنلىرى قىسقارتىلىپ، ئاز بولۇپ قالغانلىرى قوشۇلۇپ بېكىتىلىدۇ. ھازىر قىز تەرەپ بەزى ئۆي لازىمەتلىكلەرنى ئۆزى ئالغاچ بارىدىغان، يىگىت تەرەپكە تويلۇق قايتۇرىدىغان ئادەت پەيدا بولدى. بىرقانچە كۈندىن كېيىن، يىگىت تەرەپتىن بىرقانچە ئادەم قىزنىلىق ئۆيىگە تويلۇق ئېلىپ بارىدۇ. بۇ چاغدا قىز تەرەپ كاتتا داستىخان سېلىپ كۈتۈۋالىدۇ ھەمدە ئۇلارغا رەخت، تاۋار- دۇردۇن قويىدۇ، يەنە تېخى ئەر تەرەپنىلىق ئاتا- ئانىلىرىغا ھۆرمەت يۈزىسىدىن بەزى سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىدۇ. ئەگەر يىگىت تەرەپنىلىق ئىقتىسادىي شارائىتى ناچار بولسا، قىز تەرەپ يىگىت تەرەپكە ياغ، گۈرۈچ، كالا - قوي گۆشى قاتارلىق نەرسىلەرنى بېرىپ يىگىت تەرەپكە بولغان ئىززەت - ئېھتىرامىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن قىز - يىگىت تەرەپ توي ۋاقتىنى بېكىتىدۇ. توي كۈنى بېكىتىلگەندىن كېيىن قىز - يىگىتلەر ئۆز ئالدىغا توي باغىقى تارقىتىدۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە پولو ئېتىلىپ مېھمانلارنى كۈتۈۋالىدۇ ئاندىن نىكاھ ئوقۇلىدۇ. قىز بىلەن يىگىت تۆزغا چىلانغان نان يەپ بىر - بىرىگە بولغان ساداقىتىنى ئىپادىلەيدۇ. نىكاھ مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، يىگىت تەرەپ ئۆز ئۆيىگە قايتىپ مېھمانلارنى كۈتىدۇ. قىز تەرەپ ئۆز ئۆيىدە مېھمان كۈتىدۇ. كەچقۇرۇن يىگىت دوست، بۇرادەرلىرىنىلىق ھەمراھلىقىدا ناغرا - سۇناي چېلىپ قىز كۆچۈرگىلى كېلىدۇ. ئەتىسى چۈشتىن كېيىن يىگىتنىلىق ئۆيىدە يۇز ئاچقۇ بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن كېلىن يۇزىنى ئېچىپ يۇرىدۇ. ئاندىن توي زىياپىتى باشلىنىدۇ.

8) دارغا چىقىش دارغا چىقىش يەنى دارۋازلىق — ئۇيغۇرلارنىلىق ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيىتى. دارۋاز ناغرا - سۇناي ساداسى ئىچىدە يەر يۈزىدىن 20 مېتىر ئېگىز باغلانغان دار ئۈستىدە يانتۇ مېڭىش، كۆزىنى تېڭىپ مېڭىش، سەكرەش، پۇتىنى ئاسمانغا قىلىپ تۇرۇش، سىرىلىپ ئۇچۇش، تەخسىگە دەسسەپ مېڭىش قاتارلىق خەتەرلىك ھەرىكەتلەرنى قىلىپ، تاماشىبىنلارنىلىق يۈرەك تارىنى تىترىتىپ، ئۇلارنى ھەيرانۇ - ھەس قالدۇرىدۇ.

§ 4 . ساياھەتچىلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى

1. مىللىي ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى

1) ئەتلەس ئەتلەس — ئۇيغۇر ئۈستىلار قەدىمكى بوياقچىلىق ھۈنىرىنى ئىشلىتىپ توقۇيدىغان بىرخىل قوش يۆزلۈك يىپەك رەخت، قەشقەر ئەتلەسلىرىنىلىق رەڭگى چىرايلىق، رەڭلىرى ئوچۇق بولۇپ،

ئادەتتە يېشىل، ئاچ كۆك، سېرىق، شاپتۇل چېچىكى، توق سېرىق رەڭلەر ئىشلىتىلىدۇ. ئەتلەسنىڭ رەڭ سېلىشتۇرمىسى كۆچلۈك، گۈل نۇسخىلىرى نەپىس ۋە نازاكەتلىك. يەكەن ئەتلىسنىڭ رەڭگى مۇرەككەپ بولۇپ، ھەممە خىلدىكى رەڭلەر تېپىلىدۇ. ئۇنىڭدا كەڭ، تارلىقى ئوخشاشمايدىغان تىك سىزىقچىلار بولۇپ، دولغۇنسىمان پاراللېل گۈل نۇسخىلىرى ھاسىل قىلىنغان. گۈل نۇسخىلىرى تەرتىپلىك ۋە پۈختا بولىدۇ، ئۇنى توقۇش ئۇسۇلى مۇنداق: ئالدى بىلەن گۈل نۇسخىلىرىنىڭ تەلىپى بويىچە ئۈرۈش تارتىلىپ، قەۋەتكە ئايرىپ بويالغاندىن كېيىن ئارقاق رەتلەپ ئەتلەس توقۇش باشلىنىدۇ. بوياش جەريانىدا گۈل نۇسخىلىرى دائىرىسىگە رەڭ سىڭىپ، تەبىئىي شەكىللەنگەن رەڭلىك كۆرۈنۈشلەر ھاسىل بولىدۇ. گۈللىرىنىڭ قاتلاملىقىنى ۋە رەڭنىڭ ئۆتەشمەسلىكىنى كۆچەيتىدۇ، شۇنداقلا ئەتلەسنىڭ گۈل سىزىقلىرىنىڭ ئۈزگىرىش ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تېخنىكىنىڭ يېڭىلىنىشى ۋە ئالتۇن، كۈمۈش رەڭلىك زەر يىپلارنىڭ كىرگۈزۈلۈشى بىلەن ئەتلەس نۇسخىلىرىغا نۇرغۇن يېڭى شەكىل ۋە نۇسخىلار قوشۇلدى. بۈ ھال ئۇيغۇرلارغا يېقىپلا قالماستىن، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سەنئەتكەرلار، ساياھەتچىلەر ۋە باشقا مىللەت ئايالىرىنىمۇ جەلپ قىلدى.

2) گىلەم قەشقەر گىلىمى نەپىس ھۈنەر - سەنئەت ۋە روشەن خاسلىققا ئىگە ھۈنەر ئۇسلۇبى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. ئۇ قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ. قەشقەر گىلىمى شەرق ئۇسلۇبىدىكى گىلەم بولۇپ، سۇپىتى ياخشى، خىللىرى كۆپ، رەڭگا - رەڭ، ئاساسلىق گۈل نۇسخىلىرىدىن ئىران، چاچما، ئاچچىق ئانار، شام، رومال، بادام نۇسخا قاتارلىقلار بار. گىلەمنىڭ گۈل ۋە رەڭلىرىدە روشەن مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە قويۇق يەرلىك تۇس ئەكس ئېتىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى شۇكى، كۆپ قاتلاملىق رامكا، گىئومېتىرىك شەكىللەر ئىچىگە خىلمۇخىل سىزىقچىلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، قۇرۇلمىسى رەڭلىك، جانلىق ۋە ئۈزگىرىشچان، شۇنداقلا جەلپكارلىققا باي. قەشقەر گىلەملىرى قولدا توقۇلغان، توقۇش ھۈنىرى سىپتا ۋە ئىنچىكە (10 نەچچە رەت مۇرەككەپ ئىش تەرتىپى بار) بولغاندىن باشقا، يەنە ئۇنىڭغا سۇپەتلىك قويۇق يۇڭى ئىشلىتىلىدۇ. ئەنئەنىۋى 360 ئۈرۈشلۇك گىلەملەردىن باشقا، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يەنە 540 ۋە 720 ئۈرۈشلۇك ئوتتۇرا ۋە ئالىي دەرىجىلىك مەھسۇلاتلار كۆپەيتىلدى. قەشقەر گىلىمى كۆركەم، چوڭ سۇپەت ۋە رەڭدار، يۇمشاق، ئازادە، چىداملىق بولۇپ، خېلى يۇقىرى سەنئەت قىممىتىگە ۋە ئىشلىتىش قىممىتىگە ئىگە بولغاچقا، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىن خېرىدارلارنىڭ ماختىشىغا سازاۋەت بولماقتا.

3) پالاز پالاز قەشقەر خەلقى ئىجاد قىلغان قول ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇمى. ئۇ بويالغان يۇڭ يىپ ياكى توم پاختا يىپ خام ئەشيا قىلىنىپ قولدا توقۇلىدىغان تۈتىسز ئەدىيال شەكىلدە بولۇپ، پاختا يىپلىق پالاز ۋە يۇڭ پالاز دەپ ئايرىلىدۇ. ھازىر قەشقەردە ئاساسەن پاختا يىپلىق پالاز توقۇلىدۇ. ئۇنىڭ رەڭدار يوللۇق، سىدام ۋە گىئومېتىرىك شەكىللىك نۇسخىلىرى بار. بۇ پالازلار ئاددىي ھەم كۆركەم، پۈختا ھەم چىداملىق بولۇپ، نۇسخىلىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇنى كارىۋاتقا سالسىمۇ، زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە تامغا ئاسسىمۇ ۋە ياكى ئورۇندۇقلارغا سېلىپ ئولتۇرسىمۇ بولىدۇ.

4) دوپپا قەشقەر دوپپىسىنىڭ تۈرى ۋە خىلى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، 40 نەچچە تۈر ۋە 100 نەچچە خىلغا ئايرىلىدۇ. تېگى قارا، گۈلى ئاق، ئۈستى كەڭ، ئاغزى تار، ئەرلەرنىڭ بادام دوپپىسى، جىيەكلىرىگە ئالتۇن ۋە كۈمۈش زەر تۇتۇلغان ئايالچە دوپپىلار شىنجاڭ بويىچە ئەڭ داڭلىق. ھەرخىل دوپپىلارنىڭ سۈپىتى ئېسىل، رەڭلىرى كۆركەم، نۇسخىلىرى گۈزەل. كىيىنىشكە باب كېلىپلا قالماستىن يەنە كىشىگە زوق ئاتا قىلىدىغان بىرخىل ھۈنەر - سەنئەت، زىننەت بۇيۇمى بولۇپ، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلەرگە

بېرىلمەيدىغان قىممەتلىك سوۋغات ھېسابلىنىدۇ.

5) سەگەز　ئۇ تاختىغا ئويۇلغان بۆرتمە قىلىپنى بويىقا تەككۈزۈپ گۈل ياسىلمايدىغان بىرخىل ماتا. ئۇنىڭ نۇسخىسى ئاددىي ۋە ئېنىق. ئۇ گىئومېترىك تاناسىپلىققا ئىگە بولۇپ، رەڭلىرى تەبىئىي، قىزىل، يېشىل، كۆك رەڭ كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭ گۈل نۇسخىلىرى، گۈل - غۇنچە، مېۋە - چېۋە، ئۆسۈملۈك، ئۆي سايمانلىرى قاتارلىقلارنىڭ شەكلى بويىچە لايىھەلىنىدۇ. كۆپىنچىسى ئاق ۋە كۆك رەڭلىك «يېڭىسار سەگەزلىرى» بولۇپ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى موم بىلەن گۈل باسقان ماتالارغا ئوخشاپ كېتىدۇ، پەقەت ئۇنىڭدا خاس قەشقەر ئۇسلۇبىلا بار خالاس. بۇ سەگەزلەر ئاساسلىقى زەدىۋال، داستىخان، پوتا - بالۇغ، كۆرپە، دېرىزە پەردىسى قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ، ئۇنىڭدا قويۇق مىللىي ئۇسلۇپ ۋە يەرلىك تۈس بولغاچقا، كىشىلەرگە قەدىمى، سادداۋ، سىدام، كۆركەملىك تۇيغۇسى بېرىدۇ.

6) يېڭىسار پىچىقى　ئاساسەن يېڭىسار ناھىيىسىدە ئىشلەنگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان. ئۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرگە كېرەكلىك مەھسۇلات ھەمدە ئەنئەنىۋى، داڭدار قول ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، 400 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. ئۇنىڭ ياسىلىشى كۆركەم، پولات سۈپىتى ياپ، بىسى ئۆتكۈر بولۇپ، پىچاق سېپىغا (دەستىسىگە) ھەرخىل نەقىش - گۈللەر ئويۇلغان بولىدۇ، غىلاپلىرىمۇ گۈزەل، سىپتا بولۇپ روشەن مىللىي تۈس ئالغان. ئەنئەنىۋى يېڭىسار پىچىقىنىڭ ئەگرى ۋە تۈز دەستىلىك، كەپتەر شەكلىدىكى دەستىلكلىرىمۇ بار. ھازىر ئۇ 18 تۈر، 50 نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ نۇسخىلىرى ئاساسلىقى ئۇيغۇرلار ياخشى كۆرىدىغان سۈمۈرۈغ قۇيرۇق، بۇلبۇل، سوپىسوپىيالىق، سېغىزخان شەكىللىك دەستىلكلىرى، قازاقلار ياخشى كۆرىدىغان قىزىل تۇمشۇق تاغ قاغىسى شەكىللىك دەستىلكى، خەنزۇلار ياخشى كۆرىدىغان ئەژدىھار بۇلىقى شەكىللىك دەستىلكى، موڭغۇللار ياخشى كۆرىدىغان مۇڭگۈز شەكىللىك دەستىلكىدىن ئىبارەت. يېڭىسار پىچاقلىرىنى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ياقتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى دۆلەت ئىچىدىكى ھەر مىللەت خەلقىمۇ ئالقىشلايدۇ. قەشقەرگە سەيلە - ساياھەتكە كەلگەن جۇڭگولۇق ۋە چەت ئەللىك مېھمانلارنىڭ ھەممىسى ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىگە سوغات قىلىش ئۈچۈن ۋە ئۆزلىرى خاتىرە قىلىپ ساقلاش ئۈچۈن بىرقانچە دانە يېڭىسار پىچىقىنى ئىختىيارسىز ھالدا سېتىۋالىدۇ.

7) مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرى　قەشقەر ۋىلايىتىدە ئىشلەنگەن مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرى 13 تۈر 40 نەچچە خىل بولۇپ، ئاساسلىقى دۇتتار، راۋاپ، داپ، ساپايى، تەمبۇر قاتارلىقلار. بۇ چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ ھۈنىرى سېپتا، ياسىلىشى چىرايلىق، ئاۋازى جارانلىق بولۇپ، يەرلىك مىللىي تۇسكە ئىگە. ئۇلارنى ھەرخىل كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا چالغىلىمۇ، ھۈنەر - سەنئەت زىننەت بۇيۇمى قىلغىلىمۇ بولىدۇ. ئۇ ئۇيغۇر ئائىلىسىنىڭ ياقتۇرۇشىغا، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ساياھەتچىلەرنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان.

8) زىبۇ زىننەتلەر　ۋىلايەتتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۆپچىلىكىدە ئايالالار زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقاش ئەنئەنىسى بولۇپ، ئۇلار ياقۇت كۆز قويۇلغان ئالتۇن زىرە، ھالقا، بىلەيزۈك، ئۈزۈك، زۇننار قاتارلىقلارنى ياخشى كۆرىدۇ، قەشقەرنىڭ زىبۇ زىننەت كەسپى بۇرۇندىنلا خېلى تەرەققىي قىلغان. ھازىرغىچە قەشقەرنىڭ زىبۇ زىننەت زاۋۇتى ۋە دۇكانلىرىدا، زىبۇ زىننەتلەر قولدا ياسىلىدۇ. ئەسما ھۈنەرۋەنلەر ھۈنەرگە پىششىق بولۇپ، ياسىغان بۇيۇملىرى ئىنتايىن نەپىس، نازۇك، رەڭدار. زىبۇ زىننەت ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، ئالىيۇمىنىلار ئالاھىدە پىششىقلاپ ئىشلىنىدۇ. قويۇلغان كۆزلەرنىڭ كۆپ قىسمى سىلىكات كىسلاتا تۇزلىرىدىن ياسالغان سۈنئىي ياقۇتلار ياكى تەبىئىي ياقۇتلاردۇر. مەسىلەن: ياقۇت، مۆسۈن خروستال، يېشىل ياقۇت، ئاچ كۆك ياقۇت، زۇمرەت ياقۇت قاتارلىقلار. ئۇلارنىڭ رەڭگى ئاساسلىقى شاپتۇل چېچىكى، كوكۇس رەڭ زەركۆك، قىزغۇچ سېرىق، مۈس

كۆك، تۇم قارا بولىدۇ. ھازىر ياسىلىۋاتقان تۈرلەر: زۇنھار، زىرە - ھالقا، چاچ قىستۇچ، چاچ زىننەتلىرى، زەنجىر، بولاپكا، ياقا يېڭنىسى، ئۈزۈك، بىلەيزۈك، بېغىش قىستۇچ قاتارلىقلار، چەت ئەلگە چىقىرىلىۋاتقىنى نەچچە 10 خىلغا يېتىدۇ.

9) يەرلىك ساپال بۇيۇملار قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ساپال بۇيۇملارنى ئىشلەش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. قەدىمكى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىلا ساپال بۇيۇملارنى ئىشلىگەن. خەن، جىن دەۋرلىرىدە تەرەققىي قىلىپ رەڭلىك ساپال ئىشلەنگەن، ئۇ قەدىمىي ۋە ئۈزگىچە مىللىي ئۇسلۇپقا ئىگە. قەشقەرنىڭ ساپال بۇيۇملىرى ئىچىدە سىرلىق كاھىشلار ئەڭ داڭلىق. ئاساسلىق مەھسۇلاتلار: قاچا، كىچىك تەخسە، لىگەن، ئېۋرىق، تاشتەك، خۇمرا، كوزا قاتارلىقلار. ئۇلارنىڭ شەكلى سادىدا، سىزىقلىرى ئېنىق، راۋان بولۇپ ئۈزگىچە، ئۈنىڭغا ساپال توپىسى ئىشلىتىلىدۇ، خۇمدان ياسالغان يەردىنلا ئېلىنىدۇ، قوغۇشۇن، سىنىك، تۆمۇر، كالى قاتارلىق خىمىيىلىك ئېلىمېنتلارنىڭ تەركىبىي ئوخشىمىغاچقا، ئۇلار ئاق، قىزىل، قوڭۇر، كۈلرەڭلەردە ياسىلىدۇ. رەڭلىك گۈل چىقىرىشتا چاپلاش، ياساش، ئىچىنى ئويۇش، تېشىش، سىر بېرىش قاتارلىق ھۈنەرلەر ئىشلىتىلىدۇ، ئۇ خۇمداندا پىشۇرۇلۇپ ياسىلىدۇ. ھازىرقى زامانىدىكى قەدىمكىگە تەقلىت قىلىپ ياسالغان ساپال بۇيۇملاردا ئەنئەنىۋى ھۈنەر - سەنئەتكە ژارىسلىق قىلىنغاندىن باشقا يەنە ھۈنەر- سەنئەت جەھەتتە باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقىدىن پايدىلىنىلغان، يەنە يېڭىلىقمۇ يارىتىلغان. ئۇلار كۆرۈپ تاماشا قىلىش ۋە ئىشلىتىش قىممىتىگە ئىگە بولغاچقا، كۆپ يىللاردىن بۇيان دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەن سىياھەتچىلەرنى جەلپ قىلماقتا.

10) مىس بۇيۇملار مىس بۇيۇملار ۋىلايەتتىكى مۇھىم پۇقراۋى ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ تارىخى ئۇزۇن. ياساش ھۈنەر - سەنئىتى يۇكسەك، كۆرۈنىشى چىرايلىق، كۆركەم، گۈل نۇسخىلىرى يارىشىملىق، ئۇنىڭ گەۋدىسى تاختامسىنى بولغا بىلەن سوقۇش، سوۋاركا قىلىپ ئۇلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ، ئاندىن بۆلەكلىرىگە نەپىس گۈللەر چېكىلىدۇ. ئۇلار روشەن يەرلىك ئۇسلۇپ ۋە مىللىي تۇسكە ئىگە بولۇپ، ياخشى تۈرمۇش بۇيۇملار بولۇپ قالماستىن، يەنە خېلى يۇقىرى كۆرۈپ تاماشا قىلىش قىممىتىگىمۇ ئىگە.

11) ياغاچ بۇيۇملار ۋىلايەتتىكى ئۇيغۇر ئۇستىلار ئۈزگىچە ھۈنەر - سەنئەت بىلەن ياسىغان ياغاچ تەڭنە، چۆچەك، قوشۇق قاتارلىقلار ھۈنەر - سەنئەت، گۈزەل سەنئەت قىممىتىگە ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە يېغىپ ساقلىغۇچىلارنىڭ ياخشى ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ناھايىتى زور ئىشلىتىش خاراكتېرىگە ئىگە بولغاچقا، ئۇنى بىۋاستە تۈرمۇش بۇيۇمى قىلىشقا بولىدۇ.

2. قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە

1) پەيزاۋات قوغۇنى بۇ قوغۇن پەيزاۋاتتا تېرىلىدىغانلىقى ئۈچۈن پەيزاۋات قوغۇنى دەپ ئاتالغان. پەيزاۋات تەكلىماكان قۇملۇقىغا تۇتاش بولۇپ، قوغۇن تېرىشقا مۇۋاپىق ئالاھىدە كىلىمات ۋە سۇ تۇپراق شارائىتىغا ئىگە بولغاچقا، بۇ يەرنىڭ قوغۇنىنىڭ شەكىر تەركىبى يۇقىرى، تەمى تاتلىق، ئېتى قېلىن، شەربىتى كۆپ، ئۇزۇقلۇق مىقدارى مول. قوغۇن تەركىبىدىكى ئاقسىل، ماي، كالتسىي، فوسفور، تۆمۇرنىڭ مىقدارى باشقا جايلاردىكى ئوخشاش خىلدىكى قوغۇنلارنىڭكىدىن يۇقىرى. پەيزاۋات قوغۇنىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، ھەر بىر تۈرىنىڭ ئۈزگىچە ئالاھىدىلىكى ۋە پىشىدىغان ۋاقتى بار، بەزىلىرى جاغدا قوغۇن بولۇپ كېيىن پىشىدۇ، ئۇلارنى قىشتا ساقلىغىلى، يېراق جايلارغا يۆتكىگىلى بولىدۇ، ئېغىرلىرى 4 — 5 كىلوگرام كېلىدۇ. پەيزاۋات قوغۇنى ۋىلايەت ئىچى ۋە سىرتىغا داڭلىق بولۇپ، «جۇڭگونىڭ قوغۇن شاھى»، «غەربىي يۇرتنىڭ ئەتىۋارلىق سورتى» دېگەن شۆھرىتى بار.

2) بادام　بادام — قەشقەرنىڭ داڭلىق، ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇپ، ئوزۇقلۇق تەركىبى ئىنتايىن مول، ئۇنىڭ تەركىبىدە زور مىقداردا ماي، ئاقسىل ۋە كۆپ خىل ۋىتامىن بار، ئۇ ياخشى بولغان ساغلاملىق قۇرۇلمىت تولۇقلاش بويۇمى، ئۇنىڭ دورىلىق قىممىتىمۇ ناھايىتى يۇقىرى. قەشقەرنىڭ ئۈيغۇر تىبابەتچىلىكىدە %60 دورىغا بادام قوشۇلغان. ئۇ يەنە ئۈيغۇر خەلقىنىڭ ئەتىۋارلىق قۇرۇق مېۋىسى، ئۈيغۇرلار ئۇنىڭ بىلەن مېھمان كۈتىدۇ، ئۇنى دوست - بۇرادەرلىرىگە سوۋغات قىلىدۇ. يەنە ئۇنىڭ نۇسخىلىرىنى كىيىم-كېچەكلەرگە كەشتە قىلىپ تىكىدۇ، بىنالارغا نەقىش قىلىپ ئويىدۇ. قەشقەردىكى بادامنىڭ خىلى 40 نەچچىگە يېتىدۇ، بادامنىڭ ئاچچىق ۋە تاتلىقى بار. ئۇ دۆلەت ئىچى ۋە چەت ئەلدە سېتىلىدۇ، ئۇ خەلقئارا بازارلاردىكى قۇرۇق مېۋە سودىسىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، سېتىلىش باھاسىمۇ ناھايىتى يۇقىرى.

3) ئانار　ئانار — قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنىڭ بىرى، بۇنىڭ ئوزۇقلۇق تەركىبى مول، تەمى تاتلىق بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. ۋىلايەتتىكى ئانارلارنىڭ ئۇرۇقى قىزغۇچ، ئاق ئىككى خىل رەڭدە بولۇپ، تەمىگە قاراپ تاتلىق ئانار، ئاچچىق ئانار دەپ ئايرىلىدۇ. ئادەتتە تاتلىق ئانار ئىستېمال قىلىنىدۇ، ئاچچىق ئانار دورىغا ئىشلىتىلىدۇ. تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، ئانارنىڭ تەركىبىدىكى شېكەر مىقدارى %15 — %20 كە يېتىدىكەن. ئانار تەركىبىدە يەنە ئادەم بەدىنىگە كېرەكلىك مىكرو ئېلېمېنتلار ۋە ۋىتامىنلارمۇ بار. چەت ئەلدە كۆپ قېتىم خەۋەر قىلىنىشىچە، ئانارنى كۆپ يەپ بەرسە، يۇقىرى قان بېسىمى، تاجىسمان يۈرەك كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئۈنۈمى بولىدىكەن. ئاچچىق ئانارنىڭ قوۋزىقى، يىلتىزى، يوپۇرمىقى، چېچىكى دورىغا ئارىلاشتۇرۇلسا، كۆپ خىل كېسەلگە داۋا بولىدىكەن، شۇڭا ئانار بىر خىل ھەم يېگىلى، ھەم دورا ئورنىدا ئىشلەتكىلى بولىدىغان مېۋە بولۇپ، مېۋىلەر شاھى ھېسابلىنىدۇ. «ئانار ماكانى» دېگەن چىرايلىق نامى بار قاغىلىق ناھىيىسى بىلەن قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئانىرى داڭلىق. بۇ 2 ناھىيىنىڭ ئانار ئۈستۈرۈش تارىخى ئۇزۇن، ئانار سورتى كۆپ، ئۈستۈرۈلگەن كۆلىمى چوڭ، ھوسۇلى يۇقىرى، سۈپىتى ياخشى بولغاچقا، مەملىكەتكە داڭلىق.

4) ئەنجۈر　قەشقەر ۋىلايىتىدىن ئەنجۈر كۆپ چىقىدۇ. ئەنجۈر ياپلاق، يۇمىلاق بولۇپ ئۇنىڭ پوستى ئىنتايىن نېپىز، ئېتى يۇمشاق، سافۇچ، تەمى شىرىن، ئوزۇقلۇق تەركىبى مول. ئۇ مول يېمەكلىك ۋە دورىلىق قىممىتىگە ئىگە، تەركىبىدىكى شېكەر %24 كە يېتىدۇ. ئۇنىڭ ئاشقازاننى ياخشىلاش، ئۆچەينى تازىلاش، ئىششىقنى ياندۇرۇش، زەھەر قايتۇرۇش، خولىستىرونىنى تۆۋەنلىتىش رولى بار. ئەنجۈرنى يېگىلى پېتى يېگىلى بولغاندىن باشقا يەنە ئەنجۈر قېقى قۇرۇتقىلى ۋە مۇرابىا قايناتقىلىمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئەنجۈرنىڭ يوپۇرمىقى چوڭ، شاخلىرى سىلىق، دەرەخ ئۈستى تەكشى، كۆرۈنۈشى چىرايلىق بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى ھويلا - ئارامگاھلارغا، گۈللۈكلەرگە تىكىپ ئۈستۈرىدۇ ياكى تەشتەككە كۆچۈرۈپ ئۆيلىرىدە قويۇپ مۇھىتنى گۈزەللەشتۈرىدۇ.

5) ئۇزۇم　قەشقەر ۋىلايىتى ئۇزۇم كۆپ چىقىدىغان جايلارنىڭ بىرى. ئاساسلىق سورتلىرى كۆك ئۇزۇم، قارا ئۇزۇم، يۇمىلاق ئۇزۇم، سايۋا ئۇزۇم، قىزىل سايۋا ئۇزۇم قاتارلىق 50 نەچچە خىل بولۇپ، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزگىچە تەمى بار. كۆپ ساندىكىلىرى 8 - 9 - ئايلاردا پىشىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھوسۇلى كۆپ. ئۇزۇمنى يېگىلى بولغاندىن باشقا، قۇرۇتقىلى، كونسېرۋا قىلغىلى بولىدۇ. بۇ يەردىكى باغۋەنلەر ئۇزۇمنى قىشتا ساقلايدىغان ئەپچىل چارىنى ئىجاد قىلغانلىقى ئۈچۈن، قىش پەسلىدە ۋە كېيىنكى يىلمۇ ئۇزۇم يېگىلى ۋە بازارنى تەمىنلىگىلى بولىدۇ. بىر يىلنىڭ 4 پەسلىدە دېگۈدەك يېڭى ئۇزۇم يېگىلى بولىدۇ.

6) پىستە　پىستە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئەتىۋارلىق، داڭلىق مېۋىلىك دەرەخ. پىستىنىڭ پىشقان مېۋىسى ئاق، ئۇچى يېرىق بولۇپ، ئىچىدىكى قىزغۇچ مېغىزى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مېغىزنىڭ تەمى مېزىلىك، چۈرۈك بولۇپ، ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى. پىستىنىڭ خەلقئارا بازارلاردىكى ئابرويى يۇقىرى بولۇپ،

ناھايىتى زور ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە.

7) ئۆرۈك قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۆرۈكنىڭ سورتى كۆپ، بۇنىڭ ئىچىدە يېڭسارنىڭ سەمەت ئۆرۈكى، قاغىلىقنىڭ قارا يوپۇرماقلىق ئۆرۈكى ئالاھىدە ياخشى. ئۇنىڭ ئېتى قېلىن، شەربىتى كۆپ، تەمى تاتلىق، ئوزۇقلۇق تەركىبى مول، سۇپىتى ئالا، ئۇستۇرۇلگەن كۆلىمى زور، شۇڭا شىنجاڭدىكى ئۆرۈكلەرنىڭ ئالدىنقىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۆرۈكنى يېڭى پېتىچە يېگىلى بولغاندىن باشقا، گۈلە قۇرۇتقىلىمۇ بولىدۇ. بەزى جايلاردا ئارىسىغا مېغىز ئېلىپ ئۆرۈك خورمىسى ياسىلىدۇ، ئۇ ئۆزگىچە سورت ھېسابلىنىدۇ.

8) توغاچ شاپتۇل بۇ قەشقەردىكى ئەتىۋار مېۋىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئاساسلىقى قاغىلىق ناھىيىسى قاتارلىق جايلاردىن چىقىدۇ. توقاچ شاپتۇلنىڭ يوپۇرماق ۋە چېچەكلىرى ئادەتتىكى شاپتۇلغا ئوخشايدۇ، پىشىش مەزگىلىمۇ ئاساسەن ئوخشاش، ئەمما ئۇنىڭ مېۋىسى پۇتۇنلەي ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ شەكلى ياپىلاق، يۈمىلاق بولۇپ ئەنجۈرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەمما ئەنجۈردىن چوڭ بولۇپ، يۈزىدە بىر ئويمانچۇق بار. ئۇنىڭ پىشقان مېۋىسى توق سېرىق بولۇپ، يۈزى قىزىل، ئېتى سېرىق بولىدۇ، توقاچ شاپتۇلنىڭ كۆرۈنۈشى چىرايلىق بولۇپلا قالماستىن ھەم يېيىشلىك، ھەم شىرىن، ئۇنىڭ «ئەۋلىيالار شاپتۇلى» دەپ نام ئېلىشىمۇ بىكار ئەمەس.

9) ئامۇت قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئامۇت بايلىقى ئىنتايىن مول. ئۇنىڭ سورتى 60 خىلدىن ئاشىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ياخشى داڭلىق ئامۇت (ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ داڭلىق ناھىيىسىدىن كەلتۈرۈلگەن) بىلەن قاغىلىقنىڭ چىپان ئامۇتىدىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى: مېۋىسى چوڭ، پوستى نېپىز، ئېتى يۇمشاق، سۇلۇق، تەمى تاتلىق شۇڭا ئۇنى كىشىلەر ياخشى كۆرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەردە يەنە ئۇرغۇن ئۆزگىچە تەملىك ئامۇتلار بار. مەسىلەن: نوگاي ئامۇتنى ئالساق، ئۇنى ئەمگەندەك شۇمۇپ يېيىشكە بولىدۇ. قەشقەرنىڭ ئۆزگىچە جۇغرابىيىلىك، تەبىئي شارائىتى تۈپەيلىدىن قەشقەر ئامۇتلىرىنىڭ شېكەر تەركىۋىنى، ۋىتامىن C، فوسفور، كالتسىي تەركىبلىرى بىرقەدەر مول. شۇڭا ئۇلار يېگى پېتى يېيىشكە بولىدىغان مېۋىلەر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر ياخشى قۇۋۋەت ئوزۇقلۇقى ھېسابلىنىدۇ.

10) ئۈجمە قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۈجمە ئۈستۈرۈش تارىخى ئۇزۇن. ھازىرغىچە يەرلىك كىشىلەر يەنىلا ئۈجمە تىكىپ ئۈستۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىدۇ. مېۋىلەرنىڭ ئىچىدە ئۈجمە قەشقەردە بالدۇر پىشىدىغان مېۋە بولۇپ، «باشقا مېۋىلەرنىڭ خەۋەرچىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. ۋىلايەتتە ئاق ۋە قارا ئۈجمە بار، ئۇلارنى يېگىلى بولىدۇ، تەمى تاتلىق - شىرىن، دورا قىلغىلىمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭ جىگەر، بۆرەكنى قۇۋۋەتلەش، كۆزنى روشەنلەشتۈرۈش، تەرلىتىش رولى بار. ئۈجمىنى يېگى پېتى يېگىلى بولغاندىن باشقا، يەرلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۇنى قاينىتىپ ھالۋا قىلىدۇ، ھاراق ئىشلەيدۇ.

11) جىغان جىغاننىڭ قەشقەر ۋىلايىتىدە ئۈسۈش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن، ئۇنىڭ بايلىقىمۇ ئىنتايىن مول. جىغان قۇملۇق ۋە ئېرىق - جىلغىلارنىڭ بويلىرىدا توپ - توپ بولۇپ ئۆسىدىغان چاتقال ياكى غوللۇق دەرەخ بولۇپ ئۇنىڭ گۈل ۋە شاخلىرىدا تىكىنى بار، مېۋىسىنىڭ رەڭگى سېرىق ياكى قىزغۇچ سېرىق، يۈزى سىلىق، شىرنىلىك، تەمى چۈچۈك ھەم تاتلىق، لەززەتلىك، جىغان مېۋىسىنىڭ ئوزۇقلۇق تەركىبى يۇقىرى بولۇپ، تەركىبىدە كۆپ خىل ۋىتامىن ۋە باشقا ئاكتىپ ماددىلار بار. بولۇپمۇ ئۇنىڭدىكى ۋىتامىن C نىڭ مىقدارى باشقا مېۋىلەرنىڭكىدىن كۆپ، شۇڭا ئۇنى تەبىئي ئالما دەرىجىلىك ئوزۇقلۇق، ساغلاملىق يېمەكلىكلىرىنىڭ خام ئەشياسى قىلىشقا بولىدۇ. جىغاننىڭ دورىلىق قىممىتىمۇ بىرقەدەر يۇقىرى، ئۇنىڭ مېۋىسى دورىغا ئارىلاشتۇرۇلسا، يۇقىرى قان بېسىمى، تاجىسىمان يۈرەك كېسىلى، ئۆپكە سىلى، ئاشقازان يارىسىنى داۋالىغىلى بولىدۇ. يەنە راك ۋە قان بۇزۇلۇش كېسىلىنى داۋالاشتىمۇ بەلگىلىك ئۈنۈمى بار. شۇڭا يەرلىك خەلق ئۇنى «سېھىرلىك مېۋە» دېيىشىدۇ، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىك جىغان يېمەكلىكلىرى زاۋۇتى

ئىشلەپچىقارغان جىغان مۇراببىاسى، جىغان شەربىتى، جىغان ھارىقى، جىغان بېغىنىڭ پۈرىقى مېزىلىك، تەمى ياخشى بولغاچقا، كىشىلەرنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولمىقتا.

3. مېزىلىك تائاملار

1) تونۇر كاۋىپى بۇ قەشقەرنىڭ ئەڭ داڭلىق تائاملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بېيجىڭنىڭ ئۆردەك كاۋىپىغا ئوخشاشلا مېزىلىك. تونۇر كاۋىپىنىڭ رەڭگى ساغۇچ كېلىدۇ، ئۇ چۈرۈك، يۇمشاق، تەمى مېزىلىك، پۈرىقى خۇشبۇي بولۇپ، ئەزىز مېھمانلارنى كۆتۈشتىكى ياخشى تائام بولۇپلا قالماستىن، كوچىلاردىكى مېزىلىك يېمەكلىك ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ھازىر ئالىي زىياپەتلەردىكى سەل قارىغىلى بولمايدىغان مۇھىم تائاملارنىڭ بىرى، جۈڭگو ۋە چەت ئەللىك مېھمانلارنىڭ ياقتۇرۇشىغا سازاۋەر بولغان تائام بولۇپ قالدى. تونۇر كاۋىپىنى پىشۇرۇش ئۇسۇلى مۇنداق: 2 ياشلىق سېمىز پاقلان سويۇلۇپ، گۈشىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا ئۇۋاق تۇز سېپىلىدۇ، ئاندىن تۇخۇم، پىياز، قارىمۇچ، زىرە قاتارلىقلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ، گۈشىنىڭ ھەممە يېرىگە سۇركەلگەندىن كېيىن، پارچىلىمايلا قىزىتىلغان تونۇرغا بىر سائەت ئېسىپ قويۇلسا پىشىدۇ، ئاندىن يېمە بولىدۇ.

مېھمانلار تونۇر كاۋىپىنىڭ تەمىنى تېتىماقتا

2) قوي گۆشى قەشقەرنىڭ قوي گۆشى تەملىك، بولۇپمۇ مارالبېشى، پەيزاۋات ناھىيىلىرىنىڭ قوي گۆشى تېخىمۇ يېيىشلىك. قەشقەر ئوتلاقلىرىدا شور، تۇز كۆپ بولغاچقا، قەشقەر قويلىرىنىڭ گۆشىنىڭ تەمى ئۆزگىچە بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى بەك ياقتۇرىدۇ. شۇڭا قەشقەرگە كەلگەن مېھمانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ماختىشىدۇ.

3) زىخ كاۋاپ ھەقىقىي كاۋاپنى قەشقەردىن تاپالايسىز، ھازىر ئۇ مەملىكەتنىڭ ھەممىلا يېرىگە تارقالدى. قەشقەر كاۋىپىنىڭ تەمى ئۆزگىچە بولۇپ، پىشقاندىن كېيىن ئوستى سارغىيىپ پارقىرايدۇ، گۆشى يۇمشاق، ئۆزگىچە، پۈرىقى يوق. گۆشىنىڭ سۈپىتى ياخشى، يېيىشلىك، پىشۇرۇش ئۇسۇلى: ئاۋۋال گۆش ياپىلاق قىلىپ شىلىپ توغرىلىپ، ياغ بىلەن قاراگۆش مۇۋاپىق ئارىلاشتۇرۇلۇپ، زىخقا ئۆتكۈزۈلۈپ، ياغاچ كۆمۈر چوغى لاۋلداپ تۇرغان كاۋاپدان ئۈستىگە تەكشى تىزىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە زىرە ۋە قىزىلمۇچ ئۇۋىقى سېپىلىدۇ، ئۇ بىرقانچە قېتىم ئۆرۈلسىلا پىشىدۇ.دە، دەرھال يېيىشكە بولىدۇ.

4) قازان كاۋىپى قازان كاۋىپى ئادەتتىكى كاۋاپنىڭ ۋاريانتى ۋە يېڭىلىنىشى بولۇپ، ئۇنىڭ رەڭگى قىزغۇچ، پارقىراق، پۈرىقى خۇشبۇي. ئۇنى ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسى ياقتۇرۇپ قالماستىن، خەنزۇ ئاممىسىمۇ ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ. پىشۇرۇش ئۇسۇلى: قوي گۆشى ياپىلاق توغرىلىپ، ئۇنىڭغا تۇز، تۇخۇم، ماش ئۇنى قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن قازاندا قورۇلىدۇ ياكى قازاندىكى ياغقا سېلىپ چالا پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، ياغ سۈزۈپ ئېلىۋېتىلىپ قالدۇق ياغدا قورۇپ ئوستىگە تۇز، قارىمۇچ، زىرە سېپىپ پىشۇرۇلىدۇ. گۆش قورۇلۇپ %70 پىشقاندىن كېيىن يېمە بولىدۇ.

5) چاپلىما كاۋاپ بۇ كاۋاپ ھەر مىللەت خەلقى ياخشى كۆرىدىغان مېزىلىك تائام. ئۇنىڭ ئوستى تەرىپى چۈرۈك، ئىچى يۇمشاق، تەمى مېزىلىك، يېيىشلىك، ئۇنى پىشۇرۇش ئۇسۇلى: ئالدى بىلەن

قوي گۆشى مۇشتەك چوڭلۇقتا توغرىلىدۇ، ئاندىن تۇخۇم، قارىمۇچ، زىرە، تۇز قاتارلىقلار ئۈماچ قىلىنىپ ئارىلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، گۆش شۇنىڭغا سېلىنىپ قىزىق تونۇرغا يېقىلسا يېرىم ساەت ئەتراپىدا پىشىدۇ.

6) پىشۇرىلغان كاللا - پاقالچاق بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي تەمگە ئىگە يېمەكلىكى. ئۇنى پىشۇرۇش ئۇسۇلى ناھايىتى ئاددىي، ئالدى بىلەن قوينىڭ كاللىسى، پاچىقى ئوكلىنىپ، يۇيۇپ پاكىزلىنىپ، مۇڭگۈز ۋە تۇياقلىرى ئېلىۋېتىلىپ قازانغا سېلىنىدۇ، ئۇنىڭغا ھېچقانداق دورا - دەرمەك سېلىنمايدۇ، ئۇ تاكى سۆڭىكىدىن ئاجرىغىچە قاينىتىلسا ئوبدان پىشىدۇ، ئاندىن سوۋۇتۇپ تۇز سېپىپ يېمە بولىدۇ.

7) سامسا سامسا ۋىلايىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەڭ ئامراق ئەنئەنىۋى تاماملارنىڭ بىرى، ئۇنىڭ جىلتىسى نېپىز، پارقىراق ساغۇچ، قىيمىسى مېزىلىك، يۇمشاق بولىدۇ. پىشۇرۇش ئۇسۇلى: ئالدى بىلەن قوي ياكى كالا گۆشى، قوينىڭ قۇيرۇق يېغى ئۇششاق توغرىلىدۇ، ئاندىن چانالغان پىياز، تۇز، قارىمۇچ، زىرە ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىيما تەييارلانغاندىن كېيىن جىلتە ئىچىگە سېلىنىپ، تۆت بۇرجەك ياكى بەش بۇرجەك قىلىپ قاتلىنىپ، تونۇرغا يېقىلىدۇ، 20 مىنۇتتىن كېيىن جىلتىنىڭ ئۈستىگە ئازراق قوي يېغى سۈركۈلىدۇ.

8) شورپا شورپا قەشقەردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تاماملىرىدا مېھمان كۈتكەندە تارتىلىدىغان تائام بولۇپ، گۆش يۇمشاق پىشۇرۇلىدۇ، تەمى مېزىلىك بولىدۇ، ئۇنىڭ مېزىلىك تەمىنى يەقەت قەشقەردىلا تېتىغىلى بولىدۇ. ئۇنى پىشۇرۇش ئۇسۇلى مۇنداق: گۆش چوڭ - چوڭ پارچىلىنىپ قازانغا سېلىنىدۇ، قازان قاپاقنى باشلىغاندىن كېيىن كۆپۈكى ئېلىۋېتىلىپ، تۇز ۋە پىياز سېلىنىپ يەنە قاينىتىپ سۇزۇپ يېمە بولىدۇ. پاقلان گۆشى شورپىسى تېخىمۇ يۇمشاق بولۇپ مېھمان كۈتۈشتىكى ئالىي غىزا ھېسابلىنىدۇ. پاقلان گۆشى شورپىسىغا شۇ يىللىق قوزا ياكى يېشىغا توشمىغان پاقلان گۆشى تاللىنىدۇ.

بېلىق كاۋېپى

9) بېلىق كاۋېپى بېلىق كاۋېپى قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى مېزىلىك غىزاسى، بولۇپمۇ مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ بېلىق كاۋېپى داڭلىق. ئۇ يۇمشاق، خۇشبۇي، مېزىلىك، يېيىشلىك بولۇپ، ئۆزگىچە تەمگە ئىگە. ئۇنى پىشۇرۇش ئۇسۇلى مۇنداق: يېڭى بېلىق پاكىز ئادالىنىپ، قورسىقى يېرىلىپ ئىككى پارچە قىلىپ تىلىنىدۇ، ئاندىن يەنە 20 مىنۇتچە ئۆزۈنلۇقتىكى تاياق بېلىقنىڭ دۈمبە تەرىپىدىن تېرىسى ئىچىگە تىقىلىدۇ. يەر يېرىم چەمبەر شەكلىدە كولىنىپ، ئىچىگە ئوتۇن سېلىپ ئوت يېقىلغاندىن كېيىن بېلىق ئوتقا قاقلىنىدۇ. ئوتقا قاقلاش جەريانىدا بېلىققا تۇز، قارىمۇچ، زىرە قاتارلىق خۇرۇچلار چېچىلىدۇ. بىر تەرىپى پىشقاندا ئۆرۈپ يەنە بىر تەرىپى قاقلاپ پىشۇرۇلىدۇ.

10) ئۆپكە - ھېسىپ ئۆپكە - ھېسىپ قوينىڭ ئىچ ئەزاسى خام ئەشيا قىلىنىپ تەييارلىنىدۇ. قوي ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قوينىڭ ئىچ ئەزاسى پۈتۈنلەي ئېلىنىدۇ. قوي ئۆپكىسى تاكى ئاقارغىچە قانسىرتىلغاندىن كېيىن ئۆپكە قۇيۇلىدۇ. قوينىڭ جىگىرى، يۈرىكى ۋە ئازراق ئىچ يېغى ئۇششاق

توغرىلىپ، ئۇنىڭغا مۇۋاپىق قارىمۇچ، زىرە، تۇز ۋە يۇيۇلغان گۈرۈچ ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئوچەي ئىچىگە تىقىلىدۇ. بۇ ھېسىپ دېيىلىدۇ. ئۆپكە قۇيۇشتا ئالدى بىلەن بۇغداي ئۇندا خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ، خېمىر سۇدا ئېزىلىپ قۇيۇت چىقىرىلىدۇ. قوينىڭ كىچىك قېرىنى كېسىۋېلىنىپ ئۇ ئۆپكىنىڭ كانىيىغا تىكىپ ئۇلانغاندىن كېيىن قۇيۇت قوچۇپ ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئۇلانغان كىچىك قېرىن ئارقىلىق ئۆپكە ئىچىگە سىقىپ كىرگۈزۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئازراق تۇز، سۇ يېغى، سوقۇلغان زىرە، سوقۇلغان قىزىلمۇچ قاتارلىقلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئۆپكە ئىچىگە قۇيۇلىدۇ. ئۆپكە قاناتلىرى توشقاندىن كېيىن يىپ بىلەن كىچىك قېرىن ئېغىزى مەھكەم چىگىلىدۇ، ئاندىن ھېسىپ، ئۆپكە، پاكىز، يۇيۇلغان قوي قېرىنى ۋە ئازراق ئۇۋاق قىزىلمۇچ قوشۇلغان مېنجىن قازانغا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ. ھېسىپ پىشاي دېگەندە ھېسىپقا يىڭنە سانجىپ ئۇنىڭ ئىچىدىكىسى ئارتۇق سۇ چىقىرىۋېتىلىدۇ، ئۇنداق قىلمىسا ھېسىپ يېرىلىپ كېتىدۇ. پىشقاندىن كېيىن ئۇششاق پارچىلاپ قىزىق پېتى يېمەي، سوۋۇتۇپ يېمەي بولىدۇ.

11) قورداق　قورداق قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ توي - تۆكۈنلەردە ۋە ھېيت - بايراملاردا مېھمان كۈتۈش ئۈچۈن تەييارلايدىغان بىر خىل قورۇمىسى بولۇپ، ياغلىق بولسىمۇ كۆڭۈلگە تەگمەيدۇ. ئۇ خۇشپۇراق، رەڭدار بولىدۇ. ئۇنى تەييارلاش ئۇسۇلى مۇنداق: گۆش سۆڭىكى بىلەن پارچىلىنىدۇ، ياغىيۇ، سەۋزە، پىياز توغرىلىدۇ. قازاندىكى ياغ قىزىغاندىن كېيىن قوي گۆشىنى قازانغا سېلىپ، چالا - چۈرۈچ پىشۇرۇلغاندىن كېيىن پىياز ۋە تۇز قاتارلىق تېتىتقۇلار سېلىنىدۇ. ئاندىن سەۋزە، ياغىيۇ سېلىنىپ 70% پىشقىچە قورۇغاندىن كېيىن مۇۋاپىق مىقدارىدا سۇ قۇيۇپ بوش ئوتتا ئاستا قاينىتىپ پىشۇرۇلىدۇ. پىشقاندىن كېيىن يېسە بولىدۇ.

12) پولو　پولو ئۇيغۇر، تاجىك قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەر ياخشى كۆرىدىغان بىر خىل تائام. پولو ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە قولدا يېيىلىدۇ، پولونىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ، مەسىلەن: ئۇنىڭ قوي گۆشى باسقان پولو، توخۇ گۆشى باسقان پولو، گۆشسىز پولو، تاتلىق پولو دېگەندەك 10 نەچچە خىلى بار. ئادەتتە قوي گۆشى باسقان پولو كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ. قوي گۆشى باسقان پولوغا گۈرۈچ، قوي گۆشى، سەۋزە، سۇ يېغى ئاساسىي خۇرۇچ قىلىنىپ، پىياز، قارىمۇچ، زىرە، تۇز قاتارلىقلار سېلىنىپ تەييارلىنىدۇ. پولو ئېتىش ئۇسۇلى مۇنداق: چويۇن قازانغا ياغ قۇيۇپ قىزىغاندىن كېيىن ئازراق مىقدارىدا قوينىڭ قۇيرۇق يېغى تاشلىنىدۇ، ئۇ ئېرىپ بولغاندىن كېيىن پىياز بىلەن قوي گۆشى قازانغا سېلىپ قورۇلىدۇ. ئۇ پىشقاندىن كېيىن ئۈستىگە گۈرۈچ بىلەن تەڭ مىقدارىدا سەۋزە قەلەمچىسى سېلىپ قورۇلىدۇ. ئۇلار چالا پىشقاندىن كېيىن تۇز، زىرە سېلىپ بىرقانچە قېتىم ئۆرۈلگەندىن كېيىن سۇ قۇيۇلىدۇ ۋە يېرىم سائەت ئېتراپىدا قاينىتىقاندىن كېيىن يۇيۇلغان گۈرۈچ قازانغا سېلىنىپ، يېرىم سائەت دۈملەنسە پىشىدۇ.

13) لەغمەن　لەغمەن قەشقەر ئۇلايىتىدىكى ھەر مىللەت ئامما ياخشى كۆرىدىغان ئاممىۋى ئوزۇن تامىقى، شۇنداقلا ئۇ قەشقەر ئاشپۇزۇللىرىدىكى ئۆزگىچە تەمى بار، يەرلىك تۇسكە ئىگە ئاممىۋى يېمەكلىك بولۇپ، ھەر مىللەت ئىستېمالچىلىرى ياقتۇرىدۇ. لەغمەنىڭ چۆپى يۇمران، ئۇزۇنچاق، تۇم، ئۆزگىچە بولىدۇ. لەغمەنىڭ قورۇمىسى مۇچ، يېسۈلەك، شوخلا، پىياز ۋە قوي گۆشى بىلەن تەييارلىنىدۇ. لەغمەن پىشۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇستىگە قورۇما سېلىپ يېسە بولىدۇ.

14) نان　نان ئۇلايەتتىكى ئۇيغۇر، تاجىك قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسى ياقتۇرۇپ يەيدىغان يېمەكلىكلەرنىڭ بىرى، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدىكى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بىرخىل يېمەكلىك. ناۋايلىق دەۋرلەردىن دەۋرلەرگە يېتىپ كېلىۋاتقان خاس ھۈنەر. خېمىرنى بولدۇرۇشتىن تارتىپ تونۇرنى قىزىتقىچە ئىنتايىن دىققەت قىلىنىدۇ. نان تونۇرغا يېقىلىدۇ. تونۇرنىڭ ئوتتۇرىسى كاۋاك، تېگى كەڭ، ئاغزى تار، ئىللىپس شەكىللىك بولىدۇ. نان تەييارلاش ئۇسۇلى مۇنداق: ئۇنغا ئاز مىقدارىدا تۇزى تەڭشەلگەن سۇ قۇيۇلۇپ، خېمىرتۇرۇچ سېلىنىپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ، ئۇ

بولدۇرۇلغاندىن كېيىن زۇۋۇلا قىلىنىپ يۇزىگە كۆنجۇت، سىيادان سۈركىلىپ تونۇرغا يېقىپ پىشۇرۇلىدۇ. نانىنىڭ خىلى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، 50 خىلدىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭغا ئىشلىتىلىدىغان ئۇن، خۇرۇچ، نان شەكلى، يېقىش ئۇسۇلى قاتارلىقلار ئوخشىمىغاچقا نانىنىڭ نامىمۇ ئوخشىمايدۇ. نانىنىڭ كۆپ قىسمى يۇمىلاق، چەمبەر شەكىللىك بولىدۇ. چۆرىسى قېلىن، ئوتتۇرىسى نېپىز ۋە تۆكچە چېكىلگەن بولىدۇ، نانىنىڭ ئەڭ چوڭى 1-2 كىلوگرام، دىئامېتىرى 40 — 50 سانتىمېتىر كېلىدۇ، بۇنداق نانلار نان شاھى ھېسابلىنىدۇ. نان ئاساسلىقى ھېيت - بايرام، توي - تۆكۈنلەردە يېقىلىدۇ. يەنە ئوخشاش شەكىلدىكى كىچىك نانلارمۇ، چۆرىسى توم، ئوتتۇرىسىغا چۆچەك ئېچىلغان گىردىمۇ بار. بۇنداق نانلار سىرتقا چىققاندا ياكى سايادە قىلغاندا يېيىلىدۇ، ياغ قوشۇلغان نان قاتلىما ياكى ياغلىق توقاچ دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە ياغدىن باشقا سۈت، تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ ھېيتلىق نان ۋە سەپەر توقىچى تەييارلىنىدۇ. گۆش ئۇششاق توغرىلىپ، زىرە، قارىمۇچ، پىياز قاتارلىقلاردىن قىيما تەييارلىنىپ، قېتىغا سېلىپ يېقىلغانلىرى گۆش نان دېيىلىدۇ. نانىنىڭ تەركىبىدە سۇ ئاز بولغاچقا، ئۇزاققىچە بۇزۇلمايدۇ، ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك. نان شىنجاڭنىڭ قۇرغاق ھاۋا كىلىماتىغا باب كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۈنەرى زىل - ماتېرىيالى خىل بولغاچقا، مېزىلىك، يېيىشلىك بولىدۇ، ئوزۇقلۇق قىممىتىمۇ يۇقىرى.

15) يۇتازا يۇتازا قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ياقتۇرۇپ يەيدىغان ياغلىق ئۇن يېمەكلىكى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مېھمان كۈتىدىغان ئالىي دەرىجىلىك تاماق بولۇپ قالماستىن، بەلكى كوچىلاردىكى ئاشپۇزۇللارنىڭ مېزىلىك تاماقى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ رەڭگى ئاق، ياغلىق، پارقىراق، ئىنتايىن نېپىز قاتلاملىق بولۇپ، ياغلىق بولسىمۇ كۆڭۈلگە تەگمەيدۇ. يۇتازا تەييارلاش ناھايىتى ئۈستىلىق تەلەپ قىلىدۇ. ئالدى بىلەن خېمىرتۇرۇچ سېلىپ ئىسسىق سۇ بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ، بىر سائەت چامىسىدا بولدۇرۇلغاندىن كېيىن ئاشتاختا ئۈستىگە ئېلىپ پوزا بىلەن ئېچىلىدۇ، قانچە نېپىز ئېچىلسا شۇنچە ياخشى بولىدۇ. ئاندىن قوينىڭ قۇيرۇق يېغى سۈركىلىپ بىر تەرەپتىن سۈرۈپ، يەنە بىر تەرەپتىن يۆگىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇزۇن، قاتمۇ قات خېمىر بولىدۇ، ئۇنى بىرقانچە بۆلەكلەرگە ئايرىپ كېسىپ بولغاندىن كېيىن مۇنار شەكىللىك يۆگەپ، قاسقاندا يېرىم سائەت پىشۇرسا بولىدۇ.

16) پېتىر مانتا پېتىر مانتا قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئىنتايىن ياقتۇرۇپ يەيدىغان مېزىلىك تاماق. ئۇ يېمەكلىكلەرنىڭ ئالىيسى بولۇپ، مېھمان كۈتۈشتە ئىشلىتىلىدۇ. ئادەتتە پېتىر مانتا نان ياكى پولو بىلەن قوشۇپ يېيىلىدۇ، ئۇنىڭ رەڭگى ئاق - ياغلىق، پارقىراق؛ جىلتىسى قەغەزدەك نېپىز، قىيمىسى ياغلىق بولىدۇ. پىياز قوشۇلغاچقا بەكلا مېزىلىك پۇرايدۇ ھەم يېيىشلىك. تەييارلاش ئۇسۇلى مۇنداق: ئالدى بىلەن قوي گۆشى ئۇششاق توغرىلىدۇ، ئاندىن چانالغان پىياز، سوقۇلغان قارىمۇچ ۋە تۇز ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ. خېمىرى سوغۇق سۇدا چىگىراق قىلىپ يۇغۇرۇلغاندىن كېيىن، نېپىز جىلتا ئېچىلىپ ئېچىگە قىيما سېلىنىپ، توخۇنىڭ تاجى شەكلىدە توگۈلۈپ، قاسقانغا سېلىنىدۇ ۋە كۆچلۈك ئوتتا 20 مىنۇت پىشۇرۇلىدۇ.

17) چۇچۇرە چۇچۇرە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ياقتۇرۇپ ئىچىدىغان مېزىلىك ئەنئەنىۋى تاماق، ئۇنى قەشقەرنىڭ شەھەر، يېزىلىرىدىكى ئاشپۇزۇللارنىڭ ھەممىسىدىن تېپىپ ئېچكىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ خېمىرى نېپىز، قىيمىسى يۇمشاق، سۇيى سۇزۇك، تەمى مېزىلىك بولىدۇ. ئۇ خەنزۇلارنىڭ خۇندۇنى ۋە بەنشىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. تەييارلاش ئۇسۇلى مۇنداق: ئالدى بىلەن قوي گۆشى قوناقتەك ئۇششاق توغرىلىدۇ، ئاندىن چانالغان پىياز، تۇز، سوقۇلغان قارىمۇچ، زىرە ۋە ئازراق سۇ قوشۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ. تۇزى تەڭشەلگەن سۇ بىلەن چىگىراق خېمىر يۇغۇرۇلۇپ، خېمىر نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىلىدۇ، ئاندىن خېمىر 4 سانتىمېتىر چوڭلۇقتا كۋادرات شەكلىدە كېسىلىپ، ئىچىگە قىيما سېلىنىپ ئالدى بىلەن بەنشىر شەكلىدە

قىلىنىپ، ئاندىن ئىككى ئۆچى پەسكە ئىگىلىپ تۆگىلسە چۆچۈرە بولىدۇ. چۆچۈر تۆگىلۈپ بولغاندىن كېيىن شورپىغا سېلىنىپ، ئۈششاق توغرالغان قويۇق مېيىدىن ئازراق تاشلىنىپ، 3 — 4 مىنۇت پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئۈستىگە يۇمغاقسۇت ئۈزۈمى ياكى پىنىنە ئۈزۈمى سېپىپ ئىچسە بولىدۇ.

18) ساڭزا　ساڭزا قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ مېزىلىك، داڭلىق يېمەكلىكلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ تەمى مېزىلىك، ئۇ چۈرۈك بولۇپلا قالماستىن، كۆرۈنۈشىمۇ چىرايلىق، پىشقاندىن كېيىنكى رەڭگى سېرىق، پارقىراق بولىدۇ. ھەر قېتىملىق قۇربان ھېيىت، روزى ھېيتلاردا ھەممە ئائىلىلەرنىڭ داستىخىنىدا بىر لېگەن ساڭزا مېھمانلار ئۈچۈن تەييارلىنىدۇ. تەييارلاش ئۇسۇلى مۇنداق: ئالدى بىلەن خېمىر يۇغۇرۇشقا كاۋاۋچىن قاينىتىپ تەييارلىنىدۇ. ئاندىن ئۇنغا بەلگىلىك نىسبەتتە ياغ قويۇپ، كاۋاۋچىن سۈيىگە تۇز قويۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلۇپ، تازا چەيلەنگەندىن كېيىن زۇۋۇلا قىلىنىدۇ، ئاندىن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسى ھالقا شەكلىدە تېشىلىپ، ھالقا بارغانسېرى كېڭەيتىلىپ ئالقاندا ئۇۋۇلاپ چوكىنىڭ چوڭلۇقىدا ئېشىلىدۇ ۋە بىر قولغا ساڭگىلىتىپ يۆگىلىدۇ، ئاندىن ئىككى تال ساڭزا چوكىسىدا كېرىپ تۇرۇپ قىزىتىلغان ياغقا ئالدى بىلەن بىر تەرىپى سېلىنىپ، ئازراق تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن يەنە بىر چوكا بار تەرەپ ياغقا تەككۈزۈلۈپ قاتۇرۇلىدۇ. ئاندىن ساڭزا خېمىرى چوكىدىن چىقىرىلماي تۇرۇپ تەڭ ئوتتۇرىسىدىن يانتۇ كېرىشتۇرۇپ قاتلىنىپ قايتا ياغقا تەككۈزۈپ قاتۇرۇلغاندىن كېيىن ئىككى تال چوكا سۇغۇرۇۋېلىنىدۇ، ساڭزا قازاندىكى ياغدا ئۇرۇپ - چۆرۈپ پىشۇرۇلىدۇ. ساڭزىنىڭ يۈزىدە ئۈششاق كۆپۈكچىلەر پەيدا بولۇپ، رەڭگى سارغىيىپ پىشقاندا، سۇزۇۋېلىنىپ لېگەن ئۈستىگە بىر - بىرىگە يانداپ تىزىلىدۇ، بىر رەت تىزىلىپ بولغاندىن كېيىن ئوخشاش ئۇسۇلدا ئۈستى-ئۈستىگە تىزىلىدۇ.

19) مارالبېشى موگۈسى　مارالبېشىنىڭ موگۈسى مارالبېشىنىڭ ئالاھىدە تەبىئىي مۇھىتى بولغان توغراقلىق ئىچىدە ئۆسىدۇ، ئۇنىڭ ئېتى قېلىن، تەمى مېزىلىك، ئۇزۇقلۇقى مول بولۇپ، دورىلىق قىممىتىمۇ يۇقىرى. بۇ موگۈلار ياۋا موگۈ بولغىنى ئۈچۈن يىللىق ھوسۇلى كۆپ بولمىغاچقا، تەمىنلەش تەلەپنى قاندۇرالمايدۇ. بۇ موگۈنى سېلىپ گۈش، بېلىق پىشۇرسا ئۇنىڭ مېزىلىك تەمىگە ھېچ نەرسە يەتمەيدۇ.

بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 2004 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 2004 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.
本书根据新疆人民出版社 2004 年 8 月第一版 2004 年 8 月第一次印刷版本翻译出版。

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلار تەزكىرىسى

قەشقەر ۋىلايىتى تەزكىرىسى

قەشقەر ۋىلايەتلىك تەزكىرە كومىتېتى تۈزدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق كوچىسى 348 ـ نومۇر)
ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى كومپيۇتېر مەتبەئە مەركىزىدە تىزىلدى
شىنجاڭ جىنبەن مەتبەئە چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 787×1092 مىللىمېتىر 1/16
باسما تاۋىقى: 192.375 قىستۇرما ۋاراقى: 18
2005 ـ يىل 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2006 ـ يىل 7 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1000 — 1

ISBN7—228—09780—7
دۆلەت ئىچىدىكى باھاسى: 400.00 يۈەن (1 ـ، 2 ـ قىسىم)
چەت ئەلگە سېتىلىش باھاسى: 80 دوللار